ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ

14. ULUSLARARASI

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

20-22 EKİM 2022 / ALANYA

BİLDİRİ KİTABI

ALKÜY
ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Nu: 005

ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ

14. ULUSLARARASI

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI • Nu: 005

BİLDİRİ KİTABI

20-22 EKİM 2022 / ALANYA

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI

14. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

20-22 Ekim 2022

Alanya-Antalya

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞININ KATKILARIYLA

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları: 005

14. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

20-22 Ekim 2022

Alanya-Antalya

Editörler

Öğr. Gör. Dr. Ramazan ERYILMAZ
Öğr. Gör. Dr. Neslihan KARACAN
Arş. Gör. Ali CANBULAT
Arş. Gör. Ahmet Turan EŞ

Kapak Tasarımı

Öğr. Gör. Taner YAPKU

e- ISBN: 978-605-74581-5-5

Dağıtım

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Alanya Antalya
Genel ağ: dunyadiliturkce.alanya.edu.tr
İrtibat el-mek: dunyadiliturkce@alanya.edu.tr
Telefon: +90 242 510 60 60

Bu kitapta yer alan yazıların içeriği yazarların sorumluluğunda olup 5846 sayılı yasaya göre eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları ALKÜ Yayınlarına aittir.

KURULLAR

SEMPOZYUM BAŞKANI

Prof. Dr. Ekrem KALAN
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü

ONUR KURULU

Mevlüt ÇAVUŞOĞLU
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı

Ersin YAZICI
Antalya Valisi

Prof. Dr. Ekrem KALAN
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Muhammet HEKİMOĞLU
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Türk Dil Kurumu Başkanı

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı

Ebubekir ŞAHİN
Radyo ve Televizyon Üst Kurul Başkanı

Serkan KAYALAR
Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanı

Prof. Dr. Şeref ATEŞ
Yunus Emre Enstitüsü Başkanı

Sultan RAEV
Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı Genel Sekreteri

Baghdad AMREYEV
Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri

Abdullah EREN
Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanı

Âdem Murat YÜCEL
Alanya Belediye Başkanı

Dr. İbrahim USLU
Radyo ve Televizyon Üst Kurul Başkan Yardımcısı

Dr. Ömer KOCAMAN
Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreter Yardımcısı

Prof. Dr. Edibe SÖZEN
Maltepe Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Haldun MÜDERRİSOĞLU
Başkent Üniversitesi Rektör V.

Prof. Dr. Serghei ZAHARİA
Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü

Burhan SİLİ
Alanya Turistik İşletmeciler Derneği Başkanı

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL
(1. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Ahmet PEHLİVAN
(2. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
(3. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Pervin ÇAPAN
(4. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Turgut TOK
(5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
(6. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Ahmet BURAN
(7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin PARLAKYILDIZ
(8. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. İlhan ERDEM
(9. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Ferruh AĞCA
(10. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Serkan ŞEN
(11. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. İhsan KALENDEROĞLU
(12. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Hasan Ali ESİR- Doç. Dr. Ümit HUNUTLU
(13. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanları)

Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR
(14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı)

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL Başkent Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Âdem ÖGER Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet BENZER Marmara Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ Uşak Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet BURAN Fırat Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet PEHLİVAN Doğu Akdeniz Üniversitesi (KKTC)

Prof. Dr. Akartürk KARAHAN Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ali AKAR Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ali CİN Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ali DUYMAZ Balıkesir Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ali Fuat ARICI Yıldız Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ali TORUN Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ali YAKICI Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Alparslan OKUR Sakarya Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Anarkul SALKINBAY Al-Farabi Kazakh Notional Univertisy (Kazakistan)

Prof. Dr. Arzu Sema ERTANE BAYDAR Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR Karadeniz Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ayşe İLKER Manisa Celâl Bayar Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETGİN Yıldız Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Bayram BAŞ Yıldız Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ Kırıkkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Bilginer ONAN Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Celal DEMİR Afyon Kocatepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ Uludağ Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Cüneyt AKIN Afyon Kocatepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Duygu UÇGUN Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Edibe SÖZEN Maltepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA Fırat Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Erdoğan BOZ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ergin JABLE Priştine Üniversitesi (Kosova Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Erol DURAN Uşak Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Faruk YILDIRIMÇukurova Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Fatma AÇIK Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV Kazan Federal Üniversitesi (Tataristan)

Prof. Dr. Ferruh AĞCA Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Filiz KILIÇ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Funda KARA Atatürk Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Funda TOPRAK Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Gülbanu KOSSIMOVA Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi (Kazakistan)

Prof. Dr. Gülsel SEV Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN Ege Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hakan ÜLPER Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Halit KARATAY Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hasan Ali ESİR Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hatice TÖREN İstanbul Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN Bursa Uludağ Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hayati DEVELİ İstanbul Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hazretgulı DURDIYEV Mahtumkulu Dil, Edebiyat ve Millî Elyazmaları Enstitüsü (Türkmenistan)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL Gaziantep Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hülya ERAYDIN ARGUNŞAH Erciyes Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. İhsan KALENDEROĞLU Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. İlhan ERDEM İnönü Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Jale DEMİRCİ Ankara Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Jale ÖZTÜRK Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN Ordu Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Kemal ERASLAN Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ Karadeniz Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Kemalettin DENİZ Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA Bursa Uludağ Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Keziban TEKŞAN Ordu Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Lindita XHANARİ LATİFİ Tiran Üniversitesi (Arnavutluk)

Prof. Dr. Mehmet AYDIN Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet CANBULAT Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet EROL Gaziantep Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet KURUDAYIOĞLU Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Öcal OĞUZ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet ŞİŞMAN Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Metin EKİCİ Ege Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR Atatürk Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ Atatürk Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA Mirza Ulugbek Özbekistan Millî Üniversitesi (Özbekistan)

Prof. Dr. Musa ÇİFCİ Uşak Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Musa DUMAN Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH Erciyes Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa KURT Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nadir İLHAN Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Namık Kemal ŞAHBAZ Mersin Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Necati DEMİR Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nesrin SİS İnönü Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nergis BİRAY Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN Erciyes Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nezir TEMUR Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Oğuz KARAKARTAL Lefke Avrupa Üniversitesi (KKTC)

Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Osman YILDIZ Süleyman Demirel Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Özay KARADAĞ Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Özlem Deniz YILMAZ Marmara Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER Sakarya Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN Ankara Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Pervin ÇAPAN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Recep TOPARLI Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ruhi ERSOY Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Sabri SİDEKLİ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Salim KÜÇÜK Ordu Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Sedat MADEN Bayburt Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Semra ALYILMAZ Uludağ Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Serdar YAVUZ Fırat Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Serkan ŞEN Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Süer EKER Başkent Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Süleyman Cem ŞAKTANLI Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Süleyman SOLMAZ Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN Dokuz Eylül Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Tuncay BÜLBÜL Kütahya Dumlupınar Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Turgut BAYDAR Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Turgut KARABEY Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ GÜNAY Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Prof. Dr. Ülkü ELİUZ Karadeniz Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Vahit TÜRK İstanbul Kültür Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Yunus BALCI Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Yusuf TEPELİ Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ Ege Üniversitesi (Türkiye)

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)

Doç. Dr. Âdem KOÇ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Ahmet KARAMAN Afyon Kocatepe Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Bedia KOÇAKOĞLU Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Bekir DİREKCİ Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV Ankara Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Berker KURT Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Burak TELLİ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Efecan KARAGÖL Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV Azerbaycan Millî İlimler Akademisi (Azerbaycan)

Doç. Dr. Elif AKTAŞ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Emine ATMACA Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Emrah BOYLU İstanbul Aydın Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Erkan SALAN Aydın Adnan Menderes Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Fatih VEYİS Atatürk Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Ferhat ENSAR Bursa Uludağ Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Feyza TOKAT Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Filiz METE Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Gökçe YÜKSELEN PELER Erciyes Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Gızılgül ABDULLAYEVA Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan)

Doç. Dr. Gulnara ALİYEVA KOŞKUN Bakü Slavyan Üniversitesi (Azerbaycan)

Doç. Dr. Gülsine UZUN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Harun ŞAHİN Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Himmet BÜKE Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Hüseyin Kürşat TÜRKAN Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. İnan GÜMÜŞ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Kadir Kaan BÜYÜKİKİZ Gaziantep Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Kakacan CANBEKOV Türkmenistan Bilimler Akademisi (Türkmenistan)

Doç. Dr. Kateryna TELESHUN Kiev Taras Shevchenko Üniversitesi (Ukrayna)

Doç. Dr. Kürşat Şamil ŞAHİN Bartın Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Levent KURGUN Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Maral MAMNETBERDİYEVNA KULIYEVA Devletmammet Azadi Türkmen Millî Dünya Dilleri Enstitüsü (Türkmenistan)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA Türkmenistan Bilimler Akademisi (Türkmenistan)

Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Mehmet Surur ÇELEPİ Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Meriç GÜVEN Uşak Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Meryem ARSLAN Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Murat ATEŞ Necmettin Erbakan Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Murat ELMALI İstanbul Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa ALTUN Sakarya Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Nurdin USEYEV Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi (Kırgızistan)

Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI Aksaray Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Özgür AY Uşak Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Talat Dinar Süleyman Demirel Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Tudora ARNAUT Kiev Taras Shevchenko Üniversitesi (Ukrayna)

Doç. Dr. Türker Barış BULDUK Adıyaman Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Serap UZUNER YURT Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Serdar BULUT Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Serdar DERMAN Necmettin Erbakan Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Soner SAĞLAM Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Ülker ŞEN Gazi Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Ümit EKER Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Ümit HUNUTLU Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Ümit YILDIZ Kiev Büyükelçiliği Eğitim Müşaviri

Doç. Dr. Yavuz UYSAL Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA Kazan Federal Üniversitesi (Tataristan)

Dr. Öğr. Üyesi Adile YILMAZ Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ali TAŞTEKİN İstanbul Arel Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Betül BÜLBÜL OĞUZ Manisa Celal Bayar Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Bora BAYRAM Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Cafer GARİPER Süleyman Demirel Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Cevdet ŞANLI Yıldız Teknik Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Emel NALÇACIGİL ÇOPUR Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Hadra Kübra ERKINAY TAMTAMIŞ Mardin Artuklu Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin PARLAKYILDIZ Kıbrıs İlim Üniversitesi (KKTC)

Dr. Öğr. Üyesi Latife KIRBAŞOĞLU KILIÇ Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Metin TÜRKTAŞ Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Pınar KANIK UYSAL Ordu Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Pınar ŞİMŞEK Akdeniz Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ASLAN Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin BAYRAKTAR Süleyman Demirel Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf GÖKKAPLAN Kapadokya Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Ömer GÖK Türk Dil Kurumu Başkan Yardımcısı

Dr. Aslı MANAV Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Duygu KAMACI GENCER Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Fatih ÖZTÜRK Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Firuz FEVZİ Kabil Devlet Üniversitesi (Afganistan)

Dr. Iryna DRYGA Kiev Taras Shevchenko Üniversitesi (Ukrayna)

Dr. İsmail KURT Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Hande ÜNVER ÖZDOĞAN Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Kudret Safa GÜMÜŞ Aksaray Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Neslihan KARACAN Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

Dr. Ramazan ERYILMAZ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (Türkiye)

DÜZENLEME KURULU

Düzenleme Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Düzenleme Kurulu Başkan Yardımcıları

Doç. Dr. Yavuz UYSAL
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Bora BAYRAM
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

DÜZENLEME KURULU ÜYELERİ

Doç. Dr. Elif AKTAŞ
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Serdar BULUT
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Temel Eğitim Ana Bilim Dalı

Belgin TEZCAN AKSU
Yüksek Kurum Uzmanı

Mustafa TIZLAK
Yüksek Kurum Uzmanı

SEKRETARYA

Öğr. Gör. Dr. Neslihan KARACAN Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER

Öğr. Gör. Dr. Hande ÜNVER ÖZDOĞAN Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Türk Dili Bölümü

Öğr. Gör. Dr. Ramazan ERYILMAZ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER

Öğr. Gör. Dr. Irmak KARABULUT Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

Öğr. Gör. Zeynep EKİNCİ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER

Öğr. Gör. Taner YAPKU Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

Arş. Gör. Ahmet Turan EŞ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Arş. Gör. Ali CANBULAT Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Melek DAĞLI Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörlük Özel Kalem

SUNUŞ

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi olarak, 20-22 Ekim 2022 tarihlerinde gerçekleştirdiğimiz "14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu" nu bilimsel ve sosyal programların bütünlüğünde başarı ile tamamladık. Dünya dili Türkçenin, ana dili ve yabancı dil olarak eğitimi ve öğretimi, dil bilimi, iki dillilik, dil politikaları çalışmaları ile dünya dili Türkçeye ve Türkolojiye hizmet etmiş değerli bilim insanlarını konu alan çalışmalar, Türk dili ve Türk kültürünün zenginliğini ortaya koyan Türk sanatı ve Türk edebiyatı eksenli çalışmalar olmak üzere her yönüyle ele alındığı sempozyumda, yüz yüze oturumlar ve eş zamanlı olarak çevrim içi oturumlar da gerçeklemiştir. Sempozyum süresince gerçekleşen 51 oturumda, 278 bildiri sunulmuştur. Bilimsel programların yanı sıra sempozyumun kimliğine uygun, nitelikli sosyal programlar ile katılımcılarımız, üniversitemizde ve şehrimizde misafir edilmiştir. Sempozyum sosyal programı dâhilinde açılış günü Türk Halk Müziği sanatçısı Azerin tarafından Türk dünyası ezgileri konseri, katılımcılarımız ve misafirlerimizle buluşmuştur. İkinci gün, üniversitemiz Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Ana Bilim Dalı ve Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü öğretim elemanlarının birlikteliğiyle Türk Halk Müziği konseri düzenlenmiştir.

Adını, şehrinden ve fatihinden alan Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi için bir yayınevine sahip olmak son derece önem arz etmekteydi. Ne mutlu ki bu amacımıza ulaştık ve bilim dünyasına hizmet eden nitelikli eserler yayınladık. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları'nın (ALKUY) elinizdeki 005 numaralı elektronik kitabıyla da Türk diline ve Alanya'ya yakışır nitelikte güzide bir eser bırakmanın haklı gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayız.

14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı birçok farklı üniversite ve kurumdan 106 akademisyen ve araştırmacının 154 bildirisinden oluşmaktadır. Değerli çalışmalarını bizlerle paylaşan bilim insanlarına hassaten teşekkürümü sunuyorum.

Sempozyumun gerçekleşmesinde desteklerini eksik etmeyen T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığına, Antalya Valiliğine, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansına, Türk Devletleri Teşkilatına, UNESCO Türkiye Millî Komisyonuna, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatına (TÜRKSOY), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna, Türk Dil Kurumuna, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına, Alanya Belediyesine, Alanya Turistik İşletmeciler Derneğine teşekkürlerimi sunuyor, kitabımızın bilim dünyasına yararlı olmasını temenni ediyorum.

Prof. Dr. Ekrem KALAN

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü

İÇİNDEKİLER

KURULLAR..... **….i**
İÇİNDEKİLER ……..**xv**
TEŞRİF MESAJI……**xxıv**
AÇIŞ KONUŞMALARI…….....**xxv**
BİLDİRİLER……..**xcii**

Ahmet Ali SELÇUK, Şevval DAĞ ve M. Hanifi KERVANCIOĞLU
"Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" İsimli Gurbet Havasının Sözlerinde Kullanılan Hançere Tekniği 1

Ahmet Benzer ve Miray Devecioğlu
Okul Sözlüklerinde İyi Bir Tanımın Esasları 10

Ahmet BURAN
Mahtumkulu'nun Türkmen Aydınlanmasına Katkısı..... 26

Ahmet KAYASANDIK
Üniversitelerde Okutulan Türk Dili Dersi İçin Yeni Çerçeve Program Önerisi 39

Ahmet Mutlu TERZİOĞLU ve Eren LEHİMLER
Âşıklık Geleneğinde Söz ve Müzik Etkileşimine Bir Örnek: Sümmani Ağzı..... 49

Ali AKAR
Kül Tigin Yazıtı'nda *Yana Bėrtimiz* Birleşik Fiili Üzerine..... 57

Alpaslan OKUR ve Gamze YAVUZ
Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitaplarındaki Dört Temel Beceri ve Dil Bilgisi Etkinlikleri Üzerine Bir İnceleme (5. Seviye Örneği) 60

Anvar ALLAMBERGENOV
Özbek Edebiyatinda Ebu Reyhan Birunî Simasi..... 71

Arzu ARICAN ve Hakan GÜLER
Eski Uygur Kolofonlarında Bir İfade Biçimi Olarak *agduk umaz* 76

Asiye Mevhibe COŞAR
Türkçe Sözdiziminde Bir Diziliş Örneği: Araya Unsur Girmesi ya da Unsurun Bölünmesi 82

Aslı ÇAVUŞOĞLU AKSOY
Nezihe Muhittin'in Kadın İdeali Üzerine..... 92

Aylin KOÇ GİANNOPOULOS
Karamanlıca Bir Tabirname Hakkında 97

Aynur MAHMUD
Fuzûlî'nin "Leylâ ve Mecnûn" Eserinde Harp Araç-Gereçleri (Kavram ve Kültür İlişkisi)..... 106

Azzaya BADAM
Baishint Khar Runik Yazıtı ve Damgaları 112

Banu NAGASHBEKOVA
Kazakistan'ın Batı Ağzındaki Özellikler 120

Barısgül Erlanqızı KENGES
Bilişim Teknolojisi Terminolojisindeki Eş Anlamlılık Olgusunun Kazakça ve Türkçedeki Görünüşü... 128

Başar ZEREN ve Ü. Ezgi GÜLEKEN
Eurovision Şarkı Yarışmasında Dil ve Politikanın Sonuçlara Etkisi 136

Bekir DİREKCİ ve Ramazan ÖZPINAR
"06 Mil Yz A1345" Kayıtlı Talimnamenin Söz Varlığının Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi (Askerî Türkçe) Açısından İncelenmesi 143

Bekposhsha RAHİMOVA
Pahlavon Mahmud Haqida Doston 150

Belgin Tezcan AKSU
*Türkçe Sözlük'*teki *Eskimiş* (esk.) Etiketli Söz Varlığı 154

Berna ÜRÜN KARAHAN
Ortaokul Öğrencilerinin Dil Bilgisine Yönelik Tutumları ile Türkçe Dersi Başarıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi 167

Berra ALİBAŞİÇ, Beyza KÖKSAL ve Filiz METE
2019 Türkçe Öğretim Programındaki Kelime Öğretimi Yaklaşımının Türkçe Ders Kitaplarına Yansıması 173

Beyza ALPARSLAN KABA
Revânî'nin *Çıkar* Redifli Gazeli Üzerine Bir Söylem Çözümlemesi 184

Bora BAYRAM ve Ayşegül ERARSLAN
Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Yapılan Metin Uyarlama Çalışmalarının Değerlendirilmesi: Bir Meta-Sentez Çalışması 197

Bora BAYRAM
Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimine Yönelik Dil İhtiyaç Analizi: Alanya Örneği 206

Buket ÜNDEMİR, Murtaza AYKAÇ ve L. Ayça ÇELİKBAŞ
Sürdürülebilir Eğitim Bağlamında Türkçe Öğretmenlerinin Hayat Boyu Öğrenme Yeterliklerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi 218

Burak TORTOP, Cengiz ŞENGÜL ve Ali BEDEL
Burdur Halk Danslarında Söz Unsuru. 225

Burcu SARIKAYA
Ali Şir Nevayi'nin Gara'ibüs-Sıgar'ında Biçimce Olumlu Anlamca Olumsuz Yapılar Üzerine Bir Değerlendirme. 232

Burcu YILMAZ
Kemal Eraslan'ın Ali Şîr Nevâyî Üzerine Yaptığı Çalışmalar ve Nevâyî Üzerine Görüşleri 241

Celal DEMİR
Kır- ve Sı- Fiilleri Üzerine 251

Ceren OĞUZ KABADAYI
Alay ve Şaka Yollu İfadeler Üzerine Semantik Bir İnceleme. 260

Ceyda ADIYAMAN
Eski Türkçede "İstinsah / Kopya Etmek" Karşılığında Kullanılan Sözcük Birimler ve "kata" Zarfı 273

Cüneyt AKIN
Türk Devletleri Teşkilatı Bağlamında Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri Üzerine Bir Değerlendirme. 288

Çiğdem USTA
Ağız Verileri, Karışık Dilli Eserler Konusunda Yol Gösterici Olabilir mi? Trabzon İli Ağızları Örneği 294

Dilara KESKİN
Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Çocuk Grupları İçin Hazırlanmış Hikâye Kitaplarındaki Görsellerin Kültürel Unsur Aktarımı Kapsamında İncelenmesi: Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisi Örneği (A 1-A2) 304

Dženana BRAČKOVİĆ
Bosna Hersek'te Türkçe Kökenli Fiillerden Türemiş Soyadları 314

Ehed BİYUTƏ ve Mir Qadir HAŞİMİ
Azərbaycan Türkcəsi Sözlük Projəsinə Bir Baxış. 320

Elif AKTAŞ ve Ahmet Turan EŞ
2005 ve 2019 Türkçe Öğretim Programlarındaki Dil Bilgisi Kazanımları Üzerine Bir İnceleme 325

Elif BÖRKLÜOĞLU ve Eylem ÖZSAN
Sessiz Kitapların Yaratıcı Okuma Becerisini Geliştirmesine Yönelik Bir Uygulama 335

Elif DEMİR
Hayâlî Bey'in Bir Gazelinin Dil ve Üslûp Açısından İncelenmesi 344

Elif OĞUZHAN
Bulgaristan'da Türkçe Meşale: Alev Kültür Dergisi 363

Elifnur YILDIZ YALÇINDAĞ
Balkanlarda Yaşayan Slav Dillerini Konuşan Türk Topluluğu: Torbeşler ve Dilleri 373

Elmas ÇOKOL ALPAY
Türkçede Alt Katman Dillerinin Etkisi Olarak Dönüşlülük Bildiren Yapılar "Oturmuşum kendime, çay içiyorum" 391

Elvira LATİFOVA
Kuzeybatı Azerbaycan Ağızları ve Yer Adları ile Mahmud Kaşgarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" Eseri Arasındaki Bazı Paralellikler 405

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ ve Süleyman AKSU
Batı Trakya- Gümülcine Ağızlarında Tekrar Grupları. 412

Emine BALCI ve Elif DEMİRDÖĞEN
Türkçe Yazı Sistemi ve Disleksi: Diller Arası Sorunlar 418

Emine ULU-ASLAN ve Bayram BAŞ
Balkanlarda Yabancılara Türkçe Öğretiminin Sorunları Üzerine Bir Çalışma: Bosna-Hersek Örneği . 436

Emre TÜRKMEN
Aktarma Cümlesi Özelinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı Üzerine 447

Engin ÇETİN
Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Projesi 458

Engin ÖZDEMİR
Türkiye Türkçesinde {+DIr} Anlambiriminin Yargıyı Sabitleme Eğilimi: Anlamı ve Bilgiyi İnşa Etme İşlevi. 469

Ercan ALKAYA ve Ertuğrul ZORLU
Dil İlişkileri Bağlamında İdil Bulgar Türkçesindeki "ılğıcı" Kelimesi..... 482

Eren KÖSEOĞLU ve Yavuz UYSAL
Alanya Halk Kültüründe Hıdırellez Geleneği. 491

Eren ÜNLÜ
Tatar Türkçesinde Sınırlama Bildiren Edatlar Üzerine 510

Erhan SOLMAZ
Türk Halk Hikâyeciliği Geleneğinin Popüler Kültüre Etkisi Bağlamında Bir Cem Karaca Okuması 521

Esra ALKAN ve Kevser DURGUN AKAN
Gülümseten Öyküler Dizisinde Halk Bilimi Unsurları 529

Esra ÇAM
Harezm Bölgesi Ritüellerinin Kadın İcracıları Halfelerin Türk Diline ve Türk Kültürüne Katkıları 544

Fatih EVSEN ve Cengiz ŞENGÜL
Antalya Türkülerinin Edebi Analizi 550

Fatih ÖZTÜRK
Şem'î'nin *Tezkiretü'l-Hulefâ* Adlı Eserinde "Ölüm" Yerine Kullanılan İfadeler. 556

Fatih VEYİS ve Ayşegül KAYAR MUSLU
Metin Temelli Dil Bilgisi Öğretimi Bağlamında Halit Fahri Ozansoy'un "Edebiyatçılar Geçiyor" Eseri Üzerine Örnek Bir İnceleme 568

Ferruh AĞCA ve Ezgi ÇAPAN
Dede Korkut Oğuznamelerinin Bursa Nüshası Hakkında Birkaç Not 578

Galibe HACIYEVA
Asireddin Abu Hayyan El-Endelusi'nin "Kitab El-İdrak Li-Lisan El-Etrak" Eseri ve Nahçıvan Şiveleri 585

Gızılgül ABDULLAYEVA
Mahmud Kaşğarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" Eserinde "Sağır nun"un Kelimenin Anlamına Etkisi 606

Guli XUSAİNOVA SHAVKATOVNA
Xorazm Viloyatidagi Moddiy Madaniy Meros Ob'ektlarining Nomlanishida Xalq Og'Zaki Ijodining O'Rni 613

Gulnara ALİYEVA-KOŞKUN
Post-Sovyet Dönemi Azerbaycan'da Sözlükbilim Çalışmaları. 618

Gulnoz SATTOROVA
Özbek Hikâye Anlatımının Gelişiminde Edebî İletişimin Rolü. 626

Güler ÖZYÜREK ve Neslihan KARAKUŞ
Türkçe ve Korecenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Ders Kitaplarında Dil Bilgisi Öğretimi 629

Gülrû BAYRAKTAR ve Güliz YALÇIN
Almanya'da Yaşayan 14-18 Yaş Grubu Alman Gençlerinin Türkçe Kelime Dağarcığı ve Türkçe Kelime Kullanım Alanları 649

Hacı İbrahim DELİCE
Türkçede Öbek İşletme Ekleri 658

Hande ÜNVER ÖZDOĞAN
Diplomaside "Turkey" Yerine "Türkiye" Adlandırmasına Geçişin Nedenleri ve Ülkemizin Marka Değerine Etkisi. 666

Harun YACAN ve Burhan YACAN
Van Yöresi 'Deme Çevirme' Türküleri (Şık Şık Bilezik Kolunda Türküsü Örneği). 674

Hasan İSİ
Budist Uygur Metinlerinde "Sevgi ve Şefkat" Erdemine Dair Dinî Bir Terim: maitrė (=Skr. Maitrī) ...684

Hasene AYDIN
Seslenme Sözlerinin Cümle Ögeleriyle İlişkisi ve Öge Olarak Cümledeki Konumu..... 705

Hatice ŞAHİN ve Ebru KUYBU DURMAZ
Mudanya'da Yerleşik Bulunan Girit Mübadilleri Üzerine. 724

Hatice YAMAN ve Özgür Kasım AYDEMİR
Türkçe Eğitiminde Yaratıcı Drama Yöntemi Kullanılmasının Alımlamaya Etkisi. 730

Hayrettin PARLAKYILDIZ
Emojiler Ortak Dil mi? 738

Hicret DAŞDEMİR
Çağatay Sözlüklerine Göre Türkmen Türkçesi ve Türkmence Söz Varlığı 759

Hüseyin ŞANSAL ve Salim PİLAV
Okuma Çemberi Yönteminin Yaratıcı Yazma Becerisine Etkisi 763

İbrahim ÇİMEN ve Aliye Nur ERCAN GÜVEN
Türkiye Dışında Örgün Eğitim Kapsamında Türkçe Dersi Alan Yabancı Öğrencilerin Türkçe Öğrenmeye İlişkin Görüşleri: Somaliland Örneği 773

İbrahim ŞAHİN ve Ayşe BÜLBÜL
Sabri Esat Siyavuşgil'in Cumhuriyet Devri Dil Politikaları ve Dilde Sadeleşme Bağlamındaki Düşünceleri 789

İnan GÜMÜŞ
Oğuz Kağan Destanı'nı Üçlü İşlev Kuramı Çerçevesinde Okuma Denemesi 795

İrem ERTEN
Trabzon Çepni Ağzından Seçilmiş Metinlerde Bağdaşıklık Dışı Kullanım Örneklerine Dair Bir İnceleme 804

İsmail KURT
Rodos'ta Türkçenin Görünümü..... 813

İsmail SÖKMEN
İlk Türkçe İslami Terminolojide Kadim Türk Dininden İzler: *azuk* Örneği 819

Janagül SAMETOVA
Kazak Çocuk Edebiyatındaki Mitolojik Kahramanlar 828

Jumaniyozova Muhabbat XO'SINOVNA
Xorazm Xalq Qo'shiqlari Leksikasida Ma'nosiga Ko'ra O'zbek Adabiy Tilidagi Ana Shunday Birliklardan Farq Qiluvchi So'zlar 835

Kerime ÜSTÜNOVA ve Merve ERGÜT
Cevap Beklenmeyen, Olumsuz Yapılı, Olumlu Anlamlı Sözde Soruların Kullanım Amaçları ve İşlevleri 842

Kerime ÜSTÜNOVA
Söz Diziminde Bildirim, Sezdirim, Çıkarım Belirleyicileri. 859

Levent KURGUN ve Yıldız ÖZBİLEN
Türkçe Sözlük'te "Argo Söz, Hakaret Yollu, Teklifsiz Konuşmada ve Kaba Konuşmada" Olarak İşaretlenen Sözcükler 867

Lira MAIRAMBEK KYZY
Töre Bitigi'nde Ölüm Cezasını Gerektiren Suçlar 879

M. Mehdi ERGÜZEL
Vefatının 40. Yılında Hocam Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş'ın "Yaşayan Türkçemiz İdeali" Üzerine . 891

Marija ĐİNĐİĆ
Türkçe Kökenli Anatomiyle İlgili Adların Sırpça Üzerine Sözcüksel Etkisi 901

Mehmet EROL
Türk Dil ve Kültür Coğrafyası Olarak Suriye 906

Mehmet SARIKÖSE
Eski Türkler Yazıtları Nasıl Adlandırırdı? 913

Mehmet Tolga BAKIRTAŞ
Atasözlerinde Renk 922

Nadirhan Hasan
Hoca Ahmet Yesevî'nin Türkistan Tarihindeki Önemi……..938

Mehmet Surur ÇELEPİ
Teke Yöresi Delbekçi Kadınlarının İcralarında Kültür ve Doku İlişkisi 952

Mehmetcan GÖKBAYIR
Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yardımcı Fiil Olarak Dök- 962

Mehtap ÖZTÜRK
Kazan Tatar Türkçesinde "Vatan" Konulu Atasözleri Üzerine 967

Meriç GÜVEN
Osmanlıda İki Dillilik Faaliyetleri ve İki Dilli Eser Olarak "Üss-i Lisân-ı Türki" 985

Mesut GÜN ve Melisa Ecrin BOLATKOL
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanılan B1 Düzeyindeki Ders Kitaplarının Dinleme Etkinlikleri Açısından Karşılaştırılması 996

Mevlüt Can YAYLA, Deniz DİNCEL ve Ahmet Tolga YAŞKAYA
Kırıkkale Keskin Yöresine Ait Halay Formundaki Eserlerin Söz ve Müzik Bakımından İncelenmesi 1006

Mina DOLATİ
Halaç Şairi Arabgol ve Halaç Türkçesinde Şiirleri 1019

Minevver TILAVOVA
Turk va O'zbek Tilidagi Ayrim Mushtarak So'z Hamda Iboralar Xususida 1027

Muhammet Fatih ALKAYIŞ
Ahmet Bican Ercilasun'un İnternetteki Türkoloji Konuşmaları Üzerine Bir Tasnif Çalışması 1029

Murat ATEŞ ve Ahmet Gürkan KARATAŞ
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Ders Takip Stratejilerinin Belirlenmesi 1041

Murat DOĞAN ve Ahmet DEMİRTAŞ
Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ön Ses Tonsuzlaşması 1052

Mustafa ARSLAN ve Didem Gülçin ERDEM KÜK
Ritüel-Dil İlişkisi Bağlamında Türkçe Duaların İşlevselliği. 1069

Nadir İLHAN
Türkçe Sözlükte Madde Başı Olan Kelimelerde Yer Alıp Unutulan Kök Kelimeler..... 1076

Nebiha ÇAYIRLI ve Salim PİLAV
Yaş Değişkeni Bağlamında Almanya'da Yaşayan Türklerin Kuşaklararası Dil Bağlılıkları, Dil Seçimleri ve Sürdürümleri 1092

Necati DEMİR
Türkçenin Doğuşu ve Gelişmesi……1108

Necati DEMİR ve Aslı UYSAL
Moldova Cumhuriyeti Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde Çıkan Bir Dergi: Sabaa Yıldızı 1116

Neslihan KARACAN
Mantıksal İstemin Çok Anlamlılığa Etkisi Bakımından Söz İçi Karşıtlık 1134

Nesrin SİS ve Niymet BAHŞİ
LGS Türkçe Sorularının Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi 1140

Nilufar TİNCHLİKOVA
Ali Şîr Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî* Mesnevîsi Örnekleminde İskender'in Duygu Durumunun Tahlili 1145

Nilüfer KARADAVUT
Nedîm ve Refî-i Amîdî'nin *Tartıp* Redifli Gazellerinde Çağatay Türkçesi. 1155

Nurefşan GÜLEN
Erendiz Atasü'nün "Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse" Adlı Öyküsünden Hareketle Toplumsal Bir Kimlik Olan Erkeklik Kavramı. 1170

Orhan ÇİÇEK
"Suriye ve Filistin Mektupları"nın Söyleminde Biyoiktidar Kurgusu 1176

Osman ALBAYRAK
Türkiye Türkçesi Ağızları ve Azerbaycan Türkçesinde Kullanılan Ortak Alıntı Söz Varlığı Üzerine Tematik Bir İnceleme. 1182

Osman KABADAYI
Kıssa-i Samrug'da İkili Kullanımlar. 1198

Osman ORUÇ
Denizin Çağırışı Romanında Tutunamama Gerçeği..... 1209

Osman YILDIZ
Isparta İli Ağızlarında {-(Y)Alık} İstek Birinci Çokluk Kişi Biçimbirimi ve Ağız Bölgeleri 1218

Ömer DEMİRTAŞ ve Yusuf TEPELİ
Yapılandırmacı Yaklaşıma Göre Bağlaç Öğretiminde Öğretmen Görüşlerinin Fenomenolojik Olarak İncelenmesi ..... …1224

Özgür Kasım AYDEMİR ve Ali CANBULAT
Türkçenin Kadim Yurdu Lübnan'da Güncel Türkçe Eğitimi Çalışmaları……..1242

Pervin ÇAPAN ve Tuğçe YAŞA TOPRAK
Fehîm-i Kadîm'in Yeter Redifli Gazelinin Anlambilim Açısından İncelenmesi 1255

Pervin ÇAPAN
Türkçe ve Hatıraların İzinde Balkan Rüyasından Uyanmak 1270

Ramazan ERYILMAZ
Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim Açısından İki Dilli Eğitim Modelleri 1313

Reyhan HABİBLİ
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy ve Türk Onomastiği. 1325

Salamet MATKARIMOVA
Hazret Nevai ve Harezm Şairleri İcadinda Büyük Bir Tarihe Sahip Dilimize Olan İlgi. 1333

Serap BOZKURT GÜVENEK ve Kuban SEÇKİN
Çocuk Dilinde Mental Fiil Kullanımı 1337

Serdar DERMAN
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Alanındaki Öğreticilerin Uzaktan Eğitim Olgusuyla İlgili Zihinsel Yapıları ve Görüşleri. 1356

Serkan DEMİREL
Kosova İlköğretim 5. Sınıf Müzik Dersi Kitabındaki Okul Şarkılarının Eğitim Müziği Açısından İncelenmesi 1365

Sevinç MEMMEDOVA
Medya Dilbilimi ve Dil Normları 1374

Seyit Mehmet SAKİN ve Cengiz ŞENGÜL
M. Zekâi Dede Efendi'nin Bestelediği "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" İsimli Eserin Usûl-Arûz Vezin Yönünden İncelenmesi 1379

Sultan ŞENÖDEYİCİ
Modern Dünyanın Bakış Açısıyla Metonimi 1387

Süveyda ŞAHİN ve Nergis BİRAY
Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çay Kavram Alanı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. 1395

Şahin BÜTÜNER
Sözlü Kültürden Elektronik Kültüre Kollektif Bellek: Yunus Emre 1417

Şükrü Halûk AKALIN
Türk Dilinin Söz Varlığı ve *Türkçe Sözlük* Geleneği. 1424

Taşpolot SADIKOV
Van Pamir Kırgızları Atasözlerinin Karşılaştırmalı Fonoistatistiği Üzerine 1431

Tuğba AKKOYUN
Geleneksel Bilgi Bağlamında XI. Yüzyıl Türk Şiiri 1445

Tuğba GÖKBAYIR
Kırgızlarda Çeçendik Sözlerin Atasözlerindeki Görünümü Üzerine Bir İnceleme. 1459

Tuğba ŞİMŞEK ve Emre ŞİMŞEK
Sosyal Medyada Türkçe Öğretimi "Instagram" Örneği 1470

Tuncay BÜLBÜL
Sebk-i Türkistânî Bağlamında Nedîmâne Tarz ya da Nedîm'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilikler. ... 1476

Turgut TOK ve Kıvılcım POLAT BULMUŞ
Alevi-Bektaşi Cemlerinde Kullanılan Dilin Metaforları: Denizli Örneği 1483

Uğur ÖZBİLEN ve Meral BAYRAM
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ders Kitaplarındaki Beceri Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Değerlendirilmesi. 1495

Umay TÜRKEŞ GÜNAY
Kimliğimizi ve Geçmişimizi Muhafaza Etmemizde Türkçenin Rolü 1514

Ümit EKER
Çağatay Türkçesi Metinlerinde *-GAy* Eki ve İşlevleri 1518

Ümmühan GÜZEL ve Serdar YAVUZ
Yapılandırmacı Yaklaşım Öncesindeki Türkçe Dersi Öğretim Programlarında Yazma Uygulamaları 1529

Yasin KARADENİZ
Özbek Destanlarında Sık Kullanılan Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme. 1540

Yaşar Sözen
Kazak Akını Jambıl Jabayev'in Şiirlerinde Eleştirel Bakış……1548

Yaşar ŞİMŞEK
Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Paris Nüshası ve Klasik Devir Sonrası Çağatay Türkçesinde Mahallileşme. 1570

Yusuf GÖKKAPLAN
Sosyal Medya Dilinde Söz Dizimi 1583

Zehra GÖRE
Divan Şiirinin Sözvarlığında Yemek Sembolizmi 1591

Zeki KAYMAZ ve Âdem BULUT
Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l Lugati't Türkiyye'de Deyimler 1602

Zeynep EKİNCİ
Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Ders Kitaplarının Okunabilirlik Durumları: Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Örneği. 1610

Ziyafet GASIMOVA
Azerbaycan Üniversitelerinde "Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi)" Derslerinde Türkiye Türkçesinin Öğretimi Üzerine (Bakü Slavyan Üniversitesi Örneği). 1617

Zuhal KÜLTÜRAL ve Burcu SIBIÇ
Galatât Sözlüklerinde Konu Edilen Yer Adları Üzerine 1628

14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Fotoğrafları Seçkisi……...1639

Notlar……..1652

TEŞRİF MESAJI

Üniversiteniz tarafından düzenlenen 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunun açış törenine davetiniz için teşekkür ederim. Türk Milletinin kalbi ve zihni olan Türkçe, 330 milyonu aşkın kişi tarafından çok geniş bir coğrafyada ana dili olarak kullanılmasının yanı sıra kültür, sanat, bilim ve felsefe alanlarında insanlığın gelişimine katkı sağlayan bir dünya dilidir.

14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunun hayırlara vesile olmasını diliyor, başarılarınızın devamını temenni ediyorum.

Fuat OKTAY

Cumhurbaşkanı Yardımcısı

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR[*]

Sayın Kaymakamım ve Vali Vekilim, muhterem hâzırûn!

Sizleri en kalbî duygularımla saygıyla selamlıyor, yüce Allah'a bana bugünü yaşattığı için içtenlikle hamdediyorum. Konuşmamı, sizlere sempozyum sürecini kısaca özetlemek üzere aktarmaya çalışacağım.

Yaklaşık bir buçuk yıl önce Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Ekrem KALAN'a; "*Hocam; bu yıl Dünya Dili Türkçe yılı ve bu adı taşıyan sempozyum da Rize'de, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde gerçekleşiyor. Müsaadeniz olursa biz bu* sempozyumu *seneye almak için talip olalım,* dedim ve ardından da sempozyumu açıklamak istedim. Ancak Sayın Rektörümüz yaklaşık 5-6 dakika boyunca bana Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nu bir tarihçi olmasına rağmen anlattı. Rektörümüzün tarihçi olması yanında gönlünün ve bilgi derinliğinin Türkçe üzerine, Türk dili üzerine de odaklandığını belirtebilirim ki bu doğrultudaki destekleri için kendisine hassaten müteşekkiriz.

Danışma kurulu üyelerimiz başta Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL'in tensibi, taltifi ve bizi onurlandıran takdiri doğrultusunda görevi bize tevdi ettiler. Allah utandırmasın! Bugün buraya bizlere destek olmak için gelen hocalarımızı görünce çok şükür, dedim. Güzel bir başlangıç yaptık. İnşallah 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, ortak sevdamız olan Türkçemiz için de daimî katkıların oluşmasına vesile olacaktır. Bu süreçte hiçbir şeyi yaparken zorlanmadığımı ifade etmek isterim. Başta genç arkadaşlarım olmak üzere Üniversitemizin tüm çalışanları ve öğrencilerimiz gönüllülük esasıyla büyük bir özveri göstererek aylarca gece-gündüz demeden can atarak çalıştı. Aynı şekilde kurumlarımız için de TİKA Başkanımız Sayın Serkan KAYALAR Beyefendi, kendisi hassaten destek vermek istediğini belirtip süreci bizzat takip ederek bizleri onurlandırdı. Türk Dil Kurumu Başkanımız Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN Hocamız zaten sürecin öncesinden beri destekçimizdi ve biliyorum ki sonrasında da daim destekçimiz olacaktır. UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanımız Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ Hocamız da çok değerli önerileri ve destekleriyle bizleri yüreklendirdi. Kurumsal destekçilerimizin tamamı, Antalya Valisi Sayın Ersin YAZICI Beyefendi ve bugün kendisini temsilen Vali Vekili sıfatıyla da bulunan Alanya Kaymakamımız Sayın Dr. Fatih ÜRKMEZER Beyefendi de desteklerini esirgemediler. Alanya Belediye Başkanımız Sayın Âdem Murat YÜCEL Beyefendi ise her çalışmamızda olduğu gibi sempozyum hazırlık sürecinde de kendisinden talep ettiğimiz desteklerin

[*] Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı.

tamamını derhal sağladığı gibi yeni önerilerde bulunup önerilerini de bizzat Alanya Belediyesi olarak yerine getirdi. Kendisine ne kadar teşekkür etsek azdır. Şehrimizin tanıtım faaliyetleri içerisinde bilimsel çalışmalara verdiği desteği ve samimiyeti ile ALTİD Başkanımız Sayın Burhan SİLİ Beyefendi de bizim gece gündüz bir telefonla ulaşıp her türlü desteği sunabilen bir başka değerimizdir.

Bugün 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'na katılarak değer katan saygıdeğer bilim insanları; Alanya bir tarihî şehirdir. Selçuklunun kadim şehridir. Deniz, kum, turizm ve tarih bağlamında Dünya çapındaki değerine ilaveten, şehrin Dünya Dili Türkçe bağlamındaki değerlerini yansıtan yönlerini de sizlerle paylaşmak isterim:

Fotoğraf 1: Alanya Hacet Meydanı

Bu etkileyici fotoğraf ile, bir anlamda, bu şehirde Türkçe ve Türklük kavramlarının şuurla sahiplenildiğinin huzurunu yaşayabilirsiniz. Bu düsturla, katılımcılarımıza bir katılım belgesi verirken "Bunu daha kalıcı bir hâle nasıl getirebiliriz? diye düşündük. Sayın Alanya Kaymakamımıza ve Orman Bölge Müdürümüze hassaten teşekkürlerimi arz ediyorum. Dünya Dili Türkçe Hatıra Ormanımız, sempozyum sonrasında öğrencilerimiz tarafından ağaçlandırılacak olup tüm katılımcılarımızın adına Alanya'da yaşayan bir ağaç olacaktır.

Fotoğraf 2: 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Hatıra Ormanı

Bugün Başöğretmen Atatürk Salonu'nda bu konuşmayı yaparken salonumuz tamamen dolduğu için kıymetli misafirlerimiz diğer salonlarımızda canlı yayınla bizleri takip etmektedir. Aynı zamanda üniversitemizin resmî sosyal medya hesaplarından da canlı yayın yapmaktayız. Başöğretmen Atatürk Salonu'nun hemen yanında Alanya'mızın yaşatılması gereken bir değeri olan, divanını bu yörenin yetiştirdiği ilim adamı Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL Hocamız neşretmişti, Kaygusuz Abdal Salonu yer almaktadır. Sultan Alaaddin Keykubat Salonu, Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL Salonu, Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Salonu ve Allah uzun ömür versin, sağlığı el vermediği için katılamayan Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ Salonu da yer almaktadır. Bu yıl yazılışın 950. yıl dönümünü idrak ettiğimiz Dîvânu Lügâti't- Türk temelinde Kâşgarlı Mahmud da sempozyumumuzda adını vermekten iftihar duyduğumuz salonlarımızdandır. Bir salonumuzu bugün kilitledik. Bu akşam yine Alanya Belediyesi'nin katkısıyla Azerin Konseri var. Azerin Konserinden sonra yarın bilimsel oturumlarımız öncelikle Karabağ Salonu'nda başlayacak. Karabağ, işgalden kurtulmakla beraber Türkçenin hür ve ebedî vatanının hürriyet nidası olmuştur. Bu duygu ve düşüncelerle bir kez daha saygılarımı sunarken bu yılın Dîvânu Lügâti't-Türk'ün yazılışının 950. yılı olması vesilesiyle Besim ATALAY'dan, öğrencisi olarak ders aldığım merhum Prof. Dr. Ziyat AKKOYUNLU Hocamıza, ebedî âleme irtihal etmiş tüm hocalarımızı rahmetle, minnetle yâd ediyorum. Onur konuğumuz Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Hocamız başta olmak üzere Dîvânu Lügâti't-Türk'ün canına can, sesine yankı olan bütün bilgelerimize uzun ömürler diliyorum. Aynı şekilde bu doğrultuda çalışan, yıllarca aynı kurumda görev yaptığımız Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT Hocamıza da şükranlarımı ve ailesine yönelik şifa dileklerimi hassaten ifade ediyorum.

Geçen sene tam da bugünlerde -21 Ekim'de- Alanya'nın fethinin 800. yılı olması hasebiyle konuşmamı Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün duygularımın babası diye hitap ettiği Namık Kemal'in "*Ecdâdımızın heybeti ma'rûf-ı cihândır. Fıtrat değişir sanma! Bu kan yine o kandır!"* ifadesiyle bitirmiştim. O tarih şuurunun devamı ile bugün 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumuna ev sahipliği yapmanın gururu ile sözlerimi bu kez de Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün fikirlerine ilham veren Ziya GÖKALP'ın sözleriyle bitirmek istiyorum: "*Türklüğün vicdanı bir, dini bir, vatanı bir; fakat hepsi ayrılır olmazsa lisanı bir."* Ne mutlu Türkçemize can verenlere! Ne mutlu Türkçemizde can bulanlara! Ne mutlu Türküm diyene!

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL[*]

Sayın Kaymakamım ve Vali Vekilim, Sayın Rektörüm, Sayın protokol üyeleri hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Cenab-ı Hakk'a bu günlere geldiğimiz için çok şükür ediyorum. Sempozyumun bu sene 15.si olacaktı ama bu sene 14.sünü idrak etmiş olduk. 22 Kasım 2008 tarihinde Başkent Üniversitesi'nde başlattığımız 1. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nun bugün 14.sünü Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nde kutlamanın bahtiyarlığını yaşıyoruz. Hazırlayan bütün arkadaşlarımıza, başta Sayın Rektör Prof. Dr. Ekrem KALAN olmak üzere Yardımcılarına, Dekanlarına Türkçe Eğitimi Bölüm Başkanlığına ve özellikle de canla başla çalışan, Sempozyumu başarılı bir şekilde bugünlere getiren, nazik, kibar ve üretken -konuşurken bile kelimeleri sevgiyle kucaklayan- müşfik, babacan ve sakin meslektaşımız Sayın Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR Bey'e, ekranın arkasındaki hocalarımıza ve genç meslektaşlarımıza ayrı ayrı şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Muhterem Efendiler!

Bilindiği gibi şu anda sekiz yüz yıla yakın tarihimizin yazıldığı ve altı yüz sene evvel de burada doğan, dünyanın en meşhur bilim adamı, mutasavvıf, şair, Tanrı'yı, Cebrail'i ve Hz. Adem'i bile cennette Türkçe konuşturan Kaygusuz Abdal'ın adıyla müsemma bir üniversitede bulunmaktayız. Bugün Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacip, Karamanoğlu Mehmet Bey, Fatih Sultan Mehmed Kaygusuz Abdal, Âşık Paşa, Ali Şir Nevâî, Tunuslu Hacı Ahmet, Mustafa Kemal Atatürk ve daha nice Türk büyüklerinin Türkçenin uluslararası dünya dili özellikle bilim dili olması bağlamında asırlar önce yaptıkları çalışmaları daha da ileriye götürmek üzere burada bulunmamızın ciddiyetini görüyoruz. Bu bağlamda gelenekselleşen Dünya Dili Türkçe Sempozyumları, çok geniş bir çevrede meslektaşlarımızın konuya bilimsel olarak yaklaşımlarını, devlet erkânının da devletinin resmî dili olan Türkçeye gereken hassasiyeti göstermeleri ile mümkündür. Ülkesini, milletini seven millî hassasiyete sahip, birikimli bir neslin yetişmesi de ilk önce kendi ana dilini sağlam bir şekilde öğrenmesinden geçmektedir. Bu geçişte elbette ki anaokulu ve ilköğretimin birinci kademesinin birinci sınıfından itibaren çocuklarımıza alan bilgisine sahip uzman Türkçe öğretmenleri tarafından yeniliğe açık bir Türkçe eğitimi ile mümkündür. Bu noktada ana dili eğitimi üzerinde yapılmış bilimsel bir araştırmanın sonuçlarına dikkatlerinizi sunmak istiyorum. Yapılan bu bilimsel araştırmaya göre Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa

[*] Dünya Dili Türkçe Sempozyumları Danışma Kurulu Başkanı ve Başkent Üniversitesi Öğretim Üyesi

ve Almanya gibi ülkelerde sekiz yıllık eğitim sisteminden geçen çocukların ders kitapları 71 bin sözcükle yazılıyor. Bu rakam Japonya'da 44, İtalya'da 32, Türkiye'de ise 6 ila 7 bin sözcükle yazılmakta ve öğrencilerimiz de genellikle bu sözcüklerin %10'uyla düşünmekte, konuşmakta ve yazmaktadır. Daha acısı, nezaretimde yapılan bir doktora tezi anket sonuçlarına göre ilköğretim 1. sınıf Türkçe kitabının kelime çeşitliliği sayısı 860 iken 7 bölgede yaptığımız anket çalışmalarında birinci sınıf çocuklarımızın kullandığı kelime çeşitliliği sayısını ortalama 180 ile 200 civarında tespit ettik. Ayrıca çocukların kullandığı bu kelimelerden 100 civarındaki kelime birinci sınıf Türkçe ders kitabında da yer almamaktadır. Demek ki çocuklarımız 860 kelimelik kitaba karşılık sadece 120 kelime ile eğitimine 1. sınıfta devam etmekte ve çocuklarımız eğitimine çoğu kelimeden habersiz devam etmektedir. Şimdi soralım. Bu çocuk ne derecede ana dili olarak Türkçe öğrenmektedir? İlköğretimde uzman Türkçe Öğretmenleri tarafından Türkçe dersi verilmemektedir. Devlet yetkilileri de bu konuda kendi hassasiyetini göstermemektedir. Yukarıda vermiş olduğumuz sayısal ifadelerle bireylerin yaşadığı dil kısırlığı, anlama ve anlatma becerilerindeki eksikliğini açık bir şekilde ortaya koyması bakımından anlamlıdır. Ayrıca Türkçe Eğitimi'nde gösterdiğimiz olumsuzluklara işaret etmektedir. Tek bir bilimsel araştırma bile Türkçe Eğitimi sürecini yeniden gözden geçirme zorunluluğumuzu ortaya koymaktadır. 35 yıldır resmen ve hususen her mekân ve zamanda bu zorunluluğu vurgulamaktayım. Bu sebeple 40 yıldan bu yana özellikle Millî Eğitim Bakanlığı ve YÖK nezdinde üniversitelerimizin eğitim fakültelerinde uzman Türkçe Öğretmenleri yetiştirmek için Temel Türkçe Öğretmenliği Ana Bilim Dalı'nın kurulması gerektiğini ifade etmemize rağmen bu konuda ilgili kurumlarımızın olumsuz yaklaşımlarını da burada belirtmekte fayda var. İnşallah onlar da biraz ders alabilirler. Bu sempozyumun kuruluş hedefleri doğrultusunda amacımızdan bazılarını sizlerle paylaşmak istiyorum. Bu olumsuzluklardan birincisi 1982'de kurulan 2547 Sayılı YÖK Kanunu'nun 5. Madde i. Fıkrası gereğince Yüksek Öğretim 'in her kademesinde okuyan bütün öğrencilere iki yarıyıl Türk Dili I ve II derslerinin zorunlu konulmasıdır. Bu ne demektir? Bilir misiniz sevgili arkadaşlar? Üniversitelere gelen her öğrenci, Türkçe okuma ve yazma bakımından fakir durumdadır. Bunun sebebi bu öğrencilerin ilköğretim ve ileriki kademelerde uzman Türkçe Öğretmenleri tarafından gerekli bir Türkçe eğitimi alamadıkları için aşağıdan gelen noksanlıklarını telafi etsin diye bu dersi zorunlu kılmıştır. Yine 2547 Sayılı YÖK Kanunu'nda 16 milyon -bugün 21 milyon- ilk ve ortaokullar için Türkçe öğretmeni yetiştiren bir bölüm, bir ana bilim dalı maalesef unutulmuştur. Bizim 1982 yılından itibaren eğitim fakültelerinde Türkçenin eğitimi ve öğretimi bölümünün kurulması ve bu bölümde de ilk öğretim için temel Türkçe Öğretmeni alan kurulması olmuş olsaydı biz bu olumsuzluklarla karşı karşıya gelmezdik. Üçüncü bir derdimiz yine bugün 36. yılını dolduran Türkçenin eğitimi öğretimi bölümü, üniversitelerimizin eğitim fakültelerinde zamanla YÖK tarafından gereğince sahiplenilmeden savrulmasına göz yumulmuş ve hâlâ da bu duruma devam edilmektedir. Yine YÖK tarafından Türkçe eğitimi bölümü günümüzde eğitim fakülteleri bünyesinde değişik bölümler arasında ve başka ana bilim dalları ile birleştirilmesi neticesinde sıkışıp kalmış, alan bilgisi ve kültür alanında yeterli bir motivasyona sahip olamadığını tekrar burada ifade etmek isterim. Bu olumsuzluklar gün geçtikçe de çoğalmaktadır. Yine Türkçenin Millî Eğitim Bakanlığı nezdinde Türkçe öğretmeni alımında kontenjan sayısının iki rakamlı sayılarda olması ayrı bir durumdur. Bu da bizim devlet olarak Türkçeye verdiğimiz değerin başka bir olumsuz tarafıdır. İşte bu 5 noktada topladığımız olumsuzluklar sebebiyle belki bazı devlet kurumlarını da haberdar edebiliriz ve içinde bulunduğumuz bu problemlere hep birlikte çözüm üretebiliriz düşüncesiyle bu Sempozyumu 2008 yılında Başkent Üniversitesi'nde Sayın Prof. Dr. Mehmet HABERAL'ın başkanlığında başlattık. Bizim Türkçe konusundaki hedefimiz kendi insanımıza ve tüm dünyaya Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesidir. Mustafa Kemal ATATÜRK'ün *"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı, Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir. Türk Dili, dillerin en zenginlerindendir."* Sözlerini duymazdan gelemeyiz. Biz Türkçeyi başlangıçtan günümüze ses bayrağımız kabul etmişiz.

Muhterem bilim adamları!

Bilindiği gibi bütün dünya devletlerinde, Almanya, İngiltere, Amerika ve benzeri ülkelerde ana dili ve resmî dil öğretmeni yetiştiren fakülte, enstitü ve bölümler müstakil bir şekilde yer almaktadır. Ne yazık ki benim ülkemde böyle bir şey yok. Hatta şu anda Almanya Düsseldorf'ta bile Türkçe öğretmeni yetiştiren müstakil bir bölüm var. Yarın Özbekistan'ın 21 Ekim Dil Bayramı olması nedeniyle şunu ifade etmek isterim ki Özbekistan'da Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü gibi kurumlar her şeyi ile beraber ortaya konulduğu hâlde maalesef bizde böyle bir durum söz konusu değildir.

Üniversitelerimizin eğitim fakültelerinde eğitimi gören 1989'da kurduğumuz bu Türkçe eğitimi ve öğretimi bölümlerinde bugün Türk Üniversitelerinde 82 civarında ana bilim dalı ve en azından Türkçe eğitimi alanında yetişmiş 400'ün üzerinde akademik personel ile gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çalışmaktadır.

Şimdi bu olumsuzlukların çözümü konusunda iki önemli çözüm yolunu sizlerle de paylaşmak, ilgili kurum ve kişilere ileterek olumlu neticeler almak istiyorum. Bunlardan birincisi Türk milletinin ana dili Türkçe mi? Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmî dili Türkçe mi? Öyleyse 36 yıldan bu yana Türkçe eğitimi ve öğretimi bölümünden mezun veya bu sahada akademik kariyere sahip meslektaşlarım millî vakarlarıyla korkmadan konuyu gündeme taşıyarak müstakil Dünya Dili Türkçe Eğitimi Fakültesi hatta Uluslararası Türkoloji Üniversitesi kurulması için neden çalışmıyor? Bu konuda çalışmak ve ilgilerini seferber etmek gerekmez mi? Geçen yıl Rize'de de ifade ettiğim gibi Cumhurbaşkanlığımızın 30.01.2021 tarihli tamimi ile 2021 yılı Dünya Dili Türkçe yılı ilan edilmiştir. Türk milleti, Türkçe sevdalıları, Türk bilim adamları bu resmî kararın yanındadır, içindedir, gönlündedir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip ERDOĞAN'dan tarihî bir talebimizi ifade etmek istiyorum. Bildiğiniz gibi 2 ay sonra Cumhuriyetimizin 100. yılına giriyoruz. Öyleyse Cumhuriyetimizin 100. yılı armağanı olarak Dünya Dili Türkçe Eğitim Fakültesi'ni kurması bizi fazlasıyla memnun edecek ve Türkçemiz de pek çok olumsuzluktan kurtularak kendi yol haritasını kendisi çizmiş olacaktır.

Sonuç olarak Türkiye'de hem Türkçe eğitimi bölümünün hem de Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nun kurucusu olarak Cumhurbaşkanı'mız Sayın Recep Tayyip ERDOĞAN'dan bütün Türkçe sevdalıları adına yukarıda ifadesini bulan talebimizin doğrultusundaki müstesna bir kararıyla Türkçemizi taçlandıracağına, kanunlaştıracağına olan inancımız tamdır. Bu vesile ile tekrar Cumhuriyetimizin 100. yılı armağanı olarak tarihe geçmesini Türk milletini Türk dünyasını, dünya Türkologlarını ve Türkçenin öğretimi alanında yetişmiş 400'ü aşkın bilim adamı adına zatıalilerinizden istirhamımız bu tamimin kanunlaşabilmesidir.

Beni sabırla dinlediğiniz için hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyor, şükranlarımı sunuyorum.

Bu Sempozyumu hazırlayan bütün arkadaşlarıma çok teşekkür ediyorum. Sağ olun! Var olun!

Prof. Dr. Ekrem KALAN[*]

Sayın Kaymakamım, Sayın Türk Dil Kurumunun Kıymetli Başkanı, UNESCO Millî Komisyonu Başkanım, Sayın Belediye Başkanım, Sayın Milliyetçi Hareket Partisinin Genel Başkan Yardımcısı, sayın hocamız, meslektaşımız, saygıdeğer ALKÜ ailesinin mensupları, kıymetli öğrenciler ve basınımızın güzide mensupları, hepinizi en kalbî duygularımla sevgiyle saygıyla selamlıyorum.

Hoş geldiniz, sefa getirdiniz.

Özgür Hocamın muhteşem konuşmasının ardından hakikaten Türkçenin anlamını ifade etmeye, herhalde sözcük dağarcığımız yeterli gelmeyecektir ama yüksek müsaadelerinizle birkaç kelam da ben etmek isterim.

Sempozyumumuza katkı sağlamak için farklı ülkelerden, farklı şehirlerden gelmiş, değerli bilim insanları ve sevgili öğrencilerimiz,

Bu yıl on dördüncüsü düzenlenen -ki bu yıl on beş olması gerektiğinin de hocamız altını çizdi- Dünya Dili Türkçe Sempozyumuna katılımlarınız bizleri ziyadesi ile mutlu etmiştir. Alanya'mızda şehriyle birlikte fatihinin de adını almış olan Alanya Alaaddin Keykubat Üniversite'mize hepiniz hoş geldiniz, sefa getirdiniz.

Değerli misafirlerimiz, 2015 yılında Akdeniz Üniversitesinden ayrılarak tesis edilmiş üniversitemizde, her geçen yıl büyümekte olan genç ve dinamik kadromuzla bilimsel, kültürel, sportif ve sanatsal faaliyetlerimizi artırarak devam ettirmekteyiz.

Türkçemizin dünya dili oluşunun ilmî temellerini ortaya koymak ve temeli daha da sağlamlaştırmak, bu alanda çalışan bilim insanlarının da etkileşimini güçlendirmek adına Türkçe'mize olan gönül borcumuzu -az önce Özgür Hocamın da ifade ettiği üzere- bir nebze de olsa ödeyebilmenin sorumluluğunu hepimiz taşımaktayız. Bu sorumluluk ile üniversitemiz pek çok çalışmayı bugüne kadar başarı ile yürütmüştür. Ne mutlu ki bize, bugün millî kimliğimizi daha güçlü kılacak bir etkinlik vesilesi ile bir arada bulunmaktayız.

En kıymetli hazinemiz, ortak şuurumuz ve millî hafızamız olan Türk dili ve tarihinin araştırılması için önemli adımlar atan Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *"Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir.*

[*] Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü

Çünkü Türk milleti geçirdiği sayısız felaketler içinde ahlakının, geleneklerinin, hatıralarının, kısaca bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde korunduğunu görüyor. Böylece, Türk dili Türk milletinin, kalbidir, zihnidir." diyerek Türk dilinin, Türk tarih ve kültürünü yansıtan en önemli araç olduğunu altını çizerek bir kez daha vurgulamıştır. Atatürk, bu sözleri ile Türk dilinin araştırılmasının, incelenmesinin ve "bilinçle işlenmesinin" yalnızca bir dil meselesi olmadığını vurgulamış ve Türk dili araştırmalarını, tarihî gerçekliğe, pozitif bilime hizmet etmesi bakımından çok önemli bir görev olarak addetmiştir.

Naçizane 6 yıl kadar yabancılara Türkçe eğitimi vermiş bir akademisyen olarak, iki farklı ülkede çok sayıda yabancıya Türkçe öğrettim, Türk tarihini anlattım. Bugün aranızda Moğolistan'dan gelen misafirlerimizden Azzaya Badam – ki benim mesleğe ilk başladığım, Moğolistan Devlet Üniversitesi'nde benim öğrencim olmuştu- kendi çalışmalarını bizlere hediye etti, dün bizi ziyaret etti. Bir hoca için bu en büyük gurur kaynağıdır. Öğrenci yetiştirmek ve bunun ardından ortaya koyduğu eserleri hocasına takdim etmesi, akademisyenler için herhalde en büyük gurur kaynaklarından bir tanesidir. "Dünya Dili Türkçe" diyoruz. Evet, aslında biz bunu ilmî temellere dayandırmaya çalışıyoruz fakat unutmayalım ki Türkçe zaten bir dünya dili oldu. Bunu ben söylemiyorum. Bunu 14. yüzyılda Avrasya topraklarını ziyaret eden Francesco Balducci Pegolotti adlı bir İtalyan yazıyor. Ne diyor Pegolotti, Pratica Della Mercatura adlı İtalyanca eserinde *"Kırım'dan çıkıp Adriyatik'e kadar seyahat ettiğinizde, Kıpçakça biliyorsanız* -ki bu Türkçenin kuzey koludur- *yanınıza tercüman almaya ihtiyacınız yoktur*." Bugünkü 330 milyonluk "Türkçe Dünyasının" aslında bakınız 650, 700 yıl önceki sınırlarını bize bir İtalyan not etmiş. Bu sayede görüyoruz ki 700 yıl önce Türkçe bir dünya diliydi.

Kıymetli hazirûn,

Mesailerini ve kıymetli emeğini Türkçe üzerine çalışmalara harcayan siz değerli bilim insanlarının katılımları ile gerçekleştireceğimiz, 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, millî kimliğimize hizmet etme noktasında çok önemli bir vazifenin yerine getirilmesi için fırsat kapısını bir kez daha aralamaktadır. Bu kıymetli vazifeyi yerine getirmek için gönül dili Türkçe olan, 19 farklı ülkeden, 115 kurumdan, 358 bilim insanının sunacağı bildiriler ile tam bir bilgi şöleni gerçekleştirilecektir.

Bu şölenin gerçekleşmesinde bizlere katkılarını sunan başta Kültür ve Turizm Bakanlığına, Antalya Valiliğimize, Türk Devletleri Teşkilatı'na, UNESCO Türkiye Millî Komisyonuna, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'na, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na, Türk Dil Kurumu'na, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'na, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığına, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına, Alanya Belediyemize, Alanya Turistik İşletmeciler Derneği'ne, sempozyuma katkı sunan bilim ve sanat insanlarına, hassaten teşekkür ediyorum. Teşrifleriniz için şahsım ve üniversitem adına teşekkür ediyor, hepinizi saygıyla sevgiyle selamlıyorum.

Adem Murat YÜCEL[*]

Sayın Kaymakamım, Sayın Genel Başkan Yardımcım, Sayın Rektörüm, Sayın Türk Dil Kurumu Başkanım, Sayın UNESCO Millî Komisyonu Başkanım, çok değerli hocalarımız, çok değerli protokol üyeleri ve kıymetli misafirlerimiz, 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu programına hoş geldiniz, şeref verdiniz. Sizleri böyle güzel ve güzide bir kentte, güzide bir üniversitede ağırlamaktan son derece mutlu olduğumuzu ifade ediyor, hepinize saygı ve sevgilerimi sunuyor ve böylelikle bir kez daha bu şehre, şahsım ve şehrim adına hoş geldiniz diyorum.

Kentimiz antik çağlarda korsanlara, Bizans döneminde derebeylerine ev sahipliği yapmış, Selçuklu'nun başkenti olmuş, Osmanlı'nın gözde liman şehridir. Alanya'mız turizm, tarım ve eğitim açısından cumhuriyet tarihimizin nadide şehirlerinden birisidir. Alanya'yı fethederek bu kenti Türk-İslam şehri yapan, Alanya'yı Türklükle, Türkçe ile tanıştıran, bizlere Türk-İslam medeniyeti ile ilgili birçok manevi değer ve tarihi eser bırakan Selçuklu sultanı büyük hakan Alaaddin Keykubat'ın şehrinde ve onun adını taşıyan üniversitemizde bu sempozyumu yapıyor olmak bizler için ayrı bir gurur kaynağıdır. Ötüken'den Orta Asya'ya, Orta Asya'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan tüm dünyaya yayılan büyük devletler kuran Turan ülküsünü ve İslam medeniyetini kıtalara hâkim kılan, bugün yolumuzu aydınlatacak anlayış ve manevi değerleri bizlere miras bırakan atalarımıza, ecdadımıza hepimizin çok büyük bir vefa borcu var. Atalarımızın mirasına sahip çıkmak, onu yaşamak ve yaşatmak bizlerin öncelikli görevlerindendir Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nin ev sahipliğinde düzenlenen millî ve kültürel değerlerimizin yüceltildiği 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'na katkı sunmaktan onur duyuyoruz. Çünkü Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ülküsüyle dil ve tarih başta olmak üzere millî kimliğimizi besleyen bilim ve sanat çalışmaları bizim için öncelikli çalışma alanlarımızdandır. Bünyesinde iki üniversite barındıran Alanya'mız tarım ve turizmin şehri olduğu kadar bir üniversite şehri olma yolunda da çok önemli adımlar atıyor. Biz de yerel yönetim olarak hem devlet üniversitemiz Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitemize hem de vakıf üniversitemiz Alanya Hamdullah Emir Paşa Üniversitemize her konuda destek olduk ve bundan sonra da destek olmaya devam edeceğiz. Şehrimizde bulunan tüm kurum ve kuruluşlarla iş birliği içerisinde çalışmaya, şehrimizi büyütmeye, değerlerimizi korumaya ve değerlerimize değer katmaya devam edeceğiz. Çünkü 127 ülkeden 55 bin yerleşik yabancının yaşadığı, 81 vilayetten göç alan Alanya'mızda Türkçemizi, dilimizi korumak ve yaşatmak çok daha önem arz ediyor. Bu sebeple millî kültürümüzü yaşatmak,

[*] Alanya Belediye Başkanı

Türkçemizin değerini bir kez daha ortaya koymak ve kent kimliğini korumak için belediye olarak sorumluluk alarak bu konuda birçok çalışmaya imza atıyoruz. Cadde ve sokaklarda, parklarda isim verirken öz Türkçe olmasına dikkat ediyoruz. Yine Türk dünyasının önemli yazarlarından Abay Kunanbayoğlu parkını ve heykelini Alanya'mıza kazandırarak, Cengiz Aytmatov adını anıp Alanya'mıza kalıcı eserleri de bıraktık. Alanya'mızın en önemli meydanı olan Hacet meydanında Alanya'mızın Türkçe'deki abidevi karakteri Kaygusuz Abdal'ın ve Türkçeyi ilk kez resmi dil ilan eden Karamanoğlu Mehmet Bey'in anıt heykellerini sergiliyoruz. Atalarımızdan bizlere miras kalan tüm eserleri bir bir restore ederek, Alanya'mızın kent belleğine, kültür mirasımıza ve ülke turizmine kazandırıyoruz. Yerel yönetim olarak restorasyon çalışmalarımızda o kadar titizlik gösteriyor ve aslına sadık kalarak yapıyoruz ki restore ettiğimiz her eserimiz uluslararası ve ulusalda ödüle layık görülüyor. Türkçe aynı zamanda bir eğitim dilidir. Çocuklarımızın dünyada Türkçeyi ve Türk bayrağını dalgalandıracak bir ilim ve bilim adamı olarak yetişmesi için bir belediye başkanı olarak üstümüze düşenden fazlasını yapmaya çalışıyoruz ve yapmaya da devam edeceğiz. Yerel yönetim olarak yurtlar yaptıran, kreşler yaptıran, okullar yaptıran, etüt merkezleri, kütüphaneler, ibadethaneler yaptıran bir belediyedeyiz. Şunu gönül rahatlığı ile söyleyebilirim ki Alanya Belediyesi olarak tarihimize, kültürümüze, dilimize, manevi değerlerimize ve eğitime olan yatırımlarımız ve desteğimiz hep devam edecek. Eksiklerimizi de sizlerin öneri ve tenkitleriyle mutlaka günün birisinde tamamlayacağız. Bu duygu ve düşüncelerimle sözlerime son verirken Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi rektörümüz Sayın Prof. Dr. Ekrem Kalan başta olmak üzere, rektör yardımcımız Sayın Prof. Dr. Özgür Kasım Aydemir ve Alanya kaymakamımız Sayın Dr. Fatih Ürkmezer olmak üzere organizasyonda yer alan değerli hocalarımıza, emek ve katkı sunan herkese 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nu gerçekleştirdikleri için teşekkürlerimi sunuyorum, katılımlarınız için herkese ayrı ayrı teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum. Ne mutlu millî değerlerimize ve onun can damarı Türkçemize gönül verenlere, ne mutlu Türkçeye katkı sunan, sevdasında olanlara, ne mutlu ki "Ne mutlu Türküm!" diyene.

Prof. Dr. Filiz KILIÇ[*]

Sayın Vali vekilim, Sayın Kaymakamım, çok değerli belediye başkanımız, çok değerli Rektörümüz, ilçe başkanımız ve heyeti, çok değerli Türk Dil Kurumu başkanımız, değerli UNESCO Millî Komisyonu başkanımız, değerli hâzirûn, değerli protokol, çok değerli hocalarım, gerek Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nden katılan değerli akademisyenler ve öğrenciler, gerekse yıllar öncesinden Hacettepe'den hocalarım olan hocaların hocası duayenlerin şu anda bu salonda olmaları benim mutluluğumu ve heyecanımı inanın birkaç kat artırıyor ve onların karşısında konuşuyor olmanın ayrı bir heyecanı ve mutluluğunu yaşıyorum. Çok değerli hâzirûn hepinizi en derin muhabbetlerimle, saygılarımla selamlıyorum. Bu sempozyuma katılımlarınız için teşekkür ediyor ve sizlere hoş geldiniz diyorum efendim.

Burada olmaktan ayrı bir mutluluk ve heyecan duyduğumu belirtmiştim. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nun bu yıl on dördüncüsü kutlanıyor. İstikrarlı bir şekilde devam etmesi, her yıl yapılabilmesi ayrı bir başarı. Bu camianın içinden gelen biri olarak bu tür organizasyonların ne kadar güçlüklerle yapıldığını, belli kamu kurum ve kuruluşlarının hassaten de belediyelerin desteği olmadan çok zorlanacağını gayet iyi bilen bir insan olarak öncelikle katkı sağlayan bütün kamu kurum ve kuruluşlarına ve hassaten de belediyemize teşekkür ediyorum. İnşallah bundan sonrasında da çok değerli rektörümüzün başkanlığında ve değerli ekibiyle birlikte Türkçemize, Türk diline, Türk edebiyatına, Türk kültürüne katkı sağlayacak güzel sempozyumlar, güzel birliktelikler gerçekleştirmelerini temenni ediyorum. Sayın hocalarımız gayet güzel ifade ettiler, Türkçenin sıkıntılarından, Türk Dilinin sıkıntılarından ya da bir dünya dili olmasından bahsedildi. Ben de biraz daha olumlu yaklaşmak istiyorum, vaktinizi de çok almamak adına birkaç cümle de ben sarf edip yerime oturacağım. Değerli hâzirûn, Türkçe 7. yüzyıldan, hatta 7. yüzyıldan çok daha öncesinden bu yana edebi dil olabilmiş, dünya dili olmayı başarabilmiş bir dil. Ne kadar gurur duysak, Türk diliyle Türkçeyle gururlansak az. "Dilimiz bizim namusumuz" Cemil Meriç'in ifade ettiği gibi. Yahya Kemal'in ifade ettiği gibi "Dilimiz bizim ağzımıza annemizin ak sütü". Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmamızda en önemli araç. Dünya dili dedik, şu anda Sibirya'dan Orta Avrupa içlerine kadar çok geniş bir coğrafyada konuşuluyor. Rakamlar çok farklı, kimilerine göre 200 milyon, kimilerine göre 220, az önce hocamız 330 milyondan bahsetti, çok farklı rakamlar var. Farklı ülkelerde hem ana dil olarak hem de ana dillerden biri olarak kullanılabiliyor. Ve bundan sonrasında da inşallah bu sempozyumlar aracılığıyla biz bu kullanma

[*] Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkan Yardımcısı, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Kurucu Rektörü

oranını da artırma gayretleri içerisinde olacağız. Bir hususun da altını çizmek isterim. Bu konularda biraz geçmişte de çalıştığım için rahatlıkla söyleyebilirim, rektörlük dönemimde de bu Erasmus ve Sokrates programlarında da ya da özellikle TRT'nin yayınlamış olduğu diziler vasıtasıyla Türk dilinin çok farklı ülkelerde öğrenildiğini ve öğrenilmesi noktasında da büyük bir istek olduğunu da ifade etmek isterim. Özellikle de bu isteğin batı ülkelerinden gelmiş olması da bizim için ayrı bir önem atfediyor diye düşünüyorum. Yalnız bir gerçeği de dile getirmek lazım, küreselleşen dünyada ana dilimizi korumak, gelecek nesillere arı, güzel bir Türkçe bırakabilmek, zengin bir Türkçe bırakabilmek de gün geçtikçe zorlaşmakta. Aslında Türkçenin bir dünya dili olarak çok farklı ülkelerde çok sayıda insan tarafından konuşulması elbette çok önemli ama etkin olarak kullanılması, yani bir bilim dalı olarak kullanılması, bir teknoloji dili olarak kullanılması, edebiyat dili olarak kullanılması, sanat dili olarak kullanılması da ayrıca çok önemli. Belki de çok sayıda insanın konuşmasından ya da yazmasından ziyade bu tür etkin olarak kullanılmasını çok daha önemli olarak addediyorum ve görüyorum. Eminim burada yer alan hâzirûn da aynı şekilde düşünüyordur. Ben bu sempozyum sayesinde iki gün boyunca birbirinden değerli akademisyenlerimizin, hocalarımızın bu noktalar üzerinde de bildirilerini sunacaklarını, tartışmalar açacağını, siyasi bir yönü dışında -az önce Abdurrahman Hoca'mız da ifade etti yani siyaseti yapması gereken Sayın Cumhurbaşkanımıza da ithafen söyledi- bilim adamlarımızın da dünya dili Türkçe olarak Türkçenin korunması ve daha etkin olarak bütün dünyada kullanılabilmesi için ne tür önlemler alınması, neler yapılması noktasında da kararlar alacağı ümidini taşıyorum. İnşallah bundan sonrasında da bu tür sempozyumların artarak devam etmesi ve sonuçlarının da siyaseten bir karşılığının bulunması noktasında da üzerimize düşeni yapacağımızı belirtmek istiyorum. Şunun da altını çizmek isterim siyaset ve liderlik okulumuzun sorumlusu olarak okulumuzda her dönem -burada siyaset ve liderlik okulumuzdan arkadaşlarımız da var- Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig mutlaka okutulmakta, hatta Kutadgu Bilig derslerine bizzat kendim girmekteyim. Geçen dönem 17. dönemini bitirdik ve 18. döneme başlıyoruz. 17. dönemde bir cümleyi hiç unutmuyorum. Bir de şunu ifade etmek istiyorum: Öğrencilerimizden şu ana kadar hiç Türk Dili ve Edebiyatı öğrencisi olmadı, sadece bu yıl, 18. dönemde bir öğrencimiz var. Bunu bana ifade eden arkadaşımız da doçent kadrosunda bir tıp hekimiydi, kendisi şunu ifade etti: "Hocam ya da başkanım, inanın Kutadgu Bilig'i çok duyardık, bizim için önemli olduğunu bilirdik, Türkçe için önemli olduğunu bilirdik ama biz Kutadgu Bilig'i böyle bilmezdik. Sizin sayenizde, sizin anlatımlarınızla biz Kutadgu Bilig'de öyle bir derya keşfettik ki inanın bundan sonra ben bir tıp hekimi olarak da Türk dünyasına, Türk tarihine, özellikle Türk diline çok farklı bir bakış açısıyla bakıp bu konu üzerinde de inşallah bundan sonrasında çalışmak istiyorum." Bu duygu ve düşüncelerle bu sempozyumu gerçekleştiren başta Özgür Hoca'mız olmak üzere Sayın Rektörümüze, çok değerli hâzirûna destekleri için teşekkür ediyorum, başarılar diliyorum. İnşallah bu iki gün hayırlara vesile olur, çok başarılı geçer ve neticelerini de en kısa zamanda alırız. Bu duygu ve düşüncelerle tekrar hâzirûnu en kalbi duygularımla, muhabbetlerimle, saygılarımla selamlıyor, var olun diyorum.

Prof. Dr. Gürer GÜRSEVİN[*]

Sayın Vali Vekilim ve Kaymakamım, Değerli Belediye Başkanımız, Sayın Rektörüm UNESCO Millî Komitesi Başkanımız, Değerli Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkan Yardımcımız, çok değerli katılımcılar, değerli gençler hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Dünya Dili Türkçe çok güzel bir başlık böyle devam eden sempozyumlar az, ömrü uzun süren bildiğimiz birkaç sempozyum var. En azından Türk Dil Kurumu'nun 1932'de başlayan kurultayların 4 yılda bir devam ettiğini hatırlatayım. Türkçe adına bu ve buna benzer çalışmalar var tabi. Dünya Dili Türkçe sempozyumu da 14 yıldır devam ediyor. Adı güzel. Sahibi dediğimiz zaman aslında tek bir isim söylemek mümkün değildir. Örneğin, Uluslararası Türk Dil Kurultayı'nın sahibi Türk Dil Kurumu Genç Türkologlar Sempozyumu Manas Üniversitesi'nde senelerdir yapılıyor. Bunun gibi çalışmaların hepsinin sahibi belli ancak Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nun sahibi de hepimiziz gibi gözüküyor. Arkasında ne tek bir kurum var ne tek bir kuruluş var ama yanında neredeyse Türkoloji'nin ve Türkiye'nin bütün kuruluşları var. Az önce saydım destekleyen kurumların sayısı on dörde çıkmış. Hatırlıyorum başından beri her seferinde Türk Dil Kurumu var Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü var, UNESCO Millî Komisyonu zaten her zaman bu tür faaliyetlere destek veriyor. Geçen sene Rize şehrinde Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi ev sahipliğinde başta Rize Valiliği destekleriyle gerçekleşen sempozyum, bu sene Alanya'da Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi ev sahipliğinde başta Antalya Valiliği, Alanya Kaymakamlığı ve Alanya Belediye Başkanlığının destekleriyle gerçekleşiyor. Bu da gösteriyor ki "Dünya Dili Türkçe Sempozyumları"nın tek bir sahibi yok, onun sahibi hepimiziz.Bu vesileyle sempozyuma adını veren Prof. Dr. Abdurrahman Güzel hocamızı da tebrik ediyor ve teşekkürlerimi sunuyorum. Çünkü bu gerçekten zor bir iş. Arkasında devletin herhangi bir kurumun veya teşkilatının yer almadığı bir sempozyumun maddi kaynakları olmadan bu kadar uzun süre devam edebilmesi büyük bir başarıdır. Bu sempozyum hiçbir zaman sahipsiz kalmadı. Hatta öyle ki bu sempozyuma ev sahipliği yapmak için bir istek ve arzu olduğu her yıl görülmektedir. Bu sempozyum bitiminde de göreceğiz ki birçok üniversiteden arkadaşımız birbiriyle "seneye biz yapalım" diye yarışacaklar. Elbette, Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nun bu hale gelmesi de Türkçe açısından ümit vadediyor.

Sempozyumun açış paneli "Dünya Dili Türkçe" ana başlığını taşıdığı ve konunun derinlikleri orada konuşulacağı için ben daha sözü fazla uzatmadan hepinizi saygıyla selamlıyorum.

[*] Türk Dili Kurumu Başkanı

Prof. Dr. Öcal OĞUZ[*]

Sayın Antalya Vali Vekili ve Alanya Kaymakamı, bu değerli toplantının paydaşları, değerli katılımcılar, hepinizi UNESCO Türkiye Millî Komisyonu adına saygıyla selamlıyorum.

Uluslararası bir kurumun Türkiye'deki temsilciliği olarak "Bu sürecin içerisinde neden bulunuyoruz, nasıl bulunuyoruz?" bunu birkaç cümle ile arz etmek istiyorum. Öncelikle birleşmiş milletlerin 1945 yılında kurulurken kabul etmiş olduğu altı 'uluslararası dil'e dikkatinizi çekmek istiyorum. Bu dillerden ikisi daraltılmış toplantıların çalışma dilidir. Yani İngilizce ve Fransızca hem Birleşmiş Milletler'de hem de Birleşmiş Milletler'e bağlı UNESCO dâhil bütün kurumlarda bu altı dil ve daraltılmış toplantılarda iki dil konuşulur. Bunun dışındaki hiçbir dil 'uluslararası dil' değildir. İster Almanca olsun ister İtalyanca ister Portekizce isterse Türkçe olsun, bu dillerin hiçbirisi çok özel bir şekilde konuşanı özel çeviriyle bu toplantılara gelmemişse diğer dillere çevrilmez ve konuşulmaz.

Dolayısıyla uluslararası dil kavramı Birleşmiş Milletler'de bu altı dilden oluşuyor. Peki, bu hakkaniyetli bir durum mu? Konuşan sayısına, ülke sayısına, o dilin içinde bulunduğu kültürün etkisine ve tabiatıyla İkinci Dünya Savaşının galiplerinin dillerine göre şekillenmiş bir yapıdan söz ediyoruz. Dolayısıyla, "Uluslararası Dünya Dili Türkçe" bizim ufkumuzda, hayalimizde, geleceğimizde var ama uluslararası sistemde yok. "Uluslararası sisteme bunu nasıl aktarabiliriz?" dediğimizde ise; biz Türkiye'de Türkçe konuşuyoruz, Azerbaycanlı kardeşlerimiz Azerbaycan'da Azerbaycan dili konuşuyor. Özbekistan'daki kardeşlerimiz Özbek dili konuşuyor. Kazakistan'dakiler de kazak dili konuşuyor. Yani hiçbirimiz Türkçe üst başlığı altında buluşamıyoruz ama bir buluşma vasatımız oluştu, o da Türk Dili: "Turkic Language". Bu konuda mutabakat sağladık. Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkeler olarak pek çok toplantı yaptık. Bu devletlerin UNESCO Millî Komisyonları olarak 'Türk Dili' ifadesinde bir resmî buluşma sağladık ve bu eksende de çalışmalarımızı yürütüyoruz. Bildiğiniz gibi UNESCO yılın belli günlerinde belli konulara dikkat çekmek için özel günler ilan ediyor ve o gün kutlamalar yapılıyor. Bunlardan birincisi 'Dünya Ana Dili Günü' idi. Dünyada şu ana kadar Arapça, Fransızca, Romence gibi altı-yedi tane dilin özel günü var. Biz de Türk Devletleri Teşkilatı UNESCO Millî Komisyonları olarak Türk Dilinin de özel günü olsun diye çalışma başlattık ve 2017 yılından bu tarafa bu çalışmamız yürüyor.

[*] UNESCO Millî Komisyonu Başkanı

Devam eden bu çalışmamız Türk Devletleri Teşkilatı'nın -daha önce Türk Keneşi- sonuç bildirgelerinde UNESCO'ya bunun sunulması şeklinde iki defa yer aldı ve süreç şu anda yürüyor. Diliyoruz ki önümüzdeki 2023 yılının kasım ayındaki UNESCO'nun genel konferansında bahsettiğim devletler olarak tüm süreçleri hazırlamış olalım ve UNESCO'ya dosyamızı sunup oradan da olumlu görüş aldığımızda ve mutabakat sağlamış olduğumuz William Thomsen'in Türk dilinin anıtsal eserleri olan Göktürk Yazıtlarını okuyup çözdüğünü ilan ettiği 15 Aralık tarihini "Uluslararası Türk Dili Günü" olarak kutlayalım. Nitekim bugünü ilgili ülkeler olarak geçen yıldan bu tarafa da çeşitli vesilelerle kutluyoruz. Hatta bu yıl Paris'te Uluslararası Türk Akademisi'nin yeni keşifleriyle Paris'te UNESCO genel kurullarında bugünün kutlanması ve konuşulması da gündemde olacak.

UNESCO tabii ki sadece 'gün ilanları' demek değildir. Bunun yanı sıra pek çok programları ve sektörleri var: eğitim, kültür, bilim, sosyal bilim, doğa bilimleri, bilgi ve iletişim gibi. Buralarda da var olmak ve madem "Dünya Dili Türkçe" o alanlarda da Türk dilinin varlığını göstermek gerekiyor, çalışmak gerekiyor. Biliyorsunuz *Somut Olmayan Kültürel Miras* diye bir kavram var ve bununla ilgili bir sözleşmeye Türkiye de taraf. Bu sözleşmenin tanımları içerisinde nelerin somut olmayan miras olduğunu anlatan şöyle bir ifade var: Taşıyıcısı dil olan konular somut olmayan mirastır ve bunlar UNESCO'ya sunulabilir. Bu eksende de taşıyıcısı dil olan miraslar olarak, bizim âşıklık, meddahlık geleneğimiz, Dede Korkut geleneği de dâhil ve buna benzer dille yarattığımız ürün ve geleneklerimizi UNESCO'nun somut olmayan miras listelerine kaydettirdik. Kezâ bugün dilimiz yaşamaya ve roman, tiyatro, müzik gibi sanat alanlarında ürün vermeye devam ediyor. UNESCO'nun *Kültürel İfadelerin Çeşitliliği* adlı bir sözleşmesi ve onun da kolları var. Türk dilinin desteklenmesini sağlayacak bu süreçleri yürütüyoruz. Dolayısıyla uluslararası toplumla Türk dilinin buluşmasını destekliyoruz.

Örneğin bir başka sektörümüz iletişim. Burada sizler de biliyorsunuz ki iletişim ve dolayısıyla dijital ortamda medya gittikçe tek dilli hale geliyor. Sanal ortamda benim şahsen kendi adımı Türkçe olarak yazmam mümkün değil. Öcal'ın "Ö"sü Oğuz'un "ğ"si medya dilinde yani internet dilinde yok. Bu sebeple burada da hakkaniyetli bir durum yok. Buradan da yola çıkarak sanal ortamda tüm dillerin varlığını kabul edecek şekilde düzenlenmesi için dijital dünyada dil çeşitliliğinin güçlendirilmesi üzerine de uluslararası toplumla çalışıyor ve gelişmeleri hassasiyetle takip ediyoruz.

Bir başka konu dünya belleğine dil varlıklarımızın kaydedilmesi, kaybolmaması için çalışılan bir program var. Bu konu üzerine de çok önemli olduğu için iki örnek vereyim: Divânu Lügâti't-Türk'ü ve Evliya Çelebi Seyahâtnâmesi'ni dünya belleğine kaydettirmiş bulunuyoruz. Böylece bu eserlerimizin hem uluslararası toplum tarafından dijital anlamda okunmasını hem de dil varlığımızın kadim, eski, güçlü örneklerinin uluslararası toplumla buluşmasını sağlıyoruz. Bir başka programımız ise -birkaç değerli hocamızın benden önceki konuşmalarında bahsi de geçen- UNESCO'nun anma ve kutlama programlarında örneğin Yunus Emre, Kaşgarlı Mahmut gibi, Kutadgu Bilig'in sahibi Yusuf Has Hacip gibi Türk Dili'nin görkemli şahsiyetlerini uluslararası toplumla buluşturup anma, kutlama günlerinin yapılmasını sağlamaktır. Böylece bizlerin çok iyi bildiği ve tanıdığı bu önemli şahsiyetlerimizin uluslararası toplum tarafından da tanınmasını ve kabul edilmesini sağlamaya çalışıyoruz. Tabiatiyle Türkçe şu anda uluslararası dil değil ancak gelecekte çok az dil Uluslararası Dil niteliği kazanacaktır ama biliyorsunuz ki dünyada kaybolmakta olan diller diye bir süreç var. Dünyada o süreci yaşayan da pek çok dil var. Malesef steplerde, Altaylarda ve başka yerlerde konuşulan Türkçemizin bazı kolları ve lehçeleri de bu kaybolma sürecindeki diller arasında yer alıyor. O dillere de dikkat çekerek kaybolma tehlikesi altındaki diller arasına girmemesi için Türk dilinin -zoraki değil ama bu vizyon ve perspektifle, yeniden eskisi gibi- Kaşgarlı Mahmut'un konuştuğu gibi yahut Göktürk kitabelerinde Bilge Kağan'ın söylediği gibi hepimizin ortak dili olmasına yönelik siyaseten, kültürel, ekonomik, eğitimsel süreçler başarılarımızla devam ederse elbette hepimiz bir gün uluslararası dil anlamında bir ortak zeminde buluşabiliriz. Belirtmek isterim ki lehçelerimizi, ağızlarımızı kaybetmemiz şeklinde bir öneri değil bu. Daha güçlü bir Türk dilin ortak varlığı ile ortaya çıkan eserlerimiz -ister edebiyat, müzik gibi sanat eseri

isterse bilim eseri olsun- ve kültür havzamız insanlığın geleceğine ışık tutabilecek, barışçı, çözümcü ve nitelikli eserler ortaya koymuş bir dil ve kültür havzasıdır. Dolayısıyla bu hafızanın bir mensubu bir parçası olarak şahsım olarak da millî komisyonumuz olarak da gururluyuz ve iftihar ediyoruz.

Bu şehrin seçilmiş başkanı olarak sayın belediye başkanımızın güzel konuşmasındaki Türk varlığına çekmiş olduğu dikkat için şahsına, böylesine seçkin bir üniversiteyi ihya ettikleri için sayın rektörümüz ile bu toplantıyı organize eden değerli Özgür Kasım Aydemir hocamıza ve nihayet paydaşları olan bütün kurum temsilcilerimize ve sizlere teşekkür ediyorum, saygılarımı sunuyorum.

Dr. Fatih ÜRKMEZER[*]

Sayın Belediye Başkanım Sayın Rektörüm, değerli paydaş kurumlarımızın başkanları Değerli misafirler hanımefendiler beyefendiler ben de dünya dili Türkçe sempozyumuna Hepiniz hoş geldiniz diyor hepinizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

Tabii en son konuşmak -biraz önce hocamla da konuştuk- gerçekten çok zor. Çünkü, bizden önce söylenmesi gereken her şey söylendi, bize de toparlamak kalıyor biraz. Tabii bugün burada asıl Sayın Valimiz olacaktı. Sayın valimizin ve bütün kaymakamların da bugün Antalya'da yaklaşık 2 ay önceden ön görülmüş bir toplantısı var. Bizim o toplantıda olmanız gerekiyor. Sayın Valimizin toplantıya başkanlık etmesi gerektiği için aramızda değil. Onun da buradaki bütün haziruna selamlarını ve sevgilerini iletmek üzerimizde bir borçtur, selam ve sevgileri var. Burada bulunan bütün herkese ve hayırlı olması temennilerini de iletiyor.

Biraz önceki konuşmacıların da belirttiği gibi Alanya'nın seçilmesi, bizim için çok önemli, çok güzel. Yaklaşık 500 yıl önce, buraya kuş uçuşu 100 km ötede bulunan Karaman Beyliğinde, Türkçe nasıl ki bir resmi dil olarak ilan ediliyor, o anlamda bu bölge Türklüğün ve Türkçenin yaşatılması anlamında çok önemlidir. Bizler bu Toros Dağlarında, bu bölgede Türkçe ile ilgili böyle bir organizasyonun yapılmasında ve bir dünya dili olarak Türkçenin hem bölgemize hem literatüre hem de bütün akademik camiaya bir katkıda bulunmasının mutluluğunu ve ona ev sahipliği yapmanın mutluluğunu, huzurunu yaşıyoruz. Atatürk'ün "kalbimiz ve zihnimiz" dediği Türkçeye, Alanya'nın böyle bir ev sahipliği yapmasından gerçekten çok mutlu ve gururluyuz.

Benden önce konuşmacıların ve buradaki bütün akademisyenlerin bildiği gibi, konuşmacıların da belirttiği gibi, aslında bütün diller yaşayan ve sürekli değişen ve gelişen bir içeriğe haiz. Aslında bu da sadece tek başına gelişmekte olmuyor. Mesela bütün sosyal, akademik, kültürel, sanatsal, bilimsel anlamda gelişmeler oldukça o anlamda gelişmeler yaşandıkça bizim içinde bulunduğumuz toplumumuz da gelişiyor. Elbette olmazsa olmaz dilimiz de yeni durumlara karşılık, yeni kelimeler -hocam burada Türk Dil Kurumu başkanımız da- üretmek zorunda kalıyor. Dolayısıyla aslında bizim bu dilimizi geliştirmemiz için elbette olmazsa olmaz, kendimizi bir toplum olarak da geliştirmemiz ve bilimsel

[*] Alanya Kaymakamı

sanatsal, sportif, kültürel faaliyetlerde mutlaka ilerlememiz gerekiyor ve çocuklarımıza da gençlerimize de dilimizi en iyi şekilde aktarmamız gerekiyor.

Sayın Antalya Valimizin öncülüğünde bütün ilimizde uygulanan bir eğitsel çalışma var. "AHENK Projesi" kapsamında çocuklarımıza dilimizi en iyi bir şekilde geliştirmeleri ve yaşatmaları için de düzenli olarak, başta okuma çalışmaları olmak üzere dilimizin ürettiği çok çeşitli ve dilimize de çevrilmiş olan bütün eserlerin okuması anlamında önemli bir çalışma yürütüyoruz. Burada amaç sadece akademik değil biraz önce belirttiğim gibi sosyal kültürel ve sportif faaliyetlerin de iç içe olduğu ve toplumumuzun ilerlemesini sağlayan bir çalışma. İşte Bizler de çocuklarımıza ve gençlerimize bunu ne kadar iyi aktarırsak onun o kadar daha da mutlu olup ve görevinizi yerine getirmenin huzuru içinde yaşamaya devam etmiş olacağız. Bu anlamda, buradaki yapılacak sempozyum da bütün akademik anlamda hocalarımızın ve değerli katılımcıların görevlerini yerine getirmelerinin ve içimizde yaşayan ve bizim de içinde yaşadığımız Türkçeye çok büyük destek vereceğine inanıyorum.

Bu vesile ile ev sahipliği yapan başta sayın rektörümüz ve rektör yardımcımız olmak üzere, bütün akademisyenlerimize ALKÜ ailemize destekleri için bütün paydaş kurumlara ve katılımları nız için siz değerli misafirlerimize tekrar teşekkür ediyorum.

“

BİLDİRİLER

"Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" İsimli Gurbet Havasının Sözlerinde Kullanılan Hançere Tekniği

Ahmet Ali SELÇUK[*]
Şevval DAĞ[**]
M. Hanifi KERVANCIOĞLU[***]

Özet

Teke yöresi denince akla Afyon, Denizli, Muğla, Burdur, Isparta ve Antalya illeri gelmektedir. Teke yöresinde müzik önemli bir yere sahiptir. Yörük-Türkmen kültürünün yaygın olduğu bu bölgelerde insanlar geçimlerini daha çok hayvancılık ve çiftçilik ile kazanmaktadır. Göçebe yaşamın getirilerinden olan halkın yaşam tarzı müziklerine de oldukça yansımıştır. Teke yöresinde müziğin icra edildiği ortamlara bakıldığında, hayvan gütme, düğünler, kına ritüelleri, gelin çıkarma ritüelleri, güreş ritüelleri, erkek eğlenceleri, halk oyunları gösterileri, ölen birisinin ardından yas tutma, ağıt yakma, asker uğurlama, il ve ilçelerde düzenlenen festivaller, oturak alemleri vb. ortamlarda müziğin aktarıldığı bilinmektedir. Teke yöresi olarak bilinen şehirlerde icra edilen, içerisinde ayrılık, özlem, hasretlik, aşk gibi konuları işleyen uzun hava türüne gurbet havası denilmektedir. Gurbet havaları; üç telli, dört telli, cura, ıklık, kabak kemane, bağlama, sipsi, kaval, zurna gibi sazlar ile icra edilebilir. Bağlama ile icra edilirken 7/8, 5/8, 2/4, 4/4, 9/8, 3/4, 3/8, 8/8, 10/8 gibi usuller ile icra edildiği görülmüştür. Şan altı çalımda çoğu bölgede enstrüman vokal takibi yaparken bazı yörelerde ise 7/8 tavır atarak şanı takip edebilir. Bu çalışmada, "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" isimli teke yöresi gurbet havasının sözleri, yöreye ait tavır tekniği ya da THM alanı içerisinde hançere tekniği olarak da tanımlanan müzikal yorumların heceler üzerindeki uygulanışı incelenecektir. Günümüzdeki gurbet havası icracıları, eserlere kaynaklık eden ustaların icra tekniklerini örnek alsalar da yıllar içerindeki deneyimleri, tecrübeleri, söyleme teknikleri, yöreye has ağız ve gırtlak yapıları değişkenleri sebebiyle öz icralara ulaşmaları mümkün olmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada hançerelerin yöreye ait özellikleri taşıması hançerenin uygulandığı bölümlerin nerede ve nasıl kullanılması gerektiği tespit edilip incelenerek sonuca varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk halk müziği, Teke yöresi, gurbet havası, hançere tekniği.

Giriş

Türk halk müziği, Türk müzik kültürü içerisinde yer alan, halkın duygu ve düşüncelerini yansıttığı Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada sürdürülen bir müzik türüdür. Kaynağını aşıklık geleneği ve türkü yakıcıları oluşturur. Anadolu ve Trakya bölgesinde seslendirilen melodik yapıların yöreye ait çalım ve söyleme teknikleri vardır. Bu yapıya halk müziğinde tavır denilmektedir.

Tavır, Türk Halk Müziği'nin sözlü ve sözsüz ezgilerinin icrasında yöresel-bölgesel ritmik ve melodik unsurlarının ifadesidir. Yaygın olarak bağlama ailesinin çalımında kullanılan mızrap teknikleri olarak bilinse de diğer yöre çalgılarıyla da yöresel-bölgesel bu tavırların icra edildiği bilinmektedir (Şengül:2007,4).

Türk halk müziğinde yaygın olarak bilinen tavırlar; Ankara, Aşıklama, Azeri, Karadeniz, Kayseri, Konya, Rumeli, Silifke, Teke, Yozgat ve Zeybek tavrıdır. Türk halk müziğindeki bu zengin tavırlardan Akdeniz ve Ege bölgelerinde görülen tavır özelliklerinden birisi de teke tavrıdır. Teke tavrı; Antalya, Isparta, Burdur, Denizli, Muğla şehirlerini kapsayan ve buralarda seslendirilen bir ezgi türüdür.

GTHM'nde ağız kavramı yöresel ve bölgesel konuşma dilinin, türkülerin icrası sırasında kullanım şeklidir. Ritimli vokal ezgiler formunun (kırık hava) icrasında kullanılan başlıca ağızlar şunlardır: Abdal, Acem, Amik, Apçağa, Arguvan, Aşık, Avşar, Bar, Çamşıhı, Diyarbakır, Ege, Eğin, Elbeyli,

[*] MEB Müzik Öğretmeni, Yüksek Lisans Öğrencisi, ahmetaliselcuk@gmail.com
[**] MEB Müzik Öğretmeni, Yüksek Lisans Öğrencisi, sevvaldagg@gmail.com
[***] Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölüm Başkanlığı, hanifikervancioglu@akdeniz.edu.tr

Erzincan, Erzurum, Harput, İstanbul, Karadeniz, Kayabaşı, Kavas, Kerem, Kerkük, Lavik, Malatya, Rumeli, Sandık, Sümmani, Teber, Türkmen, Urfa, Ören, Venk ve Yörük ağızlarıdır" (Emnalar, 1998: 577).

Teke yöresinin kültür sahası folklor haritasında da görüldüğü gibi Afyon'un Dinar, Denizli'nin Acıpayam ve Çameli, Muğla'nın Fethiye ilçesi ile Burdur'un ve Isparta'nın tamamını, Antalya'nın Taş kesiği bölgesi, Korkuteli, Elmalı, Kaş, Finike, Serik, Manavgat, Akseki, Alanya ilçeleri ile Gebiz kısmı Teke yöresinin kültür sahasını oluşturmaktadır (Yıldırım, 2008:15).

Türk halk müziğinde serbest tavırla seslendirilen uzun hava türlerinden birisi olan teke yöresi uzun havalarına da gurbet havası denir. "İmren'e göre (2020,35); TRT repertuvarına kayıtlı olan 45 adet gurbet havası vardır." Bu gurbet havalarından birisi de yöre merkezi Burdur/Tefenni olan "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" halk arasında "Ya da Geceleri" olarak da bilinen gurbet havasıdır.

Türk halk müziğindeki söyleme tekniklerinden bir tanesi de hançere tekniğidir. Hançere; Türkçe'de de gırtlak, gırtlağın başı olarak ifade edilmektedir. Türk halk müziğinin türlerinden olan uzun hava (serbest ritimli ezgi), oyun havası, kırık hava ve karma ritimli ezgilerin hemen hemen hepsinde hançere tekniğinin uygulandığı görülmektedir. Türk müzik kültüründe önemli bir yere sahip olan ve sıkça kullanılan hançere tekniği ile ilgili çalışmaların sayısı oldukça azdır.

Gurbet havaları genel hatlarıyla benzerlik gösterseler de kendi içlerinde bazı farklılıklar vardır. Yörede özellikle söylenirken hançere isteyen ve ustalık isteyen bu eserlerin hançere tekniği açısından incelenerek, söylerken dikkat edilmesi gereken noktaların tespitinin yapılması ve içerisinde geçen hançere tekniklerinin farklılıklarının tespit edilerek ortaya konması için bu çalışma ele alınmıştır.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, araştırmanın veri kaynakları, verilerin toplanması ve verilerin analizi kısımları açıklanmıştır.

1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada bilimsel araştırma yöntemlerinden nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma sosyal ya da beşerî bir probleme bireylerin veya grupların atfettiği anlamları keşfetme ve anlamaya yönelik bir yaklaşımdır. Araştırma süreci; soruların ve işlem basamaklarının geliştirilmesi, genellikle katılımcıların kendi ortamlarından veri toplanması, özel durumlardan genel temalara ulaşılarak tüme varımsal veri analizi yapılması ve araştırmacının verilerin anlamını yorumlama aşamalarını kapsamaktadır (Creswell, 2017: 248). Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinde sıkça kullanılan durum çalışması deseni kullanılmıştır. Nitel durum çalışmasının en temel özelliği bir ya da birkaç durumun derinliğine araştırılmasıdır. Yani bir duruma ilişkin etkenler (ortam, bireyler, olaylar, süreçler, vb.) bütüncül bir yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 73). Ayrıca bu araştırmada literatür tarama, yapısal analiz, yapısal karşılaştırma teknikleri kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemi olarak tipik durum örneklemesi belirlenmiştir. Tipik durumlar, evrende yer alan çok sayıdaki benzeri arasından genel olarak incelenen olay veya olguyu açıklayabilecek düzeyde bilgi içeren durumlardır (Patton, 2005). Araştırmacının bir kültürü veya toplumsal olguyu, bu kültür veya olguya yabancı olan kişilere aktarmak için tipik durumları kullanması önemlidir (Miles & Huberman, 1994).

2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılan veri toplama araçları şunlardır:

Literatür tarama,

Alan araştırması,

Alanında uzman kişilerin görüşleri,

İnternet kaynakları

3. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Türk Halk Müziğinde bir tür olan teke yöresi gurbet havaları, örneklemi ise "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" isimli eserden oluşmaktadır.

4. Verilerin Toplanması ve Analizi
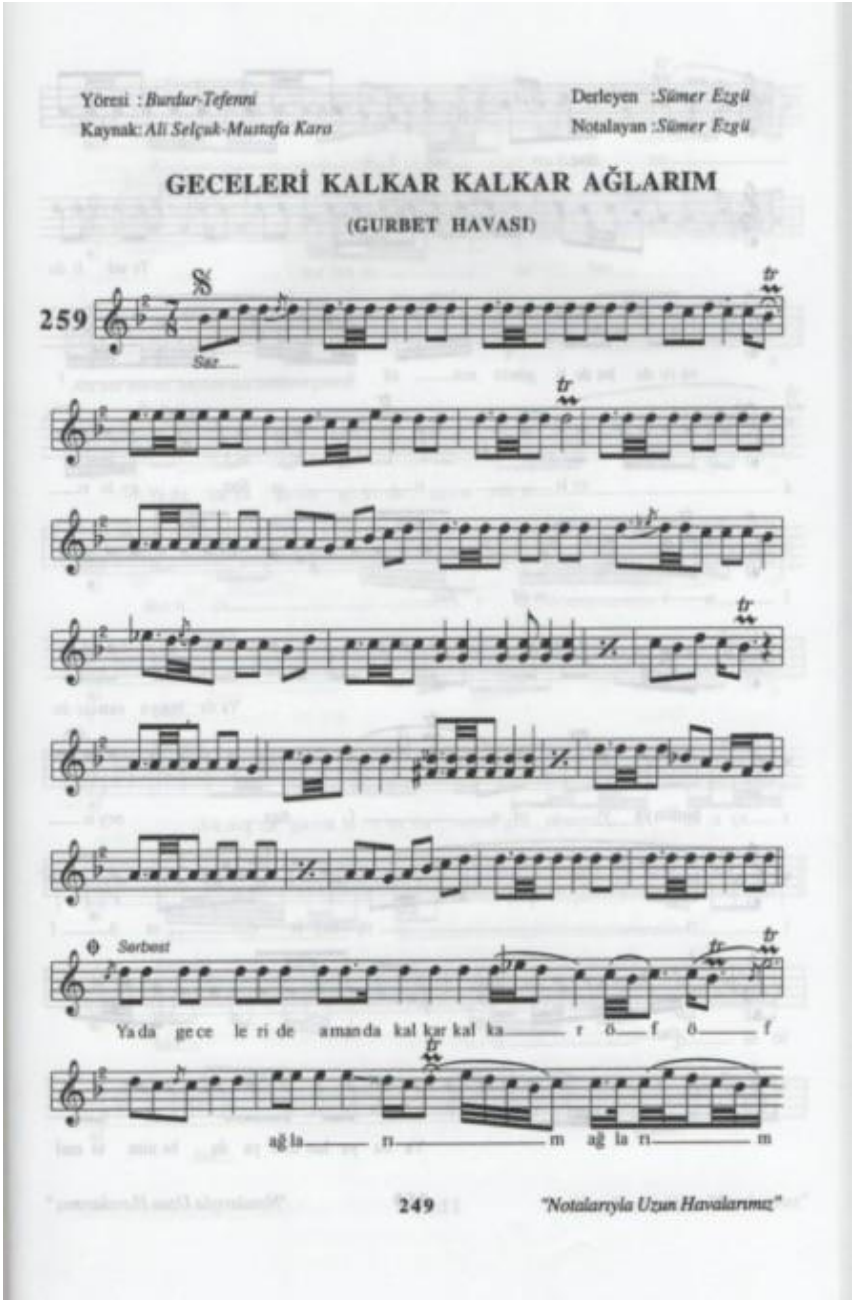
Araştırmanın konusu ve problem durumuna uygun doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılı kitap, makale, bildiri, yüksek lisans-doktora tezi gibi kaynaklar taranmıştır. Kaynak taraması sonucunda bir adet gurbet havası ele alınmış ve bu uzun havanın hançere bölümleri tespit edilmiştir. Yapısal analiz ve yapısal karşılaştırma ile veriler elde edilmiştir. Yapılan bu işlemler sonucunda elde edilen veriler bulgulara dönüştürülmüştür.
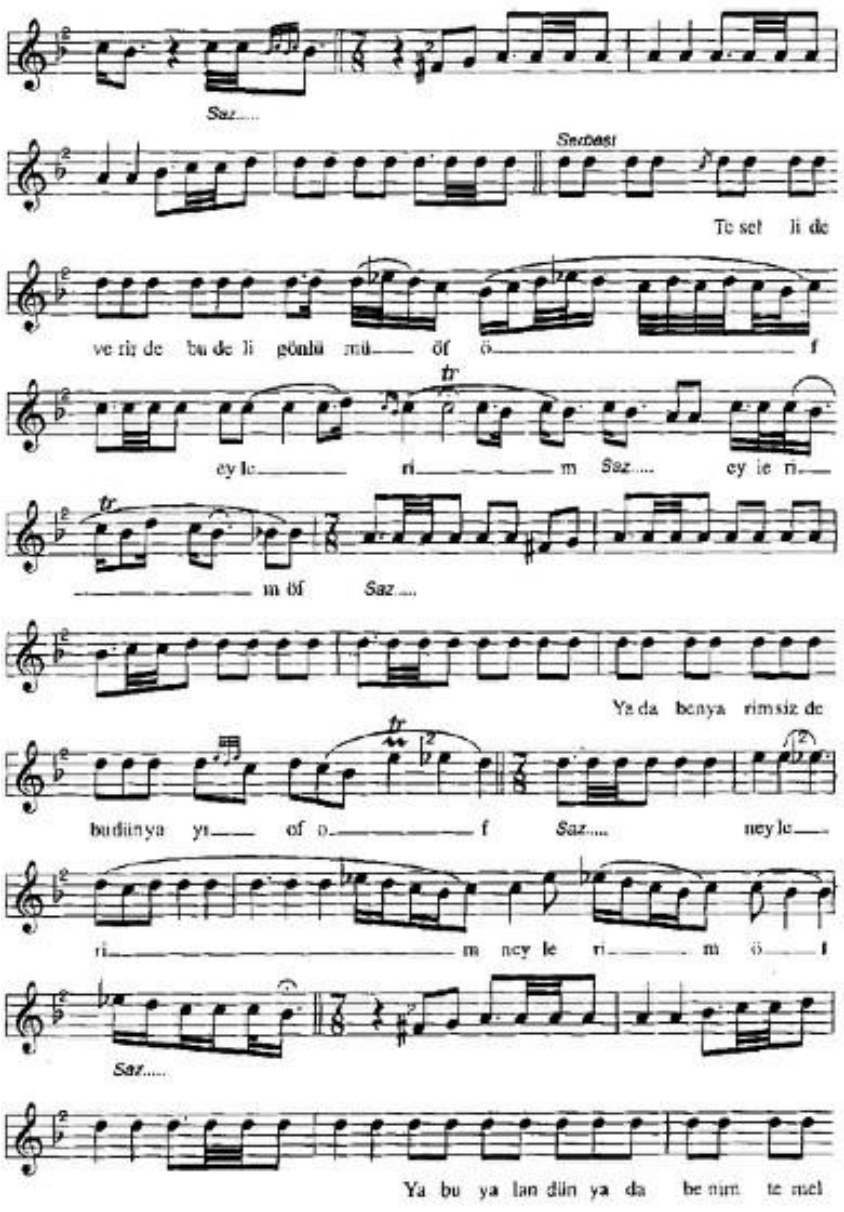
Bulgular ve Yorum

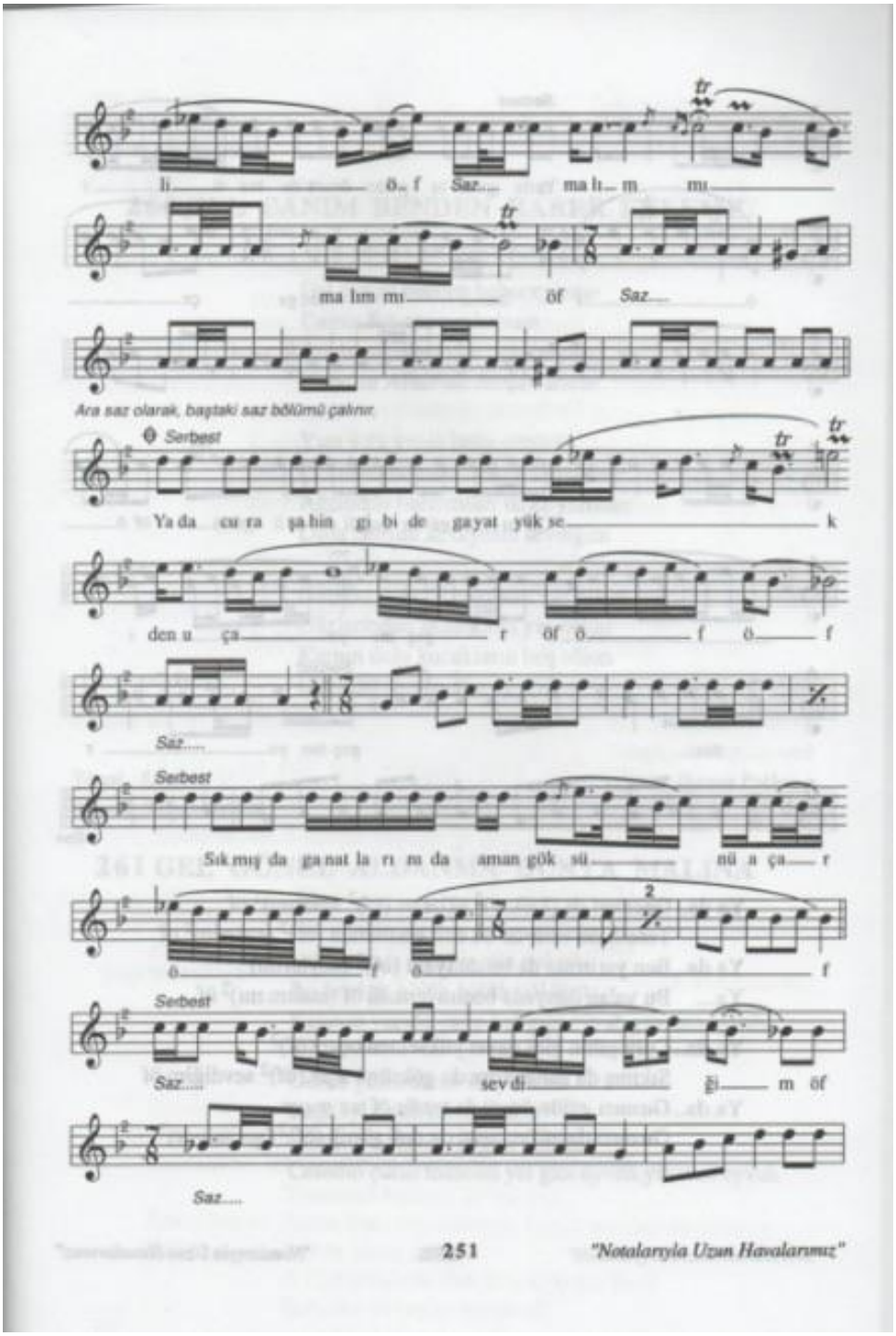
Bu bölümde, araştırma bulguları ile bulgulara dayalı olarak yapılan yorumlar yer almaktadır. Teke Yöresine Ait Gurbet Havalarından Olan "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" Gurbet Havasının Hançere Tekniği
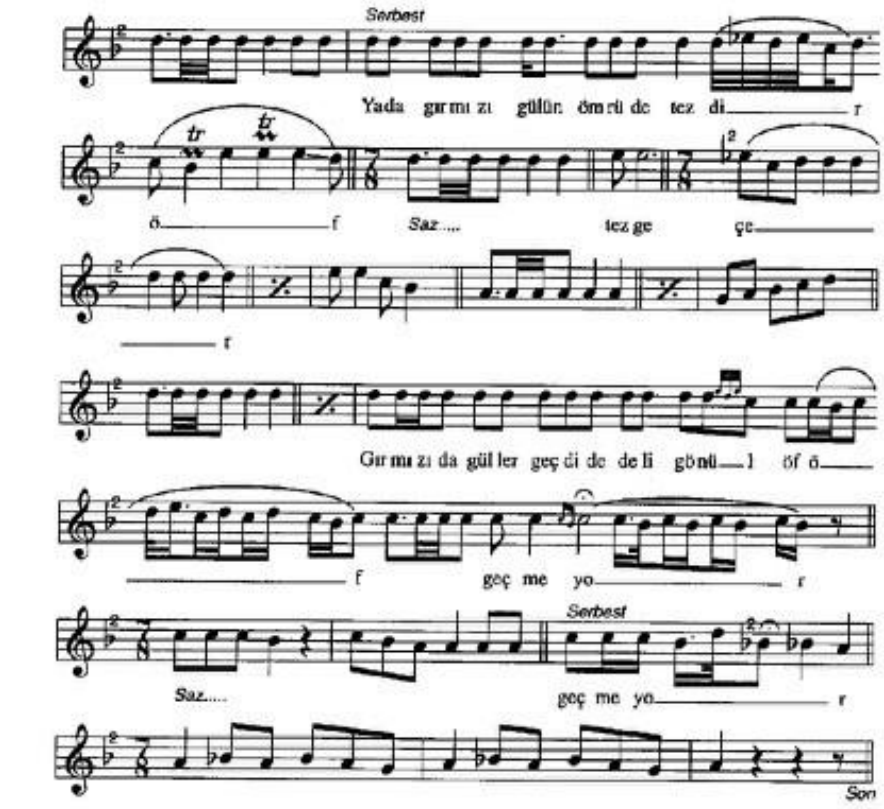
Bu araştırmada, "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" isimli gurbet havası Mustafa Kara'nın seslendirmesine göre hançere tekniği açısından incelenerek yorumlanmıştır. Bu eserin notası şu şekildedir.

Şekil 2. Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım gurbet havası nota materyali

Saz.....
Sözbaşı
Te sel li de
ve riş de bu de li gönlü mü öf ö f
ey le ri m Saz.... ey le ri
m öf Saz....
Ya da benya rimsiz de
budünya yı of o f Saz.... ney le
ri m ney le ri m ö f
Saz.....
Ya bu ya lan dün ya da be nim te mel

li ö.. f Saz... ma lı.. m mı
ma lım mı öf Saz...
Ara saz olarak, baştaki saz bölümü çalınır.
Serbest
Ya da cu ra şa hin gi bi de ga yat yük se k
den u ça r öf ö f ö f
Saz...
Serbest
Sık mış da ga nat la rı nı da aman gök sü nü a ça r
2
Serbest
Saz... sev di ği m öf
Saz...
251
"Notalarıyla Uzun Havalarımız"

Ya da.. Geceleri de (kalkar)^2 ağlarım (öf)^2 ağlarım)^2 öf
Teselli de verir de bu deli gönlümün (öf)^2 (eylerim^2 of
Ya da.. Ben yarimsiz de bu dünyayı (of)^2 (neylerim)^2
Ya... Bu yalan dünyada benim temelli öf (malım mı)^2 öf

Ya da.. Cura şahin gibi gayet yüksekten uçar (öf)^3
Sıkmış da ganatlarını da göksünü açar (öf)^2 sevdiğim öf
Ya da.. Gırmızı gülün ömrü de tezdir öf tez geçer
Gırmızı da güller geçti de deli gönül (öf)^2 (geçmiyor)^2

252 *"Notalarıyla Uzun Havalarımız"*

(İmren: 2020, 149, 150, 151, 152)

Yukarıda yer alan Burdur ili Tefenni ilçesine ait "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" isimli halk arasında "Ya da Geceleri" olarak bilinen gurbet havasının kaynak kişisi Ahmet Ali Selçuk ve Mustafa Kara, derleyen ve notaya alan ise Sümer Ezgü'dür. Serbest ritimli vokal ezgi olarak da bilinen bu uzun hava incelendiğinde Karcığar makamı dizisinde olduğu görülmektedir.

Türkünün sözleri incelendiğinde yöreye ait tavır tekniği ya da THM alanı içerisinde hançere tekniği olarak da tanımlanan müzikal yorumların heceler üzerindeki uygulanışı şu şekildedir:

"Ya da geceleri de aman da kalkar kalkar öf öf ağlarım, ağlarım öf" sözlerinde altı çizili olan "öf", "rım",

"rım" ve "öf" hecelerinde yöreye ait hançere tarzının uygulandığı görülmektedir. "Öf" hecesinde melodik yapı olarak çıkıcı şekilde 3. ve 2. derece üzerinde tril yaparak ters glisando tekniği ile 5. derece sesine çıkmış ve 5. derece üzerinde tril yaptığı görülmüştür. "Rım" hecesinde 4. derece üzerinde tril başlayarak ters glisando üzerinde hançere yaparak 5. derece sesine çıkış göstermiş olup 2. derece sesine kadar seri hançere ile inip 3. derece sesinde kalış yaptığı görülmektedir. İkinci "Rım" hecesinde ise 3. derece üzerinde hançere yapıldığı görülmektedir. "Öf" hecesinde ise karara inen glisando üzerinde seri hançere tekniği uygulandığı görülmektedir.

"Teselli de verir de bu deli gönlümü öf öf eğlerim, eğlerim ah" sözlerinde altı çizili olan "öf", "rim" ve "rim" hecelerinde yöreye ait hançere tarzının uygulandığı görülmektedir. "Öf" hecesinde 2. dereceden başlayarak 5. dereceye doğru çıkıcı yönlü bir hançere tekniği gözlenmekte ve devamında 3. ve 4. derece üzerinde seri tril hareketleri ile bir hançere görülmekte olup 3. derecede kalış göstermektedir. "Rim" hecesinde 3. derece üzerinde seri bir hançere tekniği kullanılmaktadır. İkinci "Rim" hecesinde ise karar sese doğru 3. 2. ve 4. dereceler üzerinde hançere yapıldığı görülmektedir.

"Ya da ben yarimsiz de bu dünyayı of of neylerim, neylerim öf" sözlerinde altı çizili olan "yı", "öf", "rim" ve "rim" hecelerinde yöreye ait hançere tekniğinin uygulandığı görülmektedir. "Yı" hecesinde 4. ve 3. derece sesleri üzerinde 5. ve 4. derece trili görülmektedir. "Of" hecesinde 5. derece mi sesinden tril yaparak glisando tekniği ile 4. derece sesinde kalış göstermiştir. "Rim" hecesinde 4. ve 3. derece üzerinde çarpma yapıldıktan sonra 4. derece üzerinde tril yapılıp 5. dereceden 2. dereceye doğru seri hançere uygulanarak 3. derece de kalış göstermiştir. İkinci "Rim" hecesinde ise 5. derece yarım ses pesleşerek 2. derece ardından 3. derece sesinde kalış göstermiştir.

"Ya bu yalan dünyada benim temelli öf malım mı, malım mı" sözlerinde altı çizili olan "li", "öf", "mı" ve "mı" hecelerinde yöreye ait hançere tekniğinin uygulandığı görülmektedir. "Li" hecesinde 5. derece ve 2. derece sesleri arasında inici çıkıcı bir hançere tekniği görülmektedir. "Öf" hecesinde 2. derece sesinden 5. derece sesine doğru çıkıcı bir hançere tekniği görülmektir. "Mı" hecesinde 3. derece sesinden başlayarak glisando tekniği üzerinde 2. dereceye doğru tril şeklinde bir hançere tekiği kullanılmıştır. İkinci "Mı" hecesinde 3. derece ve 4. derece seslerinde hançere tekniği uygulanıp 2. derece üzerinde tril yapılarak bir kalış göstermiştir. Bu esere ait hançere teknikleri her kıtada aynı olduğu için sadece birinci kıta üzerindeki sözler analiz edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada araştırmanın bulguları dahilinde ve bu bulgulara dayalı olarak yapılan şu sonuçlar elde edilmiştir. Türk halk müziğindeki söyleme tekniklerinden bir tanesi de hançere tekniğidir. Hançere; Türkçe'de de gırtlak, gırtlağın başı olarak ifade edilmektedir. Türk halk müziğinin türlerinden olan uzun hava (serbest ritimli ezgi), oyun havası, kırık hava ve karma ritimli ezgilerin hemen hemen hepsinde hançere tekniğinin uygulandığı görülmektedir. Türk müzik kültüründe önemli bir yere sahip olan ve sıkça kullanılan hançere tekniği ile ilgili çalışmaların sayısı oldukça azdır. Türk halk müziği kültürel olarak yörelere ayrılmıştır. Bu yörelerdeki türkülerde hançere tekniklerinin uygulandığı bilinmektedir. Bu yörelerden bir tanesi de teke yöresidir. Teke yöresinde söylenen uzun havalara (serbest ritimli vokal ezgi) gurbet havası denmektedir. Gurbet havalarında söyleme tekniği olan hançere tekniğine sıkça rastlanmaktadır. Yapılan çalışmalar içerisinde zamanla söyleme tekniklerinin kaybolmaya yüz tuttuğu eserlerin kaynak kişisi olan ustaların seslendirdiği bu uzun havaların bizlere ve bizden sonraki nesillere örnek teşkil ettiği bilinmektedir. Günümüzdeki gurbet havası icracıları, eserlere kaynaklık eden ustaların icra tekniklerini örnek alsalar da yıllar içerindeki deneyimleri, tecrübeleri, söyleme teknikleri, yöreye has ağız ve gırtlak yapıları değişkenleri sebebiyle öz icralara ulaşmaları mümkün olmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada hançerelerin yöreye ait özellikleri taşıması hançerenin uygulandığı bölümlerin nerede ve nasıl kullanılması gerektiği tespit edilip incelenmiştir. Bu araştırma içerisinde literatür

tarandığında TRT repertuvarında kırk beş adet gurbet havası olduğu tespit edilmiştir. Bu uzun havalar içerisinde özellikle bilinen ve birbirinden farklı söyleme teknikleri bulunan bir uzun hava örneği ele alınmıştır. Bu uzun havalardan biriside "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" gurbet havasıdır. Teke yöresinin hançere tekniklerine baktığımızda daha çok yukarı çarpan seri hareketlilikteki hançereler görülmektedir. Ele alınan bu uzun havada da bu hançere tekniği görülmektedir. Mustafa Kara'nın seslendirdiği "Geceleri Kalkar Kalkar Ağlarım" gurbet havasının birinci kıtasındaki hançereler incelendiğinde on beş adet hançere tekniği tespit edilmiştir ve inici çıkıcı seyir özelliğine sahip hançere teknikleri uygulandığı görülmüştür. Gurbet havaları içerisinde yer alan, bu araştırmada yer verilmeyen diğer gurbet havalarının yöreye ait kaynak kişiler referans alınarak hançere tekniği açısından incelenmesi, gurbet havaları dışında kalan, uzun havaların (serbest ritimli vokal ezgi) yörenin kaynak kişileri referans alınarak hançere tekniği açısından incelenmesi, Türk halk müziğinde uzun hava (serbest ritimli vokal ezgi) dışında kalan kırık havalar, oyun havaları ve karma ritimli vokal ezgilerin yörelere ait kaynak kişiler referans alınarak hançere tekniği açısından incelenmesi, bu tür çalışmaların Türk halk müziğindeki hançere tekniklerinin daha iyi aktarılması ve tanınması için teorik ve uygulamalı anlamda yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Creswell, J.W. (2017). *Araştırma Deseni*. Eğiten Kitap Yayıncılık, Ankara.

Emnalar, A. (1998). "*Tüm Yönleriyle Türk Halk Müziği ve Nazariyatı: Tanım, Tarihçe, Çalgılar, Usûller, Türk Halk Edebiyatı, Türler, Ezgisel Ve Makamsal Yapı, Ağızlar Ve Tavırlar, Kültür Ve Folklor Kavramları, Anonimlik, Beste Ve Çokseslilik Konuları, Derlemecilik, Eğitimdeki Yeri, Kaynak Kişi Ve Derlemeciler, Araştırmacı Yazarlar, Türk Halk Oyunlarında Türler"*. Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuarı, İzmir.

İmren, Z. (2020). "*Türk Halk Müziğinde Bir Tür: Gurbet Havası",* Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook.* New York: Sage.

Patton, M. Q. (2005). *Qualitative Research.* New York: John Wiley & Sons, Ltd.

Şengül, C. (2007). *"Kültürün Yaygınlaşmasında Müziğin Yeri ve Önemi"*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007 Erzurum, Bildiriler-2, Mega Ofset Matbaacılık, Erzurum.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.* Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yıldırım, B. (2008). *"Teke Yöresinde İcra Edilen Gurbet Havalarında Müzikal Açıdan Tavır Farklılıkları"* Yüksek Lisans Tezi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Okul Sözlüklerinde İyi Bir Tanımın Esasları[*]

Ahmet BENZER[**]

Miray DEVECİOĞLU[***]

Özet

Sözlükler, dilsel yardım sağlayan başvuru eserleridir. Kapsamına, hedef kullanıcı kitlesinin özelliklerine ve amacına göre hem şekil hem içerik olarak farklı özelliklere sahiptirler. Aynı zamanda ilgili temaların her biri sözlük biliminde çoğu sözlük bilimci tarafından sözlükleri sınıflandırmada göz önünde bulundurulan ayrımları oluşturur. Bir dilin genel söz varlığını, yalnıza bir uzmanlık alanının terimlerini veya öğrenici sözlüğü (*learner's dictionary*) olarak bilingual/ multilingual şekilde birden fazla dilin söz varlığını alfabetik, tematik veya ters dizim şekillerinde içermekle birlikte çevrim içi/ dijital veri tabanları ile de içerebilir. Sözlüklerin derlenmesi ve derlenme esaslarının belirlenmesi, tartışılması ve geliştirilmesi sözlük biliminin (*lexicography)* çalışma konusudur. Sözlük bilimi uygulamalı (*practical lexicography*) ve teorik (*theoretical lexicography*) olarak iki boyuta sahiptir. Sözlüklerin amaçlarına en başarılı şekilde ulaşabilmeleri yani dilsel rehberliği en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için ilk adımlardan birisi hazırlanan sözlüğün hedef kitlesinin belirlenmesidir. Bergenholtz, Tarp, Kaufmann ve Nielsen tarafından geliştirilmiş olan *Sözlükbilimsel İşlev Teorisi* (*Theory of Lexicographical Functions*) farklı özelliklere sahip sözlük kullanıcılarının farklı sözlükbilimsel ihtiyaçları olduğunu savunan bir teoridir. Bu noktada, çalışmanın materyali olan okul sözlükleri (*school dictionaries*), pedagojik gereklilikler çerçevesince şekillendirilmesi gereken eserler olarak görülmelidir. Çalışmamız kapsamında, bir okul sözlüğünde bulunması gereken pedagojik ve dil bilimsel özellikler leksikografi alan yazını çerçevesince tartışılacaktır. Sözlük biliminde bir sözlük bölümlerinin kapsamına göre parçacıl yapı (*microstructure*), bütüncül yapı (*macrostructure*), mega yapı ve medio yapılardan oluşur. Bir sözlük maddesini, sözlüğün parçaçıl yapısı temsil eder. Bu çalışmada kapsam, parçacıl yapı ile sınırlandırılmıştır. Araştırma materyali olarak amaçlı örneklem seçme yollarından maksimum çeşitlilik yöntemi ile Türkçe okul sözlüğü olarak *Türk Dil Kurumu Okullar için Türkçe Sözlük* (2020), Fransızca okul sözlüğü olarak *Dictionnaire Le Robert Junior Scolaire* (1997), İngilizce okul sözlüğü olarak *Cambridge School Dictionary* (2008) çalışmanın materyalini oluşturmaktadır. Rastgele örneklem yoluyla *TDK Okullar için Türkçe Sözlük*'ün (2020) 100. sayfası çalışma kesiti olarak seçilmiştir. *Okullar için Türkçe Sözlük*'te 100. sayfada yer alan her bir sözlükbirimin Fransızca ve İngilizce karşılıkları yukarıda belirtilen okul sözlüklerinden alınmış ve bu yol ile elde edilen sözlük maddeleri içerik analizi ile incelenmiştir. İzlenen basamaklar sonucunda bir okul sözlüğünde var olan parçacıl yapı bileşenlerinin oluşturduğu tablo, literatür ile karşılaştırılarak tartışılmış ve öneriler getirilmiştir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, devam etmekte olan bir çalışma olan Marmara Üniversitesi Türkçe Eğitimi Tezli Yüksek Lisans Programı tezinde kullanılan bulguların bir kısmını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Okul sözlüğü, leksikografi, dil bilimi, pedagoji.

Giriş

Sözlükler, bir veya birden çok dilin söz varlığını, leksik birim formunda alfabetik bir sözcük listesi ve onların anlamlarını *çoğunlukla* leksik tanım içeriğinde açıklarken örnek cümleler, ilişkili söz varlığı ve illüstrasyonlar gibi destekleyici dil rehberliği sağlayan referans kitaplarıdır. Bu noktada, sözlüklerde, söylevde görevli dilin herhangi bir biriminin (kelime, morfolojik yapı) madde başı formunda listesini ve onların sözlüksel açıklamaları bulunmaktadır. White (2019) sözlüksel tanımın kullanım alanı zaten geniş olan kavramlar betimlenirken kullanılan tanım türü olarak tanımlar. Yazara göre diğer tanım türleri ise yeni bir kullanım öneren *şartlı tanım*, bilimsel ya da felsefi bir tartışmanın parçası olacak şekilde

[*] Bildiride sunulan bulguların bir bölümü, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bölümü'nde gerçekleştirilen aynı isimli yüksek lisans tez çalışmasından alınmıştır.

[**] Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul, ahmetbenzer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3579-3699.

[***] Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Yüksek Lisans Programı, İstanbul, miraydeveciogluu@gmail.com ORCID: 0000-0003-2097-9490.

yapılan *kuramsal tanım* ve tanımda belirtilen kavramların, açıklanan kavramı yeterli düzeyde temsil ettiğine sözcüğün anlamını araştıran kişiyi ikna etmeyi hedefleyen *iknaya yönelik* tanımdır (s. 120).

Sözlük maddelerinin dizilişi açısından tematik, dijital veya çevrim içi yani bir veritabanı üzerinden erişilen, ters dizinli gibi farklı bir araya getiriliş kriterlerini karşılayan farklı uygulamalar görülebilmektedir. Sözlükbilim (*lexicography*) ise sözlüklerin yazılması ve derlenmesi ile ilgilenen bilim dalı, sözlükbilimciler (*lexicographer*) bu alanda çalışma yürüten kişilerdir. Zgusta (2010:15) sözlükbiliminin, dilsel aktivitenin oldukça güç bir alanı olduğunu belirtir. Bir uygulamalı dil bilimi alt dalı olduğu (Vardar (1998: 184), Aksan (1997: 32)) veya ayrı bir bilim dalı olduğu konusunda alanyazında farklı görüşler vardır.

Dil rehberliği sağlayan ve başvuru kaynağı olan eserler leksik birimlerin tanımlama yöntemleri, dahil edilen söz varlığı gibi özellikleri bakımından lügatçe (*glossary*) ve *thesaurus* türlerine ayrılabilmektedir. Lügatçeler, bir eserin söz varlığını ve onların eserde kastedilen tanımlarını içeren ve genellikle eserin son sayfalarında yer alan küçük kelime listeleridir. Bir uzmanlık alanına yönelik eserde terimleri açıklamak, yabancı dil öğrenicileri için hazırlanmış edebi kitaplarda kazandırılması hedeflenen söz varlığını iki dilli tanımlar veya *hedef dilden hedef dile tanımlar* şeklinde içeren eserlerdir.

Sözlük (dictionary) terimi Bergenholtz (2012: 30) tarafından sözlük kavramının kapsamı ve tanımını tartıştığı çalışmasının sonuç bölümünde "Dile özgü konular veya dilin öğeleriyle ilgili sözlük maddelerini ve bazen birkaç dış metni içeren, ayrıca metnin anlaşılması, metin üretimi veya çevirisi konusunda yardıma ihtiyacı olan veya sadece bir kelime, bir kelimenin parçası (örn. morfolojik birimler) veya bir kelime öbeği hakkında daha fazla şey bilmeyi isteyebilecek birinin danışabileceği sözlükbilimsel bir referans çalışmasıdır." şeklinde tanımlanır. Bu noktada, thesaurus ve lügatçe türündeki referans kaynakları da birer sözlük olup *sözlük* ifadesi dil hakkında referans sağlayan eserlerin genel ismi hâlini almaktadır. Bu önermeyi destekler biçimde TDK (2020: 1594) *lügatçe* maddesinde glossary teriminin karşılığı olan 2. anlamında "Herhangi bir eserin sonunda yer alan ek *sözlük*." şeklinde tanımlanmıştır. Ancak bir diğer yandan *Merriam Webster*'de glossary terimi "Özel terimlerin veya metinsel açıklamaların bir derlemesi." şeklinde sözlük ifadesi bir *hypernym* olarak yer almaksızın tanımlanır (https://www.merriam-webster.com/).

Sözlükler, maddelerin tanımlanma yöntemi, söz varlığının seçimi gibi içerik ve kapsam yönünden ayrıldığı gibi hedef kitlesi yönünden de ayrılmaktadır. Hedef kullanıcı kitlesi, yaş grubu, eğitim kademesi, uzmanlık alanı gibi farklı etiketler ile ayrılır ve sözlüğün hedeflenen kullanıcı kitlesine ulaşması için sözlüğün adında, kapağında belirtilir. Çalışma kapsamında incelenen okul sözlükleri, leksikografik çerçeveye pedagojik kaygılar dahil edilerek derlenen çalışma alanıdır. İlkokul ve ortaokulu kapsayan çocukluk döneminde yetişkinlerden farklı olarak bir yaş bile dil gelişimi açısından önemli farklara sebep olması sebebiyle Çotuksöken (1999:62) okul sözlüklerinde hedef kitlenin ilköğretim, ortaoöğretim ya da yaş grupları gibi ölçütlerin belirlenmesinin önemini vurgular. Okul sözlükleri, Atkins ve Rundell'ın (2008: 24- 25) sözlük sınıflamasına göre *kullanıcıların yeteneklerine göre* sınıfında; Özcan'a (2019: 77-83) göre *pedagojik sözlükler* sınıfında yer alan sözlüklerdir. Alanyazında pedagojik leksikografi ile ilgili Dolezal ve R. McCreary (2014), Welker (2008), Rundell (1998), Bogaards (1991) gibi yazarlar tarafından konu, yaklaşık 20. yüzyıldan itibaren ele alınmıştır. Çotuksöken (1999) okul sözlüklerini biçim ve içerik yönünden eleştiri ve öneriler getirerek ele almıştır. Burkhanov'a (1998: 172) göre pedagojik leksikografi ile genel leksikografi arasındaki önemli fark, sözlükbilimsel eserlerin öğretici işlevidir. Bir sözlük maddesinde yer alabilecek her parçacıl yapı bileşenin varlığı veya yokluğu pedagojik kaygılarla incelenmelidir. Örneğin, Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*'te (2019) sözlükbirimlerin etimolojik çözümlemesine yer verirken Okullar için Türkçe Sözlük'te (2021) yer verilmemiştir.

Bir okul sözlüğü, diğer sözlüklerde olduğu gibi parçacıl yapı (*microstructure*), bütüncül yapı

(*macrostructure*), mega yapı (*macrostructure*) ve medio yapı (*mediostructure*) bölümlerinden oluşur. Çalışmamız kapsamında incelenen parçacıl yapının içeriği bir madde başı ve onun açıklamaları, kısacası bir sözlük maddesi ile sınırlıdır. Hartmann ve James (2002: 94) madde başı kelimenin anlamı ve formuna dair yorumlar içeren bir referans biriminin iç tasarımı olarak tanımlarken Burkhanov (1998: 155) sözlüklerde yer alan maddelerinin mikroyapısının evrensel bir karaktere sahip olup sözlükbilimsel bir gelenek tarafından düzenlendiğini vurgular.

Bir sözlük maddesinin içerebileceği ögeler, bir kelimenin morfolojik olarak çeşitlenen diğer tüm formlarını temsil eden madde başı kelime (*lemma*), madde başı kelimenin dil bilgisel görevi, etimolojik kökeni, dildeki kullanımı (formal/ informal/ terim/ halk ağzı/ argo vb.) tanımı, cümle veya deyimler gibi örnek kullanımları, illüstrasyonu ve madde başı kelimenin ihtiyaç duyulan ve maddeden maddeye göre değişebilen diğer özelliklerine dair dil rehberliği sağlayan çeşitli ögelerdir.

Yöntem

1. Çalışmanın Teorik Boyutu

Çalışmanın teorik boyutunu, literatürde *Lexicographical Function* olarak adlandırılan *Sözlükbilimsel İşlev Teorisi* oluşturmaktadır. Fuertes- Olivera ve Arribas Baño (2014:3) bir sözlüğün işlevinin, eserin derlenmesinin içsel bir özelliği ve ayrıca kullanıcıyı ve kullanım durumunu dikkate aldığı için dışsal bir özelliği olduğunu belirtmişlerdir.

2. Çalışmanın Kapsamı ve Amacı

Lew (2011:1) sözlüklerin öncelikle kullanıcıların ihtiyaçları göz önünde bulundurularak derlenmesi gerekliliğini çoğu sözlükbilim uzmanın kabul ettiğini vurgular. Okul sözlükleri, hedef kullanıcı kitlesinin pedagojik ihtiyaçları olan ve bu nedenle tanımlar oluşturulurken yetişkinler için hazırlanan sözlüklerden daha farklı kriterlerin göz önünde bulundurulması gereken sözlüklerdir. Okul sözlüğü oluşturulurken veya bir yayınevinin okul sözlüğü sonraki baskı için geliştirilip güncellenirken göz önünde bulundurulması gereken temel kriter ise öğrencilerin dilsel- pedagojik ihtiyaçlarıdır. Bu nedenle, çalışmada *Lexicographical Function* teorisi çerçevesince okul sözlükleri, dil bilimsel bir boyutta, eğitimin ve pedagojinin evrenselliğini yansıtacak kapsamda ele alınmıştır. Bu amaç doğrultusunda ise çalışma materyali olarak Türkçe, İngilizce ve Fransızca olmak üzere 3 dile ait 3 okul sözlüğü seçilmiştir. Aksan (1997: 13) dillerin kendilerine özgü yasa, eğilim ve sorunları olduğu kadar kapsayıcı bir ortak yasa, eğilim ve sorunların da varlığını belirtir. Bu nokta, çalışmanın dil bilimsel boyutunu oluşturmaktadır.

Gouws ve Prinsloo (1998: 18) sözlükbilim kuramlarının, sözlüklerin dil bilimsel niteliğini geliştirmek için stratejiler sunması gerektiğini ancak bundan da öncelikli olarak hedef kullanıcının -bu kullanıcı kitlesi çalışmamız kapsamında okul sözlükleri olması sebebiyle 7-15 yaş aralığıdır- sözlükten gerekli bilgileri elde etmek ve bu bilgileri kod çözme veya kodlama amacıyla kullanmak için aradığı verileri tanımlayabileceği geliştirme stratejileri gelmesi gerektiğini belirtir. Belirtilen kodlama ve kod çözme süreçleri, okul sözlükleri maddelerinde içerik analizi ile belirlenen *parçacıl yapı bileşenleri* ile sağlanmaktadır. İçerik analizi ile incelenmekte olan sözlük maddelerinin çalışmadada maksimum sayıda koda ayrılabilmesi için 3 farklı sözlük, 3 farklı dilden seçilmiş ve evrensel bir perspektif oluşturulmak amaçlanmıştır.

Bu amaçlar doğrultusunda, çalışmada aşağıdaki soruya cevap aranmıştır:

1. Bir okul sözlüğü maddesinde bulunan pedagojik ve dil bilimsel özellikler nelerdir?

Araştırmanın problem cümlesi doğrultusunda ise iki farklı alt araştırma problemi oluşturulmuştur:

1. Bir okul sözlüğü maddesinde madde başının gösterdiği farklı özellikler nelerdir?

2. Bir okul sözlüğü maddesinde tanım ve destekleyici açıklamaların gösterdiği farklı özellikler nelerdir?

3. Çalışmada İzlenen Yöntem

Bu çalışmada, Welker (2008) tarafından pedagojik leksikografi içerikli çalışmasında kullanılan ve Tarp (2010: 730) tarafından, ilgili çalışmada Welker' ın bir gözlemci ve koleksiyoncu rolünde sözlükbilimsel bir panoroma sunduğunu belirttiği *betimleyici model* (descriptive method) tercih edilmiştir. Bir sözlükbilim çalışmasında betimleyici yöntem, Yılmaz (2019) tarafından sözlüksel tanımların incelendiği bir çalışmada da tercih edilmiştir. Sözlükbiliminde *betimleyici* yöntem araştırmacıların sözlüklerde uygulama ve ilkelere yönelik var olan durumu tespit etmek ve betimlemek için kullandıkları bir yöntemdir. Çalışmamız kapsamında tercih edilen betimleyici yöntem, araştırma sürecinin doğası bakımından nitel bir yöntemdir. Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel (2021: 252-253) nitel araştırmacıların araştırma gerçekleşirken amaçlarının "Ne kadar?" veya "Ne kadar iyi?" sorularına bir cevap aramaktan ziyade geniş bir bakış açısı ortaya koymak olduğunu, nitel araştırmaların elde edilen bilgilerin sentezlenmesinden ortaya çıkan ikna edici genellemeler bütünü olduğunu belirtir.

Creswell (2021:45) nitel araştırmacıların verileri *tümevarımsal* olarak soyut bilgi birimleri olarak düzenleyeerek temalar ve kategoriler oluşturduğunu ve araştırmacıların temalar ve veriler arasında devamlı bir git- gel metoduyla çalıştıklarını belirtir. Bu noktada araştırmamızın amacı ve gerçekleşme süreci ile uyum sağlamakta olup bu nedenle seçilmiştir. Weaver- Hightower (2021: 219) nicelik ve rakamlar nitel çalışmaların odak noktası olmasa da yaygın görüşün aksine nitel araştırmacıların nicel verileri kullanmaktan çekinmemeleri gerektiğini belirtir. Bu noktada, çalışmada oransal olarak sözlük maddelerinin içerdikleri parçacıl yapı bileşenleri sayısal olarak değerlendirilse de veriler, yalnızca araştırmanın nihai sonucu olan var olan durumu betimleme amacına yönelik olup çalışma nitel olarak yürütülmüştür.

4. Veri analizi

Çalışmada veriler içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Selçuk, Palancı, Kandem ve Dündar (2014: 433) içerik analizinde incelenen verilerin derin bir işlem sürecinden geçtiğini vurgular. Amaçlı örnek yoluyla seçilen *Türk Dil Kurumu Okullar için Türkçe Sözlük* (2020)'ten rastgele örneklem ile seçilen 150. sayfada yer alan 16 madde başı sözcüğün, İngilizce okul sözlüğü *Cambridge School Dictionary* (2008) ve Fransızca okul sözlüğü *Dictionnaire Le Robert*'den (1997) alınan karşılıkları ile toplanan 38 okul sözlüğü maddesi içerik analizi ile kodlara ayrılmış ve okul sözlüklerinde yer alan parçacıl yapı bileşenlerinin bir listesi elde edilmiştir.

Bulgular

Yukarıda belirtilen 3 farklı dildeki 3 farklı okul sözlüğünden alınan veriler, çalışmanın araştırma konusu olan "Bir okul sözlüğü parçacıl yapısında bulunan dil bilgisel, dil bilimsel ve pedagojik özellikler nelerdir?" sorusu doğrultusunda oluşan "Bir okul sözlüğü madde başında bulunan özellikler nelerdir?" ve "Bir tanımda bulunan farklı özellikler nelerdir?" alt problem sorularına göre gruplandırılmış ve içerik analizi ile kodlara ayrılmıştır. Alt problem sorularının oluşturulması ve bulguların gruplandırılmasında Hartmann ve James'in (2002: 94) parçacıl yapıyı madde başı kelimenin şekil ve anlam üzerine yorumları tanımı esas alınmıştır ve veriler madde başı / tanımı şeklinde ayrılmıştır.

1. İncelenen Okul Sözlüklerinde Madde Başılarının Taşıdığı Farklı Yapılar:

1.1. Madde başının içerik olarak niteliği

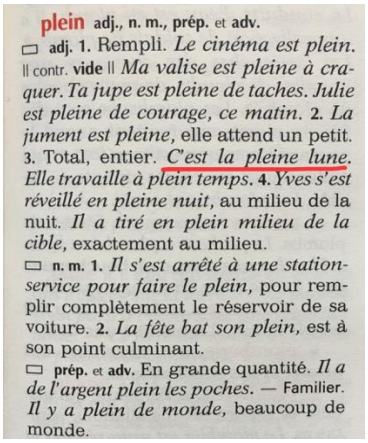
1.1.1. Öbek ifade şeklindeki madde başları

Türkçe 2 sözlük maddesinde birden fazla kelimenin birleşmesiyle oluşan ifadeler (*dolma kalem, doludizgin*) ayrı veya birleşik yazılması ayırt edilmeksizin madde başı olarak alınmıştır. Bu noktada, sözlüğün benimsediği kriter kelimelerin bir araya gelerek söylevde kendisini oluşturan kelimelerin biri ya da her ikisinden bağımsız bir kavramı karşılıyor olması olarak gözlenmiştir.

İngilizce 4 sözlük maddesinde birden fazla kelimenin birleşmesiyle oluşan (f*ountain pen, hardware, dress up, full moon*) kelimenin madde başı olduğu gözlenmiştir. Bu noktada, İngilizcede deyimsel nitelik taşıyan *phrasal verb* öbeklerinin madde başı olarak alındığı görülmektedir.

Fransızca sözlük maddelerinde, birden fazla kelimenin birleşmesiyle oluşan öbek ifadelerin madde başı olmadığı gözlenmiştir. Türkçe *dolunay* ve İngilizce *full moon* madde başlarının karşılığı olan *plein lune* ifadesinin ayrı bir madde başı olmak yerine *plein* madde başının 3. anlamında, tanımdan sonra örnek kullanım olarak verildiği gözlenmiştir.

Görsel 1. Dolunay ifadesi

plein adj., n. m., prép. et adv.

▭ adj. 1. Rempli. *Le cinéma est plein.* ‖ contr. **vide** ‖ *Ma valise est pleine à craquer. Ta jupe est pleine de taches. Julie est pleine de courage, ce matin.* 2. *La jument est pleine,* elle attend un petit. 3. Total, entier. *C'est la pleine lune. Elle travaille à plein temps.* 4. *Yves s'est réveillé en pleine nuit,* au milieu de la nuit. *Il a tiré en plein milieu de la cible,* exactement au milieu.

▭ n. m. 1. *Il s'est arrêté à une station-service pour faire le plein,* pour remplir complètement le réservoir de sa voiture. 2. *La fête bat son plein,* est à son point culminant.

▭ prép. et adv. En grande quantité. *Il a de l'argent plein les poches.* — Familier. *Il y a plein de monde,* beaucoup de monde.

Dictionnaire Le Robert (1997: 785)

1.1.2. Farklı dil bilgisel birimlerin gruplanışı

Türkçe sözlük maddelerinde 3 adet olan fiil madde başlarının (*dolmak, donanmak, donatmak*) fiil kökününe -mAk getirilmiş şekilde yer aldığı görülmektedir.

İngilizce sözlük maddelerinde 3 adet fiil madde başında (*equip, fill, dress up*) madde başlarının (*equip*) sonuna ing- veya başına to getirilmeksizin yalnızca fiil kökü olarak yer alarak, birbiriyle eş seslilik oluşturan isim formunun madde başından üslü rakamlar ile (*fill*[1]) ayrıldığı, kelimenin farklı anlamlarının verb ve noun olarak gruplanmış ve üslü rakamlar ile ile numaralandırılmış maddelerden uygun olanında verildiği gözlenmiştir.

Fransızca sözlük maddelerinde 3 adet fiilin (*remplir, orner, habiller*) Fransızca fiil gruplarından 1 (1er groupe) ve 2. grup (2ème groupe) olup çekimlenmemiş hâlinde madde başı olarak verilmişti ancak sözlüğün son sayfalarında yer alan fiil çekim tablolarına yönlendirme yapılmıştır

1.1.3. Kelimenin eril/ dişil olmasını belirten etiketler

İncelenen okul sözlüklerinin yazıldığı diller arasında eril/ dişil sistemine sahip olan tek dil Fransızcadır. Fransızca madde başlarında isim olan madde başlarının tamamında n. f. (*nom féminin*) ve n.m. (*nom masculin*) etiketleri yer almaktadır. Bu etiketlerin görevi söylev kurulurken kelimenin alacağı ekleri/ artikelleri sözlük kullanıcısına dil bilgisel olarak doğru kullandırtmaktır, dolayısıyla dil bilgisel ve dil bilimsel bir işlev üstlenmektedir.

1.2. Maddebaşının biçim olarak niteliği

Her 3 dildeki 3 farklı sözlükte de madde başları küçük harf ile başlayıp koyu punto ile yazılmıştır. *TDK Okullar için Türkçe Sözlük* madde başlarında ve *Dictionnaire Le Robert*'de kırmızı renk kullanılırken *Cambridge School Dictionary*'de siyah renk kullanılmıştır.

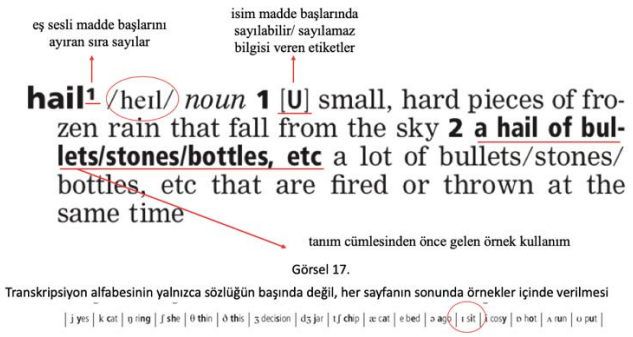
2. İncelenen Okul Sözlüklerinde Tanımların Taşıdığı Farklı Yapılar:

2.1. Sesletim bilgisi etiketleri

Türkçe sözlük maddelerinin hiçbirinde sesletim bilgisine yer verilmemiştir. Çalışmanın bulgular kapsamında yer almamakla birlikte sözlüğün geneli incelendiğinde birleşik kelimelerde vurgu olan hecenin belirtildiği görülse de çalışma kapsamındaki maddelerden *dolunay* madde başında vurgu belirtilmediği görülmektedir.

İngilizce sözlük maddelerinin 2 madde başı hariç (*full moon, dress up*) tamamında IPA (International Phonetic Alphabet) sembolleri ile sesletim bilgisine yer verildiği görülürken öbek niteliği taşıyan bir ifade olan *full moon* madde başında yalnızca vurgulu okunan kelimenin belirtildiği gözlenmiştir. Bir deyimsel ifade olan *dress up* madde başında ise sesletim bilgisi yer almamaktadır. *Cambridge School Dictionary* (2008) transkripsiyon alfabesini sözlük boyunca her sayfanın en altında, kelime içerisinde örneklerle vererek somutlaştırarak pedagojik bir tutum sergilemiştir.

Görsel 2. 'Dolu' madde başı

Cambridge School Dictionay (2008: 343)

Fransızca sözlük maddelerinin hiçbirinde sesletim özelliği verilmediği görülmektedir. Sözlüğün tamamı incelendiğinde yalnızca Fransızcaya yabancı dillerden giren (loanwords) ve henüz fonetik dizilim vb. yönlerden Fransızcaya yerleşmemiş kelimelerin sesletim özelliklerinin verildiği gözlenmiştir. Çalışma

kapsamında incelenen kesitteki madde başlarının tamamı alıntı statüsünden çıkmış kelimelerden oluşmaktadır.

2.2. Dil bilgisel kelime sınıfı etiketi

Türkçe sözlük maddelerinde fiil olmayan madde başlarının (*dolma kalem, dolmuş, dolu (I), dolu (II), doludizgin*, tamamında kelimenin dil bilgisel sınıfı (*part of speech labels*) belirtilmiştir. Zarf, sıfat ve ad etiketleri bulunmaktadır. Fiil olan madde maşlarında ise (*dol-, donan-, donat*) dolmak madde başında fiilin geniş zaman hâli, donanmak madde başında fiilin bir nesne almadığı bilgisi (*nsz*), donatmak madde başında ise fiil nesne aldığında nesnenin hangi durum eki (*-i, bir şeyi donatmak*) ile kullanıldığı belirtilmiştir.

İngilizce sözlük maddelerinin tamamında, her türdeki kelime sınıfının dil bilgisel etiketinin belirtildiği ve deyimsel nitelik taşıyan *dress up* maddesinde *phrasal verb* etiketi bulunduğu gözlenmiştir. İngilizcede fiiller -ing veya to ile belirtilmek yerine *infinitive* formda belirtilmiştir Aynı kelimenin isim ve fiil formları birbirinden ayrı sözlük maddelerinde yer almış, isim anlamları *noun*, fiil anlamları *verb e*tiketli maddede sıralanmıştır.

2.3.Örnek cümleler

Türkçe sözlük maddelerinin hiçbirinde, madde başının cümle içerisindeki kullanımını gösteren örnek cümleler yer almamaktadır.

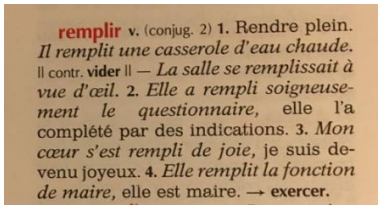
İngilizce sözlük maddelerinden 7 tanesinde madde başı kelimenin cümle içinde örnek kullanımının verildiği gözlenmiştir (*dominant, fill, full, frost, pig, equip, dress up*). Oluşturulan örneklerin tamamının sözlük yazarları tarafından oluşturulan otantik örnekler olduğu, edebi eserlerden tanık gösterek alma metodu kullanılmadığı görülmektedir.

Fransızca sözlük maddelerinden 10 tanesinde madde başı kelimenin cümle içinde örnek kullanımını verildiği gözlenmiştir (*remplir, stylo, plein, tomate, cuchon, culotte, gel, orner, dominanti, marine*). Sıralanan madde başlarından *stylo* maddesinde örnek cümlenin, kelimenin içerisinde yer aldığı ve nesnenin özelliklerini, parçalarını belirten, diğer co-hyponymleri ile bir ilişki kuran bir tanım cümlesi niteliğinde olduğu tespit edilmiştir (*Un* ***stylo*** *à encre écrit avec une plume et un stylo à bille avec une petite bille de métal 'Bir mürekkepli kalem bir tüy ve bir tükenmez kalem küçük bir metal bilye ile yazar.'*). Fransızca sözlük maddelerinde de İngilizcede olduğu gibi edebi eserlerden tanık gösterme yoluyla alınmış değil, sözlük yazarları tarafından oluşturulmuş otantik örnekler yer almaktadır. Bu yönüyle pedagojik bir uygulamadır.

2.3.1. Tanım cümlesinden önce gelen örnek cümleler

Sözlüklerde özellikle soyut kavramların tanımlanmasında, çocuk dünyası perspektifinden baktığımızda somutlaştırılma, bilinenden bilinmeyene gitme gibi pedaogojik uygulamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada, Fransızca sözlük maddelerinden 1 tanesinde (*remplir*) kelimenin soyut anlamı olan *kalbi bir duygu ile dolmak* kullanımında, tanımdan önce örnek cümle verilmiştir.

Görsel 3. 'Dolmak' madde başı

remplir v. (conjug. 2) **1.** Rendre plein. *Il remplit une casserole d'eau chaude.* ǁ contr. **vider** ǁ — *La salle se remplissait à vue d'œil.* **2.** *Elle a rempli soigneusement le questionnaire,* elle l'a complété par des indications. **3.** *Mon cœur s'est rempli de joie,* je suis devenu joyeux. **4.** *Elle remplit la fonction de maire,* elle est maire. → **exercer.**

Dictionnaire Le Robert (1998: 884)

3. maddede yer alan *Mon coeur s'est* ***rempli*** *de joie* 'Kalbim sevinçle doldu' ifadesinde kalbi bir duygu ile dolmak yerine soyut bir kavram olduğu için önce örnek cümleye verilerek pedagojik bir uygulama tercih edilmiştir.

2.4. Örnek kullanımlar

Kelimenin dildeki kullanımını bir yargı içeren, tamamlanmış tam bir cümle yerine kalıp ifadeler, tamlamalar, deyimsel söyleyişlerle gösteren uygulamadır.

Türkçe sözlük maddelerinin hiçbirinde madde başının dildeki örnek kullanımları (deyim, öbekleşmiş kalıp ifadeler vb.) gösterilmemiştir.

İngilizce sözlük maddelerinden 1 tanesinde (*swift*) madde başı kelimenin dildeki kullanımı gösterilmiş, tam bir cümle içerisinde bağlamda kelimenin kullanılışı verilmek yerine *a swift response* ifadesi kullanılmıştır.

Fransızca sözlük maddelerinden 1 tanesinde (*grêle)* kelimenin dildeki kullanımı yalnızca *une averse de grêle* 'dolu fırtınası' ifadesi ile gösterilmiş, cümle içinde kullanım verilmemiştir.

2.5. İllüstrasyonlar

Türkçe sözlük maddelerinde hiçbir kelimenin illüstrasyonuna yer verilmemiştir.

İngilizce sözlük maddelerinden 1 tanesinde (*tomato*) görseller sayfasında meyve sebzeler temasına yönlendirme yapılmıştır.

Fransızca sözlük maddelerinde hiçbir kelimenin illüstrasyonuna yer verilmemiştir.

2.6. Kelimenin resmîlik durumunu belirten etiketler

Türkçe sözlük maddelerinde, kelimenin resmî dilde kullanılıp kullanılmadığına dair bir etiket yer almamaktadır.

İngilizce çok anlamlı 2 sözlük maddesinde (*full, pig*) kelimenin ilgili anlamlarında, full kelimesinin *tok olmak* anlamında kullanılan 7. anlamı, pig kelimesinin *argo* olarak kullanılan 2. anlamında *informal* etiketi yer almaktadır.

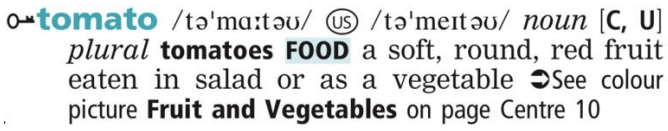
Fransızca sözlük maddelerinde, kelimenin resmî dilde kullanılıp kullanılmadığına dair bir etiket yer almamaktadır.

2.7. Dilin hangi lehçesine ait olduğuna dair etiketler

Türkçe sözlük maddelerinin hiçbirinde dilin hangi ağzına/ lehçesine ait olduğunu belirten etiketlere rastlanmamıştır.

İngilizce 2 sözlük maddesinde (*tomato (US), panties (US /UK: knickers), full (UK:* full up*))* dilin hangi lehçesine ait olduğunu belirten etiketler gözlenmiştir.

Görsel 4. Domates madde başı

tomato /təˈmɑːtəʊ/ (US) /təˈmeɪtəʊ/ *noun* [C, U]
plural **tomatoes** **FOOD** a soft, round, red fruit eaten in salad or as a vegetable ➲See colour picture **Fruit and Vegetables** on page Centre 10

Cambridge School Dictionary (2008: 779)

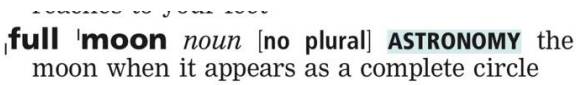
Fransızca sözlük maddelerinin hiçbirinde dilin hangi ağzına/ lehçesine ait olduğunu belirten etiketlere rastlanmamıştır.

2.8. Çoğul kullanım özelliklerine dair etiketler

Türkçe sözlük maddelerinin hiçbirinde madde başı kelimenin çoğul kullanım özelliklerine dair bir etiket yer almamaktadır.

İngilizce 1 sözlük maddesinde (*full moon*) kelimenin çoğul kullanımı olmadığı (*no plural*) belirtilmiştir. Çoğul kullanımının olmaması bilgisi, dile özgü veya dil bilgisel değil dünya bilgisi kapsmaında bir etikettir. Aynı kelimenin Türkçe karşılığı *dolunay* ve Fransızca karşılığı *plein lune* maddelerinde, kelimenin çoğul olarak kullanılamayacağına dair bilgi yer almamaktadır.

Görsel 5. Dolunay madde başı

full moon *noun* [no plural] ASTRONOMY the moon when it appears as a complete circle

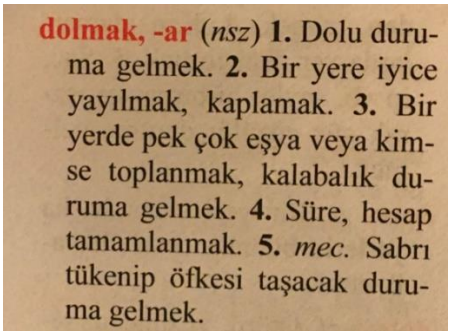
Cambridge School Dictionary (2008: 312)

Fransızca sözlük maddelerinin stylo maddesinde kelimenin çoğulu *des stylos* olarak belirtilmiştir.

2.9. Kelimenin anlam özelliklerini gösteren etiketler

Türkçe sözlük maddelerinden 2 tanesinde (*dol-*, *dolu*) kelimenin mecaz anlamı, sıralanan anlamları arasında en sona yerleştirilmiştir. İngilizce ve Fransızca sözlük maddelerinde mecaz anlarımının ayrı bir etiketle belirtilmediği gözlenmiştir.

Görsel 6. Çok anlamlı madde başında, anlam özelliği (mecaz) belirtilen dolmak madde başı

dolmak, -ar (*nsz*) **1.** Dolu duruma gelmek. **2.** Bir yere iyice yayılmak, kaplamak. **3.** Bir yerde pek çok eşya veya kimse toplanmak, kalabalık duruma gelmek. **4.** Süre, hesap tamamlanmak. **5.** *mec.* Sabrı tükenip öfkesi taşacak duruma gelmek.

TDK Okullar için Türkçe Sözlük (2020: 150)

İngilizce 11 (*fill, hail, full, tomato, dominant, pig, frost, hardware, navy, dress up, equip*) sözlük maddesi çok anlamlı olup sıra sayılar ile sıralanan anlamların başında kavram alanını gösteren etiketler bulunmaktaktadır.

Fransızca hiçbir sözlük maddesinde çok anlamlı madde başları listelenirken anlam alanı etiketleri ilgili anlamda belirtilmemiştir.

2. 10. Sayılabilir/ Sayılamaz Bilgisi

Bir varlığın nicelik bakımından sayılabilir veya sayı ile belirtilemez olma durumu dile özgü olmaktan ziyade dünya bilgisi olsa da kelimenin söylevde bir anlatım kurulurken önüne aldığı miktar sıfatları,

kelimeye eklenen çoğul ekleri[1] gibi ekler bakımından değişkenlik göstermesi dillere özgü olarak değişmektedir.

İncelenen sözlük maddelerinde, yalnızca İngilizce sözlük maddelerinde kelimenin sayılabilir/sayılamaz olduğu bilgisine rastlanmıştır. İngilizce 8 sözlük maddesinde (*fountain pen* [C], *hail* [U], *tomato* [U/C], *pig* [C], *frost* [U/C] *hardware* [U], *navy* [U], minibus [C]). Aynı zamanda tomato maddesinde sayılabilir kullanımında çoğul ekinin *-es* formunu aldığı belirtilmek için *tomatoes* kullanımı gösterilmiştir. *Panties* kelimesinin her zaman çoğul, *full moon* ifadesinin her zaman tekil olduğu belirtilmiştir.

2.11. Fiilin geçişli/ geçişsiz olduğuna dair bilgi etiketleri

Türkçe fiil olan sözlük maddelerinden tamamında fiilin nesne alma/ almama durumuna dair etiketler bulunmaktadır. 2 madde başında (*dolmak, donanmak*) nesnesiz olduğu *nsz* etiketi ile belirtilirken *donatmak* madde başında nesnenin genellilki hangi durum eki ile kullanıldığı (=bir şey**i** donatmak) "*(-i)"* etiketi ile belirtilmiştir.

İngilizce sözlük maddelerinden 2 tanesinde (*fill,equip*) fiillerin geçişli kullanılan anlamlarında ilgili madde numarasının başında fill için [I/ T], *equip* için [T] sembolü kullanıldığı gözlenmiştir. *Dress up* maddesinde ise phrasal verb özelliği olduğu için diğer fiil madde başları gibi transitive/ intransitive bilgisi verilmemiştir. Fransızca sözlük maddelerinin hiçbirinde fiilin geçişli/ geçişsiz olduğuna dair bilgi etiketleri bulunmamaktadır.

2. 12. Madde başı kelimenin zıt anlamlısı

İncelenen sözlük maddeleri arasında, zıt anlamlısı bulunan tek madde başı kelime *dolmak*tır.

Türkçe dolmak maddesinde, kelimenin zıt anlamlısına yer verilmemiştir.

İngilizce fill maddesinde, kelimenin zıt anlamlısına yer verilmemiştir.

Fransızca sözlük maddelerinden iki tanesinde madde başı kelimenin zıt anlamlısı verilmiştir. *Remplir* maddesinde, madde başının zıt anlamlısı olan *vider* kelimesi *contr*. Kısaltması ile belirtilmiştir. *Gel* kelimesinde ise zıttı *dégel* olarak belirtilmiştir.

2. 13. Madde başı kelimenin eş anlamlısı/ yakın anlamlısı/ benzer kavramların verilmesi

Türkçe sözlük maddelerinin hiçbirinde madde başı kelimenin eş veya yakın anlamlısı verilmemiştir.

İngilizce sözlük maddelerinden 2 madde başından (*pig, dominant*) pig maddesinin birleşik isim oluşturarak yeni bir kavramı karşıladığı *guinea pig* madde başına yönlendirme yapılırken *dominant* maddesinde *recessive* maddesi ile karşılaştırma yapmaya yönlendirilmiştir.

Fransızca madde başlarından 6 tanesinde (*remplir* /exercer, *gel*[2] / gelée, glace, *cochon* /cobaye, *culotte*/ slip, *grêle*/ grésil, *marine*[3] /flotte).

2. 14. Madde başı kelimenin dildeki kullanımını formülleştiren etiketler

İngilizce okul sözlüğü olan Cambridge School Dictionary (2008) tarafından iki şekilde gerçekleştirilmiştir:

[1] Tr. Pantolon, İng. trousers, Fr. pantalon.
[2] Aynı zamanda ilişkili ifadelerden *Antıgel, Congélateur, Congeler, Décongeler, Dégel, Dégeler, Engelure, Gelé Gelée, Geler, Surgelé, Surgeler* maddelerine gönderme yapılmıştır.
[3] Aynı zamanda ilişkili ifadelerden *MARINIER, SOUS-MARIN* ifadelerine yönlendirme yapılmıştır.

1. Anlam, madde başı kelimenin kendisinden daha kolay kelimeler ile ifade edilmiştir.

2. Madde başı kelime dilde genellikle birlikte kullanıldığı kelimeler ile birlikte kalıp şeklinde ifade edilmiştir

Türk Dil Kurumu Okullar için Türkçe Sözlük'ün (2020) 150. sayfasında yer alan sözlük maddelerinin İngilizce ve Fransızca karşılıklarının materyal seçiminde belirtilen sözlüklerden karşılıklarının alınması ile elde edilen 38 sözlük maddesinin toplamda pedagojik 11, dil bilimsel 16 yapı içerdiği sonucuna ulaşılmıştır:

Tablo 1. Bir okul sözlüğü maddesinde yer alan pedagojik ve dil bilimsel yapılar

	Pedagojik yapılar	Dil bilimsel yapılar
1.	Tanım cümlesinden önce gelen, genellikle soyut kavramlarda kullanılan örnek cümleler (italik veya koyu punto ile)	Kelimenin türünü (part of speech) veren etiketler
2.	Örnek kullanım olarak cümle içerisinde kullanım yerine tercih edilen kalıplaşmış öbekler, deyimsel ifadeler	Cinsiyet sistemi olan dillerde kelimenin eril/ dişil olma durumunu veren etiketler
3.	Edebi eserlerden tanık göstererek alınmak yerine, sözcüğün söylevdeki kullanımını en doğal şekilde temsil eden leksikograflar tarafından oluşturulmuş otantik örnek cümleler	Sesteş madde başlarının dilde farklı birimler olduğunu gösteren sıra sayı numaraları
4.	İllüstrasyonlar	Madde başı kelimenin fonetik alfabe ile transkripsiyonun verilmesi
5.	Yalnızca fonetik diziliş, morfolojik özellikler bakımından henüz girdiği dilin özelliklerini taşıyan kelimelerin etimolojik etiketlerinin verilmesi	Çekimli dillerde çoğul hâlinde istisnai kullanım olan madde başlarının çoğul hâllerinin belirtilmesi
6.	Yalnızca yabancı dillerden giren ve henüz fonetik özellikleri alındığı dilin özelliklerini taşıyan alıntı kelimelerin (loanwords) okunuşlarının verilmesi	Eklemeli dillerde, ek alırken kökünde ses değişimi yaşayan kelimelerin ses değişimlerinin gösterilmesi
7.	Transkripsiyon alfabesinin yalnızca sözlüğün başında verilmek yerine, her sayfanın sonunda örnek kelimeler içinde verilmesi	Çekimli dillerde fiil çekimlerini gösteren tablolar
8.	Tanım cümlesinin içeriğinde, tanımlanan madde başından daha karmaşık bir kelime bulunmaması	Fiil madde başlarında fiilin geçişli/ geçişsiz olduğuna dair bilgi
9.	Madde başı kelimenin dilde kullanıldığı alanı gösteren etiketler	Çok anlamlı madde başlarının farklı anlamlarını birbirinden ayıran sıra sayılar
10.	Madde başı kelimenin kullanımını formülleştiren etiketler	Çok anlamlı madde başlarında mecaz/ yan anlam gibi anlam değişen özelliklerini kelimenin sıralanan anlamlarından ilgili maddenin başında belirten etiketler
11.	Madde başı kelimenin bir tanım yöntemi olarak değil, parçacıl yapının bir bileşeni olarak zıt anlamlısının, eş anlamlısının, yakın anlamlısının verilmesi	Fiil geçişli ise fiilin aldığı nesnenin genellikle hangi durum ekinde kullanıldığının bilgisi
12.		Madde başı kelimenin dilin hangi ağzında/ lehçesinde kullanıldığını belirten etiketler
13.		Madde başı kelimenin resmi ortamlarda mı yoksa günlük yaşantıda mı kullanıldığını belirten etiketler
14.		İsim madde başlarında sayılabilir/ sayılamaz bilgisi
15.		Birleşik isim/ fiil olan madde başlarında vurgulu hecenin belirtilmesi
16.		Madde başı kelimenin dilde kullanım sıklığını veren anahtar sembolü

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Okul sözlükleri, bir sözlük maddesinin sözlükbilimdeki yapısal karşılığı olarak parçacıl yapı düzenlemesi bakımından, TDÖP'nda (2019) önemi vurgulanan *dil zevkini* geliştirme için ilköğretimin ilk yıllarından ortaokula kadar görev üstlenen sözlüklerdir. Bu noktada, okul sözlüğünde bir parçacıl yapı dil bilimsel ve pedagojik görevler üstelenen yapılardan oluşmaktadır. Tarp ve Gouws (2012: 338-339) bir sözlüğün başlığında *okul* kelimesi geçtiğinde, işlevine, yapısına ve içeriğine baktığımızda okul kelimesinin neden başlıkta olduğu pedagojik özelliklerle deskteklenmediğinden anlamsız kalıyorsa, bu sözlüğün bir okul sözlüğü değil daha kapsamlı bir sözlüğün küçültülmüş bir versiyonu olduğunu belirtir. Çalışma kapsamında, araştırmacılar tarafından Kadıköy'de bir okulda gerçekleştirilen görüşmede, 6. sınıf öğrencileri derste *mekanik* madde başını araştırmaya ihtiyaç duyduklarında iki farklı okul sözlüğünde bu kelimeyi sözlükte bulamadıklarını belirtmiş, madde başı kapsamını yetersiz bulduklarını vurgulamışlardır. Okul sözlüklerinin kas gelişimi bakımından iköğretimin ilk yılları gibi küçük yaş grupları tarafından kullanıldığı dikkate alınarak taşımak/ kullanmak için hafif ve küçük tasarlanması ihtiyacı doğuyorsa da söz varlığında bir eleme yapılırken çocuk edebiyatı ürünlerinde karşılaşılan kelimeler iyi analiz edilmelidir.

Bu noktada hem sözlüğün söz varlığı hem söz varlığını ele alış biçimi yani parçacıl yapı bileşenleri tarafından yayınevlerinin genel kullanıcı kitlesi için oluşturulan sözlüklerinden farklı özellikler sergilemelidir. Çotuksöken (1999: 63) okul sözlüklerine madde başı olarak dahil edilecek söz varlığı belirlenirken ilk olarak hedef kitlenin tam olarak bilinmesi gerektiği (ortaokul, ilkokul gibi eğitim kademeleri) ve hedef kitleye yönelik söz varlığının yaş grubuna yönelik kaynakların taramak, deyimsel ifadelerin madde başı olarak alınıp alınmayacağı gibi kesin kriterlerin belirlenmesi gerektiğini belirtir. Göçer (2020: 57) okul sözlüklerinin, öğrencilerin sözcük dağarcıklarının gelişmesinde ilk başvuru kaynakları arasında olduğunu belirtir. Birleşik fiiler, bazı kalıp ifadeler gibi deyimsel nitelik taşıyan öbeklerin madde başı olması durumda İngilizce ve Fransızca sözlüklerde alfabetik dizinde aldığı yerin öbeğin ilk kelimesi yerine en önemli kelimesi olduğu Argunşah (2019:9) belirtir.

Veriler incelendiğinde, okul sözlüklerinin hiçbirinde etiomolojik etiketlere rastlanılmadığı dikkat çekmektedir. Etimoloji etiketlerinin kullanılmaması, varlığı değil yokluğu ile pedagojik özellik sergileyen bir özelliktir. Sözlükler incelendiğinde *Türk Dil Kurumu Okullar için Türkçe Sözlük* ve *Dictionnaire Le Robert*'de dile yabancı dillerden girmiş ancak kullanımı yaygın olmayan ve ses dizilimi bakımından ana dile ait bir görünüm kazanmamış alıntı kelimelerin etimolojik kökenlerinin belirtildiği görülmektedir. (Örn. Türkçede *İt* < *francala*). Türk Dil Kurumu'nıun aynı yıla ait Türkçe Sözlük'üne bakıldığında yetişkin ve genel kullanıcı kitlesi hedef alınarak hazırlanan sözlüğünde etimolojik köken belirtildiği görülmektedir.

Sesletim özellikleri, yalnızca ana dili konuşurları için hazırlanmış olup öğrenici sözlüğü olduğu belirtilmeyen Türkçe ve Fransızca sözlükte incelenen maddelerde rastlanmazken bir öğrenici sözlüğü olarak tasarlandığı ön sözünde belirtilen Cambridge School Dictionary her maddede sesletim özelliğine IPA (International Phonetic Alphabet) sembolleri ile yer vermiştir. Bu noktada çalışmamızın verileri, dünyada leksikografi çalışmalarının okul sözlüklerinde ana dili konuşucularının dilin sesletim özelliklerinde rehberliğe ihtiyaç duymadığı bir anlayış çerçevesinde şekillediğini göstermektedir. Ancak bir diğer yandan ise çalışmanın bulgularını oluşturan kesitte yer almamakla birlikte *TDK Okullar için Türkçe Sözlük'*te birleşik kelimelerde vurgunun hangi hecede olduğu gösterilerek dizimüstü birimlerden *vurgu* özellikleri ile dil rehberliği sağlanmıştır. Bu noktada, çalışma kesitinde yer alan *dolunay* kelimesinin birleşik kelime olarak alınmaması ve vurgu hecesinin gösterilmemesi dikkat çekicidir.

Öneriler

Çalışma sonucunda, elde edilen veriler ve alanyazın taramasından elde edilen bilgilere göre çalışmanın kapsamı gereği yalnızca parçacıl yapı (*microstructure*) yani bir okul sözlüğünde yer alan madde başı sınırlılığında öneriler geliştirilmiştir. Öneriler sıralanırken bir sözlük maddesinde yer alan yapıların başlangıçtan itibaren sırası dikkate alınmış ve önerilerin sıra sayı numaraları bu doğrultuda verilmiştir.

1. Madde başı kelimenin dil bilgisel özellikleri yalnızca bir etiket olarak hangi görevdeki öge olduğunu (örn. *ad, sıfat, ünlem* vb.) belirtmek yerine belirtilen her dil bilgisel fonksiyonu açıkça belli eden örnek cümle veya kullanımlarla açıklanmalıdır.

2. Madde başı kelime eğer fiil ise fiilin sonuna "-" eklenmiş hiçbir ek almamış (*infinitive*) formu madde başı olmalıdır. Çünkü -ma ve -mak ekleri Türkçede iş, hareket adı yapmakta, fiil görevindeki bir sözlükbirimin formu, bir isim görevli bir madde başı gibi görünmektedir.

3. Etimolojik köken belirtilen etiketler, vokabüler sıklık çalışmalarından yararlanılarak *yalnızca* dilde nadir kullanıldığı tespit edilen ve bu nedenle fonolojik, morfolojik yapısının sözlüğün ana diline benzememesinin nedeninin açıklanması ihtiyacı doğan kelimelerde kullanılmalıdır.

Örneğin *tren, losyon* gibi kelimeler fonolojik dizilim (ilk hecede yan yana gelen iki sessiz), ses özellikleri (*ince l*) gibi Türkçe kelime yapısına uygun olmayan özellikler gösterse de okul sözlükleri gibi eğitimin ilk aşamalarında dilin sıklıkla kullanılan kelimelerini ayrıştırmak doğru olmayacaktır. Eğer *şimendifer* (> *Fr.* chemin de fer) gibi hem fonolojik özellikleri dil ile her açıdan uyumsuz, hem kullanım sıklığı olmayan bir kelime sözlükte yer alıyorsa bu durumda kökenini açıklamak bilinmezliğin giderilmesine yardımcı olarak *ana dili* bilincine katkı sağlayacaktır.

4. Örnek cümleler veya kullanımlar, kavram eğer ilk olarak tanım yapılamayacak kadar soyutsa, tanım cümlesinden önce gelebilir.

5. Okul sözlüklerinin derlenmesinde madde başı seçimi de dahil olmak üzere pek çok aşamada çocuk edebiyatı ürünlerinin taranmasından yararlanılsa da örnek cümleler büyük çoğunlukla leksikograflar tarafından oluşturulmuş örnekler olmalı, tamamı edebiyat ürünlerinden alınmamalıdır. Aynı zamanda, örnek cümlelerin sözlüğe dahil edilmesi için tek kriter "bir çocuk edebiyatı ürününde yer alan cümlenin ilgili kelimeyi içeriyor olması" olmamalıdır. Kriterler aşağıdaki gibi geliştirilebilir:

1. Cümle, madde başı kelime cümleden çıkarıldığında dahi bağlam hakkında ipuçları veriyor mu?

2. Cümle, madde başı kelimenin anlamı henüz öğrenilmemiş olsa dahi o kelimenin *ne ile ilgili* olduğunu anlatıyor mu?

6. Okul sözlüklerindeki tanımların tamamı, yayınevlerinin genel kullanıcı kitlesi için derlenen diğer sözlüklerinden bire bir alınmamalıdır. Tanımlar oluşturulurken hangi tanımlama metodu kullanılmış olursa olsun çocuk dünyası, ilköğretim ve ortaoöğretimin tüm derslerinde gözetilen konu basamakları göz önünde bulundurulmalıdır.

7. Yalnızca somut bir cisme sahip olan kavramlar değil, duygular gibi dolaylı olarak görselliğe yansıtılabilecek somut kavramlar ve anlam alanları birbirlerine yakın olan fiiller de resmedilmelidir. İllüstrasyonlarda ana kriter "Kavramın resimlenmiş hâlinin, kelimelerle anlatılmasından daha kolay, daha hızlı ve daha az yanlış anlaşılma ihtimali içeriyor olması." olarak görülmelidir.

8. Okul sözlükleri kullanıcıların yaş özellikleri bakımından sözlük kullanma alışkanlıklarının ilk oturduğu yaşlar olduğu için çapraz referanslar, madde başı kelimenin özellikleri ölçüsünde (eş anlamlısı, zıt anlamlısı olması veya kelimenin bitkiler ve hayvanlarda olduğu gibi bir üst familyaya mensupluğunun belirtilmesi gibi) mümkün olduğunca çok kullanılmalıdır. Bu sayede bir maddede

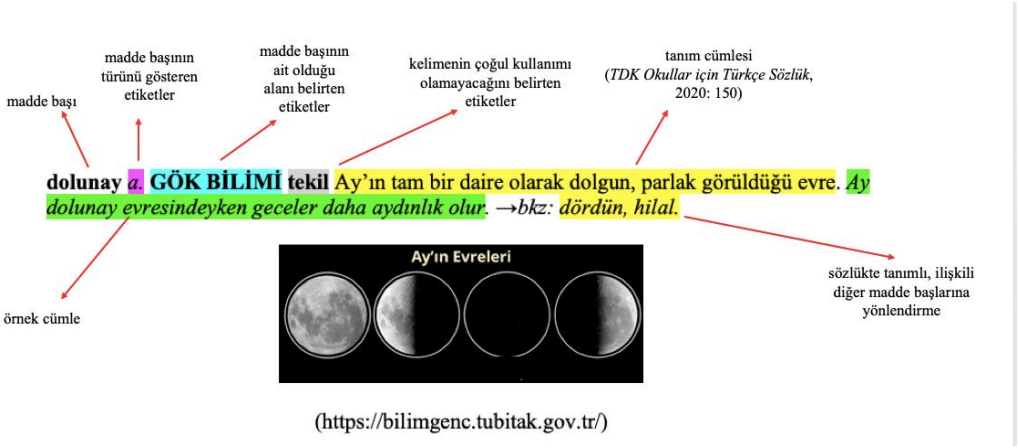
kelimenin yalnızca tanımı değil, kavram alanı, ilişkili söz varlığı, dildeki kullanımı, dünya bilgisi gibi çapraz referans bulunmadığında başvurulmayacak pek çok bilgiye ulaşmaya imkân sağlanacaktır.

9. Deyimler ve atasözleri, okul sözlüklerinin tamamen kapsamı dışında bırakılmak, gövde bölümünden ayrı bir liste hâlinde küçük bir atasözleri ve deyimler sözlüğü olarak yer almak yerine kendisini oluşturan *ana ögenin* sözlük maddesinin sonunda koyu puntolar ile belirtilebilir.

10. Sözlük maddelerinde kullanılan dil bilgisi etiketlerinde belirtilen özellikler ve sırası, aynı kelime sınıfı için tutarlı olmalıdır. Bazı fiillerde geniş zaman çekimi, bazı fiillerde geçişli/ geçişsiz bilgisi, bazı fiillerde ise aldığı nesnenin durum eki belirtilmiş ancak her madde başından sonra farklı bir bilgiye ait bir ek görmek, sözlük kullanıcıları arasında ilkokul öğrencilerinin de olduğu göz önünde bulundurulduğunda karmaşık görünmektedir.

Önerilen örnek okul sözlüğü maddesi şeması ise aşağıda gösterildiği şekilde oluşturulmuştur:

Görsel 7.

(https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/)

Kaynakça

Sözlükler

Akalın, Ş. H. (2019). Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Argunşah, Mustafa. "Türkçe Sözlük'te Tanımlama ve Tanıklama Sorunları" TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal, 16, 2019, ss.1- 13.

Bellefonds, C., Chantreau, S., Laporte, L. (1997). Le Robert Junior Illustré Dictionnaire Scolaire. Paris: Dictionnaires Le Robert.

Burkhanov, I. (1998) Lexicography A Dictionary of Basic Terminology. Wydawn: Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie

Tarp, S. and Gouws, R.H. (2012) School Dictionaries for First-Language Learners. Lexikos(22), 333-351.

Walter, E., Woodford, K. (2008). Cambridge School Dictionary. New York: Cambridge University Press.

Diğer kaynaklar

Aksan, D. (1997). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Atkins, B. S., & Rundell, M. (2008). The Oxford guide to practical lexicography. Oxford University Press.

Bogaards, P. (1991). Dictionnaires pédagogiques et apprentissage du vocabulaire. Cahiers de Lexicologie 59(2): 93-107.

Büyüköztürk, Ş, Kılıç Çakmak, E., Erkan Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2021). Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

Creswell, J. W. (2021). Nitel Çalışma Tasarımı. (Çeviren Ayfer Budak ve İbrahim Budak) Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir (Translator ed.). İçinde Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni (pp. 42- 69). Ankara: Siyasal Yayın.

Çotuksöken, Y. (1999) Okul Sözlükleri Üzerine. Kebikeç, 7- 8, 1999, 61- 65.

Dolezal, F. ve McCreary, D. (2014). Pedagogical Lexicography Today: A Critical Bibliography on Learners' Dictionaries with Special Emphasis on Language Learners and Dictionary Users. Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag. https://doi.org/10.1515/9783110947014

Fuertes-Olivera, A. P ve Tarp, S. (2014). Theory and practice of specialised online dictionaries: Lexicography versus terminography. Berlin: Walter de Gruyter

Göçer, A. (2020). Okul Sözlüklerinin Biçimsel-İçerik Özellikleri ve Akademik Çalışmalarda Değinilen Sorunlar Bağlamında Türkçe Okul Sözlüğü Hazırlama Süreç, İlke ve Ölçütleri Üzerine Bir Öneri: Tematik Okul Sözlükleri. E- Kafkas Journal of Educaional Research, 7, 66- 83.

Hartmann, R.R.K., ve James, G. (2002). Dictionary of Lexicography. Taylor & Francis e-Library.

Lew, R. (2011). Studies in Dictionary Use: Recent Developments. International Journal of Lexicography, 24(1), 1–4. doi:10.1093/ijl/ecq044

Millî Eğitim Bakanlığı (2019). İlköğretim Türkçe dersi öğretim programı. Ankara: MEB.

Özcan, E. (2019). Türkçe genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Rundell, M. (1998). Recent Trends in English Pedagogical Lexicography. International Journal of Lexicography 11(4): 315-342

Selçuk, Z., Palancı, M. Kandemir, M., ve Dündar, H. (2014). Eğitim ve Bilim Dergisinde Yayınlanan Araştırmaların Eğilimleri: İçerik Analizi. Eğitim ve Bilim. 39 (173).

Tarp, S. (2010). H.A. Welker and pedagogical lexicography. Lexikos, 20, 730-749. doi:10.5788/20-0 166

Vardar, B. (Ed.). (1998). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. ABC Kitabevi.

Weaver- Hightower, M. B. (2021). Nitel Araştırma Nasıl Yazılır? (Çeviren Selahattin Turan). Ankara: Asos Yayınları.

Welker, H. A. (2008). Panorama geral da lexicografia pedagógica. Brasília: Thesaurus Editora.

White, A. D. (2019). Çocuklar için Felsefe. (Çeviren Emek Akman). Ankara: Odtü Yayıncılık.

Yılmaz, E. (2019). Sözlükbilimi Üzerine Araştırmalar. Ankara: Pegem

Zgusta, L. (2010). Manual of lexicography (Vol. 39). Walter de Gruyter.

Web kaynakları

https://www.merriam-webster.com/ (Erişim tarihi: 09. 09. 22)

https://sozluk.gov.tr/ (Erişim tarihi 02.10.22)

https:// bilimgenc.tubitak.gov.tr/ (Erişim tarihi 08.10.22)

Mahtumkulu'nun Türkmen Aydınlanmasına Katkısı

Ahmet BURAN[*]

Özet

Aydınlanma; Avrupa'da Orta Çağ'da hâkim olan *din ve Tanrı* merkezli toplumsal düşünce ve yapıların, *insani, akli ve ilmi* anlayışlara evirilmesi sürecinin adıdır. Dünyada aydınlanma hareketleri ilk defa Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin ortaya çıkmasının uzun bir geçmişi ve ekonomik, sosyal, kültürel birçok nedeni vardır. Önemli nedenlerinden biri de Orta Çağ'da Avrupa'da toplum üzerinde etkili olan "din" merkezli anlayış ve uygulamalardır. Türk dünyasında aydınlanma ve modernleşme, Türk dünyasının en batı coğrafyasında bulunan ve Avrupa ile sıkı bir temas içinde olan Osmanlı Türkleri ile başlar. Osmanlı Türklerinde, aydınlanma hareketlerinin siyasi ve fikri ayağı, dil ve edebiyat çalışmalarıyla paralel yürür. Osmanlı Türkiye'sinde aydınlanmanın öncüleri; İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Midhat, Münif Paşa, Ali Suavi, Abdullah Cevdet, Şemseddin Sami ve bu ilk neslin açtığı yoldan yürüyen Tevfik Fikret, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp gibi onlarca edip ve yazardır. Türk dünyasında da aydınlanmanın öncüleri, Mahtumkulu, Abay Kunanbayulı, Abdullah Tukay, Abdulhamid Süleyman Çolpan, Musa Aybek, Ahmed Cevat, Hüseyin Cavid, Mikayil Müşfik, Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura, Ömer Faik Numanzade, Mehmet Ağa Şahtatlı, Mehmet Emin Resulzade vb. edipler ve yazarlardır. Modernleşme, her toplumda kendine özgü bir tarihsel süreç içinde gelişmiştir. Türk modernleşmesini genel anlamda bir bütün hâlinde incelemek de, her bir Türk topluluğunun kendi tarihî, coğrafi ve siyasi şartları içinde ayrı ayrı incelemek de mümkündür. Türk grupları, bir bütünün parçaları oldukları için ayrı ayrı incelense de mutlaka genel anlamda Türk milletinin tarihî, coğrafi, kültürel ve siyasi gelişmesiyle ilişkili yanları olacaktır. Onun için, Türkmen modernleşmesi, genel anlamda, Türk modernleşmesinin bir parçasını oluşturur. Modernleşme sürecinin yaşayan her toplum gibi, Türkmenler de aşağıdaki temel sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır:

1. Ana dili bilinci
2. Ulusal kimlik inşası ve ulusal birliğin sağlanması
3. Devletleşme, siyasi otorite ve kamu hizmetlerinin geliştirilmesi
4. Siyasi eşitlik, yönetime katılma
5. Bireysel kimlik ve bireysel haklar
6. Sosyal adalet

Türkmen aydınlanmasının hazırlık devresi 18. yüzyıldır. 18. yüzyılda Türkmenlerin yaşadığı tarihî, siyasi ve sosyal şartlar, Türkmen aydınlarının bazı çıkış yolları aramasına sebep olmuştur. Babası Azadî başta olmak üzere bu yüzyılda yaşayan bazı diğer Türkmen şairleri gibi, Mahtumkulu da Türkmen toplumunun yaşadığı sorunlara çözümler üretmeye çalışmış, şiirlerinde bu düşüncelerini dile getirmiştir. Bu bildiride Mahtumkulu'nun Türkmen aydınlanmasının temelini oluşturan, ana dili bilinci, uluslaşma süreci, Türkmen birliği, devletleşme, sosyal adalet vb konulardaki görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mahdumkulu, aydınlanma, Türkmen, Türk dünyası

Giriş

1. Mahtumkulu'nun Türkmen Aydınlanmasına Katkısı

Aydınlanma; insanı, kul ve tebaa olmaktan kurtarıp birey ve vatandaş olmaya, ümmet olmaktan millet/ulus olmaya evirmeyi amaçlayan ve Tanrı merkezli bir hayat anlayışını insan merkezli bir anlayış ve uygulamaya dönüştüren; aklın, bilimin ve özgür düşüncenin belirleyici olduğu bir felsefenin ve bir hayat tarzının ortak adıdır. (Outram 2007: 177) *Modernite* ve *modernizm ise;* genellikle 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında etkin olan, hatta ikinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam eden, Avrupa başta olmak üzere, dünyada gelişen çeşitli felsefi, sosyolojik ve sosyo-kültürel olgular için kullanılan iki terimdir.

[*] Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, buran.ahmet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8430-1008.

Modernite, bir bakış açısına göre; adalet, eşitlik, özgürlük, ekonomik refah, sanayileşme, bilimsel ilerleme ve teknolojik gelişme demektir. Dolayısıyla modernleşme, bireyin ve toplumun yararına işleyen süreçlerin toplamına verilen addır. *Frankfurt Okulu* başta olmak üzere, diğer bir bakış açısına göre ise modernite; kısıtlayıcı, kontrol edici, tektipleştirici, aşırı standartlaştırıcı, kültürel yabancılaşmaya sebep olan, geleneksel hayatın güvene dayalı dayanışmacı ve çok renkli yapısını yok eden, aşırı tüketime dayalı bir hayat tarzını topluma hâkim kılan bir anlayıştır. Dolayısıyla da uzun vadede insanlığı mutlu edecek, huzur getirecek bir felsefe ve siyasi yapı değildir.

Modernitenin elbette birçok boyutu var. İçinde olumlu ve olumsuz olarak değerlendirilebilecek olgular, anlayışlar ve uygulamalar bulunmaktadır. Ancak hangi noktadan bakarsak bakalım dünyanın böyle bir süreci yaşadığı da tarihsel bir gerçekliktir. Bu tarihsel gerçeklik elbette 19. yüzyılın sonlarına doğru birdenbire ortaya çıkmamış, insanlık tarihinin sosyal, kültürel, ekonomik gelişmesi doğrultusunda ve çeşitli siyasal olayların etkisiyle zaman içinde olgunlaşmıştır.

Modernleşme, her toplumda kendine özgü bir tarihsel süreç içinde gelişmiştir. Türk modernleşmesini genel anlamda bir bütün hâlinde incelemek de, her bir Türk topluluğunun kendi tarihî, coğrafi ve siyasi şartları içinde ayrı ayrı incelemek de mümkündür. Türk grupları, bir bütünün parçaları oldukları için ayrı ayrı incelense de mutlaka genel anlamda Türk milletinin tarihî, coğrafi, kültürel ve siyasi gelişmesiyle ilişkili yanları olacaktır. Onun için, Türkmen modernleşmesi, genel anlamda, Türk modernleşmesinin bir parçasını oluşturur.

Modernleşme sürecinin yaşayan her toplum gibi, Türkmenler de aşağıdaki temel sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır:

1. Ana dili bilinci
2. Ulusal kimlik inşası ve ulusal birliğin sağlanması
3. Devletleşme, siyasi otorite ve kamu hizmetlerinin geliştirilmesi
4. Siyasi eşitlik, yönetime katılma
5. Bireysel kimlik ve bireysel haklar
6. Sosyal adalet

18. yüzyılda Türkmenler, Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı, İran ve Afganistan yönetimleri arasında sıkışıp kalan bir halk durumunda idi. Zaman zaman adı geçen devletlerin ve yöneticilerinin çeşitli baskılarına ve haksız uygulamalarına maruz kalmakta idiler. Türkmen aydınlanmasının hazırlık devresi 18. yüzyıldır. 18. yüzyılda Türkmenlerin yaşadığı tarihî, siyasi ve sosyal şartlar, Türkmen aydınlarının bazı çıkış yolları aramasına sebep olmuştur.

Mahtumkulu'ndan başka, Azadî, Andalıp, Şeydayı, Gayıbı gibi bazı diğer Türkmen şairleri de Türkmen toplumunun yaşadığı sorunlara çözümler üretmeye çalışmış, şiirlerinde bu düşüncelerini dile getirmiştir. Bu noktadan bakıldığında Türkmen aydınlanmasının da Avrupa, Türkiye ve Türk dünyası aydınlanması süreçlerinde olduğu gibi edebi muhitlerde şekillendiği görülmektedir.

Millet, belirli ortak değerler etrafında ve mensubiyet duygusu temelinde bir araya gelen, birlikte yaşama iradesine sahip insanların oluşturduğu sosyo-kültürel bir yapıdır. Bir insan grubunun kurumsal bir otoriteye bağlanarak belirli siyasi ve hukuki esaslar çerçevesinde birlikte yaşaması, eğitim yoluyla öğretilen değerler, paylaşılan siyasi tercihler ve benimsenen hukuki kurallar çerçevesinde milletleşmesi modern çağa ait bir olgudur. 18. yüzyılda, dünyada, birçok toplum modern anlamda henüz milletleşememişti; boylar, aşiretler, kabileler hâlinde yaşamakta idiler. Milletleşme sürecini tamamlayamayan bu toplumlarda, bireylerin aile üstü bir sosyal ve siyasal örgütlenme olan boy, kabile, aşiret gibi yapılara mensubiyeti; aidiyet duygusu, sosyal dayanışma, kültürel paylaşım, güvenlik için gerekli ve önemli idi.

Mahtumkulu'nun aydınlanma ve modernleşme ile ilişkilendirebileceğimiz düşüncelerini, şiirlerinden

hareketle şu başlıklar altına değerlendirebiliriz:

1. Uluslaşma ve Türkmen ulusal kimliği
2. Türkmen birliği
3. Devletleşme
4. Akıl
5. İlim
6. Adalet
7. Eşitlik
8. Ana dili bilinci

2. Türkmen Ulusal Kimliği, Birlik ve Devlet Olma Düşüncesi

Türkmenlerin günümüzde bilinen boylarının tamamı 18. yüzyılda da vardı. Bunların başlıcaları; Teke, Yomut, Ersarı, Göklen, Salur, Sarık, Çovdur, Yazır, Ahal boylarıdır. Mahtumkulu'nun şiirlerinde bütün Türkmen boylarının adları geçmektedir. Hatta bazı boylar için özel şiirler de yazmıştır. Bu yıllarda, Türkmenlerin etnik mensubiyetinde birinci adım boy aidiyeti idi. Boy aidiyeti güçlü olduğu için doğal olarak boylar arasındaki sınırlar daha da belirgin, daha güçlü idi.

Mahtumkulu'nun modernite kavramı çerçevesinde değerlendirebileceğimiz önemli düşüncelerinden birisi; birleşme, milletleşme ve devletleşme ile ilgili düşünceleridir. Mahtumkulu, bu fikirleri babasından devralmıştır. Babası Azadî, daha önce Türkmen boylarının birleşmesi ve tek devlet olması yönündeki düşüncelerini Vagz-ı Azat adlı eseri başta olmak üzere çeşitli vesilelerle dile getirmişti. Mahtumkulu, babasından ve kendisinden önceki diğer Türkmen şair ve bilginlerinden duyup öğrendiği, kendi aklı ve tecrübesiyle de onayladığı Türkmen birliği fikrinin önemli bir savunucusu olmuştur. Türkmen birliği konusundaki düşüncelerini, şiirlerinde etkileyici bir üslupla dile getirmiştir. Mahtumkulu, Türkmen boylarının bir siyasi otorite etrafında bir araya gelerek güçlü bir birlik oluşturmalarını ve kendi hak ve hukuklarını korumalarını arzulamaktadır. Bu, ancak devletleşeme ile mümkün olabilecek bir olgudur. Devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde, belirli değerler etrafında bir araya gelen, birlikte yaşama iradesine sahip insanların oluşturduğu siyasi bir yapıdır. Bunun olabilmesi için de, öncelikle, yurt/vatan ve Türkmenlik aidiyetinin yaratacağı güçlü bir Türkmen ulusal kimliğinin oluşmasına ihtiyaç vardır. Mahtumkulu; "*Türkmenler baglasa bir ýere bili"* dizesinde Türkmenlerin birlik olmasını ve bir otorite etrafında bir araya gelmelerini; *"Bir döwlete gulluk etsek bäşimiz*" dizesiyle de adlarını saydığı, Teke, Yomut, Göklen, Yazır ve Alili boylarının beşinin bir devlete "kul", yani vatandaş olmalarını istemektedir. Modernite anlayışında "*kulluk*" kavramının yerini "*vatandaşlık*" almıştır. İlk bakışta Mahtumkulu'nun kullandığı bu terimin moderniteye aykırı olduğu düşünülse de, onun kul sözüyle asıl olarak vatandaşlığı kastettiğini söyleyebiliriz.

Mahtumkulu'nun bütün çabası farklı boyları ortak Türkmen kimliğinde ve yine bütün boyları tabi olacakları siyasi bir otorite etrafında birleştirmek ve bir devletin vatandaşları hâline getirmektir. Aşağıdaki dörtlükte bu düşüncesini ve dileğini açıkça ifade etmektedir:

Döker bolduk ýaşymyz,

Türkmenler baglasa bir ýere bili,

Gurudar Gulzumy, deryýaýy -Nili,

Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili,

Bir döwlete gulluk etsek bäşimiz. (MPKD 2014: 262-263)

Toplumların güçlü bir siyasi otoriteye tabi olmadıkları dönemlerde, başıboşluklar, keyfi uygulamalar ve haksızlıklar yaygın hale gelir. Toplumda birlik ve dirlik kalmaz; sosyal hayattaki huzursuzluklar çekilemez hale gelir. Adaletin olmadığı bir dünyada hiçbir insan kendini güvende hissedemez. İnsanların insanca yaşama şartları ortadan kalkar!

Mahtumkulu, bireysel bakımdan birçok sorunun; akıl, bilgi, doğruluk, adalet, eşitlik, inanç ve kısaca "iyi insan" olmakla; toplumsal ve siyasi bakımdan da, birleşerek güçlenmekle ve devletleşerek bir otoriteye bağlı yaşamakla çözüleceğine inanır.

Akyldan aýryldy başlar,

Derýa boldy akan ýaşlar,

Mahtumkulu, yaşadığı yıllarda dile getirdiği bu yöndeki düşünceleri ile kendisinden yaklaşık 150 yıl sonra gerçekleşecek olan Türkmen birliğinin rüyasını görmüş, Türkmen birliğinin, Türkmen uluslaşmasının ve Türkmen devletinin temellerini atmıştır. "*Bî-devlet bir il beyi olana dek"* dizesinde "devletsiz bir il beyi olmaktansa", "*Devletlinin kapısında kul ol sen",* yani, devletli kul olmak, devletsiz bey olmaktan yeğdir. Bu dizelerde devlet fikrinin Mahtumkulu için ne kadar önemli ve elzem olduğu anlaşılmaktadır.

"*Kul ol sen*" adlı şiirinde bu düşüncesini şöyle dile getirir:

Bî-devlet bir il beyi olana dek

Devletlinin kapısında kul ol sen

Soysuz beyin kulluğunda kalana dek

Asıl begin gölgesinde kül ol sen (MD 2014:445)

"Türkmen binasy" şiirinde, Türkmenlere ve kendinden sonraki nesle seslenerek "*Kurduğum aslında bil, bu zeminin çivisidir*", yani, Türkmenlerin sağlam bir şekilde tutunacakları değerleridir. Bu değerler, Türkmen dili, kimliği, coğrafyası, vatanı ve birliğidir. Mahtumkulu, işte bu zeminin çivisine tutunursa Türkmen binası, ortaya koyduğum bu erkân, sonsuza dek sürer diyor:

"Gurdugym aslynda bilgil, bu zeminiň myhydyr,

Erer ol erkân mydam, budur ki türkmen binasy."

"*Döker Bolduk Yaşımız*" şiirinde; "*Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn*" (Yurt binamız kaim olsun, kurulsun) dizesinde, "*yurt*" kavramından söz edilmektedir. Yurt; Türk lehçelerinde, "*çadır*" anlamında kullanıldığı gibi, "*vatan, devlet, ülke, yurt, doğulan yer, baba ocağı*" vb. anlamlarına da gelir. Günümüz Türkiye Türkçesinde "öğrenci yurdu" gibi daha özel anlamlar da kazanmıştır. Türkmen boyları 18. yüzyılda genellikle konargöçer bir hayat tarzı yaşamakta idiler. Kondukları yerlerde, mekânlarda çadırlarını, yani yurtlarını kurarlardı. Kaim olmak; bir yerde sabit kalmak, ayakta durmak, sağlam bir şekilde sabit durmak; güçlü bir şekilde aidiyet ya da sahip olma anlamı içerir. Bu anlamı dolayısıyla da bir süreklilik ifade eder. Çadırların bir yerde kurulması ve orada sürekli kalması hem yerleşik hayata geçmek hem de o mekâna, vatana, yurda sürekli sahip olmak demektir. Mahtumkulu, Türkmenlerin uluslaşabilmeleri, güçlü bir siyasi birlik oluşturabilmeleri için belirli bir coğrafyada birlikte yaşamaları gerektiğine inanmaktadır. Yurt adı, bazı Türk dillerinde çadır anlamına gelse de şiirdeki kullanımı ve şairin kastı itibarıyla geniş anlamda, Türkmenlerin evlerini, çadırlarını kurduğu ve sürekli yaşadığı toprak parçasını, vatanı işaret eder. "*Ilimiz ulaşsyn sowulmaz ýaza"* (İlimiz ulaşsın soğumaz yaza) İl; "*il, el, halk, millet, vatan, şehir*" vb. anlamlara gelmektedir. Bu dizede de şair "yaz" kelimesini, mevsimlerin yaşamaya en uygunu, hayvancılıkla geçinen Türkmen boylarının tabiatla ve hayvanlarıyla

en rahat yaşadıkları bir zaman diliminin Türkmen halkının sonsuza dek yaşayacağı mevsim olmasını istiyor. Mahtumkulu'nun bu dizelerdeki dileği, elbette, Türkmenlerin en iyi, en güzel, en verimli şartlarda ve mutlu, güçlü bir şekilde yaşamalarıdır. Havalar soğuyunca, şartlar olumsuzlaşır, hayvanlar yiyecek bulamaz. Kış, insanlar için de zorlu bir dönemdir. Ayrıca; "*soğumaz yaz*" ibaresi, şiirsel çağrışımıyla sıcaklığı, sıcaklık da sevgiyi, samimiyeti çağrıştırır. Bunun zıddı soğuktur. Soğukluk, uzak durma, mesafeli olma ve samimiyetsizlik demektir. Onun için, *"Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn*" dizesinde, yurt binamız sağlam ve sabit bir şekilde kurulsun, yükselsin; "*Ilimiz ulaşsyn sowulmaz ýaza",* dizesinde de elimiz, halkımız sonsuz bir güzelliğe ulaşsın, soğumaz yazlara, yani bitmez güzelliklere, bolluk ve berekete, en güzel yaşama imkân ve şartlarına ulaşsın demektedir.

"*Döker Bolduk Yaşımız*" adlı şiirinde bu görüşlerini şöyle dile getirir:

Istär-elden çyka döwlet humaýym,
Doga kylyp, döker bolduk ýaşymyz.
Dilegim duş eýle, gözel Allahym,
Ersgin boldy gitdi gyzylbaşymyz.

Hyzyr gezen çölde iller ýaýylsyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn,
Çille mest nerlerimiz barça aýylsyn,
Bir suprada eda bolsun aşymyz.
Derwüşler köňli jem dursun namaza,
Ýigitler ýygylsyn söhbete saza,
Ilimiz ulaşsyn sowulmaz ýaza, -
Togsan dolup, tamam bolsun gyşymyz.

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzumy, deryaýy-Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazır, alili,
Bir döwlete gulluk etsek bäşimiz.

Magtymguly, diýdi jannyň dirligne,
Musulmany goýma, käpir horlugna,
Rowaç bergil ýomut, gökleň birligne,
*Ol Kemal han owgan bolsun başymyz! (*MPKD 2014: 263)

17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başarı arasında, Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeye başlaması ile birlikte, soyo-kültürel ve ekonomik hayatlarında önemli değişiklikler olur. Daha önce, yaylak kışlak arasında ağırlıklı olarak çadır kültürü etrafında yaşayan Türkmen boyları, bu yıllarda, Köpetdağ çevresinde, su kaynaklarının bulunduğu arazilere ve Etrek, Gürgen, Çendir, Sumbar, Tecen, Murgap ırmaklarının vadilerine yerleşirler.

Yerleşik hayat ile birlikte, Türkmenlerin dünyasında, toprağa bağlı vatan, "*doğulan yer*/*ana vatan*" duygusu gelişir ve Türkmenistan coğrafyası Türkmen yurdu olarak benimsenir. Coğrafyayı vatanlaştıran

insanlar arasında gelişen vatan mensubiyeti, milletleşme yolunda atılan çok önemli bir adımdır. Türkmen şairleri, ileri gelenleri de Türkmenleri, ortak bir vatan ve ulus kimliği etrafında birleştirmek için çeşitli çalışmalar yaparlar. Öncelikle Türkmen boyları arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırır, çatışmaları durdurmaya çalışırlar. Bu sebeple de bu yıllarda söylenen şiirlerde "*Türkmen birliği*" kavramı en önemli temalardan biri hâline gelir. (Biray, 1992: 2-3)

Jan istär

Pyragy, sözlär derdini,

Tilkiler atmyş gurduny,

Söýüpdir türkmen ýurduny,

Eýe bolgan bir han istär. (MPKD.2014:631)

Pyragy ýüz tutar türkmen iline,

Duşman gol urmasyn gyzyl gülüne,

Dostlar, bizi ahyretiň siline,

Gark etmänkä, rakyp gyrylsyn indi. (MPKD 2014:610-611)

Mahtumkulu "*Türkmen'in*" adlı şiirinde, Türkmen coğrafyasını, Ceyhun Nehri ile Hazar Denizi arasındaki bölge olarak göstermektedir. Bu bölgede yurt tutan Türkmenlerin beyi, töresi ve aksakalları vardır. "*Beg, töre, aksakal ýurduň eýesi*" dizesinde belirtilen şey; yurdun sahibi, yöneticisi "*beg*"dir, kanunlar, kurallar, normlar ve değerler *"töre*"dir ve meclis, keneş de *"aksakallar*"dır. *Küren tutar gözel ili türkmeniň"* dizelerinde Türkmen yurdunda Türkmenleri, beg, töre ve aksakalların yani yöneticilerin, yasaların ve meclis veya keneşin bir araya getirdiğini, birlikte tuttuğunu ifade eder. "*Küren tutmak*" deyimi, il sözcüğü ile birlikte kullanılır ve evlerin yan yana sıralanması demektir. Bu deyim aynı zamanda sayıca da çokluğu ifade eder. Bir arada, yan yana sıralanan yerleşik evlerde ve kalabalık hâlinde birlikte yaşamak, arzulanan ve yaratılmak istenen yeni hayat tarzıdır. Yan yana dizilen çok sayıda ev ve kalabalık nüfus, şehri hatırlatır. Mahtumkulu, bu dizelerle Türkmenlere yerleşik hayat tarzını ve şehirleşmeyi önermektedir. 18. yüzyıl ve bu yüzyıldaki Türkmen hayat tarzı dikkate alınırsa bu ifadelerin ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Türkmen birliğinin, Türkmen devletinin rüyasını görmek, hayalini kurmak budur işte!

Türkmeniň

Jeýhun bile bahry-Hazar arasy,

Çöl üstünden öwser ýeli türkmeniň

Gül-gunçasy-gara gözüm garasy,

Gara dagdan iner sili türkmeniň.

Hak sylamyş bardyr onuň saýasy,

Çyrpynşar çölünde neri, maýasy,

Reňbe-reň gül açar ýaşyl ýaýlasy,

Gark bolmuş reýhana çöli türkmeniň.

Al-ýaşyl bürenip çykar perisi,
Kükeýip bark urar anbaryň ysy,
Beg, töre, aksakal ýurduň eýesi,
Küren tutar gözel ili türkmeniň.

Ol merdiň ogludyr, mertdir pederi,
Gorogly gardaşy, serhoşdyr seri,
Dagda, düzde kowsa, saýýatlar diri,
Ala bilmez, ýolbars ogly türkmeniň.

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Köňül howalanar ata çykanda,
Daglar lagla döner guýa bakanda,
Bal getirer, joşup derýa akanda,
Bent tutdurmaz, gelse sili türkmeniň.

Gapyl galmaz, döwüş güni har olmaz,
Gargyşa, nazara giriftar olmaz,
Bilbilden aýrylyp, solup, saralmaz,
Daýym anbar saçar güli türkmeniň.

Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr,
Ykballar ters gelmez hakyň nurudyr,
Mertler ata çyksa, söweş sarydyr,
Ýow üstüne ýörär ýoly türkmeniň.

Serhoş bolup çykar, jiger daglanmaz,
Daşlary syndyrar, ýoly baglanmaz,
Gözüm gaýra düşmez, köňül eglenmez,
Magtymguly-sözlär tili türkmeniň. (MPKD 2014:656-657)

Türkmen binasy

Gurdugym aslynda bilgil, bu zeminiň myhydyr,
Erer ol erkân mydam, budur ki türkmen binasy.

Terki-dünýä eýleýir, gelse rakyplar gaşyna,
Bil polatdan bina bolgan, budur türkmen galasy. (MPKD 2014:655-656)

3. Akıl/ İlim / Adalet/ Eşitlik

18. yüzyılda, Türkmenlerin yaşadığı coğrafyada sadece siyasi alanda ve başka devletlerle, başka toplumlarla sorunlar yaşanmamakta, Türkmenlerin kendi aralarında da sosyal ve ekonomik sorunlar bulunmaktadır. Bilgi eksikliği yahut "*ilmiyle amel etmeme*" davranışları yaygındır. Türkmen toplumu zaman zaman kendi idarecilerinden de adaletsizlikler, kötü muameleler görmektedir. Adalet, kimi zaman idarecilerin uygulamalarıyla doğrudan ihlal edilmekte, kimi zaman da adaleti ve güvenliği sağlamada yöneticilerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Mahtumkulu'dan başka 18. yüzyılda yaşayan Azadı, Andalıp, Şeydayı, Gayıbı gibi şairler de toplumda görülen adaletsizliğe, eşitsizliğe ve yaşanan haksızlıklara dikkat çekmişlerdir. Onlar da, Türkmen boylarının adil bir hükümdar, bir siyasi otorite etrafında birleşmesini, gelir dengesizliğinin giderilmesini, halkın yoksulluktan kurtarılmasını, sosyal adaletin sağlanmasını dile getirmişlerdir.

Mahtumkulu'na göre, akıl, mantık ölçülerinin dışına çıkıp yanlış kararlar alan, yanlış uygulamalar yapan kişiler ve yöneticiler yüzünden insanlar acı çekmekte, sıkıntılara düşmektedir. Akıldan ayrılınca başlar, insan hakları ihlalleri ortaya çıkar; acılar, mutsuzluklar yaşanır ve bunun sonucunda da gözyaşları sel gibi akar. İnsanlar gerçek akıldan uzaklaşırlarsa, o zaman akılsızlar, bilinçsizler akıl veren adamlar hâline gelirler ki, bu tür kişilerin söylediği sözlerin ve verdiği aklın faydası olmaz.

Käre döndi

Akyldan aýryldy başlar,
Derýa boldy akan ýaşlar,
Hak bermegen gury huşlar,
Akyl sözläp, sere döndi. (MPKD 2014:639-641)

Köp bolsa

Akylsyzlar akyl gözlär zeýrener,
Akyl bolan diýer: "Aklym köp bolsa".
Mert ýigitler gylyjyna daýanar,
Namart tuta bilmez, golda çöp bolsa.

Aryf gadryn bilmez duzsuz-nadanlar,
Müşgüldir aýrylyp düşse dendanlar,
Biakyl, gezegen, nadan zenanlar
Işden jyda düşer, ilde gep bolsa. (MPKD 2014:639-642)

Mahtumkulu, öncelikle dinî -tasavvufi yönü ön planda olan bir şairdir. Mahtumkulu'nun düşünceleri, elbette çağının *din* ve *Tanrı* referanslı dünya görüşünden bütünüyle soyutlanmış, *kul, tebaa* ve *ümmet*

kavramlarından uzaklaşmış düşünceler değildir. Ancak, onun düşünceleri, aydınlanma felsefesinin ve modernitenin "aklı, bilimsel düşünceyi ve insanı esas alan" temel prensiplerine yönelen ön yaklaşımlar olarak değerlendirilebilir. Nitekim bilimsel düşünce, akıl ve insan haklarına dayalı adalet anlayışı, modernitenin temel prensipleridir.

Türkmen toplumunda bilgiye, ilme dayanmayan, adaleti sağlamayan, insan hak ve özgürlüklerine aykırı uygulamalar Mahtumkulu tarafından sık sık eleştirilmiştir:

Mollalar etmedi ylmyna amal, *Mollalar etmedi ilmiyle amel,*
Şerigat işine eýlemeý jedel, *Şeriat üzerine tartışmadılar,*
Müftüler pul alyp, rowayat berer, *Müftüler para alıp, rivayet verir,*
Nähak pul yalar, haky köýdürer *Haksız para yalar, hakkı yakar,*

Sopular nebs üçin mele don geýip, *Sofular nefis için sarı cübbe giyip,*
Şübheli tagamy halal diýp iýip, *Şüpheli yiyeceği helal deyip yiyip,*
Kethüda bolanlar dogry sözlemez, *Kethüda olanlar doğru söylemez,*
Para alar, leýken dawa düzlemez, *Para alır lakin dava düzlemez. (Aşırov, 2013: 77-78)*

Geldi ýaranlar

Zaman Ahyr boldy, elhezer eýläň, *Alymlar ylmyna amal etmedi,*
Resul sözi bir-bir geldi ýaranlar *Kuran okyp, magnysyna ýetmedi,*
Galmady adalat beg-u hanlarda, *Ile aýdyp, özi birin tutmady,*
Ýurda zulum-sütem doldy, ýaranlar! *Ilden pynhan günä kyldy, ýaranlar!*

Kazylar hökmüni ryýa eýledi,
Reşwet alyp, ýüzün gara eýledi,
Özüniň janyna bela eýledi,
Görge ýylan-içýan doldy, ýaranlar. (MPKD 2014: 125-126)

Mahtumkulu aşağıdaki mısralarda, Fettah Han'ın yaptığı haksızlıkları ve zulmü dile getirir.

Aýyrdyň atadan, ene, gardaşdan, *Ayırdın atadan, ana, kardeşten,*
Gollardan, ayakdan, sakaldan, sacdan, *Ellerden, ayaktan, sakaldan, saçtan,*
Dendandan, zybandan, akyldan, huşdan, *Dişten, dilden, akıldan, huştan,*
Zyndan etdiň bu jahany sen, Fetdah. *Zindan ettin bu cihanı sen, Fettah.* (Aşırov, 2013: 30-31)

"*Ýörmeli boldy*" adlı şiirinde, Göklen Hanlarınının haksız uygulamalarını eleştirir:

Eý ýaranlar, musulmanlar, *Ey yaranlar Müslümanlar*
Jebirde ýörmeli boldy. *Cebirde yürümeli oldu*
Nije zähmet çeken janlar *Nice zahmet çeken canlar*
Jepany görmeli boldy. *Cefayı görmeli oldu*

Jahan giňdir melamat kän,	*Cihan gendir melamet iken*
Arada köýdi şirin jan,	*Arada yandı şirin can*
Üstümizde rehimsiz han,	*Üstümüzde rahimsiz Han*
Bil ahyr urmaly boldy.	*Durmadan vurmalı oldu*
Azypdyr gökleň hanlary,	*Azmıştır Göklen Hanları*
Kän görür bize hallary,	*Çok görür bize halleri*
Goýman sürdi bar mallary,	*Koymaz sürdü hep malları*
Göz dikip durmaly boldy.	*Göz dikip durmalı oldu*
Magtymguly, aýama jan,	*Mahtumkulu ayama can*
Biliň guşa, geý gazap don	*Belin kuşan, giy gazap don*
Hetden aşdy bu zalym han,	*Hadden aştı bu zalim Han*
Ahyr tor gurmaly boldy.	*Ahir tor kurmalı oldu* (MPKD 2014: 430)

Käre döndi

Eýa, dostlar, adam bary,	*Gürgen, gökleň ajap iller,*
Her biri bir käre döndi,	*Ýagydan güzere döndi.*
Karun kibi ýygyp maly,	
Barysy haýýara döndi.	*Tylla tagtda gapylar,*
	Döwür aýlanyp ýapylar,
Haram ýygar boldy baýlar,	*Işan, molla, pir, sopular*
Ýaşdy gün-u gözel aýlar,	*Ilata azara döndi.*
Biziň bu aşretli jaýlar,	
Gul-gyrnak bazara döndi.	*Dermansyz galandyr dertler,*
	Weýran boldy köşki-ýurtlar,
Daglarda bent boldy siller,	*Ata çykan biziň mertler,*
Ösmeý galdy gelen ýeller,	*Zyndanda biçäre döndi.* (MPKD 2014:639-641)

4. Ana Dili Bilinci ve Uluslaşma

Dil, varlığı itibariyle anonim bir soyut kurallar bütünü ve bir malzeme yığınıdır. Sosyal bir kurum olarak da uzlaşıya dayalı bir saymacalar sistemidir. Bu sistemin karakteristiği, onu kullanan toplumun dünyasına; yaşadığı zamanın (tarih) ve mekânın (coğrafya) değiştirici ve dönüştürücü ruhuna bağlı olarak şekillenir. Dolayısıyla derin yapıda aynı şeyi yapan insan dili, yüzey yapıda değişir ve diller arasında bazı farklılıklar ortaya çıkar.

"*Her bir topluluk, kendi içinde ayrı bir kodlama sistemi geliştirdiği için, aynı topluluğa mensup olan insanlar arasında, diğerlerinden farklı olarak bir "referans birliği" de oluşur. Bu bağlamda, aynı dilsel topluluğa mensup olan insanların üzerinde uzlaştığı şeyler; toplumun tarihî ve coğrafî karakteristikleri,*

manevî ve mitik değerleri, hayat anlayışı, eşya ve olayları algılama ve anlamlandırma biçimi ile varlık, eşya, eylem ve durumları kodlayıp ifade etme yöntemleridir. Bütün bu özellikleriyle bir toplumun biyo-kültürel müştereklerinin ve ruhsal gizlerinin merkezinde yer alan dil, onu konuşan fertleri birbirine yaklaştırmakta ve müşterek bir tarihsel-kültürel kimlik etrafında birleştirmektedir. Varlığı itibariyle, zaten uzlaşıya dayalı olduğu için, aynı dili konuşan fertler başka bir sosyal kontrata ihtiyaç ve gerek duymadan kendiliğinden dil etrafında oluşan ortak kimliğe mensup olurlar.

Dil, konuşurunu doğal olarak bir dilsel topluluğun üyesi hâline getirdiği için, etnik kimliğin tespitinde yahut tarihsel-kültürel değerlere dayalı ulus/millet tanımlarının çok önemli bir bölümünde, hep birinci derecede ve vazgeçilmez bir referanstır. Dünyada dili olduğu halde toplumsal, kültürel, etnik, ulusal kimliği olmayan bir toplum olmadığı gibi, dili olmadığı halde ulusal, etnik yahut kültürel kimliği olan bir toplum da yoktur. Dolayısıyla dil demek kültürel, etnik bir grup demektir. Atatürk'ün; "Türk demek Türkçe demektir" biçimindeki ifadesini de dilin bu kimlik oluşturma, onu yaşatma ve temsil etme gerçekliği bağlamında değerlendirmek gerekir." (Buran 2006: 391-394)

Ali Şir Nevayi, "Türk edebiyatı bayrağını kaldırarak Türkleri bir bayrak altında toplayacağını", yani bir millet hâline getireceğini söyler. Millet, "edebiyatı olan toplumdur" şeklinde de tanımlanabilir. Edebiyat da dil ile yapıldığına göre, dilsiz bir ulusal kimliğin oluşması, yaşaması, varlığı mümkün değildir.

Mahtumkulu, şiirlerinde, Türkmen dilinin kullanılması, ana dilinin önemi ve uluslaşmadaki yeri konusunda doğrudan bir görüş ileri sürmez. Mesela; "Türkmen dili ile yazmak gerekir, Türkmen ulusu ve kimliği için bu gereklidir" şeklinde ifadeleri yoktur. Bunu uygulamayla yapar; Türkmen dilini şiirlerinde kullanarak bizzat gösterir. "*Magtymguly-sözlär tili*[*] *türkmeniň"* dizesinde, Mahtumkulu hem kendisinin Türkmen dilini söylediğini, şiirlerinde Türkmen dilini kullandığını hem de Türkmen dilinin kullanıldığını, canlı olduğunu yaşadığını belirtmek ister. Dili söyleyen kişi ya da toplum hayattadır, canlıdır, yaşamaktadır. Dili canlı olan toplumun kültürel kimliği de canlı ve güçlüdür:

Serhoş bolup çykar, jiger daglanmaz,

Daşlary syndyrar, ýoly baglanmaz,

Gözüm gaýra düşmez, köňül eglenmez,

Magtymguly-sözlär tili türkmeniň. (MPKD 2014:656-657)

Mahtumkulu'nun, özel olarak Türkmen dili ile ilgili olmasa da, genel anlamda dilin işlevi, birey ve toplum hayatındaki yeri ve önemi ile ilgili birçok şiiri bulunmaktadır. Dilin insana ait bir bildirişim aracı olduğu, insanların da dilin bu işlevinden gerektiği gibi yararlanması gerektiğini düşünür. Konuşurken sözün anlamını bilmeyen kişiden dilsiz, lal adam daha iyidir der:

Adam bolup, adam gadryn bilmeýen,

Ondan ýene otlap ýören mal ýagşy.

Sözlegende, söz manysyn bilmeýen,

Ondan ýene sözlemeýen lal ýagşy. (MPKD 2014:445)

Gerek Türkmenistan'da gerekse Türkiye'de basılan Mahtumkulu şiirlerinin, divanlarının dili güncelleştirilmiş, günümüz Türkmencesine uyarlanmıştır. Dolayısıyla Mahtumkulu'nun 18. yüzyılda kullandığı dilini; söz varlığını, uslubu, ses ve şekil yapısını tam anlamıyla göremiyoruz. Çünkü 18. yüzyılda Türkmenler Çağatay yazı dili geleneğini kullanıyorlardı. Mahtumkulu da şiirlerini elbette bu yazı dili ile yazmıştı.

Mahtumkulu'nun Türkmen konuşma dilinin yazı diline dönüşmesine ve bu yazı dili temelinde ulusal bir

[1]Metinlerde dil kelimesi kimi zaman *dil*, kimi zaman da *til* şeklinde yazılmıştır.

kimliğin ortaya çıkmasına katkısı, onun Türkmen konuşma diline ait bir kısım söz varlığı ögelerini, Türkmence ses ve şekil bilgisi özelliklerini şiirlerinde kullanması olmuştur. Bu tespit, Mahtumkulu'nun yazmalardaki özgün dilini gören araştırmacıların verdiği genelleşmiş bilgilere ve kanaatlere dayanmaktadır. 18. yüzyıl geleneksel yazı dilinden farklı olarak hangi kelimelerin yerli, yerel Türkmen Türkçesi kelimeleri olduğu, hangi ses ve şekil bilgisi özelliklerini kullandığı, özgün yazmalar incelenerek tespit edilebilir. Yayımlanmış eldeki metinlerin büyük bölümü, günümüz Türkmen Türkçesi yazı diline uyarlanmıştır. Buna rağmen, güncellenen metinlerde yer yer Çağatayca özelliklerin (bol-, ber-, bar, -gAn, +gA/ +kA, nI, vb.) korunduğu görülebilmektedir. Ancak güncellenmiş divanlarda, Mahtumkulu'nun şiirlerinin ilk hâlinde Çağatay yazı dili dışında hangi özgün, yerel Türkmence özellikleri kullandığını ayrıntılı ve açık bir şekilde tespit edemiyoruz.

Mahtumkulu'nun, ilk defa Türkmen konuşma dilini şiirlerinde kullandığı tespiti ve kabulünden hareketle, Türkmen Türkçesinin yazı diline hazırlanmasının temelinin Mahtumkulu'tarafından atıldığını söyleyebiliriz. Bu önemli bir adımdır. Hem Türkmen dilinin seçilmesi, standartlaşması, yaygınlaşması hem de bu ortak standart etrafında modern anlamda ulusal bir kimliğin ortaya çıkması bu adımlarla başlamıştır denilebilir. Nitekim dünyada ulusal diller ile ulusal kimliklerin oluşumu ve gelişmesi de benzer şekilde hep paralel yürümüştür.

Mahtumkulu, şiirlerini Arap alfabesiyle yazmıştır. Muhtemelen mevcut özgün yazma divanların hemen hepsi de Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bu alfabeden Kiril alfabesine, oradan da Latin alfabesine aktarılan şiirlerin gerçekte özgün ses ve şekil bilgisini, özgün söz varlığını ne kadar koruduğu konusunda bir değerlendirme yapamasak da mevcut şiirlerinde çok geniş bir söz varlığını, şiir sanatının inceliklerini ve dilin estetik kullanımını görebilmekteyiz. Mahtumkulu, dilin toplumun ve bireyin hayatındaki öneminin farkındadır. Birçok şiirinde, dilin bu özelliğine değinir:

Serhoş bolup çykar, jiger daglanmaz,

Daşlary syndyrar, ýoly baglanmaz,

Gözüm gaýra düşmez, köňül eglenmez,

Magtymguly-sözlär tili türkmeniň. (MPKD 2014:656-657)

***

Hak sılayıp bermiş bize bu dili

Gül üstünde bent eylemiş bilbili (Sarıyev 2014: 238)

***

Magtymguly, şükür, şirin dil berdi,

Şejerler gögerip, semer gül berdi,

Gorogly Reýhana niçik ýalbardy,

"Amandyr" diýene diýanat ýagşy (MPKD 2014:445)

***

Bilmedim, köpmi ýa maňa az berdi,

Özge älem, başga bir awaz berdi,

Yşk aldy köňlümi, dile söz berdi,

Aýakdan-aýaga düşdüm, ýaranlar (MPKD 2014:124)

Aşağıdaki şiirinde Mahtumkulu, dil üzerinden mollaların cehaletini eleştirmektedir. Mahtumkulu, doğru düzgün Türkçe bilmeyen, Türkçeyi kullanmayan mollaların Arap dilini, divan hattını bilemeyeceklerini ifade etmektedir. Bu arada Mahtumkulu'nun yaşadığı dönemde yaygın olarak kullanılan Çağatay yazı

dili ve Türkmenlerin kendi dilleri için Türkî/Türkçe terimini kullandığı görülüyor.

Hatyn näbilsin

Türkini oňarmaz niçe mollalar,
Arap dilin, diwan hatyň näbilsin
Elipden şermende gury selleler
Her sözüň ýagdaýyn, ýatyn näbilsin.
Ekseň bar getirmez ol gury söwüt,
Akylsyz -nadandyr, almaz hiç öwüt,
Dogmadyk bigaýrat, täsipsiz ýigit
Ýagşy mahbup, gatyr, atyn näbilsin. (MPKD 2014:621)

Kaynakça

Aşırov, Annagurban (2013) *Magtymguly Eserler Ýygyndysy*, 2 tomluk. Ylymlar Neşriýaty, Aşgabat.

Aşırov, Annagurban (2014). "Mahtumkulu Firakî: Türkmen Halkının Millî Gururu", *Mahdumkulu Firakî Anı Kitabı* (Editör: Abdurrahman Güzel), Ankara, s. 91-103.

Biray, Himmet (1992). *Mahtumkulu Divanı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Buran, Ahmet (2006). "Dil-İnsan-Kimlik İlişkisi", *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildirleri (*Bartın Üniversitesi, 28-30 Nisan 2016), 2. Cilt, s. 391-394.

Ekäýew-Baharly, Orazpolat (2014) *Magtymguly Pyragynyň Kämil Diwany.* Aşgabat.

Outram, D. (2007). *Aydınlanma* (Çev. Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi.

Sarıyev, Berdi (2014). "Mahtumkulu'nun Dil ve Dilbiline Dair Görüşlerinin Şiirlerine Yansımaları", *Mahtumkulu Firakî Anı Kitabı* (Ed. Abdurrahman Güzel), Ankara, s. 217-229.

Üniversitelerde Okutulan Türk Dili Dersi İçin Yeni Çerçeve Program Önerisi

Ahmet KAYASANDIK*

Özet

Türk Dili dersi, üniversitelerimizde ortak zorunlu derslerden biri olarak yaklaşık kırk yıldır okutulmaktadır. Kongre, sempozyum, çalıştay, kurultay gibi bilimsel toplantılarda bu dersle ilgili çeşitli ve çok sayıda sorun tartışılmış, bazı çözüm önerileri dile getirilmiştir. Geçen bunca süreye rağmen çerçeve programa göre, dört yıllık üniversite öğretiminin her döneminde haftada birer saat olarak okutulan dersin sadece birinci sınıfta haftada ikişer saat okutulması dışında bir değişiklik yapılmamıştır. Böylelikle ders için ayrılan toplam süre yarı yarıya azaltılmıştır. Eğitim-öğretim programlarında yapılan değişiklikler/güncellemeler, eğitim-öğretim yöntemlerindeki yeni yaklaşımlar, öğretimde kullanılan araçların çeşitliliği, dijital çağın imkânları, öğrencilerin eksiklikleri ve ihtiyaçları, öğrenci profili, salgın gibi olağanüstü durumların da hesaba katılması, uzaktan eğitim ihtiyacı, dijital malzemelerin çeşitliliği, sosyal medya araçlarının yaygınlığı, öğretimde genel ağın da kullanılması, kazanımların artırılması gibi hususlar, dersin çerçeve programının gözden geçirilmesini ve güncellenmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca dersin adı ve çerçeve programı YÖK tarafından belirlenmesine rağmen günümüzdeki uygulamalarda bazı vakıf ve devlet üniversiteleri dersin adında ve öğretilecek konularda bazı tasarruflarda bulunmaktadırlar. Bazı üniversiteler yatay geçiş yapan öğrencilerin ders içeriklerini incelerken ortak derslerden biri olduğundan bu dersin içeriğini okumadan kabul ettiği gibi bazıları da dersin adının/içeriğinin farklı olması sebebiyle bu dersi başarılmış olarak kabul etmeyebiliyorlar. Bunun gibi tasarruflar Türk Dilini ortak ders olmaktan çıkardığı gibi öğrenci mağduriyetine de sebep olabiliyor. Bu bildiride, dersin yürütülmesinde karşılaşılan sorunlar kısaca özetlendikten sonra -ortaöğretimde eksik/yanlış öğretilen konular bir kenara bırakılarak- yukarıda sıralananlar göz önünde bulundurularak uygulamanın ön planda olduğu, dil, iletişim, kültür, -örnek metinler aracılığıyla- dilin tarihî seyrini fark etme, ses olaylarını tespit etme, kelime türetme alıştırmaları yapma, kelime gruplarını oluşturma, anlatım bozukluklarını düzeltme, yazım ve noktalamaya da dikkat ederek cümle teşkili, metin tashihi, etkili sunu hazırlama, bilimsel araştırmada temel ilkeler, paragraf oluşturma, blog yazma, deneme yazma, e-posta yazma, infografik öz geçmiş hazırlama, eleştirel okuma ve tartışma, Türkçenin güncel sorunları, araştırma metotları, sosyal medya kullanımı gibi konuları içeren bir çerçeve program önerisi hazırlanmıştır. Ayrıca bu dersin öğretilmesinde birlik sağlamaya ve öğretenlerin ders izlencesi hazırlamalarına yardımcı olacak şekilde konuların haftalara göre dağılımını içeren bir tablo da eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili dersi, çerçeve program önerisi, ders izlencesi.

Giriş

Dil düşüncenin aynasıdır ve düşüncelerin düşünce olmaktan kurtarılarak bir kalıba dökülmesi ancak dille mümkün olmaktadır. Yükseköğretimi bitiren bireylerin dil becerilerini tam anlamıyla edinmiş, eleştirel düşünebilen, dil bilinciyle kültürünü sahiplenmiş karaktere sahip olmaları ana dili öğretimiyle mümkün olmaktadır. İstisnasız her meslek grubuna mensup bireylerin bu becerilere ihtiyacı olduğu için üniversitelerde fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokulu seviyesindeki her öğrenci ana dilinin tüm vasıflarını öğrenmeli ve özümsemelidir. Çünkü ortak ana dili eğitim öğretiminden geçmiş çok farklı meslek gruplarına mensup insanların oluşturduğu kültürel alt yapısı sağlam nesillerin yetiştirilmesi o toplumu güçlü kılar. Bu da yükseköğretimde verilecek ana dili öğretimi ile tam anlamıyla mümkün olabilir (Gülay & Ungan, 2015: 338).

İnsanlar arasında iletişimi sağlayan, düşüncelerin somutlaştırılmasında önemli bir işlevi doğal olarak yerine getiren dil, bireyin kişiliğini kazanmasında, geçmişini öğrenmesinde, gününü yaşamasında ve

* Doç. Dr., Abdullah Gül Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, Kayseri, ahmet.kayasandik@agu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8633-034X

geleceğini planlamasında da hayati bir araçtır. Zira dilin bozulması kültürel sorunları beraberinde getirir. Düşünce, sanat ve edebiyat alanlarında yaşanabilecek çöküntü dilin asıl işlevini kaybetmesine neden olur. Dil millî şuuru besleme, milletin varlığını ve devamını sağlama, milleti ayakta tutma, bireyleri arasında birlik sağlama işleviyle de millet hayatında çok önemli bir yere sahip olduğu için aşağıda anılacak gerekçe ve amaçla Türk dili dersi üniversitelerimizde zorunlu ortak derslerden biri olarak yaklaşık kırk yıldır okutulmaktadır.

Dağaşan'ın (1996) da ifade ettiği gibi 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanununun 5/1 maddesiyle Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Türk Dili ve Yabancı Dil derslerinin 1982-1983 eğitim öğretim yılından başlamak üzere üniversitelerde ortak zorunlu ders olarak okutulması hükme bağlanmıştır. 1983 yılı ocak ayında toplanan komisyon, hazırladığı çerçeve programın giriş kısmında bu dersin konulma gerekçesini şöyle ifade etmiştir: İlk ve orta öğretimde dil bilgisi ve Türkçe dersleri yeterli ölçü ve nitelikte ele alınmadığı için üniversiteye gelen öğrenciler, dillerini doğru ve güzel kullanma yeteneğini kazanamamış bulunmaktadır. Bu sonuçta, Türk dilinin elli yıldan beri çeşitli yönlere çekilmesinden doğan istikrarsızlığın da etkisi vardır. Bu durum, üniversite öğrenimi için bir yetersizlik olarak kendini göstermiş ve yükseköğretime Türk Dili derslerinin konmasını zaruri kılmıştır.

Bu gerekçeye itiraz eden araştırmacılara 24 Mart 2022'de yapılan Yükseköğretimde Türk Dili Dersleri Çevrimiçi Toplantı'da Leyla Karahan ve Ahmet Bican Ercilasun da katılarak ilköğretimde ve ortaöğretimde öğretilmesi gerekenlerin lise bitirilinceye kadar verilmesi gerektiğini, Türk Dili dersinin eksik tamamlama dersi olmaktan çıkarılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Aynı çerçeve programda üniversitelerde okutulacak Türk Dili derslerinin amacı şöyle belirlenmiştir: Yükseköğrenimini tamamlamış olan her gence, ana dilinin yapı ve işleyiş özelliklerini gereğince kavratabilmek; dil-düşünce bağlantısı açısından yazılı ve sözlü ifade vasıtası olarak, Türkçeyi doğru ve güzel kullanabilme yeteneği kazandırabilmek; öğretimde birleştirici ve bütünleştirici bir dili hâkim kılmak ve ana dili şuuruna sahip gençler yetiştirmektir.

1991 yılında yapılan düzenlemeye kadar Türk Dili dersleri, üniversitelere bağlı yükseköğretim kurumlarının bütün sınıflarında ders yılı boyunca her dönemde en az 32 saat (lisansta toplam 128, ön lisansta 64 saat) okutulmuş, bu tarihten sonra dersin süresi toplam 60 ders saatine indirilmiş, zorunlu ve kredili bir ders olarak ilk iki yılda okutulması uygun görülmüştür. Ortak zorunlu derslerden biri olan bu dersi 2013'ten beri uzaktan eğitimle veren üniversitelere özellikle salgın döneminde yenileri eklenmiştir.

Üniversitelerde okutulan Türk Dili dersleriyle ilgili olarak bugüne kadar bireysel bazı çalışmalar (Cemiloğlu, 2004; Alyılmaz, 2010; Karataş, 2013 vb.) yapılmış, birkaç bilimsel toplantı (Yükseköğretimde Türk Dili Çalıştayı, TDK, 12 Temmuz 2010; Yükseköğretimde Türk Dili Dersleri Çevrimiçi Toplantı, TDK, 24 Mart 2022) düzenlenmiştir. Ders süresinin iki yarıyıla indirilmesi dışında YÖK tarafından bu dersin içeriğine, işlenişine ve verimliliğine dair bir çalışma yapılmamıştır. Aksine Karataş'ın (2013) da tespit ettiği üzere bu ders siyasi olarak tartışılmış, YÖK yasasının değişeceği, bu derslerin kaldırılacağı haberi bile gazetelerde yer almıştır. Hatta bazı üniversiteler bu dersin muafiyet sınavını uygulamaya koyarak dersi "zorunlu" olmaktan çıkarmıştır. Bu dersleri uzaktan öğretimle veren üniversitelere her yıl yenileri eklenmektedir. Oysa Zülfikar'ın (2007, s. 320) da dediği gibi üniversitelerde okutulan zorunlu derslerin sorunları, çok yönlü ve çok boyutlu olup üzerinde araştırmalar yapılması gereken bir konudur.

Literatürde üniversite öğrencilerinin ortak zorunlu ders olarak aldığı Türk dili dersine yönelik araştırmalar sınırlıdır. Üniversitelerdeki Türk dili dersine yönelik tartışmalar, genellikle öğrenci görüşlerine, tutumlarına dayanmadan genel değerlendirmelerle, dersi veren öğretim elemanlarının öğrencilerin ders takibine yönelik gözlemlerine dayanan görüşlerdir (Akkaya & Sevindi, 2015, s. 99).

Duman (1997) yaptığı çalışmada öğretim elemanlarının yarısından biraz fazlasının çerçeve programı

aynen takip ettiğini, %80'inin programı yeterli görmediğini tespit etmiş, programın öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olmadığı ve yeniden ele alınması gerektiği sonucuna varmıştır. Arslan (2018) ise yaptığı çalışmanın sonucunda öğrencilerin Türk Dili dersi ile ilgili olumlu tutum içinde olduklarını belirlemiş, onların dersin öneminin farkında oldukları yorumunu yapmıştır.

Öğrencilerin bu dersten başarısız olma nedenlerini Zülfikar (2007), öğretim kadrosunun niteliğine, öğrenciye tavsiye edilen kaynakların çeşitliliğine ve sınıfların kalabalık olmasına bağlar. Bu derslerle ilgili kazanımlara yeterince ulaşılamadığını Alan ve Bağcı (2016) da tespit ederek bunun dersin önemine inanmayan, derse motive olamayan, ilgisiz öğrenci tutumlarından kaynaklandığını dile getirmişlerdir.

Türk Dili dersinin, amacına uygun ve istenilen düzeyde işlenmediği kanaatinde olan Vural (2007) da başlıca olumsuzlukları müfredattan kaynaklanan yetersizlikler, ortam/mekân, öğretim kadrosu, öğrenci ilgisizliği gibi başlıklarda sıralar ve çözüm önerilerinde bulunur. Yekbaş (2011) da benzer şekilde müfredat, okutman ve derse bakış sorunlarını değerlendirir.

Üniversitelerdeki Türk dili dersi ve Türkçe konusundaki olumsuz tutumları inceleyen Karataş (2013), sorunları dersin adı, okutmanlık, fiziki sorunlar, müfredat, uygulama, eğitim ve öğretim malzemesi, öğrenci, sistem ve sosyo-kültürel ortam kaynaklı sorunlar ana başlıklarında sıraladıktan sonra öğrencilerin önemli bir kısmının ana dilleri hakkında olumsuz tutumla üniversiteye geldiklerini tespit eder.

Gülay ve Ungan (2015) birlikte yaptıkları çalışmada dersin içeriğinin dil bilinci kazandırmadığı ve beceri geliştirmeye yönelik olmadığı; ortamın dersin başarısını olumsuz yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Kolçak ve Şimşek (2020), Türk Dili ders programlarının gözden geçirilmesine, yeni akademik çalışmalarla ana dili bilinci kazandırılması gerektiğine, dersin adına, öğrencilerin tutumlarına, okutmanların sorunlarına ve ders müfredatına dair araştırmaların önemini vurgulamışlardır.

Eroğlu ve Kalaycı (2020) bu derse yönelik uzaktan eğitim uygulamasını öğrenci görüşlerine göre değerlendirdikleri çalışmalarında olumsuz öğrenci görüşlerinin çoğunlukta olduğu, içeriğin basit ve yetersiz olduğu, öğretim elemanlarının etkili öğretim yöntem ve teknikleri kullanmadığı ve sınavların basit olduğu bulgularına ulaşmışlardır.

1. Türk Dili Dersleriyle İlgili Başlıca Sorunlar

Türkiye'de ilköğretimden yükseköğretimin sonlarına değin ana dili olarak Türkçe eğitimi yapılsa da öğrencilerin ana dili kullanımlarında sorunlar yaşadığı veya sözlü ve yazılı olarak Türkçeyi verimli kullanamadığı; bunun yanı sıra yabancılara Türkçe öğretimi hususunda da istenilen düzeye ulaşılamadığı bir gerçektir (Alyılmaz, 2010, s. 729). Ders sevdirilememiş, çekici kılınamamış, en önemlisi insan hayatıyla doğrudan ilgili olan ana dili becerisi kazandırmanın gerekleri öğrenciye anlatılamamıştır (Zülfikar, 2007, s. 323). Bu dersle ilgili temel sorun, "Türkçe ana dili bilinci"nin çocuklara kazandırılamamış olmasıdır (Karataş, 2013, s. 1881).

Üniversitelerde okutulan Türk Dili dersiyle ilgili bazı araştırmacıların da dile getirdiği sorunlar aşağıdaki alt başlıklarda özetlenmiştir:

a) Dersin adı: (Zülfikar, 2007; Karataş, 2013; Yekbaş, 2011; Kolçak & Şimşek, 2020) Türk Dili genel bir adlandırmadır. Bu terimle Türk Dilinin tarihî dönemlerini ve yaşayan kollarını kastediyoruz. Üniversitelerde verilen derste ise Türkiye Türkçesi işleniyor. Öte yandan kompozisyon terimi de yazılı anlatım terimiyle karşılanabilirdi. Yazılı ve sözlü anlatım bu dersin ana konusudur (Zülfikar, 2007, s. 323). Özel üniversitelerden bazıları bu dersi Türkçe, Türkçe yazı ve anlatı, Türk Dili ve edebiyatı, Türkçe eleştirel okuma ve yazma gibi adlarla okutmaktadırlar. Dersin adının "Dil ve Kültür, Dil ve

İletişim, Sözlü ve Yazılı Anlatım, Mesleki Türkçe, Türk Dili ve Kültürü, Eleştirel Okuma ve Yazma" şeklinde değiştirilmesi önerisinde bulunanlar da vardır.

b) Ders içeriği (çerçeve program): (Mengi, 1987; Cemiloğlu, 2004; Vural, 2007; Yekbaş, 2011, Gülay, 2012; Karataş, 2013, Gülay & Ungan, 2015; Ömeroğlu, 2018; Özer & Çekici, 2020) Programın güncel olmadığı, hedef ve içerik uyumsuzluğu, konuların fazlalığı, dersin amacının çok geniş ve bulanık olması, içeriğin kuramsal bilgi ağırlıklı olması, dil bilgisi, konularına çok yer verilmesi; lisedeki konuların tekrar edilmesi, dil öğretimi anlayışından uzak olması, okuma, yazma, konuşma, dinleme etkinliklerine yeterince yer verilmemesi ve uygulama imkânı olmaması, iletişim ve paragraf yazma gibi konuların eksikliği sıklıkla eleştirilen hususlar arasındadır. Bazı özel üniversitelerin çerçeve programdan bağımsız içerik oluşturmaları da öğrencilerin yatay geçiş sürecinde dersi saydırmada karşılaşabilecekleri bir sorundur. Aynı üniversitede bile öğretim elemanlarının farklı içeriklerle dersi okutması da tartışılmaktadır.

c) Öğrenci: (Vural, 2007; Karataş, 2013, Alan & Bağcı, 2016) Dil felsefesinin eksikliği, derse gereken önemin verilmemesi, öğrencinin bu dersi neden okuması gerektiği konusundaki bilinçsizliği, kaynakların ve imkânların yetersizliği, sınıfların kalabalık olması gibi hususlar derse karşı motivasyon eksikliğine, ilgisizliğe ve olumsuz tutumlara neden olmaktadır.

ç) Eğitim sistemi: (Karataş, 2013, Gülay & Ungan, 2015; Kan & Fidan, 2016; Ömeroğlu, 2018) İlköğretim ve ortaöğretim kaynaklı yetersiz eğitim, uygulamadan çok bilgi tekrarı yapılması, sınavlara yönelik test mantığına dayalı öğretim modeli ve ölçme değerlendirme sistemindeki olumsuzluklar gibi hususlar şikâyet edilenlerin başında gelmektedir. Konuların layıkıyla işlenebilmesi için haftalık iki ders saatinin yetersiz olduğu da muhakkaktır.

d) Kaynak, araç, gereç: (Alyılmaz, 2010; Yekbaş, 2011; Karataş, 2013; Erdem, 2017) Çerçeve programa uygun olduğu iddiasıyla yazılan, biri diğerine benzeyen ve genelde Türkçe öğretimi alanı dışındaki kişi/kişiler tarafından hazırlanan ders kitapları, sıklıkla tartışılmakta ve eleştirilmektedir. Bazı öğrencilerin sınavda sorulacağı duyurulan üç beş sayfalık bir yazıyı dahi okumadığı gerçeğinden hareketle ders kitabını edinen öğrenci sayısının çok az olduğu söylenebilir. Ders kitaplarını tavsiye eden öğretim elemanlarının da şikâyet edildiği bir vakıadır. Her kurumda/birimde internet, bilgisayar, yansıtıcı, ses düzeni vb. gibi imkânların bulunmaması bilgiye erişimde ve öğrenme kolaylığında fırsat eşitliğini engellemektedir.

e) Derslik ve öğrenci sayısı: (Cemiloğlu, 2004; Vural, 2007; Karataş, 2013; Gülay & Ungan, 2015) Yeterli sayıda öğretim elemanı ve dersliğin olmadığı birimlerde bu dersler büyük sınıflarda/amfilerde yapılmaktadır. Öğrenci sayısının çokluğu öğretim elemanının yükünü arttırdığı gibi bazı konuların uygulamalarla işlenmesini imkânsızlaştırmaktadır. Dersin uzaktan öğretimle verilmesi durumunda buna teknik yetersizlikler, güvenilir ve adil ölçme araçlarını kullanamama gibi diğer olumsuzluklar da eklenmektedir.

f) Uygulama farklılıkları: (Karataş, 2013; Özer & Çekici, 2020, Eroğlu & Kalaycı, 2020) Türk Dili dersinin amacına uygun biçimde uzaktan eğitimle verilemeyeceği, bu dersi okutan öğretim elemanlarının çoğunluğu tarafından ifade edilmesine rağmen üniversite yönetimlerinin derse bakış açısı veya bazı tasarruflarından kaynaklanan sebeplerle bu sistemden vazgeçilmediği gibi bu yöntemi seçen üniversitelere her yıl yenileri dâhil olmaktadır. Eroğlu ve Kalaycı (2020) üniversitelerin yaklaşık % 67'sinde zorunlu ortak derslerin uzaktan eğitimle yürütüldüğünü tespit etmişlerdir. Türk Dili dersinin farklı adlarla, değişik içeriklerle okutulması, bazı programlarda dersin kredisiz olması diğer uygulama farklılıklarındandır. Ayrıca yabancı dille eğitim yapan üniversitelerdeki yabancı öğrencilere bu derslerin verilişinde de farklılıklar vardır.

g) Öğretim elemanları ve derse bakış açısı: (Cemiloğlu, 2004; Vural, 2007; Zülfikar, 2007; Saltabaş,

2007; Karataş, 2013; Gülay & Ungan, 2015) Öğretim elemanlarının seçimi, yeterlilikleri, istihdamı ve özlük haklarıyla ilgili çözüm bekleyen sorunlar hâlen mevcuttur. Bu dersler için öğretim üyesi kadrosunun verilmemesi de ayrı bir garabettir. Bazı öğretim kurumları dersi ciddiye almıyor ve bunu dersin öğretim elemanlarına hissettiriyor. Branş derslerinin yanında bu dersin hafife alınması kabul edilebilir bir bakış açısı değildir. Üniversite yönetimleri bu personele gereken ilgiyi/saygıyı göstermezse öğrencilerden bunu beklemek ne kadar gerçekçi olur. Bu derslerin bazı kurumlarda servis/5i dersleri olarak anılması da yanlıştır.

ğ) İdari sorunlar: Zorunlu ortak derslere rektörlüğe bağlı bölümler olarak akademik değil idari yapıda yer verilmesi de itiraz edilen yanlışlardandır.

2. Çerçeve Programda Yer Alması Önerilen Konular

Üniversitelerde okutulan Türk Dili dersiyle ilgili çalışmaların neredeyse tamamına yakınında çerçeve programda yer alan konuların değiştirilmesi veya programın güncellenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Yapılan çalışmaların çoğunda çerçeve programdan özellikle dil bilgisi konularının çıkarılması ve programın özellikle öğrencinin okuma, yazma, dinleme ve konuşma gibi temel dil becerilerini geliştirecek şekilde tasarlanması gerektiğine dair öneriler dikkat çekmektedir (Mengi, 1987; Dağaşan, 1996; Çelik Öztürk, 1999; Cemiloğlu, 2004; Vural, 2007; Önkaş, 2010; Yekbaş, 2011; Gülay, 2012; Karataş, 2013; Taş & Okur, 2015; Ömeroğlu, 2018).

Cemiloğlu'nun (2004) öğrencilere dil bilinci ve anadili sevgisi verilmelidir, önerisine bazı araştırmacılar da katılır. O, mevcut programda paragraf konusuna yer verilmemesini en önemli eksiklik olarak görür. Gülay (2012, s. 130) da buna katılır. Cemiloğlu (2004, s. 181) programda Türkçenin ses ve şekil özellikleri ve bu özellikleri ile dünya dilleri arasındaki yeri; paragraf ve yapısı (konu, bakış açısı, planı, çeşitleri), deneme, köşe yazısı, makale, inceleme gibi düşünce temeli olan fikir yazıları (bu yazıların anlatım özellikleri ve anlatım planları); konferans, panel, tartışma türünden sözlü anlatım örnekleri, bulunmasını teklif eder.

Yekbaş (2011), bu dersin bilgi dersi değil beceri ve alışkanlık dersi olması gerektiğini vurgulayarak felsefesinin olmadığını belirtir. İletişim konusuna yer verilmemesini eksiklik olarak görür. Yabancı dillerden Türkçeye geçen kelimelerin toplum hayatına etkileri üzerinde durulmasını ister. Yeni iletişim araçları ve sosyal medyanın kullanımından kaynaklanan olumsuzluklara da yer verilmesini önerir.

Ömeroğlu (2018) araştırmasında yazım kuralları, noktalama işaretleri, anlatım bozukluğu konuları yanında güzel yazı örneklerinin okunması, yazı çalışmaları yaptırılması tespitini yapar; dersin hitabet ve yazılı anlatım ağırlıklı olmasını ister.

Tuncer (2011), edebiyatımızın yüz akı olan edebî metinlerin Türkçe öğretiminde mutlaka okutulmasını ister. Estetik duyguları geliştirmede, kelime dağarcığını zenginleştirmede; bilimsel, eleştirel, doğru, yapıcı ve yaratıcı düşünme yollarını kazandırmada, dilimize sahip çıkmada bunun önemli bir role sahip olduğunu ve edebiyat zevkini tadamayan öğrencilerin dili öğrenmesinin ve kendilerini sözlü/yazılı ifade etmesinin zor olduğunu söyler. Tezcan (1983) da metin çözümlemelerin yararından bahseder.

Duman (1997), araştırmasındaki program taslağında bu dersin 1. ve 2. yılda haftada dörder saat, 3. ve 4. yılda ikişer saat okutulmasını önerdikten sonra öğrencilerin en az on kitaptan sorumlu tutulması gerektiğini; çeşitli gazete ve dergilerde yer alan fıkra, makale ve araştırma yazılarının derste yorumlanmasını ister.

Zülfikar (2007 s. 327), üniversitelerde öğretim üyeleri özgürdür, konularını kendisi seçer, kendisini programlar, anlayışının Türk Dili dersleri için geçerli olmadığını vurgulayarak mutlaka haftalara dağılmış bir programa ihtiyaç olduğunu belirtir ve öğretim elemanın keyfî hareket ettiği, kendini yenilemediği bir ortamda öğrencinin bu derse ciddiyetle bakmasının beklenemeyeceğini ifade eder.

Gülay (2012, s. 129) ise dersin içeriğinin, öğrenci seviyeleri dikkate alınarak her bir fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokulunda dersi veren öğretim elemanınca belirlenebilmesine imkân sağlanmalıdır, önerisinde bulunur.

3. Mevcut Çerçeve Programdaki Konular

1. yıl: Dil nedir? Dilin sosyal bir kurum olarak millet hayatındaki yeri ve önemi; dil-kültür münasebeti (3 saat). Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri (2 saat). Türk dilinin gelişmesi ve tarihî devreleri (3 saat). Türk dilinin bugünkü durumu ve yayılma alanları (2 saat). Türkçede sesler ve sınıflandırılması (2 saat). Türkçenin ses özellikleri ve ses bilgisi ile ilgili kurallar (3 saat). Hece bilgisi (1 saat). İmlâ kuralları ve uygulaması (8 saat). Noktalama işaretleri ve uygulaması (4 saat).

2. yıl: Türkçenin yapım ekleri ve uygulaması (8 saat). Kompozisyonla ilgili genel bilgiler (3 saat). Kompozisyon yazmada kullanılacak plân ve uygulaması (4 saat). Türkçede isim ve fiil çekimleri (4 saat). Kompozisyonda anlatım şekilleri ve uygulaması (5 saat). Zarfların ve edatların Türkçedeki kullanış şekilleri (4 saat).

3. yıl: Cümlenin unsurları, cümle tahlili ve uygulaması (10 saat). Edebiyat ve düşünce dünyası ile ilgili eserlerin okunup incelenmesi ve retorik uygulamaları (12 saat). Yazılı kompozisyon türleri ve uygulaması (6 saat).

4. yıl: Anlatım ve cümle bozuklukları ve bunların düzeltilmesi (6 saat). İlmî yazıların hazırlanmasında uyulacak kurallar (Rapor, makale, tebliğ vb. gibi) (9 saat). Türk ve dünya edebiyatlarından ve düşünce tarihinden seçilmiş örnek metinlere dayanılarak öğrencinin doğru ve güzel konuşma ve yazma yeteneğinin geliştirilmesi ve bununla ilgili retorik uygulamaları (13 saat) (Kayasandık vd. 2017, s. 430).

4. Çerçeve Program Önerisi

Şimdiye kadar yapılan çalışmaların neredeyse tamamında çerçeve programın güncellenmesi gerektiği önerilmiş ama dersin amacına hiç itiraz edilmediği gibi bugün bu amaçları gerçekleştirmeye daha çok ihtiyaç olduğu da ifade edilmiştir. Dersin amacı sadece dilin kurallarını öğretmek olmadığı gibi sadece bunları öğrenerek Türkçeyi doğru ve güzel kullanabilmek de mümkün değildir.

Türk Dili dersinde Türk ve dünya edebiyatlarından seçilecek kazanımları aktarmaya uygun metinler aracılığıyla aşağıdaki konular işlenerek dinleme, okuma, güzel konuşma ve doğru yazma becerileri kazandırılmaya çalışılmalıdır. Öğrencilerin konuşmalarından ve yazma uygulamalarından tespit edilen dil ve anlatım yanlışları düzeltilmelidir. Dersin öğretim elemanı, konuların ve metinlerin seçiminde bölümü, öğrencilerin eksiklerini ve bilgi düzeylerini göz önünde bulundurmalı ve buna göre esnek olmalıdır: Dilin özellikleri ve önemi, dil-düşünce ilgisi, yazılı ve sözlü iletişim, kültür ve dil-kültür ilgisi, (uygun metinler aracılığıyla) Türkçenin ses özellikleri, yazımda gösterilmeyen ses olayları, sık yapılan yazım ve noktalama yanlışları, yapım ve çekim eklerinin işleyiş düzeni, kelime gruplarını oluştururken yapılan yanlışlar, cümle teşkili alıştırmaları, uygun kelime seçme, anlatım ve cümle bozukluklarının düzeltilmesi, Türkçenin güncel sorunları, internette ve sosyal medya uygulamalarında sık yapılan yanlışlar. Kompozisyonla ilgili genel bilgiler, konu (konunun üç yönü ve konu seçimi), plan (konuşma ve yazma planı hazırlama uygulamaları), paragraf (iyi bir paragrafın nitelikleri, paragraf yazma alıştırmaları), düşünceyi geliştirme yolları ve anlatım biçimleri, akademik dinleme, okuma (eleştirel okuma) alıştırmaları, güzel konuşmanın önemi, konuşma yanlışları, etkili sunum hazırlama teknikleri, hazırlıklı konuşmalar (konferans, tartışma, münazara, açıkoturum, panel, forum, bilgi şöleni, kongre, seminer, çalıştay, iş görüşmesi vb.), hazırlıksız konuşmalar (selamlaşma, tanışma, tanıştırma, telefonla konuşma vb.), not alma, yazılı kompozisyon uygulamaları (dilekçe, davetiye, tutanak, rapor, ilan/reklam, deneme, öz geçmiş, niyet mektubu, resmî yazışma kuralları, blog yazma, anket hazırlama, form doldurma vb.), bilimsel araştırmanın temel ilkeleri ve akademik yazma (akademik okuma, alıntı

yapma, kaynak gösterme), yazılı uygulamalardaki dil ve anlatım yanlışlarını düzeltme. Türk Dili 1 ve Türk Dili 2 adıyla iki dönemde okutulan bu ders için yukarıda sıralanan konular için önerilen haftalara göre dağılım tabloları da aşağıdadır:

Tablo 1. Türk Dili 1 dersi konularının haftalara göre dağılımı

Hafta	**Konular**
1	Ders izlencesi, kaynaklar Dilin özellikleri ve önemi
2	Dil-düşünce ilgisi Kültür ve dil-kültür ilgisi
3	İletişim Yazılı ve sözlü iletişim
4	Dilekçe Davetiye
5	Türkçenin ses özellikleri Yazımda gösterilmeyen ses olayları
6	Sık yapılan yazım ve noktalama yanlışları
7	Kompozisyonla ilgili genel bilgiler Konu
8	Plan, konuşma ve yazma planı hazırlama Planlı yazma
9	Kelime gruplarını oluştururken yapılan yanlışlar Cümle teşkili ve cümle kurma alıştırmaları
10	Cümle kurma alıştırmaları *Ara sınav*
11	Uygulamalardaki cümle yanlışlarını düzeltme
12	Paragraf, iyi bir paragrafın nitelikleri Paragraf yazma alıştırmaları
13	Paragraf yazma uygulamaları Uygulamalardaki yanlışları düzeltme
14	Yapım ve çekim eklerinin işleyiş düzeni
15	Türkçenin güncel sorunları İnternette ve sosyal medya uygulamalarında sık yapılan yanlışlar

Tablo 2. Türk Dili 2 Dersi Konularının Haftalara Göre Dağılımı

Hafta	***Konular***
1	Ders izlencesi, kaynaklar Akademik dinleme
2	Not alma Okuma (eleştirel okuma) alıştırmaları
3	Düşünceyi geliştirme yolları ve anlatım biçimleri Örnek uygulamalar
4	Uygun kelime seçme Anlatım ve cümle bozukluklarının düzeltilmesi
5	Bilimsel araştırmanın temel ilkeleri ve akademik yazma Akademik okuma, alıntı yapma, kaynak gösterme
6	Etkili sunum hazırlama teknikleri Örnek alıştırmalar
7	Güzel konuşmanın önemi, konuşma yanlışları Hazırlıklı konuşmalar
8	Hazırlıklı konuşma uygulamaları
9	Hazırlıksız konuşmalar Hazırlıksız konuşma uygulamaları
10	Hazırlık ve hazırlıksız konuşmalara yapılan yanlışların düzeltilmesi *Ara sınav*

11	Yazılı kompozisyon uygulamaları Resmî yazışma kuralları (tutanak, rapor, form doldurma vb.)
12	Yazılı kompozisyon uygulamaları (Öz geçmiş, niyet mektubu, ilan/reklam, deneme, blog, anket)
13	Yazılı uygulamalardaki dil ve anlatım yanlışlarını düzeltme
14	Yazılı uygulamalardaki anlatım bozukluklarını düzeltme
15	Türkçenin güncel sorunları

Sonuç ve Öneriler

Üniversitelerde okutulan zorunlu ortak derslerden Türk Dili dersleriyle ilgili yıllardan beri dile getirilen ve yukarıda ana başlıklar hâlinde sıralanan sorunlardan çözüme kavuşturulan neredeyse yok denecek kadar azdır. YÖK'ün bu derslerin konmasında gösterdiği hassasiyeti, sorunların çözümüne dair yaklaşımlarda göstermemesi düşündürücüdür.

Bu dersle ilgili öğrencilerin/öğretim elemanlarının tutumlarını sorgulayan çalışmalarda da öğrencilerin ortaöğretimdeki konularla tekrar karşılaşmaktan hoşlanmadıkları, programın değiştirilmesini/güncellenmesini istedikleri bulgularına ulaşılmıştır. Dil bilgisi konularını öğreterek dil bilinci ve dil becerileri kazandırılamadığı malumdur. Günümüzdeki genel eğitim öğretim sorunları ve öğrenci profili de hesaba katılınca bu dersin adından başlamak üzere öncelikle içeriğinin güncellenmesi, sınıf mevcutlarının azaltılması, nitelikli kaynaklar hazırlanması, uzaktan öğretimden vazgeçilmesi, ölçme ve değerlendirmede test tipi sınavların kullanılmaması, dersin kredisinin korunması, öğretimde birlik sağlanması ve idari sorunların bir an önce çözülmesi gerekmektedir.

Dersin adı için önerilenlerden içeriğe uygunluğu ve kapsayıcı olması bakımından "dil ve anlatım" veya "yazılı ve sözlü anlatım" adlarından biri tercih edilmelidir. Öğrencilere öncelikle dil bilinci ve ana dili sevgisi verilmelidir. Ders içeriği, iletişim konusu ihmal edilmeden seçkin edebî metinler aracılığıyla öğrencinin okuma, yazma, dinleme ve konuşma gibi temel dil becerilerini geliştirecek şekilde düzenlenmelidir. Bu becerileri kazandırırken yeri geldikçe ve bilinmesi gerektiği kadarıyla değinilmesi gereken ses bilgisi, yapı bilgisi, cümle bilgisi, anlatım bozuklukları gibi dil bilgisi konularıyla yazım ve noktalama ansiklopedik bilgi/kural tekrarı şeklinde değil metinler/uygulamalar üzerinde kavratılmalıdır. Cümle teşkili ve paragraflar oluşturulmadan, yazılı ve sözlü anlatım uygulamaları yapılmadan, öğrencilerin yanlışlarını düzeltmeden bu dersten beklenen kazanımlara ulaşmak çok zordur. Bu sebeple sınıf mevcutlarının da buna göre oluşturulması gerektiği ortadadır.

Öğrencilerin temel dil becerilerini kazanabilmesi için günümüz teknolojilerinden en üst düzeyde yararlanmak, neredeyse bir zorunluluk hâline geldi. Yazar ve Kaplan'ın da (2011) bazılarını sıraladığı sesli, resimli, bestelenmiş, flash şiirler; sesli kitap arşivleri, çoklu ortam dosyaları, çeşitli görseller, belgeseller, sunular; genel ağda bulunan kişisel dil ve edebiyat siteleri, forumlar, bloglar, Türkoloji bölümlerinin sayfaları, Türkçe edebiyat öğretmenlerinin siteleri, biyografi siteleri, etkileşimli eğitim yazılımları, Türk Dil Kurumunun resmî sitesinde bulunan sözlükler ve cep telefonu uygulamaları, diğer çevrimiçi sözlükler, uzaktan öğretim araçları ve programları, YÖK ortak dersler platformu, internet radyoları, alana özel çok geniş bir yelpazede hazırlanan televizyon programları, youtube gibi sitelerde yayınlanan dil ve edebiyat videoları, e-kitaplar, e-kütüphaneler, akıllı tahtalar için hazırlanmış çeşitli uygulamalar ve bunlara benzer çeşitli araçlar/programlar Türk Dili dersleri için de kullanılabilir. Millî Eğitim Bakanlığının denetiminde bulunacak ve yukarıda sıralananların çoğuna kullanıcı dostu bir ara yüzden ulaşılabilecek resmî bir internet sitesinin yayında olması kolaylık sağlayacağı gibi araştırmayı, öğrenmeyi ve uygulamayı da özendirecektir.

Öğretim elemanları da mesleklerinin ihtiyaç duyduğu yeni teknolojik becerileri kazanmalı, sürekli kendilerini geliştirecek çözümlere yönelmeli, yaşam boyu öğrenme kültürünü benimsemeli ve öğrendikleri bu teknolojik bilgileri mesleklerine transfer edebilmelidir (Eroğlu & Kalaycı, 2020, s.

1023). Mevcut şartlarda öğrencilerin kendi eksiklerini gidermelerine, kendilerini yetiştirmelerine ve geliştirmelerine yardımcı olabilecek, en azından çevrimiçi nitelikli kaynakların, öğreticilerce paylaşılması da ihmal edilmemelidir.

Kaynakça

Akkaya, N. & Sevindi, Z. E. (2015). Üniversitelerde okutulan ortak zorunlu Türk dili derslerine yönelik tutum ölçeği geliştirme. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi,* 39.

Alan, N. & Bağcı, H. (2016). Üniversite öğrencilerinin Türk Dili I-II dersine yönelik tutumlarının değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 1(38).

Alyılmaz, Cengiz (2010), "Türkçe Öğretiminin Sorunları", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 5/3.

Arslan, A. (2018, Mayıs). Türk Dili dersinin uzaktan eğitimle verilmesine ilişkin öğretim elemanı ve öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi örneklemi). Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresi 3-4-5 Mayıs 2018.

Cemiloğlu, M. (2004). Üniversitelerde okutulan Türk Dili dersi ile ilgili tespitler değerlendirmeler ve öneriler, *Eğitim Fakültesi Dergisi* 17 (2).

Çelik Öztürk, Z. (1999). *Türk üniversiteleri için Türk Dili dersi program modeli,* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Dağaşan, D. (1996). Yükseköğretimde ortak zorunlu Türk Dili dersleri üzerine bir değerlendirme. *Bilge,* 8.

Duman, A. (1997). *Üniversitelerin Türk Dili ve edebiyatı bölümleri dışındaki bölümlerinde Türkçenin eğitimi ve öğretimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Erdem, C. (2017). Türk Dili ve edebiyatı öğretimi uygulamaları üzerine bazı tespitler, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi,* C 50, S 1.

Eroğlu, F. & Kalaycı, N. (2020). Üniversitelerdeki zorunlu ortak derslerden Türk Dili dersinin uzaktan ve yüz yüze eğitim uygulamalarının karşılaştırılarak değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi,* 8(3).

Gülay, E. & Durukan, E. (2012). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin Türk Dili dersi hakkındaki görüşlerinin incelenmesi: Bir aksiyon araştırması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 1(2).

Gülay, E. & Ungan, S. (2015). Türk Dili dersinde içerik ve sınıf ortamının dersin etkililiği açısından incelenmesine yönelik aksiyon araştırması. *International Journal of Language Academy,* 3/1.

Kan, A. Ü. & Fidan, E. K. (2016). Türk Dili dersinin uzaktan eğitimle yürütülmesine ilişkin öğrenci algıları. *Turkish Journal of Educational Studies,* 3(2).

Karataş, M. (2013). Üniversitelerdeki Türk Dili dersi ve Türkçe konusundaki tutumlar. *Turkish Studies International Periodical FortheLanguages, Literature and History of Turkish orTurkic* Volume 8/1 Winter.

Kayasandık, A., Direkci, B., Yavuz, O. & Karasoy, Y. (2017). *Üniversiteler için Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri.* 15. baskı, Palet yayınları.

Kolçak, Ş. & Şimşek, N. D. (2020). Üniversitelerde okutulan ortak Türk Dili dersine yönelik öğrenci tutumlarının incelenmesi. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities,* 5 (7).

Ömeroğlu, E. (2018). Bologna sürecinde üniversitelerde okutulan Türk Dili dersine yönelik bir araştırma, *Turkish Studies,* Volume 13/27, Fall 2018.

Önkaş, N. A. (2010). Ana dili öğretimine yeni yaklaşımlar. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 24.

Özer, Ö. & Çekici, Y. E. (2020). Uzaktan eğitim yoluyla yürütülen Türk Dili derslerinin değerlendirilmesi: Nitel bir araştırma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S 7.

Saltabaş Çiçek, N. (1997). *Polis Meslek Yüksekokullarında Türk Dili dersleri kapsamında kompozisyon bilgileri ve uygulamaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Taş, H. & Okur, A. (2015). Yükseköğretim düzeyinde ana dili öğretimi üzerine bir değerlendirme. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi,* 13, 80-96.

TDK (2022). Yükseköğretimde Türk Dili dersleri sorunlar ve öneriler toplantısı. 24 Mart 2022, 1. video. https://www.youtube.com/watch?v=-q8QYaUHcn8 (Erişim tarihi: 21 Eylül 2022)

TDK (2022). Yükseköğretimde Türk Dili dersleri sorunlar ve öneriler toplantısı. 24 Mart 2022, 2. video. https://www.youtube.com/watch?v=RPJ50jOoGvc (Erişim tarihi: 21 Eylül 2022)

Tezcan, N. (1983). Yükseköğretimde anadili öğretimi. *Türk Dili dergisi,* S 379-380.

Tuncer, H. (2011). Türkçe öğretiminde edebî metinlerin yeri ve önemi, III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, içinde (s. 900-906),

Üniversitelerde Türk Dili Öğretimi Kurultayı, Yıldız Teknik Üniversitesi, 22 Mayıs 2004.

Vural, H. (2007). Üniversitelerde okutulan Türk Dili dersi üzerine. *Türk Dili,* S 669.

Yazar, İ. & Kaplan, O. (2011). Bilişim teknolojileri ışığında Türkçe ve edebiyat öğretimi, İ. Yazar (Ed.), III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, içinde (s. 997-1005).

Yekbaş, H. (2011), Üniversitelerde okutulan Türk Dili dersi ile ilgili bazı tespitler ve çözüm önerileri. III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, içinde (s. 1012-1020), İzmir.

Zülfikar, H. (2007). Dünden bugüne Türkçe (Üniversitelerde okutulan zorunlu Türk Dili dersleri). *Türk Dili,* C XCIII, S 664.

Âşıklık Geleneğinde Söz ve Müzik Etkileşimine Bir Örnek: Sümmani Ağzı

Ahmet Mutlu TERZİOĞLU[*]

Eren LEHİMLER[**]

Özet

Âşıklık geleneği, kökleri İslamiyet öncesine dayanan, toplumların sosyal hayatta karşılaştıkları sevgi, keder, savaş, göç, kıtlık gibi konuları hiçbir güç, erk ve baskı altında kalmadan ifade eden sözlü ve sözlü-müzikal bir gelenektir. Bu çalışmada 19. Yüzyılın ortaları ve 20. Yüzyılın başlarında Erzurum'un Narman ilçesinde yaşamış, eserleri bu iki yüzyılda ve sonrasında yaşayan aşıklara ilham kaynağı olmuş, aynı zamanda sözlü kültürün Anadolu'daki en önemli temsilcilerinden birisi olan Aşık Sümmani'nin türkü formundaki eserlerinin, kendisinden sonra yaşayan ve farklı yörelerde yetişen aşık kültürü temsilcilerinin eserlerine olan sözlü ve müzikal tesirleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada betimsel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaya konu olan eserler literatür taraması yöntemiyle elde edilmiştir. TRT Türk Halk Müziği repertuvarı çalışmanın konusu özelinde incelendiği zaman, kendine has dil ve müzikal icra üslubuyla geleneği kendi ekseni etrafında şekillendirebilecek seviyede güçlü bir âşık olan ve aşıklık geleneğinin coğrafyamızdaki en önemli temsilcilerinden olan Aşık Sümmani'nin türkülerinin sözel ve müzikal bağlamda etki ettiği, farklı yöre ve aşıklara ait türküler karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucu TRT repertuvarında Sümmani ağzı ile söylenen toplamda 7 türkü bulunduğu tespit edilmiştir. Alan uzmanlarından destek alınarak yapılan analizler sonucunda ise Aşık Sümmani eserlerine en fazla benzerlik gösteren eserlerin Sivas yöresine ait olan Aşık Veysel Şatıroğlu'na ait "Bir küçük dünyam var içimde benim" ve "Duldalanma yar Mevla'yı seversen" olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âşıklık geleneği, Sümmani, Türk halk müziği

Giriş

Toplumsal yaşantının getirileri sonucu şekillenip belli bir yerel kitle arasında aynı ya da benzer şekillerde karşımıza çıkan "halk müziği" ifadesi, Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanan Türk coğrafyası içerisindeki Anadolu toprağında Türk Halk Müziği (THM) olarak karşımıza çıkmaktadır. THM, kendine has geleneksel ve kültürel yapı içerisinde Âşıklar ve türkü yakıcıları olmak üzere iki büyük kaynaktan beslenir. Bu iki büyük kaynaktan birisi olan Âşıklar ve onların oluşturdukları Âşıklık Geleneğine tarihsel olarak bakacak olursak; Orta Asya'da Ozan olarak karşımıza çıkan Âşık ifadesi, tarihsel ilerleyiş içerisinde isminde yaşanan değişiklik gibi üzerlerine addedilen görevlerde de değişiklikler olmuştur. İlk zamanlarda büyücü, hekim, danışman, şarkıcı ve çalgıcı görevlerini üstlenirken sonraları şiir söyleyen, söylediği şiirleri çalgılarıyla melodi üreterek okuyan saz şairleri olarak farklı görevler üstlenmişlerdir (Sümbüllü ve Açar, 2012).

Bu doğrultuda, Âşıklık Geleneği içerisinde melodi ve söz olmak üzeri iki unsurun bulunduğu görülmektedir. Âşıklık Geleneğinde söz ustalığı ağır basmakta olsa da Ülkemizin batısına doğru gidildikçe doğaçlama şiir ve melodi üretme anlayışı yerini beste türkü ürütme anlayışına yani türkü yakıcılığı geleneğine yerini bırakmaktadır (Sümbüllü ve Açar, 2012).

18. ve 19. yüzyıllarda en verimli çağlarını yaşayan Âşıklık Geleneği 20. yüzyılın başlarına kadar canlılığını korumuştur. 20. yüzyıl itibariyle ise radyo, tv, sinema ve tiyatro gibi unsurların ulusal ve

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Müzik Eğitimi Ana Bilim Dalı mutlu.terzioglu@alanya.edu.tr

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Müzik Eğitimi Ana Bilim Dalı eren.lehimler@alanya.edu.tr

uluslararası toplumsal değişimlere sebebiyet vermesi sebebiyle halkı Âşıklardan uzaklaştırmaya başlamıştır. Âşıklık Geleneğinin en verimli çağında ise bu geleneği yaşatmada yadsınamayacak katkıları olan Âşıklardan biri de Sümmani'dir (Erkal, 1998).

1. Âşık Sümmani

Gerçek adı Hüseyin olan Sümmani, 1862 yılında Erzurum ili Narman ilçesi Samikale köyünde doğmuştur. Okuma ve yazma bilmeyen Hüseyin'in Sümmani mahlasını nasıl kullanmaya başladığını Erkal (2010) Âşık Sümmani Divanı isimli kitabında şu ifadelerle anlatmaktadır; "Sümmani köyün sürüsünü otlatırken Ablak Taşı denilen yerde uyuyakalır. Rüyasında üç derviş görür. Bu üç derviş önce Gülperi adlı kızın isminin ilk harflerini Sümmani'ye okutur, sonra da kızı gösterirler. Kendisine Sümmani mahlasını vererek sevdiği Gülperi'yi ömrü boyunca aramasını söylerler." 11 yaşında rüyasında pirler elinden bade içerek Âşıklığa başlayan Sümmani, 12 yaşlarında Erzurum'a gelerek Erbabi ile tanışır ve ondan saz çalmasını öğrenir (Erkal, 1998).

Erbabi'den saz çalmayı öğrenen Sümmani Anadolu ve Orta Asya'yı gezip, çeşitli Âşıklarla atışmalar yapıp, kendi yöresinden esinlenerek, kendi yöresinin ezgisel ve ritmik yapısına uygun olarak ürettiği eserlerin Âşık kültürü bağlamında geniş kitlelere ulaşmasına vesile olmuştur. Bu çalışmalar nihayetinde Sümmani, kendi yetiştiği yöre ve çevre illerdeki diğer Âşıklar tarafından bir ekol olarak görülmüş ve kendi üslubunu oluşturmuştur.

2. Sümmani Ağzı

Aynı kökenden gelen üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı bulunan, yazılı bir gelenek oluşturamama sebebiyle resmî ortamlarda kullanılması tercih edilmeyen, iletişim alanı yazı diline oranla daha sınırlı olan yerel konuşma biçimleridir (Demir'den akt. Demir, 2011). Bir dilin veya bir dile ait lehçenin daha küçük yerleşim birimlerinde yazı diline oranla birbirinden az ya da çok ayrılan konuşma biçimleri, linguistik şekiller 43 kompleksi ve belli topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının tümüdür (Korkmaz'dan akt. Demir, 2011). Bağlı bulunduğu ana dil içinde ses, şekil ve anlamca farklılıklar gösteren, mahalli hususiyetler taşıyan ve kendine has kelime dağarcığı bulunan belli yerleşim bölgelerine özgü konuşma dilidir (TDK, 2005).

Âşık Sümmânî'nin âşıklık geleneğinde tesirleri arasında yine kendi adıyla adlandırılmış olan ağzı veya tavrı bulunmaktadır. Sümmânî, mensubu olduğu âşıklık muhitinde diğer âşıkların kullandığı ağızdan farklı, kendisinin oluşturduğu ve geleneksel hale getirdiği bir ağızla tanınır. Bu, Doğu Anadolu'da Sümmânî makamı, deyişi veya ağzı olarak bilinir. Sümmani geleneği geçmişte olduğu gibi günümüzde de birçok halk şairinin sazında, sesinde terennüm edilmektedir. Emrah'ın "El Çek Tabip El Çek Yaram Üstünden", Aşık Veysel'in "Bir Küçük Dünyam Var İçimde", Ruhsati'nin "Duldalanma Yar Mevla'yı Sevresen", Sümmani'nin "Ben Razı Değilem Hicrana Gama" mısraları ile başlayan koşmalar hep Sümmani Ağzı ile okunmuştur (Akt. Erkal, 2010).

Sümmani ağzı deyişlerinin süresi hızlı, oldukça ritmiktir. Karar sesi "la" perdesidir. 5/8'lik usulde (2+3) söylenmektedir. Güçlü sesi "re" perdesidir. Ezginin icrasında, her dörtlüğün başında "Amman ey" ya da Âşık Veysel'in söyleyişindeki gibi "Ah" terennümleri bulunur. Bu "Amman ey" söz kalıbı usullü olduğu gibi serbest şekilde de olabilir.

3. Problem Durumu

İslamiyet öncesi Türk topluluklarından günümüze kadar geçen süre içerisinde şekillenen Âşıklık Geleneğinin en önemli unsurlarından birisi de âşık karşılaşmaları ve birbirlerinden olan etkileşimleridir. Âşık karşılaşmaları, sazlı sözlü imtihan olması, karşılıklı atışması veya birbirlerinin sözlerine karşılıklı nazire söylemeleridir (Erkal, 2010).

Yapılan literatür taraması sonucu "Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" türküsünün Aşık Nihani, Aşık Sümmani ve Aşık Ruhsati'nin yazdığı ileri sürülen üç farklı versiyonuna rastlanmıştır. Diğer taraftan sözü ve müziği Aşık Veysel Şatıroğlu'na ait olan "Bir Küçük Dünyam Var İçimde Benim" türküsünün notasyonunun sözü ve müziği Aşık Sümmani'ye ait olan "Ben Razı Değilem Hicrana Gama" türküsünün notasyonuyla önemli ölçüde benzerlik gösterdiği fark edilmiş, (https://tr.wikisource.org/wiki/Duldalanma_Yar_Mevlay%C4%B1_Seversen) "Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" türküsünün söz bakımından, "Bir Küçük Dünyam Var İçimde Benim" ve "Ben Razı Değilem Hicrana Gama" türkülerinin ise müzikal bakımdan benzerlikleri araştırılmıştır.

Bulgular

Yapılan bu araştırmada, "Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" isimli türkü Sümmani ağzı olarak bilinen söyleyiş özelliklerinin benzerliklerine göre, "Ben Razı Değilem Hicrana Gama" ve "Bir Küçük Dünyam Var İçimde" türküleri de müzikal benzerliklerine göre karşılaştırılarak incelenmiştir.

Elde edilen bulgulara göre "Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" isimli türkü Âşık Nihani, Âşık Sümmani ve Âşık Ruhsati olmak üzere üç farklı Âşık tarafından icra edilmiştir. Yapılan incelemeler doğrultusunda Âşıkların icra ettikleri bu eserin sözlerinde belirgin benzerlikler olduğu tespit edilmiştir.

1. Sözel Benzerlikler

1. Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen Türküsü

Tablo 1. Birinci Dörtlük

Âşık Nihani	**Âşık Sümmani**	**Âşık Ruhsati**
Duldalanma yar Mevla'yı seversen	Duldalanma yar Mevla'yı seversen	Duldalanma yar Mevla'yı seversen
Yandırır cihanı şanlı gözlerin	Yandırır cihanı Şam'ı gözlerin	Yandırır cihanı şanlı gözlerin
Ahırı mevtime sebep olursun	Ahırı mevtime sebep olursun	Ahiri mevtime sebep olursun
Tek bana gösterme gamlı gözlerin	Tek bana gösterme kanlı gözlerin	Tek bana gösterme gamlı gözlerin

Birinci dörtlüğün ikinci mısrasında Âşık Nihani ve Âşık Ruhsati'de "Şanlı gözlerin" olarak geçen kelime Âşık Sümmani'de "Şam'ı gözlerin" olarak geçtiği, üçüncü mısrada Nihani ve Sümmani'de "Ahırı" olarak geçen kelimenin Ruhsati'de "Ahiri" olarak geçtiği, dördüncü mısrada ise Âşık Nihani ve Âşık Ruhsati'de "Gamlı gözlerin" olarak geçen kelimenin Sümmani'de "Kanlı gözlerin" olarak geçtiği tespit edilmiştir.

Tablo 2. İkinci Dörtlük

Âşık Nihani	**Âşık Sümmani**	**Âşık Ruhsati**
Kara belik ağ gerdana yaslanır	Sarar belik ak gerdana yaslanır	Deli görse mah cemalin uslanır
Yandırır cihanı şanlı gözlerin	Deli görse mah cemalin uslanır	Kara belik ak gerdana yaslanır
Samsun, Diyarbekir, Van'da seslenir	Samsun, Diyarbekir, Van'a seslenir	Samsun, Diyarbekir, Van da seslenir
Belli her kazada ünlü gözlerin		Belli her kazada ünlü gözlerin

		Belli bir diyarda ünlü gözlerin

İkinci dörtlüğün birinci mısrasında Nihani "Kara belik ağ gerdana yaslanır" olarak geçen cümle Sümmani'de "Sarar belik ak gerdana yaslanır" şeklinde geçerken Ruhsati'de aynı cümle yapısı ikici mısrada "Kara belik ak gerdana yaslanır" olarak karşımıza çıkmaktadır. Âşık Nihani'de ikinci mısra diğer Âşıklardan farklı olarak "Yandırır cihanı şanlı gözlerin" şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Sümmani ve Ruhsati'de ise cümlenin aynı olduğu fakat mısralarının farklı olduğu görülmüştür. Dördüncü mısrada ise Nihani ve Ruhsati'de aynı cümlenin kullanıldığı, Sümmani'de ise "Belli bir diyarda ünlü gözlerin" şeklinde yer aldığı görülmektedir.

Tablo 3. Üçüncü Dörtlük

Âşık Nihani	**Âşık Sümmani**	**Âşık Ruhsati**
Gamzelerin öldürmeye yay tutar	Gamzelerin öldürmeye yay tutar	Gamzelerin öldürmeye yay tutar
Didem yaşı umman olmuş çay tutar	Didem yaşı umman olmuş çay tutar	Gözüm yaşı umman olmuş çay tutar
Beni görür gözün yumar huy tutar	Beni görür gözün yumar huy tutar	Beni görür gözün yumar huy tutar
Beladır başıma cinli gözlerin	Başıma beladır cinli gözlerin	Beladır başıma cinli gözlerin

Üçüncü dörtlüğün sadece ikinci mısrasında Nihani ve Sümmani'de "Didem" kelimesi kullanılmışken Ruhsati'de "Gözüm" şeklinde ifade edildiği tespit edilmiştir.

Tablo 4. Dördüncü Dörtlük
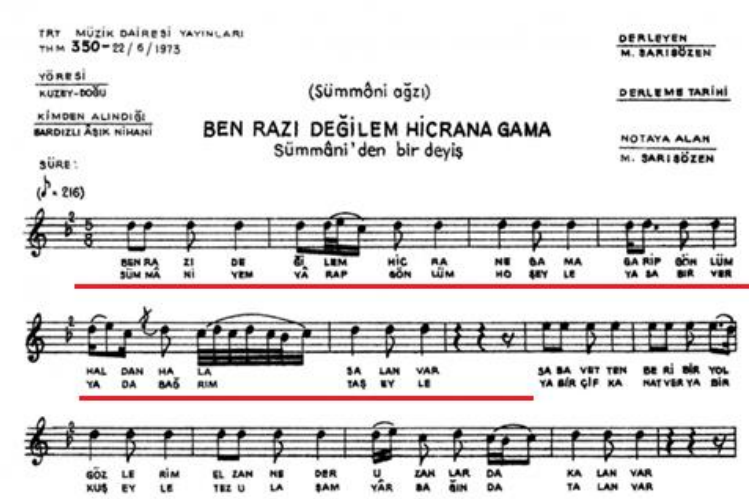
Âşık Nihani	**Âşık Sümmani**	**Âşık Ruhsati**
Bilemedim Ruhsati'nin suçunu	Bilemedim Sümmani'nin suçunu	Bilemem ki Ruhsati'nin suçunu
Üç güzele taratmıştır saçını	Üç güzele taratmıştır saçını	Üç güzele taratmışlar saçını
Sarayıdım al beşiğin içini	Sarayıdım al beşiğin içini	Sara idim al beşiğin içini
Sallasam uyusa nenni gözlerin	Sallasam uyusa nenni gözlerin	Sallasam uyusa ninni gözlerin

Dördüncü dörtlüğün birinci mısrasında Sümmani'nin ve Ruhsati'nin kendi mahlaslarını kullandığı, Nihani'nin ise Ruhsati mahlasını kullandığı görülmektedir. İkinci mısrada Nihani ve Sümmani'nin "Taratmıştır" kelimesini kullandığı, Ruhsati'nin ise "Taratmışlar" kelimesini kullandığı tespit edilmiştir.

2. Müzikal Benzerlikler
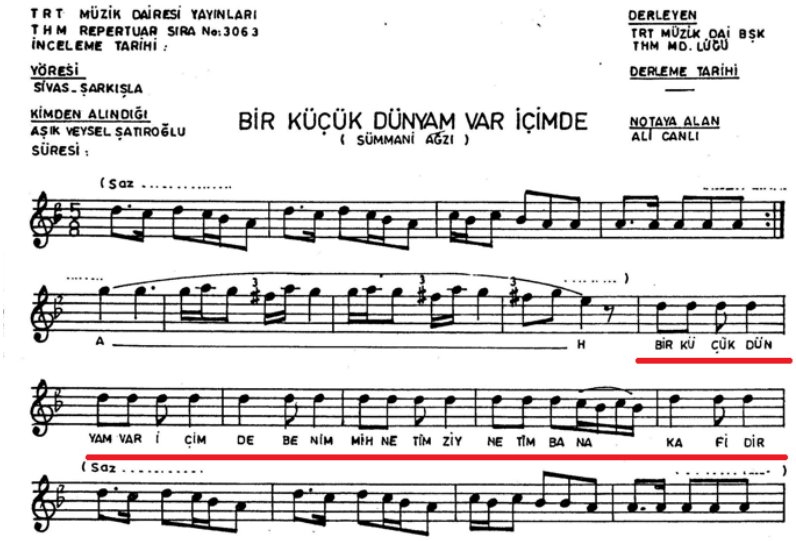
1. Ben Razı Değilem Hicrana Gama (Âşık Sümmani)

Şekil 1. Ben Razı Değilem Hicrana Gama Türkü Notası

Yapılan içerik analizi sonucu "Ben Razı Değilem Hicrana Gama" isimli türkünün Uşşak makamında olduğu ve 5/8'lik (Türk Aksağı) ritim kalıbında bestelendiği tespit edilmiştir.

Şekil 2. Bir Küçük Dünyam Var İçimde Türkü Notası

Yapılan içerik analizi sonucu "Bir Küçük Dünyam Var İçimde" isimli türkünün de uşşak makamında olduğu ve 5/8'lik (Türk Aksağı) ritim kalıbında bestelendiği tespit edilmiştir.

Yapılan karşılaştırmada iki türkünün de söz kısımlarının giriş ezgisinin aynı melodik yapıda olduğu (re-si sesleri aralığında) tespit edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Sonuçlar

1. Sözel Benzerliklere İlişkin Sonuçlar

Söz benzerlikleri bakımından yapılan içerik analizi sonucu Aşık Nihani, Aşık Sümmani ve Aşık Ruhsati

tarafından okunan "Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" türküsünün hece sayılarının ve kafiye yapılarının aynı, sadece kullanılan bazı kelimelerin farklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu farklılıkların ise eserin aktarım sürecinde uğramış olabileceği benzerlikler olduğu, bu benzerliklerin ise duyum olarak birbirini anımsatan harf ve vurgulardan ibaret olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2. Müzikal Benzerliklere İlişkin Sonuçlar

Âşık Sümmani'ye ait olan "Ben Razı Değilem Hicrana Gama" türküsü ile yapılan karşılaştırma neticesinde Âşık Veysel'e ait "Bir Küçük Dünyam Var İçimde Benim" isimli türkünün Sümmani ağzı olarak tanımlanan okuma ve çalma biçiminde bestelendiği, eserin başında yer alan "Ah" lafzi terennümünün ve eserin saz-söz bölümlerinin tamamının Sümmani ağzının genel özellikleriyle bağdaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Her iki türkünün de 5/8'lik usul ile bestelendiği, türkü sözlerinin başladığı ölçüden itibaren kullanılan tartım kalıplarının neredeyse tamamının uyum gösterdiği, her iki eserinde "re" (neva) perdesi üzerinde seyrettiği, karar sesine bağlamadan önce en fazla "si" (segâh) perdesine kadar pestleştiği ve karar seslerinin de "la" (dügâh) perdesi olduğu ise araştırmanın diğer bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tartışma

Sözel benzerliklere ilişkin yapılan analizlerden ortaya çıkan sonuçlar doğrultusunda ve ek'te yer alan TRT notasında eserin başında "Sümmani Ağzı" ve "Ruhsati'den bir deyiş" yazması, kaynak kişisinin Aşık Nihani olması, mahlas kısmında ise "Ruhsati" isminin geçmesi sebebiyle "Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" isimli türkünün hangi aşığa ait olduğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir. Yapılan literatür taraması sonucu Aşık Nihani'nin 1885-1967, Aşık Ruhsati'nin 1835-1911, Aşık Sümmani'nin ise 1862-1915 yılları arasında yaşadığı tespit edilmiştir. Problemin çözülmesi adına yapılan diğer araştırmalarda Nihani'nin aşık olma sürecinde Sümmani'nin ona yol göstermek için, devrin ileri gelenlerinin davetiyle Nihani'nin memleketi olan Erzurum'un Şenkaya ilçesinin Bardız nahiyesine bağlı Göreşken köyüne gelmesi (Düzgün, 2005) Yanı sıra aralarında geçen bir atışmada Sümmani'nin Nihani'ye "Dinle oğul dinle guş ve bu söze/bakayım esrara erebildin mi" (Düzgün, 2005) ile başlayan dizelerle hitap etmesinden de anlaşılacağı gibi Sümmani'nin Nihani'den daha tecrübeli ve usta bir aşık olduğu ve Nihani'nin Sümmani'den etkilendiği çıkarımı yapılabilir. Bu çıkarımı Erkal (2010) ve Özarslan (1988)'in yapmış oldukları çalışmalarda da görmek mümkündür.

Diğer taraftan Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen isimli türkünün sözlerini yazdığı varsayılan Âşık Ruhsati'nin Sümmaniyle bir sefer mektuplaşma dışında hiç karşılaşmadıkları ve dolayısıyla atışmadıkları da edinilen bilgiler arasındadır (Kaya, 1994). Sümmani'nin Aşık Nihani'nin aşık olma sürecine dahil olduğu, ve aralarında geçen bir atışmada Nihani'ye "Dinle oğul" şeklinde nasihatte bulunduğu, Ruhsati ile ise hiç karşılaşmamış olması, bununla birlikte TRT repertuvarında yer alan Ruhtsati türküleri incelendiği zaman Sümmani ağzı veya bu ağıza yakın bir üslupla söylenmiş başka bir türküsünün bulunmaması ve araştırmaya konu olan üç aşığın yaşadıkları zaman aralığı, yerleşim yerleri, Aşık Nihani'nin Aşık Ruhsati ile hiç karşılaşmadığı gibi etkenler de göz önüne alındığı zaman, TRT'de kaynak kişisi Aşık Nihani olan ve mahlasında "Ruhsati" ismi geçen bu türkünün sözlerinin ve müziğinin Sümmani'ye ait olabileceği düşüncesi yoğun bir şekilde oluşmaktadır.
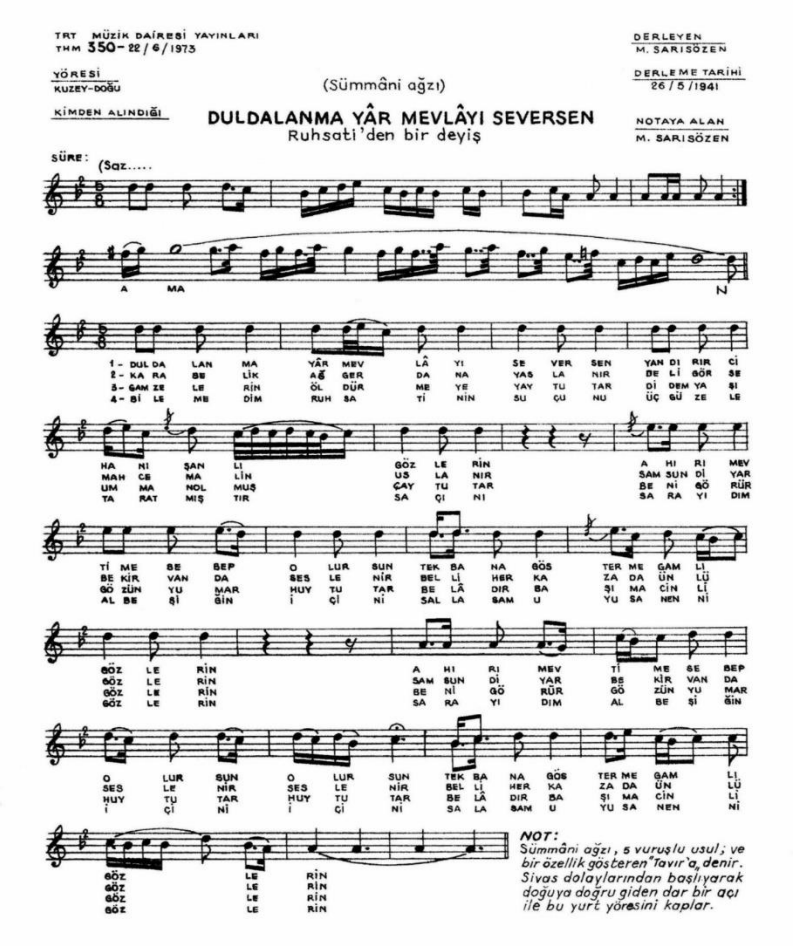
Müzikal benzerliklere ilişkin yapılan analizlerden ortaya çıkan sonuçlar doğrultusunda TRT repertuarında yer alan kaynak kişilerinin birbirinden farklı olduğu 7 türkü notasında başlık bölümünde eserin Sümmani Ağzı özelliğini taşıdığı belirtilmiştir. Sümmani Ağzı türkülerde mahlas bölümünde "Sümmani" mahlası geçmese dahi müzikal olarak Sümmani Ağzı olarak adlandırılan özellikleri taşıdığından Aşık Sümmani'den dönem içerisinde türkü yakıcıların Aşık Sümmani'den etkilenmiş olabileceği söylenebilir. Sümbüllü ve Açar (2012) yapmış oldukları çalışmada vardıkları sonuçlar, bu çalışmada da elde edilen müzikal benzerlik sonuçlarını desteklemektedir. Ayrıca yapılan çalışmada

incelenen "Küçük Bir Dünyam Var İçimde" isimli Aşık Veysel'e ait türkünün müzikal yapısında Sümmani Ağzının kullanıldığı ve bu durumun TRT repertuarında yer alan notada da açıklanmasından hareketle, yaşadıkları zaman ve mekân açısından Aşık Sümmani ile Aşık Veysel'in karşılaşmış olamayacağı söylenebilir. Aşık Sümmani'nin karşılaşmalarının yer aldığı Düzgün'ün (2005) çalışması ve Aşık Veysel'in hayatının detaylıca anlatıldığı Kültür ve Turizm Bakanlığı web içeriğinde de Aşık Sümmani ve Aşık Veysel'in karşılaşmadığı veya bir bağlantılarının olmadığı görülmüş olup, çalışmada elde edilen bulguları destekler nitelikte oldukları belirlenmiştir. Aşık Veysel'in "Küçük Bir Dünyam Var İçimde" eseri içerisinde Sümmani Ağzını kullanmasının temel nedeninin ise kör olma sürecinde babasının Ülkemizin ünlü aşıklarının eserlerini Aşık Veysel'e söylemesi veya dinletmesi sonucunda olabileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın genel olarak sonucuna bakıldığında Aşık Sümmani'nin yaşadığı dönemde büyük ölçüde aşıkları etkilediği ve bu sebeple döneminde bir ekol olarak anıldığı, yaşamından sonra dahi Sümmani ekolünün aşıklar arasında yaygın olması sebebiyle Sümmani Ağzı olarak devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ekler

"Duldalanma Yar Mevla'yı Seversen" Türkü Notası

Kaynakça

Düzgün, D. (2005). Aşık Sümmani'nin Karşılaşmaları. Beyaz Doğu, Sayfa: 51-55.

Demir, G. (2011). Dil-Müzik İlişkisi Ekseninde Yapılan Türk Halk Müziği Yöresel Ağız Özelliklerinin Fonetik Notasyonu, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, N. (2002). Ağız Terimi Üzerine, Türkbilig.

Erkal, A. (1998). Sümmani'nin Âşık Edebiyatına Olan Etkisi. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 10.

Erkal, A. (2010). Âşık Sümmani Divanı. Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı: Ankara.

Kaya, D. (1994). Sivas'ta Aşıklık Geleneği ve Aşık Ruhsati. Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları Sivas.

Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

Özarslan, M. (1988). Bardız'lı Aşık Nihani. Millî Folklor Dergisi, Sayı 7, Sayfa: 88, Ankara.

Sümbüllü, H. T. ve Açar, Y. (2012). TRT Repertuarında Bulunan Sümmani Ağzı Türküler Üzerine Bir İnceleme. I. Uluslararası Âşık Sümmani ve Âşıklık Geleneği Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Birleşik Yayınevi: Ankara.

Şahin, H. İ. (2016). Âşıklık Geleneğinde Sümmani Tesiri. Zeitschrift Für Die Welt Der Türken, Vol. 8, No.1

Türk Dil Kurumu, (2005). Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022). https://aregem.ktb.gov.tr/tr-12798/asik-veysel-satiroglu-18941973.html

Kül Tigin Yazıtı'nda *Yana Bėrtimiz* Birleşik Fiili Üzerine

Ali AKAR*

Özet

Kül Tigin Yazıtı, İlteriş Kağan (öl. 691)'ın küçük oğlu olan Kül Tigin 731 yılında öldüğünde ağabeyi Bilge Kağan tarafından onun adına yazılmıştır. Rus coğrafyacı N. M. Yadrintsev tarafından 1889'da keşfedilen yazıt, Eski Türkçe metinler içinde dil, üslup ve kültür değeri olarak öne çıkmaktadır.

Bu bildiride, Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu yüzü 21. satırda bulunan 𐰃𐰺𐰴𐰍𐰇:𐰾𐰋𐰆 *yana bėrtimiz* ifadesinin aktarımını ele alınacaktır. *yana bėrtimiz* ifadesi, araştırıcılar tarafından genellikle "tekrar verdik" şeklinde aktarılmıştır. Bu aktarmanın metnin cümle bağlamı ve tarihî olaylar doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi gerekir. Çünkü metinin cümle dizgisinde Kırgız seferiyle ilgili bilgiler verilmiş ve bu konu metin bağlamında bitirilmiştir. Ayrıca bu cümlede Bilge Kağan, Köktürk ordusunun Azlar ve Kırgızlar üzerinde yaptıkları seferden döndükten sonra halkı Kögmen dağlarına yerleştirdiklerinden söz ediyor. Bu bildiride metnin tarihsel arka planı göz önünde bulundurularak *yana bėrtimiz* ifadesinin birleşik fiil olduğu ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Köktürk Yazıtları-Kül Tigin Yazıtı-Birleşik Fiil

Giriş

Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Köktürk Yazıtları hakkında yüzlerce araştırma ve inceleme çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalarda genellikle alfabe ve gramer sorunları üzerinde yoğunlaşılmıştır. Günümüzde kullanılmayan bir alfabeyle yazılmış ve Türk dilinin bugünkü lehçe ve ağızlarından az çok farklı gramer yapısına sahip olan bu yazıtlarda çözümlenmeyi bekleyen pek çok husus vardır.

Bu bildiride ele alacağımız konu, *Kül Tigin Yazıtı* Doğu yüzü 21. satırda bulunan 𐰃𐰺𐰴𐰍𐰇:𐰾𐰋𐰆 *yana bėrtimiz* ifadesiyle ilgilidir.

Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu yüzünün ilk 10 satırında 552 yılında Köktürk devletinin kuruluşu, büyümesi ve nihayet 630'larda Çin egemenliğine girmesi konularında özet bilgiler verilmektedir. Yazıtın 11-16. satırlarında II. Köktürk Devletinin (Kutluk Devleti) kuruluşu ve sonrasında İlteriş (Kutluk) Kağan dönemi, 16-24. satırlarda ise Kapgan Kağan dönemi anlatılmaktadır (Akar 2022: 35). Buradaki bilgilere göre Köktürkler, Kapgan Kağan'ın hükümdarlığı döneminde Çin ile çevredeki çeşitli Türk ve Moğol boyları üzerine 25 sefer düzenlenmişler, 13 kez de savaşmışlardır. Bunlardan biri de Kırgızlar ve Azlar üzerine yapılan seferdir. Bu seferde Kırgızları ve Azları kontrol altına alan Köktürk orduları dönerek Kögmen (Sayan) dağlarının doğu bölgesindeki doğru gitmiş ve orada da Kıtaylarla savaşmışlardır. Bu olaylar *Kül Tigin Yazıtı*'nda şöyle anlatılır:

> *bars beg erti. kagan at bunta biz bėrtimiz. siñilim kunçuyug bėrtimiz, özi yañıltı kaganı ölti. boḍunı küñ kul boltı. kögmen yėr sub idisiz kalmazun tėyin az kırkız boḍunug yarat[ıp keltimiz süñüşdümiz].* ***yana bėrtimiz****. ilgerü kadırkan yışıg aşa boḍunug ança konturtumız. ança ėtdimiz. kurıgaru keñü tarmanka tegi türük boḍunug ança konturtumız. ança ėtdimiz. ol öḍke kul kullug bolmış ėrti, [küñ küñlüg bolmış ėrti.]*
>
> "(Azların beyi) Bars Bey idi. Kağan unvanını burada biz verdik. (Ona ayrıca) kız kardeşim (olan) prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi yanıldı; kağanı öldü, halkı cariye (ve) köle oldu. Kögmen yurdu sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup geldik (ve) savaştık. (O seferden) dönüverdik. Doğuda Kingan dağlarını aşarak halkı öylece yerleştirdik, öylece düzene soktuk. Batıda

*Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. aliakar2023@gmail.com

> Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzene soktuk. O devirde köleler (bile) köle sahibi olmuştu, cariyeler (bile) cariye sahibi olmuştu." (KT 20-21)

Tarihî kayıtlara göre Kapgan Kağan döneminde (691-716) Kırgızlar üzerine iki sefer düzenlenmiştir. Birinci sefer 697 yılında yapılmıştır (Giraud 1999: 78). Bu seferde Kırgızları, isyan eden Azlarla birlikte tekrar kontrol altına almak hedeflenmiştir. Bu amaçla Kapgan Kağan Çin'le anlaşarak Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Azların ve Kırgızların üzerine yürümüştür (Taşağıl 2004: 22). Bu olaylar, *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzünün 20-21. satırlarında anlatılmaktadır.

İkinci Kırgız seferi ise Kapgan Kağan döneminde başlayan boy isyanlarının bastırılması amacıyla düzenlenmiştir. Bilge Kağan, Kül Tigin ve Bilge Tonyukuk Yazıtlarında genişçe anlatılan bu sefer 710 yılında yapılmıştır. (Taşağıl, 32; Giraud 1999: 81).

Kül Tigin Yazıtı'nın 20 ve 21 satırlarında 1. Kırgız seferi, 34-36. satırlarında ise 2. Kırgız seferi anlatılır. Yazıtta, ilk Kırgız seferi ve Kapgan Kağan'ın tahta çıkmasından sonraki genel durum özetlenirken 2. Kırgız seferi ise Kül Tigin'in kahramanlıklarının anlatıldığı bölümde yer almaktadır.

Bildiride üzerinde duracağımız konu, I. Kırgız seferinin anlatıldığı 21. satırın ilk cümlesi olan *yana bėrtimiz* birleşik fiilidir. Bu bölüm araştırmacılar tarafından şöyle aktarılmıştır:

Thomsen: *j^{a}na birt^{i}miz* (Thomsen 2019: 140) "... onlara [bağımsızlıklarını] geri verdik" (141)

Orkun: *y^{a}na birt^{i}m^{i}z* (Orkun 1936: 38) "... (ülkesini) geri verdik" (39)

Ercilasun: *yana birtimiz* (Ercilasun 2016: 518) "tekrar verdik" (519)

Berta: *yana bėrDimiz* (Berta 2010: 153) "yeniden [geri] verdik" (195)

Tekin: *y(a)na : birt(i)miz* (Tekin 2003: 30) "yeniden verdik" (31)

Buradaki ifade, esas fiil *yan-* "dönmek" ile yardımcı fiil (tasvir fiil) *bėr-* fiilinin birleşmesiyle meydana getirilmiş bir birleşik fiildir. *yana bėrtimiz* ifadesi iki ayrı şekilde anlamlandırılabilir:

a) *yana bėrtimiz* "tekrar verdik" (< *yana bėr-ti-miz*)
b) *yana bėrtimiz* "dönüverdik" (<*yan-a bėr-ti-miz*)

yana bėrtimiz ifadesi, araştırmacılar tarafından (a) şıkkındaki gibi *yana* sözcüğünün "tekrar, yeniden" anlamına gelen edat olarak yorumlanmasıyla "tekrar verdik" ya da "geri verdik" şekillerinde anlamlandırılmıştır. Nitekim Yazıtlarda *yana* sözcüğü bu anlamda da kullanılmıştır.[*]

Oysa *yana* sözcüğünün *bėr-* fiiliyle birleşmesiyle bu yapının (b) şıkkında olduğu gibi birleşik fiil olarak da yorumlanması mümkündür. Bu hâliyle, sözcüğün ilk bölümü olan *yana* ibaresii, *yan-* fiilinin *-a* zarf-fiil ekiyle genişlemiş şekli olarak, ikinci bölümü olan *bėrtimiz* ibaresini ise tezlik fiilinin bilinen geçmiş zaman 1. çoğul kişi çekimi olarak değerlendirebiliriz.

Bu birleşik yapının ikinci kısmı olan *bėr-* fiili, tezlik tasvir fiili olarak *-I bėr* ve *-A bėr-* şekilleri de bu dönem metinlerinde sıkça karşılaşılan birleşik yapılardır (Tekin 2003: 98). Bu yapılara *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan Yazıtları*nın çeşitli bölümlerinde rastlanır:

-a bėr-: *tuta bėrmiş* KT D1, BK D3

-e bėr-: *balbal tike bėrdim* BK G9

[*]Bk. KT D 10, BK D 9, T 28, T 37.

-i bėr-: *alı bėr-* KT D8, *iti bėr-* BK D3, KT D1

-ü bėr-: *süleyü bėr-* KT D8, BK D8

-u bėr-: *kazganu bėr-* BK G10

Bu birleşik fiil, metinbilimsel ve sentaks bakımlardan da değerlendirilebilir. Burada Kırgız seferinin anlatıldığı cümle *az kırkız boḍunug yarat[ıp keltimiz süñüşdümiz]* "Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup geldik (ve) savaştık" şeklinde cümle bitmiştir. Bundan sonraki cümlede Köktürklerin, Doğuda Kingan (Kadırgan) dağlarını aşarak halkı oraya yerleştirmelerinden söz edilmektedir. Bu iki cümleyi bağlayan ifade birinci cümleye ait olamaz. Çünkü artık Az ve Kırgızlar üzerine yapılan sefer sona ermiş ve ordu Kögmen bölgesinden geri dönerek Kadırgan dağlarına doğru yönelmiştir. Bunun için *yana bėrtimiz* ifadesinin "tekrar verdik" şeklinde aktarılması metnin bağlamına uygun değildir.

Sonuç

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda genellikle "tekrar verdik" şeklinde anlaşılan bu ifade, metnin bağlamı ve tarihsel arka plan bilgisi göz önünde tutularak değerlendirildiğinde "dönüverdik" anlamındaki birleşik fiildir. Metnin cümle bağlamı ve tarihî olayların gelişmesi de bunu göstermektedir.

Kaynakça

Akar, A. (2005), *Türk Dili Tarihi, Dönem-Eser-Bibliyografya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Akar, A. (2020), *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Akar, A. (2022), *Kül Tigin Yazıtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Berta, Á. (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (Çev. Emine Yılmaz), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (Orijinal yayın: Szavaimat Jól Halljátok. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek, Kritikai Kiadása. Szeged 2004)

Ercilasun, A. B. (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation,* Otto Harrassowitz Verlag, Weisbaden.

Gabaın, A. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gıraud, R. (1999), *Gök Türk İmparatorluğu*, (Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Yayınları, İstanbul.

Gömeç, S. (2012), *Dişi Kurdun Çocukları-Türk Tarihinin Kahramanları,* Berikan Yayınları, Ankara.

Grousset, R. *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çev.: Dr. M. Reşat UZMEN),

Gumılëv, L. N., (1999), *Eski Türkler*, (Çev.: D. Ahsen BATUR) Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

Orkun, H. N. (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Taşağıl, A. (2014), *Göktürkler I-II-III,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı)

Tekin, T. (2003), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Thomsen, V., (2019), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev.: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (2002'deki Türkçe ilk çeviriden tıpkıbasım).

Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitaplarındaki Dört Temel Beceri ve Dil Bilgisi Etkinlikleri Üzerine Bir İnceleme (5. Seviye Örneği)

Alpaslan OKUR[*]

Gamze YAVUZ[**]

Özet

Bir disiplin alanı olan Türkçe öğretimi, kendi içinde farklı kategorilere ayrılmaktadır. Türkiye'deki eğitim sisteminde ana dili olarak öğretiminin yanı sıra; Türkiye dışındaki (yurtdışındaki) Türklere Türkçe öğretimi, Türk soylulara Türkçe öğretimi ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sınıflandırması bunlardan biridir. Bu kategoride yurtdışındaki Türklere Türkçe öğretimi; Türkçenin ana dili olarak öğretimi ve yabancı dil olarak öğretimi alanlarından hem farklı hem de ortak yanlarıyla değerlendirilebilir. Buna rağmen Türk Millî Eğitim Bakanlığı, yurtdışındaki Türklere Türkçe öğretimini, tıpkı Türkçenin yurtiçinde ana dili olarak öğretiminde olduğu gibi bir program ve bu program kapsamında hazırlanan ders kitaplarıyla öğretme yoluna gitmiştir. İki dilli ortamlarda yetişen bireylere ana dili olarak Türkçenin öğretiminde hedeflere ulaşabilmede ve temel dil becerilerinin edinilmesinde öğrenme materyali olarak kullanılan ders kitaplarının niteliği son derece önemlidir. Bu çalışmada Türk Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitabı 5 ders kitabına yönelik dört temel beceri, dil bilgisi ve kültürel aktarım unsurlarına yönelik etkinlikler ile içerik, güncellik, seviyeye ve amaca uygunluk gibi konular değerlendirmeye alınmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılan çalışmada kaynak olarak belirtilen ders kitabı esas alınmıştır. Ders kitabını dış özellikleri bakımından, içerikleri yönünden, ölçme ve değerlendirme, görsel (resim, fotoğraf, grafik, harita vb.) tasarım açısından değerlendirmelere de kısaca yer verilmiştir. Araştırmanın sonucunda konular, işlenişi, etkinlikler ve kullanılan görseller açısından birbirini destekler nitelikte ve bir bütünlük gösterdiği bilgisine ulaşılmıştır. dil bilgisi öğretiminin detaylı ve doğrudan sunulmaması, bunun yerine sezdirilerek metin içinde yer alan cümlelerden örneklerle ifade edilerek ve tema sonunda etkinliklerde yer verilerek işlenişi eğlenceli hale getirerek ulaşılması hedeflenen program için de yeterli seviyededir. Üzerinde çalışması, gereken husus ise temel dil becerilerinin temalara dağılımı konusundaki eşitsizliktir.

Anahtar Kelimeler: Yurt dışındaki Türk çocukları, ders kitabı incelemesi, Türkçe ve Türk kültürü ders kitabı 5.

Giriş

Ders kitapları, Türkçe öğretiminin temel araçlarından biridir. Eğitim öğretim sürecinde belirlenen amaçların gerçekleşmesinde öğretmenin öğrenciye yaklaşımı, öğrencinin derse yönelik tutumu ve ailenin desteği gibi birçok etmenin yanı sıra ders işleme sürecinde kullanılan araç gereçlerin niteliği de etkilidir. Dolayısıyla nitelikli bir eğitim süreci, bu süreçte kullanılacak ders kitaplarının da nitelikli olmasına bağlıdır.

Ders kitapları dil eğitiminde en çok kullanılan materyallerdendir. "İyi tasarlanmış materyaller; eğitim sürecini zenginleştirir, bilginin algılanmasında somutluk sağlayarak öğrenmeyi kolaylaştırır, unutmayı azaltır, öğrenciyi güdüler, öğrencinin dikkatini toplar, öğrenme isteğini kamçılar, hedef davranışlara yaparak-yaşayarak ulaşmayı sağlar, düşüncenin kavramlaştırılmasına katkıda bulunur, öğrenim

[*] Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. aokur@sakarya.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2868-063X

[**] Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yurtdışındaki Türk Çocuklarına Türkçe Öğretimi YL Öğrencisi, MEB (Kocaeli) İngilizce Öğretmeni gamze.yavuz2@ogr.sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0001-8999-4811

çevresini doğallaştırır." (Özyürek, 1983; Halis, 2002; Akt. Şen ve Şentürk 2014, s. 173). Yurt dışında yaşayan Türk çocuklarına yönelik verilen Türkçe eğitiminde de ders kitapları önemli yer tutmaktadır. Çünkü bu ders kitapları sayesinde yurt dışında yaşayan Türk çocukları ana dilleri olan Türkçe ile yakınlaşmakta ve Türk kültürüne aşina olmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yurt dışında yaşayan Türk çocukları için farklı seviyelere yönelik kitaplar basılmaktadır. Basılan kitapların yanı sıra Türkçe ve Türk Kültürü öğretmenlerinin kendi notlarından bir araya getirdikleri materyaller de derslere kaynak oluşturmaktadır. Ancak bu materyallerin yeterliliği tartışma konusu olabilmektedir.

İnce (2013), MEB tarafından 2009 yılında basılan Türkçe ve Türk Kültürü kitaplarındaki metin dağılımlarının türlere göre dengesiz olduğu ve iki dili de kapsayan kitapların olmayışı hususuna değinmiştir. Araştırmanın yapıldığı yılda kullanılan mevcut kitapların bu yönden eksikliğini vurgulamıştır. Yine Özcan (2011) tarafından 6-7. sınıf Türkçe ve Türk Kültürü ders kitabının okunabilirliğine yönelik yapılan çalışmada, metinlerin okunabilirlik açısından zor metinler olduğunu belirtilmiştir.

Yurt dışında yaşayan iki dilliler için Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından 2009'da hazırlanan Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı (1-10. Sınıflar), 2009-2010 öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır (Şen, 2010). Bu program kapsamında yine MEB tarafından 2010 yılında Türkçe ve Türk Kültürü kitap setleri hazırlanmış ve 1-3., 4-5., 6-7. ve 8-10. sınıflar için basılmıştır. Ancak kitapların yurt dışında öğrenim gören iki dilli çocuklara ulaşmaması, kitapların içerik bakımından programa uygun olmaması, metinlerin düzeylerinin çocukların dil seviyelerinin üzerinde olması gibi sebeplerle eleştirilmiştir (Ateşal, 2014; Çelik, 2017; Özcan, 2011). "Bu gerekçeden hareketle MEB Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğünce 2017 yılında gerçekleştirilen ihtiyaç analizi projesi ile Türkçe ve Türk Kültürü dersine yönelik o dönem yürürlükte olan öğretim programının ve ders kitaplarının etkililiği belirlenmiş; öğretmen, öğrenci ve velilerin görüşlerine dayalı olarak öğretim programına ve öğretim materyallerine ilişkin beklentiler saptanmıştır" (Karadağ ve Baş, 2019b, s.436).

On Yedinci Millî Eğitim Şûrası'nda Türkiye dışında yaşayan Türk çocuklarının, bulundukları ülke okullarında da Türk dili, kültür ve inançlarına yönelik eğitimleri etkin bir şekilde sürdürülmesi ve bu işin sadece ailelerin üzerine bırakılmaması kararı alınmıştır (MEB, 2007). Millî Eğitim Bakanlığı, yurt dışındaki Türk çocuklarına yönelik olarak 2006 yılında, 14.09.2006 tarih ve 360 sayılı kararla Yurt Dışındaki Türk Çocukları için Türkçe ve Türk Kültürü Öğretim Programı hazırlamıştır. Bu program 03.08.2009 tarihinde 112 sayılı kararla kaldırılarak yerine yeni bir program hazırlanmıştır. 2009 yılında 1. sınıftan 10. sınıfa kadar Türkçe dersi alacak öğrenciler için hazırlanmış Türkçe öğretim programında sınıf seviyelerine göre; 1-3. sınıflar, 4-5. sınıflar, 6-7. sınıflar ve 8 -10. sınıflar şeklinde dört grup oluşturulmuş ve kazanımlar bu gruplar içerisinde dağıtılmıştır. Ve bu doğrultuda 2010 yılında kitaplar hazırlanmıştır. Ancak Karadüz ve Ekmekçi (2015)'nin bu kitaplara yönelik eleştirel bakışları, Karadağ ve Baş'ın (2019) ve Türkçe ve Türk Kültürü dersine dair yaptıkları ihtiyaç analizi, 2010 yılında hazırlanan ders kitaplarının kullanılmadığını, öğretmenler tarafından resmî öğretim programının da takip edilmediği sonucunu ortaya koymuştur. Sebep olarak da Türkçe ve Türk Kültürü ders kitaplarının öğrencilerin düzeylerinin çok üstünde metinler içermesi, öğrencilerin mevcut dil seviyelerini dikkate alarak hazırlanmamış olması, hiç dil bilmeyen öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayamaması, öğrencilerin hazır bulunuşluk seviyelerine uygun olmaması şeklinde özetlenebilecek hususlar sıralanmıştır. Bu ve bunun dışındaki farklı çalışmaların neticesiyle 2018 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Türkçe ve Türk Kültürü dersi için yeni bir program oluşturulmuştur. Bu programa göre yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının temel eğitim düzeyleri, ülkelere göre değişiklik gösterebilmekte ve ülkelerin okul sistemleri arasında farklılıklar olabilmektedir (MEB,2018:1). Bu nedenle sınıf sistemi yerine temel eğitime karşılık gelecek sekiz seviye üzerinden bir program oluşturulmuştur. Programın ardından ders kitaplarında da güncelleme yapılmış ve programda belirlendiği şekilde sekiz seviyenin her biri için,

2019 yılında yeni Türkçe ve Türk Kültürü kitapları hazırlanmıştır. Hiç Türkçe bilmeyen öğrenciler için de öğretmen kılavuz kitapları ve çalışma kitapları ile birlikte Türkçeye hazırlık kitapları oluşturulmuştur.

Türkçe ve Türk Kültürü kitapları üzerine yapılan birçok çalışma bulunmaktadır ancak çalışmaların çoğu 2010 yılında yazılan kitaplar üzerinedir. Arıcı (2019) ve Kolay (2018), 2010 yılında yazılan Türkçe ve Türk kültürü kitaplarındaki kültür unsurlarını incelemişlerdir. Kolay (2018:363) çalışmasında, Türkçe ve Türk Kültürü dersi için temel materyal olarak kullanılan ders kitaplarında yer alan metinler, kültür ögelerinden dil, din, tarih, örf ve âdetler, aile ve akrabalık ilişkileri, giyim kuşam, dinî ve millî bayramlar, sanat, spor, yiyecek, içecek ve beslenme, vatan, millet, bayrak, bağımsızlık, millî kurum ve kuruluşlar, Türkiye coğrafyası, tarihî ve turistik yerlere yeterince yer vermelidir, sonucuna ulaşmıştır. Arıcı (2019) ise çalışmasında millî kültür unsurlarından dil, tarih, gelenek ve göreneğe belirli oranlarda yer verildiğini ancak Türk sanatı ve Türk dünya görüşüne Türk Kültürü kitaplarında yeterince yer verilmediğini ifade etmiştir. 2019'da yazılan Türkçe ve Türk Kültürü kitaplarındaki kültür unsurlarına dair yapılan bir çalışma ise mevcut değildir.

Bu çalışmanın amacı yurt dışında yaşayan Türkler için hazırlanmış Türkçe ve Türk Kültürü (2019) ders kitaplarındaki etkinlikleri dört temel beceri kategorisinde belirterek temalara göre dağılımını ve çeşitliliğini tespit etmektir. Buna ek olarak kültürel aktarım unsur örnekleri ile dil bilgisi çalışmalarının da temalarda yer alan örnekleri de ön plana çıkarılarak tema içindeki uyumu da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda çalışmada aşağıda belirtilen problem cümlelerine cevaplar aranmaktadır:

Türkçe ve Türk Kültürü ders kitabı 5 için dört temel dil becerisine yönelik etkinliklerin içeriği ve temalara dağılımı nasıldır?

Türkçe ve Türk Kültürü ders kitabı 5 için dil bilgisine yönelik etkinliklerin içeriği ve temalara dağılımı nasıldır?

Türkçe ve Türk Kültürü ders kitabı 5 için kültürel aktarım unsurlarının çeşitliliği ve dağılımı uygun mudur?

Türkçe ve Türk Kültürü 5 ders kitabı şekil açısından seviyeye uygun mudur?

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2011:187). Kitaptaki verilerin incelenmesinde içerik analizinden faydalanılmıştır. Kitaptaki etkinlikler dört temel beceri ve dil bilgisi olmak üzere öncelikle tek tek yazılmış ardından tasnif edilmiştir. Tasnifte öncelikle öğretim ilkelerinde esas olan yakından uzağa ve somuttan soyuta ilkeleri gözetilmiştir. Bu tasnif sonucunda tema bazında yer alan farklı etkinlik sayıları kategorize edilen tabloda belirtilmiştir. Bununla birlikte temalarda yer alan farklı kültürel aktarım unsurları da yine tablo oluşturularak açık ve net bir şekilde belirtilmiştir.

İnceleme Nesnesi

Çalışmada Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yurt dışındaki Türk çocukları için 2019 yılında hazırlanan toplam 10 adet Türkçe ve Türk Kültürü Dersi kitabından 5. seviye seçilerek incelenmiştir. İncelenen kitaba ait kapak görselleri şu şekildedir:

Şekil 1. Türkçe ve Türk kültürü dersi 5 kitap kapağı

Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı'nın uygulanması sürecinde, kitaplarda her seviye için belirlenen 8 temanın işlenmesi öngörülmüştür. Programda seviyelere göre alt temalar oluşturularak hiyerarşik biçimde sıralanmıştır. Öğrenme öğretme sürecinde işlenmesi ve öğretim materyallerinde yer verilmesi öngörülen temalar ve bu temalarla ilgili alt temalar aşağıda sunulmuştur. Temalar alfabetik olarak sıralanmıştır ancak kitaplar hazırlanırken şu tema sıralamasının dikkate alınması önerilmektedir: "1. Ben ve Ailem, 2. Çevre, Farklılıklar ve Birlikte Yaşama, 3. Oyun ve Eğlence, 4. Bayramlar ve Kutlamalar, 5. Gezelim Görelim, 6. Geçmişe Açılan Kapı, 7. Sanat ve Edebiyat, 8. İnsan ve Doğa" (MEB Türkçe ve Türk Kültürü Öğretim Programı, 2018).

Bulgular

Bu çalışmada yurt dışındaki Türk çocukları için hazırlanan, zorluğu aşamalı olarak artan şekilde, sarmal yapıda 8 farklı tema ve seviyede düzenlenerek 2019 yılında MEB tarafından yayımlanan Türkçe ve Türk Kültürü Dersi kitabının 5. seviyesi içerik olarak incelenmiştir. Bu kapsamda özellikle ders kitabında yer alan 4 temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma etkinlikleri ile dil bilgisi etkinlikleri ile öğretiminin işlenişi, uygunluğu, yeterliliği ve temalara göre dağılımı gibi etkenler göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Değinilen etkenler dahilinde ulaşılan bilgiler tablo şeklinde sunularak detaylı olarak ifade edilmeye çalışılmıştır. Tablo ve açıklamalar aşağıdaki gibidir:

1. TTK 5 Ders Kitabında Yer Alan Etkinliklerin Temalara ve Dört Temel Dil Becerisine Dağılımı

Tablo 1. TTK 5 ders kitabında yer alan etkinliklerin temalara ve dört temel dil becerisine dağılımı

Tema	**Dil Becerisi**			
	Dinleme	Okuma	Konuşma	Yazma
1.Tema	3	1	2	10
2.Tema	3	3	3	9

3.Tema	2	4	5	12
4.Tema	2	4	6	12
5.Tema	2	3	3	17
6.Tema	2	4	4	14
7.Tema	2	5	3	10
8.Tema	2	5	2	13
Toplam	**18**	**29**	**28**	**97**

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere incelenen ders kitabında yer alan etkinlikler 4 temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri açısından dengeli bir dağılım göstermemektedir. İncelemede özellikle yazma becerisine yönelik etkinliklerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Yazma becerisine yönelik etkinlik sayısının bu kadar yüksek olması "eşleştirme, doğru-yanlış, işaretleme" gibi bazı etkinlik türlerinin kitapta yazma becerisine yönelik etkinlik olarak belirtilmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda dinleme becerisine yönelik etkinliklerin ölçme ve değerlendirmesinde yazma becerisinden faydalanılmasının da yazma becerisine yönelik etkinlik sayısındaki artışa katkı sağladığı söylenebilir.

Konuşma ve okuma becerisine yönelik etkinlikler kitap genelinde dengeli bir dağılım gösterirken dinleme becerisine yönelik etkinliklerin sayısı diğer dil becerilerine yönelik etkinlik sayısının altında kalmıştır.

1.1. TTK 5 Ders Kitabında Yer Alan Dört Temel Dil Becerisine Yönelik Etkinliklerin İçeriği

Dinleme

TTK Ders Kitabı 5 incelendiğinde, dinleme becerisine yönelik etkinlik sayısının diğer dil becerilerine yönelik etkinlik sayılarının altında kaldığı görülmektedir. Ancak dinleme metinlerinin/videolarının ardından verilen etkinlikler tekdüze olmayıp; katılımlı dinleme, katılımsız dinleme, yönergeyi takip etme, seçici dinleme, empati kurarak dinleme, gösterip-yaptırma, not alarak dinleme gibi çeşitli dinleme strateji ve tekniklerini kullandırmaya yönelik olarak seçilmiştir. Öte yandan kitapta yer alan tüm dinleme/izleme metinlerine/videolarına karekod ile erişilebilir olması önemli bir noktadır. Bazı dinleme etkinliklerinde ise türkü, şarkı şiir, halk oyunu gibi estetik değer taşıyan unsurların dinletilmesiyle dinleme becerisine yönelik etkinlikler kültür aktarımında araç olarak kullanılmıştır.

Konuşma

TTK Ders Kitabı 5 incelendiğinde, konuşma becerisine yönelik etkinlik sayısının kitabın geneline dengeli yayıldığı söylenebilir. Konuşma etkinlikleri içerik açısından değerlendirildiğinde bu etkinliklerin yalnızca derse hazırlık (dikkat çekme) basamağında kullanılmayıp temanın çeşitli yerlerinde farklı amaçlarla kullanıldığı tespit edilmiştir. Konuşma etkinliklerinin çoğu öğrenciyi derste aktif kılma ve doğal (karşılıklı) konuşma ortamını derse taşıma niteliğine sahip, öğrencinin seviyesi göz önüne alınarak üzerinde söz söyleyebileceği konulardan seçilen hazırlıksız konuşma etkinlikleridir. Ancak kitapta hazırlıksız konuşma etkinlikleri kadar yoğun olmasa da hazırlıklı konuşma etkinliklerine de yer verilmiştir. Ayrıca kitapta dört temel dil becerisinden bağımsız "oyun" etkinlikleri de yer almaktadır. Bu etkinliklerin içeriği incelendiğinde gerek gruplar halinde oynanması gerek iletişimsel

öğeleri kullanmayı zorunlu kılması sebebiyle öğrencilerin konuşma becerilerini dolaylı olarak geliştirebilecek etkinlikler olarak değerlendirilmiştir.

Okuma

TTK Ders Kitabı 5 incelendiğinde, okuma becerisine yönelik metinlerin öğrencilerin yaş seviyesi dikkate alınarak seçildiği tespit edilmiştir. Seçilen metinler uzunluk, ilgi uyandırma, tür çeşitliliği açılarından incelendiğinde seviyeye uygun olduğu görülmüştür. İncelenen kitapta, şiir, öykü, anı, haber yazısı gibi metinler ve bu metinlere bağlı etkinlikler olmasının yanı sıra öğrencilerin okuması ve çıkarım yapmasını gerektiren tablo ve görsellere de yer verilmiştir. Ancak okuma metinlerinin ve dolayısıyla bu metinlere bağlı olan okuma becerisine yönelik etkinliklerin başına bu metin ve etkinliklerin okuma becerisine yönelik olduğunu gösteren herhangi bir sembol/ifade konulmadığı tespit edilmiştir. Oysa diğer üç beceriye yönelik etkinliklerde ders kitabının başında tanıtılan beceriye özgü semboller yer almaktadır. Bu durum okuma becerisine yönelik etkinlik sayısının tespitini zorlaştırmıştır.

Yazma

TTK Ders Kitabı 5 incelendiğinde, yazma becerisine yönelik etkinliklerin diğer becerilere kıyasla sayıca fazla olduğu görülmektedir. Yazma becerisine yönelik etkinlikler içerik açısından incelendiğinde, bu etkinliklerin çoğunun okuma ve dinleme becerisine yönelik metinlerin ölçme ve değerlendirmesinde kullanılan metin altı sorularını içeren etkinlikler olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu yazma becerisine yönelik etkinlik sayısının fazlalığını da açıklar niteliktedir. Ancak kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, kavram haritası oluşturma, not alma gibi yazma stratejilerini ve tekniklerini kullanmaya yönelik yazma etkinlikleri de vardır. Ek olarak şiir, öykü, slogan, mektup yazma gibi türleri kavratmaya yönelik etkinliklerde TTK Ders kitabında yer almaktadır.

2. Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitabı 5 İçin Dil Bilgisine Yönelik Etkinliklerin İçeriği ve Temalara Dağılımı

Tablo 2. Türkçe ve Türk Kültürü ders kitabı 5 için dil bilgisine yönelik etkinliklerinin konusu ve temalara dağılımı

Tema	Dil Bilgisi Konu Alanı	Sayfa sayısı
1.Tema	-	
2.Tema	Tırnak İşareti (Noktalama) Bağlaçlar	s.35-36 s.45
3.Tema	-	
4.Tema	-	
5.Tema	-	
6.Tema	Edat ve Bağlaçlar Yazım Kuralları	s.99-100 s.110
7.Tema	-	
8.Tema	-	

Tablodan hareketle, dil bilgisi konularının temalara olan dağılımı incelendiğinde yoğun bir dil bilgisi müfredatına rastlanmamaktadır. Dil bilgisine yönelik etkinlikler yalnızca 2 ve 4. temada yer alırken dil bilgisi konuları noktalama, bağlaçlar, edatlar ve yazım kuralları olmak üzere dört konu ile sınırlı tutulmuştur.

2.1 TTK 5 Ders Kitabında Yer Alan Dil Bilgisine Yönelik Etkinliklerin İçeriği

İncelenen ders kitabında yer alan dil bilgisi konularının işlenişine ve dil bilgisine yönelik etkinlik örneklerine bakıldığında doğrudan verilen bir tanım ya da uzun ve detaylı bir konu anlatım ile karşılaşılmadığı aksine dil bilgisi konularının öncelikle öğrencinin kuralı görebilmesi adına metin üzerinden sezdirilerek verildiği daha sonra öğrenciden performans göstermesinin beklendiği tespit edilmiştir. Dil bilgisi etkinliklerinde metinde geçen örnekler kullanılarak kısa bir not ya da uyarı halinde ifade edildiği görülmektedir. Örneğin; tırnak işaretinin kullanımının öğretiminde öncelikle metin içindeki kullanımlarla işaretin doğru kullanımını örneklendirme, renkli şekilde yazarak işareti fark ettirme ve sorularla konuya dikkat çekmenin amaçlandığı düşünülebilir. Ayrıca örneklerle desteklenmiş başka dil bilgisi etkinlikleri de kitapta yer almaktadır. Bu şekilde dil bilgisi konularının doğrudan değil, sezdirilerek öğretiminin amaçlandığını ifade edilebilir.

3. Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitabı 5 İçin Kültürel Aktarım Unsurlarının Çeşitliliği ve Dağılımı

Tablo 3. TTK 5 ders kitabındaki kültürel aktarım örnekleri ve temalara göre dağılımı

Tema	Kültürel Aktarım Örnekleri
1.Tema	Akrabalık ilişkilerine yönelik kültür aktarım öğesi kullanılmıştır. s.13 Sanat ve müzik anlamında Türk kültür aktarım ögesi kullanılmıştır. s.23
2.Tema	Türk kültür aktarım ögesi olarak tanınmış kişilerden Mevlâna ve atasözlerine yer verilmiştir. s.34
3.Tema	Halay, zeybek, çayda çıra, horon, halk oyunları, tekerlemeler gibi örneklerin bulunduğu bu temada; edebiyat ve müzik alanında Türk kültür aktarım ögelerine yer verilmiştir. s.44, 57
4.Tema	Anıtkabir tanıtılmış, mekânda bulunan Türk kültürüne ait eserler ve sembolik özellikleri üzerinde durulmuştur. s.64 Millî bayramlara yönelik bilgilendirme yapılmıştır. s.69-71 Türk kültür aktarımında tanınmış kişiler M. Akif Ersoy ve M. Kemal Atatürk ile şehirler Ankara, Samsun örnekleri yer almaktadır. s.71, 73
5.Tema	Daha çok tarihi-turistik yerler Türk kültür aktarım ögesi olarak verilmiştir. s.82, 83 Türk mutfağı kategorisindeki örneklere de yer verilmiştir; lokum, baklava, türk kahvesi s.85
6.Tema	Kişilik özellikleri bakımından örnekler vardır: misafirperverlik, adillik, hayvanseverlik s.99, 102
7.Tema	Halı dokumacılığı, kilim, türkü, ebru sanatı, minyatür, bakırcılık gibi kültürümüzde önemi olan meslekler tanıtılmıştır. s.115, 119,123, 126, 127
8.Tema	Türk kültüründe hayvan sevgisi ve eğitimi çeşitli metinler ve etkinlikler üzerinden tanıtılmıştır. s.136, 141

Ders kitabında tabloda detaylı olarak belirtilen Türk kültür unsur örneklerine ek olarak temaların konularına paralel şekilde; günlük hayatta görülebilecek fotoğraf kareleri, özellikle Türk kültürünü yansıtan renkli resim ve fotoğraflar da bulunmaktadır. Bu yönüyle kullanılan atasözü ve deyimler ile görseller temalarla bağlantılı olduğundan, bir bütünlük içinde olduğu ifade edilebilir.

Kitaplarda, Geçmişe Açılan Kapı, Sanat ve Edebiyat, Bayramlar ve Kutlama, Gezelim Görelim, İnsan ve Doğa gibi ünitelerde Türkiye, Türk dili ve kültürü görsel öğelerle anlatılmaktadır. Bu temalarda atasözleri ve deyimler öğrencilere tanıtılırken, gelenekler de yer almaktadır.

Türk müziği ve edebiyatına dair hatırlatmaların yapıldığı, öğrencilerin göçmüş oldukları yörelerinin ağızlarını, yemeklerini, danslarını unutmamalarını sağlamak adına kültür aktarımının sağlandığı etkinlikler yer almaktadır.

Kitaplarda Millî Bayramlara yönelik bilgiler, Mevlâna, Mehmet Akif Ersoy, Mustafa Kemal Atatürk, gibi önemli tarihi şahsiyetler, Türk tarihi ve kültürü adına önemli olan mekanlar da yer almaktadır.

4.TTK 5 Kitabının Şekil Açısından İncelenmesi

Tema

Öncelikle kitabın tematik tasarımı oldukça başarılıdır. 1. Ünitenin başında verilen soy ağacında yer alan aile üyelerinin diğer temalarla ilişkilendirilen birer karakter olarak tasarlanması çocuğun yaş özellikleri gereği özdeşim kurabilmesi açısından doğru kurgulanmıştır. Kitapta yer alan dil bilgisi, kelime öğretimi, dört temel beceri, etkinlikleri ve okuma metinlerinin içeriği sarmal bir şekilde düzenlenmiştir. Kitap sarmal programlama tekniğini kitap genelinde sürdürebilmesi açısından da başarılıdır.

Görseller

Kitapta yer alan görsellerin seçimi başarılıdır. Kitabın hedef kitlesinin yaş özellikleri gereği kurgusal karakter çizimlerine yer verilmesinin yanı sıra Türk kültür özelliklerini aktarmak için kullanılan geleneksel öğeler, tarihi yer ve şahsiyetler, turistik bölgelerin tanıtımında gerçek görsellerden de yararlanılmıştır. Kitapta olumsuz örnek teşkil edecek, belirli bir grubu rahatsız edecek, dini ya da kültürel farklılıkları yerecek, ayrıştırıcı bir görsele rastlanmamıştır.

Dil ve anlatım

Kitapta yer alan temalar, birinci ünitenin başında verilen soy ağacındaki aile üyeleri tarafından tanıtılmıştır. Bu tanıtımlar öğrencinin tema için merak unsurunu artırma ve kitap genelinde temalar arası bağlantı kurma açısından önemlidir. Bu tanıtımlarda kullanılan üslup öğrenciyi kitaba çekmek ve özdeşim kurmasını sağlamak için samimi ve içtendir.

Kitapta yer alan metinler de çocuğun seviyesine uygun uzunluk ve içerikte metinlerdir.

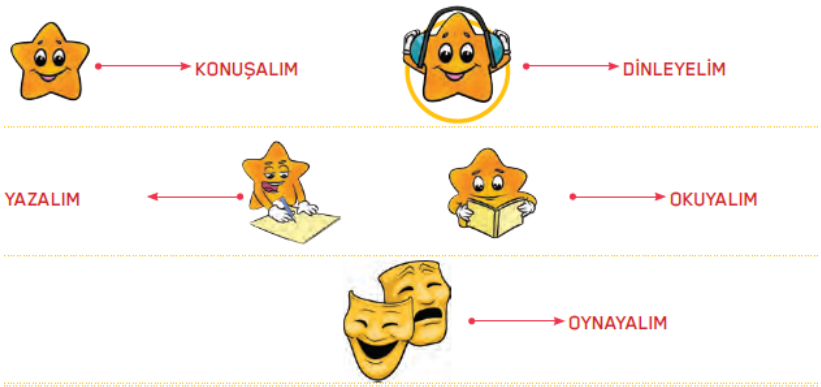
Kitapta yer alan soru yönergeleri “bulun, anlatın, yazın, örnek verin, tamamlayın, eşleştirin” şeklinde 2. çoğul kişi (siz) ağzından yazılmıştır.

Tasarım

Kitabın kapağı hedef kitlenin yaş özellikleri dikkate alınarak ve kitabın içeriğinde yer alan temaları da yansıtacak şekilde tasarlanmıştır.

Kitabın başında yer alan “Kitabımızı Tanıyalım” bölümünde kitapta yer alan işaret sembollerin ifade ettikleri anlam açıklanmıştır.

Şekil 2. Kitapta yer alan sembollerin tanıtılması

Yukarıdaki görsel incelendiğinde dört temel dil becerisine yönelik sembollerin kitapta tanıtıldığı görülmektedir. Ancak kitap genelinde bu semboller pek çok yerde yanlış kullanılmıştır. Bu durum da etkinliğin hangi beceriye yönelik olduğu konusunda kafa karışıklığına sebep olmuştur.

Şekil 3. Sembollerin hatalı kullanımı

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere etkinliğin türü konuşma becerisine yöneliktir. Ancak kullanılan sembol "Kitabımızı Tanıyalım" bölümünde tanıtılan "konuşalım" sembolünden farklıdır. Bu hata kitaptaki çoğu etkinlikte yapılmıştır. Benzer şekilde kitapta konuşma becerisine yönelik sembollerin yazma becerisine yönelik etkinliklerde kullanılmasıyla oluşan karışıklıklar da mevcuttur.

Sonuç

Araştırmadan elde edilen bulgular ışığında hem iç hem de dış yapı özellikleri dikkate alınarak incelenen Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitabının 5. seviyesinde konular, etkinlikler, düzen, kullanılan görseller, tema ve metin seçimi açısından birbirini destekler niteliktedir. Kitap sarmal programlama tekniğinin uygulanması noktasında bütünlük göstermektedir.

Dil bilgisi öğretiminin detaylı ve doğrudan sunulmaması, bunun yerine sezdirilerek metin içinde yer alan cümlelerden örneklerle ifade edilerek ve tema sonunda etkinliklerde yer verilerek işlenişi eğlenceli hale getirerek ulaşılması hedeflenen program için yeterli seviyededir.

Dört temel dil becerisine yönelik etkinliklerin dağılımında yazma becerisi ön plandadır. Kuşkusuz bu durumda eşleştirme, doğru yanlış, işaretleme gibi etkinlik türlerinin de ders kitabında yazma becerisi kapsamına alınmasının payı vardır. Bu etkinliklerin ayrı bir kategoride değerlendirilmesi dil becerilerinin dağılımı konusunda daha doğru bir yorum getirilmesini sağlayacaktır.

Dinleme becerisine yönelik etkinlikler diğer becerilere yönelik etkinliklerle karşılaştırıldığında geri planda kalmaktadır. Ancak dinleme becerisi etkinliklerinin niteliği incelendiğinde çeşitli stratejileri kullandırmaya yönelik olarak tasarlanmış etkinliklerden oluşması olumlu bir yaklaşımdır. Ayrıca dinleme/izleme etkinliklerinin tamamına karekod ile ulaşılabilmesi kitabın teknoloji kullanımında günceli yakaladığının göstergesidir.

Ders kitabına alınan metinlerin kelime öğretimi, dil bilgisi öğretimi, kültür aktarımı gibi konuların işlenmesine destek olacak şekilde yeniden düzenlenmesi kitabın metin kullanımı noktasında oldukça başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak okuma becerisine yönelik etkinliklerin ve metinlerin büyük çoğunluğunda herhangi bir okuma metni/etkinliği yönergesi ya da sembolünün olmayışı bu metin ve etkinliklerin tasnifini zorlaştırmaktadır.

Kitap geneli dikkate alındığında kullanılan dil ve anlatım özelliklerinin kitabı kullanacak hedef seviyeye uygun olduğu söylenebilir. Fakat etkinliklerde yer alan yönergelerde 2. Çoğul kişi ağzından yazılmış "bulun, anlatın, yazın, örnek verin, tamamlayın, eşleştirin" ifadeleri yerine 1. Çoğul kişi ağzından

yazılmış "bulalım, anlatalım, tamamlayalım, eşleştirelim" ifadelerinin yazılması kitabın hedef kitlesine daha uygun olacaktır.

Dil bilgisi öğretimi açısından kitapta çok yoğun bir müfredat tercih edilmemiştir. Bu tercihte öğrencilerin hazırbulunuşlukları ve yaş seviyeleri dikkate alınmıştır. Kitapta dil bilgisine yönelik tanım ve kurallar yerine metin aracılığıyla sezdirme yönteminin kullanılması öğrencilerin dil bilgisi konularını sıkılmadan "doğal akış" içerisinde öğrenmesini kolaylaştırmaktadır.

Türkçe ve Türk Kültürü 5 kitabında temalar bireyin yakın çevresinden başlayarak uzak çevresine doğru bir kültür keşfi yapmasına olanak sağlayacak şekilde seçilmiştir. Kitaptaki temaların seçiminde o yaş grubundaki bir göçmen çocuğun yaşayabileceği sorunlar düşünülerek "farklılıklar" üzerinde durulması, yaşadıkları ülkelerle anavatanları arasındaki dostane ilişkilerin vurgulanması, farklı ülkelerde yaşarken de anavatanlarında her daim bir yerleri olduğunun hissettirilmesi çok önemlidir.

Kaynakça

Baskın, S., & Toyran, M. (2021). Yurt Dışında Yaşayan Türkler ve Türkçe Eğitimi: İngiltere Örneği (Genel Durum, Sorunlar ve Öneriler). *Ana Dili Eğitimi Dergisi, 9*(4), 1128-1150.

Büyükikiz, K. K., Yıldız, A. G., & Kızdırıcı, F. (2021). 1-8 Seviyeleri Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitapları'ndaki Etkinliklerin Millî Eğitim Bakanlığı Programındaki Kazanımlara Göre Değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi, 9*(3), 655-669.

Çelik, Y., & Gülcü, İ. (2016). Yurtdışında Kullanılan Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitaplarının Öğretmen Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi. *Bartın University Journal of Faculty of Education, 5*(2), 287-296.

Deniz, K. (2019). Türkçe ve Türk kültürü 5 (Ders kitabı). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ekmekçi, V., & Karadüz, A. (2015). Yurt Dışında Yaşayan İki Dilli Çocuklar İçin Hazırlanan Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Kitabına Eleştirel Bir Bakış. *Electronic Turkish Studies, 10*(15).

Göçmenler, H., & Fatma, A. Ç. I. K. Türkçe ve Türk Kültürü (4-5. sınıf) Ders Kitabının Avrupa Ortak Çerçeve Metni'ndeki Kültürel Kategorilere Göre Değerlendirmesi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (27), 144-174.

Güven, A. N. E., & US, R. G. Türkçe ve Türk Kültürü Kitaplarındaki Dinleme Becerisine Yönelik Etkinliklerin İncelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Eğitim Dergisi, 5*(2), 1-23.

Hancı Yanar, B. (2020). Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programının Değerlendirilmesi.

Karabulut, H. (2019). *Yurt Dışındaki Türk Çocukları için Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi (İsviçre Örneği)* (Doctoral dissertation, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Karadağ, Ö., & Bayram, B. A. Ş. (2019). Türkçe ve Türk Kültürü Dersine Dair İhtiyaç Analizi. *Sakarya University Journal of Education, 9*(3), 434-454.

MEB. (2018). Yurt dışındaki Türk çocukları için Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı (1-8. sınıflar). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Solmaz, M. (2019). *Belçika'daki Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Bağlam ve Çokkültürlü Eğitimin Boyutlarına Göre Değerlendirilmesi* (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)).

Yeşilyurt, Ş. Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitaplarındaki Özel Adların Kültürel Unsur Olarak İncelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö10), 81-117.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin.

Özbek Edebiyatında Ebu Reyhan Birunî Simasi

Anvar ALLAMBERGENOV[*]

Özet

Makalede büyük Türk bilgini Ebu Reyhan Birunî simasının yer aldığı eserler incelenmiştir. Analiz sürecinde büyük ansiklopedik âlim Ebu Reyhan Birunî'nin çocukluğu, gençliği, aile ortamı, dönemin hükümdarları ile ilişkileri, Birunî'nin hoca ve talebe geleneklerindeki davranışları, arkadaşları ve çevresiyle ilgili olaylar ele alınmıştır. Makalenin asıl ve en önemli kısmı, Ebu Reyhan Birunî'nin bilimsel faaliyetinin tarif ve tavsifine odaklanmaktadır. Yine Ebu Reyhan Birunî"nin araştırma ve keşifleriyle ilgili olayların kronolojik sıraya göre veya karışık bir biçimde sunulmasının nedenleri gösterilmiştir. Ayrıca yazarların tarihsel gerçekleri ne kadar ustalıkla sanatsal gerçeğe dönüştürdükleri ve bu konuda tarihi kaynaklara yöneldikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Tarihsel gerçekler sanatsal bir renkle verilmiş, olaylar okuyucunun kolayca anlayabilmesi için günümüz Özbek Türkçesiyle yazılmış ve bu nedenle arkaizm ve istarizm kelimelerini tarihsel ruhu vermek için kullanma becerisine de değinilmiştir. Olayların süreci ve dönemi yansıtan yerlerde, tarihi ulusal renk ve bu durumun okuyucunun bilinci üzerindeki etkisi hakkında da fikir ve telkinler verilmektedir. Analiz sürecinde yazarın üslubu, eserin dili, imge, olay örgüsü ve kompozisyon, manzara, portre ve benzeri sanatsal tasvir araçlarının eserin başarısını sağlayan unsurlar olarak bahsedilmiş, bunlara örnekler verilmiştir. Ayrıca makale yazarı, yazarların tarihsel, olgusal kronotopa karşı tutumlarını sanatsal bir beceriyle eserlerinde dile getirdiklerini ortaya koymuştur. Makalenin sonunda, Ebu Reyhan Birunî simasının tasvir edilmesinde en gerçeğe yakın beyanların hangi eserde verildiğini vurgulayarak belirli sonuçlara varılmıştır. Ayrıca eser yazarlarının sanatsal becerileri de tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sima, imaj, tarihi kişi, olay, tarihi ulusal renk, dönem, yaratıcılık, beceri, yetenek, üslup

Giriş

Dünya edebiyatına bakarsak, tarihsel bir kişinin imajını incelemeyle ilgili birçok eser var. Türk edebiyatı başta olmak üzere kardeş milletlerin edebiyatlarında bu konuda önemli araştırmalar yapılmıştır. Türk edebiyat bilginleri ve çevirmenleri bile Özbek edebiyatında özellikle tarihsel şahsiyetler olmak üzere yaratılan eserlerin araştırılması ve Özbekçede yazılmış eserlerin Türkçeye tercümesi ile ciddi şekilde meşgul olmaktadırlar.

Adil Yakubov'un "Uluğbek Hazinesi" ve "Köhne dünya" adlı iki romanı Ahsen Batur tarafından çevrilerek ilk defa 1993 yılında ART Yayınevi tarafından İstanbul'da yayımlandı. Bu romanların yayıncısı ve editörü Yaşar Duru'nun önsözünde yazdığı gibi, milletler arasındaki en güçlü köprü kültür ve edebiyat köprüsüdür." [10:1]. Edebiyat eleştirmeni Yasemin Koçak'ın "Çağdaş Özbek Romanında Tarih-Gerçek İlişkisi: Ötgen Künler (Abdullah Kadiri), Nevai (Musa Taşmuhammedoğlu Aybek), Köhne Dünya (Adil Yakubov)" konulu araştırmasının yukarıdaki çalışmaların bir devamı ve bir parçası olduğu söylenebilir. Bunun gibi örnekleri böyle devam ettirilebilir.

Daha sonra Özbek edebiyatında, özellikle Özbek nesirinde, tarihte silinmez iz bırakan büyük ecdadımızın, düşünürlerin imgeleri, tarihsel hakikate yönelik bir yaklaşımla yorumlanmaya başlanmıştır. Ansiklopedik bilginlerimizden biri de Ebu Reyhan Beruni'dir. Ebu Reyhan Beruni imajını Özbek edebiyatına hangi türlerde hangi sanatçılar kazandırmıştır? Bunlar arasında Mirkarim Asım'ın “Ceyhun Üzerindeki Bulutlar" ve Pirmat Shermuhamedov'un "Bir Dahinin Doğuşu ya da Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" vardır. Odil Yakubov'un "Köhne dünya" adlı romanına, Kurban Muhammadriza'nin "Emanet tühfe", "Deneme Sahnesi", "Bir avuc toprak" gibi romanlardan oluşan üçlemesine de yer

[*] Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklor Enstitüsü, anvarallambergenov11@gmail.com

verebiliriz. Beruni imajı ana karakter olarak alınmasa da Maksud Kariyev'in "İbn Sina" ve "Ghaznaviler" romanlarının bazı bölümlerinde âlimin iç ve dış dünyası kısa ve parlak görüntülerle gösterilmiştir.

Mirkarim Asım'ın "Ceyhun Üzerindeki Bulutlar" ve Pirmat Shermuhamedov'un "Bir Dahinin Doğuşu ya da Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" adlı eserleri Allama'nın hayatını anlatıyor ve tarihi bilgileri sanatsal renklerle harmanlıyor. Kısa öykü yazımında yüzeysel benzerlikler ve temelde farklı yönler vardır. Öncelikle benzerliklerden bahsedelim. Bizce bunun nedeni bu eserlerin aynı türde yazılmış olması, aynı tarihsel döneme ve tek bir tarihi şahsın hayatına atıfta bulunmasıdır. "Ceyhun Üzerinde Bulutlar"da sanatın yükü ağır basıldığında, tarihi kaynaklardan alınan bilgilerin eklenmesiyle pekiştirilir. "Bir Dahinin Doğuşu ya da Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi"nde ise tam tersine, kahramanların eylemleri tarihi gerçekleri göstermeye hizmet ediyor. Ayrıca deha hakkında güvenilir kaynaklardan bize ulaşan gerçeklerin alıntılar şeklinde verilmesi yazarın bilimle derinden ilgilendiğini göstermektedir. Bu derinleşmenin sebebini eserin başında yer alan bilimsel ve eğitici hikâye terimi ile açıklayabiliriz. Edebiyat çalışmalarımızda bir edebi eserin sanatsal yönünün ilk sırada olması gerektiği düşüncesi vardır. Sanatsal ve bilimsel yazının karma biçimi, bin yıl öncesinin tarihini ve Ebu Reyhan Beruni'nin bilimsel imajını aydınlatmada belirli bir anlamda benzersiz bir şekilde yazılmıştır. "Ceyhun Üzerinde Bulutlar" adlı öykünün "Bir Dahinin Doğuşu ya da Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" adlı öyküden daha küçük ve olay kapsamı olarak da daha dar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hikâyede âlimin ilmî faaliyetleri ve keşifleri ile ilgili toplam sekiz yer vardır. Bu mekanlarda yazar, kahramanın yaşına, çalıştığı nesneye, olayın yeri ve zamanına bağlı olarak eser boyunca dağılmıştır. Yazar, okuyucunun Beruni'nin faaliyetlerine ve keşiflerine inanması için zemin hazırlar. Daha doğrusu, bilim adamının yaşadığı dönem açısından, akıllara durgunluk veren keşifleri inandırıcı bir şekilde sunulmaktadır. Yazar, Dahinin çocukluğundan beri çok meraklı, dikkatli ve çalışkan olduğunu vurguluyor. Bunlardan biri, çocuk Muhammed'in çöle saksaul toplamak için gittiğinde ve çocuklarla oynamak için tepelere gittiğinde çeşitli otlar toplamasıyla ilgilidir. Güvenilir kaynaklardan bu olayın gerçekten de hayatında yaşandığı bilinen Dahi, şehre taşınan bir Yunanlıdan, Yunanca ve diğer dillerdeki otların isimlerini öğrenmesini istedi. Bu çabaların sonucunda "Saydana" adlı eser doğdu. Hikâyedeki ikinci vurgu, bilim insanının ezberleme yeteneği ile ilgilidir. Çocukluğundan beri iyi bir hafızaya sahip olan Muhammed, bu yeteneğiyle öğretmenlerini şaşırtmıştır. "Az önce okuduğu kitaptan bir bölümü hocası İbn Irak'a okur" [1.37]. Hikâyede Ebu Reyhan Beruni'nin ilmi faaliyeti kısaca ele alınmaktadır. Ancak bunlar boş ifadeler değil, gerçekleşen realite zincirinin bir halkası olarak karşımıza çıkıyor. Yukarıda bahsedilen iki vaka, okuyucuya bilim adamının daha fazla keşif için hazırlandığını doğrulamaktadır. Şiddet olaylarının arka planında büyüyen Muhammed yirmi bir yaşında yeryüzüne şekil vermiş ve üzerinde ustalıkla çalışmıştır. Yazar Bilim adamının çocukluk gözlemlerini ve araştırmalarını yukarıda belirtilen iki görüşle vurgulamış: Bunlar: 1) küreyi yapmak; [1.38] 2) güneş araştırması; [1.39] 3) Güneş döngüsünün en yüksek zirvesini belirleme arayışı; [1.40] 4) Sıkı çalışma, okuma ve bilimsel eğitim ile üzüntülerinin üstesinden gelme; [1.42] 5) Ay tutulması ve gözlem gününü belirleme; [1.46] 6) mücevher çeşitlerini ve özelliklerini belirlemeye çalışma [1.48]. Ayrıca bilim, eser ve eşsiz değerdeki kitaplarla ilgili tartışmaların törenlerinde kullanılmıştır. Ancak yazar, Beruni imajını yaratmada belirli başarılar elde etmesine rağmen, karakterinin dinamiklerini tek bir hareketle veremez. Ya da sunulan sahne, parçalanmış insan imajı, Beruni'nin karakterinin gelişimine hizmet etmiyor" [6.80]. Kahramanın ilmini ortaya koyan yukarıda bahsedilen açıklamalara ek olarak, hikâyede, araştırma ile cevaplanabilecek bilmece olmayan iki olay daha sunulmaktadır. Dahinin çabukluk, belagat, durumu hızlı anlama ve karmaşık durumlardan anlayışla çıkma becerisine sahip olduğunu gösterir. Her iki görüş de hikâyenin son bölümlerinde yer alır. Bu olayların her ikisi de yazar Ebu Rayhan Beruni'nin yüksek bir zekaya sahip olduğunu gösterdiği, dönemin kahramanlarının ise Sultan Mahmud Gaznevi'nin ve din adamlarının fanatik olduğunu göstermiştir. İlk olayda, kutup bölgesinden birisinin, güneşin altı ay doğup altı ay doğmadığına dair sözlerinden şüphe duyan padişah, onu yalancılıkta suçlayarak hapse atar ve

idam etmek ister. Bilgin, bir masumun hayatını kurtarmak için söylediklerini bilimsel olarak doğrular, ancak padişah anlamaz. Daha sonra padişah, bu bölgelerde Müslümanların bulunmadığı ve bu nedenle Tanrı kışın güneşin güzelliğini onlardan gizlediği cevabıyla tatmin oldu [1.59]. İkinci hikâye ise ağızdan ağıza, işten işe çeşitli şekillerde dolaşan Sultan Mahmud'un, "Alimi imtihan etmek için sekiz kapılı salondan hangi kapıdan çıkacağımı öğrenin [1.60]. Okuyucuyu çözüme koşturan bu olaylar, eserin doruk noktası gibi görünmektedir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında yazılan bu hikâye ilgi çekici ve okunabilir olup, hakkında çeşitli görüş ve tutumlar dile getirilmektedir. Bunlardan birini örnek olarak alalım: Araştırmacı K. Ko'bayev "Öyküde M. Asım, Beruni'nin öğrenme yolundaki emeklerinin betimlenmesinde bir yazardan ziyade bir tarihçi olarak karşımıza çıkmış, bu nedenle genel notlardan çok daha fazlası verilmiştir" [7.56] diyor. Bu fikrin biraz tartışmalı olduğunu düşünüyoruz. "Bir Dahinin Doğuşu veya Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" hikayesine kıyasla sanatın yükü ağır olduğu için aynı anda "suçlama"yı genel notlar olarak koymak bizi tereddüte düşürdü. Aslında "Ceyhun Üzerinde Bulutlar" hikayesiyle ilgili bu görüşlerin gerçeklerden uzak olduğunu, "Bir Dehanın Doğuşu veya Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" hikayesiyle karşılaştırarak kanıtlamaya çalışacağız. Her iki yazar da eserlerini yazarken bir tarihçi, bir yazar ve bir bilim adamı gözüyle geçmişe bakmışlardır. "Bir Dâhinin Doğuşu veya Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" adlı hikâye on üç bölümden oluşmakta ve her bölüm başlığından sonra, bölümün tüm özünü ortaya çıkarabilecek konuya benzer bir veya birden fazla kitabe seçilmektedir. Anlatılan olaylara okuyucuyu inandırmak için, belirli tarihsel gerçekler alıntılar şeklinde verilir, alıntılar bazen sayfanın üçte ikisini kapsar. Ancak yazar, gerçekler, rakamlar ve notlar okuyucuyu sıkacağını göz önünde bulundurarak, Allame'nin hayatı hakkında güvenilir kaynaklardan bize ulaşan ilginç bilgileri, efsaneleri ve hikayeleri hikâyenin özüne ekler. Okuyucunun işten sıkılmaması dileğiyle. "Ceyhun Üzerindeki Bulutlar"ın boyutunun "Bir Dahinin Doğuşu veya Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" hikayesine kıyasla küçük olduğunu belirtmiştik. Bunun birkaç nedeni var, M. Asım kısa ve öz bir şekilde gerçeği dile getirdi; karakterlerin nadiren kullanılan iç monologları ve diyalogları; alimin kişisel hayatıyla ilgili yönleri daha az vurgulamış; hayatının olayları sonuna kadar gösterilmez. P.Shermuhamedov'un "Bir Dahinin Doğuşu veya Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" öyküsünde aksine ayrıntılı bir şekilde anlatmış,[2.6-325] kitabelere ve alıntılara çok yer vermiş; Bilginin eserlerini yazma tarihi ve süreci, alıntılar; İbn-i Sina ile ilgili tarihsel bilinen soru ve cevaplarının bize ulaşan kısımları aynen verilmiş; tarihsel bir kişinin imajını tam olarak ortaya çıkarmaya çalışan iç monologlar kullanılır; Ebu Rayhan Beruni tarafından yazılan şiirlerin tam alıntısı; Kumaş görüntüleri Beruni'nin insan imajını ortaya çıkarmak için başarıyla kullanılmıştır;

Kısa bir karşılaştırmadan, "Ceyhun'daki Bulutlar" hikayesinin özlü bir sanat eseri olduğu bilinmektedir. "Bir Dehanın Doğuşu veya Ebu Rayhan Beruni'nin Kaderi" hikayesinin bir başka benzersiz yönü, "Görelilik Teorisi: Beruni ve Einstein" adlı bölümde [2.296-308], bilim adamı Ebu Rayhan Beruni imajını ortaya çıkarmak için çağımızdan çok uzak bir gecmişe bakıyoruz ve Beruni dehanın yaptığı keşiflerin ya da temellerini atan alanların ve bazı dallarının başka bilim adamları tarafından keşfedildiğinin, kurulduğunun, yaratıldığının acı bir gerçek olduğunu belirtiyor. Avrupalı bilim adamları ve bilim tarihine bakıldığında Beruni'nin adı bile anılmıyor. Diğer bölümlerde, yorum ve yorumlar, yukarıda belirttiğimiz gibi yazarın dilinden alıntılanmıştır. Anlatılanlardan, "Bir Dahinin Doğuşu veya Ebu Reyhan Beruni'nin Kaderi" kıssasının, bilime dayalı bir âlim imajını ortaya koyan bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Özbek edebiyatında şanlı tarihimizi anlatan harika edebi metinler vardır ve okuyucu bunları okuyarak uzak tarihimize, büyük atalarımızın yaşamına ve faaliyetlerine edebiyat penceresinden bakar. Adil Yakubov'un "Köhne dünya" Dünya" romanı, bin yıl önceki tarihimizi, o dönemin sosyal ve siyasi durumunu ve büyük dedemiz Ebu Rayhan Beruni'nin son derece karmaşık hayatını gösteren bir aynadır. Romanda Ebu Reyhan Beruni'nin görece yaşlılığı ve dolayısıyla tarihi şahsiyetler Ebu Ali ibn Sina ve Mahmud Gaznavi'nin görüntüleri bir arada vücut buluyor. Ebu Reyhan Beruni'nin imajı İbn Sina ve

Mahmud Gaznevi gibi ana karakterlerden biri olarak verilse de çeşitli olaylarla dolu yaşam yolu hakkında kesin bir fikir oluşturmak için sanatsal yükün başka karakterlere yüklendiğini görüyoruz. Örneğin, Mahmud Gaznevi'nin karakteri, Beruni'nin Gaznevi'nin tutsağı olması, her zaman emirlerine uyması ve bilimsel ve yaratıcı çalışmaları için her zaman padişadan izin beklemesinin karmaşık süreçlerini tam olarak hayal etmek için, Mahmud Gaznevi şahsiyeti gerekliydi. İbn Sina imgesinin de ana karakter düzeyine getirilmesinin birkaç nedeni vardır. Büyük insanların aynı zamanda yaşadiği; dost oldukları, bilimsel ve yaratıcı çalışmaları hemen eşittir ve bir anlamda kaderleri de benzerdir. Romanın 26. bölümünde, iki büyük adamın, Ebu Rayhan Beruni ve Ebu Ali ibn Sina'nın ilmi kültürlerini, dostluk ilişkilerini ve insani niteliklerini ortaya koyan tanışma ve konuşmaları yansıtılır. Okuyucu romani okurken en bastan iki bilginin karsilasmasini bekler. Bu ilgi boşuna değil. Bilginlerin ilk karşılaşmaları ile uzun bir aradan sonra yeniden kavuşmaları arasındaki olaylar sohbetlerde ortaya çıkar. Sohbet sırasında misafirin hayatı, bilim ve kültür dünyasındaki çabaları, yazdığı kitaplar, yaptığı eserler ve halk arasında onunla ilgili sözler de anlatılır. Roman, on dördü Ebu Reyhan Beruni'nin hayatını, çalışmalarını ve toplumsal çatışmalarını aydınlatan ve ortaya koyan yirmi dokuz bölümden oluşmaktadır. Adil Yakubov, Beruni'nin imajını şefkatli ve nazik, akıllı bir öğretmen ve sadık bir arkadaş, adalet ve dürüstlük açısından ayrım gözetmeyen bir insan, olgun bir bilim adamı, özellikle bir Indolog olarak yorumluyor. Mahmud Gaznevi'nin Hindistan'a yaptığı yürüyüş sırasında Ebu Reyhan Beruni'yi de yanına aldığı biliniyor. Ancak romanda bu tür ayrıntılara ayrıntılı olarak yer verilmemiş, Gaznevi'nin Hindistan yolculuğu, Beruni'nin araştırma ve bilimsel ve pratik faaliyetleri kahramanların anıları üzerinden kısaca anlatılmıştır. Padişah ile Hintler arasında tercümanlık yapan Beruni, çoğu zaman ruhsal sorunlar yaşıyor. "İdam cezasına çarptırılan elli bin mahkûmun, dizleri üzerinde söyledikleri ve kulağa yaslı bir şarkı gibi gelen bu duası hâlâ kulaklarındadır ve hatırladığında, sanki bu vahşi katliamı Sultan'ın degil onun emriyle sarsmaktadır. Onu Hindistan'da kalmaya teşvik eden bu suçluluk duygusuydu. Hint ülkesine büyük bir hizmetle hizmet etmesine rağmen, kalbindeki bu tozu temizlemenin bir yoluydu." Tarihini, geleneklerini, etnografyasını ve dinini mükemmel bir şekilde inceledi. Kısa sürede Sanskritçe de öğrendi. "Beruni Hint kültürüyle ilgileniyordu. Beruni için tamamen yeni sayılan bu alanı bilmek, zamanının sosyal meselelerini anlamak anlamına geliyordu. Bu nedenle çok çalışması ve Hintli filozofların ve bilim adamlarının Sanskritçe yazılmış eserlerini okuması gerekiyordu. Başlıca Sanskritçe kaynakları Mahabharata, Bhagavathita, Kapila'nın Sankhya'sı, Patanjala'nın Yogasutra'sı vb.'ni inceledi. [8.21] Hindistan topraklarıyla ilgili "Tahqiq mo li-l Hind min ma'qula fi-l-aql av marzula" veya "Hintlilerin Makul ve Mantıksız Öğretilerini Belirleme Kitabı" 1030'da yazımı bitiriyor. Bu esere genellikle "Hindistan" denir. Hint topraklarında yaşanan olaylarda Gazneli, Beruni ve Hindistan üçlüsünü kesiştirdiğini gören yazar Odil Yakubov'un bu eseri yakından tanıdığından emin olabiliriz. Dahinin yarattığı böylesine muhteşem bir eser, tüm dünyadaki bilim adamları tarafından tanındı. Özellikle, P.G. Bulgakov, "Bin yıllık gelişme bizi Beruni'den ayırsa da bizden büyüklük talep etmez, ancak tüm ortaçağ Müslüman edebiyatında eşi olmayan eseriyle büyüklüğü artar." [9.206] Bu eser seksen bölümden oluşmaktadır. 1965 yılında Özbekçe olarak basılmıştır. O. Yakubov, tarihsel olarak doğru kaynakları eserine ustaca uygular, böylece olgusal materyaller yazarın laboratuvarında sanatsal hale gelir. Mahmud Gaznevi Hindistan'a hakaret ettiyse, ne kadar kazandıysa ve bu milletin temsilcilerine karşı en kötü ve aşağılık işleri yaptıysa, Allame Ebu Reyhan Beruni Hint halkının yüksek kültürünü, zengin edebiyatını, dil, sanat ve geleneklerini, uzun tarihini gösterdi. Beruni, bu şekilde tiran sultana itirazını ve isyanını dile getirdi. Romanda yazar, büyük ecdadımızın milletlere ve halklara duyduğu yüksek saygıyı sadece "Hindistan" eserini yazarak göstermez. Hindistan'da tanıştığı bir yetim Subhu'yu himayesine aldı ve ona okuma yazma öğretti. Doğru, sadece sanatsal bir doku olabilir, ama aynı zamanda okuyucuda atalarının hem bilimde hem de merhamette değerli bir torunu olma duygusunu uyandırmaya hizmet eden bir araçtır. Yukarıdaki durum üzerinden yazar, Ebu Rayhan Beruni'nin imajına yanlış bir şekilde olumlu nitelikler atfetmiyor, aksine büyük Hintli çocuk Jawaharlal Nehru'nun sözleriyle tarihsel gerçeği kanıtlıyor: "Size Sultan'ın kampanyalarından bahsetmiştim. Mahmud

Gaznevi." Ancak Mahmud döneminin bir başka büyük temsilcisinden henüz bahsetmedim. Bu el-Biruni. Sonsuz yıkım ve vahşet çağında, hayatı derinlemesine resmeden ve gerçeğin dibine inmeye çalışan büyük bir bilim adamı olarak öne çıkıyor..." Jawaharlal Nehru, "Dünya Tarihine Bir Bakış", Cilt 1, sayfa 300 [3.20] Eserde, Beruni Baba Hindistan ile ilgili yerler kısaca verilmekle birlikte oldukça azdır. Ancak bazı sakıncalı yönler var, örneğin Ebu Rayhan Beruni'nin Hindistan topraklarındaki Nanda şehrindeyken dünyanın şekli hakkında mükemmel bir fikre sahip olduğu söyleniyor [3.241-242]. Aslında Beruni, Gaznevi ile tanışmadan önce yeryüzünün şeklini aldığı gerçeği üzerinde durmaz. Edebiyatta sanatsal doku ve yaratıcı fantezi kavramlarının olduğu doğrudur. Bahsettiğimiz tutarsızlık, romanın sanatsal değerini zerre kadar etkilemiyor. Odil Yakubov'un "Köhne dünya" romanı da büyük ecdadımızın kurmacadaki ilk yorumlarından biri olması nedeniyle değerlidir.

Yukarıda adı geçen yazarların eserleri, büyük dedemiz Ebu Rayhan Beruni'nin imajını aydınlatmanın ilk adımlarıdır. Genç yaratıcı insanların, alimin tüm yaşamına ve çalışmalarına adanmış büyük bir tuval üzerine eserler yazdığı açıktır. Çünkü 2023 yılında Ebu Reyhan Beruni'nin dehasının 1050. yıl dönümünün tüm dünyada UNESCO himayesinde düzenlenmesi kararının yanı sıra, büyük düşünür ve ansiklopedist Ebu Reyhan Beruni'nin doğumunun 1050. Yıl dönümünün uluslararası çapta kutlanmasına ek olarak, bu yılın 25 Ağustos tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından imzalandı. Günümüzde aynı sanat, kültür, dil, din ve tarihe sahip olan Türkiye ile Özbekistan arasındaki dostluk ilişkileri giderek güçlenmektedir.

Kaynakça

Ko'bayev S. "Özbek öykülerinde tarihsel gerçek ve sanatsal beceri", (60-80 yıl) phil. Konular dis. 2001.

Kurbanbayeva U. Abu Rayhan Beruni'nin eserlerinde Hindistan imgesi // Medeniyetin Işığı. 2018 №5. -B21.

O. Yakubov "Köhne dünya" T.: "Sharq" yayın-basım anonim şirketinin yazı işleri müdürü, 2018.

Osim M. "Ceyhun Üzerinde Bulutlar" tarihi hikayeleri. T.: Gafur Gulam'ın adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1975.

P. Shermuhamedov "Bir dahinin doğuşu veya Abu Rayon Beruni'nin kaderi" T.: Voris-Nashriyoti, 2009.

Sattorov M. "Anavatanın Gökyüzü" - T.: Yosh gvardiya, 1974.

www.ziyouz.com

Yasemin Koçak. "Çağdaş Özbek Romanında Tarih-Gerçek İlişkisi: Ötgen Künler (Abdullah Kadiri), Nevai (Musa Taşmuhammedoğlu Aybek), Köhne Dünya (Adil Yakubov)"-T.: Manisa-2019.

Булгаков П.Г "Жизн и труди Беруний" Тошкент "Фан, 1972 г., с. 206.

Eski Uygur Kolofonlarında Bir İfade Biçimi Olarak *agduk umaz*

Arzu ARICAN[*]
Hakan GÜLER[**]

Özet

Eski Uygur Türkçesi, dil özellikleri ve söz varlığı açısından tarihî Türk dili alanında önemli bir yere sahiptir. Uygurların yaşadığı coğrafya, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik yapıları ve benimsedikleri farklı inançlar dillerini önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Maniheist ve Budist inanç sistemlerinin benimsenmesi Uygurları derin bir şekilde etkilemiş ve inanç sisteminde meydana gelen değişiklik Uygurların diline de yansımıştır. Benimsenen dinlerin öğretilmesi ve daha çok kişiye ulaşması amacıyla metinler önce çevirmenler tarafından Türk diline çevrilmiş daha sonra müstensihler tarafından çoğaltılmıştır. Müstensihler, çoğalttıkları metinlerin sonunda bulunan kolofonlara metni kimin için, hangi amaçla, nerede, ne zaman, kaç nüsha olarak çoğalttıklarına ilişkin notlar düşmüşlerdir. Bu kolofonların sonunda ise kendilerine ilişkin bilgilere yer vermişler, çoğu zaman da kolofonlara eseri yazarken yaptıkları hataların bağışlanması ve metni okuyanlar tarafından hor görülmemek için notlar eklemişlerdir. Bu notlarda, müstensihler eğitimli Budist rahipler olmalarına rağmen kendilerini alçakgönüllü bir biçimde nitelendirmişler ve adlarının önüne 'acemi, beceriksiz, yeteneksiz' anlamlarına gelen sıfatlar eklemişlerdir. Bu sıfatlardan biri de çalışmaya konu olan *agduk umaz* ifadesidir. Söz konusu sıfatlar *ag-* ve *u-* fiil köklerine –DOk ve -mAz sıfat-fiil morfemlerinin eklenmesi ile oluşturulmuştur. Böylece müstensihlerin, kendilerini nitelemek için kullandığı 'acemi, beceriksiz, yeteneksiz' anlamlarına gelen *agduk umaz* ikileme formu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada müstensihlerin kendilerini nitelemek için kullandığı *agduk umaz* ifadesinin yapısını oluşturan morfemlerin birbirlerine karşı sergiledikleri dilsel tavırlar ele alınacak ve sözcüğün kullanım alanı irdelenecektir. Çalışmanın kapsamını Eski Uygurca dönemine ait eserler oluşturmaktadır. Çalışmada art zamanlı inceleme yöntemi kullanılacaktır. Elde edilen verilere çalışmanın sonuç bölümünde yer verilecektir. Bu çalışma, Uygurların dili kullanma becerilerini ortaya koymak ve Eski Uygurca kavram türetme stratejilerini irdelemek açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, müstensih, kolofon

Giriş

745 yılında II. Türk Kağanlığını mağlup ederek Türk boylarını nüfuzu altına alan Uygurlar, Ötüken ve civarında hüküm sürmüşler, yaşam biçimi ve kültürel yapı olarak II. Türk Kağanlığı ile benzer özellikler sergilemişlerdir. 840 yılında Kırgızların mağlubiyetine uğrayan Uygurların yaşamında yeni bir sayfa açılmıştır. Uygurlar Ötüken'den ayrılarak güneye çekilmişler ve Kansu Uygur Devleti ile Turfan Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Uygurların Ötüken'den ayrılarak Tarım Havzası'na yerleşmeleri yaşam biçimleri ve kültürlerinde büyük değişikliğe neden olmuştur. Uygurlar, bozkırdan göç ettikten sonra Turfan ve civarında daha önceden buraya yerleşmiş olan Toharlar, Soğdlar ve Çinliler gibi çeşitli kavim ve topluluklarla ticarete başlamış; bunun yanı sıra burada bulunan farklı milletlerle kültürel etkileşime girmişlerdir (Tekin 2008:100). Bu farklı kültürlerin etkisiyle önceden bildikleri Maniheizm, Budizm, Hıristiyanlık gibi çeşitli dinleri benimsemişler ve bu değişiklik onların dilini ve edebî ürünlerini de çeşitli yönleriyle etkilemiştir. Değişen kültür çevresi ve yaşam biçimi ile Uygurların yazı kültürü de değişmiş ve gelişmiştir.

1. Uygurlarda Yazı Kültürü

Türklerde yazı kültürü taşa kazınan metinlerle başlamış zamanla ağaç kabuğu, hayvan derisi ve nihayetinde kâğıt üzerine yazılan metinlerle gelişmiş ve devam etmiştir. Özellikle Uygurlar döneminde

yaşam biçiminde meydana gelen değişiklik ve içinde bulunulan kültürel çevre, onların dilini ve edebî ürünlerini de etkilemiş zamanla yazı malzemesinde, metinlerin içeriklerinde ve yazı biçimlerinde değişiklikler söz konusu olmuştur. Başlangıçta kamışla kalın kâğıt üzerine yazan Uygurlar, özellikle 13. yüzyıldan sonra daha çok fırça ve ince kâğıt kullanmaya başlamışlardır. Ticarette önde gelen Soğdlarla ilişkiler kurmuş ve Soğd alfabesini kullanmışlardır. Soğd alfabesinden hareketle kendi alfabelerini oluşturan Uygurlar, Mani alfabesi ve Brāhmi alfabesi ile de eserler ortaya koymuşlardır. Uygurlar, başka kültürlerden etkilenmelerinin yanı sıra Moğolları kültürel açıdan etkilemişlerdir. Moğollar için Uygur elitleri, 13. yüzyılda Uygur alfabesinden hareketle Moğol yazısını geliştirmişler ve bu alfabeyle Moğol yazı dilinin ilk eserlerini vermeye başlamışlardır. Uygur yazısının şekli, baskı yazı tekniğinin kullanılmaya başlanmasıyla değişmiştir. Baskı yazı tekniğiyle yazılmış ilk Uygur metinleri, Yüan krallığı zamanında ortaya çıkmıştır (Ağca 2021: 33).

Uygurlar, yazıyı ticarî ve dinî faaliyetler başta olmak üzere ilmî faaliyetler ve gündelik yaşamın bir parçası olarak farklı amaçlar için kullanmışlardır. Böylece çeşitli metinler ortaya koymuşlardır. Ancak dinî faaliyetler kapsamında ortaya konan eserlerin oranı, diğer metinlere oranla daha fazladır. Bunda dinî metinlerin kaynak dilden çevrilmesi ve çoğaltılması etkili olmuştur. Metinleri çoğaltma işi başlangıçta müstensihler tarafından elle yapılırken 13. yüzyıldan sonra baskı tekniğinin gelişmesi sonucu bu teknik öne çıkmıştır. Özellikle Budistlerin büyü formüllerini, günah çıkarma kitaplarını çoğaltmak için baskı tekniği kullanılmıştır. Ş. Tekin (1993)'de, Budist metinlerin çoğaltılmasına ilişkin şu bilgileri vermiştir:

"Budist manastırları, maddi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla öteden beri aynî veya nakdî iâne karşılığında istenilen dua formüllerini, irili ufaklı dinî metinleri, bilhassa günah çıkarma kitaplarını halka, müminlere istinsah suretiyle çoğaltıp satardı. Çok rağbette olan bu dua kitapları, günah çıkarma formülleri evvelden hazırlanır, sadece ketebe kaydı kısmı boş bırakılır; buralara kendi adları yazılıp müşterilere verilirdi" (s. 46).

Budizmin daha çok mahāyāna mezhebini benimseyen Uygurlar bu inancın bir gereği olarak sadece kendilerini düşünmezler ve diğer canlıların da kurtuluşunu isterler. Bu inancın bir sonucu olarak herhangi bir işten kazanılan sevabın diğer canlılarla paylaşılması söz konusudur. Bu nedenle Budist eser yazdırmaktan, çoğaltmaktan sevap kazanılacağı düşüncesi hâkimdir. Uygurlar eserlerin sonuna "sevabın tevcihi"[1] başlıklı bölüm ekleyerek eser yazdırmaktan ya da çoğaltmaktan elde edilen sevabı din büyükleri, devlet büyükleri, aile büyükleri ve diğer canlılar ile paylaşırlar. Sevabın tevcihi geleneği Budist Uygurlar arasında eserlerin kopyalanması, çoğaltılması ve daha çok insana ulaşılmasını sağlamıştır. Bu gelenek kitapların kopyalanması ve çoğaltılması işini üstlenen müstensihlerin önemini arttırmıştır. Müstensihler, Çince, Tibetçe, Soğdça gibi yabancı dillerden Türk diline çevrilen eserlerin çoğaltılması işini üstlenmişlerdir. Onlar kaynak dilden çevrilen eserleri toplumun önde gelen kişilerin ya da devlet büyüklerinin isteğine göre yazmış ve çoğaltmışlardır. Eserleri kopyalayan müstensihler eserin sonunda yer alan kolofon[2] kayıtlarında eserin nerede, ne zaman, kimin için, kaç adet yazdıklarına ilişkin çeşitli bilgiler vermişlerdir. Bu bilgilerin yanı sıra kendilerine ilişkin bilgiler de veren müstensihler, eseri yazarken yaptıkları hataların bağışlanması ve eseri okuyan kişiler tarafından hor görülmemek için çeşitli sıfatlar kullanmışlardır. Müstensihlerin kendilerini ifade etmek için kullandıkları sözcükler genellikle 'acemi, beceriksiz, yeteneksiz, bilgisiz' anlamlarına gelen alçakgönüllü ifadelerden oluşmaktadır.

[1] Burkancılıkta (Budizm) herhangi bir şekilde yapılan vakıf işinden ortaya çıkacak sevâbın bir kısmı umumiyetle başka varlıklara tevcih edilir. Bu vakıf işi, ya dinî bir eseri yazmakla, yazdırmakla veya manastıra maddî manevî yardımda bulunmak suretiyle yapılır. Detaylı bilgi için bkz. Tekin 1966.

[2] Budist sutraların ve yorumların sonuna, söz konusu metni yazan, Uygurcaya tercüme eden, kopyalayan veya bastıran, okuyan kişilerin eklendiği metin parçaları detaylı bilgi için bkz. Kasai 2008.

Metinlerden hareketle müstensihlerin alçakgönüllü sıfatlar kullanmasının yaygın bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Müstensihlerin kendilerini alçakgönüllü bir şekilde ifade etmeleri farklı çevrelere ait metinlerde de karşımıza çıkmaktadır. Maniheist çevreye ait metinlerin yayımlandığı M I ve M III'te *agduk bitgeçi* ifadesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra 13. yüzyıla ait olduğu düşünülen TİEM 73 numaralı satırarası Kur'an Tercümesi'nin sonunda yer alan müstensih kaydında "Bunu Allah'ın kullarının en zayıfı, en muhtacı olan günahkâr, hatalı yüce Allah'ın affını dileyen (Allah durumunu düzeltsin) Muhammed b. El-Hācc Devletşah eş-Şirazî H. 734/M. 1333/1334 yılının aylarında yazdı ve tezhip etti" (Kök 2017: 194-195) ifadesi bulunmaktadır. Müstensih tıpkı Budist Uygurca eserlerin sonunda yer alan müstensih kayıtlarında olduğu gibi kendini küçültücü ifadeler kullanmıştır. Benzer şekilde Osmanlı döneminde istinsah edilen birçok eserde müstensihler kendilerini Uygur müstensihleri gibi *fakîr, hakîr, abd, nahîf, za'if* gibi sıfatlarla nitelemişlerdir. Arslan (2019)'da, müstensihlerin gerçek isimlerinin yanı sıra bazen mahviyetkarlık (alçakgönüllülük) ifade eden sıfatlar kullandıklarını belirtir. Bunlar birçok kişi tarafından kullanılan anonim sıfatlardır (s.117-118). Genellikle müstensih kayıtlarında *agduk umaz / umaz agduk* ikileme formu alçakgönüllülük bildiren sıfat olarak kullanılmıştır. Kolofon kayıtlarında *agduk* ve *umaz* sözcülerinin yanı sıra *onmaz, yaŋı, tömge biligsiz* ifadeleri de müstensihler ve çevirmenler tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Bütün bu sözcüklerin ortak özelliği kaydı düşenlerin mütevazı bir ifade kullanmış olmalarıdır. Bunun nedeni, yazdıkları metinlerin dinî mahiyette olması ve hata yapmaları durumunda hem okuyanlar hem de görev veren kişiler tarafından hor görülmemek ve bağışlanmak olmalıdır. Çetin (2021)'de, müstensihlerin eserleri istinsah ederken bazen bilmeyerek, bazen sözcüğün müstensih tarafından bilinmemesi, bazen de alfabedeki harflerin benzerliği sonucu yanlış yorumlarda bulunarak müstensihlerin hata yaptığını ifade etmiştir (s.694-709).

Bu çalışmada bahsi geçen sıfatlardan *agduk umaz / umaz agduk* ikileme formu yapı ve anlam bakımından incelenmiştir.[3]

2. *agduk umaz* İkilemesi, Yapısı ve Eşdeğer Formları

2.1. agduk

Kaşgarlı, DLT'de *agduk* sözcüğüne 'değiştirilmiş, kamufle edilmiş' anlamlarını vermiş *adguk* sözcüğünün ise *agduk'*un değiştirilmiş biçimi olduğunu ifade etmiştir (31,49). *aduk neŋ* 'meçhul olan şey' aslı *agduk*tur. Kaşgarlı'nın sözcüğün hem *agduk* hem *adguk* şekline yer vermesi metatezli bir kullanımı olduğunu düşündürmektedir. Ancak incelenen metinlerde sadece *agduk* biçimine rastlanmıştır.

Röhrborn, *agduk* sözcüğünün *ag-* 'değişmek, dönüşmek' fiilinden türediğini belirtir. Sözcüğün sıfat olarak *fehlerhaft* 'hatalı', *nachlässig* 'dikkatsiz', *unfähig* 'aciz, beceriksiz, yeteneksiz' anlamlarının kolofon vb. metinlerde, yazarın kendini alçakgönüllü bir şekilde ifade etmek için kullandığını ve çoğu araştırmacının düşündüğü gibi kişi ismi olmadığını belirtir (1977: 62; 2015: 55). A. von Le Coq, M I (s.21) *agd[uk y]aŋı bitgeçi* ve M III (s.43) *agduk bit[geçi]* ifadelerinde yer alan *agduk* sözcüğünü müstensihin ismi olarak düşünmüştür. Hamilton, A.von Le Coq'un sözcüğü yazıcının adı olarak görmesine karşı çıkar ve sözcüğün *ag-* 'bir yana eğilmek, çökmek, bükülmek, bozulmak' fiilinden türediğini ifade eder. *agduk* biçiminin geçmiş zaman sıfat fiili olup 'bozulmuş, içi geçmiş, kokuşmuş, yoldan çıkmış, kusurlu, bozuk, sapkın, yetersiz, rezil vb.' anlamlarını ifade ettiğini belirtmiştir (2015: 123). Gabain, *agduk* için 'fena, garip' anlamlarını vermiştir (1988: 259).

Kasai, Uygurca kolofonları incelediği BT XXVI kitabında *agduk* için *schlecht* 'bozuk, kötü, fena'

[3] İncelemeye konu olan metinler BT XXVI *Die Uigurischen Budhistischen Kolophone* adlı eserden alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Kasai 2008.

anlamlarını vermiştir. Bunun yanı sıra *agduk umaz bitgeçi* sözcük grubu için 'beceriksiz yazar' anlamını vermiştir (2008: 280).

agduk sözcüğü metinlerde 'acemi, beceriksiz' anlamı ile tek başına bulunmamakta genellikle *umaz, yaŋı* ve *onmaz* sözcükleri birlikte kullanılarak 'acemi, beceriksiz' anlamında *bitgeçi*'nin sıfatı olarak kullanılmaktadır. *agduk*'un *umaz* dışında *yangı* 'yeni, acemi'[4] ve *onmaz* 'yetersiz, yeteneksiz, yetkisiz' ile kullanıldığı örnekler şunlardır:

m(e)n onmaz yaŋı agduk bitgeçi alp toŋa tegint(i)m siŋtsi [açari] üçün : kutlug kıvl(ı)g bolmakı bolzun : bo nom içinte egsük k(e)rgek boltı erser kim bahşı-lar okısar agduklamazunlar "Ben, aşağılık, tecrübesiz ve kötü yazar Alp Toŋa, Sintsi açari için (yazdım). Mübarek olsun! Ve eğer bu sutrada kusurlar varsa, üstatlar onu okurken, (onu) kötülemesinler." (BT XXVI 71b).

men yaŋı agduk bitkeçi kün togmış "Ben, acemi ve kusurlu yazıcı Kün Togmış" (KP LXVI).

2.2. umaz

Müstensihlerin kendilerini ifade etmek için kullandığı bir diğer sözcük 'yeteneksiz, kabiliyetsiz, yetersiz' anlamlarına gelen *umaz* sözcüğüdür. Sözcük *u-* 'muktedir olmak, kabiliyeti olmak, gücü yetmek' fiili ile –mAz sıfat fiil ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur. Wilkens (2021: 798), sözcüğe 'yeteneksiz, kabiliyetsiz' anlamlarını verirken; Gabain (1988: 305), *umaz* sözcüğüne 'çaresiz' anlamını vermiştir. Müstensihler, *umaz* sözcüğünü *agduk* ile birlikte kullanarak kendilerini alçakgönüllü bir şekilde ifade etmişlerdir. *umaz* sözcüğü tarihî Türk dili alanlarında bu formda ve anlamda bulunmamaktadır. Yalnızca kolofon kayıtlarında *agduk umaz* ikileme formunda görülmektedir.

2.3. agduk umaz / umaz agduk

agduk ve *umaz* sözcüklerinden oluşan ve 'acemi, beceriksiz' semantik değerini taşıyan *agduk umaz / umaz agduk* formu, gramatikal bir ikileme olarak *bitgeçi* isminin niteleyicisi olarak kolofon kayıtlarında alçakgönüllülük bildirmektedir. *agduk umaz / umaz agduk* ikileme formunun Eski Uygur kolofonlarındaki tanıkları şöyledir:

m(e)n agduk umaz bitgeçi b(ı)layuklug çıdar sınkay k(ı)y-a upase alp arslan-nıŋ [u]lug küsüşinte bo kamag-[ta] yeg nom eligi atl(ı)g sudurug bitiyü [tegindim] "Ben, Bılayuklu acemi ve beceriksiz kâtip Çıdar Sınkay K(ı)y-a, (itaat ederek) Budist mümin Alp Arslan'ın büyük isteği üzerine her şeyden üstün kitapların kralı adlı sutrayı yazdım." (BT XXVI 33.b).

m(e)n umaz agduk bitgeçi t[ ] ky-a koço kısıl ar(a)yadan-ta tazuk tegin t(e)ŋrim kutı [ ] v(i)rhar-ınta olurup bitüyü tegindim "Ben, beceriksiz ve acemi katip T[ ] ky-a, Koço kısıl manastırında Tazuk Tegin Teŋrim manastırında oturup (bu eseri) itaatkar bir şekilde yazdım." (BT XXVI 47.b).

agduk umaz / umaz agduk ve *yanı agduk* ile *onmaz yanı agduk* dışında aynı anlama işaret eden *tömge biligsiz* 'cahil ve bilgisiz' ikileme formu da bir çevirmen kolofonu olan BT XXVI 115a'daki örnekte bulunmaktadır. *tömge biligsiz* dışında aynı anlamı ifade eden yapılar müstensih kolofonlarında bulunurken bu ifadenin yalnızca çevirmen kolofonunda bulunması dikkat çekmektedir. Ancak bu form sık kullanıma sahip değildir:

tüpsüz t(e)riŋ bo tantir-a-nıŋ töpütçesin körüp tömke biligsiz tümeninç kulut kamıl-lıg ary-a açari tükel-lig bilge istonpa bahşı-nıŋ boşug y(a)rl(ı)g-ı üze evirü agtaru tegintim "Dipsiz derin bu tantranın Tibetçesini görüp, (ben) Kamıl'dan cahil ve aşağılık hizmetkar Arya Açarya, mükemmel bilge Guru Ston-pa'nın izniyle içtenlikle tercüme ettim." (BT XXVI 115a).

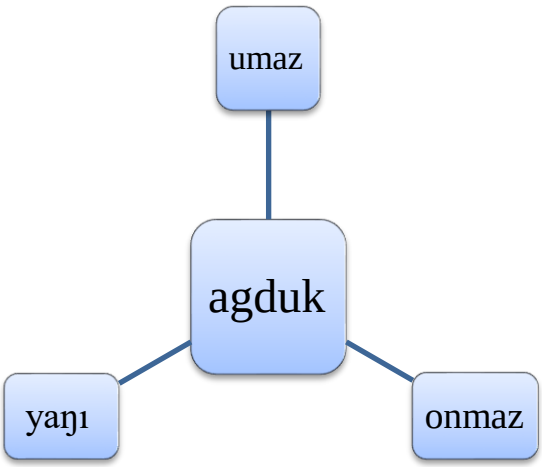
[4] *yaŋı* sözcüğü 'yeni' anlamından genişleyerek *agduk* ve *onmaz* ile birlikte 'acemi' anlamı kazanmıştır.

Sonuç

Müstensihlerin düştüğü kayıtlar sadece basit bilgiler olarak görülmemeli, dönemin sosyo-kültürel yapısı, edebî geleneği hakkında önemli bilgiler veren metinler olarak değerlendirilmelidir. Uygurların gerek çeviri faaliyetlerine gerek kitapların çoğaltılmasına önem vermesi Budizmin öğretilerinin yayılması ve takipçilerinin artmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu etkide müstensihlerin önemi göz ardı edilmemelidir.

Müstensihlerin, yazıcıların ya da çevirmenlerin kendileri için alçakgönüllülük bildiren sıfatlar kullanmalarının sebepleri, kopyaladıkları ya da yazdıkları metinlerin genellikle dinî içerikli metinler olmasıdır. Bu yüzden hem hata yaparak günah işlemekten kaçınmak hem de yazdıkları metinleri okuyan kişiler tarafından hor görülmek istememeleri onları bu tür ifadeler kullanmaya yöneltmiş olmalıdır.

agduk merkezli 'beceriksiz, acemi, yeteneksiz' anlamlarında kullanılan ikileme formlarının sözcük havuzu ve aralarındaki ilişki aşağıdaki şemada gösterilmiştir:

agduk, umaz, yaŋı ve *onmaz* sözcükleriyle kurulan ikileme formları ve *onmaz yaŋı agduk bitgeçi* örneğinde olduğu gibi sıralı üçlü yapılarla oluşturulan ifade biçimi, Eski Uygurca temelinde genel Türk dilinin kavram türetme stratejisinin yapı içi anlam birlikteliğini yansıtmaktadır. Özellikle ikileme teşkili ve sıralı sentaktik formlar üzerine yapılacak morfo-semantik ve morfo-sentaktik çalışmalar kavram alanı incelemelerine de katkı sağlayacaktır.

Kısaltmalar

BT XXVI: Berliner Turfantexte XXVI (Kasai, 2008).

DLT: Divanü Lûgati't-Türk.

M I: Manichaica (A. von Le Coq, 1912).

M III: Manichaica (A. von Le Coq, 1922).

Kaynakça

Ağca, F. (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arslan, S. (2019). "Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak: Osmanlı İlim Kamuoyunda Bilginin Dolaşımı (İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi)". Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Doktora Tezi.

Çetin, E. (2021). "Altun Yaruk Nüshalarındaki Söz ve Söz Dizimi Düzeyindeki Farklılıklar Üzerine - Altun Yaruk Yedinci Kitaptan Hareketle-". Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 6(2), 694-709.

Elverskog, J. (2020). *Budist Uygur Edebiyatı*. (M. Ağca, D. Uzunkaya Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B.-Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Hamilton, J. R. (2015). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* (V. Köken Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kasai, Y. (2008). *Die Uigurischen Budhistischen Kolophone*. Berliner Turfantexte XXVI

Kök, A. (2017). "Türk Hakanlığı Dönemi İlk Türkçe Satırarası Kur'an Tercümesi TİEM 73: İlmî Keşfi ve İlmî Neşri Meselesi". Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 14/3: 191-211.

Tekin, Ş. (1966). "Uygurlarda Sevab Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duâsı". Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 12: 233-246.

Tekin, Şinasi (1966), "Buyan Evirmek", Reşit Rahmeti Arat İçin, TKAE Yay., 19, Ankara: 390-411.

Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları. İstanbul*: Eren Yayıncılık.

Tekin, Ş. (2008). "Eski Türklerde Tercüme Faaliyetleri". In Memoriam Şinasi Tekin IV. JTS 32/ II: 99-111.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Türkçe Sözdiziminde Bir Diziliş Örneği: Araya Unsur Girmesi ya da Unsurun Bölünmesi

Asiye Mevhibe COŞAR[*]

Özet

Dünya dilleri arasında Türkçe, cümle kuruluşu bakımından özne-nesne-yüklem (ÖNY) dizilişine sahip diller arasında gösterilir. Bu, basit tabir edilen cümleler için bir temel diziliş özelliği olmakla beraber burada nesne ile temsil olunan ögenin çeşitlenmesi, ögelere zarf tümleci ve yer tamlayıcısının (ayrıca cümle dışı unsur/bağımsız tümleç) dahil olması; cümlenin yapıca farklılaşması gibi durumlarda çeşitlilik gösterir. Dilin alabildiğine özgür kullanıldığı konuşma ve şiir dilinde de böyle bir sıra göz ardı edilir. Alanyazında, cümle bahsinde *eksiltili, kırık ifadeli, devrik* gibi farklı yaklaşım ve adlandırmalarla ele alınan örnekler de kuruluşları bakımından alışılmış sınıflandırma ölçütlerinin dışındadır. Bu bağlamda Türkçe söz diziminde, özellikle kelime gruplarında yardımcı unsurun önce ana unsurun sonra gelmesi kaidesine aykırı örneklerin varlığı da söz konusudur. Türkçenin kıvrak söz dizimi yapısı içinde öge çeşitliliğine ve yer değiştirme özelliğine bağlı dizilişler yanında cümle birliğini meydana getiren söz dizimsel birimlerin arasına farklı bir unsurun girdiği ya da söz konusu birimlerin farklı bir unsurla bölündüğü cümle kuruluşları da vardır. Bu çalışmada Türkçenin tarihsel metinlerinden günümüze dek örnekleri izlenebilir olan bölünmüş yapılara gerek kelime grubu gerek cümle düzeyinde odaklanarak işaret edilmek istenmiştir. Bu tür kullanımların tercih edilmesindeki muhtemel sebepler de yorumlanmaya muhtaçtır. Araya unsurun girdiği cümle kuruluşlarının hangi cümle türlerinde ortaya çıktığı, bu kuruluşların tarihsel metinlerde bulunup bulunmadığı, bölünme temayülünün en çok hangi unsurlarla görüldüğü başlıca sorular olmuştur. İncelemeler neticesinde araya bir unsurun girdiği örneklerin daha çok belirtili isim tamlaması ile kelime grubu; nesne, yer tamlayıcısı gibi söz dizimsel unsurların yüklem ile bölünmesi ile de cümle düzeyinde açığa çıktığı örneklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözdizimi, cümle, bir unsurla bölünen cümleler.

Giriş

Dünya dillerinin sınıflandırılmasında ses, şekil, söz dizimi ve söz varlığı dikkat çekici ayrılık ve ortaklıklara işaret eder. Dillerin söz dizimi bakımından sınıflandırılması 1963 yılında Amerikalı dil bilimci Greenberg tarafından yapılmıştır. Greenberg, temel ögeler sayılan özne, nesne ve yüklemi ele alarak çeşitli dillerde yaptığı sınıflandırmada mümkün dizilişlerden sadece üçünün hâkim olduğunu tespit etmiş; dünya dillerini düz cümledeki temel diziliş ögelerine göre özne -nesne -eylem (ÖNE); özne- eylem- nesne (ÖEN); eylem – özne- nesne (EÖN) cümleleri olarak üç gruba ayırarak bir dil tipolojisi öne sürmüştür. Buna göre Türkçe, ÖNE grubuna girmektedir (König, 1978: 55-56).[11]

Başta kelime grupları olmak üzere çok üyeli bir cümlede kurucu unsurların bir araya geliş biçimi ve sırası konusunda Türkçe dil bilgisi kitaplarında sözü edilen ortak ilke, tamlayan + tamlanan sırasına; yardımcı unsurların önce asıl unsurların sonra gelmesine dayanır. Cümle söz konusu olduğunda; temel şart yargı taşıması, yargının da yüklemle temsil edilmesidir. Buna göre yüklemin sonda olması değişmez bir kural olarak gösterilir, yüklem üzerinde taşıdığı veya ima ettiği şahıs ekleri ile özne ile birlikte esas unsur kabul edilir.[2] Konu ile ilgili yayınlarda cümlenin unsurlarını "özne – tümleç – yüklem" ve "özne – nesne – tümleç – yüklem" başlıkları altında inceleyen araştırmacılar arasında Kaya Bilgegil (1964: 51) esas unsurun ikinci derecedeki unsurlardan sonra gelmesi kanununu dile getirerek tümlecin sınırlarını genişlettiği dizilişi "özne + zaman bildiren zarf tümleci + hal bildiren zarf tümleci + derece

[*] Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mcosar@ktu.edu.tr.

[1] "Bu sınıflama dillerdeki en temel, fazla bir anlam özelliği taşımayan tümcelerdeki sözcük dizilişine göre yapılmıştır. Bu sınıflamaya göre Türkçe Moğolca, Japonca gibi diller ÖNE, Portekizce, İngilizce, Fince gibi diller ÖEN grubuna; İbranice, İrlandaca, Arapça gibi diller EÖN grubuna girmektedir." (König 1978, ay.)

[2] Bu bahiste kurallı cümle, devrik cümle değerlendirmeleri çalışmanın kapsamı dışındadır.

bildiren zarf tümleci + dolaylı tümleçler + nesne + yüklem" şeklinde verir. Banguoğlu (1990: 532) ise "Tam yapılışlı basit fiil cümlesinde beş öge vardır ve bunların doğru sırası şöyledir" diyerek "Fiil cümlelerinde kimse + zarflama + isimleme + nesne + yüklem; isim cümlelerinde ise yüklemin başka bir varlık üzerinde etkisi olamayacağından kimse + zarflama + isimleme + yüklem şeklinde olacaktır" yorumunu getirir. Atabay vd. (1981: 199), "Kesin sıra olmamakla beraber genel diziliş özne + tümleç + yüklem şeklindedir" derken Şimşek (1987: 37) "Cümlede yardımcı öge önce gelir ve buna bağlı olarak Özne + tümleçler + yüklem dizilişi esastır" diyerek bu görüşü destekler. Şimşek, cümle içinde özellikle özne ve tümleçlerin işlevlerini koruyarak yer değiştirebileceklerine de işaret eder; "Bu sebeple yüklem dışındaki ögelerin belirli/değişmez bir yeri/sırası yoktur" der. İsim cümlelerinde özne ile yüklemin yan yana düşme eğilimi sebebiyle tümleçlerin başa geçebileceğini belirterek "tümleç + özne + yüklem" dizilişini gösterir.

Türkçede öge dizilişinin 'özne-tümleç-eylem' şeklinde olduğu görüşünü taşıyan Ergin (1985: 314) gibi Leyla Karahan (2008: 9) da "Türkçede söz diziminin en belirgin özelliği, kelime gruplarında ve cümlede ana unsurun genellikle sonda bulunmasıdır." der ve bu özelliği Türkçeyi diğer dillerden ayırarak Moğolca, Mançu-Tunguzca gibi bugün köken birliği tartışılan dillere yaklaştırdığına dikkat çeker.

Dil bilgisi çalışmalarının hemen tamamında, cümle unsurlarında adlandırma çeşitliliğine rağmen, özneyi başa, yüklemi sona alan ve diğer unsurları da önemleri, vurgulanma durumları doğrultusunda asıl unsura, yükleme yaklaştıran bir sıra dile getirilir. Ancak cümleyi kuran yüklemin dışında tümleçlerin işlevlerine bağlı sıralanışı ile ilgili değerlendirmeler Bilgegil'in yukarıda gösterilen sıralaması dışında netleştirilmemiştir. Buna göre Türkçede diziliş/ kuruluş ilişkisi bakımından yüklemin yeri ve varlığı esasında kurallı, devrik ve kimi yazarlarca kesik / eksiltili cümle adı verilen yapılardan söz edilir. Dünya dillerinin söz dizimi bakımından sınıflandırıldığı örneklemde ÖNE dizilişine dahil edilen Türkçe bu anlamda König'in (1978: 55-56) de işaret ettiği biçimde kıvrak bir söz dizimine sahiptir. Unsurların türlü ihtiyaçlarla yer değiştirmesi mümkün olabilmektedir.

Türkçe söz dizimi üzerine yapılan çalışmalar unsurların yer değiştirme özelliğini ve bunun sonuçlarını odaklaştırma kavramı ile açıklamaktadır. [2] Demircan (2009: 149-252) *Devrik Tümce ve Odaklama- 'Dil Devrimi'nin Öteki Yanı* adlı çalışmasının ikinci bölümünde odak kavramını, bir söz içinde "yeni bilgi" veren bölümün "en önemli" ögesi olarak niteler. Türkçede odaklamada vurgu ve konum üzerinde durur. Odak, konum ya da odaklayıcı ile sağlanır. Buna göre ya odak olarak seçilen öge belli bir yerde konumlanır ya da odak seçilen ögenin ardına ya da önüne çoğunlukla "da mı, yalnız, sadece" gibi bağlaçlardan oluşan odaklayıcılar yerleştirilir.

Yüklemi yeri, anlamı, sayısı, isim ve fiil soyundan cinsi bakımından temel alan cümle tasniflerinin ardından farklı özelliklerine göre değerlendirmenin öne çıktığı çalışmalarda ögelerin bir araya geliş ilişkileri ve sırası esas alınmaktadır. Buna göre diziliş ilişkisi içinde düz ve odaklaştırma yapılmış cümle ayrımı öne çıkmaktadır. Odaklaştırma yapılmış cümleler de tümleçlerin başa alındığı cümleler, kırık ifadeli cümleler, yüklemi sonda olmayan (devrik) cümleler hem tümleçleri başa alınmış hem yüklemi sonda olmayan cümleler olarak sınıflandırılmaktadır (Daşdemir, 2014:166-171) [3].

[2] Söz diziminde odak, bir cümlede verilen bilginin en yeni, en önemli bölümünü oluşturan ve cümlenin diğer bölümlerine göre vurgulu söylenen sözcük veya sözcük grubudur. Odaklaştırma ise temel sözcük dizilişine göre doğal odak konumunda olmayan bir ögeyi odak konumuna sokmaktır (Hengirmen, 2009:284).

[3] Hunutlu da sözdizimsel odaklaştırmanın tümleçlerin başa alınması, bir kelime grubunun arasına başka bir ögenin konulması (kırk ifadeler), yüklem öncesindeki ögelerin yüklemden sonraya atılması şeklinde üç türlü odaklaştırma olduğunu söylemektedir (2017:53). Odaklaştırma bir yandan da devrik yapıları gerekçelendiren ve inceleyen çalışmalara konu olurken yüklemi ve dolayısı ile yargısı birden çok olan ve farklı yapıların bir arada olduğu cümleler için karma cümle; karma kuruluşlu cümle ifadeleri de kullanılmaktadır. Benzeri önerilerin adlandırma ve değerlendirmeleri için bk. Coşar (1997) ve Türkmen (2022).

Daşdemir, kırık ifadeli cümleler için "Bir bloku oluşturan birimlerin arasına bir başka cümle ögesi girebilir. Yapıyı bölecek/ kıracak şekilde odaklaştırma yapılmış bu tür cümlelere kırık ifadeli cümle denir" demektedir: "Bu tür cümlelerde blokun yüklem fiiline yakın olan parçası, belirtilene (bağımlayana), blokun tamamını temsilen bağlanırken, uzak olan parçası araya giren unsur bağlandıktan sonra bir *açıklayıcı* olarak bağlanır." Bu anlamda "*Adın ne senin*?" Cümlesini "Senin adın ne?" cümlesinin kırık ifadeli örneği olarak gösterir (Daşdemir, 2014:168).

Türkçede yargısız anlatım birimi olarak gösterilen kelime gruplarının özellikleri arasında da tamlayan + tamlanan/ yardımcı unsur + asıl unsur sırasının değişmezliğine vurgu vardır ve bunun konuşma ve şiir dilinde istisnasının özellikle belirtili isim tamlamalarında görülebildiği belirtilmektedir (Karahan, 2008: 43-44). Burada altı çizilmesi gereken, Türkçenin kıvrak söz dizimi yeteneği ile unsurların sıra değiştirmesi yanında bir unsurun bir başka unsurla bölünebilmesidir. Bu, anlatımı hareketlendirdiği gibi sebepleri bakımından da dikkate değerdir.

1. Bir Unsurun Böldüğü/Bölündüğü Cümleler

Tarihî metinlerden itibaren bir unsurun böldüğü cümleler örneklenebilmektedir. Büyük çoğunluğu manzum metinlerde görülen bu örneklerin yine büyük çoğunluğunu iç içe birleşik cümle yapısındaki aktarma cümleleri ile arasözlü/ cümleli cümleler oluşturmaktadır.

Aktarma cümleleri, dolaylı ve dolaysız anlatım cümleleridir. Bunlar, *de-* fiili ile kurulu bir asıl cümle ile onun içinde yer alan bir ifade, ibare ya da tam yargılı bir cümleden oluşan, alıntılar içeren cümlelerdir. Alıntı ya da aktarılan cümlelerin ana cümleye dahil olması; ya bir unsur ki bu nesnedir ya da bir unsurun bir parçası olma şeklindedir, bu da çoğu zaman zarf tümleci olur. [4]

1.1. Aktarma Cümlelerinde Unsurun Bölünmesi

Literatürde dolaylı ve dolaysız olmak üzere iki türü bulunan bu cümlelere "yapılandırılmış aktarma cümleleri"ni ilave etmek gerekir.[5] Dolaylı ve dolaysız aktarma cümleleri sözlü ve yazılı anlatımda hem bir belge niteliği taşır hem de anlatıya doğallık ve canlılık kazandırır. Barutcu Özönder (2018), Tannen'in (2007:39) dil bilimcilerin sohbet söylemlerinde konuşmacıların sıkça baş vurduğu doğrudan konuşma veya doğrudan iktibasların konuşmayı daha canlı ve daha etkili yaptığı görüşüne katılarak, konuşma içinde yeni seslerin yaratımının o seslerle konuşan karakterlerin olduğu bir sahnenin tasavvur edilmesini sağladığını ve bu sahnelerin alternatif ve uzak veya bilindik dünyaların tasavvuruna imkân oluşturarak daha sanatsal bir yaratımın ortaya çıktığını belirttiğini, başkalarının konuşmaları olarak fikirlerin sahnelenmesinin söylemde duygunun sağlanmasında önemli bir kaynak oluşturduğunu vurguladığını aktarır.

Yapılandırılmış aktarmada aktaranın tutumu çeşitlenebilir. Bu çeşitlenme ile aktarıcı bazen aktarımı olduğu gibi, dolaysız verir bazen ihsas ettirir bazen de aktarılan cümleye müdahale edebilir. Bu müdahale sırasında unsur dizilişinin değişimi bir unsurun bölünmesi/ bir unsurun araya girmesi ile olur; çoğu zaman da bu, *de-* fiili ile kurulu yüklemdir.

---

[4] Börekçi (2008:122) de *Nutuk* özelinde yaptığı çalışmada alıntıların metne dahil edilişinin üç yolda; isimleştirilerek, isimleştirmeden (bağımsız cümle halinde) öğeleştirilerek, cümlenin bir öğesi durumunda olan gösterici birimin açıklayıcısı olarak gerçekleştiğini belirtir. Cümlelerin isimleştirilmesi de bağımsız cümleyi bir isim gibi tamlayan olarak kullanmak ve sıfat-fiil ekleri ile cümleyi sıfat yan cümlesine dönüştürmek yoluyla olur. Vurgulanmak istenen bilgi olup olmamasına göre bağlaçlar da alıntıların metne dahil edilmesinde aracı olmaktadır.

[5] Barutcu Özönder (2018: 212), Tannen'den (2007) hareketle, konuşma dilinde ve drama gibi fiktif edebî eserlerde, daha yaygın olarak da sohbet anlatılarında (conversational narrative) konuşmaya canlılık kazandıran, başkalarının ve bizzat konuşurun kendisinin daha önce söylediklerinin tam söyledikleri şekliyle doğrudan iktibas (direct quotation) veya nakledilen söz/konuşma (reported speech) olarak değil, akılda kalanlara göre kendi sözcükleri ile aktarılmış şeklini "yapılandırılmış diyalog"lar (constructed dialogue) olarak işaretler.

de- fiilinin dolaysız aktarım yapılan bir cümlede aktarılan cümlenin arasına girdiği ve nesne unsurunu böldüğü cümleler örneklenebilmektedir. Bunlar nesnenin yüklem, yüklem ve özne, zarf ve yüklem ile ayrıca özne, zarf ve yüklem ile bölündüğü cümlelerdir:

1.1.1. Yüklem ile bölünme

*Kendi kendime: *Ondan başka ne olabilir ki* dedim, *meğer ki can sıkıntısı ola*. (BŞ:134)

*Ölümünden evvel son radyografisini yapan doktor Tarık Temel, filmin çekilebilmesi için sandalyeye oturmasını rica etmiş. Atatürk de bildiğimiz gibi sandalyeye oturmuş. Bunun üzerine doktor, "*Olmadı Paşam*, demiş, *ricam ata biner gibi oturmanızdı*." (BŞ:191)

*"*Söyle, bakalım* dedi, *sana ne alayım*? *Tarak ister misin*? *Şunlardan, şu bağalardan*?" (İBY: 89)

*"*Canım*" dedi, "*hangi yara, hangi çöl, siz neden bahsediyorsunuz? Bidar'ın çölle yarayla işi ne?"* (İBY: 185)

* "*O kadar mı zevkli şu canım*, dedim. *Size nasıl bir keyif veriyor ki*?" (İBY: 177)

*Kendi kendime, "*Hoş görsün*!.. dedim. *Benim gibi akşam ne yiyeceğini düşünmeğe mecbur değil ya…*" (SAE: 205)

*Cemile'nin her zaman yüzü gülüyor; belli ki yaşayışında eksiği yok. Halide'ye söyledim:

Cemile'yi gördüm, dedim, *sen onun gibi birini niye bulmadın*? (AK: 40)

1.1.2. Özne ve yüklem ile bölünme

*— *Bir kere*, dedi Kemal Mümtaz, *bir kere bütün İzmir'i ayaklandırıp o rezaleti yaptıktan sonra bunda olağanüstü bir şey yok, fakat daha ilk günden… demek bunlar çoktan hazırlıklıymışlar*. (H: 23)

1.1.3. Zarf ve yüklem ile bölünme

*Bir ara İbrahim Bey babamın yüzüne korka korka bakarak: "*Bütün kabahat bende oldu*" **diye** hayıflandı. "*İşi daha çabuk tutabilirdim*." (SAE: 68)

1.1.4. Yüklem, özne ve zarf unsurları ile bölünme

*— *Fakat*, dedi Rüsuhi acıyla, *görüyorsunuz ya ne direndik, ne bir şey, bilakis herifler gezmeye gidiyorlarmış gibi askerlerini rıhtıma çıkardılar ve güzel güzel yürüyerek hükümete kadar gittiler. Yolda hınzır Rum'un biri kasten bir silah attı ve Yunan askerine -güya savunma için yapılarak- masum ahaliye silah atmak bahanesini verdi*. (H: 151)

1.2. Ara Sözlü/ Cümleli Cümlelerde Unsurun Bölünmesi

Ara sözlü/ cümleli cümleler, ana cümleye bazen tam üyeli bir cümle (ara cümle), bazen bir ibare (ara söz) katılımı ile genişlemiş cümlelerdir. Ara söz ve cümleler, ana cümle sonunda,[6] ana cümle içinde bir unsur ya da bir unsurun bir parçası olarak yer alabilirler. Bu durumda cümledeki bir unsuru anlamca tamamlar[7] ya da ana cümle içinde, unsurlardan birinin açıklayıcısı olur,[8] hatıra gelen, konunun

[6] "Felaketlerinde bile o kadar zengin olan XVII. asrı o kapatır – çünkü Hekimoğlu Ali Paşa camii birçok tecrübenin üstünden Sinan'a bir dönüştür." (BŞ:43)
[7] "Nerval'in şark seyahatinde bahsettiği kahve rumen müziği dinlediği salaş ve eğlence yeri Asmalı Mescid tarafındaydı – belki de Melling'de ve Allen albümünde gördüğümüz kahvedir. (BŞ: 70)
[8] "Halbuki Tanzimat'ın başında Fransız ve bilhassa İtalyan tesiri ne ise- Fransız tesiri büyük ihtilalin neticesi olan akında başlar- bu Beyaz Rusların tesiri de odur." (BŞ:76)

çağrıştırdığı bir fikri dile getirmeye yararlar.[9] Asıl cümlenin bir unsurunun bir parçası olduklarında bütün bu işlevleri yanında, söz konusu unsuru oluş sebebi bakımından açıklayabilirler.[10] Bunu dahil oldukları unsuru bölerek yaparlar.

Ara sözlü/ cümleli cümlelerde tamamlama, açıklama ya da çağrışım yolu ile bölünen unsur özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf ya da yüklem olabilmektedir:[11]

1.2.1. Öznenin ara söz/cümle ile bölünmesi

**Mesnevî şârihi Sarı Abdullah Efendi, Nedim'in ilk büyük ve güzel kasidesini yazdığı Şehit Ali Paşa* – Mora'nın ikinci Fatihi- *hep* melâmi gavsi idiler. (BŞ:53-54)

**Bir insana inanmaktaki bu saflığın* – yalana kadar gitme demektir- *şüphesiz güzel bir tarafı* var. (BŞ:125)

1.2.2. Nesnenin ara söz/cümle ile bölünmesi

*Bütün bunların şeyhin kerametiyle olduğunu bildiği için *şimdiki yerindeki* -sonra türbeyi de içine alan- *zaviyeyi* bu parayla yaptırır. (BŞ:131)

*Mustafa fazıl Paşa *ister istemez namusuna inandığı ve tenkitlerine hak verdiği* – çünkü kendisi de konulan vergilerden şikayetçidir – *bu adamı* Magosa'ya nefye mecbur olur. (BŞ: 125)

1.2.3. Yer tamlayıcısının ara söz/cümle ile bölünmesi

**Bir akşam bilmem niçin gittiğim* – bilhassa niçin geciktiğim- *istasyonda,* kimbilir hangi cepheden öbürüne asker nakleden katarlardan birine rastladım. (BŞ: 167)

**Vâsıf bir şiirinde:*

Vâ'diniz bûse mi vuslat mı unuttum ne idi!

diyerek şüphesiz Hristiyan hanımlara – çünkü Müslüman kadınları bu devirde yalnız başlarına eğlenmek için sandala binmezlerdi- *belki de Lamartine'in o kadar beğendiği ve durmadan başka memleketlerin güzelleri ile mukayese ettiği Ermeni kadınlara* takılır. (BŞ: 105)

1.2.4. Zarf tümlecinin ara söz/ cümle ile bölünmesi

Mütareke yıllarında Şehzadebaşı çaycıları duruyorlardı. Fakat biz daha ziyade Sultanahmet kahvelerinde ve Nuruosmaniye'deki İkbal'de toplanıyorduk. [……] **Yahya Kemal'in etrafında toplandığımız Dergâh mecmuasının idarehanesinin tam mektebin karşısında bulunan eski Tanın matbaasında* -daha evvel ve daha sonra Servet-i Fünun- *olduğu için* merkeziliği bizim için bir kata daha artmıştı. (BŞ: 72)[12]

*III. Selim Boğaz'ı seviyordu. *Adının Kırlangıç olduğunu yine Melling albümünden öğrendiğimiz* -çok uzun mahmuzunda altından bir deniz kırlangıcı heykeli vardı- *saltanat kayığı ile* sık sık Boğaz'da dolaşıyor ve Boğaz köşklerinde mehtap safası yapıyordu. (BŞ:99)

1.2.5. Yüklemin ara söz/cümle ile bölünmesi

[9] "Öyle ki Mevlânâ bu on sekiz beyti yazıp dostlarına göstermek için sarığının arasına soktuğu zaman – ne kadar büyük, mânevî mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun şair şairdir – bütün o musikişinaslar, Galib'e kadar gelen şairler kafilesi doğmuş sanılabilir." (BŞ.164)

[10] Şems-i Tebrizî'de adından başlayarak – çünkü bu adamda o devride bir moda olan Şems adı bile mânalaşır- ölümüne varıncaya kadar her şey muamma ve sırdır. (BŞ:159)

[11] Bu bölümde örnekler (Coşar: 1997)'deki metinlerden alınmıştır.

[12] Merkeziliğinden söz edilen İkbal'dir.

*Asıl garibi *bazen padişahlardan başlayarak* – Fatih'in hurûfiliğe olan temayülü gibi - *büyük devlet adamlarının da bu tarikatlere besledikleri sevgiydi.* (BŞ: 52)

*I. Mahmud, Barres'in anlattığı İtalyan Kardinal'ine benzer; sevgilisi ile gezdiği bahçede bir bahçıvan arkalarından yürür ve tırmıkla ayak izlerini silermiş. Onun bahçıvanı *dârüssaade ağası Beşir* – Birincisinden bahsediyorum- *Ağa'dır*. (BŞ: 96)

2. Değerlendirme[13]

Şemsettin Sami, *Usûl-i Tenkit ve Tertip* adlı eserinde, "Aktarmanın Ehemmiyeti" başlığı altında "Yazı sözün tasviridir. Bir resim, tasvir ettiği şeye ne kadar ziyade benzerse, o kadar mükemmel olacağı gibi, bir yazı dahi, sözün, mütekellimin ağzından çıkarken, ibraz ettiği ahvali ve suret-i ifade ve telaffuzunu ne kadar ziyade anlattırabilirse, o kadar ziyade mükemmel addolunmak iktiza eder" (2017: 52) demektedir. Noktalamanın üzerinde durduğu bu yazıda fasıla maddesinde virgülün (,) aktarma cümlesinde kullanılışına değinirken "Makul-i kavlin ortasına veyahut sonuna giren "dedi", "dedim", "demek" gibi fiillerin dahi fasıla ile ayrılması vaciptir" der ve mesela Naci'den yaptığı alıntılarla durumu örnekler: "Nur-ı didem, beni ağlatma, dedim; güldü, dedi."; "Yak, derdim, ola idi hanmanım." [Naci] (2017: 62).

Şemsettin Sami, farika (-) başlığında konuşma çizgisine yer verir. Karşılıklı konuşmada konuşucu değiştikçe satırbaşı yapılması zorunluğuna değinerek karışıklığa yol açmamak için bu işaretin kullanılması gerektiğini belirtir. Recâizade Ekrem'in Terceme-i Me Prizon'undan örnek verir (2017: 76).[14]

Şemsettin Sami, döneminde yapılandırılmış diyalog demese de "Mütalaaya mahsus olan hikâye ve sair kitapların maksudu ise nakil ve rivayetten ibaret olunduğundan ve defaatle söylediğimiz gibi, yazı sözün tasvirinden başka bir şey olmadığından, esna-yı sohbette, veya bir masal naklettiğimizde, lisanen ne usul kullanıyorsak, böyle kitaplarda dahi o usulü kullanmalıyız, ki nakil ve rivayet tabii olsun" (2017: 76) diyerek aktarmada aktarma fiilinin kullanılışını ve noktalamanın nasıl olması gerektiğini anlatır ve bir diyalog örneği ile gösterir:

Mesela bir âdem, bir şey nakli ettiği sırada

"Dün Ahmet Efendi'nin evine gittim.

Ben — Selamün-aleyküm.

Ahmet Efendi — Aleykümüs-selam.

Ahmet Efendi — Nereden geliyorsunuz?

Ben — Evimden geliyorum…"

Gibi bir ifadede bulunsa, kendisini darüş-şifaya müstehak görmez miyiz? Ya, lisanla söylenmesi caiz olmayan bir şeyin kalemle yazılması nasıl caiz olabilir? (2017: 77)

Kalemimizi lisanımızı taklit etmeye alıştırdığımız hâlde, bu mükâlemeyi şu vechile yazmak mecburiyetinde bulunacağız

"Dün Ahmet Efendi'ye giderek:

[13] Değerlendirme kısmı alıntılardan oluşmaktadır, Şemsettin Sami'den yapılan aktarmalarda

[14] "Başkasının mağlub-ı aşkı olduğum hâlde yine sizinle burada bulunmaktan memnun kalıyorum. Sevdiğimi görmediğim vakit, hiçbir yerde eğlenemezsem de burası müstesna.
— Bilir misin, niçindir?
— Hayır sebebini bilemem.
— Öyle ise ben söyleyeyim…"

— Selamünaleyküm dediğimde,

— Ve aleykümüsselam, buyurun, dedi; nereden geliyorsunuz?

— Evimden geliyorum, dedim…" (2017: 77)

"Dedi" ve "dedim" kelimelerinin sözlü ifadede, nakil sırasında varlığına rağmen yazıda gösterilmemesinin yadırganacağını ancak yadırganmaması gerektiğini belirten Şemsettin Sami, öte yandan daha uzun anlatılarda durumun sakıncalarına da işaret eder. Aktaranın aktarma sırasında fesahata uygun olarak tekrarlardan kaçınması gerektiğini vurgular. Bu sebeple de söz konusu yüklemin yerini de tayin eder (2017: 77-78)[15]

Tarihî süreçte *de-* fiili ve eş anlamlıları ile kurulan aktarma cümlelerinde devrik dizim yanında söz konusu fiillerin tekrarı ile ortaya çıkan bir üslup özelliği dikkat çekmektedir. Bu anlamda Uygur dönemini temsil eden *İyi Prens ve Kötü Prens* tam bir çeviri olması, Harezm dönemini temsil eden *Nehcü'l- Ferâdîs* de özellikle alıntıları çeviriye dayanması sebebiyle olsa gerek hem iç cümlede hem de cümle sonunda fiil tekrarları ile dikkat çekmektedir. Bu durum her iki dilin etkisiyle ortaya çıkmış olabilir.[16]

Ağız metinlerinden alınan örneklerde de konuşma dilinde aktarma cümlelerinde aktarılan her ifadeden sonra fesahate aykırı olarak *de-* fiilinin tekrar edildiği, bu yapılırken fiilin unsurlar arasına girme durumunun da olduğu görülür:

Adam demiş ki ḫa *bağa* demiş ḥaḳḳını ḫelàl ėt demiş. (E:109)

Adam bize bi öğön yėmek vermedi diy sen diy eviŋi niye yıKmadın yėrine otutdurdun diyi (E: 109)

Bezir ġaldım iy da evde ġaldım diyim ben dedim. (E:94).

Bu durumda bir unsurun böldüğü cümlelerde başlı başına bir husus olan ve aktarmaya da temel oluşturan *de-* fiilinin durumu çok yönlü olarak yorumlanmayı gerektirir. Öte yandan göz ardı edilmemesi gereken, dolaylı aktarımın yapıldığı örneklerde bir unsurun farklı fiillerle de bölünebilmesidir:

Herkese kendi aklı gerek diye düşündü; mizaç denilen şey gerçekten de yenilemiyor, değiştirilemiyordu. (D: 220)

Yılmaz bir kez daha öksürdü ve: -"Pardon" diye başladı: "Evet; şiir doruk noktasında, kim olursa olsun, bir ikinciyi istemez, reddeder. Gerçek şair, soylu şair, cins şair, nadir hatta ender anlarında insanlarla, insanlık ve insanca sayılan her şeyle ve toplumla ilgilerini, ilişkilerini ve bağlarını İskender kılıcıyla

---

[15] Nakli birkaç dakika süren, ve tahriri bir iki sahife zabteden bir makul-i kavlde mütekellim her bir cümlenin akibinde "dedi" veya "dedim" kelimesini tekrar ederse de, kalem, fesahat kaidesine dahi riayet etmek mecburiyetinde bulunduğundan, bu tekrardan sarf-ı nazar ederek, onu bir defa yazmakla iktifa ederse de, onu sözün ta sonunda yazıp da, okuyanları sabr-ı Eyyub'a mecbur etmekten ise, iptidalarında, mütekellimin, ilk defa olarak, kullanılabileceği bir yerde, zikretmek elbette daha tabii ve daha ziyade sühuleti mucip olur. "Dedi" ve "dedim" kelimeleri çok defa makul-i kavlin ilk kelimesinden sonra gelip, bir cümleyi dahi tefrik ederler; mesela (2017: 77-78):
"— Evet, dedim, buyurduğunuz gibidir, lakin…
— Ben, dedi, öyle şeylere kulak asmam…"

[16] Nehcü'l-Ferâdîs'te aktarma karşılıklı diyalog şeklinde olduğunda "…ınca, -ince;….-dığı zaman" anlamlarındaki "tedi erse" bağlama edatı gibi kullanılabilmektedir:
Ol kimerse çaḳırdı: Yā Muḥammed, mėni ḳoḍġıl, men rücū'ḳılayın, saʔa zaḥmat tegürmeyin tėdi erse,
Peyġāmbar 'as aydı: Yā Rebbį, eger rāst aysa, sen ıda bėrgil! tėmiş erdi (NF 20/ 15-16). Bu cümlede seslenmek anlamındaki çakır- fiilinin oluşturduğu yüklemi takiben gelen bir aktarılan cümle ve diğer aktarma cümlesi "Peyġāmbar 'as aydı" ile "tėmiş erdi" tekrarlanan yüklemlere işaret etmektedir. Tercüme etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen bu aktarma cümleleri açısından Şemsettin Sami'nin Usûl-i Tenkit ve Tertip adlı eserinde yaptığı yorum kayda değerdir.

keser." (DEPS: 54).

Sonuç

Türkçede unsur sırasına ilişkin değişmez bilgi, yardımcı unsurun önce asıl unsurun sonra geleceği şeklindedir. Kelime sırası ve cümle kuruluşu için esas alınan bu kural, unsurların bir araya gelirken gösterdiği çeşitliliği gölgede bırakamaz. Nitekim bu çeşitliliğin bir sonucu olarak en çok üzerinde durulan devrik cümle meselesi de âdeta yıllarca bu gölgeyi aydınlatıp durmuştur. Bugün odaklanmış cümleler altında incelemeye konu olan, kırık ifadeli cümleler de denilen bir unsuru bölünmüş cümleler devrik yapıların çeşitliliğini ve önlenemezliğini göstermektedir. Bu durum, Türkçe söz dizimindeki kıvraklığın, konuşucunun zihindeki değişmelerin dinamik bir şekilde dile yansımasının göstergesidir.

Türkçe söz diziminin kıvrak yapısı, konuşucunun fiziksel ve zihinsel hareketliliği içinde genel ilkeleri ihlal etmeksizin farklı kullanım imkânlarına yol açmaktadır. Bu sebeplerle konuşurun sözü üretme biçimini derin yapı- yüzey yapı ilişkileri içinde irdelemek, derin yapıdaki anlamsal bileşenlerin yüzey yapıda aldığı şekilleri ihmal etmemeyi gerektirir. Türkçede bir derin yapı kadar onu kuran iskeletin oluşturduğu bir dip yapı vardır. Bu dip yapı, zihinsel işleyişin formüllerini içerir. Orada konuşurun düşüncelerini sıralaması, mesajını daha belirgin hâle getirmek amacı ile odağa aldığı unsuru ve ona yüklediği anlamı belirginleştirmesi türlü işlemleri beraberinde getirmektedir. Konuşur, neyin, nasıl ve ne zaman ve kim tarafından söylendiğini ifade edeceği, yani bir aktarımda bulunacağı zaman bir yapılandırma faaliyetine girer. Bu faaliyet de derin yapıda elbette birtakım ilave ve silme işlemlerini gerektirir. Bu silme, dilde daha arınmış ve akıcı ifadeler üretmeyi sağlar.

Tannen'in (2007) yapılandırılmış diyalog ile aktarımı yapan kişiyi ön planda tutan anlayışı, kelimeleri farklı bir sesle farklı bir durum için üretmenin eskisinin kopyasından çok yeni bir yaratım üretmek anlamına geldiğine dikkat çeker. Zira aktaran başkalarının sözlerini aktarırken kendi sesine yer vermekten tamamıyla kaçınamaz. Bu durumda aktarım kesin bir tekrardan çok yeniden inşa anlamına gelir. (Finnegan, 2011'den akt.: Türkmen, 2022: 12)[17]. Böylece konuşur, aktarımında daha önce söylenenleri olduğu gibi değil aklında kalanlara göre ve kendi sözcükleri ile aktarır (Barutcu Özönder, 2018: 212). Bir unsurun böldüğü ya da araya unsur girmiş cümlelerde aktarma cümlesinin yükleminin çoğunlukla aktarmayı bölmesi de buradan kaynaklanır.

Sözlü veya yazılı ortamda bir aktaran vardır. Ayrıca yazılı ortamda bu katmerlenir; yazar kurmaca içinde nakledeni nakleden / aktaranı aktaran olur. Bu defa aktaran, aktarmayı yapılandırdığı gibi aktaranın cümlesini de yapılandıran bir yazardır. Bu bağlamda Şemsettin Sami'nin yukarıda bahsi geçen uyarılarının muhatabı, bazen yazar, bazen redaktör ya da editördür. Dolayısı ile aktarılmış cümlelerde noktalama önem kazanırken noktalamalardan hareketle cümlelerin yorumlanması da muallakta kalacaktır.[18] Ancak yine yukarıda örneği verilen ağız metinlerinde olduğu gibi konuşurun aktarım sırasında *de-* fiiline özel olmak üzere tekrarlarının fesahate aykırı olduğu, bu sebeple derin yapının yüzey yapıya tamamen aktarılmasının beklenilmeyeceği söylenmelidir. İncelenen yüzey yapı olduğunda derin yapı ile anlaşılmaya çalışılması ise çelişiktir. Bu, yüzey yapıyı incelemekle yok saymak arasında bir tutum olacaktır.

Burada ağırlık verilerek örneklenen aktarma cümlelerinden hareketle bölünmenin genellikle asıl söz sahibinin hitap, seslenme, kalıp sözler kullanması halinde bu kısımdan itibaren gerçekleştiği söylenebilir: "ah, canım, söyle bakalım, bir kere, fakat, pardon" örneklerinde olduğu gibi. Konuşurun içinde bulunduğu duygu durumunu ifade etmek üzere aktaranın yorumunu yansıtan bir bilgi akışı da süreci belirleyebilir: "hayıflanarak, korka korka, kendi kendime" gibi.

[17] Yapılandırma ve yapılandırılmış aktarma için Barutcu Özönder (2018) ve Türkmen (2022).
[18] bk. Gülsevin (2022)

Arasözlü/cümleli cümleler de unsuru bölünmüş cümlelere örnek teşkil eder.Bu defa konuşucu, zihninde oluşturduğu kendi cümlesini yüzey yapıya çıkarırken yeniden yapılandırır. Bu, sözün muhatapça daha iyi anlaşılması için yüzey yapıda gerçekleşen bir müdahaledir; bazen açıklama, bazen verilen bilgiyi tamamlama ihtiyacı ile bazen de sonradan zihne dolan bir çağrışımla olur. Aktarma cümlesinde silme işleminin yaptırdığı unsur bölünmesi, ara sözlü/cümleli cümlede ekleme işlemi ile gerçekleşir. Bu süreçte geleneksel dil bilgisinin özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümleci, yüklem olarak belirlediği unsurlar hem bir bölendir hem de bölünen.

Kaynakça

Aktan, B. (2006). "Nehcü'l-Ferâdîs'in Cümle Yapısı ile 'Takı' ve 'Kim' Bağlaçlarının Kullanılışı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık (16): 47-61.

Banguoğlu, T.(1990. *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

Barutcu Özönder, F. S. (2018). "Kutadgu Bilig II-Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri", *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 179-253.

Bilgegil, K. (1964). *Türkçe Dil Bilgisi*, Güzel İstanbul matbaası, Ankara.

Börekçi, M. (2008). "Atatürk'ün Nutuk'unda Söz Dizimi ve Üslûp Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(5): 104-125.

Coşar, A. M. (1997), *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Beş Şehir Adlı Eserindeki Cümlelerde Unsur Dizilişi ve Kuruluş İlişkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Daşdemir, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*, Eser basım Yayın, Erzurum.

Demircan, Ö. (2009). *Devrik Tümce ve Odaklama*, Der yay., İstanbul.

Ergin, M. (1985). *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Gülsevin, S. (2022). "De- Fiiliyle Yapılan Bir Eksiltili Cümle Tipi Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 11(2): 527-537.

Hunutlu, Ü. (2017). *Cümle Nitelikleri Yönüyle Türkçe Atasözleri*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Karahan, L. (2008). *Türkçede Söz Dizimi*. 13. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

König, G. (1978). "Türkçede Sözcük Dizilişi ve Dil Tipolojisi", *Genel Dilbilim Dergisi* I, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği Yayını, Ankara, Şubat (1): 55-60.

Şemseddin Sami (2017). *Usûl-i Tenkit ve Tertip*, (Haz. Mahir Kalfa), Akçağ Yayınları, Ankara.

Şimşek, R. (1987). *Sözdizimi*, Kuzey Gazetecilik Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş., Trabzon.

Türkmen, E. (2022), *Bir Karma Kuruluşlu Cümle Türü Olarak Türkçede Aktarma Cümleleri*, Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Örneklerin Alındığı Eserler

[AK] Esendal, Memduh Şevket (2020), *Ayaşlı ile Kiracıları*, 63.Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.

[BŞ] Tanpınar, Ahmet Hamdi (1979). *Beş Şehir*, Dergâh Yay. İstanbul.

[D] Buğra, Tarık (2004) *Dönemeçte*, İletişim Yay. İstanbul.

[DEPS] Buğra, Tarık (1989), *Dünyanın En Pis Sokağı*, Ötüken Yay.

[E] Erten, İrem (2020). *Trabzon Çepni Ağzı* (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

[H] Mehmet Rauf (2020), *Halas -Kurtuluş-*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

[İBY] Karay, Refik Halit (1336). *İstanbul'un İç Yüzü*, Kütüphane-i Hilmi, Babıâli caddesi, Orhaniye Matbaası, İstanbul.

[MB] Tanpınar, Ahmet Hamdi (2018), *Mahur Beste*, 20. Baskı, Dergâh Yayınları. İstanbul.

[NF] *Nehcü'l-Ferādįs Uşmaħlarınıŋ Açuḳ Yolı (Cennetlerin Açık Yolu)* (2014), (Tıpkıbasım ve çeviri yazı: János Eckmann, Yay.: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

[SAE] Tanpınar, Ahmet Hamdi (2018), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 18.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

[SB] Adıvar, Halide Edib (2007), *Sinekli Bakkal,* Can Yayınları, İstanbul.

Nezihe Muhittin'in Kadın İdeali Üzerine

Aslı ÇAVUŞOĞLU AKSOY[*]

Özet

Nezihe Muhittin; 1889 – 1958 yılları arasında yaşamış Osmanlı Türk düşünürdür. Gazeteci, yazar, kadın hakları savunucusudur. Nezihe Muhittin'in amacı, Türk kadınının düşünsel ve sosyal alanda yükselmesi, kadının adının her alanda yer almasıdır. Bu amaçla yaşamı boyunca üretken olmuştur. Eserlerinde yer alan önemli karakterler genellikle kadındır. Cariyelik, kölelik gibi kurumları eleştirmiş, kadınların kısıtlanan yaşam alanlarının genişletilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Yaşamı boyunca kadın idealini savunmuştur. Kadın idealinin gerçekleşmesi ise, kadının yüceltilmesi anlamına gelmektedir. O, kadının yüceltilmesinin de vatanın yüceltilmesi ile mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Cumhuriyet kazanımlarının, inkılapların savunusunu yapmıştır. Atatürk inkılapları ve medeni kanun sayesinde kadınların mevcut durumlarından kurtulabileceklerini savunmuştur. Bu sayede kadınlar erkeklerle eşit toplumsal konuma sahip olacaklar, aynı işe girebilecekler ve eşit söz sahibi olabileceklerdir. Kadının eğitimi ve konumunun önündeki engellerin kaldırılması, onların da rasyonel varlıklar olarak sosyal hayata katılımını sağlayacaktır. Nezihe Muhittin, Cumhuriyetin ilanından önce on üç arkadaşıyla beraber ilk siyasal partinin kurulması için dilekçe vermiştir. Ancak bu dilekçe bir süre sonra kadınların siyasal temsil hakları dönemin yasalarında yer almadığı için reddedilmiştir. Seçim kanununa göre kadınların temsil hakkı olmadığı için kurulması planlanan Kadın Halk Fırkası, Türk Kadınlar Birliği adlı derneğe dönüşmüştür. Yaşamı boyunca pek çok kadın hayır derneklerinde yer almıştır. Tüm bu katılımların yanında kadının siyasal hayata katılabilme hayalinden hiç vazgeçmemiştir. Kadınların siyasal taleplerinin duyurulması amacı ile Türk Kadın Yolu adlı dergiyi çıkarmıştır. Kaleme aldığı pek çok öyküden hareketle Nezihe Muhiddin'in kadın idealinin izlerini süreceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kadın ideali, Türk edebiyatı, temsil hakkı

Giriş

Nezihe Muhittin, yaşadığı dönemin koşullarına bakıldığında çağının çok ötesinde bir figür olarak tanımlayabileceğimiz bir Osmanlı-Türk yazarıdır. 1889 yılında İstanbul'da doğmuş 1958 yılında İstanbul'da bir akıl hastanesinde ölmüştür. Kalp krizi geçirdiği için mi hastaneye kaldırılmıştır yoksa o hastanede zaten tedavi mi görmektedir tam bilinmemektedir. Ailesi toplumun aydın, önde gelen ailelerindedir. Annesi ilk serasker Ağa Hüseyin Paşa'nın torunu ve Ali Şevket Paşa'nın kızı Zehra Hanım, babası ise savcılık ve ceza hâkimliği yapmış olan Muhiddin Bey'dir. Muhittin eğitimine başlamış ancak henüz o yaşlarda aldığı eğitimi beğenmemiştir. Eğitim seviyesini düşük bulmuş, okuldakilerin disiplinsiz olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple eğitimine 1909 yılına kadar evde devam etmiştir. Kardeşiyle birlikte özel öğretmenlerden Almanca, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri almıştır. Dini eğitim yerine daha çağdaş, kendi deyimiyle asri bir eğitim almıştır. Küçük yaşlardan itibaren annesiyle birlikte çeşitli kadın faaliyetlerine katılmış, derneklere ziyaretlerde bulunmuştur. Bu toplantılarda Fatma Aliye gibi dönemin önde gelen isimleriyle tanışmıştır. İçinde bulunduğu aydın çevre ve tanıştığı bu kişiler Muhittin'in görüşlerini etkilemiştir. Kadınlarla yapılan sohbetlerde kadınların durumlarıyla ilgili neler yapılabileceği konuşulmuştur. Sohbetlerde ele alınan konular genel olarak kadınların cehaleti, acziyeti mahrumiyeti olmuştur. Muhittin ilerleyen yıllarda bu durumla mücadele edecek, konuşmaların çözümünü fiile geçirecek adımlar atmayı hedefleyecektir. Önemli olan cehaletle mücadelenin fiil haline gelmesidir. Muhittin'in kendisi de yeniliklere açık, aktif ve atılgan bir karakterdir. (Gözelce: 2022:1) Dolayısıyla yaşamı boyunca özellikle öğretmenlik mesleği ve kurduğu dernekler sayesinde kadınlara bizzat ulaşacaktır.

Aldığı eğitimler sonucu ilerleyen yaşlarında kendisi de harici dünyaya atılmak istediğini, bir erkek gibi

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Denizli
acavusoglu@pau.edu.tr, ORCID: 0000000177168643

çalışmak istediğini belirtmiştir. (Zihnioğlu: 2003:37) O esnada yeni açılan İttihat ve Terakki Kız Sanayi mektebine atanmıştır. Muhittin için bir eğitim kurumunun başarılı olma kriteri, ecnebi mekteplerle rekabet içinde olabilmesidir. Bu sebeple çalıştığı kurumların müfredatı ile de yakından alakadar olmuştur.

Nezihe Muhiddin'in öğretmenlik yaptığı dönemlerde çeşitli gazete ve dergilerde eğitim hakkında makaleleri yayımlanmıştır. Yine bu dönemde Sabah gazetesinde "Kızlarımızın Psikolojisini Mütalaa" isimli bir yazı da yazdığı bilinmektedir. Sağlık, politika, eğitim ve ahlaki kurallarla ilgili görüşlerini dile getirdiği bu makaleleriyle kısa sürede İstanbul çevresinde adından söz ettirmiştir. Ancak bu dönem takma isimle yazı yazma geleneği olduğu için hangi yazıların kendisine ait olduğunu belirleme konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Yine de onun "Türklerin büyük kadını" olarak anıldığını söyleyebiliriz. Nezihe Muhiddin için öğretmenlik mesleği, yalnızca çalışma hayatına adım atmak için bir vesile değil, aynı zamanda halkla, özellikle kadınlarla ve kız çocuklarıyla bilgisini paylaşabileceği bir fırsat olmuştur. Bu yıllarda kız idadisinde ders veren Halide Edip, Muallim Nakiye Hanım ve Şükufe Nihal ile tanışmıştır. Bu kişiler kendisinin düşünce dünyasını zenginleştirmiştir.

1912 yılında Donanma Derneğinin İstanbul Kadınlar Şubesini kurmuş ve müdürü olduğu okulda Donanma Derneğine bağlı bir iş dairesi açmıştır. Bu şube ile Türk donanmasına gelir sağlamayı amaçlamış, şube kısa sürede kapatılmasına rağmen donanmaya başarılı bir hizmet gerçekleştirmiştir. (Gözelce: 2022:2) Aynı yıl İktisat konferansında bir konuşma yapmış ve arkasından konuşma yapması için pek çok teklif almıştır. Bu konuşmalar, adının daha fazla duyulmasına sebep olmuştur. Bir yandan kadının eve hapsedilmesinin, sadece zevcelik yapmasının doğru olmadığını (Erkmen:2019:8), hayata katılarak devlete yardımcı olması gerektiğini savunuyorken diğer yandan kadınların tüketiciler olarak da devletin bütünlüğünün yanında olmaları gerektiğini salık vermiştir. Ona göre iktisadi hakimiyete sahip olmayan milletler yaşamını sürdüremezdi. Bu yüzden Türk kadınları yerli mallara yönelmeliydi. Verdiği konferanslarda Muhittin'in kadınları Türk esnaf ve mallarına yönlendirme faaliyetleri çeşitli tepkiler almıştır. Osmanlının yapısı dikkate alındığında Muhittin'in sözlerinin tepki çekmesi doğaldır. Çünkü Osmanlı, unsurlarıyla Osmanlıdır. Konuşmalar, Osmanlıyı oluşturan unsurların birliğine ve bütünlüğüne zarar verebilir niteliktedir. Muhittin ise bu eleştirilere verdiği cevapla milliyetçi kimliğini ortaya koymaktadır. Ona göre Osmanlıyı oluşturan tüm unsurlar değerlidir. Ancak tüm ekonomik akışın bu unsurlara yöneliyor olması da sorun teşkil etmektedir. Ona göre Osmanlıyı oluşturan ana unsur Müslüman Türk'lerdir ve öncelik kendi şahsiyetimizde olmalıdır.

Muhittin, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin kurucuları arasında yer almıştır. Bu dernekte, yetimler, dullar ve genç kızların eğitimi ve bakımı gibi hayır işleriyle kadınların iş gücüne katılması çalışmalarını birleştirmek istemiştir. Muhittin'in tüm çalışma alanları bir çeşit yardımlaşma, gönüllere hitap etme vs gibi gözükse de onun her zaman asli hedefi kadının toplumda daha iyi bir yer edinmesi olmuştur. Ona göre derneğin maksadı bir çeşit siyasilere yaranma değil, kadınlara dair hususlara el uzatmaktır. Örneğin kadın sanat işlerinin çağdaşlaştırılması, geliştirilmesi önemli bir vazifedir. Bu sayede yerli malların himayesi de mümkün olacaktır. Kadınlar hem kendilerine hem ekonomilerine değer katacaktır. (Metintaş: 2018:20)

Muhittin bir taraftan çeşitli dernek ve eğitim işleri ile ilgilenirken, diğer taraftan Millî Mücadele başarıyla sonuçlanmıştır. Muhittin, bu mücadelede kadınların da en az erkekler kadar katkısının olduğunu vurgulamaya başlamıştır. Cephede ve cephe gerisinde vatan topraklarını kurtarmak için kadınlarla erkekler beraber mücadele etmişleridir. Tüm kazanımlarda eşit pay sahibi olan kadın, Muhittin'e göre artık daha fazla geri planda kalmamalıdır. Kadın, vatanı için hizmette bulunmuştur artık pasif kalması mümkün değildir. Zira tüm bu başarılar sebebi ile Türk kadını kendisini erkek gibi insan olarak görmektedir. Yeni siyasal rejim de Muhittin'in bu idealinin yeşermesi için uygun bir zemin olmuştur. (Balcı, Tuzak:2017:3) Yeni dönemde kadına dair umutlar inkılaplarla beraber artmaktadır.

Muhittin önderliğinde kadınlar artık memleket meselelerinde "seyirci ve duacı" vaziyetten kurtulmak istediklerini ve kendi siyasi haklarını kazanabilmek adına çalışmaya başladıklarını söylemişlerdir. Kadın, artık aktiftir. (Erdoğan, 2011)

Muhiddin'e göre ulusal inşa sürecine kadınların katılması şarttır. Kadın olmadan inkılap olamazdır. Kadınlar tüm mesleklere girebilmeli, ne olmak ve nasıl olmak istediklerine karar verebilmelidir. (Balcı, Tuzak:2017:3) Yeni insan kavramında kişisel özelliklerini sergileyebilmelidirler. Kadınlar erkelerle aynı mevkilere oturabilecek mi sorusu bile Muhittin için bir lekedir. (Zihnioğlu: 2003:124) Bunlar, zaten çağın gerekleridir. Türk kadını rüştünü çoktan ispat etmiştir. Ancak şunu da belirtelim ki bu idealler biraz da beyaz ve özgür münevver, hanedana yakın üst sınıfların öncülüğünde gelişmektedir. Ancak Muhittin'e göre kadın inkılabında avam havas ayrımının yani okumuş, halkını büyük kısmı ayrımını aşmak gerekmektedir. Bu Osmanlı seçkinciliğini aşacak olan şey ortak sınıfa dayalı Türk kadınıdır, kadınların birliğidir, dayanışmasıdır. Muhittin'in kadın ideali ve bu idealin gerçekleşmesi için gereken reformlar; aslında İslamiyet içinde kalınarak gerçekleşecek bir kadın reformunu da içermektedir. (Zihnioğlu: 2003:53) Muhittin ders verdiği okullarda da tüm kesimlere ulaşabiliyor, kadına dair hedefin sadece bir kesime hitap etmesini engelleyebiliyordu. Muhittin'e göre Türk kadınının gerçek anlamda vatandaş olabilmesi çalışma hayatında gösterdiği başarı ve yoğunlukla bağlantılıdır. Artık kadınlar annelik ve eşlik görevinin dışında eşinin uyanında ekonomik faaliyet göstermektedir. (Akagüzdüz: 2018:4) Türk kadınlığının mazideki hali ile Cumhuriyetin ilk yıllarındaki hali arasındaki uçurum derecesindeki "olumlu" fark net bir şekilde dile çeşitli dergilerde yer almaktadır. (Kaya: 2019:14)

Cumhuriyet, "kadın hakları için uygun bir zemin" olarak görüldüğünden Nezihe Muhiddin'in öncülüğünde 1923'te Kadınlar Halk Fırkasının kurulduğu ilan edilmiştir. Nezihe Muhiddin, yazmış olduğu *Türk Kadını* adlı kitabında Kadınlar Halk Fırkası ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "Henüz siyasal haklarımızı almamıştık. Fakat cumhuriyetimizin dayandığı demokrasi, temelde haklarımızı sağlamış bulunuyordu. Derneğin adına "Kadınlar Halk Fırkası" adını vermekte asla tereddüt etmedik. Süratle demokrasinin bütün gereklerini hazırlamak ilk işimiz olacaktı. Zincirleme gelen bütün dönemlerde kadın, toplum arasında en geri bir sınıf halinde kalmıştı. Bu ihmali, bu acı durumu bir an evvel düzeltmek bize kuvvetli bir azim ve irade aşılıyordu. Bütün milleti kültür, bilim, eğitim, refah ve mutluluk noktalarında bir araya davet eden "Halk Fırkasından uzak kalmak korkusu ise kalplerimizi coşturuyordu. Biz kurduğumuz bu partiye "Kadınlar Halk Fırkası" ismini vermekle, partinin etrafında kadın etkinliğinden bir ağ örme olanağı hazırlamış olduğumuz kanısındaydık."

Muhittin'in bu coşku ile hazırlığını yaptığı Fırkanın kuruluşu sekiz ay sonra reddedilmiştir (Kaçar: 2020:66). Gerekçe olarak ise, kadınların seçme ve seçilme haklarına sahip olmamaları gösterilmiştir. O dönem Mustafa Kemal Paşa da bir halk fırkası kurma düşüncesindedir ve iki fırkanın birden kurulacak olması mümkün görülmemektedir. Alınan ret cevabının üzerine fırkanın kuruluş maddeleri üzerinde birtakım değişiklikler yapılmış ve fırka bir kadınlar birliği halini almıştır. Tüm bu süreçlerde ise parti tüzüğünün kimi maddelerinin taşkın olduğu dile getirilmiştir. 7 Şubat 1924'te Türk Kadınlar Birliği kurulmuştur. Kadınlar birliğindeki kadınlar için artık amaç; bir daha okları üzerlerine çekmemek, kamuoyunu karıştırmamaktır. Bu sebeple Nezihe Muhiddin'in Türk Kadınlar Birliği nizamnamesinin özellikle vurguladığı madde, birliğin siyasetle ilgisi olmadığıdır. Birlik, bu özelliğini 1927 yılında Nezihe Muhiddin'in kadınların siyasi haklarını elde etmek ile ilgili maddeyi tekrar nizamnameye konulmasını isteyene kadar muhafaza etmiştir. (Kaçar: 2020:63)

Kadın Birliğinin ifadesine göre birlik; Türk kadınının haklarını korumak ve bu amaca yönelirken sevecen duyguların belirdiği ana kalbiyle yoksulluk içinde moral gücü zedelenen yetimleri refaha kavuşturarak, yüksek fikir çekirdeklerinin gelişebileceği bir verimli ortam hazırlamak amacıyla kurulmuştur. Birlik kurulduktan sonra faaliyetlerini Anadolu'ya yaymak için şubeler açmıştır. Böylelikle tüm Türkiye'deki kadın ve çocuklara faydalı olmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalarda

kadınlar için birtakım haklar talep edilmiştir. Örneğin kadınlar mebus olmak istemektedir. Ancak kadınların eşit haklar istemeleri pek çok alaycı tavırla karşılanmalarına sebep olmuştur. (Kaçar, 2020: 149) Vekil olmak isteyen kadının tuvalet eşyası gümrüğünü kaldırmayı vadettiği karikatürler gazetelerde yer almaya başlamıştır. (Zihnioğlu, 2003:148) Oysa Muhittin'e göre vergi veren kadın neden mebus seçilememektedir? Kadınların eşitlik talebi niçin alay konusu olmaktadır? Bu alaycı tavırlar pek çok talepte kendisini göstermiştir. Kadınların camide toplanıp konferans verme girişimleri olmuştur buna karşılık yine kadınsal sohbetlerin resmedildiği karikatürler çizilmiştir. Kadınlar ev faaliyetlerine, kumaşa, giyime indirgenmeye çalışılmıştır. Örneğin mebusluğun bir erkeğe benzeme çabası olduğu düşünülüyordu. Muhittin kadınlara mali sebeplere dayanarak giyim kuşama az para harcayın yönlendirmesi yapsa da yine de kadınlar sadece modadan anlayan kumaş konuşan varlık olarak betimleniyordu. Kadınların polis (Dişbudak, 2008:13) olma istekleri de gayri ahlaki şekilde çizilmiştir. (Zihnioğlu, 2003:196)

Onun kadınlık idealinde kadının hakkettiği konumda olması vardır. Atatürk sayesinde milletin elde ettiği kazanımlar arasında kadınların kazanımları da yer bulmuştur. Nezihe Muhiddin sıklıkla kadını yüceltmenin vatanı yüceltmekle bir olduğunu vurgulamıştır.

Muhittin ömrünü çok verimli ve üretken geçirmiştir. Romanlarının büyük bir bölümünü Türk Kadın Birliği'nden ayrıldıktan sonra yazmıştır. (Gözelce, 2022:7)

Onun yazdığı roman vb. eserlere de kadın sorunları ve kadının toplumsal hayatta vermiş olduğu mücadele yansımıştır. Önemli karakterlerin genellikle kadın olduğu eserlerinde, cariyelik, kölelik kurumlarına getirilen eleştiri kadın karakterlerin sosyal kısıtlamalarla çevrili yaşam çemberini kırma çabalarıyla kendini göstermiştir. Öykülerinde genellikle kadın kahramanların önüne çıkan engelleri aşma konusunda verdiği mücadeleye, yenilgiyi kabul edememelerine, kadın ve erkek arasındaki eşitliğin vurgulandığı ifadelere şahit olunmaktadır. (Muhittin, 2006:1-2-3) Bu sayede kişisel hayatında benimsediği fikirleri, romanlarında da ele alarak yapılanların gerekliliğini okurların da anlamasını sağlamaya çalışmıştır.

Onun kadınlık ideali; kadın uyanışı ve hareketlenmesi için güçlü bir akım halini almıştır. Kadınlık ideali; kadınların insan addedilme, sivil yaşama katılabilme, toplumun üyeleri olarak kamu alanında yer alma, toplumsal konumlarının yükselmesi taleplerini içermektedir. Çalışan, üreten, rasyonel, eğitim görmüş, meslek sahibi, siyasal ve toplumsal hayata tam katılan kadın Muhittin'in kadın idealiydi. Türk kadını; dinsel hurafeler yerine Avrupa'nın ilim ve irfanından yararlanarak akılcılığı ve laikliği benimsemiş kendi haklarının bilincinde olan haklarını kazanmak için çalışan, çözüm üreten karar mekanizmalarında yer alan kadındır. Ancak bunları yaparken Millî ahlakından, ulusal kimliğinden taviz vermeyen bir kadın. Aslında burada Muhittin'in kast ettiği eşitlik; farklılıkların da farkında olunan bir eşitliktir. (Güngördü, 2019:9) Kadın erkek eşitliği bir cetvelle çizilen türden bir eşitlik değildir. Ona göre kadınlık annelik gibi en temel şeyleri içerir ve bu, erkeklerle aralarındaki büyük bir farktır. Ancak yine de bu özeliği sebebiyle erkeğe dair mesleklerden uzak kalmasına gerek yoktur. İstenilen, ideal olan, erkeklerle aynı olmak değildir. Zira erkekler yıkıcı, hodbin varlıklardır. Erkeklerin bu özellikleri sebebiyle de eşitlik, kavram olarak biraz sıkıntılıdır. Muhittin; kadının kendisine yüklenen farklılıkların toplumu inşa eden asıl unsurlar olduğunu belirtir. Amaçlanan yüzeysel bir eşitlik değil kişisel fıtratın da kuruculuk görevi üstlendiği bir eşitliktir. Çünkü kadın; yapıcı, kurucu, müşfiktir. Tam bu fıtrat onu kurucu unsur yapmalıdır. Onun amacı erkeklerle bir giyinmek, erkek gibi düşünmek, erkek gibi yaşamak vs değildir. Muhittin sokağa çıkma özgürlüğünü onaylarken, barlara gitmeyi reddetmeyi önermektedir. Hürriyet, içki masalarında eşit olmak için değildir. Kadının doğasına aykırı çabalar kadın idealine fayda sağlamamaktadır. Önemli olan kadınların üzerindeki yıllarca yer etmiş olan pasın giderilmesidir. Yoksa kadınların kendilerine ait doğaları, örneğin anneliği çok önemlidir. Hatta bir toplumu yükselten şey anneliktir. İşte bu yüzden anneler anneliğe hapsedilmemeli, eğitilmelidir. Bu, vatani bir vazifedir.

Annelik vazifesi reddedilmeden de kadınlar kamusal yaşantıda yer alabilir.

Muhittin kadın idealinden bahsederken eşlik meselesine, eşlik vazifesine dair pek yorum yapmamaktadır. Sadece İslami boşanmaya ve çok eşliliğe karşı çıkmaktır. Örneğin öykülerinde evliliği kadının en önemli etkinliği olarak nitelememektedir. Muhittin, çocukların vatan için önemli olduğunu ancak çok eşlilikten dünyaya gelen çocukların vatan sevgisine sahip olamayacağını söyler.

Muhittin'in hem Osmanlı hem yeni cumhuriyet döneminde yaşadığı düşünüldüğünde onun görüşlerini anlamlandırmak daha kolay olmaktadır. Bazı dönemlerde batıdan sadece fen alınması gerektiğini savunup Osmanlı ahlakını, toplum yapısını üstün tutarken, bazı dönemlerinde de batıda esen süfrajet feminist akımlarını savunmaktadır. Ancak çoğunlukla kendi özgün mücadelelerini verdiklerini savunmuşlar, Batılı hemcinsleriyle aynı ifadeleri kullanamamışlar (Akagündüz:2018:5), onlar gibi değiliz demişlerdir. Özellikle ortak paydaya vurgu yapmak istediğinde onda Türk milliyetçiliğinin izleri belirgin şekilde görülmektedir.

Kaynakça

Akagündüz, Ü., Nezihe Muhiddin: Mücadele Eden Bir Kadın Örneği, https://www.researchgate.net/publication/331860113_Mucadele_Eden_Bir_Kadin_Ornegi_Nezihe_Muhiddin/link/5e87622ca6fdcca789f0f0b6/download

Atatürk Ansiklopedisi, 9 Temmuz 2022, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nezihe-muhiddin-1889-1958/

Balcı, M., Tuzak, M., Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi, *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi,* 2017, 1, 43-51

Dişbudak, M., 2008, Türk Kadınlar Birliği, Dokuz Eylül Üniversitesi

Erdoğan, T., Türkiye'de Kadın Hareketinin Örgütlenme Sürecinde Nezihe Muhittin'in Rolü, *Türk Yurdu Dergisi*, 2011, sayı 288

Güngördü Erkmen, S., Nezihe Muhiddin ve Mefkuresi, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*,2019,1-15

Kaçar, A., 2020, Kadınlar Halk Fırkasından Türk Kadınlar Birliğine Kadın Hareketi ve Basına Yansıması, (1923-1935), Bursa Uludağ Üniversitesi

Kaya. M., "İdeal, Asri, Züppe Kadın": Erken Cumhuriyet Dönemi Dergilerinde Kadın Algısı, *History Studies*,2019, Sayı 11, 1-26

Metintaş, M., Nezihe Muhittin ve Türk Kadınının Siyasi Haklar Mücadelesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2018 Cilt 1 Sayı 3, 1-25

Muhittin, N., *Bütün Eserleri*, 1-2-3, Kitap Yayınevi, 2006

Zihnioğlu, Y., *Kadınsız İnkılap,* Metis Yayınları, 2003.

Karamanlıca Bir Tabirname Hakkında

Aylin KOÇ GİANNOPOULOS*

Özet

Karamanlıca ya da Karamanlı Türkçesi olarak adlandırılan Yunan harfli Türkçe ile pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler üzerine yapılan analitik bibliyografya çalışmaları bunların daha çok dinî içerikli yayınlar olduğunu göstermektedir. Din dışı eserler daha az olmakla birlikte edebiyat, felsefe, tıp, eğitim ve folklor alanlarıyla ilgili kitaplar ve dergiler de yayımlanmıştır. Bu eserlerden bir tanesi de 1885 tarihli *Rüya Kitabı*'dır. Müellifi S. İgnatiadis'tir. Adından anlaşılacağı üzere çeşitli kaynaklardan derlenmiş rüya yorumlarından oluşan 30 sayfalık bir *tabirname (oniromansi)*'dir. Matbu esere ulaşılamamış, ancak kitabın siyah beyaz fotoğraflarını inceleme imkânı elde edilmiştir. Bugüne kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmayan bu eserden ilk bahseden araştırmacı Evangelia Balta'dır. Balta, *Karamanlidika Additions* (1584-1900) kitabında yayınla ilgili bibliyografik bilgi vererek ön sözünden alıntı yapmıştır.İstanbul'da S. İgnatiadis Matbaası'nda basılan eserin "Prologos" (Ön Söz) bahsinde müellif rüya yorumlama sanatınının bütün milletler tarafından kabul görüp uygulandığını, Mısırlılar, Yunanlar, Asurlular, Keldaniler ve Acemler'in rüya yorumlamayı ilim olarak saydıklarını belirtir. Ayrıca Eski Yunanlar devrinde insanların rüyalarını tabir ettirmek amacıyla Livadya'daki "Trofonios Mağarası"na gittiklerini de ifade eder. Ön Söz bahsinden sonra *Rüya Kitabı* başlığı altında alfabetik sıra ile rüyalar yorumlanır. Sade bir dille yazılmış olan bu eseri, halkın inancını, dünya görüşünü, gelenek-göreneklerini göstermesi bakımından folklorik bir malzeme, Türkçe söz varlığı açısından da önemli bir kaynak olarak görmek mümkündür.Bu bildiride, İgnatiadis'in *Rüya Kitabı* adlı eserinin muhtevası, yapısı, dili ve üslubu hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca metinden çeviri yazı yapılarak seçilmiş tabirler incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise eserden hareketle dil, edebiyat ve kültür çalışmalarında folklorik malzeme içeren bu tür tabirnamelerin tespitinin, neşrinin önemi dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karamanlıca, tabirname, rüya, *Rüya Kitabı*, S. İgnatiadis.

Giriş

Rüya (Ar. *ru'yâ*), Türkçe karşılığıyla "düş" uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin bütününü ifade eder. İnsanlık tarihiyle birlikte var olan "rüya" pek çok ilmî disiplinin araştırma ve inceleme konusu olmuştur. Rüyaların, yaşanmış ve yaşanacak hayata dair birtakım işaretler, gizli anlamlar taşıdığına inanılmıştır. Bu işaretler ve gizli anlamlar zamanla yorumlanarak açıklamaya çalışılmış, buna dair eserler yazılmıştır. Rüyalarda görülen şeylerin neleri sembolize ettiğini açıklayan ilme *tabir*; rüyaları yorumlayanlara *muabbir*, yazılan eserlere de *tabirname* adı verilir.

Tarihi Asurlulara (MÖ 5000) uzanan tabirnameler eski Mısır, Hint ve Yunan medeniyetlerinde de mevcuttur. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da Aristo (Aristotelis), Eflâtun (Platon), Öklid (Evklidis), Batlamyus (Ptolemaios) ve Câlînûs (Galenos) gibi şahsiyetlere ait rüyalardan ve tabirlerden söz eden eserleri kaydeder. Antik rüya tabirciliğinin önemli eseri olan Artemidor'un *Oneirokritikon*'u Arapçaya çevrilince İslam rüya tabirciliği bundan etkilenmişti (Gökyay ve Coşkun, 2010). Artemidor tam adıyla Artemidoros Daldianos, MS 2. yüzyıl ortalarında Efes'te yaşamış annesinin memleketi Daldis (bugünkü Manisa ilinin Salihli ilçesine bağlı Kemer Köyü bölgesindeki antik kent)'ten dolayı Daldianos soyadını almış hem bir rüya derlemecisi hem de bir kâhindir. Yunanistan, İtalya ve Anadolu'yu gezerek rüya tabirlerini derlemiştir. Beş ciltten oluşan eseri, *Oneirokritikon* veya *Oneirokritika (Düşlerin Yorumu)* adıyla bilinir. Bu eserden dönemin batıl inançları, mitleri, dinleri ve sosyal yapısı hakkında ziyadesi ile bilgi edinilebilir (Kavas, 2018), (Kalfas, 2001).

İslam dininde rüya tabirine önem verildiği *Kur'an* ve hadislerde yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. Yusuf'a rüya yorumunun öğretildiği, Hz. İbrahim ile Yakup ve Yusuf'un

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye, kocayl@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0699-6932

gördükleri rüyaları tabir edip ona göre hareket ettikleri belirtilir. Talmud'un son kısmındaki rüyalarla ilgili paragraflar Yahudi kültüründe rüya ve tabirin mühim olduğunu göstermektedir. İncil'de de rüyanın ehemmiyetine işaret edilmiş ve birçok Hristiyan rüya tabircisi yetişmiştir (Gökyay ve Coşkun, 2010).

Bu bildiride, 1885 yılında İstanbul'da basılan *Rüya Kitabı* adlı eser konu edilmiştir. Öncelikle Türkçe tabirnameler hakkında genel bilgi verilmiş ardından İgnatiadis tarafından kaleme alınan *Rüya Kitabı*'nın muhtevası, yapısı, dili ve üslubu üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise rüyada görülen motiflerin tasnifi yapılarak metinden seçilmiş tabirler günümüz Türkçesiyle ele alınmıştır.

1. Türkçe Tabirnameler

Türk kültüründe rüya ve tabir hem İslamiyet'ten önceki hem de İslamiyet'ten sonraki dönemlerde büyük önemi haizdir. *Türeyiş, Oğuz Kağan* ve *Dede Korkut* destanlarında rüya mühim bir unsur olarak yer alır (Tören, 1997), (Gökyay ve Coşkun, 2010). *Kutadgu Bilig*'de "Tüş Yorguçılar Birle Katılmaknı Ayur" (Rüya Tabircileri ile Münasebeti Söyler) başlıklı müstakil bir bölüm bulunmaktadır. Reşit Rahmeti Arat'ın çevirisiyle bu bölümde rüyalar ve rüya tabircileri şöyle ifade edilir: "Bir ilim de rüyâ ilmidir; rüyâ görünce, yoran kimse onu hayra çevirir. İnsan uyuyunca, rüyâ görür; tâbirci yormasını bilirse, dediği derhâl çıkar. Bu rüyâ yoran kimse onu iyiye yorarsa, rüyâ dâimâ iyi çıkar ve insan sevinir. Eğer rüya münâsebetsiz ve çok fena ise, fakirlere sadaka vererek, vücûdu onun şerrinden korumak lâzımdır. Bu rüyâ ilmine bak, merhametli Tanrı kulunun iyiliğini arzuladı ve ona rüyâda alâmetler gösterdi. Rüyâ iyi olursa, onu görünce sevinmeli; fena bir rüyâ görünce de, kalkıp Tanrıya sığınmalıdır." (Arat 1994: 316).

Tabirnameler yapı bakımından genellikle aynı şemaya sahiptir. Buna göre iki bölümden oluşur: Birinci bölümde; İslam'da rüyanın yeri, rüya çeşitleri, tabirin yapılacağı vakitler, şartları, kimlerin rüyalarının daha makbul olacağı gibi ön bilgiler yer alır; bunlar kıssalar ve menkıbelerle desteklenir. İkinci bölümde; rüyalarda görülen şeylerin manaları anlatılır. Tabirnamelerin sonunda genellikle "segirnâme" veya "ihtilâcnâme" gibi bir fal çeşidi sayılabilecek bölümler bulunur. Mecmualarda ve cönklerdeki tabirnamelerde ise doğrudan doğruya rüya tabirine geçilir (Gökyay ve Coşkun, 2010). Arzu Erdoğan Öztürk (1993) *Türkçe Rüya Tabirnameleri ve İbn-i Sirin'den Tercüme Edilen Bir Tabirname* başlıklı yüksek lisans tezinde Süleymaniye ve Nuruosmaniye Kütüphanelerindeki yazma, Beyazıt Devlet Kütüphanesindeki basma (1947-1987 yılları arası) Türkçe tabirnamelerin künyelerini vererek, tanıtımını yapar. Âdem Balaban (2014) da "Türkçe Yazma Tabirnameler" başlıklı makalesinde yazma tabirnameler hakkında ayrıntılı bilgi verir. Türk edebiyatında tabirnamelere özel bir önem verildiği eserlerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bu eserlerden bir tanesi de *Rüya Kitabı*'dır.

2. Rüya Kitabı

Rüya Kitabı (Yani Tekmil Tercümesidir) adlı tabirname Karamanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Müellifi S. İgnatiadis'tir. 1885 yılında İstanbul'da müellifin aynı addaki matbaasında basılmış bu eser, iki sayfalık Ön Söz ile birlikte 30 sayfadır. Kapağında "Türlü punarlardan seçilmiş. Mearif-i Umumiye Nazaret-i Celilesinin ruhsatı ile tab olundu" ibaresinden çeşitli kaynaklardan derlenerek bugünkü adıyla Millî Eğitim Bakanlığı'nın izniyle basıldığı anlaşılmaktadır. Matbu esere ulaşılamamış, ancak kitabın siyah beyaz fotoğraflarını inceleme imkânı elde edilmiştir. Bu eserden ilk bahseden araştırmacı Evangelia Balta'dır. Balta (1987), *Karamanlidika Additions (1584-1900)* adlı analitik bibliyografya çalışmasında eserin künyesini vermiş ve Ön söz'den alıntı yapmıştır.

İgnatiadis "Prologos" başlıklı "Ön söz" bahsinde rüya yorumlama sanatının bütün milletler tarafından kabul görüp uygulandığını, Mısırlılar, Yunanlar, Asurlular, Keldaniler ve Acemlerin rüya yorumlamayı ilim olarak saydıklarını Eski Yunanlar devrinde insanların rüyalarını tabir ettirmek amacıyla Livadya'daki "Trofonios Mağarası"na gittiklerini şu cümlelerle belirtir: "Evayilde olan senelerden,

yani, rüyaların tercümesinin zenaatı malum idi ve bitün miletlerin azim istimali idi. Evvelki Yunanların vaktında, serbes yerler var idi ve ziadesinde "Trofoniou antron" denilen mahalde, orada nizam üzerine giderler idi rüyalarını tercüme itmeye. Mısırlıların ve Assorilerin ve Acemlerin indinde rüya yormayı bir azim ilim gibi bilinir idi ve bunların okumuşları, yahot sayiriları ilim perverler ademler ve ayrıca Haldani denilenler tercübeleri ve ilimleri var idi rüyaları tercübe itmeye." Bu bilgilerden sonra rüyaların doğruluğunu ve gerçekliğini kanıtlamak üzere kısa bir hikâye anlatır: "Şöyle söylenilir ki, Simonidis, boğulmuş ademin tenini deniz kıyısında görmüş ve defn itdi. Rüyasında ölüyü görüp, o ki buna dedi, gemiye binme, bu ki hazırlanır idi gitmesine ve Simonidis bunun tenbihine göre yaptı ve bu helas oldu ve gemideki olanlar kâfesi furtunadan boğuldular." Hikâyedeki Simonidis rüyasında konuşan ölünün sözünü dinlemeyip o gemiye binmiş olsaydı fırtına çıktığında gemideki diğer yolcular gibi boğulmuş olacaktı. Dolayısıyla Simonidis'in kurtulması rüyasında gördüğü o ölünün sözünü dinlemiş olmasına bağlıdır. Ön sözden sonra müellif alfabetik olarak tabirleri sıralar.

2.1. Dili ve üslubu

Eser, sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Halka hitaben kaleme alındığı anlaşılan tabirnamede, diğer Karamanlıca eserlerde olduğu gibi standart bir imla yoktur. Dinî metinlerde ve resmî yazışmalarda tesadüf edilen Arapça, Farsça, Yunanca kelimeler, tamlamalar bu metinde daha azdır. Eserde, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin orijinal imlalarının korunması gibi bir kaygı güdülmediğini, telaffuz edildiği üzere yazıldığını söylemek mümkündür: *ehtibar* (<Ar. *i'tibâr*), *mabkul* (Ar. *makbûl*), *mırad* (<Ar. *murâd*), *mahsum* (<Ar. *ma'sûm*), *izet* (Ar. *ʿizzet*), *irenk* (<Far. *reng*), *azderha* (<Far. *ejderha*), *tendiriz* (<Far. *tendurust*). Aynı durum, metinde geçen birkaç Yunanca ve Latince kelime için de söz konusudur: *vaptiz* (<Yun. *vaftisi*), *familla* (<Lat. *familia*).

Türkçe ekler getirmek suretiyle Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeleştirildiği örnekler de vardır: *rüyalan-* "rüya görmek", *rencidelen-* "üzülmek, incinmek", *teesirlen-* "etkilenmek", *yücelen-* "yükselmek", *layıklıca* "gerektiği gibi", *şavklı* "ışıklı", *şaklı* "yarılmış, parçalanmış", *ittifaksıslık* "uyuşmazlık" gibi.

Bazı Türkçe kelimelerin metindeki yazılışları da Karamanlı ağzının özelliklerini yansıtması bakımından dikkate değerdir: *böyük (<büyük), erğeti (<eğreti ~ iğreti), boğday (< buğday), yöz (< yüz), sağrı (< sarı), güleş- (< güreş-)* gibi. Buna ilave olarak, standart dilde rastlanmayan Türkçe kelimeler de metinde yer almaktadır: *eyicelen-* "artmak, çoğalmak", *kargaşalaş-* "(karşılıklı) kavga etmek", *ansızdan* "ansızın", *darsıklık* "sıkıntı" gibi. Ayrıca, "kadın" anlamındaki Türkçe *dişi* kelimesi ile "karı kocadan her biri, eş" anlamındaki Arapça *ehl* kelimesinin birleşmesinden oluşan *dişehli* örneğini de buraya dâhil edebiliriz.

2.2. Rüyada görülen motiflerin tasnifi ve metinden örnekler

İnsan unvanları ve sıfatları: *Adam, düşman/ düşmanlar, ölü, uzun cabbar âdem (uzun boylu zorba adam), sarı adam.*

Adam güzel gördüğünde, sevinç ve şazlıkdır. Ölü gördüğünde ki sana söyler, umulmadık haberler beyan ider.

(Güzel birini görürsen sevinç ve mutluluktur. Ölü gördüğünde ise beklenmedik haberler alacaksın demektir.)

Düşman yahot düşmanlar evine girdiğini rüyalanırsen, bunlar-ıla dostlaşmanızı beyan eder.

(Rüyanda düşman ya da düşmanlarının evine girdiğini görürsen, bunlarla yakınlaşacağına işarettir.)

Rüyanda eğer görürsen ölü, eyice habarler alacaksın. Eğer ardınca gedersen ergen isen, zengin ve güzel

karı alacaksın, eğer de evli-y-isen azim miras gözetle.

(Rüyanda ölmüş birini görürsen iyi haberler alacaksın. Eğer bunun peşinden gidersen bekârsan güzel bir kadınla evleneceksin; evli isen de büyük bir miras bekle.)

Uzun cabbar ademi, yahot her türlü azderhaya beñzer hayvanat gördüğünde, böyük mırada nail olmasını beyan eder.

(Uzun boylu zorba bir adam veya ejderhaya benzer hayvanlar gördüğünde büyük bir murada nail olman anlamına gelir.)

Sarı adam görürsen, evinde muhabbet, sarı dişehli ise evlenmek beyan ider.

(Sarışın bir erkek görürsen evinde muhabbet, sarışın kadın ise evlenmek demektir.)

Vücut: *Ağız, burun, diş, baş, el* ve *yüz*.

Ağız böyük görürsen, hesapsıs mal biriktireceksin.

(Büyük ağız görürsen hesapsız mal biriktireceksin.)

Burun güzel görürsen, mal ve kuvetdir.

(Güzel burun görürsen, mal ve güçtür.)

Ellerini ve yüzünü biri yıkarsa rüyanda, işlerin alâ ve eyi hitamı olacak.

(Rüyanda biri ellerini ve yüzünü yıkarsa işlerin çok iyi sonuçlanacak.)

Eğer ki görürsen bir tane, yahot çok dişler yokarıkılardan ağrırlar ise, hastalık oğlunadır, yahot yakın hısımına eğer de aşağıdakı dişler ağrırsa, bu ağrı kız evlada olur.

(Üst diş veya dişlerin ağrıdıklarını görürsen yakınlarından biri veya oğlunun hastalanacağına, alt dişlerin ağrıdığını görürsen kızının bir üzüntü yaşayacağına işarettir.)

Rüyalanırsan ki başın böyükdir ve kabarmış ve şişmiş adetden dışarı, izet ve saltanat seni gözetler ve çifcilare mahsulların bolavadılığını ve bahçivanlara meyvalar çokcadır.

(Başını normalden daha büyük, kabarmış ve şişmiş olarak görürsen itibar ve saltanat seni bekler. Çiftçiler için ise mahsüllerin bolluğu ve bahçıvanlar için ise meyvelerin çokluğu anlamındadır.)

Meslekler: *Berber, çamaşırcı karı (çamaşırcı kadın), diş hekimi, ezacı (eczacı), saadci (saatçi)*.

Berber görürsen hayırsız âdem ilen tutuşacaksın.

(Berber görürsen hayırsız bir adamla kavgaya tutuşacaksın.)

Çamaşırcı karı görürsen, sonun eyi olacağına sana müsde olunur.

(Çamaşırcı kadın görürsen, sonunun iyi olacağı sana müjdelenir.)

Diş hekimi rüyalanırsen, dostların ve hismetkârların seni aldadırlar.

(Rüyanda diş doktoru görürsen, dostların ve hizmetkarların seni aldatırlar.)

Ezacı görürsen, bir namussus saraf ilen tutuşacaksın.

(Eczacı görürsen namussuz bir sarraf ile tartışacaksın.)

Saadci görürsen, çalınmış mallar bulunacak.

(Saatçi görürsen, çalınmış malların bulunacak.)

Hayvanlar: *Barbunia (barbunya), gelincik, kısrak, sardella (sardalya), tosbaa (tosbağa, kaplumbağa)*.

Barbunia balığı görürsen, bir zatdan haberler alacaksın ki onu arzularsın görmesini.

(Barbunya balığı görürsen, görmeyi arzu ettiğin bir kişiden haberler alacaksın.)

Gelincik hayvanı görürsen (kediye benzer hayvan) uygunsuz ve fena karıyilen tutuşacaksın.

(Gelincik -kediye benzer bir hayvan- görürsen uygunsuz ve kötü bir kadın ile kavga edeceksin.)

Kısrak genç görürsen, eğer ergen isen müstakil evleneceksin zengin ve güzel ehlial ilen ve dişehli ise de gine öyle olacakdır.

(Genç bir kısrak görürsen, bekârsan özellikle zengin ve güzel bir hanımla evleneceksin. Kadın ise yine öyle olacaktır.)

Sardella eğer yersen ev nizalarıdır.

(Sardalya yersen ev kavgalarıdır.)

Tosbaa eğer görürsen düşman beyan ider, o ki saklanır dost sıfatına.

(Tosbağa görürsen dost sıfatında gizlenen düşman demektir.)

Meyve ve sebzeler: *Üzüm, zeytun (zeytin), incir, enginar, kestane.*

Üzüm yersen, kâr, sevinç ve keflenmek beyandır.

(Üzüm yersen kâr, sevinç ve keyiflenmektir.)

Zeytun ağacının meyvasını görürsen, zengin karıdan miras beyan ider. Eğer zeytun ağacın dalı ise, düşmanın-ıla dost olacaksın.

(Zeytin ağacının meyvesini görürsen, zengin bir kadından miras; eğer zeytin ağacının dalı ise düşmanın ile dost olmak anlamına gelir.)

İncir olmuş vakit yersen, sevinç ve mamırlıkdır. Eğer vakit değil ise, ya kuru ise badıl ve boşdur umutların.

(Olmuş inciri zamanında yersen sevinç ve bayındırlıktır. Eğer zamanı değilse veya kuru (incir) ise umutların batıl ve boştur.)

Enginar yersen, imtizaçsıslıkdır.

(Enginar yersen, uyuşmazlıktır.)

Kestane görürsen, güçlük ve ilişiklik meshulietlarında beyan ider.

(Kestane görürsen, mesuliyetlerinde güçlük ve engeller anlamına gelir.)

Gıdalar: *Et, yumurta, bal, peynir, süd (süt)*.

Et yersen hastalık. Eğer meyva yersen, hoş haberler.

(Et yersen hastalık, meyve yersen iyi haberlerdir.)

Yumurta rüyalanırsan, arzıladığına nail olacaksın beyan ider.

(Rüyanda yumurta görürsen istediğin şeye ulaşacaksın demektir.)

Bal yersen, dostların-ıla hoş günler geçireceksin.

(Bal yersen, dostlarınla güzel günler geçireceksin.)

Peynir yersen, sağlık, kâr ve fayda beyan ider.

(Peynir yersen, sağlık, kâr ve fayda demektir.)

Süd eğer içersen rüyanda bolavadı kâr gelecek sana.

(Rüyanda süt içersen sana çok kâr gelecek.)

Mücevherler ve kıymetli taşlar: *Altun (altın), altun takımları, kehribar, mermer, sikke*.

Altun görürsen, dostunu göreceksin.

(Altın görürsen, dostunu göreceksin.)

Altun takımlarını gördüğünde, darlık, nizalar ile mücadele beyan ider.

(Altın takımlarını görürsen, darlıkla ve çekişmelerle mücadeleye işarettir.)

Kehribar rüyalanırsen, hoş ve mabkul zatlar hatırına getireceksin.

(Rüyanda kehribar görürsen, hoşlandığın ve beğendiğin kişileri hatırlayacaksın.)

Mermer gördiğinde, hısımların-ılan kargaşalacaksın.

(Mermer gördüğünde, akrabalarınla aranıza fitne girecek.)

Sikkeyi her nasıl görürsen, niza ve dil kavgasıdır.

(Madeni parayı rüyanda her ne şekilde görürsen anlaşmazlık ve ağız kavgasıdır.)

Giyim ve süs eşyaları: *Gelinlik, kürk, saat, şal, şapka*.

Gelinlik esbabı eğer kesersen, hayırsıs haberlerdir.

(Gelinlik kesersen, hayırsız haberlerdir.)

Kürk eğer geyersen, ahçe darlıklığı ve ağırlıkdır.

(Rüyanda kürk giyersen, para darlığı ve ağırlıktır.)

Saat, uzakdaki dostunu görceksin.

(Saat, uzaktaki dostunu göreceksin, demektir.)

Şal kırmızı ya beyaz görürsen eyi habarlar ve hafiflikdir. Siah ve sağrı irenk gördüğünde, haz etmedik habarlerdir.

(Beyaz veya kırmızı şal görürsen iyi haberler ve rahatlıktır; siyah ve sarı renk şal gördüğünde hoş olmayan haberlerdir.)

Şapka yeni gördüğünde sevinç ve omulmadık kârdır. Eğer kirli ve yırtık-ısa zarar ve hor bakelmakdır.

(Rüyanda yeni şapka gördüğünde sevinç ve beklenmedik kârdır. Eğer şapka kirli ve yırtıksa zarar ve hor görülmektir.)

Ev eşyaları: *Ayna, çanak, sabun, sepet, şamdan*.

Ayna görürsen rüyanda, dostunun tarafından aldatmak ve hillekârlık beyan ider.

(Rüyanda ayna görürsen, dostun tarafından aldatılmaya ve hilekârlığa işaret eder.)

Çanak rüyalanırsan, eylik gözetle.

(Rüyanda çanak görürsen, bir iyilik bekle.)

Sabun rüyalanırsan, dolaşık işlerin temislenecekler, eyi dostlarının yardımı-y-ılan.

(Rüyanda sabun görürsen, iyi dostlarının yardımıyla karışık işlerin halledilecek.)

Sepet kim görürse rüyasında, hanesi artıp ve çoğalacakdır.

(Her kim rüyasında sepet görürse, hanesi artıp çoğalacaktır.)

Şamdan yanmış gördüğünde, izet ve saltanat ve zenginlare ve fikarelere de zenginlik beyan ider.

(Yanan bir şamdan görürsen, zenginler için izzet ve saltanata; fakirler içinse zenginliğe işaret eder.)

Din: *Cenned (Cennet), melaik (melâik), sadaka, vaptiz (vaftiz), vaia*.

Cenned görürsen, sağlık, evce zenginlik ve mamırlık beyan ider.

(Cennet görürsen, sağlığa, evce zenginliğe ve bayındırlığa işarettir.)

Melaik görürsen sevinçli haberler beyan ider.

(Melekler görürsen sevinçli haberler demektir.)

Sadaka fukaralara verirsen, düşmanlarının hücumuna azim kahrimanlık beyan ider.

(Fakirlere sadaka verirsen düşmanlarının hücumuna büyük kahramanlık göstermeye işaret eder.)

Vaptizde eğer bulunursan rüyanda ziafetde davet gözetle ve orada böyük bir adam ile görüşeceksin ve sana çok memfaati dokanacak. Eğer sen vaptiz olursan yahot başkasını sen vaptiz idersin, ikinize de zian ve keder gelecek.

(Rüyanda bir vaftiz töreninde bulunduğunu görürsen ziyafet daveti bekle. Bu davette sana çok yararı dokunacak büyük bir kişi ile görüşeceksin. Eğer sen vaftiz eder veya bir başkasının vaftiz edildiğini görürsen ikinize de ziyan ve keder gelecek.)

∗Karamanlılar Hristiyanlığın Ortodoks mezhebindendir. Bu dindeki ritüellerden bir tanesi de vaftizdir. Vaftiz, Yunanca βαφτίζω (vaftizo) ~ βαπτίζω (vaptizo) "1. Suya daldırmak, batırmak; 2. İsim vermek" fiilinden bir çeşit arınma ve yeniden doğuş anlamına gelir.

Vaia∗ eğer tutarsan rüyanda, izet, ehtibar ve saltanat beyan ider.

(Rüyanda dal tutarsan izzet, itibar ve saltanat demektir.)

∗Bu tabirdeki *vaia* sözcüğü (<Yunanca çoğul βάγια (vagia), tekil βάγιο (vagio)) palmiye, hurma veya defne ağacının dalları anlamındadır. Yunanca "Κυριακή των Βαΐων" (Kyriaki ton Vaion) Türkçede "Palmiye Pazarı", "Dallar Bayramı" olarak adlandırılan bu yortu, Hz. İsa'nın Paskalya'dan önceki son Pazar yani çarmıha gerilmeden önce Kudüs'e girişidir. Hz. İsa halk tarafından palmiye veya hurma dallarıyla karşılanır. Hristiyan inancında "vaia" adı verilen bu dallar, Hz. İsa'nın Kudüs'e girişini telmihle, zaferin sembolü olarak kabul edilir.

Mekânlar: *Bahçe, boğday (buğday) ambarı, gerdek odası, mahbus, zarphane (darphane)*.

Bahçe ağaçlar-ılan görürsan, çocukların doğması ve evlenmekliği beyan ider.

(Ağaçlı bir bahçe görürsen, evlenmeye ve doğacak çocuklara işarettir.)

Boğday ambarı dolu ise güzel ve zengin ehliyal ergen isen beyan ider. Eğer evli-y-isen mal ve kârdır, karıya da kezalik.

(Rüyada dolu buğday ambarı ergenler için güzel ve zengin kadınla evlenmeye işaret eder. Evli isen mal

ve kârdır, kadınlar için de durum aynıdır.)

Gerdek odası şafklı ve çok türlü mamır takımlar ile donanmış görürsen, mamır ve makbul ahval müsdelerin sana.

(Gerdek odasını aydınlık ve çeşit çeşit takımlar ile donatılmış görürsen, mamur ve makbul hâller sana müjdelenir.)

Mahbus ve zencir-hane gördüğünde, hafiflenmek beyan ider.

(Mahbus ve hapishane gördüğünde, hafiflemek anlamına gelir.)

Zarphane görürsen, parlak ve layıklı baht gözedir seni.

(Darphane görürsen aydınlık ve sana layık bir gelecek seni bekler.)

Tabiat olayları ve unsurları: *Bulud (bulut), deniz, gök ayı, yıldırım, yıldız*.

Bulud eğer görürsen, dolaşıklık ve avaralıkdır.

(Bulut görürsen karışıklık ve başıboşluktur.)

Deniz temiz rüyalanırsan rahat ve bulanmadık mavi renkli, selametli ömür müsdelenir sana, ve meshulietlerinde rast olmaklığını.

(Rüyanda temiz, sakin ve berrak mavi deniz görürsen sağlıklı bir ömür süreceğin ve sorumluluklarının da rast gideceği sana müjdelenir.)

Gök ayı parlak ve şafklı görürsen, çok kâr ve bolavadilikdir. Mahitab-ısa, genç kız için çabuk evlenmeği beyan ider.

(Gök ayı parlak ve aydınlık görürsen çok kâra ve bolluğa; mehtap ise genç kızlar için çabuk evlenmeye işarettir.)

Yıldırım girdüğünde, erğeti hastalık beyan ider.

(Yıldırım gördüğünde, geçici bir hastalığa delalet eder.)

Yıldız parlak ve şafklı görürsen, böyük kârlar beyan ider. Dumanlı ve karanlık ise be-çarelikdir.

(Parlak ve ışıklı yıldız görürsen büyük kârlar anlamına gelir; dumanlı ve karanlık ise çaresizliktir.)

Fiiller: *Ağlamak, pişirmek, rencidelenmek, temel atmak, tokat vurmak*.

Ağlarsa birisi uykusunda, sevince ve şazlıkdır.

(Birisi uykusunda ağlarsa, sevinç ve mutluluktur.)

Pişirirsan her ne ise eyi haberler alacaksın.

(Her ne pişirirsen iyi haberler alacaksın.)

Rencidelenirsen başkasından böyük fayıda almana beyan ider.

(Bir başkası tarafından incitilirsen büyük fayda sağlayacağına işarettir.)

Temel eğer atarsan bir eve, evli-y-isen erkek evlad gözetle, eğer ergen isen beğendiğin ehli alacaksın.

(Bir eve temel attığını görürsen evliysen erkek çocuk bekle, bekârsan hoşlandığın kişiyi alacaksın.)

Tokat eğer başkasına vurursan, ya o sana vurur, muhabetli dostunulan bozuşacaksın.

(Başkasına tokat atarsan ya da o sana tokat atarsa, sevdiğin bir dostunla bozuşacaksın.)

Sonuç

Tarih boyunca birçok ilmî disipline konu olan rüyalar, insanların simgeleştirebilme yetilerinin belirginleştiği bir alan olarak kültürle iç içedir (Çelepi, 2017). Nasıl ki destanlar, masallar, efsaneler milletlerin kültürel belleklerinin bir yansıması olarak görülüyorsa rüyalar ve tabirnameler de bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu çalışmada, İgnatiadis'in *Rüya Kitabı*'nın konusu, dili ve üslubu hakkında bilgi verilmiş, rüyada görülen motifler metinden seçilen örneklerle tasnif edilmiştir. Metnin hacmi hesaba katılarak her bir tasnif, beş örnekle sınırlandırılmıştır. Tabirnameyi, Karamanlıların gelenek göreneklerini, dünya görüşünü, inançlarını anlatması bakımından folklorik bir malzeme, Türkçe söz varlığı açısından da kaynak bir eser olarak görmek mümkündür. Bu eserden hareketle dil, edebiyat ve kültür çalışmalarında hem Karamanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerin hem de bu tür tabirnamelerin tespitinin, neşrinin önemli olduğu muhakkaktır.

Kaynakça

Arat, R. R. (1994). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig II - Çeviri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Balaban, A. (2014). "Türkçe Yazma Tabirnameler." *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi (Journal of Language and Literature Education).* 9. 112-132.

Balta, E. (1987). *Karamanlidika Additions (1584-1900) Biblographie Analytique*. Athènes: Centre D'études D'asie Mineure.

Çelebi, İ. (2008). "Rüya." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 35. 309-310.

Çelepi, M. S. (2017). *Türk Halk Kültüründe Rüya.* Konya: Kömen.

Erdoğan [Öztürk], A. (1993). *Türkçe Rüya Tabirnameleri ve İbn-i Sirin'den Tercüme Edilen Bir Tabirname.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi İstanbul.

Fidan, G. G. (2019). "The British Museum'da Bulunan XVII. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Ta'bir-nâme." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 7 (20). 118-130.

Gökyay, O. Ş. ve Coşkun, V. S. (2010). "Tâbirnâme." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39. 331-333.

İgnatiadis, S. (1885). *Rüya Kitabı.* İstanbul: İgnatiadis Matbaası.

Kâhya, H. (2008). "Karamanlıca Bir Esere Göre Karamanlıcada Arapça ve Farsça Kelimeler." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* 3 (3). Spring. 480-501. doi: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.349

Kalfas, V. (2001). "Diagnosi kai Prognosi: O Artemidoros kai İ Arhaia Erminevtiki ton Oneiron" (Diagnosis and Forecast: Artemidoros and the Ancient Oneirocritic Method." *Arhaiologia & Tehnes*. 78. 23-30.

Kavas, İ. (2018). "Antik Akdeniz'de Bir Rüya Tabirleri Derlemecisi Artemidorus Daldianus (Kemerli) ve Eseri *Oneirokritikon*." B. Koçakoğlu, B. Karslı, D. Sustam, Z. Sula, H. İ. Yücel, A. Demir (Ed.). *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya* içinde (ss. 590-597). Antalya: Antalya Büyükşehir Belediyesi.

Tören, H. (1997). "Ta'bîr-nâme." *Türkiyat Mecmuası.* XX. 415-452.

Turan, F. (1998). "Eski Bir Türkçe Tabirnâmede *Ebced* Hesabı." *Bir*. 9-10. 671-684

Fuzûlî'nin "Leylâ ve Mecnûn" Eserinde Harp Araç-Gereçleri (Kavram ve Kültür İlişkisi)

Aynur MAHMUD*

Özet

Dil, kültürün tezahürlerinden biridir. İnsanların yaşamlarının her alanı dile yansıdığı gibi kültürleri de dil aracılığıyla ifade edilir ve yaşanır. Dil ve kültürün bu etkileşimi ve karşılıklı bağımlılığı onların birliğini oluşturur. Dil ve kültürün bu etkileşimi, kelimelerin farklı kültürel çağrışımlarını yaratır. Dilde savaş araçlarını ifade eden kelimeler hem anlamsal hem de sembolik olarak farklı kültürel çağrışımlara sahip olabilir. Muhammed Fuzûlî'nin "Leyla ve Mecnun" adlı eserinde savaş araçlarını ifade eden kelimelerin farklı kültürel çağrışımları vardır. Divan edebiyatı, dönemin sosyal hayatını ve maddi kültürünü gerçekçi bir şekilde yansıtması bakımından tarihi bir kaynak olarak görülmemektedir. Ancak Divan edebiyatında halkın sosyal hayatı ve maddi kültürü ile ilgili konular da oldukça fazladır. Fuzûlî'nin eserleri, ilahi aşkı ifade etmenin yanı sıra gerçek hayattan sahneleri de betimler. Özellikle şairin "Leylâ ve Mecnûn" mesnevisinde doğum, ölüm, düğün vb. törenlerin açıklaması, XVI. Yüzyılın yaşamı hakkında ilginç bilgiler verir. Ayrıca, bu olaylarla bağlantılı olarak kullanılan sözler, kavramlar ve ifadeler halkın dilinin ve kültürünün belirli yönlerini açıklar. Fuzûlî'nin "Leylâ ve Mecnûn" eserindeki savaş sahneleri ve savaş araç ve gereçleri şairin amacına hizmet etse de belli noktalarda bu dizeler aracılığıyla dönemin tarihsel gerçekliğini görmek mümkündür. Fuzûlî'nin dilinde savaş araçları ve savaş terimleri daha çok metafor olarak kullanılmaktadır. Nevfel'in Leylâ'yı Mecnûn için bir savaşçı olarak alma ve mesneviye savaş sahneleri yerleştirme isteği, çeşitli dövüş aletlerinin adlarını kullanarak gözlemlenir. Bunlar arasında delici silahlar- kılıçlar, savunma silahları- zırh, kalkanlar vb. savaş araçları, savaş stratejisi ve taktikleri ile ilgili kavramlar, savaşan ordunun safları vb. görüntülenir. Makalede Fuzûlî'nin "Leylâ ve Mecnûn" mesnevisindeki harp araç ve gereçleri kavram ve kültür ilişkisi bağlamında farklı kültürel çağrışımları ele alınarak incelenecektir. Savaş aletlerini adlandıran kelimelerin kavramsal ve kültürel anlamları Türk dillerindeki çeşitli yazılı eserlerde adı geçen harp araç ve gereçleri ile karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, dil, kültür, çağrışım, savaş, harp araç ve gereçleri, Fuzûlî, divan edebiyatı

Giriş

Türk xalqlarının tarixində hər sənəti mühüm yer tutur. Hərbi təşkilatlanmaq, döyüş sənətini yüksək səviyyədə sahib olmaq təkcə böyük dövlət quruculuğunda deyil, türk xalqlarının söz sənətində də öz təsirini göstərmişdir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatda bir sıra hər alətləri və hərb ilə əlaqədar sözlər həm özünün həqiqi mənasında işlənmiş, həm də həmin sözlər məna genişlənməsi, məna dəyişməsi yolu ilə fərqli mənaya malik olmuşdur.

Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində hərb sənəti ilə bağlı bir çox məvhum istifadə edilmişdir. Şair həm döyüş səhnələrinin təsvirində, həm də bədii ifadə vasitəsi olaraq hərb ilə əlaqədar sözləri istifadə etmiş, məcaz yaratmışdır. "Leyli və Məcnun" məsnəvisində döyüş səhnələrinin təsvir edildiyi bölümlər əsasən Növhəlin ordusunun Leylini almaq üçün döyüşdüyü səhnələ olan hissələrdir, eləcə də Osmanlı padişahı Sultan Süleymanın mədhi olan bölümdə də sultanın və ordusunun müzəffərliyinin təsvirində hərb ilə əlaqədar sözlər istifadə edilmişdir:

"Bu, bir təriq ilə kəsri-nəfsdir və müqəddimeyi-mədhi-padişahi-əsrdir", "Bu, Növhəlin Leyli həşəmtlə rəzm etdigidir və rəzmdə qalib olmayib sülhə əzm etdigidir", "Bu, Növfəlin ikinci növbət rəzm edib qalib olduğudur və fayi-əhdə kazib olduğudur".

Hərbi leksika müxtəlif hərbi anlayışları əks etdirən, ümumi və xüsusi ünsiyyətdə istifadə olunan leksik vasitələr sistemidir. Hərbi leksika dilin ümumişlək leksikası ilə ortaq sözlərə malik olur. Çünki hərb

* Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Nesimi Dilbilim Enstitüsü, aynuramahmud@gmail.com

həyatının, müxtəlif müharibələrin xalqın gündəlik həyatına təsiri nəticəsində hərblə bağlı sözlərin hərbi terminologiyadan xalqın gündəlik danışıq dilində, eləcə də bədii və elmi dildə yer almasına şərait yaratmışdır. Məsələn, qalxanabənzər vəzi anatomik termin, qalxancıq zooloji termin kimi istifadə edilir. Bununla belə, hərbi terminologiyada termin yaratmada ümumişlək sözlərin məna daralması yolu ilə yaranan terminlərin də olduğunu qeyd etməliyik.

Müasir dilçilikdə dilin funksional aspektinə marağın artdığı görülür. Hərbi leksika və frazeoloji vahidlərin funksional xassələrinin öyrənilməsi göstərir ki, müşahidə edilən dil və mədəniyyət obyektləri, bir qayda olaraq, ifadə funksiyasını yerinə yetirir.

Hərb sənəti ilə əlaqədar istifadə edilən sözləri müxtəlif aspektlərdən qruplaşdırmaq olar. Əsasən döyüş alətlərinin funksiyası əsas alınaraq təsnifat aparılır. Məsələn, uzaq döyüş alətləri, yaxın döyüş alətləri, kəsici alətlər, deşici alətlər, odlu silahlar, uzaqdan atılan alətlər və s. Lakin biz konkret bir əsərdə döyüş alətləri barədə danışırıqsa, burada hər sənəti ilə əlaqədar müxtəlif sözlərə də rastlayırıq və onları da müəyyən dərəcədə diqqətdən kənarda qoymamalıyıq. Beləliklə, düşünürük ki, Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində hərb sənəti ilə bağlı sözləri, hərbi terminologiyanı bu şəkildə qruplaşdıra bilərik: müdafiə döyüş alətləri, hərbi fəaliyyətlə əlaqədar şəxslər və təşkilatlanma, hərbi tikililər, hərbi simvollar və atributlar. Məqalədə döyüş alətlərinin adlarının izahı üçün "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" nə müraciət edəcəyik.

1. Qılınc

Qılınc is. 1. Xəncərdən böyük, əyri və ya düz, bir ağızlı kəsici silah (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 134).

Leyli əli ignədəndir əfgar,

Məcnuna qılıclar eyləməz kar (Füzuli, 110).

Füzuli bu beytində iynə ilə qılınc arasında bir təzad yaradıb. Leylinin əli iynədən yaralı olduğu halda, Məcnuna qılınc təsir etmir. Həmçinin burada şair Məcnunu eşqinin və qəminin Leylinin eşqindən və qəmindən daha artıq olduğunu ifadə etmək üçün mübaliğəyə müraciət edib. İynə və qılıncın həcmcə və təsir baxımından müqayisəsi fonunda Məcnuna qılıncın belə təsir etmədiyi deyilir.

Laf ilə qılıncdan urmağıl dəm

Kim, var qılıncımız bizim həm! (Füzuli, 118)

Bu beytdə şair qılıncı bir başa mənasında işlətsə də, Leylinin ailəsinin qılıncının var olmasını yox, onların döyüşə hazır olduqlarını təsdiqləmək, döyüşdən qorxmadıqlarını demək istəyib.

Bir sübh ki, qıldı xosrovi-Rum

Şam əhlünə Hind fəthini şum;

Səyyarədən aldı mehr meydan,

Çaldı qılıncın, götürdü qalxan,

Gün xəncəri oldu aşikarə,

Gərdun zirehini etdi parə (Füzuli, 119).

Füzuli bu misralarda döyüşlə bağlı bir neçə məvhum işlətsə də, söhbət səhərin açılmağından, günəşin doğmağından gedir. Döyüş günü təbiət belə döyüşə hazır vəziyyətdə təsvir edilir. Ağ, işıqlı təsəvvür edilən Rum xosrovu qara, tünd olan Hindin fəthinə çıxdı, gündüz gecəni fəth etdi. Günəşin doğmağı qılıncını siyirib, qalxanını götürərək meydana girən igidə bənzədilir.

Bu parçada diqqətimizi çəkən bir məqam da qılınc çalmaq ifadəsi ilə bağlıdır.n

Şair bu misralarda qılınc və xəncəri yanaşı, eyni mənada işlədərək onlar arasında bir fərq qoymayıb.

2. Xəncər

Xəncər is. [fars.] Ucu sivri, iki tərəfi iti soyuq silah (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, 446).

Kəsici silah olaraq xəncər klassik ədəbiyyatda məcaz olaraq çox istifadə edilib.

Səbzə kimi, olsa gər müyəssər,

Öz ləşkərinə urardı xəncər (Füzuli, 120).

Füzuli bu beytində təbiət hadisəsini döyüş səhnəsi ilə müqayisədə verib. Bir ot necə ki öz toxumunu yarıb, öz ləşkərinə xəncər çəkərək həyatı qazanırsa, Məcnun da öz ordusuna xəncər çəkərək Leyliyə çatmağa çalışır.

3. Şəmşir

Şəmşir is. [fars.] Qılınc (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, 209).

Eylərdi zəbani-tə'ni-şəmşir

Əhvali-ədəm vücudə təqrir (Füzuli, 119).

Və ya,

Şəmşiri-mübarizi-fəsanə

Bu rəzmdə böylə batdı qanə (Füzuli, 113).

Ümumiyyətlə, Füzuli əsərlərində türk, fars və ərəbcə kəlmələrin sinonimliyindən çox istifadə edir. Bu beytdə də şair qılıncın farsca adından eyni şəkildə istifadə edir.

Vər olsa bu xeyr işdə təxir,

Ha, tə'ni-sinanü zərbi-şəmşir! (Füzuli, 117)

Və ya,

Gər qətlimə dust çəksə şəmşir,

Yox məndə rizadan özgə tədbir (Füzuli, 121).

Füzuli şəmşir sözünü birbaşa, ilkin mənasında işlədir. Məcaz olaraq eyni mənada tiğ sözünün imkanları şairin diqqətini daha çox çəkir.

4. Tiğ

Tiğ is. [fars.] 1. klas. Qılınc (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, 339).

Rəzm oldu bəla yağışlı bir miğ,

Rə'dü bərqi tüfəng ilə tiğ (Füzuli, 119).

Füzuli bu beytində də qılınc sözünə sinonim olaraq tiğ istifadə edib. Bu beytdə tiğ birbaşa mənasında işlədilsə də, şair tiğin çox vaxt məcaz olaraq işlədir. Qılınc, şəmşir, xəncər sözləri ilə müqayisə etdikdə, tiğ şairin bu kimi bənzətmələrində daha çox istifadə edilən sözdür.

Tiğilə məsaf müşkili həll,

Mə'rufi-zəmanə, adı: Növfəl (Füzuli, 113).

Şair tiği birbaşa mənasında bir çox beytində işlədir, amma məcaz kimi tiğ sözünü işlətdikdə də onun ilkin mənasından uzaqlaşmayaraq, tiğin kəsiciliyi, itiliyi əsas bənzətmə amili olur.

Tiğində bulub nizam əyyam,

Tə'limi-şücaət aldı Bəhram (Füzuli, 26).

Bu beytdə qılıncın hökmüylə dövrdə nizam-intizam yaradıldığı ön plana çəkilir.

Gər qərbə çalarsa tiği-bürran,

Gərdunə yetər şəfəq kimi qan (Füzuli, 36).

Və yaxud,

Suzi-dil ilə tökülsə yaşım,

Tiği-qəm ilə kəsilsə başım,

Candan çıxarıb həvayi-eşqi,

Tərk eyləməzəm bəlayi-eşqi (Füzuli, 64).

5. Qalxan

Qalxan is. köhn. Qədim müharibələrdə qılınc və s. zərbəsindən qorunmaq üçün əldə tutulan və ya düzbucaq şəkilli sipər (ağacdan, metaldan, dəridən qayrılardı) (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 22).

Yuxarıda qılıncdan danışarkən Füzulinin qalxanı günəşlə müqayisəsi məsələsinə toxunmuşduq.

Göstərdi güzar gürzü peykan,

Qalxanda zireh, zirehdə qalxan (Füzuli, 119).

Bu beytdə Füzuli ləffü nəşr sənətindən istifadə edib. Döyüşdə gürz və oxlara keçidlə qalxan və zirehin rolu ön plana keçir, qalxan gürzdən, zireh isə oxdan qoruyur.

Füzuli "Bəngü Badə" əsərində Bənglə Badənin döyüş səhnəsində Badənin meydana girməsini şərabın üzrəindəki hübabı, qabarcığı qalxanla müqayisədə verir.

Girdi meydana, eylədi cövlan,

Üzə çəkdi hübabdan qalxan (Füzuli, 258).

6. Nizə

Nizə is. [fars.] köhn. Uzun ağaca keçirilmiş ucu şiş, deşici qədim silah; cida, mizraq (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 497).

Olsan nigərani-qəddü qamət,

Qıl nizeyi-xunfəşanə rəğbət! (Füzuli, 75)

Bu beytdə şair can alan, qan tökən sevgilinin qamətini nizə ilə müqayisə edir.

7. Kaman

Kaman is. [fars.] 2. Oxatan yay (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, 634).

Əbruyi-xəm isə gər muradın,

Süst etmə kəmanə e'tiqadın! (Füzuli, 75)

Sevgilinin eşqindən əyilmiş qamət klassik ədəbiyyatda kamana bənzədilib. Bu ənənəvi bənzətmədən Füzuli də əsərlərində çox istifadə edib.

8. Gürz

Gürz is. 1.Müxtəlif işlərdə işlədilən çox ağır, iri çəkic. 2. Qədimdə: başı dəmir və ya daşdan olan toppuz; silah kimi işlədilən, baş tərəfi enli, ağır dəyənək (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, 315).

Gürz ilə olurdu xürd hər su,

Cövşənlərü üstüxani-pəhlu.

Rəzm oldu bəla yağışlı bir miğ,

Rə'dü bərqi tüfəng ilə tiğ.

Göstərdi güzar gürzü peykan,

Qalxanda zireh, zirehdə qalxan (Füzuli, 119).

9. Peykan

Peykan is. [fars.] Əsl mənası "oxun ucundakı sivri dəmir" olub, klassik ədəbiyyatda "kirpik, (gözəlin kirpiyi)" mənasında işlənmişdir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 589).

Göstərdi güzar gürzü peykan,

Qalxanda zireh, zirehdə qalxan (Füzuli, 119).

Bu beytdə peykan özünün birbaşa mənasında işlədilib. Eləcə də aşağıdakı beytdə gördüyümüz kimi, döyüş səhnəsinin təsvirində şair peykanı əsas mənasında işlədir, eyni zamanda bənzətmə yaradaraq zirehə saplanan oxu, peykanı gül şaxələrindəki qönçə ilə müqayisə edir.

Peykan zireh içrə oldu peyvənd,

Gül şaxələrində qönçəmanənd (Füzuli, 123).

10. Tüfəg

Tüfəng is. Uzun, ya qısa lüləli, əllə tutulub atılan odlu silah (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, 383).

Rəzm oldu bəla yağışlı bir miğ,

Rə'dü bərqi tüfəng ilə tiğ (Füzuli, 119).

Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərini 1534-cü ildə tamamladığı məlumdur. Bu dövrdə tüfəngin istifadə edilib-edilmədiyi ilə əlaqədar şübhələrimiz özünü doğrultdu. Belə məlum oldu ki, Füzulinin yaşadığı dövrdə tüfəng bizim bugünkü şəklində qəbul etdiyimiz, əldə tutulub odlanan silah deyil, topun kiçik formasıdır, uzaqdan odlanan silah növüdür. "XV. yüzyıl ortasından itibaren tüfek oldukça yaygın olarak Osmanlı ordusunda kullanılıyordu. Kullanılması, korunması ve imali devletin kontrolü altında idi" (Çoruhlu, 7). Bu dövrdə istifadə edilən tüfəngin topdan bir fərqi onun ölçüsündə idi. "Elimizde mevcut olan en erken tüfekler, oldukça ağır ve birkaç kişi tarafından taşınır, metrislerde, ya da kale mazgallarına dayandırılarak kullanılır, uzaktan bir fitil aracılığı ile ateşlenir, ağızdan doldurulur, taş gülle atar. Adeta küçük çaplı bir top gibidir. Bu da bize tüfeklerin ilk ortaya çıktığından bu günkü biçiminde olmadıklarını yani piyade veya süvarinin taşıyabileceği cinsten olmadığını göstermektedir" (Çoruhlu, 6).

Azərbaycanda xalq arasında bugün də yanaşı işlədilən top-tüfəng söz birləşməsinin boş yerdən yaranmadığını görürük. Dilimzidə "top-tüfəngə tutmaq" ifadəsi məcazi mənası ilə birinə söz hücumu

etmək mənasındadır.

Nəticə olaraq deməliyik ki, Füzuli "Leyli və Məcnun" məsnəvisində həm döyüş səhnələrinin təsvirində, həm də məcaz məqamında hərb alətlərinin adlarından istifadə etmişdir. Şairin hərb alətlərinin işlənmə tezliyi və istifadə məqamı onun yaşadığı coğrafiya, klassik ədəbiyyatın ənənələri və mənsub olduğu mədəniyyətin çərçivəsində mümkün olmuşdur.

Qaynaqlar

Agayev, Y. (2015). Yusuf Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig"inde Harp sanatı. İrs-Edebiyat. 2(14), Yaz

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 744 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 792 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cilddə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 672 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cilddə. IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 712 s.

Çoruhlu, Tülin. Osmanlı tüfek, tabanca ve techizatları (askeri müzeden örneklerle). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993

Derdiyok, İ. Ç. (2021). Fuzuli'nin Leyla vü Mecnun mesnevisindeki Kanuni methiyesi // Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt: 30 No: 3 Sayfa: 275-282

Duman, A. (2021). Klâsik Türk Şiirinde Kılıç (15-16. Yüzyıl Divanlarına Göre) // International Journal of Filologiya (IJOF). Yıl: 4, Sayı: 6

Əhmədov, S.Ə. (2017). Azərbaycan silahları IX-XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı, 537 s.

Əliyev, N.A. (2016). Azərbaycanın hərb tarixi. 1-ci hissə (Azərbaycanda qədim dövrdə hərbi tarixi hadisələr). Bakı, 144 s.

Əsgər, Ə. və Qıpçaq, M. (1996). Türk savaş sənəti. Bakı: Yazıçı, 176 s.

Füzuli, Məhəmməd. Əsərləri. Altı cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.

Göksu, Erkan (2008). Türk Kültüründe Silah. İstanbul: Ötüken Neşriyat

Koşik, H. Sercan (2021). Divan Şiirinde Farklı Türleriyle Yer Alan Bir Savaş Aleti: Kılıç. Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 8(80), 11-38.

Maslova, V.A., Pimenova, M.V. (2016). Kody lingvokul'tury: ucheb. Posobie [The codes of linguoculture: textbook]. Moscow: FLINTA

Onay, Ahmet Talat (1993). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı. Haz. Cemâl Kurnaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sağlam, Ayşe (2016). "Savaşı Taşlıcalı Yahya'nın Şiirlerinden Okumak". Sava ve Edebiyat Sempozyum Bildirileri, (Çevrimiçi).

https://tde.sakarya.edu.tr/sites/tde.sakarya.edu.tr/file/savas_ve_edebiyat_1.cilt_e_kitap_sempozyum_bildiriler_kitabi__.pdf [Erişim Tarihi: 09.10.2022]

Süleymanov, M.S. (2016). Azərbaycanın qədim və orta əsrlər hərb tarixi. Bakı: Elm və Təhsil,

Baishint Khar Runik Yazıtı ve Damgaları

Azzaya BADAM[*]

Özet

Moğolistan'ın güney bölgesinde bulunan runik yazıtlar, coğrafi özelliğine dayanılarak *govi* 'çöl' bölgesindeki yazıtlar olarak da adlandırılmaktadır. Söz konusu bölge, Moğolistan'ın Govisümber, Dornogovi, Dundgovi ve Ömnögovi aymaklarının topraklarını kapsamaktadır. Bu bölgeden her geçen gün yeni yazıtların keşfedilmesi, son yıllarda runik yazıt araştırmalarının artmasını sağlamıştır. 2014 yılından bu yana bölgedeki runik yazıtlar üzerine sürekli araştırmalar yapılmakta ve bunlardan bazılarının sonucu da yayımlanmış bulunmaktadır. Govi bölgesinden bugüne kadar 19 runik yazıt bulunmuştur. Bunlardan on biri Dundgovi aymak bölgesinde bulunup kaydedilmiştir. Bunlar arasında, yalnızca Del Dağı'ndan 8 yazıt keşfedilmesi, belirli bir dağın veya alanın ayrıntılı bir şekilde araştırılmasının önemli sonuçlar verebileceğini göstermektedir. Ayrıca bölgede bulunan runik anıtların çoğu, yani 15 anıt, kaya üzerine; diğer 4 anıt ise bronz mühür, insan figürlü taş, taşlar ve kurban tableti üzerine yazılmıştır. Böylece kaya yazıtlarının ağırlıklı olmaları ileride bölgede saha araştırmalarının daha da yoğunlaştırılması gerektiğini göstermektedir. Çalışmamızda Ömnögovi aymağına bağlı Hanbogd sumu bölgesinde, Bayşint Har adında bir dağın tepe kısmında bulunan runik yazıtı ve ilgili damgaları ele alınacaktır. Çalışmamızın temel amacı, Ömnögovi aymağının topraklarında Bayşintın Har yazıtının daha önce yapılmış araştırmaları arasındaki farkları ortaya koymak ve kendi görüşümüzü aktarmaktır. Ayrıca araştırmamızda, yazıtla ilgili yaklaşık 40 damganın şekli ve boyutu, runik yazıtının damga ile bağlantısı, yazıtın hangi kabile ile ilgili olabileceği ve yazıtın yapılış amacı incelenecektir. Gelecekte yazıt ile yakınlarında tasvir edilen damga arasındaki ilişkinin netleştirilmesinin, tarihin belirli bir döneminde yaşananların gerçek bir resmini oluşturma fırsatı sunacağına inanılmaktadır. Ayrıca çalışmamızda tarihi ve arkeolojik eserlerinin içinde olan ilişki ve tesirleri arasında incelenmesinin önemi ve muhtelif alanlarda çalışan araştırmacılar arasında ekip çalışmasının önemi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Runik yazıtı, Bayşint Har, damga, Moğolistan.

Giriş

Tablo 1.

Ömnögovi aymaktaki runik yazıtları (Bulunuş tarihine göre)	
1948	Sevrey Yazıtı
1982	Dalan Uul Yazıtı
2012	İh Ölziyt Dağ Yazıtı
	Zaraa Tolgoy yazıtı
2017	Urtyn Gol Yazıtı
	Bayşint Har Yazıtı

Moğolistan ve Govi bölgesinin en güney kesiminde yer alan Ömnögovi aymağının toprakları düzinelerce tarihî, arkeolojik ve paleontolojik anıtlarıyla ünlüdür. Aymağa bağlı olan beş sumunun topraklarındaki altı yerde bulunan toplam altı runik yazıtı vardır. Örneğin Manlay sumunun topraklarında İh Ölziyt dağ yazıtı (2012), Nomgon sumunun topraklarında Dalan Uul yazıtı, (1982), Urtın Gol yazıtı (2017), Sevrey sumunun topraklarında Sevrey yazıtı (1948), Hanbogd sumunun topraklarında Bayşint Har yazıtı (2017), Hanhongor sumunun topraklarında Hotgor vadisindeki Höndiyn Zaraa Tolgoy yazıtı (2012) keşfedilmiştir. Bunlardan ilki, 1948 yılındaki Sevrey yazıtıdır. Son

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Bilimler Fakültesi, Asya Araştırmaları Bölümü, Türkoloji ABD, azzaya@num.edu.mn; azzayab2000@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6278-6251

bulunanlar ise 2017 yılında Bayşintın Har Dağı yazıtı ve Urtyn Gol yazıtıdır. Ancak ikinci yazıt Dalan Uul yazıtının bulunmasından 30 yıl sonra, 2012'de İh Ölziyt Dağ yazıtı ve Hotgor vadisindeki Zaraa Tolgoy yazıtlarının bulunması, araştırmaların bir süreliğine durduğunu göstermektedir.

1. Bayşint Har Yazıtı

Hanbogd sum topraklarında, Bayshint Khar denilen zirvesiyle yanardağın taşları gibi pürüzsüz siyah kayalara sahip bu dağ, kaya resimleri ve damgalar açısından zengindir. Dağın tepesindeki '*ovoo*'nun batısında, kahverengi ve düz bir taş üzerinde iki satırlık runik bir yazıt bulunmaktadır.

Bayşint Har yazıtları ilk olarak 2017 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi, Arkeoloji Enstitüsü'nde araştırmacı olan Dr. Ch. Amartuvshin liderliğindeki saha araştırma ekibi tarafından keşfedilmiştir; ancak bu araştırmanın sonuç raporu yayınlanmamıştır. Araştırmacılar 2019 yılında yayımladıkları çalışmalarında bu yazıtı,

"*Энэ уулын оройд байх байгууламжийн баруун талд 10 гаруй м зайд, 1.2 × 0.7 м хэмжээтэй хадан дээр 2 мөр, 11 зурлага бүхий руни бичээс байна.*

'Dağın tepesindeki tesisin batısına 10 metre uzaklığında 1.2 × 0.7 metrelik boyutunda kaya üzerinde iki satırlık, 11 karakterden oluşan bir runik yazıt bulunur.' " (Амартүвшин Ч. et al., 2019, p. 182) olarak tanımlamış, böylece yazıt hakkındaki ilk haberi duyurmuşlardır.

Bu çalışmada ayrıca ilgili yazıtın Japonyalı Türkolog T. Osawa tarafından yapılmış okunuşu ve tercümesi de bulumaktadır. Buna göre birinci satır, *Blmšapa* ~ ablamïš a apa ~ Тэр ан хийсэн гэв үү (гэнэ?) ah! Apa (апа) 'O avlamış mıdır? (dedi?) ah! Apa'; ikinci satır ise *btdma* ~ bitidim a ~ Би бичлээ (энэ бичгийг), ah! 'Ben yazdım (bu yazıyı), ah!' (Амартүвшин Ч. et al., 2019, p. 182) biçimindedir.

Prof. Dr. Battulga Tsend, yazıtın birinci satırını >m}tb ~ b t d m : ~ bitidim a ~ Бичив би; ikinci satırını ise aP\mlv ~ *B L m š p a ~ balamaš (balamïš) apa ~ Баламаш (Баламиш) Ana (Balamaš (Balamiš) Apa, I wrote)* olarak okuyup yayımlamıştır (2020, p. 265; Баттулга Ц., 2022, pp. 96–99).

2020 yılında Japonyalı bilim insanı T. Osawa, Moğol bilim insanları G. Lkhundev, O. Batzorig ve B. Batdalai, ortaklaşa yayımladıkları makalelerinde 2018 yılı araştırma sonuçlarına dayanarak yeni okuma önerilerini de sunmuşlardır: "*Blmša:pa ~ avlamïš a! Apa! ~ It is said that he hunted, ah! Apa!; btdm:a ~ bitidim a! ~ I inscribed (this inscription), ah!"* (T.Osawa et al., 2020, p. 99)

Söz konusu yazıt, bizim araştırma ekimiz tarafından da 5-6.7.2020'de ziyaret edilmiştir. Yazıtın birinci satır uzunluğu 24-30 cm, karakter yüksekliği 9-10 cm, ikinci satır uzunluğu 40 cm, karakter yüksekliği 8-13 cm, satır aralığı 3-5 cm'dir. Yazıt yere gömülü hâlde olan kahverengi kayanın 137 cm × 93 cm boyutundaki üst yüzeyinde yer almaktadır. Yazıtın bulunduğu kayanın etrafında yaklaşık 40 damga da bulunmaktadır.

Araştırmacılar, yazıtın iki satırını farklı şekilde numaralandırmışlardır. Kanaatimizce yazıtı içeriğine göre aşağıdan yukarıya doğru numaralandırmak uygun görünmektedir. Çünkü Kültigin gibi bazı klasik anıtların yazılışına yatık olarak bakılırsa, satırlar aşağıdan yukarıya doğru numaralandırılmıştır. Ayrıca Moğolistan küçük runik yazıtları içinde aşağıdan yukarıya doğru yazılan Tavit Yazıtı ve Baga Khairkhan I. Yazıtı gibi yazıtlardan da bahsedilebilir.

Önceki araştırmacıların yazı karakterleri açısından hem fikir olduğu, ancak çeviride küçük farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Fark, "aP\mlv Balamaš (Balamïš) Apa" ibaresinde yoğunlaşmaktadır. Tsend, bu ibareyi insan ismi olarak değerlendirmişse de Osawa, *Blmša:pa ~ avlamïš a! Apa! ~ It is said that he hunted, ah! Apa!* şeklinde okumuştur.

Moğolistan küçük runik yazıtlarında belirsiz geçmiş zaman eki genellikle Sm-(-*mis*) şeklinde

geçmektedir. Örneğin, Küliçur Anıtında, (W1) SmRB bir-mis (*ver-*), (W2) SmRutGJ yügtür-mis (*topla-*), (E11) SmR er-mis (*er-*), (W2) Smlov bol-mis (*ol-*); Moyunçur (Şine Us) Anıtında, (W9) SmlK kal-mis (*kal-*), (N2; 4) Smrlo olur-mis (*otur-, yaşa-, tahta otur-*), (N2) Smrv bar-mis (*var-, geç-, uğra-, git-*). Fakat \m- (-mïš) yazılışına Moyunçur Anıtında (W9) \mlTK katïl-mïš (*katıl-*) gibi bir iki defa rastlanmaktadır. Yani bu şekli hiç yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla Osawa'nın önerdiği gibi belirsiz geçmiş zaman eki olan –lv *avla-* biçimini, fiil kökü olarak okuma ihtimalinin zayıf olduğu düşüncesindeyiz.

Görsel 1. Bayşint Har Yazıtı

Moğolistan'daki küçük runik anıtlarda 'aP Apa' kelimesi sekiz kez (Баттулга Ц., 2022, p. 125); çoğunlukla da bir kişi adından sonra unvan niteliğinde geçmektedir. Örneğin, Apgïl ~ l n g p a ~ älänäg apa ~ Eleneg (Ilinig) Apa (Altın Kaya III. Yazıtı); aPqb ~ bkpa ~ bäk apa ~ Bäk Apa (Bugat Yazıtı, Övörkhangai Yazıtı); PIK ~ QYp ~ Qay Apa ~ Kaya Apa (Shiveet Khairkhan III. Yazıtı); mPnF ~ TNpm ~ Tan Apam ~ Tan Apam (Raşaan Had Yazıtı) ve benzeri örneklerden söz edilebilir. Ayrıca Osawa'nın araştırmasında bahsedilen örneğe göre (Osawa et al., 2020, p. 99), Yenisey gibi diğer runik anıtlarda da durum aynıdır. Bu nedenle, 'aP\mlv balamaš (balamïš)' bir insan adı olma olasılığı yüksektir.

2. Damga

Tsend, yazıtla ilgili damga ve diğer birçok damganın açıklaması ile ilgili olarak,

"*Байшинт Хар" хэмээх энэ газарт ч овог аймгийн удирдагчдын чуулган чуулж хожмын үйл хэрэгт хамтран унэнчээр зүтгэхийн баталгаа ёс ёслол хийж 40 гаруй овог аймгийн төлөөлөгчид тангараг өргөж, тамгаа сийлсэн бололтой. Тамга, бичээс нэг цаг үед хамаарах боловч нэг үйл явдлаар зэрэг үйлдсэн дурсгал биш юм. Уламжлалаар бол бичээс бичиж үлдээх ёсгүй. Тэгэхээр Баламаш (Баламиш) Апа бичээс бичихээс өмнө тамга байсан эсвэл, Баламаш (Баламиш) Апа-гийн бичээс бухий газрын эргэн тойрон тамга сийлсэн байж таарна.*

'*"Bayshint Khar" adı verilen bu yerde 40'a yakın kabile reisleri bir araya geldikleri ve*

gelecekteki işlere bağlılıklarını taahhüt etmek için bir tören düzenleyerek hem damgalarını vurmuş hem de yemin etmiş olabilecektir. Damgalar ve yazıtlar aynı zamana aittir, ancak aynı olayın anıtları değildir. Geleneğe göre yazı bırakılmamalıdır. Yani Balamaş (Balamiş) Apa yazıtı yazmadan önce çoktandır oralarda damga yer almış olabilir ya da Balamaş (Balamiş) Apa yazısının yazıldığı yerin çevresine damgalar sonradan oyulmuştur.' (Баттулга Ц., 2022, p. 99) düşüncesini öne sürmüştür.

Eğer bu düşünce doğru kabul edilirse anıtın yer aldığı bölgenin coğrafi özellikleri ve damgaların konumuna dayanarak ikinci önerinin, yani yazıtın etrafındaki damgaların daha sonradan oyulmuş olması daha olasıdır.

Biz, 05-06 Temmuz 2020'de Bayşint Har dağının tepesinde bulunan toplam 41 damgayı kayıt altına aldık. Kaydedilen damga resimlerini şöyle aktarmak mümkündür: Baish.1. (45 cm × 23 cm); Baish.2. (10 cm × 10 cm); Baish.3. (22 cm × 10 cm); Baish.4. (18 cm × 12 cm); Baish.5. (16 cm × 11 cm); Baish.6. (17 cm × 8.5 cm); Baish.7. (15.5 cm × 10 cm); Baish.8. (21 cm × 15 cm); Baish.9. (5.5 cm × 7 cm); Baish.10. (13 cm × 13 cm); Baish.11. (10 cm × 6 cm); Baish.12. (10 cm × 12 cm); Baish.13. (8 cm × 3 cm); Baish.14. (33 cm × 2 cm; 4.5 cm × 2 cm); Baish.15. (18 cm × 15 cm); Baish.16. (11.5 cm × 10 cm); Baish.17. (10.5 cm × 10 cm); Baish.18. (5.5 cm × 8 cm); Baish.19. (9.4 cm); Baish.20. (9 cm × 22 cm); Baish.21. (12 cm × 4 cm); Baish.22. (22 cm × 8.5 cm); Baish.23. (23.5 cm × 8 cm); Baish.24. (17 cm × 21 cm); Baish.25. (5 cm × 7 cm); Baish.26. (7 cm × 3 cm); Baish.27. (8.5 cm × 10 cm); Baish.28. (11.5 cm × 10.5 cm); Baish.29. (4 cm × 5.5 cm); Baish.30. (23 cm × 18 cm); Baish.31. (10 cm × 4 cm); Baish.32. (7.5 cm × 8 cm); Baish.33. (10.5 cm × 5 cm); Baish.34. (12 cm × 8 cm); Baish.35. (22 cm × 10 cm); Baish.36. (6.5 cm × 5 cm); Baish.37. (20 cm × 17 cm); Baish.38. (15 cm × 7 cm); Baish.39. (16 cm × 8 cm); Baish.40. (11 cm × 7 cm); Baish.41. (10 cm × 6 cm).

Yazıt, dağ tepesindeki *ovoo*'nun doğusunda bulunmaktadır. Damgaları burada gösterirken de belli bir sistem kullanmadan yazıta en yakın olan grup damgalarından batıya doğru koşullu şekilde numaralandırdığımızı da belirtmeliyiz.

Osawa ve ekibi, yazıtın içeriğinin avcılıkla ilgili ve İkinci Göktürk Kağanlığı dönemine ait olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca yazıtın yakınında bulunan 15 gruba ayrılabilecek 37 damganın şeklini de eklemiş; temel damgaların Aşina ve Karluklara ait olduğu görüşünü öne sürmüşlerdir (Osawa et al., 2020, p. 104).

2.1. Bayşint Har Yazıtı'nın yakınındaki bazı damgalarının sıklığı / yayılışı

Aynı damgaların çizildiği yazıtların arasında bir ilişki olması mümkün görülmektedir. Dolayısıyla Bayşint Har'daki bazı damgaların Moğolistan'daki runik yazıtların yakınlarında bulunan şekliyle karşılaştırılması, bu tür araştırmalara belirli bir ölçüde katkı sağlayacak düşüncesindeyiz. Damgaların ilişkisine dayanılarak tarihi bir harita çıkarılması da muhtemel görünmektedir. Bayşint Har Yazıtı'nın yakınındaki bazı damgaların Moğolistan'daki runik yazıtların yakınlarında bulunan damgalarla karşılaştırılması için daha önce yayımlanmış (Fatma Albayrak & Azzaya Badam, 2021) eserimizden faydalandık.

Bayşint Har'daki Dağ keçisi / teke damgası: Baish.28. (11,5 cm × 10,5 cm);

Bayşint Har yazıtının yakınında yalnız bir defa yontma tekniğiyle oluşturulmuş bu damga, diğer damgalara göre farklılık veya üstünlük gösterebilecek ölçüde çizilmemiştir. Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

Bgr.IV(1)		Arkh. (2)		Davrt. (+7)	
Bgr. (+5).		Zur.O (4)		Davrt. (+8)	
Klt.		Ehn.M (Grv.M) ∅(12)		Khar.b II.(2)	
Hul.A (1)		Dnd.M (Grv.M) (+11)		Davrt.(+1)	
Choir (2)		Davrt.I. (1)		Davrt.(+19)	

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.8. (21 cm × 15 cm);

Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

Shne.U(1)		Yam.U IV.(2)		Ehn.M(Grv.M)∅(3)	
Zur.O (2)		Ikh.B.(+1)		Shahr.(+24)	

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.21. ; Baish.26. ;

Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

Bag.O.I.(20)		Adg.M(Grv.M) (+11)		Adg.M(Grv.M) (+20)	
Bumb.(16)		Adg.M(Grv.M) (+12)		Adg.M(Grv.M) (+21)	
Bumb.(22)		Adg.M(Grv.M) (+13)		Adg.M(Grv.M) (+22)	
Zun.O (2)		Adg.M(Grv.M) (+15)		Adg.M(Grv.M) (+10)	
Ungut.∅(1)		Adg.M(Grv.M) (+17)		Adg.M(Grv.M) (+9)	
		Adg.M(Grv.M) (+19)			

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.17. (10.5 cm × 10 cm);

Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir: Zun.O (3) Bumb.(23)

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.1. (45 cm × 23 cm); Baish.37. (20 cm × 17 cm); Baish.16. (11.5 cm × 10 cm); Baish.30. (23 cm × 18 cm);

Moğolistan'da runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

Bgr.(+2.)		Davrt.(+15)		Dnd.M(Grv.M) (+1)	
Bumb.(2)		Adg.M(Grv.M) (+5)		Dnd.M(Grv.M) I.(3)	
Darv.(+8)		Adg.M(Grv.M) (+6)		Shahr.(+15)	
Darv.(+9)		Adg.M(Grv.M) (+34)		Shahr.(+22)	
Bgr.(+16.)		Adg.M(Grv.M) (+26)		Darv.(+16)	

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.39. (16 cm × 8 cm);

Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

Bumb.(20) Shahr.(+17)

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.10. (13 cm × 13 cm);

Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

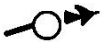
Adg.M(Grv.M) (+14) Dnd.M(Grv.M) I.(+17) Darv.I.1

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.29. (4 cm × 5.5 cm); Baish.27. (8.5 cm × 10 cm); Bu tür damga Moğolistan'daki runik yazıtlardan sadece Şaahar yazıtının yakınında Shahr.+23 şeklinde yer almaktadır.

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.11. (10 cm × 6 cm); Bu tür damga Moğolistan'daki runik yazıtlardan sadece Del Uul I. yazıtının yakınında Del.I.13 (7.5 cm × 4 cm) şeklinde yer almaktadır.

Bayşint Har'da *şeklindeki damga ve türevleri*: Baish.6. (17 cm × 8.5 cm);

Moğolistan'daki runik yazıtların yakınında yer aldıkları bu tür damgaların çizim özellikleri aşağıdaki gibidir:

Bag.O.I.(12)		Davrt.(+12)		Shahr.(+2)	
Bag.O.I.(15)		Adg.M(Grv.M) (+2)		Shahr.(+3)	
Bgr.III.(1)		Adg.M(Grv.M) (+8)		Shahr.(+9)	
Bgr.(+17.)		Adg.M(Grv.M) (+32)		Shahr.(+27)	
Bgr.(+10)		Adg.M(Grv.M) (+35)		Tavit.(+3)	
Darv.(+7)		Adg.M(Grv.M) (+31)		Tavit.(+4)	
Darv.(+12)		Dnd.M(Grv.M) (+18)		Zur.O (1)	
Darv.III.(2)		Ehn.M(Grv.M)∅(25)		Yam.U(+5)	
Del.I.3		Del.I.4		Del.I.10	

Sonuç

Ömnögovi aymağının topraklarında bulunan Bayşint Har yazıtının daha önce yapılmış araştırmaları arasında büyük bir fark olmamasına rağmen yazıtın içeriğini değişik yönlerden de değerlendirmek gerekir. Kanaatimizce, 'aP\mlv balamaš (balamïš)' adında birinin yazdığı bu yazıt, o bölgedeki tek ve son yazıt olmamalıdır.

Yazıtın yakınında dağınık şekilde bulunan damgalar, askerlerden ve devlet adamlarından oluşan bir heyetin devlet işleri veya çeşitli resmi işler için oralardan geçerken veya birçok boy temsilcisinin bir araya gelip önemli meseleleri çözmek amacıyla kurultay yaparken oluşturulmuş olabilir. Dolayısıyla, araştırmamızda söz konusu yazıtla ilgili 10 damganın diğer runik yazıtlarının yakınlarında bulunan damgalar ile benzerliğini göstermeyi gerekli gördük.

Kısaltmalar

Adg.M(Grv.M) +	Adag Mandal (Gurvan Mandal) Yazıtına dolaylı (indirect)
Arkh.	Arkhanan Yazıtı
Bag.O.I.	Baga Oygur I. Yazıtı
Bgr.III.	Biger III. Yazıtı
Bumb.	Bömbögör Yazıtı
Choir	Çoyr Yazıtı
Darv.I.	Darvi I. Yazıtı
Darv.III.	Darvi III. Yazıtı
Davrt.+	Davirt Yazıtlarına dolaylı (indirect)
Davrt.I.	Davirt I.Yazıtı
Del.I.	Del Uul I. Yazıtı
Dnd.M(Grv.M) +	Dund Mandal (Gurvan Mandal) Yazıtlarına dolaylı (indirect)
Dnd.M(Grv.M) I.	Dund Mandal (Gurvan Mandal) I. Yazıtı
Ehn.M(Grv.M)∅ damgaları çoktur/	Ehen Mandal (Gurvan Mandal) Dağ /Burada yazıt olmamasına rağmen
Hul.A	Höl Asgat Yazıtı
Ikh.B.+	İh Biçigt Yazıtına dolaylı (indirect)
Khar.b II.	Khar Balgas II. Anıtı
Klt.	Költigin Anıtı
Shahr.	+ Şaahar Yazıtlarına dolaylı (indirect)
Shne.U	Moyunçur Anıtı
Tavit.+	Tavit Yazıtına dolaylı (indirect)
Ungut.∅ üzerinde damga bulunmaktadır/	Öngöt külliyesi /Burada yazıt olmamasına rağmen koç heykel
Yam.U IV.	Yamaan Us IV. Yazıtı
Yam.U+	Yamaan Us Yazıtlarına dolaylı (indirect)
Zun.O	Züün Oroy Yazıtı
Zur.O	Züriyn Ovoo Yazıtı

Kaynakça

Battulga Tsend. (2020). *The Small monuments of Mongolian Runic Inscription*. Ministry of Culture of Mongolia; Mongolian Academy of Sciences, Institute of Archaeology; Institute of History and Ethnology.

Fatma Albayrak & Azzaya Badam. (2021). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları ve Damgaları Çerçevesinde Türklerde Damga Kültürü. In *KÖKLER, Yay Çeken Kavimlerin Şafağı: Vol. III.Cilt: Antropoloji ve Etnografya* (pp. 413–444).

T.Osawa, G.Lkhundev, O.Batzorig, & B.Batdalai. (2020). Newly Discovered Runic Inscription and Tamga-Seals From Baishint Khar Mountain. *Studia Archaeologica*, *Tom.XXXIX*(fasc.8), 98–104.

Амартүвшин Ч., Батзориг О., & Батдалай Б. (2019). *Ханбогдын археологийн дурсгал* (Гүнчинсүрэн Б., Ed.). Хөх монгол принтинг.

Баттулга Ц. (2022). *Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа: Vol. III: Монголын зүүн, өмнөд бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал*.

Kazakistan'ın Batı Ağzındaki Özellikler

Banu NAGASHBEKOVA*

Özet

Aynı coğrafyada herhangi bir dilde, herkesin anlayabileceği edebi kelimelerin yanı sıra, farklı bölgelerde farklı şekilde konuşulan birçok kelime ve kelime varlıkları bulunmaktadır. Bunları dilbilim kolunda diyalektoloji alanı inceler. Aynı ülkede yaşayıp farklı kelime varlıklarını kendi içerisinde kullandıkları ağız vardır. Ağızlar yazım kurallarına bakılmadan halkın arasında sadece konuşarak anlaşılır. Ağızlar, ağızdan ağıza nesilden nesile devam etmektedir. Bazı sözcükler zamanla unutulmaktadır. Kullandıkları bölgede yaşayan aydınlar, yazarlar bazen ağızları eserlerine de yansıtmaktadırlar. Çalışmada Kazakistan'daki ağız çalışmasının bazı tasniflerine durulacaktır. Bununla birlikte konu edindiğimiz Kazakistan'ın Batısında yaşayan halkın ağız özelliklerine önem gösterilecektir. Kazakistan'ın Batısına ait bölgelere Aktav, Atırav, Aktöbe, Oral şehirleri dâhil edilmektedir. Buralarda yaşayanların ağzı diğer Kazakistan bölgelerine göre biraz farklıdır. Kazaksitan'ın en Batı'sındaki Oral şehri ve illerinde jarın kelimesi mevcuttur. Jarın, yani j sesini Eski Türkçedeki y olarak incelersek j'nin belli bir süre içerisinde y'ye değişmesi şeklinde bugünlerde Türkiye Türkçesinde kullanılan yarın kelimesi ile aynıdır. Batı Kazakistan'da yaşayan halkın diğer bölgelere göre sadece kelime varlıkları değil ses bilgisi açısından da özellik göstermektedir. A sesini genelde açık e "ə" şeklinde kullanmayı tercih ederler. Eğer e sesi sonda gelirse kelimeyi uzatarak konuşurlar. Kazakistan'da ağız çalışmaları Sovyetler döneminde 20.yüzyılın ortasında ele alınmıştır. Rus bilim insanlarıyla birlikte yürütülen Kazakistanlı bilim adamları o coğrafyada yaşayan Kazakların ağız özelliklerini tek tek incelemeye çalışırlar. Makale, bildiri, tez, kitap çalışmaları da o dönemlerde basılır. Bu çalışmaya Kazakistan'ın Batı şehirlerinde yaşayan kişiler kaynak olmuştur. Bilindiği üzere Kazakistan'ın Batı'sı eski Oğuzların topraklarıydı. Seyhun, Aral, Mangışlak bölgelerinde Oğuzların obaları, kalıntıları bunun delilidir. Bugünlerde Kazakistan'ın Batı bölgesinde yaşayan Kazakların çoğu, Oğuzların kullandıkları sözcükleri kendi ağızlarında yaşatması buraya ait özelliklerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Batı Kazakistan, ağız, Kazaklar, söz varlığı.

Giriş

Kazakistan bozkırları eski Türk boylarının yerleştiği geniş alana sahiptir. Bu bölgedeki hem tarihi yerler hem dil alanı büyük bir araştırmayı gerektirir. Onların bazıları çalışılmışsa da birçok yerlerine el değinmemiştir. Dil ve ağız çalışmaları Sovyetler döneminde başlayıp bugüne kadar devam etmektedir. En çok tarihi yerlerden biri Kazakistan'ın Batı'sı eski Sakaların ve tüm Türk boylarının en çok da Oğuzların yerleşip yaşadığı mekandır. Milattan önce buralarda sadece bu boylar değil farklı ülkeler kurulup farklı boylar yaşamıştır. Ancak bizim bildiğimiz, araştırdığımız bilgilere göre bahsettiğimiz boylar sınırlı kalır. Kazakistan'ın Batı'sında Sakalar (İskitleri) Tanrı dağlarından başlayıp Hazar denizi (gölü) aralığında yaşamıştır. O dönemlere ait korum, obalar bunları ispatlar. Kazakistan topraklarının her yerinden bulunan altından yapılmış eşyalar ve "Altın elbiseli adamlar" Saka dönemine ait paha biçilmez değerlernden biridir. Kazakistan'ın Batı'sında bulunan o dönemlere ait obalardan bazırlar Aral bölgesindeki Saka kültürü sayılan Tegisken, Uygarak, Güney Tegisken ve yukarıda yer alan Oral yani Batı Kazakistan elayeti olarak bilinen bölgede İdil ve Yayık (Jayık) arasında yerleşmiş obalardan bazıları Büyük ve Küçük nehrin kenarları, Kamıs-Samar gölleri bölgesi, Yelek, Şağan, Yembi bunlardan biridir.

Hazar çevresinde (Batı Kazakistan) Oğuz boylarının yaşamları 9.-10 yüzyıllardan itibaren başlamıştır. Hazar denizi liman hem ticaret merkezleri olduğu için her taraftan saldırı düzenlenmiştir. X. yüzyılın birinci yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sir (Seyhun, İnci) ırmağının orta yatağındaki Fârâb (XI. yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) ve İsficab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Kazakistan, nakyshbekb@gmail.com, ORCID- 0000-003-1200-4124

bozkırlarda yaşıyorlardı. Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne dayanıyordu. (Sümer, 1992: 62). 11.yüzyılda Oğuz kağanlığı düştükten sonra birçoğu Doğu Avrupa'ya birçoğu da Meverennhir'e, birçoğu Kıpçaklarla karışırlar.

15.yüzyılda Üstürt ve Mangıstav'ı Nogay Orda'sı kuşatır. Cungarlar, Kimakların saldırısı üzerine Nogayalar buralardan İdil'in yukarısına doğru kaçarlar. Abilgazi Han'ın söylediğine göre burada sadece 700 çadır Türkmen boylarının olduğunu yazılır. 17.yüzyılda bu topraklarda birkaç savaş, isyan gerçekleşmiştir. Bu bölgelere Kazak hanlığı sırasında 18-19.yüzyıllarda Küçük Cüzler yerleşmeye başlarlar. Fakat bazı boylar yerli halklardır onların hangi boydan olduğu bilinmemektedir. Sonradan gelen boylarla bitişip kaynaştığı ortaya çıkmıştır. Eski dönemlerden başlayıp Türkmenlerle, Nogaylarla ve Karakalpaklarla bir arada yaşayan bugünkü yerli halkın dilinde eskilerin konuştuğu tavırları ve dili korunmuştur. Çok denilmaz ama yine de kalıntılar bulunmaktadır. Ortak Türk dilinin kalıntıları diyebiliriz. 19.yüzyılda Türkmenlerle yerli halk arasında çatışmalar çıkmıştır. Türkmenler ve yerli halk toprak meselesiyle mücadele ederler yerli halk onları Güneye doğru itmiştir. Ama bugüne kadar kalan yerli Türkmenler de varmış.

Eskilerde konuşulan tüm bu Türk boylarının dili bugünlerde Kazakistan'ın Batı'sında bir ağız olarak kalır. Kazakistan'ın diğer bölgeleri bu ağızları kullanmazlar, bu bölgelere gidince şaşırma duygusu hissederler. Yani, buralarda yaşayanların konuşma tarzı, davranışları diğer bölgelere göre çok farklıdır. Özellikle bugünlerde Mangıstav elayeti sayılan Mangışlıak bölgesi, yarımadada ayrı kaldıkları için onların konuşma dilinin, kültürünün korunmasına sebep olabilir. "Kültürü" diye ayrı söylememizin bir nedeni de bazı eski adetler, gelenekler çok iyi korunmuş ve diğer bölgelerde bunları göremez olmanızdır.

Şekil 1.

Bugünlerde Küçük Cüz'lerin yaşadığı Kazakistan'ın Batı'sında bugünlerde bile eski yerli halk yaşamaktadır.

Batı Kazakistan'a ait elayetler şunlardır: Oral, Aktöbe, Aktav (eski adı Mangışılak) Atırav. Ama bunlardan önemlisi ve en çok dikkat çeken, özellik gösteren Mangışlak yani bugünkü adı Aktav ağzıdır. Aktav'a komşu oldukları içindir belki yakınındaki şehirleri, ilçeleri etkilemiş durumda. Yukarıda bahsettiğimiz şehirler komşu bölgelerdir.

1. Kazak Türkçesi Ağızları Üzerine Yapılan Çalışmalara Kısaca Bakış

Kazakistan'ın her bölgesine Sovyetler döneminde başlayan ağız çalışması genel seferleri başlatılmış olup birkaç yıl devam etmiştir. Ama bağımsızlıktan sonra bu araştırmalar eskisi gibi yoğun çalışılmamıştır.

Kazakların konuşma ağzının olmadığını, her yerde sesbilgisi hem şekil bilgisi aynı diye yorumlayan Rus bilim insanları olmuştur. Meliyoransky, Radlof, Yanovsky gibi bilim insanları bunu savunurlar. Bunu destekleyen Kazak bilim insanları da olmuştur.

Kazak dilinin tarihi eski dönemlerden başlar. Onu araştırmada, incelemede ilk Rus dilbilimcileri öne çıkar. Kazak dilinin grameri ve ağızlarıyla ilgili bilgileri ilk verenlerden N.İ.İlminsky'in "Kazak-Kırgız dil çalışmalarının ağzı" adlı eserinde görülmektedir. (1860-1861). Bu eser Kazak dilinin bazı genel konularını anlatan ilk kitaplardan sayılır. Sonradan M.A.Tarantev'in "Türk, Fars, Kırgız ve Özbek grameri" (1897) vb. eserleri yayımlanmaya başlar. Sadece Kazak dilini genel olarak incelediği için derin incelemeli konular ele alınmamıştır. Rus dilbilimcileri aslında Rus diliyle diğer Türk lehçelerini karşılaştırma amıcıyla bu konulara değinmişler. 19.yüzyılın 2.yarısında ancak Kazak dilinin sözcükbilimsel imlası gelişmeye başlamıştır. Millî dilin kalıplaşmasına kadar 40 civarında sözlük yayımlanmıştır.

Aslında, Kazak dilinin "yerel özellikleri" hakkındaki konuyu ilk kez ele alan bilim insanı Jüsipbek Aymavıtov olmuştur. (O.Nakısbekov, 2001.) "Eñbekşi kazak" gazetesinde 1926'da çıkan "dil hakkında" makalesinde Aymavıtov "Kazakların her ilinde, ilçesinde sadece kendilerinin kullandığı başkalarının anlamadığı dil var. Bunu bilim dilinde yerel dil (taşralıcılık) derler" diye yazmış. (G.Mamırbekova, 2014.Ana tili)

Kazak dilcileri tarafından destek, Kazak dilinin diyalektsizliği hakkında fikir, 1937-1938 tarihinde Kazak dili diyalektilerini belirlemek için ilk kez derleme seferleri gerçekleşene kadar hakim olmuştur. Uzun bir süre bu bilgiler işlenmeden kalır.

Fakat yıllar içerisinde Kazak Türkçesi ağızlarının ses bilimi, gramer ve leksikolojik açıdan ilmî olarak incelenmesine SSCB döneminde başlar. Ağız çalışması ile ilgili kapsamlı bilgiler ise 1940-50 yıllarında Sarsen Amanjolov'un ilk çalışmalarıyla ortaya çıkar.

Kazak Türkçesi ağızlarının fonetik, gramatik ve leksikolojik açıdan ciddi olarak incelenmesi Sovyet döneminde başlamıştır. Sovyet döneminde Kazakistan'ın yerel dil özelliklerinin derlenmesi için ilk araştırma grubu, 1937 yılında Prof. İ.Kenesbayev'in yönetiminde kurulmuş, fakat teorik açıdan inceleme çalışmaları daha sonra başlamıştır. (İbragimov, 2020: 34-35)

Sovyet Bilimler Akademisinin Kazak Bölümü, 1937 yılında Almatı vilayetinin *Kegen Narınkol'a,* Güney Kazakistan vilayetinin *Maktaaral* ilçesine, Karagandı vilayetinin *Nura* ilçesine üç ayrı uzman ekip göndererek ağız incelemelerini başlamıştır. Bu çalışmalar, 1939 yılında Mangıstav, *Torgay'*da 1940 yılında *Sarısu, Aral, Orda'*da devam etmiş ve bu bölgelerden pek çok ağız malzemesi derlenmiştir. Derlenmiş bu ağız malzemeleri, 1953 yılından sonra S. Amanjolov, J. Doskarayev, N. T. Savranbayev ve G. Musabayev gibi Kazak diyalekti uzmanlarının Kazak diyalektini sınıflandırma çalışmalarına kaynaklık etmiştir (Atmaca, 2016: 596).

Kazak diyalektolojisi tarihinde ilk olarak, 1944 yılında J. Doskarayev *Güney Ağızlarının Bazı Meseleleri* adlı yüksek lisans tezini, 1948 yılında S. Amanjolov *Kazak Dilinin Başlıca Problemleri* adlı doktora tezini savunmuşlardır. 1948 ve 1949 yıllarından itibaren KazSSC Bilimler Akademisi'nin Dil Bilimi ve Edebiyat Enstitüsü'nün diyalektoloji uzmanları yerel dil özelliklerini derlemek için sistemli bir şekilde gezilere çıkmaya başlamışlardır. Bazı uzak bölgelere bazen iki veya üç kere gitmişler ve böylece diyalektoloji malzemeleri çoğaltmışlardır.

Bu yıllarda diyalektoloji uzmanlarının sayısı artmış ve J. Bolatov, O. Nakısbekov, S. Omarbekov, G. Kaliyev ve başka genç araştırmacılar çalışmaya başlamıştır (Shakhipova, 2007: 158).(Cumali, 25.2020)

Kazak diyalektinin önemli isimleri halk ağızları üzerinde çalışmaya başlamıştır. 1954 yılında G. Kaliyev, *Aral Ağzı'*nı, 1960 yılında S. Omarbekov, *Mangıstav Ağzı'*nı, 1963 yılında O. Nakısbekov *Şuv Ağzı'*nı, 1964 yılında E. Bayjolov *Kostanay Obılısındaki Kazak Türklerinin Diyalekti'*ni, E. Nurmagambetov 1965 yılında *Türkmenistan'daki Kazak Türklerinin Diyalekti'*ni, N. Junisov 1965 yılında *Karakalpak SSR'indeki Kazak Türklerinin Diyalekti'*ni, E. Böribayev, 1966 yılında *Orda Kazak Türklerinin Diyalekt Özellikleri'*ni, T. Aydarov, 1967 yılında *Özbek SSR'inin Tamdı Avdanındakı Kazak Türkleinin Diyalekti'*ni, Yu. Ebduveliyev, 1967 yılında *Kazak Türkçesi Taşkent Ağzının Fonetik-Gramatik Özellikleri'*ni, Ş. Bektırov, 1968 yılında *Kızılorda Ağzı'*nı, B. Beketov, 1969 yılında *Karakalpakistanın Güzneyindeki Kazak Türklerinin Diyalekt Özellikleri'*ni, A. Tasımov, 1975 yılında *Edil Boyındaki Kazak Türklerinin Diyalekt Özellikleri'*ni tespit etmiştir (Atmaca, 2016: 599).(36Cumali.)

1950'de yayımlanan J.Doskarayev'in 1500 kelime barındıran ağız sözlüğünün ardından daha çoğalarak 4000-5000 diye her sene sözlükler çoğalır. Bağımsızlık aldıktan sonra 2007'de 22.000 kelimeyi içeren büyük kapsamlı hem Kazakistan dışında yaşayan kazakların ağzını kapsayan sözlük basılır.

2. Kazak Türkçesi Ağızlarının Tasnifi

Birbirinden aç çok farklı olan Kazak Türkçesinin ağız sınıflandırılması tartışmalı bir konu olmuştur. Kazak Türkçesinde sınıflandırmayı birkaç bilim insanı yapmıştır. Bunlardan ilk bu konuyu ele alan ve ağız çalışmasının temeli kuranlardan Sarsen Amancolov. Onun sınıflandırmasına göre;

Batı, Güney ve Kuzey-Doğu grubu. (Amancolov, 1959: 169) Bu gruba ait ağızlar Türkmenlerdeki gibi boyların, soyların ağızları diye değil, yaşadıkları bölgeye göre ayırt edilmektedir. Jumat Doskarayev ve Nimet Savranbayevlar şu şekilde sınıflandırmışlar;

Güney-Doğu ve Kuzey-Batı grubu. Şora Sarıbayev'in sınıflandırması aynı Sarsen Amancolov'un sınıflandırması gibi ama burada *Kuzey ile Doğu* kısmını ikiye ayırır. Bugünlerde bilim insanları arasında tartışma yaratan sınıflandırma; *Batı, Güney, Doğu ve Orta-Kuzey* diye dört grup olduğunu söylerler. (Kazak ansiklopedisi. 1998: 509)

Batı Kazakistan, kuzeyinde Rusya, batısında Hazar denizi, güneyinde Türkmenistan ve Özbekistan'la sınır içinde yaşamaktadır. Bunların etkisi tabi ki bulunmaktadır. Oral şehir Rusya ile sınır olduğu için genelde şehir halkı rusça konuşmakla birlikte Kazak Türkçesi ağızlarındaki eski ve batı ağızlarında kullanılan kelimeleri yaşatmatadırlar. Mangışılak bölgesi yani Bugünkü Aktav elayeti, Türkmenistan ve Özbekistan'la sınır olduğu için bazı Türkmen kelimelerini kullanmaktadırlar. Yani eski hem bugünlerde kullanılan Türk kelimelerini ağızlarında yaşatmalarıdır.

Batı Kazakistan ağzını detaylı olarak derleyenler, S.Amancolov (1959), S.Omarbekov (1960), A.Nurmaganbetov, I.Uyukbayev (1950.) G.Musabayev gibi bilim insanları olmuştur.

Kazak dili ağızlarının hangisi olursa olsun, belli edebi dilin ses sistemini tamamen kullanır. Onlarca seslerin tümünü kullanır. Ağızlarda edebi dil hariç yeni fonem olduğunu kimse ispatlamaz. Bazı bölgelerdeki halkın dilinde ş yerine ç j yerine c afrikatları Türk dillerindeki ses sisteminde eskilerden hatta çok eski zamanlardan olan seslerdir. Onların bizim ağızlarımızda kullanılması eskinin gözü gibi tarihi kalıntıların halk dilinde korunması diyebiliriz. Kazak dili ağızlarındaki ses özellikleri derleyenlerin duyması sayesinde korunuyorlar. Onlara fonolojik laborotuvar durumunda deneyim yolu ile araştırma daha yapılmadı. Bu nedenle bir sesin ikinci sese yaklaşıp (örneğin, a'nın o'ya değişmesi) söylenmesi ile bazı seslerin (örneğin, o, ö, e) diftong şeklinde söylenmesi gibi ve başka yorumların gerçekliğini kanıtlamak için net araştırma, verimli kanıtları gerektirir. Bir birine benzeyen iki sesin

(örneğin, ı ve i k ve ğ) birinin yerine birinin kullanılmasını bir olay olarak görmektense ayrı ayrı (birinci hecedeki ı-i, ıı, kelime başındaki q-ğ ve kelime ortasındaki ğ-q) bakmak lazım. Çünkü onların kapsadığı sözler farklı.

Leksikoloji diyalektolojisi Kazak Türkçesinin özelliklerinin en bol alanıdır. Ortaya çıktığı yolları farklı olmasına rağmen anlamları aynı, birbirine karşılıklı olduğu için, söz varlıkları özelliklerinin çoğu ikili kelime oluşturur. Her bölgenin toprakları, doğası, hava durumu, bitkisi ile hayvanları, insanların uzman alanı ile yaşamı, bazen örf-adetlerdeki farklılıklara göre doğup, özel ağızlarda kullanılan kelimelerin çoğu edebi dile eklenmemiştir.

Araştırmada en çok dikkat çeken durum, bu bölge halkının konuşma ağzında da, edebi eserlerinde de üç farklı geçmişin izleri vardır. İlk önce, Oğuz ve eski Kıpçak unsurları. İkinci, Nogay izleri. Üçüncü ise, Orta Asya Türk yazı edebi dillerin etkisi eski kelimelerin bugüne kadar ulaşmasına sebep olmuştur. Üstelik,yerli halk kurulana kadar oluşmuş eski ekler (sözcükler) Altay, Sibir Türklerinin, Moğolların söz varlığında bulanan kelimeler, sonra Türk kağanlığı dağıldıktan sonraki dönemlerde Hazar boyuna gelip yaşayan boyların dillerinden kalan eski sözcükler,Kazak hanlığı kurulan dönemlerde gelen boylar (Nogay, Türkmen, Karakalpak) lehçelerinden gelen kelimeler olarak varsayılmaktadır. Yani, tüm bunların etkisiyle bugünkğ Batı Kazakistan ağzı oluşmuştur. Hem eski hem ağız şeklinde kullanılan kelimelerin çoğunu Kazakistan'ın diğer bölgeleri kullanmamaktadır.

Batı ağzında kullanılan yine bir kelime o da *pitnedey*. (kelime kökü fatn, futun) Anlamı küçük, olmayan şeydir. Türkiye Türkçesinde bugünlerde kullanılan fitne kelimesiyle anlamı aynı olmazsa da yakındır. Buna bakıldığında küçük, olmayan anlamlarını açıklarsak, yani soyutlarsak, gönlü küçük yani dar, akılsız (akıllı insanın gönlü büyük, açık olmalı) sınama, kargaşa anlamına biraz yakalaşıyor. Zaman zaman bu kelime bugüne kadar ulaştığına göre ikisinin anlamı aynı olmalı.

Eski 15.-17. Yüzyıllarda kullanılan eski edebi dil olan bugünlerde konuşma ağzında bile bulunmayan sözcüklerden biri de *cimle,cumla,* sakınmak. Anlamı "tüm, hepsi, bütünü" anlamını taşımaktadır.

Ozal kelimesi, Mangışlak halkının ağzında "o bastan, ejelden, burınnan" anlamında kullanılır. Örneğin,

Teñdesim, sizge aytamın,

Ozaldan baqıtıñ jön alğan. Nurım şair.

Ozal kelimesi eski Türk dilinde kullanılan sözcüktür. Karşgarlı Mahmut'un, Balasagunlu Yusuf'un eserlerinde "eski, önceki" anlamında *oza* sözcüğü vardır. (Yerjanova, 15: 1998)

Gramerde açısından edebi eserlerde görülen kelimeler bugünlerde kullanılan Türkiye Türkçesi gramerindeki düşeyazdım, öleyazdım gibi yaklaşma fiili ile aynı yapımda yapılmıştır. Örnek: Añdısızda kök suvğa,

Kete jazdım oyılıp.

Suv tübinde aş balık,

Kala jazdı toyınıp. (Medetbay şair). Aslında Kazakça gramerde kala jazdım, kete jazdım yerine kete jaz-da-dım, kala jaz-da-dım olması gerekiyor. Ama şairin nereden etkilendiği bilinmiyor bu satırları öyle kullanmıştır.

20.yüzyılda derleme yapan Sarsen Amancolov'un çalışmasında geçen bu gramer yolları bugünlerde bile kullanılmaya devam etmektedir.

Biziñ-bizdiñ

Siziñ-sizdiñ.

Menim-meniñ. Menim kitabım. Aslında Meniñ olması gerekir.

Magan okı. Aslında *menen okı*. Burada Türkiye Türkçesindeki *Bana şeklini maga-n* olarak kullanmıştır.

Jatırsıñız-jatırsız kazakçada ama (Amancolov, 1959: 311)

Bugünkü konuşma ağzında kullanılan kelimelerin bazıları eski 18.19-20.yüzyıldaki edebi dilde kullanılmıştır. Manşılak bölgesinde kullanılan soy kelimesi bugünlerde ağızlarda kullanılmaktadır. Türkçede soylu, asil anlamını veren kelime anlamını korumaktadır. Soy kelimesi 19.yüzyılda Mahambet Ötemisulı'nın şiirlerinde ve Abay'ın çocuğu Akılbay'ın şiirinde Ülbiregen ak tändi közi kökşil,

Ne kılsa da ol jaksı adam soyı veya Dulat Babatayulı'nın: *Adal soyı men emes,*

Pirin sözin tutınğan. Burada o dönemlerde sadece Batı Kazakistan'da değil de Doğu'da kullanıldığı yani edebi bir dilde kullanıldığı görülür. Bugünlerde sadece batı'da olup ama çok sık kullanılmayan büyüklerin bildiği bir sözcük haline gelmiştir. (Yercanova. 2000: 14)

Uyuqbayev'in 1950'de yazdığı "Aday diyalektisis" adlı çalışmasında Mangşılak bölgesine ait ağızlardan bahseder. Ancak yazar sadece bir boyun yani küçük cüzün içindeki bir Aday boyu dilini almıştır. O zamanlar derlemesine ve kullanmasına rağmen bazı kelimeler bugüne kadar sürdürmektedir. Örneğin çalışmadaki, pışayman boluv veya puşayman boluv, kelime köküne bakıldığında farsça bir kelime olup bugünlerde Türkiye Türkçesinde kullanılan pişman olmak kelimesiyle aynı anlam taşımaktadır. Kazakistan'ın Batı'sı hariç bölgelerde kullanılmamaktadır.

Qasta kelimesi konuşma ağzında rastlanan eski hem bugünlerde kullanılan sözcüktür. Hatta grameri qastalı, qastalık olarak kullanılır. *Qastalık penen sarañnan.*

O-yah, bu-yah; kelimeleri Batı Kazakistan'da ve Güneyde görülen ağızdır. Yani Türkiye Türkçesinde kullandığımız, oraya buraya'ya benzemektedir. Anlamı aynı olup ses değişimine uğramıştır.

Pışıq; Atırav, Mangıstav, Türkmenistan. *Başak.*

Paşaq, Mangıstav, Atırav. Tahılın başağı. *Yeginnin paşagı jaman bolıptı.*

Küsüv; sövmek, azarlmak anlamındadır. Atırav ilinde kullanılır.

Pitnä; Atırav Mangıstav. Anlamsız bir şey. *Olar ölen aytpaydı, pitna aytadı.*

Pış boluv, Oral, Mangıstav, Atırav. Solmak (tahıl başağı) *Bıyıl janbır keş bolıp, biydaydın kanası pış bolıp kaldı.* Aktöbe, Şalkar.

Ses değişimi.

Buyuday, ый/ұй. Buğday. Batı Kazakistan.Oral.

Tilevşi. Atırav,Mangıstav. Dilenci ses değişimi tilenşi-tilevşi.

Құйы Kuyu, Atırav, Mangıstav. Kuyunun derin olmayan yeri.

Baz keşüv; ümitsizlenmek. Batı Kazakistan.

Aşar-anahtar; Atırav, Mangıstav. *Alkanın aşarı mayısıp kalıptı.*

Alqa- kilit; Atırav,Magıstav,Oral. *Sonson yenkeyip dükenge karadı. Alkası barmaktay, şegemen türtip kalsa aşılıp ketetin könilşek maşina*. (Jumeken Nacimedenov, Kişkentay.112)

1.Azbar. Kapalı ahır Oral. *Azbarga koya tursanşı ornındı.2.*Ustanın is üyü. Atırav, Mangıstav. *Bu ustanın azbarı.*

Jar-duvar. Oral, Atırav, Aral, Aktöbe,Mangıstav. *Kenet jauırını jarga tirelip, jabısa kaldı. (Nurpeyisiov*. 153)

Batı'da yakın akrabalarına, ebeveynlerine küçükler sen diye hitap ederler. Kazakistan'ın diğer bölgelerinde bu saygısızlık sayılır. Bu hitap şekli Türkiye'dekiyle tıpa tıp aynıdır. Türkiye'de de bilindiği gibi yakın akrabası, ailesi, ebeveynlerine sen diye hitap edilirdi. Eskiden belki böyle olmuştur ve korunuyor.

Batı Kazakistan'da ses açısından konuşma ağzında a 'nın yerine genelde açık e "ə" ünlü sesi ve konuşma sonun normal e sesini uzatarak söylerler. Bu kaba görünmüş gibi olabilir ama onlara bu konuşma şekli normaldir.

3. Manşılak'ta yaşayan Gaziza Abilhanova'nın konuşması:

-Basqa qanday sözder aytasızdar biz bilmeytin?

-Jeje degen bar. Onı äyel adamğa aytadı. Yağni üyüñde, auılıñda ülken körşi äjeler boladı ġoo ana,būkil avıldağı baldardı baġatın.kelinşekter jumısqa ketip qalġan kezde baldarın ditīn sol kempirge tastap ketedi.sol kezde biz sonı jeje dimiz.mısalı men sonıñ qolında östim, öytkeni meni eşkimge tastaytın ne bolğan joq.özimnīñ äjemniñ qolında üş tört nemeresi boldı onıñ bası kaşa bop atat sosın nege körşī äjege tastap ketetin sonı jeje dimiz.

-estivimşe puşayman degen söz bar ol ne degen mağınada?

-ya bar. anav degen,anday ımmm,qattı tığırqqa tirelip ne isterin bilmey, sasıp qalamız ġo mısalġa, sonı puşayman bold deb aytad.biziñ mama köp qoldanılad so sözdi...

-tüsündüm. Yendi ilki, birinşi, alğaşqı degen söz bar ma kazir?

-ilki emes alğaşqı degendi men qoldanbaydı ekem üydegiler de solay biraq körşiler neler ana"alğaşqını berşiş" deb aytad.

Sonuç

Ezelden beri mekan eden konar göçer Türk halkının kelime varlıkları, yaşam, kültürü her zaman korunmaya devam etmektedir. Batı Kazakistan'da Türk halkların birkaçı yaşadı ve yer değiştirdi. Ama oranın yerlileri eski kelimeleri bugünlere kadar iletti. Zaman geçtikte tehlikeye düşmektedir. Bazı eski edebi metinde kullanılan kelimeler bugünlerde sadece ağızda olduğu için tehlike daha da artmaktadır. 20.yüzyılda derlenen, kullanılan bazı kelimeler bugünlerde kullanılmamaya başlamıştı. Bunları detaylı öğrenmek için oralarda yaşayanlarla irtibata geçildi. Ama bahsettiğimiz gibi birçok konuşmada kullanılan kelimenin kaybolduğunu, sadece büyüklerin kullandığını öğrendik. İlk detaylı derlemenin yapılmasının ardından 60-70 yıl geçmiştir. Ama yine de bunlar sadece genel anlamda il ve şehir olarak incelenmişti. Çalışmalara bakıldığında dil bilim açısından yine bir büyük derleme seferinin başlatılmasını isteyen saha Batı Kazakistan'dır.

Çalışmada bugünlerde kullanılan bazı kelime varlıkları, ses değişimi, gramere durulmuştur. İlgi çeken nokta da bunların sadece Batı Kazakistan'da kullanılması. Gelecek dönemlerde büyük çalışmaların başlatılacağına inanarak, bu seferlere katılmak amacıyla bu bildiriyi bitiriyorum. Zira, bir kitap veya tez konusu olacak kadar bilgi çıkacağına inanıyorum.

Kaynakça

Amacolov, S. *Kazak tili dyalektologyası men tarihi maseleleri*. Almatı. 1959. Abay Enstitüsü.

Diyalektologyalık sözdik, Almatı, 2007, Arıs.

İbragimov, Zh. Muğla. Doktora tezi. 2020.

Kaliyev.G, Sarıbayev.Ş, *Kazak Diyalektologyası.* Almatı, 1991.Ana tili.

Kazak tilinin tüsindirmeli sözdiği, Almatı, 1974y. Gılım baspası.

Yeltorı Jalgabayev *Kazaktın arğı atası*, , Almatı, Bilim baspası, 2016.

Korkmaz, Z. *Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. 2013. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kaliyev, G. *Qazaq Govorlarındağı Diyalektilik Söz Tuwdırıw.* 1985 Almatı: Mektep.

Orta Asyanın mekendegen halıktarının köne zamangı tarihi. N.Y.Biçurin, Astana, Foliant baspası, 2011, çevire,Akim Tarazi.

Nergis, B. Ayan, E. ve Erjilasun, G.K. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Omarbekov, S. *Kazaktın Awızeki Tilindegi Jergilikti Erekşelikter.*1965 Almatı: Gılım.

Omarbekov, S. *Qazaqtıñ Awızeki Tilindegi Jergilikti Erekşelikter.* 1968. Almatı: Gılım.

Omarbekov, S. *Halıqtıq Tilimizdegi Tektes Tildermen Ortaq Qubılıstar* 1978. Almatı: Gılım.

Omarbekov, S. ve Junisov, N. *Awızeki Tilimidin Dıbıs Jüyesi*. 1985Almatı: Mektep.

Yerjanova Ulday, 1998. Almatı. Doktora tezi.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D2%A3%D2%93%D1%8B%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%83_%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D1%8B

Bilişim Teknolojisi Terminolojisindeki Eş Anlamlılık Olgusunun Kazakça ve Türkçedeki Görünüşü

Barısgül Erlanqızı KENGES*

Özet

Dil biliminde, iki kelimenin aynı anlamı ifade etmesi, eş anlamlılık olgusu veya eş anlamlı kelimeler olarak adlandırılır. Eş anlamlı kelimeler aynı içeriğe ve farklı görünüme sahiptir. Ancak, dil bilimindeki terminoloji alanında, "bir kavrama bir isim" ilkesine göre eş anlamlıların olmaması gerekmektedir. Eş anlamlılık olgusu, terminoloji alanına zararlı olsa da terminolojide yer almaktadır. Terminolojideki eş anlamlı kelimelerin özelliği aynı kavram ve nesneyi bildirmeleridir. Eş anlamlıların terminolojideki doğası ve işlevleri tamamen farklıdır. Yani, terimler farklı özellikleri tanımlamaz. Terminolojideki eş anlamlılar, üslup işlevlerini yerine getirmezler. Bu nedenle, bazı araştırmacılar bu olguyu "terminolojik çiftler" olarak adlandırır. Araştırmamızda akraba Türk dilleri olarak kabul edilen Kazakça ve Türkçede bilişim alanına ait terimler sistemindeki eş anlamlılar ele alınmıştır. Amacımız, farklı siyasi dönemlerden geçmiş, tarihsel olarak kökü bir ve akraba olan Türkçe ile Kazakçanın terim yapma pratiklerini karşılaştırarak ortak bir terminolojinin oluşmasına katkıda bulunmaktır. Bilişim teknolojisi (BT) alanının anavatanı ABD olduğundan, bu alanla ilgili terimler İngilizce olarak oluşturulmuş ve İngilizcenin tüm dünyada yaygın bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, İngilizce diğer dilleri etkilemiş ve geliştirmiştir. Bununla birlikte, her ülke kendi ulusal dilinde bir bilgisayar terminolojisi oluşturmuştur. Araştırmada Kazakçada termincom.kz ve Türkçede TDK sitelerinde verilen bilgisayar terimleri ve Türkçe ile Kazakça bilgisayar bilimleri ders kitaplarının yanı sıra bilişim bilimleri alanı ile ilgili sözlükler incelenmiştir. Böylelikle iki dildeki bilişim teknolojileri terminolojisinde kullanılan eş anlamlı kelimeler analiz edilerek belirlendi. Ayrıca eş anlamlıların terminoloji alanında ortaya çıkma nedenlerinin dil dışı (ekstralinguistik) faktörleri de açıklanmıştır. Çalışmada terminologlar arasında, terminolojide eş anlamlıların ortaya çıkmasına karşı olumlu tutum sergileyen bilim adamlarının görüşlerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortak terim hazinesi, eş anlamlılık, terminoloji, Bilişim Teknolojileri terminolojisi, terim.

Giriş

Bir kavramın iki veya daha fazla işaretle belirtilmesine eş anlamlılık denir. Dil biliminin terminoloji alanında terimler için istenen "bir kavrama bir işaret" gereksinimini "eş anlamlılık görünümü" karşılamamaktadır. Bununla birlikte, terimler sisteminde eş anlamlı bir dizi oluşturan terimler vardır. Bu, terminoloji alanının temel sorunlarından biridir. Bu bildiride akraba diller olan Kazakça ve Türkçenin bilişim alanında yazılmış okul ders kitaplarını, Kazakça için termincom.kz sitesini, Türkçe için TDK'nin sozluk.gov.tr sitesini inceleyerek eş anlamlı terimleri belirleyeceğiz. Aynı zamanda terminolojide eş anlamlılık konusunda terminologların görüşlerini de karşılaştıracağız.

1. Terminolojide Eş Anlamlılık Olgusu Hakkında

Arap araştırmacı A. M. Ahmed'e göre, "terminoloji alanında hiçbir sorun, eş anlamlılık olgusu gibi terim bilimcilerinin dikkatini çekmemiştir." A. M. Ahmed, araştırmacıların bu konudaki görüşlerini üç gruba ayırmaktadır:

a) Bazı terim bilimciler terminolojide eş anlamlı bir dizi oluşturan terimler olduğunu söylese de bunların varlığının etkisiz olduğu sonucuna varmıştır.

* L. N. Gumilëv Avrasya Ulusal Üniversitesi, doktorant, Astana- Kazakistan. barysgul221196@gmail.com ORCID: 0000-0002-5424-3505 .

b) Diğer araştırmacılar terminolojide eş anlamlılığın varlığını doğrulamaktadır, ancak terminologideki eş anlamlığı genel söz varlığının eş anlamlılığından farklı bir niteliğe sahiptir;

c) Üçüncü grup terim bilimciler dildeki diğer kelimeler gibi eş anlamlılığın terimler için tipik olduğuna inanmaktadır (Mustafayeva, 2011: 57).

Terminolojide eş anlamlı kelimeler aynı kavram ve nesneyi ifade eder. Yani, terimler farklı özellikleri tanımlamaz. Bu nedenle, bazı araştırmacılar bu olguyu "terminolojik çiftler" olarak adlandırır. Eş anlamlıların terminolojideki niteliği ve işlevleri tamamen farklıdır. Burada genellikle stilistik işlevleri yerine getirmezler. Eş anlamlıların terminolojide ortaya çıkmasının nedenlerinden biri de terimlerin oluşturulmasında genellikle farklı veri kaynaklarının kullanılmasıdır. Eş anlamlılık olgusu, terminolojik sistemlerin oluşumunun ilk aşamalarının karakteristiğidir. Özellikle etkili terim için doğal (ve yapay) seçilim olmadığında birçok varyant aynı anda kullanılmaktadır (Danilenko, 1977: 73).

Araştırmacı T. V. Akulikina bilişim teknolojisi alanının aynı zamanda ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, İspanya, İtalya, Japonya vb. ülkelerde gelişmesi ve bu ülkelerin kendi aralarındaki bilgi alışverişi, bilgisayar terminolojisinin ilk oluştuğu yerin ABD olması gibi dil dışı (ekstralinguistik) faktörlere işaret eder. Bu dil dışı etkenlerin bir sonucu olarak bilgisayar terimlerinin oluşturulması İngilizce lehine olmuştur. Yani, yazılım ürünlerinin ve donanımın dağıtımına İngilizce olarak oluşturulan ve uluslararasılaşma sürecini güçlendiren belgeler eşlik etmektedir. Ulusal ve uluslararası terimlerin arasındaki ilişki sonucunda terminoloji alanında eş anlamlılık olgusu yer almaktadır, denilebilir.

Juan C. Sager ve D. S. Lotte'nin çalışmalarında terimlerin eş anlamlılık olgusuna sahip olmaması gerektiği belirtilmektedir (Sager, 1990: 89; Lotte, 1961: 22). D. S. Lotte'ye göre terimin eş anlamlılığı olgusu etkisizdir. Bir terim tek bir kavrama karşılık gelmelidir. Bununla birlikte, bazen doğruluk için çok uzun bir terim sabit kalır. Bu kullanım zorluğa neden olur. Ayrıca, böyle bir terimin daha sonra dönüştürülmesi (eksiltili yapı) veya tamamen farklı bir kısa biçime sahip bir terimle değiştirilmesi riski vardır. Bu nedenle terim üretimi, terimin kısa olmasını gerektirir (1961: 15).

D. S. Lotte, terminolojide eş anlamlılık olgusunun sadece iki durumda kabul edilebileceğini not eder (1961: 22). İlk durumda, aynı kavramın farklı özelliklerinin farklı sistemlerde açıklanması gerektiğinde kullanılır. İkinci durumda D. S. Lotte, Juan C. Sager ve M. Teresa Cabre'nin çalışmalarında, iki terimden birinin diğerinin kısaltılmış hâli olduğunda eş anlamlılığa izin verildiğini göstermektedir (Lotte 1961: 22; Sager, 1990: 215; Cabre, 1999: 110).

Bütün bunların aksine, bilim insanı N. Z. Kotelova, terimlerin tüm eksikliklerine karşı olumlu bir tutum sergilemektedir. Ona göre, terimlerin zıt anlamlıları, eş anlamlıları ve eş seslileri vardır. Terimlerin çok anlamlı olmaları mümkündür. Hatta kendi anlamlarını geliştirebilecekleri gibi her türlü kombinasyona sahip olabilirler. Buradan çıkan sonuç şudur: "Terimler birer sözcüktür. Bundan dilsel hiçbir şey onlara yabancı değildir." Terim ile genel edebî kelimeler arasındaki fark, her şeyden önce, katı bir sistematik karakteri sürdürmesi ve gelenekselliğidir. İkinci olarak, terimin tanımı kesin ve net olmalıdır (Tatarinov, 1996: 114).

M. Teresa Cabre'ye göre, aynı kavramı temsil eden iki birim eş anlamlıdır (1999: 109). Ayrıca eş anlamlılık, farklı düzeylerdeki birimler arasında da olabilir:

a) Terimin işaretlenmesi ve açıklanması arasında,

b) Bir kavramın tanımı ve gösterimi arasında,

c) Terimin farklı dillerdeki karşılıkları arasında,

ç) Farklı fonksiyonel dillerdeki semboller arasında,

d) Aynı tarihsel dildeki alternatif göstergeler arasında.

E. V. Kerber'in Alman dilinin ekonomik terminolojisine ilişkin yaptığı çalışmaya göre, terminolojik eş anlamlılıklar dile yabancı terimlerin girmesinden kaynaklanmaktadır. Dilsel bağlantıların bir sonucu olarak bir dilden diğerine geçen kelimelere *alınma terimler* (кірме терминдер) denir (2010: 114).

Eş anlamlılık genellikle ulusal terimlerle yabancı terimler arasında oluşur.

Bildirimizde Kazakça ve Türkçede bilgisayar alanında yerleşmiş terimlerin eğitim sisteminde, özellikle ders kitaplarında nasıl sunulduğuna dikkat etmek istedik. Araştırmamızda Kazakistan Cumhuriyeti Millî Eğitim ve Bilim Bakanlığının kullanıma sunduğu Bilişim ve İletişim Teknolojileri- 3. Sınıf (2018), Bilişim ve İletişim Teknolojileri- 4. Sınıf (2019), Bilişim ve İletişim Teknolojileri- 5. Sınıf (2017), Bilişim- 6. Sınıf (2020), Bilişim- 7. Sınıf (2021) adlı ders kitaplarının temel terimleri termincom.kz sayfasındaki, yani Kazakçanın terminolojik veri tabanındaki, terimlerle karşılaştırılmıştır. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti İletişim ve Kültür Bakanlığı Dil Komitesi tarafından hazırlanan "Haberleşme ve Hesaplama Teknolojisi Terimlerinin Rusça-Kazakça-İngilizce Sözlüğü" (Hazırlayanlar: J. S. Sarıpbekov, B. K. Şensizbayeva, S. Ğ. Ahmetova, J. B. Nälibayev- 2017) ve Kazakça terimlerin alana özgü bilimsel anlatmalı sözlüğü olan "Haberleşme ve Bilgisayar Teknolojisi" (2002) sözlükleri de karşılaştırılmıştır.

Türkçe için ise TDK'nin sozluk.gov.tr sitesindeki terimler, T. C. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından çıkarılan Bilişim Teknolojilerinin Temelleri (Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi 9. Sınıf) (2020), Programlama Temelleri- 9. Sınıf (2020) ders kitaplarındaki terimlerle karşılaştırılmıştır. Bunun yanında Bilişim Terimleri Sözlüğü İngilizce-Türkçe (2006), Açıklamalı Bilişim Terimleri Sözlüğü (İngilizce-Rusça-Türkçe-Azerbaycanca) (2017) adlı sözlükler de incelemeye dâhil edilmiştir.

2. Access~қолжетім~erişim:

Terim, bir kaynağı kullanmaya olanak verme, anlamına gelmektedir (Arifoğlu, 2006). Kazakçada termincom.kz veri tabanında "қолжетім" terimi verilmiştir. Haberleşme ve Hesaplama Teknolojisi Terimlerinin Rusça-Kazakça-İngilizce Sözlüğü'nde ise "ену, кіру" terimleri gösterilmiştir (2017: 44). 5. sınıf ders kitabında ise "қолжетім" teriminin yerine "қолжетімділік" terimi kullanılmıştır (Köpeyeva ve Dilmanova, 2017: 43).

Türkçede ise İngilizcedeki "access" terimine TDK veri tabanındaki Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu'nda "erişim" karşılığı verilmiştir (2007). Bilişim Terimleri Sözlüğü: İngilizce-Türkçe adlı çalışmada fiil kökünün işlevini vermek için "erişmek" terimi gösterilmiştir (2006: 2). Bilişim Teknolojilerinin Temelleri- 9. Sınıf (2020) ve Programlama Temelleri- 9. Sınıf (2020) ders kitaplarında iki terim de kullanılmaktadır.

A. A. Reformatskiy'nin çalışmasında, aynı kelimenin farklı biçimlerde işlenmesi dubletler (çiftler) olarak gösterilir. Eş anlamlılar ve dubletler aynı şeyler değildir. Eş anlamlılar farklı biçimlerdeki kelimelerdir: гиппопотам-бегемот "su aygırı" gibi, dubletler kelimelerin ekli versiyonlarıdır: березник- березняк "huş ağacı" gibi. Aynı zamanda terimlerin kısaltılmasıyla oluşturulan terimler dublet kelimelerdir (Superanskaya, 2012: 52). Yani Türkçede "erişim", "erişmek", Kazakçadaki "қолжетім", "қолжетімділік" terimleri dubletlere girer. Kazak dilinde "ену", "кіру", "қолжетім", "қолжетімділік" terimleri eş anlamlıdır.

3. Database~деректер базасы~veri tabanı:

Terimin anlamı, sözün geniş anlamında verilenlerin istenilen yığını, belirli sayıdaki kayıttan veya belirli bir alan türünden veya sütun hâlinde düzenlenmiş tablolardan oluşan bir dizi arama, sıralama, yeniden birleştirme ve diğer işlemleri içeren bir dosyadır (Calallı, 2017: 191). Kazakçada termincom.kz

sayfasında "деректер базасы" terimi verilse de Haberleşme ve Hesaplama Teknolojisi Terimlerinin Rusça-Kazakça-İngilizce Sözlüğü'nde "деректер қоры" terimi verilmiştir (2017: 20). Bilişim dersinin 7. sınıf ders kitabında iki terim de kullanılmıştır (2021). Деректер sözüne "база" alıntı sözünün veya "қор" sözlerinin eklenmesiyle aynı kavramı veren ve analitik bir yöntem kullanılarak oluşturulan eş anlamlı terimlerdir.

Türkçede TDK'nin sayfasında, ders kitaplarında ve İ. Calallı'nın İnformatika Terminlərinin İzahlı Lüğəti'nde "veri tabanı" terimi kullanılmıştır.

4. Indicator~айғақтауыш, индикатор~gösterge:

Bu terimler, cihazın durumu hakkında uyarıda bulunan bir göstergedir (Calallı, 2017: 393). Indicator~индикатор terimi, Rusçaya İngilizceden harf çevrimi yoluyla girmiştir. Kazakçanın terim veri tabanı olan termincom.kz sitesinde Rusça biçimiyle birlikte Kazakçadaki "айғақтауыш" terimi verilir. Haberleşme ve Hesaplama Teknolojisi Terimlerinin Rusça-Kazakça-İngilizce Sözlüğü'nde (2017: 52) "көрсеткіш" terimi verilse de Bilişim ve Bilgisayar Teknolojisi Alanındaki Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde (2002: 147) "индикатор" terimi kullanılmıştır. Türkçede yalnızca "gösterge" terimi kullanılmaktadır.

5. Bucket~қоржын~kova terimleri:

Bilişim ve Bilgisayar Teknolojisi Alanındaki Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde (2002: 202) bu terimle ilgili şu bilgiler verilir: "Geri Dönüşüm Kutusu'nun "Bilgisayarım" programına benzer şekilde, silinmek üzere hazırlanan dosyaların içeriğini görüntüleyebileceğiniz, orijinal durumlarına geri yükleyebileceğiniz veya silebileceğiniz kendi penceresi vardır. Sepetteki bilgilere ihtiyaç duyulmadığı takdirde hemen silinebilir ve içindeki bilgiler kalıcı olarak kurtarılamayacak şekilde temizlenebilir." Kazakçada bilişim alanındaki termincom.kz sayfasında "қоржын" terimi verilmiştri. Kazakçanın Bilişim Alanının Açıklamalı Sözlüğü'nde ise "қоржын" ve "себет" terimleri birlikte verilmiştir (2002: 202). "Bilişim" 6. sınıf ders kitabında (2020: 25) "себет" terimi kullanılsa da aynı dersin 7. sınıf ders kitabında (2021: 16) "қоржын" terimi kullanılmıştır. Kazakçada "себет", "қоржын" sözleri eş anlamlı terimlere girer.

Türkçede ise TDK'nin Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu'nda (2007) "kova" terimi verilmiştir. Türkçedeki kova sözü, İngilizcedeki "bucket" sözünden, Kazakçadaki "себет" terimi, Rusçadaki "корзина" sözünden anlam aktarması yoluyla oluşturulmuş terimlerdir.

6. Folder~қапшық~dizin terimleri:

TSE Bilişim Terimleri Sözlüğü'nde dizin için "dokümanlar ya da elektronik postanın düzenlenmesi için bir mantıksal veya sanal saklama alanı" anlamı verilmiştir (2006: 87). Kazakça için termincom.kz sitesinde "қапшық" terimi verilmiştir. Kazakça 6. sınıf "Bilişim" ders kitabında "бума" kullanılmıştır (2020: 113). Benzer biçimde 7. sınıf "Bilişim" ders kitabında da "бума" terimi açıklanır (2021: 16). "Қапшық", "бума" sözleri eş anlamlı terimler grubuna girer.

Türkçede ise Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu'nda (2007) "dizin" terimi verilmiştir. TSE Bilişim Terimleri Sözlüğü'nde (2006: 87) ise "klasör" terimi verilmiştir. 9. sınıf Programlama Temelleri (2020), ve 9. sınıf Bilişim Teknolojilerinin Temelleri (2020) ders kitaplarında "klasör", "dizin" terimleri birlikte kullanılmıştır. Fransızcadan girme "klasör" ve ulusal dilde oluşturulan "dizin" terimiyle birlikte kullanılarak eş anlamlı bir grup oluşturmaktadır.

7. Operating system~амалдық жүйе~işletim sistemi terimleri:

TSE Bilişim Terimleri Sözlüğü'nde işletim sistemi için "programların çalışmasını kontrol eden ve kaynakların tahsisi, zamanlama, giriş-çıkış kontrolu ve veri yönetimi gibi hizmetleri sağlayan yazılım" anlamı verilir ve "işletim sistemleri öncelikle yazılım olmasına rağmen, kısmen donanım gerçekleştirmeleri olması da mümkündür" notu düşülür (2006: 152). "Амалдық жүйе" terimi, Kazakçanın termincom.kz sayfasında onaylanmıştır. Fakat Kazakça 5. sınıf "Bilişim" (2017: 70), 6. sınıf "Bilişim" (2020: 130) ve 7. sınıf "Bilişim" (2021: 37) ders kitaplarında "операциялық жүйе" terimi kullanılmaktadır. "Операциялық жүйе" terimi, Rusçadaki "операционная система" teriminden hareketle hem analitik hem de sentaktik çeviri yoluyla oluşturulan hibrit (melez) terimlerdendir.

Türkçede ise durum şöyledir: Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu'nda (2007), İngilizce-Türkçe Bilişim Terimleri Sözlüğü'nde (2006), Programlama Temelleri 9. sınıf ders kitabında (2020) ve Bilişim Teknolojilerinin Temelleri 9. sınıf ders kitabında (2020) sadece "işletim sistemi" terimi kullanılmaktadır. "İşletim sistemi" terimi, analitik bir yaklaşımla oluşturulmuş melez bir terimdir. "Sistem" kelimesi, Yunancadan Türkçeye Fransızca aracılığıyla aktarılmış bir ödünçleme terimdir.

8. Software~программалық қамтым~yazılım terimleri:

Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde программалық қамтым terimi şöyle açıklanmaktadır: "Belli bir tipteki hesaplamalı araçlar için hazırlanan programlar dizisi; bilgisayarlarda kullanılan algoritmaları ve progamları hazırlamak için faydalanılır (2002: 281). Kazakçanın termincom.kz sayfasında "программалық қамтым" verilse de 6. sınıf "Bilişim" ders kitabında "программалық жасақтама" (2020: 129), 7. sınıf "Bilişim" ders kitabında "программалық қамтамасыздандыру" terimi kullanılmaktadır (2021: 9). Haberleşme ve Hesaplama Teknolojisi Terimlerinin Rusça-Kazakça-İngilizce Sözlüğü'nde "бағдарламалық қамтамасыздандыру" terimi (Sarıpbekov vd., 2007), Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde ise "программалық жасақтама" terimleri kullanılmaktadır (2002: 281). Программалық қамтым, программалық жасақтама, программалық қамтамасыздандыру sözleri anlam aktarması ve analitik yolla oluşturulmuş melez terimlerdir ve Kazak dilinin bilgisayar terminolojisinde eş anlamlıdır. Program sözü, Yunancadan alınma bir terimdir (Qurmanbayulı, 2019: 403).

Türkçede ise bütün sözlüklerde ve ders kitaplarında "yazılım" terimi kullanılmaktadır.

9. Command~пәрмен~komut terimleri:

Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde "команда" terimi, İngilizce "command" terimi için kullanılmaktadır. Böylelikle команда teriminin açıklaması yapılmıştır: Команда (command, instruction) "program yürütme sürecinin adımını belirleyen bir talimattır. İşlem talimatını, işlenenlerin adresini ve diğer yardımcı sembolleri içerir" (2002: 166). Ancak termincom.kz sayfasında "пәрмен" terimi verilmiştir. Pärmen sözü, kelimesi, Kazak dilinin seslendirmesine uyarlanmış olan Farsça "fermān" kelimesinden gelmektedir (Qurmanbayulı, 2019: 381). 5. sınıf "Bilişim" ders kitabında, 6. sınıf "Bilişim" ders kitabında, 7-8. sınıf "Bilişim" ders kitaplarında "команда" terimi kullanılmaktadır. Команда sözünün kökü Latincedir. Latince commendare sözü, İtalyancaya commando, Almancaya "kommando" ve son olarak Rusçaya "команда" olarak girer. Kazakçaya Rusça üzerinden giren alıntı bir sözdür (Qurmanbayulı, 2019: 241). Kazakçada "пәрмен", "команда" terimleri eş anlamlı terimler grubuna girer.

Türkçede tüm sözlüklerde ve ders kitaplarında "komut" terimi kullanılmaktadır.

10. Translator~аударғыш~çevirmen terimleri:

Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde аударғыш için şu tanım verilmektedir: *"bir dilde verilen (yazılan) bir algoritmayı başka bir dile çeviren programdır"* (2002: 141). Bu sözlükte olduğu gibi, termincom.kz sayfasında da аударғыш terimi verilir. Fakat 8. sınıf "Bilişim" ders kitabında транслятор terimi, 6. sınıf "Bilişim" ders kitabında аударғыш ve транслятор terimleri birlikte kullanılır. Kazakçada alıntı транслятор sözü ve *аудар-* "çevirmek" fiiline *-ғыш* eki eklenerek yapılan аударғыш sözü, eş anlamlı terimler grubuna girer.

Türkçede ise TDK sözlüklerinde ve ders kitaplarında "çevirmen" terimi kullanılmaktadır. Sadece İngilizce-Türkçe Bilişim Terimleri Sözlüğü'nde "çevirici" terimini görmekteyiz (2006: 223).

11. Adapter~бейімдеуіш~bağdaştırıcı terimleri:

Адаптер terimine Kazakça Terimlerin Alansal ve Bilimsel Açıklamalı Sözlüğü'nde yapılan açıklama şöyledir: "işlemcinin uzak cihazlarla iletişimini (veri alışverişini) gerçekleştiren özel bir cihaz" (2002: 12). Kazakça termincom.kz sayfasında ise "адаптер" teriminin yerine "бейімдеуіш" terimi verilmiştir. 6. sınıf "Bilişim" ders kitabında (2020:21) "адаптер" terimi kullanılsa da 7. sınıf "Bilişim" ders kitabında hem "адаптер" hem de "бейімдеуіш" terimleri kullanılmıştır. Kazak dilinde İngilizceden ödünçlenen "адаптер" kelimesi ile ulusal dilde oluşturulan "бейімдеуіш" kelimeleri bir arada kullanılarak eş anlamlılık olgusunu oluşturmaktadır.

Türkçe içinse Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu'nda "bağdaştırıcı" terimi verilmiştir (2007). Ayrıca Türk Dil Kurumunun genel ağ sayfasındaki Güncel Türkçe Sözlük'te "adaptör" ve "uyarlayıcı" sözleri verilmiştir. Bilişim teknolojilerinin temelleri 9. sınıf ders kitabında hem "adaptör" hem de "bağdaştırıcı" terimlerini görmekteyiz. İngilizceden alınma "adaptör" sözüyle ana dildeki "bağdaştırıcı" ve "uyarlayıcı" sözleri eş anlamlı terimlerdir.

Sonuç

Çeşitli tarihsel, siyasi ve ekonomik olaylar yaşamış akraba diller olan Kazakça ve Türkçenin bilgisayar terminolojisi alanındaki ortak sorunlardan biri eş anlamlılık olgusudur. Bilgisayar terminolojisi İngilizce olarak geliştirildiği için İngilizcenin diğer diller üzerindeki etkisi yüksektir. Bu nedenle eş anlamlılık olgusu, genellikle ulusal dilde yaratılan terimler ile yabancı terimler arasında ortaya çıkmaktadır. Okul ders kitaplarında onaylı terimlerin tutarlı bir şekilde kullanılmaması sonucunda terimlerin kalıplaşması için gerekli şartlar sağlanamamaktadır. Sözlüklerde ve ders kitaplarında eş anlamlı terimlerin bir arada kullanılması, bilgisayar bilimi alanı ile ilgili bilgi edinmede güçlüklere neden olmaktadır. Terminoloji alanında eş anlamlı kelimelerden kaçınmak için dil planlaması, terimlerin standardizasyonu gibi önlemlere dikkat edilmesi gerekmektedir.

Ek 1: Kazakça, Türkçe ve İngilizcedeki terimlerin karşılaştırılması

Kazakça	**Türkçe**	**İngilizce**
Ену, кіру, қолжетім, қолжетімділік	Erişmek, Erişim	Access
Деректер базасы Деректер қоры	Veri Tabanı	Database
Көрсеткіш, айғақтауыш, индикатор	Gösterge	Indicator
Себет, Қоржын	Kova	Bucket
Қапшық, Бума	Dizin, Klasör	Folder
Операциялық жүйе, Амалдық жүйе	İşletim Sistemi	Operating System

Программалық қамтым Программалық жабдықтама Бағдарламалық қамтамасыздандыру Программалық жасақтама программалық қамтамасыздандыру	Yazılım	Software
Команда Пәрмен	Komut	Command
Аударғыш Транслятор, аударғыш	Çevirmen Çevirici	Translator
Бейімдеуіш Адаптер	Uyarlayıcı Bağdaştırıcı Adaptör	Adapter

Kaynakça

Akulinkina, T. V. (2003). *Ésktralinvgisticheskaya obuslovlennost' osobennostey angliyskoj terminologii komp'tuternoy informatiki.* Omsk: Dissertaciya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk.

Arifoğlu, A. (2006). *Bilişim Terimleri Sözlüğü: İngilizce-Türkçe*. Türk Standartları Enstitüsü Yayınları.

Calallı, İ. (2017). *İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti (english-russian-turkish-azerbaijani).* Bakı: İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu.

Castellví, M. T. C. (1999). *Terminology: Theory, methods and applications*. John Benjamins Publishing.

Danilenko, V. P. (1977). *Russkaya terminologiya, opyt lingivisticheskogo opisaniya.* Izdatel'stvo «Nauka».

Genel Ağ Kaynakları

Kerver, E. V. (2010). *Rol' zaimstvovannykh terminov v obrazovanii terminologicheskikh sinonimov (Na materiale nemeckoy ékonomicheskoy terminologii).* Omskiy nauchnyy vestnik. № 6 (92).

Köpeyeva, G. A. ve Dilmanova, Ü. M. (2017: *İnformatika. Jalpı bilim beretin mekteptiŋ 5-sınıp oquwşılarına arnalğan oquwlıq.* Astana: «Arman- PV» baspası.

Lotte, D. S. (1961). *Osnovy postreniya nauchno-tekhnicheskoy terminologii*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Mustafayeva, A. A. (2011). *Sovremennaya arabskaya terminologiya: formirovanie i problemy perevoda (na materiale terminologii informatiki).* Almaty: Dissertaciya na soiskanie uchenoy stepeni doktora filosofii (Ph.D.).

Qadırqulov, Ä. D. vd. (2020). *İnformatika. Jalpı bilim beretin mekteptiŋ 6-sınıp oquwşılarına arnalğan oquwlıq.* Almatı: Almatıkitap baspası.

Qadırqulov, Ä. D. vd. (2021a). *İnformatika. Jalpı bilim beretin mekteptiŋ 7-sınıp oquwşılarına arnalğan oquwlıq.* Almatı: Almatıkitap baspası.

Qadırqulov, Ä. D. vd. (2021b). *İnformatika. Jalpı bilim beretin mekteptiŋ 8-sınıp oquwşılarına arnalğan oquwlıq.* Almatı: Almatıkitap baspası.

Qazaqstan Respublikasınıŋ Bilim jäne ğılım ministrligi (2022, 10, 01). https://termincom.kz/

Qurmanbayulı, Ş., vd. (2019). *Qazaq tiliniŋ kirme sözder sözdigi.* Almatı: «Ulttıq awdarma byurosı» qoğamdıq qorı.

Qusainov, A. Q., v.d. (2002). *Qazaq tili terminderiniŋ salalıq ğılımiy tüsindirme sözdigi. İnformatika*

jäne komp'yuterlik tehnika. Almatı: Mektep.

Sager, J. C. (1990), *Practical Course in Terminology Processing.* John Benjamins Publishing.

Sarıpbekov, J. S., vd. (2007). *Aqparattanuw men eseptew tehnikası terminderiniŋ orısşa-qazaqşa-ağılşınşa sözdigi.* Almatı.

Sevan Nişanyan (2022, 10, 01). Nişanyan Sözlük: https://nisanyansozluk.com/

Tatarinov, V. A. (1996). *Teoriya terminovedeniya.* Moskva.

Uyanık, A. S. vd. (2020). *Bilişim Teknolojilerinin Temelleri 9- Ders Kitabı.* Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Vural, A., Altınkurt, vd. (2020). *Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Programlama Temelleri 9- Ders Kitabı.* Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Eurovision Şarkı Yarışmasında Dil ve Politikanın Sonuçlara Etkisi

Başar ZEREN[*]

Ü. Ezgi GÜLEKEN[**]

Özet

Eurovision Şarkı Yarışması, Avrupa çapında yayınlanan popüler müzik alanında orijinal ve yüksek kaliteli şarkıların yarıştırıldığı yıllık bir televizyon programıdır. Yarışmanın formatı 1951 yılından itibaren İtalya'da düzenlenmeye başlayan popüler müzik yarışması Sanremo Festivali'nden (Festival di Sanremo) modellenmiştir. Başlangıçtaki kurallara göre katılımcılar, kendi ülkelerinin ulusal dilinde şarkı söylemekte zorunlu tutulmuştur. Bununla birlikte Vulcevic (2018), 1955-1970 yılları arasında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yazılan İngilizce şarkıların popülaritesine değinmiş ve Avrupa'daki şarkı yazarlarının, "başarının ancak jürinin içeriği anlayabilmesi durumunda geleceği" fikrini belirtmiştir. Eurovision da 1973'te dil kullanımıyla ilgili kurallar gevşetmiş ve Vulcevic'in çalışmasını destekleyen bir şekilde, birsonraki yıl İsveçli ABBA grubu Waterloo şarkısını İngilizce olarak seslendirmiş ve yarışmayı kazanmıştır. Türkiye de ilk defa İngilizce olarak 2003 yılında Sertap Erener'in Everyway That I Can şarkısıyla yarışmaya katılmış ve birinci olmuştur. Yarışmalardan sonra puan ve sıralama tabloları hayranlar ve akademisyenler tarafından istatistiksel analizler çeşitli veriler sağlamaktadır. Her ne kadar ana sahnede ülkeleri adına şarkı söyleyen sanatçılar arasında yarışma yapıldığı açıkça belirtilse de puan dağılımını Yair ve Maman (1996) milliyet, kültür ve cinsellik, Raykoff (2020) Avrupa kimlik projesinin "kamp" ülke etkisi, Ingvoldstad (2007) ülkelerin sosyal politikaları üzerinden ele almıştır. Bu çalışmalar Eurovision yarışmasında üretilen müziğin "saf müzik" olmaktan çıkarak, politik amaçlarla kullanılan müziğe dönüştüğü ile ilgili sonuçlara varmışlardır. Bu çalışmada Eurovision Şarkı Yarışmalarında puan kullanan ülkelerin, oylarını politik ya da müzikal tercihler (dil, şarkı formu vb.) açısından mı verdikleri incelenmiş, sonuç bölümünde oylama ile ilgili farklı alternatifler üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eurovision şarkı yarışması, müzik, dil, politika

Giriş

"Müzik zevki iyi olan zeki insanlar bile Eurovision'a çok saygılılar ama asıl saygıyı kelimenin 'Euro' kısmına duyuyorlar." (Kurkov, 2005)

Kurkov'un yukarıdaki yazısında bahsettiği "Euro" iması, yarışmayı kazanan ülkenin Avrupa tarafından hem politik hem de maddi olarak desteklenen bir ülke olması anlamına gelebilir. Aslında Eurovision Şarkı Yarışması, besteciler arasındaki rekabeti eserlerinin uluslararası karşılaştırması yoluyla teşvik ederek Avrupa çapında yayınlanan, popüler müzik alanında orijinal ve yüksek kaliteli şarkıların yarıştırıldığı yıllık bir televizyon programıdır. "Eurovision" kelimesi ilk olarak İngiliz gazeteci George Campey tarafından, 1951'de London Evening Standard programında Hollanda televizyonu tarafından yayınlanan bir BBC programına atıfta bulunurken kullanılmıştır. 1950'lerin başlarında, II. Elizabeth'in taç giyme töreni de dahil olmak üzere Eurovision iletim ağı aracılığıyla uluslararası olarak yayınlanan birkaç etkinliğin ardından, yayıncılar arasında devam edecek yeni girişimleri araştırmak üzereMarcel Bezençon başkanlığındaki bir Avrupa Yayın Birliği (EBU) komitesi kuruldu. EBU'nun genel kurulu Ekim 1955'te Avrupa'nın ilk şarkı yarışmasının düzenlenmesini üzerinde uzlaştı ve İsviçre heyetinin 1956 baharında Lugano'da etkinliğe ev sahipliği yapma önerisi kabul edildi. Yarışmanın formatı 1951 yılından itibaren İtalya'da düzenlenmeye başlayan popüler müzik yarışması Sanremo Festivali'nden

[*] Öğr. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türk Müziği Devlet Konservatuvarı, Müzik Teknolojileri Bölümü, basarzeren@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1889-4087.

[**] Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Müzik Bölümü, ORCID: 0000- 0003-0352-3651.

(*Festival di Sanremo*) modellenmiştir. Festivalin formatına Eurovision'un uluslararası niteliği nedeniyle çeşitli değişiklikler ve eklemeler yapılmış, festival yarışmanın ilk planlaması için bir temel olarak kullanılmıştır.

Açılış etkinliğine sadece yedi kurucu EBU ülkesi olan İsviçre, Lüksemburg, Hollanda,Belçika, Batı Almanya, İtalya ve Fransa katılmıştır. Danimarka, Avusturya ve Birleşik Krallık, yarışmaya katılmak için çok geç kayıt olmuşlar ve finali yayınlamalarına rağmen ilk yıl yarışma dışında kalmışlardır. Yarışma öncesi tüm ülkelerden, final parçalarını seçmeleri için ulusal olarak televizyonda yayınlanan bir yarışma düzenlemeleri istenmiş ve final 24 Mayıs 1956 Perşembe günü gerçekleşmiştir. Kazanan şarkı, ev sahibi ülke İsviçre'yi temsil eden ve Lys Assia tarafından seslendirilen "Refrain" olmuştur.[1]

İlk yarışmada oylama kapalı kapılar ardında yapılmış ve sadece kazanan sahnede açıklanmıştır. Günümüzdeki şarkı yarışmalarının da (Americal Idol, O Ses Türkiye) ilham aldığı bir puan tablosu ve oylamanın halka duyurulması ise 1957'de kullanılmaya başlanmıştır. Kazanan ülkenin etkinliğin standart bir özelliği haline geldiği üzere bir sonraki yıl düzenlenecek yarışmaya ev sahipliği yapma geleneği, 1958 yılında İsveç'in kazandığı yarışmadan sonra ortaya çıkmıştır.

Yarışmada kullanılan oylama sistemleri de yıllar içinde değişime uğramış, modern sistem ise 1975'ten beri yürürlüktedir. Bu değişikliklere göz atılacak olursa;

1956 – Jüri oylaması. Her ülkeden iki jüri üyesi kendi aralarında anlaşarak ensevdikleri şarkıya 2 puan vermiştir. Bu oylama halka açıklanmadı.

1957-61 – Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 10 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri bir şarkıya 1 puan vermiştir.

1962 – Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 10 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri seçtiği üç şarkıya 1,2 ve 3 puan vermiştir.

1963- Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 20 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri seçtiği beş şarkıya 1'den 5'e kadar puan vermiştir.

1964-66- Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 10 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri seçtiği üç şarkıya 1, 3 ve 5 puan vermiştir.

1967-70- Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 10 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri seçtiği bir şarkıya 1 puan vermiştir.

1971-73- Jüri oylaması. Her ülkenin iki jüri üyesi yer almıştır. Her jüri üyesi her şarkıiçin 1 ila 5 arasında puan vermiştir.

1974- Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 10 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri üyesi seçtiği bir şarkıya 1 puan vermiştir.

1975-96 – Jüri oylaması. Katılımcı ülkeler 10 adet jüri ile yer almıştır. Her jüri seçtiği on şarkıya 1,2,3,4,5,6,7,8,10,12 puan vermiştir.

1997 – Hibrit oylama. Avusturya, Almanya, İsveç, İsviçre ve İngiltere oylarını yarışmanın yayınladığı televizyonu arayan halk tarafından (televoting) belirlemiştir. Diğer ülkeler bir önceki senenin jüri oylamasını kullanmışlardır.

1998 – 2000 – Televoting. Tüm katılımcı ülkeler televoting kullanmışlardır.

2001-02 - Televoting veya 50/50 tele/jüri. Her katılımcı ülke, %100 televoting veya

[1] https://www.youtube.com/watch?v=IyqIPvOkiRk

%50 televoting ve %50 jüri oylaması arasında seçim yapma hakkını kullanmışlardır.

2003-08 - Televoting. Tüm katılımcı ülkeler televoting kullanmışlardır.

2009-22 - 50/50 tele/jüri oylaması.

Oylama sistemlerinde değişmeyen tek kural, hangi oylama yöntemi kullanılırsa kullanılsın – jüri, telefon veya SMS – ülkeler kendi şarkıları için oy kullanamazlar.

Eurovision Şarkı Yarışması günümüze gelirken bazı teknolojik değişimler de geçirmiştir.

Bunlar;

Renkli yayın (1968)

Uydu yayınları (1985)

İnternet üzerinden (streaming) yayınlar (2000)

Geniş ekran (widescreen) yayın (2005)

Yüksek çözünürlüğe sahip yayınlar (2007)

Başlangıçta kurallara göre katılımcılar, kendi ülkelerinin ulusal dilinde şarkı söylemekte zorunlu tutulmuştur. Bununla birlikte Vulcevic (2018), 1955-1970 yılları arasındaAvrupa'nın çeşitli ülkelerinde yazılan İngilizce şarkıların popülaritesine değinmiş ve Avrupa'daki şarkı yazarlarının, "başarının ancak jürinin içeriği anlayabilmesi durumundageleceği" fikrini benimsediğini anlatmaktadır. Eurovision da 1973'te dil kullanımıyla ilgili kuralları gevşetmiş ve Vulcevic'in çalışmasını destekleyen bir şekilde, bir sonraki yıl ABBA Waterloo şarkısı ile yarışmayı kazanmıştır.

Yarışmanın popülaritesi ilerleyen yıllarda artmaya devam etmiş, 2015 yılında Eurovision Şarkı Yarışması 60. yılını kutladığı sırada Guinness Rekorlar Kitabı tarafından En Uzun Süreli Yıllık TV Müzik Yarışması olarak kabul edilmiştir. BBC, bu etkinlik için özel olarak Londra'da bir düzineden fazla eski yarışmacının da yer aldığı büyük bir yıldönümü gösterisine ev sahipliği yapmıştır. 2021 yılında 66. Yılını kutlayan Eurovision şarkı yarışması,ülkelerin puanlama tercihleri ile Ginsburgh ve Noury (2008), Yair ve Maman (1996) gibi araştırmacıların eleştirilerine konu olsa da izlenme oranları her geçen yıl giderek artmıştır (Spiteri).

Dil ve Politika İlişkisi

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde hem küresel barışın sağlanması hem de milletlerin iletişime ihtiyaç duydukları fikri ortaya atılmış ve böylelikle ortak bir dil arayışı başlamıştır. O dönemde konuyla ilgili makalelerde "Günümüzde modern koşullar evrensel birdil ihtiyacını bariz kılmıştır. Herkes bu konuda hemfikirdir. Ancak soru şu: Hangi dil?"sözleri yer almış ve akabinde "Esperanto" ve "Volapük" gibi yapay diller önerilmiştir. Bu arayışa İkinci Dünya savaşıyla birlikte ara verilmişse de savaşın bitmesiyle beraber ortak dil tartışmaları yeniden canlanmıştır**.** Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 1 Şubat 1946'da Çince, Fransızca, İngilizce, Rusça ve İspanyolca resmi dil; İngilizce ve Fransızca da çalışma dili kabul edilmiştir**.** Bu esnada UNESCO, Avrupa Birleşik Devletleri'nin resmi dili olarak Fransızcanın önerilmesiyle ilgili bir çalışma başlatarak dünyanın farklı bölgelerindeki en önemli yabancı dilleri bulmaya çalışmış ve bu araştırma kapsamında hazırlanan rapordayer alan istatistiklere göre 1948 yılında tüm dünyaya İngilizce ve Fransızca dillerinin hâkim olduğu sonucuna ulaşılmıştır**.** İlerleyen yıllarda İngilizce, Anglosakson kültürden gelen devletlerin güç ilişkilerinde önem kazanması sonucunda Fransızcanın da önüne geçerek "küresel dil" haline gelmiştir (Ekim,2017).

Britanya İmparatorluğunun oluşumundan, sömürgeci güç haline gelmesinde İngilizcenin oynadığı rol veya İngilizcenin bugünkü "ortak dil" konumuna gelmesinde İngilizİmparatorluğunun rolü Antonio

Gramsci'nin "Hegemonya" kavramını da beraber getirir. Hegemonya kavramı, literatürde Gramsci'yle anılan, siyasal bir olgunun, sadece devlet nezdinde değil, tüm toplumsal ilişkiler çatısı altında var olduğunu ifade eden bir kavramdır. Bu kavram sivil toplumun tüm kurumlarını içine almakta, kültürel sürece önem vermekte, devletin artık politik bir toplumdan öte, sivil toplum ve politik toplumun birleşiminden oluştuğunu benimsemektedir (Çoban,2012). Williams'a göre (1973); 'alt ve üst yapı' kavramları kullanılarak açıklanacak olursa İngilizce sadece bir 'kasıtlı manipülasyon değil aynı zamanda kişisel ve kurumsal seviyelerde gözlemlenen değerler ve anlamlar bütünüdür' (akt. Koru ve Akesson,2011). Bu bağlamda İngilizce, yatırım yapılan, onu öğrenen ve konuşana prestij kazandıran, hâkim güçlerin vizyonu rolündedir (Akt. Kayıntu,2017: 68). Özetle Hegemonya, egemen sınıfın kültürel ve ideolojik boyuttaki doğruluklarının şüphesiz kabul edildiği düşünceler bütünüdür. İngilizcenin yayılması gerektiği yönündeki varsayım ve görüşlere ilişkin ideoloji de hegemonya kavramına bir örnek teşkil etmektedir. Ekim (2017); günümüzde İngilizcenin 1 milyar 750 bine yakın insan tarafından konuşulduğu verisine ulaşmıştır. İnternet devrimi de İngilizcenin bugünkü konumuna katkı sağlamakta, uluslararası kuruluşların çoğunluğu (Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası vb., ayrıca uluslararası sivil toplum kuruluşları ve çok uluslu şirketler) çalışma dili olarak İngilizceyi kullanmaktadır. Küresel rekabet içinde varlığını devam ettirmek adına şirketler de çalışma dillerini İngilizce yapmakta ve çalışanlarının iyi derecede İngilizce konuşmalarını beklemektedir. Bu durumda özellikle Amerika Birleşik Devletleri kaynaklı şirketlerin payı büyüktür.

İngilizcenin Eurovision şarkı yarışmasındaki rolünü değerlendirecek olursak; ilk yıllarda müzik aracılığıyla ülkelerin kültürlerini (yerel kıyafetler, dil vb.) tanıtma amacı taşıyan ve şarkılarını orijinal dilinde söyleme zorunluluğu bulunan yarışmada 1999 yılından itibaren uygulanan, ülkelerin şarkıları diledikleri dilde seslendirebildikleri "dil serbestliği kuralı" günümüzde de devam etmektedir. Yarışmanın ulusal şartnamesinde yayınlanan bu kural ülkelerin İngilizce şarkı seslendirmesinin önünü açmış olup, yarışmanın geçmişi araştırıldığında birinci olan ülkelerin ana dilleri İngilizce olmadığı halde, şarkıları çoğunlukla İngilizce yorumladıkları görülmüştür (Kuyucu,2013:23). Ülkemizin yarışmadaki ilk İngilizce denemesi ise "Yorgunum Anla" şarkısı ile 2000 yılında yapılmış, Türkiye'yi temsil edensolist şarkının bir kısmını İngilizce bir kısmını Türkçe seslendirmiştir. 2003 yılında ise tamamı İngilizce sözler içeren "Every way that I can" adlı şarkı ile yarışan Türkiye Eurovision'daki ilk ve tek birinciliğini kazanmıştır. Bu durum dünyanın en büyük müzik etkinliğinin, küreselleşmek adına alternatifleri çürüterek, tekdüzeliğe yenik düştüğünün bir göstergesidir.

Eurovision: Politik Bir Gövde Gösterisi Mi?

Yarışmalardan sonra kullanılan oylar her yıl önemli miktarda veri üretir. Puan ve sıralama tabloları hayranlar ve akademisyenler tarafından istatistiksel analizler için sonsuz bir hazine sağlamıştır. Her ne kadar ana sahnede ülkeleri adına şarkı söyleyen sanatçılar arasında yarışma yapıldığı açıkça belirtilse de puan dağılımını Yair ve Maman (1996) milliyet, kültür ve cinsellik, Raykoff (2020) Avrupa kimlik projesinin "kamp" ülke etkisi, Ingvoldstad (2007) ülkelerin sosyal politikaları üzerinden ele almıştır. Çalışmalarında Eurovision yarışmasında üretilen müziğin saf müzik olmaktan çıkarak, politik amaçlarla kullanılan müziğe dönüştüğünü ortaya koymuşlardır.

Ülkelerin kısa, orta ve uzun vade politikalarının şarkı derecelendirme sistemine etkisinin olduğu yönünde çalışmalar olmasına karşın Adams (2020) Eurovision kazanmak içingerekli olan "7 altın kural" olduğunu anlatmaktadır:

Hızlı tempo ve akılda kalıcı ritimler

Akılda kalıcı ve tekrarlayan sözler

Armonik veya dinamik olarak kontrast yaratan bir nakarat

Ton değişimi

Açıkça tanımlanmış bir outro

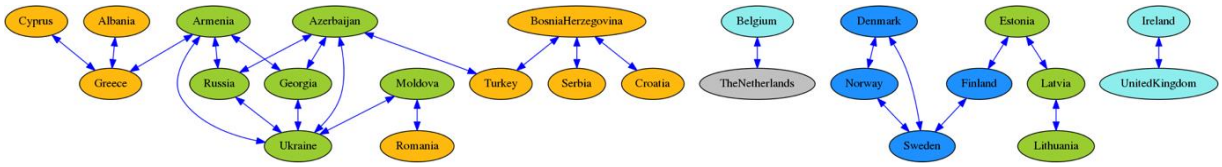
Çekici bir dans rutini

Kostümler

Yukarıdaki listede görüleceği üzere, kazanmak için oluşturulan "mükemmel formül" çalışmaları bazı şarkı formları ve sahne şovlarının kazanmaya etki edebileceklerini ortaya koymaktadır. Burak Yeter ile beraber prodüktörlüğü üstlenilen ve San Marino 2022 Eurovision ülke finalinde yarışan More Than You Know eserinde, bu 7 altın kuralın yanında Top 100'e giren şarkılar analiz edilerek elde edilen verilerin kullanılmasına da karar verilmiştir. Bu veri analizleri 2021 yılı Spotify top 100 listelerine giren parçaların tonal dağılım, bu tonların listede kalma sürelerine etkileri ve en uzun süre listelerde kalan janrlar olarak düzenlenmiştir. Listelere 2021 yılı boyunca giren 5200 parça içerisinde en çok tercih edilen janr %38 ile pop, en çok tercih edilen tonlar ise %8 ile c#m ve %7 ile em'dür. Fakat tonlar arasında listede kalma süreleri baz alınarak bir karşılaştırma yapılırsa, em olan tonların c#m olan şarkılardan daha uzun süre listede kaldığı görülmektedir. Eurovision şarkı yarışmasının kendisini popüler şarkıların yarışması olarak tanımladığı varsayılırsa, bu veriler doğrultusunda janr olarak pop, ton olarak da em olan bir eserin başarı şansının daha yüksek olduğu düşünülebilir. Bu kriterler göz önünde bulundurularak oluşturulan More Than You know şarkısı, 41 oya karşı 40 oy ile ülke finallerinde 19 şarkı arasında 2. olabilmiştir. Bu durum, yarışmanın sadece şarkıların ve sahne şovlarının yarıştığı bir yarışma olması dışında etkenlerin de olabileceğini gösterebilir.

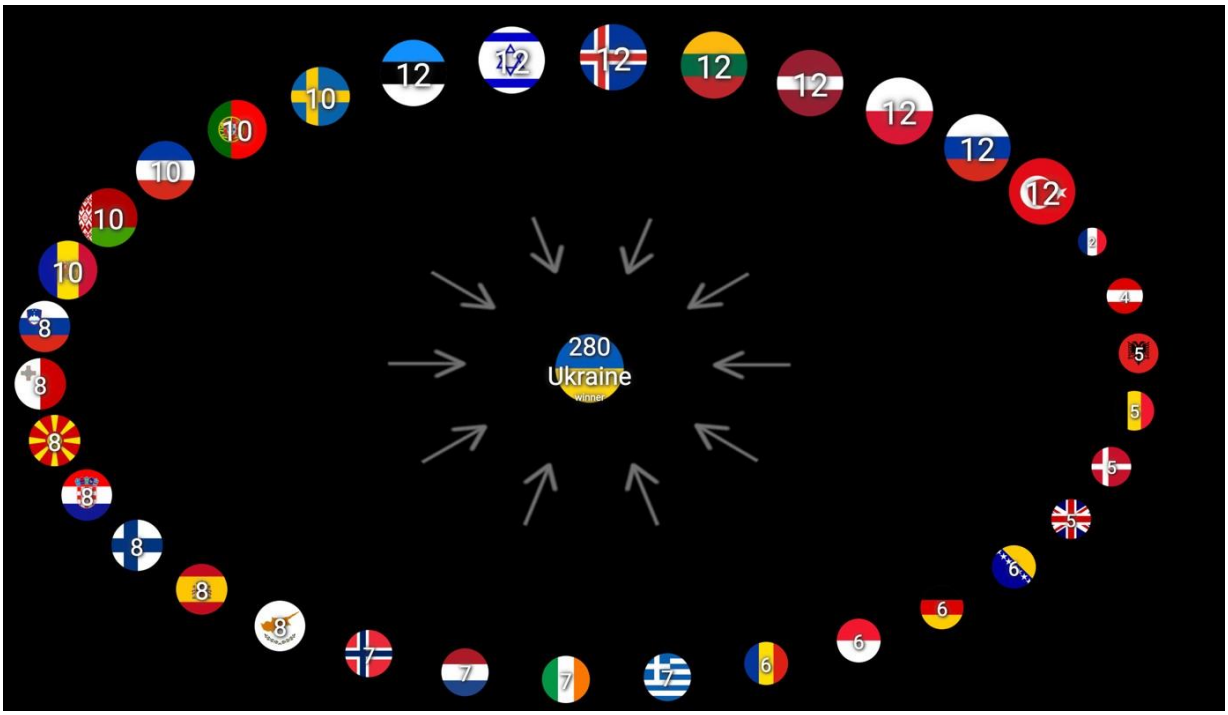
Yukarıda bahsedilen 7 altın kural ve 2021 yılı trendleri ile ilgili çalışmaların yanında sınır ve etnik köken komşularının birbirlerine yüksek puanlar vermeleri, 1997-2017 yapılan yarışmaların puan tercihleri incelendiğinde belli bir model ortaya koymaktadır (Görsel 1).

Görsel 1: 1997-2017 Arasında Eurovision Oy Tercihleri (Wikipedia)

Şema dikkatle incelenirse bu tür oy değiş tokuşlarının gerçekten meydana gelmeihtimalinin olduğu sonucu ortaya çıkabilmektedir. Örnek olarak Mayıs 2004 yarışmasında kazanan ülke Ukrayna, tüm eski siyasi "komşularının" oylarından gerçekten de yararlanmıştır.Ukrayna'nın ülkelerden topladığı puan ortalaması 8.1'dir. Buna rağmen 2004 yılında Ukraynaile siyasi ve sınır komşusu olan Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Rusya'dan en yüksek puan olan 12, Belarus ve Sırbistan'dan ise ikinci en yüksek puan olan 10 puan almış, bu puanlar Ukrayna'yı kazanan ülke konumuna getirmiştir (Görsel 2).

Görsel 2: Eurovision 2004 Sonuçları: Oylama & Puanlar (Eurovisionworld)

2004 yılında yapılan yarışmada kullanılan oylar ile ilgili çalışmasında Fenn (2006, s. 578) ve meslektaşları şu sonuca varmıştır;

"Bir şarkıyı güzel yapan nedir? Sözlerin, melodinin ve ritmin elbette yeri vardır, ancak 21 Mayıs'taki Eurovision Şarkı Yarışması'na katılanlar için jeopolitik ideolojiler belirleyici faktör olabilir. [Fenn ve meslektaşları tarafından analiz edilen] veriler, birçoğumuzun zaten şüphelendiği şeyi doğruluyor: Yarışma her zaman şarkıların kalitesiyle ilgili değil."

Sonuç

Özellikle 90'lı yılların başından itibaren politik oylama iddialarının Eurovision Şarkı Yarışmalarının ardından sıkça konuşulan ve araştırılan bir konu olması, yarışmanın müzik yörüngesinden saptığı olarak anlaşılabilir. Yarışmanın ortaya çıkış amacının Avrupa'dakiülkeler arasında ortak bir rekabet ortamı oluşturma ve milliyetçilik konuları açısından ele alınırsa, bu sonuç şaşırtıcı olmamaktadır. Adil bir oylama sistemi oluşturma ihtiyacı, Eurovision'un oylama sisteminin başlangıçtan itibaren birçok değişikliğe uğraması ile doğru bir temele oturtulmaya çalışılmış, fakat özellikle son yıllarda sonuçlara duyulan güven giderek düşmüştür.

Bu probleme bir çözüm olarak puanlar, profesyonel bir jüri tarafından önceden belirlenen bazı kriterler çerçevesinde yapılabilir. Puanları müzik sektörü tarafından kabul gören otoritelerin vermesi ve bu esnada heyet tarafından belirlenen sözcülerin sebepleri ile bu puan sonuçlarını açıklaması halk tarafından daha çok benimsenebilir. Puan kriterleri her yıl değiştirilerek/güncellenerek, yarışmanın heyecanı arttırılabilir.

Başka bir yöntem de mevcut olan oylama sistemini devam ettirmek ama şarkıların hangi ülkeye ait olduğunu belirtmeden, daha kapalı ve gizemli bir performans biçimi getirerek sunulması olabilir. Bu sayede izleyicilerin büyük bir kısmı müzik ana odak noktasından daha az uzaklaşarak en çok beğenilen şarkının kazanmasının önü açılabilir.

Kaynakça

Adams, O. (2020). *A critical assessment of the importance of music at the Eurovision Song Contest.*

Çoban, S. (2012). Gramsci, hegemonya ve kapitalizm. In 1st International Interdisciplinary Social Inquiry Conference, (http://www.academia.edu/1250610/Gramsci_Hegemonya_ve_Kapitalizm, Erişim tarihi: 10.09. 2022).

Ekim, B, A. (2017). "İngilizcenin Küreselleşmesi."

Daniel Fenn, O. S. (2006). How does Europe Make Its Mind Up? Connections, cliques, and compatibility between countries in the Eurovision Song Contest. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 578.

Ingvoldstad, B. (2007). Lithuanian contests and European dreams. B. Ingvoldstad içinde, *A Song For Europe*. London: Routledge.

Kayıntu, A. (2017). İmparatorluktan Küreselleşmeye Dil ve İktidar. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED), 7*(14), 65-82.

Koru, S., & Akesson, J. (2011). Türkiye'nin İngilizce Açığı. *Ankara: Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, 1*(19).

Kurkov, A. (2005). *A song for Europe in the wake of revolution*. The Guardian: https://www.theguardian.com/travel/2005/may/15/kiev.ukraine.observerescapesection adresinden alındı

Kuyucu, M. (2013). Medya Sanat ve Dil Üçgeni: Türkiye'nin Eurovision Şarkı Yarışmasında Kullandığı Şarkı Dili Üzerine Bir İnceleme. İdil Sanat ve Dil Dergisi, 2(08), 14-38.

Maman, G. Y. (1996). The Persistent Structure of Hegemony in the Eurovision Song Contest. *Acta Sociologica*, 309- 325.

Raykoff, I. (2020). *Another Song for Europe*. London: Routledge.

Spiteri, S. (Tarih yok). *Eurovision Song Contest Viewing figures*. Eurovisionworld: https://eurovisionworld.com/tag/viewing-figures adresinden alındı

Victor Ginsburgh, A. G. (2008). The Eurovision Song Contest. Is voting political or cultural? *European Journal of Political Economy*, 41-52.

Vuletic, D. (2018). *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*. Bloomsbury Publishing.

“06 Mil Yz A1345” Kayıtlı Talimnamenin Söz Varlığının Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi (Askerî Türkçe) Açısından İncelenmesi

Bekir DİREKCİ*

Ramazan ÖZPINAR**

Özet

Söz varlığı, bir dilin sözcüklerinin yanı sıra, atasözleri, deyimler, söz öbekleri, terimler ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bir bütündür. Bir dilin söz varlığının incelenmesi, o toplumun yaşam biçimi, dinî inançları, dünya görüşü kısacası maddi ve manevi kültürünün ortaya konması demektir. Söz varlığı incelemeleri, yazılı ve sözlü ürünlerin taranması, kaydedilmesi ve değerlendirilmesi suretiyle yapılır. Türkiye’nin diğer ülkelerle olan diplomatik ve siyasi ilişkilerinin güçlenmesiyle beraber dünya üzerindeki hâkim gücü de artmıştır. Özellikle askerî savunmanın yurt dışına açılması ve askerî personelin eğitimi gibi hususlar bu alanların başında yer almaktadır. Yurt dışında görevlendirilen askerî personelin, görevlendirildikleri ülkenin askerine eğitim vermesi için sağlıklı bir iletişim kurabilmek önemlidir. Bu anlamda Yunus Emre Enstitüsü’nün yabancı uyruklu askerlere Türkçe öğretmek amacıyla açtığı Türkçe kursları dikkat çekmektedir. Bu kurslarda ihtiyaca yönelik Türkçe öğretimi yapılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu durum, özel amaçlı Türkçe öğretimine (askerî Türkçe) yönelik materyal ihtiyacını doğurmuştur. Bu alana yönelik ihtiyacın giderilmesinde talimnamelerin söz varlığı açısından dikkate değer eserler olduğu görülmektedir. Bu çalışmada 06 Mil Yz A1345 kayıtlı yazarı bilinmeyen bir talimnamenin genelde Türkçe söz varlığı özelde ise kelime sıklığının belirlenmesi suretiyle askerî terminolojinin ortaya konulması ve özel amaçlı Türkçeye katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu eser ana hatlarıyla değerlendirilerek günümüz Türkçesine aktarılmış ve tarama yöntemiyle elde edilen veriler TÜRKSÖZDİZ 3.6 ve NVivo programlarıyla kelime sıklık listeleri oluşturularak incelenmeye tabi tutulmuştur. Sonuç olarak toplamda 7180 kelime içinde Türkçe kelimelerin daha sıklıkla kullanıldığı ve askerlikle ilgili kelimelerin de kayda değer çoğunlukta olduğu görülmüştür. Bu durum, eserin askerî terminoloji bakımından zengin bir söz dağarcığına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Eserin sadeleştirilmek suretiyle okuma parçası olarak kullanılması önerilmekte ayrıca söz varlığı ve kelime listelerinin oluşturulması gibi ihtiyaçların giderilmesine katkı sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Talimname, Türkçe söz varlığı, kelime sıklığı, özel amaçlı Türkçe öğretimi, (askerî Türkçe) askerî terminoloji.

Giriş

Son yıllarda, Türkiye’nin diğer ülkelerle olan diplomatik ve siyasi ilişkilerinin güçlenmesiyle beraber dünya üzerindeki hâkim gücü de artmıştır. Diplomatik anlaşmalar, yürütülen ekonomik ve ticari faaliyetler, imzalanan protokoller çerçevesinde ülkeler arasındaki iletişim yoğunlaşmış ve Türkiye birçok alanda etkinliğini artırmıştır. Türkiye’nin diğer ülkelerle yürüttüğü etkileşimlerde ise askerî iş birlikleri önemli bir başlık olarak öne çıkmaktadır.

Askerî iş birlikleri kapsamında Türk askeri gerek ülke içinde gerekse ülke dışında farklı ülkelerin askerî personeline eğitim vermektedir. Söz konusu eğitimlerin bir boyutu da şüphesiz Türkçe öğretimidir. Bu kapsamda Türkiye dışından gelen misafir askerî öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek ve onları Kara Harp Okulu lisans eğitimine hazır hâle getirmek için Millî Savunma Üniversitesi Türkçe hazırlık dersleri vermektedir. Aynı zamanda Yunus Emre Ensitüsü’nün yabancı uyruklu askerlere Türkçe öğretmek amacıyla açtığı Yabancılara Türkçe Öğretim kursları bulunmaktadır.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı Başkanı / bdirekci@gmail.com
** Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bölümü ramazannozpinar@gmail.com

İlgili kurslarda, askerî öğrencilerin "gereksinimleri ve amaçları doğrultusunda" dil öğrenimi görmesi önemlidir (Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, 1992, s.125). Öğrencilerin ihtiyaçlarına yönelik öğretim yapılması amacıyla uygun öğretim metotları ve materyallerin kullanılması gerekmektedir. Bu çerçevede özellikle materyal hazırlama sürecinde var olan kaynakların taranması ve günümüz öğretim süreçlerine katkı sunacak şekilde incelenmesi önemli görülmektedir. Bu çalışmanın da odak noktası olan talimnamelerin söz varlıklarının tespiti ise söz konusu duruma katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Söz varlığı; Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde "Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler." (2011: 2158). Şeklinde tanımlanmıştır. Aksan'a göre: "Bir dilin sözvarlığı denince yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz." (Aksan, 2004: 7).

Bir dilin söz varlığının incelenmesi, o toplumun yaşam biçimi, dinî inançları, dünya görüşü kısacası maddi ve manevi kültürünün ortaya konması demektir. Söz varlığı incelemeleri, yazılı ve sözlü ürünlerin taranması, kaydedilmesi ve değerlendirilmesi suretiyle yapılır.

Söz varlığı tespiti ise çeşitli kıstaslara göre yapılmaktadır. Baş (2011) bu ölçütleri şu şekilde sıralamıştır:

"1. Genel amaçla yapılan söz varlığı araştırmaları: Bu çalışmalarda, konuşma ya da yazıdan elde edilen metinlerdeki kelimeler, deyimler, atasözleri ve ikilemeler tespit edilir.

2. Özel amaçla yapılan söz varlığı araştırmaları: Bu çalışmalarda söz varlığı unsurlarından hedeflenenleri üzerine tespit ve değerlendirmeler yapılır: Terimler, kalıp sözler, kalıplaşmış ifadeler ve yabancı sözcükler üzerine değerlendirmeler vb.

3. Diğer söz varlığı araştırmaları: Bu çalışmalarla, bir metinde yer alan unsurlar amaçlar doğrultusunda incelenir: Kelime gruplarını tespit etme, yapım ve çekim eklerini belirleme, zaman ifadelerini çıkarma ve zaman kullanım sıklığını belirleme vb."

Bu çalışma, bir talimnamede yer alan söz varlığı unsurlarının askerî Türkçe açısından kelime sıklıklarının belirlenmesi yönüyle «diğer söz varlığı araştırmaları» başlığına uygun olarak yürütülmüştür.

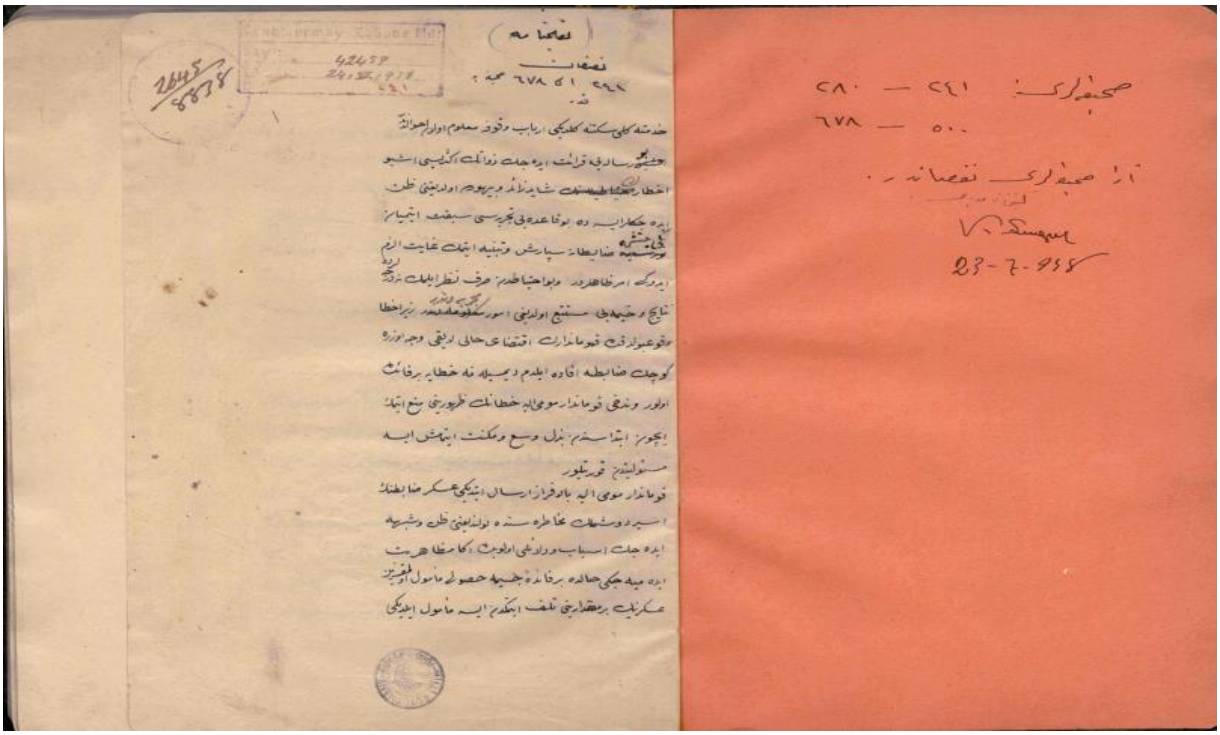
Türkçe Sözlüğün; "Dilde bir sözün kullanılma oranı, frekans." (TDK, 2011: 1382) olarak tanımladığı kelime sıklığı için Doğan Aksan, şu açıklamaya yer verir: "Sözcükbilimde sıklık, bir dilin sözcüklerinin öteki sözcüklere oranla daha çok ya da daha seyrek kullanılması anlamına gelir." (2007: 20). Bir kelimenin yazılı bir metin veya konuşma içerisinde ne kadar yer aldığı kelime sıklığını ifade eden bir durumdur. Kelime sıklığı, bir dildeki kelimelerin belirli bir dönemde sözlü ve yazılı ortamlarda kullanım yoğunluğunu ifade eden bir kavramdır. "Bir dilde var olan kelimeler, konuşan ve yazanlar tarafından değişik sıklıklarda kullanılmaktadır. İnsanlar, ihtiyaçları doğrultusunda kelime hazinesinde yer alan kelimelerden bazılarını, diğerlerine göre daha fazla başvurabilmektedir" (Kurudayıoğlu, 2005: 51). Bu bağlamda üzerinde çalıştığımız eserde askerlikle ilgili kelimelerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

1. Eser Hakkında Genel Bilgiler

Çalışmamızda ele alınan eser, http://yazmalar.gov.tr/'de **"**06 Mil Yz A1345" demirbaş numarasıyla kayıtlı olan bir talimnamedir. Katalogda, eserin adı ta'lim-nâme olarak kaydedilmiş ancak eserin askerî bir talimname olduğu belirtilmemiştir. Katalogda, eserin genel özellikleri ilgili yeterli bilgiye de yer verilmemiştir.

Eser, fiziksel olarak iyi korunmamış ve sayfaları eksiktir. Eserin sayfalarının eksik olduğu ilk sayfasında belirtilmiştir. Eser, 112 yapraktan oluşmaktadır. Harekesiz nesih yazı ile 17 satırlı yazılmıştır. Birçok satırın üzeri çizilmiş, çizilen satırların üzerine sade bir dille açıklamalar yazılmıştır.

Fotoğraf 1. Talimnamenin ilk sayfasının görüntüsü

Eserin içeriği incelendiğinde eserin, yirmi iki fasıldan oluşan külliyatlı bir talimname olduğu anlaşılmaktadır. Ancak elimizdeki talimnamenin ise söz konusu külliyatın yalnızca yirmi bir ve yirmi ikinci faslı olduğu görülmektedir. Eserin müellifi ve yazılış sebebine dair net bir bilgi yoktur. Eserin içeriğinden, eserin askerî bilimin tekniklerini öğretmek amacıyla yazıldığı ve müellifin de asker kökenli olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen talimname; savaşta uygulanacak türlü manevraları, her asker sınıfının görevlerini ve nasıl davranacaklarını, gereçlerin nasıl kullanılacağını vb. belirten taktik ve kurallardan oluşmaktadır. Bu kurallar dünya askerî tarihinden örnekler verilerek anlatılmaktadır.

Bu talimname, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin dil hususiyetlerini yansıtmaktadır. Klasik Osmanlı Türkçesi özelliklerinden olan Arapça, Farsça sözcük ve terkip yoğunluğu, metnimizde de belirgin bir şekilde mevcuttur. Ağır ve süslü bir dille kaleme alınan bu metinde, emir ve gereklilik kiplerin yoğunlukta kullanıldığı resmî bir üslup hakimdir.

Üzerinde çalıştığımız eser; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'ndan temin edilmiştir. Temin edilen bu eser, latinize edilerek veri analizine uygun hale getirilmiştir. Latinize edilen metinde yer alan söz varlığı unsurları askerî Türkçe açısından kelime sıklıkları belirlenerek özel amaçlar doğrultusunda incelenmiştir.

2. Araştırmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Bu çalışmada; latinize edilen talimnamenin genelde Türkçe söz varlığı, özelde ise kelime sıklığının belirlenmesi ve askerî terminolojisinin ortaya konularak özel amaçlı Türkçe öğretimine katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

"Yabancılara Özel Amaçlı Türkçe (askerî Türkçe) Öğretiminde askerî talimnamelerden yararlanma durumu nedir/nasıldır?

Talimnamede askerlikle ilgili kelimelerin sıklık düzeyi nedir?

Talimnameden askerî terminoloji oluşturulabilir mi?" soruları çalışmanın alt amaçlarını oluşturmaktadır.

Yöntem

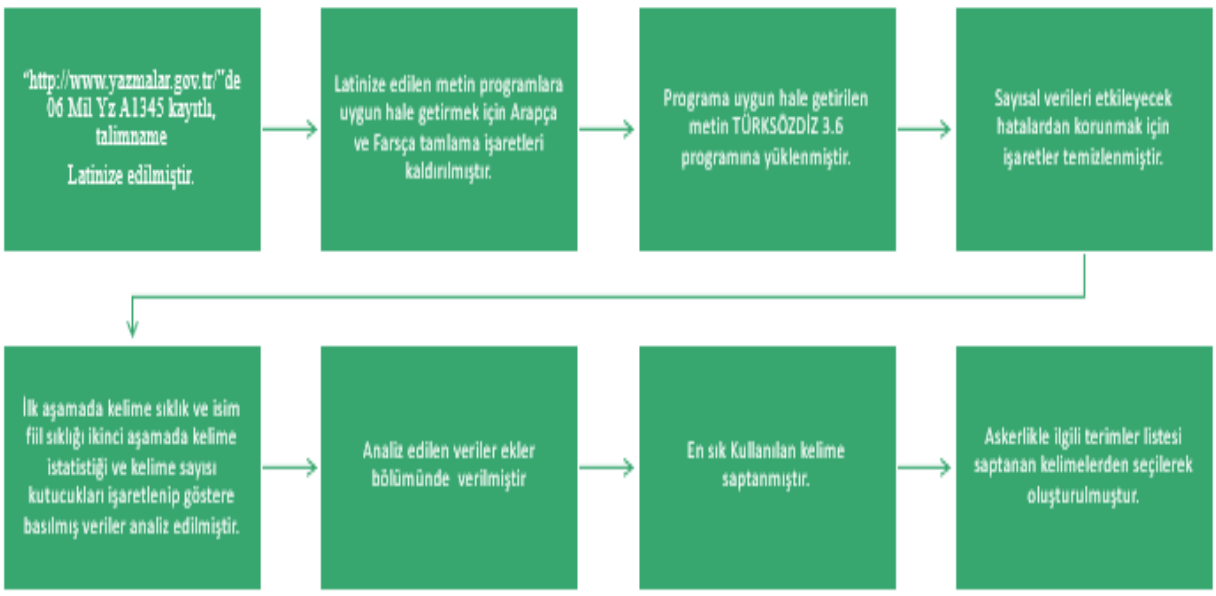
Özel Amaçlı Türkçe (askerî Türkçe) Öğretimini alanında askerî talimnamelerden yararlanabileceğini amaçlayan bu araştırma, betimsel nitelikte olup nitel araştırma yöntemlerine uygun olarak kurgulanmıştır.

1. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada latinize edilen bir talimnameden hareketle yapılan metin çözümlemesi çerçevesinde doküman incelemesi yapılmıştır. "Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar." (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s.189). Bu çalışmada bir metinde yer alan unsurların askerî Türkçe açısından kelime sıklıklarının belirlenmesi yönüyle özel amaçlar doğrultusunda incelenmiştir. Kelime sıklık listelilerinin oluşturulmasında iki program kullanılmıştır. TÜRKSÖZDİZ 3.6 ve NVivo programları kullanılmıştır. TÜRKSÖZDİZ 3.6 veri toplama süreci aşamalı olarak Şekil 1'de; NVivo Veri Toplama Süreci ise Şekil 2'de gösterilmiştir.

2. Veri Toplama Süreci TÜRKSÖZDİZ 3.6

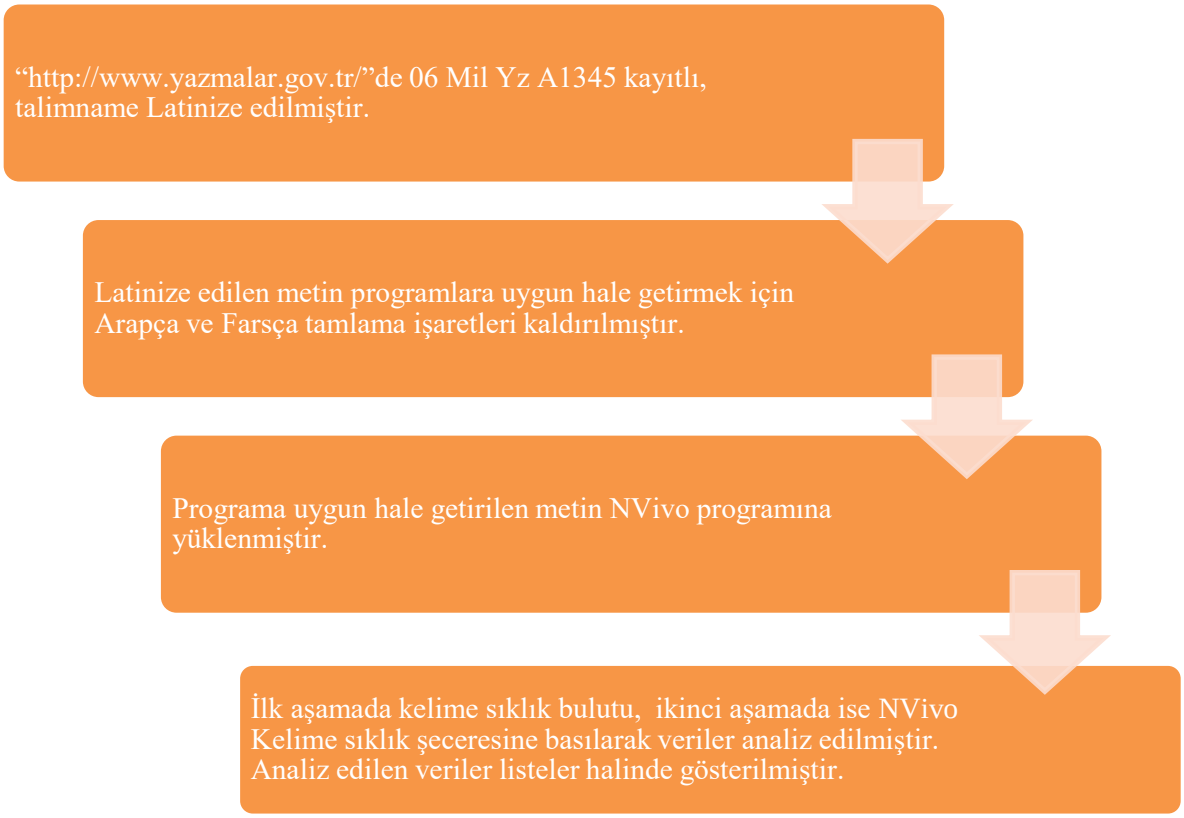
Şekil 1. Veri Toplama Süreci TÜRKSÖZDİZ 3.6.

3. Veri Toplama Süreci NVivo

NVivo programının kullanımı ve veri toplama süreci aşamalı olarak Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Veri Toplama Süreci NVivo

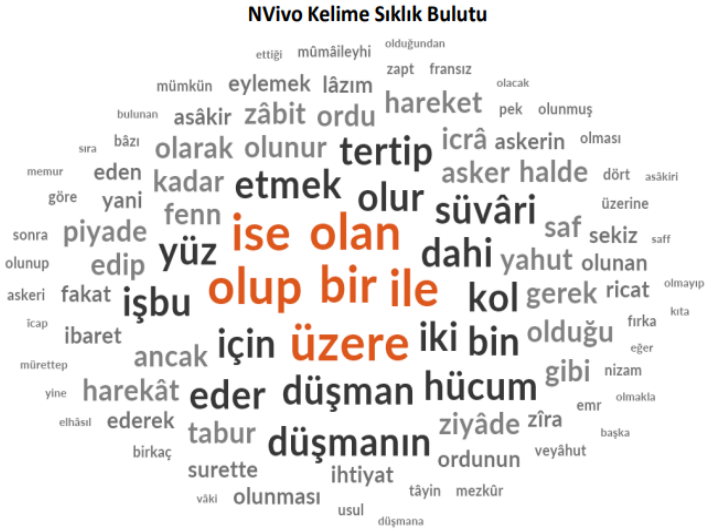
Bulgular ve Yorumlar

TÜRKSÖZDİZ 3.6 programı kelime ve isim-fiil sıklığı ile yapılan tarama sonucunda toplamda 7180 kelime bulunmuştur. Bunların içinde en sık geçen kelimeler, kelime bulutunda gösterilmiştir (Şekil 3).

Kelime ve isim fiil sıklığı excel dosyası olarak listelenmiştir.

NVivo nitel veri analizine göre kelime sıklık taraması yapılmış, Kelime sıklık bulutu oluşturularak Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3. NVivo Kelime Sıklık Bulutu

Askerlikle ilgili terimler dizgesi; sıklık listelerinden seçilerek oluşturulup Askerî Terminoloji Listesi başlığıyla Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Askerî Terminoloji Listesi

A'dâ	Hat	Muaraza	Sefîne
Alay	Hudut	Muhafız	Serasker
Ambar	Hücum	Muharebe	Sergerde
Ameliyat	İstihbarat	Muharip	Serhat
Amiral	İstihkam	Mukâtele	Sevk
Asker	İşgal	Muşta	Silah
Ateş	Kafile	Muvasalat	Süngü
Avcı	Karakol	Müfrez	Süvâri
Bahriye	Keşif	Müfreze	Tâbiye
Baskın	Kılıç	Mühimmat	Tabur
Binbaşı	Kıta	Müsâdeme	Tahrir
Casus	Kol	Müşir	Tahrik
Celp	Kollamak	Mütâreke	Takrir
Cenah	Kolordu	Müttefik	Talim
Ceng	Konak	Nefer	Talimat
Cephe	Korucu	Nizam	Tanzim
Çarhacı	Köprücü	Nöbetçi	Tahaffuz
Çavuş	Kumanda	Obüs	Tefrik
Çetecilik	Kumandar	Ordu	Terfî
Darülharp	Kuvvet	Paşa	Top
Donanma	Leşker	Pilaçkacı	Top dökmek
Dümdar	Livâ	Piyade	Topçu
Eşkāl	Malumat	Ricat	Topçuluk
Fırka	Manevra	Saff	Tüfek
General	Mareşal	Savaşmak	Zabit
Harekât	Menzil	Salyane	Zafer
Hareket	Mevzi	Sancaktar	Zahîr
Harp	Mıntıka	Santraç vari	Zahîre
Hasım	Mirlivâ	Sefer	Zaptetmek

Yukarıdaki tablo talimnamede en sık geçen kelimelerden oluşturulmuştur. Bu durum söz konusu talimnamelerin askerî Türkçe söz varlığı açısından kayda değer eserler olduğu bu yönüyle alana özgü materyal ihtiyaçlarının karşılanmasında bu metinlerden askerî terminoloji listesi oluşturulabileceği görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

"06 Mil Yz A1345" kayıtlı talimnamenin latinize edilerek özel amaçlar doğrultusunda, söz varlığının ve askerî terminolojisinin ortaya konulması amaçlanan bu çalışma sonucunda, elde edilen bulgulara dayanılarak şu sonuçlara ulaşılabilir:

7180 kelime içinde, Türkçe kelimelerin daha sıklıkla kullanıldığı ve asker, süvari, piyade, harekât, tabur gibi askerlikle ilgili kelimelerin kayda değer çoğunlukta olduğu saptanmıştır. Bu durum, söz konusu talimnamenin askerî Türkçe söz varlığı yönüyle zengin bir terminolojiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. İlgili literatür incelendiğinde ise Arat'ın (2022) Türkiye'de askerî eğitim alan yabancılarla yapmış olduğu araştırmada askerî alanda sık kullanılan kelimelerin Türkçelerini bilmenin Türkçe öğrenen askerler için gerekli olduğu sonucuna ulaştığı görülmektedir. Bu kapsamda Türkçe söz varlığı yönünden zengin olduğu tespit edilen bu talimnamenin materyal geliştirilirken kullanılabilecek bir kaynak olduğu ifade edilebilir.

Yapılan inceleme sonucunda bu talimnameden sadeleştirilmek suretiyle metinler oluşturularak okuma

parçaları oluşturulabileceği, söz varlığı ve kelime listelerinin hazırlanabileceği ayrıca askerî terminolojinin öğretiminde kullanılabileceği görülmüştür. Bu kapsamda ilgili çalışmaların daha çok tarihçiler tarafından yapıldığı görülmektedir, askerî Türkçe öğretimi alanında bu çalışmalara daha çok yer verilmesi alana katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınları

Aksan, D. (2002). *Ana Dilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları

ARAT, E. (2022) *Özel Amaçlı Türkçe Öğretiminde İhtiyaç Analizi, Materyal Örnekleri ve Terimler Sözlüğü: Askeri Türkçe*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yabancılara Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, Kocaeli.

BAŞ, B. (2011). *Söz Varlığı ile İlgili Çalışmalarda Kullanılacak Ölçütler*. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (29), 53.

Kurudayıoğlu, M. (2011). "İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Kelime Hazinesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Education Sciences*, 6 (2), 1797-1808

Richards, J. C., & Schmidt, R. W. (2013). Longman dictionary of language teaching and applied linguistics. Routledge.

Türk Dil Kurumu, (2011), *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Yıldırım ve Şimşek, (2016), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınevi.

İnternetten Faydalanılan Kaynaklar

http://lugatim.com/ (erişim tarihi: 06.06.2022)

https://lugat.osmanlica.online/(erişim tarihi: 06.06.2022)

http://www.yazmalar.gov.tr/ (erişim tarihi: 06.06.2022)

Pahlavon Mahmud Haqida Doston

Bekposhsha RAHİMOVA*

Og'zaki va yozma adabiy asarlarning manbayi tildir. Til bu madaniy manbalarda shunchaki muloqot vositasi emas, balki asosiy ma'lumot tashuvchidir. Agar til asrlar davomida og‘zaki yoki yozma madaniy manbalarda qo‘llanilmaganida edi, tilning bugungi kungacha saqlanib qolishi deyarli imkonsiz bo‘lar edi. Shu jihatdan adabiy madaniy manbalar tilning uzoq umr ko‘rishida muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston og‘zaki va yozma adabiyotlari jihatidan juda boy mamlakat. O‘zbekiston, uning dostonlari, romanlari, she’rlari; baxshilari, yozuvchi va shoirlari bilan turk olamida va dunyoda o‘z nomini tanitishda davom etmoqda. Bu adabiy manbalarning barchasi o‘zbek tilini asrab-avaylash, rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazishda muhim adabiy ahamiyatga egadir.

O‘zbek xalq dostonlari o‘zbek xalqiga taalluqli bo‘lgan turli mavzularda, tarixdagi muhim shaxslar atrofida ham ko‘plab dostonlar shakllangan. Pahlavon Mahmud ana shunday shaxslardan biridir. Pahlavon Mahmud haqida yozilgan va bitilgan yana bir doston “Pahlavon Mahmud” dostonidir. “Pahlavon Mahmud” xalq dostoni Pahlavon Mahmudga bag‘ishlangan yirik tarixiy lirik doston bo‘lib, unda qahramonning mard yigit sifatidagi xarakterini talqin qilish asosiy o‘rinni egallaydi. Uning bosh mavzusi yoshlar, bosh qahramoni saxovatpesha Mahmudbek. Bu doston epiklik ahamiyati, voqea va obrazlar tizimining nisbiy kengligi, badiiy ziddiyatning shiddatliligi, an’anaviy dostonning boshqa xususiyatlarining ustuvorligi bilan ajralib turadi. Dostondagi ifoda tili jihatidan uning xususiyatlari Xorazm tilining boyligini aks ettiradi. Ayni paytda yozma madaniyatga aylangunga qadar og‘zaki madaniyat muhitida yaratilgan bu dostonning Xorazm tiliga qo‘shgan hissasi ham diqqatga sazovordir. Til funksiyalarini aks ettrigan bu doston badiiy jihatdan qimmatli xususiyatlarni namoyon etadi.

Ushbu tadqiqotda adabiy janrlardan biri bo‘lgan dostonning til va adabiyot nuqtayi nazaridan ahamiyati Pahlavon Mahmud dostoni doirasida muhokama va tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: Doston, til, adabiyot, O‘zbekiston, Pahlavon Mahmud

Og‘zaki va yozma adabiy asarlarning manbayi tildir. Til bu madaniy manbalarda shunchaki muloqot vositasi emas, balki asosiy ma'lumot tashuvchidir. Agar til asrlar davomida og‘zaki yoki yozma madaniy manbalarda qo‘llanilmaganida edi, tilning bugungi kungacha saqlanib qolishi deyarli imkonsiz bo‘lar edi. Shu jihatdan adabiy madaniy manbalar tilning uzoq umr ko‘rishida muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston og‘zaki va yozma adabiyotlari jihatidan juda boy mamlakat. O‘zbekiston, uning dostonlari, romanlari, she’rlari; baxshilari, yozuvchi va shoirlari bilan turk olamida va dunyoda o‘z nomini tanitishda davom etmoqda. Bu adabiy manbalarning barchasi o‘zbek tilini asrab-avaylash, rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazishda muhim adabiy ahamiyatga egadir.

O‘zbek xalq dostonlari o‘zbek xalqiga taalluqli bo‘lgan turli mavzularda, tarixdagi muhim shaxslar atrofida ham ko‘plab dostonlar shakllangan. Pahlavon Mahmud ana shunday shaxslardan biridir. Pahlavon Mahmud haqida yozilgan va bitilgan yana bir doston “Pahlavon Mahmud” dostonidir. “Pahlavon Mahmud” xalq dostoni Pahlavon Mahmudga bag‘ishlangan yirik tarixiy lirik doston bo‘lib, unda qahramonning mard yigit sifatidagi xarakterini talqin qilish asosiy o‘rinni egallaydi. Uning bosh mavzusi yoshlar, bosh qahramoni saxovatpesha Mahmudbek. Bu doston epiklik ahamiyati, voqea va obrazlar tizimining nisbiy kengligi, badiiy ziddiyatning shiddatliligi, an’anaviy dostonning boshqa xususiyatlarining ustuvorligi bilan ajralib turadi. Dostondagi ifoda tili jihatidan uning xususiyatlari Xorazm tilining boyligini aks ettiradi. Ayni paytda yozma madaniyatga aylangunga qadar og‘zaki madaniyat muhitida yaratilgan bu dostonning Xorazm tiliga qo‘shgan hissasi ham diqqatga sazovordir.

* Doç. Dr. Özbekistan, Ürgenç Devlet Üniversitesi, begpasa.rahimova@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2079-6088.

Til funksiyalarini aks ettrigan bu doston badiiy jihatdan qimmatli xususiyatlarni namoyon etadi.

Ushbu tadqiqotda adabiy janrlardan biri bo‘lgan dostonning til va adabiyot nuqtayi nazaridan ahamiyati Pahlavon Mahmud dostoni doirasida muhokama va tadqiq qilinadi.

O‘tmishda ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan adabiy-madaniy meros namunalarini to‘plash va istiqlol mafkurasi asosida xolis o‘rganish keyingi yillarda tobora kengayib bormoqda. Bu merosning bir qismi buyuk adib va alloma-donishmand tarixiy siymolarga bag‘ishlangan bo‘lib, ular daholar shaxsiyati, ijodiyoti, muayyan davr voqealari xususida qimmatli ma’lumotlar mujassamlashgan. Sharq olamida donishmand shoir, zabardast pahlavon, javonmardiylik ta’limotining Xorazmdagi mashhur namoyandasi Pahlavon Mahmud (1247-1326) haqida Eron, Hindiston va boshqa mamlakatlarda yuzaga kelgan og‘zaki rivoyat va hikoyatlar avloddan-avlodga o‘tib, keyinchalik badiiy asrlarda qayta ishlandi, sayqallandi. Bu ijodiy jarayonning o‘ziga xos xususiyatlari “Filmahmud” dostonida ham aks etdi.

Dostonning hijriy bir ming ikki yuzinchi yilda Mulla Jumaniyoz Eshon bisotidagi variantini o‘tgan asrning 90-yillarida Turkmaniston Respublikasining Toshhovuz viloyatida yashovchi, adabiyot muxlisi Sobir Jumaniyozov (Sobir Ehson Turk) yozib olgan. Doston matnining bir qismi 1997 yilda “Xorazm haqiqati” gazetasida, 1997-1999-yillarda “Xiva” jurnalida bosilgan. Ammo uning mukammal, to‘la matniga 2010 yilda ega bo‘ldik. Asar standart mashinka qog‘ozida 1intervaldi 57 sahifali! Unda salkam ming misra she’riy parchalar mavjud. Doston yozma asliyatdan ko‘chirilib, shungacha uzoq vaqt davomida og‘zaki talqinda muayyan o‘zgarishlarga uchragan, unda ma’lum darajada yozma adabiyot ta’siri va ijrochi hamda kotiblarning ijodiy yondashuvi aks etgan. Eng muhimi – u epik she’riyatda javonmardiylik (futuvvat) mavzusini keng yoritgan xalq dostonidir.

Asar o‘z xarakteriga ko‘ra dostonning tarixiy-qahramonlik turiga mansubdir. Undagi voqealar markazida Pahlavon Mahmud siymosi hamda jasurlik motivlari turadi va uning talqinlari tarixiy eposga xos umumiy qonuniyatlarga asoslanadi.

Dostonda zamon (XIII asr), makon (Xiva, Isfaxon, Hindiston, Mo‘lton) va shaxs (Mahmud) jihatdan aniqlik aks etsa ham talqinda badiiy to‘qima ustuvordir. Bu hol real voqelikka, tarixiy haqiqatga zid kelmaydi.

Doston mazmunining o‘ziga xosligi shundaki, unda Pahlavon Mahmudning javon mardiylik harakatining peshvolaridan biri sifatidagi faoliyati syujet asosini tashkil etadi va uning badiiy siymosi yaratiladi. Bunda nafsni engish, o‘zgalarga hamdard bo‘lish, saxovatpeshalik kabi javonmardlik axloqining asosiy tamoyillari talqiniga urg‘u beriladi. Zero, «javonmard – mard yigit ma’nosini bildirib, javonmardiylik – mardlik tariqati, o‘zaro yordam, muruvvat va mehribonlik ko‘rsatish, fidoyilik va fidokorlik ilmidir»[*]. Bu xususiyatlar voqealar davomida yorqin ochila boradi.

Dostonda Mahmud obrazi talqini tadrijiy xarakterda bo‘lib, yoshligi, ilm va hunar o‘rganishi jo‘mardlar davrasida ta’lim olib chiniqishi hamda el–yurt xizmatida fidoyilik ko‘rsatishi kabi voqealar davomida toblanib, mukammallik kasb eta boradi. Ayniqsa, rivoyatlardan farqli ravishda Mahmudning komil inson darajasigacha bo‘lgan davridagi izlanish jarayonlarining batafsil yoritilishi doston originalligini yanada oshirgan. Doston xalq ijodi namunasi sifatida o‘zida an’anaviy eposga xos epik ko‘lamdorlik, badiiy shartlilik va ideallashtirish, mubolag‘a va ijodiy to‘qima kabi xususiyatlarni aks ettiradi. Mahmud hayoti bilan bog‘liq konkret tarixiy faktlar esa tasvir jarayonida umumiy fon vazifasini o‘taydi. Dostonda Mahmudning barcha xislatlarini batafsil bayon etish maqsadi ko‘zlanmagan. Tarixiy Mahmudni donishmand shoir, mutafakkir, avliyo va mashhur pahlavon kabi sifatlar xarakterlasa, dostondagi adabiy Mahmudni ezgulik yo‘lidagi jasurlik va saxovatpeshalik fazilatlari xarakterlaydi. Doston voqealari real tarixiy voqelik – XIII asrda mo‘g‘ullarning Xorazmni istilo qilishi va ular

[*] Нажмиддин Комилов. Мардлик тариқати // Тафаккур. – Тошкент, 1994. - №1. -Б. 70.

etkazgan moddiy vayronagarchilik va ma'naviy zulm fonida kechadi. Lekin dostonda bu voqelikning bevosita o'zi emas, balki ularning odamlar va mamlakat hayotidagi asoratlari va zo'ravonlikka qarshi kurash badiiy talqin etiladi. Bu kurash yalovbardor Mahmud siymosida, jo'mard pahlavon va muruvvatpesha inson timsolida tasvirlanadi. Boshqacha aytganda, doston tarixiy shaxs Pahlavon Mahmud faoliyatidagi muayyan sarguzashtlarning badiiy talqini orqali o'sha davr real voqeligining ayrim qirralarini tasavvur qilishga yordam beradi. Mahmudbekni jo'mardlik yo'lidagi ilk sarguzashti mo'g'ullar tomonidan qiz solig'ining joriy etilishi va Xorazmdan qirq qizning olib ketilishi va bularning orasidagi Gulruh ismli qiz onasining jo'mard yigitlarga murojaatidan boshlanadi.

Bu esa asosiy syujet tizimidagi tugun bo'lib, voqea rivojiga turtki beradi va uning echimigacha bo'lgan tafsilotlari doston mazmunining ifodalanishiga xizmat qiladi. Binobarin, «real shaxs va voqeani umumlashtirish, tipik darajaga ko'tarish ancha murakkab ish, faktlarni bilish shuning uchun qimmatliki, ularga g'oya yashiringan»[*]. Dostonda xo'rlangan momo qizini dushman tutqinligidan ozod qilib, miskinlarga najot ko'rsatish shunday bosh badiiy g'oyadir. Bu g'oyani ifodalovchi o'zak syujet qizni izlash voqealari bo'lib, syujetning boshqa barcha qismlari bevosita va bilvosita uni izohlash va to'ldirishga qaratilgan. Bu voqealar markazida tabiiyki, Mahmudbek obrazi, uning tadrijiy takomili turadi. Voqealar xarakteri va epik makon xususiyatlarini nazarda tutib, Mahmudbek badiiy obrazining tadrijiy takomilini shartli ravishda ikki bosqichga ajratish mumkin:

1) Mahmudbekning o'z vatani Xorazmda kechgan voqealar;

2) Uning Isfaxon, Hindiston, Chin kabi xorijiy ellardagi sarguzashtlari.

Har bir bosqich Mahmudbekning komil inson sifatida chiniqishining muayyan qirralarini shakllantiradi va uning dinamikasiga tabiiylik bag'ishlaydi. Chunonchi, o'z yurtida ilm va hunar o'rganib, jo'mardlik ta'limini olib, voyaga etib, el xizmatiga yarasa, ikkinchi bosqichga oid xorijdagi voqealarda esa ezgulik yo'lida cheksiz jasurliklar ko'rsatadi, yovuzlikni mahv etadi. Shunga ko'ra Xorazmdagi voqealar qahramon xarakterining zamini vazifasini o'tab, Mahmudbek siymosida o'z elini sevuvchi, do'stu qadrdonlariga mehribon va kamtar inson namoyon bo'lsa, chet ellardagi voqealarda esa bu fazilatlar takomillashib, tengsiz jahonpolvon, mazlumlar najotkori muruvvatpesha jo'mard gavdalanadi. Bundan tashqari, birinchi bosqich voqealarida realistik tasvir ustuvor bo'lib, ikkinchi bosqich talqinida unga qisman romantik tasvir unsurlari qo'shiladi. Bu hol Mahmudbekning yakka o'zi dushman qo'shiniga va o'rmon sherlariga qarshi kurashida yaqqol aks etadi.

«Filmahmud»da yetakchi mavzu Mahmudbek xarakteridagi fazilatlardan biri – jo'mardlik mavzusidir. Unda tarixiy voqelik tayanch syujet asosini, badiiy to'qima, mubolag'a, shartlilik kabi unsurlar esa tasvirning ta'sirchan va jonli bo'lishini ta'minlovchi qo'shimcha vositalarni tashkil etadi.

Zero, mo'g'ul istilosi keng jamoatchilik ongida moddiy va ma'naviy hayotdagi katta fojea sifatida o'zgarishsiz o'rnashib qolganini, lekin xalqning irodasi bukilmaganini doston voqealari yorqin ko'rsatadi. Bu iroda va qudrat Mahmudbek siymosida mujassamlashgan bo'lib, tarixiy Pahlavon Mahmudga nisbatan faoliyat qamrovi keng, xalq ideali badiiy to'qima bilan sayqallangan va ijtimoiy-estetik vazifasi kuchaygan obrazdir.

Mahmudbekning vatanidan uzoqdagi sarguzashtlari qanchalik kutilmagan va favqulodda xarakterda bo'lmasin, ular tasvirida realistik uslub ustuvorlik qiladi, qisman romantik-fantastik bo'yoqlar esa epik bayon ta'sirchanligini oshirishga yordam beradi. Bu xususiyatlar Mahmudbek jasoratini to'la namoyish etuvchi asosiy voqealar va lavhalarning quyidagicha shakllarida o'z ifodasini topgan:

- Isfahondagi ov chog'ida Mahmudbekning o'ljasini tortib olmoqchi bo'lgan sher bilan muloqot lavhasi;

[*] Белинский В.Г. Избранные философские сочинение. - Л.,1948. Т.2. - С. 137.

- Mahmudbekning qirq yigit bilan sonsiz dushman(qizilbosh) qo‘shinini tor–mor etishi;

- Mahmudbekning Gulruhni izlab Hindistonga kelib, odamho‘r sherni o‘ldirishi, Mulki Mo‘lton xoni Ultoy zindonidan Ramani ozod qilish voqeasi;

- Mahmudbekning Ultoy qo‘ygan uch shartni bajarishi va uni mag‘lub etishi.

Syujetning barcha yo‘nalishlari bevosita yoxud bilvosita uning sarguzashtlari va taqdiri bilan bog‘lanadi hamda voqealar xarakteriga ko‘ra uning siymosi muayyan takomil bosqichlarida toblanib yangi sifatlar bilan boyib boradi. Jumladan: jo‘mard shogird, pahlavon, jangchi – sarkarda, najotkor, ma’naviy rahnamo, sodiq do‘st kabi. Bu bosqichlarda u hayot sinovlaridan o‘tib, do‘st va dushmanni, yaxshi va yomonni farqlaydi. Dostonda uning ijobiy xislatlarini shakllantirishda ustoz Shojo‘mard, Chondor bobo, Rama, Shabxun, Erkaxon kabi obrazlarning o‘rni ishonarli va ta’sirchan ko‘rsatilgan. Xisravshoh, Shoqurt, Ultoyxon, odamxo‘r sher kabi razil kuchlar kirdikorlari esa Mahmudbekda yovuzlikka shafqatsiz bo‘lish hissini kuchaytiradi.

Shuningdek, Mahmudbek fidoyiligining insonparvarlik mohiyati g‘ayridin vakillari Chondor, Rama va Erkaxonning o‘z ixtiyori bilan islomiy e’tiqodni qabul qilishlarida ham ko‘rinadi va bu hol dostonning ijtimoiy–ma’naviy qimmatini oshiradi.

Dostonda qahramonlik idealizatsiyasi va realizm ustuvor bo‘lib, tarixiylik va to‘qimaning barcha jihatlari shu xususiyat doirasida amal qiladi. Shu bilan umumeposda «qahramonlar obrazi va ular amalga oshirgan jasoratlar tabiiylik chegarasidan birmuncha yuqori bo‘ladi», - degan fikr «Filmahmud» dostoniga ham dahldordir.

Xaloskorlik, najotkorlik, o‘zlikni anglash kabi umuminsoniy ma’naviy qadriyatlarni ulug‘lovchi dostonning g‘oyaviy-badiiy mundarijasi mohiyatini ezgulik g‘oyasi belgilaydi. Bu g‘oya komil inson va haqparvar shaxs timsoli sifatida talqin etilgan Mahmudbek obrazida umumlashgan bo‘lib, umrboqiylikka daxldordir. Zero, el dilida saqlanib kelayotgan yorqin xotiralar jamiyat va inson yangilanayotgan, ma’naviyatimizning hayotbaxsh tamoyillari chuqur idrok etilayotgan hozirgi va ertangi davr uchun ham foydaladir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Najmiddin Komilov. Mardlik tariqati // Tafakkur. – Toshkent, 1994. - №1. -Б. 70.

Белинский В.Г. Избранные философские сочинение. - Л.,1948. Т.2. - С. 137.

Filmahmud. Xalq dostoni. – Xiva: Xiva, 1997. -№7-8, 1998. -№9-10, 1999. - №11-12-13-14.

Pahlavon Mahmud. Kim agar ozoddur. Ruboiylar. Forsiydan Matnazar Abdulhakim tarjimasi. -T.: Adabiyot va san’at, 1992. - 64 б.

Hasanov S. Pahlavon Mahmud hikmatlari // Hayot va qonun. – T., 1996. - № 8. -B. 75 – 76.

Türkçe Sözlük'teki *Eskimiş (esk.)* Etiketli Söz Varlığı

Belgin Tezcan AKSU[*]

Özet

Her ölçünlü (standart) dilin söz varlığında bir dönem kullanılmış ancak daha sonra kullanımdan düşmüş veya yerine güncel karşılıklar önerilmiş kelimeler vardır. Türkçede de bir dönem kullanıldıktan sonra terk edilen veya yerine Türkçe karşılıklar önerilen kelimeler mevcuttur. Bu kelimelerin, ölçünlü dilin söz varlığını yansıtan sözlüğe alınırken "eski, eskiden, eskimiş" vb. biçimlerde belirlenmiş bir etiketle verilmesi kullanıcılar için bilgi vericidir. Türk Dil Kurumu tarafından 1945 yılından bugüne kadar yayımlanmış olan on bir baskı *Türkçe Sözlük*'te söz konusu maddenin eski zamanlarda kullanılan bir kelime olduğu bilgisi ya anlam içinde eski olduğu yazılarak ya da *(eski), (eskimiştir), (eskiden), (eski yazılarda), (eskiden mat.), (eski dlg.), (eski hk.), (esk.) "…nın eski adı", "…nın eski şekli", "Eskiden … için kullanılırdı"* vb. biçimlerde gösterilmiştir. Kurumca 2011 yılında yayımlanan son baskı *Türkçe Sözlük*'te de 4.708 söz veya anlam *eskimiş (esk.)* etiketiyle yer almıştır. Bildiri için bu söz varlığı tek tek incelenmiştir ancak bildiri sınırlarının aşılmaması amacıyla burada sadece "a" harfiyle başlayan 160 söz veya anlam üzerinde durulmuştur. Bu söz varlığının 28'i Türkçe kökenli, 132'si ise yabancı dillerden geçen söz varlığıdır. Yapılan incelemede *eskimiş (esk.)* etiketinin abadi, abuhava, acibe, adavet, aferin, ağnam, ağızdan dolma, ahcar, aktariye, alaybozan, alessabah, ameliyat, anıklamak, arakıye, arkalık, aside, aşerat, ateşin, avarız, ayarcı, ayni, azatlı gibi artık günümüzde kullanılmayan kelimelerde; ab, adavet, adem, adedimürettep, afif, aguş, ahenktar, ahiz, akilane, alil, amalierbaa, amudufıkari, anha minha, anide, arsıulusal, ases, aşari, ateşin, ayn, azimet gibi Türkçe karşılıkları olan ve karşılıkları daha yaygın olarak kullanılan kelimelerde; abıhayat, ahenk, askerî rüştiye gibi Türkçe karşılığı olduğu hâlde karşılığı değil de kendisi daha yaygın olarak kullanılan kelimelerde ve son olarak da aba, açmak, afaki, ajans, akıl kumkuması, aklen, aliyyülâlâ, arasta, arşıâlâ, arşın, asa, atfen, âyan, ayni (II), azize gibi herhangi bir Türkçe karşılığı olmayan ve günümüzde de kendisi kullanılan kelimelerde bulunduğu görülmüştür. Yapılan bu genel sınıflamadan başka, *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü*'nün hazırlık çalışmalarında kullanılmak üzere hazırladığımız, metin kümesi 316.889.320 olan sıklık listesinden ve Türkçe için hazırlanmış derlemlerden yararlanılarak *eskimiş (esk)* etiketi bulunan 160 kelime için Türkçe karşılığı olup karşılığı kullanılanlar, karşılığı kullanılmayanlar, maddenin kendisi ve karşılığı aynı sıklıkta kullanılanlar ile Türkçe karşılıkları olmayıp yaygın kullanılanlar, kullanılmayanlar ve tamamen kullanımdan düşmüş olanlar gibi alt sınıflar da oluşturulmuştur. "A" harfindeki kelimeler için oluşturulan bu genel ve alt gruplar sözlüğün diğer harflerindeki *eskimiş (esk.)* etiketli sözler için de geçerlidir. Tüm bu sınıflamalar incelendiğinde eskimiş olarak nitelenen ve sözlükte bu etiketle gösterilen ancak günümüzde hâlâ yaygın olarak kullanılmakta olan aba, abıhayat, afaki, ahenk, akıl kumkuması, arşın, asa, atfen, ayni (II), azize vb. kelimelerde bulunan *eskimiş (esk.)* etiketinin kaldırılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu bildiride sınıflamalar içerisindeki maddelerin hangilerinin "eskimiş" olarak nitelenmesi gerektiği, hangilerinin gerekmediği üzerinde durularak önerilerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe Sözlük*, söz varlığı, eskimiş, sıklık, etiket

Giriş

Her ölçünlü (standart) dilin söz varlığında geçmişte bir dönem kullanılmış ancak daha sonra kullanımdan düşmüş veya yerine güncel karşılıklar önerilmiş sözler vardır. Türkçede de bir dönem kullanıldıktan sonra terk edilen veya yerine Türkçe karşılıklar önerilen sözler mevcuttur. Bu sözlerin, ölçünlü dilin söz varlığını yansıtan sözlüğe alınırken "eskiden, eskimiş" vb. biçimlerde etiketlenmesi kullanıcılara seçim yapmaları konusunda yardımcı olmaktadır.

Türk Dil Kurumu ilk baskı *Türkçe Sözlük*'ü 1945 yılında yayımlamış, o günden bugüne kadar da 1955-1959-1966-1969-1974-1983-1988-1998-2005-2011 yıllarında olmak üzere Kurumda on bir baskı sözlük çıkmıştır.

[*] Uzman, Türk Dil Kurumu, belgintezcanaksu@gmail.com

1945 yılında yayımlanan ilk baskı sözlükte söz konusu maddenin eski zamanlarda kullanılan bir kelime olduğu bilgisi ya anlam içinde eski olduğu yazılarak ya *(eski), (eskimiştir), (eskiden), (eski yazılarda), (eski mat.), (eski dlg.), (eski hk.)* etiketleriyle ya da *"...nın eski adı", "...nın eski şekli"* gibi ifadelerle belirtilmiştir. Bunlara ilişkin bazı örnekler şöyledir:

Anlam içinde-1:

avrat pazarı 1) eskiden cariyelerin satıldığı pazar; **2)** (bugün) kadınların öte beri sattıkları pazar yeri.

cizye Eskiden, Müslüman olmayanlardan askerlik ödevine karşılık alınan vergi.

dil oğlanı Eskiden yabancı elçiliklerin tercüman yamağı.

imek Eskiden, "idi, imiş ve ise" kelimelerini açıklamak için düşünülen ve gerçekte var olmayan bir fiil.

ondalık 2. Eskiden toprak ürünlerinden onda bir oranında alınan vergi.

perkende Eski bir çeşit savaş gemisi.

softa Eskiden medrese öğrencisi.

sündüs Eski bir çeşit ipekli.

yürük 2. Eskiden yeniçeriye katılan yaya asker.

Anlam içinde-2:

Eskiden ... anlamına gelirdi / yerine kullanılırdı:

kavga 2. Eskiden "savaş" anlamına da gelirdi.

kim Eskiden "ki" yerine kullanılırdı.

peder Eskiden "baba" anlamına kullanılırdı.

(Eski):

azami 2. (Eski) *mat.* Maksimum.

(Eskimiştir):

birle (Eskimiştir) **1.** İle. **2.** "Vurduğu birle yere serdi" sözündeki şekilde kullanılır ve "gibi" kelimesinin "vurduğu gibi yere serdi" cümlesindeki anlamını verirdi.

(Eskiden):

alaylı 1. (Eskiden) Okuldan çıkmış olmayıp orduda erlikten yetişen (subay).

kaçan (Eskiden) Ne vakit, ne zaman ki.

müderris 1. (Eskiden) Profesör. **2.** (Daha eskiden) Medresede öğretmen.

vekâlet 2. (Eskiden) Bakanlık.

yaman 2. (Eskiden) Fena, kötü.

(Eski yazılarda):

eyitmek (Eski yazılarda) Demek.

(Eski + terim alanının kısaltması):

gaip 2. (Eski *dlg.*) Üçüncü şahıs.

hacamat (Eski *hk.*) Şişe veya boynuzla kan alma.

kıta (Eski *mat.*) Kesme.

(…nın eski adı):

Mülkiye Mektebi Siyasi Bilgiler Okulu'nun eski adı.

(…nın eski şekli):

kağan Han ve hakan unvanlarının eski şekli.

karındaş Kardeş kelimesinin eski şekli.

ol "O" işaret sıfatının eski şekli.

Diğerleri:

gidiş 4. (Eskiden büyük makam sahipleri hakkında) Bir yere resmî surette gitme.

ikbal 2. (Eski nezaket dilinde) İstek, arzu: *Çaya ikbal yok mu?*

tıgala Sütleğengillerden bir bitkinin verdiği zamka ve özsuya denir, ki eski hekimlikte kullanılmıştır.

Bu örnek kelimelerin baskı yıllarına göre durumu şöyledir:[1]

Kelime	**Baskı sayılarına göre durum**										
	1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**
alaylı 1. (Eskiden)…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	ask.	ask.
avrat pazarı 1) eskiden… **2)** (bugün)…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	-	-	-
azami 2. (Eski) *mat.*	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
birle (Eskimiştir)…	+	+	+	+	ø	ø	ø	ø	ø	ø	ø
cizye Eskiden, …	+	+	+	+	+	+	tar.	tar.	tar.	tar.	tar.
dil oğlanı Eskiden…	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
eyitmek (Eski yazılarda)…	+	+	+	+	+	+	-	esk.	esk.	esk.	esk.
gaip 2. (Eski *dlg.*)…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	-
gidiş 4. (Eskiden büyük makam sahipleri hakkında) …	+	+	+	+	+	+	tar.	tar.	tar.	tar.	tar.
hacamat (Eski *hk.*)…	+	+	-	-	-	-	-	-	-	esk.	esk.
ikbal 2. (Eski nezaket dilinde) …	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
imek Eskiden, …	+	-	-	-	-	-	-	-	ø	ø	ø
kaçan (Eskiden)…	+	+	+	+	ø	ø	ø	ø	ø	ø	ø
kağan … eski şekli.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	tar.	tar.
karındaş … eski şekli.	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
kavga 2. Eskiden...	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
kıta (Eski *mat.*)…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
kim Eskiden…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
müderris 1. (Eskiden)… **2.** (Daha eskiden)…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
Mülkiye Mektebi … eski adı.	+	+	+	+	+	+	+	+	esk.	ø	ø
ol … eski şekli.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	esk.
ondalık 2. Eskiden…	+	+	+	+	+	+	tar.	tar.	tar.	tar.	tar.
peder Eskiden…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	-	-
perkende Eski…	+	ø	ø	ø	ø	ø	ø	ø	ø	ø	ø
softa Eskiden…	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
sündüs Eski…	+	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.
tıgala … eski hekimlikte kullanılmıştır.	+	+	+	+	+	+	esk.	esk.	esk.	esk.	esk.
vekâlet 2. (Eskiden)…	+	-	-	-	-	-	-	-	esk.	esk.	esk.
yaman 2. (Eskiden)…	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
yürük 2. Eskiden…	+	+	+	+	+	+	ø	ø	ø	ø	ø

Tabloda görüldüğü üzere 1945 baskısında yer verilen biçimler sözlüğün ikinci (1955), üçüncü (1959), dördüncü (1960), beşinci (1966) ve altıncı (1969) baskılarında da genel olarak aynı biçimde kullanılmıştır. Yedinci baskıdan (1983) itibaren sözlükte bu tür kelimelere ya *esk. (eskimiş)* kısaltması verilmiş ya da genellikle *tar. (tarih)* kısaltması yazılmıştır. Tüm söz varlığına bakıldığında ise **belagat**, **bent, iktibas, istiare** gibi edebiyat; **cebir, madrup, main** gibi matematik; abuhava, cezir gibi coğrafya; **ademimerkeziyet, batın, ekalliyet** gibi toplum bilimi; **demevi, hunnak, ısırgın, taun** gibi tıp; **tebaa, vazıkanun** gibi hukuk; **fetret, fıkıh, takva** gibi din bilimi**; edvar, hanende, neva** gibi müzik; **istikraz, nema** gibi ekonomi terimleri ilk baskıdan itibaren *Türkçe Sözlük*'te yer almalarına karşın bu maddelere ilk olarak yine yedinci baskıdan (1983) itibaren *esk. (eskimiş)* kısaltmasının yazıldığı görülmektedir.

Tablodaki **gaip** sözüne bakıldığında 1945'ten 2005 baskısına kadar eskimiş ibaresi varken 2011 baskısında bu ibarenin konulmadığı görülmektedir. **Alaylı** sözü ilk baskıdan onuncu baskıya kadar eski, onuncu ve on birinci baskıda ise askerlik terimi olarak etiketlenmiştir. **Cizye** sözüne bakıldığında 1974

[1] +: O baskıda kelimenin birinci sütunda belirtilen biçimiyle yer aldığını gösterir.
-: O baskıda kelimenin yer aldığı ancak "eskimiş" ibaresinin veya başka bir kısaltmanın bulunmadığını gösterir.
ø: O baskıda kelimenin var olmadığını gösterir.

baskısına kadar eskimiş olarak nitelendiği, ondan sonraki baskılarda tarih deyimi olarak etiketlendiği görülmektedir. **Eyitmek** sözü sadece 1983 baskısında eski bir kelime olarak görülmemiştir. **Hacamat** sözüne baktığımızda 1945 ve 1955 baskılarında eskimiş bir söz olarak kabul edilirken 1959-1966-1969-1974-1983-1988-1998 baskılarında bu ibarenin kalktığı, 2005 ve 2011 baskılarında ise *eskimiş (esk.)* etiketinin yeniden konulduğu gözlenmektedir. Peder sözü 1998 baskısına kadar eskimiş bir söz olarak düşünülürken 2005 ve 2011 baskılarında artık eski bir söz olmadığına kanaat getirilmiştir. Vekâlet kelimesi 1945 baskısında eskiden kullanılan bir söz olarak verilirken 1955, 1959, 1966, 1969, 1974, 1983 ve 1988 baskılarında eski olarak nitelenmemiş, 1998-2005 ve 2011 baskılarında ise yeniden eskimiş bir söz olarak kabul edilmiştir.

TDK tarafından 2011 yılında yayımlanan son baskı *Türkçe Sözlük*'te *eskimiş (esk.)* etiketli 4.708 söz varlığı bulunmaktadır. Bu söz varlığı içinde 3.563 Arapça, 791 Farsça, 261 Türkçe, 51 Fransızca, 31 İtalyanca, 5 Almanca, 4 İngilizce, 2 İspanyolca kelimenin olduğu görülmüştür. Yabancı söz varlığının toplam sayısı 4.447'dir. Buradan, sözlükteki *eskimiş (esk.)* etiketinin daha çok yabancı dillerden giren sözler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden bildiride ilgili söz varlığı sınıflanırken ve etiketlenmesi konusunda öneriler sunulurken yabancı dilden girme, Türkçe kökenli olma, karşılığının bulunup bulunmaması ve hangi biçimlerinin yaygın olarak kullanıldığı üzerinde durulacaktır. Bu bakış açısıyla 4.708 söz varlığı tek tek incelenmiştir. Ancak bildiri sınırlarının aşılmaması amacıyla bildiride sadece "a" harfiyle başlayan kelime veya anlamdan oluşan 160 söz varlığı ele alınacaktır.

Bu söz varlığının genel olarak 2 ana gruba ayrıldığı görülmüştür:

İkinci karşılığı olan kelimeler veya anlamlar

İkinci karşılığı olmayan kelimeler veya anlamlar

Her iki gruptaki söz varlığı daha çok yabancı dillerden geçen sözleri kapsamakla beraber çok az da olsa Türkçe kökenli veya Türkçeleşmiş sözleri de içermektedir. Belirlediğimiz iki gruba ait söz varlığı şöyledir:

Birinci karşılığı olan kelimeler veya anlamlar:

ab *a. (a:b) Far. āb esk.* Su.
abat *sf. (a:ba:t) Far. ābād esk.* **1.** Bayındır. **2.** Şen, rahat.
abıhayat *a. (a:bıhaya:tı) Far. āb + Ar. ḥayāt esk.* Efsanelere göre içen kimseye ölümsüzlük sağladığına inanılan bir su, bengi su, dirim suyu.
abidevi *sf. (a:bidevi:) Ar. ābidevī esk.* Anıtsal.
abuhava *a. (a:buhava:) Far. āb + Ar. havā coğ. esk.* İklim.
abus *sf. Ar. ʿabūs esk.* **1.** Somurtkan (kimse). **2.** Çatık, asık (yüz): *"Abus çehreli bir adamın ne namazı ne niyazı ne zekâtı ne orucu makbuldür."* -Ö. Seyfettin. **3.** Garip, acayip: *"Genç, esmer kız tahayyül ediyor, zihninde müphem hayallere karışan abus suallere cevap veremiyordu."* -Ö. Seyfettin.
adavet *a. (ada:vet) Ar. ʿadāvet esk.* Düşmanlık.
addetmek, -der *(-i) (a'ddetmek) Ar. ʿadd + T. etmek esk.* Saymak: *"Üftade artık meseleyi kapanmış addediyor."* -A. İlhan.
adedî *zf. (adedi:) Ar. ʿadedī esk.* Sayıca.
adedimürettep, -bi *a. (ade'dimürettep) Ar. ʿaded + mureṭṭeb mat. esk.* Tam sayı.
adem *a. Ar. ʿadem esk.* Yokluk: *"Ne civarda bir köy var ne bir evin hayali / Sonun ademdir, diyor insana yolun hâli"* -F. N. Çamlıbel.
ademimerkeziyet *a. (ade'mimerkeziyet) Ar. ʿadem + merkeziyyet top. b. esk.* Yerinden yönetim.
ademiyet *a. Ar. ʿademiyyet esk.* Yokluk.
âdemiyet *a. (a:demiyet) Ar. ādemiyyet esk.* **1.** İnsanlık. **2.** Adamlık.
afif *sf. Ar. ʿafīf esk.* İffetli (erkek): *"Arzu ettiğim gibi afif, saf bulduğum bu adama hürmet eder, onu böyle severdim."* -M. Ş. Esendal.
afife *sf. (afi:fe) Ar. ʿafīfe esk.* İffetli (kadın).
agâh *sf. (a:gâh) Far. āgāh esk.* **1.** Bilir, bilgili. **2.** Haberli.

aguş *a. (a:gu:şu) Far. āġūş esk.* Kucak: *"Seniha'ya sarıldı, aguşuna alıp onu tekrar şımarttı."* -E. E. Talu.

ağnam *a. (ağna:mı) Ar. aġnām esk.* Sayım vergisi.

ahenk, -gi *a. (a:henk) Far. āheng* **3.** *esk.* Ezgi: *"Tamtamların yeni ahengiyle raks başladı."* -N. Hikmet.

ahenktar *sf. (a:henktar) Far. āhengdār esk.* Ahenkli.

ahit, -hdi *a. Ar. ʿahd* **3.** *esk.* Devir, zaman.

ahitname *a. (ahitna:me) Ar. ʿahd + Far. nāme esk.* Antlaşma belgesi.

ahiz, -hzi *a. Ar. aḫẕ esk.* **1.** Alma. **2.** Kabul etme.

ahşa *a. (ahşa:) Ar. aḫşā anat. esk.* Bağır.

ahzüita *a. (a'hzüi:ta:) Ar. aḫẕ + iʿṭā' esk.* Alışveriş.

akamet *a. (aka:met) Ar. ʿaḳāmet esk.* **1.** Kısırlık, verimsizlik. **2.** *mec.* Başarısızlık, sonuçsuzluk: *"Bu mücadeleden ruhumun yorgun düştüğünü, akamete mahkûm kaldığını görüyorum."* -H. C. Yalçın.

akaret *a. (aka:ret) Ar. ʿaḳāret esk.* Akar: *"Başladı her ay akaretlerinden kira toplar gibi tıkır tıkır faizleri toplamaya."* -E. E. Talu.

akıl kethüdası *a. esk.* Akıl hocası.

akil *sf. (a:kil) Ar. ʿāḳil esk.* Akıllı: *"Ne akilem ne divane / Gel gör beni aşk n'eyledi"* - Yunus Emre.

akilane *zf. (a:kilane, **l** ince okunur) Ar. ʿāḳil + Far. -āne esk.* Akıllıca.

akim *sf. (aki:m) Ar. ʿaḳīm esk.* **1.** Kısır, verimsiz. **2.** Sonuçsuz, başarısız.

akit, -kdi *a. Ar. ʿaḳd huk. esk.* **1.** Sözleşme. **2.** Nikâh.

aksiseda *a. (a'ksiseda:) Ar. ʿaks + ṣadā esk.* Yankı: *"Şimdi derin bir aksiseda gibi uzayan bir ses odaya yayılıyor."* -N. Hikmet.

aksülamel *a. (a'ksülamel, **l** ince okunur) Ar. ʿaks + ʿamel esk.* Tepki, reaksiyon: *"Hassasiyeti etrafta hiçbir aksülamel uyandırmazdı."* -Y. K. Beyatlı.

akur *sf. Ar. ʿaḳūr esk.* **1.** Azgın, şiddetli: *"Ben, akur bir kuvvetin üstünde uçuyor gibi pek çabuk yakınlaşan uzaklara bakıyor, bu azgın ata bindikçe daima duyduğum şeyleri tekrar hissediyordum."* -Ö. Seyfettin. **2.** Kudurmuş, kuduz, kuduruk.

al (II) *a. esk.* Aldatma, düzen, tuzak, hile.

alelhusus *zf. (ale'lhusus) Ar. ʿalā'l-ḫuṣūṣ esk.* Hele, özellikle: *"Alelhusus öyle ufak tefek âdetleri, sayılı, hesaplı şeyleri hiç sevmez."* -E. E. Talu.

alelıtlak *zf. (ale'lıtlak) Ar. ʿalā'l-iṭlāḳ esk.* Genellikle.

alelumum *zf. (ale'lumum) Ar. ʿalā'l-ʿumūm esk.* Genellikle.

âlemşümul *sf. (â:lemşümul, **l** ince okunur) Ar. ʿālem + şumūl esk.* Evrensel: *"Her insan, kâinatı dolduran varlığın bir özü ve âlemşümul düşüncenin bir taşıyıcısıdır."* -M. Kaplan.

aleniyet *a. Ar. ʿaleniyyet esk.* Açıklık.

alicenap *sf. (a:li:cenap) Ar. ʿālī + cenāb esk.* **1.** Cömert. **2.** Onurlu, şerefli: *"Senin annen mert, doğru ve alicenap bir kadındır."* -H. E. Adıvar.

alil *sf. (ali:l) Ar. ʿalīl esk.* Hastalıklı, sakat: *"Madrabaz ve kaparozcuların, hasta ve alillerin toplandığı bir merkezdir."* -B. Felek.

alim *sf. (ali:m) Ar. ʿalīm esk.* Bilen.

amade *sf. (a:ma:de) Far. āmāde esk.* Hazır.

amalierbaa *a. (a:ma:lierbaa) Ar. aʿmāl + erbaʿa esk.* Matematikte dört işlem.

ameliye *a. Ar. ʿameliyye esk.* Uygulama: *"Şimdi yavaş yavaş kendimize geliyoruz ama bir damak kaldırma ameliyesine muhtacız hâlâ."* -N. F. Kısakürek.

amiriita *a. (a:mi'rii:ta:) Ar. āmir + iʿṭā esk.* İta amiri.

amma velakin *bağ. (amma vela:kin, **l** ince okunur) Ar. ammā + ve + lākin esk.* **1.** Bununla birlikte: *"Amma velakin insan, ne de olsa yiğit geçinmekten hoşlanıyor."* -N. Hikmet. **2.** Ne var ki.

amudi *sf. (amu:di:) Ar. ʿamūdī mat. esk.* Dikey.

amudufıkari *a. (amu:dufıka:ri:) Ar. ʿamūd + feḳārī esk.* Bel kemiği.

anane *a. (a'nane) Ar. ʿanʿane top. b. esk.* Gelenek: *"Böyle ufak kasabalarda öteden beri aristokratik bir anane vardı."* -E. E. Talu.

ananevi *sf. (a'nanevi:) Ar. ʿanʿanevī esk.* Geleneğe dayanan, geleneksel.

anbean *zf. (a'nbean) Ar. ān + Far. be + Ar. ān esk.* **1.** Her an: *Anbean bekleniyor.* **2.** Ara sıra. **3.** Giderek. **4.** Dakika dakika.

anha minha *zf. (a'nha: mi'nha:) Ar. ʿanhā minhā esk.* Aşağı yukarı, yaklaşık olarak: *"Fakat bütün memleketin ağzında çalkalanan bu evlerin anha minha 5000 liradan fazlaya çıkmayacağı..."* -S. F. Abasıyanık.

anık (I) *sf. esk.* Hazır.

anıklamak *(-i) esk.* Hazırlamak.

anide *zf. (a:ni:de) esk.* Ansızın.

anif *sf. (ani:f) Ar. ʿanīf esk.* **1.** Sert, kaba: *"Bu haşin, anut, katil mazinin anif tahakkümü yalnız Türklere, yalnız Türkiye'ye mahsus değildi."* -Ö. Seyfettin.

anut *sf. Ar. ʿanūd esk.* İnatçı: *"Bu haşin, anut, katil mazinin anif tahakkümü yalnız Türklere, yalnız Türkiye'ye mahsus değildi."* -Ö. Seyfettin.

arak (I) *a. Ar. ʿaraḳ esk.* **1.** Ter.

arızi *sf. (a:rızi:) Ar. ʿāriżī esk.* **2.** Geçici, eğreti: *"Yoksa, arızi bir şeydir ihtiyarlık ve sonu gençliktir."* -N. Hikmet.

ari *sf. (a:ri:) Ar. ʿārī esk.* **1.** Çıplak.

ariyet *a. (a:riyet) Ar. ʿāriyet esk.* **1.** Ödünçleme: *"Öteden beriden ariyet de bir şeyler buluruz."* -S. F. Abasıyanık.

arsıulusal *sf. (a'rsıulusal) esk.* Uluslararası.

arz (II) *a. Ar. ʿarż esk.* En, genişlik.

arz (III) *a. Ar. arż esk.* Yer, yeryüzü: *"Büzülüp kaldığım köşede sabahın bir an evvel olmasını, güneşin bir saat evvel arza inmesini bekliyorum."* -E. İ. Benice.

arziyat *a. (arziya:tı) Ar. arżiyyāt esk.* Yer bilimi.

asabiyet *a. Ar. ʿaṣabiyyet esk.* Sinirlilik: *"Bu cemiyetin mevcudiyeti ve faaliyeti ordu mensuplarının asabiyetini tahrik ediyordu."* -Atatürk.

ases *a. Ar. ʿases tar.* **2.** *esk.* Gece bekçisi.

ashap, -bı *ç. a. (asha:bı) Ar. aṣḥāb esk.* **2.** *din b.* Sahabe.

askerî rüştiye *a. ask. esk.* Askerî ortaokul: *"Eskiden uzun seneler askerî rüştiyelerde hocalık etmiş olan bu adam, kim bilir ne kadar çocuğun canını yakmıştı."* -R. N. Güntekin.

asliye *a. Ar. aṣliyye esk.* Temel, esas.

asri *sf. (asri:) Ar. ʿaṣrī esk.* Çağdaş.

asude *sf. (a:su:de) Far. āsūde esk.* Rahat, sakin: *"Ölüm asude bahar ülkesidir bir rinde."* -Y. K. Beyatlı.

asuman *a. (a:suma:nı) Far. āsmān esk.* Gök: *"Düşsün olur mu toprağa göçmüş cihan gibi / Sönsün o mavi gözleri bir asuman gibi"* -İ. A. Gövsa.

aşar *ç. a. (a:şa:r) Ar. aʿşār esk.* **2.** *mat.* Ondalık. **3.** *tar.* Ondalık.

aşari *a. (a:şa:ri:) Ar. aʿşārī mat. esk.* Ondalık.

aşiyan *a. (a:şiya:nı) Far. āşiyān esk.* **1.** Kuş yuvası: *"Eşin var, aşiyanın var, baharın var ki beklerdin / Kıyametler koparmak neydi ey bülbül, nedir derdin?"* -M. A. Ersoy. **2.** *mec.* Ev, oturulan yer, mesken.

atalet *a. (ata:let) Ar. ʿaṭālet esk.* **1.** Tembellik: *"Sabah ataletiyle gezinerek kirli karyolasından sıyrıldı."* -H. R. Gürpınar. **2.** İşsizlik, işsiz kalma. **3.** İşlemezlik. **4.** *fiz.* Süredurum.

ateh *a. Ar. ʿateh tıp esk.* Bunama: *"Akdeniz kıyılarında yaşayanlar, uzun süren bu hayati medeniyetten sonra ateh devrine girdiler."* -Y. K. Beyatlı.

ateşin *sf. (a:teşi:n) Far. āteşīn esk.* **1.** Ateşli, coşkun.

atıfet *a. (a:tıfet) Ar. ʿāṭifet esk.* **1.** İyilik, bağış, kayra, lütuf, ihsan, inayet.

ati *a. (a:ti:) Ar. ātī esk.* Gelecek.

avam *ç. a. (ava:mı) Ar. ʿavām esk.* Alt tabaka: *"Bu zihniyette olan avam değildi, bilhassa havas denilen insanlar böyle düşünüyordu."* -Atatürk.

avane *a. (ava:ne) Ar. ʿavene esk.* **1.** Yardakçı. **2.** Yardımcı.

avarız *ç. a. (ava:rız) Ar. ʿavāriż esk.* **2.** *coğ.* Engebe.

avdet *a. Ar. ʿavdet esk.* Dönüş, geri gelme: *"Babam bir iş için Selanik'e gittiği zaman avdetinde bana Midhat Efendi'nin Hayret ismindeki romanını getirmiş."* -H. C. Yalçın.

ayal, -li *a. (aya:li) Ar. ʿiyāl esk.* Karı, eş: *"Çocuklar uyumuştur / Efendi gazete okur / Ayali dikiş dikmektedir"* -O. V. Kanık.

ayan *sf. Ar. ʿiyān esk.* Belli, açık.

ayinicem *a. (a:yi'nicem) Far. āyīn + Ar. cemʿ din b. esk.* Cem ayini.

ayn *a. Ar. ʿayn esk.* Göz.

ayniyet *a. Ar. ʿayniyyet esk.* Aynılık.

ayyar *sf. Ar. ʿayyār esk.* Dolandırıcı.

Az *kim. esk.* Azot elementinin simgesi; N.

azade *sf. (a:za:de) Far. āzāde esk.* **1.** Başıboş, erkin, serbest: *"Elli yıldır şu ömür kervanının yolcusuyum / Öyle her yoldaşı sevmezse de azade huyum"* -İ. A. Gövsa.

azimet *a. (azi:met) Ar. ʿazīmet esk.* Gidiş: *"Dâhiliye Nezaretinden mevrut telgrafta dahi azimetim bildirilmekte."* -Atatürk.
azimkâr *sf. Ar. ʿazm + Far. -kār esk.* İradeli, gayretli, istençli, kararlı: *"Kendisine kaybedecek vaktimiz olmadığını, vatanın fedakâr, azimkâr gençlere muhtaç olduğunu anlattım."* -A. H. Müftüoğlu.

Bu grupta kökeni Türkçe olan "anık, anıklamak" sözlerinin ilginç bir biçimde Arapça olan karşılıkları daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Arapça köke durum eki getirilerek Türkçeleştirilmiş "anide" sözünün yerine yine aynı yolla oluşturulmuş "ansızın" sözü daha fazla kullanılmaktadır. 1935 yılında türetilen "arsıulusal" sözü için daha sonraki yıllarda kullanılmaya başlayan "uluslararası" sözü yaygınlaşmıştır.

İkinci karşılığı olmayan kelimeler veya anlamlar:

aba (II) *a. Ar. ʿabā* **1.** Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş. **4.** *esk.* Bu kumaştan yapılan ve dervişlerce giyilen hırka.
abadi *a. (a:ba:di:) Far. ābādī esk.* Açık saman renginde, ipekten yapılan, yarı mat, kalınca bir yazı kâğıdı türü.
abdal *a. Ar. abdāl esk.* **1.** Gezgin derviş: *"Varıp yaslanayım Hacı Bektaş'a / Abdalın olayım çullar içinde"* -Gevheri. **2.** Dilenci kılıklı, üstü başı perişan kimse.
Abdal *öz. a. Ar. abdāl tar.* **3.** *esk.* Tasavvufta manevi üst bir rütbe.
abdestlik, -ği *a.* **2.** *esk.* Abdest alınırken giyilen ve kolsuz hırkaya benzeyen bir giyecek türü.
abıkevser *a. (a:bıkevser) Far. āb + Ar. kevṯer esk.* Cennette bulunduğuna inanılan ırmak, havuz veya çeşmenin suyu.
abdiâciz *a. (a'bdia:ciz) Ar. ʿabd + ʿāciz esk.* Kişinin alçak gönüllülük göstermek amacıyla kendisini tanımlamak için söylediği bir söz.
aceze *ç. a. Ar. ʿaceze esk.* Âcizler.
acibe *a. (aci:be) Ar. ʿacībe esk.* Görülmemiş, alışılmamış, şaşılacak veya yadırganacak şey.
açmak, -ar *(-i)* **27.** *esk.* Savaşla almak, bir yeri fethetmek.
afak *ç. a. (a:fa:k) Ar. āfāḳ esk.* Ufuklar: *"Garp'ın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar / Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var"* -M. A. Ersoy.
afaki *sf. (a:fa:ki:) Ar. āfāḳī esk.* **1.** Gereksiz, önemsiz olan (söz): *"Biraz afaki sohbetten sonra oradan kalktık."* -A. Rasim. **2.** Bir kaynağa dayanmayan, hayalî.
afat *ç. a. (a:fa:tı) Ar. āfāt esk.* Afetler.
aferin *ünl. (a:ferin) Far. āferīn* **2.** *a. esk.* Öğrencilere verilen beğenme ve takdir kâğıdı.
ağızdan dolma *sf. esk.* Namlusu ağzından doldurulan (top veya tüfek).
ağızotu *a. (ağı'zotu) esk.* Topları ateşlemek için falyaya konulan ve barutun patlamasına sebep olan madde.
ağnamcı *a. esk.* Sayım vergisi toplayan kimse: *"Öşürcüler, ağnamcılar, tahsildarlar, zaptiyeler köylerde kuzu gibi namuslu namuslu dolaşırlarmış."* -Ö. Seyfettin.
ağraz *ç. a. (ağra:zı) Ar. aġrāż esk.* Garazlar.
ağyar *ç. a. (ağya:rı) Ar. aġyār esk.* Başkaları, yabancılar, eller: *"Kendini nasıl müdafaa edebilip yâr ve ağyar nazarında parlayacak?"* -N. Hikmet.
ahar *a. (a:har) esk.* Hattatların kâğıt cilalamak için kullandıkları nişasta ve yumurta akından yapılan özel bir karışım.
ahcar *ç. a. (ahca:rı) Ar. aḥcār esk.* Taşlar.
ahdî *sf. (ahdi:) Ar. ʿahdī esk.* Antlaşmaya göre olan, antlaşma gereği olan.
ahfat, -dı *ç. a. (ahfa:dı) Ar. aḥfād esk.* Erkek torunlar.
ahiren *zf. (a:hiren) Ar. āḫiren esk.* **1.** Son zamanlarda, son günlerde, yakınlarda. **2.** Son olarak.
ahlaf *ç. a. (ahla:fı, **l** ince okunur) Ar. aḫlāf esk.* Bizden sonrakiler, **eslaf** karşıtı.
ahlat (II) *ç. a. (ahla:tı, **l** ince okunur) Ar. aḫlāṭ esk.* **1.** Bir karışım içindeki parçalar, ögeler. **2.** *fizy.* Beden yapısının temelini oluşturan ögeler.
ahlatıerbaa *a. (ahla:tıerbaa, **l** ince okunur) Ar. aḫlāṭ + erbaʿa esk.* İnsanın kişiliğini oluşturduğuna inanılan bedendeki balgam, kan, safra ve sevda ögeleri.
ajans *a. Fr. agence* **3.** *esk.* Radyoda haber bülteni.
akademi *a. Fr. académie* **3.** *esk.* Bilginler, yazarlar, sanatçılar kurulu: *"Cilt cilt eserleri vardır, akademilere onlar girerler, onlar büyük şahsiyetler sayılır."* -Y. K. Beyatlı.
akar (I) *a. (aka:rı) Ar. ʿaḳār esk.* Kiraya verilerek gelir getiren ev, dükkân, tarla, bağ vb. mülk, akaret.
akaret *a. (aka:ret) Ar. ʿaḳāret esk.* Akar: *"Başladı her ay akaretlerinden kira toplar gibi tıkır tıkır faizleri toplamaya."* -E. E. Talu.
akıl kumkuması *a. esk.* Çokbilmiş kimse.

aklen *zf. (a'klen) Ar. ʿaḳlen esk.* Akıl gereğince, akıl yönünden.

akli *sf. (akli:) Ar. ʿaḳlī esk.* Akılla ilgili, akla dayanan: *"Akli muvazenesi pek sağlam bulunmadığı için serbest bırakıldı."* -S. F. Abasıyanık.

akliyat *ç. a. (akliya:tı) Ar. ʿaḳliyyāt esk.* Akıl yolu ile kazanılan bilgiler.

akliye *a. Ar. ʿaḳliyye tıp esk.* **1.** Akıl hastalıkları ile ilgili hekimlik kolu: *Akliye hekimi.* **2.** Akıl hastalıkları ile ilgili hastane bölümü. **3.** *fel.* ve *top. b.* Akılcılık.

aktariye *a. (akta:riye) Ar. ʿaṭṭāriyye esk.* Aktarın sattığı şeyler.

akvam *ç. a. (akva:mı) Ar. aḳvām esk.* Kavimler.

alaybozan *a. (ala'ybozan) esk.* Bir tür fitilli tüfek.

alelhesap *zf. (ale'lhesap) Ar. ʿalā'l-ḥisāb esk.* Hesaba sayarak.

alelusul *zf. (ale'lusul) Ar. ʿalā'l-uṣūl esk.* **1.** Yol yordam gereğince, kurala uygun bir biçimde: *"Şimdi bunları bırak da bir defa alelusul kardeşine söyle."* -H. F. Ozansoy. **2.** Âdet yerini bulsun diye.

alessabah *zf. (ale'ssabah) Ar. ʿalā'ṣ-ṣabāḥ esk.* Sabah erkenden.

alicenap *sf. (a:li:cenap) Ar. ʿālī + cenāb esk.* **3.** *zf.* Onurlu, şerefli bir biçimde: *"Başkalarını tesir altında bırakması, zamanında alicenap davranması onun hakikaten kuvvetli bir kadın olduğunu ispat etmektedir."* -A. H. Çelebi.

aliyyülâlâ *sf. (ali'yyülâ:lâ:) Ar. ʿaliyyü'l-aʿlā esk.* En güzel, en iyi, mükemmel olan.

alşimi *a. (**l** ince okunur) Fr. alchimie esk.* Elementleri altına çevirmek isteyen bir iş alanı: *Alşimi birtakım metallerin bulunmasına yol açtığı için kimyanın gelişmesine katkıda bulunmuştur.*

alüfte *sf. (a:lüfte) Far. ālufte esk.* İffetsiz, oynak, cilveli olan (kadın): *"Onların aftosuna hanımefendi derler, bizim paçozumuzun adı ya alüftedir ya şıllık."* -A. Gündüz.

amal, -li *ç. a. (a:ma:l) Ar. aʿmāl esk.* İşler, işlemler.

amele taburu *a. esk.* Amelelerden oluşan topluluk: *"Sıcak ve tozlu dağlarda yol yapan amele taburuna nakledildi."* -H. E. Adıvar.

ameliyat *ç. a. (ameliya:tı) Ar. ʿameliyyāt* **2.** *esk.* İşler, faaliyetler: *"Enkazın kalkması üç dört günlük ameliyata muhtaç."* -H. R. Gürpınar.

ampir *a. Fr. empire esk.* Fransa'da ortaya çıkıp daha sonra Avrupa'ya yayılmış olan yapı, mobilya, giyim vb.ne ait bir üslup: *"Ampir koltuklu, keten masa örtülü bir lokantaydı."* -S. Erez.

anasıl *zf. (a'nasıl) Ar. ʿanaṣl esk.* Kökten, asıl olarak, esaslı bir biçimde: *"Anasıl asker ve erkek bir kavim olmadıkları için askerliğin şanından hiçbir zaman nasipleri yoktur."* -Y. K. Beyatlı.

anasır *ç. a. (ana:sır) Ar. ʿanāṣir esk.* Ögeler.

angudi *a. (angu:di:) T. angut + Ar. -ī esk.* **1.** Angut kuşunun rengi. **2.** *sf.* Bu renkte olan.

anıklaşmak *(nsz) esk.* Hazır durumda olmak.

araban *a. (araba:nı) Ar. ʿarabān müz. esk.* Klasik Türk müziğinde bir makam.

arak (I) *a. Ar. ʿaraḳ esk.* **2.** Pirinç ve şeker kamışından elde edilen bir rakı türü.

arakiye *a. Ar. ʿaraḳiyye esk.* **1.** Dervişlerin giydikleri, tiftikten yapılmış ince külah: *"Kadir Efendi kalemi arakiyesinin arasına soktu."* -H. R. Gürpınar. **2.** Bir tür küçük zurna.

arasta *a. Far. ārāste esk.* Çarşılarda veya alışveriş bölgelerinde aynı işi yapan esnafın bir arada bulunduğu bölüm: *"Belediye çavuşu yanında jandarma onbaşısı, çarşıyı ve arastaları dolaşmış, esnafa kepenk kapattırmıştır."* -T. Buğra.

arazbar *a. (arazba:rı) Ar. ʿaraż + Far. bār müz. esk.* Türk müziğinde bir birleşik makam.

arış (I) *a. Far. erş, ereş esk.* Kolun dirsekten parmaklara kadar olan bölümü.

arız *sf. (a:rız) Ar. ʿāriż esk.* **1.** Sonradan ortaya çıkan. **2.** Bulaşmış, musallat olmuş: *"Zengin çocuklarına arız münasebetsizlikler, fakir çocuklarına mahsus fenalıklardan aşağı kalmıyor."* -H. R. Gürpınar.

arızi *sf. (a:rızi:) Ar. ʿāriżī esk.* **1.** Sonradan olan, dıştan gelen.

ari *sf. (a:ri:) Ar. ʿārī esk.* **2.** Arınmış, soyutlanmış: *"Bu görüş her türlü edebî şişirmelerden ari bir görüştür."* -Y. K. Beyatlı.

arifane (II) *zf. (a:rifa:ne) Ar. ʿārif + Far. -āne esk.* Arif olana yakışacak bir biçimde.

ariyet *a. (a:riyet) Ar. ʿāriyet esk.* **2.** *huk.* Belli bir taşınır malın kullanımının geri verilmek şartıyla bedelsiz olarak bir kimseye bırakılması.

ariyeten *zf. (a:riye'ten) Ar. ʿāriyeten esk.* Eğreti olarak, ödünç olarak.

ariza *a. (ari:za) Ar. ʿarīża esk.* Yüksek bir makama sunulan mektup veya dilekçe.

ariz amik *zf. (ari:z ami:k) Ar. ʿarīż + ʿamīḳ esk.* Enine boyuna, her yönü ile: *"İşçileri ariz amik inceleyip rapor edecek."* -A. İlhan.

arkalık, -ğı *a.* **3.** *esk.* Ev içinde giyilen kolsuz, kalınca bir kısa hırka türü.

arkebüz *a. Fr. arquebuse esk.* XV. yüzyılda Fransa'da kullanılmaya başlanan, taşınabilir ateşli silah: *"Fakat bu insanların çoğu, metrislerden açılan bir arkebüz yaylımıyla oracıkta yığılıverdiler."* -İ. O. Anar.

armudi *sf. (armu:di:) Far. emrūd + Ar. -ī esk.* Armut biçiminde olan: *"Çenesine doğru sivrilen armudi bir yüzün, ince bir burnu, hâlâ beyaz ve düzgün dişleri vardı."* -H. E. Adıvar.

armudiye *a. (armu:diye) Far. emrūd + Ar. -iyye esk.* Nazarlık olarak takılan armut biçimindeki altın.
arşıâlâ *a. (a'rşıa:lâ:) Ar. ʿarş + aʿlā esk.* Göğün dokuzuncu katı.
arşın *a. esk.* Yaklaşık 68 santimetreye eşit olan uzunluk ölçüsü: *"Bu duvarlar yerden bir arşın kadar yüksek, üstünde güzel bir parmaklığı olan duvarlardı."* -M. Ş. Esendal.
arşidük *a. Fr. archiduc esk.* Avusturya'da imparator ailesi prenslerine verilen unvan.
arzani *sf. (arza:ni:) Ar. ʿarżānī esk.* Enine olan.
asa *a. (asa:) Ar. ʿaṣā* **2.** *esk.* İhtiyarların baston yerine kullandıkları uzun sopa.
asar *ç. a. (a:sa:rı) Ar. āṯār esk.* Eserler.
asarıatika *a. (a:sa:rıati:ka) Ar. āṯār + ʿatīḳa esk.* Eski yapılar, eski eserler.
aside *a. (asi:de) Ar. ʿaṣīde esk.* Un, et ve bamya ile yapılan bir Arap yemeği.
asli maaş *a. esk.* Devlet dairelerinde çalışan memurlara verilen aylığın, yükselmeye temel olan her aşaması.
aşar *ç. a. (a:şa:r) Ar. aʿşār esk.* **1.** *ekon.* Türkiye'de 1925 yılına kadar tarımsal ürünün onda biri oranında aynî olarak alınan vergi.
aşerat *ç. a. (aşera:tı) Ar. ʿaşerāt esk.* Onluklar.
aşevi *a. (a'şevi)* **4.** esk. Tekkelerde yemek pişirilen yer.
aşir, -şri *a. Ar. ʿaşr din b. esk.* Bir dinî tören sırasında veya cemaatle namaz kılınıp dua edildikten sonra okunan Kur'an ayetleri.
aşk olsun 3) *esk.* dervişler arasında kullanılan bir selamlama sözü.
ataman *a. esk.* Rus Kazakların başbuğuna verilen unvan.
ateşin *sf. (a:teşi:n) Far. āteşīn esk.* **2.** Ateş renginde olan.
ateş kayığı *a.* **2.** *esk.* Yangın söndürmede kullanılan tulumbayı taşımak için kullanılan büyük ve geniş kayık.
atfen *zf. (a'tfen) Ar. ʿaṭfen esk.* Mal ederek, yükleyerek: *"Anasını görünce eski bir mezara atfen döktüğü yaşlar, yeni sevdası içindi."* -H. R. Gürpınar.
atıfet *a. (a:tıfet) Ar. ʿāṭifet esk.* **1.** İyilik, bağış, kayra, lütuf, ihsan, inayet. **2.** Karşılık beklemeden gösterilen sevgi.
atik (II) *sf. (ati:k) Ar. ʿatīḳ esk.* Eski, eski zamanla ilgili.
avarız *ç. a. (ava:rız) Ar. ʿavāriż esk.* **1.** Kazalar, belalar. **2.** *coğ.* Engebe. **3.** *tar.* Osmanlılarda önceleri yalnız olağanüstü durumlarda, sonraları ise sürekli olarak halktan toplanan vergi.
âyan *ç. a. (a:ya:n) Ar. aʿyān esk.* **1.** İleri gelenler. **2.** Senato üyeleri.
ayarcı *a. esk.* Esnafın kullandığı ölçü aletlerini denetleyen görevli.
ay balta *a. esk.* Ağzı yarım daire biçiminde olan balta, teber.
ayıcı *a. esk.* Ayı oynatmayı iş edinen kimse.
ayın *a. Ar. ʿayn esk.* Arap alfabesinin on sekizinci harfinin adı.
ayin *a. (a:yin) Far. āyīn din b.* **2.** *müz. esk.* Mevlevi tekkelerinde okunan bestelerin tamamı.
ayni (I) *sf. (ayni:) Ar. ʿaynī esk.* Gözle ilgili.
ayni (II) *sf. (ayni:) Ar. ʿaynī esk.* Para olarak değil, madde olarak verilen: *Ayni yardım.*
ayyuk *a. (ayyu:ku) Ar. ʿayyūḳ esk.* **1.** Göğün en yüksek yeri. **2.** Göğün kuzey yarım küresinde bulunan bir takımyıldızın en parlak yıldızı.
ayvaz *a. hlk.. esk.* Savaş gemilerinde çalışan cerrah yardımcısı.
azade *sf. (a:za:de) Far. āzāde esk.* **2.** *zf.* Başıboş, erkin, serbest olarak: *Gürültüden azade yaşamak.*
azatlı *a. esk.* Azat edilmiş cariye veya köle: *"Haminnenin azatlıları bayramdan birkaç gün evvel geldiler."* -H. E. Adıvar.
azatlık, -ğı *a.* **2.** *sf. esk.* Azat edilme vakti gelmiş olan (cariye, köle).
azize *a. (azi:ze) Ar. ʿazīze esk.* Ermiş kadın.

Türkçe Sözlük'teki *eskimiş (esk.)* etiketli söz varlığının daha ayrıntılı bir biçimde sınıflanabilmesi için kullanımdaki yaygınlık durumlarının belirlenmesi gerekmekteydi. Bu işlem için aşağıda haklarında kısa bilgiler verilen sıklık listesi ve derlemler kullanılmıştır:

1. Tarafımızca yayımlanan *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü*'nün hazırlık çalışmalarında kullanılmak üzere oluşturduğumuz, metin kümesi 316.889.320 olan sıklık listesi.

2. 1989-2013 yılları arasındaki metinleri içeren 50 milyon kelimelik Türkçe Ulusal Derlemi (TUD)-(https://v3.tnc.org.tr)

3. Türkiye Türkçesinde Çevrim İçi Haber Metinlerinde Yeni Sözlerin (Neolojizm) Otomatik Çıkarımı başlıklı araştırma projesi için html metinleri bir araya getirilerek oluşturulan, 41.224.731 söz içeren derlem-http://turkoloji.cu.edu.tr/yeni_sozler/default.html).

4. Çevrim içi gazeteler, forumlar, sosyal medya, akademik makaleler vb. bir araya getirilerek oluşturulan, 491.360.398 sözün işaretlendiği TSCorpus-(https://tscorpus.com/corpora/ts-corpus-v2/).

5. 1990 sonrası yazılan Türkçe metin örneklerini içeren 2 milyon kelimelik ODTÜ Türkçe Derlemi (OTD)-(https://ii.metu.edu.tr/tr/odtu-derlem).

Kullanım sıklığı araştırması sonucunda, yapılan ilk ikili sınıflama; karşılığı yaygın kullanılanlar, karşılığı yaygın kullanılmayanlar, maddenin kendisi ve karşılığı hemen hemen aynı sıklıkta kullanılanlar; karşılığı olmayıp yaygın kullanılanlar, karşılığı olmayıp yaygın kullanılmayanlar ve karşılığı olmayıp aynı zamanda kullanımdan da düşmüş olanlar biçiminde alt sınıflara ayrılarak daha da ayrıntılandırılmıştır.

Türk Dil Kurumunun dışında piyasada yayımlanan sözlüklerin bazılarında hazırlayıcılarının Türkçenin söz varlığını kendi dünya görüşlerine göre değerlendirmelerinin bir sonucu olarak yukarıdaki gruplar içindeki sözlerin bir bölümü eskimiş olarak değerlendirilmemektedir.

Türkçe-İngilizce, Türkçe-Almanca, Türkçe-Farsça, Fransızca-Türkçe gibi iki dilli veya tek dilli olarak hazırlanan sözlüklere baktığımızda bildiri konusu olan kelimelerin çoğunlukla ayrı ayrı sınıflanarak etiketlendiği görülmektedir.

Örnek olarak Sir James Redhouse tarafından hazırlanıp Amerikan Board Heyeti tarafından 1890 yılında *A Turkish and English Lexicon Shewing the English Significations of the Turkish Terms* adıyla yayımlanan sözlüğün geliştirilmiş baskısında (Alkım vd. 2000: XXVI):

Abat, acibe, ağraz, ahlaf, akur, anasıl, ateşin, avarız gibi kelimeler için *learned (lrnd.: bugün konuşulan Türkçede artık kullanılmayan Osmanlıca kelime, şekil veya mana)*

Ağnam, arış (I), âyan gibi kelimeler için *obsolete (obs.: kaybolmuş kelime)*

Âdem, atik (II) gibi kelimeler için *archaic: eski tabir*

Anık, anıklamak, arsıulusal gibi kelimeler için *neologism (neol.: yeni tabir)*

Azat, azatlık, ases, ashap, ataman, ay balta gibi kelimeler için *history (hist.: tarih),*

Ağyar, alüfte, asude, asuman gibi kelimeler için *poetic (poet.: eskimiş söz olup sadece şiirlerde kullanılan)* etiketlerinin kullanıldığını gördük.

Vural Ülkü tarafından hazırlanan ve 2013 yılında İnkılap Kitabevi tarafından yayımlanan *Türkçe-Almanca Büyük Sözlük*'te (2013: VIII) de:

ab, abat, adem, afaki, akaret, alil, atik, arz (II), ashap aşiyan, ayal, ayniyet, azade gibi kelimeler için *veraltet (eskimiş kelime: Günümüz dilinin kelime hazinesine dâhil olmayan fakat eski, önemli edebî veya siyasi metinlerde yer alan kelime)*

aferin, amele taburu, asa, asli maaş, ateş kayığı, ayarcı, ayıcı, Az gibi kelimeler için *früher (eski)*

afaki, ahdi, ahit, ahitname, akamet, akar, akil, akim, akit, akliye, aksiseda, alim, alüfte, amade, ameliye amma velakin, arış (I), arızi, ari, ariyet, ariyeten, asarıatika, asri, ateh, atfen, avdet, ayan, ayni gibi kelimeler için *veraltend (eskimekte / kısmen eskimiş: nadiren kullanılan, kullanıldığında eski çağ havasını vermek için şaka yollu veya ironik havada kullanılan kelime)*

abdal, Abdal, ağızdan dolma, arkebüz, arşın, arşidük, askerî rüştiye, aşar, aşk olsun, ataman, ay balta, ayvaz, azatlı, azatlık gibi kelimeler için *historisch (hist.: tarihî)* etiketleri kullanılmıştır.

Kanar'ın *Türkçe-Farsça Sözlük*'ünde eskimiş olarak nitelendirilen kelimeler aralarında herhangi bir ayrım yapılmaksızın *kadim (kd.: eskiden)* etiketiyle verilmiştir.

Lexis Larousse Fransızca-Türkçe Sözlük (2017: IX) eskimiş kelimeleri *eskd. (Eskiden)* kısaltmasıyla ayrıca *esk. denizc. (Eski denizcilik), esk. huk. (eski hukuk)* biçimlerinde bilim alanları için ayrı kısaltmalar vererek göstermeyi tercih etmiştir.

İnci Kut ve Güngör Kut *Büyük İspanyolca-Türkçe Sözlük*'lerinde eskimiş sözleri *anticuado (ant.: eskimiş terim)* ve *poético (poét.: şiirsel)* olarak iki ayrı biçimde etiketlemişlerdir.

Yabancı dillerde hazırlanan diğer bazı sözlüklerde eskimiş kelimelerin etiketlenme biçimleri şöyledir:

Oxford Dictionary of English (2003: XV)'te eskimiş kelimeler *old (eski), historical (tarihî)* ve *dated (yaşlı kuşağın kullandığı sözcük, modası geçmiş, demode, antika*) biçimlerinde sınıflandırılarak belirtilmişlerdir. Maddelerde herhangi bir kısaltma kullanılmadan doğrudan bu etiketler yazılmıştır.

Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged'de de eskimiş kelimeler herhangi bir ayrım yapılmaksızın *obsolete (obs.: kaybolmuş kelime)* etiketiyle verilmiştir.

Ojegov (2008:15) *Tolkovıy Slovar' Russkogo Yazıka* adlı sözlüğünde eskimiş kelimeleri *starinnoye* ve *ustareloye* biçiminde iki farklı etiketle belirtmiştir. Rus dili tarihi içerisindeki belli dönemlerde var olup günümüzde sadece belirli durumlar için kullanılan kelimelere *starinnoye (star.)* etiketini, bugün hâlâ biliniyor olmasına rağmen 19. yüzyıl klasik edebiyat ürünlerinde yer alan ve arkaik olarak kabul edilen kelimelere *ustareloye (ustar.)* etiketini kullanmıştır.

Türk yazı dilleriyle hazırlanan bazı sözlüklerde eskimiş kelimelerin etiketlenme biçimleri ise şöyledir:

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti'nde (2006:11) *bakkal, bəzzaz,* b*əy, biyar, qoçu, meyhanaçı, töycü, yüzbaşı, zadəgan* gibi kelimeler için *köhnelmiş söz (köhn.); bəylərbəyi, kələntər, xaqan, sərdar* gibi sözler için de *qədim söz (qəd.)* etiketleri verilmiştir.

Cumakunova *Türkçe-Kırgızca Sözlük*'ünde *ibadullah* vb. kelimeleri *eski söz (esk.)* ve *hıdiv* vb. kelimeleri *tarih (tar.)* etiketiyle vermiştir.

Özbek Tilinin İzohli Luğati'nde (2020:11) hazırlayıcılar kendi döneminde geniş kullanım alanı bulup şimdi başka söz ile karşılanan bilimsel, edebî, eserler ve diğer kaynaklarda kullanılan *aylamok, çağir, dorilfunun, ilik, kaşşof* gibi kelimeler için *eskirgen söz, ibora (esk.);* tarihî metinlerde geçen *amir, batrak, çakirim, çorakor, ḫan, karol, kozi, mirşab, omoç* gibi kelimeler için *tarih (tar.)* etiketlerini kullanmışlardır.

Sonuç ve Öneriler

"A" harfindeki söz varlığı için oluşturulan ana ve alt gruplar sözlüğün diğer harflerindeki *eskimiş (esk.)* etiketli sözler için de geçerlidir.

Belagat, imale gibi edebiyat; cebir gibi matematik, fetret, fıkıh, takva gibi din bilimi terimleri 1983 yılına kadar eskimiş kabul edilmezken üstelik herhangi Türkçe bir karşılığı da yokken yedinci baskıda (1983) hepsine *eskimiş (esk.)* etiketi yazılmış bugüne kadar da öyle gelmiştir. Bu kelimeler için Türkçe karşılık önerilmesi gerekliliğini göstermek amacıyla bu etiket yazılmış olabilir. Ancak "eski" kelimesi her ne kadar zaman, dönem bildirse de sözlükteki madde başlarını veya anlamları zaman sınırlaması koyarak değerlendirmek bizleri doğru yoldan uzaklaştıracaktır. Zaman göreceli bir kavramdır. Bir zaman diliminin kime ve neye göre eski olduğunu belirlemek imkânsızdır. Bu yüzden bir tarih belirleyerek o tarihten önce kullanılmış olan bir kelimeyi veya anlamı eski kabul etmek yerine kelimelerin veya anlamların sözlüğün baskı tarihindeki kullanım sıklığına, önerilen bir karşılığının var olup olmadığına ve yine bu karşılıkların da kullanım sıklığına bakılarak bir sınıflama yapılması ve çıkan sonuca göre *eskimiş (esk.)* etiketinin konulması veya konulmamasının daha sağlıklı olacağı düşüncesindeyiz.

Bu düşünce ışığında *Türkçe Sözlük*'ün önümüzdeki yıllarda yapılacak yeni baskılarında yer alacak madde başları ve anlamlar için *eskimiş (esk.)* etiketinin şu ölçütler çerçevesinde verilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz:

1. *ab* (su), *abuhava* (iklim), *adavet* (düşmanlık), *adem* (yokluk), *adedimürettep* (tam sayı), *afif* (iffetli), *aguş* (kucak), *ahenktar* (ahenkli), *ahiz* (alma, kabul etme), *ahşa* (bağır), *akilane* (akıllıca), *alelıtlak* (genellikle), *alil* (hastalıklı), *amalierbaa* (dört işlem), *amudufikari* (bel kemiği), *anha minha* (aşağı yukarı), *anide* (ansızın), *anut* (inatçı), *arsıulusal* (uluslararası), *ases* (gece bekçisi), *aşari* (ondalık), *ateşin* (ateşli), *ayn* (göz), *azimet* (gidiş) gibi karşılıkları olan ve bu karşılıkları daha yaygın olarak kullanılanlara *eskimiş (esk.)* etiketi yazılmalıdır.

2. *afaki* (hayalî), *akit* (sözleşme), *anbean* (dakika dakika), *azade* (başıboş) gibi kendisi ve karşılığı hemen hemen aynı sıklıkta kullanılanlara *eskimiş (esk.)* etiketi yazılmalıdır. Böylece ileriki dönemlerde eski biçimin değil de karşılığının daha çok tercih edilmesine yardımcı olunabilir.

3. *abıhayat* (bengi su), *ahenk* (ezgi), *askerî rüştiye* (askerî ortaokul) gibi karşılığı olduğu hâlde karşılığı değil de kendisi daha yaygın olarak kullanılanlardan *eskimiş (esk.)* etiketi kaldırılmalıdır. Burada günümüzde yaygın olarak kullanılmayan *bengi su, ezgi, askerî ortaokul* vb. sözlere *yeni ifade (yi.)* gibi bir etiket verilirse *abıhayat, ahenk, askerî rüştiye* vb. sözlere de *eski ifade (ei.)* etiketi verilebilir.

4. İki dilli sözlüklerde uygulandığı gibi *ases, ashap, Abdal, ağızdan dolma, alaybozan, arkebüz, arşın, arşidük, aşar, ataman, ay balta, ayvaz* gibi kelimelerden *eskimiş (esk.)* etiketi kaldırılıp *tarih (tar.), askerlik (ask); ağyar, alüfte, asude, asuman* gibi kelimelere de *edebî eserlerde (ee.)* etiketi konulabilir.

5. *abadi, abıkevser, acibe, aferin, ağnam, ağraz, ahcar, ahlaf, akliyat, aktariye, alessabah, alicenap, amal, amele taburu, ameliyat, angudi, arakiye, arız, arifane, ariz amik, arkalık, armudi, arşıâlâ, arzani, asarıatika, aside, asli maaş, aşerat, ateşin, ateş kayığı, atıfet, atik, avarız, âyan, ayarcı, ayyuk, azatlı* gibi herhangi bir karşılığı bulunmayan ve kullanımdan da düşmüş olan kelimelere *eskimiş (esk.)* etiketi mutlaka yazılmalıdır.

6. *aba, açmak, afaki, ahar, akıl kumkuması, aklen, akli, alşimi, ampir, arasta, arşın, asa, aşir, atfen, ayın, ayin, ayni, azat etmek, azize* gibi herhangi bir karşılığı olmayan ve günümüzde de bu biçimiyle kullanılan kelimelerden *eskimiş (esk.)* etiketi kaldırılmalıdır.

Elbette sözlük maddeleri için yapılacak ayrıntılı bir köken bilgisi çalışmasından sonra kelimelerin dilde ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığı belirlenip sözlükte kayıt altına alınabildiğinde bu etiketlemelere ihtiyaç kalmayacaktır. İsteğimiz bu yöndedir.

Kaynakça

Alkım, V. B., Nazime A., Avery, R., Eckman J., Sofi H., İz, F., Mansuroğlu M., Tietze A., (2000). *Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük*. İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık AŞ.

Cumakunova, G. (2005). *Türkçe-Kırgızca Sözlük.* Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

Kanar, M. (2017). *Türkçe-Farsça Sözlük*. Ankara: Say Yayınları.

Kut İ., Kut G. (1991). *Büyük İspanyolca-Türkçe Sözlük.* İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Lexis Larousse Fransızca-Türkçe Sözlük. (2017). İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Ojegov, S. İ. (2008). *Tolkovıy Slovar' Russkogo Yazıka*. Moskva: ONİKS.

Oxford Dictionary of English. (2003). Ed. Catherine Soanes-Angus Stevenson, Oxford: Oxford University Press.

Orucov, Əliheydər-Bəhruz Abdullayev-Nərgiz Rəhimzadə. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akedemiyası Nəşriyyatı.

Özbek Tilinin İzohli Luğati. (2020). Toşkent: Özbekistan Naşriyoti.

TDK. (1945). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1955). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1959). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1966). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1969). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1974). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1983). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1988). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (1998). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (2005). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TDK. (2011). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Ülkü V. (2013). *Türkçe-Almanca Büyük Sözlük (Großes Wörterbuch Türkisch-Deutsch)*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged. (1961). Massachusetts: G. & C. Merriam Company.

Ortaokul Öğrencilerinin Dil Bilgisine Yönelik Tutumları ile Türkçe Dersi Başarıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Berna ÜRÜN KARAHAN[*]

Özet

Dil edinimi ailede başlayan bir süreçtir. Anne dili ile erken vakitlerde tanışan bireyin zaman 3ve sistematik bir şekilde dili ve becerilerini öğrenmesi Türkçe dersi ile oluşup diğer derslerle desteklenir. Türkçe dersi öğrenim sürecinin temel dersidir. Zira dilin öğrenimi ve beceri edinimi diğer akademik süreçlerin tamamlanması için elzemdir. Bu açıdan bakıldığında öğrencinin Türkçe dersi başarısının ne denli önemli olduğu aşikârdır. Tabi dil öğrenimi birden fazla ayağı olan bir süreçtir. Dilin dikkatle öğretilmesi gereken bir ayağı da dil bilgisidir. Öğrencilerin genellikle zorlandığı bir alan olan dil bilgisine yönelik geliştirdikleri olumlu ya da olumsuz duygu ve düşüncelerin Türkçe dersi ile ilgili öğrenme süreçlerini de etkileyeceği muhakkaktır. Bu nedenle bu üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu doğrultuda çalışmada ortaokul öğrencilerinin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarıları arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Çalışma tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunu 2021-2022 öğretim yılında doğudaki bir ilde eğitim alan 317 ortaokul öğrencisi oluşturmuştur. Veriler Er ve Topçuoğlu Ünal (2016) tarafından geliştirilen "Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Dil Bilgisi Tutum Ölçeği" ile toplanmıştır ve Türkçe dersi yazılı yoklamalardan aldıkları notlarla belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre ortaokul öğrencilerinin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarıları arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer bulguya göre ise kız öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarılarının erkek öğrencilere oranla daha iyi ortalamalara sahip olduğudur. Sınıf düzeyinde bakıldığında herhangi anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe dersi, ortaokul, dil bilgisi, tutum.

Giriş

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan en önemli unsurdur. Dil bilgisi ise dile ait düzeni sağlayan kurallar bütünüdür. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde dil bilgisi, "Bir dilin ses, biçim ve cümle yapısını inceleyip kurallarını tespit eden bilim, gramer." olarak tanımlanmıştır. Dil bilgisinin diğer tanımlarına baktığımızda; "Dillerin doğuş, gelişme, yapılış özellikleri gibi türlü niteliklerini konu edinen; doğru, düzgün kullanış yollarını gösteren bilgilerin tümüdür" Gencan (2007: 33). Dil bilgisi veya gramer, bir dili bütün cepheleri ile inceleyen ilim dalıdır" (Ergin, 2012: 65). Dilbilgisi; düzgün ve doğru bir biçimde konuşma, yazma ve düşünmeye imkân tanıyan bir çalışma sahasıdır (Sever, 2000). Dil bilgisi, dilin ses, kelime ve cümle yapılarını ve bunlarla ilgili kuralları inceler" (Ediskun, 2010: 65). Dilin belli başlı kurallarının ve sistematik bir yapısının olması, onun bu özelliklerini ortaya koyulması ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. "Bu anlamda dil bilgisi, dildeki sistematik yapının ortaya çıkaran bir araştırma alanıdır." (Erdem ve Çelik, 2011, s. 1059). Dil bilgisi; dili ses ve şekil özellikleri, sözcük türleri, cümle yapıları bakımından ve bunların anlamlı bir yapıya dönüşümünü inceler (Öztürk ve Ömeroğlu, 2015: 70). Dil bilgisi, kısaca bir dili ses, şekil ve cümle yapıları bakımından inceleyip bunlarla ilgili kuralları tespit eden bir bilim dalı olarak tarif edilebilir (Can, 2020).

Dil eğitiminde ve öğretiminde hiç şüphesiz ki dil bilgisi oldukça önemli bir alandır. Dilin teknik bakımdan temelini oluşturan bu alanın dilin öğrenimi sürecinde titizlikle üzerinde durulmalıdır. Dil bilgisi öğretimi dilin diğer becerileri gibi temel beceri alanıdır. Bu nedenle bu becerinin doğru edinimi

[*] Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0001- 8804-7230, e posta: bernacan61@hotmail.com

sonraki öğrenme-öğretme süreçlerini de etkiler. Ayrıca iyi ve eksiksiz bir dil bilgisi öğretimi; kişinin kalıcı ve sistematik bir biçimde dil kurallarını hafızasında tutabilmesine olanak sağlamasında, dili kullanmada başarısının artmasında ve özgüveninin oluşmasında, yabancı dil öğrenmesinde kolaylık sağlamasında, farklı dillere ve kültürlere karşı olan hoşgörüsünü artırmasında, dile daha bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşmasında, dili korumasında ve özümsemesinde, dil ile ilgili genel bilgi ve kanaatinin gelişmesinde oldukça büyük avantajlar sunabilir.

Tutum ise bireyin bir nesneye, kişiye, duruma ya da kavrama yönelik geliştirdiği duygu ve düşüncelerdir. Tutum, insanın yaşamı boyunca kendi hayatında bulunan her türlü alana yönelik olarak duygusal, bilişsel ve sosyal durumuna bağlı bir şekilde geliştirdiği inanç durumu olarak tanımlanabilir. İnsanların herhangi bir nedenle hayatlarındaki çeşitli durumlara, olaylara, şahıslara veya uygulamalara karşı bir tavır, bir davranış oluştururlar. Oluşturulan bu tavır ve davranış sürekli olmasa bile insan hayatını olumlu veya olumsuz şekilde etkileyebilecek güçtedir. Bu durum çoğu zaman kişinin kendi isteğiyle manipüle edilmek durumunda kalınabilir. Bu nedenle bazen kişinin içsel sorgulaması yoluyla bazen de dışarıdan bir müdahaleyle mevcut durumun ortaya çıkarılması gerekebilir. Bu belirlemede kişinin samimiyet düzeyi son derece önemlidir. Bu duygu ve düşünceler bireyin zamanla değer yargıları haline gelebilir. Bu değer yargıları da tutumlara dönüşür. "Tutum kavramı genel olarak bireyin çevresindeki herhangi bir olgu veya nesneye ilişkin sahip olduğu tepki eğilimini ifade eder. Başka bir deyişle tutum, bireyin bir durum, olay ya da olgu karşısında ortaya koyması beklenen olası davranış biçimi olarak tanımlanabilir" (İnceoğlu, 2011: 16).

Bağcı'ya (2007) göre ise tutum, bir durum, olay, nesne ya da kişi karşısında belli bir tavır ortaya koymaktır. Bu durum, bireyin kişilik özellikleri, içinde yetiştiği ve yaşadığı toplum, kültür ortamı, bilgi birikimi ve yaşantılarla şekillenir. Burada dikkat çeken, karşılaşılan durumla ilgili olumlu ya da olumsuz davranış sergilemenin bireyin tutumuyla ilgili olmasıdır.

Bir insanın birçok durum ve uyarana karşı birçok tutumu olabilir. İnsanlar yaşam süreci içerisinde yakın ve uzak çevrelerinde tutum objesi olabilecek her şeye karşı yaşamsal deneyimleriyle, anne-baba, arkadaş çevresi, kitle iletişim araçları, diğer bireylerin etkisi ve koşullanma yoluyla birçok tutum öğrenebilirler (Robbins, 1994). Tutum, öğrenmeyle kazanılan, bireyin davranışlarına yön veren ve karar verme sürecinde yanlılığa neden olabilen bir olgudur (Ülgen 1996).

Tutumlar, eylemlerin ortaya çıkması ve gelişmesi sürecinde etkin role sahiptirler. Aynı şekilde eylemler de gelişim süreçleri içerisinde, kendilerine etki eden tutumların değişiklik göstermesinde etkin olabilmektedirler. Bu durumda denebilir ki tutumlar ve eylemler bir bakıma karşılıklı etkileşim içindedirler, yani güçlülük derecelerine göre biri diğerine etki edebilmekte, onu pekiştirmekte ya da değiştirebilmektedir. Ama bu karşılıklı etkinlik durumu genelde eylemin ortaya çıkması sürecinden itibaren söz konusu olabilmektedir. Oysa eylemin ortaya çıkması sürecinden önce etkin ve güçlü konumda olan her zaman tutumdur. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi tutumlar yalnızca eylemin başlama sürecinden itibaren etkinlik göstermezler, öncesinde de etkileri söz konusu olmaktadır. Yani eylemin ortaya çıkmasında tutum önemli bir etkiye sahiptir. O halde tutum ve eylem arasında etkililik açısından bir karşılaştırma yapmak gerekirse tutumun öncelikli bir etkinliğe ve güce sahip olduğu söylenebilir (İnceoğlu, 2011).

Dil öğretimi ve becerilerinin edinimi sistematik bir süreci kapsar ve bu süreç zamanla edinilen tecrübelerle şekillenir. Bu açıdan bakıldığında bu üzerinde durulması ve doğru uygulamalarla aktarılması gereken bir süreçtir. Özellikle dil ediniminin daha soyut olarak aktarımının sağlandığı ortaokullarda dil öğretiminin sağlıklı yürütülmesi sonraki öğrenme-öğretme süreçleri bakımından da oldukça önemlidir. Bu doğrultuda ortaokul öğrencilerinin dil bilgisine yönelik tutumlarının incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Çalışmanın bu bakımdan alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırmada var olan durum var olduğu şekliyle betimlenmeye çalışılacağından, araştırma tarama modelinde yapılandırılmıştır. Tarama modeli "bir konuya ya da olaya ilişkin katılımcıların görüşlerinin ya da ilgi, beceri, yetenek, tutum vb. özelliklerinin belirlendiği genellikle diğer araştırmalara göre görece daha büyük örneklemler üzerinde yapılan araştırmalardır" (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel; 2014: 177). Araştırmaya konu olan birey ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu gibi ifade edilmeye çalışılır (Karasar, 2010).

1. Çalışma Grubu

Çalışma grubunu Kars ili merkezinde rastgele yöntemle seçilmiş ortaokullarda okuyan 373 öğrenci oluşturmuştur**.**

Tablo 1. Çalışma grubunda yer alan öğrencilerin demografik özellikleri

Demografik Özellikler		**Frekans (f)**	**Yüzde (%)**
Cinsiyet	Kız	183	49.1
	Erkek	190	50.9
	Toplam	**373**	**100.0**
Sınıf	5. sınıf	111	29.8
	6. sınıf	104	27.9
	7. sınıf	93	24.9
	8. sınıf	65	17.4
	Toplam	**373**	**100.0**

2. Veri Toplama Araçları

2.1. Ortaokul öğrencilerine yönelik Dil Bilgisi tutum ölçeği: Er ve Topçuoğlu Ünal (2016) tarafından geliştirilen ölçek; 31 madde ve 2 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar; "dil bilgisine yönelik ilgi ve sevgi" ile "dil bilgisine yönelik olumsuz tutumlar" olarak adlandırılmıştır. Ölçeğin güvenirliğini belirlemek için yapılan iç tutarlılık çalışmasında ölçeğin Cronbach Alfa İç Tutarlılık katsayısı 0,914 olarak bulunmuştur. Dil Bilgisi Tutum Ölçeği incelendiğinde ölçeğin iç tutarlılık katsayıları; birinci boyut olan "Dil Bilgisine Yönelik İlgi ve Sevgi" boyutu için .896 ve ikinci boyut olan "Dil Bilgisine Yönelik Olumsuz Tutumlar" boyutu için .874'tür. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 155 ve en düşük puan ise 31'dir.

Öğrencilerin Türkçe dersi başarısı yazılı sınavlardan aldıkları notlar kullanılarak belirlenmiştir.

Bulgular

Çalışmada öncelikle öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumlarının tespiti için ölçekten aldıkları ortalamalara bakılmıştır. Elde edilen bulgular tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Ortalamalar

	N	$\bar{X}$	**Ss**
Dil Bilgisine Yönelik Tutum	373	132.4	22.7

Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 155, en düşük puan ise 31'dir. Bu durumda tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumlarının iyi denilebilecek bir düzeyde olduğu söylenebilir.

Çalışmada üzerinde durulan bir diğer husus ise ortaokul öğrencilerinin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarılarının cinsiyet değişkeni bakımından farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla t testi yapılmıştır. Elde edilen bulgular tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Cinsiyet değişkenine göre t testi sonuçları

	Cinsiyet	**N**	$\bar{X}$	**S**	**Sd**	**t**	**p**
Dil bilgisine yönelik ilgi ve sevgi	Kız	183	66.2	8.6			
	Erkek		61.6				
		190		11.9	343.7	4.30	.000
Dil bilgisine yönelik olumsuz tutumlar	Kız	183	71.0	10.6			
					359.0	3.85	.000
	Erkek	190	66.2	13.2			

Tablo 3 incelendiğinde cinsiyet değişkeni bakımından anlamlı farklılık olduğu ve bu farklılığın her iki alt boyutta da kız öğrencilerin lehine olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumlarının sınıf değişkeni bakımından tespiti için Anova testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonuçları tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Sınıf değişkenine göre Anova testi sonuçları

Alt boyutlar	**Gruplar**	**N**	$\bar{X}$	**S**	**F**	**p**	**p**
Dil bilgisine yönelik ilgi ve sevgi	1(5. sınıf)	111	62.9	10.6			
	2(6. sınıf)	104	66.2	8.4			
	3(7. sınıf)	93	63,5	11.4	2.497	0.60	
	4(8. sınıf)	65	62,2	12.4			
Dil bilgisine yönelik olumsuz tutumlar	1(5. sınıf)	111	67.3	12.2			
	2(6. sınıf)	104	71.2	8.9			
	3(7. sınıf)	93	67.8	13.3	2.432	0.65	
	4(8. sınıf)	65	67,1	14,6			

$p<.05$

Tablo 4 incelendiğinde öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumlarının sınıf değişkeni bakımından herhangi anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Son olarak öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarıları arasındaki ilişkinin tespiti için Pearson korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Elde edilen veriler tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Korelasyonlar

Değişkenler	**2**	**3**
1. Dil bilgisine yönelik ilgi ve sevgi	.972**	.603*
2. Dil bilgisine yönelik olumsuz tutumlar		.500*
3.Türkçe Dersi başarısı		

**p<.01, *p<.05

Tablo incelendiğinde öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarıları arasında pozitif yönde orta düzeyde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkilere bakıldığında dil bilgisine yönelik ilgi ve sevgi alt boyutu ile Türkçe dersi başarısı arasında (r= .603*), dil bilgisine yönelik olumsuz tutumlar alt boyutu ile Türkçe dersi başarısı arasında (r= .500*) olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre dil bilgisi öğretimi ile edinilen tutumun Türkçe dersi başarısına doğrudan ve baskın bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Çalışmada ortaokul öğrencilerinin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarısı arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda toplanan veriler ışığında öğrencilerin dil bilgisine yönelik iyi denilebilecek düzeyde bir tutuma sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Bu çalışma açısından istenen ve beklenen bir sonuçtur. Zira dilin edinimi tüm becerileriyle tam anlamda gerçekleştirilmelidir. Dilin önemli bir parçası olan dil bilgisine yönelik olumlu tutumlar öğrenme süreçlerine de olumlu katkılar sağlayacaktır. Çalışmada üzerinde durulan bir diğer husus ise öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumlarının cinsiyet değişkeni bakımından herhangi bir değişiklik gösterip göstermediğidir. Elde edilen verilere göre anlamlı bir farklılık olduğu bu farkın kız öğrencilerin lehine olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç üzerinde toplumsal ve kültürel yapının dolayısıyla kız öğrencilerin yetiştirilme tarzının etkisi olduğu söylenebilir. Literatür tarandığında dil bilgisine yönelik tutum ile Türkçe dersi başarısının bir arada ele alındığı herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu iki kavramın ayrı ayrı ele alındığı çalışmalarsa ise benzer sonuçlara rastlanmıştır (Toptal, 2020). Diğer yandan Türkçe dersi başarısı açısından yapılan çalışmalarda da kız öğrencilerin lehine sonuçların çoğunlukta olduğu söylenebilir (Gelbal, 2008; Bölükbaş, 2010; Akın, 2016). Çalışmada sınıf değişkeni bakımından herhangi anlamlı bir farklılığa rastlanmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç dil bilgisinin aslında tüm sınıflarda aynı değeri ve etkiyi gösterdiğinin kanıtı denebilir. Zira dil bilgisi dilin teknik bakımdan güçlü kalmasını ve dış etkilere karşı korunmasını sağlayan bir zırh gibidir. Böyle bakıldığında bu sonuç kabullenilebilir bir sonuçtur denebilir. Literatürde farklı sonucu olan bir çalışmaya da rastlanmıştır (Akın, 2016). Son olarak çalışmanın temelini oluşturan öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumları ile Türkçe dersi başarıları arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Elde edilen verilere göre iki kavram arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç ışığında öğrencilerin dil bilgisine yönelik tutumlarının Türkçe dersi başarıları üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir. Literatür tarandığında Türkçe dersi başarısı üzerinde etkili olabileceği düşünülen 4 temel dil becerisi ya da farklı branşlardaki derslerle ilgili çalışmalar varken dil bilgisi ile ortak bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak incelenen yayınlarda, dil becerileri ve diğer branşlar açısından bakıldığında genel olarak Türkçe dersi başarısı ile pozitif yönde olumlu ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir (Akın, 2016; Toptal, 2020; Akalın ve Kuyumcu Vardar, 2020).

Kaynakça

Akalın, S., ve Kuyumcu Vardar, A. (2020). Ortaokul 6. sınıf öğrencilerinin dil bilgisi kazanım düzeyleri ile Türkçe dersine yönelik tutumlarının incelenmesi. *Asya Öğretim Dergisi,* 8(2), 1-16. https://doi.org/10.47215/aji.733820

Bağcı, H. (2007). Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yazılı Anlatıma ve Yazılı Anlatım Derslerine Yönelik Tutumlarının Değerlendirilmesi, *TÜBAR-XXI-/Bahar.*

Bölükbaş, F. (2010). İlköğretim öğrencilerinin Türkçe dersine yönelik tutumlarının başarı-cinsiyet-ailenin eğitimi durumu bağlamında değerlendirilmesi. *Turkish Studies*. 5-3, 905-918.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel*

araştırma yöntemleri. Pegem Akademi yayınları. Ankara.

Can, F. (2020). *Dil Öğretimi*, (Dil Bilgisi Öğretimi kitabı içinde) edt. Alyılmaz, S. ve Ürün Karahan, B. Kriter yayınları.

Er, K. ve Topçuoğlu Ünal, F. (2016). Ortaokul öğrencilerine yönelik dil bilgisi tutum ölçeği geliştirilmesi: Geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.* 40, 343-356.

Erdem, İ. ve Çelik, M. (2011). Dil Bilgisi Öğretim Yöntemi üzerine değerlendirmeler. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Terature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 1057-1069.

Ergin, M. (2012). *Türk Dili*. İstanbul: Bayrak Yayım.

Gelbal, S. (2008). Sekizinci sınıf öğrencilerinin sosyoekonomik özelliklerinin Türkçe dersi başarısı üzerindeki etkisi. *Eğitim ve Bilim*. 33-150. s.1-13.

Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.

İnceoğlu, M. (2011). *Tutum, algı, iletişim.* Ankara: Siyasal Kitabevi.

Karasar, N. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 151-152.

Öztürk, J. ve Ömeroğlu, A. F. (2015). Dil Bilgisi Öğretiminde kavram haritalarının kullanımı. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(31), 69-86.

Robbins, S. (1994) *Örgütsel Davranışın Temelleri* (Çev: Sevgi Ayşe Öztürk) Eskişehir ETAM Basım Yayın.

Sever, S. (2000). *Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Ülgen, G.(1996). *Eğitim Psikolojisi, Kavramlar, İlkeler, Yöntemler, Kuramlar ve Uygulamalar.* Ankara: Kurtiş Matbaası.

Toptal, G. (2020). Ortaokul öğrencilerinin dil bilgisi öğrenimine yönelik tutumlarının incelenmesi. *Yenisey*. 1-1, 42-50.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü. (2010). Türk Dil Kurumu Yayınları.

2019 Türkçe Öğretim Programındaki Kelime Öğretimi Yaklaşımının Türkçe Ders Kitaplarına Yansıması

Berra ALİBAŞİÇ[*]
Beyza KÖKSAL[**]
Filiz METE[***]

Özet

Bir kelimeyi bilmek, onun telaffuzunu, yazılışını, ait olduğu kavram alanını, anlam katmanlarını bilmek demektir. Kelime bilgisi, hiçbir zaman bireyin tümüyle öğrenilebileceği bir alan değildir; ömür boyu genişleyen ve derinleşen bir alandır. Kelime öğretimi, kelimeleri sözlükte aramaktan veya bir cümle içinde kullanmaktan çok daha fazlasını gerektirmektedir. Kelime hazinesi ise kelimelere dolaylı olarak maruz kalma yoluyla tesadüfen veya belirli kelimeleri, kelime öğrenme stratejileri ile kasıtlı ve planlı olarak edinme yoluyla oluşmaktadır. Bu açıdan kelime öğretimine yönelik hazırlanan materyaller ve ders planları bireyin kelimeyi çok yönlü olarak özümsemesini ve özümsediği kelimeyi aktif olarak kullanmasını sağlayacak şekilde hazırlanmalıdır. Çünkü bireyin sahip olduğu kelime hazinesi dilin dört temel becerisinin (dinleme, okuma, konuşma, yazma) etkili bir biçimde kullanılmasını doğrudan etkileyecektir. Bu çalışmada, Türkçe öğretim programı ve Türkçe ders kitaplarının kelime öğretimi kapsamında ortak bir anlayışa sahip olma durumlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 2019 Türkçe öğretimi programında kelime öğretiminin kapsamı, öğretim programının ders kitaplarına etkisi, kelime öğretim strateji yöntem ve tekniklerinin ders kitaplarındaki yeri ve ders kitaplarındaki kelime öğretimi etkinlik çeşitleri incelenmiş olup elde edilen veriler tablolar hâlinde sunulmuştur. Araştırma, nitel bir yöntem olup elde edilen veriler doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Veri toplama araçları Türkçe dersi öğretim programı ve ortaokul Türkçe ders kitaplarıdır. Çalışma sonucunda öğretim programı ile ders kitabı arasında kelime öğretimi açısından uyuşmazlık olduğu, kelime öğretimi etkinliklerinin tekdüze olduğu, sınıf seviyesine göre öğretilmesi hedeflenen kelime sayılarının belirli bir amaç doğrultusunda belirlenmediği, kelime öğretimi etkinliklerinin ağırlıklı olarak dört temel dil becerisinden biri olan okuma becerisiyle ilişkilendirildiği, Türkçe öğretim programında kelime öğretimine yönelik planlamanın yeterince açık olmadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, çalışma sonucunda öğretim programı hazırlayıcılarına, ders kitabı yazarlarına ve Türkçe öğretmenlerine kelime öğretimini etkili bir biçimde gerçekleştirmeye yönelik çeşitli etkinlik önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelime öğretimi, öğretim programı, ortaokul ders kitapları, strateji, yöntem.

Giriş

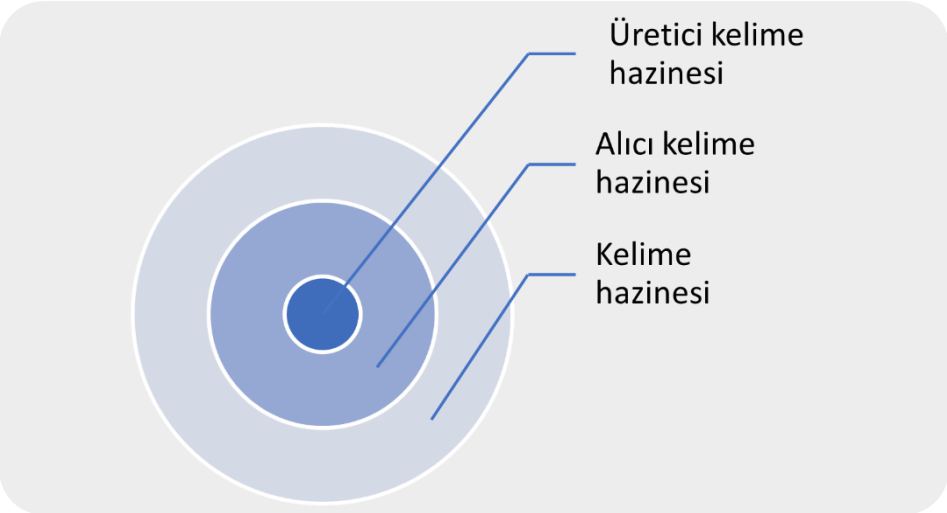
Üst düzey dil becerilerine sahip olmak, çağdaş ve gelişmiş bir toplum olmanın en önemli ölçütlerindendir. Sosyal bir varlık olan insan, çevresiyle dil sayesinde etkileşim halinde olmakta, fikir duygu ve düşüncelerini dil aracılığıyla ifade edebilmektedir (Lüle Mert, 2013). Bu bağlamda, bireyin anlama ve anlatma kapasitesi, dili ne denli etkin kullandığıyla ilişkilidir. Bu etkinliği sağlayan ve güçlendiren unsurların en önemlilerinden biri ise bireyin sahip olduğu söz varlığıdır. Dil düşünce arasındaki ilişki gözetildiğinde, zengin kelime hazinesine sahip olmanın düşünce zenginliğine etkisi anlaşılacaktır.

[*] Yüksek lisans öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı berralibasic11@gmail.com
[**] Yüksek lisans öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı. beyza98uk@gmail.com
[***] Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. filizmetehoca@gmail.com

Nation (1990) bir sözcüğü bilmeyi, onun yazılışını, telaffuzunu, türevlerini, sözdizimsel özelliklerini, eşdizimlerini (birlikte bulunduğu sözcükleri), sıklığını ve uygunluğunu, anlamını ve anlam tonlarını bilmek olarak tanımlar. Bu tanımdan hareketle bir sözcüğü bilmenin o sözcüğün sözlük anlamını bilmekten çok daha kapsamlı bir iş olduğu görülmektedir.

Karadağ ve Maden' e (2014) göre söz varlığı, alıcı söz varlığı ve üretici söz varlığı olmak üzere ikiye ayrılır. Alıcı söz varlığı anlama becerileri (dinleme, okuma) esnasında kullanılırken, Üretici söz varlığı ise kişinin anlatma becerileri (konuşma, yazma) esnasında kullanılır. Başka bir deyişle bireyin yeni bir kelime ya da kavram öğrenmesi alıcı söz varlığını harekete geçirirken, öğrenmiş olduğu bu kelimeyle sözlü ya da yazılı bir bağlam üretmesi üretici söz varlığını harekete geçirir.

Şekil 1. Söz varlığı türleri

(Onan, 2020)

Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere kelime hazinesi söz varlığı türleri arasında en geniş kapsamlısı olarak alıcı ve üretici kelime hazinesini kapsamaktadır. Alıcı söz varlığı ise dinleme ve okuma esnasında edinilen kelime sayısının, konuşma ve yazma esnasında üretilen kelime sayısından daha fazla olması sebebiyle üretici kelime hazinesini kapsamaktadır. Onan'a (2020) göre, üretici kelime hazinesi hiçbir zaman alıcı kelime hazinesiyle aynı kelime sayısına ulaşamaz. Kelime öğretiminde amaç, alıcı ve üretici kelime varlığı arasındaki bu farkı mümkün olduğunca azaltabilmektir.

Bireyin kelime hazinesi, bir kelimeye dolaylı olarak maruz kalma yoluyla tesadüfen ya da o kelimeyi çeşitli stratejiler ve uygulamalar yoluyla doğrudan (kasıtlı) edinerek oluşmaktadır (Hiebert, 2005). Maruz kalma yoluyla tesadüfen öğrenme, dünyaya gelme anından başlayarak programlı öğretimin başladığı okul çağına kadar bireyin aile ve çevresinden edindiği dil ve dolayısıyla kelimeleri kapsar. Doğrudan kelime öğretimi ise planlı ve kasıtlı olması bakımından okullardaki eğitim süreci içerisinde gerçekleşmektedir.

Öğretim programı, bir dersin öğretiminin planlı ve sistematik bir şekilde yürütülmesini sağlama noktasında öğretmenlere kılavuzluk eder (Ceran,2015). Aynı zamanda öğretim programları Türkçe öğretiminin birincil kaynağı olan ders kitaplarının hazırlanmasında da önemli bir yere sahiptir. Bu noktada, okullardaki kelime öğretiminin planlanmasında önemli yeri olan öge, öğretim programıdır. Dolayısıyla öğretim programları hem öğretmene kılavuzluk etmesi hem de öğretim materyallerini şekillendirmesi sebebiyle belirli bir yaklaşıma sahip olmalıdır.

Bu çalışmada, Türkçe öğretim programı ve Türkçe ders kitaplarının kelime öğretimi kapsamında ortak

bir anlayışa sahip olma durumlarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, aşağıdaki problemlere cevap aranmıştır:

1. 2019 Türkçe Öğretim Programında kelime öğretimi yaklaşımı nasıldır?

2. Ders kitaplarında kelime öğretimi kapsamında yer alan etkinliklerin dağılımı nasıldır?

3. Kelime öğretiminde kullanılan stratejiler nelerdir?

4. Ders kitaplarında kelime öğretimi kapsamında yer alan etkinliklerde hangi kelime öğretim stratejilerinden faydalanılmıştır?

5. Öğretim programı ve ders kitapları arasında kelime öğretimi açısından ortak bir yaklaşım var mıdır?

6. Kelime öğretiminde kullanılabilecek etkinlikler nelerdir?

Yöntem

Ortaokul ve imam-hatip ortaokullarında kullanılan Türkçe ders kitaplarında yer alan kelime öğretimine yönelik hazırlanmış etkinliklerin Türkçe Dersi Öğretim Programında (2019) yer alan kelime öğretimi yaklaşımıyla ne ölçüde örtüştüğünü belirlemeyi amaçlayan bu çalışma analitik araştırma modeli ile desenlenmiştir. Analitik araştırmalarda doküman incelemesi yöntemiyle olaylar, düşünceler, kavramlar ve eserler analiz edilir. Aktif iletişime geçilmeyen analitik araştırma modellerinde veri toplama ve analiz süreci genellikle dokümanlara dayalıdır (McMillan, 2004; McMillan ve Schumacher, 2014; Burkett, 1990'dan akt. Boyacı, Güner ve Babadağ, 2017). Bu çalışmada da 2020-2021 eğitim-öğretim yılında kullanılan 5. Sınıf Türkçe Ders Kitabı (Anıttepe Yayıncılık), 6. Sınıf Türkçe Ders Kitabı (Millî Eğitim Bakanlığı), 7. Sınıf Türkçe Ders Kitabı (Özgün Yayınları) ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitabı (Millî Eğitim Bakanlığı) doküman olarak kabul edilmiş ve bunlardan elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir.

Tablo 1. İncelenen ders kitapları

Sınıf	Yayınevi
5. sınıf Türkçe ders kitabı	Anıttepe Yayıncılık
6. sınıf Türkçe ders kitabı	Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları
7. sınıf Türkçe ders kitabı	Özgün Yayınları
8. sınıf Türkçe ders kitabı	Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları

Bulgular

1. 2019 Türkçe Öğretimi Programında Kelime Öğretimi

Programda kelime öğretimi ilk kez -dolaylı olarak- "Bireysel gelişim ve öğretim programları" başlığı altında işaret edilmiştir:

"*Öğretim programlarında insan gelişiminin bir bütün olduğu ilkesi ile hareket edilmiştir. İnsanın farklı gelişim alanlarındaki özellikleri birbirleri ile etkileşim hâlindedir. Söz gelimi dil gelişimi düşünce gelişimini etkiler ve düşünce gelişiminden etkilenir*." ifadesi ile dil ile söz arasındaki ilişkiye vurgu yapılmıştır. 2019 Türkçe Öğretim Programında kelime öğretimine yapılan ilk doğrudan vurgu "Özel amaçlar" başlığı altında yer almaktadır. Programda verilen 3. özel amaç aşağıda verilmiştir:

"Okuduğu, dinlediği/izlediğinden hareketle, söz varlığını zenginleştirerek dil zevki ve bilincine ulaşmalarının; duygu, düşünce ve hayal dünyalarını geliştirmelerinin sağlanması" ifadesi ile Türkçe

öğretiminde söz varlığının önemine doğrudan vurgu yapılmıştır. Bu vurgunun ardından programın kazanımlar ve açıklamalarına yer verilen kısmına kadar herhangi bir kelime öğretimi vurgusu yapılmamıştır (MEB, 2019).

2. Kazanımlar ve Kelime Öğretimi

Kelime öğretimi kapsamında değerlendirilebilecek ilk kazanım "Dinleme Becerisi" altında yer alan ve 5, 6, 7, 8. sınıf düzeyinde ortak olan: "*Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen, bilmediği kelimelerin anlamını tahmin eder. Öğrencilerin tahminlerini kelimelerin sözlük anlamları ile karşılaştırmaları sağlanır." kazanımıdır.* Aynı zamanda bu kazanım dinleme becerisi ve kelime öğretimi arasında ilişki kuran tek kazanımdır.

Konuşma becerisi altında yer alan kelime öğretimi kazanımları da tüm sınıf düzeylerinde ortaktır. *"Kelimeleri anlamlarına uygun kullanır."* ve "*Konuşmalarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır."* Bu iki kazanım konuşma becerisi ve kelime öğretimi arasında ilişki kurmayı amaçlamaktadır.

Okuma becerisi başlığı altında yer alan "Söz varlığı" alt başlığı kelime öğretimi ve dil bilgisi öğretimi üzerine yoğunlaşmıştır. *"Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder"* kazanımı tüm sınıf düzeylerinde ortaktır ve bu kazanım altında kelime öğretimi kapsamında: sözlük kullanıma, görsellerden yararlanma, sözlük oluşturma gibi araçlardan faydalanılması gerektiği vurgulanmaktadır. Yine bu başlık altında yer alan *"Deyim ve atasözlerinin metne olan katkısını açıklar"* kazanımı tüm sınıf düzeylerinde ortak olup kelime öğretimine işaret etmektedir.

Yazma Becerisi altında yer alan kelime öğretimi kazanımları da tüm sınıf seviyelerinde ortaktır: *"Yazılarını zenginleştirmek için atasözleri, deyimler ve özdeyişler kullanır"* ve *"Yazdıklarında yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin Türkçelerini kullanır".*

3. Ders Kitaplarında Yer Alan Kelime Öğretimi Etkinliklerinin Sınıflandırılması

Ders kitaplarında üzerinde yapılan incelemeler sonucu kelime öğretimine yönelik etkinlikler 9 öge türüne ayrılmıştır. Bunlar: temel söz varlığı ve terimler, deyimler, atasözleri, ilişki sözleri, eş anlam, zıt anlam, sesteş anlam, mecaz anlam ve ikilemelerdir.

Tablo 3. Kelime öğretimine yönelik etkinliklerin sınıflandırılması

Öge Türü	**Frekans**				
	5.sınıf	**6.sınıf**	**7.sınıf**	**8.sınıf**	**Toplam**
Temel söz varlığı ve terimler	35	33	27	33	**128**
Deyimler	7	5	4	2	**18**
Atasözleri	1	2	1	1	**5**
İlişki sözleri	3	0	0	0	**3**
Zıt anlam	2	1	5	0	**8**
Eş Anlam	3	1	6	0	**10**
Sesteş anlam	0	0	1	0	**1**
Mecaz anlam	3	0	0	0	**3**
İkilemeler	0	0	1	0	**1**
Toplam	**54**	**42**	**45**	**36**	**177**

Tablo 3'ten anlaşılacağı üzere ortaokul Türkçe ders kitaplarında kelime öğretimi kapsamında 177 etkinliğe yer verilmiştir. Kelime öğretimine yönelik etkinliklerin en fazla olduğu sınıf seviyesi 5. sınıf olurken (54), en az olduğu sınıf seviyesi 8. sınıf olarak (36) belirlenmiştir.

Ders kitaplarında yer alan kelime öğretimine yönelik etkinliklerin öge türüne dağılımları incelendiğinde dengeli bir dağılımın olmadığı gözlemlenmiştir. Etkinliklerin tamamına yakını "temel söz varlığı ve terimler" ögesi altında yer almaktadır. Bu ögeye en yakın etkinlik sayısına sahip olan deyimler (18) ögesi temel söz varlığı ve terimler ögesinin 7 kat gerisindedir. İncelenen dört ders kitabında, atasözleri, ilişki sözleri, sesteş anlam, mecaz anlam ve ikilemelere nadiren yer verildiği göze çarpmaktadır.

4. Kelime Öğretme Stratejileri

Karadağ (2019) kelime öğretme stratejilerini 3 grup altında ele almıştır bu 3 grup da kendi içinde alt başlıklara ayrılmaktadır.

4.1.1. Bilinmeyen bir kelime ile karşılaşıldığında kelime anlamını çözmek için kullanılan stratejiler

a. Kelimenin içinde bulunduğu anlama başvurma: Kelimeler tek başlarına anlam aktarma özelliğine sahip olsalar da iletişim anında diğer kelimelerle anlam ilişkileri kurabilirler. Okumada bağımsız olarak görülen bir kelime kendinden önceki ve sonraki cümlelerle anlam ilişkisi içindendir. Bu yüzden bir kelimenin anlamına ulaşmada bağlama başvurmak kelime anlamlarının çözülmesinde yardımcı olmaktadır.

b. Kelimeyi başka ifade, cümle ve metin bağlamında arama: Bir kelimenin anlamı içinde geçtiği metinden çıkarılamayabilir. Bu durumda farklı ifade, cümle ve metinlerde kelimeye farklı bağlamlarda görmek anlamı çözmede yardımcı olacaktır.

c. Şekil bilgisi farkındalığını kullanma: Türkçenin morfolojik özelliklerinden yola çıkarak kelimenin anlamına ulaşılmasıdır. Bu strateji dilin hem kelime türetme hem de çekim işlevleri için geçerlidir.

d. Tahmin etme: Bağlam ve şekil bilgisi ipuçlarından yararlanılarak kelime anlamının tahmin edilmesidir.

e. Sözlük kullanma: Sözlük kullanma alışkanlığı kazanmaları açısından önemli bir stratejidir. Kelime tahmininden sonra sözlüğe bakıp anlamı kontrol etmek anlamı kesinleştirmek açısından da önemlidir.

f. Görsellerden yararlanma: Görseller ile kelime arasında ilişki kurmaya dayanan bir stratejidir.

4.2.2. Kelime anlamını kesinleştirmek ve kelime hazinesini derinleştirmek için kullanılacak stratejiler

a. Bağlam üretme: Yeni öğrenilen bir kelimeyle diğer kelimelerle ilişki içerisinde tekrar üretilmesidir. Bu yeni öğrenilen kelimenin anlamının kesinleştirilmesinde önemli bir stratejidir.

b. Metinler arası okuma: kelimeler farklı bağlamlar içerisinde farklı anlamlar kazanabilirler. Bu açıdan metinler arası okuma ile bir kelimenin farklı anlamlarına ulaşılarak anlam derinleştirebilir.

c. Sözlük oluşturma: Yeni öğrenilen kelimelerden kişisel bir sözlük oluşturulması anlamın netleştirilmesi ve kalıcı hale gelmesi açısından önemli bir yere sahiptir.

d. Kavram haritası oluşturma: Bu strateji kavram özelliklerini ve bu özelliklerin anlam ilişkilerini tolu bir şekilde ortaya koyması açısından kelime öğreniminde kolaylık sağlar.

4.3.3. Yeni kelime ve kavram öğretmek için kullanılacak stratejiler

a. Dil farkındalığı kazanma: Dilin insan hayatındaki önemini kavrama ve dilin bilinçli ve duyarlı olma anlamına gelmektedir. Bu sayede öğrenciler kelime hazineleri genişletmek için özel çaba gösterebilirler.

b. İletişime açık olma: Öğrencilerin yaşıtlarıyla ve diğer insanlarla iletişime açık olması düşüncelerini aktarmada kelimelerden yararlanarak kelimelerin zihinde yapılanmasına yardım eder ve yeni kelime ve kavramlarla karşılaşma fırsatı yaratır.

c. Dinleme ve okuma alışkanlığı: Okuma ve dinleme alışkanlığına sahip olmak zengin bir kelime hazinesi geliştirirken, zengin bir kelime hazinesi de okuma ve dinleme alışkanlığı kazandıracaktır (Çeçen,2007).

5. Ders Kitaplarında Yer Alan Kelime Öğretimi Etkinliklerinin Stratejilere Göre Sınıflandırılması

Bu çalışmada Türkçe ders kitaplarında yer alan kelime öğretimine yönelik etkinlikler incelenirken Karadağ'ın (2019) sınıflandırması esas alınmıştır. Etkinlikler incelendiğinde bu stratejilere iki strateji daha ekleme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu stratejiler:

1. Kelimenin bağlamı ile anlamdan yararlanma

2. Tahmin etme ve sözlük kullanmadır.

Ders kitabındaki bağlam temelli etkinliklerin neredeyse hepsinde metinde geçen sözcüklerin anlamı da verilip eşleştirme yapılması beklendiğinden 1. strateji, sözlük kullanma ve tahmin etme stratejileri beraber kullanıldığından 2. strateji eklenmiştir. Strateji sınıflandırmamıza 3. madde olan "Yeni kelime ve kavram öğretmek için kullanılacak stratejiler" başlığı alınmamıştır. Bunun sebebi bu başlık altında verilen stratejilerin ders kitaplarında herhangi bir karşılığının bulunmaması ve bu stratejilerinin çoğunlukla kişinin kendi öğrenmelerini kontrol etmek için kullanabileceği stratejiler olmasıdır.

Görsellerden yararlanma stratejisi ise Türkçe öğretim programında (2019) *"Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder"* kazanımının açıklama kısmında geçtiğinden sınıflandırmaya dâhil edilmiştir.

Tablo 4. Kelime öğretimine yönelik etkinliklerin stratejilere göre sınıflandırılması

Öge Türü	**Frekans**				
	5. sınıf	**6. sınıf**	**7. sınıf**	**8. sınıf**	**Toplam**
Kelimenin içinde bulunduğu bağlama başvurma	5	1	1	1	**8**
Kelimenin bağlamı ile anlamdan (tanım) yararlanma	19	12	19	20	**70**
Kelimeyi başka ifade, cümle ve metin bağlamında arama	0	0	0	0	**0**
Şekil bilgisi farkındalığı kazanma	2	0	0	0	**2**
Tahmin etme	1	1	1	0	**3**
Sözlük kullanma	6	13	0	2	**21**
Tahmin ardından sözlük kullanma	11	8	12	12	**43**
Görsellerden yararlanma	0	0	0	0	**0**
Bağlam üretme	29	13	7	8	**57**
Metinler arası okuma	0	0	0	0	**0**
Sözlük oluşturma	0	0	1	0	**0**
Kavram haritası oluşturma	0	1	0	0	**1**
Toplam	**73**	**48**	**40**	**43**	**203**

Tablo 4'ten elde edilen bulgulara göre ortaokul Türkçe ders kitaplarında kelime öğretimine yönelik olarak en fazla kullanılan strateji (f=70) kelimenin bağlamı ile anlamdan (tanım) yararlanmadır. Bu strateji alan yazında herhangi bir sınıflandırmada yer almamaktadır. Bu stratejinin Karadağ'a (2013) ait sınıflandırmada yer alan "kelimenin içinde bulunduğu bağlama başvurma" stratejisi kapsamında değerlendirilmemesinin sebebi, metinde geçen kelimelerin sözlük anlamları ile verilmesi ve öğrenciden kelime anlam eşleştirmesi yapmasının beklenmesidir. Bu noktada öğrenci verilen sözlük tanımından yola çıkarak kelimeyi tanıyabilir ve bağlama başvurma gereği duymadan etkinliği tamamlayabilir. Dolayısıyla bu etkinlik türü için yeni bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Ders kitaplarında en çok kullanılan ikinci kelime öğretimi stratejisi bağlam üretme olarak belirlenmiştir. Bağlam üretme stratejisi ders kitaplarının tamamında nadiren ayrı bir etkinlik olarak yer almaktadır. Bu strateji daha çok etkinliklerin

içinde bir alt madde olarak kullanılmıştır. Ancak kitaplarda yoğun bir şekilde yer almasından dolayı frekansa eklenmiştir. Tablo 1 ve 2'deki etkinlik sayılarının arasındaki uyuşmazlık da bu stratejinin ayrı bir etkinlik olmadığı halde frekansa eklenmesinden kaynaklanmaktadır.

Ders kitaplarında en çok başvurulan üçüncü kelime öğretimi stratejisi tahminin ardından sözlük kullanmadır. Yine bu strateji de Karadağ'ın (2013) sınıflandırmasında yer almayıp sonradan eklenmiştir. Bu eklemenin sebebi ders kitaplarında Karadağ'ın sınıflamasından farklı olarak pek çok etkinlikte iki stratejinin birlikte kullanılmasıdır.

Sözlük kullanma ders kitabında yer alan stratejiler arasında kayda değer bir kullanım sıklığına (f=20) sahip olan dördüncü stratejidir.

Kelimenin içinde bulunduğu bağlama başvurma stratejisi doğrudan bir şekilde 8 etkinlikte kullanılmıştır. Tahmin etme, sözlük oluşturma, şekil bilgisi farkındalığı oluşturma ve kavram haritası oluşturma stratejileri ders kitaplarında kayda değer bir sıklıkta kullanılmamıştır.

Görsellerden yararlanma, kelimeyi başka ifade, cümle ve metin bağlamında arama, metinler arası okuma stratejileri ortaokul ders kitaplarında yer almamaktadır.

Tablo 5. Sınıf düzeyine göre öğretilmesi hedeflenen kelime/kelime grubu sayıları

Sınıf Düzeyi	5. sınıf	6. sınıf	7. sınıf	8. sınıf
Kelime/kelime grubu sayısı	261	279	351	264

Tablo 5'te görüldüğü üzere kelime ve kelime grubu sayıları sınıf düzeylerine göre dengeli bir şekilde dağılım göstermemektedir.

6. Öğretim Programı ve Ders Kitaplarının Kelime Öğretimi Açısından Uyumu

Bu çalışmada Türkçe öğretim programı ve Türkçe ders kitaplarının kelime öğretimi kapsamında ortak bir anlayışa sahip olma durumlarının da incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda elde edilen bulgular şu şekildedir.

Türkçe Öğretim Programında kelime öğretimine yönelik vurgunun yetersiz olması ve temel dil becerileri ile ilişkilendirilmemesi ders kitabında yer alan kelime öğretimi etkinliklerine de yansımıştır. Kelime öğretimi etkinlikleri çoğunlukla dört temel beceriden kopuk, metinle sınırlı bağımsız etkinlikler olarak kalmıştır.

Türkçe Öğretim Programında yer alan sınırlı kelime öğretimi kazanımlarından biri "*Deyim ve atasözlerinin metne olan katkısını açıklar*" kazanımıdır. Ancak bu kazanımın her sınıf düzeyinde tekrar ederek vurgulanmasına rağmen ders kitaplarında atasözü ve deyimlere yönelik etkinlikler hem sayıca yetersiz hem de bağlamdan uzak ve yapaydır.

Türkçe Öğretim Programında kelime öğretimine yönelik herhangi bir strateji, yöntem ve teknik sınıflandırmasına yer verilmemiştir. Yapılan araştırmanın sonucuna göre programdaki bu sınıflama eksikliğinin ders kitaplarına da yansıdığı gözlemlenmiştir. Ders kitaplarındaki etkinliklerde strateji kullanımı tamamen ders kitabı yazarlarının inisiyatifine bırakılmıştır. Bu da etkinliklerde dengesiz bir strateji dağılımına neden olmuştur.

Sonuç

İncelenen ders kitaplarındaki kelime öğretimine yönelik etkinlik sayısı yeterli düzeydedir. Ancak etkinlikler öğe türü açısından değerlendirildiğinde kelime öğretiminin temel söz varlığı ve terimler üzerine yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Her ne kadar bu öğeyi deyim ve atasözleri takip etse de iki öğe

arasında ciddi bir etkinlik sayısı farkı vardır. İkilemelere yönelik tüm ders kitaplarında yalnızca bir etkinliğin olması ayrıca dikkat çekicidir.

Türkçe Öğretim Programında kelime öğretimine yönelik herhangi bir yöntem/teknik ve strateji sınıflandırmasına yer verilmemiştir. Yapılan araştırmanın sonucuna göre programdaki bu sınıflama eksikliğinin ders kitaplarına da yansıdığı gözlemlenmiştir. Ders kitaplarındaki etkinliklerde strateji kullanımı tamamen ders kitabı yazarlarının inisiyatifine bırakılmıştır. Bu da etkinliklerde dengesiz bir strateji dağılımına neden olmuştur.

Bağlam üretme stratejisine yönelik ders kitabı etkinliklerinin çoğu öğrenciden metinde geçen bilinmeyen kelimelerden birkaçını bağlam içinde kullanmasını istemektedir. Bu durumda kelime seçimini tamamen öğrenci inisiyatifine bırakmaktadır. Öğrenci böyle bir durumda en kolay bağlam üretebileceği kelimeleri seçip diğerlerini es geçme tutumu sergileyebilir. Bu da kelime öğretimi açısından olumsuz bir durumdur.

Bir kelimenin anlamını derinleştirmek için kullanılan eş ve zıt anlam etkinlikleri kelime öğretimi açısından oldukça önemlidir. Ancak incelenen ders kitaplarındaki kelime öğretimi etkinlikleri göz önüne alındığında 5. sınıf ders kitabında verilen bir etkinlik haricindeki eş ve zıt anlamlı yapılar, bağlam üretme ve metinler arası okuma gibi anlamı derinleştirme stratejileriyle değil bağlamdan bağımsız bir eşleştirme etkinliği olarak yer almaktadır.

Ders kitaplarında en çok kullanılan etkinlik türlerinden biri de bulmacalardır. Ömeroğlu ve Hakkoymaz'ın (2022) yapmış olduğu çalışmada bulmaca ve eşleştirme bir teknik olarak ele alınmıştır. Bir bulmaca etkinliğinin teknik olarak ele alınması için öğrencinin bulmacada yer verilen kelime tanımlarını kendisinin üretmesi gerekmektedir. Ders kitapları incelendiğinde tespit edilen bulmaca etkinlikleri tanım ve kelime eşleştirmesinden öteye gitmemektedir. Ömeroğlu ve Hakkoymaz'ın (2022) çalışmasındaki diğer bir bulguya göre en çok kullanılan kelime öğretimi stratejisi "sözlük oluşturma" olarak belirlenmiştir. Fakat incelenen ders kitaplarında sözlük oluşturmaya yönelik yalnızca 7.sınıf seviyesinde bir etkinlik tespit edilmiştir. Ders kitaplarında sık sık kelime defteri ve sözlük oluşturma vurgusu yapılsa da bir kelime defterinin içeriğinin ne olduğuna dair hiçbir örnek verilmemiş bu vurgu ders kitabı dışında öğrenciden yapması beklenen bir öneri boyutunda kalmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular ışığında Türkçe Öğretim Programında yer alan kelime öğretimi kazanımlarının kapsamının çok sınırlı olduğu ve dört temel beceriyle ilişkilendirme noktasında eksik kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç ders kitabı uygulamalarına da yansımış ders kitaplarında yer alan kelime öğretimi etkinlikleri çoğunlukla okuma becerisi ile sınırlı tutulmuştur. Bu bulgu da ders kitaplarında öğrencilerin alıcı kelime hazinelerinin gelişimine daha çok önem verildiği, üretici kelime hazinesinin gelişiminin geri planda bırakıldığı şeklinde yorumlanabilir.Ders kitapları öğretilmesi hedeflenen kelime ve kelime grupları sayısı bakımından incelendiğinde sınıf düzeyine göre aşamalı bir artış göstermemektedir. 5, 6 ve 8. sınıf seviyesinde kelime yükü yakın seviyedeyken 7. sınıfta yaklaşık 100 kelimelik bir artışın olması öğretilmesi hedeflenen kelime dağılımının amaçlı bir şekilde belirlenmediğini göstermektedir.

Sonuç olarak öğretim programı ile ders kitabı arasında kelime öğretimi açısından uyuşmazlık olduğu, bunun nedeninin de öğretim programında kelime öğretimine yönelik yaklaşımın yeterince açık olmaması olduğu tespit edilmiştir.

Öneriler

Kelime öğretiminin anlama ve anlatma becerilerine katkısı düşünüldüğünde aşağıda Türkçe öğretmenlerine bu konuda hazırlayıp kullanabilecekleri bazı etkinlik örnekleri sunularak benzer uygulamalar kullanmaları önerilmektedir.

1. Kelime Öğretiminde Kullanılabilecek Etkinlikler

1. Etkinlik Adı: Seçim Yapma

Sınıf Seviyesi: 5. Sınıf

Uygulama Süresi: 20-25 dakika

Kullanılan Strateji: Bağlam Üretme-Tahmin Etme

Uygulama: Seçim Yapma etkinliğinde öğrenciler, öğretmenin ortaya koyduğu bir durumda kelimenin geçerli olup olmadığına dair seçimler yaparak hedef kelime kelimesini ne kadar iyi anladıklarını gösterirler. Bu etkinlikte sınıf iki gruba ayrılır. Birinci grup öğretmenin belirlemiş olduğu durumları canlandırırken ikinci grup canlandırılan durum ile kelimenin örtüşüp örtüşmediğine karar verir. Etkinlik ortasında grupların yer değiştirmesi önerilir.

Şekil 2. 1. Etkinlik önerisi görseli

2. Etkinlik Adı: Deyimler

Sınıf Seviyesi: 6. Sınıf

Uygulama Süresi: 15-20 dakika

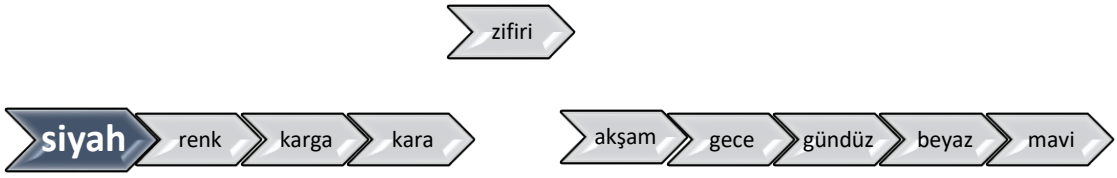
Kullanılan Strateji: Görsellerden Yararlanma -Tahmin Etme

Uygulama: Deyimler etkinliğinde öğrenciler, öğretmenin tahtaya yansıttığı ya da çıktısını aldığı görsellerde anlatılması hedeflenen deyimleri tahmin etmeye çalışır. Etkinliğin devamında öğrencilere görsellerden faydalanarak deyimler arasındaki gerçek-mecaz anlam farklılıkları öğretilir. Son adımda öğretmen, öğrencilerden bir deyim seçerek görselleştirmelerini isteyebilir.

Şekil 3. 2. Etkinlik önerisi görseli

Şekil 4. 3. Etkinlik önerisi görseli

3. Etkinlik Adı: Anlam Analizi

Sınıf Seviyesi: 7. Sınıf

Uygulama Süresi: 20-25 dakika

Kullanılan Strateji: Kelimenin içinde bulunduğu bağlamdan yararlanma

Uygulama: Siyah kelimesinden başlayarak metinde geçen ilişkili kelimeleri ilişki sorasına göre yazmaları istenir. Daha sonra birkaç öğrenciden sıralamalarını okumaları ve açıklamaları istenir. Metin içerisinde siyah, renk, karga, karanlık, akşam, gece, gündüz vb. kelimeler olduğunu varsayalım. Öğrenciden bu kelimeleri anlama analizi yöntemi kullanarak ilişkilendirmesi istenir.

Kaynakça

Belet Boyacı, Ş. D., Güner, M. ve Babadağ, G. (2017). "Dünyada Başka Şekilde Yaşamak da Mümkün mü?" değer eğitiminde "Küçük Kara Balık" örneği. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 172-19.

Budak, Y. (2000). Sözcük öğretimi ve sözlüğün işlevi. *Dil Dergisi*.

Ceran, D. (2015). Türkçe Öğretmeni Adaylarının Türkçe Ders Kitaplarına İlişkin Metaforları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8, (3). 121-140.

Ceylan, S., Duru, K., Erkek, G., Pastutmaz, M. (2021). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe ders kitabı 6. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Çapraz-Baran Ş. ve Diren, E. (2019). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe 5. sınıf ders kitabı. Ankara: Anıttepe Yayıncılık.

Çelik, T. (2021). Web 2.0 Araçları Kullanımı Yetkinliği Ölçeği Geliştirme Çalışması . Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (51), 449-478. DOI: 10.9779/pauefd.700181.

Erkal, H. ve Erkal, M. (2019). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe 7. sınıf ders kitabı. Ankara: Özgün Yayıncılık.

Eselioğlu, H., Set, S. ve Yücel, A. (2019). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe ders kitabı 8. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Hiebert, E. H. (2005). In pursuit of an effective, efficient vocabulary curriculum for elementary students. *Teaching and learning vocabulary: Bringing research to practice, 1,* 243-264.

Karadağ, Ö. (2019). *Kelime öğretimi*. Pegem Akademi Yayıncılık.

Karadağ, Ö. ve Maden, S. (2014). Yazma eğitimi: kuram, uygulama, ölçme ve değerlendirme. A. Güzel ve H. Karatay (Ed.), Türkçe öğretimi el kitabı içinde (s. 265-301). Ankara: Pegem Akademi.

Lüle Mert, E. (2013). İlköğretim Türkçe programı ile Türkçe çalışma kitaplarındaki kazanım ve

etkinliklerin sözcük öğretimi açısından değerlendirilmesi. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 2(5), 13-31.

Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı. Ankara.

Onan, B. (2020). *Dil eğitiminin temel kavramları*. Ankara: Nobel Yayıncılık

Ömeroğlu, A. F., & Hakkoymaz, S. (2022). Ortaokul Türkçe Ders Kitaplarındaki Etkinliklerin Söz Varlığı Öğretiminde Kullanılan Yöntem ve Teknikler Açısından Değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, *10*(2), 347-362.

Melanlıoğlu, D. (2008). Türkçe Eğitiminde Kelime Hazinesinin Önemi, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*.

Nation, P. (1990). Teaching and learning vocabulary. In *Handbook of Practical Second Language Teaching and Learning* (pp. 397-408). Routledge.

Revânî'nin *Çıkar* Redifli Gazeli Üzerine Bir Söylem Çözümlemesi

Beyza ALPARSLAN KABA[*]

Özet

Klâsik Türk şiiri geleneğinde şairler, duygu ve düşüncelerini ilk başta anlaşılması güç bir anlam dünyası içinde ifade ederler. Klâsik Türk şiiri bu derinlikli anlam dünyası ve ifade gücü sayesinde farklı bakış açılarıyla okunmaya müsait bir yapı arz eder. Bu bağlamda Klâsik Türk şiirinin modern metin çözümleme yöntemleriyle incelenmesi, bu metinlerin çağdaş bir yaklaşımla okunması mânânın sezdirilmesi yolunda okuyucuya daha fazla imkânlar sunmayı hedeflemektedir. Klâsik metin şerhi eşliğinde söz konusu metinlerin yorumlanması, araştırmaların yeni bir yöntemsel zemine oturtulmasını sağlamaktadır. Dilbilimin alt dallarından olan söylem çözümlemesi de modern metin çözümleme yöntemlerinden birisidir. Söylem çözümlemesi, dilin bireysel kullanımını ya da her türlü eylemi üretim koşulları içinde inceleme biçimi; belli bir anı ilgilendiren her türlü dilsel etkinliğin betimlenmesi ve işlevlerin ortaya konulması işidir. 16. yüzyıl şairlerden olan Revânî'nin asıl adı İlyas Şüca Çelebi'dir. Tezkire yazarları onun Edirneli olduğu konusunda ittifak eder. Sehî Bey ve Latîfî tezkirelerinde Revânî'nin Yavuz Sultan Selîm'in iltifatını kazanarak saraya mensup şairler arasına girdiği belirtilir**.** Revânî, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yılları olan 1524'te vefat eder. Revânî'nin Yavuz Sultan Selîm'e sunduğu Dîvân'ı ve bir de İşret-nâme'si vardır. Revânî'nin şiirlerindeki canlılık, içtenlik ve özellikle de ifade rahatlığıyla devrinde çok beğenildiği, ancak şiir tekniği ve söylemi itibarıyla orta dereceli bir şair olduğu kabul edilir. Bu bildiride Revânî'nin *çıkar* redifli gazeli bir söyleşi metni olarak okunarak gazel önce klâsik metin şerhi usulüyle şerh edilecek ardından modern bir okuma biçimi olan söylem çözümlemesi yöntemi ile incelenecektir. Metnin derin yapısını ortaya çıkarmayı hedefleyen bu okuma biçimi ile şairin seçtiği *çıkar* redifi etrafında örülen gazelin söylemi tespit edilerek mânâ kâinatına ulaşılacak, elde edilen bilgi ve bulgular tablo ve grafiklerle desteklenerek ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk şiiri, Revânî, söylem çözümlemesi, üslûp, söyleşi.

Giriş

Edebiyatın bilimsel keşif ve teknolojinin seyrini takip eden bir yönü olması dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıldaki büyük edebî değişimler dil ve edebiyat çalışmalarını da derinden etkilemiştir. Saussure'den sonra batı dünyasının dil ve edebiyata bakışı değişmiş modern çağlarda yapısalcı akımlar, göstergebilim, anlambilim gibi dil ile doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan bütün bilimsel anlayışlar edebiyat biliminin edebî metinlere bakışına yepyeni bakışlar getirmektedir. (Tökel, 2007:1) Dilbilimin alt dallarından biri olan söylem çözümlemesi de Klâsik Türk şiirine has metinleri anlama yolunda bir metin çözümleme yöntemi olarak teklif edilmiştir. (Çapan, 2020) Dilbilimi ise en kısa ifadeyle "dili inceleyen bilim, dilin bilimi" şeklinde tanımlamak mümkündür. (Aksan, 2007:14) Söylem çözümlemesi, dilin bireysel kullanımını ya da her türlü eylemi üretim koşulları içinde inceleme biçimi, belli bir anı ilgilendiren her türlü dilsel etkinliğin betimlenmesi ve işlevlerin ortaya konulması işidir. Bu çözümleme yönteminde, var olan bir durum içindeki bir sözcenin incelenmesi söz konusudur. (Günay, 2018:20-24) Söylem; bir iletinin tüm boyutlarını, sadece içeriğini değil onu dile getireni, neye dayanarak söylediğini, kime söylediğini ve amacını kapsar. Başka bir ifadeyle söylem çözümlemesi, söyleyenlerin söyledikleri ile neyi başarmak istediğini inceler. En basit ifadeyle bir dil incelemesi olan söylem çözümlemesi, dile has ögelerin basit bir tasnifi değildir. Metinde yer alan ifadelerin cümle ve anlam ilişkilerinden hareketle muhtevayı ele almayı hedefler. Dilbilimin çözümleme araçlarını kullanarak şiir, hikâye veya hitabetin

[*] Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Alanı Doktora Öğrencisi, beyzaalparslann@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4820-1445

söylem yapısını araştırmak söylem çözümlemesinin amaçlarındandır. (Çelik- Ekşi; 2008:100-106)

Bu çalışmada incelenecek olan gazel metni, bir söyleşi çözümlemesi olarak ele alınacaktır. Söyleşi çözümlemesinin amacı ise kendi doğal bağlamı içinde üretilen sözlü söyleşimleri gözlemlemek ve betimlemektir. (Günay, 2018:63-66)

Gazeli çözümlemeye geçmeden önce şairini tanımaya ihtiyaç vardır. Buna göre Revânî'nin hayatı hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür:

1.Revânî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

Asıl adı İlyas Şücâ olup babasının adı Abdullah'tır. Bütün tezkire yazarları Revânî'nin Edirneli olduğu konusunda ittifak eder. Âlî Mustafa Efendi'nin naklettiğine göre Revânî'yi mahlas olarak seçmesinde, Tunca nehri kıyısındaki bahçeler arasında ikametinin ve bu ırmağın tatlı akışının kendisinde uyandırdığı duyguların etkisi olur. Sehî Bey, tezkiresinde Revânî'nin İstanbul'a geldikten sonra saraya mensup şairlerin, Latîfî de sarat çevresindeki otuzu aşkın şairin arasına girdiğini belirtir. Revânî, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında vefat eder. Revânî'nin Yavuz Sultan Selîm'e sunduğu Dîvân'ı ve bir de İşret-nâme'si vardır. Revânî'nin şiirlerindeki canlılık, içtenlik ve özellikle de ifade rahatlığıyla devrinde çok beğenildiği, ancak şiir tekniği ve söylemi itibarıyla orta dereceli bir şair olduğu kabul edilir. (Erünsal, 2008:30-31)

2. "çıkar" Redifli Gazelin Metni

Revâni Divânı'nın gazeller kısmında yer alan ve altı beyitten oluşan "çıkar" redifli 94. gazel metni şöyledir:

Hatem-i la'lüñ öpen mülk-i bedehşândan çıkar
Ârzû-yı hüsn ile iden dostum cândan çıkar

Kûy-ı dil-berden güzeller subh-dem handân çıkar
'Âdet oldur her seher güller gülistândan çıkar

Âfet-i hüsn ey sanem zülfüñ yeterken 'âşıka
Bilmezüz hatt-ı leb-i cân-perverüñ kandan çıkar

Soyunup pîrâheninden çıksa ol yâr-ı 'azîz
Yûsuf-ı Mısrî durur gûyâ ki zındândan çıkar

Yâri agyâruñ söziyle ben nice terk eyleyem
Kişi kim şeytâna uysa dînden îmândan çıkar

Her kaçan çıksa Revânî yâr devlet-hâneden
Pâdişâh-ı heft-kişver sanki eyvândan çıkar (Avşar, 2017:230)

2.1. Gazelin Dış Yapısı

Gazel, aruzun remel bahri olan *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Gazelin kafiye ve redifi ise aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.

Tablo 1: Gazelin kafiye ve redifi

Beyitler	Kâfiye	Redif
1.Beyit	bedehş**ân** c**ân**	**dan çıkar**
2.Beyit	gülist**ân**	**dan çıkar**
3.Beyit	k**an**	**dan çıkar**
4.Beyit	zind**ân**	**dan çıkar**
5. Beyit	îm**ân**	**dan çıkar**
6.Beyit	eyv**ân**	**dan çıkar**

Gazelde bedehşândan, cândan, gülistandan, kandan, zindândan, imândan ve eyvândan kelimelerinin kökünde bulunan *ân* sesleri birbiri ile kâfiyelidir. Kâfiyeli kelimelerin beşi Farsça, biri Arapça, biri de Türkçe'dir. Bu kelimeler kendi aralarında fonetik ve morfolojik olarak bir uyum içindedirler. Redif ise ayrılma hâli olan -dan eki ile Türkçe geniş zaman kipi ile kurulmuş olan "çıkar" fiilinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Gazelin redifi taşıdığı anlam çeşitliliğinin etkisiyle gazelin şairin söylemine zenginlik kazandırmıştır.

2.2. Gazelin Şerhi

1. Hatem-i la'lüñ öpen mülk-i bedehşândan çıkar

Ârzû-yı hüsn ile iden dostum cândan çıkar

"Ey sevgili! Senin lal taşına benzeyen ve mühür hükmünde olan dudağını öpen kişi ancak Bedehşan ülkesinden çıkar. Ey sevgili! Senin güzelliğini arzu edenin ise canını vermesi, canından vazgeçmesi gerekir"

Gazelin ilk beytini sevgili ile sohbet edercesine kurgulayan şair, sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan dudaklarını kırmızı renkte olması dolayısıyla lal taşına benzetmiş, teşbih sanatının ifade gücünden istifade etmiştir. Lal, kırmızı ve değerli bir taş olup Klâsik Türk şiirinde en çok sevgilinin dudağı için benzeyen olmuştur. Hatem ise mühür, üstü mühürlü bir yüzük anlamlarına gelerek genellikle sevgilinin dudağı yerine kullanılır. Beyitte de "hatem-i la'lün" terkibiyle bu ilgi kurulmuş olur. Şair, sevgilinin lal taşıyana benzeyen parlak, kırmızı renkteki dudaklarını öpen kişinin Bedehşan ülkesinden çıkacağını ifade etmektedir. Bedehşan, bugün bir kısmı Afganistan, bir kısmı da Rusya sınırları içinde kalan yukarı Sind ve Horasan bölgesinde, Kâbil ile Yarkent arasında dağlık bir memlekettir. Yakut madeninin çıkması dolayısıyla birçok ülkenin ilgisini çekmiş olan Bedehşan edebiyatta da yakut cinsi olan kırmızı la'l taşı ile birlikte anılır. Bu taş sevgilinin dudağını temsil eder. Bu bağlamda beyitte "çıkmak" fiili "bitmek, büyümek, yetişmek" anlamlarına gelen temel anlamını da düşündürecek şekilde kullanılmıştır. Beyitte Bedehşan ülkesinin "lal" ve "hatem" kelimeleriyle bir arada yer alarak tenasüple kullanıldığı görülür. Gazelin redifi her iki mısrada da farklı anlamı karşılayacak şekilde kullanılarak beytin söylemine zenginlik katmıştır.

2. Kûy-ı dil-berden güzeller subh-dem handân çıkar

'Âdet oldur her seher güller gülistândan çıkar

"Gönül alan sevgilinin mahallesinden güzeller her sabah gülerek çıkar. Her seher vaktinde gül bahçesinde güllerin açması adettir."

İkinci beyitte okuyucuyu muhatap alan şair, sevgilinin mahallesi üzerinden bir hayâl geliştirmiştir.

Klâsik Türk şiirinde sevgilinin oturduğu yerden sıkça bahsedilir. Âşık için sevgilinin mahallesinin önemi büyük olup, âşık daima oraya ulaşmak ister. Beyitte de sevgilinin mahallesinden sabah vakti çıkan güzeller tasvir edilmiştir. Buradan çıkan güzellerin yüzleri gülmektedir. Beytin ikinci mısraında ise "çıkar" redifi; "açmak, oluşmak, meydana gelmek" anlamlarında kullanılmış, her seher vaktinde güllerin gül bahçesinde açmasının âdet olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla sevgilinin bahçesinden çıkan güzellerin gülerek mutlu bir hâlde çıkması seher vakti gül bahçesinde güllerin açması gibidir. Böylece birinci mısrada kurulan hayâl ikinci mısrada gül bahçesinde güllerin açması tasviriyle desteklenmiştir. Sevgilinin mahallesi gül bahçesi ile; sabah vakti, seher vakti ile; sevgilinin bahçesinden çıkan güzeller ise gül bahçesinde açan güller ile özdeşleştirilmiş, teşbih sanatının ifade gücünden istifade edilmiştir.

3. Âfet-i hüsn ey sanem zülfüñ yeterken 'âşıka

Bilmezüz hatt-ı leb-i cân-perverüñ kandan çıkar

"Ey put gibi güzel olan sevgili! Senin (güzellik bakımından) bir kişiyi ortadan kaldıracak kadar kötü olan güzelliğin ve saçların aşığa yeterken can besleyen dudağının kenarındaki ayva tüylerinin nereden çıktığını bilmiyoruz."

Üçüncü beyitte ise doğrudan sevgiliyi muhatap alan şair sevgilinin güzellik unsurları üzerinden bir övgü söylemi gerçekleştirmiştir. Şair sevgiliye saçlarının âşık için yeterli olduğunu, dudağının kenarındaki ayva tüylerinin nereden çıktığını bilmediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla şair beyitte güzellik afeti olan iki kıl üzerinden bir söylem gerçekleştirmiştir. Bunun yanında şair beyitte "bilmezüz" fiiliyle aslında bütün âşıklar adına konuşmaktadır. Sevgilinin saçı Klâsik Türk şiirinde en çok kullanılan güzellik unsurlarından biridir. Saç, düzensiz, dağınık, perişan ve uzun durumlarıyla âşığın aklını başından alır. Âşığı esir eder, perişan eder. Bunun yanında sevgilinin saçının her bir telinden âşıkların gönülleri asılı olmuş, sevgilinin saçı onları zapt etmiştir. Dolayısıyla beyitte âşık olarak yer alan şair, sevgilinin saçının bu özellikleri dolayısıyla âşıklara zaten yettiğini, onlara yeterince ıstırap verdiğini ifade ederek âşıklar olarak sevgilinin dudağının kenarında yer alan ayva tüylerinin nereden çıktığını bilmediklerini dile getirmektedir. Çıkmak fiili burada, ayva tüylerinin oluşması dolayısıyla, hem "yetmek, ulaşmak" anlamlarında hem de "nereden çıktı?" soru kalıbı ile şaşkınlık ifadesini de taşıyarak tecahülü arif sanatı ile beyitte yer almıştır. Bir soru ifadesinin kullanımıyla da istifham sanatından istifade edilmiş olunur.

4. Soyunup pîrâheninden çıksa ol yâr-ı 'azîz

Yûsuf-ı Mısrî durur gûyâ ki zındândan çıkar

"Ne zaman ki o yüce sevgili, gömleğinden çıksa adeta Mısırlı Yusuf zindandan çıkıyormuş gibi olur."

Şair bu beyitte okuyucuyu muhatap almıştır. Sevgili ile ilgili kurduğu bir hayali Hz. Yusuf telmihiyle bağdaştırmış, sevgilinin gömleğini çıkarmasıyla Yusuf'un zindandan çıkması arasında bir ilgi kurmuştur. Klâsik Türk şiirinde sevgili güzelliği dolayısıyla Hz. Yusuf'a benzetilmiştir. Hz. Yusuf'un zindana atılışı da pek çok beyitte hikâye, iham, teşbih ve mecazlar hâlinde anılmıştır. Kardeşleri tarafından atıldığı kuyuda bir müddet kalan Yusuf'u yoldan geçen bir kervanın sakası çıkarır ve onu Mısır'a götürür. Yusuf Mısır'da maliye bakanı (Aziz) tarafından satın alınır. Yusuf'un eşi emsali olmayan güzelliği Aziz'in karısı Zeliha'yı büyüler. Zeliha'nın tekliflerinin reddeden Yusuf'un bir gün ondan kaçarken gömleği yırtılır. Zeliha Aziz'e Yusuf'un kendisine saldırdığını söyleyerek zindana attırır. (Harman, 2013:1-5) Beyte bu bilgilerin ışığında bakıldığında sevgilinin gömleğini çıkarması ile Yusuf'un gömleğinin yırtılması arasında da bir ilgi kurulduğu görülür. Bunun yanında sevgili güzelliği bakımından da Hz. Yusuf'un benzeyeni konumundadır. Güzelliğiyle zaten âşığını mest eden sevgili bir de gömleğini çıkarsa Hz. Yusuf kadar güzel olacaktır. Dolayısıyla şair bir varsayımla sevgilinin güzellik derecesini artırmıştır. Bunun yanında beyitte sevgili için "yâr-ı aziz" terkibine yer veren şair Zeliha'nın Aziz'in karısı olması ilgisini de düşündürerek tevriyeli bir söylemde bulunmuş olur. Beyitte, pirahen,

yar-ı aziz, Yusuf'u Mısrî ve zindan kelimelerinin tamamı Yusuf kıssasını çağrıştıracak şekilde birbiri ile tenasüplü kullanılmıştır. Bu bağlamda beytin kendi içinde bir anlam bütünlüğüne sahip olduğunu söylemek mümkündür.

5. Yâri agyâruñ söziyle ben nice terk eyleyem

Kişi kim şeytâna uysa dînden îmândan çıkar

"Ben başkalarının yabancıların sözüyle sevgiliyi nasıl terk edeyim? Bu tıpkı bir kişinin şeytana uyup dinden imandan çıkması gibi olur."

Beşinci beyitte okuyucuyu muhatap alan şair içinde bulunduğu durumdan dert yanmaktadır. Arapça "başkası" anlamına gelen "gayr" kelimesinin çokluğu olan "ağyâr" kavramı Klâsik Türk şiiri geleneğinde sevgili haricinde herkes ve her şey anlamında kullanılan bir tabir olup âşıkla sevgilinin yakınlaşmalarına engel olmaya çalışan "rakîb"i de içine alan geniş bir çerçeveye sahiptir. (Şentürk, 2021:87) Şair de bu beyitte ağyarın sözüyle sevgilisini terk edemeyeceğini, zira kişinin şeytana uysa dinden imandan çıkacağını ifade eder. Dolayısıyla şair ağyarın sözünü dinleyip sevgilisini terk ettiğinde tıpkı şeytana uymuş bir kişi gibi dinden imandan çıkacağını ima etmektedir. Burada şair ağyar olarak nitelediği "rakibi" şeytana benzeterek tenasüp sanatından istifade etmiştir. Bunun yanında şair, günümüzde de hâlâ kullanılan *şeytana uymak* ve *dinden imândan çıkmak* gibi Türkçe deyimleri kullanarak söylemek istediklerini renkli ve canlı bir anlatımla ifade etmiş olur.

6. Her kaçan çıksa Revânî yâr devlet-hâneden

Pâdişâh-ı heft-kişver sanki eyvândan çıkar

"Ey Revânî! Sevgili ne zaman evinden çıksa (çıkacak olsa) sanki yedi iklimin padişahı sarayından çıkıyor gibi olur."

Şair gazelin mahlas beyti olan son beytinde tecrit yoluyla kendisine seslenmektedir. Bunun yanında şair mahlasını revan olmak, yola çıkmak anlamlarını da düşündürecek şekilde tevriyeli kullanmıştır. Sevgiliyi bu defa padişah ile bir tutan şair sevgilinin evinden çıkışını tasvir etmektedir. Buna göre sevgili ne zaman evinden çıksa yedi ülkenin padişahı sarayından çıkıyor gibi olur. Dolayısıyla sevgili ihtişamı sebebiyle padişaha teşbih edilmiştir. Beyitte "sevgilinin evi" yerine saygı duyulan bir kişinin yaşadığı yer anlamında kullanılan "devlethâne" ifadesi kullanılmış, sevgili padişah derecesine yükseltilmiştir.

2.3. Gazelin Söylem Çözümlemesi Yöntemiyle İncelenmesi

2.3.1. Küçük Yapı ve Metnin Betimlenmesi

Metnin küçük yapısının incelenmesi; metindeki oluşturucu öğenin tespiti, art ve ön gönderimsel kullanımların incelenmesi, örtük anlatım kullanımlarının tespiti, metinde yer alan izleklerin hangi örgelerle kurulduğunun ortaya çıkarılması, dilbilgisel eylem zamanlarının kullanımının tespiti ve cümleler arası bağıntı öğelerinin neler olduğunun ortaya konulmasıyla gerçekleşir. Metnin küçük yapısının incelenmesi; metindeki oluşturucu öğenin tespiti, art ve ön gönderimsel kullanımların incelenmesi, örtük anlatım kullanımlarının tespiti, metinde yer alan izleklerin hangi örgelerle kurulduğunun ortaya çıkarılması, dilbilgisel eylem zamanlarının kullanımının tespiti ve cümleler arası bağıntı öğelerinin neler olduğunun ortaya konulmasıyla gerçekleşir. (Günay, 2017:70)

2.3.1.1.Oluşturucu Öğenin Yenilenmesi

Kendi içinde bir bütünlük oluşturan anlatılarda hiçbir şey kendi başına ve bağımsız değildir. Her türlü dilsel yapı bir başkası ile olan ilişkisi içinde anlam kazanır. Dolayısıyla değişik diziler birbirleriyle bütünlük içindeki konumlarına göre ilişki içinde ve etkileşim hâlindedir. (Günay, 2017:79) Klâsik Türk

şiirinde de sürekli faklı ilişki ve dönüşüm içinde yenilenen öğe çoğunlukla gazelin redifidir. Şairlerin kullandığı bazı redifler aynı zamanda birer "belge" niteliğinde olup redif olarak seçilen kelimeler şairlerin aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumun psikolojisini de yansıtır. (Kurnaz,1997:265) İncelenen gazel metninde de gazelin redifi karşıladığı anlam dünyası sebebiyle bir belge niteliğinde olup oluşturucu öğe görevini üstlenmektedir.

Gazelin redifi ayrılma hâl eki -dan eki üzerine gelerek geniş zaman kipiyle kurulmuş olan *çıkar* fiilidir. Sözlüğe bakıldığında çıkmak fiilinin, içeriden dışarıya varmak, gitmek; bulunduğu yeri bırakıp başka bir yere geçmek, taşınmak, ayrılmak; eksilmek, bir şeyin yukarısına doğru yürümek; talihine veya payına düşmek, bir yere ulaşmak varmak gibi farklı anlamlarda kullanılmaktadır. (Türkçe Sözlük, 2011:533) Gazelde de "-dan çıkar" şeklinde kullanılan redif her beyitte farklı anlam ve üslubu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Buna göre gazelin ilk beytinde birinci ve ikinci mısrada olmak üzere iki defa kullanılan redif ilk mısrada bir ülke adı olan "Bedehşan" kelimesinin üzerine ayrılma hâl ekinin gelmesiyle kullanılmıştır. Burada çıkmak fiili tevriyeli bir söylemle "yalnız oradan çıkar" anlamlarında kullanılmıştır. Beytin ikinci mısraında ise redif Farsça "cân" kelimesiyle birlikte kullanılarak "candan çıkar" ifadesi içinde yer almıştır. Burada da bir kalıp ifade işlevini üstlenen redif canını vermek, canından olmak, canı çıkmak anlamlarında kullanılarak aynı beyit içinde iki farklı anlam dünyasının kapılarını aralamış olur.

Gazelin ikinci beytinde "çıkar" fiili ilk ve ikinci mısrada olmak üzere iki defa kullanılmıştır. İlk mısrada "içeriden dışarıya varmak, gitmek" anlamında kullanılarak sabah vakti güzellerin gül bahçesinden gülerek çıkacağı ifade edilmiştir. İkinci mısrada ise "oluşmak, meydana gelmek" anlamlarında kullanılarak güllerin gül bahçesinden çıkacağı ifade edilmiş dolayısıyla güllerin açması durumu söz konusu edilmiştir.

Üçüncü beyitte ise "çıkmak" fiili "nereden" anlamına gelen Eski Türkçe "kandan" soru ifadesine eşlik ederek söylemi başka bir boyuta taşımıştır. Burada şair Türkçe "çıkar" redifinin sağladığı anlam kâinatının etkisiyle bir söylemde bulunmuş günlük dilde de kullanılan "bu da nereden çıktı?" tarzında bir şaşkınlık ifadesiyle sevgilinin ayva tüylerinin nereden çıktığını sorgulamıştır.

Dördüncü beyitte kullanılan "zindandan çıkar" ifadesiyle redif temel anlamlarından biri olan "içeriden dışarıya varmak, gitmek" anlamına gelecek şekilde gazelin oluşturucu öğesi olarak yenilenmiştir.

Beşinci beyitte ise redif, sözlükte "kendini kontrol edemeyecek kadar çok öfkelenmek, çok sinirlenmek" anlamına gelen Türkçe "dinden imandan çıkmak" deyimi ile kullanılarak âşık ve rakip arasındaki ilişkiyi ifade etmek üzere oluşturucu öge olarak yenilenmiştir.

Gazelin son beytinde redif yine temel anlamıyla kullanılarak sevgilinin evinden çıkması ile padişahın sarayından çıkması benzetme yoluyla tasvir edilmiştir.

2.3.1.2.Artgönderim ve Öngönderim

Bir metindeki bütünlük içinde daha önce ve daha sonra aynı sözcük, izlek, kavram ya da düşünce aynı biçimde ya da farklı biçimde yeniden kullanılabilir. Metinde başka öğelere göre yorumlanabilecek olan artgönderimsel ve öngönderimsel birimler bağlamsal bir durumu ilgilendirir. (Günay, 2017:78) İncelenen gazel metnine bu bağlamda bakıldığında art ve öngönderimsel ilişkilerin gazelin bütün beyitlerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kullanımları açıklamak gerekirse:

Kûy-ı dil-berden güzeller *subh-dem* handân çıkar

'Âdet oldur *her seher güller gülistândan* çıkar (2. Beyit)

Gazelin ikinci beytinde birbiriyle ilişkili olan art ve ön gönderim kullanımları şöyledir: Beyitte sevgilinin mahallesinden her sabah güzellerin gülerek çıkması ile her seher gül bahçesinde güllerin

çıkması (açması) bağdaştırılmıştır. Bu bağlamda birinci mısrada yer alarak sevgilinin mahallesi anlamına gelen Farsça "kûy-ı dilber" terkibi, ikinci mısrada gül bahçesi anlamına gelen Farsça "gülistân" kelimesinin ön gönderimi durumunda olup ikisi de bir mekân işlevinde beyitte aynı anlam dünyasına karşılık gelecek şekilde ele alınmıştır. Yine birinci mısrada yer alan cümlenin öznesi işlevinde olan "güzeller" kelimesiyle ikinci mısradaki "güller" kelimesi birbirlerinin art ve ön gönderimi olarak yer almıştır. Her iki mısrada da zarf görevini üstlenen "subh-dem" ve "her seher" zaman kavramları da birbirlerinin art ve ön gönderimi olarak beyitte yer almıştır.

Âfet-i hüsn ey sanem *zülfüñ* yeterken 'âşıka

Bilmezüz hatt-*ı leb-i cân-perverüñ* kandan çıkar (3. Beyit)

Gazelin ikinci beytinde ise sevgilinin saçı anlamına gelerek ikinci tekil şahıs iyelik ekiyle kurulmuş olan "zülfün" ile yine ikinci tekil şahı iyelik ekiyle kurularak "ruha hoş gelen dudağının kenarındaki ayva tüyleri" anlamına gelen "hatt-ı leb-i cân-perverün" terkibi sevgiliyi işaret edecek şekilde kullanılmış birbirlerinin art ve ön gönderimi olmuşlardır.

Soyunup *pîrâheninden* çıksa ol *yâr-ı 'azîz*

Yûsuf-ı Mısrî durur gûyâ ki *zindandan* çıkar (4. Beyit)

Gazelin dördüncü beytinde sevgilinin gömleğini çıkarmasıyla Yusuf Peygamberin zindandan çıkması şairane bir söylemle bağdaştırılmıştır. Bu durumda beytin ilk mısraında yer alarak "gömlek" anlamına gelen Farsça "pîrâhen" kelimesi ile "zindân" kelimesi ikisi de güzellikleri kapatma anlamını ihtiva etmesi sebebiyle birbirlerinin art ve ön gönderimi işlevinde kullanılmıştır. Sevgili için beytin birinci mısraında Farsça "yâr-ı 'azîz" terkibini kullanan şair, ikinci mısrada da sevgilinin benzeyeni olarak yine Farsça "Yûsuf-ı Mısrî" terkibini kullanmış, özne işlevini üstlenen bu terkipler anlamca birbirlerinin art ve ön gönderimi olmuşlardır.

Yâri *agyâruñ* söziyle ben nice terk eyleyem

Kişi kim *şeytâna* uysa dînden îmândan çıkar (5. Beyit)

Gazelin beşinci beytinde de anlamca benzer bir kullanım ağyâr ve şeytan ifadeleri arasında yer almıştır. Şair, sevgiliyi ağyarın (başkalarının) sözüyle terk ederse şeytana uymuş gibi olacağını ifade ederek bir benzetme ilgisi kurmuş ve dolayısıyla bu iki kelime birbirlerinin art ve ön gönderimi olmuştur.

Her kaçan çıksa Revânî *yâr devlet-hâneden*

Pâdişâh-ı heft-kişver sanki *eyvândan* çıkar (6. Beyit)

Gazelin son beytinde ise sevgilinin evinden çıkması ile padişahın sarayından çıkması arasında bir ilşiki kurularak "yâr" kelimesi, "padişâh-ı heft-kişver" terkibi ile; "devlethâne" kelimesi, eyvân kelimesi ile aynı anlam dünyasını karşılayacak şekilde birbirlerinin art ve ön gönderimi konumunda yer almışlardır.

2.3.1.3.Örgeler ve İzlek

Bir metnin izleği, kısaca "bu metin neden söz ediyor?" sorusunun yanıtıdır. Her örge bir izleğin alt birimi olup izlek örgelerden oluşur. Metindeki dil durumunu ortaya koymak için örgeler ve izlek kapsamında metinde sıklıkla kullanılan sözcüklerdeki sözlüksel alan ve sözlüksel ağ belirlenmelidir. Sözlüksel alan aynı kavramı ilgilendiren bir metnin sözcüklerini gruplandırmaktır. (Günay, 2017:93-94) İncelemeye tabi tutulan gazelde bu başlıktan istifade edilerek şairlerin kelime kullanımının arkasında yatan kavramsal ve sözlüksel alana dair çözümleme yapılması, şairin düşünce dünyasını ve kaç kelimeyle düşündüğünü tespit etmeye imkân sağlamaktadır. Âşıkane bir gazel olduğu tespit edilen metinde şair gazelin her beytinde sevgiliyle muhayyel bir sohbet içindedir. Dolayısıyla şairin muhatabı çoğunlukla sevgilidir. Okuyucuya seslendiği beyitlerde ise yine sevgiliden dert yanarak onun

özelliklerini anlatmaktadır. Bu bağlamda gazel metni âşık ve sevgili olmak üzere iki temel izlek ve bu izlekleri çevreleyen örgelerden meydana gelen bir bütünü oluşturmaktadır. Gazele bütün olarak bakıldığında sevgili izleğinin daha ağırlıklı olduğu tespit edilmiştir. Sevgili izleği etrafında toplanan örgeleri bir şema ile göstermek gerekirse:

Şema 1. Gazelin örgeler ve izleği

Şemaya bakıldığında sevgili izleğinin on iki örgeden meydana geldiği görülür. Bu örgelerden *dost, ey sânem* ve *yâr-i aziz* terkibi âşığın sevgiliye olan hitâbını; *leb-i canperver, âfet-i hüsn, zülf, handan* ve *hatt* kelimeleri sevgilinin güzellik unsurlarını; *Yusûf- ı Mısrî* ve *hâtem-i lâl* terkipleri sevgilinin benzeyenini; *devlethâne* ve *kuy-ı dilber* terkipleri ise sevgiliye ait olan mekânları ifade etmek üzere kullanılmıştır.

2.3.1.4.Örtük Anlatım: Sezdirimler ve Çıkarsamalar

Örtük anlatım dolaylı ya da dolaysız yoldan ulaşılabilecek bilgiler için kullanılır. Bir toplumsal grup ya da düşünce akımının tek bir sözcük ya da kavrama indirgenebildiği yan anlamsal kullanıma örtüklük denir. Sezdirim ise vericinin metinde açık olarak belirtemediği ama dolaylı olarak çıkarılmasını istediği bilgilerdir. Sezdirim olarak metne yerleştirilen bu bilgilerin çıkarsama olarak alıcı tarafından bulunması gerekir. Bir bakıma bu, zımnen söylenilmiş olanı sezmedir. (Günay, 2017:90-92) Klâsik Türk şiirinde de şairler şiirlerinde ele aldıkları hayâl, inanış ve düşünceleri beyitlerinde dolaylı yoldan okuyucuya sunarlar. Bunu da mazmunlar aracılığı ile gerçekleştirirler. Dolayısıyla örtük anlatımlar olan mazmunların karşıladığı anlam dünyasının alıcı tarafından keşfedilmesi beklenir. Gazelde örtük anlatım kullanımları şöyledir:

Tablo 2. Gazelde yer alan örtük anlatımlar

Beyitler	Sezdirim	Çıkarsama
1.Beyit	Sevgilinin lal taşına benzeyen dudaklarını ancak Bedehşan ülkesinden birinin öpebileceği	Lal taşının Bedehşan ülkesinden çıkması durumunu ve bu taşın Klâsik Türk şiirinde sevgilinin dudakları için benzeyen olmasını bir hayâl ile okuyucuya aktarılması
3. Beyit	Sevgilinin saçlarının âşığa yeterince ıstırap verirken ayva tüylerinin nereden çıktığının âşık tarafından sorgulanması	Klâsik Türk şiiri geleneğinde sevgilinin güzellik unsurları olan saçları ve ayva tüylerinin âşıkta bırakmış olduğu etkinin okuyucuya benimsetilmesi
4.Beyit	Sevgilinin gömleğini çıkarması ile Hz. Yusuf'un zindandan çıkması arasında bir ilgi kurulması	Hz. Yusuf etrafında gelişen olayların aktarılması yoluyla sevgilinin güzelliği dolayısıyla Yusuf peygambere benzetilmesi
5. Beyit	Şairin ağyarın sözüyle yâri terk edemeyeceğini, kişinin şeytana uyarsa dinden imandan çıkacağını ifade etmesi	Klâsik Türk şiirine özgü aşk üçgeni bağlamında ağyar olarak da nitelenen rakibin bir mesel yoluyla okuyucuya aktarılması
6.Beyit	Sevgilinin evinden çıkması ile padişahın sarayından çıkması arasında bir ilgi kurulması	Sevgiliye atfedilen kutsiyetin padişaha benzetilmek suretiyle okuyucuya aktarılması

2.3.1.5. Dilbilgisel Eylem Zamanları

Her dildeki eylem çekimleri, zamansal olarak bir işlevin yanında, öncelik ve sonralık bakımından cümleler arası ilişkileri de açıklar. Bir anlatıda kipsel yapıların incelenmesi ile anlatıcının alıcısına söylediği sözceyle ilgili tutumunu ortaya koyacaktır. Bu da çözümleme açısından önemlidir. (Günay, 2017:96)

Gazele bu bilgilerin ışında bakıldığında eylem kullanımı olarak "çıkar" fiilinin redif fonksiyonunu üstlenmesi münasebetiyle gazelin her beytinde kullanıldığı görülür.

Tablo 3. Gazelde kullanılan fiiller ve çekimleri

Beyitler	Kullanılan Fiiller	Fiillerin Çekimleri
Bütün Beyitler	Çıkar	Geniş Zaman
2. Beyit	oldur	Geniş Zaman
3. Beyit	bilmezüz	Birinci Çoğul Şahıs/Olumsuzluk Emir Kipi
4. Beyit	durur	Geniş Zaman/ Üçüncü Tekil Şahıs
5. Beyit	terk eyleyem	Birinci Tekil Şahıs/İstek Kipi

Tabloya bakıldığında redifin geniş zaman ile çekimlenen Türkçe bir fiil olmasının etkisiyle geniş zamanın bütün beyitlere hâkim olduğu görülür. Bu bağlamda redif gazelde zaman ve söylem olarak bir bütünlük sağlanmıştır. Bunun yanında gazelde âşık/şair bütün beyitlerde gönderici ve çoğunlukla gazelin öznesi konumunda olduğu için gazelin söylemine birinci tekil/çoğul şahıs hâkim olmuştur.

2.3.1.6. Cümleler Arası Bağıntı Öğeleri

Anlatılardaki cümleler farklı biçimlerde birbiriyle ilinti içindedir. Metindeki birleşik ve karmaşık tümce yapılarının incelenmesi metnin çözümlenmesi açısından önemlidir. Cümleler arası bağıntı öğeleri, metindeki tutarlılığı ve bütünlüğü sağlamanın yanında, sözcükler ve cümleler arası geçişleri de belirtir. (Günay, 2017:106-107) Bu bağlamda cümleler arası bağıntı öğelerinin tespiti için cümle türlerinin ele

alınması gerekir. Cümle türleri, yapılarına göre cümleler, yüklemin türüne göre cümleler, yüklemin yerine göre cümleler ve anlamına göre cümleler olmak üzere dört ana bölüme ayrılır. Yapılarına göre cümleler kendi içinde basit, birleşik, bağlı ve eksiltili olmak üzere dört bölüme; yüklemin türüne göre cümleler fiil ve isim cümlesi; yüklemin yerine göre cümleler, kurallı ve devrik cümle; anlamına göre cümleler de olumlu ve olumsuz cümle olmak üzere ikişer bölüme ayrılır. (Karaağaç, 2017:236-250) Altı beyitten oluşan gazel metninde de birinci ikinci ve beşinci beyitlerde ikişer, diğer beyitlerde birer cümle olmak üzere toplam dokuz cümle kullanılmıştır. İncelenen gazel metni bu bilgilerin çerçevesinde değerlendirildiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkar:

Tablo 4. Gazelin cümle analizi

Beyitler	**Cümle Sayısı**	**Yapılarına Göre**	**Yüklemin Türüne Göre**	**Yüklemin Yerine Göre**	**Anlamına Göre**
1. Beyit	2	Basit	Fiil	Kurallı	Olumlu
		Basit	Fiil	Kurallı	Olumsuz
2. Beyit	2	Basit	Fiil	Kurallı	Olumlu
		Basit	Fiil	Kurallı	Olumlu
3. Beyit	1	Bağlı	Fiil	Devrik	Olumsuz
4. Beyit	1	Bağlı	Fiil	Devrik	Olumlu
5.Beyit	2	Basit	Fiil	Kurallı	Soru
		Basit	Fiil	Kurallı	Olumsuz
6. Beyit	1	Basit	Fiil	Kurallı	Olumlu

Yapılarına göre bakıldığında gazelde altı basit, iki bağlı ve bir bileşik cümlenin kullanıldığı görülür. Yüklemin türüne göre değerlendirildiğinde ise redifin de bir fiilden meydana gelmesinin de etkisiyle bütün cümlelerin fiil cümlesi olduğu tespit edilmiştir. Gazelde yer alan dokuz cümlenin altısı kurallı yapıda iken yalnız ikisi devrik yapıda kurulmuştur. Anlamlarına göre değerlendirildiğinde ise beş cümlenin olumlu, üç cümlenin olumsuz, bir cümlenin de soru cümlesi tespit edilmiştir. Cümleler arası bağıntı ögelerinin yaygın olarak kullanıldığı cümleler yapılarına göre bağlı cümlelerdir.

2.3.2.Büyük Yapı ve Metnin Çözümlenmesi

Cümlelerden yola çıkarak metnin bütünlüğüne ulaşan bir okurun metnin tamamı üzerinde yapacağı daha önemli incelemeler vardır. Bu da büyük yapı bağlamında yapılacak metin incelemesi alanına girer. Yazınsal metinler için çözümleme yapan araştırmacının kendisine soracağı sorular ve arayacağı yanıtlar vardır. Bunlar bir iletişim ögesi olarak metnin verici ve alıcıları ile ilgilidir. Metni anlayabilmek için verici ve alıcıları tanımak gerekir. (Günay, 2017: 109-114) Söylem sadece iletinin içeriğini değil onu dile getireni, neye dayanarak söylediğini, kime söylediğini ve söylediği ile neyi başarmak istediğini kapsar. (Çelik, Ekşi, 2008:100) Bu bağlamda kurmaca bir metin olarak gazel metninin anlatım şemasını vermek gerekir.

Tablo 5. Gazelin anlatım şeması

Beyitler	Gönderici	Özne	Bildiri (İleti, Nesne)	Alıcı
1.Beyit	Âşık/Şair	Sevgili	Sevgilinin lal taşına benzeyen dudaklarını ancak Bedehşan ülkesinden birinin öpebileceği, sevgilinin güzelliğini arzu edenlerin ise bu yolda canını vermeye razı olması.	Sevgili
2.Beyit	Âşık/Şair	Güzeller	Tıpkı her sabah gül bahçesinde güllerin açması gibi sevgilinin mahallesinden çıkan güzellerin her sabah sevinçle dolu olması	Okuyucu
3.Beyit	Âşık/Şair	Sevgili	Sevgilinin saçlarının âşık için yeterince bela iken ayva tüylerinin nereden çıktığının sorgulanması	Okuyucu
4.Beyit	Âşık/Şair	Sevgili	Sevgili gömleğini çıkarması hâlinde Hz. Yusuf'un zindandan çıkışına benzemesi	Okuyucu
5.Beyit	Âşık/Şair	Âşık	Âşığın yâri rakibin sözüyle terk edemeyeceği zira bir kişinin şeytana uyunca dinden imandan çıkması	Okuyucu
6.Beyit	Âşık/Şair	Sevgili	Sevgilinin evinden çıkışı, padişahın sarayından çıkışına benzemesi	Âşık/Şair

Şair, "çıkar" redifini geleneğin ortak kabulleri doğrultusunda, farklı hayâl gücü ve söylemlerle ele almıştır. Buna göre şair/âşık, incelenen gazelin her beytinde verici/gönderici konumundadır. Gazelin öznesi ise birinci, üçüncü, dördüncü ve altıncı beyitlerde sevgili, beşinci beyitte âşık, ikinci beyitte şairin "güzeller" olarak ifade ettiği üçüncü çoğul kişilerdir. Alıcı konumunda ise gazelin ilk beytinde sevgili, altıncı beyinde şairin kendisi iken diğer beyitlerde okuyucu olmuştur. Dolayısıyla şair şiirini okuyucuyla sohbet edercesine kurgulamıştır.

2.3.2.1.Kabul Edilebilirlik

Metin, kendini oluşturan dilsel göstergelerden kurulmuş anlamlı yapılar bütünüdür, ama bu anlamlı yapıların oluşturduğu metnin soyut dünyası ile gerçek dünya arasında bir ilişkiye de imkân tanır. Metindeki kurmaca dünya ile yazıldığı gerçek dünya arasındaki ilişkiler inceleme aşamasında göz önünde bulundurulur. (Günay, 2017:136) Bu bağlamda Klâsik Türk şiirine yapılan eleştirilerden biri gerçek hayattan kopuk ve uzak olduğu, tamamen hayâl âlemine dayalı bir edebiyat olduğu ve günlük hayatı yansıtmadığı noktasındadır. Oysa bu kadim edebiyat, toplumun geçmişte tecrübe ettiği, hatta bugün bile varlığını ve canlılığını koruyan birçok gelenek, âdet, yaşayış tarzı ve inancı, yüzyıllar boyunca ürettiği edebî mahsullerle okuyucuya sunmuştur. Yöntemin bu başlığı sayesinde de şairlerin kurduğu soyut dünyanın gerçek dünyayla olan ilişkisi gözler önüne serilebilecek ve Klâsik Türk şiirinin toplumla olan bağlantısı tespit edilmiş olacaktır.

Gazele yöntemin sunmuş olduğu bu imkânla bakıldığında şunları söylemek mümkündür:

Soyut hayâller ve benzetmelerle kurulan bu âşıkâne gazel metnine yüzeysel bir okumayla bakıldığında gerçek dünyayla ilişki kurması açısından, kabul edilebilirlik oranı düşük gibi görünse de beyitlerde yapılan benzetmelerin geçmişten ve günlük hayattan izler taşıdığı görülür. Bu bağlamda gazelin ilk beytinde lal taşının Bedehşan ülkesinden çıktığı bilgisi şairane bir söylemle yer almaktadır. İkinci beyte bakıldığında günlük hayatta da sıklıkla karşılaşılması mümkün bir durum olan seher vaktinde güllerin açması durumunun bir benzetme ilgisiyle ele alındığı görülür. Üçüncü beyitte ise kabul edilebilirlik ilkesi Hz. Yusuf'un zindana atılması ve oradan kurtulması olaylarının yine benzetme ilgisiyle ele alınmasıyla yer almıştır. Dördüncü beyitte "dinden imandan çıkmak" tabiri de günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılan Türkçe bir deyimdir. Dolayısıyla şair günlük hayatı da yansıtacak şekilde bir şiirsel söylem oluşturmuştur.

2.3.3.Üst Yapı ve Metinlerin Yorumlanması

Üst yapı ile metinler arasındaki ilişkiler ağı, çözümleme sırasında yapılan karşılaştırma ve genellemelerle ortaya konulur. Meselâ incelenen metnin hangi tür, tip ya da ton içinde bulunduğunu

ortaya koymak, bu tiplerin genel özelliği ile incelenen metnin özelliklerini karşılaştırmak bu aşamadaki çözümleme için gereklidir. Bu bağlamda söylem türlerini ele almak yerindedir. Söylem türleri bağlamında üç tür söylem yer alır: Yargılayıcı söylem, karar almaya yönelik söylem, övgü-yergi söylemi. Bu söylemler farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. Bu üç tür söylemle alâkalı kısaca şunlar söylenebilir: *Övgü-yergi söylemi,* güzel konuşma ve ikna etme sanatı olduğu söylenen sözbilim için övgü-yergi söylemi önem taşır. Bir kişiyi ya da bir şeyi övmek ya da yermek bu grup içinde düşünülür. *Yargılayıcı söylem,* yargıçlara özgü söylemler olup genellikle geçmiş zaman kullanılır. *Karar almaya yönelik ya da tartışmacı söylemde* ise amaç birini suçlama ya da savunma olup genellikle gelecek zaman kullanılır. Akıl yürütme biçimi olarak da örnek kullanılır. Bu söylemde alıcının sunulan durumdan bir sonuç ya da yargı çıkarabilmesi için somut ve özel bir durum olarak sunulur. (Günay, 2018:102-103) Bu bilgileri incelenen gazel çerçevesinde tablo hâlinde değerlendirecek olursak:

Tablo 6. Gazelin söylem türleri açısından değerlendirilmesi

	Alıcı	**Zaman**	**Edim**	**Değerler**	**Ortak konum**	**Kanıtlama tipi**
1.beyit	Sevgili	Geniş Zaman	Övgü	Soylu	Karar Almaya Yönelik Söylem	Sevgili hakkında değer hükmü
2.beyit	Okuyucu	Geniş Zaman	Övgü	Soylu	Övgü Söylemi	Sevgili hakkında değer hükmü
3.beyit	Okuyucu	Şimdiki Zaman	Övgü	Soylu	Tartışmacı söylem	Sevgili hak kında değer hükmü
4.beyit	Okuyucu	Geniş Zaman	Övgü	Soylu	Övgü söylemi	Geleneğe has güzellik algısı
5.beyit	Okuyucu	Geniş Zaman	Yergi	Zararlı	Yergi Söylem	Ağyar hakkında değer hükmü
6.beyit	Şair	Geniş Zaman	Övgü	Soylu	Övgü söylem	Sevgili hakkında değer hükmü

Tabloya bakıldığında şunları söylemek mümkündür: Alıcı ilk beyitte sevgili, son beyitte şair iken diğer bütün beyitlerde okuyucu olmuştur. Zaman olarak üçüncü beyte şimdiki zaman hâkim olurken diğer beyitlerde redifin yüklem görevini üstlenmesi sebebiyle geniş zamanın yer aldığı görülür. Tüm beyitlere övgü edimi hâkim olurken gazelin beşinci beyti yergi edimi üzerine kurulmuştur. Beyitler bütüncü bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise şairin birinci ve ikinci beyitlerde sevgilinin güzellik unsurları üzerinden kurmuş olduğu benzetmelerle kesin bir yargıda bulunarak karar almaya yönelik bir söylem gerçekleştirdiği; üçüncü beyitte âşıklar adına konuşarak tecahül-i ârif sanatının da etkisiyle tartışmacı söylemi benimsediği; dördüncü ve altıncı beyitlerde sırasıyla Hz. Yusuf ve yedi ülkenin padişahı benzetmeleriyle sevgiliye bir kutsiyet atfetmesi sebebiyle övgü söylemini benimsediği; beşinci beyti ise ağyarı şeytana benzetmesiyle yergi söylemi üzerinden kurguladığı görülür. Şair, söylediklerini kanıtlama yolunda ise sevgili ve ağyar hakkında değer hükmü ortaya koyarak geleneğe has güzellik algısından da istifade ettiği görülür.

Sonuç

Bu çalışmada Revânî'nin *çıkar* redifli gazeli önce klâsik metin şerhi metoduyla daha sonra da dilbilimin

alt alanlarından biri olan söylem çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir. Bu incelemelerin sonucunda 16. yüzyıl şairlerinden biri olan Revânî'nin geleneğin rehberliğinde farklı bir söyleyiş ortaya koyduğu görülmektedir. Bir sohbet havasında kurgulamış olduğu metnin dili, benimsediği söyleşi tarzındaki üslûbu, kullandığı kelimeler ve duygularını ifade ediş biçimi söylem çözümlemesi yöntemiyle daha belirgin hâle getirilmiştir.

Sonuç olarak Klâsik Türk şiiri içinde yer alan her metnin farklı okuma biçimleriyle ele alınıp değerlendirilebileceğini söylemek mümkündür. Geleneksel metin çözümlemesine eşlik eden söylem çözümlemesi yöntemiyle de metnin en küçük ögesinden başlanıp bütüne doğru bir açılım gerçekleştirilerek incelenen metinler günümüz okuruna daha çok yaklaştırılacaktır. Bu çözümleme sayesinde eseri ortaya koyan şairin duygu ve düşünce dünyasına nüfuz edilebilecektir. Bu çalışma da geleneksel şerh yöntemiyle modern bir teori olan söylem çözümlemesi yöntemi arasında bağlantı kurarak Revânî'nin gazelinin anlam dünyasını daha belirgin kılmayı hedeflemiştir.

Kaynakça

Aksan, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil,* TDK Yayınları, Ankara.

Avşar Ziya (2017). *Revânî Divânı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, Ankara.

Çapan, Pervin (2020). "Karamanlı Nizâmî'nin *Didiler* Redifli Gazeli Üzerine Bir Söylem Çözümlemesi" *Klâsik Türk Edebiyatının Ses ve Anlam Dünyası (Prof. Dr. Haluk İpekten Anısına) Bildiri Kitabı,* Düzce.

Çelik, Hilal-EKŞİ, Halil (2008). "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Dergisi, C.27,* s.99-117, İstanbul.

Erünsal, İsmail (2008). "Revânî" Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.5.

Günay, V. Doğan (2017). *Metin Bilgisi*, Multilingual İstanbul

Günay, V. Doğan (2018). *Söylem Çözümlemesi*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.

Harman, Ömer Faruk (2013). "Yûsuf" Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.44.

Karaağaç, Günay (2009). *Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yayınları,* İstanbul.

Kurnaz, Cemal (1997). *Divan Edebiyatı Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Şentürk, Ahmet Atilla (2021). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5,* OSEDAM Yayınları, İstanbul.

Tökel, Dursun Ali (2007). "Divân Şiirine Modern Metin Çözümleme Yöntemlerinden Bakmak, Turkısh Studies International Periodical For thr Langues, Literature and History of Turkısh or Turkic, 2/3, 535-555

Türkçe Sözlük (2015). TDK Yayınları, Ankara.

Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Yapılan Metin Uyarlama Çalışmalarının Değerlendirilmesi: Bir Meta-Sentez Çalışması

Bora BAYRAM[*]

Ayşegül ERARSLAN[**]

Özet

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi giderek yaygınlık kazanmakta ve Türkçe hem ülkemiz içerisinde hem de yurt dışında pek çok kimse tarafından ikinci dil olarak öğrenilmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan materyallerden olan yazılı metinler, öğrencilerin dil öğrenme süreçlerine katkıda bulunması açısından seviye, içerik, sözcük yapısı, kelime çeşitliliği ve anlam özelliği gibi çeşitli dilsel unsurlar yanında kültürel ögelerin aktarımı da göz önünde bulundurularak uyarlama işlemine tabi tutulmaktadır. Bu açıdan özellikle son 10 yıldan beri yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında uyarlama metinler üzerinde çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmakta ve yayınlanmaktadır. Bu çalışmada ilgili alan yazında bulunan ve yabancılara Türkçe öğretimi alanında uyarlama metinler üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Tarama modeli temelli nitel yöntem kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada, Yabancılara Türkçe öğretimi alanında metin uyarlama çalışmaları doküman analizi yoluyla incelenmiştir. Bu amaçla, "yabancılara Türkçe öğretimi", "metin uyarlama", "uyarlama", "metin değişimi", "metin değiştirimi", "sadeleştirme" ve "genişletme" anahtar sözcükleri kullanılarak 28 bilimsel çalışmaya ulaşılmıştır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında metin uyarlama üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen veriler, nitel analiz kapsamında içerik analizine tabi tutularak tablolaştırılmıştır. Çalışmanın bulguları incelendiğinde, uyarlama çalışmalarının büyük kısmının 2018 sonrasında yapıldığı, en çok çalışmanın 2021 yılında gerçekleştiği (%35,7); uyarlama çalışmaların büyük bir kısmının yüksek lisans tezi olarak yapıldığı (%60,7); başta öykü olmak üzere (%71) çeşitli metin türlerinin uyarlandığı ve çalışmaların tamamına yakınının sadeleştirme yoluyla uyarma işlemine tabi tutulduğu tespit edilmiştir. Uyarlama çalışmalarının yabancılara Türkçe öğretiminin tüm seviyelerinde (A1, A2, B1, B2, C1) gerçekleştirildiği, ancak daha çok B1 (%35,7) ve A2 (%28,5) seviyeleri üzerine çalışıldığı görülmüştür. Çalışma sonucunda Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde uyarlama çalışmalarının her geçen yıl daha da önem kazandığı tespit edilmiş, bu alanda duyulan ihtiyacı gidermeye yönelik olarak hem lisansüstü düzeyde tezlere hem de bilimsel makale olarak metin uyarlama çalışmalarına rastlanmıştır. Bu alanda yapılacak uyarlama çalışmalarının sayısı artırılarak Türk dilinin inceliklerini hassasiyetle yansıtan, maddi ve manevi kültürel değerlerimizi tanıtma ve aktarma açısından yeni fırsatlar yaratılabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe öğretimi, metin uyarlama, metin değiştirimi, sadeleştirme.

Giriş

Dilsel girdi yabancı dil öğrenim ve edinimi sürecinde bağımsız olarak ele alınmakla beraber ikinci yabancı dilin öğrenildiği ülkede öğrenenler için sürecin en etkili olarak sürdürülmesine katkı sağlamaktadır (Durmuş & Cihangir, 2018). Yabancı dil öğretiminde özellikle okuma ve yazma becerilerinin kazandırılması ve geliştirilmesi açısından okuma metinleri dilsel girdi açısından büyük öneme sahiptir. Yazınsal eserler ise okuma metinlerinde oldukça geniş bir kullanıma sahip olmakla beraber, öğrenenler tarafından anlaşılabilir, algılanabilir ve yorumlanabilir olması açısından çeşitli uyarlama aşamalarından geçmektedirler. Doğru metin seçiminin yanında, dili ikinci yabancı dil olarak öğrenen bireylerin mevcut dil seviyelerine göre uyarlanması, okuma ve yazma becerileri girdisi açısından önem arz etmektedir (Demirel, 2020).

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, bora.bayram@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0693-4651

[**] Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi, nevvahgul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2754-3828

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi giderek yaygınlık kazanmakta ve Türkçe hem ülkemiz içerisinde hem de yurt dışında binlerce kişi tarafından ikinci yabancı dil olarak öğrenilmektedir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan materyallerden olan yazılı metinler öğrencilerin öğrenme ve edinim süreçlerine katkıda bulunması açısından seviye, içerik, sözcük yapısı, kelime çeşitliliği ve anlam özelliği gibi çeşitli dilsel unsurlar yanında kültürel öğelerin aktarımı da göz önünde bulundurularak uyarlama işlemine tabi tutulmaktadır. Bu açıdan yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında uyarlama metinler üzerinde çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmakta ve yayınlanmaktadır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde özellikle okuma ve yazma becerilerinin kazanımlarının gerçekleştirilebilmesi açısından okuma metinlerinin okunabilirlik seviyesi metinsellik ölçütlerine göre çözümlenerek metne ait dil öğelerinin varlığı ve öğrenenlerin seviyelerine uygunluğu analiz edilmelidir. Bu açıdan kullanılan metinlerin anlaşılabilirliği ise uyarlama çalışmaları ile arttırılarak Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlere anlamlı girdi sağlanmış olmaktadır (Kutlu & Nurlu, 2021). Metin uyarlama veya metin değiştirimi daha çok yabancı dil öğrenenlerden ziyade o dili ana dil olarak konuşanlara yönelik yazılan özgün metinler üzerinde gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla, bu tür özgün metinlerin yabancı dil öğretiminde kullanılabilmesi için öğrenenlerin dil seviyeleri, okuma becerilerinin durumu, dil yapılarına ve sözcük kullanım durumları göz önüne alınarak uyumlu hale getirilmelidir (Demirel, 2020).

Genel olarak metin uyarlama genişletme ve sadeleştirme olarak iki şekilde gerçekleştirilmektedir. Metin genişletme metin üzerinde metin dilinde bulunan ve o dili yabancı dil olarak öğrenenlerin anlamayacağı düşünülen sözcük ve sözcük gruplarının korunarak bunların eş veya yakın anlamlı yapılarla sunulması sonucu ortaya çıkan metne ilave etme yoluyla elde edilen metinlerdir (Durmuş, 2013). Metin sadeleştirme ise metin içerisinde silme ve değiştirme yapılarak gerçekleştirilmektedir. Demirel (2020), metin sadeleştirmenin koruma, özetleme, silme ve değiştirme olarak 4 şekilde yapıldığını belirtmiştir. Koruma metin içerisinde anlama açısından zor olmayan kısımların olduğu gibi bırakılması, özetleme metinin bir bölümünün anlamca korunarak daha basit bir biçimde yeniden söylenmesi, silme ilgisiz yapı ve bölümlerin silinmesi ve son olarak değiştirme işlemi ise anlaşılması zor olan sözcüklerin ve dil yapılarının öğrenenlerin bildiği sözcüklerle ve yapılarla sözcüksel değiştirme ve/ya sözdizimsel değiştirme yoluyla yapılmaktadır (Demirel, 2020).

İlgili alan yazında yabancılara Türkçe öğretimi üzerine yapılmış bir çok metin uyarlama çalışmasının yapıldığı görülmektedir (örn. Ay & Gülmez, 2021; Durmuş & Cihangir, 2018; Güdek & Göçen, 2021; İpek, 2018; Kutlu, 2015; Kutlu & Nurlu, 2021). Bu çalışmalar incelendiğinde yabancılara Türkçe öğretimi amacıyla metin uyarlamanın büyük çoğunlukla metin sadeleştirme yoluyla yapıldığı anlaşılmaktadır. İlgili alanyazında yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan metin uyarlama çalışmalarının bütüncül ve sistematik değerlendirilmesi yönünde bir ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyaç doğrultusunda bu çalışmada yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan metin uyarlama çalışmalarının analizi gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının;
a) Yıllara göre dağılımı,
b) Yayın türü bakımından dağılımı,
c) Metin uyarlama türü bakımından dağılımı,
ç) Dil seviyelerine göre dağılımı,
d) Edebî metin türü bakımından dağılımı,
e) Gerçekleştirildiği bilim dalına göre dağılımı nasıldır?

Yöntem

Bu araştırmada Türkiye'de yabancılara Türkçe öğretimi üzerine yapılan metin uyarlama çalışmalarının nitel yöntemler aracılığıyla analizi, bu hususta genel eğilimin tespit edilmesi amaçlarını taşıması

bakımından içerik analizi çeşitlerinden meta-sentez kullanılmıştır. Dinçer'e (2018) göre içerik analizi araştırma yöntemi içerisinde bulunan meta-sentez, nitel çalışmaların derinlemesine incelenmesi ve yorumlanmasında kullanılır. Metasentez çalışmalarında aynı konu doğrultusundaki araştırmaların şablonlar, tablolar yardımıyla benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak, alanda çalışan uzman ve araştırmacılara bilgi sunmak hedeflenmektedir (Gül ve Sözbilir, 2015).

Verilerin toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamında incelenen çalışmalar Dergipark, Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanından ve ResearchGate, Academia.edu ve Google Scholar gibi bilimsel çalışmaları içeren çevrimiçi platformlardan elde edilen makale ve tezlerden elde edilmiştir. Bu amaçla, "Yabancılara Türkçe Öğretimi", "metin uyarlama", "uyarlama", "metin değişimi", "metin değiştirimi", "sadeleştirme" ve "genişletme" anahtar sözcükleri kullanılarak çalışmalar bulunmuş ve bu çalışmada veri kullanımı amacıyla doküman olarak 28 bilimsel çalışma elde edilmiştir.

Araştırmada meta-sentez çalışmasının işlem basamaklarına uygun şekilde hareket edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen her bir akademik çalışma detaylı şekilde okunmuş, araştırmanın problem cümleleri doğrultusunda ele alınıp temalara göre kodlanarak bilgisayara aktarılmıştır. Elde edilen verilerin daha kolay anlaşılmasını sağlamak için ulaşılan bulgular, tablolar ve grafiklerle ifade edilmiştir. Ayrıca çalışmaların sayısal bulguları yüzde ve frekans hesaplaması yoluyla elde edilmiştir. Kodlayıcılar arasında tutarlılığı sağlanmak için fikir ayrılığı yaşanan maddeler üzerinde yeniden değerlendirme yapılarak tam uzlaşı sağlanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, araştırma soruları doğrultusunda elde edilen bulgulara ilişkin tablo, şekil ve açıklamalara yer verilmiştir. Bu doğrultuda yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan metin uyarlama çalışmaların genel olarak betimlendiği bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarına ait genel bilgiler

Çalışma	Çalışma Türü	Çalışmanın Yılı	Uyarlanan Metin	Metin Uyarlama Türü	Uyarlanan Dil Seviyesi	Bilim Dalı
1	Yüksek Lisans Tezi	2012	Sait Faik Abasıyanık, "Meserret Oteli" adlı hikayesi	Sadeleştirme	B1	Türkçe Eğitimi
2	Yüksek Lisans Tezi	2015	Ömer Seyfettin' in "Üç Nasihat" hikâyesi	Sadeleştirme	B2	Türkçe Eğitimi
3	Yüksek Lisans Tezi	2015	Ömer Seyfettin'in Kaşağı ve Perili Köşk adlı hikâyeleri	Sadeleştirme	A1-A2	Türkçe Eğitimi
4	Yüksek Lisans Tezi	2017	Sait Faik Abasıyanık'ın hikâyeleri	Sadeleştirme	A1-A2	Türkçe Eğitimi
5	Yüksek Lisans Tezi	2017	Ömer Seyfettin'in hikâyeleri	Sadeleştirme	A1-A2	Türkçe Eğitimi
6	Yüksek Lisans Tezi	2018	Mustafa Kutlu'nun Ya Tahammül Ya Sefer adlı hikayesi	Sadeleştirme	B1	Türkçe Eğitimi
7	Yüksek Lisans Tezi	2018	Sabahattin Ali'nin Apartman ve Köpek isimli hikâyeleri	Sadeleştirme	A1-A2	Türk Dili ve Edebiyatı
8	Yüksek Lisans Tezi	2018	Refik Halid Karay'ın "Eskici" öyküsü	Sadeleştirme	B1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Programı

9	Doktora Tezi	2018	Dokuzuncu Hariciye Koğuşu ve Yılkı Atı adlı eserler	Sadeleştirme	A2	Türkçe Eğitimi
10	Makale	2018	Gazi Üniversitesi Yabancılara Türkçe Öğretim Seti Örneği	Sadeleştirme	A1-C1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi program
11	Yüksek Lisans Tezi	2019	Memduh Şevket Esendal'ın Pazarlık hikâyesi	Sadeleştirme	A2	Türk Dili ve Edebiyatı
12	Yüksek Lisans Tezi	2019	Refik Halit Karay'ın Eskici ve Testi adlı hikâyeleri	Sadeleştirme	A2	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi program
13	Yüksek Lisans Tezi	2019	Türk Destanları	Sadeleştirme	A1-A2	Türk Dili ve Edebiyatı
14	Doktora Tezi	2019	Kayıp Eşyalar Bürosu (Murat Gülsoy), Fındık (Sait Faik Abasıyanık), Heykel (Haldun Taner), Kalemler (Yaşar Kemal), O Bakış (Cemil Kavukçu), Perili Köşk (Ömer Seyfettin)	Sadeleştirme	A1-C1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi program
15	Yüksek Lisans Tezi	2020	10 farklı Türk masalı	Sadeleştirme	B1-B2	Türkçe Eğitimi
16	Makale	2020	Ömer Seyfettin'in "Rüşvet" hikâyesi	Sadeleştirme	B1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
17	Makale	2020	Televizyon Bağımlılığından Kurtulmak adlı metin	Sadeleştirme	A2	Türkçe Eğitimi
18	Makale	2020	Mustafa Kutlu'ya ait 'Hayat Güzeldir' hikâyesi	Sadeleştirme	B1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
19	Yüksek Lisans Tezi	2021	Ömer Seyfettin'in bazı hikâyeleri	Sadeleştirme	B1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
20	Yüksek Lisans Tezi	2021	Mustafa Kutlu'nun "Hayat Güzeldir" hikâyesi	Genişletme	A2	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
21	Yüksek Lisans Tezi	2021	Ömer Seyfettin'in "Pembe İncili Kaftan" hikâyesi	Genişletme, Kolaylaştırma ve Sadeleştirme	B1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
22	Yüksek Lisans Tezi	2021	Aytül Akal'ın "Kızım, Ben Çocukken…" adlı hikayesi	Sadeleştirme	A1-A2	Türkçe Eğitimi
23	Yüksek Lisans Tezi	2021	Tarık Buğra'nın 'Hayat Böyledir İşte' adlı hikâyesi	Sadeleştirme	A2	Türkçe Eğitimi
24	Makale	2021	Peyami Safa'nın Mişon'un Definesi öyküsü	Sadeleştirme	A2	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
25	Doktora Tezi	2021	Peyami Safa'nın öyküleri	Sadeleştirme	A2	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi
26	Makale	2021	Yunus Emre'nin Şiir ve Menkıbeleri	Sadeleştirme	B1	Türk Dili ve Edebiyatı
27	Makale	2021	Sait Faik Abasıyanık'ın "Birtakım İnsanlar" adlı hikâyesi	Sadeleştirme	B1	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi

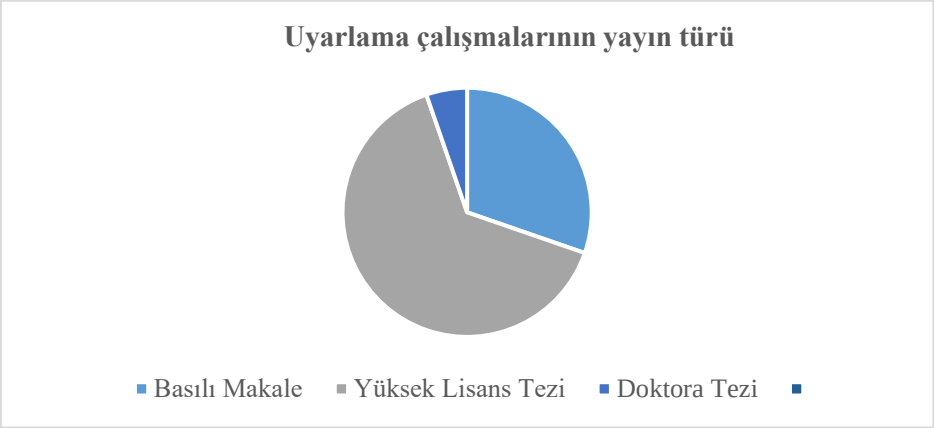
28	Makale	2021	Köroğlu Destanı'ndan Demircioğlu ile Reyhan Arap	Genişletme, Kolaylaştırma ve Sadeleştirme	B1	Türkçe Eğitimi

Grafik 1. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının yıllara göre dağılımına ilişkin bulgular

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının yıllara göre dağılımı incelendiğinde, elde edilen çalışmaların %3,5'inin 2012 yılında, %7,1'inin 2015 ve 2017 yıllarında, %17,8'nin 2018 yılında, %14,2'sinin 2019 ile 2020 yıllarında ve en yüksek oranın ise 2021 yılında (%35,7) gerçekleştirildiği ortaya çıkmaktadır.

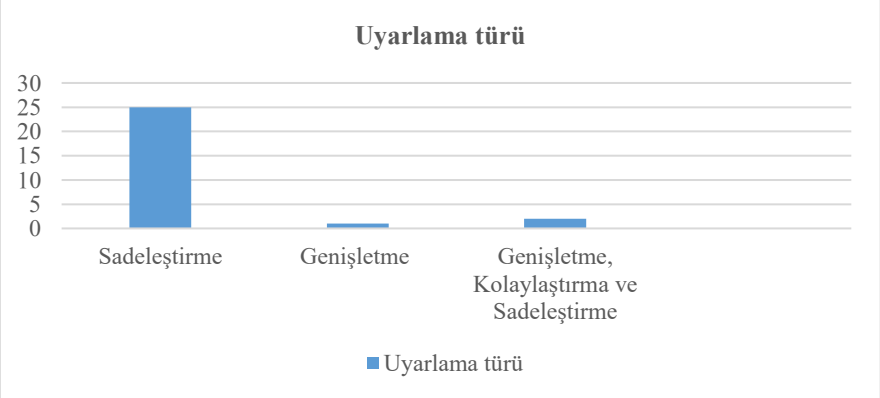
Grafik 2. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının yayın türüne göre dağılımına ilişkin bulgular

Çalışmamızda ver seti olarak elde edilen uyarlama çalışmalarının yayın türü incelendiğinde, çalışmaların çoğunlukla yüksek lisans tezi bağlamında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bütün çalışmalar içerisinde yüksek lisans tezi olarak gerçekleştirilen çalışmaların oranı %60,7'dir (n=17). Yapılan bu tezlerin üniversiteleri; Gazi Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Dumlupınar Üniversitesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ve Kastamonu Üniversitesi'nde çalışıldığı görülmektedir. Bunu takiben, Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan

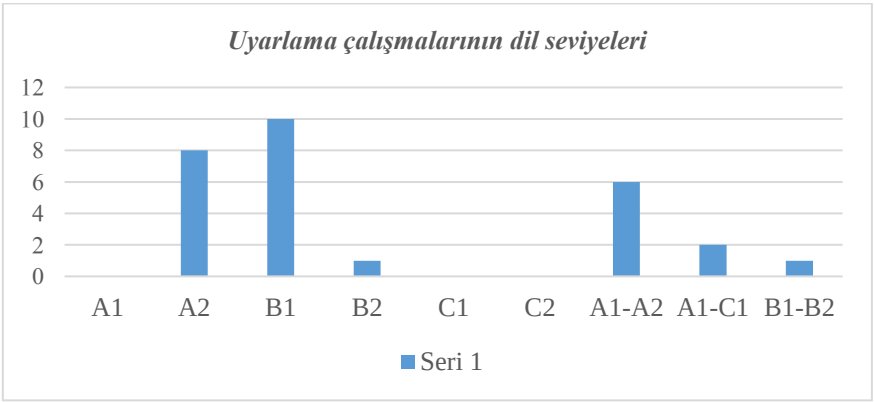
uyarlama çalışmaları ulusal ve uluslararası bilimsel dergilerde basılı makale olarak yayınlanmıştır (n=8, %28,5). Son olarak, uyarlama çalışmalarının en düşük doktora düzeyinde gerçekleştirildiği çalışmamızın bulguları arasındadır. Doktora tezi olarak gerçekleştirilen uyarlama çalışması sadece %10,7 oranındadır (n=3).

Grafik 3. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan çalışmalardaki metin uyarlama türüne göre dağılımına ilişkin bulgular

Çalışmamızda metin uyarlama çalışmaları incelediğinde, metin uyarlamanın yaklaşık %90 oranında sadeleştirme yoluyla yapıldığı ortaya çıkmıştır (n=25). Bununla birlikte, sadece bir çalışmada genişletme yoluyla uyarlama yapılmış (%3,5) ve 2 çalışmada ise sadeleştirme de dahil olmak üzere genişletme ve kolaylaştırma yapılmıştır (%7,14). Dolayısıyla, Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarında sadeleştirmenin en çok uygulanan uyarlama türü olduğu anlaşılmaktadır.

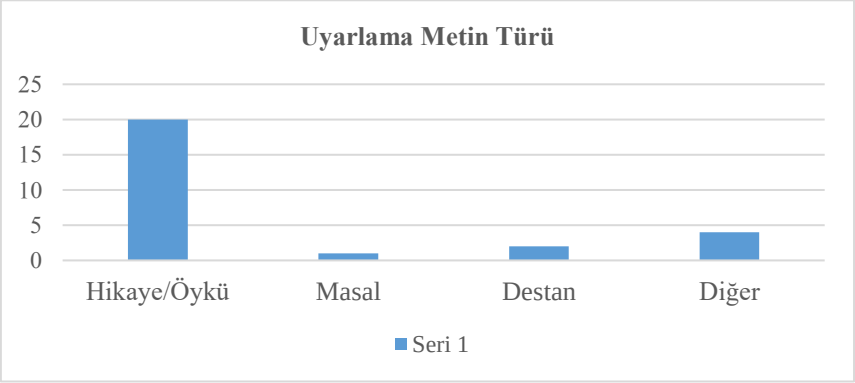
Grafik 4. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının dil seviyelerine göre dağılımına ilişkin bulgular

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının gerçekleştirildiği dil seviyeleri ile ilgili bulgular incelendiğinde, uyarlamaların Türkçede en çok B1 seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir (%35,7, n=10). Bunu ise %28,5 ile A2 seviyesi takip etmektedir. Uyarlama çalışmalarının sadece birinin B2 seviyesinde yapıldığı (%3,5), herhangi bir eserin sadece C1 ve C2 seviyelerinde uyarlamasının yapılmadığı bulgular arasında yer almaktadır. Buna karşın A1-A2 arası uyarlamalar (%21,4, n=6) yine çoğunlukta olup, bunu A1-C1 arası dil seviyelerinde yapılan çalışmalar takip etmiştir

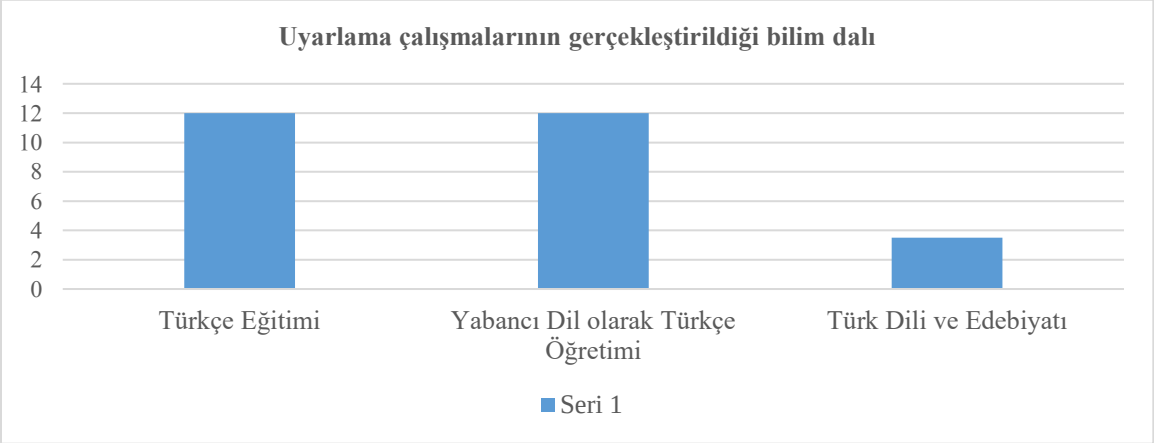
(%7,14, n=2). Son olarak bir çalışmada ise uyarlamalar %3,5 oranında B1-B2 seviyelerinde gerçekleştirilmiştir.

Grafik 5. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarında tercih edilen metin türlerinin dağılımına ilişkin bulgular

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarına bakıldığında uyarlanan edebî metin türünün büyük çoğunluğunun hikâye/öykülerden oluştuğu anlaşılmaktadır (n=20, %71). Masal türünde yapılan çalışmalar %3,5 (n=1) iken destan türünde yapılanlar %7 (n=2) oranını oluşturmaktadır. Diğer türlerde yapılan çalışmalar ise (Şiir, menkıbe, düz metin) %14,2 oranındadır.

Grafik 6. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarının yürütüldüğü bilim dalına göre dağılımına ilişkin bulgular

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarına bakıldığında uyarlanan çalışmaların yapıldığı anabilim dalı incelendiğinde Türkçe Eğitimi programı %42 (n=12), Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi programı %42 (n=12) ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü %16 (n=4) oranları ortaya çıkmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Çalışmanın bulguları doğrultusunda Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan metin uyarlama çalışmaları incelendiğinde Yabancılara Türkçe öğretiminin özellikle son 10 yıl içerisinde oldukça önem kazandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, 2021 yılında diğer tüm yıllara göre daha fazla uyarlama çalışmasının yapıldığının tespit edilmesi Türkçeye olan talep ve ilginin arttığını göstermektedir. Dolayısıyla yabancılara Türkçe öğretimi alanında edebî ve estetik nitelikleri ile öne çıkan yerli eserlerimizin öğretim materyali olarak gerekse de kültür aktarımında bir araç olarak

kullanılması ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu durumun uyarlama çalışmalarına olan ihtiyacın artmasına da neden olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda İşçan'ın (2020) Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi üzerine yaptığı değerlendirme çalışmasında, Türkçenin çeşitli kurum ve kuruluşlarda artan sayıda yabancı dil olarak öğretildiğini ve bunun da Türkçenin dünya vatandaşları tarafından giderek önemli hale gelmesinin bir sonucu olduğu yönündeki görüşleri dikkate değerdir.

Yapılan uyarlama çalışmalarının yayın türü incelendiğinde, çalışmaların en çok yüksek lisans tezi olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bunun yanında doktora seviyesinde yapılan uyarlama çalışmalarının az olması ise yine dikkat çekici bulgular arasındadır. Bunun muhtemel sebebi doktora programlarının sayısının yüksek lisans programlarına göre daha az olması olabilir. Bu konuda Mutlu ve Gümüş (2021) Yabancı Dil olarak Türkçe öğretimi alanının henüz gelişmeye başladığını ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin lisans programının ayrı bir anabilim dalı haline getirilmesinin büyük bir ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır. Dolaysısıyla yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin lisans programı haline dönüşmesiyle yüksek lisans yanında doktora düzeyinde de uyarlama çalışmalarının artacağı öne sürülebilir.

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan çalışmalardaki metin uyarlama türü ile ilgili bulgular incelediğinde, uyarlama türü olarak en çok sadeleştirme yöntemine başvurulduğu ortaya çıkmaktadır. Sadeleştirme bir dilin karmaşık cümle yapılarının dilbilgisel ve kelime açısından anlaşılırlığın ve öğrenen üzerindeki bilişsel yükün azaltılması için yapılan düzenlemelerdir (Durmuş, 2013). Dolayısıyla, Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan uyarlama çalışmalarında ele alınan metinlerin Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlere edebî eserlerimizin tanıtılması açısından sadeleştirmenin oldukça faydalı olduğu düşünülebilir. Bu sayede Türkçe edebî eserler yabancılara çeviri üzerinden değil uyarlama metinler yoluyla yine Türkçe üzerinden tanıtılabilmektedir.

Metin uyarlamada en çok sadeleştirme yönteminin kullanılması aynı zamanda dil seviyesi ile doğru orantılıdır. Uyarlamaların hangi dil seviyelerinde gerçekleştiğine bakıldığında, en çok A2 ve B1 seviyelerinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu bulgudan hareketle, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde uyarlama metinlerine en çok bu seviyelerde ihtiyaç duyulduğu ve edebî eserlerimizin temel seviyelerden itibaren tanıtıldığı sonucuna ulaşılabilir. Bu açıdan kültür aktarımı da bu tür uyarlama metinler aracılığıyla gerçekleşmeye başlamaktadır.

Uyarlama çalışmaları büyük ölçüde edebî tür olarak hikâyeler üzerine yapılmıştır. Günlük hayatta en çok karşılaşılan edebî eserlerden olan hikâyeler (Çıkla, 2009) kısa ve anlaşılır olmaları nedeniyle dil eğitimi açısından en çok tercih edilen metin biçimidir. Hikâyelerin/öykülerin öncelikli olarak yabancılara Türkçe öğretimi alanında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Uyarlama çalışmalarının yapıldığı lisansüstü programlar açısından incelendiğinde Türkçe Eğitimi ve Yabancı Dil olarak Türkçe Eğitimi alanlarında çalışmaların gerçekleştiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Türkçe Eğitimine göre Yabancı dil olarak Türkçe yüksek lisans programının yeni yeni açılması bu sonucu ortaya çıkarmaktadır. Ancak kültür ve dil aktarımı bakımından değerlendirildiğinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkçe Eğimi ve Yabancı dil olarak Türkçe Eğitimi bölümlerinin konu alanı olarak lisansüstü eğitimde ortak bir amaç içinde olması yadsınamaz.

Kaynakça

Ay, S., & Gülmez, M. (2021). Yabancılara Türkçe öğretimi için Sait Faik Abasıyanık'ın "Birtakım İnsanlar" adlı hikâyesinin B1 seviyesine sadeleştirilmesi. *Eğitim ve Yeni Yaklaşımlar Dergisi, 4*(1), 68–82. https://doi.org/10.52974/jena.925819

Çıkla, S. (2009). Şiir ve hikaye çevresinde oluşan iki tür: Manzum hikaye ve öykü-şiir. *Türklük Bilimi Araştırmaları, 25,* 51–85.

Demirel, İ. F. (2020). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde B1 seviyesinde uyarlanmış metinlerin okuduğunu anlama başarısına etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, *6*, 7–32.

Dinçer, S. (2018). Eğitim bilimleri araştırmalarında içerik analizi: Meta-analiz, Meta-sentez, betimsel İçerik analizi. Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7(1), 176-190.

Durmuş, M. (2013). İkinci/Yabancı dil öğretiminde sadeleştirilmiş metin sorunları üzerine. *Bilig*, *65*, 135–150.

Durmuş, M., & Cihangir, S. (2018). Yabancılara Türkçe öğretiminde okuma metinlerinin sadeleştirilmesi: Gazi Üniversitesi Yabancılara Türkçe Öğretim Seti örneği. *International Journal of Language Academy*, *6/5*(December), 684–694.

Güdek, G., & Göçen, G. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde metin değiştirimi: Mustafa Kutlu'nun "Hayat Güzeldir" hikâyesi örneği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, *10*, 265–295. https://doi.org/10.29000/rumelide.1011415

Gül, Ş. ve Sözbilir, M. (2015). Fen ve matematik eğitimi alanında gerçekleştirilen ölçek geliştirme araştırmalarına yönelik tematik içerik analizi. Eğitim ve Bilim, 40 (178), 85-102.

İpek, M. E. (2018). *Yabancılara Türkçe Öğretiminde metindilbilimsel ölçütler çerçevesinde Mustafa Kutlu'nun Ya Tahammül Ya Sefer isimli hikâyesinin sadeleştirilmesi*. Gazi Üniversitesi.

İşçan, A. (2020). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin sorunlarına ilişkin bir değerlendirme. *Aydın TÖMER Dil Dergisi*, *5*(1), 119–138.

Kutlu, A. (2015). *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Ömer Seyfettin'in Kaşağı ve Perili Köşk adlı hikâyelerinin A1-A2 seviyesine uyarlanması* [Gazi Üniversitesi]. https://www.researchgate.net/publication/269107473_What_is_governance/link/548173090cf22525dcb61443/download%0Ahttp://www.econ.upf.edu/~reynal/Civilars_12December2010.pdf%0Ahttps://thinkasia.org/handle/11540/8282%0Ahttps://www.jstor.org/stable/41857625

Kutlu, A., & Nurlu, M. (2021). Dil öğretiminde metin uyarlama: Peyami Safa'nın Mişon'un Definesi öyküsünün A2 seviyesine uyarlanması. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research*, *8*(66), 343–355. https://doi.org/10.26450/jshsr.2307

Mutlu, H. H., & Gümüş, E. (2021). Akademik çalışmalara göre Yabancı Dil Olarak Türkçe öğretiminde karşılaşılan güncel sorunlar. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, *13*(25), 829–853.

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimine Yönelik Dil İhtiyaç Analizi: Alanya Örneği

Bora BAYRAM[*]

Özet

Günümüzde pek çok insan çeşitli sebeplerle farklı ülkelere kısa veya uzun süreli seyahatler gerçekleştirmektedir. Bu seyahatlerin sebebi her ne olursa olsun gidilen coğrafyada yaşayan insanlarla iletişim kurmak, günlük yaşamını idame ettirmek, oranın kültürel değerleri hakkında fikir edinmek, orada konuşulan dilin öğrenilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Son yıllarda farklı sebeplerle Türkiye'ye gelen yabancıların yaşamayı tercih ettikleri yerlerden biri de resmi kayıtlara göre 45 bin yerleşik yabancıya ev sahipliği yapan Alanya'dır. Alanya'da yaşayan yabancı uyruklu vatandaşların Türkçe öğrenme ihtiyaçlarına cevap veren resmî kurumların başında Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (ALKÜ) gelmektedir. Bu çalışmanın amacı, ALKÜ Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde, yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin dil öğrenme ihtiyaçlarının tespit edilmesi, bu ihtiyaçların hangi alt boyutlarda yoğunlaştığı; cinsiyet, yaş, eğitim ve kur düzeyi değişkenleri bakımından farklılık gösterip göstermediğinin tespit edilmesidir. Araştırmanın veri toplama aracı, Japanese Language Needs Analysis isimli araştırmada Iwai ve diğerleri (1998) tarafından kullanılan ve Çangal (2013) tarafından geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılarak Türkçeye uyarlanan Dil İhtiyaç Analizi Anketi'dir. Araştırmanın örneklemini ALKÜ TÖMER'de tüm sevilerde öğrenim görmekte olan toplam 140 kursiyer oluşturmaktadır. Elde edilen veriler, SPSS 21 programı ile analiz edilmiş, verilerin analizinde Man Whitney U testi, ikiden çok değişken arasındaki anlamlılığı tespit etmedeyse Kruskal Wallis testi kullanılmıştır. Betimsel istatistiklerin değerlendirilmesinde frekans, yüzde ve aritmetik ortalama kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre ALKÜ TÖMER'de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen kursiyerlerin, dil öğrenme ihtiyaçlarına ilişkin olarak *sınıf içi iletişim kurma* alt boyutunda katılıyorum, *eğitim ve iş imkânı* alt boyutunda kararsızım, *bireysel ilgi ve ihtiyaçlar* alt boyutunda kararsızım, *ticaret yapma* alt boyutundaysa katılmıyorum yönünde görüş bildirdiği tespit edilmiştir. Kursiyerlerin dil öğrenme ihtiyaçları ile cinsiyet değişkeni arasında, *sınıf içi iletişim kurma* ile *bireysel ilgi ve ihtiyaçlar* alt boyutlarında erkek öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık görülmüştür. Dil öğrenme ihtiyaçları ile yaş değişkeni arasında *bireysel ilgi ve ihtiyaçlar* alt boyutunda 51-55 yaş lehine anlamlı bir farklılık; kur düzeyleri değişkeni arasında *ticaret yapma* alt boyutu ile *eğitim ve iş imkânı* alt boyutunda C1 değişkeni lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bunun yanında Alanya'da Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen kursiyerlerin dil öğrenme ihtiyaçları ile *eğitim düzeyi* değişkeni arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, dil ihtiyaç analizi, Alanya.

Giriş

Günümüzde farklı nedenlerle pek çok insan yabancı dil olarak Türkçe öğrenmektedir. Türkçenin Türkiye'de öğretilmesiyle yurt dışında öğretilmesi farklık gösterebileceği gibi farklı bölgelerde de insanların Türkçe öğrenme gereksinimleri çeşitlilik arz edebilir. Örneğin İran'da pek çok insan Türkçeyi Türk TV kanallarını takip edebilmek için öğrenirken Romanya'da Türk şirketleriyle ticari faaliyet gerçekleştirmek için öğrenmektedir (Başar ve Akbulut, 2016: 1009). Bu gerçekliğe göre farklı gereksinimlerdeki insanlara aynı yöntem, teknik, materyalle standart bir eğitim sunmak doğru olmaz. Buna göre yabancı dil eğitimini verimli bir şekilde gerçekleştirmek için öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçlarını tespit ederek bu ihtiyaçları temel alan etkin bir program hazırlanması gerekmektedir (Koçer, 2013: 161). Çünkü program hedefleri ihtiyaçlara dayalı olduğunda gerçekçi olabilir (Karacaoğlu, 2009: 3). Dil öğretiminde ihtiyaç analizi, öğrenci merkezli ders içeriği için öğrencilerle müzakere edip ortak bir noktada buluşmaya imkân sunması; bölgenin ve grubun ihtiyaçlarını anlamak

[*] Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Dr. Öğr. Üyesi, bora.bayram@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0693-4651

ve karar vermek için anlamlı veri sunması; öğrencilerin gerçek yaşamdaki durumlarda görevleri yerine getirebilme becerilerini test edecek araçları belirlemeye yardım etmesi ve göreve dayalı kurs içeriğinin ayrılmaz bir parçası olması bakımından önemlidir. Çünkü görevler ihtiyaç analiziyle tanımlanabilir. (Iwai, vd. 1999). İhtiyaç analizi, dil öğretim çalışmalarının planlı ve programlı şekilde sistematik olarak yürütülmesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte ihtiyaç analizi gibi çalışmaların müfredat hazırlama, öğretmen yetiştirmede politika üretmeye ve ders içi materyal hazırlamaya dek pek çok noktada hazır veri sunması açısından da oldukça değerlidir (Çangal, 2013: 7). Yabancılara Türkçe öğretiminde ihtiyaç belirlemeyi üç farklı boyutta ele almak mümkündür. Bunlar bireyin, toplumun ve konu alanının ihtiyaçlarıdır. Bireyin ihtiyaçları, Türkçe öğrenen kitlenin beklentilerini; toplumun ihtiyaçları, içinde yaşanılan toplumun veya Türkçe konuşan kitlenin beklentilerini; konu alanının ihtiyaçları, dil öğrenme sürecinde temel yetkinliklere sahip olmada sürecin daha etkin ve verimli olması yönündeki beklentileri ifade etmektedir (Durukan ve Maden, 2013: 515). Brown'a (1995) göre ihtiyaç analizinde öğrencileri odağa almak uygun bir seçenek gibi görünse de dil programı yapılırken öğretmenlerin, yöneticilerin, işverenlerin, kurumların, ebeveynlerin hatta ülkelerin de ihtiyaçlarının dikkate alınması gerekmektedir. Dil öğretiminde ihtiyaç analizinden istifade etmenin öğrenme- öğretme sürecinde pek çok yararı vardır. Iwai, vd. (1999) göre ihtiyaç analizinin önemi şu şekilde özetlenebilir:

1. Öğreniciyi odağa alan dil öğretim anlayışı ve ders içerikleri konusunda öğrenicilerle müzakere ederek ortak bir noktada buluşma olanağı sunar.
2. Grubun ve ilgili bölgenin ihtiyaçları konusunda fikir edinmeye imkân tanır.
3. Öğrenicilerin gerçek dünyadaki örnek olaylara ilişkin görevleri tamamlama becerilerini test etmeye yarayacak araçları belirlemeye yardımcı olur.
4. Görev temelli kurs içeriğinin önemli bir bileşeni olarak ihtiyaç analizi belirlenecek görevlerin tanımlanmasını sağlar.

Son yıllarda farklı sebeplerle Türkiye'ye gelen yabancıların yaşamayı tercih ettikleri yerlerden biri de resmi kayıtlara göre 45 bin yerleşik yabancıya ev sahipliği yapan Alanya'dır. Alanya'da yaşayan yabancı uyruklu vatandaşların Türkçe öğrenme ihtiyaçlarına cevap veren resmî kurumların başında Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi (ALKÜ) gelmektedir. Alanya'da Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçlarını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmanın gelecekte yapılacak Türkçe kurslarının eğitim içeriklerini planlamada yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Problem Cümlesi

Araştırmada "Alanya'da yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçları nelerdir?" sorusuna cevap aranmıştır.

Araştırmanın Alt Problemleri

1. Alanya'da Türkçe öğrenen yabancıların dil öğrenme ihtiyaçları hangi alt boyutlarda yoğunlaşmaktadır?
2. Alanya'da Türkçe öğrenen yabancıların dil öğrenme ihtiyaçları cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?
3. Alanya'da Türkçe öğrenen yabancıların dil öğrenme ihtiyaçları yaşa göre farklılaşmakta mıdır?
4. Alanya'da Türkçe öğrenen yabancıların dil öğrenme ihtiyaçları eğitim düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?
5. Alanya'da Türkçe öğrenen yabancıların dil öğrenme ihtiyaçları kur seviyesine göre farklılaşmakta mıdır?

Yöntem

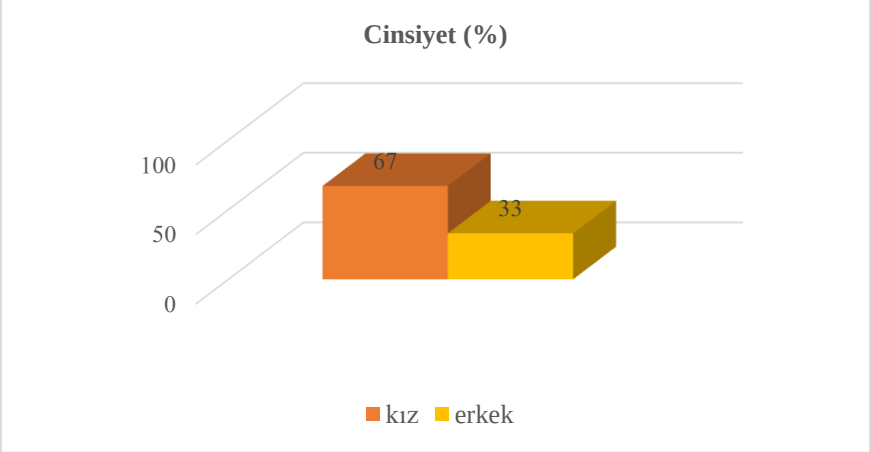
1. Araştırmanın Modeli

Alanya'da Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçlarının tespit edilmesine yönelik hazırlanan bu araştırmada, geçmişte ve günümüzde halen var olan bir durumu mevcut şekliyle betimlemeyi hedefleyen araştırma yaklaşımlarından biri olan tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelinde araştırmaya konu olan nesne veya birey kendi koşulları içerinde ele alınarak tanımlanır, onları hiçbir şekilde değiştirmeye veya etkilemeye çalışılmaz (Karasar, 2012).

2. Evren ve Örneklem

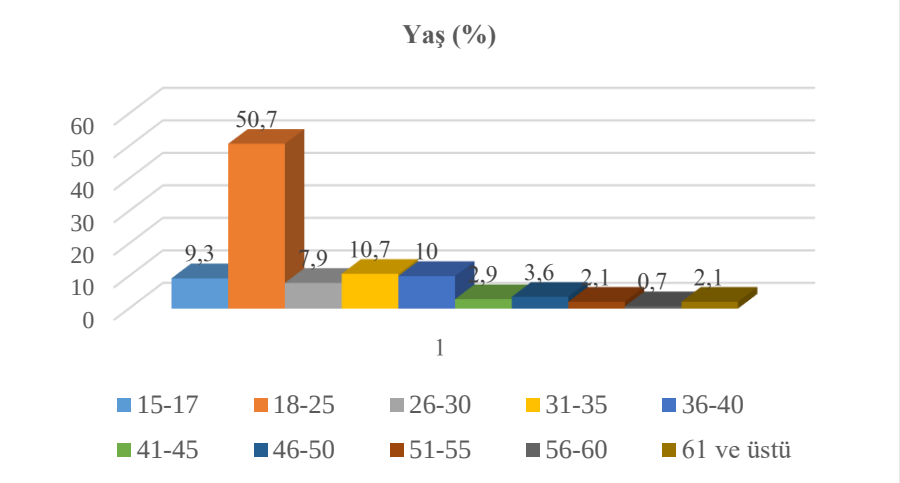
Araştırmanın evreni, Alanya'da Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrencilerden oluşmaktadır. Çalışmada amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Bu bağlamda Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde tüm seviyelerde Türkçe öğrenen 140 öğrenci örneklem olarak seçilmiştir. Araştırmaya katılan kursiyerleri tanımaya yönelik bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Grafik 1. Kursiyerlerin cinsiyetlerine ilişkin bilgiler

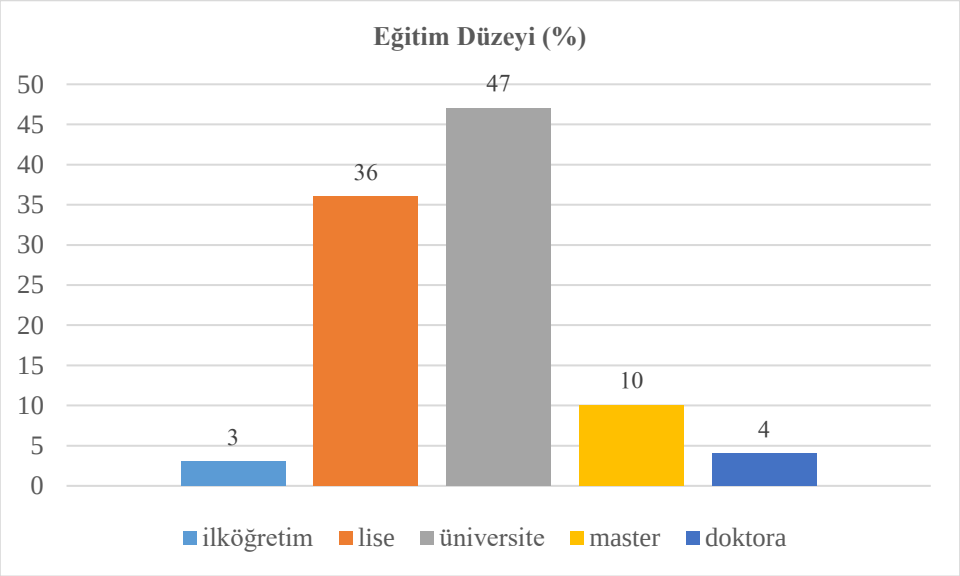
Araştırmaya katılan öğrencilerin 94'ü (%67) kız, 46'sı (%33) erkeklerden oluşmaktadır.

Grafik 2. Kursiyerlerin yaşına ilişkin bilgiler

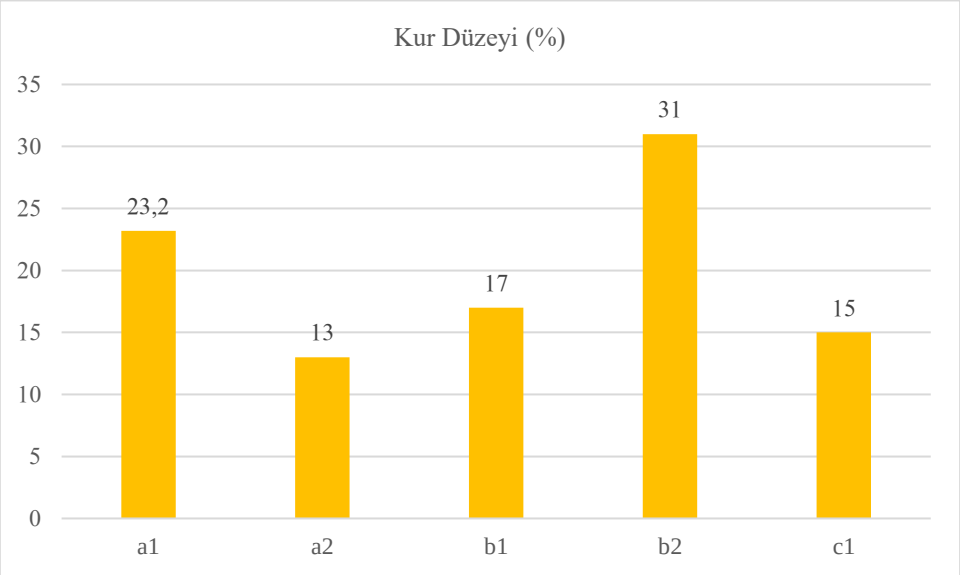
Kursiyerlerin 71'i (%50,7) 18-25 yaş aralığında; 15'i (%10,7) 31-35 yaş aralığında; 14'ü (%10) 36-40 yaş aralığında; 13'ü (9,3) 15-17 yaş aralığında; 11'i (%7,9) 26-30 yaş aralığındadır. Diğer kursiyerlerin yaş oranları nispeten azalan aralıklarda devam etmektedir.

Grafik 3. Kursiyerlerin eğitim düzeyine ilişkin bilgiler

Araştırmaya katılan kursiyerlerin 66'sı (%47) üniversite; 51'i (%36) lise; 14'ü (%10) master; 5'i (%4) doktora, 4'ü (%3) ilköğretim düzeyinde eğitime sahiptir.

Grafik 4. Kursiyerlerin kur düzeyine ilişkin bilgiler

Araştırmaya katılan kursiyerlerin 44'ü (%31) b2 seviyesinde; 33'ü (%23,2) a1 seviyesinde; 24'ü (%17) b1 seviyesinde; 21'i (%15) c1 seviyesinde; 18'i (%13) a2 seviyesinde eğitim görmektedir.

Veri Toplama Araçları

Bu araştırmanın veri toplama aracı olarak Iwai ve diğerleri (1999) tarafından "Japanese Language Needs Analysis" isimli çalışmada kullandıkları ölçeğin Çangal (2013) tarafından Türkçeye uyarlanarak geçerlik ve güvenirlik çalışmaları gerçekleştirilmiş hali kullanılmıştır. Çangal "Yabancılara Türkçe

Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi: Bosna-Hersek Örneği" adlı yüksek lisans çalışmasında kullandığı anket, 28'i, 5'li likert ölçeğine uygun şekilde hazırlanmış olmak üzere toplamda 42 maddeden oluşmaktadır. Kursiyerlerin yaklaşık 30 dakikada doldurabileceği düşünülen ankette olumsuz yargı içeren ifadeler bulunmamaktadır. Anketin 14. maddesinde geçen "Bosna-Hersek" ifadesi yerine "Alanya" ifadesi kullanılmıştır.

Yapılan ön uygulama sonucunda ölçeğin güvenirliği için maddelerin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı tespit edilmiştir.

Tablo 1. *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeğinin Cronbach Alpha Değerleri*

Ölçek ve ölçeğin alt boyutları	**Cronbach Alpha katsayısı**
Ticaret yapma	.912
Eğitim ve iş İmkânı	.925
Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar	.883
Sınıf İçi iletişim kurma	.891
Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği	.927

Tablo 1'e göre Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı Ticaret yapma faktörü için .91, eğitim ve iş imkânı faktörü için .92, bireysel ilgi ve ihtiyaçlar faktörü için .88, sınıf içi iletişim kurma faktörü için .89 ve genel olarak ölçek için .92 olarak tespit edilmiştir. Buna göre ölçeğin genelinin ve alt faktörlerin iç tutarlılıklarının kabul edilebilir düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma sonucunda elde edilen verilerin analizinde frekans, yüzde, aritmetik ortalama gibi analiz tekniklerinin yanında SPSS 21.0 (Statistic Package For Social Science) programı da kullanılmıştır. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER'de Türkçe öğrenen kursiyerlerin dil öğrenme ihtiyaçlarının değişkenler açısından anlamlı farklılık gösterip göstermediğiyle ilgili bulguların tespit edilmesinde öncelikle normal dağılım varsayımları kontrol edilmiştir. Verilerin nonparametrik özellik göstermesinden dolayı iki kategorili değişken ile bir sürekli değişken arasındaki farklılıkların tespitinde Man Whitney U testi, ikiden çok değişken arasındaki anlamlılığı tespit etmedeyse Kruskal Wallis testi kullanılmıştır. Betimsel istatistiklerin değerlendirilmesinde frekans ve yüzde ve aritmetik ortalama kullanılmıştır.

Araştırma Etiği

Bu çalışma Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanı Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 27.04.2022 tarih ve 02/08 sayılı kararı ile etik açıdan uygun bulunmuştur.

Bulgular

Araştırma sonuçlarında elde edilen verilere bakıldığında ALKÜ TÖMER'de Türkçe öğrenen kursiyerlerin dil öğrenme ihtiyaçlarının "ticaret, iş imkânı, bireysel ihtiyaçlar ve sınıf içi iletişim" şeklinde dört alt boyutta toplandığı görülmektedir. Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği maddelerinden elde edilen verilere ilişkin betimleyici istatistikler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 2. *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği maddelerine ilişkin betimleyici istatistikler*

Alt Boyutlar	Maddeler	X	Ss
Ticaret yapma	14.Gerektiğinde yabancı ziyaretçilere Alanya'da rehberlik edebilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,97	1,322
	15.Gerektiğinde bir oteldeki Türk müşterilere yardımcı olabilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,88	1,30
	16.Gerektiğinde bir perakendeci dükkânında Türk müşterilere yardımcı olabilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,87	1,25
	17.Türk müşterilere alternatif turlarda yer ayırtıp onlara bilet satabilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,54	1,32
	18.Havaalanında Türk müşterilerin/ziyaretçilerin giriş çıkış işlemlerini yapabilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,71	1,38
	19.Bir restoranda Türk müşterilere servis yapabilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,62	1,37
Eğitim ve İş İmkânı	5.Türkiye'de yükseköğretim kurumlarında eğitim almak istediğim için Türkçe öğreniyorum.	3,90	1,34
	6.Uzmanlık alanımla ilişkili akademik/teknik Türkçeyi anlayabilmek için Türkçe öğreniyorum.	3,59	1,31
	7.Akademik hedefler için bilgisayarı Türkçe kullanabilmek amacıyla Türkçe öğreniyorum.	3,75	1,30
	8. Resmî görüşmelere katılabilmek için Türkçe öğreniyorum.	3,67	1,32
	10.İlerleyen yıllarda Türkiye'de yaşamak istediğim için Türkçe öğreniyorum.	4,16	1,12
	11.Türkçenin yeni iş imkânları sağlayacağını düşündüğüm için Türkçe öğreniyorum.	3,92	1,26
	12.Türkiye'de alanımla ilgili bir meslekte çalışabilmek için Türkçe öğreniyorum.	3,70	1,39
	13.Çalışma hayatımda iş arkadaşlarımla, patronlarımla ve müşterilerle iletişim kurabilmek için Türkçe öğreniyorum.	3,76	1,38
Bireysel İlgi ve İhtiyaçlar	9. Türkiye'de tatile gitmek istediğim için Türkçe öğreniyorum.	3,42	1,35
	20.Karşılaşacağım Türklerle konuşabilmek için Türkçe öğreniyorum.	4,25	,99
	21.Türk kültürünü ve tarihini tanıyabilmek için Türkçe öğreniyorum.	4,15	1,07
	22.Türk dizilerini anlayabilmek için Türkçe öğreniyorum.	3,93	1,25
	23.Türkiye'yi ve Türkleri kendime yakın hissettiğim için Türkçe öğreniyorum.	3,99	1,07
	25.Türkiye'deki akrabalarımla/arkadaşlarımla konuşabilmek için Türkçe öğreniyorum.	2,80	1,45
	26.Hobi olarak Türkçe öğreniyorum.	3,19	1,42
	28.Türkçenin dünya dili olacağını düşündüğüm için Türkçe öğreniyorum.	3,39	1,19
Sınıf İçi İletişim Kurma	1.Türkçe sınıf içi genel konuşmalar yapabilmek istiyorum.	4,52	,73
	2.Türkçe sınıf içi sunumlar/gösterimler yapabilmek istiyorum.	3,89	1,05
	3.Türkçe sınıf tartışmalarına dâhil olabilmek istiyorum.	4,05	1,07
	4.Türkçe okutmanımla iletişim kurabilmek istiyorum.	4,13	1,08

Kursiyerlerin ölçek maddelerine verdikleri cevapların puan ortalamalarına bakıldığında *sınıf içi iletişim kurma* alt boyutundaki maddelerin ortalamalarının yüksek olduğu ve olumlu yönde katılım sağladıkları görülmektedir (3,89- 4,52).

Eğitim ve iş imkânı alt boyutunda kursiyerlerin "İlerleyen yıllarda Türkiye'de yaşamak istediğim için Türkçe öğreniyorum." maddesine olumlu yönde katılım gösterirken diğer maddelere kararsız şeklinde görüş belirttikleri tespit edilmiştir.

Bireysel İlgi ve İhtiyaçlar alt boyutunda kursiyerlerin "Karşılaşacağım Türklerle konuşabilmek için Türkçe öğreniyorum.", "Türk kültürünü ve tarihini tanıyabilmek için Türkçe öğreniyorum." maddelerine olumlu yönde katılım gösterdikleri, "Türkiye'deki akrabalarımla/arkadaşlarımla

konuşabilmek için Türkçe öğreniyorum." maddesine katılmıyorum şeklinde cevap verdikleri, diğer maddelereyse daha çok kararsızım yönünde görüş bildirdikleri görülmüştür.

Ticaret yapma alt boyutunda kursiyerlerin katılmıyorum yönünde görüş bildirdikleri görülmüştür (2,54-2,97).

Tablo 3. Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeğinin alt boyut ve toplam puan ortalamaları

Alt Boyutlar	***X***	***Ss***	***Yorum***
Ticaret yapma	2,76	1,32	Katılmıyorum
Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar	3,64	1,22	Kararsızım
Eğitim ve iş İmkânı	3,80	1,3	Kararsızım
Sınıf İçi iletişim kurma	4,14	0,98	Katılıyorum
Toplam	***3,58***	***1,2***	***Kararsızım***

Kursiyerlerin ölçeğe verdikleri cevaplardan hareketle, alt boyutların toplam puan ortalamalarına bakıldığında *ticaret yapma* alt boyutuna "katılmıyorum" (2,76), *bireysel ilgi ve ihtiyaçlar* alt boyutuna "kararsızım" (3,64), *eğitim ve iş imkânı* alt boyutuna "kararsızım" (3,80), *sınıf içi iletişim kurma* alt boyutuna "katılıyorum" (4,14) yönünde görüş bildirdikleri tespit edilmiştir.

Tablo 4. Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği puanları ve cinsiyet değişkeni arasındaki farklılık

Alt Boyutlar	***Cinsiyet***	***N***	***Medyan***	***Sıralar Ortalama***	***Sıralar Toplamı***	***U***	***z***	***P****
Ticaret yapma	Erkek	94	67,08	67,08	6305,50	1840,5	1,42	,15
	Kadın	46	77,49	77,49	3564,50			
Eğitim ve iş İmkânı	Erkek	94	72,37	72,37	6798,00	1991	,76	,44
	Kadın	46	66,78	66,78	3072,00			
Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar	Erkek	94	76,15	76,15	7158,50	1630,5	2,36	,01*
	Kadın	46	58,95	58,95	2711,50			
Sınıf İçi iletişim kurma	Erkek	94	75,81	75,81	7126,50	1662,5	2,24	,02*
	Kadın	46	59,64	59,64	2743,50			
Toplam	Erkek	94	72,85	72,36	6802,00	1987	,77	,43
	Kadın	46	65,71	66,70	3068,00			

Kursiyerlerin "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği"yle elde edilen puanlarının cinsiyet değişkeniyle arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığına ilişkin yapılan analiz sonuçlarına göre "sınıf içi iletişim kurma" ($U=1662,5$, $z=2,24$, $p<.05$) ve "bireysel ilgi ve ihtiyaçlar" ($U=1630,5$, $z=2,36$, $p<.05$) alt boyutlarında erkek öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Eğitim ve iş imkânı alt boyutu ($U=1991$, $z=,76$, $p>.05$) ve "Ticaret yapma" ($U=1840,5$, $z=1,42$, $p>.05$) alt boyutlarında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 5. Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi ölçeği puanları ve yaş değişkeni arasındaki farklılık

Alt Boyutlar	Cinsiyet	N	Sıralar Ort.	Sd	x 2	P*	Anlamlı Fark
Ticaret yapma	a:15-17	13	65,81	9	15,48	,079	
	b: 18-25	71	75,13				
	c: 26-30	11	71,73				
	ç: 31-35	15	83,10				
	d: 36-40	14	51,75				
	e: 41-45	4	59,25				
	f: 46-50	5	48,00				
	g: 51-55	3	108,67				
	ğ: 56-60	1	68,50				
	h: 60+	3	16,17				
Eğitim ve iş İmkânı	a:15-17	13	65,15	9	15,82	,071	
	b: 18-25	71	71,13				
	c: 26-30	11	83,86				
	ç: 31-35	15	88,13				
	d: 36-40	14	70,11				
	e: 41-45	4	55,88				
	f: 46-50	5	49,70				
	g: 51-55	3	80,17				
	ğ: 56-60	1	22,00				
	h: 60+	3	4,00				
Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar	a:15-17	13	62,35	9	18,19	,033	*
	b: 18-25	71	62,63				
	c: 26-30	11	79,45				
	ç: 31-35	15	76,80				
	d: 36-40	14	63,57				
	e: 41-45	4	95,13				
	f: 46-50	5	108,20				
	g: 51-55	3	121,50				
	ğ: 56-60	1	77,00				
	h: 60+	3	111,33				
Sınıf İçi iletişim kurma	a:15-17	13	72,69	9	11,30	,255	
	b: 18-25	71	64,11				
	c: 26-30	11	74,95				
	ç: 31-35	15	91,17				
	d: 36-40	14	81,21				
	e: 41-45	4	64,13				
	f: 46-50	5	63,90				
	g: 51-55	3	101,67				
	ğ: 56-60	1	53,00				
	h: 60+	3	36,83				
Toplam	a:15-17	13	64,61	9	15,19	,10	
	b: 18-25	71	70,005				
	c: 26-30	11	79,72				
	ç: 31-35	15	84,04				
	d: 36-40	14	84,17				
	e: 41-45	4	67,45				
	f: 46-50	5	63,90				
	g: 51-55	3	103				
	ğ: 56-60	1	55,12				
	h: 60+	3	42,08				

Kursiyerlerin "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği"yle elde edilen puanlarının yaş değişkeniyle arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığına ilişkin yapılan analiz sonuçlarına göre "bireysel ilgi ve ihtiyaçlar" alt boyutunda 18-25 yaş arası kursiyerlerle 51-55 yaş arası kursiyerler arasında 51-55 yaş arası kursiyerler lehine anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmiştir. Diğer alt boyutlarda anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmemiştir.

Tablo 6. Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi ölçeği puanları ve eğitim düzeyi değişkeni arasındaki farklılık

Alt Boyutlar	**Cinsiyet**	**N**	**Sıralar Ort.**	**Sd**	**x 2**	**P***	**Anlamlı Fark**
Ticaret yapma	a:ilköğretim	4	56,25	4	,747	,094	
	b: lise	51	68,89				
	c: üniversite	66	71,73				
	ç: master	14	73,89				
	d: doktora	5	72,50				
Eğitim ve iş İmkânı	a:ilköğretim	4	83,63	4	7,62	,10	
	b: lise	51	65,27				
	c: üniversite	66	72,53				
	ç: master	14	88,29				
	d: doktora	5	36,70				
Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar	a:ilköğretim	4	68,63	4	5,48	,24	
	b: lise	51	61,80				
	c: üniversite	66	73,01				
	ç: master	14	82,75				
	d: doktora	5	93,30				
Sınıf İçi iletişim kurma	a:ilköğretim	4	63,75	4	4,64	,32	
	b: lise	51	67,42				
	c: üniversite	66	68,55				
	ç: master	14	92,11				
	d: doktora	5	72,50				
Toplam	a:ilköğretim	4	68,06	4	4,62	,18	
	b: lise	51	65,84				
	c: üniversite	66	71,45				
	ç: master	14	84,26				
	d: doktora	5	68,75				

Kursiyerlerin "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği"yle elde edilen puanlarının eğitim düzeyi değişkeniyle arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığına ilişkin yapılan analiz sonuçlarına göre değişkenin herhangi bir alt boyutla arasında anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre kursiyerlerin sahip oldukları eğitim düzeylerinin dil öğrenme ihtiyaçlarıyla arasında anlamlı ilişki bulunmadığı söylenebilir.

Tablo 7. Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi ölçeği puanları ve kur düzeyleri arasındaki farklılık

Alt Boyutlar	Kur Düzeyi	N	Sıralar Ort.	Sd	x 2	P*	Anlamlı Fark
Ticaret yapma	a: A1	33	60,38	4	16,05	,003	*
	b: A2	18	75,92				
	c: B1	24	47,50				
	ç: B2	44	81,53				
	d: C1	21	84,93				
Eğitim ve iş İmkânı	a: A1	33	60,24	4	17,96	,001	*
	b: A2	18	64,72				
	c: B1	24	52,56				
	ç: B2	44	77,33				
	d: C1	21	97,76				
Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar	a: A1	33	78,88	4	8,53	,074	
	b: A2	18	67,14				
	c: B1	24	49,88				
	ç: B2	44	74,15				
	d: C1	21	76,14				
Sınıf İçi iletişim kurma	a: A1	33	73,56	4	2,07	,72	
	b: A2	18	65,00				
	c: B1	24	62,21				
	ç: B2	44	74,84				
	d: C1	21	70,79				
Toplam	a: A1	33	68,26	4	11,15	,19	
	b: A2	18	68,19				
	c: B1	24	53,03				
	ç: B2	44	76,96				
	d: C1	21	82,40				

Kursiyerlerin "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği"yle elde edilen puanlarının kur düzeyi değişkeniyle arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığına ilişkin yapılan analiz sonuçlarına göre *ticaret yapma* alt boyutunda ve *eğitim ve iş imkânı* alt boyutunda C1 düzeyi ve B1 düzeyi arasında C1 düzeyi lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Kursiyerlerin ölçek maddelerine verdikleri cevapların puan ortalamalarına bakıldığında öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçlarının sırasıyla *sınıf içi iletişim kurma*, *Eğitim ve iş imkânı*, *Bireysel İlgi ve İhtiyaçlar ile ticaret yapma* alt boyutlarında olduğu tespit edilmiştir. Sınıf içi iletişim kurma boyutunda öğrencilerin sırasıyla *sınıf içi genel konuşmalar yapma, Türkçe okutmanıyla iletişim kurma, sınıf içi tartışmalara dahil olma, sınıf içi sunum ve gösterim yapma* istedikleri için Türkçe öğrendikleri sonucuna varılmıştır. Eğitim ve iş imkânı boyutunda öğrencilerin en çok *Türkiye'de yaşamak istediği, Türkçenin yeni iş imkânları sağlayacağını düşündükleri, Türkiye'de üniversite okumak istedikleri, iş yaşamında iletişim kurmak istedikleri* için Türkçe öğrendikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar literatürdeki bazı araştırmaların sonuçlarıyla benzerlik taşımaktadır (İnan, 2022; Adıyaman, Çangal ve Yazıcı, 2015; Boylu ve Çangal, 2014).

Bireysel İlgi ve İhtiyaçlar alt boyutunda öğrencilerin en çok *karşılaştığı Türklerle konuşabilmek, Türk kültürünü ve tarihini tanıyabilmek, Türkiye'yi ve Türkleri kendine yakın hissetmesi ve Türk dizilerini anlayabilmek için* Türkçe öğrendiği sonucuna ulaşılmıştır. *Ticaret yapma* alt boyutunda öğrencilerin

düşük puanlı katılım gösterdikleri, en çok gerektiğinde yabancı ziyaretçilere Alanya'da rehberlik etmek için Türkçe öğrendikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte tüm alt boyutlar içinde öğrencilerin ticaret yapmak için Türkçe öğrenmedikleri sonucuna varılmıştır.

Öğrencilerin verdikleri cevapların alt boyutlarda dağılımına ilişkin aritmetik ortalamalara bakıldığında öğrencilerin daha çok "sınıf içi iletişim kurmak" amacıyla Türkçe öğrenmek istedikleri görülmektedir. Bu sonuç Boylu ve Çangal (2014) tarafından İranlı kursiyerler üzerine yapılan Türkçeyi en çok sınıf içi iletişim kurmak üzere öğrenmek istedikleri sonucuyla benzerlik göstermektedir. Alanya'da Türkçe öğrenen öğrencilerin "Ticaret yapma" için Türkçe öğrenme amacı taşımadıkları dikkat çeken bir diğer bulgudur. Bu durumun sebebi, Alanya'ya gelen öğrencilerin daha çok turistik gezi veya yerleşim amacı gözeterek gelmeleri olarak düşünülebilir. Bu sonuç Çalışkan ve Çangal'ın (2013) Bosna-Hersekli kursiyerlerin en çok ticaret yapmak için Türkçe öğrendikleri sonucuyla farklılık göstermektedir.

Kursiyerlerin "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi Ölçeği"yle elde edilen puanlarının cinsiyet değişkeniyle arasında "sınıf içi iletişim kurma" ($U=1662,5$, $z=2,24$, $p<.05$) ve "bireysel ilgi ve ihtiyaçlar" ($U=1630,5$, $z=2,36$, $p<.05$) alt boyutlarında erkek öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu sonuçlar Başar ve Akbulut'un (2016) Gürcistan'da yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçları üzerine yaptıkları araştırma sonuçlarıyla farklılık göstermektedir. Başar ve Akbulut'un (2016) tespitlerine göre ticaret yapma alt boyutunda kadınlar lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Kursiyerlerin ölçekle elde edilen puanlarının yaş değişkeniyle arasında "bireysel ilgi ve ihtiyaçlar" alt boyutunda 18-25 yaş arası kursiyerlerle 51-55 yaş arası kursiyerler arasında 51-55 yaş arası kursiyerler lehine anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmiştir. Diğer alt boyutlarda anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmemiştir. Bu sonuçlar Başar ve Akbulut'un (2016) Gürcistan'da yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dil öğrenme ihtiyaçları üzerine yaptıkları araştırma sonuçlarında bireysel ilgi ve ihtiyaçlar alt boyutunda anlamlı faklılık tespit etmesiyle örtüşmektedir. Ancak Başar ve Akbulut'a göre farklılık 18-25 yaş arasındakiler lehineyken, bu çalışmada farklılık 51-55 yaş lehinedir.

Kursiyerlerin ölçekle elde edilen puanlarının eğitim düzeyi değişkeniyle arasında herhangi bir alt boyutla arasında anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre kursiyerlerin sahip oldukları eğitim düzeylerinin dil öğrenme ihtiyaçlarıyla arasında anlamlı ilişki bulunmadığı söylenebilir. Bu sonuç Albayrak ve Erciyas'ın (2022) KKTC'de Türkçenin ikinci dil olarak öğretimine ilişkin gerçekleştirdiği ihtiyaç analizi çalışmasının sonuçlarıyla tezat oluşturmaktadır. Albayrak ve Erciyas'ın (2022) araştırma sonuçlarına göre *eğitim ve iş imkânı, bireysel ilgi ve ihtiyaçlar* alt boyutlarında lisansüstü öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

Ölçek puanları ve öğrencilerin devam etmekte oldukları kur düzeyleri arasında *ticaret yapma, eğitim ve iş imkânı* boyutlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Alanya'da kursa katılan her öğrenci, C1 düzeyinde sertifika programına devam etmemektedir. Öğrencilerin C1 düzeyinde eğitim almaya devam etmesinin temel nedeni, üniversite okumak için C1 sertifikasının zorunlu olması veya Türkiye'de resmi bir işlem için bu seviyede Türkçe bildiğini belgelemek istemesidir.

Her öğrencinin dil öğrenme ihtiyaçlarının ülkelere, yaşanılan coğrafyalara göre farklılık gösterdiği bu çalışmanın sonucunda bir kez daha görülmüştür. Bu doğrultuda;

a. Öğrencilerin sınıf içi konuşmaya dönük ihtiyaçlarının öne çıktığı düşünüldüğünde, dersler onların konuşma ihtiyaçlarını karşılamaya dönük etkinliklerle zenginleştirilmelidir.
b. Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar noktasında Türk kimliği ve Türkiye'ye olan merak ve Türk kültürünü öğrenme isteğinin öğrenciler arasında öne çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda doğru ve etkili örnekler ve zenginleştirilmiş gerçek yaşam örnekleri, gezi ve gözlemlerle maddi ve manevi değerlerimizin öğretilmesine özen gösterilmelidir.

c. Bu araştırma sonucunda tespit edilen bulgular arasında öğrencilerin dil öğrenme nedenleri arasında Alanya'da yaşamayı istemek, yeni iş olanaklarına kavuşmak ve Alanya'da üniversite eğitimi almak istemek bulunmaktadır. Bu doğrultuda öğrencilerin Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi hakkında ilgili birimlerden bilgi edinmesi, üniversitenin yanında şehri ve şehirdeki iş imkânlarını tanımalarına olanak sunulması uygun olacaktır.

Kaynakça

Adıyaman, H., Çangal, Ö. ve Yazıcı, M. H. (2015). Kazakistan'da Türkçe öğrenen öğrencilerin ihtiyaç analizi: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi örneği, (Nisan 24-26) I. Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi Sempozyumu, Gent, Belçika.

Albayrak, F. ve Erciyas, O. (2022). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Türkçenin ikinci / yabancı dil olarak öğretimine dair bir dil ihtiyaç analizi çalışması, *International Journal of Eurasia Social Sciences* (IJOESS), 13(49), 1069-1091.

Başar, U. ve Akbulut, E. (2016). Yabancılara Türkçe öğretiminde öğrenen ihtiyaçlarının belirlenmesi: Yunus Emre Enstitüsü Tiflis Türk Kültür Merkezi örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(2), 1005-1020.

Boylu, E. ve Çangal, Ö. (2014). Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi: İran örneği. *International Journal of Language Academy*, 2(4), 127-151.

Brown, J. D. (1995). The elements of language curriculum: A systematic approach to program development. Heinle & Heinle.

Çalışkan, N. ve Çangal, Ö. (2013). Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi: Bosna-Hersek örneği. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(2), 310-334.

Çangal, Ö. (2013). Yabancılara Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi: Bosna-Hersek Örneği. *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Durukan, E. ve Maden, S. (2013). *Yabancılara Türkçe Öğretimi Programı Geliştirme, Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı* (Ed. Durmuş, Mustafa ve Okur, Alparslan), Ankara: Grafiker Yayınları.

Iwai, T., Kondo, K., Lim, D., Ray, G., Shimizu, H., & Brown, J. (1999). Japanese language needs analysis 1998-1999. (Report No. NFLRC NetWork #13). University of Hawai, Second Language Teaching and Curriculum Center. http://www.nflrc.hawaii.edu/networks/NW13/NW13.pdf

İnan, K. (2022). Kişinev örneğinde Moldova'da Türkçe öğrenenlerin dil ihtiyaç analizi, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 113-132.

Karacaoğlu, Ö. C. (2009). İhtiyaç Analizi ve Delphi Tekniği; Öğretmenlerin Eğitim İhtiyacını Belirleme Örneği / Needs Analysis and The Delphi Technique: Case of Determination of Teachers' EducationalNeeds. I. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi, Çanakkale.

Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Nobel Yayınları.

Koçer, Ö. (2013). Program geliştirmenin ilk basamağı: Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde ihtiyaç ve durum analizi. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 159-174.

(https://alanyakentkonseyi.org.tr/S/54/Rakamlarla-Alanya).

Sürdürülebilir Eğitim Bağlamında Türkçe Öğretmenlerinin Hayat Boyu Öğrenme Yeterliklerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi

Buket ÜNDEMİR[*]

Murtaza AYKAÇ[**]

L. Ayça ÇELİKBAŞ[***]

Özet

Sürdürülebilir eğitim sistemlerinin en temel dinamiklerinden olan öğretmenler, günümüzün değişen koşullarına ayak uydurmak adına kendilerini kişisel ve mesleki açıdan sürekli olarak geliştirmek durumundadırlar. Eğitimsel açıdan öncü ülkelerin eğitim sistemleri incelendiğinde öğretmen kalitesi en çok vurgulanan niteliklerdendir. Bu bağlamda, öğretmenlerin hizmet öncesinde aldıkları eğitimler kadar, bu niteliklerini hayat boyu geliştirmeye eğilimli öğretmenlere sahip olmanın ne kadar önemli olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Toplumların sürdürülebilir kalkınmalarının sağlaması ancak sürdürülebilir bir eğitim anlayışının geliştirilmesine bağlıdır. Bu anlayışın geliştirilmesinde ise kendilerini her anlamda geliştirmiş ve geliştirmekte olan tam donanımlı öğretmenlere gereksinim duyulmaktadır. Hayat boyu öğrenme anahtar yetkinliklerine sahip olan ve bu yetkinlikleri her daim güncelleme çabası içerisinde olan öğretmenlerin eğitim verdiği bireyler de aynı anlayışı benimseyecek ve bu anlayışın her alanda yaygınlaşmasında öncülük edeceklerdir. Günümüzde bütünleştirici birçok toplumsal anlayışta vurgulanan "aktif vatandaşlık" kavramının gerçekleştirilmesinde ve sürdürülebilir eğitim politikalarında bu tür bireylerin yetiştirilmesinin ne denli önemli olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Öğretmenlerin önemli rol oynadığı söz konusu durumla bağlantılı olarak bu araştırmanın amacı, Türkiye'nin farklı bölgelerinde görev yapmakta olan Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterliklerinin ne düzeyde olduğunu ve bu yeterliklerin çeşitli değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Araştırmanın çalışma grubunu yedi farklı coğrafi bölgelerden, farklı yaş gruplarında ve mesleki kıdemlerde olan 116 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada toplanan veriler betimleyici istatistiklere, bağımsız gruplar *t*-testine ve varyans analizine tabi tutulmuştur. Yapılan parametrik testler neticesinde ortaya çıkan sonuçlar; katılımcıların hayat boyu öğrenme yeterliklerinin yüksek düzeyde olduğunu, söz konu yeterlik düzeyleri arasında cinsiyet, yaş ve bölge değişkenleri açısından farklılaşma olamadığını; ancak katılımcıların kıdemlerinin hayat boyu öğrenme yeterliklerinde farklılaşmaya neden olduğunu destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir eğitim, Türkçe öğretmeni, hayat boyu öğrenme.

Giriş

Geçtiğimiz yıllar içerisinde gerçekleşen globalleşme, göçler, teknolojik değişimler, artan iş piyasası rekabeti, güncellenen devlet politikaları gibi durumlar sürdürülebilir eğitim anlayışının ve hayat boyu öğrenme kavramlarının altını çizer hale gelmiştir. Birçok alanda eş zamanlı olarak gelişim gösteren bireylere olan gereksinim eğitim alanında da kendini göstermiştir. Sadece iyi bir alan bilgisi ve pedagojik yetkinliklere sahip olmak bugünün öğretmenleri için yeterli görülmemektedir. İçinde bulunduğu şartlara uyum sağlayan, gerektiğinde gelecekteki şartları ön görüp kendini yenileyen ve durmaksızın güncelleyip yeni yetilerle donatan öğretmenler kuşkusuz ki yeni nesilleri yetiştirmekte öncü olacaklardır. Toplumların sürdürülebilir kalkınmalarının sağlaması ancak sürdürülebilir bir eğitim anlayışının geliştirilmesine bağlıdır. Bu anlayışın geliştirilmesinde ise kendilerini her anlamda geliştirmiş ve geliştirmekte olan tam donanımlı öğretmenlere gereksinim duyulmaktadır. Hayat boyu öğrenme anahtar yetkinliklerine sahip olan ve bu yetkinlikleri her daim güncelleme çabası içerisinde

[*] Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Eğitimi Fakültesi, Eğitim Bilimler Bölümü, buket.aslandag@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3475-2740.

[**] Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, murtazaaykac@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7204-0835.

[***] Öğretim Görevlisi., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, ayaelkba@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-5257-3279.

olan öğretmenlerin eğitim verdiği bireyler de aynı anlayışı benimseyecek ve bu anlayışın her alanda yaygınlaşmasında öncülük edeceklerdir. Günümüzde bütünleştirici birçok toplumsal anlayışta vurgulanan "aktif vatandaşlık" kavramının gerçekleştirilmesinde ve sürdürülebilir eğitim politikalarında bu tür bireylerin yetiştirilmesinin ne denli önemli olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Bireysel ve toplumsal kalkınmanın sağlanması yeni bilgi ve becerilere sahip olmak için çabalayan ve söz konusu becerileri edinen bireyler ile mümkün olacaktır. Söz konusu bireyleri yetiştirmek ise ancak hayat boyu öğrenme yetkinliklerini benimsemiş ve geliştirme eğilimi içerisinde olan öğretmenler sayesinde gerçekleşecektir. Bu bağlamda bu çalışma, Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algılarının incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla araştırmanın problem cümlesi "Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları nasıldır ve çeşitli değişkenlere göre farklılık göstermektedir?" şeklinde belirlenmiştir. Araştırmanın alt problemleri ise aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

1. Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları nasıldır?

2. Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları cinsiyetlerine göre farklılık göstermekte midir?

3. Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları yaşlarına göre farklılık göstermekte midir?
4. Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları kıdemlerine göre farklılık göstermekte midir?
5. Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları görev yaptıkları bölgeye göre farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, kullanılan veri toplama araçları, veri toplama süreci ve verilerin analizi hakkında bilgi verilmiştir.

1. Araştırma Deseni

Bu araştırma, tarama modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tarama modeli, geçmişte veya halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2000). Bu çalışma, Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi amacıyla yapılmıştır.

2. Çalışma Grubu

Araştırmaya katılan 116 tane Türkçe öğretmenine ilişkin demografik özellikler Tablo 1'de yapılmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		**f**	**%**
Cinsiyet	Kız	66	56.9
	Erkek	50	43.1
Yaş Aralığı	22-29	24	20.7
	30-39	32	27.6
	40-49	38	32.8
	50 yaş ve üzeri	22	19
Hizmet Yılı (Kıdem)	1-5 yıl	20	17.2
	6-10 yıl	14	12.1
	11-15 yıl	25	21.6
	16-20 yıl	35	30.2
	21 yıl ve üzeri	22	19
Öğretmenlik Yapılan Bölge	İç Anadolu	24	20.7
	Ege Bölgesi	18	15.5

	Marmara	18	15.5
	Akdeniz	15	12.9
	Karadeniz	14	12.1
	Doğu Anadolu	14	12.1
	Güneydoğu Anadolu	13	11.2

3. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmanın verileri, Şahin, Akbaşlı ve Yanpar-Yelken (2010) tarafından geliştirilen "Yaşam Boyu Öğrenmede Anahtar Yeterlikler Ölçeği" ile toplanmıştır. Ölçek, 5'li Likert tipinde olup alt boyutları "anadilde iletişim, yabancı dilde iletişim, matematik, fen ve teknolojide yeterlik, dijital yeterlik, öğrenmeyi öğrenme, sosyal, kültürlerarası ve vatandaşlık yeterlikleri, girişimcilik, kültürel farkındalık ve ifade" şeklindedir. Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .75 olarak belirlenen ölçeğin güvenirlik katsayısı bu çalışmada .73 olarak hesaplanmıştır.

4. Verilerin Analizi

Bu araştırmada "Yaşam Boyu Öğrenmede Anahtar Yeterlikler Ölçeği" ile elde edilen veriler "IBM–SPSS Statistics 22" programına aktarılmıştır. Araştırmanın alt soruları gereği çeşitli değişkenler (cinsiyet, yaş, bölge, kıdem) açısından ölçek puanlarında farklılaşma olup olmadığı incelenmiştir. Bu incelemenin yapılmasında ölçek ve alt boyutlardan elde edilen ortalamalara ve varyanslara dayalı karşılaştırma testleri yapılması esastır. Verilerin normalliğini test edebilmek için "Kolmogorov–Smirnov Tek Örneklem Testi (KS)" ve çarpıklık, basıklık katsayılarından yararlanılmıştır. Bu nedenle yapılan analiz sonucunda bulunan istatistiksel anlamlılık değerinin 0.05'den büyük olması normalliği kanıtlamaktadır.

Bulgular

Araştırmada ilk olarak "Öğretmen adaylarının yaşam boyu öğrenme yeterliklerine yönelik algıları nasıldır?" sorusuna cevap aranmıştır ve katılımcıların ölçekten aldıkları puan ortalaması ve dağılımın standart sapması Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Ölçeklere İlişkin Betimsel İstatistikler

	N	**Min.**	**Max**	**x̄**	**Ss**
Ölçeğin Tamamı	116	60	115	90.83	10.24
Anadilde İletişim	116	12	20	18.90	1.76
Yabancı Dilde İletişim	116	4	20	10.27	4.20
Matematik, Fen ve Teknolojide Yeterlik	116	6	15	11.12	2.14
Dijital Yeterlik	116	4	10	7.87	1.37
Öğrenmeyi Öğrenme Yeterliği	116	5	10	8.52	1.14
Sosyal, Kültürlerarası ve Vatandaşlık Yeterliği	116	9	15	12.88	1.63
Girişimcilik Yeterliği	116	8	20	17.08	2.42
Kültürel Farkındalık ve İfadeYeterliği	116	2	5	4.15	.82

Tablo 2'de katılımcıların ölçekten elde ettiği puan ortalamasına bakıldığında ($\bar{x}$ =90.83) yaşam boyu öğrenmede kendilerini "yeterli" algıladıkları söylenebilir. Ölçekten alınan toplam puanların cinsiyet değişkenine göre aritmetik ortalama, standart sapma değeri ve t-testi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Katılımcıların Yaşam Boyu Öğrenme Yeterlik Puanlarının Cinsiyet Değişkeni Açısından Aritmetik Ortalama, Standart Sapma ve t-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	x̄	Sd	t	p
Kadın	66	91.15	10.64	.380	.705
Erkek	50	90.42	9.77	.384	

Tablo 3 incelendiğinde, katılımcıların yaşam boyu öğrenme yeterlik puanlarının cinsiyet değişkeni açısından anlamlı fark göstermediği görülmektedir (p > .05). Ölçekten alınan toplam puanların yaş değişkenine göre varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Table 4. Katılımcıların Yaşam Boyu Öğrenme Yeterlik Puanlarının Yaş Değişkeni Açısından ANOVA Sonuçları

	Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	sd	f	p
Gruplar arası	778.069	259.356	3		
Gruplar içi	11285.819	100.766	112	2.574	.58
Toplam	12063.888		115		

Tablo 4 incelendiğinde, katılımcıların yaşam boyu öğrenme yeterlik puanlarının yaş değişkeni açısından anlamlı fark göstermediği görülmektedir (p > .05). Ölçekten alınan toplam puanların kıdem değişkenine göre varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Table 5. Katılımcıların Yaşam Boyu Öğrenme Yeterlik Puanlarının Kıdem Değişkeni Açısından ANOVA Sonuçları

		Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	sd	f	p
Ölçeğin Tamamı	Gruplar arası	1447.087	361.772	4	3.782	.006
	Gruplar içi	10616.801	95.647	111		
	Toplam	12063.888		115		
Anadilde İletişim	Gruplar arası	11.436	2.859	4	.916	.457
	Gruplar içi	346.521	3.122	111		
	Toplam	357.957		115		
Yabancı Dilde İletişim	Gruplar arası	80.067	20.017	4	1.138	.343
	Gruplar içi	1953.106	17.596	111		
	Toplam	2033.172		115		
Matematik, Fen ve Teknolojide Yeterlik	Gruplar arası	44.932	11.233	4	2.579	.051
	Gruplar içi	483.379	4.355	111		
	Toplam	528.310		115		
Dijital Yeterlik	Gruplar arası	15.230	3.808	4	2.081	.088
	Gruplar içi	203.080	1.830	111		
	Toplam	218.310		115		
Öğrenmeyi Öğrenme Yeterliği	Gruplar arası	9.921	2.480	4	1.952	.107
	Gruplar içi	141.002	1.270	111		
	Toplam	150.922		115		
Sosyal, Kültürlerarası ve Vatandaşlık Yeterliği	Gruplar arası	23.625	5.906	4	2.325	.061
	Gruplar içi	281.918	2.540	111		
	Toplam	305.543		115		
Girişimcilik Yeterliği	Gruplar arası	97.814	24.454	4	4.702	.002
	Gruplar içi	577.324	5.201	111		

	Toplam	675.138		115		
Kültürel Farkındalık Yeterliği	Gruplar arası	5.016	1.254	4	1.876	.120
	Gruplar içi	74.191	.668	111		
	Toplam	79.207		115		

Tablo 5 incelendiğinde, katılımcıların yaşam boyu öğrenme yeterlik puanlarının kıdem değişkeni açısından anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir (p< .05). Ölçeğe dair daha sağlıklı sonuçlar elde etmek için ölçeğin alt boyutlarının da katılımcıların kıdemleriyle olan ilişkisi test edilmiştir ve sonuçlar yine Tablo 5'te görülmektedir. Elde edilen bulgular ışığında "Girişimcilik Yeterliği" alt boyutunda katılımcıların kıdemlerine göre anlamlı farklılık bulunmuştur. Bu nedenle hangi kıdem yılları arasında farklılık olduğunu ortaya koymak amacıyla Tukey testi yapılmıştır. İlgili boyuta ilişkin Tukey testi sonuçları kıdem yılı 1-5 olan katılımcılar ($\bar{x}$=15.65) ile 6-10 olanlar ($\bar{x}$=18.21) arasında girişimcilik yeterliği açısından farklılıklar tespit edilmiştir. Ölçekten alınan toplam puanların katılımcıların çalıştıkları bölge değişkenine göre varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Table 6. Katılımcıların Yaşam Boyu Öğrenme Yeterlik Puanlarının Bölge Değişkeni Açısından ANOVA Sonuçları

	Kareler Toplamı	**Kareler Ortalaması**	**sd**	**f**	**p**
Gruplar arası	614.929	102.488	6		
Gruplar içi	11448.958	105.036	109	.976	.445
Toplam	120063.888		115		

Tablo 6 incelendiğinde, katılımcıların yaşam boyu öğrenme yeterlik puanlarının bölge değişkeni açısından anlamlı fark göstermediği görülmektedir (p > .05).

Sonuç ve Tartışma

Araştırmanın bulguları ışığında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterliklerine ilişkin algıları yüksektir.

Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları cinsiyetlerine göre farklılık göstermemektedir.

Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları yaşlarına göre farklılık göstermemektedir.

Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları kıdemlerine göre farklılık göstermektedir.

Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları görev yaptıkları bölgeye göre farklılık göstermemektedir.

Araştırmanın sonuçları, Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterliğine ilişkin algılarının yüksek olduğunu göstermektedir. Katılımcıların ana dilde iletişim, yabancı dilde iletişim, matematiksel düşünme, problem çözme, dijital yeterlik, öğrenmeyi öğrenme, kültürel bilinç, vatandaş olma bilinci ve girişimcilik yeterliklerine yönelik olumlu bir tutum içerisinde oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Böylelikle Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterliklerini içselleştirdikleri görülmektedir. Çalışmanın bulgularıyla benzer şekilde Köğçe, Özpınar, Şahin ve Yenmez (2014)'in 'Öğretim elemanlarının 21. yüzyıl öğrenen standartları ve yaşam boyu öğrenmeye ilişkin görüşleri' adlı araştırmalarında öğretim elemanlarının hayat boyu öğrenme konusunda olumlu görüşlere ve güçlü bir duyarlılığa sahip oldukları ifade edilmiştir. Aynı şekilde Kavtelek (2014) 'Öğretim üyelerinin internet üzerinden herkese açık kurs yürütme eğilimlerinin incelenmesi' başlıklı çalışmasında katılımcıların hayat boyu öğrenme hakkında olumlu algı ve görüşlere sahip olduklarını ifade etmiştir. Araştırmanın diğer sonuçları ise Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları cinsiyetlerine, yaşlarına ve çalıştıkları bölgeye göre farklılık göstermediği yönündedir. Araştırmanın bulgularına paralel olarak

Şahin (2008) sınıf öğretmenlerinin mesleki gelişim düzeylerini araştırdığı çalışmasında da anlamlı farklılıklar bulunmamıştır. Kadın ve erkek katılımcılar, mesleklerinin çok yeterli veya yeterli düzeyde geliştirdiklerini ifade etmişlerdir. Araştırmanın sonuçlarından farklı olarak Demirel ve Akkoyunlu (2010) ise öğretmen adayları ile yaptıkları çalışmalarda kadın katılımcıların erkek katılımcılardan daha yüksek düzeyde hayat boyu öğrenme eğilimi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yaş değişkeni ve Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algılarına ilişkin elde edilen sonuçlara benzer şekilde İleri (2017) ve Ayra (2015) öğretmenlerin hayat boyu öğrenme eğilimleri ile yaş değişkeni arasında bir farklılaşma olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Öğretmenlerin çalıştığı bölgenin anlamlı bir farklılık yaratmadığı çalışmanın sonuçları ile benzer şekilde Çam (2017) "İlköğretim öğretmenlerinin teknolojik pedagojik alan bilgisi düzeylerinin yaşam boyu öğrenme, öz yeterlik düzeyleri ve hizmet içi eğitim gereksinimleri açısından incelenmesi: Muş/Bulanık örneği" başlıklı çalışmasında öğretmenlerin köyde veya kasabada çalışmalarının hayat boyu öğrenme eğilimlerini etkilemediği sonucuna varmıştır. Bu araştırmada, Türkçe öğretmenlerinin hayat boyu öğrenme yeterlik algıları kıdemlerine göre farklılık göstermektedir. Benzer şekilde Yaman (2014) hayat boyu öğrenme ile mesleki deneyimin ilişkisini vurgulamıştır. Bu çalışmasında 6-10 yıl kıdeme sahip olan öğretmenlerin diğer kıdem yıllarına göre hayat boyu öğrenme eğilimlerinin yüksek olduğunu ifade etmiştir. Araştırmanın bu sonucundan farklı olarak, Türkmenoğlu & Aslandağ (2019) öğretmenlerin hayat çapında öğrenme alışkanlıklarının mesleki deneyimlerine göre anlamlı olarak farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin meslekte geçirdikleri sürelerin yani kıdemlerinin hayat çapında öğrenme alışkanlıkları açısından önemli bir değişken olmadığı ifade edilmiştir.

Kaynakça

Ayra, M. (2015). *Öğretmenlerin yaşam boyu öğrenme eğilimlerinin mesleki öz yeterlik inançları ile ilişkisi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.

Çam, E. (2017). *İlköğretim öğretmenlerinin teknolojik pedagojik alan bilgisi düzeylerinin yaşam boyu öğrenme, öz yeterlik düzeyleri ve hizmet içi eğitim gereksinimleri açısından incelenmesi: Muş/Bulanık örneği.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya

Demirel, M. & Akkoyunlu, B. (2010). Öğretmen Adaylarının Yaşam Boyu Öğrenme Eğilimleri ve Bilgi Okuryazarlığı Özyeterlik Algıları. *10 th. International Educational Technology Conference, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Proceedings Book*, Volume 2, 1126- 1133.

İleri, S. (2017). *Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin yaşam boyu öğrenme eğilimleri ve hayat boyu öğrenme faaliyetlerine katılım düzeyleri (Karşıyaka-Bayraklı örneklemi).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Karasar, N. (2000). *Bilimsel araştırma yöntemi-kavramlar, ilkeler, teknikler*. 10. Baskı. Ankara: Nobel Yayınevi.

Kavtelek, C. (2014). *Öğretim üyelerinin internet üzerinden herkese açık kurs yürütme eğilimlerinin incelenmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas.

Şahin, Ç. (2008). Yeni ilköğretim programı çerçevesinde sınıf öğretmenlerinin mesleki gelişim düzeylerinin değerlendirilmesi, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2*(24), 101-112.

Şahin, S. M., Köğce, D., Özpınar, İ. & Yenmez, A. A. (2014). Öğretim elemanlarının 21. yüzyıl öğrenen standartları ve yaşam boyu öğrenmeye ilişkin görüşleri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (22), 185-213.

Türkmenoğlu, D. & Aslandağ, B. (2021). Öğretmenlerin hayat çapında öğrenme alışkanlıklarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *International Journal of Educational Spectrum, 3*(2), 105-130.

Burdur Halk Danslarında Söz Unsuru*

Burak TORTOP**
Cengiz ŞENGÜL***
Ali BEDEL****

Özet

Türk halk danslarının, bulundukları yöreye, sözlü veya sözsüz melodilerine ve ritmik seyrine göre zengin bir mozaik oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim Türk halk danslarının icrası esnasında dansçıların, beden hareketleri ve kullandıkları geleneksel giysiler de bu mozaiğin ayrılmaz parçalarıdır. Anadolu'da icra edilen, çeşitli melodi ve dans türüne sahip, ritmik yapısı genelde hareketli olan ayrıca insanı coşkulu, kudretli, hüzünlü, duygusal hislere sürükleyen Türk halk dansları türlerinden birisi de Teke yöresindedir. Teke yöresi olarak bilinen bölgenin içerisindeki yerleşim yerlerinden birisi de Burdur'dur. Burdur'da Teke yöresi halk dansları kültürü yoğun bir şekilde görülür. Teke yöresi içerisinde yer alan Burdur, yöre insanı tarafından en çok bilinen ve halk dansları olan illerin başında gelmektedir. Bu çalışmada yer alan dans türleri; teke zortlatması, kıvrak zeybek (teke zeybeği), düz / kırık hava, kabardıç, alyazma zeybeği, avşar zeybeği, serenler zeybeği, guluman zeybeği, iğnem düştü yerlere zeybeği, top şeker zeybeğinden oluşmaktadır. Türkiye'de halk danslarının melodileri genel olarak sözsüz melodilerden oluştuğu bilinmektedir. Burdur ilinin halk danslarında ise daha çok sözlü melodilerden danslara eşlik ettiği görülmektedir. Bu araştırmanın amacı, Burdur halk danslarının hangilerinin sözlü hangilerinin sözsüz melodilerden oluştuğunu tespit etmektir. Bu çalışma bilimsel araştırma yöntemlerinden nitel araştırma yöntemi özelliklerini taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada nitel araştırma teknikleri kullanılmıştır. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Teke yöresi, Burdur halk dansları, sözlü kültür.

Giriş

Araştırmanın içeriğini ilgilendiren Burdur ili Teke yöresi sınırları içerisinde yer almaktadır. Burdur ilinde, Teke yöresi halk dansları kültürünün, yoğun bir şekilde görünmesi, Burdur'un Teke yöresinin başkenti olarak ithaf edilmesine yol açmıştır. Ayrıca Burdur'un; Teke yöresi içerisindeki diğer illere sınırının olması, kültürel açıdan stratejik bir konumda yer aldığını göstermektedir. Bu zengin folklorik yapının içerisinde müzik ve halk dansları Burdur'un en önemli unsurları durumundadır. Teke Bölgesi içerisinde yer alan Burdur ve ilçelerinde, kültürün birbirinden ayrılmaz unsurlarından olan müzik ve halk dansları için derleme ve arşivleme çalışmaları olduğu bilinmektedir. Bu çalışmalardan gerek TRT repertuarına katılmış gerekse yörede farklı bölgelerde icra edilen melodilerin olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada Burdur Yöresine ait, "teke zortlatması, kıvrak zeybek (teke zeybeği), düz / kırık hava, kabardıç, alyazma zeybeği, avşar zeybeği, serenler zeybeği, guluman zeybeği, iğnem düştü yerlere zeybeği, top şeker zeybeği" danslarının icrası esnasında eşlik edilen melodilerin sözlü ya da sözsüz şeklinin belirlenmesi, elde edilen sonuçların yazılı kaynak haline getirilip gelecek nesillere aktarılması amaçlanmaktadır.

1. Burdur Yöresi ve Burdur Halk Dansları

1.1 Burdur'un Coğrafi Konumu

Burdur ili, Akdeniz Bölgesinin iç kısmında ve Göller Yöresi adı verilen bölgede Akdeniz Bölgesi'nden Ege ve Orta Anadolu Bölgeleri'ne geçiş alanında, 29º-24' ve 30º-53' Doğu Boylamları ve 36º-53' ve 37º-50' Kuzey Enlemleri arasında yer almaktadır. Burdur, Güney'de Antalya, Batı'da Denizli, Güneybatıda

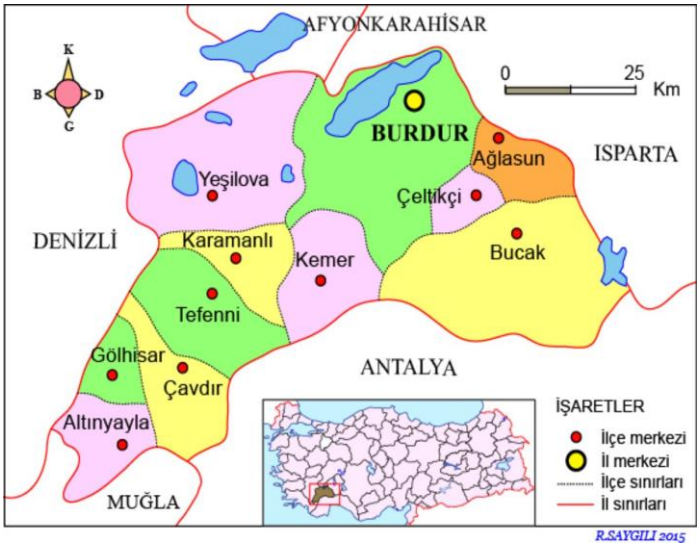
---

* Bu çalışma, Burak Tortop'un Prof. Dr. Cengiz Şengül danışmanlığında hazırladığı "Burdur Halk Danslarının Melodi, Ritim ve Hareket Analizi" isimli yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

** Antalya Kepez Metin Çiviler Anadolu Lisesi, buraktortop86@gmail.com
*** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü, csengul@akdeniz.edu.tr
**** Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi Antalya Devlet Konservatuvarı Türk Müziği Bölümü, ali-bedel@hotmail.com

Muğla, Doğu ve Kuzey'de Isparta ve Afyon illeri ile çevrilidir. İlin yüzölçümü 6887,00 km² dir. İl arazisinin %60,6'sı dağlık, %2.7'si yayla, %19'u ova %17.6'sı engebelidir. Topraklar genel olarak killi ve kireçli bir yapıya sahiptir. İlin genel yüksekliği (ortalama) 1000 metredir (https://burdur.ktb.gov.tr/, 20/12/2021).

Şekil.1 Burdur Haritası

(https://burdur.ktb.gov.tr/, 20/12/2021)

1.2. Burdur Halk Danslarının Yapısal Özellikleri

Burdur, müzik ve halk dansları kültürü bakımından, tamamı ile Teke yöresi çatısı altında yer almaktadır. Dolayısı ile Teke yöresi müzik kültürü özelliklerinin tamamı Burdur için de söylenebilmektedir. Teke yöresi dansları tür olarak birbirinden farklılık gösterdiği için dans esnasında icra edilen melodiler ve ritimler yapısal olarak farklılık göstermektedir.

Buna göre Burdur halk danslarından, Teke zortlatması, Teke zeybeği (kıvrak zeybek), Düz hava, Kabardıç, Alyazma Zeybeği, Avşar Zeybeği, Serenler Zeybeği, Şişedeki Gül Yağı Zeybeği, Top Şeker Zeybeği'nin melodi, ritim, hareket açısından türleri incelendiği için, yörede icra edilen müzik ve dans biçimleri açıklaması şu şekilde yapılmıştır.

1.2.1. Teke Zortlatması Dansı

Yörede, "teke zortlaması", "teke zortlatması", "teke zotlaması" gibi farklı isimlerle anılabilen bu dans türünün bazı bölgelerde "aykırı", "tüngüme", "tüngümeli" ve "menevşeli" şeklinde de dillendirildiği bilinmektedir. Deniz Yıldız (2017) bu konuyla ilgili "Teke Zortlatması tabirinin yaygın bir kullanımı olmasına karşın çeşitli yerleşim yerlerinde farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Menevşeli (Dirmil), Aykırı (Sütçüler), Tüngüme (Antalya) gibi adlandırmalar ile karşılaşılmaktadır" demiştir (Yıldız, 2017: 22).

Yörede bu dansın en karakteristik olduğu söylene bilinir. Teke'nin sekişine benzetilen bu dansı Çine (2003) "Teke zortlatması bir Teke yöresi oyunu olmakla beraber, adını, bu bölgede pek bol olan kara davarın erkeği "Teke" 'den almıştır. Çünkü oyundaki figürler bu hayvanın hareketlerine benzemektedir. Nitekim, tekenin teke katımı mevsimindeki siygin (idrarlı), sinirli, ileri, geri, yana zıplayarak hareket etmesine "Zortlamış" denir. Ayrıca küskün ve sinirli hareketlerle çekip giden kişi için "ne oldu buna zort zort gitti" deyimi köylerde günümüzde de kullanılmaktadır. Sinirli bir kişinin gidişi ile tekenin hareketleri gerçekten de benzemektedir" diyerek tanımlamıştır (Çine, 2003: 144).

Bu dansta, ritmik usul 9/16'lık, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2+2+3' tür. Bu dans yörede herkes tarafından bilinir ve hem kadın hem erkek ya da karma dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

1.2.2. Kıvrak Zeybek (Teke Zeybeği) Dansı

Kıvrak Zeybek (Teke Zeybeği) Dansı ile ilgili Hamit Çine'nin görüşlerini, Deniz Yıldız (2017) şu şekilde: "Çine'nin "Teke Zeybekleri" tabirini Teke yöresindeki tüm zeybek havalarını kapsayan bir ifade olarak kullanmadığı, başlı başına farklı oyunu olan bir müzik biçimini kastettiği anlaşılmaktadır. Çine'nin Teke zeybeği olarak adlandırdığı bu havalar için yörede; Tüngümecik, Yüksek, Masıt Kırığı/Havası, Tek Zeybek gibi adlandırmaların kullanılmakta olduğu bilinmektedir" yorumlamıştır. (Yıldız, 2017: 24).

Bu dansta, ritmik usul 9/8'lik, dansçının/dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2+2+3' tür. Bu dans yörede herkes tarafından bilinir ve hem kadın hem erkek ya da karma dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

1.2.3. Düz / Kırık Hava Dansı

Burdur'da kırık, düz, Tefenni ve Yeşilova'da sürtme, Bucak'ta sürüddek adıyla anılır (Çine, 2003: 145).

Bu dansta ritmik usul 4/4'lük, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2'dir. Bu dans yörede herkes tarafından bilinir ve kadınlar tarafından tek tür olarak icra edilir.

1.2.4. Kabardıç Dansı

Gabardıç, kadın ve erkekler tarafından oynanan sözlü bir oyun havası biçimidir (Ezgü, 1997: 76).

Gabardıç, yörenin bilinen en eski oyun havası olarak bilinmekte ve Türklerin Şamanizm'e inandıkları dönemlerdeki ateş dansı olarak nitelendirilmektedir (Uludağ, 2009: 12).

Bu dansta ritmik usul 2/4'lük, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2'dir. Bu dans yörede herkes tarafından bilinir ve hem kadın hem erkek ya da karma dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

1.2.5. Zeybek

Zeybek danslarının genellikle Ege bölgesi ve civarında icra edildiği bilinmekle beraber Anadolu'nun başka bölgelerinde de görüldüğü söylene bilinir. Bu durumu Gökhan Çağırgan makalesinde şu şekilde; "Zeybek oyunlarının merkezinin Batı Anadolu, bilhassa ege bölgesi olduğu bilinmektedir. Fakat Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Burdur'da da "zeybek" olgusunun etkilerinden söz edilebilir. Nitekim günümüzde Burdur'da benimsenmiş olan üç zeybek oyunu "Alyazma Zeybeği", "Avşar Zeybeği" ve "Serenler Zeybeği" ile halk arasında yaygın olarak bilinmeyen, fakat halk oyunları yarışmalarında sergilenen," Tefenni, Guluman, Gemideyim Gemide, Feracemi Al İsterim, On İkidir Şu Burdur'un Dermeni, Kazım zeybeği gibi zeybekler bu etkinin en somut göstergesidir (Çağırgan, 2015: 1), bahsetmiştir.

Burdur yöresinde icra edilen bu zeybekler dans açısından kendi içlerinde tür olarak ayrılmaktadırlar. Çalışmamıza konu olan zeybekler şunlardır:

Alyazma zeybeği Dansı

Zeybek dansı icra edilmeden önce kesinti şeklindeki gurbet havası türündeki sözleri: "Alyazmam dalda kaldı, aman gözlerim yolda kaldı, yıkılası meyhane, aman zerhoşum nerde kaldı" Kesinti zeybeği şeklinde söylenir, sonra zeybeğin dansı için icra edilen melodik kısmına geçilir. Türkünün Söz bölümü

6/2'lik ritmik yapıdadır. Bu dansta ritmik usul 9/2'lik, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2+2+3'tür. Alyazma Zeybeği dansı yörede ağır zeybek olarak herkes tarafından bilinir ve erkek dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

Avşar Zeybeği Dansı

Yörede, sözü olmayan Avşar zeybeğinin icrasına genellikle "Avşar Beyleri gurbet havası" sözleri: "Adını da sevdiğim Avşar beyleri, size de bir vezirlik yakışıp duru, topla dizgini tanı kendini, karşında düşmanlar bakışıp duru, kar mı yağmış şu Avşar'ın düzüne, sızılar mı inmiş kır atımın dizine, selam söyleyin şu Avşar'ın kızına, kendi gülüp beni ağladıp duru" ile başlanır. Gurbet Kesintisi zeybeği örneği olan Avşar zeybeği dansının başında icra edilen Avşar Beylerini Çine "Avşar Beyleri havası asırlardır, özel bir düzende (Avşar bağlama düzeni) ve kendine özgü çırpma ve tarama tezene (mızrap) vuruşu ile bağlama sazlarının her çeşidi ile çalınır ve söylenir. Teke yöresinin geniş bir kesiminde bu ezgiyi, değişik yorumlarıyla ün yapmış pek çok yöre sanatçısı, aynı haşmeti vererek çalıp söylemektedir" şekilde anlatmıştır (Çine, 2003: 127). Bu dansta ritmik usul 9/4'lük, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2+2+3'tür. Avşar zeybeği dansı yörede ağır zeybek olarak herkes tarafından bilinir ve erkek dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

Serenler Zeybeği Dansı

Serenler Zeybeği dansı icra edilirken önce sözleri "Serenler serenler yüksekte serenler of, ben gidiyorum mamurda kalsın aman viranlar hey" sözleriyle Kesinti zeybeği şeklinde okunur sonra zeybeğin dansı için icra edilen melodik kısmına geçilir. Bu dansta ritmik usul 9/8'lik, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2+2+3'tür. Serenler zeybeği dansı yörede ağırca zeybek olarak herkes tarafından bilinir ve erkek dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

Guluman Zeybeği Dansı

Guluman zeybeği sözsüz tek zeybek dansıdır. Bu dansta ritmik usul 9/4'lük, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 3+2+2+2'dir. Guluman zeybeği dansı yörede ağır zeybek olarak herkes tarafından bilinir ve erkek dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

İğnem Düştü Yerlere Zeybeği Dansı

İğnem Düştü Yerlere Zeybeği dansı icra edilirken türkü sözleriyle birlikte çalınır söylenir. Türkünün sözleri "İğnem düştü yerlere, karıştı güzellere, gözüm çapkın alışmış bakarım güzellere, aman yelelom yelelom yelelaylom, haydi yelelom yelelom yelelaylom, iğnem düştü yakamdan gel arkamdan arkamdan, sen arkamdan gelmezsen ben korkmam kaymakamdan" diyerek söylenir. Bu dansta ritmik usul 9/8'lik, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 3+2+2+2'dir. İğnem Düştü Yerlere Zeybeği dansı yörede ağırca zeybek olarak herkes tarafından bilinir ve kadın dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

Top Şeker Zeybeği Dansı

Zeybek dansı icra edilirken türkü sözleriyle birlikte çalınır söylenir. Sözleri "Atladım girdim bağa, tek tek bastım yaprağa, o yar benim olmazsa, vallah girmem toprağa, o yar benim olmazsa, vallah girmem toprağa, amanın imanın top şeker, aslanım neler çeker, o zalimin elinden, mazlumum neler çeker" diyerek söylenir.

Kadın zeybeğini Nurgül Mıhladız şu şekilde; "kadınlar tarafından oynanmaktadır. 9/8'lik ritmik usuldedir. Kadın zeybeğinin diğer oyun ve zeybeklerden tek farkı; sadece şehirde yaşayan kadınlar tarafından oynanmasıdır" açıklamıştır (Mıhladız, 2015: 51). Bu dansta ritmik usul 9/8'lik, dansçının / dansçıların adım yapısındaki düzüm 2+2+2+3'tür. Top Şeker Zeybeği Dansı yörede yürük zeybek olarak herkes tarafından bilinir ve kadın dansçılar tarafından tek tür olarak icra edilir.

Gezenneme

Burdur halk dansları içerisinde dolaylı olarak yer alan bir dans türüdür. Yörede gurbet havaları esnasında dans olarak; alanda serbest veya ritmik bir biçimde yürüyerek dolaşıldığına rastlanılmaktadır. Bu yürüme biçimine "gezenneme" denilir.

Bu gezenneme olarak adlandırılan dans, yörede genellikle dansların başlarında, dansçının dansa hazırlanma esnasında yaptığı doğaçlama figürlere verilen isimdir. Bunlar hem dansın kendi içinde var olan serbest ritimli ezgiler hem de diğer ritmik oyunlar başında çalınan gurbet havaları olarak bilinmektedir (örneğin: Avşar zeybeği). Bu bağlamda Çine, genel olarak dansların gezenneme ile başladığını, "Gezzenneme havasıyla ortama, havaya ısınır. Ağır ve ölçülü adımlarla ve duraklamalı olarak, kollar yanda, ahenkli ve heybetli bir tavırla gezinir", şeklinde ifade etmiştir (Çine, 2003: 147).

2. Burdur Halk Danslarında İcra edilen Türkülerin Sözel Analizinden Elde Edilen Bulgular ve Yorum

2.1. Teke Zorlatması dansına eşlik eden türküler

1	Al Ardıç Tekesi	Sözlü
2	Aşağı Yoldan Çıktı Aldıramadım	Sözlü
3	Ay Doğdu Düze Düştü	Sözlü
4	Bahçalarda Bir Kuzu	Sözlü
5	Bahçalarda Gök Biber	Sözlü
6	Dere Geliyor Dere	Sözlü
7	Derenin Başındayım	Sözlü
8	Dirmil Dağı Meşeli	Sözlü
9	Dirmilcikten Gider Yaylanın Yolu	Sözlü
10	Dünürcüler Gelmişler	Sözlü
11	Eli Elekli Gelin	Sözlü
12	Evlerinin Önü Göktür Güveri	Sözlü
13	Garlı Dağın Öte Yüzüne	Sözlü
14	Gatıranlar Gatıranlar	Sözlü
15	Goçaş Derler Yaylamızın Adına	Sözlü
16	Hadi Gali Sende Gel	Sözlü
17	Ispanaktan Ezel Çıkar	Sözlü
18	İlana Bak İlana	Sözlü
19	İlimonum Sulandı	Sözlü
20	İlimon Yar	Sözlü
21	Kaymak Çaldım Yufkaya	Sözlü
22	Kuyu Dibi Daşlolur	Sözlü
23	Ovalar Ovalar	Sözlü
24	Panpirin Bacaları	Sözlü
25	Pazarda Bal Var Gelinim	Sözlü
26	Saçımı Söktüler	Sözlü
27	Samas Dağı	Sözlü
28	Sarı Zeybek Eşelere Yaslanır	Sözlü
29	Yayla Yollarında Yürüyüp Gelir	Sözlü
30	Yayla Yollarında Galdım Yalınız	Sözlü
31	Yüksek Hanaylarda Çalınsın Saz	Sözlü

2.2. Kıvrak Zeybek (Teke Zeybeği) Dansına Eşlik Eden Türküler

1	Antalya'nın Mor Üzümü	Sözlü
2	Aşağıdan Gelen Hanım	Sözlü
3	Ateş Attım Samana	Sözlü
4	Beş Atarda Tabancamın Şeridi	Sözlü
5	Birgül Gitmiş Yaylalara	Sözlü
6	Burdur'umu Çok Seviyorum	Sözlü
7	Cemilem	Sözlü
8	Çayır Çimen Geze Geze	Sözlü
9	Dam Ardına Doleştim	Sözlü
10	Ev Yaptırdım Tabandan	Sözlü
11	Evlerine de Ben Varamadım Davşandan	Sözlü
12	Girenizin Çayları	Sözlü
13	Gökte Yıldız Ellidir	Sözlü
14	Güle Çıktım Gülmedim	Sözlü
15	Haymanalı	Sözlü
16	Karinom	Sözlü
17	Mendil Serdim Urgana	Sözlü
18	Oduncular Dağdan Odun İndirir	Sözlü
19	Ortacada Evimiz	Sözlü
20	Sarı Zeybek	Sözlü
21	Şu Dirmilin Çalgısı	Sözlü
22	Toronlar	Sözlü
23	Yaylalarda Gezersin	Sözlü
24	Yeşil Olur Şu Dirmil'in Biberi	Sözlü
25	Zülüfleri Taramış	Sözlü
26	Elindedir Bağlama	Sözlü
27	Aşamdan uyumadım	Sözlü

2.3. Düz / Kırık Hava Dansına Eşlik Eden Türküler

1	Aman Karamanlı	Sözlü
2	Anne buralar nere	Sözlü
3	Bizim yaylalarımız	Sözlü
4	Çek deveci	Sözlü
5	Erik dalı gevrektir	Sözlü
6	Penceresi dilmeden (Kezban yenge)	Sözlü
7	Potin bağım çözüldü	Sözlü
8	Tahtalıkta galbır var	Sözlü

2.4. Kabardıç (Gabardıç) Dansına Eşlik Eden Türküler

1	Kabardıç (Gabardıç)	Sözlü

2.5. Burdur Halk Danslarında icra edilen zeybekler

1	Alyazma zeybeği (9/2)	Sözsüz
2	Avşar zeybeği (9/4)	Sözsüz
3	Serenler zeybeği (9/8)	Sözsüz
4	Guluman zeybeği (9/4)	Sözsüz
5	İğnem Düştü Yerlere zeybeği (9/8)	Sözlü
6	Top Şeker zeybeği (9/8)	Sözlü

Burdur Halk Danslarında icra edilen zeybeklerden; Alyazma zeybeği (9/2), Avşar zeybeği (9/4), Serenler zeybeği (9/8), Guluman zeybeği (9/4), dans icra edildiği esnada sözsüzdür.

Sonuç

Bu çalışmada Burdur Yöresine ait, "teke zortlatması, kıvrak zeybek (teke zeybeği), düz / kırık hava, kabardıç, alyazma zeybeği, avşar zeybeği, serenler zeybeği, guluman zeybeği, iğnem düştü yerlere zeybeği, top şeker zeybeği" danslarının icrası esnasında eşlik edilen melodilerin söz unsurları incelenmiş şu sonuçlar elde edilmiştir. Trt repertuarına kayıtlı veya olmayan eserler incelendiğinde; "Teke zortlatması" dansına eşlik eden 31 türkü, "Kıvrak zeybek (Teke zeybeği)" dansına eşlik eden 27 türkü, "Düz / Kırık Hava" dansına eşlik eden 8 türkü, Kabardıç (Gabardıç) türküsü, incelenen zeybek danslarına eşlik eden türkülerden ise "İğnem Düştü Yerlere zeybeği" ve "Top Şeker zeybeğinin" tümün sözlü olduğu, ancak bu zeybeklerin dışında "Alyazma zeybeği", "Avşar zeybeği", "Serenler zeybeği", "Guluman zeybeğinin" ise dans esnasında herhangi bir söz unsurunun bulunmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda Burdur halk dansları icrasında eşlik edilen 73 türkünün; 69 tanesi sözlü, 4 tanesinin sözsüz olarak icra edildiği belirlenmiştir.

Burdur halk danslarında kullanılan türkülerin söz unsurları değerlendirildiği zaman; dansların icrası esnasında çoğunlukla sözlü eserlerin yaygın olarak kullanıldığını, sözsüz icra edilen zeybek danslarının (Alyazma zeybeği, Avşar zeybeği, Serenler zeybeği, Guluman zeybeği) ise; sadece dans icra edildiği esnada sözsüz olduğu gözlemlenmiştir.

Kaynakça

Çağırgan, G. (2015). "Teke Yöresi Halk Oyunları ve Müziği; Burdur Örneği", Musiki Dergisi.

Çine, H. (2003). "Burdur'dan Damlalar". Burdur: Burdur Valiliği Kültür Yayınları.

Ezgü, T. (1997). "Burdur Forkloru". Ankara: Neyir Matbaası.

Mıhladız, N. (2015). Burdur Yöresi Halk Oyunlarının İncelenmesi. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi.

Uludağ, E. (2009). Teke Yöresi Müzik Kültüründe İki Telli Kozağaç Curası. İstanbul: Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Musikisi Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi. YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi.

Yıldız, Y. (2017). Teke Yöresi Halk Çalgılarından "Sipsi"nin Yapısal ve İcra Özelliklerinin İncelenmesi. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Müzik Eğitimi Tezli Yüksek Lisans Programı Tezi. YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi.

https://burdur.ktb.gov.tr /, 20/12/2021.

Ali Şir Nevayi'nin Gara'ibüs-Sıgar'ında Biçimce Olumlu Anlamca Olumsuz Yapılar Üzerine Bir Değerlendirme[*]

Burcu SARIKAYA[**]

Özet

Dil bilgisel bir terim olarak olumsuzluk; olumlu üzerinden anlam bulan, karşıtlık, çelişki, reddetme, gerçek olmayan ve var olmayan ile bir tutulmuştur. Olumsuzluk kavramı genel olarak dilbilgisi kitaplarında söz dizimi (sentaks) bölümünde ele alınmaktadır. Ancak dildeki birimler birbiriyle sıkı bir bağ içindedir. Böyle bir bağlantı söz konusu olduğunda her bir birimin anlam açısından değişik değerleri vardır. Dil genellikle birden çok ögeyle ve bu ögeler arasındaki ilişkilerden yararlanarak işlevini yerine getiren bir dizge olduğuna göre dildeki birimleri anlam yönünden tek tek ele alarak değerlendirmek doğru olmaz. Bunlar ancak diğer birimlerle olan ilişkisiyle birlikte değerlendirilmelidir. Bir dil bilgisel kategori olan olumsuzluk, biçim bilimi, biçim söz dizimi ve söz dizimi boyutunun yanında anlam bilimi boyutuna da sahiptir. Bir cümlede olumsuzluk kavramı hem yapı hem de anlam boyutuyla değerlendirilebilir. Bu nedenle olumsuz cümleler başlığı altında değerlendirdiğimiz her cümle anlamca olumsuz olmayabilir. Yani yapıca olumsuzluk işaretleyicisine sahip bir cümle anlamca olumlu olabilir. Bunun yanında yapıca olumlu olan bir cümle anlamca olumsuz olabilir. Çünkü olumsuzluk işaretleyicisi olmadan cümlede bazen soru eki -mı ve soru sözcükleriyle bazen bağlaçlarla bazen de olumsuzluk ifade eden bir veya birkaç kelimeyle olumsuzluk anlamı sağlanır. Bu çalışmanın amacı, Çağatay sahasının önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali Şir Nevayi'nin "Gara'ibüs-Sıgar" adlı eserinden yola çıkarak yapıca olumlu anlamca olumsuz cümle yapılarını gözden geçirmek ve olumsuzluk kavramına dikkat çekmektir. Buradan hareketle çalışmada, Ali Şir Nevayi'nin Türkçe divanlarından Gara'ibüs-Sıgar'da bir işaretleyiciye sahip olmayan ancak olumsuz bir anlam ifade eden yapılar/ cümleler incelenecektir. Standart olumsuzluk işaretleyicisi olarak kabul edilen -mA eki, yok ve değil kelimeleri olmadan yapıca olumlu anlamca olumsuzluğun nasıl sağlandığı, hangi yollarla alıcıda olumsuzluk anlamı yaratıldığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Olumsuzluk, Ali Şir Nevayi, yapı, anlam, biçim bilim.

Giriş

Olumlu sözcüğü Türkçe Sözlük'te *"Gözetilen amaca veya beklenilene uygun, yararlı, müspet, pozitif"; "yapıcı"; "onaylayan, kabul eden, lehte olan"; "olgulara, deneylere dayalı olarak bazı nitelikleri belli olan, müspet, pozitif"; "davranışları beğenilen, yapıcı düşünceleri olan, yararlı" ve "dil bilgisinde, olumsuzluk, anlatmayan (kelime, cümle)"* biçiminde tanımlanmaktadır. Olumsuz sözcüğü ise *"Yapıcı ve yararlı olmayan, hiçbir sonuca ulaşmayan, gözetilen amaca veya beklenilene uygun olmayan, menfi, negatif"; "onaylamayan, kabul etmeyen, aleyhte olan"; "davranışları beğenilmeyen, yıkıcı düşünceleri olan, zararlı, menfi"; "olumsuzluk anlatan (kelime, cümle), menfi"; "bir şeyi inkâr eden, inkâr veya ret özelliği taşıyan"* şeklinde açıklanmıştır (TS, 2011). Zeynep Korkmaz Gramer Terimleri Sözlüğü'nde olumluluk kavramını, *"Doğrudan doğruya fiilin karşıladığı hareketi gösteren, fiil kök veya gövdesinin -mA- olumsuzluk tabanı eki almamış haldeki dilbilgisi kategorisi: oku-, yaz-, gül-, gel-, çalış- vb. karşıtı olumsuzluk"* (Korkmaz, 1992: 113) şeklinde tanımlar. Olumsuzluk kavramını ise "*Cümlede yüklemin bildirdiği oluş ve kılışın olumsuz olarak gerçekleştiğini gösteren dilbilgisi kategorisi"* (Korkmaz, 1992: 114) şeklinde açıklar. Türkçede fiile olumsuzluk kavramı –mA ekiyle, isim cümlelerinde değil kelimesinin eklenmesiyle verilir. Berke Vardar Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde olumluluk kavramını, *"Olumsuzluğa karşıt olarak tümcenin yükleminin anlattığı oluşu doğru, olanaklı, olası, zorunlu olarak gösteren ulam"* şeklinde açıklar (Vardar, 1980: 114). Olumsuzluk, tümcenin içerdiği yüklemin anlattığı oluşu yadsıma yoluyla gerçekleştiren ulam. Türkçede eyleme olumsuzluk kavramı, -

[*] Bu çalışma hazırlanma aşamasında olan "Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Olumsuzluk, Yokluk ve Soru, Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, adlı tezden üretilmiştir.

[**] Doktora Öğrencisi, Burcu SARIKAYA, Pamukkale Üniversitesi, burcu.srky.46@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0468-7877

me (-ma) ekiyle katılır (Vardar, 1980: 114).

Gerçek olmayan, yok olan ya da olumsuz olan herhangi bir nesne, varlık ya da kavram ancak gerçek olan ile var olan ile mümkündür. Bu çerçevede olumsuzluk ya da yokluk ifadeleri, var olan / gerçekliği olan olumlu ifadelerden ya da varlık ifade eden durum ve ifadelerden doğmuştur (Ağca, 2010: 1). Nesne, kavram ve olaylar arasında varlık-yokluk, olma- olmama, istenen-istenmeyen gibi çeşitli karşıtlıklar mevcuttur. Her toplumun varlıkları ve olayları algılama biçiminden kaynaklanan kısmen farklı genel/özel tasarımlar bulunmakla birlikte, karşıtlığın birinci grubu (var olan, istenen, gerçekleşen) genel olarak varlık/olumlu; ikinci grup (var olmayan, istenmeyen, gerçekleşmeyen) ise olumsuzluk olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda olumsuz ifadeler olumlu ifadeler hakkındadır, olumlu ifadeler ise doğrudan dünya ile ilgilidir diyebiliriz.

Bu açıklamalara göre dil bilgisi terimi olarak olumluluk- olumsuzluk sadece yüzeysel yapıdan hareketle tespit edilen var- yok, olma- olmama, kılma- kılmama, onaylama- reddetme vb. karşıtlıklardan oluşmaktadır. Bu karşıtlıklara göre her fiil ve her cümle olumlu ya da olumsuz olmak zorunda ve bu değerlendirme fiilin veya cümlenin bir olumsuzluk ögesi içerip içermediğine göre yapılmaktadır.

Bu durumda da her ikisi de doğru olan "İki kere iki dört eder" ile "İki kere iki beş etmez" cümlelerinden birincisi olumlu; ikincisi ise olumsuz sayılmakta, mantık bakımından yanlış olan "iki kere iki beş eder" cümlesi ise olumlu olarak değerlendirilmekte; yanlış, olumlu; doğru ise olumsuz olabilmektedir (Börekçi, 2003: 48). Basit önerme mantığında olumsuzluk, bir önermenin doğruluk değerini tersine çeviren bir yöneticidir. Bu nedenle, p doğru olduğunda, p değil yanlıştır ve bunun tersi de geçerlidir. Olumsuzluğun temel anlamı bu şekilde açıklanabilirken olumsuzluk, anlam ve yapının birçok yönü ile karmaşık etkileşimi gösterir. Olumsuzluğa diller arası bir perspektiften baktığımızda, olumlu bir cümleye olumsuz bir işaret eklemekten çok daha fazlası olduğunu hemen görürüz. Doğal dilde olumsuzluk, tipologlar tarafından tüm yönleri ile incelenmemiş, karmaşık ve çok yönlü bir olgudur (Miestamo, 2007: 552).

Olumsuzluk; mantık, felsefe, dil bilimi, psikoloji gibi bilim dallarına konu olmuş bir kavramdır. Olumsuzluk dilbilim içerisinde de farklı boyutlara sahiptir. Biçimbilim, anlambilim ve sözdizimi gibi alanları ilgilendiren olumsuzluk, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde incelenmiştir. Söz konusu alanlardaki çalışmalardan hareketle olumsuzluk; olumlu üzerinden anlam bulan, karşıtlık, çelişki, reddetme ve var olmayan ile bir tutulmuştur.

Dildeki birimler birbiriyle sıkı bir bağ içindedir. Böyle bir bağlantı söz konusu olduğunda her bir birimin anlam açısından değişik değerleri vardır. Dil genellikle birden çok ögeyle ve bu ögeler arasındaki ilişkilerden yararlanarak işlevini yerine getiren bir dizge olduğuna göre dildeki birimleri anlam yönünden tek tek ele alarak değerlendirmek doğru olmaz. Bunlar ancak diğer birimlerle olan ilişkisiyle birlikte değerlendirilmelidir (Aksan, 1982: 3). Genel olarak dilbilgisi kitaplarında olumsuzluk söz dizimi (sentaks) bölümünde ele alınmaktadır. Bir dil bilgisel kategori olarak değerlendirilen olumsuzluk, biçim bilimi, biçim söz dizimi ve söz dizimi boyutunun yanında anlam bilimi boyutuna da sahiptir.

Yapıca olumsuz görünen cümleler olumlu anlama sahip olduğu gibi yapıca olumlu görünen cümlelerde de anlamca olumsuzluk olabilir. Başka bir deyişle yapıca olumsuz görünen cümlelerde olduğu gibi yapısında herhangi bir olumsuzluk eki ya da olumsuzluk işlevi taşıyan herhangi bir sözcük bulundurmayan cümleler de olumsuz anlam taşıyabilir. Gittiğinden beri ne aradı ne sordu. (Gittiğinden beri aramadı, sormadı.)" örneğindeki gibi ne…ne… bağlacıyla kurulan cümlelerin yükleminde olumsuzluk eki bulunmadığı hâlde cümle anlamca olumsuz olur (İlhan; Kabadayı, 2017: 29).

Bir fiil ya da ismin olumsuz görünüme sahip olabilmesi için çeşitli olumsuzluk işaretleyicileri alması ya da cümlede zarf, bağlaç gibi farklı türden kipliklerin kullanılması gerekmektedir. Cümlede bir fiil ya da ismin herhangi bir işaretleyici alması ya da zarf, bağlaç gibi farklı türden kipliklerin olmaması

durumunda bahsi geçen cümlenin olumsuz anlam taşımadığı anlamına gelmemektedir. Olumsuzluk işaretleyicilerinin bulunmadığı bir cümle aynı zamanda olumsuzluk da bildirebilmektedir. Soru eki -mI ile kurulan kimi cümlelerin cevabının net ve tek olan karşılıkları olduğu görülmektedir: Kapıyı vurmadan içeri girilir mi? Aslında bu yapıdaki bir cümlede kimi zaman gizli de olsa hiç zarfının saklı olduğu söylenebilir: Kalem, silgi olmadan (hiç) sınava girilir mi? İlk cümlede yer alan olumsuzluk (olmadan) söz konusu cümlenin anlamını olumsuzlamaktadır (Hirik, 2014: 363). Bu, olumsuzluğun söylemsel/bağlamsal yolla da ifade edilebildiği esasına dayanmaktadır.

Türkçede olumsuzluk kavramı taşıyan eklerden biri olan –mI soru eki hem isimlerden hem de fiillerden sonra kullanılır. Soru eki gibi soru sözcükleri de cümleye olumsuz anlam kazandırabilir. Sen sevmekten ne anlarsın. (Sen sevmekten anlamazsın.)" bu örnekte olduğu gibi yapıca olumlu olan cümle olumsuz anlam taşır.

Korkmaz, soru şeklini "İsimlerde ve fiillerde soru kavramı veren şekil. İsimleri ve fiil kiplerini soru şekline sokmak için Türkçede -mI /-mU soru eki kullanılır" şeklinde açıklar (Korkmaz, 1992: 138). -mI /-mU eki, soru eki olarak adlandırılsa da bu ekin dilde üstlendiği tek işlev cümleye soru anlamı kazandırmak değildir. Ekin soru anlamı dışında cümlede pekiştirme anlamı kazandırabileceği gibi inanmama, şaşırma, onaylatma ve belirgin bir şekilde de olumsuzluk anlamı kazandırır. Ancak bu durum sadece -mI / -mU soru ekiyle ilgili olmamakla beraber, soru zamirleriyle de sağlandığında soru anlamının bağlamsal olarak olumsuzluk anlamı üstlendiği görülmektedir. Ne, neden, nasıl, kim vb. sorularla olumsuzluk anlamı sağlanır. Bir cümle, olumsuzluk işaretleyicisi olmadan da olumsuz olabilir. Bazı sözcükler, özellikle de dilde ters anlamlılığa sahip diğer sözlük birimler gibi olumsuz anlam çağrışımına sahiptir. Olumlu sözlük birimsel anlama sahip sözlük birimleri bir tarafa bırakırsak söz konusu olumsuz anlama sahip sözlük birimler, bu yönleriyle dilsel üretimlerde sürece dayalı olumsuzlama görünümüyle karşımıza çıkabilmektedirler. "bık-, cay-, san-, usan- vb." fiiller, sözünü ettiğimiz olumsuzlama görünümleriyle söylem düzleminde karşımıza çıkarlar (Özkan, 2006: 276).
Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler; aldıkları eklere, sözcüklerin cümle içerisindeki dizilişlerine ve kelimelerin anlamına göre biçim bilimsel düzeyde, söz dizimsel düzeyde ve anlam bilimsel düzeyde incelenebilir. Çalışmada, Ali Şir Nevayi'nin "Gara'ibüs-Sıgar" adlı eserinden yola çıkarak yapıca olumlu anlamca olumsuz cümle yapıları gözden geçirilerek olumsuzluk kavramına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, transkriptli yayınlardan Günay Kut'un, "Ali Şir Nevayi, Gara'ibüs-Sıgar, İnceleme- Karşılaştırmalı Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003" adlı eserinden faydalanılmıştır. İnceleme kısmında "GS" kısaltmasıyla beyitler verilmiştir. Beyitlerin yazımında faydalanılan eserin transkriptine bağlı kalınmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle çalışmada, Ali Şir Nevayi'nin Türkçe divanlarından Gara'ibüs-Sıgar'da bir işaretleyiciye sahip olmayan ancak olumsuz bir anlam ifade eden yapılar/ cümleler şöyle ifade edilebilir:

1. Biçim Bilimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

Biçim bilimsel olumsuzluk fiilin çekimsel bir kategorisidir. Bükümlü (çekimli) dillerde biçim bilimsel olumsuzluk ön – eklerle yapılan olumsuzluk, son – eklerle yapılan olumsuzluk, vezne /ölçüye bağlı olumsuzluk ve indirgeyici olumsuzluk şeklinde gerçekleştirilir (Dahl, 1979: 81). Cümlede bağlaçlarla, edatlarla ya da temel işlevi olumsuzluk ve yokluk olmayan eklerle türemiş sözcüklerle kimi zaman yapıca olumsuzluk sağlanırken kimi zaman da sadece anlamca olumsuzluk sağlanabilmektedir. Olumsuzluk işaretleyicilerinin bulunmadığı bir cümle aynı zamanda soru unsuru -mI ile de olumsuzluk bildirebilmektedir. Bu, olumsuzluğun söylemsel/bağlamsal yolla da ifade edilebildiği esasına dayanmaktadır.

Ali Şir Nevayi'nin Türkçe divanlarından Gara'ibüs-Sıgar'da bizim tespit ettiğimiz biçim bilimsel düzeyde -mI soru kalıbıyla yapıca olumlu olup anlamca olumsuz olan yapılar şunlardır:

(GS: 39/9) İl dise Nevāyį'ni kim cevr ile terk itti
'Işḳınŋı saŋa bu söz bāver mü ikin āyā
"Ey sevgili! Halk, Nevâyî'yi sıkıntı içinde bıraktı dese bu söz aşkını ispat için delil midir (delil değildir).

(GS: 41/2) Ol ḳuyaş hecrinde ḳorḳar min felekni örtegey
Her şirārį kim bolur mu bu otluġ efġāndın cüdā
"O güneşin ayrıldığında dünyayı yakacağım diye korkarım. Her bir ateş kıvılcımları bu ateşli figandan uzak olur mu (olmaz)."
(GS: 41/3) Dime hicrānımda çikmey sin fiġān u nāle köp
Cism eyler mü fiġān bolġan nefes cāndın cüdā
"Ayrılığımda çok feryat ve inleme çekmiyorsun deme. Nefes candan uzak olunca beden figan eyler mi (eylemez)."
(GS: 68/3) Başımda tįġı yarasın niçe diben sormaŋ
Kişi bolur mu başınıŋ tügin şümāre ḳılıp
"Başımdaki kılıç yarasını nasıl diye sormayın. Başının tüyünü hesap eden kişi olur mu (olmaz).
(GS: 84/5) Yolıda yüz miŋ kühen pįr olsa ḳılmas iltifat
Kimse körgen mü ikin bu nev 'bį-pervā yigit
"Yolunda yüz bin yaşlı pir olsa iltifat etmez. Acaba kimse görmüş mü (kimse görmemiş) böyle korkusuz yiğit."

2. Söz Dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

Söz dizimine olumsuzluk anlamı katan bağlaç, edat gibi görevli kelimelerin temel işlevi yapıca olumlu olan cümleye anlamca olumsuzluk katmaktır. Soru kelimeleriyle (hangi, kim, nasıl, niçin, nereden vs.) yapılan; bunun haricinde herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisinin bulunmadığı cümlelerin de olumsuz anlam taşıdıkları ve bildirimin kesinliği yansıttığı görülmektedir. Sorulan soruya cümlede geçen yüklemin olumsuz şekliyle karşılık verilmektedir. Ali Şir Nevayi'nin Türkçe divanlarından Gara'ibüs-Sıgar'da söz dizimsel düzeyde yapıca olumlu anlamca olumsuz yapılar; "Edatlarla Yapılan Söz dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Yapılar" ve "Soru Sözcükleriyle Yapılan Söz dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler" şeklinde iki kısımda incelenmiştir. Soru sözcükleriyle yapılan söz dizimsel düzeyde yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler kendi içerisinde soru zarfıyla kurulanlar ve soru zamiri ile kurulanlar olarak ayrılmış, bu yapılar koyu renkle belirtilmiştir. Söz dizimsel düzeyde yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler şunlardır:

2.1. Edatlarla Yapılan Söz dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Yapılar

(GS: 11/5) Ni kebūter yite alur ol ḳuyaşḳa ni nesįm

Ay köŋül ĥāliŋni i'lām eyle efġāndın aŋa

"Ey gönül halini (o güzele) efgan bildir. Çünkü ne güvercin ne de rüzgâr o güneşe ulaşabilmiştir."

(GS: 50/3) Mihr terkin ḳılıban pest felek raĥşıdın ötti

Allāh Allāh bu ni rākib dur ü veh veh bu ni merkeb

"Güneş (sevgili), felek atının terkisini alçaltarak ondan indi Allah Allah bu nasıl süvaridir ve vah vah bu nasıl merkeptir."

(GS: 55/4) Közleriŋ birle lebiŋ mundaḳ ki urdı dįn yolın

Ni belālardın Bilāl ötkey ni śahbādın Śuheyb

"Gözlerin ile dudağın bu şekilde din yolunu vurdu. Ne belalardan Bilal geçecek ne şaraptan Suheyb."

Olumlu bir ifadeden sonra gelen ne…ne bağlacı cümleye olumsuz bir anlam kazandırır.

2.2. Soru Sözcükleriyle Yapılan Söz dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

2.2.1. Soru Zarfiyla Kurulanlar

(GS: 20/7) Öy ki ednā tiprenür sākinge ħāṭır-cem 'imes

Ni 'aceb ger emn yoḳ tur günbed-i gerdān ara

"Ev öyle hafiften sallanır ki içinde oturanlara o kadehin hatrını bile tanımaz. Dönen bir kubbenin içerisinde emniyet olmamasına neden şaşılsın (şaşılmaz)."

(GS: 6/3) Emriŋdin ayru tilge tekellüm çü yoḳ ni 'ayb

Ger ĥamd ite almasa bu bį-zebān saŋa

"Senin emretteğinden başka dilin söyleyeceği bir şey olmasa bu neden ayıp olsun (ayıp olmaz). Eğer bu dil sana hamd etmezse dilsizdir."

(GS: 34/7) Özlükümnüŋ ḳaydıdın bir mey bile ḳıldıŋ ħalāś

Veh nidey ay muġ saŋa büt birle zünnārım fidā

"Ey ateşe tapan, benliğimin endişesini bir içki ile kurtardın. Yazık ki sana put ile kuşağımı nasıl feda edeyim (edemem)."

(GS: 36/5) Ger köŋül ol zülfdin körse cefā veh ni 'aceb

Çün körer uşbu siyeh-rūz-ı perįşāndın cefā

"Eğer gönül sevgilinin zülfünden cefa görürse neden şaşılsın (şaşılmaz). Çünkü işte bu bahtı karadan cefa görür."

(GS: 38/6) Devrān saŋa žulm itse ḳadeĥler tola mey iç

Ḳan yutsaŋ ayaġlar tola devrāṅġa ni pervā

"Devran sana zulm etse kadehleri doldurarak iç. Kadehleri doldurarak kan yutsan devrandan nasıl çekineceksin."

(GS: 41/1) Ni nevāsāz eylegey bülbül gülistāndın cüdā

Eylemes ŧūŧį tekellüm şekkeristāndın cüdā

"Papağan şeker kamışı tarlasından kelamını uzak eylemediği gibi bülbül gül bahçesinden nağmesini nasıl uzak eyleyecek (eyleyemez)."

(GS: 44/7) Saçıŋ ḳullābıdın zaĥm oldı köŋlüm ni 'aceb ölsem

Ta'accüb ḳılsa bolmas ger kişi ölse yılan tişlep

"Gönlüm saçının çengelinden yaralandı, ölsem buna neden şaşılsın (şaşılmaz). Eğer kişi yılanı ısırıp ölse buna hayret etse olmaz."

(GS: 46/7) Ger Nevāyį'niŋ köyük baġrıda ḳan dur ni 'aceb

Ħām-sūz olur yalın üzre tüşüp köygen kebāb

"Eğer Nevâyî'nin yanan bağrındaki kan ise buna neden şaşılsın (şaşılmaz). Alev üzerine kan damlayan kebap henüz tam pişmemiştir."

(GS: 49/3) Vaśl ni yaŋlıġ müyesser bolġusı dur çün irür

Dil-berim nāzük- mizāc u min be-ġāyet bį-edeb

“Sevgilim nazik mizaçlıdır ve ben son derece edepsiz olduğum için kavuşmak nasıl kolay olacaktır (olamaz).”

(GS: 49/5) La‘liŋ alsa çāklik bįmār köŋlümni ni taŋ

Ay melāĥat naħli çünkim ħastesiz bolmas rutab

“Ey güzellik, dudağın hastalıklı gönlümü yırtıp alsa buna neden şaşılsın (şaşılmaz). Hurma ağacında taze hurma hastalıksız olmaz.”

(GS: 53/6) Niçe ol ay mihridin şeydā köŋülni avutay

Tilbege yalġan ĥikāyet birle birgen dik firįb

“Aşığın deli gönlünü o ay gibi güzelin sevgisinden nasıl avutacak (avutamaz). Deliyi yalan hikayelerle aldatma.”

(GS: 54/1) ‘Işķdın yansa tenim sorma sebeb

Köyse ħāşāk yalındın ni ‘aceb

“Tenim aşkından yansa sebebini sorma. Çöp alevden yansa buna neden şaşılsın (şaşılmaz).”

(GS: 48/7) Çü sāķį itti ķadeĥ ķözgüside cilve-i ĥüsn

Ni ‘ayb ‘āşıķ-ı mey-ħˇāre köŋli bolsa yebāb

“Mademki saki (sevgili) kadehin yansımasında güzellik cilvesini gösterdi. [O halde] içki içen aşıkların gönlü harap olsa neden ayıp olsun (ayıp olmaz).”

(GS: 55/1) Aġzınıŋ sırrı maŋa ma ‘lūm eger irmes ni ‘ayb

Hįç kimge źerreį çün birmemiş Ĥaķ ‘ilm-i ġayb

“Ağzının sırrı bana malum değilse bu neden ayıp olsun (olmaz). Allah, bilinmeyenin ilmini hiç kimseye bir zerre vermemiş gibidir.”

(GS: 56/4) ‘Işķı dur cān perdeside rūşen ittim dostlar

Niçe köygey min ĥarįr içinde otnı yaşurup

“Dostlar, can perdesinde aydınlattığım onun aşkıdır. Hararet içinde ateşini gizleyip nasıl yakacağım (yakamam).”

(GS: 60/8) Ay Nevāyį tüşte ger körmek anı mümkin ise

Barça ger ħod soŋġı uyķu dur niter sin uyġanıp

“Ey Nevayi, eğer onu düşte görmek mümkünse bu bizzat son uykudur uyanıp ne yaparsın?” (yapacak yok anlamı var)

(GS: 546/6) Bir gice sorġıl mini andın burun kim sorġa sin

Ķanı ol bį-dil ki eyler irdi efġān her gice

“Bir gece ondan evvel beni sor. O aşık her gece hani figan eylerdi (eyleyemezdi).”

(GS: 631/1) Ķanı viśāliŋe bir min dik ārzū-mendį

Viśāl ümįdi bile miĥnetiŋġa ħorsendį

“Kavuşma ümidiyle sıkıntıya kanaat eden biri hani kavuşmaya istekli gibiydi (istekli değildi).”

2.2.2. Soru Zamiriyle Kurulanlar

(30/5) Sāḳiyā nitkey mini ol nev 'ḳılsaŋ mest kim

'Aḳl u hūşumdın nişān bel kim eger hem bolmasa

"Akıl ve sağduyudan bir iz olup olmadığı belli değilken saki beni bu kadar sarhoş etsen ne olacak."

(GS: 30/6) Kim tüzey mestāne Şāh-ı Ġāzį evśāfıda śavt

Bu köŋül ger bolsa öz ĥālide ger hem bolmasa

"Bu gönül ister kendi halinde olsun ister olmasın, benden başka kim Hüseyin Baykara'yı layıkıyla anlatacak (kimse anlatamaz)."

(GS: 37/5) Çü eyler cilve-i ĥüsn ol perį 'uşşāḳ ara nitkey

Yüzin yaşurmasa bolġan zamān min tilbe hem peydā

"O peri gibi güzel, aşıklar arasında güzellik edası yapsa ne olacak, yüzünü gizlemese de benim deliliğim ortaya çıkacak."

(GS: 60/6) Māldın ömrüŋġa āsāyiş eger yitmes ni sūd
Nūĥ 'ömrin ĥāśıl itseŋ genc-i Ḳārūn ḳazġanıp
"Eğer Karun hazinesini kazanıp Nuh'un ömrünü ortaya çıkarsan maldan ömrüne huzur erişmez ne fayda (faydasız)."

3. Sözlüksel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

Sözlük birimsel düzeyde olumsuz anlama sahip kelimeler, biçim birimsel ve söz dizimsel düzeyde olumsuzluk taşıyan ifadelerden eylemin gerçekleşmemesi ya da başka bir eyleme denk gelmesi boyutunda değil, istenmeyen, korkulan, sevilmeyen, beğenilmeyen bir durumun ortaya çıkmasını göstermesi bakımından ayrışmaktadır.

Börekçi'nin "Duyuşsal Ulam (Thymique Catégorie, Thymic Category)" olarak belirttiği olumluluk olumsuzluk kategorisi ise bu kavramların anlam yönü ile ilgilidir (Börekçi, 2001: 45). Araştırmacıların çalışmalarında da görüldüğü üzere olumluluk ve olumsuzluk bir dil bilgisi kategorisi olmasıyla beraber duygulara, sezgilere hitap eden bir duyuşsal (thymiqué) boyuta da sahiptir. Sözlüksel düzeyde olumsuz cümlelerle ifade edilmek istenen durum, olumsuz anlama sahip sözcüklerin cümlenin tamamını etkileyip etkilememesidir. Sözlük düzeyinde olumsuz anlama sahip bir kelimenin anlamının tüm cümleyi etkilemesi beklenir. Olumsuz anlama sahip olan bu kelime, cümle içerisinde herhangi bir öğe olabilir. Sözlük düzeyindeki olumsuzluğu tespit ederken metnin tamamını anlamaya ve olumsuzluk kavramı da göz önünde bulundurularak olumsuzluk ifade ettiği düşünülen kelimenin metnin içinde de bu anlamı koruyup korumadığına dikkat edilmiştir. Koyu renkle belirttiğimiz sözlüksel düzeyde yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler şunlardır:

(GS: 12/1) Veh ki 'ışḳıŋ žāhir itsem vehm irür ölmek maŋa

Ger nihān tutsam dağı cān ħavfı dur bį-şek maŋa

"Yazık ki senin aşkını göstersem ölmek bana korku verir. Gizli tutarsam da şüphesiz bana can korkusudur."

Bu beyit, yapıca herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisine sahip değildir. Ancak olumsuz anlama sahip olan *"ölmek*" sözcüğünün anlamının tüm cümleyi etkilediği, cümle içerisindeki kullanımına bakılarak olumsuz bir anlam içerdiği söylenebilir.

(GS: 15/5) Eyle rüsvā min ki kūy u kūçede ḥālim körüp

Ba ‘żı il giryān u ba ‘żı ħalḳ ḫandān dur maŋa

“Beni öyle rüsva eyle ki, köyde ve dar sokaklarda beni gören halkın bir kısmı gülsün, bir kısmı ağlasın.”

(GS: 8/6) Felek vādįleri ḳat ‘ıġa ‘azmıŋ çün sürüp merkeb

Ħıred peykige hem evvel ḳademde renc olup peydā

“Dünya vadilerine ilerlemek merkep sürmek gibidir. Akıl habercisine önce kademde eziyet ortaya çıkar.”

(GS: 14/1) Ol melāĥat genci hecride bozuġ mesken maŋa

Eyle dur kim cāndın ayrı yüz yaralıġ ten maŋa

“Candan ayrılmış yüz yaralı ten gibi o güzellik hazinesinin ayrılığı benim için bozulmuş bir meskendir.”

(GS: 15/1) Şehr bir ay furḳatıdın beytü'l-aḥzān dur maŋa

Bir gül-i ra ‘nā ġamıdın bāġ zindān dur maŋa

“Bir güzelin ayrılığından şehir hüzün ve keder evidir bana. Bir güzel gülün derdinden bağ zindandır bana.”

(GS: 36/7) Kiçeler ol ay cefāsıdın ki efġān tartaram

Ol ħod artuġraḳ çiker her tün bu efġāndın cefā

“Geceleri o güzelin cefasından ızdırap çekerim. O her gece bu figandan daha fazla cefa çeker.”

(GS: 63/5) Ni bolġay tįre bolmay rüzgārım kim açıp gįsū

Ḳara şāmımnı mühlik eylediŋ śubĥumnı şām eylep

“Ömrüm karanlık olmadan ne olacak, saçlarını açıp sabahımı kararttığın gibi kara akşamımı helak eyledin.”

Sonuç

Bildiride, Ali Şir Nevayi’nin “Garaibü’s-Sıgar” adlı eserinde biçimce olumlu anlamca olumsuz yapılar biçim bilimsel, söz dizimsel ve sözlüksel düzeyde incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda -mı soru eki, soru sözcükleri, edatlar ve kelimelerin yapıca olumlu olan bir cümleyi anlamca nasıl olumsuz etkilediği biçim bilimsel, söz dizimsel ve sözlük bilimsel düzeyde ifade edilmeye çalışılmıştır.

Biçim bilimsel düzeyde soru unsuru -mI eki ile olumsuzluk sağlanmıştır. Söz dizimsel düzeyde ni…ni edatları; ni ‘aceb, nidey, ni perva, ni cüdā eylegey, ni yaŋlıġ, ni taŋ, niçe, ni ‘ayb, ḳanı soru zarfları; nitkey, kim tüzey, ni sūd soru zamirleri ile olumsuzluk sağlanmıştır. Ardından sözcüksel düzeyde değerlendirildiğinde ölmek, rüsvā eylemek, renc, hecr, bozug mesken, yaralıg ten, furkat, beytü’l-ahzan, cefa, afgan, kara şām, mühlik eyle- sözcükleri yapıca olumlu olan cümleyi anlamca olumsuz hale getirmiştir. Bu durumda dilin bir bütün olduğu, dil birimlerinin birbirleri aracılığıyla varlık gösterdiğini göz önünde bulundurabiliriz.

Kaynakça

Ağca, F. (2010). Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri. (1. Baskı). TKAE.

Aksan, D. (1982). Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim. (5. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Börekçi, M. (2003). Türkçe Öğretimi Bakımından Dil Bilgisi Terimi ve Kavram Olarak Olumluluk-Olumsuzluk. TDAY-B 2001. C: 1–2, S: 44: 45–61.

Dahl, Ö. (1979). Typology of Sentence Negation. Linguistics 17. s. 79–106.

Demirel, Ö. (2006). Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler Hakkında Bir Değerlendirme. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Sayı 34, s. 43- 57.

Hirik, S. (2014). Kesinlik ve Olumsuzluk İlişkisine Kipsel Yaklaşım. Turkish Studies. s. 349–367.

İlhan, N.; Kabadayı, C. (2017). Türk Dilinde Olumsuzluk. (1. Baskı). Kesit Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kut, Günay. (2003). Alī Şīr Nevāyī, Ġarāibü'ś- Śıġar, İnceleme- Karşılaştırmalı Metin. (1. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Miestamo, M. (2007). Negation – An Overview of Typological Research. Language and Linguistics Compass. 1/5 p. 552–570.

Özkan, B. (2006). Türkçede Dilbilgisel Terim Olarak Olumlama ve Olumsuzlama. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt 15. Sayı 1. s.269–282.

TS: Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Vardar, B.; Güz, N.; Öztokat E.; Rifat, M.; Senemoğlu, O.; Sözer, E. (1980). Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. Sevinç Basımevi- TDK Yayınları.

Kemal Eraslan'ın Ali Şîr Nevâyî Üzerine Yaptığı Çalışmalar ve Nevâyî Üzerine Görüşleri

Burcu YILMAZ[*]

Özet

Ömrünü ilme adamış bir şahsiyet, Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî deyince akla gelen bilim insanlarından biri, Türk diline yaptığı hizmetlerle Türkolojiye büyük katkılar sunan değerli bilim insanı Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın Nevâyî üzerine yaptığı çalışmalar ve onun hakkındaki görüşleri bu bildirinin konusunu oluşturmaktadır. Kemal Eraslan, Doğu Türkçesinin XV. yüzyıl başından XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam eden ve Orta Asya Edebî Türkçesinin dönemlerinden biri olan Çağatay Türkçesi ile ilgili kapsamlı çalışmalar ortaya koymuştur. Çağatay Türkçesinin dilini yapılandırıp geliştiren, hatta Çağatay dili denildiğinde Nevâyî dili olarak anılan bir dönemle eşleşecek kadar Türk diline hizmetleri olan Ali şîr Nevâyî, Kemal Eraslan'ın 52 yıl boyunca yaptığı ilmî çalışmaların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kemal Eraslan Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-mahabbe min Şemâyimi'l-fütüvve, Metin ve Dil Özellikleri" başlıklı tezi ile 1970 yılında Doktor unvanını aldı. Akademik kariyerin ilk ve en önemli basamaklarından biri olarak görülen doktora tezinin konusunu da oluşturan Kemal Eraslan'ın Ali Şîr Nevâyî çalışmaları, yıllar içerisinde istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şöyledir: "Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", Türkiyat Mecmuası, XVI, İstanbul 1971, s. 89-110. ; "Alî-Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi", Türkiyat Mecmuası, XIX, İstanbul 1980, s. 99-164.; Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), (Haz. Kemal Eraslan), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 568, Alî-Şîr Nevâyî Külliyatı: 14, Ankara 1993.; Alî-Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin, (Haz. Kemal Eraslan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.; Alî-şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, (Haz. Kemal Eraslan) I-II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001. ; "Ali-şîr Nevâyî", Avrasyaya Yön Veren Şahsiyetler: Doğumunun 570. Yılında Ali Şir Nevai Sempozyumu, İstanbul 2012. Bu çalışmalarının yanı sıra, verdiği yüksek lisans ve doktora tezlerinin danışmanlığı vasıtası ile de Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî ile ilgili çalışmalar yapılmasına katkı sunmuştur. Türkoloji biliminde, Ali Şîr Nevâyî eserlerinin yayımlanması ile Nevâyî'nin Türk diline sunduğu katkıların incelenmesi ve tanıtılması konusunda bir hayli çalışma yapan Kemal Eraslan, 2009 yılında Uluslararası Türkçe Öğretimi Derneği (Türkçeder) tarafından Ali Şîr Nevâyî Ödülü'ne layık görülmüştür. Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kemal Eraslan ve çalışma sahası, Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Kemal Eraslan'ın Nevâyî üzerine yaptığı çalışmalar ve bu çalışmaların detayları tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde ise Eraslan'ın, Nevâyî ile ilgili çalışmalarından hareketle Nevâyî hakkındaki görüşleri ve bakış açısı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevâyî, Çağatay Türkçesi

Giriş

Ömrünü ilme adamış bir şahsiyet, Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî deyince akla gelen bilim insanlarından biri, Türk diline yaptığı hizmetlerle Türkolojiye büyük katkılar sunan değerli bilim insanı Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın Nevâyî üzerine yaptığı çalışmalar ve onun hakkındaki görüşleri bu bildirinin konusunu oluşturmaktadır. Kemal Eraslan, Doğu Türkçesinin XV. yüzyıl başından XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam eden ve Orta Asya Edebî Türkçesinin dönemlerinden biri olan Çağatay Türkçesi ile ilgili kapsamlı çalışmalar ortaya koymuştur. Çağatay Türkçesinin dilini yapılandırıp geliştiren, hatta Çağatay dili denildiğinde Nevâyî dili olarak anılan bir dönemle eşleşecek kadar Türk diline hizmetleri olan Ali Şîr Nevâyî ve eserleri, Kemal Eraslan'ın 52 yıl boyunca yaptığı ilmî çalışmaların önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

[*] Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, burcuu-yilmazz@hotmail.com. ORCID: 0000-0001-6813-8725

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kemal Eraslan ve çalışma sahası, Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Kemal Eraslan'ın Nevâyî üzerine yaptığı çalışmalar ve bu çalışmaların detayları tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde ise Eraslan'ın, Nevâyî ile ilgili çalışmalarından hareketle Nevâyî hakkındaki görüşleri ve bakış açısı irdelenmiştir.

1. Kemal Eraslan ve Çalışma Sahası ile Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî

1.1. Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî

Çağatay Türkçesi/dili tabiriyle 11. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safha kastedilmektedir. Karahanlı ve Harezm-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405-1502) teşekkül eden Çağatayca, özellikle Nevâyî'nin eserlerinde klâsik şeklini almıştır (Eckmann, 1958, s.133).

J. Eckmann'a göre, XV.- XX. yüzyıllar arasını kaplayan bu Orta Asya edebî Türkçesi, ses ve şekil bilgisi özelliklerine göre kendi içinde üç alt bölüme ayrılır:

1. Klasik öncesi dönem: XV. yüzyılın başından Nevâyî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren ve "geçiş dönemi" diye adlandırılan arkaik özelliklerin yer almış olduğu dönemdir. Başlıca temsilcileri Sekkakî, Lütfî, Ataî, Seyyid Ahmed Mirza, Yusuf Emir vb.

2. Klasik dönem: Hüseyin Baykara, Mîr Ali Şir Nevâyî, Hamidî, Şeybanî, Ubeydî, Bâbur, Muhammed Salih vb.

3. Klasik sonrası dönem (1600-1921): Bu dönem bir yandan Nevâyî dilinin özentili bir taklidi, bir yandan da Özbekçe unsurların dile girmeye başladığı bir dönem olarak nitelendiriliyor. Başlıca temsilcileri Ebulgazî Bahadır Han, Turdı, Huveydâ, Munis Horezmî vb.'dir (Korkmaz, 2004, s. 68).

Çağatay edebiyatının ve dilinin gelişmesinde en büyük rolü Ali Şir Nevâyî oynamıştır. Çağatay lehçesini bir konuşma dili olmaktan çıkararak, Orta Asya'da XV. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan klasik ve ortak bir yazı dili durumuna getirmiştir. (Korkmaz, 2004, s.74.) Fakat Nevâyî sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük simasıdır. Ali Şir Nevâyî, sadece 15. yüzyılda Orta Asya'da yaşamış bir Türk şairi değil, aynı zamanda bütün Türk dünyasında birlik-beraberlik ruhunu oluşturan, Türk insanına millî dil bilincini aşılayan ve yaptığı çalışmalarla Türkçeye ivme kazandıran önemli bir şahsiyettir. Sayıca ve değerce üstün eserler vererek Çağatay edebî dilini kuran Nevâyî, Çağatay Türkçesinin dilini yapılandırıp geliştiren, hatta Çağatay dili denildiğinde Nevâyî dili olarak anılan bir dönemle eşleşecek kadar Türk diline hizmetleri olmuş bir ilim insanıdır. Dîvân, mesnevî, tezkire, tarih gibi türlerde, mûsiki, arûz, dil gibi mevzularda otuza yakın eser vermesi ile Ali Şir Nevâyî'nin büyük bir sanatkâr olduğunu, geniş kültürünü ve zamanın ilimlerine hâkimiyetini açıkça göstermektedir (Eraslan, 1993, s. XI).

1.2. Kemal Eraslan ve Çalışma Sahası

Bugün yurt ve dünya Türkolojisinde Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı, özellikle Ahmed Yesevî ve Ali Şîr Nevâyî denilince akla gelen ilk isimlerden biri Prof. Dr. Kemal Eraslan'dır. Akademik çalışmalarına Eski Türk Dili (Kürsüsü) Anabilim Dalı'nda başlayan Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-mahabbe Min Şemâyimi'l-fütüvve, Metin ve Dil Özellikleri başlıklı tezi ile 1970 yılında "Doktor" unvanını aldı. 1971-1973 yılları arasında Alexander von Humboldt Vakfı'nın bursiyeri olarak Almanya'da bulundu; Giessen, Justus Liebig Üniversitesi, Institüt für Orientalistik'te Türkiye Türkçesi ile Çağatay Türkçesi dersleri verdi. 1975 yılında Eski Türkçede İsim-Fiiller başlıklı Doçentlik tezi ile 'Üniversite Doçenti' unvanını aldı ve 1982 yılına kadar bu görevini sürdürdü. 1981 yılında iki ay süresince Londra'da bulunup British Museum, Bodleian ve John Rylands kitaplıklarında korunan

Türkçe elyazmaları üzerinde çalıştı. 1982 yılında Ahmed-i Yesevî, Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler başlıklı Profesörlük takdim tezi ile İstanbul Üniversitesinde Profesörlük unvanını aldı. Aynı yıl, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı'na atandı; bu görevinin yanı sıra Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü görevini de yürüttü. Selçuk Üniversitesi'ndeki idarî görevleri sona erince İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı Öğretim Üyeliği'ne, daha sonra da bu anabilim dalının başkanlığına getirildi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün 1991 yılında kanunla yeniden yapılanması sonrasında devrin Rektörü Prof. Dr. Cem'i Demiroğlu tarafından Enstitü Müdürü olarak görevlendirildi. 1991-1994 tarihleri arasında, kurucu müdür olarak, Enstitü'nün yeniden yapılanmasında yüksek gayretleri oldu. Yıllardır çıkamayan Türkiyat Mecmuası'nın yayınını yeniden gerçekleştirdi. 30 Ekim 1997 tarihinde Edebiyat Fakültesi'nde yapılan bir veda töreni ile yaş haddinden emekliye ayrılan Prof. Dr. Kemal Eraslan, Türkoloji bilimine fiilen 42 yıl hizmet vermiştir (Kocasavaş, 2018, 219).

1983 yılından itibaren Türk Dil Kurumu'nun aslî üyesi olarak hizmet görmüştür. Çalışmalarıyla 1993 yılında Özbekistan'da Ali Şîr Nevâyî Devlet Mükâfatı'na aday gösterilmiş, ikincilikle ödüllendirilmiştir. Bu ödülle Türkiye'de Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü'nün Rusya Bilimler Akademisi ödülünü almasından sonra Özbekistan Bilimler Akademisi ödülünü almaya hak kazanan ikinci araştırmacı Prof. Dr. Kemal Eraslan olmuştur. 1990 yılında dünya Türkologlarının UNESCO çerçevesinde Kazakistan'ın Türkistan şehrinde gerçekleştirilen "Ahmed Yesevî Dünyası" Uluslararası Sempozyumu'nda "Uluslararası Yesevî Konseyi Başkanı" seçilmiştir. Hazırladığı eserlerden Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler esas alınarak 1990 yılında Özbekistan'da Gafur Gulam Neşriyatı'nca basılan bir kitap hazırlanmıştır. Aynı çalışma, ayrıca Türk Edebiyatı Dergisi tarafından da Şubat 1984/124'te ayın incelemesi olarak yer almıştır. Prof. Dr. Kemal Eraslan için 1998 yılında Yesevî Vakfı'nca Onur Günü tertip edilerek Vakıf'ın yayın organı Bir Dergisi 9-10, 1998 Kemal Eraslan Özel Sayısı olarak çıkmış ve kendisi için Vakıf bünyesinde bir toplantı düzenlenmiştir. 16 Aralık 2006'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce düzenlenen Edebiyatımıza Hayat Verenler toplantısı Kemal Eraslan adına düzenlenerek Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde kendilerine onur ödülü verilmiştir. 2009 yılında Uluslararası Türkçe Öğretimi Derneği (Türkçeder) tarafından Ali Şîr Nevâyî Ödülü'ne layık görülmüştür. Prof. Dr. Kemal Eraslan, 2010 yılında Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü'ne lâyık görülmüştür. 1 Kasım 2010 tarihinde, Türk Dil Kurumu'nun İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün katkılarıyla gerçekleştirdiği "Prof. Dr. Kemal Eraslan'a Saygı Günü"nde, sekseninci yaşını kutlayan Eraslan'a TDK Başkanı tarafından "TDK Onurluğu" takdim edilmiştir. 30.12.2014 tarihinde ESKADER (Edebiyat Sanat ve Kültür Araştırmaları Derneği)'in üstün hizmet ödülüne lâyık görülmüştür. 2015 yılında Hoca için Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi'nden Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı (Editör: Bülent Gül) kitabı yayınlanmıştır. 15.04.2016 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü tarafından Kemal Eraslan için saygı gecesi düzenlenmiştir. 2017 yılında 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından Türk Diline Üstün Hizmet Ödülü verilmiştir (Kocasavaş, 2018, 220).

Ömrünü Türkoloji bilimine, özelde Doğu Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Ali Şir Nevâyî çalışmalarına adayan Kemal Erslan'ı ve akademik kariyeri boyunca yaptığı işleri kısaca tanıttıktan sonra Kemal Eraslan'ın Nevâyî üzerine yaptığı çalışmaları vermek istiyoruz.

2. Kemal Eraslan'ın Nevâyî Üzerine Yaptığı Çalışmalar

Kemal Eraslan, Doğu Türkçesinin XV. yüzyıl başından XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam eden ve Orta Asya Edebî Türkçesinin üçüncü dönemi olan Çağatay Türkçesi ile ilgili kapsamlı çalışmalar ortaya koymuştur. Çağatay Türkçesinin dilini yapılandırıp geliştiren, hatta Çağatay dili denildiğinde Nevâyî dili olarak anılan bir dönemle eşleşecek kadar Türk diline hizmetleri olmuş Ali Şîr Nevâyî, Kemal

Eraslan'ın 52 yıl boyunca yaptığı ilmî çalışmaların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kemal Eraslan bir Nevâyî uzmanıdır, ömrünü Nevâyî ve Çağatay edebiyatının eserlerine adamıştır. Kemal Eraslan, "Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-mahabbe min Şemâyimi'l-fütüvve, Metin ve Dil Özellikleri" başlıklı tezi ile 1970 yılında Doktor unvanını almıştır. Akademik kariyerin ilk ve en önemli basamaklarından biri olarak görülen doktora tezinin konusunu da oluşturan Ali Şîr Nevâyî çalışmaları, yıllar içerisinde istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Kemal Eraslan'ın Ali Şir Nevâyî ile ilgili yaptığı çalışmalar şunlardır:

"Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", Türkiyat Mecmuası, XVI, İstanbul 1971, s. 89-110.

"Alî-Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi", Türkiyat Mecmuası, XIX, İstanbul 1980, s. 99-164.

Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 568, Alî-Şîr Nevâyî Külliyatı: 14, Ankara 1993.

Alî-Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Alî-şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, I-II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

"Nevâyî ve Tenkid", Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24- 25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

"Ali-şîr Nevâyî", Avrasyaya Yön Veren Şahsiyetler: Doğumunun 570. Yılında Ali Şir Nevai Sempozyumu, İstanbul 2012.

Görüldüğü üzere Kemal Eraslan'ın Ali Şir Nevâyî ve eserleri ile ilgili 2 makale, 3 kitap(1 kitap doktora tezinin revize edilerek yayımlanmış hâlidir.), 2 bildiri olmak üzere toplam 7 adet çalışması mevcuttur. Şimdi bu çalışmaların detaylarını vererek kısaca tanıtacağız.

2.1. "Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", Türkiyat Mecmuası, XVI, İstanbul 1971, s. 89-110.

Kemal Eraslan, Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi adlı çalışmasına, "Devrinin büyük bir âlim ve mutasavvıfı, Alî Şîr Nevâyî'nin de mürşidi ve yakın dostu olan Seyyid Hasan-ı Erdeşîr (h. 821-894) hakkındaki malûmatımız, daha ziyâde Nevâyî'nin eserlerine inhisar etmektedir" şeklinde bir giriş ile başlamaktadır. Ali Şir Nevai'in bu risalesi Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in hayatı, hâlleri ve fikirlerini konu alan bir risaledir. Nevâyî bu Risalede, Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in kendisine babası derecesinde yakın olduğunu, Türk ve Sart içinde ondan daha olgun ve üstün bir kişi görmediğini söylemiştir. Ayrıca Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in gençlik çağında zahirî ilimleri öğrenmiş olduğunu fakat buna rağmen tasavvuf yönünün galip bulunduğunu söylemiştir. Nevâyî, Onun bir müddet padişahın hizmetinde bulunduktan sonra tasavvuf yolunu seçip Hazret-i Mevlânâ Muhammed-i Tebâdegânîye intisap ettiğini de bu eserinde ortaya koymuştur.

Kemal Eraslan bu çalışmasında, Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi'ni;

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümü, no. 4056

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan bölümü, no. 808

Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, no. 4149 (Müze)

Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, no. 5452 (Müze) nüshalarını karşılaştırarak transkripsiyon alfabesi ile vermiştir. Nesir olarak yazılan Risalenin içerisinde beyit ve dörtlükler de yer almaktadır.

Çalışmada, Risale metninin hacmi 15 sayfadır.

Kemal Eraslan, Risâlenin bazı parçalarının ve Nevâyî'nin Seyyid Hasan-ı Erdeşîr için yazdığı mersiyenin bazı beyitlerinin daha önce Agâh Sırrı Levend tarafından neşredildiğini (Agâh S. Levend, Ali Şir Nevâyî, I-IV, Ankara 1965-1968) bizlere dipnot kısmında bildirmektedir.

Kemal Eraslan Risale'nin sonuna Nevâyî'nin Nevâdirü'ş-Şebâb adlı divanında bulunan mersiyesini de eklemiştir. Mersiye, Nevâyî'nin Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in ölümünden duyduğu büyük acıyı ve ona karşı olan derin hürmet ve bağlılığını samimi bir şekilde dile getirmektedir. Kemal Eraslan bu sebeple mersiye metnini vermeyi faydalı bulduğunu söylemiştir.

2.2. "Alî-Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi", Türkiyat Mecmuası, XIX, İstanbul 1980, s. 99-164.

Kemal Eraslan, makalesinin girişinde Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi'nin hacminin küçük olmasına rağmen biyografi türünün güzel örneklerinden sayılabileceğini ve Nevâyî'nin de bu sahadaki gücünü ortaya koyar nitelikte olduğunu söylemiştir.

Nevâyî bu risalesinde devrinin önde gelen edebiyatçı, bestekâr, tabip ve sofîsi olan Pehlevan Muhammed'i bu yönleri ile ustalıkla tanıtmış, ayrıca devrinin kültür hayatına ışık tutmuştur. Risalede özellikle tıp, musiki, edebiyat, sosyal hayat ve diğer yönleri ile Herat'ın Türk kültüründeki yeri ve önemi, devrin önemli simaları ve Nevâyî'nin hayatı hakkında da faydalı bilgiler bulmak mümkündür. Bu bakımdan Eraslan, Alî Şîr Nevâyî'yi, 11. asırda yetişen en büyük sosyal siyasetçimiz veya kültür siyasetçimiz Yusuf Has Hacip ve en büyük folklorcu ve lugatçimiz Kaşgârlı Mahmud'dan sonra en büyük Türkçü ve kültür adamı olarak gördüğünü belirtmiştir. Ayrıca Nevâyî'nin üstadı ve yakın dostu olan Pehlevan Muhammed'in Nevâyî üzerindeki etkisi hakkında da bu risaleden çok fazla şey öğrenilmektedir.

Kemal Eraslan makalesinin giriş bölümünde risalenin nüshalarını tanıtarak risale metnini nasıl işlediği konusunda bilgi vermiştir. Buradan öğrendiğimize göre Pehlevân Muhammed Risâlesi'nin İstanbul Kitaplıklarında üç, Paris'te bir olmak üzere dört nüshası vardır. Bunlar: Revan nüshası, Fâtih nüshası, Üniversite Nüshası ve Paris nüshasıdır. Makalede bu nüshalar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Risale metninin tertibinde ise Revân nüshası esas alınmıştır. Eraslan, Paris nüshasına erişim sağlayamadığından risale metnini üç nüshanın karşılaştırmasını yaparak transkripsiyon alfabesi ile vermiştir. Ardından metnin Türkiye Türkçesine aktarısı verilmiştir. Eraslan, metnin tercümesinde yer yer manayı göz önüne alarak kelime kelime tercümeden kaçındığını belirtmiştir. Metnin nüsha farkları gösterilmiş ve bazı kelimelerle ilgili notlar verilmiştir. Ayrıca makaleye ilave olarak metnin tam bir sözlüğü de verilmiştir.

2.3. Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), (Haz. Kemal Eraslan), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 568, Alî-Şîr Nevâyî Külliyatı: 14, Ankara 1993.

Mîzânu'l-Evzân, Nevâyî'nin, Abdurrahmân-ı Câmî'nin Arûz Risâlesine nazire olarak yazdığı önemli eserlerinden biridir. Devrinin aruzla yazılan ve bestelenebilen nazım türleri hakkında bilgi vermesinin yanında Arûz gibi son derece karmaşık bir sistemi, hacim itibariyle oldukça küçük ve anlaşılır bir şekilde ortaya koyması bakımından çok değerli bir eserdir. Arûz ilmini, üstadı Derviş Mansûr'dan öğrendiğini daha önce Mecâlisü'n-Nefâyis adlı eserinde söyleyen Nevâyî, bu eserini kaleme alırken El- Hâlîl, Şems-i Kays, Hâce Nasîr-i Tûsî ve Câmî'nin Arûzla ilgili eserine başvurduğunu hatta bu kitaplarda bulunmayan bazı vezinleri de Arûz ilminin esaslarına dayanarak tespit edip eserine dâhil ettiğini bildirmiştir.

Kemal Eraslan'ın hazırladığı *Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)* adlı eseri sırasıyla; Sunuş, Önsöz, Kısaltmalar ve Bibliyografya, Kullanılan Transkripsiyon Sistemi, Giriş, Metin, Nüsha Farkları, Çeviri, Arûz Cüzleri, Arûz Terimleri başlıkları ile hazırlanmıştır. Sunuş başlığında Alî Şîr Nevâyî'nin hayatı, edebî şahsiyeti, eserleri tanıtılmıştır. Giriş kısmında ise Arûz ve Arûz ilmi başlığı ile aruz ilmine dair bilgi verildikten sonra Nevâyî ve Edebî Hizmetinden bahsedilip ardından da Mîzânu'l-Evzân başlığı ile bu eser hakkında bilgi verilmiştir. Eraslan incelediği 3 nüshanın nüsha farklarını vererek ardından metnin Türkiye Türkçesine aktarımını sunmuştur. Eserin son kısmında ise Arûz Cüzleri, Arûz Terimleri başlıklı alfabetik düzenle oluşturulan sözlükleri görmekteyiz.

Türk Dil Kurumu Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerini bir külliyât halinde yayımlamayı kararlaştırmış ve bu eser de külliyâtın 14. sırada yer alan eseri olarak sunulmuştur. İlk baskısı 3000 adet olarak basılan eserin incelemesi Prof. Dr. Hamza Zülfikar tarafından yapılmıştır.

Eserin 7 nüshasını tespit eden Kemal Eraslan, bu nüshalardan 3'üne erişebildiği için yalnızca 3 nüshadan faydalanarak tenkitli metni kurabilmiştir. Eraslan'ın faydalandığı nüshalar: Topkapı Sarayı Nüshası (Revan kitaplığında 808 numara ile kayıtlıdır), Paris Nüshası(Bib. Nat. Suğğl. Turc, no: 316-317), Süleymaniye Genel Kitaplığı (Fatih bölümü no: 4056) nüshaları olup diğer nüshalar ise şunlardır:

Özbekistan Fenler Akademiyası Şark Kolyazmaları Enstitüsü Kitaplığı no: 3902 numarayla kayıtlı nüsha.

Seltkov-Şedrin Devlet Halk Kütüphanesi (Leningrad)nde bulunan nüsha.

Özbekistan Fenler Akademiyası Şark Kolyazmaları Enstitüsü Kitaplığında no:3441 numarayla kayıtlı nüsha.

Taşkent, Nevâyî Komiteti Arşivinde bulunan nüsha.

2.4. Alî-Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin, (Haz. Kemal Eraslan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Kemal Eraslan Ali Şîr Nevâyî, "Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-fütüvve, Metin ve Dil Özellikleri" adlı ilmi çalışmasıyla 1970 yılında Doktor unvanını almıştır. Bu eserin iki baskısı mevcuttur. Birinci baskısı 1979 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlarının 2654 numaralı kitabı olarak yapılmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin kültür tarihimiz bakımından oldukça önemli olan bu eserinin Türk Dil Kurumu'nun Nevâyî külliyâtı içinde yer alması kararlaştırılınca eserin ikinci baskısı Türk Dil Kurumu tarafından 1996 yılında yapılmıştır.

Arap ve Fars edebiyatında önemli bir gelişme gösteren tezkirecilik Türk edebiyatında Nevâyî' nin Mecâlisü'n Nefâ'is eseri ile başlar. Daha sonra ise Nevâyî h. 901 (m.1495-6)'de Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve adlı sûfîler tezkiresini oluşturur. Nevâyî Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l- kuds' te bulunan 601 şahsın biyografisini Farsçadan Türk diline çevirmiştir. Fakat Nevâyî'nin eserinde 770 şahsın biyografisi bulunmaktadır. Aradaki 170 küsur şahıs farkın çoğunluğu Nevâyî'nin tercümeye ilave ettiği Türk, az bir kısmı ise Hind şahıslardan oluşmaktadır. Kemal Eraslan'a göre bu eserin önemi, Nevâyî, kendi zamanına kadar şifahî kültürün muhafaza ettiği Türk sûfîlerine ait malumatı bu eserde tespit ederek, yüzlerce Türk sûfîsini Türk kültür dünyasına kazandırmıştır. Din ve kültür tarihi bakımından büyük bir önem taşıyan eser, bir devre ışık tutmuştur.

Kemal Eraslan'ın Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve başlıklı eseri Sunuş, Önsöz(İkinci Baskının Önsözü de dâhil), Giriş, Metin ve İndeks kısımlarından oluşmaktadır. Sunuş bölümünde Alî Şîr Nevâyî'nin hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri tanıtılmıştır. Giriş kısmında ise:

A. Çağatay Edebiyatı ve Nevâyî

1.Çağatay Yazı Dilinin ve Klâsik Çağatay Edebiyatının Teşekkülü

2. Çağatay Edebiyatının Teşekkülünde Nevâyî'nin Hizmeti,

B. Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve

1. Eserin mâhiyeti ve Önemi

2. Eserin Nüshaları

3. Metnin Tespiti ve Tertipi, başlıkları ile konuyla ilgili bilgiler verilmiştir. Daha sonra transkripsiyon alfabesi ile metin aktarımı yapılmıştır. Eserin sonunda ise alfabetik bir indeks verilmiştir.

Eserin Revân nüshası, Paris nüshası, Fatih nüshası, İstanbul Üniversitesi nüshası, Londra nüshası, Yeni (İstanbul Üniversitesi) Üniversite nüshası, Petersburg Nüshası olmak üzere 7 nüshası vardır. Eraslan, bu yedi nüshadan Revân, Fatih, Paris, Üniversite, Londra, olmak üzere 5 nüshayı karşılaştırmalı olarak inceleyerek metni oluşturmuştur.

2.5. Alî-şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, (Haz. Kemal Eraslan) I-II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinin yer aldığı külliyâtda Mecâlisü'n-nefâ'is eseri 11. sırada sunulmuştur. Alî Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâ'is adlı şairler tezkiresi Türk diliyle yazılmış ilk şairler tezkiresidir. Nevâyî bu tezkiresinde Hüseyn-i Baykara'nın doğumundan saltanatının sonuna kadar süren devre içinde Orta Asya ve İran'da yetişen Türkçe ve Farsça şiir yazan 461 şahsa yer vermiştir. Bu eser aynı zamanda 14 ve 15.yy Orta Asya kültür ve edebî hayatına ışık tutan ve bizlere bu anlamda bilgiler sunan önemli bir eserdir.

Eser 2 cilttir ve giriş, metin, nüsha farkları, Türkiye Türkçesine çeviri ve notlar bölümlerinden oluşmaktadır. 1. ciltte Giriş ve Metin, 2. ciltte ise Çeviri ve Notlar kısmı yer almaktadır. Giriş kısmında Çağatay edebiyatı ve Nevâyî başlığı altında verilen: Tezkire ve Tezkirecilik ile Nevâyî'nin Tezkireciliği ve Biyografik Eserleri başlıkları ile konu hakkında bilgiler verilmiştir.

Mecâlisü'n-Nefâ'is'in Türkiye ve Türkiye dışındaki kitaplıklarda pek çok yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu nüshaların bazısı Nevâyî külliyâtları içinde, bazısı da müstakil yazmalar hâlindedir. Kemal Eraslan tenkitli metni oluştururken temin edebildiği en güvenilir ve eski dört yazma nüsha ile 1961 Taşkent baskısından faydalanmıştır. Eraslan'ın tenkitli metnini oluştururken faydalandığı esas nüsha Topkapı sarayı Revan nüshasıdır. Süleymaniye Genel Kitaplığı Fatih nüshası, Paris Bibliothek National nüshası, Leningrad nüshası, Taşkent bakısını ise yardımcı nüsha olarak almıştır.

2.6. Eraslan, Kemal (2001). "Nevâyî ve Tenkid", Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24- 25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

Eraslan bu bildirisinde, Nevâyî'deki tenkiti, eserlerinden örneklerle ele almıştır. Nevâyî'nin tenkit tarzını en açık şekilde Mecâlisü'n-Nefâyis adlı şairler tezkiresinde görmekte olduğumuzu belirtmiştir. Eraslan, Nevâyî'nin, Mecâlisü'n-Nefâyis adlı eserinde zikrettiği şahıslar hakkında çeşitli yönlerden değerlendirmeler yaptığını ve tenkit ve takdirleriyle yeni yetişenlere faydalı olmaya çalıştığını söylemektedir. Yine Nevâyî'nin şahısları değerlendirirken bu şahısların ahlâkî durumları üzerinde titizlikle durduğunu ve bu ahlâkî meziyetleri sanatkârlar için önemli bir ölçü olarak kabul ettiğini bizlere aktarıp eserlerinden buna örnekler vermektedir. Ayrıca Eraslan bu bildirisinde, Nevâyî'nin, şairliğini beğendiği yetişmekte olanlar hakkında çoğu zaman kesin hüküm vermekten kaçınmayıp onları teşvik ettiğini, hükümlerinde de oldukça dikkatli olduğunu şahıslar hakkında iyice tahkikat yaptıktan sonra hüküm verdiğini belirtmektedir.

2.7. "Ali-şîr Nevâyî", Avrasyaya Yön Veren Şahsiyetler: Doğumunun 570. Yılında Ali Şir Nevai Sempozyumu, İstanbul 2012.

Bu sempozyumda sunulan bildiri metinleri yayımlanmamış olduğundan Kemal Eraslan'ın yazdığı bu bildiriye erişim sağlanamamıştır.

3. Kemal Eraslan'ın Nevâyî ile İlgili Çalışmalarından Hareketle Nevâyî Hakkındaki Görüşleri ve Bakış Açısı

Kemal Eraslan, Nevâyî'ye *kuruculuk* ve *rehberlik* vasıflarını yükleyerek Çağatay Edebiyatının teşekkülü ve gelişimindeki rolünü vurgulamıştır:

"Nevâyî'nin çeşitli tür ve mevzularda bu kadar eser vermesi, onun kuruculuk vasfıyla izah edilebilir. Hakikaten Nevâyî, klasik Çağatay edebiyatının teşekkülünde, Tanzimatçıların oynadığı rolü oynar. Bu sebepledir ki Nevâyî, klâsik Fars edebiyatını örnek almış, çeşitli türlerde Farsça yazılan eserleri Türkçe ile yazmaya çalışmış, müşterek kültüre dayanan Orta Asya Türk Edebiyatını millî zevkle klâsik bir seviyeye ulaştırmaya muvaffak olmuştur.

Nevâyî, sanatkâr cephesi yanında bu rehberlik vasfıyla da klâsik Çağatay edebiyatının temel direği olmuş Çağataycayı klâsik bir şiir ve nesir dili hâline getirmiştir" (Eraslan, 1996, s. XL)

Kemal Eraslan'a göre dil meselesi önemlidir. Millî ve yüksek bir edebiyat yaratmanın millî şuura sahip bir dille yaratılabileceğini düşünür. Nevâyî'deki güçlü dil bilincini şöyle ifade etmiştir:

"Nevâyî'nin yüksek bir millî şuura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir. Edebiyat her şeyden önce dil meselesidir. Millî ve yüksek bir edebiyat ancak millî şuur ve millî zevkin geliştirdiği bir dille yaratılır. Bunun için evvelâ dilin kudretine inanmak, onu sevmek ve titizlikle işlemek gerekir. Nevâyî'nin Türkçenin müdafaasını yapmaya ve münevverleri Türkçe yazmaları için teşvik etmeğe sevk eden gerçek sebep budur" (Eraslan, 2015, s.108) .

"Orta Asya Türk kültür ve sanat hayatının gelişmesinde en büyük rolü oynayan Nevâyî, şaşılacak derecede Türkçe sevgisine ve Türkçenin ifade kudretinin üstünlüğü inancına sahiptir. O tek başına köklü Fars edebiyatı ile âdeta rekabete girmiş bir dava adamıdır. Altmış yıllık hayatını bu dava uğruna veren Nevâyî, kültür ve edebiyat tarihinde mümtaz bir yer edinmiştir" (Eraslan, 1996, s. IX).

Kemal Eraslan, Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmud'dan sonra en büyük Türkçü ve kültür adamı olarak Nevâyî'yi gördüğünü söylemiştir:

"Ölçülü ve san'atkârane bir üslupla yazılan bu risâleler, sadece ele alınan şahısların hayat ve kişilikleri hakkında bilgi vermekle kalmamakta, devrin san'at ve kültür hayatına da ışık tutmaktadırlar. Bilhassa Hâlât-ı Pehlevan Muhammed risâlesinde, tıb, musıkî, edebiyat, sosyal hayat ve diğer yönleri ile Herat'ın Türk kültüründeki yeri ve önemi devrin önde gelen simaları ile bizzat Nevâyî'nin hayatı hakkında faydalı bilgiler bulmaktayız. Bu bakımdan Nevâyî, 11. Asırda yetişen en büyük sosyal siyasetçimiz veya kültür siyasetçimiz Yusuf Has Hacip ve en büyük folklorcu ve lugatçımız Kâşgarlı Mahmud'dan sonra en büyük Türkçü ve kültür adamı olarak görmek hiç de yanlış olmaz sanıyoruz" (Eraslan, 1984, s.99).

Kemal Eraslan, Nevâyî'nin hiçbir zaman taklitçi olmayıp orijinal kaldığını ve hatta bazı bakımlardan üstatlarını bile aştığını düşünmektedir:

"Nevâyî'nin her eseri, devrinin sosyal ve kültürel bir yönünü aydınlattığı gibi, onun geniş kültürünü, millî şuurunun yüceliğini ve sanat dehasını da yansıtmaktadır. Câmî ve Husrev-i Dihlevî'nin tesiri altında kalmasına rağmen hiçbir zaman taklitçi bir sanatkâr olmamış, orijinal kalmaya, hatta bazı bakımlardan üstatlarını aşmaya muvaffak olmuştur…" (Eraslan, 2001, s. IX).

Sonuç

Türk diline yaptığı hizmetlerle Türkolojiye büyük katkılar sunan değerli bilim insanı Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın Nevâyî üzerine yaptığı çalışmalar ve onun hakkındaki görüşleri bu bildirinin konusunu oluşturmaktadır.

Ali Şîr Nevâyî, Kemal Eraslan'ın 52 yıl boyunca yaptığı ilmî çalışmaların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kemal Eraslan bir Nevâyî uzmanıdır, ömrünü Nevâyî ve Çağatay edebiyatının eserlerine adamıştır. Kemal Eraslan, "Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Metin ve Dil Özellikleri" başlıklı tezi ile 1970 yılında Doktor unvanını almıştır. Akademik kariyerin ilk ve en önemli basamaklarından biri olarak görülen doktora tezinin konusunu da oluşturan Ali Şîr Nevâyî çalışmaları, yıllar içerisinde istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Kemal Eraslan'ın Ali Şir Nevâyî ve eserleri ile ilgili 2 makale, 3 kitap (1 kitap doktora tezinin revize edilerek yayımlanmış hâlidir), 2 bildiri olmak üzere toplam 7 adet çalışması mevcuttur. Bu çalışmaların detayları bildirimizin ikinci bölümünde sunulmuştur. Bu çalışmaların öneminden bahsetmeyi gerekli görmekteyiz. Kemal Eraslan, Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi, Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi olmak üzere Nevâyî'nin daha önce hiç yayımlanmamış iki risalesini makale formatında yayımlayıp Türkoloji camiasına tanıtmıştır. Bunun yanında aruz ilmini anlattığı Mîzânu'l-Evzân, sûfîler tezkiresi olan Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve ve Türk diliyle yazılan ilk şairler tezkiresi olan Mecâlisü'n-Nefâyis gibi Nevâyî'nin üç büyük eserini titizlikle işleyerek yayımlayan ve Türkoloji camiasına tanıtan Kemal Eraslan Türk diline büyük bir hizmette bulunmuştur.

Kemal Eraslan'ın Nevâyî ve eserleriyle ilgili çalışmalarında tespit ettiğimiz Nevâyî hakkındaki görüşleri oldukça orijinal ve dikkatli tespitlerdir. Kemal Eraslan, Nevâyî'nin Çağatay Edebiyatının teşekkülü ve gelişimindeki rolünü vurgulamak için ona kuruculuk ve rehberlik vasıflarını yüklemiştir. Çeşitli tür ve mevzularda bu kadar eser vermesinin Nevâyî'nin kuruculuk vasfıyla izah edilebileceğini ve klasik Çağatay edebiyatının teşekkülünde, Nevâyî'nin Tanzimatçıların oynadığı rolü oynadığını söylemiştir. Ayrıca Çağataycayı klâsik bir şiir ve nesir dili hâline getirip kendisinden sonra gelenlere adeta bir rehberlik hizmeti sunduğunu vurgulamıştır. Kemal Eraslan, Nevâyî'nin millî şuura sahip bir dil bilinci olduğunu düşünmektedir. Dilinin kudretine inanıp onu sevdiğini ve titizlikle işlediğini düşünür. Nevâyî'nin Türkçenin müdafaasını yapmaya ve münevverleri Türkçe yazmaları için teşvik etmeğe sevk eden sebebin de bu olduğunu belirtir. Nevâyî'nin risalelerinde sadece ele alınan şahısların hayat ve kişilikleri hakkında bilgi vermekle kalmadığını, devrin sanat ve kültür hayatına da ışık tuttuğunu belirten Eraslan, Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmud'dan sonra en büyük Türkçü ve kültür adamı olarak Nevâyî'yi gördüğünü söylemiştir. Kemal Eraslan, Nevâyî'nin hiçbir zaman taklitçi olmayıp orijinal kaldığını ve hatta bazı bakımlardan üstatlarını bile aştığını düşünmektedir.

Kaynakça

Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri. (2001). Ankara: TDK Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet. (1948). Çağatay Türkçesi ve Nevâyî. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2 (3-4).

Eckmann, Janos. (1958). Çağatay Dili Hakkında Notlar. *TDAY-Belleten.*

Eraslan, Kemal. (1971). Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi. *Türkiyat Mecmuası*, (XVI), 89-110.

Eraslan, Kemal. (1980). Alî-Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi. *Türkiyat Mecmuası*, (XIX), 99-164.

Eraslan, Kemal. (1993). *Alî-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: Atatürk Kültür

Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 568, Alî-Şîr Nevâyî Külliyatı: 14.

Eraslan, Kemal. (1996). *Alî-Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, Kemal. (2001). *Alî-şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis I-II*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, Kemal. (2015). "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı". Büyük Türk Klâsikleri, (3), 108.

Kocasavaş, Yıldız. (2018). İlme Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Kemal Eraslan 88 Yaşında. *Türk Dünyası Araştırmaları,* 120 (237), 217-232.

Korkmaz, Zeynep. (2004). " Ali Şir Nevâyî ve Çağatay Yazı Dili". Ali Şir Nevayí nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24- 25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara.

Levend, Agâh Sırrı. (1965). *Ali Şir Nevâyî, 1. Cilt Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk, Vahit. (2021). Türkiye'de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* (52).

Yılmaz, Burcu. (2018). "Türk Dil Tarihinde Nevai Döneminin Türkçeye Katkıları". III. Uluslararası Genç Filologlar Konferansı: Ali Şir Nevai Adındaki Özbek Dili ve Edebiyatı Taşkent Devlet Üniversitesi, Taşkent, Özbekistan.

Kır- ve Sı- Fiilleri Üzerine

Celal DEMİR[*]

Özet

Dilbilimde "kelime ailesi" ve "anlam ailesi" terimleri, birbirinden farklı ancak birbiriyle ilişkili kavramları karşılamaktadır. Anlam ailesi terimi, bir kelime veya kelimeden büyük yapıların (söz) karşılamış ve karşılamakta olduğu tüm anlamları ifade eder. Bir kelimenin etrafında toplanmış anlamlar (bilgiler, kavramlar, olgular, eylemler, durumlar, tasavvurlar…) temel anlamla ilişkilendirilerek örgütlenmiş müstakil bir anlam ailesi oluşturur. Eş anlamlı/anlamdaş kelimeler ise "Anlamları birbirine yakın veya benzer sözler; eş anlamlılar dizisi iki veya bazen daha fazla sözden oluşabilir" (Ahanov, 2021: 122) biçiminde tanımlanmaktadır. Eş anlamlılık ise "gösterge olarak birbirinden farklı iki ya da daha çok kelimenin aynı anlamlarda kullanılır olma hâli" denilebilir. Ancak hiçbir dilde birbirinin aynı anlamları karşılayan iki yerli sözcüğün bulunamayacağı genel bir kabul hâline gelmiştir (Aksan, 1998: 190-192) Bu ölçüye göre sı- ve kır- fiillerinin Türkçe kökenli iki kelime olması sebebiyle eş anlamlı/anlamdaş olmaları mümkün görünmemektedir. Ancak bu kelimelerin aynı anlam ailesini karşılamak amacıyla kullanıldığını da söylemek durumundayız. Kelime ailesi ise aynı kökten türemiş olan başka kelimelerin (müştaklar) oluşturduğu göstergelerdir. *Sı-* (sımak) ve *kır-* (kırmak) fiilleri, aynı kavramı farklı yönlerine vurgu yaparak karşılayan ama yapısal açıdan birbirine benzemeyen fiillerdir. Nitekim tarihî metinleri taradığımızda *kır-* fiili etrafında oluşan anlam ailesi içinde mecazların da olduğunu; ancak *sı-* fiili üzerinde mecazların oluşmadığını görürüz. *Kır-* fiilinin geçmişten günümüze kazandığı anlamları kronolojik bir yaklaşımla incelediğimizde ilk/temel anlamının "bir şeyi en az iki veya daha çok parçaya ayırmak" (buzu kırmak, sopayı kırmak, taşı kırmak, kemiklerini kırmak gibi) olduğunu anlıyoruz. Daha sonra insan ilişkilerinin yoğunlaştığı dönemlerin bir yansıması olarak ve birincil anlamla ilişkilendirilerek "birden çok canlıyı sürüler hâlinde öldürmek (kırmak), bir canlı grubunun sürüler hâlinde ölmesi (kırılmak)" anlamı da bu fiille ifade edilir olmuştur. Toplumsal bilginin ve kültürün gelişmesiyle ortaya çıkan soyut kavramların anlatımında "somutlaştırma" yöntemi umumiyet kazanmış ve "birinin istediğini yapmamak ve birinin üzülmesine sebep olacak davranışta bulunmak" (Sizi kırmak istemezdim.) biçimindeki mecazi anlamlar da *kır-* fiiline yüklenmiştir. Bu ve benzer anlam genişlemesi olaylarında daima Türkçedeki kavramları karşılama mantığı hâkim olmuştur. Bu bağlamda *kır-* ve *sı-* fiilleri aynı anlam ailesini karşılayan eş anlamlı (anlamdaş) iki fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan aynı durumun *sı-* fiili ile de karşılandığını görüyoruz. Sırpsındığı Savaşı adlandırmasında, Sırpların kitleler hâlinde öldüğü (kırıldığı) ifade edilmektedir. Bu çalışmada, *kır-* ve *sı-* fiilleri üzerinde oluşan anlam aileleri incelenmiş, bu anlamların birbiriyle nasıl ilişkilendirildiği, hangi metaforlara dayandığı, ne tür ihtiyaçlara karşılık geldiği ve bu anlamların toplumsal yaşamın neresinde yer aldığı tespit edilerek elde edilen bulgular tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *kır-* fiili, *sı-* fiili, anlam ailesi, kırmak/sımak metaforu

Giriş

Kır- ve sı- fiilleri, Batı Türkçesinde aynı anlam ailesini karşılayan iki eş/yakın anlamlı fiil olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar en eski yazılı metinlerde (Orhun Yazıtları) yalnızca sı- fiilini görüyorsak da 11 yüzyıldan itibaren tarihî metinlerde kır- fiilini de görebiliyoruz. Elimizdeki dokümanlar bize kır- fiilinin Oğuz Türkçesine, sı- fiilinin ise Ötüken bölgesinde ve Göktürk Devleti yönetiminde etkin olan boyların diline ait bir fiil olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Eski Türkçe (Göktürk-Uygur) dönemine ait metinlerde kır- fiiliyle karşılaşmıyoruz. Kitabelerde ve daha sonraki Uygur metinlerinde yani dönemin yazı dilinde sı- fiili tercih edilmiştir. EAT metinlerinde ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde sı- ve kır- fiillerinin birlikte kullanıldığını, Batı Oğuz dilinin yazı diline hâkim olduğu Tanzimat, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi metinlerinde sı- fiili yerine kır- fiilinin tercih edildiğini, sı- fiilinin ancak bazı ağızlarda yaşama tutunabildiğini görüyoruz. Bu durum bize gösteriyor ki yazı diline devleti yöneten ve sosyal hayatta görünür ve etkin olan boyun dili hâkim olmaktadır.

[*] Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

Kır- fiili, Türkiye Türkçesi sözlüklerinde madde başı olarak şöyle açıklanıyor:

"Kırmak, -ar: 1. –i, Sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak: Taşları kırmak. Bardağı kırmak. 2. –i, İri parçalara ayırmak. 3. (nesnesiz) Belirli bir biçimde katlamak: Forma kırmak. 4. –i, Öldürmek, yok olmasına neden olmak: Bu yıl soğuk, hayvanları kırdı. 5. -i Bir şeyin fiyatını azaltmak, indirmek: "Firma verdiği teklif fiyatını son dakikada bir yüzde yirmi daha kırıyordu." - Haldun Taner 6. –i, Tavlada karşı oyuncunun pulunu oyun dışında bırakmak. 7. –i, Vücut kemiklerinden birini parçalamak: "Ayol, yapma, gel, düşüp bir yerini kıracaksın!" - Osman Cemal Kaygılı 8. –i, Tahılı iri ve kaba öğütmek. 9. -e Hareket durumundaki canlının veya taşıtın yönünü değiştirmek, çevirmek, döndürmek: "Ne tarafa doğru meyil varsa gidonu o tarafa doğru kıracaksınız ki bisiklet doğrulsun." - Burhan Felek 10. -i, mecaz: Dileğini kabul etmeyerek veya beklenmeyen bir davranış karşısında bırakarak gücendirmek, incitmek: "Bazen bir kelimenin, bir ses tonunun sevdiğimiz bir insanı kırdığını görürüz." - Mehmet Kaplan 11. -i, mecaz: Yok etmek: "Bir gündüz olsa belki bu derdi kıracağım / Yoksa bu sensizlikten artık çıldıracağım" - Enis Behiç Koryürek 12. -i, mecaz: Gücünü, etkisini azaltmak: "Birkaç gün evvel yağan yağmur sıcağı kırmamış." - Burhan Felek 13. -i, argo, Kaçmak, uzaklaşmak. 14. (nesnesiz), ticaret Değerinden düşük fiyata almak: Bono kırmak. Çek kırmak. Kırdığı koz (veya ceviz) kırkı (veya bini) aşmak, kırıp dökmek, kırıp geçirmek, kırıp sarmak, bakterikıran, Kervankıran, sabankıran, saçkıran, sahipkıran, zararlıkıran." (TDK (2019).

Sı- fiili ise Türkiye Türkçesi sözlüklerinde şöyle verilmiştir:

"Sımak, -r: 1. -i, halk ağzında, Kırmak, bozmak. 2. -i, halk ağzında, Yenmek, mağlup etmek." TDK (2019) biçiminde açıklanmaktadır. Görüldüğü gibi sı- fiili Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan ancak halk dilinde/ağızlarda yaşayan bir kelime durumundadır. Kelimenin bu özelliği "halk ağzında" notuyla belirtilmiştir.

Diğer Türkiye Türkçesi sözlüklerinde de kır- fiili, çok anlamlı; frekansı yüksek bir fiil olarak, sı- fiili ise halk dilinde (bazı ağızlarda) yaşayan leksik bir unsur olarak şöyle verilmiştir:

"Kırmak: geçişli f. 1. Sert bir şeyi üzerine vurarak veya bir kuvvet tatbik ederek parçalamak. 2. Düşürme, çarpma ... sonucunda (cam, porselen vb. kırılmaya elverişli şeylerin) parçalara ayrılmasına sebep olmak: "Fincanı kırmak. 3. Sağlam durumdan çıkarıp bozmak: "Anahtarı kırmak. " "Saati kırmak." 4. Düşme veya çarpma sonunda (vücudunun bir kemiğini) parçalamak 5. Katlamak, bükmek: "Kitap formalarım kırmak." 6. Öldürmek: "Anca savaş oldu kanlar saçıldı / Kırdık biz Yezid'i yollar açıldı (Köroğlu). Gaziler çıkıp hesapsız düşman kırdılar (Kâtip Çelebi). 7. mec. İncitmek, gücendirmek, rencide etmek. 8. mec. Azalmasına sebep olmak, haleldar etmek: "Hevesini kırmak. Cesaret kırmak. 9. indirmek, düşürmek, tenzil etmek: "Fiyatı kırmak. " "Notunu kırmak." 10. (Senet, bono vb. şeyleri) Bedelinden bir miktar eksiğine almak. 11. Şiddetini azaltmak, yumuşatmak:"Soba soğuğu biraz kırdı." 12. Çevirmek, döndürmek, yönünü değiştirmek: "Dümeni kırmak." "Direksiyonu kırmak." 13. Fizik. (Bir cisim) Kendisine giren bir ışığın yönünü değiştirmek: "Mercek ışığı kırar." 14. (tavla oyununda) Üstüne kapı alınmamış bir taşı vurmak. 15. argo. Kaçmak, sıvışmak. Kırıp dökmek: Ne bulursa sağlam bırakmamak Kırıp geçirmek: 1. Öldürmek, yıkıp yakmak, helak etmek, mahvetmek: 2. mec. Gülmekten katılmasına sebep olmak, çok güldürmek. Kırıp sarmak: Elindeki maddi imkânları kullanıp fazla açılmadan meseleyi halletmek "Mahalleli kırp sardı, öksüz kızı gelin etti." Kırmak fiiliyle deyimler: Belini kırmak / Bit kırmak/ Boyun (Gerdan) kırmak/ Burnunu kırmış / Kirişi kırmak / Koz kırmak, Para kırmak / Pot kırmak / Rekor kırmak / Şeytanın ayağını (bacağını) kırmak." (Ayverdi, 2010).

Sı- fiili argoda kullanılmıyor, kır- fiiline ise argo sözlüğünde de yer verilmiştir:

"Kırmak: 1. Kaçmak, ortadan kaybolmak. 2. Gitmesi gereken bir yere (işe, okula) gitmemek: "Bugün okulu kırdık." (Aktunç, 2017).

Kır- ve sı- fiilleri, Türkçenin diğer şivelerinde de aynı ve yakın anlam ailelerini karşılayacak şekilde kullanılmaktadır: Sı- fiili, Oğuzcanın Doğu kolu olan Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde de kullanılmamaktadır. Ancak bu fiilin bir türevi olan sın- ve sınık kelimeleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Kır- fiili ise, Batı Oğuzcasında olduğu gibi "1. Sert bir şeyle vurarak parçalamak, 2. Doğramak, 3. Balta ile kesmek, 4. Toplu hâlde öldürmek, 5. Keserek koparmak, 6. Kesmek, …" anlamlarında sıklıkla kullanılmaktadır. (Altaylı, 2018).

Kırgız Türkçesinde: "Kır- fiili kullanılmamaktadır; ancak bu fiilin türevi olan kırdır- fiili "kazıtmak, yok ettirmek" anlamlarıyla kullanılmaktadır. Sın- fiili ise "kırılmak, iflas etmek…" anlamında kullanılmaktadır. (Yudahin, K. K., 1998; Akmataliyev, A., 2019).

Özbek Türkçesinde: "Kır-:1. Sindirmek, 2. Öldürmek, yok etmek, 3. Bastırmak, 4. Burmak; Sı-: Bozmak, sindirmek 2. Yenmek, mağlub etmek." Anlamlarına gelmektedir (Yusupova, 2018).

1. Eski Türkçede Kullanımı

Orhun Kitabelerinde kır- fiilini göremiyoruz. Kır- fiili ile ifade edilebilecek somut ve soyut anlamlar, yazıtlarda öl-, ölür- fiilleriyle ifade edilmiştir. Muharrem Ergin bu fiilin metinlerdeki anlamını "kırmak, sindirmek, bozmak, yenmek, galebe çalmak, zabt etmek" biçiminde açıklamıştır: "…birye Tabgaçıg, önye Kıtayıng, yırıya Oguzugöküş ök ölürti." (Güneyde Çinlileri, Doğuda Kıtayları, Kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü, Tonyukuk, 1. Taş, B7) (Ergin, 1998).

"Tabgaç Kağanta bedizçi kelürtüm, bedizettim. Menin sabımın sımadı." (Çin hükümdarından taş ustası ve tezyinatçı getirttim. Kül Tigin'in kabrini süslettim.- Benim sözümü kırmadı.) (Tekin, 1988) Bilge Kağan, bu cümlesinde sı- fiili ile soyut bir anlamı ifade edilmiştir. Bu tür metaforik ifadeler, dildeki leksik unsurların çok uzun bir süre toplumda ortak bir ifade vasıtası olarak işletildiğini göstermektedir.

Uygur Türkçesi metinlerinde sı- fiilinin "yanılmak" anlamını da karşıladığını görüyoruz. (Ceval Kaya, Uygurca Altun Yaruk, TDK Yayınları: Ankara) sı- fiili, "sın-" biçiminde pasif/edilgen biçimiyle de kullanılmıştır: "Sü sındı." (Ordu yenildi) (Irk Bitig, Talat Tekin).

Sı-fiilinin edilgen/dönüşlü biçimiyle Kutadgu Bilig'de de karşılaşıyoruz. Sı- fiili, "sın- biçiminde dönüşlü veya pasif şekliyle, "kırılmak bozulmak anlamında kullanılmıştır (Arat, 1991).

Clauson (Clauson, 1972: 642-643) da bu fiili "kazımak, soymak, kırmak, ezmek, imha etmek" olarak vermiştir.

2. Batı Türkçesinde Kullanımı

12.yüzyıldan önce yazıya geçirilmiş olan (ulaşabildiğimiz) metinlerde kır- fiili ile karşılaşmıyoruz. Dönemin Türkçe Sözlüğü niteliğindeki Divanu Lügati't-Türk'te kır- fiilinin "Kırmak, kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak" anlamlarını karşılayan bir kelime olduğu belirtilmiş ve tanıklandırılmıştır: "Er yerig kırdı." (Er yeri kazdı.) (Atalay, 2018). Ancak fiilin karşıladığı anlam ve getirilen tanık ifadenin mahdut olması, fiilin yazı dilinde/edebî dilde pek işlenmediğini konuşma diline ait leksik bir unsur olduğunu düşündürmektedir.

Buna karşılık Divan'da sı- fiilinin hem geçişli fiil kökü olarak hem de edilgen/dönüşlü biçimiyle "kırmak, bozmak, yenmek, orduyu bozguna uğratmak, galebe etmek" anlamlarını karşıladığı belirtilmiş ve tanıklandırılmıştır. "Ol otun sıdı." (O odun kırdı.) "O süni sıdı." (O askeri yendi.) "Ol süni sıdı." (O orduyu bozguna uğrattı) "Arkasız er çerig sıyumas." (Desteksiz er asker yenemez)

Bu fiilden türetilmiş olan sın- fiili ise "yenilmek" anlamında kullanılmıştır: "Sü sındı." (Ordu yenildi) (Atalay, 2018).

Eski Türkçenin (Kök Türkçe ve Uygur Türkçesi) yazılı bakiyelerinden ve bu dönemin söz varlığını listeleyen Divanu Lügat'it-Türk'ten elde edebildiğimiz bilgi ve bulgular; kır- fiilinin Oğuzların konuşma dilinde yaşayan bir fiil olduğunu veya yazı diline hâkim olan şiveye/şivelere ait leksik bir unsur olmadığını, sı- fiilinin ise yazı diline hâkim olan lehçe veya lehçelerden birine ait bir kelime olduğunu düşündürmektedir.

3. Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Kullanımı

Oğuzcanın yazı dili olarak belgeler bırakmaya başladığı Eski Anadolu Türkçesi döneminde (13. yüzyıldan itibaren) kır- fiilini de sı- fiili gibi yaygın olarak görmeye başlıyoruz. Yazılı belgelerde sı- fiili ile ifade edilen anlamlar, kır- fiili ile de ifade edilir olmuştur. Bu durum, kır- fiilinin Oğuzca kökenli bir kelime olduğunu, Oğuzlar kendi dillerinde yazmaya başladıktan sonra metinlerde bu fiilin de kullanılmış olduğunu göstermektedir. Eski Türkçe döneminde sı- fiilinin yazı dilinde tercih edilme geleneği/alışkanlığı ve Oğuzların kendi dilleriyle yazma temayülü sonucunda bu iki fiil, 19.yüzyıla kadar "kırmak, bozmak, yenmek, alt etmek, galebe çalmak, geri çevirmek… anlamlarıyla "at başı" kullanılagelmiştir.

Dede Korkut Boylarında da her iki fiil "kırmak, bozmak, yenmek anlamlarında kullanılmıştır: "Oğlan anasınun sözin sımadı." (Dirse Han Oğlu Buğaç Han Boyu) "Uruz, babasınuŋ sözin sımadı." (Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin tutsak Olduğu Boyu).

Bir yerde de sı- fiili, "namusunu lekelemek" anlamına gelmektedir:"Uruz anasına: "Sası dinlü kafirün döşegine varmayasın, sağrağın sürmeyesin, atam Kazan namusını sımayasın, sakın didi." (Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boyu).

Dede Korkut'ta kır- fiilinin de öldürmek, kesmek, yenmek … anlamlarında kullanıldığını görüyoruz: "Ak çadır diktiler, ala kalı döşediler, ağça koyun kırdılar." (Dede Korkut, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu).

"Uşun Koca Oğlunun yolı bu koruya uğradı. Korunun kapusın uvatdılar, sığın geyik, kaz, tavuk kırdılar; yidiler, içtiler" (Begil Oğlu Emren Boyu).

"Bir bölük kaza şahin girmiş kibi kafire at saldı, bir uçından kırup kâfiri ol bir uçına çıkdı." (Dede Korkut, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu).

"Yarımasun, yarçımasun bu çoban bizüm hepümüz kırar ola mı, didiler." (Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boyu)

Eski Anadolu Türkçesi edebî metinlerinde de iki fiilin aynı anlamlarda kullanılabildiğini söyleyebiliriz:

"Bazara girelüm, alalım ok kılıç

Kıralum bu şehrlüyü kalmaya hiç

Kıralum bu şehrlüyü uctan uca

Ne yiğit koyalum içinde ne koca" (XIII. yy. Yusuf ve Zeliha, Şeyyad Hamza)

"Kimin esir edip kimin kırınca

Halâs olan gelüp çıktı amâna" (XVII. yy. Keşfî)

"Elli yıldır yanarım hicrin ile

Şimdi buldum üş seni düştün ele

Dahi sırsın sözümü yanmaz özün

Gel katımda bir dem otur gündüzün" (XIII. yy. Yusuf ü Zeliha, Şeyyad Hamza)

Osmanlı Türkçesi metinlerinde, sı- fiili, "Kırmak, sındırmak, uvatmak, ufaltmak, sıyüp bozmak, kesr etmek, şikest etmek, kesmek, katʿ etmek, pare pare etmek, hezm etmek, münhezim etmek, tār ü mār etmek, münhezim ü tār ü mār etmek, inkisar etmek." anlamlarında kullanılmıştır (Tulum, 2011).

Aynı dönemde kır- fiili de "Vurmak, sımak, sındurmak, pare pare etmek, darmadağın etmek, ufaltmak, şikest etmek, hurda etmek, tarumar etmek, sıyup bozmak, münhezim etmek, münhezim ü tār ü mār etmek, paralamak, pārelemek, tünd ü ħund etmek, fanmak" gibi anlamlarda kullanılmıştır (Tulum, 2011).

"Kanınızı kara toprağa karavuz ve ulunuzu kiçinizi kıravuz." (XIV. yy. Antername Tercümesi, Erzurumlu Yusuf Oğlu Mustafa Darir).

"Ne kim bekçi kulun var idi kırmış

Gelüp ta kim ser ü katına girmiş" (XIV. yy. Dâstan-ı Ahmet Harami, müellifi meçhul).

"Şu denlü sığır u koyun kırdılar" (XIV. yy. Süheyl ü Nevbahar, Hoca Mesud)

"Hilâli göreli kaşın kırar uşşâkı âh ile

Güneş yüzün ne kılaydı eğer bedr ayı göstersen" (XIV. yy. Kadı Burhaneddin Divanı).

"Gözlerinden kan akıtmış yaşıla

Hem sımış nâkûsını taşıla" (XIV: yy. Gülşehrî, Mantıku't-Tayr)

"Hızır keştî sıdugın sanma yavuz

Oglan öldürdügi işi görgil uz" (Hızır'ın gemiyi parçalamasını kötü bir şey sanma, o çocuğu öldürmesini doğru bir iş olarak gör.) (XIV. yy. Gülşehrî, Mantıku't-Tayr)

"… bir hafta geçti kim orucun sımamış idi" (XIV. yy. Kıssas-ı Enbiya)

"Mekke şehrinin Arablarını kırup ve Mekke'yi sıyup taşını ve toprağını buruya getirmeyince…" (XIV. yy. Siyer-i Darir, Erzurumlu Mustafa Darir bin Yusuf)

"Müslümanlar kâfir leşkerin sıdılar, kovmağa başladılar." (XIV. yy. Siyer-i Darir, Erzurumlu Mustafa Darir bin Yusuf)

"Eğer bir kişi koyun gütmek için çuban müzde dutsa eğer bu tavarlardan birincesi çupan ursa dahi gözin çıkarsaya ayağın sısa ya karnın yarsa ya öldürse Ebû Hanîfe kavlinde ödemek vacip olur." (XIV. yy. Muzaffer Akkuş, Kitab-ı Gunya, çeviren meçhul.)

"Urdular ayağın sıdılar." (XIV. yy. /1330 Mustafa bin Mehmet, Tebareke Tefsiri)

"Sımazsa bu şehzademizin sözün

Gelirse ki göre mübarek yüzün" (XIV. yy. Hoca Mesud, Süheyl ü Nevbahar)

"Diş ile katı nesneler sımaktan ve dişi katı kurdamaktan ihtiraz eylemek gerek." (XIV. yy. Teshil, Hekim Konyalı Hacı Paşa / Celalüddin Hızır)

"Tanrı hakkıyçün dahi elbette ben sizin putlarınızı sıyacağım." (XV. yy. Cevahirü'l-esdaf –Türkçe Kuran Tefsiri)

"İlla Magrıp şahınındır bu keret

Kıra düşmanı begine vura let" (XV. yy. Melhame-i Şemsiyye, Yazıcı Selahüddin Efendi, Farsçadan terc.)

"Leşkere sen oğlunu baş eyle gil

Kafiri kır, bağrını baş eğleği" (XV. yy. Bektaş)

"Bizi yurdumuzdan çıkardılar ve oğlanlarımızı esir edip halkımızı kırdılar." (XV. yy. İbn-i Kesir.)

"Dedi beyler Timür'ü ger sıyavuz

Ki ayruk işimiz olmaz bizim düz" (XV. yy. Selatinname, Bergamalı Sarıca Kemal)

"Hak Teâlâ kemal-i hikmetiyle bu dört muhtelif eczayı birbirine karıştırmış, öyle karıştırmak kim, birinin kuvvetini birisi dahi sıdı, biri birine eser eylemekle." (XV. yy. Mehmet Oğlu Eşref, Hazainü's-Sa'âdat)

"Balığa vahyeyledi eyitti: Yunus'un etin yime, sünüğün sıma!" (XV. yy. İbn Kesir Tefsiri)

"Beyler sözü gevherdir, sımak olmaz" (XV. yy. Atasözü)

"İki defa Üngürûs'ı sıyup Kosova Gazâsı ve Varna Gazâsı gibi ulu gazâlar oldı." (XV. yy. Tursun Beğ, Tarih-i Ebülfeth)

"Adem eyde ben sıdım emrin anın

Kendi kayyumdur gamu yok emsenin" (XV. yy. Melhame-i Şemsiyye, Yazıcı Selahaddin Efendi)

"Niçe bir tevbe eyleyip yine sıyasıŋ" (XV. yy. Maârifnâme, Hızır Bey Oğlu Sinan Paşa)

"Ne oldu ki ahdiŋ sıdıŋ, sen hiç ahd sıdığuŋ yoğudu." (XV. yy. Feridü't-din Attar, Tezkiratü'l-Evliya Tercümesi, Çeviren bilinmiyor)

"Bir kişi çok tevbe ederdi gerü sırdı." (XV. yy. Manyaslı Mahmud, Gülistan Tercümesi)

"Her kim nefsin sırsa azat ola" (XV. yy. Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi, Feridüddin Attar, Çeviren bilinmiyor)

"Tevbe sımaktan sakınmak gerek" (XV. yy. Cennet…)

"Ben şarab-ı la'l-i dilberden geçerdim zahidâ

Korkarım sıyarlar salâh-ı tevbemi canineler" (XV. yy. Mesihî Divanı)

"Hakk Taâlâ eyitti, ya Kaabil, İblis bir buyruk sıdı, sen iki buyruk sıdıŋ" (XV. yy. Cennet?)

Sı- ve kır- fiillerinin eşzamanlı olarak yakın anlamlarda kullanıldığını gösteren tanıklar da bulunmaktadır:

"Geldi beş kardeş ile dirdi çeri

Uğraşuben kırdı, sıdı kâfiri" (XV. yy. Enveri Divanı)

4. Osmanlı Türkçesi Metinlerinde

Osmanlı Türkçesi edebî metinlerinde de sı- fiilinin kır- fiili ile aynı anlamlarda kullanıldığını görüyoruz:

"Dil şişesi bir dahi Muhibi bütün olmaz

Meh-rûlar anı seng-i cefa ile sımışlar" (XVI. yy. Muhibbi Divanı)

"Yine dil şişesini seng-i cefa ile sıdıŋ

Nic'olurdu ara yirde gözetilse hâtır" (XVI. yy. Revani Divanı)

“Yine çün subh oldu nûr-efşan-ı dehr

Leşker-i Şam’ı sıdı sultan-ı mihr” (XVI. yy. Şerefü’l-İnsan, Lâmî Çelebi)

“Yüz bin ere hamle saldı

Bir demde sıdı küffarı” (XVI. yy. Abdalname, Muhyeddin Abdal)

5. Türkiye Türkçesi Metinlerinde Kullanım

Kır- fiili, Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve konuşma dilinde geniş bir anlam ailesini karşılayan işlek bir fiil olarak yaşamaktadır. Sı- fiili ise 19. yüzyıl başlarına kadar yazı dilinde yaşatılmıştır. Tanzimat’tan günümüze kadar yazıya geçirilmiş metinlerde ve güncel yazı dilinde bu fiille karşılaşmıyoruz. Ancak bazı ağızlarda (Ör. Eskişehir Aşağı Ilıca) ve mahalli dile ihtiyaç duyulan anlatımlarda nadiren cümleye katılmaktadır. Bu fiille ifade edilen temel ve mecazi anlamlar günümüzde kır- fiili ile karşılanmaktadır.

Sı- fiili bugün yazı dilimizden tamamen çıkmıştır ancak bize çok güzel bakiyeler bırakmıştır: “1364’te Türklerin Balkanlarda Sırpları yendiği savaşa Sırpsındığı Savaşı denmiştir. Sırpsındığı Muharebesi veya Birinci Meriç Muharebesi de denilen bu savaş, 1364 yılında Türklerle, Sırp İmparatorluğu, Macar Krallığı, İkinci Bulgar İmparatorluğu, Bosna Hanlığı ve Eflak Prensliğinden oluşan beşli ittifak arasında gerçekleşmiştir. Sırpsındığı Savaşı, beş büyük devletten oluşan güçlü bir Haçlı İttifakının, Türk varlığını Balkanlar'dan silmek için başlattığı bir bakıma süpürme harekâtıdır. Ancak Türkler, 12.000 kişilik bir ordu ile 30.000 kişilik bir orduyu gece vakti verdiği ani bir baskınla sımış/kırmış ve büyük bir zafer kazanmıştır.”

Sı- fiilinden türemiş olan sın- fiili, bu adlandırmada kitleler hâlinde kırılmayı/öldürülmeyi ifade eden pasif/edilgen bir yapıdır. Savaş, fiilin bu anlamı düşünülerek adlandırılmıştır; “Sırpların kırıldığı savaş” anlamına gelmektedir.

“Sınık” (kırık), “Sınıkçı” kelimesi bu fiilden türemiş ve dilimizde yadigâr kalmıştır. Makas anlamına gelen “sındı” ve küçük makas anlamına gelen “sındıcık” kelimesi de sı- fiilinden Türkiye Türkçesine yadigâr kalan kelimelerdir.

“Sındırmak” (sindirmek), “sıngın” (yenik düşmüş, gözü korkmuş), “sıngun” (yenilgi, bozgun), “sınıẖlı” (kırık, kırılmış), “sınıẖlıẖ” (kırgınlık, üzüntü, zayıflık), “sınıẖmak” (kırılmak, yenilmek), “sınık sarsık” / “sınuk sarsuk” (kırık dökük) gibi kelimelere de Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlanmaktadır.

Bugün bir kelime olarak kullanılmasa da edebiyatımızda unutulmaz mısra ve beyitlerde verdiğimiz görevi yapmaya devam etmektedir:

Sonuç

Sı- fiili, Eski Türkçe metinlerinde ve Batı Türkçesinin tüm yazılı ve sözlü metinlerinde 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Ancak kır- fiili ile ilk kez Divan’ın sayfalarında karşılaşıyoruz. Bu fiil, bizim ulaşamadığımız metinlerde ve/veya konuşma dilinde yaşıyor olmalıydı ki bütün Türk şivelerinin birleştirilmiş sözlüğü olan Divanu Lügati’t-Türk’e madde başı olarak alınmıştır. Batı Türkçesinin ilk dönemlerinden (13. yy.) 19. yüzyıl başlarına kadar kır- fiilini ve sı- fiilini, aynı anlam ailesini karşılayan eş anlamlı/yakın anlamlı iki fiil olarak takip edebiliyoruz. Ancak sı- fiili, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren Batı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanılmamış, bu fiille karşılanan anlam ailesi kır- fiili ile karşılanır olmuştur.

Sı- fiilinin neden kullanımdan düşüp unutulduğu tartışılabilir. Bu lengüistik hadiseyi bir sebebe bağlamak doğru olmayabilir. Aklımıza gelen şu muhtemel sebepleri tartışmak daha doğru olur:

Bir kelime, önce konuşma dilinde unutulur ve bu durum yazı dilinde karşılık bulur. Kelimelerin en yaygın unutulma sebebi anlamını/tabanını kaybetmiş olmasıdır. Günlük hayatta maruz kalmadığımız bir

kavramı/anlamı/varlığı/eylemi, pratikte söz konusu etmeyiz. Hayatımızda olmayan hiçbir şey, dilimizde de karşılık bulmaz. Dillerde çok yaşanan hadiselerden biri de budur. Bugün ziraat, iletişim, ulaşım ve daha başka alanlarda yaşadığımız teknolojik değişim, pek çok kelimenin unutulmasına/ölümüne yol açmıştır. Fakat sı- fiilinin karşıladığı anlam ailesi unutulmamış, her dönemde hayatımızda olmuştur. Bugün bu anlam ailesini kır- fiiliyle karşılıyoruz. Sı- fiilinin unutulma sebebi, anlam kaybı veya anlamın yok olması değildir.

Kır- fiiline, Göktürk ve Uygur Türkçesi metinlerinde rastlamıyoruz. Bu kelime ilk defa Divanu Lügati't-Türk'te karşımıza çıkıyor. Daha sonra geniş bir anlam ailesinin karşılığı olarak Batı Türkçesinin ilk metinlerinde yerini alıyor. Bu durum kır- fiilinin Oğuz diline ait bir unsur olduğunu düşündürmektedir. Örneğin "dudak" kelimesini Göktürkçe, Uygurca metinlerde ve Karahanlı döneminde göremiyoruz. Bu kelimeyle Oğuz yazı dilinin ilk dönemi olan EAT'de karşılaşıyoruz. Bu durum bize pek çok kelimenin Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçelerinde yaşadığını ancak daha sonra yazı diline hangi şive hâkim olmuşsa o şiveye ait unsurların metinlerde görünür olduğunu göstermektedir.

Bu durum karşısında kır- fiilinin Oğuz diline ait bir unsur olduğunu, ancak bu dile ait ilk metinler 13. yüzyılda tecessüm ettiği için kır- fiili ile bu dönemden itibaren karşılaşmamızın normal olduğunu düşünmek durumundayız.

Bir dilden başka bir dile herhangi bir sebeple ödünçleme yapıldığında aynı anlamı karşılayan iki sözcük (aş anlamlı/anlamdaş) dilde yaşamaya başlar. Zamanla bunlardan birisi tercih edilip diğeri unutulabilir. Bu olayda bir kelimenin unutulma sebebi, anlamının unutulması değil anlamın diğer kelimeye aktarılmasıdır. Kır- fiili ile sı- fiili, Batı Türkçesi yazı dilinde eş anlamlı/yakın anlamlı iki fiil olarak uzun süre "atbaşı" gitmişlerdir. 19. yüzyıl başlarından itibaren sı- fiili unutulmaya başlamış, ifade ettiği anlamlar kır- fiili ile karşılanır olmuştur.

Bu durum bize kır- ve sı- fiillerinden birinin dönemin yazı diline ödünçleme yoluyla dâhil olduğunu düşündürmektedir. Eski Türkçenin yazı dili olduğu dönemde kır- fiilinin ödünç kelime durumunda olduğunu, Oğuzcanın dile hâkim olmaya başladığı Tanzimat dönemi yazı dilinde ve tamamen Oğuzcanın hâkim olduğu Türkiye Türkçesi yazı dilinde ise sı- fiilinin ödünç kelime durumuna düştüğünü söyleyebiliriz.

Bir dildeki eş anlamlı/anlamdaş kelimelerin her ikisi de yaşama tutunmuş olabilir. Bunlardan biri kendine yeni bir anlam bulursa (Bunlardan birine yeni bir anlam yüklenirse veya mevcut anlamlardan biri için bu kelimelerden biri tahsis edilirse) her iki kelime de dilde yaşamaya devam eder. Kara-siyah denkliğinde kara talih, kara yazı, kara gün, kara toprak… şeklindeki yapılarda "kara" kelimesi tercih edilmiştir. Siyah pantolon, siyah önlük, siyah mürekkep … gibi yapılarda "siyah" kelimesi tercih edilmiştir. Ak- beyaz denkliğinde alnım ak yüzüm pak, ak günler, ak akçe, alnımın akı… gibi yapılarda "ak" kelimesi tercih edilmiştir. Beyaz gömlek, beyaz boya, beyaz beyaz renk … gibi yapılarda "beyaz" kelimesi tercih edilmiştir.

Kır- ve sı- denkliğinin sürdürüldüğü dönemlerde sı- fiili, özel ve başka bir anlam için tahsis edilmemiştir. Ancak bu kökten sı-n-, sın-ık, sınık+çı, sın-dı gibi yeni kelimeler türetilmiştir. Bu bağlamda sı- fiiline yeni bir anlam yüklenmemiş olması, unutulma sebebi olarak görülebilir.

Bir dilde estetik açıdan kusurlu olan ve düzeltilemeyen yapıların yerine muadilleri/farklı yapılar tercih edilmektedir. Sı- fiilinin gereklilik, emir/istek kiplerinde çekimli hâline metinlerde rastlanmamıştır. Teklik üçüncü şahısta geniş zaman çekimi sıyar, şimdiki zamanda çekimi sıyur, biçimindedir. Görülen geçmiş zaman sıdı, öğrenilen geçmiş zamanı sımış biçimindedir. Fakat kır- fiilinin tüm kip ve kişilerde çekimlenmiş hâliyle karşılaşıyoruz. Sı- fiilinin sıyunuz, sıyasınız, sıması gerek/sımalı gibi emir/istek ve gereklilik çekimlerinin telaffuzu zor olduğu için edebi metinlerde tercih edilmediği düşünülebilir. Sıyur, sıyar gibi şimdiki zaman ve geniş zaman çekimlerinin de çok ahenkli olduğu söylenemez.

Sı- fiilinin yazana ve konuşana kır- fiili kadar, telaffuz kolaylığı ve ifade imkânı sunmadığı açıktır. Kır- fiiline olan teveccühün bir sebebi de bu olabilir.

Kır- ve sı- fiillerini birlikte değerlendirdiğimizde sı- fiilinin kullanım sıklığı 19. yüzyıla kadar yazılı metinlerde kır- fiilinden daha yüksek iken zamanla tercihlerin kır- fiiline yöneldiğini, sı- fiilinin Türkiye Türkçesi yazı dilinden tümüyle kaldırıldığını görüyoruz.

Sı- fiilinin Batı Oğuzcası ağızlarında da yaşam alanı bulamamış olması bu kelimenin başından beri Oğuz Türkçesi söz varlığı içinde olmadığını düşündürmektedir.

Kaynakça

Ahanov, K. (2021), Dil Bilimin Esasları, Aktaran: Murat Ceritoğlu, TDK Yayınları: Ankara.

Akmataliyev, A. (2019), Redaktör, Kırgız Tilinin Düşündürmö Sözdügü, Bişkek.

Aksan, D. (1998), Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Aktunç, H. (2017), Büyük Argo Sözlüğü, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Aktunç, H. (2017), Büyük Argo Sözlüğü, YKY: İstanbul.

Altaylı, S. (2018), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları: Ankara.

Arat, R. R. (1991), Kutadgu Bilig, TDK Yayınları: Ankara.

Atalay, B. (1992), Dîvânu Lugâti't-Türk, (2. Baskı), TDK Yayınları: Ankara.

Ayverdi, İ. (2010), Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Neşriyat: İstanbul.

Clauson, S. G. (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, London: Oxford Universiy Press.

Dilçin, C. (2018), Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları: Ankara.

Ercilasun, A. B. (2018), Dîvânu Lugâti't-Türk, TDK Yayınları: Ankara.

Ergin M. (1994), Dede Korkut Kitabı, TDK Yayınları: Ankara

Ergin, M. (1998), Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.

TDK (1996), Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

TDK (2019), Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

TDK (2019), Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Tekin, T. (1988), Orhun Yazıtları, TTK Yayınları: Ankara.

Tulum, M. (2011), 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı, TDK Yayınları: Ankara.

Yudahin, K. K. (1998), Kırgız Sözlüğü, Çeviren: Abdullah Taymas, TDK Yayınları: Ankara.

Yusupova, N. (2018), Türkçe-Özbekçe Sözlük, TDK Yayınları: Ankara.

Alay ve Şaka Yollu İfadeler Üzerine Semantik Bir İnceleme

Ceren OĞUZ KABADAYI[*]

Özet

İnsanoğlu gülmece ve mizahı her zaman günlük yaşamın ve iletişimin bir parçası olarak kullanır. Bu gülmece unsuru bir fıkra ya da anekdot gibi metin düzeyinde olabileceği gibi cümle, sözcük grubu ya da sözcük boyutunda da olabilir. Tanımında mizahi bir anlam barındırmayan herhangi bir sözcük bağlam içinde bu anlamı yüklenebilir, öte yandan Türkçenin söz varlığını, kullanım alanları ve şekilleriyle birlikte sunan Türkçe Sözlük'teki *alay yollu* ve *şaka yollu* etiketleri bu ifadeleri temel hatlarıyla sınırlandırmayı mümkün kılar. Bir sözcüğün, söz öbeğinin ya da cümlenin alay ya da şaka yollu kullanılması temelinde semantik bir hadisedir. Türkçe Sözlük'te yer alan bu sözlük birimler sözcük, sözcük grubu ya da cümle yapısında karşımıza çıkmaktadır. Nicelik bakımından karşılaştırıldığında tek sözcük halindeki ifadelerin sözcük grubu ve cümle yapılarına oranla daha az olduğu, özellikle cümle yapısıyla sözlüğe girenlerin sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu durum, mevcut söz varlığını hem yapısal olarak hem de ifadelere mizahi bir anlam kazandırmak için başvurulan metaforlar, tezatlar, benzetmeler vb. vasıtasıyla semantik olarak zenginleştirmektedir. Sözcük, sözcük grubu ya da cümle düzeyindeki bazı kullanımlar Türkçe Sözlük'te *alay yollu* ya da *şaka yollu* etiketiyle belirtilmiş olsa da bazı sözcüklerin bu türden bir etiketi bulunmadığı halde alay yollu ya da şaka yollu kullanıldığı bilgisi tanımında yer alan sözlük birimler de mevcuttur. Bu kullanım, çoğu zaman çok anlamlılık altında bir madde başının ya da bir madde başına bağlı bir alt anlamın sonraki anlamlarından birinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunun yanı sıra tek anlamlı olup alay ya da şaka ifadesi taşıyan madde başları ve alt anlamlar da sözlükte yer almaktadır. Bu çalışmada Türkçe Sözlük vasıtasıyla tespit edilen sözlük birimlerdeki *alay yollu* ve *şaka yollu* kullanımların ortaya çıkış yolları, bu kullanımlara sebep olan anlam olayları tespit edilmeye çalışılacak; bir ifadenin gülünç bir anlam kazanması sürecinde uğradığı semantik değişiklikler izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Sözlük, alay, şaka, anlam olayları, anlam değişmeleri.

Giriş

Günlük yaşamın bir parçası olarak mizah, sözlü ve yazılı iletişimde sürekli olarak kullanılmaktadır. Gülmek ve güldürmek bazen hareket bazen de söz şeklinde karşımıza çıkar. Sözcük, söz öbeği ya da cümle formundaki güldürü ifadeleri aynı zamanda bir dilin kültür malzemesinin de parçası olur. Bu ifadeler; toplum, kültür, coğrafya, iklim vb. birçok faktöre bağlı olarak şekillenir. Bu bağlamda alay ve şaka maksatlı kullanılan ve toplum içinde yaygınlaşarak sözlüğe giren ifadeler de hem ait olduğu dili hem de kültürü yansıtan birer unsur haline gelir.

Türkçe Sözlük'te alay; "bir kimsenin, bir şeyin, bir durumun, gülünç, kusurlu, eksik vb. yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapma" şeklinde tanımlanırken şaka; "güldürmek, eğlendirmek amacıyla karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz, latife" ifadesi ile açıklanmaktadır. Şakayı, bazen şakanın muhatabını çoğunlukla da izleyicileri güldürmek ve eğlendirmek amacıyla söylenen sözler, yapılan davranışlar veya sergilenen oyunlar olarak da tanımlamak mümkündür (Şahin, 2014: 239). Alayın gülmekle ilişkisi içinse şunlar söylenebilir: Alay etmeyi tek bir tanıma sığdırmak mümkün olmasa da onun daha çok aşağılayıcı, küçük düşürücü ancak bir o kadar da mizahi bir edim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Alay etme literatürde sıklıkla gülme ile birlikte ele alınmaktadır (Kılıç ve Özen: 2020: 302). Gülmenin kişide bıraktığı etkiyi izah etmek ve buna bağlı olarak dilin mizahi kullanımı olan alay ve şakanın sözcüklere yüklenme süreçlerinin çıkış noktasını görebilmek için gülmenin altında yatan temelleri inceleyen gülme teorilerinden yararlanılabilir.

Gülme teorileri, gülmenin ne olduğu sorusuyla beraber başka sorulara cevap aramaktadır. Şentürk'ün

[*] Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, E-posta: ceren.oguz@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6626-2009.

(2010: 47) konu ile ilgili çalışmasında yer alan gülme teorilerinin tartışma konuları arasında gülmenin dil malzemesi, bilhassa da dil kültür ilişkisi üzerine tesirinin tespitine fayda sağlayabilecek bazı sorular da yer almaktadır: "İnsan neye ve niye güler?", "Gülme ve komediyle, ahlaki değerlerin toplumsal geçerlilik düzeyi arasında bir ilişki kurmak ne kadar doğrudur?", "Gülme teorilerinin toplumsal işlevi nedir?". Gülme teorilerinin ortaya çıkışının temelinde yer alan bu sorular aynı zamanda dil malzemesi haline gelen ifadelerin güldürme anlamlarını kazanma süreçlerine dair de ipucu verebilir. Bir diğer ifadeyle gülme ve alay etme ilişkisini anlayabilmek için gülmeye dair ortaya konmuş yaklaşımları bilmek önemlidir. Literatürde yaygın olarak kabul edilen üç temel yaklaşım bulunmaktadır, bunlar: *üstünlük, uyumsuzluk* ve *rahatlama* yaklaşımlarıdır (Kılıç ve Özen, 2020: 304).

Usta (2009: 95), konuyla ilgili çalışmasında dilin gülmeceye aracılık etme durumunu ilki metin düzeyinde olmak üzere iki şekilde izah eder ve söz konusu teoriler çerçevesinde şunları söyler: Dil komiği kendi yaratır. Çeşitli dil oyunlarıyla olağan dilin dışına çıkar, var olan dilbilgisini altüst eder ve günlük dilden farklı bir yol izleyerek komik hale gelir. Belki kişi, rahatlama teorisinde olduğu gibi dayatılan kurallardan kurtularak özgürleşme duygusuyla; belki üstünlük teorisindeki gibi kusurlu gördüğü kişi karşısında kendini üstün hissederek; belki de uyumsuzluk teorisindeki gibi alışık olduğu dilbilgisine aykırı kullanımla karşılaştığı için güler. Ama insanın gülme nedeni ne olursa olsun, güldüğü nesne mevcut kurallardan sapan bir dildir. Usta'nın bu tasviri Türkçe Sözlük'te yer alan alay ve şaka yollu ifadelerde örneklenir durumdadır.

İnsanın gülmesine sebep olan unsurlar farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Bu çeşitliliğin sebebi gülünen şeyin ortamı, biçimi, ifade şekli vb. birçok faktöre bağlanabilir. Bu bağlamda insanı güldüren kavram gülünç, şaka, nükte, yergi, mizah, kara-mizah, ironi, grotesk, saçma, parodi, fıkra olabileceği gibi komik ve komedi olarak da adlandırılabilir (Şentürk, 2010: 15). Sözcükler, içinde bulundukları bağlama göre mecaz, alay, argo, terim vb. anlamlar üstlenebilir. Bir ifadeye özellikle alay anlamı yüklenirken temelde bir gülme unsurunun bulunmasına rağmen örneklemde yer alan maddelere benzerlik gösteren bazı anlamlar sözlükte mecaz, argo, hakaret vb. etiketlerle yer almaktadır. Bu kategorilerin kimi çok kesin çizgilerle birbirinden ayrılırken kimilerini ayırt edecek belirgin bir kural yoktur. Bu kavramlar arasındaki çizginin kesin bir şekilde çizilememesi sebebiyle alay ya da şaka denmeyip halk arasında bu yolla kullanılan ifadeler de bulunmaktadır. Konuyla ilgili çalışmasında İmer (2016: 401) şöyle ifade etmektedir: Bu türden kullanımlar arasındaki çizgiyi belirginleştirmek pek kolay görünmemektedir. Bu hususta elimizde terminolojik anlamda kesin bilgiler yoktur. Öte yandan bu terimler arasındaki ayırıcı özellikleri ortaya koymak göründüğü kadar kolay değildir. Dolayısıyla *mecaz, argo, alay, şaka* zaman zaman iç içe geçebilir.

Buradan da anlaşılmaktadır ki alay ve şaka kavramlarının her ikisi de gülme eylemi ile doğrudan ilişkilidir. Her ne kadar benzerliklerinin yanında temel bir fark olarak şaka, içinde olumsuz bir tavır barındırmadan güldürmeyi amaçlarken alay, güldürmenin yanı sıra kusur ve küçümseme kavramlarıyla ilişkili olsa da dilde bir sözün alay ya da şaka ifadesi üstlenmesinin temelindeki ortak payda gülmektir.

Bu çalışmada temelinde gülme eylemi olan ve *Türkçe Sözlük*'te etiket şeklinde yer alan her iki kavram da örneklem olarak ele alınmıştır.

1. Alay ve Şaka Kavramları

Giriş bölümünde yer alan tanımlardan hareketle şaka bir harekete bağlı olabileceği gibi bir sözle de sınırlandırılabilir. Söze bağlı ifadeler, dilin sözlü kültür malzemelerini de oluşturur. *Türkçe Sözlük*'te alay ya da şaka etiketiyle yer alan ifadeler arasında toplumun dilinde yer etmiş, kalıplaşmış yaygın sözlerin bulunması da bu durumun izahı niteliğindedir. Şakalar, çoğunlukla sözlü kültürde yaratılmış ve aktarılmış olsa da günümüzde televizyon, radyo ve genel ağ aracılığıyla da geniş kitlelere ulaşmaktadır. Hatta yazılı ve sanal basın aracılığıyla, önceki dönemlere nazaran çok daha fazla kişiyi etkisi altına

almaktadır (Şahin, 2014: 242).

Mizah; belirli bir kültürün içinde, kültüre özgü kodlarla şekillenmektedir ve onun bu kültüre özgü oluşu, farklı toplumsal alanlarda değişiklik gösterdiğinin bir işareti olabilmektedir. Bu farklı alanlarda gülmecenin içeriği her zaman "*hoşa giden*" bir duygu yaratma amacında olmamaktadır. İstemli veya istemsiz biçimde mizahta yer verilen temalara bakıldığında belli grupların, davranış örüntülerinin veya bedensel görünümlerin alaycı bir biçimde ele alındığına rastlanmaktadır (Kılıç ve Özen, 2020: 306). Sözcüğün mizahi bir ifadeyle kullanılması temelde yan ve mecaz anlamlara dayalıdır. Bu noktada ifadenin ait olduğu kültür ve getirdiği çağrışım, sözün duygu değeri ile ilişkilendirilmelidir. Duygu değeri, temel anlam ögesi gibi kesin ve açık bir biçimde bir göndergeyi yansıtmamakta, birtakım belli belirsiz duygu ve tasarımlarla insan üzerinde etki sağlamaktadır. Ancak hemen ekleyelim ki, bu değer insandan insana ve göstergenin kullanıldığı andaki duruma, koşullara göre değişebilir; göstergeyi duyan ya da kullanan insanın ruhsal yapısına, niteliğine ve koşullara göre azalıp çoğalabilir (Aksan, 2009b: 195).

Gülme ve dolayısıyla alay kavramı sadece söz varlığı vesilesiyle dil çalışmalarına değil aynı zamanda sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi farklı disiplinlere de konu olmuştur. Bilhassa sosyoloji çalışmalarında gülmenin ceza ile ilişkilendirilerek olumsuz bir nitelik ile ele alındığı görülmektedir. Nitekim Bergson (2011: 58) gülünçlüğü kişinin şeye benzerliğinin açığa çıktığı boyut olarak tanımlarken düzeltilmeyi, ıslah edilmeyi bekleyen gülünçlüğün gülme ile ıslah edilebileceğini; gülmenin ise insanlar ve olaylardaki özel bir tür dalgınlığı öne çıkartan ve cezalandıran bir toplumsal jest olduğunu ifade etmektedir. Benzer bir bakışla sosyal normların cezalandırma yaptırımına sahip olan gülme, uygulandığı toplum için bir sosyal denetim mekanizmasıdır. Gülme, gülünen kişinin itibarını, statüsünü ve saygınlığını azaltan, tahrip edici bir eylemdir. Gülünen kişi üzerinde üzücü bir etki bırakarak utanmaya sebep olan gülme, aşağılama cezasıyla sosyal düzeltme aracına dönüşür (Öğüt Eker, 2017: 53). Kılıç ve Özen (2020: 316) ise toplumsal bir denetleme işlevi gören alay etmeyi idealize edilmiş toplumsal normlar üzerinden kendini üretmek ve karşıdaki kişinin bir "*yanlış*" yaptığını dile getirmeyi niyet etmek şeklinde izah eder. Ayrıca Sanders'ten şöyle aktarırlar: Gülmenin olumsuz bir edim olduğu düşüncesi ilk olarak dini öğretilerde karşımıza çıkmaktadır. Semavi dinler ortak olarak gülmenin, alay etme yönüne ve bu alayın bireylerde yaşattığı üstünlük hazzına vurgu yapmakta, bu nedenle de gülmeyi sınırlandırmaktadır (Kılıç ve Özen, 2020: 303). Ceyhan Coştu (2020: 163) gülmenin olumsuzlukla ilişkisini izah ederken şu ifadeleri kullanır: Kişi güldüğünde psikolojik bir rahatlama yaşarken diğer insanlarla iletişimi sağlayan, onlara duyguyu aktaran, sosyalleşmeyi sağlayan bir edim haline de dönüşür. Fakat aynı zamanda gülme veya gülümseme bir üstünlük taslama, aşağılama, dışlama veya küçümseme için de kullanılabilmektedir. Bu da yine sosyal hayat içerisinde iletişim sorunlarına neden olmaktadır. Bu anlamda geçmişten itibaren gülme kuramlarına bakıldığında, özellikle de tarihin ilk dönemlerinde gülmeye yönelik olumsuz bir anlamın atfedildiği görülmektedir.

Buradan hareketle muhatabında gülme etkisi bırakan bir ifadenin temelde olumsuz çağrışımı olan, yer yer küçümseyici bir anlam ya da yapıda olmasının bu sosyolojik beklenti ile ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak bunun yanı sıra şunu da belirtmek gerekir ki mizah ve gülme bağlantılı ancak farklı iki kavram olup her gülme mizahtan kaynaklanmaz, mizah gülmeyi sağlayan unsurlardan yalnızca biridir (Usta, 2009: 41).

2. İfadelerin Alay ve Şaka Anlamı Kazanması

Dildeki gülmece unsuru bir fıkra ya da anekdot gibi metin düzeyinde karşımıza çıkabileceği gibi cümle, sözcük grubu ya da sözcük boyutunda da olabilir. Tanımında mizahi bir anlam barındırmayan herhangi bir sözcük bağlam içinde bu anlamı yüklenebilir ya da belli başlı anlam hadiseleri dolayısıyla yeni anlamlar kazanarak mizahi bir ifadeye bürünebilir. Kelimelerden birinin her zamanki normal anlamını

taşıması ve diğerinin de belli bir söz dizisine mahsus olan anlamı taşıması sonucu meydana gelen kısmı deyimsel söz dizileri de vardır. Komedyenler bu tür kısmi deyimlerle insanları güldürmektedirler. Bunun kimi durumlarda salt düzenli bir birliktelik sıralaması meselesinin ötesinde bir şey olduğu görülmektedir. Örneğin çok şiddetli yağan yağmuru ifade etmek için kullanılan *raining cats and dogs* deyiminde daha komik düzeyde bir kısmi deyimsellik vardır (Palmer, 2020: 151).

Diller değişir, çünkü zamanla hayat bilgisi ve algısı, yaşam biçimi de dönüşüme uğrar. Toplum ve dil birbirinden bağımsız var olamadığı için toplumdaki her bir gelişme, dilde de kendini gösterir. Artzamansal, bölgesel ve toplumsal değişimler dışında bireysel farklılıkların, psikolojik ve sosyolojik şartların ya da dil-dışı bağlamın sebep olduğu farklı dil kullanım biçimleri gözlemlenebilir (Çolak, 2020: 154). Ait olduğu toplumun yaşam tarzına, mecazı ve mizahı kullanma gücüne, kısacası sosyal değerlerine bağlı şekilde ortaya çıkmaları göz önüne alındığında sözcüklerin mizahi bir anlam kazanmasını bu tasnifteki toplumsal değişimlere örnek olarak göstermek mümkündür.

Bir sözcüğün, söz öbeğinin ya da cümlenin alay ya da şaka yollu kullanılması temelde semantik bir hadisedir. Az sayıda sözcük tek anlamlı olup bu anlam alay yollu kullanılabilir. Ancak birçok ifadenin alay veya şaka anlamı yüklenerek çok anlamlı sözcük birimler olarak sözlükte yer aldığı görülür. Bir sözcüğün yan ve mecaz anlamlar kazanarak mizahi bir ifadeye bürünmesinde benzetme başta olmak üzere bazı anlam olayları etkilidir. Tek anlamlı sözlük birimler için başka sözlük birimlerle bir kavram ya da benzerlik ilişkisi aranabilir. Örneğin *kalemşor* sözündeki alay anlamının sözcüğün yapısının *silahşor* sözcüğüne benzetilerek ortaya çıkması göz önüne alındığında burada yine bir benzetmeden bahsetmek mümkündür.

Tek anlamlı madde başları için semantik bir değişiklikten bahsetmek doğru olmasa da çok anlamlı sözlük birimlerin yan ve mecaz anlamlar kazandığı, bu doğrultuda ortaya çıkan bu anlamlar üzerinde semantik bir değerlendirmenin yapılabileceği söylenebilir. Dolayısıyla bu sözcük yapısındaki alay veya şaka anlamları incelenirken çok anlamlı madde başlarının sayıca çokluğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla örneklemde de sözcük halindeki maddelerin büyük bir kısmını çok anlamlı madde başları oluşturmaktadır. Sözcük grubu ve cümle yapısındaki anlamlar ise tek anlamlı olsalar dahi kullanıldıkları diğer sözcüklerle birlikte yani bağlam içinde değerlendirmeye uygundur. Aksan (2009b: 200) bağlamı şöyle tanımlar: Bir gösterge, öteki ögelerle birlikte ve onlarla bütünleşerek, onların da yardımıyla bir kavramı yansıtmaktadır ki göstergelerin bağlı bulunduğu bu ögelerin oluşturduğu bu bütüne bağlam diyoruz. Ancak hemen ekleyelim ki belli bir kavramın kesinleşmesi yalnızca sözcüğün birlikte kullanıldığı ögelere değil göstergenin içinde geçtiği sözcelere ve konuya da bağlıdır. Alay ve şaka anlamı her ne kadar anlamsal veya yapısal yollarla söz öbeklerinin ya da cümlelerin kendisinde yer alsa da söylendikleri ortama ve içinde bulundukları metne göre tamamlanır. Bu hususu Aksan'ın (2009b: 201) şu ifadesi ile izah etmek mümkündür: Sözcükten büyük birimleri, tümceleri ele aldığımızda, bunlarda da belli bir anlam kesinleşmesinin sözceye ve konuya bağlı olduğunu görürüz. Bir başka deyişle tümcenin anlamı, içinde yer aldığı konuşma zincirine, belli bir metne göre belirlenir.

2.1. Çok Anlamlılık

Sözcüklerin gerek nesneleri gerekse eylem ve durumları adlandırma süreçlerinin başlangıçta ihtiyaca binaen tek anlam üzere gerçekleştiği düşünülmektedir (Dinar, 2020: 234). Kelimeler, ses ile anlam/görev ilişkisinden doğan birimlerdir. Ses/ses dizisi (gösteren/işitim imgesi) temelde bir kavramı (gösterileni) işaretlemek üzere ortaya çıkmakta ancak zamanla birbiri ile ilişkili türlü kavramları da karşılar duruma gelebilmektedir (Karademir, 2016: 635). Sözcük yapısındaki bazı ifadelerin zamanla alay ya da şaka anlamı kazanması, sözcüklerin temel anlamlarıyla bağını sürdürerek anlamsal ya da yapısal ilişkiler yoluyla yan ve mecaz anlamlar kazanmasıyla gerçekleşmekte, böylece çok anlamlılık kavramı ortaya çıkmaktadır. Genel sözlüklerin çok anlamlı madde başlarındaki anlamlar sıralanırken

birinci olarak temel anlam, ardından yan anlamlar verilir. Temel anlam, -kabaca- bir sözcük söylendiğinde, okunduğunda veya yazıldığında akla gelen ilk anlamdır. Yan anlam ise, bu temel anlama bağlı olarak zaman içinde ortaya çıkan diğer anlam (lar)dır (Boz, 2009: 147). Sözcüklerin alay ve şaka kullanımlarının anlam sıralamasına bakıldığında çoğunlukla gerilerde yer aldığı göze çarpmaktadır.

Konuyla ilgili olarak Aksan (2009b: 180), bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama temel anlam adının verildiğini; sözcükler kullanıldıkça, onların gösterilenlerinin, yansıttıkları kavramların başka nesnelerle benzerlik, yakınlık ya da ilişkilerine dayanılarak aktarmalara baş vurulduğunu, bunlar yavaş yavaş çok anlamlı duruma gelmekte olup, temel anlam ile ilişkili olan yan anlamlar kazandıklarını söylemektedir. Palmer (2020: 105) ise şunları dile getirir: İki anlamın aynı mı yoksa farklı mı olduğunu açık ve net bir şekilde ayırt edemez ve dolayısıyla da bir kelimenin kaç anlama sahip olduğunu tam olarak belirleyemeyiz. Çünkü bir anlamın sınırları çizilmek suretiyle onun diğer anlamlardan ayırt edilmesi hemen kolayca gerçekleştirilebilir bir iş değildir.

Bir sözcüğün alay ya da şaka ifadesi yüklenerek çok anlamlı hale gelmesi ya da çok anlamlı bir sözcüğün yeni bir anlam kazanması anlam olaylarıyla ilişkilidir. Örneğin eğer ifadedeki gülünç taraf bir uyumsuzluktan kaynaklıysa zıt anlama geçiş, üstünlük ile alakalıysa benzetme gibi anlam olaylarına başvurulur. Bir başka ifadeyle bir sözcük alay ya da şaka yollu kullanılırken anlam değişmesine uğrar. *Anlam değişmesi*, bir sözcüğünün gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayıdır. Olay; geniş kapsamlı olarak *anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi* gibi değişme olaylarını da kapsıyor olsa da asıl bir anlamdan başka bir anlama geçişle ilgili anlam değişmelerini içine almaktadır (Korkmaz, 2007: 19). Ancak konuyla ilgili farklı bir bakış açısı olarak Çolak (2019: 926), anlam iyileşmesi ya da kötüleşmesinin öznel yorumlara dayandığı için bir anlam değişmesi olarak ele alınmayıp bunların anlam daralması, genişlemesi ya da başka anlama geçiş başlıkları altında değerlendirilmesi gerektiğini ve kültürel, duygusal, çağrışımsal anlamların işlevlerinin ise anlam değişmelerinde sosyo-psikolojik, kültürel etkenler ve yönelimler gibi alt başlıklar altında incelenmesi gerektiği ifade etmektedir. Buna bağlı olarak alay ve şaka anlamlı kullanımların toplumsal ve kültürel olgular olduğunu, dolayısıyla bu hususta bahsedilecek bir anlam kötüleşmesinin de yerelliğe ve toplumsallığa isnat edilmesinin daha uygun olacağı söylenebilir.

Alay ve şaka; argo, hakaret ve diğer kaba ifadeler gibi belirli topluluklar arasında kullanılabilir. Dolayısıyla bir sözcüğün alay ya da şaka yoluyla anlam değişmesine uğraması genellikle anlam kötüleşmesi olarak karşımıza çıkar. *Anlam kötüleşmesi* bir sözcüğün eskisine göre daha kötü bir anlam taşır duruma gelmesi ve anlam iyileşmesinin tersi bir gelişmedir (Aksan, 2009b: 216). Bir sözcüğün zıt anlama geçmesi ve anlam kötüleşmesine uğramasının temelinde belli başlı anlam olayları yer almaktadır. İncelenen maddelerde sözcüklerin veya sözcüklerin bir araya gelerek oluşturduğu yapıların alay veya şaka anlamı kazanmasının şunlar vasıtasıyla gerçekleştiği tespit edilmiştir: *benzetme yoluyla anlam genişlemesi*, *zıt anlama geçiş* ve *söyleyiş benzerliği*.

2.2. Benzetme

Sözcüklerin alay ya da şaka anlamı kazanmasında sıkça başvurulan yollardan biri, unsurlardan birini kendisinden uzak hatta çoğu zaman zıt bir unsura benzetmektir. Toklu (2007: 99) benzetmeyi "kavramlar ve nesneler arasındaki yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birinden söz ederken diğerinin anılması" şeklinde tanımlar. Bir dilin kavram zenginliğini gösteren anlam olaylarından biridir. Benzetmeler açısından diller arasında zaman zaman paralellikler görülse de genellikle diller benzetmelerde birbirlerinden ayrılırlar; çünkü bu sorun, dilin iç yapısıyla, anlatım yolu sorunu ile ilgilidir (Arslan Erol, 2008: 49). Deyim aktarmalarının temelinde bir benzetme, bir varlığın niteliklerini belirtmek için benzer niteliklere sahip bir başkasından yararlanma ve ona yaklaşma yatar (Aksan, 2009'a:116).

Benzetmenin deyim aktarmalarıyla doğrudan ilişkili olduğunu göz ardı etmemek ve bazı kullanımlarda iki kavram arasındaki aktarmanın metaforlar yoluyla gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Palmer (2020: 105) bu durumu şöyle izah eder: Anlamlar arasında en çok bilinen ilişki türlerinden biri, bir kelimenin hem sözsel anlama hem de bir veya daha fazla aktarılmış anlama sahip bulunması durumunda ortaya çıkan mecaz (metaphor) ilişkisidir.

2.3. Zıt Anlama Geçiş

Bir kelimenin eskisinden farklı, yeni bir kavramı yansıtması şeklinde tanımlanan başka anlama geçişin üç alt kolundan biri olan anlam değişmesidir (Arslan Erol, 2008: 82). Sözcükler süreç içinde uzak ya da yakın anlama geçebildikleri gibi taşıdığı anlamın tam karşısında zıt bir anlam da kazanabilir. Bu yolla ortaya çıkan yeni anlam ile sözcüğün temel anlamı arasında bir uyumsuzluk ya da bir çatışma olması kaçınılmazdır. Toplumsal etkinin de yansımasıyla ortaya çıkan bu uyumsuzluk, ifade ettiği kavrama ya da kullanıldığı bağlama göre mizahi bir anlam kazanabilmektedir. Karademir (2016), konuyla ilgili çalışmasında aynı madde altında yer alan zıt ve uzak anlamlardan bahsederken bazı alay ifadelerini de bu gruba dahil etmiştir.

2.4. Söyleyiş Yakınlığı

Nükteli bir anlatımın sahip olması gereken özelliklerden biri de akılda kalıcılıktır. Dil, bunu yaparken sözcüklerin sesletimi, ahenk, uyum gibi imkanlardan yararlanır. Deyim ve atasözlerinde sık sık yararlanılan söyleyiş yakınlığı ve seci kullanımı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Toklu (2007: 111) bilhassa deyimlerin büyük bir bölümünde uyak, aliterasyon ve sözcük yinelemesinden yararlanıldığını ifade eder. Öbek ve cümle yapısındaki ifadelerde bir arada kullanılan sözcüklerin söyleyişinden istifade edilirken tek sözcük yapısındaki söyleyiş benzerlikleri aynı yapıda ve anlamsal bakımdan çatışma içinde olan sözcükler arasında kurulan bu tarz bir ilişki neticesinde ortaya çıkmaktadır.

3. Türkçe Sözlük'te Yer Alan Alay ve Şaka Yollu İfadeler

3.1 Sözcük Yapısında Olanlar:

Tek sözcük yapısında olup da alay ve şaka anlamı taşıyan sözcüklerde göze çarpan en belirgin semantik durum çok anlamlılıktır. Bu fonksiyondaki anlamların ya bir sözcüğün yeni bir anlam kazanarak ya da başka bir kavrama benzetilmesiyle anlam genişlemesi yoluyla ortaya çıktığı söylenebilir. Örneklemde tek anlamlı olup alay anlamı taşıyan bir sözlük birim de bulunmaktadır. Bu örnekten hareketle çok anlamlılığın yanı sıra bir sözcüğün başka bir sözcüğe söyleyiş gibi farklı bir açıdan benzetilmesi yoluyla da bir anlamın yüklenebileceği söylenebilir.

3.1.1. Benzetme Yoluyla

Beşkardeş "*isim, şaka yollu* şamar" *Türkçe Sözlük*'teki tek anlamı bulunan madde başlarından biridir ve sıfat tamlaması yoluyla oluşan birleşik isim yapısındadır. Burada sözcüğe şaka yollu bir anlam yüklenirken anlam olayı olarak benzetmeden istifade edildiği açıktır. Şamar sözcüğünün "açık elle yüze vurulan tokat" anlamının şiddet temasındaki olumsuz çağrışımı göz önüne alındığında bu sözcüğün şaka ifadesi üstlenmesinin temelinde bir örtmece ihtiyacının varlığından bahsedilebilir.

Olumsuz çağrışım değerine sahip olması ya da bir kutsalı ifade etmesi gibi sebeplerle olduğu gibi dile getirilemeyen sözler, tabudur. Bunun yerini kimi zaman eş ya da zıt anlamlı başka sözcükler tutar. (Karaağaç, 2012: 607). Arslan Erol (2008: 76), örtmecelerin tabudan farklı olarak inançlar sebebiyle değil kaba ve ayıp sayılan sözlerin yumuşak ve nazik sözlere dönüştürülmesi olduğunu aktarır. Anlam genişlemesi yoluyla oluşturulan örtmece söz ve sözcüklerde, kelimenin asıl anlamı ile ifade edilmek istenen kavramın arasında bir çağrışım yapıldığı görülür (Ospanova, 2015: 119). Bu örnekteki çağrışım

elde bulunan beş parmağın aynı kaynağa bağlı olmasıyla kardeşlik arasındaki benzerlik çağrışımıdır.

Çöreklenmek "*nesnesiz, alay yollu* rahat bir biçimde yayılıp oturmak" *Türkçe Sözlük*'te yer alan çok anlamlı madde başlarından biridir. Temel anlamı "yılanın halka durumunda kıvrılıp toplanması" iken sözcüğün üçüncü anlamı alay ifadesi taşımaktadır. Ancak devamında yer alan dördüncü "bir yerde, orada yaşayanları rahatsız etme pahasına sürekli kalmak, yerleşmek" ve beşinci "bir duyguyu güçlü ve sürekli olarak duymak" anlamlarında da bir rahatsızlık hissi söz konusu olup alay anlamı da bu anlamlarla ilişkilidir. Sözcüğünün temel anlamının yılanla ilişkili olması göz önüne alınırsa bu anlamda kişi, varlığından rahatsız olunan bir varlığa, yılana benzetilmiştir.

Müzelik "*sıfat, alay yollu* eski, köhne" sözcüğünün temel anlamı "müzeye konulacak değerde veya eskilikte olan" şeklindedir. Sözcük benzetme yoluyla "eski, köhne" anlamını da kazanarak anlam kötüleşmesine uğramıştır. Sözcüğün ilk anlamında müzede sergilenen herhangi bir eşya, belge vb. bir maddeden bahsedilirken alay ifadesi taşıyan ikinci anlam bir mekânı, düşünceyi ya da benzeri bir olguyu, kısaca eskimişliği, yıpranmışlığı tasvir eder niteliktedir. Ancak müzede sergilenen bir eşya ne kadar kıymetliyse eskiliği sebebiyle "müzelik" olarak tanımlanan varlık bir o kadar küçümsenmektedir.

"Müzelik" maddesi benzer bir kullanımla "antika" sözcüğünü akla getirmektedir. Sözlükte çok anlamlı olarak yer alan maddelerden biri olan "antika" sözcüğünün üçüncü anlamı "eski çağlardan kalma eser" şeklinde verilirken beşinci anlamı "*sıfat, mecaz* genele, olağana, geleneğe aykırı, acayip, tuhaf, çarliston marka" alay yollu olmayıp *mecaz* etiketiyle işaretlenmiştir. Müzelik sözcüğüyle benzerliği göz önüne alındığında antika sözcüğünün bu anlamı için de küçümseme, dolayısıyla alay ifadesi taşıdığı söylenebilir. Bu örnekle de görüldüğü gibi bir sözcüğün mecaz ve alay anlamları iç içe geçebilmektedir.

Ufaklık "*isim, şaka yollu* bit" *Türkçe Sözlük*'te yer alan çok anlamlı sözcüklerden biridir. Sözcüğün beşinci anlamı olan "bit" şaka yollu etiketiyle gösterilirken buradaki yeni anlam sözcüğün kökü olan *ufak* sözcüğünün anlamı dolayısıyla gerçekleştiği için çok anlamlı bir kökten türemeye örnek teşkil etmektedir. Türemiş özellikte olan bazı sözlük birimlerin sahip olduğu yan anlamların, sözlük birimin türediği kökün çok anlamlı oluşuna bağlı olarak oluştukları görülmektedir. Başlangıçta kök durumundaki çok anlamlı sözlük birimin anlamlarından birinden türeyen yeni sözlük birim, daha sonra birtakım yan anlamlar edinirken bu anlamların kök durumundaki çok anlamlı sözlük birimin diğer anlamlarını da yansıtır duruma geldiği görülür. Burada kök durumundaki sözlük birimin üzerine gelen ekin işlevi de önemli rol oynamaktadır (Doğru, 2013: 1210). Buradaki "boyutları normalden küçük" anlamındaki "ufak" sözcüğünden türeyen **ufaklık** süreç içinde şaka yollu kullanılan bu yeni anlamı kazanmıştır. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'e bakıldığında sözcüğün bu anlamının argo ile işaretlendiği görülmektedir. Bu da sözcüklerin yan ve mecaz anlamlarının kullanımına yüklenen argo, alay vb. ifadelerin arasında kesin bir çizginin bulunmayışı ile ilgilidir.

3.1.2. Zıt Anlama Geçiş Yoluyla

Akıllı "*sıfat, alay yollu* uyanık geçinen" *Türkçe Sözlük*'teki çok anlamlı madde başlarından biridir. Üçüncü anlam olarak yer alan "uyanık geçinen" tanımındaki kullanım, küçümseme yani söyleyen kişi lehinde üstünlük ifadesi barındırmaktadır. Zira temel anlamı "gerçeği iyi gören ve ona göre davranan, akil" olan sözlük birimin ikinci sırada yer alan "*ünlem* karşısındakini küçümseme amacıyla söylenen bir söz" anlamında bu durum ifade edilmektedir. Buna bağlı olarak sözcüğün zıt anlama geçerek anlam kötüleşmesine uğradığı söylenebilir.

Benzer şekilde **aklınca** ve **aklı sıra** sözcükleri de küçümseme amacıyla kullanılan ve aynı kökten türemiş olan diğer madde başlarıdır. Her iki sözcük de tek anlamlı olup bu anlamda kullanılıyor olmaları *akıllı* sözcüğünün alay yollu ifadesi ile ilişkilendirilebilir.

Mübarek "*Arapça sıfat, alay yollu* kızılan, şaşılan (kimse veya şey)" sözcüğünün altı tanımından ilk

beşi "kutlu, kutsal; uğurlu, çok saygı duyulan; verimli, bereketli; beğenilen, sevilen şeyler için söylenen bir söz" şeklinde olumlu anlamda kullanılırken altıncı anlam "kızılan, şaşılan (kimse veya şey)" olumsuz çağrışım değerine sahiptir. Özellikle beşinci anlamda yer alan beğenmek ve sevmek eylemlerinin bu anlamda yerini kızmak ve şaşırmak eylemlerine bırakmış olması göz önüne alındığında sözcüğün bu anlamı için zıt anlama geçiş yoluyla anlam kötüleşmesine uğradığından söz edilebilir.

Sözcük tek başına alay yollu kullanıldığı gibi; **belalar mübareği** örneğinde söz öbeği yapısında, **Allah mübarek etsin** örneğinde ise cümle yapısında tekrar alay yollu kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır.

Belâlar mübareği "*alay yollu* istenilmeyen, kaçınılan bir durumun gerçekleştiği bildirilirken söylenen bir söz" belirtisiz ad tamlaması şeklinde bir söz öbeği yapısında olup bu alay yollu ifade **bela** madde başının altında yer alan deyimlerden biridir. Bela sözü olumsuz çağrışım değerine sahip olsa da söz öbeğini oluşturan unsurlardan ikincisi durumundaki **mübarek** temelde olumlu anlam taşımakta, bela sözü ile bir arada kullanılmasından doğan uyumsuzluk söz öbeğine alay ifadesi yüklemektedir.

Allah mübarek etsin "*alay yollu* onaylanmayan durumda kullanılan bir söz" şeklindeki bu alay yollu ifade **Allah** madde başının altında yer alan atasözü, deyim ve birleşik fiiller arasında alt anlam olarak yer almaktadır. Cümle, iki tanım ile açıklanmaktadır. İlk anlam "kutlu olsun anlamında bir söz" şeklinde açıklanırken ikinci anlam "onaylanmayan durumda kullanılan bir söz" ifadesidir. Burada bahsi geçen iki anlam, kutlanmak ve onaylanmamak kavramları ile birbirinden ayrılmaktadır. Bir başka ifadeyle çok anlamlı bu madde için olumlu çağrışıma sahip bir ifadenin olumsuz bir durum için kullanılması neticesinde tezat bir kullanımdan bahsetmek mümkündür.

3.1.3. Söyleyiş Yoluyla

Kalemşor "*isim, alay yollu, Arapça ḳalem + Farsça +şor* kalem savaşçısı" sözlükteki tek anlamlı madde başlarındandır. *Türkçe Sözlük*'te "Kalem savaşçısı", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te "kalemiyle tartışmaya giren, yazılarıyla başkalarına hücum eden yazar" şeklinde tanımlanan sözcük *silahşor* kelimesine benzetilerek türetilmiştir. Buradan hareketle aslında yazmak ile savaşmak arasındaki zıtlığa bağlı bir alay unsurunun ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

3.2. Söz Öbeği Yapısında Olanlar:

Söz öbeği yapısında olan alay ve şaka ifadeleri için çok anlamlılıktan bahsetmek doğru olmayacaktır. Söz öbeklerinde sözcüğün gülmeye dayalı bir anlam kazanmasını, temelinde yatan küçümseme, rahatlama ve üstünlük duygularıyla birlikte birbiriyle uyumsuzluk gösteren kavramların bir arada kullanılmasına, söyleyiş yakınlığına ya da yine tek sözcük formundaki kullanımlarda olduğu gibi benzetmeye bağlamak mümkündür.

Birden çok unsurun bir araya gelerek bir kavramı karşıladığı sözcük gruplarında kimi zaman birbirleriyle beraber kullanılması beklenmeyen, bir diğer ifadeyle uyumsuz sözcükler bir arada kullanılabilir. Bu şekilde ortaya çıkan ve okunduğunda bir yadırgama durumu oluşturan ifadeler için Aksan alışılmamış bağdaştırma terimini kullanır. Aksan'a göre (2009b: 203) bu yadırgama bağdaştırılan ögelerin anlam açısından birbirleriyle uyuşmamasından doğar, yani yeni ve birbirleriyle bağdaştırılmayacak kavramların bir arada kullanılmalarından ileri gelmektedir. Bir sözcüğe alay veya şaka anlamı yüklenirken her ne kadar dil bilgisel olarak birbirlerine eşlik edemeyecek sözcükler bir araya getirilmemiş olsa da çağrışımları iki farklı yönde olan sözcüklerin bir arada kullanılmasıyla alışılmamış bir sözcük öbeği ortaya çıkarılarak öbeğin iki kavramdan da uzak yeni bir kavramı karşılar hale gelmesi sağlanmaktadır. Örnek olarak **belalar mübareği** "istenilmeyen, kaçınılan bir durumun gerçekleştiği bildirilirken söylenen bir söz" öbeği alışılmış bir bağdaştırmanın dışında kalıp hem bela hem de mübarek kavramlarından uzak, olumsuz çağrışıma sahip yeni bir durumu anlatan alay yollu bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2.1. Benzetme Yoluyla

Ağzı teneke kaplı "*şaka yollu* çok sıcak veya çok acı şeyleri kolaylıkla içebilen, yiyebilen (kimse)" şeklinde isnat grubu yapısındaki bu ifade **ağız** madde başının altında yer alan maddelerden biridir. Sözcük grubuna bu anlam yüklenirken ağzın iç yapısı ısıdan etkilenmeme özelliği ile tenekeye benzetilmiştir. Sözcüğün gülmece unsuru insanın biz uzvu ile tenekenin uyumsuzluğundan doğmaktadır.

İç güveyisinden hallice "*şaka yollu* `nasılsın` sorusuna `eh işte, fena değil` anlamında verilen karşılık" ifadesi, halk arasında kullanılan bir deyim olup ayrılma grubu yapısındadır. Bu ifade iç güveyisi sözünün "eşinin ailesinin evinde oturan damat, iç güveyi" anlamında bir olumsuzluk sezilmese de sosyal faktörler sebebiyle **iç güveyisinden hallice** kullanımında bu akrabalık ilişkisine olumsuz bir anlam yüklemekte, burada durumu çok da iyi olmayan kişi eşinin ailesinin evinde yaşayan damada benzetilmektedir. Kültürel olarak bir erkeğin damat olarak eşinin ailesiyle yaşaması yaygın ve alışılmış olmadığı için buradaki şaka anlamının altında üstünlük duygusunun yer aldığı söylenebilir.

İki ahbap çavuş "*şaka yollu* her yerde hep birlikte görülen, birbirinden ayrılmayan iki arkadaş" *Türkçe Sözlük*'te tek anlamlı bir madde başı olarak yer alan bu sözcük grubu sıfat tamlaması yapısındadır. *Ahbap çavuş* ve *ahbap çavuş ilişkisi* maddelerinden hareketle burada bir benzetmeden söz etmek mümkündür. Sözlükte yer alan ve benzer bir tanıma sahip bir başka bir madde başı olan *ahbap çavuşlar* "sürekli birlikte görülen ve birbirine çok bağlı olan arkadaşlar" söz öbeği için şaka etiketi kullanılmamıştır.

Sinek avlamak "*şaka yollu* müşterisi olmayıp boş oturmak" deyimi **sinek** madde başının altında yer almaktadır. İsim fiil grubu şeklindedir. Burada *avlamak* fiiliyle, küçüklüğü sebebiyle uyumsuz bir sözcüğün bir araya gelmesi neticesinde ironik bir söyleyiş ortaya çıkmış, temelinde yer alan bu uyumsuzluk ile de söz öbeği, gülme unsuru içeren bir şaka anlamı kazanmıştır.

3.2.2. Zıt Anlama Geçiş Yoluyla

Evlere şenlik "*alay yollu* beğenilmeyen, olumsuz karşılanan bir durum, bir davranış karşısında söylenen bir söz" şeklinde yönelme grubu şeklindeki bir kısaltma grubu olan bu ifade **ev** madde başının altında yer almaktadır. Burada sözcüğe alay anlamı veren durum "şen olma durumu, şetaret; belli günlerde yapılan, coşku veren eğlendirici gösterilerin tümü, bayram; festival, sevinç, neşe" anlamlarındaki şenlik sözcüğünün zıt anlamda kullanılmasıdır. Burada şenlik temel anlamının aksine zor bir durumu ifade etmiş; bu zor durum bir eğlence, festival vb. bir kavram ile karşılanmış ve anlamın tam aksi yönünde bir durumu anlatması neticesinde alay yollu kullanılmıştır.

Türkçenin kapsamlı bir diğer sözlüğü olan *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te ise *Türkçe Sözlük*'ten farklı olarak bu yapı, "ölümden, bir felâketten veya başa gelmesi istenmeyen bir durumdan bahsedilirken, "Allah hiç kimseye, hiçbir eve böyle bir şey vermesin, şenlik versin" anlamında kullanılır; evlerden ırak" şeklinde bir dua, dilek olarak tanımlanmıştır. Bu anlam temelinde olumsuz bir durum karşısında iyi bir dilekte bulunma anlamının varlığından bahsedilebilirken elbette ki bir anlam kötüleşmesinden ya da gülme unsurundan bahsetmek doğru değildir.

3.2.3. Söyleyiş Yoluyla

Şahken şahbaz olmak "*alay yollu* bir kimsenin herhangi bir sebeple çirkinliği veya durumunun kötülüğü artmak" deyimi **şah** madde başının altında yer almaktadır. İsim fiil grubu yapısındadır. İfadeye alay anlamı yüklenirken "İran veya Afgan hükümdarı" anlamındaki *şah* ile "iri bir tür akdoğan" anlamındaki *şahbaz* sözcüklerinin söyleyiş yakınlığından ve anlamlarındaki uzaklıktan istifade edilmiştir. Dolayısıyla bir uyumsuzluktan bahsetmek yanlış olmayacaktır.

Şeşi beş görmek "*alay yollu* yanlış görmek" deyimi sözlükte **şeş** madde başının altında bulunmaktadır. Bir isim fiil grubu şeklindeki bu yapıda alay anlamı, örneklerin genelinden faklı olarak söyleniş biçimiyle ilgilidir. Başka bir deyişle bu deyim, Farsça bir sözcük olan "şeş" yerine Türkçe karşılığı "altı" kullanıldığı takdirde aynı etkiyi yaratmayacaktır. Bu söz öbeğinde sözcükler anlamlarını kaybetmeden ya da bünyesindeki sözcükler herhangi bir anlam değişimine uğramadan yalnızca "yanlışlık" kavramı bir sayı ile somutlaştırılmıştır.

3.3. Cümle Yapısında Olanlar:

Alay anlamı taşıyan ifadenin cümle yapısı şeklinde olması, bu ifadelerin bağlam içinde değerlendirilme imkânı sunmaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında yer alan örneklem her ne kadar tek anlamlı olsa da içinde bulundukları bağlam, metaforlar ve bir arada kullanılan sözcüklerin uyumu/uyumsuzluğu gibi etkenlerle alay ve şaka anlamı kazanmış cümlelerden oluşmaktadır.

3.3.1. Benzetme Yoluyla

Ayı yavrusu ile oynuyor "*alay yollu* iri ve yetişkin birinin ufak tefek birine, bir çocuğa el şakası yapması veya gücünü onda denemesi karşısında söylenen bir söz" cümlesi **ayı** madde başı altında yer alır. Bu ifadede güçlü kuvvetli birinin kendisinden zayıf biriyle bedensel olarak şakalaşmasını ayı ile yavrusunun şakalaşması metaforu üzerinden anlatmasıyla cümleye güldürü unsuru yüklenmiş ve cümle alay yollu kullanılmıştır.

Buyurun cenaze namazına! "*Şaka yollu* beklenmedik kötü bir durum karşısında üzüntü anlatan bir söz" cümlesi **buyurmak** madde başının altında yer alır. Bu cümle beklenmeyen olumsuz bir durum yaşandığında, durumun üzüntü derecesini benzetme yoluyla cenaze kavramı üzerinden ifade etmektedir. Ayrıca burada mübalağadan söz etmek de mümkündür.

Çevir kazı yanmasın "*alay yollu* karşısındakine dokunacak yersiz bir söz söylediğini fark eder etmez sözünü çevirmeye kalkışanlara söylenen bir söz" cümlesi **çevirmek** madde başının altında yer almaktadır. Burada bir anlam değişmesinden ziyade anlam ilişkisi bulunmayan iki kavram olarak yersiz bir sözün pişmekte olan bir kaza benzetilmesi söz konusudur.

Deliye her gün bayram "*alay yollu* her fırsattan yararlanarak bayrammış gibi davrananlara ve her şeyi eğlenceli yönden alanlara söylenen bir söz" cümlesi **deli** madde başı altında yer almaktadır. Bu ifadede alay anlamı, sözün muhatabına karşı sezdirilen küçümseme ile ilgilidir. *Türkçe Sözlük*'teki tanımda bu küçümseme hissedilmese de *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'teki "Hiç istifini bozmadan, fazla ince düşünmeden yaşayan kimseler için kullanılır." açıklamasında bu üstünlük daha belirgin durumdadır. Burada umursamaz davranan bir kişi "aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan, mecnun" anlamındaki deliye benzetilmektedir.

3.3.2. Zıtlık Yoluyla

Bozdur bozdur harca "*alay yollu* çok az olan şeyler için kullanılan bir söz" cümlesi **bozdurmak** madde başının altında yer almaktadır. Yüklem konumundaki "bozdur" sözcüğü bozmak fiilinin beşinci anlamı olan "büyük parayı küçük birimlere ayırmak" tanımıyla kullanılmıştır. Burada sözcük anlam değişmesine uğramamış ancak ifadedeki alay anlamı küçük bir kavram için kullanılmasından doğan tezatlıkla sağlanmıştır. Diğer bir ifadeyle bu cümlede bahsedilen azlık, bozdurulacak büyüklükte bir paraya benzetilerek somutlaştırılmış, buradan doğan tezatlık ile alay anlamı ortaya çıkmıştır.

Sevsinler! "*Alay yollu* sevilmeyen, hoşa gitmeyen bir davranışta bulunan bir kimseye söylenen bir söz" cümlesi **sevmek** madde başının altında yer almaktadır. Bu ifade ilintili olduğu fiilin aksine sevilmeyen bir durumu belirtmek için kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle sevmek fiili zıt anlama geçerek hoşa

gitmeyen bir şeyi anlatır duruma gelmiştir.

Aynı zamanda burada olumlu bir eylemin onu yapan kişiye yakıştırılmaması anlamı da söz konusudur. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te "Yaptığı şey kendisine yakıştırılamayan, ona lâyık görülmeyen kimseler için alay yollu kullanılır." şeklinde açıklanan ifade için "Bir de şiir yazmış, sevsinler." örneği verilmiştir. Yani şiir yazan kişi aslında kendisinden iyi bir şiir yazması beklenmeyen bir kişi olarak görülür. Bu örnekten hareketle alay anlamının söze yüklenen üstünlükten, bir diğer ifadeyle muhatabına karşı içerdiği küçümsemeden doğduğunu söylemek mümkündür.

3.3.3. Söyleyiş Yoluyla

Neler de neler, maydanozlu köfteler "*alay yollu* akla gelmedik şaşılacak şeyler` anlamında kullanılan bir söz" cümlesi **ne** madde başının altında yer almaktadır. Bu ifadede örneklemdeki diğer maddelerden farklı olarak secili bir kullanım göze çarpmaktadır. Cümlenin taşıdığı şaşkınlık anlamı ifade edilirken sözcüklerin tekerlemeye benzer bir kullanımı tercih edilmiştir. Buradaki gülme unsuru ahenkli bir cümle oluşturan sözcükler arasındaki anlamsal alakasızlıkla ilişkilidir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkçe Sözlük esas alınarak Türkiye Türkçesinde kullanılan alay ve şaka yollu ifadeler tespit edilmiş ve bunlardan sözcük, söz öbeği ve cümle yapılarında yedişer madde seçilerek bir örneklem oluşturulmuştur. Toplam yirmi bir örnekten 7'si şaka ve 14'ü alay yollu olarak işaretlenmiştir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi bu kavramları kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmadığı için benzer kullanımlarla *argo, kaba, teklifsiz, mecaz* gibi etiketlerle ya da etiketsiz olarak karşılaşmak da mümkündür. Türkçenin esnekliği, ifade gücü ve dil kullanıcılarının mizah anlayışı göz önüne alındığında bu sayının, tespit edilebilenlerden daha fazla olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çalışma *Türkçe Sözlük*'le sınırlandırılmış olsa da bilhassa söz öbeği ve cümle bazında, yani bağlam içinde değerlendirildiğinde Türkçenin atasözleri ve deyimleri ironi açısından oldukça zengin bir malzemeye sahiptir.

Tek sözcük durumundaki madde başlarından **kalemşor** tek anlamlı olup alay anlamını söylenişe bağlı bir benzetme ile kazanmıştır. Çok anlamlı madde başlarından **akıllı** ve **mübarek** zıt anlama geçerek anlam kötüleşmesine uğrarken **müzelik** sözcüğünde benzetmeden doğan birçok anlamlılık söz konusudur. **Ufaklık** ise çok anlamlı bir kökten türeyen yeni bir anlam ile şaka yollu kullanılmaktadır. Varlığı rahatsızlık veren birini yılan metaforu ile anlatan **çöreklenmek** ve şiddet anlamı içermesinden dolayı örtmece olarak kullanılan **beşkardeş** sözcükleri bu yönde bir anlam yüklenirken benzetmeden istifade edilmiştir.

Sözcüklerin alay ve şaka kullanımları olan bu yan anlamlar, anlam sıralamasında çoğunlukla sonlarda yer almaktadır. Örneklemde yer alan sözcükler için durum şöyledir: **akıllı** 3/3, **beşkardeş** 1/1, **çöreklenmek** 3/5, **kalemşor** 1/1, **mübarek** 6/6, **müzelik** 2/2, **ufaklık** 5/5.

Söz öbeği şeklindeki kullanımlardan **belalar mübareği** isim tamlaması, **evlere şenlik** yönelme grubu, **ağzı teneke kaplı** isnat grubu, **iç güveysinden hallice** ayrılma grubu, **iki ahbap çavuş** sıfat tamlaması, **sinek avlamak**, **şahken şahbaz olmak** ve **şeşi beş görmek** isim fiil grubudur. Öbek yapısında alay ve şaka anlamı iki unsurdan oluştuğu için olumlu ve olumsuz sözlerin bir arada kullanılmasından doğan tezat anlamlar daha belirgindir. *Bela* ve *mübarek* kavramları, olumlu ve olumsuz çağrışım değerine sahip sözcüklerdir. Bunların bir arada kullanılmasının gülünç olması yoluyla da alay ifadesi oluşturmuştur. Diğer maddelerden farklı olarak **şahken şahbaz olmak** ve **şeşi beş görmek** deyimleri alay ifadesini yüklenirken sözcüklerin ses uyumundan istifade etmiştir. **Ağzı teneke kaplı** ve **iki ahbap çavuş** söz öbeklerinde benzetmeden yararlanıldığı görülürken **evlere şenlik** öbeğinde zıt bir anlatım, **iç güveysinden hallice** deyiminde üstünlük duygusunun varlığı sezilmekte ve **sinek avlamak** deyiminde

ise uyumsuzluk olduğu görülmektedir.

Cümle yapısındaki alay ve şaka yollu kullanımlar, diğer yapılara göre sayıca daha fazladır. Yapıları bakımından incelendiklerinde bunlardan **bozdur bozdur harca, buyurun cenaze namazına**, **çevir kazı yanmasın** ve **sevsinler** cümleleri emir kipiyle; bildirme eki kullanılmaksızın **deliye her gün bayram** ve **neler de neler, maydanozlu köfteler** eksiltili cümle şeklinde, **ayı yavrusu ile oynuyor** fiil cümlesi şeklinde oluşmuştur. İncelenen cümlelerde alay anlamı için çoğunlukla benzetme anlam olayına başvurulmuştur. **Ayı yavrusu ile oynuyor** cümlesinde bir kişinin iriliği ayıya, **bozdur bozdur harca** cümlesinde herhangi bir değersiz kavram bir yüksek meblağlı paraya, **çevir kazı yanmasın** cümlesinde söylenen bir yanlış söz kaza benzetilmiştir. Bunun yanı sıra bir durumu tam tersi bir kavramla ifade etmeye dayalı tezatlıklar da örneklenmektedir. **Allah mübarek etsin** cümlesinde olumlu bir ifade olan *mübarek* olumsuz bir kavramı, s**evsinler** cümlesinde sevmek fiili aksine hoşa gitmeyen bir durumu anlatmaktadır. Çalışmada incelenen üçüncü bir yol olarak **neler de neler, maydanozlu köfteler** cümlesi alay ifadesini yüklenirken anlamdan uzak kalıp sözcüklerin söyleyiş yakınlığından istifade etmiştir.

Genel bir ifadeyle sözcüklerin tek başlarına ya da bir araya gelerek sahip oldukları güldürü anlamları kimi zaman iki uyumsuz kavramın bir arada kullanılması kimi zaman da birbirinden uzak, farklı kavram alanlarına mensup iki kavramın birbirine benzetilmesiyle sağlanmaktadır. Günümüzde gerek edebi dili yansıtan yazılı ürünler gerekse gündelik dili yansıtan konuşma ve genel ağ dili bu örneklere benzeyen ancak henüz sözlüklerde yer almayan çok sayıda kullanımı barındırır durumdadır. Her ne kadar bu çalışmada sınırlı sayıda bir örneklem incelenmiş olsa da bu örnekler, Türkçenin hem bu yollarla yeni ifadeler üretmeye müsait hem de mecazlar ve mizah açısından güçlü bir dil olduğunu gösterir niteliktedir.

Kaynakça

Aksan, D. (2009 a). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, D. (2009b). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arslan Erol, H. (2005). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük.* İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Bergson, H. (2011), *Gülme Gülüncün Anlamı Üzerine Deneme* (Çev. Devrim Çetinkasap). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Boz, E. (2009). Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Çokanlamlı Madde Başlarındaki Anlamların Sıralanma Sorunu: 'Klasik' Örneği', *Turkish Studies*, 4/8: 146-158.

Ceyhan Coştu, F. (2020). Gülme Üzerine Bir Deneme: Bergson ve Freud. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 71: 135-154.

Çolak, G. (2019). Sözlükbirimlerin Anlamı İyileşir ya da Kötüleşir mi? *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Ed. Serkan Şen ve Mediha Mangır). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, s. 916-927.

Çolak, G. (2020). Toplumdilbilim, *Dilbilim Teorik ve Uygulamalı Alanlar* (Ed. Erdoğan Boz). Ankara: Gazi Kitabevi, s. 149-206.

Dinar, T. (2020). Anlambilim, *Dilbilim Teorik ve Uygulamalı Alanlar* (Ed. Erdoğan Boz). Ankara: Gazi Kitabevi, s. 209-239.

Doğru, F. (2013). Kâmûs-ı Türkî'den Türkçe Sözlük'e Anlam Değişmeleri – Eylemler, *Turkish Studies*, 8/9: 1183-1222.

İmer, K. (2016). Türkçe Sözlükteki Argo Ögeler, *Argo* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Gülden Sağol Yüksekkaya). İstanbul: Ka Kitap Yayınları, s. 399-406.

Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karademir, F. (2016). Türkçede Aynı Sözcün Zıt ve Uzak Anlamlar Bildirmesi Üzerine. *Akademik Bakış Dergisi*, 56: 634-661.

Kılıç, G. ve Özen, Y. (2020). Alay Etmenin Sosyolojik Yönü: Toplumsal Denetim, Damga ve Simgesel Şiddet Bağlamında Alay Etme. *Mediterranean Journal of Humanities*, X: 301-318.

Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oğuz, C. (2011). *Kâmûs-ı Türkî'den Türkçe Sözlük'e Anlam Değişmeleri – Adlar (K-Z)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ospanova, G. (2015). Anlam Değişmelerinin Örtmecedeki Yeri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7: 117-123.

Öğüt Eker, G. (2017). Sosyal Normların Cezalandırma Yaptırımı Boyutunda 'Sosyal Ceza Olarak Gülme'. *Folklor Edebiyat*, 92: 49-62.

Palmer, F. R. (2020). *Semantik* (Çev. Ramazan Ertürk). Ankara: Fol Yayınları.

Şahin, H. İ. (2014). Gelenek, Gülme ve Şaka. *Millî Folklor*, 101: 237-251.

Şentürk, R. (2016). *Gülme Teorileri*. İstanbul: Küre Yayınları.

Toklu, M. O. (2007). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

TS: *Türkçe Sözlük* (2010). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Usta, Ç. (2009). *Mizah Dilinin Gizemi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eski Türkçede "İstinsah / Kopya Etmek" Karşılığında Kullanılan Sözcük Birimler ve "kata" Zarfı

Ceyda ADIYAMAN[*]

Özet

Türk dilinin konuşma dilinden yazı diline geçişinin çok uzun zaman önce gerçekleştiği ilk yazılı kaynaklardaki dilin işlenmişliğinden ve ileri ögelerinden anlaşılmaktadır. Türk toplumunun kültürel düzeyinin, okuma-yazma durumunun, Türk yazı kültürünün ve sanatının oluşum ve gelişiminin aydınlatılmasında yazı malzemeleri, yazı sanatı, yazınsal ürünler, kitap, baskı teknikleri, kütüphane gibi alanlara ilişkin söz varlığının ortaya çıkarılmasına katkı sağlayacağı görüşünden hareketle bu çalışmada söz konusu alanlarla ilişkili olan "istinsah / kopya etmek" eylemi için Eski Türkçe döneminde (Köktürk, Uygur, Karahanlı Türkçesi) kullanılan sözcük birimler art zamanlı karşılaştırmalı yöntemle ele alınmıştır. Böylece anlam genişlemeleri, değişmeleri ve geçişleri ile "istinsah / kopya etmek" karşılığında kullanılan sözcük birimlerin hareketin benzer yönünü gösterdiği belirlenmiştir. Farklı dönem ve coğrafyalarda söz varlığında gerçekleşen değişime karşın Türk dilinde işletilen mantığın, bilişsel ve derin yapının ortak olduğu betimlenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında bu çalışmada dil bilgisi kitaplarında genellikle "sayılar" başlığı altında veya "tekrar" ya da "yineleme edatları" içinde ele alınan ve eylemin kaç kere yapıldığını yani kezliğini ifade eden "katlama zarfı" *kata* "kez, defa"nın Eski Uygur Türkçesinde "istinsah / kopya etmek" eylemini karşılamak için işletildiği öne sürülmüştür. Yazma eyleminin birden fazla kez gerçekleştirilmesi anlamsal bakımdan "istinsah / kopya etmek" eylemini göstermektedir. Bu görüşten hareketle çalışmada *kata* zarfının yapısı açıklanıp kullanımı tanıklanarak ilgili alanlara yönelik söz varlığına katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Söz varlığı çalışmalarında yalnızca sözcüksel ulamların değil dil bilgisel ulamların da dikkate alınmasının gerekliliğine ve önemine değinilmiş, Türk dilinde terimlere ve kavramlara karşılık bulmada Türk dilinin işlekliği, zenginliği ve yapısal olanaklarının genişliği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: söz varlığı, anlam, sözcük birim, istinsah / kopya etmek, zarf

Giriş

Uygarlık tarihinin önemli keşiflerinden biri olan yazı başlangıçta basit hesapları tutmak için ortaya çıkmış, zamanla dinî bilgileri duyurmak, toplumsal ve siyasal örgütlenmeyi sağlamak gibi işlevlerde kullanılarak bir iletişim biçimi haline gelmiştir. Zaman ve mekânın sınırlarını ortadan kaldıran yazı, kuşaklar arasında bilginin ve geleneğin aktarılmasında toplumsal hafızanın ve kültürel belleğin kaydedici olmuştur. İlk keşfedildiğinde ayrıcalıklı kişilere, sınıflara veya Tanrısal güçlere atfedilen yazı, büyülü bir gerçeklik olarak bir statü hatta iktidar aracı olmuştur. Bu bakımdan yazı tüm toplum ve kültürlerde aynı zamanda okuma becerisini de gerektirdiği için okuryazarlık ve bilgili olma durumlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bireylerin bilgi düzeylerinin göstergesi olan yazı toplumsal zeminde ise toplumun kültürel düzeyinin göstergelerinden biridir. Kültürün hem öznesi hem de nesnesi olan dilde var olan yazma ve yazı ile ilişkili söz varlığının belirlenmesi toplumların daha özelde Türk toplumunda yazmanın yerini, düzeyini, gelişmişliğini, sanatını ortaya koyarken aynı zamanda kültürel düzeyinin yüksekliğinin ve gelişmişliğinin bir göstergesi olarak okunmasına aracılık eder.

Kültür ve uygarlık tarihinin keşiflerinden olan yazı ve yazmanın ilişkili olduğu kavramlardan biri istinsah / kopya etmektir. Bir yazı terimi olarak istinsah / kopya etmek genel anlamıyla belge, metin çoğaltma yöntemidir. Yazılı metinleri çoğaltma yönteminin dilsel göstereni ve bir yazma terimi olarak istinsah / kopya etmek için Türk dilinin tarihsel dönemlerinde çeşitli sözcük birimler kullanılmıştır.

Yazma sanatı, baskı teknikleri, çoğaltma yöntemleri, yazınsal ürünler, yazı malzemeleri, kütüphane gibi kavram alanlarıyla ilişkili olan istinsah / kopya etmek karşılığında eylem öbekleri, eylemler, zarf

[*] Dr. Türk Dili ve Edebiyatı. ORCID: 0000-0003-2609-7480. ceyrinnur@gmail.com.

öbekleri gibi çeşitli biçimlerin kaydedilmiş olması aynı zamanda toplumun okuma yazma durumuna, yazınsal ürünlerine ve toplumun kültürel düzeyine ilişkin bilgi vereceği düşüncesinden hareketle bu çalışmada Türk yazı ve yazın kültürüne ilişkin değerlendirmelerin yapılmasını sağlayacak "istinsah/kopya etmek" eylemi için Türk dilinin tarihsel dönemlerinde kullanılan sözcük birimler ele alınmıştır. Böylece dilin yapı, söz dizim, anlam ve kullanım düzeylerinin kesiştiği alanda hem ilişkili olduğu söz varlığına katkıda bulunmak hem de "istinsah / kopya etmek" eylemini karşılamak için başvurulan yollar belirlenip Türk dilinin anlatım gücü ve olanakları gösterilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmada hem biçim bilimsel hem söz dizimsel hem de anlam ve kullanım açısından dilin ele alındığı işlevsel bir yaklaşım benimsenip bütüncül bir bakış açısı sunulmaya çalışılarak art süremli bir yöntem kullanılmıştır. Çalışmada zarfların eylemle ilişkiselliğini, işlev ve anlamlarını ortaya koymak için Türk dilinin tarihsel dönemlerine ait yazılı kaynaklar çalışmanın evrenini, Eski Uygur Türkçesi sivil belgeler ise örneklemini oluşturmuştur. Bu doğrultuda sivil belgelerde eylemin kezliğini belirten ve pek çok kaynakta sayılar, sıfatlar, edatlar veya zarflar başlığı altında ele alınan ancak "katlama zarfları" veya "katlayıcılar" olarak da adlandırılabilecek *kata* zarfının yapısı, anlamı ve işlevleri belirlenerek ad ulamından zarf ulamına geçişinin hangi yollarla gerçekleştiği betimlenmeye çalışılmıştır. Zarfın morfo-sentaktik düzeydeki değeri ve *biti-* "yazmak" eylemiyle beraber ortaya çıkan işlevine ve anlamına bağlı olarak istinsah / kopya etmek eylemini karşılamada işletildiği belirlenip tanıklanmıştır. Böylece Türk dilinin kavramlara karşılık türetmede yalnızca sözcüksel birimlerin değil aynı zamanda zarflar gibi dil bilgisel yani görevli birimlerin de kullanıldığından hareketle dilin ifade olanakları gösterilmeye çalışılmıştır.

1. "İstinsah / Kopya Etmek" için Kullanılan Sözcük Birimler

Eski toplumlarda yazma eğitimi ve sanatı söylenenlerin veya okunanların yazıya geçirilmesi ya da doğrudan metne bakarak kopya edilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Nitekim Köktürk yazılı metinlerin dilinde gösterilen ustalık ve seslenilen topluma yönelik ders veya öğüt niteliğindeki uyarılar ile hitâbet sanatının sergilendiği bu metinler eğitim öğretim etkinliklerinin gerçekleştirildiği, okuma yazma düzeyinin yüksek olduğu bir toplumun varlığını gösterir (Vasiliyev, 2000: 1048, 1050; Sertkaya, 2001: 23-37; Klyaştornıy, 2005: 61; Useev, 2014: 10; Clauson, 1970: 55; Gökçe & Işık, 2018: 364).

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren Türk kültürünün yazma eğitimi ve kültürü ile ilişkisi söz varlığında kendini göstermektedir. Eski Türk Yazıtlarında "yazmak" eylemi için kullanılan *tokı- ur- biti- yarat-* eylemleri yanında ettirgen biçimleri *tokıt-, urtur-, bitit-, yaratıt-* eylemlerinin söz varlığında bulunması yazma işleminin bir başka kişiye yaptırıldığını ifade etmektedir (Şirin, 2016: 532). Bu sözcükler de yazı yazan ustaların ya da bir anlamda müstensihlerin varlığını ve dolayısıyla istinsah / kopya etme işleminin gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Eski toplumlarda yazı taşıyıcılarının değiştirilmesiyle yani diğer bir deyişle deriye, parşömene, papirüse, kâğıda vb. yüzeye yazılanlar başka bir yazı taşıyıcısına taşa, kâğıda, tahtaya aktarılmasıyla kopyalama yapılmıştır (Yıldız, 2021: X). Çünkü taş üzerine yazma sanatı sıkı bir hazırlık sürecini gerektirir. Yazılacak metnin sözcük sayısına ve aktarılacağı yüzeyin boyutuna göre harflerin büyüklüğü belirlenmelidir. Kömür veya benzeri bir madde ile sözcükler taşa yazılıp boyandıktan sonra keskin uçlu bir nesneyle kazıma işlemi gerçekleştirilir (Jean, 2020: 66). Bu bağlamda Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları yeğenleri Yollug Tegin tarafından, Tonyukuk yazıtı ise bizzat kendisi tarafından bir başka yüzeye yazılmış metin taslağından taşa kazınmış olabileceğinin göstergeleri olarak şu ifadeler değerlendirilebilir: *Bu bitig bitigme atısı yollug tigin* ***bitidim*** *(KTG 13); Yigirmi kün olurup bu taşka tamka kop yollug tigin* ***bitidim*** *(KT GD); Bilge kağan bitigin yollug tigin* ***bitidim*** *(BK GB); Bengü taş* ***tokıtdım bititdim*** *(KT G13); Nen nen sabım erser bengü taşka* ***urtum*** *(KT G11); Könülteki sabımın* ***urturtum*** *(KT G12, BK K14)* (Şirin, 2016: 532).

Köktürkler döneminde gelişen, işlenen hatta devlet dili haline gelen Türk yazı dili Uygurlar döneminde Soğdca, Çince, Toharca, Sanskritçe gibi dillerden yapılan yarı telif veya uyarlama (adaptasyon) niteliğindeki çalışmalarla büyük bir ivme kazanarak zengin bir yazı ve yazın kültürü oluşmuştur (Tezcan, 1994: 286). Bu zengin yazı ve yazın kültürü içinde, değişen din ve kültürle beraber yazı malzemeleri, yazı sistemleri, yazı biçimleri de değişmiştir. Bu dönemde Köktürkçedeki *biti-* "yazmak"[1] eylemi kullanılmaya devam ederken *yaz-* "yazı yazmak"[2] eylemi de ilk olarak Eski Uygurca bir metinde şöyle tanıklanmaktadır: *...yaz-sun kumbandi taqz-un* "schreiben und kumbhānda umbinden..." (Rachmati, 1936: 36).

Uygurlar döneminde hem Budist inancının propagandasının yapılıp yayılması hem de Budist manastırlarına gelir sağlamak için dua formülleri, din metinleri, günah çıkarma kitapları istinsah yoluyla çoğaltılıp satılmıştır (Tekin, 2015: 61). Kitap yazma ve istinsah ederek çoğaltma merkezi olan manastırlarda elyazmalarını kopyalamak dinsel ayinler dışında temel uğraş olmuş ve her bir rahip yaklaşık yılda 3-4 kitabı kopyalayabilmiştir. (Tez, 2011: 14). Manastırlar için bir gelir kapısı olan istinsah yoluyla çeşitli içerikteki metinleri çoğaltıp satmak zamanla daha çok sayıda çoğaltıp daha çok satarak hem manastır gelirlerini arttırma hem de inanç ve öğretilerini daha çok yayma düşüncesi baskı tekniğinin geliştirilmesini sağlamıştır (Tekin, 2015: 60). Mağaralara saklanmış el yazmaları yanında tahtaya oyulmuş harflerin bulunuşu Uygurların baskı tekniğini geliştirdiğini göstermektedir. Bu baskı tekniği Çinlilerin VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullandığı "blok" yöntemi değil çağdaş baskı tekniğinin esasını oluşturan hareketli harf sistemidir (Gabain, 1964: 171-191; 1959: 311-329; Hazai, 1975: 91-108; Tezcan, 1994: 287; Gerçek, 2002: 31-33; Binark, 2002: 798-800).

Uygurlarda gerek elle yazarak yani istinsah / kopya ederek çoğaltma olsun gerekse baskı tekniği ile çoğaltma olsun belgelerin kopya veya orijinal (özgün, asıl) olup olmadığı söz varlığında kendini göstermektedir. Eski Uygur Türkçesinde "kopya, varyant, nüsha" için ***buçuŋ/vuçuŋ bitig*** terimi kullanılırken "orijinal, özgün, asıl, ilk, ana nüsha" için ***baş bitig, çın bitig, ög bitig*** terimleri kullanılarak belgelerin niteliği arasında bir ayrım yapılıp kullanımı özelleştirilmiştir (Azılı, 2018: 270-299).

Eski Uygur Türkçesinde istinsah / kopya etmek eylemi için farklı şekillerde yazılmış ***kotur- ~ kodur- ~koδur-, kodurt- ~ ḳoδur(t)-*** eylemleri aşağıdaki gibi kullanılmıştır:

Kotur- ~ kodur- ~koδur- "istinsah etmek"

...m(e)n amogaşırı açarı enetkek tilintin türk uygur tilinçe t(e)ngri burkan togmış ud yılın törtünç ay tört y(i)g(i)rmike agtarıp öz iligin koturu tegintim (AY 33/15-20; Kaya, 1994: 73).
*...m(ä)n amogaširi ačari änätkäk tilintin türk uygur tilinčä t(ä)ŋri burhan tugmıš ud yılın törtünč ay tört y(e)g(i)rmikä aktarıp öz eliğin koduru tägindim (*AY 8/15-20; Maue & Röhrborn, 1979: 295).
"…der Lehrer Amoghasri, das Astamahasthānacaityastotra, das vom edlen erhabenen Lehrer Nāgārjuna verfaBt worden ist, am 14. Tag des vierten Monats des Rind-Jahres, an dem der göttliche Buddha geboren wurde, aus der indischen Sprache in die uigurisch-türkische Sprache übersetzt und mit eigener Hand ergebenst niedergeschrieben." (Maue & Röhrborn, 1979: 296).
(Ben Amogaşırı üstat Hint dilinden Türk Uygur diline tanrı Budanın doğduğu sığır yılının dördüncü ayı on dördünde aktarıp kendi elimle istinsah ettim.)

[1] Genel olarak *biti-* eyleminin Eski Çince **pjiĕt* "yazı fırçası" > Çince *pi* sözcüğünden türetildiği kabul edilmektedir. Bk. Erdal, 1991: 484, Clauson, 1972: 299, Tekin, 2015: 30. Başka dillerden olabileceğine yönelik farklı görüşler için bk. Ölmez, 1997: 180; 2021: 619-629.

[2] *Yaz-* "yazı yazmak" ile *yaz-* "hata etmek, yanılmak" sözcükleri üzerinden sürdürülen polemiğe göre *yaz-* "yazı yazmak" eylemi kısa /a/ ile *yaz-* "hata etmek, yanılmak" eylemi ise uzun /a/ ile olduğu sonucuna varılabilir. Bk. Tekin, 1994: 114-118. Yazmak eylemi için diğer dil ve kültürlerde kullanılan sözcüklere bakıldığında da "resim yapmak, kazımak, oymak, çentmek, çizmek" anlamlarının olduğu görülmektedir. Bk. Şirin, 2004: 564.

...kuvrag bo nom erdini içinteki arıg sözin eşidü tınglayu ögret[inü] bilserler anıng tüşi utlısı sözleyü yitinçsiz titir..bititgeli koturgalı küsüş turgursarlar... (AY SÜ 23/17-20; Kaya, 1994: 69).
...kuvrag bu nom erdini içindeki arıġ sözin eşid, tınglayu, ögretinü bilserler, anıng tüşi utlısı sözleyü yitinçsiz titir..bititgeli ḳoδdurġalı küsüş turġursarlar... (AY 23/ 15-19; Çağatay, 1945: 66).
"bu mukaddes cevher içindeki arı sözü dinleyerek (Hend.) dinî icapları eda edebilseler, onun ecri (Hend.) söyleyip bitirilmez sayılır. Yazdırmıya (ve) eve koydurmıya arzu ederlerse..." (Çağatay, 1945: 67).

Kodurt- ~ ḳoδur(t)- "istinsah ettirmek"

ol nom erdini yana bu tegre aδın yirte yok yalanguz mening evimde ök bar erür.. anı alıp kodurtgıl tip tidi." (AY SÜ 18/23; Kaya, 1994: 67).
ol nom erdini yana bu tegre aδın yirte yok. yalanguz mening evimte ök bar erür.anı alıp ḳoδurgıl tip tidi (AY SÜ 18/ 21-23; Çağatay, 1945: 57).
"O şeriat cevheri yine bu civarda başka yerde yoktur, yalnız benim evceğizimde vardır. Onu alıp istinsah ettir (deyip) dedi." (Çağatay, 1945: 57).

bo nom ärdinig bititip qoturtup tapïnmaq udunmaq-nïng ädgüsin ädrämin näng bolmaz. (213-214; Kara&Zieme, 1986: 331).
"Die Güte und die Tugend des Schreiben und Kopierenlassens, des Verehrens (Hend.) dieses Sutra-Juwels kann man zu predigen und zu sagen nicht erschöpfen." (Kara&Zieme, 1986: 340).
(Bu sutra mücevherini yazdırıp kopyalatmanın, saygı duymanın (Hend.) iyilik ve erdemi sayısızdır.)

...ming kuün qoturdup: tavčo-luγ nom-[lu]γ orun-ta urup tütsük xu-a čäčk üzä tapïnïp udunup: (379-381; Kara & Zieme, 1986: 336).
"ließ er t[ausend] exemplare kopieren, legte sie auf den Bodhimandala, gesetzesort, und verehrte (hend.) sie mit Weihrauch und Blumen." (Kara & Zieme, 1986: 343)
(Bin nüshasını kopya ettirip, onları kanun yeri olan Bodhi mandalaya yerleştirip tütsü çiçeklerle tapınıp…)

Eski Uygur Türkçesinde istinsah / kopya etmek için kullanılan bu eylemlerin farklı biçimlerde yazılışı hem eyleme eklenen -dUr- / -tUr ettirgenlik ekinin kök ve gövdede meydana getirdiği fonetik değişimle ilgilidir hem de /d/, /t/ ve /δ/ ses birimlerinin döneme ilişkin bir özellik olarak tutarsız yazılarak metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılan bir dilik ölçüttür (Ağca, 2021: 102-107). Türk dilinde ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin dar veya geniş olup olmadığını göstermede yazı sistemlerinin yetersiz oluşu söz konusu eylemin *kod-* yanında *kud-* biçiminde de düşünülmesine olanak tanımaktadır. Söz konusu iki eylemin pek çok yayım ve okunuşta karıştırılması iki eylem arasında bir "bulaşma"nın varlığını göstermektedir (Gülsevin, 1998: 51; Uçar, 2013: 169-173; Sağlık, 2007: 50). Dolayısıyla eşyazımlı *kod-* "bırakmak, yerleştirmek" ile *kud-* "bir kaptan başka bir kaba dökmek" eylemlerinden *tök-* ile eş anlamlı *kud-* eyleminin istinsah / kopya etmek karşılığında işletilmiş olabileceği ileri sürülebilir. Nitekim istinsah / kopya etmek bir metnin cümlelerini, sözcüklerini, harflerini, noktalama işaretlerini bir yüzeyden başka bir yüzeye aktarmaktır, dökmektir, boşaltmaktır.

İslamî çevrede yazılmış Türk dilinin ilk ansiklopedik sözlüğü olan DLT'de ise Oğuzca olduğu belirtilen *yaz-* "yazı yazmak" eylemi ile ilişkili yazı, yazı malzemeleri, yazı terimlerine ilişkin geniş bir sözvarlığı kaydedilmiştir. DLT'nin bu tematik söz varlığı içinde "kitap istinsah / kopya etmek" için *bitig yul-* ve *bitig köçür-* eylem öbekleri kullanılmış ve Arapça "nesḫü'l-kitâb" ile karşılanmıştır (Adıyaman, 2022: 485). İstinsah / kopya etmek için yukarıda anılan sözcük birimler yanında Eski Uygur Türkçesinde yazmak eyleminin birden çok kez gerçekleştirildiği belirtilerek ifade edilmiştir. Kavramları karşılamak için çeşitli yöntem ve teknikler kullanılarak Türk dilinin söz varlığının zenginleştirildiği, genişletildiği ve derinleştirildiği Eski Uygur Türkçesinde istinsah / kopya etmek eylemini karşılamak için zarflar işletilmiştir. Bu bakımdan aşağıda zarfların nitelikleri, türleri, işlevleri, yapıları ele alınarak istinsah / kopya etmek için *biti-* "yazmak" eyleminin kezliğini belirten katlama zarflarından *kata* zarfı yapı, işlev, anlam bakımından art süremli olarak ele alınmıştır.

2. Zarflar ve Katlama Zarfları

Türk dilinde sözcük türlerinin belirlenmesi, tanımlanması, sınıflandırılması ve kullanılacak ölçütler üzerinde tam bir fikir birliği bulunmamaktadır (Yılmaz, 2010: 170-196; Delice, 2012: 27-34; Yener,

2007: 606-623; Börekçi & Tepeli, 2013: 93-102; Sarı, 2020: 227-242; Çürük, 2021: 371-389). Türk dilinde türler arasında en çok geçişkenlik isim, sıfat, zarf, edat, bağlaç ulamlarında gerçekleşmektedir. Sınırları tam olarak çizilemeyen ve türler arası geçişkenliğin en çok görüldüğü ulamlardan biri zarflardır. Tür-görev ayrımını[3] yansıtmadığı için "zarf" terimi de sorunludur (Karahan, 2014: 1). Bunun yerine "belirteç" terimi de kullanılmaktadır. Ancak zarflar yalnız belirtme işlevine değil niteleme işlevine de sahip dil birlikleri olduğu için bu terim de tartışmalıdır (Karpuz, 2000: 28). Henüz terim, kapsam, tanım, sınır, işlev, yapı vb. bakımdan belirsiz olan zarfların dil bilgisel, sözcüksel, anlamsal, söz dizimsel bir ulam olup olmadığına yönelik de farklı görüşler bulunmaktadır.[4]

Zarflar dil bilgisi kitaplarında genel olarak eylemlerin, sıfatların ve kendi gibi bir zarfın anlamını etkileyen, pekiştiren veya sınırlandıran dil birlikleri olarak tanımlanmıştır.[5] Ancak kelime gruplarını (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil) ve cümlede (isim veya fiil cümlesi) yüklemin niteleyeni olarak da bulunabilmektedir (Karahan, 2014: 8; Turan, 1998: 302; Karpuz, 2013: 15). Dolayısıyla zarfların kullanıldıkları dillik yapı yeterli bütünle ele alınması gerekir.

Zarflar oluşumlarına göre yalnızca zarf görevinde kullanılanlar "zarf" (adverb) ve söz dizimsel düzeyde zarf görevinde kullanılanlar ise "zarflık" (adverbial) biçiminde adlandırılmıştır (Malenborn & Schafer, 2011: 1390–1420; Çetin, 2016: 23). Zarflar genel olarak yapılarına göre "yalın", "türemiş", "bileşik" ve "öbekleşmiş"; anlamlarına göre zaman, yer yön, ölçü/miktar, niteleme, soru zarfları vb. biçimde sınıflandırılır (Karpuz, 2013; Turan, 2000: 42-109; Çetin, 2016: 17-26). Bu zarf türleri arasında "miktar/ölçü/pekiştirme zarfları" (intensive adverbs) veya "sayma zarfları" (adverbs of counting) arasında "katlayıcılar" (multipliers) olarak adlandırılan bir zarf türünden de söz edilmektedir. "Sayma zarfları" 1.katlayıcılar (multiplicativer), 2. sıklık zarfları (frequency adverbs), 3. miktar zarfları (adverbs of quantification) olarak üçe ayrılmaktadır (Csirmaz, 2009: 131-168'den aktaran Ağca, 2018: 14-15).

"Katlama zarfları" çalışmalarda farklı başlıklar altında ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinde zarfları ve zarflıkları ele aldığı çalışmasında Turan "katlama zarflarını" (multiplication) "derecelendirme zarfları" (adverbs of degree) içinde ele alır. Eylemin derecesini, miktarını ve yoğunluğunu (intensity) açıkladığını belirttiği bu zarfların Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *gez, gezin* veya *kerre*, daha seyrek olarak da eskicil bir biçim olan *katla* ve Arapça *def'a* ile *nevbet* biçimlerinde görüldüğünü belirler (Turan, 2000: 92). Karpuz da "tekrar zarfları" olarak ayrı bir başlık altında *gene, geri, yine, tekrar, gerisin geri, tekrar tekrar, geriye, bir daha, yeniden, gerisin geriye, üst üste, daha, bir kere daha, yeni baştan, …daha…daha, …/-(y)Ip/…/-(y)Ip/ (durup durup), …/+(n)Dan/…daha…/+(n)DAn/ (yeni baştan, bir daha, baştan* zarflarını belirler (2013: 418). Hacıeminoğlu (1992: 309-315) ise bu türden sözcükleri "tekerrür edatları" olarak ele alır. Hacıeminoğlu bu tutumunu Karahanlı Türkçesi gramerinde de devam ettirerek "edat" başlığında "tekrar edatları" olarak *baz* "yine, tekrar", *kata* "def'a", *yana* "yine, gene, tekrar", *yaŋla* "tekrar, yeniden" sözcüklerini kaydeder (Hacıeminoğlu, 2008: 111).

Eski Türkçenin dil bilgisi kitaplarında da "katlama zarfları" farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Tekin (2003: 133) "Sayılar" başlığı altında "Katlama Sayıları"na yer verir. Söz dizimi yoluyla asıl sayılara eklenen *yolı* veya *kata* sözcüklerinin eklenerek oluşturulduğunu veya eksiz olarak asıl sayıların katlama sayısı olarak kullanıldığı belirtir.

[3] Tür-görev ayrımı için bk. Üstünova, 2010: 157-162. Üstünova'ya göre ad ve eylem olmak üzere iki tür bulunur ve ad türündeki sözcükler ad, sıfat, zarf zamir, edat, bağlaç, ünlem; eylem türündeki sözcükler eylem görevini yüklenir.

[4] Turan (1998: 301, 305) dil bilgisel ve anlamsal sınıf, Karpuz (2014: 15) söz dizimsel olarak ortaya çıktığını belirtir. Zarfların sözcük türü, görevli sözcük veya söz dizimsel bir öge olmalarına yönelik görüşler için bk. Çetin, 2016: 15-17.

[5] Zarf ile ilgili tanımlar için bk. Özkan, 2011: 4-8.

Eraslan (2012: 198-199) Eski Uygur Türkçesinde bu türden sözcükleri "Sıfatlar" içinde "Sayılar" ve "Sayılarda katlama" alt başlıklarında ele almıştır. Uygur Türkçesinde sayılarda katlamanın *egim, evin, kat, kata, yol, yolı* sözcüklerinin asıl sayılardan sonra getirilerek veya sayı sıfatlarına +layu / +leyü eki getirilerek yapıldığını belirtir. Eraslan bu durumda katlama ifade eden sözcük öbeğini sıfat tamlaması, +layu / +leyü ekinin getirildiği sayıyı da sayı sıfatı olarak kabul etmektedir.

Eski Türkçenin gramerinde Gabain "Sayılar" başlığı altında "Katlama sayıları" olarak ele alır ve bunlar arasında *yanlıġ, kat, kata, egim, eŋim, törlüg, yol ~ yolı, miŋlig, tümenlig* sözcüklerini verir (Gabain, 2007: 76). Ağca'nın belirttiği gibi bu sözcüklerden yalnızca *kat ~ kata* ve *yol ~ yolı* sözcükleri eylemlerin kezliğini ifade ettiği için katlama zarfı olarak değerlendirilebilir. Diğer sözcükler ise ait oldukları cümlelere "kat, aşama", "gibi, benzer" ve "türlü, çeşitli" anlamları verdiği için eylemlerin değil; isimlerin katmanlarını / türlerini / çeşitlerini ifade ettiği için katlama zarfı değildir (Ağca, 2018: 15). Nitekim Erdal (2004: 224) da *kata* ve *yolı* sözcüklerini "Sayılar ve Nicelik" başlığı içinde ele alıp "adverbial multiplicatives" olarak nitelendirmiştir. Benzer şekilde Brockelmann (1954: 162) da "sayılar" başlığı altında "multiplikation" olarak adlandırdığı *yol* ve *katla* sözcüklerinin "kezlik" ifade ettiğini belirterek *bir yol* "einmal", *üç yol* "dreimal", *üç katla* "dreimal" örneklerini verir.

Yukarıda belirtildiği gibi katlayıcılar, edatlar, sayılar, sıfatlar veya zarflar başlığı altında ele alınmıştır. Ağca (2018: 14-21) Eski Türkçedeki katlama zarflarını ayrıntılı olarak ele aldığı çalışması ile "*katlama zarfları"* veya "*katlayıcılar*" olarak adlandırılan zarf türünün kapsamını ve sınırlarını çizerek Eski Türkçedeki katlama zarflarını belirlemiştir. Eski Türkçedeki "*katlama zarfları"*nı "işaretsiz katlama zarfları", "mecazlaşma yoluyla oluşan katlama zarfları", "enklitiklerle oluşan katlama zarfları", "üçüncü şahıs iyelik ekiyle" biçiminde sınıflandırarak bu zarfların dillerin tarihsel süreç içinde bulunduğu çevrelere göre sayı, yapı ve işlevlerinde farklılıklar meydana geldiğini belirlemiştir. Ağca'nın belirlemelerine göre "*katlayıcılar*" sayılar, ekler ve zarflar işletilerek veya "devamlılık, yineleme" anlam alanına uygun sözcükler kullanılarak elde edilmiştir.

Eski Türkçedeki zarfları sözcükselleşme ve gramerleşme bağlamında ele alan Çetin gramerleşme ve sözcükselleşme arasındaki benzerlik ve farklılıkları betimlemeye çalışarak Eski Türkçedeki zarfları eklerle oluşanlar ve ek almayıp semantik değişimle zarf olan sözcükler olarak sınıflandırmıştır. Çetin çalışmasında bu incelemede söz konusu olan katlama zarfı *kata* zarfına da yer vermiştir (2016: 48-235).

Eski Türkçede zarflarla ilgili bir diğer çalışma Azılı (2021)'ya aittir. Azılı çalışmasında mekânsal kavram alanına ait yapıların çeşitli aşamalardan geçerek zamansal ifadeleri oluşturduğu görüşünden hareketle mekândan zamana metaforik transferleri ele alır. "Leksik transferler" ve "morfemik transferler" olarak sınıflandırdığı bu transferlerden leksik transferleri "zarf-fiil morfemiyle gerçekleşen transferler", "enklitik ve diğer morfemlerle gerçekleşen transferler" ve "sıfır morfemli transferler", "bazı fiillerle gerçekleşen transferler" ve "zamirlerle gerçekleşen transferler" başlıklarında, morfemik transferleri ise "durum morfemleri" ve "birleşik morfemler ve eşzamanlı konum" başlıklarında inceler. Azılı çalışmasında *yolı* ve *kata* zarflarına da yer verir (2021: 135, 115).

2.1. *Tarihi Türk Yazı Dillerinde "kata"*

Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarından itibaren kullanılan *kata* zarfı yazıtlarda şöyle tanıklanmaktadır: *elimde beş kata tegzindim* "Ülkemde beş kez dolandım" (Elegest III 2), *üç kata* tegzinti "…üç kez dolandı" (Uybat II 4), *ikinti kata* "ikinci kez" (Toyok IV 2-3) (Tekin, 2003: 133).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde şöyle tanıklanmaktadır: *on kata atakın atataçı tınlıgларıg* "on defa adını söyleyecek canlıları" (AM 269), *burhanıŋ atın yüz sekiz kata atap* " buddha'nın adını yüz sekiz defa söyleyip" (AM 146), *üç kata ataguluk ol* "üç defa (adını) söylecektir" (AM 1434); *tınlıglar bir künte üç kata kelip* "canlılar bir günde üç defa gelip…" (AY 19/11), *bir tümen sekiz kata sözlemiş*

kergek… "onbin sekiz defa söylesin" (AY 361/14), *ming sekiz kata sözlesin* "bin sekiz defa söylesin" (AY 362/4), *bu bitigig üç kata okısar* "bu kitabı üç kez okusa" (SY 112), *yiti kata okısar* "yedi kez okusa" (SY 125), *üç kata okızun* " üç kez okusun" (SY 277), kaç kata taluyka kirip "kaç defa okyanusa girip" (İKP XXIV), *bir kata nom işidip* "bir defa vaaz dinleyip" (M 56/13), *öküş kata a//ndım* "pek çok defalar debelendim" (M 90/31).

İslamî çevrede yazılmış metinlerde de kullanımı şöyledir: DLT'de *bir kata* (*Ar. marrat(an) aydım* "kaç defa söyledim" (DLT 442), *öŋdün nelük yalwarmadıŋ kaç kata birdiŋ tawar* "önceden kaç defa vergi verirken niçin yalvarmadın" (DLT 219), *kılur men munıŋ şükri yüz miŋ kata* "bunun için sana yüz bin defa şükür ederim" (KB 3058), *başın yirke çalsa ulıp miŋ kata* "pişman olup başını bin kez yere vursa" (KB 1207), *teŋgizdin kerimrek şahım miŋ kata* "şâhım denizden bin kat daha kerîmdir" (AH 67).

Harezm Türkçesi metinlerinde de *kata* zarfı benzer şekilde tanıklanmaktadır*: atıŋdın miŋ kata şìrìnrek özüŋ* "adından bin kez daha tatlı kendin" (HŞ 3380), *it edgü bolsu mendin miŋ kata men* "ben benden bin kat iyi olsun" (HŞ 2209), *kılur bolsa yetmiş kata ol zina* "yetmiş defa zina yapmış olsa" (MM 162), *elgini köterdi takı üç kata aydı* "elini götürdü ve dahi üç defa söyledi" (NF 12/ 11); *aña yörimek iki kat kıldı* "ona iki kez yürüdü" (ME 23/7).

Kıpçak Türkçesinde yalnızca şu metinlerde *kat* biçiminde tanıklanabilmiştir: *bir kat, ikki kat* "bir defa, iki defa" (TZ 62a), *bir kat* "Lat. sinples, Far. betÀh" (CC 37a/30), ekki kat "Lat. duplex, Far. curdÀ" (CC 37a/31), *ekki kat* " Lat. duplex, Far. dutÀ" (CC 37b/1)[6].

Çağatay Türkçesi metinlerinde *katla* biçiminde yaygın bir kullanımı vardır: *bir katla ki eşidip unutmay* "bir kez ki işidip unutmaz" (LM 420), yüz katla keçip remìde cÀndın "yüz kez korkmuş candan geçip" (LM 543), yüz katla lebiga yetti cÀnı "yüz kez dudağına yetti canı" (LM 2631), *Hak ta'Àla emri bile iki katla maşrıkdın magribka ve yana bir katla magribdin maşrıkka bardı* "Hak teala emri ile iki kez doğudan batıya ve yine bir kez batıdan doğuya gitti" (T696a/19), *üç katla kur'a saldılar* "üç kez kura çektiler" (T713b/13), *Àşıkí kim körgey ol bir katla her kün yÀrini* "aşığı her gün bir defa görecek" (FK 788/1) *Tiñrisige iyledik yüz katla şükr* "Tanrısına yüz defa şükür ettik" (FK 788/1), *kırk miñ katla kıyÀmetniñ fez' ve havli birle mübtelÀ bolgay* "kırk bin kez kıyametin korkusu ile tutkun oldu" (FKÇ 10b/11), *bir katla ki nime birmediñ* "bir kez şey vermedin" (MK 23a/6), *bir katla te'hír bolsa bir nevbet taksír bolsa* "bir kez gecikme olsa bir kez kusur olsa" (MK 68a/13).

Eski Anadolu Türkçesinde de *katla* biçiminde kullanımı şöyle tanıklanabilir: *saña biñ katla selÀm olsun baba* "sana bin kez selam olsun baba" (YZ 1389), *bu işi sen yavlak kata becíd olgıl* "bu işi sen çok kez gerçek et" (KY 148v/1).

2.2. *Zarfın Yapısı ve Anlamı*

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde en yaygın kullanılan katlayıcılardan biri *kata'dır* (Ağca, 2018: 19). Genellikle bu zarfın kat- "katmak, ilave etmek" eyleminden –A zarf-fiil ekiyle yapıldığı ileri sürülmüştür (Hacıeminoğlu, 2008: 111; 1992: 311; Tekin, 2003: 133; Eraslan, 2012: 199; Erdal, 2004: 224; Çetin, 2016: 136). Clauson (1972: 596) kökeninin belirsiz olduğunu ancak "kat, tabaka" adından +A yönelme ekiyle meydana gelmiş olabileceği görüşündedir. Ağca ise bu zarfı enklitiklerle oluşmuş katlama zarfları (katlayıcılar) arasında değerlendirir. Ona göre bu zarfın kökeni bir eylem olamaz çünkü eyleme eklenen zarf-fiil eki Eski Uygur Türkçesinde -I'dır. Dolayısıyla *kat-* eyleminden türetilen zarf-fiil de *katı* biçiminde olmalıdır (2018: 19). Ayrıca "ekleyerek, katarak" anlamında kullanımı tanıklanamamış olan *kata* zarfı "defa, kez" anlamına geçerek geçici zarf olması gerekirken kalıcı bir zarf olmuştur (Çetin, 2016: 136). Bu durum da *kata* zarfının eylem kökünden zarf-fiil ekiyle değil ad

[6] Kıpçak Türkçesi gramerinde bu zarflar "miktar zarfları" başlığı altında ele alınmıştır. Bk. Karamanlıoğlu, 1994: 106; Güner, 2013: 294.

kökünden A ve lA enklitikleriyle oluştuğunu göstermektedir. Hem *kata* hem *katla* biçimlerinde kullanılan sözcük herhangi bir ek alamaz duruma gelerek donuklaşmış, enklitik ekiyle birlikte kaynaşarak gramerleşip sözlükselleşmiştir (Çetin, 2016: 136; Azılı, 2021: 115).

Ercilasun'un (2008: 50) pekiştirme enklitikleriyle ilgili çalışmasında belirttiği gibi pekiştirme enklitikleri gramerleşmede rol oyar ve ekleşip kalıplaşarak yeni kelimeler türetebilir. Bu enklitikler sayesinde aynı anlamdaki ikili biçimlerin *yak ~ yaka, kat ~ kata, yal ~ yele* gibi sözcüklerin kökenine ilişkin açıklamalar getirilebilir. Bu bağlamda *kata* sözcüğü yanında aynı anlamdaki *kat* sözcüğünün de yapısına, anlamına ve kullanımına bakmak gerekmektedir.

Temel anlamı "tabaka" olan ve Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanıklanabilen *kat* sözcüğünün bu dönemden itibaren kazandığı diğer anlamlar "kat yeri, kıvrım; huzur, yan"dır. "Huzur, yan" anlamı sözcüğün çekimli biçimleriyle (kat + iyelik eki + bulunma hali eki) kullanılmıştır. Sözcüğün "defa, kez" anlamıyla kullanımı ise ilk olarak Harezm Türkçesinde tanıklanabilmektedir (Ercilasun, 2011: 9-21). Buna karşın *kat* sözcüğüne enklitik ekinin getirilmesiyle türetilmiş *kata* sözcüğü "kez, defa" anlamıyla Yenisey yazıtlarından itibaren kullanılagelmiş, Harezm Türkçesinde hem *kat* hem de *kata* biçiminde tanıklanarak Çağatay Türkçesinin ilk dönemlerine kadar devam etmiş ve daha sonra çoğunlukla *katla* biçimi kullanılmıştır. *Kat* sözcüğünün geçirdiği anlam değişmeleri *kata* sözcüğünün anlamını açıklığa kavuşturacak niteliktedir. *Kata* sözcüğünün "defa, kez, kere" anlamına gelecek biçimde kullanımı sözcüğün anlam alanında var olan "tabaka" ile yakın ilişkilidir. Ercilasun (2011: 18) da bu anlamsal ilişkiyi şöyle belirtir: "*Defa" anlamının da "tabaka" anlamından geliştiğini düşünüyorum. Nesnelerin tabaka tabaka, söz gelişi iki tabaka, üç tabaka olmasından hareketle kat, "defa" anlamını da yüklenmiştir."* Azılı da *kat* "tabaka" sözcüğünün aşağı ve yukarı yönlülüğü işaretleyen dikey eksendeki mekânsal kavram alanından yatay eksendeki "yer, yan, makam, huzur" kavram alanına geçişinde alt tabaka-üst tabaka gibi karşılıklı yönelimin söz konusu olabileceğini belirterek bu kavram alanını zamansal kavram alanına geçişi kolaylaştıran bir aşama olarak değerlendirir. *Kat* sözcüğünün A enklitiği ile genişleyip gramerleşerek "defa, kez" anlamında bir katlayıcı haline gelişini Azılı şöyle ifade eder: *"Daha önce sahip olduğu sahip olduğu mekânsal kavram alanı artık zaman çizgisinde tekrar eden olayları ve fiilleri işaretleyecek duruma gelmiştir"* (2021: 117).

Yukarıda belirtildiği gibi *kata* "defa, kez" sözcüğü köktaş *kat* ile *kat-* sözcükleri temel alınarak yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Yapı bakımından *kat* sözcüğü *ka-* "yığmak, katlamak" eyleminden ad yapan -t ekiyle türetilmiştir. (Gülensoy, 2011: 474; Doerfer, 1967: 419; Hamilton, 1998: 183, Ercilasun, 2011: 19). *Kat-* "eklemek, ilave etmek" eyleminin de aynı kökün ettirgenlik eki almış biçimi olduğu söylenebilir. Bu sözcüklerin kökü olan *ka-* eylemi için ise DLT'de "sandığa doldurmak" ve "etrafını çevirmek" biçiminde iki anlam kaydedilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 673). Sözcüklerinin anlamları, anlam değişmeleri ve genişlemeleri dikkate alındığında "sandığı doldurmak" anlamındaki *ka-* eyleminden türetilmiş olduğu söylenebilir.

Yukarıda görüldüğü gibi Eski Türkçeden itibaren tabaka tabaka ve kıvrımlı nesneler için yaygın bir biçimde kullanılan *kat* sözcüğü anlam genişlemesine uğramış ve *kat* sözcüğünün A enklitik ekli biçimi olan *kata* "defa, kez" anlamı kazanmasına kaynaklık etmiştir. *Kat* ve *kata* zarfları çeşitli eylemlerle kullanılarak eylemlerin kaç kez gerçekleştirildiğini ifade etmede işletilmiştir. Birlikte kullanıldığı eylemlerden biri de *biti-* "yazmak" eylemidir.

2.3. *Tanıklarıyla "kata" Zarfının biti- "yazmak" Eylemiyle Kullanımı*

Türk dilinin ilk tarihsel dönemlerinden çağdaş Türk lehçelerine değin oldukça yaygın ve benzer biçimde kullanılan *kat, kata, katla* zarfı yukarıda da belirtildiği gibi eylemin kaç kez yapıldığını belirtir. Bu semantik işlevi ile kavramların ifade edilmesinde Türk dilinde çoğunlukla sayı adları ile birlikte işletilmiştir. Arapça kerre, def'a, sefer sözcüklerine karşılık olarak kullanılmıştır.

Eski Uygur sivil belgelerinde (Clark, 1975: 220-221) *biti-* "yazmak" eylemiyle birlikte zarfın kullanımı şöyledir:

Men Yirim Sarayuçka ***üç kata*** *ayıdıp bitidim. (SUK, RH13).*	"I, Yirim, have written it down in three copies at the request of Sarayuç" (Clark, 1975: 220).	"Ben Karım. Saranguç'dan üç defa dikte ettim" (Ayazlı, 2016: 535).
Men Çatir bu bitikteki onlukça başta kişilerke ***üç kata*** *inçke ayıdıp bitigil timişke bitidim (SUK, Sa09).*	"When they said, "write it down", I, Çatir, wrote it down precisely in three copies at the request of people who are at the head (başta) of the decades (onlukça) who are (named) in this document" (Clark 1975: 220).	"Ben Çatir, bu sözleşmede adı geçen onluklardan üç defa dikte edip yaz denileni (tam olarak) yazdım." (Ayazlı, 2016: 525).
Men Menggü beg Temürke ***üç kata*** *ayıdıp bitidim (SUK, Sa16)*	"I, Menggü Bey, have written it down in three copies at request of Temür" (Clark, 1975: 221).	"Ben Mengü Beg, Temür'e üç defa dikte ettim." (Ayazlı, 2016: 528).
Men Berk Tuymiş bitkeçi ilke bodunka ***üç kata*** *inçke ayıdıp bitidim* (SUK, Mi20).	"I, Berk Tuymiş, the scribe, have written it down precisely in three copies at the request of the people and the community" (Clark, 1975: 221).	"Ben katip Baçak Turmış, halktan 3 kez tam olarak dikte ettim." (Ayazlı, 2016: 550).

Yukarıdaki tanıklardan da görüldüğü gibi *kata* zarfının *biti-* "yazmak" eylemiyle birlikte kullanılması eyleminin bir veya birden fazla kez gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Bu da bir anlamda metni çoğaltmak yani istinsah / kopya etmek eyleminin zarf öbeği (üç kata) ile ifade ediliş biçimidir. Aynı zamanda *ayıt-* "söylemek, demek" eyleminin zarf-fiil biçimiyle tümcenin yüklemi *biti-* "yazmak" eylemine bağlanması aynı metni üç kez söyleyip yazmayı ifade etmektedir. Ayazlı bu eylemsi öbeğini "dikte etmek" olarak aktarması kopyalanacak belgenin okunup yazıldığını göstermektedir ki belgeyi yazan yazıcının kendi adını da belirtmesi belgenin özgünlüğü bakımından önemli göstergelerdir. Nitekim verilen tanıkların sivil belgelerde geçtiği dikkate alındığında belgelerin satıcı-alıcı veya miras bırakan-miras alan gibi en az iki taraf için düzenlenmesi gerekir. Bir diğer kopyası da bu belgeleri yazan kişide kalıyor olabilir ki bugünkü noter gibi bir işlevi olup olmadığına ilişkin kesin bir yargıya varılamaz. Ayrıca bütün belgelerin üç kez yazıldığına ilişkin de kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hukuk belgelerinin, senetlerin, sözleşmelerin, vasiyetnamelerin yakın bir tarihe kadar imzayla birlikte el ile yazılarak özgünlüğünün sağlandığı dikkate alındığında da yukarıdaki tanıklarda kopyalama işlemi açıkça görülmektedir.

Eski Uygur Türkçesi sivil belgelerinde istinsah / kopya etmek eylemi için *kata* sözcüğünün işletilmesi anlamsal ve kökensel birliğe işaret etmektedir. Sözcüğün kökenindeki "tabaka" anlamı ile "nüsha / kopya" benzer bir anlama işaret etmektedir. Aynı kişi tarafından, aynı yazı karakterlerinde, aynı biçimde, elle birden fazla kez yazılarak çoğaltılan bir anlamda kopya edilen belgeler üst üste koyulduğunda bir tabaka oluşturmaktadır. Üst üste koyulan nesneler için (katmer, katman, bina katları, raf katları vb.) Türk dilinde *kat* sözcüğünün kullanıldığı dikkate alındığında nesneden mekâna, mekândan zamana metaforik bir transfer gerçekleşmiştir (Azılı, 2021: 117). Sözcüğün tekrar eden olaylar ve eylemlere göndermede bulunan kezlik anlamı ve buna bağlı olarak istinsah / kopya etmek eyleminde işletilmesi dilde ifade bulan bilişsel mantığı ortaya koymaktadır.

Sonuç

Yazı ile ilişkili olan istinsah / kopya etmek için Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren ***bitit-, urtur, tokıt-, yaratıt-*** eylemleri taşa kazınan ifadelerin yazı ustaları (bitkeçi) tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Nitekim Yollug Tigin tarafından Bilge Kağan ve Kül Tegin yazıtlarını yazdığı taşa kaydedilmiştir. Burada kopyalama işlemi yazı taşıyıcılarının değiştirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Uygurlarda ise değişen medeniyet, din, yazı sitemi, yazı araç gereçleri ile beraber söz varlığı da değişmiş ve kopyalamak / istinsah etmek için ile *kod-* veya *kud-* eyleminden türetilmiş olabilecek *kotur- ~ kodur-*

~koδur-, kodurt- ~ ḳoδur(t)- farklı biçimlerde yazılmış eylemler kullanılmıştır. İslami çevrede ise yeni bir din, medeniyet ve yazı sistemi ile birlikte istinsah / kopya etmek karşılığında DLT'de yul- ve *köçür-* eylemleri kaydedilmiştir. Bu sözcük birimler dışında Eski Uygur Türkçesinde farklı bağlamlarda farklı eylemleri belirtecek şekilde kullanılan katlama zarflarından *kata* "kez, defa" Uygurca sivil belgelerde (satış belgeleri, sözleşme, senet gibi belgeler) *biti-* "yazmak" eylemiyle kullanılmıştır.

Biti- "yazmak" eylemiyle birlikte kullanılan *kata* katlama zarfının belirttiği eylemlerle birlikte söz dizimindeki kullanımı farklı semantik işlevler ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan işlev ve anlam bakımından çok değişkenli olan zarfların türsel geçişkenliği bağlama dayalı anlamlarının belirlenmesini gerekmektedir.

Ad ulamından zarf ulamına geçen *kat* sözcüğü hem yalın olarak hem de enklitik eki almış *kata* ve *katla* biçimlerinde zarf görevinde kullanılmıştır. "Defa kez" anlamındaki zarf ulamına geçişi *kat* sözcüğünün anlam alanında var olan "tabaka" anlamı ile ilişkilidir. Bu anlam ilişkisi istinsah / kopya etmek karşılığındaki kullanımı da açıklamaktadır. Kopya veya nüsha sözcükleri ile *kat* "tabaka" sözcüğü benzer bir zihinsel tasarımı veya resmi göstermektedir yani gösterilenleri benzerdir. Üst üste koyulan nesneler için (katmer, katman, bina katları, raf katları vb.) Türk dilinde *kat* sözcüğünün kullanıldığı dikkate alındığında nesneden mekâna, mekândan zamana metaforik bir transfer gerçekleşmiştir. Türk dilinde işletilen bilişsel mantığı gösteren bu transfer dairesel bir zamanda eylemlerin yineleme, tekrar özelliğine işaret etmektedir.

Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki kullanımı değişkenlik gösteren ve bir eylemin kezliğini, kaç kez yapıldığını ifade eden katlama zarfları veya katlayıcılar çeşitli çalışmalarda farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu tür zarflar eylemlerle birlikte kullanılarak yeni bir kavramı karşılamada işletilmiş olabileceği göz önüne alınarak sözlük birim olarak belirlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bir alana ilişkin söz varlığı derlemelerinde yalnızca sözlük birimler değil aynı zamanda dil bilgisel birimler de dikkate alınmalıdır.

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren yazı, yazma, yazma biçimleri, yazı malzemeleri, kitap, baskı teknikleri, çoğaltma yöntemlerine ilişkin söz varlığının çeşitliliği Türk toplumunun yazı ile olan ilişkisini, Türk yazma kültürünü dolayısıyla dil, düşün, eğitim, bilim, kültür, yazın alanlarındaki düzeyini göstermektedir. Bu alanlara yönelik değerlendirmelerin daha doğru ve ayrıntılı yapılabilmesi için ilişkili oldukları söz varlığının bağlama dayalı olarak işlevsel bir bakış açısıyla belirlenip incelenmesi gereklidir.

Kısaltmalar

AH → Atebetü'l-Hakayık, bk. Yüknekî 2006.

AM→ Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı**,** bk. Karaayak, 2021.

AY→ Altun Yaruk, bk. Kaya, 1994.

CC → Codex Cumanicus, bk. Argunşah & Güner, 2015.

DLT→ Divânu Lugâti't-Türk, bk. Ercilasun & Akkoyunlu, 2018.

FK → Ali Şîr Nevâyî-Fevâyidü'l-Kiber, bk. Kaya, 1989.

FKÇ → *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı, bk. Erbay, 2003.*

HŞ→ Kutb'un Hüsrev u Şirin'i, bk. Demirci, 2021.

İKP→Budacı İyi Kalpli Prens Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, bk. Hamilton, 1998.

KB → Kutadgu Bilig, bk. Arat, 1999; 2003.

KY → Ali'nin Kıssa-yı Yusuf'u, bk. Cin, 2011.

LM → Ali Şîr Nevâyî-Leylî vü Mecnûn, bk. Çelik, 1993.

M→ Maytrısimit, bk. Tekin, 2019.

ME → Mukaddimetü'l- Edeb, bk. Yüce, 2014.

MK → Mahbûbü'l-Kulûb, bk. Ölmez, 1993.

MM → Mu'inü'l-Mürîd, bk. Toparlı & Argunşah, 2014.

NF → Nehcü'l- Ferâdis, bk. Alî, 2014.

SUK → Sammlung uigurischer kontrakte, bk. Ayazlı, 2016.

SY→ Sekiz Yükmek, bk. Bang & Gabain, 1934.

TZ → Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lugat-it-Türkiyye, bk. Atalay, 1945.

YZ → Şeyyad Hamza Yūsuf ve Zelīḫā, bk. Taş, 2017.

Kaynakça

Abik, A. D. (1993). *Ali Şir Nevayi'nin risaleleri (Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşe'at).* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Adıyaman, C. (2022). Dîvânu Lugâti't-Türk'te bitig yul- ve bitig köçür- : istinsah / kopya etmek eylem öbekleri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 11*(2), 483-502.

Ağca, F. (2018). Eski Uygurcada katlama zarfları. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı (1. Cilt)* (s. 14-24). İstanbul: Kesit yayınları.

Ağca, F. (2021). *Dillik ölçütlere göre Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alî, M. b. (2014). *Nehcü'l-Ferâdîs (Tıpkıbasım ve çeviri yazı: Janos Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan; Hamza Zülfikar; Dizin-Sözlük: Aysu Ata).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I-Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II- Çeviri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Argunşah, M., & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lugat-it-Türkiyye.* İstanbul: Bürhaneddin Basımevi.

Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Azılı, K. (2018). Eski Türkçede bitig adları. *Köktürk yazısının okunuşunun 125. yılında Orhun'dan Anadolu'ya uluslararası Türkoloji sempozyumu* içinde (s. 270-299). İstanbul: Kesit Yayınları.

Azılı, K. (2021). *Mekândan zamana metaforik transferler.* İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları.

Bang, W., & Gabain, A. v. (1934). *Sekiz yükmek.* Berlin.

Binark, İ. (2002). Uygurlarda matbaa. *Türkler Ansiklopedisi.* (C. 3, s. 794-807). İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Börekçi, M., & Tepeli, Y. (2013). İşlevsel dilbilim yaklaşımıyla Türkçede sözcük türleri. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi, 2(7),* 93-102.

Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens.* Leiden: E. J. Brill.

Cin, A. (2011). *Türk edebiyatının ilk Yusuf ve Züleyha hikayesi Ali'nin Kıssa-yı Yusuf'u.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clark, L. V. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th).* Edinburg: Phil. Diss. Bloomington.

Clauson, G. (1970). The origin of The Turkish "Runic" alphabet. *Acta Orientalia, 32*, 51-76.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish.* Oxford: Oxford University Press.

Csırmaz, A. (2009). Multiplicatives, frequency and quantification. *Acta Linguistica Hungarica 56 (2-3),* 131-168.

Çağatay, S. (1945). *Altun Yaruk'tan iki parça.* Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çelik, Ü. (1993). *Ali Şîr Nevâyî-Leylî vü Mecnûn (Gramer-Metin-Dizin).* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetin, O. A. (2016). *Gramerleşme ve sözcükselleşme bağlamında Eski Türk Dilinde zarflar.* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çürük, Y. (2021). Sözcüklerin sınıflandırılmasında kullanılan ölçütler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23/1.

Delice, İ. (2012). Sözcük türleri nasıl tasnif edilmelidir? *Turkish Studies*, 27-34.

Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i (Giriş Metin Tıpkıbasım).* İstanbul: Kesit Yayınları.

Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen* . Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e ait Çağatayca bir fıkıh kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük).* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ercilasun, A. B. (2008). La enklitiği ve Türkçede bir "Pekiştirme Enklitiği" teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi, 2*, 35-56.

Ercilasun, A. B. (2011). "Kat" kelimesinin coğrafi ve semantik yolculuğu Üzerine. *Dil Araştırmaları, 8* , 9-21.

Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic.* Boston: Leiden Brill.

Gabain, A. v. (1959). Eski Türkçenin yazı dili. (S. S. Paylı, Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 7, 311-329.

Gabain, A. v. (1964). Alttürkische scriebkultur und druckerei. *Philologiae Turcicae Fundamenta II,* 171-191.

Gabain, A. v. (2007). *Eski Türkçenin grameri.* (Mehmet Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gerçek, S. N. (2002). *Türk matbuatı.* (Ali Birinci, Der.). Ankara: Gezgin Kitapevi.

Gökçe, M., & Işık, H. (2018). Kök Türk Yazıtlarının Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemi, *4. Uluslararası Çağdaş Eğitim Araştırmaları Kongresi* içinde (s. 361-369). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, G. (1998). Türk Dilinde koy- (< kod-) ve kuy- (<kud-) üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 1, 51-57.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde edatlar.* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası.* Ankara: Simurg Yayınları.

Hazai, G. (1975). Fragmente eines Uigurischen Blockdruck-Faltbuches. *Altorientalische Forschungen, 3,* 91-108.

Jean, G. (2020). *Yazı insanlığın belleği,* İstanbul: YKY Yayınları.

Kara, G., & Zieme, P. (1986). Die uigurische übersetzung des apokryphen Sutras "Fo ding xin da tuo luo ni". *Altorientalische Forschungen, 13,* 318-376.

Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca Abitaki metinlerinin söz varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, L. (2014). Terimlerde kapsam sorunu: "Zarf" Örneği. *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı (4-7 Aralık 2013)* içinde (s. 931-937). Bursa.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karpuz, H. Ö. (2000). Türkiye Türkçesi'nde zarfların işlevsel ve yapısal özellikleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1/1*, 27-43.

Karpuz, H. Ö. (2013). *Türkçe'de zarflar.* Denizli: Ege-Doğuş Yayınları.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevayî-Fevâyidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin).* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Klyaştornıy, S. G. (2005). Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki Kak İstoriçeskiy İstoçni. *II. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi Bildirileri* içinde (s. 59-64). Bişkek: KTMÜ.

Malenborn, C., & Schafer, M. (2011). Adverbials and adverbs. In Semantics. (Ed. C. Maienborn), *An International Handbook of Natural Language Meaning* (s. 1390–1420.). Berlin: Mouton de Gruyter.

Maue, D., & Röhrborn, K. (1979). Ein caityastotra aus dem alttürkischen Goldglanz-Sutra. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandisch en Gesellschaft, 129* (2), 282-320.

Ölmez, M. (1997). Eski Türk yazıtlarında yabancı ögeler (2). *Türk Dilleri Araşıtmaları*, 7, 175-186.

Ölmez, M. (2021). En Eski Türkçedeki biti-, bitig ve bitigüçi sözleri hakkında. (Yay. Haz.: T. Karaayak.- U. Uzunkaya). *Esengü Bitig Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* içinde (s. 619-629). İstanbul: Kesit Yayınları.

Ölmez, Z. K. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük).* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özkan, B. (2011). *Türkiye Türkçesinde belirteçlerle fillerin birlikte kullanılması ve eş dizimlilikleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rachmati, R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII.* Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Sağlık, G. S. (2007). *Türk dilinde yön gösteren karşıtlıklar aşağı: yukarı sözcükleri.* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sarı, M. (2020). Türkiye Türkçesinde sözcük türlerinin değişikliğe uğraması. *Türkoloji Dergisi*, 227-242.

Sertkaya, O. F. (2001). Eski Türkler okur yazar mıydı?. *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Dönümü Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 23-37). Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.

Şirin, H. (2004). Türkçede yaz- "yazı yazmak" fiili üzerine. *Türk Dili*, 634, 563-571.

Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, İ. (2017). *Şeyyad Hamza Yūsuf Ve Zelīḫā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tekin, Ş. (2015). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tekin, Ş. (2019). *Maytrısimit.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1994). *Türkoloji eleştirileri.* Ankara: Doruk Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri.* İstanbul: Sanat Kitabevi.

Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tez, Z. (2011). *Yazı, kâğıt ve matbaanın tarihsel serüveni.* İstanbul: Promat Yayınları.

Tezcan, S. (1994). En eski Türk dili ve yazını. *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* içinde (s. 271-324). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Toparlı, R., & Argunşah, M. (2014). *Mu'înü'l-Mürîd.* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Turan, F. (1998). Türkçede zarflar üzerine. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı(der. M. Özeraslan, Ö. Çobanoğlu)* (s. 301-306). Ankara: Feryal Matbaacılık.

Turan, F. (2000). *Adverbs and adverbial constructions in Old Anatolian Turkish.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Uçar, E. (2013). Eski Uygurca sözvarlığına katkılar I: Kalıplaşmış kuturu zarfı üzerine, *Modern Türklük*

Araştırmaları Dergisi, 10 (3), 163-179.

Useev, N. (2014). Kalbak-Taş XX (A 43) ve Kalbak-Taş XXI (A 44) yazıtları ya da Eski Türklerde okuryazarlık. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 1-15.

Üstünova, K. (2010). Sözcük türü görev adı ayrımı. *Dil Bilgisi Sorunları* (s. 157-162). İstanbul: Kesit Yayınları.

Vasiliyev, D. D. (2000). Kök Türklerin okuma yazma bilmeleri sorunu. *Erdem Dergisi*, 12 (*36)*, 1045-1053.

Yener, M. L. (2007). Türk Dilinde sözcük türleri tasnifi sorunu üzerine. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları 2/3 Summer*, 606-623.

Yıldız, N. (2021). *Eskiçağda yazı malzemeleri ve kitabın oluşumu.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yılmaz, E. (2010). Türkiye Türkçesinde sözcük türlerine yeni bir bakış. *Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (s. 170-196). Ankara: Pegem Yayınevi.

Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüknekî, E. A. (2006). *Atebetü'l-Hakayık (Haz.: Reşit Rahmeti Arat).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Devletleri Teşkilatı Bağlamında Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri Üzerine Bir Değerlendirme

Cüneyt AKIN[*]

Özet

1992 yılında Ankara'da "Türkçe Konuşan Ülkeler Başkanları" adıyla yapılan toplantı ile başlayan süreç, Türk Keneşi Sekretaryası'nın kurulduğu 2010 yılına kadar süren zirveler süreciyle birlikte 12 Kasım 2021'de "Türk Devletleri Teşkilatı"na dönüşmüştür. 12 Kasım 2021 tarihli 121 maddelik bildirinin özellikle 29, 72, 73, 74, 76, 79. ve 96. Maddelerinde belirtildiği gibi, TV kanalları kurulması, Türk dünyasının kültürünü ve büyük şahsiyetlerinin birlik ve beraberlik ruhu içerisinde tanıtılması, Ali Şir Nevâî Uluslararası Ödülü'nün verilmesi, teşkilata üye ülkelerin ortaokul, lise ve üniversite öğrencilerinin aralarında değişim programlarını içeren "Orhun Eğitim Değişim Programı" ve Türk Akademisi tarafından hazırlıklarında son aşamaya gelinen, "Ortak Türk Tarihi", "Türk Dünyası Coğrafyası" ve "Ortak Türk Edebiyatı" ders kitapları yayımlanması, ayrıca 96. maddede Akademi'ye "Türk Dünyası Tarih ve Coğrafya Atlası", "Türk Dünyasının Kutsal Mekânları" ve "Türk Dünyasının Seçkin Kişilikleri" projelerini tamamlama talimatının verilmesi gibi önemli hususlara, Türk Devletleri Teşkilatı Ortakları başlığı altında: Türk Dünyası veya Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümlerinin, «İlişkili Araştırma Birimleri» başlığı altında yer alarak, oluşuma akademik düzeyde katkı sağlamaları (tezler, araştırma makaleleri, bildiriler ve diğer bilimsel faaliyetlerle) mümkün hâle gelecek ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın daha «organik» bir yapıda çalışmasına katkı sağlayacaklardır kanaatindeyiz. İkinci olarak, Türk Dünyası veya Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümlerinin, uygulanacak ortak staj programlarıyla, Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkelerine en az bir dönemlik sürelerle gönderilmesi sağlanarak, Türk topluluklarının birbirleriyle kültürel alanda tanışmaları mümkün olabilecektir diyebiliriz. Üçüncü olarak, Türkoloji Değişim Programları adı altında Lisans, yüksek lisans ve doktora programları düzeyinde, hiçbir karşılıklı anlaşma olmaksızın değişim programları uygulanmalı ve söz konusu değişim programları, dört yıl içinde Türk Dünyası veya Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri veya muadili bölümler arasında gerçekleştirilmelidir. Bahsi geçen bütün adımların atılması için gerekli ortak bütçenin oluşturulması ve Orhun değişim programından daha özel ekonomik koşullar ve kolaylaştırıcı yönetmeliklerle, Avrupa Birliği'nin düştüğü bürokratik hantallığa düşmemeye dikkat edilerek yapılmalıdır. Zira Türkoloji bölümleri, Türk Birliği hedefinin anahtar unsurları olarak ele alınmalıdır. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin Türk Devletleri ile daha aktif iş birlikleri yapmaları için özel değişim imkânlarının yanında, ortak müfredatların uygulanması gibi maddeler de eklenebilir düşüncesindeyiz. Bildiride, söz konusu 121 maddelik metinden yola çıkılarak, Türk Devletleri Teşkilatı bağlamında Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk devletleri teşkilatı, çağdaş Türk lehçeleri, Türk keneşi, Türk konseyi

Giriş

1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Oluşum Süreçleri

1992 yılında bağımsız Türk devletleri Ankara'da bir araya gelmiş ve devlet başkanları düzeyinde alınan ortak karar ile Türk Birliği'nin temelleri atılmıştır. Bu tarihten yaklaşık 17 yıl sonra 3 Ekim 2009'da Nahçıvan'da Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan devlet başkanlarının katıldığı zirvede

[*] Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-6230-7222, e-posta: cuneyt.akin@hotmail.com

imzalanan anlaşmayla birlikte resmî bir nitelik kazanmıştır. 3 Ekim tarihi, "Türk Birliği Günü" ilan edilmiştir. Anlaşma imzalandıktan sonra üye ülkeler arasında iş birliğinin güçlenmesi için bir dizi görüşme yapılmıştır ve birliğin yapısı şekillenmiştir. Anlaşma sonrası kurulan Türk Konseyi'nin devlet başkanları kuruluş tarihinden itibaren geniş çaplı katılım ile günümüze kadar 8 adet zirve toplantısı düzenlemiştir. Düzenlenen her zirve belirlenen bir tema başlığıyla oluşturulmuştur.

İlk zirve toplantısı 2011 yılında Kazakistan'da Almatı şehrinde ekonomi ve ticaret temasıyla yapılmıştır. Sonrasında her yıl bir başka üye ülkede düzenlenmeye çalışılan zirvelerin ikincisi 2012'de Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bilim ve kültür konularında yapılan oturumlar şeklinde gerçekleştirilmiştir. 2013 yılında Azerbaycan'ın Gebele şehrinde ulaşım konusunun ele alındığı zirve düzenlenmiştir. 2014'te Türkiye'de yapılan zirve turizm açısından dünyaca tanınan Bodrum'da "turizm" temasıyla yapılmıştır. 2015'te Kazakistan'ın, daha önce Astana olan ismi değiştirilerek Nur Sultan yapılan başkentinde basın, yayın ve medya konularındaki çalışmaların ele alındığı zirve düzenlenmiştir. 2016 yılında Türkiye'nin maruz kaldığı darbe girişimi sonrası iki yıl zirve yapılamamıştır. 2018 zirvesinde gençlik ve spor konuları Kırgızistan'ın Çolpan Ata kentindeki zirvede ele alınmıştır. 15 Ekim 2019'da Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de gerçekleştirilen 7. zirvede küçük ve orta büyüklükteki şirketlerin desteklenmesi teması işlenmiştir. Ayrıca 7. zirvede Özbekistan Senatosu'nun onayladığı Nahçıvan Anlaşması ile Özbekistan da Türk Devletleri Teşkilatı'na üye olmuştur.

12 Kasım 2021'de İstanbul'da gerçekleştirilen 8. zirve bütün üye ülke devlet başkanlarının ve beraberlerindeki heyetlerin katılımı ile "akıllı şehirler" teması çerçevesinde toplanmıştır. Bu zirveyi önceki zirvelerden ayıran en önemli özellik ise devlet başkanlarının kararı ile Türk Cumhuriyetleri'nin çatı kuruluşu niteliğinde olan Türk Keneşinin adının "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmesi olmuştur. Üye ülkelerin tam katılımı ve alınan kararlar yönünden 8. zirve dönüm noktası niteliği taşımaktadır. Zirvede Türk Devletleri Teşkilatı 121 maddelik bir bildiri yayınlamış ve bildiri sonucu alınan kararlar ile Türk Dünyasında birlik yolunda ve üye ülke devlet politikalarında önemli atılım gerçekleştirilmiştir. Özellikle bağlantısız politikaları nedeniyle birlikte yer almak istemeyen Türkmenistan 8. zirvede gözlemci üye statüsü almıştır. Türk Devletleri Teşkilatı'nın dönem başkanlığı yapılacak bir sonraki zirveye kadar Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmiştir (Işıldak, 2022; 31-33).

1.1. 20 Ekım, 2011- 21 Ekım, 2011 • Türk Konseyi 1. Zirvesi

Türk Konseyi'nin ilk Zirve Toplantısı "Ekonomik ve Ticari İşbirliği" temasıyla 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde Almatı'da gerçekleştirilmiştir, Toplantı vesilesiyle, Konsey'in kurumsallaşmasına ilişkin anlaşma ve tüzükler sonuçlandırılmıştır. Ayrıca, Zirve münasebetiyle, üye ülkelerin iş çevrelerini bir araya getirecek Türk İş Konseyi tesis edilmiştir.

1.2. 22 Ağustos, 2012- 23 Ağustos, 2012 Türk Konseyi 2. Zirvesi

II. Zirve "Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği" temasıyla 22-23 Ağustos 2012 tarihlerinde Bişkek'te düzenlenmiştir. Zirve'de alınan kararlarla birlikte, Türk Konseyi çatısı altında yeni kuruluşlar tesis edilmiş, bu çerçevede Astana'da Türk Akademisi ile Bakü'de bir Türk Kültür ve Mirası Vakfı'nın kurulmasına ilişkin anlaşmalar imzalanmıştır. Ayrıca, Zirve sırasında imzalanan Mali Esaslar Anlaşması ile Türk Konseyi Sekretaryası'nın kurumsal hüviyeti güçlendirilmiştir.

1.3. 15 Ağustos, 2013- 16 Ağustos, 2013 Türk Konseyi 3. Zirvesi

Türk Konseyi'nin III. Zirvesi 15-16 Ağustos 2013 tarihlerinde Azerbaycan'ın Gebele şehrinde "Ulaştırma" temasıyla gerçekleştirilmiştir. Zirve vesilesiyle "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dışişleri Bakanlıkları Arasında İşbirliği Protokolü" imzalanmıştır.

1.4. 4 Haziran, 2014- 5 Haziran, 2014 Türk Konseyi 4. Zirvesi

Türk Konseyi Dördüncü Zirvesi 5 Haziran 2014 tarihinde Bodrum`da "Turizm alanında işbirliği" temasıyla Bodrum'da düzenlemiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül`ün evsahipliğindeki toplantıya Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sayın Almazbek Atambaev katıldılar. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Sayın Gurbanguli Berdimuhamedov da Zirve toplantısına iştirak etmiştir.

1.5. 11 Eylül, 2015 Türk Konseyi 5. Zirvesi

Türk Konseyinin Beşinci Zirvesi, "medya ve enformasyon işbirliği" temasıyla, Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev'ın evsahipliğinde 11 Eylül 2015 tarihinde Astana'da gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sayın Almazbek Atambayev ve Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi Başkanı Sayın İsmet Yılmaz'ın iştirak ettiği Zirve`ye, Türkmenistan'ın Başbakan Yardımcısı Sayın Sapardurdı Toyliyev evsahibi ülkenin konuğu olarak katılmıştır.

1.6. 3 Eylül, 2018 Türk Konseyi 6. Zirvesi

Türk Konseyinin Altıncı Zirvesi, "Gençlik ve Ulusal Sporlar" temasıyla, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Sooronbay Ceenbekov'un evsahipliğinde 3 Eylül 2018 tarihinde Çolpon Ata'da gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın iştirak ettiği Zirve`ye, Özbekistan Cumhurbaşkanı Sayın Şevket Mirziyoyev ile Macaristan Başbakanı Sayın Viktor Orbán da evsahibi ülkenin konuğu olarak katılmıştır.

1.7. 15 Ekim, 2019 Türk Konseyi 7. Zirvesi

Türk Konseyi Yedinci Zirvesi, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde, Kazakistan Cumhuriyeti Birinci Cumhurbaşkanı Elbaşı Nursultan Nazarbayev, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Macaristan Başbakanı Viktor Orban, Türkmenistan Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Purli Agamyradov ve Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev'in iştirakiyle, "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ'lerin) Desteklenmesi" temasıyla 15 Ekim 2019 tarihinde Bakü'de düzenlenmiştir. Zirve, Türk Konseyini kuran Nahçıvan Anlaşmasının 10. yıl dönümü ile aynı tarihe denk gelmesi ve Özbekistan'ın örgüte tam üye olmasından ötürü ayrı bir öneme haizdir.

1.8. 12 Kasım, 2021 Türk Konseyi 8. Zirvesi

Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi, 12 Kasım 2021'de İstanbul'da "Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler" temasıyla toplanmıştır. Toplantıya Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan başkanlık etmiş olup, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Kasım Cömert Tokayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sayın Sadır Caparov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Sayın Şevket Mirziyoyev, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Sayın Gurbangulu Berdimuhamedov, Macaristan Başbakanı Sayın Viktor Orban ve Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri Sayın Bağdat Amreyev katılmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı Onursal Başkanı ve Kazakistan Cumhuriyeti Birinci Cumhurbaşkanı-Elbaşı Sayın Nursultan Nazarbayev toplantıda bir video mesaj ile hitap etmiştir. Zirve'de Liderler, Teşkilatın isminin "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmesi başta olmak üzere kurumun geleceğini ilgilendiren bir dizi önemli konuda kararlar aldılar. Zirve, Türk Devletlerinin Bağımsızlığının 30. Yıldönümüyle örtüşmesi ve Türkmenistan'ın Teşkilata gözlemci üye

olarak katılmasından dolayı ayrı bir önem taşımaktadır.

İleride gerçekleşebilecek olan, Türkmenistan'ın tam üyeliği, TDT'nin veya Türk Dünyası'nın çatışmalardan uzak ve dengeye dayalı pragmatik dış politikasına katkı sunacaktır. Türkmenistan, Orta Asya'nın önemli yeraltı kaynaklarını barındırmasına ek olarak jeopolitik açıdan kilit öneme sahip ülkelerinden biridir. Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısının olması ve Azerbaycan'la geliştirdiği ilişkiler, Türk Dünyası'yla önündeki engelleri kaldırılmasında belirleyici rol oynamaktadır. İki ülke de Orta Koridor'un Hazar Denizi'ndeki önemli duraklarıdır. Orta Koridor'un etkili hale gelmesi ise Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan arasında kurulan güçlü iş birliği sayesinde mümkün olacaktır. Yani Türkmenistan'ın TDT üyeliğinin bu iş birliklerine hız vereceği aşikardır. Zira Azerbaycan ve Kazakistan'ın TDT üyesi olmaları vesilesiyle aralarındaki dostluk daha da kurumsal bir kimlik kazanacaktır (www.turkkon.org, Erişim tarihi: 17.10.2022).

Zirvenin başlıca gündem maddeleri arasında, üçüncü ülke ve kuruluşlarla yeni iş birliği yöntemlerinin belirlenmesi, Türk Yatırım Fonu'nun kurulması ve Teşkilatın orta ve uzun vadeli amaç ve görevlerini ortaya koyan Türk Dünyası 2040 Vizyon belgesinin onaylanması gelmektedir https://www.turkkon.org/tr/ (Erişim tarihi: 15.10.2022).

2. Türk Devletleri Teşkülatının Uluslarüstü Niteliği

Tablo 1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Uluslarüstü Niteliği 1

Bütünleşme Öğesi	Üniter Devlet (TR)	Federal Devlet (ABD)	Uluslarüstü Örgüt (AB)	Uluslarüstü Örgüt (TDT)	Uluslararası Örgüt (BM)
Devlet Başkanlığı	+	+	Yarım +	_	_
Dış İşleri Bakanlığı	+	+	Yarım +	_	_
Ortak Hukuk	+	++	++	_	_
Ortak Yasama Organı	+	++	++	_	_
Ortak Yürütme Organı	+	++	++	_	_
Ortak Yargı Organı	+	++	++	_	_
Ortak Polis Gücü	+	++	Yarım +	_	_

Tablo 2. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Uluslarüstü Niteliği 2

Bütünleşme Öğesi	Üniter Devlet (TR)	Federal Devlet (ABD)	Uluslarüstü Örgüt (AB)	Uluslarüstü Örgüt (TDT)	Uluslararası Örgüt (BM)
Ortak Savunma/Ordu	+	+	–	–	–
Ortak Pazar	+	+	+	-	_
Ortak Para	+	+	+ (19 ülkede)	-	_
Ortak Merkez Bankası	+	+	+	-	–
Ortak Vatandaşlık	+	+	++	-	_
Ortak Bayrak	+	+	++	+	_
Ortak Marş	+	+	+	-	_
Ortak Gün	+	+	+	+	_

3. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Vizyonu, Misyonu ve Geleceği

Türk Devletleri, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar, yaklaşık 12 milyon kilometre karelik bir coğrafyada bulunan, tahminî olarak 300 milyonluk bir nüfusa sahiptir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nda, her ne kadar tam bir bütünleşme ve uyum (entegrasyon) henüz gerçekleşmemişse de atılan adımların hedefi, siyasî ve ekonomik bir örgütlenmeyi gerçekleş1rmek olarak düşünülebilir.

Türk Devletleri Teşkilatı, tüm üye ülkeleri bağlayan standart yasalar aracılığıyla kişi, mal, hizmet ve sermaye dolaşımı özgürlüklerini kapsayan bir ortak Pazar geliş1rmeli ve ortak para birimi kullanmalıdır.

3.1. Lizbon Antlaşması Örneği

AB'nin birliğin süreçlerine katkı sağlamak için uygulamaya geçirdiği antlaşma örnek alınmak suretiyle:

Daha etkin: Basitleştirilmiş süreçler, konsey için tam zamanlı başkan vb.

Daha demokratik: Türk Devletleri Parlamentosu'nun kurulması ve ulusal meclislere yüklenecek daha güçlü rollerle birlikte daha demokratik bir süreç oluşturulması.

Daha şeffaf: Görev dağılımında netlik, kamunun belge ve toplantılara daha fazla erişimi vb.

Dünya sahnesinde daha bütünleşmiş: Dış Politika Yüksek temsilcisi vb.

Daha emniyetli: İklim değişikliği, terörle mücadele ve enerji temini gibi konularda yeni imkânlar vb. hususlar dikkate alınarak, gerekli adımlar atılmalıdır.

3.2. *Türk Birliği'nin Tamamlanma Süreçleri*

Türkçe Konuşan Ülkeler Birliği • Türk Konseyi

Türk Devletleri Teşkilatı

Türk Birliği

Yukarıdaki süreçlerin Türk Birliği'ne dönüşmesi için ise:

Tamamlanma: Antlaşmalarda öngörülen hedef ve düzenlemeler gerçekleştirilmelidir.

Derinleşme: Bazı alanlarda yetki devri yapılmalı, kurumların yetkileri artırılmalıdır.

Genişleme: Yeni devletlerin üye olarak katılması sağlanmalıdır.

3.3. *Birliğin İçsel Kimliğini Güçlendirecek Ortak Semboller ve Uygulamalar*

Türk Birliği (Turan) Vatandaşlığı • Türk Birliği (Turan) Bayrağı

Türk Birliği (Turan) Marşı

Türk Birliği (Turan) Günü

Türk Birliği (Turan) Parası

Türk Birliği (Turan) Pasaportu ve Ehliyeti vb. ortak semboller ve uygulamalar gerçekleştirilmelidir.

3.4. Olması Gereken Dışsal Kimlik Unsurları

Birliğin uluslararası tüzel kişiliği bulunmalıdır.

Diplomatik temsilcilikler bulunmalıdır.

Başka ülke ve kuruluşlarla ticaret, iş birliği ve ortaklık antlaşmaları yapılmalıdır.

Ortak sorunlara çözümler arayan çeşitli uluslararası formların aktif katılımcısı olmalıdır.

Ortak bir dış politika (Türk Birliği (Turan) Dışişleri Bakanlığı ve Güvenlik Politikası oluşturulmaya çabalanmalıdır.

Değerlendirme ve Öneriler

Türk Devletleri Teşkilatı Ortakları başlığı altında: Türk Dünyası veya Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümlerinin, «İlişkili Araştırma Birimleri» başlığı altında yer alarak, oluşuma akademik düzeyde katkı sağlamaları (tezler, araştırma makaleleri, bildiriler ve diğer bilimsel faaliyetlerle) mümkün hâle gelecek ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın daha «organik» bir yapıda çalışmasına katkı sağlayacaklardır kanaatindeyiz. Ortak Staj Programları: Türk Dünyası veya Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümlerinin, uygulanacak ortak staj programlarıyla, Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkelerine en az bir dönemlik sürelerle gönderilmesi sağlanarak, Türk topluluklarının birbirleriyle kültürel alanda tanışmaları mümkün olabilecektir kanaatindeyiz. Türkoloji Değişim Programları: Lisans, yüksek lisans ve doktora programları düzeyinde, hiçbir karşılıklı anlaşma olmaksızın değişim programları uygulanmalı ve söz konusu değişim programları, dört yıl içinde Türk Dünyası veya Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri veya muadili bölümler arasında gerçekleştirilmelidir. Bahsi geçen bütün adımların atılması için gerekli ortak bütçenin oluşturulması ve Orhun değişim programından daha özel ekonomik koşullar ve kolaylaştırıcı yönetmeliklerle, Avrupa Birliği'nin düştüğü bürokratik hantallığa düşmemeye dikkat edilerek yapılmalıdır. Zira Türkoloji bölümleri, Türk Birliği hedefinin anahtar unsurları olarak ele alınmalıdır.

Kaynakça

Avrupalılık: Kimlik, Vatandaşlık ve Değerler (Prof. Dr. Mustafa Fişne, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadî İdarî Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora ders notları)

Işıldak, Serdar (2022), Küresel Entegrasyonda Türk İş Birliği Modeli Olarak Türk Devletleri Teşkilatı'nın Yeri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf (Erişim Tarihi: 17.10.2022).

https://www.turkkon.org/tr/ (Erişim tarihi: 15.10.2022).

Ağız Verileri, Karışık Dilli Eserler Konusunda Yol Gösterici Olabilir mi? Trabzon İli Ağızları Örneği

Çiğdem USTA*

Özet

Alanda önemli meselelerden biri, Batı Türk yazı dilinin nasıl oluştuğu ve geriye doğru hangi yüzyıla kadar götürülebileceğine dairdir. Hem Batı hem Doğu Türkçesinin dil özelliklerini barındıran ve "karışık dilli" olarak adlandırılan eserler, bu meselenin tartışılmasında önemli yer teşkil etmektedir. R. R. Arat, M. Mansuroğlu, S. Buluç, M. Ergin, (başlangıçta) Z. Korkmaz, M. Canpolat gibi araştırmacılar, tarihlendirilmesi ve telif/tercüme edildikleri coğrafyanın tespiti problemli olan bu eserlerdeki hususiyetlerin *Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş dönemine* ve dolayısıyla Batı Türk yazı dilinin oluşumuna işaret ettiğini kabul etmişlerdir. Tekin, geçiş devresi tezine karşı çıkarak karışık dillilik denilen durumun Orta Asya'dan Anadolu'ya, Suriye'ye gelenlerin Oğuzcaya yeterince hâkim olmayışlarından ve/veya *henüz kuruluş aşamasında olan Oğuz yazı dilini kendi yazı dilleriyle tesir altına almak istemelerinden* kaynaklandığını ifade eder. Dolayısıyla eserlerdeki ikilikler, bilinçli veya bilinçsiz kişisel kullanımlardan kaynaklanmaktadır. Bu konudaki üçüncü tez ise Doerfer'in Horasan Türkçesine dair tespitleriyle şekillenen Doğu Oğuzcası tezidir. Sonradan Korkmaz'ın da dâhil olduğu bu teze göre karışık dilli eserler, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş evresinin değil *doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki farklı biçimlenme süreçlerinin sonucudur.* Doğu Türkçesinin tesirinde bir Oğuz lehçesi olan Horasan Türkçesi (Doğu Oğuzcası) için hem Doğu Türkçesinin hem de Batı Türkçesinin özelliklerini yansıtmak tuhaf bir durum değildir ve bazı karışık dilli eserler bu Horasan Türkçesinin ürünüdür. Ağızlara dair veriler, dilde art zamanlı ve eş zamanlı çalışmalar için büyük önem arz etmektedir. Ağızlar, çoğu zaman korudukları arkaik özellikler veya taşıdıkları niteliklerle tartışmalı konularda yol gösterici olabilmektedir. Bu çalışmada Trabzon ili ağızları temel alınarak ağız verilerinin karışık dilli eserler meselesine katkı sağlayabileceği üzerinde durulmaktadır. Trabzon ili ağızlarından derlenen metinlerde rastlanan, bir standardı yansıtmayan, anlık oluşan ikili ve çoklu kullanımların temelindeki dil davranışının karışık dilli eserlerdeki ikiliklerde etkin olduğu düşünülen dil davranışıyla ortaklaştığı fikri tartışılacak, dolayısıyla fenomenolojik bir bakış açısı sunulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede terim önerilerinde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon ili ağızları, karışık dilli eserler, ağız verileri.

Giriş

Literatürde yaygın olarak "karışık dilli" terimiyle karşılanan eserler[1], Doğu ve Batı Türkçesinin özelliklerini aynı anda taşıyan ve/veya ikili kullanımların görüldüğü eserler olarak tanımlanmaktadır. Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izeti'l-Halâik, Kıssa-i Yûsuf, Kudûrî Tercümesi, Ferâiz Kitâbı bu eserlerin başında gelmektedir.

Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izeti'l-Halâik, manzum ve mensur kısımlara sahip, 41 meclisli bir vaaz kitabıdır. Eserin eldeki en eski nüshası H. 703/ M. 1303 senesinde Şeyh Ali b. Muhammed tarafından istinsah edilen ve karışık dil özelliklerini haiz olan Bursa yazmasıdır (Buluç, 1954: 119). Ertaylan tarafından tanıtımı yapılan, Buluç'un makaleleriyle bilinirliği artan Bursa nüshası, Canpolat (bk. 2018) tarafından önce bitirme tezi, sonra doktora tezi olarak çalışılmıştır[2]. Ergin (1959), 13. yüzyıl öncesindeki Batı Türkçesinin karanlık dönemine ışık tutacağı iddiasıyla Behcetü'l-Hadâik ve beraberinde Şerhü'l-

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, cigdemdusta@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3536- 0159

[1] Cin, art zamanlı eserlerin dilinden bahsederken "tarihi lehçe" terimi kullanıldığı için bu tür lehçe karışıklığı gösteren eserler için de "karışık tarihi lehçeli eser" terimini önermektedir (2004: 51). Akar (2018) ise "karışık lehçeli" terimini tercih etmektedir. Bu çalışmada terim birliği adına "karışık dilli eserler" terimi kullanılacaktır.

[2] Coşan (1964), İbrahim Tollu'nun varislerince Kütüphaneye bağışlanan eserlerden biri olan üçüncü nüshanın adında ve Bursa Nüshasında da üçüncü kelimenin *mev'iz* veya *meva'iz* olarak yer aldığını, *mev'izet* kaydedilmesinin esassız olduğunu belirtir.

Menar'ın bulunuşunu, DLT'den sonraki en büyük keşif olarak değerlendirmiştir.

Kıssa-i Yusuf, Arap ve Fars edebiyatlarında çokça işlenmiş Yusuf ile Züleyha hikâyesinin Türk edebiyatında yazılmış ilk örneğidir. Türkmen Türklerinin kaynaklarında Harezmli bir Türkmen, Tatar Türklerinin kaynaklarında Bulgar şehzadesi Abdullah Bey'in Harezm'de eğitim görmüş ve ders vermiş torunu olarak yer alan Ali tarafından yazılmıştır. Müellif hattı elde olmayan eser, karışık dil özelliklerinin yanı sıra aruz yerine hece ölçüsüyle ve mesnevi düzeni yerine dörtlüklerle yazılmasıyla da farklılık göstermektedir (Ayan, 1997: 33). Fleischer'ın 1831 yılında yazdığı Dresden Kraliyet Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu'nda ilk kez bilimsel olarak tanımladığı esere dikkatleri çeken kişi Houtsma'dır. Houstma, Berlin'de bulduğu nüshayla Dresden nüshasını karşılaştırmış, Dresden nüshasının daha eski olduğu, eserin Orta Asya'da yazıldığı, Codex Cumanikus'un dili ile benzerlikler taşıdığı sonucuna varmıştır. Brockelmann'ın Osmanlıcanın ilk örneklerinden (Yaman, 2007: 186-185) saydığı Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u, Caferoğlu'na göreyse müşterek Orta Asya Türkçesinin en çok karışık şivesi ile muhtemelen Harezm sahasının Oğuzlarla meskûn bir yerinde, Oğuz Türkçesinin tesiriyle yazılmıştır (Caferoğlu, 1984: 140-146).

Kuduri tercümesi olarak anılan El-Muhtasar adlı eser, XI. yüzyılın âlimlerinden Abu'l-Husayn Ahmed b. Muhammed al-Kudûrî al- Bagdadi tarafından Arapça yazılan El-Muhtasar'ın çevirisidir. Eserin eldeki en eski nüshası, başlangıçta Mundy'nin şahsi kütüphanesinde Ms. 89 numarayla kayıtlı olan (Korkmaz, 1968: 225) ve şu anda British Library'de bulunan yazmadır (Doğan, 2022: 143). Yazmada, Kilisli Rıfat tarafından Mundy için eklenen bilgi notunda "Dili Kaşgar diline benziyor. Takriben 500 ile 600 seneleri arasında tercüme edilmiştir zannındayım." ibaresi, esere dair ilk değerlendirmedir. Korkmaz, birden fazla müstensihin elinden çıkan eserin Anadolu'da 12-13. yüzyıl arasında yazıldığını düşünmektedir (Korkmaz, 1968: 226). Doğan (2022: 154-155) ise eserin muhtemelen 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde Memluk temas lehçesi ile yazıldığını belirtmektedir.

Feraiz Kitabı, Bibliothèque Nationale'in Türkçe yazmalar kısmında, bir derginin sonuna eklenmiş olarak bulunan bir miras dağıtımı kitabıdır. Bu küçük risale, Fakih Yakut Arslan tarafından Farsçadan çevrilmiştir. Tekin'in Oğuzcayı sonradan öğrenmiş bir Türk bilgini olduğunu düşündüğü Fakih, bu kitabı Semerkantlı Abu'lleys'in şehirden uzakta oturanlar için miras meselelerinde başvuru kaynağı olarak yazdığını söyler. Fakih, eseri taşrada oturup da Farsça bilmeyenler için Türkçeye çevirmiştir. Ancak Tekin, meşhur Hanefi hukukçusu Abu'lleys'in böyle bir eserine rastlamadığını, hukuk kitaplarının hep Arapça, kitaplardaki miras kısımlarının nazari olduğunu, tercümenin ise ameli, tatbiki olduğunu belirtir. (Tekin, 1974).

1. Karışık Dilli Eserlerin Nasıl Oluştuğuna Dair Görüşler

Oğuzcanın tarihi bilinen en eski metinleri, 13. asrın ikinci yarısına aittir. Köktürk yazıtlarında izleri görülen Oğuzcanın (Korkmaz, 1995; Gülsevin, 1998) yazı dili olarak başlangıcının 13. yüzyıl olup olmadığı tartışmalıdır. R. R. Arat'ın Oğuz yazı dilinin 13. yüzyıldan önce kurulduğu kabulüne dayanan "XIII., XII. ve hattâ XI. asırlara ait metinler nerede? (Arat, 1960: 231)" sorusu tartışmanın başlangıcını teşkil etmiştir. Arat'ı bu kabule sevk eden amillerden biri Akaid-i İslam adlı eserin ön sözüdür. Burada eserin aktarıcısı Muhammed bin Baydur, "her bin sözü bin cana değer" olan eserin, karışık "olga-bolga ibaretince" yazıldığını, eseri "ol sakim ibaretten sarih ve fasih ve ruşen Türkçeye döndürdüğünü" ifade

etmiştir (Arat, 1960: 232)[3]. Bu ifade ve "olga-bolga ibaretince[4]" yazıldığı düşünülen "karışık dilli eserler", Arat ve sonrasında Korkmaz, Mansuroğlu, Canpolat gibi çeşitli araştırmacılar tarafından Eski Türkçeden Oğuz yazı diline geçiş devresinin varlığına delil olarak görülmüştür. Bu "geçiş devresi" görüşüne göre 11. ve 13. yüzyıllar arasındaki devrede Oğuzca bir yazı dili olarak kurulurken önce Eski Türk yazı dilinin etkisi devam etmiş, zamanla Oğuzca özellikler baskın hale gelmiştir. Arat, bu görüşü şu sözlerle ortaya koyar (1960: 225-226):

"Bu münasebetle X.-XI. asırlarda *Türk muhitinde vukua gelen* ictimâî, siyâsî …….değişiklikler *aynı zamanda Türk dilinin bünyesinde* zaman zaman vukua gelen inkişafların mühim bir merhalesine tesadüf etmiş olduğundan, yazı dilinin esasını ve tedricî seyrini temin eden unsurlara pek dikkat edilmemiş, *böylece önce ağız, sonra şive hususiyeti olarak beliren değişiklikler, yavaş yavaş yazı diline girmeğe başlamış ve nihayet eskisinden az çok farklı bir yahut birkaç yazı dili meydana gelmiştir.* Bu şekilde meydana gelen yazı dilinin en mühimi şüphesiz, Türk dilinin cenup (garp veya cenûb-i garbî) şiveleri üzerinde inkişaf ederek bugünkü şeklini almış olan Anadolu Türkçesidir."

Korkmaz da geçiş devresi fikrini izah için devreyi, Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine geçiş devresiyle karşılaştırmıştır:

"Tanzimat devrinde başlatılan dilde yenileşme ve *sadeleşme hareketinin* bir devamı olarak 1911-1923 yılları arasındaki Millî Edebiyat *döneminde* millî bir yazı *dili* yaratabilmek için nasıl *dile* Osmanlıca damgasını vuran özellikleri *peyderpey atıp yerlerine konuşma dilindeki Türkçeye has şekilleri yerleştirme hareketi* başlamış ise Oğuzcanın eski Türk yazı dilinden kopuşu da böyle olmuştur denebilir (1994: 59)"

Oğuz yazı dilinin 13. yüzyıldan önce başladığını ve karışık dilli eserlerin bir geçiş devresine ait olduğu fikrini kabul etmeyen Tekin (1974), bu konuda farklı bir tez ortaya koymuştur. Tekin'e göre 13. yüzyıl öncesi Oğuzcanın yazı dili olması pek mümkün görünmemektedir. Oğuzlar, Abbasilerin ilk devrelerinden itibaren türlü sebeplerle Yakın Doğu'ya göçmüşler ve 9. yüzyılda güçlü siyasi birlikler kurmalarına rağmen bir yazı dili oluşturamamışlardır. Bunda aynı dili konuşan, Karahanlılarda olduğu gibi Tarım bölgesinin "katışıksız, çok yönlü" medeniyetinin temsilcisi olan Hoço Uygurları gibi bir komşudan yoksun olmaları etkilidir. Ayrıca Ön Asya'da 11. yüzyılın sonundan itibaren Haçlı Savaşları'nın yarattığı kaos ortamı Oğuzların kendi yazı dilini yaratma sürecini 150-200 yıl geciktirecek kadar etkilidir (Tekin 1974: 66-67). Bu duruma göre karışık dilli eserlerde görülen özellikler, geçiş devresi düzensizliğinin sonucu değildir. Bunlar, Oğuzca konuşulan bir bölgede yetişmemiş olan bilginlerin Oğuzcaya tam manasıyla hâkim olmamaları veya Oğuzcayı kendi lehçelerinin etkisine almayı istemelerinden kaynaklanan bireysel kullanımlardır (Tekin, 1974: 70). Nitekim 13. yüzyılda hüküm süren Aydınoğlu Mehmet Bey ve oğlu için hazırlanan eserlerin, Yunus Emre, Ahmet Fakih, Ahmet Paşa ve Sultan Veled'in dili katıksız Oğuzcadır (Tekin, 1974: 66-67).

Karahan da (2013: 219-221) Tekin'in "bireysel kullanımlar" görüşünü desteklemektedir. Karışık dilli eserlerin yalnız 13. yüzyılla sınırlı kalmadığını[5], daha sonraki devrelerde de görüldüğünü, bu durumun

[3] Bu zayif ve günahlu kul kim Muhammed Bin Baydur gördüm kim mütekaddimler ulusı imâm-ı zâhid Ebû Nasr b. Zâhir b. Muhammed es-Serahsî, rahmetullahi aleyhi, bir kitâb cem eylemiş kim her bir sözi bin cana değer; amma gördüm kim terkib muhallel ve muhabbat olga bolga ibâresince yazmışlar. Diledim kim bu lâtif ve şerif nüshanın lütfi ve şerefi dahi artuk ola; ol sakim ibâretden sarih ve fasih ve rûşen Türkçeye döndürdüm (Arat 1960: 232).

[4] Akaid-i İslam'da eserin dili hakkında geçen "olga-bolga ibaretince" kısmı, literatürde çoğunlukla karışık dilliliğin bir göstergesi olarak alınmış olsa da Doğu Türkçesi için Anadolu'da kullanılan bir tabir olması daha yüksek ihtimaldir (bk. Ercilasun 2009: 437). 14-15. yüzyılda yazılan Işkname adlı eserin telif sebebinde yazarın Mısır'da satın aldığı ve kendi eserine de kaynaklık eden Işkname adlı eserin dili için söylediği, "Tatar dilince algayıdı bolgay / Ya Kırım halkı yazdı yâho Hıtây" bunu doğrular niteliktedir (bk. Yüksel, 1965).

[5] bk. Develi, 1998; Gökdağ, 2019; Doğan, 2020.

geçiş dönemi teorisi zayıflattığını söyler. Ayrıca 13. ve 14. yüzyıl müelliflerinin "Türkçeye kimsenin bakmadığından ve Türkçenin yetersizliğinden" şikâyet etmesini yeni teşekkül etmiş bir yazı dilinin yerleşme, yaygınlaşma çabası olarak okumaktadır.

Karışık dilli eserlerle ilgili bir başka görüş de Doerfer'e aittir. Bu görüşe *varyant* görüşü denebilir.[6] Doerfer, ekibiyle beraber Horasan Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalar neticesinde ulaştığı verileri, karışık dilli eserler meselesiyle de bağlantılı görmüştür. Buna göre Horasan Türkçesi, Oğuzcanın Doğu Türkçesinin etkisinde kalmış bir varyantıdır. *Dil karışımının* sonucu olan bu varyant, Azerbaycan Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında bağlantı noktasıdır. Dolayısıyla hem Batı hem Doğu Türkçesinin özelliklerine doğal bir süreçle sahiptir. Doerfer'e göre Mevlana'nın Türkçe beyitleri, Behcetü'l-Hadaik (düz yazı kısmı) gibi karışık dilli olarak kabul edilen eserlerin *bazıları* bu Türkçenin ürünüdür. Doerfer görüşünü Mevlana'nın "var vay sinü*ñ elüñden men yar*guya barur men (Mansuroğlu, 1954: 215)" mısrasının "yarguya barur men (mahkemeye gideceğim)" kısmı üzerinden örnekler. Bu ifadede Doğu Türkçesi olmayan-(y)a yönelme eki, Eski Osmanlıca olmayan bar- ve men, Türkmence olmayan –men bulunmaktadır. Doğu Horasan Türkçesinde ise bu ifade tıpkı böyledir (Doerfer, 2012: 143).

Bir başka *varyant* görüşü de Doğan (2020) tarafından ileri sürülmüştür. Doğan'ın tezinde bahsi geçen varyant ise Memluk temas lehçesidir. Tarih boyunca sosyal, politik vb. sebeplerle farklı lehçe konuşurlarının kontakta bulunduğu temas sahaları oluşmuştur. Bu temas uzun sürdüğünde lehçelerin özelliklerini karışık şekilde içeren yeni varyantlar oluşabilmektedir. Doğan'a göre 14. yüzyıl ve 15. yüzyıl Memluk temas lehçeleri de böyledir ve karışık dilli eserlerin çoğu 14. yüzyıl temas lehçesinin ürünüyken karışık dilli Şerhü'l- Menar'ın 15. yüzyıl temas lehçesine ait olması muhtemeldir. Doerfer'in iddia ettiği gibi bu lehçenin Horasan Türkçesi olması ise pek mümkün değildir. Zira bugünkü Horasan ağızları ile karışık dilli eserlerin ilk görüldüğü 14. yüzyıl arasında 700 yıllık bir süre mevcuttur. Bugünün verileriyle Horasan Türkçesinin yaklaşık 700 yıl önceki özelliklerini değerlendirmek güçtür. Yine Horasan ağızlarında da Mevlana'nın Türkçesinde de belirlilik (ve görece standart) vardır. Örneğin Mevlana'da çekim ekleri tüm örneklerde Oğuzca iken fiil çekim ekleri Doğu Türkçesi tarafındadır. *Karışık dilliliğin en temel özelliği olan ikili kullanımlar* söz konusu değildir. Dolayısıyla Mevlana'nın dilini karışık dilli eserlerden farklı düşünmek gerekir ve karışık dilli eserlerdeki varyantın Horasan Türkçesi olması da pek mümkün görünmemektedir (Doğan 2020: 29-38).

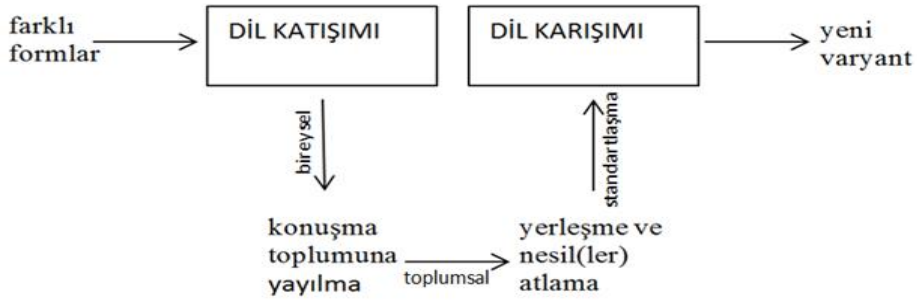
2. Trabzon İli Ağızlarına Ait Veriler Karışık Dilli Eserler Konusunda Yol Gösterici Olabilir mi?

Türkçe, tarih boyunca pek çok ağza ayrılmıştır ve ayrılmaya devam etmektedir. Ağızlar, etnografyadan sosyolojiye, tarihten biyolojiye birçok bilim dalı ve disiplin için malzeme sağlar (Uysal, 2017: 560). "Bu malzeme yardımıyla bir bilinmeyen aydınlatılabilir, bir yanlış hüküm düzeltilebilir ve bir dil olayının *sebebi* ortaya çıkarılabilir (Karahan, 2012: 9)." Kuzeydoğu grubunun birinci bölüğünde yer alan Trabzon ili ağızlarının da (Karahan, 1996: 1) karışık dilli eserlerin en azından bir kısmının *sebebine* dair veriler içerdiği düşünülmektedir. Bu verileri bilimsel çerçevede aktarabilmek adına bazı kavramlar üzerinde durulacak ve terim önerilerinde bulunulacaktır.

Karışık dilli eserlerin oluşma sebeplerine dair görüşler, temelde iki kavram etrafında şekillenmektedir.

[6] Korkmaz (2010: 507), Doerfer'in sunduğu veriler doğrultusunda sonradan "geçiş devresi" görüşünden vazgeçmiştir: " …artık bu dönem dilinin Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir *geçiş evresi* olarak değil, doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki farklı biçimlenme süreçlerinin ortaya koyduğu birer ayrılık olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle de şimdiye kadar kullanılagelen ve değişik bir anlam taşıyan "karışık dilli eserler" terimi bırakılarak bunun yerine tarihî gelişme ve biçimlenme süreçlerine uygun düşen "Selçuklu Türkçesi Ağızları" teriminin kullanılması yerinde olur diye düşünüyoruz." Doerfer'in görüşlerine benzer şekilde ona göre karışık dilli eserler, Oğuzcanın Batı Oğuzcası kolu yanında gelişen Doğu Oğuzcasının (Horasan Türkçesi) ürünüdür ve karışıklık sanılan özellikler Doğu Oğuzcasının karakteristiğidir.

Bunlar, *dil karışımı ve dil katışımı* kavramlarıdır. Doerfer'e göre (2012: 141-142) dil karışımı "iki dil normu arasında gerçek bir karışımdır ve yeni bir norm meydana getirir". Dil katışımı ise yabancı bir form bütünüyle bireysel kullanıldığında veya müstensihin kopyalama sırasında kendi dil veya değişkesine ait unsurları yazarınkiyle birlikte kullanmasıyla ortaya çıkar (Doerfer, 2012). Farklı dil veya değişkelerin teması neticesinde birinden diğerine özellik ve unsur aktarımı söz konusu olmaktadır. Eğer bunlar çok sayıdaysa, konuşma toplumunda yaygınlaştıysa ve nesil atlarsa orada yeni bir varyant oluşur. Bu dil karışımıdır. Eğer bireysel kullanım olarak kalırsa, geçiciyse sadece dil katışımı gerçekleşir. Denebilir ki *varyant* görüşünün ortaya koyduğu fikirlere göre karışık dilli eserler, dil karışımının *bireysel kullanım* görüşüne göreyse dil katışımının neticesidir.

Şekil 1. Dil Karışımı ve Dil Katışımı

Art zamanlı ve eş zamanlı çalışmalar göstermektedir ki bir bölgede farklı dil/değişkeler konuşulsa da biri diğer(ler)ine göre prestij dili/değişkesi seviyesine ulaşmaktadır. Prestij dili/değişkesi diğer dil/değişkeler üzerinde büyük etkiye sahiptir (bk. Karahan, 2015; Dinçer, 2018). Trabzon ili ağızlarında rastlanan kimi ikili (bazen çoklu) kullanımlarda da bu etki tespit edilmiştir. Aşağıda, konuşurun prestij ağzı konuşan derleyenin etkisiyle kod kaydırdığı ve ikili kullanımların ortaya çıktığı görülmektedir:

(1) valla *piz* pek tüün pizim adam sevmez *tüün* yapmayi oyle oyunları moyunları isdemez *biz* mevlüt yaptık…*tüün* yapacasak gider salonu kiralarık hep salon… esgiden yokdu ki şimdi yapayrık ha şindiki *tüünler sesimi kasete aliy galiba* allah seni eyi etsin e mi şimdi eskiden *düünler* olurdi yani odalarda horan oynardık kadın kadına erkek yok erkek gireceudi de görecedi kadınları yodi öyle bi şey çüngi ben kendi *düünümden* sa şey yapayım düünümde bile daha o zaman bak ...ama bi gızı birisi sevsa illagi kadın elbisesi keyinir de kirerdi içeriye *tüüne* ben bahıyım orda sevgilim nasi horan oynayi köreyim oni diye… (Vakfıkebir: Sekmenli Köyü) (Demir, 2006: 74).

Konuşur, sesinin kasete alındığını anladığı anda başarabildiği ölçüde kod kaydırmış ve prestij ağzına geçiş yapmıştır. Bunu yaratan dürtü, "prestijli/eğitimli/kibar görünme ve muhatabını etkileme arzusu (Dinçer 2018: 2)" olabilir. Özellikle "düğün" kelimesinde yoğunlaşan kaydırma, konuşurun kendi değişkesi ile diğeri (hedef) arasındaki farklılıkların bilincinde olduğunu da göstermektedir. Bu bilinç için "farkındalık" terimi önerilecektir. *Farkındalık,* "konuşurun hedef dilin, lehçenin veya ağzın temel dil, lehçe veya ağızdan sesbilgisel, biçimbilgisel, sözdizimsel ve anlamsal farklılıklarının bilincinde olması" şeklinde tanımlanabilir. Farkındalık düzeyi kişiden kişiye değişiklik göstermektedir. Trabzon ağzında rastlanan ikili kullanımlarda farkındalığın daha çok ses katmanıyla ilgili olduğu ve kelime başı t~d, k~g, ķ~ġ ve p~b seslerinde belirginleştiği tespit edilmiştir. Biçimbilgisel olarak ise –yor ekinde ve geniş zaman çekiminde birinci çoğul şahıs eki –(X)z'da farkındalık belirlenmiştir.

(2) toprak kıt zaten mesela burda kalkınma didim sa yüzde sekseni *kurbetdir gurbetdir* tişarda..burıya bi şenlık yapduk ondan sora askere ketdim askerden geldim tabi erazim var idi çay kelişdi kendim daha *gurbet* çıkmadım zanâtım var kalaycıydım (Hayrat: Yarlı Köyü) (Demir, 2006: 420)

(3) herif ta uzak yerlerden *kelur* bizim buralara et yiycem et yemesine *keliyor* mal *gelur* ha urda parali

insanla *kelır* et keser yer et yeme üçün buraya *gelürler* (Çaykara: Uzuntarla) (Demir, 2006: 364)

(4) *bi şi* yok yarıya aç yarıya tok keçünür ne aparsın işte *pi* yerde *pi şi* yok ne yapıcak *bi şi* yok yar tarlaları biz *belleller* paşlar *pellemeye* (Köprübaşı: Beşköy) (Demir, 2006: 350)

(5) kış hazırlina neler *yapiyruk* yakacalarımızi *hazırlıyoruz* bir bu ormandan herkeş kendi şeyinden *yapıyor* o kendi korulundan *yapıyor* şeyini o yakacani odununi yazın hanımlar ot *yapıyorlar*…padadisimizi *toplayruk*…kışın *oturuyoruz* (Çaykara: Uzungöl) (Demir, 2006: 368)

(6) Onun üzerine de gene direk *digeriz* o direglere normal direg denir yani ondan sora onda içerisinde çit *deriz* misir dömiye bi yer arga tarafda mısırı *dögerig* ona eninde da sofa *deriz*…merevu samanlık olarak ayrı bi yerde *yabarık* oni oa da adarız (Vakfıkebir: Rıdvanlı Köyü) (Demir, 2006: 85-86)

(7) hani çok duşuk olan *bontol* da yapar idi sicak sicak dutar idi…yok *burda* çorap yok yok ben şal yapıldıuni *purda* pilmem bizım orda *doguyan* yok oni hani şal *pontulu* yapardilar ama bizum purda yani şu mahallede onu *toguyan* yoğ idi…*pilirum* kalandar tokuzinde mart tokuzinde…penim *bildium* bu (Köprübaşı: Çifteköprü Köyü) (Demir, 2006: 344).

Trabzon ili ağızlarından derlenen metinlerden öyle anlaşılıyor ki kod kaydırmada araya soru sorarak giren ve prestij lehçesini tekrar tekrar hatırlatan derleyenin tesiri fazladır. Prestij ağzının etkisiyle konuşur prestij lehçesinde, tek bir öğe üzerinden veya katmansal/sistemsel olarak bir süre devam etmekte ancak sonrasında yine temel lehçesine geçmektedir. Bu aşamada, konuşurun hedef dil/değişkede kalışı için *"tutunma"* terimi önerilecektir. Aşağıdaki alıntıda konuşur derleyenin araya girmesiyle özellikle "değirmen" üzerinden kod kaydırmış, (bütünüyle değil) ögesel olarak prestij ağzında bir süre tutunmuş, sonrasında temel ağzına dönmüştür.

(8) devürmen yapmadım *devürmen* yapmadım ama *devürmenin* yapmasi da pasiddir yabarım yani yababilsam *deirmenin mi deirmen* bizim burda şindi çeşitli yöreden yöriye deyişir orasına biz *deirmenin* altında çargın döndü yere domuzluk deriz…*devürmeni* galdırmak için ha öyle bi odun sokay (Vakfıkebir: Rıdvanlı) (Demir, 2006: 85-86)

Karışık dilli eserlerde ikili (bazen çoklu) kullanımlar, farklı katmanlarda (ses, biçim, sözdizim, sözcüksel) olmak üzere çok daha fazladır ve çeşitlidir. Bu durum temel ve hedef değişke arasındaki farklılıkların çokluğundan kaynaklanmaktadır. Müellif/müstensihin hedef lehçede *tutunması*, eserden esere değişiklik göstermektedir. Ögesel olarak örneklemek gerekirse hem Kıssa-i Yusuf, hem de Behcetü'l-Hadaik müstensihi "bol->ol-" ve "b->v-" farkındalığına sahiptir. Ancak Kıssa-i Yusuf'ta bol- ve b-'li örnekler çok az iken Behcetü'l-Hadaik'ta tam tersi bir durum söz konusudur. Yine Kıssa-i Yusuf'ta gelecek zaman için yalnızca Batı Türkçesi biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu aşamada *"farkındalıkta eylem düzeyi"* terimi önerilecektir. Bu terim, konuşur/yazarın hedef lehçedeki formları kullanma sıklığına veya başka deyişle tutunma başarısına atıftır. Terimin daha iyi anlaşılması için aşağıdaki tabloya bakılabilir:

Tablo 1. Behcetü'l- Hadaik ve Kıssa-i Yusuf'ta Farkındalıkta Eylem Düzeyi *Karşılaştırması*

	Farkındalıkta Eylem Düzeyi Düşük	**Farkındalıkta Eylem Düzeyi Yüksek**	**Tam Farkındalık**
bol->ol-	Behcetü'l-Hadaik	Kıssa-i Yusuf	
b->v-	Behcetü'l-Hadaik	Kıssa-i Yusuf	
t->d-		Kıssa-i Yusuf Behcetü'l-Hadaik	
Gelecek zaman eki			Kıssa-i Yusuf

Karışık dilli eserlerde dikkat çeken hususiyetlerden biri de "ara form"lardır (Doğan, 2020). Ara formlar

ne Batı Türkçesinde ne de Doğu Türkçesinde görülen formlardır. Canpolat, Behcetü'l-Hadaik'ın dilinde görülen çoklu kullanımlar ve ara formları şu ifadelerle ele almaktadır:

"Behcetü'l- Hadaik'ın dilinde görülen karışıklık yalnız Anadolu ve Doğu Türkçesi özelliklerini bulundurmakla kalmamaktadır. Metinde geçen birtakım sözcüklerin üç dört şekilde, yine isim cümlelerindeki bildirici eklerinin gerek imla gerekse ses yapısı bakımından farklı şekillerde saptandığı görülmektedir. Örneğin dakı, dagı, dahı, takı; nese, nesene, men bir erven… (Canpolat 1968: 173)"

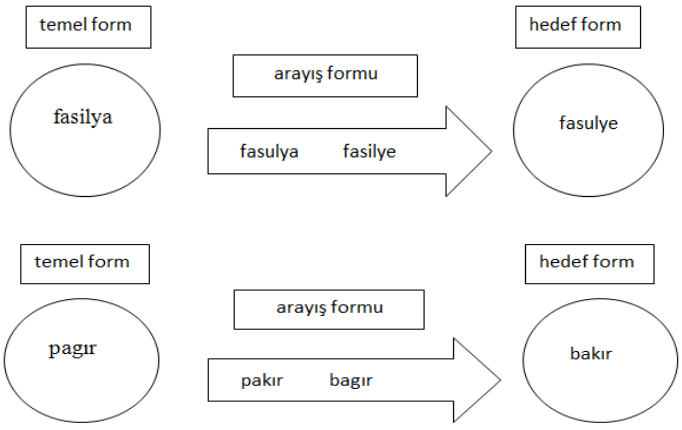
Ara form denilen formlara *"arayış formu"* denilmesi daha uygun görünmektedir. Çünkü bu formların hedef lehçeye hâkim olmayan konuşur/yazarın hedef lehçedeki biçimi arayışı esnasında ürettiği formlar olduğu düşünülmektedir. Bu dil davranışı, Trabzon ili ağızlarında da tespit edilmiştir. (9) no'lu alıntıda konuşurun prestij ağzındaki "fasulye" biçimini, (10) nolu alıntıda da "bakır" biçimini ararken ürettiği "arayış formları" görülmektedir. İlk konuşur formu bulamamış, ikinci konuşur standart formdan emin olmadığı için arayışa devam etmiştir. (11) no'lu alıntıda ise ne temel ağza ne de prestij ağzına ait olan üretimler mevcuttur. Özellikle "kadamıyorum" ve "oduruyoruz" biçimleri dikkat çekicidir.

(9) onun haşlaması bi şeysi yok he onlar oyle haşlanıp yapdim *fasilyadan* oluyo e *fasulyayı* güzelgene iplini alırsın güzelcükgene haşlarsın…odeki *fasilye* turşusu daha geç yeniliyi (Vakfıkebir: Bozalan Köyü) (Demir, 2006: 67-68)

(10) kalaycılını o zamanda *pakır* kullanırdı halk hepsi kullanırdi hepsi *bakır* gullanırdı yani burdan çık da yunanisdana gitsan gene *bakır* kullanırdıla …orada da *pagır* gullanırdıla …galay kalay *bagır*.. (Hayrat: Yarlı Köyü) (Demir, 2006: 420-421)"

(11) okumam yazmam olsa yok vallahi ne bileyim çocuklardan da örensen yani harfleri tanıyom da yani gatma gatamıyom *kadamıyorum*… fatma ozgul *efendim* puralarda köylerde ne yapıyoz ba bahçe işde ineımız var onlarlan meşgul oluyoruz ..gışın *oduruyoruz* işde bişirip yiyoz yıkayıp giyyoz oyle (Vakfıkebir: Bozalan Köyü) (Demir, 2006: 67)

Şekil 2. Arayış Formları

Sonuç

Karışık dilli eserler hem Doğu hem Batı Türkçesinin özelliklerini aynı anda ve özellikle de *ikili (hatta çoklu) kullanım*larla gösteren eserlerdir[7]. Bu eserlerin nasıl oluştuğuna dair alanda üç temel görüş bulunmaktadır ve bu görüşler, kısaca *"geçiş devresi", "bireysel kullanım" ve "varyant"* görüşü olarak

[7] Bu çalışmada, ikili ve/veya çoklu kullanımların olmadığı, karışıklık görülen yapılarda bir görece standardın olduğu eserlerin "karışık dilli" olmadığı düşünülmektedir.

etiketlenebilir. Bu çalışma, görüşleri tartışma amacından ziyade bazı karışık dilli eserlerin oluşma sebebine dair yapabildiği ölçüde fenomenolojik bir bakış açısı getirme gayretindedir. Hareket noktası ise Trabzon ili ağızlarından derlenen metinlerde (Demir, 2006) tespit edilen ikili, çoklu kullanımlardır. Bu kullanımlar daha çok ses düzeyinde olmakla birlikte biçimbilgisel kullanımlar da dikkat çekicidir. Bunların ortaya çıkışında ise prestij ağzının etkisi açıktır. Konuşur, standart ağızla prestij sahasına dahil olma dürtüsüyle kod kaydırma yapmaktadır.

Kod kaydırma ve ikili/çoklu kullanımlar, gerçekte bir bilincin varlığına işaret etmektedir. Bu bilinç için çalışmada *"farkındalık"* terimi önerilmiştir. Farkındalık, "hedef dil, lehçe ve ağzın temel dil, lehçe veya ağızdan sesbilgisel, biçimbilgisel, sözdizimsel ve anlamsal farklılıklarının bilincinde olmak" şeklinde tanımlanabilir. Ancak bu bilinci eyleme dökme düzeyi kişiden kişiye değişmektedir. Buna, çalışmada "*farkındalıkta eylem düzeyi"* denilmiştir. Bu düzey, kişinin koda hâkimiyeti ve kod kaydırma amacıyla doğrudan ilgilidir. Bu aşamada kod kaydıran bireyin kodda kalışı *"tutunma"* terimiyle karşılanmıştır. Kişi hedef kodda sistemsel (kodun tüm katmanlarında) tutunabileceği gibi ögesel olarak da tutunabilir. Tutunma, uzun süreli de kısa süreli de olabilir. Farkındalıkta eylem düzeyi ne kadar yüksekse kişinin tutunması da yani o kodda kalması da o kadar yüksek olmaktadır.

Trabzon ili ağızlarının metinlerinde farkındalığın *özellikle* ses düzeyinde kelime başındaki t~d, k~g, ķ~ġ ve p~b seslerinde, biçimbilgisel olarak ise –yor ekinde ve geniş zaman çekiminde birinci çoğul şahıs eki –(X)z'da yoğunlaştığı belirlenmiştir. Karışık dilli eserlerdeki farkındalık, farklı katmanlarda çeşitlenmektedir. Farkındalıkta eylem düzeyi de eserden esere değişmektedir. Kıssa-i Yusuf'ta bol->ol- farkındalığında eylem düzeyi yüksekken Behcetü'l- Hadaik'ta düşüktür.

Trabzon ili ağızlarında ve karışık dilli eserlerde ortaklık gösteren diğer bir dil davranışı da "arayış" formları üretmektir. Literatürde "ara form" olarak geçen bu formlar için çalışmada "arayış formu" terimi önerilmiştir. Çünkü bunların konuşurun hedef koddaki formu *ararken* ürettiği formlar olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak Trabzon ili ağızlarında görülen ve geçici, anlık olan, bir standardı bulunmayan ikili/çoklu kullanımlar, bir dil davranışının neticesidir. Prestij kodunun etkisiyle birey kod kaydırmakta, prestij ağzına geçmekte, her iki koda ait kullanımlar da aynı konuşma sürecinde kullanılmakta ve arayış formları üretilmektedir. Tekin'in görüşüne paralel olarak bir dil fenomenine işaret eden bu davranışın bazı karışık dilli eserlerin ortaya çıkmasında da etkin rol oynamış olabileceği düşünülmektedir. Zira davranış süreci hem Trabzon ili ağızlarında hem de bazı karışık dilli eserlerde ortaklaşmaktadır. Bu durum, karışık dilli eserlerin hepsi için geçerli olmayabilir. Bazı karışık dilli eserler, dil karışımı neticesinde oluşan ve Doğu, Batı diye ayrılan özellikleri karakteristik olarak taşıyan bir varyantın ürünü olabilir. Ancak bazı karışık dilli eserler de prestij kodun etkisiyle gerçekleşen dil davranışının sonucu olabilir. Trabzon ili ağızları yanında diğer ağızlarda da bu dil davranışını ortaya koymaya yönelik çalışmalara ihtiyaç olduğu muhakkaktır.

Kaynakça

Akar, A. (2018), *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Arat, R. R. (1960), "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair", *V. Türk Tarih Kongresi 1956*, Ankara: 225-232.

Ayan, G. (1997), "Ahmet Yesevi Etkisiyle Yazılan İki Yusuf u Züleyha", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3: 31-38.

Buluç, S. (1954), "Eski Bir Türk Dili Yadigarı: Behcetü'l-Hada'ik Fi Mev'izeti'l-Hala'ik", *TDED*, 6(6): 119-131.

Caferoğlu, A. (1984), Türk Dili Tarihi II, İstanbul: Enderun Yayınları.

Canpolat, M. (2018), Behcetü'l-Hadaik Fi Mev'izati'l-Halaik, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Cin, A. (2004), *Ali, Kıssa-i Yusuf (H.630/M.1233) Metin-İnceleme-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Coşan, E. (1964). "Behcetü'l-Hadâ'ik'in Yeni Bir Nüshası", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 12: 159-161.

Demir, N. (2006), Trabzon ve Yöresi Ağızları I-II-III, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Develi, H. (1998), "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni, Fatiha Tefsiri", *İlmi Araştırmalar*, 6: 63-81.

Dinçer, A. (2018), "Dil Kullanımını Etkileyen Dil Dışı Bir Davranış Biçimi: Aşırı Düzeltmecilik", *Diyalektolog*, 18: 1-11.

Doerfer, G. (2012), "Osmanlıca'nın Oğuz Dili Dairesindeki Yeri ve Öncesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (Çev. Asuman Karakaya), 46(46): 129 – 154.

Doğan, C. (2022), "Kuduri'nin El-Muhtasar Adlı Eserinin En Eski Türkçe Tercümesi", *Dil Araştırmaları*, 16 (30), 139 – 155.

Doğan, C. (2020), *XIV-XV. Yüzyıl Tarihî Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergin, M. (1959), "Türkoloji Çalışmaları-I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 9: 137.

Ercilasun, A. B. (2009), *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2019), "Telafer Ağzı*", Karadeniz Araştırmaları*, 16 (61): 102-119.

Gülsevin, G. (1998), "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar Dergisi*, 7: 12-18.

Karahan, L. (2015), "Bir Hypercorrection (Aşırı Düzeltim) Örneği: Batı Anadolu Ağızlarında Ünlü Nöbetleşmesi", *Alkış Bitigi-Kemal Eraslan Armağanı* (Ed. Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 97-105.

Karahan, L. (2013), "Oğuzcanın Anadolu'da Yazı Dili Olma Sürecine Dair Düşünceler", *Âşık Paşa ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu*, 1-2 Kasım 2013, Kırşehir: 219-228.

Karahan, L. (2012), "Ağız Verilerinin Etimoloji Çalışmalarına Katkısı: 'Söylesāne' Örneği", *Dil Araştırmaları,* 10: 9-15.

Karahan, L. (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2010), "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2: 503-510.

Korkmaz, Z. (1995), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1994), "Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri", *TDAY-Belleten 1991*, Ankara: TDK Yayınları: 55-64.

Korkmaz, Z. (1968), *Eski Bir Kuduri Çevirisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mansuroğlu, M. (1954), Mevlâna Celaleddin Rumi'de Türkçe Beyit ve İbareler, *TDAY- Belleten (1954)*:

207-220.

Tekin, Ş. (1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "Olga-Bolga" Sorunu", *TDAY- Belleten 1973 – 1974*: 59-157.

Uysal, İ. N. (2017), "Ağız Verilerinin Şehir Tarihi Araştırmalarına Katkısı", *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, İstanbul: 559-564.

Yaman, H. (2007), "Ali'nin Kıssa-i Yusuf'unda Söz Varlığı Üzerine", *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 14: 184-199.

Yüksel, S. (1965), *Mehmed- Işk-nâ me (İnceleme–Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Çocuk Grupları İçin Hazırlanmış Hikâye Kitaplarındaki Görsellerin Kültürel Unsur Aktarımı Kapsamında İncelenmesi: Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisi Örneği (A 1-A2)

Dilara KESKİN*

Özet

İnsanlar ana dilini edinme sürecinden sonra ana dilinin kurallarını, yapısını, söz varlığını, diline/kültürüne ait değerleri öğrenmeye başlar ve bu doğrultuda iletişim için gerekli olan becerileri kazanır. Ana dili konuşurları gibi yabancı uyruklu öğrenenler de öğrenmek istedikleri hedef dile ait birtakım bilgiye sahip olmalıdır. Günümüzde bazı ihtiyaçlar ve istekler doğrultusunda Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi gündeme gelmektedir. Her şeyin sıradanlaşmaya ve değerlerin unutulmaya başladığı günümüz dünyasında kültürel değerlere/unsurlara sahip çıkmak birey ve toplum gelişimi için oldukça önemlidir. Bu kapsamda, hedef dile ait kullanılan materyallerde kültürel unsurların aktarımının/gösteriminin önemi de yadsınamaz. Çalışmanın amacı; Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuk grupları için hazırlanmış hikâye kitaplarındaki görsellerin kültürel unsur aktarımı kapsamında incelemektir. Araştırmanın örneklemini; Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan Çocuk Hikâyeleri Dizisine ait A1 seviyesi "Bayram, Hakan'ın Günlüğü, Misafirimiz Var, Sınavlar Başlıyor, Tatil Sürprizi, Yeni Arkadaşım, Yeni Okulumuz" adlı 7 hikâye kitabı ve A2 seviyesi "Doğum Günü, İstanbul Heyecanı, Sınıflar Yarışıyor, Soralım Öğrenelim, Tatil Planı, Yeni Hayatımız, Yeşil Göl" adlı 7 hikâye kitabı olmak üzere 14 hikâye kitabı oluşturmaktadır. Çalışmanın yöntemi nitel araştırmadır, veri toplama aracı olarak doküman incelemesinden yararlanılmıştır. İçerik analizi ile seçilen hikâyelerdeki görseller, kültürel unsur aktarımı kapsamında yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe öğretimi, yabancılara Türkçe öğretimi, kültürel unsurlar, hikâye kitapları, görsel ögeler.

Giriş

Bu bölümde; çalışmanın problem durumuna, çalışmanın amacına, çalışmanın önemine yer verilmiştir.

1. Problem Durumu

Dünya üzerinde insanlar çeşitli iletişim araçları ile etkileşime girerler. Sosyal çevremizin farklılaşması ile birlikte yabancı kültürlerle karşılaşmak da muhtemel olmaktadır. Yabancı kültür ile birlikte yabancı dile olan ihtiyaç da artmaktadır. Bu nedenle yabancı dil öğrenen bireyler hedef dile ait kültürün içinde yer alır ve iletişimin sağlanması için o dile ait özellikleri benimsemeye çalışır. Bu nedenle gerek yabancı dil öğretiminde gerekse Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dilsel ögeler ve kültürel ögeler üzerinde durulmaktadır. "Dil kültürüyle birlikte öğrenilir." cümlesi dilin kültürden ayrı ele alınmayacağının göstergesidir (Boylu, 2014:19-28). Ancak Türkçe öğrenen bireyler dil öğreniminde zorlandıkları gibi Türk kültürüne de ayak uyduramamakta ve iletişim kurmakta zorlanmaktadır. Başarılı ve işlevsel bir öğrenme ortamı oluşturmak için günümüz koşulları iyi değerlendirilmeli ve hedef dile ait özellikler her yönü ile verilmelidir. Yabancı dil öğrenen kişiler dil öğrenim sürecinde kazanımlara ulaştığında başarılı bir öğrenme süreci gerçeklemiş olur. Bu süreç, hedef dile ait farklı hedef kitleler ile gerçekleşir. Yetişkinler gibi çocuklar da yabancı dili, birçok farklı sebeple öğrenmektedirler. Bu sebepler ailenin farklı bir ülkeye taşınması, eğitim, göç, ikinci bir dil öğrenme isteği gibi sıralanabilir.

Çocuklara yabancı dil öğretiminde birçok unsur göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlardan bazıları yaş, bireysel farklılıklar olarak belirlenebilir. Yaş unsuru kapsamında, erken yaşta dil öğretiminden elde

* Öğr. Gör., Başkent Üniversitesi Dil Araştırma ve Uygulama Merkezi, dilarakedu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8129-1270.

edilebilecek faydaları Pinter şu şekilde sıralamaktadır: Temel iletişim yeteneklerini geliştirmek, motivasyonu sağlamak, yeni bir kültürle erken yaşta tanışmak, bilişsel ve dil bilimsel becerileri geliştirmek vb. (Pinter,2011:36). Çocuklara yabancı dil öğretiminde birtakım ilkeler göz önüne alınmalıdır. İlkeler kapsamında destekleyici nitelikte olan materyaller de işlevsel ve doğru kullanılmalı çocukların dilsel gelişimini desteklemelidir. Scoot ve Ytreberg, çocuklara dil öğretirken bazı noktalara dikkat edilmesi gerektiğini ifade eder (Scoot ve Ytreberg, 1991: 57). Bu ifadeden hareketle şunları söylemek mümkündür; sözcüklerle yetinmemek, dille oynamak, çeşitli aktiviteler yaptırmak, oyunlar, şarkılar, hikâyelerden yararlanmak, çeşitliliği sağlamak bunlardan bazılarıdır.

Bu çeşitlilik, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde öğrenmeyi kolaylaştıran, dili işlevsel kılan birçok materyalden oluşmaktadır. Bu materyallerin ilgi çekici, kolay ulaşılabilir olması ve dil öğretiminde kullanılması amaçlanmaktadır. Öğrencilerin temel dil becerileri ve zihinsel becerilerinin gelişiminde düşünme sürekliliği ve yaşantı zenginliği kazanması için çeşitli materyaller kullanılarak öğretim ortamlarının zevkli hale getirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla birçok duyu organına hitap eden görsel, işitsel ve hem görsel hem işitsel materyallerden faydalanılmalıdır. Bu kapsamda; yurt içi ve yurt dışında çalışmaları olan birçok öğrenciye ev sahipliği yapmış, kültürümüzü aktarmış YEE'nin çocuk hikâyeleri dizisinde yer alan görseller incelenmiştir.

2. Problem Cümlesi

Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisi A1-A2 seviyesindeki hikâye kitaplarında yer alan görseller, kültürel unsur aktarımı kapsamında nasıl değerlendirilir?

3. Çalışmanın Amacı

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuklar; toplumun kültürel ögelerini içselleştirmelidir. Bu doğrultuda dil öğrenimi ve öğretimi sürecinin önemli bir materyali olan ders kitaplarından ve yardımcı kaynak kitaplardan yararlanılmaktadır. Yardımcı materyaller de öğretimde ve öğrenimde bir kılavuz niteliğinde olup incelenmelidir. Çalışma; Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuk grupları için hikâye kitaplarındaki görsellerin kültürel unsur kapsamında incelenmesini amaçlamaktadır. Bu amaçtan hareketle; Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisinin A1 ve A2 seviyesi 14 hikâye kitabındaki görseller incelenmiş ve kültürel aktarım kapsamında değerlendirilmiştir.

4. Çalışmanın Önemi

Hedef dile ait dil öğrenim süreci başlarken kültür aktarımı süreci de başlamaktadır. Çünkü her birey gittiği ülkenin ve öğrendiği dilin kültürel yapısıyla karşı karşıya kalacaktır. "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin (Türkçe Sözlük, 2011: 1558)" olarak tanımlanan kültür her birey için önem arz etmektedir ve her toplumun kendine has kültürü bulunmaktadır. Bu nedenle yabancı dil öğreniminde kültür aktarımı ve dil öğrenimi ilintili süreçtedir. Bu kapsamda Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi bünyesinde materyal olarak kullanılan ders kitaplarının ve yardımcı materyallerin işlevselliği göz ardı edilemez. Bu kapsamda incelenen çocuk hikâyeleri dizisinin alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Bu bölümde araştırma yöntemi/modeli, evren ve örneklem, araştırmada kullanılan veri toplama aracı, veri toplama ortamı yer almaktadır.

1. Araştırma Modeli

Çalışmada; Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri dizisi A1-A2 seviyesi 14 hikâye kitabı ele alınmış hikâyelerdeki görseller kültürel kapsamında incelenerek elde edilen bulgular doküman analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. YEE Çocuk Hikâyeleri dizisi; Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yurt içi ve yurt dışında birçok öğrenciye ev sahipliği yaptığı, hikâyelerinde kültürümüze dair motifler/unsurlar barındırdığı, evrensel değerler bakımından kazanımı olduğu için tercih edilmiştir. Ayrıca dilin sadeliği, çocuğa görelik ilkesinin benimsenmesi, görsellerin temaya, verilen duruma uygun işlemiş olması da YEE'nin seçiminde etkendir.

2. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Türkçenin yabancı dil öğretiminde kullanılan hikâye kitapları; araştırmanın örneklemini ise, Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan Çocuk Hikâyeleri Dizisi: Bayram, Hakan'ın Günlüğü, Misafirimiz Var, Sınavlar Başlıyor, Tatil Sürprizi, Yeni Arkadaşım, Yeni Okulumuz, Doğum Günü, İstanbul Heyecanı, Sınıflar Yarışıyor, Soralım Öğrenelim, Tatil Planı, Yeni Hayatımız, Yeşil Göl adlı A1-A2 seviyesi hikâyeleri oluşturmaktadır. Yunus Emre Enstitüsü, kurumunun kurumsal olması ve yabancılara Türkçe öğretiminde en çok kullanılan çocuk kitaplarından olması sebebiyle tercih edilmiştir.

3. Veri Toplama Araçları

Çalışma için ilgili alan yazın ve Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan Çocuk Hikâyeleri Dizisi: Bayram, Hakan'ın Günlüğü, Misafirimiz Var, Sınavlar Başlıyor, Tatil Sürprizi, Yeni Arkadaşım, Yeni Okulumuz, Doğum Günü, İstanbul Heyecanı, Sınıflar Yarışıyor, Soralım Öğrenelim, Tatil Planı, Yeni Hayatımız, Yeşil Göl adlı A1-A2 seviyesi hikâyeleri kitapları incelenmiştir. Bu kapsamda nitel veri toplama aracı olarak doküman incelemesi yapılmış; ele alınan hikâyelerdeki görseller, kültürel unsur bağlamında değerlendirilip alt problemlere ilişkin bulgular sunulmuştur.

4. Veri Toplama Süreci / Ortamı

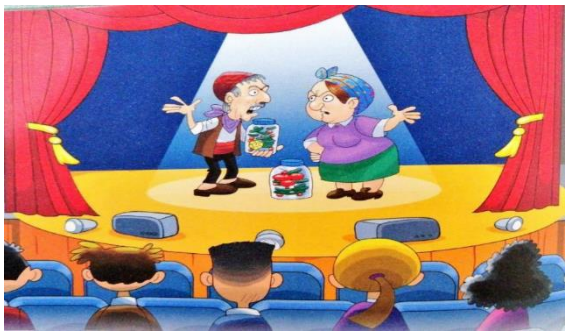
Hikâye kitapları Yunus Emre Enstitüsünün internet sayfasından satın alma ile temin edilmiştir. Kitaplardaki görseller kültür aktarımı açısından incelenmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

1. Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisi A1 Seviyesindeki Hikâye Kitaplarındaki Görsellerin Kültür Unsurları

1.1. Hakan'ın Günlüğü hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Şekil. 1

Hedef dile ait hikâyenin sunulduğu kitapta, çocuklar görsellerden faydalanır. Söz gelimi Hakan'ın günlüğüne yazmış olduğu tiyatroya gidilmesi kapsamında kullanılan görsel, çocuklar için hem ilgi çekici hem olayların kavranmasında işlevsel olmaktadır. Ayrıca geçmişten günümüze gelen tiyatro geleneğinin sunulması da önemlidir.

1.2. Misafirimiz Var hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Misafirimiz Var (bknz. EK 2) adlı hikâyede aileye gelen misafirler konu edilmiştir. Metinde misafirler için hazırlık yapılması, yardımlaşma, misafirperverlik, ikramlar hem değerlerimiz ile hem de kültürümüz ile örtüşmektedir. Misafirler geldiğinde yer sofrasının kurulması Türk kültürüne özgü unsurdur ve görsel materyal ile desteklenmiştir. Alışveriş esnasında yardımlaşmak, komşunun elindeki yemeği paylaşması gibi durumlar, kültürel değerlerimizi gösterir. Metindeki kahramanların "çocuk" olması okur hedef kitlesi (10-15 yaş grubu) için uygundur. Çünkü çocuk okurlar, kendi yaş gruplarıyla daha iyi empati kurarlar.

Şekil. 2

Paylaşmak, yardımlaşmak, sevgi, saygı gibi değerlerin işlendiği hikâyede kültürümüzün izleri de bulunmaktadır. Türk toplumu, misafirperverliği ile tanınır.

Şekil. 3

Kültürel unsurlar, topluma ait yaşam biçimlerini, değer yargılarını, tarzlarını da yansıtır. Görselde yer alan "yer sofrası" kültürel unsurlarımızdandır. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuk grupları sadece Türkçe söz varlığını değil Türk toplumuna ait bazı ögeleri de öğrenirler.

1.3. Yeni Okulumuz hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Yeni Okulumuz (bknz. EK 3) adlı hikâyede, okula yeni okuluna başlayan çocukların okuldaki günü konu edilmiştir. Metinde; okul için hazırlık yapılması, bilgi aktarımı, selamlaşma, arkadaş edinme gibi durumlardan bahsedilmiştir. Hikâyede Türk toplumuna ait verilen kültürel ögeler ve değer yargıları görsel materyal ile desteklenmiştir. Dini simge olan "başörtüsü" nün kullanımı; Türk toplumundaki bazı aile yapılarının düşüncesini, yaşayışını, dinini simgeler. Metindeki kahramanların (Emir, Amina) "çocuk" olması okur hedef kitlesi (10-15 yaş grubu) için uygundur. Çünkü özellikle çocuk kahramanla özdeşim kurmak çocuk grubu için daha kolaydır. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuklar için hazırlanan yardımcı materyal olarak da değerlendirilen hikâyenin içeriği, sosyal yaşama ilişkin olarak ve hayatîlik ilkesiyle oluşturulmuştur.

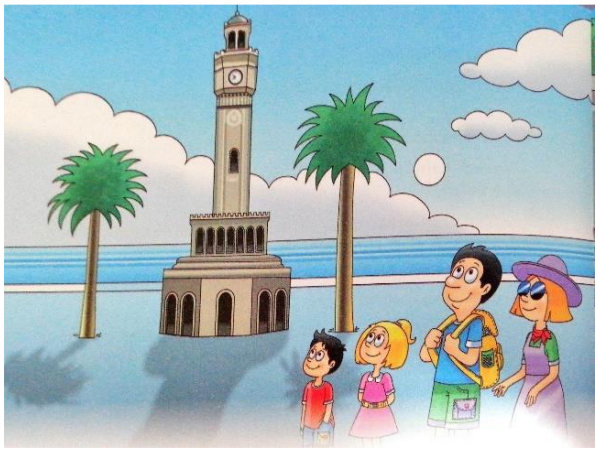
Şekil. 4

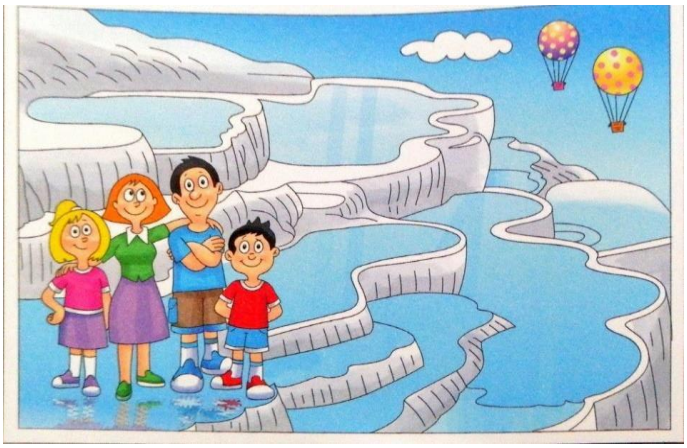
Dini inançların göstergesi olarak "başörtüsü" kullanımı burada resmedilmiştir.

1.4. Tatil Sürprizi hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Şekil. 5

Şekil. 6

Tatil Sürprizi hikâyesinde kültür turu kapsamında Türkiye'nin güzel şehirleri yabancı uyruklu öğrencilere tanıtılır.

1.5. Bayram hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Bayram (bknz. EK 5) adlı hikâyede dini bayramlarımızdan olan Ramazan Bayramımız konu edilmiştir. Metinde bayram için hazırlık yapılması, alışveriş, misafirlerin karşılanması gibi durumlardan bahsedilmiştir. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuklar için hazırlanan yardımcı materyal olarak da değerlendirilen hikâyenin içeriği; sosyal yaşama ilişkin olarak, hayatîlik ilkesiyle, dini ögeler ile oluşturulmuştur.

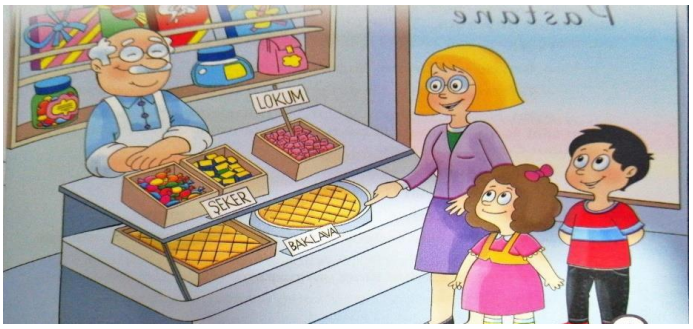
Şekil. 7

Bayramlarda, misafirlere ikramlarda bulunulması ve kolonya dökülmesi Millî kültür adetlerimizdendir. Gelenek göreneklerimiz kapsamında değerlendirilen "Bayramlaşma" eylemi Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Yabancı uyruklu çocuklar Türk kültürüne, geleneğine ilişkin birtakım şeyler öğrenir.

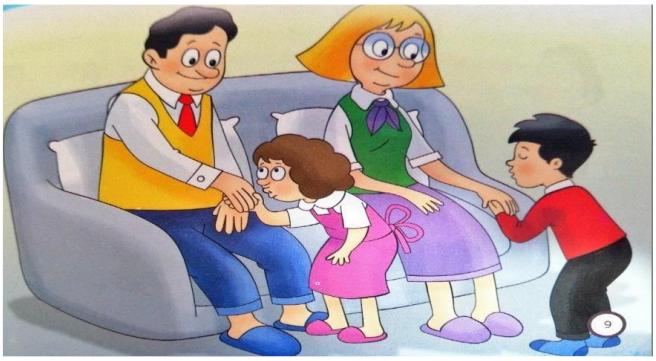
Şekil. 8

Şekil 9

Bayramlarda şeker/çikolata/lokum/baklava sunulur. Bu durumda görselde de hem alışveriş için kullanılan kalıp sözler hem de gelenek görenek için sunulan durumlar belirtilmiştir.

Şekil. 10

Toplumsal değerlerimizden olan "saygı", bayramlarda kendisini "el öpme" eyleminde gösterir.

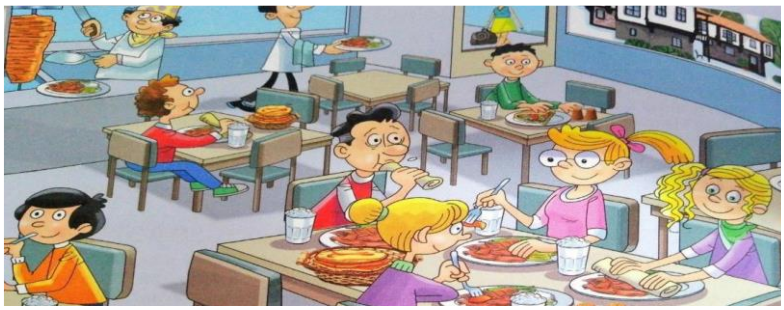
Şekil. 11

Kutlamalar yüz yüze olmaz ise yakınlarla/dostlarla/akrabalarla iletişime geçilir. Bu görselde de bir tebrik kartı gelmiştir.

1.6. Yeni Arkadaşım hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Şekil 13

İlgili görselde Türk toplumuna özgü yiyeceklerden bahsedilmiştir. Söz gelimi "kıymalı pide, döner, Adana kebabı, lahmacun, ayran" vb. yiyecek ve içecekler bulunmaktadır. Türk toplumunda olan yiyecekler bu kapsamda önemlidir.

2. Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisi A2 Seviyesindeki Hikâye Kitaplarındaki Görsellerin Kültür Unsurları

2.1. İstanbul Heyecanı hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Şekil. 14

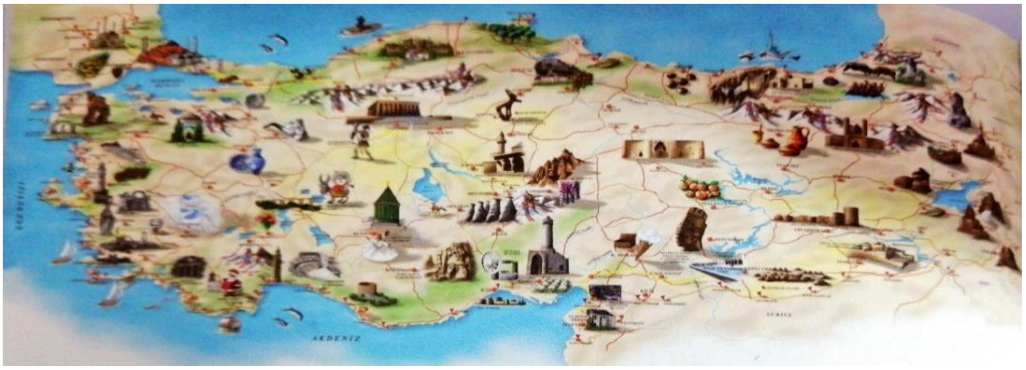

İstanbul Heyecanı (bknz. EK 8) adlı hikâyede; okulun düzenlemiş olduğu İstanbul gezisi konu edilmiştir. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuklar için hazırlanan yardımcı materyal olarak da değerlendirilen hikâyenin içeriği; sosyal yaşama ilişkin olarak, hayatîlik ilkesiyle ve kültürel ögelerle oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra kültür şehri olan İstanbul'a ait bilgiler içeren metinde tarihi unsurlar da yer almaktadır. Dini inancın simgesi olarak camiinin resmedilmesi dikkat çeker. Topkapı Sarayı, Ayasofya Müzesi, Sultanahmet Camisi ve Yerebatan Sarnıcının yer aldığı İstanbul betimlenmiştir. Bu durumda hikâye okurları (çocuk grubu), İstanbul şehri hakkında da birtakım bilgiye sahip olur.

2.2. Sınıflar Yarışıyor hikâyesindeki görsellerin kültürel unsurlara göre değerlendirilmesi

Sınıflar Yarışıyor (bknz. EK 10) adlı hikâyede; okulda düzenlenen bilgi yarışması konu edilmiştir. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen çocuklar için hazırlanan yardımcı materyal olarak da değerlendirilen hikâyenin içeriği; sosyal yaşama ilişkin olarak, hayatîlik ilkesiyle ve kültür ögeleri ile oluşturulmuştur.

Şekil 15

Türkiye haritasının ele alındığı bu görselde, çeşitli bölgelere ait unsurlar resmedilmiştir. Bu durumda yabancı uyruklu öğrenciler Türkiye'nin ön plana çıkabileceği alanları öğrenebilir.

Şekil. 16

Yaparak/yaşayarak öğrenme ilkesine bağlı olarak bu görselde bilgi yarışması için gidilen şehir tanıtım fuarı resmedilmiştir. Yöresel kıyafetin giyilmesi kültür, gelenek göreneklerimizdendir.

Sonuç ve Öneriler

Yunus Emre Enstitüsü Çocuk Hikâyeleri Dizisinde A1-A2 yer alan görseller incelendiğinde; gelenek-görenek, ülke/şehir tanıtımı, dini unsurlar, yiyecek-içecekler, giyim-kuşam, el öpme (saygı göstergesi), yardımlaşma/paylaşma, sinema/tiyatro gibi unsurlar kültür ögelerimiz ile bağlaştırılmaktadır.

Her kültürün her dinin her yaşayışın işlenişi farklıdır. Her insanın farklılıklarına saygı duyulacağı gibi insanların kültürüne, dinine ve yaşayış tarzlarına saygı duyulması gerekir ve özellikle yabancı öğrenenlerde ötekileştirme yapılmamalıdır. Yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarına yardımcı olan hikâye kitaplarının sayısı artırılmalıdır.

Kaynakça

Boylu, E. (2014). Dil Kültür İlişkisi ve İran'da Türkçe Öğretimine Etkisi. *KMÜSosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi.*

Pinter, A. (2011*). Children Learning Second Languages*.London:Palgrave Macmillan.

Scott, W.A., Ytreberg, L.H. (1991). *Teaching English to Children*. London: Longman.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları.

Araştırmaya Konu Olan Kitapların Künyesi

Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Hakan'ın Günlüğü (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Misafirimiz Var (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Yeni Okulumuz (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Tatil Sürprizi (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Bayram (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık.

Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Yeni Arkadaşım (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık.

Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Sınavlar Başlıyor (A1).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık.

Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *İstanbul Heyecanı (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Doğum Günü (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Sınıflar Yarışıyor (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Yeşil Göl (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık.

Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Soralım Öğrenelim (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Yeni Hayatımız (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık. Yunus Emre Enstitüsü. (2019), *Tatil Planı (A2).* Ankara: Hazar Reklam Matbaacılık.

Bosna Hersek'te Türkçe Kökenli Fiillerden Türemiş Soyadları

Dženana BRAČKOVİĆ*

Özet

Soyadlar eskiden var olmamıştır, bazı toplumlarda ise henüz evrensel değildir. Soyad geleneği, dünyadaki kültürlere göre farklı şekilde ortaya çıkmıştır. Dünyanın birçok ülkesinde, soyadlar, soyadlar kanununun oluşturulmasıyla, toplum tarafından kullanmaya başlamıştır. İnsanın soyadı, kendisi doğmadan önce belli olur. Soyadlar, bir soyun nesilden nesile aktardığı mirastır ve bunların varlığı ancak o neslin varlığı ile devam eder. Soyadlar, aynı zamanda, bir toplumun dil, kültür ve tarih izlerini taşımaktadır. Tarih boyunca, bir toplum hangi dil, kültür, medeniyet ile harmanlaştıysa, bunları soyadlarda izlemek mümkündür. Soyadlar, özel ad, lakap, yer adları, meslek, çeşitli eşya adları, hatta fiil, zarf gibi dil bilimi terimlerinden de oluşmaktadır. Bu çalışmada, 5 asır Bosna Hersek topraklarında varlığını sürdürmüş Osmanlı Devleti zamanında Boşnakçaya geçen Türkçe sözcüklerden türemiş soyadlar incelenecektir. Vurgu, fiillerden türemiş soyadlar üzerinde olacaktır. Türkçedeki bazı yapım eklerinin söz konusu soyadlarda da kullanıldığı görülmektedir. Bu soyadların etimoloji ve biçim bilimi özellikleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Soyadlar, Türkçe, Boşnakça, fiillerden türemiş soyadları, antroponim.

Giriş

İnsan dünyaya geldiğinde, öz adından önce soyada sahip olmaktadır. Soyad, bir insanın doğumundan önce oluşmuştur. Tarihe bakılırsa, soyadların ortaya çıkmasından önce, atalarımız ilk önce öz adına sahip olurlar, biz ise soyada sahip oluruz. Eski zamanlarda toplum fazla gelişmemiş olduğu için, soyada pek ihtiyaç duyulmuyordu. Toplumun gelişmesi ve ihtiyaçların arttırmasıyla, soyadlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Soyad, ebeveynlerden evlatlara, nesilden nesile geçmektedir (Miličević 2005: 59). Soyadlarda, insanoğlunun yaşadığı tarihi dönemler ve bu dönemler içerisinde, soyadlara şekil ve içerik vermiş sosyal olaylar saklıdır. Soyadların ortaya çıkma motifleri, sosyal onomastik bilimi tarafından incelenmektedir.

Dünya halklar arasında, soyadlar aynı zaman içerisinde ortaya çıkmamıştır. Dil bilimine gore soyadı kavramı, 11. yüzyıldan itibaren ortaya çıkarak şekillenmeye başlamıştır. Avrupa ülkelerinde soyadlarının oluşumunun farklı şekillerde olduğu söylenir. Soyadı önce asilzadeler arasında, sonar tüccar sınıfında, daha sonar ise kentliler arasında yaygınlaşmıştır. Köylüler ise daha uzunca bir süre soyadından mahrum kalmışlardır (Kurbanov II. c. 2011:75).

Soyadı kullanımı dünya halkları arasında henüz aynı seviyede değildir. Soyadı kullanmamakta olan halklar da bulunmaktadır. Bunların arasında İzlanda halkı yer almaktadır (Kurbanov II. c. 2011:76).

Avrupa'da soyadlarının ortaya çıkması ve kurulması için, nüfüs kayıt defterlerinin tutumunu kararlaştıran Trent Konseyi (1545 – 1563) büyük bir rol oynamıştır. Bosna Hersek'te soyadlar resmî belgelerde, yasal olarak, Osmanlı döneminin sonunda, Avusturya – Macaristan döneminde, 18. yüzyılda, bügünkü şekliyle kullanıma girmiştir. Osmanlı döneminde, kişinin adı ile beraber, baba adı ve doğduğu yer kayda giriyordu. Ad ve soyad olarak Avusturya – Macaristan döneminde, soyadın yasal olarak kullanılması ise Yugoslavya Cumhuriyeti döneminde başlamıştır. Bosna Hersek soyadları, 12. ile 19. yüzyıllar arasında nadir kullanılan bir ifadeden yasal olarak belirlenmiş bir yükümlülüğü taşıyan ifadeye dönüşmüştür.

* Doktor Öğretim Üyesi, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, ORCID: 0000-0003-2090-216X

1. Boşnakça Türkçe Dil İlişkileri

Türk dilinin en çok etkilediği, söz varlığından pek çok unsurun geçtiği diller arasında, Slav dillerinden Boşnakça da yer almaktadır. Boşnakça, diğer Balkan dilleri gibi, Osmanlı döneminde, o dönemin Türkçesinin birçok sözcük ve unsurlarını bünyesine dahil etmiştir. Türkçe, Balkan dillerinde 14. yüzyıldan beri izlerini sürdürmeye devam etmiştir (Filan 2017:20). Bosna-Hersek'in, Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesinden önce, Balkanlara gelen Türkler yerel halkı, kendi dili ile tanıştırmıştır. Fakat Türkçenin, Bosna- Hersek'te resmi olarak kullanıma girmesi, Osmanlı'nın fethinden, 1463 yılından itibaren başlamıştır.

Önceden de bahsedildiği gibi, Bosna-Hersek'e, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden gelen halk yerleşmekteydi. Bu halk, aynı zamanda kendine öz şivesi ile Türkçeyi konuşmaktaydı ve yerel halk arasında bu Türkçe ile temasa geçmekteydi. Bu demek oluyor ki, Boşnakça Türkçenin değişik şekilleri ile temasta bulunmuştur.

Türkçe, aynı zamanda sosyal antropolojide de yer almaktadır. Osmanlı döneminden kalma mimari yapı ve sokak adlarında da var olmaktadır. Artık halk arasında kullanımda bulunmayan sözcükler, çeşitli tabelalarda, bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek topraklarında varlığını sürdürdüğünün en iyi kanıtlarından biridir.

Türk uyruklu olmayan, Slav kökenli halkın kimliğini Türkçe sözcükler belirtmektedir. Pasaport ve kimliklerde soyad olarak geçen Türkçe sözcükler yazılıdır. Türk kökenli soyadlar, Bosna- Hersek'te, Türkçenin en önemli muhafızlarıdır.

2. Bosna Hersek'te İlk Soyad Örnekleri

Bosna Hersek'te soyadlar geç ortaya çıkmaya başlamıştır. Etnologlara göre, önceden soyadlar bulunmuyordu, kimlik tespiti patronim olarak adlandırılan baba adı ile yapılıyordu. Bu geleneği, Bosna Hersekliler doğu kültüründen benimsemiştir. Öreneğin, *Mustafa Husin (Huso'nun Mustafa'sı), Dino Markov (Marko'nun Dino'su).* Zamanla, baba adları soyadlara dönüşmeye başlamıştır: *Mustafa Husić (Husiç), Dino Marković (Markoviç).*

Öz ad ile beraber baba adının kimlik belirtisi gibi kullanımı, Osmanlı döneminde de kullanılıyordu. Baba adının yanı sıra, başka belirtileri de görmek mümkündür. Bunların arasında özellikle kişilerin doğdu yer, meslek veya kayıtta geçen kişiye özgü bir nitelik, çeşitli eşya, soyut adlar, hayvan adları gibi.

Bosna Hersek'te soyadlar, 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu soyad örnekleri, Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda kaleme aldığı *Seyahatnamesi'nde* yer alan soyad örnekleridir. *Ljubić – Ljub-zade, Koskić – Kosk-zade, Ćović – Çovo-zade* (Čelebija 1979: 117).

Seyahatname'nin yanı sıra, ilk soyad örnekleri: *Kuluoğlu – Kulović* ve *Karaoğlu – Karović,* 1757 yılında Mula Mustafa Bašeskija'nın (Molla Mustafa Başeski) kaleme aldığı *Mecmua'sında* görülmektedir (Bašeskija 1997:32). *Mecmua* soyadların öncüsü olarak da kabul edilmektedir.

1.1. Soyad ekleri –iç, - oviç/-eviç

Bosna Hersek'te en eblirgin soyad ekleri *–iç* ve *–oviç/-eviç* ekleridir. Eklerin Türkçe karşılığı *–oğlu* ile *–zade* ekleridir. *–iç* eki, tarihi küçültme eki, İslam'ın Bosna Hersek topraklarına gelmeden evvel oldukça yaygın bir ek idi. İslamlaşmanın ardından, Müslüman antroponimlerde *–iç* eki bir müddet ortadan çekilmiştir. Bunun sebebi ise, Osmanlı antroponim sisteminin etkisi altında olmasıdır (Janković: 430). 18. yüzyıl Müslüman antroponim sisteminde ikinci unsurların gelişmesinde bir dönüm noktasını belirtmektedir. Patronim eki *–iç* ortaya çıkıyor ve yayılmaya başlıyor (Janković: 432). Bu ek azni zamanda da mensubiyet ifade etmektedir. Küçültme eki olarak da geçmektedir, *daha genç, daha küçük* anlamlar da taşımaktadır. *–ov/-ev* eki Slav dillerinde iyelik ekidir ve *–iç* eki ile birlikte soyad ekini

oluşturmaktadır. Türkçe karşılığı *oğlu*'dur.

1.2. Türkçe Kökenli Fiillerden Türemiş Soyadları

Soyadların büyük ölçüde isim soylu (isim, sıfat, sayı vb.) türetilmesine ek olarak, isim kadar çok sayılı olmasa da yine fiil köklerinden türemiş soyadlar da bulunmaktadır. Bunun doğrultusunda, bu çeşit soyadları farklı gruplara ayırt edebiliriz: zarf fiil eklerinden türemiş soyadları,

-sıfat fiil eklerinden türemiş soyadları,

-zaman ekinden türemiş soyadları,

-emir kipi eklerinden türemiş soyadları,

-Türkçe ve Boşnakça yapım eklerinden türemiş soyadları.

Yukarıda belirlenmiş ekleri, sadece biçim bilimi açısından değil, aynı zamanda da pragmatik – edin bilimi açısından da incelemek gerekmektedir. Bir özel ad nasıl bir mesaj, bir iyi dilek anlamında içeriyorsa, aynısı soyadlar için de geçerlidir. Her soyadının içerisinde bir hikâye, bir sır gizlidir. Çoğu zaman, bu hikâye ve sırlar, soyadın taşıyıcıları tarafından bilinmemektedir. Soyad, tarihin bir simgesi olarak da belirlenebilir.

1.3. Zarf Fiil Eklerinden Türemiş Soyadı

-r / -maz /-mez zarf fiil eki, eylemin belirttiği işin kısa bir süre içerisinde acele olarak yapıldığını belirtmektedir.

Derdemez < T. geçişli fiil *demek* < Eski T. *ti-mek* > *di-mek* > *de-mek;* duygu ve düşüncelerini sözle anlatmak, söylemek; ağızdan bir ses veya söz çıkarmak, telaffuz etmek; anlatmak, ifâde etmek;

istemek; + *-er /-mez* > *Derdemez,* hemen, o anda; bu soyadta, kelimenin anlamı *bir işi hemen yapan, an itibariyle işe koyulan, bir işi hemen bitirmeye kalkışan kimse* gibi anlamlar taşıdığı tahmin edilebilmektedir;

1.4. Sıfat Fiil Eklerinden Türemiş Soyadları

-ar ile *–an* sıfat fiil ekleri, geniş zaman sıfat fiil ekleri olarak da adlandırılır. Eylem sıfat görevini üstlenir. Olumsuz şekli *–maz / -mez* ekleri ile yapılır

Arar < T. geçişli fiil *aramak* < Orta T. (Oğuzca) *arka-mak;* bir şeyi bulmaya çalışmak taharrî etmek; yoklamak, araştırmak; + *-ar* > *Arar,* bir şey arayan, bir şeyin peşinde olan, sürekli bir aranışta bulunan diye anlamlar taşıdığı tahmin edilmektedir;

Bilan < T. geçişli fiil *bilmek* – Eski T.'den beri kullanılır; bir şey hakkında bilgisi, mâlûmâtı olmak, o şeyi öğrenmiş bulunmak; bir işin ehli olmak, o işi yapmaya alışmış bulunmak; bir şeye yeteneği olmak, başarmak, muktedir olmak; + *-an* > *Bilen,* bir işi çok iyi bilen, bilgi sahibi, bilgili diye anlamlar taşıdığı tahmin edilmektedir;

Jarrar < T. geçişsiz fiil *yaramak* < Eski T. *yara-mak,* uymak, yaraşmak; yarar sağlamak, faydalı olmak, kendisinden faydalanılmak; sağlığa uygun gelmek; uygun olmak; + *ar* > *Yarar,* yararlı, faydalı olan kimse / şey;

Kačar / Kačarević < T. geçişsiz fiil *kaçmak* – Eski T.'den beri kullanılır; kurtulmak için süratle uzaklaşmak; gizlice ayrılmak, firar etmek; karşılaşmamaya çalışmak, yüz yüze gelmek istememek; uzaklaşmak istemek; + *-ar* > *Kaçar,* kaçmayı alışkanlık edinmiş, bir kimseden veya bir şeyden kaçan gibi anlamlar taşıdığı tahmin edilmektedir;

Sever < geçişli fiil *sev-mek*; bir şeye veya kimseye karşı sevgi duymak, gönlünde (ona karşı) bir muhabbet beslemek; âşık olmak, gönül vermek; çok hoşuna gitmek; partisip eki *-er* ile sıfat niteliğini

kazanıp *bir kimseyi veya bir şeyi seven, sevgi duyan* anlamları içermektedir;

Čikarić < T. *Çıkar* < T. oldurgan ve geçişli fiil *çıkarmak;* + *-iç;* bulunduğu yerden dışarı çıkmasını sağlamak; bir yerden çıkmak zorunda bırakmak, çıkmaya mecbur etmek, ihraç etmek; Abdulah Škaljiç'e göre *çıkarma* bir ifadedir; *birinin çıkarmasını çıkartmak; birini öfkelendirmek, birini kızdırmak* anlamında (Škaljić 1966: 176); bu nedenle, bu soyadın da buna benzer bir anlam

taşıdığı tahmin edilmektedir;

Đulmez < T. *gülmez* **<** bu kelimenin kökü de geçişsiz fiil *gül-mek* **<** Eski T. *kül-mek,* kesik kesik sesler çıkarmak sûretiyle duygusunu, sevinç veya hayretini açığa vurmak; ses çıkarmadan hafifçe gülümsemek, tebessüm etmek; alay etmek, eğlenmek; bu soyadta sıfat fiil olumsuz eki *–mez*'in eklenmesiyle sıfat niteliğini alıp soyadın anlamı da hiç gülmeyen, yüzünde gülümseme görünmeyen bir kimse diye tahmin edilmektedir; *-mIş* sıfat fiil eki, geçmiş zaman anlamı taşır.

Čikmiš < T. geçişsiz fiil *çıkmak* < Orta T.'den beri kullanılır; bazı dilcilerin görüşlerine göre Eski T. *taşık-mak* > *tışık-mak,* dışarı çıkmak fiilinden geldiği düşünülmektedir; + *mIş* > *Çıkmış,* çıkmış olan, sürekli çıkan gibi anlamlar taşıdığı tahmin edilmektedir;

Dujmušić < T. *Duymuş* < T. geçişli fiil *duymak* < Eski T. *Tuy-mak,* sezmek; +

-iç; işitmek; öğrenmek, haber almak, işitmiş olmak; (dokunma, koklama ve tatma duyularından biriyle sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık, tatlılık, acılık, ağırlık, hafiflik vb. nitelikleri) hissetmek; çok açık, ortada ve belirli olmayan bir şeyi sezmek, var olduğunu farketmek, anlamak; bir ruh hâlinin etkisini üzerinde hissetmek, o hal içinde olmak; işitme duyusuna sâhip olmak, sağır olmamak; soyadın anlamı da *bir şeyi iyi bilen, iyi sezen, iyi duyan, haberdar olan, bilgili* diye tahmin edilmektedir

1.5. Zaman Ekinden Türemiş Soyadı

-dI Görülen geçmiş zaman eki, eylemin geçmişte gerçekleştiğini belirtir;

Dželdum < T. *Geldim* < T. geçişsiz fiil *gelmek* < Eski T. *kel-mek;* konuşana göre uzak bir yerden daha yakın bir yere doğru yol almak, bir mesâfe katedip uzak bir yerden daha yakın bir yere varmak; bulunduğu yerden ayrılıp geri dönmek, avdet etmek; varmak, ulaşmak, erişmek, vâsıl olmak; bir yere uğramak, ziyâret etmek; fiilin köküne belirli geçmiş zaman 1. tekil şahıs eki eklenmiştir; burada soyadın anlamı *bir yere vardığında sık sık 'geldim'* ifadesini kullanan, *sürekli bir yere giden, bir yere varan* için lakâb olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir;

1.6. Emir Kipinden Türemiş Soyadları

Emir kipi, emir anlamının yanı sıra, iyi dileklerde bulunma anlamını da içerebilir,

Dursun ~ Dursum~ Tursun ~ Tursum ~ Dursunović ~ Tursunović

< T. geçişsiz fiil *durmak* < Eski T. *tur-mak;* yapmakta olduğu hareketi kesmek, hareketsiz kalmak; sona ermek, kesilmek; burada fiilden özel erkek isminin türemesi söz konusudur; fiilin köküne emir kipi 3. tekil şahıs eki eklenmiştir; Boşnakça'da bazen *n* sesi *m* sesi olarak telaffuz edilir veya çeşitli belgelerde ve yazılarda *m* sesinin çizgisinin iyi görünmemesinden dolayı, *n* sesi olarak okunur ve böylece bu soyadının çeşitli şekilleri ortaya çıkmıştır;

Jetiš < T. geçişsiz fiil *yetişmek;* ulaşmak, vâsıl olmak; hazır olmak, bitmek, tamamlanmak tam zamânında gelmek, vaktinde bulunmak; emir kipi 2 tekil şahış şekli ile > *Yetiş, birine yetişmesi için uyarıda bulunan, sürekli yetişmeyi göz önüne alan ve yetiş ifadesini sık sık kullanan birisi* gibi anlam taşıdığı tahmin edilmektedir;

1.7. Türk ve Boşnak Yapım Eklerinden Türemiş Soyadları

Türk yapım eki *–cI* meslek niteliğini taşır, aynısı Boşnak yapım eki *–(i)ja* için de geçerlidir.

Bilandžija < T. *Bilenci* < T. geçişli fiil *bilmek* – Eski T.'den beri kullanılır; bir şey hakkında bilgisi, mâlûmâtı olmak, o şeyi öğrenmiş bulunmak; bir işin ehli olmak, o işi yapmaya alışmış bulunmak;

bir şeye yeteneği olmak, başarmak, muktedir olmak; bu soyadta fiilin köküne aynı zamanda sıfat fiil eki *–en* eklenmiş, yalnız Boşanakça'da *e* sesi *a* sesine dönüşmüştür; sıfat fiil ekine Türk yapı eki *–ci* ile Boşnak yapı eki *–ya* eklenmiştir; böylece soyad, *bir şeyi çok iyi bilen, bigili, işin ustası, başarılı bir kimse* gibi anlamlar taşıdığı tahmin edilmektedir;

Bilandžić < T. *Bilenci* < T. geçişli fiil *bilmek* – Eski T.'den beri kullanılır; + - *iç;* soyadın anlamı bir önceki bölümde incelenmiş soyadın anlamıyla aynı olmaktadır;

Delendžić < T. *Delenci* < T. geçişli fiil *delmek* < Eski T. *Tel-mek; + -iç;* üzerinde delik açmak; yapı eki *–ci*'nin eklenemsiyle soyad *bir şeyi delen, delik açan, bu işle uğraşan bir kimse* gibi anlam kazandığı tahmin edilmektedir.

Sonuç

Bosna Hersek'te Osmanlı Devleti dönemini belirleyen en önemli unsurlardan biri de dildir. Türkçe, yaşamın her alanına girmiştir. Halk arasında günlük yaşamda yerel dil konuşuluyordu, lâkin Türkçe de yerini almıştı. İdari işlemler Türkçe yapılmaktaydı. Yeni oluşmuş kurumlar, beraberinde yeni terimleri de getirmekteydi. Bu yeni terimler sonradan halk tarafından aslî şekli ile benimsenip, yerel dile dahil ediliyordu. Bunların yanı sıra, yerel dilde karşılığı bulunan Türkçe kelimeler de yavaş yavaş yerel dile girmekteydi.

Bu sözcükler, 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Bosna Hersek'te ortaya çıkan ve gelişen soyadlar arasında da yer etmiştir. Soyadların büyük kısmı isim soylu (isim, sıfat, zamir, sayı) olmakla birlikte, fillerden türemiş soyadların sayısı da az değildir. Bu çalışmada bazılarının örnekleri verilmiştir. Fiil soylu soyadları, çeşitli eylemleri ve bu eylemlerin kişiye özgü bir nitelik olarak göstermektedir. Çoğunlukla sıfat fiil eklerinden türemiş soyadlar yer almaktadır. Bosna Hersek'te Türkçe kökenli soyadlarının, Bosna Hersek halkı, yani etnik olarak Slav kökenli halklar taşımaktadır ve bu halk, yerel Bosna Hersek halkıdır. Söz konusu soyadlar, Bosna Hersek'te varlığını sürdüren ve sürdürecek olan Türk izlerinin kanıtıdır. Dil canlı bir varlıktır ve sürekli sözcük açısından farklı değişimlere uğramaktadır. Bosna Hersek'te, önceden kullanılmış Türkçe sözcüklerin bir kısmı artık ne yazı ne sözlü dilde yer almıyor olsa da bu sözcükler her daim soyadlarda varlığını sürdürecektir.

Kaynakça:

Baskakov, N. A. (1997), *Türk Kökenli Rus Soyadları,* Türk Dil Kurumu, Ankara.

Bašeskıja, M. M. (1997), *Ljetopis,* Sarajevo-Publishing, Sarajevo.

Brozovıć-Rončevıć, D. (2013), *Turski jezični sloj u hrvatskim prezimenima,* Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

Čauševıć, E. (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika,* Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb.

Čelebı, E. (1996), *Putopis,* Sarajevo-Publishing, Sarajevo.

Đınđıć, M. (2014), *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük,* Türk Dil Kurumu, Ankara.

Eker, S. (2006), *Bosna'da Etno-Linguistik Yapı ve Türk Dili ve Kültürü Üzerine,* Millî Folklor, Yıl 18, Sayı 72.

Fılan, K. (2013), *Iz bosanske historijske antroponomastike: ime i pokraćeno ime,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XXXIV, Sarajevo.

Korkmaz, Z. (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kurbanov, A. (2011), *Onomastiğin (Ad Biliminin) Esasları,* 2. Cilt, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Mılıćevıć, R. (2005), *Hercegovačka prezimena,* Beograd.

Musıć, E. – Turbıć-HandanAGIĆ, A. (2018), *Bosanskohercegovačka prezimena I,* Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb.

Smaılovıć, I. (1977), *Prilagođavanje muslimanskih imena orijentalnog porijekla našem jeziku,* Književni jezik, VI/3, Sarajevo.

Šımunovıć, P. (1985), Naša prezimena, porijeklo-značenje-rasprostranjenost, Nakladni zavod matice Hrvatske, Zagreb.

Škaljıć, A. (1965), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Svjetlost, Sarajevo.

Azərbaycan Türkcəsi Sözlük Projəsinə Bir Baxış

Ehed BİYUTƏ*

Mir Qadir HAŞİMİ**

Azərbaycan Türkcəsi sözlük projəsi 2016cı ilinin fevral ayından işə başlamışdır. Bu projənin təməlini ayətullah seyid həsən amili qurmuşdur və əhəd biyutə tərəfindən yönəlib indiyədək A hərfinin sözlügünü nəşr etmişdir. Bu projəni başlayanda ilk öncə iranda yaşayan türk dili araşdırmacılar ilə danışıqlar aparılıb, sonra isə onların yardımı ilə 1000dən artıq kəndin iran azərbaycanında əhaliləri ilə üz üzə danı. ıqlar aparılıbdır. Başqa bir tür araşdırma isə iranda nəşr edilmiş spzlüklərin üzərində aparılaraq onların içində yerləşmiş sözcükləri bir sözcük xəzinəsinə köçürmək olmuşdur. Beləlikə sahə araşdırmaları ilə kitabxana araşdırmalarının sonucu olan sözcüklərdə təkrar olunan sözcük arınmış və 300mindən artıq çılxa iran azərbaycanı türkcəsində işlək olan sözcüklr ortada qaldı. Başqa dillərdən dilimizə keçən sözcüklər azərbaycan türkcəsində içlənən sözcükləri ilə dəyişdirildi.50 nəfərlik araşdırmacılar timi bu sözcükləri araşdıraraq təkrar sözcükləri silmiş, sözcügü ərəb əlifbasında və latın grafikalı tələfüzlə yazılıb, hər bir sözcügə farsca ayrıntılı anlam artırıbdır. Bu projənin örnəyini 1ci cilddə A hərfini görmək olar. Kitabın başlanqıcında vəliyi fəqihin ərdəbil əyalətindəki nümayəndəsi və ərdəbil imam cüməsi ayətullah seyid həsən amilinin dilimizin öyrənilməsinin önəmli olduğunu xatırlayan bir başlıqı oxumaq olar.bir cədvəldə dilimizin ərəb və latın grafikalı hərflərinin necə yazılması gətirilmişdir.kitabın sonunda elmi projənin heyətinin kitabı oxuyaraq bu kitabı təsdiqləmələri yerləşir.bu böyük projənin elmi heyəti cənablar rəhmətlik drşhüseyn məhəmmədzadə seddiq, pərviz zare şahmərəsi, dr.möhsün rəcaii pənah, məhəmməd rza bağban kərimi və məhəmməd qazidehi olmuşlar. Sözlügün başqa cildləri hazır olmaqdadır.

Açar sözlər: Sözlük, Azərbaycan Türkcəsi, İran.

Giriş

Azərbaycan Türkcəsi Sözlügü 2016cı ilinin fevral ayında başlanan azərbaycan türkcəsi sözlük projəsinin ilk sonucu olaraq tanıtdırmaq olar. Azərbaycan türkcəsi sözlük projəsi iran islam cumhuriyətinin lideriböyük ayətullah seyid əli xaməneyinin ərdəbil əyələtindəki numayəndəsi olan ayətullah doktor seyid həsən amilinin təşəbüsü ilə işini başladı. Azərbaycan türkcəsi sözlük projəsinin yönətimi doktor əhəd biyutə cənablarə təvəsüti ilə olmuşdur.

Azərbaycan türkcəsi sözlük kitabının ilk səhifəsində böyük ayətullah xaməneyinin 2000ci ililinin avqust ayında ərdəbil əyalətinə etdigi səfərdə buyurduqları"irani islamidə türkdə fars kimi, farsda türk kimi, hamı iranlıdılar, müsəlmandılar, birbirinən qardaşdılar" (qaynaq).

Ayətullah seyid həsən Amili, Azərbaycan Türkcəsi sözlük kitabının "A" hərfi cildində yazdığı önsözdə hər millətin dilini tanrının ayət və nişanələrindən biri olaraq qeyd edir(qaynaq). Projənin təşəbüsçüsü əlavə edir: "biz dünyada danışılan bütün dillərə sayqı ilə yanaşdığımızla birlikdə öz Ana dilimiz olan türkcənin Azərbaycan şivəsinin qorucusuyuq" (qaynaq). Ayətullah amili yazdığı önsözdə Türkiyə cumhuriyəti ilə Azərbaycan cumhuriyətində gedən alphabet ilə dil təmizlənməsi siyasətlərini nəzərə alaraq belə yazır: "təsüflə anadolu bölgəsində dəxil sözcüklər dil inqilabı çağında yabancı sözcüklər ingilis, fransız, Yunan və Rus dilindən türkiyə türkcəsinə keçirildi. Bu iş açıq aydın bu dili alçaldıb köklərini dağıtdı. Azərbaycan cumhuriyətində rus sözcüklər iranda isə fars sözcüklər bu dilin özlüyünü aradan aparmaq məqsədini tutmuşlar. Bunlara baxmayaraq türkcənin sağlam şivəsini Azərbaycan Türkcəsi özəlliklə muğan düzü ilə qaradağ bölgəsinin köçərilərinin çılxa şivəsini demək olar."

Azərbaycan türkcəsi sözlügünün ilk cildi olan "A" hərfinin sözcüklərini bir yerə gətirib kitabı yazmaqdan ötrü, birinci addımda iran islam cumhuriyətinin Azərbaycan türkləri yaşayan əyalətlərindən

* İran, Ərdəbil,Ərdəbil Əyaləti Dairətülmərif Bünyadının Sözlük Projəsi Başqanı

** İran, Ərdəbil,Ərdəbil Əyaləti Dairətülmərif Bünyadının Sözlük Projəsi Uzmanı

ədəbi şəxsiyətlərindən ibarət olan elmi heyət və icra heyəti yaradıldı. İkinci adımda bu shədə çalışan araşdıranların çoxu ilə ilişgi qurulub, araşdıranların bir ömür işlədikləri elmi materyalları heç bir təmənа olmadan icra heyətinə verdilər. Sonar isə söz fəni ilə tanış olan qruplar kəndlər, qışlaqlar ilə yaylaqlarda yerləşərək Azərbaycan türkcəsi dilinin sözlərini topladılar. Işin genişliyinin göstərgəsi yalnız" A" hərfində 52 min sözcügün bir araya gəlməsidir. Əlbəttə indiyəcək görünən işlər görünə biləcək işlərin qarşısında çox az işdir.

1. Araşdırmanın necə keçirildiyi

Azərbaycan türkcəsi sözlük projəsi muğan köçərilərinin ləhcə və şivəsini əsas meyar dil olaraq nəzərə alıb, işlək sözcük və terrminləri qoruyub dilimizin danışanlarını yabancı və yaramaz özgə sözcüklərdən yararlanmayıb. Bu kitabın hədəfi elmi və profesional bir sözlük toplamaqdır. Elə ondan ötrüdə sözcüklərin hər birində mədxəl, anlam, ədəbi ilə şəkil olaraq örnəklər, dəsturi yeri, etimiyoloqisi və tələfüzü bir yerdə toplanmışdır.

Projə ərdəbil əyaləti umumi kültür şurasında təsvib olunduqdan sonra, ayətullah doktor seyid həsən amilinin buyuruqları ilə fəcr dəhəsi munasibətilə 2016cı ilinin fevral ayında əhəd biyutənin aparıcığı ilə bu kitabın toplanma və yazılmasına start vuruldu.

İlk öncə ərdəbil əyalətinin məfaxir muzeyi projənin ofisi olaraq nəzərdə tutulub. İlk addımların biridə ərdəbil əyalətinin mərkəzi və rayonlarında türk və fars ədəbiyatçıların görüşməsinə gedib və neçə cələsə ayrı ayrı şəxsiyətlərlə quruldu. Neçə cələsə iranın türk dilli əyalətləri örnək olaraq təbriz, urmu, zəncan, tehran, şiraz ilə həmədanda projənin ustadları ilə işbirlig və kordinasiya üçün quruldu. Projənin işlənilməsinin ortalarındada Azərbaycan cumhuriyətinə bir səfər edib və neçə məsul və dilçilik üzrə mütəxəsislərlə Azərbaycan elmlər akademiyasında görüşlər olundu.

2. Leksikon

Azərbaycan türkcəsi sözlügü işə başlayaraq icra heyəti icra heyəti iran islam cumhuriyətində nəşr olunmuş türkcə- türkcə, türkcə- farsca və farsca türkcə sözlüklərin sözcüklərini bir veri dabanında toplayaraq sıralanmış və tekrar olunan sözcüklər ilə anlamlar sıra dışı olundu. Bununla bərabər sözlügün yazılması sözcüklərin toplanması çevrə araşdırılması ilə yanaşı qabağa aparıldı. Çevrə araşdırmalarında özəlliklə köçəri tayfalar və kəndlərdə işlənən sözcüklər, terminlər qeyd olunub unudulmalarının qabağı alınmışdır. Çevrə araşdırmaları araşdırıcılar, şairlər, yazarlar və azərbaycan türkcəsinin dil ilə ədəbiyat ustadlarının təvəsütü ilə başlandı. Söz sahibləri və çox sayılı ekspertlərin qatqısı ilə sayılı sayılı və ekspert quruplar quruldu. Bu quruplar modern texnologiyalar və onların sosyal şəbəkələri, uyqulamalar və robotlardan sözcüklərin toplanma, qeydiyat və anlam yazma işləri görüldü. Bununla birlikdə araşdırıcı quruplar elmi-araşdırmalı kəmplər quraraq ərdəbil əyalətinin fərqli fərqli kənd və şəhərlərində araşdırma və sözcük toplama işlərini apardılar.

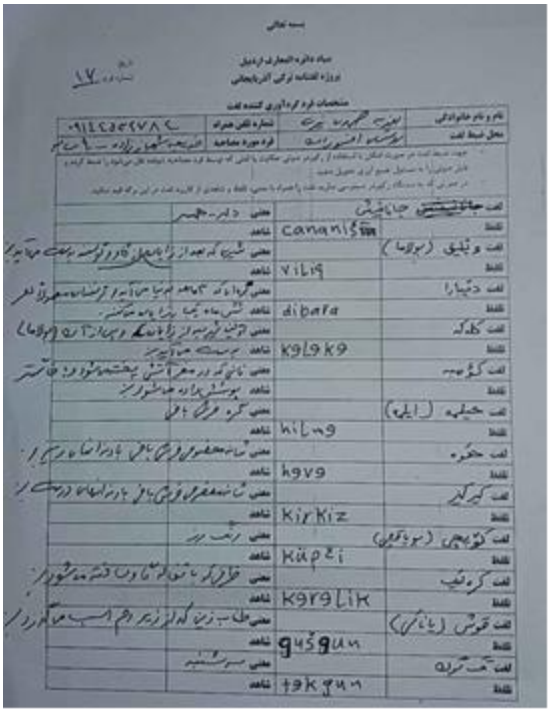
İlk aşamada araşdıranların bir neçəsi araşdırma dosyalarını projənin icra orqanına təqdim eləyib və həmçinin mövcud olan kitab (tarixi kitablar, sözcüklər və şeir) qaynaqlarından neçə min sözcük toplandı, bu sözcüklərin edit olunması surət və anlam baxımından gərəkirdi. İkinci aşamada meydan araşdırmalarından toplanmış sözcüklərin yanında qoyuldu. Sonra isə neçə qurup A, b, c, d,... hərfləri ilə başlanan mədxəlləri edit edib və təkmilləşmiş formada hazırladılar.

Bu qurupların hər bir üzvü təsvib olunmuş elmi qaydalarla sözcükləri bir bir etmiyologik və dilçilik baxımından gözdən keçirdib və başqa şahid yoxsa anlam olduğu təqdirdə onları o mədxələ əlavə edirdilər. Xatırlatmalıyıq türk dilində alfabet və necə yazılmağı baxımından onəmli olduğundan ötrü edit və təkmilləşmə addımından sonra, toplanmış sözcüklər tərtiblənmiş və son nəzarət üçün elmi heyətə göndərildi.

3. Statistik baxış

Azərbaycan türkcəsi sözlük projəsinin araşdırmalarına bir örnək olaraq ərdəbil əyalətində yerləşən germi rayunun əfsuran kəndində 23 nəfərin fəal iştirakı ilə aparılan bu araşdırmada və araşdırmanın sonunda Əfsuran sakinləri tərəfindən 598 söz yazılıb.

Şəkil 1. Araşdırma formundan örnək

Cədvəl 1. Söz sayısı

Qaynaq	**Söz sayısı**
Sözcük bankı	236932
Sözcüklərin sayısı	598
Təkrarsız sözcüklər	488
Sözcük bankında olmayanlar	326

Cədvəl 1-də tədqiqatçıların profili, sorğu edilən insanlar və qeydiyyatdan keçmiş sözlərin sayını görmək olar. Tədqiqatçıların formalarına daxil olan söz, məna, tələffüz və şahidlər flex (Kearns, S. M. 1991) lüğət yazma proqramına tamamilə daxil edilmiş və bu proqramdan istifadə etməklə bütün sözlər ayrıca daxil edilmişdir. Nəticələrin inteqrasiyası zamanı tədqiqatçılar arasında 110 sözün təkrarı müşahidə olunub. Təkrarlanan sözlər müəyyən edilərək silindikdən sonra təkrarsız 488 söz qeydə alınıb. Söz bankının 236 932 sözünün Əfsuranda toplanmış təkrar olunmayan sözlərlə birləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan türkcəsi layihəsinin söz bankında əfsuranda toplanmış 326 söz əskik olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, tədqiqatda toplanan sözlər arasında 81,60%-i təkrarsız, 66,80%-i isə Azərbaycan türkcəsi layihəsinin söz bankında yoxdur. Başqa bir baxımdan Əfsuranda toplanmış bütün sözlərin 54,51%-i söz bankında yoxdur. . Cədvəl 1. Sözlərin sayı Sözlərin sayının mənbəyi 236932 söz bankı Əfsuranda toplanmış sözlərin sayı 598-dir Təkrarlanmayan sözlər 488 Bank sözündə tapılmayan sözlər 326.

Sonuclar

Azərbaycan türkcəsi sözlügü çox sayılı adamların iştirakı ilə araşdırılıb və indiyədək birinci cildi olan "A" hərfi ışıq üzü görmüşdür. Bundan belə qalan hərflərində araşdırlıb çap olunması gözlənilir.

Qaynaqlar

عاملی ، آیت ا... دکتر سید حسن ،بیوته،احد، جلد 1 حرف آ(1398 گونش ایلی)، لغت نامه ترکی آذربایجانی

یونس حاجی قره چپق، انتشارات پینار کرج 1389،فرهنگ کلمات هماهنگ

فرهنگ ترکی به فارسی،دردانش، بهمن 1385،رمضان اوتادی

فرهنگ آذربایجانی-فارسی،انتشارات دنیا 1369،بهزاد بهزادی

فرهنگ ترکی فارسی،شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر،محمود دست پیش

بؤیوک توركجه فارسجا سؤزلوک،انتشارات شیرین،محمد کانار

فرهنگ ترکی- فارسی،اختر تبریز 1387،شاهمرسی, پرویز زارع

دیل دنیز،اختر تبریز 1386،هادی, اسماعیل

فرهنگ ترکی فارسی صحاح العجم،سومر نشر 1389،اسماعیل جعفرزاده

فرهنگ لغات متشابه در زبان و ادبیات آذربایجانی،انتشارات دنیا،علی اسماعیل فیروز ثمرینلی

فرهنگ زنوزی جلد اول و دوم،کتابخانه دانشگاه تبریز1378،میر ابراهیم شهیدی

سنگلاخ،یاران تبریز- 1388،مهدی استرآبادی-924 ق، تلخیص حکیم محمد خوئی

سنگلاخ فرهنگ ترکی به فارسی،اختر تبریز،میرزا مهدی خان استرآبادی، مقدمه، مقابله و تصحیح دکتر حسین محمدزاده صدیق

اولوسال سؤزلوک،لینکوپینگ- سوئد2012،ائلدار فنی

فرهنگ جامع ترکی - فارسی جلد اول آ-خ،آزرمیدخت- قزوین- 1394،پرویز زارع شاهمرسی

دیوان لغات الترک،پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،دبیرسیاقی

ارک آذربایجان توركجه سی سؤزلوگو،احرار- تبریز1385،اسماعیل جعفرزاده

گونبت توركمنجه سؤزلیک،انتشارات قابوس گنبد،ازقاضی گنبد

سؤز ایچینده سؤز ،اندیشه نو- تهران 1381،مولود سلیمانلی، کؤچورن ائل اوغلو

فرهنگ ترکی(سؤزلوک)،یاران تبریز- 1374،علی حسین زاده داشقین

آذربایجان سؤزلویو جلد 1و2 و 3،احرار- تبریز،اسماعیل جعفرزاده

فرهنگ غیاث اللغات،کانون معرفت،محمد دبیر سیاقی

برهان قاطع،ابن سینا- تهران-1342،محمد بن حسین خلف تبریزی، تصحیح دکتر محمد معین

فرهنگ جامع فارسی به ترکی استانبولی،انتشارات شیرین،محمد کانار

فرهنگ فارسی آذربایجانی،نشر نخستین،بهزاد بهزادی

فرهنگ جامع فارسی به ترکی،نشر لاله تبریز،جمشید صالحپور

فرهنگ فارسی- ترکی شاهمرسی،اختر تبریز 1388،پرویز زارع شاهمرسی

لغات لهجه تبریز،یاران تبریز 1388،کوئیجی هانی دا

فرهنگ ملی،لینکوپینگ- سوئد2012،ائلدار فنی

آذربایجان آدلاری،،بهزاد, عبدالاحد

گؤزل آدلار سؤزلوگو،انتشارات آزاد تبریز،اشراقی, محمد

فرهنگ نام های ترکی،مؤلف،غفاری, رضا

نام ها و نامیده ها در زبان ترکی،انتشارات زینب (س) تبریز،وفائی, زهره

فرهنگ نامهای ترکی،مترجم تبریز 1388،شاهمرسی, پرویز زارع

فرهنگ نام های ترکی،تبریز،فروزانی, علیرضا یخ

فرهنگ نامهای زیبای ترکی،یاران تبریز- 1385،وحید, دکتر حسین فیض الهی

فرهنگ اصطلاحات عامیانه و زبان مخفی در ترکی،اختر تبریز 1378،حسین خوش باطن(داش بولاق)

فرهنگ تاریخی سنجش ها و ارزش ها،انتشارات نیما تبریز 1367،بایرام صادقی

واژه های دخیل در قرآن مجید،انتشارات توس،آرتور جفری ترجمه فریدون بدره ای

خوردنیهای رایج در آذربایجان،انتشارات زینب (س) تبریز،زهره وفائی

پیشه های رایج در آذربایجان،انتشارات زینب (س) تبریز،زهره وفائی

شرح ظروف و ادوات رایج در آذربایجان،انتشارات زینب (س) تبریز،زهره وفائی

اؤلچولر،انتشارات زینب (س) تبریز،زهره وفائی

فرهنگ لغات متشابه در زبان و ادبیات ترکی آذربایجانی،تهران 1364،علی اسماعیل فیروز ثمرینلی

بدیعی ادبیات ترمین لرینه آچیقلامالار،اندیشه نو- تهران 1386،محمد علی فرزانه

اتیمولوژی شهرهای استان آذربایجان شرقی،،سعید ستارنژاد

فرهنگنامه تطبیقی نامهای قدیم و جدید مکانهای جغرافیایی ایران و نواحی مجاور،آستان قدس رضوی،علیرضا چکنگی

فرهنگ تطبیقی کنایات دلدار،انتشارات صداقت 1391،میرحسین دلدار بناب

مخزن واژگان کتاب دیوان لغات الترک بر اساس ترجمه فارسی دکتر صدیق،اختر تبریز 1384،بهنام سلیمی خضری، ستار محمد زاده صدیق

تحفه ی حسام،تکدرخت،1389،مقدمه، تحشیه و بازنویسی: دکتر ح. م. صدیق/ پرویز زارع شاهمرسی

سنگلاخ،تهران 1374،میرزا مهدی خان استرآبادی، ویرایش روشن خیاوی

فرهنگ سومر،انتشارات بخشایش،روشن خیاوی

فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول،فرهنگستان ادب و هنر ایران،شمیس شریک امین

فرهنگ تاریخی-تطبیقی زبانهای اورال آلتائیک،بخشایش قم 1383،روشن خیاوی

صحاح العجم،مرکز نشر دانشگاهی- ستاد انقلاب فرهنگی،هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی اهتمام: غلامحسین بیگدلی

صحاح العجم،انتشارات وحید تهران 1366،هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی اهتمام: غلامحسین بیگدلی

فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبان های فارسی و عربی،تکدرخت تهران،پرویز زارع شاهمرسی

فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی،باغ اندیشه اردبیل،عادل ارشادی فرد

واژه های ترکی در زبان فارسی،اختر تبریز 1381،دردانه رحیملی، مترجم دکتر یونس وحدتی هلان

Kearns, S. M. (1991). TLex. Software: Practice and Experience, 21(8), 805-821.

2005 ve 2019 Türkçe Öğretim Programlarındaki Dil Bilgisi Kazanımları Üzerine Bir İnceleme

Elif AKTAŞ[*]

Ahmet Turan EŞ[**]

Özet

Dil öğretimi sürecinde dil bilgisinin öğretilip öğretilmeyeceği ya da ne kadarının öğretileceği ile ilgili tartışmalarda kesin bir sonuca varılmamış olsa da ana dili ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde bu kazanımlar öğretim programlarında kendine yer bulmaktadır. Yapılandırmacı yaklaşıma göre dil bilgisi, diğer dil becerilerini destekleyecek şekilde bütünleşik bir yapıda, anlam odaklı ve işlevsel bir anlayışla öğretilmelidir. Bu araştırmanın amacı, 2005 ve 2019 Türkçe öğretim programlarındaki dil bilgisi kazanımlarının öğrenme alanlarına dağılımını belirlemek ve kazanımları yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre analiz etmektir. Nitel araştırma yöntemi ile yürütülen çalışmada, 2005 ve 2019 Türkçe programlarında yer alan dil bilgisi kazanımları önce öğrenme alanlarına göre sınıflandırılmış, ardından yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre analiz edilmiştir. Bu açıdan araştırma, nitel desenle yürütülmüştür. Doküman inceleme yöntemiyle elde edilen verilerin çözümlenmesinde ise betimsel analiz kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre yapılandırmacı yaklaşım ışığında hazırlanan her iki öğretim programında da dil bilgisi kazanımlarının işlev odaklı ve anlamı destekleyecek şekilde yer aldığı, 2019 programında dil bilgisi kazanımlarına sadece ortaokul düzeyinde yer verildiği, Bloom taksonomisi açısından bakıldığında ise 2005 programında kazanımların en çok uygulama basamağında, 2019 programında ise anlama ve analiz basamaklarında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Dil bilgisi kazanımlarının öğrenme alanlarına dağılımı incelendiğinde de kazanımların 2019 programında okuma/söz varlığı ve yazma öğrenme alanlarında yer aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil bilgisi öğretimi, Bloom taksonomisi, Türkçe öğretim programı.

Giriş

Dil bilgisi, dili inceleyen kurallar bütünüdür. Bu kuralların bilinmesi, insanlar arası iletişimin daha sağlıklı ve etkili yürütülmesine olanak tanır. Temelde bir iletişim ve anlaşma aracı olan dil, düşüncenin somutlaşmış biçimidir; düşüncenin oluşmasında, gelişmesinde ve iletiye dönüşmesinde en etkili araçtır (Börekçi, 2009; 2015). İnsan hayatında bu kadar etkili olan dilin öğretilme süreci de oldukça önemlidir. Tarihsel süreçte dil bilgisi kimi zaman dil öğretiminin merkezinde yer almış kimi zamanda dil bilgisinin nasıl öğretileceği konusunda tartışmalar yaşanmıştır.

Dil bilgisi öğretiminin amacı; öğrencilere Türk dilinin konuşma, yazma ve okuma ile ilgili ana kurallarını sezdirip Türkçeyi bilinçli, doğru ve özenli kullanmalarını sağlamaktır (MEB, 2019). Bu bağlamda, dil bilgisi öğretimi bir amaç değil, dilin doğru ve etkili bir biçimde kullanılmasına rehberlik eden bir araçtır (Erdem, 2007). Dil bilgisi ile edinilen bilgilerin okuma, konuşma, yazma ve dinleme becerileriyle hayata geçirilmesi gerekir. Dile ait bilgi, kullanım ile beceriye dönüştürülebiliyorsa anlamlı bir öğrenme meydana gelir.

Ana dili öğretiminin amacı, öğrencilere sadece dile ait kuralları öğretmek ya da ezberletmek değil; bireyin dinleme, okuma, konuşma ve yazma becerilerini dil bilgisini bir araç olarak kullanarak geliştirmektir. Özellikle ilköğretimdeki Türkçe dersleri, dört temel dil becerisinin gelişimi üzerine

[*] Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi ABD, elif.aktas@alanya.edu.tr

[**] Arş. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi ABD, turan.es@alanya.edu.tr

odaklanmaktadır. Türkçe dersleri dil becerilerinin yanı sıra düşünme, anlama, sıralama, eleştirme, değerlendirme, yaratma, sorgulama, yorumlama gibi üst düzey zihinsel becerilerin gelişimine de odaklanır. Dil bilgisi öğretimi ise bu bağlamda bireyin dil ve zihin gelişimini olumlu yönde etkilemekte, bir araç görevi görmektedir. Börekçi de (2015) ana dili öğretiminin bir düşünce eğitimi olduğu görüşündedir. Dil bilgisi öğretimi sürecinde dilin gerçek hayatta nasıl edinildiğinin, işlev ve anlam odaklı bir öğretim anlayışının ele alındığını söylemek mümkündür. Nitekim 2005 yılında uygulamaya konan yapılandırmacı yaklaşıma göre dil bilgisi öğretiminde, öğrencilerin kural ve tanım ezberlemenin dışında öğrenilen yeni bilgileri öncekilerle ilişkilendirip zihinlerinde yapılandırarak günlük hayatlarında kullanabilmeleri beklenmektedir.

1. Dil Bilgisi Öğretimi ve Yapılandırmacı Yaklaşım

2005 Türkçe Öğretim Programı'nda, dil öğretiminin temel hedefi; öğrencilerin, dilin farklı bağlamlarda aldığı görünümleri kavramaları, dil aracılığıyla kendilerini ifade edebilmeleri, değişik bilgi kaynaklarına ulaşarak duygu, düşünce ve hayal dünyalarını zenginleştirmeleri olarak belirtilmiştir (MEB, 2005). Bireyin zihinsel becerilerini geliştirmeyi hedeflediği ve öğrenciyi öğrenme sürecinde aktif hâle getirmesiyle 2005 yılında geliştirilen bu program, yapılandırmacılık temel alınarak oluşturulmuştur. Bu tarihten sonra davranışçı yaklaşımın etkisiyle dilin kurallarını ezberletmeye yönelik uygulamalar yerini; öğrencilerin merkeze alındığı, çeşitli etkinliklerle dil kurallarının sezdirildiği ve aktif çabalarla öğrenildiği yapılandırıcı yaklaşıma bırakmıştır (Güneş, 2013). 2017 yılında güncellenen Türkçe Öğretim Programı'nda da aynı anlayış devam ettirilmiştir. Dil bilgisi öğretiminde sezdirme metodunun ön planda olduğu anlayışa göre anlam odaklı ve işlevsel bir dil bilgisi öğretiminin önemi vurgulanmıştır (MEB, 2019).

Yapılandırmacı yaklaşıma göre dil bilgisi, temel dil becerilerini destekleyecek şekilde bütünleşik bir anlayışla öğretilmelidir. Özellikle ilköğretimde öğrencilere dil bilgisi kurallarını doğrudan aktarmak yerine bu kuralları sezdirerek onların dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerini geliştirmelerine olanak sağlanmalıdır (MEB, 2009).

Dil bilgisi öğretiminde, öğrencilerin anlama ve anlatma becerilerine odaklanmak ve temel dil becerilerindeki yeterliklerini geliştirmeye çalışmak gerekir. Dil bilgisi öğretiminin amacı, öğrencilere bazı tanım ve kuralları kavratmak değildir. Dil bilgisini öğretmedeki amaç, öğrencilerin anlama ve anlatma becerilerindeki yetersizliklerini yenmelerine yardımcı olmak ve onlara ana dillerini etkili kullanma yeteneği kazandırmaktır (Calp ve Calp, 2016).

Türkçe dersinin bilgi değil, beceri ve ifade dersi olduğu, öğrenilen bilgilerin beceriye dönüşmesi için o bilgilerin kullanımına yani uygulamaya önem vermek gerektiği unutulmamalıdır. Türkçe derslerinde, dil bilgisi terimlerinin tanımını ve kuralları bilmekten ziyade onların etkili bir şekilde kullanımına önem vermek gereklidir (Kurnaz, 2020). Ancak bu anlayışla yürütülen bir dil bilgisi öğretimi başarıya ulaşabilir.

Bu araştırmanın amacı, 2005 ve 2019 Türkçe Öğretim Programlarındaki dil bilgisi kazanımlarını Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre analiz etmek, kazanımların öğrenme alanlarına ve konulara göre dağılımını tespit etmektir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Nitel araştırma yöntemi ile yürütülen çalışmada, 2005 ve 2019 Türkçe programlarında yer alan dil bilgisi kazanımları önce öğrenme alanlarına ve konularına göre sınıflandırılmış; ardından yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre analiz edilmiştir. Bu açıdan araştırma, nitel desenle yürütülmüştür. Çalışmada veriler, doküman inceleme yöntemiyle elde edilmiştir. Çalışmada veri toplama aracı olarak yenilenmiş

Bloom Taksonomisi'nin bilişsel alan boyutundaki 6 basamak kullanılmıştır. Programlardaki kazanımlar, bu 6 basamağa göre sınıflandırılmış ve karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Bilişsel süreç boyutunun basamakları, anahtar kelimeleri ve tanımları şu şekilde açıklanmıştır (Aktaş, 2017):

Tablo 1. Yenilenmiş Bloom Taksonomisinin Bilişsel Süreç Boyutu ve Basamakları

Bilişsel Süreç Sınıfları	Anahtar Kelimeler	Tanım ve Örnekler
Hatırlama: Bilgiyi uzun süreli bellekten geri getirme		
Tanıma	Belirleme	Uygun bilginin uzun süreli bellekteki yerini belirleme (ör: Dünya tarihindeki önemli olayların tarihlerini tanıma)
Anımsama	Bilgiye erişme	İlgili bilgiyi uzun süreli bellekten geri getirme (ör: Dünya tarihindeki önemli olayların tarihlerini anımsama)
Anlama: Öğretimsel mesajdan sözel, yazılı, grafiksel bir iletişim olarak anlam oluşturma		
Yorumlama	Açıklama, kendi sözcükleriyle ifade etme, gösterme	İfade şeklini değiştirme (ör: Önemli konuşma ve belgeleri kendi ifadeleriyle yorumlama)
Örnekleme	Gösterme, somutlama	İlke veya kavramı örneklendirme (ör: çeşitli sanatsal resim stillerine örnekler verme)
Sınıflama	Kategorize etme, kapsama	Bir şeyin bir kategoriye ait olup olmadığını belirleme (ör: Gözlenmiş ya da açıklanmış zihinsel rahatsızlıkları sınıflama)
Özetleme	Kısaca ifade etme, genelleme	Genel temayı veya önemli noktaları özetleme (ör: Videoda gösterilen olayların kısa bir özetini yazma)
Sonuç Çıkarma	Çıkarsama, tahmin etme	Verilen bilgilerden mantıklı bir sonuç çıkarma (ör: Bir yabancı dili öğrenirken örneklerden hareketle dilbilgisi ilkelerini çıkarma)
Karşılaştırma	Eşleştirme, eşleme	İki düşünce, nesne vb. arasındaki benzerlikleri bulma (ör: tarihi olayları günümüzdeki durumlarla karşılaştırma)
Açıklama	Model oluşturma	Bir sistemin neden-sonuç modelini oluşturma (ör: 18. yy.da Fransa'daki olayların nedenlerini açıklama)
Uygulama: Verilen bir durumda işlemi uygulama ya da kullanma		
Yürütme	İcra etme, yapma	İşlemi bilinen bir göreve uygulama (ör: Çok basamaklı bir tamsayıyı başka bir tamsayıya bölme)
Gerçekleştirme	Kullanma, yararlanma	Uygun olduğu yeni bir durumda işlemden yararlanma (ör: uygun olduğu durumlarda Newton'un ikinci yasasını kullanma)
Analiz: Materyali bileşenlerine ayırma ve parçaların birbiriyle/bütünle nasıl bir ilişki içinde olduğunu tespit etme		
Ayrıştırma	Ayırt etme, odaklanma, seçme	Verilen materyalin önemsiz parçalarından önemlileri veya ilişkili kısımlarından ilişkisizleri ayırma (ör: Bir matematik problemindeki ilgili ve ilgisiz sayıları ayırt etme)

Örgütleme	Organize etme, bütünü görme, ana çizgileri belirleme, özleştirme, yapılandırma	Bir yapıdaki elemanların ne derecede uygun veya işlevsel olduklarını belirleme (ör: tarihsel bir betimlemedeki kanıtları, belli bir tarihi açıklamaya uygun olanlar ve olmayanlar şeklinde iki gruba ayıma)
İrdeleme	Tahlil etme	Verilen materyaldeki bakış açısını, yanlılıkları, değerleri ve niyeti belirleme (ör: Bir deneme üzerinden, yazarın politik görüşünü ortaya çıkarma)
Değerlendirme: Ölçütler ve standartlara dayanarak hüküm verme		
Denetleme	Eşgüdümleme, düzenleme, test etme	Bir süreç veya üründeki uyumsuzlukları belirleme; iç tutarlılık olup olmadığını ortaya çıkarma, bir işlemin ne derecede etkili bir süreç oluşturacağını görebilme (ör: Gözlemlediği bilgilere göre bir bilim adamının düşüncelerini belirleme)
Eleştirme	Yargılama	Bir ürünün dış ölçütlere uygunluğunu belirleme; bir işlemin, verilen problem için uygunluğunu ortaya koyma (ör: Verilen bir problemi çözmede iki yöntemden hangisinin en iyi yol olduğuna karar verme)
Yaratma: Ögeleri tutarlı ya da işlevsel bir yapıda bir araya getirme, ögeleri yeni bir örüntü ya da yapı içerisinde yeniden düzenleme		
Oluşturma	Hipotez önerme	Ölçütlerden hareketle yeni hipotezler oluşturma (ör: Gözlenmiş bir olguyu açıklayabilecek hipotezler oluşturma)
Planlama	Tasarlama	Bazı görevleri başarmak için bir işlem tasarlama (ör: Verilen tarihî bir konuda bir araştırma planı tasarlama
Üretme	Yapma	Bir ürün icat etme (ör: Belli bir amaç için doğal yaşam alanları oluşturma)

(Anderson ve Krathwohl, 2001; Krathwohl, 2002; Bümen, 2006; Yılmaz ve Keray, 2013'den akt. Aktaş, 2017).

Tablo 1'de taksonominin 6 basamağına yer verilmiştir. Dil bilgisi kazanımları bu tablodaki basamaklara göre sınıflandırılırken kazanımın ifade edildiği fiil kökü ile tabloda yer alan anahtar kelimeler eşleştirilmiştir.

3. İncelenen Dokümanlar

Çalışmada, 2005 ve 2019 Türkçe dersi öğretim programlarındaki kazanımlar, doküman olarak kullanılmıştır. Her iki programda incelenen dil bilgisi kazanımlarının toplam sayısı ise şöyledir:

Tablo 2. Programlardaki dil bilgisi kazanımlarının sayıları

2005 programı	73 kazanım
2019 programı	20 kazanım
Toplam	93 kazanım

4. Verilerin Analizi

Bu araştırmada, doküman incelemesi yöntemiyle toplanan veriler, betimsel analiz ile çözümlenmiştir.

Betimsel analizde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Doğrudan alıntılara da yer verilen betimsel analiz dört aşamadan oluşur:

Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma,

Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi,

Bulguların tanımlanması,

Bulguların yorumlanması (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Bu çalışmada, 2005 ve 2019 programlarındaki dil bilgisi kazanımları; öğrenme alanlarına, konularına ve yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre sınıflandırılıp analiz edilmiş ve birbiriyle kıyaslanmıştır.

5. Geçerlik ve Güvenilirlik

Araştırmada, elde edilen verilerin güvenirliğinin sağlanması için kodlayıcılar arası uyuşum değerine bakılmıştır. Buna göre veriler analiz edilirken en az iki araştırmacının birbirlerinden bağımsız olarak analiz ettiği nitel bulguların karşılaştırılması anlamına gelen analizci üçgenlemesi kullanılmıştır (Patton, 2014).

Bu araştırmada da veriler, iki araştırmacı tarafından bağımsız olarak analiz edilmiş ve elde edilen sonuçlar, Miles ve Huberman'ın (1994) güvenirlik formülüne başvurularak değerlendirilmiştir. %96 çıkan uyuşum değeriyle araştırmanın güvenilir olduğunu görülmüştür. Uzlaşma göstermeyen verilerin de tekrar gözden geçirilmesiyle tüm veriler üzerinde uzlaşma sağlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu araştırmada 2005 ve 2019 Türkçe Öğretim Programlarındaki dil bilgisi kazanımlarının yenilenmiş Bloom Taksonomisine, öğrenme alanlarına ve konulara göre dağılımı belirlenmiştir. Bulgular tablolar hâlinde sunulmuştur:

Tablo 3. Her iki programdaki dil bilgisi kazanımlarının yenilenmiş Bloom taksonomisine göre dağılımı

Bilişsel Alan Basamakları	2005				2019		Toplam Kazanım Sayısı	
	1.-5. Sınıf		6.-8. Sınıf		5.-8. sınıf			
	f	%	f	%	f	%	f	%
Hatırlama	-	-	-	-	1	5	1	1
Anlama	-	-	35	60,3	9	45	44	47,3
Uygulama	15	100	16	27,5	2	10	33	35,4
Analiz	-	-	7	12	8	40	15	16,1
Değerlendirme	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaratma	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	**15**		**58**		**20**		**93**	

Tablo 3'e göre 2005 programında dil bilgisi ile ilgili toplam 73 kazanım yer alırken 2019 programında 20 kazanımın yer aldığı dikkat çekmektedir.

2005 programındaki 1-5. sınıf dil bilgisi kazanımlarının tamamının uygulama (f=15), 6-8. sınıflar dil bilgisi kazanımlarının ise en çok anlama (f=35) basamağında yer aldığı görülmektedir. 2019 programında ise kazanımların en çok anlama (f=9) ve analiz (f=8) basamaklarında toplandığı dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte 2005 programında hatırlama basamağında dil bilgisi kazanımına yer verilmezken 2019 programında 1 adet dil bilgisi kazanımına yer verildiği dikkat çekmektedir.

Ayrıca her iki programda da değerlendirme ve yaratma düzeyinde herhangi bir kazanıma yer verilmemesi dikkat çekici bir bulgudur.

Aşağıda her üç programdaki dil bilgisi kazanımlarının hangi basamakta yer aldığını gösteren bazı örneklere yer verilmiştir:

Örnek Kazanımlar (2005 Programı 1-5. Sınıflar)

1. Sınıf: Anlamlı ve kurallı cümleler yazar. (Uygulama)

2. Sınıf: Anlamlı ve kurallı cümleler yazar. (Uygulama)

3. Sınıf: Ekleri kullanarak kelimeler türetir. (Uygulama)

Yazılarında kelime türlerini işlevine uygun kullanır. (Uygulama)

4. Sınıf: Yazılarında kelime türlerini işlevine uygun kullanır. (Uygulama)

Yazılarında farklı düşünmeye yönlendiren ifadeleri kullanır. (Uygulama)

5. Sınıf: Yazılarında kelime türlerini işlevine uygun kullanır. (Uygulama)

Yazılarında farklı cümle yapılarına yer verir. (Uygulama)

Örnek Kazanımlar (2005 Programı 6-8. Sınıflar)

6. Sınıf: Kök ve eki kavrar. (Anlama)

İsim kök ile fiil kökü ayırt eder. (Analiz)

İsimlerin cümledeki işlevlerini kavrar (anlama), isimleri işlevlerine uygun olarak kullanılır. (Uygulama)

7. Sınıf: Fiillerin anlam özelliklerini kavrar. (Anlama)

Bildirme kipleriyle dilek kiplerini ayırt eder. (Analiz)

Fiillerin olumlu, olumsuz, soru ve olumsuz soru çekimleriyle ilgili uygulamalar yapar. (Uygulama)

8. Sınıf: Fiilimsiyle, fiil ve isim soylu kelimeler arasındaki farkları kavrar. (Anlama)

Fiilimsileri özelliklerine uygun biçimde kullanır. (Uygulama)

Cümlede, fiilimsiye bağlı kelime veya kelime gruplarını bulur. (Analiz)

Örnek Kazanımlar (2019 Programı 5-8. Sınıflar)

5. Sınıf- Okuma / Söz Varlığı: Kökleri ve ekleri ayırt eder. (Analiz)

Yapım ekinin işlevlerini açıklar. (Anlama)

5. Sınıf-Yazma: Yazılarında ses olaylarına uğrayan kelimeleri doğru kullanır. (Uygulama)

6. Sınıf- Okuma / Söz Varlığı: Çekim eklerinin işlevlerini ayırt eder. (Analiz)

İsim ve sıfatların metnin anlamına olan katkısını açıklar. (Anlama)

Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri ayırt eder. (Analiz)

7. Sınıf- Okuma / Söz Varlığı: Çekim eklerinin işlevlerini ayırt eder. (Analiz)

Zarfların metnin anlamına olan katkısını açıklar. (Anlama)

7. Sınıf-Yazma: Ek fiili işlevlerine uygun olarak kullanır. (Uygulama)

8. Sınıf- Okuma / Söz Varlığı: Metindeki anlatım bozukluklarını belirler. (Analiz)

Fiilimsilerin cümledeki işlevlerini kavrar. (Anlama)

8. Sınıf- Yazma: Cümlenin ögelerini ayırt eder. (Analiz)

Cümle türlerini tanır. (Hatırlama)

Fiillerin çatı özelliklerinin anlama olan katkısını kavrar. (Anlama

Tablo 4. 2019 programındaki dil bilgisi kazanımlarının öğrenme alanlarına dağılımı

Öğrenme Alanları		**5. Sınıf**		**6. Sınıf**		**7. Sınıf**		**8 Sınıf**	
		f	%	f	%	f	%	f	%
Okuma	**Akıcı Okuma**	-	-	-	-	-	-	-	-
	Söz Varlığı	2	66,6	6	100	5	83,3	2	40
	Anlama	-	-	-	-	-	-	-	-
Dinleme		-	-	-	-	-	-	-	-
Konuşma		-	-	-	-	-	-	-	-
Yazma		1	33,3	-	-	1	16,6	3	60
Toplam		**3**		**6**		**6**		**5**	

2005 programında dil bilgisi ayrı bir öğrenme alanı olarak yer alırken 2019 programında dil bilgisine ait kazanımlar diğer öğrenme alanlarının içerisine dağıtılmış olarak yer almıştır.

Tablo 4'te 2019 programındaki dil bilgisi kazanımlarının öğrenme alanlarına dağılımı yer almaktadır. Buna göre 20 kazanımdan 15'i okuma/ söz varlığı basamağında yer almaktadır. Yazma öğrenme alanında ise dil bilgisi ile ilgili 2 kazanıma yer verilmiştir. Akıcı okuma, dinleme ve konuşma öğrenme alanlarında ise dil bilgisi kazanımına rastlanmamıştır.

Tablo 5. Programlardaki dil bilgisi konularının sınıf düzeylerine dağılımı

2005	**3. sınıf**	Yapım ekleri, iyelik ekleri, kelime türleri
	4. sınıf	Ekler, cümlenin ögeleri, kelime türleri
	5. sınıf	Ekler, yapım ekleri, kelime türleri, cümlede yapı
	6.sınıf	Kök, ek, isim ve fiil kökü, yapım ve çekim eki, gövde, basit, türemiş, birleşik kelimeler, isimler, zamirler, hâl ekleri
	7.sınıf	Fiilde anlam, kipler, çekimli fiil, zarflar, basit, türemiş, birleşik fiiller, fiilde yapı, anlam/zaman kayması, ek fiil
	8.sınıf	Fiilimsi, cümlenin ögeleri, cümlede vurgu, çatı, cümle türleri, cümlede yapı, cümlede anlam, anlatım bozuklukları
2019	**3. sınıf**	-
	4. sınıf	-
	5. sınıf	Kök, ek, yapım eki; ses olayları
	6.sınıf	İsim çekim ekleri, isim, sıfat, zamir; isim ve sıfat tamlamaları, edat, bağlaç, ünlem; basit, türemiş, birleşik kelimeler
	7.sınıf	Fiil çekim ekleri; basit, türemiş, birleşik kelimeler; zarflar, fiilde anlam, anlatım bozuklukları (anlam yönünden), ek fiil
	8.sınıf	Fiilimsi, cümlenin ögeleri, cümle türleri, çatı, anlatım bozuklukları (dil bilgisi yönünden)

Programlardaki dil bilgisi konularının sınıf düzeylerine göre dağılımına bakıldığında ise 2005 ve 2019 programlarının genellikle paralel bir görünüm arz ettiği dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte Tablo 5'e göre 2005 programında dil bilgisi konularının 3. sınıftan itibaren yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte öğretimde kavramsal tanımlara girmeden, sezdirme metoduyla anlam ve işlev odaklı yürütülmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca Tablo 5'te cümlenin ögeleri ve kelime türleri konularının 3. Sınıftan itibaren ele alındığı dikkat çekmektedir. Oysa 2019 programında bu konuların 7 ve 8. Sınıfta yer aldığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi 2005 programında dil bilgisine ayrı bir öğrenme alanı olarak yer verilmesidir.

2005 programında anlatım bozukluklarına yalnızca 8. sınıfta yer verilirken 2019 programında bu konu ikiye bölünmüş; anlama dayalı anlatım bozukluklarına 7. sınıfta, dil bilgisine dayalı anlatım bozukluklarına ise 8. sınıfta yer verilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, 2005 ve 2019 Türkçe dersi öğretim programlarındaki dil bilgisi kazanımları; Yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre analiz edilmiş, ayrıca kazanımların öğrenme alanlarına ve konulara göre dağılımı tespit edilmiştir. Her iki program, bu açılardan karşılaştırılmıştır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre programlardaki dil bilgisi kazanımlarının yenilenmiş Bloom taksonomisi açısından dağılımına yönelik şu sonuçlar elde edilmiştir:

Dil bilgisi kazanımlarının 2005 programı 1-5. sınıflar düzeyinde en çok uygulama, 6-8 sınıflar düzeyinde ise en çok anlama basamağında yer aldığı; 2019 programında ise daha çok anlama ve analiz basamaklarında yer aldığı tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre 2005 programında dil bilgisi ayrı bir öğrenme alanı olarak ele alındığından bu kazanımlara, dil bilgisi başlığı altında yer verilmiştir. 2019 programında ise dil bilgisi ayrı bir öğrenme alanı olarak ele alınmamıştır. Ayrıca bu programda kazanımların en çok okuma (söz varlığı) ve yazma öğrenme alanlarında yer aldığı tespit edilmiştir. Dinleme ve konuşma öğrenme alanlarında ise dil bilgisi kazanımlarına yer verilmediği görülmüştür.

Dil bilgisi kazanımlarının konulara göre dağılımı incelendiğinde ise 2005 programında kazanımların 3. sınıftan başlayarak 8. sınıfa doğru giderek yoğunlaştığı; 2019 programında ise dil bilgisi kazanımlarına 5. sınıftan itibaren yer verildiği tespit edilmiştir. 2005 ve 2019 programları konular açısından incelendiğinde genellikle benzer bir dağılım arz ettiği, her iki programda da kazanımların anlam, işlev ve uygulama odaklı olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırmanın bulguları her iki programda da "değerlendirme" ve "yaratma" gibi üst düzey basamaklarda kazanım olmadığını, analiz basamağındaki kazanımlara ise yalnızca 2019 programında yer verildiği dikkat çekmektedir.

2005 programındaki uygulama düzeyi kazanımlarının sayısının çok olduğu dikkat çekerken bu sayı, 2019 programında giderek azalmıştır. Bu anlamda işlevsel dil bilgisini ve bilgiyi kullanmayı önceleyen programların yaklaşımına uygun olan uygulama basamağı kazanımlarına daha fazla yer verilmesi yerinde olacaktır. Bu kazanımların beklenenin aksine az olması olumsuz bir durumdur. Dil bilgisi öğretimi de Türkçe öğretimi kapsamındaki diğer beceri alanları gibi üst düzey zihinsel becerileri harekete geçirecek kazanımlar ve bunlara bağlı olarak seçilecek yöntem, etkinlik ve sorular aracılığıyla gerçekleştirilirse bilgiler daha yararlı ve kalıcı olabilecek, ayrıca yaşama geçirilebilir olacaktır. Bir diğer deyişle teorik bilgiler olmaktan çıkıp iletişim becerilerine yansıtılabilecektir (Ünveren Kapanzade, 2019).

Literatürde bu bulguyu destekleyen pek çok çalışmaya rastlanmıştır. Avşar ve Mete (2018), 2006 ve 2015 Türkçe öğretim programlarındaki kazanımları yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre analiz ettikleri çalışmalarında, üst düzey bilişsel basamaklara yeterli düzeyde yer verilmediğini, kazanımların çoğunlukla uygulama basamağında yoğunlaştığını tespit etmişlerdir.

Eroğlu (2013), "6-8. sınıf Türkçe çalışma kitaplarındaki dil bilgisi soruları ve kazanımlarının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre değerlendirilmesi" isimli çalışmasında incelenen 234 kazanımın en çok anlama basamağında yer aldığını; analiz, değerlendirme, yaratma basamağında ise herhangi bir kazanıma yer vermediğini tespit etmiştir.

Eroğlu ve Sarar Kuzu (2014), Türkçe ders kitaplarındaki dil bilgisi kazanımlarının yarısından fazlasının bilişsel alanın "hatırlama" ve "anlama", geri kalanının ise "uygulama" basamağında yer aldığını belirlemişlerdir. Üst düzey bilişsel kazanımlara yer verilmediğini tespit etmişlerdir.

Çiftçi (2010) ise ilköğretim Türkçe programındaki 5. sınıf okuduğunu anlama kazanımlarını bilişsel beceriler yönünden değerlendirmiştir. Çalışmada 29 kazanımın sadece 3 tanesinin sentez ve değerlendirme basamağında yer aldığı sonucuna ulaşmıştır. Programın üst düzey becerileri geliştirmede yetersiz olduğunu vurgulayan bu çalışmanın sonuçları bu araştırmayı destekler niteliktedir.

Bu araştırmanın sonuçlarından farklı olarak Ünveren Kapanzade (2018), 2018 Türkçe Öğretim Programı'ndaki kazanımları ve kazanım açıklamalarını üst düzey düşünme becerileri açısından incelediği çalışmasında; üst düzey düşünme becerilerinden olan eleştirel, yaratıcı, yansıtıcı, analitik, metabilişsel (üst bilişsel), lateral (yanal) düşünme becerilerine programda yer verildiğini tespit etmiştir. Buradan hareketle çalışmada Türkçe öğretim programları hazırlanırken temel dil becerilerinin yanı sıra düşünme becerilerinin de dikkate alındığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Ünveren Kapanzade (2018) çalışmasında, öğrencilere üst düzey düşünme becerilerini kazandıranın program değil onu uygulayan öğretmenler olduğunu ve bu kazanımların somut olarak etkinliğe dönüştürülmesinde öğretmenlere büyük sorumluluk düştüğünü de ifade etmiştir.

Öneriler

Dil bilgisi kazanımların daha çok üst düzey bilişsel seviyelere ve uygulama basamağına hitap edecek şekilde hazırlanması gerekmektedir.

Bu çalışmada, 2005 ve 2019 Türkçe programlarındaki dil bilgisi kazanımları incelenmiştir. Daha önceki programlardaki kazanımlar da bu anlayış doğrultusunda incelenebilir.

Kazanımlar dışında ders kitaplarındaki dil bilgisi etkinlikleri de Bloom Taksonomisi açısından değerlendirilebilir.

Dil bilgisi kazanımları, Bloom taksonomisi dışında diğer taksonomilere göre de sınıflandırılabilir.

Diğer öğrenme alanlarındaki kazanımlar da Bloom taksonomisi açısından sınıflandırılabilir.

Kaynakça

Avşar, G. ve Mete, F. (2018). Türkçe öğretim programlarında kullanılan fiillerin yenilenmiş Bloom taksonomisine göre sınıflandırılması. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 75-87.

Börekçi, M. (2009). Türk dili edebiyatı ve Türkçe öğretmenlerinin yetiştirilmesi sürecinde dilbilim ve Türkçe öğretimi. *Turkish Studies,* 4(3), 419-429.

Börekçi, M. (2015). Bir bilim alanı olarak Türkçe ve Türkçe eğitimi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9(2), 405-414.

Calp, M. ve Calp, Ş. (2016). *Özel öğretim alanı olarak Türkçe Öğretimi I-II.* Ankara: Nobel.

Çiftçi, Ö. (2010). İlköğretim Türkçe öğretim programında 5. sınıfa ait okuduğunu anlama kazanımlarının bilişsel beceriler yönünden değerlendirilmesi. *TÜBAR,* 27, 185-200.

Erdem, İ. (2007). *İlköğretim II. kademede dil bilgisi öğretiminin sorunları üzerine bir araştırma.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Eroğlu, D. (2013). *6, 7, 8. sınıf Türkçe çalışma kitaplarındaki dil bilgisi soruları ve kazanımlarının yenilenmiş Bloom taksonomisine göre değerlendirilmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Ankara.

Eroğlu, D. ve Kuzu, T. S. (2014). Türkçe ders kitaplarındaki dil bilgisi kazanımlarının ve sorularının yenilenmiş Bloom taksonomisine göre değerlendirilmesi. *Başkent University Journal of Education, 1*(1), 72-80.

Güneş, F. (2013). Yapılandırmacı yaklaşımla dil bilgisi öğretimi. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, *9*(3), 171-187.

Kapanadze, D. Ü. (2018). 2018 Türkçe öğretim programındaki kazanımların üst düzey düşünme becerileri bağlamında incelenmesi. *Millî Eğitim Dergisi*, *48*(223), 83-112.

Kurnaz, H. (2020). Dil bilgisi öğretimi. *Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi* içinde *(ss. 337-355). Ed.: Emine Özgenç-Mehmet Özgenç. Ankara: Pegem.*

MEB (2006). *İlköğretim Türkçe dersi 1-5. sınıflar öğretim programı.* Ankara: MEB.

MEB (2009). *İlköğretim Türkçe dersi 6.-8. sınıflar öğretim programı.* Ankara: MEB.

MEB (2019). *Türkçe dersi (1-8. sınıflar) öğretim programı.* Ankara: MEB.

Miles, M, B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook.* (2. ed). Thousand Oaks, CA: Sage.

Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri.* (3. Baskı) Bütün, M & Demir, S. B. (Çev. Edt.), Ankara: Pegem.

TDK. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde bilimsel araştırma yöntemleri* (9. Baskı). Seçkin Yayıncılık: Ankara.

Sessiz Kitapların Yaratıcı Okuma Becerisini Geliştirmesine Yönelik Bir Uygulama

Elif BÖRKLÜOĞLU[*]

Eylem ÖZSAN[**]

Özet

Sessiz kitaplar kelime yerine bezeme resimler kullanılarak okuyuculara özgün okuma deneyimi sunan kitaplardır. Okul öncesi dönemden başlayarak ana dili eğitiminde her yaştan okuyucuya hitap edebilecek olan bu kitaplar, geleneksel resimli kitaplarda yer alan hazır metinlerin okunmasının aksine okuyucunun bezeme resimlerden yola çıkarak kendi kelimeleri ile kendi metnini kurgulamasını, her okumada farklı bakış açıları ile yeniden metin üretebilmesini sağlamaktadır. Bu üretim sürecinde çeşitli bilişsel strateji ve beceriler de devreye girer. Sessiz kitapların bir başka özelliği ise bir metinden dolayısı ile dilden bağımsız olması sebebiyle okuyucuya özgür bir alan sunmasıdır. Kitap içerisindeki karakter yahut nesnelere istenilen kişilik okuyucu tarafından atfedilebilir. Aynı zamanda sessiz kitaplar; hayal kurma, algılama, dramatize etme gibi birçok beceriyi bir arada geliştirmektedir. Okuyucuya kendi dünyasını ve deneyimlerini sunma fırsatı veren bu kitaplar, birleştirici duruşuyla da önemli bir yere sahiptir. Çünkü sessiz kitaplar, nereden geldiği veya hangi dili konuştuğuna bakılmaksızın herkesin aynı hikâyeyi paylaşabileceği fikriyle ortaya çıkmıştır. Ayrıca sessiz kitaplar, her okur tarafından farklı şekilde kurgulanabilir ve hikâyedeki bu esneklik resimleri farklı yorumlamak suretiyle tartışma ortamına da zemin hazırlar. Bu kitaplardaki resimler arasındaki geçişlerin keskin sınırlar çizmemesi ve yorumlamaya açık olması, metnin zihinsel olarak bir kritiğe tabi tutulmasına ve bu esnek örüntüler sayesinde her okumada farklı bir ürün ortaya çıkmasına olanak tanır. Tüm bu özellikleriyle sessiz kitaplar yaratıcı okuma becerisinin geliştirilmesi için kullanılmaya elverişli materyallerdir. Bu çalışmada, öğrencilerin yaratıcı okuma becerisini geliştirmek amacıyla sessiz kitaplar kullanılarak iki saatlik bir ders tasarımı oluşturulacak ve İstanbul ili Kartal ilçesinde 10 mevcutlu bir beşinci sınıfta uygulanacaktır. Ulaşılan sonuçlardan hareketle sessiz kitapların Türkçe öğretiminde kullanımına yönelik öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ana dili eğitimi, sessiz kitap, yaratıcı okuma, düşünme becerileri, dil becerileri

Giriş

Günümüzün gelişen ve değişen dünyasında bireyler yaratıcılık ve yenilenme, eleştirel düşünme ve problem çözme, iletişim ve iş birliği gibi bir dizi beceriye ihtiyaç duymaktadır. Bu temel becerilerden biri olan yaratıcı düşünme, bilgiyi yeniden üretmeye dayalıdır ve Türk Millî Eğitiminin temel amaçlarından biri olduğu söylenebilir. Yaratıcılık hayal gücü ve yenilikçi bir bakışla sorunlara çözüm üretmek için fikir üretimini, esnek yaklaşımı ve özgün süreçleri içeren bir düşünme biçimidir (Dilekçi ve Karatay, 2022, s. 831). Yaratıcı düşünmenin birden fazla aşamadan oluşan bilişsel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu aşamalar hazırlık, kulukça, aydınlanma ve değerlendirme olmak üzere dört başlıkta incelenir. Hazırlık ve kuluçka aşamaları yaratıcı düşünmenin oluşum kısmında olduğundan bu aşamalarda yeni fikirler üretilir ve düzenlenir. Uygulama kısmı ise aydınlanma ve değerlendirme aşamalarından oluşmakla birlikte üretilen fikirlerin değerlendirilip eyleme geçildiği kısımdır (Güneş, 2012).

Yaratıcı düşünme becerisinin gelişebilmesi için öğrenme ve öğretme ortamlarının uygun özellikler taşıması gerekmektedir. Öğrenme ve öğretme ortamları bireylere yanlış yapma ve tasarlanan fikirleri

[*] Öğretmen, Soğanlık Şehit Oktay Karakelle İmam Hatip Ortaokulu. elif.borkluoglu@ogr.sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-1813-3050

[**] Öğretmen, Soğanlık Şehit Oktay Karakelle İmam Hatip Ortaokulu. elif.borkluoglu@ogr.sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-1813-3050

sunma olanağı tanımalıdır (Yeşilyurt, 2020).

Bütün ülkelerin eğitim programlarında olduğu gibi Türk Millî Eğitim programlarında da yaratıcı düşünme yer almaktadır. Her dersin özel amaçlarında yer alan yaratıcı düşünmeye Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın özel amaçlarında basılı materyaller ile çoklu medya kaynaklarından bilgiye erişme, bilgiyi düzenleme, sorgulama, kullanma ve üretme becerilerinin geliştirilmesi ibaresi ile yer verilmiştir (MEB, 2019, s. 8). Bilgiyi kullanma ve üretme becerilerinin geliştirilmesi ifadesinin doğrudan yaratıcı düşünmeyi işaret ettiği söylenebilir.

Dil, düşüncenin aktarıcısıdır. Bu sebeple dil becerilerinin geliştirilmesi aynı zamanda düşünme becerilerinin de geliştirilmesi anlamına gelir. Dil becerileri öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal gelişiminde aktif bir rol oynadığından her türlü öğrenme dil becerileri sayesinde gerçekleşmektedir (Şahin, 2015). Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın özel amaçlarında da dil becerileri ile diğer öğrenmelerin gerçekleşmesi bir bütün olarak düşünülmüştür. Türkçe Dersi Öğretim Programı; dil becerilerinin ve yeterliliklerinin geliştirilmesini diğer tüm alanlarda öğrenme, kişisel ve sosyal gelişme ile mesleki becerileri edinmenin ön şartı olarak kabul etmektedir (MEB, 2019, s. 8). Bu çerçevede Türkçe Dersi Öğretim Programı, dil becerileri ve yetkinlikler çerçevesinde yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Yaratıcı düşünmenin gelişebilmesi için de anlamaya ve anlatmaya bağlı temel dil becerilerinin (dinleme, okuma, konuşma, yazma) geliştirilmesi gerekmektedir.

Yaratıcı okuma, bir okuma ürününün (yazılı, görsel, işitsel vs.) yeniden oluşturulması ve ona farklı bir bakış açısıyla yaklaşılması veya hayal edilenlerin okunan üründe şekillenmesi olarak ifade edilebilir (Aytan, 2016, s. 300). Fakat yaratıcılığın sınırları muğlak olduğundan yaratıcı okumanın da doğrudan net bir tanımı bulunmamaktadır. Yaratıcı okuma tek başına gerçekleşen bir yeniden inşa değildir. Birden fazla bileşeni bulunmaktadır. Yaratıcı okumanın gerçekleşebilmesi için öncelikle okunanların anlamlandırılması, daha sonra okunanların analiz edilmesi ve son olarak yeni bir üretme süreci gerçekleştirilmesi gerekir. Dolayısıyla yaratıcı okuma öğrencilerin önceden tanımlanmış alternatif cevapları seçmeleri yerine eleştirel yanıtlar vermelerini ve aynı zamanda bir ürün ortaya koymalarını gerektirmektedir (Priyatni ve Martutik, 2020). Bu yüzden yaratıcı okuma, okuduklarını anlamlandırmayı gerektiren açık okumayı ve devamında eleştirel okumayı da beraberinde getirmektedir.

Yaratıcı okumanın esnek ve ilgi çekici uyaranlar kullanıldığında kişisel anlamlar yaratılmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Okuma materyallerinde açık olarak belirtilmeyen özgün fikirler, okuyucunun etkin bir katılımcı rolü üstlenerek anlatılanlara katkıda bulunmasını sağlar (Adams, 1968). Bu noktada sessiz kitaplar oldukça ilgi çekici ve esnek materyaller olarak yaratıcı okuma becerisinin gelişmesine katkı sağlayabilir. Bu çalışmada sessiz kitapların ne olduğu, önemi ve özellikleri hakkında bilgi verilecek ve ardından 5. sınıf öğrencileriyle Türkçe dersinde sessiz kitaplar aracılığıyla yaratıcı okuma becerisinin geliştirilmesine yönelik tasarlanan bir uygulama örneği sunulacaktır.

1. Bir Uyaran Olarak Sessiz Kitaplar

Sözsüz resimli kitaplar, kelimelerin çok az olduğu veya hiç olmadığı ve resimlerin, kurgunun anlamını ve işlevinin ağırlığını taşıdığı kitaplardır (Moreno, Reali ve Carreno, 2017). Sessiz kitapları geleneksel kitaplardan ayıran en önemli özelliklerden biri doğasında var olan belirsizliktir. Bu belirsizlik okuyucuların farklı yorumlar oluşturmasına ve ilk izlenimlerini tekrar değerlendirebilmek için geri dönüşler yapmasına olanak tanır (Serafini, 2014). Sessiz kitaplar erken çocukluk döneminden itibaren öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal gelişimlerine dair başka gereksinimleri de karşılamaktadır. Bir kurguyu anlama, olay örgüsünü takip etme, farklı olay örgüleri ile bağlantı kurma ayrıca kod çözme becerisini geliştirerek karakterler, semboller ve bağlamı yorumlayabilmeleri genç bireyler için zorunludur (Hu,

Liu ve Zheng, 2018). Sessiz kitaplar yaratıcı düşünme becerisinin geliştirilmesi için ideal bir uyaran görevi üstlenebilir. Sözsüz resimli kitapları okuma sırasında meydana gelen diyaloglar, sosyal hayal gücünü etkinleştirerek kendini geliştirme ve kurgunun nüanslarını anlama adına önemli fırsatlar sunar (Lysaker ve Miller, 2013). Bailey (2009) sözsüz kitapların çocuklara sağladığı yararları şu şekilde sıralamıştır: Hayal gücünü kullanmaları (yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmeleri)

Dil ve düşünme becerilerini geliştirmeleri

Sıralama becerilerini geliştirmeleri (hikâyenin başını, ortasını ve sonunu fark etmeleri)

Hikâyeyi kendi tarzlarında yorumlamaları

Eylemleri kendi sözcükleriyle ifade etmeleri

Yargıda bulunmayı öğrenmeleri

Olayların neden ve sonuçlarını keşfetmeleri

Hikâyeyi tekrar anlatma ve göz koordinasyonu kurma becerisini geliştirmesi

Sessiz kitaplarla ilişki kurarak anlam yaratabilmek için okurların bazı noktalara dikkat etmeleri gerekmektedir. Arizpe (2014) okurların bu süreçten tam verim alabilmesi için şunları önermektedir:

Hikâye dizisine katılarak görsel anlatıya ses verin.

Karakterlerin düşünce ve duygularını metin desteği olmadan yorumlayın.

Belirsizliği tolere edin ve her şeyin anlaşılamayacağını veya cevaplanamayacağını kabul edin.

Görsel anlatı aracılığıyla keşfedilecek bir dizi okuma yolu olduğunun farkına varın.

Kurgu dizisinde neler olduğuna dair varsayımları detaylandırın.

Sessiz kitapların uyaran olarak kullanıldığı uygulamalarda öğretmenler yönlendirici bir rol üstlenmekten kaçınmalıdır. Algılama, yorumlama ve sözel olarak ifade etme sessiz kitapların okunmasında kilit unsurlar olduğundan, çocukların neyi araması veya görmesi gerektiği öğretmen tarafından önerilmemelidir (Lindauer, 1988).

Öğretmen çocuğa fikirlerini rahatça ifade edebileceği bir ortam sunmalıdır. Uygun ortam sağlandığında bu kitapların bilişsel olduğu kadar pedagojik açıdan da çocuğa çeşitli faydalar sağlayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Resimlere bakarak bir hikâye ortaya koymak çocuğun özgüvenini ve başarma duygusunu arttırır (Büyükköse, 2020).

Çocuk hikayesini oluştururken cümle yapıları ve dilbilgisi yanlışlıkları öğretmen tarafından sık sık düzeltilmemeli ve asıl amaç göz önünde bulundurularak bu gibi hatalar tolere edilmelidir. Çocuklar sözlü dili güvenli ve destekleyici buldukları ortamlarda öğrenebildikleri için başarısızlıktan korkmalarına sebep olunmamalı ve sürekli düzeltmelerle engellenmemelidirler (Lindauer, 1988).

Tüm bunlardan hareketle sessiz kitap uygulamalarında öğretmenin doğrudan sürece müdahil olmaktansa kolaylaştırıcı rolünü üstlenmesinin daha yararlı olacağı söylenebilir.

2. Sessiz Kitapların Yaratıcı Okuma Becerisini Geliştirmesine Yönelik Bir Uygulama Örneği

Bu çalışma, İstanbul Kartal ilçesindeki bir ortaokulda, Türkçe dersinde sessiz kitaplar aracılığıyla yaratıcı okuma becerisini geliştirmek amacıyla 5. sınıf öğrencilerinden oluşan 10 kişilik bir grupla yapılmıştır. Çalışmada kullanılmak üzere John Hare'nin Ay'a Okul Gezisi isimli kitabı uyaran olarak seçilmiştir.

2.1. Derse Hazırlık

Dersten önce seçilen sessiz kitap her iki öğretmen tarafından da incelenmiş ve özellikle resimlerdeki ayrıntılara dikkat edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra kitap olay akışı doğrultusunda serim, düğüm ve çözüm bölümlerine ayrılmıştır. Bu doğrultuda ilk resimden kahramanın uyuyakaldığı resme kadar olan kısım serim, öğretmenin kahramanı ayda unutmasından bunu fark edip geri dönmesine kadar olan kısım düğüm, öğretmenin geri dönmesinden son resme kadar olan kısım da çözüm olarak tasnif edilmiştir. Bu sayede kitabın hangi noktalarında öğrencilere tahmine yönelik sorular sorulacağı konusu daha açık hale gelmiştir. Bu ayrımla beraber öğrencilerin hikâyenin bölümlerine dair sezgisel olarak bir öğrenme gerçekleştirmesi de amaçlanmıştır.

Metin okunmadan önce bir ön uyarana ihtiyaç duyulmuş ve bunun için 14 Şubat 1990 tarihinde Carl Sagan tarafından kaydedilen Soluk Mavi Nokta isimli fotoğraf öğrencilere gösterilmiştir.

Fotoğraf 1. Soluk Mavi Nokta

Öncelikle öğrencilerden fotoğrafa yönelik tahminleri alınmış ve daha sonra öğrencilere şu sorular yöneltilmiştir:

Farklı bir gezegene geziye gitmek isteseniz bu gezegen hangisi olurdu?
Neden gezmek için bu gezegeni tercih ederdiniz?
Verilen cevaplardan sonra uyaran olarak seçilen Ay'a Okul Gezisi isimli sessiz kitap çocuklara gösterilmiştir. Bu tür kitapların genellikle ön ve arka kapakları arasında bir bütünlük ve kompozisyon söz konusu olduğundan bu iki kapak öğrencilere öncelikle parçalar halinde daha sonra ise kitap tam olarak açılarak bir bütün halinde gösterilmiştir. Bu kompozisyonun çocuklar tarafından şaşırtıcı ve ilgi çekici bulunduğu gözlemlenmiştir.

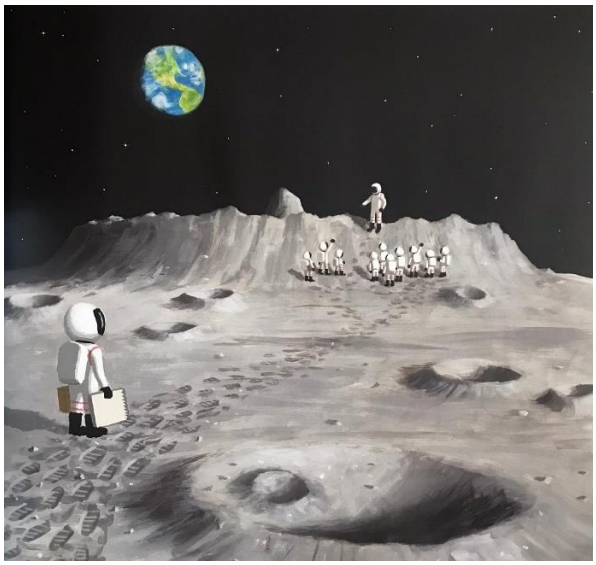
2.2. Uygulama

Öncelikle serim bölümünü oluşturan resimler tek tek akıllı tahtaya yansıtılmıştır. Resimlerin tahta üzerinde gösterilmesinin sebepleri tüm öğrencilere ayrıntılara dikkat edebilecek süreyi ve görsel açıdan bir mesafe dahilinde uygun büyüklüğü sağlayabilmektir. Her resim için öncelikle açık okumaya yani okuduklarını anlamlandırmaya yönelik sorular sorulmuştur:

Bu resimde ne görüyorsun?
Bu resimde dikkatini çeken ayrıntı ya da ayrıntılar neler?

Serim bölümünden düğüm bölümüne geçerken bu sorulara ek olarak öğrencilere çıkarımlarda bulunmalarına yönelik sorular da yöneltilmiştir. Fakat bu noktada öğrencilerden özellikle çıkarımlarını gerekçelendirmeleri istenmiştir. Bu sayede hem düğüm bölümündeki eleştirel okuma süreci hem de olay akışına yönelik tahminlerde bulunmayı gerektiren yaratıcı okuma süreci temellendirilmiştir. Bu sorulardan bazıları ve cevapları şu şekildedir:

Fotoğraf 2

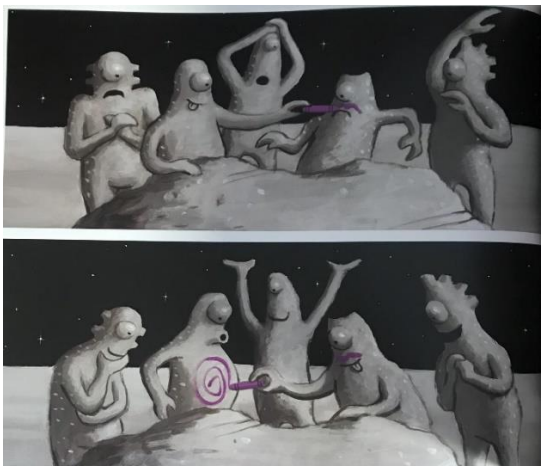

Kahramanımızı diğer öğrencilerden ayıran özellikler neler olabilir? Neden?
Bu öğrenci kural tanımaz. Çünkü öğretmenini dinlemek yerine resim çiziyor.

Bu öğrenci geziye geldiği için mutsuz. Çünkü hep arkadaşları ve öğretmeninin gerisinde kalıyor.

Bu öğrenci iyi bir gözlemci. Çünkü etrafı ayrıntılı bir şekilde izlemek için yavaş yürüyor.

Fotoğraf 3

Ay'da yaşayan canlılar çocuğun pastel boyalarındaki renkleri görünce neler hissetmiş olabilirler? Neden?

Mutlu olmuşlar. Çünkü Ay'da her şey gri renk.

Şaşırmışlar. Çünkü daha önce hiç renkli bir şey görmemişler.

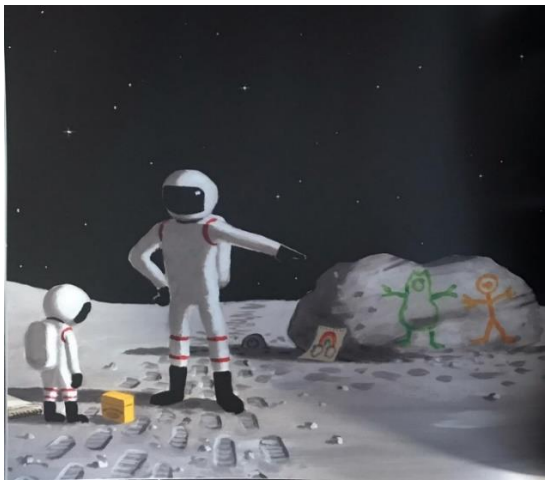
Bu ve benzeri sorular aracılığıyla serim ve düğüm bölümleri netleşmiştir. Bu aşamada bir süre resim gösterilmemiş ve olayların gelişimi hakkında tahmine yönelik sorular sorulmuştur. Tahmin soruları cevaplanırken serim bölümü olayları ile bağlantı kurulmasına ve cevapların kurgudan tamamen bağımsız olmamasına dikkat edilmiştir. Düğüm bölümünde sorulan sorulardan bazıları şu şekildedir:

Fotoğraf 4

Çocuk, öğretmeni onu Ay'da unuttuktan sonra neler yapmış olabilir?
Ay'da tek başına kaldığını anlayan çocuk neler hissetmiş olabilir, neden?
Bu soruların cevaplarından sonra öğrenciler iki gruba ayrıldı ve olayın devamına dair tahminlerini senaryolaştırmaları istenildi. Gruplar olayın devamına ilişkin fikirlerini okuduktan sonra metnin çözüm bölümüne geçildi. Bu bölümde de her resim için öncelikle okuduğunu anlamaya yönelik sorular soruldu. Sonrasında resmin içeriğine göre tahmin soruları soruldu. Aşağıda bu sorulardan bazıları verilmiştir:

Fotoğraf 5

Öğretmen kraterlere çizilmiş resimleri gördüğünde çocuğa neler söylemiş olabilir?

Fotoğraf 6

Ay'da yaşayan canlılar çocuktan korkmamasına rağmen neden öğretmenden korkup saklanmış olabilir?

2.3. Ölçme ve Değerlendirme

Son olarak kitabın son resminden hareketle öğrencilerin bir ürün ortaya koyması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda kahramanın uzay aracıyla Dünya'ya dönerken kasksız olarak görüldüğü son resim öğrencilere gösterilmiş ve kahramanın yüz ifadesinden neler anladıkları sorulmuştur.

Fotoğraf 7

Öğrencilerin hepsi kahramanın üzgün göründüğünü söylemişlerdir. Daha sonra öğrencilere kahramanın neden üzgün olabileceği sorulmuş ve aşağıdaki cevaplar alınmıştır:

Üzgün çünkü Ay'daki arkadaşlarından ayrıldı.

Üzgün çünkü boya kalemleri Ay'daki canlılarda kaldı.
Üzgün çünkü öğretmeni onun Ay'da başka canlılar gördüğüne inanmadı.
Bu cevaplardan en çok ifade edilen öğretmenin kahramana inanmaması olmuştur. Bu noktadan hareketle öğrenciler iki gruba ayrılmıştır ve kahramanın öğretmeni Ay'daki canlıların varlığına nasıl inandırabileceğine yönelik birer canlandırma yapmaları istenmiştir. İlk grup, Ay'daki canlılar renkleri çok sevdiği için bir kutu boya ile onların ortaya çıkmasını sağladıkları ve öğretmenin de sessizce bir kraterin arkasından onları gözlemlediği bir canlandırma yapmıştır. İkinci grup ise çocuğun önceden çizmiş olduğu Dünya ve gökkuşağı resimlerini öğretmenine göstererek Ay'da kraterlerde gördüğü resimlerden çok daha ustalıkla çizildiğini dolayısıyla gördüğü resimlerin Ay'daki canlılara ait olduğunu anlatan bir diyaloğu canlandırmışlardır.

Sonuç ve Öneriler

Yapılan bu uygulama ile şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Öğrencilerin uygulama boyunca birden fazla zihinsel süreci işe koştukları için yazılı bir metne oranla daha fazla zorlandıkları fakat kod çözme, gördüklerini kendi kelimeleri ile ifade etme, olaylar arasında bağlantı kurma, ayrıntılara dikkat etme, yorumlama ve çıkarım yapma becerilerini daha fazla ortaya koyabildikleri gözlemlenmiştir.
Görseller ilgi çekici olduğundan ve metni kendilerinin oluşturması gerektiğinden öğrenciler süreç boyunca aktif olmuşlardır.
Kelimelerin çizmiş olduğu bir çerçeve olmadığı için öğrenciler daha esnek hareket edebilmiş ve resimleri farklı yorumlamak onları rahatsız etmemiştir.
Resimleri varlığı öğrencilerde bir hareket algısı oluşturduğundan dikkat sürelerinin klasik bir metne oranla uzadığı gözlemlenmiştir.
Uygulama başlarında öğrencilerin telkine fazlasıyla açık olduğu fakat süreç içerisinde sorulan sorular aracılığıyla zihinsel bir esneklik kazandıkları gözlemlenmiştir.
Ayrıca öğrencilerden uygulama sonrasında görüşleri alındığında öğrenciler resimler hakkında yorum yapmayı, tahminlerde bulunmayı, hikâyeyi kendilerinin oluşturmasını ve kitabın kendilerinde farklı duygular oluşturmasını sevdiklerini belirttiler.

Yapılan uygulamanın sonuçlarından hareketle şu öneriler sunulabilir:

Yaratıcı okuma becerisini geliştirmeye yönelik olarak yapılan bu uygulama, diğer beceri alanlarında da (dinleme, konuşma, yazma) yapılabilir.

Uygulama esnasında öğrencilerin aynı zamanda eleştirel düşünme ve işbirlikli öğrenmeye de katkı sağlayacak cevaplar verdiği görüldü. Dolayısıyla 21. yüzyıl becerilerinden bu iki becerinin geliştirilmesine yönelik olarak da sessiz kitaplar uyaran olarak kullanılabilir.

10 öğrenciyle planlanan bu ders daha kalabalık bir öğrenci grubuna göre de planlanabilir.

Diğer sessiz kitaplar da temalarına göre sınıflandırılarak farklı disiplinlerde de uyaran olarak kullanılabilir.

Kaynakça

Adams, P. J. (1968).Primary Creative Reading.Int Reading Assn Conf Proc Pt 1,13,s.119-122.

Arizpe, E. (2009). Sharing visual experien of a new culture: Immigrant children in Scotland respond to responding to picture books (pp. 134 – 151). London, UK: Routledge.

Aytan, N. (2016). Eğitimde Yaratıcı Okuma. Millî Eğitim Dergisi, 45 (209), s. 295-313.

Bailey, A. R. (2009). Early Essentials Developing and Sustaining Birth Kindergarten Library Collections,

Children and Libraries,7 (3), s. 17-21.

Büyükköse, E. C. (2020). Okul Öncesi 3-6 Yaş Çocuklara Yönelik Özgün Bir Sessiz Pop-up Kitap Uygulaması.Yüksek Lisans Tezi,Hacettepe Üniversitesi,Güzel Sanatlar Enstitüsü,Ankara.

Dilekçi, A picturebooks and other visual texts. In J. Evans (Ed.), Talking beyond the page: Reading and., & Karatay, H. (2022). Türkçe Ders Kitaplarındaki Etkinliklerin Yaratıcı Düşünme Becerisine Göre İncelenmesi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 11 (2), s. 830-846.

Güneş, F. (2012). Öğrencilerin Düşünme Becerilerini Geliştirme. Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR),XXXII, s. 127-146.

Hare, J. (2021). Ay'a Okul Gezisi. İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

Hu, R., Liu, X., & Zheng, X. (2018). Examining Meaning Making from Reading Wordless Picture Books in Chinese and English by Three Blingual Children. Journal of Early Childhood Literacy ,18 (2), s. 214-238.

Lindauer, S. L. (1988). Wordless Book: An Approach to Visual Literacy. Children's Literature in Education,19 (3), s. 136-142.

Lysaker, J. T., & Miller, A. (2013). Engaging Social İmagination:The Developmental Work of Wordless Book Reading. Journal of Early Childhood Literacy ,13 (2), s. 147-174.

MEB. (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1-8. Sınıflar).Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Moreno, L. J., Reali, F., & Carreno, C. M. (2017). Wordless Picture Books Boost Preschoolers Language Production During Shared Reading. Early Childhood Research Quarterly,40, s. 52-62.

Priyatni, E. T., & Martutik. (2020). The Development of a Critical-Creative Reading Assessment Based on Problem Solving. Sage Open,10 (2), s. 1-9.

Serafini, F. (2014). Exploring Wordless Picture Books. The Reading Teacher,68 (1), s. 24-26.

Şahin, G. (2015). Türkçe Öğretiminde Dil ve Düşünme Becerilerini Geliştirmeyi Amaçlayan Bir Eğitim Durumu Örneği. Turkish Studies,10 (11), s. 1377-1410.

Yeşilyurt, E. (2020). Yaratıcılık ve Yaratıcı Düşünme: Tüm Boyut ve Paydaşlarıyla Kapsayıcı Bir Derleme Çalışması. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi,15 (25), s. 3874-3915.

Hayâlî Bey'in Bir Gazelinin Dil ve Üslûp Açısından İncelenmesi

Elif DEMİR[*]

Özet

Divan şairleri belâgatta, fesâhatta âdeta birbirleriyle yarışıp sözün en güzelini dile getirmeye çalışmıştır. Bu konuda imkânı olanlar doğuştan gelen yeteneklerini eğitimle de desteklemiş ve yıllar içerisinde farklı üslûp arayışına girmiştir. Kendine özgü üslûp yakalayanların isimleri ve eserleri yüzyılları geride bırakarak günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Edebî ürünlerin ana malzemesi dildir. Dili anlaşılmayan bir metnin kavranması ve yorumlanması beklenemez. Bu sebeple edebî bir metin üzerinde üslûp çalışması yapılırken dil hususiyetleri üzerinde de durulmalıdır.

Hayâlî Bey, ahenkli ve samimi bir tarzda kaleme aldığı şiirleriyle 16. yüzyılın en büyük divan şairlerinden biridir. Geleneğe bağlı kalmakla birlikte şiirlerinde yakaladığı ince hayal ve renkli tasvirlerle kendine mahsus bir ifade biçimi yakalamayı başarmıştır. Bu çalışmada ise şairin bir gazelinin dil ve üslûp açısından incelenmesi yapılmıştır. Gazel, ilk olarak aşama aşama çözümlenmiştir. Burada şiiri oluşturan her bir unsurun (ek, kelime, deyim, ibare, ifade) başta sözlükler olmak üzere ilgili kaynaklar aracılığıyla tek tek şiirdeki manası, şiirin bütün ögelerinin dilbilgisel açıklaması, dil içi çevirisi ve şiirsel anlamı (şerh ve yorum) beyit beyit ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şiirsel anlam üzerinde durulurken beyit sonlarında kavramlar arası münasebetler uygun şekillerle gösterilmiştir.

Gazel parça parça incelemeye tabi tutulduktan sonra bütün olarak da çözümlenmiştir. Bu kısımda şiir önce şekil özellikleriyle incelenmiş, ardından karşılaştırma ve senteze dayalı istatistiksel verilerle oluşturulmuş tablolar eşliğinde bütüncül bir bakışla tetkik edilmiştir. Verilerin bir bölümü, gazelin ön yapı unsurları (ekler, kelimeler, cümleler), bir bölümü ise arka yapı unsurlarıyla (temel ve yardımcı ögeler, kavramlar, mazmunlar, edebî sanatlar) bağlantılıdır. Elde edilen bütün bulgular sayısal ifadelerle de yorumlanmış ve çalışmanın sonunda şiirin geneli hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.
Anahtar Kelimeler: Hayâlî Bey, gazel, üslûp, dil incelemesi.

GİRİŞ

1. Üslûp: Tanımı ve Mahiyeti

Üslûp sözlükte, "anlatma, oluş, deyiş veya yapış biçimi, tarz", "bir sanatçıya, bir çağa veya bir ülkeye özgü teknik, renk, biçimlendirme ve söyleyiş özelliği, biçem, stil", "sanatçının görüş, duyuş, anlayış ve anlatıştaki özelliği veya bir türün, bir çağın kendine özgü anlatış biçimi, biçem, tarz, stil" gibi anlamlara gelmektedir. (TDK, 2020) Bir yazarın ya da şairin dili şahsi kullanımı olan üslûp, (Çalışkan, 2014: 30) cümlelerin uzun ya da kısa kurulmasından; icazlı, yani ağır ve yoğun anlamlı olması ya da manayı yüzeyde taşımasından, sözde edebî sanatların fazla kullanılıp kullanılmamasından; sözdiziminde fazla kuralcı davranılması ya da günlük konuşma dilinin doğallığına bağlı kalınmasından; seçilen konudan; hitabedilen okuyucu kitlesinden, yazarın bağlandığı edebiyat akımının dil ve sanat anlayışından doğar. (Çalışkan, 2014: 32)

Bir sanatçının duygu ve düşüncelerini aktarırken dil ürünlerini kullanma biçimi onun karakteri ve ahlâkıyla yakından ilgilidir. Çünkü "Her kap kendi içindekini sızdırır." Sevgi, aşk, özlem, hayranlık dolu kalpten övgü, mersiye, gazel temaları; nefret ve öfke dolu yürekten yergi ve alay temaları yansımaktadır. Fransız yazar Georges Louis Leclerc'e (Comte de Buffon) ait olduğu kabul edilen "üslûb-ı beyân ayniyle insandır" sözü bu durumun en vecih ifadesidir. Bu bakımdan büyük edip, yazar ve şairlerin kendine özgü üslûpları bulunur (Durmuş, 2012: 383). Edebî değeri yüksek orijinal eserler, bu önemli sanatçıların söyleyiş tarzının yeni ve farklı olmasıyla ortaya çıkar. Aynı konuyu işleyen yazarların anlatımı, yaşam felsefelerine, hayatı anlama ve anlandırma yeteneklerine, duyuş ve düşünce biçimlerine, sözcük hazinelerine ve dili işleme becerilerine göre değişmektedir. Leylâ vü Mecnûn,

[*] Öğr. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, elif.demir@alanya.edu.tr ORCID: 0000-0001-9085-7216

Yusuf u Züleyhâ, Hüsrev ü Şîrîn gibi birçok hikâye gerek İran gerekse Arap ve Türk şairler tarafından defalarca kaleme alındığı halde okuyucu tarafından her defasında ilgiyle karşılanması anlatımdaki bu özgünlükten, üslûp farklılığından kaynaklanmaktadır.

Batı edebiyatında üslûp, "kalem" anlamındaki Latince stylus kökenli style terimiyle karşılanır ve buna bağlı olarak "insanın kendini yazıyla dile getirme biçimi" olarak tanımlanır. Üslûpla ilgili en eski veriler kadim Yunan belâgat eserlerinde görülür. Kalabalıkları ikna etme vasıtalarından biri sayılan üslûp, hitabet (belâgat/retorik) ilmi içinde ele alınmıştır. Aristo'nun Retorika'sının üçüncü bölümü, Quintilianus'un Institutio Oratoria'sının (Nüzumü'l-hatâbe) sekizinci bölümü üslûp konusuna ayrılmıştır. (Durmuş, 2012: 383)

Arap Edebiyatı'nda üslûba dair bilgiler belâgat ve edebî tenkit eserlerinde ele alınmıştır. Belâgat, "sözün güzel, ahenkli ve açık seçik olması; fikrin sözlü ve yazılı olarak yerinde, zamanında ve yeteri kadar ifade edilmesi" (Kılıç, 1992: 380-381) anlamında olup üç ana bölümde incelenmektedir: Meânî (duruma ve yerine göre söz söylemek") (Durmuş, 2003: 204), beyân (manayı açıklığa kavuşturmak için duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etmek) (Hacımüftüoğlu, 1992a: 22) ve bedî (ifadeye mana ve ahenk açısından güzellik verme, sözü süsleyerek söyleme). (Hacımüftüoğlu, 1992b: 320) Konuşma kusurlarının çoğu, sözün belagât unsurlarından yoksun olması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Nâmık Kemâl, "Meydanda Bedi' ile Meânî/ Biz de okuduk biraz Beyan'ı" (Tahiru'l-Mevlevî, 1994: 26) beytinde bu üç unsuru bir arada zikretmiştir. Muallim Nâci de sözün beliğ olması için meânî, beyân ve bedî vasıflarını bir arada taşıması gerektiğini farklı benzetme unsurlarıyla anlatmıştır:

> Kelamda iki türlü güzellik aranır. Biri hüsn-i zâtî, diğeri hüsn-i arazîdir.
>
> Hüsn-i zâtî (zâtî güzellik); Meâni ve Beyân ile, Hüsn-i arazî (sonradan gelme güzellik); Bedî' ile cilveger olur.
>
> Söz bir güzel kıza teşbih olunsa Meâni ile Beyân, endamın düzgünlüğüne, hareketlerinin inceliğine Bedî' ise dış süslere benzetilmek lazım gelir. Yalnız Bedî' ile müzeyyen olan söz, tekellüfle süslenmiş bir çirkine benzer. Bir güzel süslenmese de güzeldür. Bir çirkin süslense de çirkindir. İhtimâl ki gülünc de olur. Hüsn-i zâtîsiz hüsn-i arazînin ehemmiyeti olamaz. Fakat hüsn-i zâtiye hüsn-i arazî de munzam olursa elbette alâ olur. (Tahiru'l-Mevlevî, 1994: 26)

İyi bir belâgat için öncelikli şartlardan biri de fesâhat, yani sözün açık ve anlaşılır olmasıdır. Fesâhatin bu ön şartının sağlanması için kelimede ve söz diziminde söyleyiş güçlüğü, dil kurallarına aykırılık ve mananın anlaşılamaması gibi kusurların olmaması gerekir. (Saraç, 2021: 133)

Üslûp kavramının Türk edebiyatında Batılı anlamda bir edebiyat teorisi kavramı olarak ortaya çıkışı XIX. yüzyılda edebiyattaki yenileşme sürecinde gerçekleşmiştir. Bununla beraber divan şiiri döneminde, "şiirde tutulan yol" anlamıyla üslûp, tarz, eda, vadi, şive gibi kelimeler hem şuarâ tezkirelerinde tezkireciler tarafından hem de şiir içinde bizzat şairler tarafından kullanılmıştır. Tezkirelerde divan şairlerinin şairlik gücünü, şiirdeki tarzlarını, söyleyişlerindeki orijinal yanları ayırt etmek üzere "tarz-ı şi'r, tarz-ı hâs, tarz-ı Necâtî, Nevâyî tarzı, tarz-ı dilfirîb, üslûb-ı nazm, üslûb-ı makâl, üslûb-ı Acem, üslûb-ı acîb, vâdî-i sühan, güzel edâ" gibi kalıplaşmış tabirlere rastlanmaktadır. Yine divan şairleri özellikle gazellerinin mahlas beyitlerinde edebî değerlerinden söz ederken üslûp bağlantılı bazı ifadeler kullanır. (Kahraman, 2012: 387)

Türk belâgatı ilk defa II. Mahmut zamanlarında (1808-1838) hissedilmeye başlanmışsa da Ahmed Cevdet Paşa'nın "Belâgat-ı Osmâniye"sine kadar bir gelişme gösterememiştir. Cevdet Paşa'nın bu konuda yazılmış Arapça eserlerden de faydalanarak Türk belagâtının kurallarını ortaya koyduğu bu yıllarda, Recâizâde Mahmut Ekrem de "Ta'lîm-i Edebiyat" isimli eserini yazarak retorik ile Türk belâgatını bağdaştırmaya çalışmıştır. Bu çalışmalardan sonra kaleme alınan Süleyman Paşa'nın

"Mebâni'u'l-İnşâ"sı, Muallim Nacî'nin ise "Islahat-ı Edebiyye"si daha da oturmuş ve yerleşmiş bir Türk belâgatını anlatır. (Pala, 2004: 65)

1940'tan sonra üslûp biliminin bir uzmanlık dalı haline gelmesi, üslûp incelemelerini metne yönelik eleştiride uygulanan yöntemlerden biri haline getirmiştir. Mehmet Kaplan'ın 1943'te tamamladığı Tevfik Fikret'le ilgili doçentlik tezinde üslûba ayrı bir yer ayırması, o yıllarda yeni bir deneme olarak dikkat çekmiştir. (Kahraman, 2012: 387) 1980'li yıllara gelindiğinde dil ve üslûp çalışmalarında belli bir birikim sağlanmış olmuştur. M. Kaya Bilgegil'in bu yıllar içinde ortaya koyduğu "Edebiyat Bilgi ve Teori I, Belâgat" adlı çalışması bu alanda göz ardı edilmeyecek bir etki yaratmıştır. Şerif Aktaş ise 1986 yılında yayımladığı "Edebiyatta Üslûp ve Problemleri" adlı eseriyle ülkemizdeki akademisyenlerin dikkatini ilgili sahaya çekip bu alanda çalışmaların başlamasında etkili olmuştur. (Çalışkan, 2015: 64-65)

2. Dil-Üslûp İlişkisi

Üslûpla ilgili yapılan tanımlamaların, açıklamaların dil ve dil özellikleriyle ilişkilendirilerek yapılması dil ve üslûbun birbirinden ayrılmayan unsurlar olduğunu göstermektedir. Yazarın duygu, düşünce, hayal ve eylemlerini dil verilerini araç olarak kullanıp yazıya dökmesi, kişisel seçimleriyle mevcut dil olanaklarını sarf ederek esere damgasını vurması dil ve üslup arasındaki ilişkinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. (Karahancı, 2016: 155) Mehmet Kaplan, üslûpun muhteva ile dil arasındaki münasebetten ibaret olduğunu şu şekilde dile getirmiştir:

> Üslûp, bazılarının zannettikleri gibi yazarların kullandıkları kelime, teşbih, istiare ve mecazlardan ibaret değildir. Onlar tek başlarına bir mâna ve değer taşımazlar. Üslûp, muhteva ile dil arasındaki münasebettir. Bundan dolayı bir yazar veya neslin üslûbundan bahsederken sadece onların kullandıkları dil ve edebi sanatlardan bahsetmek bir mânâ ifade etmez. Mühim olan muhteva, başka bir deyimle üslûp ile duyuş tarzı arasındaki münasebeti bulmaktır. (Kaplan, 1992: 440)

Şerif Aktaş ise bir metni iyi anlamak ve izah edebilmek için dilbiliminin sahası dışına çıkmak gerektiğini söyler ama, metnin malzemesinin dil olduğunu ve metnin dilin verdiği imkânlar dahilinde oluştuğunu da ayrıca hatırlatır:

> Metnin anlam dünyasını kavramak, varlık sebebini anlamak için dilbilimin sınırları dışına çıkmak gerekir. Ancak unutmamak gerekir ki metnin malzemesi dildir. O, malzemenin kendisine has kurallarının verdiği imkân ölçüsünde bir sistem hüviyeti kazanır. Bu sebeple de, onu inceleme ve değerlendirme işine dilden başlamak yerinde olur. Aksi takdirde, metin incelemesi adına sarfedilen gayretler metnin dışında kalabilir, onu anlamak kasdıyla yapılan çalışmalar ferdî fantazileri sıralamaktan öteye geçmeyebilir. (Aktaş, 1998: 12-13)

3. XVI. Yüzyıl Divan Şairi "Hayâlî Bey"in Hayatı ve Edebî Kişiliği

Asıl adı Mehmed olan Hayâlî, on altıncı asrın Fuzûlî'den sonra en büyük şairidir. Bekâr Memi lakabıyla da anılan şair Vardar Yenicesi'nde doğmuştur. (Tarlan, 1945: VI) II. Bayezid döneminde doğmuş olmakla birlikte doğum tarihi bilinmemektedir. (Mengi, 1999: 156) İyi bir medrese tahsili görmemesine rağmen Gülistan ve Bostan gibi o zaman klasik olan edebî eserleri okuyarak kendini geliştirmeyi başarmıştır. (Tarlan, 1945: VIII) Çok genç yaşta şiire başlamış ve şöhreti yakalamıştır. Derbeder bir gençlik geçirmiş olsa da Kanunî'nin sarayına girebilmiş nedimlerdendir. Padişaha birbiri ardınca sunduğu gazel ve kasideler karşılığında gördüğü ihsanları tezkire sahipleri parlak sözlerle anlatmıştır. (Kurnaz, 1998: 6) Irak seferi sırasında Fuzûlî (ö. 1556) ile bir araya geldiği rivayet edilmektedir. Hayatının son yıllarına dair fazla bilgi bulunmayan Hayâlî, 1557 yılında Edirne'de vefat edip oraya gömülmüştür. (Tarlan, 1945: XI)

Hayâlî, tezkireciler tarafından "sultânü'ş-şu'arâ", "melikü'ş-şu'arâ", "Rûmili şâ'irlerine serdâr", "Hayâlî-i meşhûr" gibi hep övgü dolu sözlerle anılmıştır. Şiirlerine hâkim olan unsur tasavvuf düşüncesidir. İnce hayallerle, orijinal benzetmelerle kaleme aldığı şiirlerinde rind ve avare bir hayatı aksettirip özellikle içli bir aşkı terennüm etmiştir. (Şentürk ve Kartal, 2017: 201) Ayrıca atasözü, deyim ve halk tabirleriyle şehirli Türkçesini kullanma yolunda Necâtî Bey'in takipçisi olmuştur. Canlı ve kuvvetli bir üslupla yazılmış kasideleri de olan Hayâlî'nin asıl şahsiyetini yansıtan şiirleri gazelleridir. Bilinen tek eseri divanıdır. (Kurnaz, 1998: 6-7)

Gazel (Transkripsiyonlu Metin)

Gül yüzüñde ey perī zülf-ü perīşānuñ mı var
Gülşen-i Cennetdür anda tāze reyhānuñ mı var

Yār ile aġyārı gördüm oṭurur iken dedüm
Ey melek-ṣūret nedür yanuñda şeyṭānuñ mı var

Öldürürsin ʿāşıḳı raḥm eylemezsin ey ṣanem
Hey ne kāfirsin senüñ sīneñde ʿimānuñ mı var

Gel ikende kendüñe germ olma ey bāġ-ı Behişt
Ḳāmet-i dilber gibi serv-i ḫırāmānuñ mı var

Bu Ḫayālī ḫastayı öldürmek istersin şehā
Kaʿbe-i kūyuñde yoḫsa yine ḳurbānuñ mı var (Tarlan, 1945: 136)

1. Gazelin Beyit Beyit Çözümlenmesi[1]

1.1. Sözlüksel Anlam

Bu bölüm, beyitleri oluşturan unsurların (ek, kelime, deyim, ibare, ifade) çözümleyici bir bakışla, başta sözlükler olmak üzere ilgili kaynaklar aracılığıyla tek tek şiirdeki anlamlarının belirlenmesinden oluşmaktadır.[2] Tekrar edilen kelime ve kelime grupları ilk karşılaşılan yerde açıklanıp sonrasında bir daha ele alınmamıştır.

1. beyit: Gül yüzüñde ey perī zülf-ü perīşānuñ mı var
Gülşen-i Cennetdür anda tāze reyhānuñ mı var

gül yüz-ü-n-de: Farsça bir kelime olan gül, "gül ağacının güzel kokulu, pek çok çeşidi bulunan çok makbul çiçeği" demektir. Sözcük, Türkçe "surat, çehre" anlamındaki "yüz" kelimesini nitelemiştir. Bu kelimenin sonuna ise sırasıyla üçüncü tekil iyelik eki, kaynaştırma sesi ve bulunma hal eki getirilmiştir.

ey: Hitap edilen kimsenin dikkatini çekmek veya anlamı güçlendirmek için kullanılan bir Türkçe seslenme ünlemidir.

perî: Genellikle dişi kabul edilip tabiat üstü bir güce sahip bulunduğuna inanılan cin tâifesinin çok alımlı ve çok güzel olanlarına verilen isimdir. Farsça kökenli olan kelime, zamanla anlam genişlemesine uğrayıp "çok güzel genç kız veya kadın" manasını da kapsamıştır.

zülf-i perîşân-ın: Farsça bir isim olan "zülf" kelimesi, "yüzün iki tarafından sarkan saç lülesi"; Farsça bir sıfat olan "perîşân" kelimesi ise "dağınık, düzensiz, karmakarışık" anlamındadır. Bu iki kelimenin

[1] Gazel üzerinde inceleme yapılırken metot olarak Yavuz Bayram'ın "Şerhden Çözümlemeye Tahlilden İncelemeye Gazel" adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

[2] Bu bölümde yararlanılan sözlükler şunlardır: Yaşar Çağbayır "Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü", Ferit Devellioğlu "Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat", İsmail Parlatır "Osmanlı Türkçesi Sözlüğü", İskender Pala "Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü", TDK (2022) ve Kubbealtı Lugatı (2022).

izafet kesresiyle birleşmesiyle bir Farsça sıfat tamlaması oluşmuştur. Tamlamanın sonuna ise Türkçe ikinci tekil şahıs iyelik eki gelmiştir.

-mı var: "-mı" Türkçe soru ekidir. "Var" sözcüğü ise "kâinatta veya düşüncede bulunan, mevcut olan (şey)" anlamında Türkçe bir isimdir.

gül-şen-i cennet-tir: Farsça bir isim tamlamasıdır ve sonuna Türkçe bildirme eki almıştır. Farsça birleşik bir isim olan "gülşen", "gül bahçesi, çiçek bahçesi"; Arapça kökenli "cennet" kelimesi ise "îmanlı ve iyi kimselerin ölümden sonra Allah tarafından mükâfat olarak konulacakları ve içinde ebediyen yaşayacakları, her türlü tasavvurun üstünde güzellik ve nîmetlerle dolu yer" demektir.

anda: Türkçe "o" zamirinin bulunma halidir.

tâze reyhân-ın: Sonuna ikinci tekil iyelik eki gelmiş bir Türkçe sıfat tamlamasıdır. "Tâze" kelimesi, "(bitki için) henüz kendi öz suyunu kaybetmemiş olan; kurumamış ve pörsümemiş olan; yeni kesilmiş; körpe" manasında Farsça bir sıfattır. "Reyhân" ise Arapça bir isim olup "fesleğen" demektir.

2. beyit: Yār ile aġyārı gördüm oṭurur iken dedüm
Ey melek-ṣūret nedür yanuñda şeyṭānuñ mı var

yâr: Farsça bir isim olan kelime, "sevgili" anlamındadır.

ile: İki kelimeyi, iki öbeği birbirine bağlayan Türkçe bir bağlaçtır.

ağyâr: "(Âşığa göre) sevgilisinin dost edindiği kimseler, rakipler" anlamını taşıyan Arapça kökenli bir isimdir.

otur-ur iken: "Vücûdun belden yukarı kısmı dik duracak ve vücut ağırlığı kaba etler üzerine binecek şekilde bir yere yerleşmek, kuut etmek" anlamındaki "oturmak" fiilinin geniş zaman kipiyle çekimlenmiş hâlidir. Fiilinin sonuna gelen zarf fiil eki (iken) ise kelimeye hâl ve zaman görevi yükler, esnasında; "dığı hâlde, -dığı zaman" anlamlarını verir.

de-di-m: "Duygu ve düşüncelerini sözle anlatmak, söylemek" manasındaki Türkçe "demek" fiili, burada görülen geçmiş zamanın birinci tekil şahsına göre çekimlenmiştir.

melek-sûret: "Melek yüzlü" anlamına gelen bir Farsça birleşik sıfattır. Her iki kelime de Arapça kökenlidir.

nedir: "Ne oluyor, ne var" anlamlarına gelen Türkçe soru zamiridir.

yan-ın-da: Türkçe bir isim olan "yan" sözcüğü şiirde, "vücudun sağ veye sol tarafı" anlamında kullanılmıştır. Kelimenin sonuna sırasıyla ikinci tekil iyelik eki ve bulunma hal eki getirilmiştir.

şeytân-ın: "Meleklerin başı ve hocası olduğu halde isyan edip Allah'ın emirlerine karşı geldiği için huzurdan kovulan ve rahmetten uzak kalan âsî varlık, iblis" demektir. Kökü Arapça olan sözcük, sonuna Türkçe ikinci tekil şahıs iyelik eki almıştır.

3. beyit: Öldürürsin ʿāşıḳı raḥm eylemezsin ey ṣanem
Hey ne kāfirsin senüñ sīneñde ʿimānuñ mı var

öl-dür-ür-sün: "Bir canlının hayatına son vermek" anlamındaki Türkçe "öldürmek" fiilinin geniş zamanın ikinci tekil şahsına göre çekimlenmiş hâlidir.

âşık-ı: Arapça bir isim olan âşık, "bir şeye veya birine karşı aşırı sevgi duyan kimse, tutkun, meftun" demektir. Sonundaki ek ise Türkçe belirtme hâl ekidir.

rahm eyle-mez-sin: "Merhamet, acıma" anlamında Arapça bir isim olan "rahm" kelimesi, Türkçe "eylemek" yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Meydana gelen birleşik fiil ise geniş zamanın ikinci tekil şahsının olumsuzuna göre çekimlenmiştir.

sanem: "Put" manasına gelen Arapça bir isimdir. Sözcük, beyitte mecaz anlamıyla (çok güzel kimse, dilber, mahbûbe) kullanılmıştır.

hey: Türkçe bir seslenme ünlemidir.

ne: Türkçe soru zamiri olan sözcük, "nasıl" manasında kullanılmıştır.

kâfir-sin: Kâfir, "Allah'ın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve Allah'tan getirdiklerine inanmayan yâhut bunlardan birini inkâr eden kimse" anlamında Arapça bir isimdir. Sonundaki ek ise ikinci tekil şahıs iyelik ekidir.

sen-in sîne-n-de: Tamlayanı zamir olan bir isim tamlamasıdır. "Sen", ikinci tekil şahsı gösterir. "Sîne", ise "gögüs, bağır, sadr" anlamında Farsça bir isimdir.

imân-ın: "Allah'a inanma, dînî inanç" manasında Arapça bir isim olan kelime, Türkçe ikinci tekil iyelik ekiyle çekimlenmiştir.

4. beyit: Gel ikende kendüñe germ olma ey bāġ-ı Behişt
Ḳāmet-i dilber gibi serv-i ḫırāmānuñ mı var

gel: Türkçe kökenli bir fiil olan kelime, birden fazla anlamı kapsamaktadır. Burada ise "bulunduğu yerden ayrılıp geri dönmek, avdet etmek" manasındadır. Fiil, emir kipinin üçüncü tekil şahsına göre çekimlenmiştir.

ikende: Türkçe bir zarf olan kelime, "çok, gayet, pek, ziyade" anlamındadır.

kendi-n-e: "Kişinin öz varlığı, zâtı" anlamında Türkçe bir zamir olan kelimeye sırasıyla kaynaştırma sesi ve yönelme hal eki getirilmiştir.

germ ol-ma: Mecazen "hararet kazanmak, harâretlenmek" anlamında Farsça bir isim olan "germ" kelimesinin ardından Türkçe "olmak" yardımcı fiili gelmiş ve bir Türkçe birleşik fiil oluşmuştur. Bu birleşik fiil ise emir kipinin üçüncü tekil şahsının olumsuzuna göre çekimlenmiştir.

bâğ-ı behişt: Farsça bir isim tamlamasını oluşturan iki kelime de Farsça kökenlidir. Bâğ kelimesi "bahçe, yeşillik, ağaçlık ve çiçeklik yer, bostan"; behişt kelimesi ise "cennet" anlamını taşımaktadır.

kâmet-i dil-ber: Biri Arapça, diğeri Farsça olan iki kelime izafet kesresiyle birleşerek Farsça bir isim tamlaması oluşturmuştur. "Kâmet", Arapça kökenli bir isim olup "boy, endam"; "dilber" ise Farsça birleşik bir isim olup "gönlü kendine çeken, güzel" demektir.

gibi: Benzerlik bildiren bir Türkçe edattır.

serv-i hırâmân-ın: Farsça isim olan "serv" kelimesi, "servi"; Farsça sıfat olan "hırâmân" kelimesi ise "salına salına, naz ile, edâ ile yürüyen" demektir. Bu iki kelimenin oluşturduğu Farsça sıfat tamlamasının sonundaki ek ise Türkçe ikinci tekil şahıs iyelik ekidir.

5. beyit: Bu Ḫayālī ḫastayı öldürmek istersin şehā
Kaʿbe-i kūyuñde yoḫsa yine ḳurbānuñ mı var

bu Hayâlî hasta-yı: Türkçe sıfat tamlamasıdır. "Bu", en yakında olan kimse veya şeyi işâret yoluyle belirten Türkçe işaret sıfatıdır. "Hayâlî", şairin mahlasıdır. Sonuna Türkçe belirtme hal eki alan "hasta" kelimesi ise "sağlığı bozuk olan, sıhhati yerinde olmayan kimse" anlamında Farsça bir isimdir.

öl-dür-mek: Türkçe bir fiil olan kelime, beyitte "bir canlının hayatına son vermek, ölümüne sebep olmak" anlamında kullanılmıştır.

ister-sin: "(Bir şeye karşı) istek duymak, (o şeyi) arzulamak, arzu etmek" anlamındaki Türkçe "istemek" fiilinin geniş zaman kipinins ikinci tekil şahsına göre çekimlenmiş hâlidir.

şeh-â: Farsça bir isim olan kelime, "şah" kelimesinin nazımda ve bazı birleşik şekillerde kullanılan şeklidir. Sonuna Farsça ünlem elifi alarak "ey şah, ey pâdişah, ey sevgili" anlamına gelmiştir.

Ka'be-i kûy-un-da: Arapça (Ka'be) ve Farsça (kûy) iki ismin izafet kesresiyle birleşmesiyle oluşmuş bir Farsça isim tamlamasıdır. Tamlamanının sonuna sırasıyla Türkçe iyelik eki ve bulunma hal eki gelmiştir. Bütün müslümanların kıblesi ve ziyâret yeri olan Mekke şehrindeki mukaddes binâya beytullah yani "Ka'be" denir. "Kûy" ise "köy, mahalle, semt" demektir.

yohsa: Günümüzde yoksa şeklinde kullanılan kelime Türkçe bir bağlaçtır. Merak, tereddüt, ümit vb. duyguları ve düşünülen ihtimallerin dışındaki başka bir ihtimâli belirtmek için kullanılır, acaba anlamı verir.

yine: "Bir daha, tekrar, gene" anlamını karşılamayan Türkçe bir zarftır.

kurbân-ın: Arapça bir isim olan kelime, şiirde mecaz anlamıyla (bir amaç uğruna kendini feda eden veya feda edilen kimse) kullanılmış ve sonuna Türkçe ikinci tekil şahıs iyelik eki almıştır.

1.2. Dilbilgisel Anlam

Bu bölümde harften heceye, kelimeden cümleye kadar beyitlerdeki her bir unsur dilbilgisel açıdan ele alınmıştır.

1. beyit: Beyitte bulunan kelimelerin beşi Türkçe (yüz, ey, anda, var), altısı Farsça (gül, peri, zülf, perîşân, gülşen, tâze) ve ikisi Arapça (cennet, reyhân) kökenlidir. Beyitte sekiz ek (-ün, -de, -un, -mı, -şen, -dür, -un- mı) bulunmaktadır. Bunların biri (Farsça -şen eki) dışında hepsi çekim eki görevindeki Türkçe eklerdir. Beyitte bir Farsça sıfat tamlaması (zülf-i perîşân), bir Farsça isim tamlaması (gülşen-i cennet) ve iki de Türkçe sıfat tamlaması (gül yüz, tâze reyhân) bulunmaktadır.

Beyitteki kelimeler, görevleri bakımından incelendiğinde hepsinin isim soylu olduğu görülmektedir. Kelimelerin sekizi isim (yüz, peri, zülf, gülşen, cennet, reyhân, var), üçü sıfat (gül, perîşân, tâze), biri ünlem (ey), biri zamir (anda) olarak değerlendirilebilir. Farsça birleşik isim olan "gülşen" kelimesi dışında bütün sözcükler basit yapıdadır. Kelimelerin hepsinin isim soylu ve basit yapıda olması beyite bir durağanlık, bir sakinlik kazandırmıştır. Bu yapı, kelimelerin taşıdığı anlamlar açısından da son derece uyumlu olmuştur. Zira gülşen, cennet gibi yerler huzuru, sakinliği çağrıştıran mekânlardır.

Beyit; kurallı, üç isim cümlesinden oluşmaktadır. Cümlelerin ikisi soru, biri olumlu cümle yapısındadır. Birinci cümle dört, ikinci cümle bir, üçüncü cümle ise üç ögeden oluşmaktadır.

Gül yüzüñde	ey perī	zülf-ü perīşānuñ	mı var
d. tümleç	nidâ/c.d.u	özne	yüklem
Gülşen-i Cennetdür	anda	tāze reyhānuñ	mı var
yüklem	d. tümleç	özne	yüklem

2. beyit: Beyitteki kelimelerin dördü Arapça (agyâr, melek, sûret, şeytân), biri Farsça (yâr) dokuzu ise Türkçe (ile, görmek, oturmak, iken, demek, ey, ne, yan, var) kökenlidir. Eklerin tamamı (-ı, -dü, -m, -ur, -iken, -dü, -m, -dür, -u, da, -un, -mı) Türkçedir. Bunlardan sadece biri yapım eki (-iken), diğerleri ise çekim eki işlevindedir.

Beyitteki kelimeler, görevleri bakımından incelendiğinde on birinin isim soylu (yâr, ile, agyâr, iken, ey, melek, sûret, nedir, yan, şeytân, var), üçünün fiil soylu (görmek, oturmak, demek) olduğu görülmektedir. İsim soylu kelimelerin altısı isim (yâr, agyâr, sûret, yan, şeytân, var), biri sıfat (melek), biri zamir (nedir), biri zarf (iken), biri bağlaç (ile), biri ise ünlem (ey) vazifesi görmektedir.

Beyitte bir Farsça birleşik sıfat (melek-sûret) ve bir Türkçe fiilimsi (oturur iken) dışındaki bütün kelimeler basit yapıdadır.

Beyit; iki devrik, olumlu, fiil cümlesinden oluşmaktadır. Cümlelerin birincisi üç ögeli, birleşik cümle; ikincisi ise iki ögeli basit cümle yapısındadır.

Yār ile aġyārı	gördüm	oṭurur iken	dedüm
b.li nesne	yüklem	z. tümleci	yüklem

Ey melek-ṣūret nedür yanuñda şeyṭānuñ mı var
b.siz nesne

3. beyit: Beyitte on üç kelimeden yedisi (öldürmek, eylemek, ey, hey, ne, sen, var) Türkçe, beşi (âşık, rahm, sanem, kâfir, îmân) Arapça, biri (sîne) Farsçadır. Bu beyitte de eklerin tamamı Türkçedir. Bunların biri yapım eki (-dür), diğerleri çekim eki (-ı, -me, -z, -sin, -in, -ün, -de, -un, -mı) işlevindedir. Beyitte bir isim tamlaması (senün sinen) vardır.

Beyitteki kelimelerin on biri (âşık, rahm, ey, sanem, hey, ne, kâfir, sen, sîne, îmân, var) görevleri bakımında isim soylu, ikisi (öldürmek, eylemek) ise fiil soyludur. İsimlerin altısı (âşık, sanem, kâfir, sîne, îmân, var) isim, ikisi (ey, hey), ünlem ve ikisi (ne, sen) zamirdir. Kelimelerin biri türemiş (öldürmek), biri birleşik (rahm eylemek), diğerleri ise basit yapıdadır.

Beyit, iki fiil ve iki isim cümlesinden oluşmaktadır. Cümlelerin biri olumlu soru cümlesi, diğeri ise olumsuz soru cümlesidir. İlk iki cümle devrik, fiil; son iki cümle ise kurallı, isim cümlesidir. İlk üç cümle iki, son cümle ise üç ögeden oluşmaktadır.

Öldürürsin	ʿāşıḳı	raḥm eylemezsin		ey ṣanem
yüklem	b.li nesne	yüklem		nidâ/c.d.u
Hey	ne kāfirsin	senüñ sīneñde	ʿimānuñ	mı var
ünlem/c.d.u	yüklem	d. tümleç	özne	yüklem

4. beyit: Beyitteki kelimelerin çoğu köken bakımından Türkçe ve Farsçadır. Zira on dört kelimenin yedisi (gel, ikende, kendin, olmak, ey, gibi, var) Türkçe, altısı (germ, bâg, behişt, dilber, serv, hırâmân) Farsçadır. Beyitte bir tane de Arapça kelime (kâmet) bulunmaktadır. Ekler açısından incelendiğinde ise beyitte beş Türkçe ek (-de, -e, -ma, -un, -mı) bulunduğu görülmektedir. Eklerin hepsi de çekim ekidir.

Beyitteki kelimeler, görevleri bakımından yine isim ağırlıktadır. Nitekim altısı isim (bâg, behişt, kâmet, dilber, serv, var), biri sıfat (hırâmân), biri zarf (ikende), biri zamir (kendi), biri ünlem (ey), biri edat (gibi) olmak üzere toplamda on kelime isim soyludur. Diğer iki kelime (gelmek, olmak) ise fiil soyludur. Kelimelerin ikisi birleşik (germ olmak, dilber), diğerleri basit yapıdadır. Beyitte iki Farsça isim tamlaması (bâg-ı behişt, kâmet-i dilber), bir de Farsça sıfat tamlaması (serv-i hırâmân) vardır.

Beyitte olumlu, olumsuz ve soru cümlesi olmak üzere üç basit cümle vardır. Cümlelerin ilk ikisi devrik, fiil; üçüncüsü ise düz, isim cümlesidir. Birinci cümle üç, ikinci cümle iki, üçüncü cümle ise üç ögelidir.

Gel	ikende	kendüñe	germ olma	ey bāġ-ı Behişt
yüklem	z. tümleci	d. tümleç	yüklem	nidâ/c.d.u.
Ḳāmet-i dilber gibi		serv-i ḥırāmānuñ		mı var
z. tümleci		özne		yüklem

5. beyit: Şiirin son beytindeki kelimeler ve diğer unsurlar kökenleri açısından değerlendirildiğinde önceki beyitlerle benzer sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Beyitteki on iki kelimeden üçü (hasta, şehâ, kûy) Farsçadan, üçü (Hayâlî, Ka'be, kurbân) Arapçadan alınmış olup altısı (bu, öldürmek, istemek, yoksa, yine, var) Türkçedir. Beyitte bir Arapça (-î), bir Farsça (-a), yedi Türkçe (-ı, ür, -mek, -un, -de, -un, -mı) olmak üzere toplam dokuz ek bulunmaktadır. Türkçe eklerin biri yapım eki (-dür), diğerleri çekim ekidir. Arapça ek nispet î'si olup aitlik bildirmektedir. Farsça ek (-â) ise seslenme ünlemidir.

Beyitteki kelimeler, yine metnin tamamında olduğu gibi görevleri bakımından çoğunlukla isim soyludur. Bunların beşi isim (hasta, şeh, kûy, kurbân, var), üçü sıfat (bu, Hayâlî, Ka'be), biri bağlaç (yoksa), biri de zarf (yine) olarak değerlendirilebilir. Diğer iki sözcük (istemek, öldürmek) ise fiildir. Beyitte üç türemiş kelime (Hayâlî, şehâ, öldürmek) dışındaki bütün kelimeler basit yapıdadır. Beyitte iki sıfat tamlaması bulunmaktadır. Bunların biri Türkçe (bu Hayâlî hasta), diğeri ise Farsça (Ka'be-i kûy) yapılıdır.

Beyit, olumlu ve soru olmak üzere iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümle birleşik yapıda bir fiil; ikinci cümle basit yapıda bir isim cümlesidir. İlk cümlede üç öge, ikinci cümlede ise beş öge vardır.

Bu Ḫayālī ḫastayı öldürmek		istersin	şehā	
b.siz nesne		yüklem	nidâ/c.d.u.	
Kaʿbe-i kūyuñde	yoḫsa	yine	ḳurbānuñ	mı var
d. tümleç	c.d.u	z. tümleci	özne	yüklem

1.3. Düzyazı (Dil İçi Çeviri)

Bu aşamada beyitler, herhangi bir ilave ve çıkarma yapılmadan önce özgün kelimeleriyle düzyazıya çevrilmiştir. Bunun için sadece kelimelerin yerleri değiştirilmiş ve kurallı, düz bir cümle oluşturulmaya gayret edilmiştir. Sonrasında beyitler, bir bakıma dil içi çeviri yapılarak günümüz Türkçesiyle düzyazıya aktarılmıştır. Burada beyitlerin muhtevasına aykırı olmamak şartıyla ekleme, eksiltme gibi bazı düzeltmeler yapılmıştır.

1. beyit: Gül yüzüñde ey perī zülf-ü perīşānuñ mı var
Gülşen-i Cennetdür anda tāze reyhānuñ mı var

Beytin özgün kelimelerle düzyazıya çevrilişi
[Ey peri! Gül yüzünde zülf-i perîşânun mı var? Gülşen-i Cennetdür anda tâze reyhânun mı var?]

Beytin güncel kelimelerle düzyazıya çevrilişi (dil içi çeviri)
[Ey peri (gibi güzel)! Gül yüzünde dağınık saçın mı var? (Yüzün) cennetin gül bahçesidir, orada taze reyhânın (saç) mı var?]

2. beyit: Yār ile aġyārı gördüm oṭurur iken dedüm
Ey melek-ṣūret nedür yanuñda şeyṭānuñ mı var

Beytin özgün kelimelerle düzyazıya çevrilişi
[Yâr ile agyârı oturur iken gördüm, "Ey melek-sûret nedür yanında şeytânun mı var?" dedüm.]

Beytin güncel kelimelerle düzyazıya çevrilişi (dil içi çeviri)
[Sevgili ile rakibi otururken gördüm ve (sevgiliye), "Ey melek yüzlü! Nedir, yanında şeytânın mı var?" dedim.]

3. beyit: Öldürürsin ʿāşıḳı raḥm eylemezsin ey ṣanem
Hey ne kāfirsin senüñ sīneñde ʿimānuñ mı var

Beytin özgün kelimelerle düzyazıya çevrilişi
[Ey sanem! Rahm eylemezsin, âşıkı öldürürsin. Hey ne kâfirsin, senün sînende imânun mı var?]

Beytin güncel kelimelerle düzyazıya çevrilişi (dil içi çeviri)
[Ey sanem (gibi güzel sevgili)! Âşığa merhamet etmezsin, (onu) öldürürsün. (Sen) nasıl kâfirsin, senin göğsünde imânın var mı?]

4. beyit: Gel ikende kendüñe germ olma ey bāġ-ı Behişt
Ḳāmet-i dilber gibi serv-i ḫırāmānuñ mı var

Beytin özgün kelimelerle düzyazıya çevrilişi
[Ey bâg-ı Behişt! Kendüne gel, ikende germ olma. Kâmet-i dilber gibi serv-i hırâmânun mı var?]

Beytin güncel kelimelerle düzyazıya çevrilişi (dil içi çeviri)
[Ey cennet bahçesi! Kendine gel, hemen hararetlenme. Güzelin boyu gibi salınarak, nazlı nazlı yürüyen servi (boylu sevgilin) mi var?]

5. beyit: Bu Ḫayālī ḫastayı öldürmek istersin şehā
Kaʿbe-i kūyuñde yoḫsa yine ḳurbānuñ mı var

Beytin özgün kelimelerle düzyazıya çevrilişi
[Şehâ! Bu Hayâlî hastayı öldürmek istersin, yohsa Ka'be-i kûyunde yine kurbânun mı var?]

Beytin güncel kelimelerle düzyazıya çevrilişi (dil içi çeviri)
[Ey sevgili! Bu hasta Hayâlî'yi öldürmek istersin, yoksa Ka'be'(ye benzeyen) mahallende yine kurbânın mı var?]

1.3. Şiirsel Anlam (Şerh ve Yorum)

Bu bölümde şiir, beyit beyit açıklanıp edebî sanatları tespit edilmiştir. Beyit sonlarında kavramlar arası münasebetler, uygun şekillerle gösterilmiştir.

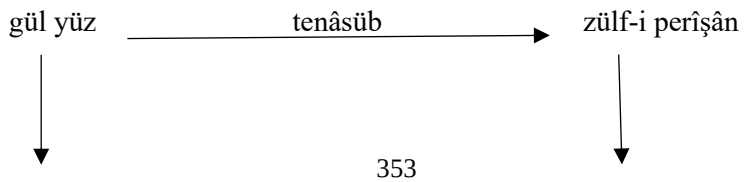
1. beyit: Gül yüzüñde ey perī zülf-ü perīşānuñ mı var
Gülşen-i Cennetdür anda tāze reyhānuñ mı var

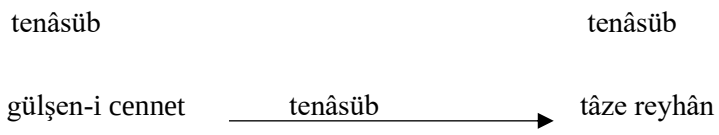
Peri kelimesinin açılımı "o peri gibi güzel sevgili" şeklindedir. Bu ifade divan şiiri geleneğinde oldukça fazla görülen bir açık istiâreye işaret etmektedir. Beyitte benzetme yapılan bir unsurdur da sevgilinin yüzüdür. Sevgilinin yüzü yine divan şiiri geleneğine bağlı kalınarak güle ve cennetin gül bahçesine benzetilmiştir. Benzetmenin sadece iki ögesi (kendisine benzetilen ve benzeyen) kullanıldığı için bu benzetmeler teşbîh-i belîgdir.

Reyhân, divan şiirinde kokusu ve şekli itibarıyla ele alınır. Özellikle sevgilinin saçı ve ayva tüyleri reyhâna benzetilir. (Pala, 2004: 376) Beyitte de sevgilinin perişan saçıyla reyhân arasında teşbîh derecesinde alaka kurulmuştur. Sevgilinin yüzü, saçları ve bunlarla ilgili kurulan benzetme ögeleri âdeta bir tablo halinde beyite yerleştirilmiştir. Zaten sevgili de bir tablo kadar güzel yaratılmıştır. Onu gören âşık kendinden geçmiştir. Özellikle dağınık saçlar, bîçâre âşığı sarhoş etmiştir. Gördüğü güzelliklere hayran kalan âşık, duygularını daha etkili anlatabilmek için aslında cevabını çok iyi bildiği şeyleri bilmezlikten gelmiştir. Burada tecâhül-i ârifin yanında istifhâm sanatı da vardır.

Beytin birinci dizesindeki gül yüz-zülf-i perîşân kelimeleri ile ikinci dizedeki gülşen-i cennet-tâze reyhân kelimeleri arasında müretteb leff ü neşr bulunmaktadır. Aşağıdaki şekilde somutlaştırılmış olan bu münasebet, aynı zamanda muhtevanın da bir bakıma özetlenmesi anlamına gelmektedir. Leff ü neşrin bütün ögelerinin kendi arasında tenâsüplü olması da ayrıca dikkat çekicidir.

Şekil 1: Birinci beyitteki kelimelerin aralarındaki münasebet

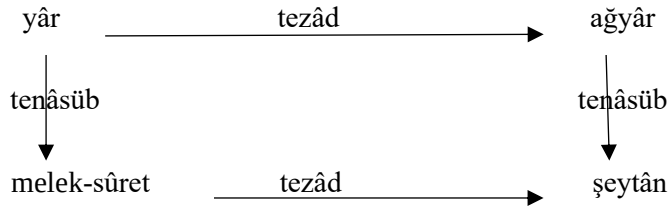

2. beyit: Yār ile aġyārı gördüm oṭurur iken dedüm
Ey melek-ṣūret nedür yanuñda şeyṭānuñ mı var

Divan şiiri geleneğinde sevgili, yâr; sevgili dışındaki herkes ise ağyârdır. Âşık, rakîb olarak da bilinen ağyârı, hâin, zâlim ve âdeta bir şeytân olarak görür ve ondan sürekli şikayet eder. Çünkü ağyâr daima hile yaparak onu kandırır. Âşığın gözünden bile sakındığı melek yüzlü, peri sûretli sevgili ise maalesef ağyârla sıkı münasebet içindedir. Bu duruma çok üzülen âşık, sevgiliye ondan uzak durması için tembihte bulunur. Sevgili ise bu uyarıları dikkate almaz, âşığa çok gördüğü yakınlığı rakîbe gösterir. Beyit, bu durumun veciz bir ifadesidir. Sevgilinin yüzünü meleğe, ağyârı da şeytâna benzeten şair, bu iki tezat yaratılışlı varlığı yan yana gördüğü için şaşkınlık duyar. Bu hayretini ise istifham ve tecâhül-i ârif sanatıyla dikkat çekici bir şekilde dile getirir.

Tezâd sanatını gösteren yâr-agyâr ile melek-sûret-şeytân kelimeleri, yukarıda olduğu gibi beyite estetik bir düzen içerisinde yerleştirilmiştir. Mürettep leff ü neşr olan bu unsurlar arasındaki ilişki aşağıdaki şekilde açık bir şekilde gösterilmiştir.

Şekil 2: İkinci beyitteki kelimelerin aralarındaki münasebet

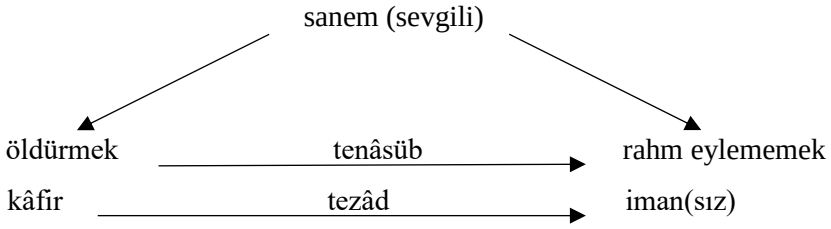

3. beyit: Öldürürsin ʿāşıḳı raḥm eylemezsin ey ṣanem
Hey ne kāfirsin senüñ sīneñde ʿimānuñ mı var

Divan edebiyatı geleneğinde şairler, sevgiliye istiâre yoluyla büt ve sanem demektedir. Sanemi (put) daha çok kilise duvarlarında bulunan mozaik işlemeli tasvirler yerine kullanan şairler, sevgilinin o tasvirlerden daha güzel, daha hoş olduğunu anlatır. Puta benzeyen sevgilinin ayrıca putperest olduğu da kabul edilir. (Pala, 2004: 78) Bazen de sevgili, âşığa zulmetmesinden dolayı kâfir olarak nitelendirilir. Çünkü o da imansız, merhametsiz ve zâlimdir. Hiçbir zaman âşığa insaflı davranmaz, ona hep eziyet çektirir. Bu acılara dayanamayıp ölmek üzere bile olsa âşığa yakınlık göstermez. Âşığı yücelten de işte çektiği bu derin acıdır. Şair, açık istiâreyle kâfir olarak nitelendirdiği sevgilide imanın bulunmadığını bilip de bilmemezlikten gelerek yine tecâhül-i ârif sanatı yapmıştır. Burada da ayrıca bir istifham sanatı vardır.

Küfrün (kâfir) karanlığı, imanın da nuru, aydınlığı temsil etmesi sebebiyle kâfir-iman kelimeleri arasında güçlü bir tezâd sanatı vardır.

Şekil 3: Üçüncü beyitteki kelimelerin aralarındaki münasebet

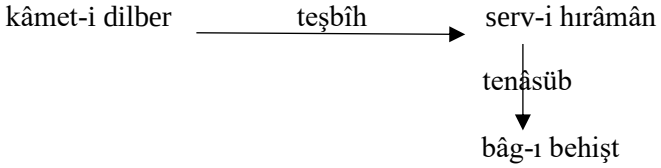
4. beyit: Gel ikende kendüñe germ olma ey bāġ-ı Behiş
Ḳāmet-i dilber gibi serv-i ḫırāmānuñ mı var

Dördüncü beyitte de aynı konu işlenmeye devam etmektedir. Divan şiirinin baş kişisi olan sevgili, bu beytin de ana merkezindedir. Burada ise sevgilinin boyu, endamı üzerinde durulmuştur. Klasik şiirde sevgilinin derdiyle boyu iki büklüm, eğri olan âşığın tersine sevgilinin boyu daima uzun ve düzgündür. Bu sebeple hep "mevzûn, bülend, latîf, rânâ, revân, hırâmân" gibi sıfatlarla anılır. Sevgilinin boyunun uzunluğu ve düzgünlüğü serviye benzetilir. Onun endamlı yürüyüşü servinin salınışını hatırlatır. Servi gibi nazlı nazlı, salınarak yürüyen sevgiliyi gören âşık kendinden geçer. (Pala, 2004: 75)

Divan edebiyatında "behişt" olarak da geçen cennet daha çok bağlık-bahçelik ve yeşillik özellikleriyle şiirde görülür. En güzel ağaçlar, çiçekler burada yer alır. (Pala, 2004: 88-89) Âşık, mübalağalı bir dille sevgilisi gibi salınan, düzgün, uzun bir servinin cennet bahçesinde bile bulunamayacağını iddia etmektedir. Cennet bağının böyle bir sevgilisi olmadığı halde kendini kaybetmesini ise hayretle karşılamaktadır. Beyitte cennet bahçesine, bir insanla konuşur gibi seslenildiği için hem teşhis hem de nidâ sanatı yapılmıştır.

Şair, diğer beyitlerde olduğu gibi burada da tecâhül-i ârif ve istifhâm sanatını bir arada kulanarak anlamı güçlendirmiştir. Yapılan benzetmeler, kelimelerin tenâsüplü kullanılması beyite, mana bakımından ve estetik açısından güzellik katmıştır.

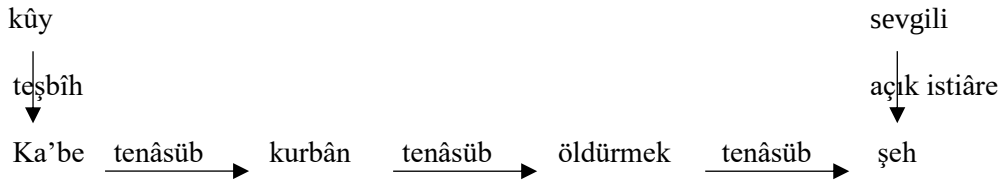
Şekil 4: Dördüncü beyitteki kelimelerin aralarındaki münasebet

5. beyit: Bu Ḫayālī ḫastayı öldürmek istersin şehā
Kaʿbe-i kūyuñde yoḫsa yine ḳurbānuñ mı var

Divan şiirinde istiâreyle sevgiliyi ifade etmek için kullanılan unsurlardan biri de "şeh"dir. Çünkü o gönül mülkünün sultanıdır. Âşığın arzuladığı tek şey odur. Sevgili, ayrıca yaşadığı mahallenin, köyün, yurdun da sultanıdır. O, yaşadığı yere ve oradaki insanlara hükmeder. Her şey onun emrinde, rızasında gerçekleşir. Ona müptela olan âşık türlü türlü derde uğrar ve hastalanıp yataklara düşer. Sevgili bu duruma da aldırış etmez. Çünkü onun yolunda binlercesi kurbân olmuştur. Divan şiirinde sevgilinin yaşadığı yer yücedir, mübârektir. Bu sebeple şairler onun bulunduğu bölgeyi çeşitli ilgiler kurup "Mekke, ravza, cennet, secdegâh, Ka'be" olarak niteler. Hayâlî de sevgilinin yaşadığı yeri Ka'be'ye benzetmiştir. Buradaki teşbîh, benzetme ögelerinden sadece ikisi (kendisine benzetilen, benzeyen) kullanıldığı için teşbîh-i belîgdir. Âşık, sevgiliye duyduğu derin muhabbetle hasta olmuştur. Fakat sevgili kendisine yakışanı yapmaktadır ve âşığa yüz vermemektedir. Bu durum karşısında Hayâlî, sevgiliye seslenip "diğer kurbânların gibi beni de öldürmek mi istersin?" diye sitemde bulunmuştur. Son beyitte de şiirin bütününde olduğu gibi istifhamın yanında tecâhül-i ârif sanatı da vardır. Ayrıca çektiği acılarla hasta olan şair, artık bir hayal gibi varla yok arasında kaldığını; yani eriyip bittiğini mahlasını tevriyeli kullanarak anlatmıştır. Klasik benzetme ve anlam ilişkileri bu beyitte de kurulmuştur.

Şekil 5: Beşinci beyitteki kelimelerin aralarındaki münasebet

2. Gazelin Bütün Olarak Çözümlenmesi: Karşılaştırma ve Sentez

Divan şiirinde gazeller, tek tek beyitleri bakımından anlamlı birimlerden oluştukları gibi bu birimlerin tamamı olarak da anlamlı bir bütün teşekkül ettirmektedir. (Bayram, 2016: 333) Bu sebeple beyit beyit çözümlenen gazel, bu bölümde bütün olarak ele alınmıştır. Şiir, şekil özellikleri verildikten sonra ön yapı unsurları (ekler, kelimeler, cümleler) ve arka yapı unsurları (temel ve yardımcı ögeler, kavramlar, mazmunlar, edebî sanatlar) bakımından karşılaştırma ve senteze dayalı istatistiksel verilerle oluşturulmuş tablolar eşliğinde bütüncül bir bakışla incelenmiştir.

Nazım şekli gazel olan şiir, divan şiirinin en çok kullanılan aruz kalıbıyla (fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilün) yazılmıştır. Aruz, şiire aldukça başarılı bir şekilde uygalanmıştır. Gazelin nazım birimi beyitttir. Beyit sayısı ise beştir. Şiir, gazel nazım şeklinin genel kafiye örgüsüyle (aa/ba/ca/da/ea) kaleme alınmıştır. Gazelin kafiyesi, "perişân, reyhân, şeytân, imân, hırâmân, kurbân" kelimelerinin sonundaki "-ân" sesidir. Klasik Türk şiirinde "â" gibi uzun ünlüler iki ses değeri taşıdığı için "-ân" sesi zengin kâfiyedir. "-ân" kâfiyesi baskın bir ses olması sebebiyle özellikle sesli okumalarda şiire etkili bir söyleyiş kazandırmakla birlikte sesin uzaklara kadar duyulmasına yardımcı olmuştur. Hayâlî'nin gazeli ayrıca "-un mı var" redifiyle yazılmış müreddef bir gazeldir. Her beyit sonunda tekrarlanan bu redif, gazelin ahengini artırmanın yanı sıra şiire bir anlam bütünlüğü de kazandırmıştır. Metnin bütününde aynı konu işlendiği için şiir, yek-âhenk bir gazeldir.

2.1. Gazeldeki Beyitlerin Kelimeler Bakımından Karşılaştırılması

Aşağıdaki tablodaki verilere göre gazelde altmış altı kelime vardır. Bu kelimeler büyük oranda (%51,5) Türkçe kökenlidir. Türkçe kelimeleri %30'luk oranda Farsça kelimeler takip etmektedir. Arapça kelimeler ise %18 oranındadır.

Gazeldeki kelimelerin %86'lık oranı isim görevindedir. Fiiler ise %13,6'lık bir oranı kaplamaktadır. Bu kısımda dikkatleri çeken bir husus da her beyitte bir seslenme ünleminin bulunmasıdır.

Gazelde yapıları bakımından %87 oranında basit kelime bulunmaktadır. Türemiş ve birleşik kelime arasında ise bir eşitlik söz konusudur. Zira şiirde, %7,5 oranında türemiş ve %7,5 oranında birleşik kelime yer almaktadır.

Tablo 1: Sayılarına, kökenlerine, görevlerine, yapılarına göre gazeldeki kelimeler

Beyitler	Sayılarına göre kelimeler	Kökenlerine göre kelimeler	Görevlerine göre kelimeler	Yapılarına göre kelimeler
1. beyit	13	Türkçe (4) Arapça (2) Farsça (6)	isim (8) zamir (1) zarf (-) sıfat (3) edat (-) bağlaç (-) ünlem (1) fiil (-)	basit (12) türemiş (-) birleşik (1)
2. beyit	14	Türkçe (9) Arapça (1) Farsça (4)	isim (6) zamir (1) zarf (1) sıfat (1) edat (-) bağlaç (1) ünlem (1) fiil (3)	basit (12) türemiş (1) birleşik (1)
3. beyit	13	Türkçe (7) Arapça (5) Farsça (1)	isim (7) zamir (2) zarf (-) sıfat (-) edat (-) bağlaç (-) ünlem (2) fiil (2)	basit (11) türemiş (1) birleşik (1)
4. beyit	14	Türkçe (7) Arapça (1) Farsça (6)	isim (7) zamir (1) zarf (1) sıfat (1) edat (1) bağlaç (-) ünlem (1) fiil (2)	basit (12) türemiş (-) birleşik (2)
5. beyit	12	Türkçe (6) Arapça (3) Farsça (3)	isim (5)	basit (9) türemiş (3)

			zamir (-) zarf (1) sıfat (3) edat (-) bağlaç (1) ünlem (1) fiil (2)	birleşik (-)
Toplam	66	Türkçe (34) Arapça (12) Farsça (20)	isim (33) zamir (5) zarf (3) sıfat (8) edat (1) bağlaç (2) ünlem (5) fiil (9)	basit (58) türemiş (5) birleşik (5)

2.2. Gazeldeki Beyitlerin Ekler/Ek Unsurlar Bakımında Karşılaştırılması

Aşağıdaki tabloda elde edilen verilere göre şiirde toplam kırk beş ek bulunmaktadır. Bunlar büyük oranda (%93) Türkçedir. Bir tanesi birinci beyitte, diğeri beşinci beyitte olmak üzere iki Farsça ek vardır. Arapça ek ise sadece beşinci beyitte bir defa kullanılmıştır.

Türkçe ekler, görevleri bakımından %92,8 gibi büyük bir oranla çekim eklerinden oluşmaktadır. Türkçe eklerin sadece %7'lik gibi az bir oranı yapım eki işlevindedir.

Tablo 2: Sayılarına, kökenlerine, görevlerine göre gazeldeki ekler

	Sayılarına göre ekler	**Kökenlerine göre ekler**	**Görevlerine göre Türkçe ekler**
1. beyit	8	Türkçe (7) Arapça (-) Farsça (1)	yapım eki (-) çekim eki (7)
2. beyit	12	Türkçe (12) Arapça (-) Farsça (-)	yapım eki (1) çekim eki (11)
3. beyit	11	Türkçe (11) Arapça (-) Farsça (-)	yapım eki (1) çekim eki (10)
4. beyit	5	Türkçe (5) Arapça (-) Farsça (-)	yapım eki (-) çekim eki (5)
5. beyit	9	Türkçe (7) Arapça (1) Farsça (1)	yapım eki (1) çekim eki (6)
Toplam	45	Türkçe (42) Arapça (1) Farsça (2)	yapım eki (3) çekim eki (39)

2.3. Gazeldeki Beyitlerin Cümleler Bakımından Karşılaştırılması

Tablodaki veriler on dört cümleden oluşan gazelde; anlamlarına göre altı olumlu, iki olumsuz, altı soru cümlesi olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda olumlu ve soru cümlelerinde bir denge söz konusudur. Ayrıca yapılan incelemeler sonucunda cümlelerin on ikisinin basit, ikisinin ise birleşik yapıda olduğu tespit edilmiştir.

Şiirde en uzun cümle yedi, en kısa cümle ise iki kelimeden oluşmaktadır. Yedi kelimelik cümle sadece bir tane olup iki, dört ve altı kelimeli üçer cümle, üç ve dört kelimeli ise ikişer cümle bulunmaktadır. Diğer taraftan gazelde iki ögeli (5) ve üç ögeli (7) cümlelerin büyük oranda olduğu fark edilmektedir. Diğer üç cümle, bir, dört ve beş ögelidir. Ögeler, sıralanışına göre bakıldığında devrik cümle (6) ile düz cümle (8) arasında fazla fark olmadığı görülmektedir. Aynı uyum yüklemlerine göre cümleler yapısında da vardır. Cümlelerin sekizi isim, altısı fiil cümlesidir. Bu durumda cümleler, anlamlarına, kelime sayısına, ögelerin sıralanaşına, yüklemlerine göre benzerlik; yapılarına, öge sayısına göre ise farklılık göstermektedir.

Tablo 3: Beyitlerin cümleler bakımından karşılaştırılması

Beyit-ler	**Cüm-le sayısı**	**Anlamlarına göre**	**Yapılarına göre**	**Kelime sayısına göre**	**Öge sayısına göre**	**Ögelerin sıralanışına göre**	**Yüklem-lerine göre**
1. beyit	3	olumlu (1) olumsuz (-) soru (2)	basit (3) birleşik (-)	1. cümle (7) 2. cümle (2) 3. cümle (4)	1. cümle (4) 2. cümle (1) 3. cümle (3)	devrik (-) düz (3)	isim (3) fiil (-)
2. beyit	2	olumlu (2) olumsuz (-) soru (-)	basit (1) birleşik (1)	1. cümle (5) 2. cümle (2)	1. cümle (3) 2. cümle (2)	devrik (1) düz (1)	isim (-) fiil (2)
3. beyit	4	olumlu (1) olumsuz(1) soru (2)	basit (4) birleşik (-)	1. cümle (2) 2. cümle (4) 3. cümle (3) 4. cümle (4)	1. cümle (2) 2. cümle (2) 3. cümle (2) 4. cümle (3)	devrik (2) düz (2)	isim (2) fiil (2)
4. beyit	3	olumlu (1) olumsuz(1) soru (1)	basit (3) birleşik (-)	1. cümle (3) 2. cümle (5) 3. cümle (6)	1. cümle (3) 2. cümle (2) 3. cümle (3)	devrik 2) düz (1)	isim (2) fiil (1)
5. beyit	2	olumlu (1) olumsuz (-) soru (1)	basit (1) birleşik (1)	1. cümle (6) 2. cümle (6)	1. cümle (3) 2. cümle (5)	devrik (1) düz (1)	isim (1) fiil (1)
Top-lam	14	olumlu (6) olumsuz(2) soru (6)	basit (12) birleşik (2)	2 kelimeli (3) 3 kelimeli (2) 4 kelimeli (3) 5 kelimeli (2) 6 kelimeli (3) 7 kelimeli (1)	1 ögeli (1) 2 ögeli (5) 3 ögeli (7) 4 ögeli (1) 5 ögeli (1)	devrik (6) düz (8)	isim (8) fiil(6)

2.4. Gazeldeki Beyitlerdeki "Cümlelerin Ögelerinin Sıralanışı" Bakımından Karşılaştırılması

Gazelde ön dört yüklem vardır. Bunların sadece altısı cümle sonundadır. Redifinden dolayı beş cümlenin yüklemi aynıdır. Cümlelerde doğrudan doğruya beş özne bulunmaktdır. Burada dikkatleri çeken husus öznelerin hepsinin de cümle ortasında yer almasıdır. Dolaylı tümleç ve zarf tümleci oranında ise eşitlik vardır. İkisi de dörder defa kullanılmıştır. Dolaylı tümleçlerin dördü de cümle başında yer almaktadır. Cümlelerde sadece iki nesne yer almaktadır. Bunlar da yine cümle başındadır. Yüklemin, öznenin, tümlecin, nesnenin yanı sıra şiirde üçü nidâ, biri ünlem olmak üzere dört de cümle dışı unsur bulunmaktadır.

Tablo 4: Beyitlerdeki "cümlelerin ögelerinin sıralanışı" bakımından karşılaştırılması

1. beyit	Gül yüzüñde ey perī zülf-ü perīşānuñ mı var Gülşen-i Cennetdür anda tāze reyhānuñ mı var	**d.tümleç+(nidâ/c.d.u.)+özne+yüklem yüklem** **d. tümleç+özne+yüklem**
2. beyit	Yār ile aġyārı gördüm oṭurur iken dedüm Ey melek-ṣūret nedür yanuñda şeyṭānuñ mı var	nesne+yüklem z. tümleci+yüklem+b.siz nesne
3. beyit	Öldürürsin ʿāşıḳı raḥm eylemezsin ey ṣanem Hey ne kāfirsin senüñ sīneñde ʿimānuñ mı var	yüklem+b.li nesne yüklem+(nidâ/c.d.u.) (ünlem/c.d.u)+yüklem d. tümleç+özne+yüklem
4. beyit	Gel ikende kendüñe germ olma ey bāġ-ı Behişt Ḳāmet-i dilber gibi serv-i ḫırāmānuñ mı var	yüklem+z. tümleci+d. tümleç yüklem+(nidâ/c.d.u.) z. tümleci+özne+yüklem
5. beyit	Bu Ḫayālī ḫastayı öldürmek istersin şehā Kaʿbe-i kūyuñde yoḫsa yine ḳurbānuñ mı var	nesne+yüklem+(nidâ/c.d.u.) d.tümleç+(c.d.u)+z.tümleci+özne+yüklem
Toplam		devrik cümle (6), düz cümle (8) yüklem (14), özne (5), z. tümleci (4), d. tümleç (4), nesne (2), c. d. u. (4)

2.5. Gazeldeki Beyitlerin "Temel ve Yardımcı Unsurlar/Kavramlar/Mazmunlar/Edebî Sanatlar" Bakımından Karşılaştırılması

Daha çok gazelin arka yapısıyla ilgili verilerin yer aldığı tabloda, beş temel unsur bulunmaktadır. Bu temel unsurlar on dört yardımcı unsurla desteklenmiştir. Temel ve yardımcı unsurlar; sevgili, sevgiliye ait uzuvlar, onun yaşadığı yer, ağyâr, sevgili ve ağyârla ilgili benzetmelerden oluşan kavramlar etrafında şekillenmiştir.

Şiirde teşbîh, istifhâm, tecâhül-i ârif, tenâsüp, açık istiâre, nidâ, leff ü neşr, tezâd, cinâs, tevriye, mübâlağa, tekrîr, teşhîs olmak üsere on üç farklı edebî sanat tespit edilmiştir. Bunlar arasında en çok teşbîh (8), istifhâm (8), tecâhül-i ârif (6) ve tenâsüp (6) sanatı kullanılmıştır. Tekrir, tevriye, teşhîs, mübâlaga ve cinâs sanatı ise sadece birer defa kullanılmıştır. Bu durum sanatlar arasında orantı olmadığını göstermektedir. Edebî sanatlar en fazla (13) birinci, en az (7) ise beşinci beyitte kullanılmıştır.

Tablo 5: Beyitlerin "temel ve yardımcı unsurlar/kavramlar/mazmunlar/edebî sanatlar" bakımından karşılaştırılması

Beyitler	**Temel yardımcı unsurlar/kavramlar/ mazmunlar**	**Beyitlerde dikkati çeken edebî sanatlar**
1. beyit	yüz gül, gülşen-i cennet, zülf-i perîşân, tâze reyhân	teşbîh, teşbîh, teşbîh, açık istiâre, nidâ, leff ü neşr, tecâhül-i ârif, tecâhül-i ârif, istifhâm, istifhâm, tenâsüb, tenâsüb, tekrîr
2. beyit	yâr agyâr, melek-sûret, şeytân	cinâs, teşbîh, teşbîh, nidâ, leff ü neşr, tecâhül-i ârif, istifhâm, istifhâm, tenâsüb, tezâd
3. beyit	sanem öldürmek, rahm eylememek, kâfir	açık istiâre, teşbîh, nidâ, tecâhül-i ârif, istifhâm, istifhâm, tenâsüb, tezâd
4. beyit	kâmet-i dilber bâg-ı Behişt, serv-i hırâmân	teşbîh, nidâ, teşhîs, mübâlağa, tecâhül-i ârif, istifhâm, tenâsüb
5. beyit	şeh Ka'be-i kûy, kurbân	tevriye, açık istiâre, nidâ, teşbîh, tecâhül-i ârif, istifhâm, tenâsüb
Toplam	yâr, sanem, kâmet-i dilber, şeh (5 temel unsur) gül, gülşen-i cennet, zülf-i perîşân, tâze reyhân, ağyâr, melek-sûret, şeytân, öldürmek, rahm eylememek, kâfir, bâg-ı Behişt, serv-i hırâmân, Ka'be-i kûy, kurbân (14 yardımcı unsur)	teşbîh (8), açık istiâre (3), nidâ (5), leff ü neşr (2), tecâhül-i ârif, (6), istifhâm (8), tenâsüb (6), tezâd (2), cinâs (1), tevriye (1) mübâlağa (1), tekrîr (1), teşhîs (1)

2.6. Gazeldeki Beyitlerin "Kelime Grupları" Bakımından Karşılaştırılması

Tablodan elde edilen veriler, gazelde dokuz Türkçe, yedi Farsça olmak üzere on dört kelime grubu olduğunu göstermektedir. Bunların dokuzu tamlamadır. Türkçe kelime gruplarında en çok sıfat tamlaması (3) bulunurken Farsça kelime gruplarında ise isim tamlaması oranı (5) daha yüksektir. Diğer iki tamlamanın biri Türkçe isim tamlaması, biri de Farsça sıfat tamlamasıdır. Ayrıca bir Farsça birleşik sıfat, bir de Türkçe edat grubu vardır. Fiil grubu oranı (2) ise oldukça azdır. Bunun yanında Arapça kelime gruplarına yer verilmediği görülmektedir.

Tablo 6: Beyitlerin "kelime grupları" bakımından karşılaştırılması

Beyitler	Kelime grubu (Türkçe)	Tanımlama	Kelime grubu (Farsça)	Tanımlama
1. beyit	gül yüz tâze reyhân	sıfat tamlaması sıfat tamlaması	zülf-i perîşân gülşen-i cennet	sıfat tamlaması isim tamlaması
2. beyit	yâr ile agyâr	edat grubu	melek-sûret	birleşik sıfat
3. beyit	rahm eylememek senin sinen	fiil grubu isim tamlaması		
4. beyit	germ olmak	fiil grubu	bâg-ı Behişt kâmet-i dilber serv-i hırâmân	isim tamlaması isim tamlaması isim tamlaması
5. beyit	bu Hayâlî hasta	sıfat tamlaması	Ka'be-i kûy	isim tamlaması
Toplam		sıfat tamlaması (3) isim tamlaması (1) fiil grubu (2) edat grubu (1)		sıfat tamlaması (1) birleşik sıfat (1) isim tamlaması (5)

Sonuç

Gazelin bütünü üzerinde yapılan incelemeler, onun belâgatı oluşturan üç unsur (meâni, beyân, bedî) bakımından da güçlü olduğunu göstermektedir. Şair, ruh halini, taşıdığı hisleri en uygun, en güzel ve en anlaşılır sözlerle, ahenkli bir şekilde dile getirmiştir. Âşıkâne bir tarzda oluşturulan şiirin ana merkezinde sevgili vardır. Dolayısıyla şiir onu anlatan, yücelten sözler etrafında dönmüştür. Kelimelerin, mazmunların seçimi, bunların yerinde ve zamanında kullanılması geleneğin içinde özgün olabilmeyi sağlamıştır. Klişeleşmiş istiâre ve teşbîhler şairin ince hayal dünyasında âdeta orijinal hale dönüşmüştür. Bu durum ayrıca dile hâkim olmanın da bir göstergesidir.

Şiirin fesâhat yönünün de kusursuz olduğu dikkatleri çekmektedir. Divan şiirinin en çok kullanılan aruz kalıbıyla (fâilâtün/ fâilâtün/ fâilâtün/ fâilün) yazılan gazelde, hem kafiye (-ân) hem redif (-un mı var) kullanılarak güzel bir ahenk yakalanmıştır. Kafiyenin baskın bir sesten oluşması özellikle sesli okumalarda şiire etkili bir söyleyiş kazandırmış ve sesin uzaklara kadar yayılmasını sağlamıştır. Aruz ise Türkçeye oldukça başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Her bir kelime düşünülerek özenle seçilmiş ve belli bir düzen içerisinde şiire yerleştirilmiştir. Tekellüfsüz bir dille yazılan şiirde kulak tırmalayıcı, telaffuzu zor kelime de yoktur.

Barındırdığı Farsça (%30) ve Arapça (%18) kelimeye rağmen söz diziminin büyük oranda (%93) Türkçe eklerle kurulması şiirin Türkçe kalmasını sağlamıştır. Redifin Türkçe kelime ve eklerlerden oluşması da şiiri, Türkçe bir ifade etrafında topladığı gibi Türkçe söyleyiş özelliğini de desteklemiştir. Cümlelerin daha çok (%87) basit yapıdaki kelimelerle kurulması ve kelimelerin de daha çok (%92,8) çekim ekleriyle çekimlenmesi gazelin sâde anlatış biçiminin göstergelerindedendir. Fiillerin az (%13,6), isimlerin ise oldukça çok (%86) tercih edilmesi şiire yalın, durağan bir hava kazandırmıştır. Daha çok (%85,7) basit yapıda kurulan cümleler, ögelerinin sıralanışı bakımından incelendiğinde çok karışık ve anlaşılmayacak şekilde olmadığı görülmektedir. Ayrıca her beyitte bir seslenme ünleminin bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum şairin her bir beytini birisini ya da birilerini muhatap alarak şiirini samimi bir tarzla oluşturduğunu göstermektedir.

Gazel, edebî sanatlar bakımından oldukça zengindir. Edebî sanatların çeşitliliği şiirin mana yönünü kuvvetlendirmiş, verilmek istenen mesajı daha da etkili hale getirmiştir. Sanatlar, şairin sâde üslûbuyla orantılı olmuştur ve şiirde anlamı kapatacak edebî sanata yer verilmemiştir. Her beytin sonunda tekrarlanan tecâhül-i ârif ve istifham sanatı şiire bir bütünlük kazandırmış ve ayrı bir uyum katmıştır. Edebî sanatların fazlalığı keskin zekânın ve estetik duyarlılığın bir tezahürüdür. Şair, gerek gerçek

gerekse mecaz ve terim anlamlarına hâkim olduğu kelimeleri kendi imge gücüyle yeniden yorumlamayı başarmıştır.

Kaynakça

Aktaş, Ş. (1998). *Edebiyatta Üslûp ve Problemleri.* Ankara: Akçağ.

Bayram, Y. (2016). "Şerhden Çözümlemeye Tahlilden İncelemeye Gazel". H. Aynur vd. (ed.). *Gazelden Gazele Dünün Şiirine Bugünden Bakışlar.* (S. 288-343). İstanbul: Klasik.

Çağbayır, Y. (2017). *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Çalışkan, A. (2014). "Üslûp ve Üslûpbilim Üzerine-1: İlk Belirlemeler." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 7/34. 29-52.

Çalışkan, A. (2015). "Üslûp ve Üslûpbilim Üzerine-2: Üslûp ve Üslûpbilimin Tarihçesi." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 8/36. 27-80.

Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Ankara: Aydın Kitapevi.

Durmuş, İ. (2012). Üslûp. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, 383-385). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Durmuş, İ. (2003). Meânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 28, 204-206). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hacımüftüoğlu, N. (1992a). Beyân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, 22-23). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hacımüftüoğlu, N. (1992b). Bedî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (*C. 5, 320-322). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kahraman, A. (2012). Türk Edebiyatında Üslûp, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, 387). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaplan, M. (1992). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-I*. İstanbul: Dergâh.

Karahancı, İ. (2016). "Üslup Belirleme Grişimlerine Dil Verileri Üzerinden Yaklaşmak." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 9/45. 154-161.

Kılıç, H. (1992). Belâgat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 5, 380-383). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kubbealtı Lugatı. Erişim: 9 Eylül 2022, http://lugatim.com/#

Kurnaz, C. (1998). Hayâlî Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 17, 5-7). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Mengi, M. (1999). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi.* Ankara: Akçağ.

Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü.* İstanbul: Kapı.

Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Yargı.

Saraç, M. A. Y. (2021). Belâgat, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (C. 1, 133-137). Ankara: TUBİTAK Bilim Yayınları.

Şentürk, A. A. ve A. Kartal. (2017). *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul: Dergâh.

Tahiru'l-Mevlevî. (1994). *Edebiyat Lugatı.* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Bey Dîvânı.* İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.

TDK Sözlük. Erişim: 4 Eylül 2020, https://sozluk.gov.tr/

Bulgaristan'da Türkçe Meşale: Alev Kültür Dergisi

Elif OĞUZHAN[*]

Özet

Aynı toprak, aynı bayrak, aynı kültür ve medeniyete sahip olan bireylerin kaynaşmalarını sağlayan en önemli yapı taşı dildir. Bireylerin ve toplulukların sosyalleşmedeki ilk adımı dil ile başlar. Dilimiz kimliğimizin ve varoluşumuzun tezahürüdür. Bir dili, dünya dili yapan ve bu anlamda kabul görürlüğünü sağlayan birtakım özellikler vardır. Türkçe de bu anlamda dünya dili olma özelliğini barındıran zengin bir dildir. Sayısız göç alan kültür ve medeniyetler coğrafyasında oluşu, dilin doğuş tarihi, dünya üzerinde yaygın olarak konuşuluyor olması; kelime zenginliği, yeni bir dil olarak tercih edilirliği ve sayılabilecek daha birçok dilde bulunmayan nitelikleri dolayısıyla dünya dili olma özelliklerini barındırır. Bu çalışmada, dünya dili olarak Türkçenin Bulgaristan'daki yansıması ele alınacaktır. Bulgaristan Türkleri için dergicilikte/süreli yayında önemli ve değerli bir yere sahip olan "Alev Kültür Dergisi" tanıtılmaya çalışılacak; zor şartlar altında bu dergiye sonuna kadar emek ve yüreğini katan Bulgaristan Türklerinin hikâyesine ortak olunacaktır. Alev Kültür Dergisi'ni incelerken Bulgaristan Türklerinin dil ve edebiyatı, inançları, yaşamları, folkloru ve araştırmaları hakkında dergi içerisindeki örnekler ışığında bilgiler edinecektir. Yapılan inceleme ve değerlendirmeler sonucunda Türkçenin dünya üzerindeki varlığına Bulgaristan örneği üzerinden bakarken, Bulgaristan Türklerinin kültür ve edebiyatına tanıklık etme imkânı da bulunulacaktır. Çalışmamızda Alev Kültür Dergisi'nden ve literatürden faydalanılarak analizler yapılacak; çalışmamız, "Alev Kültür Dergisi" kurucuları ile yapılan kişisel görüşmeler neticesinde hazırlanacaktır. Elde edilen bilgi ve bulgular ışığında da Türkçenin dünya üzerindeki yeri ve önemi Bulgaristan örneği ile somutlaştırıp, dilin kullanımının yaygınlaştırılıp geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunulacaktır. Bu sayede zengin bir birikim ve özverili bir çalışma ile ortaya konulmuş Alev Kültür Dergisi'nin Türk bilim dünyasına ve literatüre tanıtılıp katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Dünya Dili Türkçe, Alev Kültür Dergisi, Bulgaristan Türkleri

Giriş

"Türk milletinin dili Türkçedir. Türk dili dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Onun için her Türk, dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır… Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği sayısız felaketler içinde ahlâkının, geleneklerinin, hatıralarının, çıkarlarının, kısaca bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde korunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir."

M. Kemal Atatürk

Vatan ve ulus adı altında bir araya gelmiş insan topluluklarının sahip olduğu birçok şey gibi dil de ortak bir paydanın ürünüdür. Dil iletişim aracı olmanın yanı sıra kültürümüzün, köklerimizin nesiller arası zenginleşerek büyüdüğü bir hazine ve en büyük mirastır. Dilimiz varlığımız ve zenginliğimizdir. Türkçenin dünya üzerindeki yeri ve önemi oldukça büyüktür. Ülkemizin stratejik konumu, bulunduğu coğrafya dilin zenginleşmesinde ve bir gökkuşağı gibi renk renk ama birbirini kucaklayan renkler bütünü olması bağlamında önem arz etmektedir. Ayrıca Türklerin dünyanın dört bir yanında süren varlığı dilin tanınmasında, yaygınlaşmasında ve daha geniş bir alanda hüküm sürüyor olmasında büyük rol oynamaktadır.

Dünya üzerinde varlığını sürdüren birçok Türk topluluğu bulunmaktadır; Bulgaristan Türkleri de bu topluluklar içerisinde yer almaktadır. Bulgaristan Türkleri Balkanlarda Türk nüfusunun en fazla olduğu Türk topluluğu konumunda bulunmaktadır. Bulgaristan Türkleri, yaşadıkları ülkeye ait olan Bulgarcayı biliyor olmalarının yanında, Türkçeyi de yaşanan badirelere rağmen unutmamakta ve gururla

[*] Yüksek Lisans Öğrencisi; Sinop Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı ABD, elifoguzhanelif@gmail.com, ORCID:0000-0002-4675-3441

yaşatmaktadırlar. Türkçe, komünist rejimin baskıları ile bir dönem yasaklanmış olsa da ilerleyen tarihlerde yasaklar kaldırılmıştır. Burada Türkler Türkçeyi iki farklı ağızda kullanmaktadır: Kuzey Bulgaristan ve Güney Bulgaristan olmak üzere iki farklı bölgede, iki farklı ağız kullanıldığı görülmektedir. Bölgenin kuzeyinde "Deliorman Ağzı" kullanılırken, güneyde "Kırcaali Ağzı" kullanılmaktadır.

Türk dilinin Bulgaristan'daki varlığı sadece konuşma dilinde kalmamıştır. Türk soydaşlarımız tarafından yazılı eserlerde ve basında da yer bulmuş, en zor dönemlerde bile dili canlı tutma mücadelesi sonuna kadar verilmiştir. Bu bağlamda, Bulgaristan'da Türkler tarafından hizmet vermiş süreli yayınlardan birisi de tanıma ve inceleme fırsatı bulduğumuz "*Alev Kültür Dergisi*"dir. Derginin 9-10 senelik bir yolculuğu vardır. Dergi editörleri ile yaptığımız görüşmelerde her ne kadar yaşananları anlatmaktan imtina ettiklerini görsek de maddi ve manevi zorluklar içinde kendi imkânlarının bittiği noktaya kadar bu hizmete devam edildiği anlaşılmaktadır.

Alev Dergisi'nin muhtevasına bakıldığında hitap ettiği kitle ve konu çeşitliliğinin oldukça geniş olduğu görülmektedir. Her alandan ve yaştan okuyucunun ilgisini çekebilecek zenginlikte bir içerikle okuyucuyu kendine çekmektedir. Derginin iki dilde de yazılmış olması, okuyucu kitlesinin bölgede daha da büyümesine imkân sağlamıştır. Bulgaristan Türklerinin dilinin, folklorunun ve edebiyatının tanınması açısından titiz, özverili ve dopdolu bir içerikle yayın hayatını sürdürmüştür.

1. Bulgaristan, Tarihi ve Coğrafyası

Bulgaristan, Türkiye'nin kuzey batısından sınır komşusu olan bir Balkan ülkesidir. Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan ise diğer sınır komşularıdır. Başkenti Sofya, dini Hıristiyanlık, resmi dili Bulgarca ve para birimi levadır.

Ülkenin doğusundan batısına uzanan Balkan Dağları ülkeyi Kuzey Bulgaristan ve Güney Bulgaristan olarak iki ayrı parçaya böler. 28 adet şehri bulunmaktadır.

MÖ. 30'da Traklar isminde bir kavim, sonrasında da Romalılar ve altıncı yüzyılda da İslavlar Bulgaristan'da hâkimiyet kurarlar. MS.680'de Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türkler ile Bulgar tarihi başlar. On-Oğuz grubuna dâhil bu Türklerin 14. yüzyıla kadar bölgede varlığı sürmüştür.

1.1. Bulgaristan'da Türkler

Bulgaristan'da var olan Türkler, Oğuz ve Kuman soyundan gelir. Balkanlarda yer alan en büyük Türk nüfusunu Bulgaristan Türkleri oluşturur. Burada yaşayan Türklere, Bulgaristan halkı ve devleti çeşitli dönemlerde yoğun şiddet, katliam, baskı, asimilasyon ve yoğun eziyetler uygulamıştır. Todor Jivkov (Bulgaristan Başkanı/Bulgar Komünist Partisi Sekreteri) rejiminin çökmesinin ardından Türklere olan baskı azalmış, özgürlükler noktasında (ibadet, Türkçe isim koyma, Türkçe konuşabilme…) bazı haklar tanınmaya başlanmıştır.

1.2. Bulgaristan'ın Osmanlı Elinden Çıkışı

1912-1913 yılları arasında gerçekleşen Balkan Savaşları'nda Osmanlı, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan Krallıkları'ndan oluşan Balkan Birliği karşısında Balkanlardaki topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Bulgaristan da kaybedilen topraklar arasında yerini almıştır.

1.3. Bulgaristan'da Türk Azınlığı

Balkan ülkelerinin birçoğunda bulunan Türk azınlıkların en yoğun nüfusa sahip olduğu ülke Bulgaristan'dır. Komünist rejim döneminde katliam, baskı ve yıldırma politikaları ile mevcut nüfus oldukça azaltılmıştır.

Baskıcı, komünist rejimden sonra değişen yeni yönetim Avrupa Birliğine uyum sağlama yolunda daha ılımlı yaklaşımlar sergilemiştir. Kırcaali, Sofya, Şumnu, Dobruca ve Filibe şehirleri Türk azınlığın yoğun olarak bulunduğu bölgelerdir. Geçimlerini genellikle hayvancılık ve çiftçilik yaparak sağlamaktadırlar.

1.4. Bulgaristan Türk Edebiyatı

15. yüzyılda meydana geldiği düşünülen ve Rumeli Türk Edebiyatının devamı olarak tanımlanan Bulgaristan Türk Edebiyatı, günümüze kadar gelişimini zenginleşerek sürdürmüştür. Kaynaklara göre klasik Türk edebiyatının önemli yazarlarının bu bölgeden çıktığı, Osmanlı dönemindeki şairlerin de 85'inin -daha derin araştırmalar yapıldığında daha fazla- Bulgaristan'da doğmuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Edebiyat sözlü ve yazılı olarak iki grupta incelenebilir. Yaşanan göçlerin, korku, acı ve hüzün dolu yılların etkisi ortaya çıkan eserlerin hemen hemen hepsinde az da olsa hissedilir.

1.5. Bulgaristan'da Türklerin Yaptığı Bazı Süreli Yayınlar

Süreli yayınlar konusunda Bulgaristan oldukça geniş bir çalışmaya sahiptir. Seksenlerden günümüze kadar çok farklı içerikler ile yayımlanan 200 civarı süreli yayın ortaya konmuştur. Bu yayınlar arasında en çok dikkat çeken yayınlar:

Mozaik Dergisi: **"**Şumnu Nazım Hikmet Kültür Evi"nin bünyesinde oluşturulan bir dergi olarak yayın hayatındaki yerini alır. Türk dilini, Türk kültürünü öğretme ve yayma gayesiyle 2007-2013 yılları arasında ara vermeden hizmet verir. Kültür evinin yöneticisi olan Nurten Remzi, derginin de sorumlusu ve editörü olarak çalışmaktadır. Mozaik Dergisi'nin içeriği eğitim, sanat ve kültür konularından oluşmaktadır. İçindekiler kısmı Türkçe-Bulgarca olan derginin tamamında kullanılan dil Türkçe'dir. Türk kültürünü duyurup benimsetme, genç ve çocukların eğitimine katkı sağlaması bakımından da önem teşkil eden dergi okuyucuya ücretsiz olarak sunulmaktadır. (Şen, 2013, s. 221,229)

Filiz Gazetesi: "Hak ve Özgürlük" isimli gazetenin içerisinde bir sayfa şeklinde yayımlanırken sonraları gazetenin bir eki olarak okuyucuyla buluşturulur. Öğrenci ve çocukların ana dilini öğrenme yolculuğunda bir destek olmayı amaç edinir. 1992 senesi ortalarından itibaren tek başına yayın yapmaya başlar ve çocuklara yönelik yapılmış tek Türkçe gazete olma özelliğini de taşır.

Müslüman Dergisi: Aylık olarak yayımlanan derginin içeriği dini ve güncel konulardan oluşur. Baş müftülüğün himayesinde bulunan dergi İslamiyet'ten bahseden ve anlatan tek organdır. "Hilal" adıyla Türkçe-Bulgarca yayımlanan bir de çocuk eki mevcuttur.

Alev Kültür Dergisi: 2008 yılının Kasım-Aralık aylarında yayına başlayan dergi, çeşitli dönemlerde ara verse de 2017 yılına kadar ayakta kalma ve halkı bilinçlendirme yolunda mücadeleler vermiştir. Bulgaristan Türklerinin folkloru, edebiyatı ve dili derginin ana yapısını oluşturur. Dergi ilk başta aylık, daha sonra çoğunlukla iki ayda bir toplamda 45 sayı olarak halka sunulmuştur.

Kırcaali Haber: "Bulgaristan'da bulunan Türklerin özgür sesi" olarak da adlandırılan gazete, edebiyat ve haber eksenli çalışmalar yürütür. Bölgenin en bilinen, en eski gazetesidir. Yazılı olarak sunuluyor olmasının yanında bir de web sitesi mevcuttur.

Nöbettepe Dergisi: Dergi, üç ayda bir kez edebiyat, sanat ve kültür içerikli yayınlan en genç dergidir. Dergi, Filibe'de aydın kesimin de destek ve katkılarıyla eğitim haklarından mahrum kalan gençlere fayda amacı da güderek hizmet vermiştir.

Bizim Gazete: Şumnu'da faaliyet gösteren "Biz Kültür Derneği"nin web aracılığıyla Türkçe-Bulgarca iki dilde de yayın yapan gazetesidir. Çok geniş bir içeriğe sahip olan dergi bölgeye ve dünyaya dair her

sahada zengin bir içerik sunmaktadır. Çocuktan, kadından, dini konulardan da bilgiler, içerikler yer almaktadır. (Seta/Siyaset, 2020, s. 40-41)

Bulgaristan'da yaşamakta olan Türk halkın yazma, üretme ve yayınlama konusunda oldukça gayretli ve özverili olduğu çok açık görülmektedir. Yapılan yayınların genel manada kişisel özverilerle ya da çeşitli Türk dayanışma yardımlaşma topluluklarının maddi-manevi desteği ile kısa süreli olarak varlıklarını sürdürebildikleri görülmektedir.

2. Alev Kültür Dergisi

Fotoğraf 1. Alev Kültür Dergisi Sayıları(Alev Kültür Dergisi Kapak Sayfası)

Alev Kültür Dergisi 2008 yılı Kasım ayında yayın hayatına başlamış olup Türklüğe ve Türk diline hizmet amacı güden bir yaklaşımla yol almıştır. 2008 yılından 2017 yılına kadar dergi ayakta kalma ve hizmet etme mücadelesi vermiştir. Bu tarihler arasında maddi olanaksızlıklar gibi farklı nedenlerle derginin yayımlanamadığı dönemler de olmuştur. Derginin fikir babası ve editörleri olan aile (Emel Balıkçı-Mehmet Alev) zorlu şartlar ve maddi imkânsızlıklara rağmen emek ve yüreklerini katarak kalben başladıkları bu çalışmaya imkânlarının bittiği noktaya kadar özveri ile devam etmişlerdir.

Türk dili, kültürü, tarihi, folkloru, inanış ve edebiyatına ayna tutan bir yaklaşımla çalışmalar ortaya konulmuştur. Bulgaristan'daki Türklerin sesi olmuş, bölgede yaşayan Türklerin dilini, yaşayışını, mücadelelerini, yaşadıkları olumlu ve olumsuz hadiseler güncel ve geçmişe dönük olarak okuyucuya sunulmuştur. Bu vesileyle geçmişle günümüz arasında bağlar kurulup, zaman bütünlüğü yakalamaya özen gösterilmiştir.

Tablo 1. Alev Kültür Dergisi'nin Yayımlandığı Yıllar ve Sayılar Tablosu Derginin Yıllara Göre Dağılımı:

2	10	6	6	6	6	6	1	2

Kasım 2008 de yayın hayatına başlayan dergi, Aralık 2017'ye kadar yayın hayatını sürdürmüş; toplamda 45 sayı olarak çıkarılmıştır. Dergi 2016 senesinde hiç yayınlanmamış olup bazı senelerde de bir iki sayı olarak çıkarılabilmiştir.

2008 yılında Kasım ve Aralık aylarında 2 sayı,
2009 yılında yılın tüm ayları birer sayı olarak 10 sayı,

2010 ve 2014 yılları arasında iki ayda 1 olmak üzere yıllık 6 sayı,
2015 yılının Aralık ayında 1 sayı,
2016 yılında hiç yayımlanmamış,
2017 yılında Eylül-Ekim ve Kasım-Aralık, 2 sayı olarak yayımlanmıştır.
Dergi, içerik yönünden incelendiğinde karşımıza çok zengin, emek verilmiş bir çalışma çıkmaktadır. Edebiyat, eğitim ve yaşamın her alanından konuya değinildiği; okuyucuyu hem bilgilendiren hem düşünmeye sevk eden pek çok yazının bulunup, derlendiği görülmektedir.

Tablo.2. Alev Kültür Dergisi İçerik Tablosu

Şiir	**Hikâye**	**Araştırma**	**Müzik**	**Folklor**	**Tanıtım**
Öykü	Ahlak	Gelenekler	Seyahatname	Efsane	Takdim
Deneme	Anma	Din	Coğrafya	Güncel	Söyleşi
Kutlama	Sağlık	Eğitim	Göçler	Haber	Sanat
Anı	Yorum	Görüş	Yaşam	Türkçe Dersi	Mani
Baş Makale	Yazar Tanıtımı	Kişi Tanıtımı	Editörün Sözü	Sayının Teması	Yıl Dönümü
Yerli Sanatçılar	Dünya Yazarları	Hiciv Sayfası	Halk Kültürü	Sanat Dünyası	Çocuk Sayfası
Kitap Tanıtımı	Mizah Köşesi	Kültür Afişleri	Kuşaktan Kuşağa	Rodop Sanatçıları	Kültür Haberleri

Bölge halkının geçmişini, öz vatanını, tarihini, edebiyatını, geçmişten günümüze gerçekleşen tüm değişmeleri bilmesinde, tanımasında bir okul gibi görev yapmıştır. Şiir, tarih, biyografiler, güncel haberler; Bulgaristan Türklerinin yaşayış, gelenek ve kültürüne dair öğeler dergi aracılığıyla hem yansıtılmış hem de ufuk açıcı bilgiler sunulmuştur. Okuyucu bir yandan bilgilenirken bir yandan da geçmiş ve bugünden haberdar edilmiştir. Bu bağlamda öğretici ve eğitici bir misyon da izlemiştir. Zengin içeriği ile her kesimden, her yaştan büyük bir kitleye hitap etmektedir. Çocuk sayfası bölümünde çocukların yazdığı şiirleri okuma ve duygu dünyalarına ortak olabilme imkânı bulurken, yazar tanıtımları sayesinde de Bulgaristan'daki Türk yazarları ve eserlerini tanıma imkânı sağlamaktadır.

Bulgaristan'da Türklüğe, Türk diline, kültürüne ve kimliğine hizmet eden bir yaklaşımla yayımlanan dergi, bölge halkının tanınmasına da ışık tutmuştur. Vatan, millet ve dil konusundaki derin bağlılık ve hassasiyet en üst seviyede yaşanmakta; vatan aşkıyla ne denli özlem içinde olunduğu yazılanlardan anlaşılmaktadır. Bulgaristan Türklerinin komünist rejim döneminde yaşadığı acılar, korkular ve çile dolu yıllar yazılanlar aracılığıyla anlatılmakta ve yazılan her türden içerikte derinden hissedilmektedir.

Dil bir ulusun kimliğidir, varlığıdır ve geçmişle yarınlar arasında kurulan en güçlü bağdır. Duygu düşüncelerin aktarımını sağlayan en temel iletişim aracıdır. Dilimiz kimliğimizin, tarih ve kültürümüzün zaman içerisinde kökleşmesiyle gelişir büyür ve kocaman bir çınar olur. Geçen her gün olgunlaşıp gölgesinde toplananlara yuva olur, yurt olur. Bu bağlamda Bulgaristan'da yaşayan Türk halkın dilin canlılığını, varlığını ve etkinliğini koruması anlamında yazılı ve görsel basının çalışmaları büyük önem arz etmektedir. Alev Kültür Dergisi de bu anlamda özverili bir çalışma vermiştir. Dergi Türkçe ve Bulgarca olarak iki dilde de yayınlar yapmıştır.

Dergi, editörleri aracılığıyla sadece mevcut halka sunulmakla kalınmamış; dünya çapında da farklı pek çok platformda sunumlar yapılarak çalışmalarını tanıtma gayretini elden bırakmamıştır. Böylelikle, Bulgaristan sınırlarını aşan çalışmalar yapılarak; Türk Dünyasına, Bulgaristan'daki Türklerin sessini duyurma imkânı da bulunmuştur.

2.1. Alev Kültür Dergisi'nin Faaliyetleri:

08.03.2010, 2. İzmir Balkan Kadınları Buluşması Paneli: "Balkanlarda Ana Dilin Korunması ve Yaşatılmasında Kadınların Rolü" isimli bildiri sunulmuş; Bulgaristan Türkleri yaratıcılarının eserleri tanıtılmıştır. Bildiri yazar-araştırmacı Emel Balıkçı tarafından sunulmuştur.
21.04.2011, Sofya, Bulgaristan Türkleri Edebiyatı Konferansı: Emel Balıkçı, "Bulgaristan Türkü'nün Hayatında Tiyatro" ve Mehmet Alev,"Bulgaristan Türk Edebiyatında Öykü" bildirileri sunulmuş; Bulgaristan'daki Türk yazarların kitapları sergilenmiştir.
06.05.2012, Ruse, Hıdrellez Kutlamaları Sempozyumu: "Üç Basamaklı Bahar Bayramları" adlı bildiriyi Emel Balıkçı sunmuş ve Güney Bulgaristan yaratıcıların eserleri tanıtılmıştır.
2012, Kırcaali, Balkan Savaşları Konferansı: "Orta Rodop Folkloru" ve "Tarih Açısından Rodoplar" bildirileri sunulmuştur.
17-26 Eylül, 2010, Ankara Uluslararası 7. Anadolu Günleri Kültür ve Sanat Festivali: "Bulgaristan Müslümanlarının Folklor Türküleri" adlı bildiri Emel Balıkçı tarafından sunulmuş, "Alev Dergisi" tanıtılmıştır.
Kasım, 2012, Kırcaali, "Alev Dergisi" 5. yılını kutlamıştır.
30.10.2013, Alanya, 25. Uluslararası Kıbatek Edebiyat Sempozyumu: "Edebiyatta Dağ", "Folklorumuzda Rodop Dağı Türküleri" ve "Rodop Anneleri" bildirilerini sunulmuştur.
2013, Tekirdağ, Balkan Savaşları Konferansı: "Pomaklar-Balkanlar'ın Renkliliği", "Rodoplar'da İslamlaşma" bildirileri sunulmuştur.
2013, Edirne, Kırkpınar güreşleri sayesinde Bulgaristan Türk yaratıcılarının eserleri tanıtılmış ve sergilenmiştir.
14.10.2013, Orhangazi, Balkan Savaşları Konferansı: "Balkan Savaşı ve Birinci Cihan Harbinin Sonuçları" bildirisi sunulmuştur.
18-19.05.2014, İstanbul, Göçün 25 Yılı Sempozyumu: "Bulgaristan Türkü'nün Hayatında Göçler" ve "Göçün Edebiyata Yansıması" bildirileri sunulmuş ve göçler ile ilgili kitaplar sergilenmiştir.
04-07.09.2014, 2. Uluslararası Tokat Kültür ve Sanat Günleri: "Alev Dergisi'nin Kendi Şiir Dünyası" tanıtılmıştır.
14-16.08.2015, Seferihisar, Kıbatek Yönetimi ve Yurt Dışı Şair, Yazar, Akademisyenler Uluslararası Şiir Festivali: "Çağdaş Dönemin Bulgaristan Türkleri Şairleri" ve "Bulgaristan'da Türk Yaratıcıların Sorunları" bildirileri sunulmuştur.

2.2. Alev Dergisi Sayesinde Tanınan Yapıtlar:

Fatma Balıkçı-Ocak, "Anamın Türküleri", "Halk Türküleri", 2008.
Fatma Balıkçı-Ocak, "Selçe-Çelikli", Anılar, 2010.
İbrahim Şafak, "Memleket Özlemi", Denemeler, 2012.
Muhsin Kara, "Nalına da Vur, Mıhına da", Mizah, 2013.
Muhsin Kara, "Nükteler, Anekdotlar, Menkıbeler", Mizah, 2016,
Hasan Şuaib, Anife Şuaib, "Baba ve Kızının Şiir Kavşaklarında", 2014.
Hüseyin Manav, "Gitme Bahar", Şiirler, 2014.
Recep Arifov, "Bezvodno-Ata Diyarı", Monografi, 2016.

2.3. Bulgarca'ya Çevirilen Kitaplar:

Mustafa Keloğlan, "Karpuz Kabuğu", Fabl, 2015.
Bayram Kuşku, "Gönül Esintileri", Şiir, 2011.
Mehmet Alev, "Türkan Bebek ve Kahraman Anneler", Makale ve Denemeler ve "Küstendil Treni", Öyküler.

2.4. Türkçe'ye Çevirilen Kitaplar:

Emel Balıkçı, "Kaderin Sesleri", Öyküler.
Mehmet Alev, "Dalga, Dalga Göç", Günlük Göç Notları.
Enço Ençev, "Renklerin Türküsü", Şiir.

2.5. Dergi İçeriğinden Bazı Örnekler

2.5.1. Bulgaristan'da Türk Alfabesi

Bulgaristan Türk Alfabesi'nin kullanımı, uygunabilirliği uzun çabalar gerektirmektedir. Türk aydınlar, Türkiye'deki gelişmeleri sıkı bir biçimde takip ederken; Kırcaalili Şair Ferhat isimli aydın, Ulu önderimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki Kurtuluş Savaşı'nı destekler nitelikte bir destan kaleme almıştır. Sonrasında eski harflerle kaleme aldığı bu yazıyı insanlara ulaştırmak ve duyurabilmek için çaba göstermiştir.

1929 yılında Atamızın yaptığı Harf Devrimi (Türk Alfabesinin Doğuşu), Bulgaristan aydınları tarafından büyük heyecan ve umutla karşılanmakta; kitaplarda, gazetelerde ve okullarda kullanımına hızla başlanmaktadır.

Bu sevinç ve mutluluk kısa bir zaman sonra Hitler Almanyası'nda yaşananların etkisiyle Bulgaristan'da antidemokratik bir devrim ile son bulmaktadır. Alınan kararlar ile Latince temel Türkçe yasaklanıp eski Arap harflerinin hâkim olduğu Türkçe kullanılmak zorunda bırakılmıştır.

Aydınlarımız, öğretmenlerimiz gizli ve kontrollü bir biçimde yeni dilin öğrenilmesi için ellerinden gelen fedakârlığı yapmaktadır. Gizlice bir sözlük basılmış ve basılan o sözlük de bir süre sonra yasaklanmıştır. Bu anlamda "Ali Kemal'in Lügati" Dünya tarihinde yasaklanan ilk sözlük olma vasıfını taşımaktadır.

Türkler baskı ve korku dolu bu dönemde dahi dillerinden, kültürlerinden ve Türk olmaktan bir an olsun vazgeçmemektedir. Her türlü zulme ve acımasız tutuma rağmen insana fayda noktasında canlarını ortaya koymaktadırlar. (Atakan, 2009, s. 8-9)

2.5.2. 21 Şubat Ana Dili Günü

Dergi kurucusu ve editörü Mehmet Alev, 21 Şubat Dünya Anadili Günü'nün Bulgaristan Türkleri için ne anlama geldiğini anlatmaktadır. Birleşmiş Milletler Örgütü'nün aldığı bir karar ile 21 Şubatta "Dünya Anadili" adı altında bir gün kutlandığını ve anadilin önemine bu vurgunun yapılmasını gayet doğru ve yerinde bulduğunu; anadilin bir milletin varlığı, kimliği, geçmişi olduğunu söylemektedir: "*Anadilimiz deyince aklımıza Türkçemiz gelir. Türkçemiz varsa, ben varım, sen varsın, biz varız… Anadilim, Türkçeme karşı Bulgaristan'da, tarih seyri içinde başlıca üç yaklaşım sergilenmiştir.*

Bulgar milliyetçileri, 1934 yılında iktidara geldikleri zaman, Türkçe, Türklük adeta bir korkuluk, bir ucube olarak lanse edilir. Mesele sadece yer adlarını değiştirmekle kalmaz. Deliorman ve Dobruca'da su kuyuları domuz etleriyle pisletilir. Türklerin ve Bulgarların birlikte oturdukları mekânlarda aralarında Türkçe konuşanlara: "Şto govorite tsiganski?" (Niçin Çingenece konuşuyorsunuz?) tehditleri yağdırılır. Özel dernekler sayesinde Türklere ve Müslüman kesime baskılar yapılır… Dilim, dilim ah dilim… of dilim! (Alev, 2014, s. 2)

2.5.3. Bulgaristan'da Türkler, Türkçe ve Türk Edebiyatı

Balkanlarda Türk'ün varlığı, Osmanlının fetihleriyle başlamaktadır. Tarihçilerin savundukları farklı tezler olsa da birçok kaynağa göre bölgedeki Türk varlığı Yunanlar ve Slavlardan öncesine dayanmaktadır. Bulgaristan'da Türklerin varlığı 1350'den sonra resmiyete kavuşmuştur.

Bulgaristan'ın Osmanlı topraklarından çıkışı, yaşanan acı ve sıkıntı dolu yıllar sonrasında bölgede

yaşam süren halk hâkim konumdan azınlık konuma geçmek durumunda kalmıştır.

Bulgaristan Türklerinin dili çok zorlu süreçlerden geçmiştir. Dergi editörü Mehmet Alev: "*Türkçe öyle badireler atlatmış, hakaretlere uğramış, kıyımlardan geçmiş ki tüm bu felaketler taşın başına gelmiş olsaydı, taşlar param parça parçalanır un ufak olur giderlerdi."* diyerek yaşanan hadiselerin ne denli trajik olduğunu gözler önüne sermektedir. Devamında sözlerine şu cümle ile devam etmektedir: "*Ne var ki, Türkçe, bir asil kavmin, ulusun dili olarak gün gelmiş kendisini yok etmek isteyenlerin karşısında kalkan olmuş, gün gelmiş sabrını boğazında düğüm yapmış, yumruklarını da sıkarak rahat ve huzurlu günleri beklemesini bilmiştir.*"

Bulgaristan Türkçesi'nin baskı döneminde yaşadığı sayısız hadise vardır. Yaşananlara uzaktan da olsa tanık olabilmek adına dergi sayfalarından bir örnekle yer verebiliriz.

"*Olay 1984-1989'larda, Bulgaristan'ın küçük bir kasabasında vuku bulur. Bir anne, üç beş yaşlarındaki çocuğu ile alışverişe çıkmıştır. Oldukça büyük bir dükkâna girerler. Anne, çocuğu bir kenara bırakıp hesabını tamamlayacaktır. Çocuğu bu arada telaş yaşar. Hemen karşısında annesini göremeyince:"Anne Neredesin?" diye dükkânın ortasında bir çığlık koparır. Bu Yıllarda sokaklar, dükkânlar ve meydanlar ellerinde ceza fişleriyle dolaşan yetkilerle kuşatılmış durumdadır. Anne o anda para cezasına çarptırılır:"Demek sen çocuğuna Bulgarca öğretmiyorsun, haa!!" Para cezası bir yana, öğretmen kadın bu olaydan sonra işinden de olur."*

Yaşanan tüm tatsız anıların dışında, güzel hatıralar da bulunmaktadır. M. Kemal Atatürk'ün 1938 yılına kadar devam eden cumhurbaşkanlığı yıllarında Türk hükümeti, Bulgaristan Türklerinin eğitim sorunları ile ciddi anlamda ilgilenmiştir. Bulgaristan çarı ile iletişim kurup konu ile ilgili görüşmeler yapmıştır. Eğitim konusunda kısıtlamaların ve baskıcı tutumun terk edilmesini talepte bulunmuştur.

Dergi içerisinde bu ve benzeri pek çok yaşanmış ve yaşanmakta olan tatlı-tatsız hadiseye yer verilirken birçok olay irdelenmekte, sorgulanmakta ve bu yolla okuyucu bilinçlendirilmektedir. (Alev, 2015, s. 26-29)

2.5.4. Balkanlarda Bir Göç Hikâyesi

Bulgaristan'da, 1950-1951 yılları arasında gerçekleşen ikinci büyük göç dalgasında yaşananlar; dünyalar güzeli Kadriye ve ailesinin bu süreçte yaşamlarının altüst oluşu, göç boyunca yaşanan acılar konu edilmektedir. Bulgar yönetimin tek ulus yaratma niyeti ile Türkleri göçe zorlamaları; göç yolunda çekilen çileler ve Türk köylerinde kabul görmeyişleri gözler önüne serilmektedir.

Kadriye hayallerinden, sevdiği gençten ve evinden koparılmaktadır. Bu süreçte güzelliği başa bela olan Kadriye, iki kez kendisini istemediği evlilikler içinde tüm dünyası paramparça olmuş olarak bulmaktadır. (Öz, 2015, s. 33-36)

Alev Dergisi'nde kaleme alınan yaşanmış hikâyeler ile de Bulgaristan Türklerinin ne denli karanlık süreçlerden geçtiği; yaşamdan ve hayallerinden nasıl koparıldıkları dergi ve kıymetli yazarları vasıtasıyla bizlere aktarılmaktadır.

2.5.5. Şiir

…

Ağlıyor milletim, duyanlar yok;

Türkçe unutulmuş, ölmüş…

Yorulmuş hayaller, durulmuş ayaklar,

Baksan ya kapanmış tüm geçitler.

Gemiler yerine gözlerde yaş var;

Acıyan kalplerin yerine yaş var;

Fakat ey milletim, gülersin bir gün!

Hasan Şuaib

Kaleme alınan tüm yazılar gibi şiirlerde de Bulgaristan Türklerinin tecrübe ettiği zorluklar ve yasaklar dizelerde hayat bulmaktadır. Hayallerinin dahi yorgun olduğundan, tüm kapıların kapalı oluşundan, gözlerdeki ve yüreklerdeki yaştan bahsetmektedir. *"Fakat ey milletim, gülersin bir gün!"* diyerek umudunu hiç yitirmeyen Türk'ün nidasıyla sözlerini noktalamaktadır.

2.5.6. Dilin Kullanımının Yaygınlaştırılıp Geliştirilmesine Dair Görüş ve Öneriler:

Son yıllarda Türkçe öğrenimine ilginin yoğun bir biçimde arttığı görülmektedir. Gerek ülkemize gelerek gerekse yurt dışında Türkçe eğitimi alma konusunda talepler gittikçe artmaktadır. Türkçeyi ana dili olarak bilen yurttaşlarımıza Türkçenin eğitimi son yıllarda daha düzenli yapılmaktadır. Hemen her ilimize bir ya da daha fazla üniversite açılmıştır. Bunların çoğunda eğitim fakülteleri bulunmaktadır. Eğitim fakültelerinin okul öncesi eğitimi ve sınıf eğitimi ana bilim dallarında Türkçe eğitimi özel önem taşımaktadır. Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında ise Türkçe eğitimi ve öğretim konusunda ileri düzeyde eğitim verilmektedir. Türk üniversiteleri, yabancı öğrencilerin ilgi odağı olmaya başlamıştır; yurt dışından gelen yabancı öğrencilere dil okullarında (TÖMER vb…) Türkçe öğretmektedir. Fakültelerimizde faaliyet gösteren "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Bölümü" ve sertifika programları bu bağlamda büyük önem teşkil etmektedir. Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bütün okullarda, Eğitim Fakültelerinin Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalından mezun olan öğretmenler, en güzel metot ve tekniklerle Türkçe eğitimi yapmaktadır. 2007 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin, -bir kamu kurumu olarak faaliyete geçen- Yunus Emre Vakfı'na bağlı Yunus Emre Enstitüsü; kuruluş amaçları doğrultusunda, dünyada açtığı yüze yakın şubesiyle Türk kültürü, tarihi, dili ve edebiyatını öğretmektedir. Ayrıca Türk kültürü, tarihi, dili ve edebiyatının daha iyi tanıtılması ve öğretilmesi amacıyla çok çeşitli faaliyetler yürütmektedir.

1960 yıllından sonra çalışmak amacıyla yurt dışına giden çok sayıda vatandaşımız, daha sonra ailesini de yanlarına götürerek gittikleri ülkelerde yerleşmişlerdir. Yurt dışına yerleşen yurttaşlarımızın çocuklarına, Türkçe eğitimi verebilmek amacıyla; Millî Eğitim Bakanlığımız, onlarca ülkeye Türkçe öğretmeni göndermektedir. Yurt dışına giden öğretmenler gittikleri ülkenin imkânları ölçüsünde vatandaşlarımıza Türkçe eğitimi vermektedir. Dünya geneline bakıldığında da pek çok ülkede Türkçe öğretimine dair merkezlerin artan varlığı görülmektedir. Bu merkezlerin sayısının her geçen gün çoğalması ve nitelikli eğitimlerin sağlanması yoluyla Türkçe, yaygınlığını arttıracaktır.

Dilin yaygınlaşması ve gelişmesi hususunda birtakım sorumluluklarımız bulunmaktadır. Türkçe karşılıkları bulunmasına rağmen kullanılan yabancı kelimeler ayıklanıp, dilin yabancı sözcüklerden arındırılması önem arz etmektedir. Türkçemiz ses bayrağımızdır ve onu en güzel şekilde dalgalandırmak da bizlerin görev ve sorumluluğundadır. Devletimizin resmî kurumları tarafından, dilimizin korunması, tanıtılması ve dünya dili olması yolunda çalışmalar yapılmalıdır. Türklerin yoğun olarak yaşamakta olduğu ülkelerde, eğitimin Türkçe yapılması hususunda; görüşmelerin ve anlaşmaların yapılması gerekmektedir.

Sonuç

Dil iletişimin, sosyal ve kültürel etkileşimin en önemli unsurudur. Toplumlar varlığını, kimliğini ve kopmaz bağını dil sayesinde oluşturur. Dil toplumun en canlı en hayati organlarının başında gelir. Onun sayesinde nesilden nesile kültürümüzü, tarihimizi, kimliğimizi zenginleştirerek taşırız.

Türk dili sınırları aşan, dünya genelinde kabul gören ve dünyanın dört bir yanında yaşayan Türkler sayesinde de yaygınlaşıp genişleyen bir yapıya sahiptir. Türkçenin yaygın olarak biliniyor, tercih ediliyor ve kullanılıyor oluşu da onun dünya dilleri arasındaki yerinin daha büyük ve sağlam olmasını sağlamaktadır.

Alev Kültür Dergisi, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin bir çığlığı, vatan hasreti ve diline karşı olan sevgi ve bağlılığın sembolü olmuştur. Bulgaristan'da yaşayan Türk halkın vatan ve dil aşkı ile yaktıkları sönmez bir meşale olmuştur. Türk'ün ve Türk dilinin sınırları aşan dünya üzerindeki varlığına kutsal bir armağandır.

Yaşanmış ve yaşanmakta olan tüm imkânsızlıklar ve zorluklara rağmen verilmiş bir mücadelenin capcanlı bir örneği olması bakımından da çok çok kıymetlidir. Dergi editörlerinin el emeği ürettikleri sepetlerin paraları ile Türklüğe, Türk diline vermiş oldukları bir armağandır. Bu kadar özveri ile yapılmış çalışmaları arayıp bulmak, el verdiğince çare olup duyurabilmek de bizlerin sorumluluğu ve görevi olmalıdır.

Dilimiz ve dünya üzerine varlığını sürdüren her Türk bizim bağlılığımızın, zenginliğimizin ve tek vücut oluşumuzun göstergesidir. Onların acıları bizim acımız onların mutlulukları bizi mutluluğumuz oldukça büyük, güçlü ve bir oluruz.

Türk Dili ve Türk ulusu ilelebet payidar olsun…

Kaynakça

Alev, M. (2015). Bulgaristan'da Türkler, Türkçe ve Türk Edebiyatı. *Alev Kültür Dergisi* , 26-29.

Alev, M. (2014). Şu Bizim Dilimiz. *Alev Kültür Dergisi* , 2.

Atakan, A. (2009). Bulgaristan'da Türk Alfabesi. *Alev Kültür Dergisi* , 8-9.

Öz, C. (2015). Balkanlardan Bir Göç Hikayesi. *Alev Kültür Dergisi* , 33-36.

Seta/Siyaset, E. v. (2020). *Bulgaristan Türklerinin Kültürel Ekonomik ve Siyasi Sorunları, Talepleri, Çözüm Önerileri.* İstanbul: SETA Yayınları, 40-41.

Şen, Ü. (2013). Bulgaristan'da Faaliyet Gösteren Şumnu Nazım Hikmet Kültür Evi ile Mozaik Dergisinin Türkçe ve Türk Kültürüne Katkıları Bakımından Değerlendirilmesi. *ZfWT Türklerin Dünyası Dergisi* , 221-229.

Balkanlarda Yaşayan Slav Dillerini Konuşan Türk Topluluğu: Torbeşler ve Dilleri

Elifnur YILDIZ YALÇINDAĞ*

Özet

Etnik olarak karışık bir bölgede bulunan Balkan coğrafyası, rengarenk bir kimliğe sahiptir. Bazı etnik grupların kökeni belirgin ve sorgulanmazken; bazı etnik grupların kökeni tartışmalıdır. Farklı çıkarımlar yapılmaktadır. Etniği kesin olarak bilinmeyen Müslüman toplulukları arasında özellikle Torbeşler ve Pomaklar karşımıza çıkmaktadır. Pomaklar daha çok Bulgaristan, Yunanistan ve civarında yaşarken; Torbeşler ise Kuzey Makedonya ve civarında yaşamaktadır. Torbeşlerin yetişkinleri Makedonca ve Sırpça gibi Slav dillerini etkin bir şekilde konuşabilirken; Türkçeyi konuşamamaktadır. Bu ilginç ve açıklığa kavuşturulamamış bir durumdur. Kuzey Makedonya civarında bulunan Torbeş köylerinin mezarlıklarındaki eski mezar taşlarında Türkçe yazıların bulunduğu da bilinmektedir. Bu da söz konusu topluluğun Türk olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Torbeşlerin genç nüfusu Türk olduklarını kabul etmekte ve Türkçe eğitim alarak dili en iyi şekilde öğrenmeye çalışmaktadır. Torbeşler, kendilerine Torbeş denmesinden hoşlanmamakla birlikte etnik kimliği sorulduğunda "Türk" olduklarını söylemektedir. Torbeş kelimesi Balkanlarda anlam kötüleşmesine uğrayan bir kelime olarak kullanılmaktadır. Biz bu sebeple çalışmamızda ele aldığımız etnik gruba "Slav Dillerini Konuşan Türk Toplulukları" demeyi tercih ettik. Tebliğimizde bahsi geçen topluluğun etnik kökeni hakkındaki diğer araştırmacıların düşüncelerini ele aldık. Sonrasında bu Türk topluluğun Kuzey Makedonya civarında yaşadıkları köyleri belirttik. Bunun yanında genç nüfusun Türkçe eğitim alırken yaşadığı zorluklara değindik. Son olarak da Kuzey Makedonya civarında Svetova, Aşağı Koliçan, Pagaruşa, Dırjılovo köylerinde yaşayan Slav dillerini konuşan Türk topluluğundan Türkçeyi bilen 10 kaynak kişiden ses kaydı aldık. Yaptığımız derlemelerden yola çıkarak Yetişkinleri Slav dillerini konuşan Türk topluluklarının konuştuğu Türkçenin belirgin özellikleri hakkındaki düşüncelerimizi ifade ettik.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Kuzey Makedonya, Türk Toplulukları, Torbeşler, Etnik Kimlik

Giriş

Kuzey Makedonya, Kosova, Arnavutluk, Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerde farklı farklı isimlendirilen Müslüman bir topluluk yaşamaktadır. Bu etnik grup yaşadığı ülkeye göre Torbeş, Pomak veya Goralı gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Bildirimizde "Torbeş" olarak isimlendirilen Slav dillerini konuşan Türk Toplulukları ele alınmıştır. Balkanlardaki Torbeşlerin büyük çoğunluğu Kuzey Makedonya'da yaşamaktadır. Ancak Kosova ve Arnavutluk gibi komşu ülkelerde de küçük Torbeş topluluklar bulunmaktadır. Kuzey Makedonya civarında yaşayan Torbeşler, Kosova civarında yaşayan Goralıları ve Bulgaristan ve Yunanistan civarında yaşayan Pomakları kendi etnik gruplarından ayırmamaktadır.

Makedoncada Torbeş, "torba taşıyan; torbalı" anlamlarına gelmektedir. Torbeş kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır[1]. Bunlardan en kabul görülenleri; Bazı araştırmacılar Torbeş ismini bahsi geçen topluluğun "Bir torba çökelek ya da un için Müslümanlığı kabul etmelerine" bağlamaktadır ve bunu Torbeş kelimesinin "torbalı" anlamına gelen Farsça "torbakeş" kelimesiyle açıklamaktadırlar. Böylece, Debre, Prizren, Üsküp ve Tikveş bölgesinde "Torbeş" ismi Müslümanlığı kabul eden ve sokaklarda torbayla helva, boza, salep satıcılığı yapanlara verilmiştir (Gjorgiev, 2009: 301). Başka bir görüşe göre "Torbeş", tor+beş veya tor+baş'tan gelen Türkçe kökenli bileşik bir kelimedir. Buna göre Torbeş kelimesi, sık gözlü ağ anlamında olan 'torbaşlık' veya toy, işe alışkın olmayan, olgunlamamış, ham, çekingen, utangaç veya acemilerin başı ve a>e vokallerinin değişmesiyle baş>beş olarak

* Öğr. Gör. Dr. Kırklareli Üniversitesi, Rektörlük, TÖMER, elifnuryldz023@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3463-2500

[1] Detaylı bilgi için ayrıca bk. Bilgehan Atsız Gökdağ (2015). Makedonya Türklüğünün Ayrılmaz Parçası: Torbeşler, Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı V (İçinde), Sayı: 70, s. 5689-5695.

'Torbeş'ten gelmektedir (Hamzaoğlu, 2000: 452, 453). Slav dillerini konuşan Türk topluluklarından "Torbeş" olarak nitelendirilenler, bu kelimeyi "öteki" ve "aşağılayıcı" olarak görüldükleri için etnik kimliklerini "Türk" olarak belirtmektedir.

Bahsi geçen toplulukların etnik kimlikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Onlar Makedonya'da Torbeş, Kosova'da Goralı, Bulgaristan'da Pomak olarak bilinmektedir.

Kuzey Makedonya Devlet İstatistik Enstitüsünün 5-30 Eylül 2021 tarihinde düzenleyip açıkladığı nüfus sayımı sonuçlarına göre ülkede 1.836.713 kişi yaşamaktadır. Söz konusu nüfus sayımı sonuçlarına göre nüfusun %54,21'i Makedonlar, %29.52'si Arnavutlar, %3.98'ü Türkler, %2,34'ü Roman, %1.18'i Sırplar, %0,87'si Boşnaklar ve %0.44'ü Ulahlardan oluştuğu ifade edilmiştir (Државен завод за статистика, 2022).

Yukarıda verilen nüfus sayımı oranlarında Torbeşler, ayrı bir etnik kimlik kategorisinde gösterilmemiştir. Torbeşlerin nüfusu tam olarak bilinmemektedir. Bunun bir sebebi Makedon devleti tarafından yürütülen demografik politikalar çerçevesinde Torbeşler, Makedon nüfusu içinde gösterilerek büyük bir haksızlığa maruz kalmaktadırlar. Resmen Makedon nüfusuna dâhil edildikleri için sayılarının ne kadar olduğu bilinmemektedir. Kendi ifadelerine göre Makedonya genelinde 100-150 bin civarında Torbeş vardır (Musai, 2004: 37). Torbeşlerin nüfus oranının bilinmemesinin bir diğer sebebi nüfus sayımlarında ayrı bir Torbeş kategorisi yer almadığından Torbeşler kendilerini Türk, Arnavut, Boşnak vb. etnik gruplara mensup olduklarını ifade etmektedir. Bu sebeple etnik kimlikleri hakkında net bir bilgi bulunmayan Torbeşlerin nüfusu net bir şekilde tespit edilememektedir. Bu durum bazı Türkler için de geçerlidir. Örneğin, nüfus sayımlarında Kuzey Makedonya'da yaşayan Türklerin bir kısmı Arnavutların nüfus sayısı daha fazla olduğu için onların faydalandığı eğitim, ekonomi, sosyal, siyasi vb. haklardan faydalanmak amacıyla kendilerini Arnavut olarak nüfusa kaydettirmişlerdir.

Torbeşler etnik kimliklerini üç farklı görüşle açıklamaktadırlar. Bahsi geçen topluluğun bir kısmı kendini "Türk" olarak tanımlamaktadır. Bu topluluğun az da olsa bir kısmı kendini sonradan Müslüman olmuş Slav topluluğu olarak kabul etmektedir. Üçüncü görüşe göre Torbeşler, kendi isimlerini kabul etmektedir ve etnik kimliklerinin Kuzey Makedonya devleti tarafından tanınması için çaba harcamaktadır.

Torbeşler arasında az da olsa Makedon etnik kimliğini kabul etmiş olanlar, aynı zamanda Makedon etnik kimliğini açıklamaktan çekinen Torbeşleri eleştirmektedir. Bu grup, Makedon devleti tarafından desteklenmekte ve devletin yardımıyla Müslüman-Makedon kimlik propagandası yapmaktadırlar. Bahsi geçen grup "Makedon Müslüman Dernekleri Birliği" vasıtasıyla iddialarını yaymaktadır. Söz konusu dernekler eski Yugoslavya komünist döneminde olduğu gibi, bugün de Torbeşlere Makedon kimliğini empoze etmektedir (İdriz ve Uysal, 2009:597).

Günümüzde Torbeşlerin çoğu, yaşanan ekonomik problemlerin sonucu Almanya, İtalya gibi Avrupa ülkelerine göç etmektedir. Ancak doğdukları yerle olan irtibatlarını devam ettirmektedirler. Bu insanlar genellikle duvarcı ustası, lokantacı, pastacı ve tatlıcı olarak iş yapmaktadırlar ve bu özelliklerini göç ettikleri yabancı ülkelerde de devam ettirmektedirler. Kesin olmamakla birlikte Torbeşlerin soy isimlerinin genellikle "ov" veya "ski" eki ile bittiği görülür. "Türkçede Torbeş kelimesi itaatkâr, sadık ve uysal-sorun çıkarmayan anlamına gelmektedir. Torbeşlerin tarihte takındıkları yapıcı tavır, Osmanlı idaresine hiçbir zaman zorluk ve huzursuzluk çıkarmamaları ve her koşulda ikinci planda kalıp devlet otoritesini destekleyen bir yapı sergilemeleri bu görüşü desteklemektedir." Torbeşler, Pomaklar gibi koyu Müslüman, uyumlu ve adapte olma yeteneği oldukça güçlü insanlar olarak tanınırlar. Bu insanlar, kendilerine Torbeş denilmesinden hoşlanmamakta ve ne oldukları sorulduğunda farklı farklı cevaplar vermektedirler (Dikici, 2014: 127).

Baskın Oran'a göre Osmanlıların Balkan coğrafyasından ayrıldığı 1912' ye kadar, Torbeşler arasında

kendini "Türk" sayma olgusunun aşağı yukarı istinasız olduğu ifade edilmektedir. Makedonya yönetimi, kente göç eden Torbeşlerden yönetimde memur olarak çalışmak isteyenlerden, "Makedon Müslümanı" olduğunu belirten imzalı belge almaktadır. Güneybatı Makedonya'da bulunan Struga'daki Torbeşlerin iki yıldır kendilerine "Makedonya Müslümanı" demeye başladıkları, bunun nedenlerinin de, Makedon baskısı ve İzzetbegoviç'in etkisi olduğu belirtilmektedir. Baskın Oran'ın "İsmet Bey" isimli kaynak kişiyle yaptığı görüşmede, İsmet Bey'e Türk ise neden Türkçe bilmediğini sorduğu belirtilmektedir. İsmet Bey'in "Osmanlılardan sonra okullar kapatıldı. Buna direnen 600 kişi Sırplarca öldürüldü. Baskıdan kurtulmak için Makedon dili benimsendi. İş vermediler yoksa" diye cevap verdiği ifade edilmiştir. (Oran, 1993: 141). Bunun yanında Makedonya devleti bu insanların Arnavut veya Türklere katılmalarını önlemek için çeşitli faaliyetler yapmaktadır. Ayrıca, Makedonya devletinin kurduğu bir de "Makedon Müslümanları Kültür ve Bilim Ocağı" vardır. Bu örgütün iddiası Yunanistan'da devletin Pomaklar konusunda söylediklerini anımsatan bir deyiştir: "Torbeşler yerli halktır, Makedondur, ama Osmanlılar tarafından zorla Müslümanlaştırılmıştır". Söz konusu örgütün üye sayısı 50 kişiyi geçmemektedir (Oran, 1993: 118). Bunun yanında Kosova'daki Torbeşler, Kuzey Makedonya ve özellikle Batı Trakya'nın tersine, kendilerini Türk saymamaktadır ve "Müslüman" yazdırmaktadır. Bunu yanında söz konusu topluluk kendini etnik kimlik olarak Boşnaklara yakın saymaktadır (Oran, 1993: 120).

Yugoslav/Makedon yöneticiler Torbeşleri Osmanlılar döneminde zorla Müslümanlaştırılmış Makedonlar olarak görmektedir. Bu sebeple bahsi geçen topluluğu tekrar Ortodoks Hristiyanlığa döndürmek için bazen ılımlı politikalarla bazen de baskı ve zorlama ile kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ve göçün yavaşladığı 1960'lı yılların sonuna kadar, Torbeşler diğer Müslüman topluluklarda olduğu gibi baskı ve ayrımcılığa maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Gerçekte Türk nüfusunu azaltmak amacıyla uygulanan bu baskı ve ayrımlar iki şekilde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Torbeşleri de zorla asimile ederek Yugoslav kimliği altında eritmek, ikincisi de Yugoslav kimliğini kabul etmeyenleri ise göçe zorlamaktır. Yugoslav yöneticiler Torbeşlerin, Osmanlı'nın son döneminden günümüze kadar uzanan süreçte anadili Türkçe olan kesimle biyolojik ve kültürel bütünleşmesini önlemek ve kendi etnik kimlikleriyle birleştirmek için bazı politikalara başvurmuşlardır. Bunlar; "tecrit", gönüllü ve zorla "asimilasyon", zaman zaman da "çatışma" gibi çeşitli politikalardır. Bu politikaların amacı Slav dillerini konuşan Türk topluluklarını Hıristiyanlaştırarak, sırasıyla Sırplaştırma-Bulgarlaştırma-Sırplaştırma-Makedonlaştırmaktır (Çavuşoğlu, 2006: 157).

Torbeşlerin etnik-kimliği konusunda farklı düşünceler ortaya konulmaktadır. Kuzey Makedonya Devletine göre bu topluluk, sonradan İslamiyeti kabul etmiş Makedonlardan oluşmaktadır. Üsküp civarında bulunan Svetova, Pagaruşa, Aşağı Koliçan, Dırjılova köylerinde yaşayan "Torbeş" topluluklarıyla yaptığımız derlemelerde kaynak kişilere etnik kimliklerini sorduğumuzda "Türk" olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca, yaşlıların Türkçe konuşamamasını, devletin izlemiş olduğu politikaya bağlamışlardır. Buradaki kaynak kişilerin vermiş olduğu bilgiye göre, Yugoslavya zamanında insanlar, Makedonca eğitim görmeye mecbur bırakılmış ve Türkçe eğitim hakları ellerinden alınmıştır. Bu sebepten dolayı yetişkin insanlar Türkçe konuşmayı unutmuştur. Bahsi geçen köylerde insanlar "Türk" etnik kimliğini ön plana çıkararak kendini tanımlamaktadır. "Arnavut" veya "Makedon" kimliğini söz konusu köylerde kimse kabul etmemektedir.

Torbeşlerden bazıları etnik kimlikleri konusunda hiçbir şey söylememektedir. Kimlik kargaşasından dolayı daha çok dini öne çıkararak Müslüman kimliğiyle tanınmak istemektedirler. Komünist rejimin çöküşüne kadar geçen süreci değerlendirdiğimizde, diğer Balkan devletlerinde olduğu gibi, genelde Kuzey Makedonya'da, özelde de Üsküp'te yaşayan Müslüman toplulukların, etnik farklılıklarına rağmen, din birliğinden dolayı birbirleriyle bütünleştiklerini görmekteyiz. Hatta din, Boşnaklar, Hırvatlar, Torbeşler vb. toplulukların etnik kimliklerinin belirleyicisi olmuştur. Meselâ Boşnakları

Sırplardan, Torbeşleri Makedonlardan, Pomakları Bulgarlardan ayıran, din faktörüdür (İdriz ve Uysal, 2009: 600).

Farklı etnik ve dinî grupların varlığı ve çeşitliliği, Balkan coğrafyası üzerinde yaşayanlar arasındaki ilişkiler açısından da bir karışıklığa sebebiyet vermiştir. "Torbeş", "Pomak" "Goralı" gibi Müslüman etnik grupların kimliği hakkında çeşitli düşünceler vardır ve bu topluluklar da kimliği konusunda karışıklık yaşamaktadır. Yine de bu etnik grupları bir araya getiren en önemli etmen "Müslüman" olmalarıdır.

Müslüman gruplar arası ilişkiler, tarihî bağlar ve dinî aidiyetler sebebiyle çok iyi ve olumludur. Dinin bütünleştirici özelliğini bu topluluklar arasında görmek mümkündür. Fakat buna rağmen özellikle son dönemlerde artan milliyetçi şuurun bu ilişkilerde çözülmelere yol açtığını gözlemlemekteyiz. Ticarî, kültürel ve dinî yaşamla ilgili münasebetlerde bazı ufak tefek ayrışmalar gözlemlense de Müslüman toplulukların genelde birbirine kenetlenmiş ve kardeşçe ilişkiler içerisinde olduğunu söyleyebiliriz[2]. Bunun en büyük delili, dinî-sosyal organizasyonlar esnasında tarafların birbirlerine karşı sergilemiş oldukları iyi niyet ve yardımlaşmaya dayalı tutumlardır. Bu davranışların en son örneğini Bosna, Kosova ve Makedonya savaşlarında hiçbir milliyet ayrımı yapmadan birbirlerine karşı uzattıkları yardım ve şefkat elinde görmek mümkündür (İdriz ve Uysal, 2009: 605).

Bildirimizde Slav dillerini konuşan Türk topluluğun Balkan coğrafyasında yaşadığı yerleşim yerlerini belirttik. Sonrasında bahsi geçen topluluğun etnik kökeni hakkındaki diğer araştırmacıların düşüncelerini ele aldık. Bunun yanında genç nüfusun Türkçe eğitim alırken yaşadığı zorluklara değindik. Son olarak da Kuzey Makedonya'nın başkenti Üsküp civarında bulunan Svetova, Aşağı Koliçan, Pagaruşa, Dırjılovo köylerinde yaşayan Slav dillerini konuşan Türk topluluğundan Türkçeyi bilen 20'li, 30'lu ve 50'li yaşlarda olan 10 kaynak kişiden ses kaydı aldık. Ayrıca bu ses kayıtlarını deşifre ederek metinler hâline getirdik ve bu metinleri bildirimizin sonuna ekledik. Yaptığımız derlemelerden yola çıkarak Slav dillerini konuşan Türk topluluklarının konuştuğu Türkçenin belirgin özellikleri hakkındaki düşüncelerimizi ifade ettik.

1. Slav Dillerini Konuşan Türk Topluluğu: Torbeş Kavramının Ortaya Çıkışı ve Torbeşlerin Etnik Kökeni Hakkındaki Düşünceler

Slav dillerini konuşan Türk topluluklarından "Torbeş" olarak isimlendirilenler, genellikle Kuzey Makedonya'nın batı ve güney bölgelerinde yaşamaktadırlar. Batı Makedonya'nın en büyük nehri olan Radika'nın geçtiği Reka bölgesindeki köylerde yaşayan 60.000 kişinin yaklaşık %80'i Torbeş'tir. Torbeşlerin yoğun olarak yaşadıkları diğer bir yerleşim yeri Centar Jupa şehridir. Bunun yanında Torbeşler Üsküp, Debre, Struga, Kırçova, Rostuşe, Yelovyane, Urviç ve Makedonski Brod gibi yerleşim yerlerinde yoğun olarak yaşamaktadır. (Dikici, 2017: 334). Torbeşler az sayıda Kosova'da, Sırbistan'da, Yunanistan'da ve Türkiye'de yaşamaktadır. Yoğun olarak Kuzey Makedonya'nın bazı bölgelerinde yaşayan bu Türk toplulukların yetişkinleri anadil olarak Makedonca konuşmaktadır. Bunun yanında söz konusu topluluğun genç nüfusu ölçünlü Türkçeye yakın bir Türkçeyle konuşmaktadır. "Torbeş" olarak isimlendirilen bu Türk toplulukları, kendisini "Türk" olarak kabul etmektedir ve ötekileştirilmekten hoşlanmazlar.

Torbeşler Balkan coğrafyasında; özellikle de Kuzey Makedonya'da yaşamaktadır. Anadil olarak Makedoncayı konuşmaktadır. **"**Torbeşler" etnik kimliği açıklığa kavuşturulamamış bir Müslüman topluluktur. Kimi araştırmacılar (Makedon), söz konusu topluluğu konuştukları dilin Makedonca olması sebebiyle sonradan Müslüman olmuş Makedonlar olarak kabul ederken; kimi araştırmacılar da bu

[2] Ayrıca bk. İdriz, Enes, Üsküp'te Yaşayan Müslüman Toplulukların Değer Dünyası Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007.

topluluğun Türk olduğunu iddia etmektedir. Bazı Türk araştırmacılar da Torbeşlerin etnik kimliğini için çıkarımlarda bulunurken konuya dil ve kültür açısından değil, Pomak ve Goralılarda olduğu gibi "Müslümanlık" açısından yaklaşırlar. Her iki iddiayı da destekler nitelikte kanıtlar ortaya konulamamıştır. Biz Slav dillerini konuşan Türk topluluklarının etnik kimliği hakkında her iki iddiayı destekleyen bazı araştırmacıların düşünceleriyle birlikte diğer etnik kimlik iddialarına da yer vereceğiz.

Torbeş kavramı daha çok Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra yayılmaya başlamıştır. Bu kavram Torbeşleri Bulgarca konuşan Pomaklardan ayırmak amacıyla ilk olarak bir Sırp coğrafyacı "Jovan Cvijic" tarafından kullanılmıştır (Dikici, 2008: 28). Yugoslavya döneminde ayrı bir etnik grup oluşturmak amacıyla Torbeş kavramı öne çıkarılmaya başlamıştır. Bu kavramın kullanımını daha eski tarihlere dayandıran araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu kavramın Bizanslılar tarafından 10. yüzyıldan bu yana Balkanlarda yaşayan ve Hristiyanlığı kabul etmemiş olan Bogomilleri nitelendirmek için kullanıldığına dikkat çeken Ajradinovski Bizanslıların Torbeşleri Bogomillerin devamı olarak gördüklerinin altını çizmektedir (Dikici, 2008: 29).

Torbeş kavramı kendilerini Türk olarak tanımlayan Torbeşleri ötekileştirmek ve ayrı bir etnik grup oluşturmak için yaygınlaştırılsa da esasında bu etnik grubu Türklerden ayırma çabaları Makedonya Müslümanları Kültür ve Bilim Manifestosunun (1979) gün ışığına çıkmasıyla birlikte daha kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Yugoslavya döneminde Müslüman Makedon kimliği oluşturma yönünde gelişen devlet politikası sadece bu ülke ile sınırlıyken Boyda'nın önderliğinde Makedon Müslümanlar Birliğinin hayata geçirilmesiyle birlikte sınır ötesi Torbeşleri kapsayan bir hüviyete bürünmüştür. Bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken önemli bir durum ise Boyda'nın Makedonya göçmeni Türklere vatandaşlık vaadinde bulunarak onları kazanma girişimleridir (Türk, 2018: 16).

Torbeşlerin Arnavut olduklarına dair kabul görmeyen bir görüş de vardır. Buna göre bu topraklar Osmanlı yönetiminden önce Sırp yönetimi tarafından yönetilirken onlar Slavlaştırılmış, fakat Osmanlı'nın gelmesiyle birlikte Müslüman oldukları halde dillerini değiştirmemişlerdir (Hukiç, 1977: 34).

Torbeşlerin kökeni konusunda farklı yorumlar da bulunmaktadır. Pavlovic'e göre, Torbeşler aslında diğer Slavlardan çok daha önce Balkanlara gelen ve güneyinin en uç noktasına kadar giden, daha sonraki dönemlerde de aşamalı bir şekilde kuzeye çekilen çok eski bir Slav boyundan gelmektedirler. Ancak, yeteri kadar kanıtı olmayan bu iddia diğer araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir. Torbeşlerin kökenlerinin Bogomillik hareketine dayandığı ve onların Makedonya'da eski Bogomillerin son kalıntıları olduğu fikri daha yaygındır. Ancak, şu ana kadar Torbeşler yoğun yaşadıkları bölgelerde eskiden daha büyük bazı Bogomil grubunun bulunduğu hususunda kanıtlar elde edilmemiştir. Makedon araştırmacılar ise Torbeşleri Hristiyan Makedonlardan ayrı bir etnik grup olarak görmemektedirler ve onları Makedon etnik toplumu içerisinde sadece bir dini azınlık olarak kabul etmektedir (Gjorgiev, 2009: 302).

1970 yılında "Makedon Müslümanları Kültürel-Bilimsel Şölenleri" teşkilatının kurulmasıyla Torbeşler arasında Makedon kimliğini güçlendirmesi hızlandırılmaya çalışılmıştır. Resmi Makedon makamlarının desteği ile kurulan bu teşkilatın hedefi, Makedon kimliğinin güçlendirilmesi yanı sıra, Arnavutların ve Türklerin Torbeşler üzerindeki etkilerini engellemektir (Gjorgiev, 2009: 304).

Bazı araştırmacılar Torbeşlerin Türk olduğunu düşünmektedir[3]. Bu iddiaya göre bahsi geçen topluluk, Osmanlı zamanında Balkan coğrafyasına yerleşmiş olan Türk topluluklarının soyundan gelmektedir. Balkanlarda yaşayan diğer Müslüman topluluklar da Torbeşler gibi, 916 yılında Balkanlara yerleşen

[3] Detaylı bilgi için ayrıca bk. Halim Çavuşoğlu, (2007) "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri, Bilig, S. 41, s. 123-154.

Kuman, Kıpçak veya Peçenek Türklerinin torunlarıdır (Dikici, 2017: 336).

Bazı araştırmacılar Torbeşleri, çoğunluk olarak Bulgaristan'da ve bir kısmı da Yunanistan'da yaşayan ve "Pomak" ismiyle anılan Müslüman topluluğun Kuzey Makedonya'da yaşayan bir kolu olarak görmektedir[4]. Bu düşünceye göre Pomaklar, Torbeşler ve Goranlar/Goralılar arasında hiçbir ayrım bulunmamaktadır. Bu iddiaya göre Kosova'daki Goralıların ve Kuzey Makedonya'daki Torbeşlerin; Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan Pomaklarla çok yakın bir bağlantısı bulunmaktadır[5]. Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayanlar Pomak, Makedonya'da yaşayanlar genellikle "Torbeši", bazen de "Mijak, Nashinci", veya Kurkiler ve sıklıkla da "Poturi-potur (lu)lar", nadiren de "Çıtaklar" olarak adlandırılmaktadır. Aynı Müslüman topluluk Kosova'da ve Arnavutluk'ta ise "Goranci" (Goralılar) olarak adlandırılırlar. Bahsi geçen iddiaya göre Torbeşlerin kullandığı dil Pomakçanın değişik bir diyalektiğidir ve uzun süre söz konusu topluluk Makedonlarla uzun süre yaşadığı için dilleri oldukça etkilenerek aslını kaybetmiştir. Bu şekilde farklı tanımlamalara yapılmasına rağmen XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu grupların hepsi Türk olarak adlandırılıyordu. Fakat Pomaklar, Torbeşler ve Goralılar genel olarak kendilerini birbirlerinden farklı görmektedir. Örneğin bir arada yaşayan Torbeş ve Goralılar arasında bile bu durum gözlemlenebilir. Goralılar kendilerini Torbeşlerden farklı ve daha üstün görmektedirler. Torbeşlerin ise Goralılardan farklı olduklarını söyleme eğilimleri yoktur." Şar Planina dağlık bölgesinde yaşayan ve Torbeşlerle birçok ortak geleneğe sahip olan Goralılar "genelde Torbeşler ile evlenmemektedirler" (Dikici, 2014: 127, 128).

2. Torbeşlerin Türkçe Eğitim Hakkını Elde Etmesi

Torbeşlerin önemli bir kısmı kendilerini "Türk" kabul etmektedir. Bu sebeple Makedonya bağımsızlığını kazandıktan sonra çocuklarının Türkçe eğitim almasına büyük önem vermişlerdir. Böylece Torbeşler 1990'lı yılların başından itibaren Türkçe eğitim hakkını elde etmek için büyük bir mücadele vermişlerdir.

Makedonya Devleti bir yandan Torbeşlerin Makedon oldukları yönünde politikalarına devam ederken diğer yandan da Torbeş kimliğinin oluşması için büyük çaba sarf etmektedir. Bu amaçla Torbeşler, Türklerden ve Arnavutlardan uzak tutulmaya çalışılmaktadır. Bahsi geçen topluluğun Türk dili ve kültüründen uzaklaşması için Torbeş çocuklarının Türkçe eğitim veren okullara gönderilmesi engellenmektedir. Torbeş veliler 1992-1993 eğitim öğretim yılından itibaren çocuklarına Türkçe eğitim verilmesini talep etmeye başlamışlardır. Bu talepler merkezi Makedonya'da bulunan Debrişte, Plasnisa ve Preglova ile ülkenin batısında yer alan Debre'nin güneyindeki Merkez Jupa ve Üsküp'ün güneyindeki Aşağı Koliçan gibi bölgelerde güçlü bir şekilde dile getirilmiştir. Velilerin taleplerinin göz ardı edilmesi sebebiyle başta gösteriler düzenlenmiş, sonrasında haftalarca süren ders boykotları yapılmıştır. Örneğin, 1996-1997 eğitim öğretim yılında yaklaşık 130 öğrenci Merkez Jupa'da bulunan okulda yapılan dersleri boykot etmiştir. Bunlardan bir kısmı Kocacık köyünde bulunan ve Türkçe eğitim veren "Necati Zekeriya İlkokulu" na gitmişlerdir. Diğer yandan Aşağı Koliçan köyünün öğrencileri ise 1994-2000 yılları arasında kendi köylerindeki okullara gitmeyerek her gün taşımalı olarak Üsküp'te bulunan "Tefeyyüz" okuluna götürülüp getirilmişlerdir. Nihayetinde Makedon devlet yetkilileriyle devam eden uzun görüşmeler neticesinde Türkçe eğitim konusu 1999-2000 eğitim-öğretim yılında bir çözüme kavuşturulmuştur. Bu uzlaşmaya istinaden Preglova, Plasnisa, Lisiçane, Debrişte vb. yerleşim yerlerinde yaşayan Torbeş çocuklarına üçüncü sınıftan itibaren seçmeli olarak haftada iki saat Türkçe dersi alma hakkı tanınmıştır. Buna rağmen Üsküp'teki makamların bu kararını tanımayan Aşağı Koliçanlı ve

[4] Detaylı bilgi için ayrıca bk. Hüseyin Memişoğlu (2013) "Pomaklar" Balkanlar El Kitabı, Editörler: Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, 2. Cilt Akçağ Yayınları, Ankara, s.631-643.

[5] Detaylı bilgi için ayrıca bk. Cemile Şahin (2015), Balkanlarda Unutulmuş Müslüman Bir Topluluk: Pomaklar, Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı V (içinde), Sayı. 70, s. 5673-5683.

Merkez Jupalı veliler çocuklarını Türkçeyi birinci sınıftan itibaren eğitim dili olarak kullanan okullara göndermeye devam etmişlerdir (Türk, 2018: 14).

Kuzey Makedonya'nın başkenti olan Üsküp civarında da Torbeş köyleri bulunmaktadır. Söz konusu topluluğun yaşamını idame ettirdiği dört köy tarafımızca tespit edilmiştir. Köylerde Türkçe bilen yaşlı nüfus azdır. Türkçenin yaşlı nüfus tarafından en çok bilindiği köy, Aşağı Koliçan Köyü'dür. Bahsi geçen köylerdeki derleme yaptığımız kaynak kişilerin ifadesine göre bu köylerde yaşlı nüfusun Türkçe bilmemesinin sebebi, Tito döneminde okullarda zorunlu olarak Makedonca eğitim verilmiş olmasıdır. Otuz, kırk, ellili yaşlarda olan köy halkı Türkçe öğrenmek için Üsküp/Merkez'de bulunan Tefeyyüz Okulu'nda eğitim almışlardır. Yeni nesil ise son 10 yıldır Türkçe eğitimi bu köylerdeki okullardan almaktadır. Yeni nesil Türkçeyi grameriyle birlikte öğrenmekte ve Ölçünlü Türkçeyle konuşmaktadır.

Üsküp'e bağlı olan Aşağı Koliçan, Svetova, Pagaruşa, Dırjılovo köylerinde yaklaşık 10 yıl öncesine kadar Türkçe eğitim verilmemektedir. Köyde yaşayanlar ulaşım, ekonomik şartların yetersizliği, çetin kış mevsimi ve buna bezer birçok zorluğa göğüs gererek, çocuklarının Türkçe eğitim almasını sağlamışlardır. Bu süreçte Üsküp Merkez'de bulunan tek Türkçe eğitim veren Tefeyyüz İlköğretim Okulu'na minibüs kiralayarak çocuklarının zorlu kış şartları altında her gün okula gidiş gelişini sağlamışlardır. Neyse ki son 10 yıldır bahsi geçen bu köylerde Türk öğretmenler tarafından çocuklara Türkçe eğitim verilmektedir. Bu öğretmenler, büyük bir mücadele vererek Tefeyyüz'de 9 yıllık Türkçe eğitim almışlar ve ardından Türkçe yüksek eğitim görmüşlerdir. (Y. Yalçındağ, 2021: 47).

27.01.2022 tarihinde savunduğumuz "Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)" isimli doktora tezimizde Torbeş köylerinde Türkçe konuşan 50 yaş üstü kaynak kişilerle derleme yapmıştık (Yıldız Yalçındağ, 2022: 3,4). Bu kaynak kişiler, Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi özelliklerini göstermektedir. Bunun sebebi ise etnik kökenlerinin, Torbeş değil; Türk ya da Arnavut olmasıdır. Bahsi geçen kaynak kişiler, Aşağı Koliçan ve Pagaruşa köylerine gelin olarak gelmişlerdir ve Türkçe konuşmaya devam etmektedir.

07.07.2019-30.07.2019 tarihleri arasında Svetova, Aşağı Koliçan, Pagaruşa ve Dırjılavo köylerinde 10 Torbeş kökenli kaynak kişiden derleme yaptık. Söz konusu kaynak kişiler 20'li 30'lu ve 50'li yaşlardadır. Bahsi geçen kaynak kişilerin isimleri, bulundukları köyün adı ve yaşları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Torbeşlerin Yaşadığı Türkçe Konuşulan Köyler ve Derleme Yapılan Kaynak Kişiler

Torbeşlerin Yaşadığı Türkçe Konuşulan Köyler ve Derleme Yapılan Kaynak Kişiler	
Svetova Köyü	Süleyman Bektaş-50 (Yaş)
Aşağı Koliçan Köyü	Osman Murteza-37 (Yaş)
Pagaruşa Köyü	Hamit Mehmet-58 (Yaş)
	Erhan Baki-32 (Yaş)
	Azbim Mehmet-21 (Yaş)
	İdris Ferhat-23 (Yaş)
	Muzafferka Bekir-57 (Yaş)
	Seyit Bekir-29 (Yaş)
Dırjılavo Köyü	Selda Hüseyin-33 (Yaş)
	Bener Lütfiyovski-25 (Yaş)

Svetova Köyü'nden bir, Aşağı Koliçan Köyü'nden beş, Pagoruşa Köyü'nden iki, Dırjılavo Köyü'nden iki olmak üzere toplam on kaynak kişiyle derleme yapılmıştır. Yapılan derlemeler deşifre edilmiş ve metinler hâlinde bildirinin sonunda verilmiştir. Bahsi geçen kaynak kişilerin konuştuğu Türkçe, metinlerde de görüldüğü gibi Ölçünlü Türkçeye çok yakındır. Bunun sebebi Eğitim dili Türkçe olduğu

için söz konusu kaynak kişiler Ölçünlü Türkçeyle konuşmaktadır. Kaynak kişilerin ailesinde Türkçe bilen kişi yok denilecek kadar azdır. Bu kaynak kişiler aynı zamanda 90'lı yıllardan itibaren Türkçe eğitim almışlardır. 20'li, yaşların konuştuğu Türkçe, Ölçünlü Türkçedir. 30'lu ve 50'li yaşlarda olan kaynak kişilerin konuştuğu Türkçe ise Üsküp Türk Ağız özelliklerinden az da olsa izler taşımaktadır. Aşağıda 30'lu ve 50'li yaşlardaki kaynak kişilerin konuştuğu Türkçede görülen Üsküp Türk Ağızlarının ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi özelliklerinden örnekler verilmiştir. Bahsi geçen örnekler Aşağı Koliçan, Svetova, Pagoruşa ve Dırjılavo köylerindeki kaynak kişilerden derlediğimiz ve deşifre ettiğimiz metinlerden alınmıştır.

3. Ses Bilgisi Özellikleri

Bazı örneklerdeki eklerde damak (önlük-artlık) uyumu bozulmuştur.

Altınci "altıncı" 7

Doḳuzunci "dokuzuncu" 7

Dil adları türeten {+CA+} eki, ötümlü ünsüzle biten bazı dil isimlerine ötümsüz biçimiyle [+çe+] eklenmiş ve ünsüz uyumunun bozulmasına sebep olmuştur.

Makedonçe "Makedonca" 6, 7

Bazı örneklerde /z/ > /s/ değişimi meydana gelmiştir. Bu değişim iç ve özellikle son seste bazı örneklerde tespit edilmiştir.

ingilisçe "İngilizce" 7

as "az" 7

ḳıs "kız" 8

yanlıs "yalnız" 4

bis "biz" 5

Bazı örneklerde /ş/ > /j/ değişimi meydana gelmiştir. Bu değişim son seste görülmektedir.

branjını "branşını" 5

altmıj "altmış" 10

Bazı kaynak kişiler, "Türkçe" sözcüğünü "Türçe" biçiminde kullanmış ve iç seste /k/ ünsüzünü düşürmüştür.

türçe "Türkçe" 6, 7, 8, 5, 9, 10

İç seste ünlü türemesinin meydana geldiği örnekler tespit edilmiştir.

episi "Hepsi" 7

hepisi "Hepsi" 7

Batı Rumeli ağızlarında kelimenin içinde iki ünlü arasında bulunan /g/ve [ġ] ünsüzleri yapım ve çekim eklerini aldığında korunur. Sızıcılaşma gerçekleşmez. İç seste /g/ve [ġ] ünsüzlerinin korunması Batı Rumeli Ağızlarının karakteristik özelliklerinden biridir. Bazı örneklerde söz konusu durum gerçekleşmiştir.

küçügi "küçüğü" 9

büyügi "büyüğü" 9

buçuġe “buçuğa” 10

4. Şekil Bilgisi Özellikleri

Bilinen geçmiş zaman teklik üçüncü şahıs eki, art ünlülü kelimelere [-di] biçimiyle eklenmiştir.

başladilar “başladılar” 7

Öğrenilen geçmiş zaman ekinin yuvarlak, ön ünlülü kelimelere [-miş] varyantıyla eklendiği tespit edilmiştir.

benim baba ülmiş “Benim babam ölmüş.” 4

Bazı örneklerde ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekimi ekleşmemiş hâliyle görülmektedir. Söz konusu çekim, [i-] fiilinin üzerine [-miş] öğrenilen geçmiş zaman ekinin gelmesiyle yapılmıştır.

önceden meseĺā çoḳ˅imiş zor. “Mesela önceden çok zormuş” 7

önceden makedonca imiş. “Önceden Makedoncaymış” 7

önceden belki var˅imiştir. “Belki önceden varmış.” 5

Derlediğimiz metinlerde bazı örneklerde ek fiilin bilinen geçmiş zaman teklik 3. Şahıs çekimi ekleşmemiş hâliyle görülmektedir.

fırsat yoḳ˅idi “Fırsat yoktu.” 8

benim çocuḳlar iki o zaman yoḳ˅idi. “Çocuklarım o zaman iki tane yoktu.” 8

var˅idi on beş ḳadın. “On beş kadın vardı.” 8

oyunlar var˅idi. “Oyunlar vardı.” 10

burda var˅idi bir mektep osmanlı doneminden ḳalan bir mektep var˅idi. “Burada bir mektep vardı, Osmanlı döneminden kalan bir mektep vardı.” 10

Bazı örneklerde hâl eklerinin birbirinin yerine kullanıldığı tespit edilmiştir. Yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonunda kullanıldığı örnekler mevcuttur.

şimdiii bir yer üskübe çalışıyorum. “Şimdi Üsküp’te bir yerde çalışıyorum.” 4

Bulunma hâli ekinin yönelme fonksiyonunda kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

sonra burda geldi çocuḳlar “Sonra çocuklar buraya geldi.” 4

başḳa ülkede gidemezdim. “Başka ülkeye gidemezdim.” 7

tefeyyüste gönderdim üsküpte. “Üsküp’te Tefeyyüz’e gönderdim.” 8

sekizinci sınıfta oḳulu buraya, köyde getirdiler ama çoḳ zorluḳ geçtik. “Sekizinci sınıfta okulu buraya, köye getirdiler ama çok zorluk çektik.” 10

Ayrılma hâli ekinin bulunma fonksiyonunda kullanıldığı örnekler görülmüştür.

bu köyden doğdum. Ilkokul bu köyden bitirdim “Bu köyde doğdum, ilkokulu bu köyde bitirdim.” 8

5. Söz Dizimi Özellikleri

Arnavutça ve Slav dillerinin etkisiyle yüklem, cümlenin başına ya da ortasına gelmiştir.

Doḳuz yıl önce başladilar türçe oḳumaya. “Dokuz yıl önce Türkçe okumaya başladılar.” 7

ben çocuğumu öğretmişim yāni türce “Ben çocuğuma Türkçe öğretmişim.” 7

biliyosun türkiyede nasıldır “Türkiye’de nasıldır biliyorsun.” 7

o zaman dį̆ildi böyle “O zaman böyle değildi.” 7

var˛idi üç dört gün önce misafirlerimiz. “Üç dört gün önce misafirlerimiz vardı.”8

ilk defa geliyolar bizim aķraba “Bizim akrabalar ilk defa geliyorlar.” 8

gençler turkçe biliyorlar yüzde yüz. “Gençler yüzde yüz Türkçe biliyorlar.” 4

ben oķudum onun için. “Ben onun için okudum.” 4

Sonuç

Slav dillerini konuşan Türk topluluklarından “Torbeş” olarak isimlendirilenler kendilerine bu şekilde hitap edilmesinden hoşlanmamaktadır. Bunun sebebi “Torbeş” kelimesinin “Bir torba çökelek ya da un için Müslümanlığı kabul etmeleri” anlamına gelen “torbalı” kelimesinin yerine kullanılmasıdır. Etnik kimliği hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Torbeşler genellikle “Türk” olduklarını ifade etmektedir. Bunların içinde az da olsa Makedon ve Arnavut kimliğini kabul edenler vardır. Üsküp civarında derleme yaptığımız Svetova, Aşağı Koliçan, Pagaruşa, Dırjılavo köylerinde ise kaynak kişilere etnik kimliklerini sorduğumuzda bu kişiler “Türk” olduklarını ifade ettiler. Bunun yanında birçok Torbeş “Müslüman” olduğunu vurgulayarak dini yönüyle kimliğini öne çıkarmaktadır. Torbeşlerin etnik kimliği hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar söz konusu topluluğun Slav kökenli olduğunu kabul etmektedir. Bu iddiaya göre bahsi geçen topluluk sonradan Müslüman olmuştur. Bazı araştırmacılara göre bu topluluk Balkan coğrafyasına yerleşen Peçenek, Kuman Türklerinin torunlarıdır. Bazı araştırmacılara göre de bu topluluk Bogomil kökenlidir ve sonradan İslamiyet’i kabul etmiştir. Bu iddiaların hiçbiri kanıtlanamamıştır. Bu Müslüman topluluk kendini “Türk” addetmektedir ve Türkçe eğitim almak için büyük çaba harcamıştır. Günümüzde bu Türk topluluk, Türkçe eğitim hakkını kazanmıştır ve bulundukları köylerde Türkçe eğitim almaktadır. Üsküp civarında bulunan Svetova, Aşağı Koliçan, Pagaruşa, Dırjılavo isimli Torbeş köylerinde 20’li, 30’lu ve 50’li yaş gruplarıyla yaptığımız derlemede 20’li yaş grubunun ölçünlü Türkçeyle konuştuğunu tespit ettik. Bunun yanında 30’lu ve 50’li yaş grubundaki kaynak kişilerin konuştuğu Türkçe, ölçünlü Türkçeye yakın olmakla birlikte, Üsküp Türk Ağızlarının bazı ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi özelliklerinin izlerini de taşımaktadır. Kanımızca bunun sebebi bahsi geçen kaynak kişiler, Türkçe eğitimlerini Tefeyyüz’de tamamlamış ve burada Üsküp Türk Ağızlarını konuşan kişilerden etkilenmiştir.

Metinler

Metin 1

Azbim Mehmet

Yaş: 21

Köy: Aşağı Koliçan

merāba. azbim memet.azbim memet. yirmi bir oldum evet. em oķuyorum em çalışıyorum. mimarlıķ oķuyorum bi de börekçide Karsonluk yapıyorum aynen. mimarlıķ. iki bitti üçe geçiyorum. mimar olmayı düşünüyorum aynen. Kenellikle aylemle ķalmayı terci ediyorum ama Samanın ne göstereceği belli olmuyo. bayā yorucu. normalde hafta içi oķula gidiyorum. afta sonları işteyim. üsküpte aynen. merkezde. vallā evdeyken dā çok aylemi görmeye terci ediyorum. Tayımları, amcamları falan. işte bazen üskübe gidiyom. urs kāve içmeye, gezmeye falan filan öyle yāni. yāni Kenelde dā. ben küçüklῡmden

beri ep türkçe ḳonuşuyorum. yāni hem ortaoḳulda em lisede. aynen ordaki oḳulda. aynen, bütün dersler. aynen yedi yirmi dört türkçe. vallā var ḳuzgun var ama sezon finali oldu. hep bekliyorum başlamasını öyle. başḳa yoḳ şu anda. sadece ḳuzgun izliyodum o da bitti. artıḳ iş, evet bayā izliyorum. vallā bayā var. murat bozun ḳardeşim benim filmi var. onu izlemişimdir. vallā iki ḳardeşin ḳavġası ondan sonra babalarının şeyi ḳarışmaları. oḳuyodum ama işten dolayı artıḳ yorġun olduğum için fazla oḳkuyamıyorum aynen. bana ikimzi anlat, ahmet batmandan. yoḳ hiç yapmadım, hiç yapmadım, hiç yapmadım vallā. yoḳ bazılarıyla makedonca bazılarıyla türkçe. değişiyo yāni değişiyo. makeodonlar tepki vermiyo fazla ama türkiyeden gelenler şaşırıyo meseĺā. nerden nerden biliyosun falan diyolar yāni. bayā seviyoruz yāni fanıyız. etkinnik, araba ḳullanmaḳ çoḳ seviyorum. ḳullanıyorum araba var, iki buçuḳ yıl oldu ēliyet alalı. şu annıḳ yoḳ. mimar, yapıyorum em bilgisayarda em elle çizim yapabiliyom. yāni var. şu anlıḳ ya baḳmam ĺazım bilgisayarımda. belki vardır. yoḳ ḱāt olaraḳ yoḳ, oḳulda epsi vermiyolar. giyer o dayanamaz. yani ḳaçırmamaya ġayret ediyoruz. bayā. aynen tek çocuḳ aynen. dā ḳuvvetli olur. aynen, vallā şimdi makedoncasını biliyorum da. ḳaçan ḳovalanır ya onu aynen, onu oynuyoduḳ. saḳlambaç oynuyoduḳ başḳa valla yerlere çiziyoduḳ, atlıyoduḳ, onu oynuyoduḳ.taş atıyoruz falan. sek sek aynen, onu da oynuyoduḳ.uçutturma aynen ḫep içerde valla dışarda çocuḳ yoḳ.

Metin 2

İdris Ferhat

Yaş: 23

Köy: Aşağı Koliçan

idris ferāt. yirmi üç. öğretmen gibi çalışıyom. beden. burda köyde. mustafa kemal atatürk oḳulunda. köyün? aşşā ḳoliçan. burda türkler. sadece türk yoḳ yoḳ yoḳ. sadece türk. Kerçekleri ḳonuşam makeḏonça. bozuḳ makeḏonca torbeş dedĪmiz. eğitim türkçe. evet mālesef sadece burda vallā tam ne zaman türçe başlamā oḳudu bilmiyorum. iki bin üç yılında. bizim şey dā yaşlı olanlar türce bilmedikleri için onnarda makedoncayı konuşuyoruz. yoo dĪldi ondan ondan evet. çoḳ az var çoḳ mālesef çoḳ az. bütün burda yaşayan insanlar üskübe gidip orda çalışıyor fabriḳada. çocuḳ mu Ĺāzım size? mālesef türçe bilmiyor ya bilmiyor. ismet evet evet. zaten o ondan en büyük şey ondan alabiliŗsiniz en büyük bilgi onda yāni. evet var, sadece erkekler otuyorlar.

Metin 3

Osman Murteza

Yaş: 37

Köy: Aşağı Koliçan

osman murteza. otuZ yedi yaşındaym imamlıḳ yapıyoruz. bu köy evet. evet evet evli. beş tane çocu˳um var. iki erkek ve üç kıs. evet, büyük aileyiz. biz üç ḳardaş biz biri kız ḳardeş. sadece ben ve ikinci ḳardeşim evli. bir çocuḳ. evet, erkez müslüman. vallā burdadır üç yüz elli hane. evet. bin alti yüs. evet aşşā ḳoliçan. yuḳarı yuḳarı ḳoliçan. evet burdan yuḳari kalıyo onun için. vallahi köyde iş dā fazlası üsküpte çalışıyor. çoḳ az. evet fabriḳada var. öyle. gene giderler üskübe ḳadar. dĮl. en fazlasi yirmi kilometredir ya on on beş kilometre o ḳadar. her gün yāni gidiyorlar işte. vallā fazlası dā evet evet. bu yirmi sene çocuḳlarımız başladıḳ yāni türkçe ḳonuşmaya. türkçe okuyoruz̦ şimdi oḳulda. evet türkçe başladıḳ. yāni ḳomuniz zamanında biraz yasaḳtılar bize evet. şimdi de kemal atatürk, mustafa kemal atatürk evet. eski evet makedonca oḳutuyordular evet. makedonca ve yordan konstantinof cinot idi oḳulun adı. iki bin birden sonra o zaman bize verdiler yāni türkçe oḳumaḳ yāni gelince arnavut partilerden.

Metin 4

Hamit Mehmet

Yaş: 58

Köy: Aşağı Koliçan

amit evet mēmet evet. elli sekis dā bir ay evet evet. e şimdiii bir yer üskübe çalışıyorum. bir labarato˛arya benim em teknikerim. evet. o o yemek için evet evet. benim ķadın, bir ķızım var. o faķultete gidiyor. şimdi iki bitti. üçe şimdi balķan univerzteti. evet çoķ memnun. evet evet burdan. ben babaam, dedeem, ķocadır bilmem ne üç yüz sene. vallā burda fazla var vallā. em turçe. gençler turkçe biliyorlar yüzde yüz. biz orta. o zamanda burda makedonca oķuduķ er zaman. ikinci savaşı sonra makedonca bu bu oķul. turçe sonra seksen yedide başladı o zamandan turçe oķudu. once tefeyyüzde üskübe gideriz on ya on iki sene. sonra burda geldi çocuķlar. vallā on beş on beş var on beş yıl. on dört on beş evet evet var. ben oķudum onun için. a şindi çoķ fena. aaa ottus ķırķ sene bu bizim köyü yanlıs tutun, çalıştıķ yanlız tutun ķırķ sene önce. sonra şefteliye yirmi yirmi beş sene sonra çilek. on on beş şindi içbir şey yoķ. pa su yoķ. su yoķ valla˛i billā. baķ başķa yoķ. bu tarla için yoķ. vallā yoķ. biliyorlar ama problem yapmıyorlar. vallā çok buyuk problem su. bütün gençler üskübe çalışıyo orda. ep en yaķın üskübe. iki yüz euro maaş. çoķ zor çoķ zor. son zaman almanya gidiyorlar gençler. bu devlet yanlıs eski adamla ķalacaķ. valla˛i valla˛i çoķ fena burda ama. işşallā olacaķ işşallā. sizin yardım Ĺāzım vallā Ĺāzım turkiyenin. boşnaķ var, romler var. ah türkiye. şimdi yoķ aaa dā bir saniye. yirmi inek yanlıs başķa yoķ. içbir şey yoķ. gençler istemiyorlar. bilmem, o biliyor. evet av gidiyor ama zor zor. var o domus var, ķurt ta var. tavşan var var. ama bis avcı yoķ. benim baba ülmiş evet. vallā zor nāpalım.

Metin 5

Erhan Baki

Yaş: 32

Köy: Aşağı Koliçan

böyle televizyon ķarşısında gibiyim. bunu buraya bıraķsanız dā iyi olacaķ. sankĪ televizyon önünde röportaj yapacam. adım erhan soyadım baki. buralı doğumluyum. bütün aylem burda doğmuş. ne zamandan beri burda yaşadīmızı diye tam ve net belirtiler yoķtur. bis kendimizi bildıķ bileli buralıyıs. nerden geldiğimizi da tek ķanıtlayıncı şeyler ķalmamıştır, yoķtur, bilmiyoruz. bazı kimseler batı makedonya bi bölgesi vardır reka denilen ordan geldiğimizi iḑda ediliyor. başka söylentiler da vardır. osmanlıdan önce burada türkiyeden ġrup ġrup hālinde yerleşmişler. birileri batı makedonyaya, birileri buraya, birileri başķa yerlere yerleştiğini söylentiler vardır. ben biz şey köyümüzün ismini nerden geldiğini de bir söylenti duymuştum. ne ķadar doğru olduğunu bunu da tespit edemedim. ķoliçan, ķol ˛açan, ķol˛açan. bu nerden böyle geliyor? osmanlıdan önce buraya yerleştiğimizi diye iddalar vardır. şimdi bunlar, osmanlar buraya geldikçe bizimkiler biliyosunuz müslüman olaraķ önceden da buraya yerleşmişler ve bizimkiler sevindiler, sevinmişler aslında osmanlar buraya geldiğine ve hemen onları ķolları açıp diye çok iyi niyetle onları ķabul ettiler. adi işte bizi, ķol açanları öyle ķaldığını, mantıķlı. şimdi ne ķadar doğru olduğunu biz da bilmiyoruz odur bir. tari sen artıķ başķa bilmek istediğiniz varsa sorabilirsinis. yoķsa. bis başladıķ diye otuz iki yaşındayım, seksen yedi doğumlu. ilköğretimi herkesin kendi köyünde kendi yaşadığı yerinde oķuma fırsatı bulurken biz burada onu bulamadıķ. çünkü bis ķarşıda gördüğünüz yapı, bina oķulumuzdur beyaz, ķırmızı. orada bin doķuz yüz doķsan üç yılına ķadar makedonca eğitim görülmekteydi. biz artıķ buna son vermemizi istedik. yāni kendi dilimize eğitim görmemizi istiyoduķ. başlanġıçta devlet bunu bize izin vermedi, zorluķ çektik. ne yapacağımızı

ebeveyinlerimiz şaşırmışlar. tefeyyüze oraya gitmişler. bizi oraya türkçe oḳumaḳ için ḳabul edeceklerini başvuru yapmışlar şey başlanġıçta zorluḳlarla ḳarşılaştılar. onu da izin vermek istemediler ama izin vermediler başta ama sonradan izin verdiler ve biz ben kendi ilkokul eğitimim tefeyyüze tefeyyüzde bitirdim oḳulu. ondan sonra yāni ilk nesildik biz. seksen yedi doğumlu olanlar, seksen altı doğumlu olanlar ilk nesil olaraḳ tefeyyüzde oḳumaya gittik. seneler sonna on dört on beş sene sonra devletin yapmış olduğu politika yanlış olduğunu görüp bize oḳulumuzda türkçe artıḳ eğit yani eğitim oḳuyabilme fırsatı sundular ve şükürler olsun şimdi bizim çocuḳlarımız işte birinci sınıf ben on yaşındayken ḳırḳ kilometre günde yolculuḳ yapıyodum ki türçe oḳuyalım. o zorluḳla ḳarşılaşmıyo. demişlerdi önceden hadi demek bir gün olacaḳtır diye bir gün olacaḳtır diye ama olmuyomuş olmuyo da insanın biliyorsunuz ya bardaḳ taştı mı su artıḳ dökülür. biz de o duruma gelmiştik. artıḳ dayanılacaḳ durum ḳalmamış. ḳurban olacaḳ mu˳aḳḳaḳ ki. bi şey başarmaḳ için tefeyyüze. ḳırḳ kilometre yirmi gidiş, yirmi dönüş otobüslerle taşıdılar bizi. vallā ġurur duyucu bi şeydir. biz üsküpte değil makedonyada birçoḳ bölgelerde bu p̣roblemlerle ḳarşılaşıyolardı. ilk adımı ilk atan bis olduğumuzu dā da ġurur verici bi şeydir. bu domino efek gibi sonra başḳa yerlerde, işte batı makedonyada, jupa bölgesinde onlar da bu adımı attılar. ya onlarda üsküp yaḳın olmadığı için onlar başḳa problemlerle ḳarşılaştılar. ḳadro yetersizliğĪ, onlar için biraz dā zor oldu ama onlar da başladılar. yāni sırf türkçe oḳumaḳ için onlar da oḳuyabiliyorlar. bizimle beraber başladılar onlar. doḳuza ḳadar. buradaki eğitim sistemi ve türkiyedeki eğitim sistemi farḳlıdır. bizde ilkoḳul, ortaoḳul bir yerde. sizin bildiğiniz ortaoḳul bizde ilkoḳul doḳuzuncu sınıfa ḳadar. lise artıḳ her öğrenci kendi branjını seçip hayatına devam ediyo yani imḱan var˳ise türkçe imḱan yoḳ˳ise makedonca dilinde devam etmek devam etmek zorundalar. çünkü biliyosunuz burada o ḳadar lise var, lisemiz var. bazı kimse branş seçer, zanat seçer. zanata gitmek için tabi ki o ḳadar türk öğrenci olmadığı için her branjdan türk sınıfı açmaḳ da zordur. makedoncaya devam ediyolar. zaten makedoncayla problemimiz yoḳtur. iki dili güzel bilip, ḳonuşup yāni problem değildir. sıḳıntı yaratmıyor, yaratmıyor. baḳın işte ben bu dönemde yaşadığım için onu artıḳ görmemekle ḳarşı ḳarşıyayım. niye diyeceḳsiniz. önceden belki var˳imiştir. ama iki bin bir savaş, ya ondan sıḳıldı makedonya. iki bin birden sonra artıḳ azınlıḳlara dā büyük aḳlar verildi. yāni biz sadece türk olduğumuz için veya müslüman olduğumuz için bazı yerlerde ulaşamadığımızı artıḳ onları geri bıraḳtıḳ. yāni işte makedon bir şirket açar, işçiye ihtiyacı vardır, seni de işçi olaraḳ orada alabilir. artıḳ son zamanlarda minimuma düşmek, düşmüştür. zaten baḳ makedonya da multi etnik bir yapıya saḥiptir. ister istemes işte yuḳarıdaki köy arnavut. geldiğimiz yerleşim yerinden büyük makedon işte burada iki üç köy türk bunların iç içe yaşamaları mecburdur. bazen sıḳıntılar vardır ama iÍÍā bi o ḳadar büyük olduğunu ben şahsim erhan olaraḳ ḳonuşuyorum görmüyorum yani ben öyle bi şey öyle bi sıḳıntı görmemekteyiz. baḳ baḳ iki bin birden önce babamdan işte obirlerinden, arḳadaşlardan, dostlardan, büyüklerimizden bunu duymuşuz. işte televizyonlardan yani müslüman bir doḳtor, arnavut bir doḳtor işte devlet kliṇiklerinde zor. şimdi ise bayā vardır. yāni haḳ bize verilir. mālesef bazen yine türkler bütün türkler olaraḳ yāni bize düşen payı her zaman alamıyoruz bu normaldir. biraz arnavutlar alır, biraz makedonlar alır. bis açı˳a ḳalsaḳ ama o ḳadar issedilici di˳ildir. işşalla biter. işte bugün on bir temmus acı bir gün maalesef. allah ölenlere rahmet, yaşayanlara amin. budur üzücü. işşalla böyle bir dā yoḳ sadece balḳanlarda içbir yerde yaşanmaz olur. zaten olan olaylar yāni ḳatledilen genellikle müslümandır. üzücü, acı çekici bi şeydir ama olur. boşnaḳ bosnadan mısınız? e siz artıḳ onu, ne zaman göç etmişiniz? buradan mı aa göç ˳etmişler bosnaya. bizimkiler de işte bin doḳuz yüz ḳırḳ yılında buradan oralara göç ˳eden onlar ra˳at bi şekilde onlar elli sene, altmış, yetmiş sene ra˳at bi şekilde işte makedoncayı ḳonuşabiliyolar. aynı, siz de aynı. di˳il o ḳadar ḳolay olmaz. yāni siz. zaten misafirlerimiz var ayni sizin duyġularınız, paylaştığınız denizliden de gelmiştiler iki sene önce. onlarla da buralarda sōbet ettik şey yaḳın ḳonuştuḳ. iki sene sonra geldiler bi dā görüştük. ama geldikleri ramazandı ve niyetle gelmişler insanlar. buralardan işte cāminin avlusunda

bütün köy için bir iftar yemeği verdiler. hep beraber iftarımızı açtık̦. yāni onlar da aynı duyġuları paylaştılar bizimle. başk̦a diyo denizlide başk̦a, buraya geliyosun aynı tarĪ aynı tarĪ derken yak̦ın insanlar sana yak̦ın insanlar görüyosun, türkçeyi k̦onuşan birileri görüyosun ve bu şaşırtıcı ama osmanlı tarĪ. bunu da yazabilirsiniz isterse üsküp k̦arşımızda köyümüzde üç yüz yirmi ane vardır. bin yedi yüzden fazla nüfüz yaşamak̦ta. üsküp civarında en büyük türk köyü işte bizim köyümüzdür. k̦oliçan aşşa˛ı k̦oliçan yuk̦arı da vardır ama onlar arnavut. orda türkçe hayır, k̦onuşulmuyor.

Metin 6

Bener Lütfiyovski

Yaş: 25

Köy: Dırjılavo

merābalar. bener lütfiyovski. yirmi beş yaşındayım. üsküplü doğumluyum. öğrenciyim ve bilgisayar mühendislĪ oḳuyorum özel bir üniverstede fon˛aldım. üniverstede üsküpte. bizim torbeş olarak̦ diyorlar burda. torbeş şey oluyo işte. bazıları şey diyo işte osmanlı zamanından gelen türkler burda makedonlarla yaşadığı için k̦omünizm zamanında işte biraZ şey olmuş işte makedonlaşmışlar. bazılarına göre ise makedonlar osmanlı zamanında müslümanlı˛ı k̦abul etmiş ve müslümanlığa geçmişler. o yüzden isimleri türkçe olmuştur bener gibi. tam angisi doğru bilmiyorus aynen. iki bin on birdi ġaĺba. kesildi gerçi. tabi tabi epimiz türk olarak̦, türk olarak̦ yazdırıyoruz kendimizi k̦aydettiriyoruz. ilkok̦ulu türçe oḳudum, liseyi makedonca, şu an ingilizce oḳuyorum. dedem türççe bilmiyo. annem ve babam bizim dā çok evde türkçe k̦onuşmamızı istediği için böyle. işte biz müslümanız, niye makedonca k̦onuşalım. türkçeye dā çok önem verdi bizimkiler. o yüzden dā çok̦ annemle ve babamla ve k̦ardeşlerimle meseĺā türkçe k̦onuşuyorum ama dedemlen mecbur bilmediği için makedonca k̦onuşuyorum. aynen, biraz öyle olmuş. üniversteyi bitirdikten sonra yurtdışı düşünüyorum açık̦çası çünkü burda iş bulsam bile verdiklerĪ maaş çok düşük seviyelerde oluyo. meseĺā yurtdışında bir ayda iki ayda k̦azanabileceğin parayı burda bi yılda k̦azanabiliyosun. azġari ücret iki yüz yüro şu anda burda. almanyada falan bak̦ıyosun azġari ücret bin üç yüz bin beş yüz yüro. azġari ücret ani çok̦ büyük bi fark̦ var o yüzden genelde burdaki erkez yurdışına k̦açmayı edefliyo. o yüzden genç nüfus genelde azalıyo makedonyada. şu anki hükümet işte ismi değiştirdi. bununla avrupa birliğine ve natoya girmeyi hedefliyolar bak̦alım artık̦. şu anki hālinden çok dā iyi gider. bunun örnekleri var meseĺā bulġaristan gibi hırvatistan gibi yeni giren ülkeler eski ḥālinden çok çok dā iyidir. tabi şimdi bi almanya olamaz ama yani eski hālinden çok̦ çok̦ dā iyidir. biz genelde türk k̦analları izliyoruz evet. yāni. bundan bi beş altı yıl önce gene de bura bura türkçesi k̦onuşuyoduk. burada k̦onuşulan türkçeyi ama benim en yak̦ın ark̦adaşlarım işte türkiyeden buraya gelen çok öğrenci oldu üniversteyi oḳumak için çok̦ var. en yak̦ın ark̦adaşlarım benim türkiyeden işte. hataydan ne bileyim işte adanadan, istanbuldan, izmirden.işte onlarla sürekli türkiye türkçesi k̦onuştuğum için do˛al oḷarak̦ buranın türçesini artık̦ siliniyo gibi bi şey.

Metin 7

Selda Hüseyin

Yaş: 33

Köy: Dırjılavo

tamam. selda ḥüseyin. otus üç yaşındayım. aynen. e ben torbeşim kendim aynen. pağaruşa ben dırjılavoyum. var bizim meseĺā burda ak̦rabalarımız var. biz çok̦tan burda. babam on sekiz yaşında buraya yerleşmiş sonna annemle evleni. biz burda doğmışız. ama köyümüz ikĪ annem de babam da şey

dırjılavo köyünden. ben dırjılavo köyünde öğretmenlik yapıyorum. evet türkoloji mezunuyum. şey sonnaaaa mezun olduḳtan sonra orda işe başladım. bilmiyo aynen şimḍi yeni nesil evet şimdi bura şey dırjılavoda köyünde türçe artıḳ öğretim görünüyō. doḳuz yıl önce şey başladilar türçe oḳumaya, önceden makedonca imiş. çoḳ çaba gösterdiler em şükür nihayet artıḳ orda türçe öğretim var. aynen. aynen türçe. altınci sınıfta doḳuzunci sınıfa ḳadar ben veriyorum. ġayet iyi yāni ben burda yaşamaḳ istiyorum, başḳa ülkede gidemezdim. aynen türkiyeyi çoḳ seviyorum ama yaşamaḳ için burda. gittim, çoḳ aḳrabalarım var orda. izmirde izmirde aynen. annemin dört tane teyzesi ve dayısı orda gitmişler episi. sadece anneannem burda ḳalmış. baba tarafında da ayni şekilde. eee anneannem evliymiş, ondan burda mecbur ḳalmış ḳalsın. ııı onun aylesi bütün anne, baba, ḳardeşleri epsi izmire gitmişler evet. bizim istanbulda da var ama izmir çoğu episi ordadıṛlar. benım as şey aḳrabalarım burda var. orda episi. bizimkiler epsi izmir. aynen. olsun olsun. ēm ne söyleyebilirim. sağ olsunlar türkiye meseĺā bize çoḳ destek gösterdiler. bu eğitim ilgilī̆ şey zaten tika bizi şey servis olaraḳ götürüyo evet öğretmenleri. onlar olmasa evet. çünki çok zor ulaşım orda. otobuz var ama e şey bozuluyo bazen şey em saatler oḳul saatlerine uyġun değil. tika olmasa yāni biz şey zaten ben onun için de ḳabul ettim o işi. yoḳsa şey ulaşım çoḳ zor. aynen aynen aynen. var orda da türçe var yol amā şey çoḳ kötüdür evet aynen. yoḳ arabayla da gidebilirsiniz evet. kim biliyo yolu problem yok. zaten orda da türçe eğitim var. benim arḳadaşlarım var orda çalışıyolar. er gün gidiyolar, geliyolar yani problem yoḳ. ulaşım için evet ama biraz kötüdür şey yol. aynen aynen ben evliyim. on yaşında çocuğum var. arnavutla evliyim. çocuğum da türçe biliyo, arnavutça da biliyo. biliyo, ḳonuşuyo evet. aynen o ḳonuda şanslıyız biz burda hepimiz. çocuğum on yaşındadır üç dil biliyo. ingilisçe da biliyo. arnavutça, makedonca, türççe aynen. aynen aynen aynen. bizimkiler meseĺā benim aylemde onlar nedıṛlar ihtiyarlar hepsi biliyolar makedonca. gençler maalesef bilmiyolar. biz türçe biliyoruz öyle anlaşırız. er dil er dil çoḳ zenginlik bence aynen. ben bildiğim ḳadar araştırdığım ḳadar bence torbeşler türk türk yāni kesinlikle eee. maalesef dili ḳaybetmişler. ondan ben öyle sanıyorum yani araştırdığım ḳadar. e şey nasıl ne söyledim söylediğim gibi ayleleri episi çoğu gitmişler türkiyeye bunnar burda şey mecbur ḳalmışlar yāni boşnaḳlarla arnavutlarla evlenmişler bilmem ne. dil öyle ḳayboluyo yāni. te ben de arnavutlayım evli meseĺā evet onu da var. ama ben çocuğumu öğretmişim yani türçe mutlaḳa bilmek istiyorum yāni öğrendiler. bi de önceden önceden meseĺā çoḳ ˬimiş zor. türkçe eğitim yoḳmuş bi de yasaḳmış yasaḳ. yāni onu bilgileri ihtiyarlardan biliyorum yasaḳ̬imiş. arnavutça da çok şey ayni şekilde yasaḳmış. bugünler allā şükür evet aynen. aynen zaten onun için episi. bence öyle benim aylem zorluḳtan episi göç ˬetmişler. basḳı evet. aynen aynen. em tez bunu da söyleyebilirim. bizım ayle de episi ne gitmişler ordan durumları çoḳ iyi. ḫepsi varlıḳlı. çok çalışḳan insan dayım normal çalışmassan içbi şey ama burda çalışsan da evet. çoḳ az çoḳ çoḳ çoḳ. meseĺā biz öğretmenim. ben iç memnun değilim ama mecbur ne yapacan. yoḳ öğretmenlik dört yüz yüro alıyoruz yāni. amā çoḳ evet. evet ama bizde çoḳ burda sen yaşamışın farḳ ˬetmişin çoḳ yaşam çok yaniii paˬalı er şey er şey paˬalı. dört yüz yüro nāpıcan içbi şey. allā şükürler olsun ki evimiz var. olmasaydı geçinemiyosun yani çoḳ zor. e şimdi nāpıcan sen dört yüz yüroyla? bi de şey ödüycen. bi de elektrik bilmem ne su falan telefon yetmiyo. üsküpte yāni yaşamaḳ iki kişi mecbur şarttır çalışsın en as iki kişi yāni normal evet hayat geçinmiyosun ama. diyorum evin varsa geçinebilirsin yoḳsa zor zor. aynen aynen aynen. ben biliyorum evet. zaten gidiyoruz çoḳ türkiyede çoḳ daḫa uygundur bi de sizde maaşlar dā iyi. maaşlar çok dā iyi yāni. bi de duyucam orda türkiyede memnun di ˬilim bilmem ne keşke orda gelelim ne yapıcan a burda? allaḫ aşkına biz burda yaşamıyoruz hepisi ḳaçtılar. aynen aynen er şey imḱānlar var var er şey için yāni. onun için ben biliyorum üsküp üsküp yāni üsküpü değiştiremezdim içbi şey için. çünki çoḳ ra ˬatsın. yāni er yerde dā raˬat ulaşım için. biliyosun türkiyede nasıldır bi bincen otobusta saatlerce gidiyosun aynen. istanbul, izmir da. beş yıl önce gittim izmirde, o zaman diˬildi böyle. geçen sene allaḫım dolmuş. bilmiyorum neden öyle oldu. eralde dā çok şey bilmiyorum şehirde dā çoḳ insan gelmiş bilmiyorum. aynen aynen. rica ederim.

Metin 8

Süleyman Bektaş

Yaş: 50

Köy: Svetova

osmanli askeriymiş yedi sene yemende. benim adım süleyman bektaş. elli yaşındayım. svetova köyünde yaşıyorum. bu köyden doğdum. ilkoḳul bu köyden bitirdim. sonra imam atip, isa bey medresesi, üsküp ḳondova köyünde bitirdim. ilk açılış ne zaman oldu. ilk generasyon dört sene orda sonra köye döndüm. askere gittim eski yuġoslavya ordusun bitirdim. biraz savaşta geçtim. oo paramparça ne zaman oluyodu yugoslavya, eski yugoslavya. sonra köyde tarlada tarim çalışıyodum. buday, mısır, tütün , son yıllar çilek. öyle benim babam bu köyden imam ˛idi. o vefat etti iki bin üçte. o iki bin üçten sonra ben görev yapıyorum. devam te on altı sene. bu köyden cāmide görev imamlıḳ yapıyorum. var iki erkek, bir ḳız. annem sağ. yetmiş doḳuz yaşında emen emen seksen yaḳlaşıyor allā şükür bugüne ḳadar ayaḳta öyle. ḳış gidiyo şimdi tatil, beşinci sınıfa. çocuḳlar lise bitirdiler o ḳadar. çocuḳlar türk oḳulu burda köyde te on sene önce türçe başladıḳ eğitim. benim çocuḳlar iki o zaman yoḳ ˛idi. tefeyyüste gönderdim üsküpte. altıncı yedinci mi sekizinci sınıf orda bitirdiler erkekler. ḳış burda allā şükür. türçe başladı te on sene öyle. sonra lise bitirdiler. büyük olan işe bir iş. bu çiçek peysaş yapıyor evet. ikinci evde işşallā işi arıyo. a meslekler göre o normal iş o inşaat şirket var bizim köyde çok inşaat iş var ama öyle ama memur olmaḳ dā zor biraz. o devlet işin zor. ep o siyaset, tanıdıḳ varsa. evet nasıl? yoḳ şimdi var ama hem orda siyaset ep siyaset orda. em oḳul bitmek lazım. çocuḳlar lise bitirdiler bu memur için, faḳ universite bitirmek Ĺāzım. gidemediler, fırsat yoḳ ˛idi. işallā sonra yine vaḳıt var alā vaḳıt var ama baḳacas. şimdi düğün yapacaz büyük oğlu evli nişanladım, eylülde düğün olacaḳ. e bugünden sizi çārıyorum. haber verecem o gün işşallā. şimdi bursadan as önce var˛idi üç dört gün önce misafirlerimiz var˛idi var beş ḳadın. ilk defa geliyolar bizim aḳraba. burda cümbuş yaptilar dedım düğün yarısi bitti evet. vallā vallā bu ḳadınlar dā iyi biliyolar. ama ilk nişan sonra şarki söylüyolar, türçe, makedonca. oynuyolar sonra geline gidiyolar. em sonra iki üç defa gidiyolar sonra dügün oluyo. dügün cumadan başlıyor çarşamba aḳşam sonra cuma aḳşam ḳadınlar için ḳına gecesi. cumartesi o davullar geliyolar zurna. sonniyalar muzik şarḳıcıḳ sanatçı mı getiriyolar em pazar günü davul, zurna. oynuyo damat.em sonna ādet para veriyolar damata hediye arkadaşları. öyle düğün bitiyo. üç gün üç gün evet. pazar evet.

Metin 9

Muzafferka Bekir

Yaş: 57

Köy: Pagaruşa

adım muzafferḳa bekir. elli yedi yoḳ, ḳoliçandan. olur. seksen beş geldim. bin doḳuz üz seksen beş. eh beş gün. epsi eḫ ādetler işte güzel ādetler. evet tanıştım nasıl evet yoḳ yoḳ. tanıştıḳ, beraber oḳula gittıḳ. ḳoliçanda. beraber büyüdük. yoḳ makedonçe. türçe yok. şimdi türçe geldi. bilmiyorum ḳaç sene var. sadece türçe. evet epsi çocuḳlar şimdi çocuḳlar biliyo şimdi türçe. ben biliyorum ama biras. ne varsa evde o. tamam, tatlı baḳlava. kendim kendim. yani işte, pilaf et, baḳlava. adi düşün, sor. yooḳ, şimdi yoḳ. vardı önce şimdi yoḳ. önce baḳtım, şimdi yoḳ. inek, keçi. benim ḳız ḳardeşimin çocu˛u tamam, o ocadır. şākir ve efe. küçügi efe, büyügi şākir o torunlar. benim çocuḳ o seydi. tanıy mısın sen yüsraya? tamam tamam. türkçe biliyo em hem de çoḳ.

Metin 10

Seyit Bekir

Yaş: 29

Köy: Pagaruşa

seyit bekir. yirmi doḳuz yaşındayım. türkçeyi çoḳ zor öğrendim. biz çoḳ uzaḳ gidiyorduḳ burdan yāni bizim köyden tā üskübe ḳadar gidiyorduḳ. yedinci sınıfa ḳadar orda bitirdim. sekizinci sınıfta oḳulu buraya, köyde getirdiler ama çoḳ zorluḳ geçtik. ben çoḳ çoḳ küçük çocuḳ yedi yaşından başladım otöbüzlerle er gün dilimizi yanlız tutalım. tefeyyüs ilkoḳul evet. eski baḳ eski tefeyyüs çayır tarafında görünüyomuş. budur yeni tefeyyüs ama altmış yıl falan var, altmıj yıl falan var. hālā ilkoḳul üsküp. evet ve türkçe. benim tamirci. yoḳ, draçovada çalışıyorum burda, batinsa tarafında. var. çoḳ meseĺā diyem seksen doḳsan aile var orda. türkçe türkler ḳalan draçovada. zaman osmanlı döneminden ḳalan türkler var. sonra var prizrenden gelen türkler buu var buu bosnadan gelen türkler var ama çoḳ türkler var. orda anlamıyorsun ki türklerdir çoḳ iyi makedonca onlar zaten ḳonuşuyo. o döneminde anlamıyorsun ki türk mü makedon mu. evet anlamıycaz. Íāzım bilesin bunlar türk bu ayle ḳonuş onunla. var orda bi arḳadaşım buluruz. saç kesim berber. orda var adem diye ismi. evet orda o biliyo çoḳ ayleler türk nedir o biliyo onları. adem berber. çocuḳlar aynı evvelki çocuḳlar gibi şimdiki çocuḳlar gibi değil. oyunlar var˛idi. meseĺā ḳızlar Íastik oynuyordular. erkekler babo diyoruz biz o bir oyun ḳoşmakle. tuttu mi seni sen ḳoşarsın bizi. meseĺā gündüz gece oynuyorduḳ. bu var˛idi çoḳ oyunlar ama onlar makedonçe dilinde türçeye çeviremem. evet. sopa atıyorduḳ eski döneminde. cāmi oynuyorduḳ. gaĺba türkiyede de oynuyorlar. evet. cāmi bir bii çember yapıyorus. orda bi bekçi var cāmide hem herkes tutuyo cāmiyi. tutsa seni bekçi, sen bekçi olursun. adı misket oyunu oynuyorduḳ çocuḳlar gibi. şimdiki çocuḳlar içbi şey oynamıyorlar zaten. erkes telefon elinde. yoḳ. benim yirmi bir yaşında geldiğim zaman askeri ḳapattılar yāni istersen gidebilirsin askerde istemessen gitmiyorsun. zorlu değil. evet. ḳamyon tamircisiyim. ben nerden işliyorduḳ biz biz idik orda bmc bayisi. türkiyeden bmc getirdik. buu o iki ḳardeşlerin tankerleri getirdik. buu ḳarzan bayisiydik burda. çuḳurova bayisi makineler getiriyorduḳ türkiyeden, çoḳ şeyler türkiyeden. çoḳ ḳolay. tamir ederken anahtarlar. enahtar ḳullanıyorum. meseĺā ne? baḳ burda var˛idi bir mektep osmanlı doneminden ḳalan bir mektep var˛idi ama nafile onu döktüler, yeni bi mektep yapardılar ama bıraḳtılar, yarı yolda bıraḳtılar onu. yarıda ḳaldı. burda var˛imiş buu nasıl nasıl deym burda varmış hakim bey, iki tane nezaret var˛idi içerde ḱātip var˛imiş bilmem neler bilmem ne. osmanlı döneminde baḳ. çoḳ iyi bi şey bi sanat eseriydi ama döktüler. tarihi eseri evet. yeni yapıcaz diye evet apisane iki tane var˛idi burda evet. yoḳ ben çoḳ gencim. evet gitmişti insanlar. annemin dedesi türk askeriymiş. annemin dedesi veli o imiş türk askeri bulġaristan tarafında. ama o türk askeri iki buçuk yıl türk askeri, dört yıl? dört yılmış türk askeri. oḳul, zorluḳlar. er gün sabā ḳalḳtığımız çoḳ erken sabā ḳalḳıyoruz zaten saat altıdan sabah ḳalḳıyorduḳ oḳula da yedi buçuġe ḳadar yetişiyorduḳ ḫer gün er gün. evet, eşimi ben dā önce tanıyordum eşimi ama beḱarlık işte a bunu a onu en son eşim ḳaldı, onu aldım. yoḳ bilmiyo. odur svetova tarafından. şimdi oḳul açtılar o tarafta. evet türk oḳulu şimdi açtılar. onun ḳardeşi zaten öğretmendir orda. imam hatipoğlu lisesinde oḳuyordu onun ḳardeşi bursada oḳulu bitirdi.

Kaynakça

Çavuşoğlu, H. (2006). Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 "Kitlesel" Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi. Mülkiye, Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı, S.251, C. XXX, s. 157.

Çavuşoğlu, H. (2007). "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri. Bilig, S. 41, s. 123-154.

Dikici, A. (2008). The Torbeshes of Macedonia: Religious and National Identity Question of Macedonian-Speaking Muslims. Journal of Muslim Minority Affairs, Vol. 28. April, s. 27-43.

Dikici, A. (2014). Türkiye'deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler. Avrasya Etüdleri 46/2 , s. 123-165.

Dikici, A. (2017). Makedonya'da Torbeşler. Editörler: Bilgehan A. Gökdağ, Balkanlar El Kitabı (içinde), 2. Cilt (s. 333-344). Ankara: Akçağ Yayınları.

Државен завод за статистика. (2022, 10 03). Државен завод за статистика: https://www-stat-gov-mk.translate.goog/PrikaziSoopstenie.aspx?rbrtxt=146&_x_tr_sl=mk&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc adresinden alındı.

Gjorgiev, D. (2009). Osmanlı Mirası Makedon Torbeşleri: Batı Tarihi İkilemler ve Çağdaş Uyuşmazlıklar Üzerine. C. Sancaktar içinde, Balkan Milletleri Arasında Etkileşim (s. s. 301-307). İstanbul: TASAM Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2015). Makedonya Türklüğünün Ayrılmaz Parçası: Torbeşler, Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı V (İçinde), Sayı: 70, s. 5689-5695.

Hamzaoğlu, Y. (2000). Balkan Türklüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İdris, E., & Uysal, E. (2009). Üsküp'te Müslümanlar: Dînî ve Etnik Kimlik Bağlamında Sosyolojik Bir İnceleme. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 18, S. 1, s. 591-608.

İdriz, E. (2007). Üsküp'te Yaşayan Müslüman Toplulukların Değer Dünyası Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Komisyon. (1977). İslâm i Muslimani u Bosna i Hercegovini, Editör Abdurrahman Hukiç. Saraevo.

Memişoğlu, H. (2013). "Pomaklar" Editörler: Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, Balkanlar El Kitabı (içinde), 2. Cilt, s.631-643. Ankara: Akçağ Yayınları.

Musai, M. (2004). Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Oran, B. (1993). Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi , 48 (01) , s. 109-120.

Oran, B. (1993). Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova) . Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 48 (01), s. 121-147.

Şahin, C. (2015), Balkanlarda Unutulmuş Müslüman Bir Topluluk: Pomaklar, Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı V (içinde), Sayı. 70, s. 5673-5683.

Türk, F. (Haziran 2018 Cilt: 9 Sayı: 2). Vergina GVergina Güneşi, Çiftbaşlı Kartal ve Türk Hilalî Arasında Bitmeyen Mücadele: Makedonya Torbeşleri. Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, s. 1-18.

Yalçındağ, E. Y. (2021). Üsküp'te Türkçe Eğitimi ve Türkçenin Genç Nesil Tarafından Öğrenilmesi Üzerine. Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, 3 (21), s. 39-52.

Yalçındağ, E. Y. (2022). Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Yayımlanmamış Doktora Tezi. Çanakkale: ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Türkçede Alt Katman Dillerinin Etkisi Olarak Dönüşlülük Bildiren Yapılar

"Oturmuşum kendime, çay içiyorum."

Elmas ÇOKOL ALPAY*

Özet

Ülkelerin sınırlarıyla dillerin sınırları çoğu zaman örtüşmez. Bugün hemen hemen her ülkede o ülkenin resmî dilinin dışında konuşulan başka diller bulunmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak, alt katman dili şeklinde tabir edilen diller ile resmî dil arasında çeşitli düzeyde etkileşimler meydana gelir. Bu etkileşim türlerinde baskın dilin zayıf dili etkilemesi "ödünçleme", zayıf dilin baskın dili etkilemesi ise "karışma" olarak adlandırılır. Kopya yoğunluğu genellikle baskın dilden zayıf dile doğru olduğu için, diller arasındaki ilişkiler incelenirken araştırmacılar genellikle baskın dilden (verici dil, kaynak dil) zayıf dile (alıcı dil, hedef dil) kopya edilen ögeler üzerine yoğunlaşır. Böylece alt katman dillerinin prestijli dile olan etkisi geri planda kalır. Ancak baskınlığın muhtemel bir sonucu olarak, konuşurları anadillerini terk edip dil değiştirse dahi, zayıf dilin etkisi baskın dilde altkatman (karışma) olarak devam edebilir. Bu sebeple alt katman dillerini konuşan ikidilli bireylerin dilsel üretimlerini ifade eden "karışma"lar, diller arası etkileşimler konusunda incelemeye değer ilginç örnekler barındırır. Dillerin birbirlerinden kopyalama yapması (kod değiştirme) için gereken en temel ölçüt ikidilli bir konuşur grubunun varlığıdır. Anadilinden başka bir dili ikinci dil olarak edinmiş bireyler, çoğunlukla farkında olmadan, anadillerinin özelliklerini baskın dile uygulayarak ya da baskın dilin özelliklerini zayıf dile uygulayarak fonetikten söz varlığına, gramerden sentaksa kadar uzanan ilginç kod değiştirmeleri yaparlar. Bu değişimleri zayıf dil açısından dört şekilde açıklamak mümkündür: Zayıf dil baskın dilde alışılmış ve zorunlu olup kendisinde olmayan özellikleri kullanabilir veya kullanmaz ya da zayıf dil baskın dilde olmayıp kendisinde bulunan bir özelliği kullanabilir veya kullanmaz. Türklerin geniş hâkimiyet sahalarına yayılmalarının bir sonucu olarak Türkçede farklı altkatmanların karmaşık tesirleri olduğu bilinmektedir. Bu tesirlerin izlerini geçmişten bu yana takip etmek mümkündür. Ancak bu çalışmada günümüz Türkiye Türkçesinin altkatman dillerinden Kürtçe ve Romancadaki dönüşlülük yapılarının Türkçeye uyarlanmasından doğan karışma örnekleri üzerine yoğunlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil ilişkileri, kod değiştirme, iki dillilik, Kürtçe, Romanca.

Giriş

Ülkelerin sınırlarıyla dillerin sınırları çoğu zaman örtüşmez. Bugün hemen hemen her ülkede o ülkenin resmî dilinin dışında konuşulan başka diller bulunmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak, alt katman dili (substratum) şeklinde tabir edilen diller ile resmî dil (superstratum) arasında çeşitli etkileşimler oluşur. Araştırmacılar çoğunlukla, bu etkileşimlerin dilin tüm alanlarını (fonetik, morfoloji, sözdizimi, anlambilim ve söz varlığı) değişen derecelerde etkileyebileceği konusunda hemfikirdir (Yılmaz, 2013: 6). Ancak bu alanlar içinde söz varlığı, ilişki biçimlerinin hepsinde, yaygın bir iki dillilik olmadan da kolayca etkilenebilen, değişime en açık alan olarak kabul edilir. Değişime en dirençli alanın ise söz dizimi olduğu düşünülmektedir.

Dil ilişkileri çalışmalarında ilişki dillerinin birbirlerine göre konumlarını ifade eden çeşitli adlandırmalar bulunmaktadır: Bir dilin, kendisinden farklı başka bir dille teması durumunda ilişki dilleri: (A), zayıf dil, etkilenen dil, alıcı dil, hedef dil ve (B), baskın dil etkileyen dil, verici dil, kaynak dil şeklinde ifade edilir. Ayrıca etkileşimin dilin değişkeleri arasında ortaya çıkması (B'), bu etkileşimlerin çift yönlü olması ise (C) şeklinde gösterilmektedir (Sarı, 2013: 3).

Bu etkileşim türlerinde baskın dilin zayıf dili etkilemesi "ödünçleme", zayıf dilin baskın dili etkilemesi ise "karışma" olarak adlandırılır (Johanson, 2014: 10).

* Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, elmascokol@mu.edu.tr

Diller arası ilişkilerde kopyalamanın yönü; genellikle, üst kültürden alt kültüre, yönetenden yönetilene, merkezden taşraya, üretenden tüketene doğrudur (Buran, 2016: 21). Görüldüğü üzere kopya yoğunluğu baskın dilden zayıf dile doğru olduğu için, diller arasındaki ilişkiler incelenirken araştırmacılar genellikle bu yönde kopya edilen ögeler üzerine yoğunlaşır. Bu sebeple alt katman dillerinin baskın dile olan etkisi ikinci planda kalır. Ancak baskınlığın muhtemel bir sonucu olarak, zayıf dilin konuşurları anadillerini terk edip dil değiştirse dahi, ana dillerinin etkisi baskın dilde altkatman (karışma) olarak devam edebilir. Bu sebeple diller arası etkileşimler konusunda, alt katman dillerini konuşan ikidilli bireylerin dilsel üretimlerini ifade eden "karışma"lar incelemeye değer ilginç örnekler barındırır.

Türklerin geniş hâkimiyet sahalarına yayılmaları her zaman dil sahasının genişlemesi neticesini doğurmadıysa da Türkçe bütün olarak çok geniş bir bölgeyi fethetmiştir. Bu aynı zamanda birçok Türk dilinde karmaşık altkatmanların tesirleri olduğu anlamına gelmektedir (Johanson, 2014: 25). Bu bildiride Türkiye Türkçesinin altkatman dillerinden olan Kürtçe ve Romanca (Çingene dili, Romanî) özelinde bu dillerin dönüşlülük yapılarının Türkçeye uygulanması konusu ele alınacaktır.

1. Kod Değiştirme ve Karışmanın Ön Koşulu Olarak İki Dillilik

İki dilli bireyler iletişim esnasında kendilerini daha iyi ifade edebilmek adına, ana diline veya ikinci dile ait unsurları bir arada kullanabilmektedir. Bu durum literatürde kod değiştirme (code switching), düzenek kaydırma, kod karıştırma (language mixing) gibi terimlerle ifade edilmektedir. Aşağıda görüleceği üzere bu durumun birbirine benzer pek çok tanımı yapılmıştır.

Kod değiştirmeyi Myers-Scotton, genel bir tanımla "aynı konuşma içinde dilbilimsel türlerin dönüşümlü kullanımı" olarak ifade etmiştir (1993: 1). Eker, sözlü iletişimde dilin bir işlevinden başka bir işlevine, bir dil durumundan başka bir dil durumuna veya bir dilden/değişkeden başka bir dile/değişkeye geçiş olarak tanımlamaktadır (2007: 128). Poplack, terimi tek söylem, tümce ya da kurucu içinde iki dilin dönüşümlü kullanımı şeklinde tanımlamıştır (1980: 583). Thomason, bir konuşur tarafından aynı konuşmada iki (veya daha fazla) dilden malzeme kullanılması olarak ifade etmektedir (2001: 132). Kod değiştirmenin bir başka tanımı ikidillilerin aynı konuşmada iki ya da daha çok dili dönüşümlü olarak kullanması şeklindedir (Milroy-Muysken, 1995: 7). Yine kod değiştirme, konuşma ortamında iki ya da daha fazla dil veya varyantın dönüşümlü olarak kullanılabilmesi durumuna karşılık gelir (Sarı, 2013: 1).

Dilbilimde iki veya çok dilliliğin söz konusu olduğu durumlarda, sık karşılaşılan kavramlardan bir diğeri karışmadır. Yapılan literatür çalışmasında genellikle kod değiştirme ve karışma kavramları için birbirine çok benzer tanımların yapıldığı, dahası araştırmacıların pek çoğunda bu iki terimin birbiri yerine kullanılabildiği görülmüştür.

Aksan dil karışmasını (interference), ana dilinin dışında başka dil veya dilleri de konuşabilen, konuşmak zorunda kalan bireylerin edindiği dillerden birinde ötekinin etkisiyle meydana gelen değişmeler olarak tanımlamıştır (2015: 27). Bir başka deyişle karışma, fonolojik, dilbilgisel, sözcüksel ve yazımsal olmak üzere çeşitli düzeylerde bir dilin öğelerinin diğerine aktarımı olarak görülebilir (Berthold, Mangubhai & Batorowicz, 1997).

Bahsi geçen iki terimi çeşitli yönleriyle birbirinden ayırmaya çalışan araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin Skiba; kod değiştirme ve karışma arasında ayrım yapabilmek adına; kod değiştirmenin iki dilli konuşurların dillerden birini icra ederken yaşadığı bir dil zorluğunu telafi etmek için kullanıldığında bir *karışma* olduğunu ancak sosyo-linguistik bir araç olarak konuşur tarafından bilinçli şekilde yapılıyorsa bu durumun karışma kavramının dışında tutulması gerektiğini ifade etmektedir (1997: 6). Anlaşıldığı kadarıyla Johanson da karışmayı kod değiştirme türlerinden biri olarak ele almakta; ancak o, ögelerin aktarıldığı dile göre bir ayrım yoluna gitmektedir. Johanson'a göre, etkileşim türlerinden baskın dilin zayıf dili etkilemesi "ödünçleme", zayıf dilin baskın dili etkilemesi ise "karışma" olarak

adlandırılmaktadır (Johanson, 2014: 10). Bu çalışmada Johanson'un sınıflandırması esas alınacak ve kod değiştirme türlerinden biri olarak karışma kavramı, Johanson'un tanımladığı şekilde zayıf dilin baskın dili etkilediği durumları ifade etmek için kullanılacaktır.

Yukarıda çeşitli araştırmacılardan alıntılanan ve her iki terim için yapılan tanımların ortak noktası iki dilli bir konuşurun varlığıdır. Nitekim kopyalama teorisine göre, kod değiştirme için belli derecede iki dillilik ön koşuldur (Johanson, 2014: 10). Çünkü ikinci bir dili öğrenir veya öğretirken zihinde hâlihazırda bir anadil yapısı mevcuttur ve diğer diller bu temelin üzerine inşa edilmektedir (Uzuntaş, 2004: 14). Bu yüzden iki veya çok dilli bireyler çoğunlukla istemsiz olarak bir dilin özelliğini öbür dili konuşurken ya da yazarken kullanır (Stamova, 2002: 188).

Üstelik iki dillilikten kaynaklanan kod değişimi yalnızca sözlüksel alıntıyla sınırlı kalmaz. Dillerin gramatikal veya semantik özellikleri de değiştirilebilir. Tek söylem veya cümle içinde iki dilin kullanılması veya iki dilin dil bilgisine aynı anda bağlanılması şeklinde ortaya çıkabilir.

Aşağıdaki örnekler iki dilli bireylerde dil etkileşiminin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir (Csató, 2012: 37).

İlya Topoyev'in öykülerinde birçok Hakasça-Rusça kod değiştirme örneği görülmektedir:

‑*Nu ladno [neyse, tamam], Tatar diliyle budem [devam edelim], dedi başkan. – Bizim şimdi nado [gerek] Tatar dilindeki Kazak sözcüklerini yok etmemiz. Tamamen çisto [öz] Tatar sözcükleriyle konuşmamız gerek. Bu konuda kimin ne mneniye [düşüncesi var]?* (Yılmaz, 2014: 231).

Benzer şekilde Mardin'de konuşulan Arapçada *Ḥe'l ibneḥe çalışḳan mâ ḥassâl fen lisesi?* "O çalışkan oğlu fen lisesini kazanmadı mı?" (Ataş, 2021: 84) gibi örnekler görmek mümkündür.

Almanya'da yaşayan Türklerin dillerinde de kod değiştirme örnekleri bulmak mümkündür.

-*Ich hab bir buçuk saat sport gemacht.* "Bir buçuk saat spor yaptım." (Arslan, 2018: 619).

-*Ich weiss es nicht also, weil arkadaşlarım hepsi burada.* < *….Weil alle meine freunde hier sind.* (Boeschoten ve Broeder, 1999-10).

-*Ich will mit dir spielen lan!* "Seninle oynamak istiyorum lan!" (Kallmeyer ve Keim 2003: 34).

Hollanda'da bulunan Türklerin, Felemenkçenin etkisiyle *op* 'üzerinde' gibi görevli biçimbirimleri kullandıkları görülür: *Op oog gözlük var* "Gözünde gözlük var." (Backus, 1989: 66).

İki dilli konuşurların sergilediği bu durum her iki dilin anadil konuşurları tarafından bir bozulma olarak algılanır. Örneğin, Kaşgarlı Mahmut kendi dönemindeki yaygın iki dillilikten kaynaklanan değişimleri şu şekilde değerlendirmektedir: *"Türkçeyi en iyi konuşanlar Türkçeden başka dilleri bilmeyen Türklerdir... En açık ve doğru dil - ancak bir dil bilip - Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur."* (Atalay, 2006: 29).

Ancak ilişki dillerinde ortaya çıkan bu tip değişiklikler her zaman bir bozulmaya ve zayıf dili konuşanların baskın dili öğrenmedeki yetersizliğine işaret etmez. Kopyalarda oluşan değişiklikler, daha çok, ilişki dilleri arasındaki yapısal farklardan kaynaklanan çatışmaları azaltmak, yani uyum sağlamak amacıyla ortaya çıkar (Johanson, 2014: 11). Örneğin diller arası uyumun sağlanması için zayıf dilde bulunmayan veya alışılmış olmayan bir ayrım, baskın dilde alışılmış veya zorunlu olduğu için zayıf dile de uygulanabilir. Diğer taraftan alışılmış veya zorunlu bir zayıf dil ayrımı, bu ayrımın baskın dilde bulunmaması veya alışılmış olmaması dolayısıyla baskın dilde de lüzumsuz görülerek ortadan kaldırılabilir (Johanson, 2014: 30).

Bu tip uyum tekniklerini Jansen vd. ***Değişim Hipotezi* (*Alternation Hypothesis*)** olarak adlandırmışlardır. Değişim hipotezinin genel ilkesi, ikinci dil ediniminde anadil yapılarının rolünün ne olabileceğini incelemektir. Bu hipotez dil öğrenmenin yaratıcı bir dilbilgisi oluşturma süreci olduğunu ve basitçe, kişilerin ikinci dil dilbilgisini yapılandırması için sahip olduğu kılavuzlardan birinin anadilin yapısı olduğunu savunur (Jansen vd., 1881: 335).

Örneğin, Türklerin Flemekçeyi edinme sürecinin ilk aşamalarını araştıran bir çalışmada, Türklerin Flemenkçe öğrenirken fiilin 2. sırada bulunduğu cümle yapılarından kaçınıp Türkçedeki gibi fiilin sonda bulunduğu kelime sırasını aşırı genelleştirdikleri tespit edilmiştir (Jansen vd., 1881: 335).

2. Kod Değiştirme Türleri

İki veya çokdillilik oldukça karmaşık zihinsel süreçlerin bir sonucudur. İkidilli bireylerin zihinlerinde, edindikleri dillerin konumlandığı az çok geçişken alanlar yer alır. Bu yüzden ikidilli bireyler edindikleri dillerden birini icra ederken farkında olmadan zihinlerinde diğer dilin dilbilgisel özelliklerini mukayese etme eğilimindedir. Bu mukayesede dillerin dilbilgisel kategorilerinden birinde meydana gelen herhangi bir boşluk diğer dilin dilbilgisel kategorisi aracılığıyla tamamlanabilmektedir. Bu sebeple kod değiştirme türleri ele alınırken bahsedilmesi gereken konulardan biri de "*dilbilgisel zorunluluk*"tur.

Boas'a göre bir dilin dilbilgisi, kelimelerin cümle içerisindeki yerini belirlemeye ek olarak, o dilde ifade edilen deneyimlerin dile getirilmesi gereken "zorunlu" yönlerini de belirlemektedir (1938: 1017). Örneğin, Avrupa dillerinde dilbilgisel cinsiyet zorunlu görünüşlerden biridir. Benzer şekilde konum itibariyle konuşanın uzaklık veya yakınlığı, başka herhangi bir yerde olup olmaması veya bilgi kaynağının görerek, işiterek ya da çıkarıma dayalı olup olmadığını ifade eden zorunlu görünüşleri bulabiliriz. Örneğin Türkçede bilginin bizzat deneyimlenerek mi yoksa çıkarıma mı dayalı olduğu konusunda konuşurları ayrım yapmaya zorlayan iki farklı geçmiş zaman eki bulunmaktadır: *-mIş* ve *-dI*.

Guy Deutscher, dilin zihin üzerindeki etkisini ortaya koyarken Boas'ın bu bölümdeki fikirlerinden destek almış ve kuramsal olarak her dilin her şeyi ifade edebileceğini ancak diller arasındaki farkların, dilin konuşanları ifade etmek zorunda bıraktığı yapılarda aranması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Özellikle dil ilişkilerindeki kod değiştirmeler söz konusu olduğunda, dillerin ifade etmek durumunda kaldıkları zorunlu dilbilgisel kategoriler kilit bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan, kod değiştirmeler aslında, çok dilli konuşurların dillerden birinde hissettikleri dilbilgisel zorunlulukları ya da boşlukları, diğer dildeki kurala uyumlu hâle getirebilme çabasının bir ürünüdür.

Aşağıda dilbilgisel zorunlulukların kod değiştirmede oynadıkları roller iki başlık altında incelenmiştir.

2.1. Baskın Dilin Özelliklerinin Zayıf Dile Aktarılması (Ödünçleme)

Bu durum iki dilli bireylerin anadillerini konuşması esnasında ortaya çıkar. Konuşur anadilini icra ederken baskın dilin tahakkümü altında kalır ve bu sebeple anadilinde baskın dile ait dilbilgisel özellikler kullanır. Bu noktada zayıf dilin, baskın dilin özelliklerini kullanması ya da kendi özelliklerinden vazgeçmesi açısından ikili bir ayrıma gidilebilir.

2.1.1. Zayıf Dilde Olmayan Bir Özellik Baskın Dilde Bu Özellik Zorunlu Olduğu İçin Kullanılır

Burada zayıf dilin baskın dilde zorunlu olan bir özelliği kullandığı görülmektedir. Örneğin:

Slav dillerinin yoğun etkisi altında bulunan Türk dillerinden biri olan Karaimcede, *-ka, -çA* gibi Türkçe olmayan ve Türkçede bir kategori oluşturmayan cinsiyeti ifade eden birtakım ekler işletilmektedir.

haver "arkadaş", *haver-ka* "kadın arkadaş" ya da *jubij* "koca", *jubijçia* "ev hanımı" gibi (Csató 2012: 37).

Ayrıca Rusçadaki *играть на ....* [igrat na...] "(bir enstrüman)da çalmak" yapısının Gagauz Türkçesine Rusçadan direkt aktarmayla geçtiği görülmektedir.

Gag. *gitarda çalmak*, < Rus. *играть на гитаре*, [igrat na gitare]; Gag. *pianinada çalmak*,< Rus. играть на пианино [igrat na piyanina] (Özakdağ, 2016:201).

2.1.2. Zayıf Dilde Zorunlu Olan Bir Özellik Baskın Dilde Bu Özellik Olmadığı İçin Kullanılmaz

Burada zayıf dilin kendisinde zorunlu olan bir özelliği kullanmaktan vazgeçtiği görülmektedir.

Aşağıdaki örneklerde Türkçede zorunlu olan iyelik veya belirtme eklerinin Almanca etkisiyle ihmal edildiği göze çarpmaktadır (Johanson, 1993: 213).

-*Benim para var* < *ich habe geld*. (İyelik eki kullanılmamıştır.)

-*Dişleri fırçaladı* < *Er putze die Zähne.* (Yükleme eki kullanılmamıştır.)

Almancadaki zorunluluk yapısının (mussen) etkisiyle Türkçedeki zorunluluk yapısında (lazım), aitlik ekinin veya iyelik ekinin ihmal edildiği örnekler de görülmektedir.

Yine Hollanda'da bulunan Türk göçmenlerin dillerindeki, belirtme durumu eksikliğinden kaynaklanan sözdizimi bozulmaları da bu kategoriye örnek teşkil etmektedir.

-*Öyle diziler çok seviyorum* (Doğruöz ve Backus 2009: 47).

2.2. Zayıf Dilin Özelliklerinin Baskın Dile Aktarılması (Karışma)

Bu durum zayıf dil konuşurlarının baskın dili icra etmesi sırasında ortaya çıkar. Zayıf dil konuşurları baskın dili icra ederken anadilinin tahakkümüyle kendi dilsel özelliklerini baskın dile uygular. Bir başka deyişle, zayıf dil konuşurları baskın dili işlerken kendi dil kodlarını baskın dilde kullanır.

2.2.1. Zayıf Dilde Olmayan Bir Özellik Baskın Dilde Bu Özellik Zorunlu Olsa Da Kullanılmaz

Burada zayıf dilin kendisinde olmayan bir özelliğin, baskın dilde zorunlu olmasına rağmen kullanılmadığı görülmektedir. Örneğin:

Hint-Avrupa dillerinde sayı ifade eden sıfat tamlamalarında ismin çoğul olma zorunluluğu vardır. Ancak Türkçede çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki almaz (Akar, 2010: 32). Bu sebeple Türkler bu yabancı dilleri kullanırken *three cats* "üç kedi(ler)" yerine *three cat* "üç kedi" deme eğilimindedir.

2.2.2. Zayıf Dilde Zorunlu Olan Bir Özellik Baskın Dilde Bu Özellik Olmasa Da Kullanılır

Burada zayıf dilin kendisinde zorunlu olan bir özelliğin, baskın dilde olmamasına rağmen kullanıldığı görülmektedir. Zayıf dil konuşanı anadilindeki dayanıklı bölümleri koruma ve bunları baskın dile karıştırma eğilimindedir (Johanson, 2014: 50). Örneğin:

Almanyada bulunan Türklerin dillerinde Almanca sıfatların Türkçe kurallarla pekiştirildiği örneklerle karşılaşılabilmektedir:

Anne, bu gubgross "Anne bu büsbüyük" (Arslan, 2018: 624).

Türkçenin altkatmanlar dillerinden olan Kürtçe ve Romanca anadilli konuşurlarda, bu dillerde yaygın ve belli oranda zorunlu olan dönüşlülük yapılarının Türkçeye uygulanması da bu kategoriye girmektedir.

Türkçenin yapısıyla pek de örtüşmeyen aşağıdaki örneklerde öznenin bir eylemi isteyerek ve kendi yararına yerine getirdiğini ifade eden bir anlam bulunmaktadır.

Kürtçe *Ez ji **xwe** re rûniştim, çayê vedixwim*. > Türkçe *Oturmuşum **kendime**, çay içiyorum.*

Romanca *Beşala da **peske** şukar çay.* > Türkçe *Oturuyor **kendine** güzel kız.*

3. Bir Karışma Örneği Olarak Kürtçe Ve Romancada Dönüşlülük Bildiren Yapılar

Dönüşlülük, genel olarak öznenin gerçekleştirdiği bir eylemin tekrar özneye geri dönmesi olarak tarif edilebilir. Bir başka deyişle, eylemi yapan da eylemden etkilenen de yine öznenin bizatihi kendisidir. Türkçede bu yapı, dönüşlülük zamiri *kendi* ve dönüşlülük ekleri *-n-, -I- ş* kullanılarak yapılmaktadır. Fiil çatısı içinde yer alan dönüşlülük ekleri, Türkçede bir fiil kategorisi değil, bir yapım/türetme biçimidir (Uzuntaş, 2004: 212).[15] Türkçede dönüşlülük işlevini, sözlük (*-n, -1, -ş*) ve cümle düzleminde (*kendi*) olmak üzere iki farklı düzlemde ele almak mümkündür. Ancak Türkçede dönüşlülük ifade edilirken zamirli kullanım yerine ekli kullanım yaygındır: *Yıka-n-, serp-i-l-*

Daha genel anlamıyla terim, bir fiilin aynı semantik özne ve nesneye sahip olmasıdır. Bu tip fiiller genellikle geçişlidirler. Böyle kullanımlarda çoğunlukla özne ve nesne sözdizimsel olarak temsil edilir.

I wash myself. "Ben kendimi yıkıyorum."

Ich rasiere mich. "Ben beni traş ediyorum."

Buna ek olarak dönüşlülük, anlambilimden bağımsız olarak, nesnesi dönüşlülük zamiri olan herhangi bir fiil biçimine atıfta bulunur. Bu tür fiiller özellikle Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca gibi Romen dillerinin gramerlerinde oldukça yaygındır.

Tablo 1. Fransızcada Dönüşlülük

*Je **me** lève.*	*Tu **t'**endors.*	*Ils **se** sont mariés*.
"Ben (beni) kalkıyorum."	"Sen (seni) uykuya dalıyorsun."	"Onlar (kendilerine) evlendiler"

URL-1, ET. 01.10.2022

Bazı Avrupa dillerinde dönüşlülük, şahıs açısından çekime giren zamirlerle oluşturulurken, bazılarında standartlaşmış tek bir dönüşlülük zamiri kullanılmaktadır. Aşağıda görüldüğü gibi Slav dilleri tüm kişiler ve sayılar için aynı dönüşlü zamiri kullanırken Latin ve Kuzey Germen dillerinde kişi bakımından çekime giren ayrı zamirler bulunur.

Tablo 2. Avrupa Dillerinde Dönüşlülük

"hatırlamak" Geniş zaman		Fransızca	Danca	Sırpça-Hırvatça	İsveççe
1. Kişi	Tekil "hatırlıyorum"	Je **me** souviens	Jeg lægger **mig**	Ja **se** sjećam	Jag lägger **mig**
	Çoğul "hatırlıyoruz"	Nous **nous** souvenons	Vi lægger **os**	Mi **se** sjećamo	Vi lägger **oss**
2. Kişi	Tekil "hatırlıyorsun"	Tu **te** souviens.	Du lægger **dig**	Ti **se** sjećas	Du lägger **dig**

[15] Arapça gibi bükünlü dillerde ise dönüşlülük (*mütâva'at*) vezinlerle yapılır. *İnfi'âl* vezni mütâva'at anlamı ifade eden temel vezindir. Bunun dışında mütâva'at anlamı ifade eden diğer vezinler: *ifti'al, tefe''ül, tefa'ül, istif'al*'dir (Ergüven, 2020:23).

	Çoğul "hatırlıyorsunuz"	Vous **vous** souvenez	I lægger **jer**	Vi **se** sjećate	Ni lägger **er**
3. Kişi	Tekil "hatırlıyor"	Il **se** souvient	Han lægger **sig**	On **se** sjeća	Han lägger **sig**
	Çoğul "hatırlıyorlar"	Ils **se** souviennent	De lægger **sig**	Oni **se** sjećaju	De lägger **sig**

Slav dillerinde (Çekçe, Sırp-Hırvatça) dönüşlülük zamirinin çekime girmediği görülür. Batı ve Güney Slav dilleri dönüşlülük zamiri olarak *sa*/*se*/*si*/*się* yapılarını kullanılırken, Doğu Slav dillerinde -*sja* (-*ся*) son eki kullanılmaktadır. Bu dillerde kullanılan *sa/se/si/się* unsuru İngilizcenin *self* "kendi" kelimesine eşdeğerdir. Ancak İngilizcede dönüşlülük yapılarında bu zamirin kullanılması zorunlu değildir. İspanyolcada *se* parçacığı fiilin mastar, ulaç ve emir kipinde ekleşirken (*lavarse* "kendini yıkamak"), Rumence'de fiili niteler konumda kullanılır (*a se spăla* "kendini yıkamak"). (URL-2, E.T. 15.10.2022).

Dönüşlü fiiller, genellikle düzenli bir sınıflandırmadan kaçan çeşitli kullanımlara ve anlamlara sahip olabilir. Bu sebeple tipolojik olarak bu tip bir dönüşlülük kategorisine sahip olmayan Türkçe vb. dilleri konuşan bireylerde, bu dilleri öğrenirken zorluklar yaşanabilir. Bu özelliği içeren dillerde bile, aynı fiil bir dilde dönüşlü iken diğerinde dönüşlülük ifade etmeyebilir. Örneğin, İspanyolca *se hundió el barco* "tekne battı" cümlesi, bazı Slav dillerinde dönüşlü bir eşdeğere sahip değildir. Ancak az sayıda fiil örneğinde aşağıda görüldüğü gibi genel olarak ortak bir alt küme çıkarılabilir.

Tablo 3. Avrupa Dillerinde Dönüşlülük II

Dil	**Örnek**	**Karşılaştırma**
Türkçe	Peter yıkanıyor.	Peter kediyi yıkıyor.
İngilizce	Peter washes himself.	Peter washes the cat.
Fransızca	Pierre **se** lave. (Fiil: se laver)	Pierre lave le chat.
İspanyolca	Pedro **se** lava. (Fiil: lavarse	Pedro lava el gato.
İtalyanca	Pietro **si** lava.	Pietro lava il gatto
Katalanca	En pere **es** renta.	En Pere renta el gat.
Galiçyaca	Pedro làva**se**.	Pedro lava o gato.
Sırpça-Hırvatça	Petar **se** kupa.	Petar kupa mačku.
Slovence	Peter **se** umiva..	Peter umiva mačko.
Lehçe	Piotr **się** kąpie.	Piotr kąpie kota.
Rusça	Pyotr moyet**sya**.	Pyotr moyet kota.
Almanca	Peter wäscht **sich**.	Peter wäscht die Katze.
Danca	Peter vasker **sig**.	Peter vasker katten.
İsveççe	Peter tvättar **sig**.	Peter tvättar katten.
Litvanyaca	Petras prausia**si**. Petras prau**sia** save.	Petras prausia katę.
Kürtçe	Petrûs **xwe** dişo.	Petrûs pisîkê dişo.
Romanca	Peter xalavel-**pês**	-

Aşağıdaki tabloda çeşitli dillerden hem anlamca hem de biçimce dönüşlülük ifade eden örnekler görülmektedir.

Tablo 4. Avrupa Dillerinde Dönüşlülük III

Dil	**Cümle**	**Dil**	**Cümle**
Türkçe	Peter gücendi.	Slovence	Peter **se** je užalil.
İspanyolca	Pedro **se** ofendió	Lehçe	Piotr **się** obrazil.
Fransızca	Pierre **s'**est vexé	Rusça	Pyotr obidel**sya**.
İtalyanca	Pietro **si** offese.	Almanca	Peter ärgerte **sich**.
Catalanca	En Pere **es** va ofendre.	Litvanyaca	Petras įsižeidė.
Galiçyaca	Pedro ofendeu**se**.	İngilizce	Peter became/was offended.
Sırpça-Hırvatça	Petar **se** uvrijedio.	Kürtçe	Peter **xwe** aciz kir

Aşağıda görüldüğü gibi öznenin cansız olduğu durumlarda edilgenlik de dönüşlü yapılarla ifade edilebilmektedir.

Tablo 5. Avrupa Dillerinde Edilgenlik

Dil	**Cümle**
İspanyolca	La puerta **se** abrió.
Fransızca	La porte **s'**est ouverte.
İtalyanca	La porta **si** apri.
Catalanca	La porta **es** va obrir.
Galiçyaca	A porta abriu**se**.
Sırpça-Hırvatça	Vrata su **se** otvorila.
Slovence	Vrata so **se** odprla.
Lehçe	Drzwi **się** otworzyły.
Rusça	Dver' otkryla**s**.
Almanca	Die Tür öffnete **sich**.
Litvanyaca	Durys atsidarė.
İngilizce	The door opened.

3.1 Kürtçede Dönüşlülük Bildiren Yapılar

Kürtçe (Kurdî, کوردی), Hint-Avrupa dil ailesine bağlı Hint-İran dillerinin Kuzeybatı İran koluna giren ve Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu, Suriye'nin kuzeyi, Irak'ın kuzeyi ve kuzeydoğusu ile İran'ın batısında yaşayan Kürtler tarafından konuşulan bir dil koludur.

Hint-Avrupa dil ailesinin İran dillerinden biri olan Kürtçede dönüşlülük, *xwe* "kendi" zamiri kullanılarak yapılır. Kelime Farsçadaki *hod* "kendi" zamirine benzer bir kullanıma sahiptir. Kürtçede de Farsça ve Türkçede olduğu gibi vurgulama amacıyla fiillerin büyük çoğunluğu dönüşlülük zamiri ile kullanılabilir. Bu gibi durumlarda *hwe* seçimliktir. Ancak Avrupa dillerinde olduğu gibi Kürtçede de fiillerin bir kısmında dönüşlülük zamirinin kullanımı zorunludur.

Wan bila sebeb xwe aciz kir "Sebebsiz sinirlendiler"

Bila sebeb xwe aciz kirin. "Sebebsiz sinirlendiler (Khan ve Lescot, 1986: 101)

Zorunlu dönüşlü fiillerden bazıları aşağıda listelenmiştir.

xwe lezandin "acele etmek" (Khan ve Lescot, 1986: 101)

xwe ragirtin "dayanmak, sabretmek, tahammül etmek"

xwe dirêj kirin "uzanmak"

xwe çeng kirin "zıplamak"

xwe gihandin "ulaşmak" "erişmek" (Khan ve Lescot, 1986: 156)

Kürtçede *hwe* zamiri doğası gereği belirtme çekiminde ve nötrdür. Yani kişi, sayı, cinsiyet veya durum için çekime girmez (Öpengin, 2005: 3). Buna örnek olarak aşağıda *xwe avêtin* "ileri atılmak" fiilinin çekimi gösterilmiştir.

Tablo 6. Kürtçede Dönüşlülük

1. Kişi	Tekil	Min **xwe** avêt	Ben ileri atıldım.
	Çoğul	Me **xwe** avêt	Biz ileri atıldık
2. Kişi	Tekil	Te **xwe** avêt	Sen ileri atıldın
	Çoğul	We **xwe** avêt.	Siz ileri atıldınız
3. Kişi	Tekil	Wî (wê) **xwe** avêt	O ileri atıldı
	Çoğul	Ewan **xwe** avêt.	Onlar ileri atıldı

Görüldüğü gibi Kürtçede *hwe* "kendi" zamiri fiilin doğrudan veya dolaylı bir nesnesi olarak kullanılabilmektedir. Ancak *hwe* zamirine isim tamlamaları oluştururken de sıkça başvurulmaktadır. Böyle kullanımlarda *hwe* "kendi" zamiri isimlerle iyelik ilişkisi kurmaktadır. Bir başka deyişle, Kürtçede *xwe*'nin dönüşlülük ifade etmek dışında iyelik zamiri olarak kullanımı da yaygındır (Khan ve Lescot, 1986: 103).

Ew dersa xwe dixwine. "kendi dersini okuyor" / *Ew dersa wi dixwine* "dersini okuyor"

3.2. Romancada Dönüşlülük Bildiren Yapılar

Romanca (Romanî), 1000'li yılların başında Bizans İmparatorluğu'nun Yunanca konuşulan bölgelerinde türemiş, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint kolunun Alt Kıta dışı Hint-Aryan dilleri diye adlandırılan koluna mensup dillerden biridir (Beníšek, 2020: 13-14).

Romanlar Hindistan'dan ayrılıp Avrupa kıtasına geldikten sonra, Slav dillerini konuşan halklarla çok hızlı bir şekilde temasa geçtikleri için Avrupa'daki tüm Roman lehçeleri, Balkanlardaki Slav dillerinden etkilenmiştir. Ancak Slav dilleri arasındaki benzerliklerden dolayı, bir temas özelliğinin hangi Slav dilinden ödünç alındığını söylemek her zaman mümkün değildir. Bu sebeple etkileşimleri dilsel olarak çok karmaşık bir durum sergileyen Balkan dil birliğinin bir parçası olarak görmek gerekmektedir (Meyer, 2020: 286). Bugün Türkiye'de konuşulan Romanca, üzerinde Balkan dili tesirlerini hâlâ taşıyan tehlikedeki dillerden biridir.

Avrupa dillerinde olduğu gibi Roman dilinde de dönüşlülüğü ifade etmek için geçişli fiillerle birlikte belirtme hâlindeki kişi zamirleri kullanılmaktadır (Lee, 2005: 66). Romanca dönüşlülük çekiminde 3. şahıslarda özel bir akuzatif zamir kullanılırken diğer şahıslarda kişiye göre çekimlenen akuzatif hâldeki zamirler kullanılmaktadır (Lee, 2005: 67).

Tablo 7. Romancada Dönüşlülük

1. Teklik	*Me xalavav-**man*** "Ben yıkıyorum beni"	*Me shinav-**man*** "Ben kesiyorum beni"
2. Teklik	Tu xalaves-**tut** "Sen yıkıyorsun seni"	*Tu shines-**tut*** "Sen kesiyorsun seni"
3. Teklik (erkek)	Wo xalavel-**pês** "O yıkıyor kendini"	*Wo shinel-**pês*** "O kesiyor kendini"
3. Teklik (kadın)	Woi xalavel-**pês** "O yıkıyor kendini	*Woi shinel-**pês*** "O kesiyor kendini
1. Çokluk	*Ame xalavas-**amên*** "Biz yıkıyoruz bizi"	*Ame shinas-**amên*** "Biz kesiyoruz bizi"
2. Çokluk	*Tume xalaven-**tumên*** "Siz yıkıyorsunuz sizi"	*Tume shinen-**tumên*** "Siz kesiyorsunuz sizi"
3. Çokluk	*Won xalaven-**pên*** "Onlar yıkıyorlar kendilerini"	*Won shinen-**pên*** "Onlar kesiyorlar kendilerini"

Yukarıda görüleceği üzere Romancada dönüşlülük zamiri Germen dillerinde olduğu gibi kişilere göre çekimlenmektedir. Ancak Slav dillerinin etkisiyle, tüm şahıs çekimlerinde 3. şahısta kullanılan *pe(s)* zamirinin giderek genelleştiği görülmektedir. Ayrıca, yine Slav tesiriyle, Romancada dönüşlü olmayan bazı fiiller biçimsel olarak dönüşlü hâle gelebilmektedir: *ladžal* 'utanmak' yerine *ladžal pes* 'utanmak'.

Diğer Avrupa dillerinde olduğu gibi Romancada da edilgenlik dönüşlülük zamirleri kullanılarak yapılmaktadır: *geçişsiz fiil + pes* >: *margjovel pes* "dövüldü" ya da *geçişli fiil+pes* > *marel pes* "dövüldü".

Yine Romancada vurgulu gelecek zaman için, "olmak" fiilinin gelecek zamanıyla şahıs zamirlerinin birlikte kullanıldığı çekimler görülmektedir (Lee, 2005: 74).

kam-avel tut baxt tehàra "Yarın (sana) şanslı olacaksın."

Yine Balkan Slavcası, Arnavutça ve Rumenceyle temastan kaynaklanan yönelme çekimli dönüşlü yapılarda kiplik bir işlev de hissedilmektedir (Meyer, 2020: 287).

Na xal pes mange < Sırp. *Ne jede mi se* / Bulg. *Ne mi se jade* "İçimden yemek yemek gelmiyor < (Yiyemiyorum bana)"

Ayrıca *keren* "yapmak" fiilinin zamirlerle kullanımı da "davranmak" anlamına gelen biçimce dönüşlü bir yapılar oluşturmaktadır.

Keren pe(n) dilivanen < "Yapıyorlar kendilerini deli", "Deli gibi davranıyorlar"

Kerel pes pakivales "Yapıyor kendini onurlu", "Onurluca davranıyor" (Lee, 2005: 212-213).

Hemen hemen tüm Avrupa Roman lehçelerinde, öznenin bir eylemi isteyerek ve kendi yararına yerine getirdiğini ifade eden *fiil+yönelme çekimindeki zamir* şeklinde kurulmuş bir tür dönüşlülük yapısı bilinmektedir. Bu yapıdaki *peske / penge* kelimesi, tıpkı *pes* gibi diğer şahıs çekimlerine de uyarlanarak genelleşme eğilimi gösterir (Meyer, 2020: 286).

Mangava le te džal peske. "İstiyorum onu ki gitsin kendine", "Gitmesini istiyorum." (Adamou ve Matras, 2020: 207).

Aşağıda Türkiye Romanlarına ait bir şarkıda kullanılan yapılar da buna iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Avala da mange şukar çay "Geliyor bana (benim için) güzel kız"

Kelela da mange şukar çay "Oynuyor bana (benim için) güzel kız"

Beşala da peske şukar çay "Oturuyor kendine güzel kız"

Dativ haldeki zamirlerin deyimsel kullanımı da sıkça görülmektedir (Lee, 2005: 67). Bu tip deyimlerde genellikle fiilin yerine isimler kullanılmaktadır.

Çhi zhav, dar mánge. Gitmiyorum, korkuyorum bana (< korku bana)"

Zhávo mánge. "Üzgünüm bana" (< keder bana)"

Lazhav mánge te phenav "Mahcubum bana ki (öyle) söylüyorum"

Sonuç

İkidillilik geniş araştırmalara tabi tutulması gereken oldukça karmaşık zihinsel süreçlerin bir sonucudur. Ancak dil ilişkileri açısından bakıldığında; iki dilliliğin, zihinde dillerin konumlandığı geçişken alanları tetikleyerek kod kopyalama ve kod değiştirmenin gerçekleşebilmesine zemin hazırladığı görülmektedir.

Edinilen dillerin yapısal olarak farklılaştığı noktalarda, diller arası uyumun sağlanması için, ikidilli konuşurlar bu farklılıklardan kaynaklanan dilbilgisel boşluk veya zorunlulukları birbirilerinden telafi

etmeye çalışmaktadır. Bu sebeple kod değiştirmede, dillerin ifade etmek durumunda kaldıkları zorunlu dilbilgisel kategoriler kilit bir rol oynamaktadır.

Edinilen diller arasındaki yapısal farklardan kaynaklanan çatışmaları azaltmak amacıyla, baskın dilde alışılmış veya zorunlu olan bir ayrım ana dile kopyalanabilir ya da anadilde alışılmış veya zorunlu başka bir ayrım, baskın dilde bu özellik bulunmadığı için anadilde de lüzumsuz görülerek ortadan kaldırılabilir. Bu tür kod değiştirmeler; *Ödünçleme* (baskın dilin özelliklerinin zayıf dile aktarılması) ve *Karışma* (zayıf dilin özelliklerinin baskın dile aktarılması) şeklinde sınıflandırılmıştır.

Bildirimize konu olan karışmada, zayıf dilde zorunlu olan dilbilgisel ayrımların baskın dile kopyalanması söz konusudur. Değişim hipotezinde bu durum dil edinme süreçleriyle ilişkilendirilmiştir. Buna göre kişilerin ikinci dil dilbilgisini yapılandırması için sahip olduğu kılavuzlardan biri anadilin yapısıdır. Dolayısıyla ikinci bir dili edinirken zihinde hâlihazırda bir anadil yapısı mevcuttur ve diğer diller bu temelin üzerine inşa edilmektedir. Bu sebeple iki veya çok dilli bireyler edindikleri ikinci dile, çoğunlukla istemsiz olarak anadillerinden bazı özellikleri yansıtabilirler.

Geniş coğrafyalara yayılmış olması sebebiyle Türkçede de farklı altkatman dillerinin karmaşık tesirleri olduğu bilinmektedir. Bir dünya dili olarak Türkçe 300 milyon konuşuruyla, yalnızca Türklerin değil, farklı milletlerden milyonlarca konuşurun da dilidir. Dolayısıyla Türkçe incelemelerinde Türkçenin dilsel kozmopolitliğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Çalışmamızda ikidilli Türkçe konuşurlarının dilsel üretimlerinde ortaya çıkan ve Türkçenin genel morfolojik yapısı ile örtüşmeyen dönüşlülük biçimleri ele alınmıştır. Buna göre Türkiye Türkçesinin altkatman dillerinden olan Romanca ve Kürtçede alışılmış ve zorunlu bir kategori oluşturan dönüşlülük yapısının bir karışma örneği olarak Türkçeye yansıtıldığı tespit edilmiştir.

Her ikisi de Hint-Avrupa dil ailesinin üyesi olan bu dillerde dönüşlülük, fiil ve dönüşlü zamirlerin beraber kullanımıyla sözdizimsel olarak ifade edilir. Bir başka deyişle bu dillerde dönüşlülük meydana getiren yapılar, Türkçenin aksine yapım/türetme biçimiyle değil, özel bir fiil kategorisiyle yapılmaktadır.

Söz konusu yapılar için Kürtçede kişi ya da sayı açısından çekime girmeyen dönüşlülük zamiri *hwe* kullanılırken, Romancada *man, tut, lês, la, amên, tumên, lên* ve bunların yönelme halindeki biçimleri olan *mange, tuke, peske/leske, amenge, tumenge, penge/lenge* gibi çekimlenmiş zamirler kullanılmaktadır. Örneğin:

Kürtçe *Bila sebeb xwe aciz kirin*. "Sebebsiz sinirlendiler."

Kürtçe *Pîreke hwe lî zaroke xwe ragirtin* "Kadın çocuklarına tutundu."

Romanca *Mišljinde peske* "Düşünüyorlar kendilerine"

Romanca *Zhav mánge te sovàv-man* "Gideyim bana ki uyuyayım kendime"

Türkçede de dönüşlülük kategorisinde zamirli (*kendi*) kullanımın örnekleri bulunmasına rağmen, genellikle zamirli kullanım yerine ekli kullanım yaygındır. Ancak anadili Kürtçe ve Romanca olan ikidilli Türkçe konuşurlarının dilsel üretimlerinde, bu dillerin tesiriyle Türkçenin dilbilgisel yapısı için alışılmamış ifadeler görülmektedir:

-*Oturmuşum kendime, çay içiyorum.* "Oturdum, çay içiyorum."

-*Alayım kendimi de, gideyim bana*. "Gideyim."

-*Üşüttün seni galiba.* "Üşüttün galiba."

- *Erken yatasın kendine*. "Erken yat."

Çalışmamızda; bu karışmaların çok dilli konuşurların dillerden birinde hissettikleri dilbilgisel zorunlulukları ya da boşlukları, diğer dildeki kurala uyumlu hâle getirebilme çabasının bir ürünü olduğu tespit edilmiş; böylece Roman ve Kürt kökenli Türkçe konuşurlarının çoğunlukla istemsiz olarak anadillerinin dönüşlülük yapısını Türkçeye yansıttıkları görülmüştür.

Kaynakça

Adamou, E. ve Matras, Y. (Der.). (2020). Romani Syntactic Typology, *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics* içinde (ss. 187-227) (Ed. Yaron Matras ve Anton Tenser). İsviçre: Springer Nature Switzerland AG.

Akar, A. (2010). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Arslan, M. (2018). Türkmanca ve Kelime Türleri: Kelsterbach Örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. *6 (15)* , 613-631.

Atalay, B. (Çev.) (2006). *Divünü Lügati't-Türk Kagarlı Mahmud (Çeviri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ataş, Ş. (2021). İki Dillilik Bağlamında Arapça Tümcelerde Türkçe Tümceiçi Kod Değiştirimi: Mardin Örneği. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. *18 (2)* , 79-87.

Backus, A. (1989). *Code-swiching ander Turkse Jongeren in Tilburg*. Tilburg: Tilburg University. Yayınlanmamış Master Tezi.

Backus, A. (1992). *Patterns of Language Mixing: A Study in Turkish-Dutch Bilingualism*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

Beníšek, M. (2020). The Historical Origins of Romani, *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. (Ed. Yaron Matras ve Anton Tenser). İsviçre. Springer Nature Switzerland AG. 13-47.

Berthold, M., Mangubhai, F., Batorowicz, K. (1997). *Bilingualism & Multiculturalism: Study Book. Distance Education Centre*. University of Southern Queensland: Toowoomba, QLD.

Boas, F. (Ed.) (1938). Dil (Language) (çev. Gündoğan Alpay ve Elmas Çokol Alpay). *General Anthropology*. NewYork: D.C. Heath and Company, s. 124-145.

Boeschoten, H., ve Broeder, P. (1999). Zum Interferenzbegriff in seiner Anwendung auf die Zweisprachigkeit türkischer Migranten. In L. Johanson, & J. Rehbein (???hasEditors???), Türkisch und Deutsch im Vergleich (ss. 584-612). (Turcologica; ???numberLabel??? 29). Harrassowitz.

Buran, A. (2006). Karma Diller ve İki Örnek: Klasik Osmanlıca ve Kürtçe. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (20),* 19-33.

Csató, Éva Ágnes (2012). Lithuanian Karaim, *Tehlikedeki Diller Dergisi: Türk Dilleri*.

Doğruöz, A. S. ve Backus, A. (2007). Postverbal elements in immigrant Turkish: Evidence of change?. *International Journal of Bilingualism,* Volume 11, Number 2, Londra, 185-220.

Eker, S. (2007). Toplum-Dilbilim, Dil Planlamaları ve Kamu Mensuplarının Dil Kullanımları. *Gazi Türkiyat, 1(1),* 127-135.

Ergüven, Ş. (2020). Arapçada Dönüşlülük (Mutâva'at) Anlamı İfade Eden Mezid Fiiller. *İslam Tetkikleri Dergisi*. s. 1-25.

Jansen, B., Lalleman, J. ve Muysken, P. (1981). The Alternation Hypothesis: Acquisition of Dutch word order by Turkish and Moroccan foreign workers. *Language Learning 31(2)*, 315-336.

Johanson, L. (1993). Code-copying in immigrant Turkish. *Immıgrant Languages in Europa.* (ed. Guus Extra & Ludo Verhoeven), Clevendon Philadelphia Adelaide: Multilingual Matters LTD. 197-221.

Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (çev. Nurettin Demir), Ankara: TDK Yayınları.

Kallmeyer, W. ve Keim I. (2003), *Linguistic variation and the construction ofsocial identity in a German-Turkish setting: A case study of an immigrant youth group inMannheim, Germany, Discourse Constructions of Youth Identities* (Ed. Jannis Androutsopoulos ve Alexandra Georgakopoulou). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 29-46.

Khan, Emir Djeladet Bedir ve Lescot, R. (1986). *Kurdische Grammatik: Kurmancî-Dialekt*. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft.

Lee, Ronald (2005). *Learn Romani Das-Dúma Rromanes*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.

Meyer, Anna Marie (2020). The Impact of Slavic Languages on Romani, *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. (Ed. Yaron Matras ve Anton Tenser). İsviçre. Springer Nature Switzerland Ag. 261-302.

Mılroy L., Muysken P. (1995). "Introduction: Code switching and bilingualism reserach". *One speaker two languages: Cross-disciplinary perspectives on code switching* (ed. L.Milroy & P. Muysken). New York: Cambridge University Pres.

Myers-Scotton K. (1993). *Duelling Languages Grammatical Structure in Codeswitching*, Oxford: Clarendon Pres.

Öpengin, E. (2005). Reflexive Pronoun In Kurdish. *Bîr, vol 4*: s. 106-112.

Özakdağ, N. (2016). Gagauz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Sorunlar. *Hamdullah Suphi ve Gagauzlar* (Edt. Mehmet Şahingöz- Alper Alp). Ankara: Türk Yurdu, 195-211.

Poplack, S. (1980). *Sometimes I will Start a sentence in Spanish Y Termino En Espanol: Toward a Typology of Code Switching*. Mouton de Gruyter, 18(7-8), 581-618.

Sarı, İ. (2013). Dil Etkileşimi Bağlamında Ses-Anlam Eşlemesi ve Türkçedeki Örnekleri. *Türk Kültürü, 2013/1*, ss. 1-27.K

Skiba, R. (1997). Code Switching as a Countenance of Language Interference. *The Internet TESL Journal*.

Stamova, M. (2004). Çokdillilik Açısından Gagauz Türkleri, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 8-10 Mayıs 2002 Ankara* (Edt.: Barutcu Özönder vd.). Ankara: DTCF, 182-191.

Thomason, S. G. (2001). *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press,.

Uzuntaş, A. (2004). Almanca ile Mukayeseli Olarak Türkçede Dönüşlülük ve Dönüşlü Fiiller, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Ens. Basılmamış Doktora Tezi.

Yılmaz, G. (2013). *Bilingual Language Development among First Generation Turkish Immigrants in the Netherlands*. University of Groningen. Doktora Tezi.

Yılmaz, G. (2014). İlya Topoyev'in Öykülerinde Hakasça-Rusça Kod Değiştirme. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi /Journal of Modern Turkish Studies*, 11(1), 208–234.

İnternet Kaynakları

https://www.lawlessfrench.com/grammar/pronominal-verbs/ Laura K. Lawless. E.T. 01.10.2022

https://www.wikiwand.com/en/Reflexive_verbs E.T. 15.10.2022.

Kuzeybatı Azerbaycan Ağızları ve Yer Adları ile Mahmud Kaşgarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" Eseri Arasındaki Bazı Paralellikler

Elvira LATİFOVA*

Özet

1072 yılında yazılmaya başlanan Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğüdür. Bilindiği gibi "Dîvânu Lugâti't-Türk", "Türk Lehçeleri Kitabı" anlamına gelir. Yazılışının üzerinden 950 yıl geçmesine ve temelinde yüzlerce çalışma yapılmasına rağmen Kaşgarlı Mahmud'un bu paha biçilmez eseri hala yeni araştırmalara konu olmaktadır. Araştırma konumuzu oluşturan Kuzeybatı Azerbaycan yer adları ile Azerbaycan Türkçesinin burada yaygın olan İlisu-Sarıbaş ağızlarını araştırırken " Dîvânu Lugâti't-Türk" ile de birtakım paralelliklerle karşılaştık. Türk dünyası açısından en değerli kaynaklardan biri olan Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde söz konusu bölge açısından niteliksel olan çok sayıda kelime mevcuttur. "Dîvânu Lugâti't-Türk" incelendikçe, Azerbaycan edebi dilinde kullanılmasa da halen İlisu-Sarıbaş ağzında mevcut olan ve yerli halk tarafından günlük yaşamda kullanılan çok sayıda kelime ile karşılaşılmaktadır: al, körk, erkeç, bağır, çolak, sağdıç, yılkı gibi kelimeler bu kabilden olan kelimelerin az bir hissesidır. Ayrıca bölgemizde Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde zikredilen Oğuz boyunun 22 kolundan biri, aynı zamanda en önemlisi ve ilki sayılan "Kınık" boyu ile ilgili yer ve soy isimleri halen durmaktadır: Kanık nehri, Şeki ilindeki Baş ve Aşağı Göynük köyleri, İlisu'daki Kınık dağı ve Kınıklar soyu, Sarıbaş'taki Göynük oba mahallesi. Şunu da kaydedelim ki, yukarıda örnek olarak takdim ettiğimiz kelimeler, Azerbaycan Türkçesinin diğer lehçelerinde kullanılmamaktadır. Aynı şekilde bu kelimelerin paralellerini Merkezi Asya ve Anadolu lehçe ve ağızlarında izlemek mümkündür. Bu ise Azerbaycan'ın Gakh ili ve diğer kuzeybatı bölgelerinin tarihen Merkezi Asya'dan Anadolu'ya göçmüş Türk boyları için arka cephe rolü oynadığı gerçeğini bir daha göstermektedir. Söz konusu araştırmamızın asıl amacı Sarıbaş-İlisu ağızının yaranması, gelişim sebepleri ve özelliklerini Kaşgarlı Mahmudun "Dîvânu Lugâti't-Türk" eseri ve toponomik ve arazi verilerinin karşılıklı tahlili temelinde araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kuzeybatı Azerbaycan, Sarıbaş-İlisu

Giriş

Azerbaycan Türkçesinin İlisu-Sarıbaş ağzı şimdiki Gakh ilinin İlisu, Sarıbaş, Ağçay, Gaşgaçay köylerinde kullanılmakta ve kuzey grubu diyalekt ve şivelerine aittir. Bu ağzın en önemli özelliği erken orta çağ Türk-Oğuz, Dede Korkut dilini muhafaza etmesidir. Ülkemizin görkemli alimleri bu ağzı Türk halkları arasında en erken dönemlerde şekillenmiş lehçe olarak kabul etmişlerdir.

Ünlü dilbilimci Abdülezel Demirçizade'nin sözleri ile ifade edecek olursak, "İlisu ağzı "Dede Korkut" hatırasıdır. Bu ağzı korumak, dokunulmaz bir eser'i-atika gibi muhafaza etmek gerekir" (Murtuzayev, 2012, s.62). Şunu da ilave etmemiz gerekir ki, günümüzde İlisu-Sarıbaş ağzı ile konuşan ve onu yaşatanların sayısı son derece azalmıştır. Bu insanlar da ömrünü tamamladıktan sonra araştırmak için canlı kaynaklar kaybolabilir. Bu düşüncelerden hareketle mevcut araştırmayı yapmakta amacımız Azerbaycan Türkçesinin İlisu-Sarıbaş ağzını sadece lengüistik açıdan değil, aynı şekilde bu ağzın şekillenmesini, kadim ve Orta çağda bölgede yaşanan tarihi olayların, özellikle Türk boylarının toplu göçü fonunda araştırmaktır.

Kadim ve Orta çağ kaynaklarında Kafkasya'da çok sayıda Türk Boyları'nın –Kimmerlerin, İskitlerin, Sakların, Hazarların, Kıpçakların- yaşadıkları kaydedilmektedir. Kafkasya, Anadolu'ya, Asya'dan Avrupa'ya geçen Türk boyları için de uzun tarihi bir dönem boyunca arka cephe rolünü oynamıştır. Atilla ve Asparuh Han, Avrupa seferlerini buradan geçerek gerçekleştirmişlerdir. Erken dönem kaynakları Türk halklarının Kafkasya'da kadim köklere sahip olduklarını ispatlamaktadır. Mevcut

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Eski ve Orta çağ Tarihi Bölümü, eletifova@mail.ru , ORCID: 0000-0002-4218-6224

çalışmamızda biz yazılı kaynaklar ve arazi araştırma verileri temelinde İlisu-Sarıbaş ağızının şekillenme ve yayılma sürecini izleyerek bazı sonuçlara varmaya çalışacağız.

1. Kuzeybatı Azerbaycan'ın Bazı Toponimleri ile Mahmud Kaşgarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" Eseri Arasındaki Paralellikler

Bilindiği gibi Türk boylarının Kafkasya'ya kitlesel akını birkaç aşamada gerçekleşmiştir. Erken Orta çağda Türk boyları Kafkasya'da artık lider konuma yükselmişlerdir. Onların yayıldıkları bölge de önemli ölçüde genişlemişti. Bu süreç Kafkasya coğrafyasının önemli kısmı olan Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesini de içine almıştır. Bunu araştırmalarımızın gidişatında ortaya çıkardığımız yer isimleri de açık şekilde onaylamaktadır. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzeybatısında yerleşen Gakh ili topraklarında bu döneme ait Türk boyları ile ilişkili aşağıdaki yer isimleri mevcuttur: Kıpçak, Oncalı, Tangıt, Garadolag, Bucag vs. Ayrıca bölgemizde Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde zikredilen Oğuz boyunun 22 kolundan biri, aynı zamanda en önemlisi ve ilki sayılan "Kınık" boyu ile ilgili yer ve soy isimleri halen durmaktadır: Kanık nehri, Şeki ilindeki Baş ve Aşağı Göynük köyleri, İlisu'daki Konuk dağı ve Kanıklar soyu, Sarıbaş'taki Göynük oba mahallesi (Kâşgarlı Mahmud, 1985, s.373; Latifova, 2017, s.171-172). Şunu da kaydedelim ki, Kafkasya'daki Türk toponimlerinin bir kısmının aynısını, Türkiye Cumhuriyeti topraklarında da bulmak mümkündür. Bolu'daki Göynük ve Amasya'daki Göynüçek (Türkiye Mülki İdari Bölümleri Haritası, 1995), Azerbaycan'daki Bilecik ve Türkiye'deki Bilecik, Türkiye'deki Oğuz mahallesi ile (Gerze-Sinop) Azerbaycan'daki Oğuz ili ve Güney Dağıstan'daki Oğuzilal mahallesi; Azerbaycan'daki Gıpçag, Anadolu'daki Kıpçak ve Kazakistan'daki Kıpşak köyleri, Azerbaycan'ın çeşitli illerinde Bucag köyleri ve Türkiye'nin Burdur bölgesindeki Bucak kasabası (Gülensoy, 1996, s.709) vs. Araştırmalarımız bu durumun bir tesadüf olmadığını göstermektedir. 1918-1920 yıllarında Kuzey Azerbaycan'da mevcut olmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti haritasında Nahçivan Nehri yakınlığında da Göynük isimli bir köy gösterilmiştir (Karta Azerbaydjanskoy., t.y.). Kanaatimizce Kınıkların bir kısmı Kuzey Azerbaycan'dan geçerek Nahçivan üzerinden Anadolu'ya hareket etmiş ve burada daha iki yerleşim birimine-Göynük ve Göynüçek köylerine isimlerini vermişlerdir.

Kafkasya'da Kıpçaklar, yaşadıkları yer isimlerinde izlerini bırakmışlardır. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Kıpçak köyü ismini Kıpçak boyundan almaktadır (Latifova, 2010, s.86).

Bilindiği gibi Azerbaycan topraklarında Kıpçaklar, daha IV-V. yüzyıllardan itibaren yaşamaktaydılar. Bu Kıpçaklar Gürcü kaynaklarında "ilk" Kıpçaklar olarak geçmektedir (Klyaştornıy, 1954, s.19-21).

Kıpçakların bir kolu da Bucak boyları olmuştur. Bir zamanlar Büyük Kafkas dağlarının koynunda yerleşen geçmiş İlisu Sultanlığı topraklarındaki İlisu ve Baydarlı köylerinde "Bucak" isimli mahalleler günümüze kadar varlığını korumaktadır (Latifova, 1999, s.33).

Günümüz Azerbaycan'ın Gakh ilinin Oncalı köyünün ismi, Kıpçakların diğer bir kolu olan "Onca" Türkleri ile bağlantılıdır. Türk dünyasının ünlü ozanı Yunus Emre'nin muhtemel mezarlarından birinin de kadim Türk köyü olan Oncalı'da olduğunu kaydetmek istiyoruz. Yunus Emre burada mürşidi Şeyh Tapduk'la birlikte yatmaktadır. Büyük ozanın burada yaşayıp çalışmalarda bulunması ve dönemine göre çok akıcı bir Türkçe kullanması da Kafkasya'da söz konusu dönemde Türkçe'nin geniş bir şekilde yayıldığını göstermektedir. Çeşitli Türk devlet başkanlarının zaman zaman Azerbaycan'ın Oncalı köyündeki Yunus Emre'nin mezarını ziyaret etmeleri dikkate şayan olup, bu mezarla ilgili önemli bir hususdur. Onca Türkleriyle ilgili toponimler, komşu Dağıstan arazisinde de varlığını korumaktadır: İnçheözen (Oncaların nehri), İnçhe (günümüzde tren istasyonu) (Hanmagomedov, 1990, s.33). Aynı zamanda Onca Türkleriyle ilgili toponimler G. A. Geybullayev tarafından Azerbaycan'ın Göyçay, Şeki, Celilabad, Masallı, Gürcistan'ın Bolnisi illeri arazisinde de tespit edilmiştir (Geybullayev, 1981, s.49).

Yeri gelmişken ilave edelim ki, Gakh'ın eski ismi de Kıpçak Türkleri ile ilişkilidir. XIX. yüzyıl yazarı İ. Lineviç örnek olarak takdim ettiği bir rivayette, Gakh'ın geçmişte Torağay olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir (Lineviç, 1873, s. 15). Kâşgarlı Mahmud'un eserinde bu sözün anlamı Kıpçak dilinde "dağlar arasında sığınak" şeklinde geçmektedir. (Kâşgarlı, 1985, s. 373). Eğer Gakh'ın dağların arasındaki düzlük arazide yerleştiğini dikkate alacak olursak, Büyük Kafkas uçurumlarından bölgeye gelen Kıpçakların, buralarda Torağay isminde yerleşim birimi kurdukları ihtimal dahilinde düşünülebilir. Şunu da kaydetmek yerinde olurdu ki, V. V. Bartold eserlerinde Merkezi Asya'da da Turgay isimli küçük şehrin ve Kara Turgay ve Sarı Turgay nehirlerinin var olduğunu kaydetmektedir (Bartold, 1965, s.516). Bu gerçek ise bir kez daha Kafkasya'daki benzer yer isimlerinin Kıpçak Türkleri ile ilişkili olduğunu ispatlamaktadır. Sığınağa gelince, günümüzde aynı isimli köy ve şehirlere Kazakistan, Anadolu (Gülensoy, 1996, s.699) ve Gürcistan coğrafyalarında da rastlamak mümkündür.

Bu süreç sonucunda Azerbaycan halkının da şekillenmesi tamamlanmıştır. Bu dönemden itibaren tüm Orta çağ ve Yeni çağ boyunca, Türkçe çokuluslu Kafkasya halkları arasında temel iletişim aracına dönüşmüştür.

XIII. yüzyılda Moğol seferleri sonucunda Kafkasya'ya yeni Türk boyları yerleşmiştir. Fazlullah Reşiduddin'in eserinde Moğollarla gelmiş Türk boyları'nın isimleri zikredilmektedir: Celayır, Sunit, Tatar, Merkit, Kurlaut, Tulas, Tumat, Bulagaçin, Keremuçin, Urasut, Tamgalık, Targut, Oyrat, Bargut, Kori, Telengut, Kesutami, Urenka, Kurkan ve Sukait (Raşid ad-Din, 1959, s.77). Bu boyların ekseriyetinin izleri, Kafkasya toponimisinde günümüze kadar mevcuttur (Latifova, 1999, s.32; Geybullaev, 1981, s.77).

Bölge toponimlerine baktıktan sonra Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinin etnik manzarasının şekillenmesinde en güçlü etkiye neden olmuş Türk boyları arasında Kıpçak-Oğuz boyları olduğu şeklinde bir kanaate varmak mümkündür. Ayrıca Kıpçakların burada mesken salması daha erken Orta çağ döneminden-IV-V. yüzyıllardan- başlamıştır. İşte bu etken İlisu-Sarıbaş ağzının kendine özgü unsurlarının şekillenmesini etkilemiştir. Çağdaş İlisu-Sarıbaş ağzı Türk dillerinin Oğuz koluna ait Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı olmasına rağmen, bu ağızda Kıpçak kökenli kelimeler çoğunluktadır. Bu ise Kıpçakların söz konusu bölgeye daha milattan sonra ilk yüzyıllarda itibaren Orta çağ dönemi boyunca birkaç aşamada yaptıkları kitlesel akınlar ve buraya yerleşmesiyle bağlıdır. Ayrıca Gürcü Çarı Kurucu David tarafından XII. yüzyılda 45000 Kıpçak ailesi Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgeleri ile sınır olan Kartli-Kakhet Çarlığı'na yerleştirilmiştir. (Kartlis Tsxovreba, 2008, s.189-190; Aliyeva, 2006, s. 139) Bu ise bölgede yaşanan etno-lenguistik süreçleri yeteri kadar etkilemiştir.

2. Kuzeybatı Azerbaycan Ağızları ve Mahmud Kaşgarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" Eseri

Ilısu-Sarıbaş ağızının bazı özellikleri Mahmud Kaşgarlı'nın "Divan"ına da yansımıştır. Özellikle "Divan"daki isim ve sıfatları incelediğimizde, onların çoğunun Ilısu-Sarıbaş ağzında günümüze kadar korunduğu sonucuna varırız.

İlisu-Sarıbaş ağızının niteliksel özelliklerinden biri isim soylu yüklemlerin şahsi sonluklarıyla değil, şahıs zamirlerinin ismin başına getirilmesiyle analitik yolla ifade olunmasıdır. İlisu-Sarıbaş ağzında mensubiyetin analitik-sentaktik yolla ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Sahip şahısla mensup eşya arasındaki ilişkiyi bildirmek için şahıs zamirleri isimden önce gelmekte ve mensubiyeti ifade etmektedir. Örneğin (senin, honun (onun), bizin, hoların (onların) uşakh, (at, gız) Bu durum araştırdığımız ağzın oldukça eskilere dayandığını göstermektedir. Bu gibi özellikler Kırım-Tatar Türkçesinde geniş yayılmıştır. Örneğin, sizin köy, bizim adam, sizin balalar vs. Aynı özellik Azerbaycan konuşma dilinde sınırlı dairede (bizim sokak, sizin mahalle), Derbend, Balaken, Gakh (İlisu-Sarıbaş), Celilabad, Lerik, Şeki ve Tebriz ağızlarında geniş yayılmıştır. Bu, Türk dillerine özgü eski özelliktir. Eski yazılı yapıtlarda Orhon-Yenisey yazıtlarında (bizin sü, menin er), "Kitab-ı Dede Korkut"ta (bizim el), Kâşgarlı

Mahmud'un "Dîvân'ında (bizin ev) kullanılmış, çağdaş dönemde Karaim, Gagavuz, Kumuk, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Türk, Karaçay-Balkar ve Türkmen dilinin diyalektlerinde I. ve II. şahıslarda muhafaza edilmiştir (Memmedov, 2010, s.7).

Azerbaycan edebi dilinden farklı olarak İlisu-Sarıbaş ağzında II. şahsın tekilini bildiren -san, -sen ekleri, Anadolu Türkçesinde olduğu gibi -sin, sın, sun, -sün şeklinde ifade edilmektedir. Örneğin, honun gızısın (onun kızısın), atasısın (babasısın) vs. Şunu da kaydedelim ki, mensubiyetin analitik-sentaktik yolla ifadesi genel olarak yaşlı nesle aittir (Murtuzayev, 2012, s. 52-53).

Ayrıca İlisu-Sarıbaş ağzında "say" kelimesi yerine "san" kullanılmaktadır. Ortaçağ ve bazı çağdaş Türk dillerinde de "say", "san" şeklinde ifade olunmaktadır (Murtuzayev, 2012, s.53). Say'ın "san" şeklini Kâşgarlı Mahmud da eserinde kaydetmiştir: o, "san" kelimesinin kullanım örneği olarak şu cümleyi göstermektedir: "Koy sanı nece = koyunun sayısı ve hesabı nicedir, kaçtır" (Kâşgarlı, 1999, c. III, s. 157). Ayrıca bölgenin Kafkas dilli halkı olan ve İlisu Türkleri ile iyice kaynayıp karısan Sahurlar arasında da arazi araştırmaları sırasında "san" biçiminin kullanılma durumu ile sık sık karşılaşmaktayız: "Heç sanı hu deş"-"Hiç saymadı"[1] vs. Genel olarak bölgenin dört temel etnosundan biri olan Sahurların Kafkas dilli halk olmasına rağmen, dillerinde İlisu-Sarıbaş ağızında bulunan birçok arkaik Türkçe kelime muhafaza edilmiştir (böğ, yalıman, yanşakh, yelteme, al, mah, yezne, yenge, çolak, öpke, bağır vs.) ki, yerli halk bu kelimeleri Sahur kökenli olarak bildiği halde biz bunlara Kâşgarlı Mahmud'un eserinde de rast gelmekteyiz. Bu ise bölge halkının etnogenezi ile ilgili geniş araştırmaları zorunlu hale getirmektedir.

Özetle Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânu Lugâti't-Türk" eseri incelendikçe, Azerbaycan edebi dilinde kullanılmasa da halen İlisu-Sarıbaş ağzında mevcut olan ve yerli halk tarafından günlük yaşamda kullanılan çok sayıda kelime ile karşılaşılmaktadır. Bu kelimelerin bazıları kaynaktakiyle aynı bazıları ise farklı anlamlarda kullanılmaktadır:

Sarıbaş-İlisu ağızında	Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvân"ında (cilt ve sayfası ile)	Çağdaş Azerbaycan edebi dilindeki anlamı
Al	Al	Hiyle
görk(lü)	körk (c.I, s.353)	yaraşıg, gözəllik
İni	ni – yaşça küçük kardeş (c.I, s.93)	gayın
Erkeç	erkeç (c.I, s.95)	erkek keçi
Bağır	bağır (c.I, s.360)	garaciyer
Sığır	Sığır – hanların halk ile yaptıkarı bir çeşit av (c.I, s.364)	sürü
Çolakh	çolak (c.I, s.381)	Şikəst
Tağar	tağar – dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne (c.I, s.411)	Eskiden buğday, tahıl için tartı birimi
Sağdış	sağdıç - dost (c.I, s.455)	toyda beyin dostu
Bucakh	Bucğak (c.I, s.466)	bucag, günc
İlkhı	yılkı (c.III, s.34)	at sürü, ilkhısı
Yürek	yürek - (c.III, s.18)	ürek
Yezi	yazı – boşluk, alan (c.III, s.24)	çöl
Yava	yava – oğuzlarda bir oymak (c.III, s.24)	tenha, boş gezen insan
Yılan	yılan (c.III, s.29)	ilan

[1] Kaynak kişi: 1907 doğumlu Sahur köyünün sakini Omarov Ziyavuddin İlyas oğlu.

Yezne	yezne–büyük kızkardeşin kocası (c.III, s.35)	kürəkən
Yemşen	yemşen (c.III, s.37)	itburnu
Yalıman	yalıman (c.III, s.38)	dağınıg saç
Tana	tene (c.III, s.44)	sırğa
Mah	mah- işte, al anlmındadır (c.III, s.118)	al, götür
Muş	muş – kedi (c.III, s.127)	pişik
Çığ	çığ – göçebelerin çığ otundan yaptıkları çadır (c.III, s.128)	bitki adı, 30 sm-e eşit ölçü vahidi
Böğ	böğ – (c.III, s.131)	hörümçek
Tap	tap – yaralama veya döğme izleri (c.III, s.145)	ezilmiş
Daz	taz –daz, kel (c.III, s.148)	keçel
Donğuz	tonğuz – domuz (c.III, s.363)	donuz
Çınqrak	çınğırak (c.III, s.383)	Gür ve güsursuz ses
Yanğşakh	yanğşak – geveze adam (c.III, s.384)	boşboğaz
Yortdu	Yorttu – dört nala koşturdu (c.III, s.436)	dörd nala gaçmag
Yügürtdü	Yüğürtti – koşturdu (c.III, s.437)	gaçırtdı
Çil	çil – çirkinlik (c.III, s.134)	çirkin
Dal	tal – yaş dal. Boyu düzgünce kişiye de "tal bodhluğ denir" (c.III, s.156)	arıq, hündür adam
San	san – sayı (c.III, s.157)	say
Gavut	kavut (c.III, s.163)	Arpa ve ya düyü unu, yağ ve şekerden hazırlanan yemek
Yignə	yiğne (c.III, s.)	iynə
Kavuz	Kovuz – oğuzlar (c.III, s.163)	şahıs adı

Bazı sayılar fonetik açıdan edebi dilimizdekinden farklıdır. Örneğin, bi (bir), öç (üç), elli, igirmi. Azerbaycan edebi dili için yabancı görünen öç (üç) sayısı çağdaş Tatar dili için nitelikseldir. Edebi dilimizden farklı olan zamirler aşağıdaki gibidir: men, sen ho (o), mağa (mene), sağa (sene) vs. İlisu-Sarıbaş ağızındaki "men", "mağa", "sağa" zamir biçimleri ile biz "Kitâb-ı Dede Korkut" destanında da karşılaşmaktayız: "Öz canıma kıyam, men saŋa kıymayam.", "İmdı kardaşlar(uz) kıyma maŋa!", "Mere kavat oğlı deli kavat! Saŋa düşermi maŋa bunu kimi söz söylemek? vs. (Dede Korkut, 2016, c.I, s.151, 458).

Böylece çağdaş Azerbaycan dili için arkaikleşen ve artık kullanılmayan birçok kelimelerin İlisu-Sarıbaş ağzında bulunması tesadüfi değildir. Kıpçak dilleri alanında değerli Orta çağ eseri olan "Codex Cumanicus"da da "mağa", "sağa" zamirleri kullanılmıştır. (Aliyeva, 2006, s.154) Bilindiği gibi Kıpçak Türkçesi Oğuz Destanı olan "Kitab-ı Dede Korkut"un dilini de etkilemiştir. A. Demirçizade'ye göre "Kitab-ı Dede Korkut"un dili önceki "saf" Oğuz veya Kuz dili değil, Azerbaycan'da karşılaşan ve kaynayıp karışan Oğuz ve Kıpçak boy dilleri temelinde şekillenmiş genel Azerbaycan dilinin ilk dönemini yansıtmaktadır ve "Kitab-ı Dede Korkut" destanları da bu dilin ilk yapıtlarından biridir. (Demirçizade, 1959, s.31-32)

Yorum ve Tartışma

Yukarıda takdim ettiğimiz örnekler İlisu-Sarıbaş ağzında Kıpçak kelimelerinin oranının yeteri kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda kuzeybatı bölgede Kıpçak, Bucak, Oncalı gibi Kıpçak boyları ile ilgili toponimler de günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi

kaynaklarda "ilk Kıpçaklar" gibi takdim edilen Kıpçak boyları, IV-V. yüzyıllardan itibaren kuzeybatı bölgesi dahil Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Bu süreç sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Moğol istilası sonucunda Güney Rus çöllerinde ve Kuzey Kafkasya'da Kıpçak Ordaları'nın yıkılması, yerde kalanların Moğollarla karışması ve diğer karmaşık etno-siyasi süreçler, Azerbaycan'a yerleşmiş Kıpçakların Deşti-Kıpçak dünyası ile ilişkilerinin kesilmesi ile sonuçlandı. (Aliyeva, 2006, s.152-153) Bu ise ekseriyetini Oğuz Türklerinin oluşturduğu Azerbaycan Türkleri ile onların kaynayıp karışmasını hızlandırdı. Son Kıpçaklar Azerbaycan halkının ilkin aşamalarında duran ilk Kıpçaklar gibi Azerbaycan'ın etno-kültürel sistemine dahil olmuştur. Bu ise kendisini İlisu-Sarıbaş ağzında, Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinin toponomisinde özellikle göstermiştir. Kanaatimizce tüm bunlar Kıpçakların bölge ahalisinin etnogenezinde çok önemli rol oynadığını göstermektedir.

Sonuç

İlisu-Sarıbaş ağzı ile ilgili yaptığımız çalışmalar ve genel olarak Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi ile ilgili tarihi, etno-filoloji araştırmalarımız, bu bölgenin Türk coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olduğunu ispatlamaktadır. İlisu'nun, Sarıbaş'ın ve komşu dağ köylerinin mahalle-tabun, nesil isimleri, halkın konuştuğu dili ile ilgili topladığımız ve araştırdığımız veriler de bizzat canlı bir Türk tarihidir. Dede Korkut boylarının, eski Oğuz-Kıpçak ellerinin kokusunu-rayihasını kendisinde yaşatan tarih! Bunu Azerbaycan'ın Şeki-Gakh-Zagatala-Balaken bölgesinin dağ köylerinde şimdiye kadar muhafaza edilmiş şirin Dede Korkut lehçesinde konuşan halk ile canlı temasta olan her kes gözlemleyebilir. (Latifova, 1999, s.X)

Azerbaycan Türkçesinin İlisu-Sarıbaş ağzının yayıldığı bölge etnik rengârenkliği ile ayrılmaktadır. Burada Türk halkı tarihen İber-Kafkasya halklarıyla birlikte yaşamış, kaynayıp karışmıştır. Lakin Kafkasya'nın tamamında olduğu gibi Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde de Türk dili lider dil olmuştur. Bunu burada yaşayan halkların dillerindeki çok sayıda Türkçe kelimeler göstermektedir. İlisu-Sarıbaş ağzındaki eski Türkçe kelimelerin bölge toponimlerinin birçok eski ve çağdaş Türk kelimeleri ve yer isimleri ile "Kitab-ı Dede Korkut" ve "Dîvân-ı Lüğatü't-Türk"e uygunluğu ise eski dönemde ve Orta çağda burada yaşanmış karmaşık etno-siyasi süreçlerden haber vermektedir. Kanaatimizce çağdaş Azerbaycan dilinde arkaikleşmiş sayılan birçok eski Türkçe kelimenin İlisu-Sarıbaş ağzında, özellikle de yaşlı nesil arasında günümüze kadar işlek halde durması ve bölgenin doğal coğrafi ortamı ile ilgili olmuştur. Bilindiği gibi Sarıbaş, İlisu, Ağçay, Gaşgaçay vd. köyler, yüksek dağlık bölgede yerleştiğinden söz konusu köyler diğer bölgelerden kısmen tecrit olunmuş şekilde mevcut olmuş, dış etkilere az maruz kalmıştır.

Kaynakça

Aliyeva, L. (2006). *Qıpçaqlar ve Azerbaycan (Etnogenez Kontekstinde)*. Bakı, Bakı Universiteti Neşriyyatı

Bartold, V. (1965). *Soçinenıya*. tom.III. Moskva, Nauka

Demirçizade, A. (1959). "*Kıtabi – Dede Gorgud" Dastanlarının Dili.* Bakı, V.İ.Lenin adına APİ-nin Neşriyyatı

Dede Korkut. Dresden Nüshası. (2016). Giriş, Notlar Sadettin Özçelik. Ankara, Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, I. Ve II. Cilt

Geybullayyev, G. (1981). "Mongolskie Toponimı v Azerbaydjane", *İzvestiya AN Az. SSR*, No: 3, (s.44-80)

Gülensoy, T. (1996). "Türk Dünyasında ve Anadolu'da Ortak Yer Adları" *"Erdem" Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. Özel sayısı – II, cilt 9/sy.26, (s.693-709)

Hanmagomedov, H. (1990).*Toponimiya Dagestana*. Krasnoyarsk, Izdatelstvo Krasnoyarskskogo Universiteta

İbrahimova, E. (2010). "Orhon-Yenisey Abidelerinin Leksikasına Dair (Azerbaycan Dili Dialekt ve Şiveleri ile Mügayise)", *Bakı Universitetinin Xeberleri*, (Humanitar elmlər seriyası), No 4, (s.14-20)

Karta Azerbayjanskoy Demokratiçeskoy Respubliki 1918-1920 qq.

Kartlis Tsxovreba (Istoriya Gruzii). (2008). Tbilisi, Izdadelstvo Artanuci

Kaşgarlı, M. (1985). *Divan-ü Lügati't-Türk*, (B.Atalay, Çev.).1 Bölüm, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi

Kaşgarlı, M. (1999). *Divan-ü Lügati't-Türk*, (B.Atalay, Çev.). Cilt I, III, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi

Klyaştornıy, S. (1954). *Drevnetyurkskie Runiçeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskva, Nauka

Latifova, E. (1999). *Severo-Zapadnıy Azerbaydjan: İlisuyskoye Sultanstvo*. Baku, Sherg-Gerb

Latifova, E. (2010). *İlisuyskoye Sultanstvo*. Baku, Sherg-Gerb

Latifova, E. (2017). "Tarih Boyunca Kafkasyada Türk dili". Özyürek R., *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı* (170-175). Meteksan Matbaacılık Ve Teknik SanayiTicaret A.Ş.

Lineviç, İ. (1873). *Bıvşeye Elisuyskoe Sultanstvo*. Tiflis, SSKG,vıp.7

Memmedov, M. (2010). "Krım-Tatar Dilinde Oğuz Xüsusiyyetleri" *Bakı Universitetinin Xeberleri*, (Humanitar elmlər seriyası), No 4, (s.5-9)

Murtuzayev, S. (2012). *İlisu (Ensiklopedik Məlumat Kitabı)*. Bakı, "Veten" neşriyyatı

Şireliyev, H. (1947). *Zaqatala-Gakh Dialektoloji Ekspedisiyasının İlk Yekunları*. Azərbaycan EA-nın 1945-ci il ekspedisiyaları.

Türkiye Mülki İdari Bölümleri Haritası. (1995), İstanbul

Raşid ad-Din, (1959). *Sbornik Letopisey*, t.I, kn.I, II, Moskva-Leningrad, Nauka.

Batı Trakya- Gümülcine Ağızlarında Tekrar Grupları

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ[*]

Süleyman AKSU[**]

Özet

Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Batı Trakya, doğudan Meriç nehriyle Türkiye'den, batıdan Mesta Karasu nehriyle Makedonya'dan, kuzeyden Rodop Dağları ile Bulgaristan'dan ayrılan bölgedir. Batı Trakya'daki Türk varlığının serüveni oldukça eskidir. 19. ve 20. yüzyıldaki yaşanılan olaylar coğrafyada sınırların değişmesine sebep olsa da bölgede Türkçe konuşan toplulukların Türkçeden ya da Türk kültürünün değerlerinden ayrılması söz konusu değildir. Ağızlar, konuşma dillerinin bölgelere göre ses ve şekil olarak farklılık gösteren kolları olarak tanımlanmaktadır. Ağızlar, o dilin tarihi gelişiminin canlı belgeleridir. Bu bağlamda bir dilin eksiksiz olarak anlaşılması ağızların doğru incelenmesine bağlıdır. Günümüzde ağız çalışmaları hem yeni verilerin toplanması hem de toplanmış veriler üzerinden sürdürülmektedir. Türkiye'de ağızlar üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmalar içerinde Balkan Türk ağızları önemli yer tutmaktadır. Batı Trakya Türkleri günlük yaşamlarında Türkçeyi yaygın olarak kullansalar da batı bölümü Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Burada konuşulan Türkçe, Türkiye Türkçesinden ağız düzeyinde farklılıklar göstermektedir. Fiil çekimlerinde belirgin olarak görülen bu farklılık, fonetik alanında da belirgin olarak hissedilmektedir. "Batı Trakya- Gümülcine Ağızlarında Tekrar Grupları" başlıklı araştırmada, Gümülcine ağızlarındaki tekrar grupları incelenecektir. Tekrar grupları, bir nesneyi, bir oluş ve kılışı karşılamak üzere; aynı, yakın ya da zıt anlamlı ve eşit görevli iki kelimenin oluşturduğu kelime gruplarıdır. Araştırmada, Batı Trakya ağızları ve Türkiye Türkçesindeki ağız çalışmaları hakkında bilgi verildikten sonra ikilemeler konusundaki görüşler ve yaklaşımlar tartışılacak, daha sonra da tespit edilen tekrar grupları özelliklerine göre sınıflandırılacaktır. Araştırmamız, Gümülcine ağzında yer alan tekrarlar ile Batı Trakya ağızları ve Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan tekrarların karşılaştırmalı incelenmesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Batı Trakya, Gümülcine, ağız, tekrar grupları.

Giriş

İkilemeler, dilimizde çok kullanılan dil birliklerindendir. İkileme; Fransızcada redoublement, hendiadyoin, Almancada Verdoppelung, hendiadyoin, İngilizcede reduplication dual, hendiadyoin (Hatiboğlu, 1971: 9), Rusçada reduplikatsiya (редупикация) povtor udvoyeniye (повтор удвоение) (Rozental-Telenkova 1976), parnıye slova (парныеслова) (Baskakov 1947: 244) terimleri ile karşılanır.

Türkiye Türkçesinde ikileme konusunda farklı bakış açılarının olduğu çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türkçe ikilemeler konusunu ilk kez Alman araştırmacı Karl Foy, 1899 yılında yayımladığı "Osmanlıca Sentaksı Üzerine Araştırmalar: I. İkilemeler ve ana baba Kelime Dizisi" adlı çalışmasında açıklamıştır. Foy, ikilemeler için "Hendiadyoinler" terimini kullanmış; Türkçedeki ikilemelerin fonetik, sentaktik etimolojik ve semantik açıdan ilginç olduğunu açıklamış, oluşum özellikleri bakımından hem isimlerden hem fiillerden oluşabildiği üzerinde durmuştur.

İkileme, anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılmasıdır (Türkçe Sözlük, 2005: 948). Saadet Çağatay (1942: 97-144) ise, "Uygurcada Hendiadyoinler" başlıklı Ankara Dil- Tarih ve Coğrafya

[*] Doç. Dr. Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne/ KKTC. elzaalishovademirdag@gmail.com. ORCID: 0000-0002-0320-8996.

[**] Öğr. Gör., Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne/ KKTC. suleymanaksu@gau.edu.tr ORCID: 0000-0002-4690-5062.

Fakültesi yıllığındaki inceleme yazısında ikilemeler yerine hendiadyoin terimini kullanmıştır, bu terimi iki kavram kullanarak tek kavram anlatma olarak tanımlamıştır.

1. Türkiye Türkçesinde İkilemeler

İkileme, Osmanlıcada atf-ı tefsirî; Fransızcada redoublement, hendiadyoin; İngilizcede reduplication dual, hendiadyoin; Almancada verdoppelung, zwillingsformen, hendiadyoin terimleriyle karşılanır. İkileme, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır (Hatiboğlu 1981: 9).

Ahmet Cevat Emre (1945: 545) "Türk Dilbilgisinde" ikilemeleri ikizleme olarak adlandırmıştır. Türk Dilbilgisi kitabında ikizlemeleri oluşturan kelime çiftlerini söz bölükleri bakımından sınıflayarak örneklerle açıklamıştır. Cevat Emre'nin açıklamasından hareketle Mehmet Ali Ağakay (1954: 97) "Türkçede Kelime Koşmaları" adlı makalesinde ikilemeleri kelime koşması olarak adlandırmıştır. Bu adlandırmaya ikiz sözcüğü üzerindeki incelemesinden ulaşmıştır. İkiz sözünün, gerçek anlamı dışında, birbirine çok benzeyen, hatta birbirinin aynısı olan ve bir arada bulunan iki (şey); ikiz evler, ikizli şamdan gibi. Oysaki ikilemelerin oluşum şekilleri ve yapıları incelendiği zaman eş dost, el gün, dağ taş, az buçuk gibi ögeleri birbirine hiç benzemeyen ya da konu komşu, sürü sepet, yaşlı başlı gibi ögeleri arasında sadece bir takım ses uygunlukları olduğunu belirterek ikilemelere koşma demeyi tercih etmiştir. Birbirine koşulan kelimelerin her birine koşuk adını vermiştir, edebiyattaki koşmalarla karıştırılmaması için de ikilemelere kelime koşması, edebiyattakilere de deyiş koşması adını vermiştir.

Muharrem Ergin (1958) ise, "Türk Dil Bilgisi" adlı kitabında ikilemeleri tekrarlar olarak isimlendirmiştir. Ergin'e göre tekrarlar, aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır. Hamza Zülfikar (1995: 161), "Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler" adlı kitabında ikilemenin herhangi bir lengüistik birimin tekrarı olduğunu belirtmiştir.

Süer Eker (2002:356) ise ikilemeleri, "Çağdaş Türk Dili" kitabında tekrar grupları olarak isimlendirmiştir. Eker'e göre tekrar grupları; aynı yakın ya da karşıt anlamlı iki sözcüğün tek bir sözcük gibi işlev görmek üzere, yan yana gelmesiyle oluşur. Tekrar grupları, kelime koşması, ikileme= hendiadyoin, en eski dönemlerden bu yana önemli bir söz dizimsel yapı olmuş, bünyesindeki sözcükler aracılığıyla, bilinmeyen pek çok sözcüğün aydınlatılmasını, çözülmesini sağlamıştır.

Zeynep Korkmaz (2003: 123-124), "Gramer Terimleri Sözlüğü" kitabında ikilemeleri "kelime grubu" olarak tanımlamıştır. Mehmet Dursun Erdem (2005), "Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine" adlı makalesinde ikileme ve yineleme kavramlarını tartışmıştır ve bunların aynı şeyler olmadığını belirtmiştir. Leyla Karahan (2016: 60), "Türkçede Söz Dizimi" adlı kitabında konuyu tekrar grubu adı altında ele almıştır.

İkilemeyle ilgili yapılan tanımlar incelendiği zaman Türkçede aynı kavramın farklı adlandırmalarla açıklandığı tespit edilmiştir: "hendiadyoin, kelime koşması, ikileme, ikizleme, yineleme, tekrar, tekrar grubu, yineleme öbeği gibi." Araştırmacılar aynı şeyi farklı terimlerle ifade etmişlerdir, bu farklılık ikilemelerle ilgili farklı sınıflandırmaları da beraberinde getirmiştir. Tanımlardan ve sınıflandırmalardan hareketle Türkçede "hendiadyoin, kelime koşması, ikileme, ikizleme, yineleme, tekrar, tekrar grubu, yineleme öbeği vb." kavramlarla aynı şeyin anlatıldığı tespit edilmiştir. Konu ile ilgili araştırma yapanlar aynı şeyi farklı terimlerle ifade etmişlerdir, açıklamalardaki ortak görüş ise yan yana, eş görevli, tekrarlanan, ses benzerliğiyle oluşan, eş, yakın ve zıt anlamlı kelimelerden oluşmasıdır.

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ikilemelerle ilgili bir mutabakatın olmadığı, adlandırma, tanımlama, sınıflandırılma konusunda farklı görüşlerin mevcut olduğunu göstermektedir. İkilemelerin temel görevi, anlatıma güç kazandırması, ses ve söz benzerliğinin ötesinde anlatımın dilini zenginleştirmesi, yorum ve tasvire imkân tanımasıdır. İki kelimenin yan yana gelip tek bir söz gibi varlık kazandığı, anlatımı

çeşitli görevler bakımından pekiştirme, kuvvetlendirme ve zenginlik katan yapılardır. İkilemelerin asıl görevi, ses ve söz benzerliğinin de ilerisinde anlatımın dilini zenginleştirmesi, yorum ve tasvire imkân tanımasıdır. Bunun için her ses benzerliğini ikileme olarak kabul etmek, tekrarlanan her sözcüğe ikileme demek pek doğru değildir.

2. Batı Trakya- Gümülcine Ağızlarında İkilemeler

Ağızlar Türk dilinde bağımsız bir alandır. Ağız araştırmalarında ağız terimi farklı şekillerde açıklanmıştır. Bir dilbilim terimi olarak ağız: Bir dilin veya bir dile ait lehçenin sınırları içinde belli bölgede belli topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının bütünü şeklinde tanımlanabilir (Gemalmaz 1997). Muharrem Ergin ise (1958: 10), Türk Dil Bilgisi adlı çalışmasında, ağız terimini "Bir dilin bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalar." şeklinde tanımlamıştır. Korkmaz (1992), "Bir dilin veya lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri." şeklinde bir değerlendirmede bulunmuş, örnek olarak da Türkiye Türkçesinin İstanbul ağzı, Aydın ağzı, Konya ağzı, Nevşehir ağzı, Taşra ağzı, Anadolu ve Rumeli ağızlarını göstermiştir. Korkmaz'ın diğer ağız tanımlaması ise: "Yetiştikleri bölge, meslek, çevre ve öğrenim farkları gibi etkenler ve şahsi eğilimler dolayısıyla, bir dilin kişiden kişiye değişen kullanılışı ve konuşma biçimleridir." Demir (2002) ise, ağız terimini açıklamadan önce standart dilin ne olduğu hakkında bilgi vererek standart dil ve ağız ayrımını yapmaya çalışmıştır. Standart dil denilince, insanların aklına gelen İstanbul Türkçesi'dir.

Batı Trakya, tarihi Trakya bölgesinin Yunanistan'da yer alan bölümüdür. Yunanistan'ın en kuzeyi olduğundan Kuzey Yunanistan olarak da adlandırılmaktadır. Yunanistan'da Türkçenin en yoğun konuşulduğu bölgedir. Gümülcine, Yunanistan'ın Trakya bölgesinde, Rodopi ilinin merkezi ve önemli miktarda bir Türk nüfusun yaşadığı bir şehirdir.[1]

Anadolu ağızları üzerine yapılan derleme ve inceleme seyri oldukça eskidir. Batı Trakya ve özellikle Batı Trakya bölgesinin temel ses ve şekil özelliklerini üzerinde barındıran Gümülcine Ağzı ise Gyula Németh'in "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" adlı makalesinde Doğu Rumeli sahası içinde gösterilmiş önemli bir sahayı içine almaktadır. Balkanlar'ın doğusunu oluşturan Doğu Rumeli Bölgesi, Trakya'yı içine alan ağız sahasıdır. Bulgaristan'da Lom, Vraça, Sofya, Samokov ve Köstendil şehirlerinin doğusundan itibaren ülkenin tamamı, Yunanistan, Makedonya'nın güney kesimleri ve Türkiye'nin Trakya'sı bu sahanın içindedir (Özden, 2016).

"Batı Trakya- Gümülcine Ağızlarında Tekrar Grupları" başlıklı araştırmamızın örnekleri için nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. İkilemeler ve üçlemeler, Gümülcine bölgesiyle ilgili saha araştırması yapılarak tespit edilmiş metinlerden oluşan "Batı Trakya- Gümülcine Ağız İncelemesi (Ses ve Şekil Bilgisi- Metinler – Söz Varlığı[2])" başlıklı araştırmanın 287-310 sayfaları arasındaki Fazilet SICAK, Hayriye YUSUF, Hatice AHMET, Sacide HÜSEYİN ve Emine İBRAHİM adlı deneklerle yapılan derleme çalışmasından alınmıştır. Araştırmamızda tespit edilen ikilemeler şu alt başlıklarda sınıflandırılmıştır:

Aynı kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler: Bir kelimenin arka arkaya iki defa tekrarlanması ile yapılan tekrarlardır. Asıl tekrarlar olarak da adlandırılan aynen tekrarlar, birçok kelime çeşidinden yapılan ve sık sık kullanılan bir gruptur.
ālayler ālayler: "Pek çok sayıda, yığın."

[1] https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCm%C3%BClcine
[2] Muharrem Özden, Batı Trakya-Gümülcine Ağız İncelemesi (Ses ve Şekil Bilgisi- Metinler – Söz Varlığı), Trakya Üniversitesi Matbaası, 1. Basım, Edirne, 2016.

bṻle bṻle: “Böyle böyle.”
peş peje:”Peş peşe”
haval haval: “Salak salak”
tıpıj tıpıj: “Tıpış tıpış”
bule bule: “Böyle böyle”

Ünlemlerden kurulan ikilemeler: Ünlem grubu, bir seslenme edatı ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur. Grubun vurgusu, seslenme edatı üzerine olup kuvvetlidir.

āh ķızanım āh: “Seslenme, hitap”
āh né çileler of né çileler: “Sitem”
bireh bireh: “Seslenme, hitap”

Eş ya da yakın anlamlı kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler: Bu gruptaki ikilemeleri oluşturan sözcükler arasında farklı anlamsal ilişkiler vardır. İkilemeyi kuran sözcüklerin anlam yönünden bir yakınlığı olduğu gibi ses yönünden de yakınlıkları söz konusudur. Bu grupta yer alan ikilemeler eş anlamlı ya da yakın anlamlı sözcüklerin tekrar edilmesiyle oluşmaktadır.

ahleye vahleye: “Ahlaya vahlaya”
şüle büle: “Şöyle böyle”
şākı tṻkü: “Şarkı türkü”
gonu gonşu: “Konu komşu”
gırığı çıkığı: “Kırık çıkık”

Zıt anlamlı kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler: Anlamsal olarak birbirinin karşıtı olan, birbiriyle zıt anlamlı iki sözcüğün yan yana kullanılmasıyla yapılan ikilemelerdir.

akşâm sābā: “Akşam sabah”
gış yâz: “Kış yaz”
yata galkâ: “Yata kalka”
sā sol: “Sağ sol”
avardı ayoktu: “Var yok”

Biri anlamlı biri anlamsız kelimenin tekrarıyla kurulan ikilemeler: Bir anlamlı bir anlamsız sözcükten oluşan ikilemelerdir. Bu ikilemelerde anlamsız sözcük, anlamlı sözcükten önce de kullanılabilir.

güvey müvey: “Güve”
pamı küm: “Gürültü”

Organ isimleriyle kurulanlar: Organ isimleriyle oluşan ikilemelerdir.

el gol: “El kol”
gol bacag: “Kol bacak”

Sayılarla kurulan ikilemeler: Bu tür ikilemeler ya aynı sayı adından ya da küçük sayıdan büyük sayıya doğru sıralanarak kurulmaktadır.

dörd gün dörd gice: “Dört gün dört gece”
bej on: “Beş on”
üç bej: “Üç beş”
bir gün bi gice: “Bir gün bir gece”

Renk isimleriyle kurulanlar: Eş anlamlı ya da zıt anlamlı renk bildiren sözcüklerin art arda sıralanmasıyla oluşan ikilemelerdir.

aq ğara: “Ak kara”

3. Batı Trakya- Gümülcine Ağızlarında Üçlemeler

İkilemeler genellikle iki sözcükten oluşur. Kimi zaman üç sözcükten oluştuğu da görülür. Aynı kökten veya gövdeden kurulan bir ikilemeyle aynı kökün veya gövdenin eylem biçiminin birlikte kullanılmasına üçleme denir (Hengirmen: 1995, 18). Osman Nedim Tuna (1982-1983: 162), Türkçede

yalnız ikilemelerin değil; üçleme hatta dörtlemelerin de bulunduğunu söylemektedir. Üçlemelerin ikilemeler etkisiyle yapıldığı, dile bu yolla girdiği bir gerçektir. Bunda Türkçenin yapısının tekrarlara açık oluşunun da katkısı vardır. İkilemeler kadar olmasa da dilde hatırı sayılır ölçüde üçleme vardır. Kerime Üstünova (1997, 20) "Dede Korkut Destanlarında Üçlemeler, Dörtlemeler, Beşlemeler" adlı makalesinde: Dilde tekrarlar öylesine benimsenmiştir ki; ikilemelerle yetinilmemiş, aynı yolla üçlemeler, dörtlemeler, beşlemeler yapılmış ve bu yöntemle cümlelerde gerek biçim gerek anlam ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır." İfadelerine yer vermiştir. Tespit edilen üçlemeler:

lümbürttükü lümbürttükü lümbürttükü (BTGA)
çalķārdıķ çalķārdıķ çıķarıdıķ (BTGA)

Sonuç

Bu araştırmada Batı Trakya- Gümülcine ağızlarındaki ikilemeler tespit edilmiş olup, sekiz alt başlıkta sınıflandırılmıştır, bunlar: Aynı kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler, ünlemlerden kurulan ikilemeler, eş ya da yakın anlamlı kelimelerden kurulan ikilemeler, zıt anlamlı kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler, biri anlamlı biri anlamsız kelimenin tekrarıyla kurulan ikilemeler, organ isimleriyle kurulan ikilemeler, sayılarla kurulan ikilemeler ve renk isimleriyle kurulan ikilemelerdir.

Nicelik olarak bakıldığında aynı kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler 1. sırada yer alırken, diğer tespit edilen ikilemelerin örneklerine diğerlerine göre daha az rastlanılmıştır.

Bu araştırmada, Gümülcine bölgesiyle ilgili saha araştırması yapılarak tespit edilmiş metinlerden oluşan "Batı Trakya- Gümülcine Ağız İncelemesi (Ses ve Şekil Bilgisi- Metinler – Söz Varlığı)" başlıklı araştırmanın 287- 310 sayfaları arasındaki Fazilet SICAK, Hayriye YUSUF, Hatice AHMET, Sacide HÜSEYİN ve Emine İBRAHİM adlı kaynaklarla yapılan derlemeler incelenmiş, tespit edilen ikilemelerin belirli bir düzen içerisinde fonetik ya da mantıksal bir bağa göre işlendiği görülmüştür.

İkilemelerin yapısal yönü dışında bir de anlamsal boyutu vardır. İkilemeler, metinde anlatıma kattığı tesir ile göze çarpmaktadırlar. İlk bakışta sadece ahengi sağlıyor ve akıcı bir dil ortaya çıkmasında etki ediyormuş gibi duruyorlarsa da ikilemelerin arka planına indiğimizde farklı anlam boyutlarının olduğunu fark ederiz. Dolayısıyla araştırmamızda tespit edilen ikilemelerin birçoğu, anlatıma derinlik sağlamakta ve anlatımın etki gücünü arttırmaktadır.

Araştırmamızda tespit ettiğimiz bir diğer husus ise Batı Trakya-Gümülcine ağızlarındaki üçlemelerin varlığıdır: *lümbürttükü lümbürttükü lümbürttükü, çalķārdıķ çalķārdıķ çıķarıdıķ*. Bu üçlemeler, ikilemelerin varlığı ile oluşmuş, metin içerisinde anlatıma ayrı bir zenginlik katmıştır.

Bu araştırmanın sonucunda Batı Trakya ağızlarında zengin ikileme kullanımı tespit edilmiş, özellikle aynı kelimelerin tekrarıyla kurulan ikilemelere sıkça rastlanmıştır. İkilemelerin çokça kullanılması, ifadeyi zenginleştiren en belirgin unsurlardandır. Batı Trakya Gümülcine ağzı ölçünlü Türkçe ile yakınlık göstermektedir. Batı Trakya ağzının hemen hemen bütün özelliklerini üzerinde taşıyan Gümülcine bölgesi, İskeçe ve Meriç bölgesiyle ilgili olarak da fikir vermesi açısından da önem taşıyan bir ana ağız bölgesi olarak görünmektedir.

Kaynakça

Ağakay, M. A. (1954). Türkçede Kelime Koşmaları. TDAY Belleten, Ankara, s. 97-104.

Baskakov, N. A (1947). Oyrotsko-Ruskiy Slovar/Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka. Moskova, s. 244.

Bilgegil, M. K. (2009). Türkçe Dil Bilgisi. Erzurum: Salkım Söğüt Yayınevi, s. 160.

Çağatay, S. (1978). Uygurcada Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 279, Ankara, s. 29-66.

Demir, N. (2002). "Ağız Terimi Üzerine". Türkbilig 4, 105- 116.

Emre, A. C. (1945). Türk Dilbilgisi, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 545.

Erdem, M. D. (2005). Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine". Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), 33, 189-198.

Ergin, M. (1958). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınevi, 1. Baskı.

Foy, K. (1899). Studien zur Osmanischen Syntax: I. Das Hendiadyoin und die Wortfolge ana baba ["Osmanlıca Sentaksı Üzerine Araştırmalar: I. İkilemeler ve ana baba Kelime Dizisi"]. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS), II, 2. Bölüm: 105-136.

Hatiboğlu, V. (1971). İkileme. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 9.

Hatiboğlu, V. (1981). Türk Dilinde İkileme. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 18.

Hengirmen, M. (1995). Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Ergun Yayınevi.

Karahan, L. (2016). Türkçenin Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 60.

Korkmaz, Z. (2003). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özden, M. (2016). Batı Trakya-Cümülcine Ağız İncelemesi (Ses ve Şekil Bilgisi - Metinler – Söz Varlığı), Edirne: Trakya Üniversitesi Matbaası, 1. Basım.

Tuna, O. N. (1982-1983). Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi TDAY Belleten, s. 163-228

Türkçe Sözlük. (2005). Ankara: TDK Yayınları, s. 948.

Üstünova, K. (1997). Dede Korkut Destanlarında Üçlemeler, Dörtlemeler, Beşlemeler. Bilge Dergisi, 13, s. 20.

Zülfikar, H. (1995). Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 161-162.

Türkçe Yazı Sistemi ve Disleksi: Diller Arası Sorunlar

Emine BALCI[*]

Elif DEMİRDÖĞEN[**]

Özet

Disleksi teşhisi konan çocukların, yaşıtlarıyla karşılaştırıldığında okuma becerilerinde ciddi zorluklarla karşılaştığı bilinmektedir. Disleksili çocukların vakalarını inceleyen mevcut araştırmalar, okumanın bilişsel modelini ve okuma becerilerinin gelişimini benzer yaşlardaki tipik okuyuculara kıyasla anlamaya çalışmıştır. Bazı çalışmalar ise disleksili ve disleksili olmayan bireyler arasındaki farkı vurgulamıştır ancak bunlardan çok azı konuyu performans düzeylerinde dil boyutunu ele alan bir perspektiften incelemiştir. Bu araştırmanın amacı; dilin disleksili ve normal bireylerde okuma düzeylerine etkisini belirlemektir. Dillerin ortografik yapıların okuma öğrenme sürecini etkileyen etmenlerden biri olduğu varsayılmaktadır. Disleksili bireylerin ise dillerin yapılarından etkilenebileceği ve Türkçe'nin diğer dillere nazaran bu etkisinin hangi düzeyde olacağı düşüncesiyle bu çalışma yapılmıştır. Bu çalışma da okuma becerilerindeki güçlük yaşayan disleksili bireylerin Türkçe ve diğer dillerin performanslarına ait çalışmaları karşılaştırılmıştır. Bu amaçla disleksili bireylerin okuma performansları ülkelere göre karşılaştırılarak Türkçe'nin disleksiyi hangi boyutlarda etkilediği tartışılmıştır. Bu amaçla önce ülkelerdeki disleksili bireylerle ilgili okuma çalışmaları incelenmiş ve literatür taraması yapılmıştır. Ardından Türk disleksili öğrencilerin okuma performansları normal öğrencilerle kıyaslanmıştır. Araştırma verilerinin toplanması, analizi ve yorumlanmasında nitel araştırma yöntemlerinden olan gözlem tekniği uygulanmıştır. Literatür taramasında ulaşılan veriler içerik analiziyle çözümlenmiştir Araştırmanın uygulama kısmı 2021-2022 eğitim öğretim yılında Alanya'da orta sosyo-ekonomik düzeyde üç ilkokulun 1. 2. 3. ve 4. sınıflarında öğrenim gören 10 normal 10 disleksili öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma süresince disleksili ve normal öğrencilere Millî Eğitim Türkçe ders kitabından seçilmiş metinler okutulmuş ve 'Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formu' ile öğrenciler değerlendirilmiştir ve her bir öğrenci için gözlemler işaretlenmiştir. Analizler sonucunda elde edilen sonuçlar ışığında Türkçe öğretiminde disleksili bireylerin durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; disleksili ve normal çocuklar arasında Mekanik Okuma ölçütlerine bakılarak değerlendirildiğinde kelime atlama ve vurgu ve tonlama ölçütlerinde anlamlı bir fark vardır. Bu fark Türkçe gibi transparan bir dil yapısına sahip olan İtalyanca ve Yunanca 'da aynı şekildedir. Fakat opak bir dil yapısına sahip olan İngilizce ve Fransızca 'da okuma hataları daha fazladır. Aradaki fark dilin disleksili bireylerde okuma becerisine etkisini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, disleksi, öğrenme güçlüğü, opak dil, transparan dil.

Giriş

Disleksi okumada yaşanan güçlük anlamına gelmektedir. Disleksili insanların görsel-uzaysal ve sözel gibi çeşitli becerilere sahip olduğu bilinmektedir. Payne ve Turne (1999)'a göre disleksi, okuma yazma ve dil becerilerinin gelişiminde yaşanan özel bir öğrenme güçlüğüdür. Günümüzde teknoloji geliştikçe okuryazarlık için gereken belirli beceriler azalmakta ve toplumların ihtiyaçlarını değiştirmektedir. Birden fazla dil konuşanlar da dahil olmak üzere disleksili insanların zorlukları üzerine daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Disleksili bireylere öncülük edecek yenilikçi fikirlere sahip

[*] Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Antalya/Türkiye. emine.balci@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1994-6819.

[**] Yüksek Lisans Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Ana Bilim Dalı, elifdemirdogen07@gmail.com

olunmalıdır. Yapılan araştırmalarda disleksinin genetik ve biyolojik kökenli bir bozukluk olduğuna giderek daha fazla inanılmaktadır. Yazı sistemleri dilleri temsilen vardır. Imlalar, kelimelerin dillerdeki yazılışları için kurallar sağlamaktadır (Cardinaletti, 2016). Fonolojik (dil sesi) işlemedeki bir eksikliğin, beyin anormalliği ile okuma güçlükleri arasındaki nedensel bağlantı da olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, daha karmaşık, düzensiz bir yazı sistemine veya imlaya sahip ülkelerde disleksi insidansının daha yüksek olduğu bilinen bir gerçektir. Örneğin, İtalyanca imla daha şeffaftir. Yapılan bir araştırmada İtalya'da 10 yaşındaki çocuklarda disleksi prevalansına bakılmıştır. Bu çalışma, bir dilin fonetik düzenliliğinin gelişimsel disleksinin yaygınlığını etkileyip etkilemediğini incelemek için yapılmıştır.ABD' de yaşayan belirli okuma güçlüğü olan çocuklarla gözlem yapılmıştır. Sonuçlara göre, bu oranın İtalya'da ABD'nin yarısı kadar olduğu tespit edilmiştir (Lindgren, S. Ve ark. 1985). Disleksinin Amerika Birleşik Devletleri'nde İtalya'dan daha yaygın olduğu sonucu elde edilmiştir. Disleksi tüm dünyada görülmesine rağmen kişinin içinde bulunduğu dil, o kişinin yaşadığı disleksinin şiddetini etkileyebilmektedir. Transparan, yazıldığı gibi okunan, dillerde disleksinin görülme oranının daha az olduğu bilinmektedir. Opak dillerde ise, yazıldığı gibi okunmayan, aynı sembolün bulunduğu konuma göre farklı seslendirildiği dillerde disleksinin görülme olasılığı ise daha fazladır. Transparan dillerdeki harf-ses uyumunun disleksili bireylerde olduğu gibi okuma güçlüklerinin görülme oranını azalttığı düşünülmektedir. Türkçe ise transparan dillerden biridir ve ses-harf kodlaması birebir yapılmaktadır. Bu durumun kişiye, opak dillere göre, okuma öğrenme sürecinde avantaj sağlayacağı düşünülmektedir. Dünya'da kullanılan 400'den fazla yazı imla vardır (Coulmas, 1989). İmla kelimesi, Yunanca doğru anlamına gelen orthós, yazmak anlamına gelen gráphein kelimelerinden oluşmuştur. Bundan dolayı imla, belirli bir dili yazılı bir biçimde temsil etmek için kullanılan sistemdir. Araştırmalarda çocukların okumayı öğrenme hızının ve disleksili okuyucuların yaşadığı zorlukların konuştukları dilin imla düzeniyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Caravolas, 2005; Ziegler & Goswami, 2005).

1. Disleksi Türleri ve Dil Yapısı Üzerindeki Etkisi

2 tür disleksi vardır. Birincisi yazılı anlamla saklanan anlamı eşleştirme sorunu olan periferik disleksidir. Diğeri ise metnin işlenmesiyle ilgili daha derin bir sorun olan merkezi disleksidir. Periferik disleksi; saf, ihmal disleksisi, dikkat disleksisi olarak ayrılmaktadır. Saf disleksi çok yavaş harf okumayı içermektedir. Ihmal disleksisi, bir harf dizisinin başlangıcını kaçırmakla ortaya çıkabilir. Dikkat disleksisinde ise kelimeyi tek gördüğünde okuyabilir ancak yanında kelimeler olduğu zaman okumakta güçlük çekebilir. Merkezi disleksi ise; derin disleksi, fonolojik disleksi ve yüzey disleksisidir. Derin disleksi de kelimeden çağrışımlar yaparak başka bir kelime ortaya çıkarmasıyla oluşur. Derin disleksi de somut nesneler daha kolay okunabilmektedir. Top kelimesinin okunması gerekirken kaleci diye seslendirilmesi derin disleksiye örnek olarak verilebilir. Fonolojik ve yüzey dislekside de sözcükleri okuyamama sorunlarıyla karşı karşıya kalınabilmektedir. Fonolojik disleksi de kelimeyi %85 okuyabiliyorken olmayan bir kelimeyi ona benzeyen bir kelime gibi okuyabilmektedir. Yüzey dislekside de yazılı kelimenin anlamını ancak yüksek sesle okuyarak anlayabilmektedir. Disleksinin türüne göre okuma hızı da etkilenmektedir. Burada dilin yapısı da önem kazanmaktadır. Kişinin dili disleksinin şiddetini etkilemektedir. Transparan yazıldığı gibi okunan dillerde disleksinin görülme oranının az olduğu bilinmektedir. Opak dillerde ise bu oran daha fazladır. 1998'den beri gelişimsel disleksi ile ilgili tüm yayınların yaklaşık üçte ikisinin de gösterdiği gibi (Medline veri tabanı) İngilizce konuşulan ülkelerde (ABD, İngiltere, Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda) disleksi oranı fazladır (Ziegler, 2013). Dillerin bu farklı yapısı disleksili bireylerde de sorunlara yol açmaktadır. Bu anlamda yazıldığı gibi okunmayan diller okuma yazma sürecinde disleksili bireylerde daha fazla zorluk meydana getirmektedir. Nöro görüntüleme çalışmaları disleksi için evrensel bir temel önerir (Paulesu ve diğerleri, 2001), buna karşın davranışsal çalışmalar disleksinin doğasının ve prevalansının ortografikler arasında farklılık meydana getirebileceğini iddia eder (Landerl ve ark, 1997). Araştırmalar da gözüktüğü gibi

İngilizce okumayı öğrenmenin diğer Avrupa ortografilerini okumayı öğrenmekten daha zor ve niteliksel olarak farklı olduğunu göstermektedir (Goswami, Gombert ve Fraca de Barrera, 1998; Thorstad, 1991). Yazı sisteminde meydana gelen bu farklılıklar dilin yapısını etkilemektedir. İngilizce konuşan çocukların gecikmesinin ana nedeninin, yazı sisteminin düzensizliği olduğu düşünülmektedir. İngilizce değerlendirildiğinde İtalyanca, İspanyolca, Yunanca veya Türkçe gibi diğer tüm Avrupa yazım biçimleriyle karşılaştırıldığında, yazım ve ses özelliklerine bakıldığında çok daha zor olduğu görülmektedir. İngilizce gibi opak dillerde aynı yazım şekline sahip yapılar birden fazla şekilde telaffuz edilebilir. Bu da disleksili öğrenciler için olumsuz durum oluşturmaktadır. Farklı ülkelerde disleksili öğrenciler arasında yapılmış ve sonuçları değerlendirilmiş bir araştırmada okuma düzeyi ve yaşı aynı olan çocuklar arasında inceleme yapılmıştır. Yunan disleksili çocukların %93'ünün sözcükleri doğru okuduğu, Fransa'da ise verilen kelimeleri disleksili çocukların %75'i doğru okumuştur. Hollandalı disleksili öğrenciler ise Yunanca ve Fransızcaya kıyasla kelime dışı okumalar yaptıkları belirlenmiştir (Porpodas (1999). Sonuçlar opak ve transparan diller arasındaki farkı doğrular niteliktedir. Kendi dilini öğrenen her öğrencinin ikinci bir yabancı dil öğrenmesi hemen hemen her ülkede geçerli bir yaklaşımdır. İskoç okullarındaki tüm çocuklarda da ikinci bir yabancı dil öğrenimi gerçekleşirken aynı öğrenim disleksili öğrencilerde de yapılmaktadır. Kendi dillerinde yaşadıkları bu zorlukların yabancı bir dilde yaşanması ihtimali daha da yüksektir. Bunun için bu öğrencilere doğru eğitim stratejilerinin uygulanması temel hedef olmalıdır. İskoç okullarında bununla ilgili yapılan bir araştırma da dilleri Fransızca olduğu için yabancı dil öğrenmelerinin disleksili öğrencilerin bir gerekliliği olduğunu belirtmektedir. Yabancı dil öğreniminin gerekliliğini şe şekilde sıralamıştır:

Motivasyonu artırması,

Kültüre daha açık erişim sağlaması,

Avrupa kimliğini teşvik etmesi,

Öğrencinin ana dilinin anlaşılmasını geliştirmesi,

Bilişsel öğrenmeyi sağlaması,

Konsantrasyona yardımcı olması,

Başlangıçta öğrencinin kendi dili hakkında çok az bilgi gerektirmesi,

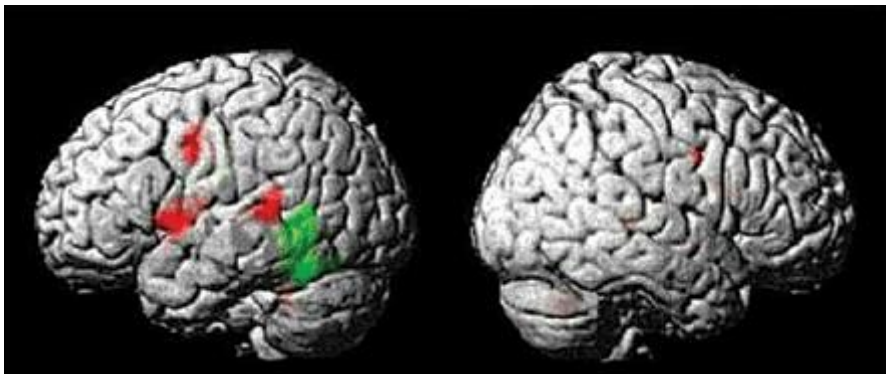
Yurtdışı ziyaretlerini kolaylaştırması,

İkinci bir dil öğrenilmesinin önemli nedenlerindendir. (Protherough & Atkinson, 1992; Brown, 1992). İskoç ofisi eğitim departmanına göre (1993), dil ve öğrenmede güçlük çeken öğrencilerin dil becerilerini, yabancı bir dil öğrenerek geliştirildiği belirtilmiştir. Yapılan araştırmalarda iki dilli disleksilerin tek dillilerden daha iyi performans gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (Dulude, 2012). Dilin yapısı da öğrenilen yabancı dilin ne düzeyde kolay öğrenilebileceğini etkilemektedir. Bununla ilgili olarak Ulusal Kılavuz İlkelerinde dil ve öğrenmede güçlük çeken öğrenciler için, genel dil becerilerinin bir yabancı dil öğrenerek geliştirildiği belirtilmektedir (İskoç Ofisi Eğitim Departmanı, 1993). Dilin farklı yapıları öğrenilen yabancı bir dilin opak veya transparan bir dil yapısına sahip olmasına göre, öğrenme hızı da değişebilmektedir. Peki bu neden kaynaklanmaktadır? Farklı dillerdeki disleksiklerin beyinlerinin farklı işleme sorunları var mıdır? Milano Bicocca Üniversitesi'nden Profesör Eraldo Paulesu tarafından yönetilen bir Uluslararası araştırma ekibi, üç dil grubunda (Fransızca, İtalyanca ve İngilizce) yetişkin disleksikleri üzerinde çalışarak, durumun böyle olmadığını ifade etti. Science dergisinin 16 Mart sayısında yayınlanan araştırmalarının sonuçları, ilk kez disleksinin nörolojik temelinin Fransızca, İngilizce ve İtalyanca dillerinde aynı olduğunu, ancak bozukluğun düzenliliğe göre farklı şekillerde kendini gösterdiğini ortaya çıkarmaktadır. Dilin imla yapısı, kuralları normal bireylerde

bile sorun teşkil edebilirken disleksili bireylerde opak dil yapısına sahip dillerde bu durum öğrenme hızını etkileyebilmektedir.

2. Dünyada Disleksili Bireylerde Yapılan Dil Tabanlı Çalışmalar

İngilizce ve Fransızca, düzensiz bir imlaya sahip olduğu söylenen dillerdir. İngilizce'de, farklı harf kombinasyonları (grafemler) kullanarak 40 sesi (fonem) temsil etmenin 1.120 yolu vardır. Harfleri kelime sesleriyle eşleştirmek belirsizdir. Buna karşılık, İtalyanca'da böyle bir belirsizlik yoktur ve 25 fonemi temsil etmek için 33 yazıbirim yeterlidir. Bu, İtalyanca'daki aynı harf gruplarının neredeyse her zaman aynı benzersiz sesi temsil ettiği anlamına gelir, bu da yazı dilini mantıklı ve okunması kolay hale getirir. Prof. Uta Frith'e göre araştırmalar disleksi için evrensel bir nörolojik temelin varlığını kanıtlıyor. Ayrıca, yazım karmaşıklığının olması disleksiklerin okuma yeterliliğini ve bu nedenle disleksinin şiddeti ve teşhis kolaylığını sağlamaktadır. İtalyan popülasyonunda transparan bir dil yapısı olduğu için gizli disleksi vakaları olabileceği anlamına gelmektedir. Öte yandan hafif disleksi vakaları, İngilizce veya Fransızca gibi düzensiz yazımlarda çok daha kötü görünebilmektedir. Araştırmacılar, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca disleksiklerin hepsinin fonolojik kısa süreli hafızayı içeren testlerde eşit derecede başarısız olduğunu, buna karşın İtalyan disleksiklerinin okuma testlerinde daha iyi performans gösterdiğini, özellikle İngilizce ve Fransızca meslektaşlarından daha az hata yaptığını gösterdiler. Bu eşitsizliğin nörolojik bir temele sahip olup olmadığını belirlemek için araştırmacılar, bölgesel beyin kan akışını ve dolayısıyla basılı materyale maruz kalmaktan kaynaklanan nöral aktiviteyi görselleştirmek için pozitron emisyon tomografisini (PET) kullandılar. Onların sonuçları, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca disleksiklerin fonolojik işleme görevlerini yerine getirmede aynı zorluklara sahip olduğunu ve okuma görevleri sırasında sol temporal lobun aktivasyonunun azaldığını kanıtlamaktadır. Profesör Paulesu' a göre (2000), imla ile dil arasındaki ayrımı yapmak önemli bir konudur. İngilizce ve Fransızca yazı dillerinin karmaşıklığı, diğer dillerdeki imlaları ortaya çıkaran tarihsel olaylardan kaynaklanırken, İtalyanca oldukça saf kalmıştır. Bu araştırma Gatsby Vakfı, Wellcome Trust ve Birleşik Krallık Tıbbi Araştırma Konseyi tarafından finanse edildi. Çok uluslu bir araştırma ekibi, 2165 İngiliz, Fransız ve İtalyan yetişkin disleksili bireyin okurken beyin aktivitesini gözlemlemek için pozitron emisyon tomografisi (PET) taramalarını kullandı. Dilden bağımsız olarak, disleksi semptomları olan kişilerin beynin okuma için hayati önem taşıyan bir bölümünde daha az sinirsel aktivite gösterdiğinden bahsetmektedir.

Yukarıdaki şekilde gösterildiği gibi, kırmızı alanlar disleksili ve normal okuyuculardaeşit derecede aktifken; yeşil alanlar disleksili bireylerde daha az aktivasyon göstermektedir. Bu durum araştırmacılara şu soruyu sordurmaktadır: "Nörolojik olarak, disleksi, farklı dilleri konuşan insanlarda hemen hemen aynı görünüyorsa farklı ülkeler arasında disleksi oranlarındaki fark başka bir şeye atfedilmeli midir?" Araştırmacılar burada dili suçlamaktadır (Paulesu ve diğ. 2000). İngilizce sadece 40 sesten oluşur, ancak bu fonemler 1120 farklı şekilde yazılabilir. Fransızca yazım neredeyse çıldırtıcı. Buna karşılık, İtalyanca

konuşanlar, 25 farklı konuşma sesini yalnızca 33 harf kombinasyonuyla eşleştirmek zorundadır. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, İtalyan öğrenciler İngiltere'dekilerden daha hızlı ve daha doğru okumaktadır. İngilizce veya Fransızca gibi dilleri çok karmaşık, keyfi bir yazım sistemine sahipse, insanların okuma bozukluklarının üstesinden gelmekte zorlanmaları şaşırtıcı değildir. Birleşik Krallık'taki Hull Üniversitesi'nden eğitim araştırmacısı Ken Spencer, "İngilizce'de bir eksiklik var" diyor. Dilin yapısı bir engel oluşturmaktadır ve bir öğrenme engelini teşhis etmek herkese göre özneldir. Boulder Colorado Üniversitesi'nden psikolog Richard Olson'a göre, iyi bir eğitime erişim eksikliğinin nedeni ve diğer sosyal etmenlerin çoğu okuma bozukluğundan kaynaklanmaktadır. Bu sorunlardan bazılarını önlemek için, araştırmacılar üniversite öğrencilerini sınıflarda çok zaman geçirmiş ve zekâ ya da iradeden yoksun kişilerden seçerek test etmişlerdir. University College London'dan çalışmanın ortak yazarı Ute Frith, sınavlara girerken daha fazla zamana ihtiyaçları olmasına ve sık sık yazım hataları yapmasına rağmen, İngiliz ve Fransız disleksik öğrencilerin bozukluklarını telafi ettiğini ve başarılı insanlar olduğunu söylemektedir. Frith (1999)'e göre disleksili İtalyan öğrencilerin konularını bulmak daha zordu, çünkü pratikte hiçbir üniversite öğrencisine bu bozukluk teşhisi konmamıştı. Ekip 1200 öğrenciyi test etti ve 18'inde bir sözel hafıza problemi (telefon numarası benzeri rakam dizilerini hatırlamada zorluk gibi) tespit edildi. Paulesu'ya nasıl puan aldıklarını anlattılar, ancak bazıları (bir disleksi çalışmasına katıldıklarının farkındaydılar) gönüllü olarak çocukken okumayı öğrenmekte zorlandıklarını söylemiştir. İtalyan denekler, disleksi benzeri okuma becerilerine sahip olduklarından habersiz ve engellenmemiş olsalar da PET taraması altında, okuma ile mücadele eden İngiliz ve Fransız öğrencilere benziyorlardı. Normal okuyucularla karşılaştırıldığında, her üç ülkeden gelen disleksikler, okurken temporal lobun bazı bölümlerinde daha az aktivasyon gösterdi. Yetersiz kullanılan alanlar nörologlar için bilinen bir şekildedir. Bu alanda felç geçiren hastalar, akıcı bir şekilde konuşsalar bile, genellikle okuma ve heceleme yeteneklerini kaybederler. Araştırmacılar, disleksiklerin bu beyin bölgesine neden normal okuyuculardan daha az eriştiğinden emin değiller. Diğer PET çalışmaları ve dağınık nöropatolojik raporlar, genel olarak disleksiklerin bu bölgedeki hücreler arasında daha az sinirsel bağlantıya sahip olduğu yönündeki spekülasyonlara yol açmıştır. Olson, çoğu araştırmacının bunun makul olduğunu düşünmesine rağmen, disleksiklerin beyinlerinin nasıl veya neden normal okuyuculardan farklı olduğuna dair daha ayrıntılı açıklamalar üzerinde çok az fikir birliği olduğunu söylemektedir. Araştırması, tek bir genin suçlu olmamasına rağmen genetik faktörlerin birinin disleksi geliştirme riskinin yaklaşık yarısını oluşturduğu sonucunu elde etmiştir. Paulesu, yazımın basit ve anlaşılır olduğu İtalya, Türkiye veya İspanya'ya taşınmanın dışında, bu araştırmanın disleksik öğrencilerin okuma güçlüğünün üstesinden gelmelerine nasıl yardımcı olacağı konusunda hazır çözümler sağlamadığını söylemektedir. Bu nedenle, İngilizce veya Fransızca konuşan öğrenciler, rastgele yazılan sözcükleri ezberlemek zorunda kaldıklarından şikâyet ettiklerinde anlayışla karşılanması gerektiğini belirtmiştir. Çin'in Shantou şehrinde disleksik çocuklarla yapılan başka bir araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, alfabetik dillerde %5 ile %17 olan disleksi prevalansının alfabetik olmayan dillere göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir (Shaywitz, 1998). Çalışmalar nöro görüntüleme tekniği kullanılarak Çin ve İngiliz disleksisinin birbirinden farklı sinirsel temellere sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır (Siok. ve ark. 2008). Disleksinin biyolojik etkisinden kaynaklandığına dair yeni hipotezler ortaya çıkardı (Siok ve ark. 2004). Buna göre, Çince alfabetik olmayan bir dildir ve alfabetik bir dille karşılaştırıldığında dislekside farklı sonuçlara yol açabilir. Çin'de disleksi prevalansının İngilizce konuşulan ülkelerde bildirilenden daha düşük olduğu görüşünü destekler niteliktedir (Lin, ve ark. 2020).

3. Türkçe'nin Disleksiyi Hangi Boyutlarda Etkilediği

Fonolojik farkındalık becerilerinin ve dilin yapısının okuma-yazma becerileriyle ilişkisi konuşulan dilin yazı sisteminden etkilenmektedir. Dilin yapısı birbiriyle örtüşen dillerde fonemleri yazılı olarak

kaydetmenin fonolojik farkındalık becerileri üzerinde daha etkisi daha fazla olmaktadır (Yopp ve Yopp, 2000). Türkçede her fonemin alfabede bir karşılığı bulunmaktadır. Bu yüzden Türkçe imla kurallarının öğrenilmesi daha kolaydır. Bu da disleksili öğrencilerde Türkçe dilinde transparan yazı sisteminin olduğu dillere kıyasla öğrenimin gerçekleşmesini kolaylaştırmaktadır. Okuma yazma sürecinde fonemleri sözcükleri içinden ayırabilen, sesleri duyabilen çocukların bu süreçte seslerle heceleri birleştirmeleri sağlanmaktadır (Kazanoğlu, 2017). Fransızca gibi dillerde bu durum bu şekilde olmamaktadır. Diller arasında ki fonolojik yapının okuma-yazma beceriler üzerindeki etkisi farklılaşmaktadır. Yapılan bir araştırmada Türkçe ve İngilizce konuşan çocukların fonolojik dil becerileri açısından karşılaştırma yapılmıştır. Anasınıfı ve birinci sınıfa giden katılımcılar dahil olmuştur. Bunlardan 44'ü İngilizce, 94'ü Türkçe konuşmaktadır. Harf tanıma, hece bölme, sözcük okuma ve sözcük bulma gibi çeşitli etkinliklerle karşılaştırılmıştır. Yıl sonunda iki gruba da bakıldığında hece bölmede Türkçe ana diline sahip çocukların daha başarılı olduğu görülmüştür. Hece bölmede anaokulu düzeyindeki Türkçe diline sahip çocuklar, İngilizce birinci sınıfta okuyan çocuklara da göre hece bölmede daha başarılı olmuştur. (Durgunoğlu ve Öney, 2000) Bu sonuçlara göre transparan bir dil yapısına sahip olan Türkçe'nin opak dil yapısına sahip İngilizceye göre farklılar oluşturduğu gözlemlenmiştir. Türkçe dili İngilizce ve Fransızcaya göre sınırlı ünlü dağarcığına sahiptir ve hece sınırlarının diğer dillere kıyasla daha belirgin olduğu bir dildir (Anthony ve Francis, 2005). Bu bağlamda normal öğrenen çocuklara bakıldığında karşılaşılan bu sonuçlar disleksili bireylerde benzer durumlara yol açmaktadır. Ülkelerdeki disleksi oranı ve dil yapısı ve disleksili birey oranına göre oluşturulmuştur ve veriler Tablo 1'de şu şekilde verilmiştir.

Tablo 1. Ülkelerdeki Disleksi Oranı ve Dil Yapısı

Ülkeler	Dil Yapisi	Disleksi Risk Orani
Italya	Transparan	%4
Yunanistan	Transparan	%5
Afrika	Transparan	%5
Çin	Transparan	%5.4
Ingiltere	Opak	%10
Fransa	Opak	%10
Almanya	Opak	%15.6
Arabistan	Opak	%8.8

(Balcı, 2015; National Dyslexia Measurements Across Europe: Report 2022)

Disleksili bireylerin diller arası sorunlarını ortaya koymak amacıyla yapılan araştırmada ele alınan problem şu şekildedir: Türkçe'nin disleksili bireylerdeki okuma becerisi ile diğer diller arasında anlamlı bir fark var mı? Araştırmanın alt problemlerinde ise şu sorulara cevap aranmıştır:

Okuma becerilerinin transparan dil yapısına sahip olan disleksili bireylerdeki etkisi nedir?
Okuma becerilerinin opak dil yapısına sahip olan disleksili bireylerdeki etkisi nedir?
Transparan bir dil yapısına sahip olan Türkçe'nin okuma becerilerindeki etkisi opak dillere göre ne düzeydedir?

Yöntem

Bu araştırma disleksili öğrencilerin okuma becerilerini belirlemek ve dillerin yapısının disleksili bireylerin okumasına etkisinin ne düzeyde olduğunu değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması yöntemi kullanılmıştır. Durum çalışması, güncel bir olguyu kendi gerçek yaşam çerçevesi içinde çalışan, araştırmacının kontrol edemediği bir olguyu, olayı derinlemesine incelemeyi gerektiren bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Araştırma,

disleksili öğrencilerin Türkçe dil yapısında ve diğer dillerdeki okuma becerisinin farklarının diller arası karşılaştırmayı hedeflediği için durum çalışması yöntemi çalışmanın amacına uygun bulunmaktadır.

1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada disleksili öğrencilerin okuma becerilerini belirlemek amacıyla; 10 normal öğrenci ve 10 disleksili öğrenci üzerinde gözlem metodu tekniğiyle içerik analizi yapılmıştır. Araştırma deseni aşağıdaki verilen Tablo 2' de gösterilmiştir.

Tablo 2. Araştırma Deseni

Grubun adı	10 Normal Öğrenci	10 Disleksik Öğrenci
Uygulanan form	Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formu	Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formu

Opak ve transparan dillerin yapısının disleksili bireylerin okumasına etkisini incelemek amacıyla ise doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Dil ve disleksi ile ilgili ulusal ve uluslararası alanyazında gerçekleştirilen araştırmalar incelenmiştir.

2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlenen Alanya İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü bünyesindeki 3 farklı okuldan 10 disleksili 10 normal öğrenciyle gerçekleştirilmiştir. 1. sınıftan 2 öğrenci, 2. sınıftan, 2 öğrenci, 3. sınıftan 3 öğrenci ve 4. sınıftan 3 öğrenci belirlenmiştir. Aynı sayı ve cinsiyetlere dikkat edilerek normal öğrenciler de her sınıf düzeyinden seçilmiştir. Amaçlı örneklemde, derinlikli çalışmalar için bilgi açısından çeşitli durumlar seçimini sağlamaktadır (Patton, 2014). Bu amaçla Alanya İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü'nden uzman görüşleri alınarak belirlenen, ilçe merkezinden orta sosyo ekonomik düzeyde üç okul seçilmiştir. Çalışmaya başlamadan önce çalışma için gerekli izinler okul idarelerinden alınmış ve bu okulların bağlı bulundukları İlçe Rehberlik Araştırma Merkezleri tarafından disleksi tanısı konulan öğrencilerin listesine okul rehber öğretmenleri ile görüşülerek ulaşılmıştır. Bu çalışmada toplam 20 öğrenciye ulaşılmıştır.

3. Veri Toplama Aracı

Öğrencilerin okuma becerilerini belirlemek için "Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formu" kullanılmıştır. Kullanılan gözlem formu Acat tarafından 1996 yılında geliştirilmiştir. Form, 15 ölçütten oluşmaktadır ve üçlü likert tipi ölçektir. Formda öğrencilerin mekanik okuma becerileri bu ölçütlerin gerçekleşme durumuna göre "Evet", "Bazen" ve "Hayır" olmak üzere üç şekilde değerlendirilmektedir. 3 defadan fazla evet cevabı verildiyse 0 puan, 1-3 arası bazen cevabı verildiyse 1 puan, hayır yanıtı hiç verilmediyse 3 puan olarak değerlendirilmiştir. Form sesli okuma ve sessiz okumadaki mekanik becerileri ölçecek şekilde iki alt başlıktan oluşturulmuştur. Uygulama sırasında öğrencilere 3 sınıf öğretmeni, 2 alan uzmanı akademisyen, 1 dil uzmanı ve 1 rehber öğretmeninin görüşleri alınarak Millî Eğitim Türkçe ders kitaplarından seviyelerine uygun seçilen 10 adet cümle okutulmuştur. Okumaları esnasında gösterdikleri performans araştırmacılar tarafından gözlemlenerek mekanik okuma beceri formuna işlenmiştir. "Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formu" soruları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Okuma Becerisi Gözlem Formu

	Evet	Bazen	Hayır
Gereksiz duraklamalar yapıyor mu?			
Geri dönüyor mu?			
Bazı kelimeleri atlıyor mu?			
Okuduğu kelimeyi tekrar okuyor mu?			
Eklemeler yapıyor mu?			
Telaffuz hatası yapıyor mu?			
Kekeliyor mu?			
Vurgu, ton ve tonlama hatası yapıyor mu?			
Okurken sözcükleri birbirine ulayarak söylüyor mu?			
Imla kurallarına uymuyor mu?			

4. Verilerin Toplanması

Disleksili öğrencilerin okuma becerilerini belirlemek ve dillerin yapısının disleksili bireylerin okumasına etkisini incelemek için 1, 2, 3 ve 4. sınıf seviyesine ait Millî Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilen ders kitaplarında yer alan metinler seçilmiştir. Kullanılacak metinler seçilmeden önce öğrencilerin öğrenim gördükleri ders kitaplarının yayınevleri öğrenilmiş ve bakanlığın göndermiş olduğu diğer yayınevlerine ait ders kitaplarından metinler seçilmiştir. Bu şekilde öğrencilerin metinlerle daha önceden karşılaşabilme durumları ortadan kaldırılmıştır. Metinler seçilirken alandan seçilen iki uzmanın görüşü, 3 sınıf öğretmeni, 1 dil uzmanı ve 1 rehberlik öğretmeni görüşü alınmış ve güçlük derecesi uygun metinler seçilerek çalışmada kullanılmıştır. Öğrenciden bu metni sesli olarak okuması istenmiştir. Aynı süreç normal öğrenciler içinde gerçekleştirilmiştir.

5. Uygulama Süreci

Araştırma Antalya ilinin Alanya ilçesinde, orta sosyo-ekonomik düzeydeki 3 ilkokulun 1. 2. 3. Ve 4. sınıflarından seçilen 20 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma sırasında izlenen yol şu şekildedir:

- Konuya ilişkin olarak alan yazısının taranması,
- Veri toplama araçlarının belirlenmesi,
- Veri Toplama araçlarının hazırlanması ve okullarda çalışma yapılabilmesi için Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Etik Kurul'undan gerekli izinlerin alınması
- Alanya Millî Eğitim Müdürlüğünden gerekli izinlerin alınması,
- 3 farklı okuldan aynı sınıf düzeyinden, aynı cinsiyetlerden 10 disleksili 10 normal öğrencinin belirlenmesi,
- 2 uzman, 3 sınıf öğretmeni, 1 dil uzmanı ve 1 rehber öğretmeniyle metinlerin ve öğrencilerin belirlenmesi,
- Millî Eğitim Bakanlığı Türkçe ders kitaplarından okunacak metinlerden cümlelerin seçilmesi
- 10 disleksili, 10 normal öğrenciyle okumaların yapılması,
- Mekanik Okuma Gözlem Formuyla okumaların her bir öğrenci için işaretlenmesi,
- Verilerin çözümlenmesi,

- Diğer dillerdeki çalışmalar için literatür taramasının yapılması ve karşılaştırmalar yapılması,
- Araştırma raporunun hazırlanması.

6. Verilerin Analizi

Elde edilen veriler Mekanik Okuma Değerlendirme formu incelenerek ve SPCC 22 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Güvenirlilik ve geçerlilik açısından alanda uzman iki araştırmacı tarafından sonuçlar karşılaştırılmış ve tutarlılık sağlanmıştır. Sonuçlar non parametrik testlerden Mann Whitney-U testiyle değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonuçlarına göre, disleksili ve normal öğrencilerin;

Gereksiz duraklama yapma

Geri dönüşler

Kelime atlama

Harf hece atlama

Tekrar okuma

Telaffuz hatası

Kekeleme

Vurgu ve tonlama hatası

Uluyarak okuma

İmla kurallarına uymama

Ekleme yapma

Okuma becerilerine bakılmıştır.

Opak ve transparan dillerin yapısının disleksili bireylerin okumasına etkisini incelemek amacıyla yapılan doküman incelemesi yöntemiyle ulaşılan ulusal ve uluslararası çalışmaların verileri ise içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde, araştırmaya ilişkin yapılan çalışmalardan elde edilen verilerin analizi sonucu ulaşılan bulgular ve bunun sonucunda oluşan yorumlar yer almaktadır.

1. Dillerin Yapısının Disleksili Bireylerin Okumasına Etkisi

Ulusal ve uluslararası alanyazın taranarak elde edilen veriler içerik analizine tabii tutulmuş ve Tablo 4'te yer alan bilgiler elde edilmiştir.

Tablo 4. Dillerin Yapısının Disleksili Bireylerin Okuma Etkisine Ilişkin Bulgular

Kaynak	Dil	İçerik	Çalışma grubu
Cardinaletti, A. (2016), Paulesu, E., Démonet, J. F., Fazio, F., McCrory, E., Chanoine, V., Brunswick, N., ... & Frith, U. (2001), Tressoldi, P. E., Stella,	İtalyanca (Transparan)	İtalya'da yapılan çalışmalarda İtalyan disleksili kişilerin yaşadığı zorluklarla ilgili 'dt', 'pb', 'fv' gibi benzer seslere sahip harflerin vurgu ve tonlamada kötü ayırt	Disleksili Normal

G., & Faggella, M. (2001), Judica, A., Luca, M. D., Spinelli, D., & Zoccolotti, P. (2002), Barca, L., Burani, C., Di Filippo, G., & Zoccolotti, P. (2006).		edilmesi, kelime ve satırların atlanması, okuduğunu anlama da anlamlı farkların olduğu sonucuna ulaşılmıştır.	
Land, S. (2015), Grigorenko, E. L., Naples, A., Chang, J., Romano, C., Ngorosho, D., Kungulilo, S., ... & Bundy, D. (2007), Klein, D., & Doctor, E. A. L. (2003), Paracchini D Phil, S., Steer, C. D., Buckingham, L. L., Morris, A. P., Ring, S., Scerri D Phil, T., ... & Monaco, A. P. (2008), Wajuihian, S. O., & Naidoo, K. S. (2010).	İsizulu, Afrika dilleri (Transparan)	Afrika'da konuşulan İsizulu dili ve İngilizce konuşanlar arasında yapılan bir araştırmada, sessiz okuma yaptırılmıştır. İsizulu dilinde göz hareketlerinden anlaşılarak duraklama yaptıkları ve buralarda vurgu hatası yaptıkları gözlemlenmiştir. Okuma hızı ve okuduğunu anlamada anlamlı farklar vardır.	Disleksili Normal
Chitiri, H. F., & Willows, D. M. (1994), Hatzidaki, A., Gianneli, M., Petrakis, E., Makaronas, N., & Aslanides, I. M. (2011), Porpodas, C. (2006), Niolaki, G. Z., & Masterson, J. (2013), Athanaselis, T., Bakamidis, S., Dologlou, I., Argyriou, E. N., & Symvonis, A. (2014).	Yunanca (Transparan)	Yapılan araştırma sonuçlarına göre, heceleme, yavaş okumada anlamlı farklara ulaşılmıştır.	Disleksili Normal
Lin, Y., Zhang, X., Huang, Q. ve ark. (2020), Weekes, B., & Chen, H. Q. (1999), Ho, C. S. H., & Lai, D. N. C. (1999), Chung, K. K., Ho, C. S. H., Chan, D. W., Tsang, S. M., & Lee, S. H. (2010), Chung, K. K., McBride-Chang, C., Wong, S. W., Cheung, H., Penney, T.	Çince (Transparan)	Çince'de yapılan bir araştırmada normal öğrenciler ve disleksili öğrenciler arasında gerçekleştirilmiştir. Çince konuşan disleksilerin İngilizce konuşan disleksilere göre daha az sayıda olduğu ortaya çıkmıştır. Çince'nin alfabetik bir dil olması buna etkendir.	Disleksili Normal

B., & Ho, C. S. H. (2008).		Araştırma sonuçlarına göre okuduğunu anlama, telaffuz etme, kelime tekrarı, imla bilgisi, anlamlı farklara ulaşılmıştır.	
Valdois, S., Bosse, M. L., Ans, B., Carbonnel, S., Zorman, M., David, D., & Pellat, J. (2003), Dellatolas, G., Watier, L., Le Normand, M. T., Lubart, T., & Chevrie-Muller, C. (2009), Valdois, S., Peyrin, C., Lassus-Sangosse, D., Lallier, M., Démonet, J. F., & Kandel, S. (2014), Casalis, S., Leuwers, C., & Hilton, H. (2013), Martin, J., Colé, P., Leuwers, C., Casalis, S., Zorman, M., & Sprenger-Charolles, L. (2010).	Fransızca (Opak)	Yapılan araştırmalarda düzensiz imlaya sahip olan Fransızca'da hecelemede, doğru kelime okumada, okuduğunu anlama, kelimeyi tekrar okuma, okurken duraklama yapma, akıcı okuma da anlamlı farklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.	Disleksili Normal
Snowling, M. (2013), Berninger, V. W., Nielsen, K. H., Abbott, R. D., Wijsman, E., & Raskind, W. (2008), Ziegler, J. C., Perry, C., Ma-Wyatt, A., Ladner, D., & Schulte-Körne, G. (2003), Lindgrén, S. A., & Laine, M. (2011), Everatt, J., & Elbeheri, G. (2008), Baddeley, A. D., Logie, R. H., & Ellis, N. C. (1988).	İngilizce (Opak)	Ingilizce'de yapılan çalışmalarda, İngilizce konuşan disleksili öğrencilerin, kelimelerde telaffuz hatası ve kelimelere ekleme yaptıkları gözlemlenmiştir. Sözel akıcılık, heceleme hataları, fonolejik farkındalık, imla hatası, okuma yavaşlığı, anlamsız kelimeleri okumada anlamlı farklar gözlemlenmiştir.	Disleksili Normal
Landerl, K., Wimmer, H., & Frith, U. (1997), Wimmer, H. (1996), Wimmer, H., & Schurz, M. (2010), Wimmer, H. (1996), Trauzettel-Klosinski, S., Koitzsch, A. M., Dürrwächter, U., Sokolov, A. N., Reinhard, J., & Klosinski, G. (2010).	Almanca (Opak)	Almanca konuşan disleksili öğrencilerle yapılan çalışmalarda imla kurallarına uyma, hece atlama, okuma hızı, anlamsız kelime okuma, okuma akıcılığı, heceleme açıklığı, telaffuz, harf ses birleştirmede anlamlı farklar ortaya çıkmıştır.	Disleksili Normal

Rizik, S. S. (2013), Alabdulkader, B., Alshubaili, H., & Alhashmi, A. (2021), Aljojo, N. (2020), Al-Dawsari, H., & Hendley, R. (2021), Alghabban, W. G., Al-Dawsari, H. M., & Hendley, R. (2021).	Arapça (Opak)	Arabistan' da yapılan çalışmalarda arapça konuşan disleksili öğrencilerin okuma hızı, telaffuz hatası, harf atlama, harf değiştirme, harfi tanımada hata, hece veya kelime atlamada hatalar gözlemlenmiştir.	Disleksili Normal

2. Içerik Analizi Sonucunda Elde Edilen Verilerden Var Yok Tablosu

İçerik analizi sonucunda elde edilen veriler var yok tablosuyla Tablo 5'te işaretlenmiştir.

Tablo 5. Dillerin Yapısının Disleksili Bireylerin Okumasına Etkisinin Var Yok Tablosunda Gösterimi

	Diller	Tonlama ve vurgu	Kelime atlama	Harf hece atlama	Fonolojik farkındalık	Okuma tekrarı	Imla kuralların a uyma	Eklem e yapma	Kekelem e ve telaffuz hatası	Okuduğun u anlama	Okuma hızı	Duraklam a yapma	Harf değiştirm e
Transparan diller	Italyanca	X	X							X			
	Isizulu, Afrika dilleri	X								X	X		
	Çince					X	X		X				
	Yunanca			X							X		
Opak diller	Fransızca			X		X			X	X	X	X	
	Almanca			X	X	X	X	X	X		X	X	
	Ingilizce			X	X		X	X	X	X	X		
	Arapça		X	X	X				X		X		

Tablo incelendiğinde transparan dillerde opak dillere göre daha az hata çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. Italyanca, İsizulu dili, Çince, Yunanca'da hatalar daha azken; opak dillerden olan Fransızca, Almanca, İngilizce ve Arapça'da hatalar daha fazladır.

3. Ana Dili Türkçe Olan Disleksili ve Normal Bireylerin Okuma Becerileri

Disleksili ve Normal okuyucuların okuma becerilerine ilişkin 'Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formu' aracılığıyla toplanan veriler Tablo 6'da sunulmuştur:

Tablo 6.Disleksili ve Normal Bireylerin Okuma Becerilerine Ilişkin Bulgular

Değişkenler	Alt Test		Grup	N	Medyan	Sıralar Ortalama	Sıralar Toplamı	U	z	p
Okuma Becerisi	Gereksiz Yapma	Duraklama	Normal	10	2.3	13.25	132.50		-2.3	.021
			Disleksi	10	1.6	7.75	77.50	22.50		

Geri dönüşler	Normal	10	2.5	13.50	135.00		-2.4	.013
	Disleksi	10	1.7	7.50	75.00	20.00		
Kelime Atlama	Normal	10	3.0	14.00	140.00		-3.1	.002
	Disleksi	10	1.8	7.00	70.00	15.00		
Harf Hece Atlama	Normal	10	2.3	12.15	121.50		-1.3	.186
	Disleksi	10	1.8	8.85	88.50	33.50		
Tekrar Okuma	Normal	10	2.1	10.85	108.50		-	.769
	Disleksi	10	2.0	10.15	101.50	46.50	.294	
Telafuz Hatası	Normal	10	2.4	9.80	98.00		-	.551
	Disleksi	10	2.5	11.20	112.00	43.00	.597	
Kekeleme	Normal	10	2.7	10.80	108.00		-	.778
	Disleksi	10	2.5	10.20	102.00	47.00	.281	
Vurgu ve Tonlama Hatası	Normal	10	2.8	12.70	127.00		-1.9	.05
	Disleksi	10	2.2	8.30	83.00	28.00		
Uluyarak Okuma	Normal	10	2.1	12.00	120.00		-1.2	.217
	Disleksi	10	1.7	9.00	90.00	35.00		
İmla Kurallarına Uymama	Normal	10	2.4	10.05	100.50		-	.702
	Disleksili	10	2.5	10.95	109.50	45.50	.382	
Ekleme Yapma	Normal	10	2.0	9.30	93.00	38.00	-	.282
	Disleksi	10	2.3	11.70	117.50		1.07	

Yapılan Mann Whitney-U testi sonucuna göre, disleksili öğrencilerin normal öğrencilere göre okuma becerileri değişkeni açısından alt testleri incelenmiştir. Bunun sonucunda kelime atlama (U=15.00, z= -3.1, p< .05) ve vurgu ve tonlama hatası (U=28.00, z= -1.9, p< .05) alt boyutlarında anlamlı farklılık bulunmuştur. Anlamlı farklılık ise her iki alt teste de sıra ortalamalar ve medyan değerleri incelendiğinde normal öğrencilerin lehine olduğu anlaşılmaktadır. Okuma becerilerine ait diğer alt boyutlarda disleksili ve normal bireylerin farklılaşmadığı görülmüştür.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu araştırma disleksinin Türkçe ve diğer diller arası sorunlarını incelemek amacaıyla yapılmıştır. Türkçe konuşan Disleksili bireylere yapılan Mekanik Okuma Becerisi Gözlem Formuyla Türkçe'de kelime atlama ve vurgu ve tonlamada anlamlı sonuçlar olduğu ortaya çıkmıştır. Cardinaletti (2016), Paulesu,

Démonet, Fazio, McCrory, Chanoine, Brunswick, & Frith, (2001), Tressoldi, Stella, & Faggella (2001), Judica, Luca, Spinelli, & Zoccolotti (2002), Barca, Burani, Di Filippo & Zoccolotti (2006)' a göre de İtalya'da yapılan çalışmalarda İtalyan disleksili kişilerin yaşadığı zorluklarla ilgili 'dt', 'pb', 'fv' gibi benzer seslere sahip harflerin vurgu ve tonlamada kötü ayırt edilmesi, kelime ve satırların atlanması, okuduğunu anlama da anlamlı farkların olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuçlar Türkçeyle benzer niteliktedir. Transparan bir dil olan İsizulu ve Afrika dillerinde yapılan çalışmalarda Land (2015), Grigorenko, Naples, Chang, Romano, Ngorosho, Kungulilo & Bundy (2007), Klein & Doctor (2003), Paracchini, Phil, Steer, Buckingham, Morris, Ring, Scerri, Phil & Monaco (2008), Wajuihian & Naidoo (2010)' a göre okuma hızı ve okuduğunu anlama, vurgu ve tonlamalarda anlamlı farklar vardır. Yunanistan'da yapılan transparan bir dil olan Yunanca ile ilgili Chitiri& Willows (1994), Hatzidaki, Gianneli, Petrakis, Makaronas & Aslanides (2011), Porpodas (2006), Niolaki & Masterson (2013), Athanaselis, Bakamidis, Dologlou, Argyriou & Symvonis (2014) çalışmalarının sonuçlarına göre Yunanca konuşan disleksililerde heceleme, yavaş okumada anlamlı farklara ulaşılmıştır. Çin'de disleksili öğrencilerle yapılan Çince konuşan disleksilerin İngilizce konuşan disleksilere göre daha az sayıda olduğu ortaya çıkmıştır. Çince'nin alfabetik bir dil olması buna etkendir. Lin, Zhang, Huang ve ark. (2020), Weekes & Chen (1999), Ho & Lai (1999), Chung, Ho, Chan, Tsang & Lee (2010), Chung, McBride-Chang, Wong, Cheung, Penney & Ho (2008)'a göre okuduğunu anlama, telaffuz etme, kelime tekrarı, imla bilgisi, anlamlı farklara ulaşılmıştır. Transparan diller incelediğinde elde edilen sonuçlar Türkçe ile benzerlik göstermektedir. Şeffaf ortografyalarda, eksik fonolojik becerilerle okumaya başlayan çocuklar, sözlü ve yazılı dil arasındaki bağlantıları opak dillere kıyasla daha kolay anlayabilir Diamanti, Goulandris, Stuart, Campbell & Protopapas (2018). Opak diller olarak İngilizce, Almanca, Arapça ve Fransızca analiz edilmiştir. Landerl, Wimmer, & Frith (1997); Ziegler, Perry, Ma-Wyatt, Ladner, & Schulte-Korne (2003)' e göre İngilizce yazım kuralları gibi karmaşık ve opak haritalama sistemleri sadece normal öğrenenler için değil, disleksik bireyler için de sorunlara neden olabilmektedir. İngilizce'de Snowling, (2013), Berninger, Nielsen, Abbott, Wijsman & Raskind (2008), Ziegler, Perry, Ma-Wyatt, Ladner & Schulte-Körne (2003), Lindgrén & Laine (2011), Everatt & Elbeheri (2008), Baddeley, Logie & Ellis (1988)' a göre İngilizce konuşan disleksililerde kelimelerde telaffuz hatası ve kelimelere ekleme yaptıkları gözlemlenmiştir. Sözel akıcılık, heceleme hataları, fonolejik farkındalık, imla hatası, okuma yavaşlığı, anlamsız kelimeleri okumada anlamlı farklar gözlemlenmiştir. Almanya' yapılan çalışmalarda Landerl, Wimmer & Frith (1997), Wimmer (1996), Wimmer & Schurz (2010), Wimmer (1996), Trauzettel-Klosinski, Koitzsch, Dürrwächter, Sokolov, Reinhard & Klosinski (2010)'a göre çalışmalarda imla kurallarına uyma, hece atlama, okuma hızı, anlamsız kelime okuma, okuma akıcılığı, heceleme açıklığı, telaffuz, harf ses birleştirmede anlamlı farklar ortaya çıkmıştır. Fransızca'da yapılan çalışmalarda Valdois, Bosse, Ans, Carbonnel, Zorman, David & Pellat (2003), Dellatolas, Watier, Le Normand, Lubart & Chevrie-Muller (2009), Valdois, Peyrin, Lassus-Sangosse, Lallier, Démonet & Kandel (2014), Casalis, Leuwers & Hilton (2013), Martin, Colé, Leuwers, Casalis, Zorman & Sprenger-Charolles (2010)' a göre düzensiz imlaya sahip olan Fransızca'da hecelemede, doğru kelime okumada, okuduğunu anlama, kelimeyi tekrar okuma, okurken duraklama yapma, akıcı okuma da anlamlı farklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Opak bir dil olan Arapça'da yapılan çalışmalarda Rizik (2013), Alabdulkader, Alshubaili & Alhashmi (2021), Aljojo (2020), Al-Dawsari & Hendley (2021), Alghabban, Al-Dawsari & Hendley (2021)'e göre arapça konuşan disleksili öğrencilerin okuma hızı, telaffuz hatası, harf atlama, harf değiştirme, harfi tanımada hata, hece veya kelime atlamada hatalar gözlemlenmiştir. Opak dillerde disleksili bireylerin okuma becerilerinde yaptığı hatalar Türkçe'de disleksili bireylerin okuma becerilerinde yaptıkları hatalara göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonucunda öneriler belirlenmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Disleksili bireyler Türkçe'de yabancı dil öğreniminde sorunlarla karşılaşabilmektedirler. Bu da dil yapılarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Türkçe'yi kolay bir şekilde öğrenenler yabancı dil öğreniminde zorluklar yaşayabilmektedir. Bununla ilgili çalışmaların artması beklenmektedir.
Transparan dillere sahip ülkelerde disleksili bireylerin tespit edilmesi daha zor olabilir. Bu yüzden öğretmen adaylarının eğitim fakültelerinde daha detaylı eğitim almaları sağlanıp, meslek hayatlarında da hizmet içi eğitimlerde güncel bilgilerle donatılmalıdır.

Kaynakça

Alabdulkader, B., Alshubaili, H., & Alhashmi, A. (2021). Challenges in Reading Arabic among

Children with Dyslexia. Optometry and Vision Science, 98(8), 929-935.

Al-Dawsari, H., & Hendley, R. (2021). The effect of matching learning material to learners' dyslexia type on reading performance. In Advances in Software Engineering, Education, and e-Learning (pp. 837-845). Springer, Cham.

Alghabban, W. G., Al-Dawsari, H. M., & Hendley, R. (2021, July). Understanding the impact on learners' reading performance and behavior of matching e-learning material to dyslexia type and reading skill level. In International Conference on Human-Computer Interaction (pp. 135-154). Springer, Cham.

Aljojo, N. (2020). Understanding the Sequence of Learning in Arabic Text--Saudi Arabian

Dyslexics and Learning Aid Software. Educational Technology & Society, 23(2), 47-60.

Anthony, J. L. ve Francis, D. J. (2005). Development of phonological awareness. Current Directions in Psychological Science, 14(5), 255-259.

American Association For The Advancement Of Science (2001). Dyslexia Study In *Science* Highlights The Impact Of English, French, And Italian Writing Systems. *ScienceDaily*. Retrieved September 6, 2022, from www.sciencedaily.com/releases/2001/03/010316073551.htm

Athanaselis, T., Bakamidis, S., Dologlou, I., Argyriou, E. N., & Symvonis, A. (2014). Making assistive reading tools user friendly: a new platform for Greek dyslexic students empowered by automatic speech recognition. Multimedia tools and applications, 68(3), 681-699.

Baddeley, A. D., Logie, R. H., & Ellis, N. C. (1988). Characteristics of developmental dyslexia. Cognition, 29(3), 197-228.

Barca, L., Burani, C., Di Filippo, G., & Zoccolotti, P. (2006). Italian developmental dyslexic and proficient readers: Where are the differences? Brain and Language, 98(3), 347-351.

Balcı, E. (2015). Amerika Birleşik Devletleri'nde disleksili bireylere uygulanan eğitim ve öğretim programlarının Türkiye'de yapılan çalışmalara katkısı açısından değerlendirilmesi. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Berninger, V. W., Nielsen, K. H., Abbott, R. D., Wijsman, E., & Raskind, W. (2008). Writing problems in developmental dyslexia: Under-recognized and under-treated. Journal of school psychology, 46(1), 1-21.

Brown, S. (1992) Herkes İçin Bir Şeyler. Times Eğitim Eki, 2 Ekim, ss 12.

Cardinatti, A., Savino, A. (2016). Dyslexia in İtalian. A phonological approach and original teaching materials. University Ca Foscari Venezia.

Casalis, S., Leuwers, C., & Hilton, H. (2013). Syntactic comprehension in reading and listening: A study with French children with dyslexia. Journal of learning disabilities, 46(3), 210-219.

Chitiri, H. F., & Willows, D. M. (1994). Word recognition in two languages and orthographies: English and Greek. Memory & Cognition, 22(3), 313-325.

Chung, K. K., McBride-Chang, C., Wong, S. W., Cheung, H., Penney, T. B., & Ho, C. S. H. (2008). The role of visual and auditory temporal processing for Chinese children with developmental dyslexia. Annals of dyslexia, 58(1), 15-35.

Chung, K. K., Ho, C. S. H., Chan, D. W., Tsang, S. M., & Lee, S. H. (2010). Cognitive profiles of Chinese adolescents with dyslexia. Dyslexia, 16(1), 2-23.

Dellatolas, G., Watier, L., Le Normand, M. T., Lubart, T., & Chevrie-Muller, C. (2009). Rhythm reproduction in kindergarten, reading performance at second grade, and developmental dyslexia theories. Archives of Clinical Neuropsychology, 24(6), 555-563.

Diamanti, V., Goulandris, N., Stuart, M., Campbell, R., & Protopapas, A. (2018). Tracking the effects of dyslexia in reading and spelling development: A longitudinal study of Greek readers. Dyslexia, 24(2), 170-189.

Dulude, L. (2012). Writing systems, phonemic awareness, and bilingualism: Cross-linguistic issues in dyslexia. Indiana University Undergraduate Journal of Cognitive Science, 7, 22-30.

Durgunoglu, A. Y. ve Oney, B. (1999). A cross-linguistic comparison of phonological awareness and word recognition. Reading and Writing, 11(4), 281-299.

Everatt, J., & Elbeheri, G. (2008). Dyslexia in different orthographies: Variability in transparency. The Sage handbook of dyslexia, 427-439.

Goswami, U., Gombert, J. E., & de Barrera, L. F. (1998). Children's orthographic representations and linguistic transparency: Nonsense word reading in English, French, and Spanish. Applied Psycholinguistics, 19(1), 19-52.

Grigorenko, E. L., Naples, A., Chang, J., Romano, C., Ngorosho, D., Kungulilo, S., ... & Bundy,

D. (2007). Back to Africa: tracing dyslexia genes in east Africa. Reading and Writing, 20(1), 27-49.

Hatzidaki, A., Gianneli, M., Petrakis, E., Makaronas, N., & Aslanides, I. M. (2011). Reading and visual processing in Greek dyslexic children: an eye-movement study. Dyslexia, 17(1), 85-104.

Helmuth, L. (2001). Dyslexia: Same brains, different languages. Science, 291, 2064-2065.

Ho, C. S. H., & Lai, D. N. C. (1999). Naming-speed deficits and phonological memory deficits in Chinese developmental dyslexia. Learning and Individual Differences, 11(2), 173-186.

İskoç Ofisi Eğitim Departmanı (1993) Modern Avrupa Dilleri 5–14, Ulusal Kılavuz İlkeler. Edinburgh: İskoç Ofisi Eğitim Departmanı.

Judica, A., Luca, M. D., Spinelli, D., & Zoccolotti, P. (2002). Training of developmental surface dyslexia improves reading performance and shortens eye fixation duration in reading. Neuropsychological rehabilitation, 12(3), 177-197.

Kazanoğlu, D. (2017). Türkçe fonolojik farkındalık testi geliştirilmesi, geçerlik, güvenilirlik çalışması (Doctoral dissertation, Anadolu University (Turkey).

Klein, D., & Doctor, E. A. L. (2003). Patterns of developmental dyslexia in bilinguals.

Land, S. (2015). Skilled reading in isiZulu: what can we learn from it? Journal of Education, (63), 57-88.

Landerl, K., Wimmer, H., & Frith, U. (1997). The impact of orthographic consistency on dyslexia: A German-English comparison. Cognition, 63(3), 315-334.

Lin, Y., Zhang, X., Huang, Q., & ark. (2020). The Prevalence of Dyslexia in Primary School Children and Their Chinese Literacy Assessment in Shantou, China.

Lindgren, S. A., Renzi, E., Richman, E. (1985). Cross-National Comparisons of Developmental Dyslexia in Italy and the United States. Child Development, Sy 14, https://doi.org/10.2307/1130460.

Lindgrén, S. A., & Laine, M. (2011). Multilingual dyslexia in university students: Reading and writing patterns in three languages. *Clinical Linguistics & Phonetics*, *25*(9), 753-766.

Martin, J., Colé, P., Leuwers, C., Casalis, S., Zorman, M., & Sprenger-Charolles, L. (2010). Reading in French-speaking adults with dyslexia. Annals of Dyslexia, 60(2), 238-264.

National Dyslexia Measurements Across Europe: Report 2022.https://dyslexiacompass.eu/wp-content/uploads/2022/02/Dyslexia-CompassReport_compressed.pdf

Niolaki, G. Z., & Masterson, J. (2013). Intervention for a multi-character processing deficit in a

Greek-speaking child with surface dyslexia. Cognitive Neuropsychology, 30(4), 208-232.

Paracchini D Phil, S., Steer, C. D., Buckingham, L. L., Morris, A. P., Ring, S., Scerri D Phil, T., ... & Monaco, A. P. (2008). Association of the KIAA0319 dyslexia susceptibility gene with reading skills in the general population. American Journal of Psychiatry, 165(12), 1576-1584.

Paulesu, E., McCrory, E., Fazio, F., Menoncello, L., Brunswick, N., Cappa, S. F., ... & Frith, U. (2000). A cultural effect on brain function. *Nature Neuroscience*, *3*(1), 91-96.

Paulesu, E., Démonet, J. F., Fazio, F., McCrory, E., Chanoine, V., Brunswick, N., ... & Frith, U. (2001). Dyslexia: Cultural diversity and biological unity. Science, 291(5511), 2165-2167.

Payne, T., & Turner, E. (1999). Dyslexia: A parents' and teachers' guide. İngiltere: Multilingual Matters.

Porpodas, C. D. (1999). Patterns of phonological and memory processing in beginning readers and spellers of Greek. Journal of learning disabilities, 32(5), 406-416.

Porpodas, C. (2006). Literacy acquisition in Greek: Research review of the role of phonological and cognitive factors. Handbook of orthography and literacy, 189-199.

Protherough, R., & Atkinson, J. (1992). How English teachers see English teaching. Research in the Teaching of English, 385-407.

Rizik, S. S. (2013). Word Recognition in Normal and Disabled Readers of Arabica Lexical Decision Study Using Subliminal and Supraliminal Presentations (Doctoral dissertation, University of Haifa (Israel)).

Shaywitz, S. (1998). New England Journal of Medicine, 338 (5), 307-312.Siok, w., Niu, Z., Jin, Z., Perfetti, C., Tan, L. (2008). A structural-functional basis for dyslexia in the cortex of Chinese readers. https://doi.org/10.1073/pnas.0801750105.

Siok, W.T.; Perfetti, C.A.; Jin, Z. Tan, L.H. (2004). Biological abnormality of impaired reading is constrained by culture, 431, 71–76.

Thorstad, G. (1991). The effect of orthography on the acquisition of literacy skills. *British Journal of Psychology*, *82*(4), 527-537.

Trauzettel-Klosinski, S., Koitzsch, A. M., Dürrwächter, U., Sokolov, A. N., Reinhard, J., & Klosinski, G. (2010). Eye movements in German-speaking children with and without dyslexia when reading aloud. Acta ophthalmologica, 88(6), 681-691.

Tressoldi, P. E., Stella, G., & Faggella, M. (2001). The development of reading speed in Italians with dyslexia: A longitudinal study. Journal of learning disabilities, 34(5), 414-417.

Valdois, S., Bosse, M. L., Ans, B., Carbonnel, S., Zorman, M., David, D., & Pellat, J. (2003). Phonological and visual processing deficits can dissociate in developmental dyslexia: Evidence from two case studies. Reading and Writing, 16(6), 541-572.

Valdois, S., Peyrin, C., Lassus-Sangosse, D., Lallier, M., Démonet, J. F., & Kandel, S. (2014). Dyslexia in a French–Spanish bilingual girl: behavioural and neural modulations following a visual attention span intervention. Cortex, 53, 120-145.

Wajuihian, S. O., & Naidoo, K. S. (2010). Visual factors and dyslexia: A research review. African Vision and Eye Health, 69(2), 58-68.

Weekes, B., & Chen, H. Q. (1999). Surface dyslexia in Chinese. Neurocase, 5(2), 161-172.

Wimmer, H. (1996). The nonword reading deficit in developmental dyslexia: Evidence from children learning to read German. Journal of experimental child psychology, 61(1), 80-90.

Wimmer, H., & Schurz, M. (2010). Dyslexia in regular orthographies: manifestation and causation. Dyslexia, 16(4), 283-299.

Wimmer, H. (1996). The early manifestation of developmental dyslexia: Evidence from German children. Reading and Writing, 8(2), 171-188.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yopp, H. K. ve Yopp, R. H. (2000). Supporting phonemic awareness development in the classroom. Reading Teacher, 54(2), 130-143. http://researchbasics.education.uconn.edu/excel-spreadsheet-to-calculate-instrumentreliability-estimates/ (Erişim Tarihi: 31.03.2017).

Ziegler, J. C., Perry, C., Ma-Wyatt, A., Ladner, D., & Schulte-Körne, G. (2003). Developmental dyslexia in different languages: Language-specific or universal? Journal of experimental child psychology, 86(3), 169-193.

Balkanlarda Yabancılara Türkçe Öğretiminin Sorunları Üzerine Bir Çalışma: Bosna-Hersek Örneği

Emine ULU-ASLAN[*]

Bayram BAŞ[**]

Özet

Bir dili öğrenmek; öğreticiler, müfredat, ders materyalleri ve dil seviyelerindeki yeterlilik açısından evrensel özellikler taşısa da bireysel farklılıklar, kültürel birikim ve bireylerin geliştirdikleri özgün öğrenme süreçleri, dil öğrenimini evrensel olduğu kadar özgül kılmaktadır. Dolayısıyla öğrenciler tarafından dil öğrenme sürecinde yaşanan sorunlar da bu doğrultuda hem ortak hem de farklı özellikler taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, Bosna-Hersek'te öğrenim gören Bosna-Hersekli öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken yaşadığı sorunları tespit etmektir. İç içe geçmiş tek durum deseni ile yapılandırılan çalışmada "Bosna Hersekli öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken yaşadığı sorunlar" durumu, bu ana durumu oluşturan alt temalara ve kodlara indirgenerek incelenmiştir. Gönüllü katılım yoluyla belirlenen 15 öğrenciden, yarı yapılandırılmış görüşme formuyla elde edilen veriler içerik analiziyle yorumlanmıştır. Her kod kendisiyle ilişkili bir temaya atanmış, kodlara ilişkin cevaplar frekans cinsinden belirtilmiştir. Kodlara ilişkin öğrenci ifadeleri doğrudan alıntılarla verilmiştir. Verilerden elde edilen bulgular doğrultusunda, Bosna Hersekli öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken okuma, yazma, dinleme, konuşma becerilerine ve dil bilgisine ilişkin sorunlar yaşadığı bu sorunların kendi içinde farklı kodlara ayrıldığı tespit edilmiştir. Öğrenciler verilere göre Türkçe öğrenirken en fazla konuşma ve yazma becerisinde sorun yaşamaktadır. Bununla birlikte Türk kültürünü bilmenin öğrencilerin Türkçeyi öğrenmelerinde katkısı olduğu, bu durumun Türkçeyi öğrenirken güçlü bir motivasyon oluşturduğu görülmüştür. Ayrıca öğrenciler yaşadıkları sorunlara ilişkin kendileri çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu öneriler ışığında ana dili Türkçe olan öğretmen ihtiyacı, hedef dile yönelik daha fazla konuşma yapma, dil bilgisi kuralları yerine eylem odaklı yaklaşımı benimseme, yaşayan dili öğrenme ve derslerde otantik metin kullanımı, hedef dilin kültürünü bilmenin dil öğretimi için gerekliliği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe öğretimi, Balkanlarda Türkçe öğretimi, Türkçe öğretiminde yaşanan sorunlar.

Giriş

Teknolojideki hızlı gelişmeler, parmaklarımızın ucundaki medya ve kültürlerarası etkileşimler aracılığıyla edindiğimiz deneyim, dünyanın sınırları hakkındaki düşüncelerimizin kalıplarını zorlayarak onu bilinmezliğinden ve hayâli olma özelliğinden kurtarmıştır. Bu durum dil öğrenme ve öğretme sürecini de etkilemiş, herhangi bir dili öğrenebilmek veya öğretebilmek için birçok yolu keşfetmemizi sağlamıştır. "*Bir dilin sadece kendi sınırları içinde kalmayıp diğer uluslar ve kültürlerle iletişime girmesi, tanınması ve sağlıklı biçimde öğretilebilmesi için o dilin; daha çok gelişmesi, o dil üzerine ve öğretimine ilişkin daha çok çalışma yapılması anlamına da gelir."* (Karababa, 2009, s.268). Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi üzerine yapılan çalışmalar özellikle coğrafi olması sebebiyle göz önüne alındığında Balkanlar üzerine yapılanların, Türkiye için oldukça önemli olduğu görülür. Balkan ülkeleriyle aramızdaki kültürel yakınlık ve ortak tarih, bir dili paylaşma konusundaki hassasiyeti de etkilemektedir. Bu ülkelerin en önemli örneklerinden biri Bosna-Hersek'tir.

Bosna-Hersek, Osmanlı kültürünün Balkanlardaki en güçlü temsilcisi olan ülkelerin başında gelmektedir. Bu durum Türkçeye olan ilgiyi de güçlendirmekte; mezar taşları, sokak ve mahalle isimleri, yemek isimleri ve günlük yaşamın içerisinden yüzlerce örnek Türkçenin canlı varlığına kanıt niteliği taşımaktadır (Solak, 2011, s.166). Resmî dili Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça, resmî alfabesi Latin ve Kiril alfabeleri olan Bosna-Hersek'te (Bosna Hersek Federasyonu Anayasası, Madde 65) Türkçenin öğretim

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi ABD, e.ulu@alparslan.edu.tr
[**] Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi ABD, bayrambas@gmail.com

faaliyetleri birçok kuruluş tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunlardan Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Türkiye Maarif Vakfı Okulları ve Bosna Hersek'te üç merkezi bulunan Yunus Emre Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurum ve kuruluşlarıdır. Bunların yanında Bosna Hersek'e ait, Saraybosna, Zenica, Tuzla, Mostar Džemal Bijedić, Uluslararası Saraybosna Üniversiteleri, Türkçe öğretim faaliyetleri yürüten ve yürütülmesine yardımcı olan önemli kuruluşlardandır (Çelik, 2021; Kayadibi, 2009; Solak, 2011). Bu kuruluşlarda açılan Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Yunus Emre Enstitüsü'nün Türkçe öğretim çalışmaları, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanındaki çalışmaları güçlendirirken aynı zamanda özellikle yüksek öğrenimde eğitim gören öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken yaşadığı sorunları da gündeme getirmektedir. Bu çalışma Mostar Džemal Bijedić Üniversitesi'nde Türkçe öğrenen 15 Bosna-Hersekli öğrenci ile sınırlandırılmıştır ve bu öğrencilerin görüşleri ışığında yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenen Bosna-Hersekli öğrencilerin sorunlarını gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, öğrencilerin bizzat kendi cevapları ve alanyazındaki çalışmaların sonuçları doğrultusunda yabancılara Türkçe öğretiminin sorunları hakkında öneriler sunmaktadır.

Yöntem

Bu başlık altında araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı ve verilerin analizi hakkında bilgi verilmiştir.

1. Araştırmanın Modeli

Araştırma durum çalışması şeklinde yapılandırılmıştır. Durum çalışması, araştırmacının gerçek yaşam, güncel sınırlı bir sistem (bir durum) ya da belli bir zaman içerisindeki çoklu sınırlandırılmış durumlar hakkında çoklu bilgi kaynakları aracılığıyla detaylı ve derinlemesine bilgi topladığı, bir durum betimlemesi ya da durum temaları ortaya koyduğu nitel bir yaklaşımdır (Creswell, 2013, s. 99). İç içe geçmiş tek durum deseni ile yapılandırılan çalışmada "Bosna Hersekli öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken yaşadığı sorunlar" durumu, bu ana durumu oluşturan alt temalara ve kodlara indirgenerek incelenmiştir. İçe içe geçmiş tek durum deseni, durum çalışmasının birden fazla analiz birimi içerdiği durumları kapsar ve tek bir durumda alt birimlere veya alt tabakalara da dikkat edildiğinde meydana gelir (Yin, 2003, s. 42).

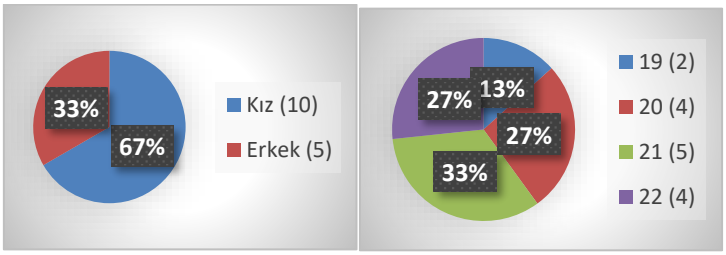
2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, 2021-2022 eğitim öğretim yılı bahar döneminde, Mostar Mostar Džemal Bijedić Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğrenim gören ve gönüllü katılım yoluyla belirlenen 15 öğrenciden oluşmaktadır.

2.1. Çalışma Grubunun Demografik Bilgileri

Katılımcıların yaş ve cinsiyete ilişkin bilgileri aşağıdaki grafikte sunulmuştur:

Şekil 14: Katılımcıların Yaş ve Cinsiyete İlişkin Bilgileri

Şekil 1'de görüldüğü üzere katılımcıların %67'sini kız, %33'ünü erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Bu öğrenciler 19-22 yaş aralığındadır.

3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. "Google Forms" aracılığıyla hazırlanan görüşme formu gönüllü katılım gösteren 15 katılımcıyla paylaşılmıştır. Görüşme formunda istenilen yaş, cinsiyet gibi demografik bilgilerin yanında 4 adet kısa 7 adet uzun cevaplı soru yer almaktadır. Bu sorular şu şekilde sıralanmıştır:

Ne kadar süredir Türkçeyi yabancı dil olarak öğreniyorsunuz?
Türkçeyi öğrenme sebebiniz nedir?
Türkçeyi ana dili Türkçe olan birinden mi öğreniyorsunuz?
Türkçe öğrenmek için ya da öğrenirken Türkiye'de bulundunuz mu?
Türkçe öğrenirken karşılaştığınız okumaya ilişkin sorunlar nelerdir?
Türkçe öğrenirken karşılaştığınız yazmaya ilişkin sorunlar nelerdir?
Türkçe öğrenirken karşılaştığınız dinlemeye ilişkin sorunlar nelerdir?
Türkçe öğrenirken karşılaştığınız konuşmaya ilişkin sorunlar nelerdir?
Türkçe öğrenirken karşılaştığınız dil bilgisi öğretimine ilişkin sorunlar nelerdir?
Türkçeyi öğrenirken Türk kültürünü araştırmanın ve bilmenin dil öğreniminize ne gibi etkileri oldu?
Türkçe öğrenirken karşılaştığınız sorunların çözümüne ilişkin önerileriniz nelerdir?

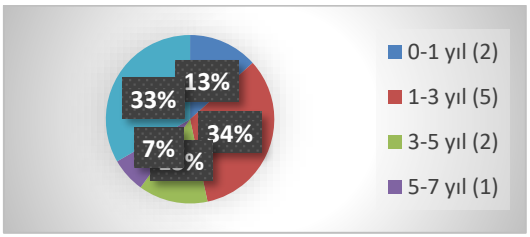
Görüşme formu ile elde edilen veriler içerik analizi ile yorumlanmıştır. Nitel veri analizi, verilerin hazırlanmasını ve organizasyonunu, verileri kodlamayı ve kodların bir araya getirilmesiyle temalara indirgemeyi ve son olarak veriyi şekiller, tablolar veya bir tartışma hâlinde sunmayı içermektedir (Creswell, 2013, s.182). Bu doğrultuda görüşme formu aracılığıyla toplanan veriler belirli bir organizasyon dâhilinde kodlarla sınıflandırılmıştır. Nitel araştırmalarda ham verilerin kavramsal kategoriler hâlinde düzenlenerek kodlanması önemli bir aşamayı teşkil etmektedir (Neuman, 2014, s.344). Her kod kendisiyle ilişkili bir temaya atanmıştır. Kodlara ilişkin cevaplar frekans cinsinden belirtilmiştir. Temalar, kodlar ve frekanslar bu aşamalardan sonra tablolar hâlinde gösterilmiştir. Tabloların açıklamaları yapılırken temalara ve kodlara ilişkin öğrenci ifadeleri "K1, K2, K3…" şeklinde doğrudan alıntılarla verilmiştir. Bir katılımcının cevabı birden fazla kodla ilişkilendirilebilmektedir.

Bulgular ve Yorum

1. Türkçeyi Öğrenme Süresi ve Sebebine İlişkin Bulgular

Görüşme formunda yer alan "Türkçeyi ne kadar süredir öğreniyorsunuz?" sorusuna katılımcıların önemli bir kısmı (%33) 8 yıl ya da daha uzun süredir Türkçeyi öğrendikleri cevabını vermişlerdir. Aynı oranda katılımcı ise Türkçeyi 1 ile 3 yıldır Türkçeyi öğrenmektedir:

Şekil 15: Katılımcıların Türkçeyi Öğrenme Sürelerine İlişkin Bilgileri

Katılımcıların %13'lük iki eşit dilime sahip olan kısmı ise "0-1 yıl" ve "3-5 yıl" gibi bir süredir Türkçeyi öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların Türkçeyi öğrenme sebeplerine ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 2. Katılımcıların Türkçeyi öğrenme Sebeplerine ilişkin Bilgiler

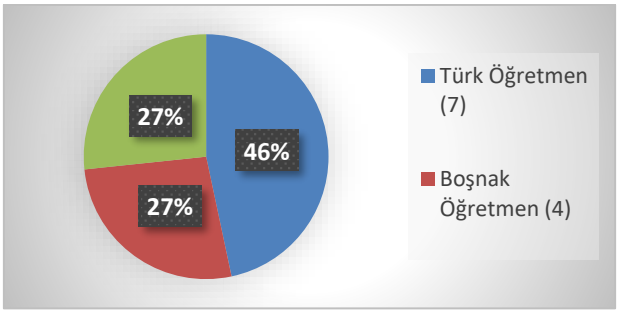
Tema	Kodlar	f
Türkçeyi öğrenme nedenleri	Türkçeye ve Türk kültürüne duyulan ilgi	9
	Türkçedeki ve Boşnakçadaki ortak kelime hazinesi	2
	Eğitim	2
	Türkiye'de yaşama ve çalışma isteği	2

Tablo 1'den anlaşıldığı üzere katılımcıların %60'ı Türkçeyi öğrenme nedeni olarak Türk diline ve Türk kültürüne besledikleri ilgi ve sevgiyi göstermişlerdir. Öğrencilerden K6, bu ilgisinin Türk dizileri ile başladığını belirtmiş Türkçeye olan sevgisini "*Türkçeye olan aşkım. Her şey Türk dizileriyle başladı. İlk izlediğim dizi Binbir gece dizisiydi. Onur'un Şehrazat'a okuduğu şiirleri dinlenirken dedim ki: Allah'ım, Türkçe ne kadar güzel bir dildir! Sonra da bu aşk daha da büyümeye başladı. O aşk beni Türk dili ve edebiyatı bölümüne getirdi*" şeklinde dile getirmiştir. K8 bu görüşü, "*Bir lisan bir insan" atasözü benim düşüncelerimi çok iyi anlatıyor. Her öğrenen dil bir zenginliktir. Tabi ki Türkçe'ye karşı özel hislerim var. Bu dili öğrenmek için çok tutkuluyum ve her gün kendimi geliştirmeye devam ediyorum."* şeklinde ifade vererek desteklemiştir. Katılımcılardan altısı üç eşit dilime bölünerek Türkçeyi öğrenme nedenleri arasında ortak kelime hazinesi, eğitim ve iş durumları öne sürmüşlerdir. K11, "*Uzun süreli bir tarih paylaştığımız ve Boşnakça Türkçe kelimelerle zengin bir dil olduğu için hep Türkçe öğrenmek istedim."* Şeklinde ifade vererek bu iki dilin ortak paydasını dile getirmiştir. K14 ise *"Türkçe ve Türkiye son dönemde çok popüler. İlerde bir Türkle evlenip Türkiye'de yaşamak istiyorum"* diyerek Türkiye'de yaşama isteğini belirtmiştir.

2. Türkçe Öğretmenleri ve Türkiye'de Bulunma Durumlarına İlişkin Bulgular

Katılımcılara Türkçeyi anadili Türkçe olan birinden öğrenip öğrenmedikleri sorulduğunda ise, %46'lık (f=7) bir oran bu soruyu evet şeklinde yanıtlamıştır. Bu soruya ilişkin bilgiler aşağıdaki grafikte sunulmuştur:

Şekil 16. Katılımcıların Türkçeyi Kimden Öğrendiklerine İlişkin Bilgiler

Şekil 3'ten anlaşıldığı üzere katılımcıların %27'lik (f=4) bir orana sahip kısmı Türkçeyi Boşnak bir öğretmenden öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Yine aynı orana sahip bir kısmı ise hem Türk hem Boşnak bir öğretmenleri olduğunu belirtmişlerdir.

Türkçeyi öğrendikleri süre zarfında veya Türkçeyi öğrenmek için Türkiye'de bulunup bulunmadıkları sorusuna katılımcıların %53'ü (f=8) evet %47'si (f=7) ise hayır cevabını vermiştir.

3. Katılımcıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Okumaya İlişkin Sorunlar

Yarı yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen veriler ışığında öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken yaşadığı sorunlar 6 ana tema etrafında toplanmıştır. Bu temalar alıcı dil becerilerini kapsayan "okuma" ve "dinleme" sorunları, üretici dil becerilerini kapsayan "konuşma" ve "yazma" sorunları, "dil bilgisine ilişkin sorunlar" ve "hedef dilin kültürünü bilme durumunun dili öğrenmeye etkisi" şeklinde ifade edilmiştir. Bu temalardan ilki, Bosnalı öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken karşılaştığı okumaya ilişkin sorunlardır. Bu tema kendi içinde 4 koda ayrılmıştır. Tablo 2'de okumada karşılaşılan sorunlara ilişkin öğrenci görüşlerinin sıklığı verilmiştir:

Tablo 3. Öğrencilerin Okuma Sorunlarına İlişkin Görüşleri

Tema	Kodlar	f
Okumaya ilişkin sorunlar	Cümlenin uzunluğu	4
	Alfabe farklılığı	4
	Çok anlamlı ya da anlamı bilinmeyen sözcükler	3
	Sorun yaşamıyorum	4

Tablo 2'de belirtildiği üzere öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken okuma becerisinde karşılaştığı en önemli iki sorun cümlenin uzun kurulması (%27, f=4) ve anadili ile hedef dili arasındaki alfabe farklılığıdır (%27, f=4). K6, cümlenin uzun kurulmasından kaynaklı yaşadığı sorunu *"Bugüne kadar çok büyük sorunları yaşamadım. Uzun cümleleri okurken biraz zorlanıyorum."* şeklinde dile getirirken K7, "*Bazı kelimeleri çıkaramıyorum. Harfler farklı okunuyor. Bizde "C" / TS okunuyor. Sizde C, İngilizce'de K... Kafam karışıyor*." şeklinde görüş bildirerek alfabe farklılığının okumada zorluk yarattığını vurgulamıştır. Bunların yanında okuma becerisinde karşılaşılan sorunların başında çok anlamlı ya da anlamı bilinmeyen sözcük kullanımı gelmektedir (f=3). K2 bu sorunu, "*Bazı sözlerin iki anlam var ve bazı kelimelerin anlamını bilmiyorum."* şeklinde ifade etmiştir.

4. Katılımcıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Dinlemeye İlişkin Sorunlar

Bosna-Hersekli öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken karşılaştıkları bir diğer sorun "dinlemeye ilişkin sorunlar" ana teması etrafında toplanmıştır. Bu soruna ilişkin kodlar "konuşma hızı", "Türkçede olmayan sözcük kullanımı" ve "telaffuz farklılıkları" olmak üzere üç başlıkla ifade edilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü üzere öğrencilerden %13'ü (f=2) dinlemede herhangi bir sorun yaşamadığını belirtmiştir.

Tablo 4. Öğrencilerin dinleme sorunlarına ilişkin görüşleri

Tema	Kodlar	f
Dinlemeye ilişkin sorunlar	Konuşma hızı	6
	Türkçede olmayan sözcük kullanımı	4
	Telaffuz	3
	Sorun yaşamıyorum	2

Dinleme becerisinde karşılaşılan en büyük sorun (%40, f=6), konuşan kişinin konuşma hızından kaynaklanmaktadır. Bu soruna ilişkin öğrenci görüşleri şu şekildedir:

K5: "*Türkçe konuşan kişi hızlı konuşuyorsa o zaman hem birçok söylediği şeyi anlamam hem anlasam bile hızlı unuturum."*

K9: "*Türkler çok hızlı konuşuyor, anlamıyorum."*

K12: "*Çok zor. En zorlandığım konu dinlemek... Ses hızını düşürüyorum, iki üç defa dinliyorum"*

Konuşma hızından kaynaklı dinleme sorunlarını Türkçede olmayan sözcüklerin kullanımı (%27, f=4) ve telaffuzdan kaynaklı sorunlar (%20, f=3) takip etmektedir. K14, "*Arapça ve Farsça sözcükler var anlamıyorum*", K1 ise "Bazen Türkçeyi dinlediğim kişiler birbirinden çok farklı konuşuyor, hangisi doğru karar vermekte zorlanıyorum" şeklinde ifade ederek bu sorunlara ilişkin görüş bildirmişlerdir.

5. Katılımcıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Konuşmaya İlişkin Sorunlar

Araştırmaya katılan öğrencilerin Türkçe öğrenirken en çok konuşma becerisinde sorun yaşadığı görülmüştür. Öğrenciler bu başlıkta yaşadıkları sorunları birden fazla kodla ilişkilendirmiştir. Tablo 4'te konuşma sorunlarına ilişkin tespit edilen kodlar ve verilen cevapların sıklığı sunulmuştur:

Tablo 5. Öğrencilerin konuşma sorunlarına ilişkin görüşleri

Tema	Kodlar	f
Konuşmaya ilişkin sorunlar	Konuşma kaygısı	7
	Pratik yapamama	6
	Ana dili ve hedef dil arasındaki farklılıklar	5
	Telaffuzdaki zorluklar	4
	Türkçe düşünmede yaşanan zorluklar	3
	Sorun yaşamıyorum	1

Konuşurken hata yapma korkusu, karşı tarafın gözünde komik duruma düşme endişesi öğrencilerde konuşma kaygısının en önemli sebeplerinden olduğu görülmektedir. Öğrencilerin neredeyse yarısına yakını (%46) konuşmada en çok bu sorunu yaşadığını ifade etmiştir. Buna yönelik öğrenci görüşleri şu şekildedir.

K3: "*En çok hata yapıp rezil olmaktan korkarım ama bu korkuyu yenmeye çalışıyorum çünkü bir dil öğrendiğin zaman elbette hata yapacaksın ama bu hatadan ders alıp öğreneceksin. Niğde'de 4 ay geçirdiğim için konuşma becerilerimi geliştirdim ve insanlarla daha kolay ve daha rahat konuşabiliyorum."*

K8: *"Yanlış konuşmaktan utanıyorum."*

K10: *"Konuşmaktan çekiniyorum, kolay kolay konuşamıyorum"*

Konuşma becerisinin önündeki en büyük engel kaygıdan sonra "yeterince Türkçe konuşmama" sorunu gelmektedir. Öğrencilerin %40'ı pratik yapamadıkları için konuşmada sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte K7, *"Türkçe Boşnakçadan oldukça farklıdır. Eğer çok uzun bir kelimeyi söylemek istiyorsam biraz zorlanıyorum."* şeklinde görüş bildirerek ana dili ile Türkçe arasındaki farklılıklardan kaynaklanan konuşma sorunu ile karşılaştığını dile getirmiştir. K1, "*Bazı kelimeleri söyleyemiyorum. O ve U harfleri karışıyor."* diyerek Türkçenin telaffuzunda yaşadığı zorluğu ifade etmiş, K15 ise, *"Ana dilimde değil Türkçede düşünmekle sorunlar yaşadım. Fiili cümlenin sonuna koymak değişik geliyor o yüzden bazen hata yapıyorum"* şeklinde bir cevap vererek hedef dilde düşünemediği ve ana dilinin söz dizimsel yapısını kullandığı için konuşmada zorluklar yaşadığını belirtmiştir.

6. Katılımcıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Yazmaya İlişkin Sorunlar

Yazma becerisi öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken sorun yaşadığı ikinci dil öğrenme alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Okuma ve dinlemeye oranla öğrenciler en çok konuşma ve yazmada sorun yaşamaktadır. Öğrencilerin yazma becerisinde karşılaştıkları sorunlar Tablo 5'te sunulmuştur:

Tablo 6. Öğrencilerin yazma sorunlarına ilişkin görüşleri

Tema	Kodlar	f
Yazmaya ilişkin sorunlar	Dil bilgisi hataları	7
	Düşünüleni ifade etme zorluğu	4
	Yazma derslerinin azlığı	3
	Sorun yaşamıyorum	2

Tablo 5'e bakıldığında sözcüğün doğru yazımı, cümlenin öğelerinin dizilimi ve doğru eklerin kullanımını kapsayan dil bilgisi kurallarında yapılan hatalar öğrencilerin yazma becerisinde karşılaştığı sorunların ilk kodunu oluşturmaktadır (%47). Bu kodla ilişkili olarak K4, *"Türkçenin sentaksı ana dilimden çok daha farklı olduğu için yazma becerisi biraz zor geldi."*, K11, *"Kelimeleri yazarken bazen sesli harf kullanmayı unutuyorum"* şeklinde görüş bildirmiştir. Bununla birlikte "düşündüğünü yazıya geçirme" dil bilgisi hatalarını takip eden ve yazmada karşılaşılan diğer bir sorundur. K8, *"Yazmak zor değil ama bazen ifade etmekte zorlanırım veya hata yapmamak için çekinirim."* diyerek bu sorunu yaşadığını dile getirmiştir. Ayrıca öğrencilerin %20'si yeterince yazma dersi yapmadıkları bu nedenle yazma becerisinde sorun yaşadıkları ifade etmişlerdir.

7. Katılımcıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Dil Bilgisine İlişkin Sorunlar

Dil bilgisine ilişkin karşılaşılan sorunlar çeşitlilik göstermekle birlikte bu sorunların temeli Türkçenin Boşnakçadan farklı olarak eklemeli bir dil olmasından kaynaklanmaktadır. Katılımcıların neredeyse hepsi bu farklılığı dile getirerek yaşadıkları sorunları bu farklılık üzerinden açıklamıştır. Tablo 6'da öğrencilerin dil bilgisine ilişkin yaşadıkları sorunlar gösterilmiştir:

Tablo 7. Öğrencilerin dil bilgisi sorunlarına ilişkin görüşleri

Tema	Kodlar	f
Dil bilgisine ilişkin sorunlar	Fiil kullanımı	6
	Söz dizimi	5
	Doğru ek kullanımı	5
	Sorun yaşamıyorum	1

Öğrencilerin ifadelerinden "fiil" kullanımının en çok sorun yaşanılan dil bilgisi konusu olduğu anlaşılmaktadır. K2 bu durumla ilgili olarak, *"Fiil ve Fiilimsi karışıyor. Zarf ve sıfat anlamıyorum.",* K9, "*Sizin gramer çok zor. İngilizce daha kolay. Fiil çatısını anlamıyorum."* şeklinde görüş bildirmiştir. Ayrıca K6, "*Gramer çok zor. Bana-beni gibi ekleri karıştırıyorum. I, Ğ, O, Ö söyleyemiyorum",* K13 ise *"Türkçe eklemeli dil olduğu için başta tüm gramer değişik geldi."* şeklinde ifade vererek eklerde yaşadığı sorunları dile getirmişlerdir. K14, *"Dilimiz çok farklı olduğu için dil bilgisi zor geliyor açıkçası. Bazı şeyleri öğrenmek için zamana ihtiyacım var. Genel olarak, gramer bana göre değil."* şeklinde görüş bildirerek Türkçeyi öğrenme amacını öncelikli olarak iletişim kurmak olduğunu vurgulamıştır.

8. Hedef Dilin Kültürünü Bilme Durumuna İlişkin Bulgular ve Yorum

Görüşme formunda yer alan "Türkçeyi öğrenirken Türk kültürünü araştırmanın ve bilmenin dil öğreniminize ne gibi etkileri oldu?" sorusu üzerine verilen cevapların hepsi (f=15) hedef dilin kültürünü bilmenin o dili öğrenmeye katkısı olduğu yönündedir. Katılımcıların Türkçe öğrenme nedenlerinin büyük bir çoğunluğunun da bu soruyla ilişkili olarak Türk kültürüne duyulan ilgi ve sevgi olduğu bulgulanmıştır (%60, f=9). Bu durumla ilgili öğrenci görüşleri şu şekildedir:

K1: **"***Evet, biraz araştırdım. Bana çok yardım etti, çünkü yeni şeyler öğreniyorum. O yüzden Türkçeyi de daha kolay anlıyorum."*

K4: *"Tabii ki faydalı, çünkü sadece Türk dilini değil, aynı zamanda tarihini ve kültürünü de seviyorum. Aklıma ilk gelen şey Türk yemekleridir. Yemeklerin hakkında araştırıyorsan hem enteresan bilgi öğreneceksin hem dilini geliştireceksin."*

K7: *"Evet, Türk dizilerini izliyorum"*

K9: *"Evet çok araştırdım. Türk yemeklerine ve sinemasına ilgim var. İstanbul'u çok seviyorum."*

K11: *"Kültür her dilin bir parçasıdır sanırım. Kültürü tanımasaydım deyimlerin çoğunu anlamazdım. O yüzden Türk kültürünü hem seviyorum hem de sık sık araştırıp yeni şeyleri öğreniyorum."*

K13: *"Evet... Evlilik ve düğün seremonisi oldukça ilginç, bununla ilgili videolar izlerken dili pekiştirme şansım oldu."*

Katılımcıların görüşlerinden anlaşılacağı üzerine medya aracılığı ile pekiştirilen ilgi Türkçeyi öğrenmeye büyük bir katkı sağlamaktadır. Öğrenciler; dizi, film, ilgilendikleri konu hakkında video vb. içerikler izlerken yaşayan dile aşina olmakta ve hedef dilin günlük ve farklı kullanımlarını öğrenmektedirler.

9. Karşılaşılan Sorunların Çözümüne İlişkin Bulgular ve Yorum

Görüşme formunun son sorusu katılımcıların yaşadıkları sorunlara ilişkin önerileri bizzat kendilerinden öğrenme amacını taşımaktadır. Bu önerilere ilişkin bulgular Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 8. Türkçe öğrenirken karşılaşılan sorunların çözümüne ilişkin görüşler

Tema	Kodlar	f
Sorunlara ilişkin çözüm önerileri	Ana dili Türkçe olan öğretmen gerekliliği	11
	Hedef dilde daha fazla konuşma yapmak	9
	Dil bilgisi kuralları yerine iletişim odaklı yaklaşım	8
	Yaşayan dili öğrenme, otantik metin kullanımı	6
	Hedef dilin kültürünü bilme	6

Tablo 7'de görüldüğü üzere sorunların çözümüne ilişkin getirilen önerilerin çoğunluğu (f=11) alanında uzman, Türk öğretmenlerin gerekliliğidir. K2, bu konuyla ilgili olarak *"Türk hocalar gelmeli ve mesleğinde başarılı hocalar Türkçe öğretirse başarılı oluruz.",* K6: "*Bize ana dili Türkçe olan hocalarımız gerekiyor, yani Türkiye'den."* şeklinde görüş bildirmiştir.

Hedef dilde daha fazla pratik yapma imkânı ise bir diğer çözüm önerisidir. Bu öneri diğer kodlarla ilişkili olarak sunulmuştur. Bu doğrultuda K10'un ifadesi *"Bence daha çok pratik yapmamız gerekiyor, daha çok konuşmamız gerekiyor ve Türk kültürünü daha iyi tanımamız lazım, çünkü onu öğrenince Türkçeyi de öğreniriz."* şeklindedir. K14, *"Kitap oku, dizileri izle ve konuş, konuş, konuş..."* şeklindeki ifadesiyle

bu görüşü desteklemektedir. K2 ise bu konu ile ilgili olarak, *"Genel olarak, Türkoloji öğrencileri olarak Türklerle daha çok iletişim kurmalıyız. Dizi izlemek işe yarıyor ama kendimizi daha çok geliştirmek istiyorsak o zaman sık sık Türk arkadaşlarımızla iletişim kurmalıyız. Fırsatım olursa değişim programına başvurup Türkiye'de okumak isterim çünkü Türk dilini ve kültürünü öğrenmek için en faydalısı bu olur."* Şeklinde cevap vermiştir.

Katılımcıların üzerinde durduğu diğer durumlar, dil bilgisi konularında boğulmak yerine hedef dilde iletişimi teşvik eden görev odaklı bir yaklaşımın benimsenmesi, yaşayan dilin kullanıldığı otantik metinlerin ders materyali olarak kullanılması ve hedef dilin kültürü aracılığıyla o dili pekiştirme fırsatını yakalama şeklindedir. K5, *"Yabancı dili öğrendiğimiz zaman sadece grameri öğrenmek yetmiyor. Aynı zamanda o dilin kültürünü öğrenmek, müzik dinlemek, filmler izlemek çok önemlidir. Ayrıca o dilin ana dili olan ülkesine yolculuk edebilirseniz çok faydalı olur."* Şeklinde görüş bildirerek bu durumların hepsini kapsayan bir öneri vermiştir.

Tartışma ve Sonuç

Yabancılara Türkçe öğretiminde öğrencilerin yaşadığı sorunlar ana dile, coğrafyaya, dil öğrenme nedenine, motivasyona ve daha birçok unsura göre değişiklik gösterse de bu sorunlar çoğu zaman ortak paydada birleşmektedir. Araştırmada Bosna-Hersekli öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%60) Türkçeyi öğrenme sebebinin Türkçeye ve Türk kültürüne duydukları ilgi olduğu tespit edilmiştir. Bu nedeni eğitim, iş ve Türkiye'de yaşama isteği takip etmektedir. Bu bulgularla ilişkili olarak Çalışkan ve Çangal (2013), Saraybosna YETKM'de Türkçe öğrenen kursiyerlerin dil öğrenme ihtiyaçlarını belirleme amacıyla hazırladıkları çalışmalarında kursiyerlerin Türkçeyi öğrenme nedenlerinin, ticaret yapma, eğitim ve iş imkânı, bireysel ilgi ve ihtiyaçlar ile sınıf içi iletişim kurma olmak üzere dört alt boyutta kendini gösterdiğini ifade etmişlerdir.

Araştırmada Bosna-Hersekli öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken yaşadığı sorunlar okuma, dinleme, konuşma, yazma ve dil bilgisi olmak üzere 5 ana temada toplanmıştır. Bu temalarla ilişkili olarak yaşanan sorunlar; anadili ve hedef dil arasındaki farklılıklar, alfabenin farklılığı, kaygı, Türkçenin eklemeli bir dil yapısına sahip olması, konuşma hızı, cümle uzunluğu, ana dili Türkçe olan öğreticilerin gerekliliği, dil beceri alanlarına ayrılan ders saatleri, derslerde kullanılan metinler vb. gibi kodlar belirlenmiştir. Bu konu ile ilişkili olarak daha önceki çalışmalar incelendiğinde, tespit edilen sorunların benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu çalışmalarda, Yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili, ders öğretim araç gereçleri bakımından yaşanan yetersizlikler, öğretim programı yetersizliği, Türkçe öğretimi alanının farklı ana bilim dallarına ayrılmamış olması, öğrencilerle ilgili sorunlar, lisans ve lisansüstü düzeyde görevli öğretim elemanlarıyla ile ilgili sorunlar, teknolojik bakımdan yaşanan yetersizlikler, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yararlanılabilecek kaynakların yetersizliği, Türkçe öğretimi ile ilgilenen kurumlarla ilgili sorunlar, eğitim öğretim ortamı bağlamındaki yetersizlikler, kullanılan yöntem ve teknikler bakımından yaşanan sıkıntılar gibi sorunlara değinilmiştir (Er, Biçer ve Bozkırlı, 2012). Sallabaş ve Karacaoğlu (2020) Farklı üniversitelerin TÖMER biriminde görev yapan 42 farklı öğretim görevlisinin görüşleri doğrultusunda hazırladıkları çalışmalarında, öğreticilerin genel olarak kaynak ve materyallerle ilgili sorun yaşadıkları veya kullanılan materyal ve kaynakları yetersiz gördüklerini tespit etmişlerdir. Yapılan bir çalışmada ise Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde karşılaşılan sorunlar; Türkçenin dil özelliklerine ilişkin yaşanan sorunlar, temel dil becerilerine ilişkin sorunlar, derslerin işlenme yöntemiyle ilgili sorunlar, ölçme-değerlendirmeyle ilgili sorunlar, okutmanlara ilişkin yaşanan sorunlar, kurumlarla ilgili sorunlar, yaşanan çevreyle ilgili sorunlar şeklinde kategorilendirilmiştir (Biçer, Çoban ve Bakır, 2014).

Bulgulardan hareketle öğrencilerin hem konuşmada ve yazmada hem de dil bilgisinde karşılaştıkları sorunlar arasında olan Türkçedeki bazı seslerin doğru telaffuzu ya da yazımı yine yabancılara Türkçe

öğretiminde karşılaşılan sorunlar arasındadır. Şengül (2014) bu durumla ilgili olarak çalışmasında, Arap alfabesini kullanan yabancı uyruklu öğrencilerin ünlüleri kimi zaman birbirinin yerine kullandıkları, kimi zaman da hiç kullanmadıkları tespit etmiştir. Ayrıca Türk alfabesine özgü olan ö, ü, ş, ç, ı, ğ seslerini çalışma grubunu oluşturan yabancı öğrencilerin anlayamadıklarını ve kullanmakta zorlandıklarını belirtmiştir (2014, s.337).

Öğrencilerin en fazla karşılaştıkları konuşma sorunları arasında yer alan konuşmaktan çekinme, korku ve kaygı da önceki çalışmalarda vurgulanmaktadır. Bununla birlikte sınıf dışında Türkçe konuşma ve pratik yapma imkânı olan öğrencilerin Türkçe konuşma kaygılarında azalma olduğu söylenilebilir (Boylu ve Çangal, 2015). Katılımcıların görüşleri ışığında herhangi bir konuşma sorunu yaşamadığını belirten öğrenciler ya Türki'ye uzun süre bulunmuş ya da sınıf dışında Türk arkadaşları ile konuşma imkânı yakalamış kişilerdir.

Görüşme formunda yer alan hedef dilin kültürünü bilme durumu ile ilgili yöneltilen soru ve alınması beklenen öneriler ışığında; öğreticilerin anadili Türkçe olan uzmanlardan seçilmesi, iletişim odaklı bir öğretim yaklaşımının benimsenmesi, derste yaşayan dili içeren ilgi çekici içeriklere yer verilmesi, öğrencilere daha fazla iletişim kurma imkânı sunulması, Türk kültürü ile ilgili etkinliklerle dil öğretiminin zenginleştirilmesi gerekliliği sonucuna varılmış ve bu doğrultuda öneriler verilmiştir. Temel dil becerilerinde yaşanan sorunlarda çözümünde de yine yapılandırıcı yaklaşımın temel ilkelerinden hareket edilmeli ve bu konuda öğretim elemanlarının yeterli alan bilgisine sahip olması sağlanmalıdır (İşcan, 2020). Açık ve Yavuz'un (2019, s.322) belirttiği gibi sorunların çözümünün, yalnızca yabancı dil olarak Türkçe öğretimi düzeyinde kaynak ve öğretmen desteği değil, Türkiye'de Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerindeki dersler ve öğretim üyeleri ayarında bir eğitim öğretim ortamı oluşturma yolunda çaba sarf edilmelidir (Açık ve Yavuz, 2019, s.322)

Kaynakça

Açık, F. ve Yavuz R. İ. (2019). Balkanlarda öğreticilerin gözünden Türkçe öğretimi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 299-326.

Biçer, N., Çoban, İ. ve Bakır, S. (2014). Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin karşılaştığı sorunlar: Atatürk Üniversitesi örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7(29), 125-135.

Boylu, E. ve Çangal, Ö. (2015). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Bosna-Hersekli öğrencilerin konuşma kaygılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 349-368.

Candaş-Karababa, C. (2009). Teaching Turkish as a foreign language and problems encountered. *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences*, 42 (2), 265-277.

Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri: beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. çev. Selçuk Beşir Demir ve Mesut Bütün. Siyasal Kitabevi.

Çalışkan, N. Ve Çangal, Ö. (2013). Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi: Bosna-Hersek örneği. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 13(2), 310-334.

Çelik, M. E. (2021). Bosna-Hersek'te Türkçe öğretiminin güncel durumu. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, ss.108-128.

Er, O., Biçer, N., & Bozkırlı, K. Ç. (2012). Yabancılara Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunların ilgili alan yazını ışığında değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi,* 1(2), 51-69.

Sallabaş, M. E. ve Karacaoğlu, M.Ö. (2020). Yabancılara Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlar. XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ankara, ss. 292-306.

Solak, E. (2011). Bosna- Hersek'te Türkçe ve Türk dili eğitimi ile ilgili çalışmalar. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 165-174.

Şengül, K. (2014). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde alfabe sorunu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 3(1), 325-339.

Yin, R. K. (2003). *Case study research: design and methods* (third edition). Sage Publications.

Aktarma Cümlesi Özelinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı Üzerine

Emre TÜRKMEN[*]

Özet

Bu çalışmada aktarma cümlesi örneklerinde noktalama işaretlerinin kullanımı üzerinde durulmaktadır. Yapıca iç içe birleşik olarak kabul edilen aktarma cümlelerinde, söylenilen ya da düşünülen sözün türlü şekillerde aktarıldığı alıntılar yer almaktadır. Aktarılan cümle adı verilebilecek bu alıntılar da bulundukları cümlede ana cümle yükleminin görevli bir unsuru ya da o unsurun parçası olarak görev almaktadır. Eski Türkçeden günümüze dek metinlerle örnekleri takip edilebilen bu tip cümlelere, noktalama işaretleri aracılığıyla odaklanarak bazı sonuçlara varılabileceği düşünülmektedir. Buna göre aktarma cümlesinde hangi noktalama işaretlerinin kullanıldığı, belirlenen işaretlerden hangisinin yaygın olarak kullanıldığı ve son olarak aktarma türünün kullanılan işaretler ile bağlantılı olup olmadığı bu çalışmaya yön veren başlıca sorular olmuştur. Alanyazında noktalama işaretlerinin sistematik olarak kullanımının Tanzimat Dönemi ile başladığına dair yaygın bir kabul vardır. Bu kabul göz önünde bulundurularak Tanzimat Dönemi sonrası yayımlanan öykü ve romanların Arap harfli birinci baskıları (*Dürdane Hanım* [1882], *Şık* [1889], *Küçük Şeyler* [1891], *Haristan ve Gülistan* [1901], *Şıpsevdi* [1911], *Aydemir* [1918], *Ashab-ı Kehfimiz* [1918], *Ateşten Gömlek* [1922], *Çağlayanlar* [1922], *Kiralık Konak* [1922], *Sodom ve Gomore* [1928]), 1930 sonrası yayımlanan öykü ve romanların Latin harfli ilk baskıları (*Tatarcık* [1939], *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* [1949], *Son Kuşlar* [1952], *Yılanların Öcü* [1959], *Yorgun Savaşçı* [1965]) esas alınarak çalışmanın örneklemi oluşturulmuştur. Seçilen metinlerde ilk baskıların tercih edilmesinde; sadeleştirilmemiş, orijinal metinlerin dönemin dil hususiyetlerini daha iyi yansıtacağı düşüncesi etkili olmuştur. İncelemeler neticesinde virgül, iki nokta, tırnak işareti, konuşma çizgisi, kısa çizgi, üç nokta, yay ayraç, soru ve ünlem işareti gibi birbirinden farklı noktalama işaretlerinin aktarma cümlesi örneklerinde kullanıldığı, bunlar arasında virgül işaretinin diğer işaretlere nispetle geniş bir kullanım alanına sahip olduğu, tırnak işareti ve konuşma çizgisinin ise aktarımın doğrudan yapıldığı aktarma cümlesi örneklerinde tercih edildiği görülmüştür. Bununla birlikte belirlenen bazı örneklerde düşünce aktarımı olarak verilen cümleler için yay ayraç işareti, yazarın araya girmesiyle bölünen aktarılan cümleler için tırnak işareti, konuşma çizgisi, yay ayraç işaretlerinin kullanılması aktarma cümlesi özelinde dikkati çeken bir başka husus olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Noktalama işaretleri, aktarma cümlesi, virgül, konuşma çizgisi, tırnak işareti

Giriş

Aktarma cümlesi, söylenilen ya da düşünülen sözün aktarıldığı yapıca iç içe birleşik cümle kabul edilen cümle kuruluşudur. Bu cümle kuruluşunda iç cümleye karşılık gelen alıntı aktarılan cümledir. Aktarılan cümle, bulunduğu cümlede ana cümle yükleminin görevli bir unsuru ya da o unsurun parçası olarak görev almaktadır. Eski Türkçeden günümüze değin örnekleri metinlerle takip edilebilen bu tip cümlelere noktalama işaretleri aracılığıyla odaklanıldığı bu çalışmada, aktarma cümlesinde hangi noktalama işaretlerinin kullanıldığı, taramalar neticesinde belirlenen işaretlerden hangisinin yaygın olarak kullanıldığı ve son olarak aktarma türünün kullanılan işaretler ile bağlantılı olup olmadığı yanıtı aranan başlıca sorular olmuştur.

Alanyazında noktalama işaretlerinin sistematik olarak kullanımının Tanzimat Dönemi ile başladığına dair yaygın bir kabul vardır. Bu kabul göz önünde bulundurularak Tanzimat Dönemi sonrası yayımlanan öykü ve romanların Arap harfli birinci baskıları (*Dürdane Hanım (DH)* [1882], *Şık (Ş)* [1889], *Küçük Şeyler (KŞ)* [1891], *Haristan ve Gülistan (HG)* [1901], *Şıpsevdi (ŞP)* [1911], *Aydemir (A)* [1918], *Ashab-*

[*] Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, emreturkmen@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8823-1310.

ı Kehfimiz (AK) [1918], *Ateşten Gömlek (AG)* [1922], *Çağlayanlar (Ç)* [1922], *Kiralık Konak (KK)* [1922], *Sodom ve Gomore (SG)* [1928]), 1930 sonrası yayımlanan öykü ve romanların Latin harfli ilk baskıları (*Tatarcık (T)* [1939], *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu (MNK)* [1949], *Son Kuşlar (SK)* [1952], *Yılanların Öcü (YÖ)* [1959], *Yorgun Savaşçı (YS)* [1965]) esas alınarak çalışmanın örneklemi oluşturulmuştur. Seçilen metinlerde ilk baskıların tercih edilmesinde; sadeleştirilmemiş, orijinal metinlerin dönemin dil hususiyetlerini daha iyi yansıtacağı düşüncesi etkili olmuştur.

1. Noktalama İşaretleri Bakımından Aktarma Cümlesi

Noktalama işaretleri; duygu ve düşünceleri daha açık ifade etmek, cümlenin yapısını ve duraklama noktalarını belirlemek, okuma ve anlamayı kolaylaştırmak, sözün vurgu ve ton gibi özelliklerini belirtmek üzere kullanılan işaretlerdir (Yazım Kılavuzu, TDK, 2018: 27). Noktalama işaretlerinin sistematik kullanımının Tanzimat Dönemi ile başladığı bilinmektedir.[1] Kalfa (2018: 67)'nın aktardığına göre Tanzimat Dönemi'nde kullanılmaya başlanan noktalama işaretleri gelişip yaygınlaşarak Servet-i Fünun ve Millî Edebiyat Dönemleri'nde de yerleşmiş, Cumhuriyet Dönemi'nde bu birikimden yararlanılarak belli bir dönemden sonra noktalama işaretleri yazım kılavuzlarının konuları arasında yer almıştır.

Aktarma cümlesi kuruluşlarında bazı noktalama işaretlerinden yararlanılmaktadır.[2] Bu işaretler aracılığıyla hem aktarımın türü hem de aktarılan / alıntılanan cümle belirlenmektedir. Tırnak işareti,

---

[1] *Başlangıçtan Günümüze Türkçede Noktalama* adlı çalışmasında Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleri olan Orhon Türkçesinden eski Uygur Türkçesine, oradan Eski Anadolu Türkçesine, Klâsik Osmanlı Türkçesi metinlerine, Tanzimat, Servet-i Fünun ve Millî Edebiyat Dönemleri'ne ait olan metinleri noktalama yönünden araştırıp inceleyen Kalfa (2018), Tanzimat Dönemi öncesinde iki nokta ve nokta işaretlerinin varlığından söz eder. İki noktanın Orhon yazıtlarında kelime ve kelime gruplarını bazen de cümleleri birbirinden ayırmak için kullanıldığını, Orhon Türkçesinin devamı sayılan eski Uygur Türkçesinde de daire içine alınmış noktaların daha çok süsleme amacı taşıdığını belirtir. Öte yandan Dede Korkut hikâyelerinin Dresden nüshasında cümle sonlarında yer alan noktanın sistemli şekilde kullanıldığını ekler. Bu durumun da noktanın ilk kez Tanzimat Dönemi'nde kullanıldığı görüşünü hükümsüz kıldığını söyler (2018: 319-320). Benzer şekilde *Türkçede Noktalama Sorunlar – Çözümle – Teklifler* adlı çalışmasında Atasoy (2018) da Türkçede noktalama işaretlerine ele geçen ilk yazılı eserlerde rastlandığına değinmektedir. Atasoy (2018: 72), eski metinlerde kullanılan farklı işaretlerin göze hitap eden süslemeler gibi görünse de çoğu zaman anlatımı kesmek için kullanıldığını vurgular.

[2] Yazım Kılavuzu'nda virgül, iki nokta, üç nokta, uzun çizgi, tırnak işareti ve tek tırnak işareti ile ilgili açıklamalarda aktarma cümlesi özeliği gösteren kuruluşlara atıf yapıldığı görülür. Virgülün; tırnak içinde olmayan alıntı cümlesinin sonuna (*a1*), konuşma çizgisinden sonraki alıntı cümlesinin bitimine (*a2*), konuşma bölümünden önceki ifadenin sonuna (*a3*) konacağı belirtilir ve şu örneklere yer verilir:

(a1)
Adana'ya yarın gideceğim, dedi.
(a2)
— Bu akşam Datça'ya gidiyor musunuz, diye sordu.
(a3)
Bahçe kapısını açtı. Sermet Bey'e,
— Bu anahtar köşkü de açar, dedi. (TDK, 2018: 29).

İki noktanın karşılıklı konuşmalarda konuşan kişiyi belirten sözün sonunda (*b1*) ve konuşma bölümünden önceki ifadenin sonunda (*b2*) kullanılacağından söz edilerek şu örneklere yer verilir:

(b1)
Bilge Kağan: Türklerim, işitin
üstten gök çökmedikçe,
alttan yer delinmedikçe
ülkenizi, törenizi kim bozabilir sizin?
Koro: Göğe erer başımız
başınla senin!
Bilge Kağan: Ulusum birleşip yücelsin diye
gece uyumadım, gündüz oturmadım.
Türklerim Bilge Kağan der bana.
Ben her şeyi onlar için bildim.

konuşma çizgisi veya virgül gibi kabul edilen işaretlerle alıntılanan söz ve seslerin diğer söz ve kelimelerden ayrılabileceğini belirten Finnegan (2011: 43-44), bu tür işaretler ile başkalarına ait söz ve seslerin açıkça gösterildiğinden bahseder. Ona göre alıntı işaretlerinin varlığı ya da yokluğu doğrudan konuşma ile dolaylı konuşma arasındaki ayrımı -aktarımın bire bir olup olmaması durumunu- da geçerli kılmaktadır (2011: 102-103): O, "Geliyorum" dedi. ['he said "I am coming"], Geldiğini söyledi. ['he

---

Nöbetteyim!

(b2)

— Buğdayla arpadan başka ne biter bu topraklarda?

Ziraatçı sayar:

— Yulaf, pancar, zerzevat, tütün… (TDK, 2018: 31-32).

Üç noktanın alıntılarda; başta, ortada ve sonda alınmayan kelime veya bölümlerin yerine (*c1*), karşılıklı konuşmalarda yeterli olmayan eksik bırakılan cevaplarda (*c2*) kullanılacağından söz edilmekte ve şu örneklere yer verilmektedir:

(c1)

… derken şehrin öte başından boğuk boğuk sesler gelmeye başladı…

(c2)

— Yabancı yok!

— Kimsin?

— Ali…

— Hangi Ali?

— …

— Sen misin, Ali usta?

— Benim!..

— Ne arıyorsun bu vakit buralarda?

— Hiç…

— Nasıl hiç? Suya çekicini mi düşürdün yoksa!..

— !.. (TDK, 2018: 32-33).

Konuşma çizgisi de denilen uzun çizginin satır başına alınan konuşmaların gösterilmesi (*d1*) ve oyunlarda konuşanın adından sonra (*d2*) da kullanılabilmesinden söz edilir. Konuşmaların tırnak içinde verilmesi durumunda (*d3*) uzun çizginin kullanılmayacağı vurgulanır:

(d1)

Frankfurt'a gelene herkesin sorduğu şunlardır:

— Eski şehri gezdin mi?

— Rothschild'in evine gittin mi?

— Goethe'nin evini gezdin mi?

(d2)

Sıtkı Bey — Kaleyi kurtarmak için daha güzel bir çare var. Gerçekten ölecek adam ister.

İslâm Bey — Ben daha ölmedim

(d3)

Arabamız tutarken Erciyes'in yolunu:

"Hancı dedim, bildin mi Maraşlı Şeyhoğlu'nu?" (TDK, 2018: 35).

Tırnak işaretinin başka bir kimseden veya yazıdan olduğu gibi aktarılan sözler (*e1*) için kullanıldığı, tırnak içindeki alıntın sonunda bulunan nokta, soru işareti, ünlem işaret vb.nin tırnak içinde (*e2*) kalacağı belirtilir:

(e1)

Bakınız, şair vatanı ne güzel tarif ediyor:

"Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır.

Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır."

(e2)

"İzmir üzerine dünyada bir şehir daha yoktur!" diyorlar. (TDK, 2018: 36).

Yazım Kılavuzu'nda aktarma cümlesi ile ilgili son işaret ise tek tırnak işaretidir. Tek tırnak işaretinin tırnak içinde verilen cümlenin içinde tırnağa alınması gereken bir sözü, ibareyi belirtmek için (*f1*) kullanıldığı söylenir:

(f1)

Edebiyat öğretmeni "Şiirler içinde 'Han Duvarları' gibisi var mı?" dedi ve Faruk Nafiz'in bu güzel şiirini okumaya başladı.

"Atatürk henüz 'Gazi Mustafa Kemal Paşa' idi. Benden ona dair bir kitap için ön söz istemişlerdi." (TDK, 2018: 37).

said he was coming']. Örnekte görüleceği üzere doğrudan konuşma ile dolaylı konuşma arasındaki ayrım noktalama işaretleri temel alınarak açıklanmaktadır. Yazılı anlatımın belirlenmesinde, ifadenin doğrudan mı yoksa dolaylı mı olduğunun açıklık kazanmasında iki nokta, tırnak ve uzun çizgi işaretlerinin önemli ayırıcı işaretler olduğunu belirten Kalfa (2018: 229) bu işaretlerin kullanılmadığı durumlarda anlatımın açıklık kazanmadığını ve okuyucunun anlam takibinde güçlük çekebileceğini söyler.

Aktarma cümlesi özelinde noktalama işareti kullanımının bir diğer yönü de yazarlarla ilgilidir. Aktarımlarda alıntı işaretlerinin kullanımı, gerçekçi diyalog dizileri sunma kaygısı ile ilişkilendirilmiştir. Finnegan (2011: 98-99)'ın belirttiğine göre XVIII. yüzyıldan itibaren romancılar; gerçekçi diyalog dizileri sunmaya başlamışlardı. Tekdüzelikten ya da sık tekrardan kaçınmak için birçok yazar her alıntı cümlesinin başında *dedi, söyledi* gibi ifadelerin yerine bazen konuşma çizgisi bazen tırnak işareti ya da eğik (*italik*) yazı tipini kullandı. Daha sonra tırnak işaretinin kullanımı, doğrudan konuşmayı işaretlemek için ortak bir eğilim hâline geldi.

Burada taramalar neticesinde belirlenen aktarma cümlesi örneklerinde virgül, iki nokta, tırnak işareti, konuşma çizgisi, kısa çizgi ve diğer noktalama işaretlerinin kullanımı incelenecek, işaretleme tercihlerinde ortaklık ya da farklılık gösteren durumlara değinilmeye çalışılacaktır. Bu yönüyle aktarma cümlesinin dolaylı, dolaysız ve bölünen örneklerindeki noktalamanın çeşitliliği çalışmanın ana odağıdır. Dolayısıyla noktalama işaretlerinin tarihsel gelişimi ve bugünkü durumu çalışmanın kapsamı dışındadır.[3]

1.1. Virgül

Aktarımın doğrudan yapıldığı, tırnak işareti ya da uzun çizginin kullanılmadığı durumlarda aktarılan cümle/ler ile ana cümlenin yüklemi arasında virgül işareti yer almaktadır (Atasoy, 2018: 169; Banguoğlu, 2015: 133; TDK, 2018: 29).[4]

Çocuklar sabahın beş buçuğundan, gecenin birine, saha doğrusu ertesi sabahın birine kadar çalışıyorlardı**,** demiştim. (SK: 108)

Öteki çocuğa sordum. Usta izin vermeden çıktı gitti**,** dedi. (SK: 112)

Aktarımın doğrudan yapıldığı aktarma cümlesi örneklerinde aktarılan cümle, konuşma çizgisi ile virgül işaretleri arasındadır (TDK, 2018: 29).[5]

Servet Bey, sözlerinin sonuna doğru her nasılsa, kayınpederinin hâlindeki melale dikkat etti; ihtiyarı çok hırpaladığını anladı:

— Mamafih, emredersiniz, hemen yarın Seniha'yı çağırtırız**,** dedi. (KK: 97)

Cemal:

— Bu gavurların arasında gülerek sabaha kadar dolaşmak isterdim. Ama bu sakat kolumun eski yarası çok sızlıyor**,** dedi. (AG: 19-20)

Benzer şekilde tırnak işaretleri içinde verilen aktarılan cümle ile ana cümle yüklemi arasında virgül işaretinin bulunduğu örnekler de söz konusudur.

---

[3] *Türkiye Türkçesi Yazım ve Noktalama Tarihi* adlı çalışmasında Balyemez (2022), yazım ve noktalama konusundaki gelişmeleri ve mevcut durumu betimler. 1928'den günümüze yazım kılavuzlarında belirtilen kuralları ve bu kurallarda görülen değişimleri ayrıntılı olarak inceler.

[4] Şemseddin Sami, noktalama işaretlerinin nerelerde ve nasıl kullanılacağı konusunu ele aldığı *Usûl-i Tenkît ve Tertîb* adlı eserinde virgülün aktarma cümlesi özelindeki bu kullanımına ilişkin şunları söyler: "Makul-i kavlin ortasına veyahut sonuna giren 'dedi', 'dedim', 'demek' gibi fiillerin dahi fasıla ile ayrılması vaciptir; mesela (2017: 62)": "Nur-ı didem, beni ağlatma, dedim; güldü, dedi." [Naci], "Yak, derdim, ola idi hanmanım." [Keza]

[5] Balyemez (2022: 192-193) bu kullanıma önceki kılavuzlarda yer verilmediğini, bu kullanımın TDK'nin 2012 kılavuzunda virgülün görevleri arasına eklendiğini kaydeder.

Teşekkür edeceğine gülmüş: "Boynuna çıngırak takılmış Kırım ineğine dönmek istemiyorum"**,** demişti. (T: 21)

Gerek dolaysız gerekse dolaylı aktarma cümlesi örneklerinde aktarılan cümlenin öncesinde virgül işareti kullanılmaktadır (TDK, 2018: 29).

Neriman**,** "Peki, dedi, fakat vadet ki beni ebediyen terk etmeyeceksin Mihriban'cığım, vadet ki beni affedeceksin." (HG: 67)

Irazca**,** "Garip Fatma, gadersiz Fatma!.." dedi içinden. (YÖ: 96)

Emireri**,** depo çavuşunu yollayacağını söyleyerek çıktı. (YS: 196)

Naci bey, Cemile**,** hangi cephelerde bulunduğunu sordu. (YS: 196)

Virgül dışında noktalı virgülün de aktarılan cümlenin öncesinde kullanıldığı örnekler söz konusudur.

Pansiyon sahibi kadın**;** "Mister Nizami her akşam tam bir saat İsveç jimnastiği yapıyor" derdi. (T: 74)

Birinci derecede marangoz olduğunu isbat eden bu geniş ve denize doğru çıkan balkona baktıkça balıkçı Kör İsmail tek gözünü kırpar**;** "Herif karada bile kaptan köprüsü yapıp üstüne kurulmadan içi rahat etmiyor" derdi (T: 13)

Aktarılan cümlenin bölündüğü kimi örneklerde aktarılan cümleyi bölen unsur virgül işaretleri arasındadır.

Şimdiye kadar ancak fikrine sahip olanlarda görülen bir itidal ile sükût eden Pertev Bey "Hayır**, dedi,** bizde raks da yoktur." (Ç: 32)

"Osmanlı Kaynaşma"sının lisanı 'Esperanto' olursa bunu hepsinin kabul edip edemeyeceklerini sordum, güldü:

— Türklerin zaten lisanları yok**, dedi,** onlar belki kabul edebilirler. Fakat Rumların beş on bin senelik mükemmel lisanları, edebiyatları var. (AK: 52)

Aktarılan cümleyi bölen unsurun virgül ile noktalı virgül işaretleri arasında verildiği örnekler de görülür.

O, gülerek:

— Beni boğacaksınız**, diyordu;** bırakınız da dostlarıma bir kere kendimi göstereyim.. (A: 25)

Servet Bey dik dik ihtiyar adamın yüzüne baktı:

— Çünkü**, dedi;** bana verdiğiniz mektupların üçü de imzasızdır. Bendeniz, müddet-i hayatımda ne imzasız mektup yazdım, ne de imzasız mektup okudum. Terbiyem ve tabi olduğum prensipler buna müsait değildir. (KK: 92)

Madam Jimson:

— Kim bilir**, dedi;** kim bilir muaşaka esnasında bu dar lehçe ile ne kadar sıkıntı çekersiniz. (SG: 233)

Aktarımın doğrudan yapıldığı bazı aktarma cümlelerinde aktarılan cümle ana cümle yüklemine *diye, der demez* gibi *de-* fiilinin çeşitli türevleri ile bağlanmaktadır. Bu tür kuruluşlarda *diye, der demez* öncesinde virgül kullanılabilmektedir (Kalfa, 2018: 249).[6]

İhsan arabacının kapısını açtığı bir kupayı gösterdi. Çekilmek istedi; fakat Cemal onu görmüştü. Sesi biraz titreyerek:

— İhsan ne kaçıyorsun, kardeşim! Ayşe, arkadaşım İhsan**, diye** birbirlerine takdim etti. (AG: 37)

Fakat hava kararıyor, ahçının gözleri balık tablasında, küçük daktilonun sesi soğuk soğuk:

— Yemekten sonra İsveç grupunun dosyasını tetkik edeceğiz. Yarın cevap vereceğiz**, der demez** sustu. (T: 32)

[6] Atasoy (2018: 170), *diye* kelimesi ile yapılan aktarmalarda virgül işaretinin kullanılmasının gereksiz olduğu kanaatindedir.

1.2. İki Nokta

Aktarma cümlelerinde iki nokta işareti[7], genellikle aktarılan cümleyi[8] ya da aktarılan cümlenin sahibini göstermek için kullanılmaktadır. Bu örneklerde iki noktanın ardından tırnak içinde verilen ya da konuşma çizgisi ile işaretlenen aktarılan cümle gelmektedir.

Sûzi Bey Gülistan'a köşedeki kanepeyi gösterirken Pembe Hanım da**:** "Bu kâfir doktor hâlâ imana gelmedi mi?" diyerek Pertev Bey'e serzenişlerle gülerek odaya girdi. (Ç: 37-38)

Hemen her deliğinden bir sardalya kafası fırlamış, gümüş tenleri yaprak yaprak titriyordu**:**

— Vay anasını! dedim içimden. (SK: 23)

Yaygın olmamakla birlikte kimi aktarma cümlesi örneklerinde iki nokta işaretinden sonra gelen aktarılan cümle için tırnak işareti ya da konuşma çizgisi kullanılmaz. Bu örneklerde *de-* ve *düşün-* fiilli aktarma eylemleri aktarılan cümlenin öncesinde ya da sonrasında kullanılabileceği gibi aktarma eylemi olmaksızın konuşurun sözlerinin aktarıldığı cümleler dikkati çeker.

Esto mektuplara baktıktan sonra**:** Pekâlâ. İçeri giriniz de bir misket şarabı içiniz. (KŞ: 87)

Bir erkek sesi**:** Kamp gençleri deniz safası yapıyor. dedi. (T: 32)

Ferit düşündü**:** Benim kalemim. Nilüfer'de kalmıştı. (MNK: 111)

1.3. Tırnak İşareti

Aktarımın doğrudan yapıldığı aktarma cümlelerinde aktarılan cümle tırnak işaretleri[9] arasındadır.

Necdet **"**Beni hiç sevmedi ki… Beni hiçbir gün sevmedi ki…**"** diyordu. (SG: 33)

Ben oradan beni yalnız salıverecekler havfıyla **"**Evime kadar yalnız nasıl giderim?**"** dedim. (DH: 46)

Pertev Bey bir iskemle çekti. Yanıma geldi. **"**Bizim musikimiz hakkındaki fikriniz nedir?**"** dedi. (Ç: 31)

Yaygın olmamakla birlikte aktarılan ibarenin tırnak içinde verildiği dolaylı aktarma cümlesi örneği de görülebilmektedir.

Ferit içeri girdi. Vafi Bey kapıyı kapadıktan sonra "bu şüphenin menbau masdarını öğrenmekten ziyadesile memnun olacağını" söyliyerek onu odasına davet etti. (MNK: 85)

Aktarma cümlelerinde tırnak işareti genellikle satır başı verilmeden kullanılır; ancak tırnak işaretinin satır başında verildiği aktarma cümlesi örnekleri de görülebilmektedir.[10]

Koynundaki çiçekleri çıkarıp bir hürmet-i dindarane ile öptükten sonra hücresinin en yüksek cihetine koydu!

"Bu çiçekler, ah bu çiçekler… Beni öldürecek!" diyordu (KŞ: 102)

Validesi şefkati izhar eder bir tavırla Vecih'in gözlerinin içine doğru bakarak:

---

[7] İki nokta işareti ile *ki*'li birleşik cümle kuruluşlarında ana cümleyi yardımcı cümleye bağlayan *ki* bağlama edatı arasında işlevce bir benzerlik vardır. Nitekim *ki*'li birleşik cümlelerde *ki*'nin sözü sahibine bırakma aracı olmakla birlikte iki nokta (:) işlevini üstlendiğinden söz edilmektedir (Özkan, 2004: 254; Coşar, 2006: 49; Deny, 2012: 616; Ergin, 2013: 362).

[8] Şemseddin Sami, iki nokta için "şariha" terimini kullanır. "Makul-i kavlin üst tarafına ve, daha doğrusu, makul-i kavlden evvelki cümlenin ahirine vaz olunur (2017: 73)." açıklamasıyla işaretin söylenilen sözden önce getirildiğini vurgular.

[9] Şemseddin Sami, "mümeyyize" adını verdiği tırnak işaretinin alıntılanan sözü göstermek üzere genellikle iki nokta işaretinden sonra kullanıldığını söyler (2017: 80): "Mükâleme suretinde olmayan, veyahut çok sürmez bir mükâlemeden ibaret olan makul-i kavli ortaya alır, ki bu takdirde ilk kısmı ekseriya alamet-i şarihanın arkasında tesadüf eder…".

[10] Atasoy (2018: 351), paragraf başı yapılarak verilen konuşmalarda konuşma çizgisi, paragraf yapılmadan aynı paragrafta verilen konuşmalarda ise tırnak işaretinin kullanıldığından söz eder. Paragraf başı yapıldığı hâlde konuşma çizgisi yerine tırnak işaretinin de kullanılabileceğini belirtir.

"İstediğin gibi bir kız bulacağından emin değilim, oğlum" dedi. (HG: 207)

Bu sefer bavulun bulunduğu taraftan Necmiye teyzesinin sesini andıran ince bir haykırış geldi:

"Al!"

Ferit hemen döndü. (MNK: 177)

Konuşma çizgisi ile verilen içinde bir başka aktarma cümlesi bulunan aktarma cümlesi örneklerinde ikinci aktarılan cümle, tırnak işaretleri arasındadır.

Cemil birdenbire:

— Ha! dedi. Şimdi ben de hatırlıyorum. Bir gün Ferdiye Hanım'ın evinde Madam Kraft'la baş başa konuşuyorlardı. Kulağıma ara sıra bazı vapur ve şehir isimleri çarpıyordu. İki defa Madam Kraft'ın **"**Niçin? Ne mani var? Benimle beraber evvela Viyana'ya kadar gelirsiniz!**"** dediğini işittim. Seniha gözünün ucuyla beni işaret etti ve ona parmağıyla **"**Sus!**"** işareti yaptı idi. (KK: 165-166)

Derhal çehresi münfailane bir suret alarak dedi ki:

— Siz yaşamayı ne zannediyorsunuz? İstanbul'un bir köşesine tıkıl. Memuriyet mi? Sanat mı? Her nereye devam ediyor isen sabah git akşam gel. Kazandığın akçayı hanende her kimin var ise onlarla ye! Her günün, her saatin birbirinin aynı olsun. Sonra da şu hâle yaşamak namını ver. Fransızların bir sözü vardır **"**Eğer teferrüt ister isen umumdan başka türlü yaşa**"** derler. (Ş: 111)

Örneklerine nadir rastlansa da aktarılan cümlenin konuşma çizgisi ile verildiği aktarma cümlelerinde anlatıcının araya girdiği ibareler, tırnak işaretleri arasında yer aldığı da görülmektedir.

— Garip bir şey. Fakat kuvvetliye benziyor. **"**Bir müddet düşündü, sonra bir zekinin diğer bir zeki karşısında duyacağı incizâbla güldü.**"** Ve, bilmem benim hoşuma gitti, dedi. (A: 31)

1.4. Konuşma Çizgisi

Konuşma çizgisi; uzun çizgi, büyük çizgi, tire, çizi gibi farklı adlarla karşılanmaktadır (Atasoy, 2018: 336; Banguoğlu, 2015: 137; TDK, 2018; 35). Aktarımın doğrudan yapıldığı aktarma cümlelerinde konuşma çizgisi[11] kullanılmaktadır. Bu örneklerde aktarılan cümle, iki noktanın ardından konuşma çizgisi ile satır başında verilmektedir.

Necdet:

— Lakin bu telefon muhaveresi hâlâ devam ediyor dedi. (SG: 30)

Kâtib-i Umumi Niyazi Bey:

— Şimdiden sonra ayda iki defa toplanacağız diyor. (AK: 51)

Aktarımın doğrudan yapıldığı kimi aktarma cümlesi örneklerinde konuşma çizgisi öncesinde iki nokta işaretine yer verilmediği de görülür.

Ayşe Ebe **—** Bana hiçbir hâl olmadı gece vakitsiz olarak bir lohusaya çağırdılar gittim doğurttum geldim. (DH: 28)

Vesile Hanım **—** Sözünüzü kestim. Affedersin oğlum "Testiyi yemeyiniz mi?" dediniz bir şey söylediniz anlayamadım… (ŞP: 214)

Reis **—** O benim adamımdır. Tayfaya o karışır. Gelme dedi miydi gelemezsin. Yarın sabah görmiyeyim seni. (SK: 84)

[11] Şemseddin Sami, "farika*"* adını verdiği konuşma çizgisinin karşılıklı konuşmalarda konuşan değiştikçe konuşanın sözünün başında kullanıldığını belirtir (2017: 76): "Mükâlemelerde, mütekellim değiştikçe, kelamının ibtidasına vaz olunur. Bu takdirde, mütekellim değiştikçe, yeniden satır başlanmak, ve alamet-i farika satırın başına konmak evladır; ta ki bunun birinci mahall-i istimaliyle mülabeset vaki olmasın…".

Aktarımın doğrudan yapıldığı kimi aktarma cümlelerinde anlatıcı araya girerek aktarılan cümleye müdahale eder. Bu örneklerde anlatıcıya ait ibareler, konuşma çizgisi işaretleri arasındadır.[12]

Patriyot Ömer, sahici bir kocakarı gibi, gözlerini devirerek Nerimana baktı:

— Doğru mu kız? **— Karşılık bekledi. Neriman başını önüne eğince inandı:—** Demek doğru!.. Hay Allah sizin müstahakınızı versin!.. Haydi bunlar sapıtmış… Sana ne oluyor a yavrum!.. Bu havada, insan nişan toplantısını yüzüstü bırakıp bunun ardına düşer de, buralara gelir mi? (YS: 83)

— "İlle gelsin" dedimse, "Nişanlandığı gün, nişanlı hanımı salla sırt etsin de gelsin" demedim! **— Cemile çıkıştı:—** Bir de utanmadan gülüyorsun! Senden başka işe yarar adam kalmadı mı ortada? (YS: 83-84)

Bununla birlikte karşılıklı konuşma hâlinde gelişen cümlelerin tek paragrafta verildiği örneklerde aktarılan cümleler için konuşma çizgisi ve tırnak işaretinin birlikte kullanımı dikkati çeker.

"— Batar." "— Yarım kilodan bir gram daha koysam?" — "—Yüzer." "— Biz nazarî olarak yarım kilo diyelim." "— Diyelim." "— Netice ne olur?" "—Ne olur?" "—Sıfır olmaz mı?" (SK: 16)

1.5. Kısa Çizgi

Kısa çizgi, Yazım Kılavuzu'nda dokuz farklı madde ile açıklanır; fakat işaretin alıntı ya da aktarma cümleleri ile ilgili herhangi bir kullanımından söz edilmez (TDK, 2018: 34-35). Yazım Kılavuzu dışında kimi çalışmalarda ise kısa çizginin konuşma çizgisi işlevinde kullanıldığından söz edilmektedir. Kalfa (2018: 61)'nın aktardığına göre Muallim Naci, *Lûgat-i Nâci* adlı çalışmasının başında virgül, noktalı virgül, paragraf, iki nokta, tırnak, kısa çizgi ve eşittir işaretlerinin kullanılış özelliklerini göstermiştir. Burada kısa çizgi için "Beytin mısrâ'larını veya kavl ile kâ'ilin nâmını ayırır. Bir de lügat ile izâfetsiz isti'mâli hâlinde âhirine ilâve edilebilecek (y) harfinin arasında konulur" açıklamasıyla kısa çizginin söz (kavl) ile söyleyeni ya da nakledeni (kâ'il) ayırdığına değinmiştir. Atasoy (2018: 315) da konuşma çizgisi yerine kısa çizginin kullanılabileceğini, bu durumun ilgili işaretin bilgisayardaki yazımının konuşma çizgisine nispetle daha kolay olmasından kaynaklanabileceğini dile getirir.

Taramalar neticesinde aktarılan cümlenin bölündüğü aktarma cümlesi örneklerinde kısa çizgi işaretinin kullanıldığı görülmüştür. Aktarılan cümlenin yüklem ile bölündüğü aktarma cümlesi örneklerinde, yüklem unsuru kısa çizgi işaretleri arasındadır.

Burada hoşgû bir ihtiyar kadın var; geçen gün bize gelmişti, konuşurken: "Evet **- dedi -** evet, sabır, sabır…Fakat sabrın sonu kabir!"… (HG: 286)

1.6. Diğer İşaretler

Yay ayraç, üç nokta, soru ve ünlem işaretleri aktarma cümlelerinde görülen diğer noktalama işaretleridir. Aktarılan cümlenin yay ayraç işaretleri arasında yer aldığı örnekler nadir de olsa belirlenebilmektedir.

Bu nedameti üzerine zevcesinin rikkat-âmiz istirhamâtı, kahramana büsbütün tesir ettiğinden Baba Predriks kapının zembereğine elini uzatıp da **(Buyurunuz)** dediği zaman işte bu defa raşenin asıl alası Mösyö Edmon'da görüldü. (Ş: 51-52)

Fatma:

(Rezil rüsva ettin bizi eşşek herif!) dedi hışımla. (YÖ: 238)

Sözün doğrudan aktarıldığı aktarma cümlesi örneklerinde, sözü aktarılan kişinin zihninden geçen düşüncelerin gösterimi için yay ayraç işaretinin kullanıldığı görülmektedir.

"Kalk bakalım!.. Ne o? Kalkamıyor musun?.. **(**Nassssııl? Bir daha padişahın köpeğine taş atar mısın? Güne karşı işer misin bir daha? Hayvan oğlu hayvan! Canını alırım daha senin!..**)** Hadi kalk! Kalkamıyor musun?"

[12] Balyemez (2022: 243-244), TDK kılavuzlarında 1977'ye kadar ara söz ve ara cümleler için uzun çizgi, 1977'den itibaren kısa çizginin kullanıldığını belirtir.

(Kalkamıyorum koca döyuss! Kalkamıyorum cımbıldak muhtar!**)** "Kalkamıyorum…" (YÖ: 166)

Öte yandan aktarımın doğrudan yapıldığı kimi aktarma cümlesi örneklerinde anlatıcının araya girdiği ibareler için de yay ayraç işaretinin kullanımı görülebilir. Bu örneklerde anlatıcıya ait ibareler, yay ayraç işaretleri arasındadır.[13]

— Bey'imin mürüvvet günü çalışmayacağım da ne günü çalışacağım. Bunun iki katı olsa yine dikerim. **(**Odanın bir köşesinde sağ elinin üstünü tutarak içini çeke çeke ağlayan bir kıza hitaben**)** Kız ne ağlıyorsun? Dayak yemekle kıyamet mi kopar? Efendin değil mi? O seni terbiye için döver. (KŞ: 67)

— **(**Baygın bir sada ile**)** Nedir? (ŞP: 608)

Üç nokta ise alıntı ya da aktarmanın kesildiği ya da araya farklı bir konuşucunun girdiği aktarma cümlesi örneklerinde kullanılmaktadır.

Bu sırada Tuğrul: "Sen ona bakma, zavallı iyi kadındır, ama**…**" demişti. (Ç: 120)

Bir Türk gibi geriniyor: "Yarın inşallah**…**" diyorum. (AK: 50)

Hasan Rudi:

— Ana tarafından galiba da Türk unsuruna mensubum**…** demeye başladı. (AK: 90)

Aktarma cümlelerinde soru ve ünlem işaretlerinden de yararlanılmaktadır. Bu işaretlere; soru, emir, ünlem vb. yönünden aktarılan cümlenin anlamı ile ilişkili olarak yer verilir.

Naim Efendi her fena habere mukabil:

— Ne yapalım**?** Pekâlâ**!** Ne yapalım**?** Pekâlâ**!**

demekten başka bir şey söylemiyordu. (KK: 181)

Kezban kani olmuyordu:

— Gitmicam, gitmicam**!** Tüfeng atamam mı, elin şehrinden karılar gelir de ben gelip bir iş tutamam mı**?** diyordu. (AG: 107)

Nihayet kendi kendine: "Cumhuriyet olsak başımıza bu felaket gelemezdi**!**" diyordu. (AG: 16)

Dadım, ukala dadım muttasıl: "Ağlama kadınım… Hay Allah, gözlerin kızaracak**!**.. Hiç olur mu**?** Hiç olur mu**?**.." diyordu. (HG: 222)

Sonuç

Toplamda elli dört aktarma cümlesi örneğinin incelendiği bu çalışmada; virgül, noktalı virgül, iki nokta, tırnak işareti, konuşma çizgisi, kısa çizgi, yay ayraç, üç nokta, soru ve ünlem gibi birbirinden farklı işaretlerin aktarma cümlelerinde kullanıldığı görülmüştür.

Virgül, diğer noktalama işaretlerine nispetle aktarma cümlelerinde geniş bir kullanım alanına sahiptir. Gerek tırnak işareti ya da konuşma çizgisinin kullanılmadığı aktarma cümlelerinde gerekse tırnak işareti ya da konuşma çizgisi ile verilen aktarma cümlelerinde, aktarılan cümle ile yüklem arasında virgülün kullanımı metinlerle takip edilebilirdir. Yüklem unsurunun alıntıyı böldüğü aktarma cümlelerinde de virgül kullanılmaktadır. Bu örneklerde yüklem, virgül işaretleri arasındadır. Bununla birlikte *de-* fiilinin türevleri ile aktarılan cümlenin ana cümleye bağlandığı aktarma cümlelerinde *diye, der demez* gibi türevlerin öncesinde virgül kullanımı belirlenebilmektedir. Aktarma cümlelerinde noktalı virgül, virgül ile benzer nitelikler sergilemektedir. Aktarılan cümlenin hemen öncesinde kullanılabilen noktalı virgül, aktarılan cümlenin yüklem ile bölündüğü örneklerde yüklemin ardındadır.

Aktarma cümlelerinde iki nokta, aktarılan cümleden önce gelmektedir. Burada genellikle aktarılan cümlenin söylendiği kişiden önce ya da aktarılan cümlenin sahibinden sonra iki nokta işareti

[13] Balyemez (2022: 265) yay ayraç işaretinin bu kullanımının TDK kılavuzunda herhangi bir madde yer almadığını, ancak Dil Derneğinin güncel kılavuzunda ara söz ve ara cümlelerin yay ayraç işareti ile gösterilebileceğini ifade eder.

kullanılmaktadır; ancak bağlama göre dinleyici- aktarıcı, söylenen – söyleyen ikilisi dışında farklı bir unsurdan sonra da iki noktanın kullanımı görülebilmektedir. Öte yandan tırnak içinde ya da konuşma çizgisi ile işaretlenen bazı aktarma cümlesi örneklerinde iki nokta işaretinin kullanılmadığı da görülür.

Tırnak işareti ve konuşma çizgisi aktarımın doğrudan yapıldığı kuruluşlarda tercih edilmektedir. Genel kullanımın aksine kimi dolaylı aktarma cümlelerinde aktarılan ibare için tırnak işaretlerinin kullanıldığı örneklerden de söz etmek mümkündür.

Konuşma çizgisi, tırnak işaretinin kullanıldığı örneklerden yeni bir satır başında başlaması bakımından farklılaşır. Yaygın olmamakla birlikte satır başında verilen kimi aktarma cümlesi örneklerinde tırnak işaretinin kullanılması da söz konusudur. Bununla birlikte, konuşma çizgisi ile verilen içinde bir başka aktarma cümlesi bulunan aktarma cümlesi örneklerinde ikinci aktarma cümlesi için tırnak işaretleri kullanılmaktadır. Bunun dışında karşılıklı konuşmaların tek paragrafta verildiği aktarma cümlesi örneklerinde konuşanın sözü, tırnak işaretleri içinde konuşma çizgisi ile birlikte verilmektedir.

Aktarma cümlelerinde yay ayraç işareti gerek aktarılan cümlenin gösteriminde gerekse sözü aktarılan kişinin aynı zamanda düşüncelerinin de aktarıldığı örneklerde görülebilmektedir. Aktarma cümlelerinde anlatıcının araya girerek aktarılan cümleye müdahale ettiği örneklerde anlatıcıya ait ibareler için tırnak işareti, konuşma çizgisi, yay ayraç gibi birbirinden farklı işaretlerin benzer kullanımı aktarma cümlesi özelinde noktalamaya dair dikkati çeken bir başka husus olmuştur. Aktarılan cümlenin kesildiği ya da farklı bir konuşucunun araya girdiği örneklerde üç noktadan yararlanılmaktadır. Soru ve ünlem işaretleri ise aktarılan cümlenin anlamıyla ilişkili olarak aktarılan cümleden sonra gelmektedir.

Sonuç olarak kuruluşça benzer özellik taşıyan aktarma cümlesi örneklerinde farklı noktalama tercihlerinden söz etmek mümkündür. Tırnak işareti ve konuşma çizgisinin dolaysız aktarma cümlesi kuruluşlarındaki kullanımının yaygın olduğu, işaretleme tercihlerinde farklılığın daha çok anlatıcının araya girdiği örnekler ile ana cümle yükleminin aktarılan cümleyi böldüğü örneklerde açığa çıktığı söylenebilmektedir.

Kaynakça

İncelenen Eserler

Ahmet Hikmet [Müftüoğlu] (1317/1901), Hâristan ve Gülistan, Âlem Matbaası, İstanbul.

Ahmet Hikmet [Müftüoğlu] (1338/1922), Çağlayanlar, Kitabhane-i Sudi, Orhaniye Matbaası, İstanbul.

Ahmet Mithat (1299/1882), Dürdâne Hanım, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul.

Baykurt, Fakir (1959), Yılanların Öcü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Halide Edib [Adıvar] (1339/1922), Ateşten Gömlek, Teşebbüs Matbaası, İstanbul.

Halide Edib [Adıvar] (1939), Tatarcık, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul.

Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (1305/1889), Şık (Âyine), Kırkanbar Matbaası, İstanbul.

Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (1327/1911), Şıpsevdi, Mihran Matbaası, İstanbul.

Müfide Ferit (1334/1918), Aydemir, Hukuk Matbaası, İstanbul.

Ömer Seyfettin (1918), Ashab-ı Kehfimiz, Kanaat Matbaası, İstanbul.

Safa, Peyami (1949), Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

Sait Faik (1952), Son Kuşlar, Varlık Yayınları, İstanbul.

Samipaşazade Sezai (1308/1891), Küçük Şeyler, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye [İstanbul].

Tahir, Kemal (1965), Yorgun Savaşçı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] (1338/1922), Kiralık Konak, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul.

Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] (1928), Sodom ve Gomore, Hamid Matbaası, İstanbul.

2. Diğer Kaynaklar

Atasoy, Faysal Okan (2018), Türkçede Noktalama Sorunlar – Çözümler – Teklifler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Balyemez, Sedat (2022), Türkiye Türkçesi Yazım ve Noktalama Tarihi, Nobel Yayınları, Ankara.

Banguoğlu, Tahsin (2015), Türkçenin Grameri, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Coşar, Asiye Mevhibe (2006), Üç Çay Risalesi İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, Serander Yayınları, Trabzon.

Deny, Jean (2012), Türk Dil Bilgisi, (Çev. Ali Ulvi Elöve; Haz. Ahmet Benzer), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Ergin, Muharrem (2013), Türk Dil Bilgisi, Bayrak, İstanbul.

Finnegan, Ruth (2011), Why Do We Qoute? The Culture and History of Quotation, Open Book Publishers, Cambridge.

Kalfa, Mahir (2018), Başlangıçtan Günümüze Türkçede Noktalama, 2.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Özkan, Mustafa (2004), "Eski Türkiye Türkçesinde *ki* / *kim* Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 31, 243-255.

Şemseddin Sami (2017), Usûl-i Tenkit ve Tertip, (Haz. Mahir Kalfa), Akçağ Yayınları, Ankara.

Türk Dil Kurumu (2018), Yazım Kılavuzu, 27. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Projesi[*]

Engin ÇETİN[**]

Özet

Atasözleri milletlerin düşünce yapısını, olaylara bakış açısını ve durumlar karşısındaki tavırlarını gözler önüne seren, milletlerin bütün kültür tarihini ortaya koyan, üzerinde uzlaşılmış kalıp cümlelerdir. Türk atasözleri ile ilgili olarak bugüne kadar pek çok çalışma yapılmış, konunun çeşitli özellikleri farklı yönleriyle incelenmiştir. Bu çalışmada YÖK'ün Araştırma Üniversitelerindeki projeleri desteklemek üzere oluşturduğu Araştırma Üniversiteleri Destekleme Programı çerçevesinde desteklenmesine karar verilen, Çukurova Üniversitesinde hazırlanacak olan Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri başlıklı projenin kapsamı, amaç ve ilkeleri, projede kullanılacak yazılımın alt yapısı ve özellikleri hakkında bilgi verilecek, proje ana hatlarıyla tanıtılacaktır. Projenin kapsamında Eski Türkçe metinlerdeki atasözleri yanında Anadolu sahasında kayda geçirilen atasözü derlemelerinde, dil bilgisi eserlerinde, sözlüklerde, şairlerin şiirlerinde kayda geçirilen atasözleri yer alacaktır. Anadolu sahasında özellikle 15. yüzyıl ve sonrasında yabancı müelliflerde kayda geçirilmiş çok sayıda atasözü bulunmaktadır. Bunun yanında Osmanlı aydınları tarafından hazırlanan dil bilgisi kitapları, sözlükler ve atasözü derlemelerinde de binlerce atasözü yer almaktadır. Bu atasözleri proje kapsamında hazırlanacak olan yazılımla bilgisayar ortamına aktarılacak, atasözlerinin kurucu kelimeleri ve bu kelimelerin anlam kategorileri belirlenecek, atasözlerinin varsa değişkeleri işaretlenecek ve atasözleri tanımlanarak proje sonunda atasözlerinin tespit edildiği en eski metinden günümüze seyrini takip eden, tanımlı, tanıklı bir atasözleri derlemi ortaya koyulmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca, derlem dil bilimi.

Giriş

1. Araştırma Üniversiteleri Destek Programı

Yükseköğretim Kurulu tarafından "Araştırma Odaklı Misyon Farklılaşması ve İhtisaslaşma Programı" kapsamında 20 devlet ve 3 vakıf olmak üzere toplam 23 üniversite Araştırma Üniversitesi olarak belirlenmiş, bu üniversiteler de yetkin oldukları sağlık, ileri teknoloji ve sosyal bilimler alanlarıyla eşleştirilmiştir. 17 Mart 2022 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı arasında imzalanan "Araştırma Üniversiteleri Destek Programı İş Birliği Protokolü" ile "Araştırma Üniversiteleri Destek Programı (ADEP) yürürlüğe girmiştir. Programın amacı *On Birinci Kalkınma Planı*'nda yer alan öncelikli alanların yanı sıra 23 araştırma üniversitesinin eşleştirildiği alanlarda çalışmalarını daha etkin şekilde sürdürebilmesi için destek sağlamaktır. Bu destek programı çerçevesinde 2022 yılından itibaren Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından her yıl yapılan performans değerlendirmesi sonuçlarına göre, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından araştırma üniversitelerine kaynak tahsis edilmesi planlanmaktadır. Araştırma Üniversiteleri kendilerine tahsis edilen bu kaynağı, Yüksek Öğretim Kurulu tarafından eşleştirildikleri alanlardaki bilimsel araştırma projelerinin desteklenmesinde kullanabileceklerdir.

Araştırma Üniversiteleri Sosyal Alan Eşleştirmeleri Arkeoloji, Dil ve Edebiyat, Din Bilimleri, Eğitim ve Hukuk gibi alanlar için uygulanmıştır. Bu kapsamda "Dil ve Edebiyat" alanında Ankara Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Fırat Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi yer almaktadır.

[*] Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Biriminde yürütülen SBA-2022-15195 numaralı *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri* başlıklı Araştırma Üniversiteleri Destek Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

[**] Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ecetin@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5720-9126.

Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri projesi bu program çerçevesinde desteklenesine karar verilen bir projedir.

2. Projenin Amacı

Projenin amacı, Türkçenin 1300 yıllık yazı dili ve öncesindeki sözlü dil dönemi de buna dâhil edildiğinde yaklaşık 1500 yılı aşkın serüveninde oluşmuş atasözlerini bir araya getirip birkaç cümleyle tanımlayarak Türkçenin bugüne kadar oluşturulmuş en geniş kapsamlı ve en çok dil malzemesi içeren atasözleri derlemini genel ağ (internet) üzerinden açık erişimle ve ayrıca basılı olarak tüm dünyadaki araştırmacıların ve okuyucuların hizmetine sunmaktır. Toplumun ve kültürün vazgeçilmez dil ögelerinden olan atasözleri her toplumda olduğu gibi Türk topluluklarında da zaman içinde, belirli şartlara uygun olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, atasözlerinin kiminin eski, kiminin yeni olması sonucunu doğurmuştur. Projeyle Türklerin Eski Türkçe çağındaki atasözleri ile Anadolu coğrafyasındaki atasözlerinin bütünlüklü olarak bir araya getirilmesi ve böylelikle atasözlerinin eskiliği, yeniliği; sık kullanılması, az kullanılması vb. kullanım özellikleri yanında atasözlerinin söz dizimi, yapı, anlam vb. özellikleriyle ilgili çalışmaların kolaylaştırılması amaçlanmaktadır. Projenin başarıyla sonuçlanmasıyla dünyanın her tarafında herhangi bir dile ilişkin atasözlerini konu edinen araştırmacılar yanında ilköğretim ve ortaöğretim çağındaki öğrencilere, meraklılara günlük hayatta çeşitli amaçlarla kullanabilecekleri, kolay erişebilecekleri, bilimsel anlamda güven veren, bilimsel denetime açık ve türlü açılardan arama yapılabilen bir atasözleri derlemi hazırlanmış olacaktır.

Projeyle bir araya getirilen atasözlerini bağlam içerisinde vermek, atasözlerinin hangi anlamları taşıdığını okuyuculara sunmak, on beş bin civarında olmasını öngördüğümüz atasözleri üzerinde çeşitli çözümlemeler (analiz) yapabilecek bir derlem oluşturmak hedeflenmektedir. Bilgi çağının yaşandığı ve insanın bilgiye olanca hızla ulaşmasının son derece önemli olduğu günümüzde dil bilimi verilerinin teknolojik imkânlarla daha hızlı, daha kolay ve daha güvenilir şekilde yorumlanmasını sağlamak Türkolojinin en önemli konularındandır. Bu nedenle 13. yüzyıla kadar Orta Asya'da ve 13. Yüzyıl sonrasında Anadolu'da yazılmış çok sayıda metnin taranıp elde edilen verilerin bilgisayar ortamına aktarılarak çeşitli veri işleme yollarıyla işlenmesi ve böylelikle araştırmacılar için konuyla ilgili disiplinler arası çalışmaların önünün açılması, genel okuyucular için çeşitli açılardan aramalar yapılmasının sağlanması projenin hedeflerindendir. Proje önerisinin kabul edilip çalışmaların başlamasıyla hâlihazırda büyük ölçüde belirlenmiş olan listenin zaman içerisinde daha da geliştirileceği eserler incelenmeye başlanacak, üç ay içinde yazılımın hazır hâle gelmesiyle birlikte elde edilen malzemeler veri tabanına işlenmeye başlanacaktır. İlk altıncı ayın sonunda Eski Türkçenin ses, şekil, söz varlığı vb. özelliklerinin yazılıma yansıtılmasıyla Eski Türkçenin atasözleri ile Anadolu Türkçesinin benzer atasözleri eşitlenmiş olacak, bu aşamadan sonra projenin deneme yayını yapılacak, aynı zamanda veri işleme aşaması devam edecektir. Proje sonunda her iki sahadaki anlamca benzer atasözleri okuyucuya görüntülenecektir. Projenin her aşamasında araştırmacı ve yürütücü denetimiyle güvenilir, hata oranı en aza indirgenmiş bir derlemin oluşturulması hedeflenmektedir.

Projenin başarıyla sonuçlanmasının ardından

1) Türkçenin yaklaşık 1500 yıllık geçmişe gidebilecek atasözlerinin tespit edilerek bu atasözlerinin tanımlanması ve Anadolu sahasındaki eserlerde tespit edilen atasözlerinin ortaya konulmasıyla Türk dilinin bugüne kadar yapılmış en geniş kapsamlı, karşılaştırmalı atasözleri sözlüğü hazırlanmış olacaktır.

2) Proje sonunda elde edilen atasözleri, dil bilimi çalışmaları için çok önemli bir kaynak olacaktır.

3) Edebiyatçıların üslup özelliklerinin incelenmesi konusunda önemli veriler içereceğinden Türk edebiyatı araştırmacıları için kaynak olacaktır.

4) Dil bilimi ve edebiyatın yanı sıra halk bilimi, kültür tarihi, sosyoloji çalışmaları için geniş, güçlü ve denetlenebilir kaynak niteliğinde olacaktır.

5) Proje çıktılarının genel ağ (internet) ortamında ve basılı olarak yayımlanmasıyla oraya çıkan eser her zaman erişilebilir olacak ve böylelikle okuyucular için büyük kolaylık sağlayacaktır.

6) Başka topluluklarla etkileşim veya özgünlük konularının ele alınacağı karşılaştırmalı çalışmalara kaynaklık edecektir.

7) Atasözlerini kullanım sıklıklarıyla ortaya koyan bir çalışma olacağından hem ilköğretim çağındaki öğrencilerin eğitimi hem de Türkçenin yabancılara öğretimi konusunda katkı sağlayacaktır.

3. Atasözleriyle İlgili Daha Önce Yapılmış Çalışmalar

Atasözleri geçmişten günümüze çok ilgi gören, çok ele alınan konulardan biri olmuştur. Konunun dilbilimsel ve kültürel bir malzeme olarak ilgi çekiciliğinin yanında kültür aktarımı ve değerler öğretimi nedeniyle bir öğretim malzemesi oluşu da atasözlerine olan ilgiyi artırmıştır. Bütün bunların sonucu olarak günümüzde alan uzmanı olan veya olmayan birçok kişi tarafından çok sayıda atasözleri içeren eser hazırlanmıştır.

Atasözleri; dil bilimi, halk bilimi, sosyoloji, kültür tarihi ve eğitim bilimleri bakımlarından büyük önem arz etmektedir. Türkçenin ilk atasözü örneklerine Divânü Lügati't-Türk'te tespit edilmiştir. Her ne kadar Orhon Yazıtları'nda geçen bazı sözler atasözü kabul edilse de başka bir kaynakta tespit edilememiş olması bunların vecize (özdeyiş) olabileceği düşüncesini akla getirir. Daha sonraki dönem ve sahalarda yazılmış birçok eserde Türk insanının olaylara bakış açısını, düşünce yapısını ortaya koyan çok sayıda atasözü bulunmaktadır. Amacı atasözlerini vermek olmayan bu eserler dışında döneminin atasözlerini tespit edip aktarmayı amaçlayan atasözleri mecmuaları, sözlükler vb. eserler de az değildir. Bu projede Türkçenin ilk yazılı ürünlerinin verildiği Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerini kapsayan Eski Türkçe çağındaki metinlerde tespit edilen atasözleri ile 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'yu yurt edinen Türklerin anayurttan getirdiği ve yüzyıllar içinde burada oluşturduğu atasözleri 13. yüzyıldan itibaren verilen metinlerin incelenmesiyle bir araya getirilerek araştırmacıların ve okuyucuların hizmetine sunulacaktır. Proje kapsamında Eski Türkçe dönemine ait metinlerle Anadolu'da gelişen Türk yazı dili ürünlerinin incelenecek olması hem kapsam hem de kültürel süreklilik bakımından önemlidir. Böylelikle, proje oluşturulurken Türk yazı dilinin yaklaşık 1300 yıllık dönemine ait yüzlerce eser taranarak binlerce atasözünün bir araya getirilmesi ve tanımlanması hedeflenmektedir. Tüm bu özellikler, çalışmayı bugüne kadar yapılmış çalışmalardan daha kapsamlı ve daha farklı kılmaktadır.

Hâlihazırda hazırlanmış olan atasözü sözlükleri basılı ve elektronik ortamlarda araştırmacılara ve meraklılara / okuyuculara hizmet vermektedir ancak bu eserlerin kimilerinin kapsam bakımından dar oluşu, kimilerinin verilerini metin merkezli elde etmemiş olması, kimilerinin sadece ağız malzemesi içermekte oluşu vb. nedenlerle Türkçenin atasözü verilerini metin merkezli biriktiren bununla birlikte derlenmiş ağız malzemesini de içeren, atasözlerini okuyucuya bağlam içinde sunan, art zamanlı ve eş zamanlı atasözlerini kapsayan, geniş veri tabanına sahip, sözlük biliminin verileriyle oluşturulmuş, alanın uzmanlarınca hazırlanmış bir atasözleri külliyatına ihtiyaç duyulmaktadır.

Geçmişten günümüze Türkçenin atasözlerini içeren çok sayıda eser verilmiştir. Yukarıda söz edilen ve proje kapsamında yer alan Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü Dîvânü Lügati't-Türk bilindiği gibi sözlükteki madde başlarının tanımlanması sırasında madde başı sözün daha iyi anlaşılması amacıyla tanık olarak verilen 283 atasözü içerir. Bunun yanında gerek Eski Türkçe döneminde gerekse Anadolu sahasında hazırlanmış olan atasözü mecmualarının da önemi büyüktür. En eskisi Anadolu'da 1480 tarihine kadar giden bu eserler, dönemin atasözlerini günümüze ulaştırması ve günümüz atasözleriyle karşılaştırmalı çalışmalara imkân tanıması bakımından son derece önemlidir. Bu eserler yukarıda proje kapsamında ele

alınacak eserler arasında sayıldığından burada yeniden söz konusu edilmeyecektir. Atasözü derlemeleri dışında yukarıda da söz edildiği gibi kimi divanlarda, müstakil eserlerde ve gramerlerde de çok sayıda atasözü tespit edilmiştir. Örneğin Anadolu sahasındaki ilk gramerimiz olan Müyessiretü'l-Ulûm'da da atasözleri bulunmaktadır. Ancak bu eserler çok hacimli eserler olmayıp her biri 400-500 civarında atasözü içeren çalışmalardır. Bu eserler yanında durub-ı emsâl eserleri dönemin atasözlerini içeren eserlerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu eserlerin es eskisi 1480 yılına kadar gitmekle birlikte en çok bilineni Şinasi'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye'sidir. Bunun yanında Ahmet Vefik Paşa'nın Müntehebât-ı Durûb-ı Emsâl; Vecid Efendi'nin Durûb-ı Emsâl ve Hıfzî'nin Manzûme-i Durûb-ı Emsâl (Hakverdioğlu 2009: 199) ve Mehmed Tekezade Said'in Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye adlı eserleri de önemlidir.

Cumhuriyet döneminde bu eserler yerini atasözü sözlüklerine bırakır. Bu dönemde hazırlanmış atasözü sözlüklerinin bir bölümü, özellikle Türkiye'de Türkoloji araştırmalarının gelişmesi ve söz konusu eski eserlerin yayımlanmasıyla, eski dönem atasözlerini de içerir. Bu eserlerden Atalar Sözü (Sadi G. Kırımlı,1939), Türk Ata Sözleri (Mustafa Nihat Özön, 1952), Türk Atasözleri ve Deyimleri (Feridun Fazıl Tülbentçi, 1963) ve benzerleri günümüzde artık sadece belirli kütüphanelerde bulunan tarihî nitelikteki eserler olarak tanımlanabilir. Günümüzde araştırmacıların, okurların ve öğrencilerin rahatlıkla ulaşabildiği, bilimsel nitelik taşıyan, alan uzmanlarınca hazırlanmış az sayıda eser mevcuttur. Bunlar arasında en önemlilerinden biri iki ciltlik Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'dür. Eser, Türk Dil Kurumunun eski başkanlarından, TDK'de birçok faaliyet yürütmüş Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanmıştır. Başlangıçta Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler adıyla yayımlanan bu eser daha sonra genişletilmiştir. Eserin birinci cildi atasözlerine, ikinci cildi ise deyimlere ayrılmıştır ve birinci ciltte 2667 atasözü bulunmaktadır (Aksoy 1993).

İngiliz dili uzmanı olan Metin Yurtbaşı tarafından yıllar içinde genişletilerek yayımlanan ve 30 bin atasözünü içerdiği bildirilen Sınıflandırılmış Türk Atasözleri eseri de üzerinde durulması gereken bir çalışmadır. Çalışmada 30 bin atasözünün bulunduğu ancak bunlardan 10 bin adedinin tanımlandığı bildirilmiştir (Yurtbaşı 2012: IV). Buraya kadar söz edilen çalışmalar geçmişten günümüze yayımlanmış basılı kaynaklardır ve bu eserlere internet ortamında erişmek mümkün değildir. Teknolojinin hızla geliştiği günümüzde doğru bilgiye hızlı bir şekilde ulaşmanın önemi artmış, bu durum çağın gerisinde kalmak istemeyen alanları yeni çalışmalar üretmeye itmiştir. Türkoloji dünyası da teknolojik gelişmeleri geç de olsa takip eder olmuş, son dönemlerde teknoloji çağı yakalanmış ve Türkiye'de Türkoloji alanında değerli çalışmalar ortaya koyulmuştur. Bunlardan en önemlileri şüphesiz Türk Dil Kurumunca hazırlanmış sözlüklerin internet ortamında araştırmacıların ve okurların hizmetine ve değerlendirmesine sunulmasıdır. Bu kapsamda Türk Dil Kurumunun Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü de Kurum'un internet adresinde yayındadır. Burada, sözlük veri tabanında 2396 atasözünün bulunduğu bildirilmektedir (http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri). Derlemde yer alan atasözleri tanımlanmıştır.

İnternet ortamında atasözlerini içeren bir başka çalışma da Türkçenin söz varlığı derlemlerinden biri olan TS Corpus içinde bulunan Idioms and Proverbs Corpus'tur (Deyimler ve Atasözleri Derlemi). Derlemde 10142 söz olduğu ifade edilmekte (https://tscorpus.com/corpora/ts-idioms-and-proverbs-corpus/) ancak bu toplamın ne kadarının atasözü ne kadarının deyim olduğu bilgisi verilmemektedir ve muhtemelen bu derlemde deyimler daha fazla yer tutmaktadır. Bu derlemde atasözleri ve deyimlerin sadece listesi verilmekte, sözler tanımlanmamaktadır. Yukarıda sayılan ve atasözlerini içeren bu iki derlem dışında Türkçenin söz varlığını içeren derlemlerde atasözleri için bir yer ayrılmamıştır. Örneğin Türkçenin Ulusal Derlemi (https://www.tnc.org.tr/tr/) 50 milyon söz içermekle birlikte bu sözler arasında atasözleri için özel alan ayrılmamıştır. Bunun nedeni elbette, derlemin amacının genel söz varlığını yansıtmak olmasıdır.

4. Proje Kapsamında Yer Alan Eserler

4.1. Eski Türk Atasözlerini İçeren Eserler

Dîvânu Lugâti't-Türk

Kutadgu Bilig

Uygur atasözü mecmuası

4.2. Anadolu Sahasında Yazılmış / Anadolu Sahasındaki Atasözlerini İçeren Eserler

2.A. Yabancı müelliflerce hazırlanan eserler

H. Megiser, Paroemiologia Polyglottos (1592, 1605 ve 1606)

H. Megiser, Institütionum Linguage Turcicae (1612)

G. B. Montalbano, Turcicae linguae per terminos latinos educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide (1632)

Johannes Hrabskius, Proverbia quaedam Arabica, Persica, & Turcica: In Gratiam Praedictarum Linguarum Cultorum Edita (1655)

M. M. Francesco, Syntagmaton Linguarum Orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur liber primus, complectens Georgianae, seu Ibericae vulgaris linguae institutiones grammaticas.: (with) Liber secundus complectens Arabum et Turcarum orthographiam ac Turcicae linguae institutiones (1670) J. N. Harsany'nin Collquia Familiaria Turcico (1672)

Timoteo Agnellini, Proverbii Utili, e Virtuosi in Lingua Araba, Persiana e Turca (1688)

G. B. Donado, Della Letteraturade 'Turchi' (1688)

G. B. Donado, Raccolta Curiosissima d'Adaggi Turcheschi Transportati dal Proprio (1688)

Proverbia Turcica Cum Versione Italica et Latine &Herum Proverbia Turcica Major Pars Latinis Literis Scripta est, (Yazarı bilinmiyor.) (1689)

Thomas Vaughan, A Grammar of the Turkish Language (1709)

J. Ch. Clodius, Grammatica Turcica Necessariis Regulis Praecipvas Linguae Difficultates Illustrans (etc) (1729)

J. von Preindl, Grammaire Turque

Franciscus à Mesgnien Meninski, Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, continens nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum et grammaticam Turcicam, cum adjectis ad singula ejus capita praeceptis grammaticis Arabicae et Persicae linguae opera, typis et sumptibus, I-III (1680, 1780)

B. Pianzola Dizionario, Grammatiche, e Dialoghi per Apprendere le Lingue Italiana, Greca-Volgare, e Turca, e Varie Scienze (1789)

F. von Dombay, Proverbiorum Turcicorum Centuria I-IV & Proverbia Turcica Quadraginta (18. yüzyıl sonu veya 19. yüzyıl başı)

P. A. Jaubert, Elements de la Grammaire Turke (1823)

A. Hindoglu, Theoretisch-Pracktische Türkische Sprachlehre für Deutsche (1829)

M. Wickerhauser Wegweiser, Zum Verständnis der Türkischen Sprache Eine deutschtürkische Chrestomathie (1853)

H. F. Fleischer, Der Vollkommene und Schnelle Türkische Selbstlehrer (1853)

O. F. von Schlechta Wssehrd, Osmanische Sprichvörter (1865)

P. J. Piqure, Grammatik der Türkisch-Osmanischen Umgangssprache (1869)

A. Wahrmund, Praktisch Handbuch der Osmanisch-Türkischen Sprache (1869)

L. Fink, Türkischer Dragoman Grammatik, Phrasensammlung und Wörterbuch der Türkischen Sprache (1872)

A. Müller, Türkische Grammatik, mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar (1889)

Mecmua'i- Letâyif ve Durub-ı Emsâl (Yazarı bilinmiyor.) (1870)

Simon Culardyan, Türkçe Atasözleri (Dacgagan Aradzk) (1882)

Mesel-i Mensur (Yazarı bilinmiyor.) (1882),

Malatyalı Hamparsum Benneyan, Atalarsözü Külliyatı (Aradzabadum) (1897)

Kıssadan Hisse ve Mülahazat-ı Ahlâkiye (Yazarı bilinmiyor.) (2 Cilt 1901-1902),

Türkische Sprichwörter (Almancaya çeviren: A. Mary 1877),

Proverbes Türcs. Transcription Armenien. Traduit en Français (1881),

Proverbi Populari Turchi. Scritti con lettare Armene e tradotti in Italiano (1871),

Turkish Proverbs. Translated into English (1884)

2.B. Osmanlı Müelliflerince Yazılan Eserler

Kitâb-ı Atalar (Yazarı bilinmiyor.) (15. Yüzyıl)

Hazihi'r-Risaleti min Kelimâtı Oğuzname el-Meşhur bi-Atalar Sözü (Yazarı bilinmiyor.) (15 veya 16. yüzyıl,)

Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl (Yazarı bilinmiyor.) (16. yüzyıl,)

Hâzâ Durûb-ı Emsâl (Yazarı bilinmiyor.) (17. yüzyıl)

Darb-ı Mesel-i Müsta'mele (Yazarı ve yazılış tarihi bilinmiyor.) (16 veya 17. yüzyıl)

Min Darbi'l-emsâl Ata Sözi Türkî Nice Nasîhat (Yazarı ve yazılış tarihi bilinmiyor.)

Emsâl-i Türkiyye (Yazarı bilinmiyor.) (17. yüzyıl)

Türkçe Tekellümât, Durûb-ı Emsâl Beyânı (Yazarı bilinmiyor.) (18. yüzyıl başları)

Risâle-i Durûb-ı Emsâl Tertîb-i Hurûf-ı Hîcâ (Yazarı bilinmiyor, 18 veya 19. yüzyıl)

İbn Kemal, Hâzâ Durûbü'l-emsâl li Kemâl Paşazâde (16. yüzyıl)

Cemâlî, Risâle-i Durûb-ı Emsâl (16. yüzyıl)

Fehîm-i Kadîm, Durûb-ı Emsâl-i Türkî (17. yüzyıl)

Meâlî, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Halet Efendi kitaplığında bulunan atasözü kasidesi (18. yüzyıl)

Mustafa Nedîm, Tuhfetü'n-Nedîm (18. yüzyıl)

Hâlis Muhammed bin Ahmed et-Tosyavî (Hâlis Efendi), Turfetü'l-Emsâl (1819)

Hıfzî, Manzûme-i Durûb-ı Emsâl (16.yüzyıl)

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, Hurûf ile Müretteb Durûb-ı Emsâl (Yazılış tarihi belli değildir)

Vâcid Ahmed Efendi, Durûb-ı Emsâl

Hıfzî, Manzûme-i Durûb-ı Emsâl (1859)

Ahmed Bâdî Efendi, Armağan (1874- 1875)

Şinasi, Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (1870)

Ahmed Midhat Efendi, Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (1871)

Ahmed Vefik Paşa, Türkî Durûb-ı Emsâl (1871)

Ahmed Vefik Paşa, Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl (1882)

Tekezade Mehmed Said, Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yahud Atalar Sözü (1895)

Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, Atalar Sözü Mecmuası (1898-1920)

Ali Emîrî Efendi, Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (20. yüzyıl)

Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye (13. yüzyıl)

Ahmet Fakih, Çarhnâme (13. yüzyıl)

Mehmed, Işk-nâme (14. yüzyıl)

Sinan Paşa, Maarifnâme (15. yüzyıl)

Zaîfî, Bustân-ı Nesâyih (16. yüzyıl)

Edirneli Nazmî, Pendnâme (1560)

Pir Mehmed Azmî Efendi, Enisü'l-Ârifîn (1566)

Murad Molla, Mâ-Hazâr (19. yüzyılın ilk yarısı)

Ali Behcet Efendi, Nüzhetü'l-İhvân (19. yüzyılın ikinci yarısı)

Güvahi, Pendnâme (16.yüzyıl)

Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, Nushatü's-selâtîn (16. yüzyıl)

Sâfî Mustafa Efendi, Gülşen-i Pend (17. yüzyıl)

Nabî, Hayriyye (18. yüzyıl)

Diyarbekirli Seyyid Ahmed Mürşidî Efendi, Pend-i Mürşidî (18. yüzyıl)

Zarîfî, Pendnâme (18. yüzyıl)

Şairlerin Divanları

Yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde tespit edilmiş, atasözü içeren bazı yazma ve basma eserler

Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm (16. yüzyıl).

Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî (1901)

Yöntem

Derlem, Türkçe Sözlük'te "Bir dilin türlü kullanım alanlarından derlenmiş örneklerinin dil bilgisi ve kuramsal dil bilimi araştırmalarında kullanılmak üzere bilgisayar tarafından okunabilecek biçimde bir araya getirilmiş kümesi" olarak tanımlanmıştır (Türkçe Sözlük 2012: 637) Say vd. (2002: 1) de derlem (külliyat, bütünce, corpus) terimini "Belli prensipler çerçevesinde özel veya genel amaçlı metin ya da konuşma parça ya da bütünlerinin, üzerinde yapılacak araştırmaya uygun işaretlemelerle beraber bir araya getirilmesinden oluşan bütündür." şeklinde tanımlamıştır. Günümüz teknoloji çağında dil bilimi çalışmalarının bilgisayarlar aracılığıyla daha hızlı ve güvenilir şekilde yapılabileceğinin düşünülmesi ve yapılan çalışmaların bu düşünceleri kanıtlaması dünyada ve geriden de olsa ülkemizde bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarının artmasını sağlamıştır. Derlemler amaçlarına ve içerdikleri verilere göre "tarihsel derlemler, yazın dili derlemleri, gazete derlemleri, atasözü ve deyim derlemleri" vb. adlar alırlar. Derlemler "veri toplama, işaretleme ve kontrol" aşamalarından geçerek hazırlanır. Ortaya çıkacak çalışmanın daha değerli ve önemli olmasının sağlanması amacıyla sağlam bir yazılıma ihtiyaç duyar. Altyapısı sağlam bir yazılımın oluşturulmasının ardından yazılıma depolanan veriler çeşitli veri işleme yollarıyla işlenir ve çeşitli amaçlara uygun hâle getirilir. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri başlıklı proje önerisinin kabul edilmesinin ardından aşağıda genel özellikleri gösterilen altyapısı sağlam bir yazılım oluşturulacaktır.

Projenin aşamalarının şu yöntemler dâhilinde gerçekleştirilmesi düşünülmektedir:

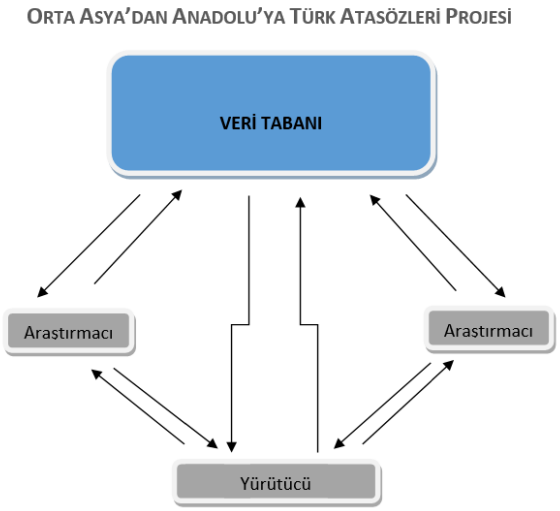
1. Veri Toplama: Projenin başlangıç aşamasında veri toplama yöntemlerinden biri olan inceleme/gözlem yöntemi kullanılacaktır. Proje kapsamında yer alan, yukarıda listelenen tarihî ve günümüze ait metinler araştırmacılar ve yürütücü tarafından okunmak suretiyle veriler elde edilecek, yazılım hazırlanıncaya kadar zaman kaybetmemek amacıyla çeşitli özel alanlara ayrılmış MS Excell dosyalarına kaydedilecek, atasözleri yazılımın hazırlanmasının ardından belirlenen ölçüt ve formatlarda proje veri tabanına aktarılacaktır. Atasözleri gibi söz kalıpları, eserlerin dizin tarama veya ara-bul yöntemiyle bilgisayar taraması yoluyla bulunamayacağından eserlerdeki atasözlerini tespit etmenin tek sağlam yolu eserlerin okunmasıdır. Araştırmacılar ve yürütücü tarafından okunarak veri tabanına işlenen atasözleri aylık olarak düzenli bir şekilde yürütücü tarafından denetlenecek, atasözlerini tanımlama sürecinde de genel denetleme işi devam ettirilecektir. Projede araştırmacı olarak yer alacak öğrenciler, Türk Dili ve Edebiyatı alanında lisansüstü çalışmalar yapıyor olmaları nedeniyle bir atasözünü tespit edecek durumdadırlar ancak olası kayıpları önlemek amacıyla yine de denetim yararlı olacaktır. Karşılaşılacak tereddütlerin giderilmesi amacıyla projenin başlangıç aşamasında atasözlerinin anlam, yapı ve söz dizimi özelliklerini tüm yönleriyle tanıtan, çalışanlara tekrar hatırlatan bir seminer verilecek, bu seminerde atasözlerinin tüm özellikleri yanında özellikle şiir dilinde karşılaşılacak özel durumlar anlatılacak, atasözleri sözlükleri tanıtılarak bu sözlüklerin olumlu ve olumsuz yönleri üzerinde durulacaktır. Eserlerin okunarak taranması işlemi sırasında karşılaşılabilecek olası kayıpların önüne geçebilmek amacıyla araştırmacıların üçer aylık dönemler hâlinde eserleri çapraz okuma yöntemiyle yeniden okumaları da öngörülmektedir.

2. Veri İşaretleme ve Veri Madenciliği: Verilerin toplanmasıyla veri analizi işlemleri de başlamış olacaktır. Eldeki veriler daha önce belirlenmiş ve yazılıma işaretlenmiş ölçütler çerçevesinde bilgisayar ortamına işaretlenecektir. Yazılım, kalitenin artırılması amacıyla geliştirilebilir kodlar içerecektir. Böylelikle veri girişi esnasında karşılaşılan yeni durumlarla ilgili yeni alanların yazılıma eklenmesi beklenebilir.

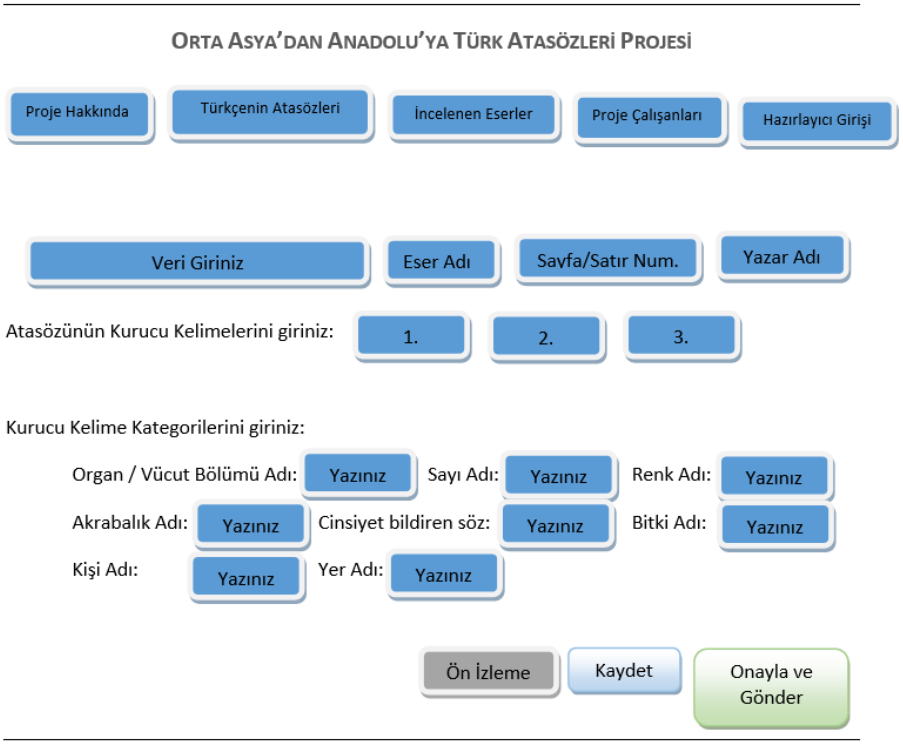
Eski Türkçeye ait atasözleri dönemin ses ve yapı özellikleri göz önünde bulundurularak özel yazı tipleriyle girilecek, girişler öncesinde söz konusu karakterler yazılıma tanıtılacaktır. Atasözlerinin veri tabanına girilmesi ve veri tabanının olgunlaşmaya başlamasıyla Eski Türkçe ile Anadolu sahasındaki

ses bilgisi, yapı bilgisi ve anlam bakımından benzer atasözleri eşitlenecektir. Örneğin Divanü Lügati't-Türk'te geçen "közdin yırasa köŋülden yeme yırar" (Ercilasun – Akkoyunlu 2015: 496) atasözü ile Anadolu sahasındaki "gözden uzak olan gönülden de uzak olur" atasözü; "beş erŋek tüz ermes" (Ercilasun – Akkoyunlu, 2015: 60) atasözü ile "beş parmağın beşi bir değildir" atasözü arama sırasında aynı listede görüntülenecektir. Bunu sağlamak amacıyla Eski Türkçenin sözcükleri ile Anadolu Türkçesinin sözcükleri denkleştirilecektir: köz= göz; yıra- = ıra-= uzak ol-= uzaklaş-; köŋül= göŋül= gönül; erŋek= parmak; tüz= düz vb.

Resim 1. Veri tabanı erişim özeti (yetki şeması)

Resim 2. Projenin öngörülen veri işaretleme sayfası

3. Kontrol: Veri tabanına işaretlenen veriler, olası hataların giderilmesi amacıyla Resim 1'deki silsile dâhilinde sürekli denetimden geçirilecektir. Araştırmacı tarafından onaylanarak girilen veriler, yürütücünün ekranına yansıyacak, yürütücü tarafından onaylanan söz tanımlanarak sisteme girilmiş olacaktır. Bu işlemlerin belirli bir olgunluğa erişmesinin ardından derlem ara yüzü ve sorgulama sayfası deneme yayınlarına başlayacak, bu aşamada görülen aksaklıklar giderilecek ve genel kontrolün ardından derlem hazır hâle gelecektir.

Resim 3. Projenin öngörülen arama ara yüzü

Proje önerisinin kabul edilerek başarıyla sonuçlandırılmasıyla oluşacak Türkçenin Atasözleri Derlemi (Eski Türkçeden Anadolu Türkçesine) tanımlı, tanıklı, eş zamanlı ve art zamanlı geniş tabanlı, tematik ve kategorik olması yönleriyle atasözleri ile ilgili çalışmalardan farklı ve üstün nitelikler gösteren bir eser olacaktır.

Sonuç

Yukarıda da değinildiği gibi Türkiye Türkçesi için kolaylıkla ulaşabileceğimiz çokça atasözleri sözlüğü olsa da bunların büyük çoğunluğunun alanın uzmanı tarafından titizlikle hazırlanmamış eserler olması, bir kısmının birbirini tekrar eden yayınlar olması atasözlerimizi tarihî kaynakları ve geçirdiği değişimlerle takip edemiyor oluşumuz, tanıklı sözlüklerin olmayışı gibi sebeplerle bu projenin hazırlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle, proje önerisinin kabul edilerek projenin başarıyla sonuçlanmasıyla birlikte geçmişten günümüze Türk atasözlerini tanıklarıyla ve karşılaştırmalı olarak içerecek, tanıklı bir atasözü külliyatı oluşturulmuş olacaktır. Bu proje, yukarıda sıralanan özellikleriyle daha önce yapılmış olan tüm çalışmalardan farklı bir çalışma olacaktır. İnternet ortamında doğru bilgilerin yanında yanlış bilgilerin olması ve bu yanlış bilgilerin hızla yayılması karşısında yapılacak en önemli iş, alanın uzmanlarınca hazırlanmış, doğru bilgileri sunan ve bu bilgilerin geniş kitlelere yayılmasını sağlayan eserler ortaya koymaktır. Bu durum projenin değerini göstermekte, önemini artırmaktadır.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A. 1993. Atasözleri Sözlüğü (7. baskı). İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Çetin, E. 2021."Türkçe Atasözleri İçeren Osmanlı Dönemi Dil Yadigârları", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, 7/4,* 1087-1101.

Ercilasun, A. B., Z. Akkoyunlu. 2015. Divânu Lugâti't-Türk (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hakverdioğlu, M. 2009. "Orijinal Bir Durûb-I Emsâl-İ Osmânî Örneği Meâlî'nin Atasözleri Kasidesi", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 4/5. Summer 2009. 198-208.

Kırımlı, S. G. 1939. Atalar Sözü. İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Özön, M. N. 1952. Türk Atasözleri. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Say, B. vd. "Bilgisayar Ortamında Bir Derlem Geliştirme Çalışması", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi. http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/derlem.pdf., s. 1-9. (son erişim tarihi: 02.07.2022).

Sezer, T., T. Sezer. The TS Corpus, Turkish Corpus. https://tscorpus.com/corpora/ts-idioms-and-proverbs-corpus/. (Son erişim tarihi: 02.07.2022).

Tülbentçi, F. F. 1963. Türk Atasözleri ve Deyimleri. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi.

Türkçe Sözlük. 2012. (11. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yurtbaşı, M. 2012. Sınıflandırılmış Türk Atasözleri (10. baskı). İstanbul: Excellence Yayınevi.

Türkiye Türkçesinde {+DIr} Anlambiriminin Yargıyı Sabitleme Eğilimi: Anlamı ve Bilgiyi İnşa Etme İşlevi

Engin ÖZDEMİR*

Özet

Standart Türkiye Türkçesinin gerek yazılı gerekse sözlü anlatımında oldukça sık işletilen {+DIr} anlambiriminin morfolojik ve semantik fonksiyonu üzerine çeşitli tartışmalar yürütülmüş, farklı bilimsel varsayımlar üretilmiştir. Birimin adlandırılması, işlevleri ve ait olduğu dil bilgisel kategori hakkındaki ihtilaf noktaları, ekin muhtelif kullanım alanlarına göre farklılaşabilmektedir. Bu bildiride, {+DIr} anlambiriminin en sık işletildiği iki kullanım alanındaki (tümce sonlarına eklendiği durumlardaki) işlevi/işlevleri konu edilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle {DIr} anlambiriminin tümce sonlarına eklendiği iki kullanımı (1. Yüklemi ad soylu olan tümcelerin sonuna geldiği kullanımı. 2. Eylem soylu yüklemi bazı kiplerle çekimlenmiş tümcelerin sonuna geldiği kullanımı.) üzerine alanyazındaki bilimsel tartışmalar ve açıklamalar kısaca incelenmiştir. İncelemenin ardından anlambirimin söz konusu her iki kullanımı için de geçerli olmak üzere "kesinlik" ve "olasılık (beklenti, tahmin vb.)" gibi birbirinden uzak iki ayrı anlam ilgisini nasıl kurduğu sorusu sorulmuştur. Bu doğrultuda, {+DIr} anlambiriminin, eklendiği tümcelerle ve ifade bağlamıyla kurduğu ilişkiler temelinde, anlamın kesinlik ile olasılık arasında gidip gelişine nasıl tesir ettiği örnekler üzerinden gözlemlenmeye çalışılmıştır. Bunun neticesinde, {+DIr} anlambiriminin eklendiği tümceye olasılık anlamı katmadığı, olasılık durumunu kesinliğe yaklaştırdığı, dolayısıyla her durumda yargıyı kesinleştirme/sabitleme (şüpheye yer bırakmama) eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Buna göre verici, kesinliği engelleyici birtakım etkenler (bilgi eksikliği vb.) bulunsa bile doğruluğuna güvendiği yargısını kesinliğe olabildiğince yaklaştırmak için {+DIr} anlambirimini tümcenin sonuna eklemektedir. Dolayısıyla ifade, olasılıkla kesinlik arasında konumlandırılmış olmaktadır. Son tespitin ardından {+DIr} anlambiriminin "kesinleştirme" veya "kesinliğe yaklaştırma" işlevinde kullanılma oranlarının gündelik dil ve yazı dilinde farklılaşması üzerinde durulmuştur. Anlambirimin, yazı dilinde çoğunlukla kesinleştirme işlevinde kullanılırken gündelik dilde ekseriyetle kesinliğe yaklaştırma işlevinde kullanılıyor olması, Walter J. Ong'un "yazı teknolojisinin dil ve insan psikodinamiği üzerine etkilerini" içeren görüşleri dayanaklığında, yazı dilinin tümel, gündelik dilin ise tikel ifadelerle ilişkilendirilmesiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre, sözlü veya yazılı olsun, tikel ifadelerde {+DIr} anlambiriminin kesinleştirme işlevine çoğunlukla ihtiyaç duyulmazken olasılık içeren durumun ifadede kesinliğe yaklaştırılmasında bu ek kullanılmaktadır. Bunun aksine tümel ifadelerde {+DIr} anlambirimi büyük oranda yargıyı kesinleştirme, kesinliği pekiştirme amacıyla kullanılmaktadır. Çalışmanın son bölümde tümel ifadeler, Hans-Georg Gadamer'in felsefi hermeneutiğinin anlam-bilgi-dil ilişkisine dayanak sağlayan varsayımları üzerinden değerlendirilmiş, tümel ifadelerde kesinleştirme ve kesinliği pekiştirme amacıyla kullanılan {+DIr} anlambiriminin bu itibarla bir "anlamı ve bilgiyi inşa etme işlevinin" olduğu çıkarımında bulunulmuştur. İfadede inşa edilerek pekiştirilen anlamın/bilginin, alıcının gelecekteki yargılarının içeriksel temellendirimini güdüleme amacını da bünyesinde barındıran söylemlerin üretilmesine etki eden {+DIr} anlambiriminin bu işlevi; edebiyat, felsefe, reklamcılık, politika, din, toplumsal idare gibi alanlarla ilgili Türkçe dil kullanım örnekleri üzerinden tanıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, {+DIr} bildirme eki, ek-eylem, kesinlik, olasılık, söylem

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, e-posta: pau.enginozdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5097-5699

Giriş

1. Alanyazında {+DIr} Anlambirimi Üzerine Görüşler

Alanyazında {+DIr} anlambiriminin[1] Türkiye Türkçesindeki tümce sonlarına geldiği iki kullanımı (1.Yüklemi ad soylu olan tümcelerin sonuna geldiği kullanımı. 2.Eylem soylu yüklemi bazı kiplerle çekimlenmiş tümcelerin sonuna geldiği kullanımı.) üzerine görüşler genel olarak ekin sonuna geldiği tümceyi yüklemleştirip yüklemleştirmediği temelinde farklılaşmaktadır. Ekin dil bilgisel görevleri ve işlevleri hakkındaki daha geleneksel çalışmalarda, özellikle adlara ve ad soylu sözcüklere gelerek yüklem yaptığı vurgulanır. Buna göre {+DIr} eki, imek eyleminin geniş zamanının tekil ve çoğul üçüncü kişilerinde imek eylemi yerine kullanılır ve eklendiği söz dizisini tümceleştirir (Ergin, 2013: 315; Banguoğlu, 2015: 474; Korkmaz, 2019: 621,639; Savran, 2008: 184). Bu nedenle {+DIr} ekini Muharrem Ergin *isim-fiil*, Tahsin Banguoğlu *cevher fiil* olarak adlandırırken Zeynep Korkmaz, hem imek eylemi yerine kullanılması nedeniyle *ek-fiil* bahsinde ele almış hem de diğer kişilerde adlara gelen kişi zamiri kökenli bildirme ekleriyle türdeş olarak *bildirme eklerine* dâhil etmiştir (Korkmaz, 2019: 621). Murat Küçük, özellikle Korkmaz'ın eki hem ek-fiil hem de kişi zamiri kökenli bildirme ekleriyle aynı kategoride değerlendirmesinden ve terim sözlüklerindeki kavramsal belirsizliklerden hareketle, Türk gramerlerinde konunun bütünüyle anlaşılmadığı sonucuna varmış, {+DIr} ekinin kişi kategorisinde değil, daha çok adlara gelen yüklemleştirici olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur (Küçük, 2010: 61, 74).

{+DIr} ekinin ad soylu sözcüklerin sonuna geldiği durumdaki ana işlevinin yüklemleştirmek olduğunu savunan bazı araştırmacılar, ekin eklendiği tümceye olasılık ve/veya kesinlik anlamı kattığına da değinirler (Korkmaz, 2019: 641; Küçük, 2010: 74). Ancak ekin yüklemleştirmek gibi bir işlevinin olmadığını savunan farklı araştırmacılar, tamamen {+DIr} anlambiriminin tümceye olasılık, kesinlik gibi çeşitli anlam ilgileri katmasına odaklanmışlardır. Turgut Baydar, {+DIr} ekinin üçüncü kişi dışındaki kişilere gelebilmesine (iyiyimdir, iyisindir vb.) ve bu durumda hâlihazırda yüklem olmuş sözcüğün üzerine eklenmiş olmasına (iyiyimdir: *iyi*+ek eylem+kip eki+kişi eki) dayanarak ekin bir yüklemleştirici değil, eklendiği tümceye kesinlik/olasılık anlamı katan bir *pekiştirme enklitiği* olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur (Baydar, 2012: 39, 42, 48). Ayrıca Baydar, ekin eski biçimi olan *durur*'un salt bir yüklemleştirici olarak Türkçenin hiçbir döneminde kullanılmadığını, bu dönemlerde de tümcelere çeşitli anlam ilgileri katmak amacıyla kullanıldığını örneklerle tanıklayarak ortaya koymaya çalışmıştır (Baydar, 2012: 39-44). Muna Yüceol Özezen'e göre {+DIr} ekinin bildirme işlevi bugün için ortadan kalkmıştır: Sıklıkla pekiştirmeye, zaman zaman da olasılığa bağlama işlevi gören {+DIr} ekini, *olasılık-pekiştirme kategorisi* dâhilinde kabul etmek gerekir (Yüceol Özezen, 2010: 191-194). Caner Kerimoğlu ve Cansu Aksu'nun sözlü söylemde {+DIr} ekinin kiplik alanlarını, sıklık ve kullanımlarını belirlemeyi amaçladıkları söylem dil bilgisi temelli çalışmalarında, ekin üçüncü kişi belirten bir yüklemleştirci olmadığı, ifadeye olasılık veya kesinlik anlamı katan bir *kiplik belirticisi* olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır (Kerimoğlu ve Aksu, 2015: 91).

{+DIr} ekinin çekimli eylemlere geldiği kullanımı söz konusu olduğunda, alanyazında genellikle ekin tümceye kattığı çeşitli anlam ilgileri vurgulanmıştır. Ergin, eki *fiillerin birleşik çekimleri* bahsinde, *kuvvetlendirme ve ihtimal* başlığı altında incelemiş, bu kullanımın *birleşik (fiil) çekim(i)* sayılması gerektiğini ifade etmiştir (Ergin, 2013: 330). Banguoğlu, {+DIr} ekini *çevrik kipler* başlığı altında ele

[1] {+DIr} biriminin bu bildiride "anlambirim" olarak adlandırılmasının temel nedeni, ekin adlandırılmasında alanyazında tutarlı birlik olmamasıdır. Bu nedenle ek fiil, bildirme eki, enklitik veya kiplik belirticisi gibi bazı kabul edilen nitelendirmeler yerine anlam ayırt edici biçimbirim özelliği gösteren {-DIr} ekinin anlamsal yönüne atıfta bulunması amacıyla daha genel bir kavram olarak "anlambirim" kullanılmıştır." Anlambirim" kavramı için bk. Vardar 2002: 19; Martinet 1985: 8-9. Bunun yanında birimin bağlanma, eklenme özelliğinden dolayı "ek" kavramı da sıklıkla kullanılmıştır.

almış, "*Bunlar, fiilin gerçekleşmesi hakkında kullanışa göre mutlaka, herhalde, muhtemelen, umulur, belki anlamları katar.*" çıkarımında bulunmuştur (Banguoğlu, 2015: 450, 451). Korkmaz, *bildirme ekinin işlevleri* başlığı altında ekin bu durumda hem *bir kesinlik ve pekiştirme* hem de *belki, ihtimal ki, umulur ki anlamlarıyla tahmin ve beklentiyi güçlendirme* işlevlerinde kullanıldığını ifade etmiştir (Korkmaz 2019: 640, 641). Öte yandan ekin ad soylu sözlere geldiği durumda bir yüklemleştirme işlevinin olmadığını savunan araştırmacılar, çekimli eylemlere geldiği durumda da {+DIr} ekinin farklı bir işlevde kullanılmadığını savunmuşlardır. Buna göre söz konusu kullanımında ek yine bir *pekiştirme enklitiği* (Baydar 2012: 50) veya *kiplik belirticisi* (Kerimoğlu ve Aksu 2015: 91) sayılabilir ya da *olasılık-pekiştirme kategorisine* (Yüceol Özezen, 2010: 192-194) dâhil edilebilir.

Anlaşıldığı üzere alanyazında ekin ilk durumda yüklemleştirme yapıp yapmadığı üzerine görüş ayrılıkları ortaya çıkarken bazı istisnalar dışında her iki durum için ifadeye olasılık (tahmin, beklenti vb.) veya kesinlik anlamı kattığı yönünde fikir birliği sağlanmış gibi görünmektedir. Bu bildiride, {+DIr} anlambiriminin eklendiği ifadeye olasılık ve/veya kesinlik anlamı katıp katmadığı, ardından dilin ürettiği söylem (discourse)[2] üzerindeki etkisi ve söylem aracılığıyla kazandığı etki gücü, dolayısıyla söyleme yönelik işlevi tartışılacaktır.

2. {+DIr} Anlambiriminin Olasılığı Kesinliğe Yaklaştırması

Alanyazında genellikle {+DIr} anlambiriminin ifadeye kesinlik (pekiştirme, kuvvetlendirme vb.) veya olasılık (tahmin, beklenti vb.) anlamı kattığı görüşü yaygındır. Ancak aynı birimin olasılık ve kesinlik gibi birbirinden uzak iki anlamı, ifadede nasıl ortaya çıkardığı, üstelik aynı birimle kurulu aynı tümcenin iki ayrı bağlamda hem kesinlik hem olasılık gibi farklı anlamsal görünüme nasıl bürünebildiği bir soru işareti olarak ortaya çıkmaktadır. Yüceol Özezen benzer bir soruya, ilk izlenimin tersine kesinlik ve olasılığın birbirine tamamen karşıt olgular olmadığı çıkarımı üzerinden bir yanıt vermektedir. Buna göre "*kesinliğe en yakın akıl yürütme yöntemlerinden biri olasılıktır ve bu açıdan olasılık potansiyel olarak "kesinliği" içerir. Kanıt ile varsayım arasındaki tek ayrım kanıtın yetersizliğidir örneğin. Olasılık her an kesinliğe, varsayım ise her an kanıta dönüşebilir* (Yüceol Özezen, 2010: 195). Ancak kesinlik ve olasılık olguları her ne kadar birbirine benzer olsalar da belli bir bağlam içinde dil konuşurunun niyeti bellidir ve ürettiği ifadeyle/yargıyla konuşurun kesinlik ile olasılık arasında bir tercih yaparak anlamı konumlandırması beklenir. Olasılık ile kesinlik arasındaki küçük fark yalnızca bir kanıt eksikliğine dayanabilir ancak dil konuşuru, ifadeyi ürettiği bağlamda dile getirdiği kılış veya oluş için bilgi eksikliğinin veya tamlığının, en azından kendisinin iletişim sırasındaki niyetinin farkındadır. Dolayısıyla konuşur, iletişimi sağlıklı bir biçimde sürdürebilmek için örnek olarak /Gelmiş olabilir./ ile /Gelmiş./ arasında bir tercih yaparak oluşun veya kılışın kesinlik ve olasılık açısından konumunu belirler. Olasılık ve kesinliğin /çıkmış olabilir/ ve /çıkmış/ örneklerinden anlaşıldığı üzere net bir biçimde ayırt edilebildiği Türkçede {+DIr} anlambirimiyle ifadenin anlamsal olarak konumlandırıldığı yer, iki farklı varsayımsal soruya verilen yanıtlar üzerinden şöyle değerlendirilebilir:

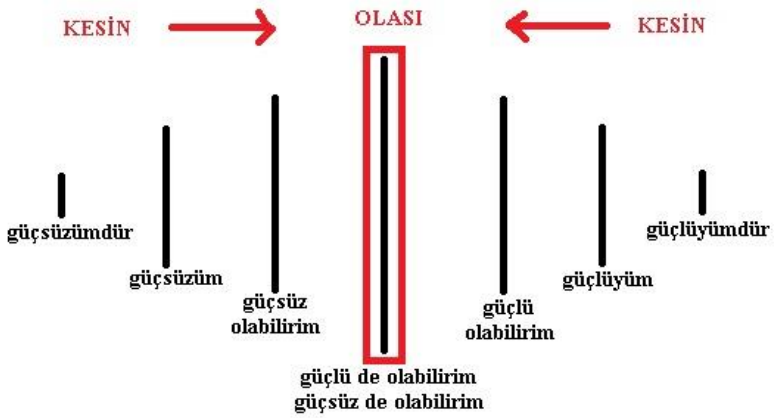
Soru-1: *Bu işi sonuna kadar sürdürebilecek misin?*
A: *Güçlüyüm. Kolay vazgeçmem.*
B: *Güçlüyümdür. Kolay vazgeçmem.*

Soru-1'e verilen A yanıtında konuşur önermeyi bütünüyle yükümlenerek yeterince kesinlik içeren bir ifade kullanmaktadır. A yanıtındaki ifadeye {+DIr} anlambiriminin eklenmesiyle (B yanıtı) önermeye

[2] *Söylem* kavramı bu bildiride, dilin insanı ve insan topluluklarını düşünüş ve davranış yönünden güdüleyen gerçekleşim biçimlerini ifade etmesi amacıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla kavramın *eleştirel söylem çözümlemesinin* kabul ettiği anlamda kullanıldığı ifade edilebilir: "*Algılama tarz ya da şemalarını, dil ve bilgi pratiğini yöneten, kontrolü altında tutan, kültürel kod, derin yapı; dilin düşünceyi, bilgiyi ve entelektüel faaliyeti örgütleyen düzenleyen ardalanı, ek dilsel yapılar bütününden meydana gelen ideolojik boyutu*". Cevizci, 1999: 795.

konuşur tarafından duyulan güvenin bir derece daha artırıldığı hissedilir. B yanıtında konuşur önermesini daha fazla yükümlenir. Böylece {+DIr} anlambiriminin, eklendiği ifadenin anlamsal görünümünü kesinliğe doğru yönlendirerek yargıyı kesinleştirdiği veya kesinliğini pekiştirdiği, dolayısıyla yargıyı/önermeyi anlamsal olarak sabitlemeye (şüpheye yer bırakmamaya) eğilimli olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu durumda {+DIr} anlambirimiyle ifadenin anlamsal olarak konumlandığı yer, /güçlüyüm/ ve /güçsüzüm/ gibi iki karşıt kesinlik durumunun tam ortasına çizilecek bir eşit olasılık çizgisi üzerinden şöyle gösterilebilir:

Şekil 17. Olasılık hiyerarşisi: Kesinliği pekiştirme.

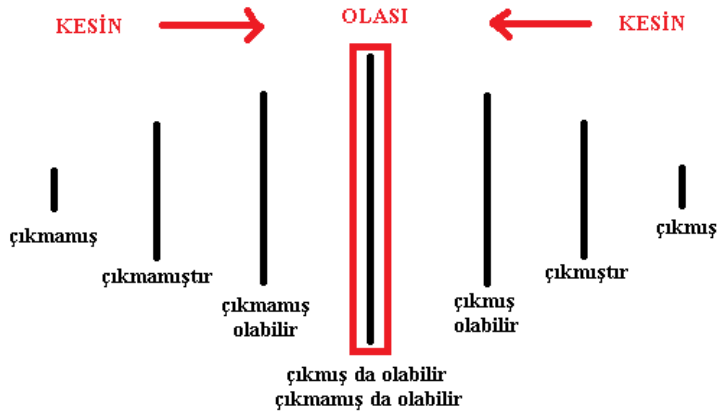

Şekil-1'de görüldüğü gibi {+DIr} anlambirimi, yargıyı iki karşıt kesinlik durumunun tam ortasındaki eşit olasılığın en uzağına konumlandırmaktadır. Dolayısıyla {+DIr} anlambiriminin, ifadenin anlamsal görünümünü yönlendirmesi, *olasılıktan kesinliğe* doğrudur.

Soru-2 *Onun nereye gittiğini bilen var mı?*
A: *Yukarı çıkmış olabilir.*
B: *Yukarı çıkmıştır.*
C: *Yukarı çıkmış.*

Soru-2'ye verilen B yanıtında alanyazındaki *"{+DIr} eki eklendiği ifadeye olasılık anlamı katar*." genel kanısına örnek olabilecek bir tümce bulunmaktadır. /Yukarı çıkma/ edimine yönelik kesinlik içeren bir yargı olarak C yanıtıyla karşılaştırıldığında söz konusu kanı geçerli sayılabilir. Ancak /yukarı çıkma/ eylemine yönelik açık bir olasılık anlamı içeren A yanıtıyla {+DIr} anlambirimini içeren B yanıtı arasındaki anlama dönük fark dikkat çekmektedir: Dil bilgisel olarak eklendiği C yanıtından daha kesin bir önerme olarak görünmeyen B yanıtı, yargısını A yanıtından daha fazla yükümlenmektedir. Olasılık-kesinlik niteliği açısından A ile C arasında konumlanan B yanıtının bu durumda kesinliği mi olasılığa doğru, yoksa olasılığı mı kesinliğe doğru yönlendirdiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu sorunun ortaya çıkmasının nedeni, {+DIr} ekinin kesinleştirici/pekiştirici karakteristiğidir. Anlamı "durdurucu/sabitleyici" karakteristiği göz önüne alındığında {+DIr} anlambiriminin kesin olmadığı bilinen ancak kesinliğine inanılan bir durumu, eylemi veya oluşu, ifadede kesinliğe yaklaştırması, hâlihazırda kesinliği tamamen yükümlenmiş bir ifadenin sonuna gelerek ona olasılık anlamı katmasından daha olası ve makul görünmektedir. Yani {+DIr} anlambirimi, ifade bağlamı dikkate alındığında, somut olarak eklendiği C yanıtını olasılığa değil, ifade bağlamında A yanıtının ifadesi olduğu belirsizlik durumunu kesinliğe doğru yönlendirmektedir.

Şekil 2- Olasılık hiyerarşisi: Kesinliğe yaklaştırma.

+DIr- morfemi ihtimal, kesinlik, tahmin hatta alay, kızgınlık gibi yorumları münferit olarak değil metnin bağlamıyla birlikte bir bütün olarak katar (Yılmaz, 2015: 82). Öyleyse {+DIr} anlambiriminin işlevinin anlaşılması için "*kesinlik ifade eden bir tümceye (/çıkmış/) eklenerek ona olasılık (/çıkmıştır/) anlamı katmıştır*" gibi bir sonuca varmadan önce, anlambirimin salt dil bilgisel olarak tümceye değil bağlama/duruma yönelik bir eklemleme olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. {+DIr} eki her ne kadar tümceye olasılık anlamı katıyor gibi görünse de bağlam içinde kullanım amacı açısından olasılığa oldukça uzaktır. Öyle ki {+DIr} anlambiriminin ifadedeki en temel görevlerinden biri, dil dışı bağlamda kanıt/bilgi eksikliği durumunda kaçınılmaz olarak mevcut bulunan olasılığın, genellikle inanca dayalı kesinliğe dönüştürülmesidir. Nitekim Şekil-2'de görüldüğü gibi /çıkmış/ ile /çıkmamış/ karşıt ifadelerinin varlık olasılığını eşit olarak varsayan ifade /çıkmış da olabilir çıkmamış da olabilir/ iken Türkçe /çıkmıştır da çıkmamıştır da/ gibi bir kullanıma imkân vermemektedir. Çünkü olasılık, olası olanın olma ihtimalini varsaydığı kadar olmama ihtimalini de saklı tutar. Dolayısıyla /çıkmış olabilir/ ifadesi /çıkmamış da olabilir/ durumunu olasılık dâhilinde tutarken /çıkmıştır/ ifadesindeki {+DIr} anlambiriminin görevi, eklendiği yargıyı, "olmama" ihtimalinden olabildiğince uzaklaştırmaktır. Böylece Soru-1'e verilen yanıtta olduğu gibi burada da {+DIr} anlambiriminin tümcenin anlamına etki yönü *olasılıktan kesinliğe* doğrudur.

İki örnek üzerinden yapılan inceleme neticesinde {+DIr} anlambiriminin eklendiği ifadeyi olasılıktan kesinliğe doğru yönlendirmeye, dolayısıyla önermeyi/yargıyı anlamsal olarak sabitlemeye (şüpheye yer bırakmamaya) eğilimli olduğu anlaşılmıştır. Buna karşın {+DIr} anlambirimini içeren ifadenin Şekil-1 ve Şekil-2'de görüldüğü gibi kesinliğin önüne veya arkasına konumlanabilmesinden dolayı birimin işlevleri *kesinleştirmek (kesinliği pekiştirmek)* (Soru-1'e verilen yanıtlar için) ve *kesinliğe yaklaştırmak* (Soru-2'ye verilen yanıtlar için) olarak tespit edilebilir. Ayrıca bu bölümde kesinleştirmek ve kesinliğe yaklaştırmak işlevlerinin tespit edilmesi amacıyla yalnızca iki örnek kullanılmış olsa da {+DIr} anlambirimi hem yüklemi ad soylu olan tümcelerin sonuna geldiği hem de eylem soylu yüklemi bazı kiplerle çekimlenmiş tümcelerin sonuna geldiği durumda, değişen oranlarda her iki işlevi görecek biçimde işletilebilmektedir.

3. Konuşma Dili ile Yazı Dilindeki Görünümün Farklılaşması

{+DIr} anlambiriminin kesinleştirme işlevinde veya kesinliğe yaklaştırma işlevinde kullanımının birbiri karşısındaki sıklık oranı, çeşitli kullanım koşullarına göre farklılık gösterebilmektedir. Buna dair alanyazında en yaygın karşılaştırma, ekin yazı dilindeki ve konuşma dilindeki kullanım farklılığına dayandırılmaktadır. Söz konusu karşılaştırmaya yönelik Nazmiye Çelebi şu bulguya ulaşır: "*Konuşma*

dilinde –DIr eki kullanıldığında 'belirsizlik, belkilik', kullanılmadığında ise 'belirlilik, kesinlik' anlamı ortaya çıkmakta ancak yazı dilinde ekin kullanımı 'belirlilik, kesinlik' anlamını ortaya çıkarmaktadır (Çelebi, 2014: 108)*"*. Buna göre {+DIr} anlambirimi konuşma dilinde kesinliğe yaklaştırma, yazı dilinde ise kesinleştirme işlevinde kullanılmaktadır. İlk bakışta bunun nedeni olarak konuşma dilinde {+DIr} anlambirimine yazı diline oranla daha az ihtiyaç duyulması gösterilebilir. Eylem tümcelerinde de dâhil olmak üzere konuşma dilinde verici, en az çabayla iletmeyi amaçladığı iletisini pekiştirmek (kesinleştirmek) için {+DIr} anlambirimine başat bir önem vermez. Nitekim yüklemi ad soylu olan tümcelerin üçüncü kişilerine geldiği, kimi araştırmacılara göre yüklemleştirme yaptığı, kimilerine göre ise yapmadığı durumdaki kullanımında da ek yazı dilinde sıklıkla kullanılırken konuşma dilinde kullanılmaz/düşer (Ergin, 2013: 316, Banguoğlu,2015: 475,476, Küçük, 2010: 73). Bunun aksine kesinliğe yaklaştırma işlevi söz konusu olduğunda {+DIr} anlambiriminin; /yukarıda olması lâzım/, /yukarıda olsa gerek/, /yukarıda olmalı/ gibi ifadeler yerine /yukarıdadır/ ifadesinin kullanılması örneğinde olduğu gibi iletinin en az çabayla[163] iletilmesine olanak sağladığı kabul edilebilir.

{+DIr} anlambiriminin yazı dilinde yargıyı kesinleştirme işlevinde kullanılması ise Walter J. Ong'un yazıyı bir teknoloji olarak kabul eden görüşleriyle açıklanabilir. Yazı, özünde sözlü olan dilin kayıt altına alınmasına yarayan bir teknolojik gelişme olarak, dili en az iki kişi arasındaki anlık çizgisel iletişime dayalı olma zorunluluğundan kurtarmıştır. Böylece dilsel üretim büyük oranda bireyselleşmiş ve dil ürünü, anlık bir üretimin mahsulü olmanın ötesinde, üzerinde uzun uzadıya düşünülebilen, defalarca denetlenebilen daha karmaşık özellikler gösteren bir ürün olma niteliği kazanmıştır (Ong, 2010: 125). Dolayısıyla konuşma dilindeki en az çabayla ifade etme eğilimi, yazı dilinde birincil öneme sahip değildir ve yazı dilinde {+DIr} anlambiriminin kesinliği pekiştirmede sıklıkla kullanılmasına bir engel teşkil etmez. Bunun yanında bizzat yazının ve yazılmaya/kaydedilmeye değer olanın saygınlığı, yazı dilinde {+DIr} anlambiriminin kesinleştirme işlevinde daha çok kullanılmasıyla sonuçlanmış olabilir. Çünkü yazı, "kayda değer" olanın ifade edildiği bir zemin olarak, ifade edenin yargısını daha fazla yükümlenmesini talep eder. Türkçede söz konusu yükümlenmeyi sağlayan bir anlambirim olan {+DIr} ekinin kesinliği pekiştirme amacıyla sıklıkla işletilmesinin bir gerekliliğe dönüşmesinin altında böylesi bir talep yatıyor olabilir. Öyle ki Türkçede bilim dili, resmî yazışma dili, hukuk dili gibi ifadenin yükümlenmesini görece daha fazla talep eden yazıya dayalı özel dil kullanım alanlarının karakteristiğini tayin eden en temel ayırıcı özelliklerinden biri {+DIr} anlambiriminin kullanım biçimi ve sıklığıdır. Bir bilimsel makalede veya bir adli tutanakta bahsedilen olay, durum veya bulgu doğrudan teşhis edilmiş olsa da bilinen geçmiş zamanla (/tespit edildi. / vb.) değil, öğrenilen geçmiş zamanın {+DIr} ekiyle birlikte kurduğu yapıyla (/tespit edilmiştir/ vb.) ifade edilir. Yine süreklilik hâlinde bir durumun veya olayın ifadesi, -yor şimdiki zaman ekiyle değil {+DIr} anlambirimiyle kurulan {–mAktA+DIr} yapısıyla ifade edilir. Armin Bassarak'ın, radyodan kaydedilmiş ve {+DIr} ekleri silinmiş tümceleri katılımcılara sunarak gerekli yerlere {+DIr} eki eklemelerini istediği deneyinde diğer katılımcıların aksine büyük oranda {+DIr} eki ekleyen katılımcının, söz konusu eklemelerinin gerekçesini *tümcelerin yazılı dili simgelemesiyle* açıklaması (Altan, 2009: 38) örneğinde gözlemlenebildiği gibi, temelde yazının ve yazılmaya değer olanın saygınlığının yatmasıyla beraber {+DIr} anlambirimi Türkçede yazı dilinin karakteristiğinin kanıksanmış bir parçası olmuştur.

{+DIr} anlambiriminin konuşma dilinde kesinliğe yaklaştırırken yazı dilinde kesinliği pekiştirdiği yönündeki mevcut çıkarım her ne kadar kesin bir ayrım gibi görünse de durumu ifade etmek için "çoğunlukla böyledir" biçiminde bir açıklama yapmak gerçeğe daha uygun düşecektir. Çünkü her ne kadar sözlü dil, sonradan ortaya çıkan bir teknolojik gelişme olan yazı dilinin kaynağı olsa da yazılı kültürün gelişimiyle belli bir karakter edinen yazı dilinin konuşma diline etkisi de kaçınılmazdır. Bu nedenle yazılı olmayan bir dil verisi yazı dili karakteristiği sergileyebilirken bazı yazılı veriler konuşma

[3] Dilde tutumluluk ve en az çaba ilkesi için bk. Martinet 1985: 152-155.

diline daha yakın nitelikler barındırabilmektedir. Bu karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak yazı dili ile konuşma dilini niteliksel olarak kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla mektup, roman, öykü gibi yazınsal dil ürünlerinde {+DIr} anlambirimi kesinliğe yaklaştırma işlevinde kullanılabilirken, yazılı bir metne dayansın veya dayanmasın, sözlü bir diyalog veya demeçte {+DIr} anlambiriminin kesinleştirme (kesinliği pekiştirme) işlevinde kullanıldığına sıklıkla rastlanabilmektedir.

Yazılı veya sözlü iletişimde {+DIr} anlambiriminin işlev açısından farklılaşabilmesinin, iletinin içeriği, vericinin niyeti, dolayısıyla iletişim bağlamının değişken niteliği ile sıkı bir ilişkisi vardır. Bu ilişki hem iletinin içeriği hem de vericinin niyetine yönelik olarak Yüceol Özezen'in *"-D°r ve -D°rlAr eklerinin pekiştirme işlevi, resmi ve ciddi söylemler için de ayırıcı bir özellik olmalıdır. Çünkü siyasetçilerin büyük bir çoğunluğu, sözlerine olan inancı arttırma endişesiyle olsa gerek, konuşmalarında bu eki sık sık kullanmaktadırlar.* (Yüceol Özezen, 2010: 192)." ifadesinden çıkarılabileceği gibi "aleladelik-ciddilik" ikiliğinde ve vericinin yargısına duyulan inanca taraftar bulma çabasında kendisini gösterir. Örnek olarak iki kişi arasında geçen gündelik bir konuşmanın seyri, olay ve durumların sıradan bir iletiminden daha soyut, kapsayıcı, kategorize edici, tümleyici ifadelerin kullanıldığı bir diyaloğa yöneldiğinde {+DIr} anlambiriminin kesinleştirme/kesinliği pekiştirme amacıyla işletildiği gözlemlenir. Böylece aleladelikten uzaklaşan diyalog, bu veya şu tikel olayın veya durumun dile getirildiği bir ortam olmaktan çok, olaylara ve durumlara yönelik tümel yargıların, geçerliğine duyulan inancı artırmak niyetiyle sabitlenmeye çalışıldığı söylem üretim alanına dönüşür. Örnek olarak /Patronun bizden daha az çalışan işçilere de aynı parayı vermesi hiç adil değil./ gibi bir tikel çıkarım, /İşverenlerin, zaman ve emek açısından farklı koşullarda çalışan işçilere aynı maaşı vermesi adil bir davranış değildir./ gibi iş hayatına dönük bir tümel çıkarıma veya /Adalet, hak edene hak ettiği değeri vermektir./ gibi adalet kavramına yönelik tümel bir çıkarıma dönüştüğünde yargının sabitlenmesi, kesinleştirilmesi, kesinliğin pekiştirilmesi amacıyla {+DIr} anlambirimine ihtiyaç duyulur.

Dildeki tümel ifadelerin, Ong'un yazılı kültürün insan psikodinamiği üzerindeki etkisi üzerine çıkarımları açısından da yazı ile ilişkisi vardır: "*Düşünce, birincil sözlü kültürlerde bile, bir ölçüde analitiktir; çünkü düşünme eylemi, malzemesini oluşturan birimleri birbirinden ayırır. Fakat olayların veya önerilen gerçeklerin soyut, dizimsel, sınıflandırıcı ve açıklayıcı bir çözümlemesi, okuma yazma bilmeden gerçekleşemez* (Ong, 2010: 21)". Nitekim çözümlemeci düşüncenin doğuşunu Antik Yunan alfabesinde ünlü seslerin yazılmaya başlamasına bağlayan Havelock, Ong'a göre düşünme yapısının değişip soyut, analitik ve kategorik düşünmenin yazıyla bağlantısını kanıtlamıştır (Ong, 2010: 42). Bu nedenle bugün Türkçe için yazı dili karakteristiğinin sözlü iletişim üzerindeki etkisi, yine yazının insan psikodinamiği ve dolayısıyla dili kullanma biçimindeki etkisiyle açıklanabilir. Yazı, beraberinde getirdiği kültürle hem insana çevreye analitik bakarak onu ifadede bütüncül değerlendirmeyi öğretmiş, hem de bunu bir dil karakteristiğine dönüştürmüştür. Bununla birlikte, ister yazı dili karakteristiğinin konuşma diline etkisiyle, ister yazılı kültürün insan psikodinamiğine etkisiyle, ister her ikisiyle birlikte açıklansın, {+DIr} anlambiriminin tümel yargılardaki kesinliği pekiştirme işlevi kendisini açıkça göstermektedir. {+DIr} anlambirimi, yazı dili refleksi dışında kesinleştirme işlevi söz konusu olduğunda, yalnızca ciddi, yüklenmeye değer, analitik, tümel yargılarda görünür olmaktadır. Söz konusu tümellik, /(hep) böyle olmuştur/, /böyle olmaktadır/ veya /(hep) böyle olacaktır/ gibi geçmişe, şimdiye veya geleceğe yönelik eylemsel sürekliliğe veya /böyledir/, /budur/ gibi niteliksel tümü kapsayıcılığa atıfta bulunur. Nitekim Caner Kerimoğlu ve Cansu Aksu'nun {+DIr} ekinin sözlü söylemdeki kiplik alanlarını araştırdıkları çalışmalarında elde ettikleri bulgular da buna yorulabilir: Söz konusu araştırma dâhilinde çeşitli televizyon programlarından elde edilen dil verilerinde {+DIr} anlambiriminin hangi işlevde kullanıldığı araştırılmış, ekin ifadeye en sık olasılık anlamı kattığı program türünün "güncel sohbet programı", en sık kesinlik anlamı kattığı program türünün ise "politik sohbet programı" olduğu tespit edilmiştir (Kerimoğlu ve Aksu, 2015: 80, 81). Sözlü veya yazılı olmak zemininde ayrılmayan her iki örneklem alanı, dil verisinin içeriği ve kullanım amacı özelinde ayırt edilebilir. Buna göre toplum,

kültür, ekonomi, devlet gibi insanı ve insan idaresini ilgilendiren her konuda nesnenin gerek kategorize edilmesi gerek nesneye dönük soyut, analitik çıkarımlar yapılmasıyla hedef kitleyi ikna etmeye yönelik tümel yargılarla söylem üretmenin amaçlandığı politik programlarda çoğunlukla kesinleştirme/kesinliği pekiştirme amacıyla kullanılan {+DIr} anlambirimi, ekseriyetle durumlar ve olaylar üzerine alelade diyaloglar üreten tikel ifadelerin içeriğini oluşturduğu güncel sohbet programlarında daha çok kesinliğe yaklaştırmak işlevinde kullanılmıştır. Böylece hukuk dili, bilim dili gibi biçimsel olarak karakterize olmuş özel dil kullanımları istisna olmak üzere, Türkçede {+DIr} anlambiriminin tikel ifadelerde çoğunlukla kesinliğe yaklaştırma, tümel ifadelerde ise kesinleştirme (kesinliği pekiştirme) amacıyla kullanıldığı sonucuna varılabilir.

4. Tümel İfadelerin Varlığın ve Bilginin İnşasıyla İlişkisi

Ahmet Cevizci'nin felsefe sözlüğünde "*Şeylerin ve olayların delâlet, işaret ettiği şey; açıklama, bir şeyin niçin olduğu gibi olduğunu gösteren neden*. (Cevizci, 1999: 55)" biçiminde tanımlanan anlam kavramı ile "*Öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneyle nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey. Öğrenilen şey. Bir şeyle aktüel deney yoluyla kurulan yakınlık ya da tanışıklık. Bilinçte bulunup da, bir şekilde haklı kılınan ve böylelikle doğru diye değerlendirilen her şey* (…) (Cevizci, 1999: 123)" biçiminde tanımlanan bilgi kavramı, her ne kadar felsefenin farklı bilimkuramsal alanlarının ilgi konusu olsalar da özleri itibarıyla ortak bir amaca hizmet ederler. Basitçe ifade etmek gerekirse; bilgi, bir şeyin ne olduğuyla ilgiliyken anlam, o şeyin neden olduğu şey olduğuyla ilgilidir. Nasıl bilgi, bilgisi olduğu şeyin neliğine yönelik uyumu talep ediyorsa anlam da yine anlamı olduğu şeyin nedenselliğine yönelik mutlak veya göreli bir kanıta dayalı uyumu talep eder. Dolayısıyla anlam veya bilgi, insanın karşılaştığı nesneyi veya olayı tanıma, tanımlama çabasının ürünü olarak bir çıkarım, yargı, sezgi, bulgu veya tasarım olabilir.

Felsefe açısından bu iki kavram arasındaki farklılık, anlamın daha çok metafizik bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilmesine karşın bilginin somut deneyimle ilişkilendirilmesinden ileri gelmektedir. Pozitif bilimlerin nesneye yaklaşım biçiminde kurucu etkisi olan Descartes'a göre *bilgi her şeyden önce a) kesin olmalıdır. Yine bilgi, b) gerçek olanın bilgisi olduktan başka, c) zorunlu olmalı, yani kendisinden kuşku duyulmamalıdır* (Cevizci, 1999: 125). Dolayısıyla Kartezyen düşüncenin öngördüğü bilgi, bir nesneye veya olaya yönelik, aynı şartlar altında her denendiğinde evrensel bir doğruya atıfta bulunabilen bir bilgidir. Ancak insana dair her şey böylesi bir evrensel geçerliliğe izin vermez. Örneğin cisimlerin hızı veya kütle çekimi üzerine yapılacak bir deney, gerek deney koşullarının uygun hâle getirilebilirliği gerekse homojen örneklemi oluşturacak verinin elde edilebilirliği açısından genelgeçer bir bilgiye ulaşmaya imkân tanırken, insana dair sevgi, nefret, inanç, kötülük, iyilik gibi, kapsayıcı/evrensel bir örneklem oluşturabilecek verisi elde edilemeyen olguların bilgisi, en azından şimdilik, bu tür tümü kapsayıcı sonuçlar veren deneyler yoluyla edinilememektedir. Buna karşın insanın var olduğu her dönemde, birçok dar örneklem alanında insana dair her şeyin bilimsel olmayan bilgisi üretilegelmiştir. Gadamer'deki 'durum" ve "ufuk" kavramıyla eşleştirebileceğimiz bu örneklem alanı, nesnelerin ve olayların neliğine ve nedenine yönelik tasarıların üretildiği bir bağlam oluşturmuştur.

Gadamer, *daima sınırları olan her bir sonlu şimdiyi* karşılayan durum kavramının, *insanın görüş imkânını sınırlayan bir bakış açısını yansıttığını* ifade eder (Gadamer, 2009: 56). Gadamer'de durum kavramı için temel önemi olan bir diğer kavram ise ufuk kavramıdır. Ona göre *ufuk, belirli bir hakim noktadan görülebilen herşeyi içine alan görüş alanıdır* (Gadamer, 2009: 56). İnsanın bilmesini ve anlamasını sınırlayıp yönlendiren bir durum veya ufuk söz konusudur. Dolayısıyla insana dair anlam veya bilgi, kişinin içinde bulunduğu durumun koşulları dâhilinde üretilebilir. Kişinin anlamasına kaynaklık eden, dolayısıyla ufkunu veya durumunu tesis eden şey ise "önyargısıdır". İnsanı tarihin güdümünde bir varlık olarak tanımlayan Gadamer'e göre anlamak, ancak kişinin önyargıları

kaynaklığında mümkündür: *Kendimizi eleştiri süreciyle anlamadan çok daha önce apaçık şekilde içinde yaşadığımız aileyle, toplumla ve devletle anlarız (...) Bu yüzden bireyin varlığının tarihsel gerçekliğini oluşturan şey, yargılarından çok önyargılarıdır* (Gadamer, 2009: 20). Kişi, yeni bir tecrübeyle karşı karşıya kaldığında, onu kendinde anlamlı hâle getirmek için, bizzat kendisi olan, şimdiki kendisini vücuda getiren önyargısına başvurur. Gadamer'in önyargıya bu denli bir önem atfetmesi, anlama ve yorumlamanın ayrılamazlığından hareketle düşünce ve dili bir ve aynı şey olarak görmesinden (hy2-196) ileri gelir. Ona göre insan, pozitivizme kaynaklık eden aydınlanma düşüncesinin iddiasının aksine, bütün bir tarihsel tecrübesinin birikimi olarak ait olduğu dilinden bağımsız, tüm önyargılarından yalıtık bir saf akılla düşünemez ve anlamlandıramaz (Gadamer, 2009: 11-23). Önyargının kaynağı, dolayısıyla insan anlamasının otoritesi olan dil, diğer tüm varlıklarla ortak paylaşılan çevreden farklı olarak insanın bir dünyaya sahip olmasını temin eder: "*Dil sadece insanın dünyada sahip olduğu şeylerden biri değildir; insanın bir şekilde bir "dünyasının" olması da ona bağlıdır. Dünya olarak dünya, dünyadaki başka hiçbir yaratık için değil, insan için vardır. (...) Bu yüzden, dilin kaynağı itibarı ile insani olması aynı zamanda insanın dünya içinde-oluşunun/dünya içindeki-varlığının aslında lingüistik olması anlamına gelir* (Gadamer, 2009: 253).

İnsan, içine doğduğu kültürün ninnisi, şarkısı, masalı yoluyla dile maruz kalmaya başlar. Böylece ailesinden duyduğu ilk sözler, kişinin dünyasının inşasında yapı taşı işlevini görürler. Ancak kuşkusuz insan yalnızca duyduklarıyla yetinen, verili bir dünyayla yaşayıp ölen bir varlık değildir. İnsan duyar, dinler, okur, anlar, konuşur ve yorumlar. Dolayısıyla insan, dile maruz kaldıkça kendi dünyasını inşa ederken başka dünyaları da dil yoluyla tecrübe eder; tecrübe edilen yeni dünyaları, kendi dünyasında anlama getirir. Gadamer'in *ufukların kaynaşması* (Gadamer, 2009: 176) kavramıyla karşıladığı bu durumdan dile dair şu sonuç çıkarılabilir: Dil hem önyargı olarak anlamanın kaynağı, hem başka dünyaların tecrübe ortamı, hem de yorum olarak ortaya çıkan anlamın ve bilginin tasarlanma aracıdır.

Esasen her çeşit dil verisi söz konusu dil-dünyaların yapılanmasında etkilidir. Ancak tümel ifadeler, hakkında yargıda bulundukları nesnelere, olaylara, durumlara yönelik daha soyut ve bütüncül çıkarımlar içermeleri nedeniyle bu yapılanmada daha etkin bir rol oynarlar. Tümel ifadeler, linguistik bir varlık olarak insanın tüm ayırıcı varlık biçimlerini tayin eden dil-dünyaların temel manifestoları sayılabilirler. Çünkü doğrudan tümleyici yargılar, dil-dünyanın kimliğine dönük açık beyanları içerirler. Bu itibarla tümel ifadeler, hem anlama etkiliğinin kendi dünyam olarak başvuru kaynağı (Cennet annelerin ayakları altındadır.), hem tecrübe edilen/anlaşılmaya çalışılan dünyanın kendisine dair beyanı (Annelikten daha büyük bir kahramanlık yoktur.), hem de başka dünyanın benim dünyamda yorumlanması olarak bir tasarı (Annelik, tanrının en büyük ödülüne layık bir kahramanlıktır.) biçiminde ortaya çıkabilirler.

Tümel yargıların son tahliliyle birlikte {+DIr} anlambiriminin bu kullanım alanındaki işlevine yönelik yeni bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Tümel ifadelerde yargıyı sabitleme eğiliminin, önermenin içeriğini kesinleştirme/kesinliğini pekiştirme işlevine dönüştüğü daha önce tespit edilen {+DIr} anlambirimi, gerek olanak sunup kaynaklık ederek gerekse tasarıyı sabitleyerek anlamı ve bilgiyi inşa etme gibi bir işlev görmektedir. Dolayısıyla {+DIr} anlambiriminin kesinleştirmesi, salt bir tümcenin yargısına yönelik değil, Türkçenin dil-dünyasının içeriğine ve üretilen söyleme yönelik bir sağlamlaştırmadır. Bu anlamda {+DIr} anlambirimi Türkçe yoluyla Türk dili konuşurunun her türlü düşünüş ve davranışını şekillendiren değerler dünyasının tutarlılık ve belirliliğinin tesisinde kilit bir rol üstlenmiş olur. Böylece Türkçenin kendi ufkunun ötesine geçmesi yolunda dil-dünya için gerekli tümel tasarlamaların ortaya çıkışını temin eder.

5. Dil Kullanım Örnekleri Üzerinden Tanıklama

{+DIr} anlambirimiyle yargılarındaki sabitlenme pekişen tümel ifadelerin toplumun düşünüş ve davranışı üzerindeki etki gücü, Türkçede tarihin doğal akışının bir sonucu olarak ortaya çıkan veya

bilinçli olarak üretilen söylemler oluşturabilmektedir. Aynı dil-dünyayı paylaşan toplumu yönlendiren söylemler, farklı amaçlar doğrultusunda çeşitli dil formlarında üretilebildiği gibi {+DIr} anlambirimiyle kurulu tümel ifadeler şeklinde de ortaya çıkabilmektedir. Düşünsel, ideolojik, ekonomik vb. amaçlar doğrultusunda üretilebilen tümel ifade formundaki söylemlere politika, din, felsefe, edebiyat, reklamcılık, toplum idaresi, gündelik hayat gibi birçok alanın ifade zemininde tesadüf edilebilmektedir.

Söz konusu ifade alanlarından biri edebiyattır. Ekseriyetle bireyin ve toplumun kendisini ifade ettiği bir zemin olarak görülen edebiyat, dünyaya yönelik tasarımın dilden kaynaklanarak çeşitli biçimlerde vücuda getirildiği bir düzlemdir. Dolayısıyla Türk edebiyatı, özellikle anlamın daha konsantre biçimde dile getirildiği Türk şiiri, Türkçenin dünyasının gerek sofistike gerekse kolektif bir edimin sonucu olarak yansıdığı dil kullanım alanı olarak ortaya çıkar. Örneğin Türkçe bir şiirden alınan "*Gebedir her sükût bir yükselişe. / Ne mümkün karşı koymak / bu köpürmüş gelişe...*" biçimindeki parçanın ilk dizesinde "sükût" kavramı tümel bir yargı formunda "bir yükselişe gebedir" yüklemine bağlanmıştır. Buradan hareketle; umutsuzluğun, gafletin, vazgeçmişliğin bağlamı gibi görünebilecek edilgenlik durumu olarak "sükûtun" her zaman atılıma hazır bir nadasa yatma süreci sayılması gerektiğinin okura telkin edildiği çıkarımı yapılabilir. Yine "*Yiğit Harbiyeliler! Öğrenin dersinizi: /Kahraman göz kırpmadan düşmana saldırandır. /Vazifeniz: Kanije, Silistire, Pilevne, /Niğebolu, Kosova, Malazgirt, Çaldıran'dır.*" dörtlüğünün ikinci dizesinde "kahraman" kavramına yönelik {+DIr} anlambirimiyle kurulu tümel bir önerme bulunmaktadır. Böylece okurun dil-dünyasında kahraman figürüne yönelik bir imaj oluşturularak kahramanlığın bilgisi ve anlamı tesis edilmektedir. İnsanın çevresini anlamlandırma çabası gibi benzer bir amaçsallığa sahip olan edebî söylemle felsefî söylem, felsefî temanın şiir formunda dile getirildiği şu parçada olduğu gibi çok kez iç içe geçer: "*Özlem, sana, yalnızlığının değerini de öğretir, /yakıcılığını da.../Özlem yakıcı değerdir/- yanmanın değerliliği.../Özlem, yalnızlığın yakıcılığında yaşanan/değer/dir*". Bu parçada {+DIr} anlambirimiyle kurulu tümel ifadelerde ise "özlem" kavramının neliğine yönelik bilgi ve anlam, Türkçede, dolayısıyla okurun dünyasında inşa edilmektedir: Özlem yakıcıdır ama bu bir değerdir; olmayanın yokluğu, varlığın kıymetinin bilincine erdiren bir değerdir.

Edebiyata kıyasla toplumun dünyasına daha açık ve doğrudan tesir etmeyi amaçlayan bir başka ifade zemini ise politik, ideolojik veya bürokratik söylemin üretildiği alandır. {+DIr} anlambirimiyle kurulu tümel yargıların sıklıkla kullanıldığı bu tür söylemler, kısa veya uzun vadede toplulukları ortak bir değer dünyasında buluşturarak toplumsal düzen ve devamlılığı tesis etme amacıyla üretilebildikleri gibi salt politik kaygılarla toplumu etkilemek için de kullanılabilirler. Örneğin modern Türk cumhuriyetinin kurucusu M. K. Atatürk'ün Türk kimliğine yönelik "*Türk milletindenim diyen insan, her şeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır.*" ifadesi, kişi ile ait olduğu ulusal kimliği konuştuğu dil ile ilişkilendiren tümel bir yargıyı içermekte, böylece hem Türkçe hem de Türklük kavramlarına yönelik bir bilgiyi inşa etmektedir. Yine {+DIr} ekiyle kurulu tümel bir yargıyı içeren "*Bir ulusun ilerlemesi o ulusun gençlerinin alacakları eğitime bağlıdır.*" ifadesi, eğitim ve gelişme üzerine bilgi inşa etmektedir. Bu tür söylemler, kamusal düzeni biçimlendirmek amacıyla da üretilebilir. Örneğin bir yerel yönetimin sorumluluğundaki parkta bulunan "*En güzel piknik dumansız olandır.*" ibaresi, insanların piknik anlayışlarına dil yoluyla tesir ederek kamusal alanda ateş yakılmamasını sağlamayı hedeflemektedir.

Hem toplumun değerler (anlam ve bilgi) dünyasına hem kamusal yaşama hem de kişinin gündelik yaşamına etki etmeyi amaçlayan bir başka söylem türü ise dinî söylemdir. Türkçede dinî söylem, çoğunlukla İslâmiyet kaynaklığında ayet, hadis veya üçüncül yorumlamalara dayanarak üretilmektedir. Örneğin hadis kaynaklı olmasıyla birlikte Türkçede veciz söz hâlini alan "*Cennet annelerin ayakları altındadır*." ifadesi, anneliği sıradan bir şey olmanın ötesinde, ilahi ödüllendirmeye layık bir konuma yerleştirmektedir. Böylece toplumun dünyasında anneliğin anlamı inşa edilmiş olur. Ayet kaynaklı olmakla beraber Türkçede yine {+DIr} anlambirimiyle kurulu bir tümel ifade biçiminde yaşayan "*Her canlı ölümü tadacaktır*." ifadesi, bütün canlıların ölümlü olduğuna yönelik basit bir tümel bilgi olmanın

ötesinde, İslâm için canlılığın imtihan ölümün ise ödül veya ceza olduğu bağlamında düşünüldüğünde, insanlara ölümün varlığının farkında olarak yaşamayı telkin eden, yaşamın ve ölümün bilgisini inşa eden bir söylem olarak düşünülmelidir.

Toplumun dil-dünyasına tesir ederek onları yönlendirecek söylem ekonomik nedenlerle de üretilebilmektedir. Bunlara, reklamcılık sektöründe markalar için üretilen sloganlar örnek verilebilir. İnsanlar ihtiyaçları doğrultusunda alışveriş yaparlar ancak özellikle iletişimin yaygınlaştığı günümüzde tüketici refleksini belirleyen ihtiyaçlar, söylemler yoluyla üretilebilmektedir. {+DIr} anlambirimiyle kurulan tümel ifadeler de yine kişinin dil-dünyasına etki ederek tüketici alışkanlıklarını biçimlendiren bu tür söylemler meydana getirebilmektedir. Örneğin bir mobilya firmasının kendi markasını tanıttığı reklamlarında kullandığı "*Güzel yaşamak sanattır*." sloganının, insanların yaşam alanları olan evlerin dekorasyonuna dair anlayışına etki etmeyi amaçladığı ifade edilebilir. Bundan hareketle firmanın, kendi farklı, özgün, sanatvari tasarımlarını bir ihtiyaç hâline getirdiği, bundan ekonomik fayda sağlamayı umduğu çıkarımı yapılabilir.

Bu söylem zeminlerine insanın insana dair anlamı ve bilgiyi ürettiği daha birçok alan ve tema ilave edilebilir. Anlaşıldığı üzere {+DIr} anlambirimi, hedef kitleyi etkilemek, yönlendirmek niyetiyle üretilen bu söylemlerin oluşturulmasında kullanılan tümel ifadelerin sözünü ettikleri şeye dair önermelerinin, yargılarının kesinleştirilmesi, kesinliklerinin pekiştirilmesi işlevini görmektedir. Böylece dile maruz kalanların dil-dünyasındaki anlam ve bilginin inşasında rol oynamaktadır.

Sonuç

{+DIr} ekinin Türkiye Türkçesinde söylem açısından işlevinin araştırıldığı çalışmamızın ulaştığı sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Alanyazında; ait olduğu dil bilgisel kategori, adlandırılması, işlevi konusunda çeşitli tartışmalar bulunan {+DIr} anlambiriminin hem ek olarak tarihsel/genel karakteristiği hem de bildirişim bağlamı dikkate alındığında ifadeye olasılık anlamı katan bir ek olmanın ötesinde, yargının ifadesi olduğu dil dışı durumu olasılıktan kesinliğe doğru çektiği/yönlendirdiği tespitinde bulunulabilir. Böylece anlambirim, mevcut olasılık konumu "olası" olan kılış, oluş veya duruma yönelik kullanımında "kesinliğe yaklaştırma", mevcut olasılık konumu "kesinlik" olan kılış, oluş veya duruma yönelik kullanımında ise "kesinleştirme/kesinliği pekiştirme" işlevi görmektedir. Dolayısıyla ekin her bildirişim bağlamında "yargıyı sabitleme/şüpheye yer bırakmama" niyetiyle kullanıldığı sonucuna varılabilir.

{+DIr} anlambirimi üzerine yapılan çalışmaların vardığı bir sonuç olan "ekin, yazı dilinde çoğunlukla kesinleştirme işlevinde kullanılırken konuşma dilinde çoğunlukla kesinliğe yaklaştırma işlevinde kullanılıyor olması", Walter J. Ong'un yazılı kültürün dil ve insan üzerindeki etkilerini içeren görüşleri üzerinden ele alınmış ve şu sonuca ulaşılmıştır: Yazı ile birlikte gelen yazılı kültür, yazılmaya değer olanın saygınlığını gözeterek yazıya dayalı bir dil karakteristiği geliştirmiştir. Türkiye Türkçesinde yazı dili karakteristiğinin ayırt edici yönlerinden biri de {+DIr} anlambiriminin kullanım sıklığı ve amacındaki farklılaşmadır. Yazı dilinde yaygın olarak kesinleştirme işlevinde kullanılan {+DIr} anlambiriminin bu işleviyle konuşma diline çoğunlukla sirayet ettiği nokta, konu ettiği öznesini kategorize edici, analitik, kapsayıcı, süreklilik içeren, genelgeçerlik iddiasındaki yargılara bağlayan tümel ifadelerin kullanımıdır. Bu durum, yine Ong'un temas ettiği, yazılı kültürün insan psikodinamiği üzerine etkisiyle analitik, kategorik dil kullanımına imkân vermesi hususu ile desteklenebilmektedir. Dolayısıyla {+DIr} anlambiriminin, gerek yazılmaya/yazarak aktarılmaya değer olanın zemini olarak yazının karakteristiğinin etkisiyle, gerek yazılı kültürün insan psikodinamiğine etkisiyle, tümel ifadeler temelinde "yargının kesinleştirilmesi, yükümlenilmesi, sabitlenmesi (şüpheye yer bırakılmaması)" açısından ayırıcı bir işlevi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tümel ifadelerde ayırıcı bir işlevi tespit edilen {+DIr} anlambiriminin Türkçede bilinçli veya bilinç dışı üretilen söylemler açısından işlevinin açıklığa kavuşturulabilmesi için tümel ifadelerin Gadamer'in "Hakikat ve Yöntem" adlı eserinde bilgi-anlam-dil ilişkisine değinen görüşlerinden faydalanan kısa bir analizi gerçekleştirilmiştir. Buna göre dil, insan veya toplumun bilgi ve anlam üretmesi için hem tecrübe kaynağı (önyargı) hem de tasarım zeminidir. Tümel yargılar ise insanın çevresini en kapsamlı biçimde ve doğrudan bilgi ve anlam formuna getirdiği ifadelerdir. Yargıladığı nesnesinin neliğine ve nedenine yönelik tümel bir çıkarımı içeren bu ifadelerde {+DIr} anlambirimi, kesinleştirici/kesinliği pekiştirici etkisiyle, insanın dünyasını oluşturacak anlamın ve bilginin inşasına/sabitlenmesine katılmaktadır. Böylece {+DIr} anlambirimi, Türkçe dünyasıyla düşünüp tasarlayan insanların yaşamının her noktasındaki düşünüş ve davranışını güdüleyen söylemleri üretmede etkin bir rol oynamaktadır.

Çalışma sonucunda {+DIr} anlambiriminin işlev üzerine elde edilen bulgular kuşkusuz ekin söylem içindeki tek ve değişmez işlevi değildir. Farklı paradigmalar ve disiplinler açısından ekin söyleme dair birçok işlevi tespit edilebilir. Bunun yanında çalışma sonucunda tespit edilen işlev yalnızca {+DIr} anlambirimine ait değildir. Örneğin Türkiye Türkçesinde geniş zaman ekinin olumlusu veya olumsuzu da benzer bir işlevi görmektedir. Türkiye Türkçesinin anlamlı veya anlam ayırt edici birimlerinin söyleme yönelik işlevlerinin tespit edilmesi, metin üretme stratejilerinden eleştirel söylem çözümlemesi gibi birçok konu ve alan için faydalı veri temin edebilir. Hatta böyle bir faaliyet, uzun vadede bir söylem gramerine dönüşerek Türkoloji ve dil bilimi için ödev olarak ortaya çıkabilir.

Kaynakça

Altan, A. (2009). "Çocuklar İki Farklı Anlamı Olan bir Takıyı Öğrenebilir mi? Türkçede- DIr Takısının Edinimi, Edebiyat Fakültesi Dergisi", Cilt 26, S.2, s.33-47.

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Baydar, T. (2012). "+DIr Bildirme Eki Üzerine", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 32, s. 37-54.

Cevizci, A. (1999) *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Çelebi, N. (2014), "Türkiye Türkçesinde Bildirme Ekinin İşlevleri", İçinde- Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı, Nurettin Demir; Faruk Yıldırım (Ed.), s.103-114, Adana.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.

Kerimoğlu, C., Aksu, C. (2015), "{-DIr} Biçimbiriminin Sözlü Söylemdeki Kiplik Alanları ve Kullanımları, Dil Araştırmaları", S.17, s.73-94

Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Küçük, M. (2010). "Tarihî Türk Lehçelerinden Türkiye Türkçesine -DIr/-DUr Eki ve İşlevleri", Türkbilig, 2010/19, s. 59-75

Martinet, A. (1985*). İşlevsel Genel Dilbilim* (Çev. Berke Vardar), Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Gadamer, H. G. (2009). *Hakikat ve Yöntem-2*, (Çev. Hüsamettin Arslan, İsmail Yavuzcan), Paradigma Yayınları, İstanbul.

Ong, W. J. (2010). *Sözlü ve Yazılı Kültür – Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları.

Savran, H. (2008), "Türk Dilinde +DIr Bildirme Eki ve +DIr Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri", UÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14: 163-188

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul.

Yılmaz, K. (2015). "+DIr- Eki Üzerine", Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Hakbilimi Araştırmaları Dergisi, S.6, s.79-87

Yüceol Özezen, M. (2010). "Türkçede Bildirme Çekimi ve Olasılık-Pekiştirme Kategorisi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji dergisi, S.17, s.187-196.

Dil İlişkileri Bağlamında İdil Bulgar Türkçesindeki "ılġıcı" Kelimesi

Ercan ALKAYA[*]

Ertuğrul ZORLU[**]

Özet

İdil Bulgar Türkçesi ve ardılı olan Çuvaş Türkçesi, Ortak Türkçe dışında kalan tarihî ve çağdaş Türk lehçeleridir. Türk lehçeleri üzerine yapılan tasnif çalışmalarında diğer Türk lehçelerinden bağımsız olarak yer almışlardır. İdil Bulgarları, İdil nehri boylarında hâkimiyet kurmuş, ticaret ve tarım alanlarında oldukça ileri gitmiş tarihî bir Türk topluluğudur. 13. yüzyıla kadar bu özelliklerini devam ettirmeyi başarabilen topluluk, bu yüzyılda Moğol istilalarına maruz kalmıştır. Moğol tahribatından dolayı bu Türk topluluğunun konuştuğu lehçe ile ilgili olarak günümüze kadar yalnızca mezar taşları ulaşabilmiştir. İdil Bulgar mezar taşları, İdil Bulgarlarının dili hakkında barındırdığı önemli verilerin yanında, söz varlığında bulunan kelimeler yönünden de ilginç özelliklere sahiptirler. Bu kelimelerden biri de "*ılġıcı*" kelimesidir. Kelimede, Türkçedeki birincil biçiminin "yılkıçı" aksine, /y/ sesi düşmüş biçimdedir. Bu nedenle, İdil Bulgar Türkçesinin ses bilgisel dizgesine uymayan ılġıcı kelimesini, Erdal "*Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*" adlı çalışmasında Azerbaycan Türkçesinin öncülü olan eski bir Oğuz ağzına ait olarak değerlendirmiştir. Ancak kelimenin bu biçiminin sadece Azerbaycan Türkçesine özgü olmaması; Türkiye Türkçesi ağızlarında, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçeleri ile yazılan metinlerde de mevcut olması kelimenin durumunun tekrar değerlendirilmesini gerektirmektedir. İki farklı dil ya da bir dilin lehçeleri arasında gerçekleşebilen kelime ödünçlenmesi diller ya da lehçeler arasında oluşan ilişkilerin sonucudur. Dil ilişkilerinin meydana gelmesinde çeşitli sebepler söz konusudur. Nitekim İdil Bulgar Türkleri ve Oğuz Türkleri arasında birtakım ilişkilerin olduğu tarihî kaynaklarda mevcuttur. Bu çalışmada *ılġıcı* kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümleri ve kökeni hakkında ileri sürülen görüşler incelenmiş, kelimenin yapısal değişkeleri ve anlamları tespit edilmiştir. Bununla birlikte Oğuz Türkleri ve İdil Bulgar Türklerinin arasındaki ilişkiler ele alınmış, dil ilişkilerinin boyutları değerlendirilerek bunların hangi yönden gerçekleştiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yılkıcı-ılġıcı, Oğuz Türkçesi, İdil Bulgar Türkçesi, dil ilişkileri

Giriş

İdil Bulgar Türkçesi ve ardılı olan Çuvaş Türkçesi, Ortak Türkçe dışında kalan tarihî ve çağdaş Türk lehleridir. Schönig bu gruba giren Türk lehçelerini "*Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri*" olarak adlandırmıştır (2013: 227). Türk lehçeleri üzerine yapılan birçok tasnifte de bu lehçelerin Türk dilinin bağımsız bir kolunu oluşturduğu gösterilmiştir.

İdil Bulgarları, İdil nehri boylarında hakimiyet kurmuş, ticaret ve tarım alanlarında oldukça ileri gitmiş tarihî bir Türk topluluğudur. 13. yüzyıla kadar bu özelliklerini devam ettirmeyi başarabilen topluluk, bu yüzyılda Moğol istilalarına maruz kalmış ve nihayetinde Subutay öncülüğündeki Moğollar, İdil Bulgarlarının başkenti olan Bulgar şehrini zapt ederek tahribatta ve katliamlarda bulunmuşlardır (Topsakal, 2019: 55).

Moğol istilasına kadar gelişmiş bir yapıya sahip olan İdil Bulgarlarından geriye yağmalar ve tahribatlardan dolayı sınırlı sayıda kalıntı ulaşabilmiştir. Bu kalıntıların başında mezar taşları gelmektedir. Mezar taşları sınırlı muhtevasıyla İdil Bulgarlarının dili ile ilgili önemli bilgiler vermekte ve İdil Bulgar Türkçesinin Çuvaş Türkçesi ile olan yakınlığını göstermektedir.

[*] Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elâzığ/TÜRKİYE, ealkaya16@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9618-5614

[**] Arş. Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e_zorlu2014@hotmail.com ORCID: 0000-0001-5010-1019

İdil Bulgar mezar taşları, İdil Bulgarlarının dili hakkında barındırdığı önemli verilerin yanında, söz varlığında bulunan kelimeler yönünden de ilginç özelliklere sahiptirler. Bu kelimelerden biri de "*ılġıcı*" kelimesidir. Kelime, hicrî 28 Muharrem 725 tarihli (13 Ocak, 1325), Uryum, Kolunetskiy bölgesinde bulunan kitabede geçer (Tekin, 1988: 64). Kitabe Tekin'in (1988: 64) yayınında 7. kitabe, Erdal'ın (1993) yayınında ise 48. kitabe olarak ele alınmıştır.

"ı . al-ḫukmu li-l-lāhi-l-'aliyyi-l-kabīri	*" ı . Hüküm, yüce ve ulu olan Allah'ındır.*
2 . aḥmad aġan ***ılġıcısi***	2. *Ahmed Ağanın yılkıcısı (?)*
3. ötey ziyarati bu rahmatu-	3. *Ötey(in) ziyaretidir. Allah'ın*
4· l-lāhi 'alayhi rahmat^{an} wā-	4. *rahmeti onun üzerin (olsun). (Allah)*
5· si-'at^{an} wafāti balṭụwi	5. *gani gani rahmet (eylesin). Vefat etti.*
6. tārīḫa ciyeti cīr	6. *Tarihte yedi yüz*
7 . cīrem biyelim cāl muḥaram	7. *yirmi beşinci yıl, Muharrem(in)*
8. cīrem sekịr küwen eti ."	8. *yirmi sekiz(inci) gün(ü) idi*[1].
(Tekin, 1988: 64)	(Tekin, 1988: 65)

Tekin (1988: 64-65), Róna-Tas ve Fodor'un (1973: 54) "*ilgiḥisi"* olarak okudukları kelimeyi özel isim olarak değerlendirdiklerini, ancak kelimenin *ılġıcısi* olarak okunabileceğini söyler ve kelimenin anlamını "*yılkıcısı*" olarak verir.

Erdal (1993: 17), Hakimzyanov'un (1985) üç dilli bir kitabeyi yayınlamasıyla İdil bölgesindeki kitabelerin başka bir Türk lehçesiyle de yazılmış olabileceğinin görüldüğünü ve kitabede geçen *bu* zamiri ile *+si* iyelik ekinden dolayı ilgili cümlenin İdil Bulgar Türkçesiyle olamayacağını; Harezm Türkçesine ait bir özelliğin de kitabede bulunmadığını, dolayısıyla Harezm Türkçesiyle de olmadığını söyler. Kitabede gecen *ılġıcı* kelimesinin *yılkı* ve *yılkıcı* kelimeleriyle olan yakınlığını benimsediği anlaşılan Erdal (1993: 17), yalnızca Azerbaycan Türkçesinde kelime başı /y/ sesinin korunmadığını, bundan dolayı İdil Bulgar kitabelerinde geçen bu kelimenin Azerbaycan Türkçesinin geliştiği bir Oğuz ağzına ait olabileceğini ifade eder.

Ortak Türkçede kelime başı /y/ seslerinin İdil Bulgar Türkçesinde /c/ ve /ç/ seslerine dönüştükleri bilinmektedir. Kelime başı /y/ sesinin düşmesi ise İdil Bulgar yazıtlarında rastlanılan bir olay değildir. Bu noktadan hareketle, İdil Bulgar yazıtlarında geçen *ılġıcı* kelimesinin başka bir Türk lehçesinden ödünçlendiği anlaşılmaktadır. Kelimenin kökeni hakkındaki görüşler ele alınacak, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleri incelenerek İdil Bulgar Türkçesindeki biçimin hangi Türk lehçesiyle ilişkili olduğu ve ödünçlenme yolu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Vamberi (1879) *yılkı* sözcüğünü *yıl-* (yil-, il-) "toplamak, birleştirmek" fiiline dayandırdırmıştır. Şçerbak (1961) ve Habiçev'in (1971) de bu görüşü benimsedikleri görülmeketdir (Akt. ESTY4, 281). Räsänen (1969: 201) *yılkı* kelimesinin *yıl* ve *+kı* yapılarından türediğini ve "*bir yıllık anlamına*" geldiğini ifade etmiştir.

Bazin (2011: 67) *yılkı* kelimesinin "*o yıl doğan besi hayvanı*" anlamına geldiğini, daha sonralarıysa "büyük baş hayvanlar" ve daha özelde "*at sürüsü*" anlamında olduğunu söyler. Bununla birlikte *yılkı* kelimesini Moğolcada aynı anlamda kullanılan *nılka "yaş yılı" ile* ilişkilendirmiş ve bu iki kelimeyi

[1] Tekin'in (1988: 65) çevirisi bu şekilde olsa da kanaatimizce "*Vefat etmesi (vefatı) tarihte yedi yüz yirmi beşinci yıl, Muharrem(in) yirmi sekiz(inci) gün(ü) idi*." şeklinde olmalıdır.

birbirinin fonetik özdeşi olarak kabul ettiğini ifade etmiştir (2011: 68). Bazin'in böylece kelimenin kökeni olarak *yıl* "sene" kelimesini gördüğü anlaşılmaktadır.

Clauson (1972: 927) *yılkıçı* kelimesinin *çoban* anlamına geldiğini ve *yılkı* kelimesinden türediğini ifade etmiştir. *Yılkı* kelimesinin ise temel olarak çiftlik havanları, dört ayaklı anlamına geldiğini; Budist terminolojide insana karşıt olarak *hayvan* anlamında kullanıldığını; bazen ise deve, koyun vb. ile birlikte kullanılıp "*at, sığır*" anlamını çağrıştırdığını söylemiştir (Clauson, 1972: 925-926). Kelimenin "*yıllarca (birçok yıl) süren"* anlamındaki *yılkı* kelimesiyle ilgisinin ve anlamının "*yıllık artış vermek vb*." olduğunu belirterek *yıl* kelimesinden türediğini de ifadelerine eklemiştir (Clauson, 1972: 925-926).

Orhun Türkçesinde *yılkıcı* kelimesi geçmemekle beraber, kelimenin türediği *yılkı* kelimesi geçmektedir. Kelime *y'*li biçimde ve "*Dört ayaklı evcil hayvanlar, çiftlik hayvanları*" (Şirin, 2020: 313) anlamındadır. "*og(ı)lin : yu[lt(u)z]in : **yılkısın** : b(a)r(ı)min : (a)nta (a)lt(ı)m*" "*Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve tüm) varlıklarını o zaman aldım.*" (BK, D24; Tekin, 2020: 58).

Eski Uygur Türkçesinde kelime, *yılkıçı* biçiminde geçmektedir ve *çoban* anlamındadır: *"yılkıçı kız" "çoban kız"; "yılkıçı oglan" "genç erkek çoban"; "yılkıçı oglan kızlar" "genç erkek ve kız çobanlar"* (Wilkens, 2021: 915). Kelimenin kendisinden türediği *yılkı* sözcüğü de Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilebilmektedir: "*kişi **yılkı** ud eşgekde..."* (Alt.Yar.; Kaya, 2021: 378) "*kişi, at, öküz, eşek*.."; "***yılkıka** bar(ı)mka bolup"* "mal mülk heveslisi olarak" (Huast.; Özbay, 2019: 86-87, 94).

Karahanlı Türkçesinde kelime *Kutadgu Bilig*'de *yılkıçı* biçiminde, "*hayvan besleyicisi*" (Arat, 1979: 540) anlamında kullanılmıştır: "*tarıġçı tarıġķa irig bolsunı / yime **yılķıçı** igdiş öklitsüni*" (Arat, 1999: 555) "*Çiftçiler çiftlikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de onları çoğaltsınlar*." (Arat, 1959: 400). Dîvânu Lugâri't-Türk'te *yılkı* "*büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar*" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 972) anlamında kullanılmıştır. "*kişi ala.sı içtin **yılkı** ala.sı taştı.n*." "*İnsanın alacası içindedir...Hayvanın alacası ise vücudun dışındadır*." (DLT.; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 44). Kuran tercümesinde ise *yılkı* "*hayvan*" anlamındadır (Ata, 2019:778). "*yılkılar, törütti olanı sizlerke..."* (KT.; Ata, 2019: 50) "Hayvanlar türetti, onları sizlere...".

Harezm Türkçesinde *yılkıcı* kelimesi tanıklanmamaktadır ancak; kelimenin kendisinden türediği *yılkı* kelimesi mevcuttur. "*ķılıp sansız sıġır ķoy **yılķı** ķurbān*" (HŞ.; Hacıeminoğlu, 2000: 352) "Sayısız sığır, koyun, at kurban etmiş."

Kıpçak Türkçesinde yılkı kelimesinin *yılkı* biçimine rastlanılmaktadır (Toparlı vd., 2019: 321). Ayrıca kelimenin *ılķı* biçimi, 1453 tarihli Hacı Girey Han Yarlığında geçer ve "*hayvan sürüsü*" (KY.; Özyetgin, 1996: 113, 216) anlamına gelir. "*alsa tavar ķara **ılķı** ķul ķaravaş satsa ve alsa ḫarc ḫarācāt tamġa*" "*alsa, mal, hayvan sürüsü, köle, cariye satsa ve alsa vergi, gümrük"* (KY.; Özyetgin, 1996: 113, 143). Kelime, fonetik yapısı itibariyle İdil Bulgar Türkçesindeki yapıyla benzerlik gösterir. Ancak Kırım Hanları yarlığında geçen bu biçimin Oğuz Türkçesinin etkisinden kaynaklandığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Eski Anadolu Türkçesinde *yılkı* "*1. at sürüsü, 2. hayvan sürüsü, davar*." (Kanar, 2018: 754) kelimesine ve kelimenin İdil Bulgar Türkçesindeki biçimine benzer yapıya (*ılkı, ılkıçı*) sıkça rastlanılır. Dede Korkut kitabında *ılķı* kelimesi "*at sürüsü*", *ılķıçı* kelimesi ise "*at çobanı*" anlamında (Özçelik, 2016: 871) kullanılmıştır. *Ilkı* kelimesi bir kez, *Bay Böre Beg Oğlı Bamsı Beyrek* boyunda geçer: "*Yola düşdi, gėderek kāfirüŋ **ılķısına** geldi*" (Özçelik, 2016: 205). *Ilķıçı* kelimesi ise beş yerde geçmektedir. "*Gördi kim **ılķıcı** kāfriler yund güderler*", "*Oġuzdan bir delü yigit geldi, **ılķıcı**-ları öldürdi"* (Özçelik, 2016: 533). Kelimenin *ılkıcı* ve *ılkıçı* olarak ikili kullanımı söz konusudur. *Öşün Koca Oglı Segrek Boyunda* açık bir biçimde *ılkıçı* (Özçelik, 2016: 544-545) biçiminde, *ç'*li olarak kullanılmıştır. Tarama sözlüğüne *ılkı* kelimesi alınmış; ancak ***ılkıcı*** kelimesine yer verilmemiştir (TSIII, 1945-1946).

Kitab-ı Gunya'da yılkı kelimesinin *ılḳı "hayvan, hayvan sürüsü"* biçimine rastlanılmaktadır (Akkuş, 1995: 616). Bunlardan başka Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerine ait, Ferhengname-i S'adi Tercümesi (14. yy), Kelile ve Dimme (14. yy), Melhame-i Şemsiye (14.yy-15.yy), Tezkiret-ül Evliya Tercümesi (15. yy), Muhammediye (15. yy), Câmi-ül Fürs (16. yy), Nuhbet-üt Tuhfe (17.yy), Cevahir-ül- Kelimat (17. yy), Bürhan-ı Katı' Tercümesi (18.yy-19.yy) gibi eserlerde de *ılḳı* biçimi geçmektedir (TSIII, 1945-1946). Çağatay Türkçesinde *yılkıcı* kelimesi tanıklanamamış; ancak *yılkı* kelimesi *ılḳı, ılġı* ve *yılkı* biçimlerinde gözlenmiştir (bk. Atalay, 1970: 70; Kargı Ölmez, 1996: 481). Abuşka lügatinde *ılgı, ılkı* kelimesi "*At sürisi demektir kele manasına ve madiyan manasına dahi kelür."* (Atalay, 1970: 70) "At sürüsü demektir, sürü ve kısrak anlamlarına da gelir." anlamında verilmiştir. Türkiye Türkçesinde *yılkıcı* kelimesi "*yılkı işiyle uğraşan kimse*" olarak; *yılkı* kelimesi ise "*At, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü, başıboş bırakılmış at veya eşek*." (Tü.S., 2011: 2593) olarak tanımlanmıştır. *Ilkı* biçimi "*1. At sürüsü 2. Koyun sürüsü, 3. Keçi Sürüsü, 4. Keçi, 5. Koyun, 6. Damızlık kısrak*" anlamlarında Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın olarak görülür (DSIV, 2473).

Azerbaycan Türkçesinde yılkıcı kelimesi *ilxıçı* biçiminde olup "*yılkı güden çoban*", anlamına gelir, *ilxı* kelimesi ise "*at sürüsü anlamındadır*" (Altaylı, 2018: 1599). Türkmen Türkçesinde yılkı kelimesine rastlanılır ve "*at sürüsü*" (Tekin, vd., 1995: 700) anlamında kullanılır.

Özbek Türkçesinde *yılkı* kelimesi, *yilḳi* "*1. at sürüsü, atlar, 2. sürüde bakılan at*", yılkıcı kelimesi ise *yilkiçi* "*1. yılkıcılık işiyle uğraşan kimse, yılkı yetiştiricisi, 2. yılkıcılık ile uğraşan zengin adam*." (Marufov, 1981: 348) biçim ve anlamlarında bulunur. Yeni Uygur Türkçesinde *yılkı* ve *yılkıcı* kelimelerinin *ı*'lı ve *y*'li biçimlerini görmek mümkündür. Kâşgar ve Yarkend ağzılarında *ilḳçi* kelimesi "*At sürüsü bekçisi, koruyucusu*" anlamına, *ilḳi* "*At sürüsü, at ahırı"* (Shaw, 2014: 123-124) anlamına gelir. Kırgız Türkçesinde *yılkıcı* kelimesinin *y*'li biçiminden türemiş *c*'li biçimi mevcuttur. *cılkı* kelimesi "*at*", *cılkıçı* kelimesi ise "*hergele çobanı*" (Yudahin , 2011: 210) anlamına gelir. Kazak Türkçesinde *yılkı* ve *yılkıcı* kelimelerine *jılqı* "*at*" ve *jılqışı* "*1. at bakıcısı, seyis*" (Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2019: 203) biçimlerinde rastlanılır.

Kazan Tatar Türkçesinde yılkı kelimesi *yılkı* "*at*", yılkıcı kelimesi ise *yılkıçı "yılkı çobanı, yılkı sürüsünün bekçisi*" (TTASII: 232-233) biçim ve anlamlarında bulunur. Altay Türkçesinde söz konusu olan kelime *c*'li biçimdedir. *cılkı "1. At; yılkı. 2. Kısrak, 3. Sürü, yılkı sürüsü. 4. Hayvan", cılkıçı "At çobanı, yılkıcı"* (Naskali ve Duranlı, 2019: 65) anlamlarına gelir.

	***y*'li (y > *c, j, ç*) Biçim (*Yılkı / Yılkıcı*)**	***y* > *ı*'lı /*i*'li Biçim (*Ilkı / Ilkıcı*)**
Orhun Türkçesi	X	
Eski Uygur Türkçesi	X	
Karahanlı Türkçesi	X	
Harezm Türkçesi	X	
İdil Bulgar Türkçesi		X
Kıpçak Türkçesi	X	X
Eski Anadolu Türkçesi	X	X
Çağatay Türkçesi	X	X
Osmanlı Türkçesi	X	X
Türkiye Türkçesi	X	X
Azerbaycan Türkçesi		X
Özbek Türkçesinde	X	
Yeni Uygur Türkçesinde	X	X
Kırgız Türkçesinde	X	
Kazak Türkçesinde	X	
Kazan Tatar Türkçesinde	X	
Altay Türkçesi	X	

Yılkıcı ve *yılkı* kelimelerinin Türk lehçelerinde çoğunlukla y'li biçimde olduğu görülmektedir. Ancak *y*'li biçimin yanında İdil Bulgar Türkçesindeki *ılġıcı* biçimine benzer *ı*'lı yapılar da mevcuttur. *ı*'lı yapılar ön ses *y*'nin yitimiyle Orta Türkçe döneminde ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır.

ı'lı yapıların Türk lehçelerindeki seyri incelendiğinde en yaygın biçimde Oğuz lehçelerinde görülür. Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *y*'li ve *ı*'lı biçimler birlikte görülürken Azerbaycan Türkçesinde *i*'li biçimler söz konusudur. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde *ı*'lı biçimler mevcut değildir, ancak Batı ve Orta Anadolu ağızlarında yaygın olarak bulunur (DSIV, 2473). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *ı*'lı biçimlerin oldukça yoğun olduğu görülmektedir.

İdil Bulgar Türkçesindeki *ılġıcı* biçiminin Erdal'ın (1993: 17) da ifade ettiği gibi Oğuz Türkçesi ile ilgili olması mümkün görülmektedir. Erdal (1993: 17) bu durumu Azerbaycan Türkçesinin dayandığı tarihî bir Oğuz ağzı ile irtibatlandırır. Ancak Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçeleri ile beraber Türkiye Türkçesinde de oldukça yaygın bir biçimde *ı*'lı (*ılkı*) biçimler mevcuttur. Bu nedenle yalnızca Azerbaycan Türkçesinde *ı*'lı biçimlerin var olduğunu ifade edip İdil Bulgar kitabesinde geçen cümleyi ve dolayısıyla *ılġıcı* kelimesini bu Türk lehçesinin dayandığı Oğuz diyalekti ile bağdaştırmak düşündürücüdür. Bunlara ek olarak Kıpçak Türkçesi, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçesinde *ı*'lı biçimler söz konusudur.

1. Dil İlişkisi Bağlamında Oğuz Türkçesi ve İdil Bulgar Türkçesi

Dil ilişkisi, toplum dil bilimde kullanılan, diller ya da lehçeler arasındaki coğrafi ve sosyal olarak yakınlığı, bunun neticesi olarak da dillerin birbirine karşılıklı etkisini ifade eden bir terimdir. Dil ilişkileri; ödünç kelimelerin artması, ses bilgisel ve dil bilgisel değişimler, karışık dil yapıları ile iki dilliliğin artması gibi sonuçlar doğurabilir (Crystal, 2008: 107). Farklı dilleri konuşan insanların çeşitli sebeplerle münasebet kurmaları ve bir arada yaşamaya mecbur olmaları sonucunda dilleri birbirinden etkilenir (Alkaya, 2007: 41).

Ödünçlenme, bir dil yapısının başka bir dil ya da lehçe tarafından alınmasını ifade eder, bu ödünçlenmeler genellikle kelime ödünçlenmeleridir (Crystal, 2008: 58). Buran (2010: 67), diller arasındaki alış-verişin yani dil ilişkilerinin neticesinde gerçekleşen ödünçlenmelerin kişiler ile topluluklar arasındaki öğrenme ve öğretme süreçlerinin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir.

Buran (2006: 21) dil ilişkilerinin oluşum nedenleriniyse şu şekilde açıklamıştır: "*Tarihte aynı coğrafyayı paylaşan, iç içe ya da yan yana yaşayan topluluklar arasında, komşuluk, ticaret, turizm ve kültürel ilişkiler dolayısıyla dil ilişkileri de gerçekleşmiştir*." (Buran, 2006: 21).

Wohlgemuth (2009: 30) da Buran'a (2006: 21) benzer biçimde dil ilişkilerinin gerçekleşme nedenleri arasında şunları gösterir: Sömürgelerde alt katman dili durumunda olmak; bu durumun tersi olarak sömürgelerde üst katman dili durumunda olmak; coğrafî olarak yakın olmak; ticaret vb. gibi yönlerden zaman zaman etkileşim içinde olmak; iki dilli konuşurlar; baskın olan bir dilin bulunduğu bölgede alt katman dili olmak; bir bölgede üst katman dili olmak; alt tabakada bulunan göçmenlerin dili; bilim, teknoloji ve bunlarla ilgili bireylerin dili; bir dilin örtülü bir biçimde konuşulması (kelime ve dil oyunları); bölgedeki bir resmi dile alt katman dil olmak; bölgede üst katman bir dil olmak; zorlayıcı bir yolla iki dilli olmak; bir toplumun çok dilli olması; bir topluluk içinde iki dilin ya da lehçenin farklı durumlara göre konuşulması; din, tarikat vb. misyonlar; kültürel olarak prestij sahibi olmak vb. nedenlerdir (Wohlgemuth, 2009: 30).

Wohlgemuth'un (2009: 30) saymış olduğu nedenlerden hareketle Oğuz ve İdil Bulgar Türkleri arasında şu durumlar tespit edilmiştir.

2. Arada Temas Halinde Olma

2.1. Ticarî İlişkiler

Bir ticaret toplumu olan İdil Bulgarlarının yakınlarında bulunan Oğuzlar ile ticarî ilişkilere girmiş olması oldukça muhtemel görülmektedir, nitekim tarihî veriler de bunu destekler niteliktedir.

İdil Bulgarlarının yaşadıkları bölgede yapılan bazı kazılarda Bulgarlara ait olan keramiklerin yanında Oğuz-Peçenek ile Kıpçak keramikleri de bulunmuştur, bu durum ticarî bir etkileşimin sonucu olarak değerlendirilebir (Koç, 2021: 241).

Koç (2021: 298), Mukaddesî'nin Bulgar'dan ve Harezm'e, buradan da farklı yerlere ihraç edilen hayvanlardan bahsettiğini söyler ve İdil Bulgar tüccarlarının Oğuzlar ile diğer Türk topluluklarından satın aldıkları hayvanları Orta Asya'ya ihraç ettiklerini de ifadelerine ekler.

2.2. Askerî İlişkiler

Bir topluluğa mensup olan bireylerin farklı topluluğun askerî yapılarının içinde olması ya da iki topluluğa ait bireylerin birbirleriyle savaşmaları arada temas halinde olma durumlarındandır. Bu nedenle askerî ilişkilerin Wohlgemuth'un (2009: 30) "arada temas halinde olma" sebebinin altında yer alması uygun görülmektedir.

Kiev Knezliği, İdil Bulgarlarına karşı harekete geçtiğinde Oğuzlarla ittifak kurmuştur (Koç, 2021: 175). Karamzin (1989) Oğuzların Rus ordusu içerisinde paralı asker olarak yer almış olma ihtimalinin olduğunu söyler (Akt. Koç, 2021: 175): Bu durum tarihî kayıtlara şöyle geçmiştir "*Volodimer Dobrınya'yla ve askerleriyle beraber kayıklarına binerek Bolgarlar üzerine gitti. Torklar (Oğuzlar) da atlarla sahile geldiler ve Bolgarları yendiler*." (Koç, 2021: 175).

İzmaylov (1997) Bulgar ordusuna, Bulgarlardan başka diğer Peçenek-Oğuzlar ile Türk ve Fin-Ugor topluluklarından da temsilcilerin katıldığını söyler (Akt. Koç, 2021: 267). Bu durumda dil ilişkileri bağlamında değerlendirilecek nedenlerden bir tanesidir.

2.3. Akrabalık İlişkileri

İdil Bulgarları ve Oğuzların aynı millete mensup olmaları onların etkileşim içine girmelerini arttırmış olmalıdır. Nitekim insanların aynı medeniyete dahil olmaları dil ilişkilerinin daha da hızlanmasına sebebiyet verir (Alkaya, 2007: 41). Aynı medeniyete dahil olmak etnik birlikteliğin ve dolayısıyla akrabalığın sonucunda gerçekleşebilecek bir durumdur. Buna duruma örnek teşlil eden bir kayıt İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde geçmektedir.

Oğuz subaşısı Etrul'un (Ertuğrul) Bulgar hanıyla dünür olduğu İbn Fadlan'ın şu kaydından anlaşılmakatdır: "*Bunlar Arap hükümdarının dünürüm Almış b. Şilki'ye gönderdiği elçiler. Size danışmadan onları bırakmak istemedim*." (Şeşen, 2019: 17). Oğuzlar ve Bulgarların yönetici tabakaları arasında evlilik yoluyla kurulan akrabalık, iki topluluk arasında ittifak ve temas olduğunu gösterir.

2.4. Coğrafi Komşuluk

Wohlgemuth'un (2009: 30) dil ilişkileri içerisinde saydığı durumlardan biri coğrafî komşuluktur. Aynı veya yakın coğrafyalarda yaşayan toplulukların birbirleriyle temas halinde olması ve çeşitli yönlerden birbirlerini etkilemesi kaçınılmaz bir gerçekliktir.

Hudûdü'l-âlem'de Burtas (Bulgar) ülkesinin sınırları "*Doğu ve güneyi Guz, batısı İtil nehri, kuzeyi Peçenek ülkesidir*" (Şeşen, 2017: 75) biçiminde tanımlanmıştır. Guzların yani Oğuzların Bulgarlarla komşu olduğu görülmektedir.

İstahrî, *"el-Mesâlik ve'l-Memâlik"* adlı eserinde Oğuz ülkesinin sınırlarını "*Hazarlar, Kimaklar, Karluklar, Bulgarlar, İslâm ülkelerinden Cürcan-Fârâb-İsbîcâb arasında kalan yerlerdir*." (Şeşen, 2017: 153) biçiminde tanımlayarak Oğuzlar ve Bulgarların komşu olduklarına işaret eder. Nitekim Koç (2021: 136) bu ve benzeri bilgilerden hareketle İdil Bulgarlarının güneydoğusunda Oğuzların yer aldığını söyler.

2.5. Din ve Misyon

İdil Bulgarları müslüman olmadan önce Eski Türk inanç sistemi içerisinde bir inanışa sahip idiler. Oğuz Türkleri için de aynı durum söz konusudur. Ancak 10. yy'da Bulgarlar ve daha sonra da Oğuzlar arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Aynı inanış sistemine ve milliyete sahip olan iki Türk topluluğunun etkileşim boyutunun bu ortaklılar nedeniyle artmış olacağı yadsınamaz bir gerçektir.

Sonuç

İdil Bulgar Türkçesinde ödünç bir kelime olan *ılġıcı* kelimesinin bu biçimine benzer yapılar tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin Oğuz, Karluk ve Kıpçak[2] gruplarında görülmektedir. Yaygınlık derecesi bakımından ise Oğuz grubu Türk lehçeleri bu yönden daha ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle *ılġıcı* kelimesinin Oğuz Türkçesinden İdil Bulgar Türkçesine geçtiğini ifade etmek, hatta Karluk grubu Türk lehçelerinde de kelimenin Oğuz Türkçesi kökenli olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak kelimeyi Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağzılarında *ılkı, ılkıçı* biçimlerinin görülmesinden dolayı doğrudan Azerbaycan Türkçesinin kendisinden geliştiği bir Oğuz ağzına bağlamak isabetli olmayabilir. Kelimenin Ortak Oğuz Türkçesinden ödünçlendiğini kabul etmek daha mantıklı görünmektedir.

Eski Dönemlerden beri Oğzular ve İdil Bulgarları arasındaki ticarî, askerî, akrabalık ilişkilerinin varlığı; coğrafî yakınlık, milllet, din vb. ortaklıkların olması dil/lehçe ilişkilerini doğurmuştur. Bu ilişkilerden dolayı *ılġıcı* kelimesi Oğuz Türkçesinden İdil Bulgar Türkçesine geçmiş kelimelerden biridir.

Kısaltmalar

Akt.: Aktaran

Alt. Yar.: Altun Yaruk

BK.: Bilge Kağan Kitabesi

DLT.: Dîvânu Lugâti't-Türk

ESTY4.: Etimologiçeskiy Slovar′ Tyurkskih Yazıkov 4. Cilt

HŞ.: Husrev ü Şirin

KY.: Kırım Hanlığı Yarlıkları

TSIII.: Tarama Sözlüğü 3. Cilt

TTASII: Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ 2. Cilt

Tü.S.: Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük

DSIV.: Derleme Sözlüğü 4. Cilt

[2] Kırım Hanları yarlığında geçen *ılkı* kelimesinin kaynağı Oğuz Türkçesi olarak görülmektedir. Nitekim Kırım Türkçesi Oğuz Türkçesinin etki alanı içerisindedir.

Kaynakça

A Róna-Tas, S. F. (1973). *Epigraphica Bulgarica: A Volgai Bolgár-Török Feliratok.* Szeged: Studia Uralo-Altaica.

Akkuş, M. (1997). *Kitab-ı Gunya İnceleme, Metin, İndeks, Tıpkı Basım.* Ankara: TDK Yayınları.

Alkaya, E. (2007). İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümeleri. *Turkish Studies, 2*(2), 41-53.

Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* (Cilt 1). Ankara: TDK Yayınları.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme* . Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks.* (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, & N. Yüce, Dü) İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: TDK Yayınları.

Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi.* Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, B. (1970). *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü.* Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri.* (V. Köken, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.

Buran, A. (2006). Karma Diller ve İki Örnek: Klasik Osmanlıca ve Kürtçe. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(20), 19-33.

Buran, A. (2010). Türk Dünyasında Dil İlişkileri, Çok Dillilik ve Dil Değiştirme. *Türk Yurdu, 30*(272), 67-70.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford: Oxford University Press.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics.* Blackwell Publishing.

Derleme Sözlüğü (Cilt 4). (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Ercilsun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin.* Ankara: TDK Yayınları.

Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri.* Ankara: TDK Yayınları.

Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Say Yayınları.

Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk.* Ankara: TDK Yayınları.

Koç, D. (2021). *İdil Bulgarları.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Koç, K., Bayniyazov, A., & Başkaran, V. (2019). *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Levistkaya, L. S. (Dü.). (1989). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov.* Moskova: Akademiya Nauk SSR İnstitüt Yazıkoznaniya.

Marufov, Z. M. (1981). *Üzbek Tilining İzohli Lugati* (Cilt 1). Moskova: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.

Naskali, E. G., & Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük (N. A Baskakov İle T.M. Toşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş).* Ankara: TDK Yayınları.

Ölmez, Z. K. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü).* Ankara: Simurg.

Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin.* Ankara: TDK Yayınları.

Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi.* Ankara: TDK Yayınları.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Schönig, C. (2013). Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri (Çev. İsa Sarı). *Dil Araştırmaları*, 221-257.

Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü.* (F. Yıldırım, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.

Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Şeşen, R. (2019). *İbn Fadlan Seyahatnamesi.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi).* Ankara : TDK Yayınları.

Tarama Sözlüğü (Cilt 3). (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ (Cilt 2). (2016). Kazan : Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasĭ G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat Hem Sangat' İnstitutı.

Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası.* Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları.* Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., & Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük.* Ankara: Simurg Yayıncılık.

Topralı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Topsakal, İ. (2019). *İdil Bulgarları ve İslamiyet.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: TDK Yayınları.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch – Türkisch.* Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Wohlgemuth, J. (2009). *A Typology of Verbal Borrowings.* Berlin, New York: De Gruyter Mouton.

Alanya Halk Kültüründe Hıdırellez Geleneği

Eren KÖSEOĞLU[*]

Yavuz UYSAL[**]

Özet

Hıdırellez, baharın gelişiyle tüm varlıkların uyanış, canlanış ve yeniden doğuşunun coşkuyla kutlandığı bir Türk bahar bayramıdır. Çalışmanın giriş bölümünde bu bayramın Türk kültüründeki yeri, ana hatlarıyla betimlenmeye çalışılmıştır. Bu betimleme kapsamında, ilgili literatürde bayrama ilişkin eksik yahut yanlış olduğu tespit edilen bilgiler üzerinde de durulmuş; konuyla ilgili çeşitli kaynaklardan elde edilen verilerden yararlanılarak eksik bilgilerin tamamlanması, yanlış olanların ise düzeltilmesi bağlamında tartışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde ortaya çıkan Hıdırellez tablosu ve barındırdığı birtakım işlevden hareketle, bu bayramın, millî birlik ve kimliğin koruması gibi konular bakımından önemli olduğu anlaşılmış; her yörenin bu bayrama dair kodlarının kaydedilmesinin Türk Millî kimliğini korumada belli bir oranda katkısının olabileceği görülmüştür. Bu önem doğrultusunda çalışmanın amacı, Alanya halk kültür ve inanışlarında yer alan, gelenekte gelen Hıdırellez'in derlenmesi, kayıt altına alınması ve barındırdığı millî-kültürel kimlik kodlarının ortaya çıkarılması olarak belirlenmiştir. Verilerin elde edilmesi, Alanya'nın yerlisi olan kültür-gelenek aktarıcısı kişilerle gerçekleştirilen yapılandırılmamış görüşmelerle sağlanmıştır. Kayıt altına alınan bilgiler, "Alanya Halk İnanışlarında Hıdırellez" başlığı kapsamında ağız ve anlatım yönünden bazı düzenlemeler yapılmakla birlikte olduğu gibi aktarılmaya çalışılmıştır. Elde edilen verilerin içeriği, tartışma bölümünde barındırdığı kodlar, özgünlüğü, işlevleri gibi çeşitli değişkenler bağlamında incelenmiştir. Yapılan incelemelerden hareketle, Alanya halk inanışlarındaki Hıdırellez'in; eski Türk inanışları ve Türk millî kimliğine dair yoğun kodlar barındırdığı, bunlar sayesinde Alanya halkının da kimliğinin korunmasına büyük bir katkı sağladığı, temellerinin bahsedilen Türk millî kimliği ve kültürü kodları üzerine kurulup İslam inanışları ve belli bir düzeyde de Hristiyanlıkla yoğrularak oluşan özgün bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Tüm bunların yanında bu bayramın Alanya halkınca günümüzde bu çalışmada derlendiği biçimde kutlanmadığı, yalnızca yerli halkın hafızasındaki yerini anlatılar aracılığıyla koruyabildiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Halk İnanışları, Bahar Bayramı, Hıdırellez, Hızır, Alanya.

Giriş

Dünya üzerinde, orta kuşak başta olmak üzere mevsimlerin yaşandığı hemen her yerde baharın gelişi insanlar tarafından coşkuyla kutlanmaktadır. İnsanlar, üretimin durduğu, dolayısıyla kıtlıkların, kırgınların baş gösterdiği, doğanın ve tüm canlıların zorunlu olarak bir köşeye sindiği ölümü anımsatan soğuk kış günlerinden kurtulmanın sevincini, yeniden doğuşun sembolü olan baharın gelişiyle açığa vurmuşlardır. Baharda havalar ısınmaya, bitkiler canlanmaya, hayvanlar yayılmaya başlar. Bu, insanlar için yaşam demektir. Bundan hareketle insanlar kendilerine tekrar yaşamı bahşettiğine inandıkları kutsallarına, tanrılarına şükranlarını sunmakta ve bu dirilişten nasiplenmek için özgün ritüeller gerçekleştirmektedirler. En başta da bahsettiğimiz gibi bu kutlamaların çeşitli biçimlerine, ritüeller, festivaller ve bayramlar olarak mevsimlerin yaşandığı hemen her yerde rastlanmaktadır. Baharın gelişine yönelik bu kutlama, ritüel ve çeşitli uygulamalar, mevsimlik bayramlar kapsamında -Bahar bayramları- tabiriyle anılmaktadır (Akt.: Önal, 2008: 1191).

Baharın gelişinin kutlandığı -Bahar Bayramları-nın, dünyanın çeşitli coğrafyalarında birçok örneği bulunmaktadır. Bulgaristan'da kutlanan ve Bulgaristan göçmeni Türklerin de kutlayıp bazı uygulamalarını Türkiye ve Türk kültürüne taşıdıkları "Martenicka Bayramı", bu bayramların

[*] Yüksek Lisans Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkçe Eğitimi ABD, erenkoseoglu65@gmail.com

[**] Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, yavuz.uysal@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1383-2055.

Balkanlardaki örneklerindendir (Avcı, 2021: 502). Kışın kovulması, uğurlanması ve baharın gelişinin kutlanmasına ilişkin gerçekleştirilen "Maslenista Bayramı", Rusların kutladıkları bahar bayramıdır (Alyılmaz, 2009: 49). Kuzey Avrupa'da özellikle İskandinavlar tarafından 1 Mayıs'ta kutlanan "Walpurga Gecesi" ve bu gecenin arifesinde (30 Nisan gecesi) Çeklerce gerçekleştirilen "Paleni Carodejnic" pratikleri de aynı bağlama dahildir (Veren, 2016: 3). Hintlilerce evrenin yeniden canlanışının kutlandığı "Holi Bayramı", bu bayramların Güney Asya'daki örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2014: 182). Son olarak Hristiyanlar tarafından kutlanan "Aziz George (Aya Yorgi) Günü"nün de bahar bayramları kapsamında ele alındığı bilinmektedir (Oğuz, 2020: 39). Verilen bu örnekler incelendiğinde, bahsedilen türdeki bayramların, çeşitli millet, topluluk ve inanç dairelerinde farklı biçimlerde geliştiği gözlemlenmektedir. Dünya genelinde verilen bu örnekler gibi, Türk kültür ve inanışları temelinde oluşan çeşitli bahar bayramları da bulunmaktadır. Türk milletine özgü bu bayramlardan en yaygın olanı ve Türk Dünyası'nın hemen her yerinde kutlananı Nevruz'dur (Mustafayev, 2013: 66). Nevruz'dan sonra Türk Dünyası'nın çoğu yerinde yaygın olarak kutlanan bir diğer bahar bayramı ise Hıdırellez'dir. Bunların yanında bazı Türk topluluklarının kendi içlerinde geliştirdikleri bahar bayramlarının da bulunduğu bilinmektedir. Yakut-Saha Türklerinin "Isıax (Ihıax, Serpme) Bayramı" Kirişçioğlu, 2004: 359) ve Çuvaş Türklerinin "Kalim Bayramı" (Çeltikçi, 2014: 80), Türk Dünyası geneline yayılmış olmayıp geliştiren toplulukların kendi içlerinde kutladıkları bu bayramlara örnektir. Yazının asıl konusu, Türklerin yaygın olarak kutladıkları bayramlar çerçevesinde örnek olarak verdiğimiz Hıdırellez Bayramı'dır. Dolayısıyla bu bayramın olabildiğince betimlenmesi önem arz etmektedir.

Hıdırellez, çokça örneğini verdiğimiz bahar bayramlarının İslamiyet öncesi Türk kültür, gelenek ve inanışları dairesinde kurulmuş, İslam inanışları, etkileşime girilen diğer inanışlar ve Eski Anadolu Uygarlıklarının gelenekleriyle yoğurulmuş Türk'e özgü biçimidir. Hıdırellez, Türkiye dışındaki Türkler tarafından da kutlanmaktadır. Bu bayramın, Türkiye dışındaki Türk toplulukları tarafından küçük değişikliklerle farklı biçimlerde adlandırıldığı görülmektedir. Bunlara örnek olarak Kırım-Dobruca'da "Hıdırlez-Tepreş", Makedonya'da "Edirlez, Ederlèz", Kosova'da "Hıdırles, Hedirles veya Hadırles" adlandırmalarının kullanılması gösterilebilecektir (Ocak, 2007: 152). Hıdırellez kapsamında gerçekleştirilen ritüeller incelendiğinde, bu bayramın temellerinin eski Türk inanışlarındaki yer-su kültü (ağaç, atalar, ateş, dağ kültleri) eksenli bir yapıya dayandığı görülmektedir (Döğüş, 2015: 88). Çalışmanın uygulama alanından elde edilen veriler, tartışma bölümünde bu kültler bakımından detaylı olarak ele alınmıştır.

Hıdırellez Bayramı'nın ana karakteri Hızır'dır. Yeniden doğuştan nasiplenmek isteyenler Hızır'dan medet umar, yardım dilerler. Hızır sözcüğü Arapçada kökü açısından "yeşil, yeşillik, yeşilliği bol olan yer"; ad olarak ise "yeşil adam" anlamlarına gelmektedir. Bunların yanında Hıdırellez'e dair halk inanışlarında Hızır'ın bastığı yerin yeşil olduğuna inanılmakta ve evlilik konusunda baht açmaya yardım eden aile kurucu, canlılık getiren vasıflarına değinilmektedir (Bulut vd., 2019: 81). Konuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde, Hızır'ın Türk milletinin hafızasındaki yerini, eski Türk inanışlarında çayır, çimen, nemlilik, yeşillik, gençlik ve aile annesi/ilahesi özellikleriyle görülen "Ölenk" karakterinden aldığı görüşü dikkat çekmektedir (Seyidov, Akt.: Erkal, 2010A: 24). Aynı yazıda Ölenk'in bahsedilen özelliklerinin yanında bir tür *"nağme adı"*, şarkı, türkü anlamlarını taşıdığından da bahsedildiği görülmektedir. Seyidov, türkü anlamının oluşumunu ise şu şekilde açıklamaktadır: Önceleri ilahe olan Ölenk onuruna meclisler düzenlenirken, Ölenk'e olan inanç zayıflayıp yok olmaya başlayınca bu meclisler asıl anlamını yitirmiş, yavaş yavaş toy meclislerinin bir bölümü hâline gelip en sonunda toylarda söylenen bir tür türkü, şiir bölümü adını almıştır (Seyidov, Akt.: Erkal, 2010A: 26). Konuyla ilgili başka bir araştırmada, Nevâyî'nin İskendername adlı mesnevisinde bulunan; *"Baharın gelmesiyle eğlence meclislerinin tertip edilip şarkı ve türkülerin söylendiği nevruz toylarında… "hay öleng hay öleng" şeklinde türkülerin söylendiği bir ayin…"*den bahsedildiği görülmekte ve bu verinin Seyidov'un,

ilahe olan Ölenk'ten bir tür türküye dönüşme anlatısını desteklediği tespitine ulaşılmaktadır. Bunun yanında bahsedilen bilgilerden hareketle Ölenk'in *"düğün türküsü, şarkısı"* anlamına ulaştığı da belirtilmiştir (Bakırcı, (2016): 71). Seyidov, bir diğer yazısında, Fuat Köprülü'nün Ölenk karakteri için yaptığı, "Bir izdivaç ilahesi" şeklindeki tanımlamasını aktarmıştır (Seyidov, Akt.: Erkal 2010B: s.105). Ölenk'e ilişkin tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde; düğün-toy merasimlerinde türkü olarak, aile ve izdivaç ilahesi olarak yapılan anlamlandırma ve tanımlardan hareketle bu karakterin, *"evlilik/aile kurma*" işlevinin ağır bastığı sonucuna ulaşılabilmektedir. Hızır ve Ölenk karakterleri özellikleri bakımından karşılaştırıldığında, yüksek düzeydeki benzerlikleri göze çarpmaktadır. Fakat bu bilgilerden yola çıkılarak iki karakterin de aynı kişiler olduğu görüşüne varmanın yanlış olacağı düşünülmektedir. Ölenk'e ilişkin tüm bilgiler değerlendirildiğinde şu yargılara ulaşılabilecektir: Hızır ile Ölenk karakterlerinin benzerliklerinin, Türklerin İslamiyet'e geçiş dönemlerinde tanıştıkları Hızır karakterini benimsemelerinde kolaylık sağlayabileceği olasıdır. Hızır'ın, adının anlamından ve yazının ilerleyen kısımlarında kısaca değindiğimiz İslami inanışlardaki yerinden hareketle, yukarıda belirtilen özelliklerden yeşillik, canlılık ve dolayısıyla bolluk-bereket getirmeyi -İslam temelli oluşumu itibariyle- barındırdığı bilinmektedir. Fakat aile kurmaya, kısmet açmaya yönelik özellikleri ne adından ne de temelinin oluştuğu İslami kaynak ve inanışlardan çıkarılamadığından ve bunlara Türk halk inanışlarında rastlanıp dolayısıyla da Türk halkınca şekillendirildiği düşünülebildiğinden, Hızır'a ait bu özelliklerin ve bunlar temelinde oluşan uygulamaların Ölenk'ten alındığı, aktarıldığı düşünülmektedir. Ölenk karakterinde görüldüğü gibi; eski Türk inanışlarındaki bazı tanrısal varlıkların da çeşitli özellikleri bakımından Hızır ile benzerlik gösterdiğine dair farklı görüşlere rastlanmaktadır. Bunlardan biri, Türk inanç sisteminde bulunan *"Yol iyesi"* ile Hızır'ın benzer özelliklerinin bulunduğuna dair görüştür (Kalafat, 2011: 25). Bir diğeri ise Hızır'ın, yine Türk inanç sisteminde Ülgen'in oğlu olarak karşımıza çıkan *"Yaşıl Kan"*ın *"Türk-İslam kültüründeki bir yansıması gibi…"* olduğu görüşüdür (Durbilmez, 2018: 73). Bahsedilen bu karakterlere dair Ölenk'te olduğu gibi ayrıntıya girilmeyecektir. Bunun sebebi Ölenk karakteri için belirttiğimiz durumun varlığının bu karakterler için de söz konusu olmasıdır. Hızır'ın bu karakterlerin özellikleriyle benzerliklerinin olması, halkın Hızır'ı benimsemesinde kolaylık sağlayabileceği ve belki bu karakterlerin bazı özelliklerinin de Hızır'a mal edilmiş, aktarılmış olabileceğini gösterebilecektir. Hızır karakteri ne tür etkileşimlerle şekillenmiş olursa olsun; ne tür karakterlerle bağdaşırsa bağdaşsın, sonuçta bugünkü inanışlarda özgün bir karakter olarak bulunması sebebiyle "Hızır aslında şu karakterdir!" gibi yargılara ulaşmak doğru olmayacaktır. Sonuç olarak Hızır'ın, çeşitli karakterlerle benzeştiği ve bunların belli özelliklerinden etkilendiği görülse de özgün bir karakter olduğu anlaşılmalıdır. Hıdırellez'in eski Türk kültür, gelenek ve inanışlarından etkilenerek gelişimi yukarıdaki gibi örneklendirilebilecektir. Bu bayramın Eski Anadolu Uygarlıklarından etkilenmesi ise bolluk ve berekete dair ritüellerin bu uygarlıkların tören ve inanışlarından hareketle şekillenmesi ile ilgilidir (Bulut, vd., 2019: 80). Türk kültüründe Hıdırellez'in şekillenişini etkileyen bir diğer önemli faktör ise bahar bayramları kapsamında örnek olarak verdiğimiz Hristiyanların "Aziz George Günü" ve bu bayramın baş karakteri olan "Aya Yorgi (Aziz George)"dir. Aya Yorgi ve halk inanışlarındaki Hızır karakterinin özellik ve işlev bakımlarından benzerliklerinin olması bu iki karakterin birleştirilmesine yol açmıştır (Ocak, 2007: 142). Aya Yorgi adına tahsis edilen mevki ve mekanların, aynı zamanda Hızır'a da mal edildiği birçok örnekle görülmektedir. Karakterleri ve bunlara mal edilen mekanları böylesine iç içe geçmiş bu inanışların kutlamalarının da -varsa- yerli Hristiyanlar ve Müslüman Türkler tarafından aynı zamanda ve benzerlik gösteren biçimlerde gerçekleştirildiği ve dolayısıyla birleştiği bilinmektedir (Aykıt, 2013: 130). Hatay'da gerçekleştirilen Hıdırellez kutlamaları bu durumun belirgin bir örneğidir (Çelepi, 2009: 532-549). Tüm bu bilgiler aracılığıyla Türk kültüründe Hıdırellez'in çeşitli etkenler ve etkileşimler yoluyla şekillenişinin yeterli düzeyde betimlendiği düşünülmektedir.

Yukarıda çeşitli verilerle desteklediğimiz görüşlerin yanı sıra konuya ilişkin araştırmalar esnasında Hıdırellez geleneğini tek bir kökene bağlayan ayrı görüşlerin de bulunduğu gözlemlenmiştir. Fakat her toplumun kendi kültürüyle var olduğunu düşünürsek; toplumların, kendi kültürüne özgü olan bahar bayramı geleneklerini temele yerleştirip diğer kültürlerden aldıkları ögeleri bu temel üzerine ekleyerek bir sentez oluşturmak suretiyle özgün yapılar ortaya koyması görüşü, tek köke dayanan görüşlere nazaran daha akla yatkın gelmektedir. Jean-Paul Roux'un, *"Genel olarak tarih, geleneklerin hemen her yerde ve her zaman, en yüksek kültürlerin saldırılarına bile büyük bir dirençle karşı koyduğunu göstermektedir."* şeklindeki ifadeleri de milletlerin özgün geleneklerinin şiddetle korunduğunu göstermesiyle belirttiğimiz görüşleri destekler niteliktedir (Roux, çev.: Kazancıgil, 2002: 35). Yine de baskın kültürlerin varlığı ve daha küçük kültürleri potasında eritebileceği de göz ardı edilmemelidir. Baskın kültürlerin potasında eriyerek kendi kültürlerini yitirmiş toplumlara dair görüş bildirmemekle birlikte, "Türk Kültüründe Hıdırellez Geleneği"nin yukarıda savunulan görüşten hareketle oluşmuş özgün bir sentez olduğu düşünülmektedir.

Hıdırellez sözcüğü, Hızır ve İlyas peygamberlerin adlarının halk ağızlarında birleştirilmesinden oluşmuştur. Hıdırellez bayramı da her sene bu peygamberlerin buluştuğuna inanılan 6 Mayıs tarihinde kutlanmaktadır. Hıdırellez geleneğinde, peygamberlerden birinin karayı birinin de suyu temsil ettiğine ve buluştukları bugünde yer-sunun birleşmesiyle doğanın canlanışının, yeniden doğuşunun başladığına inanılır. Yapılan literatür taramasında büyük çoğunluk Hızır'ın karada İlyas'ın ise denizde yardıma muhtaçlara yetiştiği tezini savunmakta yahut araştırma yaptıkları yörelerde bu görüşün hâkim olduğunu belirtmektedir. Fakat belli siyasi, sosyal nedenlerle kendi içerisine kapalı bir şekilde yaşamlarını sürdüren dolayısıyla da kültür ve geleneklerini, etkileşime açık olan genel Türk kitlesine kıyasla çok daha iyi muhafaza etmiş olan Balıkesir Tahtacı Türkmenlerinin, bu görüşün tersine Hızır'ı deniz İlyas'ı kara iyesi olarak benimsedikleri tespit edilmiştir (Kumartaşlıoğlu, 2017: 279). Bu tezatlık da ya temel alınan kaynak verilerde ya da kültür aktarımında bir yanlışlık olduğunu düşündürmektedir. Konuyla ilgili bir başka araştırmada ise Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Tahtacı Türkmenleri gibi Hızır'ın deniz İlyas'ın kara hizmetinde olduğuna dair yazdıkları gözler önüne serilmektedir (Karaman, Arıkan, 2015: 17). Hızır'ın varlığı bile tartışmalıyken insanlara karada mı denizde mi yardım ettiği hakkında kesin bir hüküm vermek doğru olmayacaktır. Fakat Türk kültürünün bu karakteri aldığı temel kaynaklara bakılarak bazı çıkarımlarda bulunulabilecektir. Türk kültürünün "Hızır" karakterini İslamiyet'e geçiş döneminde aldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda İslam inancının en temel kaynağı Kur'an'ı Kerim'in, bu karakteri yansıtması bakımından incelenmesi uygun olacaktır. Kur'an'da bulunan Kehf Suresi'nde Musa Peygamber'in iki denizin kavuştuğu yere gitmesinin anlatıldığı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde Musa'nın iki denizin kavuştuğu yerde Allah'tan rahmet ve ilim aldığından söz edilen bir kulla karşılaştığı belirtilir (Kehf Suresi: 60-82). Başka bir temel kaynak olan Sahih-i Buhari'de bu kişinin Hızır olduğundan söz edilmektedir. Yine bu hadis kitabında Hızır'ın "Kuru yere oturduğunda altında otlar yeşerip dalgalanır." (Buhari, Enbiya: 1389) yönündeki özelliğinden de bahsedilmektedir. Yalnızca bu temel kaynaklara bakıldığında, Musa'nın onunla suda karşılaşması ve kurak yerleri yeşertmesinin suyun bereketiyle bağlantısından hareketle Hızır'ın Su ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Tüm bu tartışmalar doğru bilgiye ulaşma çabasıyla gerçekleştirilmiştir. Fakat bu tartışmalara meydan bırakmayacak şekilde halk inanışlarında İlyas Peygamber'in rollerinin de Hızır'a yüklendiği görülmektedir. İlyas Peygamber'in Hızır ile kavuşmasından başka bir özelliğine veya halkın ondan medet umması gibi verilere rastlanamamaktadır.

Hıdırellez'e dair halk arasındaki uygulama ve inanışlar yöreden yöreye küçük değişiklikler gösterse de genel olarak: Bayram öncesinde temizlik yapılması, 5 Mayıs'ı 6 Mayıs'a bağlayan gecede bayram gününe yönelik bazı dilek tutma, niyet uygulamalarının gerçekleştirilmesi, bayram sabahı güneş doğmadan arınmaya, temizlenmeye yönelik faaliyetler icra edilmesi, bolluk bereket için yapılan çeşitli ritüeller (çiy ile yoğurt mayalama, gül ağacına para kesesi bağlama, tahılların kapaklarını açık bırakma

vd.), Hızır'ın geçtiği yerde bolluk, bereket olacağı inanışının yer alması ve aile kurmaya, çocuk sahibi olmaya yönelik bazı dilek, niyet ritüellerinin gerçekleştirildiği gözlemlenebilmekte ve bu gözlemlerin, Türk kültüründe Hıdırellez olarak birçok yöre için genellenebildiği görülmektedir. Yöre halkları kurban, hayır yemeği, ateşten atlama ve yukarıda bahsedilen birçok faaliyeti birlik beraberlik havasında gerçekleştirmektedirler (Artun, 2007: 1-9; Uca, 2010: (A) 112-138; (B) 251-284). Bunlardan ve konuyla ilgili bir çalışmadan da hareketle, Hıdırellez geleneğinin; toplumu birleştirici, mutluluk ve heyecan verici, eğitici, kültür aktarımını sağlayıcı önemli özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır (Çobanoğlu, 2000: 57). Bu özellikler, Hıdırellez'in millet olmayı, millet olma bilincini ve bu bilincin ayakta tutulabilmesini destekleyici niteliklerine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu bayram, barındırdığı özellikler ve kültürel kodlar bakımından millî kimliğin korunması için de önemlidir. Tüm bu çıkarımlardan hareketle; bu bayrama dair verilerin her bölgeden, yöreden toplanarak kayıt altına alınmasının, Türk millî kimliği, birlik ve beraberliğinin korunmasında belli bir yeri ve önemi olduğu görülmektedir.

Biz bu araştırmamızda, barındırdığı işlevlerinden hareketle önemli olduğunu anladığımız Hıdırellez Bayramı geleneklerinin, Alanya halkına özgü geleneksel kodlarını tespit etmeyi, kayıt altına almayı, barındırdığı kültür ve kimlik kodlarını saptamayı amaçlamaktayız. Bu konuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde, Alanya bölgesinde Hıdırellez geleneğine dair bildiri niteliğinde olan iki araştırmaya rastlanmaktadır. Buna rağmen hala bu araştırmayı yapmak istememizdeki ısrarın sebebi bahsi edilen araştırmalara dijital ortamdan erişimin mümkün olmaması, araştırmaların yöresel nitelikte olup akademik boyutunun sınırlı olması ve daha kapsamlı, bilimsel bilgilerin elde edilebileceğini düşünmemizle ilgilidir. Araştırmamızda verilerin elde edilmesi Alanya bölgesindeki gelenek aktarıcısı kaynak şahıslarla gerçekleştirilecek görüşmelerle sağlanacaktır.

1. Alanya Halk İnanışlarında Hıdırellez

Araştırma için kaynak şahıslardan derlenen bilgilerin bulundukları bağlama göre bulgular; "Hıdırellez Bayramı", "Hızır'a Dair Rivayet ve İnanışlar", "Hıdırellez Hazırlıkları" ve "Hıdırellez'de Gerçekleştirilen Uygulama ve Ritüeller" olmak üzere uygun görülen dört ara başlık altında tasnif edilmiştir.

1.1. Hıdırellez Bayramı

Hıdırellez, tüm canlıların şen şakrak bir biçimde ortaya çıktığı, bitkilerin yeşerdiği, hayvanların eşlerini bulup yuva kurduğu, canlanış, doğuş ve uyanışı anımsatan bir dönemdir (K-8). Bitkilerin, mahsullerin yeşermesiyle baharın işaretçisidir (K-9). Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere Hıdırellez; baharın gelişinin, doğanın bütünüyle canlanışının, yeniden doğuşunun kutlandığı bir bahar bayramıdır (K-1).

Bu bayramın günümüzde 5-6 Mayıs tarihlerine denk geldiği kabul edilmektedir. Fakat Yörüklerin bu bayramın geldiğini cemrenin düşme durumuna; toprağın, suyun, havanın ısınması ve bitkilerin yeşermeye başlamasına göre hesapladıkları da bilinmektedir (K-9). Bahsedilen durumlar toprağın tava gelmesini ve hayvanlara uygun olan koşulları sağladığından (K-5) bu bayram geldiğinde tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan Yörükler, yaylalara göç etmek için hazırlıklara başlarlardı (K-3, K-4, K-5, K-9). Ayrıca Yörüklerin, Hıdırellez Bayramıyla birlikte mahsullerini gübreleme işlemlerine başladıkları da bilindik bir vakadır (K-9). Baharın gelişinin kutlandığı bu bayramda Yörüklerin bayrama dair kendilerine özgü hazırlık, uygulama ve şölenleri bulunmaktadır (K-3, K4, K-5, K-9).

Yörüklerin yaylaya göçmeleri gibi eskiden Alanya'da yaşayan Ortodoks Rumlar ve bazı Müslüman Türklerin de Hıdırellez'in on beş gün öncesinden (bazıları Hıdırellez günlerinde) Hıdırellez mevkiine çıkıp Hıdırellez Bayramı bitene kadar o mevkide kaldıkları ve onların da kendilerine özgü hazırlık, uygulama ve şölenler gerçekleştirdikleri bilinmektedir (K-3, K-4, K-5). Aynı dönemde şehrin merkezi

ve mahallerinde kalan Türklerin de özgün bir şekilde bu bayramı kutladıklarına dair malumatlar bulunmaktadır (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-8).

1.2. Hızır'a Dair Rivayet ve İnanışlar

Alanya halkının farklı kesimlerince Hızır, kimine göre bir melek (K-1), kimine göre bir Allah dostu, evliya (K-7), kimine göre iyi ölümsüz bir ruh (K2, K3) gibi farklı varlıklar olarak tanımlandığı görülmüştür. Fakat tüm bu farklı tanımlamalara karşın, Hızır'ın, tüm kesimlerin üzerinde uzlaştığı ve asıl önemli özelliği olarak karşımıza çıkan bir yönü bulunmaktadır. Tüm kesimlerce üzerinde uzlaşılan bu özellik, Hızır'ın farklı suretlere bürünebilmesi, insanlara farklı kılıklarda görünebilmesidir (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-7, K-9). Hızır'ın bu özelliğinden hareketle söylenen, Alanya'da Hızır'a dair inanış ve rivayetlerin bazılarının temelini oluşturan ve Alanya halkı arasında sıkça kullanıldığı anlaşılan iki önemli söz bulunmaktadır. Bahsedilen sözler şunlardır: *"Her geleni Hızır bil! Her geceyi Kadir bil!"*, *"Geleni boş çevirme ya Hızır'dır ya nezir."* (K-2, K-3, K-7). Bu sözlerin Alanyalılar tarafından öğüt olarak çokça aktarıldığı görülmekte ve bu sayede yardımlaşma-dayanışma gibi erdemli davranış ve değerlerin gelecek nesillere aktarılması sağlanmaktadır (K-2, K-7, K-9). Alanya halk inanışlarında bu iki sözün ana fikir olarak görülebileceği rivayet ve söylentilere, menkıbe ve memorat tarzındaki anlatılara rastlanmaktadır. Daha anlaşılır olabilmek adına, sıkça karıştırılan menkıbe ve memorat türlerine değinmek faydalı olacaktır. Memorat, *"tabiatüstü ferdi bir tecrübenin, yaşayan kişi ya da bu kişiden dinlemiş birisi tarafından, başka bir kişiye anlatıldığı şahsa bağlı hikâye"* şeklinde tarif edilmektedir. Memorattan anlatıların içerisindeki ince detaylarla ayrılabilen menkıbe türü ise *"tabiatüstü niteliklere sahip ermiş kişilerin hayatlarıyla ilgili sahnelerin anlatıldığı hikayeler"* olarak aktarılmaktadır (Uysal, 2020: 53-55). Bunların aralarındaki fark, anlatıların çevresinde geliştiği zatlarla ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle; memoratlar, herhangi bir kişi dairesinde gelişen olağanüstülükler iken; menkıbelerin, bilinen, ulu bir kişinin gerçekleştirdiği veya bu kişinin etrafında gerçekleşen olağanüstülükler olarak ifade edilmesi mümkündür.

Bahsedilen özelliklere (örneği verilen sözler dairesinde oluşan ana temaya) sahip olduğu tespit edilen anlatılardan biri, Alanya halkının çoğunluğu tarafından bilinen, Konya ve Alanya sınırının belirlenmesine ilişkin olan konu üzerinden şekillenmiştir. Aşağıda verilecek olan bu anlatının, menkıbe türüne özgü nitelikler taşıdığı düşünülmektedir. Bahsedilen anlatı aktarılırken sınırın belirlenmesiyle ilgili olaya da kısaca değinmenin, verilen örneğin uygun zemine oturtulabilmesi bakımından gerekli olduğu düşünülmüş ve bu sebeple bahsedilen olay da anlatıyla birlikte aktarılmıştır. Görüşmeler dahilinde Alanya halkından derlediğimiz bu anlatı şu şekildedir: *"Alaeddin Keykubat ve Alanya beyi Konya-Alanya sınırı konusunda anlaşmazlığa düşer ve anlaşmazlığı ortadan kaldırmak adına bir yol belirlerler. Bu yol, iki saraydan da belirlenen günlerde horozların ötmesiyle birlikte birer atlı çıkarılması ve atlıların karşılaştıkları noktanın sınır olması şeklinde belirlenir. Belirlenen günden önce Alaeddin Keykubat akıllılık ederek horoz sahiplerinden horozlarına sarımsak yedirmelerini emreder. Sarımsaklar yedirilir ve bu horozlar doğal görülecektir ki erken öter. Keykubat'ın sarayından çıkan atlı erken yol alır ve böylece sınır hattı Taşkent'e kadar uzar. Alanya sarayından yola çıkan atlı, Keykubat'ın atlısıyla Taşkent'te karşılaştığına şaşırmış olsa da anlaşmaya uyarak durumu kabullenir. Sınır olarak belirlenen bu yerde bir "Taşkent Çeşmesi" bulunmaktadır. Bir gün Yörük kızları buradaki çeşmeden su doldururken atlı bir ihtiyar gelip su ister. Yörük kızlarından biri susağın içine su doldurup, bir de çam yaprağı ekleyip "buyurun" diyerek adama sunar. Adam suyu içip kıza içerisine neden çam yaprağı kattığını sorar. Kız adama, "seni soğuklatıp hasta yapmasın ve de rahatlatsın diye koydum" şeklinde cevap verir. Ardından adam kıza bir isteğinin olup olmadığını sorar. Bunun üzerine kız, "Allah senden razı olsun. Yolun açık olsun." şeklinde cevap verir. Adam bu beklentisiz iyilik için, "Çamlarınız kurumasın, güzelleriniz farımasın, sularınız ılımasın" diye dualar eder. Bu duadan sonra bölgedeki çam ağaçlarının tepelerinden kesilseler bile kurumadıkları, bölge kadınlarının hep genç ve güzel kaldıkları,*

oradaki suların hiç ılımadığı hep soğuk kaldığı söylenir. Duayı eden kişinin ise Hızır olduğuna inanılmaktadır." (K-7). Başka bir görüşmede, bu anlatıda atıyla çeşme başına gelen kişinin Hızır değil, Alaeddin Keykubat olduğuna dair anlatıların bulunduğu ve anlatının Alaeddin Keykubat'a mal edilen varyantının, Taşkent'te bulunan Keykubat heykelinin altında da yazılı olduğu bilinmektedir. Fakat halk arasında bu anlatının Hızır varyantının da bulunduğu kabul edilmektedir (K-7, K-9). Aynı temelle (ana tema ile) oluşmuş bir diğer anlatı ise memorat türüne özgü özellikler göstermektedir. Bu anlatı da şu şekildedir: *"Kadının biri ev işleriyle uğraşırken yardım isteyen bir adam sesi işitir fakat kadın haliyle yanına varmaya cesaret edemez. O sırada tarladan gelmekte olan beyine adamdan söz eder ve yardım etmesini ister. Adam sesin geldiği yere ulaştığında yara bere içinde kalmış yaşlı bir adamla karşılaşır. Adamı sırtlanıp evine götürür ve yaralarıyla ilgilendikten sonra yiyecek içecek ikramında bulunur. Bunun üzerine yaşlı adam, "Allah sizden razı olsun. Allah çocuğunuzun muradını göstersin." diye dualar eder. Fakat bu ailenin çocuğu yoktur ve olmamaktadır. Aile, adamın bu duasını kendilerini tanımadığına ve yaşlılığına yorar. Adam sabah ev sahibinden kendisini yola indirmesini ister. Karı-koca, yaşlı adamdan iyileşene kadar kalmasını isteseler de söz dinletemezler. Aslında ev sahibinin işi vardır fakat yaşlı adama yüreği dayanmadığından işini bırakıp adamı yola kadar indirir ve ona bir de erzak hazırlayıp verir. Adam yine dualar ederek oradan ayrılır. Bu olanların sonrasında kadın hamile olduğunu fark eder. Olanlar üzerine bu aile ve olanları işitenler gelen yaşlı adamın Hızır olduğuna inanırlar."* (K-7).

Halk arasında, yukarıda sunulan ortak temadaki menkıbe ve memorat türündeki anlatılar bulunduğu gibi, farklı durumları yansıtan (farklı temalar dairesinde şekillenmiş) anlatılara da rastlanmaktadır. Alanya'daki su kaynaklarının kısıtlı olması temasından doğduğu (K-9) anlaşılabilen anlatılar, bunlara örnektir. Bahsedilen tema çevresinde oluşmuş menkıbe özelliği barındıran bir anlatı, karşımıza şu şekilde çıkmaktadır: *"Hızır'ın beyaz bir atı varmış. Hızır, Hıdırellez mevkiinden bu atıyla çatır çatır iner ve bağ deresinin üzerinden geçerek kaleye varırmış. Atının bastığı yerlerde pınarlar meydana gelirmiş. Bu pınarlardan çıkan suların şifalı olduğuna inanılırmış."* (K-4, K-5). Bu ve benzeri menkıbe niteliği taşıyan anlatıların, Alanya halkı arasında çeşitli varyantları olduğu ve bu varyantlaşmaların, Ortodoks Rumların Aya Yorgi inanışları ile Türklerin Hızır inanışlarının iç içe geçmesine yol açtığı bilinmektedir (K-2, K-3, K-5). Bahsedilen bu anlatıların, kahraman olarak Hızır yerine Aya Yorgi'nin olduğu, Hızır'a mal edilen varyanttan yalnızca ejderha öldürme ile farklılaştığı ve daha detaylı olduğu görülen bir varyantına daha ulaşılmaktadır(K-3). Aynı anlatının Aya Yorgi çevresinde gelişen bu versiyonu şu şekildedir: *"Alanya kalesinde su kaynakları kısıtlıymış. Bu dönemlerde kale ahalisinin su ihtiyacı, "Kırk Merdiven" olarak bilinen yerde bulunan bir su kaynağından karşılanırmış. Bir ara bu su kaynağının bulunduğu yerde bir ejderha peyda olmuş. Bu yaratık küçük kız çocukları başta olmak üzere oraya gelenleri öldürüyormuş. Yaratık en sonunda dönemin hükümdarının kızını da öldürünce, bölge halkı ve hükümdar hep birlikte dualar edip Aya Yorgi'den yardım istemişler. Bunun üzerine Aya Yorgi atıyla Kırk Merdiven'in orada belirip mızrağıyla ejderhayı öldürmüş. Sonrasında Aya Yorgi atıyla, bulunduğu yer olan Kırk Merdiven başta olmak üzere, dört hamlede ortadan kaybolmuş. Bu dört hamlede atının bastığı yerlerde Ayazmalar (Hristiyanlarca kutsal sular) oluşmuş. O günden sonra Kırk Merdiven'in orada bulunan su bahsedilen kutsal suların ilki olarak kabul edilmiş. Oradan sıçradıktan sonra atının bastığı ikinci nokta, Alanya'nın bugünkü Kadıpaşa Mahallesi'nde bulunan, "Sekicce Çeşmesi" adıyla bilinen su kaynağının bulunduğu yermiş. Atın ayak bastığı üçüncü nokta, bugünkü Sugözü Mahallesi'nde "Çiçekli Ev" ismiyle anılan evin yanıymış. Bu evin yanında bugün de bulunan su kaynağı, bu inanış dahilinde kutsal su sayılmaktaymış. Atın ayak bastığı ve Aya Yorgi'nin göründüğü son nokta ise; bugünkü Hıdırellez Kilisesi'nin biraz yukarısında bulunan ve bugün de bir ayazmanın bulunduğu yermiş. Aya Yorgi, bu noktada atının üzerinde olmak suretiyle bir çoban tarafından görülmüş ve bunun üzerine bölgenin Ortodoksları tarafından hemen su kaynağının yanına bir kilise inşa edilmiş. Bu kilise, bugünkü Hıdırellez/Aya Yorgi kilisesinin aslıymış. 80'li yıllarda yapılan bir yol çalışması*

üzerine bu yapı yıkılınca, kilise bugünkü yerine yeniden inşa edilmiş.". Bu anlatının, 1922 yılında mübadeleyle Alanya'dan ayrılan, Alanya'nın yerli, Ortodoks Rum ahalisi tarafından şekillendirildiği bilinmektedir. Bu anlatıyı betimleyen tasvirlerin tüm Aya Yorgi kiliselerinde bulunduğu bilinen bir durumdur. Alanya'da ise bu anlatının tasvirine Kızıl Kule'de rastlanmaktadır (K-2, K-3). Bahsedilen grubun inanışları dairesinde şekillenen bu anlatının karakteri onlar tarafından Aya Yorgi olarak anılmaktadır. Fakat Müslüman Türkler dairesinde gelişen aynı temeldeki diğer anlatıda, Türklerce ana karakterin Hızır olarak aktarıldığı da gözlemlenebilen bir vakıadır (K-2, K-3, K-5). Yukarıdaki örnekler, Hızır ve Alanya halkınca onunla özdeşleştirilen Aya Yorgi'ye dair menkıbevi birer anlatı olmakla birlikte, Hıdırellez Kilisesi olarak bilinen yapının oluşumunun hikayesi olma niteliğine de sahiptirler. Son olarak su ile ilgili yukarıdaki anlatıların farklı bir varyantı olduğu da düşünülebilecek, Alanya halkınca varlığından haberdar olunan, menkıbe türünün özelliklerini taşıyan bir diğer anlatı da şu şekilde karşımıza çıkmıştır: *"Alanya kalesin civarında su yokmuş. Hızır şimdiki Hıdırellez mevkiindeki suyu asasına takarak kalenin eteklerine kadar götürmüş."* (K-2, K-3, K-5).

Buraya kadar verdiğimiz menkıbe ve memorat türüne özgü özellikler taşıyan anlatılardan tema bakımından farklı olduğu görülen, Hıdırellez mevkiinde gerçekleştiği belirtilen bazı olaylara dair çeşitli anlatı örneklerinin de halk içindeki Hızır inanışlarını desteklediği gözlemlenmiştir. Bahsedilen anlatı örnekleri, memorat türünün özelliklerini belirgin bir biçimde göstermektedir. Memorat olduğu belirlenen bu anlatıların, kötülerin/kötü davranışların Hızır tarafından cezalandırılacağına dair inanışlar dairesinde şekillenen bir tema çerçevesinde oluştuğu tespit edilmiştir. Bu memoratlardan ilki şu şekildedir: *"Bir çoban Hıdırellez mevkiinin içerisine deve, koyun gibi hayvanlarını kapatmış. Bunu yapan kişinin hayvanları telef olmuş."* (K-4, K-6). Hızır'ın kötüleri/kötü davranışları cezalandırması temasının işlendiği diğer memorat örneği ise şu şekildedir: *"Bazı insanlar Hıdırellez mevkiinde bulunan ibadet yerini kirletirlermiş. Buna rağmen ibadet yerini her geldiklerinde temiz bulurlarmış. Bu durumu düşünmüşler ve burayı temizleyen biri olduğunu anlamışlar. Burada bekleyip temizlik yapan kişiyi yakalamaya karar vermişler. Temizlik yapan kişi bir kadınmış. Geldiğinde onu yakalamışlar. Zarar vereceklerken kadın, "Yetiş ya Hızır Dede yetiş!" diye bağırmış. O anda bir gürültü kopmuş ve zararlı kimseler bu sesten korkup kaçmışlar (bu kadın, anlattığına göre olayı aktaran kaynak şahısın büyükannesidir)."* (K-6). Bu ve benzeri olayların gerçekliğine inanan halk, Hızır Dede'ye ve ona mal edilen bu tarz kutsal yerlere yapılan saygısızlıkların uğursuzluk getireceğine ve cezalandırılacağına inanmaktadır (K-4, K-5, K-6). Son anlatıdan, Hızır'ın halk nezdinde darda kalanlara yardım eden bir yapısının olduğu da çıkarılabilecektir.

Tüm bu bilgilerden anlaşılacağı gibi Alanya halkının, Hızır'a ve Hızır'ın kişiliğine yönelik çeşitli ve zengin sayılabilecek düzeyde inanışları bulunmaktadır. Hızır'ın kişiliğine ilişkin fikir edinmemizi sağlayabilecek son bir örnek de "Ekinler, mahsuller boy verecek/yetişecek diye Hıdırellez sabırsızlıkla; gün sayılarak beklenir, bahsedilen gelişim ve bereket için Hızır'a saygı duyulurdu" şeklindedir (K-4).

1.3. Hıdırellez Hazırlıkları

Hıdırellez hazırlıklarının her kesimde görüleni, olmazsa olmazı, pişi yapma ve soğan kabuğunda yumurta kaynatmadır (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-9). Bunların yanında merkezde ve mahallelerde yaşayan çocukların bayramdan önce "Kargılı" (K-2, K-3, K-4, K-5,) adı verilen uçurtmaları hazırladıkları, kargılı yapamayanların şeytan uçurtması (K-2, K-3) yaptıkları çok yaygın olarak bilinen hazırlık uygulamalarındandır. Bunların yanında Yörüklerin, Hıdırellez yemekleri için kullanacakları malzemeleri, her ailenin yedi farklı erzaktan birer kısım getirmeleri biçimindeki bir uygulamayla topladıkları tespit edilmiştir (K-1, K-9). Yörüklerin diğer özel gün ve şölenlerde de yaptıkları bulgur çorbası, tarhana çorbası, bulamaç, pelize, çırvık gibi kendilerine özgü yemek ve tatlılarını, Hıdırellez'de de hazırladıkları bilinmektedir (K-9). Tüm bu hazırlıkların yanında bayram öncesinde ev ve bahçe temizliklerinin yapıldığı da bilinmektedir (K-1).

1.4. Hıdırellez'de Gerçekleştirilen Uygulama ve Ritüeller

Alanya halkının Hıdırellez'de gerçekleştirdiği uygulama ve ritüeller, özellikleri bakımından; "Dilek-Niyet Ritüelleri", "Bolluk-Bereket Ritüelleri", "Arınmaya Dair Ritüelleri", "Ziyaret, Gezi, Piknik Yerleri ve Şölenler" şeklindeki uygun olduğu düşünülen dört alt başlıkta ele alınabilecektir. Bu başlıkların belirlenmesinde, çalışmamızın muadili olan bazı çalışmalardan esinlenilmiştir (Uca, 2010A: 113-138; Artun, 2007: 1-9). Fakat bahsedilen çalışmalardan yalnızca tamamen uyumlu olan başlıklar direkt alınmış olup diğer başlıklar, sahadan elde edilen verilerin gerektirdiği doğrultuda oluşturulmuştur.

1.4.1. Dilek-Niyet Ritüelleri

Hıdırellez'i Alanya'nın merkezi ve mahallelerinde karşılayanlar tarafından, gül ağacının veya dalının altına dileği anlatan bir maket bırakma (K-2), dilek yazıp gül dibine gömme (K-3 , K-8), yazılan dileği deniz kenarında kuma gömme, denize salma (K-3, K-5, K-8), dilek dilendikten sonra İhlas Suresi okunmuş zeytin yapraklarını, *"Ben saldım deryaya sen götür Mevla'ya!"* diyerek denize salma (K-4, K-5), türbeleri ziyaret ederek oradaki ağaçlara dilek asma, ağacın dibine bırakma (K-4, K-5) gibi dilek-niyet ritüellerinin (Dileğin içeriği herhangi bir şey olabilir) gerçekleştirildiği saptanmıştır. Tutulan dileklerin kabul olması için "Arılık" adı altında denize para atıldığı da tespit edilmiştir (K-2, K-3) Türbedeki ağaca dilek asma ritüeli, Sugözü Mahallesi'nde bulunan Musa Dede Türbesi'nde bugünlerde de gözlemlenebildiği bilinmektedir. Bunun yanında, türbeye gidenlerin yatırlardan şifa da dileyip orada yatmak yoluyla şifa bekledikleri gözlemlenen bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır (K-4, K-5, K-6). Bu ritüellerle gerçekleştirilebilecek dileklerin sınırlandırılmamasına rağmen şu yorum dikkat çekicidir: *"Baharın gelip tüm canlıların eşlerini bulup yuva kurduğu bu zamanda, özellikle evde kalmış olanların, kısmet/eş bulmaya yönelik dilek ve isteklerini gerçekleştirdikleri, bu bayramda en çok gözlemlenen durumlardandır. Benim gözlemim olmakla birlikte, Alanya'da bu bayram, genellikle evde kalmışların eş bulma, aile kurma ve bahtlarını açmaya yönelik ihtiyaçlarının giderilebilmesine yönelik olarak anlamlandırılmıştır."* (K-8).

Kutlamalar için Hıdırellez mevkiine çıkanların, dileklerini diledikleri (dilekler Hızır Dede'ye dilenir) ve sonrasında dileklerinin gerçekleşmesi için Hıdırellez Kilisesi'nin alt katında Rumlar; üst katında Türkler olmak üzere ibadetlerini gerçekleştirip dua ettikleri bilgisine ulaşılmıştır. Bu uygulamaların ardından ziyaret yerinin doğusunda yer alan sunak duvarına para yapıştırmaya çalışıldığı (Bu uygulamayı Türklerin yaptığı bilinmekte) ve para yapışırsa dileklerin kabul olacağına inanıldığı tespit edilmiştir (K-2, K-3, K-4, K-6). Bu uygulamalara bugün de rastlandığı bilinmektedir (K-3, K-4, K-6). Para yapışan bu duvarın asıl öyküsü ise şu şekildedir: *"O duvar eskiden Ortodoks Rumlar tarafından sunak olarak kullanılmış ve dibinde mumlar yakılmıştır. Bu mumların yıllar içerisinde duvarın üzerinde oluşturduğu is ve yağ tabakası, zemine yapışkan özelliği vermektedir."* (K-3). Merkezdeki halktan bazı kimselerin de kiliseyi ziyaret edip bu uygulamayı gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir (K-2, K-3, K-4, K-5, K-6).

Yörükler, bu bölümün başında bahsedilen deniz kenarındaki birçok ritüelden haberdar olmayıp Hıdırellez mevkiindeki para yapıştırma uygulamasını işitmişlerdir. Bunlarla birlikte Yörüklerin dilek-niyet ritüellerinin, merkezdeki halktan da Hıdırellez mevkiine çıkanlardan da farklı olduğu görülmüştür (K-2, K-3, K-5, K-9). Yörükler dileklerini dualar yoluyla gerçekleştirip hacet namazı kılarak da kabullerini Allah'tan niyaz ettiklerine dair verilerle karşılaşılmıştır (K-9).

1.4.2. Bolluk-Bereket Ritüelleri

Hıdırellez'i şehir merkezinde ve mahallelerinde yaşayanlar ile Hıdırellez mevkiinde kutlayanların, bolluk-bereket dair özel ritüeller gerçekleştirmedikleri görülmüştür. Bu grupların, bolluk-bereket istekleri için yalnızca dilek tuttukları bilinmektedir (K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-8). Yörüklerde ise bolluk-bereketin artacağı inanışıyla yedi kişinin birbirileriyle erzak değiştirdikleri görülür. Bahsedilen

erzak değişimi uygulaması, herkesin evindeki erzakı yedi kişiye dağıtması ve yedi kişiden erzak alması şeklinde gerçekleştirilir (K-9). Hıdırellez bayramı zamanından itibaren, Yörüklerin hem sembolik olarak hem de gerçekten mahsullerinin bolluk-bereketinin artması için tarlalarına hayvan gübresi (dışkısı) saçmaya başladıkları bilinmektedir. Bu işlem, çiftçiliğin gerektirdiği bir uygulama olmasının yanında, bu dönemde özellikle ritüel olarak gerçekleştirilir. Bunların yanında Yörükler, Hıdırellez zamanında yağan çiyin de mahsulü koruduğuna ve mahsullerin bereketini artıracağına inanmaktadırlar (K-9).

1.4.3. Arınmaya Dair Ritüeller

Alanya Hıdırellez geleneğinde arınmaya dair verilere oldukça az rastlanılmıştır. Hıdırellez'i Alanya merkezinde ve mahallelerinde karşılayanların deniz kenarında birbirlerine denizden aldıkları suyu serptikleri bilinmektedir (K-3). Bunun yanında bayramı merkezde kutlayanlar ve kilise çevresinde kutlayanlar arasında bulunmamakla birlikte, Yörüklerde ateşten atlama ritüelinin de gerçekleştirildiği bilinmektedir (K-5, K9).

1.4.4. Ziyaret, Gezi, Piknik Yerleri ve Şölenler

Bayramı Alanya merkez ve mahallelerinde kutlayanlar, kale arkası da denilen Kleopatra Plajı'na gider, orada birkaç aile birlikte hazırladıkları yemekleri (pişi, soğan kabuğuyla haşlanmış yumurta, sarma en bilindikleri) şölen havasında yiyip içtikleri tespit edilmiştir. Bu şölenler sırasında çocukların da bahsedilen yerde kargılı adı verilen uçurtmalar uçurup oyunlar oynadıkları günümüzde de karşılaşılabilen durumlardandır (K-2, K-3, K-4). Aynı uygulamaların genel olarak sahil boyunca yapıldığı bilinmektedir (K-3). Bunun yanında şölenlerin ardından mahallelerde türbelerin ziyaret edildiği görülmektedir (K-5).

Hıdırellez mevkiinde kutlama yapanların, bu ziyaret yerinde şölen havasında yemeklerini yedikleri ve Türkler ile Rumların birbirleriyle yemeklerini paylaştıkları bilinmektedir. Bu mevkide bulunan ibadet yerinin (Hıdırellez/Aya Yorgi Kilisesi) alt katında Ortodoks Rumlar, üst katında ise Müslüman Türkler ibadetlerini gerçekleştirdikleri bilinmektedir (K-2, K-3, K-4, K-5, K-6). Aslında kilise olan bu ibadethanenin üst katı Türkler tarafından mescit olarak kullanılmaktadır. Bu yapının üst katının mescit olarak kullanılmaya başlanmasının öyküsü şu şekildedir: "Kilisenin üst katında, tevafuk olacak şekilde kıbleye bakan tarafta büyük bir tencere bulunur. Bu tencere, biçim olarak da mihraba benzemektedir. Bu tencerenin kıbleyi gösterdiğini fark eden ve tencereyi mihraba benzeten Müslüman Türkler, böylece burada ibadetlerini gerçekleştirmeye başlamışlardır." (K-2). Aktarılan bilgilerden çıkarılabileceği üzere, Kilisenin üst katı, bir yanlış anlama vesilesiyle mescit olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Alanya halkından Hıdırellez'e ilişkin topladığımız veriler incelendiğinde, hiçbir müdahalede bulunulmamasına rağmen halkın Hıdırellez'e dair inanış ve uygulamalarında belirgin farklarla üç gruba ayrıldığı tespit edilmiştir. Bu gruplar; konar-göçer Yörükler, Alanya şehir merkezi ve mahallelerinde yaşayıp Hıdırellez'i ev, türbe ve deniz ekseninde gerçekleştiren halk ve Hıdırellez'i Hıdırellez mevkiinde kutlayan halk olarak tasnif edilebilmektedir. Bu tasniften hareketle, elde edilen verilerin incelenmesinde, her grubun ayrı ayrı değerlendirilmesi yoluna gidilerek daha detaylı ve doğru sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir. Bu sebeple veriler incelenmesi, her grubun özellikleri dikkate alınarak ve yukarıdaki tasnife bağlı kalınarak gerçekleştirilecektir.

1. Alanya Halkının Hıdırellez'e Yüklediği Anlam

Hıdırellez'in, Alanya halkının tüm kesimlerince baharın gelişinin kutlandığı bir bayram olarak tanımlandığı görülmektedir. Bunun yanında tüm gruplar tarafından bu bayramın; dilek-niyet dilenen,

yeme-içme ve eğlenme faaliyetleri yapılan bir şölen olarak düşünüldüğü de gözlemlenen bir durumdur. Elde edilen veriler doğrultusunda, Alanya Yörüklerinin, bu bayramı, bir zaman dilimi ve takvim olarak ele aldıkları da anlaşılmaktadır. Hıdırellez'le birlikte yayla hazırlıkları ve göç hadisesinin başlaması ile tarlalarda ekim ve gübreleme işlerinin başlaması şeklindeki uygulamalar yukarıdaki cümleyi desteklemektedir.

2. Alanya Halk İnanışlarında Hızır

Alanya'da Hızır, kimilerine göre bir melek, kimilerine göre bir evliya, kimilerinde göre de ölümsüz iyi bir ruhtur. Fakat bu tanımlamalar, tasnifte belirttiğimiz grupların her birinin içerisinde dahi farklılıklar göstermektedir. Hızır'ın, tüm kesimlerce ortak olduğu görülen tek özelliği farklı suretlere bürünebilmesidir. Yörüklerin inanışlarında Hızır, genel olarak Allah dostu bir evliya olarak görülmesiyle birlikte, bolluk-bereket getirme özelliğiyle de yer almaktadır. Yörüklerin, Hıdırellez döneminde yağan çiyi ve yağmuru (nemliliği) Hızır'ın kerameti saydıkları bilinmektedir (K-9). Bu duruma vesile olarak görülen Hızır'ın, tarlada yetişen mahsullerin de gelişimine katkı sunması toplumda bolluk-bereketi simgelemekte ve bu vasıflarıyla Hızır, Yörükler arasında, saygı duyulan bir *"ulu kişi"* (K-9, K-5) olarak düşünülmektedir. Konar-göçer hayatın hâkim olmadığı Alanya merkez ve mahallelerinde yaşayan halkın kabulündeki Hızır karakteri, daha çeşitli nitelikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu grubu oluşturan bireylerden derlenen bilgiler değerlendirildiğinde, Hızır'ın, dilekleri gerçekleştiren, yardımsever insanlara iyi dileklerde bulunan, mucizeler gerçekleştiren, darda kalanların yardımına yetişen, iyiliği karşılıksız bırakmayan, aile kurmaya yardım eden bir varlık olarak nitelendirildiğini görmekteyiz. Bayram kutlamalarını Hıdırellez mevkiinde gerçekleştiren halkın da Hızır'a merkezdekilerle (Aile kurma hariç) aynı özellikleri atfettikleri görülmektedir. Hatta buradakilerin, merkezdekilerin inanışlarına ek olarak Hızır'a, kötülükleri cezalandırma ve suyu kontrol etme gibi özellikler de yükledikleri gözlemlenmektedir.

3. Eski Türk İnanışları ve Kült Merkezli Bir Yaklaşımla Alanya'da Hıdırellez ve Hızır

Alanya halkının Hıdırellez'e ve Hızır'a dair inanış ve uygulamaları, eski Türk inanışlarının içerisinde önemli yeri olan kültler ve tanrı addedilen varlıklar bakımından değerlendirildiğinde, aralarında birçok bağlantının olduğu görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Hızır'ın tüm kesimlerce ortak olduğu görülen özelliği, farklı suretlere bürünebilmesidir. Hızır'ın bu özelliği, eski Türk inanışlarında karşımıza çıkan ve İslami dönemde de yerini bulan *"don değiştirme"* (Ögel, 2002: 133-142) kavramıyla aynı anlamı ifade etmektedir. Hep beraber yemek yeme, eğlenme şeklindeki şölenlere de Alanya'daki tüm kesimde rastlanmaktadır. Bahsedilen şölen uygulamaları, Türk tarihinin kayıt altına alınmaya başlandığı ilk zamanlardan itibaren varlığından haberdar olunan "toy" merasimlerinin, bu bayram üzerinden günümüze yansımasıdır. Alanya yöresinde gerçekleştirilen ritüeller arasında yalnızca Yörükler tarafından gerçekleştirilen ateşten atlama ritüeli, direkt olarak eski Türk inanışlarında yer alan "ateş kültü" ile bağlantılıdır (Peker, 2015: 220) ve bu ritüelin Türk tarihinde birçok örneğine rastlanmakta olup; temizlenme ve arınmaya dair bir uygulama olduğu bilinmektedir (Ögel, 2002: 522). Bolluk-bereket ritüelleri bağlamında gerçekleştirilen yedi kişinin birbirleriyle erzaklarını değişmesi ve hazırlık aşamasında yedi farklı erzaktan birer kısım getirilmesi şeklindeki uygulamalarda, Türk sayı ritüeli olarak "yedi"nin ön plana çıktığı görülmektedir (Durbilmez, 2018: 90). Merkezdeki halkın inanışlarını bağlama göre değerlendirdiğimizde, onlardan elde edilen verilerin Yörüklere nazaran daha zengin olduğu görülmektedir. Bu grupta Hızır'a yüklenen aile kurmaya yönelik özellik ve Alanya'da Hıdırellez'i, "evde kalmışların koca bulma için kutladıkları bir bayram" (K-8) olarak nitelendiren görüş, giriş kısmında detaylıca bahsettiğimiz "*Ölenk"* karakterinin vasıflarını çağrıştırmaktadır. Bu da Alanya'daki Hıdırellez inanışlarının gelişiminde, eski inanışlardaki Ölenk karakterinden etkilenilmiş olduğunu düşündürmektedir. Merkez halkının inanış ve uygulamalarının büyük bir kısmının su ve deniz

etrafında şekillendiği görülmektedir. Deniz kenarında gerçekleştirilen dilek ritüelleri, dileklerin gerçekleşmesi için denize "arılık" adı altında para atma uygulaması, insanların birbirlerine deniz suyu serpmeleri, Hızır'a dair anlatıların su ile ilişkilendirilmesi, Hızır'ın atının bastığı yerlerden pınarlar çıkması ve bu pınarların şifalı olduğuna inanılması gibi su ve su motifi çerçevesinde gelişen uygulama ve inanışlar, eski Türk inanışlarındaki su kültüne işaret etmektedir (Peker, 2015: 190-193). Deniz kenarında suya dilek atma gibi dilek ritüelleri gerçekleştirildikten sonra denize para atılmasının, yer-su ruhlarına bir çeşit şükran bildirme işi ve kansız kurban sunma olduğu anlaşılmaktadır (İnan, 1995: 492). İnsanların birbirlerine su serpmeleri de kült temelli bir tür günahlardan arınma ve temizlenme ritüeli olarak karşımıza çıkmaktadır (Çay, 1988: 204). Hızır'ın atının bastığı yerlerde pınarlar çıkması ve bunların şifalı sayılmasının ise eski Türk inanışlarındaki *"ıduk", "kutsal ve mukaddes sular"* örneğiyle örtüştüğü görülmektedir (Ögel, 2002: 357-358). Bu gruptaki insanların Hıdırellez'e dair inanış ve uygulamalarında, Atalar kültü temelli olduğu bilinen dede/baba kültü ve ağaç kültünün izlerine de rastlanmaktadır. Sugözü Mahallesi'nde Musa Dede Türbesi'ne yönelik ziyaret ve uygulamalar, (K-4, K-5) dede/baba kültü uygulamalarının tipik örneklerindendir (Peker, 2015: 181). Dede/baba kültünün birçok yerde ağaç kültüyle iç içe geçtiği, birleştiği görülmektedir (Artun, 2008: 14). Musa Dede Türbesi'nde gerçekleştirilen ritüeller arasında, yatırın bulunduğu yerdeki ağaca dilek asma veya dibine dilek bağlama (K-4, K-5) gibi uygulamalar, iki kültün birleşmesine örnektir. Bunun yanında Hıdırellez'de farklı mezar ve türbelerin de ziyaret edildiği bilinmektedir ve bunlar da atalar ve dede/baba kültlerinin bu bayram içerisindeki yerini desteklemektedir. Bahsettiğimiz üzere Alanya halk inanışlarında ağaç kültünün dede/baba kültüyle ilişkili olduğu örneklerinin bulunduğu gibi, tek başına ağaç kültünün özelliklerini barındıran uygulamalara da rastlanmıştır. Gül ağacının altına dilek veya dilenen şeyin maketini bırakma veya dibine gömme gibi uygulamalar, bunlara örnek oluşturmaktadır. Bayramı Hıdırellez mevkiinde gerçekleştiren halkın inanışları bağlama göre incelendiğinde, merkezdeki halkta da görüldüğü gibi su motifinin sıkça yer aldığı görülmektedir. Hatta bu grup içerisindeki kişilerin inanışlarında Hızır'ın suyu kontrol etmesi gibi bir vasfının bulunduğu da bir anlatı üzerinden gözlemlenmiştir. Bu, Hızır'ın suyu asasına takarak kaleye götürmesiyle ilgili (K-2, K-3, K-5) olan anlatıdır. Yörüklerde Hızır'ın nemlilikle ilişkisi (K-9), Merkezdeki halkın inanışlarında görülen su kültü ögeleri ve bunların içerisindeki Hızır'ın atının bastığı yerlerde sular çıkması, bu suların şifalı sayılması gibi anlatılar (K-2, K-3, K-4, K-5) ile Hıdırellez mevkiindeki halkın Hızır'a yüklediği nitelik göz önünde bulundurulduğunda, Alanya Halk inanışlarında Hızır'ın, eski Türk inanışlarındaki "su iyesi" ile büyük oranda bağdaştığı görülmektedir (Ögel, 2002: 358-359). Başka bir araştırmada, Altay Türklerinde su iyesi ile dağ iyesinin bağlantılı olduğuna dair bir bilgi şu şekilde aktarılmaktadır: *"Altay mitolojik tasavvurlarında su iyesi, dağ iyesinden su talep eden rolüne girmektedir: sug-eezi, tag eezi'ye: "su kop pir" (daha fazla su ver) der. Tag eezi de her zaman verir."* (Burnakov, Çev.:Bağcı, 2013: 12). İlginçtir ki, bu inanışta olduğu gibi, Alanya halkından derlenen ilgili anlatıdaki (K-2, K,3, K-5) Hızır'ın da suyu, halk arasında tepe olarak da adlandırılan Hıdırellez mevkiinden, yani suyun taşındığı yer olan kaleye göre dağ sayılabilecek bir konumdan aldığı görülmektedir. Bu durum, Altay Türklerinin su ve dağ iyelerinin bağlantılarına dair inanışlarını çağrıştırmakla birlikte, Hızır'ın Alanya halkınca su iyesi ile bağdaştırıldığı kanısını da destekler niteliktedir. Bunların yanında bahsedilen anlatı ve Hıdırellez mevkiinin bulunduğu konumdan hareketle, Alanya'da Hıdırellez geleneği içerisinde dağ kültü etkilerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bayramı Hıdırellez mevkiinde kutlayanlar tarafından, bu mevkiinin "Hıdırellez Dede" (K-6), Hızır'ın ise "Hızır Dede" (K-2, K-3) olarak adlandırılması, merkezdeki halkta da rastlandığı üzere dede/baba kültüne işaret etmektedir. Bu grup içerisindeki halkın anlatıları içerisinde, Alanya halkınca Hızır'ın Hristiyanlardaki karşılığı olarak görülen Aya Yorgi'nin ejderha öldürdüğü bir menkıbe (K-3) yer almaktadır. Bu anlatı dairesindeki *"ejderha"* motifine ve hatta bir yiğidin ejderha öldürmesiyle ilgili anlatılara eski Türk inanışları ve destanlarında da rastlanmaktadır (Ögel, 2002: 568). Dolayısıyla anlatıda yer alan ejderha motifinin de Türklere yabancı olmadığı bilinmektedir. Fakat bahsedilen anlatının bu motifi aldığı kaynağın eski Türk inanışları olduğunu

söylemek, bu motifin çeşitli mitoloji ve inanış dairelerinde de bulunduğundan doğru görülmemektedir. Bunun yerine, Türklerin eski inanışlarından tanıdıkları ejderha motifinin bahsedilen anlatıda da yer almasının, Türklerin bu anlatıyı ve anlatının karakterini özümsemelerini kolaylaştırmış olabileceğini söylemek mümkündür. Sözü edilen anlatıda ejderhayı öldüren karakterin atlı, savaşçı, kahraman olarak yansıtılması da bu karakterin Türklerce özümsenmesini kolaylaştıracak etkenler arasında görülmektedir. Hıdırellez'i merkez ve mahallelerinde kutlayan halk ve Hıdırellez mevkiinde kutlayan halkın anlatılarında ortak olmak suretiyle Hızır karakterinin bir diğer dikkat çekici özelliği, bu karakterin birçok anlatıda bir yol üzere olmasıdır. Hızır'ın yoldan gelen yaşlı bir atlı olarak aktarıldığı "Taşkent Çeşmesi" anlatısı (K-7), yoldan geçen yaşlı bir adam olarak yere düşüp yardım istediği ve son olarak ev sahibinden kendisini yola bırakmasını isteyerek tekrar yola revan olduğu anlatı (K-7), Hristiyan Rumlarda Hızır karakterinin karşılığı olarak bilinen Aya Yorgi'nin belli yerlere basarak yol kat ettiği anlatı (K-3), Hızır'ın belli mevkilerden geçerek kaleye varması ve bu yolculuk esnasında bastığı yerlerden sular çıkmasını içeren anlatı ve Hıdırellez mevkiinden aldığı suyu kaleye götürmesi (K-2, K-3, K-4, K-5) gibi örnekler yukarıdaki tespiti desteklemektedir. Bu bağlamda Alanya halk inanışlarında Hızır'ın, "Yol iyesi" ile de bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır (Kalafat, 2011: 25). Eski Türk inanışlarındaki "Ölenk", "Su iyesi", "Yol iyesi" gibi ilâhî özellikler atfedilen varlıklarla özdeşleştirilmesi, bunların özelliklerini barındırması, Alanya halk inanışlarındaki Hızır karakterinin, bahsedilen karakterlerin bir potada eriyerek oluşturdukları tezahürü olduğuna işaret etmektedir.

4. İslam İnanışı ve Diğer İnanışların Etkisi Bakımından Alanya'da Hıdırellez ve Hızır

Alanya halkının Hıdırellez'e yönelik uygulama ve inanışlarının, eski Türk inanışlarını yoğun bir biçimde barındırdığı anlaşılmakla birlikte, bu inanışlara dair bilinçli olunmayıp; bayramın İslâmî addedildiği görülmektedir. Bu açıkça, eski inanış temellerinden gelen yapıların İslamiyet kisvesine büründüğü anlamına gelmektedir. Alanya halkınca, Hıdırellez'e eski inanç temellerinden gelen yapıların atılmayıp; İslâmî karşılıklarıyla bağdaştırılarak korunduğu görülmektedir. Bunun yanında Alanya halkının Hıdırellez inanış ve uygulamalarında, direkt olarak İslam inanışına ait yapılar da bulunmakta olup; bu yapılar ve dolayısıyla İslamiyet etkisi gözle görülür düzeydedir. En başta Hızır, Türklerin bu karakteri aldıkları inanç sistemi olmasından hareketle İslamiyet'e mal edilebilir. Hızır'ın giriş kısmında da bahsettiğimiz İslâmî kaynaklardaki yeşillik ve nemlilikle ilgili özellikleri, Alanya'da; Yörükler tarafından Hızır'ın çiğ ve yağmurla bereket getirdiğine inanılması (K-9), Merkez ve mahallelerindeki halk tarafından Hızır'a dilekte bulunurken deniz kenarlarının tercih edilmesi (K-2, K-3, K-5) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tüm kesimlerce bayram öncesinde yapılan ev ve çevre temizliği uygulamaları, Müslümanlarca imandan geldiği zikredilen temizliğin bu bayrama yansıması olarak görülmektedir. Alanya halkının farklı kesimleri içerisinde Hızır'ın bir Allah dostu, evliya olarak benimsenmesi de İslam inanışlarının etkisini yansıtmaktadır. Yörüklerin dilek-niyet uygulaması olarak dua edip namaz kılmaları (K-9) da Hıdırellez kapsamındaki İslâmî yapıların en belirgin örneklerindendir. Bu uygulamaların merkezdeki halkı tarafından da gerçekleştirildiği bilinmekle birlikte, bayramı Hıdırellez mevkiinde karşılayanların da dileklerini dilemelerinin ardından "Hıdırellez Kilisesi"nin üst katında; Müslüman halk tarafından mescit olarak kullanılan bölümde dileklerinin kabulü için namaz kıldıkları bilinmektedir (K-2, K-3). Tüm bunların yanında eski Türk inanışları bağlamında değindiğimiz üzere Hızır'ın, suya hükmetme, su çıkarma gibi özellikleri bakımından su iyesiyle bağdaştırılabildiği gibi; bu karakterin halk inanışlarındaki inşasında, bahsedilen özellikler bakımından İslam inanışlarındaki bazı peygamberlerden etkilenilmiş, esinlenilmiş olabileceği de düşünülmektedir. Bu peygamberler; suya hükmetme bakımından Hz. Musa, su çıkarma bakımından ise Hz. Eyyûb'tür. Bu verilerle birlikte Hızır'ın halk arasında "Hz. Hızır", "Hızır Aleyhisselam" şeklinde, genel olarak peygamberlere has unvan ve tabirlerle anılması da ona peygamber hüviyeti atfedildiğini göstermektedir. Alanya halk inanışlarındaki Hıdırellez geleneğinin üzerindeki İslam etkisi yukarıdaki gibidir. Bunların yanında Alanya'da, Hıdırellez geleneğine etki eden önemli bir diğer inanç ise Hristiyanlıktır. Hristiyanların Paskalya bayramlarına

özgü olduğu bilinen renkli yumurtalara ilişkin uygulamalar (Külekçi, 2015: 75), Alanya Hıdırellez bayramı içerisinde soğan kabuğu ile yumurta kaynatma (K-2, K-3, K-4, K-5) olarak karşımıza çıkmaktadır. Hristiyanlığın en büyük etkisi ise Aya Yorgi ile görülmektedir. Alanya halk inanışlarında Aya Yorgi, Hızır'ın Hristiyan inanışlarındaki karşılığı olarak kabul edilmektedir (K-2, K-3). Bu durum Aya Yorgi ve Hızır, Hıdırellez'e yönelik inanışların birbirleriyle iç içe girmesine sebep olmuştur. Halk arasında Hızır'a ait özellik ve anlatıların Aya Yorgi'ye; Aya Yorgi'ye ait özellik ve anlatıların ise Hızır'a mal edildiği gözlemlenmiştir. Aya Yorgi'nin ejderha öldürmesine dair tasvirler ve bunlardan doğan çeşitli anlatı ve efsaneler bulunduğu bilinmektedir (Aykıt, 2013: 124). Derleme çalışmalarında bahsedilen anlatının Alanya'ya uyarlanmış özgün bir biçimiyle (K-3) karşılaşılmıştır. Gerçek mekanlarla efsanevi olayların birbirine girdiği bu anlatı içerisinde tarif edilen yerlere bugün dahi ulaşılabilmekte, bu konumların kutsallığı hem Hristiyanlar hem de Müslüman Türkler tarafından kabul edilmektedir. Bu anlatının halk arasında Hızır'a mal edilen varyantları da bulunduğu bilinmekte ve bu da Hızır ve Hıdırellez'e dair inanışlar üzerindeki Hristiyan inanışlarının etkisini somutlaştırmaktadır.

5. Alanya Halk İnanışlarında Hıdırellez'in Özgünlüğü

Hıdırellez inanış ve uygulamalarının tüm yörelerde ortak olarak görülen temel bir yapısının bulunduğu ilgili literatür incelendiğinde görülmektedir (Artun, 2007; Bulut vd., 2009; Çobanoğlu, Döğüş, 2015; 2000; Ocak, 2017; Uca, 2010A). Bu ortak yapının yanında her yörenin, bulundukları sosyokültürel, sosyoekonomik durumlar, coğrafî etkenler gibi birçok değişkenden hareketle kendilerine özgü bazı yapıları da bu bayram kapsamında dahil ettikleri, konuyla ilgili çeşitli çalışmalarda gözlemlenebilmektedir (Celepi, 2009; Kahraman, Arıkan, 2015; Kumartaşlıoğlu, 2017; Önal, 2008). Alanya halkının bu bayrama dair inanış ve uygulamalarında tüm yörelerde görülebilen ortak temel yapının izleri bulunmakta ve bunlarla birlikte özgün uygulama ve inanışların varlığına da rastlanmaktadır. Alanya halkının bayram öncesinde gerçekleştirdiği temizlik ve yiyecek hazırlıkları tüm yörelerde görülen ortak özelliklerdendir. Fakat hazırlanan yiyecekler yöreye özgüdür. Pişi, çıvrık, bulamaç, pelize bu bayramda hazırlanan yöresel yemek ve tatlılara örnektir. Hızır'a ilişkin inanışlar bu bağlamda ele alındığında, Hızır'ın birçok özelliği bakımından Hıdırellez'in ortak temellerine uygun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hızır'a dair anlatılar detaylıca incelendiğinde, yörenin Hızır hakkında geliştirdiği özgün inanışlar da ortaya çıkmaktadır. Aya Yorgi ile iç içe giren anlatılar Hızır'a dair farklı özelliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ortodoks Rumların inanışları dairesinde geliştiği bilinen Aya Yorgi anlatısı ve bu anlatının Alanya'nın Türk halkının inanışlarıyla şekillenen, ana karakteri Hızır olan benzer varyantları özgün ürünler olarak değerlendirilmektedir. Hızır'ın bastığı yerin yeşermesi inancına hemen tüm yörelerde rastlansa da bahsedilen anlatılardan hareketle, Hızır'ın atının bastığı yerlerden kutsal/şifalı sular çıkması ve ona suyu kontrol edebilme gibi yetiler atfedilmesi de Alanya halkınca şekillendirilmiş özgün inanış ve özellikler olarak görülmektedir. Bunların yanında Hızır'a dair Alanya halkınca geliştirildiği düşünülen farklı temalardaki çeşitli özgün anlatılara da çokça rastlanmıştır. Alanya'da gerçekleştirilen Hıdırellez ritüellerine ve inanışlarına baktığımızda, bulunulan coğrafyanın imkanları dahilinde birçok yörede kısıtlı olarak yer aldığı görülen su motifinin burada fazlaca yer kapladığı görülmektedir. Bu bayram kapsamında su motifinden birçok yörede dere, dere kenarı, sulak yerler şeklinde bahsedilirken Alanya'da bu motif, deniz ve kutsal/şifalı sular (ayazmalar) olarak karşımıza çıkmış, ritüeller ve inanışların birçoğunun da bu eksende geliştiği saptanmıştır. Deniz çevresinde gelişen uygulamaların bahsedilen bağlamdaki oluşumu, kolay anlaşılabilecektir ki yaşanılan yerin deniz kenarı olmasıyla ilgilidir. Su motifine yönelik diğer uygulama ve inanışların temelinde ise bulunulan coğrafyada yaşanan su kaynaklarının kısıtlı olması problemi yatmaktadır. Anlaşılacağı üzere su motifine dair özgünlük, büyük oranda bölgenin coğrafî imkanlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Hıdırellez'e dair ritüeller birçok yörede, bolluk-bereket ritüelleri, baht-talih açmaya yönelik ritüeller, sağlık talebine dair ritüeller gibi çeşitli talepler doğrultusunda gelişen uygulamalarla göze çarpmaktadır. Fakat Alanya'da tüm taleplerin ayrı ayrı ritüel oluşumları bulunmayıp; tamamının dilek-niyet ritüelleri

içerisinde ele alındığı görülmektedir. Çeşitli yörelerde görülen çiy ile yoğurt ve ekmek mayalama gibi bolluk-bereket ritüelleri görülmekteyken Alanya'da bu uygulamalara rastlanılmamıştır. Ancak Alanya Yörükleri tarafından çiyin bereket sembolü olarak görülüp Hızır'ın kerameti sayıldığı görülmüştür. Bu durum aynı temelden gelen inanışların belirli bir düzeyde farklılaştığını göstermektedir. Yörükler ve merkezdeki halkın uygulamaları arasında yer alan kargılı uçurtma uçurmak veya uçurtma uçurmak gibi bir örnekler diğer yörelerde gözlemlenemediğinden bu uygulamanın özgün olduğu düşünülmektedir. Merkez ve mahallelerde gerçekleştirilen uygulamalardan kumsala dilek çizme ve gömme ve zeytin yaprağına İhlas okunarak denize salma ritüelleri, dilek-niyet uygulamaları içerisinde özgün örnekler olarak göze çarpmaktadır. Hıdırellez mevkiinde özgün olduğu saptanan bir uygulama ise dileklerin kabulünün sınanması gayesiyle duvara para yapıştırma ritüelidir. Başta bahsettiğimiz sosyokültürel, sosyoekonomik durumların bayramın şekillenmesinde etkili olması bahsi; Alanya'da, varlığı tespit edilen gruplar arasındaki inanış, uygulama ve hatta hazırlanan yemeklere kadar görülen farklılıklar olarak karşımıza çıkmıştır. Bahsedilen örnekler, Alanya'ya özgü özellik ve ürünler olarak tespit edilenlerdir. Bunların dışındaki inanış ve uygulamaların Hıdırellez'in Türk kültüründeki ortak temellerine uyduğu düşünülmektedir.

6. Alanya Halk İnanışlarındaki Hıdırellez'in Barındırdığı İşlevler

Konuyla ilgili araştırmalar arasında Hıdırellez Bayramı'nın işlevlerinin ortaya çıkarıldığı bir çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmada, Hıdırellez bayramı ve bu tür millî bayramların toplumu birleştirici, canlandırıcı, eğitici ve mutluluk verici işlevlerinin olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Çobanoğlu, 2000: 57). Alanya halkının inanışları çerçevesinde şekillenen Hıdırellez Bayramı'nın bu işlevler bakımından incelenmesi, bu bayramın Alanya'da üzerine yüklenen niteliklerinin betimlenmesi açısından yararlı olacaktır.

Alanya halk inanışlarındaki Hıdırellez geleneğinin toplumu birleştirici, canlandırıcı ve mutluluk verici işlevlerine tüm kesimlerde rastlanmaktadır. Bu işlevleri barındıran inanış ve uygulamaların bütün kesimlerdeki örnekleri şu şekildedir: birlikte yemek hazırlama, yeme-içme, eğlenme ve bayram için temizlik yapma, yeni dilekler dileme, dualar etme. Toy merasimlerini anımsattığına değindiğimiz yeme-içme ve eğlenmeye yönelik faaliyetlerin, özellikle toplumu bir araya getiren birleştirici ve mutluluk verici işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Yine bu kutlamalarda gerçekleştirilen soğan kabuğunda yumurta kaynatma faaliyetinin yeniden doğuşu temsil etmesi, kutlamaların yeni bir başlangıç havasında gerçekleştirilmesi gibi içeriğe dair özellikler, kutlamaların toplumu canlandırmaya yönelik işlevlerinin de bulunduğu göstermektedir. Bayrama yönelik temizlik yapma ise yenilenmeyi; yeni bir başlangıca adım atmayı çağrıştırdığından bayramın canlandırıcı işlevlerine hizmet ettiği görülmektedir. Dilek dileme, dua etme gibi uygulamalar, yeni bir başlangıç yapılıp dilek-istekler yoluyla aslında yeni hedeflerin belirlenmesi anlamına gelmektedir. Dilekler ve bunlar vasıtasıyla oluşan yeni hedefler, geleceğe yönelik yeni bir umut ve motivasyonu da doğuracağından canlandırıcı işlevlere sahip olarak görülmektedir. Bahsedilen işlevlere dair tüm kesimlerin ortak olduğu yukarıdaki örneklerin bulunmasının yanında her kesimin kendi içerisinde bulunan ayrı uygulama ve inanışlar da bulunmaktadır. Yörüklerin ateşten atlama ritüelleri, grupların kendi içerisinde barındırdıkları uygulamalara örnektir. Bu uygulama Yörükler arasında toplu bir şekilde, kötülüklerden arınma maksadıyla gerçekleştirilmektedir. Kötülüklerden arınma, yeni bir hayata adım atma manasını da taşımaktadır. Bu özellikleri ve anlamı bakımından uygulamanın birleştirici ve canlandırıcı işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Yörüklerin Hıdırellez'le birlikte göçe koyulmaları, ekim ve gübreleme işlemlerine başlamaları da bu bayramın harekete geçirme ve dolayısıyla canlandırıcı işlevlerine örnektir. Merkezdeki halkın uygulamalarında bu işlevlere dair farklı bir örnek bulunmamaktadır. Fakat bu grubun inanışlarını yansıtan anlatılarının, bayramı Hıdırellez mevkiinde kutlayan Ortodoks Rumlarla yakınlığı toplumun hemen tüm kesimlerinin bu bayramla birleştiğine örnektir. Hıdırellez mevkiinde Müslüman

Türkler ve Hristiyan Rumların Hıdırellez Kilisesinde altlı üstlü olmak üzere ibadetlerini gerçekleştirmeleri, bu bayramın birleştiricilik işlevinin Alanya'daki en çarpıcı örneğidir.

Alanya'da Hıdırellez'e yüklenen eğitici işlevlerin tüm kesimlerce ortak olduğu gözlemlenmiştir. Halkın inanışları incelendiğinde en belirgin eğitsel işlevin, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemli davranışların Hızır'a ilişkin birtakım anlatılar ve özlü sözler üzerinden aktarılması olduğu görülmektedir. Üstelik eğitim düzeyi her ne olursa olsun tüm kesimlerin bu değerleri aktarılan anlatı ve sözlerle birlikte inançla kabul ettikleri bilinmektedir (K-2, K-3). Alanya halkından derlenen anlatılar içerisinde aktarılan diğer erdemli davranışlar da şu şekilde tespit edilmiştir: iyinin ve iyiliğin yanında olma, kötüye ve kötülüklere karşı koyma. Bayramın eğitici işlevi yalnızca değerler eğitimine katkısıyla sınırlı değildir. Bu bayram aracılığıyla; eski inanışların, Millî kimlik unsurlarının ve bunlara dayalı köklü öğretilerin de aktarıldığı görülmektedir. Bunlardan anlaşılacağı üzere bayramın eğitici işlevleri arasında kültür aktarımı da bulunmakta ve bu sayede Millî kimliğin korunmasına katkı sağlanmaktadır. Bayramın barındırdığı inanışlar incelenirken içerisinde tespit edilen eski Türk inanışlarına ait kült unsurları, bu bayramın eğitici işlevi kapsamındaki kültür aktarımı yoluyla günümüze kadar ulaştırdığı Millî inanç sistemi ögelerinin belirgin örneğidir.

Alanya halkından derlenen tüm veriler değerlendirildiğinde; Alanya halk inanışlarında Hıdırellez, giriş kısmında Türk kültüründe Hıdırellez için belirttiğimiz; Hıdırellez'in özgün bir sentez olduğuna dair görüşü destekler nitelikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu sentezin ögeleri en yoğundan en aza; eski Türk inanışları, İslam inanışları ve Hristiyanlık olarak tespit edilmiştir. Giriş kısmında anılanın aksine Alanya halkının inanış ve uygulamalarında Eski Anadolu Uygarlıklarının izlerine rastlanamamıştır. Alanya halk inanışlarında Hızır'ın, eski Türk inanışlarındaki tanrı-tanrıça addedilen varlıklar, İslam inanışlarındaki bazı peygamberler ve Hristiyanların Aya Yorgi adlı kahramanlarının özelliklerini barındıran bir karakter olarak yer aldığı görülmektedir. Alanya'da Hıdırellez geleneğinin, yukarıda belirtildiği üzere oluşumu ve Hızır karakterinin içerdiği nitelikler itibariyle özgün olmasının yanında, coğrafyaya bağlı olarak gelişen su motifi eksenli yapısının ve bu yapı etrafında şekillenen inanış ve uygulamalarının da özgün olduğu görülmüştür. Alanya halk inanışlarında Hıdırellez'i işlevleri yönünden ele aldığımızda, Çobanoğlu'nun bu ve bu tür bayramlara yönelik bir çalışmasından elde edilen sonuçtaki işlevlerin tamamının Alanya inanışlarında da karşılandığı görülmüştür (Çobanoğlu, 2000: 57). Bu bilgilerin yanında görüşmelerden hareketle halkın bu bayramı artık derlenen bilgilerdeki gibi kutlanmadığı anlaşılmıştır. Halktan elde edilen veriler, bu bayrama dair yapıların birçoğunun Hıdırellez geleneğinden ayrılıp müstakil birer hal alarak uygulandığını ortaya koymaktadır. Yörüklerin, günümüzde göçlerini o dönemlerde tertip etseler de bunu Hıdırellez'e özel bir hareket olarak görmemeleri, Hıdırellez Bayramı zamanlarında hala kargılı adlı uçurtmaların uçurulması fakat bunun Hıdırellez'le bağlantılı görülmemesi, Hıdırellez mevkiinde herhangi bir zamanda çocuk veya şifa gibi taleplerle dilekler dilenip duvara para yapıştırılması gibi uygulamalar, Hıdırellez'den koparak ayrı birer faaliyet niteliği kazanan uygulama örneklerindendir. Hıdırellez günü geldiğinde ise Alanya halkından derlenen, gelenekten gelen uygulamaların gerçekleştirilmediği, Belediye veya diğer kuruluşların düzenlediği ve Alanya halkının inanış ve uygulamalarından bağımsız olan (Hıdırellez'in Türk kültüründeki genel yapısına uygun) etkinliklerin düzenlendiği gözlemlenmiştir. Bunların sonucunda, halktan derlenen veriler değerlendirildiğinde karşılandığı görülen işlevlerin çoğunun da bayramın artık kutlanmamasından dolayı yitirildiği anlaşılmaktadır. Bayramın geleneğe göre kutlanmamasıyla yitirilen işlevler; birleştirici, canlandırıcı, mutluluk verici olanlardır. Bugün hala varlığını tam anlamıyla sürdüren işlev ise bu çalışmada elde edilen verilere de sayesinde ulaşabildiğimiz eğitim işlevidir. Alanya halkının Hıdırellez geleneğinin, halkın hafızasındaki yerinin bu işlev sayesinde korunduğu ve bugün dahi bu işlev sayesinde korunan Hıdırellez inanış ve anlatılarıyla çocuklara yardımlaşma, dayanışma gibi erdemli davranışlar ve çeşitli değerlerin aktarıldığı bilinmektedir. Bayramın eğitim işlevi yoluyla yalnızca bahsedilen değerler aktarılmamış, kültür aktarımının da sağlandığı görülmüştür. Daha açık bir

ifadeyle, halkın Hıdırellez'e yönelik inanışları ve bunlardan oluşan yapılar vasıtasıyla Alanya halkının kimlik özelliklerinin de günümüze aktarılması sağlanmıştır. Bu bilgilerden hareketle de halk inanışlarındaki Hıdırellez Bayramı'nın, Alanya halkının kimliğini korumada önemli bir yere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

Alyılmaz, Semra (2009). Maslenista ve Nevruz Bayramları Arasındaki İlişki. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2(7), s. 29-54.

Arslan, Hammet (2014). Holi: Hindu Bahar Bayramı. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1(39), s. 181-200.*

Artun, Erman (2007). *Türk Halk Kültüründe Hıdırellez*. s. 1-9.

Artun, Erman (2008). Çukurova Konar-Göçer Türkmenlerinin Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri. *Halk Kültürü Araştırmaları* içinde. İstanbul: Kitabevi Yayınları. s. 9-43.

Avcı, Cevdet (2021). Martenicka: Bulgaristan'dan Türkiye'ye Bir Nevruz Geleneğinin Göçü. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 22, s.495-509.*

Aykıt, Dursun Ali (2013). Müslümanların ve Hristiyanların Ortak Ziyaretgahlarından Biri Olarak Aya Yorgi (Saint George) Manastırı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), s. 119-134.

Bakırcı, Fatih (2016). Öleng(y) Ölen Sözcüğü ve Nevayi ile Babur'da Bir Tür Olarak Öleng. *Türkiyat Mecmuası, 26(2), s. 63-74.*

Buhari, Kitabü'l Enbiya. *Sahih-i Buhari*, s. 1389.

Bulut, Meryem. & Karacagil, Zeynel. & Çataloğlu, Seher (2019)**.** Dünden Bugüne Hıdırellez Pratikleri, *Milletlerarası 9. Türk Halk Kültürü Kongresi, Gelenek, Görenek ve İnançlar*, s. 79-92.

Burnakov, Aleksey Venariy (2013). Hakasların Geleneksel Dünya Tasavvurlarında Su İyesinin Dişil Başlangıcı. (Çev.: Atilla Bağcı) *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (36), s. 9-22.

Çay, Abdulhalûk Mehmet (1988). Ergenekon/Nevrûz Bayramı Törenlerinde Görülen Ortak Türk Kültür Unsurları. *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz* içinde. (Genişletilmiş 2.Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.199-204.

Çelepi, Mehmet Surur (2009). Hatay'da Hızır İnanışları. *Turkish Studies*, 4(3), s. 532-549.

Çeltikçi, Orhan (2014). Türk Dünyasının Unsurlarından Çuvaş Türkleri ve Halk İnanışları ile İlgili Tespitler. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 1(1), 72-87.*

Çobanoğlu, Özkul (2000). Yapısal ve İşlevsel Bakımdan Geleneksel Bayramlar Bağlamında Nevruz ve Hıdırellez. *Türkbilig,* (1), 51-59.

Döğüş, Selahattin (2015). Anadolu'da Hızır-İlyas Kültü ve Hıdırellez Geleneği, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Dergisi*, 74, s. 77-100.

Durbilmez, Bayram (2018). *Türk Dünyası Kültürü I.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İnan, Abdülkadir (1995). Makaleler ve İncelemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kahraman, Nufreddin. & Arıkan, Refik (2015). Orta Asya'dan Bilecik'e Hıdırellez, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15 (1), 13-28.

Kalafat, Yaşar (2011). *Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruz'a.* Ankara: Berikan Yayınları.

Kirişçioğlu, Fatih (2004). *-Isıax (Ihıax)- Saha Türklerinin Bahar Bayramı*. Ankara: Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi, s. 359-363.

Kumartaşlıoğlu, Satı (2017). Edremit ve Burhaniye Tahtacılarında Hıdırellez, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 279.

Külekçi, Cahit (2015). Osmanlı Devleti'nde Birlikte Yaşam: Paskalya Örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* 13(25), s. 67-83.

Mustafayev, Beşir (2013). Adriyatik'ten Çin Seddine Uzanan Nevruz Geleneği. *AYRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 60-73.

Ocak, Ahmet, Yaşar (2007). *İslam- Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Oğuz, Öcal (2020). Çok Uluslu Hıdırellez: Sınırlar ve Sorunlar. *Millî Folklor, 16(125), s. 35-45.*

Ögel, Bahaeddin (2002). *Türk Mitolojisi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 2.Baskı, 2.Cilt.

Önal, Mehmet Naci (2008). Muğla'da Hıdırellez Bayramı, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, 5/3, s. 1187.

Peker, Selçuk (2015). *Mezar ve Türbelere Kült Merkezli Bir Bakış.* Konya: Kömen Yayıncılık.

Roux, Jean-Paul, Çeviren: Kazancıgil, Aykut (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Seyidov, Mirali & Erkal, Abdulkadir (2010A). Azerbaycan Mitolojik Tefekkürünün Kaynakları II Ölenk. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(6).

Seyidov, Mirali & Erkal Abdulkadir (2010B). Azerbaycan Mitolojik Tefekkürünün Kaynakları III Ölenk. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 0(7).

Uca, Alaattin (2010A). Türk Toplumunda Hıdırellez-I. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 14 (34), s. 113-138.

Uca, Alaattin (2010B). Türk Toplumunda Hıdırellez-II, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 14 (35), s. 251-284.

Uysal, Yavuz (2020). *Adıyaman Türbeleri ve Memoratlar*. Konya: Palet Yayınları.

Veren, Ergün (2016). Çek Kültürel Belleğinde Paleni Carodejnic. *Uluslararası Türkiye-Çek Cumhuriyeti İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Yayınları.*

Kaynak Şahıslar

Kaynak Şahıs 1 (K-1), Gazi Sezer (63). Kıraathane İşletmecisi, İlkokul Mezunu. Kestel Mah., Taşlıca Sok., Alanya/Antalya.

K-2, Emine Cimrin Koçak (52). Yüksek Mimar, Doktora Öğrencisi. Tophane Mah., Sakırlar Sok., Alanya/Antalya.

K-3, Murat Levent Koçak (?). Eczacı ve Sosyolog, Lisans Mezunu. Tophane Mah., Sakırlar Sok., Alanya/Antalya.

K-4, Mehmet Karagül (89). Emekli Mübaşir, İlkokul Mezunu. Su Gözü Mah., Kütürüb Cad., Alanya/Antalya.

K-5, Mehmet Uysal (54). Mobilyacı, İlkokul Mezunu. Su Gözü Mah., Türbe Sok., Alanya/Antalya.

K-6, Mehmet Çaltı (75). Çiftçi, Öğrenim Görmemiş. Su Gözü Mah. Pürenlik Çıkmazı., Alanya/Antalya.

K-7, Alaeddin Özalp (64). Emekli İmam, Ön Lisans Mezunu. Tosmur Mah., Kerimcik Cad., Alanya/Antalya.

K-8, Hasan Yalım (62). Kıraathane İşletmecisi, Lise Mezunu. Güller Pınarı Mah., Hasan Akçalıoğlu Sok., Alanya/Antalya.

K-9, Mustafa Yanbaş (67). Serbest Meslek (Emekli), Lisans Mezunu. Güzelbağ Köyü.

Tatar Türkçesinde Sınırlama Bildiren Edatlar Üzerine[*]

Eren ÜNLÜ[**]

Özet

Edatlar, tek başlarına var olamayan, tek başlarına bir anlam ifade etmeyen eklendiği sözle bir anlam kazanan, sonuna geldiği sözle cümledeki diğer sözcükler arasında bağlantı kuran görevli sözlerdir. Edatlar, yeni sözcük yapımına elverişli değildirler. Ancak isimleşenlerinden kelime yapılabilir. Esas itibariyle dilin eksiz unsurlarıdır. Edatlar; *ünlem edatları, bağlama edatları* ve *son çekim edatları* olmak üzere üç çeşittir. Görevleri bakımından ise edatlar, *aitlik, ilgi, benzerlik, denklik, başkalık, beraberlik, vasıta, miktar, derece, uygunluk, nispet, sebep, amaç, hedef, karşılık, karşılaştırma, zıtlık, yön gösterme, öncelik, sonralık, zaman, şüphe, tahmin, pekiştirme, sınırlama, başlangıç, sıralama, şart, tezlik* bildirme görevlerinde kullanılmaktadır. Çalışmamızda Tatar Türkçesinde sınırlama görevinde kullanılan edatlar incelenmiştir. Sınırlama edatları, zaman, mekân içinde sınırlama sağlar. Tatar Türkçesi, Başkurt, Karaçay – Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kırım – Tatar, Kumuk, Nogay Türkçeleri ile birlikte Kıpçak grubunu oluşturan lehçelerden biridir. Tatar Türkçesinde "sınırlama" görevinde kullanılan *alıp, artık, başka, başlap, buyunça, çaklı, -ça, hetlé, kader, kaderlé, karaganda, karap, tış, tışkarı, tiklé,* edatları tespit edilmiştir. Tespit edilen bu edatlar köken, yapı gibi çeşitli açılardan incelenecek, sınırlama bildiren edatlar ile ilgili tespitler ve dikkatler sunulacaktır. Tatar Türkçesinde kullanılan sınırlama bildirdiği tespit edilen edatlar örnek cümleler ile tanıklanmıştır. Tanıklama için kullanılan örnek cümleler Tatar Türkçesinin en geniş söz varlığını içine alan *Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé* adlı eserden tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tatar Türkçesi, edat, sınırlama, Çağdaş Türk Lehçeleri.

Giriş

Edatlar, çeşitli çalışmalarda *edat, ilgeç, takı, sontakı, çekim edatları, son çekim edatları* gibi terimler kullanılır (Hacıeminoğlu, 2015; Korkmaz, 2014; Banguoğlu, 2007; Ergin, 2013; Karaağaç, 2013; Delice, 2012; Li, 2004).

Edat üzerine çalışma yapan araştırmacılar edat kavramını "*tek başlarına anlamları olmayan, eklendiği kelime ile diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli ilişki kuran, görevli sözlerdir"* (Hacıeminoğlu, 2015: XIII; Gabain, 1988:93; Korkmaz,2014: 895; Ergin, 2013: 348; Gülensoy, 2005: 425; Banguoğlu, 2007:385; Li, 2004: 25; Karagaaç,2013:351) şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu tanımlardan farklı olarak Delice *"isim ile fiil, isim ile fiilimsi, isim ile isim ve isim ile cümle arasında benzerlik, vasıta, beraberlik, sebep, zaman, açıklama neticelendirme gibi anlam ilgileri kuran; eşdeğer biçimbirimler ve cümleler arasında bağlama görevi yürüten; bağlı olduğu isme seslenme bildiren, cümleye duygusal anlam katarak onu çeşitli açılardan pekiştirmekle görevli olan dilbilgisel anlamlı sözcüklerdir*." (Delice, 2007:147) şeklinde kapsamlı bir tanım yapmıştır.

Araştırmacıların edat tanımlarının ortak özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Tek başlarına anlamları ve görevleri yoktur.
Birlikte kullanıldığı kelimeyle ötekiler arasında çeşitli anlam ilişkileri kurarlar.
Gramer vazifeleri vardır.

Edatların sınıflandırılması konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmacıların farklı görüşleri mevcuttur. Hacıeminoğlu, *çekim edatları, bağlama edatları, kuvvetlendirme edatları, karşılaştırma-denkleştirme edatları, soru edatları, çağırma- hitap edatları, cevap edatları, ünlemler, gösterme edatları, tekerrür edatları* olmak üzere on gruba ayırır **(**Hacıeminoğlu, 1992:VI-VIII). Ergin ve

[*]Bu bildiri "Tatar Türkçesi Söz Varlığı" adlı doktora tez çalışmasından elde edilen verilerden üretilmiştir.

[**] Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE. E-posta: erenunlu@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8592-7865

Karaağaç edatları *çekim edatları, bağlama edatları, ünlem edatları* olmak üzere üç grupta incelerken; Delice, *çekim, bağlama, ünlem ve pekiştirme* edatları olmak üzere dört grupta inceler (Delice, 2007:147).

Mustafa Öner, Tatar Türkçesindeki edatları "Bağlama Edatları" ve "Son Çekim Edatları (beylékler) olarak iki başlıkta incelemektedir. "Bağlama Edatları"nı da kendi içerisinde "Bağlayıcılar (tézüvçé térkegéçler)", "Cümle başı edatları (karşılık térkegéçleré ve iyertüvçé térkegéçler)" ve "Sona gelen edatlar (kisekler)" başlıkları altında incelemektedir. Son çekim edatlarını (beylékler) "İsim hâl ekleri gibi işlev taşıyan fakat daha zengin anlamlar veren sözler olarak" tanımlayan Öner, bu edatları bağlandıkları isimlerin hâl eklerine göre "yalın hâlle bağlananlar, yönelme hâliyle bağlananlar, çıkma hâliyle bağlananlar" şeklinde sıralamaktadır (Ercilasun (ed.),2012: 728-733).

Tatarca Dil bilgisi kitabında, "*Beylékler – yardemlék katégoriyeséne kére torgan léksik béremlékler, alarnıñ töp vazifası – möstekıyl süzler arasında törlé-törlé megne mönesebetén béldérü, alarnı bér-bérséne beylev"* Yardımcı kelime kategorisinde bulunan leksik birimlikler. Onların vazifesi müstakil sözler arasında çeşitli anlam münasebetleri bildirmek, onları birbirine bağlamak" şeklinde tanımlanır (Zakiev, 2016:350).

Tatar Téléneñ Añlatmalı Süzlégé'nde "*Beylék. Barlık tör isím hem şul funktsiyedegí süzlerníñ başka süzlerge sintaksik mönesebetín bildírüçí yardemlík süz."* Beylek, Kelimelerin diğer kelimelerle olan söz dizimsel ilişkisini ifade eden her türlü isim ve yardımcı kelimeler şeklinde açıklanmaktadır (TTAS,1977: 204).

Türkçede zaman ve mekânda sınırlama (limitativus), Orhon Türkçesinden başlayarak, yönelme durumu eki almış adlardan veya zarf-fiillerden sonra bir edat (tegi, değin, kadar vb.) getirilerek yapılır. Aynı görev için, tek başlarına zarf-fiiller de kullanılmıştır (Yıldırım, 2009:185).

Sınırlama, *failin hareketinin başka bir ismin varlık sınırına kadar gerçekleştiğini, hareketin uzaydaki mesafesini belirtir*" (Öner, 2003:147). Öner, "sınırlandırma, dilde daha geç bir devre ait kuruluş olabilir. Semantik ve morfolojik bakımdan daha basit olan yapıdan, daha karmaşık olana doğru bir geçiş olmuştur. Bunu "aslen karşılaştırma yapan edatların daha sonra sınırlandırma işleviyle de karşımıza çıkması" şeklinde yorumlamaktadır (Öner, 2003:148).

Sınırlandırma iki varlık arasındaki mesafeyi sınırlamakta, aktiften pasife doğru yönelen hareketin ulaşacağı son noktayı (ikinci varlığı da ihtiva eden veya onu sınırlayan alanı) belirlemektedir (Öner, 2003:149). "Dildeki sınırlandırma, herhangi bir unsurun başlangıcını veya yayılabileceği en son noktayı sınırlandırmak şeklinde olabileceği gibi bir kısım unsurların vurgulanmak veya karşılaştırmak suretiyle diğerlerinden ayrılarak sınırlandırılması şeklinde de olabilir." (Salan, 2018: 5).

Tatar Türkçesinde sınırlama bildiren edatlar şunlardır: *alıp, artık, başka, başlap, buyınça, çaklı, -ça, hetlé, kader, kaderlé, karaganda, karap, tış, tışkarı, tiklé.* Bu edatlar birlikte kullanıldıkları sözcüklerle birlikte yer, mesafe, zaman, ölçü, miktar bakımından sınırlandırmalar yapmaktadırlar.

1. Başlangıç Noktası Bakımından Zamanı Sınırlandıranlar

1.1. alıp

al- "Almak" fiilinin zarf-fiil şeklidir (Hacıeminoğlu, 2015;4; Alkaya. 2007:97; Li 2004:69). "-den başlayarak, -den itibaren, -den hareketle, -den" anlamlarındadır. alıp edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: Tat. alıp (алып), Başk. alıp (алып), Nog. alıp (алып), KKal. alıp (алып) (Alkaya. 2007:97; Li 2004:69-70). Bu yapı kendisinden önce ayrılma hâli eki alan ve bir zaman ifade eden sözcükle birlikte kullanıldığında belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını başlangıç noktası bakımından sınırlandırmaktadır:

*Lyubov İvanovna her tumış kön irte**den alıp** kiçke kader kül östénde evvere kil[e] (TTAS, 1981:165). "*Lyubuv İvanova, her doğum gününde sabah**tan** akşama kadar gölün üzerinde dolaşıyor."

*[Ana] defterné baş**tan alıp** aḫırına kader céntéklep karap çıktı* (TTAS,1977: 88). "[Ana] kitabı baş**tan başlayarak** sona kadar dikkatle inceledi."

*Çeçken**nen alıp** ambarga kaytarıp salgançı üzém üstérgen bodayga min üzém cavaplı (TTAS,1977:53).* "Ekimin**den başlayarak** ambara götürüp koyana kadar yetiştirdiğim buğdaydan ben kendim sorumluyum."

1.2. başlap

Kelimesinin yapısı, *başla- (baş+la-)* "başlamak" fiilinden *-p* zarf-fiil eki ile oluşmuştur (Korkmaz, 2011 :72; Li 2004:139). *başlap* edatı, "-den başlayarak, -den itibaren, -den beri," anlamlarındadır. Bu yapı kendisinden önce ayrılma hâli eki alan ve bir zaman ifade eden sözcükle birlikte kullanıldığında belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını başlangıç noktası bakımından sınırlandırmaktadır. Ayrıca başlap edatı, diğer edatlarla birlikte kullanılarak iki olay, mesafe veya kişi sınırlaması bildirmektedir. başlap edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: Tat. *başlap (башлап), Baş. başlap (башлап), Kaz. bastap (*бастап*), Kırg. baştap (*баштап*), KKal. baslap (*баслап*), Kum. başlap (*башлап*), Nog. baslap (*баслап*), Kar.- Bal. başlap (*башлап), Kır. Tat. *başlap (*башлап), Kar. *başlap (*башлап) (Alkaya. 2007:165; Li 2004:139-141). Başlap edatı, Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé'nde "**Башлау**" "başla-" fiilinin 4. anlamında şu şekilde açıklanmaktadır: "*Bilgélé bér noktadan, teñgelden bilgélé bér devamlı rette torgan kürénéş yeki nerselerné sanap kitkende, éş kına, «ga kader» (çaklı), «gaça» kébék formalar bélen parlaşıp kile.*" Belirli bir noktadan belirli bir sürekli dizide meydana gelen olayları veya şeyleri listelerken, genellikle *-ga kader (çaklı), gaça* gibi formlarla birleştirilir. *(TTAS, 1977:139).* Ayrıca Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü'nde başlap kelimesi *1. İtibaren, sonra; 2.İlkin, önce* anlamlarında verilmiştir (Öner,2015:50).

*Béznéñ Şerif şul kön**nen başlap** ḫeyérçéler zömreséne yarlılıknıñ iñ tüben dereceséne kérdé (TTAS, 1977:355).* "*O gün**den itibaren** Şerifimiz yoksulların çevresine girdi."*

*Şul kön**nen** başlap Gabdulla medresede storojlık ḫézmetén üti başladı (TTAS, 1977:139).* "O gün**den itibaren** Abdullah medresede nöbetçi hizmetine başladı."

*Akçanı büléşkençé, ḫetta bügén irte**den başlap** köysézlene başladılar (TTAS, 1979:259).* "Hatta parayı bölmeden önce bu sabah**tan itibaren** huysuzlaşmaya başladılar."

*İrteden **başlap** kiçke ḫetlé balta hem pıçkı, kitmen hem körek kullardan töşmedé (TTAS, 1981:272).* "Sabah**tan** akşama kadar balta ve testere, çapa ve kürek ellerinden çıkmadı."

*Béz bu bérençé cıyıntığıbızını éşlegen vakıtta **başlap** mektep**ke kader** hem mektepnéñ bérençé gruppalarında ukuçı balalarnı küzde tottık (TTAS, 1977:278).* "Bu ilk koleksiyonu oluştururken, okul öncesin**den başlayarak** ilk okul gruplarına **kadar** okuyan çocukları göz önünde tuttuk."

*[Umarta karavçı] hertörlé sistémadağı umartalardan hem vak-töyak korallar**dan başlap** bal suvırtu maşinalarına **kader** hemmesén üzé yasagan (TTAS, 1977:115).* "[Arıcı] kovanlar ve küçük şeyler ile çeşitli sistemler**den başlayarak** bal toplama makinelerine **kadar** her şeyi kendisi üretti."

*Galiekber agay, şehernéñ astın-östéne kitérép, bérençé klass réstoran**nan başlap** tüben derecedegé kabak**ka kader** hiçbér ziyeret itmegen cirné kaldırmadı (TTAS, 1977:348).* "Tüm şehri gezen Galiakber amca, birinci sınıf bir restoran**dan başlayarak** düşük seviyeli meyhaney**e kadar** ziyaret etmediği yer bırakmadı".

Bérénçé batalonnan ***başlap*** *iñ arttağısına* ***kader*** *rotalar ağıla bardıla (TTAS, 1977:141).* "Birinci tabur**dan başlayarak** en arkadakin**e kadar** bölükler akın akın geldiler."

Armiyené idare itüv iñ tübennen ***başlap*** *iñ yugarısına* ***kader*** *[bulsın] (TTAS, 1981:279).* "Ordunun yönetimi en aşağıdan başlayarak en yukarıya kadar değişir."

2. Zamanı Bitiş Noktası Bakımından Sınırlandıranlar

2.1. -ça

Köktürk, Karahanlı, Harezm Türkçelerinin mevcut metinlerinde sınırlama vazifesi işlek olmayan +ça eki, Çagatayca ve Özbekçede canlı bir şekilde kullanılmaktadır (Korkmaz,1958:46).

Edatın yapısı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. J. Deny, -ça edatının kökenini "miktar, zaman miktarı, zaman, devir" anlamlarını veren "çağ" kelimesinden geldiğini söyler (Deny, 2012:573). Bothlink de edatın kökenini "çağ" kelimesine dayandırmaktadır (Deny, 2012:573). Gabain, aynı zamandan kelime teşkil eden +ça ekinin muhtemelen sakatlanmış (verstümmelte) eski bir çekim edatı ve tek başına bir manasının olmadığını belirterek edatı hâl ekleri içerisinde inceler (Gabain, 1988:65). Edat üzerinde çalışma yapan Korkmaz (1958), çalışmasında Kotvicz'in -ça'yı kelime sonundaki -a ünlüsünü kaybetmiş olan *çağ*'dan daha eski *çaga* (kök/köke) kelimesi ile birleştirdiğini ifade etmektedir (Korkmaz,1958:42). Aynı çalışmada bir başka Altayist Ramsted'in de "-ça'yı Moğolcada "-ınca, olur olmaz, -dıkça" vb. anlamlara gelen ve şimdiki zaman zarf-fiili yapan -mağ-ça> *-mağça* şekli içindeki *-ça ekinin Türkçe, Moğolca ve Mançuca da hâl eki olarak telakki ediyor" şeklinde açıklamaktadır (Korkmaz,1958:42). Çalışmasında Deny, Kotvicz ve Ramsted'in görüşlerine de yer veren Korkmaz, edatın kökeniyle ilgili yukarıda belirtilen görüşlerine yer veren Korkmaz, edatın kökeniyle ilgili izahların tatmin edici olmadığını dile getirerek kendi düşüncesini şu şekilde dile getirmektedir: "Biz Türkçenin kendi bünyesi dahilinde, hâl eki olan +ça ile, kalıplaşmış şekiller ve teşkiller yapan +ça eki arasında bir uygunluk görmekteyiz. Fakat bu uygunluk, henüz ekin menşei meselesini halle götürecek durumda değildir." diyerek edatın kökeni hakkında kesin bir düşünce açıklamaz (Korkmaz,1958:42). Edat, "-e kadar" anlamındadır. -ça edatı, bazı fonetik farklarla Tatar, Kırgız, Başkurt ve Kırım Tatar lehçelerinde kullanılmaya devam eder: Tat. -ça/-çe (-ча/-чә), Kırg. -çe (-чә), Baş.-sa/-se/, -ça/-çe (-ca/-cə / -ча/-чә), Kır. Tat. -ce (-дже). Zaman ifade kelimelerden sonra kullanıldığında işin sona erdiği belirterek zaman sınırlaması yapar:

*Ul éşlegen zavod bügénge****çe*** *İñ aldınğı zavod sanaldı (TTAS, 1977:217).* "Çalıştığı fabrikayı bugün**e kadar** en gelişmiş fabrika olarak kabul ediliyor."

*Ul können bu könge****çe*** *bér ay tuldı, ikénçége kitté (TTAS, 1979:264).* "O günden bugün**e kadar** bir ay doldu, diğeri gitti."

İrte tañnan kara töngeçe orış bargan (TTAS, 1979:478). Sabahın erken saatlerinden gecenin geç saatlerin**e kadar** kavgalar vardı.

*Gali abzıy [cıyılışta] aḫırga****ça*** *utırdı hem küp kéne faydalı kiñeşler birdév (TTAS, 1977:165).* Gali amca, toplantının sonun**a kadar** oturdu ve birçok yararlı öğüt verdi.

*Basmaḫané éşçéleréne devlet tarafınnan raslangan tarif buyınça yılına 120 sumga****ça*** *tülengen (TTAS, 1981:41).* "Matbaa işçilerine, devlet tarafından onaylanan tarife uyarınca yılda 120 rubleye kadar ödeme yapıldı."

2.2. çaklı

Edatın yapısı hakkındaki görüşler şu şekildedir: Hacıeminoğlu, çak+lıġ/ çaḳ+lıḳ > çaklı haline dönüştüğünü ifade eder (Hacıeminoğlu, 2015: 30). Li, *çaḳ* "ölçü" (< ? Çin) "uzunluk birimi; cetvel"

anlamına gelen *chi* kelimesinde Türkçeye geçtiğini söyler (Li, 2004:196). Öner ise edatın *çak* "zaman, vakit" anlamındaki çak kelimesinden *+lı* yapım eki alarak *çaklı (<çak+lı)* kalıplaşmasıyla oluştuğunu söyler (Öner, 2004, 2241; Öner, 2003: 156). Edat "kadar, gibi, -e kadar" anlamlarındadır. Tatar Téléněñ Añlatmalı Süzlégé'nde "1. herhangi bir eylemin yayılma alanını, sınırını belirtir, 2. eylemin yönünü, bir şeye yaklaşmayı ifade eder. 3. Eylemin zamanındaki kısıtlamayı bildirir. 4. Sayılara gelince, bir şeyin niceliksel sınırını ifade eder. 5. Eylemi gerçekleştirmenin yoğunluğunu, yoğunluğunu ifade eder. 6 niceliksel veya niceliksel karşılaştırma, karşılaştırma anlamına gelir. Bir sıfat fiillerle buluştuğunda, olasılıkların sınırını ifade eder." *(TTAS, 1981:398)* anlamları bulunmaktadır. çaklı edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. çaklı (чаклы), Kaz. şaqtı (шақты), Kırg. çaktı (чакты), Baş. saḳlı, KKal. şaḳlı (шаклы), Nog. şaklı (шаклы), Kar.- Balk. çaḳlı (чакълы)* (Alkaya. 2007:277; Li 2004:197-199; Öner. 2003:156;). Bu edat Tatar Türkçesinde sınırlama bildiren diğer edatlardan farklı olarak hem zaman hem de yer sınırlaması yapmaktadır.

Küp kéne ḫeller üstérélmegen, aḫırga ***çaklı*** *citkérélmegen (TTAS, 1977:228)*. "Pek çok durum gelişmemiş, sonun**a kadar** bitmemiştir."

*Aksabi kart soñğı sulışı**na çaklı** anı [Enisené] télénnen taşlamadı (TTAS, 1981:71).* "Topal yaşlı adam, son nefesine kadar onu dilinden düşürmedi."

Séznéñ isémégézné küñélébézde şuşı könge ***çaklı*** *sakladık (TTAS, 1979:317).* "Adınızı bugüne **kadar** kalbimizde tuttuk."

*[Miné gazétada maktasañ], diy, anıñ öçén yul başına utız tiyén**ge çaklı** kalem balı tüler idém, diy (TTAS, 1979:35).* "[Gazetede bana iltifat etseydin] diyor ki, onun için kalem için otuz kuruş**a kadar** para verirdim."

*Bik ozak yıllar**ga çaklı** Köméşlé kül tiresé küñélsézlenép kalgan (TTAS, 1979:35).* "Uzun yılla**r kadar**, Silver Lake çevresindeki bölge sıkıntılıydı."

*Cir yaz**ga çaklı** uykuga talgan (TTAS, 1981:71).* "Toprak bahar**a kadar** uykuya dalmış."

Tışta buran éş yasagan, baskıç töbénnen totınıp, kece abzarına ***çaklı*** *sırtlap kar öyıp kitken idé (TTAS, 1979:703).* "Dışarıda bir kar fırtınası, kar merdivenlerden inerek keçi ahırın**a kadar** indi."

*Yurganın başın**a çaklı** yabınıp yattı (TTAS, 1981:398).* "Battaniyeyi kafasın**a kadar** çekip yattı."

2.3. hetlé

Edatın yapısı, Arapça *hadd* "sınır" kelimesinden *+li* isimden isim yapım eki getirilerek kalıplaşmıştır (Öner, 2003:156). Aslen "hat, sınır" anlamlarındaki *hat* sözcüğünün sıfat biçiminde olan sözcük Kıpçak grubunda birkaç lehçede sonrakı olarak kullanılmaktadır (Li, 2004:228). Edat, "kadar" anlamındadır. Edat, Tatar Téléněñ Añlatmalı Süzlégé'nde 1.eylemin sınırını, hareketin uygulanmasını, yayılmayı, yeri belirtmek için yöndeki isimlerle birlikte kullanılır.2. Eylem, sayının sınırı belirttiği durumun zamanı için kullanıyor. 3. herhangi bir olay, eylem, fenomen vb. başka bir olaydan, eylemden, fenomenden vb. önce gelir. 4.Karşılaştırmada, hacmi, bir şeyin miktarını başka bir şeyle karşılaştırırken, ana durumdaki isimlerle karşılaştırırken kullanılır: önce. 5. 1) nominatif durumdaki isimlerle ilgili her şeyi içerdiğini belirtir: 2) gösterge zamirleri ile birlikte, konuşmaya güçlendirici bir dokunuş katıyo: (*TTAS, 1981:384).* olarak verilir. Tat. hetlé (хәтле), Baş. hetlé, hetlém (хәтле, хәтлем) (Öner. 2003:156; Li 2004:299). Bu edatta tıpkı *çaklı* gibi hem zaman hem de yer sınırlaması yapmaktadır. Kendisinden önce yönelme eki almış ve zaman ifade kelimelerden sonra kullanıldığında işin sona erdiği belirtilerek zaman sınırlaması yapar:

*Ul bişénçé yıl**ga ẖetlé** devérände mömkin bulgan çaklı iské-çéler bélen konflikttan kaçu yulın totkan (TTAS, 1977:421).* "Hayatının beşinci yılın**a kadar** mümkün olduğunca yaşlı insanlarla çatışmalardan kaçındı."

*Feyzi bélen [Moẖtar] ikevésé de soñ vakıtlar**ga ẖetlé** Seẖipné Korbangalinéñ üz kızı dip yördéler (TTAS, 1977:474).* "Faizi ve [Muhtar] yakın zamana **kadar** Sahib'i Kurbangali kızları olarak adlandırdılar."

*Yaz**ga ẖetlé** könné-tönné bélmiy, Tav kaderlé tozlar taşıdım; Küz allarım kayçak toman basa, Küterélmiym avır başımnı (TTAS, 1981:114).* "Bahar**a kadar** " ne bir gün ne de bir gece bilmiyordum, tuzları dağlara sürükledim; Gözlerim bazen puslu, ağırlık kaldırmıyorum."

*İndé yazğı taşkın**ga ẖetlé** Kandırnıñ yaña buvası ölgérgen bulır (TTAS, 1981:697).* "Kandurun, ilkbahardaki seller**e kadar** yeni nesil olgunlaşacak."

Akadémik [Gubkin] İkénçé Baku rayonnarında İdélden alıp Uralga ẖetlé bulgan gayat zur iñkülékte néft ézliy (TTAS, 1977:427). "Akademisyen [Gubkin], Volga'dan Urallara **kadar** geniş bir çukur olan ikinci Bakü'nün bölgelerinde petrol arıyor."

*[Béton salu] sténa**ga ẖetlé** Altıbızga tuksan kub bula (TTAS, 1979:179).* "Duvara kadar doksan küp (beton dökülmüş) olacak."

2.4. kader

Arapça kadar kelimesinin edatlaşmış şeklidir. "kadar, -kadar,gibi, olarak anlamlarındadır. kader edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. kader, Kırg. katar (ı), Baş. qezer (é), KKal. qadar, qader/qatarı, qader/qatar, Kum. Qadar, Nog. kader, Kar.-Bal. Qadar, Kır. Tat. qadar* (Öner. 2003:149-150; Alkaya. 2007:406; Li 2004:256-258). Bu edat tıpkı *çaklı, ẖetlé* gibi hem zaman hem de yer sınırlaması yapmaktadır. Bu yapı, kendisinden önce yönelme eki almış ve zaman ifade kelimelerden sonra kullanıldığında işin sona erdiği belirtilerek zaman sınırlaması yapar:

*Kiçké karañgıga **kader** bu kullardan mastérok bélen izme çilegé töşmiy idé (TTAS, 1979:369).* "Akşam geç saatlere kadar bir kova toz çözeltisi bu ellerden düşmedi."

*Répétitsiyeler tañ**ga kader** suzıla, artistlar, uvyınnarın réjissérga oşata almıyça, manma tirge batalar (TTAS, 1979:489).* "Provalar şafağa **kadar** devam ediyor, oyunun yönetmenini memnun edemeyen sanatçılar tükenmekte olan bir şekilde boğuluyorlar."

*İyunnen avğust**ka kader** kıtay kaneféré çeçek ata (TTAS, 1979:238).* "Çin karanfilleri Haziran'dan Ağustos'**a kadar** çiçek açar."

*Oktyabr**ga kader** ẖeyérçé, yalangaç, ẖelséz kréstyen ẖucalıkları bélen bötén il tulgan idé (TTAS, 1981:380).* "Ekim ayın**a kadar** bütün ülke fakir, çıplak, dezavantajlı köylü çiftlikleriyle doluydu."

*[Köymede] su indé İlsöyarnéñ baltırın**a kader** küteréldé. (TTAS, 1977:121).* "Su, İlseyar'ın ayak bileğine **kadar** yükseldi."

2.5. kaderlé

Edat, Arapça "kadar" kelimesinin +lı (<+lıg) ekinin eklenmesiyle kalıplaşarak edat olmuştur (Öner, 2004:2242; Alkaya, 2007:419: Li,2004:260). Edat, "kadar, -e kadar" anlamlarındadır (TTAS, 1979: 18). Tat. kaderlí (кадәрле). Bu yapı, kendisinden önce yönelme eki almış ve zaman ifade kelimelerden sonra kullanıldığında işin sona erdiği belirtilerek zaman sınırlaması yapar:

*[Gabdraẖmannıñ] üler vakıtın**a kaderlé** isé dörés bulıp, üler aldınnan da söyleşép, üzéñéñ vasıyetén eytép, beẖilleşép vafat buldı (TTAS, 1977:364).* "[Abdurrahman] vasiyetname bırakarak öldü ve onun ölen**e kadar** doğru olduğunu söyledi."

*O azık kış urtasına **kaderlé** géne citerlék (TTAS, 1981:315).* "O yiyecek sadece kışın ortasın**a kadar** yeterlidir."

*Monda cir vak taşlık bulıp, yul ul **kaderlé** ük bozılmagan (TTAS, 1981:58).* "Buradaki toprak molozludur, yol şimdiye kadar bozulmamıştır."

2.6. tiklé / tiklém

Edat, *tik* "teg" kelimesine *+li* yapım eki getirilerek oluşmuştur (tiklé < teg+li) (Öner,2003:152). Edat, "kadar, -e kadar" anlamlarındadır. Tatar Téléneñ Añlatmalı Süzlégé'nde *tiklé* madde başına bakıldığında *çaklı* kelimesine bakınız ifadesi yer almaktadır (TTAS, 1981:95). *Tat. tiklé / tiklém (микле/ миклем), Başk. tiklé / tiklém (микле/ миклем)* (Li, 2004:483). Bu yapı, kendisinden önce yönelme eki almış ve zaman ifade kelimelerden sonra kullanıldığında işin sona erdiği belirtilerek zaman sınırlaması yapar:

*Bu sabıylığımnı şuşı kön**ge tiklé** bérevge de söylegeném yuk idé elé» aktık süzlerémné eyttéreséñ (TTAS, 1979: 609).* "Şimdiy**e kadar** bu bebeklikten kimseye bahsetmedim. Bana doğruyu söylettiriyorsun."

*Töş**ke tiklém** tuballarnı tutırıp ta kaytırbız, belkém (TTAS, 1981:96).* "Öğlen**e kadar** belki tubalları bile dolduracağız."

*Kém çeçüné cey urtasın**a tiklé** suza? (TTAS, 1981:96).* "Ekim ayını yaz ortasın**a kadar** kim geciktiriyor?"

*Yat kéşé terezené töbén**e tiklé** açıp kuydı (TTAS, 1981:253).* "Bir yabancı pencereyi sonun**a kadar** açtı."

3. İşaret ettiği unsurları vurgulayarak veya karşılaştırarak sınırlandıranlar

3.1. artık

art- "artmak" fiiline *-ık* fiilden isim yapma eki gelerek oluşmuştur (Hacıeminoğlu, 2015;7). Kelime, "-den fazla, -den çok, -den iyi, -den üstün, fazla, aşırı" anlamlarındadır. artık edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. artıķ (артык), Başk. artıķ (артык), Nog. artık (артык), Kaz. artıķ (артық), Kır. artık (артык), KKal. artıķ (артыкъ), Kr.-Bal. artıķ (артыкъ)* (Alkaya. 2007:121; Li 2004:101-103). Ölçü, miktar, şahıs ifade eden bir sözcükten sonra gelerek işaret ettiği unsurları vurgulayıp sınırlandırmaktadır.

Ütken ay başında uk iské yıl planın vakıtınnan alda tögellegen idém, bér aydan artık indé min yaña yıl ḫisabına éşliym (TTAS, 1977:228). "Geçen ayın başlarında, eski yıllık planı erken bitirdim, bir aydan fazla bir süredir yeni yıl pahasına çalışıyorum."

*Ay**dan artık** fatirga kaytkanım yuk (TTAS, 1977:364).* "Bir aydan fazla bir süredir daireye geri dönmedim."

*Yégérmé biş yıl**dan artık** éş tecribesé (TTAS, 1979:62).* "Yirmi beş yıldan fazla iş tecrübesi."

*Bér ay**dan artık** bit indé [alarnıñ] tozlı aş aşagannarı yuk (TTAS, 1981:269).* "Çünkü bir aydan fazla bir süredir tuzlu yiyecekleri yok."

*Kamçatkada yöz**den artıķ** vulkan bar (TTAS, 1979:723).* "Kamçatka'da 100'den fazla volkan var."

*İké-öç yıl**dan artıķ** yatkan orlıklar gadette tişéléşlerén yugaltalar (TTAS, 1981:107).* "İki-üç yıldan fazla duran tohumlar genellikle çimlenmeyi kaybeder."

*[Anıñ] anası révmatizm bélen avırıp kitté hem, öç ay**dan artık** bolnitsada yatkannan soñ, invalidlıkka çıktı (TTAS, 1977:391). "*Annesi romatizma hastalığına yakalandı ve üç ay**dan** uzun bir süre hastanede yattıktan sonra sakatlandı."

*Bérséneñ de béz**den artıķ** cirleré yuk (TTAS, 1977:50).* "Kimsenin bizden daha fazla toprağı yok."

3.2. başka

Başka kelimesinin yapısı hakkındaki genel kabul "*baş* ve *+ka* yönelme hâli ekinin birleşmesinden oluştuğu yönündedir (Sevortyan,1978:93; Korkmaz, 2011:12; B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (Red.) 339; Akt. Alkaya, 2007:154). Ergin kelimenin yapısını *Türk Dil Bilgisi* kitabında *baş* ismine, *+KA* isimden isim yapım eki olarak verir ve bu ekin eskiden beri donmuş olduğunu *baş-ḳa* ve *öz-ge* kelimelerinde kullanıldığı ifade etmektedir (Ergin, 2009:175). Hacıeminoğlu *Türk Dilinde Edatlar* adlı eserinde kelimenin yapısını *baş+ ḳa?* ve *baş+ı-ḳ-a?* şeklinde göstererek yapısı hakkında kesin bir hüküm vermenin mümkün olmadığını belirtir (Hacıeminoğlu, 2015: 12). Ancak daha sonra yayımladığı *Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri* adlı makalesinde kelimenin yapısını *baş+ı-ḳ-a* göstererek "ayrı baş çekmek, başa geçmek istemek" anlamında *başık-* < baş-ı-k- fiilinden -a ekiyle türetilmiş isim olmalıdır şeklinde ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 1992: 182). Kelime, "-den başka, başka, -siz, dışında, farklı" anlamlarındadır. başka edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. başḳa, Başk. başḳa, Kaz. başḳa, Kırg. başka, KKal. başḳa, Kum. başga, Nog. başka, Kar.-Bal. başḫa, Kır.Tat. başḳa, Kar. başḫa* (Alkaya. 2007:154; Li 2004:134-137). Bu edat, -DAn eki almış bir sözcük ile kullanılır ve kişi, olay, zaman bakımından sınırlama yapar:

*Ayu Zölḫice**den başḳa** kaysı tişsén diy. (TTAS, 1981:107).* "Ayu Zölhice'**den başka** birini ısırdığını söylüyor."

*Aḫır çikte utlı bocranı özép çığu**dan başḳa** çarabız kalmadı (TTAS, 1977:182).* "Sonuçta, ateş yüzüğünü kırmak**tan başka** seçeneğimiz yoktu."

*Mostafa üzén sémye asrav**dan başḳa** bérnindi de vayımı bulmagan kéşé kébék totarga tırıştı (TTAS, 1977:225).* "Mustafa, bir aileye sahip olmak **dışında** hiçbir şeyi umursamayan bir insan gibi davranmaya çalıştı."

*Anda béznéñ işé karçıklardan **başḳa** yaş-yaş ḫatın-kızlarnıñ da isebé-ḫisabı bulmıy (TTAS, 1977:430).* "Orada bizim gibi yaşlı kadınlar**dan başka** genç kadınlar da yoktur."

*Karçık méskénnéñ orışıp, téş kısıp kalu**dan başḳa** kulınnan bér éş te kilmidér idé (TTAS, 1981:86).* "Kavga edip dişlerini sıkmak**tan başka** bir şey yapamadı."

*Bülmede bolar**dan başḳa** bér ḫatın, iké kız hem ebi bar idé (TTAS, 1981:361).* "Onlar**dan başka** odada bir kadın, iki kız ve bir büyükanne vardı."

3.3. buyınça

Edatın yapısı, "boy, uzunluk" anlamındaki *boy* ismine 3. Teklik şahıs iyelik ve *-ça* eki almasıyla (<boy+u+n+ça) meydana gelmiştir (Tumaşeva, 1978:19 Akt. Alkaya, 2007:239). Li, edatı "boy" sontakısını açıklarken şu şekilde ifade etmektedir: Eski biçimi *bōd olan "boy, uzunluk" anlamındaki bu sözcük günümüz Türk dil ve lehçelerin kimisinde çeşitli durum eki alarak sontakı gibi kullanılmaktadır (Li 2004:617). Edat, "boyunca, süresince, vasıtasıyla, üzere, ilgili, hakkında, -e göre, bakımından, şekilde, için, yüzünden, uygun olarak, konusunda" anlamlarındadır (Alkaya. 2007:239; Li 2004:626-627). *Buyınça* edatı, Tatar Téléñéñ Añlatmalı Süzlégé'nde "boyunca, ile, içinden, yüzünden, -e göre, herhangi bir alan (faaliyet, meslek vb.) üzerinde, hakkında" anlamlarıyla verilir *(TTAS, 1977: 185). Buyınça* edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. buyınça (буенча),Kaz. boyınşa (бойынша), Kırg. boyunça (боюнча), Baş. buyınsa (буйынса), Kkal. boyınşa (бойынша), Nog. boyınşa (бойынша), Kır.Tat. boyunca (боюнджа)* (Alkaya. 2007:239; Li 2004:627-627).

Faydası bulsın öçén, darunı vraç kiñeşé ***buyınça*** *gına (TTAS, 1977: 187).* "Faydalı olması için ilacı doktorun söylediğin**e göre** alın."

Bakçabızda şomırt ağaçları Cey ***buyınça*** *siné köttéler (TTAS, 1977: 184).* "Bahçemizdeki kuş kirazı ağaçları yaz **boyunca** seni beklediler."

Poyızd bérniçe kön ***buyınça*** *şul şeplégé bélen alga kitté (TTAS, 1981: 532).* "Tren, birkaç gün **boyunca** bu hızla gidiyordu."

[Şekértler] gafu üténsénner, monnan soñ idarenéñ kuyğan tertibé ***buyınça*** *yeşerge kuldan yazu birsénner! (TTAS, 1979: 183).* "Öğrenciler özür dilesinler ve bundan sonra yönetim kurulunun belirlediği düzen**e göre** yaşasınlar."

3.4. karaganda

Edat, *kara-* "bakmak" fiiline *-gan* sıfat-fiil eki ve bulunma hâl eki gelerek (kara+gan+da) oluşmuştur (B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov (Red.) 343; Akt. Alkaya, 2007:422). Li, *kara-* "bakmak, göz atmak" anlamlarına gelen fiilin ulaç biçimi *(-ganda <-gan+da)* şeklinde açıklar (Li,2004:260). Edat, "-e göre; -e nazaran, -e kıyasla, -e doğru" anlamalarındadır. Tatar Téléneñ Añlatmalı Süzlégé'nde " buna kıyasla" anlamındadır (TTAS, 1979: 51). karaganda edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. karaganda (карагында), Kaz. ḳaraganda (карагында), Kırg. karaganda (карагында), KKal. ḳaraġanda (карагында), Kum. ḳaraġanda (карагында),, Nog. karaganda (карагында), Kar.- Bal. ḳaraganda (карагында)* (Alkaya. 2007:422; Li 2004:262-264).

Başlanğıç meglümatlarga ***karaganda****, avıru méningitka oḫşıy (TTAS, 1979: 379).* "İlk verilere göre hastalık menenjiti andırıyor."

Alıngan ḫeberlerge ***karaganda****, Kapitonovka stanitsasında iké méñlep kazak cıyılgan (TTAS, 1981:255).* "*Ulaşılan haberlere göre, Kapitonovskaya'nın köyünde yaklaşık iki bin Kazak toplandı."*

3.5. karap

Bu edat, *kara-* "bakmak" fiiline zarf-fiil eki *-p* gelerek (<kara-p) oluşmuştur (Alkaya. 2007:439; Li 2004:269). Edat, "-e göre, -e bakarak, -doğru, -e karşılık" anlamlarındadır. *karap* edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. karap (карап), Kaz. ḳarap (карап), Kırg. ḳarap (карап), KKal. ḳarap (карап), Nog. ḳarap (карап), Kmk. ḳarap (къарап), Krç. Bal. ḳarap (къараб)* (Li 2004:269-271). Bu yapı, kendisinden önce yönelme eki almış ve zaman ifade kelimelerden sonra kullanıldığında işin sona erdiği belirtilerek zaman sınırlaması yapar:

*Sin kiç****ke karap*** *nişlep yöriséyñ? (TTAS, 1979:62).* "Sen akşama doğru ne yapıyorsun?"

*Kiyémné kéşésén****e karap*** *kiseler (TTAS, 1979:110). "*Giysiler kişiye göre kesilir."

*Gali abzıy, plan****ga karap****, kolḫoz ciréneñ kırıyların kürsete (TTAS, 1979: 518).* "Gali amca, toplu çiftlik arazisinin alanlarını plan**a göre** gösteriyor."

3.6. tış

İç kelimesinin karşıtı olan ve daha eski biçimi *tal olan bu sözcük eski veya yeni Türk lehçelerinde sontakı olarak kullanılmaktadır (Li 2004:727). Edat, "dışında, -den başka, -den farklı; dış" anlamlarındadır. Tatar Téléneñ Añlatmalı Süzlégé'nde "hariç, başka" anlamlarıyla verilmektedir (TTAS, 1981:199). *tış* edatı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanılmaya devam eder: *Tat. tış (тыш), Kaz. tıs (тыс), Başk. tış (тыш), Kkal. tıs (тыс), Nog. tıs (тыс), Kar.-Bal. tış (тыш), Kır. Tat. tış (тыш), Kmk. tış (тыш)* (Alkaya. 2007:622; Li 2004:732-733).

*Soyuz**dan tış** yeşler de bu éşke üzleré télep yazıldılar* (TTAS, 1981:199). "Ve birlik **dışı** gençler isteyerek bu işe dahil oldular."

3.7. tışkarı

Edat, *tış* "dış" kelimesiyle eski yön gösterme eki olan *-garu*'nun birleşmesinde (tışkarı<tış+garu<taş+garu) oluşmuştur (Öner, 1999:17). Edat, "-den başka, dışında" anlamlarındadır. Tatar Téléněñ Añlatmalı Süzlégé'nde "hariç, başka" anlamlarındadır (TTAS, 1981:200). *Tat. tışkarı (тышкары), Kırg. tışkarı (тышкары), Kkal. tısḳarı (тыскары), Nog. tıskarı (тыскары)* (Li, 2004: 454-455).

*Monnan **tışkarı** (TTAS, 1981:200).* "Bundan başka."

Sonuç

Tatar Türkçesinde, *alıp, artık, başka, başlap, buyunça, çaklı, -ça, hetlé, kader, kaderlé, karaganda, karap, tış, tışkarı, tiklé,* edatları sınırlama bildirdikleri görülmektedir. Bu edatlarla eylemin sınırı işaret edilerek ya eylemin sınırını ya da eyleminin gerçekleşmesinin sınırlı oluşu göstermektedirler. Sınırlandırma; süre, zaman, mesafe, nesne gibi çeşitli unsurlarda gerçekleşmektedir. Tatar Türkçesinde sınırlandırma zamanın başlangıç, bitiş; başlangıçla bitiş arasındaki zaman bakımından ve işaret edilen unsurların sınırlandırılması bakımından olmaktadır.

Tatar Türkçesinde sınırlama bildiren edatlar genel olarak incelendiğinde yönelme hali eki ve ayrılma hali eklerinden sonra kullanıldıklarında sınırlama bildirmektedir. Edatlar arasında *alıp, artık, başka, başlap, karaganda, karap* fiilden türemiş ve kalıplaşmış edatlardır. *buyunça, çaklı, hetlé, tışkarı, tiklé* ise isimden türemiş ve kalıplaşmış edatlardır. *hetlé, kader, kaderlé* Arapça kökenli kelimeler olup *hetlé, kaderlé* edatları Türkçe *-lIg* eki alarak kalıplaşmıştır. Tatar Türkçesinde kullanılan *çaklı, hetlé, kader, tiklé* edatları hem zaman hem de yer-mesafe sınırlaması yapmaktadırlar.

Çalışmamızda incelediğimiz sınırlandırma bildiren *başlap, karap* gibi bazı edatlar Tatar Türkçesinin en kapsamlı sözlüğü olan *Tatar Tělěněñ Añlatmalı Süzlěgě'nde* müstakil madde başı olarak yer almamaktadır. Bu durumu kelimenin kalıplaşmasına bağlı olarak anlamını yitirmiş olmasına bağlamak mümkündür.

Kaynakça

Alkaya, E. (2007). *Kuzey grubu Türk lehçelerinde edatlar.* Elazığ: Manas Yayıncılık.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*, Ankara: ADTYK-TDK yayın no.528.

Delice, H. İ. (2012). *Sözcük türleri*, Sivas: Asitan Kitabevi.

Deny, J. (2012). *Türk Dil bilgisi* Çev. Ali Ulvi Elöve. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ercilasun, A. B.. [ed.] (2007). *Türk Lehçeleri grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi.

Gabain, A. von. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. Çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, T. (2005). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinin mantık sistemi ve kelime aileleri.* Türk Kültürü Araştırmaları **(**M. Ergin Armağanı). Yıl: XXVIII/1-2, Ankara 1992, ss. 179-195.

Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde edatlar (en eski metinlerden günümüze kadar) -yazı dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Korkmaz, Z. (1958). Türk Dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten,* S. 6 , ss. 41-68.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları Yayın No.827.

Lİ, Y.S. (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar,* İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40.

Oruzbayeva, B., Kudaybergenov S. (Red.). (1964). *Kırgız Tilinin grammatikası.* Morfologiya, Frunze.

Öner, M. (1999). Türkçede edatlı (sentaktik) isim çekimi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, I, 565, ss. 10-18.

Öner, M. (2003). Edatların "karşılaştırma" ve "sınırlandırma" bağlantıları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* S. 1999 I/II, ss. 147-157.

Öner, M. (2004, 20-26 Eylül). Türkçede -lIG > -lI ekli niteleme sözlerinin edatlaşması. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II, Ankara: TDK 855, 2239-2251.

Öner, M. (2015). *Kazan- Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Salan, E. (2018). *Eski Anadolu Türkçesinde sınırlandırma yapıları*. Ankara: Ürün Yayınları.

Sevortyan, E. V. (1978). *Etim ologiçeskiy slovar Tyurskix yazıkov, obşçetyurkskiye i mejytyurskiye osnovı na bukvu.* Moskva.

Tatar Téléněñ añlatmalı süzlégé öç tomda, I Tom A- ŭ (1977). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Tatar Téléněñ añlatmalı süzlégé öç tomda, II Tom K-C (1979). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Tatar Téléněñ añlatmalı süzlégé öç tomda, III Tom T- h (1981). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyat

Зәкиев. М.З. (2016). *Татар грамматикасы: өч томда / проект җит.* – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, – Т. II. – 432 б.

Türk Halk Hikâyeciliği Geleneğinin Popüler Kültüre Etkisi Bağlamında Bir Cem Karaca Okuması

Erhan SOLMAZ[*]

Özet

Dili kullanabilme yeteneğiyle doğadan ayrılan insan, alet yapabilme bilgi ve becerisiyle doğayı kendi ölçütleri noktasında değiştirip dönüştürmüştür. Buradan edindiği tecrübeyi de yine dil vasıtasıyla geleceğe aktarmıştır. Bir anlamda insanın en temel vasfı kültür yaratma ve yarattığı kültürü aktarmadır. Tecrübenin sözel dokuya dönüştürülme süreciyle de sözlü gelenek doğmuştur. Mitik anlatılar, masal, destan ve halk hikâyesi bu dönüşümün belli başlı ürünlerindendir. Bu anlatı türleri ve sözlü geleneği oluşturan diğer unsurlar, insanın düşünce dünyasını şekillendirirken, düşünce dünyası bulunduğu ortama göre şekillenen insan sözlü geleneği yeniden kurgulamaktadır. Dolayısıyla gelenek, holistik bir yapı içerisinde doğar, gelişir ve etkileşim kurar. Kurulan bu etkileşimin en önemli taşıyıcısı da anlatıcıdır. Anlatıcı bir yandan içine doğduğu geleneği yaşarken diğer taraftan da bu geleneği çeşitli vasıtalarla bilhassa da sözlü kültür ürünleri ile aktarır. Bu cihetle bakıldığında her anlatıcı, geleneğin yansıtıcısı rolündedir. Bu anlamda Türk sözlü kültürü, özellikle de halk hikâyeciliği güçlü bir anlatıcı geleneğine sahiptir. Türk kültür dairesi içerisinde var olan anlatıcılar destan, masal ve halk hikâyeleri gibi sözlü gelenek ürünlerinin kimi zaman hem yaratıcısı hem de taşıyıcısıdırlar. Bu bağlamda çalışma konusu olarak ele aldığımız Cem Karaca, sahip olduğu kültürel birikim ve bunu Türk sözlü geleneğinin sınırları doğrultusunda kendi yaratmalarına yansıtması bakımından önemli bir yere sahiptir. 1950'li yıllarda batıda ortaya çıkan rock müzik tarzı ülkemizde de geniş bir hayran kitlesine sahip olmuş ve ilk örneklerini 1960'lı yılların başlarında vermeye başlamıştır. 1960'lı yılların sonunda ise; Batılı rock müzik tarzı, bazı sanatçılar tarafından Anadolu kültürünün motiflerinden yararlanılarak yeniden yorumlanmış böylece yeni bir rock ekolü yaratılmıştır. Bu ekol de temsilcileri tarafından "Anadolu Rock" olarak adlandırılmıştır. Bu müzik ekolünün kurucularından olan Cem Karaca bu tarzda verdiği ürünlerle şöhret kazanmıştır. Cem Karaca bu ekolün gereği olarak yetişmiş olduğu Türk kültür dairesinin etkilerini eserlerinde yansıtmıştır. Bu çalışmanın sınırları içerisinde de Cem Karaca'nın Türk sözlü kültür verimlerinden ne ölçüde yararlandığı, bu ürünleri bir anlatıcı olarak eserlerinde nasıl yansıttığı ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle geleneksel Türk anlatıcı kimliğinden bahsedilmiş sözel doku içerisinde bu tarz anlatıcının yeri ve önemi tartışılmıştır. Bu tartışmayla birlikte anlatıcı kimliğinin günümüzdeki sınırları çizilmiştir. Ardından Cem Karaca'nın anlatıcı kimliğiyle Türk sözlü geleneğinde nasıl yer aldığı, eserlerinde bu kimliği nasıl yansıttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlü gelenek, anlatıcı, aktarım, cem karaca, kültürel bellek

Giriş

Türk sözlü geleneği içerisinde destandan sonra teşekkül ettiği bilinen yaratmalardan olan halk hikâyesi, usta bir anlatıcı tarafından icra edilen genellikle aşk, zaman zaman da aşk ve kahramanlık konularını ihtiva eden manzum-mensur karşık tahkiyeli bir türdür. Konu üzerinde çalışma yapan bilim insanlarından Pertev Naili Boratav halk hikâyesini; "16. yüzyıldan bu yana eski ozanların anlatma geleneğinin ürünü destanın (epopee) yerini alan bir türdür (1982:51) şeklinde tanımlarken Ali Berat Alptekin ise; "*Göçebelikten yerleşik hayata geçişin ilk mahsullerinden olup; aşk, kahramanlık, vb konuları işleyen; kaynağı Türk Arap- İslam ve Hint- İran olan, büyük ölçüde aşıklar ve meddahlar tarafından anlatılan nazım nesir karışımı anlatmalardır"* (2013:18) diye ifadelendirir. Şükrü Elçin de "*Zaman seyri ve coğrafya-mekân içinde efsane, masal, menkabe, destan vb. mahsullerle beslenerek dini, tarihi, içtimai hadiselerin potasında iç bünyelerindeki bağlarını muhafaza ederek milletimizin roman ihtiyacını karşılayan eserlerdir*" (1986:444) der. Konuyla ilgili olarak verdiğimiz bu tanımların ortak özelliği bu yaratmanın usta bir anlatıcı tarafından inşa edilmesidir. Ve bu inşa sürecinde de anlatıcı,

[*] Doç.Dr, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: erhan.solmaz@usak.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4842-4614.

gözlem yapabilme, analiz etme, kurgusal bütünlüğü söz becerisiyle sağlayabilme gibi vasıflarla ön plana çıkar.

Tarihi seyir içerisinde şamandan başlayarak sırasıyla ozan, âşık ve meddah gibi isimlerle anılan "anlatıcı" bu yönüyle bireyden kolektife ulaşan toplumsal kültürün önemli taşıyıcısıdır. Anlatıcıya bu cihetle bakıldığında iki unsuru çok iyi bildiği görülmektedir; *yaşadığı toplumun sözlü/yazılı geleneği* ve *kullanılan dil.* Dolayısıyla halk hikeyesi geleneğinin kurgusal yapısında anlatıcı, anlatmanın merkezinde yer alır. Onun gözüyle olay (tarihi bir geçeklik ya da tamamen kurgusal), geleneğin ön gördüğü kahramanın etrafında şeklillenir. Kahraman başından geçen olayları saz eşliğinde okuyucu/dinleyiciye aktarır. Bu aktarma süreci de geleneğin kodlarıyla mümkündür. Bu bağlamda çalışma konumuz olarak belirlediğimiz Cem Karaca da belirli ölçülerle halk hikâyesi anlatıcılık geleneğinin 20. yüzyıldaki terkibidir denilebilir. Bu noktada öncelikle Cem Karaca'nın yetiştiği kültürel ortamı tahlil etmek önemlidir.

1. Rock Müziği, Anadolu Rock ve Cem Karaca

Afro-Amerikalıların 1880'li yıllarda siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda yaşadıkları ötekileştirmeye itirazın sonucunda ortaya çıkan caz ve yine Afro-Amerikalıların halk müziği anlamına gelen blues'in bir karması olarak ortaya çıkan rock müziğin temelinde düşünsel ve müziksel olmak üzere iki ayrı yönde gelişim ve değişim alanı bulduğu ifade edilebilir. Bu süreci düşünsel bakımdan ele alan kaynaklarda "bitik / yitik" "Beat " ve "bitkin / çiçek çocuklar" "Hippi" adlı akımlar ve akımın takipçileri öne çıkartılmaktadır (Karakaya; 2014: 11-12). Bu tespitte iki kavram öne çıkmaktadır. Bitik ve hippi. Beat, terimi Güven Erkin Erkal'ın ifadesine göre; "tempo (vuruş adedi) anlamında iken müzisyenlerin jargonunda, görmüş, geçirmiş, yıkılmış ve kaybetmiş" gibi anlamlar içermiş ve edebiyat alanında yeni bir kuşak yaratmıştır (2014: 46) ve yine Beat kuşağı Newyork merkez olmak üzere San Francisco ve Denver'da toplanan, sanatın farklı alanlarıyla ilgilenen 1960'larda ise müzik alanında önemli olan bir akımı kapsamaktadır. Kısa sürede, yazarlar, öğrenciler, uyuşturucu ve alkol tutkunlarından oluşan bu grubun toplumsal değerlere sırtını dönmesi ve yeni bir yaşam kültürü oluşturmaya başlaması dikkat çekmeye başladı (Gürses, 2017: 328). Hippi hareketi ise; diğer isimle "Çiçeklerin Erki" hareketi doğuş kenti San Fransisco'da orta direk ve üstü gelir düzeyindeki aile çocuklarının tüketim toplum ideallerini ve alışılagelen tabuları sorgulamaya başlaması üzerine bu taban üzerinde yükselmeye başlar (Gürses, 2017: 330). Buna ek olarak hippiler Doğu dinlerine yönelmiş, cinsel özgürlüğü savunan, beat hareketinin tersine siyasi tavrı bulan bir akımdır. Ayrıca hippiler alternatif sanatları, sokak tiyatrosunu, folk ve psychedelic rock müziğini yaşamlarının parçası haline getirdiler ve bunları, kendilerini, protesto ettikleri değerleri, yaşam ve dünya vizyonlarını yansıtmanın bir yolu olarak kullanmışlardır (Karakaya, 2014: 11). Ve rock müziği oluşumunda bu iki akımın tesiri büyüktür ve 1950'lili yıllardan itibaren geniş kitlelere hitap eden bir müzik akımı haline gelmiştir. Doğuşunda ve gelişim sürecinde protest bir söylem olan rock müzik, bütün dünyada olduğu gibi ülkemizde de geniş kitlelere hitap etmiştir.

1967 yılında kurulan Moğollar grubu Türkiye'de Anadolu rock olarak bilinen akımın amiral gemisi olmuştur. Moğollar topluluğun kurulmasındaki amaç, Batı hayranlığına ve yerel tutuculuğa karşı özgün bir tavır ortaya koymaktır. Evrensel popa, Anadolu folklorik uygulamalarıyla ulaşma çabası da topluluğun kurulmasındaki önemli etkenlerden birisidir. Anadolu rock bir başka ifadeyle rock ve halk müziğinin bileşiminden doğmuş bir müzik türüdür (Karakaya, 2014:22). Ülkemizde de ortaya çıkışında tıpkı Amerika'daki gibi siyasi, sosyal ve ekonomik olayları kendi yapısal özellikleriyle "eleştirmek" olan Anadolu rock, gücünü büyük ölçüde Türk folklor birikiminden almaktadır. Sadece müzikal olarak değil giyim-kuşamları, takıları, ezgisel formları geleneğin etkisi altındadır. Bir ölçüde gelenekselden evrensele yönelmeyi kendilerine amaç edinmişlerdir denilebilir. Çalışma konumuz olarak belirlediğimiz

Cem Karaca da bu akımın en önemli temsilcilerinden olup gerçek adı Muhtar Cem Karaca' dır. Karaca'nın kısaca hayat hikâyesi şöyledir;

Robert Lisesi'nde öğrenci iken annesi Toto Karaca müzik yeteneğini keşfetti. Dinamitler (1963) adlı müzik grubuyla profesyonel olarak müzik çalışmalarına başladı. Sırasıyla Cem Karaca ve Beklediklerinizi, Gökçen Kaynatan Grubu, Cem Karaca- Jaguarlar (1964), Cem KaracaApaşlar (1967-1969) gruplarıyla çalıştı ve Altın Mikrofon yarışmasında Anadolu ritim ve ezgilerine sahip ,Emrah' parçasıyla ikinci oldu (cem karaca.com,t.y; Alpar, 2014:17, Erkal, 2014: 87). 1967'de ilk profesyonel çalışması olan 45'lik plakta, Pir Sultan Abdal'ın Hudey (1967) türküsünü düzenledi. Aynı plakta, Mehmet Soyarslan'ın enstrümantal parçası ,Vahşet', Sonny and Cher'in 1965'de kaydetmiş oldukları ,Bang Bang' parçasını Mehmet Soyarslan'ın ,Bir Anadolu Hikâyesi' olarak sözlerini yazdığı ,Big Bang' ve ,Shakin all over' yer aldı (Aya & Münir 1998: 26, 336 Fatma Gürses Akt.: Alpar, 2014: 17).14 1969'da sol siyasi düşünce içinde yer aldığını açıkça ifade ederek Apaşlar grubundan ayrıldı ve Kardaşlar grubunu kurdu (Erkal, 2014: 87). Kardaşlar ve uzun yıllar Moğollar grubuyla çalışan Cem Karaca, 1974'te Moğollar ile ,Namus Belası' plağını yayınladı ve yine aynı yıl Moğollar'dan ayrılarak Dervişan'ı kurdu (Alpar, 2014: 10- 11). ,Gurbet Acısı' adlı albümünü sürgün olarak yurt dışında bulunduğu 1987-1990 yılları arasında; ,Yiyin Efendiler', ,Nerede Kalmıştık adlı' albümlerini yurda döndükten sonra çıkardı. 1997'de Ağır Roman'ın film müziği ,Resimdeki Gözyaşları', 1999'da ,Bindik Bir Alamete' albümünü çıkararak 2000'de Barış Manço'nun grubu Kurtalan Ekspres'le çalışmalarına devam etti (Gürses; 2017:335-336).

Türkiye'nin yaşadığı sosyopolitik olaylar Cem Karaca'nın sanatına etki etmiş, zaman zaman bu konuları da eserlerinde dile getirmiştir. Siyasi çalkantılar, ekonomik sorunlar, değişen dünyada meydana gelen siyasi akımlar genelde Anadolu rock müziğini özelde de Cem Karaca'yı şekillendirmiştir. Bağlı olduğu sosyalist dünya görüşünü de eserlerinde yansıtan Karaca, ömrünün sonlarına doğru ise bundan biraz daha farklı bir çizgiye oturmuştur. Lakin Karaca, bütün bunlara rağmen beslendiği geleneksel tarafı hiç kaybetmemiş bunları yaşadığı süreç içerisinde eserlerinde ifade etmekten kaçınmamıştır. Anlatıcı kimliğiyle kendi kişisel tecrübelerini icra ederken kullandığı semboller, dil ve geliştirdiği argümanlarla Türk sözlü geleneğini geleceğe aktarmıştır. Peki Karaca bunları nasıl yapmıştır? Gelenekle günceli nasıl birleştirmiştir? Çalışmanın bu bölümünde Karaca'nın eserlerinden hareketle bu iki soruya cevap vermeye çalışacağız.

2. Cem Karaca'da Geleneğin Etkisi

Usta bir anlatıcının gözlem becerisi, gelenek bilgisi, kurgu yeteneği etrafında şekillenen halk hikâyelerinde konu; genellikle aşk, kahramanlık ve aşk-kahramanlıktır. Âşık, çekirdek olayı geliştirip zenginleştirerek yine geleneğin yapısal özellikleri bağlamında icrasını yapar. Anlatıcı kimliğinde en dikkat çekici yan ise bu sunumu okurun/dinleyicinin beklentisi doğrultusunda şekillendirmesidir. Geleneksel yapı içerisinde epikten iki sevgilinin aşk hikâyesine dönen bu anlatmalar (Çetin, 2020: 34), Türk halkı tarafından oldukça sevilip benimsenmiş ve halk hikâyelerinin içinden çıkan türküler, aktarımın bir başka şekline hizmet etmiştir. Köklerini Anadolu Türk folklorundan alan Anadolu rockta da bu motifler sıklıkla işlenmiştir. Anadolu rock sanatçısı olmanın yanında geleneksel bir halk hikâyesi anlatıcı özelliğini vurgulamak istediğimiz Cem Karaca'nın da bazı eserlerinde bu özelliğin öne çıktığı görülmektedir. 1970'te çıkardığı "*Tamirci Çırağı*", 1975'te çıkardığı "*Namus Belası*" ve yine 1975'te çıkardığı "*Kavga*" isimli şarkılarını bu dikkatle incelemek istiyoruz:

[1. Bölüm]

Gönlüme bir ateş düştü, yanar ha yanar yanar

Ümit gönlümün ekmeği, umar ha umar umar

Elleri ak yumuk yumuk, ojeli tırnakları

Nerelere gizlesin şu avucum nasırları

Otomobili tamire geldi dün bizim tamirhaneye

Görür görmez vurularak başladım ben sevmeye

Ayağında uzun etek, dalga dalga saçları

Ustam seslendi uzaktan: "Oğlum, al takımları."

[2. Bölüm]

Bir romanda okumuştum buna benzer bir şeyi

Cildi parlak kâğıt kaplı, pahalı bir kitaptı

Ne olmuş, nasıl olmuşsa aşık olmuştu genç kız

Yine böyle bir durumda tamirci çırağına

Ustama dedim ki: "Bugün giymeyim tulumları."

Arkası kuşlu aynamda taradım saçlarımı

Gelecekti bugün geri arabayı almaya

O romandaki hayali belki gerçek yapmaya

[3. Bölüm]

Durdu zaman, durdu dünya, girdi içeri kapıdan

Öylece bakakaldım, gözümü ayırmadan

Arabanın kapısını açtım, açtım girsin içeri

Kalktı hilal kaşları, sordu: "Kim bu serseri?"

Çekti gitti arabayla, egzozuna boğuldum

Gözümde tomurcuk yaşlar, ağır ağır doğruldum

Ustam geldi, sırtıma vurdu, "Unut", dedi, "romanları!"

İşçisin sen işçi kal, giy" dedi "tulumları!"

İşçisin sen işçi kal! (URL-1)

Konusu aşk olan halk hikâyelerinde âşık ile maşuk kavuşamazlar. Buna bazen din farklılığı bazen de statü farkı neden olur. Dolaysıyla bu türdeki halk hikâyeleri kavuşmanın değil de kavuşamamanın anlatısıdır değerlendirmesi yapılabilir. Türk siyasi tarihinde *68 kuşağı* olarak bilinen ve sosyalist-realist çizginin izdüşümünde olan siyasi aktörlerin en çok kullandığı sınıfsal fark ve bunun eleştirisinin genel hatlarıyla verildiği *Tamirci Çırağı* isimli parça bu bakışaçısıyla ele alındığında işçi sınıfından bir gencin zengin bir kıza âşık olması ve onun aşağılanması olarak görülebilir, ancak projeksiyonu daha geniş bir açıdan ele aldığımızda bu durumun geleneksel halk hikâyesi anlatmalarından pek de bir farkı olmadığı görülecektir. Aslı ile Kerem, Tahir ile Zühre, Emrah ile Selvihan gibi halk hikâyelerinde de âşıklar kavuşamamaktadır. *Tamirci Çırağı*'nda ise buna engel olan en büyük sebep Cem Karaca'nın siyasal olarak bağlı olduğu sosyalist dünya görüşünün de tesiriyle sınıfsal farktır. Bir diğer önemli benzerlik sözkonusu parça tıpkı halk hikâyelerinde olduğu gibi bölümlerden oluşmasıdır. Bilindiği üzere halk hikâyeleri Fasıl, Döşeme, Hikâye ve Dua- Duvak kapama bölümlerinden oluşur. *Tamirci Çırağı* da üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar geleneksel yapının içerisinde döşeme, asıl hikâye ve sonuç bölümleriyle benzerlik taşımaktadır. Döşemede âşık konuya dinleyiciyi hazırlarken *Tamirci Çırağı*'nda da Cem Karaca birinci bölümde; tamirci çırağının bir önceki gün tamirhaneye gelen ak elli, tırnağı ojeli ve uzun dalgalı saçlı kıza âşık oluşunu anlatır. Kızı gördüğü andan itibaren âşık olmuştur ki ilk görüşte aşk halk hikâyesinin motiflerindendir. Usta, çırağın âşık olduğunu sezer ve ona oğlum al takımları diyerek uyarır ve birinci bölüm biter.

İkinci bölüm yine döşemenin devamı sayılabilir burada da tamirci çırağı tulum giymek istememektedir çünkü tulum sınıfsal farkın en önemli sembolüdür. Zengin kız, kendisine âşık olan kişiyi bir birey olarak değil kendi sınıfından aşağı bir unsur olarak görecektir. Çırak bundan dolayı tulum giymek istemeyip kızın gelişine hazırlık yaparak saçlarını taramaktadır.

Halk hikâyesinde asıl konunun olduğu hikâye bölümü ise bu parçada üçüncü bölüme denk düşer ve tıpkı geleneksel halk hikâyesinde olduğu gibi bir engel çıkar ve kavuşamazlar. Geleneksel anlatmalarda bu engel, zalim bir rakip/baba ya da dinsel farklılıklar iken buradaki engel ise icranın dünya görüşü bağlamında sınıfsal farklılıktır. Zengin kız, tamirci çırağının bütün hayallerini hilal kaşlarını kaldırarak "Kim bu serseri?" sorusuyla yıkar. Burada sevgiliye atfedilen güzellik unsurlarından olan "hilal kaş"'ı da geleneğin bir devamı olarak görmek mümkündür. Buna ek olarak, sevgiliye kavuşamama da yine geleneğe ait bir unsurdur. Lakin geleneğin aksine kavuşmaya engel olan üçüncü şahıs değil maşukun kendisidir. Bunun sebebi ise; sınıfsal farktır.

Sonuç bölümünde ise; ustanın babacan bir tavırla gelip çırağın sırtına vurarak, "Unut", dedi, "romanları!" "İşçisin sen işçi kal, giy" dedi "tulumları!" hatırlatması da geleneksel halk hikâyesindeki dua ve duvak kapama bölümleriyle benzerlik taşır. Burada adlandırmanın da önemine işaret etmek gerektiği kanaatindeyiz; usta ve çırak. Âşıklık geleneği temsilcilerinin yetişmelerindeki başat unsurlardan olan usta geleneği bütün incelikleriyle çırağına öğretmekte ve geleneğin devamını sağlamaktadır. *Tamirci Çırağı*'nda da usta buna işaret etmesi bakımından önemlidir. *Namus Belası* isimli parçasında da yine Cem Karaca, halk hikâyeciliği geleneğinin bazı önemli donelerini kullanmaya devam etmektedir;

Düştüm mapus damlarına öğüt veren bol olur

Toplasam o öğütleri burdan köye yol olur

Ana baba bacı kardaş dar günümde el olur

Namus belasına kardaş döktüğümüz kan bizim

Hep bir hallı Turhallıyız biz bize benzeriz

Yüz bin kere tövbe eder gene şarap içeriz

At bizim avrat bizim silah bizim şan bizim

Namus belasına kardaş yatarız zindan bizim

Kız gelinim suna boylum doyamadan biz bize

Besmeleyle yüzün açıp oturmadan diz dize

Almış kaçırmışlar seni çökertmişler ıssıza

Namus belasına kardaş kıydığımız can bizim

Ağam kurban beyim kurban hallarımı neyledim

Ne bir eksik ne bir fazla hepsi tamam söyledim

Kır kalemi kes cezamı yaşamayı neyledim

Namus belasına kardaş... Verdiğimiz can bizim! (URL-1)

Cem Karaca'nın en tanınmış eserlerinden biri olan *Namus Belası;* toplumsal cinsiyet bakış açısıyla da ele alınabilecek bir eser olmakla birlikte bu parçada Karaca, sevdiği kadını kaçıran rakibi öldüren bir "yiğit" in ağzından anlatır olayları. Namus, töre, mapus, at, avrat ve silah kelimeleriyle hegomonik erkelik vurgusunu yapar. Geleneksel halk hikâyelerinde de âşık rakiplerine meydan okur ve sevdiği için ölüm de dahil her türlü tehlikeyi göze alır. Kalsik âşık eylemlerinin anlatıldığı bu parça bunları geleneğin uygun gördüğü tümcelerle betimler, "*At bizim avrat bizim silah bizim şan bizim", "Besmeleyle yüzün açıp oturmadan diz dize", "Kır kalemi kes cezamı yaşamayı neyledim"* gibi. Bunun yanında maşuğunun güzellik unsurları da yine geleneğin yapısal betimlemesine uygundur; "*Kız gelinim suna boylum doyamadan biz bize"* Halk hikâyelerinde görmeye alıştığımız kahramanlık boyutunu bir nevi namus kavramı üzerinden ifade eden âşık, tıpkı gelenekte olduğu (kendince haklı olarak) yaptığı eylemin arkasında durur.

Çalışmamızda örneklem olarak aldığımız bir diğer eser ise, dönemin siyasal ideolojik yaklaşımını temsil eden ve Kurtuluş Savaşı'na referans veren *Kavga* (1975) adlı parçadır (Gürses, 2017: 340). Bu eserde Karaca, kahramanlık konusunu işlerken yine kanaatimizce halk hikâyesi geleneğinin referanslarını kullanmaktadır:

3 kardeş emaneti aldılar bir dereden

İlyas, Temel, Süreyya, kürekler siye siye

Emanet makinalı tüfekler Hotchkiss marka

Karadeniz denizdir kâh uslu kâh delidir

Delirir karayeldir, karayel oy karayel

Karayel oy karayel, karayel oy karayel

Kara haydaa

Rüzgâr yaman esiyor taktılar kürekleri

Yele karşı çekmekten kırıldı bilekleri

Karadeniz uşağının yoktur can yelekleri

Hatçe, Ümmü, Gülizar kıyıda bekliyorlar

Sırtlayıp tüfekleri cepheye taşımaya

Cepheye taşımaya, cepheye taşımaya

Cepheye haydaa

İlyas, Temel, Süreyya dönmediler geriye

Hatçe, Ümmü, Gülizar gittiler o dereye

Aldılar tüfekleri kürekler siya siya

İlyas, Temel, Süreyya, Hatçe, Ümmü, Gülizar

Bir yastığa baş koyar, bir tetiğe basarlar

Bir tetiğe basarlar, bir tetiğe basarlar

Bir tetiğe basarlar

Kavganın haklı olanı erkek dişi bilmiyor

Bütün halk birlik olmazsa kavga haklı olmuyor

Kavganın haklı olanı erkek dişi bilmiyor

Bütün halk birlik olmazsa kavga haklı olmuyor (URL-1)

Türk halk hikâyeciliği geleneğinin repertuarı içerisinde hatırı sayılı pay "kahramanlık" konulu anlatmalarına aittir. Bu anlatmaların içerisinde de Köroğlu en önemlisidir. Metin Ekici'nin ifadesiyle bu anlatma; bilindiği ve anlatıldığı coğrafi alan ve toplumlara bakıldığında Türk dünyasındaki diğer anlatmalardan daha geniş bir alana yayılmıştır (2004: 13). Geleneğin usta anlatısı olan âşıklar da dolayısıyla repertuarlarına Köroğlu anlatarak başlarlar. Bundan hareketle dinleyici kitlesinin kahramanlık konularına ilgisini tespit etmek mümkündür. Cem Karaca da kahramanlık anlatılarına kayıtsız kalmamış "Kavga" adlı eserinde Kurtuluş Savaşı'ndan hareketle üç kardeşin kahramanlığını hikâye etmiştir. Silahlanıp cepheye gitmek, kavga, halk gibi kavramlar üzerinden anlatılan bu olay, kahramanlığın birlik olmakla mümkün olacağını tıpkı Köroğlu'nun keleşleriyle birlikte hareket edince başarılı olduğunu ifadelendirir metnin örtük işleviyle.

Sonuç

Türk sözlü geleneğinde usta bir anlatıcı tarafından icra edilen halk hikâyeleri, yaratım bağlamı olarak destandan sonra gelen anlatmalardır. Bu yaratmalar konu bakımından aşk, kahramanlık ve aşk-kahramanlıktan oluşur. Anlatıcı, geleneğin yapısal özelliklerini dili etkili bir şekilde kullanmasıyla yapar. Burada kast edilen dil, geleneğin dil özellikleri, kalıp ifadeleridir. Dünyada 1880'li yıllarda ortaya çıkan rock müziğin, kökeni blues ve sonrasında hippi tarz müziktir. Bilhassa Afro-Amerikalıların halk türkülerinin çağdaş bir yorumu sayılan rock müzik Türkiye'ye 1950'lili yıllarda gelir ve bu ekolün temsilcileri 1960 ve 70'li yıllardan itibaren halk kültüründen ilham alarak Anadolu rock tarzını oluşturur. Bu tarzın önemli temsilcilerinden biri de Cem Karaca'dır. Karaca'nın eserlerinde Türk sözlü geleneğinin etkileri görülmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmada Cem Karaca 'nın "Tamirci Çırağı", "Namus Belası" ve "Kavga" adlı şarkılarında Türk halk hikâyeciliği geleneğinin konu, motif ve kalıp ifadelerinden istifade ettiği tespit edilmiştir. Söz konusu tespitlerden hareketle, Anadolu rock tarzında ortaya konan eserler üzerinde daha derinlemesine yapılacak çalışmalarla Türk sözlü kültürünün bilhassa da halk hikâyeciliği geleneğinin etkisinin daha net olarak ortaya konulacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Alptekin, Ali, B. (2013). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Boratav, Pertev, N. (1982). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Çetin, İ. (2020). *Türk Halk Hikâyeciliği Türkiye Sahası*, Ankara: Nobel Yayınları.

Ekici, M. (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Elçin, Şükrü E. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erkal, G. E. (2014). *Türkiye Rock Tarihi 1*, İstanbul: Esen Kitap.

Gürses, F (2017). Müzikte Siyasal Söylem Ve Türkiye'de Anadolu Rock: "Cem Karaca Ve Barış Manço" Örneği (1960-1980), The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 56 , p. 325-350, Spring III 2017.

Karakaya, Kenan (2014). "Anadolu Rock Müziğinin Oluşum ve Gelişim Sürecinin Değerlendirilmesi", Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Müzik Eğitimi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi).

İnternet Kaynakları

URL-1: https://genius.com/Cem-karaca-kavga-lyrics (E.T: 10.08.2022)

Gülümseten Öyküler Dizisinde Halk Bilimi Unsurları

Esra ALKAN[*]

Kevser DURGUN AKAN[**]

Özet

Kültür, en genel anlamıyla toplumun maddi ve manevi alanda ortaya koyduğu tüm eserlerdir. Toplumların yaşam biçimleri, gelenek-görenekleri, inançları, dili, kullandıkları araç gereçleri, sanat anlayışı vb. kültürü meydana getiren unsurlardandır. Halka ait bu kültürel unsurları inceleyen, yorumlayan ve halkı daha yakından tanımaya yardımcı olan halk bilimi ile bu kültür unsurları daha sistemli bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Kültürün önemli taşıyıcılarından olan edebi eserlerle de bu unsurların aktarımına katkı sağlanmıştır. Özellikle çocuklara yönelik eserlerde yer alan halk bilimi unsurları, kültürün gelecek kuşaklara aktarılmasında büyük rol oynar. Sahip olunan kültür unsurlarını korumak ve sonraki nesillere aktarmak toplumların devamlılığı açısından oldukça önemlidir. Bu sebepledir ki özellikle küçük yaşlardan itibaren halk bilimi açısından zengin eserleri çocuklara okutmak, toplumun kültürünü öğretmek ve devamlılığını sağlamak gerekir. Günümüzde çocuk edebiyatı alanında çok sayıda nitelikli eser kaleme alınmaktadır. Halk bilimi unsurlarının çocuklara aktarılmasında aracı olan bu eserleri kaleme alan yazarlardan biri de Behiç Ak'tır. Bu alanda birçok ürün vermiş olan yazar, adını hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde duyurmayı başarmış aynı zamanda bilimsel alanda da pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmanın amacı da Behiç Ak'ın Gülümseten Öyküler dizisindeki halk bilimi unsurlarını belirlemektir. Çalışma, nitel araştırma desenlerinden doküman incelemesi yöntemi ile yürütülmüştür. Veri kaynakları Gülümseten Öyküler dizisindeki on öykü kitabından (Güneşi Bile Tamir Eden Adam, Alaaddin'in Geveze Su Boruları, Kedilerin Kaybolma Mevsimi, Vapurları Seven Çocuk, Havva ile Kaplumbağa, Pat Karikatür Okulu, Galata'nın Tembel Martısı, Akvaryumdaki Tiyatro, Buzdolabındaki Köpek, Geçmişe Tırmanan Merdiven) oluşmaktadır. Çalışmanın kategorileri Özkul Çobanoğlu tarafından oluşturulan "Türk Halk Bilimi Çalışmalarının Kadrosu"na göre belirlenmiştir. Çalışma, Behiç Ak'ın Gülümseten Öyküler dizisinde yer alan halk bilimi unsurlarını belirlemek ve bunların çocuklara aktarılmasındaki katkılarını görmek açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk edebiyatı, Behiç Ak, Gülümseten Öyküler, Halk bilimi, Kültür aktarımı.

Giriş

Kültür, en genel anlamıyla toplumun maddi ve manevi alanda ortaya koyduğu tüm eserlerdir. Toplumların yaşam biçimleri, gelenek-görenekleri, inançları, dili, kullandıkları araç gereçleri, sanat anlayışı vb. kültürü meydana getiren unsurlardandır. Türkçe Sözlük'e göre kültür "1. Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin. 2.Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü. 3. Muhakeme, zevk ve eleştirme yeteneklerinin öğrenim ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimi. 4. Bireyin kazandığı bilgi. 5. Tarım. 6.Uygun biyolojik şartlarda bir mikrop türünü üretme." (sozluk.gov.tr) olarak açıklanır. Mehmet Kaplan'ın tanımı ise şu şekildedir: "Kültür, maddi ve manevi her şeyi işlemek ve geliştirmek demektir." (Kaplan, 1983: 38) Tanımlardan da anlaşılacağı üzere insanoğlunun bir şeyleri üretmesi, yeniden yapılandırması, geliştirmesi sonucu kültür meydana gelmiştir.

Kültürün en iyi şekilde korunması için yaşatılması oldukça önemlidir. "Kültürel miras, 'kulaktan kulağa' veya 'kuşaktan kuşağa' aktarılarak üretilen ve yaşatılan ve gelecek kuşaklara devredilen canlı

[*] Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitim Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı ABD Ankara / TÜRKİYE, alkanesra.63@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9805-4047

[**] Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitim Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı ABD Ankara / TÜRKİYE, kevserdurgun24@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4130-6455

bir mirastır." (Oğuz, 2009:63) Ünveren Kapanadze'ye (2018: 1580) göre kültür aktarımı bir milleti var eden kültür unsurlarının o milletin genç nesillerine anlatılması, tanıtılması ve benimsetilmesidir. Kültür aktarımı deyince kültürleme ve sosyalleştirme kavramları da akla gelmelidir. Çocuk, içine doğduğu kültürün örf ve adetlerini, kabul ve inançlarını ilk olarak aile ve yakın çevresinden öğrenir ve taklit yoluyla bunları davranış olarak sergilemeye başlar.

Kültür aktarımı, çocuğun okumayı öğrenmeye başlaması ile birlikte daha sistemli bir hal alır. Kültürün önemli taşıyıcılarından olan edebi eserlerle kültürel unsurların aktarımı sağlanır. Özbay, "Kültür kavramı içerisine giren her şey başkalarına dille aktarılmaktadır. Kültür, varlığını nesilden nesle geçmesine borçludur. Kültürün devamı ve yaşaması kültür taşıyıcı eserler, eğitim ve öğretim yolu ile olur. Onun içindir ki kültür eserleri, eğitim ve öğretim kültürünün hayat şartıdır" (2002, 115) diyerek bu süreçte edebi eserlerin önemine dikkat çeker. Waldmann'a göre yazınsal metinler, kültürün bireylere sunduğu muhteşem bir zenginliktir. Böylelikle şimdiye değin bilinmeyen fantezi ve duygu dünyaları yakından tanınır, yeni duygusal ve estetik deneyimlerle karşılaşılır, denenmemiş bireysel ve toplumsal imkânlar sorgulanır, deneyimlerimiz gelişip zenginleşir. Bu nedenle yazınsal metinler kültür aktarımında önemli ögelerden biri olarak kabul edilebilir (Aktaran Keskin, 2010: 36) Bu eserler aracılığıyla bireylere toplumun geçmişi, değerleri, gelenek ve görenekleri öğretilecek, Millî kültürünü tanıyan bireyler bununla birlikte dil sevgisi ve bilinci kazanacaktır. Bu bağlamda edebi eserler kültür aktarımında önemli araçlar olarak yer alır.

Halka ait bu kültürel unsurları inceleyen, yorumlayan ve halkı daha yakından tanımaya yardımcı olan halk bilimi ile bu kültür unsurları daha sistemli bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Halk bilimi, bir toplumun kültürel yaşamının tamamını inceleyen bir disiplin olarak tanımlanmaktadır. Halk bilimi, insanların yaşadığı çevreyi daha iyi tanıyarak halkın duygu ve düşüncesinin temel karakteristiğini tanımada yol gösterici bir disiplindir. Bu ürünlerde Anadolu insanının dünya görüşünü, yaşama biçimi ve toplumsal sorunlarını görme imkânı buluruz (Artun, 2010: 13-14). Halk bilimi, önceleri sözlü edebiyat ve halk gelenek ve görenekleri ile ilgilenirken daha sonra doğal bilimler ve bütün güzel sanatlara karşılık gelen her şeyle ilgilenmeye başlamıştır. Halk biliminin alanı giderek o kadar genişler ki bütün kavramları, bütün gelenek ve görenekleri, bir kelimeyle tüm halk kültürünü oluşturan olayları kucaklamaya başlamıştır (Doğan, 2012: 327-328). Örnek'e (2000: 15) göre ise halk bilimi, bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan bir bilimdir. Halk bilimi, halkın geleneğe bağlı maddi ve manevi kültürünü kendine özgü metotlarla derleyen, araştıran, sınıflandıran, çözümleyen ve halk kültürü üzerinde değerlendirmeler yapan bir bilimdir (Tan, 2003:9).

Özellikle çocuklara yönelik olan eserlerde yer alan halk bilimi unsurları, kültürün gelecek kuşaklara aktarılmasında büyük rol oynar. Çocuk edebiyatıyla ilgili eserler yazılırken kaynak olarak yüzyıllarca halkın zevkine uygun türetilmiş işlenerek benimsenmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılmış birçok kültürel özelliği içinde barındıran halk edebiyatı ürünlerinden yararlanılmalıdır. Çocuğun dinlediği ninnilerden, sonraki dönemlerde anlatılan masallara, çocuk oyunlarından tekerlemelere, bilmecelerden efsanelere, destanlarımızdan kahramanlık hikâyelerine, atasözlerinden deyimlere, bilmecelerden fıkralara, mânilerden türkülere, dualardan ağıtlara, Karagözden kuklalara, meddahtan ortaoyununa kadar her şey Türk halk edebiyatının türleri içinde yer alır (Artun, 2009: 2). Bu sebepledir ki özellikle küçük yaşlardan itibaren halk bilimi açısından zengin eserleri çocuklara okutmak, toplumun kültürünü öğretmek ve devamlılığını sağlamak gerekir.

Günümüzde çocuk edebiyatı alanında çok sayıda nitelikli eser kaleme alınmaktadır. Halk bilimi unsurlarının çocuklara aktarılmasında aracı olan bu eserleri kaleme alan yazarlardan biri de Behiç Ak'tır. Bu alanda birçok ürün vermiş olan yazar, adını hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde duyurmayı başarmış aynı zamanda bilimsel alanda da pek çok çalışmaya konu olmuştur. Behiç Ak, çocuk romanları

ve öyküleri, tiyatro yazarlığının yanında belgesel film yönetmenliği ve karikatürist olarak da geniş bir alanda eserler veren üretken ve çok yönlü bir şahsiyettir. Kaleme aldığı eserleriyle birçok ödüle layık görülmüş ve çok sayıda çalışmaya konu olan yazarın, Tombiş Kitaplar ve Gülümseten Öyküler dizileri olmak üzere birçok çocuk öyküsü ile Eve Giden Küçük Tren, Çatıdaki Gezegen, Bulutlara Şiir Yazan Çocuk gibi çocuk romanları da vardır.

1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada amaç günümüz okurları tarafından ilgiyle okunan ve çocuk edebiyatı alanında dikkatleri üzerine çekmiş olan Behiç Ak'ın Gülümseten Öyküler dizisindeki halkbilimi unsurlarını belirlemektir.

2. Problem Durumu

Çocuklara yönelik yazılan eserlerin halk bilimi unsurları açısından incelenmesine yönelik çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu eksiklikten yola çıkarak bu çalışmada günümüzün önemli çocuk edebiyatı yazarlarından olan Behiç Ak'ın Gülümseten Öyküler dizisindeki hikâye kitaplarında halk bilimi unsurları tespit edilmiştir.

Araştırmanın problem cümlesini "Behiç Ak'ın Gülümseten Öyküler dizisindeki halk bilimi unsurları nelerdir?" sorusu oluşturmaktadır.

3. Sınırlıkları

Bu çalışma Behiç Ak'ın Gülümseten Öyküler dizisinde yer alan Güneşi Bile Tamir Eden Adam, Alaaddin'in Geveze Su Boruları, Kedilerin Kaybolma Mevsimi, Vapurları Seven Çocuk, Havva ile Kaplumbağa, Pat Karikatür Okulu, Galata'nın Tembel Martısı, Akvaryumdaki Tiyatro, Buzdolabındaki Köpek, Geçmişe Tırmanan Merdiven adlı hikâye kitaplarıyla sınırlandırılmıştır.

Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. "Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Nitel araştırmada doküman incelemesi tek başına bir veri toplama yöntemi olabileceği gibi diğer veri toplama yöntemleri ile birlikte de kullanılabilir" (Yıldırım ve Şimşek: 2000, 187). Elde edilen veriler betimsel analiz yaklaşımı doğrultusunda çözümlenmiştir.

2.Veri Kaynakları

Çalışmanın veri kaynakları tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1: Çalışmanın veri kaynakları

Güneşi Bile Tamir Eden Adam	Pat Karikatür Okulu
Alaaddin'in Geveze Su Boruları	Galata'nın Tembel Martısı
Kedilerin Kaybolma Mevsimi	Akvaryumdaki Tiyatro
Vapurları Seven Çocuk	Buzdolabındaki Köpek
Havva ile Kaplumbağa	Geçmişe Tırmanan Merdiven

2.3.Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmanın verileri doküman incelemesi yöntemi ile fişleme tekniği kullanılarak toplanmıştır. Araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Betimsel analizde elde

edilen veriler daha önce belirlenmiş temalara ya da araştırma sorularının ortaya koyduğu boyutlara göre özetlenip yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2000:224). Betimsel analiz yaklaşımına göre çalışmada bulunan halk bilimi unsurları Özkul Çobanoğlu'nun Sedat Veyis Örnek'in (1977) çalışmasına yaptığı eklerle oluşturduğu halk bilimi çalışmalarının konularına göre incelenmiştir. "Türk Halk Bilimi Çalışmalarının Kadrosu" şu şekildedir:

Tablo 2: Türk halk bilimi çalışmalarının kadrosu

Köy, kasaba ve kent yaşamı (Monografiler)	Geçiş dönemleri
Yerleşim- yerleşim türleri	Bayramlar- karşılamalar- uğurlamalar
Barınak- konut (yaylak- kışlak)	Kalıp hareketler (tavırlar, jestler, mimikler) kalıp sözler ve sesler
Aydınlanma- ısınma	Dernekler, kuruluşlar; dayanışma ve yardımlaşma
Taşıtlar- taşıma teknikleri	Dinsel, büyüsel içerikli inançlar, işlemler
Ekonomi türleri	Halk edebiyatı
Halk ekonomisi	Halk Tiyatrosu
Beslenme- mutfak- kiler	Halk müziği ve müzik araçları
Ölçme, tartma, hesaplama birimleri; zaman ve mesafe kavramları	Çocuk oyunları ve oyuncakları
Halk sanatları ve zanaatları	Halk eğlenceleri, sporları
Giyim- kuşam- süs	Adlar
Halk bilgisi	Uygulamalı halkbilimi
Halk inançları; töreler, adetler, gelenekler, görenekler	

Bulgular

1.Yerleşim

Gülümseten öyküler dizisinde olayların geçtiği yerler şu şekildedir:

Tablo 3: Gülümseten Öyküler Dizisinde Geçen Yerleşim Yerleri

Güneşi Bile Tamir Eden Adam	Bir ada, Akdeniz'de bir sahil kasabası
Alaaddin'in Geveze Su Boruları	Bir mahalle
Kedilerin Kaybolma Mevsimi	Bir mahalle
Vapurları Seven Çocuk	Arnavutköy /İstanbul
Havva ile Kaplumbağa	Akdeniz'de küçük bir sahil şehri, Adana,
Pat Karikatür Okulu	Okul, sınıf
Galata'nın Tembel Martısı	İstanbul
Akvaryumdaki Tiyatro	Balıklı köyü
Buzdolabındaki Köpek	Antalya yakınlarında sahil köyü
Geçmişe Tırmanan Merdiven	Boğaziçi kıyısında küçük bir köy

Tablo 3'te de görüldüğü üzere Gülümseten Öyküler dizisinde farklı yerleşim yerlerinden bahsedilir. Bu yerler arasında İstanbul, Adana gibi büyük şehirlerin yanında olayların geçtiği yerler genellikle ya bir

köy ya da bir mahalledir. Vapurları Seven Çocuk ve Galata'nın Tembel Martısı dışındaki öykülerde yazar büyük, kalabalık şehirler yerine doğası henüz bozulmamış, havası kirlenmemiş, kalabalık trafiği olmayan, doğal güzelliklerini koruyan küçük ve sakin yerleşim yerlerini olayların geçtiği mekân olarak seçmiştir. Vapurları Seven Çocuk adlı öyküde olaylar İstanbul'un Anadolu Yakası'ndaki Boğaz kıyıları ve semtlerinde geçmektedir. Galata'nın Tembel Martısı adlı öyküde ise hem İstanbul'un hem Beyoğlu'nun sembol yapılarından olan Galata Kulesi'nden bahsedilir ve olaylar bu çevrede cereyan eder.

2. Konut

Öykülerde geçen mekâna göre farklı konut tiplerine yer verilmiştir. Kıyı bölgelerinde orman fazlalığından dolayı ahşap evler kullanılırken, büyük şehirlerde sitelerdeki apartman dairesi konut olarak yer almıştır. Coğrafi şartlara, iklim koşullarına ve ekonomik durumlara göre çeşitli konutların yer aldığı öykülerde ahşap, cumbalı, bahçeli, bodrum katı, çatılı evlerden bahsedilirken aynı zamanda İstanbul'da bulunan yalılara ve köşklere de yer verilmiştir. İncelenen eserlerde konutlarla ilgili şu ifadeler geçmektedir:

"*Köyün denize açılan meydanı çay bahçeleriyle doluydu. İki yanı rengârenk cumbalı evler sıralı bir yokuş, meydana bakan iskeleye iniyordu. Yokuşun tepesindeyse, büyük bir bahçenin içinde, uzun süredir boş duran tarihi bir köşk vardı*." (Geçmişe Tırmanan Merdive, s.9)

"*Elifler, Adana'da yeni inşa edilmiş bir sitedeki küçük bir apartman dairesine taşındılar. (...) Kaldıkları apartman dairesi, sitenin bahçesine bakıyordu. Evlerinin tam karşısında bir çocuk parkı vardı."* (Havva ile Kaplumbağa, s.40-41)

"*Her köşeden duyulan bu sesle birlikte iki katlı ahşap ev canlanırdı*." (Havva ile Kaplumbağa, s.21)

"*Ahşap kütüklerden yapılmış eve ulaştılar*" (Buzdolabındaki Köpek, s. 80)

"*Bodrum katları, çatılar, ahırlar didik didik edildi.*" (Buzdolabındaki Köpek, s.59)

3. Taşıtlar- Taşıma Teknikeri

İncelenen öykülerde hava, deniz, kara yoluyla yapılan çeşitli ulaşım araçlarına yer verilmiştir. Geçmişte hayvanlarla sağlanan ulaşım günümüz teknolojisiyle yerini insan yapımı modern ulaşım araçlarına bırakmıştır. İncelenen öykülerin sadece birinde hava yolu ulaşımına yer verilmiştir. Öykülerde olaylar genellikle küçük bir köyde geçtiği için ulaşımda genellikle kara ve deniz yolu tercih edilmiştir. Buzdolabındaki Köpek adlı öyküde uçak ile ulaşım sağlanmıştır. Ancak bu da yurt dışına yapılan bir seyahat olduğu için tercih edilmiştir. İncelenen eserlerde deniz ve kara yoluyla yapılan ulaşıma örnek olarak metro, tren, vapur, otobüs, bisiklet gibi taşıtlar da yer almaktadır. Akvaryumdaki Tiyatro adlı öyküde postacının eşeği ulaşım aracı olarak kullanması ise çok eski bir gelenek olarak karşımıza çıkar.

Buzdolabındaki Köpek adlı öyküde köye kara yolu ile ulaşım yoktur sadece deniz yoluyla ulaşım sağlanmaktadır. Köylüler bu durumu doğanın bozulmasını önlediğini düşünmektedir:

"*Köye karadan ulaşım yoktu, sadece denizden ulaşılabiliyordu. Motorlu taşıtlar ulaşamadığından köy bozulmamış, doğal hayat korunmuştu*." (Buzdolabındaki Köpek, s.9)

"*Sevgi Hanım, Sırdede, Cem, Zeynep ve Afacan bir sabah erkenden tekneyle köyü terk ettiler. (...) Antalya'ya ulaşır ulaşmaz, taksiye atlayıp havaalanına gittiler. Birkaç saat içince Moskova'ya kalkan uçağın içindeydiler*." (Buzdolabındaki Köpek, s.85-86)

"*Elifler sabah erkenden kalkıp yola çıkmak için otobüse bindiler. Bavullar ve paketler, yolcu otobüsünün bagajına kolayca sığıverdi*." (Havva ile Kaplumbağa, s.37)

4. Ekonomi Türleri

Sanayi ve teknolojideki gelişmelerle birlikte tarımla uğraşan insan sayısında azalmalar olmuştur. İncelenen eserlerde de daha çok köy hayatının anlatıldığı öykülerde halkın geçim kaynağı tarımdır. Bunun yanında balıkçılık ve ticaretle geçimini sağlayan insanlar bulunmaktadır. İncelen öykülerde hayvancılıkla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

"*Köylüler genellikle balıkçılıkla uğraşıyorlar, ancak kendilerine yetecek kadar sebze ve meyve yetiştiriyorlardı*." (Buzdolabındaki Köpek, s.12)

"*Küçük bir tarla satın aldı. Ekip biçtikleriyle geçinmeye başladı*." (Akvaryumdaki Tiyatro, s.13)

"*Unu su gücüyle ekmek haline getiren makineler, pişmemiş ekmekleri fırına taşıyan yürüyen bantlar yaptılar. Ekmekler pişer pişmez, daha sıcacıkken evlere dağıtılır oldu*." (Pat Karikatür Okulu, s.50)

"*Su gücüyle çalışan makinelerle iplik ürettiler. İplikleri kazak haline dönüştüren tezgahlar yaptılar." (Pat Karikatür Okulu*, s.51)

"*Ömrünün sonuna kadar, koyunlara, keçilere bakarak, patates, patlıcan, biber, domates ekerek, ineklerden süt sağarak, kendi işlerini başkasına yaptırmadan, mutlu bir hayat sürmüş*." (Galata'nın Tembel Martısı, s.58)

İncelenen öykülerde halk ekonomisine yönelik olarak yer alan bilgiler içerisinde meslek grupları oldukça dikkat çekmektedir. Öykülerde ele alınan meslekler Tablo 4'te gösterilmiştir:

Tablo 4: Gülümseten Öyküler Dizisinde Geçen Meslekler

Güneşi Bile Tamir Eden Adam	Veteriner Hekim, Çiçekçi, Müdür, Kapıcı, Belediye Başkanı, Kırtasiyeci, Sıhhi Tesisatçı, Bakkal, İşçi, Posta Memuru, Emekli Gazeteci, Hamal, Simitçi, Mimar
Alaaddin'in Geveze Su Boruları	Belediye Başkanı, Öğretmen, Kaymakam, Eletirikçi
Kedilerin Kaybolma Mevsimi	Pilot
Vapurları Seven Çocuk	Kaynakçı, Baloncu
Havva ile Kaplumbağa	Berber, simitçi, temizlik işçisi, öğretim görevlisi
Pat Karikatür Okulu	Nalbur, koşucu, ressam, müzisyen, işçi, öğretmen
Galata'nın Tembel Martısı	Ciğerci, Nalbur, Tamirci, Mobilyacı
Akvaryumdaki Tiyatro	Mühendis, sanatçı, tasarımcı, yönetmen Eşekli postacı, muhtar, imam, öğretmen
Buzdolabındaki Köpek	Balıkçılık, tarım, dondurmacı
Geçmişe Tırmanan Merdiven	Berber, öğretmen terzi bakkal, yazar temizlikçi kahveci

Hikayeler içinde yer alan mesleklerde müdür, öğretmen, veteriner hekim, kaymakam, gazeteci, mühendis, öğretim görevlisi gibi devlet memurluğunun yanında daha çok eski dönemlerde görülen ve günümüzde ise unutulmaya yüz tutmuş geleneksel mesleklere de çok sayıda yer verilmiştir. Vapurları Seven Çocuk adlı öyküde kaynakçı ve baloncu; Galata'nın Tembel Martısı adlı öyküde ciğerci, nalbur; Buzdolabındaki Köpek adlı öyküde balıkçı, dondurmacı gibi farklı esnaflıklara vurgu yapılmaktadır.

Akvaryumdaki Tiyatro adlı öyküde ise postacının görevini eşek üzerinde yapması ise oldukça eski bir ulaşım yöntemiyle postacılık mesleği karşımıza çıkmaktadır.

5. Beslenme

İncelenen öykülerde beslenmeye yönelik yer alan yiyecekler Tablo 5'te yer almaktadır:

Tablo 5: Gülümseten Öyküler Dizisinde Geçen Yiyecekler

Güneşi Bile Tamir Eden Adam	Süt, erimiş peynir, bal
Alaaddin'in Geveze Su Boruları	Maydanozlu pilaki, balık çorbası, imam bayıldı, muhallebi, marmelat, bademli keşkül
Kedilerin Kaybolma Mevsimi	Balık, (Hamsi, Palamut)
Vapurları Seven Çocuk	Simit, peynir, zeytin, dut reçeli, ıspanaklı börek, yaprak sarma, dolma
Havva ile Kaplumbağa	Muhallebi, dondurmalı sütlaç, Limonata kâğıt helva
Pat Karikatür Okulu	----
Galata'nın Tembel Martısı	----
Akvaryumdaki Tiyatro	Erişte, pestil, üzüm pekmezi, dut kurusu, doğal koyun sütünden yoğurt,
Buzdolabındaki Köpek	----
Geçmişe Tırmanan Merdiven	----

İncelenen öykülerin altısında beslenmeye yönelik anlatımlar bulunmaktadır. Bunlar içinde sofra kültürüne yönelik bilgiler olmasa da doğal şekilde hazırlanmış, ev yapımı ve kurutmalık yiyeceklerden bahsedilmektedir.

"*Erişte de öyle. Pestili ve pekmezi köyümüzün imamı Muammer Bey kendi üzümlerinden yaptı. Dutları ise Postacı Rıza Bey kuruttu. Sabun ve zeytinyağı resim öğretmenimiz Aslı Hanım'a ait. Bahçesindeki, kendi eliyle topladığı zeytinlerden. Yoğurt ise, Muhtar Semih Bey'in koyunu Yünlü'den*." (Akvaryumdaki Tiyatro, s.12)

"*Büyükşehirdeki insanların artık bulamadığı çok eski tohumlara sahiptiler. Bu yüzden domatesleri, biberleri, patlıcan ve kabakları şehirlilerinkinden farklıydı. Yüz yıl öncesindekiler gibi kokulu, sulu ve lezzetliydiler*." (Buzdolabındaki Köpek, s.12)

"*Mahalle sakinleri börekler, dolmalar yapıp getirir, hep birlikte afiyetle yerler; bir yandan da her biri ince el işçiliğinin ürünü koltuklarda uzun uzun sohbet ederlerd*i." (Vapurlar Seven Çocuk, s.19-20)

"…Birlikte çevreyi gezdiler. Muhallebicilerde dondurmalı sütlaç yediler, limonata içtiler. Balonculardan balon alıp çocuk parkına gittiler. Kâğıt helva yediler…" (Havva ile Kaplumbağa, s.43)

6. Giyim Kuşam

Gülümseten Öyküler dizisinde giyim kuşama fazla vurgu yapılmamakla birlikte Akvaryumdaki tiyatro ve Geçmişe Tırmanan Merdiven adlı öykülerde yün ve el yapımı giysilerden bahsedilmektedir. Bununla birlikte Horon ekibi ve Hacivat ile Karagöz 'ün de geleneksel kıyafetler giydiği görülmektedir. Öykülerde yer alan bazı kişiler de mesleklerine özgü kıyafetler giymişlerdir.

"*Sırtındaki kazaktan ayağındaki çoraba, her şeyini kendisi örüyordu. Pantolonları, gömlekleri çarşı malı değildi. Yüzde yüz el yapımıydı. Kemanını ve yün çantasını sırtlayıp Anadolu'ya gelmiş, köy köy dolaşmaya başlamıştı*." (Akvaryumdaki Tiyatro, s.10-11)

"*Terzi Niyazi uzun uzun düşündü. 'Kahverengi saf yünden, bol bir kışlık ceketin altına giyilmiş açık mavi ipekten, dar bir yazlık gömlek gibi,' demekle yetindi*." (Geçmişe Tırmanan Merdiven, s.18)

7. Halk Bilgisi

Halk bilgisi halkın yüzlerce yıllık birikiminden, deneyimlerinden hareketle günümüze kadar gelmiş olan tecrübelerdir. Bu bilgiler halkın günlük hayattaki işlerini kolaylaştırmak adına oldukça önemlidir. İncelenen öykülerde halk bilgisine yönelik olarak halk takvimi- halk meteorolojisi, halk botaniği ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Halk takvimi halkın özel zamanları, vakitleri kendi tecrübelerinden, bilgilerinden hareketle isimlendirmeleridir. "Halkın bir yıl içinde arka arkaya gelen günlerde toplumsal, hukuksal, ekonomik, tarımsal, siyasal, kültürel, dinsel ve büyüsel oluşumları tespit etmek amacıyla kullandığı geleneksel bilgi ve uygulamaları 'halk takvimi' (halk gün bilgisi) olarak adlandırılır." (Artun, 2013: 260) Havva ile Kaplumbağa adlı öyküde Havva, Elif'e doğum tarihini söylerken geleneksel halk bilgisiyle bitkilerin yeşermesi, çiçek açması gibi zamanı yorumlamıştır:

"*Bir seher vakti, ebegümeciler ve ısırganotları henüz yeni yeşermişken, zeytinler yeni yeni toplanmaya başlamışken doğurmuş annem beni," "ay tutulmuş o günlerde."* (s.17)

Halk meteorolojisine yönelik olarak Havva ile Kaplumbağa adlı eserde Havva'nın kuşların ötme şekillerden hareketle hava durumu ile ilgili tahminlerine yer verilir:

"*Birgün bulaşık yıkarken aniden, "Kuşlara kış nasıl olacak diye sordum" "Onlar böyle sorulara bizim bildiğimiz türden cevap vermezler. Neşeli neşeli öttüler. Demek ki, bu kış çok sert geçmeyecek*." (s.19)

İncelenen öykülerde halk botaniği ile ilgili unsurlar ise şunlardır:

"*…Hayatı boyunca 'saçları dökülmesin diye uğraşıp durmuştu. Sonunda tek bir saç teli kalana kadar kendini 'saçlı' hissetmeyi sürdürmüştü. Yıllarca tek tel saçına özenle bakmıştı, onu zeytinyağıyla besleyip, bir o yana bir bu yana yatırarak taramıştı*." (Akvaryumdaki Tiyatro, s.66-67)

"*Duvardaki sarmaşığı ağaçlara zarar vermediği için kestiğini söyledi*." (Geçmişe Tırmanan Merdiven, s.86)

"*Sırdede gerçekten de ağaçlardan çok iyi anlıyor. Onun için bir tür 'ağaç doktoru' denebilirdi. Yolu üstündeki hiçbir ağaç kurumaz, hastalanmaz, kurtlanıp böceklenmezdi. Sırdede'nin eli hep onların üzerindeydi*." (Buzdolabındaki Köpek, s.17)

"*Dalları budadıkça ağaçların hafızalarını kaybettiğine inanıyorlar. 'Ağaçları budarsan dallar ne yöne doğru büyümeleri gerektiğini unutur. Karman çorman olur, dolanır ve birbirlerini boğarlar.'diye düşünüyorlar*." (Akvaryumdaki Tiyatro, s.18)

8. Bayramlar Karşılamalar, Uğurlamalar

İncelenen eserlerde herhangi bir Millî veya dini bayrama yer verilmemiştir. Ancak geleneklerimizde olduğu gibi karşılamalar içten, samimi ve sıcak; uğurlamalar ise hüzünlü bir şekilde gerçekleşmektedir.

"*Mahallenin kirpi saçlı berberinden posbıyık simitçisine, bitişik komşularından şehrin uzak mahallelerindeki dostlarına kadar hemen herkes gelmişti. Büyük bir üzüntüyle el sallayarak onları uğurladılar.*" (Havva ile Kaplumbağa, s.37)

"*Aileyle tanıştılar. Hiç tanımadıkları halde, kırk yıllık dost gibi birbirlerine sarıldılar."* (Buzdolabındaki Köpek, s.89)

"*Yarın bizim sınıfa yeni bir öğrenci geliyor. Ona 'hoş geldin töreni' yapacağız"* (Pat Karikatür Okulu, s.)

"*Yazar, nazikçe kediyi yere bırakıp ayağa kalktı. Son derece sevecen bir ses tonuyla, 'Hoş geldin Sultan,' dedi. 'Biz de seni bekliyorduk"* (Geçmişe Tırmanan Merdiven, s.72)

"Hoş geldiniz! Demek istiyorlar." Dedi Emre." (Vapurları Seven Çocuk, s.84)

9. Dayanışma Yardımlaşma

Behiç Ak Gülümseten Öyküler adlı dizide bu değerlere önemli bir yer ayırmıştır. Yazarın eserlerde birlikte hareket eden ve birbirinin çıkarını gözeten insanlar hep başarıya ulaşmıştır. Yapılan dayanışma ve yardımlaşmalarla bireyler arasında karşılıklı iş birliği ve bağlılık duygusu gelişmiştir. Bu yönüyle eserler, çocuklarda dayanışma ve yardımlaşma bilinci oluşturması açısından önemlidir.

Pat karikatür Okulu adlı öyküde Patates bir öykü yazar. Bu öyküde köylülerin bir araya gelip herkesin bilgisi ölçüsünde çalışması anlatılır. Köylüler, üretim için yıllardır kitaplıkta öylece duran kitapları okumaya başlayıp işlerine yarayacak bilgiler arar ve gece gündüz çalışırlar. Hep birlikte yaptıkları bu işin üstesinden gelmeyi başarırlar. Kedilerin Kaybolma Mevsimi adlı öyküde Sevgi'nin kedisi Titrek kaybolur. Sevgi telaşla her yerde Titrek'i arar. Sevgi'yi gören arkadaşları hemen yanına toplanırlar. Durumu öğrenirler ve hep birlikte Sevgi'nin kedisi Titrek'i bulmaya çalışırlar. Bu öyküde yine mahalleliler bir araya gelip birbirlerinin kedilerini bulmak için çalışırlar. Öykülerde geçen yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik ifadelerden bazıları şu şekildedir:

"*Hep birlikte çalışmaya koyulduk. Herkes bütün bilgisini ve emeğini ortaya koydu."* (Pat Karikatür Okulu, s.47)

"*Adeta seferberlik ilan edilmişti. Çizdiğim planlar günlerce incelendi. Aksayan yönleri bulundu, yeni önerilerle zenginleştirildi. Herkes yetenekli olduğu alanda fikirler geliştirmeye başladı."* (Pat Karikatür Okulu, s.48)

"*Arkadaşları, Sevgi'nin üzüntülü halini görünce ona acıdılar. Titrek'i bulmak için seferber oldular. Bütün mahalleyi bir anda KAYIP ARANIYOR ilanlarıyla donattılar…*" (Kedilerin Kaybolma Mevsimi, s.16)

"*Nurten Hanım, Suat Bey, Koşucu İbo, ve Nazan Hanım her gün bir araya gelmeye başladılar. Artık sadece kendi kedilerini değil, birbirlerinin kedilerini de arıyorlardı. Sanki birinin kedisi bulunursa, diğerininki de bulunacakmış gibi umutlanıyorlardı. Ama günler haftalar geçiyor, kimsenin kedisinden haber çıkmıyordu."* (Kedilerin Kaybolma Mevsimi, s.32)

"*Bir gece aniden aklıma çok parlak bir fikir geldi. Onları bu durumdan kurtarabilirdim. İlk kez insanlara yardımcı olacağım için sevindim."* (Pat Karikatür Okulu, s.43)

"*Maketi köy meydanında sergilediler. Yanına da bir yardım sandığı koydular. Herkese gönlünden geçtiği kadar yardım etmesini söylediler. Kısa sürede hatırı sayılır miktarda para toplamışlardı. Masrafların bir kısmını bu yolla sağladılar."* (Akvaryumdaki Tiyatro, s.95)

"*İnsanlar evlerinde kahvaltı yaparken vapurla yanlarından geçen yolcularla yiyeceklerini paylaşırlar, yolcular okudukları gazeteleri yalıların penceresinden içeridekilere uzatırlar. Ev sahipleri, kaptana hazırladıkları ikramlıkları sunarlar aynı zamanda geceden kalma dedikoduları da paylaşırlar*." (Vapurları Seven Çocuk, s.14)

"*Ancak onların da birer canlı olduğu gerçeğini hiçbiri göz ardı etmez. Gücünün yettiği kadar, herkes yapabildiği yoldan yardım elini uzatır. Bu dayanışma da sonuçsuz kalmaz.*" (Galata'nın Tembel Martısı, s.43)

10. Halk Edebiyatı

Gülümseten öyküler adlı dizide halk edebiyatına yönelik olarak tespit edilen deyim, atasözü, hikâye masal, tekerleme, efsane aşağıdaki tablolarda sunulmuştur:

Tablo 6: Gülümseten Öyküler Dizisinde Geçen Atasözü ve Deyimler

Güneşi Bile Tamir Eden Adam	Adımını atmak (s.9), Araları bozulmak (s.15), Arasını bulmak (s.15), Başı dertte olmak (s.20), Başının çaresine bakmak (s.40)
	(bir şey) işin içine karışmak (s.14), Burun kıvırmak (s.54), Deliye döndürmek (s.18), Gıkı çıkmamak (s.54), İddiaya tutuşmak (s.43), Kulak kesilmek (s.57), Ortalığı birbirine katmak (s.58), Paniğe kapılmak (s.13), Peşini bırakmamak (s.13)
Alaaddin'in Geveze Su Boruları	Ağzı açık kalmak (s.39), Ağzından yel alsın (s.32), Bir çuval inciri berbat etmek (s.60), Cirit atmak (s.48), Göğsünü kabartmak (s.39), İçine kurt düşmek (s.17), İstifini bozmamak (s.15), Kafası şişmek (s.26), Kafasını şişirmek (s.26), Laf taşımak (s.54), Ortaya dökülmek (s.49), Para etmemek (s.54) Suspus olmak (s.19), Yerlerde sürünmek (s.18)
Kedilerin Kaybolma Mevsimi	Ağza sakız olmak (s.49), Allem etmek kallem etmek (s.9) Burnu büyümek (s.46), Deveye hendek atlatmak kadar zor (s.10), Didik didik aramak (s.12), Kaçacak delik aramak (s.10), Kafa patlatmak (s.38), Kan çanağına dönmek (s.28), Kan ter içinde kalmak (s.11), Kılı kırk yarmak (s.54), Ödü patlamak (s.10) Pireyi deve yapmak (s.10), Pot kırmak (s.60), Sırra kadem basmak (s.13), Tepeden bakmak (s.27),Yerin dibine geçmek (s.49), Yüzünden düşen bin parça (s.28)
Vapurları Seven Çocuk	Akıl danışmak (s.49), Akla hayale gelmemek (s.27-18), Baş etmek (s.33), Bire bin katmak (s.32), Çene çalmak (s.12), Göz koymak (s.66), Gözleri yaşarmak (s.89), Gözüne uyku girmemek (s.91), Kulak kabartmak (s.53), Sesi çıkmamak (s.76)
Havva ile Kaplumbağa	Akıl sır ermemek (s.33), Çıt çıkmamak (s.28), Eline tutuşturmak (s.24), Gözleri kan çanağına dönmek (s.52-53), Kanı kaynamak (s.44), Küçük dilini yutmak (s.61), Yanıp tutuşmak (s.21)
	Yüz vermemek (s.40)
Pat Karikatür Okulu	Acele işe melekler karışır. (s.21), Besle kargayı oysun gözünü (s.21), Damlaya damlaya göl boşalır (s.21), Bal tutan parmağını yalar (s.22), Bir elin nesi var iki elin sesi var (s.43), Alay etmek (geçmek) (s.25), Beş para etmez (s.27), Ağzından baklayı çıkarmak (s.30), Ağzında gevelemek (s.30), Armut piş ağzıma düş (s.47), Kanı kaynamak (s.23), Hayal kırıklığına uğramak (s.60), Yan gelip yatmak (s.44)
Galata'nın Tembel Martısı	Ayakları yerden kesilmek (s.85), Bir taşla iki kuş vurmak (s.81)
	Dilinde tüy bitmek (s.44), Dile getirmek (s.24), Düşman kesilmek (s.80), Eski tas, eski hamam (s.53), Güvercinlerin fendi, interneti yendi (s.52), Göğün kulağı var. (s.81), Göze almak (s.19), İstifini bozmamak (s.32), Kayıplara karışmak (s.57), Keyif çatmak (s.65), Oralı olmamak (s.62), Tozu dumana katmak (s.28), Yer yerinden oynamak (s.35), Yerinde yeller esmek (s.57)
Akvaryumdaki Tiyatro	Ballandıra ballandıra anlatmak (s.14), (birinin) aklını çelmek (s.81-82), (birinin) etrafında dönmek (s.31), Bire bin katmak (s.15), Can atmak (s.37), Dalga geçmek (s.68), Hayran kalmak (s.43, 92), Havalara uçmak, İçine kurt düşürmek (s.49), Karman çorman olmak (s.18), Kafayı üşütmek (s.80), (Konuyu) masaya yatırmak (s.92), Kolları sıvamak (s.93), Yüreğine su serpmek (s.52)
Buzdolabındaki Köpek	Ağzını bıçak açmamak (s.86), Aklı karışmak (s.26), Ayak uydurmak (s.59), Bağrına basmak (s.45), Bir deri bir kemik kalmak (s.54), Dört gözle beklemek (s.34), Ele

	geçirmek (s.42), Üzüm üzüme baka baka kararır (s.22), Hayale dalmak (s.22), Geri adım atmak (s.65), Kan ter içinde bırakmak (s.47), Mırın kırın etmek (s.57), Lafı ağzında gevelemek (s.65), Göze almak (s.84), Uyku basmak (s.92), Paniğe kapılmak (s.11), Yüreği ağzına gelmek (s.82)
Geçmişe Tırmanan Merdiven	Ağır basmak (s.21), Ağzı sıkı olmak (s.25), Başından aşağıya kaynar sular dökülmek (s.41), Burnu büyük olmamak (s.86), Eline su dökememek, Elini sıcak sudan soğuk suya değdirmemek (s.15), El pençe durmak (s.57), Gözüne girmek (s.78), Gülüp geçmek (s.78), İşine gelmek (s.53), İçeri dalmak (s.45), Kafası karışmak (s.15), İç çekmek (s.15), Ucuz atlatmak (s.36), Palavra sıkmak (s.41), Haşır neşir olmak (s.49), İçe kapanmak (s.57)

Tablo 6'da görüldüğü üzere incelenen öykülerin tamamında deyime yer verilmiştir. Behiç Ak'ın çocuk kitaplarında sırasıyla; Güneşi Bile Tamir Eden Adam'da 14 deyim, Alaaddin'in Geveze Su Boruları'nda 14 deyim, Kedilerin Kaybolma Mevsimi'nde 17 deyim, Vapurları Seven Çocuk'ta 10 deyim, Havva ile Kaplumbağa'da 8 deyim, Pat Karikatür Okulu'nda 8 deyim, Galata'nın Tembel Martısı'nda 16 deyim, Akvaryumdaki Tiyatro'da 14 deyim, Buzdolabındaki Köpek'te 17 deyim, Geçmişe Tırmanan Merdiven'de 17 deyim kullanılmıştır.

Yazar eserlerinde atasözlerine pek yer yermemiştir. İncelenen eserler içerisinde Pat Karikatür Okulu'nda (Acele işe şeytan karışır, Bal tutan parmağını yalar, Besle kargayı oysun gözünü, Bir elin nesi var iki elin sesi var, Besle kargayı oysun gözünü), Buzdolabındaki Köpek'te (Üzüm üzüme baka baka kararır), Vapurları Seven Çocuk'ta (Kötü haber çabuk yayılır) atasözlerine yer verilmiştir.

Tekerleme örneğine Gülümseten Öyküler dizisindeki Akvaryumdaki Tiyatro adlı öyküde yer verilmiştir:

"Keloğlan keltoş oğlan

Kurnazın önde gideni

Hayatı beleş oğlan" (s.68)

"Yıldız yıldız inciyim

Keloğlan'ın eşiyim

Sevgide birinciyim" (s.70)

Ayrıca Geçmişe Tırmanan Merdiven, Vapurları Seven Çocuk ve Galata'nın Tembel Martısı'nda anlatılan masallarda "bir varmış, bir yokmuş" giriş formeli şeklinde tekerlemeye yer verildiği tespit edilmiştir.

İncelenen öykülerde 3 masal örneği bulunmaktadır. Vapurları Sevene Çocuk adlı öyküde "*Aysel Hanım'dan Bir Masal*" (s.46-50), Galata'nın Tembel Martısı adlı öyküde ise *"Hayvanat Bahçesindeki Martı Masalı"* (s.66), Geçmişe Tırmanan Merdiven adlı öyküde ise "*Padişahın Kulakçıbaşısı"* (s.49) adlı masallara yer verilmiştir.

Gülümseten Öyküler dizisinde Buzdolabındaki Köpek adlı öyküde kayıplar ormanı; Akvaryumdaki Tiyatro adlı öyküde göldeki canavar, rüzgâr ve canavarla ilgili efsaneler; Geçmişe Tırmanan Merdiven adlı öyküde vampir ve perili köşk; Galata'nın Tembel Martısı adlı öyküde ise serçeler ve Oktay beyle ilgili anlatılan efsanelere yer verilmiştir. Öykülerde geçen efsaneler şu şekildedir:

"*…Evlerin arkası, tırmanılması zor, sarp kayalarla kaplıydı. Kayalardan sonra da sık ağaçlı bir orman başlıyordu: Kayıplar Ormanı!*

Köylüler bu ormana girenin bir daha çıkamayacağına inanıyorlardı. Dünyada kaybolan insanların en azından yarısının bu ormanda yaşadığını düşünüyorlardı. Kayıplar Ormanı'na girmeyi kendilerine yasaklamışlardı" (Buzdolabındaki Köpek, s.9-10)

"*Anlatılan efsaneleri bile hiç sorgulamadan kabullenmişlerdi. Artık Göldeki canavara ve rüzgarların dünyaya Balıklı'dan dağıtıldığına inanıyorlardı*." (Akvaryumdaki Tiyatro, s.21)

"*Zeynep beşinci sınıf öğrencisiydi. Göl sularının yükselmesinin nedenini bulmayı kendine iş edinmişti. Bir gün arkadaşı Mahmut'a, 'Buldum!' dedi. 'Göldeki canavar şişmanladıkça suları taşırıyor.' Küçük Mahmut Cingözdü hurafelere kolay kolay inanmazdı. (...) Zeynep bilgiç bilgiç Mahmut'un kulağına fısıldadı. Gölde canavar olmasaydı valilik buraya polis atamazdı, öyle değil mi?"* (Akvaryumdaki Tiyatro, s.24-25)

"*Bu köşke taşınan herkese şüpheyle bakılır zaten," diye güldü. "Bundan önceki sahibi için 'vampir' dendiğini hatırlıyorum da, gülüyorum. Oysa adamın vampirlikle falan bir ilgisi yoktu. Sadece diş eti kanaması hastalığı vardı. Sonra da, uzun süre boş kalınca da binanın adı 'perili köşk' e çıktı. Bu da sahibinin bina boşken, 'kimse köşke girmesin diye sıktığı bir palavraydı."* (Geçmişe Tırmanan Merdiven, s.16-17)

"*Arkadaşlar bunlar serçe, dedi. Yıllar önce kuleden uçan Hezarfen Çelebi'nin ruhunu taşıyorlar. Rahmetlinin ruhu bin serçeye bölünmüş. Her akşam geliyor işte!"* (Galata'nın Tembel Martısı, s.44)

"*Oktay Bey üstün bir insandı, dedi Melahat Hanım. Gökyüzünden indi ve tekrar gökyüzüne geri döndü. O, bir görüntüydü. Gerçek değildi. Her biçime girebilen bir ruhtu. Bize Oktay Bey olarak göründü. Bazen masa, bazen köpek, bazen tuzluk, bazen bisiklet, bazen sokak satıcısı, bazen öğretmen, bazen çiçekçi olabiliyordu."* (Galata'nın Tembel Martısı, s.61)

11. Halk Müziği, Araçları ve Oyunları

Gülümseten Öyküler dizisinde saz, ud, kemençe, flüt, kanun, saksafon gitar, piyano gibi modern ve geleneksel müzik aletlerine, kalk oyunlarından ise horona yer verilmiştir:

"*…saz ya da ud çalabiliyorlardı. Hatta yöre danslarını yapıyorlardı; 'Türking' adlı bir folklor grubu bile kurmuşlardı. Aslı Öğretmen'e folklor kıyafetleri çizdirip diktirmişler ve beden eğitimi öğretmeni Sadri Bey'den ders almışlardı. Bölgenin danslarıyla yetinmeyip, kemençe çalmayı ve Karadeniz horonunu da öğrenmişlerdi. Kendi müzikleriyle Karadeniz müzikleri arasında benzerlikler vardı."* (Akvaryumdaki Tiyatro, s.55)

"*… 'İngilizler gelmişler, Toroslar'ın bir köyüne yerleşmişler. Beatles'tan parçalar çalmak yerine bu yörenin ve Karadeniz'in danslarını yapıyorlar. İnanılmaz bir şey! Üstelik yaş ortalaması altmış beş olan tek folklor grubu! ..."* (Akvaryumdaki Tiyatro, s.56)

"*…Büyük bir müzisyendi. Çalmadığı müzik aleti yoktu. Gitar, madolin, saz, ut, keman, viyolensel, flüt, saksafon, klarnet, piyano ve kanun çalabiliyordu…"* (Pat Karikatür Okulu, s.59)

"*Meliha Hanım mahalledeki komşularını bazen evine davet eder, onlara piyano ve ud çalar, hep birlikte şarkı söylerlerdi."* (Vapurları Seven Çocuk, s.19)

12. Çocuk Oyunları- Oyuncak

Gülümseten Öyküler dizisinde daha çok geleneksel oyunlara ve oyuncaklara yer verilmiştir. İncelenen öykülerde tenekeden oyuncak araba, deriden yapılmış top ve tahta bebek gibi oyuncaklara yer verilmiştir. Öykülerde yer alan çocuk oyunları ise şunlardır:

"*Çocuklar ip atlar; elim sende, saklambaç, uzuneşek, seksek gibi oyunlar oynarlardı.*" (Vapurları Seven Çocuk, s. 24)

"*Bazen, kedisi pısırıkla birlikte bir traktör tekerinin içine girer, yokuşun başından kendini aşağıya bırakırdı. Yuvarlana yuvarlana aşağıya inerken, mahalleliye selam vermeyi de ihmal etmezdi. (Pısırık'ın en sevdiği oyundu bu. Hiç yorulmadan aşağı inmenin en keyifli yoluydu).*" (Geçmişe Tırmanan Merdiven, s.22-23)

"*Çocuklar koşarak bahçeye ulaştılar. Ağaçlara tırmanıp, meyve yediler. Pisipisi otlarından ok yapıp birbirlerinin saçına attılar. Aslanağızlarının yanaklarını sıktılar, ceviz ağacına salıncak kurup sallandılar…*" (Geçmişe Tırmanan Merdiven, s.72)

13. Adlar- Lakaplar

Gülümseten Öyküler dizisindeki öykülerde yer alan lakaplar tablo 7'de verilmiştir:

Tablo 7: Gülümseten Öyküler Dizisinde Geçen Lakaplar

	LAKAPLAR
Güneşi Bile Tamir Eden Adam	Bilgin Kadir, Çokbilmiş Melisa, Çöp Karıştırıcısı Melisa
Alaaddin'in Geveze Su Boruları	Utangaç Semiha Hanım
Kedilerin Kaybolma Mevsimi	Soba yanak, Patavatsız Nazan, Koşucu İbo, Meraklı turşucu
Vapurları Seven Çocuk	-
Havva ile Kaplumbağa	-
Pat Karikatür Okulu	Tuhaf, Bay Kerpeten, Vıcık, Bay Hoş geldin, Karadelik, Örümcek, Saat Kaç, Vıcık Ters, Suspus, Kedi, Yavaş, Kertenkele, Taktuk Sarı kız, patates, Bay Kafiye,
Galata'nın Tembel Martısı	Tembel Martı
Akvaryumdaki Tiyatro	Buzdolabı Ted, koreli
Buzdolabındaki Köpek	Serçe Kadın, Sırdede, Dalgın Bey
Geçmişe Tırmanan Merdiven	-

Gülümseten Öyküler dizisindeki on öyküden yedisinde lakaplar kullanılmıştır. Toplumun genel eğilimi olan insanlara farklı ad takma incelenen eserlerde sıklıkla yer almıştır. En fazla lakap kullanımı Pat Karikatür Okulu adlı öyküde görülür. Bu eserin konusu da bu doğrultuda ilerlemektedir. Ancak bu eserde diğer öykülerden farklı olarak lakap takmanın oluşturacağı olumsuz durumlar üzerinde durulmakta ve bu gibi durumlarda daha dikkatli davranılması gerektiğine yönelik mesajlar içermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Çocuklar, okudukları eserler aracılığıyla içinde yaşadıkları toplumun kültürünü öğrenmekte ve bu sayede yaşadıkları topluma kolayca uyum sağlamaktadırlar. Çocuğa estetik zevk kazandırmak amacı taşıyan bu eserler aynı zamanda onlara içinde yaşadığı toplumun geçmişini, gelenek ve göreneklerini, örf ve adetlerini, değerlerini tanıtacak ve Millî kültürünü tanıyan bireyler bununla birlikte dil sevgisi ve bilinci kazanacaktır.

Bu çalışmada Behiç Ak tarafında kaleme alınan Gülümseten Öyküler dizisinde yer alan on öykü (Güneşi Bile Tamir Eden Adam, Pat Karikatür Okulu, Alaaddin'in Geveze Su Boruları, Galata'nın Tembel Martısı, Kedilerin Kaybolma Mevsimi, Akvaryumdaki Tiyatro, Vapurları Seven Çocuk, Buzdolabındaki Köpek, Havva ile Kaplumbağa, Geçmişe Tırmanan Merdiven) halk bilimi unsurları açısından incelenmiştir. Çalışmanın verilerinin analizinde Özkul Çobanoğlu'nun Sedat Veyis Örnek'in (1977) çalışmasına yaptığı eklerle oluşturduğu halk bilimi çalışmalarının konularına kullanılmıştır.

Çalışmanın bulgular kısmında Yerleşim, Konut, Taşıtlar-Taşıma Teknikleri, Ekonomi Türleri, Beslenme, Giyim-Kuşam, Halk Bilgisi, Karşılamalar- Uğurlamalar, Dayanışma- Yardımlaşma, Halk Edebiyatı, Halk Müziği- Araçları- Oyunları, Çocuk Oyunları- Oyuncakları, Adlar- Lakaplar başlıkları altında eserde yer alan içerikler sunulmuştur. İncelenen kitaplarda, Çobanoğlu'nun 23 başlıkta topladığı Halk Bilimi Çalışmalarının Kadrosu'nda belirttiği unsurların bazılarına yönelik içeriklere ulaşılmamıştır. Ancak incelenen öykülerde olayların içinde bulunduğumuz zaman diliminde geçtiği düşünüldüğünde tespit edilen unsurların azımsanmayacak ölçüde olduğu söylenebilir. Kentleşmenin büyük bir sorun olarak karşımıza çıktığı günümüzde yazar, eserlerinde çocuklara mahalle ve köy hayatına yönelik güzel içerikler sunarak bu yaşam tarzını ve gelenekleri de hatırlatmaktadır. Yine aynı şekilde günümüz çocuklarının evlerin içine hapsedilip bilgisayar, tablet ve telefonla geçirdikleri zamana karşılık yazarın eserlerinde bahçelerde, parklarda arkadaşlarıyla oyunlar oynayan, doğayla ve hayvanlarla vakit geçirebilen çocukların hayatlarından kesitlerin sunulmuştur. İncelen eserlerde köy yaşamına, mahalle hayatına yönelik çok sayıda unsura yer verilmiştir. Türk kültürüne ait olan birçok gelenek ve görenek işlenmiştir.

Sonuç olarak Gülümseten Öyküler dizisinde Türk kültürünün aktarılması açısından halk bilimi unsurlarını tespit etmeye çalıştığımız bu araştırmada Behiç Ak'ın halk bilimi unsurlarının birçoğundan yararlanmış olduğu tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmadan hareketle, geleceğimizin mimarı olan çocuklara yönelik olarak kaleme alınan eserlerin Türk kültürünün devamlılığını sağlamak adına daha fazla halk bilimi unsurlarına yer verilmesi gerektiği ifade edilebilir. Özellikle küçük yaşlardan itibaren bu bilinçle yetişen çocuklar Millî kültürünü yakından tanıyacak; vatan, millet, dil sevgisi ve bilincine sahip olacaktır. Bu sebeple çocuk edebiyatı alanında üretilen eserlerde bu hususlara özellikle dikkat edilmelidir. Çocuk edebiyatı alanındaki eserlerde halk bilimi unsurlarına yönelik çalışmaları artırmak ve yazarların eserlerini kaleme alırken bu hususlara ayrı bir dikkat göstermeleri gerektiği düşünülmektedir. Çocuklara yönelik kaleme alınan eserlerin bu dikkatle incelenmesi hem araştırmacılara hem öğretmenlere hem de ebeveynlere yardımcı olacaktır.

Kaynakça

Ak, B. (2008). Güneşi Bile Tamir Eden Adam. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2008). Alaaddin'in Geveze Su Boruları. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2009). Kedilerin Kaybolma Mevsimi. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2009). Vapurları Seven Çocuk. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2010). Havva ile Kaplumbağa. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2010). Pat Karikatür Okulu. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2011). Galata'nın Tembel Martısı. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2011). Akvaryumdaki Tiyatro. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2012). Buzdolabındaki Köpek. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Ak, B. (2012). Geçmişe Tırmanan Merdiven. İstanbul: Günışığı Kitaplığı.

Artun, E. (2010). Türk Halk Bilimi, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2020). Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.

Doğan, B. (2012). Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Şiirlerinde Halk Bilimi Unsurları, Turkish Studies, 7 (1): s.874

Kaplan, M. (1983). Kültür ve Dil. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Örnek, S. V. (2000). Türk Halk Bilimi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özbay, M (2002). "Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretimi". Türk Dili, Şubat Sayısı.

Tan, N. (1997). Folklor (Halk bilimi) Genel Bilgiler. İstanbul.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2000). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Harezm Bölgesi Ritüellerinin Kadın İcracıları Halfelerin Türk Diline ve Türk Kültürüne Katkıları

Esra ÇAM[*]

Özet

Bir milletin kültürünü, dünya görüşünü, dilini, inancını, ideolojisini kısaca kimliğini o millete ait olan sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde bulabiliriz. Bu kültür ürünlerini yaratan, gelecek kuşaklara aktaran kişilerin katkıları ise göz ardı edilemeyecek değerde önem arz etmektedir. Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde de Türk kültürünü ve Türk dilini aktaran ve çeşitli isimlerle anılan anlatıcılar, icracılar ve sanatçılar vardır. Bu icracı tiplerinden biri de halfe kadınlardır. Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Özbekistan'ın Harezm bölgesinde, dinî-tasavvufi ve edebi-musikî dairelerinde ritüeller sunan kadın icracılar halfe olarak adlandırılmaktadır. Harezm bölgesinin dinî ve ladinî ritüellerinin yöneticisi, temsilci olan halfeler, asırlardır bu topraklarda icralarında sözlü ve yazılı kültür ürünlerini aktarmaya devam etmektedir. İki gruba ayırabileceğimiz halfelerden "kitabi halfeler" yönettikleri geçiş, takvimsel ve kriz ritlerinde, Türk tasavvufunun önde gelen isimlerinden olan, ana dilimiz Türkçeyle ilk defa İslam dinini Türklere öğreten Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerini ve diğer Türk mutasavvıf şairlerin şiirlerini okumaktadırlar. Halfelerin yönettiği bu ritüellerin içeriğini ağırlıklı olarak Türkçe metinler ve dualar oluşturmaktadır. Ritüel gereği okunması gereken Arapça surelerden ise birkaç ayet okunmakta anlaşılması için ise tefsir edilmektedir. Anlaşılacağı üzere halfeler Türkçenin ibadet dili olarak kullanılmasına katkı sağlamaktadırlar. Diğer bir grup olan "sazende halfeler" ise katıldıkları ritüeller, bayramlar ve festivallerde müzik aleti eşliğinde söyledikleri türküler ile Türkçenin kullanılmasına, devamlılığına katkı sağlamaktadırlar. Türk kültürünün ve Türk dilinin aktarımında önemli bir yere sahip olan halfeler çalışma konumuzu oluşturmaktadır. Bu çalışmamızda, Özbekistan'ın Harezm bölgesinde yapmış olduğumuz beş aylık saha çalışmamızda elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak Özbekistan Harezm bölgesi ritüellerinin yönetici ve icracı olan kadın halfelerin Türk diline ve Türk kültürüne katkıları değerlendirilip incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, kültür, Harezm, halfe, ritüel

Giriş

Dil, bir milletin varlığını, bağımsızlığını temsil eden ve "biz" bilincini yaratan kıymetli bir hazinesidir. Dili, bir milletin bağımsızlığının sembolü olarak gören Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk: "… Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkını, ananelerini, hâtıralarını, menfaatlerini kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor" (Korkmaz, 2005: 891). Şeklinde ifade ederek dilin önemini vurgulamaktadır. Dil, bir iletişim aracı olmasının yanı sıra bir ulusun kültürünün ve değerlerin oluşmasında, korunmasında ve aktarılmasında önemli yere sahiptir. Dil sayesinde örf, adet, gelenek, görenek, sözlü ve yazılı kültür ürünleri, törenler vb. unsurlar korunmakta ve gelecek kuşaklara aktarılmaktadır.

Bir milletin kültürünü, dünya görüşünü, dilini, inancını, ideolojisini kısaca kimliğini o millete ait olan sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde bulabiliriz. Bu kültür ürünlerini yaratan, gelecek kuşaklara dil aracılığıyla aktaran kişilerin katkıları ise göz ardı edilemeyecek değerde önem arz etmektedir. Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde de Türk kültürünü ve Türk dilini aktaran ve çeşitli isimlerle anılan anlatıcılar, icracılar ve sanatçılar vardır. Bu icracı tiplerinden biri de halfe kadınlardır. Halfeler, Harezm bölgesinde dinî ve seküler ritüelleri yöneten kadınlara verilen ortak adıdır. Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Özbekistan'ın Harezm bölgesinde, dinî-tasavvufi ve edebi-musikî dairelerinde ritüeller sunan kadın icracılardır. Her iki grup icracı her ne kadar ortak bir adlandırma olarak "halfe" şeklinde

[*] Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İZMİR, esrauz.ege@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2346-2502.

hitap edilse de halk arasında icra şekillerinden yola çıkarak "kitabi halfe" ve "sazende halfe" şeklinde bir adlandırılma da yapılmaktadır.

Tebliğimde alan araştırmama boyunca Harezm bölgesindeki gözlem ve tespitlerimden, bilimsel araştırmalarımdan yola çıkarak Orta Asya'nın dinî ve seküler ritüellerinin yöneticileri olan halfelerin Türk diline, Türk kültürüne ve Türk milletine katkıları bağlamında değerlendireceğim.

1.Kitabi Halfelerin Ritüelleri ve Türkçe

Kitabi halfeler, kadınların katıldığı, dinî, geçiş, takvimsel ve kriz ritüellerini yöneten, ritüellerde dini-tasavvufi metinleri, şiirleri kitaptan okuyan aynı zamanda geleneksel sözlü halk kültür ürünlerini de ezberden okuyarak icralar sunan Harezm bölgesinin kadim geleneğinin kadın temsilcileridir. Araştırmacılar halfelerin Zerdüştîliğin rahipleri (Abdullayev,2005:4-7) mi yoksa İslamiyet'in halifeleri (Jumaniyozov,2002:71-72) mi olduğu konusunda ortak bir karara varmamışlardır. Halfelerin ilk ortaya çıktığı dönem hakkında elimizde bilimsel verilerin olmaması konun aydınlanmamasında etkilidir. Günümüz ve yakın tarih açısından değerlendirdiğimde İslamiyet'in ve bununla paralel tasavvufun etkisinden söz edebileceğim gibi halfelerin halfe oluşlarının şaman, baksı, âşıklara ve hatta bazı mutasavvıflara benzediğini de eklemek isterim.

Kitabi halfelerin ritüellerinin içeriğini incelediğimizde sözlü ve yazılı kültür ürünlerinden faydalanıldığı görülmektedir. Kitabi halfelerin sözlü kültür ürünlerine yer verdiği ritüeller arasında; beşik, leçek, müçhel, gelin alma, nevruz gibi ritüeller bulunmaktadır. Bu ritüellerde, alkışlar, yar-yarlar, koşuklar, ninniler gibi sözlü kültür ürünleri icra edilmektedir. Halfelerin yazılı kültür ürünlerinden faydalandıkları ritüelleri özellikle ölüm ve ölümle ilgili ritüeller, mevlitler, takvimsel ve kriz ile ilgili ritüellerdir. Bu tür ritüellerde; Hoca Ahmet Yesevi, Süleyman Bakırgani, Meşreb ve Mahtumkulu başta olmak üzere mutasavvıf şairlerin şiirlerinin, hikmetlerinin yer aldığı kitaplar ya da kendi el yazılarıyla yazdıkları bu şiir ve hikmetlerin bulunduğu defterler, hadislerin, ayetlerin, surelerin yer aldığı çeşitli dinî içerikli kitaplar ve içeriği İslami bir yaşamın nasıl olması gerektiğini, kaidelerini ifade eden türdeki kitaplar, ritüellerde okunmaktadır.

Kitabi halfeler bu eserleri ritüellerde ritmik şekilde yüksek sesle okuyarak ardından metinlerin, şiirlerin ya da hikmetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için şerh yapmaktadırlar. Her ne kadar dinî-tasavvufi yazılı eserleri yüksek sesle okuyarak icralarını yönetseler de icralarında sözlü geleneğe de yer vermektedirler. Her dinde söylenen söz, ayinlerin ve duaların ayrılmaz parçası (Ong, 2014:93). olduğunu düşündüğümüzde kitabi halfelerin yönettiği ritüellerin ve duaların ayrılmaz parçası da sözdür diyebiliriz. Lakin okudukları eserlere dair açıklamalar yapsalar da hatta bazı kitabi halfeler metinlerden ezbere parçalar okusa da yine önlerinde kitap bulunması gelenek açısından dikkate değerdir. Bu bağlamda kitap, halfelerin okuma metinleri olmasının yanı sıra ritüelin sembolik bir parçacı anlamına da gelmektedir.

Bir kitabi halfe ister Tanrı tarafından seçilmiş olsun isterse aileden aktarım yoluyla halfe olsun ya da kendi öz iradesiyle, ilgisi dolayısıyla halfe olsun Kur'an-ı Kerim okumayı bilmek zorundadır. Hatta yakın tarihe kadar kadınlara, genç kızlara Kur'an-ı Kerim okumayı da öğretmişlerdir. Ancak ritüellerinde ağırlıklı olarak Arapça olan Kuran-ı Kerim'i okumak ve Arapça ayetlere, hadislere yer vermek zorunda değillerdir. Ritüellerin temeli Türkçeden oluşmaktadır.

Harzem bölgesinde kitabi halfelerin yönettiği ritüellerde, hikmetler ve tasavvufi şiirler ağırlıklı olarak okunmakta Kuran-ı Kerim'de yer alan sureler genellikle parça parça okunmaktadır. Vefat etmiş bir kişinin 40. gününde düzenlenen katılmış olduğum bir ritüelden örnek vermem konun daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır. Kitabi halfe Besmel-i Şerif ile ritüele başlayarak vefat eden kişiye ve ritüele katılanlara Türkçe alkışlarda bulunduktan sonra Yasin Suresi'nin ilk ayetlerinden, ortasından ve

sonundan ayet okumuştur. Türkiye'deki surenin ritüellerde tam olarak okunmaması dikkat çekicidir. Ritüel sonunda niçin surelerin tam olarak okunmadığını halfeye sorduğum da halfe cevap olarak 2 saat olan ritüel süresinin kısa olmasından dolayı parça şeklinde tüm ritüelllerde okuduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Süleyman Bakırgani'nin 3 tane şiirinden okuyup şerh etmiştir. Şiirler arasında ritüele katılan kadınların kendilerine dua etmesini istediklerinde bazen Arapça bir iki ayet okumuş ardından Türkçe dua etmiştir. Bu duanın içeriği de sağlık, huzur, bereket, ömür dilenmesine yönelik sözlerden oluşmaktadır. Daha sonra ölen kişinin ardından ağıt yakmanın İslamiyet açısından uygun olmadığı konusunda kitabi halfe metinler okumuş ve bunun üzerine açıklamalar yapmıştır. Tekrar arada kadınların ve ritüel sahibinin isteği üzerine Türkçe dualar etmiştir. Duaların sonunda "Amin" denilmesinin yerine yaygın olarak "İlahim" denildiğini de belirtmek isterim.

Halfeler ritüellere giderken yanlarında 5-6 farklı kitapta aldıkları görülebilmektedir. Çünkü ritüele katılan kadınlar çeşitli mutasavvıf şairlerin şiirlerinden halfenin okumasını isteyebilirler. Bu sebepten dolayı halfeler hazılıklı bir şekilde ritüele katılmaktadırlar. Lakin örneğini verdiğim ritüelde kadınlar tarafında böyle bir istek olmamıştır. Ama katılmış olduğum başka ritüellerde kadınların kitabi halfeden okunması istedikleri şairler olduğuna tanıklık yapmış bulunmaktayım.

Burada özellikle dikkat çekmek istediğim nokta ritüellerde Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinin okunmasıdır. Hoca Ahmet Yesevi, müritlerine anlayabilecekleri dilde Türkçe hitap ettiğini, Farsça ya da Arapça dillerini okuyamayanlara hikmetleriyle yol gösterdiğini (Köprülü, 2013: 96-97) bilmekteyiz. Hatta pek çok araştırmacı Türk diline katkılarından dolayı Yesevi'yi örnek göstermekte ve takdir de etmektedir (Caferoğlu,1964: 84; Eraslan, 1983:50). Hikmetler, "Türkler için yeni dinin esaslarını kendi dillerine tercümesi, hatta tefsiri niteliğinde" (Yaman, 2017:111) olmasından dolayı da önem taşımaktadır.

Orta Asya'da canlı bir şekilde kadınlar ve erkekler arasında hikmet geleneğini yaşatıldığı bilinmektedir (Yaman, 2017: 112). Hatta bu geleneğin kadınlar arasında yaygınlaşmasında Ahmet Yesevi'nin kızı Gevher Şehnaz'ın payı söz konusudur. Gevher Şehnaz, çevresindeki kadınlara hikmet okuma geleneğini ve adabını öğretmiş ve böylece kadınlar arasında hikmet geleneğinin yaygınlaştığı ileri sürülmektedir (Hayit, 2000:596). Kitabi halfeler de Yesevi'nin diğer kadın takipçileri gibi hikmet geleneğini sürdürmekte ve muhafaza etmektedirler. Halfeler günümüzde ritüelin içeriğine göre ya da ritüelle katılanların talebine göre hikmetler okumaktadırlar. Arapça şiir ya da ayetlerden, surelerden ziyade Türk diline gönül veren Hoca Ahmet Yesevi'nin ve takipçilerinin eserlerinden okunması Türk kültürüne ve Türk diline katkı bağlamında dikkate değerdir.

Ziya Gökalp, "dini Türkçülük" hakkında düşüncelerini aktarırken dini kitapların, hutbelerle vaazların Türkçe olmasının önemine dikkat çeker. Bir millet, dinî kitaplarını okuyup anlayamazsa, dininin hakikî mahiyetini öğrenemeyeceğini, hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiçbir zevk alamayacağını dile getirir (1968:158). Bu bağlamda da halfelerin "dini Türkçülük" e katkı sağladığının ileri sürebiliriz.

2. Sazende Halfelerin Ritüelleri ve Türkçe

Geçiş, takvimsel ve çeşitli seküler ritüellerde, garmon ya da akordeon çalarak koşuklar, leperler, aşuleler ve destanlardan parçalar icra eden kadınlar sazende halfe olarak adlandırılmaktadır. Sazende halfeler, dilin eski ve yeni pek çok özelliğini barındıran, birer dil ve kültür hazinesi olmaları bakımından pek çok bilim dalına da malzeme sağlayan eserler icra etmekte ve bu eserlerin gelecek kuşaklara aktarılmasını ve muhafaza edilmesini sağlamaktadır.

Söze ve müziğe dayalı sanatın sanatçısı olan halfeler, Türkçeyi ve dilin üslup özelliklerini ayna gibi yansıtan türlerin aktarıcılığını ve koruyuculuğunu yaptıkları gibi aynı zamanda kendileri de söz yazıp

beste yapabilmektedirler. Sazende halfelerin bu yaratım özellikleri ise kendi ifadeleriyle "halfe yolu" nun doğmasına sebep olmuştur.

Türk kültüründe baksıların, ozanların, âşıkların Türkçeye olan katkıları gibi sazende halfelerin de katkıları mevcuttur. İster sözlü halk ürünleri olsun ister usta halfelerin eserleri olsun isterse de kendi ürettikleri eserler olsun halfelerin icraları türleri ağırlıklı olarak halkın konuştuğu sade Türkçedir. Dilin hem arkaik hem de "yeni" kelimelerinin izlerine rastlamak mümkündür.

Duyguların samimi bir şekilde aktarıldığı sözlü kültür ürünlerinde dilin geniş ifade biçimlerini arı bir şekilde görebilmekteyiz. Aşk, hasret, ayrılık, nasihat, dostluk, vatan ve millet sevgisi, şehirlerin güzellikleri, kahramanlık gibi kişisel ve toplumsal maddi ve manevi hayata dair pek çok mevzuda halfeler icra sunmaktadır. Sevgiliye hasreti aktaran halfe yolunda söylenen bir koşuğa örnek olarak Sözü Ajize'ye ait olan "Gelmedi gelmedi" yi verebiliriz.

Gecha-gunduz yo'llarini qariman,/ Gece gündüz yollarını gözlerim,

Galmadi-galmadi nuchun galmadi./ Gelmedi gelmedi niçin gelmedi.

Yuragım azildi, bag'rim dilindi, /Yüreğim ezildi, bağrım delindi,

Galmadi-galmadi nuchun galmadi./Gelmedi gelmedi niçin gelmedi.

Qush uyquda yotsam girar dushima,/Kuş uykuya yatsam düşüme girer,

Seskanib uyg'onsam tushar yodima,/Titreyip uynadığımda aklıma düşer,

Ox, dayanida yosh aylanar go'zzima, /Ah dediğinde yaşlar dolaşır gözüme,

Galmadi-galmadi nuchun galmadi./ Gelmedi gelmedi niçin gelmedi.

(Ro'zimbayev,2003:14).

Harezm bölgesinin sözlü kültür ürünlerinden olan koşukların dilinin sade olması, halk tarafından rahat bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Kimi zaman Rusça, Farsça ve Arapça kelimelerin de yer aldığı eserler olsa da genel olarak Türk dilinin arkaik ya da yeni kelimelerinden oluşmaktadır (Jumaniyozova, 1999: 20-22). Sazende gerek ustalarından ya da halkın sözlü kültür ürünlerinden icra ettikleri türlerde olsun gerekse kendi ürettikleri eserlerinde Türkçenin gelişimine ve sürdürülmesine katkı sağlamaktadır.

Sazende halfeler aynı zamanda Türk kültüründe önemli bir yere sahip destan geleneğinden de etkilenmiş ritüellerde destandan parçalar da söylemişlerdir. Ancak günümüzde destanların manzum kısımlarından "halfe yolunda" söylenen bazı parçalarının birkaç sazende halfe dışında bilinmediğini de belirtmek isterim. Sazende halfelerin üstadı olarak kabul edilen Ajize'nin repertuvarında yer alan 5 kıtalık "Aslı ve Kerem" destanından (halk hikâyesi) örnek vereceğim:

Saharda uçradım bobom oldina,/ Seherde uğradım dedeme,

Bobo qaydan olding bu tugunçani,/ Dede nereden aldın bu tugunçayı,

Mushki anbar sochilmişdir soçına, /Misk kokusu gelir saçından,

Bobo qaydan olding bu tugunchani,/ Dede nereden aldın bu tugunçayı,

Yuzi ohşamıştır boğning gulina,/Yüzün benziyor gül bahçesinin gülüne,

Murodning quşini olmiş qolina,/Murat kuşunu almış eline,

Ota onaları qolmış qonina,/Anne babasının kanı var kanında,

Bobo qaydan olding bu tugunçani/ Dede nereden aldın bu tugançayı.

Şeklindedir. (Ro'zimbayev,2003:45)

Harezm bölgesinde yapılan beşik, sünnet, müçhel, leçek, fatiha/petır toyu, gelin alma, gelin selamlama, doğum günleri vb. ritüellerini yöneten sazende halfeler ritlere uygun repertuvarlarındaki eserleri sundukları gibi Harezm halkının istediği eserlere göre de icralarını şekillendirebilmektedirler. Dolayısıyla halfelerin geniş repertuvara sahip olduklarını ifade etmek mümkün. Ancak dinleyicilerin geleneğin sürdürülmesindeki etkisi de ifade edilmesi gereken bir başka husustur. Yukarıda ifade ettiğim gibi destan bilen sazende halfe sayısının az olmasının Harezm halkının destan dinlemeye olan ilgisinin azalmasının payının olduğunu da vurgulamak gerekir. Çünkü halkın talep etmediği koşuklar sazende halfelerin repertuvarında da yer bulamamaktadır.

Öte yandan sazende halfe geleneğine ait sözlü kültür ürünleri müzik okullarında ve üniversitelerde de öğretilmekte öğrencilerin bu geleneğe ait eserleri öğrenmelerine ve halfe geleneğinin Özbekistan'ın farklı bölgelerinde de tanınmasına fırsat sağlanmaktadır. Aynı zamanda sazende halfelerin yurt dışında da icralar sundukları bu sadece geleneğin ve ülkenin yurt dışında temsil edilmesine imkân verdiği gibi dilin tanıtılması bağlamında da önem taşımaktadır.

Sonuç

Harezm bölgesinin kadim topraklarındaki ritüellerin yöneticileri halfeler, Türk kültürünün ve Türk dilinin geçmişten günümüze sürdürülmesinde ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli yere sahiptirler. Dinî Türkçülüğün birer sembolü olan ktabi halfeler, Hoca Ahmet Yesevi'nin İslamiyet'i Türkçe öğretmek ve anlaşılır hale getirmek için başlattığı geleneğin Orta Asya'daki günümüzdeki kadın temsilcileridir. Türkçe söyledikleri alkışlar, Türkçe okudukları hikmetler, Türkçe icra edilen ritüeller dinin anlaşılır ve yaşanır olmasına hizmet etmekte ve buna liderlik etmeleri bakımından halfelerin kıymetini bir katta daha arttırmaktadır. Harezm bölgesinde bu geleneğin canlı bir şekilde yaşaması ve yaşatılması ise Türk dili ve Türk kültürü açısından sevindirici ve mutlu edici özelliktedir.

Sazende halfeler hem kendi ürettikleri hem de halkın sözlü kültür ürünlerini sade bir dille aktarmaları ve icra etmeleri bakımından kıymet taşımaktadırlar. Türk kültüründe var olan ozanların ve âşıkların Türk diline ve Türk kültürüne yaptıkları katkıları gibi Harezm bölgesinde halfe geleneğin temsilcileri olan sazende halfeler de katkı sağlamaktadır. Bir dönem bölgede sayılarında azalma olsa da müzik eşliğinde arı dille yönettikleri ritüeller Harezm bölgesinde günümüzde canlı bir şekilde yaşamaktadır. Ve son olarak diyebiliriz ki halfeler, bir milleti millet yapan değerlerin, Türk kültürünün, Türk kimliğinin ve Türk dilinin yaşatılmasını, korunmasını ve aktarılmasını sağlayan Harezmli kadın ritüel yöneticileridir.

Kaynakça

Abdullayev, H. (2005). "Karpadan Xalfaga", *So'z Sehri Maqolalar To'plami*. b. 4-7.

Caferoğlu, A. (1964). *Türk Dili Tarihi II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Eraslan, K. (1983). *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Hayit, B. (2000). "Türkistan Kadınlarının Yesevicilik An'anesi", Yesevilik Bilgisi. (Ed. C. Kurnaz, M. Tatçı). Ankara: MEB Yayınları.

Jumaniyozova, X. M. (1999). Xorazm Xalk Qoşıkları Leksikası. Taşkent.

Jumaniyozov, O. (2002). "Xalpa". Ilm Sarchasmalari.T.4. b.71-72.

Korkmaz. Z. (2005). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1*, Ankara: TDK Yayınları.

Köprülü, M. F. (2013). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ong, W. J. (2014). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi*. İstanbul: Metis Yayınları.

Ro'zimbayev, S. (2003). *Ojiza She'r va Dostonlar*. Taşkent.

Yaman, A. (2017). *Orta Asya'da Yesevilik Allahçılar Laçiler*. Ankara: La.

Antalya Türkülerinin Edebi Analizi*

Fatih EVSEN**

Cengiz ŞENGÜL***

Özet

Türk halk müziğinde Teke Yöresi olarak adlandırılan bölge kendine özgü karakteristiği olan, yüzyıllardır Yörüklerin yurt edindiği özel bir alanı kapsadığı bilinmektedir. Akdeniz bölgesinindoğusu ve ege bölgesinin güneyini kapsayan bu bölge kullanılan halk müziği enstrümanı ve icra şekilleri ile analiz edilmeye değer bir önem taşımaktadır. Vokal bir teknik olarak bilinen boğaz çalma, kendine has tınısı ve çalma tekniği olan üç telli ve yöre ruhunu yansıtan sipsi çalgısıyla, farklı bir karakteristik yapıya sahip olduğu bir gerçektir. Türk halk müziği form biçim, temelde "Sözlü Halk Ezgileri" ve "Çalgısal Halk Ezgileri" olarak ikiye ayrılır. Sözlü halk ezgilerinin de kendi içinde uzun hava ve kırık hava olarak sınıflandırıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, TRT repertuvarının büyük kısmının sözlü eserlerden oluştuğu gerçeğine dayanarak, sözlü eserlerin edebi yapılarının incelenmesi, nazım şekilleri ve konu bakımından analiz edilmesi, türkülerin sınıflandırılması ve veri toplamak amacı ile önem arz etmektedir. Buaraştırmada, Teke bölgesinin önemli bir bölümünü kapsayan Antalya türkülerinin nazım şekilleri ve konu bakımından edebi yapısı analiz edilmiştir. Bu bağlamda yapılan literatür taraması sonucunda, TRT repertuvarına kayıtlı 53 Antalya türküsü ile repertuvara kayıtlı olmayan ancak yörede bilinip icra edilen 33 Antalya yöresi Türk halk müziği eseri de çalışmayadahil edilmiş, nazım şekilleri ve konu bakımından analiz edilmesi amaçlanmıştır. Yapılan inceleme sonucunda türkülerin nazım şekli olarak türkü, mâni ve koşma türleri tespit edilip, konu bakımından gurbet, doğa, yiğitlik, dilek-istek, dert-keder ve sevgi temaları işlendiği tespitedilmiştir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada ilk önce nitel veriler literatür taranarak konuyla ilgili dokümanların incelenmesi yoluyla toplanmıştır. Dokümanların incelenerek betimsel analizleri sonucunda nitel veriler sayısallaştırılıp grafikler halinde nicel verilere dönüştürülmüştür. Bu bilgiler ışığında çalışmada karma yöntem kullanılmış olup, Creswell ve Plano'in yakınsak paralel karma yöntem deseninin değişkenlerinden biri olan veri dönüştürmetürü kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Halk Müziği, Antalya Türküleri, analiz, form biçimi

Giriş

Tarih boyunca önemli göç ve deniz ticareti yolu üzerinde bulunan ve süreç içerisinde birçok halk sanatçıları (aşıklar, ozanlar vb.) yetişmiş Teke bölgesi, sosyo-kültürel yaşamını türkülerineyansıtan ve araştırılması elzem bir bölge konumundadır. Nitekim Özçimen ve Gök (2013: 94) yöreyi "Antalya, Burdur, Isparta, Fethiye, Acıpayam bölgelerini içine alan coğrafi alanafolklorik açıdan ''Teke Yöresi'' denir. Bu yöre çoğunlukla Yörük ve Türkmenlerin yaşamış olduğu bir bölge olması açısından önem arz eder." diye tanımlamışlardır.

Yörenin önemli bir parçasını oluşturan Antalya ili, bu alanın etkileşim yoğunluğu yüksek olanbir bölge olduğu katıksız bir gerçektir. Mehmet Ak *"Teke Adı ve Yöresi Üzerine" makalesinde(2018: 1021) "*Osmanlı Devleti hakimiyetine giren Teke Yöresi, Antalya merkezli Antalya Körfezi ve çevresinde kurulan Teke Sancağı'nın mülki sınırları içerisini kapsar. Genel olarak güneyde Akdeniz, kuzeyde Toros sıradağlarının üzeri, doğuda Köprüçayı, batıda Eşen Çayı ileçevrili olan coğrafi alan sancağın doğal sınırlarını belirlediği gibi mülki idarenin çerçevesi de bu coğrafi şartlara göre çizilir" diyerek, Antalya'nın yöre kültürünün filizlendiği ve Türkmenleşme politikalarını da etkisiyle, Teke kültürü

*Bu çalışma, Fatih Evsen'in Doç. Dr. Soner Algı danışmanlığında hazırladığı "Antalya Yöresi Türk Halk Müziği Ezgilerinin Müzikal-Edebi Analizi ve Müzik Eğitiminde Kullanılabilirliğinin İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

** Doktorant, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müzik fatihevsen01@gmail.com

***Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü, csengul@akdeniz.edu.trORCID: https://ORCID.org/0000-0003-0024-66

açısından son derece önemli bir konuma sahip olduğunu dile getirmiştir. Bu sebeple Antalya ili türkülerinin araştırılıp incelenmesi ve analiz edilmesi hem yöre araştırmalarına katkı hem de yapılacak olan akademik çalışmalara analitik bir veri sunması açısından önemlidir.

Türküler analizinde nota, usul, ses genişliği, makam kriterlerine göre değerlendirilmesi önemliyken, türkü sözlerinin de edebi anlamda irdelenmesi kaçınılmazdır. Çünkü her türkünün bir ilk söyleyeni (yakıcısı) olduğu düşünüldüğünde, türküyü türkü yapan yine sözlerindeki ahenk ve manadır. Bu sebeple türkülerin müzikal yönü kadar sözlerdeki edebi yapı da bir o kadar önem arz etmektedir.

Yapılan bu çalışmada ise Teke bölgesinin önemli bir bölümünü kapsayan Antalya türkülerininnazım şekilleri, hece ölçüsü, konu ve sözlü-sözsüz bakımından edebi yapısı analiz edilmiştir. Bu bağlamda yapılan literatür taraması sonucunda, TRT Repertuvarına kayıtlı 53 Antalya türküsü ile repertuvara kayıtlı olmayan ancak yörede bilinip icra edilen 33 Antalya yöresi Türkhalk müziği eseri de çalışmaya dahil edilmiştir. Yöre türkü derlemelerinde büyük emeği olan Hasan Özer'in "Antalya Folkloru ve Halk Oyunları" isimli kitabından faydalanılmıştır.

1. Problem Durumu

Bu ifadeler doğrultusunda Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin edebi analizi araştırmanın problem durumunu oluşturmaktadır. Problem durumuna yönelik olarak problem cümlesi ise "Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin edebi analizi nasıldır?" şeklinde oluşturulmuştur.

2. Alt Problemler

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin edebi analizi yapılırken aşağıdaki alt problemleredayalı yürütülmüştür.

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin nazım şekilleri hangileridir veezgilerin nazım şekillerine göre grafiksel dağılımları nasıldır?

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgileri hangi hece ölçüleri ile yazılmıştır veezgilerin hece ölçülerine göre grafiksel dağılımı nasıldır?

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgileri hangi konuları içermektedir veezgilerin konularına göre grafiksel dağılımı nasıldır?

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin sözlü-sözsüz olma durumu nasıldırve ezgilerin sözlü-sözsüz olma durumuna göre grafiksel dağılımı nasıldır?

3. Araştırmanın Amacı

Yapılan literatür taraması sonucunda, TRT Repertuvarına kayıtlı 53 Antalya türküsü ile repertuvara kayıtlı olmayan ancak yörede bilinip icra edilen 33 Antalya yöresi Türk halk müziğieseri de çalışmaya dahil edilerek, türkülerin nazım şekilleri, hece ölçüsü ve konu bakımından analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Araştırma hem nitel hem de nicel verileri içermesi nedeniyle karma yöntem araştırması olarak tasarlanmıştır. Karma yöntem araştırmaları hem nicel hem nitel araştırmaları birleştirir, analiz eder ve karşılaştırır. Bu tür araştırmalarda bir yöntemle elde edilemeyen bir sonuç ikinci bir yöntemle elde edilir (Creswell ve Plano, 2011, Teddlie ve Tashakkori, 2009; Günbayi, 2020). Creswell ve Plano (2011)'e göre karma yöntem araştırmaları içerisinde altı desen yer almaktadır. Yakınsak paralel desen, açıklayıcı sıralı desen, keşfedici sıralı desen, gömülü desen, çok safhalı desen ve dönüştürücü desendir (Akt. Günbayi, 2020:52). Belirtilen altı desenden yapılan araştırma için yakınsak paralel desen seçilmiştir.

Patton (1990), Creswell ve Plano (2011)'a göre, yakınsayan paralel desen, nicel ve nitel veri ve sonuçların aynı anda toplandığı,analiz edildiği ve birleştirildiği bir desendir. Üç değişkeni vardır: nicel ve nitel iki paralel şeridin bağımsız olarak yönlendirildiği ve yalnızca yorumlama sırasında toplandığı paralel veri tabanları türü, araştırmacının başlangıçta nitel ve nicel veri kümelerini analiz ettikten sonra kullandığı veri dönüştürme türü, nitel bulguları nicelleştirme süreçleri, nitel temalara dayalı yeni bir değişken oluşturma, araştırmacının kapalı uçlu sorulardan elde edilen sonuçları doğrulamak için hem açık hem de kapalı uçlu sorular içeren bir anket kullandığı veri doğrulama türüdür (Akt. Günbayi, 2020:53) Bu araştırma için yakınsak paralel desen içerisindeki üç değişkenden biri olan veri dönüştürme türü kullanılmıştır (Akt. Günbayi, 2020:52). Çalışmada önce nitel veriler dokümanlar incelenerek betimsel analizleri yapılmış sonra bu nitel veriler grafikleştirilerek nicel veriler dönüştürülmüştür.

Araştırmada veri toplama yöntemlerinden doküman inceleme tekniğiyle veriler toplanmış, betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Araştırmanın evrenini Antalya türküleri oluşturmaktadır. TRT nota arşivi ile Özer'in (2011) Antalya Folkloru ve Halk Oyunları kitabından toplam 86 Antalya türküsüne ulaşılmıştır. Araştırmanın evrenini oluşturan 86 Antalya türküsü aynı zamanda araştırmanın örneklemini detemsil etmektedir. Araştırmanın temelini oluşturma sebebiyle incelenecek edilecek türküler belirlenmiş, türkülerin nazım şekilleri, hece ölçüleri, konuları ve sözlü-sözsüz verilerini ortaya çıkarmak için içerik analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sırasında uzman görüşlerinden faydalanılmıştır.

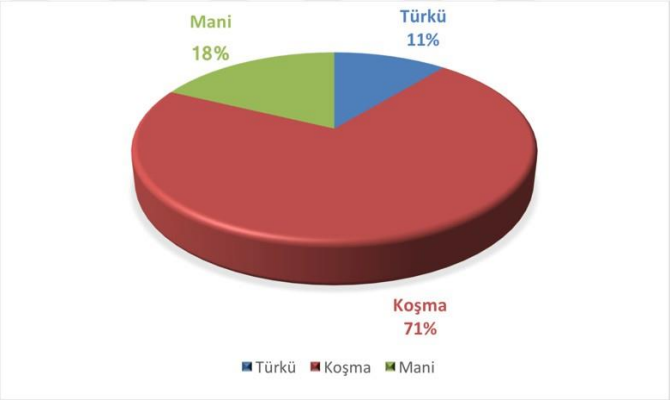
Bulgular ve Yorumlar

1. Türkülerin Nazım Ţekillerine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Türkü sözlerinin nazım şekillerini analiz ederken nazım birimlerine, kafiyeleniş şekillerine, vezinlerine ve mısra sayılarına göre irdelenmiş, yapılan inceleme sonucunda Antalya türkü sözlerinde koşma, mâni ve türkü nazım şekilleri ortaya çıkmıştır.

Antalya türkülerinin nazım şekillerine göre dağılım şeması Grafik-1 incelendiğinde; 86 türküdeyapılan analize göre Antalya türkülerinin %71'lik oranla koşma, %18'lik oranla mâni, %11'likoranla türkü nazım şekli kullandığı tespit edilmiştir. Nitekim Cem Dilçin (1983: 305) "Halk edebiyatı nazım şekilleri içinde en çok sevilen ve kullanılan koşmadır" söylemi, bulguları pekiştirmiştir.

Grafik 1. Antalya türkülerinin nazım şekillerine göre dağılımı

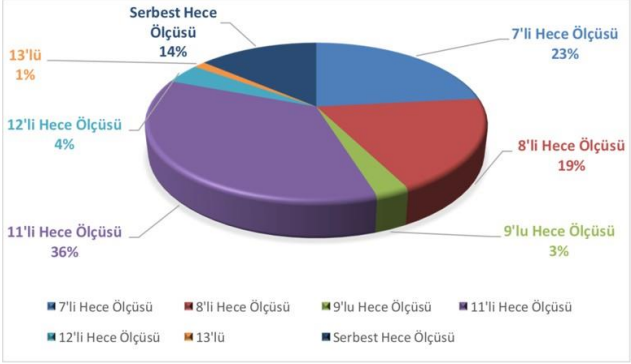
2. Türkülerin Hece Ölçülerine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Hece ölçüsü halk şairlerince geçmişten günümüze kadar kullanılan bir prensiptir. Cem Dilçin (1983: 39)'in Örneklerle Türk Şiir Bilgisi kitabında hece ölçüsünü "bağlı bulunduğu dilin yapısından doğar. Bu nedenle Türk dilinin doğal ölçüsü hece ölçüsüdür" diye tanımlamış ve "hece ölçüsü, dizelerdeki hece sayısının belirli bir düzene bağlı olarak eşitlik temeline dayanır"ilkesini dile getirmiştir.

Antalya türkülerinin hece ölçülerine göre dağılım şeması Grafik- 2 incelendiğinde; 86 türküdeyapılan analize göre Antalya türkülerinin %36'lik oranla 11'li hece ölçüsü, %23'lük oranla 7'lihece ölçüsü, %19'luk oranla 8'li hece ölçüsü, %14'lük oranla serbest hece ölçüsü, %4'lük oranla 12'li hece ölçüsü, %3'lük oranla 9'lu hece ölçüsü ve %1'lik oranla 13'lü hece ölçüsününkullandığı görülmektedir.

On birli hece ölücüsü ile yazılan dörtlükler koşma nazım şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Birinci alt problemin %71 oranda koşma nazım şekli sonucu vermesi, ikinci alt problemin cevabını desteklediği görülmektedir.

Grafik 2. Antalya türkülerinin hece ölçülerine göre dağılımı

3. Türkülerin Konu Bakımından Analizine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Antalya türküleri incelendiğinde sevgi, dert-keder, dile-istek, yiğitlik, doğa ve gurbet konularının işlendiği gözlemlenmiştir. Antalya türkülerinin konularına göre şeması Grafik-3 incelendiğinde; araştırmaya alınan ezgilerin %46'sının sevgi, %23'ü dert-keder, %12'sinin dilek-istek, %11'inin yiğitlik, %5 'inin doğa ve %3'ünün gurbet konularının işlendiği bulgusuna ulaşılmıştır. Türküler konularına göre sınıflandırılırken Cem Dilçin'in "*Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*" isimli kitabındaki konu başlıklarına göre sınıflandırılmıştır.

Grafik 3. Antalya türkülerinin konularına göre dağılımı

4. Türkülerin Sözlü-Sözsüz Olma Durumuna İlişkin Bulgular ve Yorumlar

TRT repertuvarında türküler kırık havalar, oyun havaları ve uzun havalar olmak üzere üç ana başlıkta toplandığı bilinmektedir. Bu üç ana başlık içerisinde kırık havalar ve oyun havaları sözlü ve sözsüz olarak kategorize edilmiştir. Yapılan araştırma sonucu Antalya yöresi Türk halkmüziği ezgilerininde de sözlü ve sözsüz türkülere rastlanmıştır.

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin sözlü ve sözsüz dağılımları Grafik- 4 incelendiğinde; araştırmaya alınan ezgilerin %86'sının sözlü ve %14'ünün sözsüz olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca TRT repertuvarına kayıtlı ezgilerin hepsinin sözlü olduğugörülmüştür.

Bu sonuç bize türkülerin büyük bir bölümünün sözlü olarak yakıldığı, sözsüz türkülerin edebi analizde hesaba katılmadığını göstermektedir.

Grafik 4. Antalya türkülerinin sözlü ve sözsüz dağılımı

Sonuç ve Öneriler

Sonuç

Yapılan çalışmada Antalya ilinin 86 (seksen altı) adet türküsü edebi yönden analiz edilmiş ve bulgular-yorumlar bölümünde yorumlanmıştır. Elde edilen veriler ışığında sonuçlar şu şekilde sıralanabilir.

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinde koşma, mâni ve türkü olmak üzere üç tür nazım şekli tespit edilmiştir. Bunlardan %71'lik oranla koşma nazım şekli, türkülerde en fazla kullanılan tür olarak belirlendiği,

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgileri edebi açıdan incelendiğinde, sözlü yapının genellikle 7'li ve 11'li hece ölçülerinde oluştuğu tespit edildiği,

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinde işlenen konular; sevgi, yiğitlik, dilek-istek,dert-keder, doğa ve gurbet olarak belirlendiği ve bu konular arasında sevgi temalı türkülerin %46'lık orana sahip olduğu,

Antalya yöresi Türk halk müziği ezgilerinin %86'lık oranda sözlü olarak yakıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Öneriler

Bu çalışma yalnızca Antalya yöresi türkülerini kapsaması sebebiyle, aynı yöntemin tümyöreler üzerinde uygulanıp, türkülerin edebi açıdan analizinin yapılması ve tüm sonuçların uzman kişiler tarafından oluşturulan bir çalışma gurubu ile Türk halk müziğinin edebi yapısını bilimsel temellere dayandırılması,

TRT arşivinde olmayıp yörede icra edilen türkülerin arşive aktarılması,

Yöre sanatçılarına yeteri oranda değer verip, bu kaynak kişileri kaybetmeden derleme çalışmaları yapılması,

Antalya yöresindeki repertuvar dışı türkülerin araştırılmaya açık bir alan olması sebebiyle saha çalışmalarının arttırılması ve bilinmeyen türkülerin gün yüzüne çıkarılması,

İlgili araştırmalarda türkülerin daha çok müzikal analiz yönüyle incelendiği, edebi analizinin geri plana atıldığı saptanmıştır. Türkülerin müzikal analizi kadar edebianalizinin de bir o kadar önemli olduğu katıksız bir gerçektir. Yapılacak olan yeni çalışmalarda türkülerin edebi analizlerinin de mutlaka araştırmalarda yer verilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

Ak, M. (2018). Teke adı ve yöresi üzerine, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü Dergisi, 10(30),* 1021-1022. Doi: http://dx.doi.org/10.14520/adyusbd.494027

Creswell, J. W. (2003). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methodsapproaches (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2011). Designing and conducting mixed methodsresearch (2nd ed.). Thou- sand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.

Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. Evsen, F. *Antalya Yöresi Türk Halk Müziği Ezgilerinin Müzikal-Edebi Analizi ve Müzik Eğitiminde Kullanılabilirliğinin İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi) Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Gunbayi, I. (2020). Knowledge-constitutive interests and social paradigms in guiding mixed meth- ods research (MMR). *Journal of Mixed Methods Studies,* Issue 1, 44-56 [Online] www.jomesonline.com DOI: 10.14689/jomes.2020.1.3

Özçimen, A. ve Gök, S. (2013). *Antalya yöresi halk türkülerinde yer alan kültürelmotifler.Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 92-97.

http://www.jret.org/?pnum=23&pt=2013%20Cilt%202%20Say%C4%B1%204

Özer, H. (2011). *Antalya Folkloru ve Halk Oyunları (1.Baskı).* Antalya

Tashakkori, A., & Teddlie, C. (1998). Mixed Methodology Combining Qualitative andQuantitative Approaches (Vol. 46). Thousand Oaks, CA Sage Publications.

Şem'î'nin *Tezkiretü'l-Hulefâ* Adlı Eserinde "Ölüm" Yerine Kullanılan İfadeler

Fatih ÖZTÜRK[*]

Özet

Türk edebiyatında şairlerin hayatlarından ve onların şiirlerinden bahseden tezkireler sayıca çoktur. Şair tezkirelerinin yanında sadece Allah dostlarını, din büyüklerini veya tarihte var olan şahsiyetleri konu edinen tezkireler de mevcuttur. Çalışmamızın kaynağı olan *Tezkiretü'l-Hulefâ* adlı eserde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ardından halife olarak seçilen ilk halife Hz. Ebubekir'den, eserin kaleme alındığı günlerde son halife konumunda olan IV. Murad'a kadar gelmiş geçmiş bütün halifelerin isimleri anılmıştır. Bu isimlerin anılması esnasında bu halifelerin ne zaman bu unvanı aldıkları, kaç sene bu unvanı taşıdıkları ve ne zaman öldükleri bilgisine de yer verilmiştir. Osmanlı şairlerinin tezkirelerinde adı anılan şahsiyet hakkında malumat verilirken bu şahısların ölümleri ile ilgili bazı özel bilgilere de yer verilir. Osmanlı tezkirelerinde kişilerin tarih sahnesine çıktıkları andan sonraki yaşamlarına ait olaylara daha çok değinilir. Hatta bu tezkirelerde adı zikredilen kişilerin genelinin doğumlarına değinilmez, değinilenlerin de doğumu hakkında çok az bilgi verilir. Şem'î'nin *Tezkiretü'l-Hulefâ* adlı eserinde durum bu şekildedir. *Tezkiretü'l-Hulefâ*'da hayatın kaçınılmaz gerçeklerinden biri olan "ölüm"ün ifade biçimleri incelendiğinde çok değerli estetik malzemelerin sunulduğu görülmektedir. Eserde bahsedilen kişinin artık dünyada olmadığını yani "ölüm"ünü anlatmak için kullanılan ifadeler, o kişilerin yaşam boyunca yaptıkları ve insanların zihinlerinde nasıl bir iz bıraktıklarıyla alakalı bilgiler de vermektedir. IV. Murad devri Osmanlı şairlerinden olan Şem'î, Türkçeye hâkimiyeti, Türk tarihi ve İslâm tarihi bilgisi, ilgisi ve şairlik yeteneğiyle Hz. Peygamber'den kendi zamanına kadar yaşamış olan tarihî şahsiyetlere yer vermiş ve bunların ölümlerine değinmiştir. Şem'î, eserinde 34 defa "ölmek" sözcüğünü kullanmış, 70 kez birbirinden farklı biçimde ölüm manasına gelen ifadeye yer vermiştir. Bu kullanımlar Türkçenin ifade gücünün en somut örnekleridir. Bu çalışmada *Tezkiretü'l-Hulefâ*'nın içerdiği ölümle ilgili ifadelere yer verilmiş ve konu örneklerle zenginleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şem'î, Tezkiretü'l-Hulefâ, ölüm, halife.

Giriş

"Öd[i] tengri yaşar. Kişi oglı kop ölgeli törümüş[**]

Bilge Kağan

Canlı, canlılık ve yaşam denildiği zaman akla ilk olarak insan gelir. İnsan, dünya üzerinde yaşayan varlıklar içerisinde düşünen ve çevresini kendi iradesine göre değiştirme kudretine sahip yegâne canlıdır. Akla gelen diğer bir gerçeklik ise canlılığın ve yaşamın bir sonu olduğu, dünya üzerinde yaşayan canlıların diriliklerini belli bir müddet sonunda çeşitli sebeplerle yitirdiği düşüncesi, yani ölümdür. Canlılar âleminin bir üyesi olan insan da bu gerçeğin doğal bir sonucu olarak ölümlüdür. Ölümlü ifadesinin anlamlarından biri de insandır (TDK, 2011: 1848).

Yaşam denilen olgu, ölümün merkezî rol oynadığı bir süreçtir. Yaşam süresince dünyanın sunduğu bütün olanaklara son verdiği için ölüm, insana tahayyül edilebilecek en ileri yaşta da gelse zamansız olarak nitelendirilmektedir (Koç, 2009: 247). Tarih boyunca insanlık ölümü anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Ancak ölüm, insan aklının sınırlarını zorlayan bir olgudur. Zihinsel olarak ölümü anlamak pek mümkün değildir. Şu ana kadar ölüm gerçeğine bir çözüm bulunamadığı için aklın ölüm problemine verebileceği herhangi bir cevabı da yoktur denilebilir (Koç, 2009: 247). Ölüm problemine bir çare bulamayan insanın süreç içerisinde ölüm karşısında inkâr, meydan okuma, onu isteme ve kabullenme şeklinde dört tutum sergilediği söylenmektedir (Durmuş, 2012: 106). Ölümün

[*] Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatihozturk@myself.com, ORCID: 0000-0001-5902-6035

[**] Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş (Ergin, 2008: 27).

sadece yaşayan kişi tarafından bilinmesi, ölen kişinin deneyimlerini geride kalanlara aktaramaması kısacası bir bilinmezlik olması insanlarda korkuya neden olmaktadır. Bu sebeple insanlar ölüm olayını inançları doğrultusunda farklı şekillerde tarif ederek bu korkuyu hafifletmek istemişlerdir. İnsanlar ölüm olgusuna duyulan korkuyu azaltmak için ölüm kavramını direkt olarak zikretmeden kimi zaman başka dillerden alıntılamalar yapmış kimi zamansa ölümle ilgili sözcüklerin yerine onu çağrıştıran, ona eş bazı benzetmelerden ve metaforlardan yararlanmışlardır (Sır Dündar, 2019: 1415). Bu benzetmeler ve metaforlar da ölümün söz sanatlarıyla ifade edilişini beraberinde getirmiştir.

Şem'î'nin *Tezkiretü'l-Hulefâ* adlı eserinde de ölüm, sanatsal benzetmeler kullanılarak ifade edilmiştir. Ölümün ifade ediliş biçimleri bazen kişinin yaşamında iyi veya kötü olmasına göre değişkenlik göstermektedir denilebilir. Tezkirede mevzubahis kişilerin doğumları üzerinde durulmazken ölümleri üzerinde özellikle durulmuştur. Tezkirenin yazılış nedeni olan İslâm halifelerinin ölümleri -bazı halifeler dışında- genellikle onlara çok iyi kişiler ya da çok kötü kişiler denilemeyecek biçimde ifade edilmiştir. *Tezkiretü'l-Hulefâ* her ne kadar bir halife tezkiresi olsa da halifelerin yaşadığı zaman anlatılırken onların devrinde yaşayan bazı büyük, tanınmış ulemanın da ismini ihtiva etmektedir. Bu kişilerin ölümlerinden bahsedilirken genellikle "ḫırāmān-ı bāġ-ı cinān ol-" gibi güzel benzetmeler kullanılmıştır.

Bu çalışmada Şem'î' tarafından aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılan ve 2387 beyitten oluşan *Tezkiretü'l-Hulefâ* adlı manzum eser, içinde geçen "ölüm" ile ilgili sözler bağlamında incelemeye tabi tutulmuştur. Konuya dair detaylı analizlere geçmeden önce Şem'î ve *Tezkiretü'l-Hulefâ* hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

2. Şem'î

Tezkiretü'l-Hulefâ müellifi Şem'î'nin, 1623'te tahta çıkan IV. Murad döneminde yaşadığı bilinmektedir. Bahsi geçen padişahın dönemi dikkate alındığında, biyografik kaynakların derlenip özetlendiği *Tuhfe-i Nâilî'*de adı geçen Şem'î mahlaslı sekiz şairden biri öne çıkmaktadır. "Divan-ı örfî şârihi" olarak nitelendirilen ve 1688 tarihinde vefat eden Şem'î'nin (Tuman, 2001: 502-503) *Tezkiretü'l-Hulefâ*'nın müellifi olması ihtimali kuvvetlidir.

Metinden hareketle eser incelendiğinde şair ile ilgili birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür. Şem'î, adının Ahmed olduğunu Hz. Peygamber için yazdığı naat kısmında bizzat zikretmektedir:

Yüz sürüp iziñ tozuna kesmezem her dem ümīd

Aḥmed oldı bu żaᶜīfiñ nāmı da ey meh-cebīn (Gıynaş, Ataseven, Öztürk, 2018: 61).

Şairin IV. Murad döneminde yaşadığını ve onun devrinde birçok ihsana mazhar olduğunu da "Der-Beyān-ı sulṭān Murād Ḫān ġāzī raḥmetullahi ᶜaleyh" başlığı altında kaleme aldığı şu satırlardan anlıyoruz:

Çūn Murād ḫān ibn-i Aḥmed Ḫān

ᶜ Adl ü dād ile yürütdi fermān

Āyīn-i salṭanat yirin[i] buldı

ᶜ İşyān iden itdüklerin[i] buldı

Müstecāb oldı duᶜā-i fuḳarā

Sāyesinde ḫużūr idi żuᶜafā

Cümle ḫalḳa Ḥaḳ itdi iḥsānı

Bildiler cümle ḳadr-i sulṭānı (7b/10-13)

Bir ulu niᶜmet imiş çün şāhān

Ḥamd iderler cemiᶜ-i ḫalḳ-ı cihan

Sāye-i devletinde Şemᶜī ḥaḳīr

Maẓhar oldı niçe elṭāfa faḳīr (8a/1-2)

Şair, “Der-Beyān-ı Naᶜt-ı Aġa-yı Yeñiçeri vü Server-i Ġuzāt-ı Bektāşiyān” başlıklı kısımda 1624’te Yeniçeri Ağası, 1628’de sadrazam olan Hüsrev Paşa’yı methetmiş ve paşayla Erzurum’da Celali isyancısı olan Abaza Mehmet Paşa arasında geçen ve Hüsrev Paşa’nın zaferiyle sonuçlanan mücadelede kendisinin de orduda bulunduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle Şem‘î’nin asker olduğu düşünülebilir:

Ḫusrev-i mülk-i şecāᶜatdür ol er

Yüz aḳlıġa sebebdür ol server

Erzurum’a ṭoġrı Yezīd itdi firār

Andan ġayrı bulmadı cāy-ı ḳarār

Bıraḳdı cümle ḫayme vü ḫargāh

İtdi yaġmā oları cümle sipāh

Tuġ çekerdi o cengde Şemᶜī meger

Gördi kim Ḥaḳ virdi düşmāna ẓafer (90a/3-6)

Yine “Der-Beyān-ı naṣīḥat-i irsāl-i Ḥacı Bektāş-ı Velī Ḳaddesa'llāhu sırrahu'lᶜalī” başlıklı bölümde Şem‘î yeniçerilerin piri olarak belirttiği Hacı Bektaş-ı Velî’yi methetmiş ve kendisinin bu ocakta çok hizmet ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Şem‘î’nin yeniçeri ocağında görevli bir asker olması ihtimali iyice kuvvetlenmektedir:

Ḳatı çoḳ itdi Şemᶜī de ḫıdmet

Bulamaz gibi derdine dermān

Dest-gīr ola pīrümüz Bektāş

Ḳalmayavuz bu ocaḳda bī-nān (37b/2-3)

Şem‘î, doğum yerini de “Der-Beyān-ı fütūḥāt-ı Sulṭān Çelebi Meḥmed Ḫān İbn-i Yıldırım Bayezīd Ḫān İbn-i Sulṭān Murād Ḫān Ebbeda'llāhu Teᶜālā evlādehüm” başlıklı kısımda belirtmektedir. Buna göre doğum yeri Rusçuk denilen yerdir.

Yalnızca elimizdeki eserini incelediğimiz için Şem‘î ile ilgili yapacağımız çıkarımlar da sınırlıdır. Buradan hareketle ilk halifeden başlayarak son halifeye kadar yaptığı kronolojik sıralama, bahsettiği tarihî vakalar ve tarihî yer isimleri düşünüldüğünde Şem‘î’nin tarih bilgisinin zayıf olmadığı anlaşılır.

3. Tezkiretü’l-Hulefâ

Eser elli yedi başlıktan oluşmaktadır. Besmele ile başlayan eser münacat ve Peygamber Efendimiz’in vasıflarının anlatıldığı bölümle devam etmektedir. Dört halife için yazılan naatlardan sonra her biri için yazılan ayrı ayrı bölümleri görmekteyiz. Bu bölümlerin arasında Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Aşere-i Mübeşşere’den de bahsedildikten sonra müellif, eserini neden yazdığını anlattığı “Sebeb-i telif” kısmına geçmektedir. Yirmi dört beyitten oluşan bu bölümde yeni bir söz söylemeyi kendine görev edinen Şem‘î, toplum ve din büyüklerinin birbirleriyle kavgaya tutuştuğunu anlatır ve bu durumdan duyduğu kaygıyı dile getirir:

Çünki tārīḫ otuz bire irdi

Ḫalḳ-ı ᶜālem birbirine girdi (6b/12)

Yigitler ḳocalar olup hem-reng

İşi güci olaruñ oldı ceng (7a/2)

Müellifin anlattığına bakılırsa kaygısında pek de haksız değildir. Nitekim bu çekişmeler ve kavgaların neticesinde hak ve adalet kaybolmuş, ayaklar altında ezilen yine fukara olmuştur:

Ayaḳ altında ḳaldı hep fuḳarā

Kime virsen yoḳ ḥāfıẓ [ü] żuᶜ afā

Ḫayret aldı oları o zamān

ᶜ Adl [ü] dād ḳalmadı vü gitdi emān (7a/7-8)

Divan şairlerinin eserlerini bir padişaha, devlet kademesinde rütbeli bir askere, kısacası kendisini koruyup kollayarak ona hamilik edecek birisine sunması bilinen bir durumdur. Kimi zaman haminin tanınması şairler aracılığıyla gerçekleşirken kimi zaman da şair kendisini koruyup gözeten hamisi vesilesiyle tanınır (Durmuş, 2009: 17). Müellif de yukarıda saydığımız tüm olumsuzlukların -kendisine göre- karşısında duran zamanın padişahı IV. Murad'a methiyeler düzerek onun tahta çıkışını dile getirmektedir. Şem'î' ye göre mazlumun duasına Allah karşılık vermiş, tahta dönemin padişahını çıkarmıştır:

Gördüler kimse eylemez şefḳat

Ḫaḳ teᶜ ālādan isteyüp raḥmet

Vire Ḫaḳ müslimīne bir ulu şāh

Gele sāye ṣala bir ẓıll-i ilāh

Yüzlerin süreler izi tozuna

Sürme gibi çeküp iki gözüne

Dāʾim eylerdi olar böyle duᶜ ā

İcābet eyledi çün anı Ḫudā

Çün otuz iki tārīḫi oldı

Salṭanat daḫı ṣāḥibin buldı

Virdi anlar içün bir şāh-ı bedīᶜ

Müslimīn şād olup ol şāha cemīᶜ

Çün cülūs eyledi taḫt-ı serīr

Müʾminīn üzre ṭoġdı māh-ı münīr (7a/9-15)

Āyīn-i salṭanat bulup revnaḳ

Gün gibi ṭoġdı çün ol sāye-i Ḫaḳ

Sāyesinde ṣaġındı çün İslām

Şükr-i Yezdān iderler ṣubḥ ile şām (7b/1-2)

Padişahın lütuflarına mazhar olan Şem'î, bir Bektaşi meclisinde belagat sahiplerinin de bulunduğu bir ortamda kendisinden manzum bir halife tarihi yazılmasının istendiğini anlatır. Bunun üzerine hangi

halife ne zaman gelmiş ne kadar ömür sürmüş, nasıl icraatlarda bulunmuş sorularının cevaplarını içeren manzum eserini kaleme aldığını şöyle anlatır:

Sāye-i devletinde Şemᶜī ḥaḳīr

Maẓhar oldı niçe elṭāfa faḳīr

Bir ṣāḥib-i devletiñ ziyāretine

Varmış idi ḥużūr-ı ᶜizzetine

Bekdāşīler meclisiydi ol cā

Vār idi ānda bir niçe büleġā

Yārānıñ biri çıḳardı bir cöng

Yazılmış niçe şāhān evreng

Muṣavver idi bir niçe sulṭān

Muḥarrer hep selātīn-i ᶜOṣmān

Didiler olᶜazīze sulṭānum

Bunlaruñ şerḥi olsa ey ḫānum

İşāret itdi ānda Şemᶜīye çün

Eyler ol anı dürr ile meknūn (8a/2-8)

Pirinin himmetini de alarak bu işe koyulan Şem'î, kendisinden dünyadaki din kardeşleri için istenen bu hediyenin adının *Tezkiretü'l-Hulefâ* olmasının istendiğini, sevdiklerinin bu talebine riayet ettiğini açıkça zikreder:

O daḫı sende ola nev-peydā

Nāmı olsun *Tezkiretü'l-Ḫulefā* (8b/4)

Tezkiretü'l-Hulefâ'da devrin yeniçerisi ve şairi olan Şem'î'nin dimağında ve kelime dağarında yer alan ölüm ifadeleri, aslında onun yaşadığı devrin anlatım zenginliğini de ortaya koyar. Bu eserde kullanılan ölüm ifadesi örnekleri genel bir sınıflandırma ile gösterilmeye çalışılacaktır.

4. Ölüm Yerine Kullanılan İfadeler

4.1. Dünyadan Ayrılmayı İfade Eden Örnekler

Aşağıdaki örneklerde ölümün yolculuğa çıkmaya benzetildiği görülmektedir. Şair tarafından kullanılan bu örneklerden dünyanın bir durak olduğu, zengin de olunsa fakir de olunsa bir gün dünyanın bırakılmak zorunda olunduğu anlaşılır:

Revān ol-: Ölüm yerine kullanılan bu ifade (Çimen, 2020: 466) birçok halife için kullanılmıştır. İlk anlamıyla bakıldığında ak-, yürü- demektir. Ebedi âleme çıkılan yolculuğu ifade etmek için kullanılmıştır. Hz. Ebubekir ve İmam Hanbeli gibi isimlerin ölümlerini anlatırken bu ifade kullanılmıştır:

Altmış üç yılᶜömr sürüp ol ḫān

Hicretüñ on üçünde oldı revān (4a/5) (Hz. Ebubekir)

Taḫtını terk edüp git-: Bir padişahın ölümü aynı zamanda tahtını bırakması anlamına da gelmektedir. Bu durum ölüm ifadesi olarak kullanılmasına olanak tanımıştır:

İki yüz ṭoḳsan beşinde ey aḫī

Terk idüp taḫtını gitdi o daḫı (16b/7)

Cihāndan sefer it-: Bu ifade bulunduğu yerden ayrılmayı da içerir. Ölüm de yaşanılan dünyadan ayrılışın başlangıcı olması nedeniyle bu ifade kullanılmıştır denilebilir:

Ḳırḳ iki yıl ḫilāfet itdi ol er

Ol daḫı bu cihāndan itdi sefer (19a/1)

Dünyānuñ terkini ur-: Yavuz Sultan Selim'in ölümünü ifade etmek için kullanılmıştır:

Terkini urdı o ḫān dünyānuñ

Merḳadi nūr ola dāʾim anuñ (62b/10)

Dünyadan ayrılmayı ifade eden diğer örnekler şöyledir: *Dünyādan çıḳup git- (29a/6), dünyādan git- (29b/2), dünyādan revān ol- (17b/4), dünyānuñ hevāsın terk eyle- (21b/15), dünyānuñ varını terk eyle- (16b/2).*

4.2. Bu Dünyadan Başka Bir Dünyaya Geçişi İfade Eden Örnekler

İslâm inancına göre *dünya hayatı aldatıcı geçimlikten başka bir şey değildir* (Ali İmran, 3/185). Ölüm de aldatıcı olan bu yerden gerçek ve sonsuz hayata geçiş kapısıdır. Geçici olan bu yerden sonsuzluğa giden yolculuk gerçekte dünyadan ahirete yapılan bir geçiştir. Aşağıdaki ifadeler fani dünyadan ahirete, ebediyete, kısacası insanın gerçek yurduna geçişini anlatmak için kullanılmıştır:

Āḫirete git-: Aşağıdaki Selahaddin Eyyubi'nin ölümüne ilişkin beyit, ölümün ona gelmesini ve ahirete geçişi ifade eden iyi bir örnektir:

Beş yüz seksen ṭoḳuzda irdi memāt

Āḫirete gitdi o ṣāḥib-i ḫayrāt (23b/6)

Āḫirete göç-: Sultan II. Selim'in ölümü ahirete göçmek şeklinde ifade edilmiştir:

Göçüp āḫirete raḥmet ile

Münevver ola ḳabri cennet ile (69b/13)

Beḳāya rıḥlet eyle-: Hz. Ali'ni şehit edilmesi "bekaya rıhlet eyle-", yani sonsuz âleme göç etme şeklinde ifade edilmiştir:

İbn-i Mülcem eyledi anı şehīd

Beḳāya rıḥlet eyledi o saʿīd (5b/7)

Dünyādan āḫirete naḳl it-: Önemli İslâm âlimlerinden biri olan Muhyiddin Arabî'nin ölümü bu dünyadan ahiret hayatına bir göç olarak ifade edilmiştir. Ölüm nedeniyle bu hayattan diğer hayata göçü anlatırken ölüm sözcüğünün kapalı bir ifadesi olan "git-"in kullanılışı da burada görülür:

Şeyḫ Muḥyiddīn ʿArabī Sulṭān

Altı yüz otuz ikide ol ḫān

Dünyādan āḫirete naḳl itdi

Yitmiş iki yaşında o da gitdi (19a/13-14)

ʿUḳbāya revān ol-: Hacı Bayram Velî'nin ölümü "ukbaya revan ol-", yani ebedi âleme yol almak olarak ifade edilmiştir:

Otuz üçde Ḥācī Bayram Sulṭān

Engüride ᶜuḳbāya oldı revān (50b/1)

Bu dünyadan başka bir dünyaya geçişi ifade eden diğer örnekler şunlardır: *Bu cihāndan yirine git-* (14a/10), *dünyāyı terk idüp ᶜuḳbāya git-* (14a/14), *fenādan ᶜuḳbāya revān ol-* (56a/2), *ᶜuḳbāya git-* (16b/11).

4.3. Ölümü Kısaca İfade Eden Örnekler

Bir ya da iki sözcük kullanılarak ölümün ifade edildiği örneklerde sözcüğün temel anlamdan uzaklaşıp yan anlam olarak ölümü karşıladığı görülür. Bu özellik Türkçenin anlam derinliğini ortaya koyar. Türkçede bir kelime cümle içerisinde çok büyük anlam değişikliğine uğrayarak manayı derinleştirme gücüne sahiptir.

Git-: git- fiili Hz. Fatma'nın ölümünü ifade etmek için kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in bütün çocuklarını kendi elleriyle defnettiğini, sadece Hz. Fatma'nın kendisinden sonra ebedi âleme gittiğini ifade eden beyitte çok zarif bir üslupla "git-" fiili ölüm yerine kullanılmıştır:

Bularuñ altısın defn itdi kendi

Hemān Zehrā ḳalup ol ṣoñra gitdi (2b/8)

Bir veya iki sözcük kullanılarak ölümü ifade eden diğer örnekler şunlardır:

Aş-: Sekiz yüz altmış altıda aşar ol (30a/12)

Düş-: Düşdiler ol ceng içinde ey paşa (59b/9)

Göç-: Göçerüz olsun olmasun rıżāmuz (91a/6)

Harcan-: Anı da ḫarcandı fenā dünyā (11a/11)

Başını ver-: Yāḫud bu yolda başumı virem ben (72a/7)

İşi bit-: Bildiler ḳıraluñ bitmiş işin (51b/3)

Ḳılıçdan geç-: Evvel küffār cümle ḳılıçdan geçdi (65b/9)

4.4. Ölümü Doğrudan İfade Eden Örnekler

Şem'î'nin aşağıdaki kullanımları yabancı dillerden alıntılanan sözcükler kullanılarak meydana getirilmiş, doğrudan ölüm manasına gelen örneklerdir. Aşağıdaki kalıplar diğer tezkirelerde ve divanlarda da sıkça rastlanabilecek ifadelerdir:

Rıḥlet it-: Ölüm yerine kullanılan bu ifade Hz. Peygamber ve Hz. Ömer için de kullanılmıştır.

Ḳaçan altmış üçi itdi temāmet

Civār-ı Ḥaḳḳa gitdi itdi rıḥlet (3a/7) (Hz. Peygamber)

Fevt ol- (Çimen, 2020: 469): Aşağıda örneği verilen bu ifade Hz. Hasan'ın ölümü için kullanılmıştır:

Medīne içre çünki fevt oldı

Yine ol şehr içinde defn oldı (6a/2)

Cān vir-: Cem Sultan'ın ölümü için kullanılmıştır:

Andan Firengistāna aldılar anı

Āḫir küffār içinde virdi cānı (55b/13)

Fevt it-: Haccac'ın ölümü için kullanılmıştır:

Seksen altı senesi fevt itdi

Ḥaccāc-ı Ẓālim cehenneme gitdi (9b/15)

Ölümün doğrudan ifade edildiği diğer örnekler şunlardır: *vefāt it-* (18a/5), *vefāt idüp git-* (9b/10), *vefāt eyle-* (9b/6), *memāt ir-* (23a/2), *mevt ir-/iriş-* (40b/4).

4.5. Ömrün Tamamlandığını İfade Eden Örnekler

Ölüm sözcüğü duyulduğu zaman zihinlerde bir soğukluk ve korku oluşmaktadır. Bunun yerine şair sanatsal bir edayla ölüm sözcüğünün yerine aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır. "Son okunu atıp yayını yasla-, göç davulunun çalınması ve ömrün artık tamama ermesi" gibi ifadeler kullanılmıştır.

Āḫir oḳın atup yayın yaş-: Bu ifade Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in ölümünü ifade etmek için kullanılmıştır:

O ġāzī ḳılıcın ᶜarşa aṣdı

Āḫir oḳın atup yayın yaṣdı (38b/11)

Kūs-ı rıḥlet çal-: Sultan II. Murad ve II. Osman'ın ölümlerini anlatmak için kullanılan bir ifadedir:

Murād Ḫāna çalındı kūs-ı rıḥlet

Muḥammed Ḫāna degdi çünki nevbet (73a/11)

Vaᶜ de yit-: Bu ifade Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in babası Ertuğrul Gazi'nin ölümünü ifade etmek için kullanılmıştır:

Altı yüz seksen oldı çünki sene

Erṭuġrula vaᶜ de yitdi o sene (35b/14)

Ömrün tamamlanmasıyla ilgili diğer örnekler şunlardır: *Ömrü tamām ol-* (14a/1), *ömrü tekmil it-* (72b/12), *ömrünü kāmil it-* (82b/3), *vaᶜde eriş-* (58b/5).

4.6. Dünyanın Faniliğini İfade Eden Örnekler

Eski dönemlerden beri Türkler bu hayatın bir sonu olduğunu görmüşler ve insanların ölmek için bu dünyaya doğduklarının farkına varmışlardır (Ergin, 2008: 27). *Divanü Lûgati't-Türk*'te de dünya, "arguç ajun", yani aldatıcı/fani dünya olarak geçmektedir (Atalay, 1939: 95). *Kutadgu Bilig*'de dünyanın faniliğiyle ilgili olarak Orhun Yazıtları'ndakine yakın bir kullanımla doğan her insanın ölmek için dünyaya geldiği, önemli olanın öldükten sonra dünyada adının iyi anılması olduğu ifade edilmiştir (Arat, 2008: 884). *Tezkiretü'l-Hulefâ*'da dünyanın faniliğiyle ilgili, ölüm yerine kullanılan ifadeler şunlardır: *Dünyānuñ fenasın duy-* (13a/11), *fānī cihānı terk it-* (10b/4), *fānī dünyādan çıḳup git-* (13a/4), *fenādan git-* (23b/14), *fenādan güẕer it-* (19a/7), *fenādan süril-* (11a/10).

4.7. Allah'a Kavuşmayı İfade Eden Örnekler

Müslümanlar Allah'ın kulları olduklarına ve bir gün ona döneceklerine inanırlar[17]. Ölüm, İslâm inancında Allah'a kavuşmak için beklenen bir dönüm noktasıdır. Bu sebeple ölüm, Allah'a kavuşabilmeleri için insanlara Allah'ın bir rahmeti olarak görülür:

Civār-ı Ḥaḳḳa git-: Hz. Peygamberin ölümünü anlatmak için kullanılan ifadelerden bir diğeri de civār-ı ḥaḳḳa git- ifadesidir:

Ḳaçan altmış üçi itdi temāmet

[1] "Onlar; başlarına bir musibet gelince, 'Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz' derler." (Bakara, 2/156)

Civār-ı Ḥaḳḳa gitdi itdi rıḥlet (3a/7)

Raḥmet-i Ḥaḳḳa ḳanāt aç-: Harun Reşid'in ölümünü ifade için kullanılmıştır:

Yüz ṭoḳsan üç tārīḫde itdi vefāt

Raḥmet-i Ḥaḳḳa o ḫān açdı ḳanāt (13b/3)

Raḥmet-i Ḥaḳḳa vāṣıl ol-: İmam Müslim ve Bayezit-i Bestami'nin aynı sene öldüklerini ifade eden bir kullanımdır:

İki yüz altmış ikide anlar

Raḥmet-i Ḥaḳḳa vāṣıl oldılar (16a/12)

Raḥmetu'llāha iriş-: Bu ifade ölümün yerine Allah'ın rahmetine eriş- manasında kullanılmıştır:

O zamānda vefāt itdi anlar

Raḥmetu'llāha irişdi anlar (28a/7)

Raḥmetu'llāha vāṣıl ol-: Fatih Sultan Mehmed'in ölümünü anlatmak için kullanılan ifadedir:

Raḥmetu'llāha vāṣıl oldı ol ḫān

İrci[c]*i*[2] didüklerinde ol cān (54b/11)

Allah'a kavuşmak manasına gelen diğer ifadeler şunlardır: *Raḥmet-i Raḥmān iriş-* (16a/9), *vāṣıl-ı raḥmet ol-* (51b/15).

4.8. Kötü Kişilerin Ölümünü İfade Eden Örnekler

Yaşadığı dönemde halka, sevilen kişilere veya kutsallara zarar veren ve bu kötü fillerinden dolayı sevilmeyen kişilerin ölümleri cehenneme git-, helak ol- gibi fiillerle ifade edilmiştir:

Bacaġı yuḳarı gel-: Sultan II. Murad'ın tahtı Fatih Sultan Mehmed'e bırakmasının üzerine Osmanlı'ya karşı bazı devletler birleşip harekete geçer. Bunun üzerine devlet erkanı II. Murad'ın yanına giderek durumu anlatır ve ordunun başına geçmesini ister. Bu savaş esnasında II. Murad'ın Haçlı ordusunun başındaki kralı öldürmesi aşağıdaki gibi ifade edilir:

Ḥayḳırup urdı başına nacaġı

Mel[c] ūnuñ yuḳarı geldi bacaġı (51b/1)

Peygamber soyundan gelenlere zulmeden Yezid, zalimliğiyle ün salan Haccac ve *Kuran*'ı fal kitabı gibi görüp yanlış işler yapan Haccac'ın oğlu Velid'in ölümleri sırasıyla şu şekillerde ifade edilmiştir: *Helāk ol-* (9a/9), *cehenneme git-* (9b/15), *caḥīme git-* (10a/11).

4.9. Ölümün Kadeh ve İçmekle İfade Edildiği Örnekler

Peymâne ve cam sözcükleri ölüm sözcüğüyle paralel kullanılan ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcüklerin iç- fiiliyle kalıplaşması sonrasında anlam daha da kuvvetlenerek hayatın sona ermesi bağlamında kullanılmıştır:

Cām-ı fena iç-: Sultan Alâeddin Keykubad'ın ölümü örnekteki gibi ifade edilmiştir:

Aña da ḳalmadı işbu dünyā

Āḫir içdi o daḫı cām-ı fena (32b/6)

[2] "(Rabbine) dön." (Fecr, 89/28).

Ölümün kadeh ve içmekle ifade edildiği diğer örnekler şunlardır: *Cām-ı memāt nūş eyle-* (29b/7), *peymānesi ṭol-* (12a/12) (Kılıçarslan, 2020: 527).

4.10. Ölümün Kâğıt ve Kayıtla İlişkili Olarak İfade Edildiği Örnekler

Kâğıt ve kayıt sözcükleri "gör-, dür- ve düşür-" fiilleri ile birlikte kullanıldığında "öl- ve öldürül-" anlamına gelen yeni ifadeler ortaya çıkmaktadır (Tanyeri, 1999: 81). Aşağıda örnekleri verilen bu ifadeler esasen, bir kimsenin öldükten sonra artık dünya hayatına dair kaydedilecek bir şeyinin kalmaması ve defterinin kapatılması manasına gelmektedir (Şentürk, 2019: 74).

Ölümün kâğıt ve kayıtla ilişkili olarak ifade edildiği örnekler şunlardır: *Ḳaydını gör-* (59a/8), *ṭumārın dür-* (17b/12), *defterin düşür-* (18b/8), *defterini dür-* (84a/15) (Kaya, 2020: 408).

4.11. Ölümün Cennetle İfade Edildiği Örnekler

Din büyüklerinin ve şehitlerin ölümleri ifade edilirken cennetle beraber anılmıştır:

Ḫırāmān-ı bāġ-ı cinān ol-: Hz. Osman, Hasan Basrî, İmâm-ı Âzam, Cafer-i Sâdık, Cüneyd-i Bağdadî, Ömer Gülşenî gibi din büyüklerinin ölümleri "cennet bahçelerinin gülü ol-" şeklinde ifade edilmiştir:

On iki yıl ḫilāfet itdi ḳaçan

Olalar ḫırāmān-ı bāġ-ı cinān (5a/7) (Hz. Osman)

Yeri ḫuld-i berīn bol-/ol-: Hz. Ali'nin yanında şehit olan sahabeler ve Muhammed bin El-Vâsık Billâh'ın ölümleri "yeri kutsal cennet ol-" (Devellioğlu, 2015: 436; Arı, 2016: 88) şeklinde ifade edilmiştir:

Yigirmi yıl ṭoḳuz ay oldı ᶜ ömri

Şehīddür ḫuld-i berīn oldı yiri (16a/3) (Muḥammed bin El-Vāṣıḳ Billāh)

4.12. Ölümün Ayetlerle İfade Edildiği Örnekler

Tezkiret'ül-Hulefâ'da *Kuran-ı Kerim*'de geçen ölüm ve yok olmayla alakalı iki ayete "oku-" fiilinin eklenmesiyle ölüm yerine kullanılan ifadeler elde edilmiştir. Ölüm yerine kullanılan bu ifadelerin ilki Sultan II. Murad'ın ölümünü anlatmak için, diğeri İmam Mâlik'in ölümünü anlatmak için kullanılmıştır:

Küllü men ᶜ aleyhā fān oku-: Bu beyitte ayetle beraber kullanılan ifade Sultan II. Murad'ın ölümü için kullanılmıştır:

Sekiz yüz elli beşinde ol ḫān

Oḳudı *Küllü men ᶜaleyhā fān*[3] (52a/1)

Küllü şey'in hālik oku-: Aşağıdaki beyitte ayetle beraber kullanılan ifade İmam Malik [bin Enes]'in ölümünü anlatmak için kullanılmıştır:

Ḳırḳ sekiz yıl ᶜ ömr sürüp Mālik

Oḳudı ṣoñra *küllü şey'in hālik*[4] (13b/13)

[3] "(Yer) üzerinde bulunan her şey yok olacaktır." (Rahmân, 55/26).
[4] "Her şey yok olacaktır." (Kasas, 28/88).

Sonuç

Osmanlı edebiyatı biyografi türlerinden olan tezkirelerin söz varlığı, Türkçenin gücünün ve zarafetinin ortaya konulduğu eserlerdir. *Tezkiretü'l-Hulefâ*'da verilen bilgilerin büyük çoğunluğu eserin adından da anlaşılacağı üzere halifelere aittir. Bu sebeple bu eser tarihî bir vesika niteliği de taşımaktadır. Tezkirenin iyice incelenmesi, karanlıkta kalan bazı tarihî olayların daha doğru anlaşılmasına zemin hazırlayabilir.

Tezkireler, kişileri tarih sahnesine çıktıkları zamandan itibaren değerli bulur. Bu sebeple tezkirede adı geçen kişilerin doğumlarından ziyade ölümlerine yer verilir. *Tezkiretü'l-Hulefâ*'da bahsedilen şahsiyetlerin ölümlerini anlatırken kullanılan ifadelerde, sözlü ve yazılı kültürdeki kullanımların alınmış olması muhtemeldir. Toplumdaki ahlak ve nezaket kurallarını gözetme niyetiyle ve estetik bazı kaygılardan dolayı şair, anlatımında dil kullanım kabiliyeti ölçüsünde sanatsal ifadelere başvurmuştur.

IV. Murad devri Osmanlı şairlerinden olan Şem'î; Türkçeye, Türk ve İslâm tarihine hâkimiyetiyle Hz. Peygamberden kendi zamanına kadar yaşamış olan tarihî şahsiyetlere yer vermiş ve ölümlerine değinmiştir. Şem'î, eserinde "ölmek" sözcüğünü otuz dört defa kullanmış, ölüm manasına gelen birbirinden farklı yetmiş ifadeye yer vermiştir.

Kaynakça

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Arı, M. (2016). *Türk İslâm Edebiyatında Sekiz Cennet* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atalay, B. (1939). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*. C.I., Ankara: TDK Yayınları.

Çimen, Feyzi. (2020). Müstakimzâde'nin Tuhfe-i Hattâtîn Adlı Eserinde Ölümün İfade Ediliş Biçimleri, *Cemal Aksu Armağanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü.

Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Durmuş, M. (2012). Ölümü Güzelleştiren Eda: Türkçe Şair Tezkireleri ile Şairnâmelerde Ölüme Bakış ve Ölümün İfade Biçimleri Üzerine, *Millî Folklor*. 94, 105-122.

Durmuş, T. I. (2009). *Tutsan Elini Ben Fakîrin-Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği*. İstanbul: Doğan Kitap.

Ergin, M. (2008). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gıynaş, K. A., Ataseven, Y., Öztürk, F. (2018). *Şem'î Tezkiretü'l- Hulefâ*. Ankara: Gece Akademi.

Kaya, B. (2020). Bâkî Divanı'nda Atasözü ve Deyimler, *Asia Minor Studies*. 8(1), 403-417.

Kılıçarslan, O. (2020). Klasik Türk Edebiyatı Metinlerinde Bir Ölüm İfadesi Olarak "Peymânesi Pür Olmak", *Klasik Türk Edebiyatının Ses ve Anlam Dünyası Sempozyumu (Prof. Dr. Haluk İpekten Anısına) Bildiri Kitabı*. Düzce.

Koç, E. (2009). Varoluşsal Bir Problem Olarak Ölüm Üzerine Bir Değerlendirme: Tolstoy'un İvan İlyiç'in Ölümü Adlı Eseri, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 12(22), 245-259.

Sır Dündar, A. N. (2019). Abdüllatif Gazzizâde Efendi'nin Hulâsatü'l-Vefeyât Adlı Eserinde Ölüm İfade Eden Örtmeceler, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir.

Şentürk, A. A. (2019). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu.* C.3., İstanbul: DBY Yayınları.

Tanyeri, M. A. (1999). *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Tuman, M. N. (2001). *Tuhfe-i Nâilî, Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri* (Haz. Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı). C. II, Ankara: Bizim Büro Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları.

Metin Temelli Dil Bilgisi Öğretimi Bağlamında Halit Fahri Ozansoy'un "Edebiyatçılar Geçiyor" Eseri Üzerine Örnek Bir İnceleme

Fatih VEYİS[*]

Ayşegül KAYAR MUSLU[**]

Özet

Eğitim felsefesinde zaman içinde yaşanan gelişim ve değişimler, öğrenci ve öğretmen rollerini yeniden gözden geçirmenin yanında öğretimde kullanılan yöntem ve tekniklerin sorgulanmasına da yol açmıştır. Özellikle 21. yüzyılın başında Türkiye'deki eğitim faaliyetlerinde etkisini gösteren İlerlemecilik felsefesi ve Yapılandırmacı yaklaşım, dil bilgisi öğretiminde de yeni yöntem ve teknikleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ve sonrasında hazırlanan dil ve edebiyat öğretim programlarında dil bilgisi öğretiminde bu anlayışa uygun hareket edildiği ve geleneksel yöntemlerin aksine öğrencilerin dil bilgisi kurallarını gözlemleyebilmesini, keşfedebilmesini, alıştırma ve uygulama yapabilmesini esas alan yöntem ve tekniklere yer verildiği görülmektedir. Bu yeni yaklaşımla birlikte öğretim programlarında dil bilgisi kurallarını öğrenciye ezberletmek yerine öğrencinin dil becerilerini de destekleyecek şekilde metinler üzerinden sezdirmek temel alınmıştır. Türk dili ve edebiyatı öğretiminde 2018 yılında düzenlenen ve günümüzde de uygulamada olan öğretim programının da bu anlayışa uygun olarak düzenlendiği görülmektedir. Programda dil bilgisi konularının öğretimi ile ilgili olarak "Türk dili ve edebiyatı derslerinde dil bilgisi çalışmaları, öğrencilerin temel eğitimden edindikleri bilgilerden hareketle ünitelerdeki ilgili metinler üzerinde yaptırılacaktır. Konu anlatımına girilmeyecektir." ifadelerine yer verilmiştir. 2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda ünitelerin planlaması ise edebî metin türleri dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre her ünitede belli bir edebî metin türünün öğretimi ve ilgili metin türü üzerinden de belirlenen dil bilgisi konusunun öğretimi gerçekleştirilmektedir. Programda 10. sınıfın 7. ünitesinde edebî metin olarak anı türüne, dil bilgisi açısındansa cümle türleri konusuna yer verildiği görülmektedir. Bu noktada dil bilgisi öğretiminde yapılandırmacı yaklaşım temel alınarak edebî metinlerden yararlanmak, bu konudaki örnekleri artırmak ve öğretmenlerin ders kitabı dışında örnek çalışmalara ulaşabilmelerini sağlamak amacıyla Halit Fahri Ozansoy'un anı türünde kaleme aldığı "Edebiyatçılar Geçiyor" eserinden seçilen parça üzerinde cümle türlerine yönelik bir inceleme yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda parçanın cümle türlerinin öğretiminde kullanılabilecek zengin örnekler sunduğu ve Türk dili ve edebiyatı öğretiminde kullanılabileceği tespit edilmiştir. Metin temelli dil bilgisi öğretimini yaygınlaştırmak ve öğretmenlerin ders kitapları dışında başvurabileceği kaynakları artırmak adına bu yöndeki çalışmaların artırılması da araştırmanın başlıca önerisini oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türk dili ve edebiyatı eğitimi, metin temelli dil bilgisi öğretimi, edebî metin, anı

Giriş

Dil bilgisi terimi, Gramer Terimleri Sözlüğü'nde "bir dili ses, şekil ve cümle yapıları ile dilin çeşitli ögeleri arasındaki anlam ilişkileri açısından inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan bilim" (2003) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım dil bilgisi öğretimi açısından değerlendirildiğinde yalnız kural öğretimi ile sınırlandırılamayacağı, dilin kuralları ve işleyiş sürecinde ortaya çıkan anlam ilişkilerini de içermesi bakımından aynı zamanda bir anlama ve anlatma eğitimini olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Çeşitli türler ve başlıklar altında incelenen dil bilgisi, eğitim alanındaki görünümü ile "okul dil bilgisi" olarak adlandırılmaktadır. Buna göre okul dil bilgisi, dil biliminin içerdiği tüm konuları içermeyen, uzaman dil bilimcilerin tanım ve açıklamalarını içermeyen, daha çok öğrenen bireyin ihtiyaçlarına uygun, eğitimin amaçlarına hizmet eden ve dil becerilerini geliştirmeye yönelik bir alan olarak değerlendirilmektedir (Güneş, 2017).

[*] Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, fatih.veyis@atauni.edu.tr

[**] Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi, aysegulkayar@bayburt.edu.tr

Okullarda başlangıçta geleneksel bir yaklaşımla uygulanan dil bilgisi öğretimi; öğrenciye çok sayıda dil bilgisi kural ve teriminin ezberletildiği, büyük edebî yazarlardan alınan eski metinlerin örnek olarak kullanıldığı, öğrenci psikolojisine ve pedagojiye dikkat edilmeyen bir eğitim anlayışına sahipti (Poulin, 1980). 1970'li yıllardan itibaren yeni dil bilgisi şeklinde ifade edilen eğitim anlayışıyla beraber dil bilgisi öğretimi, kelimeyi değil cümleyi merkeze almıştır. Ayrıca dil bilgisi öğretimi işlevsel bir anlayışla öğrencilerin daha etkili iletişim kurabilmelerini, dillerinin işleyişini ve mantığını anlamalarını sağlamayı hedeflemiştir (Guay, 2011). Yeni dil bilgisi; eğitim bilimleri ile bütünleşmiş, öğrencinin dilin işlev ve kurallarını, mantığını, işleyişini keşfetmesi ve bunları dili kullanım süreçlerine uygulayabilmesini hedef alan bir görüşe sahiptir. Bu yeni anlayışta dil bilgisi öğretimi bir amaç değil, araçtır. Dil bilgisi kuralları sözlü ve yazılı etkinlikler içerisinde, dilin mantığını keşfetmeyi esas alacak şekilde öğretilmektedir (Güneş, 2017: 17).

Türk eğitim sisteminde 2000'li yılların başında hazırlanan öğretim programlarında yerini alan yapılandırmacılık da bahsi geçen yeni dil bilgisi öğretimi anlayışının bir devamı ve pratikte uygulanmasını gösteren yaklaşımlardan biridir. Bu yaklaşım ile birlikte Türkçe dil bilgisi öğretimi, dille ilgili diğer alanlardan ayrı değil; dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri ile birlikte yürütülen bir etkinlik olarak planlanmıştır. Bu etkinliğin temelinde ise "sezdirme" anahtar bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre bireylerin metinden hareketle keşfetme, sıralama, sınıflama, çıkarım yapma, değerlendirme gibi zihinsel süreçlerle ve tümevarımsal bir yol izleyerek dil bilgisi yapılarının şekil ve işleyişini sezmeleri ve sonrasında da bu konuda bilinç oluşturabilmeleri hedeflenmektedir (Demirel & Şahin, 2006). Başka bir ifadeyle bireyin dille ilgili becerilerini geliştirmede dil bilgisi bir aracı rolüne sahiptir. Bu açıdan dil bilgisi öğretimini başlı başına bir amaç hâline getirmek yerine diğer dil etkinleri içerisinde ve onları destekleyecek şekilde planlamak gerekmektedir. Böylece bireyin dilsel becerilerini geliştirmede, dil bilgisi öğretimi bir araç rolüne sahip olmaktadır. Bu da dil bilgisi öğretiminde sezdirme yöntemini ön plana çıkarmıştır (Şahin, 2021).

Bireye dil yapılarının sezdirilmesinde yer verilen temel materyaller ise metinlerdir. Çağdaş anlayışta anlatım birimi cümlenin sınırlarını aşarak metin üzerine yoğunlaşmaktadır (Bulut, 2019). Bu metinlerin nitelikleri ve hangi türden metinlerin seçilmesi gerektiği konusunda tartışmalar bulunsa da 2015 yılında hazırlanan Türk dili ve edebiyatı öğretim programlarında dil ve edebiyat derslerinin birleştirildiği, 2018 yılında hazırlanan ve hâlen uygulamada olan öğretim programında da dil bilgisi konuları ile edebî türlerin ilişkilendirildiği görülmektedir. Buna göre öğretim programında her ünite bir edebî türün öğretimine ayrılmış ve her ünitede bu türdeki metinlerden hareketle gerçekleştirilecek dil bilgisi çalışmaları belirlenmiştir. Cümle türlerinin ele alındığı metin türleri ise roman, tiyatro, anı, haber metni ve gezi yazısı olarak tespit edilmiştir (MEB, 2018).

2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nın dil bilgisi öğretimini ele aldığını gösteren özelliklerinden birisi de "Dil bilgisi çalışmaları, öğrencilerin temel eğitimden edindikleri bilgilerden hareketle ünitelerdeki ilgili metinler üzerinde yaptırılacaktır. Konu anlatımına girilmeyecektir. Temel eğitimde görmüş oldukları konulara yönelik olarak gerektiğinde hatırlatma amaçlı kısa açıklamalar yapılabilir." (MEB, 2018: 13) şeklindeki açıklamasıdır.

Dil bilgisi öğretimi konusundaki çağdaş yaklaşımlar ve öğretim programının açıklamaları değerlendirildiğinde Türkçe dil ve edebiyat öğretiminde edebî metinlerin seçiminin önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan hem ilgili edebî türü hem de söz konusu ünite kapsamında öğretilecek dil bilgisi konusunda zengin örnekler sunabilecek metinlerin seçilmesi gerekliliği doğmaktadır. Bu durum ve gereklilikten hareketle araştırmada öğretim programına uygun olacak şekilde Halit Fahri Ozansoy'dan alınan *"Elimde Şiirlerim Geri Çevrildiğim Günler"* başlıklı anı yazısının cümle türlerinin öğretiminde yeterli derecede örnek sağlayıp sağlamadığını tespit etmek amaçlanmıştır.

Yöntem

1. Araştırmanın Deseni

Araştırmada dil bilgisi öğretiminde edebî metinlerin kullanılabilme durumu Halit Fahri Ozansoy'un "Elimde Şiirlerim Geri Çevrildiğim Günler" metni özelinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan araştırma bir durum çalışmasıdır. Durum "belirli bir zaman diliminde ya da zaman içerisinde tek bir noktada gözlemlenen olgu" şeklinde tanımlanmaktadır (Gering, 2007). Nitel araştırma desenlerinden biri olan durum çalışması gözlem, görüşme, doküman ve rapor gibi veri kaynaklarından elde edilen verilerin derinlemesine incelenmesi şeklinde yürütülmektedir (Creswell, 2007). Araştırmada da buna uygun olarak öğretim programının belirlediği ilkeler çerçevesinde seçilen bir metnin cümle türlerinin öğretiminde kullanılabilirliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Belirlenen durumun tespit edilmesinde ise alandaki dil bilgisi kaynaklarının cümle türleri konusunda ortaya koyduğu tespit ve başlıklar ile incelenen metinde yer alan cümlelerin özellikleri karşılaştırılarak sonuca varılmaya çalışılmıştır.

2. Veri Kaynakları ve Analizi

Araştırmanın temel veri kaynağı, Halit Fahri Ozansoy'un Edebiyatçılar Geçiyor isimli anı kitabından alınan "Elimde Şiirlerim Geri Çevrildiğim Günler" başlıklı yazısıdır. Bu metnin seçilmesinde 2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nın cümle türlerinin öğretiminde roman, tiyatro, anı, haber metni, gezi yazısı türlerine yer vermiş olması etkili olmuştur (MEB, 2018). Buna göre araştırma konusu olarak anı türü seçilmiştir. Edebî metnin seçiminde ise metnin dili bakımından öğrencilerin seviyesine uygun, yine öğretim programının ifade ettiği şekilde bilmedikleri kelimeleri metnin bağlamından hareketle anlayabilecekleri özellikte bir metin olmasına dikkat edilmiştir. Bunun dışında metin seçiminde herhangi bir sınırlandırmaya gidilmemiştir.

Verilerin analizinde ise betimsel analiz süreçleri takip edilmiştir. Betimsel analizde veriler, araştırmacının daha önceden belirlemiş olduğu temalara göre analiz edilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2011). Seçilen edebî metnin incelenmesinde başlıklar ve temalar alanyazında var olan kaynaklardan hareketle belirlenmiştir. Cümle türlerine ait başlık ve alt başlıklar ile bu cümlelerin özelliklerinin neler olması gerektiği belirtilerek ilgili metinde varsa örnekleri tespit edilmeye çalışılmış, tespit edilen örnekler ilgili başlık altında raporlanmıştır.

Bulgular

Bu başlık altında Halit Fahri Ozansoy'un Edebiyatçılar Geçiyor isimli anı kitabından alınan "Elimde Şiirlerim Geri Çevrildiğim Günler" başlıklı yazısının cümle türleri bakımından ne tür özellikler gösterdiği incelenmiştir. Metinde yer alan cümle türleri yüklemin türü ve yeri, cümlenin anlamı ve yapısı bakımından incelenmiş, metinde bu türdeki cümlelere örnekler bulunup bulunmadığı değerlendirilmiştir.

1. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

a. Fiil Cümlesi

"Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümlelerdir." (Karahan, 2013). Metinde yüklemi bakımından bu özellikte bulunan bazı cümleler şunlardır:

Bazen kitapçılara sorarak, bazen elimdeki bir mecmuanın adresini okuyarak aradığım binayı bulurdum. Bazen de duvarları bembeyaz kireçli odanın en mutena köşesindeki yazıhanenin başında ya gözlüklü zayıf veya şişmanca sakallı bir patronla karşılaşırdım.

Öyle iken gene bir hafta, iki hafta, üç hafta sonra yeniden bir başka mecmua idarehanesinde bu müthiş imtihana ayağımla gitmekten kendimi alamazdım.
Hâsılı, bir çarşamba günüydü sanırım, kalbim çarpa çarpa o kapıdan içeri girdim.
Resminden daha hiddetli ve daha çetin görünen bu çehrenin karşısında bir an ürperdim.
Yeni çıkmaya başlayan Rübab mecmuası ilk şiirimi neşretmişti.

b. İsim Cümlesi

"Yüklemi bir isim veya isim grubu olan cümlelerdir. İsim ve isim grupları (i-) ek fiili ile görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar." (Karahan, 2013). İncelenen metinde yüklemi bakımından bu özellikteki bazı cümleler şunlardır:

Bir zamanlar o hevesle yanıp tutuşanlardan biri de bendim.
Loş ve ayaklarım altında gıcırdayan bir merdivenin basamaklarını çıkarak, esrarlı bir mabet kapısı gibi ekseriya kapalı duran bir odanın üstündeki levhayı gözlerim seçinceye kadar kendime bir itimadım vardı.
Fecr-i Âti'nin en parlak ve gürültülü devrinde idi.
O zamana kadar yazılarımı belki de okumadan reddeden Hâle ve daha bilmem ne isimli mecmualardan elbette Servet-i Fünun bin kere yüksekti.
Bu sebepten matbaa el'an eski yerinde, şimdiki Vilâyet konağının ve o zamanki Bâbıâli'nin tam karşısındaki köşede idi.
Baktım, sağ tarafta, dipte kapısı açık duran bir odada, ellerinde çay kadehleri, gürültülü seslerle konuşan ve gülüşen bir kalabalık vardı.
Fakat görüyorum ki, şimdiki gençler için zemin ve zaman daha müsaittir.

2. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

a. Kurallı (Düz) Cümleler

Yardımcı ögeden ana ögeye diziliş Türkçe cümle yapısının temel özelliğidir. Bu açıdan yüklemi cümlenin sonunda bulunan cümle yapıları kurallı cümlelerdir (Karahan, 2013). İncelenen metinde yer alan cümlelerin büyük oranda kurallı cümle yapısına sahip olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Servet-i Fünun mecmuası bir bahar feyziyle birdenbire edebiyat tarlasında fışkıran seksene, belki de yüze yakın şair ve naşirin yazılarıyla dolup taşıyordu.
Nihayet bir gün dayanamadım. Bir kere de oraya başvuracaktım.
Servet-i Fünun matbaası o tarihte şimdiki binasına taşınmamıştı. Bina henüz yeni inşa ediliyordu.
Ben bu tereddütle düşünürken içtima odasından çopur, esmer yüzlü ve çatık kaşlı birisi çıktı.
Sabırsızlıkla ertesi sabahı bekledik. Fakat sevinçli heyecanımız hüzünle neticelendi.

b. Devrik Cümleler

Kurallı cümlelerin aksine yüklemi sonda bulunmayan cümleler devrik cümlelerdir. Devrik cümlelerde yüklem, Türkçenin normal söz dizimine aykırı olarak öteki cümle ögelerinden daha önce gelmektedir (Korkmaz, 1992). İncelenen metinde devrik cümle yapısının sayıca az olduğu görülmektedir. Devrik cümle yapısına sahip örneklerse aşağıdaki gibidir.

Fikretlerin, Cenapların yazı yazdıkları, Halid Ziya'nın Mavi ve Siyah'ını, Aşkı Memnu'sunu neşrettiği mecmua idi o! (Öznenin yüklemden sonra geldiği devrik cümle)
- Efendim, böyle çoluk çocuğun yazısı gazeteye konur mu? *Çıkarın şunları!*" (Nesnenin yüklemden sonra geldiği devrik cümle)

3. Anlam Özelliklerine Göre Cümleler

a. Olumlu Cümleler

Yüklemi olumlu yargı bildiren veya bildirdiği yargı gerçekleşen cümleler olumlu cümlelerdir (Eker, 2015; Karahan, 2013). Metinde olumlu cümle özelliği gösteren bazı cümleler aşağıda verilmiştir.

Bütün bu fikirleri işte hep bu kelimeden çıkarır, bu kelimeden okurdum.
Bu resimlere, bu resim sahiplerinin yazılarına ve imzalarına baktıkça hazin bir gıpta ile gözlerim yaşarıyordu.
Bu ses ve bu söz hâlâ kulaklarımda çınlar.

b. Olumsuz Cümleler

Yüklemi olumsuz yargı bildiren veya yargının gerçekleşmediğini anlatan cümleler olumsuz cümlelerdir (Eker, 2015; Karahan, 2013). Metinde olumsuz cümle özelliği gösteren bazı cümleler aşağıda verilmiştir.

Öyle iken gene bir hafta, iki hafta, üç hafta sonra yeniden bir başka mecmua idarehanesinde bu müthiş imtihana ayağımla gitmekten kendimi alamazdım.
Servet-i Fünun matbaası o tarihte şimdiki binasına taşınmamıştı.
Hâlâ düşünürüm de bu davayı halledemem.
Sevincimden kabıma sığamıyordum.
Rübab'tan ve Rübab'tâki arkadaşlarımdan, evvelce yazdığım hatıralarımda uzun uzun bahsettiğim için, burada bunları tekrarlamayacağım.

c. Soru Cümleleri

"Soru kavramı kazandıran 'Hangi? Ne? Kim? Kaç? Nasıl?' gibi soru kelimelerinden biriyle ya da 'evet' veya 'hayır' karşılığını isteyen soru eki mi? ile kurulan cümlelerdir." (Korkmaz, 1992). Soru cümleleri soru yoluyla bilgi almayı amaçlamaktadır (Karahan, 2013). İncelenen metinde anlam bakımından bu özelliğe sahip cümleler şunlardır:

Ne istiyorsunuz? Abone mi olacaksınız?
Soysallı neden Türkçe ikindi kelimesinin Fransızcasını söylemişti?
Bazı cümleler soru biçiminde olmalarına karşılık soru anlamından başka anlamlar da içerebilirler (Eker, 2015). Bu tür soru cümlelerinde cevabı beklenen bir soru sormaktan çok bir duygunun veya düşüncenin soru şeklinde ifade edilmesi söz konusudur. Metinde yer alan bu özellikteki cümlelerden bazıları şunlardır.

Gençliğinde, mektep sıralarında şiire merak edip de ilk şiirini bir mecmuada neşredilmiş görmek hevesinden hangi müptedi kendisini alabilmiştir?
Ah, Yarabbi, ben de bir gün böyle meşhur olabilecek miydim? Benim de yazım ve resmim bu sanat mecmuasının sayfalarına geçebilecek miydi? O hazzı ve o saadeti ben de tadacak mıydım?
O beşikte niçin ben de mısra mısra hayallerimi sallamayacaktım?
Bu hatırama ilave olarak, Soysallı'nın söylediği günde götürdüğüm şiirlerimin haftalarca beklediğim hâlde, Servet-i Fünun'da gene intişar etmediğini söylemeye bilmem ki hacet var mı?
- Efendim, böyle çoluk çocuğun yazısı gazeteye konur mu?

d. Emir Cümlesi

*"*Emir cümlesi, yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümlelerdir." (Eker, 2015). Metinde yer alan emir cümleleri şunlardır.

Bırak yazını da çık dışarı...
Pekâlâ... Yazınız dursun...
- Bugün, edebî heyetin içtima günüdür. *Başka bir gün gelin.*
- Efendim, böyle çoluk çocuğun yazısı gazeteye konur mu? *Çıkarın şunları!*

e. Ünlem Cümlesi

Sevinç, neşe, kızgınlık, korku, küçümseme, kibir, nefret, şaşırma vb. duygularımızı ifade eden cümlelere ünlem cümlesi denilmektedir. Ünlem cümleleri içerisinde ünlem bulundurabileceği gibi cümlenin kendisi de doğrudan ünlem bildirebilir. Metinde yer alan ünlem cümleleri aşağıda gösterilmiştir.

Ah bu 'yoksa' kelimesi... *Neler ifade etmezdi ki!*
Günde kaç çocuğa dert anlatacağız!
Ne acı hüsranlar!
Fikretlerin, Cenapların yazı yazdıkları, Halid Ziya'nın Mavi ve Siyah'ını, Aşkı Memnu'sunu neşrettiği mecmua idi o! Bir zamanlar Edebiyat-ı Cedîde'nin yuvası, şimdi de Fecr-i Ati'nin beşiği idi!
Ooh! Hele nihayet emelime kavuşmuştum.

4. Yapısına Göre Cümleler

a. Basit Cümleler

Korkmaz (1992) basit cümleyi "bir düşünceyi bir duyguyu veya bir oluş ve kılışı yargı hâlinde anlatan ve bir tek çekimli fiil ya da ek fiil ile kurulan ve en az bir özne ile bir yüklemden oluşan cümle türü" (s. 20) olarak tanımlamaktadır. Başka bir tanıma göre ise basit cümle, çekimli bir tek fiille kurulan veya yalnız bir yüklemi bulunan cümlelerdir. Basit cümlelerde yüklem isim veya fiil olabilir (Eker, 2015, s. 365). İncelenen metinde yer alan basit cümle örneklerinden bazıları aşağıda verilmiştir.

Bazen de duvarları bembeyaz kireçli odanın en mutena köşesindeki yazıhanenin başında ya gözlüklü zayıf veya şişmanca sakallı bir patronla karşılaşırdım.
Fecr-i Âti'nin en parlak ve gürültülü devrinde idi.
Nihayet bir gün dayanamadım. Bir kere de oraya başvuracaktım.
Servet-i Fünun matbaası o tarihte şimdiki binasına taşınmamıştı.
Bu ses ve bu söz hâlâ kulaklarımda çınlar.
Bugün, edebî heyetin içtima günüdür.
Şahabettin Süleyman benimle Rübab'tâki arkadaşlarımdan Hakkı Tahsin'in birer yazımızı aldı.
Galiba Hemedanizade Ali Naci'den de bir yazı istemişti.

b. Birleşik Cümleler

Birleşik cümle, "esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile, temel cümleyi anlam ve görev bakımından tamamlayan, fiili çekimli olan ve değişik yapı özelliklerine sahip bulunan bir veya daha fazla yan cümlelerden oluşmuş cümle türü" şeklinde tanımlanmaktadır (Korkmaz, 1992, s. 26). Ergin (2009), birleşik cümle olarak *şartlı birleşik cümle* içerisine *ki'li birleşik cümle* ve *iç içe birleşik cümleyi* almaktadır. Karahan (1995) da Türkçede birleşik cümleden bahsederken sıfat fiil, isim fiil ve zarf fiil yapılarının yargı bildirmeyen birimler olduğunu bu sebeple de cümlede yan cümle görevinde bulunamayacağını ve birleşik cümle oluşturamayacağını belirtmektedir. Buna göre cümle içindeki bazı unsurlara yargı yükleyerek bunları yan cümle olarak kabul etmek cümleyi bir bütün olarak kavramayı zorlaştırmaktadır. Buna karşın içerisinde fiilimsi yapıları bulunduran cümlelerin "girişik birleşik cümle"

kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunan çeşitli görüşler de mevcuttur (Dizdaroğlu, 1976; Banguoğlu, 2000; Gencan, 2001; Şimşek, 1987, Kara, 2012). Bu görüşlerin yanında okullarımızda birleşik cümle kapsamında girişik birleşik cümle başlığına yer verildiği ve çeşitli merkezi sınavlarda bu türdeki cümlelere yönelik soruların sorulduğu bilinmektedir. Bu açıdan çalışmada girişik birleşik cümle başlığına da yer verilmiştir.

Ki'li birleşik cümle: Ki bağlacı bir cümleyi başka bir cümle veya cümle topluluğuna açıklama, sıralama, karşılaştırma, sebep, sonuç ve amaç gibi anlam ilişkisi kurarak bağlamaktadır (Karahan, 2013). İncelen metinde de bu tanıma uygun ki'li birleşik cümle yapılarına rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Kalbim o kadar çarpardı ki, bir lahza, tekrar merdivenden inip geri dönmeği düşünürdüm.
Bu sual beni o kadar şaşırtırdı ki, şiirlerimden bahsetmemek için, hemen abone olmayı düşünürdüm ve bu düşünce ile bir lâhzanın içinde cebimdeki parayı hesaplardım.
Fakat görüyorum ki, şimdiki gençler için zemin ve zaman daha müsaittir.

Şartlı birleşik cümle: Şartlı birleşik cümle, asıl cümlede yüklemin gerçekleşmesini bir şarta bağlayan ve (-sA) eki ile kurulmuş yan cümlelerin bulunduğu birleşik cümle yapısını ifade etmektedir (Korkmaz, 1992). İncelenen metinde de şartlı birleşik cümleye örnek oluşturan ifadeler sayıca diğerlerinden daha az olmakla birlikte şu şekildedir:

Ne diyeyim, bu gençlerin ateşi ile kendimizinkini mukayese edersek, anlaşılan biz, edebiyata atıldığımız gençlik devrimizde ancak ateşböcekleri kadar bir parıltı çıkarabiliyormuşuz!
Eğer tetkik buyurulursa, umarım ki...

İç içe birleşik cümle: Ergin (2009), iç içe birleşik cümleyi bir cümlenin başka bir cümlenin içerisine girerek o cümlenin bir unsuru hâline gelmesi şeklinde oluştuğunu ifade etmektedir. Bu tür cümleler genellikle "de-" fiili ile bileşerek başkalarından aktarılan cümlelerle *"*bil-, gör-, görün-, say-, sayıl-, san-, zannet-, addet-, hisset-, farz et-, duy-, işit-, um- gibi kanaat, zan, duygu fiillerinin bir cümleyi kendilerine cümle unsuru olarak almaları sonucu oluşmaktadır (s. 406). İncelenen metinde iç içe birleşik cümle özelliği gösteren cümleler şunlardır.

Kendi kendime:
-Acaba, derdim, altı aylık gibi, üç aylık abone de yazarlar mı?
Çünkü, anlıyorsunuz, ellerim titreyerek uzattığım bir şiirime şöylece göz atan mecmua baş yazıcısı, dudaklarını büzerek yüzüme bakmış ve hafifçe müstehzi bir sesle:
- Pekâlâ... Yazınız dursun... Edebî heyetimiz muvafık görürse neşredilir, demiştir.
Hâsılı, bir çarşamba günüydü sanırım, kalbim çarpa çarpa o kapıdan içeri girdim.
Edebî heyetimiz muvafık görürse neşredilir, demiştir.
Bir gün söyledi amma hangi gündü unuttum.

Girişik birleşik cümle: Bir temel cümle ile bir veya birkaç fiilimsiden oluşan cümleler girişik birleşik cümle olarak tanımlanmaktadır (Hatiboğlu, 1972). İncelenen metinde fiilimsi barındıran ve bu açıdan girişik birleşik cümle kapsamına giren pek çok cümle bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Bazen kitapçılara sorarak, bazen elimdeki bir mecmuanın adresini okuyarak aradığım binayı bulurdum.
Mevhum edebî heyetin benim şiirimi hiçbir zaman derce muvafık görmeyeceğini evvelki tecrübelerimle bildiğimden, ben de bu vaatten bir şey çıkmayacağını o anda peşinen kestirmişimdir!
Servet-i Fünun mecmuası bir bahar feyziyle birdenbire edebiyat tarlasında fışkıran seksene, belki de yüze yakın şair ve naşirin yazılarıyla dolup taşıyordu.
Bu resimlere, bu resim sahiplerinin yazılarına ve imzalarına baktıkça hazin bir gıpta ile gözlerim yaşarıyordu.
O zamana kadar yazılarımı belki de okumadan reddeden Hâle ve daha bilmem ne isimli mecmualardan elbette Servet-i Fünun bin kere yüksekti.

Baktım, sağ tarafta, dipte kapısı açık duran bir odada, ellerinde çay kadehleri, gürültülü seslerle konuşan ve gülüşen bir kalabalık vardı.
Ben bu tereddütle düşünürken içtima odasından çopur, esmer yüzlü ve çatık kaşlı birisi çıktı.

c. Bağlı Cümleler

Bağlaçlarla birbirine bağlanan ve aralarında sıralama, karşılaştırma, benzetme, açıklama, sebep-sonuç, karşıtlık, amaç, eşitlik, beraberlik gibi anlam ilişkileri bulunan cümleler bağlı cümle olarak ifade edilmektedir (Eker, 2015; Karahan, 2013). İncelenen metinde yer alan bağlı cümlelerden bazıları şunlardır:

Hiç şüphesiz bunlar Fecr-i Âti azaları idi ***ve*** anlaşılan edebî içtimalarından birini yapıyorlardı.
İttihad ve Terakki'nin Küçük Talat'ı Hak isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştı ***ve*** haftada bir bu gazete ile beraber bir de edebî ilave veriyordu.
Tabiî bunun üzerine bizim yazıları çıkarmışlar ***ve*** yerlerine Köprülü'nün verdiği birtakım başka yazıları dizmişler!
Bırak yazını ***da*** çık dışarı...
Tabiî bunun üzerine bizim yazıları çıkarmışlar ***ve*** yerlerine Köprülü'nün verdiği birtakım başka yazıları dizmişler!
Sabırsızlıkla ertesi sabahı bekledik. ***Fakat*** sevinçli heyecanımız hüzünle neticelendi. ***Çünkü*** yazılar çıkmamıştı.
Bir gün söyledi ***amma*** hangi gündü unuttum.
Hâlâ düşünürüm ***de*** bu davayı halledemem.

d. Sıralı Cümleler

Yalnız başlarına kullanıldıklarında da birer anlam taşıyan hükümlü cümlelerin noktalama işaretleri ile birbirinden ayrılacak şekilde yan yana gelmesiyle oluşan cümle yapısıdır (Korkmaz, 1992). Sıralı cümleler yapısal ve anlamsal olarak birbirine bağlı olmakla birlikte tek başlarına kullanıldıklarında da tek başına anlam bütünlüğüne sahiptirler (Eker, 2015). Sıralı cümleler bağımlı ve bağımsız sıralı cümleler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Bağımsız sıralı cümle: Anlam bakımından birbirlerini bütünleyen ancak herhangi bir ortak ögesi veya eki bulunmayan cümlelerdir (Korkmaz, 1992; Eker; 2015).

Hâsılı, bir çarşamba günüydü sanırım, kalbim çarpa çarpa o kapıdan içeri girdim.
Ne yapayım, ilerleyim mi, döneyim mi?
Baktım, sağ tarafta, dipte kapısı açık duran bir odada, ellerinde çay kadehleri, gürültülü seslerle konuşan ve gülüşen bir kalabalık vardı.
Bağımlı sıralı cümle: Anlam bakımından birbirlerini bütünleyen, bir ortak öge veya ek ile birbirine bağlanan cümlelerdir (Korkmaz, 1992; Eker; 2015).

O zaman son bir hamle ve cesaretle kapının tokmağını çevirir, ürkek bir gölge gibi içeriye süzülürdüm. (ortak ek ile bağlanan cümle)
Bütün bu fikirleri işte hep bu kelimeden çıkarır, bu kelimeden okurdum. (ortak ek ile bağlanan cümle)
Nasıl ki, mecmuanın bin bir itina ile çıkarılan birinci nüshası bütün bu kafileye takılanların teker teker resimleriyle donanmış ve böylece kocaman bir albüme dönmüştü. (ortak ek ile bağlanan cümle)
Bir zamanlar Edebiyat-ı Cedîde'nin yuvası, şimdi de Fecr-i Ati'nin beşiği idi! (ortak ek ile bağlanan cümle)
Bu sebepten matbaa el'an eski yerinde, şimdiki Vilâyet konağının ve o zamanki Bâbıâli'nin tam karşısındaki köşede idi. (Ortak ek ile bağlanan cümle)

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın bulguları incelendiğinde incelenen edebî metnin dil bilgisinde cümle türleri açısından başlıkların tamamına yönelik örnekleri barındırdığı tespit edilmiştir. Her başlık için örnek sayılarının değişebildiği görülse de tek bir metin ve bağlam içerisinde bir dil bilgisi konusunun bütün başlıklarına dair örneklerin tespit edilmesi metin temelli dil bilgisi öğretimi konusunda önemli bir veri sunmaktadır.

Alanyazın incelendiğinde metne dayalı Türkçe dil bilgisi öğretimin öğrencilerin dil bilgisi alanındaki akademik başarılarını, dil bilgisi konularını kavrama süreçlerini, temel dil becerilerinin gelişimini olumlu yönde etkilediği görülmektedir (Çeçen & Aytaş, 2008; Arslan, 2021; Derman, 2008). Buna karşın Türk dili ve edebiyatı öğretmenlerinin geleneksel öğretim yöntemlerini kullanmaya devam ettikleri, metin temelli dil bilgisi öğretimini uygulamada sorun yaşadıkları da tespit edilen durumlardan biridir (Kayar & Veyis, 2020). Bu açıdan öğretmenlerin ders kitabındaki metinler dışında dil bilgisi konularının öğretiminde kullanabilecekleri metinleri tespit etmenin ve öğretim süreçlerinde yararlanabilecekleri şekilde bu türden örnek çalışmalar yapmanın metin temelli dil bilgisi öğretiminin okullarımızda yaygınlaşmasını sağlayacağı söylenebilir. Dil ve edebiyat öğretiminde çağdaş öğretim yaklaşımlarının uygulanabilirliğini artırmak ve sezdirmeye dayalı metin temelli dil bilgisi öğretimini yaygınlaştırmada Türk dili ve edebiyatı öğretmenlerine bu yönde örnek materyal sağlamak önemli bir yere sahiptir. Sonuçta bu tür çalışmaların artırılması dil ve edebiyat öğretimine katkı sunacaktır.

Kaynakça

Arslan, S. (2021). *Türkçe eğitiminde metin temelli işlevsel dil bilgisi öğretimi: bir eylem araştırması* (Doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin grameri* (6. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bulut, K. (2019). Metin merkezli dil bilgisi öğretimi. C. Epçaçan ve E. Akın (Ed.), *Dil Bilgisi Öğretimi* (ss.207-226) içinde. Anı Yayıncılık.

Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (2nd Edition). SAGE Publications.

Çeçen, M. A. & Aytaş, G. (2008). Metne dayalı dil bilgisi öğretiminin sekizinci sınıf öğrencilerinin dil bilgisi başarısına etkisi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, V*(I), 133-149. https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyuefd/issue/13713/166029

Demirel, Ö. & Şahin, M. (2006). *Türkçe ve sınıf öğretmenleri için Türkçe öğretimi*. Pegem Akademi Yayıncılık.

Derman, S. (2008). *Dil bilgisi öğretiminde metinlerin seçimi üzerine bir araştırma (7. sınıf)* (Doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümce bilgisi.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk dili* (8. Baskı). Grafiker Yayınları.

Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Basım Yayım Dağıtım.

Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ayraç Yayınevi.

Gerring, J. (2007). *Case study research: Principles and practices.* Cambridge University Press.

Guay, M. (2011). Grammaire traditionnelle ou nouvelle grammaire? Une fausse question, un vrai débat. *L'Actualité langagière, 8*(1), 1-18. https://www.btb.termiumplus.gc.ca

Güneş, F. (2017). *Türkçe öğretimi: yaklaşımlar ve modeller* (5. Baskı). Pegem Akademi Yayınları.

Hatipoğlu, V. (1972). Türkçenin söz dizimi. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kara, S. (2012). Girişik cümle problemi üzerine bir inceleme. *Turkish Studies, 7*(2), 643-648. https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933647.pdf

Karahan, L. (1995). Türkçede birleşik cümle problemi. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993) Türk Dil Kurumu Yayınları. https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/leyla_karahan_birlesik_cumle_problemi.pdf

Karahan, L. (2013). *Türkçede söz dizimi* (19. Baskı). Akçağ Yayınları.

Kayar, A. & Veyis, F. (2020). An analysis of grammar teaching in secondary school in terms of success, attitude and teachers' views. *Asian Journal of Education and Training, 6*(2), 149-160. https://doi.org/10.20448/journal.522.2020.62.149.160

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

MEB. (2018). Ortaöğretim Türk dili ve edebiyatı dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı. http://mufredat.meb.gov.tr/

Ozansoy, H. F. (2016). *Edebiyatçılar geçiyor.* Dergâh Yayınları.

Poulin, D. (1980). Grammaire traditionnelle et grammaire nouvelle, ou De l'analyse à l'analyse structurale. *Fransız Quebec,* (40), 29-32. https://id.erudit.org/iderudit/57201ac

Şahin, E. K. (2021). *Sezdirme yöntemi ve düz anlatım yöntemi ile yapılan dil bilgisi öğretiminin öğrenci başarısına ve erişisine etkisinin karşılaştırılması* (Yüksek lisans Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sivas.

Şimşek, R. (1987). *Örneklerle Türkçe sözdizimi*. Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (8. baskı).* Seçkin Yayıncılık.

Dede Korkut Oğuznamelerinin Bursa Nüshası Hakkında Birkaç Not

Ferruh AĞCA[*]

Ezgi ÇAPAN[**]

Özet

Dede Korkut Oğuznameleri; Türk dilinin, edebiyatının, kültürünün incelenmesine ve değerlendirilmesine olanak sağlaması ve birçok unsuru barındırması bakımından tarihsel Türk dilinin en özgün eserlerinden biridir. Çeşitli nüshaları bulunan Dede Korkut Oğuznamelerinin 2022 yılının başında Bursa Nüshası olarak adlandırabileceğimiz yeni bir nüshasının daha bulunmasıyla, nüshalar arasında Oğuznamelerin sayısı kadar söz varlığı ve dil özellikleri bakımından da çeşitli mukayeselerde bulunmak mümkün hale gelmiştir. Nüshalar arasındaki bu tür mukayeseli çalışmalar, aynı zamanda nüshaların ardışıklığı, birbiri ile ilgisi ya da yazılış çevresi veya zamanı hakkında birtakım sonuçları elde etmek bakımından da kıymetlidir. Buna göre yeni bulunan Bursa nüshası, Oğuzname sayısı ve anlatı düzeni bakımından Dresden nüshası ile benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte her iki nüsha arasında söz varlığı ve dil özellikleri bakımından bazı farklılıklar da vardır. Mesela, Dresden nüshasında görülen *gelürise / dikdirmişidi* gibi ek fiil almış sözcükler Bursa nüshasında *gelürse / dikdirmişdi* biçimiyle ifade edilmiştir. Metinde zaman zaman Dresden nüshasındaki biçim görülse de sözcüklerin önemli bir ölçüde ek fiil ile kalıplaştığı örneklere rastlanır. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde baskın olan ünlü türemesinin Bursa nüshasında çeşitli örnekleri mevcuttur: *alıplar, görüklü*. Diğer nüshalarda görülmeyen bir özelliktir. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde okunan ilk sözcük olmasıyla da ayrı bir önem taşıyan *taŋrı* sözcüğünün yazılışının nüshalar arasında çeşitlendiği görülmüştür. Ayrıca bağlaçların yazımı da nüshalar arasında değişkendir. Örneğin farklı nüshalardaki aynı sentaktik yapıda bulunan bağlaç, Dresden nüshasında *daḫı* sözcüğü olarak görülürken Bursa nüshasında *daḫı* biçiminin değişmiş ve gelişmiş hâli olan *de* sözcüğünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Nüshalarda farklılaşan çeşitli özelliklerden yola çıkılarak Dresden nüshasının Bursa nüshasından daha eski bir yazılış tarihine dayandığına işaret etmek mümkün görünmektedir. Bu bildiride, Bursa nüshasının yazılış tarihinin Dresden nüshasından daha yeni bir tarihe ait olduğu üzerinde durulacak ve farklı dönemlere göre ele alınan çeşitli örneklerle ifade edilecektir. Bursa nüshasının bulunması temenni edilen dip nüsha olamayacağı aksine Dresden ve Vatikan nüshalarına nazaran daha yeni bir nüsha olduğu ele alınacaktır. Hem yazım özellikleri hem de ses ve şekil özellikleri bağlamında değerlendirmeler ile yazılış tarihinin eski olmadığı hususunda kanıtlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Dede Korkut Oğuznameleri, Bursa Nüshası, Dresden Nüshası, Tarihsel Türk Dili

Giriş

Dede Korkut Oğuznameleri, günümüze kadar bulunan çeşitli nüshalar çerçevesinde dil, edebiyat, kültür bağlamında yapılan araştırmalarla birçok çalışmanın ortaya konulduğu tarihsel Türk dilinin en özgün eserlerinden biridir. Ercilasun, Dede Korkut Kitabı'nın Oğuznamenin bir parçası olduğunu ve Oğuznamenin üç ana bölümden oluştuğunu ifade etmiştir (2019: 7). Bu doğrultuda bulunan her nüsha ile dilsel ögeler ve coğrafya bakımından yapılan karşılaştırmalarda ortaya çıkan sonuçlar genel anlamda Oğuznamelerin bütünü için önem taşımaktadır.

Dede Korkut Oğuznameleri üzerine gerçekleştirilen çalışmaların hâlâ büyük oranda devam etmesi malzemenin zenginliğini ortaya koymasının yanı sıra Tekin'in dört madde ile sıraladığı unsurların da etkisinin olduğu ifade edilebilir: a) Eserin tek tam nüshası olan Dresden nüshasının genellikle harekesiz ve yer yer açık istinsah yanlışları ile dolu olması; b) E. Rossi tarafından bulunan Vatikan nüshasının, harekeli olmakla birlikte, yarı yarıya eksik ve istinsah yanlışları bol bir nüsha olması; c) Sözlü edebiyat geleneğiyle oluşmuş epik bir ürün olması sebebiyle eserde başka kaynaklarda az rastlanan veya hiç rastlanmayan bazı nadir kelime ve deyimlerin bulunması; d) Son olarak, eser üzerinde çalışan

[*] Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: ferruhagca@gmail.com
[**] Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. E-Posta: kuskonmazezgi@gmail.com

araştırıcıların her zaman kendilerinden beklenen titizliği göstermemiş olmaları (2013: 234). Bu bakımdan Oğuzname sayısı ve anlatı düzeni bakımından benzer bir nüsha olan Bursa nüshası, Dresden nüshasında görülen sorunlu yapı veya sözcüklerin çözümlenmesine de katkı sunacaktır. Benzerliklerin yanı sıra iki nüsha arasında görülen farklılıklar da dikkat çekicidir. Mesela, Dresden nüshasında görülen *gelürise / dikdirmişidi* gibi ek fiil almış sözcükler Bursa nüshasında *gelürse / dikdirmişdi* biçimiyle ifade edilmiştir. Metinde zaman zaman Dresden nüshasındaki biçim görülse de sözcüklerin önemli bir ölçüde ek fiil ile kalıplaştığı örneklere rastlanır. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde baskın olan ünlü türemesinin Bursa nüshasında çeşitli örnekleri mevcuttur: *alıplar, görüklü*. Diğer nüshalarda görülmeyen bir özelliktir.

Bildiride, Dede Korkut Oğuznamelerinin Bursa nüshasının Dresden ve Vatikan nüshalarından daha eski olma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade eden Özçelik'in (2022: 27) aksine Bursa nüshası ile Dresden nüshası arasındaki farklılıklar fonolojik, morfolojik açılardan ele alınarak Bursa nüshasının daha sonraki bir dönemde kopyalandığı hususu üzerinde durulmuştur. Diğer yandan iki nüshanın kopyalandığı coğrafyalar hakkında da değerlendirmeler yapılmıştır. Tezcan, Dresden nüshasının kopyalandığı dilin Azerbaycan Türkçesi olmadığını, Doğu Anadolu ağız özelliklerinin karıştığı Eski Anadolu Türkçesi olduğunu dile getirmiştir (2012: 11). Karşılaştırılan ve aşağıda tablo şeklinde hazırlanan örnekler ise Bursa nüshasının Türkistan yazım geleneğine daha yakın olduğunu gösterir. İki nüsha arasında görülen bahsi geçen farklılıkların dışında başka farklar da vardır ancak söz konusu çalışma bildiri niteliği taşıdığından belirli sınırlar etrafında şekillendirilmiştir. Bursa nüshasında Dresden nüshasına denk düşen satırlar numaralandırma bakımından Sadettin Özçelik'in (2016) metin yayımından alınırken bazı sözcüklerin yazımı konusunda Tezcan ve Boeschoten yayımı (2012) dikkate alınmıştır.

1.Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

1.1. İyelik Ekinin Durumu

Dresden nüshasında üçüncü kişi iyelik eki çoğunlukla +I iken, ek, Bursa nüshasında yuvarlak ünlülü sözcüklerde dudak uyumuna girerek +U'lu örnekleri de barındırmaktadır. Bursa nüshasında iyelik ekinin +U'lu örnekleri, Dresden nüshasının daha erken bir zamana ait olduğuna işaret etmektedir. İki nüshanın denk satırlarında üçüncü şahıs iyelik ekinin durumu aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak görülmektedir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
Dünyā 'ālem Deli Dumruluŋ ***gözüne*** *ḳaraŋu oldı* (122/13)	*Dünyā 'ālem Deli Dumruluŋ* ***gözine*** *ḳaraŋu oldı* (80b.6-7)
Egrek ḳarṭaşınuŋ ***boynun*** *öpdi* (213/13)	*Egrek kiçi ḳardaşuŋ* ***boynın*** *öpdi* (137a.2)
Kim gördi Ḳan Ṭuralınuŋ atını oḫlamışlar, ***gözünüŋ*** *ḳapaġın oḫlamışlar,* ***yüzüni*** *ḳan bürimiş* (152/2)	*Gördi kim Ḳan Ṭuralınuŋ atını oḫlamışlar,* ***gözinüŋ*** *ḳapaġın oḫlamışlar,* ***yüzini*** *ḳan bürimiş* (99b.6-7)
"Aġzuŋ ḳurusun çoban! Dilüŋ çürisün çoban! Ḳādir senüŋ ***alnıŋa*** *ḳada yazsun çoban! dėdi."*(38/7-8)	*"Aġzuŋ ḳurusun çoban! Dilüŋ çürisün çoban! Ḳādir senüŋ* ***alnuŋa*** *ḳada yazsun çoban! dėdi."*(26a.4-6)
Göz ḳaḳuban göŋül alan anuŋ ***görüklüsü*** *olur* (136/11)	*Göz ḳaḳuban göŋül alan anuŋ* ***görklüsi*** *olur* (89b.13)
Oġuzuŋ ***ucunda*** *bir ala ṣayvān dikilmişdi* (56/8)	*Oġuzuŋ* ***uçında*** *bir ala ṣayvān dikilmiş* (37b.2-3)

Ḳırḳ beg ḫātunınuŋ ***öŋüne*** *életsünler* (43/4)	*Ḳırḳ beg ḳızınuŋ* ***öŋine*** *életsünler* (28b.13)
Muḥammede ṣalavāt getürdiler, boġanuŋ ***öŋünden*** *ṣavuldı* (142/1-2)	*Muḥammede ṣalavāt getürdi, boġanuŋ* ***öŋinden*** *ṣavıldı* (93a.10-11)

Bununla beraber aşağıdaki örneklerde Bursa nüshasında da yuvarlak ünlüye sahip sözcüklerden sonra üçüncü şahıs iyelik ekinin Dresden nüshasında olduğu gibi +I ekiyle görüldüğü örnekler vardır.

Onun eksik bulsam yėrine ***yüzin*** *öldüreyim, mere kāfir! (77/5-6)*	*Onın eksük bulsam yėrine* ***yüzin*** *öldüreyim, mere kāfir! (52a.5-6)*
Dünyā ʻālem ***gözine*** *ḳaraŋu oldı, at* ***boynın*** *ḳucaḳladı, yėre düşdi (51/11-12)*	*Dünyā ʻālem* ***gözine*** *ḳaraŋu oldı, at* ***boynın*** *ḳucaḳladı, yėre düşdi (34a.10-11)*
Aġ ṣaḳallu babası ḳarşu geldi, oġlanuŋ ***boynını*** *ḳuçdı (199/12)*	*Aġ ṣaḳallu babası ḳarşu geldi, oġlınuŋ* ***boynını*** *ḳuçdı (128a.10)*

2.Ekleşme

2.1. i- (<er-) Fiili

Dresden nüshasında birleşik zaman çekiminde gösterilen *i-* fiili, harekeli Bursa nüshasında ne yazılmış ne de harekelenmiştir. Bursa nüshasında *i-* fiilinin bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi gösterilmemesi, bu nüshanın Dresden nüshasından daha sonraki bir tarihte kopya edildiğini göstermektedir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
Seni böyle ***bilmezdüm****, oġurlayın cān alduġuŋ* ***duymazdum*** *(124-/5)*	*Men seni böyle* ***bilmez idüm****, oġurlayın cān alduġuŋ* ***ṭuymaz idüm*** *(82a.5-6)*
Ṭaş Oġuz begleri ***otururken*** *gėrü selām verdi (231/13)*	*Ṭaş Oġuz begleri* ***otururiken*** *girib selām verdi (150a.3-4)*
Ne yėrde gözel ***ḳopdıysa*** *çeküp aldı (14/10)*	*Ne yėrde gözel* ***ḳopdıysa*** *çeküp aldı (11b.5)*
Atduġı ṭaş yėre ***düşmezdi****, yėre daḫı düşse ṭoz gibi ṣavrılurdı ocaḳ gibi* ***oprulurdı*** *(45/7-9)*	*Atduġı ṭaş yėre düşmezidi daḫı düşse ṭoz gibi ṣavrılurıdı, uçuk gibi* ***obrılurıdı*** *(30a.13-30b.1)*
Ol boġa ḳatı ṭaşı boynuz ursa un gibi ***ögüdürdi (11/11)***	*Ol boġa ḳatı ṭaşa boynuz ursa un gibi* ***ögüdüridi*** *(9b.10)*
Bayındur ḫān ḳalın Oġuz begleriyle temāşāya ***baḳardı*** *(11/12-13)*	*Bayındır ḫān ḳalın Oġuz begleriyile temāşāya* ***baḳarıdı*** *(9b.12)*
Ḳarşu yatan ḳara ṭagı ṣorar olsaŋ aġam Beyregüŋ ***yaylasıydı*** *(80/1)*	*Ḳarşu yatan ḳara ṭagı ṣorar olsaŋ aġam Beyregüŋ* ***yaylasıyıdı*** *(53b.7-8)*
babamuŋ aġ-ban evinden ***çıḳardum*** *(155/12-13)*	*babamuŋ aġ-ban ėvinden* ***çıḳarıdum*** *(102a.2-3)*
Yol üzerinde kāfirüŋ Ayaṣofyası ***vardı*** *(225/7)*	*Yol üzerinde kāfirüŋ Ayaṣofyası* ***varıdı*** *(143b.10-11)*

2.2. İle Edatı

Temelde edat olan *ile* sözcüğü hem tarihsel Türk dili metinlerinde hem de modern Türk dillerinde isimlerle birlikte kullanılarak vasıta işleviyle de sıklıkla görülür. Dede Korkut Oğuznamelerinin Bursa nüshasında +IlA biçiminin görülmesinin yanı sıra çoğunlukla ekleşmiş +lA biçimiyle vasıta işlevini yerine getirdiği ifade edilebilir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
*Beyrek **yigitlerle** murād vėrdi, murād aldı. (94/8-9)*	*Beyrek **yigitleriyile** murād vėrdi, murād aldı. (62b.11-12)*
*Koŋ beni, bu **aġac-la** söyleşem" dedi (44/5-6)*	*"Koŋ meni, bu **aġacıla** söyleşeyim" dedi (29b.5-6)*
*Bir aġızı du'ālınuŋ **alḳışıyla** Allāhü te'ālā bir 'ayāl vėrdi (11/5)*	*Bir aġızı du'ālınuŋ **alḳışıyıla** Allāhü te'ālā bir 'ayāl vėrdi (9b.3-4)*
***Gürzle** dögüşdiler (198/5)*	***Gürzile** dögişdiler (127a.10-11)*
***Aġzuŋla** yüzüŋden ḳan şorladayıdum (42/13-43/1)*	***Aġzuŋıla** burnuŋdan ḳan şorladaydum (28b.9-10)*

Her iki nüshada da +IlA biçimiyle görülen örnekler de aşağıda verilmiştir:

***Anuŋıla** daḫı oyunın göstersün (142/8)*	***Anuŋıla** daḫı oyun göstersün (93b.5-6)*
***ḳılıcıyıla** boynı[nı] urdı (184/1)*	***ḳılıcıyıla** boynı[nı] urdı (119a.1)*

2.3. Ünsüz Değişimi

Söz başı /t/ ünsüzünün durumu

Dresden nüshası ile Bursa nüshası arasındaki en önemli farklardan biri söz başı *t-* ünsüzünün Bursa nüshasında zaman zaman *d-* ile yazılmış olmasıdır. Dresden nüshasında *tı* (ط) ile yazılan art damak ünlülü sözcüklerdeki söz başı *t-* ünsüzünün Bursa nüshasına ait aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi dal (د) ile yazılmış olması, iki nüsha arasındaki önemli farklılıklardan biridir. Bursa nüshasında söz başında tanıklanan *d-* ünsüzü, nüshanın Dresden nüshasından daha sonraya ait olduğunu göstermektedir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
*Kiminüŋ boynın urdı, kimini **dutsaḳ** eyledi (27/6-7)*	*Kiminüŋ boynın urdı, kimini **ṭutsaḳ** eyledi (19a.6-7)*
*Elin yüzin yumadın ṭoḳuz bazlamaç ilen bir güvlek yoġurt gözler **doyınca** tıḳa başa yėr (5/3-4)*	*Elin yüzin yumadın ṭoḳuz bazlamaç ilen bir güvlek yoġurt gözler **ṭoyınca** ṭıḳa başa yėr (5b.12-13)*
*ö[r]leşüben şular ṭaşsa deŋiz **dolmaz** (1/2-3)*	*ö[r]leşüben şular ṭaşsa deŋiz **ṭolmaz** (3b.3)*
*Ana raḥminden düşünce **doġmasa** yėg (2/6)*	*Ana raḥmine düşünce **ṭoġmasa** yėg (4a.10)*
*Birisi dolduran **dopdur** (4/11)*	*Birisi ṭolduran **ṭobdur** (5b.6)*
*Baḳdı gördi birḳaç çobanlar yoluŋ ḳıyısın almışlar, aġlarlar hem **durmayup** taş yıġarlar (78/2-3)*	*Baḳdı gördi birḳaç çobanlar yoluŋ ḳıyısın almışlar, aġlarlar hem **ṭurmayub** taş yıġarlar (52b.4-6)*

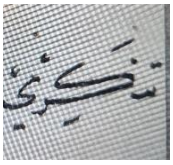
ḫ ve ḳ ünsüzlerinin durumu

İki nüsha arasındaki fonolojik farklılıklardan biri de söz içi ve sonundaki art damak /k/ ünsüzünün Bursa nüshasında genellikle korunurken, Dresden nüshasında /ḫ/ ile yazılmasıdır. Bu özellik, nüshaların tarihini tespit etmek için kullanılmamakla birlikte, belki ait olunan çevre hakkında bilgi verebilir. Bu

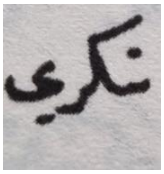
açıdan Bursa nüshasının Oğuz yazı dili çevresine ne kadar yakın olduğu meselesi hakkında bilgi sunabilir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
*Alp ere **ḳorḳu** vėrmek ‘ayıp olur (137/3)*	*Alp ere **ḳorḫu** vėrmek ‘ayb olur (90a.6)*
*ḳalın Oğuz ėline gelmegüm **yoḳ** (205/11)*	*ḳalın Oğuz ėline gelmegüm **yoḫ** (132a.2)*
*ḳuşluġum **yoḳ** (190/13)*	*ḳuşlıġum **yoḫ** (123a.3)*
*“Mere ḳavat ḳızı, aġam başına and içmişem, dönmegüm **yoḳ**” dedi (207/-4-5)*	*“Mere ḳavat ḳızı, aġam başına and içmişem, dönmegüm **yoḫ**” dedi (133a.1-2)*
*atduġı **oḳ** yėre düşmezdi (134/10)*	*atduġı **oḫ** yėre düşmezidi (88a.13)*
*buṭuŋa ala **oḫ** doḳunsa iŋlemezdüŋ (191/6-7)*	*buṭuŋa ala **oḫ** ṭoḫınsa iŋlemez idüŋ (132a.10-11)*
*Cilasun erenlere kal’a ölke vėrdi, cübbe **çuḫa** vėrdi (119/13-120/1)*	*Cılasun erenlere kıla ölke vėrdi, cübbe **çuḳa** vėrdi (78b.11-12)*

Tangrı sözcüğünün yazımı ile ilgili durum

Bursa Nüshası

Dresden Nüshası

Dresden ve Bursa nüshalarına ait yukarıdaki yazımlar, nüshaların hangi yazı dili geleneğinde yazıya geçirildiğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Art damak geniz /n/’sinin Bursa nüshasında nun (ن) ve kef (ک) ile, Dresden nüshasında ise sadece kef (ک) ile yazılması, aslında Arap alfabesinin Türkistan ve Anadolu’daki yazım geleneği ile ilgilidir. Bu bağlamda Bursa nüshasının Türkistan’daki Arap harfli Türkçe metin yazma geleneğine yakın olduğu, belki de bu coğrafyaya yakın bir bölgede kopya edildiği düşünülebilir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
***Taŋrınuŋ** birligine yoḳdur gümān! (129/4)*	***Tangrınuŋ** birligine yoḳdur gümān! (84b.4)*
***Taŋrı** sėni namerde muḥtāc ėtmesün! (52/12)*	*Ḳādir **Tangrı** seni nāmerde namerde muḥtāc ėtmesün! (35a.3)*
***Taŋrı** maŋa yol verdi (77/4)*	***Tangrı** maŋa yol verdi (52a.3)*
*Ḳādir **Taŋrı** ṭanıḳ olsun (131/3)*	*Ḳādir **Tangrı** ṭanuġ olsun (86a.3)*
*iki ḥasret birbirine bulışdılar, issüz yėrüŋ ḳurdı gibi ulışdılar, **Taŋrıya** şükürler ḳıldılar (166/5-6)*	*iki ḥasret birbirine bulışdılar, issüz yėrüŋ ḳurdı gibi ulışdılar, **Tangrıya** şükürler ḳıldılar (108a.5-6)*
*Pādişāhlar **Taŋrınuŋ** gölgesidür (189/2-3)*	*Pādişāhlar **Tangrınuŋ** gölgesidür (122a.3)*
*Yücelerden yücesin, yüce **Taŋrı**! kimse bilmez nėcesin, görüklü **Taŋrı**! (198/9-10)*	*Yücelerden yücesin, yüce **Tangrı**! kimse bilmez nėcesin, görklü **Tangrı**! (82b.6)*

3.Ünlü Türemesi

Bursa nüshasının en belirgin özelliklerinden biri, /lp/ ve /rk/ ünsüz grubunun bulunduğu sözcüklerde görülen ünlü türemesidir. Aşağıda *alp* ve *görklü* sözcüklerinin *alıp* ve *görüklü* şekillerindeki örnekleri görülmektedir. Esasında Kıpçak grubu Türk yazı dillerinin bir özelliği olan ünlü türemesinin Bursa nüshasında pek çok örnek, metnin kopya edildiği coğrafyadaki Kıpçak tesiri olarak yorumlanabilir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
Alıplar *başı Ḳazana bir żarp urdı (171/6)*	***Alplar*** *başı Ḳazana bir żarp urdı (111a.7-8)*
Alıp *eren erden adın yaşurmaḳ ʻayıb olur (181/12)*	***Alp*** *eren erden adın yaşurmaḳ ʻayb olur (117b.9)*
üç yüz altmış altı ***alıp*** *erenler yanına yıġnaḳ oldı (229/12-13)*	*üç yüz altmış altı* ***alp*** *erenler yanına yıġnaḳ oldı (148b.11-12)*
“Esen gelsün ***Alıp*** *Rüstem gelsün” dėdi (230/4)*	*“Emen gelsün* ***Alp*** *Rüstem gelsün” dėdi (149a.4)*
İki rekʻat namāz ḳıldılar, adı ***görüklü*** *Muḥammede ṣalavāt getürdiler (118/7)*	*İki rekʻat namāz ḳıldılar, adı* ***görklü*** *Muḥammede ṣalavāt getürdiler (77b.13-78a.1)*
Ala ḳıyma ***görüklü*** *gözüŋ açġıl, yigit! (149/8-9)*	*Ala ḳıyma* ***görklü*** *gözüŋ açġıl, yigit! (98a.6)*
*“****Görüklüm****, ḳanda gidersin?” (150/10)*	*“****Görklüm****, ḳanda gėdersin?” (98b.11)*
Ġāfille ***görüklü*** *başuŋ kesdürdüŋ mi? (151/7-8)*	*Ġāfille* ***görklü*** *başın kesdürdüŋ mi? (99a.10)*
Ulu oġlına daḫı ***görüklü*** *gelin getürdi (214/13-215/1)*	*Ulu oġlına daḫı* ***görklü*** *gelin getürdi (137b.6-7)*
Ḳulaḳ urup diŋleyende ümmet ***görüklü*** *(4/2-3)*	*Ḳulaḳ urup diŋleyende ümmet* ***görkli*** *(5a.10-11)*

Her iki nüshada da ünlü türemesinin görülmediği örnekler de mevcuttur:

Oġul ***görklü*** *ḳamusına beŋzemedi oḫşamadı (4/7)*	*Oġul* ***görkli*** *ḳamusına beŋzemedi (5b.2-3)*
menden ṣoŋra ***alp*** *ozanlar söylesün (132/5)*	*menden ṣoŋra* ***alp*** *ozanlar söylesün (86b.10-11)*

4. Söz Varlığı

dA~daḫı

Tarihsel metinlerde yaygın olan *takı (> dahı)* edatına karşılık *dA* edatı daha nadirdir ve yenidir. *dA* edatının Eski Oğuz Türkçesinde yaygınlaşması daha geçtir. Daha çok *dahı* edatı kullanılmıştır. Bazı örneklerde Dresden nüshasındaki *dahı* edatına karşılık Bursa nüshasında *dA* edatının kullanılmış olması, Bursa nüshasının günümüze daha yakın bir zamanda kopya edilmiş olabileceğini göstermektedir.

Bursa Nüshası	*Dresden Nüshası*
biz ***de*** *ḳarġaruz dėmişdi (9/10-11)*	*biz* ***daḫı*** *ḳarġaruz dėmiş (8b.5)*
biz ***de*** *ḳarġaruz dėdiler bellü bilgil dėdiler (9/13)*	*biz* ***daḫı*** *ḳarġaruz bellü bilgil dediler (8b.8)*
biz ***de*** *ḳarġaruz, bellü bilsün dėmişdi (7/9)*	*biz* ***daḫı*** *ḳarġaruz, bellü bilsün dėmişidi (7a.12-13)*

İki nüshanın denk satırlarında hem *dahı* biçimi hem de *dA* biçiminin olduğu örnekler de vardır:

“biz ***de*** *düşmānuz” dediler (231/2)*	*“biz* ***de*** *düşmenüz” dėdiler (149b.4)*
Daḫı *senüŋ yüzüŋe men gelmezem (ڎ ile yazılmış) (96/12-13)*	***Daḫı*** *senüŋ yüzüŋe men gelmezem (ڎ̇ ile yazılmış) (64a.8-9)*

Sonuç

Bursa nüshasında *i-* fiilinin kalıplaştığı örneklerin Dresden nüshasındaki denk satırlarda açıkça belirtilmiş olması Bursa nüshasının daha sonra kopyalandığını ortaya çıkaran önemli özelliklerden biridir. Bir diğer özellik ise söz başı *t-* ünsüzünün Bursa nüshasında *d-* ile yazıldığı örneklerin olmasıdır, yani söz başı *t-* ünsüzünün Dresden nüshasında *tı* (ط) ile Bursa nüshasında ise *dal* (د) ile yazılması yine Bursa nüshasının Dresden nüshasından daha sonraki bir döneme ait olduğunu gösterir. Aynı zamanda Bursa nüshasında üçüncü şahıs iyelik ekinin bulunduğu sözcüklerin büyük bir bölümünün düzlük yuvarlaklık uyumuna riayet etmesi ve buna karşılık Dresden nüshasının denk satırlarında uyumun henüz gerçekleşmediğini ortaya koyar. Aslında bir edat olan ile sözcüğünün Bursa nüshasında +IlA biçiminin görülmesinin yanı sıra çoğunlukla ekleşmiş +lA biçimiyle vasıta işlevini yerine getirdiği örnekler de nüshanın Dresden nüshasından daha sonra kopyalandığı görüşünü güçlendirir.

Bursa nüshası ile Dresden nüshası arasında görülen farklılıklar doğrultusunda Dresden nüshasının Anadolu'da bulunan bir nüshadan kopyalandığını, Bursa nüshasının ise Orta Asya'da bulunan bir nüshadan kopyalandığını ifade etmek mümkün görünmektedir. Söz konusu olan coğrafyaların yazım geleneği bakımından karşılaştırıldığında belirgin olarak *tangrı* sözcüğünün Bursa nüshasında *nun* (ن) ve *kef* (ک) ile yazımı ve buna karşılık Dresden nüshasında *kef* (ک) ile yazımı sonucunda ortaya çıkan fark bu durumu kanıtlar niteliktedir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bir özelliği olan ünlü türemesinin Bursa nüshasında sıklıkla görülmesi kopyalandığı nüshanın Kıpçak tesiri altında olduğunu göstermekle beraber nüshanın Orta Asya'da kopyalandığına da işaret eder.

Kaynakça

Özçelik, Sadettin (2016). Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (2. Cilt). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2001). Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özçelik, Sadettin (2022). "2022 Yılının Bahar Müjdesi: Dede Korkut'un Bursa Yazması", Türk Dili, CXXI, 844: 16-29).

Ercilasun, Ahmet Bican (2019). "Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası ve Üzerindeki Yayınlar", Millî Folklor, 123: 5-22.

Tekin, Talat (2013). "Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Asireddin Abu Hayyan El-Endelusi'nin "Kitab El-İdrak Li-Lisan El-Etrak" Eseri ve Nahçıvan Şiveleri

Galibe HACIYEVA*

Özet

Çağdaş Türk dillerinin ve diyalektlerinin tarihi acıdan araştırılmasında en zengin kaynak sadece halkın konuşma dili, folkloru ve çeşitli dönemlerde bu dilde yazılmış eski yazılı edebi-tarihi eserler değil, aynı zamanda yabancı araştırmacıların Türk diline ait yazımlı teorik eserlerinin de ayrıca yeri var. Hangi dilde yazılmış olursa olsun, Türk dili ile ilgili yazılı eserlerin her biri Türk dilinin tarihsel-etnik katmanlarının açılmasında önemli bir role sahiptir ve tarihi diyalektolojinin ana kaynağıdır. Çağdaş diyalektlerin incelenmesinde tarihi kaynaklara dikkat çeken E. Azizov, farklı dönemlerde yazılmış eserlerin yazı dilinin bir gerçeği olmakla birlikte, az çok yaratıldıkları dönemin ağız özelliklerini yansıttığını yazıyor. Türk dillerinin tarihsel gelişimine eski tarihi kaynaklara dayanarak dikkat edersek, tarihsel olarak var olan eski dil özelliklerinin çağdaş diyalektlerde bugüne kadar korunduğunu açıkça görebiliriz. Türk dillerinin tarihsel bir bakış açısıyla incelenmesinde çok değerli tarihi kaynaklardan biri, Arap dilbilimcisi Asireddin Abu Heyyan el-Endelusi'nin "Kitab el-idrak li-lisan el-etrak" eseridir. İki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümü yaklaşık 135 sayfa kelime hazinesi, 51 sayfalık ikinci bölüm ise eski Kıpçak Türkçesinin gramer kuralları hakkındadır. Ebu Hayyan'ın genel olarak eski Kıpçak Türkçesi üzerine yaptığı bu araştırma gösteriyor ki, teorik olarak Türk dilleri ailesinin Oğuz grubunun Oğuz-Selçuk alt grubuna ait olmasına rağmen, çağdaş Azerbaycan edebi dilinin ulasal bir dil olarak oluşumunda eski Kıpçak Türkçesinin de çok büyük rölü olmuştur. Eser, Azerbaycan Türkçesi de dahil olmak üzere Türk dillerinin tarihi hakkında oldukça ilginç bilgiler içermektedir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kelime oluşum sürecinin tarihini bu eser aracılığıyla izlemek, aynı zamanda eski Azerbaycan-Türk onomastiğinin yanı sıra, Azerbaycan dili diyalektlerinin tarihi etnolinguistik katmanını kolayca takip etmek ve bu dilin tarihsel özelliklerini sözlük-anlamsal ve gramer yönünden incelemek için yeterli malzeme elde etmek mümkündür. Ebu Hayyan'ın Kıpçak dilinin incelenmesine adanmış sözlüğündeki *bürkü-isti, boğucu hava, arqun-yavaş(yorğun-arğın), budamaq-ağacların qol-budağını kəsmək, bacanaq-bacıların həyat yoldaşları, bürçək-alın üzərinə düşən saç, tel, bardı-varmaq, getmək, burunduruq-boyunduruq, dəvənin boynuna taxılabn xalta, burğu- burğu,birükdürdi-birikdirmək, yığmaq, toplamaq, bərkitdi-yerləşmək, qüvvətlənmək, güclənmək, büzdi-sıxışdırdı, torbanın ağzını darlaşdırdı, irtə-ertə, sabah, yürəksiz-qorxaq, yığın-yığılmış, toplanmış, yıraq-iraq, uzaq, yorğa-yavaş, göyündi-göynədi, yandı, muştuqi-muştuluq, yaxşı xəbər gətirən, kilit-açar, kərki-balta, kəsici alət, qavut-qovrulmuş və üyüdülmüş buğd, çisə-narın yağış* gibi kelimelerin %80-90'ının çağdaş Azerbaycan edebi dilinde, aynı zamanda Nahçıvan ağızlarında kullanıldığını dikkate alırsak, Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda eski Kıpçak dilinin Oğuz dili kadar önemli bir rol oynadığını açıkça görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Abu Hayyan, Türk, Azerbaycan, Oğuz, Kıpçak, diyalekt, Arap, dilbilimci

Giriş

Müasir Azərbaycan dilinin çağdaş türk dilləri arasında tarixi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi olduqca maraqlı və əhəmiyyətli məsələdir. Bəllidir ki, zaman-zaman parçalanmış və ya birləşərək qəbilə ittifaqları — tayfalar və tayfa dilləri yaratmış türk xalqlarının dilləri çox mürəkkəb bir tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Bu prosesdə türk tayfa dillərinin başqa dillərlə əlaqəsini də nəzərə alsaq, o zaman bu proseslərin dillərin leksik tərkibinə, fonetik və qrammatik quruluşuna hansı dərəcədə təsir etdiyini aydın

* Doç. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Dil Edebiyat Bölümü, Nahçıvan - Azerbaycan, oguz.haciyev@gmail.com ORCID: 0000-0001-2345-6789

şəkildə görmək mümkündür. Belə bir durumda, müxtəlif tarixi dövrlərdə yazılmış qədim mənbələrin, xüsusilə lüğətlərin linqvistik tədqiqi müasir Azərbaycan türkcəsinin mənşəyi və inkişafı ilə bağlı bir sıra qaranlıq və mürəkkəb məsələlərin də həllini tapmasına kömək edə bilər.

Bütün dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyi ümumi türkologiyanın tərkib hissəsi olmuş və onun ən aparıcı qolunu təşkil etmişdir. Tarixi linqvistik araşdırmalardan bəlli olur ki, müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülündə və formalaşmasında qədim oğuz dili qədər qıpçaq dili də mühüm rol oynamışdır. Bu müstəvidən yanaşsaq, orta əsrlərdə türk dilinə həsr olunmuş M.Kaşğarlının "Divanü lüğat-it türk" (XI əsr), Əsseyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın "Kitab-haliyətül-insan və haliyyətül lisan" (XIII əsr), İshak Bin Muradın "Ed-Dürretül-l-Mudiyye fi'l-lugati't-Türkiyye" (XIV əsr), Abd ap-Rəşid əl-Bakuvinin "Kitāb talxīs al-āsār va adjā'ib al-malik al ḳaxxār" (XV əsr), orta əsrlərə aid müəllifi bəlli olmayan "Ettahfet uz Zekiyye fil lüğat-it-Türkiyye" (XIV-XV əsr) (Et-Tuhfetü'z Zekiyye fil – Lûgati't – Türkiyye'nin) bu kimi bir çox tarixi lüğətlərin dil materialları əsasında müasir Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixində rol oynamış tayfaların dil elementlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə türk dilinə həsr olunmuş bu kimi lüğətlər müasir mərhələdə müsəqilləşmiş xalq kimi tanınan ayrı-ayrı türk boylarının ortaq dil mənbəyi kimi bütövlükdə çağdaş türk dillərinin tarixi leksik qatının öyrənilməsində çox böyük əhmiyyətə malikdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və formalaşmasında klassiklərimizin Millî dildə yaratmış olduğu ədəbiyyatın böyük rolu qədər, müxtəlif tarixi dövrlərdə türk dilinin nəzəri problemlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər də bir o qədər böyük rol oynamaqdadır. Türkologiya dilçilik tarixində belə mühüm əsərlərdən biri də XIV əsrin ərəb filoloqu Əsirəddin Məhəmməd bin Yusif Əbu Həyyan əl-Qərnati əl-Əndəlusinin "Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak" (Türklərin dilini anlama kitabı) əsəridir.

Nizami Xudiyev müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündən söz açarkən "Azərbaycan türk dünyasından təcrid olunmuş bir ölkə deyil, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrid olunmuş bir millət deyil. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən ayrılması), həm də inteqrasiya (yerli qıpçaq və gəlmə oğuz tayfa dillərinin birləşməsi) prosesi, daha doğrusu həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur" [Xudiyev N., 1995, s.4] fikrini nəzərə alsaq, o zaman Əbu Həyyanın bu əsərinin müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının tədqiqi üçün nə qədər dəyərli bir tarixi leksikoqrafik mənbə olduğunu söyləməyə ehtiyac qalmır.

Türk dilini ərəblərə öyrətmək məqsədi ilə 1312-ci ildə ərəb alimi Əbu Həyyan tərəfindən yazılmış "Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak" dilçilik tarixində qıpçaq türkcəsinin qrammatikasına həsr olunmuş əsər kimi dəyərləndirilsə də, bu əsər əsasən qıpçaq dilinin lüğətindən ibarət dəyərli leksikoqrafik mənbələrdən biridir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi 135 səhifəlik lüğətdən, 51 səhifələik ikinci hissə isə qrammatika (morfologiya və sintaksis) qaydalarından bəhs etməkdədir [Əbu Həyyan, 1992, s.4-5].

Azərbaycan alimləri tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində Əbu Həyyanın "Əd-dürrə əl- müdi'ə fi-l-lüğa ət-Türkiyyə" ("Türk dilində parlaq inci lüğəti") adlı ikinci bir əsəri aşakar edilmişdir. Elm aləmində böyük marağa səbəb olan, əsrlərlə itmiş hesab olunan və çox çətinliklə əldə edilən, qədim dövr türk dilinin lüğət tərkibi haqqında qiymətli bilgi verən bu tarixi abidə Z.Q.Rüstəmova tərəfindən aşkar edilib tədqiq olunmuşdur [Rüstəmova Z., 1998].

Əbu Həyyanın türk dili üzərində apardığı tədqiqatlardan aydın olur ki, orta əsrlərdə İslam dininin vasitəsi ilə ərəb dilinin hâkim mövqedə olmasına baxmayaraq, bütün Şərqdə, o cümlədən ərəb ölkələrində türk dili xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi beynəlxalq səviyyəli bir dil olmuşdur. Bunu Əbu Həyyanın Qahirədə ünsiyyət vasitəsi olan türk — tatar, bulqar, uyğur dillərini öyrənməsi və bu dillər üzərində apardığı tədqiqatlar təsdiq etməkdədir. Z.Bünyadovun verdiyi məlumata görə, 65 əsərin müəllifi Əbu Həyyan türk dillərinə aid yazmış olduğu "Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak" (türk dillərini

dərketmə kitabı), "Zəhv əl-mülk fi nəhv ət-türk" (Türk qrammatikasının kamil vəsaiti), "Əl-əf'al fi lisan ət-türk" (Türk dilində feillər), "Əd-dürrə əl- müdi'ə fi-l-lüğa ət-Türkiyyə" (türk dilində parlaq inci lüğəti), "Nəhf əl-misk fi sirət ət-türk" (Türk dilinin təbiətinə müşk ətirli töhfə) adlı bu beş əsərdən yalnız "Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak" əsəri bizə məlumdur [Əbu Həyyan, 1992, s.5].

İki nüsxədə olan bu əlyazmanın bir nüsxəsi İstambulda Vəliəddin əfəndi kitabxanasında (№ 2896), digər bir nüsxəsi isə İstanbul Universiteti kitabxanasının Xalis Əfəndi fondunda (№ 6574) saxlanılmaqdadır. N.A. Baskakov, Q. Bağırov, V. Məmmədəliyev, A. Babyev kimi tədqiqatçılar öz tədqiqatlarında əsərin tarixi dəyəri haqqında söz açımş olsalar da, lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu əsər hələ də türkoloji dilçilikdə linqvistik müstəvidə yetərincə araşdırılmamışdır. Əsər haqqında ilk məlumata Mehmet Fuat Köprülüzadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi "Türk ədəbiyyatı tarixi" əsərində rast gəlinir. Əsər iki dəfə, Türkiyə və Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Türkologiya tarixində ilk dəfə 1931-ci ildə Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək İstanbulda "Övqaf" mətbəəsində nəşr olunan bu əsər, ikinci dəfə akademik Ziya Bünyadov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 1992-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən çap edilmişdir.

1931-ci ildə Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən tərcümə edilən bu əsərin dəyərini M. Köprülüzadənin əsərin müqqədiməsinə yazdığı "Əbu Həyyan türk filologiyası tarixində bir mərhələdir" fikri daha aydın ifadə edir. Müqəddimədə əsərdə qrammatik izahın hansı dilləri əhatə etməsi haqqında da məlumat verilir: "Bu iki ləhcələrin (qıpçaq və türkmən – A.B.) xaricində Əbu Həyyan az da olsa "Tatar, Bulqar, Toksuba, Uyğur və Türküstan kimi digər türk ləhcələrinə də təmas etmişdir ki, bu da o dövrlərdə Misir türkləri arasında bu ləhcələrə vaqif kimsələrin mövcud olduğunu göstərməkdədir." [Babayev A., 1996, s.41].

Əsərdə türk dillərinin, o cümlədən çağdaş Azərbaycan türkcəsinin tarixinə aid maraqlı məlumatlar vardır. Müasir tədqiqatlarda əsərin quruluşu ilə bağlı verilən məlumatlar bir-birindən fərqlənmiş olsa da bu kiçik mülahizə və mübahisələr əsərin tarixi elmi əhəmiyyətinə heç bir təsir göstərmək gücündə deyil. Əsər haqqında ümumi məlumat verən A. Babyev Ə. Cəfəroğlu tərəfindən əsərin əlifba sisteminə keçirilərək "semantik qruplar sistemindən çıxarmasını" və bunu Z. Bünyadov və V. Aslanovun qüsur hesab etməsindən bəhs edərək, burada Ə. Cəfəroğlunun mövqeyini dəstəklədiyini bildirmişdir [Babayev A., 1996, s.41].

XIV əsrdə Əbu Həyyan tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş dil faktları üzərində aparılan tarixi araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan türkcəsi türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olsa da, qədim qıpçaq türkcəsi də eyni şəkildə çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və Millî dil kimi formalaşmasında oğuz dili qədər olduqca mühüm rol oynamışdır.

1. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərinə nəzəri baxış.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, iki hissədən, lüğət və qrammatikadan ibarət olan bu əsərə müasir dövrün nəzəri dilçiliyin tələbləri çərçivəsində yanaşdıqda, əsərin ümumtürkoloji dilçilik tarixində sadəcə leksikoqrafik mənbə deyil, həm də müasir dilçiliyin dil tarixi, onomalogiya, dialektologiya, semasiologiya, tarixi fonetika və qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi sahələrinin tədqiqi üçün zəngin məlumat verən bir məxəz olduğunu görürük. Əsər üzrə müasir Azərbaycan dilində söz yaratma prosesinin tarixini asanlıqla izləmək mümkün olduğu qədər, eyni zamanda bu dilin fonetik, leksik – semantik və qrammatik baxımdan tarixi xüsusiyyətlərini, qədim türk onomastikasını, həmçinin Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatını öyrənmək üçün kifayət qədər material əldə etmək mümkündür.

Müasir türkoloji dilçiliyin tələbləri baxımından əsər üzərində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş nəticələrə görə əsərin bir neçə istiqamətdə təhlilinin zəruri olduğunu qeyd edərək, bu əsərin linqvistik baxımdan bir neçə parametrə görə təhlilinin əhəmiyyətli olduğuna diqqəti yönəltmək lazımdır. Müasir Azərbaycan-türk dilinin tarixi fonetikası, leksikası və qrammatikasının tədqiqi üçün çox dəyərli bir mənbə olan bu əsər həm də dilçiliyin leksikoqrafiya, dialektologiya,

onomastika, dil tarixi, semasiologiya və söz yaradıcılığı sahələri üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edən tarixi mənbədir. Qeyd olunan bölmələr üzrə əsərin təhlili onu göstərir ki, bu əsər müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının tədqiqi üçün kifayət qədər dəqiq məlumat verən zəngin etnolinqvistik bir mənbədir.

"Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri və Naxçıvan şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri*:** Müasir dövrdə sabitləşmiş ofoqrafik və qrammatik normalara malik bir dil olmasına baxmayaraq, əsərin lüğət hissəsi sübut edir ki, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin dialektləri müəyyən fonetik fərqlərlə türk dilləri ailəsinə daxil olan türk, tatar, qaqauz, türkmən, qırğız, qazax, özbək, xakas, noqay, başqırd kimi bütün türk dilləri ilə tarixi bağlılığını yaşatmaqdadır. Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan [o<a; o<u; e<i; ü<i; i<ü; ı<u; ı<i; ç<ş; b<v; b<m; t<d; y<g; k<y; z<y; z<d***] kimi səs keçidləri və səs variantlarının əsərdə hansı tayfa dillərinə məxsus olduğunun göstərilməsi bugünkü Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının dəqiqləşdirilməsini asanlaşdırır.

Əsərdə Toksuba, Türkmən, Qıpçaq və digər türk boylarının dilindəki mövcud fonetik xüsusiyyətlərin ayrıca şərh olunması müasir Azərbaycan dili dialektlərin etnolinqvistik tərkibi haqqında təsəvvür yaradır və bu dialektlərdəki mövcud dil faktları əsasında müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülündə baş verən prosesləri tarixi müstəvidə izləməyə imkân yaradır. Əbu Həyyan əsərin birinci hissəsində, lüğətdə verilmiş sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini etnik amillərə görə şərh edərkən söz önündə baş verən səs artımı və ya səs düşümü, eləcə də səs keçidləri və variantlarını müqayisə etməklə çağdaş türk dillərində və dialektlərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində hansı tayfanın dil elementlərinin daha güclü olduğunu müəyyənləşdirməyə imkân verir.

Əsərdəki dil faktları əsasında aparılan müqayisə zamanı müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində baş verən səs artımı və ya səs düşümü kimi proseslərin bir çox hallarda tarixi etnolinqvistik amillərlə bağlı olduğu ortaya çıxır. Məsələn, qıpçaq dilində söz önündə [h] və [v] səsinin xarakterik olmadığını göstərən Əbu Həyyan bu dildə söz önündə [ı] və [y] səs artımını *örümçək-hörümçək, ürkdi-hürkdü, ur-vur, ısırğa-sırğa, yıraq-ıraq, yürək-ürək, yəit-igid, yiyi-iy, qoxu, yipək-ipək, yiti-iti* [Əbu Həyyan, 1992, s. 13, 16, 56-57] kimi sözlərdə qıpçaq dilinin əsas fonetik cəhəti olduğunu qeyd edir ki, bu hadisəni eyni şəkildə həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də Naxçıvan şivələrində görmək mümkündür: *örümçək-hörümçək, ürkdi-hürkdü, ur-vur, açar-haçar, enmək-yenmək* [Naxçıvan Atlası, 2015, s.84].

Əbu Həyyanın şərhinə əsasən qıpçaq dili üçün xarakterik olan bu fonetik cəhətlər müasir Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində də müşahidə olunmaqdadır. Bu fakt bir çox tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində söz əvvəlində [y] səs artımının daha qədim bir hadisə olduğunu təsdiq etməkdədir: *eniş-yeniş, endirmək-yendirmək* [Naxçıvan şivələri, 1962, s.54-55]. Qədim qıpçaq dilinə məxsus bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri, xüsusilə Zaqatala, Qax şivəsində daha çox müşahidə olunmaqdadır: *yılxı, yuca, yüzük, yüzmək, yulduz* [Naxçıvan şivələri, 1962, s.54-55].

Əbu Həyyan əsərdə türk dillərinin yalnız fonetik təsvirini verməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda türk dilinin fonetikasının bir sıra mürəkkəb məsələlərinin də aydınlaşdırılmasına təşəbbüs etmişdir. O, türk dilini akustik fonoloji baxımdan təhlil edərkən türk dilində [پ] – sə [خ], [ح] – xa [ذ] – zəl, [ض] – dad, [ع] – əyn [چ] – ha [ظ] – za və [ف] – fə kimi doqquz ərəb hərfi ilə başlayan sözün olmadığını qeyd edir. Göründüyü kimi, Əbu Həyyan qıpçaq dilinin bu lüğətini hazırlayarkən digər türk boylarının da dilinə xas olan fonetik cəhətləri lüğətdə verilmiş nümunələrə görə müqayisə etmişdir ki, bu dil faktları müasir dialektlərdə tarixi etnolinqvistik amillərin dəqiqləşdirilməsinə, eyni zamanda Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak edən türk boylarının rolunun müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Ərəb aliminin türk dili üzərində müqayisəli-tarixi üsul əsasında aparılmış belə bir tədqiqat işi türk dilinin orta əsrlərdə bütün Şərqdəki tarixi mövqeyi haqqında müfəssəl məlumat əldə etmək imkanı yaradır. Əbu

Həyyanın qıpçaq dilinin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərindəki fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələri ilə ortaqlığı qədim qıpçaq dilinin çağdaş Azərbaycan dilinin təşəkkülündə mühüm rolunu təsdiq edir və Azərbaycan dilinin təşəkkülündə qədim qıpçaq dilinin mövqeyini müəyyənlədirməyə imkân verir.

Əsərdəki dil faktları əsasında qədim qıpçaq dili ilə Naxçıvan şivələrini qarşılaşdırdığımız zaman oğuz və qıpçaq dillərində bəzən müəyyən səs fərqi ilə müşahidə olunan eyni semantik yüklü sözlərlə bərabər, heç bir fonetik fərq müşahidə eilməyən ortaq leksik vahidləri də görmək mümkündür. Lakin bəzən elə sözlərə də rast gəlinir ki, qədim oğuz və qıpçaq dillərində müəyyən fonetik fərqlə işlənən bu sözlərdə həm oğuz, həm də qıpçaq dilinin fonetik cəhətlərini eyni anda müşahidə etmək mümkündür: Əsərdə qədim qıpçaq dilində kəsmək anlamını ifadə edən "kərtmək – kəsmək" sözü müasir Naxçıvan şivələrində [ç] və [k] səslərinin mövqeyini ortaq şəkildə mühafizə edərək kərtmək//çərtmək şəklində hər iki fonovariantda müşahidə olunmaqdadır. Bununla yanaşı olaraq, Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, Naxçıvan şivələrindəki sözlər müəyyən səs keçidləri ilə əsərdəki sözlərlə eyni fonovarianda müşahidə olunmaqdadır.

Səs keçidləri	***"Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak"dakı sözlər***	***Naxçıvan şivələri***
o<a	avundu	avındı//avundu
	avutdu	avutdu//avıtdı
	avladu	avladu//avladı
o<u	uyandı	uyandı
e<i	indi	endi//yendi
	irtə	ertə//irtə
	yir	yer
	bişik	beşik
ü<i	ütti	ütti
	tüşdi	tüşdi
ı<u	ayuq	ayıq//ayuq
	sağtuc	sağdıc
ç<ş	şəşi gözlü	çaş (çəp) gözlü
b<v	bardı	vardı
	birdi	verdi
	bar	var
b<m	məyi (qıpçaq) bəyni (türkməncə)	mıyı (beyni)
	mindi(qıpçaq), bindi (türkməncə)	mindi
	munda (bunda)	munda
	məniz	bəniz
t<d; d<t;	tiri	diri
	tirək	dirək
	tişlədi	tişlədi
	təlik	dəlik
	dəprəndi	tərpəndi
	dəzək	təzək
	ditrətdi	titrətdi
	dikdi	tikdi
	dikən	tikan
	dükəndi	tükəndi

	dütün	tütün
b<p	babuç (ayaqqabı)	papuç//papış
	borsuq	porsuq
	balçıq	palçıq
	bəltək	pəltək
y<g	ügütti	üyütdü
	ögrətti	örgətti
	əgirdi	əyirdi

Əbu Həyyan bu əsərdə [***o<a; o<u; e<i; ü<i; i<ü; ı<u; ı<i; ç<ş; b<v; b<m; t<d; y<g; k<y; z<y; z<d***] kimi səs keçidləri və səs variantlarının hansı tayfa dillərinə məxsus olduğunu izah etməklə müasir Azərbaycan dili dialektərinin tarixi etnolinqvistik qatının dəqiqləşdirilməsini asanlaşdırır. Əsərdəki dil faktları əsasında aparılan müqayisələr göstərir ki, vaxtilə qədim qıpçaq dilində işlənən sözlərin bir çoxu bugün də eyni fonovariantda Naxçıvan şivələrində işlənməkdədir: *arıttı-təmizlədi, ərindi-bezdi, əridi-zəiflədi, avut-sakitləşdirmək, sağmal-südü sağılan qoyun, səvindi-sevindi, şişək-iki yaşlı qoyun, dilənçi, süpürgə, sanqulamaq, savmaq* [Əbu Həyyan, 1992, s.14, 22, 34-38].

Maraqlıdır ki, oğuz qrupu dillərinin əsas fonetik cəhəti kimi Azərbaycan ədəbi dilində [***b***] səsi ilə başlayan sözlərin bir qismi bugün Naxçıvan şivələrində qədim qıpçaq dilində olduğu kimi [***m***] səsi ilə müşahidə olunmaqdadır: *burada-munda, məyin-beyin* [Əbu Həyyan, 1992, s.52]. Azərbaycan ədəbi dilində "*beyin*" sözünün [***b<m***] və [***ə<ı***] əvəzlənməsi ilə qədim qıpçaq dilindəki "məy" sözünə eynilə Naxçıvan şivələrində "*mıy*" şəklində rast gəlinir.

Əbu Həyyanın bu əsərində qeydə alınan dil faktları ilə Naxçıvan şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərini müqayisə edərkən bu şivələr tarixi etnolinqvistik baxımdan bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, lakin çağdaş türk ləhcələrinin bir qismi üçün səciyyəvi olan bəzi fonetik xüsusiyyətlərin Naxçıvan şivələrində də izlərinin yaşandığını görürük. Belə qədim tayfa dil xüsusiyyətlərini əks etdirən [dz~z~c~ç~ş], [d~t~c~ç~ş] kimi səs uyğunluqlarının izləri Naxçıvan şivələrində müvazi şəkildə işlənməkdədir: *yaxdzı ~ yaxcı//yəxci ~ yaxçı//yəxçi ~ yaxşı,* [Naxçıvcan atlası, 2015, s.76], *dınqılı ~ tıqqılı ~ cınqılı ~ çıqqılı, çaşdım ~ şaşdım.*

Əbu Həyyan türk dillərinin bir çoxunda tərkibində **[ذ]** – zəl səsli sözün olmadığını qeyd etsə də, lakin bu səsin bəzi türk dillərində, xüsusilə bulqar dilində işləndiyini ***"azaq-ayaq", "uzudu"*** kimi nümunələr əsasında göstərmiş, bu sözlərin başqa türk dillərində **[y]** səsi ilə "***ayaq***" və "***uyudu***" kimi işləndiyini və **[y]** səsinin Türküstan dilində **[ذ]** – zəl səsinə keçdiyini qeyd etmişdir [Əbu Həyyan, 1992, s.8]. Əbu Həyyanın lüğətdə verdiyi ***"azaq-ayaq", "uzudu-uyudu"*** kimi nümunələrdə ərəb əlifbasına uyğun olaraq qeyd etdiyi **[ذ]** – zəl səsi əsasında çağdaş türk dillərinin tarixi fonetikasını izlədikcə, bu səsin çağdaş türk dilləri və dialektlərindəki mövcud **[dz]** affrikat səsi olaraq qədim şumer dilinin çağdaş türk dillərində tarixi izləri kimi ortaya çıxır: ****ḳañadz+ak//ḳiñidz+ik,*** *eşşək balası* ***–*** *qodux//koduk –*****ḳoñodz+uk,*** *quzu* ***-*ḳuñudz+uk,*** *dəvə balası – köşşək//köşek* ***–*köñöts+ek,*** *köpək balası* ***–*** *küçük* ***– *küñüts+ük.*** [Celiloğlu A.K., 2001, s.63].

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində "***azak//adzak*** – ayaq" kimi bir çox sözlərin qədim variantındakı mövcud [ذ] – zəl səsi səsinin mövqeyində [y] səsi işlənsə də, lakin müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində isə affrikat [dz] səsinin mühafizə olunması müasir dilimizdə qədim şumer dilinin tarixi izlərini yaşatmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Həyyanın əsərində qədim qıpçaq dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi qeydə alınan bu fonetik xüsususiyyət sadəcə Azərbaycan dilinin dialektlərində deyil, digər türk dilləri və dialektlərində də müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində [dz] affrikat səsi bir qədər zəif görünsə də, (***yaxdzı*** *– yaxşı,* ***yoxudz*** *– yoxuş,* ***çərpidz*** *– kərpic,* ***turadz*** *– turac,* ***ovudz*** *– ovuc***)** [Naxçıvan atlası, 2015, s.76]. Bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycanda Xorasan bölgəsinin Qoçan, Dərgəz, Sultanabad bölgələrinin bəzi şivələrində [**d ~ z ~ r ~y**] kimi bir neçə fonovariantda səs uyğunluğu ilə [***odun ~ o:zın ~ o:yın ~ hozın ~ oyn***] şəklində özünü göstərir [Cavad Heyət, 2011, I kitab, s.49]. Azərbaycan və Anadolu şivələrinin əski şumer dili ilə müqayisəsi zamanı ortaya çıxan [b>v, z<d>y, z<s>ş, g>ğ, n< ñ>ny, y>n, y>d] kimi səs keçidlərini müasir türk dillərində və dialektlərində eyni şəkildə görmək mümkündür.

Tarixi dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, qədim şumer dili üçün səciyyəvi olan [**dz]** affrikat səsi Naxçıvan şivələri və Güney Azərbaycanın bəzi bölgələrində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin digər dialektlərində müşahidə olunur: ***dzin ~ cin, dzan ~ can*** (Cəbrayıl rayonu). Lakin dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan **[dz]** affrikat səsinin bir çox hallarda öz mövqeyini sonradan [*dz ~ c ~ j ~ ş ~ s ~ ç ~ ų(ts) ~ z ~ d ~ t ~ y ~ n*] kimi alternat səslərə verdiyini görürük. Bu səs uyğunluğu çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki mövcud leksik vahidlərin müqayisəsində daha aydın görünür.

Azərbaycan	***Türkiyə***
xıdır//xızır	*hızır*
qazı	*kadı*
zərbə	*darbe*
xidmət	*hizmet*

Atakişi Cəliloğlu prototürkcədə sözün başlanğıcında [*y] səsinin Türk dillərində [dz<dy **~ *c ~ ç ~ j ~ s ~ ş ~ ç ~ z*]** kimi səslərə çevrilməsi ilə bağlı sabit və təsdiqedici bir fikrin olmadığını bildirsə də, müqayisəli-dialektoloji tədqiqatlar qədim şumer dili üçün səciyyəvi olan [dz ~ dy] səslərinin sonradan dilin inkişafı ilə bağlı olaraq [y ~ d ~ z ~ s ~ ş ~ ç ~ t ~ s ~ d ~ j ~ c] kimi alternat səslərə çevrildiyini aydın şəkildə göstərir: ****adzaḳ//adaḳ//azaḳ***– ayak, ****adar//adır//adzır***– ayır, ****badzram*** *– bayram,* ****bodz//bod***– boy, ****ḳadzın//ḳadın//ḳazın*** **–** kayın,****ḳodz//kod*** – koy, ****ḳudzruḳ//ḳudruḳ//ḳuduruḳ***– kuyruk, ****ḳudzuġ//ḳuduġ*** – kuyu [Çeliloğlu A. K., 2001, s.28-29].

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin şumer dili ilə müqayisəsi Şumer dili üçün xarakterik olan **[dz]** səsinin sonradan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində, o cümlədən çağdaş türk dillərində **[d, dy, c (dj), ẑ, s, ų (ts), ş, j, y]** kimi səslərə keçdiyini, eyni zamanda **[d]** səsinin də **[y]** səsinə keçməsi ilə yanaşı**, [*dz>c>j*], [*z>y*], [*z>s*], [*dz>d>t>c>ç*], [*n>y*], [*b>m*], [*q>k*], [*z>ş>s>ç>c*]** kimi digər səs keçidlərinin də tarixi mövcudluğunu təsdiq edir. Şumer dili üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyət **[**dz>ts>d>t -*dzéñ//tséñ – dənə, toxum**]** həm türk mənşəli sözlərdə, həm də xarici dillərdən alınmalarda, müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, həmçinin türk dillərinin dialekt qatında bu şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində mövcud [ş] səsinin tarixi alternativi olan [dz] qədim şumer dilində olduğu kimi, Naxçıvanın Ordubad, Şaxtahtı, Payız, Didivar, Məzrə, Üstüpü, Tırkeş, Vənənd, Dəstə (**yaxdzı//yæxdzi – yaxşı, yoxudz – yoxuş**) [Naxçıvan atlası, 2015, s.76] şivələrində qorunub saxlanılır. Güney Azərbaycanın Qoçan, Xərvi-Ülya, Sultanabad, Ləngər şivələrindəki mövcud [dz ~ z] səsi müasir dilimizdəki [d] və [y] səslərinin yerində işlənməkdədir: ***o: zın – oyun, hozın – odun*** [Cavad Heyet, 2011, s.49]. Çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki mövcud [d] və [y] səsləri Anadolunun Çorum, Tokat, Sivas bölgəsinin şivələrində [*y ~ dz ~ z*] və [*s ~ dz ~ z*] keçidləri ilə müşahidə olunmaqdadır: ***zağı geçdi –yaktı geçdi, zābı – sahibi, zabağ – sabah*** [Caferoğlu A., 1994, s.271]. Çağdaş dialektlər üçün

xarakterik olan affrikat [dz] səsinin şivələrdəki mövcud digər [*dz>z>c>j, z>y, z>s, dz>d>t>c>ç, z>ş>s>ç>c*] kimi çeşidli variantları türk dilinin qədim şumer dili ilə birbaşa bağlılığını təsdiq edir.

Prof. E. Əzizov ədəbi dildə [d] və [z] səslərinin mövqeyində olan dişarası [ẑ] səsinin sadəcə dialektlərdə deyil, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının (*şadzlıq*) və Nəsiminin dilində (*Şadzlığla çün ğəmü ğəmxarumi buldum, Adzinəyi bilənlər məğffurü naci derlər*) işləndiyini, eyni zamanda bu səsin Azərbaycan dilinin Qazax, Gədəbəy, Çənbərək dialektlərində də söz ortasında və sonunda öz tarixi mövqeyini qoruduğunu göstərir. [Əzizov E., 2016, s.77].

Şumer dövründən günümüzə qədər olan 6000 illik dövrü nəzərə alsaq, şumer dilinin bir çox fonetik xüsusiyyətlərinin çağdaş türk dillərində və Naxçıvan şivələrində olduğu kimi Güney Azərbaycanda Tehranın 160 km. Güney-batısında Savə, Qum və Erak şəhərləri arasında yerləşən bölgədə yaşayan Xalacların dilində [d>y], Xorasanın Dərgəz, Şirvan, Qoçan, şivələrində isə [d >z] şəklində işlənməkdədir. Azərbaycan dialekrtləri üçün xarakterik olan affrikat [dz ~ z] səsi çağdaş türk dillərinin bir qismi üçün də səciyyəvidir. Qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dilində rast gəlinən bu nadir hadisə müasir türk dillərindən Tuva və uyğur dillərində də olduğu kimi qorunmaqdadır: *aðы̄ɣ>ayı, ⱪүðуруⱪ>quyruq, yðy>uyu* (tuva), *ⱪүðуⱪ* (uyğur). Türk dillərinin bir qismində isə [*y>d*] əvəzlənməsinin [*y>t*] *və* [*y>z*] variantları müşahidə olunmaqdadır: *ⱪутуруⱪ>quyruq, хаты̄ң>qayın* (yакut), *хазы̄ң>qayın, хүзурух>quyruq, үзу>uyu* (хакаs) [Исхаков Ф.Г., 1961, s.59-60], [Баскаков Н.А., 1975, s.24].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi və "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərinin leksikası

Azərbaycan dili uzun müddətli tarixi inkişaf yolunu keçmiş dillərdən biridir. Əgər "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi qolu kimi qəbul edilirsə, o zaman müasir Azərbaycan türkcəsinin yazılı ədəbi dilinin də min ildən artıq bir tarixi olduğunu görə bilirik. Bu məsələ bir çox nəzəri tədqiqatlarda konseptual bir məsələ kimi qarşımıza çıxmaqdadır. A. Axundov tarixi proseslərdə baş verən ictimai-siyasi amilləri nəzərə alaraq, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilini ümumiləşdirilmiş şəkildə köhnə və yeni Azərbaycan dili olaraq iki mərhələyə ayırır. [Axundov A., 1973, s.7].

A. Axundovun təbiri ilə yanaşsaq müxtəlif tarixi mərhələlərdə türk dilinə aid yazılmış əsərlər müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasının, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qiymətli mənbə hesab edilir. Qədim və orta əsrlərə aid mənbələrin dilini nəzərdən keçirdikdə çağdaş Azərbaycan Türkcəsinin elə tarixi xüsusiyyətlərinə rast gəlinir ki, müasir dildə bu dil vahidlərinin bir çoxunun ədəbi dildə mövcud olması ilə yanaşı, bir qisminin isə ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə arxaikləşərək dilin dialekt qatında daha ciddi şəkildə mühafizə olunduğunu göstərir. Əbu Həyyanın qədim qıpçaq dilinin leksikasına və qrammatikasına həsr olunmuş "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərindəki mövcud dil vahidlərinin müasir dillə müqayisəsində ortaya çıxan dil faktları deyilənləri təsdiq edir.

Zaman-zaman arxaikləşərək dilin dialekt qatına keçən bu dil faktları əsasında sadəcə dilin tarixi leksik və ya qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də müasir Azərbaycan türkcəsinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının tarixi etnolinqvistik laylarını müəyyənləşdirmək asanlaşır. Əbu Həyyanın qıpçaq dilinin tədqiqinə həsr olunmuş bu lüğətindəki sözlərin 80-90%-nin müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləndiyini nəzərə alsaq, o zaman qədim qıpçaq dilinin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında oğuz dili qədər mühüm rol oynadığını aydın şəkildə görmək mümkündür.

“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər	**Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi**
aqsadı	axsamaq
at-atmaq feili	at//atmaq feili
ata	ata-valideyn
aş-yemək	aş
ayrıc-iki tərəfli yol	ayrıc
aşağa	aşağı
azaldı	azaldı
baktı	baxdı
barlu	varlı, zəngin
balta	balta
balçıq	palçıq
banladı	ozan oxudu
basmaq	başmaq
bəltək	pəltək
bibi	bibi-böyük bacı
biçin	biçin
biləzik	qolbaq, bilərzik
bişik	bişik-beşik
biz	biz-1.böyük iynə; 2. biz (şəxs əvəzliyi)
bağarsuq	bağırsaq
boğaz	boğaz
boğdı	boğdu
bucaq	bucaq
butaq	budaq
çoqmaq	çaxmaq daşı
çuqur	çuxur
çigit-çiyid, pambıq toxumu	çiyid,
çirkin	çirkin
dürtdi	dürtdü
ələk	ələk
ələndi	ələndi
ələdi	ələdi
ətək	ətək
inlədi	inlədi, zarıdı
ışıq	işıq, nur
iz	iz
od	od, atəş
ot	ot
on	on
orta	ortaq, şərik
oğrı	oğru
oğlaq	oğlaq
oğlan	oğlan
oğul	oğul
oğurlu-uğurlu	uğurlu
otun-odun	odun

öldi	öldü, vəfat etdi
örtük-örtü	örtük-örtü
un	un
uşaq	uşaq
uymaq	uymaq
uvdı-ovdu, əzdi	ovdı
uzun	uzun
uzattı	uzattı
tamaq	damaq
tamar	damar
təmir	dəmir
tişlədi	dişlədi
töşək	döşək
til-dil	dil
tükəndi-bitdi	tükəndi
tüvmə	düymə
tüşdi	düşdü
tilədi	dilədi, arzuladı
tözdi	dözdü
sapdı-yolundan çıxdı	sapdı
sapsarı-tünd sarı	sapsarı
sapsavuq-çox söyuq, şaxta	sapsavuq//sopsoyuq
səpdi	səpdi
sildi	sildi
sığır-inək	sığır
susadı	susadı
süpürgə	süpürgə
süngü	süngü
suluncan-zəli	soxulcan

"Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri və Naxçıvan şivələrinin ortaq leksikası

Əsərin birinci, hissəsini təşkil edən "Lüğət" bölməsində verilmiş leksik vahidlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisəsindən aydın olur ki, qədim qıpçaq dili dilimizin ədəbi qatında olduğu kimi, dialekt qatında da çox böyük iz qoymuşdur. Bunu lüğətdəki mövcud leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsində daha aydın görmək mümkündür. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri ilə Naxçıvan şivələrinin müqayisəsində ortaya çıxan tarixi dil faktları və ortaq leksik vahidlər sonrakı tarixi mərhələlərdə oğuz və qıpçaq kimi etnik adlarla parçalanmış vahid bir dilin tarixi bölünməzliyinin inkarolunmaz təsdiqidir.

Əsərdəki ***bürkü****-isti, boğucu hava,* ***arqun****-yavaş (yorğun-arğın),* ***budamaq****-ağacların qol-budağını kəsmək,* ***bacanaq****-bacıların həyat yoldaşları,* ***bürçək****-alın üzərinə düşən saç, tel,* ***bardı****-varmaq, getmək,* ***burunduruq****-boyunduruq, dəvənin boynuna taxılabn xalta,* ***burğu****- burğu,* ***birükdürdi****-birikdirmək, yığmaq, toplamaq,* ***bərkitdi****-yerləşmək, qüvvətlənmək, güclənmək,* ***büzdi****-sıxışdırdı, torbanın ağzını darlaşdırdı,* ***irtə****-ertə, sabah,* ***yürəksiz****-qorxaq,* ***yığın****-yığılmış, toplanmış,* ***yıraq****-iraq, uzaq,* ***yorğa****-yavaş,* ***göyündi****-göynədi, yandı,* ***muştuqi****-muştuluq, yaxşı xəbər gətirən,* ***kilit****-açar****,*** ***kərki****-balta, kəsici alət,* ***qavut****-qovrulmuş və üyüdülmüş buğd,* ***çisə****-narın yağış* [Əbu Həyyan, 1992, s.13-57] kimi leksik vahidlərin heç bir fonetik və semantik fərq müşahidə olunmadan müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində aktivliyi Azərbaycan dilinin təşəkkülündə və formalaşmasında qədim qıpçaq dilinin nə qədər böyük rol oynadığını göstərməkdədir.

“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər	**Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində işlənən sözlər**
al-hiylə	al
aldandı	aldandı
ansız-qəfildən	ansızın
andı-xatırladı, yada saldı	andı
arqun yavaş arqunarqun gəlir	ağrın (yorğun-arğın)
aşıq-topuq sümüyü	aşıq
atlandı-ata mindi	atlandı
ağnamaq-yuvarlanmaq, eşələnmək	ağnamaq
ağırladu-hörmət etdi, əzizlədi	ağrlamaq
ağu-zəhər	ağu
ağuz//avuz-heyvan doğandan sonra sağılan ilk süd	ağuz
azdı-yox oldu, yolunu itirdi	azmaq
azuq-ərzaq	azuqə
babuç-ayaqqabı	papış
batman-çəki vahidi	batman
bənək-xal	bənək
biti-yazı, məktub	pitik
biltır-keçən il	bildir
boğzladı-boğazından kəsdi	boğazladı
buyuruq-əmr, fərman	buyuruq
çəpiş-çəpiç	çəpiş
çor-xəstəlik, bəla	çor
çuvaldız-çuval iynəsi	çuvaldız
çilə-narın yağış	çiləmək
çimaq-düm ağ	çimağ
çəmlək-küvəz	çölmək
çöməldi	çömələmək-oturmaq
dəpdi-qudurdu	təpinmək, hücum etmək
eşik-kandar	eşik
əmdərdi-çevirdi, döndərdi	əmdərmək//əndərmək
ənsələdi-boynundan vurdu	ənsələmək
ənlik-qadınlar üçün üz boyası	ənlik
əŋək-əng, çənə	əng
ərdəm-fəzilət	ərdəm
işqun-bir növ bitki	uşqun-dağda bitən yabanı bitki
izdədi-izlədi, axtardı	iləmək
qandurdı-su ilə doldurdu, doymaq	qanmaq
qısdı-sıxdı, sıxışdırdı	qısdı
qın-silah qabı	qın
qulun-dayça	qulan
quzqun-yırtıcı quş	quzqun
qasurqa-qasırğa	qasırqa
qısır-doğmayan	qısır
ovlaq-ceyran balası	ovlaq
uğındı-özündən getdi, bayıldı	uğunmaq-özündən getmək
ulu-böyük	ulu
umdı- istədi	ummaq

umsundı-istədi, arzuladı	umsunmaq
uslanmaq-ağıllanmaq	uslanmaq
uttu-qazanmaq, udmaq	uttu
uzğun-azğın	ağzın-yolunu azmış
ülüş-pay, hissə	ürüş
ün-səs	ün
ündədi-səslədi	ünnəmək
üştilər-bir şeyin ətrafına toplandılar	üşüşdülər
ürkən-örkən, ip	örkən
üzdi-qopardı, kəsdi	üzmək
tağarcuq-dağarcıq	dağarcıq
tanuq-şahid	tanıq
tay-dayça	day//dayça
təkə-erkək keçi	təkə
tirlik-həyat, yaşayış	dirrik
tutuşmaq-dava etmək	tutuşmaq
tünlük-basabas	tünnük
sanadı-saydı	sanamaq
səksəndi-hədələdi, qorxutmaq	səksənmək
sırıldı-sıyrıldı	sıyrılmaq
yaraq-silah	silah

"Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri və Naxçıvan şivələrinin qrammatik xüsusiyyətləri.

Əsər üzrə leksik vahidləri tarixi müstəvidə izlədikcə aydın olur ki, burada qrammatik mənasına görə fərqlənən yüzlərlə qədim sözlərin bir çoxu digər qədim yazılı mənbələrdə də mühafizə olunub saxlanmışdır. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində qıpçaq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin müasir Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsində ilkin olaraq sözlərin qrammatik mənalarına görə bölünən müəyyən qruplarına diqqət etmək lazımdır.

İsimlər: "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərinin qədim qıpçaq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən "Qrammatika-təsrif" adlanan ikinci bölməsindən aydın olur ki müasir dövrdə Naxçıvan şivələri sadəcə fonetik və leksik baxımdan deyil, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə görə qədim qıpçaq dilinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirməkdədir. Naxçıvan şivələrində və "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində diqqəti cəlb edən ortaq leksik vahidlərin bir hissəsi isimlərdən ibarətdir: *yamşaq – yaşmaq* (üz örpəyi), *bacanaq* – iki bacının həyat yoldaşı, *burunduruk – boyunduruk* (heyvanın boynuna taxılan xalta), *busu – pusu* (pusqu, tələ), *bənək* – qara xal, *tirlik – dilrlik* (həyat, yaşayış), *çor* – xəstəlik, *təkə* – erkək keçi, *basbarmaq* –başbarmaq, *kərki* – kənd təsərrüfatı aləti, *bənir – pənir* (pendir), *qulun – qulan* (dayça), *qavut* – qovrularaq üyüdülmüş buğda [Əbu Həyyan, 1992, s. 24, 25, 28, 29, 31, 44-45, 49, 54].

"Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində və Naxçıvan toponimiyasında mövcud ortaq adlar.

Əsərdə diqqəti cəlb edən söz qruplarından birini də türk dilinin ən qədim laylarının açılmasında böyük rol oynayan müxtəlif növ xüsusi isimlər --- onomastik vahidlər təşkil etməkdədir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın tarixi linqvistik təhlili xalqımızın dil və tarixinin bir çox mürəkkəb məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri türk tarixinin ən qədim dövrlərinin izlərini əks etdirən real faktlar kimi tarixin canlı şahidləridir. Əsərdə qeyd olunan toponim, etnonim, antroponim, kosmonim kimi qeydə alınmış real onomastik

vahidlər bu əsərin sadəcə leksikoqrafik bir mənbə deyil, həm də Azərbaycan-türk tarixinin tədqiqi üçün dəyərli qaynaqlardan biri olduğunu göstərir.

XIII əsr Azərbaycan-türk onomastik sisteminin tədqiqi üçün mühüm mənbələrdən biri sayılan "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində xüsusi adların müxtəlif növlərinə rast gəlinir ki, bu xüsusi adlar aşağıdakı kateqoriyalara daxildir:

Etnonimlər: *As, Barlı, Türkmən, Çapnı, Oğuz, Toksuba, Monqol-tatar*, *Yəmək* (*qıpçaq qəbiləsi*).
***Toponimlər*:** *Balqan* (türk dağı).
Antroponimlər: *Alanq, Aysalı, Biçər*, *Bəçük, Bəkiş, Əbtərə, Taçar, Turtuç, Turlu, Tütər*, *Səncər, Taşlaq, Küttı, Qaydan, Yirik.*
Kosmonimlər: *Aq ayğır* (*Yəməndə görünən əş-Şira ulduzu--Sirus*), Bağırsağan (Dubəran adlı ulduz), *Bozquş, İki boz at* (*Kiçik Ayı bürcündə görünən "İki qardaş" ulduzu-Ekizlər*), *Təmir Kazık* (*oğlaq bürcü*), *Ülgər* (*ülkər ulduzu*), *Irqıtaq* (Çabbar deyilən ulduz).
Apelyativ leksik vahidlərlə ifadə olunan xüsusi adlar. *Digirmən, Künsəli, Künəri, Nazxanım, Satılmış.*
Əbu Həyyan onomastik vahidlərdən bəhs edərkən, bəzən bu sözlərin etimoloji təhlillərinə də yer vermişdir. Onun Künsəli və Günəri antroponimlərinin təhlili haqqındakı fikirləri xüsusi maraq doğurur. Əbu Həyyan bu antroponimlərin hər birinin iki komponentdən ibarət olduğunu qeyd edərək yazır: Günsəli//Günsəli – qadın adı "***gün*** – günəş" və "***səli*** – təmiz", //Künəri//Günəri adı isə "***gün*** – günəş" və ***ər*** – adam, kişi" deməkdir. [Əbu Həyyan, 1992, s.50].

Maraqlıdır ki, əsərdə adı keçən *As, Balqan, Çapnı* kimi onomastik vahidlərə eynilə Naxçıvan toponimiyasında da təsadüf edilməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan toponimiyasında tarixi varlığını yaşadan bu qədim türk etnotoponimlərin paralelləri hazırda türk xalqlarının yaşadığı Qaradənizin quzey və güney sahillərində, Qafqazada, Orta Asiyada, Balkanlarda, eləcə də digər coğrafiyalarda da mövcuddur.

AS//AZ. Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində ***As etnonimi*** əcəm türklərindən olan Çərkəslərin öz adı kimi qeyd olunur. [Əbu Həyyan, 1992, s.17].

Müasir Azərbaycan toponimiyasında *As* etnosunun saf şəkildə adını qoruyub saxlayan coğrafi adlardan biri Güney Azərbaycanın Əhər şəhəri Horand rayonunun tərkibində olan *As,* digəri isə Naxçıvan MR-in Ordubad rayonu ərazisindəki *Aza* kəndinin adıdır. Qarabağda ilk insan məskəni olan Azıx (Az+ox (ok)) mağarasının da adı qədim Azların adını əks etdirən tarixi məskənlərdən biridir. Müasir Azərbaycan toponimiyasında "Az" komponentli daha bir neçə toponim qeydə alınmışdır: Əsrik çayı, Azaplı//Azaflə -Tovuz rayonu, Azaru kəndi, Azaruçay//Azarud, Asxankəran-Astara rayonu [Ensklopedik lüğət., 2007, s.69].

Az etnotoponimi əsasında aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bu toponimin [s<z<s] kimi səs keçidləri ilə Az//As//Aş fonovariantlarının Azərbaycan – Türk toponimlərində əks olunması türk dilinin qədim etnolinqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Maraqlı cəhət odur ki, türk xalqlarının yaşadığı bir çox bölgələrlə yanaşı, Güney Azərbaycan (İran) ərazisindəki mövcud toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxlamış *az//as* etnosunun adı onların qədimdən bu ərazidə məskunlaşdığını göstərməkdədir: *Əsterqan, Əzcan*-Əhərdə, *Ərəs*–Miyanada, *Əsbu*–Xalxalda, *Əsəncan, Əsubəs*- Şərqi Azərbaycanda, *Bəkəs//Bekas (bəy+as)-Manqurda, Əspir adası* - Urmiyədə [Hacıyeva Q., 2008, s.76].

Osmanlı qaynaqlarında Azak [B.O.A.B., 2000, s.102] şəklində qeyd olunan və çağdaş Azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış, öz tarixi izlərini Azərbaycan – Türk toponimiyasında qoruyub saxlamış qədim türk tayfalarından *Az//As*-lar haqqında bir çox tarixi mənbələrdə və tədqiqatlarda xeyli məlumata rast gəlinir. B. Budaqov və Q. Qeybullayev "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin

izahlı lüğəti" ndə XVI-XVIII əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda, indiki İrəvan (Rəvan) əyalətində Az tayfasının adını əks etdirən ***Azadek, Azadkaha, Azaklar, Azərku*** kimi bir neçə toponim haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, bu torpaqlar əzəli türk yurdu olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən bu toponimlərin bəzisinin, xüsusilə ***Azadek*** coğrafi adının mənşəyi tamamilə yanlış izah olunmuşdur. V.İ. Savina bu sözü qədim türk dillərində "***asu*** – qırmızı gil" və farsca "***teg*** – torpaq, suxur" və ya "***dek*** – yağışdan sonra su ilə dolan şoran çökəklik", "şor göl", "şoran torpaq", "bitkisiz yer" sözlərinin birləşməsi əsasında yaranmış söz kimi izah etməyə çalışmışlar [Савина В.И., 1971, s.205].

Lakin tədqiqatlardan aydın olur ki, bu Azadek toponimi "Az(a)+dek (dağ)" və ya (Az(a)+ –dek – qədər, kimi", yəni "Az dağı" və ya "Aza qədər olan məsafə" kimi açıqlanması məntiqə daha uyğundur. Çünki mənbələrdə verilən tarixi məlumata görə İrəvan xanlığının Şərur-Dərələyəz mahalında yerləşən və Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu kəndə Rusiyanın 1828-1832-ci illərdə davamlı olaraq xaricdən gətirdiyi ermənilər yerləşdirildikdən sonra kəndin demoqrafik tərkibi ciddi şəkildə dəyişmişdir [Budaqov B., Qeybullayev Q., 1998, s.113.].

Az etnosunun adını əks etdirən toponimlərdən biri də İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında yerləşən ***Azaklar*** kəndi olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu kəndin əsası Azaklar tərəfindən qoyulmuş, daha sonra Rusiyanın Qafqaz və İrəvan xanlığı ərazilərini işğal etməsi nəticəsində 1828-1832-ci ildə bu kəndin əhalisi kənddən çıxarılmış və daramadağın edilmişdir [Шопен И., 1852, c.I].

F. Cəlilovun tədqiqatlarında özbək, altay, qaraqalpaq və başqa türk xalqlarının tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən *Az//As* etnoniminə qədim türk yazılarında "*az budun"(az xalqı)* şəklində rast gəlinir. Orta əsr mənbələrində türksoylu *Az//As* etnosunun adının Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaya qədər yayıldığı göstərilir. Daha qədim mənbələrdə də (xett, urartu, latın) ***az*** etnoniminin Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət etdiyini göstərir. Bu mənbələrdə **"*az"*** sözü həm etnonim, həm də etnotoponim kimi xatırlanır" [Cəlilov F.A., 1988, s.116].

R. Eyvazova da *asların* Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərir ki, *aslar* türk boylarının ulu əcdadlarından biri olmuşdur [Eyvazova R., 1995, 43, s.151]. Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yurd salmış *asların* adı ilə bu yer "*aslar diyarı, asların məskəni, as ərlərin yurdu"* Asər//Azər yurdu adlanmışdır. Müasir dövrdə dünyanın müstəqil dövlətlərindən biri olan Azərbaycan ölkə adının ilk komponenti "Az" sözünün sonrakı komponentləri (Az+ər+bay+can) ilə semantik uyumu bu etnosun adının sonrkı tarixi mərhələlərdə toponimik adlara çevrilməsinin heç də təsadüf olamdığını göstərir. N.A. Meşerski İosif Falavinin Azık//Yazık tayfalarını peçeneqlərin bir qolu hesab etdiyini göstərir [Мещерский Н.А. 1958, s. 454.]. *As* etnosunun adına ilkin rast gəldiyimiz qədim yazılı abidələrimizdən biri məhz elə Orxon-Yenisey kitabələridir: *"Az bodunğ üküş kıltım, ığar elliğde, [ı]ğar kağanlığda yeğ kıltım"* [Talat Tekin., 1995, s.70].

XV-XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında indiki Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Türkiyədə, Güney Azərbaycanda (İranda), həmçinin Ukraynada, Kırım xanlığının tarixi ərazilərində, Qaradəniz sahillərində qədim Azların adını əks etdirən onlarla toponim qeydə alınmışdır: ***Aş*** – Gümüşhanədə, ***As ırmağı*** – Hatayda, ***Astarkan, Aşkale*** – Erzurumda, ***Aşut qalası*** –Hakkaridə, ***Azak diyarı, Azak iskelesi, Azak qalası, Azaq dənizi, Atskur//Azqur qalası, Azak limanı, Azov şəhəri*** [Kırım xəritəsi]. Osmanlı dövrünün qaynaqlarında Qaradəniz sahillərində Kırım Xanlığına bağlı olan Azak bölgəsi ilə yanaşı, eyni zamanda Don çayının qədim adı Azak kimi qeyd olunur [Kırzıoğlu F., 1993, s.59, 79-80, 207].

Evliya Çelebi də öz "Səyahətnamə" sində 1666-ci ilə qədər bir neçə dəfə səyahət etdiyi Çerkes – Eli və Azak bölgəsi haqqında ətraflı məlumat verir. Bir çox tədqiqatlarda Asiya qitəsinin ən böyüyünün adının *aslarla* bağlı olduğu göstərilir. M.A. Bulqarova Noqay toponimiyasında *as* etnoniminin daha geniş bir

arealda mövcud olduğunu qeyd edərək, *As avıl//As aul, Azay* kimi toponimlərin yaranmasının da bu etnosun adı ilə əlaqədar olduğunu göstərir [Bulqarova M.A.,1999, s.125].

R.Q. Quzayev yazır ki, *az//as* etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə çox məşhur olmuşdur. C.Cəfərov da Qobustan qayaları üzərində *az//as* qəbilə adının heroqliflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir. İndi dünyanın bir sıra ölkələrində *az//as*–ların adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlinir. Altayda, Uralda, Qafqazda, Kırımda, Orta Asiyada, Qazaxstanda və başqa yerlərdə *az//as* tərkibli etnotoponimlər nisbətən çoxdur. *Azlar* müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində, Bəlxdə, Xarəzmdə, Qaşqadərədə Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar [Eyvazova R.,1995, s.151-152].

Belə ki, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında qədim oğuz və qıpçaq dillərinin müvazi iştirakını, eyni zamanda qədim oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi dialektlərimizdə mövcud [z<s<ş] və [a<ə] əvəzlənməsini nəzərə alsaq, 1828-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində qeydə alınmış Aştarak//Əştərək, Sisyan nahiyəsində Əskəmər//Əşkəmər [İƏİD.1996, s.55; 145] kəndləri, adı XII əsr mənbələrində keçən əhalisi türklərdən ibarət olan və 1920-ci ildə Rusiyanın yenidən Azərbaycanı işğalı nəticəsində əhalisi qovulan və darmadağın edilən Aşnak kəndi (Talin rayonunda), İrəvan əyalətinin Novobəyazid qəzasında xarabaya çevrilmiş Aştaş kəndinin [Пигарев Д.Д.,1913, s.26] adının da məhz Az//As//Aş etnosunun adı ilə bağlı olduğuna heç bir şübhə qalmır. Tarixi mənbələr üzrə aparılan bu toponimik faktlar göstərir ki, müasir azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş Az//As//Aş tayfaları hələ eradan xeyli əvvəlki dövrlərdən Şimali Qafqazda məskunlaşan qədim türk boylarından biri olmuşdur.

Balqan//Bulqan//Bulqar. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində və Naxçıvan toponimiyasında mövcud ortaq adlardan biri ***Balqan//Bulqandır***. "Qarabağnamə" kitabında ən qədim dövrlərdən (e.ə. V əsrdə - eramızın X əsrində) Azərbaycan ərazisində bəzi türk tayfalarının yaşayıb hökm sürdüyü barədə məlumat verilir. Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz Albaniyasında və azərbaycanlıların etnogenezinin formalaşmasında bulqarlar, hunlar, sabirlər, xəzərlər, oğuzlar, cinlilər, saklar, qaşqaylar, qarqarlar, qarabanlar, ağbanlar və başqa tayfaların rolu şübhəsizdir. Bir çox tədqiqatlarda Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış Bulqan, Qazançı, Qullar, Vənənd toponimlərinin bulqar tayfalarının adları ilə bağlı olması haqqında məlumat verilir. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycanın qədim sakinlərindən biri də bulqarlar olmuşdur. Bulqarların Azərbaycanda tarixi izlərini yaşadan toponimlər bunu təsdiq etməkdədir. Qədim Bulqarların tarixi izlərini Naxçıvanda qeydə alınmış Bulqan və Ordubad rayonun ərazisindəki Vənənd toponiminin adında görmək mümkündür.

Bulqarların Azərbaycanda, xüsusilə Naxçıvan və onu ətraf bölgələrində yaşaması faktı F.Kırzıoğlunun tədqiqatlarında da öz təsdiqini tapır. F.Kırzıoğlu Karsa yerləşən Bulqarların "Velentur" və ya "Vanant" boyunun Dağıstanada qalan adıyla adlanan Balang – arın (Belencer şəhəri) Xəzərlərin mərkəz şəhərlərindən biri olduğunu qeyd edir [Kırzıoğlu F., 1953, s.147]. Ərəb alimləri İbn Hövqəl və İbn Asami Kufinin verdiyi tarixi məlumata görə, Dağıstanda Dərbənd şəhəri yaxınlığında 40 min əhalisi olan Velender şəhəri olmuşdur. Z.V.Toğan Bulqarlara qohum olan "Vnnd", "Vanand"ların Dağıstanda qalan qisminin adının ərəb qaynaqlarında "Vlndr", "Vnndr", "Vanandar" yəni "Vanandlar" adı ilə qeyd olunduğunu göstərməkdədir [Toğan Z.V., 1981, s.161, c.1].

F.Kırzıoğlunun verdiyi məlumata görə, Kars sancağının adı Səlcukların gəlişinə qədər Vanand adlanmışdır. Xəzərlərin xaqanı Yusifin 960 ildə Endülüsdə yəhudi keşişi Hasdaya yazdığı məşhur məktubunda Xəzər dövlətinin qurulmasında mühüm rolu olan on əsas tayfadan birinin Bulqar, ayrıca onların bir qolu olan Vanandlar olduğunu göstərmişdir [Kırzıoğlu F., 1953, s.147]. 982-983-cü illərdə ərəblər trəfindən yazılan "Hüdud əül-Aləm" kitabında Macarların Dağıstanda olduqları dövrlərdən bəhs edilərəkən, ölkənin cənubunda bunların arasında Vanandur adlı bir xristian tayfanın da olduğu qeyd

edilir [Akdes N.K., 1937 s.116]. Mənbələrin verdiyi bilgilərə görə, gürcülər də eradan əvvəl II əsrin sonunda Çoruk bölgəsinə gələn "Bulqarları" "Balkar" adı ilə tanımışdı [Baratov S., 1886, s.51-54].

Bu gün Qafqaz ərazisində yaşayan və orta əsrlərdə "İç-Bulgar" deyə tanınan türk boyu "Qaraçay-Balkar//Malkar"ların da adında "Bulqar"ların "Balkar", hətta türk dilləri üçün xarakterik olan [b<m] səs keçidi ilə "Malkar" şəklində işləndiyini görürük.

F.Kırzıoğlu bu tayfa haqqında daha ətraflı məlumat verərək yazır: "Toroslardaki Bulgar dağının adaşı olan Çoruk-Karadeniz arasındaki bu "Bulgar//Barkar Dağları"nın adı, İslamlıktan çok önceler (M.Ö.120 yıllarında) Kafkaslar kuzeyinden gelerek Kars ile Çoruk'un yukarı bölgesine yerleşen "Bulgar//Balkar" Türklerinden kalmadır. Selcuklu Toğrul Beğ çağını görmüş olan Erzurum bölgesinden yetişme Lasdivertli Aristakes adlı Ermeni kronikçisi, Selcuklu akınçılarının o sırada "Parkhar Dağları"na teğin vardığını ve Bayburt bölgesini vurduğunu anlatır [Kırzıoğlu F., 1953, s.145-147].

Müxtəlif dilli mənbələrdə Bulqarların adı ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. K.N.Smirnov Bulqan toponiminin mənşəyini "burulğan" sözü ilə əlaqələndirir. Digər alimlərin tədqiqatlarında isə bu adın qədim türk yazılı abidələri Orxon yazılarında adı keçən Bulçu/Bolçu toponimi ilə bağlı olduğu hesab edilməkdədir. V.V.Radlov qeyd edir ki, Bulçu İrtişin qərbində Türkeş ölkəsində yerləşir. Bu fakt Naxçıvandakı Türkeş və Bulqan kəndinin adı ilə qədim türk toponimi Bulçu arasında bağlılığı bir daha təsdiqləyir. Azərbaycanda qeydə alınmış Bulqan və Beyləqan toponimlərinin ikinci komponenti "yer, məkan" bildirən [-qan//-yan//-qan//-kan] tərkibli toponimlərin türk toponimiyasında geniş yayılması faktı deyilənləri təsdiq edir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdr ki, türk dillərinin müqayisəli tədqiqində müasir Azərbaycan türkcəsi daha çox qədim oğuz və qıpçaq dilləri əsasında tədqiq edildiyindən, digər qrupa daxil olan türk dilləri bu müqayisədən bir qədər kənarda qalmışdır. Lakin müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilinin dialektləri sadəcə oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə deyil, eyni zamanda geneoloji baxımdan türk dilləri ailəsində birləşən bulqar, karluq-uyğur, çuvaş, hətta yakut dili ilə də tarixi fonetik, leksik və qrammatik bağlarını mühafizə etməkdədir. Bulqarların hun tayfalarından biri kimi VI əsrin sonlarına qədər Azov sahillərində, Taman yarmadasında məskən saldığını qeyd edən B. Xəlilov tədqiqatlarında bulqar qrupuna daxil olan türk dillərindən söz açarkən, yalnız çağdaş dövrdə bu qrupa aid edilən kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, kumuq dillərinin bəzi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında verdiyi qısa məlumatla kifayətlənmişdir [Xəlilov B., 2006, s.279].

Lakin tədqiqatlardan aydın olur ki, vaxtilə bulqar qrupu türk dillərinə B. Xəlilovun bu qrup ilə bağlı verdiyi təsnifatda söz açmadığı nəsli kəsilmiş hun, xəzər, türk – avar tayfalarının dili ilə yanaşı, müasir çuvaş dili də bu qrupa daxil edilən türk dillərindən biri olmuşdur. Tədqiqatların bir çoxunda müasir çuvaş dili, Volqa-Kama bolqarlarının müasir forması hesab olunur [Поппе Н. Н., 2021, с. 9-10].

Lakin O.A. Mudrak və A.V.Dıbo 200 sözün leksik və fonomorfostatistik göstəriciləri əsasında bulqar qrupuna aid olan türk dillərinin şəcərə ağaclarının nisbi xronologiyasını göstərərək, Çuvaş dilinin digər dillərdən ayrılmasını pratürk dilinin parçalanması ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmişlər. Hər iki şəcərə arasında ilk qovuşmanın tarixinin təxminən e.ə. 30-cu illərə aid olduğunu qeyd edən A.V. Dıbo bu tarixin e.ə. 56-cı ildə hunların bir hissəsinin Qərbi Monqolustandan qərbə, Sincanın şimalından Cənubu Qazaxıstana, Sır Dəryaya köçü ilə əlaqələndirir [Дыбо А. В., 2007, s.769].

Tədqiqatlar göstərir ki, bulqar qrupu türk dillərinin tarixi daha qədim çağlara e.ə. şumer mədəniyyətinə qədər gedib çıxır. "***Чăваш пулкар*" sözünün** mənşəyinin "*săvarlar*"la (şumerlərlə) bağlı olduğunu göstərən Q.P. Eqorovun fikrincə, sonradan bu ad "*Săvar – Pulkar*" ("*Сăваров — Пулкар"*) dövlətinin adında təcəssüm olunmuşdur [Егоров Г.П., 1993, s.31].

Bu isə müasir dövrdə bulqar qrupuna daxil olan qədim dillərin izlərinin Balkanlarda, Volqaboyu ərazilərdə, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının, o cümlədən çağdaş Azərbaycan türklərinin dilində mövcud olmasının təsadüfi olmadığını göstərir. Naxçıvanda bulqarların tarixi izini yaşadan dil faktlarından biri də ***Bulqan*** toponimidir. N.A. Baskakov və N. Hacıyevanın tədqiqatlarında isə ***Bulan// Bulqan*** xəzər xaqanın adı kimi qeyd olunur [Баскаков Н. А., 1949, s. 237-238]; [Гаджиева Н.З., 1979, s.219].

ÇAPNI//ÇERNİ. Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində adı keçən qədim türk boylarından biri də Çapnı//Çepnilərdir. Tarixi qaynaqlarda Çepnilərin Oğuzların Üçok qoluna aid olduğu göstərilir. Əbülqazi Bahadır xan Oğuzxanın oğlu Gökxanın dördüncü oğlunun adının Çəpni olduğunu yazır [Əbülqazi Bahadır xan, 2002, s.67]. Müasir Naxçıvan toponimiyasında çepnilərin adına rast gəlinməsə də, bir çox tarixi mənbələrdə çepnilərin Naxçıvan və onun ətraf ərazilərində adının keçdiyi müşahidə olunmaqdadır. Osmanlı dövrünün tarixi mənbələrindəvə "təhrir dəftərləri" ndə adına daha çox rast gəlinən qədim Türk etnoslarından olan Çepnilərlə bağlı çox mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür.

1515-ci il təhrir dəftərlərinin qeydlərinə görə, indiki Giresun və ətrafı vilayətləri Çepni adlı bir inzibati bölgə olaraq göstərilmişdir. 1728-ci il "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə qeydə alınmış etnotoponimlərdən biri də Sürməli nahiyəsindəki Çepni kəndidir [İ.Ə.İ.D.,1996, s.47]. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qaradəniz sahillərinə və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə yayılmış Çepnilərin arasında dini ayrılıq mövcud olmuşdur. Onların bir qismi xristian, bir qismi şiə, bir qismi isə sünnü təriqətinə sitayiş etmişlər.

"Vilayətnamə"yə görə Kırşehirin Suluca Kara-Hüyük kəndinə gələn Hacı Bektaş-ı Velinin ilk müridləri Çepnilər olmuşdur. Bu da onların bir qisminin alevi (şiə) olduğunu təsdiq edir. Türk hərb tarixində ciddi rol oynamış Çepnilərin böyük bir hissəsi 1240-cı ildə Baba İshak Türkmanlarının qiyamında iştirak etmişdir. XIII əsrdə (1240-cı ildə) Çepni Türklərinin böyük bir üsyanda iştirak etməsi haqqında məlumat verən Faruk Sümer Çepnilərdən ibarət olan bir elatın 1277-ci ildə Sinop ətrafında yaşadığını qeyd edərək göstərir ki, həmin il Çepni türkləri Sinop şəhərinə dənizdən hücum edən Trabzon Yunan imperiyasını məğlub edərək, şəhərin onların əlinə keçməsinin qarşısını almışlar. Bununla yanaşı, Faruk Sümer XVI əsrdə Anadoluda Çepnilərə aid 43 toponimin qeydə alındığını yazır [Sümer F., 2017, s. 398].

Hələ Osmanlı imperiyasının qurulmasından xeyli öncə Çepni türklərinin yayıldığı coğrafiya və onların məzhəbləri haqqında geniş məlumat verən F.Kırzıoğlu yazır: "1404'te Trabuzon'dan Erzincan'a ve 1405 y'llarında Ispir üzerinden Rize Batısındaki kıyıya varan İspanyol elçisi Klaviyo, "Temür'e vergi veren" Tırabuzon İmperatorunun yurdundaki perişanlığını; şehirdeki ticaretin Cenevizli ve Venedikli koloniler elinde olduğunu; "Zegan (Zigana) kalesi" ile, buradan Erzincan Türk Beğliği arasındaki yerlerin "Kabasitan"lı derebeğler elinde olduğunu; "Çabanlı" (Çepni) Türklerinin bunlarla savaşıp yıldırdığını; İspir'deki Türk hakimi "Pihacabea (Pir Hoca Beğ) adlı zatın, halkı ortodoks-Gürcü sayılan Karadeniz kıyısındaki (Rize-Sürmene arasında) "Arakuel" denilen bölgeye de hükmedip, bir Müsülman hakim tayin eylemiş bulunduğunu, bir tanık olarak anlatır [Kırzıoğlu F., 1993, s. 22-23]. Faruk Sumer və F.Kırzıoğlunun tədqiqatlarından aydın olur ki, Qaradəniz sahillərinə və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə yayılmış Çepnilərin bir qismi xristian, bir qismi şiə, bir qizmi isə sünnü təriqətinə sitayiş etmişlər."Oğuz Xaqan" dastanına görə Oğuzların 24 boyundan biri olan Çepnilər hazırda əsasən Qüzey-Doğu Andoluda, Qaradəniz sahillərində yaşamaqdadırlar.

Çapni//Çepnilər haqqında ilkin məlumata Mahmud Kaşğarlının "Divanü luğati't-Türk" əsərində rast gəlinir. O, Çapni//Çepniləri Oğuzların 21-ci boyu olaraq göstərir [Kaşğarlı, s.619]. R.Eyvazova Əfqanıstanın Huristan bölgəsində Çapi, Qəndəhar ərazisindəki Çupan etnotoponimlərinin də Çepnilərin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edərək, bu etnosun adı ilə Şimali Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində çapnilərin adını əks etdirən ***Cabani***, Göyçaydakı ***Çapni,*** Quba qəzasının Şabran mahalında ***Çepni***

etnotoponimləri əsasında bu tayfanın Azərbaycanda yayılma arealını göstərmişdir [Eyvazova R., 1995, 204-205].

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi mərhələsində müstəsna rol oynamış etnoslardan olan çepnilər XVI – XVIII əsr Osmanlı imperiyası dövründə indiki Türkiyə, Azərbaycan, İran və Ermənistan ərazisində yayqın bir şəkildə böyük coğrafi areala sahib olmuşlar. Bir çox tarixi qaynaqlarda çepnilər haqqında verilən məlumatlar məskunlaşdığı ərazilərdə əks olunan toponimlərlə öz təsdiqini tapır. Akad. B.Budaqovun verdiyi bilgiyə görə Türkiyə Respublikasında çepnilərin adını yaşadan 43 kəndin mövcud olması faktı fikrimizi bir daha təsdiq edir [Budaqov B., Qeybullayev Q., 1998, s.421].

XVI – XVIII əsr Osmanlı dövrünə aid qaynaqlarda Çepnilər haqqında istənilən qədər məlumat almaq mümkündür. İspan səyyahı Klavixo "Çapanilər" çepnilər adı ilə tanıdığı bu türklərin Tırabzon ətrafı bölgələrdə yaşadıqlarını qeyd edir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, 24 oğuz boylarından biri olan "çepnilər"in yaşadığı coğrafiya daha geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Mənbələrdə Səfəvilər dövründə Çepnilərin Qaradəniz sahillərindən – Trabzondan Erzincana, Antepe, Suriyadan – Hələbdən İrana – Güney Azərbaycana qədər böük bir ərazidə yaşadığı haqda məlumata rast gəlinir [Faruk Sümer, 1972, s.327– 335]. Ə.Hüseynzadə isə çepniləri Orta əsrlərdə Anadoluda yaşayan Ulu – Göytürk tayfa ittifaqının bir qolu hesab edir [Hüseynzadə Ə., 1974, № 8, s.186].

İndiki Ermənistan ərazisindəki çepni tayfasının adını əks etdirən bu toponimlərin də onların adı ilə yarandığını Z.Qorqotyan XVI əsr Qızılbaş tayfalarının bir qolu sayır [Корготян З., 1932, s.14]. Çepnilər haqqında daha ətraflı məlumata F.Kırzıoğlunun tədqiqatlarında rast gəlirik: "Sürmene kazasının sağ taraftarında (batı) Çepni tabir olunur bölükbaşlılar hala mevcüd olduğu gibi yüz bir nüfuz kadar Trabzon'un cihet qaribiyyesinde vaki Trebolu ve Gorele ve Vakfıkebir (Akcaabat) taraflarında iskan edilmişdir.

İkinci Mehmet Han Trabuzon tigresini ülkesine kattıktan sonra, ovadan yüzbin Çepni türkü geldi, Tırabuzon, tigresine yerleşti... Çepniler ilk önce Türkeli'nden (Türkistan'dan) İran toprağına göçmüş Kızılbaşlığı öğrenmiş. Bunlar İran'da tekdurmamış, o uslu oturmamış. Bundan ötrü İran hanları bunları kendi elinde istememiş. Bunlar da Anadoluya geçmiş. Anadoluya geçen Çepniler'den yüzbin kişi – daha çoğu Giresun Tirebolu, Görele, Büyükliman'da bulunmak üzere – Tırabuzon tiqresine yerleşmiş birtakımı da batıya doğru yürümüş; İzmit, Balıkesir, İzmir yanlarına yayılmış. İzmit tekiler yerli Türklere karışmış Çepnilikten çıkmış! Ancak Balıkesir, İzmir tiqresindeki Çepniler, çepnileklerini korumuş..." [Kırzıoğlu F., 1993, s. 96].

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, tarixi mərhələlərdə çepnilərin müxtəlif bölgələrə miqrasiyası və fəaliyyəti sonradan coğrafi adların yaranmasında da böyük rol oynamış bir çox goğrafi adlarda tarixin izlərini yaşatmışdır. (Çepni – 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [İ.Ə.M.D., 1996, s.47], Çəpni - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (Indiki Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı [Пагирев Д.Д., 1913, s.280]. Çepni etnounun adı 1728 – ci ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyyəsində kənd adı kimi qeydə alınmışdır [İ.Ə.M.D., 1996, s.63].

Tarixi tədqiqatlardana aydın olur ki, Çepnilərin yayıldığı coğrafiya daha geniş bir arealı əhatə etməkdədir. Qaradəniz sahillərində Çepnilərin Sinopdan şərqə doğru yayılmaları haqqında Trabzon Rum dövlətinin tarixçilərinin əsərlərində daha geniş məlumat verilməkdədir. Qaynaqların verdiyi bilgilərə görə, XIII əsrdə Sinop və Samsun'dan irəliləməyə başlayan Çepnilər XIV əsrdə Harşit dərəsi vadisini ələ keçirmişlər. Trabzonlu kilsə tarixçisi Panaretos II Joannes dövründə (1280-1297) Kalbia bölgəsinin Çepni Türkmənlərinin əlinə keçdiyini yazır [Anthony Bryer, 1974, s.117]. Çepnilərin Sinop sahillərinə yerləşmələrini Anadoludakı moğol nüfuzunun (əhalisinin) artması ilə əlaqələndirən İbrahim Tellioğlu tarixi mənbələrə əsaslanaraq Çepnilərin Qaradəniz bölgəsində böyük nüfuza malik olduqlarını göstərir [Tellioğlu İ., 2004, s.117].

Göründüyü kimi, Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində qeydə alınmış onomastik vahidlər türk dilinin sadəcə leksik qatını və qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də qədim türk tarixinin aılmayan səhifələrinin tədqiqi üçün böyük imkan yaradır.

***Sifətlər*:** Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərindəki qədim qıpçaq dil faktları ilə Naxçıvan şivələrində diqqəti cəlb edən ortaq söz qruplarından birini də sifətlər təşkil etməkdədir. Əsərdə qədim qıpçaq dilindəki sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətləri eyni şəkildə Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də görmək mümkündür: *yaşıl, yapyaşıl, qıpqızıl, gömgöl-gömgöy, sapsarı, sarışın, düpdüz, qapqara.*

***Feillər*:** Tarixi linqvistik araşdırmalar göstərir ki, çağdaş türk dillərində işlənən feillərin əksəriyyəti qədim türk yazılı abidələri Orxon-Yenisey yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. B. Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, Orxon kitabələrində qeydə alınmış bu feilləri müasir türk dillərindəki feillərlə müqayisə etdikdə o qədər də fərqli cəhətlər üzə çıxmır. [Xəlilov B., 1998, s.25].

Bu müstəvidən yanaşdıqda eyni sözü Əbu Həyyanın əsərindəki mövcud dil vahidləri ilə Naxçıvan şivələri arasında aparılan müqayisə üçün də söyləmək mümükündür. Belə ki, əsərdə qeydə alınmış və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaiklşmiş bir çox feillərin eyni şəkildə Naxçıvan şivələrində işləndiyi müşahidə olunmaqdadır: ***arıttı*** – təmizlədi, ***avutmaq*** – sakitləşdirmək, ***budamaq*** – ağacların qol-budağını kəşmək, ***bitləmək*** – bitini təmizləmək, ***buyurdu*** – əmr verdi, ***əridi*** – zəiflədi, ***üştilər//üşüşdülər*** – ətrafına tolandılar, ***uğundı*** – özündən getdi, ***ağnatdı*** – yerdə yuvarlatdı, ***umdı*** – istədi, ***əndərdi//əmdərdi*** – çevirdi, döndərdi, alt-üst etdi, ***sınadı*** – yoxladı, imtahan etdi, ***qısti*** – qısaltdı, kəsdi, ***qımıldadı*** – tərpəndi [Əbu Həyyan, 1992, 15, 17, 21, 24, 44].

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIV əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin ümütürk dilindən tam şəkildə ayrılmadığı və müstəqilləşmədiyi bir dövrdə bir ərəb aliminin belə bir kitabı ərsəyə gətirməsi üçün neçə-neçə Azərbaycan-türk dilinin biliciləri ilə görüşərək Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənməsi və lüğət yaratması qəribə gəlsə də, reallıqdır. Onu da qeyd etmək istərdik ki, bu lüğət müasir Azərbaycan dilinin sadəcə tarixi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından deyil, həm də müasir dilçiliyimizin onomastika, söz yaradıcılığı, tarixi qrammatika, dialektologiya və digər sahələri üzrə tədqiqatlar aparılması üçün olduqca dəyərli tarixi mənbələrdən biridir. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində və Naxçıvan şivələrindəki mövcud ortaq dil faktları onu söyləməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə oğuz dili ilə müvazi olaraq qıpçaq dili də eyni dərəcədə iştirak etmişdir.

Kaynakça

Axundov A. (1973). Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası. Bakı: ADU.

Anthony Bryer. (1974). Greeks and Türkmens: The pontic exception. Dumbarton Oaks.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. (2015) Bakı: "Elm və təhsil".

Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962). Bakı: Azərnəşr.

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). Bakı: "Şərq-Qərb".

Babayev A. (1996). Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: BU-nun nəşriyyatı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. (2000). İkinci Baskı. İstanbul: T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Баскаков Н. А. (1949). Об особеностях говора северо-кавказских туркменов (трухменов). В кн.: Языки Северного Кавказа и Дагестана. Москва – Ленинград: "Наука".

Baratov Sulkhan. (1886). Historie de Géorgie. (French, Translator J. Mourier).Tiflis: Imprimerie Mélikoff.

Budaqov B., Qeybullayev Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin* izahlı lüğəti. Bakı: "Oğuz eli".

Булгарова М.А. (1999). Ногайская топонимия. Ставрополь.

Caferoğlu A. (1994). Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDKY.

Cavad Heyət. (2011). Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. Bakı: "Təhsil".

Cəlilov F.A. (1988). Qədim Az//As etnonimi. AOP-a həsr olunmuş II elmi nəzəri konfrans materialları. Bakı: APİ, s.115-117.

Celiloğlu Atakişi Kasım. (2001). "Sümerce" Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: İstek.

Дыбо А.V. (2007). Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. Москва: «Восточная литература».

Eyvazova R. (1995). Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: "Elm".

Егоров Г.П. (1993). Воскресение шумеров. 2-е изд. Чебоксары: Атăл.

Əbu Həyyan əl-Əndəlusi. (1992). Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak. Bakı: "Azərnəşr".

Əbülqazi Bahadır xan. (2002). Şəcərei – tərakimə. Bakı: "Azərbaycan Millî Ensiklopediyası".

Əzizov E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. Bakı: "Elm və təhsil".

Faruk Sümer. (1972). Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı – Destanları. İkinci baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Faruk Sümer. (2017). Oğuzlar. Naxçıvan: "Əcəmi"

Hacıyeva Q.Ə. (2008). Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: "Elm".

Hüseynzadə Ə. Şəki coğrafi adının mənşəyi. *S. M. Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri", 1974, № 8.*

Xəlilov B. (2006). Türkologiyaya giriş. Dərslik. Bakı: "Nurlan".

Xəlilov B. (1998). Fe'llərin ilkin kökləri. Bakı: "Təhsil".

Xudiyev N. (1995). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: "Maarif".

Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. (1961). Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва: Изд.-во Восточной литературы.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Tərtibçilər: Z. Bünyadov və H. Məmmədov. Bakı: "Elm".

İbrahim Tellioğlu. (2004). Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler. Trabzon: Serander Yayınları.

Kâşğarlı Mahmud. (2018). "Dîvânü Lüğâti't Türk". Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, 3. Baskı. Ankara: TDKY.

Kırzıoğlu Fahrettin. (1993). Osmanlılar'ın Türk İlleri'ni Fethi. (1451-1590). Ankara: TTKB.

Kırzıoğlu Fahrettin. (1953). Kars Tarihi Cilt 1. İstanbul: İşıl matbaası.

Kırım xəritəsi.

Коркодян З. (1932). "*Население Советской Армении 1831-1931"*. *Ереван.*

Гаджиева Н.З. (1979). Тюркоязычные ареалы Каказа. Москва: "Наука".

Грамматика хакасского языка. (1975). Под редакцией Баскаков. Н.А. Москва: "Наука".

Мещерский Н. А. (1958). История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР.

Пагирев Д.Д. (1913). Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис: Издание Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества и Кавказского военно-топографического отдела, типография К. П. Козловского.

Поппе Н. Н. (2021).О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков. Москва: «Книга по Требованию».

Rüstəmova Z.Q. (1998). XIV əsr ərəb alimi Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin الدرة التركية في اللغة المضية - lüğəti. Bakı: AMEA ŞƏrqşünaslıq İnstitutu.

Савина В.И. (1971). Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана."Ономастика Востока".Москва: "Наука".

Шопен И. (1852). Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санктпетербургъ: Въ Типографии Императорской Академии Наукъ.

Talat Tekin. (1995). Orhon yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Simrug Yayınları.

Toğan Z.V. (1981). Umumi *Türk Tarihine Giris*. cílt 1. En eski devirlerden 16. asra kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Yayınları.

Mahmud Kaşğarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" Eserinde "Sağır nun"un Kelimenin Anlamına Etkisi

Gızılgül ABDULLAYEVA*

Özet

Her araştırmacının Mahmud Kaşgarlı'nın "*Dîvânu Lugâti't-Türk"* adlı eserine farklı dil düzeylerinde dönüşünwnw her zaman başarılı bir geri dönüşe sahiptir. Özellikle fonetik düzeyde "sağır nun" ile yazılan sözcükler daha fazla ilgi görmektedir. XX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar, eski Azerbaycan alfabesinde bulunan "sağır nun" (ك// نک) latin alfabesine geçiş nedeniyle yazım sistemini terk etmesine rağmen, dilimizin tarihi geçmişine müracaat bizi her zaman fonoformunda "sağır nun"u içeren leksemlerle karşılaştırır. Sesbirim-imla sisteminin terk etmenin bir sonucu olarak, bu kelimelerin daha sonra normal "nun" ile yazılması dikkat çekicidir, fakat fonolojik değişimin anlambilim üzerindeki etkisi kayda alınmamıştır [örneğin: Kö***ŋ***ül (**كَنكَل**) → kö***n***ül: "yürek, gönül, kalb". Yahut de***ŋ***iz (**دنكز**)→ de***n***iz: "deniz, ümman" ...]. Fakat Mahmud Kaşgarlı'nın Türk sözlükçülüğünün temelini oluşturan zengin söz varlığına sahip "*Dîvânu Lugâti't-Türk*" eserinin dilinin incelenmesi, aynı zamanda "sağır nun" (ك// نك) ve "nun" (ن) nöbetleşmesinin anlam değişikliğine neden olduğunu da ortaya koymaktadır. "Luğat"te, nicel çokluğun eşlik ettiği olgusal dil örnekleri, ayrı ayrı kelime gruplarına mensupluğu ile kayda alınıyor ve farklı anlamsal yüklemleri aşağıdaki bölümler üzere sunulur: Tüm bunlar, "sağır nun" un anlam üzerindeki etkisinin boyutunu göstermekte ve böylece, grafemin şimdiye kadar kaydetmediğimiz işlev ve görevinin tezahürünü belirtmektedir. Hatta "sağır nun" ve normal "nun" ile yazılan sözcükler bile kendi aralarında anlam farklılığı ifade ederek eşsesliliğe yol açmaktadır: (*Te**nq*** "göl" − *te**nq*** " tay, tay-tuş" − *te**nq***- "gözden kayb olmak" ***;*** *ta**n*** "esinti" −*ta**n***-" inkar etmek" ...). Elbette dönemin söz varlığındaki bu yönelim, "Luğat" te toplanan sözcük birimlerinin hem nicelik hem de anlam yükü açısından zenginliğine revaç vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, fonetik düzey, sağır nun, fonoform, anlamsal yük, fonetik nöbetleşme.

Giriş

I *Adlar grupuna girenler*:

*O**n*** (**-اوُن**) "on" ; *o**nq*** (**أُنک**) "kolay". *Me**n*** (**مَن**) "ben" ; *me**nq*** (**مَنک**) "yem" .

*Te**n*** (**تَن**) "ten" ; *te**nq*** (**تَک**) "göl" . *Ka**n*** (**قان**) "kan" ; *ka**nq*** (**قنک**) "ata" ...

II *Fiiller grupuna girenler*:

*Çu**n***- (**جُن**) "yuyunmak" ; *çu**nq***- (**جُنک**) "iri doğranmış" ...

III *Adlar ve fiillerden oluşanlar*:

*Ü**n*** (**اوُن**) "ses" ; *ü**nq***- (**اوُنک**) "delmek"

*Te**n**ri*- (**تَنری**) "uykusuzluktan başı ağrımak" ; *Te**nq**ri* (**تَنکری**) "Tanrı" ...

Sözlükçülüğün tarihi Katran Tebrizi ile başlar. Ama unutmayalım ki 11. yüzyılın çok önemli bir düşünürü olan Katran Tebrizi, Azerbaycanlı olmasına rağmen Farsça yazmış ve yaratmıştır. Azerbaycan şairleri arasında Farsça yazma geleneğinin Katran Tebrizi ile başladığını da belirtmek gerekir. Nitekim onun hazırladığı sözlük de ana dilimizi değil, yabancı bir dili yansıtıyor. Kısacası olarak, o ilk tanımlayıcı Farsça sözlüğün yazarıdır. Türkün sözlükçülük tarihinin temellerini atan Kaşgarlı Mahmud'dur. Genel olarak Türk'ün etnografik manzarasını, bilgelik dünyasını, coğrafi konumlarını ve en önemlisi dil özelliklerini tanımak için Mahmud Kaşgarlı'nın "*Dîvânü Lugati't-Türk"* eserini okumak yeterlidir. Bunun sonucudur ki her araştırmacının Mahmud Kaşgarlı'nın "*Dîvânü Lugati't-Türk*" eserine

* Prof. dr., Bakü Devlet Universitesi Filoloji Fakültesi Türkoloji Bölümü, gizilgulbadullayeva@gmail.com

farklı dil düzeylerinde başvuruşunun her zaman başarılı bir dönüşü olmuştur. Özellikle fonetik düzey ve bu dil boyutunda "sağır nun", bunun yanı sıra "sağır nun" ile yazılan sözcük birimleri daha fazla ilgi görmektedir. XX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar Eski Azerbaycan alfabesinde "sağır nun" **(ک // نک)**[1] dilbiliminde "kafi-türki" , "sağır nun" , "nuni-seğir" , "velyar nun" , "nazal nun" vb. isimler ile sunulur. Fakat "sağır nun" daha fazla yoğunluk gösterir. Dört şekilli olmasına rağmen kelimenin başında kayda alınmamıştır. Bu durum çağdaş Türk dilleri kadar eski Türkçe için de makbuldür (Resenen, 1955: s. 168; Abdullayeva, 2007: s. 13). Latin alfabesine geçiş nedeniyle "sağır nun"un Azerbaycan türkçesinin sesbirim-imla sisteminden çıktığı açık bir gerçektir. 1 Ocak 1929'dan itibaren sistematik bir şekilde Latin alfabesine geçiş başladı ve işte bu tarihsel dönemden itibaren "sağır nun"dan imtina edildi. Günümüzde edebi dilin bir olgusu olmasa da "dil arkası sonor burun sesi olan sağır *ŋ* (nazal n) edebî dil ve diğer ağızlardan farklı olarak batı grubu diyalekt ve ağızlarında daha yaygındır. Bu sese kelime köklerinde ve eklerinde ... rastlıyoruz... Ör.: *Soŋra, soŋ, davanıŋ, maŋa, üzüŋe,* d*ediŋmi*..." [ADQDŞ, 1967: s.30]. Bu, "sağır nun" Azerbaycan türkçesinin batı grubunun, dialekt ve ağızlarında tarihi izini sürdürmeğe devam ettiği anlamına geliyor.

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinin sesbirim-yazım sisteminden çıkmasına rağmen mevcut tarihi sözlükler ve klasik edebi örnekler "sağır nun"un hafızamızdan silinmesine izin vermemiştir. Çünkü dilimizin tarihi geçmişine yapılan başvuru, her zaman fonetik ciltte " sağır nun" nun yer aldığı sözlük birimleriyle karşımıza çıkar. Edebi dilin fonetik-imla sistemini terk etmesinin bir sonucu olarak, bu kelimelerin daha sonra normal "nun" ile yazılması dikkatlerden kaçmıyor. Fakat fonodeğişimin anlam değişikliği üzerindeki etkisi kaydedilmemiştir. Örneğin günümüzde çok geniş bir kullanım sıklığına sahip olmasa da canlı konuşma dilinde, özellikle şiir dilinde tespit edilen **gönül** kelimesi, tarihsel olarak "sağır nun" ile yazılmıştır, ancak günümüzde sözcüğün fonetik-ortografik terkibinde normal [n] ünsüzü yer almaktadır. Ancak şu anda, onun "sağır nun"lu ve "sağır nun"suz varyantlarında, yani kelimenin fonetik kalıbında ŋ > n yerdeğişmesi, kelimenin anlamsal kapasitesinde herhangi bir değişiklik oluşturmaz. Yani her iki fonoformda da kelimenin anlam yükü " *yürek, kalp*" olarak kalıyor:

Gö***ŋ***ül **گنگل** : "yürek, gönül, kalp" → gö***n***ül: " yürek, gönül, kalp" .

Aynı açıklama ***deniz*** sözcük birimine de uygulanabilir. Yani sözcük içindeki bu ses değişimi, sözcüğün tarihsel anlamsal tutumunu günümüze taşımaktadır. Yani bu ses geçişi, leksemin dününü ve bugününü semantik kapasite bakımından eşitliyor:

De***ŋ***iz **دنگز** : "deniz" → de***n***iz: " deniz"

Örneklerin sayısı da artırılabilir. Kanaatimizce, görüşümüzü doğrulamak amacıyla sunulanlar yeterlidir.

Zengin bir sözcük kompozisyonuna sahip Türkçe sözlükçülüğün temelini atan Mahmud Kaşgarlı'nın "*Dîvânü Lugati't-Türk*" eserinde ise bir başka tablo ile karşı karşıyayız. Bu nedenle, "Luğat"in dilinin incelenmesi, "sağır nun"la **(ک// نک)** normal "nun"un (**ن**) yerdeğişiminin anlam çeşitliliğine neden olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu anlam değişikliğinin nedeni olarak bir gerçek dikkatimizi çekiyor. Şu, nöbetleşme sonucu ortaya çıkan fonolojik varyasyonun farklı tayfa dillerine ait olduğu gerçeğidir. Elbette malzemeni bize M.Kaşgarlı'nın "*Dîvânü Lugati't-Türk*" anıtı aktarıyor. Şunu da belirtmek gerekir ki, "Sözlük" te "sağır nun" daha çok bileşik *ng* afrikatı (örneğin: *sa**nq**a* "sene") şeklinde sunulmuştur [MK-IV, 10, s.435]. Ancak *nğ* ve *ng* şeklinde kullanıldığı da bilinmektedir. Araştırmacıların bir kısmı n*g* ve ŋ arasında bir farkın varlığına dikkat çekerek bu düzenlemede kavuşuk *ng* afrikatının daha eski bir tarihe sahip olduğunu ve ŋ ve *n*-nin varyantları sadece *ng*-den kaynaklandığını söylemektedir. Örneğin, M.Räsänen'e göre [Räsänen, 1955: s.169], A. Demirçizade'ye göre [Demirçizade, 1959: s. 48], T. Hacıyev'e göre [Hacıyev, 2018: s. 36] ŋ (sağer nun) *ng* kavuşuk

[1] Mahmud Kaşğarlı'nın "*Dîvânü Lugati't-Türk*" eserinde "sağır nun"un sunulan grafik biçimleri kayda alınıyor.

sesinin sonraki gelişiminin sonucudur. Dil gelişiminin sonraki aşamalarında ise ŋ > *n* geçişi gerçekleşmiştir. S. Alizade'nin görüşüne göre, bir kaide olarak "sağır nun" sesini ifade eden **نک** harf kombinasyonu kelimenin başında kullanılmamıştır. Bunun anlamı, **نک** digrafı "sağır nun" u ifade etdiğinde, bileşik nq, ng olarak okunamaz ve yazılamaz, çünkü n, q, g ünsüzlerinin Azerbaycan türkçesinin eski dönemlerden beri kelimenin tüm konumlarında kullanıldığı bilinmektedir" [Elizade, 1969: s. 176]. Bu bizim de tam olarak güvendiğimiz ve kabul ettiğimiz sonuçtur. Araştırma doğrudan "sağır nun" ile ilgili olduğu için bu olgulara değinmenin önemli olduğunu düşündük. Asıl amacımız bu konuşma sesinin anlambilim üzerinde bir etkisinin olup olmadığıdır. Görüşümüzün doğruluğu ve inandırıcılığı için Lüğat'ten kaydettiğimiz bazı örneklere dikkat edersek, çalışmanın konusu ile ilgili manazarayvakıf ola biliriz. Önce ON ve ONQ sözcük birimlerine bakalım:

On **اوُن** leksik birimi "on" anlamına geliyor. Lakin ***onq*** **اُنک** istiqkamet belirten "sağ" semantik tutumunu ifade etmektedir. "Lüğat"te anlamı böyle verilmiştir: "sağ, solun zıttı". Örneğin**:** **اُنک اَلک** onq elig = sağ el [Kaşğarlı, I c., 2006: s.114].

Müellif, "sağır nun" a göre sesbilimsel farklılık sergileyen bu sözcüğün, Çigil boyunun dilinde en son sunulan anlamıyla kullanıldığını belirtiyor.

Başka bir örnek: **SİN** ve **SİNQ:**

Sin **سین** sözlüksel dil örneği *"sen"* anlamına gelir. Bugün Azeribaycan türkçesinde *sen,* Türkçede *sen* olarak kullanılmaktadır. M.Kaşgarlı, Kenceklerin *sen* zamirini *sin* şeklinde kullandığını belirtiyor. "Türkler **" سَن "** sen" der. Kencek dilinde çoğu zaman kelimeler genellikle kesre ile telaffuz edilir. Çünkü dilleri kötüdür. Yukarı Çin'e kadar Çigil, Yağma ve Tohsi dillerinde kelimeler zammeli, Rum ülkesine kadar Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçakların dilinde fatheli olurlar" [Kaşğarlı, c.III, 2006: s.143]. Sözcüğün "sağır nun" ile ***sing*** versiyonu ise tamamen farklı bir anlam ifade eder. Lügat'te "uğultu, çınlama" anlamının bir ifadesi olarak sunulmaktadır. Örnek dahilinde kelimenin anlambilimine dikkat edelim:

" قُلاقم سنک اَتّی Kulakım *sing* etti = kulağım çınladı" [Kaşğarlı, III c., 2006: s. 311].

Bu cümlede *sing* dil birim analitik yolla türeyen fiilin bir ögesi olarak kullanılmıştır: Analitik yol: *çın etti* ; aglutinatif yol: *çınladı.*

TAN ve TANQ: Görünldüğü üzere bu lüğavi dil örnekleri [n] ünsüzünün farklı grafik işaretleri ile imlaya giriyor: n ve ŋ. *Tan* **تان** " esinti" , *tang* **تَنک** ise " elek" anlamına geliyor (Kaşğarlı, IV c. 2006: s. 503). Semantik değişim göz önündedir. Fakat konu şu ki, bunlardan biri arğu dilinde kullanılır. Şu, *tanq* fonoformasına sahip olan sözcüktür.

"Sağır nun" a göre, anlam farklılığını yansıtan kelimeler göz önündedir. Biz de bu farklılığın bir nedene bağlı olduğunu tahmin ediyoruz. Sebep ise bu sözcük birimlerinin (tabii ki [n] ve [ŋ] ünsüzlerinden bahsediyoruz) farklı dillerde kullanılmasıyla ilgilidir. Eş anlamlılık paralelliğinin ilk etapta ortaya çıkış nedenlerini hatırlayacak olursak konu biraz daha açıklığa kavuşacaktır. Çünkü araştırma eş anlamlıların paralelliğinin doğrudan tayfa, boy dillerine dayandığını ortaya koyuyor:

Henüz kazanan ve kaybeden bir kabile yok gibi görünüyor. Yani eşanlamlı sırasındaki sözcük birimlerinden birinin bir boyun lehçesinde ve diğerinin başka bir boyun lehçesinde kullanılması bu paralelliği oluşturuyor. Örneğin: *varmak* // *gitmek*... Boylardan biri kazanmış olsaydı, diğer boyun lehçesinde kullanılan varyantın ya tamamen ortadan kalkacağı ya da kullanım sıklığının azalacağı konusunda şüphe yoktur.

Edebi dil ile canlı konuşma dili arasındaki ayrım henüz tamamlanmamış gibi görünüyor. Yani, eşanlamlı sırasındaki dil birimlerinden birinin edebi dilde, diğerinin ise canlı konuşma dilinde kullanılmış olması mümkündür. Bu, eş anlamlılık paralelliğinin gerçekleşmesi için koşullar yaratmıştır.

3. Görünüşe göre Arapça ve Farsça kelimeler henüz dilde tam olarak oturuşmamış. Bu, eşanlamlı sırasında yer alan bileşenlerden birinin Türk kökenli olduğu, diğerinin ise aynı anlamı ifade eden Arapça veya Farsça kökenli bir kelime olarak ayrı ayrı boy lehçelerinde kararlaştığı anlamına geliyor. Ya da bir durumda Farsça, diğer durumda Arapça kökenli bir sözcük birimi kullanılarak eş anlamlılık paralelliğinin tespitini sağlamıştır.

Aynı durum kısmen de olsa "nun" ve "sağır nun"lu sözcüklere de atıfta buluna biliriz. Fakat burada anlamsal bir benzerlik yoktur. Farklılaşmayı teşvik eden "sağır nun" dur. Yalnızca fonocilt benzerliği vardır. Her ikisinde [n] ünsüzünden bahs edilse de farklı dillerde anlamsal çeşitlilik sunmaktadır.

Karşılaştıralım:

Tarihsel olarak: *Taŋrı* "Allah"; Bu gün *Ta***n***rı* - " Allah" .

Faktoloji olgu anlam tutumunda değişkenlik olmadığını kanıtlıyor.

Tarihsel olarak: *ta***n** "esinti" ; Tarihsel olarak: *taŋ* "elek" (Arğuca) (Kaşğarlı, c. IV, 2006: s.503).

Bu örnekte, "sağır nun"un anlam üzerindeki etkisi açıkça gözükmektedir.

Unutulmamalıdır ki, ayrı ayrı diller derken yabancı dilleri değil, Türk dillerini ve daha net ifade edersek Türk boylarını kastetmekteyiz. Mahmud Kaşgarlı "Ben dil alanında onların en belağatlısı, en açık konuşanı, akılca en zarifi, soy bakımından en soylusu ve savaşta en hünerli mızrakçısıyım. Ben onlara o kadar dikkat ettim ki Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgız boylarının dilleri tamamen bende cem oldu. Ben onları en güzel şekilde sıraladım, en güzel biçimde düzenledim" (Kaşğarlı, I c.; 2006: s. 55).

Mahmud Kaşgarlı'nın "*Dîvânu Lugâti't-Türk*" eserinde Türkçe ve yabancı dil ayrımında böyle bir manzara ile karşılaşıyoruz. Meselen: **TEN ve TENG**:

Fars kökenli ten **sözcüğü** "ten, gevde, vücut" anlamının taşıyıcısıdır [Klas. Azerbaycan Edebiyatı Lügati, II c., 2005, s.376]. M.Kaşğarlının "Lügat" inde de kelime "ten, vücut" anlamında gösterilmiştir [Kaşğarlı, c. IV, 2006, s.527]. Anlam paralelliği göz önendedir.

" **اَر تَنين قَشتَى** Er *tenin* kaşıttı = Adam tenini kaşıtdı" (Kaşğarlı, c.II, 2006, s. 300)

Şunu da belirtmek gerekir ki, bugün çağdaş Azerbaycan edebi dili için arkaik kabul edilen *ten* sözcük birimi, tarihsel olarak klasik edebi ve sanatsal dil örneklerinde geniş bir kullanım sıklığı sergilemiştir:

Gızılgül, bağü bustanım ne dersen? Feda olsun sana canım, ne dersen?

Eridi iligim, kaldı kemiğim, Bu ***teni*** *terk eder canım, ne dersen*?

(Hatai).

Bu sözcük bugün TürkiyeTürkçesinin söz varlığında yer almakta ve aşağıdaki anlamları ifade etmektedir:

"1. İnsan vücudunun dış yüzeyi; 2. Vücut: *Tende can kalmamıştır*" [Türkce Sözlük, 2005: s. 1950]

Tan "beden" , *can* ise "ruh" anlamına gelir. Yani burada ruhun bedenden ayrılması konusu şair gayesinin edebi tanımı için ön plana çıkmaktadır.

Türk kökenli *teng* sözcüğü ise " göl, bataklık" anlamına geliyor.

تَنكداَ بلا كُرساَ مَني اُردَک أتار "

Tengde *böyle görse meni ördek, atar..." [Kaşğarlı, c.I, 2006: s. 498]*

Ördek böyle meni o gölde ok atan görse...[2]

[2] Çeviri bize mahsustur.

Bu da anlaşılabilir. Bu eşleşmede "sağır nun" un anlam üzerindeki etkisi söz konusu değildir. Biri sondan eklemeli (aglütinatif) diller grubuna, diğeri çekimli (filektif) diller grubuna dahil dir, Hint-Avrupa dillerinden biridir. Bunu bir olgu olarak kabul ediyoruz. Türk ve diğer yabancı dilleri karşılaştırırken bunu bir gerçek olarak kabul ediyor ve onaylıyoruz. Bir örneğe dikkat edersek, bunun dilsel bir gerçek olduğu bir kez daha teyit edile bilir:

Türk kökenli: Men **مَن** – "ben" (zamir, I şahıs tekil);

Arap kökenli: Men مَنّ (*menn*) – "1. İyilik etme; 2. İyiliği kafaya kakma, minnet; 3. batman (3 kq-dan 12 kq-a kadar ağırlık ölçütü" (Klas. Azerbaycan Edebiyatı Lügati, 2005: s. 49);

Arap kökenli: Men **مَنع** – "1. yasak; 2. Önünü alma, durdurma, engel olma" ... [Klas. Azerbaycan Edebiyatı Lügati, 2005: s. 45].

Elbette bu anlam değişiklikleri aynı paydaya sahip konuşma seslerinin birbirini izlemesi değildir. Her şeyden önce, kelime nöbetleşmesi aslında farklı kökenlere sahip diller için geçerli değildir. Örnekler farklı dillere ait olduğu için bu kelimenin kullanılması kabul edilemez. Ayrıca Türkçe kökenli sözcük dil örneğinin aksine, Arapça kökenli ikinci ve üçüncü sözcük birimlerinde dördüncü sesini ifade eden grafemlerin varlığını görmekteyiz. İkincisinde bir çift oluşturan ikinci "nun" (ن men***n***), üçüncüde "nun" dan sonra "ayn" (ع) imlaya giriyor. Ama biz üçünü de Azerbaycan Türkçesinde aynı şekilde telaffuz ediyoruz. Fakat kelimelerin fonetik-imla sistemi tamamen farklılık arzetmektedir. Bu aynı zamanda bu sözcüklerin anlam çeşitliliğinde de katkıda bulunuyor.

Bir daha *teng* kelimesine geldikte ise, "Lügat" te onun eşseslilik durumundaki görümünümünü böyle kayda alıyoruz:

Teng[1] "göl, bataklık" ;

Teng[2] "akran, yaşıt" ;

Teng[3] "imkan" ;

Teng[4]- "gözden kayb olmak" [Kaşğarlı, c.IV, 2006: s. 527].

Farklı boy dillerine ait olmasa bile, "sağır nun" nun sözcüksel dil örneğinin anlam üzerindeki etkisini kayda almış oluyoruz. Örneğin: KAN ve KANG:

Türk kökenli *kan* kelimesi, Eski Türk yazıtlarında farklı anlamlarla kayıtlıdır: " 1. han, hükümdar, şah, kağan; 2. kan: 3. antroponim, kişisel ad" [Recebli, 2001: s.114]. **"***Kan oğlu, Kan elçi, Kara kan* (antroponim, şahıs ismi); *elig kan* (hükümdar, Karahanlılar devrinde rütbe); *kağan kan* (padişah, şahenşah)**"** [Hudiyev, 1992: s. 62]. Görüldüğü gibi bu sözcük birimi aynı sese sahip farklı bir anlam ifadecisi olarak kaydedilmiştir. Leksem bugün hala kullanılmaktadır. Ama küçük ses değişkenliği ile. Çağdaş dilde tarihsel semantiğini koruyan bu kelime, ikili ses geçişi ile dilimizin söz varlığının bir parçasıdır:

[k′] ünsüzünün yumşak [g/q] ile yerdeğişimi bu diferensiyalliği gerçekleştirmiştir:

k′ > q: kan → qan. *Kan* sözcük birimi çağdaş dilimizin söz varlığında tarihi semantiği ile yer alıyor " qan" .

[k′] ünsüzünün [x (ḫ)] ile yerdeğişimi de kelimenin fonolojik ciltinde bir degişime neden oluyor. k′ > x(ḫ) ses geçişi ile leksem bu gün *x(ḫ)an* şeklinde dilde yer alıyor, fakat yoğunluk sergilemiyor.

Görüldüğü gibi *kan* sözcük birimi tarihsel olarak bu fonociltle hem "*kan*" hem de "*han*" anlamlarını taşımışsa da günümüzde ses geçişlerinin sonucu olarak fonoformlardaki varyasyonlarla farklı anlamların ifadecisi olarak kullanılmaktadır:

kan "kan" → ***q***an: "kan" ; ***k***an "han" → h*an*: "han" .

M.Kaşgarlı'nın "*Dîvânu Lugâti't-Türk*" ünde sözcüğün "nun"la, aynı zamanda "sağır nun" la kullanımı bu sözcük birimlerinde anlamsal çeşitliliği sergilemektedir. Böylece bu ses geçişi ile Millî kökenli *kang* sözcüğü, "baba" anlamının ifadecisine dönüşüyor.

" **قدش قنكداش** *kanq*daş kadaş = ata bir qardaşlar" [Kaşğarlı, c.III ,2006: **s.**330]

Tarihsel olarak, "baba" anlamı ifade eden çeşitli fonoformlu sözcüksel dil örnekleri kaydedilmiştir: *Ata* [DTS, 1969: s. 65], *baba* [DTS, 1969: 76], *dede* [DTS, 1969, s. 160]. Fakat "Eski Türkçe Sözlük" te de "baba" semantiğinin taşıyıcısı olan *kaŋ* fonoformu ile karşılaşıyoruz [DTS, 1969: s.414]. VIII. yüzyıl Eski Türk anıtlarından olan "Kül Tigin" in dilinde, "baba" anlamını ifade eden dil biriminin *kaŋ* fonoformu ile karşılaşıyoruz:

…Oğlı *kaŋın* teg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmıs erinç, yablak kağan olurmıs erinç / Oğlu atası tek olmadığından (tahta) biliksiz hakan oturmuş, (tahta) kötü hakan (tahta) oturmuş [Recebli, c.I, 2009: s.282, 300].

"Lügat" te, niceliksel çoğulların eşlik ettiği olgusal dil örnekleri, farklı sözcük türlerine mensupluğu ile kaydedilir ve aşağıdaki gruplarda farklı anlamlar sunuyor:

I *Adlar grupuna girenler*:

*o**n*** (**اون**) " on" --------- sayı *o**ng*** (**اُنک**) " kolay" --------- sifat;

*me**n*** (مَن) " ben" -------- zamir *me**ng*** (مَنک) " yem" --------- isim;

*te**n*** (**تَن**) " vücut" -------- isim *te**ng*** (**تَک**) " göl" --------- isim;

*ka**n*** (قان) " kan" -------- isim *ka**ng*** (قنک) " ata" --------- isim;

II *Fiiller grupuna girenler*:

*Çu**n***- (جَن) " yuyunmak" ----- fiil; *çu**ng*** (جَنک) " iri doğranmış" ----- sıfat-fiil

III *Adlar ve fiillerden oluşanlar*:

*Ü**n*** (**اوَن**) " ses" ------- isim *ü**ng***- (**اوَنک**) " delmek" -------- fiil;

*Te**n**ri* - (**تَنری**) " uykusuzluktan başı ağrımak" ------- fiil;

*Te**ng**ri* (**تَنکری**) " Tanrı" -------- isim.

Bütün bunlar, "sağır nun" nun anlam üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu ortaya koymakta ve böylece şu ana kadar grafemin kaydetmediğimiz işlev ve görevinin tezahürünü ortaya koymaktadır. Hatta "sağır nun" ve normal "nun" ile yazılan sözcükler bile kendi aralarında anlam farklılıkları ifade ederek eşsesliliğe meydan açmıştır (*Te**ng*** "göl" − *te**ng*** "tay, arkan, yaşıt" − *te**ng***- "gözden kayb olmak"**;** *ta**n*** "esinti" −*ta**n***- "inkar etmek" ...). Elbette dönemin söz varlığındaki bu yönelim, "Lügat" te toplanan sözcük birimlerinin hem nicelik hem anlam yükü açısından zenginliğine yol açmaktadır. Bütün bunlar bize o dönemin dil ortamı hakkında geniş ve kapsamlı bir bilginin aktarılmasına zemin sağlamaktadır.

Kaynakça

Abdullayeva Q. (2007). Kül tiqin abidesi. Bakı: Azerneşr, 214 s.

Azerbaycan dilinin qerb qrupu dialekt ve şiveleri. (1967). Bakı: Azerb. SSR Elmler Akademiyası neşriyyatı, 281 s.

Demirçizade E. (1959)." Kitabi-Dede Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: APİ neşriyyatı, 161 s.

Древнетюркский словарь. (1969). Л.: Наука, 676 с.

Elizade S. (1969). Azeride elyazmalarda işlenmiş نک herfbirleşmesi (diqraf) hakkında. // Adu-nun Elmi eserleri, dil ve edeb ser., №1-2, s. 171-176

Hacıyev T. (2018).Cebrayıl şivesi. Bakı: Elm, 412 s.

Kaşğari M. (2006). Divanü lüğet-it-türk. Haz.: R.Asker. 4 cilt, I c. Bakı: Ozan, 512 s.

Kaşğari M. (2006). Divanü lüğet-it-türk. Haz.: R.Asker. 4 cilt, II c. Bakı: Ozan, 400 s.

Kaşğari M. (2006). Divanü lüğet-it-türk. Haz.: R.Asker. 4 cilt, III c. Bakı: Ozan, 400 s.

Kaşğari M. (2006) Divanü lüğet-it-türk. Haz.: R.Asker. 4 cilt, IV c. Bakı: Ozan, 752 s.

Klassik Azerbaycan edebiyyatında işlenen ereb ve fars sözleri lüğeti. (2005). 2 cildde. II c. Bakı: Şerq-Qerb, 470 s.

Qedim türk abidelerinin sözlüyü.(1992). Tertib edenler N.M.Hudiyev, E.A.Quliyevdir. Bakı: APİ neşriyyatı, 126 s.

Recebli E. (2001). Qedim Türkce-Azerbaycanca lüğet. Bakı: Azerb Millî Ensiklopediyası neşriyyatı, 192 s.

Recebli E. (2009). Qedim türk yazısı abideleri. 4 cildde. I cild. Bakı: Nurlan, 568 s.

Рясянен М. (1955). Материлы по исторической фонетике тюркских языков. М.: Изл-во иностранной литературы, 220 с.

Türkce sözlük. (2005). Ankara: Akşam sanat Okulu Matbaası, 2244 s.

Xorazm Viloyatidagi Moddiy Madaniy Meros Ob’ektlarining Nomlanishida Xalq Og‘Zaki Ijodining O‘Rni

Guli XUSAİNOVA SHAVKATOVNA[*]

Özet

Til insonni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadigan, odamlarga o‘z fikrini og‘zaki yoki yozma ravishda ifodalash imkonini beruvchi qimmatli boylik hisoblanadi va ular shaxs va jamiyat rivojida muhim ahamiyatga ega sanaladi. Toponimlar xalqning eng qimmatli qadriyatlaridan biridir. Chunki biror joy tasodifan nomlanmaydi. Joylarni nomlashda millat madaniyati, qadriyatlari va tarixining izlari, o‘sha joyda yashovchi aholi, nomlanishi kerak bo‘lgan joyning shakli va xususiyatlari hisobga olinadi. Shuning uchun ham, joy nomida ko‘plab madaniy, tarixiy va milliy unsurlarni uchratishimiz mumkin. Turkiy xalqlarning eng qadimgi manzilgohlaridan biri bo'lgan Xorazm Ipak yo‘li, turli madaniyat va e’tiqodlar, turli xil siyosiy boshqaruv shakllariga mezbonlik qilgan hudud bo‘lib, joy nomlari jihatidan juda boy mintaqadir. Hududdagi moddiy madaniy meros ob’ektlari nomlari tekshirilganda qaysi nomlarning qaysi davrda qo‘llanganligi, til xususiyatlari va sabablarini aniqlashimiz mumkin. Bizning tadqiqotimizda O‘zbekiston Respublikasining Xorazm viloyatidagi moddiy madaniy meros ob’ektlari nomlari, tili, dini, madaniyati, tarixi va siyosiy sabablari kabi omillar aniqlanadi hamda tasniflanib tekshiriladi. Shu bilan birga, Xorazm viloyatidagi moddiy madaniy meros ob’ektlari nomlanishida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan sanalmish afsona va rivoyatlarning o‘rni yuzasidan misollar keltiriladi.

Anahtar Kelimeler: Til, onomastika, toponomiya, Xorazm, moddiy madaniy meros, rivoyat, afsona, geografik ob’ekt.

Giriş

Kishilar qadim zamonlardanoq o‘zlarini, mavjudotlarni, jonzotlarni, tushunchalarni bir-biridan farqlash va aniqlash maqsadida tildan foydalanib ularga nom berishni boshlaganlar va bu hozirgacha shunday davom qilib kelmoqda. Nom qo‘yish tilning naqadar boy ekanligining ko‘rsatkichi sifatida qabul qilinadi. Bu jarayon uning mazmun jihatidan boy til ekanligini ham ko‘rsatadi. Insoniyat tarixidek qadimiy bo‘lgan nomlashlar doimo mutaxassislarning e’tiborini tortib kelganligi bois nafaqat tadqiqot mavzusiga aylandi, balki Onomastika fanining paydo bo‘lishiga ham sabab bo‘ldi.

O‘zbek tili leksikasidagi onomastik birliklar bir qadar tekshirilgan. Xususan, o‘zbek tilshunosligida moddiy madaniy meros ob’ektlari nomlari tadqiqi qisman V.I.Abayev[1] , F.Abdullayev[2] , H.Dadaboyev[3] Z.Do‘simov[4] , R.Yo‘ldoshev[5] , A.O‘razboyev[6], A.Primov, E.Madaminov, M.Tillayeva[7], Sh.Norboyeva, R.Maxmudov[18] kabi tadqiqotchilar ishlarida kuzatiladi.

Hozirgi jamiyatni, zamonaviy sivilizatsiyani, xalqlar va mamlakatlar o‘rtasidagi har qanday aloqalarni geografik, jumladan madaniy meros ob’ektlari nomlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Joy nomlari chuqur

[*] Urganch davlat universiteti “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasi o‘qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi. ORCID: 0000-0003-1345-9630

[1] *Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том II. –Л.: Наука, 1973.*

[2] *Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I қисм. Луғат. II Хоразм шеваларининг таснифи. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. –346 б.*

[3] *Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. –185 (1) с.*

[4] *Дўсимов З.Хоразм топонимлари «Фан» нашриёти, Тошкент, 1985.*, *Дўсимов З. Хоразм топонимияси ва «Авесто» . // «Авесто» – буюк қомусий асар. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 13-16.*

[5] *Йўлдошев Р. «Авесто» ёзуви ва тили // «Авесто» – буюк қомусий асар. – Тошкент, 2001. – Б. 17-19.*

[6] *Ўрозбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Тошкент: «Muharrir nashriyoti», 2013.*

[7] *Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. («Авесто» ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2006*

[18] *Р.Махмудов. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар. Филол. фанлари док. дисс. – Тошкент, 2022*

ilmiy, siyosiy, amaliy, turistik va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, xilma-xil tarixiy sharoitlar va tillar takomilining mahsuli hisoblanadi.

So‘nggi yillarda o‘zbek xalqining umummilliy boyligi hisoblanadigan madaniy merosimizni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va undan foydalanish borasida mamlakatimizda qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Moddiy madaniy meros obektlarini muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish, ulardan oqilona foydalanish va yurtimizning sayyohlik salohiyatini oshirishda ularning o‘rni va ahamiyatini belgilash hamda moddiy madaniy meros sohasidagi davlat nazoratini tubdan takomillashtirish maqsadida respublikamizda bir qator qonun, qaror va farmon hujjatlari qabul qilingan. Jumladan, 2011-yil “Geografik ob'ektlarning nomlari to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilinguniga qadar geografik ob'ektlarning nomlari sohasidagi munosabatlarni 1996-yilda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o‘zgartirish masalalarini hal etish tartibi to‘g‘risida”gi Qonun asosiy hujjat bo‘lib kelgan.

2001-yil 30-avgustda qabul qilingan “Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni[19], O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30- martdagi “O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Madaniy meros departamenti faoliyatini tashkil etish hamda moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishga oid ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi 265-sonli qaroriga asosan bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu qaror ijrosini ta'minlash maqsadida mutasaddi tashkilotlar tomonidan Xorazm viloyatidagi ikki yuzdan ortiq moddiy madaniy meros obektlari ro‘yxatga olingan.

Hozirgi kunda geografik ob'ektlarning nomlari davlat reestrining ma'lumotlar bazasida mavjud ob'ektlar nomlari soni 92846 ta bo‘lib, shundan Xorazm viloyatidagi moddiy madaniy meros obektlari ikki yuzdan ortiqni tashkil qiladi va bu ob'ektlar arxeologiya yodgorliklari, arxitektura yodgorliklari, monumental san'at yodgorliklari hamda diqqatga sazovor joylarga bo‘lib guruhlangan.

O‘zbekiston madaniyati, Markaziy Osiyo xalqlarining ko‘p asrlik an'analari va turmush tarzi bilan chambarchas bog‘liq boy tarixga ega. Buyuk Ipak yo‘lining chorrahasida joylashgan O‘zbekiston hududida ko‘plab me'moriy yodgorliklar, qadimiy qal'a va qasrlar, sirli va noyob tabiat yodgorliklari va folklor elementlari joylashgan bo‘lib ularning aksariyati hozirda YuNESKOning Butunjahon merosi ob'ektlari tomonidan muhofaza qilinmoqda.

Bugungi kunda YuNESKOning Butunjahon merosi ob'ektlari Reprezentativ ro‘yxatiga 4 ta me'moriy majmua - Xivadagi Ichan qal'a muzey-qo‘riqxonasi (1990), Buxoroning tarixiy markazi (1993), Samarqandning tarixiy markazi “Samarqand - madaniyatlar chorrahasi” (2001), Shahrisabzning tarixiy markazi, shuningdek Ugam-Chotqol milliy bog‘i (2016) va 9 nomoddiy meros ob'ektlari kiradi.[20]

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon mamlakatda nafaqat yodgorliklarni tiklash ishlari orqali madaniy merosni saqlashga, balki milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlashga va jahon madaniyatida tan olinishga ham katta e'tibor qaratilmoqda.

Ming yillar mobaynida, o‘zbek folklori, minoralar va qadimiy gumbazlar ko‘plab shaharlarning tashrif qog‘ozi, shahar manzaralari, ularning diniy va ma'rifiy muassasalari - masjid va madrasalarining go‘zal aksiga aylandi.

Kurrai zaminning eng ko‘hna shaharlaridan biri - Xiva o‘zining boy tarixiga ega [1, 4].

[19] https://lex.uz/docs/4262171?ONDATE=09.01.2021&ONDATE2=20.12.2019&action=compare
[20] https://uzheritage.org/uz/posts/ozbekiston-madaniy-merosi-haqida-qisqacha

Darvoqe, Xiva shahri va nomi qachon paydo bo‘lgan? Biz bu savolga ushbu maqolamizda rivoyat va afsonalar orqali javob berishga harakat qilamiz.

Xiva o‘rta asr sharq me’morchiligining tengsiz javohiridir. Xiva shahrida o‘tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasi shuni ko‘rsatadiki, “Ichan qal’a” hududi eramizdan avvalgi V asrda paydo bo‘lgan [2,167-172].

Xiva hozirgi Urganch shahridan 25 km janub tomonidagi tekislikda joylashgan. Bir paytlar bu zamin qadimiy Xorazm davlati tasarrufida bo‘lgan. Xiva shahri to‘g‘risidagi dastlabki ishonchli ma’lumotlar X asrlardan boshlab arab-fors tilidagi tarixiy-jo‘g‘rofiy manbalarda uchraydi. Ulardan birida aytilishicha, Nuh payg‘ambar davrida insonlar Haq yo‘lidan adashib, Allohni tan olmay jaholat yo‘liga kirishibdi. Bundan tashvishga tushgan payg‘ambar Allohga insonlardan shikoyat qilibdi. Alloh tez vaqtda katta to‘fon bo‘lishini, undan oldin Nuh payg‘ambar o‘ziga yaqin odamlarni saqlab qolishi uchun katta bir kema yasashini buyuribdi. Nuh alayhissalom bu kemani tuzatibdi va unga Alloh yo‘lidan adashmaganlar bilan birga yana har bir jonzotdan bir juftdan mindiribdi. Xudoning amri bilan qirq kun yoqqan yomg‘irdan yer yuzini suv bosibdi. Kemaga chiqib olgan odamlar va jonzotlar suvda uzoq suzishibdi. Bir kuni ular uzoqdan baland bir tepalikni ko‘rishibdi. Bu yerga kelgach, Nuh kemadan tushib, shu yerda qolibdi va o‘g‘li Somga yana suzishni buyuribdi. Som kemada bir necha kun suzgandan keyin, quruq yerni topish uchun qushlarni uchirib ko‘ribdi. Lekin hech quruqlik ko‘rinmasmish. Bir kun Com Oqqush bilan Kabutarni uchiribdi, ular uzoq uchib quruq yerni topishibdi, shunda Oqqush sevinganidan «Quvoq! Quvoq!» deb ovoz beribdi, Kabutar esa qanotlarini tapillatibdi. Bu ovozni eshitgan Som kemani shu tomonga haydabdi. Kelib quruq yerga chiqishibdi va shu yerda yashab qolishibdi. Bu joyning nomini birinchi bo‘lib xabar bergan Oqqushning «Quvoq! Quvoq!» degan so‘zlari bilan atashibdi. Keyinchalik bu so‘z «Xivoq», «Hevah», ya’ni "qanday yaxshi" so‘ziga aylangan ekan.

Yana bir rivoyatlarga qaraganda, Xiva shahrining qadimiy qismida (hozirgi “Ichan qal’a” o‘rnida) sahro bo‘lgan. Marvdan Jurjoniya (Ko‘hna Urganch) tomon o‘tadigan (“Ipak-yo‘li”ning shahobchasi) karvonlar yurgan. Shu karvon yo‘lida ichimlik suvi saqlanadigan “Xivaq qudug‘i” bo‘lgan. Bo‘lg‘usi shaharning nomi ham ana shundan kelib chiqqan. [3, 5].

Xiva gavhari hisoblanmish Ichan qal’a o‘ziga xos yaxlit me’moriy inshootlardan iborat bo‘lib, baland paxsa devor bilan o‘ralgan, to‘rtta darvozasi- Ota darvoza, Polvon darvoza, Tosh darvoza va Bog‘cha darvoza to‘tr tomonga qaratib qurilgan. Ichan qal’a devorlari vaqt o‘tishi bilan bir necha bor buzilgan va qayta ta’mirlangan.

Deshon qal’a – rabot. Ichan qal’a atrofida XIX asrning o‘rtalarida vujudga kelgan. Deshon qal’ada kambag‘al-kosiblar, hunarmandlar va mayda savdogarlar yashashgan. Tikuvchilar (chitgarlar), kulollar, elakchilar, juvozchilar, misgarlar, tunukachilar va boshqa mahalla nomlari shu davrgacha saqlanib qolgan.

1920-yilgacha Xiva shahrining Ichan qal’a hududida 33 ta mahalla (machitqo‘m) va Deshon qal’a hududida 34 ta mahalla mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘z nomiga ega edi. Mahalla nomlari u yerda istiqomat qilgan kishilarning kasb-koridan darak berib turardi. Chunonchi, Chitkarlik, Alakchilik, Kulollar, Misgarlik, Gadoylar, Otomurod Qushbegi, Yoqub Mehtar, Yusuf Yassavulboshi va hakoza[3, 11].

Xorazm vohasi o‘zining ko‘plab madaniy moddiy-meros ob’ektlari va ziyoratgohlari bilan nafaqat O‘zbekiston va Markaziy Osiyo, balki butun dunyoga mashhurligi bilan ham ajralib turadi. Qadimdan bu yurtda ilm-fan, madaniyat va ma’rifat gullab yashnagan.

Sahro o'rtasida me'moriy obidalarning qurilishi, bu makonda o'ziga xos madaniyatning yuzaga keltirilishi, o'z tili va o'z alifbosiga ega bo'lishi bu xalqning qadimiyligidan va naqadar buyukligidan dalolatdir. Bu zamindan yetishib chiqqan Xorazmiylar, Beruniy va Zamahshariylar, Najmiddin Kubro va Pahlavon Mahmudlar, Munis va Ogahiylar kabi alloma va hukmdorlar ham shaharning chiroyli bo'lishiga hissa qo'shganlar. Shuning uchun ham Xiva Ichon – Qal'asi 1967-yilda chin ma'noda "Ochiq osmon ostidagi" tarixiy - me'moriy muzey – qo'riqxona deb e'lon qilindi.

Xiva me'moriy obidalari ichida eng chiroyli va hashamatlisi Pahlavon Mahmud maqbarasidir. Pahlavon Mahmud (1247-1326) mashhur polvon, hunarmand po'stindo'z usta va buyuk faylasuf shoir bo'lgan. Jismoniy va ma'naviy kamolatni o'zida mujassamlashtirgan bu yigitning shuhrati Movarounnahr va Xurosondan tortib Eron va Hindistongacha yetib boradi. U mashhur polvonlar bilan kurash tushadi, lekin hech yerda yengilmaydi, butun umri yelkasi yerga tegmay, mamlakatning bosh polvoni bo'lib qoladi. Shu sababli xalq o'rtasida juda ko'p afsona va rivoyatlar paydo bo'lib, uni mashhur polvon, xalq g'amxo'ri, ajoyib vatanparvar va shoir sifatida tilga oladilar. Xalq unga "Pahlavon" laqabini berib, uni "Pahlavon Mahmud", "Polvon ota", "Hazrati Polvon pir" deb e'zozlaydi. U xivaliklarning qalbidan shaharning piri (bosh homiysi), maqbarasi - shaharning langari[21] sifatida o'rin olgan.

Rivoyatning yana boshqa bir aytilishida, Nuh payg'ambarning o'g'li Som bir kuni ovdan keyin, qumlikdagi baland bir tepalikning ustida yotib uxlaydi va tush ko'radi. Tushiga otasi kirib, shu uxlab yotgan yerida bir qal'a qurishni buyuradi va «qal'aning shaklini mening kemamga o'xshatib qurgin»,- deydi. Shunda Som otasiga «kema shaklidagi shahar ham, kemadek chayqalib turuvchi bo'ladiku», deganida, otasi unga, - «biz uning o'rtasiga langar tashlaymiz»,- deb javob beradi. Shundan keyin Som bu joyda otasi Nuhning kemasiga o'xshatib qal'a barpo qiladi. Ya'ni, shaharning tarhi[22]ni chizib, qurgan kishi rivoyatlarga ko'ra Nuh alayhissalomning o'g'li Som bo'lgan [2, 120-123].

Xivaliklar Pahlavon Mahmud maqbarasini Nuh payg'ambari tomonidan shaharning o'rtasiga tashlangan langar deb hisoblaydilar. Shuning uchun ham maqbara katta peshtog'ining o'ng qanotidaga koshin naqshlarga kema tasviri tushirilgan.

Maqbara koshinlaridagi naqsh gullarning aksari rangi oq, ko'k va zangori bo'lib, bu ranglarning tanlanishi ham bejiz emas edi. Chunki, qadimdan afsona va rivoyatlarda oq rang tozalik, yorug'lik, baxt va omad ramzi, ko'k rang moviy osmon, yomon kundan asrash va tinchlantiruvchi, zangori - oliy e'tiqod ramzini bildirgan va yovuz ruhlardan saqlagan. Naqshlarda ham olam-olam ma'nolar yashiringan. Masalan, aylana naqshlar ichiga har xil gullar rasmining yasalishi, yoki naqshlarning o'zi aylana-aylana bo'lib ketishi, yovuz niyatli kishini niyatidan qaytarish uchun qilingan. [2, 123-126].

Bugungi kunda Xorazm xalqi ana shu avliyo zotlar madfun bo'lgan joylarni alohida hurmat va e'zoz bilan ziyorat qilib, atrofini obod qilib, ziyoratgoh maskanga aylantirgan. Bunday maskanlar hozirda Madaniy meros deportamenti tomonidan ro'yxatga olinib, madaniy meros ob'ektlari qatorida davlat muhofazasiga kiritilgan.

E'tibor berilsa, Xorazm vohasidagi katta ko'pchidik moddiy madaniy meros ob'ektlarining bugungi kundagi nomlari o'rta asrlarda ob'ektga nom sifatida tanlangan va hamon ushbu nom yashab kelmoqda. Ammo xalq tilida ularning antik davrda tanlangan nomi ham qo'llanadi. Xalqona nom har kishining e'tiborini tortishi shubhasiz. Chunki so'zning asl ma'nosini anglasak, xalq nima sababdan ayni shu nom bilan ziyoratgohni atashini tushunib yetamiz.

[21] *Langar – langar, karvonsaroy, yo'lovchilar qo'nib o'tadigan joy. Kambag'al, yetim-esirga ovqat beriladigan joy ma'nosini bildiradi. Xivacha langar - tenglovchi, teng tutuvchi, tarozi shayi.*
[22] *Tarh - loyiha, proekt.*

Xalq tilidagi “Polvon pir” nomiga izoh beradigan bo‘lsak, “polvon” so‘zi tarixan eroniy qatlamga mansub so‘z bo‘lib, eski turkiy til tili davrida o‘zbek tiliga o‘zlashgan. So‘z fors tilida baquvvat, botir, qahramon, bahodir kabi ma’nolarni anglatadi. O‘zbek tilida asosan ikki ma’noda istifoda etiladi: 1) jismoniy jihatdan kuchli, baquvvat kishi; bahodir, pahlavon; 2) kurash tushadigan sportchi [5, 290].

Nomning ikkinchi qismi “pir” ham tarixan eroniy qatlamga mansub bo‘lib, eski turkiy til davrida o‘zlashgan. Fors tilida ushbu o‘zlashma keksa, qari; diniy mazhab, tariqat asoschisi; hunarmandlar sarkori ma’nolarini anglatadi. O‘zbek tilida mazkur o‘zlashma asosan quyidagi ma’nolarda qo‘llanadi: 1) uzoq umr ko‘rgan kishi; keksa. Shu ma’noda “piri badavlat” iborasida uchraydi; 2) diniy mazhab boshlig‘i, diniy rahbar. Shu ma’noda “yo pirim” birikmasida uchraydi; 3) biror kasbning asoschisi, homiysi deb tushuniladigan, ko‘pincha, afsonaviy va afsonalashtirilgan shaxs; 4) ko‘chma ma’noda: biror ish, kasb yoki sohani juda yaxshi egallagan, shu sohada o‘ta mohir usta kishi, ustoz. Ushbu so‘z, shuningdek, ota ma’nosini anglatadi va arab tilida ابٌ deyiladi. Fors tilida qari, keksa ma’nolarini ifodalovchi سالخورده so‘zi bilan yonma-yon, bir ma’noda qo‘llanadi. Yosh ma’nosini anglatuvchi جوان so‘zining antonimi. Alisher Navoiy asarlarida bu so‘z ustoz, boshlig‘; tasavvuf tariqatining boshlig‘i kabi ma’nolarda qo‘llanadi [4, 574].

Bino va inshootlar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy hayoti, turmush darajasi bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Xorazm viloyatidagi moddiy madaniy meros ob’ektlarini tarixiy-lisoniy nuqtai nazardan o‘rganish necha ming yillar davomida viloyat hududida yashab kelayotgan xalqning ma’naviy merosi va madaniy mulki bo‘lib hisoblangan bu boyliklarning asrlar osha saqlanib qolishiga ko‘maklashadi.

Kaynakça

A.Abdurasulov, Z.Abidova. “Xorazmdagi qadamjo va ziyoratgohlar” – T.: “Yangi nashr”. 2016.

K. Xudoyberganov, “Xiva - dunyodagi eng ko‘hna qal’a”, Toshkent, 2012.

D. Bobojonov, M Abdurasulov. “Firdavsmonand shahar”, 2008.

Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. T. II. T.: Fan.1983.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. III tom. –T.: O‘zbek milliy ensiklopediyasi. 2006.

https://lex.uz/docs/4262171?ONDATE=09.01.2021&ONDATE2=20.12.2019&action=compare

https://uzheritage.org/uz/posts/ozbekiston-madaniy-merosi-haqida-qisqacha

Post-Sovyet Dönemi Azerbaycan'da Sözlükbilim Çalışmaları

Gulnara ALİYEVA-KOŞKUN*

Özet

Sözlükler, halkın tarihinin ve kültürünün bir ürünüdür, belirli tarihsel gelişim döneminde sosyal bilimin bir başarısıdır. Dilin kelime hazinesi, insanların belirli olaylar hakkındaki fikirlerinin seviyesini yansıtan, bazen onları karakterize eden dönemin bir aynasıdır. Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinde sözlükbilimin ve sözlüklerin gelişme tarihi oldukça ilginçtir. Azerbaycan sözlükbilimi, farklı dönemlerin tarihi ve kültürel koşullarını atlamamış, kendi gelişim tarihi içinde şekillenmiştir. Azerbaycan Cümhuriyeti 1991'de bağımsızlık kazandıktan sonra hazırlanan sözlüklerin mevcut durumunu karakterize ederek, devletin ideolojik yapısı kadar tarihi, kültürel, sosyo-politik, ekonomik durumuyla da yakından ilgili oldukları not edilebilir. Bağımsızlık yıllarında dilbilimin çeşitli alanlarında olduğu gibi sözlükbilim alanında da değişiklikler ve gelişmeler yaşandı. Bu değişimlerden biri alfabe konusunda kendini gösterdi. 1992 yılında Latin alfabesine geçilse de, Azerbaycan Cumhurbaşkanının 12 Ocak 2004 tarihli "Azerbaycan dilinde Latin grafiği ile toplu yayınların uygulanması hakkında" emriyle önceki yıllarda yayınlanmış sözlükler yeniden latın alfabesile yayınlandı. Öte yandan bir takım ikidilli sözlükler, deyim sözlükleri, açıklamalı sözlükler, terim sözlükleri ve d. meydana çıktı. Burada çeşitli bilim alanlarında hazırlanmış terim sözlüklerini özellikle belirtmek gerekir. Çünkü Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra o dönemi yansıtan kelimeler, özellikle terimler toplu halde dili terk etti ve doğal olarak bağımsızlık hem de dilde yeni terimlerin oluşumu ile sonuçlandı. Eski ve yeni coğrafi adların isimlendirilmesi ve değiştirilmesi, toponimik verilerin bilgi temellerinin oluşturulması, toponimik bilginin pratik uygulamasının bir başka yönüdür. Bu anlamda 2007 yılında yayınlanan "Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü" önem arzetmektedir. Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Azerbaycan'da bir takım yer adlarının isimleri doğal olarak değiştirilmiş, onların çoğu eski Türk kökenli adlarına kavuşmuş ve dildeki tüm bu değişiklikler yer adları sözlüklerine yansımıştır. Post-Sovyet dönemi Azerbaycan Türkçesinde hazırlanan sözlüklerde Sovyet döneminde kullanılmayan kelimelerin yeniden kullanılması- söz varlığına dahil edilmesi, daha önce kullanılan kelimelerin yeni anlamlar kazanarak kullanılması, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle Avrupa kökenli birtakım kelimelerin dilimize girmesi, Türkiye Türkçesinin etkisiyle Azerbaycan Türkçesinde yeni kelimelerin kullanıma girmesi gibi özellikler görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Post-Sovyet dönemi, sözlükbilim, sözlük, sözcük birimler

Giriş

Sözlükler, halkın tarihinin ve kültürünün bir ürünüdür, belirli tarihsel gelişim döneminde sosyal bilimin bir başarısıdır. Dilin kelime hazinesi, insanların belirli olaylar hakkındaki fikirlerinin seviyesini yansıtan, bazen onları karakterize eden dönemin bir aynasıdır. Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinde sözlükbilimin ve sözlüklerin gelişme tarihi oldukça ilginçtir. Azerbaycan sözlükbilimi, farklı dönemlerin tarihi ve kültürel koşullarını atlamamış, kendi gelişim tarihi içinde şekillenmiştir. Halkın kültürel gelişimi ve ihtiyaçları ile oluşan sözlükler bağımsızlık döneminde dilbilimcilerin özellikle araştırma mevzusuna dönüştü. Bağımsızlık yıllarında çeşitli bilim dallarında sözlüklerin hazırlanması, Azerbaycan sözlükbiliminin gelişmesinde önemli bir aşama teşkil etmektedir. Dilin kelime hazinesindeki değişiklikler her zaman dilin iç yasalarıyla, başka deyimle sadece linguistik faktörlerle düzenlenmez. Çoğu anlamsal sürecin ilkin koşulları ekstra-linguistik karaktere sahiptir. Azerbaycan Cumhuriyeti 1991'de bağımsızlık kazandıktan sonra hazırlanan sözlüklerin mevcut durumunu karakterize ederek, devletin ideolojik yapısı kadar tarihi, kültürel, sosyo-politik, ekonomik durumuyla da yakından ilgili oldukları not edilebilir. Bağımsızlık yıllarında dilbilimin çeşitli alanlarında olduğu gibi sözlükbilim alanında da değişiklikler ve gelişmeler yaşandı. Bu değişimlerden biri alfabe konusunda kendini gösterdi. 1992 yılında Latin alfabesine geçilse de, Azerbaycan Cumhurbaşkanının

*Doç.Dr., Bakü Slavyan Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türkoloji Anabilim Dalı, gulnara.fakhraddin@gmail.com ORCID: 0000-0001-8777-1411

12 Ocak 2004 tarihli "Azerbaycan dilinde Latin grafiği ile toplu yayınların uygulanması hakkında" emriyle önceki yıllarda yayınlanmış sözlükler yeniden Latin alfabesiyle yayınlandı. Öte yandan bir takım ikidilli sözlükler, deyim sözlükleri, açıklamalı sözlükler, terim sözlükleri ve d. meydana çıktı. Burada çeşitli bilim alanlarında hazırlanmış terim sözlüklerini özellikle belirtmek gerekir. Çünkü Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra o dönemi yansıtan kelimeler, özellikle terimler toplu halde dili terk etti ve doğal olarak bağımsızlık hem de dilde yeni terimlerin oluşumu ile sonuçlandı.

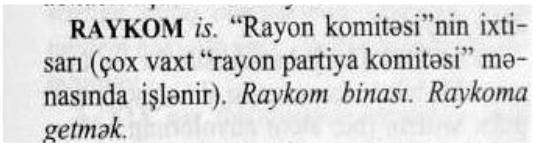
Prof.Dr. Mehebbet Mirzaliyeva yazıyor: "Bağımsızlık döneminin ilk yılları Türk dillerinin gelişmesinde yeni bir aşamadır. Bu aşamada, sosyo-ekonomik yaşam, bilimsel-politik ve kültürel durumla ilgili süreçler hem sanatsal hem bilimsel hem de resmi üslupta şu veya bu yazılı konuşmada ciddi değişikliklere uğramıştır. Kuşkusuz bu değişimler, kendisini öncelikle dilin sözlük katmanında gösterir" (Mirzaliyeva, 2004: 293). Bağımsızlıktan önce Azerbaycan Türkçesine geçen kelimelerin önemli bir kısmının Rus dili ve Avrupa kökenli kelimelerin Rus dili aracılığıyla geldiğini, bağımsızlık kazandıktan sonra, dilin söz varlığındaki yabancı dillerden dilimize geçen kelimelerin doğrudan bu dillerden alınmaya başladığını belirtmek yeterlidir. Bu, Azerbaycan Türkçesinin akraba ve özellikle akraba olmayan dillerle doğrudan ilişkilerinin güçlendirilmesine ivme kazandırdı. Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında meydana gelen bu yenilenme süreçleri, söz varlığının gelişmesine zemin hazırladı.

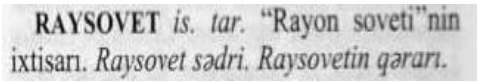
Post-Sovyet dönemi sözlükleri

Post-Sovyet döneminde Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında meydana gelen değişiklikler aslında sözlükbiliminin yönünü ve içeriğini belirlemiştir. Bu değişiklikler "Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü"ne de yansımıştır. Sözlük Sovyetizmleri, Türkiye Türkçesinin etkisi ile dilimize giren yeni kelimeleri, yeni anlamlar kazanan ve dile giren yeni kelimeleri de içermektedir. Bunlardan bazılarına değinelim:

1. Post-Sovyet döneminde Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında gözlemlenen dikkat çekici özelliklerden biri Türkiye Türkçesinin etkisiyle dilimizde yeni kelimelerin kullanıma girmesidir. Dilimize geçen bu sözcük birimlerinin bazılarının Azerbaycan Türkçesinde karşılığı varken bazılarının yoktur. Örn: helikopter, rağmen, önce, özel, incinmek, soydaş, mücadile, önder, soyad, olay, yasak, endirim, yavru, önder, soydaş, ehemiyyet-önem, şahid- tanıq, müvefeqiyyet-uğur, kederli-üzgün, xoşbext-mutlu, bezek – süs, günah-suç, göyerti- sebze, uyumaq – yatmak, bir şeyin arka tarafı – öte, öteki ve d. Bu kelimelerin bir kısmının Türkçe kökenli olduğu ve Azerbaycan edebi dilinin gelişiminin önceki aşamalarında gözlendiği ve daha sonra arkaik hale gelerek kullanım dışı kaldığı, bağımsızlık kazandıktan sonra Türkiye Türkçesinin etkisiyle dilimizin söz varlığına girerek yeniden yaşama hakkı elde ettiği doğrudur.

2. "Rusizm ulusal, Sovyetizm ise sosyal ve ideolojik bir işarettir. Rus dilinden alınan tüm terimler Rusizm değildir: Rusizmler, Rus yaşam tarzını ve tarihsel bakış açısını ifade eden sözcük birimleri anlamına gelir; Rusizmler tarihsel olarak oluşturulmuş Rusça kelimelerdir. Sovyetizmler, Sovyet gerçekliğini yansıtan kelimeler ve terimlerdir. Bunlar belli bir toplumsal yapının terminolojik fonu olup, Sovyet yaşam ve varoluş biçimini yansıtan kelimelerdir" (Memmedli, 2017: 24). Sözlükte günümüzde kullanılmayan sovyetizmler dikkat çekmektedir: Örn: kommunist, kolxoz, sovxoz, pioner, komsomol, sovet, raykom vb. Sözlük, Sovyet döneminde kullanılan çok çeşitli kısaltmaların yanı sıra birleşik hecelerden oluşan sözcükleri içermektedir. Aşağıda, sözlükteki kelimelerle ilgili bazı örnekler verilmiştir:

RAYKOM *is.* "Rayon komitəsi"nin ixtisarı (çox vaxt "rayon partiya komitəsi" mənasında işlənir). *Raykom binası. Raykoma getmək.*

RAYSOVET *is. tar.* "Rayon soveti"nin ixtisarı. *Raysovet sədri. Raysovetin qərarı.*

3. Bağımsızlıktan sonra sözlüğe dahil edilen sözcüksel birimler sırasında postsovet, noutbuk (dizüstü bilgisayar), qreypfrut, manqo, kivi, mansarda, imic, şans, şantaj vb. örnekler verebiliriz.

4. Sözlükte dikkat çeken noktalardan biri, bazı sözcük birimlerin Azerbaycan Türkçesinde karşılıklarının olmasına rağmen, bu anlamda kelime dağarcığında yer almayan Rusça ve Avrupa kökenli kelimelerin bulunmasıdır. Plyaj- çimerlik (plaj), plomb – dolğu (dolgu), avariya – qeza (kaza), şlyapa – papaq (şapka), şofer – sürücü (şoför), praporşik-zabit rütbesi (subay rütbesi), talant – istedad (yetenek), infarkt – kalp krizi, bakal-qedeh (kadeh) vb. Hatta bu kelimelere Millî eklerin eklendiğini görüyoruz: talantlı - istedadlı (yetenekli), şoferlik-sürücülük (şoförlük), şlyapalı-papaqlı (şapkalı) vb. Kanaatimizce bu, sözlüğün eksikliklerinden biri olarak kabul edilmelidir.

PRÁPORŞİK [*rus.*] Ordu və donanmada ən kiçik zabit rütbəsi; habelə belə rütbəsi olan hərbi xidmətçi. (ADİL, 2006: 620)

LUNATİK [*rus.*] Lunatizmi olan adam. (ADİL, 2006: 273)

PRİPİSKA *is.* [*rus.*] 1. Əlavə yazma, artırma, olduğundan çox göstərmə.
2. Bilərəkdən saxtakarlıq etmə. (ADİL, 2006: 621)

LAMPOÇKA [*rus.* лампа söz. kiç.] Elektrik lampası. *Bir anda bütün ətrafda yüzlərlə lampoçka yandı.* M.İbrahimov. *Rüxsarə lampoçkanı əlləşdirdi, onun içəri tellərinin qırılmış olduğunu gördü.* S.Rəhimov. (ADİL, 2006: 242)

5. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle Avrupa kökenli birtakım kelimelerin dilimize girmiştir: biznes, okey, biznesmen, kseroks, lobbi, tender, diaspor, menecer, sammit, media, internet, kredit, auditor, skaner, printer, server, sensor, terminal, modem, interaktiv vb.

Kadim ve yeni coğrafi yerlerin isimlendirilmesi, değiştirilmesi, toponimik verilerin bilgi temellerinin oluşturulması, toponimik bilgilerin pratik uygulamasının bir başka yönüdür. Toponimik sözlükler, çeşitli tarihsel ve dilbilimsel araştırmalar için değerli materyaller sağlayarak, edebi metinlerde belirli adların kullanımının nedenlerinin daha derinden anlaşılmasını sağlar. Bu anlamda 2007 yılında yayınlanan "Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü" önem arzetmektedir. İki ciltten oluşan bu sözlükte yaklaşık 12 bin coğrafi adın açıklaması verilmiştir. Alfabetik sıraya göre hazırlanmış "Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü"nde, kelimelerin fonetik varyantları, şekil değişimleri, köken kaynakları, yaygın olarak kullanıldıkları bölge, ait oldukları dil ve coğrafi içerikleri, coğrafi adların etimoloji bilgileri yer almaktadır. Ayrıca belirli bir coğrafi adın diğer milletlerin toponimisinde rastlanması durumları da kaydedilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık yıllarında adı değişen yer adlarının ve eski adların etimolojisi açıklanmıştır. Sözlükte köy adları, ait oldukları idari toprak birimlerinin adları ile birlikte gösterilmektedir.

Toponimik sözlüklerin yapısal özelliklerinin açıklamasında belirtilen 1. Terim sözcüğün belirlenmesi, 2. Madde başı sözcüğün diğer dillerdeki paralelliklerinin gösterilmesi, 3. Varsa etimolojisinin ve etimolojik kaynağının verilmesi, 4. Terimlerle veya terimlerin katılımıyla oluşturulan coğrafi adların tasnif edilmesi ve kullanıldığı alan hakkında bilgi sunulması, 5. Dilsel ya da anlamsal açıdan benzer olan terimlere yönlendirme yapılması (Murzayev, 1984:7-9) gibi özellikler sözlük boyunca izlenmiştir.

20. yüzyılın 20-90'larında Azerbaycan SSCB'nin bir parçasıydı ve Azerbaycan'daki Ruslaştırma veya Sovyetleştirme politikası tüm alanları kapsıyordu. Bu alandaki faaliyetlerden biri de Azerbaycan'ın bazı şehir, köy ve sokaklarına Rus, Ermeni devlet adamlarının ve kahramanlarının adlarının verilmesiydi. Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Azerbaycan'da bir takım yer adlarının isimleri doğal olarak değiştirilmiş ve birçoğunda eski Türk kökenli isimler yeniden kullanım hakkı kazanmıştır. Böylece, 18 Mart 1989'da Jdanov - Beylegan, 7 Aralık 1989'da Kirovabad - Gence, 5 Ocak 1990'da Şaumyan - Hatai, 18 Nisan 1990'da Orconikidze - Surahanı, 24 Nisan 1990'da Gazımemmed - Hacıgabul, 5 Şubat 1991'de Mereze - Gobustan, 14 Şubat 1991'de Kasım İsmayılov - Goranboy, 7 Şubat 1991'de Vartaşen - Oğuz, 7 Şubat 1991'de Gutgaşen - Gebele, 7 Şubat 1991'de Mirbeşir - Terter, 7 Şubat 1991'de Puşkin - Bilesuvar, 7 Şubat 1991'de İliç - Şerur, 7 Şubat 1991'de Şamhor – Şemkir olarak adlandırıldı ve dildeki bu değişim iki ciltlik yer adları sözlüğünde ayrıntılı bir şekilde yer almıştır.

Azerbaycan dilbiliminde antroponiminin teorik, bilişsel, üslup ve d. açılardan öğrenilmesi, bu yönlerin gelişimi antroponimi sözlüklerinin hazırlanmasında da büyük önem taşımaktadır. Bu süreç 1980'lerde başlamış ve bağımsızlık yıllarında antroponimik sözlüklerin derlenmesi yaygınlaşmıştır. Birçok araştırmacı bilim adamı, Azerbaycan şahıs adları, Azerbaycan takma adları sözlüklerinin hazırlanması ve yayınlanmasında Azerbaycan sözlükbilimi ve onomoloji sistemine değerli katkılarda bulunmuşlardır. M.N.Çobanov'un "Azerbaycan Şahıs Adları" (1981), B.Abdullayev'in "Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (1985), O.Mirzayev'in "Adlarımız" (1986), M.Şiraliyev, B.Abdullayev ve Ş.Sadiyev'in "Azerbaycan şahıs adları" (1987), M. Çobanov'un "Azerbaycan şahıs adlarının anlam bilgisi ve yazılışı" (1990) sözlükleri bu alandaki ilk adım olarak kabul edilebilir.

Ayrıca Afad Gurbanov'un "Çocuğa isim nasıl seçilir" (1993), Nadir Memmedli'nin "Adını ben verdim, yaşını Allah versin" (1995), M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı'nın "Azerbaycan Şahıs Adları" (1995), Aydın Paşayev'in "Azerbaycan Şahıs Adları" (1996), Afad Gurbanov'un "Dünyadaki Türk adları" (2000), Aydın Abi Aydın'ın "Şahıs Adları Sözlüğü" (2002), Hesret Hasanov'un "Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı-Etimolojik Sözlüğü" (2002), Aydın Paşayev ve Alime Beşirova'nın "Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (2003), Elmira Hamzayeva'nın "Türk Kökenli Azerbaycan Şahıs Adları Sözlüğü" (2004), Aydın Abi Aydın'ın "Şahıs Adları Sözlüğü" (2006) ve "Türk Şahıs Adları Sözlüğü" (2007), Afad Gurbanov'un "Azerbaycanlı Şahıs Adları ansiklopedisi" (2007), Mehrali Guliyev'in "Arapça ve Farsça Kökenli Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (2009), Aydın Abi Aydın'ın "Kökenine Göre Şahıs Adları Sözlüğü" (2010), Aydın Paşayev'in "Hemse" de kullanılan Özel Adların Açıklamalı Sözlüğü" (2013) ve Azerbaycan Takma Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (2015), Fidan Gurbanova'nın "Azerbaycan Şahıs Adları. Açıklamalı Sözlük" (2019) ve diğer sözlükler, antroponimik sözlükbilim alanında özellikle şahıs adlarının toplanmasına, açıklanmasına, etimolojik olarak analiz edilmesine, incelenmesine ve diğer Türk dilleriyle karşılaştırılmasına izin vermektedir. Bu sözlükler biri diğerini tekrar etmez. Çünkü oluşturulan antroponimi sözlüklerinin her birinde yer alan özel adlar, bunların belirli nedenlerle ve farklı dönemlerde farklı tarihsel ve sosyal olaylarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Azerbaycan'da 70 yıllık Sovyet idaresi döneminde bu siyasi yapı şahıs adlarını da etkilemiştir. 18 Ekim 1991'de Azerbaycan halkının bağımsızlığının yeniden kazanılmasıyla, onomastik birimler de dahil olmak üzere kişi adlarının kullanımında ciddi değişiklikler kendini göstermeye başladı. Sovyet dönemi Azerbaycan antroponimisinde iki yön dikkat çekmektedir:

1. Hem Rusça şahıs adları hem de Avrupa kökenli şahıs adları dilimizin antroponimik sistemine girmiştir: Famil, İlyas, Roman, Roland, Eleonora/Elyanora, Alla, Elvira/Ulvira, Stella, Faina/Faine, İzabella, İzolda, Lena, Yelena, Laura, Lidiya, Lira, Luiza, Lyudmila, Mariya, Raya, Raul, Robert, Rima, Roksana, Roza, Sima, Ofeliya, Svetlana, Zoya vb. Avrupa kökenli şahıs adlarının çoğu, Sovyetler Birliği döneminde Rus dili aracılığıyla Azerbaycan Türkçesine geçmiştir.

2. Sovyet ideolojisinin etkisi altında Rus dilinde meydana gelmiş bir takım yapay şahıs adları Azerbaycan antroponimisinde de görülmüştür; örneğin: Klara, Marlen, Voroşil, Karlen, Feliks, Kommuna, Ninel, Narkom vb. Bu tür kişi adları, 20. yüzyılın başlarında Rus devrimcilerinin, siyasi şahsiyetlerinin adları, soyadları vb. ilgili meydana çıkan adlardır. Bu adların sadece Azerbaycan Türkçesinde değil, Sovyetler Birliği'ne tabi olan diğer Türk milletlerinin dillerinde de görüldüğünü belirtmek gerekir. Antroponimik sözlüklerdeki kişi adları örneklerine dikkat edelim:

MARLEN, 19. yüzyıl filozofu Karl Marx ve dünya tarihinde proletaryanın ve komünizm fikrinin lideri olarak bilinen V. I. Lenin'in (1870–1924) soyadlarının ilk üç harfinden oluşan bir erkek ismidir. Siyasi yapının özünden doğan ancak halkın iradesine aykırı olan bu tip adlar diğer isimler kadar yaygın değildir (Gurbanova, 2019: 445). Marlena, bu isme -a son eki getirilerek oluşturulmuş bir kadın ismidir. Özel adların hecelerinin birleştirilmesiyle veya Sovyet ideologlarının isimlerinin tersten okunmasıyla oluşan bu tür kişi adlarının özel bir anlamı yoktur.

MARKS (almanca). Marx, 19. yüzyılda yaşamış ünlü filozof ve komünizm ideologlarından Karl Marx'ın soyadıdır. 20. yüzyılın 20'li yıllarından sonra Azerbaycan antroponimisine giren Marx erkek ismi, siyasi yapının özünden doğan isimlerden biridir.... Sovyet döneminin ilk yıllarında (40'lı yılların sonuna kadar) ideolojinin dikte ettiği erkek çocuklarına verilen isimlerden biridir. Ancak, bu tür erkek isimleri gibi, Marks adının da Azerbaycan'da ömrü uzun sürmedi, hatta daha sonra bu tür isimleri taşıyanlar yetişkin yaşlarda isimlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Azerbaycan'da eski neslin temsilcileri arasında halen Marx adını taşıyanlara rastlanmaktadır (Gurbanova, 2019: 445).

Merkez, Şura, Sovet, Teşkilat, Kombayn, Kolxoz, Sovxoz, İngilab, Telefon, Samovar, Mükafat gibi isimler dilimize apelyatif sözcükler olarak girmişse de Sovyet ideolojisini yansıtan bu sözcükler daha sonra özel adlar haline gelmiştir. Siyasi yapı ile bağlantılı olarak ortaya çıkan bu şahıs adlarının ömrü kısa olmuş ve dilde eskimiş kelimeler olarak sabitlenmiştir. Dilimizde, apelyatifi yabancı kökenli olan kelimelerin onomastik birim oluşturmasının rastlanan dil olaylarından olduğu belirtilmelidir.

Post-Sovyet dönemi Azerbaycan'da hazırlanan kişi adlarının açıklamalı sözlüklerinde bu şahıs adlarının bir bütün olarak açıklaması verilse bile, Rus dili ve Rus dili aracılığıyla Avrupa kökenli dilimizin antroponim birimleri sistemine dahil edilen kişi adları kısmen kullanıldığı halde, Sovyet ideolojisinin etkisiyle meydana çıkan kişi adlarına genellikle çağdaş Türkçemizde rastlanmıyor.

"Azerbaycan antroponimik birimler sisteminde Arapça, Farsça, kısmen Rus ve Avrupa kökenli şahıs adlarının bir kısmı dilimize doğrudan isim olarak girmişse de bir kısmı da bu dillerden özellikle Arapça ve Farsçadan edebî dilimize girmiş apelyatifler temelinde Azerbaycan (Türk) düşüncesiyle oluşturulmuştur. Örneğin, Vügar, Derya, Asger, İngilab, İntikam, Nazir, Maarif, Zabit, Zafer vb. erkek adları; Arzu, Vefa, İrade, Hoşgül, Hakikat, Hicran vb. kadın adları apelyativi Arapça ve Farsça kökenli olmakla birlikte, Azerbaycan antroponimleridir" (Tanrıverdi, 2011: 110). Post-Sovyet döneminde dini şahıs adlarının kullanımında da artış görülmektedir.

Antroponimik sözlüklerde ilgi çekici ve şaşırtıcı noktalar da vardır. Aydın Abiyev'in kadın ve erkek adlarının bir arada anlatıldığı "Şahıs Adları Sözlüğü"nde Azerbaycanca rastlanmayan gerçek adlara rastlanmaktadır: Acaralp, Acaröz, Açа, Adden, Akaş, Akbal, Akbat, Aktolga, Arpa, Balta, Basa, Beğ, Ceben, Cünük, Eyiz, Hızlı, Neco, Rıfkı vb. Belki bu adlar başka Türk dillerinde de kullanılıyor, ama biz şahsen bugüne kadar böyle adlara rastlamadık" (Paşayev, 2003: 4).

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Türkiye Türkçesinden dilimize bir takım yeni kişi adları geçmiştir. Örneğin: Kaan, Oğuz, Hazal, Gürsel, Tuana, Yüksel, Turkay, Aysu, Ada, Semra, Türkan, Miray Öner, Önder, Ozan, Oğuz, Özal, Nuray, Suray, Suada, Melis, Melissa, Lara, Bülent, Bürhan, Mira, Selin ve diğerleri. Kişi adları anlamlı birimler olmalarına rağmen başka dillere çevrilmedikleri için fonetik içeriği değiştirilmeden orijinal hallerinde muhafaza edilirler. Bu özelliğe göre eski adların

incelenmesi sırasında içinde eski Türkçe unsurları tespit etmek mümkündür. Eski Türk yazılı anıtlarında, "Kitabi Deda Korkut"ta rastlanan Kağan, Kaan, Bilge, Bilgehan, Bayandır, Beyrek, Banu, Banuçiçek, Burla hatun, Oğuz, Kara, Karaca, Selcan gibi adların antroponim olarak kullanımı Çağdaş Azerbaycan edebi dilinde bağımsızlık yıllarında daha da artmıştır.

"Dede Korkut Hikâyelerinin Antroponimik Yapısı" başlıklı makalesinde Dede - Ata, Alp, Bay, Şer, Delü, Kara, Niqabli, Kamlı, Kan ve Kanlı, Koca, Dölek onomastik birimlerini tarihsel düzlemde sözlük-anlamsal açıdan yorumlayan Ahmet Caferoğlu, Dede Korkut destanındaki bazı antroponimlerin eski olmadığını, ancak Bayındır Han, Dede Korkut, Bamsı Beyrek, Salur Kazan veya Kazan Bey gibi antroponimlerin eski Oğuz diyarına yol açtığını ve Dede Korkut'un tanrılaştırılması da eski Oğuz diyarının bir kalıntısı olduğunu yorumlar (Caferoğlu, 1959: 61).

Bu sözlüklere ek olarak, bağımsızlık yıllarında dilimize giren yeni kelime ve yabancı kökenli kelimeleri içeren 2016 yılında yayınlanan "Yeni kelimeler ve yeni anlamlar" sözlüğü gösterilebilir. Prof. İsmayıl Memmedli'nin editörlüğünde yayınlanan bu sözlük, Azerbaycan Türkçesindeki yeni kelimelerin kökeni, kaynak veya orijinal dilde yazılışı, etimolojik anlamı, günümüzde kullanılan hem yalın hem de mecazi anlamların açıklanması açısından önemlidir. Yaklaşık 2000 kelime içeren sözlük, bilim, teknoloji, bilişim, radyo, televizyon, sinema, iletişim, kozmetoloji, tıp ve günlük hayatın çeşitli alanlarını kapsayan kelime ve terimlerin açıklamasını sunmaktadır. Sözlükten eğitimle ilgili dilimizde yer alan birkaç terimi sunuyoruz: **rezidentura** [lat. residens (resdentis) – yerinde kalmak] Temel tıp eğitiminin devamı olarak tıp uzmanlarının eğitimini sağlayan aşama; **tyutor** - [İng. tutor - eğitmen] Akademik danışman; **kollokvium** - [lat.] 1. Öğrencilerin bilgi düzeylerini kontrol etme yöntemlerinden biri (dönem ortası). 2. Raporların tartışılması; **sillabus** (müfredat) [İng. ing. syllabus < lat. syllabus- liste] Çağdaş eğitim sisteminde okutulan konunun iş planı (dönem bazında) vb.

Sözlükte ayrıca Türkçe kökenli sözlük birimleri de yer almaktadır. Örn: **simge**- programların ve dosyaların bilgisayar monitöründe sembolik görüntülerle sunumu; **dolgu**- yüzün ameliyatsız düzeltilmesinde estetik olmayan bir görünüm veren çöküntülere ve derin kırışıklıklara enjekte edilerek doldurulan hyaluronik veya polimer kitle; filler, **döner**- lavaş veya ekmek arası dana veya tavuklu sandviç, salatalık, domates vb. malzemelerle dolu bir tür ayakta yiyecek; **örek**- Türk, Tatar ve Altay halklarının inancında yaşayan bir ölü- hayalet. Söz – silah, iş, sevgi ve örekdir! (S.Rüstemhanlı); **takır** - çölde bir killi saha vb.

Post-Sovyet döneminden önce de dilimizde var olan bazı ortak kelimeler son yıllarda yeni anlamlar kazanmış ve hem yeni bir anlama sahip bağımsız bir sözcük birimi olarak hem de bileşik kelimelerin bir parçası olarak kullanılmaktadır: Akıllı sıf. [ar. عقل [tek.] Akıllı ev sistemi- tek bir ünitede entegre ışık, perde, sıcaklık, ses/video, ağ geçitleri ve aksesuarlar, kablosuz aktüatör kontrol sistemleri- kontrol paneli. Akıllı lövhe - modern bir bilgisayar rolünü oynar, elektronik kartların parmakla kontrol edilmesi gibi işlevlere sahiptir ve herhangi bir bilgi anında tahtada görülebilir. Akıllı kalem - bilginin bir kalem kullanarak kağıttan okunması. Tıp. Akıllı giyim – giysilere uygulanan kalp aktivitesi izleme sistemi (YSYML, 2016: 19). Ayrıca sözlükte çağdaş ölçünlü dilde kullanılan bazı kelimeler kısaltmalar şeklinde yer almaktadır. Örneğin: **İKT** - informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (bilgi ve iletişim teknolojileri); **İQ** - [ing. intelligence quotient (IQ) zeka emsali] Bir kişinin entelektüel kapasitesinin nicel bir göstergesi; **ISBN** - [ing.] Kitabın Uluslararası Standart Numarası- bir kitabın veya herhangi bir yayınevinin vb. broşürünün uluslararası standart kimliğini belirleyen bir sayı. Fakat belirmemiz gerekir ki, bu kısaltmaların kısaltmalar sözlüğünde yer alması daha doğru olurdu.

Bilimsel ve teknik gelişmelerin, sosyal-siyasi ilerlemelerin bir sonucu olarak, yeni bilim alanlarının ortaya çıkması, Azerbaycan Türkçesinin söz varlığına yüzlerce yeni terimin dahil edilmesini sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesinde çeşitli bilim dallarıyla ilgili kavramları ifade eden terimleri netleştirmek ve sistemleştirmek amacıyla 2001 yılında Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Reyaset Başkanlığı

kararıyla Terminoloji Komisyonu kurulmuştur. Bilim ve teknolojinin gelişmesi, dilin terminolojik sisteminin değişmesini ve yenilenmesini etkilemiştir. Bu da ayrı bilim alanlarıyla ilgili yeni terminolojik sözlüklerin hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Sovyet sonrası dönemde sadece Azerbaycan'ın terminoloji sözlükbiliminde yüzlerce sözlük ortaya çıkmıştır.

M. Abbasov'un "Petrol ve Gaz Üzerine Rusça-Azerbaycanca-İngilizce Terminolojik Sözlük" (1999), G. Meherremli'nin "Sinema, Televizyon ve Radyo Terimlerinin Açıklamalı Sözlüğü" (2002), G. Guliyev ve A. Rustemova'nın "Açıklamalı Diplomatik Terimler Sözlüğü", (2004), G. Gocayeva'nın "Rusça-Azerbaycança Açıklamalı Teknik Terimleri" (2004), G. Gurbanli'nın "Rusça-Azerbaycanca Dilbilim Terimler Sözlüğü" (2004), İ. Zeynalov'un "Açıklamalı Tarih Terimleri Sözlüğü" (2006), "Olasılık Teorisi ve Matematiksel-İstatistiksel Ansiklopedi" (2010), A. Bagirov'un "Türkçe-Azerbaycanca Açıklamalı Tıp Sözlüğü" (2011), A.H. Nazarova'nın "Felsefi Terimlerin Açıklamalı Sözlüğü" (2014), İ. Celallı'nın "Bilişim Terimlerinin Açıklamalı Sözlüğü" (2017), S. Sadıgova ve diğerlerinin "Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü" (2018) vb. yayınlandı.

Dildeki terimlerle paralel olarak kullanılan alınmış terimler vardır: kserokopiya-üzçıxarma (fotokopi), auksion-herrac (müzayede), dublikat-ikinci nüsxe (çoğaltma), embarqo-qadağa (ambargo), konsensus-yekdillik (oybirliği). Gelişim sürecinde bu tür Millî terimlerin alınma terimleri sıkıştırarak dilden çıkarılması süreci açıkça görülmektedir (Sadıgova, 2005: 292).

Bu tür sözlüklere örnek olarak İsmail Celallı tarafından 2017 yılında dört dilde yayınlanan "Bilişim Terimlerinin Açıklamalı Sözlüğü" (İngilizce-Rusça-Türkçe-Azerbaycanca) verilebilir. Bilgi teknolojisinin çeşitli alanlarını kapsayan sözlük, yazılım, donanım, bilgi işleme, internet, programlama ve standartlarla ilgili yeni terimleri içermektedir. Burada önemli olan noktalardan biri de terimlerin sunulan dillerdeki doğru karşılıklarının belirlenmesidir. Türkiye Türkçesindeki teknik terimlerin Azerbaycan Türkçesine göre millileştirilmesinin gözlemlenmesi dikkat çekicidir. Örneğin: kompüter – bilgisayar (154), displey-gösterge (230), domen – alan, etki alanı (235), klaviş-tuş, statik – durağan (710), inteqrasiya-tümleştirme (407), obyekt – nesne (537), seqmentleme - kesimleme (668), lokal-yerli (462), struktur – yapı, printer-yazıcı (599), primitiv-ilkel (598), fayl – dosya (297), obyekt fayl – amaç dosya (537), indeks-dizin (392), informasiya – bilgi (395), massiv –dizi (48), indikator – gösterge (393), damp-döküm (245), modulyasiya – kipleme (504), modul-birim (504), internet – genel ağ vb. Örneklerden de anlaşılacağı gibi Azerbaycan Türkçesinde bu noktada daha çok İngilizceden alınmış hazır terimler kullanılmıştır. Sözlük boyunca sunulan terimlerin açıklamaları Azerbaycan Türkçesiyle verilmiştir. Sözlükten bir örnek sözlük maddesi sunalım.

computer ~ компьютер ~ bilgisayar ~ kompüter – en az üç işlevi yerine getirebilen bir makinedir: giriş bilgilerini yapılandırılmış bir şekilde almak, önceden belirlenmiş kurallara göre işlemek ve sonuç vermek. Bilgisayarların çok çeşitli boyutları, şekilleri, yetenekleri ve uygulamaları olabilir. En yaygın kullanılan kategoriler sınıf, üretim ve bilgi işleme modu olmak üzere çeşitli şekillerde sınıflandırılabilirler (Celallı, 2017: 154).

Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı kelimeler sözlükte hem de yeni teknik terimler olarak kullanılmaktadır. Bu yeni terimlerin seçiminde uluslararası düzeyde kullanılan İngilizce terimler tercih edilmektedir:

vanilla ~ ваниль ~ vanilya ~ vanil – (slenq) özel nitelikleri olmayan, sıradan; örneğin, Windows XP, Windows XP with.NET Framework ile karşılaştırıldığında "vanilya" olarak kabul edilebilir. Bu terim, vanilyalı dondurmanın geleneksel dondurmadan daha lezzetli olduğu yönündeki yaygın yanılgı ile ilgilidir (Celallı, 2017: 779).

elite ~ элита ~ elit ~ elit – tek tuşla basılan yazı tipi boyutu 12 karakter yoğunluğu; çünkü böyle bir yazı tipinin karakterlerinin genişliği değişmez. Genellikle elit font karakterlerinin yüksekliği 10 puntodur.

Ancak bazı durumlarda elit terimi, farklı boyutlara sahip olabilen belirli bir yazı tipini (Courier gibi) belirtmek için de kullanılmaktadır (Celallı, 2017: 263).

Sonuç

Sonuç olarak, bağımsızlık döneminde Azerbaycan sözlükbiliminin Sovyet döneminden ve öncesinden aldığı teoriler temelinde ilerlediğini, diğer yandan bu teoriler temelinde yeni sözlüklerin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Post-Sovyet dönemi Azerbaycan Türkçesinde hazırlanan sözlüklerde Sovyet döneminde kullanılmayan kelimelerin yeniden kullanılması- söz varlığına dahil edilmesi, daha önce kullanılan kelimelerin yeni anlamlar kazanarak kullanılması, Türkiye Türkçesinin etkisiyle Azerbaycan Türkçesinde yeni kelimelerin kullanıma girmesi gibi özellikler görülmektedir. Sovyet sonrası dönemde bilim, teknoloji ve internetin hızla gelişmesi Azerbaycan Türkçesine özellikle Avrupa dillerinden çeşitli alanlarda çok sayıda kelime ve terimin girmesine neden olmuş, dilin kelime hazinesinin zenginleştirilmesi, sözlükbilimin gelişiminin temelini oluşturmuştur. Azerbaycan Türkçesinde yeni terimlerin ortaya çıkması yeni sözlüklerin hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Yeni kelimeler sözlüklerinin hazırlanması, dile girmiş yabancı kelime sözlüklerinin derlenmesi, yeni terminolojik sözlüklerin ortaya çıkması, açıklamalı sözlüklerin yanı sıra kişi ve yer adları sözlüklerinin yenilenmesi ve yenilerinin hazırlanması, imla ve ortopik sözlüklerinin yenilenmesi, bağımsızlık dönemi Azerbaycan sözlükbilim eğilimlerinin temelini oluşturur.

Kaynakça

ADİL IV – (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti*. Dörd cildde. IV cild. Bakı: Şerq-Qerb.

Caferoğlu, A. (1959). Dedem Korkut Hikâyelerinin Antroponim Yapısı, *TDAY Belleten*, 59-80.

Calallı, İ. (2017). *İnformatika terminlerinin izahlı lüğeti* (ingilisce-rusca-türkce-azerbaycanca). Bakı: İnformasiya texnologiyaları neşriyyatı.

Qurbanova, F. (2019). *Azerbaycan şexs adları. İzahlı lüğet*. Bakı.

Mirzaliyeva, M, (2004). Dilin lüğet terkibi. Teşekkül, inkişaf, tekmilleşme (mülahize ve düşünceler). *Türk dillerinin tarihi-müqayiseli leksikologiyası meseleleri* (kollektiv monoqrafiya, I cild, Bakı:

Memmedli, N. (2017). *Azerbaycan dilinde alınma terminler*. Bakı:

Murzayev, E. M. (1984). *Slovar narodnıh geografiçeskih terminov*. Moskva: Mısl.

Paşayev, (2003). A. *Azerbaycan şexs adlarının izahlı lüğeti*. Bakı.

Sadıgova, S. (2005). Azerbaycan dilinde terminologiyanın teşekkülü ve inkişafı. Bakı:Elm.

Tanrıverdi E. (2012). *Türk menşeli şexs adlarının tarixi-linqvistik tedqiq*i. Bakı.

YSYML (2016). *Yeni sözler ve yeni menalar lüğeti*. Bakı: Elm ve tehsil neşriyyatı.

Özbek Hikâye Anlatımının Gelişiminde Edebî İletişimin Rolü

Gulnoz SATTOROVA[*]

Özet

Özbek edebiyatının Türkçe, Arapça ve Farsça konuşan halkların edebiyatıyla eski bir ilişkisi vardır. Daha sonra bu iletişimin kapsamı genişledi ve Rus ve Batı edebiyatının temsilcileriyle yakın temas halindeydi. Bugün bile bu ilişkiler genişlemekte ve gelişmektedir. Bu tür iletişim gelişmeleri günümüze kadar artmış olsa da tarihsel bir olgu olarak kabul edilmekte ve farklı dönemlerde ve farklı tarihsel koşullar altında farklı şekillerde gelişmiştir. Son yıllarda dünya edebiyatının büyük temsilcilerinin eserlerini incelemek ve eserlerini tercüme etmek bir gelenek haline gelmiştir. Bu olgu, farklı kıtalarda, farklı dönemlerde ve koşullarda çalışan sanatçıların eserlerindeki evrensel sorunları ve durumları analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Özbek edebiyatının dünya edebiyatıyla olan yaratıcı ilişkisini incelemek, özelliklerini tespit etmek, farklı kıtalarda ve farklı yerlerde yaşayan din, dil ve milliyetleri birbirine benzemeyen halkların sanatsal düşüncelerinde benzer bazı yönleri tanımlamak, günümüzde edebiyat çalışmalarımızda zorunluluk haline gelen bir olgudur. Her milletin dilinde bir sanat eseri yaratılır. O milletin gelenekleri, Millî hayat tarzı ona yansır. Bununla birlikte, hepsinin insan doğasıyla - arzu, özlem, sevgi, irade, adalet, içsel deneyimler, kalp ağrısı, şefkat, iyi ve kötü, yaşam ve ölüm - ilişkilerinde bir uyum ve orantı durumu vardır. Bu insani duygular, dünyanın tüm halklarını birleştirir. Duygular, kurgudaki ifadeleriyle insanlığın birliğini ve ortaklığını kanıtlar. Kökleri ortak olan Türk ve Özbek halkları arasındaki edebi ilişkiler eski bir tarihe sahiptir. Orhun-Enisei anıtları, Mahmud Kaşgari, Yusuf Has Hajib, Ahmed Adib'in kitaplarının Millî miras olarak kabul edildiği bilinmektedir. Bu nedenle bu iki milletin edebiyatının birbirleriyle mukayeseli olarak incelenmesi sebepsiz değildir. Üzerinde dikkatle durduğumuz Özbek ve Türk hikâyeciliği, iki milletin edebiyat araştırmalarında en çok araştırılan konulardan biridir. Türk edebiyatının kendine has özellikleri üzerine dünyanın büyük bilim adamları tarafından bir kac bilimsel çalışmalar yapılmaktadır: Türk-Özbek edebiyatının karşılıklılığı; oluşum; periyodik aşamalarının gerekçesi;yazarların eserlerinde sanatsal beceri ve üslup konusunu ortaya çıkarmak; edebiyatlar arası edebi akımların önemini açıklar;Türk yazarların eserlerinin orijinalinden Özbekçeye, Özbek yazarlarının eserlerinin de Türkçeye çevrilmesi işi, iki milletin edebiyatçıları arasında uzun zamandan beri yürütülen çalışmalardan biridir. Günümüz gençleri deneyimli çevirmenlerin yanı sıra Türk yazarların eserlerini Özbek okurlarına yönlendiriyor. İki ulusun sanatçılarının eserlerinin bu kadar iç içe olmasının nedeni, sadece eski köklerinin ortaklığı değil, aynı zamanda eserlerin ortak temalarıdır

Anahtar Kelimeler: *Hikâye, edibiy iliskler, O'zbek, Turk, yazar, tarih, modern*

Giriş

Kalit so‘zlar: adabiyot, aloqalar, globallashu, hikoya, tipologiya, milliy o‘ziga xoslik.

Globallashuv jarayonlari barcha mamlakatlardagi iqtisodiyot, ijtimoiyot, siyosat bilan bir qatorda, milliy madaniy jabhalarga ham kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon har bir millat kishisining ichki va tashqi tabiatida o‘zgarishlar yasamoqda.

Globallashuv natijasida o‘zgarib borayotgan zamonni, insonni, uning ta’siri tufayli har bir millat hayotida yuzaga chiqayotgan muammolarni; ro‘y berayotgan yangiliklarni; shular girdobida o‘z muammolari yechimini izlab yashayotgan zamondosh qiyofasini, bir jihatdan, badiiy adabiyotda aks ettirish, ikkinchi bir tomondan badiiy asarlarda, adabiy jarayonda kechayotgan bu xodisalarni ilmiy nuqtayi nazardan tahlil va tadqiq etish adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotning o‘ziga xos xususiyati shundaki, hayotimizning bizga ma’lum qirralarini aks ettiradi. U turli xalqlar adabiyotida turli xil ifoda etiladi, ammo baribir o‘z mushtarakligini yo‘qotmaydi. Xalqlar turli xil bo‘lsada, o‘y kechinmalar, muammolar ko‘pincha bir xildir. Chunki insoniyat yashayotgan bu

[*] O‘zbekiston Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi.noza1969@mail.ru

dunyoda ya'ni kitobxon jahon adabiyotidan biron-bir asar mutolaa qilar ekan, uning ichidan o'z kechinmalari bilan uyg'un qirralarni topa oladi.

Ildizlari mushtarak turk va o'zbek elining adabiy aloqalari qadimiy tarixga ega. Ma'lumki, O'rxun-Yenisey yodgorliklari, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad adibning kitoblariga umumturkiy meros sifatida qaraladi. Shunday ekan, bu ikki xalq adabiyotini bugunga qadar bir –biriga qiyoslab o'rganlishi bejiz emas. Biz e'tiborimizni qaratayotgan o'zbek va turk hikoyachiligi ham ikki xalq adabiyotshunosligida chuqur tadqiq qilinayotgan masalalardan hisoblanadi.

Dunyoning yirik olimlari tomonidan turk va adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda: turk-o'zbek adabiyotining o'zaro mushtarakligi; shakllanishi; ularning davriy bosqichlarini asoslash; yozuvchilar ijodida badiiy mahorat va uslub masalasini ochib berish; adabiyotlararo adabiy oqimlarning ahamiyatini izohlash; turk yozuvchilarining asarlarini asliyatdan o'zbek tiliga, o'zbek adiblari asarlarini turk tiliga tarjima qilishni amalga oshirish ishlari ikki xalq adabiyotshunoslari orasida allaqachondan buyon amalga oshirilayotgan ishlar sarasidandir.

XX asrda yashab ijod etgan Mamduh Shavkat Esendal, Umar Sayfiddin, Sabohaddin Ali, Said Foiq Abasiyoniq, Toriq Bug'ro, Halikarnas Baliqchisi, O'rxon Kamol, Aziz Nesin, Naziha Merich, Firuzan, Tomris Uyar, Sevinch Cho'kum, Yusuf Otilgan, Ferid Edgu, Mustafo Qutlu va Selim Ileri singari turk yozuvchilarining hikoyalari bir necha bor o'zbek tiliga o'girildi. O'z navbatida o'zbek adiblarining bir qator hikoyalari turk tiliga tarjima qilindi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, Abdulla Avloniy, Abdulla Qahhor, Shukur Xolmirzayev, O'tkir Hoshimov, Nazar Eshonqul, Isajon Sulton, Ulug'bek Hamdam kabi o'zbek adiblarining asarlari turk kitobxonlari tomonidan iliq qarshi olindi.

Ikki xalq ijodkorlari asarlarining bir-biriga bu qadar singib ketishiga nafaqat ularning qadimiy ildizlari birligi, balki asarlardagi mavzular mushtarakligi hamdir. Shunday ijodkorlardan mavzu va ifodaviy mazmun jihatdan turk yozuvchisi Mustafo Qutluhikoyalari bilan o'zbek yozuvchisi Nazar Eshonqul hikoyalari o'xshab ketadi. M.Qutluning «Gul tafsiri», «Shafaq rangi», «Bulbul intiqomi», «Har qushning o'z shoxi bor», «Shamolning o'g'li», «Oxirgi ikki yoz», «Yulduz to'zoni», «Akatsiya gullaydimi?» singari hikoyalari N.Eshonqulning. «Shamolni tutib bo'lmaydi», «Yalpiz hidi», «To'zon» singari hikoyalari shu jumlaga kiradi. Har ikki ijodkor asarlarida ham badiiy ramzdan samarali foydalanadi. Ramz vositasida qahramonlar olamiga kirib boradi, hikoya mohiyatini ochishga muvaffaq bo'ladi. Ba'zi hikoyalarning sarlavhalari ham Mustafo Qutluijodida ramz vazifasini o'taydi. Masalan, «Eshik» hikoyasini olaylik. Hikoyaning «Eshik» deb nomlanishi bejiz emas, chunki eshik ortida «turli o'yinlar, hiyla-nayranglar» bor, demoqchi bo'ladi yozuvchi. Bu bilan dunyo eshigidan kirib kelgan har bir inson shunday muammolarga duch keladi, degan fikrni aytmoqchi bo'ladi u. Nazar Eshonqul ijodida ham Mustafo Qutluhikoyasiga hamohang hikoya bor. Uning hikoyasi «Ochilmagan eshik» deb nomlanadi. Hikoya qahramoni yoshgina kelinchak. U hayotda o'z orzu istaklari bilan yashaydi. Ammo hayot u o'ylaganchalik tanti emas. Qiyinchiliklar, muammolar girdobiga tushib qolgan kelinchak umidlari sarob ekanligidan qiynalib yashaydi. Yozuvchi uning iztiroblarini shunday tasvirlaydi: "Kelinchak ko'ksidagi eriga nisbatan shu vaqtgacha asrab yurgan ehtirom piyolasi jaranglab singanini eshitdi va og'riqni ham bilmay, alam va umidsizlik bilan barmoqlarini tishlab tashladi". Hikoyalar mazmunan bir-birini takrorlamasa-da, mohiyatan yaqin. Aytaylik, orzularning armonga aylanishi masalasi. Mustafo Qutlu ijodida turk folklori, Sharq klassikasi an'analarini zamonaviy usulda qayta jonlantirish, shu asosda janr, syujet, qahramon va uslub komponentlarini yangilash tamoyili yetakchilik qilishini kuzatishimiz mumkin. Uning hikoyalarida syujet motivatsiyasi, ramz va timsollar modifikatsiyasi puxta ishlangan. Xizr alayhissalom, Dada Qo'rqut, so'fiy, ertakchi, suv parisi, dengiz singari obrazlar yangi syujet, yangi hikoyabop voqealar fonida badiiy inkishof etilgan.Uning "Moviy qush", "Shamolli yakshanba", "Qayg'u va tasodif", "Uzoq hikoya" kabi o'nlab asarlari globallashgan dunyoda insonning ruhiy yolg'izligi, ichki iztiroblari, mushohada va xayollarini tragik tasvirlashga

qaratilganligi bilan ajralib turadi. Aynan bu hodisalarni o‘zbek yozuvchisi Nazar Eshonqulning “amolni tutib bo‘lmaydi”, “Itilo”, “Qultoy” kabi hikoyalarida ham kuzatishimiz mumkin.

Umuman, XX asr boshlaridan bugungi kungacha bo‘lgan davrda turkva o‘zbek hikoyanavisligida qator yangi poetik tamoyillar kashf etildiki, bu tamoyillar har ikki halq hikoyanavisligida ham bo‘y ko‘rsatdi. Buesa turkiy xalqlar adabiyotning jahon nasri bilan bo‘ylashayotganligidan dalolat beradi.

Turk folklori, an’anaviy Sharq mumtoz poetikasi, XX asr turk hikoyanavisligi taraqqiyoti tamoyillari, jahon nasri an’analari yangi turk hikoyachiligi poetik tamoyillarining yuzaga kelishi uchun asos bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, o‘zbek hikoyachiligining taraqqiyoti uchun ham folklor an’analari, Qur’on va hadislardagi hikoyatlar, mumtoz o‘zbek adabiyoti namunalari zamonaviy o‘zbek hikoyachiligining rivojlanishi uchun muhim omil bo‘lib xizmat qildi. Bu jarayonda individual ijodkorlar iste’dodi, badiiy mahorati yuzaga chiqdi. Realistik hikoyaning yuzaga kelishi xalq ijodiyotining teran ildizlariga borib taqalsa, xalq og‘zaki ijodidagi mavjud mif, afsona, ertak, tahkiye, xalq hikoyalari va hikoyatlari zamonaviy hikoyaning paydo bo‘lishi uchun asos vazifasini bajargan. Bu kabi holatlarni har ikki xalq adabiyoti vakillari ijodida ham kuzatish mumkin. Rashod Nuri Guntekin, Peyami Safo, Usmon Jamol, Fahri Jaloliddin kabi turk ijodkorlari ijodia bu kabi holatlarni ko‘plab uchratishimiz mumkin.

Zamonaviy turk nasrining yirik vakili Aziz Nesin ijodi xalq kulgisi bilan ijtimoiy tragizmni o‘zaro uyg‘unlikda aks ettirishi bilan qimmatlidir. Uning hikoyalarida xalq ijodiga xos latifa, askiya, hajviy hikoya, masal, matal, maqol muhim o‘rin tutadi. Aziz Nesin o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab o‘zbeklarning sevimli yozuvchilaridan biriga aylangan. Uning «Musht ketdi», «Xushtak afandim», «Futbol qiroli», asarlari ko‘plab o‘zbek ijodkorlariga samarali ta’sir qilgani, juda ko‘p hajvchi yozuvchilarimiz unga ergashib asarlar yozgani ham sir emas. Adib hikoyalaridagi qisqalik va lo‘ndalikni o‘zbek hikoyanavisi Abdulla Qahhor ijodida kuzatish mumkin. Aziz Nesin o‘z asarlari haqida:“Men o‘zim ko‘rgan va boshqalardan eshitgan voqealarni bezab-bejamagan, yoniga qo‘shib-chatmagan holda, qanday bo‘lsa shundayligicha o‘quvchilarimga taqdim etmoqdaman. Bulardan har kim o‘ziga yarasha xulosa chiqarib olsin, degan maqsadim ham yo‘q emas. Qolaversa, o‘zim ham bir paytlar shunday qilganman. Bu bilan: «Hamma menga o‘xshasin, qissadan nima hissa chiqargan bo‘lsam, aynan takrorlasin,» demoqchi emasman. Bitta voqeadan har kim har xil xulosa chiqaradi. Olingan pand-o‘git esa ba’zan butunlay qarama-qarshi bo‘lishi ham mumkin”, deb yozadi. Xuddi shu ma’noda adib asarlaridan har kim o‘zi izlagan xulosani topa olgan. Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri”, “Bemor”, “Anor”, “Dahshat”, “Mayiz yemagan xoti”kabi asarlari ham qisqa va lo‘ndalikda, asardagi ko‘z ilg‘amas nozik qochirim va kinoyalarda Aziz Nesin hikoyalari xarakteriga o‘xshab ketadi. Har ikki yozuvchi ham o‘z asarlarida jamiyat illatlarini fosh qiladi, kulgili vaziyat, xususiyat va holatlar orqali kishilarni beixtiyor o‘z nuqsonlaridan kulishga majbur etadi.

Türkçe ve Korecenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Ders Kitaplarında Dil Bilgisi Öğretimi*

Güler ÖZYÜREK**

Neslihan KARAKUŞ***

Özet

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin sayısının gün geçtikçe artması ile Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında yapılan çalışmaların sayısı da giderek artmaktadır. Bu çalışmaların pek çoğunda Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan öğretim setleri çeşitli yönlerden karşılaştırılmıştır. Ders kitapları, yabancı dil öğrenimindeki en önemli girdi kaynaklarından biridir. Bu durum, ders kitapları üzerine yapılan çalışmaların yaygın olmasında önemli bir etkendir. Ders kitaplarına yönelik karşılaştırma çalışmalarında dil bilgisini karşılaştırma odağı olarak ele alan çalışmalar oldukça fazladır. Bu çalışmalardan elde edilen bulgular, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarında dil bilgisi öğretimi konusunda bir standart bulunmadığı yönündedir.

Mevcut çalışmada Türkçe gibi eklemeli bir dil olan ve günümüzde Türkiye'de ve dünyada geniş kitleler tarafından yabancı dil olarak öğrenilmekte olan Korecenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış ders kitabı ile Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış ders kitabını dil bilgisi öğretimi açısından inceleyerek Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimine katkı sağlamak amaçlanmıştır. Bu amaçla dünyanın pek çok ülkesinde ve Güney Kore'de Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında önemli faaliyetler yürüten Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanmış olan Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabı ile dünyanın pek çok ülkesinde Türkiye'de Korecenin yabancı dil olarak öğretiminde önemli faaliyetler yürüten Kral Sejong Enstitüsü tarafından hazırlanan Sejong Hangugo (Korece) 1 ders kitabı dil bilgisi öğretimi açısından karşılaştırılmıştır. Nitel araştırma yaklaşımının benimsendiği çalışmada verilerin toplanmasında doküman incelemesinden yararlanılmıştır. Elde edilen verilerin içerik analizi ile çözümlendiği araştırmanın sonucunda, Sejong Hangugo (Korece) 1 ders kitabında bağımsız bir dil bilgisi bölümünün bulunduğu, dil yapılarının ünitelere eşit bir şekilde dağıtıldığı ve öğretimin dil bilgisinin biçim, anlam ve kullanım boyutlarına yönelik gerçekleştirildiği; Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında ise bağımsız bir dil bilgisi bölümünün bulunmadığı, dil yapılarının ünitelere eşit bir şekilde dağıtılmadığı ve öğretimde ise dil bilgisinin biçim, anlam ve kullanım boyutlarına yeterince yer verilmediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, dil bilgisi öğretimi.

Giriş

Yabancı dil, "belirli bir ülkedeki veya bölgedeki halkın büyük bölümünün ana dili olmayan, okullarda eğitim aracı olarak kullanılmayan ve yöntemde, medyada iletişim işleri ile geniş bir biçimde yer almayan dil" olarak tanımlanmıştır (Durmuş, 2013, s. 16). Tarih boyunca ticari, siyasi, toplumsal, dinî ve kültürel sebepler insanların farklı yabancı dilleri öğrenmelerini gerekli kılmış ve kılmaya da devam etmektedir. Günümüzde Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin sayısı da bahsi geçen sebeplerden dolayı gün geçtikçe artmaktadır. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin sayısının gün geçtikçe artması ile Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında yapılan çalışmaların sayısı da artmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarını karşılaştırmaya

* Bu bildiri, "Türkçe ve Korecenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Ders Kitaplarında Dil Bilgisi Öğretimi" adlı yüksek lisans tez çalışmasından türetilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, gulerozyurek.1@gmail.com ORCID: 0000-0003-3337-5397.

*** Doç. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi. ORCID: 0000-0003-1818-6336.

yöneliktir. Ders kitaplarına yönelik karşılaştırma çalışmalarında dil bilgisini karşılaştırma odağı olarak ele alan çalışmaların sayısı oldukça fazladır.

Yabancı dil öğretiminde dil bilgisinin önemli bir yeri vardır. Nitekim tarih boyunca bir dili bilmek, o dilin dil bilgisini bilmekle eşdeğer tutulmuştur. Bu bakımdan dil bilgisi öğretiminin dil öğretimi kadar eski bir tarihe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yabancı dil öğretimi ile ilgili yaklaşım ve yöntemler çeşitlendikçe dil bilgisine ve dil bilgisinin yabancı dil öğretimindeki yerine bakış farklılık göstermeye başlamıştır. Bazı yabancı dil öğretim yaklaşım ve yöntemlerinde dil bilgisinin konumu merkezde yer alırken bazılarında ise dil bilgisi, yabancı dil öğretim sürecinin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Yabancı dil öğretiminde dil bilgisinin konumunun yanı sıra dil bilgisinin oranı, öğretim sırası, öğretim yöntemleri konusu da yabancı dil öğretiminde uzun zamandır tartışılagelen önemli noktalardır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi konusunda da bu tartışmalar söz konusu olmuştur. Söz konusu tartışmalara cevap bulmak amacıyla pek çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların çoğunda Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış öğretim setleri dil bilgisi öğretimi açısından incelenmiştir.

Ders kitapları yabancı dil öğretiminde önemli bir girdi kaynağı olarak en çok başvurulan öğrenme materyalleri arasındadır. Bu bağlamda ders kitaplarının dil bilgisi öğretimi açısından incelenmesi oldukça önemlidir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarında dil bilgisi öğretimini inceleyen bazı araştırmacılar belirli bir öğretim setini kendi içinde ele alırken bazıları, bir öğretim setini diğer bir öğretim seti ile karşılaştırma çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bazı araştırmacılar ise Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış öğretim setlerini farklı dillerin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış olan öğretim setleri ile karşılaştırmıştır. Bu çalışmaların bulguları, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan ders kitaplarında dil bilgisi öğretimi konusunda bir standart bulunmadığı yönündedir. Dil bilgisi yapılarının sıralaması, adlandırılması, yoğunluğu, dil seviyelerine göre dağılımı bakımından ders kitaplarında farklılıklar görülmektedir.

Mevcut çalışmada "Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimi nasıl olmalıdır?" sorusuna cevap bulmak amacıyla Türkçe gibi eklemeli bir yapıya sahip olup kimi araştırmacılar tarafından Altay dillerinin bir üyesi olarak kabul edilen Korecenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitapları dil bilgisi öğretimi açısından incelenmiştir. Korece son zamanlarda dünyada geniş kitleler tarafından yabancı dil olarak öğrenilmektedir. Günümüzde dünyanın hemen hemen her bölgesinde etkili olan ve literatürde Kore Dalgası (Korean Wave) olarak adlandırılan Kore popüler kültürü, dizi ve filmler aracılığıyla pek çok insanın Kore kültürü ve Koreceye karşı olan ilgisinin artmasına neden olmuştur. Kore Dalgası, dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de etkili olmaktadır. 2007 yılında Güney Kore Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak kurulan Kral Sejong Enstitüsü 84 ülkede 244 enstitüsü ile Korecenin yabancı dil olarak öğretiminde önemli faaliyetler göstermektedir. Enstitü, Türkiye'de İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa olmak üzere dört şehirde Korece eğitimi vermektedir. Kral Sejong Enstitüsünün yanı sıra 2011 yılında Kore Hükumetine bağlı olarak Ankara'da kurulan Kore Kültür Merkezi de Korece eğitimi veren bir başka kurumdur.

Çalışmada Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde önemli faaliyetler yürüten Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabı ile Korecenin yabancı dil olarak öğretiminde önemli faaliyetler yürüten Kral Sejong Enstitüsü'nün hazırladığı Sejong Hangugo (Korece) 1 ders kitabını dil bilgisi öğretimi açısından inceleyerek Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Yedi İklim Türkçe A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında bağımsız bir dil bilgisi bölümü var mıdır?
Yedi İklim Türkçe A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında dil yapılarının ünitelere göre dağılımı nasıldır?

Yedi İklim Türkçe A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında dil yapılarının öğretiminde yapıların biçim, anlam ve kullanım özellikleri nasıl öğretilmektedir?

Kuramsal Çerçeve

1. Yabancı Dil Öğretiminde Dil Bilgisi

(Korkmaz, 2019, s. 113) dil bilgisini "bir dili ses, şekil ve cümle yapıları ile dilin çeşitli ögeleri arasındaki anlam ilişkileri açısından inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan bilim" olarak tanımlamıştır.

Dil bilgisi, yabancı dil öğretimi tarihinde büyük ve önemli bir role sahiptir. Nitekim (Purpura, 2004, s. 1) yüzyıllar boyunca bir başka dili öğrenmenin, o dilin dil bilgisi yapılarını bilmek anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu nedenle dil bilgisi, yabancı dil öğretimi ve bu öğretime yönelik gerçekleştirilen ölçme ve değerlendirme faaliyetlerinin merkezinde yer almıştır. Ancak dil bilgisinin bu merkezi rolü zaman içinde ortaya çıkan yeni yaklaşım ve yöntemler ile sorgulanmaya başlamış ve bunun sonucunda dil bilgisi öğretimi, yabancı dil öğretiminde en çok tartışılan konulardan biri hâline gelmiştir. (Rod, 2006, ss. 83-84) yabancı dil öğretiminde dil bilgisine yönelik tartışma alanlarının temelde; dil bilgisi öğretiminin gerekliliği, öğretilecek dil yapılarının belirlenmesi, dil bilgisi öğretiminin zamanı, dil bilgisi öğretiminin zamanlaması, dil bilgisi öğretiminin yoğunluğu, dil bilgisi öğretim yöntemi ve dil bilgisi öğretiminin dil becerileriyle ilişkisi üzerine olduğunu ifade etmiştir. Yabancı dil öğretimine yönelik geliştirilen yaklaşım ve yöntemler, bu tartışma alanları hakkında farklı bakış açıları ortaya koymuştur. Bu bakış açıları, dil bilgisinin yabancı dil öğretimindeki yerini daha iyi anlamak açısından çok önemlidir.

1.1. Yabancı Dil Öğretimi Yaklaşım ve Yöntemlerinin Dil Bilgisine Bakışı

İnsanların farklı topluluklar ile etkileşimi sonucunda yabancı dil öğrenme ihtiyacının ortaya çıkmasıyla yabancı dil öğreniminin en etkili biçimde gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla çeşitli öğretim yöntemleri geliştirilmiştir. (Memiş ve Erdem, 2013, s. 297) yabancı dil öğretiminde kullanılmakta olan yöntemlerin ortaya çıkma nedenini "eksikliklerini veya yetersiz kaldığı noktaları kapatmak" olarak ifade etmiş ve bu durumun "yabancı dilin daha iyi öğretimine katkı sağladığı gibi, bu alana alternatif yöntemler" kazandırdığını dile getirmiştir. (Yaylı ve Bayyurt, 2019, s. 20) yabancı dil öğretimine yönelik yaklaşım ve yöntemleri, sağlam kuramsal temelleri olan ana akım yöntemler ve dil öğretimine katkıları daha kısıtlı olan alternatif yöntemler olmak üzere iki alt başlık altında ele almıştır. (Yaylı ve Bayyurt, 2019, ss. 20-42) ana akım yöntem ve yaklaşımları; Dil Bilgisi-Çeviri Yöntemi, Doğrudan Yöntem, Sözel Yaklaşım (Durumsal Dil Öğretimi), İşitsel-Dilsel Yöntem, İletişimci Dil Öğretimi, Doğal Yaklaşım, Göreve (İşe) Dayalı Öğrenme, İçerik Temelli Öğretim olmak üzere dokuza ayırmıştır. Alternatif yöntem ve yaklaşımları ise Sessiz Yol, Telkin Yöntemi, Tüm Fiziksel Tepki, Toplulukla Dil Öğrenimi, Sözcüksel Yaklaşım olmak üzere beşe ayırmıştır (Yaylı ve Bayyurt, 2019, s. 42-46). Bu çalışmada yabancı dil öğretiminde daha yaygın olarak kullanılmış ve kullanılmakta olan yöntem ve yaklaşımların dil bilgisine bakışı ele alınmıştır.

1.1.1. Dil Bilgisi-Çeviri Yöntemi ve Dil Bilgisi Öğretimi

(Güzel ve Barın, 2013, s. 182) yöntemin 1840-1940 yılları arasında yoğun biçimde kullanılmakla birlikte günümüzde de kullanılmakta olduğunu belirtmiştir. Yöntem, yabancı dilin ana dili aracılığıyla o dilde yazılmış metinler üzerinden öğrenilmesini esas almaktadır. Okuma ve yazma becerilerinin ön planda olduğu yöntemde dinleme ve konuşma becerileri geri planda kalmıştır. (Yaylı, 2021, s. 160) Dil Bilgisi-Çeviri Yönteminde çeviri sırasında ortaya çıkan veya öğretmen tarafından belirlenen dil bilgisi

konularının öğretiminde tümdengelim yönteminin kullanıldığını ve alıştırmaların çeviri yoluyla veya yazma etkinlikleri ile gerçekleştirildiğini ifade etmiştir.

1.1.2. Doğrudan Yöntem ve Dil Bilgisi Öğretimi

1950'li yıllarda ortaya çıkan Doğrudan Yöntem, Dil Bilgisi-Çeviri Yönteminin aksine yabancı dil öğretiminde çeviriye karşı çıkmıştır. Bu yöntemde yabancı dilin ana diline başvurulmadan doğrudan hedef dilde öğretimi esas alınmaktadır. Memiş ve Erdem (2013, 301) dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesine yönelik ilk görüşlerin bu yöntemle birlikte ortaya çıktığını ifade etmiştir. (Yaylı, 2021, s. 160) Doğrudan Yöntemde dil bilgisi konularının öğretiminde tümevarım yönteminin esas olduğunu, dil bilgisi öğretiminde doğruluk kavramına önem verildiğini belirtmiştir.

1.1.3. Sözel Yaklaşım ve Dil Bilgisi Öğretimi

(Yaylı, 2021, s. 161) dil öğretimine önceki kuramlardan daha kuramsal yaklaşan Sözel Yaklaşımda sözcük ve cümle öğretiminin önemli olduğunu, konuşulan dilin öğretiminin esas alındığını ifade etmiştir. Bu yöntemde dil, belirli durumlar içinde öğretildiğinden yöntem, Durumsal Dil Öğretimi olarak da adlandırılmaktadır. Dil bilgisi öğretiminde dil bilgisi ögelerinin cümle kalıplarıyla öğretilmesi esas alınmış ve bu ögeler sunum, alıştırma ve üretim sıralamasıyla verilmiştir. Dil bilgisi okuma ve yazma becerileri için önemli görülmüştür.

1.1.4. İşitsel-Dilsel Yöntem ve Dil Bilgisi Öğretimi

Ordu Yöntemi olarak da adlandırılan İşitsel-Dilsel Yöntem, II. Dünya Savaşına katılan Amerikan askerlerine yabancı dil öğretmek amacıyla ortaya çıkmıştır. (Memiş ve Erdem, 2013, s. 303) bu yöntemin dil becerilerinin dinleme, konuşma, okuma ve yazma olmak üzere doğal bir sırayla öğrenildiğini savunduğunu ancak dinleme-anlama ve konuşma-anlama becerilerine diğer becerilerden daha fazla önem verildiğini ifade etmiştir. (Yaylı, 2021, s. 161) İşitsel-Dilsel Yöntemde dil bilgisi öğretiminde doğruluğun önemli olduğunu, hataların anında düzeltilmesinin esas alındığını ifade etmiş, dil bilgisi öğretiminde tümdengelim yönteminin kullanıldığını belirtmiştir.

1.1.5. İletişimsel Yöntem ve Dil Bilgisi Öğretimi

İletişimsel Yöntem, dilin iletişimin temeli olduğu görüşünden hareketle dört temel dil becerisini ve iletişimsel yeterliğin geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda yöntemin amacı, öğrenenlerin hedef dilde iletişim kurabilmelerini sağlamaktır. (Demirel, 2021, s. 48) yöntemde dilin kurallarından çok bir iletişim aracı olarak kullanılmasının önemli olduğuna dikkat çekmiştir. (Yaylı, 2021, s. 162) İletişimsel Yöntemde dil bilgisi yapılarının bağlam içinde öğretildiğini, doğruluktan ziyade akıcılığa önem verildiğini ve dil bilgisinin dört temel dil becerisinin gelişimi için bir araç olarak görüldüğünü dile getirmiştir.

1.1.6. Doğal Yaklaşım ve Dil Bilgisi Öğretimi

Doğal Yaklaşım, yabancı dil öğrenim sürecinin anadili öğrenimi ile benzer olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla bu yöntemi savunanlar hedef dilin öğretiminde hedef dilin kullanılmasına önem vermiştir. (Güzel ve Barın, 2013, s. 195) yöntemin temel dil becerilerini geliştirmek için tasarlandığını ifade etmiştir. (Yaylı ve Bayyurt, 2019, ss. 34-35) bu yöntemde öğrencilerin okuma ve dinleme yoluyla dile yoğun bir biçimde maruz bırakıldığını ve öğrencinin üretime zorlanmadığını belirtmiştir. (Yaylı, 2021, s. 163) Doğal Yaklaşımda dil bilgisinin doğrudan öğretimine karşı çıkıldığını ve dil bilgisinin iletişim içinde ana dilinde olduğu gibi edinilebildiğini savunduğunu belirtmiştir.

Görüldüğü üzere yabancı dil öğretiminde dil bilgisinin rolü zaman içinde değişikliğe uğramıştır. (Purpura, 2004, ss. 1-2) dil bilgisinin dil öğretimindeki merkezi rolünün, 20. yüzyılın sonlarına kadar tartışmasız bir şekilde kabul edildiğini ancak bu rolün 20. yüzyılın sonlarına doğru ciddi bir biçimde sorgulanmaya başladığını dile getirmiştir. 1980'lerden itibaren yabancı dil eğitimi alanında etkin olan iletişimsel yaklaşımın dil bilgisinin rolünü tamamen devre dışı bırakmaya çalışması, bu sorgulamaların ulaştığı boyutu ortaya koymaktadır. (Çalışkan, 2020, s. 209) günümüzde dil bilgisi öğretiminin gerekliliğinden çok öğretilecek yapıların ve bu yapıların öğretiminde kullanılacak yöntemlerin ön planda olduğunu dile getirmiştir. Dil bilgisi öğretiminin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği üzerine pek çok kuramsal ve uygulamalı araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda yabancı dil eğitiminde dil bilgisi öğretimi ile ilgili çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımların bazıları biçim, bazıları anlam, bazıları ise işlev odaklı yaklaşımlardır. Biçim odaklı yaklaşım, dil bilgisi öğretiminde dil yapılarına; anlam odaklı öğretim ise dil yapılarından ziyade bu yapıların anlamlarına öncelik vermektedir. İşlevsel yaklaşım ise dil yapılarının işlevlerinin öğretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak dil bilgisi öğretiminde biçim, anlam ve işlev bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Larsen-Freeman tarafından geliştirilen Üç Boyutlu Dil Bilgisi Çerçevesinin söz konusu üç yaklaşımı harmanlayan bir model olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Yabancı Dil Öğretiminde Üç Boyutlu Dil Bilgisi Çerçevesi

(Larsen-Freeman, 2003, s. 34) dil bilgisi becerisinde biçim, anlam ve kullanım olmak üzere üç boyutun önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Dil bilgisinin ilk boyutu olan biçimi; fonoloji/grafoloji/semiyoloji, morfoloji ve sentaks olarak ele almıştır. Buna göre dil bilgisinin biçim boyutu sesleri, işaret dili için işaretleri, yazılı sembolleri, yapım eklerini, işlevsel sözcükleri ve söz dizimsel yapıları içermektedir. Başka bir ifadeyle üç boyutu dil bilgisinin biçim boyutu; ses bilim, yazı bilim, gösterge bilim, biçim bilim ve tümce bilim gibi alt boyutları kapsamaktadır. Bilindiği üzere fonoloji veya diğer adıyla ses bilimi, dildeki ses birimlerin oluşumunu ve niteliklerini; grafoloji veya diğer adıyla yazı bilimi bir dilin yazı sistemindeki yazı birimlerini; semiyoloji veya diğer adıyla göstergebilim, dildeki göstergeleri ve işaret dilini; morfoloji veya diğer adıyla biçim bilim, dildeki biçim birimleri ve son olarak sentaks veya diğer adıyla söz dizimi veya tümce bilim ise ögelerin cümledeki dizilimini ele almaktadır. (Larsen-Freeman, 2003, s. 34) dil bilgisinin ikinci boyutu olan anlamı, anlambilim olarak da ifade etmiştir. Anlambilim, dili anlam yönünden inceleyen bilim dalıdır. Üç boyutlu dil bilgisi öğretiminin anlam boyutu, yapıların anlamlarını içermektedir. (Larsen-Freeman, 2003, 35) dil bilgisinin üçüncü boyutu olan kullanımı, edim bilim olarak da ifade etmiştir. Edim bilim, dilin belirli bir bağlam içindeki kullanımını inceleyen bir bilim dalıdır. Bu boyutun birimleri; sosyal işlevler (söz verme, davet etme, katılma, katılmama ve özür dileme gibi) ve söylem kalıplarıdır. (Larsen-Freeman, 2003, s. 35) dil bilgisinin üç boyutunu oluşturan biçim, anlam ve kullanımın alt boyutlarını prototip birimler olarak adlandırmış ve aşağıdaki şekil ile ifade etmiştir:

Şekil 1. Üç boyutun prototip birimleri

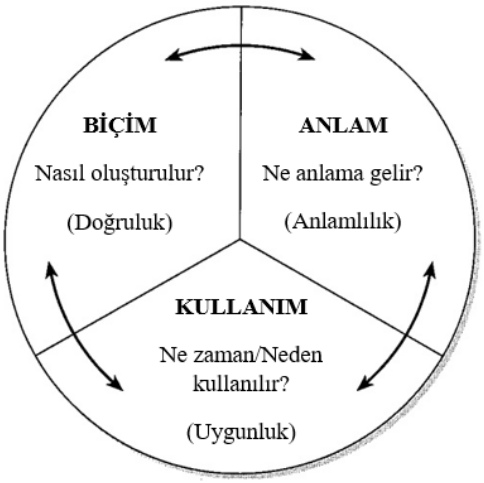

(Larsen-Freeman, 2003, 36) geliştirdiği pasta grafiği ve aşağıdaki üç soru ile herhangi bir dil biriminin biçim, anlam ve kullanım boyutunun ortaya çıkarılabileceğini öne sürmüştür:

Biçim: Birim nasıl oluşturulmaktadır?
Anlam: Ne anlama gelmektedir? (Temel anlamı nedir?)
Kullanım: Ne zaman ve neden kullanılmaktadır?

(Larsen-Freeman ve Celce-Murcia, 2015, s. 4) çalışmalarında biçim, anlam ve kullanım boyutunun birbiriyle ilişkili olduğunu, diğer bir ifadeyle bu boyutlardan birinde meydana gelen değişikliğin diğerini de etkilediğini belirtmiştir. Araştırmacılar bu üç boyut arasındaki karşılıklı ilişkiyi pasta grafiği üzerindeki oklar aracılığıyla ifade etmiştir:

Şekil 2. Üç boyut arasındaki ilişki

Şekilde görüldüğü üzere daha önceki pasta grafiğinde yer almayan sorular, bu grafikte ilgili boyutun altına yazılmıştır. (Larsen-Freeman ve Celce-Murcia, 2015, s. 3) grafiğin her bir kısmında yer alan sorunun o kısmın neyi temsil ettiğini tanımlamak açısından daha ileri rehberlik sağladığını ifade etmiştir. Grafikte görüldüğü üzere dil bilgisinin biçim boyutu, biçimin nasıl oluşturulduğu ile; anlam boyutu, ne anlama geldiği ile; kullanım boyutu ise dilin belirli bir bağlamda kullanımı ile ilgilidir. Biçim boyutu, dil bilgisi öğretiminde doğruluk kavramına; anlam boyutu anlamlılık kavramına ve son olarak kullanım

boyutu ise uygunluk kavramına gönderimde bulunmaktadır. Bu kavramlar, dil bilgisi öğretiminde ayrı ayrı değil, bir bütün olarak düşünülmelidir. Üç Boyutlu Dil Bilgisi bu kavramları birbiriyle ilişkili bir bütün olarak sunduğu için önemli bir modeldir.

İlgili Araştırmalar

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde en çok tartışılan konulardan biri dil bilgisidir. Alan yazında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi üzerine yapılan pek çok çalışmada dil bilgisi öğretimi ele alınmış ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan ders kitapları dil bilgisi öğretimi açısından incelenmiştir. Bu çalışmaların bulguları, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan ders kitaplarında dil bilgisi öğretimi konusunda bir standart bulunmadığı yönündedir. Dil bilgisi yapılarının sıralaması, adlandırılması, yoğunluğu, dil seviyelerine göre dağılımı bakımından ders kitaplarında farklılıklar görülmektedir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimi üzerine yapılan çalışmalar kısaca şu şekilde özetlenebilir:

(Koçak, 2019) çalışmasında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi setlerinde dil bilgisi öğretimi konusunu incelemiştir. Araştırmada Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe, Türkçeye Yolculuk, İstanbul Yabancılar için Türkçe, Yedi İklim olmak üzere dört öğretim setinin A1 ve A2 seviye ders kitaplarından veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda incelenen ders kitaplarında dil bilgisi öğretimine farklı oranlarda yer verildiği, dil bilgisi etkinliklerinin tür ve çeşit dağılımına uygun olarak hazırlandığı, Yeni Hitit dışındaki ders kitaplarında ünite sonunda bulunan değerlendirme sorularında dil bilgisinin ölçmeye yönelik soruların bulunduğu, Yeni Hitit dışındaki ders kitaplarındaki dil bilgisi öğretimi yaklaşımının eylem odaklı yaklaşıma uygun olduğu tespit edilmiştir. (Kayasandık, 2018) çalışmasında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi setlerindeki dil bilgisi öğretim yöntemlerini incelemiştir. Araştırmada Gazi Üniversitesi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti, İstanbul Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti ve Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti Temel A1-A2 seviyesi ders kitaplarından veri toplanmıştır. Veri analizi kapsamında beş maddelik bir inceleme ölçütü kullanılmış ve araştırma sonucunda Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe ve Gazi Yabancılar İçin Türkçe ders kitaplarında kavramsal-işlevsel-yapısal izlencenin kullanıldığı, İstanbul Yabancılar İçin Türkçe ders kitabında ise işlevsel-yapısal-beceri odaklı izlence kullanıldığı tespit edilmiştir. Öğretim setlerinde dil bilgisi konularının sıralamasında ortaklık bulunmadığı, dil bilgisi etkinliklerinin büyük çoğunluğunun temel seviyeye uygun olduğu, dil bilgisi terimlerinde farklılıklar olduğu, ana dili öğretimine benzer dil bilgisi yapılarına yer verildiği belirlenmiştir. Yeni Hitit ve İstanbul kitaplarının bir seferde tek yapıyı sunmak yerine birden fazla yapıyı sunduğu tespit edilmiştir. (Özel, 2010) çalışmasında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış ders kitaplarında dil bilgisi öğretimini dil bilgisi konularının sıralanışı, öğretimi, Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metninde yer alan "Dil Düzeylerine Yönelik Beklentiler" ve "Dil Bilgisi Doğruluk Düzeyleri"ne uygunluk bakımından incelemiştir. Araştırmada Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe, Yabancılar İçin Türkçe, Okuyorum-Öğreniyorum adlı ders kitaplarından veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda ders kitaplarının bir programa göre hazırlanmadığı, dil bilgisi konu sıralaması, öğretimi, dil bilgisine verilen yer ve önem, terminoloji, yöntem bakımından kitaplar arasında farklılıklar bulunduğu tespit edilmiştir. (Doyumğaç, 2017) çalışmasında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış ders kitaplarındaki dil bilgisi konularını ünitelere göre dağılım ve öğretim biçimi bakımından incelemiştir. Araştırmada Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe, Gazi Üniversitesi Yabancılar İçin Türkçe Dil Bilgisi kitapları, Yedi İklim Yabancılar İçin Türkçe A1-C1 seviyesi ders kitaplarından veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda ders kitaplarında dil bilgisi konularının düzeylere göre farklılık gösterdiği, farklı yöntemlerin kullanıldığı, terim birliğinin bulunmadığı, yabancılara Türkçe öğretimindeki dil bilgisi konularının ana dili Türkçe dil bilgisi konuları gibi sıralanıp ve ana dilinde kullanılan yöntemlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. (Eravşar, 2019) çalışmasında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanmış ders kitaplarındaki metinleri dil bilgisel açıdan incelemiştir.

Araştırmada Gazi Üniversitesi Yabancılar İçin Türkçe, İstanbul Yabancılar İçin Türkçe, Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe ve Yedi İklim Yabancılar İçin Türkçe A1 seviyesi ders kitaplarından veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda ders kitaplarında bağımsız dil bilgisi bölümü bulunması konusunda farklılıklar olduğu, dil bilgisi yapılarının sıralanmasında uyum olmadığı, ortak bir dil bilgisi öğretim yönteminin bulunmadığı, Yeni Hitit kitabında dil bilgisel terimlerin yoğun olduğu, dil bilgisi öğretiminin işlevsel olmadığı, bireysel öğrenmeye uygun olmayıp sınıf içinde öğretici rehberliğinde Türkçe öğrenmeye daha uygun olduğu tespit edilmiştir. (Gün, Yalçın ve Pişkin, 2019) çalışmalarında yabancılara Türkçe öğretimi için hazırlanmış temel seviye ders kitaplarında yer alan dil bilgisi konularını sıralama ve etkinlikler açısından karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Araştırma sonucunda dil bilgisi konularına bazı ders kitaplarında temel dil becerilerine yönelik etkinliklerin içerisinde yer verilirken bazılarında ise ayrı bir bölüm olarak yer verildiği tespit edilmiştir. İncelenen ders kitaplarında yer alan dil bilgisi konuları benzerlik gösterse de konu seçiminde bir standartlaşma olmadığı belirlenmiştir. Araştırmacı, (Fidan, 2016)'ın çalışmasının sonuçları ile tutarlılık gösterecek şekilde dil bilgisi konularının dil düzeyine göre verilmesinde, terim birliği konusunda, dil bilgisini sunma biçimlerinde ve bilgi miktarlarında standartlaşma olmadığı sonucuna varmıştır.

Sonuç olarak alan yazında Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisini ele alan çalışmalardan elde edilen bulgular, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan ders kitaplarında dil bilgisi öğretimi konusunda bir standart bulunmadığı yönündedir. Dil bilgisi yapılarının sıralaması, adlandırılması, yoğunluğu, dil seviyelerine göre dağılımı bakımından ders kitaplarında farklılıklar olduğu pek çok çalışmada ortaya konmuştur.

Yöntem

1. Araştırmanın Yöntemi

Mevcut araştırmada Türkçe ve Korecenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan ders kitaplarındaki dil bilgisi öğretimini betimlemek, derinlemesine incelemek ve yorumlamak amacıyla nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Nitel araştırma, "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma" olarak tanımlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2021, 37).

2. İnceleme Nesneleri

Bu araştırmanın inceleme nesneleri, Yunus Emre Enstitüsü tarafından Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan Yedi İklim Türkçe Seti A1 seviyesi ders kitabı ile Kral Sejong Enstitüsü tarafından Korecenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan Sejong Hangugo (Korece) Seti 1 kitaplarından oluşmaktadır. (Yıldırım ve Şimşek, 2021, 111) "araştırma verilerinin elde edildiği kaynakların seçiminin araştırma sonuçlarını temsil yeteneği ve benzer gruplar ya da ortamlar için anlamlılığı bakımından önemli" olduğunu ifade etmiştir. Mevcut çalışmada Türkçe ve Korecenin benzer yapıya sahip olmaları nedeniyle yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarındaki dil bilgisi öğretiminin keşfedilmesi ve açıklanması amaçlandığından dolayı amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak Türkçe için Türkçenin yurt dışında yabancı dil olarak öğretimi alanında önemli faaliyetler gösteren Yunus Emre Enstitüsü tarafından yetişkinlere Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan Yedi İklim Türkçe temel seviye ders kitapları ile Korece için Korecenin yurt dışında yabancı dil olarak öğretimi alanında önemli faaliyetler gösteren Kral Sejong Enstitüsü tarafından yetişkinlere Korecenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan Sejong Hangugo (Korece) temel seviye ders kitapları olarak belirlenmiştir. Sonuç olarak söz konusu öğretim setlerinin inceleme nesnelerinin veya bir başka deyişle veri kaynaklarının belirlenmesinde resmî enstitüler tarafından hazırlanmış ve

dolayısıyla yaygın bir biçimde kullanılmakta olmaları, hedef kitlenin yetişkinler olması ve güncel olması etkili olmuştur.

Aşağıdaki tabloda Yedi İklim Türkçe Seti ve Sejong Hangugo (Korece) Seti temel seviye ders kitapları hakkında bilgi verilmiştir:

Tablo 1: Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabı ve Sejong Hangugo 1 ders kitabı

Seviye	Kitap	Sayfa sayısı	Ünite sayısı	Editör	Yazarlar	Basım yılı	Yayınevi
A1 seviyesi	Yedi İklim Türkçe A1	191	8	Prof. Dr. Şeref Ateş Doç. Dr. Mustafa Balcı Doç. Dr. Cihan Özdemir Dr. Erol Barın Dr. Şaban Çobanoğlu	Doç. Dr. İbrahim Gültekin Doç. Dr. Mahir Kalfa Doç. Dr. Filiz Mete Dr. İbrahim Atabey Aydan Eryiğit Uğur Kılıç	2018	Rumi Matbaa Sanayi Ticaret Limited Şirketi
A1 seviyesi	세종한국어1 (Sejong Hangugo 1)	186	12	Song Hyang Geun	Kim Jeong Suk Lee Hae Young Park Song Hwi Lee Junho Jang Mira Choi Eun Ji	2013	Hawoo Yayın

Yedi İklim Türkçe Seti, Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde bulunan Türkçe Eğitim Müdürlüğü tarafından Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesindeki dil düzeyleri ve dil kullanım alanları esas alınarak hazırlanmıştır. Yedi İklim Türkçe Seti A1, A2, B1, B2, C1 ve C2 seviyesi olmak üzere toplamda altı seviyeden oluşmaktadır. A1 ve A2 seviyesi temel seviye; B1 ve B2 seviyesi orta seviye; B2 ve C1 seviyesi ise ileri seviye ders kitapları ve çalışma kitaplarından oluşmaktadır. Yunus Emre Enstitüsü tarafından her bir seviye için öğretmen kitabı da hazırlanmıştır. Yedi İklim Türkçe Seti, Yunus Emre Enstitüsü kültür merkezlerinde, enstitünün iş birliği içinde olduğu Türkoloji bölümlerinde ve Türkiye'deki Türkçe Öğretim Merkezlerinde kullanılmaktadır. Bu çalışmada Yedi İklim Türkçe Seti temel seviye ders kitaplarından Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabı dil bilgisi öğretimi açısından incelenmiştir. Tabloda görüldüğü üzere 191 sayfadan oluşan Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında sekiz ünite bulunmaktadır. Sejong Hangugo (Korece) Seti, Kral Sejong Enstitüsü tarafından Korece öğrenen yetişkinlerin dört temel dil becerisini geliştirmek amacıyla enstitüsü bünyesinde geliştirilen müfredat esas alınarak hazırlanmıştır. Kral Sejong Enstitüsü müfredatı temel müfredat ve özel müfredat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Korece iletişim becerilerini geliştirmek amacıyla hazırlanan temel müfredat, Kore dili ve Kore kültürü olmak üzere iki alt programa ayrılmıştır. Korece öğretimi için Genel Müfredat ve İleri Müfredat olmak üzere iki müfredat geliştirilmiştir. Sejong Hangugo Seti genel müfredata göre hazırlanmış ders kitaplarıdır. Sejong Korece 1, Sejong Korece 2, Sejong Korece 3 ve Sejong Korece 4 kitapları temel seviye; Sejong Korece 5, Sejong Korece 6, Sejong Korece 7 ve Sejong

Korece 8 kitapları ise orta seviye ders kitaplarıdır. Sejong Korece ders kitapları dünya çapında 84 ülkede bulunan 244 enstitüsünde Korecenin yabancı dil olarak öğretimi amacıyla kullanılmaktadır. Bu çalışmada Sejong Hangugo temel seviye ders kitaplarından Sejong Korece 1 ders kitabı incelenmiştir. Tabloda görüldüğü üzere 186 sayfadan oluşan Sejong Korece 1 ders kitabında on iki ünite bulunmaktadır.

3. Verilerin Toplanması

Araştırmada veriler doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Kıral (2020, 174) dokümanı, "bir araştırmacının müdahalesi olmadan kaydedilmiş metinler ve resimler" olarak tanımlamıştır. Doküman incelemesinin "araştırılması hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsadığı" ifade edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2021, 189). Doküman incelemesi dokümanlara ulaşma, dokümanların orijinalliğini kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve veriyi kullanma olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021, 194). Araştırmada inceleme nesnesi olarak belirlenen ders kitaplarından doküman incelemesinin beş aşamasına uygun olarak veriler toplanmıştır.

4. Verilerin Çözümlenmesi

Verilerin doküman incelemesi yoluyla toplandığı ve söz konusu dokümanların araştırmanın tek veri kaynağı olduğu araştırmada verilerin analizinde dokümanların araştırmanın tek veri kaynağı olduğu araştırmalara uygun bir veri analizi gerçekleştirilmiştir. (Yıldırım ve Şimşek: 2021, 197) dokümanların tek başına veri kaynağı olarak kullanıldığı araştırmalarda dokümanların dört aşamada analiz edilebileceğini belirtmiş ve bu aşamaları; analize konu olan veriden örneklem seçme, tema geliştirme, analiz birimini saptama ve sayısallaştırma olarak sıralamıştır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler, söz konusu aşamalara uygun olarak analiz edilmiştir.

Bulgular

1. Araştırmanın "Yedi İklim Türkçe A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında bağımsız bir dil bilgisi bölümü var mı?" Alt Problemine Yönelik Bulgular

1.1. Yedi İklim Türkçe A1 Seviyesi Ders Kitabı

191 sayfadan oluşan Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında sekiz ünite bulunmaktadır. Kitabın "İçindekiler" bölümü sekiz üniteye göre dil bilgisi, dinleme, okuma, konuşma ve yazma olmak üzere beş beceriye göre düzenlenmiştir. Ancak ünitelerde söz konusu beceriler "Dil Bilgisi", "Dinleme", "Okuma", "Konuşma" ve "Yazma" olmak üzere bölümlere ayrılmamıştır. Ünitelerde yer alan "İnceleyelim", "Dinleyelim, tekrarlayalım", "Okuyalım", "Okuyalım, karşılıklı konuşalım", "Soru yazalım" gibi etkinlik yönergeleri, etkinliğin ilgili olduğu beceri veya becerilere gönderimde bulunmaktadır. Her ünitede kimi zaman A bölümünün sonunda kimi zaman ise B ve C bölümünün sonunda ve kimi zaman yalnızca "C" bölümünün sonunda "Kelime Dünyası" adlı bölümde kelime listesi yer almaktadır. Her ünitenin kapak sayfasında ünite adı, ünitenin içeriğine uygun görsel, ünitenin bölüm adları, beceriler, dil bilgisi yapıları ve kelimeler görülmektedir. Ünite sonunda ise "Değerlendirme" ve "Kendimi Değerlendiriyorum" bölümü bulunmaktadır. Kitabın sonunda ise ünitelere göre kelime dizini ve dil bilgisi konuları yer almaktadır. Sonuç olarak Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında "İçindekiler" bölümünde ve ünite kapaklarında "Dil Bilgisi" başlığı altında ilgili yapılar sıralansa da ünite içinde dil bilgisi öğretimi için bağımsız bir bölüme yer verilmemiştir.

1.2. Sejong Hangugo (Korece) 1 Ders Kitabı

186 sayfadan oluşan Sejong Hangugo 1 ders kitabında başlangıç ünitesi ve bu üniteyi takiben on iki ünite bulunmaktadır. Kitabın "İçindekiler" bölümü ünitelere göre dil işlevleri, dil bilgisi ve kelime bilgisi olmak üzere üç temel alana göre düzenlenmiştir. Başlangıç bölümünde Korece ve Kore alfabesi hakkında bilgi verilmekte ve bunun yanı sıra Korece alfabesinin ve bazı kalıp ifadelerin öğretimi gerçekleştirilmektedir. Başlangıç bölümünün ardından gelen on iki ünitenin her birinde sırasıyla "Üniteye hazırlık", "Diyalog 1", "Kelime ve İfadeler", "Dil Bilgisi", "Diyalog 2", "Kelime ve İfadeler", "Dil Bilgisi", "Dinleme ve Konuşma", "Okuma ve Yazma", "Öz Değerlendirme" başlıkları bulunmaktadır. Her ünitenin kapak sayfasında ünite adı, ünitenin içeriğine uygun görsel, öğrenme amacı, üniteye hazırlık soruları, dil bilgisi yapıları ve kelimeler görülmektedir. Bununla birlikte Sejong Hangugo 1 ders kitabında her üç ünitede bir kültür bölümü bulunmaktadır. Kitabın sonunda ise dinleme metinlerinin transkribi, alıştırmaların cevapları, dil bilgisi açıklamaları ve kelime dizini yer almaktadır. Sonuç olarak Sejong Hangugo 1 ders kitabında bulunan ünitelerde dil bilgisi öğretimi için bağımsız bir bölüm yer almaktadır.

2. Araştırmanın "Yedi İklim Türkçe A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında dil yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımı nasıldır?" Alt Problemine Yönelik Bulgular

2.1. Yedi İklim Türkçe A1 Ders Kitabında Dil Yapılarının Ünitelere ve Ünite Bölümlerine Göre Dağılımı

Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında bulunan sekiz ünitenin her biri A, B ve C olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Aşağıdaki tabloda Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında yer alan dil yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımı gösterilmektedir:

Tablo 2. Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabı dil yapılarının ünite ve ünite bölümlerine göre dağılımı

Ünite Adı	Dil Bilgisi Konuları/Yapıları	Bölümler	Dil Bilgisi Konuları/Yapıları
1. Tanışma	Bu, şu, o, burası, şurası, orası mI/ değil, Var/yok, Bulunma hâli eki Sayılar, Çokluk eki	A. Merhaba	Bu, şu, o, burası, şurası, orası
		B. Nerelisiniz?	mI/ değil, Var/yok
		C. Karşılaşma-Selamlaşma	Sayılar, Çokluk eki
2. Ailemiz	Ayrılma hâli eki, Belirtme hâli eki Bulunma hâli eki, Yönelme hâli eki -DAn önce, -DAn sonra, Emir Şahıs zamirleri, Şimdiki zaman	A. Ailem ve Ben	---
		B. Evim	Bulunma hâli eki, Şimdiki zaman
		C. Adresim	Belirtme hâli eki, Ayrılma hâli eki, Yönelme hâli eki
3. Günlük Hayat	Belirli geçmiş zaman, Zaman zarfları İle…ylA, DAn önce, DAn sonra	A. Saat Kaç?	Belirli geçmiş zaman, DAn önce, DAn sonra, ile…ylA
		B. Ne kadar? Kaç lira?	---
		C. Nerede? Ne zaman?	Zaman zarfları
4. Çevremiz	İyelik ekleri, -DAn -A kadar, Gelecek zaman	A. Bizim Sokağımız	İyelik ekleri
		B. Ne? Nerede?	-DAn -A kadar
		C. Bir Haftalık Planımız	Gelecek zaman
5. Meslekler	İsim tamlamaları	A. Meslekleri Tanıyalım	İsim tamlamaları

		B. Ne Olmak İstiyorsun?	---
		C. Hobilerim	---
6. Ulaşım	ki/ -DAki, -(I)ncI	A. Yolculuk Nereye?	ki/ -DAki
		B. Trafikte	-(I)ncI
		C. Bugün Hava Nasıl?	---
7. İletişim	-A göre/bence, -DAn daha + sıfat: karşılaştırma, En + sıfat: üstünlük, -DAn beri/ -Dır	A. Telefon	-DAn daha + sıfat: karşılaştırma
		B. Bilgisayar ve İnternet	-A göre/bence, En + sıfat: üstünlük
		C. Yüz yüze	-DAn beri/ -Dır
8. Tatil	Genel Tekrar	A. Hafta sonu	Genel Tekrar
		B. Yaz tatili	
		C. Bayram	

Tabloda görüldüğü üzere Yedi İklim Türkçe A1 seviyesi ders kitabının "İçerik" bölümünde dil bilgisi yapıları ünitelere göre listelenmiştir. Buna göre kitapta birinci ünitede işaret zamirleri (bu, şu, o, burası, şurası, orası), soru eki (mI?), değil, var/yok, bulunma hâl eki, sayılar ve çokluk eki; ikinci ünitede ayrılma, belirtme, bulunma, yönelme, yönelme hâl ekleri, -DAn önce/sonra, emir, şahıs zamirleri ve şimdiki zaman; üçüncü ünitede belirli geçmiş zaman, zaman zarfları, ile….-ylA, -DAn önce/sonra; dördüncü ünitede iyelik ekleri, -DAn…-A kadar ve gelecek zaman; beşinci ünitede isim tamlamaları; altıncı ünitede ki/-DAki, -(I)ncI; yedinci ünitede -A göre/bence, -DAn daha+ sıfat: karşılaştırma, en+ sıfat: üstünlük, -DAn beri/-DIr yapıları yer alırken sekizinci ünitede ise ilk yedi ünitede bulunan dil bilgisi konularının genel tekrarına yer verilmiştir. Dil yapıları ünite bölümlerine göre incelendiğinde birinci ünitenin A bölümünde işaret zamirleri "bu, şu, o, burası, şurası, orası"; B bölümünde soru eki "mI" ve "değil"; yapıları öğretilmiş, C bölümünde ise "sayılar" ve "çokluk eki"nin öğretimi yapılmıştır. İkinci ünitenin A bölümünde herhangi bir dil bilgisi konusunu yer almazken birlikte B bölümünde "bulunma hâl eki", "şimdiki zaman"; C bölümünde ise "belirtme", "ayrılma" ve "yönelme" hâl eklerinin öğretimi yapılmaktadır. Üçüncü ünitenin A bölümünde "belirli geçmiş zaman", "-DAn önce/sonra" ve "ile/-(y)lA" konuları yer alırken B bölümünde herhangi bir dil bilgisi konusunu yer almamaktadır. C bölümünde ise "zaman zarfları" ele alınmıştır. Dördüncü ünitenin A bölümünde "iyelik ekleri"ne yer verilirken B bölümünde "-DAn…-A kadar"; C bölümünde ise gelecek zamanın öğretimi yapılmıştır. Beşinci ünitenin A bölümünde isim tamlamalarına yer verilirken B ve C bölümlerinde herhangi bir dil bilgisi konusunu yer almamaktadır. Altıncı ünitenin A bölümünde "ki/-DAki yapısı"; B bölümünde "–(I)ncI" yapısının öğretimi yapılmış C bölümünde ise herhangi bir dil bilgisi konusuna yer verilmemiştir. Yedinci ünitenin A bölümünde "-DAn daha + sıfat: karşılaştırma"; B bölümünde "-A göre/bence" ve "en+ sıfat: üstünlük" C bölümünde ise "-DAn beri/ -DIr" yapısının öğretimi yapılmıştır.

Görüldüğü üzere Yedi İklim Türkçe A1 seviyesi ders kitabında ünitelere ve ünite bölümlerine göre yer verilen dil yapılarının sayısı üniteden üniteye ve ünite içindeki bölümden bölüme değişiklik göstermektedir. Bu bakımdan dil bilgisi konularının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımında eşitsizlik söz konusudur. Bununla birlikte bazı ünitelerde ünite izlencesinde yer alan dil bilgisi konularına yönelik öğretim yapılmadığı ve buna karşın ünite izlencesinde yer almayan bazı dil bilgisi konularının öğretiminin yapıldığı görülmektedir.

2.2. Sejong Hangugo 1 Ders Kitabında Dil Yapılarının Ünitelere ve Ünite Bölümlerine Göre Dağılımı

Sejong Hangugo 1 ders kitabında başlangıç ünitesi dışındaki on iki ünitenin her birinde "Diyalog 1" ve "Diyalog 2" olmak üzere iki bölüme yer verilmiştir. Aşağıdaki tabloda Sejong Hangugo 1 ders kitabında yer alan dil yapıları ve bu yapıların ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımı gösterilmektedir:

Tablo 3: Sejong Hangugo 1 ders kitabı dil yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımı

SH-1 Ünite Adı	Dil Yapıları	Bölümler	Dil Yapıları
1. 자기소개 (Kendini Tanıtma)	이에요/에요, 은/는	Diyalog 1	이에요/에요
		Diyalog 2	은/는
2. 일상생활 (Günlük Hayat)	-아요/어요, 에 가다	Diyalog 1	-아요/어요
		Diyalog 2	에 가다
3. 위치 (Konum)	이/가, -에 있다/없다	Diyalog 1	이/가,
		Diyalog 2	에 있다/없다
4. 물건 사기1 (Ürün Satın Alma 1)	을/를, -(으)세요	Diyalog 1	을/를
		Diyalog 2	-(으)세요
5. 물건 사기2 (Ürün Satın Alma 2)	-ㅂ니다/습니다 -ㅂ니까/습니까, 하고	Diyalog 1	-ㅂ니다/습니다 -ㅂ니까/습니까
		Diyalog 2	하고
6. 어제 일과 (Dünün Programı)	-았/었, 에서	Diyalog 1	-았/었
		Diyalog 2	에서
7. 날씨 (Hava)	그리고, 안	Diyalog 1	그리고
		Diyalog 2	안
8. 시간 (Zaman)	에, 0시 0분	Diyalog 1	에
		Diyalog 2	0시 0분
9. 약속 (Sözleşme/ Randevu)	-(으)ㄹ 까요, -아요/어요	Diyalog 1	-(으)ㄹ 까요
		Diyalog 2	-아요/어요
10. 주말 활동 (Hafta Sonu Etkinlikleri)	그래서, -(으)ㄹ거예요	Diyalog 1	그래서
		Diyalog 2	-(으)ㄹ거예요
11. 한국어 공부 (Korece Çalışma)	Genel tekrar	Diyalog 1	Genel tekrar
		Diyalog 2	Genel tekrar
12. 계획 (Plan)	Genel tekrar	Diyalog 1	Genel tekrar
		Diyalog 2	Genel tekrar

Tabloda görüldüğü üzere Sejong Hangugo 1 ders kitabının "İçerik" bölümünde dil bilgisi yapıları ünitelere göre listelenmiştir. Buna göre kitapta birinci ünitenin Diyalog 1 bölümünde Korecede isim cümlesini bitiren "-이다" ekinin konuşma dilinde kibar biçimi olan "이에요/에요" yapısı; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede konulaştırma (vurgu) eki olan "은/는" yapısı öğretilmektedir. İkinci ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede geniş zamanı ifade eden "-아요/어요" yapısı; Diyalog 2 bölümünde ise Türkçede "-A gitmek" olarak karşılık bulan "-에 가다" yapısı öğretilmektedir. Üçüncü ünitede Diyalog

1 bölümünde Korecede özne eki olarak ifade edilen "이/가" eki; Diyalog 2 bölümünde ise Türkçede "-DA var/yok" olarak karşılık bulan "에 있다/없다" yapısı öğretilmektedir. Dördüncü ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede nesne eki olarak ifade edilen "-을/를" eki; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede emir anlamında kullanılan "-(으)세요" yapısı öğretilmektedir. Beşinci ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede hitap edilen kişiyi yüceltme eki olarak kullanılan "-ㅂ니다/습니다, -ㅂ니까/습니까" yapısı; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede iki sözcüğü birbirine bağlamak amacıyla kullanılan ve Türkçede "ve" bağlacı olarak karşılık bulan "하고" öğretilmektedir. Altıncı ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede geçmiş zamanı ifade etmek amacıyla kullanılan "-았/었" eki; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede hem bulunma hem de ayrılmayı ifade etmek için kullanılan "-에서" eki öğretilmektedir. Yedinci ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede "ve ve sonra" anlamında kullanılan "그리고"; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede olumsuzluk ifade eden "안" eki öğretilmektedir. Sekizinci ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede yönelme ve bulunma anlamında kullanılan "-에" eki; Diyalog 2 bölümünde ise saat ve dakika bildiren "0시 0분" yapısı öğretilmektedir. Dokuzuncu ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede teklif ve öneri ifade eden "-(으)ㄹ 까요" yapısı; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede öneri ifade eden "-아요/어요" yapısı öğretilmektedir. Onuncu ünitede Diyalog 1 bölümünde Korecede sebep bildiren "그래서"; Diyalog 2 bölümünde ise Korecede gelecek planlarını anlatmak için kullanılan "-(으)ㄹ거예요" yapısı öğretilmektedir. Sejong Hangugo 1 ders kitabının on bir ve on ikinci ünitelerinde ilk on ünitede öğretimi yapılan yapıların genel tekrarına yer verilmiştir.

Tabloda görüldüğü üzere ünitelere ve ünite bölümlerine göre yer verilen dil yapılarının sayısı üniteden üniteye ve ünite içinde bölümden bölüme değişmemektedir. Her ünitede iki dil yapısı; ünitelerin "Diyalog 1" ve "Diyalog 2" olmak üzere iki alt bölümden oluşan bölümlerinde birer dil yapısı öğretilmektedir. Bu bakımdan Sejong Hangugo 1 ders kitabında dil yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine eşit bir biçimde dağıtıldığı söylenebilir.

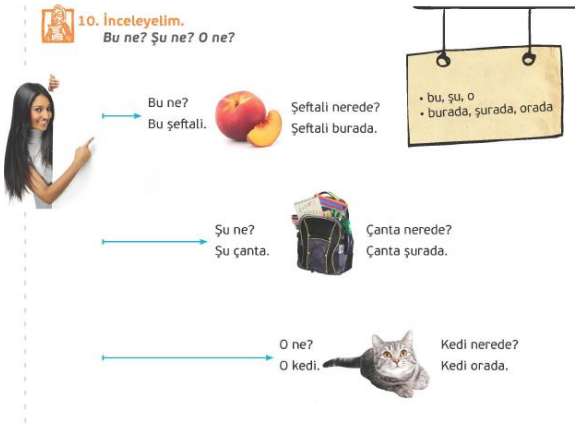
3. Araştırmanın "Yedi İklim Türkçe A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında dil yapılarının öğretiminde yapıların biçim, anlam ve kullanım özellikleri nasıl öğretilmektedir?" alt problemine ilişkin bulgular

3.1. Yedi İklim Türkçe A1 Ders Kitabında Biçim, Anlam ve Kullanım Boyutu Açısından Dil Bilgisi Öğretimi

Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında bağımsız bir dil bilgisi bölümü bulunmamaktadır. Ünitelerde yer alan etkinliklerin "İnceleyelim", "Okuyalım" gibi yönergeleri ile etkinliklerin üst kısmında yer alan kutucuklar dil bilgisi öğretiminin gerçekleştirildiği etkinliklerdir. Bu etkinliklerin üst kısmında yer alan kutucuklarda ilgili dil yapıları yer almaktadır. Bazı dil yapılarının biçim özellikleri açık bir şekilde gösterilirken bazı dil yapıları için bu durum söz konusu değildir. Dil yapılarının anlamı hakkında hedef dilde veya herhangi bir yabancı dilde yapılmış bir açıklama da söz konusu değildir. Son olarak dil yapılarının bağlamda ne zaman ve nasıl kullanıldığı konusunda da herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir.

Aşağıda Yedi İklim Türkçe A1 kitabından dil bilgisi öğretimine yönelik örnekler yer almaktadır:

Şekil 3. Yİ-A1, Sayfa: 14

Şekil 1'de görüldüğü üzere birinci ünitede bulunan 10. etkinlikte iki işaret zamirinin öğretimi (bu, şu, o) ve (burada, şurada, orada) aynı etkinlik ile gerçekleştirilmiştir. Başka bir deyişle nesnelerin isimlerini ve yerini işaret eden zamirler birlikte öğretilmiştir. Ancak bu zamirlerin nesnenin kendisine ve konumuna gönderimde bulunduğuna dair açıklama ifadesine yer verilmemiştir. İşaret zamirlerinin yakınlık-uzaklık anlamı, görsellerde yer alan nesnelerin oklar ile gösterilmesi yoluyla verilmiştir. "Ne" sorusunun insan dışı varlıklar ile kullanımı yine görseller aracılığıyla sezdirilmeye çalışılmıştır.

Şekil 4. Yİ-A1, Sayfa: 27

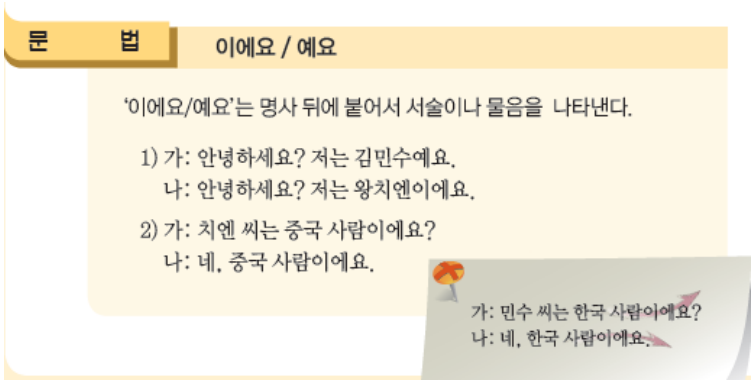
Şekil 7'de görüldüğü üzere birinci ünitede bulunan 7. etkinlikte ünite izlencesinde yer almadığı hâlde sıra sayılarını ifade etmek amacıyla kullanılan –(I)ncI ekinin biçimine yönelik öğretim yapılmıştır. Ekin, sözcüğün son hecesinde ünlü ses bulunduğu takdirde -ncI ekini alması; ünsüz ses bulunduğu takdirde ise sözcüğün son hecesindeki ünlüye göre aldığı "-ıncı, -inci, -uncu, -üncü" biçimleri tabloda kırmızı renkler ile gösterilmiştir. Ekin, sıra sayısı ifade etme anlamı ise görseldeki madalyalar aracılığıyla sezdirilmeye çalışılmıştır.

3.2. Sejong Hangugo 1 Ders Kitabında Biçim, Anlam ve Kullanım Boyutu Açısından Dil Bilgisi Öğretimi

Sejong Hangugo 1 ders kitabında her ünitede "Dil Bilgisi" başlığıyla bağımsız bir dil bilgisi bölümü bulunmaktadır. Dil bilgisi bölümünde ilgili yapının biçimine, ne anlama geldiğini ifade eden hedef dilde yapılmış bir açıklamaya ve son olarak yapı ile ilgili diyaloglara veya örnek cümlelere yer verilmektedir.

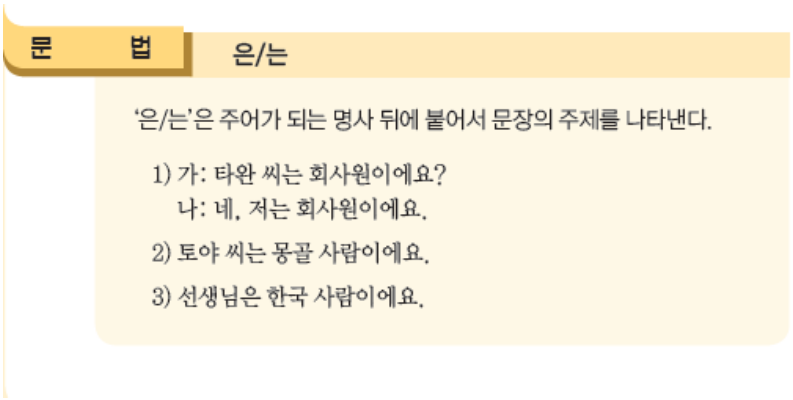
Aşağıda Sejong Hangugo 1 kitabından dil bilgisi öğretimine yönelik örnekler yer almaktadır:

Şekil 5. SH-1, Sayfa: 38

Şekil 5'te görüldüğü üzere birinci ünitede Korecede isim cümlesini bitiren "-이다" ekinin konuşma dilinde kibar biçimi olan "-이에요/에요" yapısının iki biçimi "/" işareti ile gösterilmektedir. Ancak bu biçimlerden hangisinin ünsüz sesten ve hangisinin ünlü sesten sonra eklendiği açık bir şekilde gösterilmemiştir. Yapının anlamı, hedef dilde yer verilen "İsimden sonra gelerek betimleme veya soru ifade eder." cümlesiyle ifade edilmiştir. Yapının kullanım özellikleri ise iki örnek diyalog (*1. A: Merhaba, Ben Kim Min-su. B: Ben Wang Çi-en. 2. A: Çi-en, Çinli misiniz? B: Evet, Çinliyim*.) aracılığıyla sezdirilmeye çalışılmıştır. Kutucukta yer alan örnek diyalogda yukarı doğru çıkan ve aşağı doğru inen oklar aracılığıyla "-이에요/에요" yapısının tonlama ile soru anlamını ifade ettiği gösterilmiştir.

Şekil 6. SH-1, Sayfa: 40

Şekil 6'da görüldüğü üzere birinci ünitede Korecede konulaştırma (vurgu) eki olan "-은/는" yapısının iki biçimi "/" işareti ile gösterilmektedir. Ancak bu biçimlerden hangisinin ünsüz sesten ve hangisinin ünlü sesten sonra eklendiği açık bir şekilde gösterilmemiştir. Yapının anlamı hedef dilde yer verilen

"Özne görevindeki isimden sonra gelerek cümlenin konusunu ifade eder." cümlesiyle ifade edilmiştir. Yapının kullanım özellikleri ise örnek diyalog (*1. A: Tawan Bey, şirket çalışanı mısınız? B: Evet, ben şirket çalışanıyım*.) ve örnek cümleler (*2. Toya Bey, Moğolistanlı. 3. Öğretmen Koreli*.) aracılığıyla sezdirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç, Tartişma ve Öneriler

İnsanların farklı ülkelerin dilini öğrenme ihtiyacı, farklı dilleri konuşan topluluklarla etkileşime geçtiğinden beri hep var olmuştur. Tarih boyunca ticari, siyasi, toplumsal, dinî ve kültürel sebepler insanların farklı yabancı dilleri öğrenmelerini gerekli kılmış ve kılmaya da devam etmektedir. Günümüzde çeşitli nedenlerle Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin sayısının gün geçtikçe artması ile Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında yapılan çalışmaların sayısı da artmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarını dil bilgisi açısından karşılaştırmaya yöneliktir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarında dil bilgisi öğretimini inceleyen bazı araştırmacılar belirli bir öğretim setini kendi içinde ele alırken bazıları, bir öğretim setini diğer bir öğretim seti ile karşılaştırma çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaların bulguları, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için hazırlanan ders kitaplarında dil bilgisi öğretimi konusunda bir standart bulunmadığı yönündedir.

Mevcut çalışmada "Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimi nasıl olmalıdır?" sorusuna cevap bulmak amacıyla Türkçe gibi eklemeli bir yapıya sahip olup kimi araştırmacılar tarafından Altay dillerinin bir üyesi olarak kabul edilen Korecenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitapları dil bilgisi öğretimi açısından incelenmiş, elde edilen verilerden hareketle Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Çalışmada Yedi İklim A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında bağımsız bir dil bilgisi bölümünün bulunup bulunmadığı araştırılmış ve araştırma sonucunda Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabında bağımsız bir dil bilgisi bölümüne yer verilmediği, Sejong Hangugo 1 ders kitabında ise ünitelerde dil bilgisi öğretimi için bağımsız bir bölümün yer aldığı tespit edilmiştir.

Çalışmada Yedi İklim A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında dil yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımı incelenmiş ve Yedi İklim Türkçe A1 seviyesi ders kitabında ünitelere ve ünite bölümlerine göre yer verilen dil yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımında eşitsizlik olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte bazı ünitelerde ünite izlencesinde yer alan dil bilgisi konularına yönelik açık öğretimin yapılmadığı ve buna karşın ünite izlencesinde yer almayan bazı dil bilgisi konularının öğretiminin yapıldığı görülmüştür. Bu bağlamda Yedi İklim Türkçe A1 ders kitabının "İçindekiler" bölümü ile ünite kapaklarında yer alan "Dil Bilgisi" bölümünde listeler hâlinde verilen dil bilgisi konularının ünite içinde öğretimi yapılan dil bilgisi konuları hakkında eksik ve yanlış bilgiler içerdiği söylenebilir.

Çalışmada Yedi İklim A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitabında dil yapılarının biçim, anlam ve kullanım özellikleri bakımından nasıl öğretildiği ele alınmıştır. Yedi İklim A1 ve Sejong Hangugo 1 ders kitaplarında dil yapılarının biçim, anlam ve kullanım özelliklerinin yer yer açık, yer yer örtük bir şekilde öğretildiği sonucuna varılmıştır. Dil bilgisi öğretiminin biçim boyutu açısından Yedi İklim A1 ders kitabında bazı dil yapılarının (-(I)ncI) biçim özelliklerinin diğer bir ifadeyle yapıların hangi ünlü veya ünsüz sesten sonra hangi biçimi aldığının açık bir şekilde öğretildiği bazı dil yapılarının ise (mI soru eki) ünlü veya ünsüz sesten sonra aldığı biçimin açık bir şekilde öğretilmediği tespit edilmiştir. Sejong Hangugo 1 kitabında ise dil yapılarının biçim özelliklerinin yalnızca "/" işaretiyle gösterildiği belirlenmiştir. Bu işaret, yapının belirli durumlarda yani belirli ünlü veya ünsüz sesten sonra bir biçimi; yine belirli ünlü veya ünsüz sesten sonra başka bir biçimi aldığını ifade etmektedir. Ancak bu

biçimlerden hangisinin ünsüz sesten ve hangisinin ünlü sesten sonra eklendiğine açık bir şekilde yer verildiği tespit edilen bir diğer noktadır. Türkçe ve Korece gibi eklemeli dillerde ekler, doğru kullanım için çok önemli bir role sahiptir. (Çalışkan, 2020, s. 196) Türkçenin eklemeli bir yapıya sahip olmasının öğretim sürecinde pek çok açıdan belirleyici olduğunu dile getirmiştir. Buna paralel bir şekilde (Çetin, 2022, s. 221) de Türkçenin eklemeli yapısı nedeniyle biçimsel özelliklerin öneminin inkâr edilemeyeceğini, biçimsel özelliklerin Türkçe gibi eklemeli dillerde anlama ve üretim becerilerinin doğruluğu ve uygunluğu için çok önemli olduğunu vurgulamıştır.

Dil bilgisi öğretiminin anlam boyutu açısından Yedi İklim A1 ders kitabında dil yapılarının anlamı hakkında hedef dilde veya herhangi bir dilde açıklamaya verilmediği, yapıların anlamının etkinliklerde yer alan görseller veya işaretler aracılığıyla sezdirilmeye çalışıldığı sonucuna varılmıştır. Sejong Hangugo 1 ders kitabında ise dil yapılarının anlamının hedef dilde yapılan açıklamalar ile ifade edildiği belirlenmiştir. Dil bilgisi öğretiminde biçimlerin ne anlama geldiği, iletişimde doğru ve anlamlı bir şekilde kullanılmaları açısından önemlidir. Bu bakımdan biçimlerin ne anlama geldiği mutlaka öğretilmelidir. (Cem Değer, 2005)' e göre biçim, anlam ve kullanım olmak üzere üç boyuttan oluşan üç boyutlu dil bilgisi öğretiminde öncelikle anlam ile öğretime başlanmalıdır. Daha sonra yapının biçimsel özellikleri öğretilmelidir.

Son olarak dil bilgisi öğretiminin kullanım boyutu açısından her iki kitapta da dil yapılarının kullanım özelliklerinin açık bir şekilde ifade edilmediği, örnek diyalog veya cümleler aracılığıyla sezdirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Sezdirme yöntemi veya başka bir ifadeyle örtük öğretim yöntemi dil bilgisi öğretiminde en sık başvurulan yöntemlerden biridir. Bu yönteme göre ilgili yapı veya özellik, açık bir şekilde gösterilmek yerine metinler, cümleler veya görseller ile sezdirilir. Dil bilgisi öğretimi için belirlenen dil yapılar, belirli bir bağlam içinde anlamlıdır. Bu bakımdan yapının biçim özellikleri ve anlamı öğretildikten sonra ne zaman ve nerede kullanıldığı da öğretilmelidir. (Cem Değer, 2005)'e göre yapının biçim ve anlam alanları belirlendikten sonra kullanım boyutunda öğrenicilerin yapının kullanıldığı ve kullanılmadığı durum bağlamları arasındaki farkı öğrenmeleri sağlanmalıdır. Bunun için yapının işlevine yönelik örnek cümleler ve bağlam oluşturmak gerekmektedir. Yapının öğretilmesi amaçlanan işlevi için yapının bütün biçimsel özellikleri ile cümlelerle örneklendirilmesi esastır. Daha sonra cümlelerin kişi/kişiler, olay, yer, zaman ve dil olmak üzere beş bileşenden meydana gelen belirli durumsal bağlamlar ile verilmesi gerekmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular sonucunda Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dil bilgisi öğretimine ilişkin öneriler şu şekildedir:

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ders kitaplarında bağımsız bir dil bilgisi bölümü bulunmalıdır.
Ders kitaplarında yer alan dil bilgisi yapılarının ünitelere ve ünite bölümlerine göre dağılımı eşit olmalıdır.
Dil bilgisi öğretiminde biçim, anlam ve kullanım boyutlarına eşit bir şekilde yer verilmelidir.
Dil bilgisi öğretiminin biçim boyutunda eklerin ünlü veya ünsüz seslere göre aldığı biçimler, başka bir ek ile yan yana geldiği durumlarda ses olaylarının etkisiyle aldığı biçimler öğretilmelidir. Türkçe gibi eklemeli bir dilin dil bilgisi öğretiminde biçime odaklanılması çok önemlidir.
Dil bilgisi öğretiminde anlam boyutunda dil bilgisi yapısının ne anlama geldiği, hangi sözcük türünden sonra eklendiği öğretilmelidir.
Dil bilgisi öğretiminde kullanım boyutunda dil bilgisi yapısının ne zaman, nerede ve hangi bağlamda kullanıldığı metinler veya diyaloglar aracılığıyla öğretilmelidir.

Kaynakça

Cem Değer, A. (2005). Dilbilgisi Öğretiminde Biçim-Anlam-Kullanım Üçlüsü: Ders Malzemesi Hazırlama ve Uygulama Önerisi. *Dil Dergisi*, 128, 7-27.

Cem, Değer A., Çetin, B., Oflaz Köleci, E. (2020). *Kuramdan Uygulamaya Yabancılara Türkçe Dilbilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Çalışkan, N. (2020). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dil Bilgisi Öğretimi. Karatay, H. Editör. (Der.) *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi El Kitabı* içinde (177-220). Ankara: Pegem Akademi.

Çetin, B. (2022). Form-focused Foreign Language Teaching in Agglutinating Languages: The Case of Turkish". *Journal of Language Education and Research.* 8(1), 207-226.

Doyumğaç, İ. (2017). *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitaplarında Dil Bilgisi Öğretimi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi.) Adıyaman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Adıyaman.

Durmuş, M. (2013). *Yabancılara Türkçe Öğretimi*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Ekren, C. ve Ökten, C. (2019). Yabancılara Türkçe Öğretenlerin Dil Bilgisi Öğretimine İlişkin Algıları: Bir Metafor İncelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 8(3), 1687-1708.

Ellis, R. (2006). Current Issues in the Teaching of Grammar. *TESOL Quarterly*. 40(1), 83-107.

Fidan, D. (2016). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Ders Kitaplarındaki Dilbilgisi Konuları ve Öğretmen-Öğrenici Görüşleri. *Journal of Turkish Studies*. 11(14), 257-276.

Gün, M, Yalçın, Ç. ve Pişkin, B. S. (2019). Temel Seviye Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitaplarında Yer Alan Dil Bilgisi Konularının ve Etkinliklerinin Karşılaştırılması ve Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 23(4), 2089-2101.

Güzel, A. ve Barın, E. (2013). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karatay, H. (2020). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.

Kaya, S. (2011). *TÖMER'de Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kullanılan İngilizce ve Türkçe Kitaplarının Geçmiş Zaman Öğretiminin Öğretim İlkeleri Açısından İncelenmesi ve Değerlendirilmesi.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.

Kayasandık, E. (2018). *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarındaki Dil Bilgisi Öğretim Yöntemlerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi.) Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.

Koçak, N. (2019). *Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitap Setlerinde Dil Bilgisi Öğretimi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi.) Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kırıkkale.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Larsen-Freeman, D. (2003). *Teaching Language from Grammar to Grammaring*. Boston: Thompson-Heinle.

Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and Principles in Language Teaching*. New York: Oxford University Press,

Larsen-Freeman, D. ve Celce-Murcia, M. (2015). *The Grammar Book: Form, Meaning and Use for English Language Teachers*. Boston: National Geographic Learning.

Memiş, M. R. ve Erdem, M. D. (2013). Yabancı Dil Öğretiminde Kullanılan Yöntemler, Kullanım Özellikleri ve Eleştiriler. *Turkish Studies*. 8(9). 297-318.

Pehlivan, A. ve Aydın, İ. S. (2021). *Dil Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi.

Peçenek, D. (2008). Yabancı Dil Öğretiminde Dilbilgisi. *Dil Dergisi*. s. 141, 67-80.

Purpura, J. (2004). *Assessing Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şaf, N, N. (2010). *Yabancı Dil Öğretiminde Üç Boyutlu Dil Bilgisi Öğretimi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi.) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Türközü, S. G. (2018). *Konularına Göre Korece Temel Dil Bilgisi*. Antalya: Likya Kitap.

Türközü, S. G. (2009). *Korece ve Türkçe Arasındaki Benzerlikler: Dil-Kültür Bağıntısında Korece ve Türkçe*. Ankara: Likya Kitap.

Yaylı, D. ve Bayyurt, Y. (2019). Yabancılara Türkçe Öğretimi: Politika, Yöntem ve Beceriler. Akara: Anı Yayıncılık.

Yaylı, D. (2021) Yabancı Dil Öğretiminde Dilbilgisi. Pehlivan, A. ve Aydın, İ. S. Editör. *Dil Bilgisi Öğretimi* içinde (151-169). Ankara: Pegem Akademi.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık

Almanya'da Yaşayan 14-18 Yaş Grubu Alman Gençlerinin Türkçe Kelime Dağarcığı ve Türkçe Kelime Kullanım Alanları

Gülrû BAYRAKTAR[*]

Güliz YALÇIN[**]

Özet

Almanya'ya gerçekleşen işçi göçüyle birlikte, 60lı yıllardan sonra Almanya'daki dil öğrenimi sorunsalı daima Türk işçi çocuklarının Almanca öğrenmesi bağlamında gerçekleşmiştir. Türk ailelerin Türkçe konuşan çocuklarının bir an önce yaşadıkları ortama uyum sağlayabilmeleri, eğitim alabilmeleri ve günlük yaşamda var olabilmeleri için, hızlı biçimde Almanca öğrenmeleri gerekmiştir. Alman devleti, değişik eğitim faaliyetleri ile Türk çocuklarının Almanca öğrenmeleri için seferberlik ilan etmiştir. Girişimlerin birçoğu başarılı olmuşsa da kimi zaman bir takım sosyo-kültürel nedenlerden dolayı sekteye uğramıştır. Günümüzde ilk göç eden Türk işçi ailelerinin dördüncü kuşak zürriyetlerinin bir kısmının çok iyi derecede Almanca konuştuğu gözlemlenebilirken, bir diğer kısmının Almanca kullanımında büyük bir eksiğin olduğu görülmektedir. Değişik çalışmalarda bu eksikliğin kaynağına ulaşmaya çalışırken, Almanca konuşma becerileri yetersiz olan 14-18 yaş arası Türk gençlerinin çevrelerindeki Alman gençlerin kelime dağarcıkları incelenmiştir. Almancası yetersiz Türk gençlerinin sosyal çevresinde bulunan Alman gençlerinin kullandıkları Almancanın bozulmaya uğradığı görülmüştür. Bütün üst soyları Alman olan bu gençlerin günlük sosyal yaşantısında kullandıkları Almancanın, günümüz Almancasından çok farklı olduğu görülmüştür. Alman gençlerinin kullandığı kelimeler, cümle yapıları ve ifade şekilleri büyük bir oranda Türk Dili ve Türk Sosyo-Kültür yapıdan etkilendiği tespit edilmiştir. Küçük yaştan itibaren ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı bölgelerde büyüyen Alman gençlerinin ciddi bir Türkçe kelime dağarcığı oluşmuştur. Ne tam Türkçe ne de tam Almanca olmayan melez bir dil geliştirilmiştir. Sözlü olarak, günlük yaşam içerisinde kullanılan bu dil Türk gençlerinin Almancaya kazandırdıkları yapıdır. Okul öncesi eğitimden itibaren ağırlıklı olarak Türk gençlerle birlikte olan Alman gençler ise bu melez dili gerçek Almanca olarak algılamış ve artık tüm yaşamlarında gerek okul hayatlarında gerekse resmî kurumlarda dahi kullanır hale gelmişlerdir. Bu çalışmada 14-18 yaş grubu, 120 ortaokul ve lise öğrencisiyle nitel bir çalışma yürütülerek, günlük yaşamda kullandıkları dil tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda üst soyları Alman olan gençlerin, Türk işçi göçü sayesinde sahip olamayacakları kadar geniş Türkçe kelime dağarcığını, günlük yaşamlarının doğal akışı içerisinde kullandıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil öğrenimi, dil kullanımı, sosyo-kültürel etkileşim, Almanya'da Türkçe.

Giriş

Almanya'nın 1950li yılların sonrasında Türkiye'den işçi istemesiyle birlikte hiç beklenmedik, öngörülmemiş bir süreç başlatılmış oldu. Bir süre gelip, misafir edilecek, iş gücünden faydalanacak ve görevi tamamlandığında tekrar vatanına dönecek "Misafir İşçiler – Gastarbeiter" beklenirken, diliyle, diniyle, sosyolojisiyle, kültürüyle birlikte insanlar gelmişlerdir (Seidler, 2020). Almanya'ya gerçekleşen işçi göçüyle birlikte, 60lı yıllardan sonra Almanya'daki dil öğrenimi sorunsalı daima Türk işçi çocuklarının Almanca öğrenmesi bağlamında gerçekleşmiştir. Türk ailelerin Türkçe konuşan çocuklarının bir an önce yaşadıkları ortama uyum sağlayabilmeleri, eğitim alabilmeleri ve günlük yaşamda var olabilmeleri için, hızlı biçimde Almanca öğrenmeleri gerekmiştir. Alman devleti, değişik eğitim faaliyetleri ile Türk çocuklarının Almanca öğrenmeleri için seferberlik ilan etmiştir. Girişimlerin birçoğu başarılı olmuşsa da kimi zaman bir takım sosyo-kültürel nedenlerden dolayı sekteye uğramıştır (Leonhard, 2018). Günümüzde ilk göç eden Türk işçi ailelerinin dördüncü kuşak zürriyetlerinin bir kısmının çok iyi derecede Almanca konuştuğu gözlemlenebilirken, bir diğer kısmının Almanca kullanımında büyük bir eksiğin olduğu görülmektedir (Dinç, 2011).

[*] Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, gulru.bayraktar@alanya.edu.tr.

[**] Almanya'da Sınıf Öğretmeni, Hauptschule – Scharnhorst, g.yalcin@web.de

Değişik çalışmalarda bu eksikliğin kaynağına ulaşmaya çalışırken, Almanca konuşma becerileri yetersiz olan 14-18 yaş arası Türk gençlerinin çevrelerindeki Alman gençlerin kelime dağarcıkları incelenmiştir. Almancası yetersiz Türk gençlerinin sosyal çevresinde bulunan Alman gençlerinin kullandıkları Almancanın bozulmaya uğradığı görülmüştür. Bütün üst soyları Alman olan bu gençlerin günlük sosyal yaşantısında kullandıkları Almancanın, günümüz Almancasından çok farklı olduğu görülmüştür. Alman gençlerinin kullandığı kelimeler, cümle yapıları ve ifade şekilleri büyük bir oranda Türk Dili ve Türk Sosyo-Kültür yapıdan etkilendiği tespit edilmiştir. Küçük yaştan itibaren ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı bölgelerde büyüyen Alman gençlerinin ciddi bir Türkçe kelime dağarcığı oluşmuştur. Ne tam Türkçe ne de tam Almanca olmayan melez bir dil geliştirilmiştir. Sözlü olarak, günlük yaşam içerisinde kullanılan bu dil Türk gençlerinin Almancaya kazandırdıkları yapıdır.

Okul öncesi eğitimden itibaren ağırlıklı olarak Türk gençlerle birlikte olan Alman gençler ise bu melez dili gerçek Almanca olarak algılamış ve artık tüm yaşamlarında gerek okul hayatlarında gerekse resmî kurumlarda dahi kullanır hale gelmişlerdir. Bu çalışmada 14-18 yaş grubu, 120 ortaokul ve lise öğrencisiyle nitel bir çalışma yürütülerek, günlük yaşamda kullandıkları dil tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda üst soyları Alman olan gençlerin, Türk işçi göçü sayesinde sahip olamayacakları kadar geniş Türkçe kelime dağarcığını, günlük yaşamlarının doğal akışı içerisinde kullandıkları tespit edilmiştir.

1. Türklerin Almanya'ya Davet Edilişi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya hızlı bir şekilde ülke ekonomisini düzeltmeye çalışmıştır. Savaştan yaklaşık beş yıl sonra "Wirtschaftswunder" olarak adlandırılan ve Türkçeye "Ekonomi Mucizesi" olarak tercüme edilebilir bir kelime ortaya atılmıştır. Almanya'nın kısa bir süre içerisinde yaralarını sarmış ve sanayisini ilerletmiş olmasını betimleyen bu tanım, 1950 yılında dünya basınında yer almaya başlamıştır (Sari, 2017). Almanya gerçekten de savaş görmemişçesine güçlü adımlarla ekonomisini büyütmektedir ancak yine de dünyanın ekonomik liderleriyle yarışmasına engel bir durum vardır. Savaşta çok fazla nüfus kaybetmiştir. Ağırlıklı erkek nüfusunu yitiren Almanların bedensel işleri yerine getirebilecek niteliksiz güce ihtiyacı vardır. Yeni kurulan fabrikalarda çalışacak, maden ocaklarına inebilecek, sanayiye ivme katacak işçi gücüne ihtiyaç duymaktadırlar (Bauer & Zimmermann, 2014).

Aynı dönemde Türkiye'de işsiz sayısı oldukça yüksektir ve piyasayı rahatlatmak amacıyla Almanya'ya işçi göndermek üzere 1960 yılında iki devlet arasında işçi göçünü düzenleyecek olan bir anlaşma yapılması istenmektedir (Perk, Derya; Akçit Yalçınkaya, 2021). Türkiye göndereceği işçilerin yeniden ülkeye döndüklerinde edindikleri bilgiyi paylaşabilecek birer kalifiye eleman olmalarını umut eder. Fakat Almanya kültürel ve dini çatışmaların çok fazla olabileceğini düşünerek rotayı İtalya'ya çevirir (Seidler, 2020). İlk Almanya'ya işçi olarak göç edecek işçiler İtalyan göçmenlerdir. Almanya'nın bu tereddüdünün altında ezelden beri halkta var olan "Türk korkusu" ihtimaller dahilindedir (Çakır-Mattner, 2021).

Nihayetinde Amerika'nın ve NATO'nun Almanya'ya baskısı sonucunda Türkiye ile Almanya arasında "İşe Alım Sözleşmesi – Anwerbeabkommen" imzalanmıştır. Anlaşmanın en önemli amacı Türkiye ekonomisini düzeltmek ve Türkiye'nin NATO'daki konumunu sağlam tutmaktır. Türkiye ile Almanya 1961 yılında işçi göçünün anlaşmasında gidenlerin iki yıl süreyle kalmalarını ve sonrasında Türkiye'ye geri dönemlerini kararlaştırmıştır. Ayrıca anlaşmada gelecek olan Türk işçilerin sağlıklı olmaları ön koşul olarak sözleşmede sabit kılınmıştır ki Alman sağlık sistemine yük olmasınlar (Meier-Braun, 2021).

Aynı sene Almanya'ya işçi olarak gitmek isteyen Türk işçiler için İstanbul'da Almanya ile iş bağlantısını oluşturacak bir kurum tesis edilmiştir (Schürer, 2018). İlk Türk işçiler Almanya'ya çalışmaya gitmeye başlamıştır. Fakat gerçek yaşantı kâğıt üzerindeki sözleşmeyle örtüşmez. İki seneyle sınırlanan oturma

ve çalışma izinleri esnetilmeye başlanır. İşi öğrenip, işinde uzmanlaşan Türklerin yerine yeni işçi koymak işin devamlılığı açısından zahmetli ve masraflıdır. Alman ekonomisinin 1967 yılında bir gerilemeye girmesiyle birlikte Türk işçilerin memleketlerine geri gönderilmesi tartışması büyümüştür (Dastan, 2010). Buna rağmen ekonomiye sağladıkları katkı sebebiyle 1971 yılından sonra esnetilen oturma ve çalışma izinleri resmiyet kazanmıştır. Bunun sonucunda Türk işçiler Türkiye'de bıraktıkları ailelerini Almanya'ya getirmeye başlar ve yerleşirler.

Bu tarihe kadar Türk işçiler hep "misafirler" olarak düşünülmüş, Almanya'daki varlıkları geçici varsayılmıştır. Türk işçiler de olabildiğince çok para kazanıp bir an önce memleketlerine dönme düşüncesi içerisinde olmuşlardır (Höhne, Jutta; Linden, Benedikt; Seils, Eric; Wiebel, 2014). Kendilerinden herhangi bir entegrasyon beklenilmediğinden, Almanya'daki varlıklarını kendileri de geçici gördüklerinden, çok kötü şartlarda da olsa birbirlerine yakın yerlerde yaşıyor, kendi dillerini konuşuyorlardır. Ne Alman kültürünü ne de Almancayı öğrenmeleri kendilerinden beklenilmemiştir. Fakat yetmişli yılların başında artık Türk işçilerin kalıcı olacakları netleşince Almanya gelen Türk işçilere birer geçici işçi olarak değil göçmen gözüyle bakmaya başlamıştır. Bir göçmenden bekledikleri de geldikleri ortama uyum sağlamalarıdır (Dinç, 2011: 257). Entegrasyon 1978 yılından sonra resmi olarak o dönemin hükümetinin politikası olmuş, maddeler halinde "misafir işçi = göçmen"lerden ne bekledikleri netleştirilmiştir. Eğer Almanya'da kalıcı olarak yaşamak istiyorlarsa öncelikli olarak Almancayı öğrenmeleri, Almanya'nın kanunlarına uymaları ve çocukların Alman okullarına düzenli devamları zorunlu kılınmıştır (Schürer, 2018).

İnişli çıkışlı seyretmeye başlayan Alman ekonomisini düzeltmek amacıyla 1981 yılında dönemin Başbakanı Helmut Kohl Almanya'ya yerleşmiş olan Türklerin Türkiye dönemlerini cazip hale getirmeye çalışmıştır (Höhne, Jutta; Linden, Benedikt; Seils, Eric; Wiebel, 2014). Oturma ve çalışma izinlerinden feragat eden ve memleketine dönmek üzere gidecek olan Türklere yüksek meblağlar ödeneceğini vadetmiştir. Birçok Türk aile 1981-1984 yılları arası bu yasadan faydalanarak ülkelerine geri dönmüşlerdir. Bu neslin çocuklarının bir kısmı Türkiye'de kök salamamış, daima Almanya'ya geri dönme arzusu içerisinde olmuştur. Ancak bu konu başka bir araştırmanın konusu olacağından burada daha fazla ayrıntı vermemek doğru olacaktır.

Almanya'nın tanımış olduğu bu haktan faydalanmayan ve Almanya'da kalmaya devam eden nesil ise farklı sorunlarla yüzleşmek durumdan kalmıştır. Birinci sorun kimlik tanımı olmuştur. Yıllarca düzgün yönetilemeyen göçmen politikaları sebebiyle Almanya'da kalan Türkler vatandaşlarda bir yabancılık hissi oluşmuştur (Suzuki, 1981). İnançları nasıl ve ne şekilde yaşayacakları bir soru işareti olmuştur, yaşadıkları yerler hep Türklerin bir arada olduğu yerler olması sebebiyle bir paralel toplum oluşturulmuştur. Türklerden sonra gelen başka milletlerin göçmenlerinin durumu kıyaslandığında daha iyidir. Türkler ne tam oralı ne de tam buralı dedikleri bir ara varlık sürdürmüşleridir. Tam anlamıyla kök salamadıklarından, ait hissedemediklerinden eğitim ve iş hayatları da yarım yamalak olmuştur (Leonhard, 2018).

Birinci nesil kendini "Misafir İşçi" olarak görmüş tanımlamıştır. İkinci nesil, yani küçük yaşta Almanya'ya gelen veya Almanya'da doğanlar ise kendini daha ziyade göçmen olarak görmüştür. Üçüncü ve dördüncü nesil ise artık Almanya'yı kendi memleketleri olarak görmektedir fakat yabancı uyruklu Alman olarak adlandırılmaktadırlar. Bu 'iki arada bir derede' durum Türk göçmenlerin diline de yansımıştır (Koopmans, 1999).

2. Kod Değişimi

Geneli eğitimsiz ailelerden gelen çocuklar yöresel şive veya ağızın baskın olduğu Türkçeler öğrenmişlerdir. Kendi diline çok vakıf olamadıklarından yeni bir dili de eksik edindikleri için, Almancaları da hiçbir zaman eksiksiz olmamıştır. Bu nesil her iki dili yarım konuştuğundan Türkçe konuşurken Almanca kelimeler, Almanca konuşurken ise Türkçe kelimeler araya serpiştirmeye başlamıştır. Başka iki dilli insanlarda da görülen bu fenomene Filoloji alanında "Code-Switching" denmiştir (Auer, 2009).

Code-Switching yani "kod değişimi" bir dili konuşurken bildiğiniz diğer bir (veya birden fazla) dile geçmeniz durumuna verilen attır (Bayraktar, 2021). Çok dilli toplumlarda sıkça rastlanan bir fenomen olan kod değişimi bilhassa sömürgelerde yaygındır. Ana dili Hintçe olan, fakat İngilizce etkisi altında kalmış Hindistan'da günlük dilde Hintçenin arasına çok sayıda İngilizce kelime veya eklerin getirildiği görülmektedir (Gort, 2012). Aynı şekilde Fransız sömürgesinde yaşamış Arap ülkelerinin konuşmalarında Arapça konuşurken çok sayıda Fransızca kelime, Fransızca ek ve hatta Fransızca sentaksın kullanıldığı görülmektedir (Guy, 1990).

Eskiden bir eksiklikten veya dildeki yetersizlikten kaynaklandığı düşünülen bu fenomenin altında aslında bir dil ekonomisinin yattığı anlaşılmıştır. Çıkış dildeki örneği ile kıyaslandığında kullanılacak kelime veya yapı daha kısa veya kullanımı daha kolaysa beyin adaptasyon sağlar ve elindeki materyalden en ekonomik olanı seçer (Mannová & Tancer, 2016). Kod değişimini ikiye ayırmak gerekmektedir; işlevselliğine veya işlevsizliğine göre. İşlevsel kod değiştirme dış etkenlerden ötürü ya da stratejik nedenlerle gerçekleşir. Durumsal veya iletişimsel kod değiştirme arasında bir ayrım yapılabilir. Durumsal kod değiştirmenin dış etkileri şunları içerebilir: muhatap, konum veya ilgili olayın konusu. Örneğin, normalde farklı bir dil konuştuğunuz bir konuşma partnerine hitap ettiğinizde bir dil değişikliği meydana gelir. Etkileşim türü de bu durumlarda bir rol oynayabilir, örneğin belirli bir dilde konuştuğunuz bir kişiyle birinci dilde konuşurken aynı kişiyle iş ortamında iletişim kurduğunuzda diğer dilde konuşuyor olabilirsiniz (Wildfeuer, 2017).

Buna karşın iletişimsel kod değiştirmede, stratejik nedenler dili değiştirmede rol oynar. Örneğin alıntı yapılırken dil değiştirilir, çünkü çoğu zaman bir alıntının sesini ve tam ifadesini vermek mümkün olmadığından, aynını vermek istenir. Bir konuşmacı, kişisel görüşünü ifade etmek için dili de değiştirebilir; bu, kod değiştirmenin ifade edici bir işlevi olarak adlandırılır. İşlevsel olmayan kod değiştirme, daha çok dil üretiminin dahili süreçleriyle ilgilidir (Guy, 1990). Bir dilden diğerine geçiş, genellikle konuşmacının doğrudan herhangi bir niyeti olmadan gerçekleşir, bu nedenle pisko-dilsel olarak motive edilmiş bir kod geçişinden de bahsedilebilir (Zimmermann, 2000).

Örneklerine sömürgelerde rastladığımız kod değişimi göçmenlerde de fenomen olarak görülmektedir. Bilhassa Almanya'da yaşayan yabancıların kullandıkları Almancaya "Miggrantendeutsch" yani "Göçmen Almancası" ismi verilmiştir. Göçmen Almancası hedef dil olan Almanca ile ana dillerini karıştıran yabancıların kullandıkları dili tanımlamaktadır (Fürstenau & Gomolla, 2011). Bilhassa öğrenim süreci kontrolsüz ilerlemişse bu olguyla karşılaşmak mümkündür. Yani kişi iki dilli (bilingual) yetişmişse kod değişimi görme sıklığı artmaktadır. İki dil arasında akışkan geçişler yapabilen kullanıcılar günümüz dil bilimcilerin hala araştırma konusudur (Gogolin, 2010).

3. Türkçe Almanca Arasındaki Geçişler

Almanya'daki üçüncü nesil Türklerde gözlemlenen kod değişimi ana dilin kurallarıyla Almanca dil kurallarının birbirine kaynaştırılmasından oluşmaktadır. Daha önce de bahsedildiği üzere dili kullanan kişi bunu dilde kolaylık ve hızlılık, iletmek istediklerini daha net iletebilmek adına yapmaktadır. Sadece

söz dizimi, cümle yapısı değil fonetik özellikler de gözlemlenebiliyor. Örneğin ich [ih] – 'ben' kelimesi Türkçe dil yapısına uyarlanarak isch [iş] olarak telaffuz edilmektedir.

Yıllar içinde Almanya'daki Türk kökenli göçmenler arasında doğal olarak çeşitli sosyal gruplar gelişmiştir. Günlük dillerindeki çeşitlilikler birinci nesil misafir işçilerin Almancasına dayalı olabilir, ancak yine de çok değişik katmanlar ihtiva etmektedir. Bilhassa yaşanan ortam, çevre kullandıkları dile yoğun olarak etki etmektedir ve dil kullanımında alt katmanların oluşmasını sağlar (Mannová & Tancer, 2016). Bu katmanlarda Türkçe'den Almanca'ya veya tam tersi yönünde dilbilgisi aktarımları görülmektedir. Dikkatli bakıldığında oluşan yeni karma dilde, bilhassa Almancadaki artikellerin düşürülmesi, hangi dilde kelime daha kısaysa kullanılması ve cümleleri kısaltmaya doğru bir eğilim vardır.

Almancadaki 'Artikel' veya edatların kullanılmamasına ilişkin örnekler:

Morgen muss isch Schule gehen.

(Doğrusu: Morgen muss ich zur [zu der] Schule gehen.)

Türkçesi: Yarın okula gitmeliyim.

Türkçede Artikel'in olmaması cümleyi hem daha kısaltıyor hem de daha hızlı bir iletişim sağlıyor. Türkçeden Almancaya aktarılan bu dil yapısı bir de 'ich' yerine 'isch' ile Türkçe fonetiği de içinde almış oluyor.

Örnek:

Ahmet ist in der Schule (= Ahmet okulda-> Ahmed Schule'da)

Almancada Schule kelimesi Artikeliyle kullanılmaktadır. Ancak Almanya'da yaşayan Türk asıllı öğrenciler Türkçe yapıyı kullandıkları gibi Türkçe eki de kullanarak 'Ahmed Schule'da' şeklinde söylüyorlar.

Günlük yaşamda kullanılan bu kod değişimleri arttıkça, Türklerle yakın temaslar içinde bulunan Almanların da kulağı serpme Türkçe kelimelerle dolmaya başlamıştır. Bu durum da çalışmamızın ana konusu olan Almanların Türkçe kelime kullanımını sağlamıştır.

4. Almanların Türkçe Kelime Kullanımı

Almanların Türklerle günlük yaşamda yakın ve uzun süreli teması bilhassa okul ortamında gerçekleşmektedir. Bu temaslar esnasında özellikle Türk öğrencilerin birbirleriyle konuşmalarında kod değişimi gerçekleştiğinden, Almanların bu konuşmalara okul ortamında maruz kalmaları söz konusudur. Çalışmamız için 14-18 yaş grubu Alman öğrencilerin bu Türkçe konuşulan veya Türkçe – Almanca arasında kod değişimi yapılan ortamlardan ne denli etkilendikleri sınıf öğretmenleri vasıtasıyla gözlemlenmiştir.

Kendisi de Türk asıllı Alman uyruklu olan öğretmenimiz Güliz Yalçın, bir eğitim-öğretim süresi boyunca Türkçe kelimeleri kullanan 14-18 yaş arası öğrencileri gözlemlemiş ve bu gözlemlerini raporlandırmıştır. Bir dönemde yaklaşık 120 öğrenciyle teması olan öğretmenimizin öğrencilerinin %80 yabancıdır. Bilhassa teneffüs veya serbest çalışma alanlarında Alman çocukların Türkçe kelimeleri kullandıkları gözlemlenmiştir.

"Sınıflarımız karma sınıflardan oluşmaktadır. Sınıflarımızda Alman, Türk, Arnavut, Polonyalı, Faslı ve tabii son zamanlarda da ağırlıklı Suriye'nin savaş bölgelerinden kaçmak zorunda kalan ailelerin çocukları bulunuyor. Bu karma grup tabi karma bir kültür, din ve sosyal yapı getirdiği gibi dil çeşitliliğini de beraberinde getiriyor (Yalçın, 2022)."

Güliz Yalçın 2013 yılından bu yana Almanya'da ortaokul – lise düzeyinde Bioloji, Kimya ve Almanca dersleri vermektedir. Almancaya olan hakimiyeti yanı sıra Türkçenin de anadili olması hasebiyle öğrencilerinin hem iki dil arasındaki kod değişimlerini, hem de bu kod değişimi içerisindeki Türkçe kelimelerin hangilerinin Alman öğrencileri tarafından dil dağarcıklarının bir parçası olduğunu gözlemleyebilmiştir.

"Benim gözlemlediğim kadarıyla öğrenciler ağırlıklı olarak baharat sözcükleri kapıyorlar. En yaygın olarak kullanılan kelimelerden biri – tamam. Hangi uyruktan olursa olsun bir öğrencim Almanca olarak Alman bir öğrenciye örneğin 'bahçeye çıkalım mı?' sorusunu yöneltse, cevabı Türkçe olarak 'tamam' diye verilmektedir (Yalçın, 2022)."

Öğretmenimizin gözlemlediğine göre en yaygın kullanılan kelimeler arasında 'tamam' kelimesi yer almaktadır. Raporundan öğrendiğimiz kadarıyla 'tamam' kelimesine bir ekleme de yapıldığı görülürmüş. Özellikle 'tamam abi', 'tamam ya', 'tamam la', 'tamam olum', tamam tamam' ikilemesi şeklinde. Tamam kelimesinin bilhassa Summer Cem isimli rapçinin 'TMM, TMM' isimli şarkısından sonra da yaygınlaştığını düşünen Yalçın, şu sözleri eklemektedir.

"Tamam kelimesinin artık Almanlar tarafından ne kadar özümsendiğini aslında dünyaca ünlü olan bu şarkıdan anlayabiliyoruz. Şarkı sözlerinin tümünün Almanca olması fakat nakarat kısmındaki tamam kelimesinin ne anlama geldiği rahatlıkla anlaşılıyor. "No sıkıntı, tamam tamam" cümlesi kolayca anlaşılır ve öğrencilerimin arasında da yaygın kullanılmaktadır (Yalçın, 2022)."

Gözlemci öğretmenimizin raporuna göre öğrencilerinin en sık kullandığı kelimelerin listesi şu şekilde verilmiştir. Burada belirtilen kelimelerin değişik kullanım şekilleri vardır. Bu kullanım şekillerinden birer örneği tabloda belirtilmiştir. Örneğin 'hadi' kelimesi 'hadi gel', 'hadi olum', 'hadi yürü' gibi çeşitleriyle kullanılmaktadır.

"Kullanılan bu karma dilin artık yeni bir gençlik dili olduğunu düşünüyorum. Sadece Alman öğrencilerim değil, hangi ülkenin mensubu olursa olsun ortak bir dil olarak algılanmakta ve kullanılmaktadır (Yalçın, 2022)."

Ayrıca tabloda bulunmayan fakat öğrencilerin kullandığı kelimelerden bazıları da şu şekildedir. 'bak, koş, yürü, oyna, koy, iç, söyle, balım, aşkım, kızım, anne, baba, hoca, cami, domuz, eşek, şeytan, al, sat, küs, çay, su, ekmek, köfte, sucuk, kuran, bismillah. Burada tabii olarak telaffuzlarda kaymalar meydana gelmektedir, ancak yine de kelimeler anlaşılır biçimde kullanılmaktadır (Yalçın, 2022).

Öğrencilerin bu tür kelime veya kalıp ifadeleri günlük yaşamlarında bilinçsizce kullandıkları da oluşturulan rapordan anlaşılmaktadır. Türkçe kelime veya kalıpları günlük Almanca konuşmasına katan kişiler bunu farkında bir biçimde gerçekleştirmiyor. Ona göre dil kullanımının doğrusu bu şekilde olduğu için, bu dili asıl dil olarak algılamakta ve bunu konuşmasına yansıtmakta.

"Aralarında ne Almanlar ne de bu dili kullanan Türk ve yabancı öğrenciler, bu dil gelişim olgusunun bilincinde değiller. Bu dil onların doğal dili. Yeni bir dil veya yabancı bir dil olarak algılanmamakta. Çevrelerinde herkes tarafından kullanılan bu dil olduğundan, onlara göre doğrusu bu. Üzerinde düşünmedikleri kanısındayım. Süreci tabii olarak yaşıyorlar sadece (Yalçın, 2022)."

Öğretmenimize karma dil kullanımında bulunan Alman öğrencilerinin ailelerinin verdikleri tepki sorulduğunda, ailelerin iki ayrıldığını belirtmektedir. Okulda edindikleri dili evde anne-baba veya kardeşlerle konuşmaya başlayan öğrencilerin ailelerin bir kısmı bu durumdan mustarip çünkü çocuklarıyla olan iletişimleri sekteye uğramaktadır. Bu karma dile hâkim olmayan anne babalar çocuklarının bazı durumlarda ne dediklerini anlayamamakta ve kendi çocuklarını uyarmak durumunda kaldıklarında çatışmaya sürüklenmektedirler. Diğer yandan kendileri de iş ortamlarında veya yaşadıkları

sosyal çevre sebebiyle bu dile vakıf olan aileler de var. Bu aileler çocuklarının karma bir dil kullandıklarını yadırgamıyor ve/veya farkında bile değiller gibi görünüyor.

"Almanca konuşan çocukların ebeveynleri, bu dil kullanımının farkında. Çocuklarının bu karma dili evde bilhassa da kardeşleriyle birlikte kullandıklarını ifade etmektedirler. Bu sözlü ifade biçimi genellikle Alman ebeveynleri rahatsız etmektedir. Veli toplantılarında sıkça şikâyet unsuru olarak karşımıza gelmektedir. Ancak çocuklarıyla aynı karma dili kullanan ebeveynler de var (Yalçın, 2022)."

Gelecekte Türkçe kelimelerin veya kalıpların Almancanın günlük kullanımında daha yaygın kullanılma ihtimaline yönelik sorduğumuz soruya Öğretmenimiz gözlemlerinden yola çıkarak Türkçe kullanımının yaygınlaşacağını düşündüğünü belirtmiştir.

"Bir bütün olarak toplum açısından ve bilhassa Türklerin yoğun olarak bulundukları eyaletler açısından düşünüldüğünde, bir artış beklenmektedir. Çünkü Alman çocuklar spor kulüplerinde, arkadaş çevrelerinde, okulda bu tür Türk-Alman kod değiştirme biçimiyle yoğun olarak karşılaşmaktadır (Yalçın, 2022)."

Rapordan elde edilen verilerle Alman öğrencilerin kullandıkları Türkçe kelimelere ilişkin bir tablo hazırlanmıştır. Tabloda Alman öğrencilerin kullandıkları kelimelerden on tanesi gösterilmektedir. Türkçe kelimelerin Almanca karşılığı tabloda gösterilmektedir. Türkçe – Almanca karması örnek cümle veya ifade de verilmiştir ki kullanım biçimi netleşsin. Ayrıca Türkçe çevirisi de tabloda sunulmuştur. Tablodan anlaşıldığı üzere öğrenciler Almancasını bilmediklerinden değil, dil ekonomisi sebebiyle beynin çağırdığı tercih kelime kullanılmaktadır. Bazı yerlerde Almancası daha kısa olsa da genel itibariyle kullanılan Türkçe kelimeler, konuyu daha kısa ifade etmek, tamamlamak veya pekiştirmek amaçlı kullanılmaktadır.

	Kullanılan Türkçe Kelimeler	**Almanca Karşılığı**	**Kullanım Örneği**	**Türkçe Çevirisi**
1.	Tamam	In Ordnung	Tamam, ich komme.	Tamam geliyorum
2.	Hadi	los	Hadi, lass gehen.	Hadi gidelim.
3.	İnşallah/ Maşallah	Hoffentlich/ karşıksız	Inschalla gewinnen wir. Maschallah voll schön.	İnşallah biz kazanırız. Maşallah çok güzel.
4.	Valla (Vallaha)	Ich schwöre.	Valla das war so.	Valla böyle oldu.
5.	Abi (Ağabey)	Bruder.	Abi, lass musik hören.	Abi, müzik dinleyelim.
6.	Günaydın	Guten Morgen.	Günaydın zusammen.	Herkese günaydın.
7.	Canım.	Mein Schatz.	Danke dir canım.	Teşekkürler canım.
8.	Köpek.	Hund.	Das ist voll der köpek.	Bu tam bir köpek.
9.	Selamün Aleyküm.	Grüß Gott.	Selamunaleykum Frau Yalcin.	Selamün Aleyküm sayın Yalçın.
10.	Üff yaa.	Boa ey.	Üff yaa so viele Hausaufgaben.	Üff yaa ne kadar çok ödev.

(Yalçın, 2022)

Öğretmen Güliz Yalçın'ın konuya ilişkin bir gözlemini daha burada paylaşmaya değerli buluyoruz:

"Son yıllarda gözlemlediğimiz ve Alman meslektaşlarımla da sık sık dile getirdiğimiz bir diğer konu Suriye, Irak, Ukrayna üzerinden gelen Türkmenler, Ukraynalıların kendileri, Kürtler kendi aralarında ortak dil olarak Türkçe konuşuyorlar. Savaş sonrasında Türkiye'de 1-2 yıl boyunca mülteci kamplarında geçirdikleri sürede ciddi anlamda Türkçe öğrenmişler ve şimdi burada onları birbirine kenetleyen bir yapı olarak Türkçeyi görüyoruz. Hatta Alman öğretmenler kendi aralarında Türkçeyi "Orta-Doğunun" İngilizcesi olarak gördüklerini söylüyorlar. Bir çok milletin ortak dil olarak okul ortamında Türkçeyi konuşuyor olması Alman öğrencilerinin de Türkçe kelime kullanımına eğilim göstermesini sağlıyor (Yalçın, 2022)."

Sonuç

Almanya'ya 1960 yılından sonra işçi göçüyle giden Türkler çalışmaya geldikleri bu ülkede uzun süreli kalma niyetinde değillerdi. Bu nedenle ne alman kültürünü ne de Almancayı edinme kaygıları olmamıştır. Fakat evlatları işçi olarak geldikleri bu ülkede doğmaya başlayınca, kalıcı olmuşlar ve uyum sağlamak zorunda kalmışlardır.

Evde ailelerinin yöresel ağzını kullanan, okulda ise yüksek Almanca öğrenmek zorunda olan Türk çocukları zamanla kod değişimi yapmaya başlamıştır. İki dil arasında her iki dilin de kendisine pratik gelen yönlerini kullanan bu nesil, farkında olmadan kullandıkları karma dili etraflarına yayamaya başlamışlardır.

Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde kod değişimi yaparak Almancayla Türkçeyi kullanan öğrencilerle temas eden Alman çocuklar bu durumdan etkilenme göstermiştir. Doğal bir süreç içerisinde gerek okul gerek sosyal ortamlarda Türk çocuklarının kendi ana dillerinden Almancanın içerisine serpiştirdikleri kelimeleri Alman çocuklar doğal dilleri kabul etmişlerdir.

Farkında olmadan, çevrelerinin konuştuğu dilin Almanca olduğunu varsayarak öğrenciler Türkçe – Almanca karması bir dil edinmiş ve kullanmaya başlamışlardır. Küçük ölçekli bu çalışmadan elde edilen sonuca göre, konunun çalışmaya değer ve derinleştirilmesinin doğru olacağı kanısına varılmış, bu doğrultuda da çalışmalar başlatılıştır.

Kaynakça

Auer, P. (2009). Competence in performance: Code-switching und andere Formen bilingualen Sprechens. In *Streitfall Zweisprachigkeit – The Bilingualism Controversy*. https://doi.org/10.1007/978-3-531-91596-8_6

Bauer, T., & Zimmermann, F. (2014). Gastarbeiter und Wirtschaftsentwicklung im Nachkriegsdeutschland. *Jahrbuch Für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook*. https://doi.org/10.1524/jbwg.1996.37.2.73

Bayraktar, G. (2021). Mehrsprachigkeit und Sprachkontakt: Türkisch-Abchasische Diaspora in Deutschland. In *Beitraege zum Thema Sprachkontakt/Contributions on the Topic of Language Contact* (pp. 109–120). Hamburg: Verlag Dr. Kovaç.

Çakır- Mattner, N. (2021). Islamfeindlichkeit – vom Gastaerbeiter zum Muslim. *7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kilis*, *2021/2*(8), 417–429.

Dastan, F. (2010). *Die Geschichte der Gastarbeiter: Migration in Deutschland am Beispiel von türkischen Arbeitsmigrantinnen und Arbeitsmigranten*. Grin Verlag.

Dinç, C. (2011). From "Gastarbeiter" to "people with migration background": A critical overview of german migration sociology. *Sosyoloji Dergisi*, *3*(22), 253–280.

Fürstenau, S., & Gomolla, M. (2011). Einführung: Migration und schulischer Wandel: Mehrsprachigkeit. In *Migration und schulischer Wandel: Mehrsprachigkeit*. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92659-9_1

Gogolin, I. (2010). Stichwort: Mehrsprachigkeit. *Zeitschrift Fur Erziehungswissenschaft*. https://doi.org/10.1007/s11618-010-0162-3

Gort, M. (2012). Code-Switching Patterns in the Writing-Related Talk of Young Emergent Bilinguals, *1*.

Guy, G. R. (1990). The Sociolinguistic Types of Language Change. *Diachronica*.

https://doi.org/10.1075/dia.7.1.04guy

Höhne, Jutta; Linden, Benedikt; Seils, Eric; Wiebel, A. (2014). Die Gastarbeiter: Geschichte und aktuelle soziale Lage. *Hans-Böckler-Stiftung, Wirtschafts- Und Sozialwissenschaftliches Institut (WSI, Düsseldorf*, *16*.

Koopmans, R. (1999). Germany and its immigrants: An ambivalent relationship. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. https://doi.org/10.1080/1369183X.1999.9976707

Leonhard, F. (2018). *Vom Gastarbeiter zum Mitbürger. Der Beginn der Integration von Arbeitsmigranten in die Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland*. GRIN Verlag.

Mannová, E., & Tancer, J. (2016). Mehrsprachigkeit. In *Habsburg neu denken*. https://doi.org/10.7767/9783205204398-017

Meier-Braun, K.-H. (2021). Anwerbeabkommen Türkei.

Perk, Derya; Akçit Yalçınkaya, B. (2021). Eine kultursemiotische Analyse fester Bilder von Türken in ausgewählten deutschen Romanen. *Alman Dili ve Kültürü Araştırmaları Dergisi*, *3*(5), 1–13.

Sari, M. (2017). *Geschichte: Gastarbeiter und Osmanisches Reich*.

Schürer, S. (2018). Türkeistaemmige Personen in Deutschland, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge.

Seidler, M. (2020). *Türkische Gastarbeiter und deutsche Migrationsgeschichte. Wie wirkt sich die Arbeitsimmigration auf die Einwanderer in Deutschland aus?* Grin Verlag.

Suzuki, P. T. (1981). Psychological problems of Turkish migrants in West Germany. *American Journal of Psychotherapy*. https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1981.35.2.187

Wildfeuer, A. (2017). 13. Sprachkontakt. In *Sprachenkontakt, Mehrsprachigkeit und Sprachverlust*. https://doi.org/10.1515/9783110552812-013

Yalçın, G. (2022). *Bericht über den Gebracuh türkischer Worte unter Schülern im Alter von 14 bis 18 Jahren. Eine Beobachtung aus dem Schulalltag.* Dortmund.

Zimmermann, G. (2000). Sprachvielfalt - Sprachmischung - Sprachspiel. Historische Und Fiktionale Aspekte Nationaler Und Dialektaler Mehrsprachigkeit. *Zeitschrift Für Dialektologie Und Linguistik*, *67*(3), 317–336.

Türkçede Öbek İşletme Ekleri

Hacı İbrahim DELİCE[*]

Özet

Türkçe, dünya dilleri arasında, işletim sistemi açısından, sondan eklemeli bir dil kategorisinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, elbette doğrudur; ancak, birtakım eksiklikleri de bünyesinde barındırmaktadır. Dünya dillerinde ekler, İngilizcede görülen "ordinary" -olağan- > "extra-ordinary" -olağanüstü-; "countabl" -sayılabilen- > "un-countable" -sayılamayan- örneklerindeki "extra" ve "un" eklerinin kullanımında olduğu gibi "ön ek" (kelimeler.gen.tr/a) , Amerikan yerli Yurok dillerindeki "sepolah" -tarla- > "se-ge-polah" -tarlalar- (kelimeler.gen.tr/b) örneğindeki -ge- çokluk ekinin kullanımında olduğu gibi "iç" ve "demir" > "demir-ci" örneğindeki -ci (kelimeler.gen.tr/c) ekinin kullanımı gibi "son ek" (Dilaçar, 1968: 9) olmak üzere üç grupta incelenir. Türkçe, kesinlikle ön ve iç ek barındırmayan bir dildir; ancak, hiçbir dilde olmayan -gel > gel-i-ver örneğindeki "i" ekinin kullanılması gibi "öncül eklilik" özelliğine de sahiptir. Türkçenin öncül ekliliği bilinmediği için de bu tür yapılarda kullanılan eklerin anlamsal etkisi, üzerinde bulunduğu tabanların anlamları ile ilişkilendirilmektedir; ki, bu, doğru değildir. Örneğin, "gel-i-ver-di" yapısında "i" eki, "gel" fiil tabanının üzerinde bulunmasına rağmen "ver" fiil tabanının anlamı üzerine etki ederek "ver-" asıl fiilinin yardımcı fiile dönüşmesini sağlamaktadır. Yani, sözlüksel anlamdan dil bilgisel anlama geçişini sağlamaktadır. Aynı şekilde, yukarıda zikredilen Türkçenin öncül ekliliği gibi eklemeli bir dil olan Türkçenin henüz pek bilinmeyen bir özelliği de bir kelimenin üzerinde olmasına rağmen sadece üzerinde bulunduğu kelimenin değil de "*{Bu tür örnekler}e de özellikle {sosyal ağlardaki metinler}**de** rastlanmaktadır*." cümlesindeki "örnekler" kelimesi üzerinde bulunmasına rağmen "bu tür örnekler" sıfat tamlamasının eki olan [-e] ve "metinler" kelimesi üzerinde bulunmasına rağmen "sosyal ağlardaki metinler" sıfat tamlamasının eki olan [-de] ekinin kullanımı gibi eki üzerinde taşıyan kelimenin de bir üyesi olduğu kelime öbeğinin tamamının eki olarak kullanılmasıdır. Bu bildiride, bir kelimenin üzerinde bulunup da sadece üzerinde bulunduğu o kelime tabanı ile ilişkilendirilemeyecek ve sadece kelime öbeği ile ilişkilendirilecek olan öbek ekleri, söz dizimi içindeki değişik yapı ve işlevlerdeki kullanımları ile irdelenecek; bu tür kullanımların genel bir çerçevesi çizilecek; Türkçenin işletimi açısından bel kemiği olan eklemelilik durumunun bilinmeyen tarafları açığa çıkarılacak ve böylece Türkçenin eklerinin yapı ve işlev bakımından bütün yönleriyle yorumlanabilmesine katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Öbek işletme ekleri, öbek çekim eki, öbek dönüştürme eki, öbek temsil eki, Türkçenin öncül ekliliği

Giriş

Türkçe literatürde eklemeli ve sondan eklemeli bir dil vasfıyla belirtilir. Bu, Türkçenin sistemine eklerin damgasını vurduğu anlamına gelir. Yoksa, Türkçe salt eklemeli değil; aynı zamanda tek heceli ve çekimli bir dildir de çünkü, Türkçede nedensiz kelimeler tek hecelidir ve hem isimler hem de fiiller yine ekler -iyelik ve kişi- kullanılmak suretiyle çekimlenmektedir. Ne var ki, tek hecelilik ve çekimlilik yanında Türkçenin işletimi çoğunlukla eklerle yapılmaktadır. Dolayısıyla, Türkçenin eklerinin her türlü betimlemesi yapılmadan Türkçeye bir gramer yazmak da mümkün olamaz; çünkü, şekil bilgisi, kelime, kelime öbeği ve cümle bilgilerini doğrudan ilgilendiren pek çok ek mevcuttur.

Türkçenin ekleriyle ilgili sorunlardan biri, yapı ve işlev bakımından eklerin tam bir sınıflandırmasının yapılamamış olmasıdır. Türkçenin eklerine "çekim" ve "yapım" terimleriyle ikiye ayırarak yaklaşmak, Türkçenin sistemine damgasını vuran eklerin "sözcük türünü değiştirme", "kelimeleri anlamsal bütünlüğe kavuşturma -yani, öbekleştirme-", "kelimenin anlamını çeşitlendirme, çeşitli anlam ilaveleriyle genişlik kazandırma", "bir kelimeyi temsil edecek şekilde kullanılma", "fiilin oluş ve kılış türünü değiştirme" gibi pek çok işlevini öğretmekten uzak kalmaktır. Nitekim, bu durumun farkına

[*] Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, delice@cumhuriyet.edu.tr

varan bazı dilciler, eklerin bütün işlevlerini anlatabilmek ve "çekim" ve "yapım" dar kalıbından Türkçeyi kurtarmak için ek tasnifi denemeleri yapmışlardır.

İlk tasnif, H. İbrahim Delice tarafından yapılmıştır. İbrahim Delice, "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi" isimli ilk makalesinde, ekleri "*1. Genişletme ekleri 2. Durum ekleri 3. Kurucu ekler 4. Dönüştürücü ekler 5. Yapım ekleri 6. Bütünleşik ekler 7. Temsil ekleri*" (2000: 221-235) olarak yedi başlık altında sınıflandırmış; sonra, "Türkiye Türkçesinde Taban Ek İlişkisi" isimli kitap bölümünde "*1. Yapım ekleri 2. Durum ekleri 3. Dönüştürme ekleri 4. Kurucu ekler 5. Genişletme ekleri 6. Temsil ekleri 7. Bütünleşik ekler 8. Boş ek 9. İlave ses/hece*" (2021: 213-215) olmak üzere dokuz grupta değerlendirmiştir.

Bu tasnifi Zikri Turan'ın tasnifi izlemiştir. Zikri Turan da "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?" isimli bildirisinde "*1. Yapım eki 2. Çekim eki 3. Fiilimsiler 4. Çatı ekleri 5. Olumluluk-olumsuzluk ekleri 6. Teklik/çokluk ekleri 7. Soru eki 8. Sıfatlama eki*" (2000: 1835-1844) olmak üzere sekiz ayrı başlık altında incelemiş; sonra, "Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları" isimli makalesinde "*1. Yapım eki 2. Çatı eki 3. Olumluluk/ olumsuzluk eki 4. Fiilimsiler 5. Ek-fiiller 6. Teklik/çokluk eki 7. İsim tamlamasını kuran ekler 8. Hâl eki 9. Soru eki 10. Cümleyi kurma görevini üstlenen ekler*" (2018: 101-105) şeklinde on grupta sınıflandırarak önceki çalışmasını günceller.

Bundan sonraki sınıflandırmayı Gürer Gülsevin yapar. Gürer Gülsevin, "*Türkçede "Sıra Dışı Ekler" ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine" isimli bildirisinde ekleri "1. Türetme ekleri 1.1. İsimden İsim Türeten Ekler 1.2. İsimden Fiil Türeten Ekler 1.3. Fiilden İsim Türeten Ekler 1.4. Fiilden Fiil Türeten Ekler 2. Tür Değiştirici Ekler 2.1. Fiillere eklenenler 2.1.1. Fiilimsiler 2.2. İsimlere eklenenler 3. İşletme Ekleri 3.1. Ögeleri belirleyiciler 3.1.1. İsimlerde 3.1.1.1. Ad durum ekleri 3.1.2. Fiillerde 3.1.2.1. Çatı ekleri 3.1.3. Şahıs ekleri 3.1.4. Zaman ekleri 3.1.5. Kip ekleri 3.1.6. Bildirme ekleri 3.2. Bağlantı kurucu ekler 3.2.1 İyelik ekler 3.2.2. Tamlayan eki 4. Kategori Ekleri 4.1. Çokluk kategorisi 4.2. Grup/aile kategorisi 4.3. Küçültme/sevimlilik kategorisi 4.4. Sıralama kategorisi 4.5. Üleştirme kategorisi 4.6. Nitelik dereceleyici kategorisi 4.7. Olumsuzluk kategorisi*" (2004: 1278-1280) olmak üzere dört kategori hâlinde değerlendirir.

Gülsevin'in sınıflandırmasını Cahit Başdaş'ın sınıflandırması izler. Cahit Başdaş, "Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler" başlıklı bildirisinde Türkçenin eklerini "*I. Yapım ekleri II. Çekim ekleri III. Ara ekler i. İsim-fiil ekleri ii. Sıfat-fiil ekleri iii. Zarf-fiil ekleri iv. Çatı ekleri v. Olumsuzluk eki vi. Çokluk eki vii. Eski yön gösterme eki viii. Eski vasıta eki ix. Eşitlik eki*" (2006) şeklinde üç grup altında listeler. Başdaş bu bildirisini 2011 yılında "Türkçede Eklerin Hiyerarşisi ve Ara Ekler" başlığıyla anlatımını genişletir; ancak, sınıflandırması aynı kalır (2011: cu.edu.tr).

En son tasnifi Erdoğan Boz yapar. Erdoğan Boz, "Türkçe Ek Tasnifinde İki Aykırı Yöntem: İndirgeyici ve Çoğaltıcı Tasnif" isimli makalesinde Türkçenin eklerini "*I. İşletimlikler i. Ad işletimlikleri a. Tümce düzeyinde dizime bağlı anlamsal işlevler (Durumlar) b. Söz öbeği düzeyinde dizime bağlı anlamsal işlevler (İlgi) c. Sözcük düzeyinde dizim dışı anlamsal işlevler (sayı, aitlik, iyelik, belirtme, soru, varlık, yokluk, küçültme/şefkat vd., benzerlik/gibilik vd., sevgi/alay, aile ve topluluk, bildirme, kuvvetlendirme/ihtimal) ii. Eylem işletimlikleri a. Söz öbeği kurucular ve sözcük türünü değiştiriciler (Eylemsiler) b. Tümcede yüklem-özne ve tümleç bağlayıcılar (Çatılar) c. Yüklemde zaman, kiplik, sayı ve kişi bildiriciler, olumsuzluk, soru, kuvvetlendirme/ihtimal. *Birleşik yapılı eylem işletimi i. Bildirme işlevliler (ad+i-/ol-) ii. Kiplik işlevliler (eylem+yard. Eylem; yeterlik, tezlik, devamlılık, yaklaşma) II. Türetimlikler i. Ad türetimlikleri a. Addan ad türetenler b. Addan eylem türetenler ii. Eylem türetimlikleri a. Eylemden eylem türetenler b. Eylemden ad türetenler*" (2019: 75-76) olmak üzere geleneksel tasnifin alt başlıklarında çeşitlendirmeye gidecek şekilde bir düzeltme önerisi sunar.

Türkçe yapıca "son ek"li; işlevce ise hem "son ek" hem "öncül ek" hem de "ara ek"li bir dildir. Türkçe, ön ve iç ek kesinlikle bulunmaz. Yapı açısından bütün ekler son ek konumundadır; ancak, taban ek ilişkisi -işlev- bağlamıyla [taban + ek] dizilişi yanında [ek + taban], [taban + ek + taban] dizilişleri de mevcuttur. Yani, bazı ekler, işlev açısından eklendiği kelimenin değil sonrasında gelen ve kendinden ayrık bulunan kelimenin ekidir. Bu tip dizilişte kullanılan ekler, "öncül ek" olarak isimlendirilmektedir (Delice, 2009: 703-716; Delice, 2019: 66). Yine, [taban + ek] dizilişi yanında [taban + ek + taban] dizilişi de mevcuttur. Yani, bazı ekler, işlev açısından hem eklendiği kelimenin hem de kendinden sonra gelen kelimenin ekidir. Bu tip ekler, "ara ek" olarak isimlendirilmektedir (Delice, 2019: 66).

Aynı şekilde, yukarıda zikredilen Türkçenin öncül ve ara ekliliği gibi eklemeli bir dil olan Türkçenin henüz pek bilinmeyen bir özelliği de bir kelimenin üzerinde olmasına rağmen sadece üzerinde bulunduğu kelimenin değil de öbek ekini taşıyan kelimenin de bir üyesi olduğu kelime öbeğinin tamamının eki olarak kullanılması durumudur.

Bu bildirinin konusu olan bu durum, "öbek işletme ekleri" diye isimlendirilip Delice'nin "*1. Yapım ekleri 2. Durum ekleri 3. Dönüştürme ekleri 4. Kurucu ekler 5. Genişletme ekleri 6. Temsil ekleri 7. Bütünleşik ekler 8. Boş ek 9. İlave ses/hece*" şeklindeki ek tasnifi doğrultusunda şöyle değerlendirilebilir:

Öncelikle, bu ek kategorilerinden "yapım ekleri", "temsil ekleri", "bütünleşik ekler", "boş ek" ve "ilave ses veya hece" sadece tek kelimeyi ilgilendiren ek veya biçimbirim olduğu için öbeklerin üzerinde kullanılamaz. Bunları "öbek işletme ekleri" başlığının dışında tutmak gerekmektedir. Böyle olunca, bu sınıflandırmadan geriye kelime öbeklerini ilgilendiren "durum ekleri", "dönüştürme ekleri", "genişletme ekleri" ve "kurucu ekler" kalmaktadır.

Öbek Durumu Ekleri

Sadece üzerinde bulunduğu kelimeyi değil; üzerinde bulunduğu kelime ile birlikte aynı öbek içinde yer alan her kelimeyi ilgilendiren eklerdir.

Sadece bir kelimenin değil; de kelime öbeğinin üzerine gelen ekler, eklendiği kelimeleri "çekimli" yapmaz; çünkü, kelimeler -fiilimsi öbekleri hariç olmak üzere- kelime öbekleri içinde yalın durumda bulunur:

Öbek Belirtme Eki

Belirtme ekinin bir kelimeyi değil; de bütün hâlinde bir kelime öbeğini çekimlediği kullanımlardır. Örneğin "*Çok kere ufak bir mesele için* [***bütün / mahalle**-Yİ*] *diğer bir mahalle ile dövüşe sürüklediği olurdu*." (Ali, 2016: 24). Cümlesinde [-(y/n)I] belirtme eki "mahalle" kelimesinin değil; "bütün mahalle" sıfat tamlamasının ekidir. Dolayısıyla, "mahalle" çekimli bir kelime değil; yalın bir kelimedir, çünkü, sıfat tamlaması sıfat görevindeki kelimelerin yalın isimlere bağlanması ile oluşturulur.

İsim tamlamasının eki: "*Mektebi bitirdikten sonra* [***babasının / işi**-Nİ*] *eline alan Ali ile Bayramyeri'ndeki dükkânın önünde iki alçak ve arkalıksız iskemle atarlar, saatlerce hiç konuşmadan yan yana otururlardı*." (Ali, 2016: 25).

Fiil öbeğinin eki: "*Kübra'nın anası, "Biz* [***ahımızı / alma**-YI*] *Allah'a bıraktık. O, bunları iflah etmez inşallah!" dedi*." (Ali, 2016: 61).

Sıfat-fiil öbeğinin eki: "*Bu işi ben yaptım!" dedirtip,* [***o işi asıl / yapan**-I*] *kurtarmak gibi şeyler, Hami Bey'in her gün tatbik ettiği ince usullerdi*." (Ali, 2016: 97).

İsim-fiil öbeğinin eki: "*Böyle bir vaziyette Yusuf'un Şahinde ile geçinip evde kalacağını tahmin etmiyor;* [***ona şimdiden bu hususta / vasiyette bulunma**-YI*] *da istemiyordu*." (Ali, 2016: 110).

Öbek Yönelme Eki

Yönelme ekinin bir kelimeyi değil; de bütün hâlinde bir kelime öbeğini çekimlediği kullanımlardır. Örneğin "*Ayvalıbahçe dedikleri, etrafı çit çevrili, büyük bir bahçeyi geçtikten sonra arkası tepeye dayanmış,* [***kerpiç / bir kulübe****-YE*] *geldiler*." (Ali, 2016: 37-38). Cümlesinde [-(y/n)A] yönelme durumu eki "kulübe" kelimesinin değil; "kerpiç bir kulübe" sıfat tamlamasının ekidir. Dolayısıyla, "kulübe" çekimli bir kelime değil; yalın bir kelimedir, çünkü, sıfat tamlaması sıfat görevindeki kelimelerin yalın isimlere bağlanması ile oluşturulur.

Sıfat tamlamasının eki: "*Bir gün* [***Yusuf'un yattığı / oda****-YA*] *gitti; yatağının kenarına oturdu ve sordu: "Yusuf Ağabey, söyle bakayım artık; bütün bu işler ne demek oluyor? Sonra kim bu kız? Bu Kübra?..*" (Ali, 2016: 53).

İsim tamlamasının eki: "Ali, kendisine gidip derdini anlattığı zaman: "*Git oğul, bende o kadar para ne gezer!" dediği hâlde, yatsı namazını kıldıktan sonra usulca* [***Ali'nin / odası****-NA*] *gitmiş: "Al, babana bir şey duyurma!" diyerek Ali'nin yerde serili duran yatağının başucuna büyükçe bir kese bırakmıştı*." (Ali, 2016: 71).

Unvan öbeğinin eki: "*Bakışları birkaç kere, kendisine sitemli gözlerle bakan* [***Hulusi / Bey'****-E*] *tesadüf etti*." (Ali, 2016: 48).

Öbek Bulunma Eki

Bulunma ekinin bir kelimeyi değil; de, bütün hâlinde bir kelime öbeğini çekimlediği kullanımlardır. Örneğin "[***Esmer / duvarlar****-DA*] *başları taçlı, göğüsleri kat kat incili şişman Acem güzelleri duruyor ve mütemadiyen kımıldayan bu insan başı bahçesini seyrediyordu*." (Ali, 2016: 67). Cümlesinde [-DA] bulunma durumu eki "duvarlar" kelimesinin değil; "esmer duvarlar" sıfat tamlamasının ekidir. Dolayısıyla, "duvarlar" çekimli bir kelime değil; yalın bir kelimedir, çünkü, sıfat tamlaması sıfat görevindeki kelimelerin yalın isimlere bağlanması ile oluşturulur.

İsim tamlamasının eki: "*Bu sırada Ali,* [***odanın / öbür ucu****-NDA*] *yere diz çökmüş, önünde küçük bir rahle, beş numara bir lambanın ışığı altında veresiye defterlerini temize çekiyordu*." (Ali, 2016: 72).

Özel isim öbeğinin eki: "*Bugünün akşamında Yusuf,* [***Çınarlı / Kahve'****-DE*] *Hacı Etem'e üç yüz yirmi lirayı teslim etmiş ve senedi geri almıştı. Kahveden çıkınca yağmurun altında sokaklarda dolaştı*." (Ali, 2016: 74).

Sıfat tamlamasının eki: "[***Loş / oda****-DA*] *demir kaşıkların kâseye dokundukça çıkardığı hafif şıkırtıdan başka ses yoktu. Yemek böylece bitti*." (Ali, 2016: 103).

Öbek Ayrılma Eki

Ayrılma ekinin bir kelimeyi değil; de bütün hâlinde bir kelime öbeğini çekimlediği kullanımlardır. Örneğin "[***Sokak üstündeki / oda***-DAN]n *kolonya şişesini aldı, hizmetçi kadını, Kübra'nın anasını eliyle dürterek uyandırdı: "Kalkın ayol, beye bir şeyler oluyor!.." diye bağırdı ve yine patırtı, gürültüyle yukarı fırladı. Odaya girdiği zaman Salâhattin Bey'i yatakta oturmuş ve arkasına bir yastık alıp duvara yaslanmış buldu...*" (Ali, 2016: 103). Cümlesinde [-DAn] ayrılma durumu eki "oda" kelimesinin değil; "sokak üstündeki oda" sıfat tamlamasının ekidir. Dolayısıyla, "oda" çekimli bir kelime değil; yalın bir kelimedir, çünkü, sıfat tamlaması sıfat görevindeki kelimelerin yalın isimlere bağlanması ile oluşturulur.

Sıfat tamlamasının eki: "*Ne olurdu,* [***artık hiçbir işiyle alakadar olmak istemediği / bu dünya****-DAN*] *bu işi de temizleyip gitseydi*?" (Ali, 2016: 110).

İsim tamlamasının eki: "*Güneş* [***yaprakların / arkası****-NDAN bile gözleri kamaştırıyordu*." (Ali, 2016: 115).

Bağlama edatı öbeğinin eki: "*Hilmi Beylerin konağının ihtişamı, kendisine* [***ana /ve/ oğul-****DAN*] *tekrar yağmaya başlayan hediyelerin cazibesi de bu yaklaşmada ayrıca amil olmaktaydı*." (Ali, 2016: 111).

Öbek Ek-fiili

Ek-fiilin bir kelimeyi değil; de bütün hâlinde bir kelime öbeğini isim cümlesinin yüklemine dönüştürmek kullanılması durumudur. Örneğin "*Çıkarmak kolaydır. Fakat kim bilir, belki* [***vicdanlı / bir adam****-DIR*]." (Ali, 2016: 170-171) cümlesinde [-DIr] ek-fiili sadece eklendiği "adam" kelimesinin değil; "vicdanlı bir adam" sıfat tamlamasının ekidir. Dolayısıyla, "adam" çekimli bir kelime değil; yalın bir kelimedir, çünkü, sıfat tamlaması sıfat görevindeki kelimelerin yalın isimlere bağlanması ile oluşturulur.

Bağlama edatı öbeğinin eki: "*Durup dururken kavga, vukuat çıkarırlar; işleri güçleri* [***ördek dövüştürmek, boncuk oynamak /yahut/ komşu bahçelerinden dut taşlamak****-TIR*]. " (Ali, 2016: 20).

İsim tamlamasının eki: "*Fakat mesele* [***kardeşinin saadeti / meselesi****-DİR*]." (Ali, 2016: 57).

Sıfat tamlamasının eki: "*Bunlar* [***büyütülmüş yahut uydurulmuş / vak'alar****-DIR*]. *Bunlara bakıp hüküm verilir mi*?" (Ali, 2016: 59).

Öbek Kurucu Ekleri

Sadece üzerinde bulunduğu kelimeyi değil; üzerinde bulunduğu kelime ile birlikte aynı öbek içinde yer alan her kelimelerin tamamını başka bir kelime öbeğinin bir birleşeni olarak kullandıran eklerdir:

Öbek İlgi Eki

Bir kelime öbeğini, belirtili isim tamlaması veya ilgi öbeğinin birinci birleşeni olarak kullandıran ektir. Bu eki alan kelime, bu eki sadece kendi için değil; bir parçası olduğu kelime öbeği için üzerine almış olur:

İlgi ekinin bir kelimeyi değil; de, bütün hâlinde bir kelime öbeğini tamlayana dönüştürdüğü kullanımlardır. Örneğin "*Köye yaklaştıkça* [***yolun kenarlarındaki / ağaçlar****-IN*] *cinsi değişti. Şimdi birçok yerlerde incir ve ceviz ağaçları, yolun kenarlarında koyu yeşil iki duvar gibi yükseliyor, hatta bazı yerlerde iri cevizler tabii bir kemer vücuda getiriyorlardı*." (Ali, 2016: 7) cümlesinde [-In / -nIn] ilgi eki "ağaç" kelimesinin değil; "yolun kenarlarındaki ağaçlar" sıfat tamlamasının ekidir ve bütün olarak sıfat tamlamasını isim tamlamasının tamlayanı hâline getirmektedir.

Sıfat tamlamasının eki: "*Gene pek az zaman içinde tespit etti ki* [***bu / güzel kedi****-NİN*] *çok sivri tırnakları, bu kuzunun sert boynuzları vardır*." (Ali, 2016: 13).

İsim tamlamasının eki: "*Gölgesi bütün meydanı kaplayan büyük çınar hiç durmadan hışıldar; biraz ilerde,* [***Karpuzoğulları'nın / büyük konakları****-NIN*] *damındaki leylek, yavrularına uçmak öğretmek ister ve garip takırtılar çıkarırdı*." (Ali, 2016: 25).

Unvan öbeğinin eki: "[***Salâhattin / Bey'-****İN*] *hastalığı ve Yusuf'un evden gitgide uzaklaşması Şahinde'yi tamamen başıboş bırakmıştı*." (Ali, 2016: 108).

Öbek İyelik Ekleri

Bir kelime öbeğini, belirtili isim tamlamasının ikinci birleşeni veya iyelik öbeğinin birinci birleşeni olarak kullandıran ektir. Bu eki alan kelime, bu eki sadece kendi için değil; bir parçası olduğu kelime öbeği için üzerine almış olur:

İyelik eklerinin bir kelimeyi değil; de, bütün hâlinde bir kelime öbeğini belirtili isim tamlamasında tamlayana; iyelik öbeğinde ise birinci birleşene dönüştürdüğü kullanımlardır. Örneğin "*Şehrin* [***zengin***

***ve asil / bir aile**-Sİ*]-*nin oğlu, herhalde reddedileceğini düşünerek babasını böyle yollara sevk etmiş olamazdı*." (Ali, 2016: 51). Cümlesinde [-sI] 3. teklik iyelik eki "aile" kelimesinin değil; "zengin ve asil bir aile" sıfat tamlamasının ekidir ve bütün olarak sıfat tamlamasını isim tamlamasının tamlananı hâline getirmiştir.

Sıfat tamlamasının eki: "*Yusuf cevap vermedi.* [***Yorganın üzerinde uzanan / el**-İ*]-*yle oynamakta olan Muazzez'e dalgın dalgın bakıyordu*." (Ali, 2016: 54).

İsim tamlamasının eki: "*Onların* [***bir daha dönmemek ihtimal**-İ*] *göğsünü bir bıçak gibi çizerek boğazına kadar çıktı. Bu evde onlar olmadan oturmak, bu karşısındaki şişman ve zavallı mahlukla yalnız kalmak ihtimali onu yerinden sıçrattı: "Nerede kaldılar bunlar... Nereye gittiler bunlar!" diye hiddetle bağırdı*." (Ali, 2016: 135).

Unvan öbeğinin eki: "*Kızım hastaydı,* [***Yusuf / Ağa'**-MIZ*] *pirinçle yağ aldı, hatır sormaya geldi. Sağ olsun, zaten pek merhametlidir. Tam çıkıp giderken karanlıkta birisi fırlayıp bir bıçak soktu; herhalde herif, Yusuf Ağa'yı benzetti. Yoksa ne geçmişi olacak ki*?.." (Ali, 2016: 53).

Öbek Genişletme Ekleri

Bir kelime öbeğini kip, çatı, görüngü, kişi, çokluk gibi değişik anlam ilgileriyle çeşitlendirmek amacıyla kullanılan eklerdir. Örneğin "*Yüksek hâkimlerim! Burada tesadüfün ve ilahi arzunun bir cilvesine daha* [***şahit / ol**-u-YOR*]-*uz; bir kaza oluyor ve bir vatan çocuğu ölüyor. Bu kâfi bir felaket! Artık başka bir felakete yol açmak istemeyen tesadüf, adaletin elini yanlış bir yere sevk ederek, hiçbir kastı olmayan zavallı hakiki mücrimin bu arada unutulmasına sebebiyet veriyor*..." (Ali, 2016: 8) cümlesinde [-yor] şimdiki zaman kipi eki "ol" kelimesinin değil; "şahit ol" fiil öbeğinin ekidir ve bütün olarak fiil öbeğini kip anlamıyla çeşitlendirmiştir.

Öbek Kip Eki

Fiil öbekleri üzerine gelerek öbeğin tamamını kip anlamıyla genişleten eklerdir.

Fiil öbeğinin eki: "*Çaresine bakılacak tarafı mı var? Elimdeki zeytinliği satsam ve bir senelik maaşımı kırdırıp buna ilave etsem yine yetmez; 320 altın bu... Bitti Hulusi Bey, her şey bitti. Düşün ki buradan tası tarağı toplayıp gitmek bile mümkün değil, burada kalıp sefil ve kepaze olmaya mahkûmum. Üç senede, beş senede, elbet* [***öde / meye çalış**-ACAĞ-ız*]!" (Ali, 2016: 49).

Öbek Kişi Eki

Fiil öbekleri üzerine gelerek öbeğin tamamını kişi anlamıyla genişleten eklerdir.

Fiil öbeğinin eki: "Ne [***halt / ed**-eceğ-İZ*]?" (Ali, 2016: 67).

Öbek Çokluk Eki

İsim görevinde kullanılan kelime öbekleri üzerine gelerek öbeğin tamamını çokluk kavramı ile genişleten eklerdir.

Sıfat tamlamasının eki: "*Kendi dili ile bu insanların dili arasında herhalde* [***pek büyük fark**-LAR*] *olacaktı, onlar Yusuf'un sözlerinden bir şey anlamayacaklar ve o, anlattığı ile kalacaktı. Sonra insan ancak her hususuna akıl erdirebildiği şeyleri söylemeliydi; halbuki Yusuf birçok şeylerin niçin yapıldığını ve nasıl yapılabildiğini hâlâ anlayamıyor, bunları belki ömrünün sonuna kadar da anlayamayacağını müphem bir şekilde hissediyordu*." (Ali, 2016: 69).

Sıfat-fiil öbeğinin eki: "*Yusuf'un çocukluk arkadaşları* [***ilk partide / sevk edilen**-LER*] *arasındaydı*." (Ali, 2016: 155).

Unvan öbeğinin eki: "[***Hilmi / Bey***-*LER*] *bile tekrar ve sık sık gidilen yerler arasına girdi ve onların sık sık vaki olan ziyaretleri memnuniyetle karşılandı*." (Ali, 2016: 185).

Öbek Dönüştürme Ekleri

Ek yok iken herhangi bir kelime görevinde kullanılacak olan kelime öbeğini doğrudan isim, sıfat, zarf, zamir gibi kullanımları ile kesinleştiren eklerdir. Örneğin "*Çamurlu sokaklarda hiç kimseler yoktu; yalnız* [***çıplak / ayak***-*LI*] *küçük bir kız çocuğu elinde bir değnek ile, mütemadiyen bağıran ve çamurlu kanatlarını telaşla çarparak koşan birkaç kazı kovalıyor, onları bir bahçe çitinin alt tarafındaki ufak delikten içeri sokmak istiyordu.*" (Ali, 2016: 8) cümlesinde [-lI] eki "ayak" kelimesine eklenmiştir; ama onun değil, "çıplak ayak" sıfat tamlamasının ekidir ve bütün olarak sıfat tamlamasını sadece sıfat olarak kullanılabilecek bir kelime öbeğine dönüştürmüştür.

Öbek Sıfatlaştırıcı Ek

Herhangi bir kelime öbeğinin üzerine gelerek onları sıfat görevinde kullandıracak eklerdir.

Sıfat tamlamasının eki: "*Birisi* [***teneke / çerçeve***-*Lİ*] *gözlüğünü çıkarıp eline aldı ve Yusuf'a işaret ederek: "Buyur otur, efendi oğlum!" dedi*." (Ali, 2016: 149).

Bağlama edatı öbeğinin eki: "*Bunları söylerken tavrında bir kalenderlikten ziyade bir irade, birçok* [***büyük /ve/ düşünce***-*Lİ*] *adamları gıptaya sevk edecek bir irade görünüyordu*." (Ali, 2016: 10-11).

Öbek Zarflaştırıcı Ek

Herhangi bir kelime öbeğinin üzerine gelerek onları zarf görevinde kullandıracak eklerdir.

Sıfat tamlamasının eki: "*Bu dayanılmaz acı hamlelerinden sonra, sanki zaafını göstermiş olmaktan ve* [***siyah gözlerini nemleyen / yaşlar***-*DAN*] *utanmış gibi, soluk ve çok ince dudaklarına bir tebessüm geliyordu*." (Ali, 2016: 10).

İsim tamlamasının eki: "*Muazzez* [***odanın sokak tarafı / boyu***-*NCA*] *uzanan sedire bir peşkir seriyor, üzerine, bakır bir tepsi içinde getirdiği kahvaltıyı koyuyor ve Yusuf'u çağırıyordu*." (Ali, 2016: 144).

Sonuç

Türkçenin sistemi ağırlıklı bir şekilde eklere dayanmaktadır. Bu nedenle, Türkçenin eklerinin öncelikle her açıdan incelenmesi ve her türlü sorunun giderilmesi gerekmektedir; çünkü, kelimeden sözdizimine kadar tüm gramer kurallarının eklere dayandığı bir gerçektir.

Türkçenin ekleri doğal olarak sadece bir kelime üzerinde kullanılabilmektedir; ancak, yine bu şekilde kullanılan bazı ekler anlam etkilerini bir kelime öbeği üzerinde de gösterebilmektedir. İşte bu tür ekleri, etkisini sadece bir kelime üzerinde gösteren eklerden ayırmak Türkçenin kurallarını daha iyi anlayabilmek için faydalı olacaktır. Bu kullanıma sahip olan eklere "öbek işletme eki" denmelidir.

Bu bildiri çerçevesinde Türkçedeki bütün ekler elbette ele alınamamıştır; ancak, eklerin bu şekilde de kullanımlarının olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, Türkçenin bu bildiri ile belirtilen bütün öbek işletme eki olarak kullanımlarının detaylı bir çalışmaya ihtiyaç duyduğu da ortadadır.

Kaynakça

Ali, S. (2016). *Kuyucaklı Yusuf Bütün Yapıtları Roman*. Editör: Tunç, A. 72. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Başdaş, C. (2006) "Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler" I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 2627 – Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Başdaş, C. (2011). Erişim adresi: https://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/cahit_basdas_ara_ ekler.pdf

Boz, E. (2019). Türkçe Ek Tasnifinde İki Aykırı Yöntem: İndirgeyici ve Çoğaltıcı Tasnif. *Usbad Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi-International Journal Of Social Sciences Academy*. Yıl / Year 1, Sayı / Issue 1, Haziran / June.

Delice, H. İ. (2000), "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, s. 221-235, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Delice, H. İ. (2009). Türkçenin Öncül Ekliliği ve Türkçede Öncül Ek Taşıyan Yapılar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* Volume 4 / 3, Spring.

Delice, H. İ. (2019). Türkçe Sadece Sondan Ekli Bir Dil midir? *6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi*. Volume 4 / 3, Spring.

Delice, H. İ. (2021), "Türkiye Türkçesinde Taban Ek İlişkisi", *Hamza Zülfikar Armağanı*, s. 203-216, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilaçar A. (1968), *Dil, Diller ve Dilcilik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Gülsevin, G. (2004) "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine" V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I. s. 1267-1282, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kelimeler.gen.tr/a: Erişim adresi: https://kelimeler.gen.tr/on-ek-nedir-ne-demek-241673

Kelimeler.gen.tr/b: Erişim adresi: https://kelimeler.gen.tr/ic-ek-nedir-ne-demek-159258

Kelimeler.gen.tr/c: Erişim adresi: https://kelimeler.gen.tr/son-ek-nedir-ne-demek-279174

TURAN Z. (2018). Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları. Türkbilig, 1(35), 97- 110.

TURAN, Z. (2007), "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II (24-29 Eylül 2000)*, s. 1835-1844, Ankara: TDK Yayınları.

Diplomaside “Turkey” Yerine “Türkiye” Adlandırmasına Geçişin Nedenleri ve Ülkemizin Marka Değerine Etkisi

Hande ÜNVER ÖZDOĞAN[*]

Özet

Cumhurbaşkanlığı tarafından "Marka Olarak “Türkiye” İbaresinin Kullanımı Hakkında Genelge” 4 Aralık 2021 tarihli ve 31679 sayılı T.C. Resmî Gazetesinde yayımlanmıştır. Genelgeyle “Türkiye” ibaresinin Türk milletinin kültür, medeniyet ve değerlerini en iyi şekilde temsil ve ifade etmesi sebebiyle; ulusal ve uluslararası mecrada ülkemizin çatı markası olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Bu çerçevede, “Türkiye” markasını güçlendirme çalışmaları kapsamında; başta diğer devletler ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla resmi ilişkilerde olmak üzere, her türlü faaliyet ve yazışmalarda “Turkey”, “Turkei”, “Turquie” vb. ibareler yerine “Türkiye” ibaresinin kullanımına dikkat edilmesi hususu vurgulanmıştır. Peki, uluslararası arenada “Turkey” yerine “Türkiye” adının kullanımı neden gerekli görülmüştür? Bu değişikliğin, dünyanın ortak dili durumundaki İngilizcede “Turkey” kelimesinin bir kuşla aynı ada gönderme yapmasının ülkemizin marka değerine zarar verdiğinin düşünülmesiyle ilişkisi var mıdır? Ayrıca “Turkey” kelimesinin bir kuşla aynı biçimde adlandırılması fonetik bir benzetme ya da bir tesadüf müdür? Bu çalışmada ülkemizin Cumhuriyetimiz ile birlikte almış olduğu “Türkiye” adının, dünyada ortak dil durumundaki İngilizcede yer alan “Turkey” karşılığının farklı anlam girdileri dolayısıyla ülkemizin marka değeri üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bugün yalnızca İngilizcede değil, İngilizcenin etkisiyle pek çok dünya dilinde bir kuş adına gönderme yapan ülkemizin adlandırılmasında, siyasi gelişmelerin ve ticari faaliyetlerin etkisi üzerinde durulmuştur. Özellikle Amerika kıtasının keşfi sonrası yaşanan siyasi gelişmeler ve bunların ticarete yansımaları farklı olsaydı bunun ülkemizin adına uzanan yansımalarının ne olabileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece siyasi gelişmelerin ülke adlandırmalarına ve dahi ülkelerin marka değerine dek uzanan etkileri üzerinde durularak, ülkemiz ve dünya dili açısından güncel bir gelişme olan bu değişimin sebepleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hindi adlandırması, marka olarak Türkiye, Türkiye adı.

Giriş

Ülke adlandırmaları, sıklıkla sınırları içerisinde yaşayan başat milletlerin kimliklerini göstermelerinin yanı sıra aynı zamanda ülkelerin politik ve siyasi markası durumundaki simgeleridir. Dolayısıyla bir ülke adının evrensel düzeyde taşıdığı anlam, saygınlığı açısından da önemlidir. Son yıllarda bu bakış açısıyla, kendilerini uluslararası alanda tanıtmak isteyen ve dünyanın onları nasıl gördüğünden ziyade kendi kimlikleriyle anılmak isteyen pek çok ülkenin isim değişikliğine gittiği görülmektedir. Örneğin 1935'te İran, adını Batılıların çoğunlukla kullandığı bir isim olan Pers'ten değiştirerek ülkenin dışarıdan empoze edilen bir isimle değil, yerel olarak kullanılan adıyla anılmasını sağlamıştır. Böylece ülkenin İngilizler ve Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından kendi kaderini üstlenme iradesi gösterilmek istenmiştir. Yine Makedonya, Yunanistan ile yaşadığı siyasi bir anlaşmazlık nedeniyle ülkesindeki etnisite adlandırmasındaki karışıklığı önlemek ve ülke içinde yaşayan milletlerin imajını korumak adına adını Kuzey Makedonya olarak değiştirmiştir. Söz konusu değişiklikler ülke adlandırmaları dışında ülkelerin markalarını temsil eden siyasi logolarında da görülmektedir. Hollanda’nın, ülkedeki 12 eyaletin sadece ikisini kapsayan "Holland" isminin bulunduğu eski uluslararası logosunun yerine, lale sembolüyle işlenen "NL" harfleri ile "Netherlands" kelimesinin bulunduğu yeni logoyla değiştirme kararı da markasını güçlendirme amaçlı bir isim değişikliğidir. Ülkemizin adının da bu bakış açısıyla 4 Aralık 2021 tarihinde yayımlanan bir kararla artık dış diplomaside “Turkey”, “Turkei”, “Turquie” vb. ibareler yerine “Türkiye” ibaresiyle anılması istenmiştir.

[*] Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü, hande.unver@alanya.edu.tr Alanya/ANTALYA, ORCID: 0000-0001-9281-5247.

Göktürk Devletinden sonra ikinci kez Türk milletinin adıyla "Türkiye" olarak kurulu ülkemiz, taşıdığı marka değeriyle Türk milletleri içerisinde ayrı bir öneme ve değere sahiptir. Ancak dünya dillerinde gerek fonetik gerekse semantik açıdan görülen farklılıklar, tüm adlandırmaların tüm dillerde aynı anlamı taşımasına engeldir. Bu çalışmada ülkemizin Cumhuriyetimiz ile birlikte almış olduğu "Türkiye" adının dünyada ortak dil durumundaki İngilizcede yer alan "Turkey" adlandırmasının farklı anlam girdileri dolayısıyla ülkemizin marka değeri üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bugün yalnızca İngilizcede değil, İngilizcenin etkisiyle pek çok dünya dilinde bir kuşa gönderme yapan ülkemizin adlandırılmasında, siyasi gelişmelerin ve ticari faaliyetlerin etkisi üzerinde durulmuştur.

1. Türk Adı ve Türkiye Cumhuriyeti

Bugün "Türk" adına ilk kez anavatanda kurulan ve Batı Türkistan'ı Türkleştiren Göktürk Devleti döneminde dikilen Orhun abidelerinde "Türk" ve "Türük" şekliyle rastlandığını bilmekteyiz. Sözcük, M.S. 720 yılında vezir Bilge Tonyukuk için dikilmiş olan anıtın batı yüzünde "Türk" biçiminde, diğer yüzlerde ve Kültigin (732) ile Bilge Kağan (735) anıtlarında "Türük" veya "Türk" 'biçiminde yazılmıştır[1]. Ancak bu iki yazılışın sonunda "halk" anlamına gelen "budun" kelimesinin kullanılmış olmasından bunların, aynı sözcüklerin farklı yazılışları olduğu anlaşılmaktadır (Şahin, 2018: 516).

Göktürk Hakanlığının kuruluşundan itibaren önce bu devletin daha sonra bu devlete bağlı diğer Türk kavimlerinin adı olan "Türk" ifadesi, zamanla tüm Türk soyuna mensup toplulukların ortak adı halini almıştır. Millet ve devlet adı olarak ise "Türk" ifadesine ilk olarak Çin Chou sülalesi yıllıklarında (557-579), Batı'da Bizanslı tarihçi Agathias (öl. 582)'ın eserinde ve Arap Câhilliyye devri şairi Nâbigat'uz-Zubyâni (öl. 600'e doğru)'nin Divanı'nda ve Slavcada 12. asır ilk Rus kronikinde rastlanılmıştır (Kafesoğlu, 1998: 45). Hüseyin Namık Orkun, "güç, kudret" anlamına gelen erk sözü ile eş anlamlı olarak kullanılan "Türk" adının Türk kavim adıyla aynı olduğunu ilk defa olarak A. von Le Coq'un 1912'de, Vilhelm Thomsen Armağanı'nda yayımladığı "Ein manichaisches Buch Fragments aus Chotsho" adlı makalesinin 151. sayfasında ileri sürdüğü bilgisini verir (2011:27).

Uygurlar döneminde de Uygur Türkü şeklinde anılan Türk adının batıya, Anadolu'ya yayılmasında en büyük rol oynayanlar Selçuk Türkleridir (Orkun, 2011: 31). Bu yıl 951.'sini kutladığımız Malazgirt Zaferi'yle Anadolu'nun kapılarını Türklere açan Selçuklularla, Anadolu artık yeni sahibi Türklere vatan olmuş ve yeni yönelim Balkanlara doğru kaymıştır. Yunanca "doğu" anlamındaki Anadolu (Anatolia), bölgenin eski sahipleri Romalıların bir hatırası olarak, bir süre daha "Rum diyarı" şeklinde anılmış ve sözcük, Türkçe kelimelerin {–r} sesiyle başlamama kaidesiyle "Urum diyarı" şeklini almıştır. Bu devrede Balkan diyarına uzun müddet Rumeli veya Urumeli denmeye devam edilmiştir[2]. Yine Osmanlılar Rumeli'ye geçince (1354), kendilerine göre batıda bulunan Roma (yani Bizans) topraklarına Rumeli adını verirken, karşı tarafı da Anadolu diye ifade etmişlerdir (İnalcık, TDV İA, C. 35: 232).

Kendileri için Selçuklu değil Türk adını benimseyen Selçuklular, sıkı münasebette bulundukları Bizanslılar tarafından da Türk olarak adlandırılmıştır (Orkun, 2011: 31). Bulundukları bölgeyse henüz 12. yyda İtalyan kaynaklarında Türkiye olarak görülmektedir. İtalyanların "Turchia" veya "Turcmenia" olarak adlandırdığı yurdumuza bütün orta zaman Alman seyyahları "Turkei, Türkenland" veya Fransızlar "Turquie" demektedir. 16. yyda İngilizce seyahatname yazan Nicolas de Nicolay'ın ise "Turkie" diyerek, bizim bugünkü söyleyişimize oldukça yakın bir adlandırma yapmaktadır (Ortaylı, 2020: 19).

[1] Bkz. Muharrem Ergin, Göktürk Kitabeleri, 136-155.
[2] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; M. Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", Türkler Ansiklopedisi, C. VI, Ankara, 2002, s.177-193.

Batı Kaynaklarında Türkiye tabirinin ortaya çıkması ve sınırlarının genişlemesi Türklerin siyasi ve nüfus olarak etkinliklerini artırmalarıyla yakından ilgilidir. İngiliz seyyahların XVI. yüzyılda İstanbul'un doğusundaki toprakları Türkiye olarak andığı, Suriye ve Arabistan'ın bir kısmını dahi bu ülkeye bağladığı bilinmektedir (Özcan, 2012: 80). 1534 senesinde Akdeniz'e gelmiş olan John Williamson isimli bir İngiliz, "Türkiye'de bulunan Girit ve Sakız adalarına" geldiğinden, Girit adasından çeşitli mallar alan Roger Bodenham ise "artık Türkiye'den ayrılmaya" hazır olduğundan bahsetmiştir (Özcan, 2012: 80). Ancak ülkemizin resmiyette bu adı alışı Cumhuriyet tarihimizledir. Osmanlı Devleti Döneminde ülkemizin resmî adı Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye iken Cumhuriyet tarihimizle birlikte Batılılarca da anılan şekliyle ülkemiz «Türkiye Cumhuriyeti» adını almıştır.

2. "Turkey" Adı

Ülkemiz, uluslararası arenada geçerli olacak yeni bir kararla bundan sonra ülke adının Türkçe yazılış biçimiyle "Türkiye" olarak adlandırılması kararı aldı. "Marka Olarak "Türkiye" İbaresinin Kullanımı Hakkında Genelge" 4 Aralık 2021 tarihli ve 31679 sayılı T.C. Resmî Gazetesinde yayımlandı. Bu genelgeyle "Türkiye" ibaresinin Türk milletinin kültür, medeniyet ve değerlerini en iyi şekilde temsil ve ifade etmesi sebebiyle; ulusal ve uluslararası mecrada ülkemizin çatı markası olarak kabul edildiği belirtildi. Bu çerçevede, "Türkiye" markasını güçlendirme çalışmaları kapsamında; başta diğer devletler ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla resmi ilişkilerde olmak üzere, her türlü faaliyet ve yazışmalarda "Turkey", "Turkei", "Turquie" vb. ibareler yerine "Türkiye" ibaresinin kullanımına dikkat edilmesi hususu vurgulandı. Bu karar doğrultusunda Birleşmiş Milletler, Türkiye'nin talebinin ardından yabancı dillerde "Turkey" olarak kullanılan ülke adını "Türkiye" olarak değiştirdi. Birleşmiş Milletler Genel Sekreter Sözcüsü Stephane Dujarric, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun Türkiye'nin yabancı dillerdeki isminin "Türkiye" olarak değiştirilmesine yönelik Genel Sekreter Antonio Guterres'e gönderdiği mektubu 1 Haziran tarihinde aldıklarını söyledi. Ayrıca Dujarric, ülke isminin değiştirilmesinin mektubun alındığı andan itibaren geçerli olduğunu belirtti (https://turkiye.un.org/index.php/tr/184798).

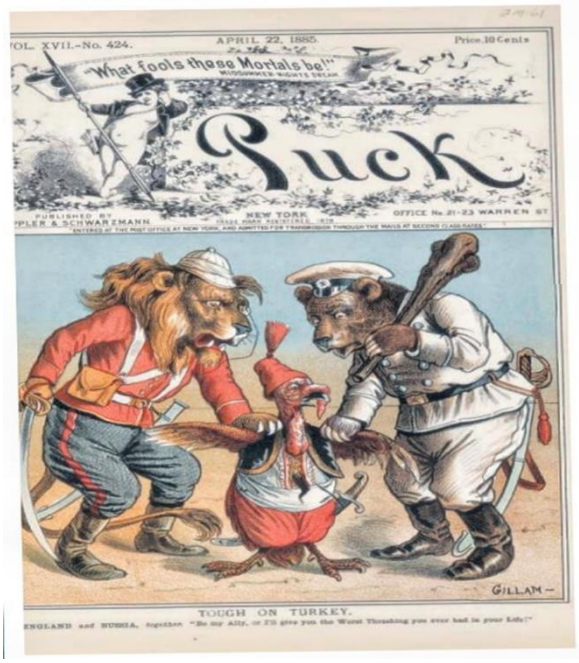
Birleşmiş Milletler'in yabancı dillerde "Turkey" olarak kullanılan ülke adını Ankara'nın talebinin ardından "Türkiye" olarak değiştirmesiyle BM Güvenlik Konseyi'nde ülke ismi ilk kez "Türkiye" şeklinde kullanıldı ve bu değişim uluslararası basında geniş yer buldu. İlk olarak Anadolu Ajansı tarafından servis edilen bilgi, Associated Press, NPR, CBS, Al Jazeera, France 24, Canberra Times, WBTV, Yunan medyasında Kathimerini ile Greek City Times gibi birçok yabancı haber ajansında da Anadolu Ajansı kaynak gösterilerek duyuruldu. Yine Washington Post, New York Times ve CNN gibi medya kuruluşları ise Anadolu Ajansı'nın haberinin ardından BM'yi arayarak "Turkey" olarak kullanılan ülke adının BM'de "Türkiye" olarak değiştirilmesini haberleştirdi (https://www.aa.com.tr/2604489).

Ülkemizin marka değeri açısından bir prestij mevzu bahsiyle yapılan bu değişikliğin sebebinin "Turkey" sözcüğünün diğer dillerde yaptığı göndermelerden birinin de bir kuş adıyla -hindi- örtüşmesi olarak düşünmek mümkündür. Hatta zaman zaman ülkemizin adı, bu göndermeyle siyasi mizaha da konu edilmiştir. Üstelik Cumhuriyet tarihimizin başlangıcıyla Türkiye adını alan ülkemizin İngilizcede hindi kuşunu da karşılayan "Turkey" göndergesiyle adlandırılması fonetik bir benzetme değil gerçek bir göndermedir.

Aslında, bütün 19. yüzyıl basınında ülkeler alegorik olarak hayvan resmiyle temsil edilmektedir. Rusya ayı, İngiltere aslan, Fransa horoz, Osmanlı İmparatorluğu da "Turkey" olarak fesli bir hindi ile temsil edilmektedir (Ortaylı, 2020: 22). Ancak diğer devletler hindi kuşuna göre daha güçlü hayvanlarla temsil edilirken Türkiye'nin cılız bir hindiyle temsili, hindinin kendi dillerindeki argo anlamı da düşünülünce rahatsızlık yaratmaktadır. Yine hindinin Amerika'nın keşfiyle başlayan, Hristiyanlar için kutsal bir gün

olan Şükran Günü yemeği olması Müslüman bir ülkenin imajını zedelemektedir. Özellikle 1. Dünya Savaşı sonrası ünlü siyasi mizah dergisi Puck'ın bu konudaki karikatürleri dikkat çekicidir.

Resim 1: Puck Dergisi Kapağı (22 Nisan 1885)

Resim 2: Puck Dergisi Kapağı (25 Kasım 1903)

Resim 1'de İngiltere'yi temsil eden aslan ile Rusya'yı temsil eden ayının çaresiz bir hindiyi çekiştirdiği görülmektedir. Resim 2'de dergide "Boş Tabak" adıyla verilen karikatürde ise İngiliz aslan, Rus ayı, Avusturyalı kedi ile "Fransa, İtalya ve Almanya" etiketli üç köpek Şükran günü yemeği için bir masada toplanmış ancak hindi tabakta değil, onlardan kurtulmuş durumdadır.

Cumhuriyet tarihimizin başlangıcıyla Türkiye adını alan ülkemizin İngilizcede hindi kuşunu da karşılayan "Turkey" göndergesiyle adlandırılması fonetik bir benzetme değil gerçek bir göndermedir. Ancak burada bilinmesi gereken nokta Türkiye'nin hindi olarak adlandırılması değil, hindinin Türkiye olarak adlandırılıyor olmasıdır. Yani hindiye adını veren ülkemizdir. İngilizlerin hindi kuşuyla tanıştığı tarih Amerika'nın keşfiyledir (16. yüzyıl). Ülkemiz ise Cumhuriyet tarihimizle birlikte resmiyette bu adı alsa da çok daha öncesinde bu adla anıldığı önceki bölümde açıklanmıştı. İlginç olan bir diğer konu ise hindinin pek çok dilde farklı ve yanlış menşeli ülke adlarıyla anılıyor olmasıdır.

Tablo 1: Ülkelere göre "Türkiye" ve "Hindi" göstergelerinin adlandırmaları

Dil	**"Türkiye" Adlandırması**	**"hindi" adlandırması**
İngilizce	Turkey	turkey
Macarca	Törökország	pulyka
İrlandaca, İskoç	an Tuirc	turcaí
İtalyanca, Romansh	Turchia	tacchino
Latince, Rumence	Turcia	turcia
Latvian	Turcija	kalakutas

Dil	**"Türkiye" Adlandırması**	**"hindi" adlandırması**
Rusça	Turcija -	indeyka
Polonyaca	Turcja	indyk
Çekçe, Slovakça	Turecko	moriak
Estonyaca	Türgi	kalkun
Almanca	Türkei	truthahn
Katalanca,Portekizce	Turquia	peru
Yunanca	Turkiet	kalkon
Fransızca	Turquie	dinde
İsveççe	Turska	kalkon
Fince	Turkki	turkki
İzlandaca	Tyrkland	kalkúnn
Hintçe	Tarkee	peru

Tablodan görülebileceği üzere dilimizde hindi olarak yer bulan kuş; Rusça, Polonyaca, Fransızca gibi dillerde Hindistan'la; İngilizce, İskoçça, Romence, Fince, Litvanca gibi dillerde Türkiye ile; Katalanca, Portekizce ve Hintçede Peru ile ilişkilendirilerek adlandırılmıştır. Bazı dillerde ise "hindi"nin menşei olarak Hindistan'ın Calicut bölgesi görülmüş Flemenkçede ("kalkoen"), Endonezyacada ("kalkun"), İzlandacada ("villi kalkúnn"), Litvanyacada ("kalakutas"), ve Norveç dilinde ("kalkun") adlandırmaları yapılmıştır. Arapçada ise hindi, "dīk rūmī" şeklinde adlandırılarak (Düzgün, 2020: 128), "Romalı tavuk" anlamına gelmektedir. Ancak «hindi» Türkiye'ye, Hindistan'a ya da Peru'ya özgü bir hayvan türü değildir. Hindi yaklaşık 500 yıl önce Amerika'nın Avrupalılar tarafından keşfinin bir parçasıdır. Anavatanı ve evrimleştiği bölge Kuzey Amerika'dır (Caroe, 1970: 305).

Hindinin yanlış adlandırılmasının sebebi ise Beç tavuğudur. Afrika kıtasına ait bir kanatlı türü olmasına rağmen o da hindi adlandırmasındaki gibi kökeni olan coğrafya üzerinden değil, yetiştirildiği ve ticareti yapıldığı bölgeler üzerinden adlandırılmıştır. Bu nedenle dünya genelinde farklı isimlerle tanınmaktadırlar. İran tavuğu, Beç tavuğu, Gine tavuğu, Tokat tavuğu gibi isimlerle bilinen bu tavuklar, normal tavuklardan daha iri ve etlidir (Caroe, 1970: 306).

Türkçede de bu kuşa Afrika kökenli olmasına rağmen yanlış bir benzetmeyle Hindistan'dan gelen anlamında hindi kuşu denilmektedir. Henüz Divanü Lugati't Türk'te dahi bu adlandırmaya rastlanmaktadır.

"Esirdin *keligli kalık kuşları Kayu rây-ı hindî kayu kayserî*."

(Esirden gelen sema kuşları; kimi rây-ı hindi, kimi kayserî) (Kutadgu Bilig: 94).

Peki, hindinin ülkemizin adıyla anılmasının sebebi ne olmuştur? Ülkemizin henüz Osmanlı Döneminden itibaren Doğu'yu Batı'ya taşıyan jeopolitik konumu, siyasi ve ticari ilişkileri kimi ürün adlarının ülkemizin adıyla tanınmasını sağlamıştır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllar, atalarımızın Orta Asya'dan Anadolu'ya, Balkanlar'a, Afrika'ya kadar dağıldıkları dünya coğrafyasında, Yeni Dünya'dan yani

Amerika'dan getirilen hayvanların, sebzelerin ve meyvelerin Akdeniz'e yayıldığı yüzyıllardır. Domates, ayçiçeği, Hint mısırı (darı), tatlı ve acı kırmızıbiber, çalı fasulyesi, bezelye, karnabahar, ayçiçeği, yer fıstığı, tütün ve kakao gibi pek çok ürünle ilk defa bu yüzyıllarda tanışılır (Ziyat Akkoyunlu, 2012: 331).

Hindinin İngilizcede yanlış adlandırılması da Türkçedekine benzer şekildedir. Özellikle İngilizler tarafından çok sevilen Afrika kökenli beç tavuğu, İngiltere'ye Orta Doğu ile ticaret yapmak üzere kurulan Levant Şirketi üzerinden ulaştırılmaktadır. Levant Şirketi, Kraliçe Elizabeth tarafından kurulmuş, on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar İngiliz ve daha sonra İngiliz ticari tekeli altındaki ülkelerle kurulu İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin ticari ve diplomatik öyküsünde çok önemlidir (Talbot, 2016: 104). Beç tavuğunu Türkiye'den ithal eden tüccarlar bu kuşu satanlara "Turkey bird merchants" adını vermektedir. Zamanla bu tavuk, "Turkey bird" adını alır. Dilin canlılığı içerisinde ise *bird* düşerek yerini yalnızca *Turkey*'e bırakır. Aynı durumu o dönem Akdeniz ticaret yolu üzerinden ülkemiz aracılığıyla satılan mısır ya da buğdayda da görmek mümkündür.

Yeni kıtadan gelen, beç tavuğuna benzeyen ancak daha iri bir kuş olan «hindi» yine ülkemiz üzerinden gönderilmiştir. İngiliz halkına "Turkey Merchants" adı ile de bilinen Levant Company adlı şirket tarafından ulaştırılmıştır. Hatta bu sebepten Levantenler İngilizce'de "Turkey merchants" (Hindi tüccarları) olarak da anılmaktadır (Wood, 1964). Dolayısıyla önceleri beç tavuğuna Turkey bird diyen İngilizler, hindiyi keşfedince benzerlikten ötürü bu kuşu da aynı isimle adlandırmışlardır. Böylece bugün ülkemizin pek çok dilde "hindi" göndergesiyle anılmasında İngilizlerin ve İngilizcenin ortak dil oluşunun etkisi vardır. İngilizcenin ortak dil oluşunda ise Amerika'nın keşfine kadar uzanan siyasi gelişmeler ve sömürgecilik faaliyetleri rol oynamıştır.

Dünya sömürgecilik tarihinde Fransa, İngiltere ve İspanya'nın çok önemli bir yeri vardır. Bunlardan Fransa ve İngiltere tarih boyunca sürekli rekabet ve mücadele hâlinde olmuşlardır (Uygur ve Uygur, 2013: 274). Ancak Fransa'nın diğer Avrupa ülkeleriyle savaş halinde olması, sömürgecilik faaliyetlerini zayıflatmış; İngiltere'nin etkinliğini yükselmiştir. Böylece Amerika'da ilk koloni kurarak sömürge faaliyetlerini başlatan yerleştikleri bu dünyada kendi dillerini de hâkim kılan ülke İngiltere olmuştur (Marc Ferro, 2017: 105). İngiliz sömürgeciliği yalnızca Amerika kıtası üzerinde değil, Uzak Doğu Asya'da, Afrika'da, Arabistan'da, Hindistan'da varlığını sürdüren bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sömürgesi altındaki toplumlara kendi dillerini de empoze eden İngilizlerin dilleri bugün küresel dünyada ihtiyaç duyulan ortak dil olmaya en yatkın dil konumuna gelmiştir. Bu konunun bildirimizle ilişkisi ise şuradadır: Amerika'ya ilk kolonileri kuranlar İngilizler değil de Fransızlar olsaydı ve yine Fransızlar İngilizlerden daha fazla sömürgeye sahip olsaydı bugün ortak dilin Fransızca olacağı; dolayısıyla küresel anlamda bugün ülkemizin marka değerine olumsuz yansıyan hindi sözcüğü Fransızcada "dinde" şeklinde adlandırıldığı için ülkemizin adıyla ilişkilendirilemeyeceğidir. Ortak dil Fransızcada Türkiye "Turquie" olarak adlandırılırken hindi "dinde" olarak kullanıldığından ülkemizin diplomatik ilişkilerinde bir çağrışıma neden olmayacaktı. Elbette burada göz önünde bulundurulması gereken bir nokta, çağrışımların kişiden kişiye değişeceği, yani nesnel değil öznel olacağıdır. Türkiye, Fransızca, Rusça, Lehçe gibi pek çok dilde hindi kuşunun kökeni Amerika olmasına rağmen ticari faaliyetler doğrultusunda yanlış bir kodlamayla Hindistanla ilişkilendirilerek adlandırılmıştır. Ancak bu durum ülkemizde ya da söz konusu ülkelerde Hintlilerin aleyhinde kara mizaha sebep olacak göndermelere sebebiyet vermemiştir. Dolayısıyla ülkelerin siyasi, ticari ve bugün özellikle teknolojik başarıları, adlarını ya da logolarını diğer ülkelere taşıyan birer mesajdır. Bu mesajı güçlü bir şekilde verebilmek içinse dil ve dilin hâkimiyeti ayrıca önem arz etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak bir ülkenin adı, onun markasıdır. Bu sebeple siyasi ve diplomatik ilişkilerde ülke adının çağrıştırdığı anlam o ülkenin marka değeri üzerinde etkilidir. Kimi ülkelerin de bu bakış açısıyla isim ya da marka değişikliğine gittiği görülmektedir. Göktürk Devletinden sonra Türk adıyla kurulu ikinci

ülke olan ülkemiz tüm Türk Devletleri içinde ayrı bir öneme sahiptir. Tarih boyunca siyasi, ticari pek çok başarıyla uluslararası alanda etkin rol oynamıştır. Böylece ticari anlamda pek çok ürün ülkemizin adıyla anılır olmuştur. Bunlardan kimisi ise ülkemizin imajını zedeler siyasi mizaha konu edilmiştir. Ancak ülkelerin imajları, kişilerin o ülke hakkındaki izlenim, duygu, düşünce, inanç ve çağrışımlarının bütünüdür. Bu anlamda gerek dilimizi küresel açıdan taşıdığımız seviye gerekse ülkemizin marka değerine katkıda bulunacak ticari, kültürel, teknolojik ve bilimsel başarılarla bu çağırışımın güçlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu bakış açısıyla "Turkey" yerine "Türkiye" adlandırması; hem ülkemizin adının Türkçemizle sesletilmesi açısından hem de çeşitli basın yayın organları tarafından bilinçli yapılan yersiz göndermelerden kurtulmak açısından ülkemizin marka değeri üzerine olumlu bir gelişmedir. Ancak ülkemizin imajını güçlendirecek çağırışımlara zemin hazırlayan, marka değerini güçlendirecek çalışmalar ve bu çalışmaların yanında dilimizin gücünü korumak temel hedefimiz olmalıdır.

Kaynakça

Akkoyunlu, Ziyat. (2012). "Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* / (2) (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II), s.326-343.

Bindaş, Eda. (2016). Karaçay Malkar Türkçesinde Hayvan (Kuş) İsimlerinin Kuruluşu ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi.

Bozkaplan, Şerif Ali. (2007). "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme". *Turkısh Studies International Periodaical Fort he Languages, Literature and History of Turkısh or Turkıc,* Volume 2/4.

Caroe, Olaf. (1970). Why Turkey?, Asian Affairs, 1:3, 305-312, DOI: 10.1080/0306837008729546

Düzgün, Osman. (2020). *Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1970). *Göktürk Kitabeleri*, İstanbul: Millî Eğitim Vakfı Yayınları.

Ferro, Marc. (2017). *Sömürgecilik Tarihi*. çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Fragner, Bert. (2000). *Kafkaslardan Dünyanın Damına: Bir mutfak Serüveni*, Ortadoğu Mutfak Kültürleri, Samı Zubaıda-Rıchard Tapper, Çeviri: Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İnalcık, Halil. TDV İA, "*Rumeli maddesi*" , C 35, s. 232.

Kafesoğlu, İbrahim. (1998). *Türk Millî Kültürü*, Ankara: Ötüken Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık. (2011). *Türk Sözünün Aslı*, 2. bsk., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ortaylı, İlber. (2020). *Orta Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın Kapılarına TÜRKLERİN TARİHİ,* İstanbul: Timaş Yayınları.

Özcan, Altay Tayfun. (2012). "XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/Güz.

Şahin, H. Hilal. (2018). "Türk Adı ve İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Panoraması". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (18), ss.512-532.

Talbot, Michael. (2016). "Trading with the Ottomans: The Levant Company in the Middle East", *Al-Masāq,* 28:1, 104-107, DOI: 10.1080/09503110.2016.1152822

Taşağıl, Ahmet. (2014). *Göktürkler* 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uygur, Erdoğan. & Uygur, Fatma. (2013). "Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma". *TSA /* YIL: 17 S: 3, Aralık.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (1998). Çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk 7. Baskı, Ankara: TTK Yay.

Wood, Alfred Cecil. (1964). *A History of the Levant Company.* Published by Routledge.

https://doi.org/10.1080/03068377008729546 (Erişim Tarihi: 10.08.2022)

https://turkiye.un.org/index.php/tr/184798 (Erişim tarihi: 15.08.2022)

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-guvenlik-konseyinde-turkey-yerine-ilk-kez-turkiye-kullanildi-/2604489 (Erişim Tarihi: 18.08.2022).

Van Yöresi 'Deme Çevirme' Türküleri (Şık Şık Bilezik Kolunda Türküsü Örneği)

Harun YACAN[*]

Burhan YACAN[**]

Özet

Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden olan Van ili, Türkiye'nin Doğusunda yer alan, tarihi, doğal güzellikleri ve farklı özellikleri barındıran, kültürel yönden de büyük zenginlikleri olan bir ilimizdir. Sekiz bin yıllık kesintisiz bir yerleşim yeri olma özelliğiyle Van, geçmişten günümüze birçok medeniyetin izlerini barındırmakta ve bu medeniyetlerin izleri Van ilinin kültürel güzelliklerine farklı bir boyut kazandırmaktadır. Konuya müzik çerçevesinden bakılacak olursa, özellikle Van'da halk kültürünün etkisiyle oluşan halk türküleri oldukça ön plandadır. Van yöresi türkü repertuarı içerisinde sözlü, sözsüz kırık havalar da oldukça fazla sayıdadır. Van müzik kültürü geçmişine bakacak olursak Urartu medeniyetine kadar uzanan çok eski bir kültüre sahip olduğu bilinmektedir. Urartu Krallığı, M.Ö. 9.- 6. Yüzyıllar arasında varlığını Doğu Anadolu bölgesi olmak üzere Güney Kafkasya ve Kuzey Batı İran bölgelerinde hüküm sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Van yöresi, türküler, Şık şık bilezik.

Giriş

Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden olan Van ili, Türkiye'nin Doğusunda yer alan, tarihi, doğal güzellikleri ve farklı özellikleri barındıran, kültürel yönden de büyük zenginlikleri olan bir ilimizdir. Sekiz bin yıllık kesintisiz bir yerleşim yeri olma özelliğiyle Van, geçmişten günümüze birçok medeniyetin izlerini barındırmakta ve bu medeniyetlerin izleri Van ilinin kültürel güzelliklerine farklı bir boyut kazandırmaktadır. Konuya müzik çerçevesinden bakılacak olursa, özellikle Van'da halk kültürünün etkisiyle oluşan halk türküleri oldukça ön plandadır. Van yöresi türkü repertuarı içerisinde sözlü, sözsüz kırık havalar da oldukça fazla sayıdadır. Van müzik kültürü geçmişine bakacak olursak Urartu medeniyetine kadar uzanan çok eski bir kültüre sahip olduğu bilinmektedir. Urartu Krallığı, M.Ö. 9.- 6. Yüzyıllar arasında varlığını Doğu Anadolu bölgesi olmak üzere Güney Kafkasya ve Kuzey Batı İran bölgelerinde hüküm sürmüştür. (Belli, 2008:123) Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan Urartu Medeniyetine ait olduğu düşünülen birçok kalıntılarda çeşitli çalgı formları ve müzik sahnelerinin olduğu belirlenmiştir. Urartu resim sanatındaki düğün törenlerini yansıtan sahnelerde, tef eşliğinde dans eden kadınlar, çalpara, kâse, saz, lir, flüt gibi müzik aletlerini çalan sanatçılar ve gelinin süslenmiş çeyiz arabasının görülmesini betimleyen resimler önemli bilgiler sunmaktadır (Belli, 2008:123).

Van müzik kültürü, kırık havaları, uzun havaları, folklorik yapısı, makam ve ritmik yapısı ile oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Ayrıca ilde yaşayan bireylerin yaşayış şeklini, mizacını, doğasını kısacası tüm güzelliklerini, geçmişten günümüze yazılan türkülerde görmek mümkündür. Van ilinde geçmişten günümüze bu zenginliklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan birçok kurum ve kuruluş oluşturulmuş, bu kurumlar Van müzik kültürünü aktarmaya ve yaşatmaya çalışmışlardır. Van ili hem Türk Sanat Müziği hem de Türk Halk Müziğine verdiği değerle tanınmakta, kurumsal faaliyetlerin yanı

[*] ATSO Güzel Sanatlar Lisesi Müzik Öğretmeni, Akdeniz Ünv. GSE Yüksek Lisans Öğrencisi, yacanhrn@gmail.com

[**] Akdeniz Anadolu Lisesi Müzik Öğretmeni, Akdeniz Ünv. GSE Yüksek Lisans Öğrencisi brhnycn70@hotmail.com

sıra hemen hemen birçok evde bir müzik aleti bulunmakla beraber birçok ailede müzik sanatı ile uğraşı içerisinde bulunan bireyler de mevcuttur (Duman A. E. 2020 Geçmişten Günümüze Van Oturma Geleneği). Bu çalışma Van Yöresi Deme Çevirme türkü söyleme biçimi ile sınırlıdır. Araştırma sırasında Van Yöresi ve ilçeler incelenmiştir. Van yöresi müzik kültürü içerisinde Halk müziği önemli bir bölüme sahiptir. Kültür çeşitliliğinin verdiği zenginlik ile çok farklı yapılara ev sahipliği yapan bölgede Deme-Çevirme yöntemiyle Türkü söyleme şekli çok bilinmemekle beraber özellikle köy düğünlerinde bu söyleme şeklinin kullanıldığı görülmüştür.

Melih Duygulu' nun 2014 yılında yayınladığı "Türk Halk Müziği Sözlüğü" adlı eserinde "Deme Çevirme" başlığı ile vermiş olduğu bu icra biçim hakkında şunları belirtmektedir:

Deme çevirme: Doğu Anadolu'da yaygın olan bir ezgi söyleme biçimi. Genellikle bir kişinin, ezginin sözlerinden birinci dizeyi söylemesi, diğer kişi veya bazen kişilerin ezginin bir bölümünü aynen tekrarlaması ya da nakarata iştirak etmesi şeklinde icra edilir. İkinci grubun icraya katılması sırasında birinci grubun bıraktığı sesten alınarak ezgiye devam edilir. Bazen birinci grup diğer grubun devraldığı sesi kısa süreliğine uzatır. Bu da ezgisel döngüsü biteviye olan türküye ayrı bir canlılık getirir. Sözler çoğunlukla on birli hece ölçüsündedir. Ezginin usulü ise daha çok altı ve on sekizli süredir. Bu tarz icra, bir tür "karşılama" gibi de düşünülebilir ki Yakın Doğu ve Balkan müziğinde ilk örneklerine rastlanan ve daha sonra Avrupa müziğinde de geçen antifoninin Anadolu'daki çeşididir. Van dolaylarında bu tarz icra biçimine "demeli-çevirmeli" adı verilir. Deme çevirme tabirinin anlam dışı olarak "söylemeli çevirmeli" / Bitlis-Ahlat; "deme-döndürme" / Sivas, "alıp söyleme" veya "alıp verme" / Gümüşhane, tabirleri de kullanılmaktadır Bkz. Dedim dedi (Duygulu, 2014, s.138).

Hüseyin Koçak'ın 2003 yılında yayınladığı "Türk Halk Müziği Terminolojisi" adlı yüksek lisans tezinde şu bilgiler bulunmaktadır:

Deme çevirme: La-mi beşlisi içinde seyreden bir halk ezgisinin, iki sesçi tarafından, karar sesinde birleşerek, dönüşümlü uygulama yapmasıdır. Bu uygulama iki sesçiyle yapıldığı gibi, iki vokal grubu (kadın-erkek sesleri) ile de yapılır (Doğu Anadolu) Dönderme: Bkz Deme Çevirme. (Kars ve köyleri)

Ercişli yazar Celal Gazioğlu 2007 yılında yayınladığı "Bütün yönleriyle tarih ve kültür hazinesi Erciş" adlı kitabında şunları belirtmektedir:

Dinletmek için söylenen türkülere "Yır", düğünlerde (toylarda) söylenen ve demeli-çevirmeli halde devam ettirilen türkülere de "Toy yırı" denir. Düğünlerde yır üç ana temada söylenir. "Ağır-Tapkır-Serçe" iki veya ikişerli dört yırcının söylediği türkülerin ritmine göre figür yapılır. Türkülerimizde ilk iki ya da dört mısradan sonraki nakarat kısmı değişkendir. Söyleme anında akla gelen nakarat türküye uyarlanır. Erciş türküleri ekseri düğünlerde (toylarda) demeli-çevirmeli halde söylenir. Oyunların ritimlerine göre seslendirilir. Toy yırları herkes tarafından değil de özel "Yırcılar" tarafından söylenir. Yırcı türkünün ilk mısrasını söyler, ona eşlik edene de "Kaytarıcı" denir. Kaytarıcı da peşinden nakarat kısmını tekrarlar. Hatta hangi yıra kimin sesi uygun düşer diye yırcılar buna dahi dikkat ederler. Erciş'te toya davet edilen, isim yapmış yırcılar getirilir. Toyun ağırlığı/zenginliğine göre birçok yırcı çağırılır (Gazioğlu, 2007, s. 283-284).

Demeli-Çevirmeli Türkü Söyleme ile İlgili Özgün Tanımlar

Yırcı:

Demeli-çevirmeli icra, bu işin ustası veya uzmanı olan bir anlamda mesleği bu iş olan "yırcı" olarak adlandırılan müzisyenler tarafından profesyonel bir iş olarak yapılmaktadır. Her yırcı aynı zamanda profesyonel bir türkü okuyucudur ancak profesyonel olsa dahi her türkü okuyucu yırcı değildir. Yırcılar, o bölgenin tüm oyunlarını iyi bilen, bu oyunların usul ve makamına hakim ve aşıklık geleneğindeki gibi doğaçlama ezgi ve söz üretme yeteneğinde olan kişilerdir. Yırcılar, Toylarda (düğünlerde), konuklara

halay (göveng, govend, güvenk vb.) oynatacak ve halay sürdüğü sürece halayı devam ettirebilecek donanıma ve birikime sahip kişilerdir. Yırcılar en az iki kişi olmak koşuluyla, bazen de ikişerli dört kişi olabilmektedir. Türkü sözlerinin deme kısmını daha usta olan, tekrarını ise daha acemi olan söylemektedir Tekrarı söyleyen yırcıya "kaytarıcı" denmektedir (Oto ,2020).

Deme:
Demeli-çevirmeli gelenekte deme kısmı çoğunlukla dörtlüklerden nadiren de ikili beyitlerden oluşmaktadır. Deme yani dolgu bölümü çok değişkendir. Halay esnasında doğaçlama üretildiği gibi yörenin mani kültüründen alıntılarla da söylenebilir. Deme bölümü halayı devam ettirmek ve halay sürdüğü sürece müziği uzatabilmek için kullanılan yardımcı unsurdur (Oto, 2020).

Çevirme:
Demeli-çevirmeli türkülerde türkünün ana teması ve asıl unsuru çevirme bölümüdür. Hatta türkü sadece çevirme bölümünden ibarettir demek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle türkü adlandırmasında ana dörtlükler değil çevirme bölümünün ilk sözleri ile adlandırılmalıdır. Çevirme kısmı klasik nakarat değildir. Ancak asıl görevini terk etmeden yani çevirme görevine ek olarak bazen nakarat gibi de kullanılmaktadır. Çevirme kısmı bazen tek satır, bazen iki, üç, dört bazen de beş ya da altı satırdan oluşmaktadır. Bazen deme kısmındaki dörtlüğün ayrı ayrı her satırının sonuna tekrar tekrar eklendiği gibi bazen klasik nakarat gibi de kullanılmaktadır. Bunun dışında farklı kullanım formları da vardır (Oto, 2020).

Demeli-çevirmeli türkü:
Demeli-çevirmeli türkü söyleme halay bölgelerinde, halay esnasında ve halay süresince profesyonel yırcılar önderliğinde söylenen, ana unsurunun çevirme bölümünün olduğu, birbirini tekrar edecek biçimde deme ve çevrime diye iki ayrı bölümden oluşan, karşılıklı söyleyenlerin bu bölümlerin her tekrarının son hecesinde birleştiği ve kendi içinde çok sayıda farklı formu bulunan, günümüzde ise orijinal biçimi unutulmuş ve terk edilmiş bir türkü söyleme biçimidir (Oto, 2020).

Araştırma sonucunda; Deme – Çevirme Türkü söyleme şeklinin sadece Van iline özel bir yapısının olmadığı, komşu illerde ve Doğu Anadolu bölgesinin çeşitli illerinde görüldüğü saptanmıştır. Bu söyleme şeklinin ilk çıkış noktası tam olarak bilinmemekle beraber tarihinin çok eskilere dayandığı düşünülmektedir. Söyleme şekli olarak türküye başlayan kişi ya da topluluk ilk mısra veya ilk kıtayı okuduktan sonra son heceyle beraber diğer solist ya da grup türkünün ilk mısrası veya ilk kıtasının tekrarı yapılır. Deme – Çevirme söyleme şekli özellikle köy düğünlerinde çalgısız olarak icra edildiği görülmektedir. TRT tarafından yapılan derleme çalışmaları sonucunda korolar tarafından da benimsenmiş ve çalgı eşlikleri de yapılmaya başlanmıştır. Bu söyleme geleneğinin günümüzde halen kullanıldığı belirlemiştir.

Tablo 1. Van yöresi deme- çevirme türküleri

	Türkü Adı	**Yöre**	**Makam**	**Kaynak**	**Derleyen**
1	Ha Bu Dereden Esen Yel	Van/Erciş		Mustafa Dokumacı	Mehmet Özbek
2	Şık Şık Bilezik Kolunda	Van/Erciş		Mehmet Bülbül	Mehmet Özbek
3	Ayın Ortasında Bir Sarı Yıldız	Van/Erciş		Hüsamettin Subaşı	Nida Tüfekçi

Oto M. ye göre "Erciş 'Tanımlar Demeli – Çevirmeli' Türkü Söyleme Geleneğinde Özgün Formlar ve Yeni Tanımlar" araştırmasında ele aldığı "Şık şık bilezik kolunda". Yöre: Erciş. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010; TRT, t.y.h). Türkünün icra şekli aşağıda belirtildiği gibidir.

Erciş türküleri içinde oldukça tanınmış bu türkünün de notaları ve icrası yanlışlıklar taşımaktadır. TRT ve Kültür Bakanlığı notalarında üç kıta olarak verilen türkünün çevirme kısmı da bağlantı olarak gösterilmiştir:

Bağlantı

Şık şık bilezik kolunda kolunda

Sallanır hamam yolunda yolunda

1.

Bizim bağın yolunda

Şık şık bilezik kolunda kolunda

Kız oğlanın kolunda

Sallanır hamam yolunda yolunda

2.

Bizim bağın başını

Şık şık bilezik kolunda kolunda

Şeçtim ufak taşını

Sallanır hamam yolunda yolunda

3.

Ele gönlüm arzular

Şık şık bilezik kolunda kolunda

Kaynımın kardaşını

Sallanır hamam yolunda yolunda

Araştırmalardan çıkan sonuçlara göre bu türkünün yazımı aşağıdaki gibi olmalıdır:

Çevirme (asıl unsur) **Deme (dolgu dörtlüğü)**

Şık şık bilezik kolunda kolunda

Sallanır hamam yolunda yolun**da**

da Bizim bağın başı **nı**

nı Şık şık bilezik kolunda kolun **da**

da Seçtim ufak taşı **nı**

nı Sallanır hamam yolunda yolun **da**

da Ele gönlüm arzu **lar**

lar Şık şık bilezik kolunda kolun **da**

da Kaynımın kardaşı **nı**

nı Sallanır hamam yolunda yolun **da**
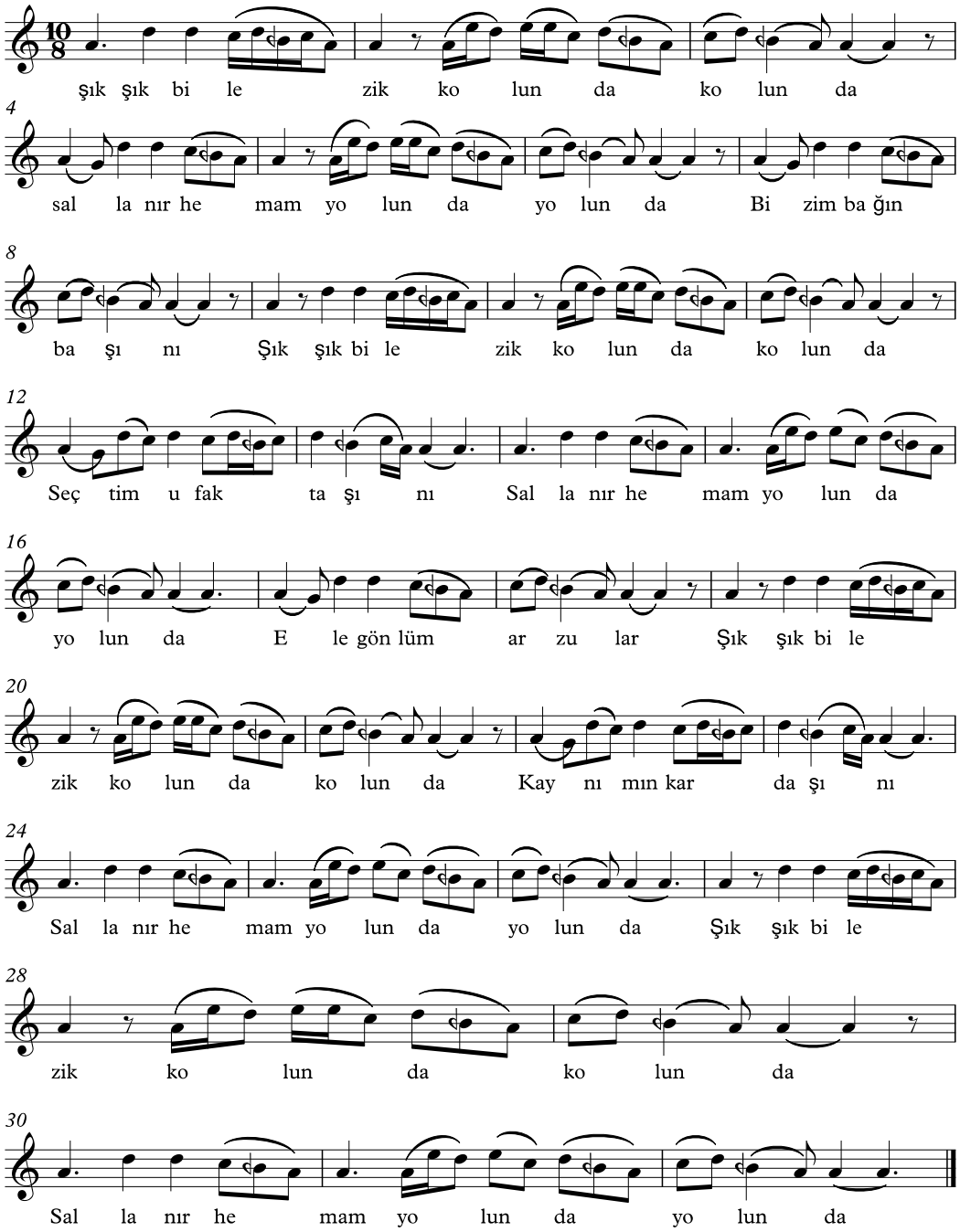
da Şık şık bilezik kolunda kolunda

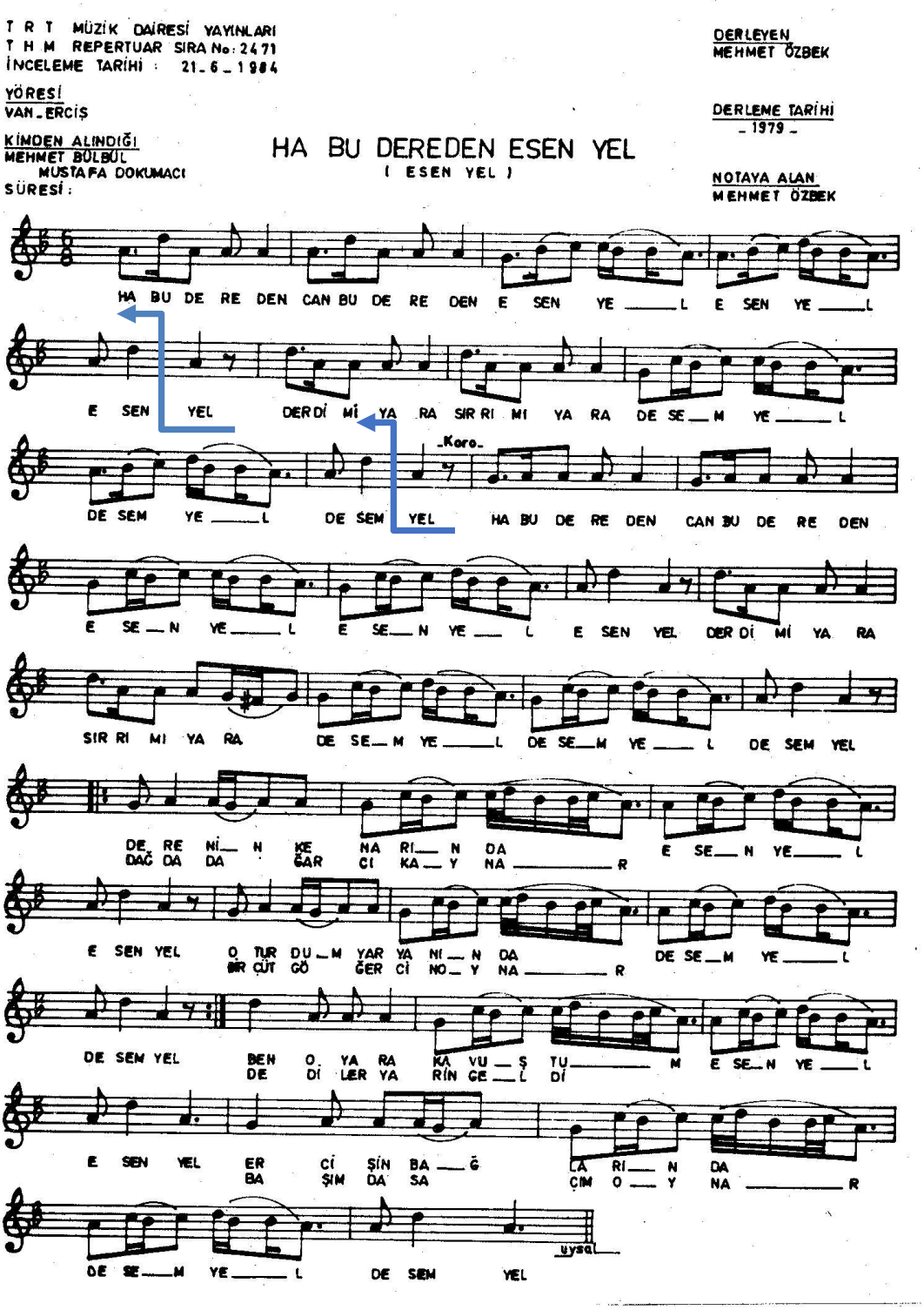
Sallanır hamam yolunda yolun **da**

KAYNAK-KİŞİ:MEHMET-BÜLBÜL,MUSTAFA-DOKUMACI
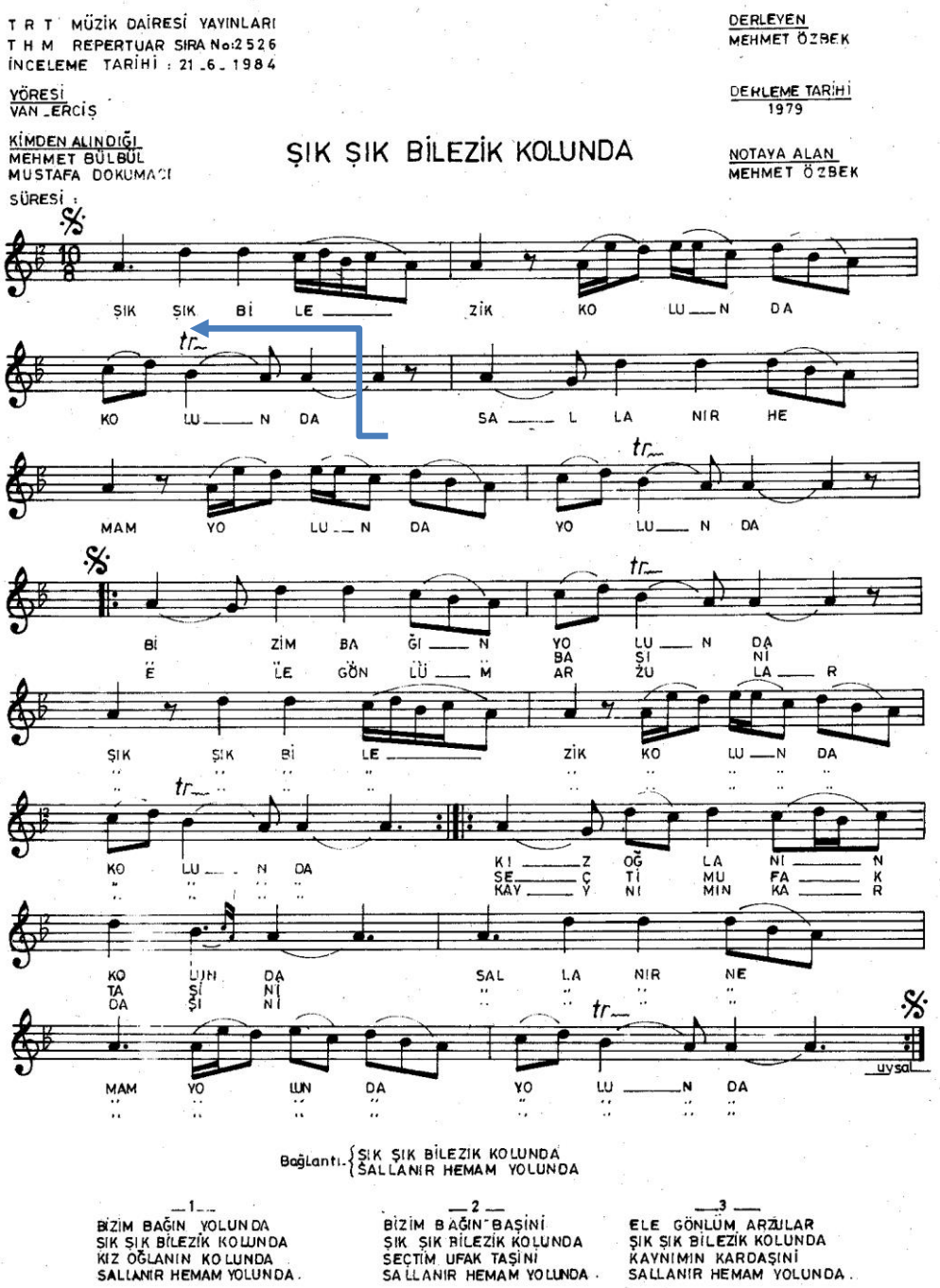
DERLEYEN-ve-NOTAYA-ALAN:MEHMET-ÖZBEK

ŞIK-ŞIK-BİLEZİK-KOLUNDA
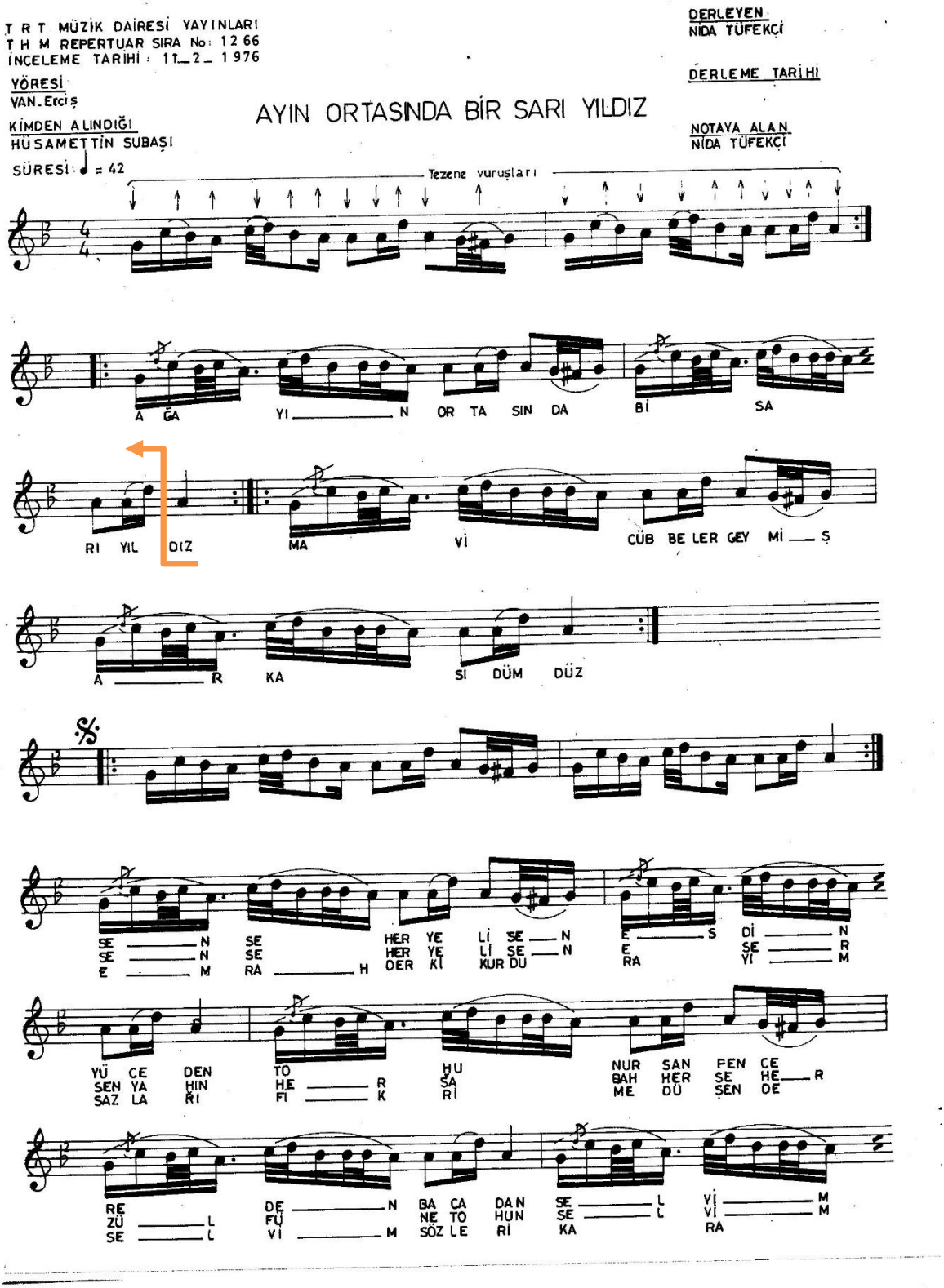

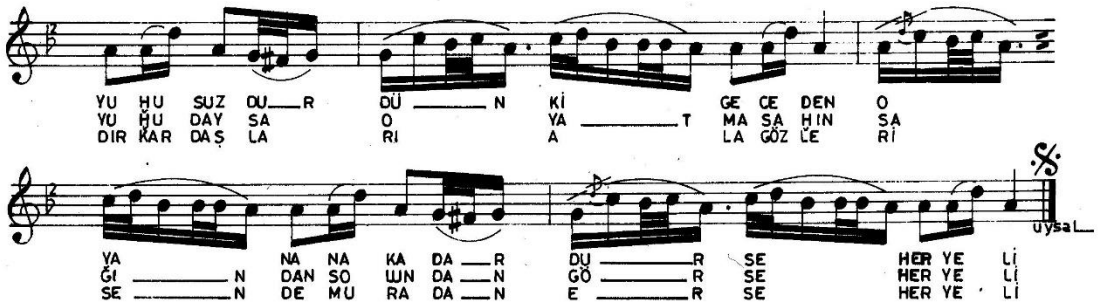
Şekilde verildiği gibi ilk mısranın son hecesiyle beraber 2. grup ya da solist türküye giriş yaparak ilk sözün tekrarını yapar.

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M REPERTUAR SIRA No:2526
İNCELEME TARİHİ : 21_6_1984
YÖRESİ
VAN _ERCİŞ
KİMDEN ALINDIĞI
MEHMET BÜLBÜL
MUSTAFA DOKUMACI
SÜRESİ :
ŞIK ŞIK BİLEZİK KOLUNDA
DERLEYEN
MEHMET ÖZBEK
DERLEME TARİHİ
1979
NOTAYA ALAN
MEHMET ÖZBEK
ŞIK ŞIK Bİ LE ZİK KO LU N DA
KO LU N DA SA L LA NIR HE
MAM YO LU N DA YO LU N DA
Bİ ZİM BA ĞI N YO LU N DA
E LE GÖN LÜ M BA ŞI NI AR ZU LA R
ŞIK ŞIK Bİ LE ZİK KO LU N DA
KO LU N DA KI Z OĞ LA NI N
SE Ç Tİ MU FA K
KAY Y NI MIN KA R
KO TA DA LUN Sİ Şİ DA Nİ SAL LA NIR NE
MAM YO LUN DA YO LU N DA
uysal
Bağlantı. ŞIK ŞIK BİLEZIK KOLUNDA / SALLANIR HEMAM YOLUNDA
1
BİZİM BAĞIN YOLUNDA
ŞIK ŞIK BİLEZİK KOLUNDA
KIZ OĞLANIN KOLUNDA
SALLANIR HEMAM YOLUNDA.
2
BİZİM BAĞIN BAŞİNİ
ŞIK ŞIK BİLEZİK KOLUNDA
SEÇTİM UFAK TAŞİNİ
SALLANIR HEMAM YOLUNDA.
3
ELE GÖNLÜM ARZULAR
ŞIK ŞIK BİLEZİK KOLUNDA
KAYNIMIN KARDAŞİNİ
SALLANIR HEMAM YOLUNDA.

(

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M REPERTUAR SIRA No: 1266
İNCELEME TARİHİ: 11_2_1976
YÖRESİ
VAN. Erciş
KİMDEN ALINDIĞI
HÜSAMETTİN SUBAŞI
SÜRESİ: ♩ = 42
DERLEYEN
NİDA TÜFEKÇİ
DERLEME TARİHİ
NOTAYA ALAN
NİDA TÜFEKÇİ
AYIN ORTASINDA BİR SARI YILDIZ
Tezene vuruşları
A GA YI N OR TA SIN DA Bİ SA
RI YIL DIZ MA Vİ CÜB BE LER GEY Mİ Ş
A R KA SI DÜM DÜZ
SE N SE N E M SE SE RA H HER YE HER YE DER Kİ Lİ SE N Lİ SE N KUR DU E S E RA Dİ N ŞE R YI M
YÜ CE DEN SEN YA HIN SAZ LA ŘI TO HE R FI K HU SA Rİ NUR SAN PEN BAH HER SE ME DÜ ŞEN CE HE R DE
RE ZÜ L SE L DE N FÜ VI M BA CA NE TO SÖZ LE DAN HUN Rİ SE L SE L Vİ M VI M RA

AYIN ORTASINDA BİR SARI YILDIZ
(Sahife - 2)

—1—

AYIN ORTASINDA BİR SARI YILDIZ
MAVİ CÜBBELER GEYMİŞ ARKASI DÜMDÜZ

—2—

SEN SEHER YELİSEN ESDİN YÜCEDEN
TOḪUNURSAN PENCEREDE BACADAN
BELKİ SELVİM YUḪUSUZDUR GECEDEN
OYANANA KADAR DUR SEHER YELİ

—3—

SEN SEHER YELİSEN ESERSEN YAKIN
HER SABAH HER SEHER ZÜLFÜNE TOḪUN
SELVİM YUḪUDAYSA OYATMA SAḪIN
SAĞINDAN SOLUNDAN GÖR SEHER YELİ

—4—

EMRAH DERKİ KURDURAYIM SAZLARI
FİKRİME DÜSENDE SELVİM SÖZLERİ
KARADIR KAŞLARI ALA GÖZLERİ
VAR SENDE MURADAN ER SEHER YELİ

YELİSEN : Yelisin
TOḪUNURSAN : Dokunursun
YUḪU : Uyku
MURADAN : Muradına

Kaynakça

Duman A. E. 2020 Geçmişten Günümüze Van Oturma Geleneği (aslanduman_emine (sosyalarastirmalar.com) alındı.

Duygulu, M. (2014). Türk Halk Müziği Sözlüğü. İstanbul: Pan Yayıncılık: 189. ISBN 978-605-4518-77-7.

Gazioğlu, C. (2007). Bütün yönleriyle tarih ve kültür hazinesi Erciş. Sayfa: 283-284.

OTO M. (2020) (Erciş Demeli-Çevirmeli" Türkü Söyleme Geleneğinde Özgün Formlar ve Yeni Tanımlar)

Ekler

http://www.trtnotaarsivi.com/bak-thm.php. TRT (t.y.c). Ha bu dereden esen yel.
http://www.trtnotaarsivi.com/bak-thm.php. TRT (t.y.h). Şık şık bilezik kolunda.
http://www.trtnotaarsivi.com/bak-thm.php. TRT (t.y.h). Ayın Ortasında Bir Sarı Yıldız.

Budist Uygur Metinlerinde "Sevgi ve Şefkat" Erdemine Dair Dinî Bir Terim: *maitrė* (=Skr. *Maitrī*)

Hasan İSİ [*]

Özet

Budist düşünce sisteminde "sevgi, sempati, şefkat, nezaket, dostluk ve iyi niyet" gibi anlamlara gelen Sanskritçe *maitrī* ifadesi, Buddha ve Bodhisattvalar tarafından başka canlıların mutluluğunu sağlamaya yönelik icra edilen kişisel benliği yok edici erdemlerden biridir. Budist felsefede *maitrī, Brahmavihāra* olarak bilinen dört Budist erdemden biridir. Dört zihinsel gelişim uygulamasına dayalı meditasyon pratiği içerisinde öneme sahip *maitrī,* kişinin kendi içindeki ilah ile bağlantı kurmasının bir yolu olarak benlik duygusunu ortadan kaldırmak için gerekli bir erdemdir. Pāli dilinde *mettā* şeklinde karşılığa sahip olan Sanskritçe *maitrī* terimi, "canlılara mutluluk veren mükemmel sempati erdemi" olarak Sanskritçe *karuṇā* ifadesi ile de eşdeğerdir. Bir meditasyon terimi olarak da kullanıma sahip *maitrī*, uygulayıcıda nezaket, şefkat ve yardımseverlik gibi farkındalıklar geliştirir. Uygulayıcı, *maitrī* denilen şefkatli zihinle kendine "Mutlu olabilir miyim?", "Sağlıklı olabilir miyim?" ya da "Rahat olabilir miyim?" gibi sorular sorarak bir nefes ve beden farkındalığı yaratmakta ve böylece fiziken ve ruhen dinginleşmektedir. Budist Uygur metinlerinde, Sanskritçe *maitrī* ifadesi *maitrė* karşılığındadır. Ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Soğdca *mʾytr* formundan Eski Uygurcaya uyarlanan *maitrė* ifadesi, Budist Uygur metinlerinde "teveccüh, lütuf, arkadaşlık, dostluk" gibi anlamlara sahiptir. Bu yönüyle, eldeki çalışma Budist Uygur metinlerinde *maitrė* <<**Skr**. *Maitrī* olarak görülen "sevgi ve şefkat" erdemine dayalı dinî terime dair tematik ve dilsel incemeler içermektedir. Çalışmada öncelikle, Budist düşünce sistemi içerisinde Sanskritçe *maitrī* kavramının sahip olduğu dinî ve felsefi değere yer verilerek ilgili terimin Budistler açısından önemi gösterilmeye çalışılmıştır. Devamında, ilgili terimin Budist Uygur metinlerinde sahip olduğu tanıklar temelinde, ifadenin Eski Uygur dinî terminolojisi içerisindeki kullanımları ve türevleri ortaya konarak ilgili kavramı yansıtan dinî terimler gösterilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, Türk Dinî Terminolojisi, Şefkat, Merhamet, Erdem.

Giriş

Budist dinî geleneğinde ağırlıklı olarak "sevgi dolu şefkat, sevgi, sevecenlik, iyi niyet" gibi anlamlara sahip Sanskritçe *maitrī* ifadesi, hem Bodhisattvaların Buddhalık yolunda diğer canlılara beslediği şefkat erdemi hem de kişide var olan benlik duygusunu yok etme gibi faydalara sahip bir meditasyon uygulaması olarak bilinmektedir. Pālicede *mettā bhāvanā* şeklinde görülen *Maitrī Meditasyonu,* kendini sevme anlayışından ziyade, toplumsal barışı ve diğer insanların mutluluğunu hedefleyen bir uygulama olarak Budistlerce icra edilmektedir.

Geçmişte olduğu gibi, bugün de özellikle psikoloji alanında depresyon, kaygı ve takıntılı ruh hâli gibi sorunları tedavi etmede başvurulan tekniklerden biri olan *Maitrī Meditasyonu* (**Pāli**. *mettā bhāvanā*), bünyesinde barındırdığı huzur, neşe ve ferahlık gibi faydalarla insan yaşamını hem bireysel hem de toplumsal olarak geliştirmeyi amaçlamasıyla bilinmektedir.

Bu yönüyle, eldeki çalışma "sevgi dolu şefkat, sevgi, sevecenlik, iyi niyet" gibi anlamlara sahip Sanskritçe *maitrī* ifadesinin Budist Uygurlardaki yansımalarını gösterme amacından ileri gelmektedir.

Çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, Sanskritçe *maitrī* ifadesinin sahip olduğu anlama yer verilerek kavramın Budist felsefe içinde taşımış olduğu değer ortaya konmak istenmiştir. İki alt başlıktan oluşan bu bölümde hem Budist felsefe hem de Budist Yoga sistemi açısından Sanskritçe *maitrī* ifadesinin sahip olduğu

[*] Dr., Hacettepe Üniversitesi, ANKARA/TÜRKİYE, hasanisi21@yahoo.com.tr. ORCID: 0000-0001-7269-3596.

nitelik çeşitli araştırmacıların görüşleri dâhilinde ortaya konarak kavramın içerdiği dinî ve toplumsal değer gösterilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Sanskritçe *maitrī* ifadesinin Budist Uygurlardaki yansımaları yazılı belgeler tanıklığında işlenmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle Budist Uygur dinî terminolojisi açısından Sanskritçe *maitrī* ifadesini karşılayan dinî terimler hakkında bilgiler verilmiş, devamında ilgili terimlerin Budizm'i benimsemiş halkların dili olan Çin, Tibet ve Moğol gibi dillerdeki karşılıkları gösterilmiştir. Budist Uygur metinlerinde, hem ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak yabancı sözcüklerle hem de birebir çevirinin ürünü olarak Türkçe terimlerle ifade edilen Sanskritçe *maitrī* ifadesi, çalışmanın bu bölümünde köken ve oluşum yönünden iki gruba ayrılarak yazılı belgeler tanıklığında ilgili tanıkların sahip olduğu dilsel durum ortaya konmuştur.

1. Budist Düşünce Sisteminde "*Maitrī*" Kavramı Üzerine

Budist felsefede insan bedeni, diğer varlıkların sevgi dolu şefkati sayesinde anlam bulmaktadır. İnsani olarak zevk aldığımız şeyler, eğitimimiz, anlayışımız ve becerilerimiz gibi birçok kavram, başka insanlarla olan nezaket içerikli yaşantı ile gelişim bulmaktadır. Budistler açısından *Dharma'yı dinleme, tefekkür etme ve meditasyon yapma* gibi eylemler, başka insanlara duyduğumuz sevgi neticesinde meydana gelmektedir. Bu yönüyle, tüm canlıların iyiliği gözetilerek şefkatle kendini gösteren Buddha ve Bodhisattvalara adanan sunular, güçlü bir imanın göstergesi olarak sevapların birikimine ve benlik duygusunu yok eden anlayışa işaret etmektedir. Bu duruma delil olarak Buddha'nın "*Yeterli sevap biriktirenler, tüm arzularına ulaşır. Onlar, şefkat dolu bir zihinle adaklar adayarak Māralardan kaynaklı engellerini ortadan kaldırarak aydınlanmaya ulaşır*." sözleri gösterilebilir (Geshe Kelsang Gyatso, 1998: 21, 22, 78; Nagao, 1981: 65).

Budizm'de Sanskritçe *maitrī* (**Çin**. 慈/慈悲 *cí/cí bēi*, **Tib**. *byams pa;* **Mo**. *asarahuy*) terimi, "şefkat, dostluk, sevecenlik" gibi anlamlarda Pālicede *mettā* karşılığına sahiptir. *Mettā*, sevgi dolu şefkattir. Çoğu zaman, bu terim bir meditasyon uygulaması olarak da tanımlanmaktadır. Bu uygulama, geçmişte olduğu gibi, bugün de hem bireysel hem de grup ortamında, bir güven duygusu geliştirmenin yanı sıra, sağlam bir bütünlük ve erdem oluşturmaktadır. Bu bütünlük ve erdem, Buddha'yı yansıtmak, Dharma ve Saṃgha'ya sığınarak kendine ve içinde bulunduğu çevreye güven duyma amacını taşımaktadır (Pasanno Bhikkhu, 2016: 1, 2; Buswell & Lopez, 2014: 143).

Maitrī, hayattaki mutluluğa dair bir duygudur. Zıddı *vyāpada*'dır. *Vyāpada*, "kötülük" demektir. *Maitrī,* mutsuz ve sıkıntılı canlılara gösterilen merhametten yani *karuṇā*'dan bu şekilde ayrılır. Bu yönüyle *maitrī*, başkalarına iyilik yapma ve onlara faydalı olanı sağlama arzusu demektir. *Maitrī*, Pāli Kanonu'nda *karuṇā'*dan daha sık anılır ve övülür. Hinayāna Budizmi *maitrī*'yi tercih ederken, Mahāyāna ise *karuṇā*'yı vurgular (Dayal, 1970: 227).

Maitrī , hem Budist hem de Yoga felsefesinin temel bir kavramıdır. Bu kavram, kişinin kendisi de dâhil olmak üzere tüm varlıklara karşı şiddet içermeyen *ahiṃsā* kavramıyla vurgulanır. *Maitrī*'ye yapılan ilk göndermeler, *Upaniṣad*lar gibi eski Vedik metinlerde ve Patañjali'nin Yoga Sūtralarında bulunur (Yogapedia, "Maitri" maddesi).

Maitrī, zihinde bulunan yozlaşmaları (*kaṣāya*), yani nefret (*dveṣa*), düşmanlık (*upanāha*), açgözlülük (*mātsarya*), şehvet (*rāga*) ve diğer tutkuları (*kleśa*) etkisiz hâle getirebilen zihinsel bir olaydır (Wisdom Library, "Maitrī" veya "Maitrā" maddesi).

Genellikle Pālice *mettā* "aşk" anlamında düşünülse de, aslında *mettā* "aşk" değildir. *Mettā*, Buddha'nın öğretisinde "sevgi" anlamına sahiptir. Budist öğretiye göre, üç sevgi türü vardır (Venerable Sumaṅgala, 2019: 52).

Taṇhā pema (*arzu ve şehvet; karı koca arasındaki karşılıklı aşk*): Saf olmayan ve ateşli bir seks (*rāga*) olan saf şehvet tarafından yönlendirilen bir aşk türüdür. *Taṇhā pema*'nın temel faktörü, sıcak ve saf olmayan şehvettir. Bu kişiler, uzun süre birbirinden ayrılamazlar. Sadece birlikte olduklarında mutlulardır. Aksi hâlde acı çekerler.

Gehassita pema (*aile üyeleri arasında karşılıklı sevgi*): Aile üyeleri, erkek ve kız kardeşler, çocuklar ve ebeveynler arasındaki sevgi türüdür. *Taṇhā pema*'dan daha saftır, ancak çocuklara veya kız kardeşlere bir bağlılık olduğu için en iyi aşk değildir. Temel faktör, açgözlülüktür. *Oğlum, annem, ailem* vb. sözler, şehvetten daha saftır.

Mettā pema: Bu, genel olarak insanlara karşı gerçek bir nezaket ve saf sevgidir. Bu sevgi türü alıcıyı, onların refahını ve mutluluğunu dileyerek *sevdiğim, velinimetim, düşmanım* veya *yabancı* olarak ayırt etmez. Bu, en iyi saf sevgiyi geliştireceğiniz kişidir.

1.1. Brahmavihārā Kavramı

Brahmavihārā, Buddha'nın birincil kalp öğretileridir. "Brahmaların ikamet ettiği yer" anlamındaki bu terim, insan varlığının gerçek mutluluk arzusuyla doğrudan bağlantılı oluşunu anlatmaktadır. Hint düşünce sisteminde Brahmalar, *sınırsız iyi niyet, sınırsız şefkat, sınırsız neşe* ve *sınırsız sükûnet* içinde göklerde yaşarlar. *Maitrī* "iyi niyet" ya da "sevgi", gerçek mutluluk arzusudur. İyi niyet, Buddha'yı uyanışı aramaya ve onu bulduktan sonra başkalarına uyanmanın yolunu öğretmeye iten temel motivasyondu. Buddha, *Mettā Sutta* adlı eserde, bu kavramı şöyle açıklamaktadır (Bijay Kumar Sarkar, 2019: 185, 186).

Maitrī, çocuğunu her türlü tehlikeden koruyan bir anne gibidir. Sınırsız sevgisi, hiçbir engel, kin ve düşman olmaksızın tüm dünyayı kaplar. Bu duygu, iyilik özelliklerine sahiptir. Başkalarına karşı iyi çalışır. Kötü niyetin bastırılması olarak tezahür eder. Hoşnutsuzluk duyan biri kurur veya hissizleşir, çünkü kuru kâğıt birbirine yapışmaz, ancak ıslak olan yapışabilir. İki kişi birbirinden memnun olmadığında, birbirlerine bağlanamazlar. Toplum, güçlü bağlılık yoluyla var olur."

Dört Ölçülemezler veya *Sınırsız İkametgâhlar*, Budizm'de *Brahmavihārā* teriminin içerdiği anlamı yansıtan kavramlardır. Budizm'de *iyilik*, apaçık bir erdemdir. *Dört Ölçülemezler* kavramı ile *iyilik* cisimleşir. *Dört Ölçülemezler,* iyilik, şefkat, paylaşımcı sevinç ve ölçülülüğü kapsar. Bunlar, bir araya geldiklerinde duygusal zekâyı oluşturur (Kozak, 2019: 84).

Buddha öğretisine göre, *Brahmavihāra*'nın dört üyesinin mükemmel veya yüce olduğu söylenir, çünkü bunlar canlı varlıklara karşı ideal davranış şeklidir. Aslında, bu terim sosyal temastan kaynaklanan tüm durumlara cevap sağlar. *Brahmavihāra*lar, gerginliğin büyük gidericileri, toplumsal çatışmalarda büyük barış yapıcılar ve varoluş mücadelesinde acı çeken yaraların büyük şifacılarıdır. *Brahmavihāra*lar, sosyal engelleri ortadan kaldırır, uyumlu topluluklar kurar, yüce gönüllülüğü uyandırır, uzun süredir terk edilmiş neşeyi ve umudu canlandırarak bencil güçlere karşı toplumsal kardeşliği teşvik ederler. Nefret dolu bir zihin durumuyla bağdaşmayan ve geleneksel Budist düşünce sisteminde göklerin geçici hükümdarı Brahma'ya benzeyen *Brahmavihāra*lar, Brahma nefretinden arınmıştır. Davranış ve meditasyon yoluyla dört yüce durumu gayretle geliştiren kişinin Brahma'ya eşit olduğu da söylenmektedir. Bu dört kavrama yani, *maitrī/mettā, karuṇā, muditā* ve *upekṣā*'ya mesken (*vihāra*) denir (Dhammadinna & Nilima Chawhan, 2020: 10646).

Bir *Brahmavihārā* üyesi olarak *maitrī*, bir meditasyon uygulamasıdır. Bu uygulama, Mahāyāna'daki *dhyāna-pāramitā* içerisinde yer almaktadır. Olabildiğince belirsiz ve soyut bir kavram olan *maitrī,* evrende büyük bir güç (*maitrī-bala*) olarak kabul edilir. *Maitrī*, bir Bodhisattva'yı, tutku veya karşılık beklentisi olmadan, başkalarının refahı için umut etmeye, dua etmeye ve arzu etmeye sevk eder. Bu güç,

ayrıca vahşi hayvanları ve zehirli yılanları evcilleştirebilir. Fiziksel ve zihinsel acıları önler ve kötülüğü yatıştırır. İnsanlar arasında barışı ve uyumu sağlar (Dayal, 1970: 228).

Budistlere göre, *maitrī* iki yolla geliştirilebilir: 1. *kuśala* etkinliği *(zihinsel, sözlü, bedensel olarak kişisel çıkar amaçlı olmayan etkinlik*) ve 2. *zihin kurtuluşu* (*jñāna samaptti*). *Maitrī*, mutluluğu ve huzuru akılda tutmak için doğru bir davranıştır. Doğru davranış, aynı zamanda mutlu bir yeniden doğuşa ve ruhsal bir özgürlüğe yol açar (Bijay Kumar Sarkar, 2019: 186).

Maitrī'nin yani *mettā*'nın iki düşmanı vardır: Birincisi yakın bir düşman olan *rāga* (şehvet) ve ikincisi uzak bir düşman olan *krodha* yani öfkedir. *Maitrī*, tam olarak öfkenin zıddıdır. Öfke, yıkıcı bir faktördür çünkü öfke birçok insanın yanlış şeyler yapmasına neden olur. Bir kişide öfke belirdiğinde, o kişideki sağlıklı Dharma'nın *inanç, çaba, bilgi, dikkat, bilgelik, zararlı işlerden utanma ve zararlı işlerden korkma* gibi nitelikleri ortadan kaybolur (Venerable Sumaṅgala, 2019: 54).

Maitrī, sahip olma arzusundan yoksundur. Nihai anlamda, bir sahiplik yoktur. Bu, aşkın en yüksek türüdür. Bu, kendini düşünmeden, "*ben*" kavramının yalnızca bir yanılsama olduğunu bilmeden gelen aşktır. Sevgi dolu şefkat, tüm varlıkları kucaklar. Çünkü bu varoluş döngüsü boyunca, tüm insanlar aynı ıstırap yasasına yenik düşer. *Maitrī*'ye dayalı bir şefkat, hasta varlıkların üzerinde yumuşak ama sağlam bir el gibi gezinir. *Maitrī*, acının ve tutkunun ateşiyle yananlar için rahatlatıcı bir serinliktir. Yalnızlığın soğuk çölünde terk edilenlere hayat veren sıcaklıktır. *Maitrī*, sevgisiz bir dünyanın ayazında titreyenlere bir umuttur. Aydınlanmış olanın "kalbin kurtuluşu" ve "en yüce güzellik" olarak adlandırdığı sevgi dolu şefkat, en yüksek sevgi olarak *maitrī* demektir (Sumana Barua, 2015: 80).

Budist literatürde *maitrī* kavramına yönelik tanımlar içeren eserlere bakıldığında, *Mettā Sutta*'daki benzetme, bir annenin çocuğuna karşı duygularını modelleyen bir sevgi biçimi geliştirmeyi değil, başkalarına karşı koruma tutumu geliştirmeyi teşvik eder. Bir annenin çocuğuna olan ve kolaylıkla bir bağlılık karışımıyla gelen sınırlı sevgisinin aksine, *mettā* (**Skr**. *maitrī*) sınırsız ve bağlılıktan arınmış olmalıdır. Kavrama dair ilk Budist söylemlerde, dört *Brahmavihāra*'nın ilki olan *mettā*'ya daha çok vurgu yapılır ve yapılan bu vurgunun altında, *mettā*'nın diğer üçünün yetiştirilmesindeki temel rolü yatmaktadır. *Mahāyānasūtrālaṅkāra*, bir benzetme yardımıyla *mettā*'nın temel rolünü ifade eder. Bu benzetme, şefkatin doğasını bir ağaç örneğiyle gösteren bir dizi benzetmenin bir parçasıdır. Merhamet ağacına göre, *mettā* bu ağacın kökünü besleyen sudur. Bu benzetme, *mettā*'nın şefkatin büyümesine nasıl katkıda bulunduğunu göstermektedir. Özellikle başkalarıyla olası tüm etkileşimleri kapsayarak bedensel, sözlü ve zihinsel olarak ifade edilen *mettā*, kişiye meditasyon pratiği için bir zemin sağlar. *Mettā*'yı gerçekten geliştiren kişi, zor insanlarla ve durumlarla yüzleşmek zorunda kaldığında bile, bu zihinsel tutumla ayakta kalabilir. Bu yönüyle *mettā*, kişinin davranış ve faaliyetlerinin tüm yönlerine nüfuz eder, böylece şefkatin ve kalan *Brahmavihāra*ların büyüyüp gelişebileceği verimli topraklar sağlar. Kişinin faaliyetlerinde, iletişim biçiminde ve en önemlisi kişinin zihinsel tutumunda nezaket yoluyla böyle bir temel inşa edilmesi, şefkatin geliştirilmesini büyük ölçüde kolaylaştıracaktır (Bhikkhu Analayo, 2015: 30, 31; Shaw, 2006: 163).

Her biri diğerine yardımcı olacak *maitrī, karuṇā, muditā* ve *upekṣā* gibi yöntemlerden oluşan *Brahmavihārā*, sevginin, şefkatin, neşenin ve soğukkanlılığın kendiliğinden oluşmasına yardımcı olacak bir kavramdır. *Brahmavihārā*, düşüncelerde, sözlerde ve eylemlerde bizi zorlayan yaşamdaki sayısız zorluğa karşı zihni daha sağlam ve sakin hâle getirmeye çalışır. Dört *Brahmavihārā*, her biri diğerini besleyen birlikte uygulanması gerekli bir meditasyon uygulaması olarak *kötü niyet, katı kalplilik, kıskançlık ve sıkıntı, kendine bağlanma ve yanılgı* gibi kavramlar üzerinde çalışan toplumsal amacı, barış ve iyilik olan bir kavramdır (Bijay Kumar Sarkar, 2019: 187).

1.2. *Maitrī Meditasyonu: Mettā Bhāvanā*

Budizm'e göre, acıdan kurtulmak ve gerçek mutluluğa ulaşmak için cömertlik (*dāna*), ahlak (*śīla*) ve meditasyon (*bhāvanā*) olmak üzere üç değerli eylem uygulanmalıdır. Cömertlik uygulamak (*dāna*), arınma yolunda ilerlememize yardımcı olan zihni süsleyen bir eylemdir. Kişiye huzur veren ikinci amel, cömertlikten daha yüksek olan davranış ve konuşmamızı kontrol etmek için gerekli ahlâk (*śīla*) erdemidir. Üçüncü ve en önemli erdem ise, meditasyondur. Meditasyon, ruhu maksimum seviyeye çıkarmanın en hızlı ve en başarılı yoludur (Dhammadinna & Nilima Chawhan, 2020: 10646).

Önemli bir Budist erdemi olan *maitrī*, bağlılıktan veya kişisel çıkar düşüncelerinden arınmış bir cömertlik ruhu içinde herkese karşı geliştirilen bir zihin demektir. *Maitrī*, önce kendine, sonra yakınlarına (*arkadaşlar* ve *aile* gibi) yönlendirilen ve aşama aşama genişletilerek bir meditasyon egzersizi olarak uygulanan bir zihin eylemidir (Keown, 2003: 170).

Budizm, toplumsal çatışmayı yönetmenin yollarını sevgi ve hoşgörü yoluyla bulmayı amaçlayan barışçıl bir öğretidir. İlk bakışta, Budizm'in yalnızca ıstırap döngüsünden kurtulmayı vurguladığı düşünülse de, aslında Budizm sadece kurtuluşu değil, aynı zamanda dünyadaki acılardan kurtulmanın yollarını da sunar. Bu yüzden, Buddha'nın öğretileri, tüm insanlığın yararına elverişli bir sosyal düzen yaratmaya yarar. Sevgi dolu şefkat demek olan *mettā* (**Skr**. *maitrī*), Budist öğretiye göre insanlar arasındaki ilişki için en önemli şeydir. Budizm'de *mettā*, yüksek ruh hâlidir ve bu sevimli bir varlık olarak tanımlanmaktadır. *Mettā*, sevilen bir varlığın refahını ayrım gözetmeksizin geliştirmeyi isteme durumudur. Bu zihin durumu, *bhavanā* olarak adlandırılır (Mahatthanadull, 2019: 210). Dört *bhāvanā* türü vardır: Bunlardan *mettā bhāvanā*, başkalarına karşı sevgi dolu şefkat düşünceleri geliştirmek demektir. Merhamet üzerine meditasyon (*karunā bhāvanā*), acıdan kaçmak için diğer varlıklara karşı şefkatli duygular geliştirmektir. Sevinç üzerine meditasyon (*muditā*), devam eden mutluluk ve refahı başkalarıyla paylaşmak demektir. Sükunet üzerine meditasyon (*upekṣā/upekkhā*), her şeyin karma yasasına göre, çeşitli eylemlerin sonucu olarak kaçınılmaz olarak gerçekleştiğini düşünerek tarafsız bir duyguya sahip bir kayıtsızlık duygusudur (Dhammadinna & Nilima Chawhan, 2020: 10649; Yogapedia, "Maitri" maddesi).

Yogadaki en yüksek erdemlerden birisi, aydınlanmış olanların sahip olduğu bir özellik olarak *maitrī* kavramıdır. *Samādhi Pada*'da cana yakınlık (*maitrī*), merhamet (*karuṇā*), neşe (*muditā*) ve acı ve hazza dair aldırmazlık (*upekṣā*) duyguları geliştiğinde, erdem ve ahlaksızlığa karşı saygıyla yaklaşıldığında bilinç, daha açık ve iyi niyetli hâle gelmeye meyilli olur. Ayrıca, *Vibhūti Pata* adlı eserde de kişi cana yakınlıkta (*maitrī*) mükemmelleşerek ve diğer bütün erdemleri bütüne tamamlayarak ahlaki ve duygusal güç kazanır (Dönmez & Emir, 2019: 99).

Mettā Sutta'ya göre, *Mettā* kavramının ve bu kavramla ilişkili meditasyonun 11 faydası vardır: Bunlar, *sağlıklı uyuma, huzur içinde, tamamen dinlenmiş olarak uyanma, kötü rüyalar görmeme, Devāların kişiyi koruması, Devāların kişiyle sevaplarını paylaşması, Devālar tarafından sevilme, saf, sakin ve çekici bir yüze sahip olma, kolayca odaklanan bir zihin, ateş, silah ya da zehir gibi maddelerin tehlikesinden uzak kalma, komaya girmeme* (rahat bir ölüm) ve *Vipassanā uygulandığında Maggañāṇa'ya ulaşma* (Venerable Sumaṅgala, 2019: 61, 62) şeklindedir.

Budist düşünce sisteminde *Maitrī Meditasyonu*'nun hem kişiye hem de diğer insanlara karşı uygulanışına dair türler vardır (Sullivan, 2012: 15).

Kendine Yönelik Maitrī Meditasyonu

Bu uygulama ile mutluluğun güzel olduğu fikri düşünülür. Sahip olduğumuz bir hedef varsa, bunun iyi bir hedef olduğunu kabul edip bu mutluluk için uğraşmamız gerekir.

Mutluluk, mutluluk için çalışmaktan gelir. Bu, bir hedeftir ve kendi çabamızla başarılabilir. Bu yüzden, "Mutlu olabilir miyim?" diye düşündüğümüzde, "Yapabilir miyim?" diye de düşünürüz. Kendi işlerimize kapılıp başkalarını umursamak zordur. Mutluluk paylaştıkça çoğalır.

Başkaları için Maitrī Meditasyonu

Kendimiz için mutluluk dilediğimiz gibi, başkaları için de mutluluk dilemeliyiz.
Mettā'nın bir kişiden "akmasını" sağlamak için engelleri yıkmak gerekir. Direnişle ya da engellerle karşılaştığımızda, şunu düşünelim: Engel, nereden geliyor? Direncim nerede?
Budist ülkelerden özellikle Sri Lanka'da en yaygın olarak takip edilen meditasyonlardan biri *Maitrī Meditasyonu*'dur. Theravada Budizmi'ni benimsemiş ülkelerde, tüm Budist metinler arasında en sık söylenenlerden biri, *Mettā Sutta*'dır. Bu metin, *iyi şans getirme, kötü rüyaları dağıtma, hayaletlere ve kötü ruhlara karşı koruma aracı* olarak belirli bir güce sahip olarak kabul edilir. *Mettā* kavramı, dünyevi anlamda, diğer varlıklarda mevcut olan düşmanlığa karşı koymada neredeyse sihirli bir etkinliğe sahip olarak tanımlanır (Shaw, 2006: 164).

Ayrıca, psikolojideki araştırmalar *mettā bhāvanā*'nın insanların olumlu duygularını artırabileceğini, olumsuz duyguları azaltabileceğini, kendileri için bir sevgi geliştirebileceğini gösterir. Bugün, Budizm'den gelen *mettā bhāvanā*, bir dizi psikolojik soruna kaygı, stres, duygusal depresyon, kişilerarası beceriler ve öz-şefkat korkusu gibi sorunlara uygulanabilir (Zhao, 2022: 958)

2. Budist Uygur Metinlerinde Sanskritçe *Maitrī* İfadesi

Sanskritçede "sevgi dolu şefkat, sevecenlik, dostluk, iyi niyet ve başkalarının mutluluğunu arzu etme" gibi anlamlara gelen *maitrī* sözcüğü, Budist Uygur metinlerinde hem ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak yabancı dillerden gelen karşılıklarla (**Uyg**. *maitrė*<**Sogd**. *mʾytr* ve **Uyg**. *maiter~mait(e)r* <**Toch. A/B** *maitär*) hem de birebir çevirinin ürünü olarak ortaya konmuş *edgü ögli köŋül* ve *edgü ögli sakınç* ifadeleri ve bu ibarelerden genişletilmiş *ulug edgü ögli köŋül* gibi Türkçe terimlerle ifade edilmektedir (BT XXXVII, 2016: 1011).

Wilkens Sözlüğü'nde, Eski Uygurca *maitrė* ifadesi, Sanskritçe *maitrī* sözcüğüne götürülür. Terim, "teveccüh, lütuf, arkadaşlık, dostluk" gibi anlamlarda Moğolca *maidari* (2021: 465) ifadesine de kaynak oluşturmaktadır. Wilkens, Budist Uygur metinlerinde *maitrė* ifadesinin *maitrė edgü ögli köŋül* "teveccüh, lütuf (**Skr**. *maitrī*)"; *maitrė edgü ögli sakınçlıg agat rasayan* "teveccühün yaşam iksiri (mecaz)", *maitrė edgü öşi sakınç* "teveccüh, lütuf; Maitrī", *maitrė dyan* "Maitrī Meditasyonu" ve *maitrė sakınç* "Maitrī tavrı, Maitrī zihniyeti (=**Sogd**. *mʾytr pʾzn*) gibi eşdizimlere sahip olduğunu belirtir (2021: 465).

Eski Uygurca *maiter~mait(e)r* ifadesi, Toharca A/B *maitär* formuna götürülür. Terim, Sanskritçede *maitrī* karşılığında "lütuf, teveccüh, arkadaşlık" gibi anlamlara sahiptir. Wilkens, Budist Uygur metinlerinde *maiter~mait(e)r* ifadesinin *maiter edgü öşi sakınç* "Maitrī, (yani) lütuf", *maiter atlıg edgü ögli dyan sakınç* "Maitrī adlı arkadaşlık meditasyonu" ve *mait(e)r sakınç* "Maitrī tavrı, Maitrī zihniyeti" gibi eşdizimlere sahip olduğunu belirtir (2021: 464, 465).

Son olarak birebir çevirinin ürünü olarak ortaya konmuş Türkçe *edgü ögli köŋül ve edgü ögli sakınç* ifadeleri için Wilkens Sözlüğü'nde şu verileri buluruz:

Uyg. edgü ögli köŋül: Terim, Sanskritçe *maitrī* karşılığında "iyilik, teveccüh, lütuf" gibi anlamlara gelmektedir (Wilkens, 2021: 97). Eski Uygurca metinlerde bu ifade, *edgü ögli köŋüllüg bulıt* "lütfun (**Skr**. *maitrī*) bulutu (mecaz)" (2021: 98), *edgü ögli köŋüllüg küçler* "lütfun (**Skr**. *maitrī*) güçleri" (2021: 98), *edgü ögli köŋüllüg küçler èligi* "lütufkâr (**Skr**. *maitrī*) güçler kralı (bir Buddha'nın adı) (2021: 98), *edgü ögli köŋüllüg y(a)ruk* "lütfun (**Skr**. *maitrī*) ışığı (mecaz)" (2021: 98), *edgü ögli sakınç* "lütuf, iyilikseverlik (**Skr**. *maitrī*) (2021: 98), *edgü ögli*

y(a)rlıkançuçı köŋül "iyilikseverlik (**Skr**. *maitrī*) ve merhamet (**Skr**. *karuṇā*)" (2021: 98), *nom adkaklıg edgü ögli köŋül* "Dharmālambana'lı lütuf (**Skr**. *maitrī*), Dharmālambana'lı iyilikseverlik" (2021: 494) ve *y(a)rlıkançuçı maitrė edgü ögli köŋül* "merhamet ve teveccüh, merhamet ve iyi niyet" (2021: 870) gibi eşdizimlere sahiptir.

Ayrıca, Wilkens Sözlüğü'nde Eski Uygurca *edgü ögli köŋül* ifadesinin *ulug* sözcüğü ile genişletilmiş, Sanskritçede *mahā-* "büyük" formuna denk gelen türevleri de söz konusudur. Wilkens'te *edgü ögli köŋül* ifadesiyle alakalı *ulug edgü ögli köŋül* "ulu teveccüh (**Skr**. *mahāmaitrī*)", *ulug edgü ögli köŋüllüg* "ulu teveccühlü (**Skr**. *Mahāmaitri* =bir Buddha'nın adı)", *ulug edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül* "ulu teveccüh ve merhamet (**Skr**. *mahāmaitrīkaruṇā*)" ve *ulug edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋüllüg* "ulu teveccüh ve merhametli (**Skr**. *mahāmaitrīkaruṇā*)" (2021: 792) gibi eşdizimler söz konusudur.

Budist literatürde Sanskritçe *maitrī* ifadesi, *caturapramāṇa* "dört ölçülemez, sınırsız durum" teriminin de bir üyesidir (Wisdom Library, "metta" maddesi). *Caturapramāṇa, Prajñāpāramitā* tarafından Bodhisattvalar için önerilen Dharma terimlerinden biridir. Sevgi dolu şefkat (*maitrī* veya *maitrā*), merhamet (*karuṇā*), sevinç (*muditā*) ve sükûnet (*upekṣā*) gibi kavramlardan oluşan Sanskritçe *caturapramāṇa* ifadesi, Mahāyāna sūtraları ve śāstralarında sıklıkla görülür ve terim, zihnin dört kurtuluş yolu olarak bilinmektedir (Wisdom Library, "Apramāṇa ve Caturapramāṇa" maddesi). Bu terim, Eski Uygurcada *tört törlüg apramani* "dört türlü sonsuzluk, dört türlü hudutsuzluk" karşılığına sahiptir (Wilkens, 2021: 740). İlgili terimin Eski Uygurca dışındaki diğer dillerdeki karşılığı ve içeriği şu şekildedir:

Mo. *dörben çaglasi ügey* ya da *dörben çaglasi ügey-yin ner-e anu* "dört ölçülemez, dört sonsuz hâl"=**Skr**. *catur-apramāna*; **Tib**. *tshad med pa bzhi*=**Çin.** 四無量心 *sì wú liàng xīn* (SH, 1937: 178; Sárközi, 1995: 120; Lessing, 2017: 1287).

1. *Dostluk* (**Mo**. *asarahuy*)=**Skr**. *maitrī*

2. *Merhamet* (**Mo**. *nigilesküy* ya da *nigülesküy*)=**Skr**. *karuṇā*

3. *Cana yakınlık* (**Mo**. *bayashuy* ya da *dagan bayashuy*)=**Skr**. *muditā*

4. *Acı ve zorluklara aldırmazlık* (**Mo**. *tegsi agulkuy*)=**Skr**. *upekṣā*

Görüldüğü üzere, Moğol Budizmi'nde Sanskritçe *caturapramāṇa* terimi için doğrudan Moğolca karşılıklar verilmiştir. Sanskritçe *caturapramāṇa* teriminin bir üyesi olarak "dostluk" anlamına gelen Sanskritçe *maitrī* ifadesi, Eski Uygurca kökenli *maidari* (Wilkens, 2021: 465) formu dışında Moğolcada *asarahuy* terimi ile görülmektedir. Moğolca *asarahuy* terimi, *asara-* "esirgemek, merhamet etmek, acımak, bakmak, yetiştirmek, büyütmek, beslemek, hayrına desteklemek, korumak, sevmek" anlamındaki eyleme gider (Lessing, 2017: 93).

Bu görüşlerle paralel olarak Budist düşünce sistemini benimsemiş halkların dillerinde Sanskritçe *maitrī* ifadesi şu karşılıklara sahiptir.

Uyg. maitrė, maiter~mait(e)r ve edgü ögli köŋül, edgü ögli sakınç, edgü sakınç "Maitrī; sevgi dolu şefkat, sevecenlik, dostluk"=**Skr.** *maitrī* (Wilkens, 2021: 464, 465)=**Pāli**. *mettā* (Wisdom Library, "metta" maddesi)=**Çin**[1]. 慈/慈悲 *cí/cí bēi* (Buswell & Lopez, 2014: 518; SH, 1937: 178, 180)=**Tib**[2]**.**

[1] Çincede 慈/慈悲 *cí/cí bēi* ifadesi dışında "sevgi dolu şefkat, sevecenlik, dostluk" kavramı için eş anlamlı 善意 *shàn yì* , 善心 *shàn xīn*, 仁愛 *rén ài* ve 仁術 *rén shù* ifadeleri de söz konusudur (Chinese English Pinyin Dictionary, "benevolence" maddesi).

[2] Tibetçede *byams, byams pa* ifadeleri dışında "sevgi dolu şefkat, sevecenlik, dostluk" kavramı için eş anlamlı *byams pa chen po* "Skr. *mahāmaitrī*; büyük sevgi" (Hopkins), *byams dang snying rje* "Skr. *maitrī-karuṇā*; sevgi ve merhamet" (Hopkins), *byams pa chen po* "Skr. *mahāmaitrī*; büyük sevgi" (Hopkins), *byams pa dang thugs rje* "Skr. *maitrī-karuṇā*; sevgi ve merhamet" (Hopkins) ifadeleri söz konusudur.

byams pa (Hopkins, Buswell & Lopez, 2014: 518), *byams* (Hopkins)=**Mo.** *maidari* (Wilkens, 2021: 464, 465), *asarahuy* (Lessing, 2017: 1287; Sárközi, 1995: 120)=**Sogd**[3]. *mʾytr* (Wilkens, 2021: 465) & **Toch. A/B**[4] *maitär* (Wilkens, 2021: 464, 465; Adams, 2013: 507).

2.1. *Köken ve Oluşum Yönünden Sanskritçe Maitrī İfadesine Yönelik Dinî Terimler*

Çalışmada Budist Uygur metinleri tanıklığında, Sanskritçe *maitrī* ifadesinin karşılığı olarak Budist Uygur dinî terminolojisinde köken ve oluşum yönünden iki başlıkla ifadeye dair terimler hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir. Burada hem ödünçleme ilişkilerinin ürünü hem de birebir çevirinin ürünü olarak ortaya konmuş terimler gösterilerek Sanskritçe *maitrī* ifadesinin Budist Uygur dinî terminoloji içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

2.1.1. Ödünçleme İlişkilerinin Ürünü Olarak Dinî Terimler

2.1.1.1. Soğd Kökenli Terimle İlişkili Dinî Terimler: Uyg. *maitrė*

Çalışmanın bu başlığı içerisinde, ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Soğdca *mʾytr* formundan Eski Uygurcaya uyarlanan *maitrė* ifadesine dayalı terimler işlenmiştir.

Uyg. maitrė edgü ögli köŋül "Maitrī denilen iyi düşünceli zihin, teveccüh, lütuf; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 465).

Tanıklar

(1) ***törtünç maitrė edgü ögli köŋülin*** "Dördüncüsü, *maitrī* denilen iyi düşünceli zihin," (**BT IX 4 v 27,** 1980: 36).

(2) *edgü ögli köŋüli olarnı üze azk(ı)ya yukak(ı)ya bolur burhanlarnıŋ bodis(a)t(a)vlarnıŋ* ***maitrė edgü ögli köŋülleri*** *neŋ antag bolmaz* "Ve onlara (çocuklara) karşı iyi niyetleri (*maitrī*) çok küçüktür. Buddhaların ve Bodhisattvaların hayırseverliği ise hiç de öyle değildir." (**BT XXV 294-297, 2007:** 70, 71).

(3) ***maitrė edgü ögli köŋülleri*** *üze artokrak bir teg tuta içgerü y(a)rlıkap umug ınag bolup tuta içgeri y(a)rlıkazunlar küsemiş küsüşümüz bützün kanzun* "Acıma (*karuṇā*) ve onların yardımseverliği (*maitrī*) en yüksek derecededir. Her şey, dileğimize göre gerçekleşsin! İnancımız sağlam olsun!" (**BT XXV 1327-1329, 2007:** 136, 137).

(4) *törtünç* ***maitrė edgü ögli köŋülin*** *asag tusu kılmakı yeme bėş törlüg bolur* "Dördüncüsü: Müşfik dost bir kalp ile hizmet etmek ise beş türlü olur." (**Maytrısimit 4/56-58,** 2019: 47, 192).

Eski Uygurca *maitrė edgü ögli köŋül* ifadesi üzerine tespit edilmiş tanıklara bakıldığında, Budist çevirmenin özellikle Soğdca *mʾytr* şeklindeki yabancı terime (**Uyg**. *maitrė*<<**Skr**. *maitrī*) karşı Türkçe karşılığı vererek ilgili yabancı terimi yaygınlaştırma amacı güttüğü görülmektedir.

Uyg. maitrė dyan "Maitrī Meditasyonu" (Wilkens, 2021: 465).

Tanıklar

(1) *tokuz on mahakalp* ***maitrė dyanıg*** *bışrunduŋuz ögretintiŋiz anı üçün maitrė tėp atıŋız bo yėrtinçüte kükülti çavıktı teŋrim* "Haşmetli Tanrım Maitreya, doksan bir *mahākalpa*'dan (gelen)

[3] Soğdcada *mʾytr* ifadesi dışında "sevgi dolu şefkat, sevecenlik, dostluk" kavramı için eş anlamlı *şyr'kh* (*şirak*) "dostluk, sevecenlik" (Gharib, 1995: 380), *şyrgwz'yt* (*şirxuzet, şirxwazīt*) "arkadaşlık" (Gharib, 1995: 381), *şyrgwzty'* (*şir-xwaztyā, şir-xuztyā*) "arkadaşlık, sevgi" (Gharib, 1995: 381) ifadeleri de söz konusudur.
[4] Toharca A *maiträ* (Poucha, 1955: 231) ve Toharca B *maittär* (Adams, 2013: 507) formları da söz konusudur.

Maitrī Meditasyonu'nu öğrenip uyguladınız, bu nedenle Maitreya olarak adınız bu dünyada bilinir oldu." (**BT III 768-771,** 1974: 58).

(2) *tınl(ı)gıg körüp* ***maitrė dyannıŋ*** *kėŋ yörügin sözlemek* "Canlıları görüp Maitrī Meditasyonu'nun geniş yorumunu söylemek gereklidir." (**BT XXXVIII, Ga05,** 2017: 162, 163).

Maitrī Meditasyonu kavramı için tespit edilmiş Eski Uygurca tanıklara bakıldığında, *maitrė dyan* formunun Pāli kökenli *mettā bhāvanā* ifadesinin birebir çevirisi olduğu anlaşılmaktadır.

Uyg. maitrė sakınç "iyi düşünce; Maitrī zihni" (Wilkens, 2021: 465).

Tanıklar

(1) *sakınsar* ***maitrė sakınç****ka* "Düşünse, Maitrī zihnine," (**BT IX 79 v 16,** 1980: 201).

(2) *kök razv(a)rt öŋlüg yaşlıg közin seviglig külçire yüzin ür kėç üdün* ***maitrė sakınç*** *sakınu olarnıŋ yüzleri tapa tėtrü kördi* "Lapis lazuli rengindeki ağlamaklı gözleri ve gülen yüzüyle uzun süre Maitrī düşüncelerini düşündü ve durmadan yüzlerine baktı." (**BT XXXVII 05774-05778,** 2016: 526, 527).

(3) *sakınsar* ***maitrė sakınç****ka … kurug kovuk mensiz sakınç sakınsar…* "Düşünse, iyilik düşüncesine … boş, bensizlik düşüncesine dalsa," (**Maytrısimit 038-040,** 2019: 147, 252).

(4) *bo* ***maitrė sakınç****ım(ı)znıŋ küçinte alku luular barça emgeksiz meŋilig bolzunlar kamag luular igsizin kemsizin erzünler alkugun tüzü adasızın edgü körzünler neŋ idi ayıgka y(a)vlak tegmezünler* "Bu iyi düşüncemiz sayesinde, tüm Nāgalar acısız, sevince ulaşsınlar. Tüm Nāgalar, hastalıksız olsunlar. Tümü, tehlikesiz şekilde iyilik görsünler. Hiçbir şekilde kötülüğe ulaşmasınlar." (**Yılan Büyüsü C Metni,** 1984: 437).

Eski Uygurca *maitrė sakınç* ifadesi üzerine tespit edilmiş tanıklara bakıldığında, "Maitrī Meditasyonu" kavramı için Soğdca+Türkçe şeklinde bir terkibin benimsendiği görülmektedir. Burada, Eski Uygurca *sakınç* ifadesi, *dyan* <**Toch. A/B** *dhyāṃ*<**Sogd**. *dyʾʾn~dyʾn* <<**Skr**. *dhyāna* ifadesinin Türkçe karşılığıdır. İfade, bir bütün olarak Pāli kökenli *mettā bhāvanā* ifadesinin birebir çevirisidir.

Uyg. maitrė edgü öş sakınç "teveccüh, lütuf; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 465).

Tanık(lar)

(1) *t(e)ŋri burhan yene* ***maitrė edgü öşi sakınç*** *üze yalınıg barça turgınçara öçürür* "Tanrılar Tanrısı Buddha yine *Maitrī* denilen iyiliksever düşüncesiyle göz açıp kapayıncaya kadar tüm alevleri söndürdü." (**BT XXXVII 06785-06786,** 2016: 574, 575).

Eski Uygurca *maitrė edgü öşi sakınç* ifadesi üzerine tespit edilmiş tanığa bakıldığında, Budist Uygur çevirmenlerinin Soğd kökenli yabancı terimin Türkçe karşılığını vererek ifadeyi aktardığı görülmektedir. Burada, *maitrė* ifadesinin Türkçe karşılıkları *edgü öş sakınç* terimidir. Terim, köken ve oluşum yönünden yabancı terimi yaygınlaştırmayı hedefleyen bir bilinçle ortaya konmuştur.

Uyg. **maitrė edgü ögli sakınçlıg agat rasayan** "teveccühün yani güler yüzün, yakınlık göstermenin yaşam iksiri" (Wilkens, 2021: 465).

Tanık(lar)

(1) *bo munçulayu aŋsız ulug edgülüg edremlig ançulayu kelmiş tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan üç asankėlig uzun üdtinberü* ***maitrė edgü ögli sakınçlıg agat rasayan*** *üze övke nizvanilig agug arıtı tarkarıp antırdın ötgürü üç tamu emgekiniŋ tözi yıltızı bolmış kamag kadgulug agularıg kalısız kėterip* "Mükemmel Bilge Tanrı Tanrısı son derece büyük iyilik ve erdeme sahip Tathāgata, üç Asaṃkhyeya'dan beri Agada ve Maitrī'nin Rasāyana'sı aracılığıyla öfkeli tutkunun

zehrini tamamen yok etmiştir. Cehennem azabının kökü olan üç acılı zehrin tamamı ortadan kaldırılmıştır." (**Yılan Büyüsü C Metni 050-058,** 1984: 438, 439).

Eski Uygurca *maitrė edgü ögli sakınçlıg agat rasayan* ifadesi üzerine tespit edilmiş tanığa bakıldığında, Sanskritçe *maitrī* teriminin metafor olarak kullanımı söz konusudur. Burada, "sevecenlik, dostluk, iyi niyet" anlamındaki *maitrī* teriminin yaşamsal bir iksir olan Sanskritçe *rasāyana* ifadesi ile birlikte kullanımı, *maitrī* kavramının "canlılara karşı hayat verici iksir" niteliğini taşıdığını göstermektedir.

Sanskritçe *rasāyana*, Hint düşünce sisteminde *yaşlanmayı önleyen, ömrü uzatan, hastalıklara karşı bağışıklık sağlayan, zihinsel yetkinliği artıran, vücudun canlılığını* ve *parlaklığını artıran bir iksir/ilaç* olarak bilinmektedir (Wisdom Library, "Rasāyana" maddesi). Terim, Eski Uygurcada *rasayan~ras(a)yan* "ölümsüzlük iksiri, törenlerde kullanılan kutsal su, şifalı maden suları" (Lessing, 2017: 1280) olarak görülmektedir. Ayrıca, bu terim için Tibetçede *bcud kyis len, bcud len* (Hopkins), Moğolcada *rasiyan, arasiyan* (Wilkens, 2021: 568), *arasan, arşan* (Lessing, 2017: 1280), Toharca A'da *rasāyaṃ* (Wilkens, 2021: 568) ve Çincede 靈丹妙藥 *líng dān miào yào*, 仙丹 *xiān dān* (Chinese English Pinyin Dictionary, "Elixir" maddesi) karşılıkları söz konusudur.

2.1.1.2. Toharca Kökenli Terimle İlişkili Dinî Terimler: Uyg. *maiter~mait(e)r*

Çalışmanın bu başlığı içerisinde, Toharca-Eski Uygurca dil ilişkilerinin ürünü olarak Eski Uygurcaya Toharca A/B dillerinden aktarılmış *maitär* ifadesine dayalı tanıklar yer almaktadır.

Uyg. mait(e)r "lütuf, teveccüh, arkadaşlık; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 465).

mait(e)r edgü öşi sakınç "lütuf, teveccüh, arkadaşlık; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 465).

Tanık(lar)

(1) ***mait(e)r edgü öşi sakınçın*** *oglayu közin törtdin sıŋar körüp tolp etözintin yarukı yadılu üner erdi* "Yardımseverliği (**Skr**. *maitrī*) ve nazik gözleriyle dört ana noktaya baktı ve tüm vücudundan ışığı yayılıyordu." (**BT XXXVII 03178-03179,** 2016: 380, 381).

Eski Uygurca *mait(e)r edgü öşi sakınç* ifadesi üzerine tespit edilmiş tanığa bakıldığında, Budist Uygur çevirmenlerinin Tohar kökenli yabancı terimin Türkçe karşılığını vererek ifadeyi aktardığı görülmektedir. Burada, *mait(e)r* ifadesinin Türkçe karşılığı *edgü öş sakınç* terimidir. Terim, köken ve oluşum yönünden yabancı terimi yaygınlaştırmayı hedefleyen bir bilinçle ortaya konmuştur.

2.1.2. Birebir Çevirinin Ürünü Türkçe Dinî Terimler

Çalışmanın bu başlığı içerisinde, birebir çevirini ürünü olarak Sanskritçe *maitrī* kavramına karşılık ortaya konmuş Türkçe terimler işlenmiştir.

Uyg. edgü ögli köŋül "iyilik, teveccüh, lütuf; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 97).

Tanıklar

(1) ***edgü ögli köŋül*** *övke sakınçnıŋ yörüdeki erür* "İyi düşünen gönül, öfkeli düşüncenin tedavisidir." (**AY IV. Tegzinç 1497-1498,** 2018: 514, 581).

(2) *ögnüŋ kaŋnıŋ oglın kızın sakınmaklıg* ***edgü ögli köŋül****i bo bir azunta ok tıdılur erip* "Anne ve babanın oğullarını veya kızlarını düşündükleri iyilik (*maitrī*) sadece bu varlıkla sınırlı iken," (**BT XXV 289-290, 2007:** 70, 71).

Eski Uygurca *edgü ögli köŋül* ifadesi üzerine tespit edilmiş tanıklara bakıldığında, Budist Uygur çevirmenlerinin Sanskritçe *maitrī* temelinde, Soğdca *mʾytr* ve Toharca A/B *maitär* ifadelerine karşılık olarak Türkçe terimler oluşturdukları görülmektedir. Terim, köken ve oluşum yönünden Türkçe terimi yaygınlaştırmayı hedefleyen bir bilinçle ortaya konmuştur.

Uyg. edgü ögli köŋüllüg "iyi düşünceli; iyiliksever, lütufkâr; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 97).

Tanıklar

(1) *törtünç tınl(ı)glarta tüzüte bışrunsar* ***edgü ögli köŋüllüg*** *dyanıg tėp ulatı monı monçulayu ezrua buyannıŋ anıŋ ülgüsi neteg ol tėp* "Dördüncüsü, eğer bir kişi canlı varlıklarda kapsamlı bir şekilde şefkatli meditasyon vb. istiyorsa, Böyle bir sevabın ölçüsü nasıl belirlenir? **(Abhidharmakośabhasya 35V47-35V49,** 2014: 134, 135).

(2) *kamag karaŋgu kararıgıg* ***edgü ögli köŋüllüg*** *y(a)rukuŋuz ertiŋü meŋi bėrteçi erür* "Eksiksiz hepsini, bütün kara karanlığı uzaklaştırır. *Sugata* merhametli (**Skr**. *karunā*) parlaklığınız çokça mutluluk vericidir." (**AY V. Kitap 107-109,** 2009: 166, 266).

Eski Uygurca *edgü ögli köŋül* ifadesi ile ilişkili türevlerden biri de, {+lXg} ekiyle genişletilmiş *edgü ögli köŋüllüg* "iyi düşünceli; iyiliksever, lütufkâr" terimidir. Terim, köken ve oluşum yönünden Türkçe terimi vurgulayan bir bilinçle ortaya konmuştur.

Uyg. edgü ögli köŋüllüg agılık atl(ı)g t(e)ŋri burhan "lütfun hazinesi (bir Buddha'nın adı)" (Wilkens, 2021: 97).

Tanık(lar)

(1) ***edgü ögli köŋüllüg agılık atl(ı)g t(e)ŋri burhan*** *kutıŋa yükünür m(e)n* "İyilik Hazinesi (*maitrī*)" adlı Tanrı Buddha'nın önünde saygıyla eğiliyorum." (**BT XXV 1264-1265,** 2007: 132, 133).

Eski Uygurca *edgü ögli köŋüllüg agılık atl(ı)g t(e)ŋri burhan* ifadesi, Buddha'nın "iyi düşünceli; iyiliksever, lütufkâr" yönüne işaret eden Türkçe bir ifadedir. Burada, Sanskritçe *maitrī* ifadesine karşılık gelen *edgü ögli köŋül* ibaresiyle anlatımın Buddha'yı tanımlar duruma geldiği görülmektedir.

Uyg. edgü ögli köŋüllüg küçler ėligi atl(ı)g t(e)ŋri burhan "lütufkâr (**Skr**. *maitrī*) güçler kralı; bir Buddha'nın adı" (Wilkens, 2021: 98).

Tanık(lar)

(1) *yükünürm(e)n* ***edgü ögli köŋüllüg küçler ėligi atl(ı)g t(e)ŋri burhan*** *kutıŋa* "„İyilik Güçlerinin Kralı,, Tanrı Buddha'nın önünde saygıyla eğiliyorum." (**BT XXV 1262-1263,** 2007: 132, 133).

Eski Uygurca *edgü ögli köŋüllüg küçler ėligi atl(ı)g t(e)ŋri burhan* ifadesi, Buddha'nın hem "iyi düşünceli; iyiliksever, lütufkâr" yönüne hem de "evrenin hükümdarı" olan yönüne atıfta bulunan bir terimdir. Burada, Sanskritçe *maitrī* ifadesine karşılık gelen *edgü ögli köŋül* ibaresiyle anlatımın Buddha'yı tanımlar duruma geldiği ve Budist Uygur çevirmenlerinin Türkçe terim kullanmadaki ustalıkları görülmektedir.

Uyg. ulug edgü ögli köŋül "ulu teveccüh; **Skr**. *mahāmaitrī*" (Wilkens, 2021: 792).

Tanıklar

(1) ***ulug edgü ögli köŋül****te antag yaŋlıg yėg adrok y(a)rlıkançuçı köŋülüŋüz küçinde küyü küzetü tutgay biz* "Öylesi mükemmel, şefkatli gönlünüzün gücüyle biz bu öğreti cevherini daima koruyacağız." (**AY X. Kitap 1362-1365**, 2021: 242, 243, 279).

(2) *ulug edgü öglü köŋülte ulug dyanta kirmek önmek üze erksinmekleriŋe tayanıp al altag p(a)ramıtıg netegin bütürürler.* ***ulug edgü ögli köŋül****te ulug y(a)rlıkançuçı köŋülte ulug dyanta kirmek önmek üze erksinmek y(e)me kayu erür tėp tėser ulug edgü ögli köŋül erser… üç törlüg tėtir* "Büyük merhametli gönülde, büyük iyi düşünen gönülde, büyük dhyāna'ya girme ve çıkma

egemenliğine dayanarak yöntem pāramitāsını nasıl elde ederler? Büyük iyi düşünen gönle, büyük merhametli gönle ve büyük dhyāna'ya girmek ve çıkmak üzerine egemen olmak yine hangileridir? diye sorsa, Büyük iyi düşünen gönül, üç türlüdür:" (**AY IV. Tegzinç 1520-1529,** 2018: 426, 581).

Eski Uygurca *ulug edgü ögli köŋül* ifadesi, Sanskritçe *mahāmaitrī* ifadesinin birebir Türkçe karşılığıdır. Eski Uygurca ifade, iki unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, Eski Uygurca *ulug* sözcüğüdür ve bu ifade Sanskritçe *mahā-* kelimesine denk gelmektedir. İkinci unsur ise, Eski Uygurca *edgü ögli köŋül* ibaresidir ve bu ifade, Sanskritçe *maitrī* terimine denk gelmektedir. Bu durum, Budist Uygur dinî terminolojisi açısından Budist Uygur çevirmenlerinin Türkçe terim kullanmadaki ve türetmedeki ustalıklarını göstermektedir.

Ayrıca, *AY IV. Tegzinç* içerisinde Eski Uygurca *ulug edgü ögli köŋül* ifadesine dair bilgiler söz konusudur. Terimle alakalı ilgili bölümde, Sanskritçede *mahāmaitrī* karşılığında olan Eski Uygurca *ulug edgü ögli köŋül* ifadesine dair üç tür söz konusudur.

Tanıklar

(1) *ulug edgü ögli köŋül erser… üç törlüg tėtir*: *ilki* ***tınl(ı)g adkaklıg ulug edgü ögli köŋül****… ėkinti* ***nom adkaklıg edgü köŋül****… üçünç* ***adkaklıg edgü ögli köŋül*** "Büyük iyi düşünen gönül, üç türlüdür: İlki, canlıya bağlı büyük iyi düşünen gönül; ikincisi Dharma'ya bağlı iyi düşünen gönül ve üçüncüsü bağsız iyi düşünen gönüldür." (**AY IV. Tegzinç 1530-1533,** 2018: 427, 581).

AY IV. Tegzinç içerisinde "Büyük iyi düşünen gönül" (=**Uyg**. *ulug edgü ögli köŋül*=**Skr**. *mahāmaitrī*) kavramına dair var olan üç türün içeriği hakkında da bilgiler söz konusudur.

1. Canlıya Bağlı İyi Düşünen Gönül

Uyg. **tınl(ı)g adkaklıg edgü ögli köŋül** "Sattvālambana'lı ulu iyi niyet; **Skr**. *mahāmaitrī*" (Wilkens, 2021: 714).

Tanık(lar)

(1) ***tınl(ı)g adkaklıg edgü ögli köŋül*** *erser (a)ltı beş azun tınl(ı)glarıg tükel sakınıp tüü törlüg açıg tarka emgeklerin köŋülkerip ol kamag tınl(ı)glarıg adırtsız tüp tüz köŋülin bir teg meŋilik kılmak erür* "Canlıya bağlı iyi düşünen gönül, beş hayat şeklindeki canlıların tamamını düşünüp türlü türlü acı, dert ve ızdıraplarını düşünerek o tüm canlıları ayırmaksızın dümdüz gönül ile bir gibi eşit bir şekilde mutlu etmektir." (**AY IV. Tegzinç 1533-1539,** 2018: 427, 581).

Terim, iki unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, Eski Uygurca *tınl(ı)g adkaklıg* ifadesidir. Bu terim, Sanskritçe *sattvālambana* kavramına denk gelmektedir. İfade, *maitrī* kavramının üç tipinden ilki olarak "varlıklara karşı sevgi dolu şefkat" demektir (Wisdom Library, "Maitrī, Maitrā ve Sattvālambana" maddesi).

2. Dharmaya Bağlı İyi Düşünen Gönül

Uyg. nom adkaklıg edgü ögli köŋül "Dharmālambanalı iyilikseverlik; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 494).

Tanık(lar)

(1) ***nom adkaklıg edgü ögli köŋül*** *erser k(a)ltı ol kamag beş azun tınl(ı)glarıg nom kolusınça körüp m(e)nsiz meniŋsiz tözlügin bilip tınl(ı)g tėtme atnıŋ yėleyü tözlügin ukup tek erser öŋ tözlügin köŋülnüŋ barı üze ötrü tınl(ı)g tėtm(e)z at bolurın bilmek ukmak erür* "Dharma'ya bağlı iyi düşünen gönül ise, o bütün beş hayat şeklindeki canlıların Dharma zamanına göre görüp benliksiz ve benliksizlik esasını bilip canlı denilen adın aldatıcı esasını anlayıp sadece renk esasını

gönül varlığı ile canlı değildir diyerek sadece onun ad olduğunu bilir ve anlar." (**AY IV. Tegzinç 1539-1547,** 2018: 427, 428, 581).

Terim, iki unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, Eski Uygurca *nom adkaklıg* ifadesidir. Bu terim, Sanskritçe *dharmālambana* kavramına denk gelmektedir. İfade, *maitrī* kavramının üç tipinden ikincisi olarak "nesne olarak varlıkları hedef alan sevgi dolu şefkat" demektir (Wisdom Library, "Maitrī, Maitrā ve Dharmālambana" maddesi). Ayrıca, Eski Uygurca *nom adkaklıg edgü ögli köŋül* ifadesi dışında, bu kavramla eş anlamlı *nom adkaklıg ögrünçü köŋül* "Dharmālambana'lı sevinç, zihin" ifadesi de bulunmaktadır (Wilkens 2021: 494).

3. Bağsız İyi Düşünen Gönül

Uyg. adkaksız edgü ögli köŋül "nesnesi olmayan teveccüh; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 13).
Tanık(lar)

(1) ***adkaksız edgü ögli köŋül*** *erser k(a)ltı kamag nomlarta adırt üdürt sakınç b(e)lgüsintin öŋi ötrülüp tek ėtigsiz nom tözin köri meŋilig kılmak erür* "Bağsız iyi düşünen gönül ise, bütün Dharmalardaki farklı düşünce işaretinden sıyrılıp sadece süssüz Dharma esasını görüp mutlu mutlu etmektir." (**AY IV. Tegzinç 1548-1552,** 2018: 427, 428, 581, 582).

Terim, Sanskritçe *anālambana* kavramına denk gelmektedir. İfade, *maitrī* kavramının üç tipinün sonuncusu olarak "nesnesi olmayan sevgi dolu şefkat" anlamına gelmektedir (Wisdom Library, "Maitrī, Maitrā ve Anālambana" maddesi). Eski Uygurca *ulug edgü ögli köŋül*=**Skr**. *mahāmaitrī* ifadesi içerisinde yer alan terimlere dair anlatımda, özellikle Türkçe terimlerle Buddha öğretisinin halka aktarıldığı görülmektedir. "Halka, halkın anlayacağı dille seslenme" güdüsü doğrultusunda, tercih edilen birebir çeviriyle Türkçe terim ortaya koyma yöntemi sade bir dille var olan öğretiye dair detayları bizlere sunmaktadır.

Uyg. edgü ögli sakınç "lütuf, iyilikseverlik; **Skr**. *maitrī*" (Wilkens, 2021: 98).

Tanık(lar)

(1) ***edgü ögli sakınçı*** *... tüzü yadılıp y(a)rlıkançuçı ....* "Onun dostluğu, sevecenliği (**Skr**. *maitrī*) [...] [tüm varlıklara] eşit olarak yayıldı; [onun aracılığıyla] merhamet çıkar." (**BT XXXVII 05534-05535,** 2016: 514, 515).

Sanskritçe *maitrī* kavramına dair Eski Uygurcada tercih edilen birebir çevirinin ürünü olarak ortaya konmuş Türkçe terimlerden biri de*, edgü ögli sakınç* ifadesidir. Bu ifade, Sanskritçe *maitrī* terimin özü içerisinde yer alan "yardımseverlik, sevgi dolu şefkat, dostluk, iyi niyet" kavramlarını net bir şekilde yansıtmaktadır.

Uyg. edgü sakınç "iyi düşünce; Maitrī fikri" (Wilkens, 2021: 98).

Tanıklar

(1) [*uzun*] *üdün tınl(ı)glarka asıglıg* ***edgü sakınç*** [*sakınsar*] "Uzun zaman canlılar için iyilik düşünüp…" (**AY V. Kitap 011,** 2012: 63, 167).

(2) *m(e)n imerigme tınl(ı)glarka* ***edgü sakınç****ın burhan kutın tileyür m(e)n* "Etrafımdaki tüm varlıklar için iyiliksever bir düşünceyle (**Skr**. *maitrī*) Buddhalığı arzuluyorum." (**BT XXXVII 06145-06147,** 2016: 544, 545).

Uyg. edgü sakınçlıg "iyi; iyi düşünceli" (Wilkens, 2021: 98).

Tanıklar

(1) *ol* ***edgü sakınçlıg*** *yörüntek üze adın yıŋaklarta tavrak kaçıp barmışın sakınıp* "O, iyi düşünceli çare için başka taraflardan hızlıca kaçıp geldiğini düşünmüştür." (**Ölüler Kitabı 203-205,** 2018: 36, 46).

(2) ***edgü sakınçlıg*** *y(a)rlıkançuçı biliglig asra köŋüllüg buyan edgü kılınçka ėyin bolurlar* "İyi düşünceli merhametli, alçakgönüllü erdeme ulaşırlar." (**AY V. Kitap 0172-0174, 2012:** 78, 168).

Sanskritçe *maitrī* kavramına dair Eski Uygurcada tercih edilen birebir çevirinin ürünü olarak ortaya konmuş Türkçe terimler arasında *edgü sakınç* ve *edgü sakınçlıg* ifadeleri yer almaktadır. Bu terimlerin Eski Uygurca metinlerde kullanım oranı, yüksektir. Sanskritçe *maitrī* kavramının "yardımseverlik, sevgi dolu şefkat, dostluk, iyi niyet" gibi anlamları göz önüne alındığında, ilgili terimler var olan anlamı tam olarak karşılamaktadır. Bu örneklerde, *sakınç* ifadesinin hem "meditasyon" hem de "düşünce, fikir" anlamları söz konusudur.

Uyg. burhan kutılıg edgü sakınç "Buddha saadetine, unvanına dair iyi düşünce"

Tanık(lar)

(1) *bo meniŋ emgekimin körmez mü s(e)n kança bardı seniŋ* ***burhan kutılıg edgü sakınçıŋ*** *kimni üçün meni montag emgetgeli buşı bėrtiŋ* "(Ey babacığım!) Benim bu acımı görmez misiniz? Sizin Buddha saadetine dayalı dostluğunuz ve sevecenliğiniz nerede, hani? Kim uğruna, bana sadaka verdiniz? (Bana) böyle eziyet etmek için mi?" (**BT XXXVII 05951-05954,** 2016: 534, 535).

Eski Uygurca *burhan kutılıg edgü sakınç* ifadesi, Sanskritçe *maitrī* kavramının bünyesinde barındırdığı "yardımseverlik, sevgi dolu şefkat, dostluk, iyi niyet" anlamları yansıtan bir ifadedir. Terim, iki unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, Eski Uygurca *burhan kutılıg*… ifadesidir. Terim, "Buddha rütbeli, Buddha rütbesine ait" (Wilkens, 2021: 200) anlamlarına gelmektedir. Burada, sahip olunan "yardımseverlik, sevgi dolu şefkat, dostluk, iyi niyet" duygusunun karşılığı olan Sanskritçe *maitrī* zihninin Buddha'ya dayalı bir kavram olduğu vurgulanmaktadır.

Uyg. edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül "iyi düşünceli, merhametli bir gönül; iyilikseverlik (**Skr**. *maitrī*) ve merhamet (**Skr**. *karuṇā*)" (Wilkens, 2021: 97, 98)=**Tib.** *byams pa dang snyin rje, byams pa dang snyin rhe mnyam pa* (BT XXI, 2001: 227)=**Mo.** *asarahuy kiged tegşi nigülesküy, tegşi saça asarahuy nigülesküy sedkil* (BT XXI, 2001: 227).

Tanıklar

(1) *ürüg amıl tikisiz katıgtı sözlezün bo d(a)r(a)nig burhan körki üskinte t(e)ŋriler luular üdinte öz etöznüŋ barınca tapıg udug kılzunlar alku tınl(ı)g oglanı imerigme kamagka turgurzunlar* ***edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül*** "Dingin ve sessiz, iyice söylesin bu dhāraṇī'yi, Buddha resmi (ya da heykeli) karşısında, Tanrılar (ve) ejderhalar zamanında, kendi bedeninin (tüm) varlığıyla hizmet edip tapınsın. Bütün insanlar, hepsine iyi düşünceli, merhametli bir gönül beslesinler." (**AY VII. Kitap 611-618,** 2020: 187, 223, 224).

(2) ***edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül****in buyanlıg tarıglag bolmışın ukıtur* "İyi düşünceli, merhametli bir gönül ile (bunun) sevaplı tarla olduğunu anlatır." (**BT I 018-019,** 1971: 21).

(3) ***edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül****üg alkunı ozgurmaklıg köŋülüg tınl(ı)g uguşıŋa umug bolmaklıg köŋülüg öritip burhan kutın bulguluk nomlug oronta olurgınça tegi bo küsüşüg sakınçıg unıtu evretü y(a)rlıkamazunlar* "Ve onlar, lütufkâr, merhametli bir gönülle, herkesi kurtarma ve canlıların nesli için bir umut olma arzusunu ortaya çıkaracaklar ve kişinin Buddhalığa erişebileceği Dharma yerine (**Skr**. *bodhimaṇḍa*) yerleşene kadar, bu arzuyu unutmamalıdırlar." (**BT II 282-289,** 1971: 26).

(4) ***edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül****in bısızın bıçgusuzın bodunın karasın üç erdinike eggey ınanturgay* "Şefkat (*maitrī*) ve merhamet (*karuṇā*) ile ve silahsız (hükümdar), halkını üç mücevhere (*triratna*) meylettirecek ve onlara (bu üç mücevhere) güvenmelerini sağlayacaktır." (**BT XXI 1266-1269,** 2001: 165).

(5) *yene biz şabi ata tutuŋ boltı t(e)ŋrim birle bökünki kün üze kamag burhanlarnıŋ bodis(a)t(a)vlarnıŋ* ***edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül****leri küçinte yaŋırtı tuyunup bilinip artokrak uvut ıyat köŋülüg tuguru teginür biz* "Bizler, Şabi Ata Tutuŋ ve Boltı T(e)ŋrim, tüm Buddhaların ve Bodhisattvaların iyilikseverlik (*maitrī*) ve şefkat (*karuṇā*) gücüyle bugün aydınlanma için alçakgönüllülükle derin utanç duygularını ortaya çıkarıyoruz." (**BT XXV 0340-0343,** 2007: 74, 75).

Eski Uygurca metinler tanıklığında, *edgü ögli köŋül* ifadesinin başka sözcüklerle kullanımı Sanskritçe *maitrī* ile bağlantılı yeni dinî terimlerin ortaya çıkışını sağlamaktadır. Bu terimlerden biri de, Eski Uygurca *edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül* ifadesidir. İlgili terim, iki unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, Sanskritçe *maitrī* ifadesine denk gelen *edgü ögli köŋül* terimidir. İkinci unsur ise, *y(a)rlıkançuçı (köŋül)* ifadesidir. Bu ifade, Eski Uygurca metinlerde sıklıkla "merhametli gönül" anlamına gelerek Sanskritçe *karuṇā* terimine denk gelmektedir. Her iki terim de, önceki bölümde zikredildiği üzere, "iyi düşünceli, merhametli bir gönül; iyilikseverlik (**Skr**. *maitrī*) ve merhamet (**Skr**. *karuṇā*)" anlamlarında Sanskritçe *caturapramāṇa* ibaresinin kapsamında olan dinî terimlerdir.

Uyg. ulug edgü ögli <ulug> y(a)rlıkançuçı köŋül "ulu teveccüh ve merhamet; **Skr**. *mahāmaitrīkaruṇā*" ve **ulug edgü ögli ulug y(a)rlıkançuçı köŋül** "ulu teveccüh ve merhamet sahini; **Skr**. *mahāmaitrīkaruṇā*" (Wilkens, 2021: 792).

Tanıklar

(1) ***ulug edgü ögli <ulug> y(a)rlıkançuçı köŋül****ke <egsüksüz> tükellig erür siz* "Yüce iyiliksever ve yüce merhametli gönle tamıyla sahipsiniz." (**AY X. Kitap 1069-1070,** 2021: 220, 276).

(2) ***ulug edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül****lüg kaŋlarıŋa tüzüke umunup ınanıp yükünür biz* "Yüce iyiliksever ve yüce merhametli gönüllü babalarına tamamen inanıp saygıyla boyun eğiyoruz." (**BT II 410-412,** 1971: 29, 30).

Eski Uygurca metin tanıklığında, *edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül* ifadesinin Eski Uygurca *ulug* sözcüğü ile kullanımı, Sanskritçe *maitrī* ve *karuṇā* ifadelerini kapsayan yeni bir dinî terimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu terim, Sanskritçede *mahāmaitrīkaruṇā* karşılığına sahip Eski Uygurca *ulug edgü ögli <ulug> y(a)rlıkançuçı köŋül* ifadesidir. Eski Uygurca *ulug edgü ögli <ulug> y(a)rlıkançuçı köŋül* terimi, üç unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, Eski Uygurca *ulug* ifadesidir ve bu sözcük, Sanskritçe *mahā-* ibaresine denk gelmektedir. İkinci unsur, Eski Uygurca *edgü ögli köŋül* ifadesidir. Bu ifade, Sanskritçe *maitrī* kelimesini karşılar. Son unsur ise, Eski Uygurca *y(a)rlıkançuçı köŋül* ibaresidir. Bu terim, Sanskritçe *karuṇā* sözcüğüne denk gelmektedir. Her üç unsur, bu yönüyle bir Bodhisattva erdemi olarak tüm canlılara şefkat ve merhamet etme amacını karşılamaktadır. Burada, açık bir şekilde Budist Uygur çevirmenlerinin Eski Uygurca özelinde hem Türk diline hem de yabancı bir dilden birebir Türkçe terim türetecek yetkinliğe sahip oldukları görülmektedir.

Uyg. ulug edgü ögli ulug y(a)rlıkançuçı köŋül "yüce iyiliksever ve yüce merhametli gönüllü; **Skr**. *mahāmaitrīkaruṇā*" (Wilkens, 2021: 792).

Tanık(lar)

(1) ***ulug edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋüllüg*** *kaŋlarıŋa tüzüke umunup ınanıp yükünür biz* "Yüce iyiliksever ve yüce merhametli gönüllü babalarına tamamen inanıp saygıyla boyun eğiyoruz." (**BT II 410-412,** 1971: 29, 30).

İlgili terim, Eski Uygurca *ulug edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül* ifadesinin {+lXg} ekiyle genişletilmiş formudur. Terim, "ulu teveccüh ve merhametli" anlamında Sanskritçe *mahāmaitrīkaruṇā* ifadesine denk gelmektedir (Wilkens, 2021: 792).

Sonuç

Sanskritçe *maitrī* ifadesine dair tematik ve dilsel incelemelerin yapıldığı çalışmada, ulaşılan sonuçlar şunlardır:

1. Sanskritçe *maitrī* ifadesi, Budist düşünce sisteminde özellikle Buddha adayı Bodhisattvaların sahip olması gereken şefkat eylemi ile alakalı bir terimdir. Bünyesinde tüm varlıklara karşı kucaklayıcı bir sevgi, şefkat ve iyi niyet barındıran bu terim, ayrıca merhamet, neşe ve aldırmazlık gibi birbirini tamamlayan meditasyon türü olan *Brahmavihāra* kavramının önemli bir unsurudur. Budizm'in tüm dönemlerinde, Budistlerce sıklıkla başvurulan *maitrī*, kişiler arası hoşgörünün, anlayışın, hukukun ve huzurun garantörü olarak bugünün modern dünyasında da özellikle bireylerin yaşadığı psikolojik sıkıntıları gidermede modern tıbbın yararlandığı bir terapi türü olarak da görev yapmaktadır.

2. Türk dinî yaşamının temel taşlarından Budist Uygurların dinî sistemleri içerisinde Sanskritçe *maitrī* ifadesi hem dinî hem de toplumsal bir terim olarak işlev görmektedir. Yazılı metinler tanıklığında, Budizm'in özünde var olan "kardeşlik, sevgi, dostluk, sevecenlik" unsurlarını başarıyla toplumsal ve dinî yaşamlarına uyarlayan Budist Uygurların dinî söz varlığında Sanskritçe *maitrī* ifadesine dair terimler söz konusudur. Köken ve oluşum yönünden Sanskritçe *maitrī* ifadesi, Budist Uygur dinî terminolojisinde hem yabancı terimlerle hem de Türkçe terimlerle yer almaktadır.

3. Çalışmada Sanskritçe *maitrī* ifadesini karşılayan 22 terim ele alınmıştır. Bu terimler, köken ve oluşum noktası bakımından *ödünçleme* ve *birebir Türkçe çeviri* olmak üzere iki grupta yer almaktadır.

Çalışmada Eski Uygurca-Soğdca ve Eski Uygurca-Toharca A/B dil ilişkilerinin ürünü olarak ödünçlenen yabancı dinî terimlere bakıldığında, Soğdca *mʾytr* formundan Eski Uygurcaya 5; Toharca A/B *maitär* formundan Eski Uygurcaya uyarlanan 2 terim söz konusudur. Sanskritçe *maitrī* ifadesi temelinde, muhtemelen Soğdca ve Toharca kökenli yabancı terimlerin birebir çevirisi olarak ortaya konmuş Türkçe terim sayısı ise 15'tir.

4. Budist Uygur dinî terminolojisinde Sanskritçe *maitrī* ifadesi için kullanılan en yaygın yabancı terim, Soğd kökenli *mʾytr* formundan Eski Uygurcaya aktarılan *maitrė* ifadesidir. Budist Uygur çevirmenleri, yazılı metinlerden de görüleceği üzere, Sogd kökenli bu dinî terimi yaygınlaştırma adına ifadenin birebir çevirisini ortaya koyarak yabancı ve Türkçe terimi birlikte kullanmışlardır. Sogd kökenli *maitrė* ifadesi, sıklıkla Eski Uygurca metinlerde *edgü ögli köŋül, sakınç* ve *edgü öş sakınç* gibi ibarelerle kullanılmıştır. Burada asıl hedef, belirttiğimiz gibi yabancı terimi yaygınlaştırma adına terimin Türkçe karşılığını verme durumudur.

Budist Uygur dinî terminolojisinde Sanskritçe *maitrī* ifadesi için kullanılan diğer bir yabancı terim, Toharca A/B dillerinden Eski Uygurcaya uyarlanan *maitär* ifadesidir. Bu ifade, Eski Uygurca metinlerde *maiter~mait(e)r* karşılığındadır. Soğd kökenli *mʾytr* formunda olduğu gibi, Budist Uygur çevirmenleri Toharca terimi yaygınlaştırma adına Türkçe bir karşılık ortaya koyarak eş anlamlı iki ayrı kökene giden terimlerin birlikte kullanımını hedeflemiştir. Eski Uygurca metinlerde Toharca *maitär* formunun birebir çeviri ile ortaya konmuş Türkçe karşılığı ise *edgü öşi sakınç* ifadesidir.

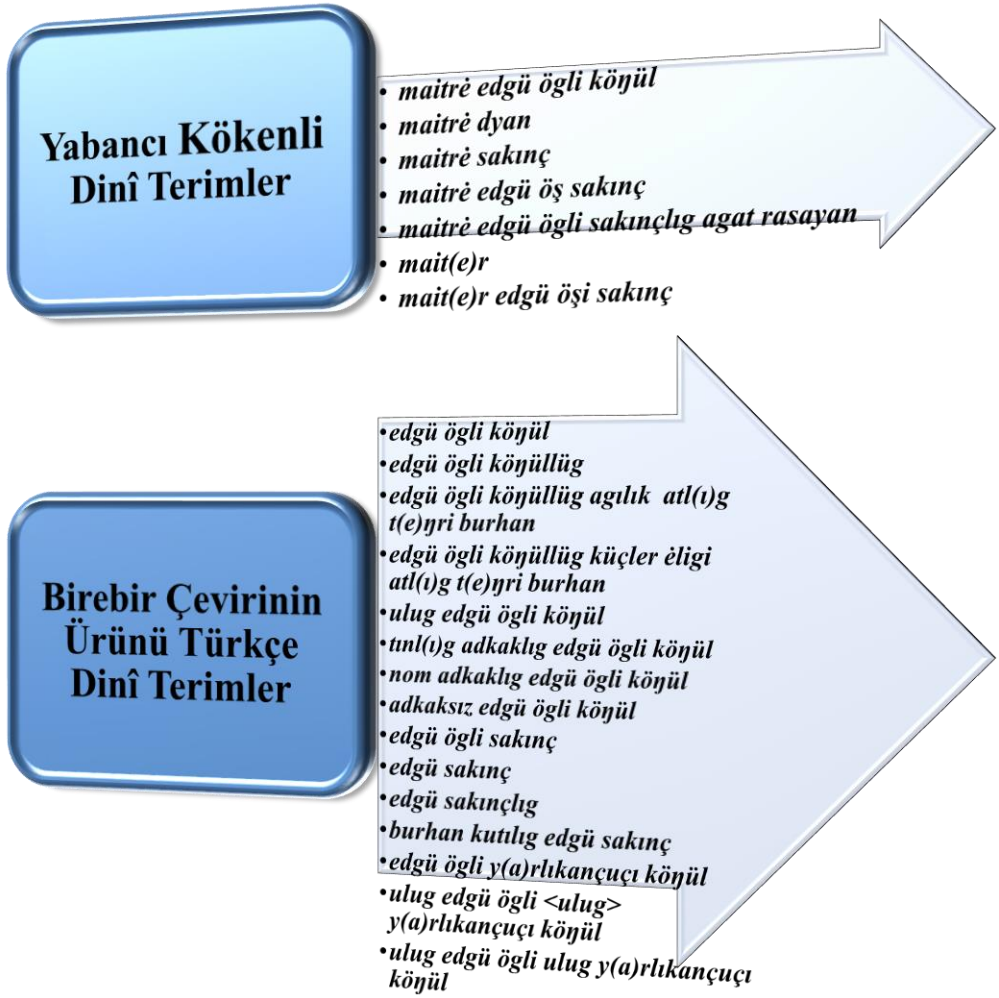
Budist Uygur dinî terminolojisinde Sanskritçe *maitrī* ifadesi için köken ve oluşum yönünden doğrudan birebir çevirinini ürünü olarak ortaya konmuş Türkçe terimlere bakıldığında, ağırlıklı olarak *edgü ögli köŋül, edgü ögli sakınç, edgü sakınç* ve *edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül* ifadelerinin tercih edildiği görülmektedir. Bu terimlere başta *ulug* sözcüğü olmak üzere, zaman zaman isimden isim yapma eki olarak bilinen {+lXg}ekinin getirilmesi ile terimlerin genişletildiği formlar da söz konusudur.

Sanskritçe *maitrī* ifadesi için oluşturulan Eski Uygurca *edgü ögli köŋül, edgü ögli sakınç* ve *edgü sakınç* ifadelerinden *edgü ögli* ibaresinin Sanskritçe *karuṇā* "merhamet" teriminin karşılığı olan *y(a)rlıkançuçı köŋül* ifadesi ile kullanımı, "şefkat ve merhamet" kavramlarının bir arada oluşunu da vurgulamaktadır.

Şekil 1'de gösterilen yabancı ve Türkçe kökenli 22 dinî terime bakıldığında, Budist Uygur dinî terminolojisinde Sanskritçe *maitrī* ifadesi için tercüme heyeti içerisinde yer alan Budist Uygur rahiplerinin ağırlıklı olarak Türkçe terim kullanma bilincinde olduğu; yabancı terimler noktasında ifadenin anlaşılması ve yaygınlaşması adına, yabancı ve Türkçe karşılıkların birarada kullanılması tekniğini uyguladıkları görülmektedir.

Bir halkın dinî, felsefi ve sanata dair konulardaki tecrübelerinin yer aldığı özel bir söz varlığı demek olan *terminoloji* kavramı özelinde, Budist Uygur rahiplerinin uygulamış oldukları bu sistem, karma bir yöntemdir. Bu karma yöntem, ilgili yabancı terim başa ya da sona alınarak bu ifadenin içerdiği anlamı alıcı dille anlatan kelimelerle kullanma demektir. Bu durumu, Sanskritçe *maitrī* ifadesi özelinde Eski Uygurcada *maitrė edgü ögli köŋül* ve *mait(e)r edgü öşi sakınç* ifadeleri ile görürüz. Burada, Eski Uygurca *maitrė* ve *mait(e)r* ifadeleri "sevgi dolu şefkat, sevecenlik, iyi niyet" gibi anlamlara sahip Sanskritçe *maitrī* ifadesini yansıtmaktadır. Budist Uygur rahipleri bu kavramlar temelinde, Sanskritçe terimin "şefkat, iyi düşünce" anlamları için *edgü ögli köŋül* ve *edgü öşi sakınç* ifadelerini ortaya koymuştur. Her iki ifadede de bahsedildiği üzere karma bir yöntem uygulanarak yabancı terimin Türkçe karşılıkla kullanımı ile yaygınlaşma ve anlaşılma amacı söz konusudur.

Şekil 1. Budist Uygur dinî terminolojisinde sanskritçe maitrī teriminin karşılıkları

Kısaltmalar

Çev. →Çeviren

Çin. →Çince

Ed. →Editör

Mo. →Moğolca

Pāli. →Pālice

Skr. →Sanskritçe

Sogd. →Soğdca

Tib. →Tibetçe

Toch. A →Toharca A

Toch. B →Toharca B

Uyg. →Eski Uygur Türkçesi

vs. →vesaire

Kaynakça ve Eser Kısaltmaları

Adams, D. Q. (2013). *A Dictionary of Tocharian B-Revised and Enlarged*. Amsterdam & Newyork: Rodopi.

Aris, G. (2018). *Eski Uygurca Ölüler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi].

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→**AY VI**).

Bhikkhu Analayo (2015). *Compassion and Emptiness in Early Buddhist Meditation*. UK: Windhorse Publications.

Bijay Kumar Sarkar (2019). Buddhists Concept of Brahma-Vihar: An Analysis of Morals. *Research Review Journals*, 4/1, 185-188.

Buswell, R. E. & Lopez, D. S. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları* (*Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→**AY VII**).

Dayal, H. (1970). *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*. India: Motilal Banarsidass.

Dhammadinna & Chawhan, N. (2020). Brahmavihāra: A Theravāda Perspective. *Scholarly Research Journal for Humanity Science & English Language*, 8/42, 10646-10653.

Dönmez, D. & Emir, C. (2019). *Sanskrit Yoga ve Vedānta Sözlüğü*. İstanbul: Okyanus Yayıncılık.

Geshe Kelsang Gyatso (1998). *Universal Compassion. A Commentary to Bodhisattva Chekhawa's Training The Mind In Seven Points*. London: Tharpa Publications.

Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary Sogdian-Persian-English*. Tahran: Ferhangan Publications.

Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap* (*Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (→**AY X**).

Hazai, G. & Zieme, P. (1971). *Fragmente der uigurischen Version des „Jin'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fu" nebst einem Anhang von Taijun Inokuchi. Berliner Turfantexte I*. Berlin: Akademie Verlag (→**BT I**).

Kasai, Y. (2017). *Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen, unter Mitarbeit von Hirotoshi Ogihara. Berliner Turfantexte XXXVIII*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers (→**BT XXXVIII).**

Keown, D. (2003). *Dictionary of Buddhism*. Newyork: Oxford University Press.

Kozak, A. (2019). *Budizm 101. Buda ve Dört Asil Gerçek'ten, Dharma ve Nirvana'ya Budizm Hakkında Bilmek İstediğiniz Her Şey*. Yazgı Evrim Denizci (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Günay Karaağaç (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mahatthanadull, S. (2019). *Conflict Management by Buddhist Peaceful Means of Loving-kindness* (*metta*). *JIABU*, 12/1, 209-223.

Nagao, G. M. (1981). The Bodhisattva Returns to This World. Leslie S. Kawamura (Ed.), *The Bodhisattva Doctrine in Buddhism* içinde (ss. 61-80). Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.

Pasanno Bhikkhu (2016). *Abundant, Exalted, Immeasurable*. USA: Abhayagiri Buddhist Monastery.

Poucha, P. (1955). *Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*. Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství.

Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar. Berliner Turfantexte II*. Berlin: Akademie Verlag (→**BT II**).

Sárközi, A. (1995). *A Buddhist Terminological Dictionary: The Mongolian Mahāvyutpatti*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Shaw, S. (2006). *Buddhist Meditation. An Anthology of Texts From the Pali Canon*. London & New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhasya. preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Soothill, W. E. & Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. (→**SH**).

Sullivan, M. S. (2012). The Brahma-Viharas. *Metta Meets Rationality Cultivating Metta, Karuna, Mudita and Upekkha With Exercises in Rational Buddhism and Naikan*. USA: Volusia Buddhist Fellowship.

Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 264 s.; 2.Teil: Analytischer und rückläufiger Index*. *Berliner Turfantexte IX*. Berlin: Akademie Verlag (→**BT IX**).

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra. Berliner Turfantexte III*. Berlin: Akademie Verlag (→**BT III**).

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* (*Karşılaştırmalı Metin Yayını*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→**AY IV**).

Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yayımlanmamış Doktora Tezi] (→**AY V**).

Venerable Sumana Barua (2015). The Four Divine Abodes and Fraternity. A Theravada Perspective. *Journal of Dialogue and Culture*, 4/2, 80–82.

Venerable Sumaṅgala (2019). *The True Power of Kannī Meditation. The Essential Guide to Ānāpānassati & Vipassanā*. Wone MDY.

Wilkens, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (trikāya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. *Berliner Turfantexte XXI*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers (→**BT XXI**).

Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig*. Cilt (1-2). *Berliner Turfantexte XXV*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers (→**BT XXV).**

Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*. *Berliner Turfantexte XXXVII*. Cilt (I-II-III). Turnhout (Belgium): Brepols Publishers (→**BT XXXVII).**

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Zhao, Z. (2022). The Influence of Loving-Kindness Meditation on Mental Health. *A Systematic Review Zichun Advances in Social Science, Education and Humanities Research,* 631, 957-961.

Zieme, P. (1984). Indischer Schlangenzauber in uigurischer Überlieferung. L. Ligeti (Ed.), *Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös* içinde (ss. 425–440). Budapest: Akadémiai Kiadó (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIX/2).

Elektronik Kaynaklar

Chinese English Pinyin Dictionary (https://chinese.yabla.com/chinese-english-pinyin-dictionary.php)

Hopkins, J. Tibetan-Sanskrit-English Dictionary (www.glossaries.dila.edu.tw)

Wisdom Library (https://www.wisdomlib.org/)

Yogapedia (https://www.yogapedia.com/)

Seslenme Sözlerinin Cümle Ögeleriyle İlişkisi ve Öge Olarak Cümledeki Konumu

Hasene AYDIN*

Özet

İletişim sırasında verici, alıcıyı öne çıkarma, dikkatini çekerek onu iletiye odaklama ya da duygu ve düşüncelerini etkili biçimde aktarma amacıyla seslenme sözlerinden yararlanabilmektedir. Çeşitli biçimlerde kullanıma çıkan seslenme sözleri, söz dizimi çalışmalarında çoğu zaman cümle dışı unsur olarak görülmekte ya da öge olarak alınıp seslenmeli özne, seslenmeli tümleç, ünlem tümleci, bağımsız tümleç, dolaylı tamlayıcı gibi adlarla anılmaktadır. Bu çalışma da Türkiye Türkçesi söz diziminde seslenme sözlerinin öge olarak cümledeki konumunu belirlemeyi amaçlamaktadır. Bunun için yazılı eserlerden alınan örneklerle seslenme sözlerinin cümle ögeleriyle ilişkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Örnekler incelendiğinde bütün seslenme sözlerinin ait oldukları cümlelere anlamsal açıdan katkı sunduğu görülmüş ve bu sözlerin cümleyle ilişkisinin iki boyutta olduğu anlaşılmıştır: Bu unsurlar ya cümlenin ögelerini açıklayıcı ya da cümlenin anlamını tamamlayıcı nitelik taşır. Söz konusu farklılık, çoğu zaman alıcının cümledeki yargının bir parçası olup olmamasıyla ve seslenme sözünün alıcıyla ilgili bilgi içerip içermemesiyle ilgilidir. Cümlenin ögelerini açıklayan seslenme sözlerinin kullanıldığı cümlelerde alıcı, cümledeki yargının içinde yer almakta, diğer ögelerin bünyesinde varlık bulmaktadır. Bu nedenle alıcıya dair bir bilgi de sunan seslenme sözü; özne, nesne, belirteç tümleci ya da yüklemle gönderimsel ilişki kurar. Bu ilişki de alıcının ögede yer alma biçimine göre üç farklı şekildedir: Alıcı, bazen bir ögenin bütününde doğrudan verilir; bazen ögenin işaret ettiği bütünün bir parçası olarak sunulur; bazen de sözcük öbeği konumundaki bir ögenin içindeki bir unsura sıkıştırılır. Bu nedenle seslenme sözlerinin ögelerle ilişkisi, kimi zaman eş değerlik, kimi zaman bütün-parça, kimi zaman da içerme biçimindedir. Cümlenin anlamını tamamlayan seslenme sözleriyse herhangi bir ögeyle doğrudan ya da dolaylı olarak gönderimsel bağlantı kurmazlar. Bu cümlelerde seslenme sözüyle, iletilen bilginin alıcısını belirtmek ya da onun dikkatini çekmek amaçlanmaktadır. Alıcı, cümledeki yargının çoğu zaman bir parçası değildir; sadece yargının iletildiği kişi konumundadır. Bunların yanı sıra seslenme sözleri, çoğu zaman sezdirim unsuru olarak da kullanılmakta ve alıcıya, vericinin alıcıyla olan ilişkisine dair iletiler de sunmaktadır. Cümlenin ötesine geçilip konuya cümle üstü birim bağlamında yaklaşıldığında seslenme sözlerinin diğer ögeler gibi cümleler arası ilişki kurma noktasında katkıları olduğu da görülür. Bir cümlede yer alan seslenme sözü, cümle üstü birimde yer alan diğer cümlelerdeki ögelerin de açıklayıcısı olabilmekte, böylece cümleler arası anlamsal ilişkiler kurabilmektedir. Sonuç olarak seslenme sözlerinin cümle dışı unsur sayılmaması ve cümlenin yardımcı ögeleri olarak değerlendirilip seslenmeli tümleç olarak alınmasının uygun olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seslenme sözü, hitap, seslenmeli tümleç, cümle, öge

Giriş

İletişim sırasında verici (seslenen), alıcının (seslenilenin) dikkatini çekme, onu iletiye odaklama ya da öne çıkarma, duygu ve düşüncelerini etkili biçimde aktarma amacıyla seslenme sözlerinden yararlanabilmektedir.

"*Seslenme*" sözcüğü, Türkçe Sözlük'te (erişim tarihi: 12.09.2022) "*Sözü birine veya birilerine yöneltme, hitap.*" biçiminde tanımlanır. Alaaddin Mehmedoğlu da (2006: 142) "*seslenme*" teriminin anlamdaşı olan "*hitap*" terimini "*Gramer yönünden cümlenin başka ögeleri ile bağlanmayan, yalnız müracaat olunan şahsı bildiren veya nesneyi (eşyayı) adlandırmak için ismin, zamirin, isimleşmiş sıfatın veyahut onların eşdeğeri olan kelime veya kelime grubudur.*" diyerek tanımlar. Günay Karaağaç (2013: 695) ise "*seslenme sözü*" terimini şöyle açıklamıştır: "*Kime ve neye seslenildiğini bildiren söz veya söz birleşmesi, seslenme öbeğini oluşturur. Kişinin özel adı olan sözler, akrabalık ve kavim adları, kişinin*

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hasenek@uludag.edu.tr, ORCID:0000-0002-8478-744X

toplumdaki işini, mevkiini bildiren sözler, ilişki bildiren sözler, seslenme sözleri olarak kullanılabilir. Ayrıca çeşitli hayvan adları ve takma adlar, cansız eşyaların adları, coğrafi adlar, seslenme görevi üstlenebilir." Bu açıklama ve tanımlardan, seslenme sözlerinin alıcıyı adı, mesleği, lakabı, seslenen kişiye yakınlığı gibi bakımlardan ifade eden sözler olduğu anlaşılır. Ancak alanyazında "*seslenme sözü*" teriminin kapsadığı dil birimleri konusunda bir karmaşa dikkati çeker.

Pek çok kaynakta "*Ahmet, anne, teyze, paşa, beyim, Hüsnü Efendi, yavrum, gülüm*" gibi sözcük türü olarak genellikle ünlemler içinde değerlendirilen sözcük ya da sözcük öbeği konumundaki sözlerin yanı sıra "*ey, hey, hop, hişt, a*" gibi ünlem göreviyle kullanılan görevsel dil birimleri de seslenme işlevli dil birimleri olarak verilir (Hengirmen, 2009: 380; Korkmaz, 2003a: 186; Delice, 2017: 202-211; Demirci, 2015: 145-149; Ergin, 2002: 350; Atabay vd., 1983: 182 vb.). Zeynep Korkmaz (2003b: 1173, 1174), "*seslenme (hitap) ünlemleri*"nin en yaygın olanlarının "*a, ay, ey, haydi, hey, ya, yahu, bre, ulan, hû*" olduğunu belirttikten sonra "*arkadaş!, Ayşe!, baba!, beyefendi! Yılmaz!*" gibi adların da tek başlarına birer seslenme ünlemi olarak kullanılabileceğini ancak bunların başına seslenmeye yarayan bir ünlem getirildiği zaman adlardaki hitabın daha güçlü ve etkili kılınacağını ifade eder. Bazı araştırmacılar, topluca ünlem olarak gördükleri bu dil birimlerini birbirinden ayırarak incelemişlerdir. Bu araştırmacılardan biri olan Fatih Doğru (2019: 176-182), ünlemleri birincil ünlemler ve ikincil ünlemler olarak ikiye ayırmış; "*Hey!, Hişt!, Hu!, Höst!, Alo!*" sözcük birimlerini seslenme anlatan birincil ünlemler, "*Arkadaş!, Asker!, Ahmet!, Oğlum!, Allah'ım!*" birimlerini ise seslenme ifade eden ünlemlik (ikincil ünlem) olarak vermiştir. Kerim Demirci de (2015: 148-149) "*hey, hişt*" gibi sözleri doğal ünlemler, "*Ajda!, Müjgan!, Ey Türk Gençliği!*" gibi ünlemleriyse sonradan ünlem olan unsurlar olarak vermektedir.

Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz ve Muharrem Daşdemir ise seslenme sözlerini "*ey, hey, hişt*" gibi birincil ünlem ya da doğal ünlem gibi sözlerden bağımsız olarak ele almışlardır. Cengiz Alyılmaz (1999: 534-540), bu sözcükleri seslenme ünlemleri olarak değerlendirir ve seslenme sözlerinin bu ünlemlerle birlikte kullanılabildiğini, ünlemlerin seslenmeleri kuvvetlendirici işlevi olduğunu ifade eder. Muharrem Daşdemir de (2014: 141, 152, 153) benzer biçimde "*hitap blokları*"nın kişi adları (*Nuran, Eray* vb.), akrabalık adları (*anne, dede* vb.), meslek ve makam adları (*müdür, vali* vb.), sosyal statüyü gösteren sanlar (*bey, efendi* vb.), muhataba yakıştırılan sıfatlar (*kuzu, yiğit* vb.) gibi sözlerden oluştuğunu belirtir. Kimi zaman bunlara seslenme ünlemleri olan "*a, ay, ey, hey*" gibi ünlemlerin de eşlik ettiğini dile getirir. Semra Alyılmaz'ın da (2015: 31-50) "Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri" adlı çalışmasında seslenmeleri, ünlem olarak görev yapan görevsel dil birimleri dışındaki alıcıyı ifade eden sözler olarak ele aldığı görülür.

Yunus Emre Divanı'ndaki seslenme sözlerini inceleyen Nazmi Alan ise (2021: 85, 90) önce seslenme ünlemi ve seslenme sözü ayrımına giderek birbirinden bağımsız ya da birlikte kullanılabildiğini ifade ettiği bu birimleri ayırmış, sonra "*Seslenme ünlemleri bir muhatabı işaret etmekten daha çok muhatabın dikkatini çekmek için kullanılan seslenme sözleridir.*" diyerek seslenme sözü ifadesini genel bir ifade olarak kullanıp ünlemleri de bunun kapsamı içinde değerlendirmiştir. Aynı karmaşa, Günay Karaağaç'ın sözlüğünde de mevcuttur. Karaağaç (2013: 695), seslenme sözlerini açıklarken önce özel adlar, akrabalık adları, mevki adları gibi birimlerden söz etmiştir. Sonra "*Türkçede seslenmeler, ünlem edatı kullanılarak veya kullanılmadan yapılabilir.*" deyip Türkiye Türkçesinin belli başlı seslenme sözlerini "*a, aaa, abo, aha, ayol, bereket versin ki, billahi, eyvah, ha, hay, hey, maalesef, öf, yahu*" biçiminde sıralamıştır.

Buradan araştırmacıların seslenme sözü olarak ünlemlerle ünlem görevi kazanan sözlüksel dil birimlerini ya birlikte seslenme sözü olarak değerlendirdikleri ya da görevsel dil birimi konumundaki ünlemleri dışarıda bırakıp sadece alıcıyı ifade eden sözlüksel dil birimlerini seslenme sözü olarak ele aldıkları anlaşılmaktadır.

Alanyazında seslenme sözü dendiğinde ne anlamak gerektiği konusunda bir netlik olmadığı gibi cümlelerin içinde bir unsur olarak yer alan seslenmelerin, cümle incelemelerinde öge olarak alınıp alınamayacağı, hatta öge olarak alınırsa hangi ögeye karşılık geleceği konularında da bir birlik olmadığı dikkati çeker. İşte bu çalışma da bu ikinci tartışmalı konu zemininde hazırlanmıştır ve Türkiye Türkçesinde seslenme sözlerinin cümle ögeleriyle ilişkisinin olup olmadığını, ilişki varsa bunun nasıl olduğunu ve bu yapıların öge olarak cümledeki konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Çünkü alanyazına bakıldığında bu sözlerin cümledeki yeri bakımından adlandırılmaya çalışıldığı ancak bunların cümleyle ve ögelerle ilişkileri üzerine ayrıntılı bir inceleme yapılmadığı görülmektedir. Cümledeki konumun belirlenebilmesi için de cümle ögeleriyle olan ilişkilerin saptanması gerektiği düşünüldüğünden böyle bir inceleme yapılmaya çalışılmıştır. Bunun için önce alanyazında bu birimlerin cümle ögeleri içinde ele alınışları değerlendirilmiş, ardından Türk edebiyatına ait eserlerden seçilen örneklerle seslenme sözlerinin cümle içinde diğer ögelerle ilişkisi üzerinde durularak bir sonuca varılmıştır. Seslenme sözleri olarak da "hitap" kapsamında değerlendirilebilecek, doğrudan alıcıyı bir yönüyle ifade eden sözler ile alıcıyı belirtmeden onun dikkatini çekmek için kullanılan "*hey, hişt, hop*" gibi görevli dil birimleri değerlendirilmiştir.

Söz Dizimi Çalışmalarında Seslenme Sözlerinin Cümle Ögesi Olma / Olmama Bakımından Ele Alınışı

Türkiye Türkçesi söz dizimi çalışmalarına bakıldığında cümle ögelerinin neler olduğu; hangilerinin temel, hangilerinin yardımcı ya da seçimlik ögeleri oluşturduğu konusunda araştırmacılar arasında bir birlik olmadığı dikkati çeker. Araştırmacıların bu konudaki görüşlerini ayrıntılı biçimde sunan Caner Kerimoğlu (2014: 161-165), temel ögeler olarak genellikle özne ve yüklemin kabul edildiğini, yardımcı ögeler konusundaysa farklılıkların olduğunu ifade eder. Bayram Çetinkaya da (2020: 9-10) durumu, genel olarak yüklem ve öznenin, cümlenin temel ögeleri olarak alındığı; kimi durumlarda bu temel ögelere nesne ya da bazı durum ekli tamlayıcılar olan tümleç adı verilen ögelerin de eklendiği; belirteç tümleçlerinin ise cümlede seçimlik ögeler olarak görüldüğü biçiminde özetler. Bu karışıklık içinde seslenme sözlerinin cümlede nasıl değerlendirilmesi gerektiğine, temel ya da yardımcı öge olarak alınıp alınmayacaklarına, bunlar için hangi söz dizimi teriminin kullanılacağına dair bir birlik de görülmemektedir.

Seslenme sözleri, kaynaklarda çoğu zaman öge olarak görülmeyip cümle dışı öge / cümle dışı unsur biçiminde değerlendirilmiştir (Karahan, 2004: 36-37; Ergin, 2002: 401; Karaağaç, 2009: 196; Özkan ve Sevinçli, 2019: 154; Özkan vd., 2016: 43; Aktan, 2016: 107-108; Erkul, 2007: 45; Karaağaç, 2013: 229-230 vb.). Bu unsurların cümlenin kurucusu olan yükleme doğrudan hizmet etmeyişleri; özne, nesne ya da belirteç tümleçlerinin aksine yükleme sorulan sorulara cevap vermeyişleri, bu adlandırmanın nedeni olarak verilir. Ancak bunları cümle dışı olarak gören araştırmacıların birleştiği bir nokta vardır: Bu ögeler, yükleme değil cümleye anlamsal olarak hizmet etmekte hatta metin ögesi olarak görev yapmaktadır. Aşağıda bu konudaki görüşlerin bir kısmına yer verilmiştir:

"*Cümlenin herhangi bir yerinde bulunan, ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlenin anlamına yardımcı olan ögelerdir. Cümle dışı ögeler, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi yüklemin tamamlayıcısı değildirler. Bu ögeler, yüklemin tamamlayıcısı olan ögelerin aksine açıklama, pekiştirme vb. işlevlerle cümleye yardım eder ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde birbirine bağlarlar*" (Karahan, 2004: 36).

"*Cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan, şekil olarak yükleme bağlanmayan, ancak cümlenin anlamına dolaylı olarak katkıda bulunan bu birliklere cümle dışı öge (unsur) denir. Bazı bağlaçlar, ünlemler, ünlem grupları, hitaplar, ara sözler, açıklayıcı cümleler cümle dışı öge (unsur) olarak adlandırılır*" (Özkan ve Sevinçli, 2019: 154).

"*Bütün ünlemler ve ünlem öbekleri, cümle dışı ögelerdir. Ünlem öbeği, cümle içinde, sonunda, önünde bulunabilir; fakat içinde, önünde veya sonunda bulunduğu cümle ile bir ilgisi yoktur. Kendi başına bir cümle oluşturmayan ünlem öbeği, cümle değil, dil kullanıcısının cümlede söz konusu olan olay hakkındaki görüşünü ya da duygusunu bildiren cümleler arası bir ögedir; bu yüzden, metindeki hiçbir yükleme bağlanamayan cümle dışı ögedir*" (Karaağaç, 2009: 196).

"*Cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan ve şekil olarak yükleme bağlanmayan, ancak cümlenin anlamına dolaylı olarak katkıda bulunan unsura cümle dışı unsur denir. Cümle dışı unsurlar; özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi yüklemin tamamlayıcısı değildirler. O yüzden cümle dışı unsur adını alırlar*" (Aktan, 2016: 107).

"*Cümlenin kuruluşuna katılmayan; ancak, dolaylı olarak cümlenin anlamına katkıda bulunan bağlaç, ünlem, ünlem grubu, seslenme, ara söz gibi birimler*" (Korkmaz, 2003a: 55).

Yukarıdaki açıklamalara bakıldığında aslında araştırmacıların seslenme sözlerini cümleden ayırmadıkları, cümlenin içinde gördükleri anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, bu ifadeleri cümleyle bağlantılı olarak görmekte ancak bunlar diğer ögeler gibi doğrudan yükleme bağlanmadıkları için farklı bir terim kullanmayı tercih etmektedirler. Ancak cümle dışı unsur dendiğinde cümleyle hiçbir ilişki kurmayan unsurlar anlaşılmaktadır. Oysa ortak kabul, bu sözlerin cümleye anlamsal katkı sağladığı biçimindedir. O hâlde cümle dışı unsur terimi yerine başka bir terim kullanılmalıdır. Mehmet Özmen de (1995: 24) cümle dışı unsur teriminin uygunsuzluğunu şöyle ifade etmiştir: "*Anlama gelince, fiilen cümle kuruluşuna katılan, cümlenin anlamında payı olan bir unsuru, yükleme sorulan sorulara cevap vermediği için, cümle dışı unsur diye adlandırmak ve cümleyle ilgisi yokmuş izlenimi veren bir terimle karşılamak uygun değildir. Bu öğe, kelime çeşidi olarak ister ünlemden ister edattan veya iki cümleyi birbirine bağlayan bağlaçtan oluşsun, her durumda cümle içerisindedir ve cümlenin anlam olarak tamamlayıcısı durumundadır.*"

Seslenme sözlerini özne, nesne, belirteç tümleci gibi yükleme hizmet etmediği için öge olarak görmeyen ancak cümle dışı unsur terimini de kullanmak istemeyen bazı araştırmacılar, bu yapıları başka adlarla anmaktadırlar:

Alaeddin Mehmedoğlu (2006: 142-143), hitapların cümlede öge olmadıklarını belirtmekle birlikte bunların cümlenin kuruluşunda önemli rol üstlendiklerini ifade ederek bu yapılara "*cümle ögesi olmayan yardımcı kelimeler*" denmesini önerir.

Arzu Sema Ertane Baydar da (2016: 205) seslenme sözlerinin cümlenin anlamını etkilediğini ancak yüklem ile doğrudan ilişki kurmadığı için tümleç olarak değerlendirilemeyeceklerini, bu nedenle bunların diğer bütün ünlemlerle birlikte "*yardımcı unsur*" olduklarını belirtir.

Türkiye Türkçesindeki hitaplar konusunda bir doktora tezi hazırlayan Hanife Alkan Ataman da (2018: 19) seslenmeleri yardımcı unsur saymak gerektiğini şu sözleriyle ifade eder: "*Hitaplar, kullanıldıkları cümlelerden çıkarıldığında cümlenin anlamında ve genel yapısında hiçbir değişiklik yaratmazlar. Cümlede çoğu zaman hiçbir soruya da cevap vermezler. Ancak bu unsurlar cümleden çıkarıldığında cümlenin anlamının önceki gibi olmadığı, cümlenin anlamında belli ölçüde daralma olduğu fark edilir. Bu nedenle diğer ögeler gibi hitapların da cümle dışı unsur sayılıp göz ardı edilmesi yanlıştır. O hâlde cümlenin ana ögeleri olabilen yapıları 'cümlenin temel unsurları', geri kalan yapıları da 'cümlenin yardımcı unsurları' olarak adlandırmanın daha doğru olacağı söylenebilir*".

Muharrem Daşdemir (2014: 141), "*hitap blokları*" olarak adlandırdığı seslenme sözlerini "*cümle üstü öge*"lerden sayar. "*Cümle üstü öge*" terimini "*Cümleye iştirak etmesine rağmen, cümlede belirtilen 'yargı'yla değil; sözü üreten 'konuşmacı'yla ilgili olan ögelere cümle üstü öge denir.*" biçiminde tanımlar.

Sıddık Akbayır (2010: 120) ve Tahir Nejat Gencan (2001: 183) ise seslenmelerin cümlelerin herhangi bir ögesi olmadığını ifade eder ancak bunlar için bir terim kullanmazlar.

Seslenme sözlerini öge olarak görüp tümleç, tamlayıcı ya da özne biçiminde ele alan araştırmacılar da vardır:

Ahat Üstüner (1998: 28-29), seslenme sözlerinin işlevini "*Cümle dışı unsur denen kelime veya kelime grupları bazen özneyi vurgulamak, bazen de yüklemi ihtimal, kararsızlık, belirsizlik, kesinlik vb. gibi yönlerden tamamlamak amacıyla kullanılmaktadırlar.*" biçimindeki sözleriyle açıklar ve bağlama edatları, ünlemler ve ünlem grupları için "*dolaylı tamlayıcı*" terimini önerir.

Mehmet Özmen (2013: 43, 44, 48, 49, 50) seslenmeleri "*bağımsız tümleç*" başlığı altında ele alır ve "*Cümleye türlü anlam ilişkileri ile katılan; ancak, yükleme doğrudan doğruya bağlanamayan, yükleme sorulan hiçbir soruya cevap vermeyen cümle ögesi, bağımsız tümleçtir.*" biçiminde tanımlar. Bu ögelerin cümlenin tümüyle ya da cümle ögelerinden biriyle ilgili olabileceği bilgisini verir. Özmen, seslenme sözlerini, anlamlarına göre sınıflandırdığı bağımsız tümleçler içinde "*ünleme görevindeki bağımsız tümleçler*" başlığı altında değerlendirmektedir.

Abdurrahman Özkan vd. de (2016: 43) "*cümle dışı öge / unsur*" terimini kullanmakla birlikte bunlara Özmen gibi "*bağımsız tümleç*" de denebileceğini ifade ederler: "*Cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan ama bir şekilde anlam bakımından cümleye katkı sağlayan ögelere cümle dışı ögeler adı verilir. Bağlaçlar ve ünlemler veya ünlem grupları doğrudan yüklemle ilgili olmayan ögeler durumundadır. (...) Cümle dışı ögeleri bağımsız tümleç şeklinde de isimlendirmek mümkündür (Özmen 2010: 365)*".

H. İbrahim Delice ise (2018: 167) özel adlardan oluşan seslenme bildiren ünlemleri "*uydu ünlemler*" olarak ele alır ve bunların yükleme değil cümleye bağlandığını, cümleyi tamamlayan bir öge olarak "*ünlem tümleci*" biçiminde alınabileceklerini belirtir.

Hikmet Dizdaroğlu da (1976: 42-43) bu yapıları öge olarak alan araştırmacılardandır. "*Ey vuslat! O âşıkları efsununa râm et!*" gibi örneklerde görülen ve cümledeki özneye gönderme yapan "*ey vuslat*" biçimindeki yapıları "*seslenmeli özne*" olarak verirken "*Gençler, bütün ümmîd-i vatan sizdedir.*" cümlesinde olduğu gibi özneye göndermede bulunmayan "*gençler*" gibi seslenmeleri "*seslenmeli tümleç*" biçiminde adlandırır.

Kerime Üstünova da (2011: 59) "*seslenmeli tümleç*" terimini kullanır. Dede Korkut Destanları'nda geçen "*Hey Dirse Han boynı uzun bidevi at virgil bu oğlana.*" ifadesindeki "*hey Dirse Han*" sözü, Üstünova tarafından seslenmeli tümleç olarak değerlendirilmiştir. Araştırmacı, yine bir başka çalışmasında "*Ulan Emey Hanım, gel bu kez, sen bu işi hiç duymamış ol.*" cümlesindeki "*Emey Hanım*" sözünü "*hitap ya da bir başka deyişle seslenmeli tümleç*" olarak adlandırmıştır (Üstünova, 2000: 181). "*Ulan*" sözünü dışarıda bırakan Üstünova'nın, alıcıyı ifade eden seslenme sözlerini seslenmeli tümleç olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Mehmet Hengirmen (2009: 320), "Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü"nde hem "*seslenmeli özne*" hem de "*seslenmeli tümleç*" terimlerine yer vermiştir. "*Seslenmeli özne*" için "*Seslenme amacıyla kullanılan ve aynı zamanda, sonraki cümlenin de öznesi olan sözcük veya sözcük grubu: Arkadaş, nereye gidiyorsun? Ey tanrım, günahlarımı bağışla.*" açıklamasını yaparken "*seslenmeli tümleç*"i "*Seslenme amacıyla kullanılan ve aynı zamanda, sonraki cümlenin de tümleci olan sözcük veya sözcü grubu: Ömer, arkadaşım (seninle) tanışmak istiyor. Çocuklar, oyuncaklarınızı (size) dağıtıyorum.*" olarak tanımlar. Bu örneklerde seslenmeler, özne ya da tümleçlerle anlamsal açıdan örtüşmektedir. Ancak cümledeki ögelerden birine göndermede bulunmayan seslenmeler için hangi terimi kullanmak gerektiğine bu çalışmada değinilmez.

Vecihe Hatiboğlu da (1972: 119) öznenin derin yapıda kullanıldığı "*Vatandaş, Türkçe konuş.*", "*Hani ey gözyaşım akmayacaktın.*" gibi cümlelerde bu öznelere gönderme yapan "*vatandaş, gözyaşım*" seslenme sözlerini "*seslenmeli özne*" olarak değerlendirmektedir.

Türkçedeki seslenme sözlerini inceleyen Semra Alyılmaz da (2015: 45, 46) seslenme sözlerinin cümlenin bir parçası, sıralama bakımından da ilk ögesi olduğunu belirtir ve bu yapılara cümle ögeleri arasında yer verilmesi gerektiğini ifade eder ancak herhangi bir terim önermez.

Bu durumda seslenme sözlerinin öge olma ya da olmama noktasında kaynaklarda işleniş biçimleri şöyle özetlenebilir:

1. Seslenme sözleri, öge olarak alınmamaktadır.

1.1. Seslenme sözlerini öge olarak görmeyen pek çok araştırmacı, bunları cümle dışı unsur/öge ya da cümle üstü öge olarak değerlendirmektedir.

1.2. Cümle dışı unsur/öge terimini kullanmak istemeyen bazı araştırmacılarsa bunları cümlenin yardımcı unsurları olarak görmektedir.

2. Bazı araştırmacılarsa bunları öge olarak görmedikleri gibi herhangi bir terimle de adlandırmamaktadır.

1.2. Seslenme sözleri, cümle ögesi olarak görülmekte; özne ya da tümleç biçiminde ele alınmaktadır.

Seslenme sözlerini öge olarak almak ya da almamak için bunların cümle içindeki diğer ögelerle ve cümleyle ilişkilerinin belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Alanyazına bakıldığında bu konuda ayrıntılı bir inceleme yapılmadığı görülmektedir. Sadece Semra Alyılmaz (2015: 40-41), "*seslenmeli özne*" terimini değerlendirirken seslenmelerin her zaman cümlenin öznesiyle aynı olmadığını belirtmiş ve buna dair birkaç örnek vermiştir. Çalışmanın bundan sonraki inceleme bölümünde bu eksikliği gidermek amacıyla seslenmelerin cümle ögeleriyle ilişkilerine ve cümledeki rollerine yer verilecektir.

İnceleme

Yazılı eserlerdeki örneklerin değerlendirilmesi sonucunda cümlenin herhangi bir yerinde kullanılabilen seslenme sözlerinin cümleyle ilişkisinin iki boyutta olduğu görülmüştür: Bu unsurlar, ya cümlenin ögelerini açıklayıcı ya da cümlenin anlamını tamamlayıcı nitelik taşır. Bu farklılık, çoğu zaman alıcının cümledeki yargının bir parçası olup olmamasıyla ve seslenme sözünün alıcıyla ilgili bilgi içerip içermemesiyle ilgilidir.

Cümlenin ögelerini açıklayan seslenme sözlerinin kullanıldığı cümlelerde kendisine seslenilen alıcı, cümledeki yargının içinde yer almakta, diğer ögelerin bünyesinde varlık bulmaktadır. Bu nedenle alıcıya dair bir bilgi de sunan seslenme sözü; özne, nesne, belirteç tümleci ya da yüklemle gönderimsel ilişki kurar. Bu ilişki de alıcının ögede yer alma biçimine göre üç farklı şekilde kurulur. Alıcı, bazen bir ögenin bütününde doğrudan verilir; bazen bazen ögenin işaret ettiği bütünün bir parçası olarak sunulur; bazen de sözcük öbeği konumundaki bir ögenin içindeki bir unsura sıkıştırılır. Bu nedenle seslenme sözlerinin ögelerle ilişkisi, kimi zaman eş değerlik, kimi zaman bütün-parça, kimi zaman da içerme biçimindedir.

Cümlenin anlamını tamamlayan seslenme sözleriyse herhangi bir ögeyle doğrudan ya da dolaylı olarak gönderimsel bağlantı kurmazlar. Bu cümlelerde seslenme sözüyle, iletilen bilginin alıcısını belirtmek ya da onun dikkatini çekmek amaçlanmaktadır. Alıcı, cümledeki yargının çoğu zaman bir parçası değildir; sadece yargının iletildiği kişi konumundadır.

Buna göre seslenme sözleri, ögelerle ilişkilerine göre şöyle gruplandırılabilir:

1. Cümle ögelerini açıklayıcı seslenmeler:

1.1. Bir ögeyle anlamsal açıdan eş değer olanlar,

1.2. Bir ögeyle anlamsal açıdan bütün-parça ilişkisi kuranlar,

1.3. Sözcük öbeği durumundaki bir ögenin içindeki bir unsurla ilişkili olanlar.

2. Cümlenin anlamını tamamlayıcı seslenmeler.

Cümle sınırlarını belirleme ve seslenme sözlerinin cümleye ait olup olmadığını değerlendirme noktasında yazılı metinlerde kullanılan noktalama işaretlerinin de akıl karıştırıcı olduğunu söylemek gerekir. Çünkü cümle başındaki seslenmelerden sonra kullanılan noktalama işaretinin tercihe bağlı olduğu görülmektedir. Bazı vericiler, seslenme sözünden sonra ünlem işareti kullanmayı, ardından ifadeye büyük harfle başlamayı tercih ederken bazıları, bunlardan sonra virgül kullanmış, cümle bittikten sonra ünlem işareti kullanmayı tercih etmişlerdir. Seslenme sözünden sonra virgülün geldiği yapılar, ayrı cümleleri düşündürmezken bu sözlerden sonra ünlem işaretinin kullanıldığı yapılarda cümle sınırlarının belirlenmesi meselesi gündeme gelmektedir. Seslenme sözünden sonra ünlem işareti varsa bunları ayrı ayrı cümleler olarak değerlendirmek mi gerekmektedir? Yoksa seslenme sözü, kendinden sonra gelen cümlenin bir parçası olarak mı alınmalıdır? Bu tür yapılarda seslenmenin, ardından gelen bölüme ait olarak alınması, söylemin bütünselliği düşünüldüğünde daha mantıklı görünmektedir. Çünkü seslenme, o yapıya dikkat çekmek için söylenmiş bir sözdür ve cümleye ait sayılmalıdır. Türk Dili Kurumu Yazım Kılavuzu'nda da (erişim tarihi: 26.09.2022) ünlem işaretinin kullanımı açıklanırken bu konuya şöyle bir açıklama getirilmiştir:

"***2.*** *Seslenme, hitap ve uyarı sözlerinden sonra konur:*

Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri! (Atatürk)

(...)

UYARI: *Ünlem işareti, seslenme ve hitap sözlerinden hemen sonra konulabileceği gibi cümlenin sonuna da konabilir:*

Arkadaş, biz bu yolda türküler tuttururken

Sana uğurlar olsun… Ayrılıyor yolumuz! (Faruk Nafiz Çamlıbel)"

Bu durumda seslenme, cümlenin bir parçasıdır; ünlem işareti kullanımı da vericinin tercihine bırakılmıştır. Mehmet Özmen de (2013: 50) seslenme sözlerinden sonra ünlem ya da virgül işaretinin kullanılabileceğini ancak hangi noktalama işareti kullanılırsa kullanılsın bunların metin bağlamına göre ilgili oldukları cümlenin bağımsız tümleçleri olduklarını ifade eder. Bu çalışmada da seslenme sözünden sonra hangi noktalama işareti kullanıldığı dikkate alınmadan bu sözler, ardından gelen cümleye ait kabul edilmiştir.

1. Cümle Ögelerini Açıklayıcı Seslenmeler:

Alıcının yargının bir parçası olduğu cümlelerde görülen bu gruptaki seslenmeler; özne, nesne, belirteç tümleci ya da yüklemde verilen alıcı bilgisiyle ilişkilidir. Ayrıca bu tür seslenme sözleri; alıcının adı, işi, yaşı, konumu, lakabı, unvanı gibi bakımlardan da bilgi verici nitelik taşır.

Alıcının cümlede verilme biçimine göre bu tür seslenmelerin ögelerle ilişkisi de üç farklı biçimde olmaktadır. Bazen öge, bir zamirden oluşur ve seslenme, bu zamirle anlamsal açıdan eş değer olduğu için ögeyle doğrudan ilişki kurar. Bazen alıcı, grup ifade eden bir ögenin parçasıdır; bu durumda seslenme de ögenin anlamsal olarak parçası konumundadır. Alıcı bazen de sözcük öbeği kuruluşundaki ögenin bir unsurunda sunulur. O zaman da seslenme, bir ögenin içinde yüzey ya da derin yapıda verilen bu unsura gönderme yapar.

Aşağıda örneklerle bu ilişkiler incelenmektedir:

1.1. Bir Ögeyle Anlamsal Açıdan Eş Değer Olanlar:

Bazı seslenmeler, cümledeki ögelerin yerini tutabilecek niteliktedir ve doğrudan ögelerden biriyle tekrar ilişkisi kurarlar. Gösterenleri ayrı, gösterilenleri aynı olduğu için eksik tekrar olarak değerlendirilebilecek bu ilişki sayesinde seslenmeler; özne, nesne, belirteç tümleci ya da yüklem konumundaki ögeleri açıklayıcı, netleştirici bir görev üstlenmektedir. [1]

"*Öyle ise sen anlat bana, Zeynep Kadın.*" (YKK/Y, 47) cümlesinin ögeleri bulunursa "*sen*" zamiri, birincil özne olarak değerlendirilir. Cümledeki "*Zeynep Kadın*" sözü ise hem alıcıyı vurgulamakta hem de anlatma eylemini gerçekleştirecek özneye gönderme yapmaktadır. "*Sen*" zamiriyle "*Zeynep Kadın*" seslenmesinin aynı kişiyi anlatmak bakımından eş değer olduğu görülür. Böylece örtük anlam içeren özne, seslenme sözüyle açıklanmış olmaktadır:

Öyle ise *sen* *anlat bana,* *Zeynep Kadın.*
birincil özne seslenme

sen = Zeynep Kadın

Dizdaroğlu (1976: 42-43) ve Hengirmen (2009: 320), özneyle anlamsal açıdan eş değer olan bu tür seslenmeler için "*seslenmeli özne*" terimini kullanırlar. Ancak bu terim, çok da uygun görünmemektedir. Kişi bakımından özne-yüklem uyumu dikkate alındığında yüklemin (*anlat-**Ø***) yüzey yapıda görülmeyen ama varsayılan emir kipi ikinci teklik kişi ekiyle (***-Ø***) çekimlendiği, bu çekimin cümlede "*sen*" zamirini özne olarak istediği anlaşılır. Nitekim bu özne, cümlede yüzey yapıda zaten bulunmaktadır. Ayrıca üçüncü teklik kişiye işaret eden "*Zeynep Kadın*" ifadesinin özne olarak alınması, özne-yüklem uyumu bakımından mümkün görünmemektedir. Yine ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere seslenmeler, sadece özneyle değil nesne, yüklem ve tümleçler de ilişkili olabilmektedir. Buna rağmen "*seslenmeli nesne, seslenmeli yüklem*" gibi terimler mevcut değildir. "*Seslenmeli tümleç*" terimi vardır ama bu da her zaman seslenme ve tümleç eş değerliğini anlatmaz. Bu durumda "*seslenmeli özne*" terimi de kullanılmamalıdır.

Bu tür cümlelerde özne derin yapıda da olabilir. Bu durumda seslenme sözü, derin yapıdaki özneyle eş değerdir. Aşağıdaki cümlenin öznesi de "*sen*"dir ama yüzey yapıya çıkmamış, derin yapıda eksilti olarak bırakılmıştır:

"*Sahi mi söylüyorsun, Nevzat?*" (PS/SG, 28)

Sen *sahi mi söylüyorsun,* *Nevzat?* [2]
birincil özne seslenme

sen *= Nevzat*

"*Evet. Ama seni verem değil, bu asabiyet öldürecek Kemal.*" (AK/V, 33) cümlesindeyse hem birincil özne (*verem değil, bu asabiyet*) hem de ikincil özne (*seni*) kullanımı görülür (Asabiyet, ölme eylemine sebep olacak; Kemal de ölecektir.). [3] Burada "*Kemal*" seslenme sözü, "*seni*" ikincil öznesiyle eş değerdir. "*Kemal*" yani "*sen*", asabiyet sebebiyle ölme olasılığı bulunan kişidir:

Ama *seni* *verem değil, bu asabiyet öldürecek* *Kemal.*
ikincil özne seslenme

[1] Eksik tekrar konusuyla ilgili bilgi için bk. Üstünova, K. (2003). "Eksik Tekrar". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, s. 179-186.
[2] Derin yapıdaki ögeler, koyu yazılmıştır.
[3] Birincil özne ve ikincil özne terimleri ve kullanımlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, K. (2019). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi.* Bursa: Sentez Yayıncılık, s. 158-177.

sen = Kemal

Seslenme sözü, yüzey ya da derin yapıda verilen birincil nesneyle de eş değer olabilir. "*Kemal, geçen hafta kim ziyaret etti seni?*" (AK/V, 26) cümlesinde -{I} ekiyle birincil nesne olan "*sen*" zamirinin yerini tuttuğu, ziyaret edilen kişi, "*Kemal*" biçimindeki seslenme sözünde verilen kişidir:

Kemal, geçen hafta kim ziyaret etti seni?
seslenme birincil nesne

Kemal = sen

Aşağıdaki örnekte de ikincil nesneyle eş değer seslenme sözleri görülmektedir: [4]

"*(...) Âlî İhsan arkasından şöyle bağırıyordu:*

'Baba! Bu parayı sana ödeyeceğim!'

İhsan Sait Eminönü'ne geçtiğinde oğlu yine bağırdı:

'Babacığım! Mutlaka ödeyeceğim!'" (İOA/YG, 83)

Verici, burada önce "*baba*" diye seslendiği alıcıya "*Bu parayı sana ödeyeceğim!*" cümlesini iletir. Burada -{A} durum ekiyle çekimlenmiş "*sen*" zamiri, "*sana*" biçiminde paranın kendisine ödeneceği, işten ikinci sırada etkilenen ikincil nesneyi oluşturur. Bu kişi, seslenmede açıkça verilen babadır. Verici yani bağlama göre oğul Âlî İhsan, daha sonra babaya bir kez daha seslenir. Bu sefer seslenme sözcüğü, "*baba*" değil "*babacığım*"dır. Verici; yakınlık, içtenlik bildiren -{CIK} ekini ve aitlik bildiren -{Im} birinci teklik kişi iyelik ekini kullanarak söze duygusallık katmak istemiş; babaya yönelik sevgisini, içtenliğini, duygularını vurgulamıştır. Bu seslenmenin ardından "*Mutlaka ödeyeceğim.*" cümlesi gelir. Bu, eksiltili bir cümledir. Hem birincil nesne (*bu parayı*) hem de ikincil nesne (*sana*) yüzey yapıya çıkmamıştır. Derin yapıdaki bu ögeler iletişim sırasında yerine konduğunda seslenme sözü olan "*babacığım*"ın bu kez derin yapıdaki ikincil nesneyle eş değer olduğu görülür:

Baba! *Bu parayı sana ödeyeceğim!* *Babacığım!* ***Bu parayı sana*** *mutlaka ödeyeceğim.*
seslenme ikincil nesne seslenme …. ikincil nesne

baba = sen *baba =* ***sen***

Seslenmelerin belirteç tümleçleriyle ilişkili olabildiği de görülür. Hengirmen (2009: 320) bu tür seslenme sözlerini cümle ögesi olarak "*seslenmeli tümleç*" biçiminde vermektedir. Örneğin "*Çocuklar bu evde hiç mi sensiz kalmadılar, a kızım?*" (AK/V, 96) cümlesinde seslenme görevindeki "*a*" ünlemiyle birlikte kullanılan "*kızım*" sözcüğü, seslenme öbeğini oluşturur. Bu seslenmede sözü edilen alıcı konumundaki kız, cümlede durum belirteç tümleci olarak görev yapan "*sensiz*" sözcüğündeki "*sen*" zamiriyle eş değerdir:

Çocuklar bu evde hiç mi *sensiz* *kalmadılar,* *a kızım?*
durum belirteç tümleci seslenme

sen = kızım

"'Şahin, sen misin?' dedi." (ŞY/GEA, 13) örneğindeyse iç cümledeki "*Şahin*" seslenmesi, iç cümlenin yüklemindeki "*sen*" zamiriyle eş değerdir. Aslında bu da eksiltili bir cümledir. Cümlenin birincil öznesi, yüzey yapıda verilmemiştir. Ancak derin yapıdaki öznenin de Şahin'e gönderme yapacak bir ifade olması gerekir. Bir telefon konuşmasında sorulan bir soruyu veren bu cümlede Şahin, telefon eden kişi

[4] İkincil nesne terimi ve kullanımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, K. (2019). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, s. 177, 178, 203-217.

konumundadır. Bunu anlatan bir özne, derin yapıda varsayılır. Bu durumda seslenme, hem birincil özne hem yüklemle eksik tekrar ilişkisi kurar:

Şahin,	***telefon eden/ telefondaki/ karşıdaki / o***	*sen misin?*
seslenme	birincil özne	yüklem

Şahin = ***telefon eden/ telefondaki/ karşıdaki / o*** *= sen*

Buradan seslenme sözlerinin kimi zaman cümlede yer alan birden fazla ögeye gönderme yapabildiği anlaşılmaktadır.

Seslenme sözleri, alıcıyı kodlayan zamirlerle bağlantı kuruyorsa bu zamirlerin yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi sadece ikinci kişileri anlatan *sen* ve *siz* olduğu düşünülebilir. Ancak dilde zamirlerin farklı kullanımlarına da rastlandığı için seslenmeler, diğer zamirlerle de eş değerlik kurabilmektedir. Aşağıdaki örnekte özneyle seslenme arasında böyle bir ilişki vardır*:*

"*Hişşşt. Lütfen susalım hanımlar, hepinizin pek takdir ettiği, bugünkü konuşmacımız olan muhterem hanımefendiyi takdim ediyorum.*" (AK/V, 144)

Bu örnekte "*Lütfen susalım hanımlar.*" cümlesinin öznesinin, yüklemin içindeki birinci çokluk kişiye göndermede bulunan -{AlIm} ekinden hareketle "***biz***" olduğu anlaşılmaktadır. Yüzey yapıda kullanılmamış olan bu öge, vericinin de içinde bulunduğu bir grubu ifade eder. Ancak bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla verici, susmaları için bir gruba seslenen kişidir ve susma eylemini gerçekleştirecek olan kişiler arasında değildir. Bu nedenle cümlede her ne kadar birinci çokluk kişi zamiri özne olarak kullanılmış olsa da bunun gösterileni "*siz*"dir, yani özne, anlamsal olarak ikinci çokluk kişiyi ifade etmektedir. İşte cümledeki "*hanımlar*" seslenmesi de göstereni "***biz***" ancak gösterileni "*siz*" olan bu özneyle eş değerdir; susacak olan kişilerin açıklayıcısı konumundadır. Bu da seslenme sözlerinin her zaman alıcıyı temsil eden sen ve siz zamirlerine gönderme yapmadığını göstermektedir.

Lütfen	***biz***	*susalım*	*hanımlar.*
Özne			seslenme

biz *= hanımlar*

Yüklemsiz kesik cümlelerde de seslenme sözleri kullanılabilir. "*'Garson bize bir çay' diyor babam yeniden.*" (ŞY/GEA, 60) örneğinde yer alan iç cümlenin, yüklemi bulunmayan kesik bir cümle olduğu görülür:

Garson,	***sen/siz***	*bize bir çay*	***Ø***
seslenme	özne		yüklem

getir / getirir misin / getirir misiniz
ver / verir misin / verir misiniz
gönder / gönderir misin / gönderir misiniz
getiriver / gönderiver / veriver ...

Garsonun yaptığı iş göz önünde bulundurulursa bu iç cümlenin yükleminin yukarıda verilen birimler gibi olacağı, garsonun çay getirmesi / vermesi gerektiği; seslenmenin de bu cümledeki işi gerçekleştirecek olana yani özneye gönderme yaptığı anlaşılır. Ancak verici cümleyi kesik bıraktığı için

seslenme sözü ve özne arasında yüzey ya da derin yapıda somut bir ilişki kurulamamakta; bu ilişki varsayım olarak kalmaktadır.

Örnekler incelendiğinde genellikle zamir göreviyle kullanılan dil birimlerinin de seslenme sözü olarak tercih edilebileceği görülür. Bunların diğer ögelerle, özellikle öznelerle karıştırılmaması gerekmektedir.

"*Biri parmağını bana uzatıp 'Hey sen!' diye bağırdı. Bana 'Hey!' diye hitap edilmesine sanırım alışmıştım ki her 'Hey!'e bakar olmuştum. Uzun boylu, orta yaşlı, şık bir adam beni işaret edip 'Sen! İçeri girmek ister misin? Ekstra bir davetiyem var' dedi.*" (AI/A, 134)

Yukarıdaki örnekte önce çeviri yoluyla dile giren "*hey sen*" biçimindeki seslenme sözünde "*hey*" ünlemi ve "*sen*" zamiri birlikte kullanılmıştır: *"Hey sen!" diye bağırdı*. "*Diye*" edatına bağlanan "*Hey sen!*", sadece seslenmenin yüzey yapıda yer aldığı yüklemsiz kesik cümle görünümünde bir yapıdır. Diğer ögeler kullanılmadığı için bir ilişkiden söz edilemez. Ancak alıcıya "*Hey sen!*" diye seslenen kişi, örnekte daha sonra aynı kişiye tekrar seslenmekte; bu kez sadece "*Sen!*" demektedir: *Sen! İçeri girmek ister misin?* Burada vericiyle alıcının daha önce karşılaşmadıkları, birbirlerini tanımadıkları için alıcıya yönelik böyle bir ifadenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu seslenme sözünün kullanıldığı cümlenin birincil öznesi de yüklemdeki ikinci teklik kişi eki -{sIn}'dan hareketle "*sen*"dir. Bu durumda seslenme sözüyle özne özdeştir ve bunların karıştırılma olasılığı bulunmaktadır. Ancak seslenme sözleri hem yazıda hem konuşmada ayırt edilebilir durumdadır. Örnekte "*sen*" sözcüğünden sonra ünlem işareti kullanılmış olması, bunun seslenme sözü olduğunun göstergesidir. Konuşmada da seslenmeler tonlama, durak gibi konuşmaya ait unsurlar aracılığıyla ayırt edilecek biçimde sunulur. Bu nedenle söz konusu örnekte biri yüzey, diğeri derin yapıda iki "*sen*" olduğu düşünülmeli; yüzey yapıda noktalama işaretiyle vurgulanan "*sen*" seslenme sözü olarak alınarak özne olan "***sen***" derin yapıda varsayılmalıdır:

Sen!	***Sen***	*içeri*	*girmek ister misin?*
seslenme	birincil özne		

Seslenmeler, cümlenin yanı sıra cümle üstü birimler içerisinde de gönderme unsuru olabilmektedir. Örneğin aşağıdaki cümle üstü birimde iki seslenme sözü kullanılmıştır: *kalfa, Gülfidan*.

"*Kalfa odaya alışık olmadıkları bir telaşla dalınca Behice lafını bitiremedi.*

'Ne var kalfa?' dedi sıkıntılı bir sesle.

'Aman Gülfidan, sakın bu saatte misafir geldi deme bana,' diye atıldı Saraylıhanım." (AK/V, 89)

Her seslenme, kullanıldığı bütün içinde farklı görünüme sahiptir. "*'Ne var kalfa?' dedi sıkıntılı bir sesle.*" cümlesinde "*Ne var kalfa?*" iç cümlesi içindeki "*kalfa*", cümledeki herhangi bir ögeye gönderme yapmamakta, sorulan sorunun alıcısını vermektedir. "*'Aman Gülfidan,* ***sen*** *sakın bu saatte misafir geldi deme bana,' diye atıldı Saraylıhanım.*" cümlesindeki "*aman*" ünlemiyle birlikte kullanılan "*Gülfidan*" ise "*diye*" edatına bağlanan cümle içerisinde derin yapıdaki "***sen***" birincil öznesiyle anlamsal eş değerlik içindedir. Burada seslenmeler, cümleler arası ilişki de kurmaktadır. Öncelikle aynı gösterilene göndermede bulunan seslenme sözleri arasında eksik tekrar ilişkisi vardır: *kalfa=Gülfidan*. "*Kalfa*" sözü, "*Gülfidan*" sözüyle desteklenmiş, kalfa olarak çalışan kadın hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmiştir. Yine "*Kalfa odaya alışık olmadıkları bir telaşla dalınca Behice lafını bitiremedi.*" cümlesinde ulaç öbeğinden oluşan nedenlik belirteç tümleci işlevindeki "*kalfa odaya alışık olmadıkları bir telaşla dalınca*" yan önermesinde birincil özne olarak görev yapan "*kalfa*" sözcüğü de seslenmelerle ilişki kurmaktadır. Bu özneyle ilk seslenme olan "*kalfa*" arasında tam tekrar, ikinci seslenme "*Gülfidan*" arasında eksik tekrar ilişkisi vardır. Ayrıca seslenmelerin, vericiyle alıcı arasındaki ilişkileri sezdirdiği de görülür. Behice, kadına "*kalfa*" diye yaptığı işi vurgulayarak seslenirken Saraylıhanım, aynı kişiye adıyla (*Gülfidan*) seslenmektedir. Bu bakımdan seslenmeler, sezdirim aracı olarak da ele alınmalıdır.

1.2. Bir Ögeyle Anlamsal Açıdan Bütün-Parça İlişkisi Kuranlar:

Bu gruptaki seslenme sözleri; özne, nesne, tümleç ya da yüklem görevindeki dil birimleriyle bütün-parça ilişkisi bağlamında anlamsal bağ kurar ve ögenin anlamsal içeriğinin kapsamına girerler. Cümlenin ögelerinde bir topluluktan söz ediliyor, seslenmede bu gruptan birine yer veriliyorsa böyle bir ilişkiden söz etmek mümkündür.

"*Beyim, bizi gene askere alacaklar mı?*" (YKK/Y, 45) cümlesinin birincil nesnesindeki (*bizi*) "*biz*", tekrar askere alınma olasılığı bulunan kişileri ifade etmektedir. Bu grubun içinde vericiyle kendisine "*beyim*" diye seslenilen alıcı da vardır. Böylelikle seslenmenin nesneyle bütün-parça ilişkisi kurduğu görülür:

Beyim,	*bizi*	*gene*	*askere*	*alacaklar mı?*
seslenme	birincil nesne			

biz: bütün / *beyim*: parça

"*Şerif Çavuş, gel köye varalım.*" (YKK/Y, 136) örneğindeki "*Şerif Çavuş*" seslenmesi ile derin yapıdaki "***biz***" birincil öznesi arasında da bütün-parça ilişkisi bulunmaktadır. Köye varacak kişileri anlatan "***biz***" zamiri bütünü gösterirken köye varacaklardan biri olan "*Şerif Çavuş*" parçayı işaret eder:

Şerif Çavuş,	*gel*	***biz***	*köye*	*varalım.*
seslenme		birincil özne		

biz: bütün / *Şerif Çavuş*: parça

"*Yasin şöyle bir baktı, 'Kızım siz bir ekipsiniz, nerede kaldı birbirinizle dayanışmanız, (...),' dedi.*" (OÖ/S, 57) örneğinde de "*dedi*" yüklemine bağlanan "*Kızım siz bir ekipsiniz*" iç cümlesinde seslenme sözü olan "*kızım*", birincil özne görevindeki "*sen*" ile yüklemde yer alıp bununla eksik tekrar ilişkisi kuran "*bir ekip*" bütünlerinin parçası konumundadır:

Kızım,	*siz*	*bir ekipsiniz.*
seslenme	birincil özne	yüklem

siz = bir ekip: bütün / *kızım*: parça

1.3. Sözcük Öbeği Durumundaki Bir Ögenin İçindeki Unsurla İlişkili Olanlar:

Bazı seslenme sözleri, cümledeki diğer ögelerden biriyle ögenin bütün hâliyle ilişki kurmaz. Kimi zaman sözcük öbeği biçimindeki ögelerin bir unsuru seslenme sözüyle eş değer olabilir ya da bütün-parça ilişkisi kurabilir.

"*Köylü! Senin burada işin ne?*" (PS/SG, 72) örneğinde seslenme sözüyle birincil özne arasında böyle bir ilişki görülmektedir. Cümlenin birincil öznesi olan "*senin işin*", bir iyelik öbeğidir. Bu öbeğin tamlayanında görülen "*sen*" zamiriyle, seslenme sözünde verilen "*köylü*", gösterilen bağlamında eş değerdir. Bu durumda seslenme, ögenin bütünüyle değil tamlayanla ilişki kurmaktadır:

Köylü!	*Senin burada işin ne?*
seslenme	birincil özne

köylü = sen (iyelik öbeğinin tamlayanı)

"*Hey Donguz, bu kızlar senin neyin oluyor.*" (YKK/Y, 193) örneğinde de durum belirteç tümleciyle seslenme sözü arasında benzer bir ilişki vardır. İyelik öbeği yapısındaki durum belirteç tümlecinin tamlayanındaki "*sen*" zamiriyle "*hey Donguz*" seslenme öbeğinin "*Donguz*" kısmı arasında eş değerlik söz konusudur:

yüklem öbeği
Hey Donguz, *bu kızlar* *senin neyin* oluyor.
seslenme durum belirteç tümleci

Donguz = *sen* (iyelik öbeğinin tamlayanı)

"*Dedüğün gibi, beyim.*" (YKK/Y, 79) örneğindeyse "*beyim*" seslenmesi, edat öbeği kuruluşundaki yüklemin ad unsurunun bir parçasıyla eş değerdir:

O, ***senin*** *dedüğün gibi,* *beyim.*
birincil özne yüklem seslenme

senin dedüğün + gibi
iyelik öbeği (ad) edat
edat öbeği

sen (edata bağlanan iyelik öbeğinin tamlayanı) = *beyim*

Bazen ilişkiler daha da uzaktır. Örneğin "*Beni terk edişini, hayırlara vesile kılmak için didiniyorum epeydir Muazzez.*" (ŞY/GEA, 48) cümlesindeki "*Muazzez*" seslenme sözü, iç içe geçmiş öbeklerden oluşan nedenlik belirteç tümleci görevindeki ulaç öbeğinde derin yapıda yer alan "***sen***" zamiriyle ilişkilidir:

Senin *beni terk edişini, hayırlara vesile kılmak için* *didiniyorum* *epeydir* *Muazzez.*
nedenlik belirteç tümleci seslenme

senin *beni terk edişin- i* *hayırlara vesile* *kılmak için*
tamlayan tamlanan
iyelik öbeği (ad)
ulaç öbeği

sen (ulaç öbeğinin içindeki iyelik öbeğinde tamlayan) = *Muazzez*

"*(...); işlerin çok sıkışık olduğu bir sıra yıllık izin kullanacağım diye tutturan sekreterini emekliye ayırıp 'İzniniz ömürlük olsun istedim Melek Hanım' diyerek uğurlamıştı.*" (ŞY/GEA, 187) örneğinde cümlenin durum belirteç tümleci görevindeki "*İzniniz ömürlük olsun istedim Melek Hanım' diyerek*" ulaç öbeğinin içinde de bir seslenme sözü bulunmaktadır: *Melek Hanım*. Ulaç öbeği yani yan önerme içinde düşünüldüğünde bu seslenme, yan önermenin birincil nesnesini oluşturan iç cümlenin *(İzniniz ömürlük olsun istedim Melek Hanım*) içinde yer alan "***sizin*** *izniniz*" iyelik öbeğindeki "***siz***" zamiriyle eksik tekrar ilişkisi kurar:

yan önermenin birincil nesnesi (iç cümle/yan önerme)
*"**Sizin** izniniz ömürlük olsun istedim Melek Hanım" diyerek*
durum belirteç tümleci (ulaç öbeği/yan önerme)

Sizin *izniniz* *ömürlük olsun* *istedim* *Melek Hanım*
birincil özne yüklem yüklem seslenme
iç cümle/yan önerme
birincil nesne

siz (içeride kalan yan önermenin bir unsuru) = *Melek Hanım*

Burada ayrıca aynı seslenme, cümlenin birincil nesnesiyle (*işlerin çok sıkışık olduğu bir sıra yıllık izin kullanacağım diye tutturan sekreterini*) aynı gösterilene sahiptir. Seslenme, sekreterin kimliğini ortaya

koyması yönüyle bu ögenin açıklayıcısı olarak da görev yapmaktadır: *işlerin çok sıkışık olduğu bir sıra yıllık izin kullanacağım diye tutturan sekreteri = Melek Hanım.*

"'*Yavrum sen gel karının yanına' dedi annem, (...).*" (ŞY/GEA, 65) biçimindeki örneğin "*dedi*" yüklemine bağlanan iç cümlesindeyse seslenme, birincil öznenin bütünüyle eksik tekrar ilişkisi kurarken yer belirteç tümlecini oluşturan ad tamlamasının öbek hâlindeki tamlayanının bir parçasıyla da ilişkilidir:

Yavrum *sen* *gel* ***senin** karının yanına*
seslenme birincil özne yer belirteç tümleci

senin karın – ın yanı
tamlayan tamlanan tamlanan
iyelik öbeği (ad)
tamlayan
belirtili ad tamlaması

yavrum = *sen* (birincil özne)

yavrum = ***sen*** (ad tamlamasının tamlayanının bir unsuru)

Seslenmeler, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ögelerin içindeki bir unsurla eş değer olabileceği gibi bütün-parça ilişkisi de kurabilir:

"*Saime! dedi, iyi bak, dikkat et! Biz gelirken bu köpeğin yalnız arka bacakları çiğnenmişti. Değil mi?*" (PS/SG, 20) örneğindeki "*Saime!*" seslenmesi, "*dedi*" yüklemine bağlanan iç cümlelerin tümünü kapsayacak biçimde kullanılmış; bunlardan birinde yüzey yapıda verilmiş, diğerlerinde derin yapıda varsayılmıştır. Bu durumda seslenmenin derin yapıda kaldığı "***Saime!** Biz gelirken bu köpeğin yalnız arka bacakları çiğnenmişti.*" iç cümlesinde, zaman belirteç tümlecini oluşturan ulaç öbeği kuruluşundaki "*biz gelirken*" yapısında birincil özne görevindeki "*biz*" zamiriyle seslenme sözünün bütün-parça ilişkisi kurduğu görülür:

Saime! *Biz* *gelirken* *bu köpeğin yalnız arka bacakları çiğnenmişti*
seslenme zaman belirteç tümleci

biz *gelirken*
birincil özne
ulaç öbeği (yan önerme)

biz (yan önermenin öznesi): bütün / ***Saime**:* parça

2. Cümlenin Anlamını Tamamlayıcı Seslenmeler:

Bazı seslenmeler ise cümle ögeleriyle doğrudan ya da dolaylı anlamsal ilişki kurmaz. Çünkü bu cümlelerde alıcı, çoğu zaman yargının bir parçası değildir ve bir ögede verilmemiştir. Bu durumda ögeleri açıklamayan seslenmeler, cümledeki iletinin sözü edilmeyen alıcısını sunarak cümleye anlamsal katkıda bulunurlar.

Örneğin "*Efendi, tekrar savaş olacak mı? dedi.*" (YKK/Y, 27) ifadesinde soru cümlesi olan iç cümlede (*Efendi, tekrar savaş olacak mı?*) "*efendi*" seslenmesi, cevap cümlesinin vericisine göndermede bulunur. Böylece hem sorunun muhatabını bildirerek hem de soru soran kişiyle soru sorulan kişi arasındaki statü farkına işaret ederek cümleye katkıda bulunmakta, cevabı verecek olan kişiyi açıklamaktadır. Bu nedenle bu seslenmeyi cümle üstü birim içerisinde cümleler arası ilişki kuran bir unsur olarak değerlendirmek de mümkündür.

"*Kadriye bu nasıl canım?*" (ŞY/GEA, 30) cümlesinde de benzer bir durum vardır. Yine bir soru cümlesi söz konusudur. Kendisinden cevap beklenen kişi, yine cümlede seslenme sözüyle verilmiştir. Ancak bu sefer hem cümlenin başında hem de sonunda olmak üzere iki seslenme kullanılmıştır. "*Kadriye*" ve "*canım*" seslenmeleri, görüşü sorulan kişiyi temsil etmektedir. Bunları art arda kullanabilme olanağı da (*Kadriye, canım bu nasıl?*) bulunan verici, burada ayırma yolunu seçmiştir.

"*Dinleyor mu? Ay oğul, dinleyor mu?*" (YKK/Y, 83) örneğinde de "*ay*" ünlemi ve "*oğul*" sözcüğünden oluşan seslenme öbeği, cümlenin diğer unsurlarında alıcı bilgisi verilmediği için ögelerle bağlantı kuramayıp yine alıcıyı bildirerek cümleyi bu bakımdan tamamlar.

Cümlenin ötesine geçilip konuya cümle üstü birim bağlamında yaklaşıldığında cümleyi tamamlayan seslenme sözlerinin de cümle üstü birimde yer alan diğer cümlelerdeki ögelerin ve unsurların tamamlayıcısı ya da açıklayıcısı olabildiği görülür. "*Zafer sessiz sedasız uyuklamaya başlamıştı. Genç kadın gözlerini büsbütün kısarak kocasına baktı ve birdenbire: 'Zafer, bugün doktora gittim' dedi.*" (Sİ/BDE, 60-61) örneği, bu bakımdan değerlendirilebilir. Cümle üstü birimin son cümlesinde iç cümlede geçen "*Zafer*" seslenmesi, "*Bugün doktora gittim.*" cümlesinde verilen bir kişiyle ilişki kurmamaktadır. Çünkü cümledeki yargı, vericinin gerçekleştirdiği bir eylemle ilgilidir; alıcı olan Zafer, bu eylemi bilmesi istenen kişidir. Bu yüzden seslenmeyle ögeler arasında bağlantı yoktur. Ancak cümle üstü birimde yer alan "*Zafer sessiz sedasız uyuklamaya başlamıştı.*" cümlesindeki birincil özne "*Zafer*" ile *"Genç kadın gözlerini büsbütün kısarak kocasına baktı"* cümlesindeki "*kocasına*" ikincil nesnesi, son cümledeki "*Zafer*" seslenmesiyle ilişkilidir. Seslenme ve özne arasında tam tekrar ilişkisi varken ikincil nesneyle seslenme arasında eksik tekrar ilişkisi bulunmaktadır. Bu anlamda seslenmelerin hem cümleye hem de cümle üstü birime hatta metne hizmet eden unsurlar olduğu söylenebilir. Ancak seslenmeler, yine de içinde yer aldığı cümlenin bir parçası kabul edilmeli, metin incelemelerinde cümleler arası ilişkiler çerçevesinde de ele alınmalıdır.

Alanyazında birincil ünlemler olarak değerlendirilen "*hey, hop, hişt, hu, bre, ulan*" gibi sözlerin tek başlarına seslenme sözü olarak kullanımında da cümleyi tamamlama işlevi görülmektedir. Bunlar, alıcıyla ilgili bir bilgiyi vermeden sadece alıcının dikkatini çekme, onu uyarma görevi üstlenirler. Alıcıya yönelik bilgi içermedikleri için cümlenin diğer ögelerinde alıcı verilse de ögelerle bağ kuramaz, ögeleri açıklayıcı işlev üstlenemezler. Bu yüzden iletişim sürecinin bir parçası ve iletinin alıcısı konumundaki kişi ve kişileri uyararak cümlenin tamamlayıcısı olurlar.

Örneğin "*Kafasını güçlükle yerden kaldırıp arkadaşlarına seslenmiş. 'Hey, çok susadım. (...)'*" (TUD, erişim tarihi: 22.09.2022) örneğinde "*hey*" sözü, vericinin kendisini alıcılara yani arkadaşlarına duyurmak için kullandığı, alıcılarla ilgili bilgi içermeyen bir seslenmedir. Burada alıcıların kim olduğunu bilen vericinin onların dikkatini çekme amacıyla seslenme sözünü kullandığı görülür. Ancak seslenme, "*Çok susadım.*" cümlesi içinde bir ögeyle anlamsal ilişki kurmaz.

"*Ondan bundan derken tabaklar ağzına kadar dolmuştu. İkinci tura da biraz yer bıraksak, dedi Dicle. Patlamazsak o da başka... Hişt, bizim yakışıklı lord bu tarafa geliyor.*" (TUD, erişim tarihi: 22.09.2022) söyleminde de "*hişt*" seslenmesinin benzer biçimde alıcıyı uyarıcı bir işlev üstlendiği görülmektedir.

Fatih Doğru (2022: 119-123), seslenme ünlemlerinin adı bilinmeyen ya da hatırlanamayan varlıklar ve kişiler için "*yer tutucu*" olarak kullanılabileceğini ifade eder. "*O sırada bahçenin gerisinden bir çift göz Peren'e dikilip tekrar kayboldu Işıldayan, kapkara bir çift göz. Peren hızla doğruldu. 'Hey! Dur!' Gözlerin sahibi, yok olmuştu bile.*" (TUD, erişim tarihi: 22.09.2022) söyleminde böyle bir durum söz konusudur. Verici, kendisine bakan kişinin kimliği hakkında bilgi sahibi olmadığı için ona adı, lakabı, işi, unvanı ya da başka bir özelliğini dikkate alarak seslenmek yerine "*hey*" diye seslenmiştir. Cümlede alıcı derin yapıda "***sen***" zamiriyle verilmiş olsa da (**Sen** dur!) "*Hey*", bunun yerini tutabilecek ya da bu alıcıyla ilgili bilgi sunup onu açıklayabilecek nitelikte olmadığı için ögeyle bir bağlantı kuramamaktadır.

Bu tür sözler de seslenmenin yanı sıra bazen sezdirim aracı olarak kullanılabilir. Örneğin Hale Işık Güler vd. (2017: 51), "*ulan*" seslenmesinin seslenme dışında statü, sosyal konum gibi bakımlardan alıcı ile verici arasındaki ilişkilere gönderme yapabileceğini "*Seslenme/hitap işlevinin ötesinde bazen ulan insan ilişkilerinin konumunu, konuşma esnasında belirleme ve tarafların diyalog esnasında etkileşimsel olarak 'yerlerini bilmesi' işlevini de yerine getirebilmektedir.*" biçimindeki sözleriyle belirtirler. "*Ben artık titrek çıkan sesimle 'ama beni size yönlendirdiler' diyince, polis zıvanadan çıkarak 'ulan işim gücüm yok sana yalan mı söyleyeceğim, yok kart mart falan, ne yapayım senin kartını, hadi çık şimdi' dedi ve bana kapıyı gösterdi.*" (TUD, erişim tarihi: 22.09.2022) söylemindeki "*ulan*" seslenme sözü, bu duruma örnek gösterilebilir. "*Ulan işim gücüm yok sana yalan mı söyleyeceğim*" iç cümlesindeki "*ulan*", hem cümlede ikincil nesnede (*sana*) "*sen*" zamiriyle verilen alıcıya seslenmek için hem de polisin alıcıya karşı üstünlüğü karşısında ona haddini bildirme işleviyle kullanılmıştır.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere verici ve alıcı arasındaki ilişkileri yansıtabilmesi bakımından "*hey, hişt, alo, hop, ulan*" gibi seslenme sözlerinin de cümlenin anlamsal tamamlayıcısı olarak alınması gerektiği düşünülmektedir.

Tahir Nejat Gencan (2001: 183), "*Hitapların görevi, yalnız ikinci kişinin dikkatini uyandırmak, sözün kendisine yöneldiğini hatırlatmaktır.*" der ancak örnekler incelendiğinde söylemde seslenme sözü kullanımının seslenme dışında vericinin yargı karşısında tutumuna, duygularına, düşüncelerine gönderme yaptığı da görülmektedir. Fatih Doğru (2018: 135-136), seslenme sözlerinin "*çağırma, uyarma, dikkat çekme, harekete geçirme, samimiyet / resmiyet gösterme, statü gösterme, onurlandırma, iletişimi kontrol etme, iletişimde olduğunu gösterme, çeşitli duyguları yansıtma (heyecan, sevinç, sevgi, saygı, nefret, korku, üzüntü, kızgınlık vb. gösterme), hakaret etme, küçük düşürme /aşağılama, alay etme, sitem etme, yardım isteme, azarlama, dua etme / yalvarma, tehdit etme vb.*" gibi pek çok amaca hizmet ettiğini ifade eder. Bu konuda Doğan Cüceloğlu da (2021: 77) "*Hatice, kızım bana su ver.*" cümlesi üzerinden şöyle bir açıklama yapar: "*O kızın bir tekliği var, bir ismi var. 'Kızım su ver,' dediğinde her baba-kız ilişkisinde olan şeyi söylüyorsun ama 'Hatice, kızım su ver,' dediğinde o çocuk kendi tekliğini hisseder*". Burada seslenme sözünün açıklamalı olarak sunulduğu görülmektedir (*Hatice, kızım*). Kişinin özel isminin seslenmeye dâhil edilmesi, Cüceloğlu'nun da belirttiği gibi alıcıya, özel bir ileti de göndermektedir. Verici, seslenmeyi sadece alıcının söze dikkatini çekmek için değil alıcı üzerinde daha farklı bir etki yaratabilmek, aralarındaki ilişkiyi sezdirebilmek için de kullanmaktadır. Bu noktada seslenme sözlerinin kimi zaman sezdirim aracı olduğu, tutum sezdirerek kiplik kodladığı da anlaşılır. Muna Yüceol Özezen (2004: 2267), bu bakımdan seslenme biçimlerinin gizli içerik taşıyan ögeler olduğunu belirtir. Nitekim Ayşe Kulin, Veda romanında bunu üç ayrı yerde şöyle ifade eder:

"'*Yavrum, benim senden bir de istirhamım olacak.'*

Behice, ona ancak bir çıkarı olduğunda 'yavrum' gibi sıcak sözlerle hitap eden yaşlı kadının yüzüne bakıp ne söyleyeceğini bekledi." (AK/V, 71)

"'*Dualarını esirgeme valideciğim,' dedi. 'çok ihtiyacım olacak.' Böyle duygusal anlarda, teyzesine 'valide' diye hitap ederdi.*" (AK/V, 71)

"'*Saraylıhanım, ne zaman gitmemi istiyorsunuz? Yarın mı, haftaya mı?' Kemal, küskün ya da ciddi olduğu zamanlar büyükannesine Saraylıhanım diye hitap ederdi.*" (AK/V, 57)

Yine seslenme sözlerinin sosyal sınıf ve statü bağlamında farklılık göstermesi de verici-alıcı ilişkilerini göstermektedir. Vericinin alıcıya "*beyefendi*" ya da "*ağabey*", "*hanımefendi*" ya da "*abla*" olarak seslenmesi, aynı değildir. Verici, alıcıyı nasıl görüyor? Ona karşı ne hissediyor? Onunla ilgili ne düşünüyor? Onu sosyal bağlamda nerede görüyor? Vericinin sosyal sınıfı nedir? Bu soruların cevabı, çoğu zaman seslenme sözleri değerlendirilerek bulunabilmektedir. Thomas Holtgraves (2019: 64), bu konuda "*Aksanımız, konuşma hızımız, sözcük dağarcığımız ve buna benzer şeylerin hepsi bizi yaş, cinsiyet, etnisite, statü, sosyal sınıf, kaygı düzeyi ve daha fazlası açısından tanımlamaya hizmet*

etmektedir." der. Hanife Alkan Ataman'ın (2018: 677) "*Bu sözcükler; seslenen ve seslenilenin yaşı, cinsiyeti, sosyal statüsü, eğitim durumu yanında seslenenin niyetine göre değişiklik arz eder. Böylece hiç tanınmayan iki kişinin konuşmaları üçüncü bir kişi tarafından dinlendiğinde, kullanılan hitaplar sayesinde seslenenin muhatabına yönelik hissi ve tavrı anlaşılabildiği gibi her ikisinin sosyal statüsü, eğitim seviyesi gibi birçok durumla ilgili de çıkarımlarda bulunmak mümkün olmaktadır.*" biçimindeki sözleri de seslenmelerin işlevini vurgulamaktadır. Hatta konuşmada vurgu ve tonlama yoluyla seslenmeler, çok daha farklı duygulara işaret edebilmektedir. Dolayısıyla seslenme kullanılmayan cümleyle kullanılan cümle arasında anlamsal farklılık olduğu için bu sözlerin cümleye katkısı göz ardı edilmemeli; bunlar, cümlenin bir unsuru ve ögesi olarak ele alınmalıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Yazılı eserlerdeki örneklerin incelenmesiyle seslenme sözlerinin cümleyle iki tür ilişki kurduğu görülmüştür: Bazı seslenme sözleri, cümlenin ögelerinden biriyle ilişkili olup cümlede verilen alıcıyı açıklamakta, ona dair ek bilgi vermekte, böylece ögeyle ya da ögenin bir unsuruyla tekrara ya da bütün-parça ilişkisine dayalı ilişki kurmaktadır. Bazı seslenme sözleriyse ögeleri değil cümleyi tamamlayıcı niteliktedir. Bu tür cümlelerde alıcı çoğu zaman yargının bir parçası olmadığı için seslenme, alıcının kim olduğunu açıklayarak cümleye katkıda bulunur. Bazı seslenmeler ise alıcıyı açıklamadan sadece onun dikkatini çekme, bazen de tutum bildirme görevi üstlendiğinden alıcı cümlede verilse bile ona dair bilgi sunmadığı için ögeyle doğrudan bağlantı kurmaz, sadece cümlenin anlamsal olarak tamamlayıcısı olurlar. Cümlenin ötesine geçilip konuya cümle üstü birim bağlamında yaklaşıldığında seslenme sözlerinin diğer ögeler gibi cümleler arası ilişki kurma noktasında katkıları olduğu da görülür.

İnceleme sonucunda seslenmelerin cümleyi bir şekilde tamamladığı, tümlediği anlaşılmaktadır. Ancak bu tümleme, diğer cümle ögelerinden biraz daha farklıdır. "*Ali seni çok seviyor.*" cümlesinde yer alan bütün unsurlar, yüklemle doğrudan bağlantı kurar. *Ali*, eylemi yapanı (özne); *seni*, eylemden etkileneni (nesne); *çok*, eylemin derecesini (belirteç tümleci) ifade eder. Bunlardan yüklem dışındaki özne ve nesne cümlenin kuruluşunda temel öge olarak görev yaparken belirteç tümleci, eylemin anlamını tamamlayıcıdır, seçimlik ögedir. Belirteç tümleçleri, cümlenin anlamını tamamlayan yardımcı ögeler olarak görülür. Seslenme sözleri de aslında böyledir. Yüklemle soru-cevap ilişkisi kurmasalar da cümleye ögeleri açıklama ya da alıcıyı somut biçimde sunma, tutum ya da duygu bildirme noktasında katkı sağlarlar. Bu yüzden bu unsurların cümle dışında görülüp cümle dışı unsur / öge olarak alınmaması gerekmektedir. Bunların belirteç tümleçleri gibi yardımcı ögeler olarak görülüp terim kargaşası yaratmadan ortak bir adla tümleç biçiminde alınmalarının uygun olacağı düşünülmektedir. Diğer tümleçlerden ayırmak için de pek çok araştırmacının önerdiği ve kullandığı, bu birimlerin işlevini de ortaya koyabilecek olan "*seslenmeli tümleç*" terimi tercih edilebilir. Öge çözümlemelerinde yardımcı ögeler olan tümleçler, bu durumda "yüklemi tamamlayan tümleçler" ve "cümleyi tamamlayan tümleçler" biçiminde açıklanarak sunulabilir.

Kaynakça

Akbayır, S. (2010). *Eğitim Fakülteleri için Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi.* Konya: Eğitim Kitabevi.

Alan, N. (2021). "Yunus Emre Divanı'nda Seslenme Sözleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı, s. 83-111.

Alkan Ataman, H. (2018). *Türkiye Türkçesinde Hitaplar*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun.

Alyılmaz, C. (1999). "Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri". *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 534-540.

Alyılmaz, S. (2015). "Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 54, s. 31-50.

Atabay, N. vd. (1983). *Sözcük Türleri*. (Yöneten ve Yayıma Hazırlayan: Prof. Dr. Doğan Aksan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Cüceloğlu, D. (2021). *Kendini Keşfetmeye Zorluklarla Başa Çıkmaya Var mısın? - Güçlü Bir Yaşam İçin Öneriler.* İstanbul: Kronik Kitap.

Çetinkaya, B. (2020). "Giriş". *Türkiye Türkçesi IV Sözdizimi.* (Editör: Erdoğan Boz). Ankara: Gazi Kitabevi, s. 1-33.

Daşdemir, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi.* Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.

Delice, H. İ. (2017). *Sözcük Türleri*. İstanbul: Asitan Kitap.

Delice, H. İ. (2018). *Türkçe Söz Dizimi*. İstanbul: Asitan Kitap.

Demirci, K. (2015). *Kelime Bilgisi El Kitabı.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doğru, F. (2018). "Seslenme Sözleri ve Genel Türkçe Sözlüklerdeki Görünümü". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(1), s. 135-150.

Doğru, F. (2019). "Ünlemler". *Türkiye Türkçesi III Sözcük Türleri.* (Editör: Erdoğan Boz). Ankara: Gazi Kitabevi, s. 169-193.

Doğru, F. (2022). *Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Ergin, M. (2002). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Erkul, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Ertane Baydar, A. S. (2016). "Türkçenin Söz Dizimindeki Yardımcı Unsurlar Üzerine". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 8, s. 198-207.

Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.

Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hengirmen. M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Engin Yayınevi.

Holtgraves, T. (2019). *Sosyal Eylem Olarak Dil.* (Çeviri Editörü: Dr. Öğr. Üyesi Göklem Tekdemir). Ankara: Nobel Yayınları.

Işık Güler, H.; Eröz Tuğa, B. (2017). "Sözlü Türkçe Derlemi ve Türkçe Ulusal Derleminde (U)lan'ın Edimbilimsel Bir İncelemesi". *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, MEUDED, 14* (2), s. 37-60.

Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kerimoğlu, C. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003a). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003b). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mehmedoğlu, A. (2006). *Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış*. Sakarya: Değişim Yayınları.

Özkan, A.; Toker, M.; Aşçı, U. D. (2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi.* Konya: Palet Yayınları.

Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2019). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli).* İstanbul: Akademik Kitaplar.

Özmen, M. (1995). "Cümlenin Altıncı Öğesi ve Bir Terim Önerisi", *Türk Dili Dergisi*, S. 519, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 224-227.

Özmen, M. (2013). *Türkçenin Söz Dizimi.* Adana: Karahan Kitabevi.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, https://sozluk.gov.tr/, (erişim tarihi: 12.09.2022).

Üstüner, A. (1998). "Cümlenin Ögeleri Konusundaki Karışıklıklar". *Türk Dili Dergisi*, S. 553, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 18-30.

Üstünova, K. (2003). "Eksik Tekrar". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, s. 179-186.

Üstünova, K. (2011). "Dede Korkut Destanları ve Sentaktik Paralelizmde Eksiltili Yapıların Rolü." *Dil Yazıları*, s. 54-64.

Üstünova, K. (2019). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi.* Bursa: Sentez Yayıncılık.

Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu, https://www.tdk.gov.tr/icerik/yazim-kurallari/noktalama-isaretleri-aciklamalar/, (erişim tarihi: 26.09.2022).

Yüceol Özezen, M. (2004). "Türkiye Türkçesi Konuşma Dilinde Seslenme Biçimleri Üzerine Gözlemler Genel Sınıflama". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Örneklerin Alındığı Eserler ve Kısaltmaları

AI/A: Ilgaz, A. (2019). *Ava*. İstanbul: Destek Yayınları.

AK/V: Kulin, A. (2007). *Veda -Esir Şehirde Bir Konak.* İstanbul: Everest Yayınları.

İOA/YG: Anar, İ. O. (2016). *Yedinci Gün.* İstanbul: İletişim Yayınları.

OÖ/S: Özbaş, O. (2012). *Sur - Beyaz Uyku*. İstanbul: Kafe Kültür Yayıncılık.

PS/SG: Safa, P. (2006). *Selma ve Gölgesi.* İstanbul: Alkım Yayınevi.

Sİ/BDE: İleri, S. (2005). *Bir Denizin Eteklerinde*. İstanbul: Doğan Kitap.

ŞY/GEA: Yaşar, Ş. (2019). *Gelirken Ekmek Al*. İstanbul: Doğan Kitap.

TUD: *Türkçe Ulusal Derlemi*, https://v3.tnc.org.tr/, (erişim tarihi: 22.09.2022).

YKK/Y: Karaosmanoğlu, Y. K. (2002). *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mudanya'da Yerleşik Bulunan Girit Mübadilleri Üzerine

Hatice ŞAHİN*

Ebru KUYBU DURMAZ**

Özet

Sınırları değiştiren savaşlar, toprak kayıpları, ülkeler arası anlaşmalar, tarih boyunca çeşitli insan hareketliliklerini ortaya çıkarmıştır. Türkiye, hemen her bölgesinde farklı sebeplerle farklı dönemlerde yerleşmiş muhacir ve mübadil toplulukları barındırmaktadır. Girit mübadilleri veya göçmenleri de bu mozaiğin önemli ve dikkat çeken bir parçasını oluşturmaktadır. 1913 Londra Barış Antlaşması ile resmen Osmanlı'dan ayrılmış olan Girit adasında yaşayan Türkler, 1923 yılında Türk-Yunan hükümetleri arasında imzalanan mübadele antlaşması ile Türkiye'ye getirilmişler; çoğunlukla Edremit, Darıca, Gemlik, Mudanya, Bodrum gibi zeytin yetiştiriciliğinin yoğun olduğu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Devlet tarafından ekonomik açıdan gelişmiş durumda olan Mudanya'nın savaş sırası ve sonrasında kaybettiği insan gücünü dengelemek adına gidenlerin yerine ilçeye yakın kültüre sahip Girit mübadillerinin iskân edilmesi planlanmış, bu sebeple çok sayıda Giritli Mudanya'ya, Burgaz'a (Güzelyalı), Siği'ye (Kumyaka), Tirilye'ye (Zeytinbağı) ve Dereköy'e sevk edilmiştir. Çoğunlukla boş kalan eski Rum evlerine yerleştirilen Girit mübadilleri, devletin desteğine rağmen başka bölgelere yerleştirilen hemşehrileri gibi pek çok sorunla yüz yüze kalmışlardır. Bu sorunların başında gelen, dil meselesidir. Girit mübadillerinin –askerlik ya da başka sebeplerle Türkçe öğrenebilenlerin dışında- Türkçe bilmemesi, onların yabancı olarak algılanmalarına ve buna bağlı olarak hem anlaşmada hem de kabul görme noktasında sıkıntı yaşamalarına neden olmuştur. Ana dilleri Türkçe olmayan, ülkenin farklı bölgelerine yerleştirilen ve ancak ikinci kuşaktan itibaren Türkçe öğrenmeye başlayan, Girit mübadillerinin standart Türkiye Türkçesi ve yerleştirildikleri bölgede kullanılan ağız/ağızlarla ilişkisi ve etkilenme derecesi aslında aydınlatılması güç bir meseledir. Bu sebeple Girit göçmen ve mübadillerinin kullandıkları dil açısından yaşadıkları tüm bölgelerde tüm ölçütler göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi, büyük önem taşımaktadır. Daha önce başka bölgelerdeki Girit göçmenleri ve mübadilleri üzerine yapılan çalışmalara ek olarak bu bildiride Mudanya'da yaşayan Girit göçmenleri üzerinde durulacak, yaşamları, kültürleri ve dillerine dair bazı tespitler paylaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Girit, mübadele, göç, Mudanya, ağız etkileşimi

Giriş

Bursa'da Yerleşik Bulunan Girit Mübadilleri Üzerine

Sınırları değiştiren savaşlar, toprak kayıpları, ülkeler arası anlaşmalar, tarih boyunca çeşitli insan hareketliliklerini ortaya çıkarmıştır. Türkiye, hemen her bölgesinde farklı sebeplerle farklı dönemlerde yerleşmiş muhacir ve mübadil toplulukları barındırmaktadır. Girit mübadilleri veya göçmenleri de bu mozaiğin önemli ve dikkat çeken bir parçasını oluşturmaktadır. 1913 Londra Barış Anlaşması ile resmen Osmanlı'dan ayrılmış olan Girit adasında yaşayan Türkler, 1923 yılında Türk-Yunan hükümetleri arasında imzalanan mübadele antlaşması ile Türkiye'ye getirilmişler, çoğunlukla Edremit, Darıca, Gemlik, Mudanya, Bodrum gibi zeytin yetiştiriciliğinin yoğun olduğu bölgelere yerleştirilmişlerdir.

Anadolu'nun pek çok bölgesine mübadele göçmenleri yerleştirilmiştir; ancak göçmenlerin en yoğun olarak iskân edildiği bölgelerden biri yaşadıkları toprakları ve evlerini terk eden yerli Rum nüfusunun bulunması sebebi ile Bursa Vilayeti olmuştur (Akay, 2012: 5).

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hatices@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8832-8240

** Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ebrukuybu@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1133-747X

Bursa, tarihi boyunca gerçekleşen göç hareketleriyle farklı kültür ve inanç çevrelerinden gelenlere ev sahipliği yapan bir şehirdir. Çok eski dönemler bir yana bırakılırsa Osmanlı Devletinden ayrılan Kafkas ve Balkan bölgelerinden gelen göçmenler ve cumhuriyetin ilanından sonra bu yıl 100. yılını tamamlayan Türk-Yunan mübadele antlaşmasıyla gelen mübadiller de çoğunlukla Bursa'ya yerleştirilmiştir. Bunda, Bursa'da yaşayan yerli Rum halkın, mübadele yoluyla gönderilmesi ile evlerin ve toprakların boş kalmasıyla Girit'teki yaşam koşullarının (iklim, coğrafya vs) bölgeyle uygunluk göstermesi de etkili olmuştur. Devlet, ekonomik açıdan gelişmiş durumda olan Mudanya'nın savaş sırası ve sonrasında kaybettiği insan gücünü dengelemek adına gidenlerin yerine ilçeye yakın kültüre sahip Girit mübadillerinin iskân edilmesini planlamış, bu sebeple çok sayıda Giritli mübadili Mudanya'ya, Burgaz'a (Güzelyalı), Siği'ye (Kumyaka), Tirilye'ye (Zeytinbağı) ve Dereköy'e sevk etmiştir.

Çoğunlukla boş kalan eski Rum evlerine yerleştirilen Girit mübadilleri, devletin desteğine rağmen başka bölgelere yerleştirilen hemşehrileri gibi pek çok sorunla yüz yüze kalmışlardır.

Bu sorunların başında dil meselesi gelmiş, Girit mübadillerinin –askerlik ya da başka sebeplerle Türkçe öğrenebilenlerin dışında- Türkçe bilmemesi, onların yabancı olarak algılanmalarına ve buna bağlı olarak hem anlaşmada hem de kabul görme noktasında sıkıntı yaşamalarına neden olmuştur.

Mudanya'daki Giritlilerle yapılan görüşmelerden ve Girit göç ve mübadelesiyle ilgili çalışmalardan edinilen bilgilerde bazı çelişen yönlerin bulunması cevap verilmesi gereken bazı soruları ortaya çıkarmıştır.

Bunlardan birincisi, Mudanya'daki Girit mübadillerinin dediği gibi Girit fethedildikten sonra Karaman başta olmak üzere Orta Anadolu'dan adaya halkın iskân ettirilip ettirilmediği, bununla iç içe geçmiş ikinci soru ise adada Türkçe konuşulup konuşulmadığıdır. Kendilerini aslında Anadolu Türk'ü olarak gören ve adada bulundukları süre içinde Rum halkından baskı gördüklerini ifade eden Girit mübadillerinin aksine Girit mübadili kadınlarla ilgili yapılan bir tezde başka bir çalışma da referans gösterilerek Osmanlının Anadolu'dan adaya halk getirmediği ifade edilmiştir.

Osmanlı devleti adayı fethettiği dönem itibariyle klasik iskân politikasını Girit'te uygulamamış, adaya Anadolu'dan Müslüman halk göç ettirilmemiştir. Dışarıdan herhangi bir göç olmadığı için yerli halkın bir kısmı Müslümanlaşmış ve Müslüman olan halk ile Ortodoks halk arasında evlilikler yapılmıştır. Topluluklar arasında belirgin farklılaşma ise 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Buna verilebilecek en önemli örnek ise Müslüman cemaatin anadilinin Türkçe olmasıdır. Konuşma dilleri Rumca olan çocuk ve gençlerin Rum okullarına devamında bir sorun yaşamamaları onlar için bir avantaj olmuştur (Akay, 2012: 57).

Adıyeke tarafından da bu çerçevede görüş bildirilmiş, Anadolu'dan Girit'e Müslüman kitlenin göçürülmediği söylenmiştir.

17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı yönetimine giren Girit Adası'nda önemli bir dinsel dönüşüm yaşanmıştır. Adaya yerleşen ve sayılarını tam olarak bilemediğimiz Müslüman asker ve yöneticiler ile Bektaşiler bu dinsel dönüşümde belli bir role sahip oldular. Fakat bunlar adadaki dinsel dönüşümü tam izah edemez. Balkanların alınmasından sonra olduğu gibi, adaya Anadolu'dan bir Müslüman kitlenin göçürülmesi söz konusu değildir. Bu dönemlerde artık ne Anadolu'yu besleyen doğudan gelen Türkmen nüfus potansiyeli vardı ne de Braudel'in 16. yüzyıl için belirttiği biyolojik devrim söz konusu idi. Tersine bu dönemde Anadolu nüfusunda ciddi bir küçülme hatta kriz söz konusu idi.3 Doğal olarak adaya, Anadolu'dan bir nüfus göçürülmesi söz konusu olamazdı. Girit'te kısa sürede önemli bir Müslüman nüfus oluşmasındaki en önemli faktör, adada 19. yüzyıla değin yaşanan kitlesel ihtidalardır.4 Buna kitlesel ihtida hareketi dememizin nedeni de öncelikle 17. yüzyıla ait sicillerde çok sayıda bireysel ihtida kaydına rastlanılmasından öte zaman zaman köylerin toptan (cemhu) ihtida ettiğinden kayıtlarda söz edilmesidir (Adıyeke, 2017: 1109).

Bir başka kaynak ise Türklerin adaya ilk geldikleri ve sayıca Rumlardan fazla oldukları dönemden söz ederek, bir anlamda Türklerin adaya fetihten sonra gelmiş olduğuna dair bilgi vermekte ve çoğunlukta olunan dönemde adada Türkçe konuşulduğuna dair bilgiler vermektedir.

Halepa Sözleşmesi ile kentlerin yönetimi ada Ortodoksların eline geçmiş oluyordu. Özerklik döneminde bu durum baskıya dönmüş, Yunanca konuşmayanlar günlük yaşantıdan bile dışlanmıştı. Girit'e ilk geldikleri dönemde; Rumlardan sayıca fazla iken, Türkçe dışında bir dile ihtiyaçları olmuyordu. 1878'deki Halepa Sözleşmesi sonrasında ise postaya verilecek mektubun üzeri Yunanca yazılıp, Yunan Prens'inin fotoğrafının olduğu pul yapıştırılması gerekiyordu. Sadece çocuklar değil, Türkçe konuşan büyükler de en basit işlerini görebilmek için kendi dilleri yerine Yunanca öğrenmek zorunda kalıyorlardı. 1899 yılından sonra doğan Girit Türklerinin ana dili, Girit Yunancası olmuştu. Sadece Türkler değil adadaki herkes Yunanca konuşmaya zorlanıyordu. "Zorba" romanının yazarı Nikos Kazancakis (1883-1957) "El Greco'ya Mektuplar" adlı eserinde kendisinin Arap kökenli olduğunu söyler. Giritli Ortodokslar bugün bile kendilerinin Yunanlı olmadığını özgün bir dilleri olduğunu haykırmalarına karşın onların da asimilasyonu sürmektedir.

Çukurova bölgesindeki Girit göçmenleri hakkında yazan Özezen de çalışmasında bu konuda gerek Giritlilerin gerek araştırmacıların farklı görüşlere sahip olduğunu ve konunun henüz netleşmediğini gösteren görüşlere yer vermiştir.

Girit göçmenlerinin büyük ölçüde Alevi-Bektaşi inanç sisteminden oldukları bilgisi, Türkoloji dünyasında Osmanlının 17. yüzyıl itibarıyla adaya (ve Balkan topraklarına) yerleştirdiği Türklerin Karaman-Konya civarı Türkleri olduğu, yani bu Türklerin Karamanoğulları soyundan olduğu kanısını doğurmuştur (Tarih çalışmalarında Osmanlının ele geçirdiği topraklara Türk aileleri yerleştirmesine "gönüllü sürgün" denmektedir.). Hatta Hanya'yı Konya'yı görmek deyiminin bu tarihsel gerçeklikten kaynaklandığı düşünülmektedir. Giritliler Fedarasyonu Başkanı Yunus Çengel, bu konuda daha çok tarih araştırması yapmak gerektiğini hatta bir Girit araştırma merkezi kurulması gerektiğini söyleyerek konuya temkinli yaklaşmaktadır (Özezen, 2021: 754).

Bursa Girit mübadilleri üzerine çalışan Karakoç da Girit'teki Osmanlı halkının oluşmasında Anadolu'dan gelenlerin de etkisinin olduğunu yazmıştır.

Girit'teki Anadolu insanı varlığı, kuşatma ve sonrası süreçte Osmanlı yönetiminin kararıyla yerleştirilen yeniçerilerden ibaret olarak kabul edilegelmiştir. Adıyeke, konuyla ilgili araştırmalarında adadaki Müslüman nüfus varlığının, adanın ilk kuşatılması ve Hanya ile Resmo'nun ele geçirilmesi tarihi olan 1645'den başlayarak 1720'lere dek süren kitlesel din değişikliklerine dayandığını savunmuş ve şeriyye sicillerinde 17. Yüzyılda çok sayıda bireysel zaman zaman da köylerin toptan (cemhu) din değişikliğini yansıtan kayıtlarını işaret etmiştir.1 Ancak araştırmamız sırasında fark edildi ki, bir kısım kendi isteğiyle gelen ve/veya ailesini de getiren Osmanlı unsurları burada çok güzel bir kültür alışverişi imkânı yaratmıştır ve Girit'teki Müslüman varlığı bir avuç yeniçeriden etkilenmiş olan yerli halkın ihtidasından ibaret olmayıp, uzun süren kuşatma yılları boyunca ve sonrasında Anadolu'dan gelerek buraya yerleşen ve kaynaşarak çoğalan geniş bir topluluktan da ilerlemiştir (Karakoç, 2019: 279).

Karakoç, bu konuda adada başlangıçta Türkçe konuşulduğunu anlayacağımız bir ifadeyle; Elbette adada konuşulan yaygın dil olan Rumca bir süre sonra Müslüman halkın da lisanı olmuş ve mübadele sonrasında dini kimlikleri gereği topraklarından uzaklaşmak zorunda kalan mübadillerin yeni yerlerinde önceleri yabancı algılanmalarına neden olmuştu. Çoğu Türkçe bilmeyen Giritli mübadiller için bu durum, yerli halkla kaynaşma sürecinin uzama nedeni olmuştur. Konuşulan dilin farklılığı, paradigmal olarak eski Rum komşuları hatırlatmakta olduğundan olsa gerek, Kuran bilmelerine şaşırıldığına ve ölüleri neyle yıkadıklarının sorulduğuna dair hatıralar aktarılmıştır." demektedir (Karakoç, 2019:290).

Bu iki sorunun cevaplandırılması aslında Girit mübadilleriyle ilgili çalışmalar için önem taşımaktadır. Çünkü eğer, adada Anadolu'dan getirilen halkın veya Osmanlı devlet görevlilerinin bir dönem Türkçe konuştukları kabul edilirse Girit mübadilleri için "ana dil"leri Türkçe olmayan tanımlaması gerçeği yansıtmaktan uzaklaşır. Ancak baskı politikalarından sonra unutulan ana dil Türkçe ve mecburen kullanılan bir Giritliceden ve belki de bir dönemden (1899'dan sonra) sonra dil edinimi sürecinde "anadili" nin yani ilk öğrendikleri dilin Türkçe olmadığı söylenebilir.

Mudanya'ya gelen Girit mübadillerinden Kibar Altay'ın anlattıkları da aslında Anadolu'dan Girit'e gönderilenlerin olduğu yönündedir.

Annemin babamın aileleri Karaman'dan Girit'e gönderilmiş. Babamın dedesi Osmanlı İmparatorluğu'na birkaç ay yardım etmiş. Bu nedenle kendisine Paşa unvanı verilmiş. Ratıp Paşa'nın gümüş tabakası, ağızlığı bizde duruyor. Girit'te kale komutanı Dizdarzade ailenin adı. Girit İsyanını bastırmak için Mısır'dan destek kuvvet sağlandı. Mısır'da Ratıp Paşa Çarşısı var. Girit'te Hristiyan Rumlar babamın ailesine Efendakis dermiş. Hristiyan Rum komşularıyla çok iyi anlaşırlar ve çok iyi dostlarmış. Babamın ailesinin Silamo Çiftliği arazileri Türkiye'den göç eden Rumlara verilmiş. Ratıp Paşa'nın oğlu (babamın dayısı) Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza Dizdarzade'nin kılıcını Rumlar almak istemiş. "Bana bu kılıcı Türkiye verdi. Ancak Türkiye, Türkler alabilir" demiş. Vermemiş kılıcını, alamamışlar (Altay, 2019: 269).

Kendileriyle görüşülen Mudanya II. kuşak Girit mübadilleri, geldikleri dönemde adada Türkçe konuşulmadığı, bazı erkeklerin askerlik başta olmak üzere bazı sebeplerle Selanik gibi Türklerin yoğun olduğu bölgelerde bulunmaları sonucu Türkçe öğrenme imkanını bulduklarını belirtmişlerdir. Hatta Meral Ertokat, babasının Selanik'te Türkçe öğrenmesinin Mudanya'ya geldiklerinde resmi işlemler sırasında çok işe yaradığını da ifade etmiştir. Ancak mübadelenin ilk yıllarındaki zorluklardan söz eder, Türk olduklarını ifade ederken dil sebebiyle dışlanmanın adeta kaderleri olduğunu, Girit'te eski dönemlerde Türkçe konuştukları, Türkiye'de Giritlice konuştukları için sıkıntı yaşadıklarını dile getirmişlerdir.

Bu durumda Girit mübadillerinin bazılarının Türkçe bildiği durumu açık olmakla birlikte adada mı yoksa askerlik gibi çeşitli sebeplerle mi Türkçe öğrendikleri konusunda bir bulanıklık söz konusudur.

Mudanya'daki Girit mübadilleri, Türk ve Müslüman olduklarını adada Rumların ve Türklerin kullandığı, Girit'e özgü Yunancadan farklı bir dil olan Giritlice konuştuklarını belirtmişlerdir. Bu dilin adlandırılmasında da Giritçe veya Giritlice şeklinde farklı tercihlerin varlığı görülmektedir.

Girit mübadillerinin adada başlangıçta (fetihten sonra) Türkçe konuşup konuşmadığı, Türkçenin kullanımdan düşme süreci, mübadele sırasında Türkçe bilinip bilinmediği gibi konuların dışında Türkiye'ye geldikten sonraki dil tutumları ve kullanım süreçleri de ve aslında verilen bilgilerde de bazı tutarsızlıklar söz konusudur.

Geldikleri dönemde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus bilincinin oluşabilmesi amacıyla yürüttüğü dil politikalarından diğer ana dili Türkçe olmayan topluluklar gibi Girit mübadilleri de etkilenmiştir.

Anadolu, Türkçe konuşmayan etnik grupların varlığına zaten yüzyıllardır alışkın olsa da Osmanlı'nın özellikle Rusya ve Balkan devletleriyle savaşlarının ardından gelen Giritli, Çerkez, Boşnak, Arnavut gibi Müslüman ama Türkçe konuşamayan, Anadolu halkının üretim modellerinden farklı özellikler taşıyan, mutfak kültürü, giyinişleri, dans ve müzikleri değişik topluluklara yaklaşımı yine de 'öteki'leşme yönünde olmuştur. Bu 'ötekileştirme' Giritlilere de yansıtılmış ve Girit göçmenlerinin Anadolu'ya adaptasyonunda bu yüzden zorluklar yaşanmıştır (Sepetçioğlu, 2010: 88).

Tirilye'de yaşayan mübadiller üzerine yapılan bir çalışmada Girit kökenlilerin Giritlice konuşma oranlarının çok yüksek olmadığı, kendi aralarında da olsa tercihlerinin Türkçe kullanma yönünde olduğu belirtilmiştir.

Girit kökenli kadınların aile büyüklerindeki Yunanca konuşma durumuna bakıldığında 30 kadından 13'ünün aile büyüklerinin Yunanca bildiği, bunun 9'unun aile büyüklerinden yalnızca 1–2 kişinin Yunanca bildiği görülmektedir. Bu durum Girit kökenli kadınların ailelerinde Giritçenin yerine Türkçenin konuşulduğunu, dolayısıyla Girit'te yaşıyor olsalar dahi Türk dilini kullanmaya özen gösterdiklerinin bir göstergesi olmaktadır. Bunun yanı sıra, ankete katılan Giritli kadınlardan 7'si aile büyüklerinden Yunanca öğrenmiştir. Bu kadınların 5'i ise Yunanca şarkı, mani, atasözü ya da deyim bilmektedir (Akay, 2012: 88).

Aynı çalışmada kültür aktarımının aile içinde gerçekleştiğini, ancak özellikle dil konusundaki aktarımların okullaşma, toplumsallaşma gibi olgularla zaman içinde durduğunu, bugün bölgede anadili Yunanca/Giritçe olan kimsenin kalmadığı da belirtilmiştir (Akay, 2012: 34).

Öte yandan, Mudanya Girit mübadilleri, kendi aralarında hep Girit'ten getirdikleri dili kullandıklarını, ancak bunu ilk yıllarda hem devlet politikaları hem de yerli halk tarafından dışlanmamak adına gizli yaptıklarını ifade etmişlerdir.

İkinci kuşak mübadiller ailelerinden Giritçeyi öğrenmeleri ve işlek bir biçimde devam ettirmelerinin yanı sıra Türkçeyi de rahatlıkla kullanabilir hale gelmişler, buna bağlı olarak dil problemleri ikinci kuşak ile beraber ortadan kalkmıştır. Bugün II. kuşak Giritliler, kendi aralarında Giritlice konuşmayı devam ettirebilmektedirler. Sonraki kuşaklarda ise Giritlice bilgisi, kelime, tekerleme vs. düzeyinde kalmıştır.

Sonuç

Bu bildiride yüz yıl önce mübadele yoluyla Mudanya'ya gelen Giritlilerin kullandıkları Türkçenin ele alınması amaçlanmıştır. Ancak, Girit mübadillerinin Bursa'nın yerli ve göçmen ağızlarını konuşan nüfusundan farklı biçimde standart Türkiye Türkçesini kullandıkları gözlemlenmiştir. Bu temiz Türkçenin sebebi, I. kuşak mübadillerin çocuklarına yabancı oldukları belli olmasın diye bölgede konuşulan dilin eksiksiz öğrenilmesi konusunda takındıkları ısrarcı tavırdır. I. kuşak mübadiller, Giritlice bilerek gelip, Türkçeyi Mudanya'da öğrenmişken, II. kuşak mübadiller Giritliceyi evlerinde, Türkçeyi ev dışındaki tüm ortamlarda öğrenebilmişlerdir. Bu kuşak tam anlamıyla iki dilli olarak hayatlarına devam etmektedirler. III. kuşak mübadiller de Türkçeyi en güzel biçimde öğrenmiş ve kullanmaya devam ederken Giritlice konusunda zayıf kalmışlardır. Kendilerini Bursa'dan ziyade Mudanyalı gören ve yine göçmen değil mübadil olduklarını ve Türk olduklarını da özellikle vurgulayan Girit kökenliler, 100 yıllık süreç içinde sahip oldukları maddi ve manevi kültür unsurlarını yaşatmaya devam edip Mudanya'da karşılaştıklarıyla ortak bir kültür oluşturmayı başarmış, Giritlicenin devamı konusunda ise başarılı olamamıştır. III. ve sonraki kuşakların bu dili öğrenmeleri ve devam ettirmeleri ise şimdiki halde II. kuşak mübadillerinin tutumlarına bağlıdır. Kullandıkları Türkçenin standart Türkçeye uygun olması da aslında Mudanya'da kullanılan Türkçenin standart Türkçeye yakın olmasından kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

Adıyeke, A. N. (2017). Girit nuhacirlerinin terk-i mal etmelerine dair. *Geçmişten Günümüze Göç II*, Samsun: Canik Belediyesi Yayınları.

Akay, A. (2012). *Girit kökenli mübadil kadınlar üzerine sosyal antropolojik bir araştırma (Bursa/Trilye Örneği)*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara.

Altay, K. (2019). Girit'ten Mudanya'ya mübadil bir aile. *Mübadele Göçmenleri ve Bursa,* Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Kara, M. (2006). Girit Kandiye'de Müslüman cemaati, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Karakoç, F., Düvenci, Tunçdöken F. (2019). *Mudanya'da mübadelenin kökeni ve kültürü, mübadele göçmenleri ve Bursa*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Özezen Yüceol, M. (2021) Çukurova'da bir göçmen ağzı: Giritçe veya Giritlice. *V. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, Ankara, s. 751-766

Sepetçioğlu, T. E. (2010), Türkiye'de ana dili Türkçe olmayan göçmen topluluklara yaklaşımlara dair bir örnek: Girit göçmenleri. *ÇTTAD IX,* 20-21 2010 Bahar-Güz.

İnternet Kaynakları

Özer, M. Girit'in kaybında dilin önemi ve terör, *İzmir İzmir Dergisi*, S. 115.

(https://www.academia.edu/15753627/Giritin_kayb%C4%B1nda_dilin_%C3%B6nemi)

Türkçe Eğitiminde Yaratıcı Drama Yöntemi Kullanılmasının Alımlamaya Etkisi

Hatice YAMAN[*]

Özgür Kasım AYDEMİR[**]

"Kişi iki türlüg kişi atanur
Biri ögretigli biri ögrenür"

"İki türlü insana insan derler:
Biri öğreten, biri öğrenen."

(Yusuf Has Hacip)

Özet

Dil eğitiminde bilgiden fazla beceri ön plandadır. Dilin hayatın içinde her zaman olduğu düşünülürse bu devamlılığın aynı zamanda yeniliklere açık olma ve sürekli değişme olgusunu da beraberinde taşıdığı kabul edilmelidir. Sürekli etkin ve yaşamın içinde var olan bu alanın yaratıcılıktan yararlanması da oldukça doğaldır. Günümüz dünyasında teknolojinin de gelişmesiyle öğrencilerin dijital bağlamda ve bireysel yoğunlukta yaşamaya döndüğü görülmektedir. Alanyazın incelendiğinde öğrencilerde yaratıcılığın artmasının yolunun eğitim boyunca katılımcı, uygulayıcı ve sürecin içinde var olmalarıyla mümkün olacağına ulaşılmıştır. Türkçe eğitiminde öğrencinin günlük yaşamda dilin doğru ve etkin kullanımını sağlamakla beraber anlama ve anlatma becerilerini de geliştirmek hedefi vardır. Anlamanın yanında ne anladığını yorumlaması, kendini ifade etmesi, düşüncelerini kelimelerle doğru anlatabilmesi oldukça önemlidir. Türkçe eğitiminde drama yönteminin kullanılmasıyla anlama, anladığını anlatma, akranlarının anladıklarını anlatması, öğrencinin bu becerileri doğal ortamda geliştirmesini sağlayabilecektir. Alımlama estetiği, öğrencinin bilgiyi yorumlarken önceki yaşamındaki tecrübelerden yararlandığını vurgular. Aynı düşünce, yaratıcı dramada "anında yaratma" ile üretilen her bilginin önceki yaşam tecrübelerinden oluşmasında da yer almaktadır. Öğrencilerin yaş grubu da göz önünde bulundurulduğunda oyunla ve iş birliği halinde akran öğrenmesiyle daha rahat bir şekilde metni -bilgiyi- yorumlayabilmektedir. Öğrencilerin tüketim çağında üretmesi için -özellikle düşüncelerini üretmesi için- bir çaba sarfetmek, bu araştırmanın başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu çalışma ile öğrencilerde yaratıcı drama yönteminin; öğrencinin bilgiyi içselleştirmesine, özümsemesine ve yeniden kullanmasına olan etkisi araştırılmıştır. Araştırmada deneysel yöntem olan "ön test – son test kontrol grubu" kullanılmıştır. Çalışma grubunu Antalya ili Alanya ilçesi Ayşe Melahat Erkin Ortaokulunda okuyan 40 5. sınıf öğrencisi oluşturmuştur. Araştırmada verilerin toplanmasında 5. sınıf Türkçe dersi öğretimi programındaki yer alan okuma, konuşma, yazma ve anlama kazanımları dikkate alınarak başarı testi kullanılmıştır. Bir konuşma ve bir yazma etkinliğinden oluşan başarı testi, uzman görüşü alınarak hazırlanan analitik dereceli puanlama anahtarı ile incelenmiştir. Araştırma sonucunda yaratıcı drama ile öğrencilerin kendilerini ifade etmelerinde, bilgiyi özümsemesinde, yorumlamasında ve yeniden kullanmasında etkisi olduğu görülmüştür. Drama yönteminde oyun ile anında üreten öğrenciler; yorum yapabilirken oyunun, aşkın bağlamının sağladığı doğallık ile kendi edinçlerini ve arkadaşlarının edinçlerini de geliştirmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkçe eğitimi, yaratıcı drama, alımlama

Giriş

Dil, insanların duygu ve düşüncelerini iletmek için kullandığı kültürel bir alt yapısı olup var olan, yaşayan, değişen, gelişen ve insanları bir arada tutan bir varlıktır. Hayatın içinde varlığını sürdüren dilin

[*] Millî Eğitim Bakanlığı, Ayşe Melahat Erkin Ortaokulu, e-posta: htc.yaman@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9281-6044

[**] Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, e-posta: ozgur.aydemir@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2297-3607

eğitiminde ise onun kurallarını öğretmek kadar beceriye dönüştürerek sosyal yaşamda etkin bir kullanım sağlamak da önemlidir. Dil eğitiminde bilgi aktarımının yanında bunların beceriye dönüşmesi amaçlanmaktadır.

Millî eğitim sistemine 2005 yılında giren yapılandırmacı yaklaşım ile öğrencilerin yaparak yaşayarak öğrenmesi gündeme gelmiş ve programlar buna göre düzenlenmiştir. Öğrenciyi merkeze alan bu yaklaşımla beraber öğrencinin sınıfta daha aktif olması ön plana çıkmıştır. Aytaş'a (2008) göre öğrencinin sınıfta etkin bir şekilde var olduğu yöntem de yaratıcı dramadır. Etkileşimli öğrenme sağlamak öğrencilerin sosyal ilişkilerinin daha sağlam olmasını sağlarken aynı zamanda toplum içinde kendini daha rahat ifade etmesini de sağlayacağı için bireysel anlamda duygusal gelişimine de katkı sağlayacaktır. Yaşayarak, kendinden bir şeyler katarak ve toplum içinde kendi varlığını göstererek gerçekleştirdiği bu etkileşimli öğrenmede bilgiyi özümseyecek ve defalarca kullandığı için de kalıcı hale getirip bunu beceri haline getirip hayatın başka alanlarında da kullanmasını sağlayacaktır. Laurin, (2010) de yaratıcı drama yöntemi kullanırken etkinlikler boyunca öğrencilerin kendi bilgilerini göstermesinin diğer çocukların gelişimini olumlu anlamda etkilediğini bu karşılıklı bilgi ve deneyim aktarımının arasında kurulan bağlantıların öğrenciyi ve grubu daha da geliştirdiğini dile getirmiştir. Kurudayıoğlu ve Özdem (2015), yaptıkları çalışmada drama yönteminin öğrencilerin okudukları metni daha iyi anladıkları, olayı ve şahısları daha çok içselleştirdikleri, metinde geçen olayları canlandırma yoluyla somuttan soyuta dönüştürdüğü ve kendi hayatıyla bağlantısını daha iyi kurduğunu ifade etmiştir.

Drama sözcüğünün kökenine inersek Yunanca "dran" ndan türediğini ve yapmak, icra etmek, uğraşmak anlamlarına geldiği görülür. Kelimenin doğuşundaki anlam ile günümüzde kullanılan anlamı hala örtüşmekte ve varlığını devam ettirmektedir. Üstündağ (1995) drama yoluyla öğrencilerde dil ve düşünce becerilerinin geliştirilebileceğini vurgulamıştır. Nixon (1987)'un dili etkili olarak kullanmak, dilin varlığını geliştirmek için dramanın etkin bir yöntem olduğunu vurgulaması da Üstündağ'ı desteklemiştir.

San (1991) eğitimde yaratıcı dramayı şöyle açıklamıştır:

"Doğaçlama, rol oynama vb. tiyatro ya da drama tekniklerinden yararlanarak bir grup çalışması içinde bireylerin; bir yaşantıyı, bir olayı, bir fikri, kimi zaman soyut bir kavramı ya da davranışı, eski bilişsel örüntülerinin yeniden gözden geçirildiği "oyunsu" süreçlerle anlamlandırılması ve canlandırılmasıdır."

Drama tekniğinde birey öncelikle grup çalışmasına hazır olmalı, kendini rahat ve huzurlu hissetmeli, yeniliğe ve keşfe açık olmalıdır. Uygulama esnasında anında yaratma ilkesi oldukça önem taşır ve bu yönüyle tiyatronun ana hattından ayrılır. Dramada oluşan grup içinde başka gruplar oluşturulur, fikir alışverişi yapılır, eleştirmeye açık olunur, başka fikirlerle çatışma ve uyum sağlama gibi düşünsel etkinlikler oldukça fazladır. Bireylerin bu etkinliklerde kendini daha rahat hissetmesi için de kendini güvenme hissetmesi önemlidir (San, 1991). Drama etkinlikleri ısınma, esas çalışma, değerlendirme aşamaları olarak planlanmaktadır. Bireylerin daha rahat olması için dramada tanışma, kaynaşma, güven aşamasını oluşturan ısınma aşaması oldukça önemlidir. Isınma çalışmasından sonra esas çalışma (doğaçlama, rol oynama) bölümü izlenir. Aşamanın bu bölümünde kişiler daha rahat, kurallar daha esnektir. Kişiler bireysel farklılıklarını ve özelliklerini bir tema üzerinden daha özgür bir şekilde ifade edebilirler. Grup çalışması içinde yapılan her bireyin göstermiş olduğu çaba sonucunda çıkan ürün herkesin ortak çalışması olarak kabul görmesi sağlanır (Yalçın ve Aytaş, 2002). Sonrasında mutlaka değerlendirme yapılmalıdır. Bireyler oyunun neden oynandığını fark etmeli ve bunu dile getirmelidir. Değerlendirmeler etkinlik sonlarında yapılabileceği gibi en sonda da yapılabilir. Bu aşamada da geri bildirim alfabesi, sokak röportajları, duygu bulutu, gibi farklı tekniklerle görüşler alınabilir. Değerlendirme aşaması ile drama etkinliği tamamlanmış olur.

Türkçe eğitiminde temel dil becerilerinden okuma ve dinleme anlama becerisini, yazma ve konuşma anlatma becerisini kapsamaktadır. Drama yönteminin kullanılması hem anlama hem anlatma becerisini geliştirmek için kullanılabilen etkili bir yöntemdir (Aytaş, 2008). Bu becerilerin kalıcı hale gelmesi ve öğrencinin sosyal yaşamda dili etkin kullanabilmesi, yapılandırmacı yaklaşımla öğrenci merkezli bir anlayışın ön planda olması, ders içi etkinliklerde yaparak ve yaşayarak öğrenmesi en etkili yöntem olan drama ile mümkün olacaktır. Öğrenci merkezli, eleştiren, yorumlayan, üreten bir dil eğitimi anlayışında okur merkezli bir kuram olan alımlama estetiğinden yararlanmak anlama becerisinin üst seviyeye çıkarmasında yararı olacaktır.

Bireyler herhangi bir metinle karşı karşıya kaldıklarında önceki yaşamına ait bilgiler, inançlar, toplumsal bakış açısı gibi kavramlardan ayrı değerlendiremez. Bu karşılaşmada kişinin ön anlamlandırması da beraberinde gelecektir. Birey olayı kendi açısından kendi değerleriyle, bilgileriyle bilinç dünyasında yorumlayacaktır. Bu yorumlama edimi aslında içinde kişinin kendini yorumlaması anlamına da gelmektedir. Bu nedenle okumak sadece metinle ilgili değil içerisinde taşıdığı farklı anlamlar, metnin önü arkası, yüzeyi derini gibi katmanlarda bir geziye çıkmak, emek vermek uğraşmaktır (Göktürk, 1989). Bu noktada yaratıcı drama ile öğrencinin bireysel kendi dünyasında bilgiyi yorumlaması bilişsel gelişimine, kendi yorumunu etkileşimli öğrenme ile paydaşlarıyla paylaşması onun duygusal gelişimine, her öğrencinin kendi yorumunu katmasıyla da farklı yorumları keşfetmesi de bakış açısının gelişimine etkisi olacaktır. Burada devreye anlama, okuma ve yorumlama süreci olarak ifade edilen alımlama kavramı ön plana çıkmaktadır.

Latince ‘recipiere’ den gelmekte ve ‘karşılama, alma, bir eserin etkisi’ anlamlarında kullanılan alımlama kavramı beceriye dönüşen bilgiyi ifade etmektedir (Aytaç, 2009a). Alman Kontstanz Okulunda 1960 yılında öncülüğünü Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss, Stanley Fish isimlerinin yaptığı alımlama estetiği kuramı, okurun metindeki tek anlamı bulmaya çalışmasının ötesinde her okurun kendi yorumunu katarak eserin anlamlı olacağını savunmuştur (Özbek, 2013). Iser, jauss ve Fish kuramın başlangıcında isimleri yan yana anılsa da kurama bakış açıları farklılık göstermektedir. Iser’ e göre alımlama boşlukların doldurulmasıdır. Moran (2014); Iser’ in görüşünü, her metinde belirsizlikler olduğu, metnin içinde her şeyin anlatılmadığı ve burada okurun görevinin metnin içinde yer alan o boşlukları doldurmak olduğu şeklinde açıklamıştır. Jauss’ un kurama yaklaşımı Iser’e göre farklılık göstermektedir. Yine okur merkezli bir yaklaşım söz konusu olmakla beraber salt okurun yorumlamasının önemli olmadığını; okurun da bu yorumlamayı yaparken tarihten, sosyal etkiden ve dönemin kültüründen etkilendiğini savunur. Okurun bu tarihsel etki altında yaptığı yoruma da “beklenti ufku” adını verir (Thiselton, 2006). Jauss, okuru tarihten etkilenerek yorumladığı için edilgen, yorumunu kendi alımlaması ile paylaştığı içinse etken bir rol olarak ifade eder (Kavalcı, 2017). Iser’ın metinle okur yorumu, Jauss’un tarihle okur yorumunu Fish çok daha farklı yorumlamıştır. Fish tamamen okuru merkeze alan bir görüş ortaya atmıştır. Ona göre okur yorumlama yaparken metnin anlamı ve dilsel ögelerinin okur üzerinde nasıl bir etki yaptığının önemli olduğunu vurgular. Metnin içinde yer alan kavramların okur üzerindeki etkisini alımlama olarak yorumlamaktadır. Eagleton (2014), Jauss’un kurama yaklaşımını şöyle açıklar: okur metnin anlamını bulmaya yönelik bir süreçte değil, metnin kendi üzerindeki etkilerini tecrübe etme sürecindedir.

Alımlama estetiği kuramının Türkçe eğitiminde kullanılması; öğrencilerin metinlerdeki mesajı bulmasını, bulduğu mesajı kendi biliş dünyası içinde tecrübeleri, hayalleri, duygu ve düşüncelerini de katarak yeniden inşa etmesini sağlayacaktır. Böylelikle de öğrencinin aldığı mesajın daha kalıcı olması, kendini daha iyi anlatması, bir metni yorumlaması, değerlendirme yaparak yaratıcılığının da gelişmesi sağlanacaktır. Bu noktada alımlama ile drama yaratıcılık ve bireyin kendi dünyasının keşfetmesi noktasında buluşacaktır. Alımlama estetiği kuramı ile yaratıcı drama yönteminin Türkçe dersinde kullanılması dersi daha etkin, eğlenceli, yaratıcı ve kalıcı hale getirecektir. Kanatlı ve Çekici (2018); yaptıkları çalışmada okuma alanı ile Türkçe ve Almanca kaynakları incelediğinde en çok karşılaşılan

kavram olarak Türkçe kaynaklarda "alışkanlık" kelimesine rastladıklarını, Almanca kaynaklarda ise "düşünme ve anlama alışkanlıklarının yıkılması" olarak tanımlandığını ifade etmektedirler. Yine aynı araştırmada Türkçe alanında yazılmış olan kitaplarda alımlama estetiği kuramına rastlamazken Almanca kaynaklarda bu kuramın okuma eğitimi için önemli bir yapı taşı olduğu belirtilmiştir. Okumak bir alışkanlık değil, alışkanlıkların yıkılması demektir. Bu noktada Türkçe eğitiminde anlama ve anlamlandırma çalışmaları yapılırken hem drama yönteminin yaratıcılığı, eleştirel bakış açısı, düşüncelerini özgürce ifade etme ve yorumlama becerisinden faydalanılmalı hem de alımlama estetiği kuramının okur – eser yorumuyla kitabı sadece biçimsel bir imge olmaktan çıkarıp farklı anlamlar çıkaran, beklenti ufuklarının genişlediği bireyler olarak yetişmesi sağlanabilir. Yaratıcı drama ile alımlama estetiğinin; öğrencilerde hayal kurma, dil ve düşünce becerilerini geliştirme, kişinin sezgilerinden ve kendi yaşanmışlıklarından yararlanma, eleştirel bakabilme, metni yorumlayabilme, özümseme ve yeniden kullanma becerilerini geliştirmek gibi ortak paydada buluştukları görülmektedir. Alımlama estetiği, öğrencinin bilgiyi yorumlarken önceki yaşamındaki tecrübelerden yararlandığını vurgular. Aynı düşünce, yaratıcı dramada "anında yaratma" ile üretilen her bilginin önceki yaşam tecrübelerinden oluşmasında da yer almaktadır.

Alanyazın incelendiğinde Türkçe eğitiminde yaratıcı drama yönteminin kullanılması ile ilgili çok sayıda çalışma yaptığı görülmüştür. Aynı şekilde Türkçe eğitiminde alımlama estetiği başlığına bakıldığında (Bahar, 2010; Onarıcıoğlu, 2020; Çekici, Kanatlı, 2008; Çimen, 2020) çalışmaların olduğu görülmektedir. Edebiyat, Radyo ve Televizyon, Güzel sanatlar gibi alanlarda yapılan araştırmalardır. TDÖP sanatsal eserlerle estetik bir kazandırmak amacından yola çıkarak daha erken yaşta bu beceriyi kazanması için bu çalışmanın Türkçe eğitiminde de yapılması alınyazına bir katkı sağlayacaktır. Türkçe eğitiminde okumayı biçimsel bir imge olmaktan çıkarıp anlamlandırma, alışkanlık olmaktan çıkarıp alışkanlıkların yıkılması olarak tanımlamak bu çalışmanın temelinin oluşturmuştur. Türkçe eğitiminde drama yönteminin kullanılmasıyla anlama, anladığını anlatma, akranlarının anladıklarını anlatması, öğrencinin bu becerileri doğal ortamda geliştirmesini sağlayabilecektir. Öğrencilerin yaş grubu da göz önünde bulundurulduğunda oyunla ve iş birliği halinde akran öğrenmesiyle daha rahat bir şekilde metni -bilgiyi- yorumlayabilmektedir. Öğrencilerin tüketim çağında üretmesi için -özellikle düşüncelerini üretmesi için- bir çaba sarfetmek, bu araştırmanın başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu çalışma ile öğrencilerde yaratıcı drama yönteminin; öğrencinin bilgiyi içselleştirmesine, özümsemesine ve yeniden kullanmasına olan etkisi araştırılmıştır.

Yöntem

Uygulama Türkçe eğitimini kapsadığı için ortaokul grubuyla yapılmıştır. Çalışma grubunu uygun örneklem ile oluşturulan Antalya ili Alanya ilçesi Ayşe Melahat Erkin Ortaokulunda okuyan 40 5. sınıf öğrencisi oluşturmuştur. Araştırmada deneysel yöntem olan "ön test – son test kontrol grubu" kullanılmıştır. Tarafsız belirleme ile iki grubun oluşturulduğu bu yöntemde bir deney bir de kontrol grubu kullanılmakta ve iki gruba da önce ve sonra testler uygulanmaktadır (Karasar, 1995). Çalışmada ön test-son test kontrol gruplu deneysel model kullanılmıştır. Örneklem sayısı deney grubu için 20, kontrol grubu için 20 kişiden oluşmaktadır. Deney grubunun uygulama alanı okulun konferans salonu, uygulama saati okul ders saatinden sonradır. Kontrol grubu ders saati içinde aynı eğitim gördükleri sınıfta uygulamayı yapmıştır.

Araştırmada verilerin toplanmasında 5. sınıf Türkçe dersi öğretimi programındaki yer alan okuma, konuşma, yazma ve anlama kazanımları dikkate alınarak başarı testi kullanılmıştır. Bir konuşma ve bir yazma etkinliğinden oluşan başarı testi, uzman görüşü alınarak hazırlanan analitik dereceli puanlama anahtarı ile incelenmiştir. Hazırlanan rubrikte alımlamanın boyutları belirlenmiş ve boyutlara puanlar verilmiştir. Yazma ve konuşma becerisi ile yapılan rubrikte alımlama ile ilgili "Yorum, İçselleştirme, Dönüştürme, Yeniden Üretim" başlıklı dört boyut uzman görüşü ile belirlenmiştir. Analiz sonuçları

SPSS 26.0 programında incelenmiştir. Örneklem sayısı 30 birimin altında olduğu için non-parametrik Wilcoxon Signed Rank ve Mann Whitney U testleri kullanılmıştır.

Bulgular

Tablo 1. Wilcoxon Signed Rank Test (Nonparametrik)

Alımlama (Yazma Becerisi Ön test- Son test) Deney- Kontrol Grubu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Negatif Sıralar	0	0	0		
Pozitif Sıralar	23	12,00	276,00		
Eşit	17				
Toplam	40				
P değeri 0,050'nin altındaysa anlamlı fark vardır.					
Deney ve kontrol gruplarının yazma becerisiyle belirlenen alımlama düzeyinde ön test ve son test uygulamasında Sig. Değeri ",000" çıkmıştır, bu da anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir.					

Tablo 2. Wilcoxon Signed Rank Test (Nonparametrik)

Alımlama (Konuşma Becerisi Ön test- Son test) Deney- Kontrol Grubu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Negatif Sıralar	1	8,00	8,00	-3,907	,000
Pozitif Sıralar	20	11,15	223,00		
Eşit	19				
Toplam	40				
P değeri 0,050'nin altındaysa anlamlı fark vardır.					
Deney ve kontrol gruplarının konuşma becerisiyle belirlenen alımlama düzeyinde ön test ve son test uygulamasında Sig. değeri ",000" çıkmıştır, bu da anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir.					

Tablo 3. Mann Whitney U Test (Nonparametrik)

Alımlama (Yazma Becerisi Ön test) Deney- Kontrol Grubu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Deney	20	21,18	423,50	-,406	,718
Kontrol	20	19,83	396,50		
P değeri 0,050'nin altındaysa anlamlı fark vardır.					
Deney ve kontrol gruplarının yazma becerisiyle alımlama düzeyi sadece başlangıçtaki ön test uygulamasında Sig. değeri ",718" çıkmıştır, bu da başlangıçta iki grup arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir.					

Tablo 4. Mann Whitney U Test (Nonparametrik)

Alımlama (Konuşma Becerisi Ön test) Deney- Kontrol Grubu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Deney	20	19,65	393,00	-,611	,659
Kontrol	20	21,35	427,00		
P değeri 0,050'nin altındaysa anlamlı fark vardır.					
Deney ve kontrol gruplarının konuşma becerisiyle alımlama düzeyi sadece başlangıçtaki ön test uygulamasında Sig. değeri ",659" çıkmıştır, bu da başlangıçta iki grup arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir.					

Tablo 5. Mann Whitney U Test (Nonparametrik)

Alımlama (Yazma Becerisi Son Test) Deney- Kontrol Grubu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Deney	20	26,40	528,00	-3,320	,001
Kontrol	20	14,60	292,00		
P değeri 0,050'nin altındaysa anlamlı fark vardır.					
Deney ve kontrol gruplarının yazma becerisiyle alımlama düzeyi son test uygulamasında Sig. değeri ",001" çıkmıştır, bu da sonuçta iki grup arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir.					

Tablo 6. Mann Whitney U Test (Nonparametrik)

Alımlama (Konuşma Becerisi Son test) Deney- Kontrol Grubu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Deney	20	25,70	514,00	-2,298	,004
Kontrol	20	15,30	306,00		
P değeri 0,050'nin altındaysa anlamlı fark vardır.					
Deney ve kontrol gruplarının konuşma becerisiyle alımlama düzeyi son test uygulamasında Sig. değeri ",004" çıkmıştır, bu da sonuçta iki grup arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir.					

Sonuçlar

Türkçe eğitiminde yaratıcı drama yöntemi kullanmanın alımlama üzerinde yazma becerisi ile incelendiğinde deney ve kontrol grubunun arasında anlamlı bir fark olduğu öngörülmektedir. Bu veriler doğrultusunda öğrencilerin kendilerini daha özgür hissettikleri bir yerde ve alanda yapılan dersin metni yorumlama ve yeniden inşa etme boyutunda etkili olduğunu söylenebilmektedir. Maden (2010)' de yaptığı çalışmada drama yöntemi uygulanan öğrencilerin okuduğunu anlama becerisinin geliştiğini, başarı düzeylerinin olumlu anlamda etkilendiğini ve öğrenilen bilgilerin kalıcı olduğunu ifade etmiştir. Bu da çalışmada ortaya çıkan alımlama boyutunda öğrencinin okuduğu metni "yorumlaması,

içselleştirmesi, dönüştürmesi ve yeniden kullanması" olumlu yönde gelişmesi sonucunu desteklemektedir. Kaya Güler (2008)'in yaptığı araştırmada öğrencilerin yaratıcı drama yöntemi kullanarak okuduklarını anlama ve anladıklarını yazı ile ifade etme becerilerinin geliştiğine dair bir sonuca ulaşması bu çalışmanın da sonucunu destekler niteliktedir.

Türkçe eğitiminde yaratıcı drama yöntemi kullanmanın alımlama üzerinde konuşma becerisi ile incelendiğinde deney ve kontrol grubunun arasında anlamlı bir fark olduğu öngörülmektedir. Uysal (2014) da yaptığı çalışmada yaratıcı drama yönteminin kullanılmasının konuşma becerisini geliştirdiği sonucuna ulaşmıştır. Sonucu bu araştırma ile örtüşmüştür. Yaratıcı drama yöntemi kullanmak grup içinde yapılan etkinlikle bireyin kendini bir yere ait hissetmesini sağlamaktadır, uygulanan oyunlarla da kendini daha rahat ve özgür hisseden öğrenciler yalnız olmadığını düşündüğünde kendini daha rahat ifade edebilmekte dolayısıyla konuşma becerisinde olumlu yönde daha anlamlı bir gelişme göstermiştir.

Yazma ve konuşma becerisi ön testleri incelendiğinde iki grubun arasında anlamlı bir fark olmadığı ve birbirine yakın değerlerde olduğu görülmektedir. Deney ve kontrol grubu arasında ön testlerde anlamlı bir olmaması eşit gruplar olduğunu göstermektedir. Örneklem için eşit sayıda öğrenci, benzer yaş grupları seçilmesi uygulama sonrasında çıkan değerlerin anlamlılığını güçlendirmiştir.

Yazma becerisi son testi incelendiğinde deney grubunda yaratıcı drama yönteminin alımlamanın etkisinin olduğunu, kontrol grubunda da gelişen öğrencilerin olduğu tespit edilmiştir. Ancak deney grubunda pozitif yönde artış daha fazladır. Zorunlu olmayan saatlerde ve sınıf ortamı dışında yapılan çalışmalarda öğrencilerin kendilerini daha rahat hissetmeleri, özgür bir alanda kendilerini daha iyi ifade etmeleri, oyun ve grup içinde daha yaratıcı oldukları öngörülmüştür. Kontrol grubunda da yazma beceri alanında pozitif yönde ilerleyen öğrenciler olduğu ancak oranın deney grubundan daha az olduğu görülmektedir.

Konuşma becerisi son testi incelendiğinde Türkçe eğitiminde yaratıcı drama yönteminin alımlama üzerinde deney ve kontrol grupları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Derslerde öğrenciyi merkez alan, grup çalışmalarının yapıldığı, rol oynama ve doğaçlama gibi sahnelenen tekniklerin kullanılmasının hem alımlama hem konuşma becerisi üzerinde etkili olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Aytaş, G. (2008). Türkçe Öğretiminde Tematik Yaratıcı Drama Etkinlik ve Uygulamaları. *Ankara: Akçağ Yayınları,* 146.

Aytaş, G. (2009 a). Genel Edebiyat Bilimi. *İstanbul: Say Yay*.

Bahar, M. A. (2010). Türkçe Öğretiminde Şiir. (Yüksek Lisans Tezi). *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.*

Çimen, L. (2020). Türkçe Eğitimine Alımlama Estetiği Açısından Yaklaşmak. 9. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Ankara.

Eagleton, Terry (2014). Edebiyat Kuramı: Giriş. Tuncay Birkan (Çev.). *İstanbul: Ayrıntı.*

Göktürk, A.(1989). Sözün Ötesi. Yazılar. *İstanbul: İnkılâp Kitabevi.*

Kanatli, F., Cekici, Y. E. (2018). Okuma Eğitimi Alanındaki Kuramsal Kitaplarda Okumanın Kavram Alanına Yönelik Eleştirel Bir Değerlendirme. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 14*(1), 303-316.

Karasar, N. (1995). Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler. *Ankara: Anı Yayıncılık*.

Kavalcı, T. (2017). Üç Önemli Kuramcı Üzerinden Alımlama Estetiğinin İncelenmesi ve Bir Uygulama. *SÖYLEM Filoloji Dergisi*, *2*(1), 52-74.

Kaya Güler, İ. (2008). İlköğretim Dördüncü Sınıf Türkçe Dersinde Yaratıcı Drama Yönteminin Etkililiği. *On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun*.

Kurudayıoğlu, M. ve Özdem, A. (2015) Türkçe Öğretiminde Drama. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3(4), 26-40.

Laurin, S. (2010). The Effect Of Story Drama On Children's Writing Skills. Concordia University. *Canada. Retrieved April, 8, 2008. from www.proquest.com*

Maden, S. (2010). İlköğretim 6. Sınıf Türkçe Dersinde Drama Yönteminin Temel Dil Becerilerinin Kazanımına Etkisi (Sevgi teması örneği). (Yayımlanmamış Doktora Tezi) *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.*

Millî Eğitim Bakanlığı (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1- 8. sınıflar*). Ankara: MEB.*

Moran, B. (2014). Edebiyat Kuramları ve Eleştiri (25 b.). *İstanbul: İletişim Yayınları.*

Nixon, J. (1987) Teaching Drama A Teaching Skills Workbook (Focus on Education), *London: Macmillan Education Ltd.*

Onarıcıoğlu, A. S. (2020). Ortaokul Öğrencilerinin Öyküleyici Metinlere İlişkin Tepkilerinin Alımlama Estetiği Kuramı Açısından İncelenmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Konya.*

San, İ. (1991). Yaratıcı dramanın Eğitsel Boyutları. Ömer Adıgüzel (Editör). Yaratıcı Drama 1985-1998 Yazılar. İnci San'a armağan*. Ankara: Naturel Yayıncılık.*

Thiselton, A. C. (2006). On Hermeneutics: The Collected Works and News Essays of Anthony Thiselton. *Hampshire, UK: Ashgate Publishing.*

Uysal, B. (2014). Dinleme ve Konuşma Becerilerinin Kazandırılmasında Yaratıcı Drama Temelli Bir Model Önerisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.*

Üstündağ, T. (1995). Temel Eğitimde Drama. Eğitim ve Bilim Dergisi, C:19, s:19 35-43. Ömer Adıgüzel (Editör). Yaratıcı Drama 1985-1998 Yazılar. İnci San'a Armağan. *Ankara: Naturel Yayıncılık.*

Yalçın, A., Aytaş, G. (2002 a). Tiyatro ve Canlandırma: Sahneleme Bilgileri. *Ankara: Akçağ Yayınevi*.

Özbek, Y. (2013). Post-modernizm ve Alımlama Estetiği (2 b.). *Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.*

Emojiler Ortak Dil mi?

Hayrettin PARLAKYILDIZ[*]

Özet

İnsanın yaratılış sırrında yer alan "jest ve mimikler" dikkate alınarak, ortak bir dile mi gidiliyor ?!... Sosyal Medya bizi sosyalleştirdiğini sanırken, dilimizi bozarak, emojileri ortak dil mi yapmak istiyor, bizler mi buna ortam hazırlıyoruz?.. Türkçe eğitimcileri uluslararası dünya dili Türkçe iddiasında bulunurken, bu yaşanan dil sorununun neresindeler?.. Dillerimizi kullandık, anlaştık-anlaşamadık, her dile kanca attık, ancak bir şey çıkaramadık, işitme engellilerin işaret dilini kullandık -başaramadık; yazma becerimiz zaten yoktu, anlamadık-anlatamadık, usandık… Japonlar imdadımıza yetişti, emoji (resimli harf) verdiler… Ne jestlerimiz anlaşıldı ne de mimiklerimiz… Bizler de emojiyi içselleştirdiğimizi ve onunla anlatılarımıza güç kattığımızı sanarak**,** anlaşılmaz-anlatı yaptık…?! Yazılı ifadede ortaya çıkan emoji sözlü ifadeye ne kadar yansıdı da, neyi anladık, neyi anlattık? … Türk Emoji sistemini mi kursak, acaba?!..Yabancılara Türkçe Öğretiminde daha mı başarılı oluruz?… Tanzimat döneminden daha vahim, daha kısır, daha anlamsız, daha iletişimsiz bir şekilde dili kullanarak, yabancı dil kompleksi içinde dilimizi, toplumsal dayanağımızı gün geçtikçe kaybettiğimizin farkında olup sorumluluklarımızı bu açıdan da tartışmalıyız. **Atatürk Türkiyesi'ne** ve **Atatürk İnkılâpları'na** Türk Dili'ne sahip çıkmanın asıl yolunun buradan geçtiği de bilinmelidir. Dilimizin bozulmasında önemli bir sebebin de bilgisayar ve internet dili olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bakınız, bilgisayar veya internet dilini nasıl kullanıyoruz, bilhassa sohbet odaları denen MSN**'**de ve Facebook**'**ta, Instagram'da (anlık), Twitter'da (heyecan verici) yazarken yalan-yanlış dil öğrendik, dili de bozduk, kendimizi de kimliğimizi de!? Bir soruyla zihnimizi biraz kurcalamak istiyorum… Kur'an-ı Kerim**'**deki Hucurat Suresi 13. Âyet «Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız **O'na** itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.» https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hucur%C3%A2t-suresi/4625/13-ayet-tefsiri meali emojiyi ortak kılar mı dersiniz? Dilimizi öğretmek ve onu dünya dili haline getirmek için bu konudaki yayınlardan, gözlemlerden ve incelemelerimizden yola çıkarak, "alan taraması" tekniği içinde araştırma yaparak, çözüm önerileri oluşturarak, eleştirel tartışma ortamında değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, dünya, insan, emoji, internet (genel ağ), yaratılış, ayet

Giriş

İnsanın yaratılış sırrında yer alan "jest ve mimikler" dikkate alınarak, ortak bir dile mi gidiliyor ?!...

Sosyal Medya bizi sosyalleştirdiğini sanırken, dilimizi bozarak, emojileri ortak dil mi yapmak istiyor, bizler mi buna ortam hazırlıyoruz ?.. Türkçe eğitimcileri, uluslararası dünya dili Türkçe iddiasında bulunurken, bu yaşanan dil sorununun neresindeler?..

Dillerimizi kullandık, anlaştık-anlaşamadık, her dile kanca attık, ancak bir şey çıkaramadık, işitme engellilerin işaret dilini kullandık -başaramadık; yazma becerimiz zaten yoktu, anlamadık-anlatamadık, usandık… Japonlar imdadımıza yetişti, emoji (resimli harf) verdiler… Ne jestlerimiz anlaşıldı ne de mimiklerimiz, ama seslerimiz kaybolmadı çıkmaya devam etti.

Bizler de emojiyi içselleştirdiğimizi ve onunla anlatılarımıza güç kattığımızı sanarak**,** anlaşılmaz-anlatı yaptık…?!

Yazılı ifadede ortaya çıkan emoji sözlü ifadeye ne kadar yansıdı da, neyi anladık, neyi anlattık?…

Türk Emoji sistemini kursak mı, acaba ?!.. Yabancılara Türkçe Öğretiminde daha mı başarılı oluruz?…

Tanzimat döneminden daha vahim, daha kısır, daha anlamsız, daha iletişimsiz bir şekilde dili kullanarak, yabancı dil kompleksi içinde dilimizi, toplumsal dayanağımızı gün geçtikçe kaybettiğimizin farkında

[*] Dr., Kıbrıs İlim Üniversitesi, Girne-KKTC, hayrettinparlakyildiz@csu.edu.tr, ORCID: 0000 0002 0823 0711

olup sorumluluklarımızı bu açıdan da tartışmalıyız. **Atatürk Türkiyesi'ne** ve **Atatürk İnkılâpları'na** Türk Dili'ne sahip çıkmanın asıl yolunun buradan geçtiği de bilinmelidir. Dilimizin bozulmasında önemli bir sebebin de bilgisayar ve internet dili olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Bakınız, bilgisayar veya internet dilini nasıl kullanıyoruz, bilhassa sohbet odaları denen **MSN'**de ve Facebook**'**ta, Instagram'da (anlık), Twitter'da (heyecan verici) yazarken yalan-yanlış dil öğrendik, dili de bozduk, kendimizi de kimliğimizi de !?

Bir soruyla zihnimizi biraz kurcalamak istiyorum… Kur'an-ı Kerim**'**deki HUCURAT SURESİ 13. ÂYET «Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.» https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hucur%C3%A2t-suresi/4625/13-ayet-tefsiri meali emojiyi ortak kılar mı dersiniz?

Bu âyetin içeriğinde kavimler-kabileler (milletlerarası) ilişkiden söz edildiğine göre, bir yerde küresel (global) anlayış yatmaktadır. Bizlerin de "Dünya Dili Türkçe" söylemi bu tanışmanın bir parçası değil midir, Yabancılara Türkçe Öğretimi de aynı açıdadır.

İnsanı insan yapan unsurlardan biri de kullandığı kelimeler dizisi ve dili kullanma becerisidir. Kelimelerin de bir ciddiyeti**,** bir haysiyeti, bir kimliği vardır; kelimelerin ciddiyeti kaybolursa, argolar meydan alır !?

Günümüz ciddi, tutarlı, itibarlı, anlam yükü büyük kelimelerle duygu, düşünceleri ifade etmek yerine; basit, içeriksiz, kültürsüz söylem ve hitaplarla dolu hale geldi. Okullarımızda öğretmek-öğrenmek adına verdiğimiz eğitim, aslında bir tutarsızlık, bir modelsizlik göstermekte, sokak ağzı dediğimiz anlayışla argo kelimeler, güncelleşmekte, hocasından-öğrencisine, yönetenlerden-yönetilenlere, siyasetçisinden-seçmenine, gençlerden-ihtiyarlara, gazetecisinden-okuyuculara varana kadar bu argo söylemler yaygınlaşmaktadır.

Kelimelerin ciddiyetinin kaybolması; okullarda okur-yazarların çoğaldığı, okul sonrası okumaz-yazmaların **"**iş tuttuğu, kelimelerin de ciddiyetlerini önemsemedikleri bir gerçektir…

Kelimeleri seçer ve cümle oluştururken, keyfiyeti bir tarafa bırakabilirsiniz, bırakmazsanız keyfiyet de sizin yakanızdan düşmez, sizi sıra dışı hale getirir, kimliğiniz, kişiliğiniz ve toplumda kazandığınız statüleriniz, unvanlarınız**,** sıfatlarınız kalmaz, hep tartışılırsınız…" (gazetevitamin.com/yazarlar)

Görüşlerimizi, biraz daha açarak belirginleştirirsek, karşımıza genel ağ diye Türkçeleştir-diğimiz, ama hâlâ yerine oturtamadığımız internete de bakalım…

"*Türkçemizin son yıllarda, hiç farkında olmadan uğradığı saldırılardan biri de genel ağ (internet) içinde internet kullanıcılarının Türkçe'yi kullanırken takındıkları tavır ve dilimizi kullanmadaki duyarsızlıklarıdır. Türkçemizde bozulma ve yabancılaşma, bu açıdan her geçen gün bizi düşündürmektedir.*

Her an durmadan değişen ve gelişen dünyamızda bir taraftan teknolojik mutluluklar yaşanırken, bir taraftan sanal dünya içinde mutluluk aranırken, bir taraftan da olabildiğince mutsuzluklar yaşanıyor. Yaşanan teknolojik mutluluklar, hayatımızın gerçeği haline gelen yalnızlıkları ortadan kaldıramıyor, aksine artırıyor ve bizleri karamsarlığa iterek, insan hayatında etkisini önemle gördüğümüz ilk, dün ve belki gibi kavramları bizde tartışmaya açılıyor, çözüm yolları aramamıza neden oluyor. İşte, bunlardan biri, hatta en önemlisi olan bilgisayar kullanımındaki internettir.

Bilgisayar günlük hayatımıza girdi gireli geçirdiğimiz tipik evrim karşısında tıpkı memleketimiz gibi dilimiz de müthiş bir yozlaşmaya uğramıştır." (Parlakyıldız, 2008: 15)

Bu tartışmalara eklenebilecek olan basit ve keyfi anlatım yollarından biri de EMOJİLERdir.

Dili kullanmak ve dili kullanırken yerini bilmek, o yeri yaşayan Türkçe'den koparmadan okuyucuyla bütünleştirmek, kolay olmasa gerek… Bunun yanında yazılı anlatımda zamandan tasarruf yoluna gitmek, adına gerek telefon mesajlarında gerek N'aber (what-sup, whatsApp) yazılı iletişimde tembeller bizi EMOJİ denilen simgelere-sembollere götürdü, götürdü de ne oldu?! Olanlar oldu. Kelime bilgisini daralttık, yırtılan pantolona yama yapar gibi yamalı, "yüz okumalı" ifadelerle buluştuk, gülüştük, birçok anlamlar yükleyerek, olmayan anlamlar oluşturduk…!? Bu anlamlarla karşı tarafı bazen kızdırdık, bazen üzdük, bazen gülüştürdük.

1. Emoji Nedir?

Emojiler hayatımızın artık ayrılmaz bir parçası haline geldi. Kelimelerle ifade edemediğimiz her şeyi emojiler aracılığıyla daha doğru bir şekilde ifade etmeye çalışıyoruz.

Nedir bu EMOJİ diye TDK sözlüğüne baktık, anlamını bulamadık, ama ona en uygun anlamı SİMGEde –sembolde bulduk, eşleşen birşey yok cevabına muhatap olmayı ortadan kaldırdık.

Google'ye girdik, alabildiğine EMOJİ başlıyla karşılaştık, en uygun tanımları okuduk… Sonra bir baktı ki**,** EMOJİ kahramanı Japon adam karşımızda bize el sallıyor, işimi karıştırma, kesemi buruşturma, beni anlatımı iyi olanlarla buluşturma diye sitem ediyor "kaş-göz**"** hareketiyle, "el-kol" işaretlerini buluşturuyor…!

Emoji kelimesindeki "E" görsel, "Moji" ise karakter anlamı taşıyor yani sanalda kişinin ifade yansıtması gibi algılayabilirsiniz. Bir düşünceyi ya da duyguyu ifade etmek için kullanılan küçük dijital karakter.

Emojiye en iyi simge eş anlamı oluşturuyor…

"***simge***

Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, remiz, rumuz, timsal, sembol " (http://www.sozluk.gov.tr).

"***Emojinin mucidi*****:** *Emoji mucidinin adı Shigetaka Kurita'dır ve kendisi Japondur.*

Emojinin ilk kullanımı: *İngilizce out, Emoji in! Dünya artık tek bir ortak dil konuşuyor: Emoji. Özellikle mobil iletişim dünyasının gözdesi emojiler, gerek Twitter, Facebook, Instagram paylaşımlarımızda, gerekse Messenger, Whatsapp, Bip uygulamalarda mesajlaşırken duygu ve düşüncelerimizi ifade etmek için kullandığımız semboller olarak hayatımızın vazgeçilmezi haline geldiler. Tarihçesine baktığımızda 90'lı yılların sonunda Japonya'da ortaya çıkan emojinin sözlük anlamı "resim harf"tir. Web ortamına 1998'te .gif uzantısıyla girmeye başlayan emojiler, dünyanın ilk grafikli yüz ifadeleri olarak tarihe geçtiler. Kısa sürede cep telefonlarına da adapte olan bu küçük grafik adamların telif hakları Smiley şirketi tarafından lisanslıdır. Bir resmin bin kelimeye bedel olduğu, beynimizin görsel veriyi yazılı metinden 60 bin kat daha fazla işlediği günümüz iletişim çağında emojiler hemen her yerdeler ve oldukça eğlenceliler 2016 yılında Instagram özelinde yaklaşık 200 bin kullanıcı ve 6,2 milyon paylaşım üzerinden gerçekleşen bir araştırmaya göre ya Instagram'daki yorumların ve altyazıların neredeyse yarısı emojilerden oluşmakta.*

İlk emoji 1998 yılında Japonya'da faaliyet gösteren NTT DOCOMO adlı bir firmanın i-mode adlı mobil cihazında kullanıldı.

İlk emoji, 1998 veya 1999 yılında Japonya'da NTT DoCoMo'nun i-mode mobile Internet platformunda çalışan ekibin bir üyesi olan Shigetaka Kurita tarafından yaratılmıştır. Kurita ilk 180emojiyi şehirdeki insanların ve diğer şeylerin yaptıkları ifadeleri gözlemleyerek oluşturmuştur. General Electric sosyal

sorumluluk hedefi ile özellikle Z kuşağına emoji dilinden bilimi anlatmaya karar verdi."(https://ceylanparlakay.com/2017/02/06/dunyanin-yeni-ortak-dili-emoji-markalari-hedeflerine-nasil-ucuruyor/)

General Elektrik firmasının sosyal sorumluluk anlayışı içinde emoji dilini kullanarak, Z kuşağına anlatmayı hedeflemesi bir tesadüf müdür yoksa Z kuşağı kelimeleri kullanamayacak, söylenenleri anlamaycak, duygu ve düşüncelerini anlatamayacak kadar aptal mı da emojilerle bilim anlatımına gidiliyor? Bu da araştırılmaya değer bir davanış…

2. Türkiye'de Emoji Kullanımı

"*We Are Social" (2016) ajansının sunduğu rapora göre Türkiye'deki aktif internet kullanıcı sayısı 46.28 milyon olarak belirtilmektedir. Yani nüfusumuzun %58'i internete bağlı durumda bulunmaktadır. Aktif sosyal medya kullanıcı sayısı ise 36 milyon, yani nüfusun % 45'i akıllı telefon veya tabletlerle sosyal medya kullanmaktadır. Dünyada 900 milyon aktif kullanıcıya sahip WhatsApp uygulaması %24'lük bir oranla Türkiye'de de mobil mesajlaşma uygulamaları kullanımında başı çekmektedir. SwiftKey'in (2015) 16 dilde emoji kullanımına yönelik yaptığı araştırma bulgularına göre Türkçe verilerde kullanılan emojilerin sayısı "Mutlu Yüzler" ve "İnsanlar" kategorilerinde lider konumunda bulunmaktadır. Pazarlama ajansı ve araştırma firması Fikri Muhim'in (2015) yaptığı araştırmaya göre iletişimde emoji tercih etme sebepleri "duygularını daha iyi ifade edebilmek", "düşüncesini desteklemek" ve "kısa zamanda çok şey ifade edebilmek" olarak belirtilmiştir. Ayrıca araştırmaya katılan beş kişiden ikisi emoji dilinin dijital iletişimde yazı kullanımının yerini tamamen alacağı görüşünde bulunmuştur.*

Kelly ve Watts'a (2015) göre uyguların ifadesi dışında emojiler farklı amaçlara da hizmet edebilmektedir. Bunlar:

1. Bir konuşma bağlantısının korunması yani söyleyecek bir şey kalmayınca sohbeti sürdürebilmek için basit emojiler kullanma,

2. Oyuna müsaitlik yani eğlenceli etkileşim için kullanma,

3. Paylaşılan bir gizlilik ve benzersizlik yaratma yani konuşmacıların kendi ilişkileri içinde benzersiz bir anlatım bicimi oluşturmak için emoji kullanma olarak sınıflanabilmektedir.

Hürriyet Gazetesi'nin internet sitesindeki "Türk Usulü Emoji" başlıklı galeride emojilerin Japon kökenli olması sebebiyle daha Millî duyguları yansıtacak ikonlar bulma konusunda sıkıntı yaşadığımız sorununa değinilmiş ve örnek illüstrasyonlar sergilenmiştir (http://kelebekgaleri.hurriyet.com.tr/galeridetay/94001/2368/1/turk-usulu-emoji).

"*Benzer bir düşünceyle 2016 yılı Aralık ayında Türkler'e özel emoji klavyesi olarak tasarlanan "Emojum" uygulaması App Store'da yerini almıştır. Bu uygulamada Türklere özgü olan nazar boncuğu, simit, dansöz ve Atatürk gibi simgelere yer verilmiştir.*" (Çeken, Aypek, Tuğrul, 2017: 97)

Yukarıya aldığımız alıntıdan hareketle, bizlerde emoji kullanımı nasıl, ne kadar etkili, nasıl çözüm oluştururuz, diye kendi WhatsApp grubumuzda bulunanlara "açık uçlu" soruyla anket uygulaması yapmayı düşündük ve gerçekleştirdik.

Yöntem

1. Araştırmanın Amacı

Hazırlamış olduğumuz bildiride, bildiri konusuna uygun olarak klasik gibi görünen fakat bildiri içeriğine farklılık kazandırması açısından araştırmanın amacına uygun 7 maddelik, açık uçlu soruyla **EMOJİLER ORTAK DİL Mİ ?!..** Konu başlığını etkin kılarak, tespitlerimizi ortaya koymak istedik.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma betimsel araştırma türünde mevcut durumu ortaya koyma amacı içinde tarama yöntemiyle gerçekleştirilmiştir.

3. Araştırma Aracı

Sosyal medya unusuru içinde Mobil telefonumuzda oluşturulan kayıtlı telefonların WhatsApp grubu.

4. Örneklem

Örneklem olarak, WhatsAapımızda (n'aber) kayıtlı olan, sosyal medyada kullanımında etkili, öğretmen-akademisyen ve lisan öğrencilerinden sınırlı sayıda seçilmiştir...

5. Anket Soruları

Merhaba!

WhatsApp üzerinden sempozyum bildirimizde kullanılmak üzere bir araştırma yapmak istiyoruz. Bu araştırmamızı izin verirseniz, açık uçlu sorular halinde sizinle paylaşarak, cevabınızı almak istiyoruz.

Sorular:

1- Size göre EMOJİ nedir, niçin, nerede ve ne zaman kullanırız?

2- Şimdiye kadar hangi sosyal medyada kullandınız ve size geldi mi?

3- Emoji kullanmanızda ve kullanılmasında AMAÇ ne olabilir?

4- Hangi EMOJİLER çok sık kullanılmaktadır?

5- Emojileri kullanmanın DİLİMİZİ kullanmaya katkısı var mıdır, etkisi ne olabilir?

6- Emojiler, bizi ortak dile götürür mü?

7- Yazılı anlatıma ne gibi ETKİSİ olabilir?

Bu sorulara sizin de ekleyeceğiniz olabilirse, yazar mısınız?

İsim verilmeden, meslek isimleri arasında değerlendirme yapılacaktır...

Değerlendirme

Ankete katılımcı olarak seçilenlerden gelen cevaplar, soru sıralamasına göre aşağıda verilmiş olup değerlendirme, anlama ve anlatım gücüne göre ele alınacak, ortak yönlerden hareketle sonuca gidilecektir.

Anketimize 6 erkek, 10 bayan=16 kişi katılmıştır. Erkeklerin yaş ortalaması 55, kadınların yaş ortalaması 45 olup; sosyal medyayı kullananlardandır. Bunlardan; 1 lisans öğrencisi, 4 akademisyen, 1 gazeteci, 1 özel sektör çalışanı, 2 kimya mühendisi, 3 üniversite mezunu, 2 emekli öğretmen, 1 iş adamı, 1 ev hanımı vardır. Akademisyenlerin dışında 3 kişi de yüksek lisansa sahiptir.

Ankete verilen cevaplar, sorulara göre ele alınmış her sorunun altına değerlendirilmesi yapılarak, bildirimizin sonunda genel olarak EK 1- EK 2 olarak verilmiştir.

Sorularımıza verilen cevaplara baktığımızda;

1-soru (Size göre EMOJİ nedir, niçin, nerede ve ne zaman kullanırız?)

1.soru için yorum**:** Verilen cevaplarda ortak tanım; duygu ve düşüncelerin görsel olarak ifadesi içinde jest ve mimiklerin karşı taraf olan alıcı unsurla paylaşılması olarak yapılmıştır…

2.soru (Şimdiye kadar hangi sosyal medyada kullandınız ve size geldi mi?)

2. soru için yorum**:** Genelde tüm katılımcılara sosyal medyadan emojilerin geldiği ve kendilerinin de kullandığı görüşü hâkimdir.

3. soru (Emoji kullanmanızda ve kullanılmasında AMAÇ ne olabilir?)

3. soru için yorum**:** Duygu ve düşünceleri veya anlatılmak istenilen şeyde karşılıklı samimiyeti artırmak, işe sevimlilik katmak, ciddi bir konuyu yumuşatmak, dile dökemediği duygularını bu yolla aktarmaktır.

4.soru (-Hangi EMOJİLER çok sık kullanılmaktadır?)

4. soru için yorum: Kullanılan ifadeler, genelde; gülümsemek, gülmekten gözlerinden yaş gelmesi, utanmak, üzülmek, kalp, öpücük ve minnettarım emojisidir.

Burada ankete katılanlara ve bizlere de zaman zaman gelen simgeler olup bilhassa KALPLE verilen emojilerde tam bir anlam bütünlüğü sağlanamamış. Bu, buna benzer olan simgeler herkes tarafından bilinen simgedir, diyemeyiz. Kalbin sevgi ifadesi içinde yanaklardaki, iki göz üzerinde, ağzın kenarında; renkli kalplerin hangi hallerde kullanıldığı bilinmemektedir, keza çiçekler de öyle…

5.soru (emojileri kullanmanın dilimizi kullanmaya etkisi ne olabilir?)

5.soru için yorum: Genel kanı evet var, ama sınırlı olup, dilimizi kullanmada etkenlik kazandırmaz, sohbet anında hoşluk yaratma ve aradaki anlatılmayan boşluğu doldurma açısından olabilir. Yazının olmadığı devrelerde kullanılan iletişim işaretlerini anımsatıyor.

6.soru (emojiler, bizi ortak dile götürür mü?)

6.soru için yorum: Alınan cevaplarda ortak dile götürebilir, ama yeterli değil; anlatım sağlatamaz. Emojiler, bizi ortak dile götüremez. Çünkü dilin kullanılması insan için çok önemlidir. İnsan konuşarak ve yazarak beynini aktif halde tutar. Resim tembelliğe yol açabilir.

Biz insanız, duygu ve düşüncelerimizi göstermek istedikten sonra nasıl göstereceğimizi de biliriz, robot değiliz. Teknolojinin ilerlemesi, insanların kendi elleriyle robotik döneme geçiş için inanılmaz çaba göstermeleri ve insanlığın yok oluşu gibi senaryolar ilerde gerçekleşirse (-ki biz o dönemde olmayacağız zaten) işte o zaman robotlar arası ORTAK DİL olacaktır ve zaten emoji aşamasını da geçecektir o zaman..

Ortak dil şimdilik zor...

Biz de diyoruz ki, bu bir küreselleşme de olsa, milletlerin tanışma-bilişme açısından yine de değerlendirilmeli, görünür o ki, ilk 15-20 yıllık süreçte genelleşmesi mümkün değil. Herkesin farklı amaçlarla anlamlaştırdığı emojilerin kendi kültürleriyle bütünleşmediği sürece kısa vadede bir şey olmaz dersek, acele etmiş olmayız, gelecekte millet-dil kavramının bütünlüğünü de şimdiden dikkatle takip etmek, zorundayız…

7.soru (yazılı anlatıma ne gibi etkisi olabilir?)

7. soru için yorum:

Verilen samimi cevaplar, dil-anlatım tarzı içinde ciddi anlamda yazılı ifadeyi bozar kesinliğini savunan az. Bu da kişilerde kelime bilgisi, yazma eğitimi darlığını verirken, anlatım eğitimi içinde sözlü ifadede dünden bugüne kalmaya devam ettiğimiz göstergesini hatırlatıyor.

Yazılı ya da konuşma dilinde inanılmaz bir "yozlaşma-yozlaştırma yapılıyor" uzun yıllardır.. Özellikle gençlerin kullandıkları emojiler, sesli harflerin gereksizmiş gibi kullanılmaz duruma getirilmesi vs. gerek konuşma gerekse yazı dilinde "gerçek dilin yok edilmesi" yolunda hızla ilerleme gösteriyor ki bu da ne yazık ki çok üzücü…

Ankete katılan erkeklerin, bayanlara göre cevapları ayrıntılı değil, ama emoji kullanımında çok etken olmadıkları görülüyor. Bayanların emoji kullanımındaki tarzları, sosyal medyayı kullanarak etkenlik sağladıkları, emoji kullanımı açısından dikkati çekiyor. Ciddi anlamda bu konuda emoji ve dil sorununun ele alınması, günlük mesajlardaki hoşluğu yaratalım derken, anlamada gülüp-geçme, yazıyla ifade edemediklerini bireysel, ailesel ve toplumsal kontrollerinin sıkıntısı içinde oldukları da verilen cevaplardan net olmasa da anlaşılmak-tadır…

Tartışma ve Sonuç

Çalışma, WhatsApp kullanıcılarının emoji kullanımını belirlemek amacıyla özel telefonumuz-daki 16 arkadaşa 7 adet açık uçlu soru gönderilmiş ve uygulanmıştır.

Anket sorularına verilen cevapların, içtenlikle yapılmış olduğu görülmüş, cevaplar birbirine yakın gibi görünse de ayrıntıya girerek, açıklama ihtiyacı duyanlar da olmuştur.

Emojiler, kısa süreliğine, yeni tanıştığınız bir yabancıyla (halk ağzıyla tarzanca) anlaşabilece-ğiniz bir tarzı anımsatmaktadır.

Bilgisayarımıza, cep telefonlarımıza harflerin dışında resimler, karikatürler ve harflerin, kelimelerin hatta cümlelerin yerini tutan simgeler yüklenmiş, ayrıca yazışırken de karşı taraftan yüklenmektedir. Bu simgeler, yazıya bir hoşluk, bir farklılık, bir mizah katmakta ve tekdüzeliği, sıkıcılığı ortadan kaldırmaktadır. İlk bakışta böyle görmek gerekir, ama sonraları bu farklılık yaratan simgeler, sıkıcılık yaratmakta ve dilimizi kullanırken anlam boşluğu ve yorum farklılığı yaratarak, hoşluğunu kaybettirmektedir, farkında mısınız?

Dünya Dili Türkçe iddiasında bulunan bizlerin duygularımızı ve düşüncelerimizi ifade ederken, jest ve mimikleri kullanması hem doğal hem konuşmanı faktörlerinden biridir. Emojiler, yazılı ifadede etken olduğuna göre, yaptığımız araştırmaya da dayanarak, "hoşluk yaratma, boşluk doldurma, uzaktan el sallama" ve özgüvenle yazılması gerekenleri kullanma anlayışından uzaklaşmadır.

Türkçeyi öğrenirken, kullanılan yöntem günlük "hayat"… Kullanılan araç-gereç; her görülen, her yenilen, her bakılan, her dokunulan, her işitilen her koklanan somut unsurlar…

Önce tarzanca, sonra insanca, yaşanılan coğrafya ve mekânca teknik haline geliyor; Anadolu söylemindeki genel anlayış, "hayvanlar koklaşa koklaşa**,** insanlar anlaşa anlaşa" argo söyleyişten-pasif anlayıştan aktif anlayışa dönüyor. Kısacası yaşanılan hayat dersi yöntem olarak uygulamalı şekliyle tekniğini kendi oluşturuyor…

Bir başka sorun da kelimelerin kısaltılarak yazılması da Emojilerin mimiksiz-jestsiz hali değil midir?

Kısaltmalar kullanarak yazmada hızlılık kazanırken, iletişim kurmada zorlanma yaşatıyor ve yaşıyoruz.

Örnek: "mrb, slm, naber, hım, he, di mi, di, kib, ok, see yu, byy, öppp, ya, be ya, bee, uyy, bitn" gibi…

Görüldüğü gibi aralardaki ünlü sesleri düşürmek moda olmuş, kendiliğinden herkese göre bir kısaltma doğmuş. Bu kısaltmaları kim, nasıl, ne anlamda anlıyor bu önemli değil, hele dilimizdeki kısaltmayla ilgili kuralları bilmek hiç de önemli değil(!). Bu tür yazmalar, cep telefonları için de geçerli. Madem,

ünlü sesleri kullanmayacaktın, madem bunları yazmak sana zor geliyor, o zaman bilgisayarın başında zaman öldürmek niye?!.

Kısaltmaları kullanırken, dil bilincine ermiş, dili kullanma ve kullandırmada hassas olmayı alışkanlık haline getirmiş kişiler, çocuklarına, öğrencilerine TDK' nun İmlâ Kılavuzu'ndaki kısaltmalarla ilgili kurallarına tekrar baktırmalı ve bu hataları gidermeli, ayrıca takipçisi olmalıdır.

Kullanılan cümlelerde noktalama işaretlerine yer verilmemektedir. Bu, cep telefonlarındaki mesaj yazımı için de geçerlidir. Cep telefonlarıyla mesaj gönderen kişilerin (bilhassa öğrenciler) kendilerine göre noktalama işaretlerini kullanmayışlarının haklı nedeni olarak, fazla karakterin internet kafelerde veya kontörlü telefonlarda ücrete tabî olması gösterilir.

Kaldı ki, biz iki nedeni de haklı bulmuyor ve hoş görüyle karşılamıyoruz, Türkçemizin kurallarını bu yazma şekilleri içinde kullanılmazsa, ne zaman kullanılacaktır?

Sonuç olarak; yaptığımız araştırmayla, gözlemlerimizle şunu açık ve kesin olarak söylemek gerekirse, bizim endişe içinde koyduğumuz bildiri başlığı bizi korkutmasın; EMOJİLER ortak dil olmaz, ülkelere-kültürlere göre değişen JEST ve MİMİKLER ile bizim kültürümüzde çok etken olan "yüz okumasından" çıkan geçici yazı şekli olarak görülmelidir. Bu emojileri çıkaranların amacı daha çok parasal daha çok markasal reklâmlara yöneliktir.

Çözüm Nedir Diyorsanız

Okulda öğretilen dil kurallarının günlük hayatımızın her sahasında kullanılmasına yardımcı olunmalı, öncelikle kendimizin model kişi olduğunu unutmamalı, bilgisayar programcıları Türkçe yazımları, kullanıcılar için etkin hale getirmeli ve bunu toplumsal görev ile millî sorumluluk saymalı, öğretmen arkadaşlarımız öğrencilere doğruları vererek, dili kullanmalarındaki etkinliğini korumalıdır. Günümüzde teknolojiyi iyi kullanarak, teknolojinin bir amaç değil, insanların hizmetine sunulmuş bir araç olarak algılar ve uygularsak hem internet kafede hem cep telefonunda kendimizi şanslı ve mutlu hissedebiliriz.

Karşı tarafı bekletmemek adına kısaltmalarla yazışmak, emojilerle buluşturmak ve cümle kurmaktan sakınmak, karşısındaki kişiye her konan emojiyle cümle oluşturma gibi görev yüklemek hem iletişimde yarattığı zorluk hem de nezaket kuralı açısından sakıncalı bulunmalıdır.

Hucurat sûresinin 13. âyetindeki anlama bakınca, Dünya Dili Türkçe'de ve Yabancılara Türkçe Öğretiminde doğru yoldayız, bunu küreselleşme olarak alıp tanışmayı-bilişmeyi etken kılmalıyız…

Dilde de din de yanlış kullanımlar, yanlış anlamalara ve yorumlara yol açar. İnternet dilini ve günlük dilimizi yanlış ve kuralsız kullanmada hoşgörüyle kapatılmaz**.**

Kaynakça

Parlakyıldız, H., *İnternet (Genel Ağ) Dilinin Türkçe'ye Etkisi*, Bilkent – Lefke-Avrupa Üniversitesi III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 25-28 Eylül 2008.

Çeken, B., Aypek, A. A., Tuğrul, D., (2017) "İletişimde Emojilerin Kullanımı ve İncelenmesi", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi* Cilt 6 Sayı 16.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hucur%C3%A2t-suresi/4625/13-ayet-tefsirihttps://ceylanparlakay.com/2017/02/06/dunyanin-yeni-ortak-dili-emoji-markalari-hedeflerine-nasil-ucuruyor/

https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/369328

EK -1

Emoji Anketi

Merhaba !

Whatsap üzerinden bir araştırma yapmak istiyorum, bu araştırmamızı izin verirseniz, AÇIK uçlu sorular halinde sizinle paylaşarak, CEVABINIZI almak istiyorum.

Örneklem
Sosyal Medya'dan whatsap grubu arkadaşlar," öğrenciler... Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nde Ekim-2022'de yapılacak bir sempozyumda kullanılacaktır.
Sorular:
1- Size göre EMOJİ nedir, niçin, nerede ve ne zaman kullanırız?

2- Şimdiye kadar hangi sosyal medyada kullandınız ve size geldi mi?

3- Emoji kullanmanızda ve kullanılmasında AMAÇ ne olabilir?

4- Hangi EMOJİLER çok sık kullanılmaktadır?

5- Emojileri kullanmanın DİLİMİZİ kullanmaya etkisi ne olabilir?

6- Emojiler, bizi ortak dile götürür mü?

7- Yazılı anlatıma ne gibi ETKİSİ olabilir?

Bu sorulara sizin de ekleyeceğiniz olabilirse, yazar mısınız?

İsim verilmeden, meslek isimleri arasında değerlendirme yapılacaktır...

Örneklem,

"Sosyal Medya'dan whatsap grubu arkadaşlar," öğrenciler...

Ekim ayında yapılacak bir sempozyumda kullanılacaktır...

Cevaplarınızı 01 Ekim 2022 tarihine gönderirseniz, sevinirim.

İlginize teşekkür ediyorum...

Dr. Öğretim Üyesi Hayrettin PARLAKYILDIZ

Kıbrıs İlim Üniversitesi-Girne/KKTC

Emojiler Hakkında Anket Sorularına Gelen Cevaplar

1-Bay-20 yaşında Lisans öğrencisi

21 Eylül 2022 Çarşamba 10:53

Cevaplar

1-emoji insanın kendisini ifade etmesidir daha açıklayıcı olmasıdır. Genellikle kelime veya cümle sonunda ya da tek başına kullanırız.

2-şimdiye kadar Instagram, facebook ve whatsapp'ı kullandım ve en iyi gelen whatsapptır. Diğer iki sosyal medyayı kullanmıyorum.

3-Kişinin duygu ve düşüncelerini daha anlaşılır bir şekilde olmasıdır.

4-Bana göre 😂,,,,,,

5-Kullandığımız kelimeleri, cümleleri daha samimi daha duygusallaştırmasıdır.

6-Evet, aynı anlam taşır hemen hemen.

7-Yazılı anlatım sade iken daha dikkat çekici hale getirmektedir.

2-Bayan-46 yaşında Akademisyen

21 Eylül 2022 Çarşamba 09:07

Cevaplar

Sayın Hocam günaydın cevaplarım şunlardır:

1) Bana göre emoji mesajlaşırken anlatımıma destek veren, yazımda yüz ve beden dilimi de yazıya aktarmama yardımcı olan işaretlerdir. Cümle içinde neden ve ne zaman kullanırımın cevabı da var sanıyorum 😊.

2) Sosyal medyada çok aktif değilim, en çok kullandığım whatsapp ve instagramda bazen de resmi olmayan e postalarda kullanıyorum.

3) Benim kullanmamdaki amacım dediğim gibi duygu ve düşüncelerimi kelimelerle ifade ederken görsel olarak ifademi güçlendirme isteğimdir.

4) Onu bilemiyorum. Benim en çok kullandıklarım, gülücük, Türk bayrağı, alkış, teşekkür manasında olan emojidir.

5) Dilimizi doğru öğrenmişsek gayri resmi yazışmalarda ifadeleri destekler nitelikte olabilir.

6) Emojiler zaten ortak duygu ve hallerin resmedilmiş halidir, yeni birşey değildir. Dilin yerine geçme durumu uzun tartışma gerektirir.

7) Yukarıda belirttiğim gibi benim gayri resmi yazışmalarımda kullandığım ve ifademi güçlendirdiğine inandığım bir araçtır. Bence edebi ve akademik yazında kullanılması mümkün değildir. Kendi derinlikleri yoktur imojilerin. Oysaki kelimeler birçok şeyi ifade edebilir. İmoji görsel iletişimi yazıya kattığımız günlük ifade şeklinden öteye gidemez diye düşünüyorum. Aksi halde yazılı iletişimde geldiğimiz noktadan geri gidiyoruz demektir. Bu da tartışılır.

3- Bay-57 yaşında Lise mezunu esnaf

20 Eylül 2022 Salı 22:54

Etkileşimimiz sırasında kullanmamız gereken beden dili ve tonlamayı dijital iletişimde yansıtma olanağı tanıyor. Kısa mesaj ve diğer dijital iletişim biçimlerinde emoji, sesi daha iyi ifade etmemize ve duygusal ipuçları vermemize olanak sağlıyor. Ticari, uzun etme, yazma korkusu, konuyu sonlandırma bitirme, söyleyecek sözü olmaması hafiflik, bayağılık, karşılıksız bırakma korkunun işareti 😱

Yazamadıklarını esprili ifade etme, kestirip atma gibi görüyorum...

4- Bay-75 yaşında E. Akademisyen-Avukat-Şair İzmir

21 Eylül 2022 Çarşamba 20:16

Cevaplar

Emoji duyguları ifade eden işaret olduğuna göre güya onları öz olarak anlatıyor ama sözdeki anlam, duygusallık, zenginlik devreden çıkarılıyor. İlk insanlar da henüz söz yokken işaretle anlaşıyordu vallah

o devirlere dönmüş gibiyiz. Emoji kullanmanın asıl nedeni (bazen ben de bunu yapıyorum) galiba yazma üşengeçliği, tembelliği. Yazılı anlatımı değersizleştirir herhalde. En sık kullanılanlarının sayısı genellikle 7-8'i geçmez.

Üzüntü, sevinç, şaşkınlık, onaylama, sevgi belirtenler galiba.

Selâmlarımla 👍 👏 👺 🙏 🤪 😍 😂 😅 😥 😳

5- Bay, 65 yaşında Emekli öğretmen

21 Eylül 2022 Çarşamba 10:47

Cevaplar

1.Duygu düşünce ve his dünyasini anlatan işaretler, semboller.

2.Sıklıkla facebook instagram ve whattsap'ta.

3.Uzun cümleleri kisa yoldan anlatmak.

4.Begeni işareti, kalp, gül, üzgünlük ve sevinç bildiren semboller

5.Bilimizi bitirmek, cümle kurmayi ortadan kaldirmak gibi yan etkisi var, olumsuz etkisi var.

6.İşaret ve sembollerle anlaşma noktasinda evet.

7.Yazili anlatimi ortadan kaldirmak gibi bir etkisi olabilir.

6-Bay-66 yaşında Emekli öğretmen Kayseri

25 Eylül 2022 Pazar 17:02

Cevaplar

1-Küçük simgelerle duygu ve düşünceleri ifade eden semboller. Kısa cevaplarda kullanıyoruz. Mesajlaşmak Arda kullanıyoruz

2-Evet geldi, Facebook, whatsapp, Viber, messenger, gibi sosyal mesajlaşmalarda geldi kullandım.

3-Kısa cevaplandırma, bazen eğlence

4-Gülümseme, kızma, çiçek, böcek, sevgi, bayrak, ...

5-Olabilir, tembelliğe veya Türkçe yazmayı yozlaştırabilir

6-İletişimde belki ortak bir dil olabilir ama sınırlıdır.

7-Kişileri tembelleştiriyor. Yazılı edebiyatı kötü yönde etkiler diye düşünüyorum.

7-Bayan-40 yaşında Üniversite mezunu, özel sektör çalışanı. İstanbul

Cevaplar

1-Emoji: duygu ifade eden simgelerdir. Yazarak ifade etmekte güçlük çekilen durumlarda ifadeyi güçlendirmek amaçlı kullanırım.

2-Whatsapp, instagram, Twitter'da kullandım. Evet geldi.

3- Verilmek istenen mesajı güçlendirmek ve yazarken duyguların aktarılmasındaki ifade kazalarını önlemek.

5- Dilimizi kullanırken yaşanabilecek iletişim kazalarını azaltmak gibi bir yararı olduğunu düşünüyorum.
6- Kesinlikle.

7- Duygu ifadelerini güçlendirme ve iletişim kazalarını azaltma

Ek soru: Emojiler için beden dili ifadesi benzetmesi yerinde olur mu? Cevap: Evet.

8-Bay 26 yaşında, İnşaat Mühendisi Çanakkale

1.) Emoji bazı mesajlara duygu katmak için kullanıldığını düşünüyorum. Sosyal platformlarda kendimi kısa öz şekilde ifade etmek için kullanıyorum.

2.) İnstagram, whatsapp, Twitter ve Facebook'ta kullandım evet bana da geldi.

3.) Esas kullanma amacım duyguyu belli etmek için kullanıyorum.

4.) 😂 😄 😊 😆 😔 😜 emojilerini sıklıkla kullanıldığını düşünüyorum.

5.) Dilimizi daha hızlı, kolay ve etkili şekilde kullanmamıza yaradığını düşünüyorum.

6.) Emojiler bence dilimizi yazı yazmaktan uzun uzun kedimizi ifade etmekten kurtarıp görsel bir dile atadığını düşünüyorum.

7.) Yazılı anlatımı azalttığını ve git gide azaltacağına inanıyorum.

9-Bayan 36 yaşında Kimya Mühendisi- Yükseklisanslı İstanbul

1. Emojiler duygu durumunu anlatır.

2.Hepsinde kullanıyorum, hepsinde geldi

3.Duyguları ifade etmek.

4.Öpücük ve gülücük.

5. Kötü etkilemez.

6. Bence hayır.

7. Yazıyla ifade edilemeyeni anlatabilir veya yazılan ifadeyi güçlendirebilir.

10-Bayan 37 yaşında Biyolog-Yükseklisanslı İstanbul

1-Emoji neden kullanıyoruz: ben öncelikle yazdığım yazılara, beden dili eklemek ve pekiştirmek için kullanıyorum. Bazen yazı ile anlatılmayacak karmaşıklıkta olan duyguları, emoji yüz ifadesi ile kısaca, bir emoji ekleyerek anlatmak için kullanıyorum. Bazen de komiklik olsun, espri katmak için kullanıyorum.

2-Whatsapp ta, Instagram hikâye paylaşırken veya akışa resim vs postaladığımda kullanıyorum. Bana da sık sık emoji, Instagram hikâyelerine veya Whatsapp a gelir.

3-Bazen mânâyı pekiştirmek, bazen komiklik olsun diye, bazen kısaca anlatmış olmak için.

4-Kahkaha emojisi, ağlayan yüz emojisi, üzgün surat emojisi, kalp emojisi en çok kullanıldığını gördüklerim ve benim de en sık kullandığım.

5-Emojiler ile cümlelerimiz kısaldı, çünkü ekleyip, söylemek istediğimizi daha etkili ve kolay şekilde anlatabiliyoruz.

6-Emojiler tam olarak ortak dile götürmez. Ancak uzun yazılarımızı kısaltabilir. Çünkü bazen bir surat ifadesi pek çok manaya gelebilir. Örneğin 🙄. Ve illahaki tam ne demek istediğimizi anlatan kısa da olsa bir yazı ile mesajımızı pekiştirmemiz gerekir.

7-Yazılı anlatıma etki olarak emojiler, cümlelerimizi kısaltmaktadır.

11-Bayan Akademisyen- 46 yaşında Yükseklisanslı, Çanakkale

27 Eylül 2022 Salı 01:10

Günaydın hocam.

1.Emoji; duygularımızı ifade eden, akıllı telefon ve bilgisayarlarda kullanılan görsellerdir.

2.Facebook kullandım. Daha sonra bıraktım. Şimdi instagram ve whatsapp kullanıyorum. İletişim kurmamı hızlandırıyor.

3.Duyguları bazen bir görsel kelimelerden çok daha anlamlı ifade edebilir. Bunun için kullanılıyor diye düşünüyorum.

4.Gülümseme

5.Dilimizdeki duyguları ifade etmemizi güçlendirir. Sohbeti daha eğlenceli, yerine göre duygulu ve etkili kılar.

6.Evet ortak bir dildir.

7.Yazılı anlamı da güçlendirir. Anlatımın daha derin anlamlar kazanmasını sağlar. Duygularımızı daha güçlü ifade ederiz.

12-Bayan 45 yaşında Yükseklisanslı,

27 Eylül 2022 Salı 01:09

Cevaplar:

1. Emoji, insanın duygularını ifade etmesine yardımcı olan resimlerdir. Emojileri, yazılan cümlede gerekli olduğunu hissettiğimiz anda, duygumuzu net anlatabilmek için kullanırız. Duygu ifade edilen yerlerde kullanırız.

2. Whatsapp ve mailde kullandım. Evet geldi.

3. Emoji kullanmada amaç, hem duyguları daha iyi ifade edebilmek, hem de konuşmayı eğlenceli hale getirmektir.

4. Yüz ifadeleri ve sevgiyi anlatan ifadeler daha sık kullanılmaktadır.

5. Biraz tembelliğe sebep olabilir. Yazarak anlatacağımız bir kelimeyi sadece bir resimle ifade etmekteyiz.

6. Emojiler, bizi ortak dile götüremez. Çünkü dilin kullanılması insan için çok önemlidir. İnsan konuşarak ve yazarak beynini aktif halde tutar. Resim tembelliğe yol açabilir.

7. Yazılı anlatıma zarar verebilir. Kullanılmayan kelime ve noktalama işaretleri unutulabilir. Dilin geleceğe doğru bir şekilde aktarılmasına engel olur.

Soru: Emojiler, dilin kullanılmasında zamandan tasarruf sağlar mı?

13-Bayan 48 yaşında İnsan Kaynakları-Özel Sektör-Yükseklisanslı Çanakkale

01 Ekim 2022 Cumartesi 23:37

1) Emoji mesajlaşma dilinde kullanılan, duygu ve düşünceleri görsel olarak ifade etmeye yarayan simgelerdir. Yazışmalarda anlatılmak isteneni, kısa ve özlü olarak anlatmak için Whatsapp, Messenger

vs. uygulamalarda yazıştığımız kişilerin veya grupların anlattıkları hakkında duygu ve düşüncelerimizi gösterdiğimizde emojileri kullanırız.

2) Whatsapp, Messenger, vs.'de kullandım ve, evet, emoji geldi.

3) Amaç, anlatılan ve anlattıklarımız şeyler hakkındaki duygu ve düşüncelerimizi kısa yoldan göstermektir.

4) Gülme, kızgınlık, üzüntü, vs. ifadeler, çiçek, yemek, kişinin mevcut durumunu gösteren emojiler kullanılmaktadır.
Mesela, 😀😁😂🤓😠😟😔🖤💚👏👋🎵🎶🎸🎻💻📺📽️📖📗📘📕📊📉📈🌺🌷🎄💐🌼🌹🌳🌰🍰🍛🍝🏖️🏊🚴🕋🏰 bunlar gibi.

5) Dil konuşmasını, yani sözlü iletişimi zayıflatıyor diye düşünüyorum.

6) Evet, götürebilir, ama çok değil, işbu emojiler küresel ve evrensel anlaşma dili olarak kullanılsa da, dünyada konuşulan diller kaybolmaz ama bu dillerin etkinliği azalır gibi geliyor bana.

7) Yazılı anlatımı azaltır ve bu da, hem sade vatandaşın yazılı iletişim becerilerini köreltir, hem de kompozisyon, hikâye ve roman yazma konusunda yazarları kısırlaştırır diye düşünüyorum.

14-Bayan 45 yaşında gazeteci-Yükseklisanslı Ankara

1-Emoji, sosyal medyada duyguları ifade etmek için kullanılan minik görsellerdir. İngilizce “emotion” (duygu) kelimesinden türetilmiştir.

2-Günlük yaşamda sıkça kullanmaktayım emojileri. Özellikle WhatsApp uygulamasında vazgeçilmezim. Bana da hemen hemen her mesajda geliyor ancak resmi olduğum kişilerle bunları kullanmıyorum.

3-Emoji kullanılmasında amaç, duyguları veya anlatılmak istenilen şeyde karşılıklı samimiyeti artırmak, işe sevimlilik katmak, ciddi bir konuyu yumuşatmak veya dile dökemediği duygularını bu yolla aktarmaktır diye düşünüyorum.

4-En sık kullanılan emojiler bana göre gülümsemek, gülmekten gözlerinden yaş gelmesi, utanmak, üzülmek, kalp, öpücük ve minnettarım emojisidir.

5-Emojiler konuşmaya eğlence ve samimiyet katar bana göre. Ancak sadece emojilerle konuşan bir toplumda dil gelişmez, üç beş kelime döner durur sohbetlerde.

6-Emojiler bizi ortak dile götürmüş durumda zaten. Zira dünyanın her yerinde hatta insan olan her yerde emojilerle ne demek istendiği anlaşılır. Tıpkı beden dili veya mimikler gibi aynı dili konuşmayan insanlar bile bu yolla meramlarını birbirlerine anlatabilirler. Buna bir anlamda küreselleşme de diyebiliriz.

7-Yazılı anlatımda emojiler, duyguları karşı tarafa daha vurgulu ifade etmeyi sağlar, cümlelere samimiyet katar. Ancak bu ifadeler her ortamda kullanılmaz. Mesajlaşma sırasında uygundur.

15 -Bayan 52 yaşında Kimyager İstanbul

09 Ekim 2022 Pazar 15:00

4-Mutlu, üzgün, öfke, şaşırma vs. Bence en çok kullanılan emojiler

5-Konuşma diliyle yazı dili arasındaki fark önemli...

Konuşma dili çok daha etkili hayatta…

Kişi anlatmak istediklerini mimikleriyle, gözlerle-bakışlarla yüz ifadesiyle kısaca beden dilini kullanma yöntemiyle, ses vurgusuyla, tonlamasıyla, sesi yükseltip alçaltmasıyla, vs.karşı tarafla çok daha etkili iletişim kurabiliyor.

Ancak yazı dilinde son yıllarda Japon kökenli çıkarılan ve bir anda dünyayı saran emojiler, yazıda anlatılan ne varsa adeta o konuları pekiştirmek adına sıklıkla kullanılır duruma geldi. Bu da "yazı dilinde bir yetersizlik mi var" sorusunu gündeme getiriyor. Özellikle genç kesim için duygu ve düşüncelerin anlatımında kolaylık sağladığını gözlemliyoruz ki bizim jenerasyon da oldukça çabuk alıştı, bunu da göz ardı edemeyiz.

6-Açıkçası düşünmüyor değilim ama şimdiki durumuyla elbette yetersiz kalacaktır ve hatta kalsın zaten… Biz insanız, duygu ve düşüncelerimizi göstermek istedikten sonra nasıl göstereceğimizi de biliriz, robot değiliz… Teknolojinin ilerlemesi, insanların kendi elleriyle robotik döneme geçiş için inanılmaz çaba göstermeleri ve insanlığın yok oluşu gibi senaryolar ilerde gerçekleşirse(-ki biz o dönemde olmayacağız zaten) işte o zaman robotlar arası ORTAK DİL olacaktır ve zaten emoji aşamasını da geçecektir o zaman… Ortak dil şimdilik zor...

7-Emojiler yüzeysel ve biraz da kolaycılık şekilleri, simgeleri… Yani nasıl adlandırırsak öyle… Yazılı ya da konuşma dilinde inanılmaz bir YOZLAŞMA-YOZLAŞTIRMA yapılıyor uzun yıllardır… Özellikle gençlerin kullandıkları emojiler, sesli harflerin gereksizmiş gibi kullanılmaz duruma getirilmesi vs. gerek konuşma gerekse yazı dilinde "GERÇEK DİLİN YOK EDİLMESİ" yolunda hızla ilerleme gösteriyor ki bu da ne yazık ki çok üzücü… Özellikle edebiyat (iyice geç kalmadan) dünyasının bu konuda çok ciddi, etkili çalışmalar yapması gerektiğine inanıyorum…

16-Bayan, 35 yaşında ev hanımı, İzmir

12 Ekim 2022 Çarşamba 22:36

1- Mesajları zenginleştirmek için kullandığımız yüz ifadeleri.

- uzun uzun mesaj yazmak istemediğim zaman bir kaç emoji ile halimi anlatmak için kullanıyorum. -kısa sürede cevap vermem gereken yerde...

2-Facebook ve İnstagramda kullanıyorum.

- Evet bana da emojili mesajlar geliyor.

3-Kısa ve o an ki ruh halimi anlatmak için.

4-Kahkalı gülücük, kızgın, mutlu ve kalp emojileri bence çok sık kullanılanlardır.

5-Dilimizi yozlaştırıyoruz. Yeni nesil Türkçeyi kullanarak doğru düzgün kendisini ifade edemeyecek hale gelecek.

6-Sosyal medyanın ortak dili olmuş.

7-Emojiler doğru kullanıldığında mesajlarımızın anlam yoğunluğuna katkı sağlayabilir.

EK -2

ANKET SORULARINA göre **KATILIMCILARIN VERDİĞİ cevapların GRUPLANDIRILMASI**

1-Soru için (Size göre EMOJİ nedir, niçin, nerede ve ne zaman kullanırız...?)
1.kişi Emoji insanın kendisini ifade etmesidir daha açıklayıcı olmasıdır. Genellikle kelime veya cümle sonunda ya da tek başına kullanırız.

2.kişi bana göre emoji mesajlaşırken anlatımıma destek veren, yazımda yüz ve beden dilimi de yazıya aktarmama yardımcı olan işaretlerdir. Cümle içinde neden ve ne zaman kullanırımın cevabı da var sanıyorum 😊

3.kişi Etkileşimimiz sırasında kullanmamız gereken beden dili ve tonlamayı dijital iletişimde yansıtma olanağı tanıyor.

4.kişi Emoji duyguları ifade eden işaret olduğuna göre güya onları öz olarak anlatıyor ama sözdeki anlam, duygusallık, zenginlik devreden çıkarılıyor.

5.kişi Duygu düşünce ve his dünyasını anlatan işaretler, semboller.

6.kişi Küçük simgelerle duygu ve düşünceleri ifade eden semboller. Kısa cevaplarda kullanıyoruz. Mesajlaşmak Arda kullanıyoruz.

7.kişi Emoji: duygu ifade eden simgelerdir.

8. kişi Emoji bazı mesajlara duygu katmak için kullanıldığını düşünüyorum. Sosyal platformlarda kendimi kısa öz şekilde ifade etmek için kullanıyorum.

9. kişi Emojiler duygu durumunu anlatır.

10.kişi Emoji neden kullanıyoruz: ben öncelikle yazdığım yazılara, beden dili eklemek ve pekiştirmek için kullanıyorum. Bazen yazı ile anlatılmayacak karmaşılıkta olan duyguları, emoji yüz ifadesi ile kısaca, bir emoji ekleyerek anlatmak için kullanıyorum. Bazen de komiklik olsun, espri katmak için kullanıyorum.

11.kişi Emoji; duygularımızı ifade eden, akıllı telefon ve bilgisayarlarda kullanılan görsellerdir.

12. kişi Emoji, insanın duygularını ifade etmesine yardımcı olan resimlerdir. Emojileri, yazılan cümlede gerekli olduğunu hissettiğimiz anda, duygumuzu net anlatabilmek için kullanırız. Duygu ifade edilen yerlerde kullanırız.

13. kişi Mesajlaşma dilinde kullanılan, duygu ve düşünceleri görsel olarak ifade etmeye yarayan simgelerdir. Yazışmalarda anlatılmak isteneni, kısa ve özlü olarak anlatmak için Whatsapp, Messenger vs. uygulamalarda yazıştığımız kişilerin veya grupların anlattıkları hakkında duygu ve düşüncelerimizi gösterdiğimizde emojileri kullanırız.

14.kişi Emoji, sosyal medyada duyguları ifade etmek için kullanılan minik görsellerdir. İngilizce “emotion” (duygu) kelimesinden türetilmiştir

15.kişi Mutlu, üzgün, öfke, şaşırma vs.. Bence en çok kullanılan emojiler.

16.kişi Mesajları zenginleştirmek için kullandığımız yüz ifadeleri.

- uzun uzun mesaj yazmak istemediğim zaman bir kaç emoji ile halimi anlatmak için kullanıyorum.
- kısa sürede cevap vermem gereken yerde...

2.Soru için (Şimdiye kadar hangi sosyal medyada kullandınızve size geldi mi?)

1.kişi Şimdiye kadar Instagram, facebook ve whatsapp'ı kullandım ve en iyi gelen whatsapptır. Diğer iki sosyal medyayı kullanmıyorum.

2.kişi Sosyal medyada çok aktif değilim, en çok kullandığım whatsapp ve instagramda bazen de resmi olmayan e postalarda kullanıyorum.

3.kişi Sıklıkla------

4.kişi ---------

5.kişi Whatsapp, instagram, Twitter'da kullandım. Evet geldi.

6.kişi İnstagram, whatsapp, Twitter ve Facebook'ta kullandım evet bana da geldi.

7. kişi Hepsinde kullanıyorum, hepsinde geldi.

8. kişi Whatsapp'ta, Instagram hikâye paylaşırken veya akışa resim vs postaladığımda kullanıyorum.

9. Kişi Hepsinde kullanıyorum, hepsinde geldi.

10.kişi Whats up ta, Instagram hikâye paylaşırken veya akışa resim vs postaladigimda kullanıyorum. Bana da sık sık emoji, Instagram hikâyelerine veya Whatsapp a gelir.

11.kişi Facebook kullandım. Daha sonra bıraktım. Şimdi instagram ve whatsapp kullanıyorum. İletişim kurmamı hızlandırıyor.

12. kişi Whatsup ve mailde kullandım. Evet geldi.

13.kişi Whatsapp, Messenger, vs.'de kullandım ve evet, emoji geldi.

14.kişi Günlük yaşamda sıkça kullanmaktayım emojileri. Özellikle WhatsApp uygulamasında vazgeçilmezim. Bana da hemen hemen her mesajda geliyor ancak resmi olduğum kişilerle bunları kullanmıyorum.

15.kişi Mutlu, üzgün, öfke, şaşırma vs.. Bence en çok kullanılan emojiler.

16.kişi Facebook ve İnstagramda kullanıyorum. Evet bana da emojili mesajlar geliyor.

3. Soru için (Emoji kullanmanızda ve kullanılmasında amaç ne olabilir?)

1.**kişi** Kişinin duygu ve düşüncelerini daha anlaşılır bir şekilde olmasıdır.

2.**kişi** Benim kullanmamdaki amacım dediğim gibi duygu ve düşüncelerimi kelimelerle ifade ederken görsel olarak ifademi güçlendirme isteğimdir.

3. **kişi** Kısa mesaj ve diğer dijital iletişim biçimlerinde emoji, sesi daha iyi ifade etmemize ve duygusal ipuçları vermemize olanak sağlıyor.

4. **kişi** Emoji kullanmanın asıl nedeni (bazen ben de bunu yapıyorum) galiba yazma üşengeçliği, tembelliği.

5. **kişi** Uzun cümleleri kısa yoldan anlatmak.

6. **kişi** cevaplandırma, bazen eğlence.

7. **kişi** Verilmek istenen mesajı güçlendirmek ve yazarken duyguların aktarılmasındaki ifade kazalarını önlemek.

8. **kişi** Esas kullanma amacım duyguyu belli etmek için kullanıyorum.

9. **kişi** Duyguları ifade etmek.

10. **kişi** Bazen mânâyı pekiştirmek, bazen komiklik olsun diye, bazen kısaca anlatmış olmak için.

11. **kişi** Duyguları bazen bir görsel kelimelerden çok daha anlamlı ifade edebilir. Bunun için kullanılıyor diye düşünüyorum.

12. **kişi** Emoji kullanmada amaç, hem duyguları daha iyi ifade edebilmek, hem de konuşmayı eğlenceli hale getirmektir.

13. **kişi** Amaç, anlatılan ve anlattıklarımız şeyler hakkındaki duygu ve düşüncelerimizi kısa yoldan göstermektir.

14. **kişi** Emoji kullanılmasında amaç, duyguları veya anlatılmak istenilen şeyde karşılıklı samimiyeti artırmak, işe sevimlilik katmak, ciddi bir konuyu yumuşatmak veya dile dökemediği duygularını bu yolla aktarmaktır diye düşünüyorum.

15. **kişi** anlatmak istediklerini mimikleriyle, gözlerle-bakışlarla yüz ifadesiyle kısaca beden dilini kullanma yöntemiyle, ses vurgusuyla, tonlamasıyla, sesi yükseltip alçaltmasıyla, vs. karşı tarafla çok daha etkili iletişim kurabiliyor.

16. **kişi** Kısa ve o an ki ruh halimi anlatmak için.

4.Soru için (-Hangi emojiler çok sık kullanılmaktadır?)

1.**kişi** bir işaret koymuş, ama çıkmamış.

2. **kişi** Onu bilemiyorum. Benim en çok kullandıklarım, gülücük, Türk bayrağı, alkış, teşekkür manasında olan emojidir.

3**.kişi** Ticari, uzun etme, yazma korkusu, konuyu sonlandırma bitirme

4.**kişi** En sık kullanılanlarının sayısı genellikle 7-8'i geçmez. Üzüntü, sevinç, şaşkınlık, onaylama, sevgi belirtenler galiba.

5.**kişi** Beğeni işareti, kalp, gül, üzgünlük ve sevinç bildiren semboller.

6**.kişi** Gülümseme, kızma, çiçek, böcek, sevgi, bayrak, ...

7.**kişi** --------

8.**kişi** 😂 😄 😊 😅 😒 😜 emojilerini sıklıkla kullanıldığını düşünüyorum.

9.**kişi** Öpücük ve gülücük.

10**.kişi** Kahkaha emojisi, ağlayan yüz emojisi, üzgün surat emojisi, kalp emojisi en çok kullanıldığını gördüklerim ve benim de en sık kullandığım.

11.**kişi** Gülümseme

12.**kişi** Yüz ifadeleri ve sevgiyi anlatan ifadeler daha sık kullanılmaktadır.

13.**kişi** Gülme, kızgınlık, üzüntü, vs. ifadeler, çiçek, yemek, kişinin mevcut durumunu gösteren emojiler kullanılmaktadır.

14.**kişi** En sık kullanılan emojiler bana göre gülümsemek, gülmekten gözlerinden yaş gelmesi, utanmak, üzülmek, kalp, öpücük ve minnettarım emojisidir.

15.**kişi** --------- Madde olarak belirtmemiş,

16.**kişi** Kahkahalı gülücük, kızgın, mutlu ve kalp emojileri bence çok sık kullanılanlardır.

5.Soru için (Emojileri kullanmanın DİLİMİZİ kullanmaya etkisi ne olabilir..?)

1.**kişi** Kullandığımız kelimeleri, cümleleri daha samimi daha duygusallaştırmasıdır.

2.**kişi** Dilimizi doğru öğrenmişsek gayri resmi yazışmalarda ifadeleri destekler nitelikte olabilir.

3.**kişi** yazma korkusu, konuyu sonlandırma bitirme, söyleyecek sözü olmaması hafiflik, bayağılık, karşılıksız bırakma korkunun işareti.

4.**kişi** İlk insanlar da henüz söz yokken işaretle anlaşıyordu vallah o devirlere dönmüş gibiyiz. Emoji kullanmanın asıl nedeni(bazen ben de bunu yapıyorum) galiba yazma üşengeçliği, tembelliği.

5.**kişi** Bilimizi bitirmek, cümle kurmayı ortadan kaldırmak gibi yan etkisi var, olumsuz etkisi var. 6.**kişi** Olabilir, tembelliğe veya Türkçe yazmayı yozlaştırabilir.

7.**kişi** Dilimizi kullanırken yaşanabilecek iletişim kazalarını azaltmak gibi bir yararı olduğunu düşünüyorum.

8.kişi Dilimizi daha hızlı, kolay ve etkili şekilde kullanmamıza yaradığını düşünüyorum.

9.**kişi** Kötü etkilemez.

10.**kişi** Emojiler ile cümlelerimiz kısaldı, çünkü ekleyip, söylemek istediğimizi daha etkili ve kolay şekilde anlatabiliyoruz. Dilimizdeki duyguları ifade etmemizi güçlendirir. Sohbeti daha eğlenceli, yerine göre duygulu ve etkili kılar.

12.**kişi** Biraz tembelliğe sebep olabilir. Yazarak anlatacağımız bir kelimeyi sadece bir resimle ifade etmekteyiz.

13.**kişi** Dil konuşmasını, yani sözlü iletişimi zayıflatıyor diye düşünüyorum.

14.**kişi** Emojiler konuşmaya eğlence ve samimiyet katar bana göre. Ancak sadece emojilerle konuşan bir toplumda dil gelişmez, üç beş kelime döner durur sohbetlerde.

15.**kişi** Kişi anlatmak istediklerini mimikleriyle, gözlerle-bakışlarla yüz ifadesiyle kısaca beden dilini kullanma yöntemiyle, ses vurgusuyla, tonlamasıyla, sesi yükseltip alçaltmasıyla, vs. karşı tarafla çok daha etkili iletişim kurabiliyor.

16.**kişi** Dilimizi yozlaştırıyoruz. Yeni nesil Türkçeyi kullanarak doğru düzgün kendisini ifade edemeyecek hale gelecek.

6.Soru için (Emojiler, bizi ortak dile götürür mü?)

1.kişi Evet,aynı anlam taşır hemen hemen.

2.kişi Emojiler zaten ortak duygu ve hallerin resmedilmiş halidir, yeni birşey değildir. Dilin yerine geçme durumu uzun tartışma gerektirir.

3.kişi Yazamadıklarını esprili ifade etme, kestirip atma gibi görüyorum...

4.kişi Yazılı anlatımı değersizleştirir herhalde. En sık kullanılanlarının sayısı genellikle 7-8 i geçmez.

5.kişi İşaret ve sembollerle anlaşma noktasında evet.

6.kişi İletişimde belki ortak bir dil olabilir ama sınırlıdır.

7.kişi – Kesinlikle.

8.kişi Emojiler bence dilimizi yazı yazmaktan uzun uzun kedimizi ifade etmekten kurtarıp görsel bir dile atadığını düşünüyorum.

9.kişi Bence hayır.

10.kişi Emojiler tam olarak ortak dile götürmez. Ancak uzun yazılarımızı kısaltabilir. Çünkü bazen bir surat ifadesi pek çok manaya gelebilir. Örneğin 🙄. Ve illahaki tam ne demek istediğimizi anlatan kısa da olsa bir yazı ile mesajımızı pekiştirmemiz gerekir.

11.kişi Evet ortak bir dildir.

12.kişi. Emojiler, bizi ortak dile götüremez. Çünkü dilin kullanılması insan için çok önemlidir. İnsan konuşarak ve yazarak beynini aktif halde tutar. Resim tembelliğe yol açabilir.

13.kişi Evet, götürebilir, ama çok değil, işbu emojiler küresel ve evrensel anlaşma dili olarak kullanılsa da, dünyada konuşulan diller kaybolmaz ama bu dillerin etkinliği azalır gibi geliyor bana.

14.kişi Emojiler bizi ortak dile götürmüş durumda zaten. Zira dünyanın her yerinde hatta insan olan her yerde emojilerle ne demek istendiği anlaşılır. Tıpkı beden dili veya mimikler gibi aynı dili konuşmayan insanlar bile bu yolla meramlarını birbirlerine anlatabilirler. Buna bir anlamda küreselleşme de diyebiliriz.

15.kişi Açıkçası düşünmüyor değilim ama şimdiki durumuyla elbette yetersiz kalacaktır ve hatta kalsın zaten.. Biz insanız, duygu ve düşüncelerimizi göstermek istedikten sonra nasıl göstereceğimizi de biliriz, robot değiliz… Teknolojinin ilerlemesi, insanların kendi elleriyle robotik döneme geçiş için inanılmaz çaba göstermeleri ve insanlığın yok oluşu gibi senaryolar ilerde gerçekleşirse(-ki biz o dönemde olmayacağız zaten) işte o zaman robotlar arası ORTAK DİL olacaktır ve zaten emoji aşamasını da geçecektir o zaman… Ortak dil şimdilik zor...

16.kişi Sosyal medyanın ortak dili olmuş.

7.Soru için (Yazılı anlatıma ne gibi etkisi olabilir ?)

1- **kişi** Yazılı anlatım sade iken daha dikkat çekici hale getirmektedir.

2.**kişi** Yukarıda belirttiğim gibi benim gayri resmi yazışmalarımda kullandığım ve ifademi güçlendirdiğine inandığım bir araçtır. Bence edebi ve akademik yazında kullanılması mümkün değildir. Kendi derinlikleri yoktur imojilerin. Oysaki kelimeler birçok şeyi ifade edebilir. İmoji görsel iletişimi yazıya kattığımız günlük ifade şeklinden öteye gidemez diye düşünüyorum. Aksi halde yazılı iletişimde geldiğimiz noktadan geri gidiyoruz demektir. Bu da tartışılır.

3.**kişi** Yazamadıklarını esprili ifade etme, kestirip atma gibi görüyorum...

4**.kişi** Yazılı anlatımı değersizleştirir herhalde.

5.**kişi** Yazılı anlatımı ortadan kaldırmak gibi bir etkisi olabilir.

6.**kişi** Kişileri tembelleştiriyor. Yazılı edebiyatı kötü yönde etkiler diye düşünüyorum.

7.**kişi** Duygu ifadelerini güçlendirme ve iletişim kazalarını azaltma.

8.**kişi** Yazılı anlatımı azalttığını ve git gide azaltacağına inanıyorum.

9.**kişi** Yazıyla ifade edilemeyeni anlatabilir veya yazılan ifadeyi güçlendirebilir.

10.**kişi** Yazılı anlatıma etki olarak emojiler cümlelerimizi kısaltmaktadır.

11.**kişi** Yazılı anlamı da güçlendirir. Anlatımın daha derin anlamlar kazanmasını sağlar. Duygularımızı daha güçlü ifade ederiz.

12.**kişi** Yazılı anlatıma zarar verebilir. Kullanılmayan kelime ve noktalama işaretleri unutulabilir. Dilin geleceğe doğru bir şekilde aktarılmasına engel olur.

13**.kişi** Yazılı anlatımı azaltır ve bu da, hem sade vatandaşın yazılı iletişim becerilerini köreltir, hem de kompozisyon, hikâye ve roman yazma konusunda yazarları kısırlaştırır diye düşünüyorum.

14.**kişi** Yazılı anlatımda emojiler, duyguları karşı tarafa daha vurgulu ifade etmeyi sağlar, cümlelere samimiyet katar. Ancak bu ifadeler her ortamda kullanılmaz. Mesajlaşma sırasında uygundur.

15.**kişi** Emojiler yüzeysel ve biraz da kolaycılık şekilleri, simgeleri… Yani nasıl adlandırırsak öyle… Yazılı ya da konuşma dilinde inanılmaz bir yozlaşma-yozlaştırma yapılıyor uzun yıllardır.. Özellikle gençlerin kullandıkları emojiler, sesli harflerin gereksizmiş gibi kullanılmaz duruma getirilmesi vs. gerek konuşma gerekse yazı dilinde "gerçek dilin yok edilmesi" yolunda hızla ilerleme gösteriyor ki bu

da ne yazık ki çok üzücü… Özellikle edebiyat (iyice geç kalmadan) dünyasının bu konuda çok ciddi, etkili çalışmalar yapması gerektiğine inanıyorum…

16.**kişi** Emojiler doğru kullanıldığında mesajlarımızın anlam yoğunluğuna katkı sağlayabilir.

Çağatay Sözlüklerine Göre Türkmen Türkçesi ve Türkmence Söz Varlığı

Hicret DAŞDEMİR[*]

Özet

Çağatay Türkçesi, bir başka ifadeyle Müşterek Orta Asya Türkçesi 15. asırdan 20. asrın sonuna kadar Türk dünyasında yazı dili olarak hüküm süren Türkçedir. Bu yönüyle de sonradan yazı dili oluşturmuş Türk lehçelerini etkilemiş, ses bilgisiyle şekil bilgisiyle ve söz varlığıyla o lehçelere katkılar sunmuştur. Şüphesiz bu lehçelerden biri de Türkmen Türkçesidir. Türkmen Türkçesi SSCB sonrasında yazı dili oluşturmasıyla beraber, SSCB olaylarına kadar diğer Türk lehçeleri gibi Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmıştır. Bu yönüyle de çoğu zaman bu Türkçe ile verilen eserler ya Çağatayca zannedilmiş ya da ortak Türkçenin ürünü olarak Çağatay sözlüklerinde yerini almıştır. Bu çalışmada, Çağatay sözlüklerinde Türkmenceye ait söz varlığı irdelenecek, bu sözcüklerin ölçümlü Türkmen Türkçesi ile olan ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay sözlükleri, Türkmen Türkçesi, söz varlığı

Giriş

Orta Türkçenin son devri sayılan Çağatay Türkçesi, 15. asırdan itibaren Doğu Türkçesinin ortak yazı dili hâline gelmiştir. Bu yönüyle de Türkmen Türkçesi dâhil birçok Türk lehçesinde unsur barındırmış, bir yandan kendisi de öbür Türk lehçelerinde unsur bulundurmuştur.

Avrupa dillerinin gelişmesinde Latince ne derece önemli ise, Orta Asya Türk lehçeleri için de Çağatay Türkçesi aynı durumdadır. (Eckman, 2020, s. 15)

7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar devam eden Ortak Türk yazı dili, 12. yüzyıldaki Moğol Fütuhatıyla beraber bölünmüş, 12. yüzyıldan itibaren Harezm Türkçesi, 15. yüzyıldan itibaren ise Çağatay Türkçesi Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinin ortak yazı dili olma rolünü üstlenmiştir. Bu durum da Çağatay Türkçesine ait bazı unsurların kendi grubu dışındaki diğer Türk Lehçeleri içerisinde dağılmasına zemin hazırlamıştır.

Yukarıda bu Türkçenin 15. yüzyıldan itibaren yazı dili olarak Türk coğrafyasına yayıldığından söz etmiştik. Her ne kadar Nevâi ile altın çağını yaşamış ve şiirde döneminin zirvesine ulaşmış olsa da; şiir dışındaki başta sözlükler olmak üzere diğer eserlerle de Çağatay Türkçesi, döneminde Türk coğrafyasının linguafrankası olarak kabul edilmiştir ve kendisinden sonra yazı dili haline gelen diğer Türk lehçelerinin de tamamlayıcısı olmuştur. Bu lehçelerden biri de şüphesiz Türkmen Türkçesidir.

18. yüzyılda Mahtımgulı ile asıl eserlerini veren ve ölçümlü yazı dili olmakta ilk adımını atan Türkmen Türkçesi, hem Mahtımgulı öncesinde hem de Mahtımgulı'ndan SSCB'ye kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak benimsemiştir. (Kara, 2000)

Türkmen Türkçesinin bu durumu Ali Şir Nevâyi'den bu tarafa gelen Çağatayca söz varlığında olduğu gibi Mahtımgulı ile birlikte ölçümlü dil haline gelen Türkmen Türkçesinde de Çağatayca söz varlığı unsurlarının artmasına zemin hazırlamış, bir yandan tarihi mirası elinde bulunduran Çağatay Türkçesinin ortak yazı dili olmasının gereği ortaya konulmuş, diğer yandan da bu yazı dili içerisindeki başka bir yazı diline ait unsurların varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Çağatay Türkçesi sözlükleri içerisinde değerlendireceğimiz Fetali Kaçar Sözlüğü, Feragi Sözlüğü ve Çağatayca manzum sözlük taranarak sözü edilen Çağatay sözlüklerinde yer alan Türkmence unsurlar tespit edilmeye çalışılacak, yapılan tespitler ölçünlü Türkmen Türkçesi ile karşılaştırılarak ortak söz varlığı unsurları bulunmaya çalışılacaktır.

[*] Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, DİLMER, hicretdasdemir@gmail.com

1. Çağatay Sözlüklerine Göre Türkmence Söz Varlığı

Çağatay sözlüklerinde Türkmence söz varlığına geçmeden önce dönem sözlüklerinin Türkmen olarak söz ettiği terime girmek yerinde olacaktır. Çalışma kapsamında taradığımız sözlüklerde Türkmen sözcüğü için daha önce Kâşgarlı tarafından anlatılan efsane hatırlatılarak şu bilgiler verilmiştir:

Türkmen (ترکمان)"Ḳabíbü's-Siyer'e göre Oġuzların yirmi dört boyundan biri olan Türkmenler, Ĥorāsān ve Māverā'u'n-nehr'de farklı coğrafyada yaşayıp farklılaştıkları için Türkmen yani Türk-mānend 'Türk gibi' adını almışlardır. Ancak Žafer-nāme ve Türkmenlerin kendilerine göre Türk bin Yāfeś soyundan gelirler" (Rahimi, 2020) Ancak bu sözlükler Kâşgarlı'nın aksine bir "Oğuz" ibaresinden söz edilmez.

1.1. Adlar

Aba: Çağatay sözlüklerinden Fethali Kaçar Sözlüğü'nde anlamı aşağıdaki gibi verilmiştir:

Aba (آبا) : cet, büyük baba. Aynı sözcük Çağatayca Manzum Sözlük'te ise "amca" anlamıyla verilir. (Turan, 2019, s. 74) Sözcüğe Türkmen Türkçesinde de "baba" anlamıyla rastlanır. (TDS I, 2016:24)

Aça: ÇMS'de karşımıza çıkan bu sözcük için sözlükte "anne" anlamı verilmiştir. (Turan, 2019, s. 74) FKS'de bu sözcüğe rastlanmaz. Kanaatimizce Türkmen Türkçesindeki karşılığı ise EJEdir. (TDS I,2016:337)

Alang: Başta Feragi'nin Çağatayca sözlüğü olmak üzere diğer Çağatayca sözlüklerde de alang "yükseklik, yığın, küme" biçimiyle karşımıza çıkan sözcük, (Rahimi, 2021, s.86) Türkmen Türkçesinde de aynı biçimde karşımıza çıkar. Sözcüğün Türkmen Türkçesindeki anlamı daralarak "tepe" ye dönüşmüştür. (TDS I, 2016:54)

Aldavuç: FKS'de sözcüğün anlamı "Aldaġuc (آلداغوج) aldatan, aldatıcı; dalkavuk" biçiminde verilmiştir. (Rahimi, 2020, s.178) Sözcüğe Türkmen Türkçesinde de "aldawçy" biçimiyle rastlanır. (TDS I,2016:56)

Arman: FKS'de anlamı "armanımız (آرمانِمیز). "özlemimiz; arzumuz" (Rahimi, 2020, s. 184) şeklinde verilen sözcüğe Türkmen Türkçesinde de aynı biçim ve anlamda rastlanmaktadır. (TDS I, 2016:74)

Bozaçı: Çağatay sözlüklerinde sözcük iki anlamda "bozaçı (بَوزَه چی)". "Bozacı. Türkmeniyye boylarından birinin adı" şeklinde verilmiştir. Sözcüğün lehçe kaydı düşülürken "Türkmeniyye" ibaresinin bulunması da dikkat çekicidir. (Rahimi, 2020, s.477) Yazarın bu ifade ile neyi kasdettiği de ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Türkmen Türkçesinde bu sözcüğe meslek adı olarak rastlanırken böyle bir boy adı tanıklanmamıştır.

Bürge: ÇMS'de bu şekilde karşımıza çıkan sözcük (Turan, 2019) FKS'de de aynı biçimde "pire" anlamıyla karşımıza çıkar. Türkmen Türkçesinde ise "büre" şeklinde geçer. (TDS I, 2016:179)

Bürünçek: Çağatay sözlüklerinde çokça rastladığımız bu sözcük için "bürüncek / bürünçek kadınların başörtüsü, bürümcük" anlamı verilmiştir. (Rahimi, 2021, s.140) Türkmen Türkçesindeki şekli ise "bürünjek"dir. (TDS I, 2016:179)

Çireylik: ÇMS'de yukarıdaki gibi geçen sözcük için "görünüşlü, güzel" gibi anlamlar verilmiştir. (Turan, 2019, s. 76) Türkmen Türkçesinde sözcük "çyraylı" şeklindedir. (TDS I, 2016:234)

Ilgay: FKS'de Ilġay (ایلغای) "Yamut Türkmen boylarından birinin adı" şekliyle verilen sözcüğe Türkmence kaydı düşülmüştür. (Rahimi, 2020, s. 397) Buna rağmen Türkmenler arasında böyle bir boy adının geçmemesi dikkat çekicidir.

Kavurdag: FKS'de rastlamadığımız ancak ÇMS'de karşılaştığımız bu sözcük, "kavurga" anlamındadır. (Turan, 2019, s. 81) Aynı şekliyle Türkmen Türkçesinde de geçer. Türkmen Türkçesindeki biçimi "gowurdak" dır. (TDS I,2016:453)

Kımız: Tarihi Türk lehçelerinden bu güne takip ettiğimiz sözcüklerden biri olan kımız, FKS'de Ḳımız (قِيميز) "kısrak veya deve sütünden yapılan az ekşi ve sarhoş edici bir içki, kımız. Olarak verilmiştir. (Rahimi, 2020, s. 978) Ayrıca yazar bu içkiyi Teke Türkmenleri arasında içtiğini de belirterek içeceğin Türkmenler arasındaki yerine de değinmiştir. Türkmen Türkçesinde sözcüğe "gymyz" biçimiyle rastlanır. (TDS I,2016:514)

Ödemiş: FKS'de Türkmence kaydı düşülerek Ödemiş (اَوَ اَميش) "Türkmen boylarından birinin adı". (Rahimi, 2020) biçimiyle verilmiştir.

Ökünç: Çağataycada "ökünc" (اَوكونج) "pişmanlık" biçiminde karşımıza çıkan sözcük, (Rahimi, 2020, s.273) aynı biçimiyle ÇMS'de de geçer. (Turan, 2019, s. 94) Türkmen Türkçesinde "ökünç" biçiminde karşımıza çıkar.(TDS I,2016:176)

Öpçin: FKS'de "üpçin/öpçin" (اَوپچين -ا وپچين) "silah, cebe" biçimiyle, bir askeri terim olarak verilen sözcüğün Türkmen Türkçesinde anlamı daralmıştır. (Rahimi, 2020, s.257) Türkmen Türkçesinde ise sözcüğün anlamı "hazır" olarak verilir.(TDS I,2016:174)

Uçur:Çağataycada "ucurda" (اَ وجور ا) "zamanda, vakitte, sırada, anda; fal veya rüyanın gerçekleşmesinde" olan sözcük (Rahimi, 2020, s.264) Türkmen Türkçesine de aynı biçim ve anlamıyla geçmiştir.(TDS I,2016:436)

1.2. Eylemler

Arıb (آر يب) "temizlenmiş, arınmış" Çağatay Türkçesi sözlüklerinde yukarıdaki gibi geçen sözcük (Rahimi, Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü, 2020, s. 178), Türkmen Türkçesinde aynı biçimiyle tanıklanmaz. Türkmen Türkçesinde sözcüğün isim biçimi olan "ARY" tanıklanmıştır. (TDS I,2016:78) Ayrıca sözcüğün art- biçimindeki türemiş biçimi de sözlükte tanıklanır. (TDS I,2016:77)

Atab (آتاب) "adlandırılıp, ad verip" Çağtay Türkçesi sözlüklerinde yukarıdaki biçimiyle tanıklanmış, FÇS'de ayrıca atadı şekliyle çekimli biçimi de verilmiştir. (Rahimi, 2021, s. 119) Türkmen Türkçesinde sözcük "ADYKMAK" biçiminde tanıklanır. (TDS I,2016:30)

Avlama: Çağatay sözlüklerimde "avlama: sürtmek, ovmak, ovalamak" biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. (Rahimi, 2021, s.118) Aynı sözcük Türkmen Türkçesinde ise "awkala-" biçimiyle görülmektedir. (TDS I,2016:164)

Ökür: Çağatay sözlüklerinde "yüksek sesle, hıçkırarak ağlamak" şeklinde anlamı verilen sözcük (Rahimi, 2021, s.89) Türkmen Türkçesinde de aynı şekliyle karşımıza çıkar. (TDS II,2016:177)

Tasamak: FKS'DE Türkmence "tasamaḳ" (تاساماق) Türkmen dilinde "yorulmak ve koşmaktan soluğu kesilmek" biçimiyle verilmiştir. (Rahimi, 2020, s. 526) Aynı sözcük FÇS'de ise "tavşal-" olarak karşımıza çıkar. (Rahimi, 2021, s. 176) Türkmen Türkçesinde sözcük aynı biçimiyle tanıklanmaktadır. (TDS II,2016:390)

Sonuç

15. asırdan SSCB'nin Türk dünyasını işgalinden bugüne kadar Türk dünyasının yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi, birçok Türk lehçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de unsur barındırmaktadır. Bununla birlikte sözlükler içerisinde Türkmence kaydı düşüldüğü halde Türkmen Türkçesinde rastlanmayışı da kayda değerdir.

Kaynakça

Eckman, J. (2020). *Çağatayca El Kitabı.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kara, M. (2000). *Türkmence (Giriş-Metin-Gramer-Sözlük).* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Kyýasowa, G., Geldimyradow, A. ve Durdyýew H. (2016). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.

Rahimi, F. (2020). *Fethali Kaçar'ı Çağatay Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Akçağ.

Rahimi, F. (2021). *Feragi'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg Yayınları.

Turan, F. (2019). *Çağatayca Manzum Sözlük: Nisab-ı Kutbiye.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Okuma Çemberi Yönteminin Yaratıcı Yazma Becerisine Etkisi

Hüseyin ŞANSAL[*]

Salim PİLAV[**]

Özet

Dört temel beceriden ikisini oluşturan okuma ve yazma becerileri birbirini tetikleyen bir mekanizmayı oluşturmaktadır. Anlama becerilerinden biri olan okuma, anlatma becerilerinden biri olan yazmaya doğrudan tesir eden bir beceridir. Bireyin etkin okur kimliği onun potansiyel yazma becerisindeki yetenek ve yeterliliğine de işaret etmektedir denilebilir. Bir yandan kişinin okuma alışkanlığı kazanmasında etkili olan diğer yandan da hem okuduğuna anlama becerisine hem de eleştirel düşünme ve dolasıyla yaratıcı yazma becerisine de katkısı olduğu düşünülen Okuma Çemberi adı verilen yöntem, son zamanlarda bilimsel araştırmalarda adından sıkça söz edilen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırmada 6. Sınıf öğrencilerinin Okuma Çemberi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen kitap okuma faaliyetlerinin yaratıcı yazma becerisine etki düzeyinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma nitel araştırma yönteminin durum çalışması deseniyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu, Kırıkkale ilinde bir ortaokulda yer alan 6. sınıfta öğrenim gören 34 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmadaki veriler öğrencilerin tercih ettikleri 6 kitapla ve belirledikleri ortak bir konu etrafında her öğrencinin serbest yazma yöntemiyle hikâye oluşturmaları sağlanarak elde edilmiştir. Veri Analizi, Özbay ve Uyar (2009) tarafından geliştirilen Okuma Tutumu Ölçeği, Can ve Topçuoğlu Ünal (2017) tarafından geliştirilen Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Yazma Tutum Ölçeği aracılığıyla betimsel analiz yöntemiyle sağlanmıştır. Bu ölçekler aracılığıyla ön test ve son test yapılarak öğrencilerin okuma ve yazmaya karşı tutumları değerlendirilmiştir. Verilerin bazıları normal dağılımda olmadığı için ve veriler küçük bir grupla sınırlı olduğu için Mann-Whitney U Testine göre analiz yapılmıştır. Öğrencilerin Okuma Tutumu Ölçeğine göre ön testinde $p=0,782>0,05$ olduğundan anlamlı bir değişiklik bulunmamıştır. Sürecin sonunda uygulanan son testte ise $p=0,042<0,05$ olduğundan anlamlı bir değişiklik görülmüştür. Yine Yazma Tutumu Ölçeğine göre ise yapılan ön testte $p=0,147>0,05$ sonucuna ulaşılmış anlamlı bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Süreç sonunda yapılan Yazma Tutumu Ölçeğine göre yapılan son testte ise $p=0,004<0,05$ olduğundan anlamlı bir değişiklik görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerden deney grubunun yaratıcı yazma puanı uygulama öncesinde 3,55 iken uygulama sonrasında 3,45 olarak ölçülmüştür. Okuma çemberi uygulamasının küçük de olsa yaratıcı yazma becerisinde bir düşüşe neden olduğu görülmüştür. İstatistiksel olarak da bu değişim anlamlı değildir ($p= 0,1>0,05$). Okuma Çemberi Yönteminin öğrencilerin yaratıcı yazma becerisine etki etmesi için yazma çalışmalarının daha uzun zamanda ve sürekli devam etmesi gerekir. Yazma etkinliklerinin sadece okulla sınırlı kalmaması, öğrencilerin yazmaya istekli olması gerekir. Bu yöntem okuma ve anlama faaliyetlerinde daha etkin kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Okuma çemberi, yaratıcı yazma, Türkçe öğretimi

Giriş

Geçmişten günümüze teknolojinin sarsıcı bir hızla ilerlemesi sonucunda, insanoğlu bilgileri hazır bir halde bulmaya alışmıştır. En basit örnekle hesap makinelerinin doğuşu ile insanlar basit dört işlemleri bile makineler aracılığıyla yapmaya başlamıştır. Bu nedenle bilişsel süreçlerinde, insan ilişkilerinde ve kendini ifade etme gücünde bir körelme yaşanmaktadır. Bu değişen dünyada insanoğlu teknoloji kullanımı ile birlikte kitaplara yavaş yavaş yüz çevirmeye başlamış. Sistemli bir şekilde edindiği

[*] Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı hüseyinsansal71@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9160-9337

[**] Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi spilav@kku.edu.tr

bilgilerin yerine, sağlam bir temellere dayanmayan sosyal medyadaki bilgilere önem vermeye başlamıştır.

İnternetin hızlı bir şekilde gelişimine paralel olarak ortaya çıkan sosyal medya aslında yoğun olarak hayatımıza 2000'li yıllarından başında girmeye başlamıştır. Ortalama 17 yıl gibi oldukça kısa bir süre içerisinde, bireyler hemen hemen günlük yaşamın her alanında sosyal medya kullanır hale gelmiştir. Hatta sosyal medya sanki çok daha eskiden bireylerin hayatında var olan bir alışkanlıkmış gibi, günümüzde artık hiçbir sosyal medya kullanıcısı sosyal medyadan bağımsız bir hayat düşünmemektedir. Günlük yaşam içinde yüz yüze yapılan konuşmalarda, esprilerde ve hemen her konuda sosyal medyanın geçmediği bir konuşma artık neredeyse kalmamış gibidir. (Ünlü, 2018)

Sosyal medyanın insanları çepeçevre sardığı bir dönemde, üstüne televizyon izleme oranlarımız da eklenince, haliyle insanlar kitapları bir cazibe merkezi, bir haz kaynağı ya da bilgi yuvası olarak görmemeye başlamıştır. Okuldan önceki dönemde bir rol model olan anne ve baba bu mecralarda vaktini geçirdikçe küçük çağlardan itibaren çocuk da kitap okumaktan çok buralarda vakit geçirmenin doğal olduğunu algılamaktadır.

Kitap okumayan nesillerin giderek düşünme fonksiyonu körelmekte, fikir üretme yetenekleri gerilemekte, yetersiz olan kelime hazinesi ile başarılı iletişim kurma özelliği kazanılamamaktadır. Evrensel değer hükümlerinin kazandırılması, karakter ve kişilik gelişimi, tarih ve kültür bilinci, okuyan, araştıran ve bilgiyi seven nesillerin yetiştirilmesiyle mümkündür. Her şeyin anlatılma olanağı olmayan eğitim sürecinde, çocukların kendilerini okuyarak yetiştirmeleri de gerekmektedir. Ancak TV seyrederek, bilgisayar oynayarak büyüyen çocuklar, giderek okuma yeteneklerini kaybetmekte ve okumanın sağladığı olanaklardan mahrum kalmaktadır (Tanju, 2010).

Düşünme ve fikir üretme yeteneği gerileyen çocuğun yaratıcı yazma süreci de sancılı olmaktadır. Okumayan çocuk kelime hazinesini geliştirememektedir, bu nedenle farklı ve yeni kelimeleri bir arada kullanma gücüne de ulaşamamaktadır. Bu gücü elinde tutamayan çocuk yazma etkinliklerinden sürekli kaçınmaktadır. Sınırlı dünyasının ve sanal dünyanın verdiği kelimelerle yazmaya çalışsa da başarılı olamamaktadır.

Yaratıcılığın ortaya çıkması için gerekli yaratıcı düşünce ve yaratıcı düşüncenin aktarılabilmesini sağlayan ifade becerileri bol okumakla kazanılabilir. Bu sebeple ilkokul çağındaki öğrencilere okuma sevgisi aşılanmalı ve okuduğunu anlama becerisi kazandırılmalıdır. Bu noktada yazılanlara farklı açılardan bakıp çok yönlü düşünme esasına dayanan, yapıcı düşünce üretmeyi gerektiren, eğlenceli, bir yöntem olan yaratıcı okuma yaklaşımının öneminden söz edilebilir. (Kırmızı, 2017)

1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, okuma çemberi uygulamalarının öğrencilerin yazma tutumlarına ve yaratıcı yazma becerilerine etkisini ölçmektir.

Bu amaçtan hareketle aşağıdaki alt amaçlara cevap aranmıştır.

Okuma çemberi yönteminin çocukların yazma tutumuna etkisi var mıdır?
Okuma çemberi yönteminin çocukların yaratıcı yazma becerisine etkisi var mıdır?

Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yönteminin durum çalışması deseniyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesi kullanılmıştır. Özbay ve Uyar (2009) tarafından geliştirilen Okuma Tutumu Ölçeği, Can ve Topçuoğlu Ünal (2017) tarafından geliştirilen Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Yazma Tutum Ölçeği aracılığıyla nicel veriler elde edilmiştir.

1. Çalışma Grubu

Dünya genelinde hızla gelen değişimler, kitap okuma ve yazmaya karşı tutumun değişmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle çocukların okuma çemberi yönteminin yaratıcı yazmaya karşı etkisini ortaya koymak için Kırıkkale ilinde bir ortaokulda yer alan 6. sınıfta öğrenim gören 34 öğrenci ile çalışma yürütülmüştür. Çalışma grubu rastgele örnekleme yoluyla oluşturulmuş, gönüllülük esasına göre çalışma yürütülmüştür.

2. Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi

Verilerin nicel bölümü, Özbay ve Uyar (2009) tarafından geliştirilen Okuma Tutumu Ölçeği, Can ve Topçuoğlu Ünal (2017) tarafından geliştirilen Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Yazma Tutum Ölçeği tarafından geliştirilen iki ayrı ölçek uygulanarak toplanmıştır. Ölçeklerde yer alan maddeler 5'li likert tipinde olup hiç katılmıyorum 1, tamamen katılıyorum 5 olmak üzere puanlanmıştır. Okuma Tutumu Ölçeğinin güvenilirlik katsayısı 0,73 ve Yazma Tutum Ölçeği güvenilirlik katsayısı 0,79 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 1: Okuma tutumu ölçeği normallik dağılımı sonuçları

Faktör Grupları			Çarpıklık		Basıklık	
	X	SS	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata
Ölçek Geneli	3,35	,387	-,506	,403	-,264	,788

Veri setinde kayıp veri bulunmamaktadır. Normallik analizleri sonucunda çarpıklık ve basıklık katsayıları -1,5 ile +1,5 arasında yer alıp normal dağıldığı görülmektedir. (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Tablo 2: *Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Yazma Tutumu Ölçeği Normallik Dağılımı Sonuçları*

Faktör Grupları			Çarpıklık		Basıklık	
	X	SS	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata
Ölçek Geneli	3,69	,476	-,444	,403	1,56	,788

Veri setinde kayıp veri bulunmamaktadır. Normallik analizleri sonucunda çarpıklık ve basıklık katsayıları -1,5 ile +1,5 arasında yer almayıp normal dağılım görülmemektedir. (Tabachnick ve Fidell, 2013). Veriler küçük bir grupla yani sınıf mevcuduyla sınırlı olduğundan dolayı ve bazı verilerin normal dağılım göstermemesinden dolayı parametrik olamayan Mann-Whitney U Testi'nin kullanılmasına karar verilmiştir. İstatistiksel anlamlılık (p) değeri olarak da 0,05 düzeyi kullanıma uygun görülmüştür.

Birbiriyle eşleştirilen grupların (ön test – son test) puanları arasında farklılık olup olmadığı Wilcoxon İşaret Testi ile değerlendirilmiştir. Wilcoxon işaret testi sıra numarası verilen değerleri iki ölçüm zamanı arasında sıralama değerlerinde bir değişim olup olmadığını araştırmaktadır (Kalaycı,2006: 104).

Bulgular

1. Ön Test- Son Test Aşamasında Deney ve Kontrol Gruplarının Okuma Tutumu Ölçeği Puanları

Tablo 3: Deney ve Kontrol Grupları Ön Test ve Son Test Aşamalarında Okuma Tutumu Ölçeği Puanlarının Dağılımları

Ön Test – Son Test	*Gruplar*	*N*	*Ort.*	*S.S.*	*Min.*	*%25*	*Medyan*	*%75*
Max.								
Okuma Tutumu(Ön Test)			*3,45*	*,472*	*2,56*	*3,12*	*3,56*	*3,76*	*4,20*
Okuma Tutumu (Son Test)	*Deney*	*17*	*3,49*	*,310*	*2,92*	*3,20*	*3,56*	*3,70*	*3,96*
Okuma Tutumu(Ön Test)			*3,42*	*,360*	*2,52*	*3,20*	*3,56*	*3,64*	*3,88*
Okuma Tutumu (Son Test)	*Kontrol*	*17*	*3,21*	*,414*	*2,40*	*2,84*	*3,32*	*3,50*	*3,96*

Deney grubunu oluşturan 17 öğrencinin okuma tutumu ölçeği puanlarına bakıldığında; ön test aşamasında yarısının 3,56 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,56) görülmektedir. En düşük puan 2,56 iken en yüksek puan ise 4,20'dir. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,56 ile 3,12 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,12 ile 3,56 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,56 ile 3,76 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 3,76 ile 4,20 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,12 ve 3,76 arasındadır. Puanların yarısının 0,64'lük bir alanda yayıldığı görülmektedir.

Deney grubunu oluşturan 17 öğrencinin okuma tutumu ölçeği son test puanlarına bakıldığında; yarısının 3,56 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,56) görülmektedir. En düşük puan 2,92 iken en yüksek puan ise 3,96'dır. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,92 ile 3,20 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,20 ile 3,56 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,56 ile 3,70 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 3,70 ile 3,96 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,20 ve 3,70 arasındadır. Puanların yarısının 0,50'lik bir alanda sıkıştığı görülmektedir. Ön teste göre yayılma alanı daralmıştır.

Kontrol grubunu oluşturan 17 öğrencinin okuma tutumu ölçeği ön test puanlarına bakıldığında; yarısının 3,56 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,56) görülmektedir. En düşük puan 2,52 iken en yüksek puan ise 3,88'dir. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,52 ile 3,20 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,20 ile 3,56 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,56 ile 3,64 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 3,64 ile 3,88 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,20 ve 3,64 arasındadır. Puanların yarısının 0,44'lük gibi dar bir alanda sıkıştığı görülmektedir.

Kontrol grubunu oluşturan 17 öğrencinin okuma tutumu ölçeği son test puanlarına bakıldığında; yarısının 3,32 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,32) görülmektedir. En düşük puan 2,40 iken en yüksek puan ise 3,96'dır. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,40 ile 2,84 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 2,84 ile 3,32 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,32 ile 3,50 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 3,50 ile 3,96 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,20 ve 3,64 arasındadır. Puanların yarısının 0,66'lık gibi bir alana yayıldığı görülmektedir. Ön testte daralan alan son testte biraz genişlemiştir.

2. Ön Test – Son Test Okuma Tutumu Ölçeği Puanlarının Karşılaştırılması

Öğrencilere uygulanmış olan okuma çemberi yönteminin yaratıcı yazma becerisine etkisini gözlemlemek için okuma tutumu ölçeği puanları karşılaştırılacaktır. Toplanan verilerin sınıfların

mevcuduyla sınırlı olması ve bazı verilerin normal dağılımın üzerinde olması nedeniyle Mann-Whitney U testi uygulanacaktır. Uygulanan bu testin sonuçlarına ise Tablo 4'te yer verilmektedir.

Testler	Gruplar	Öğrenci Sayısı	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamları	Z	Mann-Whitney U	p (Çift taraflı)
Okuma Tutumu (Ön test)	Deney Grubu	17	17,97	305,50			
	Kontrol Grubu	17	17,03	289,50	-276	136,500	,782
	Toplam	34					
Okuma Tutumu (Son test)	Deney Grubu	17	20,97	356,50			
	Kontrol Grubu	17	14,03	238,50	-2,035	85,500	,042
	Toplam	34					

Araştırmaya dâhil olan 6. sınıf öğrencilerinin okuma tutumu ölçeği puanları ön test aşamasında, deney grubunda puan sıralamalarının ortalaması 17,97, puan sıralamalarının toplamı 305,50 iken kontrol grubunun puan sıralamalarının ortalaması 17,03, puan sıralamalarının toplamı ise 289,50 olarak ortaya çıkmıştır. Ön test aşamasında deney grubunun puan sıralamaları ortalamaları ve toplamı daha yüksek puanları ifade etmektedir.

Son test aşamasında ise deney grubunda olanların puan sıralamalarının ortalaması 20,97 ve puan sıralamalarının toplamı ise 356,50 olarak ortaya çıkmıştır. Kontrol grubunun puan sıralamalarının ortalaması son testte 14,03 ve puan sıralamalarının toplamı ise 238,50 olarak ortaya çıkmıştır. Son test aşamasında deney grubunun ortalamaları ve toplamları daha yüksek puanları ifade etmektedir. Son test aşamasında ortalamalarda ve toplamlarda iki grup arasındaki fark daha da artmıştır. Deney grubunun puanları yükselirken, kontrol grubunun puanları düşmüştür.

Okuma tutumu ölçeği açısından, deney grubu puan düzeyleri ön test aşamasında (Medyan=3,56) kontrol grubu puan düzeyinden (Medyan=3,56) anlamlı olarak farklı olmadığı ifade edilebilir (U=136,5, z=-276, p=0,782). Bununla beraber son test aşamasında deney grubunun (Medyan=3,56), kontrol grubundan (Medyan=3,32) anlamlı olarak farklı olduğunu ifade edebiliriz (U=85,5, z=-2,035, p=0,042).

3. Okuma Tutumu Ölçeği Ön Test Puanlarının Deney ve Kontrol Grupları Açısından Son Test Puanlarıyla Karşılaştırılması

Deney ve kontrol gruplarında, her öğrenci için ayrı ayrı ön test ve son test sonucunda ortaya çıkan durumlar istatistiksel olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sayede puan dizilerinde okuma çemberi uygulanması sonrasında deney grubunda ortaya çıkan farklı durumlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Kontrol grubu açısından ise standart eğitim müfredatı uygulandığında farklı durumların ortaya çıkıp çıkmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Parametrik olmayan Wilcoxon İşaret Testi uygulanmıştır. Tablo 5'te testi uygulanması sonrası elde edilen veriler sunulmuştur.

Gruplar	OTO_Ontest – OTO_Sontest	N	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamları	Z	p
Deney grubu	OTO_Sontest < OTO_Ontest	9[a]	8,28	74,50	-,095	,925
	OTO_Sontest > OTO_Ontest	8[b]	9,81	78,50		
	OTO_Sontest = OTO_Ontest	0[c]				
	Toplam	17				
Kontrol grubu	OTO_Sontest < OTO_Ontest	11[d]	9,91	109,00	-1,540	,123
	OTO_Sontest > OTO_Ontest	6[e]	7,33	44,00		
	OTO_Sontest = OTO_Ontest	0[f]				
	Toplam			17		

Araştırmaya katılan 17 öğrencinin puanları ölçülerek ortaya konmuştu. Öğrencilerin ön test ve son test puanları karşılaştırılarak negatif ve pozitif değerleri arasında ortaya konulan sonuçlar gösterilecektir.

Deney grubunda son test aşamasında ön test aşamasına göre puanı yüksek olan öğrenci sayısı (OTO_Sontest > OTO_Ontest) 8, düşük olan öğrenci sayısı ise (OTO_Sontest < OTO_Ontest) 9'dur. Aynı puan sıralamasına sahip öğrenci ise bulunmamaktadır. Deney grubunda son testte puanını yükselten öğrencilerin, puan sıralamalarının ortalaması 9,81 ve puan sıralamalarının toplamı ise 78,50 olarak hesaplanmıştır. Deney grubunda son testte puanı düşenlerin, puan sıralamalarının ortalaması 8,28 ve puan sıralamalarının toplamı 74,50 olarak hesaplanmıştır.

Kontrol grubunda son test aşamasında ön test aşamasına göre puanı yüksek olan öğrenci sayısı (OTO_Sontest > OTO_Ontest) 6, düşük olan öğrenci sayısı ise (OTO_Sontest < OTO_Ontest) 11'dir. Aynı puan sıralamasına sahip öğrenci ise bulunmamaktadır. Kontrol grubunda son testte puanını yükselten öğrencilerin, puan sıralamalarının ortalaması 7,33 ve puan sıralamalarının toplamı ise 44,00 olarak hesaplanmıştır. Kontrol grubunda son testte puanı düşenlerin, puan sıralamalarının ortalaması 9,91 ve puan sıralamalarının toplamı 109,00 olarak hesaplanmıştır.

Deney grubu öğrencilerinin ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığı test etmek için kullanılan Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonucunda sıralamalar arasında anlamlı bir farkın olmadığı söylenebilir(z= -1,540, p=0,123). Yine kullanılan okuma çemberi yönteminin öğrencilerin okuma tutumlarına bir etkisi olmadığı söylenebilir.

Kontrol grubu öğrencilerinin de ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığı test etmek için kullanılan Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonucunda sıralamalar arasında anlamlı bir farkın olmadığı söylenebilir(z= -0,095, p=0,925). Yani standart müfredat uygulanan öğrencilerin de okuma tutumlarına bir etkisi olmadığı söylenebilir.

4. Ön Test - Son Test Aşamasında Deney ve Kontrol Gruplarının Yazma Tutumu Ölçeği Puanları

Tablo 6. Deney ve kontrol grupları ön test ve son test aşamalarında yazma tutumu ölçeği puanlarının dağılımları

Ön Test – Son Test	*Gruplar*	*N*	*Ort.*	*S.S.*	*Min.*	*%25*	*Medyan*	*%75*	*Max.*	
Yazma Tutumu(Ön Test)			*3,83*	*,492*	*2,96*	*3,45*	*4,00*	*4,10*	*4,65*	
Yazma Tutumu (Son Test)	*Deney*	*17*	*3,92*	*,384*	*3,35*	*3,67*	*3,86*	*4,15*	*4,83*	
Yazma Tutumu(Ön Test)			*3,55*	*,640*	*2,17*	*3,23*	*3,69*	*3,95*	*4,65*	
Yazma Tutumu (Son Test)	*Kontrol*	*17*	*3,45*	*,448*	*2,39*	*3,23*	*3,56*	*3,82*	*3,96*	

Deney grubunu oluşturan 17 öğrencinin yazma tutumu ölçeği puanlarına bakıldığında; ön test aşamasında yarısının 4,00 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=4,00) görülmektedir. En düşük puan 2,96 iken en yüksek puan ise 4,10'dur. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,96 ile 3,45 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,45 ile 4,00 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 4,00 ile 4,10 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 4,10 ile 4,65 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,45 ve 4,10 arasındadır. Puanların yarısının 0,65'lik bir alana yayıldığı görülmektedir.

Deney grubunu oluşturan 17 öğrencinin yazma tutumu ölçeği son test puanlarına bakıldığında; yarısının 3,86 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,86) görülmektedir. En düşük puan 3,35 iken en yüksek puan ise 4,83'tür. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 3,35 ile 3,67 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,67 ile 3,86 arasında,

üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,86 ile 4,15 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 4,15 ile 4,83 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,67 ve 4,15 arasındadır. Puanların yarısının 0,48'lik bir alanda sıkıştığı görülmektedir. Ön teste göre yayılma alanı daralmıştır.

Kontrol grubunu oluşturan 17 öğrencinin yazma tutumu ölçeği ön test puanlarına bakıldığında; yarısının 3,69 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,69) görülmektedir. En düşük puan 2,17 iken en yüksek puan ise 4,65'tir. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,17 ile 3,23 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,23 ile 3,69 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,69 ile 3,95 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 3,95 ile 4,65 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,23 ve 3,95 arasındadır. Puanların yarısının 0,72'lik gibi geniş bir alana yayıldığı görülmektedir.

Kontrol grubunu oluşturan 17 öğrencinin yazma tutumu ölçeği son test puanlarına bakıldığında; yarısının 3,56 puanından yüksek, diğer yarısının da düşük olduğu (Md=3,56) görülmektedir. En düşük puan 2,39 iken en yüksek puan ise 3,96'dır. Düşük puandan yüksek puana doğru incelendiğinde ilk bölümü oluşturan %25 2,39 ile 3,23 arasında, ikinci bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,23 ile 3,56 arasında, üçüncü bölümü oluşturan %25'lik dilim 3,56 ile 3,82 arasında, son bölümü oluşturan dördüncü %25'lik dilim ise 3,82 ile 3,96 arasında yer almaktadır. Puanların %50'si 3,23 ve 3,82 arasındadır. Puanların yarısının 0,59'luk gibi daha dar bir alanda kaldığı görülmektedir. Ön testte daha geniş olan alan son testte biraz daralmıştır.

5. Ön Test – Son Test Yazma Tutumu Ölçeği Puanlarının Karşılaştırılması

Öğrencilere uygulanmış olan okuma çemberi yönteminin yaratıcı yazma becerisine etkisini gözlemlemek için yazma tutumu ölçeği puanları karşılaştırılacaktır. Toplanan verilerin sınıfların mevcuduyla sınırlı olması ve bazı verilerin normal dağılımın üzerinde olması nedeniyle Mann-Whitney U testi uygulanacaktır. Uygulanan bu testin sonuçlarına ise Tablo 6'da yer verilmektedir.

Testler	Gruplar	Öğrenci Sayısı	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamları	Z	Mann-Whitney U	p (Çift taraflı)
Yazma Tutumu (Ön test)	Deney Grubu	17	19,97	339,50	-1,450	102,500	,147
	Kontrol Grubu	17	15,03	255,50			
	Toplam	34					
Yazma Tutumu (Son test)	Deney Grubu	17	22,38	380,50	-2,862	61,500	,004
	Kontrol Grubu	17	12,68	214,50			
	Toplam	34					

Araştırmaya dâhil olan 6. sınıf öğrencilerinin yazma tutumu ölçeği puanları ön test aşamasında, deney grubunda puan sıralamalarının ortalaması 19,97 ve puan sıralamalarının toplamı 339,50 iken kontrol grubunun puan sıralamalarının ortalaması 15,03 ve puan sıralamalarının toplamı ise 255,50 olarak ortaya çıkmıştır. Ön test aşamasında deney grubunun puan sıralamaları ortalamaları ve toplamı daha yüksek puanları ifade etmektedir.

Son test aşamasında ise deney grubunda olanların puan sıralamalarının ortalaması 22,38 ve puan sıralamalarının toplamı ise 380,50 olarak ortaya çıkmıştır. Kontrol grubunun puan sıralamalarının ortalaması son testte 12,68 ve puan sıralamalarının toplamı ise 214,50 olarak ortaya çıkmıştır. Son test aşamasında deney grubunun ortalamaları ve toplamları daha yüksek puanları ifade etmektedir. Son test aşamasında ortalamalarda ve toplamlarda iki grup arasındaki fark daha da artmıştır. Deney grubunun puanları yükselirken, kontrol grubunun puanları düşmüştür.

Yazma tutumu ölçeği açısından, deney grubu puan düzeyleri ön test aşamasında(Medyan=4,00) kontrol grubu puan düzeyinden(Medyan=3,69) anlamlı olarak farklı olmadığı ifade edilebilir(U=102,5, z=-1450, p=0,147). Bununla beraber son test aşamasında deney grubunun(Medyan=3,86), kontrol grubundan(Medyan=3,56) anlamlı olarak farklı olduğunu ifade edebiliriz(U=61,5, z=-2,862, p=0,004).

6. Yazma Tutumu Ölçeği Ön Test Puanlarının Deney ve Kontrol Grupları Açısından Son Test Puanlarıyla Karşılaştırılması

Deney ve kontrol gruplarında, her öğrenci için ayrı ayrı ön test ve son test sonucunda ortaya çıkan durumlar istatistiksel olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sayede puan dizilerinde okuma çemberi uygulanması sonrasında deney grubunda ortaya çıkan farklı durumlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Kontrol grubu açısından ise standart eğitim müfredatı uygulandığında farklı durumların ortaya çıkıp çıkmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Parametrik olmayan Wilcoxon İşaret Testi uygulanmıştır. Tablo 8'de testi uygulanması sonrası elde edilen veriler sunulmuştur.

Gruplar	YTO_Ontest – YTO_Sontest	N	Sıra Ortalamaları	Sıra Toplamları	Z	p
Deney grubu	YTO_Sontest < YTO_Ontest	6[a]	9,33	56,00	-,971	,332
	YTO_Sontest > YTO_Ontest	11[b]	8,82	97,00		
	YTO_Sontest = YTO_Ontest	0[c]				
	Toplam	17				
Kontrol grubu	YTO_Sontest < YTO_Ontest	12[d]	8,25	99,00	-1,066	,287
	YTO_Sontest > YTO_Ontest	5[e]	10,80	54,00		
	YTO_Sontest = YTO_Ontest	0[f]				
	Toplam			17		

Araştırmaya katılan 17 öğrencinin puanları ölçülerek ortaya konmuştu. Öğrencilerin ön test ve son test puanları karşılaştırılarak negatif ve pozitif değerleri arasında ortaya koyulan sonuçlar gösterilecektir.

Deney grubunda son test aşamasında ön test aşamasına göre puanı yüksek olan öğrenci sayısı (YTO_Sontest > YTO_Ontest) 11, düşük olan öğrenci sayısı ise (YTO_Sontest < YTO_Ontest) 6'dır. Aynı puan sıralamasına sahip öğrenci ise bulunmamaktadır. Deney grubunda son testte puanını yükselten öğrencilerin, puan sıralamalarının ortalaması 8,82 ve puan sıralamalarının toplamı ise 97,00 olarak hesaplanmıştır. Deney grubunda son testte puanı düşenlerin, puan sıralamalarının ortalaması 9,33 ve puan sıralamalarının toplamı 56,00 olarak hesaplanmıştır.

Kontrol grubunda son test aşamasında ön test aşamasına göre puanı yüksek olan öğrenci sayısı (YTO_Sontest > YTO_Ontest) 5, düşük olan öğrenci sayısı ise (YTO_Sontest < YTO_Ontest) 12'dir. Aynı puan sıralamasına sahip öğrenci ise bulunmamaktadır. Kontrol grubunda son testte puanını yükselten öğrencilerin, puan sıralamalarının ortalaması 10,80 ve puan sıralamalarının toplamı ise 54,00 olarak hesaplanmıştır. Kontrol grubunda son testte puanı düşenlerin, puan sıralamalarının ortalaması 8,25 ve puan sıralamalarının toplamı 99,00 olarak hesaplanmıştır.

Deney grubu öğrencilerinin ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığı test etmek için kullanılan Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonucunda sıralamalar arasında anlamlı bir farkın olmadığı söylenebilir(z= -0,971, p=0,332). Yani kullanılan okuma çemberi yönteminin öğrencilerin yazma tutumlarına bir etkisi olmadığı söylenebilir.

Kontrol grubu öğrencilerinin de ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığı test etmek için kullanılan Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonucunda sıralamalar arasında anlamlı bir

farkın olmadığı söylenebilir (z=-1,066, p=0,287). Yani standart müfredat uygulanan öğrencilerin de okuma tutumlarına bir etkisi olmadığı söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Araştırma ile birlikte iki alt amaca yönelik 34 öğrenci açısından okuma çemberi yönteminin yaratıcı yazma becerisine etkisi ve yazma tutumuna etkisi araştırıldı. Uygulama öncesinde yapılan ön testte deney grubu için ortalama 3,83 iken, uygulama sonunda yapılan son testte ortalama 3,92 olarak ölçülmüştür. Okuma çemberi yöntemi yazma becerisi üzerinde ufak da olsa bir artış sağlamış fakat istatistik açıdan anlamlı değildir($p>0,05$).

Söz konusu öğrencilerin yazma tutumu puanlarının karşılaştırılması için Mann-Whitney U testinden yararlanılmıştır. Yapılan test sonucunda öğrencilerin ön test aşamasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır; ama yapılan son test aşamasında deney grubunda olan öğrencilerde ufak da olsa artış görünürken kontrol grubunda yer alan ve standart müfredata bağlı derslerine devam eden öğrencilerde önemli ölçüde bir gerileme tespit edilmiştir. İstatistik açıdan anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir($p<0,05$).

Deney ve kontrol grubunda yer alan öğrencilerin yazma tutumlarının ön test ve son test olarak karşılaştırıldığı durumda ise deney grubunda yer alan 11 öğrencinin puanlarında artış meydana gelmiştir. 6 öğrenci ise düşüş eğilimi göstermiştir, fakat istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir($p>0,05$)

Yukarıdaki sayısal veriler ışığında deney grubunda yer alan öğrenciler için okuma çemberi yönteminin yazma tutumu ve yaratıcı yazma becerisine etkisinde anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bunun yanında kontrol grubunda yer alan ve sadece standart müfredatla derslerini sürdüren öğrencilerin yazma tutumu bu süreçte negatif yönde kendini göstermiştir. Bu açıdan baktığımızda anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir($p<0,05$).

Yaratıcı yazma, süreç içerisinde gelişen bir beceri türüdür. Kelime yazma ile başlayan süreç, cümle ve paragraf yazma ile devam eder. Okuma çemberi yönteminin yaratıcı yazma becerisine etki etmesi uzun vadede işe yarayabilir. Çalışmanın genelinde okuma tutumlarına etkisi olsa da yazma tutumlarına etkisi sınırlı kalmaktadır. Özellikle okullarda seçmeli ders olarak konulabilen Yazarlık ve Yazma Eğitimi dersi bu kapsamda çocukların yaratıcı yazma becerisine pozitif katkı sağlayabilir.

Literatür incelendiğinde genellikle öğrencilerin okuduğunu anlama becerisine, eleştirel okuma becerisi üzerine makaleler ve tezler yazılmıştır. Genellikle dört beceri alanından biri olan okuma becerisi ön plandadır. Avcı, Yüksel ve Akıncı (2010), Karatay (2015), Balantekin (2016), Sarı, Kurtuluş ve Toy (2017), Altınkaya (2019), Demir (2019), Soysal (2019) yapmış oldukları çalışmalarında okuduğunu anlama, eleştirel düşünme, okuma alışkanlığı gibi becerilerin kazandırılmasında okuma çemberi yönteminin etkili olduğundan bahsetmişlerdir. Genellikle veri toplamak için de okuduğunu anlama testi, okuma tutumu ölçeği gibi araçlar kullanmışlardır.

Literatür incelendiğinde, okuma çemberi yönteminin yazmaya olan etkisinin incelenmediği görülmüştür. Akyol (2005)'e göre yazma eğitiminin ilk aşaması ilk okuma ve yazma öğretimidir. Okuma ve yazmanın öğrenilmesi bireyin eğitin öğretim yaşamının en önemli aşamasıdır. Bu nedenle yazma ve okuma bir parçanın iki yarısı gibidir. Okuma çemberi yönteminin yazmayla ilişkisi üzerine daha fazla çalışma yapılması gerekir.

Kaynakça

Akyol, H. (2005). Türkçe İlk Okuma Yazma Öğretimi. (4.Baskı). Ankara: Pegem Yay.

Altınkaya, A. (2019). Okuma Çemberi Yönteminin Ortaokul 6.Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama ve Öz Yeterliliklerine Becerisine Etkisi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

Avcı, S. , Yüksel, A. & Akıncı, T. (2013). OKUMA ALIŞKANLI KAZANDIRMADA ETKİLİ BİR YÖNTEM: OKUMA ÇEMBERİ. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 32 (32), 5-24. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/357/1929

Balantekin, M. (2016). Okuma Çemberi Yönteminin Okuduğunu Anlama Becerisine Etkisi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Can, E. ve Topçuoğlu Ünal, F. (2017). Ortaokul öğrencilerine yönelik yazma tutum ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *International Journal of Languages' Education and Teaching, 5*(3), 203-212. http://dx.doi.org/10.18298/ijlet.2026

Demir, E. (2019). Okuma Çemberi Yönteminin Öğrencilerin Okuma Tutumlarına ve Eleştirel Okuma Becerilerine Etkisi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Kalaycı, Ş. (2006). Faktör analizi. spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri. Şeref Kalaycı (Ed.). Ankara: Asil Yayın Dağıtım. Karatay, H. (2015). Eleştirel Düşünme ve Okuma Alışkanlığı Becerilerinin Geliştirilmesi İçin Edebiyat Halkası: Kitap Eleştirisi Modeli. Millî Eğitim Dergisi, Yıl:2015 Sayı:208, 6-17. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/milliegitim/issue/36142/406083

Özbay, M. ve Uyar, Y. (2009). İlköğretim ikinci kademe öğrencileri için okumaya yönelik tutum ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Journal of New World Science Academy, 4*(2), 632–651.

Sarı, T., Kurtuluş E. & Yücel-Toy, B. (2017). Okuma Çemberi Yönteminin Ortaokul 7.Sınıf Öğrencilerinin Okuma-Anlama Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. Yıldız Journal Educational Research, 2(2), 1-14. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/yjer/issue/65844/1025630

Soysal, İ. (2019). Edebiyat Halkasının 5.Sınıf Öğrencilerinin Okuma Becerilerine Etkisi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu. Susar Kırmızı, F. , Kasap, D. (2017). Yaratıcı Okuma ve Yaratıcı Yazma Çalışmalarının Yaratıcı Yazma Başarısına Etkisi. Sınırsız Eğitim ve Araştırma Dergisi, 2(1), 48-62. DOI: 10.29250/sead.286446

Tabachnick and Fidell, 2013 B.G. Tabachnick, L.S. Fidell Using Multivariate Statistics(Sixth ed.) Pearson, Boston. (Çev: M. Yıldız). Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

Tanju, Y. (2010). Çocuklarda Kitap Okuma Alışkanlığına Genel Bir Bakış. **Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi**, 21 (21) , 30-39. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/spcd/issue/21100/227236

Ünlü, F. (2018). Orta Yaş Üstü Bireylerde Sosyal Medya Bağımlılığı ve Sosyal İzolasyon. **PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4 (1) , 161-172. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/pesausad/issue/36449/412898

Türkiye Dışında Örgün Eğitim Kapsamında Türkçe Dersi Alan Yabancı Öğrencilerin Türkçe Öğrenmeye İlişkin Görüşleri: Somaliland Örneği

İbrahim ÇİMEN[*]

Aliye Nur ERCAN GÜVEN[**]

Özet

Eski Britanya Somalisi olarak bilinen Somaliland, Afrika Boynuzu'nda Somali'nin kuzeyinde yer almaktadır. 18 Mayıs 1991'de bağımsızlığını ilan etmesine rağmen uluslararası arenada tanınmamakta ve hâlen Somali'nin bir parçası olarak görülmektedir. Türkiye, Somali'nin toprak bütünlüğünü savunmakta; Somali ve Somaliland arasında arabuluculuk görevi yürütmektedir. Bu araştırmanın genel amacı, yurt dışında Türkiye Maarif Vakfı okullarında örgün eğitim kapsamında yabancı dil olarak Türkçe öğrenen lise öğrencilerinin Türkçe öğrenmeye ilişkin görüşlerini tespit etmektir. Türkiye Maarif Vakfı bugün dünya genelinde 49 ülkede 429 eğitim kurumuyla eğitim öğretim faaliyetleri yürütmektedir. Vakfın faaliyete başlamasıyla birlikte Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine farklı bir kapı açılmış ve Türkçe örgün eğitim kapsamında müfredat içerinde yer alarak öğretilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda Türkçenin yabancı dil olarak örgün eğitim kapsamında öğretilmesi süreci ile ilgili olarak bölgeler özelinde yapılacak çalışmalar önem arz etmektedir. Çalışma kapsamında Somaliland'da, Türkiye Maarif Vakfı Somaliland Hargeisa Lisesinde okuyan öğrencilerin görüşlerinin alınması hedeflenmiştir. Çalışmanın sonraki süreçte bölgede görev alacak Türkçe öğretmenleri için faydalı olacağı öngörülmektedir. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinin olanaklarından faydalanılmıştır. Çalışma, yurt dışında Türk okullarında (Somaliland örneği) örgün eğitim kapsamında yabancı dil olarak Türkçe öğrenen lise öğrencilerinin Türkçe öğrenmeye yönelik görüşlerini tespit etmeyi amaçlayan bir durum çalışmasıdır. Bu çalışma için amaçlı örnekleme tekniklerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesine başvurulmuştur. Katılımcıları belirlemede çalışmaya katılma isteği/gönüllülük ile öğrencinin anlatma becerilerinin iyi olması esas alınmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Türkiye Maarif Vakfı Somaliland Hargeisa Lisesinde Türkçe öğrenen 4'ü kız, 6'sı erkek 10 Somalilandlı öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma verilerinin toplanmasında görüşme yönteminden yararlanılmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda bu çalışmada iki farklı veri toplama aracı kullanılmıştır: kişisel bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu. Bu çalışma ile toplanan veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Araştırmaya katılan öğrenciler, okul dışında Türkçe konuşamadıkları için Türkçe öğretiminde en çok konuşma becerisine önem verilmesi gerektiğini, öğretim süreci içerisinde en çok dinleme, konuşma ve yazma becerisinde zorlandıklarını, daha çok ailelerinin isteğiyle ve onlardan birini örnek alarak Türkçeyi öğrenmek istediklerini, okulun eğitim dilinin İngilizce olmasının Türkçe öğrenme sürecini olumsuz yönde etkilediğini, ders kitapları haricinde Türkçe öğrenmeyi destekleyici yardımcı okuma kitaplarına ihtiyaç duyduklarını, Türkçe öğrenmeyi destekleyici olarak Türkçe film/dizi izlemeyi faydalı ve eğlenceli bulduklarını ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Maarif Vakfı, Somaliland, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, örgün eğitim

Giriş

Teknoloji ve iletişim çağıyla birlikte günümüz dünyasında ülkeler ve insanlar arasında hızla gelişen ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiler dolayısıyla bireylerin ana dillerinden başka dilleri öğrenme gereksinimleri doğmuştur. Türkçe de öğrenme ihtiyacı hissedilen bu dillerden biridir. Çünkü Türkiye, turizm yatırımları, yabancı öğrencilere sağlamış olduğu yükseköğretim imkânları ve bunlara ek olarak dış politikada, savunma sanayisinde gerçekleştirilen başarılı işler, yurt dışı yardım faaliyetleri, devletler arasındaki problemlerin çözümünde sergilemiş olduğu tarafsız arabuluculuk rolüne bağlı olarak atmış olduğu adımlar ile bölgesinde lider ve dünya kamuoyunda daha bilinen ve saygın bir aktör hâline

[*] Türkçe Öğretmeni, Türkiye Maarif Vakfı, ibrahimcimen19@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6898-3977

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, aliyenurercan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3646-0231

gelmiştir. Şüphesiz bu durum farklı alanlarda Türkçenin öğrenilmesine yönelik talebi de artırmıştır. Türkiye Burslarına olan talep[1], askerî anlaşmalar dolayısıyla misafir askerî personel için 16 ülkede (Afganistan, Arnavutluk, Bangladeş, Bosna Hersek, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, Makedonya, Moğolistan, Romanya, Senegal, Tunus, Türkmenistan, Ukrayna, Ürdün) açılan Türkçe kursları[2], British Council tarafından hazırlanan rapora göre Türkçenin Birleşik Krallık'ta gelecek 20 yıl için en önemli 10 dil arasında gösterilmesi[3] hiç şüphesiz Türkçeye olan ilgiyi destekler niteliktedir. Bugün hem Türkiye içerisinde hem Türkiye dışında farklı ülkelerde kamu ve özel kuruluşlar nezdinde Türkçe yabancı dil olarak öğretilmekte ve öğrenilmektedir.

Sadece kamu kuruluşları cephesinden bakıldığı zaman dahi Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan 2020 yılı faaliyet raporuna[4] göre Afrika'dan Amerika'ya, Orta Doğu'dan Balkanlar'a kadar 50 ülkede 60 kültür merkezinde Türkçe öğretildiği anlaşılmaktadır. Yine Türkiye Maarif Vakfının paylaşmış olduğu 10 Ağustos 2022 tarihli verilere göre[5] yurt dışında bulunan 429 eğitim kurumunda 48.078 öğrencisi bulunmaktadır. Türkiye Maarif Vakfı, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesine farklı bir alan açarak Türkçe derslerini K12 düzeyinde müfredat içerisinde öğretmektedir.

Somaliland

Eski Britanya Somalisi olarak bilinen Somaliland, Afrika Boynuzu olarak isimlendirilen coğrafi bölgede Somali'nin kuzeyinde yer almaktadır. 18 Mayıs 1991'de tek taraflı olarak Somali'den bağımsızlığını ilan etmesine rağmen günümüzde hâlen bir devlet olarak tanınmamakta ve Somali'nin bir parçası olarak görülmektedir. Somaliland, Aden Körfezi boyunca uzanan 740 kilometrelik sahil şeridiyle batısında Cibuti, güneyde Etiyopya ve doğu tarafında Somali'nin Puntland bölgesi ile komşudur.[6] Somaliland, Afrika coğrafyasında her ne kadar fiilen bağımsız olsa da Batı Sahra (Sahra Demokratik Arap Cumhuriyeti) ile birlikte tanınmayan ülkelerden birisidir. Yaklaşık 2 milyonu başkent Hargeisa'da olmak üzere takribî 3,5 milyon nüfusa sahiptir (Özkan, 2014, s. 28). Şekil 1'de Somali haritası yer almakta ve Somaliland gösterilmektedir:

Şekil 18. *Somali Haritası (Kaynak: https://www.britannica.com/place/Somaliland)*

[1] https://www.ytb.gov.tr/uluslararasi-ogrenciler/uluslararasi-ogrenci-hareketliligi (Erişim tarihi: 21.09.2022)
[2] Bağdaş, F. Ş. (tarihsiz). Yabancılara Türkçe öğretiminde Türk Silahlı Kuvvetlerinin yeri: Afganistan örneği. İstanbul, Hava Harp Okulu.
[3] https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkce-gelecegin-en-onemli-10-dili-arasinda-109273.html (Erişim tarihi: 19.09.2022)
[4] https://yee.org.tr/sites/default/files/yayin/faaliyet_raporu_2021_28.06_kucuk.pdf (Erişim tarihi: 15.09.2022)
[5] https://turkiyemaarif.org/page/553-DUNYADA-MAARIF-16 (Erişim tarihi: 21.09.2022)
[6] https://somalilandgov.com/somaliland-geography/ (Erişim tarihi: 11.09.2022)

Türkiye, Somali'nin toprak bütünlüğünü savunmakta; Somali ve Somaliland arasında arabuluculuk görevi yürütmektedir. Türkiye'nin Mogadişu'da (Somali) Büyükelçiliği ve Hargeisa'da (Somaliland) Başkonsolosluğu bulunmaktadır. Yine Somaliland kısmında Türkiye Maarif Vakfı, TİKA, Deniz Feneri Derneği, Türkiye Diyanet Vakfı, YTB Somaliland Türkiye Mezunları Derneği gibi resmî kurum ve sivil toplum kuruluşları faaliyet göstermektedir.

Somaliland'da Eğitim Sistemi

Somaliland'da eğitim öğretim faaliyetleri, Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından yürütülmekte ve devlet okullarında ücretsiz olarak verilmektedir. Ayrıca devlet okulunda eğitim alan öğrencilere ders kitapları da ücretsiz olarak devlet tarafından verilir. Ülkede, devlet okullarının yanı sıra yerel özel okullar ve uluslararası sivil toplam kuruluşlarının (NGO- Non-governmental organization) açmış olduğu okullar da bulunmaktadır. Devlet okullarında Somaliland müfredatı uygulanmaktadır. Bazı özel okullar ise Kenya müfredatını takip etmektedir. Eğitim sistemi 4+4+4 şeklindedir. Erken çocukluk eğitiminde Kuran eğitimi ülkede önemli bir yer tutmaktadır.

Somaliland Ulusal Eğitim Yasasına göre eğitim sistemi kategorizasyonu şu şekildedir:

1. Erken çocukluk eğitimi (3-5 yaş)
2. Temel eğitim (6-13 yaş)
3. Ortaöğretim (14-17 yaş)
4. Yetişkin eğitimi & yaygın eğitim
5. Mesleki ve teknik eğitim ve öğretim
6. Yükseköğretim

Somaliland Politika ve Planlama Departmanı tarafından hazırlanan 2020-2021 Eğitim Yılı İstatistik raporuna göre kız öğrenci sayısı erkek öğrencilere göre tüm kademelerde (erken çocukluk eğitimi, temel eğitim ve ortaöğretim) daha düşüktür. Yine aynı raporda; Somaliland genelinde 184 okul öncesi kurumu (31 devlet okulu, 153 özel okul), 1.274 ilkokul/ortaokul (936 devlet, 302 özel. 30 NGO), 210 (111 devlet, 83 özel, 14 NGO) lise bulunduğu bilgisi yer almaktadır.[7]

Somaliland'da Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Faaliyetleri

Somaliland'da Türkiye Maarif Vakfının Hargeisa'da bir lisesi, Borama şehrinde Türkiye Diyanet Vakfının eğitim desteği verdiği bir lise ve Bohotle şehrinde Deniz Feneri Derneğinin desteklediği bir Yetim Eğitim Külliyesi bulunmaktadır.

Türkiye Maarif Vakfı Hargeisa Lisesi

Kâr amacı gütmeyen, kamu yararına çalışan ve kanun ile kurulmuş olan Türkiye Maarif Vakfı, Millî Eğitim Bakanlığı dışında yurt dışında Türkiye Cumhuriyeti adına eğitim öğretim faaliyetleri yürütmek için tek yetkili kurumdur.[8]

Vakfın internet sitesinde yer alan 10 Ağustos 2022 tarihli durum bilgisine göre dünya genelinde 49 ülkede 429 eğitim kurumunda eğitim öğretim faaliyetleri yürütmektedir.[9] Türkiye Maarif Vakfının faaliyete başlamasıyla birlikte Türkçe, farklı coğrafyalarda örgün eğitim kapsamında müfredat içerisinde yabancı dil olarak öğretilmektedir. 2017 yılı sonunda Fethullahçı Terör Örgütü'nden

[7]https://moe.govsomaliland.org/site/downloadfile/file/MjAyMi8wMS8yMDIyLTAxLTE5LTA3LTUzLTQ0LTc5NzctMTY0MjU3ODgyNC5wZGY%3D (Erişim tarihi: 20.09.2022)
[8] https://turkiyemaarif.org/page/524-Turkiye-Maarif-Vakfi-12 (Erişim tarihi: 18.09.2022)
[9] https://turkiyemaarif.org/page/553-DUNYADA-MAARIF-16 (Erişim tarihi: 18.09.2022)

devralınarak Türkiye Maarif Vakfı tarafından işletilmeye başlanan Somaliland Hargeisa Lisesinde, müfredat içerisinde örgün eğitim kapsamında öğrencilere yabancı dil olarak Türkçe öğretilmektedir.

2021-2022 eğitim öğretim yılı Somaliland Hargeisa Lisesi haftalık Türkçe ders saatleri planlaması Tablo 1'de yer almaktadır:

Tablo 1. Somaliland Hargeisa Lisesi haftalık türkçe ders saatleri

SINIFLAR	9	10	11	12
TÜRKÇE DERS SAATİ	8	4	4	2

Tablo 1'e göre öğrencilere lise birinci sınıfta haftada 8, lise iki ve üçüncü sınıflarda 4, lise son sınıfta ise haftada 2 saat Türkçe dersi verilmektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı Borama Fatih Sultan Mehmed İmam Hatip Lisesi

Fatih Sultan Mehmed İmam Hatip Lisesi Somaliland'ın Borama şehrinde 2015-2016 eğitim öğretim yılında açılmış bir kurumdur. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan 2019-2020 Eğitim Faaliyet Raporuna göre Borama şehrinde Hikma Vakfı ile yapılan iş birliği anlaşmasına göre bu lisede eğitim öğretimlerine devam eden 562 öğrenciye destek sağlanmaktadır.[10]

Deniz Feneri İsmet Fatma Tahiroğlu Yetim Eğitim Külliyesi

Deniz Feneri Derneğinin destekleri ile 2017 yılında Somaliland'ın Bohotle şehrinde İsmet Fatma Tahiroğlu Yetim Eğitim Külliyesinin yapımına başlanmıştır.[11] 18 derslik, mescit, kütüphane, idari binalar, sosyal donatı alanları gibi imkânlara sahip olan kurumda 650 öğrenci eğitim almakta olup öğrencilere Türkçe dersleri de verilmektedir.[12]

4. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın genel amacı, yurt dışındaki Türk okullarında örgün eğitim kapsamında yabancı dil olarak Türkçe öğrenen lise öğrencilerinin Türkçe öğrenmeye ilişkin görüşlerini tespit etmektir. Çalışma kapsamında Somaliland'da, Türkiye Maarif Vakfı Somaliland Hargeisa Lisesinde okuyan öğrencilerin görüşlerinin alınması hedeflenmiştir. Çalışmanın verileri, adı geçen lisede 2021-2022 eğitim öğretim yılında örgün eğitim kapsamında Türkçe öğrenen lise öğrencilerinin görüşleri ile sınırlıdır. Ancak literatürde, Somaliland'da verilen Türkçe eğitimine yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Farklı ülkelerde Türkçeyi K12 düzeyinde öğrenen öğrencilerden veri toplanan araştırma sayısı ise oldukça sınırlı olduğundan bu çalışmanın sonuçlarının ilerleyen yıllarda Somaliland'da görev alacak Türkçe öğretmenlerinin yanı sıra yurt dışındaki farklı Türk okullarında Türkçe öğreten eğitimciler için de fayda sağlayacağı öngörülmektedir.

İlgili literatür tarandığında genellikle Türkiye'de Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi süreci içerisinde karşılaşılan sorunların tespitine yönelik çalışmaların (Açık, 2008; Biçer vd., 2014; Candaş-Karababa, 2009; Okur ve Onuk, 2013) ya da yurt dışında olmakla birlikte Türkçe öğrenen on sekiz yaş üstü bireylere yönelik çalışmaların (Boylu ve Başar, 2015; Maden ve İşcan, 2011; Tunçel, 2016; Tuzlukaya, 2019; Yağcı, 2017) varlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmayla benzer nitelikte değerlendirilebilecek, tespit edilebilen, çalışmalardan biri Sallabaş ve Emin-Avcı'nın (2020) araştırmasıdır. Bahsi geçen

[10] https://tdv.org/tr-TR/wp-content/uploads/2020/05/TDV-2019-2020-egitim-projeleri-katalog.pdf (Erişim tarihi: 19.09.2022)
[11] https://www.denizfeneri.org.tr/bagisci/afrika_137/somali_58/ (Erişim tarihi: 21.09.2022)
[12] https://iyilikokuluodulleri.com/sayfa/yetim-okullari (Erişim tarihi: 21.09.2022)

araştırmada Tunus'ta bulunan Uluslararası Türkiye Maarif Okulu, Hraria ve Bardo Liseleri ve Tunus 9 Nisan Üniversitesinde Türkçe öğrenen Tunuslu öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar tespit edilip çözüm önerileri sunulmuştur. Çalışma katılımcılarının yaklaşık yarısı üniversite öğrencisi olup dil seviyeleri ise A1 ve A2 düzeyindedir. Bir diğer çalışma ise Yıldız ve Varlı (2021) tarafından yapılmış olan Mali'de Türkçe öğrenen 52 Afrikalı lise öğrencisinin Türkçeye ilişkin görüşlerinin belirlenmesidir. İlgili araştırmada, Batı Afrikalı öğrencilerin Türkçe öğrenme nedenleri, öğrenme sürecinde dil becerilerini kullanma durumları, Türkçe derslerinde uygulanan etkinlikler ile kullanılan materyaller ele alınmıştır.

Türkiye Maarif Vakfının faaliyet alanına ve büyüklüğüne bakıldığı zaman yurt dışında örgün eğitim kapsamında Türkçe öğrenen ve öğretenlerin karşılaştıkları sorunların tespit edilmesine yönelik çalışmaların önem arz ettiği söylenebilir. Sorunların önceden tespit edilmesi hiç şüphesiz süreci daha verimli ve başarılı hâle getirecektir.

Çalışmanın genel amacı doğrultusunda cevap aranan alt problemler şu şekildedir:

Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçenin zorluğu hakkındaki görüşleri nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe öğrenmeyi isteme nedenleri nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilere göre Türkçe öğretiminde en çok hangi dil becerisine önem verilmelidir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrenciler Türkçe dersi için ayrılan zamanı yeterli bulmakta mıdır?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrenciler Türkçe derslerinde kullandıkları araç ve gereçleri/materyalleri yeterli bulmakta mıdır?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe derslerinde en faydalı buldukları etkinlikler nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe öğrenirken en çok zorlandıkları dil becerileri nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe öğrenirken dil bilgisi konusunda yaşadıkları zorluklar nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türk alfabesini kullanırken yaşadıkları zorluklar nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçelerini geliştirmek için ders dışı zamanlarda yaptıkları aktiviteler nelerdir?
Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin eğitim dillerinin İngilizce olması Türkçe öğrenmelerini nasıl etkilemektedir?

Yöntem

Bu başlık altında araştırmanın modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması ve çözümlenmesine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

1. Araştırma Modeli

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinin olanaklarından faydalanılmıştır. Çalışma, yurt dışında Türk okullarında (Somaliland örneği) örgün eğitim kapsamında yabancı dil olarak Türkçe öğrenen lise öğrencilerinin Türkçe öğrenmeye yönelik görüşlerini tespit etmeyi amaçlayan bir durum çalışmasıdır. Bu tür çalışmalar, "bütünsel bir betimleme ve açıklama bulmaya odaklanır" (Merriam, 2013, s. 43). Durum çalışmaları "nitel araştırma desenlerine yakın bir araştırma yöntemi olup araştırmacıya, ilgili şahıslara, karar vericilere ya da kurumlara, bir durumla ilgili olarak ayrıntılı bilgi edinmede (…) kullanılan araştırma yaklaşımlarından birisidir" (Akar, 2016, s. 146). Bu araştırmada da öğrencilerin Türkçe öğrenme durumlarına dair farklı konularda görüşleri ele alınmıştır.

2. Çalışma Grubu

Bu çalışma için amaçlı örnekleme tekniklerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesine başvurulmuştur. Amaçsal örneklemeler "bilgi açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır" (Büyüköztürk vd., 2014, s. 90). Katılımcıları belirlemede çalışmaya katılma isteği/gönüllülük ile öğrencinin anlatma becerilerinin iyi olması esas alınmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Türkiye Maarif Vakfı Somaliland Hargeisa Lisesinde Türkçe öğrenen 4'ü kız, 6'sı erkek 10 Somalilandlı öğrenci oluşturmaktadır. Çalışmaya katılan öğrencilerin isimleri gizli tutulup her öğrenciye bir sıra numarası verilmiştir. Ayrıca kız öğrenciler "K", erkek öğrenciler ise "E" harfi ile kodlanmıştır.

Çalışmanın katılımcılarına ilişkin ayrıntılı bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur:

Tablo 2. Çalışma grubuna dair bilgiler

Kodlama (K: kız) (E: erkek)	**Sınıf**	**Türk okulunda okuma süresi (yıl)**	**Türkçe öğrenme süresi (yıl)**	**Türkçe dışında konuştuğu diller**	**Ders dışında Türkçe konuşma durumu**	**Türkiye'de bulunma durumu**
K1	11	3	6	Arapça, İngilizce	Akşamları arkadaşlarıyla	-
K2	11	3	3	Arapça, İngilizce	Akşamları arkadaşlarıyla ve Türkiye'de okuyan kardeşiyle	Tatil için 1 ay
K3	11	3	3	Arapça, İngilizce	Akşamları arkadaşlarıyla	-
K4	10	1	3	İngilizce	Arkadaşlarıyla	Babasının işleri sebebi ile 1 yıl
E1	12	3	4	İngilizce	-	Aile üyeleri yanında 2 yıl
E2	11	3	6	İngilizce	Türkiye'de okuyan kardeşleriyle	Aile üyeleri yanında 3 yıl
E3	12	4	4	Arapça, İngilizce	Yurtta kalan Türk öğretmenler ile	-
E4	12	4	4	İngilizce	Yurtta kalan Türk öğretmenler ile	-
E5	12	4	4	Arapça, İngilizce	Akşamları Türkiye'de okuyan arkadaşları ve kardeşiyle	-
E6	12	4	4	Arapça, İngilizce	-	-

Tablo 2 incelendiğinde, çalışmaya katılan öğrencilerin birinin 10. sınıf, dördünün 11. sınıf, beşinin ise 12. sınıfta öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Katılımcılar ortalama 1-4 yıldır bahsi geçen lisede eğitim almaktadır. Ancak Covid 19 pandemisi sürecinde 2019-2020 eğitim öğretim döneminde yüz yüze eğitime ara verildiği ve yine 2020-2021 eğitim öğretim döneminde Bakanlığın kararı doğrultusunda mart ayı sonunda okulların erken yaz tatili kararı aldığı burada söylenmelidir.

Katılımcı öğrencilerden birkaçının, Türk okuluna başlamadan önce de Türkçeye ilgi duyduğu ve öğrenimleri bir şekilde başladığı için Türkçe öğrenme süreleri 3-6 yıl arasında değişmektedir. Öğrencilerin her biri Türkçe dışında en az bir yabancı dil daha bilmektedir. İngilizce, tüm öğrencilerin bildiği bir yabancı dil iken altı öğrencinin Arapçayı da bildikleri anlaşılmaktadır. Katılımcıların büyük

bir çoğunluğu, ders saatleri dışında da Türkçe konuştuklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların 4'ü daha önce çeşitli sebepler ile farklı süreler Türkiye'de bulunmuştur.

3. Verilerin Toplanması

Çalışma verilerinin toplanmasında görüşme yönteminden yararlanılmıştır. "Görüşme, bireylerin, çeşitli konulardaki bilgi, düşünce, tutum ve davranışları ile bunların olası nedenlerinin öğrenilmesinde en kestirme yol" (Karasar, 2011, s. 166) olarak tanımlanmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda bu çalışmada iki farklı veri toplama aracı kullanılmıştır: kişisel bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu.

Kişisel bilgi formunda; katılımcıların cinsiyetleri, sınıf düzeyleri, Türk okulunda okuma süreleri, Türkçe öğrenme süreleri, Türkçe dışında konuştukları diller, Türkçe dersleri dışında kalan zamanlarda Türkçe konuşup konuşmama durumları ve daha önce Türkiye'ye gidip gitmedikleri gibi hususlarda bilgi almaya yönelik sorular bulunmaktadır.

Görüşme formu kullanımı "araştırma problemi ile ilgili tüm boyutların ve soruların kapsanmasını güvence altına almak için geliştirilmiş bir yöntemdir" (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 122). Çalışmada kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formunda; örgün eğitim kapsamında yabancı dil olarak Türkçe öğrenen lise öğrencilerinin Türkçe öğrenme süreçlerine ilişkin sorular bulunmaktadır. Formda yer alan sorular, ilgili literatürden yararlanılarak araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Hazırlık aşamasında soruların; kolay anlaşılabilecek ve belli bir odak dâhilinde olması, yönlendirici ve çok boyutlu ifadeler içermemesi sağlanmaya çalışılmıştır. Hazırlanan görüşme soruları daha sonra iki alan uzmanının değerlendirmesine sunulmuştur. Gelen dönütler doğrultusunda bazı sorularda sözcük değişikliğine gidilmiş ve sorular sıralanarak formun son şekli oluşturulmuştur.

Form, 27 Ocak 2022 tarihinde uygulanmıştır. Veriler, katılımcılardan önce yazılı olarak alınmıştır. Daha sonra yazılı verilerden hareketle bir de sözel görüşme gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, katılımcı onayı ile teyit edilerek son hâline getirilmiştir. Alınan bu onay verilerin güvenirliğini artırmaya yöneliktir.

4. Verilerin Çözümlenmesi

Bu çalışma ile toplanan veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. "İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır." (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 227). Bu doğrultuda, öğrenci görüşleri ortak kategoriler altında toplanmış ve bulgular bu şekilde yorumlanmıştır. Bulguların verilmesinde öğrenci kodlarının yanı sıra frekanslardan da yararlanılarak sonuçların daha açık ve net ifade edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca öğrenci ifadelerinden verilen alıntılar ile de bulguların güvenirliği artırılmaya çalışılmıştır.

Çözümleme sürecinde araştırmacılar verileri ayrı yer ve zamanlarda analiz etmiş daha sonra ortaya konan bulguların uyuşup uyuşmadığı değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler sonucunda aradaki uyum yüksek çıktığından farklı bir uzmana daha danışma ihtiyacı hissedilmemiştir. Yine öğrenci ifadelerden yapılan birebir alıntıların belirlenmesinde de araştırmacıların ortak kararı söz konusu olmuştur. Yapılan alıntılarda yazım ve noktalama yönünden düzeltmeye gidilmemiş, öğrencinin özgün ifadesi korunmuştur.

Bulgular ve Yorum

Çalışmanın bu bölümünde, alt problemlere ilişkin elde edilen bulgular öğrenci kodları ve frekanslar yardımıyla sunulmuş ve yorumlanmıştır. Ayrıca öğrencilerin özgün ifadeleri korunarak yapılan alıntılarla da bulgular desteklenmiştir.

Çalışmanın ilk alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçenin zorluğu hakkındaki görüşleri nelerdir?* şeklindedir. Görüşler değerlendirildiğinde, katılımcı öğrencilerin tamamının Türkçenin öğrenmesi kolay bir dil olduğunu düşündüğü anlaşılmıştır. Katılımcılardan K1 kodlu öğrenci *"Benim için zor değildi. Çünkü Arapçam vardı. Çünkü türkçe'de arapça kelimeler var."* cümleleriyle düşüncesini dile getirirken K2 kodlu öğrenci ise *"Kolay bir dil çünkü öyle duydum ve öyle oldu ablam Türkiye de ve o da hep kolay derdi."* ifadeleriyle Türkçeyi öğrenmeye başlamadan dahi onun kolay öğrenilecek bir dil olduğunu düşündüğünü belirtir.

Çalışmanın ikinci alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe öğrenmeyi isteme nedenleri nelerdir?* olmuştur. Tablo 3'te öğrencilerin Türkçe öğrenmeyi isteme nedenlerine yer verilmiştir:

Tablo 3. Yabancı Öğrencilerin Türkçe Öğrenmeyi İsteme Nedenleri

Türkçe öğrenmeyi isteme nedeni	**Öğrenciler**	**F**
Ailenin isteği/Aileyi örnek almak	K1, K2, K3; E1, E2, E5	6
Türk dizi ve filmlerini izleyebilmek	K1; E4	2
Türkçe iletişim kurmayı istemek	E1	1
Türkiye'de üniversite okumak	K1; E1	2
Türkiye'de yaşamak	K2	1
Türkiye ile iş yapmak	E2	1

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin daha çok ailelerinin isteğiyle ve onlardan birini örnek alarak Türkçe öğrenmeyi istedikleri anlaşılmaktadır. Türkçe öğrenmeyi isteme nedeni olarak birden fazla öğrencinin belirttiği farklı sebepler; Türk dizi ve filmlerini izleyebilmek ve Türkiye'de üniversite okumak olmuştur. Birkaç öğrencinin ise bu dili öğrenmek için birden fazla nedeni olduğu anlaşılmıştır. Bu öğrencilerden biri olan K1, *"Severek öğrendiğim bir dil. Çünkü türk dizileri izlemeyi çok seviyorum ayrıca ben de abim gibi üniversite için Türkiye'ye gitmeyi çok istiyorum. Bu yüzden Türkçe çok önemli."* ifadeleriyle Türkçenin onun için neden önemli olduğundan bahsetmiş ve bu dili öğrenmenin onun için farklı faydalar sağlayacağını belirtmiştir. Yine Türkçe öğrenmek için birden çok nedeni olan E2 kodlu öğrenci, *"Ailem Türkiye'den ev aldı. Şimdi annem ve küçük kardeşim Türkiye'de yaşıyor. Babam işleri dolayısıyla gidemedi ama ben de oraya gitmek ve Türkiye ile iş yapmak istiyorum. Bu yüzden severek Türkçe öğreniyorum."* düşüncesindedir. Öğrencilerden E4 ise, *"Türk dizilerini ve filmlerini Türkçe izlemek istiyorum."* cümlesiyle beğendiği yayınları özgün dilinde izleyebilme amacında olduğunu belirtmektedir.

Çalışmanın bir diğer alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilere göre Türkçe öğretiminde en çok hangi dil becerisine önem verilmelidir?* şeklindedir. Tablo 4 ile öğrencilerin daha çok önem verilmesi gerektiğini düşündükleri dil becerileri sunulmuştur:

Tablo 4. Yabancı Öğrencilerin Önem Verdikleri Dil Becerileri

Dil becerileri	**Öğrenciler**	**F**
Dinleme	-	-
Konuşma	K1, K3; E1, E2, E3, E4, E5, E6	8
Okuma	-	-
Yazma	E1	1
Dil bilgisi	K2	1
Hepsi	K3, K4	2

Tablo 4'ten anlaşılacağı üzere, öğrencilerin büyük çoğunluğu, Türkçe öğretiminde en çok konuşma becerisine önem verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu görüşte olan öğrencilerden E2, "*Konuşma önemli, çünkü Turkiye gidiyorum annem ve kardeşim Türkiye de yaşıyor ben de Türkiye ye gideceğim o yüzden konuşma da iletişimde problem yaşamak istemiyorum."* şeklinde bir açıklama yapmıştır. Tüm dil becerilerine önem veren K3 ise, "*Bence hepsi çok önemli ama ben çok iyi konuşmak istiyorum burada Türkler olmadığı için konuşma pratiği yapamıyoruz"* cümleleriyle ders saatleri dışında Türkçe konuşabileceği insanlar olmadığından onun için konuşma becerisinin ayrı bir önemi olduğunu belirtmektedir. Dil öğreniminde dil bilgisini önemseyen K2 kodlu öğrenci ise *"Gramerde çok önem verilmelidir. Çünkü çok iyi bir üniversiteyi katılmamı salıyor"* ifadeleriyle dil bilgisi öğrenmenin üniversiteye giriş sınavları için faydası olduğunu dile getirmiştir. Tablo 4'te dikkat çeken bir başka bulgu -iki öğrenci hepsi şeklinde yanıt verse de- dinleme ve okuma becerilerinin hiçbir öğrenci tarafından belirtilmemesi olmuştur. Oysa alıcı dil becerileri olarak da nitelendirilen dinleme ve okuma, bilgiyi algılamada ve anlamada kullanılan becerilerdir. Bir şeyleri sözlü ya da yazılı olarak ifade etmeden önce bilgi birikimi edinmede dinleme ve okuma kullanılır. Yine dil bilgisi kurallarını öğrenmenin yolu dinleme ve okumadan geçer. Çalışmada cevap aranan bir başka alt problem, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrenciler Türkçe dersi için ayrılan zamanı yeterli bulmakta mıdır?* biçimindedir. Burada öğrencilerin görüşleri yarı yarıya bölünmüş şekilde farklılaşmaktadır. Beş öğrenci (K1, K3, K4; E1, E5) Türkçe dersine ayrılan haftalık ders saatini yeterli bulurken diğer beş öğrenci ise (K2; E2, E3, E4, E6) yeterli bulmadığını açıklamaktadır. Ders saatini yetersiz bulan öğrenciler Türkçeyi sadece okul ortamında duyup kullanabildiklerini, ders dışında farklı zaman ve mekânlarda bu fırsatı elde edemediklerinden bahsetmişlerdir. Bu öğrencilerden biri olan K2, *"Hayır, çünkü saatlar çok kıza bitiyor ve öğrenmemiz için yeterli değil Çünkü Türkçe burada sadece okulda var"* cümleleriyle görüşünü dile getirmektedir. Çalışmanın beşinci alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrenciler Türkçe derslerinde kullandıkları araç ve gereçleri/materyalleri yeterli bulmakta mıdır?* olmuştur. Alınan cevaplar neticesinde bir öğrencinin (E1) kullanılan materyalleri yeterli bulurken dokuz öğrencinin ise yetersiz bulduğu anlaşılmıştır. Materyalleri yetersiz bulan öğrencilere ihtiyaç duydukları materyallerin neler olduğu sorusu yöneltildiğinde ise Tablo 5'teki bulgulara ulaşılmıştır:

Tablo 5. Yabancı öğrencilerin ihtiyaç duydukları materyaller

İhtiyaç duyulan materyaller	**Öğrenciler**	**F**
Çalışma kitabı	K2	1
Dinleme metinler	E6	1
Filmler	E4	1
Konuşma etkinliği	E5	1
Okuma kitabı/hikâyeler	K1, K2, K3; E2, E3, E4	6
Sözlük	K1	1

Tablo 5'e göre, öğrencilerin genellikle okuma kitaplarına/hikâye kitaplarına ihtiyaç duydukları söylenebilir. Bu tür kitaplar, onlara okul dışında da Türkçe ile karşılaşma fırsatı verecek ve dili edebî yönleriyle de tanıyabileceklerdir. Öğrencilerin ihtiyaç duyduklarını belirttikleri diğer materyaller ise etkinlikler yapabilecekleri çalışma kitapları, dinleme becerilerini geliştirebilecekleri dinleme metinleri, dili eğlenceli şekilde öğrenmeye olanak tanıyacak filmler, konuşma becerilerini geliştirebilecekleri etkinlikler ve anlamını bilmedikleri sözcükleri kendi kendilerine de öğrenebilecekleri sözlüklerdir.

Çalışmanın diğer bir alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe derslerinde en faydalı buldukları etkinlikler nelerdir?* şeklindedir. Öğrencilerden alınan cevaplar Tablo 6'da sunulmuştur:

Tablo 6. Yabancı öğrencilerin derslere faydalı buldukları etkinlikler

Faydalı bulunan etkinlikler	Öğrenciler	F
Dinleme etkinlikleri	E1	1
Dizi/film izlemek	K3, K4; E2, E3, E4, E5, E6	7
Konuşma etkinlikleri	K1; E1, E5	3
Okuma etkinlikleri	K1; E6	2
Oyun etkinlikleri	K3	1

Tablo 6 ele alındığında, öğrencilerin büyük çoğunluğunun Türkçe dizi ya da filmler izlemeyi en faydalı etkinlik olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Bu etkinliklerin öğrenciler için eğlenceli zamanlar olduğuna kuşku yoktur. Konuşma, okuma, dinleme ve oyun etkinlikleri sıralanan diğer cevaplardır. Tablo 6'dan çıkarılacak dikkate değer bir bulgu ise hiçbir öğrencinin yazma etkinliklerinden bahsetmemiş olmasıdır. Bu durum, öğrencilerin yazma etkinliklerinde zorlanma ya da yazma etkinliklerini diğer etkinliklere nazaran sıkıcı bulma ihtimallerinden kaynaklanabilir. Oysa yazma becerisini geliştirebilmek için şüphesiz yazma etkinlikleri faydalı ve gereklidir.

Çalışmada cevap aranan yedinci alt problem, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe öğrenirken en çok zorlandıkları dil becerileri nelerdir?* şeklindedir. Tablo 7'de öğrencilerin en çok zorlandıklarını düşündükleri dil becerileri bulunmaktadır:

Tablo 7. Yabancı öğrencilerin zorlandıkları dil becerileri

Dil becerileri	Öğrenciler	F
Dinleme	K4; E1, E3, E4	4
Konuşma	K3; E5, E6	3
Okuma	E2	1
Yazma	K1, K2; E1	3

Tablo 7 incelendiğinde, öğrencilerin dinleme, konuşma ve yazma becerilerinde daha çok zorlandıklarını belirttikleri anlaşılmaktadır. K4 kodlu öğrenci, *"çok hızlı konuşuyorlar anlamakta zorlanıyorum"* diyerek Türkçenin hızlı konuşulduğu zamanlarda anlamada zorluk çektiğini belirtmiştir. Daha çok konuşma becerisinde zorlandığını belirten E6 kodlu öğrenci ise *"çünkü burada Türk insanları yok ve burada pratik yok"* ifadeleriyle konuşma alıştırmalarına ders dışında imkân bulamama sorununu dile getirmektedir. Ayrıca okuma becerisinde zorlandığını söyleyen sadece bir öğrenci bulunmaktadır.

Çalışmanın sekizinci alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçe öğrenirken dil bilgisi konusunda yaşadıkları zorluklar nelerdir?* biçimdedir. Öğrencilerin yanıtları bu soruda ikiye bölünmüştür. Beş öğrenci (K2, K4; E2, E3, E6) Türkçe dil bilgisinin zor olduğunu belirtirken diğer beş öğrenci ise (K1, K3; E1, E4, E5) dil bilgisinin onlar için kolay olduğundan bahsetmişlerdir. Dil bilgisinde zorlandıklarını belirten öğrencilerden zorluk yaşadıkları konular öğrenildiğinde; ettirgen ve edilgen yapıların (K2), hâl eklerinin (K4 ve E2) ve geniş zamanın (E3 ve E6) öğrencilere zor geldiği anlaşılmıştır. Dil bilgisinin kolay olduğunu düşüncen öğrencilerden E4'ün *"zor değil çünkü hısab gibidir."* ifadesi ise Türkçenin matematiksel yapısı güçlü bir dil olduğunu belirten niteliktedir.

Çalışmada cevap aranan bir diğer alt problem ise, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türk alfabesini kullanırken yaşadıkları zorluklar nelerdir?* olmuştur. Cevap olarak öğrencilerin hepsi bazı harflerin yazımında ve telaffuzunda zorluklar yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Yaşadıkları bu zorluğun sebebi olarak bahsi geçen harflerin ana dilleri için kullandıkları alfabede yer almamasını görürler. Öğrencilerin en çok zorlandıklarını belirttikleri harfler Tablo 8 ile verilmiştir:

Tablo 8. Yabancı öğrencilerin türk alfabesinde zorlandıkları harfler

Zorlanılan harfler	Öğrenciler	F
Ç	E4	1
Ğ	K3; E1, E4, E5, E6	5
I	K3; E3, E4, E5	4
İ	E3	1
O	E3	1
Ö	K3; E1, E3, E4, E5, E6	6
Ş	K3	1
Ü	K3; E1, E3, E4, E5, E6	6

Tablo 8'den hareketle Somalilandlı öğrencilerin en çok *ö* ve *ü* harflerinde zorlandıkları söylenebilir. Yine *ğ* ve *ı* harfleri de çokça zorlanıldığı belirtilen harflerdendir. Bunların yanı sıra *ç, i, o* ve *ş* de öğrencilerin Türk alfabesini kullanırken zorlandıkları harflerdir. Bir öğrenci (K1) ise Türkçe öğrenmeden önce İngilizceyi öğrendiği için iki dil arasındaki bazı harflerde karışıklık yaşadığını anlatmıştır: *"Türkçe öğrenmeye ilk başladığı zamanlar İngilizce'yi daha önce öğrendiği için E-İ A-E gibi harfleri karıştırıyordum."* Öğrencinin ifadesi değerlendirildiğinde, belirttiği harflerin Türkçe ve İngilizcedeki telaffuz farkları dolayısıyla bu karmaşayı yaşadığı düşünülebilir.

Çalışmanın onuncu alt problemi, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin Türkçelerini geliştirmek için ders dışı zamanlarda yaptıkları aktiviteler nelerdir?* şeklindedir. Öğrencilerden ikisi (E3 ve E6) dışında diğerlerinin ders dışında kalan zamanlarda da bir şekilde de olsa Türkçe ile ilgilendikleri anlaşılmıştır. Tablo 9'da öğrencilerin yaptıkları aktiviteler belirtilmiştir:

Tablo 9. *Yabancı öğrencilerin Türkçelerini geliştirmek için ders dışında yaptıkları aktiviteler*

Ders dışı zamanlarda aktiviteler	Öğrenciler	F
Arkadaşlarla çalışmak	K3	1
Çevrim içi dersler izlemek	K2	1
Dizi/film izlemek	K1, K2, K4; E1, E2, E4, E5	7
Gazete okumak	E2	1
Kurs almak	K2	1
Sohbet etmek	K2, K3	2

Tablo 9 değerlendirildiğinde, öğrencilerin ders dışı zamanlarda Türkçelerini geliştirmek için yaptıkları en sık aktivitenin Türkçe dizi/film izlemek olduğu söylenebilir. Hem kız hem de erkek öğrenciler bu aktiviteyi çokça tercih etmektedir. Arkadaşlarıyla Türkçe sohbet etmek ve ders çalışmak, çevrim içi dersler izlemek, gazete okumak ve kurs desteği almak öğrencilerin ders saatleri dışında dil gelişimleri için yaptıkları diğer aktivitelerdir.

Çalışmanın son alt problemi ise, *Türkiye dışında Türkçe dersi alan yabancı öğrencilerin eğitim dillerinin İngilizce olması Türkçe öğrenmelerini nasıl etkilemektedir?* şeklindedir. Öğrencilerin %90'ı diğer tüm derslerinin İngilizce olmasının Türkçe öğrenmelerini olumsuz yönde etkilediğini belirtmişlerdir. K3, "*Diğer tüm dersler İngilizce ve Türkçe sadece Türkçe dersinde bu yüzden bazen zor oluyor."* ifadesiyle konu hakkında görüş bildiren öğrencilerden biridir. Bir öğrenci (K1) ise Türkçeyi

ilk öğrenmeye başladığı zamanlarda iki dil (İngilizce ve Türkçe) arasında karışıklıklar yaşadığından ancak zamanlar bu durumu çözdüğünden bahsetmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Çalışmanın bulgularından hareketle ulaşılan sonuçlar bu bölümde sıralanmış ve literatürde benzer konuları ele alan çalışmalarla tartışılmıştır.

Çalışma sonucunda; katılımcı öğrencilerin tamamının Türkçenin öğrenmesi kolay bir dil olduğunu görüşünde hemfikir oldukları söylenebilir. Öğrenciler çoğunlukla ailelerinin isteği doğrultusunda ya da aile bireylerinden daha önce Türkçe öğrenmiş birini kendilerine örnek alarak bu dili öğrenmek istemektedir. Bunun yanı sıra Türk dizi ve filmlerini izleyebilmek ve Türkiye'de üniversite okumak da öğrencilerin Türkçe öğrenmeyi isteme nedenleri arasında sayılmıştır. Tunçel (2016) Türkçe öğrenen Yunan öğrencilerin bu dili öğrenme nedenlerinin ülkelerinde yayımlanan Türk dizileri, komşu ülke olmamız, Türkiye'de yüksek lisans yapmayı istemeleri ve Türkçeyi diğer Avrupa dillerinden farklı görmeleri olduğunu tespit etmiştir. Yıldız ve Varlı (2021) ise Türkçe öğrenen Batı Afrikalı öğrencilerin (Mali örneğinde) yeni bir dil öğrenme isteği, Türk diline ve kültürüne olan ilgileri, Mali'deki Türk kurumlarında iş bulma ve Türkiye'de üniversite okuma gibi sebeplerle bu dili öğrenmeye çalıştıklarını saptamıştır.

Çalışmanın bulguları ışığında Somalilandlı öğrencilerin büyük çoğunluğunun Türkçe öğretiminde en çok konuşma becerisine önem verilmesi gerektiğini düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca öğrencilerin bir kısmı Türkçeyi sadece okul ortamında duyup kullanabildikleri, ders dışında zaman ve mekânlarda bu fırsatı elde edemediklerinden bahsederek okullarında Türkçe dersine ayrılan zamanın yetersiz olduğunu vurgulamışlardır. Bunun yanı sıra öğrencilerin hemen hemen tamamı diğer tüm derslerinin İngilizce olmasının Türkçe öğrenmelerini olumsuz yönde etkilediği görüşündedir.

Öğrencilerin genel olarak okuma kitaplarına/hikâye kitaplarına ihtiyaç duydukları tespit edilmiştir. Altunkaya (2021) da ders kitabı haricinde okuma metni bulunmaması durumunun Türkçeyi kendi ülkelerinde yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler için bir problem olduğunu söyler.

Öğrencilerin büyük bir kısmı Türkçe dizi veya filmler izlemeyi, öğrendikleri bu dili geliştirmede en faydalı etkinlik olarak görmektedir. Yine hem kız hem erkek öğrencilerin ders dışı zamanlarda Türkçelerini geliştirmek için yaptıkları en sık aktivite de Türkçe dizi/film izlemektir. Boylu ve Başar'ın (2015) İran Tahran Türk Kültür Merkezinde eğitim alan B1 ve üzeri kurlardaki öğrencilerle yaptıkları çalışmanın sonucunda da öğrencilerin %92.72'sinin Türk kanallarını izlemelerinin dinleme ve konuşma becerilerine katkısının olduğunu düşündükleri, ayrıca %50.10'unun Türkçe öğrenmek istedikleri için Türk kanallarını izledikleri belirlenmiştir. Bu sonuçlar dizi/film sektörünün dil öğrenimine olan ilgiyi artırdığı ve öğrenimi desteklediği şeklinde yorumlanabilir.

Arkadaşlarıyla Türkçe sohbet etmek ve ders çalışmak, çevrim içi dersler izlemek, gazete okumak ve kurs almak çalışmanın katılımcı öğrencilerinin ders saatleri dışında dil gelişimleri için yaptıkları farklı etkinliklerdir. Maden ve İşcan'ın (2011) çalışmalarında da Hindistan'da yabancı dil olarak Türkçe öğrenen üniversite öğrencilerinin öğrendikleri dili geliştirmek adına dersleri tekrar etme, online derslere katılma, Türkçe filmler izleyip şarkılar söyleme, arkadaşlarıyla Türkçe konuşma pratiği yapma gibi aktiviteler yaptıkları belirlenmiştir. Bu tür etkinlikler şüphesiz öğrencilerin dil gelişimini ilerletecektir. Candaş-Karababa (2009), Türkiye dışında Türkçe öğrenenlerin çevre, kültür ve günlük yaşam gibi dil öğrenimini destekleyen durumlardan yoksun olduklarını bunun için öğretim sürecinin günlük konuşma dilinden, gazete ve dergilerden alınan metinler ya da televizyon ve radyo programları gibi görsel ve işitsel araçlarla desteklenmesi gerektiğini söyler.

Çalışmanın sonuçları öğrencilerin dil becerileri arasından dinleme, konuşma ve yazma becerilerinde daha çok zorlandıkları yönündedir. Ancak dil bilgisinde zorlandığını söyleyen öğrenciler de mevcuttur. Aktürk (2016) Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Arap öğrencilerin de bu dili öğrenirken yaşadıkları zorlukların çoğunlukla konuşma, yazma becerileri ile dil bilgisinde olduğunu tespit etmiştir. Biçer vd. (2014) de öğrenci görüşleri doğrultusunda en fazla problemin yazma becerisinde olduğunu saptamıştır. Sallabaş ve Emin-Avcı'nın (2020) bulguları ise Türkçe öğrenen Tunuslu öğrencilerden A1 seviyesinde olanların en çok yazma, A2 seviyesinde olanların ise daha çok konuşma becerisinde zorlandıkları yönündedir. Türkçe öğrenen Yunan öğrenciler ise konuşma ve dinleme becerilerini zor bulmaktadır (Tunçel, 2016).

Katılımcı öğrencilerin özellikle zorlandıklarını söyledikleri dil bilgisi konuları ise ettirgen ve edilgen yapılar, hâl ekleri ve geniş zaman olmuştur. Türkçe öğrenen Tunuslu öğrencilerin de gelecek ve geniş zaman ile şimdiki zamanı birbirine karıştırdıkları, özellikle geniş zamanın olumsuz çekiminde değişen fiiller ve istisnai durumların kullanımında zorluk yaşadıkları Sallabaş ve Emin-Avcı'nın (2020) araştırmasıyla ortaya konan bir bulgudur. Hâl eklerinin özellikle de belirtme ve yönelme durumu eklerinin Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin çokça zorlandıkları konulardan olduğu farklı çalışmalarla (Candaş-Karababa, 2009; Yağmur-Şahin, 2013; Yılmaz-Atagül ve Yahşi-Cevher, 2015) desteklenen bir sonuçtur. İpek ve Aliyeva-Çınar'ın (2021) Bursa Uludağ Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezinde B1 ve B2 düzeyinde öğrenim gören Somalili öğrencilerin yazılı anlatımlarını dil bilgisel açıdan inceledikleri çalışmalarında da öğrencilerin hâl eklerinden belirtme ve yönelme durumu eklerinde daha yüksek oranlarda hata yaptıkları belirlenmiştir. Yine bahsi geçen kurumda B1, B2 ve C1 kurlarını tamamlamış Somalili öğrencilerin sözlü anlatımlarındaki fiil varlığını inceleyen Keklik'in (2021) bulguları da en çok hata yapılan hâl eklerinin belirtme ve yönelme durumları olduğunu göstermektedir.

Somalilandlı öğrencilerin ana dillerinde kullandıkları alfabede yer almaması sebebiyle bazı harflerin yazımında ve telaffuzunda zorlandıkları da çalışmanın bir diğer sonucudur. Öğrencilerin en çok zorlandıkları harfler *ö* ve *ü*'dür. Yine *ğ* ve *ı* harfleri de çokça zorlanıldığı belirtilen harflerdendir. Bunlarla beraber *ç, i, o* ve *ş* de Somalilandlı öğrencilerin Türk alfabesini kullanırken zorlandıkları harflerdir. Altunkaya (2021), farklı ülkelerde yabancı dil olarak Türkçe öğreten öğretim elemanlarından aldığı görüşlerle şekillenen çalışmasında benzer bir soruna ulaşmıştır. Bahsi geçen çalışmada katılımcılar, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrencilerin ana dillerinde olmayan sesleri (özellikle g, ğ, ı, i, u, ü, o, ö, p sesleri) seslendirmede zorlukları görüşündedir. Yine Açık'ın (2008) çalışmasında öğrencilerin "ğ, o, u, ı" seslerini çıkarmada zorlandıkları bulgusuna ulaşılmıştır.

Öneriler

Çalışmanın bu bölümünde yurt dışında yabancı dil olarak Türkçe öğreten kurumlara/kuruluşlara ve öğretmenlere faydalı olacağı düşünülen bazı öneriler paylaşılmıştır:

Öğrencilerin öğrendiklerini uygulamaya dökebileceği ortamlar oluşturmak ve Türkçeye daha fazla maruz kalmalarını sağlamak için ders saatleri dışında da aktiviteler planlanmalıdır.
Öğrencilerin Türkçe öğretimini destekleyici, dil ve yaş seviyelerine uygun hikâye kitapları hazırlanmalı ve kullanılmalıdır.
Türkiye'ye yapılacak gezi ve kamp planlamaları Türkçe dersine olan ilgiyi artıracaktır.
Türkçe öğretimi yapılan ülkelerde öğretmenler ve öğrencilerin yaşadıkları sorunları tespit eden çalışmaların yapılması süreci daha verimli kılacaktır.

Kaynakça

Açık, F. (2008). *Türkiye'de yabancılara Türkçe öğretilirken karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri*. Uluslararası Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs.

Akar, H. (2016). Durum çalışması. İçinde A. Saban ve A. Ersoy (Eds.), *Eğitimde Nitel Araştırma Desenleri* (ss. 111-149). Anı Yayıncılık.

Aktürk, Y. (2016). *Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Arap öğrencilerin Türkçeyi öğrenme durumları ve karşılaştıkları sorunlar.* (Tez No: 415834) [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖKTEZ Ulusal Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr

Altunkaya, H. (2021). Yurt dışında yabancı dil olarak Türkçe öğretmek: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 16*(Özel Sayı), 1-33. https://doi.org/10.35675/befdergi.830898

Bağdaş, F. Ş. (tarihsiz). *Yabancılara Türkçe öğretiminde Türk Silahlı Kuvvetlerinin yeri: Afganistan örneği.* Hava Harp Okulu.

Biçer, N., Çoban, İ. ve Bakır, S. (2014). Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin karşılaştığı sorunlar: Atatürk Üniversitesi örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7*(29), 125-135.

Boylu, E. ve Başar, U. (2015). Televizyondan yabancı dil olarak Türkçe öğrenimine ilişkin bir durum tespiti çalışması: İran örneği. *International Journal of Language Academy 3*(4), 401-414. https://doi.org/10.18033/ijla.311

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.

Candaş-Karababa, Z. C. (2009) Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi ve karşılaşılan sorunlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 42*(2), 265-277. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001185

İpek, S. ve Aliyeva-Çınar, M. (2021). Türkçe Öğrenen Somalili Öğrencilerin Yazılı Anlatımlarındaki Dil Bilgisi Yanlışları Üzerine Bir İnceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23*(3), 913-928.

Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemi.* Nobel.

Keklik, H. (2021). *Türkçe öğrenen Somalili öğrencilerin sözlü anlatılarındaki fiil varlığı ve fiil-tamlayıcı ilişkisi üzerine bir inceleme.* (Tez No: 699653) [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. YÖKTEZ Ulusal Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr

Maden, S. ve İşcan, A. (2011). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi amaç ve sorunlar (Hindistan örneği). *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(5), 23-37.

Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma - desen ve uygulama için bir rehber* (Çev. Ed. S. Turan). Nobel.

Okur, A. ve Onuk, A. (2013). Yabancılara Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlara yönelik inceleme. *International Journal of Social Science, 6*(6), 872-892. https://doi.org/10.9761/JASSS1648

Özkan, M. (2014). *Doğu Afrika jeopolitiği ve Türkiye'nin Somali politikası*. SETA.

Sallabaş, M. E. ve Emin-Avcı, F. Z. (2020). Temel seviyede seçmeli ders olarak Türkçe öğrenen Tunuslu öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *International Journal of Language Academy, 8*(3), 248-266. https://doi.org/10.29228/ijla.43164

Tunçel, H. (2016). Yunan Üniversite Öğrencilerinin Yabancı Dil Olarak Türkçeye Yönelik Algıları ve Türkçe Öğrenme Sebepleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20*(1), 107-128.

Tuzlukaya, S. (2019). Filistinli Öğrencilerin Türkçe Öğrenirken Temel Düzeyde (A1-A2) Karşılaştıkları Ortak Güçlükler. *Aydın Tömer Dil Dergisi, 4*(1), 31-55.

Yağcı, G. (2017). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri: Belarus örneği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 65*(1), 191-199.

Yağmur-Şahin, E. (2013). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin yazılı anlatımlarındaki ek yanlışları. *Tarih Okulu Dergisi, 6*(XV), 433-449. https://doi.org/10.14225/Joh283

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Seçkin.

Yıldız, Ü. ve Varlı, M. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Batı Afrikalı öğrencilerin hedef dile ilişkin görüşleri: Mali örneği. *International Journal of Language Academy, 9*(4), 288-305. https://doi.org/10.29228/ijla.54077

Yılmaz-Atagül, Y. ve Yahşi-Cevher, Ö. (2015). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde hâl eki sorunsalı (Sakarya Üniversitesi örneği). *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 3*(5), 294-332.

Sabri Esat Siyavuşgil'in Cumhuriyet Devri Dil Politikaları ve Dilde Sadeleşme Bağlamındaki Düşünceleri

İbrahim ŞAHİN[*]

Ayşe BÜLBÜL[**]

Özet

Edebiyat tarihinde Yedi Meşale şairi olarak yer alan Sabri Esat Siyavuşgil, Osmanlı döneminde hayata gözlerini açmış fakat imparatorluktan cumhuriyete geçiş, çok partili rejim olmak üzere birçok siyasi dönüşüme şahitlik etmiş bir Türk aydınıdır. Uzunca bir dönem değişik mecralarda yazdığı köşe yazılarında bu değişimin türlü sonuçlarından sıkça söz etmiştir. Bu toplumsal dönüşümlerden en önemlisi de -edebi kimliği ile tanınmış olan Siyavuşgil için- dille ilgili olan değişim ve dönüşümdür. Siyavuşgil'e göre fertleri birbirine kenetleyip millet haline getiren "dil", birçok kişinin elinde oyuncak olamayacak kadar hassas bir meseledir. Döneminin pek çok aydını gibi Fransızca ve İngilizceye hâkim olan Siyavuşgil'in Türk dili ile ilgili düşünceleri birkaç konu etrafında şekillenmiştir. Ellili yılların başında dilde halen devam eden sadeleşme meselesi bir değil birden fazla sorunu içinde barındıran bir meseledir. Siyavuşgil yazılarında dil hususunda sıklıkla öz kaynaklara varma meselesini ele alır. Kültürümüzün öz kaynağı neresidir? Düne gitmek adına bugünü tamamen silmek doğru mudur? Öz kaynak bulma işi gelecek nesillere bırakılacaksa şayet, onların bir Yunus, Fuzuli, Şeyh Galip, Halit Ziya oluşturmasına kadar geçecek sürede neyle avunacağını sorgular. Dil sansürü koyarak belli bir gelenek içinde oluşan kelimeleri yok saymak ya da yerine yenilerini getirmek, eskisini kullananlara ceza vermek hafızanın ve dolayısıyla Millî kültürün de erozyonuna yol açmaktadır. Bu bildiri "Sabri Esat Siyavuşgil Hayatı, Sanatı, Eserleri Üzerine İnceleme"isimli doktora tezinden yola çıkılarak yazılmıştır. İncelenen birçok gazete yazsıyla birlikte özellikle uzun yıllar kalem oynattığı Yeni Sabah gazetesinde yazdığı dil ile ilgili yazılarından hareketle onun, döneminin dil politikaları hakkındaki görüş, eleştiri ve önerileri ele alınacaktır. Dilde sadeleşme, Harf Devrimi, dilde tasfiye, Türkçe sözlük, dilde eş anlamlı kelimeler, dil eğitimi gibi konular Siyavuşgil'in dile bakış açısının mihverini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Esat Siyavuşgil, dilde sadeleşme, dilde tasfiye, harf devrimi.

Giriş

Türk Dil Reformunun, ulus devleti olmanın ve modernleşmenin doğal sonucu olarak gerçekleştiği bilinen bir gerçektir. Dönem dönem kurulan değişik kurum ve kuruluşlarla amaçlanan en önemli şey yeni bir toplumsal ve siyasi düzen için yeni bir dil inşasının gerektiği düşüncesidir. Ancak bu düşünce Türkçenin hangi şekilde sadeleşeceğine yönelik uzun yıllar süren tartışmalara yol açmıştır. Türkiye 'de dilin dönüşümüyle ilgili tartışmalar kaynağının Tanzimat'a kadar uzandığı, II. Meşrutiyet ile tartışmanın iyiden iyiye arttığı Siyavuşgil'in gazete yazılarını yazdığı dönem olan Cumhuriyet ile birlikte gündemde olmaya devam ettiği görülür. Dil üzerine yapılan tartışmalar ve değişimler özellikle kitle iletişim araçları ya da devletin çıkardığı ders kitapları gibi etkili araçlarda kullanılan Türkçenin sürekli değişmesine sebep olmuştur. Sonuç olarak hükümetin dille ilgili politikalarından Türk dili öğretimi büyük ölçüde etkilenmiştir. Dilde yapılmak istenilen bu değişimler belli kutuplaşmaları da beraberinde getirmiştir. Siyavuşgil'e göre fertleri birbirine kenetleyip millet haline getiren dil, birçok kişinin elinde oyuncak olmayacak kadar hassas bir meseledir. Döneminin pek çok aydını gibi Fransızca ve İngilizceye hâkim olan Siyavuşgil'in, Türk dili ile ilgili düşünceleri belli başlı birkaç konu etrafında şekillenmiştir. Söz edilen kutuplaşmaların açıkça bir tarafında konumlanmasa da fikirlerini köşesinde bir eğitimci bir akademisyen vasfıyla çoğu zaman kinayeli bir üslûpla aktarmıştır.

[*] Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

[**] Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. ORCID: 000-0001-6332-5257.

Cumhuriyet dönemi yazar ve şairlerinin birçok yeni ve köklü değişimle karşılaşmış oldukları inkılapların mahiyetini düşündüğümüzde muhtemel bir gerçekliktir. Bu gerçeklik beraberinde belli sonuçları da doğurmuştur. Malzemesi dil olan edebiyat için en önemli devrim 3 Kasım 1928 Latin harflerinin kabulü ile başlayan süreç olmuştur. Modernleşme yolunda önemli bir adım olarak görülen Harf Devrimi daha sonraki dönemlerde belli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar Cumhuriyet aydınlarının dil konusunda kendilerine yükledikleri mesuliyetle de doğru orantılıdır. Fakat bu mesuliyet zamanla kendisini iki kutuplu bir tartışmaya bırakmıştır. Zira sadece alfabe değişikliği ile başlayan değişim Arapça ve Farsça'dan giren ve yerleşik hâle gelen kelime ve terkiplerin tamamen atılması yönünde ilerlemiş ve gerek resmî gerek gayri resmi kanallarla bu yönde çalışmalar yapılmıştır. Sabri Eset Siyavuşgil köşe yazılarında "kelime ırkçılığı" olarak adlandırdığı bu durumu birçok yazısında değerlendirmiş, eleştirmiş ve çözüm önerileri sunmuştur.

Çalışmamızın ana problemi Sabri Esat Siyavuşgil'in Harf Devriminden sonra aydınların görev bilinciyle sahiplendikleri dil meselesinde durduğu yeri tespit etmektir. Ellili yıllarda dahi tartışılan gösteren dilde sadeleşme hareketi onun gözünde "Türkçe buhranı" olarak sonuçlanmıştır (12 Aralık 1952). Bu buhran ona göre doğal bir süreç değildir. Dilimizi beğenmeyip yenisini inşa etme girişimleri devlet politikaları, gramer okutulmayan okullar, içine öz Türkçe adı altında uydurma kelimelerin doldurulduğu sözlükler işe yaramamakla kalmayıp dilin tahribatına da sebep olmuştur. Yaşayan Türkçeye dönmek, uydurma kelimelerden uzak bir dil yaratmak, nesillerin birbirlerini kolayca anlamasını sağlamak Siyavuşgil'in dil konusundaki beklentilerindendir.

1. Dil- Millî Hafıza İlişkisi

Sabri Esat Siyavuşgil'in birçok açıdan ele aldığı Türk dilinin o yıllardaki durumu meselesi, Harf inkılabından itibaren dilin dönüşümünün çeşitli evrelerini görmemiz bakımından önemlidir. Ona göre fertleri birbirine kenetleyip millet haline getiren dil birçok kişinin elinde oyuncak olmayacak kadar hassas bir meseledir. Bunu doğrudan alıntıladığımız şu sözlerle aktarmaktadır:

"Kaderin şu cilvesine bakınız ki, fertleri birbirine kenetleyerek millet haline getiren dil, bizde insanları birbirine düşüren kara çalı, düşünceye ket vuran ve zevki hurdahaş eden belalı ve müzmin bir derttir… Bir tarafı dinlersiniz, halis veya zoraki bir heyecanla uydurmacılığın felsefesini yapar. Türk kültürünün öz kaynaklarına dönmesi ve yabancı kenelerden kurtulması lüzumundan, bu hayırlı gelişmenin de de ancak devlet zoru ile mektep yolundan hızla gerçekleşebileceğinden dem vurur. Öbür tarafı dinlersiniz, tutulan yolun bizi fikir ve duygu anarşisine, şuur ve vicdanımızda yer etmiş olan kıymetleri altüst etmeye götürdüğünü, kültürde öz kaynaklara Arapça Farsça düşmanlığıyla uydurmacılık gayreti ile değil, sağlam, zengin işlek ve ahenkli bir dilden hız alacak ölçülü bir tefekkür ile varılacağını söyler" (13 Temmuz 1950).

Bu kısa paragraftan da görüldüğü üzere ellili yılların başında dilde halen devam eden dilde sadeleşme meselesi bir değil birden fazla sorunu içinde barındıran bir meseledir. Yazının devamında öz kaynaklara varma meselesini ele alır. Kültürümüzün öz kaynağı neresidir? Düne gitmek adına bugünü tamamen silmek doğru mudur? Öz kaynak bulma işi gelecek nesillere bırakılacaksa şayet, onların bir Yunus, Fuzuli, Şeyh Galip, Halit Ziya oluşturmasına kadar geçecek sürede neyle avunacağını sorgular. Dil sansürü koyarak belli bir gelenek içinde oluşan kelimeleri yok saymak yerine yenilerini getirmek, eskisini kullananlara ceza vermek hafızanın ve dolayısıyla Millî kültürün de taltifine yol açmaktadır (13 Temmuz 1950).

Sabri Esat Siyavuşgil'in yazın hayatı boyunca değişik mecmularda dil ile ilgili elliye yakın yazısı tespit edilmiştir. Yazıların mihverini "dilde sadeleşme, harf inkılabı, dilde tasfiye, akademik özellikte Türkçe sözlük, dilde eş anlamlı kelimeler, dil eğitimi" gibi konular oluşturmuştur. Bu konudaki hassasiyetini de dilin gelinen noktada bir Türkçe buhranı yaşadığını söyleyerek yorumlar (5 Mayıs 1953).

2. Bir Çözüm Önerisi "Dil Akademisi"

Dil meselesi ile ilgili yazıları tarihi bir sırayla değerlendirecek olursak ellili yıllarda kaleme aldığı yazılarda resmî yazılara ve kanunlara zorla sokulmak istenilen Türkçenin, işlekliği konusunu tartışılır bulur. Bunlar için harcanılan para, emek ve zamanın hem devlet bütçesi için hem de insan emeği için gereksiz bulmaktadır. Fakat bu emek faydasızdır düşüncesiyle hiçbir şey yapmamak doğru bir davranış şekli değildir. Siyavuşgil Türk dilinin gelişip iyileşmesi çin yapılması gerekenleri şu şekilde maddeler:

1. Dili çalışmalarını politikadan ayırmak.
2. Bu çalışmaları işinin ehli âlimlerden kurulmuş bir akademiye bırakmak.
3. Böyle bir girişimin bir Türkçe sözlük hazırlamasına ön ayak olmasını sağlamak.

Birinci maddenin açıklamasını yapan Siyavuşgil politikadan ayrılan bir dil çalışması planının sayısız faydası olacağı kanaatindedir. Bugüne kadar siyasetin gölgesinde vuku bulan dil çalışmaları ne halkın ne de münevverlerin ihtiyaçlarına yanıt vermiştir. Harf Devrimi'nden sonraki yirmi yılda esen politik rüzgâra göre değişen dil politikaları, zikzaklar çizerek devam etmiş ve güven kaybetmiştir. Üstelik eğitim kalitesini de menfî yönde etkileyen dil çalışmaları oldukça yüksek bütçelerle hazırlandığı için ekonomik olarak da devlete yük olmuştur.

Siyavuşgil'e göre kurulması istenilen akademi daha evvel kurulan "Encümeni Daniş" mahiyetinde bir kurul olabilir Encümeni Daniş'in tarihçiler tarafından incelenip tarihe bir örnek teşkil edecek şekilde ortaya koyması bu açıdan mühimdir. Fakat onun tezine göre politikacılar, yürütmek istedikleri "siyasetten mürekkep" dil politikasına engel olur diye bir dil akademisi kurulmasına yanaşmamışlardır. Oysaki böyle bir akademi ancak yetkin ellerde ihtiyaca cevap verebilir. Lügat hazırlayacak, gramer kurallarını belirleyecek, gerekirse edebiyata ilham verecek bu akademin üyelerinin seçimi de aynı derece mühimdir. Böyle bir teşekkül için adam kayırmak ise ona göre oldukça tehlikelidir. Bu akademiye üye olarak seçilecek olanların olan üyelerin, öncelikle Türk dilinin bütün inceliklerine vakıf eserler vermiş olması, zevkini hiçbir zaman günlük politikalara göre değiştirmemiş, güzel iyi ve doğrudan başka bir kıstas tanımayan peşin hükümlerin esiri olmamış kimseler olması şarttır. Anlamsız endişelere kapılıp akıl ve mantığın sınırlarından çıkanlar, sabit fikirlerin zinciriyle kıskıvrak bağlanmış olanlar, menfaat düşkünleri, demagoglar, politikanın zilli bebekleri böyle bir müesseseye asla sokulmamalıdır.

Hazırlanacak sözlük o güne kadar yapılanlardan da farklı olmalıdır. Bu fark özellikle var olanın ayıklanması şeklinde değil, var olanın tespiti ve tahlili şeklinde olmalıdır. Dilimize girmiş edebiyatımıza ve kültürümüze geçmiş her kelime bu sözlükte misafir değil ev sahibi gibi var olmalıdır. Halk arasında kullanılıp kayda geçmeyen yüzlerce kelime ile kelime hazinemiz geliştirilebilir. Çeşitli meslek ve zanaat erbapları arasında yapılacak anketler, yapılacak sözlüğe oldukça katkı sağlayacaktır. Ayrıca eşanlam gibi görünen kelimeler arası nüans da bu şekilde belirlenecektir. Dilimizin gerçek bilançosu mahiyetince hazırlanacak bu lügat eli kalem tutup yazmak isteyen her vatandaş için ve okuyucusu için eşsiz bir kaynak olacaktır. Kelimeler okuyucunun seçimi ile akıbetini belirlemiş olacaktır (13.07.1950).

Bağımsız bir dil akademisi ve bu akademinin oluşturacağı sözlük dışında dil meselesi ile ilgili kaleme aldığı en önemli mesele "dilde tasfiye" konusudur. Fertleri birbirine bağlayıp millet haline getiren en önemli araç olarak tanımladığı dil ile ilgili alınan kararlar üzerine oldukça fazla görüş bildiren Siyavuşgil, mevcut otoritenin bu konudaki tavrını "Bu Kadarı da Fazla" başlıklı yazısında şu şekilde eleştirmiştir:

"Uydurma olmayacak dediler sevindik. Yaşayan Türkçeye dönülecek dediler. Düğün bayram ettik. Artık nesiller birbirleriyle kolay anlaşacak dediler. Allah razı olsun dedik. Akıl yolu mantık yolu Millî birlik yolu bu idi" (06.02.53).

Görüldüğü üzere hükümet verdiği sözleri tutmamış yaşayan Türkçeyi de uydurma kelimeler kullanılması telkiniyle içinden çıkılmaz bir duruma sokmuştur. Çünkü yaşayan Türkçeyi kullanmak adına uydurma kelimler kullanmak dilin doğal gelişimi için doğru bir yol değildir. Bu durum geçmişi yaşatmak için tamlamalı cümleleri peşi sıra sıralamak gibi bir durumdur.

Dilimizde var olan yabancı kelimelerin tasfiyesi yapılırken lisan ırkçılığına kadar giden bir yol izlenmiştir. Arapçadan gelen soyut kelimelerin tasfiyesi hedef alınırken Fars, İtalyan, Yunan hatta Farsça kökenli mücerret ve müşahhas kelimeler bile bu tasfiyenin dışında tutulmuştur. Örneğin; akıl ve hayat kelimeleri gözden çıkarılırken İtalyancadan gelen "masa ve iskele"ye, Rumcadan gelme "kefâl"e Fransızcadan gelme "tren" sözcüğüne kimse dokunmamıştır. Arapçadan gelen ve asırlarca kullandığımız bu kelimelere gelince bu kelimelerin atılması gerekliliği düşüncesinin altında yatan sebep Siyavuşgil'e göre çok çeşitlidir. Komşularımızın siyasi ve kültürel istilasından korkmak ve bundan kurtulmak zannına kapılmak bunlardan ilki olabilir. Fakat asırlardan beri böyle bir tehlikenin var olmamış olması ve medeniyetin Garp toplumlarına entegresi her geçen gün artmışken ve aynı zamanda dil, kendiliğinden sadeleşirken böyle bir ihtimal söz konusu değildir (18.06.1950). Bu konuya onaltı yıl sonra aynı köşede yazdığı yazısında tekrar değinmiştir. Döneminde yazılan bir makaleden yola çıkan Siyavuşgil, asırlararca içinde yaşadığımız Şark medeniyetinden ithal edilen kelmelerin bir kısmının Türkçe kelimelerle karşılayışımızı fakat Garp medeniyetinin kelimelerine aynı titizliği göstermeden doğrudan dilimize dahil edişimizi eleştirir. Bu durumdan da oldukça önemli bir sonuç çıkartır. Dili değiştirmekle medeniyetin değişmesine herhangi bir katkıda bulunmuş olunmaz. Fakat medeniyet değiştiğinde dil doğal bir sonuç olarak değişir. Dolayısıyla kelimeleri değiştirmeye harcadığımız enerji ve motivasyonu medeniyetimizdeki değişime harcamamız daha kestirme bir çözümdür.

Sadece eğitim ve kültürü değil Millî birliği de sarsacak seviyedeki kelime tasfiyesi ve "uydurmacılık" özellikle manevi kelimeler üzerinde etkisini göstermiştir. Devlet otoritesiyle dil konusunda yönlendirilen okullar, matbuat, edebiyat, radyo hatta film sektörü fiili müdahalelerle belirlenen dili konuşma ve yazma konusunda zorlanmıştır. Sonunda bu zoraki eyleme uyan birtakım kişisel çıkarlar için kalemlerini emre itaat etmek zorunda kalan bazı edipler en basit konu hakkında yazdıkları günlük yazıları bile kaleme alamaz hale gelmişlerdir.

Bir başka yazısı "Dil Politikamız" mevcut iktidarın dil konusundaki faaliyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Ellili yıllarda Türk Dil Kurumu'nun işleyişi meselesi önemli bir sorundur. Kurum yaptığı toplantılarda halihazırda var olan dil meselelerini derinlemesine incelemeden resmi politikanın belagatli bir dille savunuculuğunu yapmayı âdet haline getirmiştir. Bu toplantılarda devrin politikasına aykırı söz söyleyenler ise zamanla küstürülmüş, bu işlerden ellerine eteklerini çekmesi sağlanmıştır. Bireysel anlamda çalışmalarını sürdüren bu kalem erbabı kendi kendilerine eserler yayınlamaya devam etmişlerdir.

Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan kurum, arkasında devlet otoritesi olmazsa hemen yıkılacak izlenimi vermektedir. Matbuata dair ilk eleştiriler dil meselesi ile ilgili olmuştur. Dil koşundaki bu haykırış daha sonraları fikir ve hürriyet davasında da bayrak taşımıştır. Bu sebeple aydınların güvenini kaybeden Türk Dil Kurumu, Siyavuşgil'e göre bir an evvel kendi kendisini feshetmelidir. Kurumun kapanması da tek başına ortada var olan dil anarşisine son vermiş olmaz. Bu çıkmazdan çıkılmasının tek yolu Siyavuşgil'in daha evvel de sözünü ettiği Türk Akademisi'ni kurmaktır. Devlet tarafından kurulacak bu akademi hükümetin etkisi dışında faaliyet göstermek zorundadır. Üyeleri de politik saiklerle değil bilgi ve yetkinliğe göre seçilmelidir. Türkçe uydurma bir zümre dili veya tam aksine zorla yaşatılmak istenilen ölü bir dil olmaktan ancak bu şekilde kurtarılabilir (28.01.1951).

Dilde tasfiyenin en yoğun olduğu kırklı yıllardan atmışlı yıllara gelindiğinde yapılmaya çalışılan tasfiyenin sonuçları görülmeye başlanmıştır. Eskilerin kullandığı kelimeler onların yanlış diyebileceği şekilde kullanılmakta, yeni nesil ise anne ve babalarından öğrendiği Türkçeden farklı bir dil

kullanmaktadır. Birtakım yeni kelimeler okullarda zorla öğretilmektedir. Ağdalı bir Arapça, Farsça kullananların yanında, bazıları da kulak tırmalarcasına uydurulan yeni kelimeler kullanmaya başlamıştır. Bu hareketin sonucu olarak ikisinin ortası kalmamıştır. Konuşma dili ile yazı dilinin farklılaşması ve yabancı denilen kelimelerin dilden atılmaya çalışılmasının sonucunu gün geçtikçe görmek mümkündür. Bu anlaşılmazlığın sonucu olarak eski eserlerin okunması bir yana yenileri bile anlaşılmaz duruma gelmiştir (23 Haziran 1963).

3. "Eşanlam Üzerine: Kelime Suikastı"

"Dilde Müteradif Kelimler" başlıklı yazıda ise bambaşka bir sorun gündeme gelmiştir. Bu yazıda Siyavuşgil ilk olarak kelimelerin toplum hayatında ne derece önemli olduğunu belirtir. Ona göre kelimeler, keyfimize göre ölçüsünü verip yaptırdığımız eşyaya benzemez. Onları yine aklımıza esince eşya gibi sandık odasına atmamız mümkün değildi. Çünkü kelimeler, birer canlı uzviyettir. Canlı uzviyet gibi doğarlar ve gelişirler, diğer kelimelerle yakınlık kurup değişir, ihtiyarlar ve bazen de ölürler. Fakat bu, hayatın olağan akışına aykırı bir şekilde zorla yapılmaya kalkışılırsa şayet, kelimler öldürülmek istendikçe inadına yaşar, suikasta uğradıkça ömürleri artar. Zorla yaşatılmak istenilen kelimeler ya halkın nefretini kazanır ve ölü doğmuşa döner yahut yine halkın şamarını yiyip ve ekseriyet kendilerine münasip görülen manaların birer karikatürü haline gelirler. Örneğin; mühim sözcüğü yerine konulan önemli kelimesi mühimin verdiği anlamı vermemektedir. Müteradif yani eşanlam görüldüğü üzere birbiri yerine kullanılan kelimeler anlamına gelmemektedir. Yaşayan bir mekanizmaya sahip olan dilde Siyavuşgil'e göre müteradif (eşanlamlı) kelime yaşayamaz. Bir süre ikisi aynı anda yürür fakat zaman geçtikçe birisi unutulur ya da başka bir anlama evrilir. Örneğin dilimizde sıkça kullanılan şems, mihr, afitab, hurşit, gibi güneşin eşanlamlı kelimelerinden mihr ve afitab silinmiştir. Fakat buna karşılık bazı eşanlam kelimeler ise asıl anlamalarını korumakla birlikte gün geçtikçe nüanslaşıp canlı terkipler halinde yaşamaya devam etmektedirler.

Sabri Esat Siyavuşgil son olarak dili her ne olursa olsun yabancı asıldan temizlemek arzusunda olanların; onların yerine geçer ümidiyle ortaya eski veya uydurma kelimeler atmakla yanlış bir hesabın kurbanı olduklarını ve dildeki var olan mevcut kelimelerinse çoğunlukla bu zevksiz ve beceriksiz teşebbüsler karşısında kuvvetle direndiğini düşünmektedir (09.06.1949).

Sonuç

Çok yönlü bir aydın olan Sabri Esat Siyavuşgil, yeni kurulan ve büyük hedefleri olan bir devletin aydını olarak dil meselesini memleket meselesi olarak görmektedir. Kendi anadili ile birlikte İngilizce ve Fransızcaya olan hakimiyeti de onun bu konuda yazdıklarını önemli kılmaktadır. Düşüncesine göre dil vasıtasıyla oluşan kültür, doğru bir dil bilinci ile çok daha köklü bir hâle getirilebilir. Bu konuda en belirgin düşüncesi dilde sadeleşme hususunda olmuştur. Bir akademisyen olarak ele aldığı meselelerdeki ilmi derinliğin yanı sıra gazeteci kimliği ile de toplumun bu konudaki hassasiyetini de gözleyip dile getirmiştir.

Milletleri yok etmenin en kestirme yolunun onu asırlar boyu bir kültür birliği ile yoğurduğu dilinden mahrum etmek olduğunu düşünen Siyavuşgil, dil ırkçılığının sadece kelimeleri dilden atmak manasına gelmediğini düşünür. Çünkü millete mâl olan kelimeler içinde "anane, zevk, yurt sevgisi ve en nihayetinde milletin kültürünü barındırmaktadır. Tasfiyecilik ve uydurmacılık, bilinçsizce yapılan sadeleştirme çabası estetik zevkimize de zarar vermektedir. Millet realitesinin bütün istekleri, mantığı ve zevkinin önce dille -anadille- sonra eserde ifade alanı bulduğunu savunur. Bu konuda referans olarak eski Yunan devlelerini gösteren Siyavuşgil, insanlığın bilmeyi önce anadil öğretimi ile başlattığını site devletlerinde her şeyden önce bütün kültürün sindiği anadilini öğrenmenin öneminden söz ederken de

konuyu dil-kültür bağlamında değerlendirir. İçine dahil ettiği yabancı unsurları da yoğurup benimseyerek yerleşik kültüre katkıda bulunur.

Sonuç olarak Siyavuşgil gelinen son noktada kelime ırkçılığının ve bu durumun sonucu olan uydurma ve yakıştırma kelime işinin ciddi sonuçlarını pek çok yazısında dile getirip tarihe tanıklık etmiştir. Ona göre geliştirelen dil politikaları en nihayetinde edebiyata, radyoya, sinemaya müdahalesi ile sonuçlanması alışık olunmayan bir dilin -uydurma, yapay- doğmasına neden olmuştur. Dilin kısırlaşması düşüncenin de bu yönde değişmesine sebep olmuş, emre itaat eden dönemin günlük gazeteleri bu değişime ayak uydurmasıyla, yanlış giderek büyümüştür. Oysa Siyavuşgil kurulacak bir dil akademisiyle dilin dar görüşlü politikadan kurtarılıp çok daha az bütçeyle Türkçe için daha iyi adımlar atılabileceğini savunmuştur.

Kaynakça

Siyavuşgil, Sabri Esat. (19 Kasım 1950). ’Dilde Son Çare’ Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil, Sabri Esat. (13 Temmuz 1950). ‘Dilimiz ve Akademi’ Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil, Sabri Esat. (28 Ocak 1951)’Dil Politikamız’ Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil Sabri Esat. (12 Aralık 1952) ‘Mutlaka Akademi Lâzım’ Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil, Sabri Esat. (5 Mayıs 1953) ‘Dil Akademisi’ Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil Sabri Esat. (6 Şubat 1953) ‘Bu Kadarı da Fazla’Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil Sabri Esat. (9 Haziran 1949) ‘Dilde Müteradıf Kelimeler’, Yeni Sabah, s.2.

Siyavuşgil, Sabri Esat. (23 Haziran 1963) ‘Dilde Tasfiye’ Yeni Sabah, s.2.

Oğuz Kağan Destanı'nı *Üçlü İşlev Kuramı* Çerçevesinde Okuma Denemesi

İnan GÜMÜŞ[*]

Özet

İnsanlığın erken dönem üretimleri olan mitler, ritüellerde ve çeşitli anlatılarda varlık alanı bulur. Milletlerin kolektif yaşamlarının ürünü olan destanlar ise; mitler başta olmak üzere folklorik, tarihsel, toplumbilimsel, antropolojik vb. birçok ögeyi barındırır. Bu bağlamda Türklerin en eski destanlarından olan Oğuz Kağan Destanı da belirtilen ögeleri bünyesinde taşıması ve Türk mitolojisine ilişkin birçok veriye sahip olması yönüyle öne çıkar. Nitekim eser bu tarafıyla çeşitli araştırmalara konu edilmiştir. Bu çalışmada Oğuz Kağan Destanı, çıkış noktasını Fransız filolog ve dinler tarihçisi Georges Dumézil'in oluşturduğu ve Hint-Avrupa halklarının destanları için uyguladığı *üçlü işlev kuramı*na göre yorumlanmaya çalışılacaktır. Dumézil, bu yapının salt Hint-Avrupa topluluklarının tarihleri ve destanları için ayırt edici bir özellik olduğunu vurgulasa da birebir aynı olmamakla birlikte temel dinamiklere bağlı kalınarak bu kuramın başka kültürlere ve destanlara uygulandığı çalışmalara da rastlanmaktadır. Bu çalışmalardan bir tanesi Sencer Divitçioğlu'na aittir. Divitçioğlu, Köktürk Kağanlığının tarihini yazarken Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının verilerinden hareketle *kutsallık* (kut), *savaşçılık* (küç) ve *üretkenlik* (ülüg) olarak sıraladığı üçlü işlev paradigmasından yararlanma yoluna gitmiştir. Bunu yapmakla üçlü işlevin Türk topluluklarının destanlarına ve tarihlerine de uygulanabileceğini göstermeyi amaçlamıştır. Bu bildiride yukarıda vurgulanan hedef doğrultusunda, sözü edilen değerler dizisinin Oğuz Kağan'ın kişiliğindeki yansımaları ve destan metnindeki görünümleri incelenecektir. Oğuz Kağan'ın doğumu, erginlenmesi, kendisini kağan olarak ortaya koyması ve milletine liderlik etmesi süreçlerinde kutsallık, savaşçılık ve üretkenliği simgeleyen açık ya da örtük motifler tespit edilmeye çalışılacaktır. Belirtilen kuram çerçevesinde gerek Oğuz Kağan'ın kişilik özellikleri gerekse destan metni bağlamında Türklerin kolektif yaşayış ve düşünüş tarzları; millet olma bilinci ve kültürel sürekliliğe de işaret edilerek irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, üçlü işlev kuramı, Oğuz Kağan Destanı, yapısalcılık.

Giriş

İnsanlığın erken dönem üretimleri olan mitler, ritüellerde ve çeşitli anlatılarda varlık alanı bulur. Milletlerin kolektif yaşamlarının ürünü olan destanlar ise; mit başta olmak üzere folklorik, tarihsel, toplumbilimsel, antropolojik vb. birçok ögeyi barındırır. Bu bağlamda Türklerin en eski destanlarından olan Oğuz Kağan Destanı da belirtilen ögeleri bünyesinde taşıması ve Türk mitolojisine ilişkin birçok veriye sahip olması yönüyle öne çıkar.

Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı, Türklerin İslamlık öncesi yaşayışları, inanışları ve kolektif bilinçlerini gözler önüne sermektedir. Eser, geç tarihte yazıya geçirilmiş olmasına rağmen Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önceki çok eski bir anlatıya dayanmaktadır. Hiçbir şekilde İslami etkiye maruz kalmayan destan metni bu yönüyle öteki Oğuzname anlatılarından ayrılmaktadır (Ercilasun, 2019: 36).

Oğuz Kağan Destanı'nın hangi tarihte ve muhitte yazıya geçirildiği tam olarak bilinmemektedir. Çeşitli araştırıcılar özellikle dillik ölçütlerden hareketle birtakım veriler ortaya koymaya çalışmıştır. Bu verileri toplu bir şekilde değerlendiren ve daha sonra kendi düşüncelerini de paylaşan Ağca'ya göre, "(…) Uygur harfli OKD 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında Moğolların hâkim olduğu Çağatay dil alanında, Oğuz ve Kıpçak ağızlarının da karışımıyla yazıl[mıştır]" (2019: 62).

Oğuz Kağan Destanı, dil çalışmalarının yanında içeriğe yönelik çalışmalara da konu edilmektedir. Bu doğrultuda öncelikle destanın sağlam bir metninin çıkarılması gerekmektedir. Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nın ilk ilmî neşirlerinden birini gerçekleştiren Bang ve Arat da bu hususu vurgulamışlardır. Onlara göre destanın sağlam bir metninin ortaya konulması; Oğuz destan dairesinin bu şeklinden

[*] Doç. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, inangumus@isparta.edu.tr.

okuyucuların istifadesinin kolaylaştırılmasına (Bang ve Arat, 1936: 3) imkân sağlayacaktır. Bugün bu imkâna sahip araştırıcılar da Oğuz Kağan Destanı'nın içerik ve söylemine yönelik çalışmalar yapmaktadır. Bu öneme bağlı olarak biz de Oğuz Kağan Destanı'nı, çıkış noktasını Fransız filolog ve dinler tarihçisi Georges Dumézil'in oluşturduğu ve Hint-Avrupa halklarının destanları için uyguladığı *üçlü işlev kuramı*na göre yorumlamaya çalışacağız.

Bu noktada öncelikle şu hususu vurgulamak yararlı olacaktır. Dumézil, bu yapının salt Hint-Avrupa topluluklarının tarihleri ve destanları için ayırt edici bir özellik olduğunu vurgulamıştır. Ancak temel dinamikler bağlamında bu kuramın başka kültürlere ve destanlara uygulandığı çalışmalara da rastlanmaktadır. Bu çalışmalardan bir tanesi Sencer Divitçioğlu'na aittir. Divitçioğlu, Köktürk Kağanlığı'nın tarihini yazarken Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının verilerinden hareketle *kutsallık* (kut), *savaşçılık* (küç) ve *üretkenlik* (ülüg) olarak sıraladığı üçlü işlev paradigmasından yararlanma yoluna gitmiştir. Bunu yapmakla üçlü işlevin Türk topluluklarının destanlarına ve tarihlerine de uygulanabileceğini göstermeyi amaçlamıştır.

Bu çalışmada yukarıda vurgulanan hedef doğrultusunda, sözü edilen değerler dizisinin Oğuz Kağan'ın kişiliğindeki yansımaları ve destan metnindeki görünümleri incelenecektir. Oğuz Kağan'ın doğumu, erginlenmesi, kendisini kağan olarak ortaya koyması ve milletine liderlik etmesi süreçlerinde kutsallık, savaşçılık ve üretkenliği simgeleyen motifler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede öncelikle Dumézil tarafından ortaya atılan üçlü işlev kuramının ana çerçevesini çizmek yerinde olacaktır.

1. Georges Dumézil'in Üçlü İşlev Kuramı

Fransız dinler tarihçisi ve filolog Georges Dumézil, 20. yüzyılın başlarından itibaren gelişen yapısalcılık akımının antropoloji alanındaki güçlü temsilcilerindendir. Saussure'ün temellerini attığı yapısalcılığı, antropolojiye uyarlayarak Saussure-Lévi-Strauss-Braudel çizgisinde gelişen yapısalcı dil-antropoloji-tarih düzlemindeki yerini almıştır (Divitçioğlu, 2005: 65). Ortaya koyduğu üçlü işlev kuramından dolayı Strauss tarafından yapısalcılığın öncülerinden sayılmıştır (Güçlü, 2006: 758).

Dumézil'in üçlü işlev kuramını oluşturmadaki asıl amacı, Hint-Avrupa dinleri ile toplumlarında iktidar ve egemenliğin nasıl bir yer tuttuğunu göstermeye çalışmaktır (Güçlü, 2006: 755). Hint-Avrupa topluluklarının destan, efsane ve tarihlerinde saptadığı ortak motifleri üç başlık altında toplamış ve bu motiflerin Hint-Avrupa toplulukları için ayırt edici bir özelliğe sahip olduğunu vurgulamıştır. Bu üçlü işlevin bileşenleri şu şekildedir:

Kutsallık: 1) Kutsal ile insan arasındaki ilişkileri; 2) Tanrının lütfuna sığınan insan ile insan arasındaki ilintileri (hukuk, yönetim); 3) Tanrıdan devralınan egemenlik hakkının (hükümdarlık) kökenini araştırır.

Savaşçılık: 1) Fiziki güç; 2) Hoyratça ve şiddet kullanılarak yapılan savunma ve saldırmayı konu alır.

Üretkenlik: 1) Toplumun kalımı için bereketin sağlanması ve doğurganlığın sürekliliğidir; 2) Özellikle sayı çokluğunun hem mal hem de nüfus açısından önemsenmesidir. (Dumézil, 1958'den akt. Divitçioğlu, 2005: 65-66).

Hayatı boyunca en çok önem verdiği çalışmanın "Hint-Avrupa toplumlarında üçlü ideoloji ve bunların toplumsal yapıya etkileri" olduğunu (Akay, 2009: 5) vurgulayan Dumézil, ilk olarak 1930 yılında Hint-İran kast sistemi üzerine yazdığı bir makalede Osetler, Eski İranlılar ve Hintliler arasında kavramsal bağlantı kurar. 1938 yılında yaptığı bir çalışmada ise Eski Roma'da "Flamenler" diye adlandırılan üç başrahipten oluşan din adamları kategorisinin sırasıyla tanrıların en büyüğü Jüpiter, savaş tanrısı Mars, toplum ile tarımsal üretimin koruyucusu Quirinius olmak üzere üç ayrı tanrıya karşı ibadet görevini yerine getirmelerini, üçlü işlev ideolojisinin belirgin bir tezahürü olduğunu tespit eder. Bu kategorik

yapıyla daha önce incelediği Hint-İran kastlarının koşutluğu (i) egemenlik, kutsallık, ussallık (ii) güç, özellikle de askerî güç, (iii) tarımsal üretim bolluğu ile toplumun refahı biçiminde özetlenebilecek 'üçlü Hint-Avrupalı işlev'e yönelik keşfe (Güçlü, 2006: 757-758) zemin hazırlamıştır.

"Dumézil'in çalışmalarının sonucunda toplanan malzemeye göre, Hint-Avrupa toplumlarının efsanelerinde üçlü işlev yapılanması, üç simgesel nesne, üç ilah ya da üç kur ile belirlenir." (Divitçioğlu, 2005: 66). Söz gelimi Avesta'nın kahramanlarından Feridun'un üç oğlundan Salm zenginliği; Töz yiğitliği; Eriş ise kanun ve dini temsil etmektedir (Dumézil 1977'den akt. Divitçioğlu, 2005: 66). Sonuç olarak Dumézil; Eski Hint, Yunan, Roma, İskandinav, İskit gibi toplumların destan, efsane, tarih ve yaşamlarında üçlü işlevin izini sürmüş ve Hint-Avrupa toplumlarının karakteristik vasıflarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Burada özellikle bir Kafkas kavmi olan Osetler üzerinden İskit toplumunu Hint-Avrupa kültürüne bağlama çabası içerisinde olduğunu belirtmek gerekir.

Dumézil her ne kadar üç işlevin Hint-Avrupa topluluklarının destanlarında ve yaşayışlarında yansıma alanı bulduğunu belirtse de özellikle üç halkın bu işlevlerden kendilerine büyük pay çıkardığını vurgular: "Hintliler *Mahabbarata*'da; Romalılar kökenlerinin 'tarihi'nde ve her türlü karşılaştırmalı inceleme içinde önemi durmadan artan Osetler de Nart kahramanları üzerine destanlarında bu ideolojiden yararlandılar." (Dumézil, 2019: 43). Bunun yanında Dumézil, üç işlevin her insan topluluğunun varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan üç ögeye karşılık geldiğini ifade eder ancak bunun yalnızca Hint-Avrupalılar ya da Hint-Avrupalıların etkisindeki kültürler tarafından ideolojileştirildiğini öne sürer (Dumézil, 2019: 633). Başka kültürlerde bu yapının izine rastlanamayacağını şöyle dile getirir:

"Gerek destan gerekse tarih bakımından, bunun izlerini *Kalevala*'nın veya *Gılgamış*'ın olay örgüsünde, Kabillerin veya Türklerle Moğolların efsanelerinde aramak boşuna çaba olur." (Dumézil, 2019: 633).

Dumézil'in bu keskin ifadelerine rağmen kimi araştırmacılar üçlü işlevin kapsamını daha da genişleterek bu kuramı başka kültürlere de uyarlamaya çalışmışlardır (Güçlü, 2006: 758). Örneğin bu çalışmanın da esin kaynağını oluşturan Sencer Divitçioğlu, Köktürk tarihini yazarken yapısalcı antropolojiye de başvurmuş ve burada üçlü işlev kuramından yararlanmıştır. Bu noktada Divitçioğlu, Hun ve Köktürk çağını üçlü işlev paradigmasına uygun olarak değerlendirme yoluna gitmiştir. Hun dönemi için görsel malzemeye; Köktürk dönemi için yazılı malzemeye başvurmuştur. Burada üçlü işlev kuramını Köktürk yazıtlarına nasıl uyarladığı üzerinde kısaca durduktan sonra bu kuramın Oğuz Kağan Destanı'ndaki görünümlerine değineceğiz.

Divitçioğlu, üçlü işlev kuramındaki kutsallık (egemenlik), savaşçılık (güç) ve üretkenlik kategorilerinin yazıtlarda *kut, küç* ve *ülüg* kavramlarıyla karşılandığını tespit etmiş ve şu örnekleri vermiştir:

a. teŋri yarlıkadukun üçün özüm **kut**um bar üçün kagan olurtum (Tanrı buyurduğu için, kutum olduğu için kağan olarak oturdum/hüküm sürdüm.)

b. teŋri **küç** birtük üçün anta sançdım (Tanrı güç verdiği için orada süngüledim.)

c. teŋri yarlıkazu… **ülüg**üm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igittim (Tanrı buyurdu… kısmetim olduğundan ölecek bodunu toplayıp korudum.) (Divitçioğlu, 2005: 72).

Verilen bu genel örneklerden sonra Divitçioğlu konuyu daha da detaylandırarak her bir işlev içerisinde değerlendirilebilecek ögeleri ayrı ayrı gösterme yoluna gitmiştir. Kutsallık (kut) işlevi için din (Kök Teŋri, Umay, Iduk Yir Sub), kültler (Kutsal Kağan, Ötüken, İl, At ve Töre, Kurban, Güneş Kültü, Ölüm); savaşçılık (küç) işlevi için savaş (savaşın algılanması, asker, ordu vs.); üretkenlik (ülüg) işlevi için çobanlık, avcılık, tarım ve kent, mülkiyet, vergi/haraç, talan gibi ögeleri sıralamıştır (Divitçioğlu, 2005: 72-233).

2. Üç İşlevin Oğuz Kağan Destanı'ndaki Yansımaları

2.1. Kutsallık (Egemenlik)

2.1.1. Oğuz Kağan'ın Doğumu ve İlk Vasıfları

Oğuz Kağan'ın doğumunun anlatıldığı bölümler, onun kutsal bir kişilik olarak ortaya çıktığını ve insanüstü vasıflarla donandığını göstermektedir. Bu bağlamda kutsallık işlevi, destanın hemen başında kendisini hissettirmektedir:

"Kine künlerden bir kün Ay Kagan'nuŋ közü yarup bödüdi, irkek ogul togurdı. Uşol ogulnuŋ öŋlüki çıragı kök irdi, agzı ataş kızıl irdi, közleri al; saçları, kaşları kara irdiler erdi; yahşı nepsikilerden körüglügrek irdi. Uşol ogul anasınıŋ kögüzündün oguznı içip mundın artukrak içmedi. Yig et, aş, söyürme tiledi. Tili kile başladı. Kırık kündün soŋ bedükledi, yörüdi, oynadı. Adakı ud adakı teg, billeri böri billeri teg, yagrı kiş yagrı teg, kögüzü adug kögüzü teg irdi. Bedeninüŋ kamagı tüg tülüglük erdi. Yılkılar küdeye turur irdi, atlarga mine turur irdi, kiyik av avlaya turur irdi."

"Yine günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parlayıp büyüdü ve bir erkek çocuk doğurdu. O çocuğun yüzü boz; ağzı ateş gibi kızıl; gözleri kırmızı; saçları ve kaşları karaydı. O çocuk güzel perilerden daha güzeldi. O çocuk, annesinin göğsünden ilk sütü içti ve bir daha içmedi. Çiğ et, yemek ve kızarmış et istedi. Konuşmaya başladı. Kırk günden sonra kendisini büyük saydı, ardından yürüdü ve oynadı. Ayakları sığır ayağı gibi, beli kurt beli gibi, sırtı samur sırtı gibi, göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücudunun tamamı tüylerle kaplıydı. At sürüleri güderdi ve atlara binerdi. Vahşi hayvanları avlardı. Günlerden ve gecelerden sonra yiğit oldu." (Oğuz Kağan Destanı = OKD 1/1-9, 2/1-9; Ağca, 2019: 65, 67).

2.1.2. Oğuz Kağan'ın Evlilikleri ve Oğulları

Oğuz Kağan'ın, Tanrı'ya yalvarması sırasında gökten mavi bir ışığın içinden beliren kızdan gök cisimlerini temsil eden Kün, Ay ve Yultuz adında; bir av sırasında gölün içindeki bir ağacın kovuğunda karşısına çıkan kızdan yeryüzünü temsil eden Kök, Tag ve Teŋiz adında oğullarının olması (Ağca, 2019: 75-83) kutsallık işleviyle ilgilidir. Sözü edilen iki evliliğin de mitik ögeler barındırması kutsallık işlevi çerçevesinde değerlendirilebilir. Ayrıca oğullarına verilen isimlerden anlaşıldığı üzere kutsallığın beraberinde cihan hâkimiyeti ülküsüne de göndermede bulunulmuştur.

Oğuz Kağan'ın eşlerinin ortaya çıkış biçimleri ve oğullarına verilen adlar üzerinden Türklerin evren tasavvuruna da işaret edilmektedir. Bu durumu Türklerin gök ve yer/su dikotomisiyle yorumlamak mümkündür. İlk izlerine, Kuzey Çin'de Proto Türkler tarafından kurulan Çu hanedanında rastlanan (Esin, 2001: 19-20) ve Orhon yazıtlarında da belirgin olarak görülen (Gümüş ve Dağ, 2016: 296) Türk dikotomi anlayışının Oğuz Kağan Destanı'ndaki bu izdüşümü kültürel süreklilik bağlamında ele alınabilir.

2.1.3. Oğuz Kağan'a Seferlerinde Boz Kurdun Rehberlik Etmesi

Türklerce kutsal sayılan hayvanlardan olan kurt, Oğuz Kağan'ın seferlerine liderlik eden ve yol gösteren bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Kağan'ın Urum Kağan'a karşı düzenlemiş olduğu seferde Oğuz Kağan'ın çadırında bir ışık içinde beliren boz tüylü ve boz yeleli bir kurt, Oğuz Kağan'la konuşarak ona seferinde öncülük eder ve zafer kazanmasına vesile olur:

"Çaŋ irte boldukta Oguz Kagan'nuŋ korıkanıga kün teg bir caruk kirdi. Ol carukdun kök tülüklüg kök callug bedük bir irkek böri çıkdı. Uşol böri Oguz Kagan'ga söz berip turur irdi. Takı dedi

kim ay ay Oguz! Urum üstige sen atlar bola sen. Ay ay Oguz! Tabukuŋlarga men yörür bol men, tep tedi."

"Sabah tan vakti geldiğinde Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi parlak bir ışık girdi. O ışıktan boz yeleli büyük bir erkek kurt belirdi. Kurt Oğuz Kağan ile konuştu. Ayrıca kurt dedi ki, 'Ey Oğuz! Urum Kağan'ın üzerine hücum etmelisin. Ey Oğuz! Ben de senin önünde yürüyeyim' dedi." (OKD 16/1-9, 17/1-2; Ağca, 2019: 95, 97).

Kurt, birkaç gün ordunun önünde yürüyerek onlara yol gösterir ve orduyu İdil Müren'in kenarına kadar getirir. Burada meydana gelen savaşta Oğuz Kağan, Urum Kağan'a üstün gelir.

İdil Irmağı geçildikten sonra boz kurdun tekrar belirip Oğuz Kağan'ı sefere sevk etmesi, sınırların genişletilmesinde öncülük etmesi ve nihayet çokça at, sığır, buzağı, altın, gümüş ve mücevher bulunan Çürçet adlı memleketin zaptında önemli bir işleve sahip olması kurdun kutsallığının getirdiği güçle açıklanabilir. Kurdun yol göstericiliğinde birçok zaferin kazanılması, sınırların genişlemesi ve ganimet elde edilmesi aynı zamanda üçlü işlev yapılanmasının tüm ögelerinin tezahürüdür.

2.1.4. Ulug Türük'ün Rüyası

Oğuz Kağan'ın maiyetinde bulunan Ulug Türük adlı bilge kişinin, rüyasında doğudan batıya uzanan bir altın yay ve kuzeye kadar giden üç gümüş ok görmesi ve bunu Oğuz Kağan'a haber vermesi Oğuz Kağan Destanı'ndaki cihan hâkimiyeti ülküsünün kutsallık işlevi çerçevesinde sunumudur. Oğuz Kağan bu rüyayı, ilk eşinden olan Kün, Ay ve Yultuz adlı oğullarını doğuya; ikinci eşinden olan Kök, Tag ve Teŋiz adlı oğullarını ise kuzeye göndererek teyit etmek ister. Büyük oğulları altın yayı; küçük oğulları ise gümüş okları bulur. Cihanı simgeleyen altın yay ve gümüş okları oğulları arasında paylaştırır. Sembolik olarak yaptığı bu paylaşımı, daha sonra topladığı kurultayda sağ tarafına Bozokları (Kün, Ay, Yultuz); sol tarafına Üçokları (Kök, Tag, Teŋiz) oturtarak hayata geçirmiş olur.

2.2 Savaşçılık (Güç)

2.2.1. Oğuz Kağan'ın Fiziksel Özellikleri ve Bir Savaşçı Olarak Ortaya Çıkışı

Oğuz Kağan, doğumundan hemen sonra gelişimini tamamlamış ve fiziksel özellikler itibarıyla yırtıcı hayvanların vasıflarıyla donanmıştır:

"Adakı ud adakı teg, billeri böri billeri teg, yagrı kiş yagrı teg, kögüzü adug kögüzü teg irdi. Bedeninüŋ kamagı tüg tülüglük erdi."

"Ayakları sığır ayağı gibi, beli kurt beli gibi, sırtı samur sırtı gibi, göğsü ayı ayı göğsü gibiydi. Vücudunun tamamı tüylerle kaplıydı." (OKD 2/3-6; Ağca, 2019: 67).

2.2.2. Oğuz Kağan'ın Kıyat Adlı Vahşi Yaratığı Avlaması

Oğuz Kağan, orman içinde bulunan ve at sürüleri ile halkı yiyen Kıyat adlı vahşi yaratığı avlayarak rüşdünü ispat eder. Bu durum Oğuz Kağan'ın dilinden şöyle ifade edilir:

" 'Bugu yidi, adug yidi, cıdam öltürdi temür bolsa; kıyatnı şuŋkar yidi, ya okum öltürdi yil bolsa.'

" 'Canavar geyiği yedi, ayıyı yedi; kargım demir gibi olmalı ki onu öldürdü. Doğan canavarı yedi; yay ve okum rüzgâr gibi olmalı ki onu öldürdü' " (OKD 5/8-9, 6/1-2; Ağca, 2019: 73, 75).

2.2.3. Oğuz Kağan'ın Hanlığını İlan Etmesi

Oğuz Kağan'ın, hanlığını ilan edene kadar geçirdiği süreç mitolojik ögelerle bezelidir. Gelişimi, Kıyat adlı yaratığı öldürmesi, evlilikleri ve oğulları onun bir Han olarak ortaya çıkması aşamalarını

oluşturmaktadır. Buraya kadarki süreci Oğuz Kağan'ın, hanlığına ve cihan hâkimiyetine giden sürecin hazırlıkları olarak değerlendirebiliriz. Erginlenmesini tamamlayan Oğuz'un yapması gereken artık hanlığını ilan etmektir. Elbette bunu da meşru bir zemine oturtmak gerekecektir. Bunun yolu da halka ferman göndererek onların onayını (istişare) almaktan geçmektedir:

"Andan soŋ Oguz Kagan bedük toy birdi. İl künge carlıg carlap kiŋeşdier keldiler. (…) Toydan soŋ Oguz Kagan biglerge, il künlerge carlıg birdi takı tedi kim

men sinlerge boldum kagan; alalıŋ ya takı kalkan; tamga bizge bolsun buyan; kök böri bolsungıl uran; temür cıdalar bol orman; ab yirde yörüsün kulan; takı taluy takı müren; kün tug bolgıl kök korıkan, tep tedi."

"Ardından Oğuz Kağan büyük bir toy verdi. Halka ferman gönderdi, onlar da istişare ettiler ve geldiler. (…) Toydan sonra Oğuz Kağan beylere ve halka şöyle emir verdi:

Ben sizlere kağan oldum. / Yay ve kalkanları alalım. / Damgamız bize şans getirsin. / Bozkurt naramız olsun. / Demir mızraklar orman gibi çok olsun. / Yabanî atlar av yerinde yürüsün. / İşte deniz, işte ırmak! / Güneş, bayrak; gök, çadır olsun' dedi." (OKD 10/8-9, 11/1-9; 12/1-3; Ağca, 2019: 83, 85, 87).

Burada Oğuz Kağan, daha önce evlilikleri ve oğulları üzerinden mitolojik ögelerle verilen cihan hâkimiyeti ülküsünü adeta bir manifesto şeklinde ilan etmektedir. Öncelikle kendi beylerinden ve halkından onay alma gereği duyan Oğuz Kağan artık tarihsel bir şahsiyet olarak kendisini göstermektedir. Halkının nezdinde meşruiyetini temin eden Oğuz Kağan, dört bir tarafa fermanlar gönderdikten sonra tüm halkların kendisine tabi olmasını isteyerek hâkimiyet alanını genişletmek istemiştir.

2.2.4. Oğuz Kağan'ın Kendisine İtaat Etmeyen Urum Kağan'la Mücadelesi

Oğuz Kağan, dört bir yana fermanlar gönderdikten sonra kendisine itaat etmeyen Batı tarafındaki Urum Kağan'la mücadeleye girişir ve ona karşı galip gelir. Bu savaş, Oğuz Kağan'ın ilk büyük başarısıdır ve yenilmezliği yolunda attığı ilk adımdır. Bu mücadelede dikkat çeken husus, Oğuz Kağan'a bir kurdun önderlik etmesidir:

"İtil Müren'niŋ kudugıda bir kara tag tapıkıda uruşgu tutuldı. Ok birle, cıda birle, kılıç birle uruşdılar. Çeriglerniŋ aralarıda köp telim boldı uruşgu. İl künlerniŋ köŋülleride köp telim boldı kaygu. Tutulunç uruşunç andag yaman boldı kim İtil Müren'nüŋ sugı kop kızıl, sibsiŋgir teg boldı. Oguz Kagan başadı, Urum Kagan kaçdı. Oguz Kagan, Urum Kagan'nuŋ kaganlukın aldı, il künin aldı."

"İdil Müren'in kenarındaki bir kara dağın önünde savaş başladı. Ok ile, mızrak ile, kılıç ile savaştılar. Orduların arasında büyük bir savaş oldu. Halk kaygılandı. Yakalamaca ve savaş öyle kuvvetli oldu ki İdil Müren'in suyu zincifre gibi tümüyle kırmızı oldu. Oğuz Kağan galip geldi, Urum Kağan ise kaçtı. Oğuz Kağan, Urum Kağan'ın kağanlığını ve halkını aldı." (OKD 18/5-9, 19/1-8; Ağca, 2019: 99, 101).

2.2.5. Oğuz Kağan'ın Birbiri Ardınca Çürçet, Hint, Tangut, Şam ve Barkan Adlı Memleketleri Fethi

Oğuz Kağan'ın cihan hâkimiyetine giden yolda birbiri ardınca dört bir taraftaki memleketleri fethetmesi, hanlığını ilan ederken dile getirdiği cihan hâkimiyeti ülküsüyle koşutluk göstermektedir. Bu fetihlerde boz kurdun Oğuz Kağan'a rehberlik etmesi savaşçılık işleviyle kutsallık işlevinin birlikte yürüdüğünü gözler önüne sermektedir.

2.3. Üretkenlik

2.3.1. Oğuz Kağan'ın Çobanlık ve Avcılık Vasıfları

Oğuz Kağan, doğumunu takip eden süreçte kutsallık ve savaşçılık özelliklerinin yanında üretkenlik işlevine bağlı olarak çobanlık ve avcılık vasıflarıyla da ön plana çıkmıştır. Oğuz Kağan'ın mitolojik kişiliğinin sergilendiği bu kısımlar, onun erginlenme sürecinde üç işlevi tamamladığını ve bir destan kahramanı olarak temayüz ettiğini gösterir:

"Yılkılar küdeye turur irdi, atlarga mine turur irdi, kiyik av avlaya turur irdi."

"At sürüleri güderdi ve atlara binerdi. Vahşi hayvanları avlardı." (OKD 2/6-8; Ağca, 2019: 67).

2.3.2. Oğuz Kağan'ın Kıyat Adlı Vahşi Yaratığı Avlaması

Ekonomik faaliyetler ve demografik yapı üretkenlik işlevinin en önemli göstergelerindendir. Oğuz Kağan Destanı'nda Kıyat adlı mitolojik yaratık, at sürülerini ve halkı tehdit eden bir figür olarak belirir. Oğuz Kağan'ın bu yaratıkla mücadele etmesi ve onu ortadan kaldırması, hem emeğin hem de nüfusun korunmasını sağlayarak üretim işlevinin devamlılığında önemli bir faktör olmuştur. Tabii bu durum aynı zamanda Oğuz Kağan'ın erginlenme aşamalarının bir parçasını oluşturması bakımından da kayda değerdir:

"Bu çakda, bu yirde bir ulug orman bar irdi, köp mürenler, köp ügüzler bar irdi. Bunda kilgenler kiyik köp köp; bunda uçkanlar kuş köp köp irdi. Uşol orman içinde bedük bir kıyat bar irdi. Yılkılarnı yil künlerni yir irdi. Bedük yaman bir kiyik irdi, birge emgek birle il künni basup irdi. Oguz Kagan bir iris kagas kişi irdi. Bu kıyatnı avlamak diledi."

"O zamanlarda, burada büyük bir orman, birçok dere ve ırmak vardı. Buraya gelen vahşi hayvanlar ve burada uçan kuşlar çok fazlaydı. O orman içinde büyük bir canavar vardı. Bu canavar at sürülerini ve halkı yerdi. Çok vahşi bir hayvandı. Çok eziyet ederek halkı sindirmişti. Oğuz Kağan ise cesur bir kişiydi. Bu canavarı avlamak istedi." (OKD 2/9, 3/1-8; Ağca, 2019: 67, 69).

2.3.3. Hediye, Vergi, Haraç ve Ganimet Gibi Kazanımlar

Üretkenlik işlevinin birçok göstergesi vardır. Haraç, vergi, hediye ve ganimet gibi ögeler bunlar arasında sayılabilir. Oğuz Kağan Destanı'nda komşu memleketlerden gelen hediyeler ve gerçekleştirilen seferler sonucunda elde edilen ganimetler üretkenlik işlevinin tezahürleri olarak görünmektedir:

2.3.3.1. Altun Kağan'ın Hediye/Vergi Göndermesi

"Kine bu çakda oŋ çaŋakda Altun Kagan tegen bir kagan bar irdi. Uşbu Altun Kagan, Oguz Kaganga ilçi yumşap yiberdi. Köp telim altun kümüş tartup, köp telim kas yakut taş alıp köp telim erdiniler yiberip yumşap Oguz Kagan'ga soyurkap birdi. Agızıga bakındı."

"Yine o zamanlarda doğu tarafında Altun Kağan denilen bir kağan vardı. Altun Kağan, Oğuz Kağan'a elçi gönderdi. Onun taşıyıp getirdiği sayısız altın ve gümüşü, yeşim ve yakut taşları ve gönderdiği mücevherleri Oğuz Kağan'a hediye etti. Böylece Oğuz Kağan'a itaat etti." (OKD 13/7-9, 14/1-5; Ağca, 2019: 89, 91).

2.3.3.2. Urum Kağan'la Girişilen Mücadele Sonucunda Ganimet Elde Edilmesi

"Ordusıga köp ulug ölüg bargu, köp telim tirig bargu tüşük boldı."

"Ordusuna çok fazla cansız ve canlı ganimet aldı." (OKD 19/8-9, 20/1; Ağca, 2019: 101, 103).

2.3.3.3. Urum Kağan'ın Kardeşi Uruz Beg'in Oğlunun Oğuz Kağan'a Tabi Olarak Çok Sayıda Hediye Göndermesi

"Uruz Beg'niŋ ogulı aŋa köp altun kümüş yiberdi"; "Bizniŋ kutıbız senniŋ kutuŋ bolmuş, bizniŋ urugıbız senniŋ ıgaçuŋnuŋ urugı bolmuş bolup turur. Men saŋa başumnı kutumnı bire men. Begü berip dostlukdan çıkmaz turur men tep tedi."

"Bunun üzerine Uruz Bey'in oğlu ona çok sayıda altın ve gümüş gönderdi."; " 'Bizim bahtımız senin bahtın olmuş, bizim soyumuz senin ağacının soyu olmuştur. Tanrı sana ülke vermiş, bahşetmiş. Ben de sana başımı, bahtımı vereyim. Vergi verip senin dostluğundan çıkmam' dedi." (OKD 20/9, 21/1-2, 22/1-4; Ağca, 2019: 103, 105, 107).

2.3.3.4. Çürçet Adlı Memleketin Zaptından Sonra Ganimet Elde Edilmesi

"Uruşgudun soŋ Oguz Kagan'nuŋ çerigige, nökerlerige, il künige andag ulug ölüg bargu tüşdi kim yüklemekke, keltürmekke at, kagatır, ud azlık boldı."

"Savaştan sonra Oğuz Kağan'ın ordusuna, yardımcılarına, halkına o kadar çok ganimet düştü ki onları yüklemek ve getirmek için at, katır ve sığır yetmedi." (OKD 30/9, 31/1-4; Ağca, 2019: 123-125).

2.3.4. Oğuz Kağan'ın Türk Boylarının Teşekkülündeki Rolü

Aile, akrabalık, boy gibi yapılanmalar milletin bir parçasını oluşturması ve demografiye olan katkıları bağlamında üretkenlik çerçevesinde değerlendirilir. Oğuz Kağan Destanı'nda Türk boylarının oluşumuyla ilgili bilgilere de yer verilmiş, bu oluşum sağlanırken boy beylerinin sergiledikleri maharetler gözetilmiştir. İdil Irmağı'nın geçilmesini sağlayan Ulug Ordu'ya Oğuz Kağan tarafından Kıpçak adının verilmesi (Ağca, 2019: 111); Oğuz Kağan'ın, buz ve kar kaplı Muz Tag'a kaçan atını bulup getiren beye Karluk adının verilmesi (Ağca, 2019: 119); duvarları altından, pencereleri gümüşten ve kapıları demirden yapılan bir evin kapısını açma görevini üstlenen Tömürdü Kagul adlı kişiye Kalaç adının verilmesi (Ağca, 2019: 121); araba (kaŋa) yapan Barmaklıg Çosun Billig'e Kaŋalıg (Kaŋlı) adının verilmesi (Ağca, 2019: 121) halk etimolojisi olarak değerlendirilebilecek örnekler olsa da Türk boylarının teşekkülünü göstermesi bakımından Oğuz Kağan Destanı'ndaki üretkenlik işlevine örnek oluşturan verilerdir.

2.3.5. Ganimetlerin Taşınması İçin Araba Yapımı

Oğuz Kağan Destanı'nda üretkenlik işlevinin en önemli göstergelerinden biri de araba yapımıdır. Çürçet'ten elde edilen ganimetlerin taşınması için Barmaklıg Çosun Billig adlı kabiliyetli bir kişi tarafından araba yapılmıştır:

"Munda Oguz Kagan'nuŋ çerigide uslug, yaşkı bir çeber kişi bar irdi. Anuŋ atı Barmaklıg Çosun Billig irdi. Bu çeber bir kaŋa capdı. Kaŋa üstünde ölüg bargunı koydı. Kaŋa başıda tirig bargunı koydı. Tarıtdılar, kitdiler."

"O zamanlarda Oğuz Kağan'ın ordusunda akıllı ve çok kabiliyetli bir kişi vardı. Onun adı Barmaklıg Çosun Billig idi. Bu kabiliyetli kişi bir araba yaptı. Arabanın üzerine cansız ganimetleri koydu. Arabanın ön kısmına ise canlı ganimetleri koydu. Arabayı çektiler." (OKD 31/4-9; Ağca, 2019: 125).

Sonuç

Oğuz Kağan Destanı'nda üçlü işlev yapılanmasına örnek oluşturacak birçok veriye rastlanmıştır. Kutsallık/egemenlik kategorisinde Oğuz Kağan'ın doğumu başta olmak üzere sahip olduğu doğaüstü

fiziksel özellikleri, eşlerinin ortaya çıkış biçimleri, oğulları, seferlerde kendisine boz kurdun rehberlik etmesi ve Ulug Türük'ün rüyası; savaşçılık/güç kategorisinde Oğuz Kağan'ın fiziksel özellikleri ve bir savaşçı olarak ortaya çıkışı, Kıyat adlı vahşi yaratığı avlaması, hanlığını ilan etmesi ve yaptığı savaşlar; üretkenlik kategorisinde Oğuz Kağan'ın çobanlık ve avcılık yapması, hediye/vergi, haraç ve ganimetler elde etmesi ve Türk boylarının teşekkülü gibi motifler Oğuz Kağan Destanı'ndaki üç işleve örnek oluşturacak veriler olarak değerlendirilebilir.

Oğuz Kağan Destanı'ndaki üçlü işlev yapılanması Dumezil'in üçlü işlev ideolojisinden belirli yönlerden ayrılmaktadır. Hint-Avrupa destanlarında üç işlev, üç ayrı tanrı ya da simgeyle temsil edilmektedir. Bu ayrı temsiller beraberinde sınıfsallığı da getirmektedir. Bu sınıfsallığın toplumdaki tezahürü; din adamları, askerler ve köylüler şeklinde yapılanmıştır. Oğuz Kağan Destanı'nda ise Hint-Avrupa kültürlerinde görülen bu sınıfsallık bulunmamakta; tam tersi olarak toplumsal bütünlük ve ahenk ortamından söz edilebilmektedir. Bu da Türklerin yaşam biçimlerinin ve evren tasarımlarının destanlardaki izdüşümü olarak yorumlanabilir.

Kaynakça

Ağca, F. (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Akay, A. (2009). "Bir Bilim Sanatçısı İstanbul'daydı", *Belkıs Halim Vassaf'ın Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*, Haz.: Gündüz Vassaf, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Bang, W., Arat, R. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı.

Divitçioğlu, S. (2005). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar)*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Dumézil, G. (2019). *Mit ve Destan I Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi*, Çeviren: Ali Berktay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2019). *Nehir Destan Oğuzname (Oğuz Bitig)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Güçlü, A. (2006). "Dumézil, Georges", *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 4, Ed.: Ahmet Cevizci, Ankara: Ebabil Yayınları, s. 755-759.

Gümüş, İ., Dağ, P. (2016). "Türk Dikotomi Algısının Orhon Yazıtlarındaki Görünümü", *SOBİDER-Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, s. 292-302.

Trabzon Çepni Ağzından Seçilmiş Metinlerde Bağdaşıklık Dışı Kullanım Örneklerine Dair Bir İnceleme

İrem ERTEN*

Özet

Bağdaşıklık, bir metnin "metin" olarak değerlendirilebilmesi için gerekli olan metinsellik ölçütlerinden biridir. Bu çalışmada 2020 yılında tamamlanan Trabzon Çepni Ağzı (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin) adlı yüksek lisans tezi için 2019-2020 yıllarında derlenen metinlerden alınan örneklerde bağdaşıklık dışı kullanımlar (dilbilgisel bağdaşmazlıklar) tespit edilmiş ve değerlendirmeye alınmıştır. Bu şekilde ağız metinlerinde bağdaşıklık dışı kullanımlara ve metindeki yerlerine dikkat çekmek çalışmanın amacı olarak gösterilebilir. Ağız metinleri, sözlü kültür ortamını yansıtan metinler olmaları dolayısıyla konuşucuların bağdaşıklığı sağlamalarında farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Bu çalışmaya esas olan metinler, sözlü ortamdan derlenmesine rağmen bağdaşıklık ölçütlerini büyük ölçüde sağlamaktadır. Ancak bazı örneklerde dilbilgisel bağdaşmazlık unsurları da tespit edilmiştir. Bağdaşıklık dışı kullanımlar ve buna bağlı dil bilgisel hatalar, konuşurların dil bilgisi edinimleri ile ilişkilendirilebilir. Dil bilgisi edinimine sahip konuşurlarda bağdaşıklık dışı kullanımların bu edinime sahip olmayan konuşurlara göre daha az olduğu düşünülmektedir. Burada değerlendirmeye alınan metinlerde gönderimi sağlayan zamirlerin yanlış kullanımı, gönderimin bir parçası olan işaret ve şahıs zamirlerinin gereksiz kullanımları, yanlış ek kullanımı, bulunma hal eki yerine yönelme hal ekinin kullanımı ya da yönelme hal eki yerine bulunma hal ekinin kullanımı**,** belirtme hal eki yerine yönelme hal ekinin kullanımı, yönelme hal eki yerine belirtme hal ekinin kullanımı, iyelik eki yerine belirtme hal ekinin kullanımı (bu durumlar yöreye has ayırıcı bir özellik olarak kabul edilebilir.), kip ve kiplik durumları, zıtlık ve tekrar bağlaçlarının bir arada kullanımı, kelime türlerinde işlev değişiklikleri, kelime bağdaşıklığını sağlayan unsurların gereksiz kullanımı, dilbilgisel bağdaşmazlık örnekleri olarak tespit edilmiştir. İlaveten sözdizimsel yapıların da kelime sırası ve devrik cümlelerin kuruluşu şeklinde bağdaşıklık dışı kullanım örneklerini belirleyen etkili unsurlardan biri olduğu söylenebilir. Bu tespitler ışığında sonuç bölümünde dilbilgisel bağdaşmazlık örneklerinin ağız metinlerinin metinsellik ölçütleri açısından belirleyici olup olmayacağı sorunu tartışılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Çepni, bağdaşıklık, bağdaşıklık dışı kullanım.

Giriş

Metni oluşturan eklerin, kelimelerin ve kelime gruplarının birbirleri ile oluşturdukları bağıntılar bağdaşıklık kavramıyla ilgilidir. Söz edilen bu dilsel bağıntıların metinde düzenli bir biçimde yer almasıyla birlikte bağdaşıklık sağlanmaktadır.

Özkan (2004:171), metin parçaları arasındaki dilbilgisel ilişkilerin bağdaşıklıkla kurulduğunu söylemektedir. Onursal (2003:127), bir metnin uyumlu olabilmesi için metni oluşturan unsurların dilsel bütünlük sağlayacak şekilde birbirine bağlanması gerektiğini, dilsel bütünlüğün bağdaşıklık kavramı ile ilgili olduğunu ve bağdaşıklığı sağlayan dil ögelerinin metnin anlam bütünlüğünü oluşturduğunu söylemektedir.

Bağdaşıklık kavramının sınıflandırılması hususunda Uzun (1995), Günay (2003), Onursal (2003) gibi farklı araştırmacıların da tasnifleri mevcuttur ancak bu çalışmada Halliday ve Hasan'ın (1976) tasnifi örnek alınmıştır. Bağdaşıklık, metni metin olmayan yapılardan ayıran, metni oluşturan ögeleri bir arada tutan ve metnin anlam ilişkilerini düzenleyen bir unsurdur. Halliday ve Hasan, bağdaşıklık unsurlarını gönderim, eksiltili yapı, değiştirim, bağlama ögeleri ve kelime bağdaşıklığı olmak üzere beş başlık altında değerlendirmektedir. (Halliday ve Hasan, 1976'dan akt. Coşkun, 2005: 50).

* Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, irem- ertenn@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0003-0810-8270.

Sözlü kültür ortamında oluşturulan metinlerin bir kısmının bağdaşıklığı yazılı metinlerle eşdeğer bir biçimde sağladığı görülmekte iken diğer bir kısmında ise metinde bağdaşıklığı sağlayan dilsel unsurların görevinden ayrı olarak ele alınması bağdaşıklık dışı kullanımları, bağdaşmazlığı meydana getirmektedir.

Karaağaç ve Doğan (2012:27), bir sesin yanlış kullanımının kelimeyi, bir kelimenin yanlış kullanımının cümleyi, bir cümlenin de yanlış kullanımının metni zedelediğini ve bu sebeple dilbilgisel bağdaşmazlığın sesten başlayarak metne kadar devam eden bir zincirleme sorun yaratabildiğini söylemektedir.

Bu çalışmada, 2020 yılında tamamlanan Trabzon Çepni Ağzı (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin) adlı yüksek lisans tezi için 2019-2020 yıllarında derlenen metinlerden alınan örneklerde bağdaşıklık dışı kullanım örnekleri gönderim, bağlama ögesi, değiştirim, eksilti, kelime bağdaşıklığı, zaman görünüş kip hataları ile yanlış ek kullanımı ve art arda devrik cümle kullanımı olmak üzere 8 başlık altında incelenmiştir.

Bağdaşıklık Dışı Kullanım Örnekleri

1. Gönderim Hataları

İşaret ve şahıs zamirlerinin gereksiz ve birlikte kullanımı, şahıs zamiri yerine işaret zamiri kullanımı ve yanlış zamir kullanımı gönderim hatalarına sebep olmaktadır. Metinlerde yer alan bu kullanımlar şu şekildedir:

1.1.İşaret ve Şahıs Zamirlerinin Gereksiz ve Birlikte Kullanımı

sīḳıyí Kändíğí şöylä sīḳıyí sīḳıyí çīKıyı üstúnä şu parmāğımı daḫi ġurdèyemedu. Ama **unun** dışĭndan **bu** äpeyidän beri bän **bunŭ** görmädim.

Tokat'ta aynısı mesela alevi geleneği aynı elbise **u** şekilde u etek ġuşaḳ tam bizim ağasar'ın **urasının** tam geleneğe alevi geleneğe **ordaki** fistan tam çepni elbisesi yani ben gördüm.

1.2. Şahıs Zamiri Yerine İşaret Zamiri Kullanımı

Místāğ baḳ Tåmel ile ʿgüdúğún måmet ǖç gún galdı benim yanımda. Bu yoğudu ya esKer˳de ĭmidi gırbetde ĭmidi gar yağ yağ ben da habár vèrmèğe ʿgelmişler˳ mi.

Bizim geçdiğümüzˈ yoldan geçiyüdü bunun büyük anası ḥaburaları şèy ètmişti. Hep ġara olmuşTu ne oldu oralarına diyü sordum da peri ısırdı ġızım peri dedi. Orman gülü Taḳmışlar bizim ġarağu dèğil ben ağu diyüm. Bunun suyu şimdi olmuy şimdi yazın oluyu ḥabudan yèniliy ya uci taze çıḳıy ya şimdi ḫer şèy kölerde zaten güzˈ geldi.

(Kişi zamiri yerine işaret zamiri olarak "bu" kullanımı, "bu" zamirinin metinde hem işaret hem de kişi zamiri olarak kullanılması)

ġız bu çirkin dij ben almam bunu uğlan bunu duyar duymaz ġız döniy esgi ḥalına. Uğlan oliy dünye güzeli meğer uğlan vaḳtinde bu ġızın ḥuyunu sevmiş .u da ġızlan dua ètmiş benim güzelliğim una gitsin diyi ġıza bunu dèmiş ġız esgi ḥalıma getir evleniyim dese ne uğlan unu bırakıP gitmiş.

(Kişi zamiri yerine işaret zamiri olarak "bu" kullanımı, "bu" zamirinin metinde hem işaret hem de kişi zamiri olarak kullanılması.)

Oldum **bu** da işTe birazˈ yaḳışıḳlıydı u zamanlar **bu** da benim peşime dolaşırken işTe benim gaynatam da ḥabu çarşıda bi yèrde guvat guvā yayūḳ elek yapmaḳ işi varıdı.

1.3. Yanlış Zamir Kullanımı

äsKidän işī därine dalīyòḳ kätän gömlĕḳ deŗleŗ ya şimdiKi zamanda **ben** bilmiyúdük u zaman kändiŗ varıdı. "Şimdiki zamanda biz bilmiyorduk o zaman kendir vardı."

ġèçiler u peşlerinden gidiyudu (3.çokluk şahıs zamiri yerine 3. teklik şahıs zamiri kullanımı. "Keçiler onların peşlerinden gidiyordu.")

esgiden unun ismi da ağu **unda** orman gülü geçiy ámmá asıl bizim işde ağu işTe ağu derlerdi. " Eskiden onun ismi de ağu orada orman gülü geçiyor."

şişTığı zaman ḫerkesimizin cėbinde şėy var cillet. "Şiştiği zaman hepimizin cebinde şey, cillet var."

2. Bağlama Ögesi Hataları

2.1. Ayırt Edici ya da Ekleyici Bağlaç Yerine Zıtlık Bildiren Bağlaç Kullanımı

Büyük ḳazanlar dizilir altta ateş yanar **ama** odun ateşi yanda dibine eti dizerler.

"Büyük kazanlar dizilir altta ateş yanar ve odun ateşi yanda dibine eti dizerler."

ò Taraflu gibin pek basġun òrdan gelmeyük **ama** basġun iş yaParuk.

"O taraflı gibi pek baskın oradan gelmeyiz ve baskın iş yaparız."

2.2. Ayırt Edici ve Zıtlık Bağlaçlarının Bir Arada Kullanımı

Birden bö͡öle bī ışıḳ görüldü yeşile baḳar **ama** insanın aḳlından **hatta** bī sürü şėy geçiyu.

2.3.Aynı Bağlaçların Gereksiz Tekrarı

Bademcikler şiştiği zaman boğazımıza sarardı küçük babalarımız' ġabaġulaḳ derdik u zaman **meselA**: bèliŋ ağarırdı killi yün sarardıḳ goyunun üzerinden ġırḳılmış yünü bèliŋe sarardın .sabaḫa yatardın faydası da oluyudu **meselA**: ḫabu yėrin saḫibi, bizim babamızın ėvi yuḳarda baba ėvi .adam **meselA**: ama ġomşu göyden gėce maḥalle diyük biz.

3. Değiştirim Hataları

Bu hatalı kullanımlar, değiştirimi sağlayan ifadelerin örneklerde yanlış kullanılması ve bir örnekte iki farklı değiştirim ifadesinin yer alması ile ortaya çıkmaktadır.

3.1.Yanlış Değiştirim Kullanımı

Geçi de yaydım geçi goyun goyunŭ soğra yaydım geçiyi ilēden yaydım. Unlar **da**safimi ġitdi.

(Değiştirim ögeleri, öyle/böyle, yerine "da" bağlacının yanlış kullanımı. "Onlar öyle safımdan gitti.")

Bī ara bağa dediler sizin ırmaḳTa çan ötüyü ne çanıymış cin geçi mi yayıyu bizim urda bī ġaç Kere **yani** dediler.

(Öyle/böyle yerine yani ifadesinin değiştirim olarak kullanımı. "Bir kaç kere öyle dediler.")

3.2. Farklı Değiştirim İfadelerinin Bir Arada Kullanımı

EsKiden **şo̅le** denirdi ağāç ġaşuğu şimdiKi ġaşuḳlA:r adamın ağzını da doyurmuyur **böle** denirdi şimşir ağāç ġaşuḳlA:r varıdı.

(Şöyle/ böyle farklı değiştirim ifadelerinin birlikte kullanımı).

Onu ḫeP ayaklarından beyaz beyaz goyun yünü bu geçi yününü çobanlár erkekler **bööle** gėyer ġadınlar gėymez .ġadınlar bunu gėyer işTe bu da **ö*le**.

(Böyle/ öyle farklı değiştirim ifadelerinin birlikte kullanımı)**.**

4. Kelime Bağdaşıklığı Hataları

Kelime bağdaşıklığı kısmındaki örnekler, aynı kökten türeyen kelimelerin tekrarı, kelimenin gereksiz tekrarı ve yakın anlamlı kelimelerin gereksiz bir arada kullanımı olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir.

4.1. Aynı Kökten Türeyen Kelimelerin Tekrarı

Yani çocuḳ **basılmasın** diye yani u zăman **basıḳlıḳ** dėrdi. ḥalbuki çocuḳ **basamıyudu** gėri u zăman dėrledi esKiden bu çocuḳ **basıldı** derledi ayrıyetten meselA: çocuḳ **basıḳ** olusa ossun değemenin Pendinden yani değemenin oluğundan su alınıdı.

Yani **ecünlü** ḥanımı suretinde görünmüş elbisesini yıḳıyu u zaman çoḳTu bu **ecünlü ecün** çoḳTu ḥanımına diyü

Yanıḳ **iyiledi** ya **iyileyesi** vadı **iyi** oludu ya da unun gerçekden faydası oludu.

Çepni şalpazari ağasar bėn nė biliyim esKiden gelme buraya **yėm** arpa yėmi **yalluḳ** tarlA:dan **yal** ėderdük şimdi **yėmliyolar yėmi** döküyler külekleri var.

Sen getdin mi bi yėre ö*y˳lē mi **ėyĭ ėy ėyĭ** evlenisin baḳalım.

Erkekler **gėyer** ġadınlar **gėymez** ġadınlar bunu gėyer işTe bu da ö*le ḫe gėysen **gėyeleyö*** ġız ġardaşım **gėyeyo** işte.

4.2. Kelimenin Gereksiz Tekrarı

ḥa bö*lɛ gänä bī **cäbä** ḥawasíní **cäbä cäp** şīmdik ḫer yerin **cäp** bī maḥalleyi dolaşTım ḥa bu ġadar ḥa burĭyá ġadar bī bäz' būlamadım nėysá bī ġaç yúŋ sōŋra būldum **cäbi**

Geçi de **yaydım geçi goyun goyunŭ** soğra **yaydım geçiyi** ilēden **yaydım**.

yA:yleyĕ giderduḳ goyun sığır ġarışıḳ yA:yleyĕ giderduḳ püsküllēdúk sığırımızı yA:yleyĕ giderKen **sığırımızı püsküllēdúk goyun sığır ġarışıḳ giderduḳ.**

ėğri mėğri gonuşmuyuḳ işTe **ȯrdan geldiğümüz'** için biz' **bo̅yüklerimiz'** **ȯrdan gelme** yani daḥa **böyüklerimiz'** bir īki dane başdan çoḳ **işTe** ama **işTe** biz' oğuldan bubaya bubadan uşağa böyle gonuşuğumuz' aynı **nasıl öğrenisek öyle gidiyü yani**. **böyüklerimiz'den** diyim da **böyüklerimiz'den nasíl gonuşuP öğrenisek öyle gidiyü yani**

Tarardı unu **kirman** dėrdi **kirman** una işlerdi güzel bi ġatını işlerdi unu iki ġata çóğürüdü ġıvratıdı yuŋ yumaḳ dėrdü işTe erēcek de vardı **kirman** da vardı.

ȯ da diy ki **dede dede** dėğil idum **dede** burada yėrlidu aç ȯ beyaz' ḳolları sar **dedenu** boynuna

ġıyılarını dasdar **yapardıla** ḫälbät çėntik **yapardıla** püksül **yapardıla** boncuḳ taḳardıla.

Adama **demiş** ki ben **demiş** bu elmayı işTe falan yėrde buldum bi Keren de ısırdım **dėmiş** soğra adam da allah adamıymış adam **demiş** ki ḫa bağa demiş ḫaḳḳını ḫelàl ėt **demiş** u da **demiş** ki sağa ḫaḳḳımı ḫelàl ederim **demiş**

Sen beni ġoy ver şindi ḫaḳġını ḫelàl et **dīy diyi ki** bi ġızım var diy ġızımı alırsan saa ḫaḳġımı ḫelàl ederim diy ämmä ġızımın eli yoḳ **diy** ayağı yoḳ gözü yoḳ ġulağı yoḳ diyi neyse **diy ki** ben ne yaPıyim eli ayağı olmıyan ġızı **diy** sen beni nedā zora sokdun **diy** ben da sağa ḫaḳġımı ḫelàl etmem **diy.**

4.3. Yakın Anlamlı Kelimelerin Gereksiz Bir Arada Kullanımı

Hauda bi ġadın var bizim **adı ismi** ḫavva ídi.

Ama işTe biz' **oğuldan** bubaya bubadan **uşağa** böyle gonuşuğumuz' aynı nasıl öğrenisek öyle gidiyü.

Tövve diy benden **ırаḳ** ol diy **uzak** ol diy.

Yiyėcek erzaḳ āzuḳlu derüz' siz' bilmezsunuz'.

Uḳarki gıranlara ben de u zaman ḫāsıdım ḫa şindi **gocadım betleştim.**

5. Eksilti Hataları

Eksilti hataları kısmı; öge eksiltisi, özne-yüklem uyumsuzluğu ve ek eksiltisi olmak üzere 3 başlıkta incelenmiştir. Öge eksiltileri örneklerinde, gereksiz dolaylı tümleç kullanımı, özne ve yüklem eksiltilerinin belirsizliği gibi sebeplerle eksilti hataları görülmektedir. Ek eksiltilerinde tamlayan eki ve şahıs ekinin eksiltilmesi sebebiyle hatalı kullanımlar ortaya çıkmaktadır. Özne-yüklem uyumsuzluğu örnekleri ise anlam belirsizliğine sebep olmaktadır.

5.1. Öge Eksiltisi

5.1.1. Gereksiz Dolaylı Tümleç Kullanımı

ḫabule muslū yoğudu su yoğudu ḫeç ḫau yalaḳlār̥dan unda alıduḱ. (Yalaklardan ve unda kelimelerinin art arda kullanımının nesne eksiltisi olan "suyu" kelimesinin derin yapıda kalmasına sebep olması bakımından hatalı kullanılmıştır.

5.1.2. Özne Eksiltisi Belirsizliği

Gėyim yöğudu parasıyla alıP giyėmėzdile ḫep yünden olur. "Giyim yoktu. Onlar giyimi parasıyla alıp giyemezdiler. Giyim hep yünden olur."

5.1.3. Yüklem Eksiltisi Belirsizliği

Mezara dėmiyoḳ da biz' gırana gidiyoḳ mesela. "Mezara demiyoruz da biz kırana gidiyoruz **diyoruz** mesela."

Üç dana urus asKeri gelmiş penceren uḳarı çıḳaymışlar. Büyükannem ḫabule olduğumuz' gibi bağuralım urusla pencerelerin ġıyılarından atlamışlar. (Üç tane Rus askeri gelmiş pencereden yukarı çıkmışlar. Büyükannem böyle olduğumuz gibi bağıralım **demiş**. Ruslar pencerelerin kıyılarından atlamışlar.")

5.2. Özne/Yüklem Uyumsuzluğu

Fareniŋ büyüğü vā yā bȭle lA:ḫum fareleri **diy** da biz' de ona keme **diyler**. "Farenin büyüğü var ya böyle lahım fareleri **diyorlar** da biz de ona keme diyoruz.")

Ben de ġaçıḳ geldim beklerlerdi seni ḥabu ėv kenarlarında ben de ḥaule. "Ben de kaçma geldim beklerlerdi seni bu ev kenarlarında ben de böyle **kaçtım.**" (Ben de haule ifadesinin beklerlerdi yüklemi ile kullanılması hataya sebep olmuştur.)

Dedelerimiz' Şalpazarı'ndan geldik biz' buraya ḳazamız' ȯ zaman vaḳfıkebir idi. "Dedelerimiz Şalpazarı'ndan geldi biz de Şalpazarı'ndan geldik."

5.3. Ek Eksiltisi

Büyük ḳazanlar dizilir altta ateş yanar ama odun ateşi **yanda** dibine eti dizerler.

(Tamlayan eksiltisi anlam karışıklığına sebep olmuştur. "Büyük kazanlar dizilir altta ateş yanar ama odun ateşi yanında tencerenin dibine eti dizerler.")

esKiden gelme buraya yėm arpa yėmi yalluḳ tarlA:dan yal ėderdük.

(Ek eksiltisinin anlam belirsizliğine sebep olması. " Eskiden gelmeyiz buraya yem arpa yemi yallık tarladan yal ederdik.")

6. Zaman Görünüş Kip Hataları

Geniş zaman kipi yerine şimdiki zaman kipinin, duyulan geçmiş zaman kipi yerine görülen geçmiş zaman kipinin kullanılması sonucunda kip uyumsuzluğu örneklerinin metinlerde anlatım kopukluğuna sebep olduğu tespit edilmiştir

Aḳrap var ġūyruḳlu aḳrap dėr̨leŗ **geliy geliy** ḥabíriye gel dėmede taḳ diyė seni soḳar soḳTuğu zaman fındıḳ gibi **şīşīyu.** ŞişTığı zaman ḫerkesimizin cėbinde şėy var cillet. (Akrep var kuyruklı akrep derler, gelir gelir ha buraya gel demede tak diye seni sokar. Soktuğu zaman fındık gibi şişer. Şiştiği zaman hepimizin cebinde cillet var."

Finnuri ışığını yaKıyuduḳ. Finnuri ışığının ucunda zurnazuKcu yapardıḳ talaşdan bağlıyur una ö*terdi zıPçıḳ gibi."Finnuri ışığını yakıyorduk. Finnuri ışığının ucunda zurnazıkçı yapardık talaştan bağlanır ona öterdi zıpçık gibi."

*ȯraya tiktíler mi ermenu gelúmúş ġatiri alumış yucundan götürü bilmem nerde yıḳarmuş götürümüş ali osman reis'e ȯnlara ḫiç bi zevA:l **gelmedi** ḥau ġabileden.ermenile **keserdi** bu dağı."Oraya diktiler mi Ermeni gelirmiş, katırı alırmış, ucundan götürür bilmem nerede yıkarmış, götürürmüş Ali Osman Reis'e. Onlara hiçbir zeval gelmemiş bu kabileden. Ermeniler, kesermiş bu dağı."

7.Yanlış Ek Kullanımı

7.1. Yönelme Hal Eki Yerine Bulunma Hal Ekinin Kullanımı

işTe esKi ḫocalar vardı. diyelim başġa **köyde** gider yazdırı gėlidi adam "İşte eski hocalar vardı diyelim başka köye gider yazdırır gelirdi adam."

Tütünden çoḳ gişi aldılā **unda** çoḳ para veriyle. Ben bilmem ben ėtmedim. "Tütünden çok kişi aldılar ona çok para veriyorlar."

7.2. Bulunma Hal Eki Yerine Yönelme Hal Ekinin Kullanımı

Daşlar varıdı uriye oturu goyunlA:r öğlėyinde gelüdü. “Koyunlar orada oturur öğle vaktinde gelirdi.”

7.3. Belirtme Hal Eki Yerine Yönelme Hal Ekinin Kullanımı

yūŋ vaŗ yūŋ undan **una** äğäriydük. “Yün var ya yün ondan onu eğiriyorduk.”

ḥauda bi ġadın var bizim adı ismi ḫavva ídi **ġarıya** bėş binlik çağırılādı çėkme almīşladı. “Ha orada bi kadın var bizim adı ismi Havva idi kadını beş binlik olarak çağırırlardı kadını çekme almışlardı.”

galandarı’da ėve gomuyom **kimseye** yani illa. “Kalandar’da kimseyi eve koymuyorum.”

7.4. Yönelme Hal Eki Yerine Belirtme Hal Ekinin Kullanımı

ḥabu gaçma olayını da öğretmen, benim torunum oKuy da ḥa şimdi lisede lise mi ora **unu** öğretmen dėmiş ki dedeŋlen anaŋa dė dėmiş nasıl gaçTılar “Ha şimdi lisede lise mi ora ona öğretmen demiş ki dedenlen annene de demiş nasıl kaçtılar.”

7.5. İyelik Eki Yerine Belirtme Hal Ekinin Kullanımı

Bizim ağasar'ın urasının tam **geleneğe** alevi geleneğ**e** ordaki fistan tam çepni elbisesi yani ben gördüm. “Bizim Ağasar’ın orasının tam geleneği alevi geleneği oradaki fistan tam Çepni elbisesi yani ben gördüm.”

8.Art Arda Devrik Cümle Kullanımının Olduğu Örnekler

Türkçe söz diziminde temel cümle yapısının yardımcı cümle önce, ana cümle sonra gelir ilkesine bağlı olarak özne + tümleç + yüklem sırası esas alınır. Ancak konuşma dilinde devrik cümlelerin kullanımı oldukça yaygındır.

Metin içerisinde sıklıkla görülen ve art arda gelen devrik cümleler sözdizimsel açıdan bağdaşıklık dışı kullanımla ilişkilendirilmiştir. Bu örnekler şu şekildedir:

Dane dane başládığı zaman ġaçıyoḳ eve tarláda da olsak bile ġaçıyoḳ tarlá derik misir yapduğumuz yerlere da.

Diyi işTe benim ġızım bu sağa ḫelàl olsun. Diyi bu varlığımda senin.bi adam sen diy biraz sabırsızsın.

Getürüyüdün bi şişe zeydinyağı àluydun bi şişe de ġaz yağ işTe duz. Ne ġada getirecēn sırtında yetmiy bi şişe ġaz yağı yoğusa anan bilüy büyük yariy yakiyuduk finnuri ışığını.

Ya ġuymaḳ unun vā ya sıvı halini düşün ayran ġoyuP içine yėrdük ḫelle dėrdüg͡una. Yiğidin kökü yanıḳ oldu miydi çocuḳ fėlA:n yandı miydi yiğidinin kökünü ġaynatılladı sütlen u keserdi çókelik gibi.

Sonuç

Bu çalışmada metnin yüzey yapısında görülen dilbilgisel eksiklikler bağdaşıklık dışı kullanım olarak adlandırılmış ve bu eksikliklerin örnekleri tespit edilmiştir. Bu tespitler 8 başlık altında değerlendirilmiştir.

Buna göre metinlerde:

1. Metinlerde şahıs zamiri yerine işaret zamiri kullanımının örnekleri diğer bağdaşıklık dışı kullanım örneklerine nazaran daha sık görülmektedir.

2. Ayırt edici ve zıtlık bağlaçlarının bir arada kullanım örnekleri diğer bağlama ögesi hatalarına oranla daha sık görülmektedir.

3. Değiştirim hataları, yanlış değiştirim kullanımı ve öyle/böyle farklı değiştirim ifadelerinin bir arada kullanımı olmak üzere iki şekilde değerlendirilmiştir. Değiştirim hataları olarak adlandırılacak örnekler metinlerde sınırlıdır.

4. Metin içinde art arda sıklıkla tekrarlanan kelimelerin gönderime başvurulmadan aynen tekrarlanması bağdaşıklık dışı kullanımın bir örneği olarak düşünülmüştür.

5. Metinlerde en çok özne- yüklem uyumsuzluğu örneklerinin eksilti hatalarına sebep olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra metinlerde, gereksiz dolaylı tümleç kullanımı, tamlayan eki eksiltisi ile tamlayan eksiltisi, özne eksiltisi belirsizliği, yüklem eksiltisi belirsizliği, ek eksiltisinin sebep olduğu anlam belirsizliği, dolaylı tümleç eksiltisinin sebep olduğu özne belirsizliği gibi durumlar da eksilti hatalarına sebep olarak değerlendirilmiştir.

6. Zaman görünüş ve kip hataları başlığında ise kip uyumsuzluğu örnekleri mevcuttur. Geniş zaman yerine şimdiki zaman kullanımı ön plana çıkmaktadır. Aynı yöreden derlenen farklı konuşurlara ait olan bu kullanımı yöreye ait bir özellik olarak değerlendirmek de olasıdır.

7. Metinlerde yanlış ek kullanımı örnekleri arasında en çok belirtme hal eki yerine yönelme hal ekinin kullanılması dikkat çekmektedir. Bu kullanım da kip kayması kullanımı örneğinde olduğu gibi yöreye has bir özellik olarak değerlendirilebilir.

8. Bütüncül bakıldığında metin içinde birbirini tekrar eden devrik yapıların yalnızca dilbilgisel eksikliklere değil aynı zamanda anlamsal karışıklığa da sebep olduğu görülmektedir.

Sözlü kültür ortamından derlenen metinler üzerinde yapılan bu çalışmada, konuşma dilinde çeşitli etmenler sonucunda konuşmanın kesintiye uğraması/uğratılması gibi dil dışı etmenler sebebiyle metinlerde eksik ya da yanlış ek kullanımları başta olmak üzere bağdaşıklık dışı kullanım örnekleri ile karşılaşmak mümkündür. Ağız metinlerinde bağdaşıklık dışı kullanım örnekleri, genel olarak ölçünlü dilden ayrılan morfolojik ve sözdizimsel kullanımlardan kaynaklanmaktadır. Metinlerde bağdaşmazlık sözdizimsel özelliklerden çok dilbilgisel kullanımlarda görülmektedir. İncelenen ağız metinlerinde bağdaşıklığın genel olarak sağlandığı ancak bağdaşıklık dışı kullanımların da mevcut olduğu, bunun ortak kullanıcı iletişiminde bir çatışmaya yol açmadığı görülmüştür.

Kaynakça

Coşkun, E. (2005). İlköğretim öğrencilerinin öyküleyici anlatımlarında bağdaşıklık, tutarlılık ve metin elementleri, Yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi: Ankara.

Doğan, S., Karaağaç, G. (2012). Örneklerle dilbilgisel bağdaşmazlık ve anlamsal tutarsızlık, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 4 (16): 25-42.

Erten, İ. (2020), Trabzon Çepni ağzı (ses bilgisi-sözlük-metin), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi: Trabzon.

Günay, D. (2007). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

İmer, K.(1990). *Dil ve Toplum*, Ankara: Gündoğan Yayınları.

Karadeniz, A. (2015). Metindilbilimi temelli metin çözümlemesinin bağdaşıklık araçlarını kullanma ve tutarlı metin oluşturma becerilerine etkisi, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 11*(1): 1-17.

Onursal, İ. (2003). Türkçe metinlerde bağdaşıklık ve tutarlılık, içinde Günümüz Dilbilim Çalışmaları, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Ayşe Kıran, Doç.Dr. Ece Korkut, Dr. Suna Ağıldere, İstanbul: Multilingual Yayınları, Dilbilim Dizisi, s.121-132.

Özkan, B. (2004). Metindilbilimi metindilbilimsel bağdaşıklık ve Haldun Taner'in Onikiye Bir Var adlı öyküsünde metindilbilimsel bağdaşıklık görünümleri, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13*(1): 167-184.

Subaşı Uzun, L. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı,* Ankara: Simurg Yayıncılık.

Yıldız Çintaş, D. (2015). 8. sınıf öğrencilerinin sözlü anlatımlarında bağdaşıklık kullanımları, *International Journal of Human Sciences, 12*(2):163-186.

Rodos'ta Türkçenin Görünümü

İsmail KURT[*]

Özet

Dil, Millî kültürün temel unsurudur. Dil olmadan insanların anlaşabilmeleri, iletişim kurabilmeleri, ortak bir paydada buluşabilmeleri mümkün değildir. İnsanlar, basit halk yığınlarından bir ulusa ancak Millî kültürleriyle dönüşebilir. Kültürün bir kuşaktan başka bir kuşağa aktarılabilmesi de ancak dil yoluyla olur. Dil bu aktarma işlevini gerçekleştirirken bir yandan kültürü etkiler, bir yandan da kültürden etkilenir. Türk dili, bugün dünyanın pek çok coğrafyasında konuşulan dillerden biridir. Özellikle bağımsız Türk devletine sahip olmayan Türk toplulukları, varlıklarını ve kültürlerini ancak dilleriyle sürdürebilmektedir. Bu çalışmada, bugün Yunanistan egemenliğinde Batı Trakya Türklerinden farklı bir statüde yaşayan Rodos Türklerinin dili üzerine genel bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmaya konu olan veriler, doktora çalışması sırasında tarafımızdan saha çalışması sırasında derlenmiştir. Bu verilerden hareketle, Rodos Türk Ağızlarının fonolojik ve morfolojik özellikleri ele alınmış ve Rodos Türklerinin kelime türetme mantığı örneklendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rodos, Rodos Türkleri, Rodos Türk Ağızları

Giriş

Millî kültürün temel unsuru olan dil, iletişimi sağlama işlevinin yanı sıra kültürel değerleri sonraki nesillere aktarmada önemli bir işlevi de yerine getirir. Bu aktarım yazılı metinlerle gerçekleşebileceği gibi sözlü olarak da gerçekleşebilir. Başlangıçta aileden ve yakın çevreden öğrenilen ana dili, kişinin hem dünyayı algılama hem de düşünme biçimini etkiler ve onlara şekil verir. Belli bir eğitim ve kültür seviyesine ulaşana kadar hayatını ana diliyle devam ettirir.

Tarih boyunca sürekli hareket halinde olan Türk milleti, fethettiği yerleri yalnızca bir toprak parçası olarak görmemiş; hükmettiği toprakları vatan kabul edip bu topraklara kendi kültürlerini ve dillerini nakşetmişlerdir. Türkistan'dan Anadolu'ya yapılan göçlerde, Oğuz boylarıyla beraber Kıpçak ve Çiğil boyları da vardır. Bu boylar Anadolu'dan da Rumeli'ye yayılmış (Korkmaz, 2010) ve bu bölgelerde hem kültürel anlamda hem de dil anlamında bir çeşitlilik ortaya çıkmıştır.

Sözlük anlamı olarak ağız; "Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dilidir" (TDK, 2005: 34). Bu bağlamda, Ölçünlü Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan pek çok ses, ek ve sözcükler ağızlarda yaşamakta ve bu farklılıklar Türk dilinin mantık örgüsü, kültürel geçmişi, söz varlığı ve gelişimi açısından önem arz etmektedir. Elde edilen veriler; tarih, sosyoloji, felsefe, halk hekimliği gibi bilimlere kaynaklık edebilecek verilerdir (Akar, 2016).

Bu çalışmada Rodos Türk Ağızları, ses ve şekil bilgisi açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Değerlendirmesi yapılan veriler, 2021 yılında tamamladığımız doktora çalışmasından alınmıştır. Veriler, 2018-2020 yılları arasında Rodos'ta yaptığımız saha çalışmasıyla elde edilmiştir. Derlemeler, Eski Çarşı, Kani Ahmet, Kızıltepe, Mandıra Boğazı, Ümmühansuyu, Kandilli mahallerinde yapılmıştır.

1. Adanın Tarihçesi

Rodos, tarihin bütün dönemlerinde bulunduğu konumdan dolayı ilgi odağı olmuştur. Adaya ilk yerleşenler Karyalılar olmuştur. Daha sonra Akalar, Dorlar, Fenikeliler, Minoonlar, Persler ve Makedonyalılar, Romalılar, Cenevizliler ve Araplar arasında el değiştirmiştir (Kaymakçı, 2017). Adadaki Türk varlığının tarihsel süreci, 11. yüzyılda Çaka Bey'in adayı fethetmesiyle başlar. İki yıl gibi

[*] Öğretim Görevlisi, Pamukkale Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi, ikurt@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9054-1075.

çok kısa süren bir Türk idaresinden sonra Rodos Adası tekrar Bizans İmparatorluğu topraklarına dâhil edilmiştir. 14. yüzyılda kısa bir süre Menteşe Beyliği idaresine geçen Rodos, Kudüs'ün fethinden sonra Kıbrıs'a yerleşen ve daha sonra buraya geçen Saint Jean Şövalyeleri tarafından yönetilmiştir. 1522 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethedilmiştir. 4 Mayıs 1912'de adada İtalya'nın hâkimiyeti başlamıştır. 1942 de Almanların daha sonra İngilizlerin işgaline uğrayan ada 1947'de Yunanistan'a bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin iskân politikası gereği adadaki Türk nüfusu İtalyan işgaline kadar sürekli artmıştır. İtalyan işgali ve takip edilen yıllarda başta eğitim-öğretim sorunu yaşayan Türkler Rodos'tan ayrılmaya başlamış ve Türk nüfusu azalmaya başlamıştır. Adanın Yunanistan'a bırakılmasından sonra baskılar artmıştır. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra Türk kimliği, tarihi, kültürü ve eserleri adadan Yunanlılarca silinmeye başlanmıştır. 1936 yılında İtalyanlar tarafından yapılan nüfus sayımında 8272 (Önenç, 2001) Türk'ün bulunduğu Rodos'ta günümüzde 3000-3500 (Kaurinkoski, 2019) Türk kalmıştır.

2. Değerlendirme

Rodos Türk ağızlarının genel özellikleri değerlendirildiğinde ses bilgisi açısından dikkat çeken özellikler şunlardır:

Rodos Türk ağızları ünlü açısından oldukça zengin bir dildir. Ölçünlü Türkiye Türkçesindeki yazı dilinde kullanılan sekiz temel ünlünün (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) yanında bu ünlülerin birlikte kullanıldığı ünlü veya ünsüz seslerin etkisiyle ya da tamamen konuşma özelliklerine bağlı olarak değişikliğe uğramış ara ünlüler de kullanılmaktadır. Bu ünlüler şunlardır:

á ünlüsü: a-e arası bir ünlüsüdür.
baĥçá "bahçe", *oráye* "oraya" .

ạ ünlüsü: a-ı arası ünlüdür.
arḳạdeş "arkadaş", *ḳāạTla* "kâğıtlar".

à ünlüsü: a-u arası ünlüdür.
màlları "malları" , *o zàman* "o zaman" .

ẹ ünlüsü: e-i arası ünlüdür (Bkz. Arat, 1987: 334-341; Duman, 2014: 65-103).
nẹ "ne" , *gẹdiyon* "gidiyorsun".

ä ünlüsü: Açık e ünlüsüdür.
äsgi "esgi", *geceläri* "geceleri".

í ünlüsü: ı-i arası ünlüdür.
ayní "aynı", *cumĥurbaşḳaní* "cumhurbaşkanı".

ı˚ ünlüsü: ı-u arası ünlüdür.
bunı˚ "bunu" , *doğumlı˚* "doğumlu"

i˚ ünlüsü: i-ü arası ünlüdür.
öldi˚ "öldü", *şüförli˚g* "şoförlük" .

ó ünlüsü: o-ö arası ünlüdür.
gónderiyo "gönderiyor"

ọ ünlüsü: o-u arası ünlüdür.
bọyük "büyük", *ọḳumicẽg* "okumayacak".

ô ünlüsü: ö-ü sesi arası ünlüdür.
bôyüdῡsün "büyütürsün", *dôrt* "dört".

ú ünlüsü: u-ü arası ünlüdür.
ḳúzey “kuzey”, *ĥuḳúmet* “hükümet”.

a. Rodos Türk ağızlarında ölçünlü Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunan ünlülerin tamamının uzun şekilleri kullanılmaktadır. Bu uzun ünlüler; hece kaynaşması, tonlama, çift ünlülerin kaynaşması ve alıntı kelimelerin asli şekillerinden kaynaklanmaktadır.

nasī “nasıl”, *ôlēdi* “öyleydi”, *telēzōnda* “televizyonda”, *dē mį* “değil mi”, *n͡ āpiyon* “ ne yapıyorsun” , *usūĺü* “usulü”.

b. Kısa ünlü olarak derleme bölgesinde ă, ĕ ünlüleri bulunmaktadır. Kısa ünlülerin oluşumunda, yabancı kökenli kelimelerde söyleyiş kolaylığı sağlaması eğiliminin etkisi, ünsüz düşmesi ve gelecek zaman ekinin -cek olarak kullanılması etkili olmuştur.

ăŋădıŋ mı “anladın mı”, *vĕrcĕklerdi* “vereceklerdi”.

c. Özellikle İç Anadolu Bölgesi ağızlarında görülen “ó” ünlüsünün, nadir de olsa kullanımı dikkat çekicidir.

gónderiyo “gönderiyor”

d. Rodos Türk ağızlarında dil benzeşmesi önemli bir yer tutar. Özellikle -ken zarf fiil eki, -leyin ekinde, hani ve hangi kelimelerinde dil benzeşmeleri yoğundur.

varḳan “varken”, *ĥanġına* “hangisine”, *ĥanḳı* “hangi” *sabālan* “sabahleyin”.

e. Ek fiil kullanımlarında yardımcı ses kullanılmamaktadır.

geldidi “geldiydi”, değiştirdidi “değiştirdiydi.

f. Rodos Türk ağızlarında bulunan ara ünsüzler şunlardır:

Ç ünsüzü: ç-ş arası ünsüz.

hiÇbi şē “hiçbir şey”, *iÇmiye* “içmeye”.

F ünsüzü: f-v arası ünsüz.

pilaF “pilav” , *çiFtesidi* “çiftesiydi”.

J ünsüzü: j-ş arası ünsüz.

masaJcı “masajcı” , *neJla* “necla”.

ĸ ünsüzü: k-h arası ünsüz.

tọpraĸTa “toprakta”, *yıḳīĸ* “yıkık”.

P ünsüzü: p-b arası ünsüz.

acayiP “acayip”, *sebeP* “sebep”.

S ünsüzü: s-z arası ünsüz.

vaSgeç “vazgeç”, *biS* “biz”.

T ünsüzü: t-d arası ünsüz.

işTe “işte”, *aletTdịrē* “elektiriği”.

1. Belirli bir sebebe bağlı olmaksızın meydana gelen ünlü değişmeleri sıkça karşımıza çıkar.

alekemiz “alakamız”, būríya “buraya”, rütüpet “rutubet”.

2. İlerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmeleri, genellikle yabancı kökenli kelimelerde görülür.

menfatına "menfaatine", vaḳıtımızı "vaktimizi", dene "tane", tabasını "tebasını".

3. Oğuz Türkçesine dayalı Anadolu ağızlarının ortak özelliği olan ön seste p>b değişimi Rodos Türk ağızlarında da görülmektedir.

bişirmiyom "pişirmiyorum", babışcıdı "pabuççuydu".

4. Eski Türkçe özelliği olan sözcük başında "k" sesinin korunması derleme bölgesinde de görülmektedir.

ketirdiler "getirdiler", keÇdi "geçti", keyceg "giyecek".

5. Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen sözcük başındaki "t-" sesinin korunması bölge ağızlarında da görülmektedir.

teşmiş "deşmiş", tePolarımız "depolarımız".

6. Rodos Türk ağızlarında türeme yoluyla oluşan ünsüz ikizleşmeleri belli kelimelerde karşımıza çıkar.

amma "ama", assıyoŋ "asıyorsun", aşşāya "aşağıya", oḳḳulumuz "okulumuz", doḳḳuz "dokuz".

7. Hece kaynaşması, bölge ağızlarında sık karşılaşılan bir ses olayıdır.

sābi "sahibi", *şēre* "şehire".

Rodos Türk ağızları şekil bilgisi açısından değerlendirildiğinde karşımıza çıkan dikkat çekici özellikler şunlardır:

1. Bölgede, yönelme hâli eki olarak kullanılan +a eki, yükleme hal eki olarak da kullanılmaktadır (Bkz. Erdem, 2015: 167-168).

bunna bize oḳuldan soğutdulā. "Bunlar bizi okuldan soğuttular."
bene şiirci mi yaPdırcĕn. "Beni şiirci mi yapacaksın."
2. Yükleme hâli eki yönelme hal eki yerine de kullanılmaktadır.

beni aniden telefon alıyo. "Bana aniden telefon ediyor."
3. Derleme bölgesinde aitlik eki -ki, -ḳı, -ḳu, -kü şekilleriyle kullanılmaktadır.

ötükünnēden "ötekilerden", ġızımınḳınnar "kızımınkiler", ceyĥununḳunu "ceyhununkini", maḳbulunḳunu "makbuleninkini", ötükü "öteki".
4. İşaret zamirlerinde şu zamirinin "hu" şekli de kullanılmaktadır.

hu ana yol "şu ana yol".
5. Rodos Türk ağızlarında, çokluk ekinin /+lAr/, /+lĀr/, /+lĀ/, /+nAr/, /+nA/ şekilleri görülmektedir.

màlları "malları", ġāvelēr "kahveler", evlē "evler", bunnar "bunlar", evelkinne "evvelkinler".
6. Rodos Türk ağızlarındaki vasıta hâli eki, ölçünlü Türkiye Türkçesi ile benzerlik göstermekle beraber bazı ses değişikliğine uğramış şekilleri de kullanılmaktadır.

maḳufla "vakıfla", parālā "parayla", parasıylan "parasıyla", benne "benimle", bunnan "bununla".
7. Derleme bölgesinde III. Tekil kişi eklerinde genellikle iyelik kökenli kişi ekleri kullanılmaktadır.

biz nası dērik memnun değilik "biz nasıl deriz memnun değiliz.", yapmıyoḳ "yapamıyoruz".
8. Şimdiki zaman eki /-yoru/, /-yor/, /-yōr/, /-yo/, /-yō/, /-yu/, /-yọr/, /-yọ/, /-yi/, /-yį/, /-yir/, /-į/ şekilleri ile kullanılmaktadır (Bkz. Türk, 1999: 291-340).

oturuyoru "oturuyor", ġoyuyor' "koyuyor", deyōruz "diyoruz", bitmiyomuş "bitmiyormuş", farḳ etmiyō "fark etmiyor", ġoyuḳ "koyuyoruz", geliyọrlar "geliyorlar", ölÇü alıyọ "ölçü alıyor", veriyi "veriyor", yapıyį "yapıyor", giTmiyir "gitmiyor", bilmįsın "bilmiyorsun".

Özellikle ana dil eğitiminden yoksun olan Rodos Türkleri, kendi mantıklarını işleterek yeni kelimeler türetmişlerdir. Özellikle yardımcı eylem kullanımlarında Ölçünlü Türkiye Türkçesinden farklılık göstermektedir. Bu kelimelerin örnekleri şunlardır:

Çatıra patıra konuşmak: Gelişi güzel, kaba konuşmak.
Ayakla gitmek: Yaya olarak gitmek.
Telefon almak: Telefon etmek.
Buzyeri: Buzdolabı.
İmza etmek: İmza atmak.
Dince: Arapça.
Misal getirmek: Örnek vermek.
Üstüne yazmak: Bir evi, arsayı ya da herhangi bir malı birinin üstüne yapmak.
İş işlemek: Bir işte çalışmak.
Amerikanca: İngilizce.
Karaosmanlı: Karamanlı.

Sonuç

Rodos Türk Ağızları ses ve şekil bilgisi açısından değerlendirildiğinde, Rodos Türk Ağzı kalıplaşmış bir ağız durumundadır. Özellikle Batı Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla benzerlik göstermektedir. Özellikle eğitim ve günlük konuşma dili olarak Yunancanın kullanılması ses uyumlarını bozmuştur. Bugün Rodos'ta yaşayan Türkler, Batı Trakya, İç Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerinden adaya yerleşen Türklerdir. Ara ünlülerin fazlalığı ve kullanılan şimdiki zaman eklerinin farklılığı bu sebepten kaynaklanmaktadır.

Marmaris'e uzaklığı sadece 45 km olan Rodos'ta yaşayan Türklerin her geçen yıl nüfusları azalmaktadır. Adada yüzyıllar içerisinde damıtılagelen sözlü dil varlığının aktarımına modernizmin ve popüler kültürün olduğu kadar siyasi ve kültürel politikaların da tahribatı hayli yüksektir. Özellikle bağımsız Türk devletine sahip olmayan Türk toplulukları yüzyıllardır sürdürdükleri kimliklerini koruma mücadelesini gittikçe daha ağır şartlarda vermektedir. Bu durumun en acı örneği Rodos'ta karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık dört asır Türk yurdu olan Rodos'ta 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası, Yunan Hükümetlerince Türklere yapılan baskılar sistemli bir şekilde arttırılmıştır. Yunanlılar tarafından Türk kimliği kabul edilmemekte, anadilde eğitim hakkından mahrum bırakılmaktadır. Anadil eğitiminden mahrum bırakılan Türk çocukları, aile içinde de Yunanca konuşulmasından Türkçeyi unutmuş durumdadır. Bu soruna ilave olarak din ve ibadet, kültür miraslarının korunması, vakıf mülkiyetleri gibi sorunlarda yaşanmaktadır. Camiler ve vakıflara Yunan Hükümetleri tarafından el konulmuş, Türk mezarlık ve türbeleri tahrip edilerek adadan Türk kimliği tamamen silinmek istenmektedir.

Kaynakça

Akar, A. (2016). Sosyal bilimlerin veri kaynağı olarak ağızlar. *Gazi Akademik Bakış, 10*(19), 169- 182.

Arat, R. R. (1987). *Türkçe metinlerde e/i meselesine dair makaleler I*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.

Duman, M. (2014). Klâsik Osmanlı Türkçesi döneminde i/e meselesine dair. *İlmi Araştırmalar, 0* (7), 65-103.

Erdem M. (2015). Türk dillerinde belirtme-yönelme durum eki değişmesi: Bir değerlendirme. *Türkbilig, 30*, 167- 186.

Kaurinkoski, K. (2019). İstanköy ve Rodos'taki etnik Türkler: Kültür ve haklar üzerinde düşünceler. M Kaymakçı, C. Özgün (Ed.) *Ege Adalarının unutulan halkı: Rodos ve İstanköy Türkleri* içinde (s. 141-159), Eğitim Yayınevi: Konya

Kaymakçı, M. (2017). *Rodos ve İstanköy Türklüğü Ansiklopedisi*. Meta Basım Matbaacılık: İzmir.

Kurt, İ. (2021). *Rodos Türk ağızları (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Komisyon. (2005). *Türkçe Sözlük*, (s.34). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Z. (2010). Anadolu ve Rumeli ağızlarının dayandığı temeller. *TDAY-Belleten, 55*(2007/1), 87-110.

Önenç, A.F. (2001). *Yakın dönem tarihimizde Rodos Adası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Türk, V. (1999). Türkçede şimdiki zaman kavramı, çekimleri ve ekleri. *TDAY-Belleten 44*(1996), 291-340.

İlk Türkçe İslami Terminolojide Kadim Türk Dininden İzler: *azuk* Örneği

İsmail SÖKMEN[*]

Özet

Türklerin bilinen en eski dini; araştırmacıların Tengricilik, Gök-Tanrıcılık, Şamanizm gibi farklı adlarla andıkları ve niteledikleri inanç sistemidir. Moğolistan'dan Avrupa içlerine uzanan çok geniş bir sahada yayılım gösteren Türk toplulukları tabiatıyla çok farklı insan topluluklarıyla temas etmiş, onlardan etkilenmiş yahut onları etkilemiştir. Bu temasın çokça din değiştirmek gibi tabiî bir sonucu olmuştur. Fakat Türkler, hem dinî olarak yazılı kurallarının bulunmaması hem de karşılaştıkları kültürlerle çok çabuk kaynaşabilme hususiyetlerinden olacak, kadim inanç sistemlerini misyonerlik tarzı faaliyetlerle diğer topluluklara benimsetme yoluna gitmemişlerdir. Bunun yerine, kadim inanç sistemlerini, benimsedikleri dinlere adapte etme yolunu seçtikleri söylenebilir. En azından İslam dininin benimsenmesi ve yorumlanması bakımından gerek bugünkü Türk topluluklarının günümüze taşınan inanışları gerekse İslami dönem Türk yazılı kaynakları incelendiğinde bu adaptasyonu gösteren folklorik ve dilsel verileri bulmak mümkündür. Eski Türklerde bu dünyadan öte dünyaya göç, toplam üç aşamalı bir "süreç" sonunda tamamlanmaktadır: fizikî ölüm ve defin vaktine dek bekletilme; defin, cenaze töreni ve ölü aşı; yolculuğun başlaması ve ruhlar âlemine kabul. Defin ve yas ile ilgili inanç ve uygulamalarına bakıldığında eski Türklerin fizikî ölümden sonraki süreci tam bir yolculuk hazırlığı olarak algıladıkları görülür. İç ve dış tasarımı, düzeni, hazırlanışı ve eşyalarıyla dünya hayatının bir kopyası olarak oluşturulan kurgan adı verilen yer altı mezar odaları ise öte dünyaya yolculuğun bütün gereksinimlerini karşılayacak bir hazırlanma noktasıdır. Bu çalışmada söz konusu "süreç" içerisinde gerçekleştirilen uygulamalar ele alınacak fakat esasen cenaze törenlerinde gerçekleşen mezar odalarında ölüye yiyecek ve içecek sunulması hadisesi üzerinde durulacaktır. İlk Türkçe İslami terminolojinin ortaya çıktığı Karahanlı devri eserlerinde geçen *azuk* kelimesi bu bağlamda değerlendirilecektir. *Azuk* kavramının eski Türklerdeki ölünün ruhlar âlemine yolculuğunda kendisine sunulan kanlı kurban ve saçıların bir temsili olarak ilk Türkçe İslami terminolojide nasıl "sevap" kavramını karşılayacak şekilde kullanıldığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tengricilik, Şamanizm, Türkçe İslami terminoloji, azuk

Giriş

Tengricilik, Gök Tanrıcılık, Şamanizm gibi farklı adlarla anılan ve nitelenen inanç sistemi Türklerin kadim dini olarak bilinmektedir. Türkler ata yurtları olan kuzeydoğu Asya'dan Avrupa içlerine kadar uzanan çok geniş bir sahada yayılım göstermişler, farklı yönlere doğru göç hareketlerinde bulunmuşlardır. Bu göç hareketlerinin bir neticesi olarak farklı insan toplulukları ve çeşitli kültürlerle karşılaşmışlardır. Yine bunun tabiî bir neticesi olarak bu toplumların inandıkları dinleri de tanımışlardır. Türkler; İslamiyetten başka Totemcilik (Totemizm), Canlıcılık/Ruhçuluk (Animizm), Şamanizm, Budizm, Zerdüştîlik, Manihaizm, Musevilik, Hıristiyanlık gibi inanç sistemlerini, öğretileri ve dinleri benimsemişlerdir. [1] S. Gömeç; eski Türk dininin temel özelliklerini işlediği bir çalışmasında Türklerin çok farklı dinleri benimsediğine dikkati çekmekte ve diğer milletlerden farklı olarak bunun daha çok gerçekleştiğine vurgu yapmaktadır. Bunun bir zaaf olup olmadığının tartışılabileceğini belirten Gömeç, Türklerin tanıştıkları dinlerle çok iç içe olduklarının bir hakikat olduğunun altını çizmektedir (Gömeç, 2019: 85-86). Kanaatimizce bu çokça din değiştirme ve iç içelik durumu Türklerin karşılaştıkları toplumlarla ve kültürlerle çok çabuk kaynaşabilme hususiyetlerinden ileri gelmektedir. Türkler hiçbir zaman sınırları çizili bir sahada kapalı toplum yapısı içerisinde stabil, içe dönük bir yaşam sürdürmemişlerdir. Bilakis çok farklı insan topluluklarını bir arada yaşatabilecek siyasi ve idari

[*]Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, i.sokmen@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7616-3725.

[1] Erman Artun, Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler, Kaynak: https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf

tecrübeye sahip bir millet olmuştur. Bu özellikleri, onları farklı insan topluluklarına ve kültürlere karşı açık ve hoşgörülü bir yapıya büründürmüştür. Bu noktada altı çizilmesi gereken bir diğer husus Türklerin kadim dininin yazılı kurallarının ve kaynaklarının bulunmamasıdır. Yazılı kültürün sözlü kültüre üstünlüğü göz önüne alındığında bunun söz konusu inanç sistemini diğer dinler karşısında dezavantajlı duruma düşürdüğü söylenebilir. Hem Türklerin yukarıda zikredilen karakter özellikleri hem de kadim dinlerinin yazılı kaynak bakımından durumu dikkate alındığında Türklerin kadim dinlerini misyonerlik tarzı faaliyetlerle diğer topluluklara benimsetme yoluna gitmemeleri bir tercih yahut da mecburiyet olarak farklı şekillerde yorumlanabilir. Fakat tebliğ edilebilirlik yönünden olan bu zafiyetin onları kendi inanç sistemlerini benimsedikleri dinlere adapte etme yoluna ittiği tahmin edilebilir. Bunun ne ölçüde gerçekleşen bir çaba olduğunu tayin etmek şüphesiz Türklerin sonradan benimsediği tüm dinleri ve inanç sistemlerini nasıl yorumladıklarına bakmakla mümkün olabilir. En azından işe Türklerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği İslam dininin algılanması ve yorumlanmasından başlanabilir. Böylelikle söz konusu adaptasyon çabasının niteliği ve ölçüleri hakkında genel bir fikir edinilebilir. Türklerin İslam algısı ve yorumu bakımından gerek bugünkü Türk topluluklarının günümüze taşınan inanışları gerekse İslami dönem Türk yazılı kaynakları incelendiğinde bu adaptasyonu gösteren folklorik ve dilsel verileri bulmak mümkündür.

1. Eski Türklerde Ölüm "Süreci" ve "Yolculuk" Algısı

Eski Türklerde bu dünyadan öte dünyaya göç, toplam üç aşamalı bir "süreç" sonunda tamamlanmaktadır:

1. Fizikî ölüm ve defin vaktine dek bekletilme

2. Defin, cenaze töreni ve ölü aşı

3. Yolculuğun başlaması ve ruhlar âlemine kabul.

Ölen kişinin öte dünyaya bir başka deyişle yeni hayatına doğru yolculuğu fizikî ölümün gerçekleşmesi ile başlamaktadır. Fakat defin işlemi, fizikî ölümün hemen ardından gerçekleşmezdi. Çin kaynaklarında Göktürklerin ölümle ilgili geleneklerinin anlatıldığı bölümlerde Eski Türklerde ölen kişinin defin vakti ile ilgili bilgi verilmektedir. Eğer biri ilkbahar ya da yaz ayında ölmüşse çimenlerle ağaçlardaki yapraklar sararıncaya kadar bekleniyordu, şayet sonbahar ya da kış aylarında öldüyse bitkilerin tohumlanması ve açma mevsiminin gelmesi gerekiyordu (Liu Mau-Tsai: 2007: 22). Ortalama dört aya tekabül eden bu zaman dilimi içerisinde ceset defin için hazırlanırdı. Bu hazırlık; muhtelif Türk topluluklarında mumyalama, yakma yahut ağaç dallarında et kemikten sıyrılana dek bekletme şeklinde farklı uygulamalar hâlinde yürütülürdü (bk. Barthold, 1947: 529; Roux, 1994: 219-220; Kapusuzoğlu, 2015: 511-514; İnan, 1986: 180). Günahlardan arınma yahut yeniden diriliş için hazırlanma gibi maksatlara yönelik olduğu düşünülen bu uygulamaların ölüyü yeni hayatına hazırlama sürecinin bir parçası olduğu açıktır. Fakat yaygın biçimin mumyalamak suretiyle toprağa verme olduğunu söylemek gerekir. İkinci aşamada defin gerçekleşmekte, yoğ adı verilen yas töreni yapılarak yoğ aşı verilmektedir. Buna ölü aşı da denmektedir. Ölen kişi, değişik mezar tipleri olmakla birlikte, genellikle kurgan adı verilen yer altındaki mezar odalarına gömülmektedir. İç ve dış tasarım özellikleri ve içerdikleri ile kurganların, eski Türklerin bu dünyada kullandıkları çadırın öte dünya için hazırladıkları bir versiyonu mahiyetindedir (bk. Ekim, 2006: 13; Tarhan, 1969: 165). Kazılarda elde edilen bulgulardan bu mezar odalarında altın, gümüş, giysi, halı, ziynet, silah, yay, ok, kılıç, sadak, yemek; özellikle de içkiler, şarap ve kımız olmak üzere çok sayıda eşyanın bulunduğundan bahsedilmektedir (Roux, 1994: 227). Atlar, eyerleri ve koşum takımları ile birlikte gömülmektedir. İskit krallarının mezarlarında atlar, gömülme hücresinin dışına konulmakta; uyandığında yakınında olacak şekilde kolayca yetişebileceği bir yerde ve aynı tepenin altında gömülmektedir. Bunların hepsi mükemmel şekilde donatılmış, binmeye hazır vaziyettedirler (Tarhan, 1969: 164). *Kubanev'e göre, Altay'da eski Türklere ait üzerinde çalışılan*

150'den fazla mezarın ayırıcı özelliği, ölen kişinin 1-3 atla birlikte gömülü olmasıdır. Aynı araştırmacı at veya atların sahibi ile beraber gömülmelerini öteki dünyaya gidişin uzun bir yolculuk gerektirdiği düşüncesine bağlamaktadır (Çoruhlu, 2012: 1062). Bu atlar, ölen kişinin öte âleme yapacağı yolculukta onun bineği olacaktır. Roux; ölenlere refakat etmek için kurban edilen hayvanlar ile cenaze yemeği için kurban edilen ve ölenin huzurunda yenen hayvanların birbirinden ayırt edilmesi gerektiği vurgulamaktadır. *Birincilerin yalnızca kendilerine uygun görülen kullanımlara yani ya ruhun Kırmızı Dağ'a gidişinde kendisine refakatçi olarak ya köpekleri kurban eden Vu-huan'lar gibi ölene öteki dünyanın yollarında refakat etmek için ya da ölene öbür dünyada binek hayvanı sağlamak ve sürülerinin varlığını oluşturmak için tahsis edildiğini* aktarmaktadır (Roux, 1994: 227). Yalnız bunlarla da kalınmamaktadır. Mezarlıkta kızak, araba vb. bütün taşıma araçları tahrip edilir çünkü bunlar aynı zamanda yeni ülkelerinde ölülerin işine de yarayacaktır (Eliade, 1999: 240). İskitlerde ölen krala son yolculuğunda başlıca hizmetkârları ve yaşadığı sürece şahsen kullandığı atlarından başka karısı da refakat etmektedir (Tarhan, 1969: 162). Cenaze törenlerinde gerçekleşen uygulamalardan birisi olan ve konumuzun esasını teşkil eden husus, mezar odalarında ölüye yiyecek ve içecek sunulması hadisesidir. Abdülkadir İnan, eski Türklerin ölülerine "aş verme"yi en önemli vazife saydığını belirtmektedir. *İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürdü. Manevî kültür geliştikten sonra bu tören "sevabını ölünün ruhuna bağışlamak üzere" fakirlere yemek, helva vermek şeklini almıştır* (İnan, 1976: 153-154). Bunlar, ölünün hayatta iken sevdiği yiyecekler olduğu gibi genellikle kurban edilen hayvanların etleri ve şaraptır. Bu inanç ve uygulamada genellikle kanlı kurban biçimi tercih edilmiştir. Türklerde kanlı kurbanın en önemlisi at olup atın dışında sırasıyla koyun, sığır ve deve kurban edilmiştir. Bunun dışında Kırgız ve Kazaklarda ak boz kısrak, daha kuzeydeki Türk boylarında ren geyiği, Kuman ve Proto Bulgarlarda köpek, Doğu Türkistan'ın şehirli ve çiftçi ahalisinde tavuk gibi kümes hayvanlarından da söz edilmektedir (bk. Gökbel, 2000: 185). Bu hayvanlardan, Karasuk kültüründe mezarlarda kalıntılarına en çok rastlanan hayvan olan koyunun oranı %58,6'yı bulmakta (Kiselev'e göre); at, deve ve sığır ise diğer grubu oluşturmaktadır (Çoruhlu, 2012: 1054*). Andronova kültüründe ise ziraat ve hayvan yetiştiriciliğinin öne çıkmasıyla mezar sunuları içinde süt ve bitkisel yiyecekler konmaya başlanmıştır. Karasuk kültürüne ait sandık tipi mezarlarda ölünün yanına öteki dünyada yiyip içeceğini düşündükleri içecek kabı; ayak ucuna ise omuz, göğüs ve arka bacaktan oluşan dört et parçası konmaktaydı* (Bahar, 2013: 274-275). Bir Kıpçak mezarında, ölünün Hristiyan sayılmasına rağmen mezarının yanına kımız ve et konulmuştur (Barthold, 1947: 518). İskit krallarının kurganlarında ölünün yakınında şarap içmeleri için altın kaplar, şarap ve yağ doldurulmuş iki kulplu küpler ve yolculuğu için içinde et parçaları istif edilmiş büyük kazanlar bulunmaktadır (Tarhan, 1969: 164). Roux, ölenin eline sarhoş edici içkilerle dolu olarak verilen içki kupasının adeta bir zorunluluk olduğundan bahsederek üzerinde et dolu bir leğen ile içinde kısrak sütü bulunan bir kupa bulunan ve mezarların ortasına yerleştirilen masalardan söz eder (Roux, 1994: 227). Radloff Altaylıların ölünün yanına yol için bir torba yiyecek koyduklarını aktarmakta, Plano Carpini ise Orta Asya'da yaptığı gezilerde ölünün yanına çanak dolusu et ve bir testi dolusu kımız konulduğunu bildirmektedir (Danık, 1990: 30-31). Yine Radloff'un bildirdiğine göre Tatarlarda ölünün ayağının ucuna rakı, peynir, et, tereyağı vb. yol yiyeceği konmaktadır (Kocasavaş, 2002: 67-75). Seyyah Rubruk Kumanların da mezara ölünün içmesi için kımız ve yemesi için de et koyduklarını bildirmektedir (Ögel, 1984: 296).

Oğuzların Göktürkler gibi sırtlarında elbiseleri, üzerlerinde silahları ve yanlarında diğer şahsî eşyalarıyla birlikte gömüldüğünü belirten Faruk Sümer ölünün ev şeklinde açılan bir mezara oturtulup eline içki dolu bir çamçak verildiğini ve önüne de yine içki dolu bir kap konulduğunu bildirir (Sümer, 1972: 45). İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre IX. yüzyıl Oğuz boylarının cenaze törenlerindeki uygulamalardan birisi de ölünün eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap koymaktadır (İnan, 1986: 178). Sümer, İbn Fadlan'ın kımızı hurma veya kuru üzüm rakısı anlamına gelen nebiz içkisi zannettiğini ve bu içkinin muhtemelen kımız olduğunu belirtmektedir. Yoğ aşı için

ölünün atlarının kesildiğinden bahseden Sümer, Oğuzlarda ölenin cennete etleri yenilen ve derileri sırıklara asılan bu atlar ile gideceklerine inandıklarını bildirir. Aksi takdirde ölenin yorucu cennet yolculuğunu yayan yapmak mecburiyetinde kalacağına inanmaktadırlar (bk. Sümer, 1972: 45-46).

Eski Türklerde *saçı/saçu/saçılga/çaçılga* olarak da adlandırılan kansız kurban uygulaması cenaze törenlerinde de gerçekleştirilirdi. *Göçebe kavimlerde süt, kımız ve yağ başlıca saçı unsurlarıdır. Moğol ve bazı Türk kavimlerinin mezarlarında ölünün karşısına bir masa üzerinde et dolu tabak, kısrak sütü dolu bir küp konulmaktaydı* (Gökbel, 2000: 182).

Eski Türklerdeki tersine dünya algısı gereğince ölünün öte dünya yolculuğunda bu yiyecekleri ve içecekleri bütün hâlinde tüketebilmesi için bunlar ters döndürülmüş, kırılmış, ateşe atılmış vs. şekillerde sunulmaktadır. Öyle ki öte dünyada sağ eliyle tutabilmesi için şarap kadehi -ve atın dizginleri- ölünün sol eline verilmektedir (Eliade, 1999: 237, 240). Tersine dünya algısı doğrultusunda yiyecek ve içeceklerin ateşe atılması da çok kullanılan bir yöntemdir. Urenha-Tuba'lardan biri öldüğünde şaman gelerek kesilen koyunun en iyi et parçalarını ateşe atarak ölüye hitaben "Bu yeri bırakıp gidenlerin birincisi sen değilsin! Düşünme, üzülme! Et ye, rakı iç! Darı ye, çay iç" der (İnan, 1986: 183). Beltirler mezardan döndükten sonra üç gün boyunca her yemekten önce ateşe rakı ve yemek atmakta, definden yedi gün sonra halk mezara gelerek herkesin getirdiği rakıdan bir yudum ve yemeklerden bir parça toplayarak bunları ateşe atmaktadır. Sagaylar da çok benzer biçimde mezarın sağ tarafına yakılan bu ateşte ölü aşı için kesilen hayvanların kemiklerini yakmakta, ateşe rakı serperek yemek atmaktadır (bk. İnan, 1986: 185, 189-190).

Ölüye yiyecek ve içecek sunulması hadisesi yalnızca defin sonrası değil defin öncesi de yapılmaktadır. *Herodot'un verdiği bilgilere göre; halktan biri öldüğü vakit en yakın akrabası onu bir arabaya koyarak sıra ile bütün dostlarına götürür. Bunların her biri cenazeyi karşılayarak bir ziyafet verir ve misafirlere takdim olunan her yiyecekten bir parça alınarak ölünün önüne konur. Kırk gün bu şekilde dolaştırıldıktan sonra cenaze gömülür* (Tarhan, 1969: 166-167).

Üçüncü aşamada öte dünyaya/yeni hayata yolculuk başlamaktadır. Bu ana kadar ruh bedeni terk etmiş fakat henüz ölüler âlemine katılmamıştır. Ruh, yer altı dünyasına alışmaya çalışmakta ve hâlâ yeryüzünde gezinmektedir. Şaman, ölenin ruhunu ölüler âlemine götürüp kabul ettirene kadar yeni ölü yer altı dünyasına alışamaz; ailesini, arkadaşlarını ve sürülerini yanına almaya çalışır (Çoruhlu, 2002: 123). Ölüler ancak ölümlerinden üç, yedi veya kırk gün sonra verilen cenaze şöleninden sonra yeni yurtlarına doğru yola çıkar (Eliade, 1999: 240). Buradan, yolculuk hazırlığı içerisinde "ölü aşı" aşamasının ne kadar önemli olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Tam bu aşamada, kimi zaman, bazı Türk topluluklarında cenaze yemeğinin sonunda bazılarında ise ölünün evinin etrafında ve yakın çevresinde dolaşmaya devam ettiği durumlarda onları yeni yurtlarına götürmek üzere yer altı dünyasının yollarını iyi bilen "ruhgüdücü" vasfıyla şamanın/din adamının devreye girdiği görülmektedir (bk. Eliade, 1999: 241). Ruhlar âlemine götürme törenlerindeki ritüellere bakıldığında yolculuğun hemen öncesinde ve yolculuk esnasında yeme-içme, yol iz tanıma-bulma, karşılaşılan güçlükler, dua, rica, ret, kabul vb. şamanın/din adamının her hususta yarenlik ettiği tam bir "seyahat"in söz konusu olduğu görülür. [12]

2. Azuk Sözcüğünün İlk İslami Dönem Olan Karahanlı Yazı Dili Metinlerindeki Durumu

Azuk sözcüğü genel anlamda "yiyecek, tedarik, erzak, gıda, iaşe, zahire, yem" demek olup esasen insanların yahut hayvanların "yol/seyahat yiyeceği" manasında kullanılır (Clauson, 1972: 283; DTS, 1969: 73). Konumuz hususen *azuk* sözcüğünün anlam evreni-kullanım alanları olmadığı için ilk yazı dilimizden beri metinlerde görülen bu sözcüğün çalışmanın amacı itibarıyla sadece Türk yazı dili tarihinde ilk İslami dönem olan Karahanlı yazı diline ait eserlerdeki durumu incelenmiştir.

[2]Törenlerin içeriği ve ayrıntılı bilgiler için bk. Eliade, 1999: 241-246.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *azuk* sözcüğüne "yiyecek" anlamı verilmiştir (Ercilasun&Akkoyunlu, 2014: 3, 7, 568). Eserde geçen iki atasözü içerisinde de bu sözcüğe rastlanmaktadır: *Yadag atı çaruk küçi azuk* "İnsanın atı çarık, gücü ise azıktır", *sart azukı arıg bolsa yolda yir~sartnıŋ azukı arıg bolsa yol üze yir* "Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2014: 148, 164). Her iki ifadede de sözcüğün "yol/seyahat yiyeceği" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Sözcük Atebetü'l-Hakayık'ta bir yerde geçmektedir. Sekizinci bâbın üçüncü dörtlüğü şu şekildedir:

köŋüldin çıkargıl tawar suklukın / kedim birle tap tut karın toklukın / çıgaylık yarınlık azuk yoklukı / çıgaylık tip ayma tawar yoklukın (Arat, 2006: 55) "Mal hırsını gönülden çıkar, giyim ve karın tokluğu ile iktifa et; fakirlik, yarının azığının yokluğudur, mal yokluğuna fakirlik deme." (Arat, 2006: 89).

Bu dizelerde fakirliğin nasıl tanımlanması gerektiği açıklanmaktadır. Burada geçen *karın toklukı* "karın tokluğu" ifadesi, üçüncü dizede geçen *azuk* sözcüğü ile bağdaşıklık kurarak *azuk* sözcüğünden kastın "yiyecek" olduğu izlenimini vermektedir. Fakat *azuk* sözcüğünün buradaki anlamını sentaktik olarak bağlı bulunduğu *yarınlık* sıfatı ortaya koymaktadır. Burada *yarınlık azuk* ifadesinin anlamı "yarınlık yiyecek, sonraki günün yiyeceği" değil "ahiret için toplanan sevap"tır. Neticede bu dörtlükte esas fakirliğin "yarın" yani "ahiret" için "azık" yani "sevap" toplamamış olmak olduğu fikri vurgulanmaktadır.

Kutadgu Bilig indeksinde sözcüğe "azık, yiyecek" karşılığı verilmiştir (Arat, 1979: 50). Eserde dört yerde (1417., 1441., 3435. ve 5350. Beyitler) *azuk* sözcüğüne rastlanmaktadır:

1417: *yüz utru turur bu uzun yol sefer/ukuşlug bu yolka azuk ked iter* (Arat, 1947: 159) "Önünde uzun bir yol, bir sefer vardır; akıllı olan bu yol için azığını iyice hazırlar." (Arat, 1959: 111).

1441: *vefa kılgu ermez bu dünya bilin / keçer dünyada öz azukuŋ alın* (Arat, 1947: 161) "Bil ki dünya sana vefa edecek değildir; bu geçici dünyadan sana lazım olan azığı al." (Arat, 1959: 112).

3435: *yazuk kılsa kul küŋ keçür ol yazuk/bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk* (Arat, 1947: 115) "Kul ve cariye suç işlerlerse sen onların suçunu bağışla, bu suç bağışlama sevabını ahiret için kendine azık et." (Arat, 1959: 251).

5350: *halal yigli kılmaz bayatka yazuk / halal yi halal kıl yarınlık azuk* (Arat, 1947: 532) "Helal yiyen kimse Tanrıya karşı günah işlemez. Helâl ye, yarın için azığın da helal olsun." (Arat, 1959: 384).

Kutadgu Bilig'de de *azuk* sözcüğünün, geçtiği bütün yerlerde "ahiret için toplanan sevap" anlamına geldiği görülmektedir. 5350. beyitte *yarınlık azuk* ifadesi *halal* "helal", bayat "Tanrı, Allah" sözcüklerinin oluşturduğu dinî bağlam içerisinde yukarıda Atebetü'l-Hakayık'ta ifade ettiği manayı vermektedir. 1417. beyit, vezir Ay Toldı'nın hükümdar Kün Togdı'ya yazılı vasiyetini sunduğu kısmın içerisinde kalmaktadır. Bağlam itibariyle, ölüm döşeğindeki Ay Toldı'nın hükümdara yönelik sözleri içerisindeki "yol" kavramının "ömür", "azık" kavramının ise "sevap" manasında kullanıldığı anlaşılıyor. Yine 1441. Ve 3435. Beyitlerdeki *yazuk kılsa, yazuk keçürmiş, keçer dünya* gibi dinî söylemlerin oluşturduğu bağlam içerisinde aynı anlam ifade edilmektedir.

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olan Kuran tercümelerinde ise sözcük sadece Türk İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı nüsha olarak bilinen eserde geçmektedir. Tercümede *azuk* sözcüğü Bakara suresi 197. ayette geçen *tezevvedū* ve *zād* sözcüklerinin çevirisi vesilesiyle geçmektedir: (…) *ve tezevvedū fe inne ḫayra'z-zādi't-taḳvā vetteḳūni yā uli'l-elbāb* (…) " (…) azıḳ alınlar azıḳda yegräki saḳnuḳluḳ turur (…)" (Kök, 2004: 21).

3. Kuran'daki *zâdü't-takvâ* İfadesi

Kuran'da *tezevvedū* ve *zād* sözcükleri sadece Bakara suresi 197. ayette geçmektedir. Bu ayette haccın zamanı ve hacla ilgili birtakım emir ve yasaklar anlatılmaktadır. Ayette geçen *ve tezevvedû fe inne hayra'a-zâdi't-takvâ* ifadesi ile buyurulan emirlerden bir tanesi de azık edinme emridir. Arapçada *tezevvede* fiili "erzak temin edilmek; [yolculuk için] azığı bulunmak", *zād* (çok. *ezvâd, ezvidet*) sözcüğü ise "erzak, zahire" anlamına gelmektedir (Mutçalı, 1995: 365-366). Aynı kökten gelen (زود) bu sözcükler "teçhizat" gibi daha genel bir manayı ifade etse de temel göndergelerinin "yiyecek-içecek" olduğu açıktır. Müfessirleri muhtelif beyanlarda bulunmaya sevk eden, başka bir ifadeyle ayette ilgili kısmı yoruma açık hâle getiren unsurun *zâdü't-takvâ* ibaresi olduğu anlaşılıyor. Kaynakça incelendiğinde ayetin iki şekilde yorumlandığı görülmektedir. Bazı kaynaklarda *tezevvedu* "azıklanın" emri hac yolculuğunda takvadan uzaklaşılmaması adına iaşe temin edilmesi gerektiği şeklinde yorumlanmıştır. Bazı kaynaklar ise bu emri *fe inne hayra'z-zâdi't-takvâ* ibaresi ile birlikte okuyarak ayeti "takva ile azıklanınız" şeklinde yorumlamıştır. Abd b. Humeyd, Buhârî, Ebû Dâvud, Nesâî, İbnü'l-Münzir, İbn Hibbân, Beyhakî'de; Sünen'de İbn Abbas'tan rivayetle bu ayetin Yemenliler hakkında nazil olduğu bildirilmiştir (SYT, 2013: 342). Cevzî, Beydavî, Fahruddîn er-Râzî, Nesefî, Suyûtî gibi tefsir kaynakları da inzal konusunun Yemen halkı olduğu bilgisini sunarlar. Rivayete göre Yemenliler, nasıl olsa Allahu Teâlâ bizi aç bırakmaz diyerek hac yolculuğunda yanlarına azık almazlar, haliyle de naçar kaldıklarında başkalarına yük olurlar yahut onların mallarına musallat olurlarmış. Müfessirler bu tasallut nedeniyle günaha düşülmemesi ve tabiatıyla takvadan uzaklaşılmaması için hac yolculuğu öncesinde gerekli hazırlıkların ve tedariğin yapılması gerektiğini belirtmişlerdir (CVZ, 2009: 216; BYD, 2013: 263; FDR, 2013: 502; NSF, 2003: 563; SYT, 2013: 342). Muhammed ibn Cerir el-Taberî, İbn Merdûye, Taberânî, Süfyân b. Uyeyne ve İbn Ebî Şeybe ise İbn Ömer, İbnu'z-Zubeyr, İbrahim en-Nehaî ve İkrime'den rivayetle Yemen ismini zikretmeden "bazı insanlar, bazı bedevîler" ifadesini kullanarak benzer bir hazırlıksızlığın neticeleri üzerine ayetin nazil olduğu bilgisini sunarlar. Hatta Abd b. Humeyd, Süfyân b. Uyeyne, Vekî' ve İbn Ebî Şeybe; Sa'îd b. Cübeyr ve Şa'bî'den rivayetle bu azığın "sevîk, un, çörek, zeytinyağı, hurma ve ezme" gibi yiyecekler olduğunu ifade etmişlerdir. İbn Ebî Hâtim, İbn Ebî Dâvud, Beyhakî, Isbehânî, Tirmizî gibi kaynaklar da Mukâtil b. Hayyân, Ebu Hureyre gibi kaynaklardan rivayetle ahiret için hazırlanan takva azığının dünya azığından üstünlüğüne dikkati çeken söz ve eylemleri aktarmışlardır (SYT, 2013: 342-344). Fahrüddîn er-Râzî tefsirinde Kâdî'nin *tezevvedu* "azıklanın" emrinde bir hazf bulunduğunu ve bunun *fe inne hayra'z-zâdi't-takvâ* ibaresiyle bağlantılı olduğunu dolayısıyla ifadenin bir bütün hâlinde "hem dünya hem ahiret için azıklanınız fakat azıkların en hayırlısı takvadır" biçiminde okunması gerektiği şeklindeki görüşünü bildirir. Dünya ve ahiret azığı hakkında yaptığı mukayeseden Râzî'nin de aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır (bk. FDR, 2013: 501-502).

Sonuç

Azuk sözcüğü İslami dönem öncesi Türkçe metinlerde "yiyecek-içecek, iaşe, erzak, tedarik" anlamlarında kullanılmaktadır. Bu metinlerde sözgelimi yoğ aşı töreninin ve ritüellerinin gerçekleştirildiği sahnelerin anlatıldığı bir kısım içerisinde geçen bir örneğine tesadüf edilmemiş olsa bile ölünün "yol yiyeceği" için bu sözcüğün kullanılmış olduğu tahmin edilebilir. İslami dönem Türkçe metinlerin ilki olan Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren ise sözcüğün, bu anlamların dışında "sevap" anlamında da kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Sorulması gereken esas soru bu kullanımın, Kuran'da geçen bir yapının bir anlam özelliğinin kopyalanması neticesinde mi ortaya çıktığıdır. *Azuk* sözcüğü ile *zâd~tezevvede* sözcükleri göndergesel açıdan ve anlam evreni bakımından örtüşmektedir. Bu bakımdan bir anlam kopyasından söz edilemez. Ancak metinlerde geçen *yarınlık azuk* ifadesinin "takva azığı" anlamına gelen *zâdü't-takvâ* ifadesinden bir anlam kopyası olduğu düşünülebilir. Fakat *takva* ve *yarınlık* sözcükleri biçim ve anlam yönünden eşleşmemekte, sadece

bağlamsal bir çağrışım uyandırmakla sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla bu noktada en fazla, *yarınlık azuk* ifadesinin *zâdü't-takvâ*'nın etkisi altında gelişen bir kullanım olduğu öne sürülebilir. Nihayetinde *azuk* sözcüğünün sözü edilen manada kullanılmasını daha çok, Gök-Tanrıcılığa ait bir inanışın İslami forma dönüştürülmesi yahut uyarlanması hadisesinin dile yansıması şeklinde değerlendirmek gerekir. Zira Eski Türklerin diğer dinlere mensup ölülere de aynı ritüelleri uygulaması, İslamiyetin kabulünden sonraki defin ve yas uygulamalarında bahsedilen ritüellerin form değiştirerek devam ettirilmesi vb. durumlar, söz konusu inanç hususundaki adaptasyon eğilimini gösteren birer folklorik veri olarak dilsel açıdan öne sürdüğümüz görüşü destekler mahiyettedir.

Kısaltmalar

BYD: Beydavî tefsiri

CVZ: Cevzî tefsiri

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar

FDR: Fahruddîn er-Râzî tefsiri

NSF: Nesefî tefsiri

SYT: Suyûtî tefsiri

Kaynakça

Arat, R.R. (1947). Kutadgu Bilig I-Metin. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Arat, R.R. (1959). Kutadgu Bilig-II. Tercüme. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. II. Seri. No: 20.

Arat, R.R. (1979). Kutadgu Bilig-III. İndeks. Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47. Seri IV. Sayı: A12.

Arat, R.R (2006). Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki-Atebetü'l-Hakayık. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 142.

Artun, E. "Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler". Kaynak: https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf

Bahar, H. (2013). "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü". Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan. Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası. 267-295.

Barthold, W. (1947). "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair". Çev.: Abdülkadir İnan. Belleten 1947. C. XI. S. 43. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 515-539.

Clason, S.G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.

Çoruhlu, Y. (2002). Türk Mitolojisinin Anahatları. 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çoruhlu, Y. (2012). "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği". Tarih ve Medeniyetler Tarihi. C.1. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları. 1051-1065.

Danık, E. (1990). Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 105. Seri 1. Sayı B.2.

Ed-Dürrü'l-Mensûr Fi't-Tefsîr Bi'l-Me'sûr-Hadislerle Kur'ân Tefsiri. (2013). Celâleddîn Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekir es-Suyûtî (849 H./1445 M.-911 H./1505 M.). Cilt 2. 2. Baskı. İstanbul: Ocak Yayıncılık.

Ekim, Y. (2006). Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Eliade, M. (1999). Şamanizm-İlkel Esrime Teknikleri. Çev.: İsmet Berkan. 1. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ENVARU'T-TENZİL VE ESRARU'T-TE'VİL-BEYDAVÎ TEFSİRİ. (2013). Çev.: Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk. 1. Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökbel, A. (2000). "Türk Halk İnançlarında Din ve Din Anlayışı (Kurban Kültü Örneği)". Dinler Tarihi Araştırmaları-II. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları. 179-197.

Gömeç, S.Y. (2019). "Eski Türk Dininin Temel Özellikleri". Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı. Yıl 4. Sayı 1. Bahar 2019. 84-123.

İnan, A. (1976). Eski Türk Dini Tarihi. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 9. 1. Baskı. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

İnan, A. (1986). Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kapusuzoğlu, G. (2015). "Çin Kaynakçaına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri". TAD. C:34.S:58.507-522.

Kocasavaş, Y. (2002). "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri". Türkler Ansiklopedisi. C.3. 67-75.

Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. 705 s.

Liu Mau-Tsai. (2007). Çin Kaynakçaına Göre Doğu Türkleri. İstanbul: Selenge Yayınları.

Mutçalı, S. (1995). Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Dağarcık Yayınları. Referans Kitapları: 1.

Nadelyayev, V.M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R., Şçerbak. A.M. (1969). *Drevnetyurkskıy Slovar.* Akademiya Nauk SSSR. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya.

Nesefî Tefsiri. (2003). Çev.: Harun Ünal. 1. Cilt: İstanbul: Ravza Yayınları: 200.

Ögel, B. (1984). İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII. Dizi. S. 42a.

Roux, J. P. (1994). Türklerin ve Moğolların Eski Dini. Çev.: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil. 1. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları.

Sümer, F. (1972). Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 170.

Tarhan, T. (1969). "İskitlerin Dinî İnanç ve Âdetleri". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. S. 23. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. 145-170.

Tefsîr-i Kebîr-Mefâtihu'l-Gayb. (2013). Fahruddîn er-Râzî. Çev.: Prof. Dr. Suat Yıldırım, Doç. Dr. Lütfullah Cebeci, Doç. Dr. Sadık Kılıç, Öğr. Gör. C. Sadık Doğru. 4. Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi.

Zadü'l-Mesir Fi İlmi't-Tefsir-Tefsir İlminde Yolculuk Azığı-İmam Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammed Cevzi. (2009). Çev.: Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk. 1. Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları.

Kazak Çocuk Edebiyatındaki Mitolojik Kahramanlar

Janagül SAMETOVA*

Giriş

İlk bakışta bir hayal dünyası gibi görünen folklor eserleri, halkın tarihi, inançları ve dünya görüşü hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Çocuk edebiyatında kullandığımız çeşitli mitolojik karakterlerin temelinde derin bir anlam, gizli bir sır ve ince araştırma yapan bir insanın açığa çıkarabileceği bir dünya vardır. Mit insanoğlunun çevreyle ilgili değerlendirdiği bir bilimdir. Günümüze ulaşan mitin versiyonları, dinî inançlara, sosyal olaylara, nesillere anlatılan vasiyetlere ve talimatlara kadar izlenebilir. Mitolojik kahramanlarda bulunan cesaret, hız, uyanıklık ya da acımasızlık, kötülük, kurnazlık sadece insanoğlunun sanatsal düşünce sistemi değil de aynı zamanda ahlaki vasiyetidir.

Mitolojik inanç ortadan kalkmış ve insanlık yeni bir bilgi sistemine geçmiş olsa da, gizemli dünyanın büyülü güçleri hakkındaki şaşırtıcı eserler hala geçerli olmaya devam etmektedir. Onları modern çocuk yazarlarının eserlerinde de görebiliyoruz.

Modern yazarların ve araştırmacıların temel amacı, genç nesli ülkelerinin vatanseverleri olarak yetiştirmek, gençlerin yeteneklerini keşfetmeleri ve ilham almaları için koşullar yaratmak ve onları rekabetçi vatandaşlar olmaya hazırlamaktır.

Bu amaca ulaşmak için eğitim, ulusal geleneklere dayanmalıdır.Modern çocuk eserleri geleneksel köklerinden ayrılmamalıdır. Bu nedenle modern çocuk edebiyatında geleneklerin ve mitik efsanelerin izlerinin olup olmadığı sorusu üzerine de bir araştırma yaptık.

1. Kimler araştırdı?

Folklor diğer bilim dalları gibi çeşitli türlere ayrılmıştır. Onlar merasim folkloru, eğitici folklor, mensur folklordur. Bu dalların içinde mensur folklor çok önemlidir. Mensur türü folklor sözlü halk edebiyatının zirvesindedir. Ondan halkın özelliğini, Millî kodunu ve özünü görebiliriz. Folkorun bu örneği anlatı şeklinde beyan edilir, ağızdan ağıza yayıldığından folklor ilminde o "mensur türü folklor" diye adlandırılmıştır. Mensur türü folklorun bölümlerine mit, hikâye, efsane girer. Biz mit üzerinde konuşacağız. Mit- ilk dünya görüşü kavramlarının skolastik sentezidir.Mit, nesir folklorunun özüdür. Kazak mitolojisini Ş.Valihanov, A.Konıratbayev, S.Kondıbay, Ş.İbrayev, R.Almuhanova vb. bilim adamları araştırmıştır. Her folklorcu sadece miti tarif etmekle kalmamış, aynı zamanda mitik karakterlerin artzamanlı imajını da ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Mesela, Ş. Valihanov, bilimsel makalelerinden birinde, Kazak şamanizminin kalıntılarına atıfta bulunarak, olumsuz karakterlerin motif-açıklaması için açık kanıtlar sağlamıştır. Bilgin bilim adamı Kazak mitolojisinde cadının birkaç türü olacağını söylemişti. Onlar Mıstan, Jeztırnak, Sörel, Könayak, Albastı, Jalmauız. Mitoloji alanında verimli çalışmalar yapan başka bir bilim adamı Serikbol Kondıbai. Onun tüm yazarları ve okuyucuları etkileyen "Argıkazak Mifologiyası (Kadim Kazak Mitolojisi)" adlı eserini, Kazak folklor bilimine ölçülemez bir katkı olarak görüyoruz.

Mitolojinin bazı teorik konularını derinden araştıran Almuhanova Riza Taskıngalikyzy, "Kazak folklorundaki eski karakterler" adlı büyük bir eserinde Kazak mitolojisindeki kahramanların karakterlerinin hala araştırılması gerektiğini belirtti. Bilim insanının keskin görüşü, bugün folklor biliminin ana araştırma nesnesi haline geldi[1]. Mitolojik karakterlerin sistemleştirilmesi, modern Kazak folklor biliminin en güncel sorunlarından biridir. 2016 yılında S. İtegulova tarafından derlenen "Kazak Mitolojik Kahramanlar" adlı geniş çaplı bir çalışmanın yayınlanmasından sonra mitolojik kahramanların

* Dr., Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9481-4579.

sınıflandırılması sorununa fazla ilgi gösterilmemiştir. Mitolojik karakterleri sınıflandırmadan önce, mit ve türleri hakkında biraz bilgi verelim.

Ünlü bilim adamlarından biri Şakir Ibraev "Kazakların Mitolojik Öyküleri" adlı çalışmasında mitleri üç gruba ayırır. Bunlar: kozmolojik, eskatolojik ve antropogonik mitlerdir. Kozmolojik mitler, adından da anlaşılacağı gibi, takımyıldızlar ve gök cisimleri hakkında yazılmış özel bir mitolojik hikâye türüdür. Eskatolojik mit, zamanın sonu vizyonunu anlatan mitleri ifade eder ve antropogonik mitler, klasik düzeye ulaşmış mitsel hikâyeleri ele alan bir türdür.

2. Mitolojik karakterlerin sınıflandırılması

Mitolojik karakterlerin sistemleştirilmesinin de kendi tanımlanmış yasaları vardır.Örneğin, mitolojik kahramanları sınıflandırmanın rölü, doğal yaratımı ve genel karakteri ortaya çıkarmaktır. Dünya folklorunda mitolojik karakterleri olumlu ve olumsuz diye ayırmaktadır. Kazak halk sözlü edebiyatında onlara «iyi» ve «kötü» der.

Mitolojik kahramanları iyi ve kötü diye ayırmak bizce yanlış bir kavramdır.İnsanlar aynı iyi ve kötü niteliklere sahip oldukları için mitik karakterleri "olumlu" ve "olumsuz" olarak ayırmak daha doğru olacaktır.Temel olarak mitik karakterlerde kabileci bir karakter değil, varoluşçu bir ideal aramak daha iyidir.Bu nedenle, yukarıdaki bazı bilim adamlarının görüşlerini ve sorunlarını dikkate alarak, mitik karakterlerin aşağıdaki gibi sınıflandırıldığını gözlemledik:

Olumlu mitolojik kahramanlar: Er Töstik, Tolagay, Sakkulak, Költauısar, Tausogar, Kanbak şal, Künekei sulu, Kanattı barıs, Urker, Ulpildek, Samurık, Kıdır ata, Dede Korkut vb.

Olumsuz mitolojik kahramanlar: Mıstan, Jalmauız, Jeztırnak, Albastı, Könayak, Sörel, Jılanbapı han, Şoyunkulak, Kırankara karaşı, Töbe köz, Dev, Übbevb.

İlahi Tipler: Gök tanrı, Umay ana, Erklik.

Totemler: Mavi öküz, Gökbörü, İt totemi.

Şamanizm karakterleri: Simurg, kavak, baksı, zeytinağacı.

Şeytani Karakterler: albastı, jeztırnak, jalmauız, mıstan kempir, peri, şeytan, cin, deve.

Chtonik karakterler: devler (kara dev,bir gözlü dev, Şoyınkulak, Üç dev, Ayı dev), alpler (dikkatsiz, şımarık, Tolagay, Ersarı, Ultankul), güceler (yarımkulak, boyu kısa, sakalı uzun), Töbeköz, Yer, Gök, Dağ, Deniz.

Ana kahramanlar: sihirli yardımcılar(Tausoğar, Koltausar, Sakkulak, Jelayak,Epti) Pirler Kambar ata (atın piri), Zengi baba (inek piri), Oysıl kara (deve piri), Seksek ata (keçi piri), Şopan ata (koyun piri).

Dönüştürülmüş mitolojik karakterler Keloğlan, Kanbak şal.

Kozmo-antropogonik karakterler Kırankara, Urker, Ulpildek, Igay ve Sıgay (kardeşler), Aisulu ve Kunsulu.

Şimdi yukarıdaki sınıflandırmayı anlatalım. İlk olarak mitolojik kahramanları doğalarına göre "olumlu" ve "olumsuz" olarak ayırdık. İkinci olarak, arkaik Kazak mitlerini göz önünde bulundurarak, mitsel imgeleri birkaç gruba ayırdık: "totemik", "kozmolojik", "zoomorfik", "şeytani". İlk önce İlahi tiplerden bahsedelim. Dünyanın yaratılışıyla ilgili mitler her millette vardır. Kazak mitolojisinde yedi katlı Dünya'yı yaratan Mavi Tanrı ve eşi Umay'ın görüntüsü hakkında çeşitli mitler vardır. Bu nedenle mitik konsepte göre Mavi Tanrı, Umay Ana ve Erklik'i ilahi imgelere atfettik. Elbette Erklik, Moğol

folklorunun bir kahramanıdır. Ancak Kazak halk edebiyatında oluşan mit ve efsanelere bakarak Erklik'e şamanik karakterler de dahil olmak üzere Kazak folkloru sınıflandırmasında yer verdik.

Totem karakterler: Auelbek Konıratbayev'in Kazak Folklorunun Tarihi eserindeki fikirlere dayanarak totem- dünyadaki tüm ruhların, hayvanların ve fenomenlerin bir sahibi olduğunu anlamak demektir. Eski zamanlarda insan doğadan ayrı kalmadığında her şeyin ruhu, piri olduğuna inanıyordu. Eneolitik döneme kadar uzanan bu dönemde, insanların yırtıcı hayvanlara karşı duydukları korku ve tapınma, totemizimin açık bir tezahürüdür. Kabilecilik teorisi açısından, yeryüzündeki her kabilenin tapınma nesneleri totem haline gelmiştir. Kazak folklorundaki bu totemlere örnekler: gökbörü, öküz, köpek.

Anaerkillik döneminde doğan totemlerden biri de köpek totemidir. Yaklaşık olarak, MÖ 4-5. yüzyıllarda, köpek totemi Orta Asya halklarında bir kült olarak kabul edildi. Bu konu hakkında Auelbek Konıratbayev şöyle diyor: "Köpek totemi iki aşamadan oluşur: birincisi mezar aşamasıyla ilgiliyse, ikincisi köpek ailenin bereketidir"[3, 69 s]. Aslında yedi hazinenin bir parçası haline gelen köpek toteminin eski Kazak mitlerinde bulunması doğal bir olaydır. Bir sonraki boğa, şüpheciliğin biraz yeniden doğduğu bir zamanda ortaya çıkan totemdir. Bu totemin doğumunun sebebinin boğa ve kadının yakınlaşması olduğuna dair görüşler vardır. Örneğin, bilim adamı Auelbek Konıratbayev şöyle diyor: "Boğa totemi yeryüzündeki halklarda ortaktır. Muhtemelen ilk evcilleştirilmiş hayvandır. Mesela, Halkaslar (Kuzey Moğollar) efsanesine göre, onların kökeni kuku boğanın (mavi öküz) kadınla yakınlaşması nedeniyle Moğollar ortaya çıkmışmış." [3, 70 s]. Bilim adamının söylediklerinde gizli gerçeğin olduğunu «Oğuz Kağan» şiirini incelediğimizde anladık. Örnek olarak, şiirden alıntı:

"Günlerin birinde Aykağan doğum yapmıştı. Erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun teni mavi, ağzı ateş gibi kırmızı, gözleri, saçları ve kaşları siyahtı. İyi soylulardan daha yakışıklıydı...*Bu çocuğun bacakları öküz ayağı, beli kurt beli, göğsü samur sandığı, omuzu da ayı gibiydi. Bütün vücudu çok tüylüydü."*

Görüldüğü gibi Oğuz kağan'ın dış motif-resmi bize onun bir öküzden geldiğini ve babasının Mavi Öküz olabileceğini söylemektedir. Ayrıca Oğuz Kağan şiirinde bir gökbörü totemi vardır. Oğuzun savaşa yol alan seferinde rehberi gökbörüydü.

Totem kahramanlarının bir sonraki şeytani karakterler. Şokan Valihanov'un görüşüne göre şeytani dediğimiz – dünyevi şeylere sevgisi, doğaya sonsuz sevgi ve ölülerin ruhlarına saygısı –olan şaman-falcılar gibi imgeleri şaman karakterlerine atfettik.

Kozmo-antropogonik karakterler. Kozmolojik kavramların Kazakların göçebe yaşamının ayrılmaz bir parçası olduğu açıktır. Hepimiz biliyoruz ki, eski zamanlarda Kazaklar yolculuk süresini yıldızlara bakarak belirliyorlardı. Kozmolojik imgelerin Kazak folklorunda özel bir rol almasının nedeni budur. Kozmolojik mitlerin kökeni belli olmasına rağmen, oradaki kahramanların nasıl bir karaktere sahip oldukları herkesi düşündürüyor. Ayrıca, doğal fenomenler olduklarından, onları mitsel karakterler olarak sınıflandırmanın doğru olup olmadığı sorusu ortaya çıkar. Ancak Kazak mitlerinde genellikle yıldızların insanlara veya tam tersine insanların yıldızlara dönüşmesi motifleri vardır, bu yüzden bu tür efsanevi karakterlere "kozmo-antropogonik" adını verdik. Kazak folklorunda bu isme layık kahramanlar: Kırankara, Urker, Ulpildek, Igay ve Sıgay (kardeşler), Aisulu ve Kunsulu.

Chthonik karakterler sadece hayvanların kaburgasından yaratılmıyor, diğer canlıların insanlarla evlenmesinden de ortaya çıkar. Örneğin Dede korkut kitabındaki "Beysat" şiirinde peri kızına aşık olan handan söz ediliyor. Sonra onların evliliklerinden çirkin, tek gözlü "Töbeköz" doğdu. Bu aynı zamanda zoomorfizmin bir özelliğidir. Kazak folklorunda chthonic karakterler: Töbeköz, Yer, Gök, Dağ, Deniz (Oğuz Kağanın oğulları).

3. Günümüz Kazak Çocuk Edebiyatındaki Mitolojik Karakterler

Çağdaş yazılı literatürdeki yeni dönüm noktaları, sanatsal ufkun genişlemesi için açıktır. Dünya edebi sürecinden ayrılmamış olan Kazak nesirinde, M. Auezov'un eserlerinde ilk özellikler ortaya çıkmış ve XX. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar yeni bir nesri ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaşamın kuralları, yaşam ve ölüm, erdem ve kötülük, iyilik ve kötülük, siyah-beyaz arasındaki uzlaşmaz çelişki, postmodernizm literatüründe tamamen yeni bir duruşla yaratılmıştır. Fani dünyanın başarısı ve öbür dünyanın sonsuzluğunu güzelce yeni şekil vererek anlatan yazarlarımız doğa fenomenleriyle birlikte anlatılıyor.

Folklor mirasından beslenen ve Kazak edebiyatının klasikleri tarafından şekillendirilen mitolojik düşünce sistemi, iz bırakmadan ortadan kalkmadı. Bu gelenek, modern Kazak nesrinde yeni bir karakter kazanmış ve realist ilkeler aleminde bulunamayacak bir karakter kazanmıştır. Şimdi efsanevi ağlar, mitolojik tablolar özerk anlamı güçlendirmeye başladı, sadece tarihsel-gerçek zamana dayalı değil, aynı zamanda işin mantığından da uzaklaştı. Aynı zamanda, mitolojik imgeler sadece yeniden doğuşun değil, aynı zamanda arkaik bilincin dönüşümünün kılığına da yansımıştır.

Mitoloji şimdi Kazak yazarlar tarafından varoluşun gizemleri ve yaşamın anlamını felsefi olarak anlama biçimi açısından gelişmiştir. Kısacası, neo-mitoloji olgusu, bu dönemin modernist karakterini tamamlayan bağımsız edebi akımlardan biri haline gelmiştir.

Mitolojik karakterlerin sistemleştirilmesinin de kendi tanımlanmış kuralları vardır. Örneğin, efsanevi karakterleri gruplandırmanın tek işlevi, doğal yaratımı ve genel karakteri ortaya çıkarmaktır. Dünya folklorunda mitolojik karakterleri «olumlu» ve «olumsuz» olarak sınflandırıyor. Şakir İbrayev, Kazak halk sözlü edebiyatında onları «iyi» ve «kötü» diye sınıflandırıryor. İşbu «olumlu» ve «olumsuz» karakterleri biz günümüz çocuk yazarı Alibek Baibol'un "Harfler Dünyasına Seyahat" adlı eserinde görebiliriz. Bu eserde «Jaksybek» ve «Buzıkbek» karakterlerini görüyoruz. «Jaksybek» iyi hoş bir karakterse, «Buzıkbek» tersine kötü, sevimsiz karakterdir.

Yazar B. Saribay'ın "masal" hikâyesinin folklorik karakteri, sadece kompozisyon yapısı ve genel tarzıyla değil, aynı zamanda kahramanın faaliyeti ve düşüncesiyle de tamamen bağdaşmıştır. Yazar, halk eğitiminin değerleriyle yetişen bir çocuğun bilincinin ne olduğunu anlatıyor. Hikâyenin kahramanı Adalbek'i doğru yoldan saptırmaya iten sebep de folklorik kavramlarla bağlantılıdır. Sebebiyse, onun Argymak atını sormak için yalan söylemek zorunda kalmasıdır. Çünkü onun kafasına aldığı kahramanlık, hoşlandığı kıza kendisini kanıtlamak olmasıdır ki kahramanlık destanları ve masallarımızdaki kahramanlık, mücadele öncesi atı hazırlamak (Tulpar) motifini andırıyor. Hikâyenin sonunda yazar, karakterini yetiştiği beşiğine geri döndürür. Bu yalan, dedesinin öğrettiği yaşam ilkelerinden sapmanın iyi şeylere yol açmayacağına ve hayatı boyunca devam edeceğine inanan bir çocuğun zihninde istemeden söylenir.

Bu eserde yukarıda sayılan iyi ve kötü karakterler bir "Adalbek"e atamıştır. Çocuk eserlerinde daha çok masallarda mitik karakterlere yer verildiği bilinmektedir. Günümüzde masal yazarları G.Muhtarbekkyzy ve Ş.Kalnyazov'un eserlerinden "eski" ve "yeni" karakterlerle tanıştık.

Eski dediğimiz, G.Muhtarbekkyzy'nın Keloğlan, Güneşi Geri Çevirmek eserinde hepimize tanıdık Keloğlanı görebiliriz.

Günlerin birinde güneş gökten kayıp oluyor ve yeryüzünü karanlık basıyor. Güneş olmadığı için yerdeki yaşam tehlikeye girer. O sırada Keloğlan güneşi geri çevirmek için maceralı bir yolculuğa çıkar. Keloğlan yolda kiminle karşılaşmış? Onlar hedeflerine ulaşa bildiler mi? Kimi kim saklamıştı? Bu masal Keloğlan ve onun dostlarını okuyuculara kavuşturuyor. Alçakgönüllülük, arkadaşlık ve cesaretin dünyayı kurtarabileceğini gösteriyor.

Çocuk yazarı Serikbol Hasanın "Ninemin Anlattığı Masal" şiirinizden halk sözlü edebiyatından belli Jelayak ve Tausogarı görebiliriz.

Ninem, iyi sebebi
Masal okuyuverir
Masal anlatırken
Beni kendine çekiverir
Çok eskilerde
Uzak uzak ülkelerde
O kadar güzel
Şımarık bir kız olmuş
Dinleyerek yatarım
Tatlı uykuya dalarım
Devamını görürüm düşümde
Yürürüm masal içinde
Külbikeyle sırlaşırım
Jelayakla (hızlı koşan) yarışıp
Tausoğarla (dağı yutan) güreşip
Dayanaklık, sabır
Cömertlik ve adalet
İrade, gayret, namus, ar
Masalda hepsi var
Masalda sınav bir
Derinine kulak ver
Ninemin anlattığı masal
Nice sırları konuşur.

Ürker (Ülker) – Kazak bilgisine göre gece gökyüzündeki gecenin ana ışıklarından biridir. Sadece Kazaklar değil, tüm Türk halkları bu takımyıldızı iyi bilirler. Nurlan Mauken'in uzmanlığı, ürkeri kırk gün yere yatırarak bir efsane yaratmaktır. Ülker'in uzaydaki hareketi Kazak halkının ana gelenekleriyle bağlantılıysa, N.Maukenuly kaderin sıkıntı ve sorunlarını bu yıldızla uyumlu hale getiriyor.

Kırk gün yerde yatmış ülker
Kırktan biri Kıdır (Hızır) kim?
Derinliğe sessiz batan ülker
Kederlenip sana baktım
Kırk gün müydü, kırk gece miydi
Yurdumdan uzak gideli
Uzaktan çeker söğüdün demi,
Iraktaki köy öfkeli (6-21)

satırlarında göbek bağı kanının damladığı yerden uzakta kırk yerde yatması lirik karakterin özlemiyle bağlantılıdır.

Peki,«yeni» dediğimiz çocuk edebiyatına yeniden eklenen mitolojik karakterlerden biri «Kerbezmüyiz». 2021 yılında yayınlanan Şrazaddin Kanyazov ve Jibek Zinekovun «Kerbezmüyiz» masalında yer alıyor. «Kerbezmüyiz»kim? «Çocuklara masal yazmaya karar verdiğimizde rusça «Edinorog»(tek boynozlu at) adlı bir fantastik bir hayvan hakkında yazmayı düşündük. Çünkü dünyada «edinorog» fenomeni vardı. Dikkat ederseniz çocukların oyuncakları, kıyafetleri hatta çantaları bile bu hayvanın resimleriyle dolu.Öyleyse biz de bu akışa ayak uydurmalıyız...Bizim sözlüklerimizde çevirisi "jalgyzmüyiz (tek boynuz) " olarak çevrilir.

Yazar Şrazaddin Kanyazov Mitoloji açısından bakıldığında, güzel, zarif bir hayvanın böyle bir çevirisi, hayvana karakter vermemiş gibi görünüyordu. Sonra "kerbezmüyiz" diye çevirilmesinde teklifte bulundum, der. Bize göre, çok rasyonel bir çeviri.

Taupyk Rymjanov, çocuk edebiyatının ufkunu genişleten, ruhunun yükselmesine katkıda bulunan ve yenilikçi biriydi. Onun şeytani ve peri benzeri karakterler ve maceralarla dolu bir peri masalı "Çiçek Ağacı" hikâyesidir. Yazar T. Rymjanov, "Çiçek Ağacı" masalına her zamanki gibi basit kelimelerle değil, yazarın ana fikrini temsil eden bir anahtar kelimeyle başlar. Bir insandan beşeri ve meleksi özellikleri kaldırırsak tam anlamıyla şeytan olur. Bu, masal karakterlerine verilen birözelliktir. İkincisi:

Biz hayata niçin geldik? diye sordu Karabek

hayata yaşamak için geldik dedi peri kızı

hayata bozgunculuk yapmak için geldik dedi şeytan

Hayata ölmek için geldik dedi Zarlıhan (7-11).

Bunlar, yazarın üç karakter arasındaki yaşam mücadelesi sırasında ortaya koyduğu insan ırkının üç özelliğidir. Üç karakter- üç krallığın temsilcisi. Biri-insanlık krallığı. İkincisi- peri krallığı. Üçüncüsü-şeytan krallığı. Bu masal karakterleri aracılığıyla masal, Kazaklara geçmişlerini hatırlatmakta ve onları yarına yönlendirmektedir. Kahramanlar, tipik bir peri masalında olduğu gibi yaşlı bir kadın ve bir yaşlı adamın tek çocuğu değil de, üç krallığın nesilleridir. İnsanlık krallığı temsilcisi: Badigul sulu; peri krallığının temsilcisi: genç Kral Bitanba; şeytan krallığının temsilcisi: Kral İlanşı.

Yazar Taupik Rymjanov'un çocuk eserlerinin amacı, ülkenin birliğini ve barışını genç Karabek'in başarısı, Zeytin Kırlangaç'ın başarısı, şeytan, peri ve insanlık arasındaki gergin mücadeleyi tasvir ederek sonsuz yaşamı ve bilgiyi tanıtmak yoluyla yaygınlaştırmaktır. Taupyk Rymjanov'un çocuk eserleri maceralarla doludur.

Yazar, çocukların hayal gücünü masal hikâyesiyle gösteriyor. Birinde okuyucu, tatmin olamayan Yakut şehrinin sırrını, diğerinde ise ufukta yükselen Şugyla'yı anlamaya çalışır.

Görkemli yerlerde gözü olan Jortuıldın, zalim Zuanın, kahraman Aukebayın, bilge Tanasarın, akıllı Ağdemin hoşgörülülüğü sayesinde gelişti. Bu yenilikçi yazar, ülkenin birliğini ve huzurlu yaşamını doyumsuzluk ve kötülükle karşılaştırır. Ne dış düşman ne de iç düşman birliği olan bir ülkeyi ele geçirebilir. Ancak insanlık haline düşmeyen kimse yoktur. O yanılır, kaderin sınavlarından geçer, sıkıntılarla karşılaşır.

Masallara göre şeytanın sözlerine yenik düşen insanlık, zorlukların üstesinden ancak zekası, kararlılığı, dayanıklılığı, çalışkanlığı ve sadık dostluğu ile gelebilir.

Kahramanın Erden'den kurtarılması sırasında Surtırnak ile savaşan ve Kenjekey köyüne barış getiren Zeytin Kırlangıç'ın kahramanlığı çocuğu büyülemeden edemez. Zeytin, Kuran'da adı geçen kutsal bir meyve ağacıdır. Kökleşmiş ebedi bir ağaç.

Yazar burada sonsuz yaşamı teşvik eder. Sadece kalbinde iman, yüzünde iyilik olan, ilim ve ilme hevesli bir nesil ebedîdir. Yazar, onu bir peri masalındaki Ağdem imgesiyle geliştirir. Ağdem, dünyayı iyiye götüren bir kahramandır.

Sonuç

Folklor mirasımız, halkımızın asırlık yaşantısı hakkında bilgi veren ve millî kültürümüzün seviyesini gösteren nadide hazinelerimizden biridir. Derinden bakan her kişi, kesinlikle insanların tarihinden çok fazla bilgi alacaktır.

Sonuç olarak, insanoğlunun çevreyi olağanüstü güce benzetmesi, ondan doğan hayali edebi bir karaktere dönüştürüp, gizli dünyanın sırrını anlamaya çalıştığı türü mitoloji diye adlandırsak, mitoloji dediğimiz insanın kuşattığı çevreyle ilgili yorumladığı bilimdir. Eski insanlığın toplumsal bilincine, çevreyi anlamaya çalıştığı düşünce ürününe dönüşen mit günümüzde masal gibi eğitsel önemi olan, ibret verici edebi bir hazine sayılmaktadır. Kazak mitolojisinde kırkı aşkın karakter olduğunu, onların bazılarının kötü karakterler bazılarının olumlu karakterler olduğunu öğrendik. Yukarıda değindiğimiz birkaç bilim adamının fikrini dikkate alarak 8 grupta topladık. Günümüz çocuk edebiyatında rastladığımız karakterler:

Alibek Baibol - **«Jaksıbek»** пен **«Buzıkbek»** (*Ana kahramanlar)*

Beybit Sarıbai– **«Adalbek»** (*Ana kahramanlar)*

Nurlan Mauken – **«Urker»** (Kozmo-antropogonik karakterler *)*

G.Muhtarbekkyzy - **«Keloğlan»** (Dönüştürülmüş mitolojik karakterler*)*

Serikbol Hasan – **«Jelayak»** ve**«Tausoğar»** (*Ana kahramanlar)*

Şrazaddin Kaniyazov ve Jibek Zinelova - **«Kerbezmüyiz»** (*Chthonic karakterler)*

Taupık Rahimjanov– **«Badigul»** - insanlık krallığı, **«Bitanba»** - peri krallığı, **«İlanşı»**- şeytan krallığı**, «Surtırnak»**, **«zalim Zuan»**, **«Jortuyl»** (*Şeytani Karakterler)*

«Ağdem», **«Aukebay»**, **«Tanasar»** (*Ana karakterler)*

«Zeytin ağacı» (*Şamanizm karakterleri)*

Bunlar şimdiye kadar araştırıp keşfettiğimiz karakterlerden sadece birkaçıdır. Aslında, bu büyük bir araştırmayı gerektiren güncel bir konudur. Bunun nedeni, araştırmanın gösterdiği gibi, modern çocuk eserlerinde daha fazla mitolojik kahramanların bulunabileceğidir. Bu yazının gelecekte büyük bir proje konusu olacağına inanıyoruz.

Kaynakça

Riza, A. (2009). Kazak folklorunda antik motifler – Almatı: «Arys» Basınevi.

Riza, A. (1987). *Kazak Halk Edebiyatı* Çok ciltli / Derleyen ve yazan M. Kumarova. –Almatı: Jazuşı. – Başlıktan önce: Kazak SSC İlimler Akademisi M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü. T.Z: Kahramanlar şiiri / Sorumlu yayıncı J.Abishev.

Riza, A. (1991). Kazak folklorunun tarihi (1991). (Derleyen, önsözü yazan– A.Konıratbayev). – Almatı, Ana dili.

Riza, A. (2002). *Kazak Mitolojik Hikâyeleri.* «Gilim» bilimsel basın merkezi, 2002. – 320 ss.

Riza, A. (2020). *Harika otobüs*/ Altınşaş Kurmanayeva.– Rusya, Ekaterinburg şehri: «Ridero» Basınevi.

Riza, A. (2012). Maukenuly N. Boytumar. Almaty.

Rymjanov, T. (2018). *Gül Ağacı [Metin]*: *Lise Öğrencileri ve Gençler Için Peri Masalı*. Almatı: Çocuk Edebiyatı.

Xorazm Xalq Qo'shiqlari Leksikasida Ma'nosiga Ko'ra O'zbek Adabiy Tilidagi Ana Shunday Birliklardan Farq Qiluvchi So'zlar

Jumaniyozova Muhabbat XO'SINOVNA[*]

Özet

O'zbek xalqi juda boy folklor merosiga ega va xalq qo'shiqlari uning o'ziga xos qismidir. Muzayyana Alaviya, J.Qobulniyozov, O.Sobirovlar o'zbek folklorining boy an'analari va xalq qo'shiqlari materiallarini to'plash, ilk bor aniqlash va tahlil qilishda katta hissa qo'shdilar. Xorazm xalq qo'shiqlarini M. Alaviya va S. Ro'zimboev, Y. Yusupov va P. Bobojonov, Sobir ehson Turk va K. Nurjonovlar tuzib nashr etgan. O'zbek xalq qo'shiqlarining tuzilgan va nashr etilgan matnlari nafaqat folklor va etnografiya, balki tilshunoslik uchun ham qimmatli va boy til manbasidir.Chunki o'zbek xalq qo'shiqlari tilida o'zbek milliy tilining turli lisoniy xususiyatlari, lug'at tizimining tarixiy va hozirgi qatlamlari, kundalik nutqi, sheva nutqi turlarining o'ziga xos namunalari va turkiy tilda qo'llangan morfologik, sintaktik, idiomalar mavjud. Uslubiy vositalarning diaxronik va sinxronik elementlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Xorazm xalq qo'shiqlarining so'z tarkibini o'rganish o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini tekshirishga, rivojlanish va boyib borish qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi.Xorazm xalq qo'shiqlari tili o'zbek milliy tilining tarkibiy qismidir. Shu bilan birga, xalq qo'shiqlarida qo'llangan so'zlar Xorazm xalqining turmush tarzi, mahalliy xususiyatlari va tilini o'zida aksettiradi. Shu nuqtai nazardan, xalq qo'shiqlari tekshirishga arziydigan janrlar namunasi sifatida qaraladi. Bunday so'zlar shakl va ma'no jihatdan o'zbek adabiy tilining lug'at va leksik me'yorlaridan farq qiladi.Ushbu tadqiqotda Xorazm vohasida yashovchi o'zbeklar bilan O'zbekistonning boshqa hududlarida yashovchi o'zbeklar o'rtasidagi munosabatlarga aniqlik kiritib, o'g'uz shevalarining fonetik xususiyatlari, leksik birliklari va talaffuz me'yorlari xalq qo'shiqlari tili, mahalliy xalq tili va o'zbek adabiy tili doirasida muhokama qilinadi. Shunday qilib, ushbu tadqiqotda o'zbek adabiy tili va uning boshqa shevalaridan farqli bo'lgan Xorazm xalq qo'shiqlari lug'atining mintaqaviy haqqoniyligi baholanadi.

Kalit So'zlar: O'zbek tili, xalq og'zaki ijodi, Xorazm xalq qo'shiqlari, lug'at.

Kirish

O'zbek xalqi juda boy folklor merosiga ega bo'lib, uning xarakterli tarkibiy qismini xalq qo'shiqlari tashkil qiladi. O'zbek xalq og'zaki ijodi materiallarini to'plashga oid dastlabki ishlar XIX asr oxirlarida amalga oshirilgan bo'lsada, XX asrning 30-yillaridan keyin o'zbek folklorini izchil to'plashga kirishildi.[1] Bu ishda, ayniqsa, G'.O.Yunusov, H.Zaripov, Elbek, G'.Zafariylar olib borgan ishlar unumli bo'ldi.[2] O'zbek folklorining boy an'analariga ega bo'lgan qo'shiq janri materiallarini to'plash, ularni ilk bor tavsif va tahlil qilinishiga keyinchalik Muzayyana Alaviya[3], J.Qobulniyozov[4], O.Sobirovlar[5] ulkan hissa qo'shishdi. Mana shu yo'sindagi ishlar keyingi yillarda ayrim mintaqa va hududlar bo'yicha ham amalga oshirildi.

[*] Urganç Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi, Filoloji Bilimleri Adayı Doç. ORCİD: 0000-0002-2471-5823

[1] O'zbek folkloridan namunalar.- Toshkent, 1935.

[2] Qarang: Elbek. O'zbek xalq ashulalari.- Toshkent, 1935; O'zbek folklori. Tuzuvchi H.Zarif.-Toshkent, 1941.

[3] Alaviya M. va b. Yangi qo'shiqlar. -Toshkent, 1949; o'sha muallif. O'zbek xalq qo'shiqlari.-Toshkent: O'zFAN, 1959; o'sha muallif. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari.-Toshkent: Fan, 1974.

[4] Xorazm xalq qo'shiqlaridan namunalar. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi J.Qobulniyozov.-Toshkent: Fan, 1965.

[5] Kelinoy qo'shiqlari. Yozib oluvchi va to'plab nashrga tayyorlovchi o.Sobirov.- Toshkent, 1981.

Chunonchi, Xorazm xalq qo'shiqlari M.Alaviya va S.Ro'zimboev[6], Y.Yusupov va P.Bobojonov[7], Sobir ehson Turk va K.Nurjonovlar[8] tomonidan to'plandi va nashr etildi.

O'zbek xalq qo'shiqlarining badiiy xususiyatlari, poetikasi va janriy belgilari yuzasidan folklorshunoslik yo'nalishida anchagina jiddiy ilmiy tadqiqotlar yuzaga keldi. Bu o'rinda M.Alaviya[9], J.Qobulniyozov[10], O.Safarov[11], N.Qurbonova[12], B.Sarimsoqov[13], U.Jumanazarov[14], S.Ro'zimboev[15], K.Ochilov[16], A.Musaqulov[17], Sh.Turdimov[18], D.Qozoqov[19], F.Aymoq[20] va boshqalarning monografik tadqiqotlarini tilga olib o'tish o'rinlidir. Ushbu tadqiqotlarda hamda nashr qilingan qo'shiq to'plamlarida o'zbek xalq og'zaki she'riyatining janrlari, g'oyaviy yo'nalishlari, mavzu doirasi, badiiyati, uslubiyati hamda she'riy tuzilishiga oid ko'pgina fikrlar bayon qilingan. O'zbek xalq qo'shiqlarining to'plangan va nashr etilgan matnlari nafaqat folkloshunoslik va etnografiya uchun, balki tilshunoslik fani uchun ham qimmatli, boy lisoniy manbadir. Chunki o'zbek xalq qo'shiqlari tilida o'zbek milliy tilining turli lisoniy xususiyatlari, lug'aviy tizimining tarixiy va zamonaviy qatlamlari, kundalik so'zlashuv nutqi, dialektal nutq tiplarining betakror namunalari va ularda qo'llanilgan leksik, morfologik, sintaktik, frazeologik va uslubiy vositalarning diaxronik va sinxronik unsurlari mujassamlashgandir.

O'zbek folklori tilining lisoniy xususiyatlari yuzasidan ayrim ishlar yuzaga keldi. Bu ishlarning tadqiq usuli, natijalari va tajribalari o'zbek xalq qo'shiqlari, xususan, Xorazm xalq qo'shiqlari tilini o'rganishda muayyan nazariy qimmatga ega.

O'zbek xalq qo'shiqlarining, jumladan, Xorazm xalq qo'shiqlarining lisoniy xususiyatlari o'rganilar ekan, boshqa xalqlar tilshunosligi va folklorshunosligida ushbu mavzu doirasida qilingan ilmiy natijalarini, ulardagi foydali tajribalarni hisobga olish lozim bo'ladi. Shu ma'noda rus tilshunosligi, shuningdek, turkiyshunoslikda qilingan ba'zi ishlarni eslab o'tish o'rinlidir.

Rus tilshunosligida rus xalq qo'shiqlari tilini o'rganish bo'yicha e'tiborga loyiq ishlar amalga oshirilgan. A.P.Evgenevaning rus og'zaki poeziyasi tiliga[21], N.P.Kaspakovaning rus maishiy (bıtovaya) qo'shiqlariga[22], S.G.Lazutinning xalq qo'shiqlari tilini folklorshunoslik yo'nalishida o'rganish

---

[6] Xalq qo'shiqlari. Nashrga tayyorlovchilar: M.Alaviya va S.Ro'zimboev.- Toshkent, 1983; xurshidi jahon keldi. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi S.Ro'zimboev.- Toshkent, 1987.

[7] Xorazm og'zaki ijodi durdonalari. To'plovchi va nashrgsha tayyorlovchi y.Yusupov, P.Bobojonov.- Urganch, 1993.

[8] Xorazm xazinasi. To'plovchi: Sobir ehson Turk; nashrga tayyorlovchi K.Nurjonov.- Urganch, 1996.

[9] Alaviya M. O'zbek xalq qo'shiqlari.-Toshkent: O'zFAN, 1959; o'sha muallif.O'zbek xalq marosim qo'shiqlari.-Toshkent: Fan, 1974.

[10] Qobulniyozov J. O'zbek xalq poetik ijodi.-Toshkent: Fan, 1959.

[11] Safarov O. Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari.- Toshkent: Fan, 1983.

[12] Qurbonova N. O'zbek bolalar marosim folklori//Filol.fan.nomzodi dis.avtoref.-Toshkent, 1994.

[13] Sarimsoqov B. Marosim folklori// O'zbek folklori ocherklari. 1-jild.- Toshkent, 1989, 186-208-betlar; o'sha muallif. Marosim folklori// O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi.- Toshkent, 1990, 129-137-betlar.

[14] Jumanazarov U. Uzbekskie Narodnie istoricheskie pesni// Avtoref.dis...kand.Filol.nauk.-Tashkent, 1982.

[15] Ro'zimboev S. Xorazm vohasi o'zbek xalq qo'shiqlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari// Filol.fan.nomzodi dis.Avtoref.-Toshkent, 1971.

[16] Ochilov K. O'zbek xalq mehnat qo'shiqlari (Qashqadaryo viloyati materiallari asosida)// Filol.fan.nomzodi dis.Avtoref.-Toshkent, 1974.

[17] Musaqulov A. O'zbek xalq lirikasining tarixiy asoslari va badiiyati// Filol.fan.nomzodi dis.Avtoref.-Toshkent, 1995.

[18] Turdimov Sh. Poeticheskie simvoli v uzbekskix narodnix liricheskix pesnyax// Avtoref.dis...kand.Filol.nauk.-Tashkent, 1987.

[19] Kazakov D. Uzbekskie Narodnie satiricheskie pesni// Avtoref.dis...kand.Filol.nauk.-Tashkent, 1987.

[20] Aymak F. Narodnie pesni uzbekov Afganistana// Avtoref.dis...kand.Filol.nauk.-Tashkent, 1987.

[21] Evgeneva A.P. Ocherki po yaziku russkoy ustnoy poezii v zapisyax XVI-XX vv.- M.-L., 1963. S.348.

[22] Kaspakova N.P. Russkaya narodnaya bitovaya pesnya.- M.-L., 1962.

muammolariga[23], I.K.Zaytsevaning qo'shiqlar tilining lahjaviy nutq ko'rinishlariga munosabatiga oid[24], L.G.Bogatiryovning slavyan xalqlari qo'shiqlarining dialektal nutqqa munosabatiga[25], V.A.Sirsevning xalq qo'shiqlari tilida sifatlarning yasalish xususiyatlariga[26] doir ishlarini eslab o'tish o'rinlidir.

Professor B.Sarimsoqovning ta'kidlashicha, o'zbek marosim folklorida so'z va harakat nihoyatda uyg'unlashib ketgan bo'lib, ulardan qaysi biri birlamchi ekaninin aniqlash mushkuldir: "marosim folklori ikki komponentdan – harakatdan va so'zdan tashkil topib, ularni bir-biridan ajratib o'rganish mumkin emas"[27].

A.Musaqulov xalq qo'shiqlarini o'zbeklarning qadimiy e'tiqodlarini, diniy qarashlari va etnografik an'analari nuqtai nazaridan tahlil qilar ekan, qo'shiqlar tilidagi ko'pgina leksemalarning totemistik, animistik tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan ramziy ma'nolarni ifoda etishini qayd qiladi.[28] A.Musaqulovning sinchkov tahlillari o'zbek xalq qo'shiqlar leksikasida hosildorlik kulti, shuningdek, shamanistik qarashlar, magik tasavvurning qadimiy ildizlari saqlanib qolganini ko'rsatadi.[29]

Xorazm xalq qo'shiqlari haqida gap borar ekan, folklorshunos J.Qobulniyozovning quyidagi fikrlarini eslash o'rinlidir: "Xorazmda qo'shiq shu qadar rivoj topganki, xalqning: "qo'shiq to'qib o'yin o'ynamagan yoshning yuragida o'ti, miltig'ida o'qi yo'q", - deb baholashi bejiz emas. Binobarin, yoshligida o'zining sevgisi yoki sevgi ideali haqida qo'shiq ijod etib, insoniy fazilatlarni ulug'lamagan, uni kuyga solib aytib, yaqin do'stlari, chiqon(dugona)lari qalbini titratmagan xorazmlik yigit yoki qizni uchratish qiyin desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz".[30]

Professor F.Abdullaev Xorazm shevalari bo'yicha yirik ilmiy tadqiqot ishlarini yaratishda xalq qo'shiqlari, ertaklari hamda maqollari tilining sheva xususiyatlariga alohida ahamiyat bergan. Uning "Xorazm shevalari" kitobiga ilova qilingan dialektologik lug'atida 300 ga yaqin leksik birlikning izohi xalq qo'shiqlari matnlaridan olingan baytlar asosida tavsiflangan. Ammo qo'shiq matnlarining lisoniy xususiyatlari maxsus tahlil qilingan emas.

O.Madrahimov "O'zbek tilining o'g'uz lahjasi leksikasi" nomli kitobining "boshqa tillardan olingan so'zlar" va "klassik adabiy tilimizda o'g'uz komponenti masalasi" boblarida Xorazm qo'shiqlaridan parchalar keltirib, qisman o'g'uz lahjasi leksikasidagi Arab, fors-tojik, ruscha-baynalminal leksikani yoritadi. Muallif tomonidan keltirilgan 258 misra she'rda Xorazm xalq qo'shiqlaridan namunalar o'z ifodasini topgan. Biroq ularda qo'llangan leksik birliklar tahliliga muallif yo'l-yo'lakay murojaat qilgan, xolos.

Xorazm xalq qo'shiqlari tilida anchagina arxaik (tarixiy) va dialektal so'zlar, ba'zi okkazional leksik birliklar uchraydi. Mana shunday lug'aviy birliklarning ma'nolari qo'shiqlarning ommaviy nashrlarini tayyorlagan folkloshunoslar tomonidan izohlangan. Chunonchi, J.Qobulniyozov tomonidan chop qilingan "Xorazm xalq qo'shiqlari" (1965) kitobiga

"Kitobdagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar lug'ati" ilova qilingan bo'lib, unda 180 ta leksik birlikka izoh berilgan. M.Alaviya va S.Ro'zimboevlar nashrga tayyorlagan "Xalq qo'shiqlari" (1983)

---

[23] Lazutin S.G. O folkloristicheskom aspekte v izuchenii yazika narodnoy poezii// Russkaya literatura, 1953, № 3.
[24] Zaytseva I.K. Sootnoshenie yazikovix osobennostey narodnoy pesennoy i obixodnoy rechi dialekta // Avtoref.dis...kand.filol.nauk.- Voronej, 1965, S.28.
[25] Bogatirev P.G. O yazike slavyanskix narodnix pesen i ego otnoshenii k dialektnoy rechi// Voprosi yazikoznaniya, 1963, № 3, S.75.
[26] Sirsev V.A. Obrazovanie kachestvennix imen prilagatelnix i IX form sub'ektivnoy otsenki v russkoy narodnoy liricheskoy pesne.- Kuybishev, 1966.
[27] Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori.- Toshkent: fan, 1986, 19-bet.
[28] Musaqulov A. O'zbek xalq lirikasi.- Toshkent: fan, 1995, 23-32-betlar.
[29] O'sha erda. 33-126-betlar.
[30] Xorazm xalq qo'shiqlaridan namunalar.- Toshkent, 1965, 7-bet.

majmuasida tushunilishi qiyin bo'lgan 86 ta leksik birlik tegishli sahifalarning ichida izohlangan. S.Ro'zimboev tomonidan to'plab, nashr qilingan "xurshidi jahon keldi" (1987) kitobida 28 ta leksik birlikning ma'nolari tavsiflangan.

Xorazm xalq qo'shiqlari leksikasini o'rganish o'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyotini o'rganishga, uning rivojlanish va boyish qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, bu kabi tahlillar xalq qo'shiqlari matnlarida ishlatilgan, ammo o'zbek adabiy tilida muqobili bo'lmagan leksemalarni aniqlashga yoki adabiy tilda so'zlar birikmasi bilan ifodalanayotgan tushunchalarning Xorazm xalq qo'shiqlari matnida bitta so'z bilan, ya'ni ixcham, aniq, qisqa, yaxlit ifoda qilish imkoniyatlari mavjudligini aniqlashga yordam beradi. Chunki asosan dialektal lisoniy birlik bo'lgan bir qator so'zlarning xalq ijodkorlari tomonidan ommaviy xalq qo'shiqlari tilida ishlatilishi, keyinchalik esa ulardan ba'zilarining badiiy jihatdan sayqallanib, adabiy tilga ko'chishi tabiiy jarayondir. Bundan tashqari, xalq qo'shiqlarining ijodkorlari bo'lmish shaxslarning o'g'uz va qipchoq shevalari vakili ekanligi xalq qo'shiqlari leksikasida u yoki bu darajada aks etadi.

Xorazm xalq qo'shiqlari tili o'zbek milliy tilining tarkibiy qismidir. Shu sababli xalq qo'shiqlari tilida qo'llanilgan ko'pgina so'zlar adabiy til leksikasi bilan umumiylikka egadir. Bu hol Xorazm xalq qo'shiqlari tilining lug'aviy boyligi o'zbek milliy tili boyligining tarkibiy qismi ekanini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, qo'shiqlar tilida Xorazm aholisining turmush tarzi, mintaqaviy xususiyatlari va tili bilan bog'liq bo'lgan ba'zi o'ziga xosliklar ham mavjud bo'lib, ular ba'zi leksemalarning ishlatilishida ko'rinadi. Bunday leksemalar o'z shakl va ma'nolariga ko'ra o'zbek adabiy tili leksikasi va uning lug'aviy me'yorlaridan farq qiladi. Bunday so'zlar xalq qo'shiqlari leksikasining o'ziga xosligini ta'minlaydi. Ulardan ayrimlarini tahlil qilamiz:

Lapar "xotin-qizlar bezagi" (bosh kiyimiga taqiladigan yakka tanga, so'm).

Lapar daqilg'an taxyangnan aylaniyn,

A:g'a dayan dillaringnan aylaniyn.

O'zbek adabiy tilida **lapar**[31] "to'y va yig'inlarda yigitlar bilan qizlar orasida tarafma-taraf bo'lib aytiladigan qo'shiq" (O'TIL, I, 427).

Narvan "sada"

Sizni Ayvan bizni Ayvan emasmi?

O'rtasinda chi:ni Narvan emasmi?

Narvan "qayrag'och" (arava yasashga ishlatiladigan, tik o'sadigan, g'oyat mustahkam, chidamli daraxt) ma'nosida ham ishlatiladi. (XSH, 69).

Ayvaninda ulli Narvan o'sadi,

Do'ddi bala mani yo'lim to'sadi.

O'zbek adabiy tilida **narvon** "ikki tomoni yog'och va unga mahkamlangan pog'onalardan iborat, yuqoriga chiqish va tushish uchun ishlatiladigan asbob, shoti" (O'TIL, I, 495).

O'ymoq "angishvona": O'ymoqimni gizladim man gujum teyinda,

Man bilmasam na varakan ya:rni meyninda.

[31] O'zbek adabiy tilidagi ko'p ma'noli so'zning birinchi ma'nosi qiyos uchun olindi. Boshqa ma'nolariga e'tibor berilmadi.

O'zbek adabiy tilida **o'ymoq** "Biror narsa bilan kovlab, chuqur hosil qilmoq, kovlamoq" (O'TIL, II, 499)

Taqva "notiq": Jana dayyan *taqvasan*,

Bir so'z aytsam bilasan.

O'zbek adabiy tilida **taqvo** "Mustahkam diniy e'tiqod" (O'TIL, II, 145).

Tanti "anqov, go'l": Jalatay manti yeydi,

Tanti tayaqni yeydi

O'zbek adabiy tilida **tanti** "hech narsani ayamaydigan, Hotam; sahiy" (O'TIL, II, 191).

Turshak "achchiq, nordon": Chiya yevadim turshak akan,

Di:shimni ko'p qamashtiradi.

O'zbek adabiy tilida **turshak** "danagi bilan quritilgan o'rik". Men seni olganimda oftobda quritilgan turshakdek burishgan, qop-qora eding (O'TIL, II, 229).

So'na "chiroyli o'rdak, o'rdakning makiyoni":

Go'rdim-go'rdim Nani go'rdim,

Dag'la(r)da so'nani go'rdim.

Bu o'rdak nihoyatda chiroyli, go'zal va bejirim. U shu sababli xotin-qizlarning ismi sifatida Xorazm, Qoraqalpog'iston va Turkmanistonda ishlatiladi. Qiyos: eski O'zbekcha so'na "erkak o'rdak" (NAUQL, 262). So'na Qoraqalpog'istondagi Qilichboy qishlig'ida 1.Erkak g'oz va yovvoyi o'rdakni bildiradi. (Ishaev, 154).

O'zbek adabiy tilida so'na I - so'na, pashsha. Urg'ochisi hayvonlarning qonini so'radigan, erkagi o't bilan ovqatlanadigan yirik pashsha.

So'na II – yovvoyi yoki xonaki erkak o'rdak (O'TIL, II, 97).

Alago'z "yirik-yirik Shahlo ko'z":

Oshiqman alago'zzina,

Shakardan mazali so'zina.

O'zbek adabiy tilida **olako'z** "oq qismi ko'p, soqqasi birmuncha ko'tarilgan katta ko'z. Shunday ko'zli odam" (O'TIL, I, 529).

Xorazm xalq qo'shiqlari ijodkori bo'lmish o'g'uz lahjasi vakillari nutqida Alago'z frazeologik ibora bo'lib, yirik Shahlo ko'z, qo'y ko'z ma'nolarini anglatadi. Xorazm xalq dostonlarida botirlarning halovatini yo'qotib, ularning har xil g'aroyib qahramonliklarni, sarguzashtlarni boshidan kechirishiga sababchi bo'lgan go'zal, parivash qizlar so'naga, ularning qop-qora Shahlo ko'zlari "olako'z"ga o'xshatilgan.

Kecha-kunduz tiriklikning gulshani,

Tushar *ala go'zlim* yodga, yoronlar.

Mening yorim suv ichinda *so'nadir*,

Ko'rgan oshiq kabob bo'lib yonadir.

Xumor *alako'zdin* to'kma yoshingni,

Kel, ey salbim, sen kiyinma qorani.

("Sayotxon va Hamro" dostonidan)

Yazdir- "echtir" (echtirmoq fe'lining buyruq shakli):

Ikkisin cheshgancha danglarim atar,

Yazdir, to'raxonim, diymalaringni.

O'zbek adabiy tilida **yozdir** "yozdirmoq" fe'lining buyruq shakli bo'lib, qog'oz yoki boshqa material yuziga biror belgi tushirtirmoq ni bildiradi. (O'TIL, I, 533).

Alishmoq "jo'r bo'lmoq, mos kelmoq":

Baraman-galaman i:yda xatara

Avazing *alishqay*, bala dutara.

O'zbek adabiy tilida olishmoq "urushmoq, kurashmoq, jang qilmiq; mushtlashmoq, tortishmoq" (O'TIL, I, 533).

Quyi "quduq" : Susaq bilan Su:(v) olaman quyidan,

Mani go'rib yar chiqadi uyinnan.

O'zbek adabiy tilida **quyi** "biror balandlikka nisbatan pastroq joylashgan; past, tuban; pastki, ostki" (O'TIL, II, 613)

Qur "bog'ich, ip": Go'ynakingni quri yo'q,

So'zlaringni u:ri yo'q.

O'zbek adabiy tilida **qur** "qurmoq" fe'lining buyruq shakli.

Bu xildagi misollarni Xorazm xalq qo'shiqlaridan juda ko'plab keltirish mumkin. Masalan: *baldaq* "sop" – o'zbek adabiy tilida **boldoq** "ko'zsiz silliq uzuk; zirak", *kosa* "piyola" – o'zbek adabiy tilida **kosa** "suyuqlik va suyuq ovqat solish uchun ishlatiladigan idish", *ko'lcha* "ekin ekish uchun tayyorlangan kichik er" – o'zbek adabiy tilda **ko'lcha** "kichkina chuqurlikda yig'ilib qolgan suv, kichkina ko'l" va h.k.

Xalq qo'shiqlari tilida ma'no e'tibori bilan adabiy tildagidan farq qiluvchi so'zlar ham mavjud ekanligi Xorazm vohasidagi o'zbeklar tarixan Markaziy viloyatlardagi o'zbeklar bilan yaqin munosabatda bo'la olmaganidan dalolat beradi. Shuningdek, xalq qo'shiqlari tili mahalliy xalq tili bilan o'zbek adabiy tili oralig'ida bo'lgan, o'g'uz lahja va shevalariga xos fonetik xususiyatlar, lug'aviy birliklar, talaffuz me'yorlari o'z ifodasini topgan tildir. Bu jihatlar Xorazm xalq qo'shiqlari leksikasining o'zbek adabiy tilidan, uning boshqa shevalaridan farq qiluvchi mintaqaviy o'ziga xosligini ta'minlagan.

Xalq qo'shiqlari tilining lug'aviy tarkibi g'oyat boyligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Xorazm xalq qo'shiqlari leksikasida ma'nosiga ko'ra adabiy tildagi ana shunday birliklardan farq qiluvchi so'zlar unda bir tomondan qadimiy lisoniy xususiyatlar, ikkinchi tomondan, xalq lahja va shevalariga xos unsurlar mavjudligini ko'rsatadi. Ular xalq qo'shiqlari tilida turli ma'joziy va ramziy obrazlarni, badiiy uslubiy vositalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Shunday ekan, bunday lug'aviy birliklarning lisoniy xususiyatlarini tadqiq qilish dolzarb masalalardan biri sifatida o'z tadqiqotchilarini kutib qoladi.

Qisqartmalar ro'yxati

Manbalar, lug'atlar.

Ishaev - Ishaev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari.- Toshkent: Fan, 1977.

NAUQL - Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at.- Toshkent: Fan, 1993.

XSH – Abdullaev F. Xorazm shevalari.- Toshkent: O'z Fan, 1961.

O'TIL - O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomlik. – Moskva, 1981.

Cevap Beklenmeyen, Olumsuz Yapılı, Olumlu Anlamlı Sözde Soruların Kullanım Amaçları ve İşlevleri

Kerime ÜSTÜNOVA[*]

Merve ERGÜT[**]

Özet

Soru kodlayıcılarıyla kurulan her cümle, alıcıdan bilgi alma amacı gütmez; bir başka deyişle cevap cümlesi istemez. Bazı soruların soruyu soranca bilinen yanıtı vardır ve istendik, beklenen yanıtı alma ya da onaylatma amacıyla kullanılır. Cevabı bilinen; beklendik cevabı olan; istendik cevabın onaylanmasını sağlayan; bir fikri paylaşılır kılma, fikri benimsetme amacıyla kullanılan; doğruluğu tasdik edilmek istenen bilgiyi öne çıkaran bu sorular, yönlendirici ve tetikleyici işlevlere sahiptir. Biçimce soru cümlesi görünümünde olan bazı cümlelerin ise bir duygu veya düşünceyi vurgulama; hikâyeleştirici bir üslupla anlatımı güçlendirme; duygu yoğunluğunu arttırma; anlamı pekiştirme; açıklamalar yoluyla olay ya da duruma dikkat çekme; anlatımı etkileyici hâle getirme ve heyecan yaratma gibi amaçlarla kullanıldığı görülür. Soru kodlayıcıları kullanılarak kurulan böylesi cümlelerin bir yanıtı yoktur. "Sözde soru", "sözbilimsel soru", "sahte soru", "retorik soru", "cevap beklenmeyen soru" gibi terimlerle adlandırılan bu yapılar, gerçek sorularda olduğu gibi bilgi isteme yerine bilgi verme göreviyle donatılmışlardır. Bağlama göre cümleye "*acındırma, acıma, alay etme, anidenlik, anlam verememe, anlamsızlık, anlayamama, ayıplama, azarlama, azımsama, başa kakma, başkaldırı, beğenmeme, beklenmezlik, beklenti, bıkkınlık, bilgi verme, bilinmezlik, bilmeme, çaresizlik, çekinme, darılma, dokundurma, düşündürme, eleştiri, genelleme, gereksizlik, güçlük, hatırlatma, hayal kırıklığı, hayret, hesap sorma, heyecan, hor görme, hüzün, iğneleme, iğrenme, imkânsızlık, inanamama, irkilme, ironi, isyan etme, itiraz, kabullenemezlik, kanıt isteme, kanıtlama, karşı suçlama, kaygı, kınama, kıskanma, kızgınlık, kinaye, korkma, korkutma, küçümseme, meydan okuma, nispet yapma, olanaksızlık, önemsemezlik, pişmanlık, sınama, sitem, sorgulama, suçlama, şaşkınlık, şikâyet etme, şüphe, tedirgin olma, telaşlanma, tepeden bakma, umutsuzluk, usanma, utanç, ürkme, üzüntü, yakınma, yazıklanma, yerme, yetersizlik, yoklama"* gibi anlamlar katan bu yapılar, farklı formlarda bulunur. Bu çalışmada; "*-Ivermesin mi?*", "*-Ivermeyeyim mi?*", *"-Ivermez mi?*", "*-mAmIş mI?*", "*-mAmIşlAr mI?*", "*-mAsIn mI?*", "*-mAsInlAr mI?*", "*-mAyAlIm mI?*", "*-mAyAyIm mI?*", *"-mAz mI?*" gibi hepsinde olumsuzluk ve soru eklerinin mutlaka bulunduğu birleşik yapılı kodlayıcıların cümleye hangi anlamlar kattığı ve hangi işlevlerle kullanıldığı üzerinde durulacaktır. Doküman incelemesi yöntemi kullanılarak Dar Zamanlar serisini oluşturan "*Ölmeye Yatmak, Bir Düğün Gecesi, Hayır, Dert Dinleme Uzmanı*" eserlerinin örneklem olarak kullanıldığı çalışmada, doğrudan olumsuz yapılı olup cümleye olumlu bir anlam katan sözde soru kodlayıcıları incelenerek dilin işlevselliği ve işlenmişliği gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözde soru, mI soru eki, olumsuzluk eki, kiplik, anlambilim.

Giriş

Günlük hayatta bireyler üzerinde yoğun duygusal ve düşünsel olarak izler bırakan olay ve durumlar, onları psikolojik olarak derinden etkiler. İstemediği ve beklemediği, uygunsuz ve yanlış bulup onaylamadığı olay ve durumlar karşısında kızan, üzülen, şaşıran, kaygı duyan, korkan birey, doğası gereği bu duyguları başkalarıyla paylaşma ihtiyacı duyar. Olay ya da durum, ister kendi başından geçsin ister bizzat deneyimlemiş olsun karşıt duygular yaşamasına neden olan bu yaşantıları, benzer duygular oluşturmak istediği kişilere aktarır. Şahit olduklarının kendinde bıraktığı etkinin karşı tarafta da oluşmasını istediği için çeşitli anlatım kalıpları kullanır. Olayların akışında bizzat rol almasa da olayları dolaylı yollardan etkileyen olarak her türlü konudan oluşabilecek yaşantılarını çarpıcı şekilde ifadeye

[*] Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi, ustunovak@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8433-8038.

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, merve.ergut@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5183-9848,

çalışır. Hikâyeleştirici bir üslup kullanarak dinleyiciyi de olayı yaşıyormuş gibi hissettirmeyi amaçlar. Duygu ve düşüncelerini belirginleştirmek, konunun daha etkileyici olmasını sağlamak için sanatlı ve abartılı bir üslup kullanır. Bazen bir duyguyu etkili bir şekilde karşı tarafa geçirmek bazen çarpıcı bir anlatıma ulaşmakla övünmek bazen de açıkça ifade etmek istemediği düşünceleri örtük olarak yansıtmak gibi amaçlarla üst düzey dil kullanmaya çalışır. Soru cümlesi görünümünde ama aslında soru cümlesi olmayan cümleler kurarak yaşananların önemine vurguyu arttırır. Biçimce olumsuz anlamca olumlu cümlelerle olay ve durumlar karşısında aldığı tutumu sezdirmeye çalışır.

Hülya Aşkın Balcı, Alp Karatay ve Sabriye Karatay tarafından ifade edildiği üzere Türkçede soru cümleleri soru ekiyle, soru kelimeleriyle, soru unsuru eksiltilmiş olarak kurulur (2005: 78). Bilgi ve cevap almak amacıyla isim ya da fiilden sonra getirilen mI- ekiyle soru anlamı kodlamak, bu yollardan biridir (Demir ve Yılmaz, 2009: 134). Ekin görevleri dikkate alındığında en yaygın kullanımının, çekimli fiildeki şahıs eklerinden sonra gelerek bir oluş ya da kılışın şahıs tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini öğrenmek olduğu söylenebilir (Korkmaz, 2009: 575). Ancak Kamil Tiken'in ifade ettiği gibi "mI"; sorma, şüphe, merak, tereddüt ifade eden bir ünlemken bugün ek olarak kabul edilmektedir (2004: 125). Yani bu ek, soru anlamı dışında başka anlamlar kodlama yetisini bünyesinde barındıran bir ek olarak çeşitli bağlamlarda soru sormanın dışında farklı görevler üstlenebilmektedir.

Muharrem Ergin, soru ekinin şümulü en geniş olan ek olarak en sonda yer alan bir işletme eki olduğunu ve kendinden sonra herhangi bir çekim eki almadığını belirtir. Sözlerine işletme eklerinin bazen klişeleşerek yapım eki hâline gelebildiğini de ekler. Bu durum, eylem işletme eklerinde daha belirgindir ve açıkça görülebilir (2009: 452; 173). Ergin'in de ifade ettiği gibi çekim eki görevi üstlenen ekler, kalıplaşarak farklı anlamlar kodlamak için bir arada kullanılabilir. mI- soru ekiyle kurulan, şekilce soru cümlesi gibi görünse de cevap ve bilgi almak amacıyla kullanılmayan cümleler vardır ki bu cümleler bağlama göre farklı anlamlar kazanabilir.

Soru cümlelerini a. cevap istenen "*cevabı bilinen, cevabı bilinmeyen*" ve b. cevap istenmeyen "*istenmediği hâlde cevabı olan, cevabı olmayan*" soru cümleleri olarak ikiye ayıran Kerime Üstünova'ya göre cevap istenen soru cümleleri, bir konuyla ilgili bir şeyler öğrenmek, konu hakkında bilgi edinmek için kurulur. Cevap istemeyen soru cümleleriyse "*acındırmak, alay etmek, aşağılamak, ayıplamak, başa kakmak, beğenmek, bilmezden gelmek, çaresizlik, dikkat çekmek, doğrulamak, gereksizlik, hor görmek, imkânsızlık, kafa tutmak, kesinlik, korkutmak, küçümsemek, onaylatmak, övmek, reddetmek, suçlamak, şaşırmak, şikâyet etmek, tepeden bakmak, yalanlamak vb.*" amaçlarla kullanılır (2004: 425-428; 2002a: 89, 91-97).

Hikmet Dizdaroğlu'na göre soru yoluyla cümleye "*azarlama, azımsama, beklenmezlik, bilinmezlik, buyruk, güçlük, güçsüzlük, güven, ikircimlik, kendini küçük görme, kınama, kızma, meydan okuma, olanaksızlık, olasılık, önemsemezlik, özlem, özür dileme, rica, söze duygusallık katma, tercih etme, üzüntü, yakınma, yargıyı genişletme, yargıyı sınırlama, yetersizlik, yüceltme"* gibi anlamlar kazandırılabilir. Bu yolla duygu, düşünce, hayal daha canlı, renkli, etkin bir hâl alır (1974: 305). Aşkın Balcı vd., Türkçede mI-, mU- soru ekinin *pekiştirme, vurgulama, şüphe, tehdit etme, yerme, kaygıyı dile getirme* gibi işlevlerle kullanıldığını belirtir (2005: 78-79). Rasim Şimşek, cevap gerektirmeyen sözde soruların *inanmayış, yardırgama, olumsuzluk, özlem, çözümleme, özendirme, karşılaştırma, yüceltme* gibi anlam özelliklerine sahip olduğunu belirtir (1987: 214-220). Engin Çetin, cevap gerektirmeyen sözde soruların *anlatımı kuvvetlendirme, uyarma, çokluk / abartı, hatırlatma, belirsizlik, bağlaçlık* işlevleri olduğu bilgisini verir (2008: 337-381).

Nesrin Günay, kimi araştırmacılara göre sözde soruların bir kategorisi olarak değerlendirilen retorik soruların sanat ve edebiyat ağırlığı olan sorular olduğunu ifade eder (2020: 517). Wilson ve Sperber işlevleri açısından cevap beklenmeyen sorular arasında şaşma, açıklama soruları ile konuşma sanatıyla ilgili, spekülatif sorular olduğu bilgisini verir (1988: 18-20). Kaya Bilgegil (1989) retorik soru

cümlelerini; cevaplı istifhamlar ve cevabı pekiştiren istifhamlar olmak üzere iki gruba ayırır. Freed soruları*; konuşma odaklı soru, paylaşılan bilgi ile ilgili soru, sosyal bilgi edinmeye yönelik soru, söz bilimsel soru"* olmak üzere çeşitli gruplara ayırır (krş. Tarcan, 2010: 24-25). Cevap beklenmeyen sorularla ilgili dile getirilen önemli hususlar arasında onların sanat yönü ağır basan, konuşma sanatıyla ilgili sorular olduğu yer alır. Bu sorular, söze canlılık kazandırmak, dinleyiciyi canlı akışa ortak olmuş gibi hissettirmek için dilsel oyunlarla yüklüdür. Bu cümlelerde, konuşmanın kurgulanış biçimi önem kazanır. Üstünova'nın ifade ettiği gibi iletişim, alıcı ile verici arasında gerçekleşen bir süreçtir ancak kurgu sorumluluğu ve kodlama yetkisi vericinin elindedir. Verici; alıcının ilgisini çekmek, onu iletiyle bütünleştirmek ve onu heyecanlandırmak için istediği gibi, istediği yönde kodlama gücünü elinde bulundurur (2018a: 3). Yaşananlar hakkında bilgi verirken, açıklamalar yaparken bile duygu ve düşüncelere dikkat çekerek anlatımı etkili kılmak, vericinin isteğine kalmış bir durumdur.

Aşkın Balcı vd., cevap beklemeyen soruların bir şeyi vurgulamak ve pekiştirmek amaçlı sorulan sorular olduğu bilgisini verir. Bu sorular, genel olarak biçimce olumlu anlamca olumsuzdur (2005: 89). Üstünova ise olumsuz eylemlerin yer aldığı cümlelerde, bir olumsuzluğun söz konusu olmaması durumundan söz ederek bu durumun *cümleyi güçlendirme* amaçlı kullanılabileceğine değinir (2016: 1707). Özlem Demirel, olumsuz cümlelerin gerçekleşmeyen yargıyı ya da olmama durumunu ifade ettiği üzerine birleşen tanımların aksine, olumsuz cümlelerin gerçekleşen bir eylemin *beğenilmeyen, istenmeyen, yapıcı bulunmayan, yadsınan* durumları anlatabileceğine dikkat çeker (2006: 45). Çalışma kapsamında ele alınan kodlayıcılarda yer alan olumsuzluk ekleri, bir yandan söze güç katma görevi görürken diğer yandan da istenmeyen, beklenmeyen, beğenilmeyen, itiraz edilen, gereksiz bulunan bir durumu öne çıkarma vazifesi görür.

Nigâr Oturakçı (2012)'de yer alan sınıflandırma baz alınarak doğrudan olumsuz yapılı olumlu anlamlı sözde sorular başlığı altında yer verilebilecek bu yapılarla ilgili göze çarpan bir diğer özellik ise hepsinin birinci tekil ile çoğul ve üçüncü tekil ile çoğul çekimine girmesidir. Fikret Turan'a göre konuşurun bizzat yaşadığı, etkisi altında kaldığı ve deneyimlediği olayların ifadesi için kullanılmaları sebebiyle bu yapılar, genel olarak birinci tekil ve çoğul kişi çekimine girer (2017: 391). Üçüncü tekil ve çoğul çekimine giren yapılar da yine konuşurun üçüncü kişi/lerle yaşadıklarından ibarettir.

Söze *etkileyicilik, canlılık, doğallık, enerji* katan yapılar, bağlamsal olarak yansıtılmak istenen anlamı destekleyici bir rol üstlenir. Abudusalamu, aynı cümlenin farklı yer, zaman ve kişiye bağlı olarak farklı anlamlara gelebildiğini bu yüzden sözde soruların ne anlam ifade ettiğinin ancak cümlenin içinde yer alan metinden çıkarılabileceğini belirtir (2017:101). Bağlamdan bağlama değişebilen anlamlar nedeniyle kodlayıcılarla ilgili basit bir sınıflandırma yapmak bu yüzden güçtür. Çalışmada, kodlayıcıların cümlede temel olarak hangi amaçlarla kullanıldığını belirlemek için bağlam takip edilmiş hatta aynı anlama gelecek sözlüksel birliklerden yararlanılmıştır. Ek olarak kodlayıcıların cümleye kazandırdığı farklı anlamlar üzerinde de durulmuştur.

Dar Zamanlar Serisinde Yer Alan Olumsuz Yapılı, Olumlu Anlamlı Sözde Soru Kodlayıcılarının Kullanım Amaçları ve İşlevleri

Üstünova'nın verdiği bilgilere göre kip ve kiplik ekleri, olayın gerçekleşme anını göstermek yanında konuşan ya da yazan kişinin bakış açısını, niyet, tasarı ve isteğini de yansıtırlar. Verici, eylem çekim ekleri aracılığıyla anlatacaklarını yansız yorumsuz bir biçiminde aktarabileceği gibi, kendi öznel görüşünü yansıtarak da aktarabilir. Bu, zaman eklerinin aynı zamanda şekil ekleri olmasının sonucudur. İletişimde önemli olan, eylemin gösterdiği değil; anlattığıdır (2005: 3-4). Çalışma kapsamında incelenecek olan biçimbirimler de Üstünova'nın ifade ettiği gibi vericinin bakış açısının, niyet, tasarı, istek ve arzularının çözümlenmesi noktasında belirleyici görev üstlenmektedirler. Vericinin öznel görüşünü açığa çıkarma, olay ve durumlar karşısında aldığı tutumu gösterme konusunda önemli görevler

üstlenen kodlayıcılar, verilen cümlelerle aslında ne anlatılmak istendiğini bulmada alıcıya ipuçları sunmaktadır.

1. "-mAyAyIm mI?" Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, *"-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*heyecan, kaygı, telaş, çekinme, utanç, hoşnutsuzluk, şaşırma, beklenmezlik, anidenlik, hayret, gereksizlik, önemsemezlik, anlamsızlık, anlam verememe, anlayamama, inanamama, yakınma, şikâyet etme, itiraz etme, sitem, suçlama, hesap sorma, başkaldırı, meydan okuma, acındırma, sorgulama, şüphe, iğneleme, alay etme, kinaye, eleştiri, düşündürme, yerme, küçümseme, iğrenme, kıskanma, korkma, tedirgin olma, irkilme, ürkme*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

1.1. Heyecan, Kaygı, Telaş, Çekinme, Utanç

Olumsuzluk ve soru eklerinin kalıplaşarak ana işlevleri dışında kullanıldığı bu yapıyla beklenmeyen bir durumla karşı karşıya kalan bireyin yaşadığı heyecan, kaygı, telaş ve utancın bildirimi yapılmaktadır.

"*(...) ben daha ağaçların ordan toprak yola çıktım çıkmadım, karşıdan elinde paketlerle Aysel'in geldiğini görmeyeyim mi? O da beni görünce yıldırımla vurulmuşa döndü. Kıpkırmızı kesildi.*" (Ö.Y., s. 178). Üstünova'ya göre kod çözümü sırasında sadece kodun tek bir gösterilenine değil; dil içi ve dil dışı göndermelere de gereksinim duyulur (2019: 378). Bu yüzden "*-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısıyla ifade edilenin tam olarak ne olduğunu ortaya koyabilmek için cümlelerde geçen "*yıldırımla vurulmuşa dönmek, kıpkırmızı kesilmek*" söylemlerinin iyi analiz edilmesi gerekir. Bağlam dikkate alındığında "*-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısının ***utanç, heyecan, kaygı, telaş, çekinme*** bildirmek için kullanıldığı anlaşılır.

1.2. Şaşırma, Beklenmezlik, Anidenlik

Hasene Aydın'ın verdiği bilgilere göre *"-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısı, -{*AyIm*} ekinin -{*mA*} olumsuzluk eki ve -{*mI*} soru ekiyle birleşmesi sonucu ortaya çıkan bir yapıdır. Bu kodlayıcı cümleye, geçmişte gerçekleşen bir hareketin bireyde şaşkınlık yarattığı gibi bir anlam katar (2016: 279). Korkmaz, istek kipinin olumsuz şeklinin şaşkınlık, beklenmedik sonuç bildirme gibi işlevleri olduğunu belirtir (2009: 663).

"*Satenle kadifeyi, tülle şifonu, tobralkoyla pazeni her zaman birbirine karıştırabilirim. Ama kokunun iyisini kötüsünden, bayağısını incesinden ayırmakta pek güçlük çekmem. Annemin dış işleri yemekleri, kokteylleri, resepsiyonları ardından kız kardeşim Zeynep'in Chanel'leri, Hermes'leri. Kocası Bülent'in basın ataşelikleri. Mektuplar, kartlar. Dört yılda bir yüzü görülen Zeynep. O mektuplardaki, o kartlardaki Zeynep (...) Şimdi sana yazarken koca bir şişe Hermes'imi kırmayayım mı? Bak kokla.*" (B.D.G., s. 109-110). Hikâyeleştirici bir üslupla yapılan anlatım sırasında kullanılan "*-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısı, cümleye ***beklenmezlik, şaşırma, anidenlik*** anlamı katmıştır.

1.3. Gereksizlik, Anlamsızlık, Anlam Verememe, Anlayamama, İnanamama

"'*Günün birinde, bir gece yarısı vakti, sanki şöyle durup dururken, düzeltisiyle uğraştığım bir şiir kitabını yerlere fırlatıp sayfaları üstünde tepine tepine son aylarda hayran kaldığım, öfkelerimi, üstüme çöküp duran nihilizmimi ancak onun şarkı ve türküleriyle avutabildiğim müzik sanatçımızın Acılara Tutunmak parçasını avaz avaz söylemeye başlamayayım mı? "Acılara tutunmak" diye diye birden yere eğilip üstünde tepindiğim şiir kitabını geri alarak alnıma koyup da koklamaya başlamayayım mı? Bu sefer her zamankinden fazla kendimden nefret hâlindeyim. Kendimden nefret!*"' (D.D.U., s. 230). Cümlelerde, yapılan eylemin ***gereksiz*** ve ***anlamsız*** bulunuşu ve yapılan eyleme ***anlam verememe***, ***inanamama*** durumu, *"-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısıyla öne çıkarılmak istenmiştir.

1.4. Yakınma, Şikâyet Etme, İtiraz Etme, Sitem, Acındırma, Pişmanlık

"*Ben sahneye çıkmadım ömrümde. Yüzümün derisi yere geçti. O şaşkınlıkta bir de kaynımla göz göze gelmeyeyim mi? Maskara olduk canım. Darendeli'nin oğlu kumpanyacı olmuş, demezler mi?*" (Ö.Y., s. 23). "*-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamı tespit edebilmek için başvurulacak en etkili yol, bağlamı dikkate almaktır. Üstünova'nın ifade ettiği gibi dil, birbiriyle çok sıkı ilişkiler kuran; birbiriyle değer kazanan birimlerden oluşur (1998: 563). Bu yüzden aslına uygun şekilde kod çözebilmek için cümlelerde geçen "*yüzünün derisi yere geçmek, maskara olmak*" söylemlerinin de hesaba katılması gerekir. Bağlam dikkate alındığında "*-mAyAyIm mI?*" kodlayıcısının ***yakınma, şikâyet etme, acındırma, itiraz etme, utanma*** bildiriminde bulunmak için kullanıldığı görülür.

1.5. Suçlama, İsyan Etme, Sorgulama, Şüphe

'"*Artık kuşku muşku hak getire; dönüşte ortak tanıdıklarımıza başına gelen bu işi ayıla bayıla anlatmakla kalmamış: "Biricik dostlarım, ne cimri adammış bu bizim mirasyedimiz; bunlar böyle kimseye koklatmaya koklatmaya zenginleşiyorlar valla." bile demiştir. Bundan eminim. Ama bu parfüm parasını bahane ederek: "Yaa artık ben de yanıma az para almışım, ikimizi birden götüremeyeceğim (...) uçak biletin gidiş dönüş müydü" diye kıstırıp "bunun gününü saatini değiştireceğiz, çünkü ev sahiplerimize karşı daha fazla utanç içinde kalamayacağım" açıklamalarında bulunarak kendim kalıp çok iyi dostum yol arkadaşımı geri yolladım memleketimize. Doğrusu onu havaalanında ev sahibimizle birlikte geri gönderirken elinde indirimli bir turist parfümeri butiğinden alınmış bir parfümle görmeyeyim mi? Oysa ben beş parasız kaldığına sahiden inanmıştım.*"' (D.D.U., s. 170). Bağlam içinde geçen "*artık kuşku muşku hak getire"* ile "*bahane etmek*" söylemleri ve beklenenin aksi olan durumları ifade etmek için kullanılan "*oysa*" bağlacı, *"-mAyAyIm mI*" kodlayıcısı kullanılarak verilmek istenen anlamın ***suçlama, isyan etme, itiraz, sorgulama, şüphe*** olduğunu gösterir.

1.6. İğneleme, Alay Etme, Kinaye, Düşündürme

'"*Bayılıyorum ülkeme. Bu ülkeye! Her gün festival. Her gün çok eğlenceli geçiyor. O iyi sergilerim döneminde, o iyi sergilerimden birinde, usulca yanıma sokulup da yüzüme tüküren, elinin tersiyle de, yeterince devrimci bulmadığı şu yanağıma bir şamarcık konduran -hay allah, geçende onu bir TV reklamında görmeyeyim mi?- bir yığın Jeanne d' Arc'ımızdan en millet kurtarıcısı bile, şimdi yeni mehmetçiğimizin elinden, kızlığını nasıl kurtaracağının telaşına düştü. Sıkı bir devrimci, bir halk kahramanı için saklanmış o kızlığa sıkı bir komando ya da kontrgerilla darbesiyle son verilmesi gülmekten gebertir insanı (...) O reklamda bu genç kız, kendisine koca bir yazlık villa armağan eden dazlak kafalı şişko kocasına "Sevgilim!" diye sarılıp, seyirciye de göz kırparak, "Saadetimi bilmem ne kokularına borçluyum" demesin mi?*"' (B.D.G., s. 35-36). Üstünova'nın verdiği bilgilere göre kodlama ve kod çözümü sırasında biçimle anlam, birbirinden ayrılmayacak derecede iç içe geçmiş durumdadır. Sesten, cümleye bütün dil birimleri, sistemin bir halkası sayılır ve bu birimler arasında herhangi bir güç ayrımı yapılamaz. Birbirine hizmet eden, birbirine can veren dil birimleri, bağlam içinde varlık bulur (2018b: 6-7). Bu nedenle cümlelerde geçen "*bayılmak, hay allah, gülmekten gebermek*" söylemleri; kullanılan üslup; "*-mAyAyIm mI?*" ve "*-mAsIn mI?"* kodlayıcıları, hem anlatma hem de anlamlandırma sürecinde eş değer bir öneme sahiptir. Biçimsel, sözlüksel, söz dizimsel ve dil kullanımsal birlikler olup olmadığı önemli olmaksızın bütün dilsel birimler, bağlam içinde anlam kazanır ve bir bütün olarak anlamsal dünyaya katkıda bulunur. "*-mAyAyIm mI?*" ve "*-mAsIn mI?"* kodlayıcıları, bağlam göz önüne alarak cümlelere ***iğneleme, alay etme, kinaye, eleştiri, düşündürme, yerme*** gibi anlamlar kazandırmıştır. Bu kodlayıcılar, ikinci planda ***küçümseme, iğrenme, kıskanma*** gibi anlamlar kodlamak için kullanılmışlardır.

1.7. Korkma, Tedirgin Olma, Ürkme, İrkilme

'"*O ve yayın kolunda çalışan öteki arkadaşlarla nerde sosyalist sempatizan evde kalmış kız, yaşlı memure, inançlı bir iki şoför tanıdık, sitelerden bildiğimiz birkaç işçi varsa, onlardan topladığımız paraları saymışlar, hesap kitap bu sonuç çıkmış. Kaşlarımı kaldırıp, göğsümü de şöyle bir ileri doğru çıkarıp:*

"Üzme canını. Ben nerden para bulacağımı biliyorum" demeyeyim mi?

"Ne o oğlum, zengin bir kapıya damat olmaya mı karar verdin yoksa?" deyince sindim, pıstım. Mektubu biliyor sandım. Ürktüm."' (B.D.G., s. 158). Cümlelerde kullanılan "*sinmek, pısmak, ... sanmak, ürkmek*" kodlayıcıları, "*-mAyAyIm mI?*" birleşik ekinin cümleye kattığı ***korku, tedirgin olma, irkilme, ürkme*** anlamlarını güçlendirir. Aşkın Balcı'ya göre korku ve endişeyle karışık kaygı duygusu yaşayan birey, bu duyguyu paylaşılır kılmak amaçlı cevap beklenmeyen olumsuz soru kalıplarını kullanarak duygu yoğunluğunu en iyi şekilde yansıtmak ister (2005: 96).

2. **"*-mAsIn mI?*" Kodlayıcısı**

Ele alınan eserlerde, "*-mAsIn mI?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*kızgınlık, heyecan, kaygı, telaş, çekinme, utanç, hoşnutsuzluk, şaşırma, beklenmezlik, anidenlik, hayret, gereksizlik, önemsemezlik, anlamsızlık, anlam verememe, anlayamama, inanamama, yakınma, şikâyet etme, itiraz etme, sitem, suçlama, hesap sorma, ayıplama, kınama, isyan etme, darılma, başkaldırı, meydan okuma, acındırma, sorgulama, şüphe, iğneleme, alay etme, çaresizlik, hayal kırıklığı, imkânsızlık, güçlük, dokundurma, kabullenemezlik, kinaye, eleştiri, düşündürme, yerme, küçümseme, iğrenme, kıskanma, korkma, tedirgin olma, irkilme, ürkme, nispet yapma, üzüntü, hor görme, bıkkınlık, hüzün, yazıklanma, olanaksızlık, yetersizlik, umutsuzluk*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

2.1. Kızgınlık

'"*Hani sana Aydın diye birinin sözünü etmiştim. Ona "Galatasaraylı Aydın" derler. İyi ki bir orta kısmını bitirmiş! Ben kaçtıkça üstüme geliyor. Bir de gazeteye yazı yazmaya başlamış, artık görme! Benim açık fikirli bir meslek kadını olabileceğime nedense bir türlü inanmak istemiyor. Bugün yine karşıma çıkıp beni küçültmek istedi. "Yakında kocaya verirler seni Aysel. Bir sevgilin bile olmadan çoluk çocuğa karışır gidersin" demesin mi? Cevabını verdim. Ama bu onu kaçıncı utandırışım.*"' (Ö.Y., s. 273). Cümlelerde geçen "*iyi ki ... (-mIş), artık görme, cevabını vermek, utandırmak*" kodlayıcıları, "*-mAsIn mI?"* kodlayıcısındaki kızgınlık anlamını pekiştirmektedir. Kodlayıcının cümleye kazandırdığı anlamlar içinde ***şikâyet etme, yakınma, üzüntü, suçlama, dokundurma, yerme, kabullenemezlik, beklenmezlik, şaşırma*** gibi anlamlar da vardır. Bu durumun nedeni, bir olayın bireyde birden çok duygu oluşturabilmesi ve birden çok izlenim, düşünce yaratabilmesidir. Bağlam dikkate alındığında verilmek istenen ana mesaj, her ne kadar kızgınlık olsa da kullanılan birleşik ek, dilin konuşurlarınca daha geniş anlamlarla yorumlanabilir. Bu da dilin işlenmişliğini, gelişmişliğini gözler önüne sermesi açısından güzel bir örnek oluşturmaktadır.

2.2. Heyecan, Kaygı, Telaş, Çekinme, Utanç

"*Yer buzlanmış. Kıç üstü oturayazdı. Tam Hergele Meydanı'na sapacağı yerde, caddenin üstünde. Alacakaranlıkta Aysel'in yüzünü görmesin mi bir de. Yüreği ağzına geldi. Düşeyazmanın korkusundan mı, Aysel'i gördüğünden mi, yoksa Aysel'in onu bu durumda görmüş olmasından mı? Vay köpoğlu buz! Kim sulamış burayı böyle?*" (Ö.Y., s. 105). "*Düşeyazmanın korkusundan mı, Aysel'i gördüğünden mi, yoksa Aysel'in onu bu durumda görmüş olmasından mı?"* cümlesinde, çeşitli ihtimallerden bahsedilmiş ancak hangi ihtimalin doğru olduğuna dair bir açıklama yapılmamıştır. Alıcı, cümlelerde geçen "*yüreği ağzına gelmek"* ve "*-mAsIn mI bir de"* kodlayıcılarından yararlanarak cümlelerde anlatılmak istenenin ***heyecan, kaygı, telaş, çekinme, utanç*** olduğunu anlar.

2.3. Şaşırma, Beklenmezlik, Anidenlik, Hayret

‘‘*“Boyayacaksanız bir şeyler, hiç değil işçilerimizi anlatın; onların ezilmişliğini. Sömürüyü anlatın, sömürüyü!...”*

“Bak kardeşim.”

“Ben senin kardeşin falan değilim, pis entelektüel!” demesin mi kız?

(...) Bir ülke, bir saray, bir sevgili, bir can, ne bileyim, korunması mutlak gerekli bir şey gibi korumak tablolarımı. Onlardan birine bir şey yapsalar, bir çakıyla birini kazımayı akıllarından geçirseler, kendi gövdem jiletle dilim dilim ediliyormuşçasına acılar duyardım. Duyacaktım. Gerildim, kasıldım; iyi bir ana, yiğit bir asker gibi gerdim kollarımı tablolarımın önüne:

“Siktirolun be!”

O zamana dek böyle keskin küfürler edemezdim. İsterdim de beceremezdim. Ağzımdan çıkanı kulağım duyunca kendim bile şaştım.

Yok canım, atma. Şaşırmana hiç zaman kalmadı. Kız beni yakalayıp, safi sinirden müteşekkil kupkuru eliyle suratıma bir tokat aşketmesin mi? Che'nin kalıbı da omzumdan ittiği gibi beni, hark edip suratıma tükürmesin mi? Habil Kabil'i öldürmüş gibi oldum. Romülüs Romüs'ün kellesini bir kılıç darbesiyle koparmış gibi oldum.’’ (B.D.G., s. 46-47). Cümlelerde kullanılan “*gövdesi jiletle dilim dilim ediliyormuşçasına acı duymak, gerilmek, kasılmak, yiğit bir asker gibi kollarını germek, şaşmak, Habil Kabil'i öldürmüş gibi olmak, Romülüs Romüs'ün kellesini bir kılıç darbesiyle koparmış gibi olmak*” söylemleri; başta kızgınlık olmak üzere şaşırma, beklenmezlik, söze duygusallık katma, üzüntü anlamları içerir. Bağlamsal olarak yansıtılmak istenen anlama bakarak “*-mAsIn mI?”* kodlayıcısının cümlelere verdiği asıl anlamın ***beklenmezlik, hayret, anidenlik, şaşırma*** olduğu anlaşılır.

2.4. Gereksizlik, Önemsizlik, Anlamsızlık, Anlam Verememe, Anlayamama, İnanamama

‘‘*“Üniversiteyi bitirmeye gelince, hayır, o yok. O dursun. Üniversiteye devam etmek artık burjuva piçlerinin işi ya? Onun çok daha önemli işleri var. Profesyonel devrimci. Ben de kanmıştım bu palavraya. Kaynana ile kayınbabaya kendimizi besleterek profesyonel devrimcilik yapacağız. Tadına baktım, hiç hoşlanmadım. Aman, bilmiyorum işte, üretimi artırmadan grevin ne işe yarayacağını da bir türlü kavrayamadım. O zaman, hadi bana eyvallah, deyişim de çoğunca bundan oldu ya. ‘‘Taktik bilmiyorsun Tezel, taktik!.” Boşanma işlemleri arasında bir de bunu tuttur*masın mı*?*’’ (B.D.G., s. 55). “*-mAsIn mI?”* kodlayıcısı; yapılan eylemin ***gereksiz, önemsiz, anlamsız*** bir eylem olduğunu vurgulamaya yardımcı olur.

2.5. Yakınma, Şikâyet Etme

‘‘*“… Ah evladım, başınızı fazla ağrıtmayayım diye olup bitenleri size daha hülasa etmeye çalışmaktayım inanın.”*

Oh çok şükür, otobüsümüzün ucu göründü, yoğun trafiği yara yara ilerlemekte. ‘‘Aa otobüs gelmekte efendim” dedim yaşlı hanıma, hafifçe de kımıldandım kalkmak için. “Yok yok, kalkmayın, otobüs gelene kadar ben ille de asıl şunu söylemeliyim size. O, sözünün eri dedikleri marangoz var ya.”

(...) Otobüs geldi. İnecekler indi, binecekler binmekte; kadıncağızı kaldırıp otobüse bindirmek istemekteyim; fakat o, yüzüne birikmiş teri yine kâğıt mendille silerken: “Siz varın gidin efendim, ben binmeyeceğim” demesin mi?’’ (D.D.U., s. 20-22). Cümleler arasında geçen “*oh, çok şükür*” kodlayıcısı, konuşmanın uzun sürmesinden dolayı yaşanan bunalım duygusunun bildirimini yapar. *“-mAsIn mI?”* kodlayıcısı; şaşkınlık yaratan, beklenmeyen sondan ***şikâyet etme, yakınma*** anlamları kodlamak niyetiyle kullanılmıştır.

2.6. Suçlama, Hesap Sorma

'"*... Namık'la yine kavga ettik. Bütün yaz birbirimizi görmeyeceğimiz için onunla arkadaşça ayrılmak istedim. O köyüne gidecekmiş. Mektepten çıkarken rastladım. Ona güler yüz gösterdim. Fakat Namık, "Biz tarlada çift süreceğiz, beylerimiz sırtüstü yatacak!." demesin mi? Erdal aleyhine de atıp tuttu. Hâlbuki bir zamanlar en yakın arkadaşıymış. Bu kadirbilmezliği için ona çok içerledim.*"' (Ö.Y., s. 188). Kodlayıcı, bağlamdan ayrı olarak cümleye *inanamama, anidenlik, beklenmezlik, şaşırma* gibi anlamlar katar. Ancak cümlelerde geçen "*kavga etmek, atıp tutmak, kadirbilmezlik, içerlemek*" söylemleri, kodlayıcıyla asıl kastedilmek istenen anlamın ilk planda ***suçlama, hesap sorma*** olduğunu; ikinci planda ise ***ayıplama, kınama, utanç*** gibi anlamlar olduğunu gözler önüne serer.

2.7. Ayıplama, Kınama, Utanç

'"*Babası evinde yatalak kalakalan taksici evladın derdi var ya, durup dururken aradığı "yaşlılar evi"nin üstüne denk düşmesi rastlantıların en inanılmazı olsa da, rastlantıların en en en büyüğü ne olmalı derseniz, işte(dir):*

Onun babasının rahatça ölebileceği yeri aradım, taradım, çok geçmeden de buldum ve hemen telefona sarıldım: "Bir hasta arabası şu gün, şu saatte babanı gelip alacak, hazır et, kurtuluşunuz tamamdır" dedim demedim, abisinin sahiden canı ciğeri olmuş ilkokul öğretmeninden taksici hemen sözümü kesip: "Babamı iki gün önce kaybettik efendim. O da, biz de kurtulduk açıkçası, kusura bakılmasın. Allah rahmetler eyleye" demesin mi?"' (D.D.U., s. 113). "*-mAsIn mI?"* kodlayıcısı, bir ölüme sevinilmesinden dolayı birini ***ayıplama, kınama, utanç*** anlamı barındırır. Bu anlamların yanında ***yerme, dokundurma, acıma, hayret, inanamama, irkilme, kabullenemezlik*** anlamları da içerir. Aşkın Balcı, yergi işleviyle kullanılan soruların soruya cevap beklemekten çok; yapılan işi onaylamama ya da bir durumu eleştirme amacıyla kullanıldığını ifade eder. Yüklem, genelde olumsuz yapıdadır ve bir durumun uygunsuzluğunun, yanlışlığının vurgulanması söz konusudur (2005: 90).

2.8. İğneleme, Alay Etme, İroni, Kinaye, Dokundurma

'"*Baktım çiftliğe giriş kapısından bir çift gelmekte bana doğru! Adam koyu renk takım elbiseli; içindeki eflatuna kaçar renkteki gömleğinin yakası bağrına kadar açık; başında da hasır şapka. Yanı başında yüksek topuklu, önü açık, arkası kapalı ayakkabılarında ayak tırnakları kızıl mı kızıl cilalanmış görünen ve o yana bu yana düşecekmiş gibi oldukça da sallanarak adamın koluna yapışıp duran, saçları kuzgun karasına boyalı ve tombul omuzları büsbütün dekolte bırakan ve annemin sanırım emprime diye tarif ettiği çiçekli ipekimsi kumaştan elbisesiyle bir kadın. Dudakları, ayak tırnakları cilasının renginden de çok daha parlak bir rujla genişletilmiş gibi. Asıl çarpıcı olan kulaklarından boynunun bitiş çukuruna kadar sarkan göz alıcı küpeleriyle bir kadın işte canım, kadın, kadıın. Yanındaki adamın koluna her sarılışında yine çıngıraklı çıngıraklı gülerek: "Hadi ordan, olmazmış, olamazmış, olacak işteeee!" demesin mi? Apaçık işittim. İçimden, eyvaah bunların ne işi olabilirmiş ki burayla, diye geçmekte. Usulca doğrulmaya çalıştım; çünkü hasır şapkalı, şakaklarından terler damlayarak; "Şuranın sahibi, müdürü falan siz misiniz?" diye bağırmakta. "Buyrun. Buyrunuz." Ağzımda son yudumumdan artakalan şarabım genzime kaçmasın mı? Bir öksürüktür gidiyor bende. İkisi de, üff üff, bu ne sıcak gibi bir şeyler söylenerek yanıma gelmiş bulunmaktadırlar. Kadın: "Ayy ayol, müdür siz misiniz, hadi yaşlıları kapı önünde arabadan indirdik, şuraya kadar nasıl getireceğiz, şu hâlimle ben bile güçlük çektim valllaa.* "' (D.D.U., s. 122). "*-mAsIn mI?*" kodlayıcısıyla çekimlenmiş cümlelerle bir arada kullanılan cümleler, bir absürtlükten söz eder ve ***alay, ironi, kinaye, düşündürme, dokundurma, yerme, iğrenme, hayret, inanamama, nispet yapma*** gibi anlamlar içerir. "*Düşecekmiş gibi sallanmak, adamın koluna yapışmak, kadın, kadıın, çıngıraklı çıngıraklı gülmek, eyvah, genzine kaçmak, öksürmek*" söylemleri de bu anlamları pekiştirir. Vericinin "*kadın kadıın, işteeee!, ayy, üfff*" şeklindeki dil kullanımı, alay ve iğneleme anlamına güç kazandırır.

2.9. Çaresizlik, Hayal Kırıklığı, İmkânsızlık, Umutsuzluk, Güçlük

'"*Ben şöyle uzunca, gri bir şey istiyordum. Tam olmasa bile, Müjgân hanımınkine yakın bir şey. Buna bak, düttürü. Kollarıma bile inmiyor. Koyu renk. Koyu kahve her şeyle gitmez. O kadarını anlamaz mıyım? Mecbur oldum, iki günün içinde şu kadifeyi diktirttim bu sefer de. Bizimki taa Kore'den getirmiş, o zamandan beri sandığımda duruyor, güzel, mavi bir brokarım vardı. Asıl onu diktirmiştim ben. Nuriş ablamın terzisine gittim de, zaman yok, yetişmez demesin mi kadın? Nuriş ablam istese, dikiver şu Gönül'ünkini de, dese, dikmez miydi? Demez! Bizi kim düşünecek? Sonra da, "Ay yazık etmişsin canım kumaşa.*"' (B.D.G., s. 121). Verici, içinde bulunduğu duruma neden olan sorunları anlatırken yaşadığı ***çaresizlik, hayal kırıklığı, imkânsızlık, güçlük, olanaksızlık, yetersizlik, umutsuzluk*** gibi duygu durumlarını "*-mAsIn mI"* kodlayıcısını kullanarak yansıtmayı başarmıştır.

2.10. Korkma, Tedirgin Olma, Ürkme

"*Pasta, dedin de, bak aklıma geliverdi yavrum. O pasta yüzünden o gün gelinle damadın düştükleri halleri bir görecektin! Ne bileyim? Suyun yüzüne çıkarmışlar pastayı. Havuzda, şöyle sal gibi bir şeyin üstüne. O da epey kat kat bir pastaydı. Suya battı batacak, diye yüreğim ağzıma gelmişti. Sonunda, bunlar pastayı keserlerken korktuğum olmasın mı, bilmiş gibi? Gelinle damat, neye takıldılar, bir şeye mi takıldılar, bilhassa mı yaptılar, pasta mı ağır geldi, bilemiyorum ki, hadi bakalım ikisi birden suya düşsünler! O koskoca pasta da üstlerine yıkılsın. Ay ben boğuldular sandım. Yüreğimi bir çırpıntıdır aldı.*" (B.D.G., s. 140-141). Cümlelerde kullanılan "*yüreği ağzına gelmek, korktuğu olmak, yüreğini çırpıntı almak, ay*" söylemleri, "*-mAsIn mI*" kodlayıcısının cümleye kattığı ***korkma, tedirgin olma, kaygı, ürkme*** anlamını pekiştirir. *"... hadi bakalım ikisi birden suya düşsünler! O koskoca pasta da üstlerine yıkılsın.*" cümlelerinde, altı çizili sözcüklerde yer alan biçimbirimler, çalışma kapsamında incelenen olumsuzluk eki ve soru kodlayıcısı almış örneklerin biçimce olumlu ve soru kodlayıcısı almamış şekilleri olması açısından önemlidir.

2.11. Üzüntü, Hüzün

'"*Ooo küçük hanım, böyle bol bulamaç sofralar sizin için değil efendim. Gidin siz işçi kardeşlerinizle, kıçı boklu halkınızla soğan ekmek yiyin bakalım!."*

Denmez böyle şey, denmez. "Yettin artık!" diye fırlamıştı Aysel de o zaman. Onu hiç böyle görmedim ben. Hiç böyle bangır bangır bağırdığını duymadım. Ne söylese alçak sesle, ne söylese usulünce söylerdi benim kızım. "Yettin artık!" diye bağırmasın mı abisine. Ben o geceyi hiç unutamam. Dünya başıma yıkıldı. Aralarına giriyorum, çırpınıyorum, boş. Beni üzdüğünü, öleceğimi bile düşünmedi Aysel artık."' (B.D.G., s. 142). Cümlelerde geçen "*bangır bangır bağırmak, yettin artık, unutamamak, dünya başına yıkılmak, çırpınmak, üzmek, ölmek, kendini kaybetmek*" söylemleri, yaşanan üzüntünün büyüklüğünü göstermeye yarar. Verici, sözlüksel kodlayıcılar kullanmakla yetinmeyip "*-mAsIn mI"* kodlayıcısını da kullanarak yaşanan ***üzüntü, hüzün*** ve ***yazıklanma***nın etkisini iki katına çıkarmıştır.

3. *"-mAyAlIm mI?"* Kodlayıcısı

"-mAyAlIm mI?" kodlayıcısı "*şaşırma, beklenmezlik, anidenlik, hayret, gereksizlik, anlamsızlık, anlam verememe*" gibi duygu durumlarını yansıtmak için kullanılmıştır.

3.1. Şaşırma, Beklenmezlik, Anidenlik, Hayret

'"*Birkaç koltuk ötede tek başına oturan Aysel'in yanına iliştim: "Adınız?" dedim. Bu sefer ikimiz birden gülmeye başlamayalım mı? Tabii Aysel fırlayıp öğretmenlerinin yanına koştu. Böylece de kaçırdık fırsatı elden.*"' (Ö.Y., s. 271). Kodlayıcı, cümleye ***beklenmezlik, anidenlik, şaşırma, hayret*** anlamları katmıştır.

3.2. Gereksizlik, Önemsizlik, Anlamsızlık, Anlam Verememe

'"*Hakim Bey'in huzurevi çarçabuk ünlendi. Gelen bakıyor, giden bakıyor. Ben de ekseriyetle şehirde işimin başındayım çünkü. Ne güzel bu hissiyatımın itici gücüyle kendi hayatımı kendimin kazanması*

boynumun borcu. Kahyamızla bekçimiz kendi işlerinin başındalar; gelenlere evi gösterip, tertemiz bırakarak kilitliyorlar. Evin ve çiftliğin bakımı yerindedir. Hele evin çevresindeki çiçekliklere yepyeni diktirdiğim rengarenk güller yok mu, her gidişimde daha da gürleşmiş buluyorum bunları... Mimar arkadaşımla hazan kahkahalar ata ata: "Yahu boş verelim el alemin yaşlılarını falan, gel biz buraya yerleşelim, sen kitaplarını yaz, ben projelerimi çizeyim; şurası senin yerin, burası da benim olsun; atalım buralara birer masa, ohhh mis gibi." demeye başla<u>mayalım mı</u>? Hoş ben zaten kıyıdan kıyıya bu iştahı yerine getirmeye başlamışımdır. Yayına hazırlanacak kitapları kolumun altına kıstırıp buraya koşmakta, gece gündüz, gürültüsüz patırtısız mis gibi çalışarak düzeltilerimi vaktinden önce halledip gitmekteyim. Arkadaşın hayali bana iyi gelmeye başlamıştır inan olsun."' (D.D.U., s. 118-119). "*-mAyAlIm mI?*" kodlayıcısı; gerçekleşmesi mümkün olmayacak hayaller içeren konuşmanın ***anlamsız, gereksiz, önemsiz*** olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. Kodlayıcının anlamını pekiştiren ipucu söylemlerin yer almadığı anlatım sırasında çalışma kapsamında ele alınan kodlayıcının tek başına bu anlamı yansıtabilmesi, Türkçede kiplik eklerin kod çözümü sırasında üstlendiği rollerin büyüklüğünü göstermektedir.

4. *"-mAsInlAr mI"* Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, *"-mAsInlAr mI*" kodlayıcısı, "*yakınma, şikâyet etme, itiraz etme, sitem, kızma, azarlama, iğneleme, ayıplama, eleştiri, alay etme*" amacıyla kullanılmıştır.

4.1. Yakınma, Şikâyet Etme, Sitem

'"*... meğer her şey olup bitmiş bile. Gizlice dolap ölçüsü almalar, mahallede iyi diye bilinen marangoza kaporalar falan verip dolap ısmarlamalar, işveren, iş arayan yerleri mi neyse, oralarda sorup soruşturmalar." Giderayak beni karşılarına çekip de<u>mesinler mi ki</u>: "Bak annemiz, canımız ciğerimiz bizim; tertemiz, terbiyeli, anlayışlı bir genç kız bulduk sana; dur dur dur, diklenmek yok hemen" dediler; diklenirim tabii, şu bana güm diye çarpana baksanıza değil mi ama?*"' (D.D.U., s. 20). Kodlayıcı, cümleye ***şikâyet etme, yakınma***, ***sitem, kızma, azarlama*** anlamları kazandırmıştır. "*Meğer, ... -mAlAr, diklenmek, güm diye çarpmak, değil mi ama*" gibi kodlayıcılarla da yansıtılmak istenen anlam belirginleştirilmiştir.

4.2. İğneleme, Alay Etme

'"*O gün bu gündür ilk kocamın "komünist" oyuncu arkadaşı içerde oladursun, Mernoş, öteki arkadaşları onun için gözyaşları dökedursunlar, -sonradan, olayı duyunca benim de gözlerim sulanmıştı- generallerimiz de haydi bakalım ver kardeşim elini bana, diyen işadamlarımıza demir eldiven ellerini uzatıp ülkeyi düze çıkarmaya koş<u>masınlar mı</u>? Tabii bu düze çıkarmanın içinde öyle, ben toplumcuyum, sosyal demokratım, bilmem ki neyim, demelere bile izin yok. Değil "komünistim" demelere izin çıkacak.*"' (B.D.G., s. 85-86). "*-mAsInlAr mI?"* kodlayıcısı, cümleye ***iğneleme, alay etme*** anlamı katmıştır. "*... yok; değil ... -AcAk*" kodlayıcıları da iğneleme, eleştiri anlamını pekiştirmiştir.

5. *"-mAz mI?"* Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, *"-mAz mI?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*kızgınlık, heyecan, kaygı, telaş, çekinme, utanç, gereksizlik, önemsizlik, anlamsızlık, anlam verememe, anlayamama, inanamama, yakınma, şikâyet etme, itiraz etme, sitem, suçlama, hesap sorma, başkaldırı, meydan okuma, itiraz, dokundurma, yerme, ayıplama, kınama, utanç, iğneleme, alay etme, ironi, küçük düşürme, korkma, tedirgin olma, çaresizlik, yakınma, umutsuzluk*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

5.1. Kızgınlık

'"*(...) tartışmanın sonunda taksi sürücüsü diyor ki buna: "Sen kim oluyorsun be!"*

"Ben devrimciyim arkadaş!"

(...) Taksi sürücüsü: "İtler, hep sizin gibilerin yüzünden değil mi huzursuzluğumuz? İkide bir yolları tıkarsınız, işimize, müşterimize engel olursunuz. Yettiniz be!.." de<u>mez mi</u>?"' (B.D.G., s. 85). Bir

tartışmadan bahsedilen konuşmada, taraflardan biri olan anlatıcı konumundaki müşterinin söylenen sözlere kızdığı, "*-mAz mI?*" kodlayıcısı sayesinde anlaşılır.

5.2. Heyecan, Kaygı, Telaş, Çekinme, Utanç

'"*Ertürk bey de sağ olsun, yanıma sık sık uğruyor. Demin bir içki bardağı getirmez mi, elime tutuşturmaya kalkmaz mı?*

"İçmem yavrum, ben nasıl içerim" diyorum, dinlemiyor.

"Olmaaaz, çocuklarımızın, torunlarımızın düğünü bu, içeceksiniz" diye tutturuyor. Çocukluğunu bilirim ben onun. Aaa, çekil başımdan, içmem oğlum, desem derim ya, artık bir zamanların koskoca Kore kahramanı, Hayrettin Paşa'nın kayınbiraderi, bilmem nerenin de önde gelenlerinden; diyemiyor insan."' (B.D.G., s. 138). Aydın'ın tespitine göre "*-mAz mI?*" kodlayıcısı, geçmişte umulmadık şekilde gerçekleşen hareketlerin anlatımı sırasında kullanılır (2016: 279). Yaşanan olayda içki bardağı eline tutuşturulmaya çalışılan kadın, umulmadık bu durum karşısında şaşkınlığa uğrar. Ancak bağlam dikkate alındığında kadının asıl yaşadığı duygu durumunun çekinme, utanç olduğu görülmektedir. "… *desem derim ya, artık bir zamanların koskoca Kore kahramanı, Hayrettin Paşa'nın kayınbiraderi, bilmem nerenin de önde gelenlerinden; diyemiyor insan."* cümlesinde geçen *"… desem derim ya ... diyemiyor insan*" ifadesi, "*-mAz mI?*" kodlayıcısıyla cümleye kazandırılmak istenen asıl anlamın ***çekinme, utanç, kaygı*** olduğunu ortaya koyar.

5.3. Gereksizlik, Önemsizlik, Anlamsızlık, Anlam Verememe, Anlayamama, İnanamama

'"Aman oğlum, ben korkarım. Şoför beye söyle, acık usul sürsün!"

Önümdeki beyamca, elleri, ayakları titreye titreye gelip sürücü yardımcısını uyandırmaz mı! İnsana uykusunda yılan bile dokunmazmış. -Yoksa su içerken miydi?- Ah bu korku, ah! Herkes de bir şeyden korkar. Beyamcanın üç günlük ömrü kalmış, o da bunu koruyamamaktan korkuyor. Buyur beyamca, benim geriye ne ömrüm kaldıysa, tümünü alıp sana eklesinler, ne yapacaksan!"' (B.D.G., s. 52). "*-mAz mI*" kodlayıcısı, yaşlanmış olmasına rağmen ölmekten korkan kişinin ***gereksiz, anlamsız*** bulunan ve ***anlam verilemeyen*** bu korkusunun ***önemsiz***liğini belirtme görevi görür. "*Üç günlük ömrü kalmak, ne yapacaksa*" söylemleri de bu anlamı pekiştirir.

5.4. Yakınma, Şikâyet Etme

'"*Zehra da, gün günden daha erkekleştirdiği sesi, iki santimlik kısa saçları, üstüne geçirdiği o erkek parkasıyla sıska, sarı, çirkin; güm diye indirmez mi: "Yuh be bize! Biz de ne çabuk kanıyoruz bazı adamlara yahu!.. Onu göklere çıkaran hangi sol basın? Burjuva sol basın! Hemen koşullanıyoruz. Bu açık ayrımı bile göremiyoruz arkadaşlar!.."*

(...) Zehra'ya çullanmamak için güç tutmuştum kendimi. Onu daha sıska, daha sarı, daha çirkin bulmuştum."' (B.D.G., s. 273-274). *"-mAz mI*" kodlayıcısıyla cümleye kazandırılmak istenen anlam, bağlam takibiyle açıklığa kavuşmaktadır. "*Birine çullanmamak için kendini zor tutmak*" ifadesi, kızgınlık anlamı barındırır. Bu nedenle "*-mAz mI*" kodlayıcısının bireyde kızgınlık duygusu yaratan kişiden ***yakınma, şikâyet etme*** amaçlı kullanıldığı anlaşılır.

5.5. Suçlama, Hesap Sorma, Başkaldırı, İtiraz Etme

'"*Bugün Nail Bey'le bir münakaşa ettik. Bana lisandan sekiz vermiş. Hâlbuki ben onluk bilmiştim. Gel de bunu Nail Bey'e izah et. Bir de bana, "Daha ne istiyorsun?" demez mi?... Evet, gerçi Erdal da sekiz almış. Fakat kendi söylediğine göre o, aller fiilinin çekiminde iki yanlış yapmış. Ben hiç yanlış yapmamıştım.*"' (Ö.Y., s. 169). Cümlelerde yer alan "*münakaşa etmek, hâlbuki, gel de …(y)A izah et, bir de …, gerçi … fakat*" söylemleri, *"-mAz mI?"* kodlayıcısıyla ifade edilmek istenen anlamın ***suçlama, hesap sorma, başkaldırı***, ***itiraz, dokundurma, yerme*** olduğunu gösterir.

5.6. Ayıplama, Kınama, Dokundurma

'"*Söylendim artık komşum. Şurama geldi; döktüm, döşendim. Olsun, canıma değsin! Sonunda ablasına yazdı. Yazdı ya, kim bilir nasıl kem-küm etti. Ayten de getire getire kendi kullanılmış kürkünü getiriyor. Modası geçmiş, suyu çıkmış. Bir de demez mi: Al Gönülcüğüm, güle güle kullan. Para mı olurmuş? O nasıl söz kız? Bunu nasıl olsa kullanmıyordum artık. Dolapta durup duruyordu. Sen kullan bari. Bir işe yarasın. Ertürk'ü de sıkmışsın. Bir kürk için değer mi allah aşkına? Al senin olsun."*

Al senin olsunmuş. Duyuyor musun Gönül? Olmaz olsun."' (B.D.G., s. 121). Bağlam dikkate alındığında*"-mAz mI?*" kodlayıcısının cümleye ***ayıplama, kınama, dokundurma, yerme*** anlamları kazandırdığı görülür. "*Söylenmek, şurasına gelmek, dökmek, döşemek, canına değmek, olmaz olsun"* söylemleri de bu anlamı pekiştirir.

5.7. İğneleme, Alay Etme, İroni, Dokundurma

'"*Yatakta yan yana oturmaktayız. Yurtdışından dönüşlerinde ben ona ısrarla yiyip içtiğin senin olsun, gezip gördüklerini anlat bana gibi şeyler sual eylememiş, o da boynuma sımsıkı sarılıp durmakla yetinmişti. İşte o hevesle birlikte yatıp kalktığımız gece, yatakta neşeli neşeli otururken cıvıl cıvıl anlatmaya başlamaz mı? Yaa beni sahiden özlemişmiş meğer (...) Aaa sahi, bak unutmuşmuş, hani o birlikte gittiğimiz "kadın haklarını inceleme" kokteylinde benimle tanıştırdığı iletişimci danışman sıfatındaki kedi gibi gülümseyip duran adam varmış ya, hiç sormamalıymışım. Meğer o da biricik annesiyle aynı resmi toplantıdaymış, fakat o anneciği kadar yüklü değilmiş, bu da kendisi için büyük bir şansmış meğer. Adamın oralarda bilmediği yokmuş. Ayrıca, şaşıracakmışım ama enayi sandığımız bu genç adam muzip biriymiş meğer; çok zeki ve alaycının teki (İMİŞ)*"' (D.D.U., s. 45). Cümlelerde tekrarlanan "*-mIşmIş meğer, +mIş, meğer, -mIş meğer"* kodlayıcıları ve "*(İMİŞ)*" şeklinde büyük harfle bitirilerek sıralanacak şeylerin daha da çok olduğunu anlatma görevi gören dil kullanımı, *"-mAz mI?"* kodlayıcısının cümlede hangi amaçla kullanıldığını belirler. Kodlayıcı, dil kullanımıyla da başarılı şekilde yansıtıldığı üzere ***alay, iğneleme, ironi, dokundurma*** anlamı barındırır. Aşkın Balcı'nın da ifade ettiği gibi aşağılama, hor görme, küçük düşürme, önemsemezlik ifade etmek amaçlı olumsuz soru kalıbıyla kurulan cümlelerde bir alaycı bakış söz konusudur (2005: 93).

5.8. Korkma, Tedirgin Olma

'"*… Yoo ama, artık bitti! Yağma yok. Şu ananın haline bakmazsın. Karnı burnunda, demezsin. Elde çanta, kırıta kırıta mektebe... İyiymiş! İşten kaçan soluğu mektepte alıyor." Aysel'in yüreği güm güm atmaya başladı. Ne iyi unutulup gitmişti işte. Artık okula gidersin, gitmezsin savaşı bitmiş gibiydi sanki. Babasının aklına gelmemeye, gözüne çarpmamaya çalıştı durdu. Şimdi ne olacak? Bir yandan İlhan da sümüğünü çeke çeke ortalığı kızıştırmaz mı? "Hah işte, sen benim şerefli işimle uğraşacağına, kızınla uğraş!*"' (Ö.Y., s. 224). "*Yüreği güm güm atmaya başlamak, şimdi ne olacak, kızıştırmak*" söylemleri, *"-mAz mI?*" kodlayıcısının cümlede hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek için önemlidir. Bağlama bakarak bu kodlayıcıların birinci planda cümleye ***tedirgin olma, korku*** anlamı verdiği; ikinci planda ise ***çaresizlik, yakınma, umutsuzluk*** anlamı kodladığı görülmektedir. Aşkın Balcı'ya göre bir çıkar yol söz konusu olmaması, çözüme dair inancın olmaması durumunda yaşanan çaresizliğin olumsuz soru yoluyla işaretlenmesi; bireyin duygu, düşüncesi karşısında engelleyici unsur olan durumla ilgili gerilimini arttırır (2005: 96).

6. "*-mAmIş mI?*" Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, "*-mAmIş mI?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*iğneleme, alay etme, dokundurma, kinaye*" gibi anlamlar olduğu görülmüştür.

6.1. İğneleme, Alay Etme, İroni, Dokundurma, Kinaye

'"*Merhaba efendim." Ellerin çarçabuk çözülüp geri çekilişi ve kol düğmelerinin daha şiddetle göze batışı. Sahibinden: "Buyur şöyle otur. Gel gel, geç şöyle hadi. Yaa, tam da buralarda böylece buluşmamıza sevindim." Aaa, birden bu samimiyet; böyle bir senli benlilik?.. Kaç gündür adamın yine*

üstten tavırlar atıp duracağını hedeflemişken "eski flörtçülük" birden utangaçlaşıp kalmamış mı? Evet. Olmuş, öyle olmuş ve sekreter kendisine gösterilen yere oturmaksızın: "Böyle kalayım efendim, daha iyi. Ne istemiştiniz?" diye bitirmek ister şu işi. "Yok canım, bir şey istediğim yok şimdilik. Aradan geçen yıllarında çok güzel aşamalar yaptığın anlaşılıyor. Nasıl oldu, meraktan bir sorayım, dedim."' (D.D.U., s. 88). Kullanılan üslup,*"-mAmIş mI*" kodlayıcısıyla cümleye kazandırılmak istenen ***iğneleme, alay, dokundurma, kinaye*** anlamını güçlendirir.

7. *"-mAmIşlAr mI?"* Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, *"-mAmIşlAr mI?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*heyecan, kaygı, telaş, çekinme, utanç*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

7.1. Heyecan, Kaygı, Telaş, Çekinme, Utanç

"*Geçen hafta köşke gittiğimde bir de ne göreyim? İlkokuldan Sevil, annesiyle halamı ziyarete gelmemişler mi?... Doğrusu Sevil'i görünce üstüme biraz çekingenlik geldi*." (Ö.Y., s. 87-88). Cümlelerde geçen "*bir de ne göreyim, üstüne çekingenlik gelmek*" söylemleri, "*-mAmIş(lAr) mI*" kodlayıcısının cümlede ***utanma, çekinme, heyecan, kaygı, telaş*** gibi anlamlar kodlamak için kullanıldığını gösterir.

8. *"-Ivermeyeyim mi?"* Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, *"-Ivermeyeyim mi?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*suçlama, başkaldırı, karşı suçlama, meydan okuma, korkutma, tehdit etme, gözdağı verme*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

8.1. Suçlama, Başkaldırı, Meydan Okuma, Tehdit Etme, Gözdağı Verme

'"*Kızılay'larda dört dönüp durdum ya, artık İlhan'a göre o şanlı devrimin, ak elli devrimin tek sorumlusu benim. -Baş sorumlusu Aysel ya, ona pek gücü yetmiyor, Ömer'den çekiniyordu herhalde; ya başına bırakırsa bu asi karıyı?- Evet, başına gelebilecek belaların tek sorumlusu benim artık. Mehmet'e göre tek kahramanı da bendim nerdeyse. Sonradan işleri beğenmedi; suçlu yine ben. İlhan içinse, tek kıç üstü oturup kalan yine ben. Daha o zaman, İstanbul'a, Akademi'ye, diye direttiğim sıra, aile erkeğimiz "Olmaaz!"ı bastırınca "Seni de Yassıada'ya göndereceğiz. Bak o zaman nasıl olur görürsün!" deyivermeyeyim mi? O tokadı korkudan mı attı acaba?*"' (B.D.G., s. 52). "*Sorumlusu (olmak), baş sorumlusu (olmak), suçlu (olmak)*" söylemlerinin yer aldığı cümlelerde, bazı suçlamalar yapılmaktadır. Suçlamalara karşılık olarak verilen tepkinin ifade edildiği cümlede kullanılan "*-Ivermeyeyim mi?*" kodlayıcısı, bağlamsal olarak ***karşı suçlama, meydan okuma, korkutma, tehdit etme, gözdağı verme*** anlamları kodlar. Aşkın Balcı; gözdağı verme, tehdit etme amaçlı olumsuz soru kalıbıyla kurulan cümlelerin üstünlük taslama anlamı içerdiğini belirtir (2005: 94).

9. *"-Ivermesin mi?"* Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, *"-Ivermesin mi?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*kızgınlık, şikâyet etme, şaşkınlık, beklenmezlik, hayret, inanamama, gereksizlik, önemsemezlik, anlamsızlık, anlam verememe, anlayamama, inanamama, ayıplama, kınama, yerme, dokundurma, utanç, suçlama, acıma*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

9.1. Kızgınlık

"*Yaşar büyük temizlik yapıyor Ayşenciğim. Perdeleri yıkattım. Parkeyi cilalayacak şimdi. O da iyice sakarlaştı artık. Avizenin tozunu alayım derken masanın üstündeki vazoyu kırıvermesin mi? Çok kızdım Ayşen. Çok söylendim.*" (B.D.G., s. 277). "*-Ivermesin mi?*" kodlayıcısı; "*kızmak, söylenmek*" kodlayıcılarıyla birlikte ele alındığında bir bilgi aktarımı yapılan cümleye ***kızgınlık, şikâyet etme*** anlamları kazandırmıştır.

9.2. Şaşırma, Beklenmezlik, İnanamama, Hayret

Aşkın Balcı'ya göre beklenmeyen, umulmayan durumların soru cümlesi görünümünde ifade edilmesi, duyulan şaşkınlığa vurguyu arttırmak içindir (2005: 93).

'"*Ay battı batıyor. Dillerimiz dolana dolana son kadehlerimizi yuvarlamaktayız da dert dökücümüz tam bunu böylece ima ettikten sonra: "Bence benim koca, benim kızlığımı Balkan kadınla çoktandır yatıp kalkamamalarının özlemiyle bozmuştur herhalde" deyivermesin mi? Dilimi yutayazdım*."' (D.D.U., s. 92). "*-Ivermesin mi*" kodlayıcısı, cümleye ***şaşkınlık, beklenmezlik, hayret, inanamama*** anlamı katmaktadır. "*Dilini yutayazmak*" kodlayıcısı da bu anlamı pekiştirmektedir.

9.3. Gereksizlik, Önemsizlik, Anlamsızlık, Anlam Verememe

'"*Yayınevinin teras barında popstopsimit ustamızın onuruna ve helaline içiyoruz, üstelik ikimiz birlikte bir de bakmışız, Prof'umuzun bilirkişiliğine hürmeten tarif ettiği yer ve yörelerde biz pizza / simit / bar / mantı restoranının ışıklarını aramaya koyulmuşuz (...) "Öyle de tatlı tatlı anlatıyorsunuz ki hocam, bu yerin etiketini sormadan edemeyeceğim." "Şeyy, işte yani adı nedir şu bizim simitçimizin bu yeni mekânının?" Hatırlamaya çalıştıkları yok, pat diye: Simit Konak, deyip susuyorlar (...)*

"İşte al buyur, kartı da burda, benim anlayışı bol dostum…"

İster istemez aklımdan hızla düzeltmekte bulunduğum teneke trampetin adı hangisi olmalı diye geçivermesin mi?"' (D.D.U., s. 204). *"-Ivermesin mi*" kodlayıcısıyla çekimlenen cümlede, yersiz bir zamanda akıldan geçenlerin ***gereksiz, anlamsız*** olduğu ifadeye çalışılmıştır. "*İster istemez aklından geçmek*" söylemi de istem dışı yaşanan bu durumun gereksizliğine vurgu yapar.

9.4. Ayıplama, Kınama, Suçlama

'"*Daha gençken yırtınırdı, tartışırdı abisiyle. Kim haklı, kim haksız; bir türlü bilemedim. Fakat işte oğlumun geldiği yer belli, kızımın olduğu yer belli. Sanki Aysel o gün de alttan alıverseydi, duymazlığa geliverseydi olmaz mıydı? Büsbütün koparmasaydılar. İlhan'da da kusur oldu. Artık koskoca kadın, çocuk değil ya? Ömer'in yanında üstelik deyivermesin mi? "Ooo küçük hanım, böyle bol bulamaç sofralar sizin için değil efendim. Gidin siz işçi kardeşlerinizle, kıçı boklu halkınızla soğan ekmek yiyin bakalım!..*"' (B.D.G., s. 141-142). Gerçekleşmiş bir olayın anlatıldığı cümlelerde, olayla ilgili tarafların hataları üzerine nesnel değerlendirmeler yapılmıştır. "*... (-DA) da kusur olmak, çocuk değil ya, ...(-nIn) yanında üstelik*" söylemleri, "*-Ivermesin mi?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı ***ayıplama, kınama, suçlama*** anlamını pekiştirmektedir.

9.5. Acıma

'"*Biz içerdeyiz, siz niye dışardasınız? Salt bu nedenle hâlâ kendi kendilerini ihbar edip yanlarına gidenler var. Nasıl olsa imzasız mektuplar, meçhul telefonlar işe yarıyor. Bir görüş gününde, elinde iki paket sigaracığıyla Oktay'ı ziyarete gelmiş gencecik bir öğrenciye, abi abi, diye onu gözünde büyütüp duran o, dün taşradan çıkmış Aziz'e şöyle alçaltıcı bir bakışla bakarak: "Ulan beni sen ele verdin değil mi?" diye fısıldayıvermesin mi? Duydum. Duydum. O çocuk ne oldu, oracıkta nasıl yıkılıp gitti, onu da gördüm.*"' (B.D.G., s. 57). Cümlelerle kodlanan anlamlar arasında *korkutma, azarlama, kızma, meydan okuma, başa kakma, kanıtlamaya çalışma, kanıt isteme, sınama, sorgulama, şüphe, yoklama, hatırlatma* gibi anlamlar yer almaktadır. Ancak bunlar, olaya şahit olan anlatıcının izlenimleri, duygu, düşünce ve davranışları değil; olayı yaşayan kahramanların içinde bulunduğu durumlardır. Bu yüzden "*-Ivermesin mi?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı asıl anlam, anlatıcının üslubuna bakıldığında netlik kazanmaktadır. Olayı anlatan kişi, şahit oldukları karşısında ***acıma*** duygusuna kapılmıştır.

10. "*-Ivermez mi?*" Kodlayıcısı

Ele alınan eserlerde, "*-Ivermez mi?*" kodlayıcısının cümleye kazandırdığı anlamlar arasında "*utanma, ayıplama, kınama*" gibi anlamlar olduğu tespit edilmiştir.

10.1. Ayıplama, Kınama, Utanç

'"*Ömer abinin bir şey demesine fırsat yok ki. Zehra, yumruğunu havaya kaldırıp:*

"Kahrolsun faşistler, emperyalistler!" diye bağırıvermez mi?

Bu kez de korkunç utanıyorum Ömer abiden. Sanki Zehra o yumruğu Ömer abiye kaldırmıştır sanıveriyorum."' (B.D.G., s. 269). Üstünova'ya göre cümle, tek başına kesin bir yargı bildirse de yapılan işi, hareketi, oluşu anlatan bir görünüme sahip olsa da bir dil dizgesi olarak düşüncenin aktarımında yetersiz kalmaktadır (2002b: 150-151). *"Kahrolsun faşistler, emperyalistler!" diye bağırıvermez mi?"* cümlesi, tek başına bir yargı bildirse de aktırılmak istenen düşünceyi tam olarak yansıtma noktasında yetersiz kalmaktadır. Cümleler arasında yer alan "*korkunç utanmak*" söylemi, vericinin "*-Ivermez mi*" kodlayıcısını kullanmaktaki amacının ***utanma, ayıplama, kınama*** bildirimi yapmak olduğunu ortaya koyar.

Sonuç

İnsan, doğası gereği sosyal bir bireydir ve sosyalleşmenin bir gereği olarak diğer insanlarla iletişim kurmak zorundadır. İletişimin kurulduğu yer, zaman, kişiye göre ya da içinde bulunulan şartlara göre farklılaşabilen duygu ve düşünceler; dilin anlatım imkânlarının zorlanmasını gerektirir. Çeşitli amaçlarla soru cümlesi görümünde olan ancak dolaylı bildirimlerde bulunulan cümleler kurmak yanında biçimce olumsuz anlamca olumlu cümleler kurmak da dilin anlatım imkânlarının zorlandığı kullanımlar arasında sayılabilir. Kodlanmak istenen anlamı pekiştiren ve söze vurguyu arttıran bu kullanımların duygu değeri yüksektir. Konuya ilgiyi arttıran, heyecanı her daim tetikte tutan bu söz oyunları, üst düzey anlatımın sağlanmasında önemli bir yer edinir. Bu kullanımlar; iyi bir konuşma yapabilmek, bir duygunun bireyde yarattığı etkiyi en iyi şekilde yansıtabilmek, düşünceyi daha etkileyici bir yolla sunabilmek için kullanılabilecek önemli araçlardandır.

Çalışmaya veri sağlamak amaçlı incelenen Dar Zamanlar serisinde, Ağaoğlu'nun "*-Ivermesin mi?*", "*-Ivermeyeyim mi?*", *"-Ivermez mi?*", "*-mAmIş mI?*", "*-mAmIşlAr mI?*", "*-mAsIn mI?*", "*-mAsInlAr mI?*", "*-mAyAlIm mI?*", "*-mAyAyIm mI?*", *"-mAz mI?*" gibi hepsinde olumsuzluk ve soru eklerinin mutlaka bulunduğu birleşik yapılı kodlayıcıları çokça kullandığı görülür. Sözlüksel ifadeler kullanarak zaten okura geçirmeyi başardığı duygu ve düşünceleri çalışma kapsamında incelenen biçimbirimlerle de destekleyen Ağaoğlu, böylece ifade etmeye çalıştığı anlamın güçlenmesini, vurgulamak istediği düşüncenin iyice pekişmesini sağlar. "*-mAsIn mI?*", "*-mAyAyIm mI?*", *"-mAz mI?*" kodlayıcıları, yazarın en çok kullandığı ve en çok anlam yüklediği kodlayıcılar arasındadır. Sadece "*-mAsIn mI?*" kodlayıcısıyla tespit edilebilen "*altmış*" farklı anlam bulunmaktadır. Bu da Ağaoğlu'nun kipsel ifadelerle anlam kodlamak konusunda başarılı olduğunu göstermektedir.

Olay ya da durum bildirimlerinin yapıldığı cümlelerde, olay ve durumlarla ilgili bilgi verirken ya da açıklamalarda bulunurken kullanılan bu öyküleyici kullanımlar; söze canlılık kazandırmak, heyecan unsurunu tetikte tutmak, his akışını sağlamak gibi görevler üstlenirler. İncelenen örnekler, olayı yaşayan ve olaydan etkilenen kişilerin duygu durumlarını, tutumlarını, olaylar karşısında aldıkları tavırları belirlemede, kipsel ifadelerin önemli ipuçları sağladıklarını göstermiştir. Bağlamdan bağlama değişebilecek anlamların en doğru şekilde tespiti noktasında alıcıya yol gösterici olan kullanımlar, anlamlandırma sırasında adeta dile gelmekte ve kod çözümünün gerçeğe yakın olarak tamamlanmasına aracılık etmektedir. Anlatma ve anlamlandırma noktasında önemli görevler gören kipsel ifadelerin sahip oldukları işlevlerin derinlemesine incelemelerle gözler önüne serilmesi, dilin anlatım imkânlarını bütüncül olarak ortaya koyabilmek açısından önemsenmelidir.

Kaynakça

Abudusalamu, A. (2017). *Yeni Uygurcada Soru*. (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.

Ağaoğlu, A. (2014a). *Bir Düğün Gecesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ağaoğlu, A. (2014b). *Dert Dinleme Uzmanı*. İstanbul: Everest Yayınları.

Ağaoğlu, A. (2014c). *Hayır*. İstanbul: Everest Yayınları.

Ağaoğlu, A. (2014ç). *Ölmeye Yatmak*. İstanbul: Everest Yayınları.

Aşkın Balcı, H., Karatay, A. ve Karatay, S. (2005). İşlevleri Bakımından Kısasü'I-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı (27)*, 77-101.

Aydın, H. (2016). Yazınsal Metinlerde Dil Bilgisel Zaman İşaretleyicileri Üzerine. *Uluslararası Türk çe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *5*(4), 1716-1730.

Bilgegil, K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh.

Çetin, E. (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi.

Demir, N. ve Yılmaz, E. (2009). *Türk Dili Yazılı Anlatım Sözlü Anlatım*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Demirel, Ö. (2006). Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler Hakkında Bir Değerlendirme. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, *34*(34), 43-57.

Dizdaroğlu, H. (1974). *Tümcebilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Günay, N. (2020). Türk Dilinde Retorik Soru. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi 2*(4), 512-533.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: (Şekil Bilgisi)*. (3. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oturkaçı, N. (2012). *Türkiye Türkçesinde Soru Sözcükleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şimşek, R. (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Tümceler, Belirtme Öbekleri, Çözümleme*. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.

Tarcan, A. (2010). *Bazı Yaygın Dillerde Soru Cümleleri Üzerine Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım*. Ankara: Araştırma.

Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları: 837.

Turan, F. (2017). Türkçede Şaşkınlık ve Heyecan Gösteren Kalıplaşmış Çekimli İfade Yapıları ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde 'Anı Gördüm / Anı Gördük' Yapısı. *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, (Edit: Leyla Karahan), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 391-399.

Üstünova, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, 557,* Ankara: TDK Yayınları, 464-470.

Üstünova, K. (2002a). *Dil Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Üstünova, K. (2002b). *Türkçede Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri*, Bursa: UÜ Basımevi.

Üstünova, K. (2004). Soru ve Cevap Cümlelerinin Çözümü. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, 853, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 425-433.

Üstünova, K. (2005). Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(9), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 187-201.

Üstünova, K. (2016). Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5*(4), 1703-1715.

Üstünova, K. (2018a). Yüzey Yapıdaki Çıkarım Cümlelerinin İletişime Katkısı. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 6*(12), 1-10.

Üstünova, K. (2018b). Dil Bilgisi Çalışmalarında Dilin Dizge Oluşunun İzleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 6*(14), 1-13.

Üstünova, K. (2019). Çıkarım Edimi Üzerine -Kutadgu Bilig Örneğiyle. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yazılışının 950.Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu, (3-5 Ekim 2019)*, Sempozyum Bildiri Kitabı.

Wilson D. ve Sperber, D. (1988). *Mood and the Analysis of Non-declarative Sentences*. Stanford: Stanford University.

.

Söz Diziminde Bildirim, Sezdirim, Çıkarım Belirleyicileri

Kerime ÜSTÜNOVA[*]

Özet

Dil incelemelerinde cümleler, taşıdıkları bilgi yükünün anlamsal özelliklerine göre *soru cümlesi, olumlu cümle, olumsuz cümle, emir cümlesi, ünlem cümlesi* vb. diye sınıflandırılır; nitelikleri bakımından *bildirim cümlesi, çıkarım cümlesi, sezdirim cümlesi* olarak ayrıştırılırlar. Bilginin açık ya da örtük, doğrudan ya da dolaylı sunumu, öznel ya da nesnel niteliklere büründürülmesi, duyguyla donatılması her ne kadar vericinin dili kullanma biçimi, kısaca üslup özellikleri olarak görülse de bunun temelinde, oluşturulan metni kolay okunur / dinlenir kılmak, sürükleyici, anlaşılır, zevkli hale getirmek de amaçlanır. Vericinin hedefinde yalnız bilgi aktarmak olmayabilir. Alıcı üzerinde etki yaratmak, onu uyarmak, ikna etmek, zorlamak ya da kararından döndürmek isteyebilir. Kısacası verici, ister yazılı ister sözlü olsun iletişim sürecinde alıcıyı istediği kıvama getirebilmek, hedefine ulaşabilmek için sistemin sunduğu tüm olanakları kullanmak isteyecek; dilin kendine sunduğu bütün yöntemlerden yararlanacaktır. Söz varlığının kullanımı ve bunların dizim biçimleri, dilin yapısal özelliklerine bağlı kalmak, yani kuralları yaşatmak koşuluyla tamamen vericinin yetkisindedir. İşte bu çalışmada da bu yöntemlerden bir kısmı ele alınacak*, bildirim, çıkarım, sezdirim cümleler*inin kullanımına odaklanılacaktır. Bildirim cümlesi, nesnel bilginin sunulduğu cümle türüdür. Ancak kimi zaman çıkarım taşıyabilir, sezdirim barındırabilir. Verici, bir bildirimi açıklamak için çıkarımlardan, bir çıkarımı anlaşılır kılmak için sezdirimlerden ya da bildirimlerden yararlanmak isteyecektir ki bütün bunlara ulaşmanın yolunun, bağlam odaklı çalışmaktan geçtiğinin altını çizmek gerekir. Çıkarım cümlesi, öznel bilgi yüklüdür. Bir çıkarım metinde doğrudan verildiği gibi dolaylı yoldan da verilebilir. Çıkarım, vericiye ait olduğu gibi alıcının da buna ulaşması beklenebilir. Kimi zaman çıkarıma ulaşmak çok kolay olur, kimi zaman alıcının epey çaba harcaması, art alan bilgisine başvurması gerekebilir. Verici, dolaylı yoldan sunduğu çıkarımlara alıcının ulaşmasını sağlamak adına sezdirimlerden yararlanır. Sezdirimler; tetikleyicidir, yönlendiricidir, alıcının, amaçlanan hedefe ulaşmasını sağlamak için yol göstericidir. Çıkarımlar, duygu sunumu için de çok elverişlidir. Bazı duygular açıkça verilebilir ancak bazılarına alıcının ulaşması beklenir. O zaman sezdirime gereksinim vardır. Bu nedenle verici metne mutlaka sezdirim aracı olarak görev yapacak bir dil birimi yerleştirir. Bu; sebep-sonuç, karşıtlık, eşdeğerlilik ilişkisiyle; olumluluk-olumsuzluk, soru-cevap yoluyla verilebilir; ek, sözcük, sözcük öbeği, cümle olabilir; eksik tekrar, sıfır tekrar ve tam tekrar biçiminde konumlandırılabilir.

Anahtar Kelimeler: Bildirim, çıkarım, sezdirim.

Giriş

Dil incelemelerinde cümleler, taşıdıkları bilgi yükünün anlamsal özelliklerine göre soru cümlesi, olumlu cümle, olumsuz cümle, emir cümlesi, ünlem cümlesi vb. diye sınıflandırılır; nitelikleri bakımından bildirim cümlesi, çıkarım cümlesi, sezdirim cümlesi olarak ayrıştırılırlar. Veri sunumunda cümlelerin böyle çeşitlendirilmesinin altında yetkin iletişimin sağlanmasının yattığı bilinir. Bilginin açık ya da örtük, doğrudan ya da dolaylı sunumu, öznel ya da nesnel niteliklere büründürülmesi, duyguyla donatılması her ne kadar vericinin dili kullanma biçimi, kısaca üslup özellikleri olarak görülse de bunun temelinde, oluşturulan metni kolay okunur / dinlenir kılmak, sürükleyici, anlaşılır, zevkli hale getirmek de amaçlanır. Vericinin hedefinde yalnız bilgi aktarmak olmayabilir. Alıcı üzerinde etki yaratmak, onu uyarmak, ikna etmek, zorlamak ya da kararından döndürmek bir başka deyişle toplumsal aklı harekete geçirmek isteyebilir. Kısacası verici, ister yazılı ister sözlü olsun iletişim sürecinde alıcıyı istediği kıvama getirebilmek, hedefine ulaşabilmek için sistemin sunduğu tüm olanakları kullanmak isteyecek; dilin kendine sunduğu bütün yöntemlerden yararlanacaktır.

[*] Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi, ustunovak@uludag.edu.tr, ustunovak@yahoo.com ORCID: 0000-0002-8433-8038

Bulgular

Sistemin veri sunumunda kullanılmak üzere vericinin emrine sunduğu yöntem ve teknikler oldukça zengindir. Söz varlığının kullanımı ve bunların dizim biçimleri, dilin yapısal özelliklerine bağlı kalmak, yani kuralları yaşatmak koşuluyla tamamen vericinin yetkisindedir. İşte bu çalışmada da bu yöntemlerden bir kısmı ele alınacak, bildirim, çıkarım, sezdirim cümlelerinin kullanımına odaklanılacaktır. Merve Ergüt, Adalet Ağaoğlu'nun "Ölmeye Yatmak" adlı eserinde Bildirim, Çıkarım, Sezdirim Cümleleri başlıklı doktora tezinde konunun önemini şu sözlerle ortaya koyar: "Bildirim, sezdirim ve çıkarım cümlelerinin hangi işlevlere sahip olduğunun tam olarak ortaya konmaması, bireylerin kendini anlatamamasına, çarpıcı anlatıma ulaşamamasına, sözün gücünü iyi yansıtamamasına ve sonuç olarak istendik etkinin karşı tarafta oluşturulamamasına neden olur. Ya da iletinin nasıl yorumlanması gerektiği bilgisine sahip olmayan alıcının kastedileni tam olarak çözememesi sorununu ortaya çıkarır." (Ergüt, 2021: 26)

Bildirim, çıkarım ve sezdirimleri, söz edimler kuramına göre değerlendiren araştırmacılar, bildirimi hissedilen, istenilen şeyin doğrudan söylendiği düz söz eylem olarak tanımlarken sezdirimi ima edilerek, örtükleştirilerek söylenen edim söz eylem; çıkarımı da alıcı üzerinde oluşan etkiyi ifade eden etki söz eylemi biçiminde tanımlarlar (Kınay, 2017: 38-39; Kansu Yetkiner, 2009: 79).

Bildirim cümlesi, nesnel bilginin sunulduğu cümle türüdür. Ancak kimi zaman çıkarım taşıyabilir, sezdirim barındırabilir. Bunun temelinde bildirim, çıkarım ve sezdirimlerin kesin çizgilerle birbirinden ayrılamaması yatmaktadır. Verici, bir bildirimi açıklamak için çıkarımlardan, bir çıkarımı anlaşılır kılmak için sezdirimlerden ya da bildirimlerden yararlanmak isteyecektir ki bütün bunlara ulaşmanın yolunun, bağlam odaklı çalışmaktan geçtiğinin altını çizmek gerekir.

Çıkarım cümlesi, öznel bilgi yüklüdür. Bir çıkarım, metinde doğrudan verildiği gibi dolaylı yoldan da verilebilir. Çıkarım, vericiye ait olduğu gibi alıcının da buna ulaşması beklenebilir. Kimi zaman çıkarıma ulaşmak çok kolay olur, kimi zaman alıcının epey çaba harcaması, art alan bilgisine başvurması gerekebilir. Art alan bilgisi ne kadar zengin olursa çıkarıma ulaşmak o kadar kolay olur. Bu nedenledir ki aynı romanı farklı yaşlarda okumanın verdiği haz ve tadın değişkenliğinden söz edilir. Şekercioğlu vd., çıkarımı, anlamayı gerçekleştiren, bilgi parçacıklarını birbiriyle ilişkilendirerek eksik bırakılanları tamamlayan bir süreç olarak tanımlar (Şekercioğlu vd., 2014: 448). Bu nedenledir ki yetkin iletişimin sağlanmasında aynı dili kullanmanın gereği önem kazanır.

Verici, dolaylı yoldan sunduğu çıkarımlara alıcının ulaşmasını sağlamak adına sezdirimlerden yararlanır. Sezdirimler; tetikleyicidir, yönlendiricidir, alıcının, amaçlanan hedefe ulaşmasını sağlamak için yol göstericidir. Kamile İmer, "Bir sözceden çıkarılan, doğruluk şartlarını belirlemeyen anlamlardır." (İmer vd., 2011: 223) derken Doğan Günay, "Vericinin metinde açık olarak belirtmediği ama dolaylı olarak çıkarılmasını istediği bilgilerdir. Bir bağlam ya da sözceleme durumunda verilen bilgilerden çıkarım yoluyla ulaşılabilecek bir bilgiyi belirtir." (Günay, 2007: 86-88) biçiminde açıklar. Merve Ergüt'e göre de "Sezdirim, yüzey yapıda verilmeyen, anlamsal boşluk oluşturulan bilgilerin ipuçları verilerek görülmesini sağlama aşamasıdır. Yüzey yapıda verilen bilgilerinse kastedilen bilgiler olmaması nedeniyle alıcının metnin çözümünde ortak çaba içine girmesi beklenen süreçleri kapsar." (Ergüt, 2021: 370).

Çıkarımlar, duygu sunumu için de çok elverişlidir. Bazı duygular açıkça verilebilir ancak bazılarına alıcının ulaşması beklenir. O zaman sezdirime gereksinim vardır. Bilginer Onan'a göre sezdirim, ön bilgileri harekete geçirerek metnin derin yapısının genişletilmesine katkıda bulunur (Onan, 2015: 104). Bu nedenle verici metne mutlaka sezdirim aracı olarak görev yapacak bir dil birimi yerleştirir. Bu; sebep-sonuç, karşıtlık, eşdeğerlilik ilişkisiyle; olumluluk-olumsuzluk, soru-cevap yoluyla verilebilir; ek,

sözcük, sözcük öbeği, cümle olabilir; eksik tekrar, sıfır tekrar ve tam tekrar biçiminde konumlandırılabilir.

Örnek: 1.

*Yusuf, beş yaşındayken çoban köpeğinin ısırmasından sonra hiç ağlamadı, hiç… Köpekten korkup ağladığı için babasından okkalı bir tokat da yemişti**.** Köpekten korkmak, hele hele ağlamak da ne oluyordu? Şimdi bir kadın için… Bir kadın için ağlamak. O bir erkekti ve Marianne da onun erkekliğini sevmişti. Erkekliğine tutulmuş, erkekliği için terk edeceği ne varsa bırakabilmişti. Ama belki de erkekliği yüzünden şimdi her şey bitmişti.* Kasap Yusuf-Duygu Asena

Örnek metinde alıcının odaklanmasını, doğru çıkarımlarda bulunmasını sağlamak amacıyla bildirim, çıkarım ve sezdirim cümleleri harmanlanmıştır. Verici, alıcının kendi istediği gibi düşünmesini, algılamasını sağlamak adına dilin gücüne sığınmıştır.

1. *Yusuf, beş yaşındayken çoban köpeğinin ısırmasından sonra hiç ağlamadı*.

Bildirim cümlesidir. Olumsuz cümlede nesnel bilgi sunulmaktadır. *Hiç*, alıcının *ağlamak* eylemine odaklanmasını sağlamak için sezdirici olarak kullanılmıştır. Çünkü bu kodlayıcının cümleye anlamsal bir katkısı yoktur. Olumsuzluk eki {-mA}, hareketin yapılmadığını bildirmek için yeterlidir. *Ağlamadı,* tek başına başka bir kodlayıcıya gereksinim duymadan bildirimde bulunmaktadır. "*Ağlamadı = hiç ağlamadı*" eşdeğerliliği, olumsuzluk kodlamada '*hiç'*e görev bırakmıyor. Olmayan bir hareketin derecelendirilmesi yapılamayacağına göre '*hiç*'in kullanımının tek amacı kalıyor: vericiyi bu eyleme kilitlemek.

2. *hiç…*

Bildirim cümlesi. Verici, ilk cümlede sunduğu olumsuz bildirimi bir kez daha kullanıyor metinde ama tarzını değiştirerek, tekrara düşmeden. Verici, işi şansa bırakmıyor, alıcıyı bu bilgiye kilitlemekte ısrarlı, bu nedenle dozunu artırıp ikinci adımı yüklemli kesik cümleyle atıyor: *hiç…* Yüzey yapıda sadece alıcının odaklanmasını istediği bilgiyi koyup diğerlerini derin yapıda bırakıyor:

Yusuf, beş yaşındayken çoban köpeğinin ısırmasından sonra** hiç **ağlamadı.

Aynı bildirimi iki kez alan alıcının dikkati ister istemez *ağla-* eylemine çevrilecektir. Metin üretici, sezdirim kodlayıcısı olarak *hiç'*ten ve derin yapıda bırakılan eksiltilerden özellikle de yüklem eksiltisinden yararlanmıştır. Amaç, alıcıyı hazır hale getirmektir. Alıcının kendine sunulan verileri hedeflendiği gibi alması, değerlendirmesi için verici dilin tüm gücü ve yöntemlerini kullanır.

3. *Köpekten korkup ağladığı için babasından okkalı bir tokat da yemişti**.***

Bildirim cümlesidir, dilbilgisel bakımdan olumludur. *Da* bağlacı sezdirim kodlayıcısıdır, alıcının dikkatini '*tokat*'a çevirecektir. Tokat yemenin nedeni olarak gösterilen *köpekten korkup ağlamak,* sorgulanması gereken iki başlı konudur: 1. Köpekten korkmak, 2. Ağlamak. Bunların erkek egemen toplumda beş yaşında bir çocuk bile olsa bir erkek için küçültücü bir davranış, zayıflık göstergesi olarak alındığına dikkat çekilmek istenmektedir. Bunun için *tokat* sözcüğünden yararlanılır. Alıcıya kültürel değerlerle ilgili ufak bir anımsatma yapılmıştır. Böylece daha sonra atılacak ikinci adımın da zemini oluşturulmaktadır.

4. *Köpekten korkmak, hele hele ağlamak da ne oluyordu?*

Vericiye ait çıkarım cümlesi, aynı zamanda alıcı için sezdirim cümlesidir. *(Köpekten korkmak **da ne oluyordu**?/ hele hele ağlamak da ne oluyordu?)* Soru cümlesi görünümündedirler ama asıl amaç, bilgi almak değildir; şaşkınlık yaratarak sorgulamak, alıcıyı etkilemektir. Dilbilgisel sorudan öte sözbilimsel sorudur. Sorgulayıcı, cevap beklenmeyen, tetikleyici, yönlendirici niteliktedir. Yani verici, bu yolla

dediğinden fazla şey söylemek istemektedir. Hatta etki sözedimi olarak nitelenebilecek bu sözle alıcının düşünce, duygu, inanç ve eylemleri üzerinde etki yaratmak, onu yönlendirmek istenmektedir denebilir. Verici, bu sorgulamayı kendi adına mı yapıyor, toplum adına mı yapıyor şimdilik belli değil ancak alıcının sorgulamasını, bu konuda düşünmesini istediği çok açık. Gerek bildirim, gerek çıkarım cümlelerinde, gerek kullandığı sezdirimlerde odak noktası *ağlamak*… Bu sözde soru cümlelerinde *böyle bir şey olamaz* tarzında iki çıkarım sunulmuştur. Biri *korkmak* ile ilgili diğeri *ağlamak* ile. Ancak alıcıyı *ağlamak* üzerinde yoğunlaştırmak istediğinden *hele hele* sezdiricilerinden yararlanır. Vericiye ait öznel bilgi sunan bu çıkarımdan alıcının da çıkarımda bulunması beklenmektedir. Bağlamdan yola çıkan alıcı, *korkulmaz, ağlanmaz* sonucuna ulaşmalıdır. Sözbilimsel soru yoluyla verilen çıkarımın olumsuz çıkarıma dönüştürülmesi umulmaktadır.

5. *Şimdi bir kadın için…*

Yüklemsiz kesik cümle görünümündeki bu yüklemsiz yan önerme, ardından gelen kesik cümleyle desteklenmektedir. *Şimdi bir kadın için* ***ağlamak****…* Çıkarım yüklüdür ve ilk adımda alıcıdan beklenen sonuç: *kadın için ağlanmaz.* Alıcı kendisinden çıkarımlaması istenen bu sonuca katılmak zorunda değildir çünkü asıl amaç bu olumsuz çıkarıma ulaşmak değil bunun sorgulanmasını, gündeme alınmasını sağlamaktır. Şaşırmış gibi yapan verici, söylemek istediklerini düz sözeylemle değil dolaylı söz eylemle aktarmış, bununla yetinmeyip devreye etki sözeylemi sokmuştur. Bunun için dördüncü cümle sezdirim kodlayıcısı olarak kullanılmış; alıcının düşünce, duygu, inanç ve eylemleri üzerinde etki yaratmak amaçlanmıştır.

6. *Bir kadın için ağlamak.*

Vericinin şaşkınlığı, yadırgaması sürmektedir. Beşinci maddedeki yapıyla aynı nitelikte olan bu yüklemsiz kesik çıkarım cümlesinde tekrarın gücünden yararlanılmış; yüzey yapıdaki tam tekrar, sezdirim aracı olarak görev yapmıştır. Vericinin ardışık biçimde sunduğu, açık olmayan ve sezdirimlerle yüklü ileti görümündeki bu kesik cümleler (2, 5, 6), alıcının mantıksal ve akılcı ilişkiler kurması sonucunda etkin iletişim aracına dönüşecektir. 4, 5, 6. cümlelerde vericinin şaşırmış gibi tavır sergilemesi, seçtiği konulardaki sorgulamayı alıcıya yaptırmak için olmalıdır. Aslında vericinin yaptığı, hedef göstermekten ibarettir. Böylece kendisi de dolaylı yoldan eleştirmiş olacaktır.

7. *O bir erkekti.*

Biçimsel olarak bildirim cümlesidir. Bildirim, sezdirim ve çıkarımın harmanlandığı bir başka deyişle düz sözeylem dolaylı söz eylem ve etki sözeylemin kullanıldığı bu cümlede çıkarım, dolaylı yoldan verilmiştir ve alıcı buna toplumsal değer yargılarının oluşturduğu art alan bilgisiyle ulaşacaktır. Kendinden sonra gelen cümleler, sezdirim aracı olarak görülecektir alıcı tarafından. Eril dilin etkin olduğu cümlede erkek olmaya yüklenen anlam, hedeftedir. Verici, yanlı gözükse de imalı, alay edici, belki aşağılayıcı ya da acıma dolu bir tavır takındığı kısa sürede anlaşılacaktır. Verici merkeze Yusuf'u koyduğunu dolaylı yoldan eksik tekrarla verir. Yusuf demez. Örtük söylemden yararlanır ve "o" zamirinin gücüne sığınır. Bağlam içinde ele alınınca ve *bir* kodlayıcısı da hesaba katılınca beklenenin; bu kavram üzerine odaklanma, düşünme, sorgulama, çıkarımlarda bulunma olduğu öne çıkar.

8. *ve Marianne da onun erkekliğini sevmişti.*

Bildirim, sezdirim ve çıkarım içeriklidir. Marianne'nin onu sevmesi bildirim, erkekliğini sevmesi vericiye ait çıkarımdır. Alıcıdan beklenen *erkeklik* kavramının sorgulanmasıdır ki burada devreye etki sözeylem girer. Metin odaklı yaklaşınca alıcıdan beklenen çıkarımların *erkeklik* etrafında düğümlendiği algılanır. Söz konusu cümleyi izleyen üç cümlede, konu erkekliktir ve yüzey yapıda tam tekrar olarak yer almıştır. Öyleyse ardışık cümleler birbirinin sezdirimi olarak görev üstlenmiştir denebilir.

9. *Erkekliğine tutulmuş****tu.***

Bildirim cümlesi, vericiye ait bir çıkarım biçiminde sunulmuştur. Odak noktasında yine *erkeklik* vardır. Hedef, alıcının çıkarımıdır. Verici tarafından yapılan çıkarım, başlı başına bir sezdirimdir alıcı için. Toplumsal cinsiyet konusunda farkındalık yaratmak çabasında olan verici, erkekliğin toplumsal ve kültürel bir sorun olduğuna dikkat çekmek; alıcıyı yönlendirmek; ikna etmek hazırlığı içindedir.

10. *Erkekliği için terk edeceği ne varsa bırakabilmişti.*

Verici toplumun her alanında egemen konumda görülen erkek ve onun en büyük niteliği konumundaki "erkeklik" üzerinden yürümeyi sürdürmektedir. Bu bildirim cümlesi de alıcının sorgulamasına hizmet etmekte, sezdirimlerle taçlandırılmakta; alıcının *erkeklik* kavramından hareketle çıkarımlarda bulunması beklenmektedir. "Erkekliği için terk edeceği ne varsa" ucu açık bir sezdirimdir, içi alıcı tarafından art alan bilgisi kapasitesince doldurulacaktır. Dil, din, memleket, iş, kariyer, eş dost, akraba, mal mülk, kültürel değerler vb. akla gelebilecek her şeyi kapsayan bu "ne varsa", *erkeklik* kavramının yücelmesine hizmet eder. Bu kadar çok şey *erkeklik* uğruna terkedilmiştir.

11. *Ama belki de erkekliği yüzünden şimdi her şey bitmişti.*

8, 9, 10 ve 11. cümlelerde tam tekrar yoluyla öne çıkarılan "erkeklik" kavramının sezdirim aracı olarak kullanımında ısrar edilmektedir. Erkeklik, sözlüklerde "erkek olma durumu, yiğitlik, bir erkeğin fizyolojik görevini yerine getirme gücü (https://sozluk.gov.tr/)" biçiminde tanımlansa da toplumlar onun içini gelenek, görenek ve değer yargıları doğrultusunda doldururlar. Bu nedenledir ki tarihi süreçte değişkenlik gösterir, toplumdan topluma, kültürden kültüre, zamandan zamana farklılık gösterir. Resmin bütününe bakıldığında erkeklik odaklı çıkarımların sorgulanmasının, tartışılmasının beklendiği görülmektedir. Metinde alıcının *erkeğin korkması, ağlaması, kadının ardından ağlaması, erkeklik kavramı, erkekliğin ilişkiyi başlatması ve bitirmesi* konularını sorgulaması, üzerinde düşünmesi hedeflenmiştir. Kısaca toplumsal sorunlara neşter vurma konusunda algı oluşturulmaktadır. Metin üretici ardışık cümlelerde sunduğu kodlayıcılarla alıcıyı yönlendirmektedir. Konunun sürdürülebilirliği, odakta kalmasını sağlayacaktır. İlk altı cümlede *ağlamak*, sonraki beş cümlede *erkeklik* konularının işlenmesi, söz konusu kavramların tekrarlarla cümlelere yeniden sokulması, yani yeni bilgi verilirken bir yandan da eski bilginin korunması sürdürülebilirliği sağlayan yöntemler olarak kullanılmıştır.

Örnek metinde toplam 11 cümle üzerinden verilen bilgi kurgulanırken alıcının edilgenleştirilmeyip aktif bırakılışı dikkat çekicidir. Merve Ergüt, "Kendi içinde bütünlüğe sahip olan metinde, tüm dilsel birimler birbirleriyle kurdukları bağ sonucu anlam kazanır. Verici, anlamsal bütünlüğü sağlamak için dolaylı ve örtük olarak sunduğu sezdirim cümlelerinin çözümlenmesi için alıcıyla işbirliği içine girer. Alıcı, yüzey yapıda söylenmeyen ama kastedilen ya da ipuçlarıyla sezdirilen anlamların farkına varır ve vericiyle ortak çaba içine girerek metni çözümler." sözleriyle alıcının rolünün verici kadar önemli olduğuna dikkat çeker (Ergüt 2021: 370). Yazarın dili kullanma biçimi, yani üslup özelliği olarak gösterilebilecek bu durum, bağlamın alıcı ve verici tarafından ortaklaşa oluşturulmasını sağlamaktadır ki bunda çıkarım ve sezdirimlerin rolü yadsınamaz. İletişimde söylenenlerin ne olduğu kadar söylenenlerin nasıl söylendiği önemlidir. Açıklık, kısalık gözetildiği gibi anlam belirsizliği, kapalılık, bulanıklık söz konusu değildir. Tekrarlarla sağlanan yeni bilgilerin eski bilgilerle desteklenişi, kesik cümlelerle gizemin korunuşu, art alan bilgilerini hareket geçirerek alıcının verilenin ötesine geçmesine, farklı dünyalara kapılar açmasına olanak sağlamaktadır. Nitekim örnek metinde Türkiye'de de 1990'larda görülen feminizm ve kadın haklarını konu alan hareket, gündeme taşınmıştır. Kadın hakları hareketliliğinde erkekliğin kadın-erkek eşitliği doğrultusunda nasıl değişebileceğini inceleyen "eleştirel erkeklik incelemeleri" adı verilen çalışma alanının ortaya çıktığı bilinir.

Örnek: 2.

Gülümsüyor Yusuf. Kadın "Ben doktorum" dediğinde, "Ne doktoru?" diye soruşunu anımsıyor Marianne'a. "Dahiliyeci mi, çocukçu mu, dişçi mi" demek istemişti. Nasıl da gülmüştü Marianne. "Sosyoloji" demişti. "Üniversitedeyim, yakında profesör olacağım."

Kasap Yusuf-Duygu Asena

Toplam yedi cümleden oluşan örnek metinde iki kişi arasında, Yusuf ile M***arianne***, eğitim, kültürel ve sosyal düşünce bağlamında etkileşim kurulamayışı; kahramanların bu yanlarıyla birbiriyle karşılaştırıldığı öne çıkar. Alıcı, açık olarak verilen bilgilerin yönlendirmesiyle kendi art alan bilgilerinden hareketle yüzey yapıda yer alanların ötesinde anlamlara ulaşacaktır. *Doktor* sözcüğünü yalnız tıp doktoru anlamında kullanan erkeğe *sosyoloji profesörü* kadının gülerek yaklaşımı, erkeğin bu anıyı yıllar sonra gülerek anımsaması alıcıdan yorumlama, değerlendirme becerisi isteyen işlemlerdir. Alıcıdan, bağlam odaklı yaklaşımın sonucunda cümleler arasında kurduğu anlamsal bağlardan, yararlanarak sezinlemelerini çıkarıma dönüştürmesi beklenmektedir.

"*Sosyoloji profesörü kadının gülerek yaklaşımı*", farklı algılamalara yol açacak bir sezdirim aracı olabilir eğer bağlam odaklı çalışılmasa. Alay etme, küçümseme, ezme, incitme, kırma gibi olumsuzluk yüklü bir yönlendirici olabildiği gibi hoş görme, ciddiye almama, aldırmama gibi olumluluk yüklü bir yanı da olabilir. Kahramanlar arasında yaşanan bu anıyı Yusuf'un gülümseyerek anımsaması, kadının gösterdiği tepkinin derecesini yorumlamada alıcıya yol gösteriecektir.

Yeni bilgilere ulaşmak için, bir başka deyişle yüzey yapıda kurgulananları, vericinin istediği biçimde yorumlayabilmek için açık, doğrudan, örtük, dolaylı vb. yöntemlerle sunulan tüm verilerin hesaba katılması; karşılaştırma, eleştirel düşünme, mantık süzgecinden geçirme, kendini yerine koyma işlemlerinin gerçekleşmesi gerekmektedir. Bütün bunlar için ön koşul alıcının aktif konumda bulunmasıdır.

1. *Gülümsüyor Yusuf.*

Bildirim cümlesidir. Geçmişte yaşanan bir anının kişide bıraktığı etki durumunun sunumu söz konusudur. Alıcı da güzel şeyler olacağına dair etki bırakacaktır.

2. *Kadın "Ben doktorum" dediğinde, "Ne doktoru?" diye soruşunu anımsıyor Marianne'a.*

"Ben doktorum." vericinin üstü kapalı olarak sunduğu bir sezdirimdir, akıl yürütmeye dayalı çıkarıma ulaşmak gerekmektedir. Roman kahramanı Yusuf, hem kendi hem alıcı adına akıl yürüterek sonuca ulaşmak ister ve bunu "Ne doktoru?" kodlayıcısıyla soru-cevap ilişkisi kurarak çözme arayışına girer.

3. *"Dahiliyeci mi, çocukçu mu, dişçi mi" demek istemişti.*

Bünyesinde bir üst cümledeki açıklamasını barındıran bu bildirim cümlesinde daha sonraki cümlelerin desteğiyle çözülmesi gereken kişiye ait eğitim durumu öne çıkmaktadır. *Dahiliye doktoru* yerine *dahiliyeci, çocuk doktoru* yerine *çocukçu, diş hekimi* yerine *dişçi* söylemlerinin yüzey yapıda yer alışı, cümleye örtük olarak Yusuf'un eğitim durumu, kültürel ve toplumsal yapısı hakkında bilgi yüklenmiş olduğunu göstermektedir.

4. *Nasıl da gülmüştü Marianne.*

Bildirim cümlesidir. Kadını güldüren erkeğin *doktor* sözcüğüne yüklediği dar anlam, ancak bağlamdan çıkarılabilmektedir. Cümle, bu haliyle alıcıyı tetikleyen, bir sezdirim cümlesine dönüşmektedir.

5. *"Sosyoloji" demişti.*

Bildirim cümlesidir. Eksiltili yapı (*sosyoloji* ***doktoru***) görünümündeki iç cümle, "*Ne doktoru?*" sorusunun cevabıdır. Üstü kapalı olarak sunulan sezdirimlere, akıl yürütmeye dayalı çıkarımlara neden-sonuç, soru-cevap ilişkileri kurarak ulaşmak olasıdır.

6. "*Üniversitedeyim,*

Yüzey yapıda yüklemli kesik cümle görünümündeki bildirim cümlesi, açıklama niteliklidir. Eksiltiler tamamlandığında "***Marianne*** *Üniversitedeyim,* ***demişti.***" biçimine dönüşecektir.

7. *yakında profesör olacağım.*"

Marianne *yakında profesör olacağım* ***demişti.***

Yusuf'un içinde bulunduğu durum, alıcının sorgulaması, karşılaştırması, çıkarımlaması gereken konular için zemin hazırlar. Bir yanda *doktor* denince yalnız tıp doktorunu anlayan Yusuf -ki bu eğitimi durumunun düşüklüğünün göstergesi olarak değerlendirilecektir- diğer yanda bir akademisyen, sosyoloji profesörü vardır.

Örnek metinlerde yer alan tüm cümleler, alıcının kahramanların durumlarına ilişkin çıkarımlarda bulunmasına hizmet etmektedir. Beklenti, zihniyet örgüsü birbirinden farklı Kasap Yusuf ile Marianne'nin karşılaştırılması ve aralarındaki ilişkinin sorgulanmasıdır. Cinsiyeti, ülkesi, dini, cinsi, ırkı, eğitim düzeyi, geleneği göreneği, değer yargıları, yetişme ve yetiştirme biçimleri, hayata ve dünyaya bakış açıları bakımından birbirine benzemeyen iki insanın ilişkisine dayalı örneklerde alıcının akıl yürüterek sezinlemelere ulaşması kaçınılmazdır. Vericinin metin üzerinden alıcıya ulaştırmayı hedeflediği iletilerin sonunda toplumsal aklın doğruyla yanlışı ayırması umulmaktadır.

Sonuç

Alıcı ve verici arasında kodlama ve kod çözmeye dayalı iletişimde, vericinin yüzey yapıda kurguladığı metin, alıcının derin yapıdaki anlamlandırmasıyla varlık bulur. Yani metnin ortaya çıkışı, hem vericinin hem alıcının ortak çabalarına bağlıdır denebilir.

Metnin ya da verinin omurgasını oluşturan bildirim cümlelerinin iletişimdeki rolü büyüktür. Verici, bildirimlerini alıcıyı bağlamdan koparmayacak tarzda kurgulamak zorundadır. Özellikle açık olmayan, örtük, alıcıyı kuşkulandıran anlatımlarda bildirim cümleleri kilit görevindedir. Öyle ki can simidi özelliği gösterirler. Diğer yandan verici, art alan bilgisini harekete geçirecek sezdirimlere de başvurmalı ki beklenen çıkarımlara ulaşılsın. Bu nedenle Vericinin dilin tüm olanaklarından yararlanma, kurgulama yetisi kadar alıcının da dili kullanma becerisi önemlidir. Alıcıda dünya bilgisini kullanma, cümleler arası bağ kurma yani metni bütünleştirme becerisi, anlama yetisi, bilişsel yetenek, zengin art alan bilgisi olmalıdır.

Kaynakça

Aksan, D. (2017). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aydın, H. (2016). Yazınsal Metinlerde Dil Bilgisel Zaman İşaretleyicileri Üzerine, *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(4), s. 1716-1730.

Aydın, H. (2021). Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman, Oktay Akbal Öyküleri Örneği, İstanbul: Efe Akademi Yayınları.

Çürük, S. (2014). Konuşmaya Dayalı Sezdirimler-Harezm Türkçesi Örneğinde Bir İnceleme, *Türkbilig*, S. 28, s. 13-33.

Ergüt, M. (2021). *Adalet Ağaoğlu'nun "Ölmeye Yatmak" adlı eserinde Bildirim, Çıkarım, Sezdirim Cümleleri,* Basılmamış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Doğan, G. (1996). Söylemde İlginçlik ve Duygu Bağlantısı, *Dilbilim Araştırmaları*, Bizim Büro: Ankara, s. 76-88.

Doğan, G. (2013). Şiir Dili, Bağıntı ve Zayıf Sezdirimler, *Bilig,* S. 64, s. 123-150.

Günay, D. (2007). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Kınay, D. (2017). *Edimdilbilimin Çeviri Çalışmalarına Katkıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviri Anabilim Dalı.

Kansu Yetkiner, N. (2009). *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*, İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.

Onan, B., Tiryaki, E. (2012). Türkçede Örtülü Anlam Oluşturan Unsurlar ve Ana Dili Öğretimindeki İşlevleri, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9 (19), s. 223-240.

Onan, B. (2015). Derin Yapı Yüzey Yapı İlişkisi Bağlamında Temel Dil Becerileri Üzerine Bir Analiz Çalışması, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3(3), s. 91-110.

Şekercioğlu, G., Bayat, N., Bakır, S. (2014). Fen Maddelerini Anlama Testinin Psikometrik Niteliklerinin Belirlenmesi, *Eğitim ve Bilim,* C. 39, S. 176, s. 447-455.

Üstünova, K. (2001). Dil İncelemelerinde Anlam Bağının Gereği, *Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2, S. 2,. 107-115.

Üstünova, K. (2003). Eksik Tekrar, *Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, S. 5, s. 179-186.

Üstünova, K. (2004a). İletişim Açısından Ters Tekrar, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,* 20-26, Ankara: TDK Yayınları: 885/II, C. II, s. 3017-3027.

Üstünova, K. (2004b). Soru ve Cevap Cümlelerinin Çözümü, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 853, s. 425-433.

Üstünova, K. (2010). Yüzey Yapı - Derin Yapı Kavramları Üzerine, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları,* V. 5/4, s. 697-704.

Üstünova, K. (2011). Eksilti ya da Sıfır Tekrar, *Dil Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 124-134.

Üstünova, K. (2018). Yüzey Yapıdaki Çıkarım Cümlelerinin İletişime Katkısı, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:6, S. 12, s. 1-10.

Üstünova, K., Ergüt, M. (2020). Adalet Ağaoğlu"nun Ölmeye Yatmak Romanındaki Türkiye Dış Politikasına İlişkin Bildirim, Sezdirim ve Çıkarımlar Üzerine, *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, *1*(2), s. 176-187.

Türkçe Sözlük'te "Argo Söz, Hakaret Yollu, Teklifsiz Konuşmada ve Kaba Konuşmada" Olarak İşaretlenen Sözcükler

Levent KURGUN[*]

Yıldız ÖZBİLEN[**]

Özet

Türk dilinin söz varlığında önemli bir yere sahip olan argo sözcükler, özel bir anlaşma vasıtası olması bakımından kültür ve dilin önemli bir parçası olarak görülmektedir. Özünde sözlü ve doğal bir dil olan argo her ne kadar Türkçe Sözlük'te *"her yerde ve her zaman kullanılmayan veya kullanılmaması gereken çoklukla eğitimsiz kişilerin söylediği söz veya deyim"* olarak tanımlansa da eğitim seviyesine bakılmaksızın günlük yaşamda, özellikle samimi konuşmalar içinde kendisine belli bir yer edinmiştir. Argo, benzetmelerle ve şifreli anlatım tarzıyla konuşma dilinin zenginlikleri içerisinde yer alır. Söz varlığından seçilmiş sözcüklerin, yeni anlamlar kazanması ile bir durumu, bir işi daha neşeli ve çarpıcı kılan anlatımıyla, iletişime canlılık katar. Bu sebepten olsa gerek, Türkçe Sözlük'te argo olarak işaretlenen yüzlerce sözcük mevcuttur. *Genel argo, kültür argosu, küfür* ve *bayağı sözler* gibi farklı kullanım alanları olan argonun yanı sıra Türkçe Sözlük'te *mecaz, kaba konuşmada, teklifsiz konuşma, hakaret yollu, alay, şaka* ve *ağız* olarak işaretlense de anlam üzerinden değerlendirildiğinde argoya benzeyen çok sayıda sözcük de bulunmaktadır. Çalışma, bu duruma dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Bunun için 2011 yılında basılan Türkçe Sözlük esas alınmış, sözlükte yer alan 931 argo, teklifsiz konuşma 279, 106 kaba konuşmada ve 39 hakaret yollu sözcük/deyim karşılaştırılmıştır. Bu sözcüklerin birbirlerinin anlam alanlarına yakınlık durumları, bu ayrımların hangi kıstaslara göre yapıldığı değerlendirilmiş, ayrımlarda ortaya çıkan karışıklıklar ve sorunlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Sözlük, argo, hakaret, kaba konuşmada, anlam

Giriş

Argo; günlük konuşma dilinde, edebiyatta (Kumsar, 2021), medya araçlarında, özel meslek alanlarında, müzikte (Kök, 2019) hatta çocukların iletişiminde (Yıldız, 2022) bile kendine yer bulmuş dilin özel alanlarından biridir. Özünde sözlü ve doğal bir dil olan argo benzetmelerle ve şifreli anlatım tarzıyla konuşma dilinin zenginlikleri içerisinde yer alır. Argo sözcükler söz varlığından seçilmiş sözcüklerin, yeni anlamlar kazanması ile dil göstergelerinin farklı bir boyutudur. Günümüzde sosyal medyada, televizyonda, basında, günlük yaşamda karşımıza çıkan argo hayatımızın her noktasında yer alabilen yapılardır. Argo sözcüklerin Türkçede ilk olarak ne zaman kullanılmaya başladığı bilinmese de *"Türkçe'de ilk argo kokusu sezilen kelimelere Kaşgarlı Mahmut'un 1072'de tamamladığı "Divanü Lügati't Türk" adlı eserinde rastlıyoruz."* (Arslan 2004:47). Argo sözcüğünün kendisi ise dilimize Tanzimat'la birlikte girmiştir. "*Osmanlıda lisan-ı erazil, lisan-ı hezele, avam lisanı, ıstılahat-ı avam gibi isimler argo kelimesinin anlamını karşılar nitelikte kullanılmıştır. Bu da argonun Tanzimat'tan daha eski dönemlerde de kullanıldığı anlamına gelmektedir"* (Arslan 2004: 47).

Çalışmanın kaynağı olan Türkçe Sözlük'te argo "*Her yerde ve her zaman kullanılmayan veya kullanılmaması gereken çoklukla eğitimsiz kişilerin söylediği söz veya deyim."* ve "*Serserilerin, külhanbeylerinin kullandığı söz veya deyim."* şeklinde tanımlanmaktadır (TDK Türkçe Sözlük,2011). Doğan (1981:42)'ın "*1) Belli bir gruba ve mesleğe ait olan ve dil içinde ayrı bir kelime hazinesi bulunan konuşma sistemleri. 2) Kabadayıların ve serserilerin kullandıkları söz, deyim, dil."* olarak ifade edilir. Türkçe Sözlük'le benzer bir tanım olarak karşımıza çıkmaktadır. (1998: 16). Çağbayır (2007:285) "*1. Bir mesleğe veya sosyal bir gruba dâhil olanların, ölçünlü ortak dilden ayrı olarak kendi aralarında kullandıkları özel ve gizli dil.2. Kültürsüz ve kaba kişilerin ayıp ve edep dışı sözleri; lisân-ı erâzil, lisân-*

[*] Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, medele@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3448-8193

[**] Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, yildizcimen1@gmail.com. ORCID: 0000-0002-4474-4680

ı hezele. 3. Hırsız ve külhanbeyi dili; kayış dili, argo konuşmak, kaba ve edep dışı sözler sarf etmek" şeklinde tanımlar. Bu tanımlarda ortak nokta olarak argonun kaba, külhanbeyi, serserilerin kullandığı bir dil olarak karşımıza çıkmasıdır. Benzer şekilde bir tanımı Tuğlacı (1985:127) da yapmıştır. Bu tanımlara ek olarak argonun külhanbeyi, serserilerin kullandığı dil olarak görmekten ziyade onu dilin özel bir şekli olarak gören ve bu konuda ilk araştırmalardan birini yapmış olan Devellioğlu (1980: 13), argoyu özel diller kategorisinde görerek *"... sosyal bir toplumun malı olan argo, özel diller (langues spéciales) zümresindendir; genel dilin kelimelerine bazı özellikler vermek ve özel kelimeler katmakla meydana gelmiştir. Özel diller ise, genel dilden ayrılarak, küçük sosyal gruplara bağlı kimseler arasında, az çok gizli düşüncelerin anlatılmasına yarayan ve canlı dillerin ortak mihrakı üstünde gelişen dillerdir*." şeklinde tanımlamıştır. Korkmaz (1992: 13) ise argoyu *"...herkesçe anlaşılmayan kelime ve deyimlerden oluşan, gereğinde mecazlı anlamlara da yer veren özel dil veya söz dağarcığı..."* olarak vermiştir. Devellioğlu (1980) ve Korkmaz (1992)'ın tanımlarında da görüldüğü üzere argo özel dil olarak görülmektedir. Yani argo dilden bağımsız bir yapıda değil, dilin özel bir formunu oluşturan yapıdadır. Korkmaz (1992: 73) tüm bunların yanında argo için aynı zamanda "gizli dil" karşılığını da göstermektedir. O, gizli dili *"Toplumdaki sınırlı bazı kesimlerin veya bazı esnaf zümresinin başkalarınca anlaşılmasına engel olmak için kelimelere özel bir takım anlamlar vererek konuştukları dil."* olarak tanımlarken argonun aynı zamanda sözcüklerin söylem çerçevesinin genişletilmiş hâli olarak görmüştür.

Hulki Aktunç'a göre *"kendi sosyal çevreleri ile sınırlı yaşayan ve genel olarak toplumun, özel olarak da içinde bulundukları topluluğun geri kalan kesiminden ayrılmak ve/ya korunmak isteyen yaşama ortam ve biçimleri birbirine yakın kişilerce yaratılıp benimsenmiş sözcükler, deyimler bütünü, bu sözcükler bütününe dayalı konuşma biçimidir."* Karaağaç *Anlam Bilimi ve İletişim* adlı eserinde argoyu "*Geniş anlamıyla argo, ortaklaşa kullanılan ölçünlü dilin dışında kalan her türlü dil kullanımıdır. Dil kullanımında tek amaç vardır. İletilmek istenilen bilginin karşı tarafa dökmeden saçmadan taşınmasıdır. Bu amaç dışında kalan, anlam taşımayı arka plana atan her türlü dil kullanımı, argodur*." olarak ifade eder (Karaağaç, 2013: 48). Meriç (1975: 17) argo için "*kanundan kaçanların dili, korkunun ördüğü duvar ve günahları gizleyen peçe"* gibi ifadeler kullanır.

Doğal ve yapay diller olarak ikiye ayrılan dil; toplumun kültürünü, ortak kodlarını gelecek kuşaklara aktarır. Doğal diller, dilin düzenine yön veren yapıdayken yapay dil sonradan ortaya çıkan bir yapıdadır. "*Yapay dil yaratan bir kimse, bu dil dolaşıma girmediği sürece ona egemendir. Ama yapay dil görevini yerine getirmeye başlayıp da herkesin ortak malı olur olmaz yaratıcısının denetiminden çıkar."* (Vardar, 1998: 23). Yapay diller, bu dili yapan kişi ya da kişilerce belirli amaçlar doğrultusunda konuşulan bir yapıdadır. Argo da bu yapay dillerden biridir (Vardar 1982:105). Argo çoğunlukla kişinin duygusal durumunu dışa vurmak için kullanılır. Argo ile söylenmek istenen şey rahat bir şekilde söylenmiş olur ve kişi sevincini, öfkesini, sövgüsünü, içindeki enerjisini dil yoluyla aktarmış olur. Bu ifadeler aynı zamanda argo ile çoğu zaman karışan veya onun alt başlığı olarak düşünülen kaba konuşmada ve hakaret yollu sözcükler için de geçerlidir. Argo ve argo yapılarında (kaba konuşmada, hakaret yollu) ölçünlü dilden uzaklaşma söz konusudur. Bu uzaklaşma söz dizimsel, anlamsal ve yapısal farklılar yoluyla kurulabilir. Argo sözcüklerin oluşumunda ekleme, türetme, çıkarma, kısaltma, benzerlik/ zıtlık ilişkisi kurma, anlam genişlemesi/daralması gibi imkânlardan faydalanıldığı görülür (Sarıkaya 2016: 13). Bu farklılaşmadan dolayı argonun anlaşılabilirliği kimi zaman sadece o dili kullanan kişilerce sınırlıdır. Bir mesleğe, bir bilim dalına, bir çevreye ait olabilen yapılarıyla özel bir dil olurken aynı zamanda farklı çevrelerin ortak olarak kullandığı argo sözcük/deyimlerle de karşılaşılabilmektedir. Argo; genel argo, kültür argosu, küfür ve bayağı sözler gibi farklı kullanım alanlarına sahiptir (Çiftçi, 2006: 298). Bununla birlikte Türkçe Sözlük'te *mecaz, kaba konuşmada, teklifsiz konuşma, hakaret yollu, alay, şaka* ve *ağız* olarak işaretlenen sözcük/sözcük grupları içerisinde de argo anlam çerçevesinde değerlendirilebilecek yapılar mevcuttur.

Çalışmada Türkiye Türkçesinin söz varlığının en iyi şekilde görülebileceği kaynak olan Türkçe Sözlük'te *argo* olarak belirlenmiş sözcüklerin işaretlenmesinde kıstas olarak nelerin alındığı, nelerin argo olarak belirlendiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda argo ile yakın anlam ilişkisi içerisinde bulunan *hakaret yollu*, *teklifsiz konuşma* ve *kaba konuşmada* olarak belirlenmiş sözcüklerin argo ile olan benzer ve farklıları belirlenmeye çalışılmıştır. Argo kavram alanı içerisinde anlam ve kullanım olarak birbirine çok olan bu sözcüklerden *hakaret* sözcüğü Türkçe Sözlük (2011)'te "*1. Onur kırma, onura dokunma. 2. Küçültücü söz veya davranış*" olarak tanımlanmıştır. Sözlükte *kaba konuşmada* olarak bir madde bulunmazken kaba konuşmadacüğü argo anlam çerçevesinde *"1. Özensiz, gelişigüzel yapılmış, zevksiz, sakil, ince karşıtı. 3. Terbiyesiz, görgüsü kıt, nezaketsiz (kimse). 6. Terbiyeye, inceliğe aykırı, çirkin, kötü*" olarak anlamlandırılmıştır. *Teklifsiz konuşma* ise *"Senli benli, samimi, resmî olmadan konuşma ve davranma.*" olarak açıklanmıştır.

Bulgular

Türkçe Sözlük'te yer alan bu sözcüklerin kavram alanlarının sınırlılıklarının belirlenmesinde nasıl bir ayrıma gidildiği konusunda veriler sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Türkçe Sözlük'ün 2011 basımı incelenmiş ve burada yer alan *"argo"*, "*teklifsiz konuşma"*, *"kaba konuşmada", "hakaret yollu*" olarak işaretlenen sözcükler çıkarılmıştır. Bunun sonucunda 931 argo, 279 teklifsiz konuşma, 106 kaba konuşmada ve 39 hakaret yollu sözcük/sözcük grubu incelenmiştir. Bu sözcüklerin Türkçe Sözlük'te yer alış süreçlerine bakıldığında sayılarının arttığı görülmektedir. Türkçe Sözlük'te bu veriler bir iki hata payı düşünülerek aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1. Türkçe Sözlük'te Basım Yıllarına Göre Argo, Hakaret Yollu, Kaba konuşmada, Teklifsiz Konuşma Sayıları

Baskı Yılı	Argo	Hakaret Y.	Kaba	Teklifsiz K.	Söz Varlığı
1945	190	13	29	29	32104
1955	237	26	88	164	35738
1959	251	24	105	183	37921
1966	263	30	105	204	37669
1969	331	28	109	202	38470
1974	410	29	110	215	45178
1983	607	21	105	314	59727
1988	633	20	118	309	63321
1998	728	18	132	306	98107
2005	768	41	100	292	104481
2011	931	39	106	279	122.423

Tablo 1'de görüldüğü üzere her yeni basımda söz varlığı sayısı artmış ve bununla paralel bir biçimde argo, kaba konuşmada, hakaret yollu ve teklifsiz konuşma olarak işaretlenen sözcükler de çoğunlukla artmıştır. Argo söz varlığının her yıl arttığı görülürken hakaret yollu, kaba konuşmada ve teklifsiz konuşmada bazı dalgalanmalar olduğu görülmektedir.

2011 yılında basılan ve son baskı olan Türkçe Sözlük'te yer alan argo, hakaret yollu, teklifsiz konuşma, kaba konuşmada gibi sözcük/sözcük gruplarının ayrımında bazı noktalarda belirli bir kural işlerken bazı durumlarda belirli bir kural olmadan işaretlemelerin yapıldığı görülmüştür. Anlam ayrımlarının zor olduğu bu sözcüklerle ilgili karşımıza çıkan sonuçlar şu şekilde sunulmuştur:

a. Hayvan adları tek başına kullandığında *hakaret yollu* olarak işaretlenmişken bu isimlere "oğlu" sözcüğü eklendiğinde *kaba konuşmada* olarak belirtilmiştir:

köpek, -ği *a. 2.* *hkr.* Aşağılık niyetlerle yaltaklanan veya davranışları kötü olan kimse için kullanılan bir sövgü sözü: *"Ben bu ite çattığıma bin pişman oldum. Bu köpekten de aşağı köpeğe uyma."* -Y. Kemal. **köpeğin ağzına kemik atmak** *hkr.* karşı gelerek bağırıp çağıran birini susturmak için ona bir çıkar sağlamak.

köpekoğlu *a. (köpekoğlu) kaba* **1.** Kurnaz, işini bilen, düzenbaz, açıkgöz, uyanık kimse. **2.** *ünl.* Hakaret içeren bir seslenme sözü.

köpekoğluköpek, -ği *a. (köpekoğluköpek) kaba* **1.** Kurnaz, işini bilen, düzenbaz, açıkgöz, uyanık kimse. **2.** *ünl.* Hakaret içeren bir seslenme sözü.

Bunun başka örneklerini *it, hayvan, eşek* gibi sözcüklerde de görüyoruz.

hayvan *a. Ar. hayvan* **3.** *hkr.* Kızılan bir kimseye söylenen bir söz.

hayvanoğluhayvan *a.* *(hayva'noğluhayvan)* *kaba* 1. Kurnaz, işini bilen, düzenbaz, açıkgöz, uyanık kimse. **2.** *ünl.* Hakaret içeren bir seslenme sözü.

eşek, -ği *a.* **eşek kadar** *hkr.* büyük, iri, aşırı derecede gelişmiş, **eşek hoşaftan ne anlar (suyunu içer, tanesini bırakır)** *hkr.* "bilgisiz, görgüsüz kimse ince, güzel şeylerin zevkine varamaz, değerini ölçemez" anlamında kullanılan bir söz.

eşekoğlueşek, -ği *a. (eşekoğlueşek) kaba* **1.** Kurnaz, işini bilen, düzenbaz, açıkgöz, uyanık kimse. **2.** *ünl.* Hakaret içeren bir seslenme sözü.

eşek sıpası *a. tkz.* **1.** Sövgü bildiren bir söz.

Örneklerde görüldüğü üzere "oğlu" sözcüğünün eklendiği hayvan adları *kaba konuşmada,* tek başına kullanılan hayvan adları ise *hakaret yollu* ile belirtilmiştir. Farklı olarak "eşek sıpası" teklifsiz konuşma olarak geçmiştir. Bir başka göze çarpan *"ayı*" sözcüğünün kaba ya da hakaret yollu olarak belirtilmemesidir. Ayrıca sözlükte "*ayıoğlu"* madde başı ya da madde içi olarak sözlükte yer almamıştır. *Ayı* sözcüğü *ünlem* olarak belirtilmiş ancak *kaba* ya da *hakaret yollu* olarak işaretlenmemiştir. Bir başka örneği de "öküz" maddesinde görmekteyiz. Bu sözcük de sadece mecaz olarak işaretlenmiş ve "öküzoğlu" maddesi yer almamıştır:

ayı 2. *ünl.* Kaba saba olan insanlar için kullanılan bir seslenme sözü.

öküz 2. i*sim, mecaz* Bön, görgüsüz, kaba, anlayışsız, yeteneksiz kimse.

b. Türkçe Sözlük'teki anlamlarından yola çıkarsak *kaba konuşmada* ve *hakaret yollu* sözcükler *argo* sözcüklere göre daha yakışıksız, kullanımı uygun bulunmayan hatta terbiyesiz, görgüsüz olarak nitelendirilen sözcüklerdir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Türkçede seslenme olarak kullanılan sözcükler incelenmiştir. Seslenme yollu kullanılan *argo, kaba konuşmada* ve *hakaret yollu* sözcüklerin işaretlenirken ölçütünün ne olduğu konusunda bir çıkarım yapmak çok mümkün olmamaktadır. Örneğin *"ha" "lan" "ulan"* gibi sözcükler kaba olarak nitelendirilirken "*höst" "yuh" "yuha"* hakaret yollu olarak işaretlenmiştir. Bununla birlikte "çüş" "*alo" "oha"* gibi seslenme sözcükleri de argo olarak kabul edilmiştir. Teklifsiz konuşma olarak işaretlenenler ise *"ayol" "ha" "hiş" "hişt" "yahu"* gibi sözcüklerdir:

ha *ünl.* **7. *e.*** *kaba* Evet.

lan *ünl. kaba* Ulan: *"İte bak lan, dedi, nasıl da horozlanıyor?"*-N. Cumalı.

höst *ünl. hkr.* Bir kimseyi uyarmak için kullanılan bir seslenme sözü.

yuh *ünl. hkr.* Birine karşı beğenilmeyen veya öfke duyulan bir durumda haykırılan söz, yuha.

çüş *ünl.* **2.** *argo* Yakışıksız bir davranış karşısında söylenen kaba bir söz.

alo ünl. (a'lo, **l** ince okunur) Fr. allo **2.** *argo* (alooo) Kendisine bakmasını veya kendisiyle ilgilenmesini istediği kişiye karşı söylenen seslenme sözü.

oha *ünl. (o:ha, o:ha:)***2.** *argo* Kaba ve yakışıksız davranışta bulunan kişilere karşı kullanılan söz.

ayol *ünl. (a'yol) tkz.* Genellikle kadınların kullandığı bir seslenme sözü: *"Ayol, bu kaçıncı duruş?"* -R. N. Güntekin.

ha *ünl.* **8.** *tkz.* (ha:) Soru bildiren bir söz: *Sen de geldin ha?* **ha şunu bileydin** *tkz*. "bunu çoktan anlaman, bilmen gerekirdi" anlamında kullanılan bir söz.

hişt *ünl. tkz.* "Hey, bana bak, sana söylüyorum" anlamında kullanılan bir seslenme sözü, hiş.

Burada dikkati çeken hususlardan biri *"çüş"* ve *"höst"* sözcüklerinin hayvanlara karşı söylenen sözcükler olmasına rağmen. İnsanlar için kullanımında birinin argo bir diğerinin de hakaret yollu olarak işaretlenmesidir.

c. Çoğunlukla hakaret, karşı tarafı aşağılayıcı durumlarda kullanılan kimi kötü anlamlı sözcüklerin sınıflandırılmasında da belli bir kural olmadığı göze çarpmaktadır. Bu durumu örneklendirmek gerekirse "*manyak"* sözcüğü *hakaret yollu* olarak belirtilmişken *"salak"* ve *"geri zekâlı" argo, kaba konuşmada* veya *hakaret yollu* olarak işaretlenmemiş *mecaz* olarak anlamı verilmiştir. Ayrıca *"mankafa*" sözcüğünde de herhangi bir işaretleme yapılmaması dikkat çekicidir. Bunların yanında *"aptal" "dangalak" "hergele"* sözcüğü de *teklifsiz konuşma* olarak işaretlenmiştir:
manyak, -ğı *Fr.* 3. *ünlem, hakaret yollu* "Aptal, çılgın, dengesiz, deli" anlamlarında bir seslenme sözü.

hergele *a. Far. hargele* **2.** *sf. tkz.* Terbiyesiz, görgüsüz (kimse): *"Sandalcı Ali it, hergele bir şeydi."* -S. F. Abasıyanık.

salak, -ğı sf. Giyinişinden, konuşma ve davranışlarından seviyesiz, dengesiz ve saf olduğu anlaşılan (kimse): "*Hem evli barklı bi kadın olduğundan haberi yok mu bu salak şeyin?"* – Ayla Kutlu.

geri zekâlı *sf.* 2. *sf. mecaz* Anlayışı kıt, aptal: " Tam anlamıyla geri zekâlı sayılmazdı ama ona normal demek de mümkün değildi." –Ayşe Kulin.

mankafa sf. 1. Anlayışı kıt kimse.

aptal *sf. Ar. abdal* **2.** *ünl. tkz.* Küçümseme ve azarlama bildiren bir seslenme sözü: *"Aptal! Senin yerini açıkça söyledim ben."* -T. Buğra.

dangalak *a. tkz.* Akılsız, düşüncesiz kimse: *"Bu dangalağın hiçbir şeyden haberi yoktu. "* -Ö. Seyfettin.

Burada dikkati çeken sözcüğü tanımlama yollarından biri olarak seçilen eş anlamlısıyla verme yolunun tercih edilmesi ve eş anlamlıları olarak geçen "aptal", "dengesiz", "deli" gibi sözcüklerin hakaret yollu olarak gösterilmemesidir. Burada geçen "aptal" sözcüğü *teklifsiz konuşma* olarak belirtilmiş, *"deli"* ve *"dengesiz"* sözcüğü *mecaz* olarak verilmiştir.

Daha çok hakaret, seslenme olarak kullanılan kimi örnekler de aşağıda verilmiştir. Bu sözcüklerin de hangi kıstasa göre *kaba, hakaret yollu, teklifsiz konuşma* ya da *argo* olarak ele alındığı net çizgilerle ayrılamamaktadır:

p.z.venk, -gi *a. Erm. kaba* ***2.*** *ünl.* Gizli ve yasal olmayan cinsel ilişki öncesinde aracılık eden anlamında kullanılan sövgü sözü.

p.şt *a. Far. puşt kaba* **2.** *ünl.* Ağır ve kaba sövgü sözü.

deyyus *sf. Ar. deyyüş hkr.* **2.** *ünl. (de'yyus)* Bir sövgü sözü.

ibn. *a. Ar. ubne* **2.** *ünl. hkr.* Kızgınlıkla söylenen bir söz.

kerh.neci *a.* **2.** *ünl. hkr.* Sövgü sözü.

şırfıntı *sf. tkz.* Seviyesi düşük, bayağı (kadın): *"Raba şırfıntısını ballandıra ballandıra methetti."* -E. E. Talu

Kaba konuşmada ve *hakaret yollu* sözcükler içerisinde kullanılan kötü sözlerden dikkati çeken bir örnek de "p.ç" ve "p.ç kurusu" sözcüklerindedir. Sözlükte "p.ç" *kaba konuşmada* olarak belirtilirken "p.ç kurusu" *hakaret yollu* olarak işaretlenmiştir. Benzer bir kullanım olarak "eşek" sözcüğü *hakaret yollu* olarak belirtilirken "eşek sıpası" *teklifsiz konuşma* olarak ele alınmıştır. Biraz daha farklı bir şekilde "or.spu" *kaba konuşmada* olarak geçerken "or.spu çocuğu" ve "or.stopol" *argo* olarak işaretlenmiştir.

p.ç *a. Far. piç* **4.** *kaba* Terbiyesiz, arsız çocuk: *"Şimdi bir karış piçler bile zavallıya -Ulan, hödük, bana baksana- diye hitap ediyorlar."* -Ö. Seyfettin**. 5.** *kaba* Kalleş, kurnaz, kötü niyetli kimse

p.ç kurusu *a. hkr.* Soysuz ve yaramaz kimse: *"O piç kurusuna bütün aylığını teslim ediyor. "* -P. Safa.

eşek, -ği *a.* **eşek kadar** *hkr.* büyük, iri, aşırı derecede gelişmiş.

eşek sıpası *a. tkz.* **1.** Sövgü bildiren bir söz.

or.spu *a. kaba* 1. Fahişe. 2. *a. kaba mecaz* Kolay elde edilen, düşük ahlaklı kadın.

or.spu çocuğu *a. argo* Serseri, haylaz, hinoğluhin, hilekâr, kalleş, orostopol.

or.stopol *a. argo* Orospu çocuğu.

Argo olarak belirlenen kötü sözler:

angut, -du a. **2.** sf. *argo* Ahmak, kaba saba: "Bu saldırgan angutlar, kuru gürültüden başka bir şey değildir. " -S. Birsel.

dingil *a. **2.** sf. argo* Aptal, salak. **3**. sf. argo Kaba saba.

hıyar (I) *a. Far. hiyâr **3.** sf. argo* Kaba saba, görgüsüz, budala.

hödük, -ğü *a. argo* **1.** Görgüsüz, kaba, anlayışı kıt kimse.

hergele *a. Far. hargele* **2**. *sf. tkz.* Terbiyesiz, görgüsüz (kimse): *"Sandalcı Ali it, hergele bir şeydi."* -S. F. Abasıyanık

kaldırım kabadayısı *a. argo* Basit, seviyesiz veya ucuz kahramanlık gösterisinde bulunan kimse.

şıllık, -ğı *a. argo* Aşırı ve bayağı biçimde süslenip boyanmış kadın.

takoz *a. Rum.* **6.** *argo* Kaba saba insan.

yarma *a.* **6.** *sf argo* Kaba saba, görgüsüz (kimse).

Burada dikkati çeken kişiye kötü söz söyleme amaçlı kullanılan *argo* sözcüklerin anlamından uzaklaşmış, yeni anlamlar kazanmış sözcükler olduğu görülürken *kaba* ve *hakaret yollu* olarak kullanılan sözcüklerin çoğunlukla ilk anlamıyla kullanılması hususudur. Örneklerde görüldüğü üzere bir iş aleti olan "*kazma"* sözcüğü yeni anlamlar kazanmış ve farklı durumlarda kullanılmaya başlamıştır. Aynı durumu "*hıyar"* sözcüğünde de görmek mümkündür. Öyle ki bitki bilimine ait olan bir sözcük anlamından uzaklaşarak yeni bir anlam çerçevesi içerisine girmiştir. Ancak bu ayrımı *kaba konuşmada* ve *hakaret yollu* sözcüklerde yapabilmek çok mümkün görünmemektedir. Bir başka nokta da yukarıda gösterilen "*hergele"* maddesinin teklifsiz konuşma olarak işaretlenmesine karşın *"hödük"* "*takoz"* "*kazma"* gibi ifadelerin argo olarak gösterilmesidir. Anlamları açısından birbirine çok benzer olan bu sözcükler genel olarak kaba, terbiyesiz, görgüsüz olarak açıklanmış ancak yine de bu şekilde bir ayrıma gidilmiştir.

d. Deyim olarak kullanılan argo sözcüklere baktığımızda ise yine benzer bir şekilde net olarak bir kıstas görememekteyiz. Örneğin *"dalga geçmek" "dalgasına taş atmak" "dalgaya düşmek" " dalgaya getirmek" argo* olarak değerlendirilirken *"gaza gelmek*" *"gaza getirmek"* ve *"gaz vermek"* gibi deyimlerde herhangi bir işaretleme yapılmamıştır.

dalga a. **dalga geçmek** *argo* **1)** üzerinde durulması gereken işle ilgilenmeyerek başka şeyler düşünmek veya yapmak: *"İki delikanlı dalga geçip otururlarken kapı yeniden sürüldü. "* -M. Ş. Esendal. **dalgasına taş atmak** *argo* işini bozmak, keyfini kaçırmak. **dalgaya düşmek** (veya **gelmek)** *argo* yanılmak, dalgınlıkla unutmak, **dalgaya getirmek** *argo* dalgınlığından yararlanarak birini kandırmak.

gaza getirmek Birini olmadık bir şey veya hayalî bilgilerle coşturmak, ileri sürmek.

gaza gelmek Dolduruşa gelmek.

gaza vermek *mecaz* Dolduruşa getirmek. Coşturmak.

"gaza gelmek" "gaza vermek" gibi deyimlerin ise argo sözlüklere bakıldığında *argo* olarak ele alındığı görülmektedir (Püsküllüoğlu 2012; Aktunç 2014; Sezgin 2013).

e. Günlük konuşmada kullanılan atasözü ve deyim dışındaki sözcük/sözcük grupları olarak karşımıza çıkan kalıplaşmış ifadeler vardır. Bunlar çoğunlukla sözlü iletişim sırasında çok fazla çaba gerektirmeden, kısa zamanda söylenip anlaşılabilen sözcük/sözcük gruplarıdır. Bunlar çoğunlukla belirli bir olay sonrası söylenen ve herkesin ortak olarak kullandığı şekillerdir. *Argo, teklifsiz konuşma, kaba konuşmada* ve *hakaret yollu* olarak işaretlenen kalıplaşmış ifadeler de çalışma kapsamında incelenmiştir:

"Kaba konuşma" olarak işaretlenenler:

b.k yemenin Arapçası *kaba* "yakışıksızlığın büyüğü" anlamında kullanılan bir söz.

çatladın mı? *kaba* aşırı sabırsızlık gösterenlere söylenen bir uyarma. (çatlamak maddesi)

düşün düşün, b.ktur işin *kaba* kötü bir durumdan çıkar yol bulunamadığı zaman söylenen bir söz. (düşünmek maddesi)

g.tün g.tün *zf. kaba* Geri geri. (göt maddesi)

iki ucu b.klu değnek *kaba* ne yönden bakılırsa bakılsın çözülmesi çok güç iş veya durum.(iki maddesi)

s.çtı Cafer, bez getir *kaba* birinin berbat bir iş gördüğünü anlatan bir söz. (sıçmak maddesi)

soydur çeker, b.ktur kokar *kaba* "her insan veya yaratık az çok soyuna benzer" anlamında kullanılan bir söz. (soy maddesi)

"Hakaret Yollu" olanlar:

defol! *hkr. "savuş git, uzaklaş" anlamında kullanılan bir söz: "Haydi defol, şimdi evimden çık!"* -Ö. Seyfettin. (defolmak maddesi)

uza! *hkr*. "defol git, kaybol" anlamlarında kullanılan bir söz. (uzamak maddesi)

çek! (veya **çek arabanı!)** *hkr*. "git buradan!" anlamında kullanılan bir söz: *"Ben şimdi boya mı düşünüyorum? Çek arabanı şuradan diyecektim, diyemedim."* – O.V. Kanık.(çekmek maddesi)

işkilli büzük dingilder *hkr*. "gizli bir ayıbı olanlar herhangi bir sözden alınarak kendilerini ele verirler" anlamında bir söz. (işkilli maddesi)

it sürüsü kadar *hkr*. çok kalabalık. (it maddesi)

"Argo" olarak işaretlenenler:

anam avradım olsun *argo* birini kesin olarak inandırmak için söylenen çok kaba bir ant sözü: "*Hele günümü doldurup çıkayım, ben ona gösteririm. Onu gebertmezsem anam avradım olsun, derdi."* – Halikamas Balıkçısı. (ana maddesi)

anlayalım! *argo* "pay isteyelim" veya "mal, para veya konumdan yararlanalım" anlamında kullanılan bir söz. (anlamak maddesi)

atıyorum argo "varsayımlı örnek veriyorum" anlamında kullanılan bir söz. (atmak maddesi)

atma Recep, din kardeşiyiz argo "söylediklerin hep yalan, hep abartma ancak biz bunun farkındayız" anlamında kullanılan bir söz. (atmak maddesi)

bas git! argo "çekil, yürü, git, defol!" anlamında kullanılan bir söz. (basmak maddesi)

canına tükürdüğümün (veya **üfürdüğümün**) argo kızgınlık ve öfke belirten bir söz. (can maddesi)

cart (veya **zırt) kaba kâğıt** *argo* yüksekten atana veya çalımlı bir tavır takmana karşı "senin bu tavrına değer verilmiyor" anlamında kullanılan bir söz. (cart maddesi)

çarliston marka kereste a. **2.** *sf. argo* Haddini bilmez, terbiyesiz: *"Kim bu ruhsatsız lafa karışan çarliston marka kereste?"* -H. Taner.

dinine yandığım *argo* öfke, kızgınlık vb. duyguları belirtmek için kullanılan bir ilenme sözü. (din maddesi)

elden gel! *argo **1)*** ver! Elden gel, bakalım iki papeli. (el (I) maddesi)

feriştahı gelse argo **1)** "en güçlüsü, en yetkilisi, en üstünü olsa" anlamında kullanılan bir söz **2)** "en iyisi olsa" anlamında kullanılan bir söz. (feriştah maddesi)

ne yazar *argo* "hükmü olur mu? değeri var mı?" anlamında kullanılan bir söz: *"Tut ki para babası olduk, kültür ve sanat alanında bir karış yol alamazsak bütün bunlar ne yazar?"* -H. Taner. (ne maddesi)

serin gel! *argo* "sakin ol, soğukkanlı davran" anlamında kullanılan bir uyarma sözü.

topukla! *argo* "hızla git" anlamında kullanılan bir söz. (topuklamak maddesi)

yavaş gel! (veya **ol!)** *argo* abartarak konuşanlar için kullanılan bir söz. (yavaş maddesi)

yengen olur! *argo* bayanla yakın ilişkisi olduğunu ima etmek için kullanılan söz. (yenge maddesi)

yok ananın örekesi *argo* saçma bir söze karşı verilen karşılık: "Dünya yuvarlakmış... Yok ananın örekesi." -H. R. Gürpınar. (yok maddesi)

yürü! *argo "devam et, git" anlamında kullanılan bir söz.* (yürümek maddesi)

"**Teklifsiz Konuşma" olarak geçen örnekler**:

aklına turp sıkayım *tkz.* akima şaşayım: *"Bu soğukta vapurun burasında oturmayı akıl edenin aklına turp sıkayım. "* - S. F. Abasıyanık. (akıl maddesi)

anam! 2) *tkz.* kadın erkek, büyük küçük herkese karşı kullanılan bir seslenme sözü: *Dur, anam, saçını düzelteyim!* (ana maddesi)

anladımsa arap olayım *tkz.* "hiçbir şey anlamadım" anlamında kullanılan bir söz. (anlamak maddesi)

babam! *tkz.* **1)** sese verilen tona göre şaşma, beğenme, acı, üzüntü vb. duygular anlatan söz.(baba maddesi)

baksana! (veya **baksanıza!)** *tkz.* 1) bir seslenme sözü; 2) dikkat çekme sözü: *Akşam oluyor, baksana hava karardı.*

bana bak! *tkz.* "beni dinle" anlamında kullanılan bir seslenme ve gözdağı sözü: Bana bak, karışmam sonra! (bana maddesi)

ha şunu bileydin *tkz.* "bunu çoktan anlaman, bilmen gerekirdi" anlamında kullanılan bir söz. (ha maddesi)

jeton geç düşmek *tkz.* konuşulan veya sözü edilen konuyu geç anlamak, geç intikal etmek: *"Çok lafazan ve bilgilisiniz ama jeton sizde biraz geç düşü- yor anlaşılan. "* -H. Taner. (jeton maddesi)

kendine gel! *tkz.* "aklını başına topla" anlamında kullanılan bir uyarma sözü. (kendi maddesi)

(birine) k.ç attırmak *tkz.* ondan üstün olmak. (kıç maddesi)

kuzum! *tkz.* okşamalık, yalvarma veya dikkat çekme anlamları taşıyan bir seslenme sözü: *Kuzum, şu kalemi verir misin? "Ben de kuzum, yakışıklı, boylu boslu civandım / O sevimli gençliğimle sevgisini kazandım"* -E. B. Koryürek. (kuzu maddesi)

öp babanın (veya **beybabanın) elini** *tkz.* beklenmedik elverişsiz bir durum karşısında "şimdi ne olacak?" anlamında kullanılan bir söz. (öpmek maddesi)

(birine) rahat batmak *tkz.* iyi bir durumdayken bu durumu olmayacak sebepler yüzünden bırakanlar için sitem yollu söylenen bir söz. (rahat maddesi)

rahat k.çına batmak *tkz.* bulunduğu rahat durumun değerini bilmemek. (rahat maddesi)

seninki can da benimki patlıcan mı? *tkz.* "senin canının değeri var da benimkinin değeri yok mu" anlamında kullanılan bir söz. (sen maddesi)

şakayken k.ka olmak *tkz.* el ve dil ile yapılan şakadan, hoş olmayan bir sonuç veya kavga çıkmak. (şaka maddesi)

şekerim! *tkz.* genellikle kadınların kullandığı sevgi bildiren bir seslenme sözü. (şeker maddesi)

vay anam! (veya **anasını!** veya **canına!)** *tkz.* "çok şaşılacak şey" anlamında kullanılan bir söz: *"Vay anasını, amma dolaştık bugün."* -A. İlhan (vay maddesi)

yan pala Zeydün *tkz.* ve *alay* birinin, yeni bir durum karşısında ne yapacağını kestiremeyerek şaşkınlık geçirdiğini anlatmak için kullanılan bir söz: *"Bütün görevlileri yan pala Zeydün, hepimiz ve her şey eski hamam, eski tas."* -T. Buğra. (yan maddesi)

yok devenin başı (veya **pabucu** veya **nalı)** *tkz.* çok abartılı bir söz karşısında kullanılan bir söz: *İki saatte ağaç yetiştireceklermiş. -Yok, devenin başı!* (yok maddesi)

Bu şekilde kullanılan sözcük gruplarının ayrımına bakıldığında *kaba konuşmada* ve *hakaret yollu* herhangi bir sözcük içerisinde barındıran yapılar aynı şekilde *kaba konuşmada/hakaret yollu* olarak ele alınmıştır. Örneğin: "it" maddesi hakaret yolluyken "it sürüsü kadar" maddesi de hakaret yollu olarak işaretlenmiştir. Benzer şekilde "b.k" maddesi *kaba konuşmada* olarak işaretlenirken "b.k yemenin Arapçası" da *kaba konuşmada* olarak alınmıştır. Ancak bu duruma uymayan yapılar da mevcuttur. Örneğin "köpek" maddesi hakaret yolluyla içerisinde "köpek" geçen "hâline köpekler bile güler" maddesi teklifsiz konuşma olarak geçer. Başka örneklere baktığımızda yine net bir ayrım görmek çok mümkün olmamaktadır. Örneğin: "defol!" "uza!" hakaret yollu olarak işaretlenmişken "bas git!" "yürü!" "yavaş gel!" "topukla!" argo olarak belirtilmiştir. "çatladın mı!" kaba konuşmayken " serin gel!" argo olarak işaretlenmiştir. Teklifsiz konuşma olarak işaretlenenlerde ise "baksana!" "bana bak!" "kendine gel!" gibi ifadeler yer almaktadır.

f. Sözcüğün kendisi için argo işaretlemesi yapılırken sözcüğün karşıladığı şeyi gerçekleştiren için argo işaretlemesi yapılmıştır. "dalga-dalgacı"; "dubara-dubaracı" "dümen-dümenci" "keriz-kerizci" "keskin-

keskinci" "kurusıkı-kurusıkı atıcı" "mantar-mantarcı" "piyaz-piyazcı" "röntgen-röntgenci" "yağ-yağcı" gibi hem sözcüğün kendisi hem de gerçekleştiren kişi için argo denilmiştir. Ancak "beleş" sözcüğü için *argo* denilirken "beleşçi" sözcüğü için herhangi bir işaretleme kullanılmamıştır. Aynı şekilde "bedavacı" sözcüğünde de herhangi bir işaretleme bulunmamaktadır.

beleş *sf. Ar. bilâşey argo* Karşılıksız, emeksiz, parasız elde edilen, müft. **beleşe konmak** *argo* bir şeyi emek harcamadan, para vermeden elde etmek.

beleşçi a. Bedavacı.

bedavacı a. Her şeyi bedavadan sağlamaya çalışan kimse, beleşçi, abacı, lüpçü.

g. Akrabalık adlarıyla kurulan seslenme sözcükleri incelendiğinde "dede" sözcüğü teklifsiz konuşma olarak verilirken "nine" için bir işaretleme yapılmamıştır. Aynı şekilde "abla" ve "yenge" sözcükleri de teklifsiz konuşma olarak belirtilmiş "amca" "teyze" "ağabey" için bir işaretleme yapılmamıştır. Bununla birlikte "karı" sözcüğü kaba konuşma olarak verilmiş ve "dayı" sözcüğü halk ağzı olarak belirlenmiştir.

nine a. **3.** *ünlem* Yaşlı kadınlar için kullanılan bir seslenme sözü.

dede a. **4.** *ünlem, teklifsiz konuşmada* Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü.

teyze a. **2.** *ünlem* Anne yaşıtı kadınlara söylenen bir seslenme sözü.

amca a. **2.** *ünlem* Yaşlı erkeklere saygı için kullanılan bir seslenme sözü.

dayı a. 3. *ünlem, halk ağzında* Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü: "*O kadarcık okumaktan kanun anlaşılsa avukata ekmek mi kalırdı, dayı!"* - Sait Faik Abasıyanık.

abla a. 4. *isim, teklifsiz konuşmada* Erkeklerin kız veya kadınlara seslenirken söyledikleri söz.

ağabey a. 2. *ünlem* Saygı ve sevgi göstermek üzere yaşça büyük olan erkeklere söylenen bir seslenme sözü: "*Geçmiş olsun ağabey, ne oldu sana böyle?"* - Osman Cemal Kaygılı

yenge a. **3**. ünlem, *teklifsiz konuşmada* Kadınlar için söylenen bir seslenme sözü.

karı a**. 2**. isim, *kaba* Kadın: "Analar ağlıyor, nişanlılar ağlıyor, karılar ağlıyordu fakat Saliha kadın buna alışmıştı." - Halide Edip Adıvar.

h. Bahsedilen işaretlenmeler birbirlerinin anlam çerçevesine girmeye elverişli yapıdadır. Bunun en iyi örneğinin Türkçe Sözlük'te her yeni basımda farklı işaretleme yapılan sözcüklerdir. Örneğin *"manyak"* sözcüğünün 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 basımlarına dek herhangi bir işaretleme yapılmadan yer aldığı görülmektedir. 1983, 1988, 1998 basımlarında "halk ağzı" ve "hakaret yollu" olarak işaretlenmiş; 2005 ve 2011 basımlarında ise sadece "hakaret yollu" olarak verilmiştir. Bu durumun bir örneğini de *"gebermek"* sözcüğünde görüyoruz. Bu sözcük 1974 basımlarına dek "hakaret" olarak geçerken 1983'ten 2011'e kadar olan basımlarda teklifsiz konuşma olarak geçmiş. Son olarak 2011 basımında ise argo olarak işaretlenmiştir.

Sonuç

Türkçe Sözlük'te argo, kaba konuşmada, hakaret yollu, teklifsiz konuşma olarak işaretlenmiş olarak sözcüklerin incelendiği çalışmada 931 argo, 279 teklifsiz konuşma, 106 kaba konuşmada ve 39 hakaret yollu sözcük/sözcük grubu incelenmiştir. Tüm bu kavramların merkezinde olan argo; tanımlanmaya çalışılmış ve argonun dilin özel bir alanını oluşturduğu görülmüştür. Türkçe Sözlük'te argo, kaba konuşmada, teklifsiz konuşma ve hakaret yollu olarak işaretlenen sözcükler karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve örneklerle sunulmaya çalışılmıştır. Bu sözcükler arasında ayrım yapılırken bazı durumlarda belli kurallar geçerliyken ve işaretleme bu şekilde yapılmışken bazı sözcüklerin ayrımında buna gidilemediği saptanmıştır. Bu durumun sözcüklerin; anlamlarının, tanımlarının, yapılarının,

kullanım alanlarının benzerliğinden kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bazı örneklerde diğer sözlüklerle karşılaştırma da yapılmış farklı işaretlemeler yapıldığı görülmüştür. Yani bu alanda belirli bir ölçütün olmadığı ve ayrımının güç olduğu görülmüştür.

Türkçenin söz varlığını en iyi şekilde görebildiğimiz Türkçe Sözlük'te bu gibi kavram karmaşalarına yol açan ayrımlarda belirli kıstasların belirlenip bu şekilde bir ayrıma gidilmeye çalışılması bazı sorunları çözebilecektir. Bu anlamda Sözlük'ün giriş kısmında bunun gibi birbirlerinin kavram alanlarına girmeye uygun yapıda olan sözcük sınıflamaları belirlenmelidir ve bunların tanımları yapılmalı, çerçeveleri çizilmelidir. Yine giriş kısmında, işaretlemelerin hangi şekilde yapıldığına dair bilgilerin yer alması ve ayrımın ne şekilde yapıldığına dair kıstasların sunulması bu sorun için bir çözüm önerisi olarak gösterilebilir. Ancak şu da bir gerçektir ki dili kesin çizgilerle ayırmak, sınıflandırmak mümkün olmamaktadır. Yalnızca sorunu en aza indirmek için bazı önlemlerin alınması, belirli ölçütler çerçevesinde sunulması gereklidir denilebilir.

Kaynakça

Aktunç, H. (1998). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü.* Yapı Kredi Yayınları.

Aktunç, H. (2014). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. Yapı Kredi Yayınları.

Arslan, M. (2004). *Argo Kitabı*. Kitabevi.

Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat.

Çiftçi, M. (2006). Argonun Niteliği ve Argoya Bakış Açımız. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 4*(2):297-301.

Devellioğlu (1980). *Türk Argosu*. Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, H. M. (1981) *Büyük Türkçe Sözlük*. Birlik Yayınları.

Karaağaç, G**.** (2013) *Anlam Bilimi ve İletişim*. Kesit Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* TDK Yayınları.

Kök, J. (2019). *Popüler batı müziği şarkı sözlerinde argo kullanımı ve dil bilimsel analizi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Pamukkale Üniversitesi.

Kumsar, İ.A. (2021). Türk Edebiyatında Argonun Serüvenine Dair Notlar ve Bir Argo Tartışması. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8,247-264.

Meriç, Cemil (1975). *Bu Ülke*. Ötüken Yayınları.

Püsküllüoğlu, A. (2012). *Türkçenin Argo Sözlüğü.* Arkadaş Yayınevi.

Sarıkaya, H. (2016).*Türkçe Sözlük'te argo ve argolaşma.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] İstanbul Aydın Üniversitesi.

Sezgin, B. (2013). *Yeni Argo Sözlüğü*. Cinius Yayınları.

Tuğlacı, P. (1985). *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*. Cem Yayınevi.

Türkçe Sözlük (1945). Cumhuriyet Basımevi.

Türkçe Sözlük (1955). Yeni Matbaa.

Türkçe Sözlük (1959). Yeni Matbaa.

Türkçe Sözlük (1966). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkçe Sözlük (1969). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkçe Sözlük (1974). Bilgi Basımevi.

Türkçe Sözlük (1983). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkçe Sözlük (1988). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkçe Sözlük (1998). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkçe Sözlük (2005). 4. Akşam Sanat Okulu Matbaası.

Türkçe Sözlük (2011). TDK Yayınları.

Vardar, B. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. Multilingual Yayınları.

Vardar, B. (1982). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. TDK Yayınları.

Yıldız, Z. (2022). *Çocuklar arasında yaygınlaşan argo- küfür kullanımının azaltılmasında ailenin ve okullarda verilen değerler eğitiminin rolü.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Bayburt Üniversitesi.

Töre Bitigi'nde Ölüm Cezasını Gerektiren Suçlar

Lira MAIRAMBEK KYZY[*]

Özet

Tarihi Kıpçak yazı diline ait ilk hukuk belgelerden biri olan Töre Bitigi, dönemin hukuk ve adalet anlayışını, toplum düzenini, uygulanan yasaları ve yaptırımları gözler önüne sermek açısından değerli bir eserdir. Kanun maddelerinin ve hukuk kurallarının bir bütünü olan Töre Bitigi medeni hukuk, ceza hukuku ve yargılama usullerini içermektedir. Bu çalışmanın konusunu ise Töre Bitigi'ndeki ölümle cezalandırılan suç ve davranışlar oluşturmaktadır. Cezalandırma yönteminin en ağırı olan ve tarihte oldukça yaygın bir biçimde gerçekleştirilerek belli bir döneme kadar dünyanın her yerinde görülen ölüm cezası, toplum düzenini ve güvenliğini korumak, suçları önlemek ve adalet sağlamak amacıyla uygulanmıştır. Ölüm cezasını gerektiren suçlar ise her toplumun dinî, ahlâkî ve geleneksel değerlerine göre her devirde farklılık göstermiştir. Töre Bitigi'nde genellikle ölüm cezasını gerektiren suçların şunlar olduğu görülmektedir: devlete ihanet etmek, yargıya karşı gelmek, insan ticareti yapmak, cinayet işlemek, hırsızlık yapmak, ırza geçmek ve ölüyü mezardan çıkarmak. Günümüzde suç olarak görülmeyen 'anne babaya hakaret' ve hafif olarak olarak cezalandırılan 'anne babaya şiddet uygulamak' eylemi de bu dönemde ölüm cezasına çarptırılması gereken suçlara dahil edilmiştir. Eserde ölüm cezasının infaz usulleriyle ilgili detaylı bilgi verilmemekte olup idam hükmü genellikle 'ölümlüdür' şeklinde ifade edilmiştir. Ancak suçların türüne göre asma, boynunu vurma ve ateşte yakma cezalarının uygulandığı da görülmüştür. Ayrıca Hristiyan olanlara idam konusunda birtakım ayrıcalıklar tanınarak cezaların hafifletildiği, böylece dinî faktörün ve dinî kimliğin ön plana çıkarılarak bazen yargıda eşitlik ve adalet ilkesine ters düşüldüğü de dikkat çekmiştir. Çalışmanın sonucunda ölüm cezası gerektiren suçların ve bununla ilgili söz varlığının dönem toplumunun insan ilişkilerine, insanların kanunlar karşısında sorumluluklarına, sorunların hukuk çerçevesinde nasıl çözüldüğüne ve suçluların nasıl yargılandığına dair ipuçları verdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Töre Bitigi, ölüm cezası, suç, yargı.

Giriş

Ermeni-Kıpçak ilişkileri 13. yüzyılda başlayıp 14. yüzyılda Kırım'da komşuluk ve ticaret ilişkisiyle daha da gelişmiştir. Bu durumda Kıpçakça 14. yüzyılın sonlarında Ermenilerin büyük çoğunluğu tarafından konuşma dili olarak benimsenmiş, Osmanlı Devleti ve onun himayesinde bulunan ülkeler ile yapılan ticaret büyük ölçüde bu süreci kolaylaştırmıştır. Bu ilişkilerle Ermenilerin büyük kısmı, Türkçe konuşuru hâline gelirken Kıpçakların bir kısmı da Ermeni kilisesine intisap etmiş, böylece karmaşık bir etnik-dinsel grup meydana gelmiştir. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına kadar konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdüren Ermeni Kıpçakçası, 16.-17. yüzyıllar arasında batı Ukrayna'da (Kamenets-Podolsk ve Lvov) önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevlerini yitiren bu dil, Mısır ve Suriye Kıpçakçası gibi unutulmaya yüz tutmuş, konuşurları da Slav halklarıyla karışarak tarih sahnesinden çekilmiştir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 23).

Bu alandan geriye zengin bir yazılı miras kalmıştır. Ermeni harfleriyle yazılmış bu Kıpçakça metinler, başta Ermeni-Kıpçak Kanunlar Mecmuası (Töre Bitigi) ve Mahkeme Usulü Kanun kayıtları olmak üzere belediye meclis evrakları, mali senetler, vakayinameler (kronikler), sözlükler, dinî, edebî eserler ve muhtıralar gibi çeşitli türleri kapsamaktadır. Günümüze kadar ulaşan 112 yazılı eser yaklaşık 25-30 bin sayfayı bulmaktadır (Aynakulova, 2009: 115).

Ermeni harfleriyle yazılmış Kıpçakça metinlerin başında şüphesiz *Töre Bitigi* gelmektedir. Alban Katolik Stepanos'un isteği üzerine, 1184-1213 yıllarında Mhitar Goş tarafından kaleme alınan *Töre Bitigi* Ermeniceden Latinceye, daha sonra Latinceden Lehçeye, Lehçeden de Ermeni-Kıpçak Türkçesine

[*] Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Dr. Öğretim Üyesi, Elazığ/Türkiye. El-mek: lira1990@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8601-8011.

çevrilmiş bir kanun kitabıdır. Bu kanun kitabının Latince metni birçok düzeltme, ekleme ve yorumlarla beraber 1519'da Polonya Kralı I. Sigismund tarafından onaylanmış, 1523'te ise Kıpçakça ve Lehçe versiyonları kullanılmaya başlamıştır. Töre Bitiği'nin Polonya-Kıpçakça versiyonu, Ermenice orijinal metindeki 98 adet kanun maddesinin hemen hemen tekrarlanmasından ibarettir. Lehçe ve Kıpçakça metinler aynı zamanda yerel hukuki ortamı göz önünde bulundurarak 25 adet yeni kanun maddesi içermekte olup bu maddeler orijinal maddelerle birlikte metnin gövdesini oluşturmaktadır. Kıpçakça metnin ise ek olarak 3. bölümü de bulunmaktadır. Bu ek bölüm Paris ve Viyana nüshasında 41 adet, Wrocław nüshasında 94 adet kanun maddesi olarak kaydedilmiştir. Tüm bu maddeler tamamen orijinal bir Ermeni-Kıpçakça kanun kitabını meydana getirmiş, bu kitap daha sonra Lehçeye aktarılarak düzeltmelerle beraber 1604'te *Porządek sądów i spraw prawa Ormiańskiego* adıyla son haline kavuşmuştur (Garkavets, 2003: 7, 9, 770-771).

Töre Bitigi, üç bölümden oluşmaktadır: 10 maddeden oluşan *Giriş* bölümünde kanunların yazılış amacı, yasaların gücü, gerçek hâkimin Tanrı olduğu, Tanrı'nın da insanlara *yargılama* hakkı verdiği, *yargı*nın ne olduğu, kimlerin yargıçlık yapabileceği, yargıçların nasıl olması gerektiği, tanıklığın zorunluluğu ve usulü, ant içmenin özellikleri, dinsizlerin mahkemesine gitmenin uygunsuzluğu, bu kanunların hangi milletlerden toplandığı veya hangi kaynaklardan esinlendiği ile ilgili bilgiler yer almaktadır (TB, 17-55. ss). *İkinci Bölüm*de yaşamın birçok alanını kapsayan durumlarla ilgili 124 adet kanun maddesi sıralanarak çeşitli konular ele alınmaktadır (TB, 56-166). *Pretsessualnıy Kodeks* başlığı altındaki son bölümde ise sonradan eklenen kanunlar yer alarak birtakım kurallar, sorumluluklar, borç, harç ve ödemelerle ilgili düzenlemeler görülmektedir (TB, 166-196). Burada bizi ilgilendiren konu, o dönem toplumunun kanunlarına göre, ölüm cezasını gerektiren suçların neler olduğu, bu suçların kapsam ve sınırları, bu suçlara öngörülen cezalar ve cezayı azaltan nedenlerdir.

1. Ölüm cezası

Ceza hukukunun tarihçesine göz atılırsa, ölüm cezasının ilk çağlarda en fazla uygulanan ceza olduğu görülür. Eski Çağ anlayışına göre, ağır sayılan bütün suçların cezası ölüm cezasıydı ve bu cezanın, *yakmak, suda boğmak, çarmıha germek, asmak, linç etmek, yüksek bir kayadan aşağı atmak, atlara hayvanlara parçalatmak* gibi pek çok türü mevcuttu. İlk devirlerde genellikle suçların cezasını ölüm cezasının teşkil etmesi ve ölüm cezasının, suç işleyenlere verilen normal bir ceza sayılmasının sebebi, bu devirlerde, "yapılmış olan bir kötülüğün ancak kan akıtılmak suretiyle telâfi edilebileceği" inancı ile "kanı ancak yine kanın temizleyebileceği" yolunda bir düşüncenin kabul görmesiydi (Demirel, 1955: 11-12).

Hristiyan inancına göre, Tanrı kan dökülmesinden ve suçlunun öldürülmesinden hoşlanmamaktadır. Gerçekten de Eski Ahit'te yer alan 'Tanrı'nın bir günahkârın öldürülmesine razı olmayacağı' (Ezra, 33/11) şeklindeki ifade, kilise öğretisinde "kilise kandan nefret eder" şeklinde kuramlaştırılmıştır (Maşalı, 2002: 13). Ancak İncil'de "insan kanı akıtanın kanı akıtılmalıdır" kuralı vardır. Bu, devlete ölüm cezası uygulama yetkisi veren bir hükümdür. Suç Tanrı'nın kurduğu düzene, ruhun çizilmiş yoluna karşı girişilmiş bir harekettir. Böylece Tanrı'ya karşı gelinmiştir, bu nedenle ceza, Tanrı'nın gazabını gösterir. İnsanın hayat hakkı üzerine Tanrı tasarruf eder ve devlette Tanrı'yı temsil ettiği için kişinin günahının bedeli olan ölüm cezası, devlet tarafından verilecek ve infaz edilecektir (Sarınca, 2002: 26-27). Töre Bitiği'nde Hristiyanlık anlayışına aykırı olsa da ölüm cezasının uygulandığı görülmektedir.

Bulgular

1. Vatana ihanet etmek

Eskiden beri süregelen *vatana ihanet etmek* suçu, kendi vatanının zararına çalışmak, ülkeyi yıkıcı ve bölücü eylemler gerçekleştirmek, savaşta düşmanla iş birliği yapmak, düşman tarafında yer almak, casusluk yapmak, isyana teşebbüs etmek gibi devletin bütünlüğüne ve egemenliğine zarar veren

girişimleri içermektedir. İhanet suçları dönemin sosyo-ekonomik ve siyasi şartları, devletin yapısı, yönetim sistemi gibi etkenlere göre farklılık göstermektedir. Töre Bitigi'nin 'hükümdarlar, beyler ve yargıçlarla ilgili' kanun maddesinde *ülkenin başkentini ve kalesini düşmana teslim etmek* ve *hazineyi soymak* ölüm cezasıyla sonuçlanmaktadır.

Ülkenin başkentini ve kalesini düşmana teslim eden kişinin yok edilmesi, öldürülmesi için **tas et-** fiili kullanılmıştır. Garkavets'in Kıpçakça sözlüğünde bu fiil için "yok etmek, öldürmek, imha etmek, ortadan kaldırmak" anlamları verilmiş ancak kökeni ile herhangi bir açıklama yapılmamıştır (Garkavets, 2018: 1382). DLT'de *tas* sözcüğü "Oğuzcada kötü olan şey" şeklinde geçmektedir (DLT, 860). Räsänen bu sözcük için "kötü, fena; kayıp; kaybolmuş" anlamlarını ve *tas bol-* "kaybolmak", *tas et-* "kaybetmek" örneklerini vererek sözcüğün Moğolcada *tasu* "tamamen, bölünmüş" şeklinde görüldüğünü kaydetmiştir (VEWT, 465). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde *tas* sözcüğünün Farsça kökenli olduğu belirtilerek "kayıp, olmuş" anlamı ve *tas bol-, tas bar-, tas eyle-* türevleri verilmiştir (KTS, 264). Fakat Farsça sözlüklerde sözcüğün bu anlamına rastlanmamıştır.

Ölüm cezasının infaz şekillerinden biri olan darağacına asma eylemi, her devirde kullanılan en yaygın idam yöntemi olmuştur. Aşağıdaki örnekte, ülkenin hazinesini soyanların asılarak cezalandırılması gerektiği anlatılmaktadır. **as-** (EDPT, 240) fiiliyle ifade edilen bu eylem *-ġay/-gey* eki alarak *askay* şeklinde görülmektedir. Türkçede *-ġay* ekinin işlevi çok çeşitli olup *emir, zorunluluk, olasılık, niyet* ve *gelecek zaman* anlamlarını taşıdığı için (Şçerbak, 2016: 64) Töre Bitigi'nde bu ek sık sık emir ve zorunluluk anlamında karşımıza çıkmaktadır:

Dağï da kimsä ki kermänni ya ḫalanï cïḫara bergäy ḫanlïḫnïŋ, da bilgäylär dovodne1, ol adamnï ***tas etip****, oğlun u ḫïzïn ḫanlïḫka algaylar, ḫatïnïn u ig[i]likin dä. A kim ki ḫanlïḫ ḫaznanï oğurlasa, da* ***askaylar*** *kendin, egär ḫolga tüssä, da ḫulun, u oğlanlarïn, u ig[i]likin ḫanlïḫka algaylar*. (TB, 60.s)

"Eğer bir kimse hanlık şehrini veya kalesini (düşmana) teslim ederse ve bu durum doğrulanırsa o kişi idam edilmeli, oğlu, kızı, karısı ve mülkü hanlığa alınmalıdır. Eğer bir kimse hanlığın hazinesini çalarsa ve yakalanırsa asılmalı, o kişinin kölesine, oğlanlarına ve mülküne hanlık tarafından el konulmalıdır".

2. Yargıya/mahkemeye karşı gelmek, başkaldırmak

Devletin adli işlemlerinin gerçekleştirilmesini engelleyen veya saptıran bazı eylemler eskiden bu yana suç sayılmıştır. Örneğin *iftira, yalan yemin, suç kanıtlarını saklamak, cezaevinden kaçmak* suçları Roma Ceza Hukukunda kabul edilmiş ve ayrıntılı olarak düzenlenmiş suçlardandır (Özek, 1997: 17). Töre Bitigi'nde "adliyeye karşı suç" ayrımı yapılmasa da 'yargıçlara ve rahiplere saygı göstermeyenlerle ilgili' 55. maddesinde *adil yargıya/hükme/karara karşı gelerek saygısızlık eden* kişinin ölümle cezalandırılması gerektiği belirtilmektedir. Burada **ölümlü+dür** sözcüğü "ölüm cezasını hak etmiştir/idam edilmelidir" anlamında (Garkavets, 2018: 1088) bir idam hükmü ifadesi olarak kullanılmakta ve *-DUr* biçimbiriminin genellikle *ölüm* sözcüğüne eklenerek idam hükmünü kesinleştirdiği görülmektedir.

Kimsä könüsün boyruḫka utru erkli da öktäm ḫarsï sözlämä klägiy edi, anïŋ- kibik kisi ***ölümlüdür,*** *da anïŋ ücün Yäŋi Törä alay körgüziyir, ki kimsä törägä utru bolgay da töräçini heç körgäy, anïŋ kibik kişi* ***ölümlüdür*** (TB, 120.s)

"Bir kimse yargının adil hükmüne bilerek ve küstahça karşı gelirse o kişi ölüme mahkûmdur. Yeni Töre de bu durum için şöyle demekte: kimse yargıya karşı gelerek yargıca saygısızlık yaparsa o kişi ölüme mahkûmdur".

3. Anne babaya şiddet uygulamak ve hakaret etmek

Anne babalar, her çağda en çok saygı ve sevgiyi hak eden ve hakları asla ödenemeyecek kişilerdir. Bütün kutsal kitaplar da anne babaya hürmeti emretmekte, saygısızlığı yasaklamaktadır.

Eski Mısır hukukunda annesini ve babasını öldüren bir kimse dikenler içine atılmak, derisi yüzülmek ve yakılmak suretiyle cezalandırılmıştır. İbrani hukukunda ise anne ve babasını döven, onlara hakaret eden çocuklara ölüm cezası verilmiştir (Sarınca, 2002: 22, 24). İncil'de ise anne babaya itaat etmek, Tanrı'nın buyrukları arasında değerlendirilmiş ve aksi durum büyük günahlardan sayılmıştır. Bu durumla ilgili Matta ve Markos İncil'lerinde "Annene babana saygı göster; annesine ya da babasına söven mutlaka ölümle cezalandırılsın" denmektedir (Bozkurt, 2005: 121).

Töre Bitigi'nde anne babaya şiddet uygulamak suçu ayrı bir madde altında ele alınmıştır. Yasaların 'anne babasını dövenlerle ilgili' 19. maddesinde, anne babasını döven evladın Eski Töre'ye göre ölümle cezalandırılması gerektiği emredilmekte, anne babayı dövme eylemi **atasïn-anasïn töv-**, ölüm cezası emri de **ölümlüdür** şeklinde görülmektedir:

*Kim ki kendini **atasïn-anasïn tövsä**, anïŋ kibik oḫşaşsïz da yazïḫlï yaman etkän Teŋriniŋ alnına **ölümlüdür** yasaganïna körä Eski Töräniŋ* (TB, 94.s)

"Bir kimse kendi anne babasını döverse Eski Töre'nin yasalarına göre, bir günahkâr olarak Tanrı'nın önünde ölüm cezasına çarptırılmalıdır".

Ancak Yeni Töre'de bu madde değişmiş ve suçun kasıtlı ya da kasıtsız olarak işlendiği tespit edilerek ona göre ceza verilmiştir. Yeni Töre'de bu durum şöyle açıklanmaktadır: "Anne babasına bu şekilde davranan oğlan veya kız ömür boyu ceza çekmelidir. Eğer çocuk anne babasına *kasıtsız* olarak çocukça hareketlerle el kaldırırsa affedilmeli, eğer bunu *kötü niyetle* yaparsa anne baba evladını papazların ve yaşlıların önünde cezalandırmalıdır. Eğer çocuk bu davranışını bırakmazsa baba, böyle kötü, utanmaz, korkusuz evladı reddetme ve onu tüm mal varlığından mahrum bırakma hakkına sahiptir. Ancak çocuk pişman olup anne babasını dinlemeyi düşünürse anne baba o çocuğu merhametle kabul edebilir" (TB, 94-95.ss).

Tevrat'a göre anne babaya lânet okumanın, saygısızlık yapmanın cezası taşlanarak öldürülmektir (Yetkin, 2015: 65). Töre Bitigi'nde 'anne babaya şiddet uygulamak' suçundan 'anne babaya hakaret etmek' suçu ayrılmıştır. Töre Bitigi'nin 'anne babaya hakaret etme ile ilgili' 22. maddesinde **atasïn-anasïn yaman sözlär bilä uyalt-** "anne babasını kötü sözlerle utandırmak, hakaret etmek" suçunu işleyen evlatların ölümle cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir:

*Kim dä ki **kendiniŋ atasïn-anasïn yaman sözlär bilä uyaltkay**, anïŋ kibik oġul-xïz **ölümlüdir*** (TB, 97.s)

"Eğer bir kimse kendi anne babasını kötü sözlerle rezil ederse onun gibi oğlan-kız öldürülmelidir"

Yeni Töre'de bu madde "anne babaya hakaret etmek şiddet uygulamakla eşittir ve bu tür durumların tekrarlanmaması için böyle evlatlar mirastan mahrum bırakılmalıdır" şeklinde değiştirilmiştir (TB, 97.s).

4. İnsan ticareti yapmak

İnsan ticaretinin tarihsel süreçte ilk varoluş şekli, köleliktir. Kişilerin eşya muamelesi görerek alınıp satılabildiği bu sistem eski hukuk sistemleri ve dini inanışlar tarafından yasal olarak kabul edilmiş, hatta devletler tarafından desteklenmiştir. Köle ticaretinin her ne kadar Hristiyanlık, İslamiyet ve Musevilik gibi dini inanışlarda doğru olmadığı ve desteklenmediği belirtilse de toplum yapısıyla bu kadar iç içe olan bir kurumu tamamen kaldırmaları çok mümkün olmamıştır. Hristiyanlık ve Musevilikte köleliği doğrudan kaldırmak yerine dindaşının yani din kardeşinin köleleştirilmesi ve köle olarak satılmasını yasaklanmıştır (Yemez, 2019: 9, 19). Töre Bitigi'nin 'insan ticareti ile ilgili' 21. maddesinde Eski

Töre'ye göre insan kaçıran kişinin ölümle cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum İbranı hukukunda adam çalan kimsenin ölüme mahkûm edilmesine benzemektedir (Sarınca, 2002: 24). Burada insan ticareti kavramı **kisini oğurlap sat-** yapısıyla ifade edilmektedir.

Eski Törädä xoygandïr, ***egär kimesä ki kisini oğurlap satkay*** *da belgili bolgay anïŋ kibik satmax ücün, ol kişi* ***ölümlüdür*** (TB, 96.s)

"Eski Töre'ye göre, eğer bir kimse insan kaçırarak satarsa ve bu durum ortaya çıkarsa o kişi öldürülmelidir".

Fakat Yeni Töre'de bu madde değişmiştir. Yeni Töre'ye göre, Hristiyan Hristiyan'ı kaçırarak başka bir ulusa satarsa ve bu durum tespit edilirse suçlu ölüm cezası almamaktadır. Bunun yerine suçlu yakalanarak hapse atılmak, kaçırdığı kişiyi satarak elde ettiği parayı geri iade etmek, satılan kişiyi sahibine teslim etmek zorundadır. Eğer satılan kişi herhangi bir sebepten ötürü öldüyse satan kişi elde ettiği paranın tamamını ölen kişinin sahibine vermelidir. Ömür boyu bu utancı taşıması ve başkalarına ders olması için hırsızın eli kesilmeli ve alnına kızgın mühür basılmalıdır. Ayrıca bu kanun maddesinin sadece Ermeni'nin Ermeni'yi kaçırıp satması durumu için geçerli olduğu, eğer Ermeni yabancı uyruklu birini satarsa bu davaya kralın huzurunda bakılacağı ve kral nasıl uygun görürse o şekilde cezalandıracağı belirtilmiştir (TB, 96.s).

5. Cinayet işlemek

Sümerler, Babil, Eski Hint, Eski Yunan, Roma, İslamiyet öncesi Arabistan gibi toplumlarda adam öldürmenin cezası ölüm olmuştur (Maşalı, 2007: 40). Yahudilikte adam öldürme suçuna kısas cezası verilirken (Sarınca, 2002: 23, Maşalı 2007: 40) İncil ve Kur'an'da kan dökmek, cana kıymak ve öldürmek büyük günahlardan sayılmıştır (Bozkurt, 2005: 108). Hristiyanlıkta kan dökmemeye, kötülüğe karşı affedici olmaya yönelik öğütler bulunsa da Konstantinos tarafından Hristiyanlığın resmi din olarak tanınmasından sonra kısas ilkesi benimsenerek ölüm cezasının devlet tarafından uygulanması meşrulaştırılmış, Tanrı'nın kurduğu düzene karşı işlenen suçun cezasının yine O'nun temsilcisi olan devlet tarafından verileceği kabul edilmiştir (Maşalı, 2007: 40-41). Hristiyanlık öğretilerine dayanan Töre Bitigi'nde ölüm cezasını gerektiren suçlardan biri de adam öldürmektir.

6. Adam öldürmek

Töre Bitigi'nin 'birinin arazisinde bulunan ölü ile ilgili' 58. maddesinde, herhangi birinin arazisinde bulunan ölünün kimin tarafından öldürüldüğü henüz belli değilse yargıcın şehir büyükleri ile birlikte gidip olay yerini incelemesi ve ölünün yattığı arazinin hangi şehre bağlı olduğunu tespit etmesi gerektiği söylenmektedir. Katilin bulunmadığı takdirde hiç kimsenin kan pahasından sorumlu olmadığı ancak ölünün yakınlarının bu işin peşinin bırakmamaları, eğer katil bulunursa idam edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Burada maktul için **öldürgän kişi**, katil için **öldürüci kişi**, öldürme eylemi için de **öldür-** sözcükleri kullanılmıştır:

Egär kimesäniŋ hranicasïna ya tüzünä tapulgay ***öldürgän kisi*** *da kimsä bilmägäy, kim anï* ***öldürdü****, ol çaḫta yarġucï ḫartlarï bilä kermänniŋ baḫmaḫ keräk, kimniŋ hranicasï içinä artïḳ öldürgän kişi yatïptïr ya ḫaysï kermänniŋ tutovuna bolgay. Egär* ***öldürüci kişini*** *tapmasalar, ḫaysï ki öldürdü ol kišini, na ol caḫta öldürgän kişini basïn kimsä borçlu dügül tölämä, ale ol* ***öldürgänniŋ*** *ḫardaslarï da yuvuḫlarï izdämä keräk egrini, öldürgän kisini. Egär ki anï tapsalar,* ***aniŋ kibik kişi ölümlüdür****, ḫaysï ki* ***öldürdü*** (TB, 122.s)

"Eğer bir kimsenin arazisinde veya tarlasında bir ölü bulunursa ve onu kimin öldürdüğü belli değilse, bu durumda yargıç şehrin büyükleri ile birlikte gidip ölünün kimin arazisine yakın yattığını ya da hangi şehre bağlı olduğunu tespit etmelidir. Eğer katil bulunmazsa ölünün kan pahasını kimse ödemek zorunda değildir ancak ölünün kardeşleri ve yakınları katili aramalıdır. Eğer katil bulunursa idam edilmelidir".

7. Hırsızı gündüz vakti öldürmek

Töre Bitigi'nin 'gece vakti evde yakalanan hırsızla ilgili' 34. maddesinde gündüz vakti evinde hırsızı öldüren kişinin ölüm cezası alması gerektiği, çünkü gündüz vakti cinayet işlemenin kasıtlı suç olduğu belirtilmektedir. Eğer hırsız gece vakti öldürülürse öldüren kişi ceza almamaktadır. Burada "hırsızı öldürmek" anlamında **oğrunï öldür-**, "ölüm cezası alması gerekir" anlamında ise **ölümlü bolmaḫ keräk** birleşik yapısı kullanılmıştır:

*Kimesä oğrunu kecä vaḫtïna kendiniŋ övinä tapkïy edi, egär anïŋ kibik oğrunï kecägi öldürgäy övinä, dzurumsuz ḫalïr. Yänä kimesä **oğrunï** kündüz övinä tapsa da **öldürgiy** edi, öldürgän kisi ölümlüdür. Bulay Yäŋi Törä könültiyir ol öldürüči oğrunï. Kündüz bulay körüniyir bu nemä, ki adam öldürdi belgili erki bilä, kendi dä **ölümlü bolmaḫ keräk*** (TB, 103.s)

"Eğer bir kimse gece vakti evinde hırsız yakalarsa ve o hırsızı oracıkta öldürürse cezalandırılmaz. Yine bir kimse gündüz vakti evinde hırsız yakalayıp öldürürse, öldüren kişi idam edilmelidir. Böylece Yeni Töre (geceki) hırsızı öldüren kişiyi aklar. Gündüz bu durum kasten adam öldürme olarak görüldüğü için kişinin kendisi de idam edilmelidir".

Bu maddenin devamında, gece veya gündüz vakti suçüstü yakalanan hırsızın kanıtlarla yani çalınan mallarla birlikte mahkemeye getirilerek şikâyet edilmesi durumunda hırsızın mahkemenin belirlediği cezayı çekmesi gerektiği belirtilmiştir.

8. Yakarak adam öldürmek

Töre Bitigi'nin 'kasten insan yakmakla ilgili' 42. maddesinde birini kasten yakarak öldüren kişinin olay anında yakalandığı durumda aynı şekilde yakılarak öldürülmesi gerektiği belirtilmiş, bu ceza için **ottan tas bolmax keräk** "ateşle yok edilmeli, yakarak öldürülmeli" ifadesi kullanılmıştır. Eğer suçlunun olaydan sonra yakalandığı takdirde zindana atılması, para cezası alması ve yangının yol açtığı tüm zararı karşılaması, bu suçu kasıtlı olarak işlediyse boğazından asılarak cezalandırılması gerektiği söylenmiş, bu ceza yöntemi **tamaxï bilä ögütlänmäx keräk** "boğazından cezalandırılmalı/asılmalı" biçiminde ifade edilmiştir. Burada **tamax** sözcüğü "boğaz boyun" (Garkavets, 2018: 1362), **ögütlä-** fiili ise "cezalandırmak" anlamında kullanılmıştır (Garkavets, 2018: 1081).

*Egär kimesä kimesäni köydürgäy ot bilä dušmanlïxtan, ki ol kiši ol sahat tutulgay anïŋkibik isi iš vaxtïna otnuŋ, anïŋkibik küydürüči, nečik ot bilä yaŋïldï, alay ox **ottan tas bolmax keräk**. Egär vaxtïna sahatïna tutulmasa, etkänindän soŋra tutulsa, anïŋkibik ögütlänmäx keräk zïndan bilä, da axča curumu bilä, da tölämä barča ziyanlarnï, xaysï ki ot anïŋ säbäpindän boldï. Egär ol taratur yaman köŋüldän etti esä, **tamaxï bilä ögütlänmäx keräk.** Küydürüči barča xanlïxnïŋ töräsi bilä törälänmax keräk da ögütlänmäx keräk* (TB, s. 111)

"Eğer bir kimse başka birini kasten ateşte yakarsa ve o kişi o saatte suçüstü yakalanırsa, suçlu aynı şekilde ateşte yanarak yok edilmelidir. Eğer vaktinde saatinde değil olaydan sonra yakalanırsa zindana atılmalı ve para cezası alarak yangın yüzünden olan tüm zararı karşılamalıdır. Eğer o haydut kötü niyetle ateş yaktıysa asılarak öldürülmelidir. Bütün ateş çıkaranlar hanlık kanunlarına göre yargılanmalı ve cezalandırılmalıdır".

Töre Bitigi'nin 'azılı suçlular ve onların işlediği suçlarla ilgili' 60. maddesinde ölümcül bir suç işleyen kişinin ölüm cezası alması ve eğer bir şeyler çaldıysa çarmıha gerilmesi; Eski Töre'nin emirlerine göre, çarmıhtaki cesedin uzun süre asılı kalmaması ve çözülerek defnedilmesi gerektiği söylenmektedir. Burada çarmıha germe eylemi **furka bilä ögütlä-** şeklinde ifade edilmekte, **furka** sözcüğü Latince *furca* "çarmıh" sözünden gelmektedir (Garkavets, 2018: 529).

Yeni Töre'de ölümcül suç işleyen kişinin suçu, güvenilir ve iyi niyetli 3 kişi tarafından kanıtlandığı hâlde suçlunun cezasını çekmesi; bu suçlu hırsız ise asılması, eşkıya ya da zorba ise toplum güvenliği

için hepsinin kafasının kesilmesi gerektiği ifade edilmekte, kafa kesme cezası için **baš(ïn) kes-** ifadesi kullanılmaktadır:

Kimsä ki ḫïlïnsa ölümlü isni ya artïḫsïlïḫnï, ***kensi berilmäḫ keräktir ölümgä****, budur, ki nema oġurlasa,* ***furka bilä ögütlänmäḫ keräk****, da asïlgan tenni asïlmaḫ keräkmäs kecäüzün furka üsnä, da anïŋ kibik ten tüsürgän bolgay da saḫlama yerdä, Eski Törä bulay körgüziyir. Yoḫsa Yäŋi Törä bulay körgüziyir: egär kimsä yaman is ḫïlïnsa da tanïḫlïḫ bilä yetkirsälär üsnä yaḫsï kisilär bilä, 3 kisi bilä belgili, emin, anïŋ kibik cäzasïn tartmaḫ keräk ḫïlïnganïna körä. Egär oġru esä,* ***asïlmaḫ keräk****, egär ḫaraḫcï edi esä ya küc etüci, eminlik ücün* ***barcasïnïŋ bašïn kesmäḫ keräk anïŋ kibik kisiniŋ****. Alay törä yanïna ögütlänmäḫ keräk anïŋ kibik yaman etücilär* (TB, 123.s)

"Eğer bir kimse ölümcül bir suç veya cinayet işlerse o kişi idam edilmeli, yani eğer bir şeyler çalarsa çarmıha gerilmeli ve asılan beden gece boyu çarmıhta kalmamalı, beden çözülerek gömülmeli, Eski Töre böyle emrediyor. Yeni Töre ise şöyle buyurur: Eğer bir kimse ağır bir suç işlerse ve bu durum iyi insanlar, yani güvenilir 3 kişi tarafından kanıtlanırsa, suçlu yaptığının cezasını çekmelidir. Eğer hırsız ise asılmalı, eğer eşkıya veya zorba ise toplumun güvenliği için suçlunun kafası kesilmeli. Töre'ye göre bunun gibi azılı suçlular böyle cezalandırılmalı".

Bu maddenin devamında, idam söz konusu olunca bu tür işlerle Ermeni mahkemesinin ilgilenmediği, bu durumlarda Lviv Ermenilerinin Alman ve Magdeburg mahkemesine bağlı olduğunu belirtilmiştir (TB, 123.s).

9. Hırsızlık yapmak

İnsanlık tarihi kadar uzun bir geçmişi olan hırsızlık suçu, Eski Çin, Hint, Asurlular, Hititliler gibi eski uygarlıklarda ve dinlerde büyük suç ve günahlardan sayılmış, farklı yaptırımlarla cezalandırılmıştır. Örneğin, eski İran'da, Sümerlerde ve Hammurabi kanunlarında hırsızlığa karşı, çalınan malın birkaç katının ödenmesinden hırsızın öldürülmesine kadar çeşitli cezalar uygulanmıştır. İsrâiloğullarında, eğer kişi hırsızlığı şabatta yapmışsa o zaman ölüm cezasına kadar giden bir anlayış hâkim olmuştur (Bardakoğlu, 1998: 384). Babil hukukunda ise bir evi zorlayan kimse ölüm cezası ile cezalandırılmıştır (Sarınca, 2002: 23). Buna benzer durum Töre Bitigi'nin 'hırsızları cezalandırma ile ilgili' 61. maddesinde görülmekte, maddede gece vakti eve zorla girerek eve ve ev sahibine zarar veren birinin ölüm cezası alması gerektiği söylenmektedir. Burada zorla eve girme eylemi için **küč bile övgä kir-**, hırsızlık için **oġurluḫ** sözcükleri kullanılmaktadır:

A egär kimesä küč bilä kečä kirgäy ovgä kimesäniŋ, da öv eyäsinä ziyan bolgay ***oġurluḫ****, ya nemä küc bolgan bolgïy edi, könüsün anïŋ kibik* ***[ö]llümlüdür*** (TB, 124.s)

"Eğer bir kimse zorla gece vakti birinin evine girerse ve ev sahibi soygundan veya şiddetten zarar görürse o kişiye ölüme mahkûmdur"

Töre Bitigi'nin 90. maddesinde çaldığı mallarla birlikte mahkemeye getirilen her hırsızın çarmıha gerileceği belirtilmekte, burada yine **furka bilä ögütlä-** "çarmıha germek" cezası görülmektedir:

Törä buyurïyïr här biri oġrunï oġurlux nemä bilä belgili törä alnïna keltirgänni ***ögütlägäylär furka bilä*** (TB, 139.s)

"Töre buyurur ki çaldığı mallarla beraber mahkemeye getirilen her hırsız çarmıha gerilmelidir".

Töre Bitigi'nin 'emaneti güvenilir ele verme ile ilgili' 37. maddesinde birine emanet olarak verilen değerli ve özel eşyaların çalındığı ve emanetçinin hırsızı eşyalara birlikte yakaladığı durumda hırsızın çarmıha gerilmesi söylenmektedir:

Egär kimesä kimesägä bersä altïn, ya kümüš, ya özgä türlü barča nemä, čanax-ayax ya barča özgä türlü nemädän kendiniŋ inamlï xolga saxlamaga, anïŋ-kibik išlär ol inamlï ämanätkârga

övindän anïŋ oġurlux ič bilä oġurlangïy edi, egär oġrunï ol išlär bilä ol ämanätkâr belgili iš bilä oġurluxnï xapkaylar, ***anïŋkibik oġrunï furka bilä ögütlämäx keräk*** (TB, 104-105)

"Eğer bir kimse birine altın, gümüş, tabak çanak gibi her türlü özel eşyalarını güvenli ortamda koruması için verirse ve bu eşyalar o güvenilir emanetçinin evinde çalınırsa ve emanetçi hırsızı eşyalarla birlikte suçüstü yakalarsa o hırsız çarmıha gerilmelidir".

Töre Bitigi'nin 'hırsızlar ve soguncularla ilgili' 91. maddesinde kilisenin hırsızları ve soyguncuları korumadığı belirtilerek kanunlara göre onların suç ortaklarıyla birlikte her türlü ölümle cezalandırılması, Yeni ve Eski Töre'ye göre insan kaçıran ve soyan kişilerin öldürülmesi gerektiği söylenmektedir. Burada ölüm cezası için **ölüm bilä tas et-, ölüm bilä tas bol-, ölümlü bol-** ifadeleri kullanılmaktadır:

Oġrunï da ḫaraḫcïnï kendilärinïŋ sïŋarlarï bilä yïḫöv alarnï saḫlamas, ale törä alarnï ***ölüm bilä tas etiyir****, anïŋ ücün oġru da ḫaraḫcïlar sïŋarlarï bilä kendilärinïŋ här kün* ***ölümlü bolgaylar****.Alay oḫ, egär kimesä kişini oġurlagïy edi ya ḫaraḫlagïy edi ḫaraḫçlïḫ bilä, ḫacan Yäŋi u Eski Törä ol türlü buyurur, anïŋ kibik* ***ölüm bilä tas bolgay****.* (TB, 140.s)

"Hırsızları ve soyguncuları onların suç ortakları da dâhil kilise hiçbirini korumaz, töre onları ölümle cezalandırır, çünkü hırsız ve soyguncular suç ortakları ile birlikte her durumda idam edilmeli. Şöyle ki eğer bir kimse insan kaçırırsa ya da soyarsa Yeni ve Eski Töre öyle birinin idam edilmesini emreder".

10. Irza geçmek

İnsanlık tarihi boyunca süregelen bir şiddet biçimi olan ırza geçme (tecavüz), en eski hukuk sistemlerinde bile ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. Roma hukukunda ırza geçme suçu mağdurenin özgür ya da köle olduğuna bakılmaksızın suçlu ölüm cezasına çarptırılmıştır. Orta Çağ Avrupa'sında ırza geçme, adam öldürme, vatana ihanet suçları ile aynı seviyede görülmüş ve ölüm cezası ile cezalandırılmıştır. Cermen Hukukunda, ırza geçme suçunda faile ceza verilebilmesi için kadının namuslu olması şartı aranmıştır (Konan, 2011: 149-151). Buna benzer durum Töre Bitiği'nde de görülmektedir. Töre Bitigi'nin 'tecavüzle ilgili' 62. maddesinde kızın bakire olması şartı da aranmaktadır. Örnekte birinin karısının veya kızının yol üzerinde yakalandığı/kaçırıldığı ve kızın bakire olmasına rağmen tecavüz edildiği durumunda suçlunun öldürüleceği anlatılmaktadır. Burada tecavüz etme eylemi için **küç et-** fiili kullanılmakta (Garkavets, 2018: 760), **küç** sözcüğü "güç" anlamının yanı sıra "şiddet, baskı; zulüm" anlamlarına da gelmektedir (EDPT, 693; DLT, 753).

Egär kimesä kimesäniŋ ḫatunun yol üsnä ḫapsa ya ḫïznï, da anïŋki ḫïz ḫïz oġlan bolgay, da aŋar ***küč etkäy****, anïŋki küc etüci* ***ölümlüdür*** (TB, 124.s)

"Eğer bir kimse birinin karısını veya kızını yol üzerinde yakalarsa, kız eğer bakireyse ve ona tecavüz ederse tecavüzcü idam edilmelidir".

Bu maddenin devamında, tecavüzcünün suçu tam olarak işlemese bile her türlü itibarı zedelediği için yargıç tarafından zindana atılması ve ceza ödemesi gerektiği belirtilmiştir (TB, 124.s).

11. Ölüyü mezardan çıkarıp soymak/kefen soymak

Kefenin değerli olduğu dönemlerde mezarlar kazınarak cesetlerin sarılı olduğu kefenler çalınmıştır. Töre Bitiği'nde de ölünün huzursuz edilmesi dönemin etik ve ahlak değerlerine ters düşerek kabul edilmemekte ve suç sayılmaktadır. Töre Bitigi'nin 'ölüyü mezardan çıkarma ile ilgili' 75. maddesinde ölüyü mezardan çıkarıp çıplak hale getiren/kefenini soyan kişinin yakalandığı takdirde idam edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Burada mezar için **kerezman** (Garkavets, 2018: 676), soyma, kefen soyma eylemi için **yalaŋacla-** (Garkavets, 2018: 1616) sözcükleri kullanılmıştır.

Kim dä ki ***ölüni kerezmandan cïḫarsa*** *da anï* ***yalaŋaclasa****, da egär isi tutulgan bolsa anïŋ kibik istä, anïŋ kibik talovucï* ***ölümlü bolmaḫ keräk*** *anïŋ kibik etkäni ücün.* (TB, 130.s)

"Eğer bir kimse ölüyü mezardan çıkarıp çıplak durumuna getirirse ve bunu yaparken yakalanırsa soyguncu bu suçu için idam edilmelidir"

Bu maddenin devamında, eğer suçlu yakalanmazsa ve sonradan pişman olup papaza itirafta bulunursa papazın ona ceza vermesi, böyle suçlunun katille bir tutularak ölene kadar Hristiyanlıktan uzaklaştırılması gerektiği, yasaların böyle buyurduğu ifade edilmiştir (TB, 130.s).

12. İdam konusunda Hristiyan olanlara ayrıcalık tanımak

12. 1. Dinsizin bir Hristiyan'ı öldürmesi

Hristiyanlıkta engizisyon mahkemeleri tarafından farklı mezheplere mensup insanların ölümle cezalandırılmasına karar verilmesinin temeli, teorik olarak Roma hukukuna dayanmaktadır. Mezheplerin toplum düzenini bozucu karakterde olduğu düşünülerek mezhep mensuplarının ölümle cezalandırılması gerektiği kabul edilmiştir (Maşalı, 2002: 14). Yeni Ahit yazarlarının her biri Tanrı'nın beğenisini kazanmanın yalnızca tek bir yolu olduğunu ve bununda kendi yolları olduğunu iddia etmişlerdir (Elçilerin İşleri, 4/12, Yuhanna 14/6). Bu çerçevede onlar söz konusu bu 'tek yola' ulaştıracak farklı yorumları içeren hiçbir ayrıcalığa izin vermemişler ve Hristiyan olmayanlarla hiçbir uzlaşmayı mümkün görmemişlerdir. Yeni Ahit'in bu diğerlerini ayrı bir yere koyan ve aidiyet duygusunu kuvvetlendiren "biz-öteki" bakış açısı daha çok Yahudilere yüklenilmiştir (Öz, 2007: 12-13). Ermeni harfli Kıpçak metinlerini düzenleyen Gregoryen topluluğu Gregoryenlik mezhebinden olmaları sebebiyle bütün komşularından farklı bir camia teşkil etmiştir ve topluluğun aynı dinde ve aynı coğrafi ve tarihî şartlar içinde bulunmaları Hristiyanlık his ve şuurunun teşekkülüne, kuvvetlenmesine imkân vermiştir. Metinlerden de anlaşılacağı üzere Hristiyan Kıpçaklar için *Türk* kelimesi "İslam" ve "Müslüman" çağrışımını vermiş, *Türk boldu* ifadesi "Türk oldu, Müslüman oldu, sünnet oldu", *Türk etti* deyişi "sünnet etti, Türkleştirdi, Müslümanlaştırdı" anlamlarına gelmiştir. Mesela, Kamenets Kroniği'nde Osmanlı ve Kırım Tatar askerleriyle olan mücadeleler anlatılırken Türkler hep *dinsizler, dinsiz Türk, dinsiz Tatar* olarak söz edilmiştir (Aynakulova, 2009: 120-121). Hristiyanlık inancının temelinde oluşturulan Töre Bitiği'nde de Hristiyan olmayanlar için *dinsiz* ifade kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekte bir dinsizin kasıtlı olarak Hristiyan'ı öldürmesi durumunda idam edilmesi, eğer kasıtsız olarak öldürdüğü tespit edilirse elinin kesilmesi ve kan pahası ödemesi gerektiği söylenmiştir. Öldürme eylemi için **öldür-**, el kesme cezası için **ḫolun kes-**, kan pahası ödeme cezası için **ḫan bahasïn tölä-** sözcükleri kullanılmıştır.

*Egär ki **dinsiz öldürgäy k'risdânnï erki bilä**, anïŋ ornuna kendini tas etkäylär. A egär ki erksiz öldürdü esä, **ḫolun keskäylär, da ḫan bahasïn tölägäy*** (TB, 60.s)

"Eğer bir dinsiz kasten bir Hristiyan'ı öldürürse o kişi öldürülmelidir. Eğer istemeyerek öldürdüyse eli kesilmeli ve kan pahası ödemelidir".

12.2. Hristiyan'ın bir dinsizi öldürmesi

Burada bir Hristiyan'ın bir dinsizi öldürmesi durumunda, *Hristiyan* kimliğinin cezayı azaltan ve hafifleten önemli bir etken sayıldığı görülmektedir. Örnekte, bir Hristiyan'ın bir dinsizi öldürdüğü hâlde suçluya cezasının üçte birinin verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ölen kişi Hristiyan olmadığı için yargının bu şekilde gerçekleştiği; suçlunun kan pahasını ödemeye gücü yetmezse kendini satarak ödemek zorunda olduğu ve evine de devletin el koyması gerektiği söylenmektedir.

*A **egär krisdân dinsizni öldürsä**, bu curumnuŋ 3 ülüšnüŋ biri bolgay curumu. Anïŋ ücün ki k'risdânlik yoḫtur, bu türlü is yoluḫsa, budur munuŋ yarġusu. A egär küčü yetmäsä tölämägä ḫan bahasïn, satkaylar kendin da tölöv etkäylär, da övün talagaylar ḫanliḫka* (TB, 61.s)

"Eğer Hristiyan bir dinsizi öldürürse cezanın üçte birini üstlenmelidir. Çünkü o kişi Hristiyan olmadığı için bu tür işlerin yargısı böyledir. Eğer suçlunun kan pahasını ödemeye gücü yetmezse kendini satarak ödemeli ve evi de hanlığa verilmelidir".

12.3. Hristiyan'ın Hristiyan'ı öldürmesi

Burada Hristiyan'ın Hristiyan'ı kasıtlı olarak öldürmesi durumunda suçlunun, kan pahasını ölen kişinin kardeşlerine vermesi, devlete de maddi durumuna göre para cezası ödemesi, suçlu ölüm cezasına çarptırılsa bile cezasını ödeyip kefaretini çekmesi gerektiği söylenmektedir. Para cezası ödeme eylemi için **dzurumun ber-** "cürümünü vermek" (Garkavets, 2018: 460), kefaret ödeme eylemi için **ludzun tart-** ifadeleri kullanılmıştır (Garkavets, 2018: 922).

A egär k'risdân k'risdânnï öldürsä erki bilä, ḫan bahasïn tölöv etkäy ḫardaşlarïna, da ḫanlïḫka da curum bergäy kücün[ä] körä. A egär ***ki ölümlü dä edi esä, dzurumun berip ta ludzun tartkay*** (TB, 61.s)

"Eğer Hristiyan Hristiyan'ı kasten öldürürse kan pahasını (ölen kişinin) kardeşlerine ödemeli, devlete de elinden geldiğince ceza ödemeli. Eğer idam cezasına çarptırılsa bile cezasını ödeyip kefaretini çekmeli".

Örneğin devamında bunun gibi ağır davalarla hükümdarın, diğer davalarla yargıçların ilgilenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, hükümdarın onayı olmadan büyük beylerin idamlık suçluların idamını gerçekleştirmemesi gerektiği ancak hırsızları yargılayabilecekleri; küçük beylerin ise büyük beylerin onayını almadan hırsızlara hüküm vermemesi gerektiği ifade edilmiştir (TB, 61.s).

Sonuç

Tarihi Kıpçak yazı diline ait ilk hukuk belgelerden biri olan Töre Bitigi, medeni hukuk, ceza hukuku ve yargılama usullerini içermektedir. Bu çalışmanın konusunu ise Töre Bitigi'nde görülen, cezalandırma yönteminin en ağırı olan ve tarihte oldukça yaygın bir biçimde gerçekleştirilen ölüm cezası ve ölüm cezasını gerektiren suçlar oluşturmaktadır.

Töre Bitigi'nde ölüm cezasını gerektiren suçlar şunlardır: *vatana ihanet etmek, yargıya karşı gelmek, insan ticareti yapmak, cinayet işlemek, hırsızlık yapmak, ırza geçmek ve kefen soymak*. Vatana ihanet eden suçlular *tas et-* "yok etmek, öldürmek" ve *as-* "asmak" şeklinde cezalandırılırken yargıya karşı gelenler için *ölümlüdür* şeklinde hüküm verilmiş olup infaz usulüyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmemektedir. İnsan ticareti yapan suçlular yani *kisini oğurlap sat-* eylemini yapanlar ve adamlar öldüren *öldürüci kişi*'ler de *ölümlüdür* hükmünü almaktadır. Kasten yakarak adam öldürenler ise *ottan tas bol-* "ateşle yok etmek, yakarak öldürmek" şeklinde yakılarak ya da *tamaxï bilä ögütlä-* "boğazından asılmak" biçiminde asılarak cezalandırılmaktadır. Yine ölümcül suçlar işleyen kişilere *furka bilä ögütlä-* "çarmıha germek" ve *baš(ïn) kes-* "boynunu vurmak" cezaları verilmektedir. Hırsızlık yapanlar *furka bilä ögütlä-* "çarmıha germek", *ölüm bilä tas et-, ölüm bilä tas bol-, ölümlü bol-* "idam etmek" biçiminde idam edilirken ırza geçenler yani *küç et-* eylemini gerçekleştirenler ve kefen soyan suçlular *ölümlüdür* hükmünü giymektedir.

Günümüzde suç olarak görülmeyen *atasïn-anasïn yaman sözlär bilä uyalt-* "anne babasını kötü sözlerle utandırmak, hakaret etmek" ve *atasïn-anasïn töv-* "anne babasını dövmek" eylemleri de bu dönemde ölüm cezasına çarptırılması gereken suçlara dâhil edilmiş ve bu eylemleri yapan evlatlar *ölümlüdür* hükmünü alarak idam edilmiştir.

Bu dönemde idam konusunda dinî faktör ve dinî kimlik ön plana çıkarılarak Hristiyan olanlara birtakım ayrıcalıklar tanınmış ve suçluların cezaları hafifletilmiştir. Örneğin, bir Hristiyan'ın bir dinsizi öldürmesi veya Hristiyan'ın Hristiyan'ı öldürmesi durumunda suçluya para cezası verilmiştir (*ludzun tart-, dzurumun ber-*). Dinsizin/başka dine mensup birinin bir Hristiyan'ı kasıtlı olarak öldürmesi

durumunda ise suçlu idam edilmiş, kasıtsız öldürdüğü hâlde de eli kesilmiş (*ḫolun kes*-) ve kan pahası ödemiştir (*ḫan bahasïn tölä*-).

Çalışmanın sonucunda toplum düzenini ve güvenliğini korumak, suçları önlemek ve adaleti sağlamak amacıyla ölüm cezasının uygulandığı ve suçların türüne göre *asma, boynunu vurma* ve *ateşte yakma* gibi cezaların uygulandığı tespit edilmiştir. Ölüm cezası gerektiren suçların ve bununla ilgili söz varlığının ise dönemin hukuk ve adalet anlayışına, toplum düzenine, insan ilişkilerine, insanların kanunlar karşısında sorumluluklarına, sorunların hukuk çerçevesinde nasıl çözüldüğüne, uygulanan yasa ve yaptırımlara dair ipuçları verdiği görülmüştür.

Kısaltmalar

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk

EDPT : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

KTS : Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

TB : Töre Bitigi

VEWT : Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen

Kaynakça

Aynakulova, G. (2009). Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçaklar mı? *Millî Folklor*, Sayı: 84, ss. 114-126.

Bardakoğlu, A. (1998). Hırsızlık, *TDV İA*, ss. 384-396.

Bozkurt, M. (2005). İncillerde ve kur'an'da günah kavramı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London.

Demirel, H. (1955). Ölüm Cezası, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12*(1). ss. 152-171.

Ercilasun, A. B, Akkoyunlu Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*, TDK Yay., Ankara.

Garkavets, A. N. (2003). *Töre Bitigi,* Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano-kıpçakskiy protsessualnıy kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594, Almatı, Deşt-i Kıpçak, Baur.

Garkavets, A. N. (2018). *Kıpçakskiy Slovar'*, Almatı, Baur.

Kasapoğlu Çengel, H. (2012). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, *Dil Araştırmaları*, (10), ss. 17-81.

Konan, B. (2011). Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* Cilt 29, S. 29, ss. 149-172.

Maşalı, M. (2002). Mukayeseli Hukukta Ölüm Cezası ve İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Maşalı, M. (2007). Ölüm Cezası, *TDV İA*, ss. 40-43.

Öz, F. G. (2007). Hristiyanlıkta şiddet eylemlerini meşrulaştıran teolojik söylemler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Özek, Ç. (1997). Adliyeye Karşı Suçların Hukuksal Konusu, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 55* (3), ss. 13-50.

Räsänen M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen I,* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Sarınca, K. (2002). Ölüm cezası, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil),* Çevirenler: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez, TDK Yayınları, Ankara.

Toparlı, R, Vural, H, Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* TDK Yay., Ankara.

Yemez, C. (2019). İnsan ticareti suçu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon Üniversitesi Lisansütü Eğitim Enstitüsü, Trabzon.

Yetkin, H. (2015). Yahudi geleneğine göre ölüm cezasını gerektiren eylemler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Vefatının 40. Yılında Hocam Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş'ın "Yaşayan Türkçemiz İdeali" Üzerine

M. Mehdi ERGÜZEL*

Özet

Bu bildirimizde; lisanstan hocamız, ilk doktora danışmanımız, yakından tanıma şerefine nail olduğumuz, rahmetli Prof. Dr. Faruk K. TİMURTAŞ'ın ömrünü adadığı "Yaşayan Türkçe Mücadelesi" ve bu idealin ilmî dayanakları üzerinde durulacaktır. Faruk Kadri Bey, daha üniversite yıllarından önce babasından ve KABATAŞ Lisesindeki Faruk Nafiz Bey ve Nihat Sami Bey gibi güzide hocalarından sağlam bir ana dil sevgisi ve şuuru kazanmıştır. Başarılı Türkoloji lisans eğitimini takiben, Tarihî Türkiye Türkçesinin ana kaynaklarını ve yazmalarını incelemeye, kitaplar, makaleler ve tezler yazmaya yönelen dikkati, onu genç sayılacak yaşta alanında profesörlüğe taşımış, Osmanlı Türkçesi Grameri ile de Türkiyat âleminde ciddi bir boşluğu doldurarak önemli bir ihtiyacı karşılamıştır. 1965'i takip eden yıllarda, Türkçenin kendi kuralları içinde gelişmesi yolunda, tarihten kazandığı ifade zenginliklerini de koruyarak ilerlemesi için çok sayıda makale kaleme alan, kitaplar yazan, çeşitli toplantılara katılan Dr. Timurtaş Bey, arkadaşlarıyla birlikte, Türkçeye kastedildiği gergin tartışma yıllarında vakur bir üslupla, ilmî dayanaklarla vefatı zamanına kadar aralıksız, sabırla çalışmalar yapmıştır. Sadece Türkçe üzerindeki makale sayısı 200'e yakın, bu vadideki kitapları ise 4'tür. Kısacası F. K. Timurtaş'ın "Yaşayan Türkçemiz İdeali"nin temelinde: *Türkçenin tarihten günümüze işleyen ve geleceğe doğru akan şaşmaz ve sağlam kuralları vardır.*Türkçe, yenilenir, sadeleşir ve zenginleşirken, asırların kazandırdığı dilimize mal olmuş kelimeler yok sayılamaz, atılamaz, feda edilemez.*Yeni teklif edilen kelimeler, dilin kurallarına uymuyorsa kabul edilemez, dilin zedelenmesine izin verilemez.*Yakın anlamlı kelimelerin aralarındaki nüans azaltılamaz.*Dilin sahibi millettir. Milletin benimsemediği kelimeler, eğitimde baskı ve zorlamayla dayatılamaz.*TRT ve basın yoluyla dile kasteden yayınlar, devlet eliyle denetlenmelidir.*Uydurma kelimelerle edebî zevk bozulmamalıdır.*Dil meselesi siyasete âlet edilmemeli, uzmanlarının denetimine bırakılmalıdır.*Yeni kelimeler mutlaka erbabının görev aldığı kurullarca incelenmelidir.*Türk Dil Kurumu mutlaka, dilci, edebiyatçı ve ünlü kalem sahiplerinden oluşan kurullarca yönetilmelidir. Bu saydıklarımız etrafında "Türkçe benim hayatımdır." düsturuyla çalışan rahmetli hocam Prof. Dr. F. K. Timurtaş'ın "Türkçe İdeali"ni bildirimize konu yapmak üzere hazırlıklarımızı sürdürdük.

Anahtar Kelimeler: Yaşayan Türkçe, Türkçenin kuralları, F. K.Timurtaş, dil tartışmaları, mefkure.

Giriş

Türkçemiz, millî varlığımızın temelidir. Yahya Kemal'in güzel ifadesiyle **"Türkçe, manevî vatanımızdır. Bu vatanın gövdesi ve ruhu Türkçedir. O bizi sınırlar ötesi birbirimize bağlar. Türkçe çekilirse oralar da vatan olmaktan çıkar."** İşte bu bakış tarzı ve anlayışı bizi Türkçe konusunda titiz, dikkatli ve tavizsiz olmaya alıştırmıştır. Anadolu'da bin yıldır, Malazgirt öncesi yüzlerce yıldır, Türklüğümüzü aziz Türkçemiz sayesinde koruyabilmişizdir. Farklı zamanlarda Türkçemiz tehdit altına girmiş, yabancı, komşu diller ve kültürler millî hayatımızla birlikte kelimeler dünyamıza da kastetmiş, bazan yiğit beyler, gelinlik kızlar Türk adlarını bırakarak yabancı adlar almaya heveslenmişler, kendilerini unutmuşlar ve ne yazık ki Köktürk Kitabelerine bile konu olmuşlardır. Benzeri tuhaflıkların Selçuklu'da, Osmanlı'da, Türkiye içinde ve dışında da yaşandığını kaynaklar kaydediyor. Bilge, Korkut, Alpaslan, Tuğrul, Emre torunları; Celaleddin, Keyhusrev, Keykubat, Melisa olabiliyor, batılı, doğulu ve hatta kuzeyli kavimlerin adlarına merak sarabiliyormuş. Bu tavrın bir zaaf olduğu ve yayıldığı hâllerde millî şahsiyeti zedelediği de tarihen sabittir. Diller, zaman içinde aslını koruyarak zenginleşir ve evrensel ölçülerde yeni kavramlar üretir,

* Prof. Dr., İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-3006-4449 mehmetmehdi.erguzel@yeniyuzyil.edu.tr / gmerguzel@gmail.com

kendi kuralları içinde gelişirken, tercümeler yoluyla dünya dillerinden de faydalanır bazen onlardan kelimeler de almak zorunda kalabilir. Bu gerçek, bütün büyük diller için geçerlidir. Yoksa **"Dünya Dili"** olma ideali gerçekleşemez. Dünya çapında ilim, fikir ve sanat eserleri ortaya konulamaz. Bütün mesele; millî dilin kurallarına sahip çıkmak, onun kelime ve kavram üretebilme yeteneğini, cümle kurma şartlarını korumak, üslup kıvraklığını canlı tutmak ve millî dilin her dilden tercüme yapabilme esnekliğini, nüanslarını öğrenip öğretebilme güven ve iradesinde saklı olduğunu unutmamaktır. Büyük şairler, yazarlar ve bilim adamları, eserlerini bu irade ve şuur içinde yazdıkları için unutulmazlar arasına katılırlar. **Büyük davaları olanların büyük idealleri olur**. Dünyanın en güzel ve zengin dili Türkçe, bu yüksek iddia ve idealin önündeki engelleri aşan ve yolu düzelten bir gidiş içindedir. 55 yıl önceki 30 bin kelimelik Türkçe sözlüğümüz, günümüzde TİKA'ca basılan 400 bin kelimeye yaklaşan Y. Çağbayır sözlüğüyle 10 cilde ulaşmış, Prof. Dr. Birol Emil'in de inandığı bir milyon kelimelik 20 cilde doğru yeni hedefine yönelmiştir.

1. Dünden Günümüze "Yaşayan Türkçe" İdeali Yolunda Çalışmalar

Bu günlere kolay gelinmemiştir. Asırlar öncesinden son yüzyıla doğru gelirken Türkçe üzerine çok çetin fikir mücadeleleri yaşanmıştır. Köktürk Kitabelerinde Bilge Kağan'ın hayıflanması, Kâşgarlı Mahmud'un bin yıl önceki Türkçeye eseriyle sahip çıkması, Ali Şîr Nevaî'nin **"dikenlerle sarılmış Türkçenin bahçelerinden güller derlemesi",** Âşık Paşa'nın devrin aydınlarının ilgi duymadığı Türkçeye gönül vermesi, hep bu millî dil şuurunun parlayan zekâ yıldızları sayesinde olmuştur. Türkçenin Tanzimat yıllarında tekrar kendine gelir gibi olduğu, Millî Edebiyat hareketiyle, taşların yerine oturduğu malumunuzdur fakat **"tasfiyeci, arı dilci"** eğilimler, yanıltıcı iğnesini hep hazır tutmuş, gafilleri avlamış, yeni dil kavgalarına yol açmaya devam etmiştir. Orta yol, mutedil tavır zaman zaman etkili olsa da ilim dışı güya **"sade Türkçe iddiası"**ndaki noksan bakışlılar, manzarayı bozmayı, zihinleri bulandırmayı başarmışlar, gruplaşmalar ve çekişmeler devam etmiştir. Cumhuriyet'in lideri Atatürk ile yakın çevresi 1932-34 arası bu havaya kısmen dâhil olsa bile Falih Rıfkı ile neslinin yazdıklarından ve kendi üslubundan açıkça anlaşılacağı üzere **"Güneş Dil Teorisi"** bahanesini de değerlendirerek Millî Edebiyatın ana hatlarını çizdiği **"Yaşayan Türkçe İdeali"**nde, yani orta yolda birleşilmiştir. Ancak bu kavga onun vefatından sonra bir 40 yıl daha sürmüş, bizim nesli de içine alan Türkçe tartışmaları fikir, edebiyat ve ilim hayatımıza zarar vermiş, zaman kaybettirmiştir, diyebiliriz. Öğrenciliğimizden öğretmenliğimize kadar biz bu tuhaf ve lüzümsuz kavganın içinde yer aldık, o yılların fikir ve ilim adamı hocalarımızın eserlerini okuyarak ve konuşmalarını dinleyerek meselelerin özünü anlamaya çalıştık. Onlardan biri de bu yıl vefatını 40. yılında bulunduğumuz ilk doktora danışmanım, hocam rahmetli Prof.Dr. Faruk K.TİMURTAŞ'tır. Bu bildiri vesilesiyle **"Türkçe benim hayatımdır."** diyen hocamın 40 yıllık mücadele ve başarısını da eserlerine ve yazılarına dayanarak dile getirmiş olacağız.

2. 1940-1980 Arasında Türkçe Etrafında Kopan Fırtınalar

Dil ve kültür meselelerinde ilim ve fikir çevrelerinde görüş ayrılıklarının olması normaldir ve hatta öylesi daha sağlıklı bir yaklaşımdır. Fakat "millî dil" gibi bütün milletin hayatını ilgilendiren ve varlığımızın temelini temsil eden bir konuda yaşanabilecek derin ayrılıklar, millî bünyede telafisi ve tedavisi imkânsız yaralar açabilir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında veya Atatürk'ün vefatından sonraki yıllarda ne yazık ki ülkemizin bazı aydın iddiacıları, sahip çıkılması gereken Türkçemizi insafsız kavgaların içine düşürmüşler, ilim konusu olması gereken dil meselelerini siyasî yönlere çekerek zaman ve edebî zevk kaybına yol açmışlardır. Mesele basittir: Türkçemiz, Millî Edebiyat hareketinden sonra edebî ve fikrî eserlerde yabancı dil kurallarından kurtulmuş, yazı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılıklar en aza inmiş, gitgide zenginleşen bir şiir ve nesir dünyası kendini göstermiş, büyük şair ve yazarlar yetişmiştir. Fakat bazı çevreler **"dilde sadeleşme"**nin bitmeyeceğini, güyâ bir **"sürekli devrim"** tuhaflığı içinde **"arı dilcilik, öztürkçecilik"** gibi, sadece yarı cahilleri yahut yarım aydınları yanıltıcı, slogan ve kelime oyunlarıyla kökleri **"tasfiyecilik"** olarak bilinen, aslında

dili fakirleştirmekten başka bir özelliği olmayan iddialarla siyasi muhitleri de kışkırtan, okullara ve TRT'ye kadar resmî kurumları bile içine alan bir kavgayı başlatmış, Atatürk'ün emaneti olan Türk Dil Kurumu'nu da emellerine âlet ederek dil birliğimizi derinden sarsan bir kavgayı başlatmış, 40 yıla yakın bir süre memleketin eğitim, kültür ve ilim hayatına zarar vermişlerdir. Bu gergin durum, karşı mücadeleyi başlatmış, zengin ve güzel Türkçeyi sahiplenen ve savunan ilim ve fikir adamları; yazılarıyla, düzenledikleri toplantılarla kamuoyunu uyanık tutmak için bütün enerji ve gayretleriyle çalışmışlardır. İşte rahmetli hocam Prof.Dr. Faruk K. Timurtaş'ın sesi bu mücadelenin **"Yaşayan Türkçemiz"** tarafında yükselir. 1960'ların başlarından itibaren gazete ve dergilerdeki yazılarıyla, katıldığı toplantılarla ve bilhassa 1968'de Muallimler Birliği Başkanı olarak arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'da düzenlediği, kültür ve ilim çevrelerinde yankılar uyandıran **"İkinci Dil Kongresi ve Akademi"** toplantısıyla davayı bütün millete mal etmede öncü rolü oynamıştır. 1982 sonlarında millî dil davasında sonuç alınana kadar çalışmalar, tartışmalar, gerginlikler devam eder gider. Bu yıllar bizim Üniversite öğrenciliği ve öğretmenlik yıllarımızdır. Şimdi hepsi rahmetli olan diğer hocalarımız arasında; Mehmet Kaplan, N. Sami Banarlı, Muharrem Ergin, Ahmet Kabaklı, Necmettin Hacıeminoğlu, A.F. Karamanlıoğlu..vardır. Onlarla fikir birliği içinde çok sayıda ilim ve fikir adamı; **Türkçe'nin Karanlık Günleri**'ni aydınlatmak, **Kültür ve Dil** konularında gençleri düşündürmek, **Türkçenin Sırları**'nı öğretmek için **Yaşayan Türkçemiz**'e **Tercüman** olan, **Türkçe Nereden Geliyor Nereye Gidiyor?** sorusuna cevap veren kitaplar kaleme aldılar**. "Türk Dili İçin"** yüzlerce yazı yayınlandı. Andığımız hocalardan önceki dilcilerden Prof.Dr. Tahsin Banguoğlu **Dil Bahisleri**'ni yazmış, o yılların genç dilcilerinden Dr. A. Bican Ercilasun da **Dilde Birlik** idealini anlatan yazılarını kitaplaştırmış, romancımız Samiha Ayverdi **Dil Davası** eseriyle bu millî dil hareketine katılarak, **"arı dilci"** gaflet, cehalet ve siyaset erbabını ilim ve fikirle susturmuşlardır.

3. Faruk Kadri Timurtaş'ın "Yaşayan Türkçe İdeali" Yolunda Ana Fikirler

Prof. Dr. F. K. Timurtaş, gazete ve dergilerde dil davasına dair onlarca yazı kaleme almıştır. Millî Kültür Vakfı Ödülü layık görülen **"Türkçemiz ve Uydurmacılık"** kitabı ile **"Diller ve Türkçemiz"**deki 150'den fazla yazısı bu mücadele yıllarının mahsulüdür. **"Yeni Kelimeler Sözlüğü"**nde ise yanlış kelimelerin Türkçe kurallara göre açıklamasını yapmıştır. Rahmetli Hoca, bu alanın uzmanı olarak, sabırla, ısrarla ana fikirlerini her seviyede okumuş yazmışa anlatmış, düşüncelerini onlara ulaştırmayı başarmıştır. Bu temel fikirler, -Hocamın vefatının 40. yılında ve doğumunun 100. yılına yaklaşırken- 100 madde halinde ana hatlarıyla şöylece sıralanabilir:

Dil davası, kültür hayatımızın baş meselesidir. Dili sadeleştirme davası, bir milliyetçilik hareketidir. Yüzyıllar boyunca böyle süregelmiştir. Biz bu davaya bütün gönlümüzle bağlıyız. İki dilli bir millet olamayız. Irkçılık her sahada olduğu gibi dilde de zararlıdır.

Radyolar; uydurma dilin borusu, düdüğü haline gelmiştir. Radyoları, arı dilin tecrübe tahtası olmaktan kurtarmak gerekir. Halkın anlamadığı, benimsemediği bir dil kullanmak, millet dilinin değil de bir zümrenin dilini esas almak ve bunu yaymaya çalışmak, Anayasa'ya aykırı hareket etmek demektir.

Aydınlarımızın büyük ekseriyeti ve halkımız, dil konusunda şikâyetçidir ve bu memnuniyetsizlik günden güne artmaktadır. Dilimiz buhran içindedir ve bir anarşiye sürüklenmektedir. Bir milletin dili bozulursa, kültüründe buhranlar başlar.

Önüne gelenin kelime uydurması, ses ve mânâ değişikliğine uğradığı yüzyıllar boyu kullanılıp Türkçeleştiği hâlde, Arapça ve Farsça asıllıdır diye çok kullanılan, herkesin bildiği bir takım kelimelerin atılması, Batı dillerinden gelen kelimelere ise hiç dokunulmaması, oynanmak istenen dramı bütün açıklığı ile göstermektedir.

Türk dili dünyanın en sağlam ve güçlü dilidir. Asırlar boyu birçok tehlikelere karşı dayanmış ve kendini korumuştur. Bugün de bütün tasallutlara rağmen yine sapasağlam ayakta kalacaktır. Bizi üzen taraf, bu tecrübelerden nesillerin zarar görmesi ve gençlerimizin dil konusunda zayıf yetişmesi, bunların sonucu olarak kültürümüzde bir duraklama meydana gelmesidir.

Dilimiz, çağdaş medeniyetin bütün mefhumlarını anlatabilecek zenginliğe ve mükemmelliğe eriştiği, büyük sözlükler ve gramerler yazıldığı zaman ancak bizim için "Dil Bayramı" bahis konusu olabilir.
Dili bozma çalışmalarına, dil kıyımına, dilin suikaste uğramasına engel olunmalıdır.
Güya Öz Türkçe kelimeler kullananlara ödüller verildiği günler, bayram değil matem günleridir. Türk Dil Kurumu'nun çıkmaza itilmesi, zevksiz ve kuralsız kelimelerin yayılması yanlıştır...
Millî kültür meselelerinde milliyetçilik, ilim, akıl ve îz'an ön planda tutulur.
Bir milletin kendine güven duymasının, kültürüne sahip çıkmasının en mühim delili kendi öz diline sahip çıkmasıdır. Dildeki şu veya bu yöndeki aşırılıklar, Millî birliğimizi zedelemek, nesiller arasında uçurumlar yaşatmak isteyenlerin maksatlarına da hizmet etmiştir.. Bu konuda çok dikkatli ve uyanık olmak gerekir.
Dili özleştirmekten maksat; herkesin anlayabileceği, yabancı dillerden gelen gramer şekillerine yer vermeyen, canlı dilden uzak olmayan kelimeler yapmaktır....
Bilgisizlik dolayısıyla halis Türkçe kelimelere de dokunulması, bunların yerine gramer kaidelerine aykırı, manaca eksik veya bozuk, zevksiz ve yanlış kelimelerin öne sürülmesi hazin bir durum doğurmuştur.
Atatürk'ün gayesi de, bir Türk Akademisi kurulması, Dil ile Tarih Kurumlarının birer "Enstitü" halinde oraya bağlanması yönündeydi... Akademiye bağlanmakla Dil ve Tarih Kurumları daha fazla şeref, itibar ve ilmî değer kazanacakları gibi mal, mülk ve gelirlerini kaybetmeyecekler, üstelik devletten de yardım göreceklerdir. Böylece "Bu Millî kurumların az zaman içinde Millî akademiler halini almasını temenni ederim Bunun için çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin dünya ilim âlemince tanınacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmanızı dilerim." diyen Atatürk'ün de ruhu şâd olacaktır.
Dil meselesi, bir Millî müdafaa meselesidir. Dilimizi korumak, vatanımızı korumakla birdir. Çünkü dil de vatan kadar, tarih kadar, gelenek ve töre kadar azizdir. Dil de bayrak gibi, aile gibi mukaddesattandır...
Türkçe benim hayatımdır. Bütün ömrümü ona bağlamışım. Yıllardır dilimizi bozanlara karşı mücadelemizi sürdürmekteyim. Benim davam, güzel ve canlı Türkçe davasıdır. Özleştirmenin karşısında değilim; fakat artık onun gerçekleştiğine inanıyorum. Osmanlıcayı da istemiyorum, asıl değil, Öz Türkçe denen uydurma dili de. Ben Türkçeyi istiyorum. Bizim karşısında olduğumuz kelimeler dilin gramerine, estetiğine uygun; söyleniş, şekil ve kavram bakımından kusurlu olmayan kelimeler değil, gramer bakımından yanlış, anlam ve kavram bakımından noksan ve hatalı kelimelerdir.
Ana dilimizi, nesebi gayri sahih kelimelerle doldurarak mâzi ile hâlin ve istikbalin köprülerini dinamitlemek ve bombalamak, nesiller arasındaki rabıtaları koparmak yönündeki çalışmalar mazur görülemez. Halkımızı radyo dinlemekten, devlet tiyatrolarından sanat zevkini de tatmin suretiyle faydalanmaktan men etmek, ana-baba ile evladı birbirini anlayamaz, birbirinden faydalanamaz hale getirmek, ancak ve yalnız Türk'ün düşmanlarına yaramıştır.
Biz Türkçüyüz, Türk'ten yanayız ve bu itibarla da Türkçeciyiz ama Gökalp'in açtığı yolda, Atatürk'ün bayraktarlığını ettiği Atatürkçeciyiz...
İsim veya fiil kök / gövdelerine getirilmesi gereken yapım veya çekim ekleri rastgele kullanılamaz. Yeni kelimeler gramer kaidelerine uygun olarak işlek eklerle ve anlaşılan köklerle yapılmalıdır.
Türk dünyasının dil birliğini de destekleyen ortak kelimelere dikkat edilmelidir
Orta dereceli okullarda "Arı Dil Kolu" adı altında kolların kurulduğunu belki bilmeyenler vardır.
Dil meselesi bir kanun işi değil, bir Millî kültür ve Millî şuur meselesidir.
Dil davasının özü, dilimizi sadeleştirmek ve zenginleştirmek, tarih boyunca görülen yazı dili ve konuşma dili ikiliğini ortadan kaldırmaktır.
Onlar, dili özleştirmede sınır ve ölçü tanımıyorlar. Yabancı asıllı fakat Türkçeleşmiş bütün kelimeleri atmak istiyorlar... Onlar dilimizi güya sadeleştirmek isterken kısırlaştırıyor, fakirleştiriyor ve Millî kökten koparıyorlar.

Dilde, baştan sonra mevcut olanı kaldırıp yerine yenisini koymak mümkün değildir. Böyle bir iş, dilde değil ancak harf sisteminde ve alfabede yapılabilir. Dil kökünden değiştirilemez. Devrim; birdenbire olan, derhal yapılan harekettir. Dil ise uzun zamana bağlı olarak gelişir ve değişir. Bu yüzden dilde devrim değil, ancak kendi kanunları çerçevesinde ıslahat yapılabilir.

Dilin, konuşulan tabiî dilden, yaşayan Türkçeden uzaklaşması hayret hatta dehşet uyandırmaktadır.

"Dili biz çıkmaza saplamışızdır. Sonra bıraktılar mı dili bu çıkmazda? Hayır. Ama ben de işi başkasına bırakmam. Çıkmazdan biz kurtaracağız." diyen Atatürk' iyi anlamalıdır.

Okullarda dilimiz iyice öğretilmemektedir. Bu dilin iyice bilinmesi demek onun güzel konuşulup yanlışsız yazılması demektir. Lise mezunlarının kelime hazinesi dardır.

Atatürk'ün "Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin Millî ve zengin olması, Millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir, yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır... Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğe kavuşması için bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz." tarzındaki sözleri çok önemlidir, düşünülmelidir. Atatürk, makul bir özleştirmeye taraftardı.

Başka dillerden alınan kelimeler ses, şekil ve mânâ değişikliğine uğrarsa ve onlarla deyimler yapılırsa artık bunlar o dilin malı sayılırlar. Bu hadiseye dil biliminde "kendileştirme, kendine benzetme / temsil, asimilasyon (assimilation)" denir.

Yabancı bir dilin boyunduruğunda olmak, onun gramer şekillerinin kullanmak demektir. Kelime almak, boyunduruk altına girmek değildir.

Gökalp, dili sadeleştirmede, özleştirmede aşırılığın aleyhindedir. Ona göre Türkçeleşmiş bir kelime Türkçedir, değiştirmemek gerekir. Modern Türk devletinin kuruluşunda ve Atatürk'ün inkılaplarının gerçekleşmesinde Gökalp'in fikirlerinin büyük rolü olmuştur.

Dili sadeleştirme hareketi, milliyetçilerin eseriydi ve Türkçülük görüşünün zafere ulaşmasıydı. Asıl olan, dilin sadeleşmesi ve bunun sınırlarının belirtilmesidir.

Türk halkının bildiği, anladığı her kelime "bizimdir" ve Türkçedir. Millî kaynak; Yunus'un dili, milletin yüzyıllar boyu kullandığı, canlı şekilde muhafaza ettiği Türkçedir. Türkçe yenilenirken ölçü Yunus'un dili olmalıdır. Millî köklere bağlı olmayan değişmeler ve yenilenmeler bir değer taşımaz. Türklük şuuru kendini yüzyıllar boyunca daha çok dil sahasında göstermiştir.

Dil; Millî birliği, beraberliği ve bütünlüğü sağlayan, üzerine titrenilmesi gereken sosyal bir müessesedir. Bütün medeni milletler, dillerinin millî ve zengin olmasını isterler. Bir dilin Millî ve zengin olması demek; kelimelerinin o milletin ses hususiyetlerini taşıması ve mânâ itibariyle o milletin iç dünyasını ve düşünce âlemini ifade edebilmesi demektir.

Bir dil kendi bünyesinin icabına göre işliyorsa, başka dillerin gramer şekillerini almamışsa, o dil istiklaline sahip demektir. O dil millîdir ve öz dildir.

Dilde yenilikler meydana getirmek için dilin işlenmesi gerekir. Bu da ilim ve sanat erbabının işidir. Dilin kaidelerine uygun olan kelimelerle, ek ve mana bakımından yanlış olan kelimeleri birbirine karıştırmamak lazımdır.

Kurallara uygun olan yeni kelimeler meşrudur; öğrenci, durum, tutum, konu... Kurallara aykırı olanlar ise yanlıştır; ilginç, yaşam, kuram, olanak...

Aklı başında hiç kimse ve hiçbir topluluk kendi diliyle vahşice oynamaz. Dil, devrim meczuplarının elinde oyuncak olamaz.

Bir dilde o milletin bütün bir tarihi ve bütün hatıraları yaşamaktadır. O yüzden dilde devrim / ihtilal yapılamaz; ıslahat, düzeltme yapılabilir... Dilde sadece tekâmül (gelişme, evrim, evolution) vardır.

Yaşayan Türkçemiz hareketi doğrudur ve başarıya ulaşacaktır. Millî Eğitim Temel Kanunu da bunu emretmektedir. Millî varlığı sağlayan ve devam ettiren dildir.

Uydurmacılık alıp başını giderse, ana baba evladını, torun dedeyi anlayamaz. Halkın bildiği, yüzyıllardır kullandığı artık Türkçeleşmiş kelimeleri yabancı asıllıdır diye atmak, dile hizmet değildir. Bilakis ona ihanet etmek, onu bozmak ve fakirleştirmek demektir.

Marifet 30 bin kelimelik yazı diline bir 30 bin kelime daha kazandırmaktır. Türetmenin bilgiyle, şuurla yapılması gerekir.

Dil, milleti meydana getiren manevi unsurların başında gelir. Ağacı budayacağım diye en güzel dallarını kesen, etrafını temizlemek maksadıyla köküne zarar veren, aşı yapmak isterken yanlış hareketi yüzünden bütün gövdeyi kurutan bir kimsenin Arı Türkçecilerden farkı yok gibidir... Onların Türkçe sevgileri kasabın koyuna olan sevgisinden farksızdır. Dil Ağacı son derece nazlı ve incedir. Onu hoyratlıkla değil, yumuşaklıkla sevmek icap eder. Aksi halde hırpalanır ve ilim erbabı bu inceliği bilir. Biz dil ağacının kurumamasını, dalının kökünün baltalanmamasını, meyvesiz hale gelmemesini istiyoruz."

Bir dilin bağımsızlığı, başka dillerin gramer kaidelerinin tesislerinde kalmaması mânâsına gelir. Başka dillerden kelime alışverişinin bağımsızlıkla ilgisi yoktur. Hiçbir medenî dil saf değildir. Başka dillerden alınan kelimeler o dil içerisinde değişikliğe uğrar ve bu hususî bir kullanış kazanırsa artık o kelime yabancı sayılmaz. (Hatta) böyle kelimeler öz dilden yapılan fakat uydurma olanlardan daha millîdirler.

Bin yıldan beri kullanılan kelimeleri dilden atmayı ve bunların yerine ne idüğü belirsiz uydurma kelimeleri koymayı marifet saymak, gülünçtür. 500-600 kelimelik iptidaî Afrika kabile dilleri, tamamıyla millî ve özdür.

Dildeki fakirleşme, mahdut sayıdaki kelimeler arasında sıkışıp kalma, yüksek seviyede bir edebiyatın ve tefekkürün doğmasına engel olmuştur.

Dile müdahale edilmemeli. Yeni kelimeler, terimler için olmalı. Batı'dan gelen kelimelere karşılıklar bulunmalı.

Ortak dil ile hususi dil arasındaki farka dikkat edilmemesi, birbirinden ayrı olan bu kavramların birbirine karıştırılması, meselesinin anlaşılmasını ve çözülmesini güçleştirmektedir. Mesele, terimleri Türkçeleştirmek ve yenilerini Türkçe yapmaktır.

Biz "Arı Dilciler"in şu tutumlarını beğenmiyoruz ve şiddetle tenkit ediyoruz: Ortak yazı ve konuşma dillerinin kelimelerine dokunulması, dile yerleşmiş ve halkın malı olmuş, Türkçeleşmiş, karşılığı olmayan bütün yabancı asıllı kelimelerin atılmak istenmesi. Yeni yapılan kelime ve terimlerin büyük bir kısmının ses, şekil ve mana bakımlarından yanlış olması**.** "Öz Türkçe" dedikleri, gerçekte uydurma olan dil de Türkçe malzemeyle fakat gramer kurallarına aykırı olarak ve dilimizin inceliklerine dikkat edilmeden meydana getirilmiş (getirilmeye çalışılan sunî bir dildir) "hususî bir argo"dur.

Bakalım dilimizi bir avuç adamın tasallutundan nasıl kurtaracağız? Fakat zafer er geç bizim olacaktır. Yeni kelime olarak ortaya sürülenlerin çoğu yanlıştır. Türk dilinin bünyesine aykırıdır. Uydurmaca, zümre argosudur. Türetme ile uydurmayı karıştırmamak lazımdır. Atatürk'ün eşsiz dehasının eseri olan "Güneş Dil teorisi" ile bütün dillerin menşelerinin Türkçe olduğu ileri sürülerek her türlü aşırılık önlenmiştir.

Mutlak bir tasfiye değil, dili sadeleştirmek esastır. Dilimizin; çağdaş medeniyetin her sahadaki bütün mefhumlarını anlatabilecek bir duruma getirilmesi önemlidir.

Hiçbir medenî dil saf değildir. Başka dillerden kelimeler almak, bir dil için kusur sayılmaz. Kötü olan başka dillerden geçme gramer şekilleridir. Halk; manasını bildiği, ekini tanıdığı, yapılışını anladığı kelimeleri benimser. İstikrarlı, millî ve zengin bir dile ihtiyacımız vardır.

Mevcut dilin kavram ve kelimelerini değiştirmek için zorlamak, dile ihanettir.

Dil davasının esası; dili sadeleştirmek, yazı dilini konuşma diline yaklaştırmaktır.

Türk şive ve lehçelerinin arasındaki bağların kopması, Türk dilinin bütünlüğünü kaybetmemesi başlıca endişemizdir. Türk dilindeki gelişme ve sadeleşme, lehçeler arasında ahenkli şekilde ve birbiriyle ilgili olarak meydana gelmelidir.

Dil kendi kanunları içerisinde birtakım fonetik ve morfolojik değişmeler gösteriyor. Bunun neticesinde devamlı olarak kendisini yeniliyor.
Dini zedelemek için misyonerler çalışır da dile zarar vermek için çalışan olmaz mı?
"Dil; halkın dehası, yazarların, sanatkârların ve bilginlerin çalışmaları sonunda zamanla ve azar azar değişmektedir. Bizim istediğimiz; soyu sopu belli, temiz Türkçedir.
Yeni bir dil icat edilmek istenmiş, güya Türkçe malzeme ile fakat yanlış eklerle ve bilinmeyen köklerle kelimeler yapılmakta, Türk dilinin gramerine uygun olmayan birtakım uydurma kelimeler Öztürkçe adı ile ortaya sürülerek tasfiyecilik hareketi yürütülmektedir.
Hâlâ dilimizin mukayeseli grameri, lehçeler lügati, umumi büyük lügat, sentaksı yazılmış değildir.
Türklük şuuru ve Millî duygu, tarih boyunca kendini daha çok dil sahasında göstermiştir.
1.Türk Dil Kurultayı (2 Eylül 1932'de) başlandığı sırada, dili sadeleştirme cereyanı zaten gerçekleşmiş bulunuyordu. Osmanlıca mağlup edilip bir tarafa bırakılmış, daha doğrusu tarihin sinesine bırakılmıştı. Yeni bir yazı dili doğmuştu. Bu dil, konuşma diline dayanan, sade, temiz, kıvrak bir dildi... Bundan sonra yapılacak iş, bu sade ve güzel Türkçenin normal yolda gelişmesini sağlamak olmalı, dilin düzene ve disipline konması, sınırlarının çizilmesi gerekiyordu. Fakat Kurum için ölçü ölçüsüzlük olmuştur. Her kelimeyi Türkçeleştirmeye kalkışmışlardır. Hâlbuki bu meselede çok sağlam bir ölçü vardır. Halkımızın bildiği, kullandığı her kelime alışılmış ve yerleşmiş kelimedir; anlamadığı, bilmediği, kullanmadığı, dilimizin bünyesine aykırı kelime aşırıdır, uydurmadır, zorlama ve kabul ettirilmek istenen kelimedir.
Özleştirme, ilim ve akıl çerçevesinde yapılmalıdır. Medeni milletlerde dile giren ve dilden çıkan kelimeleri dil akademileri tayin ve tespit eder. Böyle hareket ederken de akademiler realitedeki durumu ve ilmî ölçüleri esas alırlar.
Basınıyla, radyosuyla, okullarıyla kendi dilini her gün biraz daha bozmakta olan Türkiye'den başka bir memleket gösterilemez.
Akademiler ilim ve sanat sahalarında incelemeler ve araştırmalar yapılmasını sağlayan ve Millî kültürün gelişmesine ve korunmasına hizmet eden üniversiteler üstü yüksek ilim kurumlarıdır.
Bu acayip kelimeler ile yapılan cümleleri anlamak mümkün değildir.
Dilimizi yanlış ve uydurma kelimelerle birlikte devrik cümle de bozmaktadır. Şekil, mana ve ifade bakımından alt üst olmuş bir dil ile elbette büyük eserler meydana getirilemez.
Dili özleştireceğim diye onu perişan hale getirmeye, ifade gücünü kaybetmiş bir duruma düşürmeye kimsenin hakkı yoktur. Bu dile hizmet değil, hıyanet olur.
"Bir dilde kelimeler dilim bir yüzüne uygun; yani ses, şekil ve manaca doğru olarak teşkil edilmelidir. Böyle olduğu takdirde bunlar uydurma değil, usulüne uygun olarak türetilmiş kelimeler sayılırlar. Yeni kelimeler ancak işlek (canlı) eklerle yapılabilir. Ayrıca bunların ses bakımından da estetiğine uygun olması aranır. Yeni kelimeler, ya türetme ya birleştirme yoluyla yapılır. Eklerin birçok mana ve fonksiyonu vardır. Bunların ayrı ayrı ve iyi tespit edilmesi gerekir. Eklere keyfi ve uydurma olarak mânâlar verilemez, başka vazifeler yüklenemez." Dil için devrim (revolution) değil, evrim (evolution / tekamül) bahis konusudur.
Ayırga (nifak), baglagı (bent), bağnaz (mutaassıp), batla (iflas), başatlık (hüküm), kulunç (vicdan), bayrılık (kıdem), geldiri (celp), belgin (sahih), içlek (manevi), tanıt (delil), tikel (cüzi), yaşan (niyet), bozut (fesat), bilseme (tecessüs)/ gibi kelimeler hatalıdır. Türkçe kurallara uymamıştır.
Dilimiz artık güzel söylenip yazılamıyor. Bırakın yeni yetişen nesilleri, onların hocaları ve büyükleri de doğru dürüst konuşamıyor, yazamıyorlar. Yirminci asrın sonlarına yaklaştığımız bir zamanda dilimizi, ilmî metot, ölçü ve modern zihniyetle araştıracak ve geliştirecek bir müesseseye kavuşmamış olmak, az utanılacak ve üzülecek bir şey değildir. Dilde yaşayan bu kelimeyi atmak, Süleymaniye'den tuğla koparmaktan farksızdır. Kubbealtı Cemiyeti'nin teşebbüsü ile bir "Dil Akademisi" kurulmuştur. On kişiden teşekkül eden Akademide Faruk Nafiz, Orhan Seyfi, Semiha Ayverdi, Tahsin Banguoğlu, Nihat Sami Banarlı, F. Abdullah Tansel, Kaya Bilgegil.

739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 10. maddesinde: "Millî birlik ve bütünlüğün temel unsurlarından biri olarak Türk dilinin eğitimin her kademesinde özellikleri bozulmadan ve aşırılığa kaçılmadan öğretilmesine önem verilir, çağdaş eğitim ve bilimdeki halinde zenginleşmesine çalışılır ve bu maksatla Millî Eğitim Bakanlığınca gereken tedbirler alınır." denilmesi önemlidir.

İlim, teknik, felsefe dili hatta edebi dil; bir zümre dilidir, hususi bir dildir. Yazı dili ise bütün milletin ortak dilidir, umumidir. Yazı dilleri, konuşma dillerine dayanır... Sadeleştirme işinde sınır ve ölçü olarak yaşayan dil alınmalıdır. Yaşayan dilden uzaklaşmak bizi yanlışa götürür.

Ben özleştirmenin değil, aşırılığın ve uydurmacılığın karşısındayım. Ortak yazı dilinin yıllarca önce (1911) özleştiğine inanıyor ve artık dile müdahale edilmemesini istiyorum. Dil anlaşmak, anlamak ve anlatmak içindir.

1964 tarih ve 359 sayılı kanunda düzenlenen TRT, kendinden bekleneni verememiştir. Muhtar da olsa hiçbir devlet müessesesi, kimsenin dilediği gibi hareket edebildiği bir çiftlik değildir.

Türk dilinin en başta gelen meselelerinden biri de terimlerin yeniden meydana getirilmesi ve Türkçeleştirilmesi işidir... Çağdaş ilim seviyesine ulaşmak her şeyden önce bütün mefhumları en ince nüansına kadar anlatabilen kelime ve kelimelere sahip, zengin ve istikrarlı bir dilin ortada bulunması ile mümkün olur... Biz terimlerin Türkçeleştirilmesinde ve yeniden meydana getirilmesinde mutedil yolu ve ilmî görüşü temsil eden sadeleştirme düşüncesine taraftarız.

Konuşmanın yüksek bir ruhî fonksiyon olduğu, kelimelerle düşünüldüğü, kelimelerle mücerret mefhumlar kavrandığı için dil konusunun ruh hekimlerini ve psikologları yakından ilgilendirdiği gerçeği unutulmamalıdır. "Sinir sisteminin çeşitli bozukluklarından konuşma sisteminin müteessir olduğu, buna düşünce kusurunun da az çok refakat ettiği birtakım akıl hastalıklarında, şizofrenide hastanın durup dururken kelime uydurduğu, kafasına göre isimlendirmeler yaptığı..." düşünülmesi gereken bir konudur. Esperanto gibi yapma bir Esperanto yahut Balibilen tavrı ile iş çığırından çıkmamalıdır.

Bir ağaç nasıl zamana bağlı ve tabiî olarak yaprak değiştirirse ve gelişme bu esas köke, öze bağlı olarak meydana gelirse, dildeki kelime değişiklikleri de öyle olur. Yaprakları nasıl yolup hemen başka yaprakların çıkmasını istemek mümkün değilse, keyfi olarak kelimeleri alıp yerine başkalarını koymak da o derece imkânsızdır. Hele bir çınar yaprağının koparılıp yerine mesela bir söğüt yaprağı tutturmak nasıl mümkün olmazsa değişik ve yabancı bir ek ve kökte yapılan kelimeler de dil içinde öyle iğreti kalır.

Dil inkılabını benimseyen ve isteyen biziz, işleri güçleri devirmek ve bozmaktan ibaret bulunanlar ise onlardır.

20-30 bin kelimelik bir yazı dilinden 8 10 bin kelimeyi atıp o miktarda başka kelimeler getirmek ne mana ifade eder? Hüner, 30 bin kelimelik bir yazı diline yeni 30 bin kelime kazandırmaktır.

Bütün dillerde değişmeler ve yenileşmeler olur. Türkçede de durum böyledir ve böyle olacaktır. Bu tabiî bir gelişmedir; bunu kimsenin durduramayacağı gibi kimse de başka yönlere çevirip bozamaz. Dildeki yenilikler kendi yapısına uygun olarak ortaya çıkarlar. Türetmenin bilgiyle, şuurla yapılması icap eder... Dilde yenilikler meydana getirmek, yeni kelimeler türetmek için dilin iyice işlenmesi gerekir. Bu ise bir ilim ve sanat işidir.

Bizim davamız uydurmacılığı önlemektir. Dil meselesi bir ilim, milliyetçilik ve Türkçe sevgisi ve tarihe bağlılık meselesidir. Bu vasıfları taşımayanlarla münakaşalara girmek beyhudedir, abesle iştigalden başka bir şey değildir.

"Hiçbir şey lisan kadar ağaca müşabih değildir. Lisanlar da ağaçlar gibi mevsim mevsim rengini kaybeden ölü yapraklarını dökerler ve tazelerini açarlar. Lisanın yaprakları kelimelerdir." diyen Ahmet Haşim'i de doğru anlamak gerekir.

Gramer kurallarına aykırı olan ses, şekil, anlam ve kavram bakımından noksan, çirkin veya yanlış olan kelimelerin tutulmasına, yerleşmesine imkân yoktur.

Kelimeleri ve deyimlerin seçerken son derece dikkatli davranmalıyız. Ufak hataların bile dilimizi bozacağını düşünmeliyiz. Diksiyonu güzel olmayan bir kimse mikrofona yaklaştırılmamalıdır.

Doktorluk ve doçentlik imtihanlarında da hiç olmazsa yabancı dil kadar ana dili kullanma kabiliyetine ve gramer bilgisine dikkat edilmelidir.
Dilimizin eksikliklerinden biri de nispet ikinin bulunmayışıdır; "-sal / -sel" tutmamıştır. Eklerin yanlış kullanılması, fiil köküne getirilmesi gereken bir ekin isim köküne getirilmesi veya aksinin yapılması, ortaya yanlış kelimelerin çıkmasına sebep olmaktadır.

Sonuç

A. Hamdi Tanpınar, bir yazısında *"Dil, sadece atmakla kurulmaz. Atmak, çerçeveyi daraltmaktır. Kurmak ise o dille ifade edilecek dünya ve insanın peşinde koşmaktır."* diyor. "Yaşayan Türkçe"yi kendine millî bir ideal sayan F. K. Timurtaş ve dava arkadaşları da dilimizin bin yıl boyunca kazandığı ifade kudretini yok etmek isteyen ilim dışı teşebbüsleri durdurmak için ömürlerini vermişler, sonunda "önceki nesillerden emanet olan dava"yı koruyup gözetmişler sonraki nesillere devr eylemişlerdir. Bu davanın ana çizgileri bellidir: *Türkçenin tarihten günümüze işleyen ve geleceğe doğru akan şaşmaz ve sağlam kuralları vardır. *Türkçe, yenilenir, sadeleşir ve zenginleşirken, asırların kazandırdığı dilimize mal olmuş kelimeler yok sayılamaz, atılamaz, feda edilemez. *Yeni teklif edilen kelimeler, dilin kurallarına uymuyorsa kabul edilemez, dilin zedelenmesine izin verilemez. *Yakın anlamlı kelimelerin aralarındaki nüans azaltılamaz. *Dilin sahibi millettir. Milletin benimsemediği kelimeler, eğitimde baskı ve zorlamayla dayatılamaz. *TRT ve basın yoluyla dile kasteden yayınlar, devlet eliyle denetlenmelidir. *Uydurma kelimelerle edebî zevk bozulmamalıdır. *Dil meselesi siyasete âlet edilmemeli, uzmanlarının denetimine bırakılmalıdır. *Yeni kelimeler mutlaka erbabının görev aldığı kurullarca incelenmelidir. *Türk Dil Kurumu mutlaka, dilci, edebiyatçı ve ünlü kalem sahiplerinden oluşan kurullarca yönetilmelidir. *Sadeleştirmede ölçü kaçmamalıdır. *Dilde kıvam veya sulandırma arası denge gözetilmelidir. *Dile kazandırılacak ve dilden çıkarılacak kelimelerin kararını dilin sahibi olan millet verir. *Keyfî tutumlardan kaçınılması şarttır. *Yaşayan dilden uzaklaşılmamalı, ilmî ölçülere uyulmalı, dilden canlı, yaşayan kelimeleri atmanın düşünce sistemini bozduğu unutulmamalıdır. Bir konuşmasında "Ben karakterim icabı, yanlışlıklar karşısında susacak kimse değilim. Esasen gerçek ilim adamları; yanlışlar, ilme aykırı davranışlar karşısında sessiz duramazlar. Benim öteden beri ileri sürdüğüm görüş, idari ve siyasi bakımdan ve devlet eliyle müdahale edilmemesi, baskı yapılmaması, dil meseleleriyle sadece yetkililerin yani dil bilgilerinin ve büyük yazarların uğraşması doğrudur. Onu nereden bulacağız, bunu nereden getireceğiz demekle iş başarılamaz. Yapmak için önce başlamak, teşebbüse geçmek şarttır. Atılan ilk adımlar yanlış ve eksik de olsa sonradan düzeltilebilir. "Henüz zamanı değil." mülahazasıyla birçok nimetlerden mahrum kalmış bulunuyoruz. Halkımızın henüz istenen siyasi olgunluğa erişemediğini ileri sürerek güdümlü demokrasi ve münevver tahakkümünü isteyenlere göre Akademi kurulması teşebbüsünü, mevsimsiz görenler bize zaman kaybettirmişlerdir." diye yakınan rahmetli hocamı vefatının 40. yılında minnetle anıyor, doğumunun 100. yılına doğru hayalindeki Türk Akademisi'nin kurulması temennisiyle saygılarımı sunuyorum.

Kaynakça

Timurtaş, F. K. (1996). *Diller ve Türkçemiz,* (Haz.Mustafa Özkan). İstanbul: Alfa Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1997). *Türkçemiz ve Uydurmacılık.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1975). *Yeni Kelimeler Sözlüğü.* İstanbul: Umur Kitapçılık.

Timurtaş, F. K. (1981). *Tarih İçinde Türk Edebiyatı.* İstanbul: Filiz Kitabevi.

Hacıeminoğlu, M. N. (2002). *Türkçenin Karanlık Günleri*, İstanbul: TEDEV Yayınları.

Banarlı, N. S. (1974). *Türkçenin Sırları.* İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Kaplan, M. (1984). *Kültür ve Dil.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Banguoğlu, T. (1995). *Dil Bahisleri.* İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Ergin, M. (1975). *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri.* İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları.

Kabaklı, A. (1981). *Yaşayan Türkçemiz 1-2-3.* İstanbul: Tercüman Yayınları.

Kabaklı, A. (1970). Türk Dili İçin 1-2-3-4-5. Ankara: TKAE. Yayını.

Türkçe Kökenli Anatomiyle İlgili Adların Sırpça Üzerine Sözcüksel Etkisi*

Marija ĐİNĐİĆ**

Özet

Türkçe ve Sırpça tarih boyunca birbiriyle yoğun ilişkiler içerisinde olmuş iki dildir. Osmanlılar bu topraklara geldiklerinde kültür ve uygarlık geleneklerinin yanı sıra bunlarla ilgili yeni kavram ve sözcükleri de getirmişlerdir. Bu sözcükler zaman içerisinde Sırp kültürüne ve diline damgasını vurmuştur. *Türkçe,* Sırp dilini en çok sözlüksel anlamda etkilemiştir. Son dönemlerde yapılan çalışmalar göstermiştir ki eskiden yaklaşık 9000 olan sözcük sayısı günümüzde ölçünlü Sırpçada üç binli sayılara kadar düşmüştür. Bu üç bin sözcüğün yaklaşık yarısı Sırpçaya tamamen yerleşmiştir ve dilde aktif olarak kullanılmaktadır. Örneğin, *badem* (tür. badem), *dugme* (tür. düğme), *džep* (tür. cep), *inat* (tür. inat), *jastuk* (tür. yastık), *jorgan* (tür. yorgan), *kajsija* (tür. kayısı), *kapija* (tür. kapı), *kutija* (tür. kutu), *tavan* (tür. tavan), *šećer* (tür.şeker)). Çağdaş Sırpçanın sözlük hazinesinde en fazla yer alan Türkizmler *ev*, *ev eşyası*, *bina, kıyafet*, *ayakkabı*, *kumaş*, *yiyecek*, *içecek, tütün, bitki, ünvan*, *atçılık* vb. tematik grupları oluşturmaktadır. Bu gruplardan özellikle anatomiyle ilgili adlar bildirimizin konusu olarak seçilmiştir. Çünkü bu sözcükler en önemli leksik-semantik gruplardan biri olup her dilin leksiğinin temelini oluşturmaktadır. Bu sözcüklerin sözcüksel sistem içerisindeki değişmezliği referans değerlerinin sonucudur. Çünkü anlamlandırdıkları kavramlar insan varlığı için çok önemlidir. Temel söz varlığına giren sözcüklerde yabancı sözcüklerin alınması ve bunun sonucu olarak yerel sözcüklerin kaybı normalde beklenen bir durum değildir ancak bu tür gelişmeler Sırp dilinde meydana gelmiştir. Sırp dilinin genel sözlük hazinesinde insan vücuduyla ilgili Türkçe kökenli sözcüklerin varlığı yabancı dillerden alıntılarla ilgili teori ve sözcüksel girişim teorisini desteklemeleri bakımından çok önemlidir. *Bubreg* (tür. böbrek), *damar* (tür. damar), *taban* (tür. taban), *but* (tür. but), *džigerica* (tür. ciğer) vb. anatomiyle ilgili adların bazıları hem çok anlamlılık hem de türevlemede çeşitli anlam bilimsel süreçlerin tetiklenmesinde büyük potansiyel göstermektedir. Bildiride bu konular ayrıntılarıyla incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Sırpça, alıntılar, anatomi, sözcüksel etki.

Giriş

Türkçe ile Sırpça tarih boyunca birbiriyle yoğun ilişkiler içerisinde olmuş iki dildir. Osmanlılar Balkan topraklarına geldiklerinde kültür ve uygarlık geleneklerinin yanı sıra bunlarla ilgili yeni kavram ve sözcükleri de getirmişlerdir. Bu sözcükler zaman içerisinde Sırp kültürüne ve diline derin bir iz bırakmışlardır. *Türkçe,* Sırpçayı en çok sözlüksel anlamda etkilemiştir. Sırpçadaki Türkçeden geçmiş sözcük, *"Turcizam"* (Türkizm) olarak tasnif edilmektedir. *Turcizmi* (Türkizmler) sözcükler, sadece Türkçe kökenli değil; Sırp diline Türkçe vasıtasıyla özellikle Arapça ve Farsça kökenli de olabilmektedir.

Son dönemlerde yapılan çalışmalar göstermiştir ki eskiden yaklaşık 9000 olan sözcük sayısı günümüzde ölçünlü Sırpçada üç binli sayılara kadar düşmüştür Bu üç bin sözcüğün yaklaşık yarısı Sırpçaya tamamen yerleşmiştir ve dilde aktif olarak kullanılmaktadır (örneğin, *badem* (tur. badem), *dugme* (tur. düğme), *džep* (tur. cep), *inat* (tur. inat), *jastuk* (tur. yastık), *jorgan* (tur. yorgan), *kajsija* (tur. kayısı), *kapija* (tur. kapı), *kutija* (tur. kutu), *tavan* (tur. tavan), *šećer* (tur. şeker)) (Đinđić 2013: 553).

Çağdaş Sırpçanın sözlük hazinesinde en fazla yer alan Türkizmler ***ev*** *(duvar (tür. duvar), oluk (tür. oluk), pendžer (tür. pencere), kapija (tür. kapı))*, *ev eşyası (jorgan (tür. yorgan), jastuk tür. yastık), džezva (tür. cezve), čaršav (tür. çarşavf), činija (tür. çini)*, *bina (ambar (ambar)*, *hamam (tür. hamam),*

* Bu çalışma, Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sırp Dili Enstitüsü ile imzalanan 451-03-9/2021-14 nolu kontrat esas alınarak Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Kalkınma Bakanlığı tarafından maddi olarak desteklendi.

** Dr., Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sırp Dili Enstitüsü, Belgrad, Sırbistan, msdjindjic@gmail.com ORCID: 0000-0003-0217-7216.

han (tür. han)), ***kıyafet*** *(dolama tür. dolama), kaftan (tür. kaftan), čarapa tür. çorap), šalvare (tür. (şalvar))*, ***ayakkabı*** *(čizma (tür. çizme), papuča (tür. pabuç), sandala (tür. sandal))*, ***kumaş*** *(basma (tür. basma), atlas (tür. atlas), kadifa (tür. kadife))*, ***yiyecek*** *(alva (tür. helva), kajmak (tür. kaymak), turšija (tür. turşu), sarma (tür. sarma))*, ***içecek*** *(boza (tür. boza), rakija (tür. rakı), šerbet (tür. şerbet),* ***tütün*** *(duvan (tür. duhan), tutun (tür. tütün), tumbećija (tür. tömbeki)),* ***bitki*** *(dud (tür. dut), kesten (tür. kestane), lala (tür. lale), leblebija (tür. leblebi)),* ***unvan*** *(aga (tür. ağa), beg (tür. bey), paša (tür. paşa), sultan (tür. sultan)),* ***atçılık*** *(at (tür. at), ahar (tür. ahır), dizgin (tür. dizgin), dorat (tür. doru at))* vb. tematik grupları oluşturmaktadır.

Bu gruplardan özellikle anatomiyle ilgili adlar bildirimizin konusu olarak seçilmiştir. Eski zamanlardan beri insanın dünya hakkındaki düşüncesi ve bilgisi, insan vücudunun bölümleri arasındaki ilişki ile orantılı olarak gelişmiştir. İnsanlar anatomiyle ilgili adları mecazi anlamda kullanarak duygu ve düşüncelerini tam olarak aktarmışlardır. Buradan anatomiyle ilgili adlarının neden önemli bir araştırma ve modern dil bilimi nesnesi olduğu anlaşılmaktadır. Zihinsel sistemimizin yapısı, etrafımızdaki dünyayla etkileşim hâlindeki bedensel deneyim temelinde oluşur (krş. Lakoff 1990: XIV–XV). Gerçekliği tasarlarken ve gerçekliğin fenomenlerini adlandırırken insan insaniçinciliğe meyillidir ve bunun bir kısmını insanın ayrılmaz bir parçası olan ve vücudunu tanımlayan isimler temsil eder (krş. Razdobudko-Lupačova 1994; Dragićević 2008б).

Anatomiyle ilgili adları bildiren sözcükler dilde çok anlamlılığı ve metaforikliği ile ayrılır. Sırpçada ve Türkçede en çokanlamlı sözcükler, vücudun kısımlarını özelikle vücudun insan işleyişi için önemli olan kısımlarını ifade eden sözcüklerdir. Örneğin, Türkçede *el* sözcüğü *Türkçe Sözlük*'te altı anlama, *bacak* sözcüğü ise dört anlama gelmektedir. Sırpçada *el* sözcüğü Sırpça-Hırvatça Edebi Dili Sözlüğü[1] on anlama, *bacak* sözcüğü ise beş anlama gelmektedir.

Sırpçada Türkçe kökenli anatomiyle ilgili adların tespit edilmesinde faydalanılan kaynakların başında *Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Büyük Sırpça-Hırvatça Yazılı ve Halk Ağızları Sözlüğü* ve Matica Srpska Sözlüğü (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika 1967–1976) adlı eserler gelmektedir.

Temel sözcük birimlerin en geniş çokanlamsal yapısı ve aynı zamanda en çok türevi de vardır. Bu sözcükbirimlerin temel sözlük hazinesini oluşturup sözcük sisteminde merkezî statüsü olmaktadır. Genel sözlük hazinesine ait olan Türkçe kökenli anatomiyle ilgili adların hem çok anlamlılık hem de türevlemede çeşitli anlambilimsel süreçlerin tetiklenmesinde büyük potansiyeli bulunmaktadır.

Matica Srpska Sözlüğünde (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika 1967–1976) *bubreg* (tür. böbrek), *džigera* (tür. ciğer), *taban* (tür. taban), *but* (tür. but), *kapak* (tür. kapak), *dalak* (tür. dalak) isminin aşağıdaki gibi türevleri verilmiştir: bubreg → *bubrežak, bubrežast, bubrežić, bubrežje, bubrežni, bubrežnica, bubrežnjak, bubreščić, bubriti, nabubriti, nadbubrežni;* džigera → *džigerica, džigeričar, džigeričast, džigeričica, džigerični, džigeričnjak, džigerni, džigernjača;* taban → *tabananje, tabanati, tabanaš, tabanaši, tabančenja, tabančina, tabančiti, tabančić, tabanje, tabati, zatabanati, zatabati, istabanati, istabati, natabati, otabanati, otabati, potabati, protabati, utabavanje, utabavati, utabanati, utabati, protabančiti;* but → *butina, butinica, butić, butka, butni, butnjača;* kapak → *kapčić;* dalak → *dalakljiv, dalakljivica.* Çağdaş Sırp dilinde *böbrek, but, taban, kapak* sözcüklerinin eş anlamlısı yoktur.

Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Büyük Sırpça-Hırvatça Yazılı ve Halk Ağızları Sözlüğü'nün[2] ('Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika Srpske akademije nauka i umetnosti') şu ana kadar çıkan 21 cildi, Sırp dilindeki Türkizmlerin en geniş listesini vermektedir. Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sözlüğü, Sırp dilindeki Türkçe alıntıların anlamların daraldığını veya genişlediğini belirleme gibi anlam bilimsel bağların türünü tespit etmek amacı ile temel alınabilir. Filipoviç'e göre alıntılar

[1] Metnin geri kalanında *Matica Srpska Sözlüğü* olarak geçecektir.
[2] Metnin geri kalanında *Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sözlüğü* olarak geçecektir.

semantik plan doğrultusunda temel veya ikinci dereceden değişim olarak analiz edilir. Sözcüklerin transfer sırasında ortaya çıkan değişimleri temel semantik adaptasyon olarak değerlendirilir. Sözcükte mana değişimi açısından herhangi bir semantik değişim olmamaktadır. İkinci dereceden semantik adaptasyonda ise bütün olarak anlam alanında farklı semantik değişimler olur (Filipović 1986: 161–178).

Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sözlüğü'nde kaydedilen Sırpçada anatomi tematik grubuna ait birkaç sözcük Türk ağızlarından alınmıştır ve sadece Sırp ağızlarında tespit edilmiştir:

baš[1], baša m (mn. baševi) (tur. baş, glava) 1. (i baš) pokr. prednji kraj lađe, pramac. 2. u pridevskoj službi kao prvi deo polusloženica, sa značenjem: glavni, najstariji, najbolji: baš-aga, baš-knez, baš-čaršija i sl.

baš[1], baša m (çoğ. baševi) (tür. baş) 1. (ve baš) bölg. deniz teknelerinde ön taraf. 2. **en** üstün, en büyük, en iyi, ana anlamlarında birleşik sözcükler yapan çekimsiz sıfat: baš-aga, baš-knez, baš-čaršija ve sair.

burun m (tur. burun, nos) pokr. kljun (lađe); isp. burum[1].

burun m (tür. burun) bölg. geminin ön ve sivri bölümü; karşılaştırınız burum[1].

mide, –eta s (tur. mide) pokr. stomak, trbuh; isp. mida.

mide, –eta s (tür. mide) bölg. mide, karın, karın bölgesi; karşılaştırınız mida.

badžak m (tur. bacak) **1.** pokr. noga. **2.** odrana koža sa prednjih i zadnjih nogu. **3.** opanak od kože s goveđih nogu; isp. nožanj.

badžak m (tür. bacak) **1.** bölg. bacak. **2.** ön ve arka bacakların cıcığı - derisi soyulmuş et. **3.** Sığır bacakların derisi çarığı - işlenmemiş sığır derisinden yapılan ve deliklerine geçirilen şeritle bağlanan ayakkabı; karşılaştırınız nožanj.

kulak, –aka i **kulak**, –a m (tur. kulak, uho; držak) pokr. **1. a.** suženi, zatesani kraj grede, direka i sl. koji ulazi u žleb (druge grede, direka i sl.) ili se uglavljuje u kakvo udubljenje, usek uopšte; takva greda, direk i sl. **b.** žleb, udubljenje, usek. **v.** u krovnoj konstrukciji gredica koja služi kao jastuče. **2.** kukica na minđuši koja se provlači kroz uho. **3.** (kulaci m mn.) v. klepe.

kulak, –aka i **kulak**, –a m (tür. kulak, başın her iki yanında bulunan işitme organı) bölg. **1. a.** oluğa giren veya kesilen bir girintiye sıkıştırılan kirişin, direğin daralmış, sıkılmış ucu; genel anlamda kiriş, direk. **b.** girinti, çentik. **v.** çatı yapımında yastık görevi gören kütük. **2.** küpenin kulaktan geçen kanca kısmı. **3.** (kulaci m çoğul) bakınız klepe.[3]

parmak m (tur. parmak) pokr. **1. a.** kolac ili daska, letva u ogradi, plotu. **b.** ograda, taraba, plot od takvih letava; isp. parmakluk. **v.** drvena ograda pored stepeništa. **g.** prečaga, prečka na lestvama, merdevinama i sl. **d.** daska, letva uzdužno postavljena po sredini čamca koja spaja njegove bokove. **đ.** poluga na točku koja spaja naplatak sa glavčinom, palac, spica, žbica. **e.** potporni drveni stub, greda koja drži istureni deo krova, strehu. **ž.** uopšte potporni stub, potporanj, podupirač. **z.** jedan od četiri gvozdena klina koji drže lotre na zaprežnim kolima. **i. :** parmak je stubac na volujskim kolima. **2.** (obično u mn.) drvena ili gvozdena pregrada, prečaga na rešetki prozora, vrata i sl. **3.** prst (na ruci ili nozi). **4.** zb. povesmo iz velikog vlasa, mace. **5. a.** otvor, razrez na odelu, koji se zatvara dugmadima ili kopčama. **b.** posuvraćeni deo okovratnika kaputa, posuvratak, rever. **6.** agr. vrsta vinove loze krupnog belog grožđa sa duguljastim zrnima; grožđe te loze.

parmak m (tür. parmak) bölg. **1. a.** kazık veya tahta, çıta, çubuk. **b.** çubuklarla yapılmış bölme veya korkuluk; krş. parmaklık). **v.** merdiven başı ahşap çit. **g.** merdiven sırığı. **d.** yanlarını birleştiren teknenin

[3] Etin sarıldığı bir tür erişte yemeği.

ortasına uzunlamasına yerleştirilmiş bir çıta. **đ.** bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri. **e.** çatının çıkıntılı kısmını, saçakları tutan destekleyici ahşap sütun. **ž.** genel olarak sütun. **z.** arabanın yan rayını tutan dört demir mandaldan biri. **i. :** öküz arabası kolonu. **2.** (genellikle çoğul) ahşap veya demir bölmesi, pencere, kapı parmaklığın çıtası. **3.** el veya ayak parmağı. **4.** *topluca* büyük iplik kangalı (tel, kurşun boru gibi uzun ve bükülebilir şeylerin halka biçiminde sarılmasıyla yapılan bağ). **5. a.** düğmeleriyle veya kopçayla kapatılan elbisedeki açma. **b.** yakanın göğse doğru inen devrik bölümü, ceket yakası, klapa. **6.** *ziraat* büyük beyaz uzun taneli üzümleri olan bir asma türü; o asmanın üzümleri.

bogaz m (mn. bogazi, ređe bogazovi, gen. bogaza, ređe bogazova) (tur. bogaz, grlo, grkljan; ždrelo, klanac) **1. a.** tesan planinski prolaz, ždrelo, klanac, tesnac; var. bogaza. **b.** uzan put, staza, prolaz; var. bogaza. **v.** otvor za prolaz kroz ogradu između kuća, dera. **g.** pokr. mesto udešeno za prelaženje preko ograde. **d.** pokr. plićak koji vezuje reku i baru, delove rita i sl. **đ.** rib. pokr. otvor na rečnoj brani. **e.** grlo (usta). **2.** v. bogazluk. **3. a.** duboka, uska i izdužena vrtača u krasu. **b.** uvala, zaton. **4.** pređa za hvatanje ribe.

bogaz m (*çoğul* bogazi, *seyrek* bogazovi, *genitif hâl* bogaza, *seyrek* bogazova) (tür. bogaz, imik, kursak) **1. a.** iki dağ arasında dar geçit, çukur yer, bel; *dilin mevcut standartlarına uymayan* bogaza. **b.** derin yol, geçit; *dilin mevcut standartlarına uymayan* bogaza. **v.** evler arasındaki çitin içinden geçiş olarak kullanılan açıklık. **g.** *bölg.* çitin üzerinden geçmek için yapılmış bir yer. **d.** *bölg.* nehir ve gölet bağlayan sığlık. **đ.** *balıkçılık bölg.* nehir barajındaki açıklık. **e.** boğaz. **2.** *bk.* bogazluk.[4] **3. a.** karstta derin, dar ve uzun bir çöküntü. **b.** koy. **4.** balık avlama ipliği.

Sözlükteki çok anlamlı sözcüklerin sunumu, en az iki nedenden dolayı sözlükteki çözümlere güvenemeyeceğimizi gösteriyor. Çok anlamlı yapılarının sunumlarının çoğu, çok anlamlılık, birincil ve ikincil anlamlar arasındaki ilişki ve sözlük birimlerinin birincil ve türev anlamları arasındaki ilişki hakkındaki bilgilerimizden çok önce yapılmıştır. Sözlükbilim, dil bilimi içinde daha yeni bir disiplindir ve daha önceki dönemlerde ve modern dilde sözlükbilimsel işleme yöntemleri, bu sorunlar hakkında genel bilgi eksikliği nedeniyle değişmiştir. Eskiden en sık kullanılan anlam birincil, daha az kullanılan anlam ikincildi, örneğin *parmak* (**3.** anlam) ve *bogaz* (**1.e.** anlam) sözcüklerinde yapıldığı gibi. Son leksikoloji araştırmalarına göre etimolojik anlamların birincil olduğu görülüyor. Bununla ilgili *parmak* ve *boğaz* sözcüklerinin Türkçede vücut kısımlarını ifade eden birincil anlamları temel anlamlar olarak sıralanmalıdır.

Bu sözlük birimlerinin benimsenmesi ve anlamları hakkında iki olası hipotez vardır:
1. Türkçeden yalnızca ikincil anlamların alınmış olması daha az olasıdır. *Burun* (geminin ön ve sivri bölümü) sözcüğünde böyle bir durum vardır.
2. İlk dönemde vücut bölümlerinin adlarının temel anlamlarının benimsendiği ve bu anlamların zamanla kaybolduğu, geri kalan ikincil anlamların ise metaforizasyon yoluyla geliştirildiği daha olasıdır.
Bu hipotez, insan vücudunun bölümlerinin adlarının yerel sözcükler olarak kalan sabit sözcük birimleri olduğu gerçeğiyle de doğrulanabilir. Swadesh tüm dillerde ortak olan yüz temel sözcükten oluşan bir liste önerdi. Bu liste zamirleri, niceliği ifade eden sözcükleri, vücut bölümleri ve vücut bölümlerinin yaptığı etkinlikler, hareketler, boyut, renk gibi bazı genel özelikleriyle ilgili sözcükleri içerir (Swadesh 1972: 275). Vücut bölümleri listesi şu isimleri içerir: *vücut, kemik, kafa, kulak, göz, burun, ağız, diş, dil, ayak, diz, el, mide, boyun, göğüs, kalp, karaciğer*.

Türkçe ve Sırpçada bu sözcüklerin metaforik anlamlarının birbirinden bağımsız olarak oluşturulmuş olması mümkündür. Örneğin, boğaz sözcüğünün şekle göre metaforik anlamları iki dilde bu şekilde oluşturuldu: *Türkçe Sözlük*'teki boğaz sözcüğünün anlamları → şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın

[4] Boğazın altında beyaz tilki derisi.

dar bölüm; iki dağ arasında dar geçit; *coğrafya* iki kara arasındaki dar deniz. Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sözlüğündeki *bogaz* sözcüğünün anlamları ise → iki dağ arasında dar geçit, çukur yer, bel; derin yol, geçit; evler arasındaki çitin içinden geçiş olarak kullanılan açıklık; çitin üzerinden geçmek için yapılmış bir yer; nehir ve gölet bağlayan sığlık; *balıkçılık bölg.* nehir barajındaki açıklık; karstta derin, dar ve uzun bir çöküntü; koy; balık avlama ipliği.

En ilginç olay, Sırp dilinde vücudun bazı bölgeleri için sadece Türkçe kökenli sözcüklerin kullanılması, Slav sözcüklerin ise uzun süredir kullanılmıyor olmasıdır. Temel söz varlığına giren sözcüklerde yabancı sözcüklerin alınması ve bunun sonucu olarak yerel sözcüklerin kaybı normalde beklenen bir durum değildir ancak bu tür gelişmeler Sırpçada meydana gelmiştir.

Kaynakça

Dragićević, R. (2008). Derivaciona gnezda imenica koje označavaju delove tela iz ugla leksičkog bogaćenja. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane,* 37/1, Beograd, 371–387.

Đinđić, M. (2013). *Turcizmi u savremenom srpskom književnom jeziku (semantičko-derivaciona analiza)*. Doktorska disertacija (basılmamış Doktora Tezi). Beograd.

Lakoff, G. (1990). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. 2nd ed. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Filipović, R. (1986). *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga.

Razdobudko- Lupačova, L. (1994). "Semantička struktura somatizama u srpskom jeziku", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 22/2, Beograd, 101–111.

Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi Sözlüğü. (1959–2019). Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, I–XXI. Beograd: SANU – Institut za srpski jezik.

Swadesh, M. (1972). What is glottochronology?, *The Origin and Diversification of Languages*, Joel Sherzer (ed.), London, 271–284.

Škaljić, A. (1989). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Svjetlost: Sarajevo.

Matica Srpska Sözlüğü. (1967–1976). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I–VI. Novi Sad: Matica srpska.

Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Türk Dil ve Kültür Coğrafyası Olarak Suriye[*]

Mehmet EROL[**]

Giriş

Siyasî sınırlar bir dilin yahut o dilin lehçeleri veya ağızlarının sınırlarını belirlemekte yeterli ölçüt değildir. Hele Türkçe gibi tarihi derinlik ve coğrafî genişliğe sahip diller için siyasî sınırlar dilin kullanım alanını tam olarak belirlemekte yetersiz kalır. Türkçenin diğer lehçelerinin çoğu gibi Türkiye Türkçesinin de konuşulma alanı Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını aşmaktadır. Tarihin belli dönemlerinde aynı sınır içinde yaşamış olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Irak, Suriye, Kıbrıs ve Balkanlarda ana dili Türkçe olan insanlar Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasî sınırları dışında kalmıştır. Her ne kadar sayılan bu bölgelerdeki Türk unsurlar yaşadıkları ülke/coğrafya adıyla anılsa da (Irak Türkmenleri, Balkan Türkleri vd.) Türkiye dil ve kültür coğrafyası içinde değerlendirilmektedir. Bildiride siyasî sınırlar dışında kalmış olan Suriye Türkleri konuştukları dil ve kültürleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Öncelikle Suriye'de yaşayan Türk kökenli insanlar kendilerini Türkmen, ana dillerini ise Türkmence olarak adlandırmaktadır. Bu yaygın söyleyişten dolayıdır ki bölge Türkleri günümüzde Suriye Türkmenleri olarak anılır olmuştur. Siyasî bir sınır dâhilini de ifade eden bu adlandırma Osmanlı döneminde "Türkmânân-ı Halep" yani Halep Türkmenleri şeklindeydi. Aslında Türklerin Suriye coğrafyasında görülmeleri Osmanlı'dan çok daha öncelere dayanır. IX. ve X. yy'larda Mısır merkezli Türk devletlerinden Tolunoğulları ve İhşidîler bir süre bölgede hüküm sürmüş olsalar da Suriye'ye ilk Türk yerleşimi Suriye Selçuklu Melikliği ve Atabeyler dönemlerinde (1077-1174) olmuştur. Daha sonra Memluklar döneminde Moğol tufanından kaçan kırk bin Türkmen ailesi Suriye'ye yerleştirilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in (1516) bölgeyi almasıyla Osmanlı Devleti sınırlarına dahil edilen Suriye toprakları 402 yıl Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemde de Türkmenlerin bölgeye yerleşmeleri devam etmiş, süreç içinde uygulanan iskân politikaları bölge Türkmen nüfusunda artış ve eksilmelere neden olmuştur (Türkeş-Günay 2000: 249-281; Kafesoğlu 1992: 284; Merçil 2000: 85-94; Tekindağ 1992: 324-328; Orhonlu 1987). Mondros Mütarekesi (1918) sonrasında bölgenin elden çıkmasıyla XI ile XX. yy'lar arasında çeşitli nedenlerle Suriye coğrafyasına yerleşen Türk unsurlar siyasî sınırların dışında kalmıştır. Farklı bir siyasî sınır içinde yaşamaya mecbur kalışlarına bağlı olarak eğitim dillerinin Arapça oluşu ve Türkçe matbuatın BAAS yönetimlerince yasaklanması gibi sebeplerle Suriye Türkmenlerinin ana dillerinin yazılı kullanımı gelişmemiş, bölgedeki Türkçe baskın dil Arapçadan da etkilenerek ancak günlük konuşma dili olarak yaşayabilmiştir.

Köprülü, dil nazariyelerinin oluşturulmasında lehçe-ağız çalışmalarının önemine dikkat çektiği yazısında *içtimaî şartlar ve iktisadî zaruretlerin küçük lehçeler-ağızlarını yavaş yavaş yok ettiğini; okul, gazete, kitap eksikliğinin* bu yok oluşta büyük rol oynadığını belirtmiştir (Köprülüzâde 1934: 308-309). Suriye'nin son yüz yıllık sürecinde nesiller böyle bir ortamda yazı dilinden yoksun iki dilli olarak yetişmişler, konuşma dilleri kısmen de olsa Arapça kelime ve ses hususiyetlerini taşımaya başlamıştır. Bundan dolayıdır ki Suriye sahasıyla ilgili dil ve kültür çalışmaları Türklük bilimi için bir zaruret arz etmektedir.

Bilindiği üzere 2011 yılının ilk çeyreğinden bu yana Suriye'de bir iç savaş yaşanmaktadır. İç savaş öncesinde Suriye'de yaşayan Türkmenler ülke genelinde belli bölgelere yayılmış durumda yaklaşık 500 köy ve şehir merkezlerinde yaşamaktaydılar. *Halep ve Çevresi, Lazkiye ve Çevresi, Hama, Humus ve Tartus Çevresi, Şam ve Kuneytra Çevresi* (Golan) Türkmenlerin Suriye'deki nüfus

[*] Bildiri Gaziap Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenmiştir.
[**] Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, merol@gantep.edu.tr

yoğunluklarının belirgin olduğu bölgeler idi (Erol 2012: 15-16; Erol 2013: 1686-1687). Suriye'de 2 milyon civarında nüfusa sahip oldukları (ki yaklaşık Suriye nüfüsunun %10'u) tahmin edilen Türkmenlerin en az yarısı iç savaşla birlikte ya öldürüldüler yahut yaşadıkları bölgelerden Türkiye başta olmak üzere Ürdün, Lübnan gibi ülkelere göç etmek zorunda bırakıldılar.

Bugün Suriye'nin kuzey bölgesinde yani Halep ve çevresindeki Türkmenler köylere çekilmiş durumdadır. Ancak iç bölgelerdeki bazı Türkmen yerleşim alanları etnik temizlik yapılırcasına boşaltılmıştır. Örneğin Lazkiye bölgesindeki Bayır Türkmenlerinin yaşam alanları tamamen boşaltılarak sağ kalanlar Türkiye'ye sürüldüler. Yine Hama-Humus bölgesindeki 20 bin nüfuslu Zara beldesi ve 5 bin nüfuslu Tisnin köyü ile Golan Türkmenlerinin çoğunlukta oldukları Şam'a bağlı Karataş (Hacerü'l Esved), Jobar, Mesakin Berze gibi kalabalık mahallelerde büyük kıyımlara uğradılar ve geri kalanlar sürüldü.

Bu kaç-göç ile Türkiye'ye gelebilen Türkmenler çok dağılmadan belli şehirlerde bir arada yaşamaya çalışmaktadır. Halep ve çevresi Türkmenleri yoğun olarak Gaziantep'te, Lazkiye ve çevresi Türkmenleri (Bayır) Hatay'da, Hama-Humus çevresi Malatya'da, Şam ve Kuneytra çevresindekiler (Colanlar) de Osmaniye ile İstanbul'da yoğun olarak bulunmaktadır. Türkiye'ye gelebilenlerin genel görünümü böyle olmakla birlikte bu homojen bir dağılım değildir (Arslan Erol 2018: 33-40).

1. Suriye'de Türkçe ve Türk Kültürü

İfade edildiği üzere Suriye geneline yayılmış veya Türkiye'ye yerleşen Türkmenler, kendi ifadeleri ile, Türkmence konuşmaktaydılar. Suriye Türkmenleriyle ilgili dil ve kültür odaklı akademik çalışmalar tarih çalışmalarına nazaran oldukça geç başlamıştır. Bu durum 2000 yılına kadar Suriye'nin kapalı bir rejim ile yönetilmesi ve bu rejimin Türkiye ile iyi ilişkilerinin olmaması ile ilgilidir. Yine de 11 Haziran 2022 tarihinde kaybettiğimiz değerli hocam Prof. Dr. Tuncer Gülensoy 1980 yılında III. Millî Türkoloji Kongresi'nde sunduğu "Bayır-Bucak (Suriye) Türkçesi Üzerine[1]" başlıklı bildiriyle Suriye'de konuşulan Türkçeye fiili olarak ilk dikkat çeken araştırmacı olmuştur. Tanıtma niteliğindeki bu bildiriden sonra, *yerinde derlemeyle yapılmış ilk çalışma*lar 2008 yılında tarafımızdan *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'*nda sunulmuş [2]"Suriye'deki Türkçe Yer Adları Üzerine" başlıklı bildiri ile Prof. Dr. Hülya Arslan Erol'un[3] *Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı* (2009) başlıklı çalışmalardır. Akabinde, 2006-2010 yılları arasında Suriye içinde yaptığımız ve TÜBİTAK (1001) projesi[4] çerçevesinde 2018 yılında Türkiye'ye göç eden Suriyeli Türkmenler arasında gerçekleştirdiğimiz derlemelerden elde edilen malzeme, Suriye Türkmencesine dair dil verilerinin kayıt altına alınarak raporlanması bütün Suriye coğrafyasını içine alan en kapsamlı dil çalışması niteliğindedir. Söz konusu proje çıktıları kitaplaştırılma aşamasında olup ayrıca veriler TDK bünyesinde sürdürülen *Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi*'nde de kullanılmaktadır. Yine, Faruk Yıldırım'ın Türkiye-Osmaniye'ye göç eden Türkmenlerden derlenen verilerle hazırlanan *Suriye Bayırbucak Türkmen Ağzı* (2018) önemli çalışmalar arasındadır. Bunların

[1] Prof. Dr. Tuncer Gülensoy bu bildirisini yeni bilgiler de ilave ederek "Suriye'deki Bayır-Bucak Türkmenleri ve Halk İnançları" başlığıyla *Türkeli*, I/33 (08.11.1996), s.7; *Türk Kültürü*, XXXIV/406, (1997), s.127-128 ve *Erciyes*, XXIII/273, (Eylül 2000), s.16. dergilerinde yayımlamıştır.

[2] *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'*nda sunulan bildiri 2013 yılında yayımlanmıştır (Erol 2013: 1683-1697).

[3] Prof. Dr. Hülya Arslan Erol, Suriye Türkmenlerinin konuştuğu Türkçe üzerine en fazla çalışma yapan araştırmacıdır. Çalışmalarından bazıları şunlardır: "*Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Şimdiki Zaman* (Arslan Erol, Özdemir 2021: 47-71)", "*Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Olumsuz Zarf-Fiil Ekleri* (Arslan Erol 2020a: 224-242)", "*Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti Projesi Üzerine* (Arslan Erol 2020b: 133-147)", "*Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları* (Arslan Erol 2019: 75-81)", "*Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Dönüşlülük Zamiri Olarak Kullanılan Yapılar ve Fonksiyonları* (Arslan Erol, Özdemir 2022b:117-133)", "*Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Kelime Kök ve Gövdelerinde Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları-I* (Arslan Erol, Özdemir 2022a:117-133)".

[4] Adı geçen proje Prof. Dr. Hülya Arslan Erol tarafından yürütülmüş olup "Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti" başlığını taşımakta olup TÜBİTAK (1001) tarafından desteklenmiştir.

dışında Suriye Türkmen Türkçesi üzerine 3 yüksek lisans tezi hazırlanmıştır[5]. Bu çalışmalar dışında Suriye'de konuşulan Türkçe bütün olarak "Suriye Türkmen Türkçesi Ağız Bölgeleri" adlı makalede değerlendirilmiştir. Prof. Dr. Hülya Arslan Erol (2020) bu makalesinde Türkmenlerin Suriye'deki yerleşimleri ile konuştukları ağızların benzerlik ve farklılıkları noktasında bir örtüşmenin varlığını tespit ederek coğrafyada konuşulan Türkçeyi *Bayırbucak Türkmen Ağzı, Halep Türkmen Ağzı, Hama-Humus Türkmen Ağzı, Colan Türkmen Ağzı ve Colan-Yörük Ağız Bölgesi* olmak üzere 5 ağız bölgesine ayırmıştır. Araştırmacı, Prof. Dr. Leylâ Karahan tarafından (2014) Anadolu ağızlarını üç ana ağız grubuna (Doğu, Kuzeydoğu ve Batı) ayırarak ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz dizimi çerçevesinde tespit ettiği yirmi üç ölçütü kullanmış ve yöre Türkçesiyle ilgili kısaca şu sonuca varmıştır:

Sıriye Türkmen Türkçesi batı grubu Anadolu ağızları ile büyük ortaklıklar taşımaktadır. Bununla birlikte özellikle Hama-Humus, Halep, Colan gibi ağızlarda yer yer doğu grubu Anadolu ağızlarından da izler görmek mümkündür. Özellikle Batı Türkçesinin doğu kolunda yer alan Azerbaycan, İran ve Irak Türkmen Türkçeleriyle ortaklıklar dikkat çekicidir. Kısacası Oğuz Türkçesinin bir parçasını oluşturan Suriye Türkmen Türkçesi taşıdığı ses ve şekil bilgisi özellikleriyle Anadolu ağızlarının bir kolu olduğunu açıkça göstermektedir (Arslan Erol 2020: 331-346).

Suriye'de Türk kültürüne gelince, Türkmenler kendilerine özgü yazılı bir edebiyat yaratamamışlardır. Bu durum Türkçe yayınların yasaklanması ve buna bağlı olarak eğitimli bir Türk elitinin oluşamamasıyla ilgilidir. Dolayısıyla buradaki Türk edebiyatı sözlü edebiyat ile sınırlı kalmıştır[6].

Her kültür kendi özgür ortamında yaşar, yaşatılır ve zenginleşir. Baskılanan, ölüm kalım mücadelesi veren bir halkın kültürünü yaşaması ve yaşatması zordur. Aynı zamanda böylesi bir kültürün bütün yönleriyle derlenmesi de kolay değildir. Bu yüzden Suriye ve Türkiye'de yaptığımız derlemeler, Suriye Türklerinin kültürel miraslarını her yönüyle ortaya koyma iddiasında değildir. Yine de derlemelerde, kültürel unsurların sürdürülüp sürdürülmediğine, derlenen unsurun kuşaktan kuşağa aktarımının bulunup bulunmadığına dikkat edilmiştir. Bu çerçevede Suriye Türklerinin kültürlerinde öne çıkan unsurlarla ilgili gözlem ve tespitlerimizi bilgilerinize sunmak isteriz. Buradaki verilen bilgiler Somut Olmayan Kültürel Miras sözleşmesindeki konu başlıklarına göre sıralanmıştır.

Kültür aktarımında Türkçenin bir araç işlevi gördüğü *Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar*ın hemen her türü için Suriye Türkleri arasında örnek metin ve aktarıcı/icracı bulmak mümkündür. Halep ve Lazkiye bölgeleri örnek ve çeşitlilik bakımından daha zengindir. Bunda bu bölgelerin Türkiye sınırında bulunması etkili olmuştur kanaatindeyiz. Ancak Hama-Humus ve Şam gibi iç bölgelerde yaşayan Türklerde halk edebiyatı örnek ve çeşitlilik olarak azalmıştır. Yaşayan ürünler bakımından zengin olan bölgelerde ise anlatı türlerinden *efsane, masal ve halk hikâyesi* örneklerini bulmak güçleşmiştir. Bunun sebebi, anlatıcıların metinleri aktaracak kimse bulamamaları ve Arap kültürünün etkisiyle anlatıların

[5] Koç, Kadir (2020). Halep Türkmen Ağzının Ses Bilgisi. Gazaintep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Tolu, Ali (2020). Golan Türkmenleri Ağzı. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Mahmoud, Laıla (2013). Halep ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

[6] Az sayıda da olsa Halep bölgesinde Arap harfleriyle yazılmış cönk nitelikli defterler tutulmuştur (Erol 2017: 57-70). Bununla birlikte 2000 ve 2010 yılları arasında ülkeler arası yakınlaşmanın bir sonucu olarak **Türk kültürüne odaklanan** Arapça da olsa bazı yayınlar ve faaliyetler Suriye'de yapılabilmiştir (bkz: Iyd 2004; Hamdi 2006; Şabani 2006; Türkmani 2007; Ağa 2008a, 2008b). Bu yayınların yanında Halep Üniversitesi'nde (2004) Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün kurulması, üniversitelerde Türkçenin seçmeli ders olması ve çeşitli kursların açılması Suriye'deki Türkçe ve Türk kültürüne dair faaliyetler arasında sayılabilir.

yörede "hurafat" olarak nitelendirilmesidir. Bu genel durum içinde Suriye Türklerinin anonim halk edebiyatlarına dair şunlar söylenebilir:

Mensur türler: Efsane, masal ve halk hikâyeleri sadece Halep ve Lazkiye'den derlenebilmiştir. Halep bölgesinde *Kerem ile Aslı, Âşık Garip, Köroğlu, Şahmayıl, Hurşid*; Bayır Bucak'ta ise *Hüseyin ile Senem, Perişan Sultan* ve *Köroğlu* hikâyeleri derlenmiştir. Yine bu bölgelerde *Nahırcı ile Karısı, Adam yiyen Kız*; *Çakal ile Kuyruğu, Yalanlamalı Hekat, Her Laf Bir Lira* masalları kaydedilmiştir. Efsane türünde ise genellikle yer adları ve menkıbe türünde anlatılar mevcuttur. Türkmenler, ayırt etmeksizin bu anlatı türlerine *haket* demektedir. Günlük konuşmada yer bulabilen *fıkra* türüne dair örnekler ise hemen her bölgede yaşamaya devam etmektedir.
Manzum türler: Anonim halk şiirine dair örnekler genel olarak mani nazım biçimiyle ezgili söylenmektedir. Basit bir ezgiyle söylenen bu manilere diğer yerlerde türkü denilirken Golan Türkleri ***yır***, türkü söylemeye ise *yır yırra-* dermektedirler. Türkü veya yırlar düğünlerde ve çeşitli kadın yardımlaşmalarında ezgili şekilde okunmaktadır. Ağıt ve ninni türü de hemen her yörede bulunmakla birlikte bunlar şiirsel niteliklerini büyük oranda kaybetmiştir. Golan Türkleri ağıt için *ağlama yırı* tabirini kullanmaktadırlar (Erol 2021: 1-20). Bunların yanında yalnız Halep'te iskân türküleri örneklerine de rastlanmaktadır.
Serbest türler: Bu grupta yer alan atasözleri, deyimler ve dua-beddualar dilin günlük kullanımına bağlı olarak tüm bölgelerde yaşatılmaktadır. Ancak bilmece ve tekerleme örnekleri azalmış durumdadır.
Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler başlığı altına dahil edilebilecek unsurlar kültürel kimliğin belirleyici pratikleri olarak bütün Suriye Türkleri arasında yaygın ve çeşitlilik arz eden uygulamalardır. Bu çerçevede, geçiş dönemlerine ait geleneklerden ***doğum***la ilgili olanlar daha çok kadın etrafında süregelen uygulamalar oldukları için korunmuştur. Türkmenlerde özellikle erkek çocuk sahibi olmak önemlidir. Çocuksuz yahut erkek çocuğu olmayan kadın dinsel-büyüsel yahut halk hekimliği uygulamalarıyla bu sorununa çare aramakta ve geleneksel uygulamalara başvurmaktadır. Çocuklarla ilgili olan diş hediği ve köstek kırma ritüelleri sürdürülmektedir.
Geçiş dönemlerinden *dışa dönük karakterli, evlenme* ve *ölüm* çevresinde sürdürülen geleneklerin de yörede korunduğu görülmektedir. Dışa dönüklükle ifade etmeye çalıştığımız, bunların törensel uygulamalar oluşudur. Bu türden uygulamalar kalabalıklar içinde yapılan faaliyetlerdir ve azınlık durumundaki Türkmenleri görünür kıldığından canlılığını koruyabilmiştir. Düğün törenlerinde *saçı, kalın, şaba-şabaş, yol almak (dayı-emmi), sağdıçlık (cahalbaşlık)* gibi gelenekler yaşatılmaktadır. Yine yas törenlerinde *kurban kesilmesi, ölü aşı verme ve tuz dağıtılması* korunmuş uygulamalardandır. Yörede aşiret, oymak gibi yapıların varlığı, düğünler ve yas törenlerinin kalabalık ve dayanışma içinde geçmesini sağlamaktadır.

Geçiş dönemleri uygulamaları yanında ziyaretlerle ilgili uygulamalar da bütün Suriye Türklerinde görülmektedir. Kutsal kabul edilen ziyaret yerlerine gidilmekte, dileklerde bulunulmakta ve kurbanlar adanmaktadır. *Bozgeyikli Dede, Ziyaret, Yel Baba* bu yerlerden bazılarıdır (Erol 2012: 151-176).

Halep Türklerinde halk hukuku kapsamında kan davasına çözüm getiren kan sağlama uygulaması yakın zamanlara kadar sürdürülmüştür. Birinin öldürülmesi durumunda ileri gelenlerin hakemliğinde taraflar bir bedel üzerinde anlaştırılmaktadır. Anlaşmaya *kana oturma,* bedel bütün Türklerden toplanmasına da *kan sağlama* denmektedir.

Suriye Türklerinde hâlen oynanmakta olan oyunlar mevcuttur. *Aşık, Yüssük, Mankal* gibi oyunlar büyükler tarafından oynanırken *Hah, Halik, Küg ve Gelin Goh* gibi oyunlar çocuklar arasında oynanmaktadır.

Bir örnek dışında halk sporlarına dair uygulamalar unutulmuştur. Bununla birlikte Bayır-Bucak Türkleri arasında *aba güreşi* yaygındır. Özellikle düğünlerde sabaha kadar süren güreşler yapılmakta, güreşçinin

yetişmesinde usta çırak ilişkisi sürdürülmektedir. Bayır-Bucak Türkleri bu geleneği göç sonrasında Yayladağı'na da taşımışlardır.

*Gösteri Sanatları*na dâhil edilebilecek kültürel ögeler de unutulmaya yüz tutmuştur. Bu gruptaki örneklerin azalması veya zayıflaması, düğünlerde Türkçe müziğin yasaklanması gibi, açıktan icra edilen kimliksel uygulamaların baskılanmasıyla ilgili olmalıdır. Bununla birlikte Golan Türkleri hariç düğünlerde *halay* geleneği yaşatılmaktadır (Halep'te halay yerine *depçe/depke* denilmektedir. Davul zurna eşliğinde oynanan depçeler ritimlerine *göre ağır hava, üç ayak ve hosar* adını almaktadır. Davul zurnasız oynanan halaylara *kısır depçe* denilmekte, bunlarda genellikle iskân türküleri veya ağıtlar okunmaktadır.). Geleneksel gölge oyunu Karagöz Türk kültüründen Suriye Arap kültürüne geçen bir unsur olarak Şam'da yaşatılmaktadır. Buna bağlı olarak iç savaşta olmasına rağmen bu gelenek UNESCO tarafından 2018 yılında Shadow Play (Karagöz) *Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi*ne, alınmıştır.

El Sanatları Geleneği kapsamına giren kültürel ögeler de oldukça zayıflamış durumdadır. Kadınların çeyiz için hazırladıkları kaneviçe tarzı işlemeler ile geleneksel mesleklerden *saraçlık, dokumacılık, dericilik, kerpiç kesimi* gibi zanaatları bilenler olsa da bu mesleklerin icrası azalmıştır.

Erkek kıyafetlerinde (Zıbın, Tuman, Şalvar, Kuşak, Gallabiye, Yağlık, Bürün, Hıyde, Yemeni) Arap kültürünün etkisi görülse de kadın kıyafetleri büyük ölçüde gelenekselliğini korumuştur. Geleneksel kadın kıyafetleri Türkiye'deki üç etek tarzındadır (Fistan, Zıbın, Köynek, Alt Köynek, Önlük/Öncek, Don, Kuşak, Yağlık, Poşu, Çalma). Belirgin şekilde geleneksel kültürü yansıtan *tozzak* denilen gelin başı süslemeleri ve çalma, döşlük, erbi gibi takılar dikkat çekmektedir.

Sonuç

Yaklaşık yüz yıldır Türkiye Cumhuriyeti siyasî sınırları dışında kalmış Suriye Türkmenleri çeşitli kimlik asimilasyonlarına, son on yıldır da etnik kıyıma-sürgüne maruz kalmışlardır. Bu zor şartlar altında bir yazı dili geliştiremeseler de birtakım etkilenmelere rağmen dil ve kültürlerini sürdürerek kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bu çerçevede Suriye'de konuşulan Türkçe büyük oranda Türkiye Türkçesi içinde batı grubu ağızları içinde değerlendirilmekte, az da olsa doğu grubu ağız özellikleri ile Irak Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile ortaklıklar göstermektedir.

Kültürel anlamda da bazı aşınmalar olmakla birlikte Suriye'de yaşayan-yaşatılan ve Anadolu sahasından ayrılmayan bir Türk kültürü mevcuttur. Bu sahada sözlü halk anlatıları yanında geçiş dönemi gelenekleri, halk inanışları, halk oyunları, çocuk oyunları, güreş vb. halbilgisine dair örnekleri hâlen derlemek mümkündür. Suriye Türkmenlerinin bir kısmının Türkiye'ye gelmesiyle bu coğrafyaya dair dil ve kültür çalışmalarına yeni ve ulaşılabilir bir kapı açılmış durumladır. Bu sebeple, Türkiye'de çeşitli bölgelere yayılmış Suriye Türkmenlerinin dil ve kültürlerine odaklanan çalışmalara Türklük bilimi çalışanlarının daha fazla eğilmesi bir zorunluluk hâlini almıştır.

Kaynakça

Ağa, M. A. (2008a). *Türkmen Çırpıntıları (Nabazatü'n-Türkmaniyye)*, Lazkiye.

Ağa, M. A. (2008b). *Muhtaratu Mine'l-Şiir El-Türkiyye, El-Kadim ve'l-Muasır*, Dımışk.

Arslan Erol, H. (2009), Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/4: 40-63.

Arslan Erol, H. (2019). Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları. *Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Hatıra Kitabı*: 75 -81, Kerkük Vakfı Yay.

Arslan Erol, H. (2020a). Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Olumsuz Zarf-Fiil Ekleri. *Kaşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII,* s: 224 -242, İKSAD Publishing House.

Arslan Erol, H. (2020b). Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti Projesi Üzerine. *İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VI,* s:133 -147, İKSAD Publishing House.

Arslan Erol, H., Özdemir, A. (2021). Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Şimdiki Zaman. *Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarlı Armağanı*, s: 47 -71, Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım.

Arslan Erol, H., Özdemir, A. (2022a) Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Dönüşlülük Zamiri Olarak Kullanılan Yapılar ve Fonksiyonları. *Prof. Dr. Mehman Musaoğlu Armağanı,* s: 117-133, Bengü Yayınları.

Arslan Erol, H., Özdemir, A. (2022b). Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Kelime Kök ve Gövdelerinde Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları-I. *Prof. Dr. Mehmet İsmail Armağanı*, s: 485-531, Paradigma Akademi.

Arslan-Erol H. (2018), Göç Bağlamında Suriye Türkmen Türkçesi ve Türk Dili Tarihindeki Yeri. Mediterranean Journal of Humanities, VIII/2, 33-40.

Arslan-Erol H. (2020), Suriye Türkmen Türkçesi Ağız Bölgeleri, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Ankara: Kesit Yayınları, 331-346.

Erol, M. (2012). Halep Türkmenleri, *Halk Kültürü Araştırması*. Ankara: Grafiker Yayınları

Erol, M. (2012). Halep Türkmenlerinin Bozgeyikli Dede Ocağı. Halep Türkmenlerinin Bozgeyikli Dede Ocağı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 63, 151-176.

Erol, M. (2013). Suriye'deki Türkçe Yer Adları Üzerine. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, C.II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,1683-1697.

Erol, M. (2017). Halep (Suriye) Türkmenleri Arasında Yaşayan Cönkler. *8. Milletlerarası Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Halk Edebiyatı.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 57-70.

Erol, M. (2020). Golan Türkmenlerinde Yır Söyleme Geleneği. *Filoloji Alanında Teori ve Araştırmalar II* (Edt. Y. Kurt), Ankara: Gece Kiyaplığı, 1-20.

Gömeç, S. (2003). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.

Gülensoy, T. (1980). Bayır-Bucak (Suriye) Türkçesi Üzerine. *III. Millî Türkoloji Kongresi* (6-10 Ekim 1980).

Gülensoy, T. (1997). Suriye'deki Bayır-Bucak Türkmenleri ve Halk İnançları. *Türk Kültürü*, XXXIV/406, 127-128.

Hamdi, A. (2006). *El-Oğuz El- Türkman*, Dımışk.

Iyd, M. H. (2004). *Uyunu'l-zaman Limen Sekenü'l-Colan Min Aşairi't-Türkman*, Dımışk.

Kafesoğlu, İ. (1992). *Türk Dünyası El Kitabı I,* Ankara: TKAE Yay.

Karahan, L. (2014). Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Ankara: TDK Yayınları.

Köprülüzade, M. F. (1933). Tahlil ve Tenkitler: Jos. Schrijnen, Umumî Dil Coğrafyası Hakkında Bibliyoğrafya Tecrübesi. *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, 1934, ss. 308-309.

Merçil, E.(2000). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ankara: TTK. Yay.

Orhonlu, C.(1987). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık.

Şabani, H. (2006). *Ahbaru İmbaratoriyyetü'l Gök Türk Min Meseletü Tonyukuk*, Dımışk.

Tekindağ, M. C. Şahabettin (1992). *Türk Dünyası El Kitabı I*, Ankara: TKAE Yay.

Türkeş-Günay, U. (2000). *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*, Ankara: Akçağ Yay.

Türkmani, U. A. (2007). *Tarihü'l-Etrak ve't-Türkman*, Humus.

Eski Türkler Yazıtları Nasıl Adlandırırdı?

Mehmet SARIKÖSE[*]

Özet

Türk dilinin en eski yazılı metinleri olan Köktürk harfli eski Türk yazıtları, yazıldıkları dönemin tarihî olaylarını anlatmalarının yanında eski Türklerin dünyaya bakışını, kültürel ve sosyal değerlerini, yaşam şekillerini ve yönetim anlayışlarını yansıtan önemli eserlerdir. Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan taşa kazınmış Köktürk harfli metinlerle ilgili çalışmalar incelendiğinde bu metinleri adlandırmak için araştırmacılar tarafından "yazıt, abide, kitabe, bengü taş" gibi adlandırmaların kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada Moğolistan, Yenisey, Dağlık Altay ve Tanrı Dağı yazıtları incelenmiş ve bu yazıtlarda yazıtları adlandırmak için kullanılan kelime ve kelime grupları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu inceleme sırasında yazıtların adlandırılması için kullanılan kelime veya kelime gruplarının tespitinden yola çıkarak eski Türklerin yazıtları adlandırmak için hangi kelime ve kelime gruplarından yararlandıkları ve nasıl bir yöntem kullandıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Eski Türk Yazıtlarının adlandırılması.

Giriş

Köktürk harfli eski Türk yazıtları ilk bulunduğu ve ilk yayımlandığı günden günümüze kadar dikkatleri hep üzerinde tutmuş ve Türkoloji alanının en çok çalışılan konularından biri olmuştur. Taşlara kazınarak oluşturulan bu metinler Türk dilinin bilinen en eski yazılı eserleri, Türk edebiyatının ise en eski yazılı ürünleridirler. Bu eserler yazıldıkları dönemdeki Türk milletinin dünyaya bakışı, kültürel ve sosyal değerleri, tarihî olayları, yaşam şekilleri ve yönetim anlayışları gibi birçok konuyu Türklerin kendi bakış açısıyla yansıtmaları bakımından önemlidir.

Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan taşa kazınmış Köktürk harfli metinlerle ilgili çalışmalar incelendiğinde bu metinleri adlandırmak için araştırmacılar tarafından "yazıt, abide, kitabe, bengü taş" gibi adlandırmaların kullanıldığı görülmektedir. Taşa kazınmış Köktürk harfli metinler için kullanılan bu adlandırmaların sahip oldukları anlam bakımından eserleri karşıladıkları söylenebilir fakat bu eserleri adlandırmak için kullanılan farklı terimler nedeniyle bir karmaşa oluştuğu da göze çarpmaktadır. Bu çalışmada günümüzdeki adlandırmaların uyandırdığı fikir ile bu metinlerin asıl sahipleri olan eski Türklerin bu metinleri adlandırmak için hangi kelime ya da kelime gruplarını kullandığı üzerinde durulacaktır.

Köktürk harfli eski Türk yazıtları için metinlerde kullanılan adlandırmaları tespit etmek için Moğolistan yazıtları, Yenisey Yazıtları, Dağlık Altay Yazıtları ve Tanrı Dağı Yazıtları incelenmiş ve bu yazıtlardaki adlandırmalar tespit edilmeye çalışılmıştır.

İnceleme

1. Moğolistan Yazıtları

Köktürk Kağanlığı Dönemi Yazıtları

Moğolistan'daki Köktürk harfli yazıtlar bilindiği gibi Köktürk ve Uygur Kağanlıkları döneminden günümüze ulaşmış yazıtlardır. Bu yazıtlardan Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi ve Küli Çor yazıtları Köktürk Kağanlığı döneminden günümüze ulaşan yazıtlardır. Bu yazıtlarla ilgili yapılan adlandırmalara baktığımızda Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının "adlarına yazılan kişi + yazıtı / abidesi" şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Küli Çor yazıtının yine Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları gibi adına dikilen kişinin adıyla adlandırıldığı görülmektedir. Bu yazıtın ayrıca

[*] Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, mhmtsarikose@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2423-821

Moğolistan'da bulunduğu yerin adı olan İx-Xöşööt (Ikhe-Khushotu / İh-Hüşöt) (Aydın, 2015: 143; Ölmez, 2015: 217) adı ile adlandırıldığı görülür. Ongi yazıtı ise yanında bulunan Ongi Irmağı'ndan adını almıştır.

Köktürk Kağanlığı döneminden günümüze ulaşan yazıtları incelediğimizde yazıtların adlandırılması ve yazıt kavramı ile ilgili şu örnekler karşımıza çıkar:

Tablo 1. Köktürk Kağanlığı dönemi yazıtlarında tespit edilen adlandırmalar

ÖRNEK	ÇEVİRİ	YAZIT	
neŋ sawım <bar> erser **beŋgü taşka** urtum.	Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım).	**(KT G 11)**	(Aydın, 2015: 54)
men **beŋgü taş** tikdim	Ben ebedî taş diktim.	**(KT G 11)**	(Aydın, 2015: 54)
beŋgü taş tokıtdım	Ebedî taş yaptırdım.	**(KT G 12/13)**	(Aydın, 2015: 55)
beŋgü taş tokıtdım bititdim	(…) ebedî taş kazıttım, yazdırdım.	**(KT G 13)**	(Aydın, 2015: 55)
bark ėtgüçi bediz yaratıgma **bitig taş** ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti	Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi.	**(KT K 13)**	(Aydın, 2015: 74)
barkın bedizin **bitig taşın** bėçin yılka yėtinç ay yeti otuzķa kop alkıdımız	Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşını, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik.	**(KT K - D)**	(Aydın, 2015: 74-75)
neŋ neŋ sawım [bar erse]r **beŋgü taşka** urtum.	Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım).	**(BK K 8)**	(Aydın, 2015: 84)
beŋgü taş tokıtdım	Ebedî taş yaptırdım.	**(BK K 15)**	(Aydın, 2015: 87)
<…> **[türük bilge] kagan b[itigin]** yol<l>ug tėgin bitidim	<…> Bilge Kağan'ın yazıtını (ben) Yollug Tegin yazdım.	**(BK G - B)**	(Aydın, 2015: 108)
ataçımka **bitig taşıg** [kıl]dım beŋigü	Babacığımın yazılı taşını ebedî yaptım.	**(O 13/14)**	(Aydın, 2015: 140)
küli çor bitigin bitidim	Küli Çor'un yazıtını yazdım.	**(KÇ B 1 / KÇ 30)**	(Aydın, 2015: 157)

Köktürk Kağanlığı döneminden kalan taşa yazılı metinleri incelediğimizde metinlerde bu yazıtları adlandırmak için "beŋgü taş" ve "bitig taş(ı)" terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Küli Çor ve Bilge Kağan yazıtlarının ise özel olarak adlandırıldığı görülmektedir. Yollug Tigin'in Bilge Kağan Yazıtı'nın adını "[türük bilge] kagan b[itigi]" şeklinde kayıt düştüğü görülmektedir. Küli Çor Yazıtı'nın yazıcısının ise bu yazıtın adını "küli çor bitigi" şeklinde kaydettiği tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan hareketle Köktürkler döneminde "beŋgü taş" ve "bitig taş(ı)" kelimelerinin yazıt anlamında kullanıldığı, yazıtları adlandırmak için ise "adına yazıt dikilen kişinin adı + bitigi" yapısının kullanıldığı söylenebilir.

Uygur Kağanlığı Dönemi Yazıtları

Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul (Gürbelcin) yazıtlarınun Uygur Kağanlığı dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Bu yazıtlardan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Xi'an (Karı Çor) yazıtları kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları şüpheli olarak değerlendirilmektedir (Aydın, 2018: 31).

Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtların günümüzdeki çalışmalardaki adlandırmalarına baktığımızda yazıtların bulundukları yerlerin adıyla adlandırıldığı görülmektedir. Tes Yazıtı, adını dikildiği yerin yakınında bulunan Tes Irmağı'ndan almaktadır. Tariat Yazıtı adını bulunduğu bölgeden almaktadır ayrıca bu yazıt bulunduğu yerin yakınındaki Terh Irmağı'nın adıyla Terh Yazıtı şeklinde de

adlandırılmaktadır. Şine Usu Yazıtı adını bulunduğu yerin yakınındaki Şine Usu Gölü'nden almaktadır, ayrıca bu yazıt Uygur kağanı Moyun Çor adına dikildiği için Moyun Çor Yazıtı olarak da bilinmektedir. Karabalgasun Yazıtları Uygur Kağanlığı'nın başkenti olan Karabalgasun civarında bulunduğu için bu yer adıyla anılmaktadır. Hoyto-Tamır Yazıtları, yazılı bulundukları Hoyto-Tamır diye adlandırılan büyük kaya kütlesinin adıyla anılmaktadır, ayrıca bu yazıtlar Moğolların bu yeri Tayhar-Çuluu şeklinde adlandırmasından dolayı Tayhar-Çuluu Yazıtları diye de anılmaktadır (Aydın, 2018: 71). Suci, Sevrey ve Gürbelcin (Gurvaljin-uul) Yazıtları bulundukları yerlerin adıyla, Arhanan Yazıtı ise bulunduğu yerin yakınındaki Arhanan Dağı'nın adıyla anılmaktadır. Karı Çor Yazıtı ise Moyen Çor Kağan'ın torunu olan Karı Çor Tigin'e hazırlanan bir mezar taşı olduğu için bu kişinin adıyla ya da yazıtın bulunduğu yer olan Xi'an veya bu yerin tarihteki adı olan Çangan adıyla anılmaktadır.

Uygur Kağanlığı döneminden günümüze ulaşan yazıtları incelediğimizde yazıtların adlandırılması ve yazıt kavramı ile ilgili şu örnekler karşımıza çıkar:

Tablo 2. Uygur Kağanlığı dönemi yazıtlarında tespit edilen adlandırmalar

ÖRNEK	**ÇEVİRİ**	**YAZIT**	
belgüsin bitigin bo urtı bo yaratdı	"… damgasını ve yazıtını bu (kişi) hakketti ve bu (kişi) meydana getirdi."	**(Tes G3)**	(Aydın, 2018: 37)
bıŋ yıl<l>ık tümen künlük bitigimin belgümün bunta yası taşka yaratı<t>dım tulku taşka tokıtdım.	"Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taş üzerine yazdırttım, yazıt taşı üzerine hakkettirdim."	**(Ta B2/3)**	(Aydın, 2018: 44-45)
belgümün bitigimin anta yaratıtdım	"Damgamı ve yazıtımı orada meydana getirdim."	**(ŞU D8)**	(Aydın, 2018: 57)
bıŋ yıllık tümen künlük bitigimin belgümün anta yası taşka yaratıtdım	"Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taş hâkkettirdim."	**(ŞU D9/10)**	(Aydın, 2018: 57-58)
bunça **bitigig** <…> **bitig** [biti]dim	"Bu kadar yazıtı <…> yazıtı yazdırdım."	**(ŞU G Ek 2)**	(Aydın, 2018: 63)
bo [er] miŋ-tisi bitigi	"Bu askerin 'mingtisi' yazıtıdır."	**(Kç 1-2)**	(Aydın, 2018: 83)
ben **bitig** bitidim	"Yazıt yazdım."	**(Ar 2)**	(Aydın, 2018: 91)

Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlar incelendiğinde "bitig" kelimesinin yazıt anlamında kullanıldığı görülmektedir. Uygur kağanları tarafından diktirilen yazıtlarda "bitig" kelimesinin yanı sıra "bıŋ yıllık tümen künlük bitig" kelime grubu da bu yazıtları belirten bir terim olarak kullanılmıştır. Ayrıca Köktürk kağanları tarafından diktirilen yazıtlardaki "beŋgü taş" teriminin yerine "bıŋ yıllık tümen künlük bitig" teriminin kullanılması iki Türk hanedanı arasındaki rekabetin yazıtlara yansıması olarak değerlendirilebilir.

Tang Hanedanlığının başkenti Çangan'da bulunan ve Uygur kağanı Moyen Çor Kağan'ın torunlarından biri olan Karı Çor Tigin adına dikilen Karı Çor Yazıtı bir mezar taşı olarak hazırlanmıştır. Bu yazıtın giriş bölümünün "bo [er] miŋ-tisi bitigi" şeklinde okunmasından hareketle yazıtın "[er] miŋ-tisi bitigi" olarak adlandırıldığı söylenebilir. Ancak Alyılmaz bu bölümün "bu k(i)m(i)ng tis(e)r b(e)zg(e)k" şeklinde okunması gerektiğini belirtmektedir (Alyılmaz, 2013: 22). Aydın'ın okumasını temel alırsak yazıtın adlandırılması dikkat çekmektedir. Çünkü bu adlandırmadaki "miŋ-tisi" kelimesi diğer yazıtlarda görülmemiştir. Erhan Aydın "miŋ-tisi" kelimesini Çince "mingjing" kelimesine dayandırmakta ve "Çin geleneğinde, önemli kişilerin, öldükten sonra kısa hayat hikayesinin yazıldığı flama." şeklinde anlamlandırmaktadır (Aydın, 2018: 158). Bu durumdan hareketle Çin'de dikilen bu

yazıtta Çin mezar taşı geleneğinin etkisi olduğu ve bunun da yazıtın adlandırılmasına yansıdığı sonucuna ulaşabiliriz.

2. Yenisey Yazıtları

Yenisey Yazıtları, Güney Sibirya'da bugünkü Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri içinde kalan Yukarı Yenisey vadisinde, bu ırmağa veya kollarına dökülen Tes, Tuba, Uybat, Abakan; Kemçik, Çaa Köl, Bayan Kol, Uyuk, Turan, Elegest gibi akarsuların yakınlarında bulunan Köktürk harfli yazıtlardır (Ercilasun, 2008: 137).

Yazıt sayısının çok olması, yazıtların az satırlı olması ve yazıtlardaki cümleler arası benzerliklerin çok olması Yenisey Yazıtlarının karıştırılmasına ve adlandırılmasında sorunlara neden olmaktadır (Aydın, 2015b: 25). 2010 yılı itibariyle bölgedeki yazıtların sayısı 250 civarındadır (Vasilyev, 2011: 905). Yenisey Yazıtlarının derli toplu ve bilimsel olarak ilk kez ele alındığı Die alttürkischen Inschriften der Mongolei adlı çalışmada Radloff yazıtları bulundukları yerlere göre adlandırmıştır (Aydın, 2015b: 25). 1952 yılında S. Ye. Malov; Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekst i perevodı adlı eserinde 51 Yenisey yazıtını Uyuk-Tarlak'a 1 numarayı vermek suretiyle numaralandırır. Sonrasında Rus ve Avrupa kaynaklarının kullandıkları E kısaltması ile Türkiye'de kimi araştırmacılar tarafından kullanılan Ye veya Y kısaltmasının ardındaki numara sayesinde hangi yazıttan söz edildiği kolaylıkla anlaşılmaktadır (Aydın, 2015b: 25). Örneğin "E1", Uyuk-Tarlak Yazıtı'nı işaret etmektedir. Yazıtları adlandırmak için kullanılan "E" kısaltması Yenisey Nehri'nin Kiril alfabesiyle Rusça "Енисе́й" yazılışının ilk harfinden hareketle kullanılmaktadır.

Yenisey Yazıtları için kullanılan adlandırmalar incelendiğinde bu yazıtların yakınlarında bulundukları ırmak, dağ, vadi, göl, kasaba-kent adları ya da içerisinde bulundukları kurgan adları ile anıldıkları görülmektedir. Yenisey Yazıtlarının büyük bir bölümü yakınlarında bulundukları ırmakların adları ile anılmaktadır.

Yenisey Yazıtlarında yazıtların adlandırılması ve yazıt kavramı ile ilgili şu örnekler karşımıza çıkmaktadır:

Tablo 3. Yenisey Yazıtlarında tespit edilen adlandırmalar

ÖRNEK	**ÇEVİRİ**	**YAZIT**	
<…>m <…>rda **beŋüsü(i?)** yok ermiş yalaŋ yüzlügd<e>	<…> ebedî taşı yok imiş, yalın yüzlüde (?)	**(E9 3) (KARA-SUG)**	(Aydın, 2015b: 50)
beŋüm ermiş	(Bu) ebedî taşım imiş.	**(E13 5) (ÇAA-HÖL I)**	(Aydın, 2015b: 61)
tört oglanım bar üçün **beŋkümün** [tikti]	Dört çocuğum olduğu için ebedî taşımı diktiler.	**(E20 1) (ÇAA-HÖL VIII)**	(Aydın, 2015b: 68)
ol kanım **ėlimin beŋgüsi** kara seŋirte	O hanım, yurdumun ebedî taşı Kara Sengir'de	**(E24 2) (HAYA-BAJİ)**	(Aydın, 2015b: 72)
er beŋküsi bo ermiş	Er (kişinin) ebedi taşı bu imiş.	**(E27 8) (OYA)**	(Aydın, 2015b: 80)
er er<d>em <ü>çün inim ėçim uyurın üçün **beŋgümün** tike bėrti.	Erkeklik kahramanlığım için kardeşim (ve) ağabeyim muktedir oldukları için ebedî taşımı dikiverdiler.	**(E28 9) (ALTIN KÖL I)**	(Aydın, 2015b: 81 - 82)
çawış tun tarkan beŋüsi tike bėrtim	Çavış Tun Tarkan'ın ebedî taşını dikiverdim.	**(E30 3) (UYBAT I)**	(Aydın, 2015b: 87)
bitig bo	Yazıt (işte) budur.	**(E34 1) (UYBAT V)**	(Aydın, 2015b: 96)
ben öltüm türgėş ben çaŋ (çeŋ) beg ben **biçig**	Ben öldüm. (Ben) Türgeş'im. (Ben) Çang Bey'im. (Bu) yazıt(ım).	**(E37 3) (TUBA III)**	(Aydın, 2015b: 99)

yèrde artuk erdemi bar üçün **beŋkü** tike bèrtim yèti urı [o]glı <bar> üçün tike bèrtimiz	Yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için ebedî taş dikiverdim. Yedi erkek çocuğu olduğu için (ebedî taşı) dikebildik.	**(E48 9) (ABAKAN)**	(Aydın, 2015b: 118)
altı bag bodunum küçlügin üçün **arkkış eldem taşın** bunda tikti.	Altı birleşik boyum güçlü olduğu için övgü ve erdem taşını buraya diktiler.	**(E49 4) (BAY-BULUN II)**	(Aydın, 2015b: 121-122)
esizim **beŋkümin** e tik(?)e bèrdi	Ne yazık! Ebedî taşımı dikiverdi.	**(E68 5) (EL-BAJI)**	(Aydın, 2015b: 135-137)
beniŋ bitigim	Benim? yazılı taşım (budur).	**(E73 6) (İYME I)**	(Aydın, 2015b: 141-142)
aŋar <ü>çün <…> **beŋü beŋü** e tike bèrdim	Onun için <…> ebedî ebedî taşımı dikiverdim.	**(E92 2) (DEMİR-SUG)**	(Aydın, 2015b: 150)
beŋkü taş	Ebedî taş	**(E100 1) (BAYAN-KOL)**	(Aydın, 2015b: 155)
yalım kaya bitigi	Yalçın (sarp) kaya yazıtı	**(E138 1) (KARA-YÜS II)**	(Aydın, 2015b: 172-173)

Yenisey Yazıtları incelendiğinde yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi yazıtları adlandırmak için "beŋkü, beŋkü taş, beŋü, biçig, bitig" kelime ya da kelime gruplarının kullanıldığı görülmektedir.

Yenisey Yazıtlarında genellikle Köktürk Kağanlığı dönemine ait yazıtlardaki "beŋgü taş" adlandırmasının yerine "beŋgü" kelimesinin çeşitli seslik nedenler değişmiş şekli olan "beŋkü, beŋü" şekillerinin kullanıldığı görülmektedir. User, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Temel anlamı 'sonsuz, ebedî' olmakla birlikte, daha yazıtlar döneminde 'yazıt taşı' anlamı kazanmıştır. Tarihsel filolojik veriler bu anlamı eksiltim (ellipsis) yoluyla kazandığını gösterir: beŋgü taş > bengü" (User, 2015: 112) Bayan-Kol Yazıtı'nda ise Köktürk Kağanlığı dönemindeki yazıtlar gibi "beŋkü taş" adlandırmasının kullanıldığı görülmektedir.

Yenisey Yazıtlarından Uybat-I Yazıtı'nın "çawış tun tarkan beŋüsi" şeklinde özel olarak adlandırıldığı görülmektedir, yazıt bu yönüyle diğer Yenisey Yazıtlarından ayrılmaktadır. Bu yazıtın Küli Çor ve Bilge Kağan Yazıtlarına benzer bir şekilde "adına yazıt dikilen kişinin adı + bitigi" şeklinde adlandırılması dikkat çekmektedir. Bu yazıtların adlandırılmasında özel isimden sonra "bitig" kelimesi kullanılmış, Uybat- I Yazıtı'nda ise "beŋü" kelimesi kullanılmıştır.

Kara-Yüs Yazıtı üzerine yazıldığı nesnenin adı ve özelliği ile "yalım kaya bitigi" şeklinde adlandırılmıştır. Bu yazıt için kullanılan adlandırma şekli diğer yazıtlarda görülmemektedir.

Oya Yazıtı'nda kullanılan "er beŋküsi" adlandırması Yenisey Yazıtları içinde yazıtlar için kullanılan dikkat çeken adlandırmalardan biridir. Bin Açuk adlı bir savaşçı adına dikilen bu yazıtın "er beŋküsi" şeklinde adlandırılması bu dönemde bu yazıtların türleşmeye başladığının bir işareti olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Demir Sug Yazıtı'nda görülen "beŋü beŋü" adlandırması diğer Köktürk harfli yazıtlarda görülmeyen bir adlandırma biçimidir.

Bay-Bulun II Yazıtı'ndaki "arkkış eldem taşın" ifadesini bu yazıt üzerinde çalışan pek çok kişi farklı şekillerde okumuştur. Bu ifadeyi Malov, "arkak älim taşın"; Batmanov – Kunaa, "arkk? elim taşın"; Osman Nedim Tuna "arquş eldem at eşin" şeklinde okumuştur (akt. Tekin, 2013: 567). Bu ifade Kormuşin tarafından "arqış äl[t]dim taşın" şeklinde (Kormuşin, 2017: 196); Talat Tekin tarafından ise "arkkış eldem taşın" şeklinde okumuş (Tekin, 2013: 564), Erhan Aydın da bu ifadeyi Tekin gibi okumuştur (Aydın, 2015b: 121-122). Tekin bu okuma önerisini şöyle açıklamaktadır: "Eski Türkçede

genellikle beŋgü taş 'ebedi taş' olarak anılan mezar taşı için bu yazıtta bence alkış erdem taşı 'övgü ve erdem taşı' ibaresi kullanılmıştır. Bu ibare yazılırken yazıcının söyleyişinde ünsüz yer değiştirmesi (metatez) olayı meydana gelmiş ve alkış sözcüğünün /l/ ünsüzü erdem sözcüğünün /r/ ünsüzü ile yer değiştirmiştir: alkış erdem > arkış eldem." (Tekin, 2013: 567). Bu ibare Bay-Bulun II Yazıtı'nın adlandırılmasında kullanılmıştır ve diğer Köktürk harfli yazıtların adlandırılmasında kullanılan kelime veya kelime gruplarından farklıdır. Ayrıca bu yazıt için yapılan adlandırmanın dikiliş amacının göz önünde bulundurularak yapıldığını düşünmekteyiz. Bu yazıtta anlatılanlardan anladığımıza göre bu yazıt Inal Öge adında önemli bir şahsiyetin erdemlerini göstermek ve onu övmek amacıyla dikilmiştir. Bu nedenle bu yazıtın adlandırılmasında yazıtın dikiliş amacının etkili olduğu düşünülebilir.

3. Tanrı Dağı (Kırgızistan) Yazıtları

Tanrı Dağı Yazıtları, mezar yazıtları ve ziyaretçi yazıtlarından oluşur (Alimov, 2014: 3) ve günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde bulunduklarından dolayı bu yazıtlar "Kırgızistan Yazıtları" başlığı altında da ele alınır. Bölgedeki Türk runik harfli anıtlar esas itibariyle Talas, Issık-Göl ve Koçkor bölgelerinde yoğunlaşmıştır (Alimov, 2014: 4). Günümüzde bu yazıtlar genellikle bulundukları bölgenin adıyla anılmaktadır. Yazıtların büyük çoğunluğu Talas Yazıtı ve Koçkor Yazıtı şeklinde adlandırılmış ve birbirlerinden numaralandırma yöntemiyle ayrılmıştır. Örneğin eldeki verilere göre Talas Bölgesi'nde 14 yazıt bulunmakta ve bu yazıtlar araştırmacılar tarafından Talas – 1, Talas – 2… şeklinde adlandırılmaktadır.

Tanrı Dağı Yazıtlarında yazıtların adlandırılması ve yazıt kavramı ile ilgili sadece bir örnek tespit edilmiştir:

Tablo 4. Tanrı Dağı yazıtlarında tespit edilen adlandırmalar

ÖRNEK	ÇEVİRİ	YAZIT	
öt(ü)g taşı esiz anınç	(Geçmişe ait olayların kaydedildiği) öykü taşıdır. Kıymetli Anınç.	**(T14 1) (TALAS 14)**	(Alimov, 2014: 141)

Tanrı Dağı Yazıtları incelendiğinde yazıtların adlandırılmasına yönelik sadece Talas – 14 Yazıtı'nda bir ifade tespit edilmiştir. Talas-14 Yazıtı, yazıttaki satırların sahibi tarafından "ötüg taşı" şeklinde adlandırılmıştır. Bu adlandırmaya incelememiz sırasında diğer Köktürk harfli yazıtlarda rastlanmamıştır. "Ötüg taşı" ifadesi Alimov tarafından "öykü taşı" şeklinde aktarılmıştır (Alimov, 2014: 141). Alimov bu anlamlandırmayı yaparken Abuşka Lûgatı'nda "kâf-i Arabî ile keçmiş demekdir" şeklinde anlamlandırılan "ötük" kelimesini (Atalay, 1970: 86) ve DLT'de "ötüg" şeklinde geçen ve "sultana arz edilen şey, arz. Aslı bir şeyi hikâye etmek, anlatmaktır." diye anlamlandırılan kelimeyi (Ercilasun–Akkoyunlu, 2015: 32) temel almaktadır ve yazıcının taş üzerine "ötüg taşı" şeklinde kaydettiği ibarenin "(geçmişe ait olayların hakkedildiği) öykü taşı" olarak anlaşılmasının doğru olacağını belirtmektedir (Alimov, 2014: 142). Alimov'un, Tabaldiyev ile birlikte yaptığı çalışmada ise bu ifade "niyaz (ve dua) taşı" şeklinde anlamlandırılmıştır (Alimov – Tabaldiyev, 2005: 121-125).

Sonuç

Türk dilinin günümüze kadar tespit edilen en eski yazılı metinleri olan Köktürk harfli yazıtlar incelendiğinde eski Türklerin bu yazıtları adlandırmak için "bitig, beŋgü taş, beŋgü" kelimelerini kullandıkları görülmektedir.

Köktürk Kağanlığı dönemine ait yazıtların adlandırılmasında "ebedî, ölümsüz" anlamına gelen "beŋgü" ve "taş" kelimesinden oluşan "beŋgü taş" kelime grubu kullanılır. Bu adlandırma terim oluşturma yöntemleri açısından incelendiğinde dilin bu adlandırmayı oluştururken "var olan kaynakların değişimi

→ birleştirme" (Karaman, 2009: 49-53) yönteminden yararlandığını belirtebiliriz. Dil kendi söz varlığından kelimeleri alarak "birleştirme" yönteminden yararlanmış ve bu metinleri adlandırmak için yeni bir terim oluşturmuştur. Yenisey Yazıtlarında da bu metinleri adlandırmak için çoğunlukla "beŋgü" kelimesi ve bu kelimenin çeşitli seslik nedenlerle değişmiş şekli olan "beŋkü" ve "beŋü" şekilleri kullanılmıştır. Bu adlandırmanın tarihsel filolojik verilere göre eksiltim yoluyla oluştuğunu (User, 2015: 112) inceleme bölümünde belirtmiştik. Bu durum yazıtlar için kullanılan "beŋgü taş" adlandırmasının Köktürk Kağanlığı döneminden itibaren kullanılmaya başlandığını ve zaman içinde değişerek yaygınlaştığını göstermektedir.

İncelenen yazıtlarda ayrıca bu yazıtların türleşmeye başladığının veya türlere ayrıldığının işaretleri görülmektedir. Özellikle Yenisey Yazıtlarında görülen "er beŋküsi (Oya Yazıtı), "arkkış eldem taşı (Bay-Bulun II Yazıtı)"; Tanrı Dağı Yazıtlarında görülen "ötüg taşı (Talas 14 Yazıtı)" adlandırmaları yazıtların türlere ayrıldığını veya ayrılmaya başlamış olabileceğini ve bunlar için farklı adlandırmalar kullanıldığını düşündürmektedir.

Yapılan incelemede Köktürk Kağanlığı dönemi yazıtlarından Bilge Kağan Yazıtı ve Küli Çor Yazıtı'nın özel olarak adlandırıldığı tespit edilmiştir. Bilge Kağan Yazıtı'nın "**[türük bilge] kagan b[itigi]**", Küli Çor Yazıtı'nın ise "**küli çor bitigi**" şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Yenisey Yazıtlarından Uybat I Yazıtı'nın "**çawış tun tarkan beŋüsi**" şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Bu adlandırmalardan hareketle yazıtların özel olarak adlandırılırken "yazıtın adına dikilen kişi + bitigi / beŋüsi" şeklinde adlandırıldığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu tespitlerden hareketle eski Türklerin yazıtları özel olarak adlandırırken çoğunlukla yazıtın adına dikildiği kişinin adı ile adlandırdıkları da metinler üzerinde yapılan incelemede tespit edilmiştir. Ayrıca Yenisey Yazıtlarından biri olan Kara-Yüs II Yazıtı'ndaki görülen "**yalım kaya bitigi**" şeklindeki adlandırma örneği bize yazıtın üzerine yazıldığı taşın özelliklerine göre adlandırıldığı noktasında bilgi vermektedir.

Aşağıdaki tabloda yazıtlar üzerinde yapılan inceleme sonucunda yazıtları adlandırmak için kullanıldığı tespit edilen kelime veya kelime gruplarının hangi yazıtlarda kullanıldığı gösterilmektedir:

Tablo 5. Adlandırmalar ve tespit edildiği yazıtlar

ADLANDIRMA	TESPİT EDİLDİĞİ YAZITLAR
beŋgü taş	Kül Tigin Bilge Kağan
bitig taş	Kül Tigin Ongi
bitig	Bilge Kağan Küli Çor Şine Usu Arhanan Uybat (E34) İyme I (E73)
belgü bitig	Tes Şine Usu
bıŋ yıllık tümen künlük bitig	Tariat Şine Usu
[er] miŋ-tisi bitigi	Karı Çor
beŋü	Kara-Sug (E9) Çaa-Höl I (E13) Uybat I (E30)
beŋkü	Çaa-Höl VIII (E20) Altın Köl I (E28) Abakan (E48) El-Bajı (E68)

beŋgü	Haya-Baji (E24)
er beŋküsi	Oya (E27)
biçig	Tuba III (E37)
arkkış eldem taşı	Bay-Bulun II (E 49)
beŋü beŋü	Demir-Sug (E92)
beŋkü taş	Bayan-Kol (E100)
yalım kaya bitigi	Kara-Yüs I (E138)
ötüg taşı	Talas 14 (T14)

Kısaltmalar

Ar **:** Arhanan Yazıtı

B **:** Batı yüzü

BK **:** Bilge Kağan Yazıtı

D **:** Doğu yüzü

DLT **:** Dîvânu Lugâti't Türk

G **:** Güney yüzü

G – B **:** Güney-batı yüzü

K **:** Kuzey yüzü

KÇ **:** Küli Çor Yazıtı

Kç **:** Karı Çor Yazıtı

K – D **:** Kuzey-doğu yüzü

KT **:** Kül Tigin Yazıtı

O **:** Ongi Yazıtı

ŞU **:** Şine Usu Yazıtı

Ta **:** Tariat Yazıtı

Kaynakça

Aksan, Doğan, (2015). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alimov, Rysbek, Kubat, Tabaldiyev, (2005). "Talas'ta Bulunan Runik Yazılı Yeni Anıt", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 30/I, s. 117-120.

Alimov, Rysbek, (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Konya: Kömen Yayınları

Alyılmaz, Cengiz, (2013). "Karı Çor Tigin Yazıtı", *TEKE*, Sayı 2, s. 1-61.

Atalay, Besim, (1970). *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aydın, Erhan, (2015). *Orhon Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, Erhan, (2015b). *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları

Aydın, Erhan, (2018). Uygur Yazıtları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat

Berta, Arpad, (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin… Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (Çev. Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican, (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat, (2015). *Dîvânu Lugâti't Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican, (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karaman, Burcu İlkay, (2009). "Terim Oluşturma Yöntemleri", *Türk Dili Araştırma Yıllığı – Belleten*, Cilt: 57, Sayı: 2, s. 45-59.

Kormuşin, Igor Valentinoviç, (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, (Çev. Rysbek Alimov), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Mehmet, (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Şirin, Hatice, (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Şirin, Hatice, (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat, (2003). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Yıldız, Dil ve Edebiyat Dizisi: 1.

Tekin, Talat, (2013). "*İkinci Bay-Bulun (= E49) Yazıtı*", Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Vasilyev, Dimitri D., (2011). "Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, II. Cilt, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Yıldırım, Fikret, Aydın, Erhan, Alimov, Risbek, (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Atasözlerinde Renk

Mehmet Tolga BAKIRTAŞ[*]

Özet

Atasözleri üretildikleri toplumların yüzyıllar hatta bin yıllar içinde birlikte inşa ettikleri sözlü ürünlerinin en önemli türlerinden birisi olmanın yanında nesiller arası kültür aktarımında da önemli bir role sahiptir. Nesiller arası aktarımda atasözünü söylemenin yanında hangi bağlamda kullanıldığını göstermek gerekir ki tam olarak anlaşılabilsin. Bunun nedeni atasözlerinde "gösterilen"den başka "kastedilen"in de olmasıdır ve bu "gösterilen" her zaman "kastedilen" olmayabilir. Yaşamın hemen her pratiği ile ilgili mevcut olan atasözlerimiz aktarılırken sözcüklerden sözcelere her türlü anlambirimleri kullanmıştır. Atasözleri ait oldukları toplumların kültürel değerlerini yansıtmaları bakımından ulusal olmanın yanında, tüm insanlığın değerleri ve yaşamsal ilkeleri açısından da evrensel bir yönü bulunmaktadır. Renkler de evrensel olduğu kadar, toplumların onlara yükledikleri anlamlar çerçevesinde ait oldukları toplumda yeni anlamlar kazanarak o toplumlara ait bir unsur haline gelir. Çalışmamızda atasözlerinde kullanılan renklerin kullanım sıklığı, yapı ve işlev olarak incelenmesi yapılmıştır. Türk kültürünün, yaşam pratiklerinin ve düşünce sisteminin gelecek nesillere aktarımında büyük bir yere sahip olan atasözlerimizde kullanılan renklerin tespiti için; Aydın Oy(1972) "Tarih Boyunca Türk Atasözleri", Ömer Asım Aksoy(1984) "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü", Metin Yurtbaşı(2012) "Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü", Necmi Akyalçın(2012) "Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük", Özkul Çobanoğlu(2004) "Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü" ve Türk Dil Kurumu(2016) "Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler" kitapları incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda altı kaynaktan iki yüz yirmi yekiz atasözünde renkle ilgili sözcük kullanıldığı tespit edilmiştir. Tespit edilen atasözlerinde kullanılan renkler kullanım alanları yönüyle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Atasözleri, renk.

Giriş

Atasözü; atalarımızın gözlem ve deneyimlerine dayanarak yarattıkları ve nesilden nesile sözlü ya da yazılı olarak aktarılan, bir düşünceyi, konuyu açıklamak, öğüt vermek ya da eleştirmek için kullanılan, bunu yaparken edebi sanatlardan yaralanan, hemen hemen her konuda üretilmiş olan kalıplaşmış özlü sözlerdir. Kültür taşıyıcısı niteliğinde olan atasözleri, ait olduğu toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, inançlarını, gelenek ve göreneklerini de yansıtırlar. "*Her ulusun atasözleri, kendi varlığının ve benliğinin aynasıdır. Atasözlerinde bir ulusun düşünceleri, yaşayışları, inanışları, gelenekleri görülür. Atasözleri, ulusların zekâlarındaki keskinliği, hayallerindeki genişliği, duygularındaki inceliği belirten en değerli örneklerdir. Bu sözler, derin felsefelerden başka güzel buluşlarla, parlak nüktelerle, ince alaylarla, sert tartışmalarla doludur. Böylece her atasözü, kendi ulusunun damgasını taşır*"(Aksoy, 1984: 27). Atasözleri üretildikleri toplumların yüzyıllar hatta bin yıllar içinde birlikte inşa ettikleri sözlü ürünlerinin en önemli türlerinden birisi olmanın yanında nesiller arası kültür aktarımında da önemli bir role sahiptir. Nesiller arası aktarımda atasözünü söylemenin yanında hangi bağlamda kullanıldığını göstermek gerekir ki tam olarak anlaşılabilsin. Bunun nedeni atasözlerinde "gösterilen"den başka "kastedilen"in de olmasıdır ve bu "gösterilen" her zaman "kastedilen" olmayabilir. Yaşamın hemen her pratiği ile ilgili mevcut olan atasözlerimiz aktarılırken sözcüklerden sözcelere her türlü anlambirimleri kullanmıştır.

Atasözleri ait oldukları toplumların kültürel değerlerini yansıtmaları bakımından ulusal olmanın yanında, tüm insanlığın değerleri ve yaşamsal ilkeleri açısından da evrenseldir. Renkler de evrensel olduğu kadar, toplumların onlara yükledikleri anlamlar çerçevesinde ait oldukları toplumda yeni anlamlar kazanarak o toplumlara ait bir unsur haline gelir. Örnek verecek olursak, Türkler yönleri

[*] Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, mtbakirtas@pau.edu.tr, ORCID ID:0000-0002-1859-0577.

renklerle ifade etmişlerdir. *"...merkez=sarı, doğu=yeşil(veya gök; gök renk günümüz Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi bazen yeşil, bazen de mavi anlamını ifade eder şekilde kullanılmaktadır); batı=ak, güney=kızıl(kırmızı, al) ve kuzey=kara renklerle ifade edilmiştir*"(Genç, 1997: 5). Türkler ana yönleri adlandırırken yine ana renkler olan sarı, kırmızı, mavi ve bunların yanında ışığı direk yansıtan ak ve ışığı yutan kara renklerini paralel bir şekilde kullanmıştır. Bu bağlamdan hareketle renk sadece sözlük anlamıyla, "*Cisimler tarafından yansılanan ışığın gözde oluşturduğu duyum*"(TDK : 1652) olarak değil toplumların ona yükledikleri anlamlar boyutuyla çok daha derin manalar içerdiği söylenebilir. Bu çalışmada, atasözlerinde kullanılan renklerin neler olduğu, kullanılan renklerin hangi anlam boyutunda kullanıldığından hareketle renklere yüklenen anlamlar ve dünyayı algılamadaki işlevsel kapsamı tartışılmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Türk kültürünün, yaşam pratiklerinin ve düşünce sisteminin gelecek nesillere aktarımında büyük bir yere sahip olan atasözlerimizde kullanılan renklerin tespiti için; Aydın Oy(1972) "Tarih Boyunca Türk Atasözleri", Ömer Asım Aksoy(1984) "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü", Metin Yurtbaşı(2012) "Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü", Necmi Akyalçın(2012) "Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük", Özkul Çobanoğlu(2004) "Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü" ve Türk Dil Kurumu(2016) "Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler" kitapları incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda altı kaynaktan iki yüz yirmi yekiz atasözünde renkle ilgili sözcük kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu atasözlerinden yüz beş tanesinin birden çok renkle ilgili olasından dolayı inceleme yapılan atasözü sayısı yüz yirmi üçtür. İncelediğimiz kaynaklardan elde ettiğimiz atasözlerinin hepsini renk sınıflandırmaları başlığı altında vereceğiz, ancak bir kısmının açıklamalarını çeşitli yazarlardan alıntılayarak aktaracağız.

Yukarıda belirttiğimiz kitaplardan tespit ettiğimiz atasözlerini, renkler bağlamında sınıflandırıp, Prof. Dr. Metin Ekici'nin(2017) yazdığı; "*06 Renkler"(Türk Dünyasında Kültürel Değerler Ortak Miras)* makalesinde tespit ettiği renklerin sembollerinden hareketle renk kavramlarının anlamsal boyutları değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

Bulgular

1.Ak(Beyaz)

"Ak akçe kara gün için/ içindir."

Kazanmakla mutluluk duyduğumuz para, dar zamanımızda bizi sıkıntıdan kurtarır. Böyle durumlarda parayı harcamaktan çekinmeyiz. (Aksoy, 1984: 119).

Çalışarak, emek vererek, alın teriyle kazanılan para kötü günlerinde insanları sıkıntılardan kurtarır(Akyalçın, 2012: 96).

Zorluklarla kazandığımız para dar günümüzde yardımımıza koşar(Yurtbaşı, 2012: 496)

"Ak göt (don, bacak), kara göt (don, bacak) geçit başında (hamamda) belli olur."

Aynı sınavı geçirecek olanlardan kimin iyi, kimin kötü durumda olduğu sınav sonunda belli olur(Aksoy, 1984: 120).

Bir işin gerçek sonucu, doğruluğu o konuyla ilgili yapılacak bir yarış veya sınav ile ortaya çıkar(Akyalçın, 2012: 96).

Bir konuda kimin iyi, kimin kötü olduğu anlamak için kişiler sınava tabi tutulurlar (Yurtbaşı, 2012: 156).

"Ak gün ağartır, kara gün karartır."

Mutlu bir yaşayış, kişiyi dinç, şen, iyimser kılar. Üzüntülü yaşayış ise yıpratır, zayıflatır, karamsarlık içine atar(Aksoy, 1984: 120).

Mutlu ve başarılı bir yaşam kişileri dinç ve canlı tutarken; üzüntülü, kederli ve başarısız bir yaşam ise kişileri yıpratır, karamsar kılar(Akyalçın, 2012: 97).

Maddi durumu iyi, tasasız insanlar neşe içinde; yoksul ve dertli insanlar üzüntü içinde yaşarlar(Yurtbaşı, 2012: 220).

"Ak koyunun / itin pamuk pazarına pamuğa/pamukçuya zararı vardır."

Kötü şey, görünüşte iyi şeye benziyorsa iyi şeyin değeri azalır(Aksoy, 1984: 123).

Değeri az olan şeyler, değerli şeylerin yanına konulursa, onların da değerini düşük gösterir(Yurtbaşı, 2012: 110).

"Ak koyunun kara kuzusu/koyunu da olur."

İyi ana babadan kötü çocuklar olabilir(Aksoy, 1984: 123).

"Ak köpek kara köpek ikisi de köpektir."

Özleri aynı olan şeyler, farklı görüntülere sahip olsalar da onların huy ve davranışlarını yine özleri belirler(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak libas tez kirlenir." / "Ak yaşmak leke götürmez."

1.Açık renkli giysiler ve eşyalar çabuk kirlenir, temizlenirler. 2.Dürüst, namuslu kişileri çekemeyen kıskanç kişiler çoktur(Yurtbaşı, 2012: 483).

"Ak mı, kara mı önüne düşünce görürsün." / "Saçın ak mı kara mı, önüne düşünce görürsün."

Bir işin iyi mi kötü mü olduğu iş bitmeden belli olmaz(Yurtbaşı, 2012: 421).

"Ak şeker kara şeker, bir damarı soya çeker."

Nasıl bir yapıya sahip olursa olsun insanın mutlaka, soyunun karakterini yansıtan bir yanı vardır(Yurtbaşı, 2012: 290).

"Akçası ak olanın bakma gözünün karalığına."

Parası çok olanların utanç verici olan davranışları ayıplanmaz(Yurtbaşı, 2012: 548).

"Berbere sormuşlar , "Tıraşım ak mı, kara mı?'' ''Önüne düşünce görürsün'' demiş."

Başarılı ve yetenekli insan yaptığı işlerden belli olur(Yurtbaşı, 2012: 421).

"Hesabı temiz olanın yüzü ak olur."

Dürüst, iyi kalpli temiz insanlar yanlışlıkla suçlansalar bile suçsuz oldukları çabuk anlaşılır(Yurtbaşı, 2012: 515).

"İnsan, ak üstünde karayı okurken bile yanılır."

Yazılı olanlar dikkatlice okunmazsa hatalı yorumlara yol açabilir(Yurtbaşı, 2012: 526).

"Karga yavrusuna bakmış, "Benin ak pak evladım'' demiş."

Başkalarına çirkin, sevimsiz, işe yaramaz görünse de herkes kendi çocuğunu güzel ve kusursuz bulur (Yurtbaşı, 2012: 332).

"Beyaz karga da nadir ama isteyeni de nadide."

Seyrek bulunan her şeyin mutlaka değerli olması gerekmez(Yurtbaşı, 2012: 145).

“En beyaz kardır, ama üzerine işerler.”

Görünüşte cazip olan her şey değerli olmaz(Yurtbaşı, 2012: 145).

“Eşkıyanın düşkünü, beyaz giyer kış günü.”

Varlıklı insan sonradan zor duruma düşerse, elinde olanlarla yetinmek zorunda kalır(Yurtbaşı, 2012: 539).

“Fukaranın düşkünü / şaşkını, beyaz giyer kış günü.” / “İhtiyarın düşkünü, beyaz giyer kış günü.” / “Zürafanın düşkünü, beyaz giyer kış günü.”

Yoksul insan kıyafetlerinin yakışıp yakışmadığına bakmaz, yeter ki ihtiyacını görsün(Yurtbaşı, 2012: 540).

“Her yumurta beyaz değildir.”

Üretilen bir şey her zaman kusursuz ve güzel olmaz(Yurtbaşı, 2012: 216).

“Kibarın düşkünü beyaz giyer kış günü.”

Yokluk içinde yetişen kişi, ummadığı bir şeye kavuştuğunda zamanı olmasa da onu kullanmaktan çekinmez(Yurtbaşı, 2012: 540).

“Şap ile şeker (beyaz amma) bir değil.”

Dış görünüşü birbirine çok benzeyen iki şey, farklı özelliklere sahip olabilirler (Yurtbaşı, 2012: 217).

“Manda karadır, ama sütü beyazdır.”

Kaba ve çirkin görünüşlü şeyler, yumuşak ve iyi huylu bir yapıya sahip olabilirler (Yurtbaşı, 2012: 217).

“Beyazın/Akın adı var, esmerin/karanın tadı.”

Beyaz tenli olan kadınların güzelliği aldatıcıdır, gerçek güzellik ise esmer olanlardadır (Yurtbaşı, 2012: 313).

“Ak ipin pamuğa ziyanı var”(Komisyon, 2016: 34).

“Ak itin, ayrancıya zararı var” (Komisyon, 2016: 34).

“Ak it, kara it; hepsi bir it.” (Komisyon, 2016: 34).

“Ak köpeğe koyun diye sarılma” (Komisyon, 2016: 34).

“Aksakallıya da korku gerek” (Komisyon, 2016: 35).

“Ak tumana (dona) gök mavi yamalık vurulmaz” (Komisyon, 2016: 35).

“Kar beyaza köpek sıçar, kara kahveyi beyler içer” (Komisyon, 2016: 155).

“Ak gün ağarıp kalmaz, kara gün kararıp kalmaz”(Oy, 1972: 251).

“Ak koyunu ak ayağında, kara koyunu kara ayağından (asarlar)” (Oy, 1972: 251).

“Ak tavuğun zahire pazarına ziyanı olur” (Oy, 1972: 251).

“Aka ak derler, karaya kara”(Çobanoğlu, 2004: 67).

“Ak at ile cahil ağaya kulluk çetindir”(Akyalçın, 2012: 96).

“Ak curun akmazsa kara curun kol gibi” (Akyalçın, 2012: 96).

“Ak gün ağarıp kalmaz, kara gün kararıp kalmaz”(Akyalçın, 2012: 96).

"Ak gün ağartır, kara gün karartır" (Akyalçın, 2012: 97).

"Ak itin pamuk satana / pamukçuya zararı vardır" (Akyalçın, 2012: 97).

"Ak koyun ak bacağından, kara koyun kara bacağından asılır" (Akyalçın, 2012: 97).

"Ak koyunu gören, içi dolu yağ sanırmış"(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak koyunun kara kuzusu da olur"(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak köpeğin pamuğa zararı vardır"(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak köpeğin pamuk pazarına zararı vardır"(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak köpek, kara köpek , ikisi de köpektir" (Akyalçın, 2012: 97).

"Ak mal kara gün içindir"(Akyalçın, 2012: 96).

"Ak şeker, kara şeker, bir damar soya çeker"(Akyalçın, 2012: 97).

"Beyazın / Akın adı var, esmerin tadı var"(Akyalçın, 2012: 186).

"Beyazın / Akın adı, karanın tadı"(Akyalçın, 2012: 186).

2. Kara(Siyah)

"Ak akçe kara gün için /içindir"

Zorluklarla kazandığımız para dar günümüzde yardımımıza koşar(Yurtbaşı, 2012: 496)

"Ak don kara don geçit başında belli olur."

Bir konuda kimin iyi, kimin kötü olduğu anlamak için kişiler sınava tabi tutulurlar (Yurtbaşı, 2012: 156).

"Ak gün ağartır, kara gün karartır."

Maddi durumu iyi, tasasız insanlar neşe içinde; yoksul ve dertli insanlar üzüntü içinde yaşarlar(Yurtbaşı, 2012: 220).

"Ak koyunun kara koyunu da olur."

İyi ana babadan kötü çocuklar olabilir(Aksoy, 1984: 123).

"Ak köpek kara köpek ikisi de köpektir."

Özleri aynı olan şeyler, farklı görüntülere sahip olsalar da onların huy ve davranışlarını yine özleri belirler(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak mı, kara mı önüne düşünce görürsün."

Bir işin iyi mi kötü mü olduğu iş bitmeden belli olmaz(Yurtbaşı, 2012: 421).

"Ak şeker kara şeker bir damarı soya çeker."

Nasıl bir yapıya sahip olursa olsun insanın mutlaka, soyunun karakterini yansıtan bir yanı vardır(Yurtbaşı, 2012: 290).

"Analık fenalık, kara yamalık."

Üvey ana (beyaz bir giysinin üzerindeki kara yama gibi) kötülük simgesidir(Yurtbaşı, 2012: 49).

"Arap Araba "Yüzün kara" demiş" (Yurtbaşı, 2012: 186).

"Berbere sormuşlar "Tıraşım ak mı, kara mı?" "Önüne düşünce görürsün" demiş." (Yurtbaşı, 2012: 156).

"Bunalan ölmez, kara gün kararıp kalmaz" (Yurtbaşı, 2012: 312).

"Cümlemizin gireceği kara topraktır" (Yurtbaşı, 2012: 409).

"Dilencinin yüzü kara, torbası doludur" (Yurtbaşı, 2012: 502).

"Dost/ iyi dost kara günde belli olur" (Yurtbaşı, 2012: 168).

"El el için ağlamaz, başına kara bağlamaz" (Yurtbaşı, 2012: 513).

"Eski dost kara gün bineği" (Yurtbaşı, 2012: 169).

"İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü" (Yurtbaşı, 2012: 305).

"Kadın kısmı kara yazılıdır" (Yurtbaşı, 2012: 314).

"Kadını yeşil yaprak eden de kocası, kara toprak eden de kocası" (Yurtbaşı, 2012: 206).

"Kahvenin yüzü kara, amma meydanı pak" (Yurtbaşı, 2012: 216).

"Karadut yaprak döktü kış, kara dut yaprak açtı yaz" (Yurtbaşı, 2012: 300).

"Kara gün kararıp kalmaz/durmaz, Koçyiğit bunalıp ölmez" (Yurtbaşı, 2012: 312).

"Kara haberden başka ne haberin var?" (Yurtbaşı, 2012: 278).

"Kara kışta karlar, martta yağmaz, nisanda durmazsa değme çiftçinin keyfine" (Yurtbaşı, 2012: 300).

"Kara / kötü haber tez/ çabuk duyulur" (Yurtbaşı, 2012: 278).

"Kara yanına varma, kara bulaşır" (Yurtbaşı, 2012: 111).

"Karakışta kara serçe baharı bulmaz" (Yurtbaşı, 2012: 300).

"Kardeş değil kara taş" (Yurtbaşı, 2012: 29).

"Kazan kazana "Dibin kara" diyemez/ demiş" (Yurtbaşı, 2012: 187).

"Köseyle alay edenin top sakalı kara gerek" (Yurtbaşı, 2012: 187).

"Ölüm bir kara devedir ki, herkesin kapısına çöker" (Yurtbaşı, 2012: 411).

"Saçın ak mı kara mı, önüne düşünce görürsün" (Yurtbaşı 2012: 422).

"tencere dibin kara," "Seninki benden kara" (Yurtbaşı 2012: 187).

"Verirsen veresiye, gidersin/ batarsın kara suya" (Yurtbaşı, 2012: 400).

"Verme malını veresiye, çıkar gider kara suya" (Yurtbaşı, 2012: 400).

"Karadan öte/o yana renk yoktur" (Yurtbaşı, 2012: 385).

"Kağıdın yüzünü ağartan karadır" (Yurtbaşı, 2012: 526).

"Manda karadır, ama sütü beyazdır" (Yurtbaşı, 2012: 217).

"Asılsız söz söyleyeni karalar" (Yurtbaşı, 2012: 32).

"Kara bulut sıcağı, kışın avrat kucağı" (Komisyon, 2016: 156).

"Kara eşekte katır olmaz, elekçiden hatun olmaz" (Komisyon, 2016: 156).

"Kara ile ak, sırat köprüsünden ayrılır" (Komisyon, 2016: 156).

"Kara ile sarıdan huri, sarı ile sarıdan peri, iki karadan elinin körü doğar" (Komisyon, 2016: 156).

"Kara kışta kara serçe ilkbaharı bulamaz" (Komisyon, 2016: 156).

“Kara kız karanlıkta sevilir” (Komisyon, 2016: 156).

“Kara koyun kara bacağından, ak koyun ak bacağından” (Komisyon, 2016: 156).

“Kara kütük karıncalı olur” (Komisyon, 2016: 156).

“Kara takke kara başa yakışır” (Komisyon, 2016: 156).

“Kara topraktan beyaz ekmek yetişir” (Komisyon, 2016: 156).

“Kara üşüyünceye kadar sarı buyar” (Komisyon, 2016: 156).

“Ak akçe kara gün içindir”(Aksoy, 1984: 119).

“Ak göt (don, bacak) , kara göt (don, bacak) geçit başında (hamamda) belli olur” (Aksoy, 1984: 120).

“Ak gün ağartır, kara gür karartır” (Aksoy, 1984: 120).

“Ak koyunun kara kuzusu da olur” (Aksoy, 1984: 123).

“Analık fenalık (kara yamalık)” (Aksoy, 1984: 134).

“Arife günü yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayram günü yüzü kara çıkar (olur)” (Aksoy, 1984: 138).

“İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü” (Aksoy, 1984: 272).

“İyi dost kara günde belli olur” (Aksoy, 1984: 276).

“Kara gün kararıp kalmaz (durmaz), (Koçyiğit bunalıp ölmez)” (Aksoy, 1984: 282).

“Kara (kötü) haber tez duyulur” (Aksoy, 1984: 282).

“Köseyle alay edenin top sakalı kara gerek” (Aksoy, 1984: 305).

“Ne karanlıkta yat, ne kara düş gör” (Aksoy, 1984: 322).

“Ramazanda yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayramda yüzü kara olsun” (Aksoy, 1984: 337).

“Ucuz etin yahnisi (suyu) tatsız (yavan, kara, pek) olur” (Aksoy, 1984: 366).

“Akın (beyazın) adı (var), karanın (esmerin) tadı var” (Aksoy, 1984: 123).

“İneğin sarısı, toprağın karası” (Aksoy, 1984: 269).

“Karaya sabun, deliye öğüt neylesin” (Aksoy, 1984: 283).

“Köylünün kahve cezvesi karaca amma sürece” (Aksoy, 1984: 306).

“Karadut yaprak döktü kış, karadut yaprak açtı yaz” (Oy, 1972: 295).

“Kara gözde olsun, yüzde olmasın” (Oy, 1972: 295).

“Kara gün kararıp kalmaz” (Oy, 1972: 295).

“Kara haber tez duyulur” (Oy, 1972: 295).

“Karakışta kara serçe baharı bulmaz” (Oy, 1972: 295).

“Karaya al bağla, geç karşısına ağla” (Oy, 1972: 295).

“Karaya sabun, deliye öğüt neylesin” (Oy, 1972: 295).

“Kara gün kararıp kalmaz” (Çobanoğlu, 2004: 323).

“Kara / kötü haber tez yayılır” (Çobanoğlu, 2004: 323).

“Kara koyun derisi sabunla yıkayınca ağarmaz” (Çobanoğlu, 2004: 323).

"İyi dost kara günde belli olur"(Akyalçın, 2012: 269).

"Kara çul altında koç yiğit arar"(Akyalçın, 2012: 63).

"Kara dut yaprak döktü kış, kara dut yaprak açtı yaz"(Akyalçın, 2012: 272).

"Kara gün kararıp durmaz"(Akyalçın, 2012: 404).

"Kara gün kararıp kalmaz, koç yiğit bunalıp ölmez"(Akyalçın, 2012: 404).

"Kara gün kararıp kalmaz"(Akyalçın, 2012: 404).

"Kara haber kara yayılır"(Akyalçın, 2012: 404).

"Kara haber tez yayılır"(Akyalçın, 2012: 404).

"Kara yanına varma, kara bulaşır"(Akyalçın, 2012: 405).

"Kara, gözde olsun, yüzde olmasın"(Akyalçın, 2012: 404).

"Karakışta karlar, martta yağmaz, nisanda durmazsa değme çiftçinin haline"(Akyalçın, 2012: 405).

"Karaya sabun, deliye öğüt neylesin"(Akyalçın, 2012: 405).

"Siyah inekten beyaz süt sağılır"(Akyalçın, 2012: 508).

"Üzüm üzüme baka baka kararır"(Akyalçın, 2012: 554).

"Yoğurdum karadır(ekşi) diyen olmaz"(Akyalçın, 2012: 586).

3. Al, Kızıl, Kırmızı

"Al giyen alınır."

Bir suçu, bir kabahati olan kimse bunu gizlemek için ürkek telaşlı davranışlarıyla şüpheleri üzerine çeker(Yurtbaşı, 2012: 515).

"Al giymedim ki alınayım."

İnsan işlemediği bir suç için korkmasına ve telaşlanmasına hiç gerek yoktur(Yurtbaşı, 2012: 515).

"Al elmaya taş atan çok olur"(Aksoy, 1984: 126).

"Al aslan tutar, güç sıçan tutamaz"(Aksoy, 1984: 125).

"Al giyen alınır"(Aksoy 1984: 126). (Yurtbaşı, 2012: 515).

"Al giymedim ki alınayım" (Yurtbaşı, 2012: 515).

"Al gömlektir, gizlenmez"(Aksoy, 1984: 126).

"Al ile aslan tutulur, güç ile sıçan tutulmaz"(Aksoy, 1984: 127).

"Al kiraz üstüne kar yağmış/yağar" (Yurtbaşı 2012: 86).

"Esmere al bağla, karşısına geç ağla" (Yurtbaşı, 2012: 237).

"Kötülük bir kızıl gömlektir, ya yeninden, ya yakasından çıkar"(Yurtbaşı, 2012: 351).

"Al alan iki bakar"(Komisyon, 2016: 36).

"Al at, hem kapar hem teper"(Komisyon, 2016: 36).

"Al duvakla giren, ak duvakla çıkar"(Komisyon, 2016: 36).

"Al giyen aldanmamış (aldanmaz)"(Komisyon, 2016: 36).

"Alma alı, satma kırı, yağızın binde biri, ille doru ille doru"(Komisyon, 2016: 37).

"Kırmızı öküz kızara kızara ölür"(Komisyon, 2016: 37).

"Kızıl tembel, yazın koyu kabaağaç gölgesi arar"(Komisyon, 2016: 37).

"Sabahın kızıllığı akşamı kış eder; akşamın kızıllığı sabahı güz eder"(Aksoy, 1984: 339).

"Al elmaya taş atan çok olur"(Oy 1972: 252).

"Al giyen aldanmaz"(Oy, 1972: 253).

"Al giyen alınır, mor giyen salınır"(Oy, 1972: 253).

"Al gömlek ya yeninden ya yakasından meydana çıkar.(Al gömlek gizlenemez)" (Oy, 1972: 253).

"Al kiraz üstüne kar yağar"(Oy, 1972: 253).

"Al aslan tutar, güç sıçan tutmaz"(Akyalçın, 2012: 97).

"Al elmaya taş atan çok olur"(Akyalçın, 2012: 107).

"Al gömlek gizlenemez"(Akyalçın, 2012: 107).

"Al gömlek ya yeninden ya yakasından meydana çıkar"(Akyalçın, 2012: 107).

"Al ile aslan tutulur, güç ile gücüğen tutulmaz"(Akyalçın, 2012: 108).

"Al ile aslan tutulur, güç ile sıçan tutulmaz"(Akyalçın, 2012: 108).

4. Gök (Mavi)

"Ad bir gök boncuktur."

İsim insanı tanımaya yarayan en önemli özelliktir(Yurtbaşı, 2012: 510).

"Ekinini gök yiyen harman vakti aç kalır" (Yurtbaşı, 2012: 464).

"Gök göz körden sayılır"(Komisyon, 2016: 125).

"Bostan gök iken Pazar (-lık) yapılmaz" (Aksoy, 1984: 178).

"Gök keçiyi gören, içi dolu yağ sanırmış"(Akyalçın, 2012: 97).

"Ak tumana (dona) gök mavi yamalık vurulmaz" (Komisyon, 2016: 35).

5. Yeşil

"Bostan yeşil iken pazarlığa oturulmaz."

Bir iş daha başlangıç aşamasındayken sonucunun nasıl olacağı hakkında hükme varılmaz (Yurtbaşı, 2012: 87).

"Dışardan yeşil türbe, içine girdim estağfurullah tövbe"(Yurtbaşı, 2012: 251).

"Dünya bir yeşil kuyruktur, yiyebilene aşk olsun"(Yurtbaşı, 2012: 173).

"Kadını yeşil yaprak eden de kocası, kara toprak eden de kocası"(Yurtbaşı, 2012: 206).

"Yar ansın beni de bir yeşil yaprak ile olsun"(Yurtbaşı, 2012: 436).

"Yeşil ot vardır şifa, yeşil ot vardır zehir"(Komisyon, 2016: 225).

6. Sarı

"Sabır acıdır, amma sonu sarı altın."

Sabretmek insana sıkıcı gelir, ama böyle davranmak insana her zaman yarar getirir.(Yurtbaşı, 2012: 421).

"Sarı inek meleğen olur, kahpe karı güleğen olur"(Komisyon, 2016: 199).

"İneğin sarısı, toprağın karası" (Aksoy, 1984: 269).

"Alma sarı, satma sarı, kapıdaysa kov dışarı(tutma sarı)" (Oy, 1972: 295).

"Sarı altının olacağına sarı samanın olsun"(Akyalçın, 2012: 499).

"Sarı ineğin yanında duran hem tüyünden hem huyundan alır"(Akyalçın, 2012: 421).

"Sarı ineğin yanında duran ya tüyünden ya huyundan alır"(Akyalçın, 2012: 421).

"Sarı öküzün yanında duran hem tüyünden hem huyundan alır"(Akyalçın, 2012: 421).

"Sarı öküzün yanında duran ya tüyünden ya huyundan alır"(Akyalçın, 2012: 421).

"Sarışının adı, esmerin tadı"(Akyalçın, 2012: 186).

"Yumurtayı satan sarısını bulamaz"(Akyalçın, 2012: 590).

7. Boz (Kır)

"Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan kapar."

İnsan arkadaşlık ettiği kişinin davranışlarından etkilenir, onun çoğu alışkanlıklarını kendisi de edinir. (Yurtbaşı, 2012: 53).

"Kır atı çulundan tanırlar, çulsuz da tanırlar"(Komisyon, 2016: 163).

"Kır atın alnına gün yavaş yavaş doğarmış"(Komisyon, 2016: 163).

"Kır atı bilen donlu da bilir, donsuz da"(Komisyon, 2016: 163).

"Körün istediği iki göz, biri ela biri boz"(Aksoy, 1984: 305).

"Kır atın yanında duran ya huyundan, ya suyundan"(Oy, 1972: 298).

"Hana kır atlı da gelir, kahpe avratlı da"(Akyalçın, 2012: 344).

8. Diğer

a) Ala - Alaca

"Ala kargada alacağı olsun, alamazsam gözümü oysun."

Borçlu olmaktansa, borcuna sadık olmasa da birinden alacaklı durumda olmak daha iyidir. (Yurtbaşı, 2012: 399).

"Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurmaz"(Yurtbaşı, 2012: 149).

"Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır" (Yurtbaşı, 2012: 250).

"Yoksul ala ata binse selam almaz" (Yurtbaşı 2012: 541).

"Ala kargada alacağın olsun"(Komisyon, 2016: 35).

"Ala kargada hakkım olsun, alamazsam gözümü oysun"(Komisyon, 2016: 35).

"Ala keçinin gününde keklik eti haramdır"(Komisyon 2016: 35).

"Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurmaz"(Aksoy, 1984: 125).

"Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır"(Aksoy, 1984: 125).

"Ala kargada alacağım olsun(alamazsam gözümü oysun)" (Oy, 1972: 253).

"Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurur"(Oy, 1972: 253).

"Ala kargada alacağım olsun"(Çobanoğlu, 2004: 75).

"Ala bakan iki bakar"(Akyalçın, 2012: 108).

"Ala it çakalın dayısıdır"(Akyalçın, 2012: 108).

"Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurmaz"(Akyalçın, 2012: 108).

"Ala keçiyi gören, içi dolu yağ sanırmış"(Akyalçın, 2012: 97).

"Alacağım olsun da alakargada olsun"(Akyalçın, 2012: 108).

"Alakargada alacağım olsun, alamazsam gözümü oysun"(Akyalçın, 2012: 108).

"Alakargada alacağım olsun"(Akyalçın, 2012: 108).

"Kalabalıkta görülen iş alacalı olur."

Kalabalıkta yapılan bir iş herkesin ileri süreceği fikirlere göre sıkça değişeceği için amacına ulaşmaz(Yurtbaşı, 2012: 53).

"Adamın alacası içinde, hayvanın alacası dışında"(Yurtbaşı, 2012: 250).

"İnsanın alacası içinde hayvanın alacası dışında"(Yurtbaşı, 2012: 291).

"Alaca bulutun sıcağı, topal kızın kucağı"(Komisyon, 2016: 35).

"Alaca gömleğin ya yeni, ya yakası meydana çıkar"(Komisyon, 2016: 35).

"Alaca karganın sözü öyleydi, dabak ayında kar yağardı"(Komisyon, 2016: 35).

"Alaca namaz, Hakk'a yaramaz"(Komisyon, 2016: 35).

Değerlendirme

İki yüz yirmi sekiz atasözünde renk ve renkle ilgili sözcük tespit edilmiştir. Bunlardan iki yüz ikisi renk ifade eden sözcük olmasına karşın yirmi altı tanesi karışık renkleri ifade eden ala-alaca sözcükleridir. Atasözlerinde tespit ettiğimiz renkler; kara(siyah), ak(beyaz), al(Kırmızı, kızıl), sarı, boz(kır), yeşil, gök(mavi)dür.

Tespit ettiğimiz atasözlerinde en yaygın kullanıma sahip renk karadır. Doksan iki atasözünde "kara" kullanılmışken sadece bir tanesinde "siyah" kullanılmıştır. Toplam doksan üç atasözünde kullanılan "kara" rengi Ekici(2017); "*Kara renk Türk kültüründe genel olarak olumsuz anlamların sembolü olarak kullanılmaktadır. Ancak bazı durumlarda olumsuzdan olumluya dönüştüğü de göz ardı edilmemelidir. "Kara; şeytanın ve kötülüğün, kuzeyin ve soğuğun, gecenin ve karanlığın, ölüm ve yasın, düşmanlığın, ayıplı ve eksikli olmanın" sembolü olmuştur*"(Ekici, 2017: 82) şeklinde açıklamıştır. Kara sözcüğünün Türklerin tarihi seyri içerisinde olumludan olumsuza çok değişik anlamlarda kullanıldığını belirten Prof. Dr. Reşat Genç, çoğunlukla kara renge olumsuz anlam yüklendiğini belirtmiştir. Türklerin kara bir bayrağın ardından veya onun altında akına, şehadete veya göçe sevk edilebilmenin düşünülmesinin bile zor olduğunu da vurgulamıştır(Genç, 1997: 40-43). Atasözlerinde kullanılan "kara" renk Ekici'nin ve

Genç'in de belirttiği gibi, "olumsuz, kötü, istenmeyen davranış, ayıplı, eksikli" anlamlarıyla kullanılmıştır.

Olumsuz anlamda kullanılan kara renkle ilgili birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

"Bunalan ölmez, kara gün kararıp kalmaz" (Yurtbaşı, 2012: 312).

"Kara ile ak, sırat köprüsünden ayrılır" (Komisyon, 2016: 156).

"Ne karanlıkta yat, ne kara düş gör" (Aksoy, 1984: 322).

"Karaya sabun, deliye öğüt neylesin" (Oy, 1972: 295).

"Kara / kötü haber tez yayılır" (Çobanoğlu, 2004: 323).

"İyi dost kara günde belli olur"(Akyalçın, 2012: 269).

Günümüzde karanın eş anlamlısı olarak yaygın bir şekilde kullanılan "siyah" sözcüğü ise sadece bir atasözümüzde geçmekte o da; "Siyah inekten beyaz süt sağılır"(Akyalçın, 2012: 508) olumsuz anlamda kullanılmıştır.

Kara rengin olumlu anlamda kullanılan tespit edebildiğimiz iki örneği aşağıdadır.

"Akın (beyazın) adı (var), karanın (esmerin) tadı var" (Aksoy, 1984: 123).

"İneğin sarısı, toprağın karası" (Aksoy, 1984: 269).

Kara rengin atasözlerinde yaygın olarak kullanılması ve bu kullanımın olumsuzluk ifade etmesi, atalarımızın kötülüğü, olumsuzluğu doğrudan söylemek yerine bunu kara renkle sembolize edilmesinin ve bu şekilde dolaylı söylemenin karşımızdakini kırmadan, incitmeden söylemin bir yolu olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca kötülüğün, olumsuzluğun anılmasıyla(dilendirilmesiyle) yanımıza gelebileceği ve kötü söz sahibini bulur düşüncesi de bunda etken olduğu kanaatindeyiz. Gündelik yaşam pratikleri içinde bazı hastalıkların(kanser, lösemi vb.) adı yerine "kötü hastalık" denmesi, "cin" sözcüğü yerine üç harfliler denilmesi de savımızı destekler niteliktedir.

Tespit ettiğimiz atasözlerinde ikinci en yaygın kullanıma sahip renk aktır. Kırk atasözümüzde "ak", dokuz atasözümüzde "beyaz" sözcüğü kullanılmıştır. Toplam kırk dokuz atasözümüzde kullanılan "ak" Ekici'ye(2017) göre; "*Bir renk adı olarak güneş ışıklarının ve aydınlığın adı olan "ak" renk, diğer bütün renklerin de içinden çıktığı bir renk adıdır. Türk kültüründe en eski dönemlerden itibaren kullanılan ak renk; "saflık, arılık, duruluk, temizlik, iyilik, yücelik, yükseklik, üstünlük" anlamlarında kullanılmış*"(Ekici, 2017: 78)bir renk olarak yorumlamıştır. Genç(1997) ak rengin Şamanist inanç sisteminden kaynaklı ululuk, adalet ve güçlülük anlamlarına geldiğini belirtir(Genç, 1997: 7-8). Tespit ettiğimiz atasözlerinde kullanılan ak rengin "iyilik, dürüstlük, helal, temiz, yücelik, üstünlük, güzellik" anlamlarıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu tespitlerden hareketle "ak" sözcüğünün olumlu anlam ekseninde kullanıldığını söyleyebiliriz. "Ak" renk Türk toplumunun zihninde olumlu bir anlam evrenine sahiptir. Ak renk belleklerde olumlu bir evrene sahip olmasının yanında az da olsa atasözlerinde olumsuz anlama gelecek şekilde de kullanılmıştır.

Atasözlerinde beyaz rengin nadiren kullanıldığı atasözlerine örnek olarak;

"Beyaz karga da nadir ama isteyeni de nadide." (Yurtbaşı, 2012: 145).

"En beyaz kardır, ama üzerine işerler." (Yurtbaşı, 2012: 145).

"Fukaranın düşkünü / şaşkını, beyaz giyer kış günü." / "İhtiyarın düşkünü, beyaz giyer kış günü." / "Zürafanın düşkünü, beyaz giyer kış günü." (Yurtbaşı, 2012: 540) verebiliriz.

Olumsuz anlamda kullanılan ak renkle ilgili atasözleri aşağıda verilmiştir.

"Ak tavuğun zahire pazarına ziyanı olur" (Oy, 1972: 251).

"Ak koyunun / itin pamuk pazarına pamuğa/pamukçuya zararı vardır." (Aksoy, 1984: 123).

"Ak ipin pamuğa ziyanı var"(Komisyon, 2016: 34).

"Ak itin, ayrancıya zararı var" (Komisyon, 2016: 34).

"Ak it, kara it; hepsi bir it." (Komisyon, 2016: 34).

"Beyazın / Akın adı var, esmerin tadı var"(Akyalçın, 2012: 186).

"Fukaranın düşkünü / şaşkını, beyaz giyer kış günü." / "İhtiyarın düşkünü, beyaz giyer kış günü." / "Zürafanın düşkünü, beyaz giyer kış günü." (Yurtbaşı, 2012: 540)

Ak rengin olumlu anlamda kullanılan birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

"Ak gün ağartır, kara gün karartır" (Akyalçın, 2012: 97).

"Ak gün ağarıp kalmaz, kara gün kararıp kalmaz"(Oy, 1972: 251).

"Hesabı temiz olanın yüzü ak olur." (Yurtbaşı, 2012: 515).

"Ak akçe kara gün için/ içindir." (Aksoy, 1984: 119).

"Berbere sormuşlar , "Tıraşım ak mı, kara mı?'' ''Önüne düşünce görürsün'' demiş." (Yurtbaşı, 2012: 421).

Otuz atasözümüzde tespit ettiğimiz "al-kırmızı-kızıl" renklerinin en yaygın kullanımı yirmi altı atasözümüzde geçen "al" renktir. Al renk Türklerde her dönem Millî ve manevi bir öneme sahip olmuştur. Al rengin manevi ve Millî renk olarak algılanmasının, tarih boyunca inançları yansıtmasının, Türk duygusunu ve ruhunu yansıtmasının Türklerin en eski inançları ile ilgili olarak "Al Ruhu" veya ""Al Ateş" adları verilen Ateş tanrısı veya koruyucu ruh ile ve Ateş Kültü ile bağlantılı olabileceğini belirten Genç, eski devirlerden beri Türklerin Al Bayrak kullanmasını da bunlarla ilişkilendirmiştir(Genç, 1997: 13-19). Al rengin Türkler için ifade ettiği anlam dünyasını Ekici(2017); "*Eski Türk inançlarına bağlı olarak kullanılan renklerden biri olan "al" gerek olumlu gerekse olumsuz anlamlarda kullanılarak bazen bir sıfat olarak varlıkları nitelemiştir, bazen bir isim(adlandırma) olarak kendine has anlamlar yüklenmiştir, Bir temel renk olarak kabul edilsin veya edilmesin. "Al renk; güneş ısısı ve ışığı, ateş, alev, kan ve can" gibi insan yaşamı için vazgeçilmez olan bütün unsurlar ile "bayrak" rengini sembolize etmek için kullanılmıştır*" (Ekici, 2017: 87) sözleriyle dile getirmiştir. Atasözlerinde al "olgunlaşma", "utanma" gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kızıl üç ve kırmızı ise bir tane atasözünde geçmektedir. Kırmızı "utanma" anlamıyla kullanılmasına karşın, kızıl "büyük", "çok", "yoğun" anlamında kullanılmıştır.

"Kırmızı öküz kızara kızara ölür"(Komisyon, 2016: 37).

"Kızıl tembel, yazın koyu kabaağaç gölgesi arar"(Komisyon, 2016: 37).

"Sabahın kızıllığı akşamı kış eder; akşamın kızıllığı sabahı güz eder"(Aksoy,1984: 339).

"Kötülük bir kızıl gömlektir, ya yeninden, ya yakasından çıkar"(Yurtbaşı, 2012: 351).

"Al elmaya taş atan çok olur"(Aksoy, 1984: 126).

"Al duvakla giren, ak duvakla çıkar"(Komisyon, 2016: 36).

İncelediğimiz kaynaklarda on bir atasözünde sarı renkle ilgili sözcük bulunmaktadır. Sarı renk Ekici'ye(2017) göre; "*Sarı renk olumlu anlamlarda; tacı ve tahtı, bir yön adı olarak merkezi veya ortayı, güç ve savaşçı olmayı ifade ederken; olumsuz anlamda hastalık ve üzüntünün işareti olarak*

kullanılmaktadır" (Ekici, 2017: 85). Atasözlerinde sarı rengin hem olumlu anlamda, hem de olumsuz anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

"Sabır acıdır, amma sonu sarı altın."

"İneğin sarısı, toprağın karası" (Aksoy, 1984: 269).

"Alma sarı, satma sarı, kapıdaysa kov dışarı(tutma sarı)" (Oy, 1972: 295).

"Sarı öküzün yanında duran ya tüyünden ya huyundan alır"(Akyalçın, 2012: 421).

"Sarışının adı, esmerin tadı"(Akyalçın, 2012: 186).

Doğanın rengi olan yeşil, Türk mitolojisindeki Ülgen'in yedi oğlundan birinin adı olmasından(Ögel, 1995: 272), son din İslamiyet dinin elçisi Hz. Muhammed'in ve Ehl-i Beyt'in simgesi olmasına kadar Türkler için her dönem manevi olarak önemli bir yer tutmuştur. Doğanın yeşermesi, eski dönemlerde büyük çoğunluğu hayvancılıkla geçinen konar-göçer hayat yaşayan Türklerin hayvanlarının beslemeleri ve üremeleri açısından büyük bir öneme sahipti. Dolayısıyla tabiatı yeşerten(yaşartan) yağmurdur. Yeşil(yaş) sözcüğü hem ıslaklık hem de yeşilliklerin adıdır(Genç, 1997: 23-24). Ekici(2017) de "yeşil" sözcüğünü;*"...dilimizde ve kültürümüzde "yeşil (yaşıl)" sözünün bir renk adı ve onun sembolik anlamlarını "Yeşil (yaşıl); su, sulu olma, içinde su bulundurma, taze olma, genç olma, canlı olma, hayatta olma..."* (Ekici, 2017: 86) şeklinde açıklamıştır. Altı atasözünde kullanılan yeşil sözcüğünü "genç" ve "taze" anlamlarının yanında dini bir ifadenin sıfatı olarak da kullanıldığını görmekteyiz.

"Dışardan yeşil türbe, içine girdim estağfurullah tövbe"(Yurtbaşı, 2012: 251).

"Dünya bir yeşil kuyruktur, yiyebilene aşk olsun"(Yurtbaşı, 2012: 173).

"Kadını yeşil yaprak eden de kocası, kara toprak eden de kocası"(Yurtbaşı, 2012: 206).

"Yar ansın beni de bir yeşil yaprak ile olsun"(Yurtbaşı, 2012: 436).

"Yeşil ot vardır şifa, yeşil ot vardır zehir"(Komisyon, 2016: 225).

Gökyüzünün ve suyun simgesi olan "gök" renk Türklerde kimi zaman maviyi kimi zaman ise yeşil rengi ifade etmektedir. "*Gök; kutsal olanla ilişkilidir ve tanrısal olan, kutsal, iyi olan, ilk olan gökyüzündedir veya oradan yeryüzüne ve insana gelmektedir. Bunlara göre Türk kültüründe "Gök; Tanrısal olmayı, kutsalı, gökyüzünü, ilkliği, doğumu, gücü, kudreti, korumayı ve doğuyu" sembolize eden anlamlara sahip olmuştur*" (Ekici, 2017: 81). İncelediğimiz kaynaklarda beş atasözünde "gök", bir atasözünde "mavi" sözcüğü kullanılmıştır. Atasözlerinde geçen gök rengin "olgunlaşmamış, ham hali" anlamlarında kullanıldığını, bu bağlamdan hareketle de "ilkliği" , "kudret" ve "gücü" de ifade ettiğini görüyoruz.

"Ad bir gök boncuktur." (Yurtbaşı, 2012: 510).

"Ekinini gök yiyen harman vakti aç kalır" (Yurtbaşı, 2012: 464).

"Gök göz körden sayılır"(Komisyon, 2016: 125).

"Bostan gök iken Pazar (-lık) yapılmaz" (Aksoy, 1984: 178).

"Gök keçiyi gören, içi dolu yağ sanırmış"(Akyalçın, 2012: 97).

Boz(kır) renk altı atasözünde tespit edilmiştir. Atasözlerinde bir istisna hariç "kır" rengin kullanıldığı, bunlarının hepsinin "at" sözcüğünü nitelemek için kullanıldığı görülmüştür. Sadece bir atasözünde boz renk göz rengi için kullanılmıştır. Ekici'ye(2017) göre; " *Boz renk ana bir renk olmaktan çok ara bir renk bir değişim dönüşümün renk adı olarak kullanılmıştır. Bu renk ak-kara arasında veya siyahtan beyaza dönüşümün renk adı olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan bu rengin hız, sürat, görünmekle*

kaybolmak arasında belli belirsiz olma durumu içinde kullanıldığını belirtmek gerekir" (Ekici 2017: 99). Tespit ettiğimiz atasözlerinde atı belirtme için "kır at" ifadesi kullanılmış, böylece atın iyi, güçlü kuvvetli, hızlı olduğunu belirtilmiştir.

"Kır atı çulundan tanırlar, çulsuz da tanırlar"(Komisyon, 2016: 163).

"Kır atın alnına gün yavaş yavaş doğarmış"(Komisyon, 2016: 163).

"Kır atı bilen donlu da bilir, donsuz da"(Komisyon, 2016: 163).

"Körün istediği iki göz, biri ela biri boz"(Aksoy, 1984: 305).

"Kır atın yanında duran ya huyundan, ya suyundan"(Oy, 1972: 298).

"Hana kır atlı da gelir, kahpe avratlı da"(Akyalçın, 2012: 344).

Ala atasözlerinde karışık renk anlamında kullanılmıştır. Çoğunlukla da hayvanları niteleyen sıfat olarak, kimi yerde olumlu, kim yerde ise olumsuz anlamıyla kullanılmıştır. Alaca da ala gibi karışık renk anlamında kullanılmış, ancak alaca genel olarak olumsuz anlamda kullanılmıştır.

"Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır" (Yurtbaşı, 2012: 250).

"Yoksul ala ata binse selam almaz" (Yurtbaşı, 2012: 541).

"Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurur"(Oy, 1972: 253).

"Ala kargada alacağım olsun"(Çobanoğlu, 2004: 75).

"Ala bakan iki bakar"(Akyalçın, 2012: 108).

"Alaca namaz, Hakk'a yaramaz"(Komisyon, 2016: 35).

"İnsanın alacası içinde hayvanın alacası dışında"(Yurtbaşı, 2012: 291).

"Alaca gömleğin ya yeni, ya yakası meydana çıkar"(Komisyon, 2016: 35).

Sonuç

Atasözlerimizde renklerin kullanımı ile ilgi toplam altı eserden yüz yirmi bir atasözü tespit edilmiştir. Renk olmayıp karışık renkleri ifade eden "ala" ve "alaca" kavramlarını çıkardığımızda yüz doksan beş tane atasözünü inceledik. Atasözlerinde renklin sayısal olarak kullanım sıklıklarını değerlendirme kısmında ele aldık. Atasözlerimizde renklerin kullanılması; kullanım sıklığı sayısal olarak bize istatiksel bir veri sağlamasının yanında anlamsal olarak da o toplumun düşünce yapısını yansıtmaktadır.

Halkın yaşamından damıtılarak günümüze kadar gelen atasözlerinde renklerin kullanım alanlarından hareketle çok katmanlı bir anlam yapısına sahip olduklarını söylenebilir. Birçok atasözünün ilettiği mesajlar evrensel boyutta olmasına karşın aktarımda kullanılan kanal ait olduğu kültür unsurlarıyla yapılmaktadır. Böylelikle de ait olduğu kültürün dünya görüşünden hareketle öğüt verir, bir konuyu/düşünceyi açıklar veya eleştirir. Mesaj verirken seçtiği sözcükler toplumun karakteristik özelliğini ortaya koyması ve zihin dünyasında var olanın açığa çıkartmasında da önemli bir rol üstlenmiş olur. Mesajın anlamlandırılmasında en ufak bir farklılığın olmaması o toplumun ortak bir duyuş ve düşünüşünün olması başka bir deyişle dünyayı benzer şekilde algıladıklarının bir göstergesidir. Arslan'ın(2005) Türk Destanlarında Evren Tasarımı adlı makalesinde belirttiği gibi "*İnsanın, kendi tanımladığı evrende kavradığı nesnelerin imgeleriyle kuruduğu zihinsel tasarımlar, evren/dünyanın da modelidir… Bir anlamda insanın kendisi ve çevresiyle ilgili her şey onun tasarımıdır*"(2005: 65). Öyleyse kavranan nesnelerin imgelemi ortak ise toplumların zihinsel tasarımları aynı olduğunda dünyayı algılamaları da aynı şekilde olacaktır. Atasözlerimizde kullanılan renkler bu açıdan ele alındığında çok katmanlı bir anlam yapısına sahip olduğu söylenebilir. En çok kullanım sıklığı olan kara

rengin kullanılmasıyla Türk kültürü içinde yetişen her bireyin zihninde oluşan anlam dünyası; gösterilenin siyah olmasına karşın kastedilenin bizler için neyin yanlış/olumsuz olduğudur. Ak rengin kullanımı içinde olumlu anlamda aynı şeyleri söylemek mümkündür.

Atasözlerinde renklerin kullanımları ve kullanım alanlarıyla Türkçenin ne kadar güçlü bir dil olduğunu görmekteyiz. Türkçede renkleri sadece ışığın yansımasıyla gözde oluşan duyum dışında da anlam kazandığını gördüğümüz atasözlerimizi gelecek kuşaklara aktarmanın kültürel kodların aktarımında, dünyayı algılamada ve ortak bir düşünce sistemini oluşumunda önemli bir rol aldığını düşünmekteyiz. Kültürlerin korunarak değil, yayılarak varlıklarını devam ettirmeleri gerekliliği ilkesinden hareketle atasözlerimizin aile içi eğitimden başlayarak eğitim-öğretimin her evresinde kullanılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A.(1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları:325, Ankara.

Akyalçın, N.(2012). *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz- Tanıklı Sözlük*, Eğiten Kitap, Ankara.

Arslan, M.(20025). "*Türk Destanlarında Evren Tasarımı",* Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, Kanyılmaz Matbaası, s.65-74, İzmir.

Çobanoğlu, Ö.(2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü,* AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara.

Genç, R. (1997). *Türk İnanışları İle Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmız-Yeşil*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Ekici, M.(2017). *"06 Renkler", Türk Dünyasında Kültürel Değerler - Ortak Miras*, Ed.Nebi Özdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

TDK.(2005). *Türkçe Sözlük*., Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Baskı, Ankara.

Komisyon.(2016). *Bölge Ağızlarında Atasözleri Ve Deyimler*, Yay. Hzl. Mustafa S. Kaçalin, TDK Yayınları, Ankara.

Oy, A.(1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Ögel, B. (1995). Türk Mitolojisi. C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yurtbaşı M.(2012). *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, Excellence Publishing Yay., İstanbul.

Hoca Ahmed Yesevî'nin Türkistan Tarihindeki Önemi

Nadirhan HASAN[*]

Özet

Hoca Ahmed Yesevî'nin mübarek ismi, öğretileri ve hikmetleri Türk âleminde malum ve meşhurdur. Çünkü bu büyük şahsiyet tarih boyunca Türklerin manevi, kültürel, edebî hayatında silinmez izler bırakmış, yüzyıllardır sadece Türkistan'ı değil, tüm Türk halklarının ruh dünyasını etkilemiştir. Bundan dolayı Hoca Ahmed Yesevî'nin dinî-tasavvufi ekolü ve şiirleri asırlardır dünyanın değişik bölgelerinde araştırma konusu olmuştur. Hoca Ahmed Yesevî ve onun tarihî hizmetlerini birkaç yönden ayrı ayrı değerlendirmek gerekir: ***Birincisi,*** Ahmed Yesevî, hem İslam âlimi hem de şeriat ahkâmının yayıcısıdır. Hikmetleriyle Türkleri Müslümanlığa davet etmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla Türklerin İslam ile müşerref olmalarına katkıda bulunmuştur. ***İkincisi***, "Yesevîlik" adıyla Türkler arasında ilk defa bir tarikat kurmuştur. Bu tarikat, dil ve meslek itibarıyla tam olarak bir Türk Tasavvuf yoluydu. ***Üçüncüsü***, Ahmed Yesevî, Türk tarihinde "Hikmet" adıyla dinî-tasavvufi şiir geleneğini başlatan ilk mutasavvıftır. "Divan-ı Hikmet"te yer alan hikmetlerin sade, akıcı ve halk dilinde söylendiği, ezberlenmesi kolay olduğu, asırlardır Türklerin manevi-maarifi anlamda gelişmesine önemli katkılar sağladığı şüphe götürmez bir gerçektir. ***Dördüncüsü,*** Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin yer aldığı divanlara onun takipçileri tarafından hikmetler kaleme alınarak teberrüken eklemek Yesevîlikte zamanla kutsi bir gelenek hâlini almıştır. Böylece, Hikmet geleneği Ahmed Yesevî'den sonra da asırlarca devam etmiştir. Nitekim "Divan-ı Hikmet"in çeşitli yazma ve matbu nüshalarında Süleyman Bakırgan Hakîm Ata, Nimetullah, Halis, Übeydî, Miskin Kasım, Derviş Ali, Kul Nezirî, Şems, Azim Hoca gibi onlarca sufi şairin hikmetleri bulunmaktadır. ***Beşincisi***, Ahmed Yesevî'den sonra Yesevîlik mektebinin müellifleri tarafından "Neseb-nâme", "Risâle der Tercüme-i Ahmed-ı Yesevî", "Mir'âtü'l-Kulûb", "Hadîkatü'l-Ârifîn", "Menba'u'l-Ebhâr fi Riyâzî'l-Ebrâr", "Hüccetü'l-Ebrâr", "Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr", "Câmiü'l-Mürşidîn", "Lemehât min Nefehâti'l-Kuds", "Hüccet uz-Zakirin", "Semâratü'l-Meşâyih", "Tarih-i Meşâyih-it Türk", "Silsile-i Nisbet-i Meşâyih-it Türk", *"*Bahrü'l-ulûm*", "*Tenzil us-Salihin*"* gibi değerli kaynaklarda Pir-i Türkistan'ın hayatı, eserleri, tarikatı ve fikirlerine geniş yer verilmiştir. Kısacası, Ahmed Yesevî'nin öğretileri ve şiirleri Türklerin manevi hayatına, edebiyatına, kültürüne yakın geçmişe kadar etki göstermiştir ve bu etkinin izlerinin hâlen devam etmekte olduğunu görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmed Yesevî, Türkistan, hikmet, kitap, tasavvuf, islam, tarih.

Giriş

Milletimizin tarihinde yüksek manevi nüfuza eren ve tefekkürün geniş serhatlarını kapsayan büyük zatlar çoktur. Asırlarca Türklerin manevi, siyasi, sosyal, edebi hayatında önemli iz bırakarak Pir-i Türkistan unvanına nail olan Hoca Ahmed Yesevî hazretleri de bu zatlardan biridir. Vaktiyle Yahya Kemal, Fuat Köprülü'ye: *"Ahmed Yesevî kim? Bir araştırın, göreceksiniz, bizim milliyetimizi asıl onda bulacaksınız"* demiştir.

Aradan bunca zaman geçmiş olmasına rağmen onun kutlu nâmı ihtiramla yâd edilmekte, şerif türbesi ziyaret edilmekte, miras bıraktığı eserlerine ilgi ve rağbet duyulmakta, görüşleri toplumsal meselerde çözüm olarak değerlendirilmektedir.

"Yesevîlik" adlı irfan geleneğinin ve "Hikmet" adlı tasavvufi şiir mektebinin kurucusu olan Hoca Ahmed Yesevî hazretleri bir mürşid-i kâmil olarak toplumu ilgilendiren birçok ana meseleyle ilgilenmiş,

[*] Prof. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü, nadirhanhasan@gmail.com

Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyyeye dayandığı fikir-görüşleriyle halkı irşat etmeye, adaletli bir nizamı öne sürerek cemiyeti düzeltmeye çalışmıştır. Bunun için o çevresindekilere onların anlayacağı sade ve basit bir dille öğütsel manzum dörtlükler söylemiştir. Böylece Türklerin arasında dini-tasavvufi Türk şiir diline başlatmıştır.

Divan-ı Hikmet

Yesevî'nin hikmetleri zamanla öğrencileri tarafından toplanarak divan hâline getirilmiştir. Yıllar geçtikçe nüshaları çoğaltılan bu divanlara diğer Yesevî yolundan giden sufi şairlerin şiirleri de ilave edilmiştir. Elden ele geçen bu "hikmet"leri sâlikler ezberlemişler, bunun neticesinde de sohbet halkalarında hikmet okumak yani Yesevî-hânlık bir gelenek hâline gelmiştir.

"Divan-ı Hikmet" Ahmed Yesevî'nin İslamiyet'in esaslarından, tasavvufi adaptan bahsettiği, dinî-maarifi görüşlerinin yer aldığı hikmetler mecmuası olup, Türklerin arasında yüzyıllardır elden ele geçerek okunan ahlaki-terbiyevi bir abide, Yesevîlik erkânının dercedildiği kamusî bir eserdir.

Garib, fakir, yetimlerni kılgıl şadman,	Garip, fakir, yetimleri sevindir,
Hulklar kılıp aziz canıng eyle kurban.	Güzel ahlakla aziz canını kurban eyle.
Tu'me tapsang canıng bilen kılgıl mihman,	Yiyecek bulursan can u gönülle misafir et,
Hakdın eşitip bu sözlerni yaydım men-ha[1].	Haktan işitip bunları söyledim ben ha.

İnsan-ı kâmilin faziletleri, peygamberler ve veli zatlarla ilgili rivayet ve menkıbeler, ahiret kaygısı, ilahi aşk duyguları, Pir ve mürit ilişkisi, insana, hayvana, doğaya saygı ve merhamet, bunlar hikmetlerin ana konularıdır.

Ahmed Yesevî "Divan-ı Hikmet"te millî edebiyat geleneğine bağlı kalmış, halk edebiyatından istifade etmiştir. Hikmetler Türk edebiyatında kullanılan hece vezniyle yazılmış olup, ifadesi sade, basit ve akıcıdır. 20.yy.ın başlarında yaşayan şair ve yazar Abdurrahman Sadi, Ahmed Yesevî'yi "Türk şairlerinin dâhilerinden" diye tanımlarken *"Yesevî Türk kavimlerinin tam anlamıyla gerçek bir halk klasik şairlerindendir. O gayet hassas, ilhamı ve hayali gayet tabii ve hafif akışlı bir şairdir. Yesevî'nin yüreği ömür boyu ruhi bir aşkla, şiddetle yanan manzum bir ateştir. İlahi şiirde ve muhabbet hissinde o şu yoldaki başkalarının kalplerini körükleyip yakan korkunç bir hikmet yalkını (alevi)dır."*[2] demiştir.

Sözlüklerde açıklandığına göre, "hikmet"; tecrübeyle erişilen doğru bilgi; Hakka uygun söz ve iş, bilgelik, eşyanın zahirî ve bâtını keyfiyetinden bahseden ilim; ahlak ve hakikate dair faydalı muhtasar söz" anlamlarına karşılık gelir[3]. Hikmet sözü Kur'an-ı Kerimde çeşitli manalarda ifade edilmiştir. Örneğin, bazı ayetlerde pend-nasihat, Kur'an sırlarından haberdar olmak gibi manaları anlatmakta, diğer ayetlerde de ilm-u feraset, nazik anlayış ve nübüvvet salahiyeti gibi manalarda kendi ifadesini bulmaktadır.[4]

Bu yüzden 15. yy. ediplerinden Mevlâna Vâhidi "Mirât us-sâlikin" adlı eserinde Ahmed Yesevî'nin hikmetlerini şöyle tarif etmektedir: *"Onun hikmetleri Cennet bağlarından bir bahçedir. Güzel sesli*

[1] Xoja Ahmad Yassaviy. "Haqdin o'zgani dema". Hikmatlar. Haz. İ.Haqqul, N.Hasan. Ankara, "Akçağ" 2021, s.19.
[2] Yesevi kim idi? Taşkent, 1994, s. 11.
[3] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 242; *Ali Şîr Nevâî Eserleri Lügatı*, Taşkent, 1973. s.772; Ferid Devellioğlu. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, s.366, Ankara, 1990; Hikmet hakkında bk: Ümmet Tuyçiev, *Edebi Türler ve Janrlar*, II, Taşkent 1992, s.68-69; İbrahim Hakkul, *İrfan ve İdrak*, Taşkent 1998, s.148-149;
[4] Hikmet konusunda Kur'an-ı Kerîm'den bk: 2/Bakara, 129, 151, 231, 251, 269; 3/Âl-i İmran, 48, 81, 164; 4/Nisa, 54, 113; 5/Mâide, 110; 12/Yusuf, 22; 16/Nahl, 125; 17/İsrâ, 39; 31/Lokman, 12; 33/Ahzâb, 34; 38/Sâd, 20; 43/Zuhrûf, 63; 54/Kamer, 5; 62/ Cum'a, 2.

gûyendeler O zatın marifetle dolu olan hikmetlerini her okuduklarında sohbet ehlinde cezbe hâli oluşur".

"Divan-ı Hikmet"te evvela iki önemli özellik göze çarpmaktadır: İslâmî, yani dinî-irfani ve millî-ahlaki edebiyat unsuru. Dinî unsur konu ve düşüncede, millî unsur ise şekil ve vezinde açık bir şekilde görülmektedir:

Bîşek biling, bu dünya berçe halkdın otar ha, İnanmagil malingga, ilgingizdin keter ha. Ata-ana, karındaş, kayan ketti, fikr kıl, Tört ayağlık çobin at bir kün sanga yeter ha[5].	Şeksiz bilin, tüm halklar bu dünyadan geçer ha, Malınıza güvenmeyin elinizden gider ha, Ata ana, karındaş, kayan gitti fikir kıl, Dört ayaklı tahta at bir gün sana yeter ha.

İslami muhite giren Türkler, evvela, şekil yönünden kendilerine yabancı olmayan Yesevî hikmetlerine önem vermişlerdir. Kısa sürede Yesevî hikmetleri halk kitleleri arasında kutsi bir mahiyet kazanmıştır. Zira, Ahmed Yesevî'nin bir tarikat kurucusu olması ve Yesevîliğin çeşitli yerlerde geniş bir şekilde yayılması da bunun güçlü sebebiydi. İşbu tarikat takipçileri için hikmet okumak, hatta Pir-i Türkistan'ın izinden giderek Yesevîyâne dörtlükler yazmak bir gelenek hâlini almıştır.

Yesevî hikmetlerinin yüzyıllar boyunca yaşayıp şimdiye kadar gelmesi ve diğer birçok kalem ehlini etkilemesinin sebeplerinden biri de ondaki edebî anlamdan daha ziyade dinî-tasavvufi ve didaktik mahiyetin üstün olmasıdır. Asırlardır süren dil ve mana değişikliklerine rağmen, "Divan-ı Hikmet" asıl mahiyetini günümüze kadar koruya bilmiştir. Aksi takdirde Yesevî şiirleri unutulmuş olurdu.

Yesevî hikmetlerinin dil özelliklerinden bahsederken, onun Türklerin dil ve edebiyatının gelişimine gösterdiği etkiden söz etmemek mümkün değildir. Nitekim sadece Orta Asya Türkçesinin tedrîcine göz atacak olursak, bu mıntıkadaki edebiyatın her döneminde Ahmed Yesevî etkisini, onun fikir ve görüşlerine olan saygıyı gözlemleyebiliriz. Bunu Çağatay edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Nizameddin Ali Şir Nevâî'nin eserlerindeki samimi itiraflar da göstermektedir[6]. Çünkü Ali Şir Nevai'nin sanatını Ahmed Yesevî görüşleriyle bağlayan en mühim husus, dil ve millî mefkûre gayesiydi.

Ahmed Yesevî'nin Türkçede sade ve akıcı hikmetler söylemiş olması, etraftakileri de bu dilde eser yazmaya teşvik etmesi, Türklerin eski gelenek ve göreneklerinden, halk edebiyatından istifade etmesi, elbette Ali Şir Nevâi'nin Ahmed Yesevî'den esinlendiği hususlar olmuştur. Aynen bu hususu nazar-ı itibara alarak Yesevî ile Nevâî'nin Türk dili ve millî mefkûresi meydanındaki hizmetlerini aynı müştereklikte değerlendiren Prof. Dr. Tahir Şakir Çağatay, *"Millî mücadele bayrağını yükselten, millî dilimizi ve yaşamımızı tehlikeden kurtaran büyük Türk şeyhi Ahmed Yesevî olmuştur, onu tam manada şekillendiren ve ona başarı tacını giydiren ise Ali Şir Nevâî'dir"*, derken tamamen haklıydı[7].

Ali Şir Nevâî'den sonra Yesevî ve Nevâî'nin millîlik ve Türkçecilik konusundaki mücadelesini tarih sahnesinde esasen Şeybânîlerden Şeybânî Han ve Übeydullah Han devam ettirmişlerdir, nitekim "Özbeklerin hâkimiyeti Çağatay edebiyatının dil bakımından daha fazla Türkçeleşmesine sebep oldu. Şeybânî Han'ın Özbekleri sade Türkçe kullanmalarıyla tanınan Yesevî dervişlerine bağlıydılar"[8]. Gerçekten de Şeybânîler dönemi şairlerinin, özellikle, Şeybânî ve Ubeydî'nin şiirlerine bakarsak, onlarda Yesevî dilinin tesirini apaçık görmemek elde değildir. İşte bundan dolayı Yesevî şiirleri geniş kitlelere hızla ulaşmış ve onların gönüllerini coşturmaya hizmet etmiştir:

[5] Hoca Ahmed Yesevi. Divan-ı Hikmet. Haz. İ.Hakkul, N.Hasan, Taşkent: Nevruz, 2018, s.172.
[6] Konuyla ilgili geniş bilgi için bakınız: Hakkulov İ. Özbek tasavvuf şiirinin şekillenmesi ve terakkiyati, Doçentlik tezi, Taşkent, 1995; Hasan N. "Nesayim ul-muhabbet"te Hoca Ahmed Yesevi ve takipçileri. Özbek Dili ve Edebiyatı dergisi, sy.5, Taşkent, 2010, s.25-31;
[7] Çağatay, 1939, s.11.
[8] İnan, 1998, s.27.

Hoşlamaydur âlimler bizni ayğan Türkîni,

Arif eğer eşitse açar köngül mülkünü.

Ayet, Hadis, mânîge Türkî kelse muvafık,

Mânâ bilgen âlimler yerge koyar börkünü[9],

gibi hikmetlerinde Türkçenin gönül mülküne girebilen güzel bir lisan olduğunu, bu dille ayet ve hadislerin çok iyi açıklandığını, bundan dolayı bilginlerin bu dilin kudreti önünde tazim ettiklerini vurgulamış, başkalarını da bu dilde yazmaya teşvik etmiştir. Ahmed Yesevî'nin Türkler tarafından bugüne kadar sevilip sayılmasının ana sebeplerinden biri de budur. Hasılı, Ahmed Yesevî'nin başlattığı bu gelenek devam ettirilerek, Türkçenin edebî yönden baliğ bir lisan olduğu ispat edilmiştir.

Hoca Ahmet Yesevî Arapça ve Farsçanın hâkim olduğu bir dönemde ana dilinde eser yazarak, millî dilin yükselişine önemli katkı sağlamıştır. Bu yüzden onun eserleri Orta Asya edebi dili ve şiirini araştırmada mühim abide ve kaynaklardan biridir[10]. İşte bundan dolayı Türk dilinin gelişiminden bahsedildiğinde Ahmed Yesevî'nin aziz nâmı ve hizmetlerini hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Son dönem bilgin ve yazarlarımız da Çağatayca'nın gelişiminden bahsederken, genellikle söze Ahmet Yesevî'den başlarlar. Örneğin meşhur Özbek yazarı Dr. Pirimkul Kadirov "Dil ve El" adlı monografisinde Ahmet Yesevî'nin Türk dili ve edebiyatına sağladığı hizmetler konusuna bir bölüm ayırmıştır. Ona göre, dinî-tasavvufi Türk edebiyatının gelişimini Ahmet Yesevî ve onun hikmetleri olmadan düşünmek mümkün değildir. Üstelik Ahmet Yesevî'nin hikmetleri ve onun edebî ekolü sayesinde Turan ve Horasan'ın dışında doğuda Moğolistan'a, kuzey batıda Altın Ordu'ya, Karadeniz ve Akdeniz sahillerindeki Türkiye'ye kadar geniş bir bölgede eli kalem tutan Türk şairleri yegâne edebî dil çevresinde birleşmişlerdir[11].

Bu fikirleri birçok bilim adamının eserlerinde de görmek mümkündür. Nitekim Orta Asya'dan göç eden Yesevî dervişlerinin etkisiyle 13 yy.da Anadolu'da dinî-tasavvufi bir Türk edebiyatı oluşmuş, bu geleneği Şeyyad Hamza, Yunus Emre, Aziz Mahmud Hüdayî gibi halk mutasavvıfları sürdürmüşlerdir[12]. Aşağıdaki bir örnek Ahmed Yesevî hikmetleriyle Yunus Emre'nin şiiri arasındaki benzerliği göstermeye yeter da artar:

"Divan-ı Hikmet"ten:	Yunus Emre Divan'ından:
Işkıng kıldı şeyda meni, cümle âlem bildi meni,	Aşkın aldı benden beni bana seni gerek seni,
Kaygum sensen tuni kuni menge sen uk kereksen.	Ben yanarım tüni güni bana seni gerek seni...
Âlimlerge itab kerek, sufilerge mescid kerek,	Sufilere sohbet gerek, ahilere ahret gerek,
Mecnunlarga Leyla kerek menge sen uk kereksen.	Mecnunlara Leyli gerek bana seni gerek seni.
Hoca Ahmeddur mening atım tuni kuni yanar otım	Yunus, derler adımı, günler geçer artar odum,
İki cihanda umidim, menge sen uk kereksen[13].	İki cihanda maksudum, bana seni gerek seni.

Yesevî hikmetlerinin Türk dilinin gelişmesindeki yararları hakkında mülahaza ederken, hikmetlerin "Kutadgu Bilig" ve "Atabetü'l Hakâyık" ile de aynı devirde yazılması sebebiyle edebiyatımız ve tarihimiz için büyük bir öneme sahip olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu devirde yazılan Türkçe eserlerin azlığı göz önünde bulundurulursa hikmetlerin ne denli kıymete haiz olduğu anlaşılabilir.

[9] Hoca Ahmed Yesevî, Taşkent: Maveraünnehir, 2006, 142.hikmet.
[10] Özbek Sovyet Ansiklopedisi, 1971, s.617
[11] Kadirov, 2005, s.39.
[12] Köprülü, 1991, s.234-357; Karahan, 1985, s.65; Tahralı, 1992, s.13; Coşan, 1971, s.XXXVI; Banarlı, 1972, s.335; Yılmaz, 1993, sy.4; Ocak, 1999, s.132-133; Emre, 2004, s.14-15; Akarpınar, 2006, s.211-217; Gibb, 1958, p.169; Garbuzova, 1960, s.22; Özturk, 2000, s. 274-276; Barkan, 1942; Kahraman, 2009, s.639-671
[13] Hoca Ahmed Yesevi. Divan-ı Hikmet. Yazma nüsha, v.38.

Yesevîlik'in Etkileri

Fuad Köprülü'ye göre, "Divan-ı Hikmet"i *"tarihi ve tesiri yönünden tetkik edecek olursak, yüzyıllardır yaşayıp gelen bu muazzam eserin güç-kudretini itiraf etmemek mümkün değildir"*. Ona göre Yesevî'nin fikirleri aşağıdaki dört mıntıkada yayılmış ve etkisini göstermiştir:

Kıpçak (Kuzey Türkleri) diyarı; Türkmenler ülkesi; Azerbaycan diyarı; Batı Türkleri (Anadolu ve Rumeli) mıntıkasında[14].

Hakikaten Yesevî hikmetlerinin Türk halkları kültürü, marifeti, medeniyeti ve edebiyatına tesiri büyüktür. Çünkü sekiz yüzyıldır gücünü kaybetmemiş, birçok şair ve edibe numune olmuş, halkın zevkine hitap eden bir tarzda yaşaya gelmiş, edebiyat tarihimizin ölmez abidesine dönüşmüştür. Örneğin, Hikmet mektebi Yesevî'den sonra Hakîm Ata Süleyman Bakırganî, Kutbeddin Haydar, Tâc Hoca, Zengi Ata, Mansur Ata, Mevla Kulu, Kemal Şeyh İkanî, Şems Özgendî, Ubeydî, Kul Şerif, Kul Garibî, Derviş Ali, Hoca Nimetullah, Kul Umurî, Şahidî, Said Ata, Kul Nazirî, Seyyid Ata, Miskin Kasım, Zelilî, Mahtumkulu, Hakim Halis Taşkendî, Yusuf Beyzavî, Azim Hâce İşan, Kul Esad, Beyza, Gazâlî, Sabirî, Hâce Hamid, Kânî, Kul Şeyda, Şeyh Hudaydad, Hâce Bahauddin, Kul Aciz, Kul Fazilî, Kul Seyfeddin, Sâki, Miskin Eyyüb, Tâlibî gibi birçok mutasavvıf şair tarafından devam ettirilmiştir.[15]

Martin Hartmann (19-20.yy.) Ferganalı mutasavvıf şair Hüveyda Çimyanî'nin (18.yy.) eserlerinden söz ederken, bütün Türkistan mıntıkasında Ahmed Yesevî hikmetlerine merak ve iştiyakın yüksek olduğunu vurgulamıştır.[16] Demek ki, Ahmed Yesevî' ile başlayan hikmet yazma işi ve hikmetlere olan ilgi 19.yy.ın arefesinde de canlıydı. Yeseviliğin sadece Türkistan'la yetinmeyip, kuzey bölgelere kadar ulaştığını kaynaklardan öğrenebiliriz. Nitekim, Hakîm Ata'nın öğrencisi Zengi Ata'dan sonra (13-14. yy.) halifeleri Seyyid Ata, Sadr Ata v.d.lerin çalışmaları sayesinde Deşt-ı Kıpçak (Altın Ordu), Ural, İdil boyu Türkleri İslamiyet'le tanışmışlardır. Seyyid Ata hocası Zengi Atanın tavsiyesiyle Altın Ordu hükümdarı Özbek Han ve ona bağlı olan halkın müslümanlığı kabul etmelerine vesile olmuş, böylece Yesevîlik tarikatı Deşt-i Kıpçak'ta yayılmıştır.[17]

[14] Köprülü, a.*g.e.,* s.174.

[15] Araştırmamıza göre bu şairlerin sayısı 60'a yakındır. Onların bazılarının şiirleri kitap olarak basılmıştır. Bunlar arasında en meşhuru Süleyman Bakırganî Hakim Ata'dır ve eseri, *Bakırgan Kitabı, Hakim Ata Kitabı* adlarıyla 1848, 1895, 1898, 1906, 1912'de Kazan'da defalarca yayınlanmıştır.

[16] Martin Hartmann, *Berlin Şark Dilleri Semineri neşriyatı*, V, s. 133 (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'dan naklen).

[17] Bk. Mirza Uluğbek, *Tört Ulus tarihi*, Taşkent 1994, s.10-11; *Timurname (Emir Timur Cenknamesi)*, Taşkent 1990, s.87-91.

Böylece Türkistan toprağında meydana gelen Ahmed Yesevî'nin tasavvufi görüşleri Tatar, Başkurt[18], Kırım, Kumuk[19], Azerbaycan[20], Uygur[21] Türkleri şairlerinin eserleri için ilham kaynağı olmuş, onların manevi ve edebî hayatını etkilemiştir. Prof. Dr. Ferid Hakimcan makalesinde, Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırgani'nin eserlerinin Bulgar diyarında gayet çok okunduğunu, *"Yesevî Hikmetlerinin İdil boylarında yaygınlaşmasının, şairler, edipler, özellikle aydınlar için bir yazılı dil örneği olmakla beraber yeni oluşan tasavvufi duygular ve fikirleri kabul etmede de örnek olduğunu"* belirtmiştir[22].

Mahmud Bulgari, Kutup, Hüsam Kâtip ve Kul Ali'nin eserlerinde, "Kıssa-i Avık" ve Seyfi Sarayî şiirlerinde, 18-19.yy.daki Tatar şiirinde Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırgan'ın eserlerinin etkisini açıkça görmek mümkündür[23]. Hasılı, Ahmed Yesevî fikirlerinin sonraki Türk tasavvuf düşüncesi ve nazmının teşekkülü ve gelişimindeki yeri ve tesirinin büyüklüğü kuşkusuzdur.

Aynen bu sebepledir ki, Osmanlı padişahının fermanıyla kurulan ve Türkistanlı Hac kafilelerinin İstanbul'u ziyaretleri ve hacıların misafir edildiği, diplomatik ilişkilerde elçilik vazifesi gördüğü Özbekler tekkelerinde her zaman Yesevî'nin Türkçe hikmetleri okunurdu[24].

Yesevî talebeleri Türklerin seçtiği Hanefi mezhebine ve ehl-i sünnet itikadına riayet ettiler; böylece Yesevî ve takipçilerinden eğitim alan sâlikler çeşitli düşünce ekollerini kurdular[25]. Yesevî etkisi Osmanlı coğrafyasında iki şekilde varlığını sürdürmüştür: birincisi, Yesevîliğin düşünce yapısının, adap ve erkânının Nakşibendîlik ve Bektaşîlik içerisindeki etkisine bağlı olarak; İkincisi ise bizzat Yesevîlik tarikatı olarak[26]. Hacı Bektaş ve müritleri Anadolu'nun kırsal bölgelerindeki Türkmenler arasında Türk

---

[18] Ali Asker Kalinin. Hodja Ahmad Yasavi//Turkestanskie Vedomosti, sy.126/1906; Ahmed Serdar. Hazret-i Hoca Ahmed Yesevi//Şura, Ufa, sy.24/1915; Abdurahman Sa'dî. Yesevi Kim İdi?//İnqilab, 2/1922; Tatar Edebiyatı Tarihi, C.1, Kazan: 1984, s.188; Togan Z.V. Hatıralar. Ankara: 1999. s.10-13; Togan A.Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun, 1981. S.267; Rahim A., Aziz A. Tatar Adabiyoti Tarihi, Kazan: 1922, I.c.; Usmonov H. Vklad Kul Gali v Razvitie Türkskogo Stiha//Poet-gumanist Kul Gali. Kazan': 1987; Ahmerov P.N. Opisanie Peçati Ahmeda Yasavi. Nadpisi Meçeti Ahmeda Yasavi//Vostoçnıe Zametki. Stat'i i İssledovaniya A.A.Divaeva, P.N.Ahmerova i N.O.Katanova. Kazan: 1896, s.3-24; Divaev A. Podlinnıy Tekst Jalovannîy Gramotı Dannoy Timurom Turkestanskîy Meçeti Hazryata Yassavi//PTKLA. God 2. 1897, s.75-80;

[19] Zabit Akavov, "Ahmat Jasevi va Kumuk manzum adabijati" *Milletlerarası Hoca Ahmed-i Yesevi Sempozyumu Bildirileri,* Kayseri, 26-29 Mayıs 1993, s. 9-10.

[20] A.Mehmedoğlu, "Yasevilik Tarikatının Azerbaycan'a Tesiri Üzerine", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri,* Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993), s. 281-290; C.Gahramanov, Divan-ı Hikmet Azerbaycan Sûfi Edebiyatı İçindeki Örnek Kimi", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri,* s.127-129; B.Abdulla, "Yesevilik ve Azerbaycan'da Saman-Derviş Medeniyeti", *Milletlerarasi Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri,* s.1-8; Y.V.Garayev, "Yesevilik ve Türk Millî Kültürünün Tarihinde Onun Yeri" *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri,* s.131-140; Nesimi, *Divan,* Saint-Petersburg University, Department of Orientalism, yazma V-4019.

[21] Mehmet Cantürk, Doğu "Türkistan'daki Tasavvuf ve Hoca Ahmed-i Yesevi", *Milletlerarasi Hoca Ahmed-i Yesevi Sempozyumu Bildirileri,* Kayseri, 26-29 Mayıs 1993, s. 50.

[22] Hakimcan F., Ahmed Yesevi ve Orta Çağ İdil Boyu Edebi Dili//Milletlerarasi Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, Kayseri: 26-29 Mayis 1993, s.161-162.

[23] Sibgatullina A., Ahmad Yesevi Hikmatlarining Tatar Adabiyotiga Ta'siri Haqıda//Hoca Ahmad Yesevi: Hayatı, İcadı, Ta'sirlari, Taşkent: 2001; Tatar Adabiyoti Tarihi, C.1, Kazan: 1984. s.126, 188, 332, 380-385, 464; Prof. A.Karahan. XIV yüzyıl sonlarına kadar Türk kültürü ve edebiyatı. İstanbul: 1985, s.132 (H.Osmanov, A.Tahircanov ve diğer); Abdurahim Utiz İmaniy Bulgariy (1756-1834), Taceddin Yalçigul (1768-1838) gibi ediplerin eserleri de Yesevi mektebiyle ilgilidir. Bkz: Yalçigul T. Risale-i Azize. "Sebat ul-acizin" şerhi. Haz. B.Hasan. Taşkent: 2000.

[24] Ergun S.N., *Türk Mûsikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, c. II, s. 481; Müsâhipzâde C., *Eski İstanbul Yaşayışı,* İletişim Yay., İstanbul 1946, s. 44.

[25] Spencer Trimingham J. The Sufi Orders in Islam. Oxford 1971, Translation in Russian by O.F.Akimushkina. Moscow 1989, p.54-55; Ebul Vefa Taftazani. Gazali'nin tasavvuf ekollerine etkisi ve Gazali'den sonra ortaya çıkan tarikatlar // Ankara Üniv. İlah. Fak. Dergisi, C.36, 1997, Ankara, s. 478;

[26] Baş E., a.g.m, s.48.

dili ve kültürüne önem vermişler, korumuşlar, tasavvufi Türk halk edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır[27].

Büyük Simâlar Ahmed Yesevî Hakkında

Birçok tarihî, tasavvufi ve edebî kaynaklarda, özellikle, Şark'ın önemli bilim adamları, mutasavvıf ve sanatkârlarından Feridüddin Attar'ın "Mantıku't-Tayr" (13. yy.), İshak Ata'nın "Hadîkatü'l-Ârifîn" (14. yy.), Molla Abdurrahman Cami (15. yy.), Ali Şir Nevâî *"*Nesayimü'l-Mahabbe" *(*15. yy.), Fahreddin Ali Sâfi'nin "Reşehât 'Ayn el-Hayat" (15. yy.), Hazînî'nin "Cevâhirü'l-Ebrâr, Menba'u'l-Ebhâr, Câmiü'l-Mürşidîn" (16. yy.), Âlim Şeyh'in "Lemehât min Nefehâtü'l-Kuds" *(*17. yy.), Şeyh Zinde Ali "Semerâtü'l-Meşâyih" (17. yy.), Muhammed Şerif Buhari'nin "Hüccet uz-Zakirin" (17. yy.), Sufi Allahyar'ın "Sebat ul-acizin" (18. yy.), Hüseyin Vassaf'ın "Sefinet ul-evliya" (20. yy.) gibi birincil kaynaklarda, Abdurrauf Fıtrat'ın çalışmalarında (20. yy.) Ahmed Yesevî ve takipçilerinin hayatı, eserleri ve düşünceleriyle ilgili bilgilere geniş yer verilmiştir.

Örneğin, Feridüddin Attar "Mantıku't-Tayr" da insanın sevdiklerinin bile kendisi ve Yaradan arasındaki aşk ve yakınlığa engel olmaması gerektiğiyle ilgili Türkistan Pir'inin bir hikâyesini dile getirmiştir.

Ali Şîr Nevâî "Nesayimü'l-Mahabbe" adlı evliya tezkiresinde Ahmed Yesevî'yi Türkistan mülkünün şeyh'ül-meşayıhı, yüksek makam sahibi, kerametleri devam eden, eşiğinde şah u gedanın beklediği, Türkistan ehlinin kıble-i duası olan bir zat olarak övmüştür.

Sûfi Allahyar "Sebatü'l-Acizin" eserinde Yesevî'nin bir şeriat güneşi olduğunu, ondan güzel bir kitap ("Divan-ı Hikmet") hatıra kaldığını ifade etmiştir.

Hüseyin Vassaf, Ahmed Yesevî'yı tarif ederken *"Ne büyük azim, ne büyük muhabbet, ne şiddetli himmet ve riyazettir. (Onun erdiği hâl) dünyada hiç bir ferdin yapamadığı, yapamayacağı bir hâldir. Bu esnadaki kerâmati la-yuaddir"*, - derken çok haklıydı.

Abdurrauf Fıtrat *"Yesevî'nin edebiyatta benimsediği yol, Türk halk şairlerinin tuttuğu yoldur. Onun hikmetleri; vezinde, kafiyede, üslupta halk edebiyatı şairleri ile aynıdır"* diye yazmıştır.

İbrahim Muminov "Divan-ı Hikmet"in sosyal önemini açıklayarak şöyle demiştir: *"Hikmet, Türk edebiyatının değerli bir yadigarıdır ve onun müellifi de İslamiyeti, Kelâm düşüncesini, Tasavvufu, çiftçilerin, hayvancıların, zanaatkarların yaşam tarzını, o dönemin sosyal düzenini iyi bilen tanınmış bir şahsiyettir. Yesevî'nin seviyesi geniş ve derin olduğundan O, Türkçede ilk olarak işte bu idealistik eseri kaleme almıştır. Ahmed Yesevî, Maveraünnehir'de Mistisizmin bir temsilcisi olarak Hikmet eserinde Sûfîzmin esaslarını tam olarak beyan etmiştir"*[28].

Kısacası, önemli şahsiyetler tarafından söylenilen bu gibi tarif ve tavsiflere Yesevîlik araştırmalarında çoğu zaman umumi bir tarzda yaklaşılmaktadır. Ama bu değerli görüşlerin dikkatle ve karşılaştırılarak incelenmesi ve açıklanması gerektiği düşüncesindeyiz.

Yesevilikle ilgi bazı çalışmalar üzerine

Sovyet döneminde Türkistan topraklarında yaşamış olan birçok dinî-tasavvufi edebiyat temsilcisi gibi Ahmed Yesevî'nin şahsiyeti ve edebî mirası da rejim tarafından tahkir edilmiş, incelenmesi ve okunmasına izin verilmemiştir. Ahmed Yesevî'nin millî kültür, dil ve tasavvuf edebiyatı tarihi üzerindeki büyük hizmetlerini objektif şekilde değerlendirmek için yapılan bazı çalışmalar da sert bir

[27] Baş E., a.g.m. s.49.
[28] Muminov, *Seçme Eserler,*36-41.

şekilde tenkit edilmiştir.[29] Ama Özbek halkı hiçbir zaman bu ulu zatın mübarek ismini ve hikmetli sözlerini gönlünden çıkarmamıştır. Birçok engele rağmen, Özbek bilim adamları imkânları dâhilinde Ahmed Yesevî'nin edebî mirasını tetkik etmeye ve yaymaya çalışmıştır[30].

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşması Yesevîlik araştırmalarında yeni ve serbest bir dönemin başlamasına vesile olmuştur. "Divan-ı Hikmet"in farklı neşirleri yayımlanmış, Ahmed Yesevî'nin şahsı, tarikatı ve hikmetleriyle ilgili birçok makale, kitap basılmış, bilimsel çalışma yapılmıştır[31].

Bilindiği üzere, Ahmed Yesevî'nin şiirlerini incelemek ve tahlil etmek için hikmetlerin toplandığı kitapların kataloglaştırılması gerekmektedir. Bu alanda da Özbekistan'da belirli işler gerçekleştirilmiştir. Nitekim, Meryem Eşmuhamedova "Divan-ı Hikmet"in Biruni Şark Yazmaları Enstitüsünde, eski Hamid Süleyman Yazmalar Enstitüsü kitaplığında, Ali Şir Nevai Millî Kütüphanesi'nde ve Mirza Uluğbey Özbekistan Millî Üniversitesi kitaplıklarındaki yazma ve matbu nüshalarını tavsif etmiştir.[32]

2006 yılında ise Biruni Yazmalar Enstitüsü ve Ahmed Yesevî Türk-Kazak Uluslararası Üniversitesi bünyesinde bulunan Yesevî Araştırmaları Merkezi ile ortak hazırlanan "Yesevî Hikmetlerinin Yazma Eserler Kataloğu" Türkistan'da basılmıştır. Bu eserde "Divan-ı Hikmet"in yüz yetmiş beş nüshası tavsif edilmiştir.[33] Bu kataloğun ilmi yönden yeniliği ve farkı, Meryem Eşmuhamedova'nın hazırladığı kitapta olmayan nüshaların ve hikmetlerin de alınmış olmasıdır. Bu katalogda yer alan nüshalarda, adları henüz bilinmeyen bazı Yesevî takipçisi şairler ve Yesevî'nin bazı yeni hikmetleri tespit edilmiştir.

"Divan-ı Hikmet"in Özbekistan'daki nüshalarını kataloglaştırarak yayımlamak Yesevîlik araştırmaları için önemlidir. Zira, bu "Divan-ı Hikmet"in çeşitli nüshalarını incelemede kolaylık sağlar. Bunun dışında, yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan yüzlerce yazma ve matbu divan nüshalarını da bulup tetkik etmek ve kataloglaştırmak da oldukça önemli ve gereklidir.

Bilindiği üzere, Yesevî mektebi şairlerinin eserlerini araştırmak Yesevîlik alanındaki önemli işlerden biridir. Bugüne kadar Yesevî üzerine çalışma yapanlar, onun takipçileriyle ilgili kendi görüşlerini belirtmişlerdir. Örneğin, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan hazırladığı "Yesevî Mektebi Şairlerinin Şiirleri Fihristi"nde şimdiye kadar bilinen Yesevî takipçilerinin sayısını yirmi dokuz adet olarak göstermiştir.[34] Yukarıd zikredilen Türkistan kataloğu da Süleyman Bakırgan'dan başlayarak tahminen yirmiden fazla hikmet yazarı şairi içine almaktadır. Fakat bizim araştırmamıza göre, Ahmed Yesevî hikmet mektebi takipçilerinin sayısı değil yirmiden, belki de elliden fazladır. Aynı zamanda Türkistan kataloğunda henüz isimleri bilinmeyen Meflûc, Kul Müşerref, Kul Hayrullah, Kul Mahvî, Kul Muhibbî gibi onlarca

---

[29] E. Rüstemov. "Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası*". Özbek Dili ve Edebiyatı,* sayı: 4-5, (1972): 21-25, 22-28.

[30] A. Sadi,"Yesevî kimdir?", *İnkılap,* 1922, sy: 2. A. Fıtrat, "Ahmed Yesevî", *Maarif ve Oqitğuçi Dergisi,* no: 6,7,8 (1927). A. Fıtrat "Yesevî Mektebi Şoirlari Hakıda Tekşirişlar", *Maarif ve Oqitğuçi Dergisi*, no: 5-6, 1928. Bu iki makale ayrıca kitap olarak da basılmıştır. (Bkz: "Yesevî Kim Edi?". *Makaleler ve hikmetlerden Parçalar*. Haz. B.Dostqorayev, Taşkent: 1994). Ayrıca, Fıtrat'ın seçme eserlerine de eklenmiştir. (Bkz: A. Fıtrat, *Tanlangan Asarlar, C.II. İlmî Asarlar,* Haz. H.Boltaboyev, Taşkent: 2000) İ. Muminov, *Mirzo Bedilning Falsafiy Görüşleri,* Taşkent: Fan. 1958, 102 E. Rustamov, "Ahmad Yassavi Hikmatlarida Tarih va Hayot Sadosi*",Özbek Tili va Adabiyotı Dergisi,* sy.4, (1972): 21-25; sy.5, s.22-28 İ. Hakkul, "Navoiy Aziz Bilgan", *Yoşlik Dergisi*. Sayı:4 (1988):67-72. N. Komilov, "Ahmed Yesevî", *Gülhan Dergisi.* Sayı:11 (1990):27-28 O. Usmon, "Vahdat Şarobin İçdim", *Muloqot Dergisi.* Sayı:6 (1991).

[31] Tüm bu çalışmaların listesi kaynakça kısmına eklenmiştir.

[32] Eşmuhamedova, M. *Divan-ı Hikmet"in Elyazmaları Katalogu.* Taşkent, 2004.

[33] Biruni Şarkiyyat Enstitüsü, *Koja Ahmet Yasawi Hikmetterinin Koljazba Katalogi*, Haz. M. Hasani, N. Taşev, G. Kerimov, S. Esentemur, D. Rasulov, Ş. Ziyadov, B. Babacanov, A. Muminov, Türkistan, 2006.

[34] Togan Z.V., "Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat", *60. Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı,* İstanbul: 1953, 527.

Yesevî takipçisinin eserlerinden parçalar da tespit edilmiştir. Bu tespit sonucunda, katalogda adı geçen Yesevî edebî mektebine mensup yazar ve şairlerin eserlerini araştırmak gereği de doğmuştur.

Yesevî hikmetlerinin farklı divan, mecmua, halk kıssaları, hikâyeler, rivayetler, destanlar, cengnameler, tarihnâme, vefatnâme, miraçnâmeler, münacâtlar, dinî-fıkhî risâleler ile bir arada toplanması, Şems Tebrizî, Hafız Şirazî, Abdullah Ensârî, Kasım Envâr, Kemal Hucandî, Abdurrahman Câmî, Ali Şîr Nevâî, İmameddin Nesimî, Muhammed Fuzûlî, Mirza Bîdil, Mahtumkulu, Meşreb, Sufî Allahyâr, Saykalî, Hüveydî, Emirî gibi Doğu edebiyatının tanınmış temsilcilerinin eserleri ile beraber istinsah edilmiş olması, Yesevî hikmetlerinin sevilerek okunduğunu göstermektedir.

Özbek âlimleri arasında Ahmed Yesevî öğretisinin tarihî kıymetini göstermek için çabalar sarf edilmiştir. Nitekim, Ord. Prof. İzzet Sultan, Ahmed Yesevî'yi *"kendisine düşen tarihî görevini tam manada anlayarak, kendi işini yüksek derecede ifa eden"* bir deha olarak değerlendirmiş, Yesevî ilmi mirasının esasını teşkil eden ve diğer gayelerin dayandığı hususları *"insanı yaradanı tanımaya ve sevmeye davet etmek; Allah'ın en muteber eseri olan insana değer vermek; zulüm ve zorbalığa, özellikle adaletsizliğe karşı çıkmak ve haksızlığın kurbanı olan garip, yetim ve fakirleri savunmak"* olarak sıralamıştır.[35]

Yesevîlik Adap ve Erkânı:

Ahmed Yesevî "Fakr-name" risalesinde müridlerin fakr makamının altı adabına uymaları gerektiğini söyler:

İyi-kötü sözlere sukut etmek; Pir önünde sukut ederek hamuş/sâkin durmak; Pirin icazeti olmadan konuşmamak; İnsanlarla kavga etmemek; Gerçek âlimlere hizmet etmek; Nefsini terbiye edip heva-hevesi terk eylemek. "Fakr'dın daha da pâk şey yoktur!"[36].

Demek, yukarıdaki öğütlere bakıldığında, Yesevîlikte Hoca-Öğrenci ilişkilerine önem verilir. Nitekim Yesevîlikte müridlerin aşağıdaki on şarta uymaları gerekir:

Edepli olmak ve Şeyhi herkesten kâmil ve efdal bilmek; Dikkatli ve uyanık olup, "Şeyhin tarikat rümüzü ve hakikat işaretlerini" anlamak; Şeyhin sözlerine itaat etmek; Hizmet ve vazifelerde eksik yapmamak; Doğru söylemek ve sözünde durmak; Şeyhi hakkında şüpheye kapılmamak, biatine sadık olmak; Tüm mal-mülkünü hocasının emrettiği hayır yolunda nisar eylemek; Mürşidin sırlarını ifşa etmemek; Şeyhin lütuflarına göz dikerek, öğütlerinden kaçmamak, bahane yapmamak; Vuslat ve cemaullah (insan-ı kâmil derecesine ulaşıp, rıza makamına ermek) yolunda aracı olan mürşid için gerektiğinde canını bile feda etmek[37].

Ahmed Yesevî'ye nispet edilen "Tenbih uz-Zallin" eserinde kayd edildiğine göre, "*Yesevi'ye göre, kâmil insan olabilmek için meşayıhın tâlip, mürid, muktadî, halife, hoca, şeyh ve meşayıh denilmiş yedi aşamadan geçmesi lazımdır. Her bir aşama için ayrı ayrı makamlar vardır. Tâlip için on makam, mürid için yiğirmi makam, muktadî için otuz makam, halife için kırk makam, hoca için elli makam, şeyh için altmış makam, meşayıh için yetmiş makam vardır. Bu makamları geçebilmek için salik Fıkıh, Tefsir, Hadis ve diğer Şeriat ilimlerini bilmesi gerekir*[38].

Yesevîlik Kültüründe Zikr-i Erre

Allah'ı zikr etmek Tasavvufun ana prensiplerindendir. Buna göre Ahmed Yesevî de kurduğu Yesevîlik tarikatına zikri esas olarak almıştır. Yesevîlikteki zikir "Dil zikri ve kalp zikri" olmak üzere iki gruba

[35] Sulton İzzet, *Bahovuddin Haqşband Abadiyeti*. s.10-23. Taşkent: 1994.
[36] Fakrname, s.17.
[37] Hazini, Cevâhirü'l-Ebrâr.
[38] Bahrü'l-ulûm", 634 a, 632 a.

ayrılır: Seyr-i sulüke ilk adım atan müride ilkönce cehri zikir olan dil zikri tavsiye edilir. Ondan sonra hafi zikir olan kalp zikrine geçilir. Şayet tâlip hafi zikir makamına ulaşamazsa, ona cehri zikir efdaldır. Zira, salik hafi zikir makamına ulaşırsa fena fi'l-fena mertebesine ulaşmış olur.

Yesevîlikte Orta Asya'daki diğer tarikatlardan farklı olarak cehri zikir olan zikr-ı erre (testere zikri) uygulanmıştır. Zikr-i erre'yi Ahmed Yesevî'ye Hızır a.s. telkin etmiştir. Ahmed Yesevî'den sonra onun takipçileri olan Yesevî dervişleri yüzyıllarca bu zikir usulunu icra etmişlerdir.

Zikr-i Erre: Zikrin ilerleyen aşamalarında kelimeler (esmâ) kaybolup sadece boğazdan testere sesini andıran bir hırıltı çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Bundan dolayı Yesevî meşayıhından Şeyh Hudaydad "Bahrü'l-ulûm" eserinde cehri zikri şeriattaki ezan, tekbir, Kur'an tilaveti gibi zaruri amellerle karşılaştırmış ve denkleştirmiştir. Ona göre, zikir meclisini yönetmek için hoş sesli bir gûyende olmalı ki, o hoş sesiyle zakirlerin kalbine lezzet verir. Zikrin insan kalbine olan etkisinden söz ederken, Şeyh Hudaydad zikri üçe ayırır:

"La ilaha illallah" zikri – sıradan halk için; "Allah" zikri – haslar için; "Hu" zikri – haslar hası için".

Yazar "Hu" zikrini genişce tahlil ederken, onun başlangıç tarihinden söz eder. Şöyle ki, rivayete göre, Zekeriya a.s.in vücudunu testere ile ikiye ayırırken, o zat zikrederek can vermiştir. Ona göre sufiler de zikir anında nefes çıkarırken "Hu" zikrini söylerler.

Bundan dolayı bu zikri ilk yapan olarak Zekeriya a.s. bilinir. Ahmed Yesevî hikmetlerinden birinde "Hu" zikrini çekerken Zekeriya a.s.in ruhunun teşrif edeceğinden bahsetmiştir:

Erenler halka kurup erre zikrin başlasa,

Ol Zikriya peygamber anda kelur daima.

Ahmed Yesevî bazen "Hu", "Hay", "Allah", bazen ise "Hayy", "Allah", "Hu" diyerek cehri zikir yapmayı başlatmıştır. Zikirde boğazdan çıkan "Hu" sesi testerenin sesine benzediği için erre zikri denilmiştir. Hazini'nin eserinde zikri erre beş şekilde icra edilmiştir:

"Hâ-Hay"; "Hû-Hay"; "Allah-Hû"; "Hay-Hay"; "Dâim-Kâim", "Hâzır-Nâzır", "Şâhid".

Şeyh Hudaydad, Yesevî'nin halifelerinden Hakim Ata ve Zengi Ata'nın "Hu" zikrine istinaden zikr-i erreyle meşgul olduklarını, bunu "Ha", "Hu", "Hay" tarzında da icra ettiklerini nakleder. Konuyla ilgili olarak akla Hakîm Ata'nın şu hikmetleri getirir:

"Hâ"din "Hay"ğa, "Hay"dan "Hû"ğa barsın ul uk,	"Ha"dan "Hay"a, "Hay"dan "Hu"ya varsın o,
On sekkiz ming âlemning penahı ul uk.	On sekiz bin âlemi sığınağı o.
Arif aşık "Hu" zikrin aytıb harmas bolur,	Ârif âşık "Hû" zikrini deyip yorulmaz,
Zikir aytmayan zakir köngli yarumas bolur.	Zikretmeyen zâkirin gönlü aydınlanmaz.
Erenlerdey tün-kün erre zikrin salmayın,	Erenler gibi tün-gün erre zikrini yapmadan,
Sanuvbarı könglin yanmay erimez bolur.	Güzelin gönlünü yakmadan erimez.

Yesevîlikte sema raksına da önem verilmiştir. "Bahrü'l-ulûm" eserine göre sema anında def çalarak musiki icra edilmesine icazet verilmiştir. Şeyh Hudaydad sema raksının bazı remzi, simgesel yönlerine de dikkat çekmektedir. Ona göre, sema yaparken Şeyh vecde gelerek hırkasını çıkarıp atarsa etrafindekiler onu parçalayıp paylaşabilirler. Bunun manası nefsi parçalamak ve Hakk'a teslim etmek demektir. Şayet Şeyh hırkanın yakasının önünü yırtsa, bu sâlikin göğsündeki perdelerin kalkarak, tecelli nurunun zahir olması demektir. Eğer Şeyh hırkasını hafız tarafına atarsa o zaman hırka onun olur. Çünkü o hoş sesiyle sufilerin gönlünü cünbüşe getirmektedir.

Kaynaklarda Geçen Ahmed Yesevî'den Bazı Hikmetli Sözler:

"Ey derviş, marifet canın ulağı (aracı) ve gönül çırağıdır; marifet ariflerin hilye(giysi)sidir, sufilerin ziynetidir".

"*Şeyh öyle biri ki, tasavvuf ilminde kâmil ve akil olmalı, hakikat ilmine sahip olmalı; bakışı ile müridini mecazdan hakikate, dünyadan ahirete, riyadan ihlasa, ilimdin amele, ma'siyetten taate, ihlasdan yakına, yakından muhabbete, muhabbetten aşka, aşktan şevke, şevkten vecde, vecdden hâle, hâlden sekre, sekrden sehve, sehvden mahva evirmelidir. Şayet buna gücü yetmezse, batınında tasarruf edemezse, o şeyh meczuptur. Ona inabet eden mürid - mürted ve mel'un olur*".

"İlahi, aşk verdin, şimdi vasl ver, fer (dal) verdin, şimdi asl (kök) ver. Kimde aşk varsa, o insandır. Ama kimde aşk yoksa, o hayvandır"[39].

Yesevîlikte insan kalbi beş gruba ayrılır: *"Ölü kalp – münkirlerin kalbi; Hasta kalp – münafıkların kalbi; Gâfil kalp – günahkâr müminin kalbi; Tövbekâr kalp – zahidler kalbi; Selim kalp – âriflerin kalbidir"*[40]*;*

Sonuç

"Divan-ı Hikmet"in Yesevî'nin yaşadığı döneme ait el yazmalarının mevcut olmaması bir sorun gibi gözükmektedir, ama bu hikmetlerin incelenmemesine sebep olamaz. Çünkü metinde dil ve ifadede değişme olmuş olabilir lakin hikmetlerin vezni değişmemiş, eski ana fikir ve düşünce asıl hâliyle korunmuştur.[41] Zira istinsahı kime ait olursa olsun "Divan-ı Hikmet"teki hikmetlerin esasını Ahmed Yesevî'nin görüşleri ve Yesevîlik'in kaideleri teşkil etmekdedir. Zamanın geçmesiyle dil yönünden değişimlere uğradığı, değişik eklerle zenginleştiği tarihî bir gerçektir. Ama "Divan-ı Hikmet" adıyla toplanan bu hikmetler vermek istediği ana fikirlerden ve esasından hiçbir şey kaybetmemiş; Yesevîliğin bütün hususiyetlerini kendinde korumuştur.[42] Demek ki, Ahmed Yesevî mahlasıyla kaleme alınan hikmetleri, günümüzde hem araştırmak hem de yayımlamak çalışmaları Ahmed Yesevî'nin adıyla ara vermeden devam edilmelidir. Zira hikmetler, Türk edebiyatının olduğu gibi dünya edebiyatının değerli incilerinden olup, onun ayrılmaz bir parçasıdır.

Kaynakça

Abduşukurov, R. "Ahmed Yesevi Ecdatlarının Şeceresi: Ahmed Yesevi ve Emir Timur". Taşkent, 1996.

Ahmed Yesevî. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, C.2. Moskova, 1970.

Ahmed Yesevî. *Divan-ı Hikmet: Yeni Bulunan Hikmetler*. Haz. Nadirhan Hasan. Taşkent, Maveraünnehir yayınevi, 2004.

Ahmed Yesevî. *Divan-ı Hikmet"ten Seçmeler*, Haz. Kemal Eraslan, Ankara, 2000.

Ahmed Yesevî. *Hikmetler*, Haz. İbrahim Hakkul, Taşkent, Gafur Gulam yayınevi, 1991.

Ahmet Yesevi. *Divan-ı Hikmet.* Haz. İbrahim Hakkul, Nadirhan Hasan. Taşkent, Maveraünnehir yayınevi, 2006.

Ahmet Yesevi. *Divan-ı Hikmet.* Haz. Resul Muhammed Abduşukurov, Taşkent, Gafur Gulam yayınevi, 1992.

Aliyev, A. "Dilimiz Danişmendi," *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı Gazetesi,* sy. 43-44/1993.

Babadcanov, B. "Yasaviya i Nakshbandiya v Maverannahre: iz istorii vzaimootnosheniy (Seredina XV-XVI vv)" *Yesevi Ta'limi,* Türkistan, 1996, 75-96.

[39] Tenzilü's-Salihin, 6 a.
[40] Hudaydad, 636 b.
[41]Şeyhzâde M., *Eserler,* C. 5, Taşkent, 1973, 207. N. Mallaev, *Özbek Edebiyatı Tarihi.* Taşkent, 1976, s.154; K. Eraslan, *Seçmeler*, 41; İ.Hakkulov, *Özbek Tasavvuf Şiirinin Gelişimi ve Terakkiyâtı*. Doçentlik Tezi, 1995, 83-86.
[42] K. Eraslan, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler,* 37.

Bazarov, A. ve Karayev, T. "Hikmetler Külliyatından" *Şark Yıldızı dergisi,* sy. 1 (1992): 3-19.

Biruni Şarkiyyat Enstitüsü, *Koja Ahmet Yasawi Hikmetterinin Koljazba Katalogi,* Haz. M. Hasani v.d., Türkistan, 2006.

Borovkov, A. K. "Opredelenie Yazıka Hikmetov Ahmada Yesevi» *Sovetskoye Vostokovedenie*. no:5, (1948).

Babadcanov, B. "O Vidah Zikra Djahr u Bratstv Tsentral'noy Azii. V: İstoriko-kulturniye Vzaimosvyezi İrana i Daşt-i Kıpçaka" v XIII-XVIII vv., C.133-158, Almatı: 2004.

Babadcanov, B. "Zikr Djahr i sama: Sakralizatsiye Profannogo ili Profanatsiye Sakrol'nogo/Podvijnki İslama, Kul't Svyetıh i Sûfîzm v Sr. Azii i na Kavkaze". 237-250. Moskova, 2003.

Cabbarov, N. *Hoca Ahmed Yesevî - Tasavvuf Asımanının Parlak Yıldızı*, Taşkent, 1994.

Cabbarov, N. "Devoni Hikmat" Turkiyzabov Adabiyotning Şoh Asari", *İmom Buhoriy Saboqlari Dergisi. Sy.*2; Taşkent: 2000.

Cabborov, N. *Hoca Ahmad Yesevi Turkiy Tasavvufning Porloq Quyoşi.* Taşkent: 1994.

Elnazar, İslam. *İlim, Mucize ve Ahmed Yesevi.* Taşkent, 1997.

Erkinov, A. "Une Priyre (munajat) attribuye a Ahmad Yasawi". *Journal of The History of Sûfîsm,* nr: 4, (2003-2004): 279-291.

Erkinov, A. "Die eigenschaften der bucher volkstumlicher verbreitung. Der beispiel des Diwan-ı Hikmat des Ahmad Yasawi". *Manuscripta Orientalia. İnternational Journal forOriental Manuscript Research,* Vol. 9, no: 3 (September 2003): 48-51.

Erkinov, A. "Prayer against Fever, Connected with the Name of Khwaga Ahmad Yasawi". *Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research,* no: 10/2, (2004): 53-56.

Eşmuhamedova, M. "Divan-ı Hikmet"in Elyazmaları". Doktora tezi. Taşkent: 1995.

Eşmuhamedova, M. *Divan-ı Hikmet"in Elyazmaları Katalogu.* Taşkent, 2004.

Eşmuhamedova, M. *Divan-ı Hikmet"in Karşılaştırmalı Metni,* Taşkent: 2007.

Fıtrat, A. "Ahmed Yesevî", *Maarif ve Oqitğuçi Dergisi,* No: 6, 7, 8 (1927).

Fıtrat, A. "Yesevî Mektebi Şoirlari Hakıda Tekşirişlar", *Maarif ve Oqitğuçi Dergisi,* No: 5-6, (1928).

Fıtrat, A. "Yesevî Kim Edi?". *Makaleler ve Hikmetlerden Parçalar* içinde. Haz. B.Dostqorayev, Taşkent: 1994.

Fıtrat, A. "Tanlangan Asarlar*", İlmî Asarlar,* C.II. Haz. Hamidulla Boltaboyev, Taşkent: 2000.

Haciyeva, M. "Hoca Ahmet Yesevi'nin Manevi-terbiyevi Görüşleri", Doktora Tezi, Taşkent, 2004.

Hakkul İ. *Ahmed Yesevi.* Taşkent: Gafur Gulam yayınevi, 2001.

Hakkul, İ, Hasan N. vd. "Hoca Ahmed Yesevî: Hayatı, Eserleri ve Gelenekleri", Taşkent: Adabiyot Camgarmasi Naşriyoti, 2001.

Hakkul, İ. "Oldingdan Okkan Suvning Kadri…". *Özbekistan Edebiyatı ve San'atı*, 2004.

Hakkul, İ. "Özbek Tasavvuf Şiirinin Teşekkülü ve Gelişmesi". Doçentlik Tezi. Taşkent, 1995.

Hakkulov, İ. Ahmed Yesevi (Hikmetleri). Çeviren ve sadeleştiren E.S.Toplu Ankara: MEB Yayınları. 1995.

Hamidî, H. "Ahmet Yesevî". *İşanç Gazetesi,* Taşkent, 2004.

Hasan, N. "Alim Şeyh ve Onun "Lemehât min Nefehât il-Kuds" eseri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. Sy.18. (2007): 229-242.

Hasan, N. "Arslan Bab ve Ahmed Yesevî" *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. Sy.24. (2009):1-10.

Hasan, N. "Divan-ı Hikmet"in İstanbul'daki Bir Nüshasi Hakkında" *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* Sy.2. (2009):79-82.

Hasan, N. "Hazini'nin "Cevahir ul-Ebrâr" ve Aziz Mahmud Hüdayi'nin "Tarikat-nâme" eserlerinde Tarikat Adabı", Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: 2005.

Hasan, N. "Hazini'nin "Menba'ul-Ebhâr fi Riyazi'l-Ebrâr" adlı eseri" *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi.* Sy.7, (2001): 243-248.

Hasan, N. "Hazini'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında", *İslami Edebiyat,* sy. 35. (2001):41-43.

Hasan, N. "Hoca Ahmed-i Yesevi'nin Hayatı, Eserleri ve Tarikatı Tetkikine Dair Bazı Meseleler" *Araşan Sosyal Bilimler Dergisi,* Bişkek, sy.5-6 (2008):75-80

Hasan, N. "Hodca Ahmad Yassavi i Prodvicenie İslama v Sredney Azii" *Araşan Gumanitardık İnstitutunin İlmiy Curnalı.* Bişkek, №3-4. 139-147 (2007).

Hasan, N. "Orta Asya'da İslamiyetin Gelişimi ve Hoca Ahmed Yesevî", Türk Dünyasının İslam'a Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. İsparta, 2007.

Hasan, N. "Yeseviliğe Dair Bazı Kaynak Eserler Hakkında" *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkic.* Vol. 4/2 (Winter 2009): 618-633.

Hasan, N. "O Sobranii Materialov i Podgotovke k İzdaniyu Entsiklopedii Hodca Ahmed Yesawi", *Koca Ahmet Yasaviya Murasi Men İliminin Zergteli Meseleleri Atgı Halıkaralik Konferantsiye,* Tukestan Kalası, 29 Kirkuyek-1Kazan, C.37-40, Almatı: 2008.

Hasan, N. *Sultan Ahmet Hazini'nin "Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr" Eseri ve Onun Yesevi Araştırmalarındaki İlmi-Tarihi Kıymeti.* Doktora Tezi. Taşkent, 1999.

Hasan, N. *Türkiye'de Yesevilik Araştırmaları,* Taşkent: Adabiyot va San'at, 1999.

Hayitmatov, A. "Hakim Ota Dostonlari" *Tafakkur.* №2; Taşkent: 2003.

Hayitmetov, A. "Özbek Edebiyatı'da Halkçılık ve Halkçıl Uslub Hakıda" *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi,* sy.1, (1993):13-14.

Hakkul, İ. "Navoiy Aziz Bilgan". *Yoşlik Dergisi*. Sayı:4 (1988): 67-72.

Hasan, N. "XVI.asırda Özbek Adabiyotıda Yesevi An'analari" *Özbek Dili ve Edebiyatı dergisi*. Taşkent, 2004, sy.2. s.26-34.

Hasan, N. "Haziniyning Hayotı va İcodi Haqıda (Uygur Tilida)" *Buloq Curnali*. №2. -B.48-52. Urumçi: 2006.

Hasan, N. *Ahmad Mahmud Haziniy (Hayotı va İcodi*). Taşkent: Fan, 2001.

İbodieva, A. "Ahmad Yesevi Ruhini Yod Etib", *Til va Adabiyot Ta'limi.* №5-6-Taşkent: 1993.

İslomiy, Q. *Sulton ul-orifin Hoca Ahmad Yesevi.* Taşkent: 2005.

İsmoilov, M. *Şayh Hudoydodning "Bahr ul-Ulum" Asari XVI Asrdagi Muhim Tasavvufiy Manba,* PhD tezi. Taşkent, 2007.

Kadirov, P. *Dil ve El.* Taşkent, 2005.

Kamilov, N. "Ahmed Yesevî" *Gülhan Dergisi,* Sayı:11 (1990).

Kamilov, N. *Tasavvuf veya Kâmil İnsan Ahlakı*, Taşkent, 1996.

Karimov, E. *Sûfîyskie Tarikati v Tsentralbnoy Azii XII-XV vv*. Doktora tezi. Taşkent,1998.

Karimov, E. *Yasaviye i Hodjagan Nakşbandiye: İstoriye Deystvitelnaye n Vımışlennaya*. Taşkent, 2000.

Karimov, G. *Qisqaça Özbek Adabiyoti Tarihi,* Taşkent: 1978.

Kasimov, B. "Hikmetler Şiiri» *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*, no:29, 1993.

Köprülü, F. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 1991.

Mallaev, N. *Özbek Edebiyatı Tarihi.* Taşkent, 1976.

Muminov A., "Yeseviyye Tarikatının Doğuşu Hakkında", *Yedi İklim, Sanat, Kültür, Edebiyat Dergisi.* C.5, sy.42, (1993):10-13.

Muminov, A. ve Candarbekov, Z. "Ahmed Yesevî Nesep-namesi". *Türkistan,* 1992.

Muminov, İ. *Seçme Eserler,* C.1. Taşkent: 1969.

Nasafiy, *Hoca Ahmad Yesevi*. Taşkent: 1993.

Nematov, H. "Ahmed Yesevî Hayatiyla İlgili Bazı Tarihler" *Özbek Dili ve Edebiyatı*, sy.2 (1992): 3-6.

Nematova, C. *Yesevilik ve Onun İçtimai-Felsefi Fikir Revacındaki Yeri*. Doktora Tezi. Taşkent, 2002.

Nurmurodov, Y. "Yesevi Hikmatlari Vamberi Tarcimasida", *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Sy.5. s.31-33-Taşkent: 1993.

Nematova, C. "Yesevinin Adalet Gayeleri", *Hayat ve Kanun.* № 9. s.12-14, Taşkent, 2000.

Nosirov, O. "Ahmad Yesevining Diniy-ahloqiy Görüşleri", *Özbekistonda İctimoiy-Falsafiy Fikirlar Tarihidan.* Taşkent: 1995.

Oçilov, E. "Har Ne Kılsang, Oşik Kılğıl" *İşanç Gazetesi,* 14 Aralık 2004.

Osman, A. "Vahdet Şarabın İçtim…" *Mülakat Dergisi*, sy. 6 (1991): 51-57.

Rüstemov, E. "Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası*". Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı: 4-5, (1972): 21-25, 22-28.

Rüstemov, E. "Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası*". Adabiyatşinoslık Fanining Partiyeviyligi va Goyeviyligi Uçun, Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, №3. B.5 (1973).

Rasulov, A. "Ahmad Yesevi Abadiyeti," *Yaşlık Dergisi.* Sy. 4 Taşkent: 2003.

Sadi, A. "Yesevî kimdir?". *İnkılap Gazetesi,* sy: 2 (1922).

Şerefiddinov, A. *Hüseyin S. Özbek Edebiyatı/15 yıl İçinde Özbek Sovyet Edebiyatı*, Taşkent: 1939.

Seyfullah, S. "Hasan N. Hazini'nin "Cami el-Mürşidîn" eseri Hakkında" *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi.* Sy.12. (2004): 159-166.

Şeyhzâde, M. *Eserler,* C. 5, Taşkent, 1973.

Siyoev, S. *Yesevining Songi Safari*. Taşkent: 2002.

Sulton, İzzet, *Bahovuddin Haqşband Abadiyeti*. s.10-23. Taşkent: 1994.

Şodiev, P. *Sûfîzm v Duhovnoy Cizni Narodov Sredney Azni (IX-XIII vv).* Doktora Tezi. Taşkent, 1993.

Togan, Z.V. "Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat", *60. Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı,* İstanbul: 1953.

Toyçiev, U. "Ahmed Yesevi ve Özbek Şiir Şekli", *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sy.2, 1999.

Usmon, O. "Vahdat Şarobin İçdim", *Mülakat Dergisi.* Taşkent, Sayı:6 (1991).

Xoja Ahmad Yassaviy. "Haqdin o'zgani dema". Hikmatlar. Haz. İ.Haqqul, N.Hasan. Ankara: "Akçağ" 2021.

Abdullaev, A. "Devoni Hikmat"da Yassaviye Tariqati Goyalari" *Özbek Dili ve Edebiyatı,* sy.6. Taşkent: 2005.

Mirholdor oglı M., *Hoca Ahmad Yesevi: Şacarai Saodat, Karomatlari, Hikmatlari*. Cimkent: 1992.

Muminov, A. "Yassaviye: İldiz va Manbalar", *Fan va Turmuş*. №9-10. 18-21, Taşkent: 1993.

Muminov, A. ve Candarbekov, Z. "Yassaviye Ta'limoti Vucudga Kelgan Muhit Haqıda Yengi Muhim Manba" *Şarqşinoslik.* №5. 82-88, Taşkent: 1994.

Muminov, A. *Yasaviya Bastauları.* Sbornik statey "Yasaviya Tağılımı". C.22-30, Turkestan: 1996.

Muminov, İ. *Mirzo Bedilning Falsafiy Görüşleri,* Taşkent: Fan. 1958.

Mahkamov, Y. "Ahmad Yesevi Hikmatlarini Oquvçilarga Yetkaziş", *Halq Ta'limi*. №8-9, Taşkent: 1993.

Mallaev, H.M. *Özbek Adabiyotı Tarihi, 1-Kitob (XVII asrgaça).* B.158-159.Taşkent: 1976.

Toşmurodova, Q. "Yesevi va Ma'naviy-ahloqiy Tarbiye" *Guliston Dergisi*. №3; Taşkent: 1999.

Teke Yöresi Delbekçi Kadınlarının İcralarında Kültür ve Doku İlişkisi*

Mehmet Surur ÇELEPİ**

Özet

Teke Yöresi Burdur, Denizli, Muğla, Antalya ve Afyon illerinin belirli bölgelerini kapsayan, ortak bir kültür havzasının görüldüğü ve yaşandığı çevredir**.** Yörenin yerleşimcileri olan Teke Türkmenleri, göç ettikleri bu bölgeyi kimlikli kılmak ve somutlaştırıp vatan kılmak adına eski toplumsal uygulamalarını, ritüellerini ve icralarını, zihin kodlamaları ve ortak bellek aracılığıyla yeni topraklarda devam ettirmişlerdir. Bu süreçte Teke yöresinde ânı anlamlı kılmak, geçmişle bağlantı kurmak için gereken zihin kodlamalarının bir bölümü kadın merkezli ritüelistik uygulamalarda belirginleşmiştir. Kadın merkezli ritüelistik uygulamalara ait ortak belleğe ilişkin kodların bir kısmı, Teke Yöresinde Delbekçi Kadınların icralarında devam etmektedir. Anadolu'nun birçok bölgesinde kullanılan delbek, Türklerin vurmalı çalgı tasarımlarının neticelerinden biri olarak değişim ve dönüşüme uğrayarak günümüze taşınan vurmalı çalgılarımızdandır. Kullanıcısı ile bütünleşen delbek, aynı zamanda "delbekçilik geleneğini" yaratmıştır. Delbekçilik nişan törenlerinde, gelin hamamlarında, kına gecelerinde, düğün ve düğün ertesi eğlencelerinde, sünnetlerde bir araya gelen kadınların, kadın egemen bir törende eğlenmeleri için düzenlenen ve söz söyleme ile birlikte delbek çalma konusunda usta bir delbekçi kadın tarafından yürütülen törene ve geleneğe verilen addır. Delbekçi kadınların icra ortamları çok katmanlı bir yapı içerir. Bu yapı içerisinde hem icracılar (delbekçi kadınlar) hem de icraya katılanlar (seyirciler, dinleyiciler) bazı rol ve işlevlere sahiptirler. Bilimsel çalışmalarda bu icra ortamlarına bağlam (konteks) adı verilir. Bu kontekslerde aktarılan metinler "tekst", doku da "teksture" olarak adlandırılır. Bir halk bilgisi ürününün konteksi, bir ürünün içinde aktüel olarak yer aldığı hususi sosyal durumudur. Teke Yöresi Delbekçi kadınlarının icralarını gerçekleştirdikleri bağlam birden çok kültürel değerin birlikteliği ile oluşur. Bu icra ortamının icracıları, dinleyicileri ve sosyal bağlamdaki diğer bileşenlerin tümü kadın merkezlidir ve Anadolu kadın müziğinin, dansının, sözlü icralarının sergilendiği alanlardır. Bu bildiride delbekçi kadınların icralarındaki nazım türleri üzerinden dile ait özellikler ve sözel dokuyu oluşturan icranın kafiye, aliterasyon, aksan, vurgu, ses perde yüksekliği, tonlama ve yansıma sesler gibi kalıplaşmış, değişmez başka toplumlarda görülmesi çok güç olan özellikleri incelenecek ve bir icra dili olarak Türkçenin gücü tespit edilmeye çalışılacaktır. Dokuya ilişkin elde edilen verilerden hareketle de bu geleneğe ait bağlamdaki diğer bileşenlerin ve kadın müziğinin, dansının, sözlü icralarının önemi hakkında kültür ve doku ilişkisi çerçevesinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Teke yöresi, kadın icracılar, doku.

Giriş

Kültür, toplulukların geçmişten miras aldıkları ve hayatlarının her alanını düzenleyen maddi-manevi değerler bütünüdür. Toplumun duygu ve düşüncelerinin, dünya ve unsurlarını anlama ve anlamlandırma sistemlerinin, var olma ve geleceğe taşınma kaygılarının insan ve doğa gerçeğinin birleşmesiyle şekillenmiştir. Bu şekillenişte kadın merkezli ritüelistik uygulamalar önemli bir alan oluşturur.

Teke Yöresi, Burdur ilinin tümünü, Denizli'nin Acıpayam, Serinhisar, Çameli ilçelerini, Muğla'nın Fethiye ve Köyceğiz'e kadar olan bölümünü, Antalya'nın Korkuteli, Elmalı ve çevresi ile Afyon ilinin Dinar, Dazkırı, Başmakçı çevresini kapsayan, ortak bir kültür havzasının görüldüğü ve yaşandığı çevredir. Fiziki coğrafya şartlarına göre çerçevesi çizilen yöre, Osmanlı Devleti hâkimiyetine 1423 yılında ve Teke Sancağı adı ile teşkilatlandırılıp Anadolu Beylerbeyliğine bağlanır. Yöre adı, Tekeoğulları beyi Emir Mübârizü'd-din Mehmed Bey'e dayandırılsa da, doğudan batıya yapılan göçler ve iskân siyaseti çerçevesinde yöreye Türkmenlerin yerleştirilmesi düşünüldüğü zaman bu adın Teke Türkmenlerinden gelmiş olması güçlü bir ihtimaldir (Ak, 2018: 1026). Ancak ne olursa olsun Teke

* Bu bildiri TUBİTAK 120K140 numaralı "Teke Yöresi Delbekçi Kadınları" adlı projeden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, msururcelepi@gmail.com.

Yöresini ve adını kesin çizgiler ile tanımlamak pek mümkün değildir. Doğudan batıya doğru 11. yüzyıldan sonra büyük Türkmen akınları yaşanırken, tarihî bilgilerde 12. yüzyılda Karatav Dağı etekleri ve Sirderya'nın orta akımlarından Nurata dağlarına, Mangışlak Bölgesine ve Horasan'a yapılan büyük Türkmen göçlerinden bahsedilir ve bu Türkmen boyları arasında Teke Türkmenlerinin de adı zikredilir. Türkmenistan'da yaşayan ve Salur Boyunun bir kolu olarak gösterilen Teke Türkmenlerinin birçok obası olduğu belirtilir. Teke Yöresinin inşasının Teke Türkmenlerinden 11. ve 12. yüzyıllarda ayrıldığı düşünülen ve 13. yüzyılda Anadolu'da görülen Teke Boyu sayesinde olduğu bilinmektedir (Ak, 2018).

Yörenin yerleşimcileri olan Teke Türkmenleri, göç ettikleri bu bölgeyi kimlikli kılmak ve somutlaştırıp vatan kılmak adına eski toplumsal uygulamalarını, ritüellerini ve icralarını, yeni topraklarda devam ettirmişlerdir. Bu süreçte Teke yöresinde ânı anlamlı kılmak, geçmişle bağlantı kurmak için gereken kültürel değerlerin bir bölümü kadın merkezli ritüelistik uygulamalarda belirginleşmiştir. Kadın merkezli ritüelistik uygulamalara ait ortak belleğe ilişkin kodların bir kısmı, Teke Yöresinde Delbekçi Kadınların icralarında devam etmektedir.

Anadolu'nun birçok bölgesinde kullanılan delbek, Türklerin vurmalı çalgı tasarımlarının neticelerinden biri olarak değişim ve dönüşüme uğrayarak günümüze taşınmıştır. Delbek, Türkçe Derleme Sözlüklerinde tef, darbuka olarak tanımlanan, yaklaşık 30-40 cm çapındaki tahta, yuvarlak kasnağın bir yüzüne sığır mesanesi ya da oğlak derisi gibi çok ince bir deri gerilip çivilerle sabitlenerek yapılan ve daha çok kadın merkezli icralarda kadınlar tarafından kullanılan vurmalı bir çalgının adıdır (Çürük, 2018: 571, Büyükokutan Töret, 2014:372). Türk Dil Kurumunun genel ağında "delbek" kelimesinin karşılığında "1. Tef, 2. Darbuka" kelimeleri verilmektedir. Bir müzik aleti olan delbek, genellikle tef ve darbuka üst başlıklarının altındaki bir alt olarak kabul edilmektedir. Anadolu'da tef için, delbek, germe, kabran gibi adlar kullanılır.

Vurmalı bir çalgı olan delbek, özellikle kadın merkezli icralarda kendi etrafında bir kültür dairesi oluşturmuştur. Kullanıcısı ile bütünleşen delbek, aynı zamanda "delbekçi kadınlar" adıyla bir icra grubu oluşturmuştur. Kadın merkezli ritüelistik uygulamalardan biri olan delbekçilik geleneği, bugün Anadolu'nun birçok yerinde devam ettirilmektedir. Delbekçilik, nişan törenlerinde, gelin hamamlarında, kına gecelerinde, düğün ve düğün ertesi eğlencelerinde, sünnetlerde bir araya gelen kadınların, kadın egemen bir törende eğlenmeleri için düzenlenen ve söz söyleme ile birlikte delbek çalma konusunda usta bir delbekçi kadın tarafından yürütülen törene ve geleneğe verilen addır (Çelepi, Kocabıyık 2021: 25).

1. Delbekçi Kadınların İcra Ortamları

Delbekçilik, Teke yöresinin zengin kültürel yapısı içerisinde kadın merkezli bir ritüel olarak yer alır. Yörede delbek kadın; davul ve zurna ise erkek çalgısı olarak kabul edilir. İcra ortamının icracıları, dinleyicileri ve bağlamdaki diğer bileşenlerin tümü kadın merkezlidir. Bu icra ortamları, kadınların bir araya gelip eğlenip hoşça vakit geçirdikleri, kültürel aktarımı gerçekleştirdikleri, Anadolu kadın müziğinin, dansının, sözlü icralarının sergilendiği alanlardır (Çelepi, Kocabıyık 2021: 28).

Delbekçi kadınların icra ortamları çok katmanlı bir yapı içerir. Bu yapı içerisinde hem icracılar (delbekçi kadınlar) hem de icraya katılanlar (seyirciler, dinleyiciler) bazı rol ve işlevlere sahiptirler. Bu icralardaki kişisel boyut (anlatıcı/oynayıcı), sosyal boyut (dinleyici/izleyici) ve söz boyutu (Ben-Amos 1972) Performans yöntemi ile bilimsel bir zemine oturtulabilir. Performans teori, folkloru "geçmişin ürünleri" anlayışından "dinamik bir iletişimsel süreç" olarak kabul eden bir teoridir (Çobanoğlu 2005: 265). Bu teorinin esası her bir icranın yeni bir yaratım olduğu fikrine dayanır. Bu yüzden halkbilgisine ait ürünleri sadece metni merkeze alarak incelemek hatadır. Özkul Çobanoğlu'na göre Performans Teori ikili anlama sahiptir ya da iki temel unsuru içinde barındırmaktadır. Bunların birincisi icra yani folklorun gerçekleşmesidir ki bu bir sanattır daha sonra performansla beraber sanatın biçimi, dinleyen veya

izleyenle birlikte performansın gerçekleştiği ortam yine icrasal yine yaratıcı bir eylemdir (Çobanoğlu 2005).

Performans teorinin temeli üçlü bir araştırma modeli ve alanı olan metin (tekst), doku (teksture) ve bağlam/icraya (konteks) dayanır. Halk bilgisine yönelik bilimsel çalışmalarda bu üç kavramın yani doku, metin ve çevre ve şartlarının (bağlam) birlikte incelenmesi gerekir.

Bir icranın metin, bir masalın bir versiyonu veya tek bir anlatımı, bir atasözünün yeniden söylenmesi, bir halk türküsünün okunmasıdır. İcradaki doku ise, hususi fonemlerin ve morfemlerin içinde yer aldığı dildir. Sözlü formlarda dokuya ait özellikler dil ile ilgili özelliklerdir. Örneğin atasözlerinin dokuya ait özellikleri kafiye ve alliterasyonu içine alır. Bunlara yoğunluk, derinlik, ekleme yerleri, tonlama ve yansıma dâhil edilebilir. Herhangi bir halk bilgisi türünde daha önemli olan dokuya ait özelliklerin, o türün bir örneği olarak başka bir dile çevrilmesi daha zordur. İnceleme amacına yönelik olarak metin onun dokusundan bağımsız olarak ele alınabilir. Bunun yanında doku bir bütün olarak çevrilemezken, metin çevrilebilir. Bir halk bilgisi ürününün konteksi yani bağlamı ise bir ürünün içinde aktüel olarak yer aldığı hususi sosyal durumudur (Dundes 1998: 107-109).

Delbekçi kadınların icra ortamları çok katmanlı bir yapı içerir. Bu yapı, kişisel boyutun yani icracı olan delbekçi kadınların, sosyal boyutun yani icraya katılan seyirci/dinleyicilerin ve söz boyutunun yani delbekçi kadınların aktardığı metin yani mani, türkü, ninni, ağıt ve deyişler ve bu metinlere ait dokunun birlikteliğiyle oluşur. Bu oluşum kendi içerisinde bir doku barındırır. Bu dokuyu ise hareket ve dans, insan ve çalgı sesi, söz ve sözel doku oluşturur. Hareket, ses ve söz kadın merkezli ritüelistik uygulamaların karakteristik özellikleridir ve kültür ile doku arasındaki ilişkiyi belirginleştirirler. İcraların dokusunu oluşturan bu ögeler, icranın kişisel boyutu, sosyal boyutu ve söz boyutu ile yakından ilgilidir. İcradaki dans ve hareket hem kişisel boyut hem de sosyal boyut ile ses ve söz ise kişisel boyut ile ilgilidir.

Teke yöresi delbekçi kadınlarının icralarındaki hareket ve dans, köken olarak kam analara kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Dinî ve mistik özellikleri değişim ve dönüşüme uğrayan kam anaların devamı olan Delbekçi kadınların en önemli icra ortamları düğünlerdir. Bu düğünlerin aşamaları olan nişan, kına gecesi, gelin başı yapma ve gelin alma doku ve kültürel yapının ilişkisinin en belirgin olduğu alanlardır. Bütün aşamalarda dans ve müzik, toyun önemli bileşenlerindendir. İcra ortamı genellikle kız evi veya yöreden birinin evinin geniş salonudur. Kadınlar toplanıp daire şeklinde otururlar. Delbekçi kadınlar, oturma pozisyonunu ve konumunu ortamdaki herhangi bir ısı kaynağına göre ayarlarlar. Bunun sebebi delbeğin derisinin nemli havadan gevşemesini ve sesinin kötü çıkmasını engellemektir. İcra ortamının merkezi olan "oyun alanı" davetli kadınların oynaması için daire şeklinde boş bırakılmaktadır. Söz konusu icranın yönetici olan delbekçi kadın, delbek ile bütünleşerek dans niteliğindeki çeşitli vücut hareketleri sergiler. Daha sonra karşılıklı olarak oynamaya başlayan kadınlar, el ve ayak hareketleri ile delbeğin oluşturduğu ritme uygun halde dans etmeye başlarlar. Kadınları dinlendirmek isteyen delbekçi kadınlar, mani atışması düzenleyerek ortamın farklı bir boyuta geçmesini sağlamaktadırlar. Kına yakılacağı vakit "kına türküsü, gelin havası" okumaya başlayan delbekçi kadın, bazı yörelerde delbeğini kenara bırakırken, bazı yörelerde ise delbeği eşliğinde söylemeye devam eder. Gelinin ellerine, ayaklarına ve bazen saçlarına kına yakılır ve kına yakılma işlemi bitene kadar delbekçi kadınlar türkülerini söylemeye devam ederler. Bazen bu türkü kına ağıtına dönüşür daha da ağırlaşır. Kına yakıldıktan sonra gelini oyun alanına alarak oynatmaya ve neşelendirmeye çalışan delbekçi kadın, gelinin bekâr kız arkadaşlarını da oyuna davet eder (Çelepi, Kocabıyık 2021: 26-32).

Kişisel boyuttaki dans ve hareket, delbeğin kullanımı ile de ilgilidir. Delbekçi kadınlar, delbeklerini kullanırken prototipleri kam analar gibi hareket ederler. Kam anaların esrime halinde davulu sağa sola yönlendirmeleri ve göğe kaldırmaları, delbekçi kadınlarda da varlığını korumuştur. Delbekçi Kadınlar delbeklerini, kam analar gibi bel hizalarının üzerinde tutarlar ve söyledikleri türkülere uyumlu olarak

hareket ettirirler. Düğünlerde misafirleri karşılamakla da görevli olan bu kadınlar, misafirler düğün evine yaklaştıkça delbeklerini başlarının üzerine kaldırarak, misafirleri buyur ederler.

Dans ve hareketin tamamlayıcısı, icracı kadının kıyafetidir. Bu törenlerde tüm delbekçi kadınların başlarında farklı kumaşlardan elde edilmiş oyalı yazmalar vardır. Hatta baş açık delbek çalınmayacağı düşüncesi hâkimdir. Delbekçi kadınlar, sadece kadınların bulunduğu ortamlarda dahi başlarındaki yazmaları çıkarmamaktadırlar. Bu durum temelinde, kutsiyet atfettikleri, delbek çalma geleneğine saygı yer alır.

Teke yöresi delbekçi kadınlarının icralarındaki dokunun bir diğer bileşeni "ses" unsurudur. Ses unsurunu delbeğin sesi ve onunla bütünleşen insan sesi oluşturur. Sesin ana unsuru olan delbek, kam ananın davulunun değişim ve dönüşümü ile belirginleşmiştir. Delbeğin yapım aşamasından, sonrasında gerçekleşen ritüellere kadar her bir nokta şamanların davullarını oluşturmalarıyla benzerlik gösterir. Şaman davulunu oluşturacak unsurlardan biri olan kasnağın ana maddesinin seçileceği ağacın, saf ve el değmemiş halde bulunması şartı delbeğin yapılmasında da önemli bir hususdur. Kam anaların davullarının sadece onlara ait olması ve kullanılamaması delbekçi kadınlar ile bir diğer ortaklığı meydana getirmektedir.

Delbekle ilintili kültür ve doku ilişkisinin belirginleştiği önemli bir husus delbeğin, icraya hazırlanma aşamasıdır. Tıpkı kam anaların davullarını kötü ruhlardan arındırıp, sesini yükseltmek için ateşi kullanmaları gibi, delbekçi kadınlar da icralarının kalitesini arttırmak için ateş, ocak vb. herhangi bir ısı kaynağı ile delbeklerinin derisini gerdirerek daha tok ve gür bir ses çıkarmasını sağlarlar.

Şaman davulunun hazırlığında son aşamalardan biri, davulun üzerine çeşitli sembollerin çizimidir. Burada çizilecek olan sembollerin ruhlar tarafından şamanlara bildirilmesi Tanrı yoluyla, davulun şeklini tamamladığı anlamına gelmektedir. Genel manada çizimi yapılan sembollerin Türk Mitolojisi ve kozmolojisini temsil eden unsurlar olması oldukça dikkate değerdir. Davulun derisinin üzerine farklı semboller çizme işlemi uzak geçmişten gelen önemli geleneklerdendir. Bu gelenek bugün delbekçi kadınların delbeklerinde devam etmektedir. Çeşitli çizimlerin yanı sıra, yörenin bazı bölgelerinde delbeğe kına yakılmaktadır. Delbeğin ortasına ve kenarlarına kına yakan delbekçi kadınlar, bu uygulamayı delbeklerini süslemek için yaptıklarını ifade etseler de bu işlemin ardında kültürel açıdan derin bir mana yatmaktadır.

İcralardaki ses ile ilgili diğer husus, delbekçi kadınların kendilerinin söylediği mani, türkü, ninni, ağıt ve deyişlerdeki ritmik sesleridir. Birer profesyonel olan delbekçi kadınlar, icra ortamına göre seslerini ayarlayarak icra ortamının büyüsüne katkı sağlarlar. Kendi seslerinin delbeğin sesine uyum göstermesini sağlar ve ritüelistik yapıyı güçlendirirler.

Delbekçi kadınların icralarının bir diğer boyutu söz boyutudur. İcralardaki nazım türleri ve bu nazım türlerinin dilsel özellikleri gelenek hakkında ayrıcalıklı bilgiler sunar. İcralardaki en önemli bileşenler metinler ve bu metinlere ait sözel dokudur. Bilimsel literatürde de bu metinler "tekst", sözel doku da "teksture" olarak adlandırılır.

Teke Yöresi Delbekçi kadınları icralarında bazıları kendilerine ait, bazıları da geleneğin içerisinde öğrenilen birçok maniyi, türküyü, ağıtı, ninniyi aktarırlar. Hatta bazı icralarda köy seyirlik oyunlarından metinler aktarırlar. Bu icralar, sözlü geleneğin başat özelliklerinden olan irticalen "söz söyleme" geleneğinin devam ettirilmesinde de önemlidirler. Söz konusu metinler delbekçi kadınlar aracılığıyla aktarılarak çeşitlenir ve geçmişin bugünlere taşınmasında bir köprü görevi üstlenirler. Bu metinlerde bazen, yöre ile ilgili olaylara da bu sözlü aktarımlarında değinirler. Örneğin, bulundukları köylerde sevdiklerine kaçan kızların ardından da pek çok türkü yakarlar ve kendi yörelerine ait yakılan bu türküleri kına gecelerinde söylerler.

İcralardaki sözel dokuda belirginleşen en önemli özellik ağız özelliklerinin belirgin olarak kullanımıdır. Bu ağız özelliklerinin bir kısmı kelimelerdeki seslerin kullanımı ile ilgiliyken bir kısmı da Teke yöresinin kültürel yapısı ve sürekliliği ile ilgilidir. Örneğin Antalya İbradı'da Gülay Diri'den derlenen aşağıdaki manide ağız özellikleri belirgin şekilde kullanılmaktadır.

Gazanı düz go gaynana

Suyunu süz go gaynana

Akşama oğlun gelecek

Yüreğine buz go gaynana

Bazı metinlerdeki ağız özellikleri fiillerin çekim ekleri ile ilgilidir. Aşağıdaki manide birinci tekil şahıs eki, ağız özellikleri gözetilerek söylenmiştir;

Daş başına çıkarın

Köy ateşi yakarın

Senin gibi oğlanı

Çam gabığından yaparın

Bu kullanımın bir benzeri Burdur'da Havva Koçak'tan derlenen manide şahıs ekinin kullanılmaması ile ortaya çıkar.

Daşdan daşa sekerke

Kıl kirmeni bükerke

Ben bi oğlanı beğendim

Dağda geçi güderke

Sözel dokuda ağızlara ait bazı kelimeler, metin içinde bulunan anlamını güçlendirmek için kullanılır. Bu kelimelerin başka dillere çevrilmesi de mümkün değildir. Örneğin Denizli'de Döndü Akbaba'dan derlenen manide şıppadak, tıppadak gibi kelimelere yer verilmiştir.

Karanfilim kırk bıdak

Öpüverdim şıppadak

Bi daha öpüvercedim

Anası geldi tıppadak

Sözel dokuya ait bazı ikilemeler, kişilerin karakterlerini ve davranış şekillerini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Burdur'da Emine Zengin'den derlenen manide, mızmız olmak buna örnek bir kullanımdır.

Hey mızmızım mızmızım

Gelin misin gız mısın?

Neden cimcik vurursun

Sen benim gocam mısın?

Sözel dokuya ait bazı kafiye kurgularında kültürel yapı içindeki değerlere dikkatler çekilir. Yine Emine zenginden derlenen manide düğün toylarındaki gelin alma ritüeline dikkatleri çekebilmek için kafiye kurgulanmıştır.

Testi içinde pekmez

O pekmez bana yetmez

Şu köyün kızları

Davulsuz gelin gitmez

Sözel doku ve kültür ilişkisinin en belirgin olduğu alanların başında kına ağıtları gelir. Kına gecelerinde, delbekçi kadınların "kına yakan kimse" olarak belirlenmesi gerçekleşen evliliğin daha kutlu olacağı inancını beraberinde getirmektedir. Kötü ruhları kovduklarına ve sağaltma gücüne sahip olduklarına inanılır (Çelepi, Kocabıyık 2021: 26). Kına ağıtları, tıpkı ölüm ağıtları gibi belli bir tören unsuru taşıyan ağıtlardır. Bu ağıtlarda, ölüm ağıtlarındaki gibi bireysel ağıtlara rastlanmaz. Kına ağıtlarının hepsi anonimdir ve yalnızca kadınlar tarafından, gelin kıza kına yakılırken ve genellikle sessiz, çalgısız söylenir. Kına ağıtları, baş övme, duvak ağıtları, gelin alma ağıtlarıdır (Artun, 2004: 7). Teke yöresindeki kına ağıtlarında, mısra sonlarındaki ney / neey gibi söyleyişler, dokuyu zenginleştirip, kadın merkezli ritüelistik danslara ritmik uyumu sağlarlar. Örneğin Denizli'de Ayşe Karadeniz'den derlenen kına ağıtında/okşamasında bu yönde kullanımlar mevcuttur. Ney neey ifadelerinden önce ise Türk düğünlerindeki önemli zihin kodlamaları olan toy kazanı, düğün aşı, gelin ve aileye ilişkin ifadelere yer verilir.

Daktılar gazan daşını ney neey

Vurdular düğün aşını neey ney

Çağrın gelsin gardaşını ney neey

Gardaşsız gız gelin mi olur ney neey

Elimi sokdum astara ney neeey

Elimi kesti desdire ney neeey

Gız evleri gızsız galdı

Duz torbası duzsuz galdı ney neey

Anasız gız gelin mi olur

Babasız gız gelin mi olur ney neey

Yine Denizli'de Ehli Köroğlu ve Elif Güngör'den derlenen kına okşamasında ise kavuştaklar bu sefer "nina nina nom" aliterasyonu ve tekrarı ile sağlanmaya çalışılmıştır.

Amman amman kekliğ idim vurdular

Nina nina nom ganadımı gırdılar

Amman amman daha gücük üdüm

Nina nina nom annemden ayırdılar

Amman amman ak cüzlüğün yünmemiş

Nina nina nom hiç yüzlerin gülmemiş

Amman amman kendin gücük olduğundan

Nina nina nom gıymatın bilinmemiş

Bir acının, ayrılığın ifadesi olan ölüm ağıtlarında da ağız özelliklerine rastlanmaktadır. Kına ağıtlarında eğer ölen kişi bir bebek ise, ninni özelliklerinin ağıtlara yansıdığı görülür.

Antalya İbradı'da Gülay Diri'den derlenen ağıtta Gülay Diri'nin anneannesinin bir buçuk yaşındaki kızı Ayşe'nin, kızıl hastalığı sonucunda Kesikbel'de vefat etmesi ve göç zamanı olduğundan bulunduğu yere gömülmek zorunda kalınması anlatılmaktadır. Ağıtta ninnilerde görülen nenni ifadelerine yer verilmiştir.

İledinler (Köknar ağacı) dalıyla

Hep gelinler gülüyle

Benim gülüm taze soldu

Kör olası kızılca sebep oldu

Menevşeler top açtı

Etrafa koku saçtı

Kör olası kızılca

Ciğerime ateş attı

Doyunca eylemedim nenni

Mezarı kesikte kaldı nenni

Kızılca sebebi oldu nenni

Türlü nenni söylemedim nenni

Teke yöresi delbekçi kadınlarından derlenen ninnilerde, Anadolu ninni söyleme geleneğindeki özellikler yer alır. Sözel doku olarak, ağız özelliklerinin yer alması, dörtlüklerin ve kavuştakların huuu, nenni nenni şeklinde bitmesi ortak bir geleneği göstermiş olur.

Asmaya gurdum salıncak

Eline verdim oyuncak

Sevgi bebek uyuyacak

Tıpış tıpış yürüyecek

Huu huu huu bebek

İstanbul'dan gelir gaşık

Ağzı yüzü bal bulaşık

Benim oğlum olmuş âşık

Nenni nenni nenni nenni

Nenni diyeyin guzuma

Uykusu gelsin gözüne

Sözel dokunun en belirgin olduğu metinlerin başında türküler gelir. Türkülerde kullanılan kafiyeler, ağız özellikleri, aliterasyonlar, vurgular ve türkünün ezgi ve muhtevasına göre yer alan edatlar, türküleri doku ve kültür ilişkisinin en çok görüldüğü metin olarak belirginleştirir. Örneğin Denizli'de Ayşe Gülgel'den derlenen "Celalım Türküsünde" yiğitçe bir edanın hissettirilmesi için "hoyy hoy" ifadelerine yer verilmiştir.

Hu evleri yapan usta
Kalemleri deste deste
Vur davulcu davullara
Sarıkaşla'ya da geldi posta
Celal'ım hoy hooy
Vur davulcu davullara
Sarıkaşla'ya da geldi posta
Celal'ım hoy hooy

Arı gelir peteğine
Koyun gelir yatağına
Celal oğlan çadır tutmuş
Ankara'nın eteğine
Celal'ım hoy hooy
Celal oğlan çadır tutmuş
Ankara'nın eteğine
Celal'ım hoy hooy

Türkülerdeki kavuştakların ezgilerle uyum içinde olduğu türküler, Teke yöresinde sıklıkla söylenir. Yine Ayşe Gülgel'den derlenen "Kırmızı Gül Türküsü" buna bir örnektir.

Ali'm Ali'm gül Ali'm
Tiri riri rom tira riri tira riri rom
Gül dibine gel Ali'm
Kırmızı gül olacaksın
Ey serbest yârim
Sararıp sola solacaksın
Gül dibine gelirsen
Ey nazlı yârim
Şen olur benim gönlüm
Hop nina nom, hop nina ninanay nom
Ey serbest yârim
Hop nina nom, hop nina ninanay nom
Tiri riri rom tira riri tira riri rom

Yine Denizli'den derlenen "Cemilem Türküsü" hem ağız özellikleri hem tasvirde kullanılan ifadelerle sözel doku ve kültür ilişkisine önemli bir örnektir.

Cemile'min gezdiği dağlar meşeli imanım
Haydi, üç oldu Cemile'm ben bu derde düşeli
Gaydırı gubbak Cemile'm nasıl nasıl edelim biz bu işe
Nikâhmızı gıysın ünnen gelin hoca Memiş'i
Cemile gız ne gezersin hayatta
Basma da fisdan parlak da potin ayakda
Gaydırı gubbak Cemile'm nasıl nasıl edelim biz bu işe
Nikâhmızı gıysın ünnen gelin hoca Memiş'i
Kara da daşın bağlarında erik var
Yırtılası şalvarında delik var

Teke yöresinde söylenen Türkülerin bir kısmı sözel doku, ezgi ve dans birlikteliğine güzel birer örnektir. Yörede kullanılan "Gaydalama Havası" adlı türküler sekerek yürümek ile ilgilidir. Yörenin geçim kaynağı olan hayvancılığa ilişkin taklide dayanan bazı ritüeller, müzik ve dansları da şekillendirmiştir. Bu tasarım günümüzde Teke Yöresi delbekçi kadınlarının icralarına da yansımıştır. Aşağıda verilen örnek "Gaydalama Havası"na güzel bir örnektir.

Yeşil de pullum dar sokakta sürünür (Aman aman aman gelin)
Göynek de kısa gül sinelerin görünür (Aman aman aman gelin)
Hani ya sın hani ya yeşil ipeğim
Galdır zülüflerini ordan öpeyim
Köprü köprü goca köprü
Köprü sallanıverdi
Yürür de giden oğlan
İpsiz bağladı beni

Çorabın bağına bak

Dön de bir de bana bak

Beni de görmek istersen

İncesu yoluna bak

Isparta'da Hatice Öztaş ve Emine Çevik'ten derlenen bir diğer gaydalama havası şu şekildedir;

Yeşil olur makinenin ipliği

Çifte öter gayaların kekliği

Emsallar içinde yârin yokluğu

Ahbaplar içinde zor gelir mene

Hayde hayde ben gediyem binlere

Gönül mü olur beş yüz ile bin lire

Hayde hayde bağlamamın burgusu

Sen de yandın ben de yandım doğrusu

Benzer bir işlev ve özelliğe sahip bir diğer türkü türü "Hoplama oyun Havası"dır. Isparta'da Hatice Öztaş ve Aslı Acar'dan derlenen "Hoplama Oyun Havası" örneği şudur;

Hopladım da çıhdım ergen dalına hele dalına

Seyir ettim Isparta'nın yoluna hele yoluna

Ayşa değil de gızın adı Emine hele Emine

Çoh yiğitler can verdi yoluna hele yoluna

O da mı yalan bu da mı yalan odaya dolan

Bazı türküler ise içerdikleri sözel dokunun yanı sıra, türkünün muhtevasıyla ön plan çıkarlar. Antalya İbradı'da genç bir kızın, ihtiyar bir adama verilmesi üzerine yakılan türkü buna güzel bir örnektrir.

Amman beni ihtiyara verdiler

Uyu uyan gir goynuna dediler

İhtiyarın böyle mi olur cümbüşü

Baklıva yerken sıçradı getti yan dişi

İhtiyarın ıbrığını dökünmem

İhtiyarın altınını dakınmam

Ben kendimi genç oğlandan sakınmam

İhtiyara döşek serdim gül gibi

İhtiyara yatak serdim gül gibi

İşeyi de vermiş gocaman herif göl gibi

Sonuç

Teke Yöresi Batı Anadolu'da beş şehrin bazı bölgelerini kapsayan, ortak bir kültür havzasının görüldüğü ve yaşandığı çevredir. Yörenin yerleşimcileri olan Teke Türkmenleri, kadın merkezli ritüelistik uygulamalarını bu bölgede kültür ve dokuyu koruyarak delbekçi kadın geleneğinde devam ettirmektedirler.

Kamlık geleneğinin değişim ve dönüşümüyle yeni bir terkip olarak belirginleşen delbekçilik geleneği, kişisel boyutu, sosyal boyutu ve söz boyutuyla Anadolu kadın dansının, müziğinin, sözlü icralarının ve eğlencesinin önemli bir örneğidir. Gelenekteki hareket, ses ve söz dokusu yüzlerce yıllık ortak deneyimin ürünü olarak kültürle iç içedir ve icrayı, icracıları, icraya katılanları ve icra mekânlarını kimlikli kılar.

Kaynakça

Ak, M. (2018). "Teke Adı ve Yöresi Üzerine", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 30, s. 1019-1104.

Artun, E. (2004). "Osmaniye'de Ağıt Söyleme Geleneği ve Osmaniye Ağıtları", *Karacaoğlan'dan Bela Bartok'a Dadaloğlu'ndan Âşık Feymani'ye Osmaniye Kültür Sanat ve Folklor Sempozyumu Bildirileri*, s.8-34.

Ben-Amos, D. (1972) , "Şartlar ve Çevre içinde Folklorun Bir Tanımına Doğru" (Çev. Metin Ekici) *Millî Folklor* S.33, s.74-87

Büyükokutan Töret, A. (2014). "Geleneğin Süzgecinde Teke Yöresi Delbekçi Kadınları", *TÜBAR*, S. XXXVI- s.369-388.

Çelepi, M. S., Kocabıyık, F. (2021). *Teke Yöresi Delbekçi Kadınları,* İstanbul: Ege Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Çürük, G. (2018). "Şamanizm'den Gelen Bir Gelenek: Delbek", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.64, s.569-582.

Dundes, A. (1998). "Doku, Metin, Konteks", (Çev. Metin Ekici). *Millî Folklor*, S.38, s.105-119

Şirin Özgün, E. (2007). "Anadolu ve Çevresinde Tefçi Kadınlar Geleneği", *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar,* S.3, s.54-76.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yardımcı Fiil Olarak Dök-

Mehmetcan GÖKBAYIR[*]

Özet

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar, son yıllara kadar sadece "ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ya da sözlük çalışmaları" olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Son yıllarda ise gelenekselleşen bu ağız çalışmalarının aksine, ağızlar üzerine yapılan araştırmalar daha da derinleştirilmiş ve ağızlardaki yapılarla ilgili çalışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Özellikle yardımcı fiiller üzerine yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış olmuştur. Günümüze kadar yardımcı fiiller, genellikle bir yapı olarak dilin şekil bilgisi kısmında incelenmiştir. Günümüzdeki çalışmalarda ise bu durum yerini daha çok anlam ve işleve bırakmıştır. Bu çalışmada da Türkiye Türkçesi ağızlarında günümüze kadar bir yardımcı fiil olarak tespit edilemeyen "dök-" yardımcı fiili ele alınmış ve bazı verilere, değerlendirmelere yer verilmiştir. "Dök-" fiili Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili önceki çalışmalarda ya da Türkiye Türkçesi üzerine yazılan dil bilgisi kitaplarında sadece müstakil bir fiil olarak ele alınmış ancak fiil hiçbir zaman bir yardımcı fiil olarak tespit edilmemiş ve değerlendirilmemiştir. Bu bildiride ise bu durumun aksine "dök-" fiilinin bir yardımcı fiil olarak kullanımıyla ilgili ilk tespitler yapılmıştır. "Dök-" fiilinin bugüne kadar yapılan ağız çalışmalarının hiçbirinde yardımcı fiil olarak yer almayışının birinci sebebi kullanıldığı coğrafya hakkında çok fazla ağız çalışmalarının yapılmamış olması, ikinci sebebi ise şu anki tespitlere dayanarak kullanım alanlarının bir il ile sınırlı kalması ile açıklanabilir. Bu çalışmada ele alınan "Dök-" yardımcı fiilinin, fiillerle ya da isimlerle bir araya gelerek oluşturduğu birleşik fiil yapıları, beraberinde kullanıldığı zarf-fiiller, çekimlenme zamanı ve olumlu-olumsuz kullanımları hakkında bilgiler yer almaktadır. Çalışmanın Türkiye Türkçesi ağızları incelemelerine ve alan yazınına yeni bir yardımcı fiilin tanıtılması açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Türkiye Türkçesi, yardımcı fiil, dökmek, Çankırı.

Giriş

Türkçe Sözlükte fiil kavramı; "*Olumlu veya olumsuz olarak çekimli durumda zaman kavramı taşıyan veya zaman kavramı ile birlikte kişi kavramı veren kelime, eylem."* olarak açıklanmaktadır. Oluşturulan bir cümlenin temel taşı fiildir. Fiil cümledeki olayın ya da durumun nihai sonucunu belirleyen en önemli ögedir.

Var olduğu ve işlenmeye devam edildiği sürece bir dilin anlatım gücü her geçen gün artar. Bu durumun en açık örneği cümleye yön veren fiilde de meydana gelir. Bir durum ya da olayın incelikleri, ayrıntıları anlatılırken bazı zamanlar fiil tek başına yeterli olmaz. Böyle durumlarda olayın oluş şeklini fiil açısından ayrıntılı olarak işleyen ögeler devreye girer. Bu ögelere 'Yardımcı Fiil' denilmektedir. Birçok araştırmacı bilim insanı, yardımcı fiil kavramını eserlerinde açıklamıştır. Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

Korkmaz'a göre yardımcı fiil; "*Ad soylu veya adlaşmış fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı ad soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan imek, etmek, olmak, eylemek, kılmak filleri ve esas fiile tasvir anlamı katan ver-, dur-, kal-, yaz- gibi yardımcı fiillerdir* (Korkmaz, 2019: 199)."

Doğan Aksan yardımcı fiil hakkında şu açıklamayı yapar; *"Türkiye Türkçesinde yardımcı eylemler, ad soylu sözcüklerin ya da kimi eylemsilerin eylem gibi kullanılmalarını sağlayan ve bir tür bileşik eylem oluşturan sözcüklerdir, etmek, eylemek, olmak, kılmak gibi eylemler dilimizde yardımcı eylemlerdir. Bunlara ek eylemi de katmalıyız* (Aksan, 1983: 254-255)*."*

Muharrem Ergin ise *"Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim veya fiil unsuru önce, yardımcı fiil sonra getirilir. Yardımcı fiilin başına getirilen*

[*] Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, gokbayir.mehmetcan@yandex.com, ORCID: 0000-0002-9850-4228.

unsurun isim veya fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki çeşit birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır (Ergin, 2009: 386)*." der.*

Gabain, 'Bağlı Fiiller' başlığı altında ilk sırada yer verdiği 'Yardımcı Fiiller' başlığında yardımcı fiilleri şöyle açıklamaktadır: *"är- , bol- ve yer yer tur- (daha bu zamandan) yardımcı fiil olarak iş görürler. Tabiatları gereği, hiç bir zaman zarf fillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlanırlar* (Gabain, 1988: 87)*."*

Ercilasun, *"Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; mânâca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muâmelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl mânâlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir mânâ ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu, böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun, her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yâni bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur* (Ercilasun, 1984: 48)*."* diyerek terminolojideki karışıklığa açıklık getirmiştir.

Korkmaz, Yardımcı Fiilleri *"Yeterlik, Tezlik, Süreklilik, Yaklaşma ve Uzaklaşma Fiileri"* olmak üzere beş alt gruba ayırmaktadır (Korkmaz, 2019: 708-726). Bu çalışmada ise Süreklilik Fiilleri grubuna dahil olduğu düşünülen yeni bir yardımcı fiile yer verilmiştir. Türkiye Türkçesinde müstakil bir fiil olarak kullanılan 'Dök-' hakkında yeni değerlendirmelerde bulunulacaktır. Türkiye Türkçesi ağızları hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde onlardan farklı olarak 'Dök-' fiili, ilk defa bu çalışmada süreklilik bildiren bir yardımcı fiil olarak ele alınacaktır. Çalışmanın amacı, 'Dök-' fiilinin yardımcı fiil olarak günümüzde etkin bir şekilde bir ilimizde kullanıldığını ve kullanım örneklerini göstermektir.

1. Süreklilik Bildiren Yardımcı Fiiller

Türkiye Türkçesinde temel olarak esas alınan ve süreklilik anlamı veren beş yardımcı fiil vardır. Bunlar "*dur-, gel-, kal-, gör-, koy-"*tır. Esas fiil ile yardımcı fiilin bağlanması ise zarf-fiiller vasıtasıyla olur. Dilin şekil bilgisi açısından biçimlendirilmesinde zarf-fiillerin de etkisi bulunmaktadır (Gökbayır: 2021: 321). Bu fiiller eklendikleri asıl fiilin anlamının belirli bir süre devam ettiğini belirtir. Bu fiiller kısaca özetlenecek olursa;

'*Dur-*' yardımcı fiili, bir eylemin birleşik fiilin içinde bulunduğu zaman içerisinde sürmekte olduğunu ya da yapılacak eylemin yanında başka bir eylemin daha devam ettiğini gösterir (Korkmaz, 2019: 716). *"Ağlayıp durma!"*

'*Gel-*' yardımcı fiili, esas fiildeki eylemin alışkanlık halinde devam ettiği anlamını verir (Korkmaz, 2019: 717). *"Gençliğinden beri süregelmiş bir davranış."*

'*Kal-*' yardımcı fiili, durum bildiren esas fiillerdeki eylemin hareketsiz olarak sürdüğünü gösterir (Korkmaz, 2019: 720). *"Alper donakalmış."*

'*Gör-*' yardımcı fiili, esas fiile sürekli bir gayret, çaba gösterme işlevi katar. Fakat olumsuzluk çekimi ile 'umulmadık, beklenmedik, hoş olmayan bir sonucu" anlatır (Korkmaz, 2019: 723). *"Evin keyfini süregör, ben geliyorum." "Sen o kitabı okumayagör, bak bakalım ne olacak!"*

'Koy-' yardımcı fiili, tarihî dönemlere kıyasla süreklilik işlevi körelmiştir. Günümüzde daha çok Türkiye Türkçesi ağızlarında yer almaktadır (Korkmaz, 2019: 724). *"Dün müdürü alıkoymuşlar."*

Çalışmanın konusu olan '*Dök-*' fiili ise, süreklilik anlamını günümüzde çok etkin bir şekilde devam ettirmekte ve esas fiile yapılan eylemin kesilmeden devam ettiği anlamını katmaktadır. Kattığı süreklilik anlamının yanında, diğer süreklilik bildiren yardımcı fiillerden farkı yardımcı fiil olarak kullanıldığı birçok örnekte net bir şekilde kızgınlık ve hoşnut olmama durumunun olmasıdır.

"Sen dışarı çıkıp dök bakalım. Sonra babana ne diyeceksin!" Bu durum 'Dök-' yardımcı fiilinin en belirgin ve farklı özelliğidir.

2. Yardımcı Fiil Olarak Dök-

Müstakil olarak 'Dök-' filinin, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlükte 18 anlamı vardır. Bu anlamlar maddeler halinde şöyledir:

1. Sıvı veya tane durumunda olan şeyleri bulundukları kaptan başka bir yere boşaltmak.

2. Belli bir yere boşaltmak.

3. Akıtmak, düşürmek.

4. Saçmak, serpmek.

5. Salmak, bırakmak.

6. Üstünde bulunan bir şeyi düşürmek.

7. Teninde kızamık, kızıl, suçiçeği hastalıklarında olduğu gibi kırmızı lekeler çıkmak.

8. Maden, mum eriyiği veya çimento, alçı vb.ni kalıba akıtarak biçim vermek, döküm yapmak.

9. Sulu hamuru kızgın yağ veya tepsinin içine akıtarak pişirmek

10. Bir yere çokça bir şey yığmak, taşımak.

11. Çok söylemek.

12. Bir şeyi yok etmek için atmak.

13. Bir işte veya bir konuyu ele alış biçiminde değişiklik yapmak.

14. Yakmak, tutuşturmak.

15. Kullanmak, harcamak, sarf etmek.

16. Çok sayıda öğrenciyi sınavda veya bir üst sınıfa geçirmede başarısız saymak.

17. Bol bol vermek, ödemek, sarf etmek.

18. Açığa vurmak, söylemek, ortaya koymak.

Görüldüğü üzere 'Dök-', Türkçede esas fiil olarak 18 farklı anlamda kullanılmaktadır. Türkçe sözlüğe ve diğer Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış çalışmalara göre bu anlamların ve kullanımların dışında farklı bir kullanımı ve görevi yoktur. Sadece Banguoğlu (2019: 280/494). Yarı Tasvir Fiiller başlığı altında *"sayıp dökmek"* şeklinde bir örnek vermiş, fakat bu kullanım hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Bizim tespitimize göre, 'Dök-' kelimesinin müstakil fiil kullanımının dışında, eklendiği fiile süreklilik anlamı katan bir yardımcı fiil olarak günümüzde kullanılmaktadır. Bu kullanım, yalnızca İç Anadolu Bölgesinde yer alan Çankırı ilinde yer almakta, şu anda da etkin ve yaygın bir şekilde devam etmektedir. Bu çalışmadaki 'Dök-' fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımına örnekler, yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenmiştir. Sözlü ve yazılı kaynaklardan toplanan örnekler daha da çoğaltılabilir. Derlenen örnekler aşağıdaki gibidir:

1-) …o gelmėyidóḳsün, soğna ġarı ağşamdaŋ ġapıyı kitlemiş. (Kiremit, 1986: 57)

2-) …"*gız*" dėdim "mallaḥi şurda bi şiy çatırdadı, dóḳdü. (Kiremit, 1986: 77)

3-) …ālsın, döksün. onna. āşamıŋ oldūna baḫar īrġat ġısmısı. (Aydoğdu, 2011: 528)

"Āl-: vakit öldürmek, boşa zaman geçirmek, yatmak, işten kaytarmak"

4-) …sen āşamınan yat dök. (SK, A1)

5-) …"*amanısaŋ oğlum, ġapıyı açıp dökme. ḥastayım*." dėdim. (SK, A2)

6-) …"sen şuŋu duta dök, ben geliyoŋ." dėmiş. (SK, A3)

7-) …eve gelince sordumudu "Hüsīn nėrde?" biz gidince bi kenarda ağlayıp dökmüş. (SK, A1)

Fiilin cümle içerisindeki kullanım şemaları ise aşağıdaki gibidir;

Fiil + Z. Fiil + Dök- + Emir kipi (Ö1- Ö6 - Ö5)

"o gelmėyidóḳsün - ġapıyı açıp dökme - sen şuŋu duta dök"

Fiil + Z. Fiil + Dök- + Kip Eki (Ö7)

"ağlayıp dökmüş"

Fiil + Emir kipi + Dök- + Emir kipi (Ö3 - Ö4)

"ālsın, döksün - yat dök"

Fiil + Kip Eki + Dök- + Kip Eki (Ö2)

"şurda bi şiy çatırdadı, dóḳdü"

3. Süreklilik Bildiren Yardımcı Fiiller ve Dök- Yardımcı Fiili

'Dök-' yardımcı fiili, dâhil olduğu grubun içinde değerlendirilecek olursa, "dur-, gel-, kal-, gör-" yardımcı fiillerinde olduğu gibi genellikle "-A, -Ip" zarf ekleriyle ve nadir de olsa "-I" zarf fiil ekiyle kullanılmaktadır. (o gelmėyidóḳsün)

Yardımcı fiiller, -dI / -dU, -mIş / -mUş, -r / -Ir / -Ar, -mAz, AcAk, -yor, -A, -sA, -mAlI kip eklerini alır ve asıl fiilin kipini ve zamanını belirtmek için kullanılır (Doğan, 2017: 198). Süreklilik fiillerinin kip çekimlerinde, yapıları dolayısıyla bazı durumlarda kendi içlerinde farklılaştığı görülmektedir. Örneğin 'dur-' ve 'dök-' yardımcı fiilleri, bir devamda olma özelliğine sahip oldukları için şimdiki zaman ekiyle çekime girişi çok yaygın değildir. Diğer kip eklerinde ise benzer durum söz konusudur. Süreklilik fiillerinin geçmiş zaman çekimleri, önüne geldikleri esas fiilin görülen geçmiş zaman çekimiyle de yapılabilmektedir (Korkmaz, 2019: 716- 717). "Zonkladı durdu. – Çatırdadı döktü. – Yığıldı kaldı."

'Dök-' yardımcı fiilinde ve süreklilik bildiren diğer yardımcı fiillerin olumsuzluk çekimlerinde de farklılıklar göze çarpmaktadır. 'Kal-' ile kurulan birleşik yapılardaki olumsuzluk çekimi sadece yardımcı fiile gelmektedir. 'Gör-' yardımcı fiilinde ise durum tam tersidir ve olumsuzluk çekimi sadece esas fiile gelmektedir. 'Dur- ve Dök-' yardımcı fiilleri ise şimdiki zaman çekiminde olduğu gibi diğerlerinden farklı olarak kendi içlerinde bir benzerlik göstermektedirler. Özellikle 'Dur-' örneğinde, sadece -Ip zarf fiili bulunduğu durumlarda olumsuzluk eki yardımcı fiile gelmektedir. "Artık yaşayıp durmam." -A zarf fiil eki kullanıldığında ise olumsuzluk çekimi esas fiile gelmektedir. "Hele bir çalışmayadursun." Bu durumun çok az örneğe sahip olan 'Dök-' yardımcı fiili için de geçerli olduğu görülmektedir. Yazılı kaynaklarda -I zarf fiili ile olan tek örneği olumsuz çekimlidir ve olumsuzluk eki esas fiile gelmiştir. "…o gelmėyidóḳsün." -Ip zarf fiil ekiyle olan kullanımlarında ise olumsuzluk çekimi yardımcı fiile gelmektedir. 'Dök-' fiilinin bu durum için örnekleri özellikle sözlü kaynaklarda bolca yer almaktadır (Korkmaz, 2019: 718-723). "amanısaŋ oğlum, ġapıyı açıp dökme."

Sonuç

Sonuç olarak, yapılan bu çalışmada Türkiye Türkolojisi için yeni bir yardımcı fiil olarak Dök- yardımcı fiili tanıtılmaya çalışılmıştır. 1959 yılında yayınlanan Banguoğlu'nun Türkçenin Grameri adlı eseri

dışında, Türkiye Türkçesi Ağızları hakkında yapılan çalışmaların hiçbirinde bu yardımcı fiile rastlanmamıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda 'Dök-' yardımcı fiili, süreklilik kategorisinde değerlendirilmiştir. 'Dök-' ve 'Dur-' yardımcı fiillerinde, şimdiki zaman kullanımının yaygın olmadığı ve olumsuzluk çekimlerinde büyük benzerliklerin olduğu tespit edilmiştir. 'Dök-' yardımcı fiilinin süreklilik bildiren yardımcı fiillerden farklı olan en önemli özelliği, net bir şekilde kızgınlık ve hoşnut olmama durumunu barındırmasıdır. Dök- yardımcı fiilinin bir diğer farkı ve önemi ise şu anki tespitlere göre sadece bir ilde kullanılıyor olmasıdır. Kullanıldığı tek şehir olan Çankırı'nın, Anadolu'da yer alan küçük bir il olması geçmişte yapılan araştırmalarda tespit edilememesinin sebeplerinden biridir.

Kısaltmalar

A	**:** Anlatıcı
A1	: Fadik Gökbayır (Çankırı)
A2	: Döndü Harmancı (Çankırı)
A3	: Ali Gökbayır (Çankırı)
Ö	: Örnek
SK	: Sözlü Kaynak

Kaynakça

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dil Bilim).* Ankara: TDK Yay.

Aydoğdu, Ö. (2011). Çankırı ili ve yöresi ağızları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Elazığ.

Banguoğlu, T. (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.

Doğan, A. T. (2017). Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiiller Üzerine Değerlendirmeler. *International Journal of Language Academy*.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yay.

Gökbayır, T. (2021). Cengiz Aytmatov'un Botogöz Bulak ve Birinçi Mugalim Metni Üzerine Bir Uygulama Çalışması Örneği-Kırgız Türkçesinde Zarf-Fiil Ekleri. *Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Қазақстанның тәуелсіздігі және рухани-мәдени құндылықтар» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция* Материалдары. Almatı/Kazakistan.

Kiremit, M. (1986). Yapraklı ilçesi ağzı. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Ankara.

Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.

Von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri.* Çeviren: Mehmet Akalın. Türk Tarih Kurumu.

Kazan Tatar Türkçesinde "Vatan" Konulu Atasözleri Üzerine

Mehtap ÖZTÜRK*

Özet

Atasözleri, Türk sözlü kültürünün önemli ürünlerindendir. Geniş halk kitlelerinin yüzyıllar boyunca geçirdikleri deneyimlerden ve bu deneyimlere dayalı düşüncelerden meydana gelen atasözleri milletlerin ortak değerlerini, geleneklerini, inançlarını ve hayata bakış açılarını yansıtırlar. Atasözleri, atalarımızın tecrübelerinin, düşüncelerinin bir mantık süzgecinden geçirildikten sonra sözlerde yaşam bulmuş halidir. Her milletin geçmişinde edindiği deneyimlerinden oluşan kendilerine has pek çok atasözü vardır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk boylarının da atasözleri bakımından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Bu Türk boyları içerisinden Kıpçak koluna dâhil olan Kazan Tatar Türklerinin atasözlerinde de bu kültürel zenginliğin ortaya çıktığı görülmektedir. Kazan Tatarları 1552 yılında Kazan Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesinden itibaren bağımsızlığını geri almak için çabalayan bir Türk boyudur. Rus himayesine girdiği günden beri Tatarlar üzerinde pek çok art niyetli politika uygulanmıştır. Önce Rus Çarlığı ve devamında ise Sovyetler Birliği dönemi, Tatar toplumuna maddi ve manevi çok büyük zararlar verir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde Tatar Türkçesiyle eğitim veren okullar kapatılır, eğitim Rusça yapılır ve bütün kurum ve kuruluşlarda Rusça zorunlu hale getirilir. Milletle, vatanla, bağımsızlıkla ilgili yazılar yazan, halkı bilinçlendiren pek çok aydın sürgün edilir, ajanlıkla suçlanır, bölücülükten suçlanır ve ölüme mahkûm edilir. Tatarlar, dini ve dili yok sayılarak Sovyet tipi insan şekline büründürülmeye çalışılır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra özerklik hakkı elde eden Tataristan, Rusya'ya bağlıdır ve çeşitli Tatar grupları da Rusya Federasyonu içinde dağınık olarak yaşamaktadır. Uzun yıllardan beri bağımsız olamayan ve ağır tarihî şartları dolayısıyla Kazan Tatar Türklerinin sözlü kültür ürünü olan atasözlerinde vatan kavramı sıkça yer almıştır. Tatar halkının atasözlerinde vatanla ilgili "*Cirsĭz-yortsız il bulmıy, aşsız-susız kön bulmıy*", "*Üzĭm öçĭn tuganmın ilĭm öçĭn ülermĭn*", "*Ataŋ da cir, anaŋ da cir*" gibi vatanla ilgili pek çok atasözünün bulunması, vatan mefhumunun ve bağımsız bir vatana sahip olmanın önemini ortaya koyar. Bu bildiride, Kazan Tatar Türklerinin vatan konulu atasözleri ele alınacak ve konu üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatar Türkleri, atasözü, vatan.

Giriş

Atasözleri, bir milletin kültürünü, geleneğini, inancını ve yaşam tarzını yansıtan sözlü edebiyat ürünleridir. Geçmişten günümüze kadar uzanan atasözlerinin uzun ömürlü olmasında kuşkusuz öğütlerin eskimezliği ve zamanın yıpratıcı etkisine direnebilmesi önemli rol oynar (Gürsu, 2009: 1). Millî varlıklarımız olan atasözleri geniş halk kitlelerinin yüzyıllar boyunca geçirdikleri deneme yanılmalardan ve bunlara dayanan fikirlerden doğarlar. İnsanoğlunun tecrübelerine ve benzetme gücüne dayanan atasözleri dünyanın her dilinde görülür. Milletin ortak düşüncesini ve olaylar karşısındaki tutumunu belirtir ve halka yol gösterirler (Alkaya, 2001: 56). Her millet gibi, binlerce yıllık tarihe sahip olan Türk milletinin de zengin bir atasözü hazinesi vardır. Taşıdığı mesaj ve yol gösterici olması bakımından Türk milletinin temel zihin yapısını, birlik ve bütünlüğünü ifade etmesi açısından atasözleri sözlü kültürde özel bir yere sahiptir (Çobanoğlu, 2004: 1). Milletlerin karakter yapısını, hayat karşısındaki tavrını ifade eden bu özlü ve anlamlı sözler çok geniş bir coğrafyaya yayılarak yaşayan Hakas, Yakut, Tuva, Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Kumuk, Özbek, Uygur, Türkmen, Azerbaycan ve diğer Türk boylarının tamamında görülmektedir (Alkaya-Akman, 2021: 284). Bu Türk boylarında atasözlerinin terim olarak benzer şekilde adlandırıldığı görülmektedir. Azerbaycan Türkleri, Atalar sözü; Tatarlar, atalar süzi, mekal, eytĭm; Başkurtlar, makal, eytĭm, atalar hüzi; Kazaklar,

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, omehtap36@gmail.com, ORCID:0000-0002-6451-0398.

makal, metel, nakıl; Kırgızlar, makal-lakap; Özbekler, makal; Türkmenler, atalar sözi, nakıl; Uygurlar, makal; Kumuklar, atalar sözü; Çuvaşlar, vattisin semahi (yaşlılar sözü) terimlerini kullanmaktadırlar (Gökbayır, 2022: 257).

Bu Türk boyları içerisinde önemli bir yere sahip olan Kazan Tatarlarının geçmişten bugüne çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerle etkilenmelere ve pek çok değişimlere maruz kaldığı bilinmektedir. 1552 yılında Kazan'ın Rus Çarlığı tarafından işgale uğradığından beri Rusların himayesinde olan Kazan Tatar Türkleri tam bağımsızlık için yüzyıllardır mücadele etmektedirler. Rus Çarlığı ve sonrasında 1922 senesinde kurulan Sovyetler Birliği, Tatar Türklerini maddi ve manevi pek çok zarara uğratır. Sovyetler Birliği döneminde Tatar bilim insanları, şairleri, yazarları, gazetecileri ve daha pek çok sivil ajanlıkla, Türkçülükle ve Turancılık fikirleri ile suçlanarak haksız yere sürgüne gönderilir yahut öldürülürler. Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan tüm Türk boyları gibi Tatar Türkleri üzerinde etnik arındırma, sürgün ve soykırım politikaları uygulanır (Buran, 2016: 111-116). Eğitimde, sanatta her türlü sosyal alanda ve devlet kurumlarında Ruslaştırma görülür. Ruslaştırmanın en yoğun olduğu alan ise dildir. Dil bir milletin gelişmesini, geleceğini ve kültürünü ve kimliğini geleceğe taşımasını sağlayan en önemli vasıtadır (Yıldız-Yılmaz, 2018: 27). Bu sebeple özellikle dil konusuna ayrı bir önem verilerek dil politikaları ile Tatar Türkçesinin kullanım alanları sınırlandırılarak Tatar Türkçesi ortadan kaldırılmaya çalışılır. Tatarlar, dini ve dili yok sayılarak Sovyet tipi insan şekline büründürülmeye çalışılır. Buna rağmen Kazan Tatarları Türk kültürü içerisinde yer alma bilincini, gelenek ve göreneklerini, düşünce ve yaşam tarzını terk etmezler. Bu durum Tatarların yazılı ve sözlü kültürüne olan bağlılığını da göstermektedir. Bu bağlılığın ve kültürel korunmanın örneklerinden biri de Kazan Tatar atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır. Uzun yıllardan beri bağımsız olamayan ve ağır tarihî şartları dolayısıyla Kazan Tatar Türklerinin sözlü kültür ürünü olan atasözlerinde vatan kavramının sıkça yer aldığı görülmektedir. Vatanı saldırıya uğrayan, vatanı kaybetme tehlikesi olan veya vatanı için savaşmak mecburiyetinde kalan milletlerin edebî ürünlerinde vatan temasının daha yoğun şekilde yer aldığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu nedenle bağımsız olamamanın verdiği duyguyla Kazan Tatar atasözlerinde "Vatan" kavramı çokça dile getirilir. Vatanlarından sürülenlerin, vatansız kalanların tesiriyle sözlü edebiyatlarında vatan tabirini ısrarla kullanarak gelecek nesillerin vatana sahip olma gibi duygularını canlı tutmaya çalışarak, vatan sevgisini yerleştirmeye çalışmışlardır (Işıktaş Sava, 2012: 261).

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk boylarının atasözlerinde de önemli benzerlikler olduğu görülmektedir. Vatanla ilgili ele aldığımız atasözlerinde de Türkiye Türkçesi atasözleri ile Kazan Tatar atasözleri arasında paralellik görülmektedir. Mesela: İr yĭgĭt üzĭ öçĭn tuva, ilĭ öçĭn üle "Er yiğit kendisi için doğar, vatanı için ölür" (TXM, 1967: 70). Vatansız adem urmansız bılbıl "Vatansız insan ormansız bülbül" (TXM, 1967: 76). İlden ayırılgannı yav çaba "Vatanından ayrılanı düşman kapar" (TXM, 1967: 381). Kötü taşlagan malnı bürĭ alır, il taşlagan irnĭ gür alır "Sürünün terkettiği hayvanı kurt alır, ülkesini bırakan yiğidi mezar alır" (TXM, 1967: 77). Altın kömĭş yavgan cirden tugan üsken il artık "Altının gümüşün çok olduğu yerden doğduğun ülken güzel" (TXM, 1967: 66)… Bu önemli benzerlikler Türk insanının aynı kökten çıktığının, aynı kaynaklardan beslendiğinin en önemli kanıtıdır. Ortak tutum ve davranışlar, kültürel unsurlar, hayatı algılayış biçimindeki benzerlikler Türk atasözlerinde görülebilir.

Tatar Atasözleri 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Salihcan Kuklyaşev, Möhemmet Salihov, Kayum Nasıyri, Gabdelgallem Feyizhanov, Tayib Yahin, Gataulla Miniyev, Huca Bediğ, Hesen Gali, Hemit Yermi, Huci Ahmet Mehmütov vb. halk edebiyatçıları tarafından derlenmiş ve yayınlanmıştır. Bunların yanında 20. yüzyılın en büyük ve en ciddi çalışması olarak Nekıy İsenbet'in hizmetleri göze çarpmaktadır. Yazar, şair ve halk edebiyatçısı Nekıy İsenbet (1899-1992) atasözlerini, memleketi Başkurdistan topraklarında bulunan yakın köylerden toplamaya başlar ve Tataristan, İdil boyunda yaşayan Tatarların atasözlerini de derleyerek yayınlar. Onun derlediği atasözleri 3 cilt olarak 1959 yılında basılır ve bu çalışmalarından dolayı 1968'de Abdullah Tukay Ödülü'ne sahip olur. Bunların dışında, Nekıy İsenbet'in *Mekallerĕbĕz Turında* "Atasözlerimiz Hakkında" isimli değerli çalışması da,

atasözlerini tarihî, tematik ve poetik yönden incelemesiyle önem taşımaktadır. Birinci cildin giriş kısmında Nekıy İsenbet, atasözlerinin halk hayatındaki yerini, önemini vurgular ve "Dünyada dilsiz ve türküsüz, ezgisiz halk olmadığı gibi, atasözleri olmayan halk da yoktur diye düşünüyorum… Her yerde, her halkta kendi atasözlerine saygı var; onlara inanmak ve dayanmak var…" diye yazar (Yarullina Yıldırım, 2016: 682).

Atasözleri, duygu ve düşüncelerin söze dönüştüğü değerler bütünüdür. Bu değerler bütününün gözler önüne serildiği Kazan Tatar Türkçesi atasözlerinde vatan konusuna oldukça geniş bir yer verilmiştir. Bu atasözlerinde vatan konusu çeşitli yönleriyle ele alınarak özlü mesajlar verilir. Bu çalışmada Kazan Tatar Türklerinde vatan ile ilgili atasözlerini irdelemeye çalışacağız. Söz konusu atasözleri ve başlıkları, Nekıy İsenbet tarafından hazırlanan ve 1967 yılında Kazan'da Tatarstan Kitap Neşriyatında basılan "Tatar Xalık Mekalleri" adlı 3 ciltlik kitaptan alınmıştır. İnceleyeceğimiz atasözlerinde vatan konusunun hangi amaçlar için ele alındığı maddeler halinde gösterilecektir.

1. Vatanın Önemi ve Değeri

Vatan kavramı, Türk kültüründe "kişinin doğduğu yer, ata yurdu" olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Türkler üzerinde yaşadığı toprağa daima değer veren, yurt kabul eden ve gerektiğinde onun için tüm fedakârlıkları göze alan bir millet olmuştur (Ardalı Büyükarman, 2008:128). Kazan Tatarları da doğup büyüdüğü, yaşadığı toprağı vatan bilmiş ve bunu yüzyıllardır süre gelen atasözlerinde yansıtmıştır. Özellikle vatanın önemini hissettirmek için insan için en değerli varlık olan anne ve baba kavramları ile özdeşleştirilmiştir: Tugan ilïŋ tugan anaŋ (TXM, 1967: 65) "Doğduğun ülken doğduğun anan", Ataŋ da cir, anaŋ da cir "Baban da vatan anan da vatan" (TXM, 1967: 63). Vatan ikïnçï anaŋ "Vatan ikinci anan" (TXM, 1967: 63). Vatan ataŋ "Vatan baban" (TXM, 1967: 63).

Vatanın değer ve önemini bildirmek için vatanı kıymetli madenlere denk tutarak veya üstün görerek atfetmişlerdir. "Altın kömïş yavgan cirden tugan üsken il artık "Altının gümüşün çok olduğu yerden doğduğun ülken güzel" (TXM, 1967: 66). Herkïmnïŋ üz vatanı altın, yörek töbï yalkın "Herkesin kendi vatanı altın, yüreğinin içi yangın" (TXM, 1967: 66).

Bazı atasözlerinde de vatan kavramının beşik unsuru ile özdeşleştirildiği görülmektedir. Gerçek anlamda bir neslin devamını sağlayan bebeklerin büyüyene kadar korunduğu hayatta kalma imkânı sağlayan yer olan beşik, mecazi olarak bir şeyin doğup büyüdüğü yer anlamıyla vatanı ifade etmek için kullanılmaktadır: Üz ilïm altın bişïk, kïşï ilï üte tişïk "Kendi ülkem altın beşik, diğer ülkenin dibi delik" (TXM, 1967: 67). İl içï altın bişïk "Vatanın içi altın beşik" (TXM, 1967: 62).

Sovyet dönemi ünlü Tatar yazarı Ömer Beşirov'un[1] Tatar halkının gelenek ve göreneklerini yansıttığı "Tugan Yagım– Yeşïl Bişïk" (Doğduğum Yer, Yeşil Beşik) adlı eserinde de vatan, bir çocuğun büyüdüğü beşik olarak algılanır (Zaripova Çetin, 2018: 427).

Vatan toprağının insanı koruyup kolladığı güvenli bir yer olduğu vurgulandığı atasözleri de görülür: İlge birseŋ aşıŋnı, il kadirler başıŋnı, ïtke birseŋ aşıŋnı, ïtler söyrer başıŋnı "Ülkene verirsen aşını, ülke okşar başını, ite verirsen aşını itler sürür başını" (TXM, 1967: 60). Üz ilïmnïŋ başı bulmasam da, ïrgesïnïŋ taşı

[1] Tataristan halk yazarı Ömer Beşirov 1901 yılında eskiden Kazan vilayeti Arca ilçesi Yanasala köyünde çiftçi ailesinde dünyaya gelir. Edebiyat çalışmalarının başlaması 30'lu yılların başına denk gelir. Dergilerde pek çok hikâyesi yayınlanır. İlk hikâyeler kitabı 1934 yılında basılır. Yazarın adını dünyaya duyuran 1947 senesinde kaleme almış olduğu Namus romanıdır. Bu roman pek çok dile çevrilir ve bu eseri ile kendisini kalem ustası olarak tanıtır. 1950'li yıllarda sosyal alanda çalışmalar yapar (Tataristan Yazarları Birliği Başkanı (1953-1963), Rusya Federasyonu Yazarları Cemiyeti İdare Başkanı Vekilliği 1958-1963) yapar. 1960-70'li yıllarda dikkatini nesir eserleri yazmaya yöneltir. Yedi Çeşme (1977) romanını, "Sonbaharın Acı Rüzgarlarında" (1984), "Ana Vatan-Yeşil Beşik" (1967) otobiyografik hikayesini yazar (https://docplayer.biz.tr/12632432-Omer-besirov-kazan-1901-1999.html).

bulıym "Kendi ülkemin başı olmasam da, toprak sınırının taşı olayım" (TXM, 1967: 65). Tugan cirdey cir bulmas, tugan ildey il bulmas "Doğduğun toprak gibi toprak olmaz, doğduğun ülke gibi ülke olmaz" (TXM, 1967: 65).

2. Vatan ile Birlik Beraberlik

Her milletin sahip olması gereken en değerli duygulardan birisi olan birlik beraberlik duygusu vatan bilincinin oluşmasında çok önem arz etmektedir. Vatan belli sınırlarla çevrilmiş bir toprak parçası veya coğrafik kuru bir tanım değil, millet hayatıyla kaynaşan bir tarih, maddî manevî bir birlik ve bütünlüktür (Ardalı Büyükarman, 2008:133).

Tatar atasözlerinde tıpkı Türkiye Türkçesindeki "Yalnız taştan duvar olmaz, bir elin nesi var iki elin sesi var, birlikten kuvvet doğar" atasözlerinde olduğu gibi birlik olunduğunda iyi ve büyük işler başarıldığı ifade etmek isteyen pek çok atasözü görülmektedir: **"**Bĭr tökĭrse, bĭr bula, il tökĭrse kül bula "Bir kişi tükürse bir olur, ülke tükürse göl olur" (TXM, 1967: 59). Kiŋ kisĭlgen tun tuzmıy, akıllaşıp yörgen il tuzmıy "Geniş kesilen elbise yıpranmaz, akıllı hareket eden ülke dağılmaz" (TXM, 1967: 62). İlden bĭrer cĭp cıysaŋ da, yetimge bĭr külmek bula "Ülkenden birer ip toplasan, yetime bir gömlek olur" (TXM, 1967: 60).Bĭr bĭz tügĭl, il bĭlen "Sadece biz yokuz, tüm ülke var" (TXM, 1967: 59). Bĭrde tügĭl ilde köç "Bir kişi de değil vatanda güç" (TXM, 1967: 59, Bĭrĭkken il bozılmas "Birlik olan ülke bozulmaz" (TXM, 1967: 59).

3. Vatan Bilinci

Bilinç, insanın kendisini, çevresini ve etrafında olup bitenleri kavrama ve anlama yetisidir. Vatan bilinci ise doğduğu ülkenin, toprağın ait olduğu milletin ve değerlerinin farkında olmaktır. Kazan Tatarları da dilden dile dolaşan bu atasözleriyle yüzyıllardır bu bilinci Tatar nesline vermeye çalışmaktadır: Üzĭn tanıgan ilĭn tanır "Kendini bilen ülkesini bilir" (TXM, 1967: 71). İlĭn bĭlmegennen igĭlĭk kötme "Ülkesini bilmeyenden iyilik bekleme" (TXM, 1967: 71). Ülĭm turında uylama, ilĭŋ turında uyla "Ölüm hakkında düşünme, vatanın hakkında düşün" (TXM, 1967: 66). Felen cirde fayda bar, üz cirĭŋdey kayda bar? "Falan yerde fayda var öz toprağın gibi nerde var?" (TXM, 1967: 66).

Avrupa'nın en uzun ırmağı olan İdil/Volga Nehri 3.530 km uzunluğuna sahiptir. Kazan, Volgograd, Saratov, Nijniy Novgorod, Balakovo, Astrahan şehirlerinden geçmektedir. Tataristan'ın başkenti olan Kazan şehrinin içinden geçen bu şehir vatan kavramı ile adeta özdeşleşmiştir ve Tatarları için çok büyük önem arz etmektedir. İdil Nehri, Tatar atasözlerinde de pek çok yerde geçmektedir: İdĭl kiçmi il bulmas "İdil Nehrinin geçmediği yer vatan olmaz" (TXM, 1967: 64). İdĭl suvı bal bulsa, ilge citmes "İdil suyu bal olsa, ülkeye yetmez" (TXM, 1967: 64). İdĭl suvı irkin su, il ĭçkenge kimĭmi "İdil suyu özgür/bol su, ülkenin içmesiyle tükenmez (TXM, 1967: 64). İdĭl yort imin yort "İdil yurdu güvenli yurt" (TXM, 1967: 64). İdĭl buyı bereketli cir "İdil boyu bereketli yer" (TXM, 1967: 64) gibi İdil Nehri için söylenen atasözlerine bakıldığında Orhun Abidelerinde geçen Türklerin ata yurdu Ötüken'i çağrıştırdığı gözden kaçmamaktadır. Orhun Abidelerinde de Ötüken için *Türk Ḳaġan Ötüken yış olursar ilte bung yoḳ* "Türk Kağanı Ötüken ormanında otururşa ilde sıkıntı yoktur" (Ergin, 2013: 34). *Ötüken yışda yig idi yoḳ ermiş* "Ötüken Ormanından daha iyisi hiç yokmuş", (Ergin, 2013: 36). *İl tutsıḳ yir Ötüken yış ermiş* "İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş" (Ergin, 2013: 36). *Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen* "Ötüken ormanında otururşan ebediyen il tutarak oturacaksın" (Ergin, 2013: 36) ifadeleri geçmekte ve Ötüken bereketli, güvenli, kutsal sayılmaktadır. Kazan Tatar Türkleri de geçmişten bu yana gelen Türklerdeki vatan görme, ata yurdu toprağına sahip çıkma yönüyle kökenlerinden gelen bu geleneği sürdürür ve İdil Nehrinin geçtiği toprakları esas vatanı kabul eder.

4. Vatan ile Halk

Halk, aynı ülkede yaşayan köken ve din birliğine sahip olan insan topluluğudur. Birlikte yaşayan ortak bir geçmişe, kültüre ve geleneğe sahip olan halk vatanı oluşturmaktadır. Halk ile soyut bir kavram olan vatan duygusu gelişir ve ortaya çıkar. Halkın yaşadığı toprağa gelenek ve göreneğine, soyuna, tarihine, doğal varlıklarına sahip çıkması ile ülke vatan haline gelir. Bir sözün töre haline gelip kalıcı olabilmesi için şüphesiz mensubu olduğu milletin arasında her sınıf halk tarafından çeşitli yollarla ve çoğu kez tekrarlanması gerekir. Bütün halkın tecrübe, deneyim ve vicdan süzgecinden geçmesi gerekir. Bugün elimizde bulunan, hafızalarımızda yaşayan pek çok atasözü bu şekilde vücut bulmuş, her kişi tarafından kabul edilerek vicdanlarda iz bırakmış sözlerdir (Alkaya-Akman, 2021: 684). Kazan Tatar atasözlerinde de vatansız halkın bir anlam ifade etmediği, halkın vatanla beraber var olduğu mesajlarının verildiği görülmektedir: Xalkıŋnan baş tartu, vatannan baş tartu "Halkını inkâr eden vatanını inkâr eder" (TXM, 1967: 72). Külnïŋ danın balık çıgarır, ilnïŋ danın xalık çıgarır "Gölün namını balık çıkarır, ülkenin namını halk çıkarır" (TXM, 1967: 72). Xalıknıŋ bïr yortı bar, ul da bulsa tugan il "Halkın bir yurdu vardır o da doğduğu yerdir" (TXM, 1967: 73). Xalık ilïnde, balık külïnde "Halk ülkesinde balık gölünde" (TXM, 1967: 72). Xalıkka xıyanet vatanga xıyanet "Halka hıyanet vatana hıyanet" (TXM, 1967: 73).

5. Vatandan Ayrı Kalma ve Vatana Özlem

Tatar Türkleri, açlık, zorla Hristiyanlaştırma, sürgün, bol kazançlı iş, evlilik gibi çeşitli nedenlerden dolayı vatanlarından uzaklaşmak, yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalırlar. Anne ve babasını, kardeşlerini, köyünü, memleketini bırakıp Rusya ve Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya bölgelerine maden ocağına, sürgün kamplarına veya fabrikalara giderek en ağır işlerde çalışırlar (Çetin, 2006: 213). Bazıları memleketine geri dönerken bazıları ise geri dönemeyip gittikleri yerde kalırlar. Yabancı bir ülkede yaşamak her insana zor gelen bir duygu olduğundan vatandan ayrı kalma vatana özlem ortaya çıkar. Bu durum Tatar atasözlerine de yansımıştır: Yortıŋnan ayırılmıyça, il kadïrïn bïlmessïŋ! "Yurdundan ayrılmayınca vatanının kıymetini bilmezsin" (TXM, 1967: 77). İŋ zur sagış vatan sagışı "En zor özlem vatan özlemi" (TXM, 1967: 77). Cirïnnen ayırılgan cidï yıl yılar, ilïnnen ayırılgan illï yıl yılar "Toprağından ayrılan yedi yıl ağlar, vatanından ayrılan elli yıl ağlar" (TXM, 1967: 76). Açtan ülseŋ de tugan ilïŋnï taşlama "Açlıktan ölsen de doğduğun yeri terk etme" (TXM, 1967: 76). Bozga bassaŋ tayarsıŋ çitke kitseŋ azarsıŋ "Buza bassan kayarsın dışarı gitsen azarsın" (TXM, 1967: 76). Cirden ayırılgan cilge oça "Toprağından ayrılan yele kapılır" (TXM, 19 67: 76).

6. Vatan ile Er Kişi

Ataerkil bir millet olan Türk milletinde ülkeyi kuran, yöneten her zaman erkekler olmuştur. Vatanı koruma, sahip çıkma gerekirse savaşma ve bu uğurda hayatını kaybetme görülür. Bu nedenle vatan ile er/yiğit arasında güçlü bir bağ bulunduğu görülür. Vatanın ülkenin yiğitlerine emanet edilmesi, yiğitlerle var olması, vatan için yiğitleri savaşması ve can vermesi konuları Tatar Atasözlerinde çokça yer almaktadır: İr yïgït üzï öçïn tuva, ilï öçïn üle "Er yiğit kendisi için doğar, vatanı için ölür" (TXM, 1967: 70). İrïklï irnïŋ ilï irkin "Bağımsız erin ülkesi bağımsız" (TXM, 1967: 70). İrnïŋ yaxşısı ilï bïlen kiŋeşïr, xatın yaxşısı irï bïlen kiŋeşïr "Erin iyisi ülkesine danışır, hatunun iyisi erine danışır" (TXM, 1967: 70). İr ilïnde kadïrlï "Er vatanında kıymetli" (TXM, 1967: 70). İr salmagın il küterïr, il salmagın ir küterïr "Erin ağırlığını ülke yükseltir, ülkenin ağırlığını er yükseltir" (TXM, 1967: 70). İt öçïn şïş köyer, il öçïn ir köyer "Et için şiş yanar, vatan için er yanar" (TXM, 1967: 70).

Tatar erlerinin cesur, güçlü ve çevik olduğu Tatarlarla ilgili Rus atasözlerinde de görülmektedir: *Не бьет стрела татарина* (Ne b'et strela Tatarina) "Ok Tatar'ı vurmaz". Tatarları öldürmek zordur anlamındadır. *Постой, татарин, дай саблю вынуть (или: отточить)!* (Postoy Tatarin, day sablyu

vınut')! "Dur Tatar, kılıcımı çekmeme izin ver (ya da bileyleme)!" Tatarların kılıç kullanmada mahir oldukları ve iyi birer savaşçı oldukları anlamındadır. *Не татарин выскочил, не голову снял.* (Ne Tatarin vıskoçil, ne golovu snyal) "Önüne Tatar da fırlamadı, kellen de kesilmedi" Tatarların öldürürken hızlı oldukları vurgulanmış (Mustafaoğlu, 2020: 201).

7. Vatan ve Düşman

Türk halkı çok eski çağlardan günümüze kadar Asya ve Avrupa'da yaşamış bugün de ayrı halklar hâlinde yaşamaya devam etmektedir. Türk toplumu ile diğer toplumlar arasındaki olumlu ilişkiler, karşılıklı etkileşimi ve hoşgörüyü de beraberinde getirmiş ve dilde olumlu etkiler bırakmıştır. Ancak tam tersi olumsuzluklar (savaş gibi) toplumların birbirlerine karşı olumsuz duygular beslemelerine yol açmıştır. Bu durumlar da doğal olarak dilde kendisine yer edinmiş ve nesilden nesile bilinçli bir şekilde (gelecek nesillere bir uyarı maksadıyla) aktarılmıştır (Mustafaoğlu, 2020: 198).

İnsanlık tarihinin her döneminde savaş ve düşmanlık kavramlarının toplum üzerindeki rolü çok büyük olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Vatansız kalma, vatanın başkası tarafından işgali ile yabancı bir devletin himayesine girme gibi nedenlerden duyulan endişe insanları daima kendi sınırlarını güvende tutma eğilimine yöneltmektedir (Aktepe-Ertane Baytar, 2020: 38). Ülkeler için düşman kavramı vatanın toprak bütünlüğünü bozmak isteyen, yerine yurduna göz diken tehdit edici bir unsurdur. Bu durumun atasözlerine de yansıdığı görülmektedir: İlsïz-issïz tugayda yav bar "Vatansız dere yatağında düşman olur" (TXM, 1967: 381). İlden ayırılgannı yav çaba "Vatanından ayrılanı düşman kapar" (TXM, 1967: 381). İlleştïrmek ilçïden, yavlaştırmak yavçıdan; yaŋgırlı kön yamçıdan "Vatan yapmak vatanseverden, düşmanlaştırmak düşmandan, yağmurlu gün arabacıdan" (TXM, 1967: 381). Ülïm cılavsız, tuy üpkesïz, cir taşsız, il yavsız bulmas "Ölüm ağıtsız, düğün öfkesiz, yer taşsız, ülke düşmansız olmaz" (TXM, 1967: 382). Yaman atnı yal basar, yaman ilnï yav basar "Kötü atı yele basar, kötü ülkeyi düşman basar" (TXM, 1967: 382).

Tatar halkı uzun yıllardan beri Rusya'nın himayesinde Slav toplumları ile bir arada yaşadığından diğer milletlere oranla her konuda (eğitim, toprak, anadil) en çok Ruslar ile mücadele içesinde olmuştur. Bu nedenle zaman içerisinde Rus dilini etkilediği ve bu dilden etkilendiği bir gerçektir. Ruslardan bahseden atasözlerinin bazılarında güvensizlik, şüphecilik ve düşmanlık sezilmektedir, bazılarında ise sömürgeci otoriteye duyulan hayranlık mevcuttur. Birbirlerine zıt gibi görünen bu iki tutum, aslında sömürge psikolojisi ile açıklanabilir: Sömürülen millet, sömürgecilere karşı öfkeli olmakla birlikte, güçsüzlüğünden ve özgüven eksikliğinden dolayı onların gücüne baş eğme lüzumunu hissetmektedir (Mustafaoğlu, 2020: 200). Vatanla ilgili atasözleri içerisinde yer alan Sovet ilïbïz izgï cirïbïz "Sovyetler Birliği ülkemiz mukaddes toprağımız" (TXM, 1967: 65) atasözünde de bu durum göze çarpmaktadır.

8. Vatan ile Başka Ülkelerin Karşılaştırılması

İnsanlara doğduğu yer ülke veya şehir; aile, akrabalık, ana dili kullanması yönünden her zaman zihninde güvenli bir ortamı çağrıştırmaktadır. Kendi soydaşlarıyla aynı geleneğe aynı dile, kimliğe, kültüre sahip sahip insanlarla bir arada olmak kişiyi rahatlatmaktadır. Başka bir ülkeye giderek orada yaşamını sürdüren farklı bir kültür, farklı bir dil ve farklı yaşam tarzına sahip insanlarla bir araya gelen kişiler ait olamama hissinden kaynaklı kendi vatanına özlem duymakta ve kendi toprağını doğduğu büyüdüğü bildiği tanıdığı yeri arzu etmektedir. Bu nedenle bulunduğu yer ile doğup büyüdüğü ülkeyi kıyaslama durumu ortaya çıkmaktadır.

Kendi toprağından uzakta yaşayan ve pek çok kişide görülen bu karşılaştırma durumu Tatar atasözlerine de yansımıştır: Çitke ışangan ilsïz, uynaşka ışangan ulsız; doşmanga ışangan dussız, bayga ışangan ïşsïz, yaŋgırga ışangan susız kalgan "Yabancıya güvenen vatansız, oynaşa güvenen oğlansız, düşmana güvenen dostsuz, zengine güvenen işsiz, yağmura güvenen susuz kalmış" (TXM, 1967: 68). Üz ilïŋde

karlıgaç bulsaŋ da, çit ilde karga bulasıŋ "Kendi ülkende kırlangıç olsan da başka ülkede karga olursun" (TXM, 1967: 68). Çitte soltan buludan ilĭŋde oltan bulu artık; kükte Çulpan buludan suda çurtan bulu artık "Dışarıda sultan olmaktansa ülkende ayakkabının tabanı olmak iyidir, gökte çolpan olmaktansa suda turna balığı olmak iyidir" (TXM, 1967: 68). Üz ilĭŋ gölstan, kĭşĭ ilĭ gürĭstan "Kendi ülken gülistan yabancı ülke kabristan" (TXM, 1967: 67). Kaya barsam, kayda yörsem, nişlesem de xetĭrĭmde meŋgĭ kalır tugan cirĭm "Nereye gitsem, nerde yürüsem ne yapsam da aklımda sonsuza kadar kalır doğduğum yer"(TXM, 1967: 67). Kaya barsaŋ da koyaş bĭr, üz ilĭŋnĭkĭne citmi "Nereye gitsen de güneş aynı, (ama) kendi ülkeninkine denk olmaz" (TXM, 1967: 67).

Sonuç

Atasözleri, bir milletin ruhunu, inançlarını, bakış açısını, tecrübelerini yansıtan en önemli yapı taşlarıdır. Vatan ise bu değerlerin oluştuğu ve korunduğu yerdir. Dil, kültür, gelenek, inanç vatanla sürdürülür ve vatanla var olur. Atasözleri, vatanın değerleri içerisinde oluşan atalarımızın mirasını, tecrübelerini taşıyan dil hazineleridir. Türk milletinin bir parçası olan Kazan Tatar Türkleri vatanına geçmişten günümüze önem veren ve kutsal sayan bir millet olduğundan atasözlerinde de vatan konusuna sıkça yer vermektedir. Kazan Tatarları 1552 yılından beri Rus hâkimiyeti altında yaşadığından vatan konusu ayrı bir öneme sahiptir. Sürgün, açlık, din değiştirme, ana dil kullanmama gibi pek çok alandaki Rus baskısına rağmen Tatarların yüzyıllardır bulunduğu topraklarda kalmaları ve topraklarına sahip çıkmaları oldukça önemli ve anlamlıdır. Tatar halkının her şeye rağmen kendi benliğini koruyarak baskı altında dahi vatanlarına sahip çıkıp bu duyguyu sözlü kültür unsuru olan atasözlerinde devam ettirmeleri vatanlarına ne derece bağlı olduklarının bir göstergesidir.

Bu bildiride Kazan Tatar Türkçesinde bulunan vatan konulu atasözleri Vatanın Önemi ve Değeri, Vatan ile Birlik Beraberlik, Vatan Bilinci, Vatan ve Halk, Vatandan Ayrı Kalma ve Vatana Özlem, Vatan ile Er Kişi, Vatan ve Düşman, Vatan ile Başka Ülkelerin Kıyası başlıkları adı altında incelenmiştir. Kaynak kitap olarak 1967'de Tataristan'da basılan *Tatar Xalık mekallerĭ* adlı eser kullanılmış ve künyesi kaynakça kısmında belirtilmiştir. Ele alınan alt başlıklar dışında eksik bırakılan bazı noktalar olabilir. Bu amaçla vatan konusu ile ilgili ele alınan 328 atasözü aşağıda verilmiştir. Verilen atasözlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları tırnak içerisinde verilerek daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Vatan Konulu Atasözleri:

Açtan ülseŋ de tugan ilĭŋnĭ taşlama "Açlıktan ölsen de doğduğun yeri terk etme" (TXM, 1967: 76).
Adaşsaŋ, il bĭlen adaş "Yolunu kaybedeceksen vatanın için kaybet" (TXM, 1967: 59).
Akkan-tamgan su bulgan, kalgan-totkan il bulgan "Akıp damlayan su olmuş, kalıp tutunan vatan olmuş" (TXM, 1967: 59).
Altın kömĭş yavgan cirden tugan üsken il artık "Altının gümüşün çok olduğu yerden doğduğun ülken güzel" (TXM, 1967: 66).
Altın-kömĭş çıkkan cirden atanıŋ yortı iŋ yaxşı "Atanın yurdu altın gümüş çıkan yerden daha güzeldir" (TXM, 1967: 63).
Aŋdışkan avıl bulmas, irĭgĭşken il bulmas "Birbirini gözetleyen köy olmaz, söz yarıştıran vatan olmaz" (TXM, 1967: 59).
At eylenĭp tiyegĭn tabar, su eylenip ulagın tabar, ir eylenĭp ilĭn tabar "At dolanıp sürüsünü bulur, su dolanıp oluğunu bulur, er dolanıp vatanını bulur" (TXM, 1967: 68).
At tuygan cirĭne, ir tugan iline (tartır) "At doyduğu yere, er doğduğu yere çeker" (TXM, 1967: 66).
Ata-babam torgan cir, kĭndĭk kanım tamgan cir. "Babamın atamın durduğu yer, göbek kanımın damladığı yer" (TXM, 1967: 63).
Ataŋ da cir, anaŋ da cir "Baban da vatan anan da vatan" (TXM, 1967: 63).

Ataŋ-anaŋ cir-suvın bĭrkayçan da onıtma "Babanın ananın toprağını hiçbir zaman unutma" (TXM, 1967: 63).
Atıŋnan ayırılsaŋ ayırıl, ilden ayırılma "Atından ayrılırsan ayrıl, ülkenden ayrılma" (TXM, 1967: 76).
Baka külĭnde patşa, balık suvında patşa, yĭgĭt ilĭnde patşa "Kurbağa gölünde sultan, balık suyunda sultan, yiğit vatanında sultan" (TXM, 1967: 68).
Bala kadĭrĭn ana bĭlĭr, il kadĭrĭn ir bĭlĭr "Çocuğun kıymetini ana bilir, vatanın kıymetini er bilir" (TXM, 1967: 68).
Başka ilnĭŋ yaxşısı üz ilĭŋnĭŋ şaxşısı "Başka ülkenin güzeli kendi ülkenin pasaklısı" (TXM, 1967: 67).
Bĭr bĭz tügĭl, il bĭlen "Sadece biz yokuz, tüm ülke var" (TXM, 1967: 59)
Bĭr tökĭrse, bĭr bula, il tökĭrse kül bula "Bir kişi tükürse bir olur, ülke tükürse göl olur" (TXM, 1967: 59).
Bĭrde tügĭl ilde köç "Bir kişi de değil vatanda güç" (TXM, 1967: 59.
Bĭrĭkken il bozılmas "Birlik olan ülke bozulmaz" (TXM, 1967: 59).
Bĭrnĭŋ könĭ il bĭlen, ilnĭŋ könĭ cir bĭlen "Yalnızın yaşamı ülke ile ülkenin yaşamı toprak ile" (TXM, 1967: 71).
Bĭz yuk cirde yaxşı "Bizim olmadığımız yer güzel" (TXM, 1967: 76).
Bĭznĭŋ ilde kĭşĭ yugalmıy "Bizim ülkede insan kaybolmaz" (TXM, 1967: 71).
Bolak başı, torak başı. "Pınar başı, yurdun başı" (TXM, 1967: 63).
Bolıt ala, yav çala "Bulut alır, düşman vurur" (TXM, 1967: 1967: 381).
Bozga bassaŋ tayarsıŋ çitke kitseŋ azarsıŋ "Buza bassan kayarsın dışarı gitsen azarsın" (TXM, 1967: 76).
Cir açuvı can açuvı "Vatan acısı can acısı" (TXM, 1967: 63).
Cir östĭnnen kildĭm, cir astınnan kaytmam "Toprağın üstünden geldim altından geri dönmem" (TXM, 1967: 63).
Cir tartmasa da su tarta "Toprak çekmese de su çeker" (TXM, 1967: 64).
Cir tavsız bulmas, il yavsız bulmas "Yer dağsız olmaz, ülke düşmansız olmaz" (TXM, 1967: 381).
Cirden ayırılgan cilge oça "Toprağından ayrılan yele kapılır" (TXM, 19 67: 76).
Cirge töşken göl bulır, utka töşken köl bulır "Toprağa düşen gül olur, ateşe düşen kül olur" (TXM, 1967: 63).
Cirĭ barnıŋ ilĭ bar, cirĭ yuknıŋ ilĭ yuk "Toprağı olanın vatanı var, toprağı olmayanın vatanı yok" (TXM, 1967: 63).
Cirĭ baynıŋ ilĭ bay "Toprağı zenginin ülkesi zengindir" (TXM, 1967: 63).
Cirĭm dimes ir bulmas, öyĭrĭm dimes at bulmas "Toprağım demeyen er olmaz, sürüm demeyen at olmaz" (TXM, 1967: 63).
Cirĭm tar, ciŋĭm kıska "Toprağım dar yenim kısa" (TXM, 1967: 63).
Cirĭnnen ayırılgan cidĭ yıl yılar, ilĭnnen ayırılgan illĭ yıl yılar "Toprağından ayrılan yedi yıl ağlar, vatanından ayrılan elli yıl ağlar" (TXM, 1967: 76).
Cirĭnnen ayırılgan cidĭ yıllık cisĭr "Toprağından ayrılan yedi yıllık azap çeker (TXM, 1967: 76).
Cirlĭ cirĭn maktar, cirsĭz nivĭn maktar? "Topraklı toprağını över, topraksız neyini över?" (TXM, 1967: 63)
Cirlĭ cirĭnde, yögenĭ kulında "Toprağı olan toprağında dizgini elinde" (TXM, 1967: 63).
Cirlĭ kĭşĭ cirĭne, sulı kĭşĭ suvına "Toprağı olan toprağına suyu olan suyuna" (TXM, 1967: 63).
Cirsĭz il bulmas, cilke it bulmas "Topraksız vatan olmaz, omuz et olmaz" (TXM, 1967: 63).
Cirsĭz kĭşĭ ilsĭz kĭşĭ "Topraksız insan ülkesiz insan" (TXM, 1967: 63).
Cirsĭz-yortsız il bulmıy, aşsız-susız kön bulmıy "Yersiz yurtsuz vatan olmaz, susuz aşsız gün olmaz" (TXM, 1967: 63).
Cir-su digen cirsĭndĭre, yöreklernĭ cilkĭndĭre. "Vatan dediğin hasret çektirir, yürekleri heyecanlandırır" (TXM, 1967: 63).

Cir-suvı bar cirĭn söyler, il-yortı bar ilĭn söyler, il-yortı yuk niyĭn söyler? “Toprağı olan toprağını söyler, vatanı yurdu olan vatanını söyler, vatanı yurdu olmayan neyini söyler?”(TXM, 1967: 64).
Cit tügerek bulgançı, il tügerek bulsaçı! “Kenardakiler halka olacağına ülke halka olsun” (TXM, 1967: 59).
Çakma-çokma üz ilĭŋnen çıkma “Çakma çokma kendi ülkenden çıkma” (TXM, 1967: 77).
Çit cirde mal da cirsi “Uzak yerde hayvan bile özlenir” (TXM, 1967: 78).
Çit cirnĭŋ çitĭn minutları küp bula “Uzak yerin zor dakikaları çok olur” (TXM, 1967: 78).
Çitke ışangan ilsĭz, uynaşka ışangan ulsız; doşmanga ışangan dussız, bayga ışangan ĭşsĭz, yaŋgırga ışangan susız kalgan “Yabancıya güvenen vatansız, oynaşa güvenen oğlansız, düşmana güvenen dostsuz, zengine güvenen işsiz, yağmura güvenen susuz kalmış” (TXM, 1967: 68).
Çitke kitseŋ de çitenge ĭlĭp kit “ Dışarıya gitsen de çite asıp git” (TXM, 1967: 78).
Çitnĭ makta, ilĭŋde tor “Dışarıyı öv, ülkende kal” (TXM, 1967: 68).
Çitnĭŋ çitenĭ korısın “Başkasının çiti kurusun” (TXM, 1967: 68).
Çitte arbalagançı, üz ilĭŋde dorbala “Başka yerde at arabası sahibi olacağına, kendi ilinde atın ağzına takılan torba ol” (TXM, 1967: 68).
Çitte soltan buludan ilĭŋde oltan bulu artık; kükte Çulpan buludan suda çurtan bulu artık “Dışarıda sultan olmaktansa ülkende ayakkabının tabanı olmak iyidir, gökte çolpan olmaktansa suda turna balığı olmak iyidir” (TXM, 1967: 68).
Çitte yörgen tarıgır, tugan ilĭn sagınır “Dışarıda dolaşan belaya uğrar, doğduğu yeri özler” (TXM, 1967: 68).
Çittegĭ küŋĭlge kĭrmes “Uzaktaki gönülden de uzak olur” (TXM, 1967: 78).
Çittegĭnĭŋ çitĭ kitĭk “Uzaktakinin çiti kırık” (TXM, 1967: 78).
Danlı yĭgĭt il öçĭn üler “Şanlı yiğit vatanı için ölür” (TXM, 1967: 69).
Dönya kiŋ dip taralma, taralgan tarını tavık çüpli “Dünya geniş diye darlanma, saçılan darıyı tavuk toplar” (TXM, 1967: 76).
Dus bitlĭgĭn kigen doşman xeter “Dost görünümlü düşman tehlikelidir” (TXM, 1967: 381).
Edem balası, ilnĭŋ lalesĭ “İnsanoğlunun çocuğu, ülkenin lalesi” (TXM, 1967: 59).
Evvelgĭ yav il bulmas “Eski düşman dost olmaz” (TXM, 1967: 381).
Felen cirde fayda bar, üz cirĭŋdey kayda bar? “Falan yerde fayda var öz toprağın gibi nerde var?” (TXM, 1967: 66).
Her çeçekniŋ üz isĭ, her xalıkıŋ üz tösĭ “Her çiçeğin kendi kokusu, her halkın kendi rengi” (TXM, 1967: 74).
Herkĭmge üz ilĭ gaziz “Herkese kendi ülkesi aziz” (TXM, 1967: 66).
Herkĭmniŋ üz vatanı altın, yörek töbĭ yalkın “Herkesin kendi vatanı altın, yüreğinin içi yangın” (TXM, 1967: 66).
Irulı il oyalı kaz “Kabileli il yuvalı kaz” (TXM, 1967: 62).
Iruvına küre yolası “Kabilesine göre geleneği”(TXM, 1967: 62).
İdĭl buyı bereketli cir “İdil boyu bereketli yer” (TXM, 1967: 64).
İdĭl kiçmi il bulmas “İdil Nehrinin geçmediği yer vatan olmaz” (TXM, 1967: 64).
İdĭl kiçmi il bulmas, ĭş bĭlmegen ir bulmas “İdil geçmeyen ülke olmaz, iş bilmeyen er olmaz” (TXM, 1967: 69).
İdĭl suvı bal bulsa, ilge citmes “İdil suyu bal olsa, ülkeye yetmez” (TXM, 1967: 64).
İdĭl suvı irkin su, il ĭçkenge kimĭmi “İdil suyu özgür/bol su, ülkenin içmesiyle tükenmez (TXM, 1967: 64).
İdĭl yort imin yort “İdil yurdu güvenli yurt” (TXM, 1967: 64).
İgĭn kibeksĭz bulmas, il tinteksĭz bulmas “Ekin kepeksiz olmaz, ülke ahmaksız olmaz” (TXM, 1967: 59).
İgĭnlĭ ilnĭ taşlama “Bereketli ülkeni terk etme” (TXM, 1967: 77).

İl açuvı yaman açu "Vatan acısı yaman acıdır" (TXM, 1967: 59).
İl agımı bĭlen su agımı bĭr "Suyun yönü ile ülkenin yönü birdir" (TXM, 1967: 59).
İl almagan, illĭ yıl yatır "Ülke almayan elli yıl yatar" (TXM, 1967: 59).
İl atkan taş yırak kite "Ülkenin attığı taş uzağa gider" (TXM, 1967: 59).
İl bar cirde ir bar, ir bar cirde il bar. "Vatanının olduğu yerde er var, erin olduğu yerde vatan var" (TXM, 1967: 69).
İl barda ir xur bulmas, ir barda il xur bulmas "Ülke varken er hor olmaz, er varken ülke hor olmaz" (TXM, 1967: 69).
İl bay bulsa, yarlılıgıŋ sizĭlmi "Ülken zengin olursa fakirliğin anlaşılmaz" (TXM, 1967: 59).
İl bay bulsın, ir can bulsın. "Vatan zengin olsun, er can olsun" (TXM, 1967: 69).
İl bĭlen ĭtergeç, tav küçken "Ülke ile itince dağ göçmüş" (TXM, 1967: 59).
İl bĭlen kara kön beyrem "Vatan ile kara gün bayram" (TXM, 1967: 59)
İl bĭlen kilgen bela avır bulmıy "Vatandan gelen bela ağır olmaz" (TXM, 1967: 59).
İl bĭlen kilgen kaygı kaygı tügĭl, yalgız başka kilmesĭn "Vatandan gelen kaygı kaygı değildir, yalnız başınayken kaygı gelmesin" (TXM, 1967: 59).
İl bĭlen kisĭlgen barmaktan kan çıkmas "Vatan ile kesilen parmaktan kan çıkmaz" (TXM, 1967: 59).
İl bĭlen kürgen olı tuy "Ülke ile gördüğün/görülen büyük düğündür" (TXM, 1967: 59).
İl birgende, dusıŋ bulsın, cir birgende, kuşıŋ bulsın "İl verdiğinde, dostun olsun, yer/toprak verdiğinde eşin olsun (TXM, 1967: 60).
İl bĭtmese ir bĭtmes "Ülke bitmezse er bitmez" (TXM, 1967: 69).
İl buvaz, itek kiŋ "Ülke gebe, etek geniş" (TXM, 1967: 60).
İl cir astında yılannı küre "Devlet yer altındaki yılanı görür" (TXM, 1967: 60).
İl cirsĭz bulmas, cir susız bulmas "Ülke topraksız olmaz toprak susuz olmaz" (TXM, 1967: 64).
İl eyrenĭ bavırnı suvıtmıy (TXM, 1967: 60) "Memleket ayranı yüreğini soğutmaz".
İl gamĭn cıygan ir il agası bulır "Ülkenin gamını çeken er ülkenin ağası olur" (TXM, 1967: 69).
İl ĭçĭ altın bişĭk "Vatanın içi altın beşik" (TXM, 1967: 62).
İl ĭçĭne il sıyar "Ülke içine ülke sığar" (TXM, 1967: 62).
İl ikmegĭ irĭklĭ, ĭşlep alsaŋ kimĭklĭ "Ülke ekmeği özgür, çalışıp alsan eklemli (zahmetli)" (TXM, 1967: 60).
İl il bĭlen, tĭgĭrmenĭ cil bĭlen "Ülke ülke ile değirmeni yel ile" (TXM, 1967: 74).
İl ilge kuşılsa, bĭr-bĭrĭnnen ölgĭ ala, irge ir kuşılsa, bĭrbĭrĭnnen bilgi ala "Ülke ülkeye katılsa birbirini örnek alır, er ile er bir araya gelse birbirinden bilgi alır"(TXM, 1967: 69).
İl ilĭ bĭlen bulganda, ilemen üzĭ bĭlen bula "Ülke ülke ile olduğunda hükümdar kendi ile olur" (TXM, 1967: 71).
İl ilĭ bĭlen, baka külĭ bĭlen "Kurbağa gölü ile vatanı olan vatanı ile" (TXM, 1967: 60).
İl ilnĭŋ töbĭ bĭr, ir irnĭŋ tĭlegĭ bĭr "Vatanların temeli bir, erlerin dileği bir" (TXM, 1967: 69).
İl ĭşĭ olı ĭş "Ülke işi kutsal iş" (TXM, 1967: 74).
İl kadĭrĭn il bĭlĭr "Ülkenin kıymetini ülke bilir" (TXM, 1967: 74).
İl kiçken küpĭrden sin de kiç "Ülkenin geçtiği köprüden sen de geç" (TXM, 1967: 61).
İl köçĭ İdĭl köçĭ "Ülkenin gücü İdil'in gücü" (TXM, 1967: 61).
İl köyĭngende köyĭn, il söyĭngende söyĭn "Ülken dertlendiğinde dertlen, sevindiğinde sevin" (TXM, 1967: 64).
İl kungan cirde, at tuygan cirde "Ülke konduğu yerde at doyduğu yerde" (TXM, 1967: 67).
İl kupsa, İdĭl kubar, avıl kupsa, davıl kubar "Ülke kalksa, İdil kalkar, köy kalksa fırtına kopar" (TXM, 1967: 61).
İl kürgennĭ kürĭrbĭz "Ülkenin gördüğünü görürüz/yaşarız" (TXM, 1967: 61).
İl kürmek bĭr burıç, ir sınamak bĭr burıç "Vatan görmek bir borç, er sınamak bir borç" (TXM, 1967: 69).
İl namusı ir muyınında "Ülke namusu er boynunda" (TXM, 1967: 71).

İl oşatsa, atıŋnı suy “Ülken için faydalıysa atını kes” (TXM, 1967: 61).
İl ömĭtĭn ir aklar, irnĭŋ danın il saklar “Vatanın ümidini er sağlar, erin şanını vatan saklar” (TXM, 1967: 69).
İl örse, buran kubar “Ülke üflese, fırtına kopar” (TXM, 1967: 61).
İl östĭnde illĭ altın “Ülke üstünde elli altın” (TXM, 1967: 61).
İl öyĭŋde ni eytmes, öyresĭne ni katmas? “Ülke evinde ne söylemez, aşına ne katmaz (TXM, 1967: 61).
İl öyĭrsĭz, urman kiyĭksĭz bulmıy “Ülke sürüsüz, orman yırtıcı hayvansız olmaz” (TXM, 1967: 61).
İl süzĭn totkan ir bulır. “Vatana sözünü tutan er olur” (TXM, 1967: 69).
İl tatu bulsa, ĭşĭn buldırır, tarkav bulsa, yatnı köldĭrĭr “Ülke huzurlu olsa işini oldurur, karışık olursa yabancıyı güldürür” (TXM, 1967: 61).
İl tĭlegĭ ir “Vatanın dileği erdir” (TXM, 1967: 69).
İl tĭler amanlık, doşman tĭler yamanlık “Ülke ister iyilik, sağlık, düşman ister kötülük” (TXM, 1967: 381).
İl tĭlĭ deva bulır “Ülke dili şifa olur”(TXM, 1967: 61).
İl tĭlĭn almagan imgekke kalır “Ülke dilini bilmeyen sıkıntı yaşar” (TXM, 1967: 61).
İl tökĭrse, kül bulır, bĭr tökĭrse, ni bulır “Ülke tükürse göl olur, bir kişi tükürse ne olur” (TXM, 1967: 61).
İl uyın uylağançı yetim tuyın tuylar “Ülke oyun düşünürse yetim düğün yapar” (TXM, 1967: 71).
İl yarlı, namus bay “Ülke fakir, namus zengin” (TXM, 1967: 62).
İl yaxşılıknı onıtmas “Ülke iyiliği unutmaz” (TXM, 1967: 62).
İl yazmışı ir östĭnde, ir yazmışı kükrek köçĭnde “Ülkenin geleceği er üstünde, erin geleceği yürek gücünde” (TXM, 1967: 69).
İl zur, itek kiŋ bĭzge de çıgar bĭr tiŋ “Ülke büyük, etek geniş bize de çıkar bir pay” (TXM, 1967: 60).
İlde bulsa kulda “Ülkede olsa elde olur” (TXM, 1967: 60).
İlde bulsa ülmessĭn, ilsĭz könĭŋ kürmessĭn “Ülkende olursan ölmezsin ülken olmadan gün görmezsin” (TXM, 1967: 60).
İlde bulsa, irĭnge tiye, avılda bulsa avızga tiye “Ülkede olsa dudağa değer, köyde olsa ağza değer” (TXM, 1967: 60).
İlde helaket ye feleket bulsa, annan kit “Ülkede ziyan da felaket de olsa oradan git” (TXM, 1967: 77).
İlde illĭ igiz bar. “Ülkede elli ikiz (aynı, eş) var” (TXM, 1967: 60).
İlde illĭ törlĭ kĭşĭ bula “Ülkede elli türlü insan olur” (TXM, 1967: 60).
İlden ayırılgannı yav çaba “Vatanından ayrılanı düşman kapar” (TXM, 1967: 381).
İlden bĭrer cĭp cıysaŋ da, yetimge bĭr külmek bula “Ülkenden birer ip toplasan yetime bir gömlek olur” (TXM, 1967: 60).
İlden kilgen ilge kiter “Devletten gelen devlete gider” (TXM, 1967: 60)
İles ilden kiter “Aklı olmayan ülkesinden gider” (TXM, 1967: 77).
İles illĭ yıl ilde yörse de ilĭn tanımas “Yarım akıllı elli yıl ülkede yaşasa da ülkesini bilmez” (TXM, 1967: 71).
İlge ata ir kirek “Ülkeye baba er gerek” (TXM, 1967: 69).
İlge birseŋ aşıŋnı, il kadirler başıŋnı, ĭtke birseŋ aşıŋnı, ĭtler söyrer başıŋnı “Ülkene verirsen aşını, ülke okşar başını, ite verirsen aşını itler sürür başını” (TXM, 1967: 60).
İlge kuşılsaŋ, ir bulasıŋ, ilden ayırılsaŋ, xur bulasın “Ülkeye katılırsan er olursun, ülkenden ayrılırsan hor olursun” (TXM, 1967: 69).
İlge ni bulsa, bĭzge şul bulır “Ülkeye ne olursa bize de o olur” (TXM, 1967: 60).
İlge sıymagan baş idĭlge batkan taş “Ülkeye sığmayan baş İdil’e batan taş” (TXM, 1967: 77).
İlge tayangan İdĭl kiçer “Ülkesine dayanan İdil Nehrini geçer” (TXM, 1967: 60).
İlĭ bĭrdemnĭŋ könĭ bĭrdem “Ülkesi birlik içinde olanın günü de birliktedir” (TXM, 1967: 60).
İlĭ irkĭnnĭŋ könĭ irkĭn “Ülkesi hür olanın yaşamı hür olur” (TXM, 1967: 60).

İlĭ nıknıŋ bili nık "Ülkesi güçlü olanın beli sağlam olur" (TXM, 1967: 60).
İlĭ yuknıŋ önĭ yuk "Ülkesi olmayanın sesi yok"(TXM, 1967: 77).
İlĭ yuknıŋ tüşegĭ yuk, ikmegĭ yuknıŋ köyşevĭ yuk "Ülkesi olmayanın yatağı yok, ekmeği olmayanın çiğnemesi yok" (TXM, 1967: 77).
İlĭm-könĭm bulmasa, ayım-könĭm tumasın! "Halkım olmasa, ayım güneşim doğmasın!" (TXM, 1967: 64)
İlĭm-xalkım dip ir üler, umartam dip kort üler "Vatanım halkım diyerek er ölür, kovanım diyerek arı ölür" (TXM, 1967: 69).
İlĭn bĭlmegen iglĭksĭz, xalkın bĭlmegen xolıksız, nesĭlĭn bĭlmegen nesepsĭz "Ülkesini bilmeyen nankör, halkını bilmeyen karaktersiz, neslini bilmeyen nesepsiz" (TXM, 1967: 72).
İlĭn bĭlmegen tilĭ "Ülkesini bilmeyen delidir" (TXM, 1967: 71).
İlĭn bĭlmegennen igĭlĭk kötme "Ülkesini bilmeyenden iyilik bekleme" (TXM, 1967: 71).
İlĭn söygen ir bulır "Vatanını seven er olur" (TXM, 1967: 69).
İlĭnde barnıŋ irĭnĭne tiye, cirĭnde barnıŋ cĭlĭgĭne tiye. "Ülkesinde olanın dudağına değer, toprağında olanın iliğine değer" (TXM, 1967: 64).
İlĭnde ni barın başka ilden sora, öyĭŋde ni barın kürşĭŋnen sora "Ülkende ne oldunu başka ülkeye sor, evinde ne olduğunu komşuya sor" (TXM, 1967: 60).
İlĭne dus, yavga kas "Ülkesine dost düşmana rakip" (TXM, 1967: 381).
İlĭŋ turında uylasaŋ, gömĭrĭŋ ozın bula. "Ülken hakkında düşünürsen ömrün uzun olur" (TXM, 1967: 66).
İlĭŋ utta köyse de, ocmaxtan yaxşı "Vatanın ateşte yansa da cennetten güzeldir" (TXM, 1967: 64).
İlĭŋnĭ söysen, irlĭk ĭstisĭŋ "Ülkeni seversen erlik istersin" (TXM, 1967: 69).
İlleştĭrmek ilçĭden, yavlaştırmak yavçıdan; yaŋgırlı kön yamçıdan "Vatan yapmak vatanseverden, düşmanlaştırmak düşmandan, yağmurlu gün arabacıdan" (TXM, 1967: 381).
İllĭ cirde bazar, ilsĭz cirde mazar "Ülken olan yer pazar, ülken olmayan yer mezar" (TXM, 1967: 61).
İllĭ ilĭ bĭlen, ciken külĭ bĭlen "Ülkesi olan ülkesi ile su kamışı suyu ile" (TXM, 1967: 61).
İllĭ ilĭn maktar, yüke suygan, külĭn maktar "Ülkesi olan ülkesini över, ıhlamur ağacının kabuğunu soyan suyunu över" (TXM, 1967: 67).
İllĭ ilĭnde, yüke külĭnde "Ülkeli ülkesinde ıhlamur gölünde (olmalı)" (TXM, 1967: 61).
İlnĭ söygen irnĭ söy, ilnĭ sükken irden kaç "Vatanını seven eri sev, vatana küfreden erden kaç" (TXM, 1967: 69).
İlnĭŋ bilĭ nık bulsa, yarlınıŋ küŋĭlĭ tuk bula "Ülkenin beli sağlam olursa fakirin gönlü tok olur" (TXM, 1967: 61).
İlnĭŋ illĭgĭ irĭnnen tanılır ilĭnĭŋ baylıgı cirĭnnen "Ülkenin ülkeliği erinden bilinir ülkenin zenginliği yerinden bilinir" (TXM, 1967: 69).
İlnĭŋ ĭşĭn ir yökli, irnĭŋ ĭşĭn il yökli "Ülkenin işini er üstlenir, erin işini ülke üstlenir" (TXM, 1967: 69).
İlnĭŋ könĭ cir bĭlen "Ülkenin güneşi toprak ile" (TXM, 1967: 64).
İlnĭŋ kulı yatkan cirde irnĭŋ başı yatır "Ülkenin elinin yattığı yerde erin başı yatar" (TXM, 1967: 69).
İlnĭŋ küzĭ illĭ "Ülkenin gözü ellidir" (TXM, 1967: 61).
İlnĭŋ tötĭnĭ de xuş islĭ " Ülkenin dumanı bile hoş kokulu" (TXM, 1967: 64).
İlnĭŋ utına yan, bozına tuŋ! "Ülkenin ateşiyle yan, buzuyla don" (TXM, 1967: 61)
İlnĭŋ yemi ilĭ bĭlen, vatan yemi cirĭ bĭlen "Ülkenin tadı ülkesi ile vatanın tadı toprağı ile" (TXM, 1967: 64).
İlsĭz-issĭz tugayda yav bar "Vatansız dere yatağında düşman olur" (TXM, 1967: 381).
İŋ zur sagış vatan sagışı "En zor özlem vatan özlemi" (TXM, 1967: 77).
İpli kĭşĭ ilĭnnen kitmi "Akıllı kişi ülkesinden gitmez" (TXM, 1967: 77).
İr akılı bĭr altın, il akılı mĭŋ altın. "Er aklı bir altın, ülke aklı bin altın" (TXM, 1967: 69).

İr bakkannı il bakkan, ir kakkannı il kakkan “Erin baktığına ülke bakmış, erin kaktığına ülke kakmış” (TXM, 1967: 69).
İr bar cirde il xur bulmas “Erin olduğu yerde ülke hor olmaz” (TXM, 1967: 69).
İr başına kilse kilsin, il başına kilmesĭn “İnsanın başına ne gelirse gelsin vatanın başına gelmesin” (TXM, 1967: 70).
İr ilĭnde kadĭrlĭ “Er vatanında kıymetli” (TXM, 1967: 70).
İr ilĭnnen irĭgĭp ayırılmas “Er ülkesinden sıkılıp ayrılmaz” (TXM, 1967: 70).
İr irlĭgĭn itmese, il illĭgĭn itmes “Er erliğini yapmazsa vatan vatanlığını yapmaz” (TXM, 1967: 70).
İr kadĭrĭ il bĭlen “Erin değeri vatan ile” (TXM, 1967: 70).
İr kartaysa da il kartaymıy “Er yaşlansa da ülke yaşlanmaz” (TXM, 1967: 70).
İr kaygısı ilde “Er kaygısı ülkede”(TXM, 1967: 70).
İr salmagın il küterĭr, il salmagın ir küterĭr “Erin ağırlığını ülke yükseltir, ülkenin ağırlığını er yükseltir” (TXM, 1967: 70).
İr yaxşısı ilge yarıy “Erin iyisi ülkeye faydalıdır” (TXM, 1967: 70).
İr yĭgĭt üzĭ öçĭn tuva, ilĭ öçĭn üle “Er yiğit kendisi için doğar, vatanı için ölür” (TXM, 1967: 70).
İr yĭgĭtnĭŋ yaxşısı il bĭlen “Er yiğidin iyisi ülke ile” (TXM, 1967: 70).
İrden aşmak bar, ilden aşmak yuk “Erden geçmek var, vatandan geçmek yok” (TXM, 1967: 70).
İrĭklĭ irnĭŋ ilĭ irkin “Bağımsız erin ülkesi bağımsız” (TXM, 1967: 70).
İrĭnçek yort il bulmas, il bulsa da gĭl bulmas “Tembel yurt ülke olmaz, ülke olsa da kalıcı olmaz” (TXM, 1967: 64).
İrler ayırılsa, il taralır “Erler giderse ülke daralır” (TXM, 1967: 70).
İrler kiŋeşĭ il korgan “Erlerin istişaresi ülke kurmuş” (TXM, 1967: 70).
İrlerĭ tatunıŋ ilĭ tatu “Erleri huzurlu olanının ülkesi huzurlu” (TXM, 1967: 70).
İrnĭŋ danı ilĭnnen, xalkı bĭlen cirĭnnen “Erin şanı ülkesinden halkı ile yerinden” (TXM, 1967: 70).
İrnĭŋ yaxşısı ilĭ bĭlen kiŋeşĭr, xatın yaxşısı irĭ bĭlen kiŋeşĭr “Erin iyisi ülkesine danışır, hatunun iyisi erine danışır” (TXM, 1967: 70).
İsĭŋ barda il tanı, köçĭŋ barda cir tanı “Aklın varsa ülkeni bil, gücün varsa toprağını bil” (TXM, 1967: 62).
İşĭ iplĭ ilĭnnen kitmes “Eli hünerli olan ülkesinden ayrılmaz” (TXM, 1967: 78).
İt kızıl bulsa da tölkĭ bulmas, devletsiz ilnĭŋ kürkĭ bulmas “İt kırmızı olsa da tilki olmaz, devletsiz ülkenin görkü olmaz” (TXM, 1967: 62).
İt öçĭn şĭş köyer, il öçĭn ir köyer “Et için şiş yanar, vatan için er yanar” (TXM, 1967: 70).
İt tuygan cirĭne, ir tugan cirĭne “İt doyduğu yere er doğduğu yere” (TXM, 1967: 70).
İyesĭz cir yuk “Sahipsiz toprak yok” (TXM, 1967: 64).
Kaçıp kitseŋ de çeçĭp kit, kaytuvıŋa aş bulır “Kaçıp gitsen de tohum ek git, döndüğünde yemek olur” (TXM, 1967: 77).
Kara cirnĭ yamanlama, kaytıp şunda barırsıŋ, kavĭm-ilnĭ yamanlama, kargışına kalırsıŋ “Kötü yeri kötüleme dönüp oraya gidersin, kavmini ülkeni kötüleme bedduasına uğrarsın” (TXM, 1967: 62).
Kardeş cıyılsa, kavĭm bulır, sıyır cıyılsa, savım bulır “Kardeşler bir araya gelirse kavim olur, sığırlar bir araya gelince sağım olur” (TXM, 1967: 62).
Kaya barsam, kayda yörsem, nişlesem de xetĭrĭmde meŋgĭ kalır tugan cirĭm “Nereye gitsem, nerde yürüsem ne yapsam da aklımda sonsuza kadar kalır doğduğum yer”(TXM, 1967: 67).
Kaya barsaŋ da koyaş bĭr, üz ilĭŋnĭkĭne citmi “Nereye gitsen de güneş aynı, (ama) kendi ülkeninkine denk olmaz” (TXM, 1967: 67).
Kervan kiçer ut kalır, xalık kiçer yort kalır “Kervan gider ateş kalır, halk gider yurt kalır” (TXM, 1967: 72).
Kĭmnĭŋ cirĭn cirleseŋ, şunıŋ cırın cırlarsıŋ “Kimin toprağında yaşasan, onun şarkısını söylersin” (TXM, 1967: 77).

Kiŋ kisĭlgen tun tuzmıy, akıllaşıp yörgen il tuzmıy "Geniş kesilen elbise yıpranmaz, akıllı hareket eden ülke dağılmaz" (TXM, 1967: 62).
Kiŋ kiyĭm tuzmas, kiŋeşlĭ il azmas "Geniş giyim yıpranmaz, istişareli ülke yoldan çıkmaz" (TXM, 1967: 62).
Kiŋeşlĭ cirde kimlĭk yuk, kiŋeşsĭz cirde igĭlĭk yuk "Danışılan yerde eksiklik yok, danışılmayan yerde iyilik yok" (TXM, 1967: 62).
Kĭşĭ ilĭnde soltan bulgançı, üz ilĭnde oltan bul! "Yabancının ülkesinde sultan olacağına kendi ülkende ayakkabı tabanı ol" (TXM, 1967: 67)
Kĭşĭ ilĭnde tavık bulgançı, üz ilĭnde eteç bul! "Yabancının ülkesinde tavuk olacağına kendi ülkende horoz ol" (TXM, 1967: 67)
Kĭşĭ ilĭnde xan bulgançı, üz ilĭnde çaban bul! "Yabancının ülkesinde han olacağına kendi ülkende çoban ol" (TXM, 1967: 67)
Kĭşĭ ilĭnĭŋ tanı taŋ bulıp atmas, suvı su bulıp akmas, aksa da yörekke yatmas "Yabancı ülkenin şafağı şafak sökmez, suyu su olup akmaz aksa da içine sinmez" (TXM, 1967: 67).
Kĭşĭ tugan cirde bulmas, tuygan cirde bulır "İnsan doğduğu yerde olmaz, doyduğu yerde olur" (TXM, 1967: 65).
Kĭşĭ üz ihtıyarile tugan ilden çıgıp kitmes, sebepsĭz sörlĭgü kahrĭn üzĭne ixtıyar itmes "Kişi kendi iradesiyle doğduğu yerden çıkıp gitmez, nedensiz yere talihsizlik kahrını seçmez" (TXM, 1967: 77).
Kiterge bulsaŋ, il yaman; küçesĭ bulsaŋ, cir yaman "Gidecek olsan, ülke kötü, göçecek olsan yer kötü" (TXM, 1967: 77).
Kitkennen kitĭk çülmek kalır "Gidenden kırık çömlek kalır" (TXM, 1967: 77).
Kitkennen uçak yandırta almassıŋ "Gidene ocak yaktıramazsın" (TXM, 1967: 77).
Köle kilgen il bulmas, kürĭne çıkkan yav bulmas "Gülerek gelen ülke olmaz, görünen düşman olmaz" (TXM, 1967: 381).
Kötü taşlagan malnı bürĭ alır, il taşlagan irnĭ gür alır "Sürünün terkettiği hayvanı kurt alır, ülkesini bırakan yiğidi mezar alır" (TXM, 1967: 77).
Külnĭŋ danın balık çıgarır, ilnĭŋ danın xalık çıgarır "Gölün namını balık çıkarır, ülkenin namını halk çıkarır" (TXM, 1967: 72).
Küp tökĭrse, kül bulır, küp bĭrĭkse, il bulır "Çok tükürse göl olur, çok birikse ülke olur" (TXM, 1967: 62).
Küzsĭz yeşersĭŋ, ilsĭz yeşi almassıŋ "Gözsüz yaşarsın vatansız yaşayamazsın" (TXM, 1967: 77).
Mal kuygan cirĭn ĭzli, ir tugan cirĭn ĭzli "Hayvan konulduğu yeri arar/ister, er doğduğu yeri ister" (TXM, 1967: 70).
Mal torgan cirĭn, ir tugan ilĭn onıtmas "Hayvan durduğu yeri, er doğduğu yeri unutmaz" (TXM, 1967: 70).
Oçırırga cil köçlĭ, köreşĭrge il köçlĭ "Uçurmak için yel güçlü, güreşmek için ülke güçlü" (TXM, 1967: 62).
Öy öy östĭnde bulır, il il östĭnde bulmas "Ev ev üstünde olur, ülke ülke üstünde olmaz" (TXM, 1967: 74).
Öyĭrĭm dimes at bulmas, ilĭm dimes ir bulmas "Sürüm demeyen at olmaz vatanım demeyen er olmaz" (TXM, 1967: 70).
Öynĭ xatın korgan, ilnĭ irler korgan "Evi hatun kurmuş, ülkeyi erler kurmuş"(TXM, 1967: 70).
Rexet bulsa da torgan cir, sagındıra tugan il! "Rahat olsa da yaşadığın yer, özleniyor doğduğun yer" (TXM, 1967: 67).
Rızık çitke yazsa yazsın, tufrak çitke yazmasın! "Rızkı uzağa yazarsa yazsın, toprağını uzağa yazmasın!" (TXM, 1967: 65)
Sallanmagan töksĭz sakal bulmas, bĭr yamanga un yaxşısız il bulmas "Sallanmayan tüysüz sakal olmaz, bir kötüye on tane kötü olmayan il olmaz (TXM, 1967: 62).

Sıyırnıŋ sötï tïlïnde, irnïŋ bexïtï ilïnde “Sığırın sütü dilinde, erin bahtı ülkesinde” (TXM, 1967: 70).
Sïznïŋ ilde sïz kıybat, bïznïŋ ilde bïz kıybat! “Sizin ülkenizde siz değerli, bizim ülkemizde biz” (TXM, 1967: 67)
Sovet ilïbïz izgï cirïbïz “Sovyetler Birliği ülkemiz mukaddes toprağımız” (TXM, 1967: 65).
Su sıygan yarında, ir tugan ilïnde “Su sığdığı yarda (kıyıda). insan doğduğu yerde” (TXM, 1967: 70).
Su-sıygan yarında, yïgït tugan cirïnde. “Su sığdığı yarda (kıyıda) yiğit doğduğu yerde” (TXM, 1967: 65).
Susız cirge öy korma, utsız cirge il korma “Susuz yere ev kurma, otsuz yere devlet kurma” (TXM, 1967: 62).
Suvı bïlen cir kadïrlï, ilï bïlen ir kadïrlï “Suyu ile toprak değerli, ülkesi ile er değerli” (TXM, 1967: 70).
Taşlama ilïŋnï, kan basar küzïŋnï “Bırakma ülkeni kan basar gözünü”(TXM, 1967: 77).
Tav bilsïz bulmas, edem ilsïz bulmas “Dağ sırtsız olmaz, insan vatansız olmaz” (TXM, 1967: 62)
Tayanma bilïŋe, tayan ilïŋe “Dayanma sırtına, dayan vatanına” (TXM, 1967: 62).
Tufrak hemmebïznïŋ anası “Toprak hepimizin anası” (TXM, 1967: 65).
Tugan cir, xalık yortı “Doğduğun yer, halkın yurdu” (TXM, 1967: 65).
Tugan cirden kïm tuygan? “Doğduğu yerden kim doymuş?” (TXM, 1967: 65)
Tugan cirdey cir bulmas, tugan ildey il bulmas “Doğduğun toprak gibi toprak olmaz, doğduğun ülke gibi ülke olmaz” (TXM, 1967: 65).
Tugan cirge tuvıŋ tïke “Doğduğun yere bayrağını dik” (TXM, 1967: 65).
Tugan cirïm tugan tufragım “Doğduğum yerim doğduğum toprağım” (TXM, 1967: 65).
Tugan cirnïŋ könï de ïssï, tönï de ïssï “Doğduğun yerin gündüzü de sıcak, gecesi de sıcak” (TXM, 1967: 65).
Tugan cïrnïŋ yalkını da dulkını da canga yagımlı “Doğduğun yerin alevi de dalgası da cana yakın” (TXM, 1967: 65).
Tugan ilde yeşemegen yeşev kadïrïŋ bïlmes. “Doğduğu yerde yaşamayan yaşamın değerini bilmez” (TXM, 1967: 67).
Tugan ilden kïm tuygan “Doğduğu ülkeye kim doymuş” (TXM, 1967: 77).
Tugan ilïŋ tugan anaŋ (TXM, 1967: 65) “Doğduğun ülken doğduğun anan”.
Tugan ilnïŋ ïtï de yakın “Doğduğun yerin köpeği bile değerli” (TXM, 1967: 65).
Tugan ilnïŋ kadïrïŋ çitte yörseŋ bïlïrsïŋ “Doğduğun yerin kıymetini uzağa gittiğinde bilirsin” (TXM, 1967: 67).
Tugan tufrak suvıtmıy “Doğduğun toprak üşütmez” (TXM, 1967: 65).
Tugan tufrakka baskan ïz suvınmıy “Doğduğun toprağa bastığında iz soğumaz” (TXM, 1967: 65).
Tugan-üsken cirden de matur cir bulmas “Doğup büyüdüğün yerden güzel yer olmaz” (TXM, 1967: 65).
Tun yakasız bulmas, il agasız bulmas “Elbise yakasız olmaz, ülke ağa beysiz olmaz” (TXM, 1967: 62).
Tuydırgan il de tuydıra “Doyuran ülke doyurur” (TXM, 1967: 77).
Tuygan cirden tugan cir yaxşı “Doyduğun yerden doğduğun yer güzel” (TXM, 1967: 67).
Ul kargasa, bïr bela, il kargasa, mïŋ bela “Oğul bedduası bir bela, ülke bedduası bin bela” (TXM, 1967: 77).
Ülïm cılavsız, tuy üpkesïz, cir taşsız, il yavsız bulmas “Ölüm ağıtsız, düğün öfkesiz, yer taşsız, ülke düşmansız olmaz” (TXM, 1967: 382).
Ülïm turında uylama, ilïŋ turında uyla “Ölüm hakkında düşünme, vatanın hakkında düşün” (TXM, 1967: 66).
Ülseŋ de tugan cirge yabış. “Ölsen de doğduğun yere yapış (terk etme)” (TXM, 1967: 66).
Üz cirïŋde ni ïşleseŋ de irïklï “Kendi toprağında ne yapsan da özgürsün” (TXM, 1967: 67).
Üz ilïm altın bişïk, kïşï ilï üte tişïk “Kendi ülkem altın beşik, diğer ülkenin dibi delik” (TXM, 1967: 67).
Üz ilïm üzïme kadïrlï “Kendi ülkem kendime kıymetli” (TXM, 1967: 65).

Üz ilĭmnĭŋ başı bulmasam da, ĭrgesĭnĭŋ taşı bulıym "Kendi ülkemin başı olmasam da, toprak sınırının taşı olayım" (TXM, 1967: 65).
Üz ilĭŋ gölstan, kĭşĭ ilĭ gürĭstan "Kendi ülken gülistan yabancı ülke kabristan" (TXM, 1967: 67).
Üz ilĭŋ üz anaŋ, üzge il ügĭ anaŋ "Kendi ülken öz anan, başka ülke üvey anan" (TXM, 1967: 68).
Üz ilĭŋ üz öyĭŋ "Öz vatanın öz evin" (TXM, 1967: 66).
Üz ilĭŋde karlıgaç bulsaŋ da, çit ilde karga bulasıŋ "Kendi ülkende kırlangıç olsan da başka ülkede karga olursun" (TXM, 1967: 68).
Üz ilĭŋde kĭm de bi "Kendi ülkesinde herkes bey" (TXM, 1967: 67).
Üz ilĭŋde salma aşa, kĭşĭ ilĭnde elbe aşa "Kendi ülkende erişte ye, başkasının ülkesinde helva ye" (TXM, 1967: 68).
Üz ilĭŋde sandugaç bulsaŋ da, yat yılga buyında sayrap bulmıy "Kendi ilinde bülbül olsan da yabancı nehir boyunda ötmek olmaz"(TXM, 1967: 68).
Üz ilĭŋde üzĭŋ zur "Öz vatanında güçlüsün" (TXM, 1967: 65).
Üz kavĭmĭŋnĭ xörmet itseŋ, yat kavĭmge kol bulmassıŋ "Kendi milletine hürmet edersen, yabancı millete kul olmazsın" (TXM, 1967: 62).
Üzekke ütken cil yaman, ilĭnnen bizgen ir yaman "İçe işleyen yel kötü, ülkesinden bezen er kötü" (TXM, 1967: 77).
Üzĭm öçĭn tuganmın, ilĭm öçĭn ülermĭn "Kendim için doğarım, ülkem için ölürüm" (TXM, 1967: 65).
Üzĭn tanıgan ilĭn tanır "Kendini bilen ülkesini bilir" (TXM, 1967: 71).
Vafasızga vatan yuk "Vefasıza vatan yok" (TXM, 1967: 63).
Vatan ataŋ "Vatan baban" (TXM, 1967: 63).
Vatan barınnan da gaziz "Vatan hepsinden de aziz" (TXM, 1967: 63).
Vatan ikĭnçĭ anaŋ "Vatan ikinci anan" (TXM, 1967: 63).
Vatan lezzeti iŋ tatlı lezzet "Vatan lezzeti en tatlı lezzet" (TXM, 1967: 63).
Vatan öçĭn can fida "Vatan için can feda" (TXM, 1967: 63).
Vatan öçĭn utka töşsen, ülmisĭn, garĭŋ öçĭn sugışsaŋ, ciŋĭlmisĭŋ. "Vatan için ateşe düşsen ölmezsin, namusun için savaşırsan yenilmezsin" (TXM, 1967: 63).
Vatanga feleket üzĭŋe helaket. "Vatana felaket kendine yıkım"(TXM, 1967: 63).
Vatanga hĭzmet üzĭŋe xĭzmet "Vatana hizmet kendine hizmet" (TXM, 1967: 63).
Vatanın onıtkan kĭşĭ adaşkan kĭşĭ "Vatanını unutan kişi şaşıran/yolunu kaybeden kişidir (TXM, 1967: 76).
Vatannı süye üzĭŋnĭ süye "Vatanını seven kendini sever" (TXM, 1967: 63).
Vatansız adem urmansız bılbıl "Vatansız insan ormansız bülbül" (TXM, 1967: 76).
Vatansız kĭşĭ, bakçasız sandugaç "Vatansız insan bahçesiz bülbüldür" (TXM, 1967: 63).
Xalık baylığı cir bĭlen su "Halkın zenginliği toprak ile su" (TXM, 1967: 66).
Xalık ilĭnde, balık külĭnde "Halk ülkesinde balık gölünde" (TXM, 1967: 72).
Xalıkka xıyanet vatanga xıyanet "Halka hıyanet vatana hıyanet" (TXM, 1967: 73).
Xalıknıŋ bĭr yortı bar, ul da bulsa tugan il "Halkın bir yurdu vardır o da doğduğu yerdir" (TXM, 1967: 73).
Xalkıŋnan baş tartu, vatannan baş tartu "Halkını inkâr eden vatanını inkâr eder" (TXM, 1967: 72).
Yaman atnı yal basar, yaman ilnĭ yav basar "Kötü atı yele basar, kötü ülkeyi düşman basar" (TXM, 1967: 382)
Yaman ilnĭŋ yaxşısı bulgançı, yaxşı ilnĭŋ yamanı bul "Kötü ülkenin güzeli olacağına güzel ülkenin kötüsü ol" (TXM, 1967: 62).
Yarlıga üz öyĭŋde bĭr naçar, çit cirde un naçar "Yoksula kendi evinde bir kötülük, yabancı yerde on kötülük" (TXM, 1967: 68).
Yat cir söyekke katırak bula "Yabancı yer kemiğe daha sert gelir" (TXM, 1967: 68).
Yat cir yaman kayne "Yabancı yer kötü kaynana" (TXM, 1967: 68).

Yat cirde yamansu bula “Yabancı yerde kaygı olur” (TXM, 1967: 68).
Yaxşı ilnĭŋ balası ülse üler, kol bulmas “Güzel ülkenin çocuğu ölür ama kul olmaz” (TXM, 1967: 62).
Yort kitse de, söt kalır “Yurt gitse de süt kalır” (TXM, 1967: 64).
Yort yakınnı tanır “Yurt yanındakini tanır” (TXM, 1967: 65).
Yortıŋnan ayırılmıyça, il kadĭrĭn bĭlmessĭŋ! “Yurdundan ayrılmayınca vatanının kıymetini bilmezsin” (TXM, 1967: 77)
Yortsız yılan “Yurtsuz yılan” (TXM, 1967: 77).
Yorttan ayırılgan ilnĭ yav çabar “Yurttan ayrılanın ülkesini düşman kapar” (TXM, 1967: 62).
Yorttotmas avga çıksa, artınnan gavga çıgar “Yurdu olmayan ava çıksa ardından kavga çıkar” (TXM, 1967: 77).
Yulnı tuzan bassa, yılan yulga çıgar, il avlaklansa, goryan alga çıgar “Yolu toz bassa yılan yola çıkar, ülke tenha olsa çıplak öne çıkar (TXM, 1967: 62).

Kaynakça

Aktepe, Y., Ertane Baytar, S. (2020). Bilâl Mambet’in Dağ Lalesi Adlı Eserinde Vatan. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl 8, S.22, s.34-43, ISSN: 2147-8872

Alkaya, E., Akman, K. (2021). Kazak Türkçesinde Akıl ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Prof. Dr. Pervin Çapan Armağanı* (Ed. Nagehan Uçan Eke, Nilüfer Tanç). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yay., Muğla, s. 284-310.

Alkaya, E., Akman, K. (2021). Kazak Türkçesinde Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Dr. Himmet Biray Armağanı Ahde Vefa 25. Yıl* (Ed. Nergis Biray-Sema Eynel). Kesit Yay., İstanbul, s. 683-711.

Alkaya, E. (2001). “Tatar Türkçesinde Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 2, s. 55- 76.

Ardalı Büyükarman, D. (2008). Vatan Kavramının Türk Tiyatro Edebiyatındaki Seyri Üzerine Bir İnceleme. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Erzurum.

Buran, A. (2016). *Kurşunlanan Türkoloji*. Akçağ Yay., Ankara.

Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yay., İstanbul.

Gökbayır, T. (2022). Dil ve Söz Bağlamında Kırgız Türklerinin Atasözleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 255-278.

Gürsu, U. (2009). *Kazak Türkçesi’ndeki ve Türkiye Türkçesi’ndeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Işıktaş Sava, I. (2012). Kırım Tatar Ninnilerinde “Vatan Kırım” ve “Gökbayrak” Kavramlarının İşlenmesi. *Millî Folklor*, Yıl 24, Sayı 96, s.260-266.

İsenbet, N. (1967). Tatar Xalık Mekalleri III. Tatarstan Kitap Neşriyatı. Kazan.

Maxmutova, L. T. (Red.) (1969). *Tatar Tĭlĭnĭŋ Dialektologik Süzlĭgĭ*. Kazan.

Mustafaoğlu, R. (2020). Rus Atasözlerinde Tatar İmgesi. *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 30, 1 (2020): 195-210. DOI: 10.26650/iuturkiyat.688178

Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yay., Ankara.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ I TOM A-B, (2015). Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat hem Sengat İnstitutı. Kazan.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ I TOM U-Y, (2021). Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat hem Sengat İnstitutı. Kazan.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ II TOM G-Y, (2016). Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat hem Sengat İnstitutı. Kazan.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ III TOM K, (2017). Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat hem Sengat İnstitutı. Kazan.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ IV TOM L-R, (2018). Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat hem Sengat İnstitutı. Kazan.

Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ V TOM S-T, (2019). Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi G. İbrahimov İsĭmĭndegĭ Tĭl, Edebiyat hem Sengat İnstitutı. Kazan.

Yarullina Yıldırım, R. (2016). Kazan Tatar Atasözlerinde Ailenin Önemi. *Turkish Studies*, Volume 11/15 Summer, p. 677-690.

Yıldız, N., Yılmaz, G. (2018). Dil Politikaları Bağlamında Rus Etkisinin Kazan Tatar Fıkralarına Yansıması. *Millî Folklor*, Yıl 30, Sayı 118.

Yıldız, N.,Yılmaz, G. (2018). Dil Politikaları Bağlamında Rus Etkisinin Kazan Tatar Fıkralarına Yansıması. *Millî Folklor*. 4/1/, Vol. 30 Issue 118, p. 27-38.

Zaripova Çetin, Ç. (2006). *Vatan Özlemi Konulu Tatar Manileri. IV. Uluslarası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği* (Türk Dünyasında Maniler Sempozyumu Fethiye 6-8 Kasım). Egeli Araştırmacı ve Yazarlar Birliği Yay., Muğla, s.213-220.

Zaripova Çetin, Ç. (2018). Tatar Türklerinde Beşik Kültürü. *Turkish Studies*, Volume 13/15, Spring, p. 419-429.

https://docplayer.biz.tr/12632432-Omer-besirov-kazan-1901-1999.html 16.10.2022

Osmanlıda İki Dillilik Faaliyetleri ve İki Dilli Eser Olarak "*Üss-i Lisân-ı Türki*"

Meriç GÜVEN[*]

Özet

Bir kimsenin birden fazla dili yazılı ve sözlü ifadelerde kullanması ya da ikinci dili ana diline yakın seviyede konuşması ve yazması dil biliminde "iki dillilik (bilingualism)" olarak tanımlanır. Türkçe uzun tarihi geçmişi içinde bu türden "iki dillilik" özellikleri göstermiş büyük ve etkileşimli bir dildir. Türkçenin lehçe ve şiveleri arasında birbirini etkileyen birbirlerini biçimlendiren uzlaşmaya ve uzlaşıya dayalı ilişkiler bulunur. Bir dilin öteki dili örneksemesi, taklit etmesi veya aktarması biçimindeki bu ilişkilerde Nevâyî dili olarak da anılan Orta Asya edebî dili, örneksenen ve taklit edilen ağırlıklı dil olmuştur. İki dillilik faaliyetlerinin yapıldığı ve iki dilli eserlerin verildiği dönemlerden biri de Osmanlı dönemidir. Türkçenin ve Batı (Oğuz) Türkçesinin büyük bir kolunu teşkil eden Osmanlı Türkçesi, bu süreçte Batı Türkçesi dışında kalan diğer Türk dillerinden özellikle Orta Asya edebî dilinden temas ve birleşme noktalarının derinliğine bağlı olarak edebî dil vasıtası ve taklit yoluyla bazı unsurları almış ve kullanmıştır. Bu dönemde birçok Osmanlı şairi, Çağatay Türkçesine duydukları ilgi dolayısıyla aşk ve tabiat konularında Çağatayca şiir; bazı Osmanlı nasirleri dil ve edebiyat konularında Çağatayca nesir yazmışlardır. Mevki ve konumları dolayısıyla Çağatay ediplerinin Osmanlı Türkçesinden etkilenmeleri ve iki dilli yazmaları ise Yükselme döneminden itibaren başlamış ve Çağatay yazarları bu dönemden itibaren Osmanlı coğrafyasında *iki dilli* ve karşılaştırmalı birçok eser vermişlerdir. Bir kısmı hekim, kıssahan, hattat ve musikişinas olan bu kişilerden otuz yedisinin aynı zamanda tarikat ehli ve tasavvuf erbabı olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Üsküdar'da kâin (bulunan var olan) Özbekler Dergâhı Post-nişîni Farisî Muallimi Mehmet Sadık Efendi böyle âlim ve mutasavvıf bir zattır. Onun Tanzimat döneminde Çağatay ve Osmanlı Türkçesi ile iki dilli olarak yazdığı Üss-i Lisân-ı Türki "iki dillilik (bilingualism)" kabilinden önemli bir kavait kitabıdır. Eser 6 bölüm hâlinde, Çağatay ve Osmanlı Türkçesi karşılaştırmalı olarak yazılmıştır. Kitapta Ahmet Mithat Efendi'nin Çağatayca ve Osmanlıca takrizi belagatinden sonra isim, sıfat, zarf, zamir ve edat gibi gramer konuları Osmanlı Türkçesiyle; birçoğu hikmetlerden oluşan ve Nevâyî'den alınan örnekler ise Çağatay Türkçesiyle anlatılmıştır. Kitapta, "Bâb-ı Hâmis Edevât Beyanında ve Bab-ı Sâdis Bazı Kavâid-i Şetta Beyanında" başlığı altındaki şiir Çağatay Türkçesi ile yazılmış "Beyitler" ile "Sefer ve Seyahat ve Nasihat" başlığı altındaki nesir örnekleri Çağatay Türkçesi ile verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İki dillilik, Üss-i Lisân-ı Türki, Osmanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi.

Giriş

Türkçe, Türk milletinin tarih boyunca muhteşem ve muazzam devletler kurduğu coğrafyalarda işlenmiş ve geliştirilmiş büyük bir dildir. Orta Asya coğrafyasında başlayan varlığı ile 13. yüzyıldan itibaren Batı (Oğuz) ve Kuzey-Doğu (Kıpçak-Çağatay) Türkçesi biçiminde iki ayrı yazı dili olarak tebeyyün etmiş ve iki ayrı koldan gelişerek cihanşümul bir dil hâline gelmiştir. Türkçenin birinci kolu "Aktâr-ı Baide'de-uzak ülkelerde" varlıklarını ve gelişimlerini sürdürmüş ve yazı dillerinin gelişimine muvazi biçimde eserler ortaya koymuş "Türkî-i Şarkî" grubu Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi, ikinci kolu Diyâr-ı Rûm (Roma Ülkesi-Anadolu) ülkesinde ortaya çıkmış ve en eski zamanlardan itibaren Türk dilleri arasında Millî ve müstakil bir lisan olarak gelişmiş *Kıpçak ve Çağatay dilleri ile birlikte, Türkçenin üç büyük grubunu oluşturan* "Türkî-i Garbî" grubu Oğuz Türkçesidir. Camille Julian'ın "Fransız toprağı bin yılda Fransız milletini yarattı." meselindeki gibi Anadolu coğrafyası da bin yılda Anadolu'daki Türk milletini yaratmış (Banarlı, 1960: 97) ve yeni bir Türk medeniyeti ibda ve ihdas etmiştir. Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesi ile birlikte Türk dili, Türk boylarının ve coğrafyasının

[*] Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebîyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebîyatı Bölümü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, meric.guven@usak.edu.tr, ORCID ID 0000-0003-2533-5272

etkisi ve Türk kültürünün inkişafı ile tebeyyün ederek ve birbirinden ayrı fonetik sistemlerle gelişerek bir ses ve söz güzelliğine ulaşmıştır. Temeli Oğuz Türkçesine dayanan ve Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında konuşulup yazılan bu dönem Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesinden sonraki devresi Osmanlı Türkçesidir. Osmanlı Türkçesi, 15. yüzyıldan itibaren Türkçenin farklı vatanlardaki gelişimine koşut bir gelişim göstererek 16. yüzyıl başlarında Arapça ve Farsça unsurlarının artmasıyla klasik biçimine ulaşan ve geniş bir yayılma alanı bularak bütün Osmanlı coğrafyasında kullanılan bir imparatorluk dilidir.

Türkçenin yazılıp konuşulduğu yüzyıllarda Türk dilleri arasında temaslara bağlı etkileşimler ve temasın boyutlarına bağlı yararlanmalar olmuştur. Dillerinin mebâdisine "başlangıcına-ilke ve prensiplerine" varacak ve kendi kuvvet ve kudretlerini ortaya koyacak bu yararlanmalara bağlı olarak Türk dilleri birbirlerinden bazı unsurlar almış ve vermişlerdir. İslam medeniyeti çağlarında Arapça ve Acemce kelimeleri geniş ölçüde kullanan Türkçe bir yandan yeni medeniyetin kelimelerini dikkate değer bir sadelik ve halk Türkçesi edasında birleştirirken diğer yandan ilk söyleniş yıllarının kelime ve kullanımlarını da muhafaza etmiştir. Bir şiiri başka şivelerden seçilmiş kelimelerle nazmetmek veya küçük bir manzume meydana getirecek beyitler tertiplemek ya da adına mülemma denilen ve şairlerin sözü "beliğ ve fasih hâle getirerek" beytin bir mısrasını başka, diğer mısrasını başka bir şive ile ve mısraların yarısını bir dilin diğer yarısını başka dilin kelimeleri ile söylediği manzumeler tertip etmek o çağlardan başlayarak Anadolu'da bu Türkçe ile gerçekleşmiştir (Banarlı, 1998: 319). Osmanlı sanat ve edebiyat erbabının azami derecede istifade ettiği ihatalı ve isabetli bu yararlanmalar, Osmanlı döneminde birden fazla dili yazılı ve sözlü ifadelerde kullanma ya da ikinci dili ana diline yakın seviyede konuşma ve yazma biçiminde bir akışkanlıkla gerçekleşmiş ve Türkçenin bütün kudretini köklü mirası ile mezc ve her iki dilin özelliğini tebellür ettirecek bir tarz ve ifadeye ulaşmıştır. Yaygın olarak şiir alanında ve daha az olarak nesir alanında kodlanan bu dil, çeşitli temayül seviyelerinde dönüşümlü ve seçimli bir konfigürasyonda "iki dillilik"e varan bir biçimde kullanılmıştır.

Batı dillerinde "diglossia" ve "bilingualism" adları ile maruf "iki dillilik", en genel ifadeyle bir topluluğun ve bireylerin iki lehçeli ya da iki dilli olmasıdır. Terim olarak ilk defa 1885 yılında Emmanuel Rhoides, daha sonra 1930 yılında William Marçais ve 1959 yılında Charles A. Ferguson tarafından kullanılmıştır. Klasik Hint-Avrupa dil bilimi uzmanı Amerikalı dil bilimci Leonard Bloomfield (1933: 55). Kanadalı dil bilimci William Francis Mackey (1970: 554). Amerikalı dil bilimci Uriel Weinreich (1968: 1) ve Amerikalı toplum dilbilimci Charles A. Ferguson (1959: 325) da "iki dillilik" üzerinde çeşitli mülahaza ve müşahedelerde bulunmuş ve psikolengüistik ve sosyolengüistik yaklaşımlara ve bireysel ve toplumsal kullanılışlarına göre birbirinden farklı kimi görüş ve düşünceler ileri sürmüş; "iki dillilik"e konuşur veya yazarın her iki dildeki yeterlilik düzeyine ve her iki dili ifade etmedeki becerilerine göre farklı bakış açıları getirmişlerdir. Farklı tanımları yapılan ve geniş bir çerçevede çok çeşitli bakış açıları irdelenen "iki dillilik", genel anlamda bir kimsenin birden fazla dili yazılı ve sözlü ifadelerde kullanması veya ikinci dili ana diline yakın seviyede konuşması ve yazması olarak tanımlanmıştır. İlaveten bir toplulukta birden fazla dilin konuşulması ya da topluluğun her gün konuştuğu "alt" tabir edilen konuşma dilinin ve edebiyat, eğitim, din gibi özel alanlarda kullanılan ve "yüksek" tabir edilen kodlanmış dilin de aynı anda ve bir arada bulunması ve bu dilin yalnızca yazılı dil olarak kullanılması da "iki dillilik" olarak değerlendirilmiştir (Ferguson, 1959: 325, 326). Bu görüşlere atfen birbirini izleyen ve müteselsil devam eden dönemler ve "gramer sarmalları" içinde "ayırma-çözümleme" ve "yeniden düzenleme"lerle (ekleme ve değiştirmelerle) şekillenen Osmanlı Türkçesinin kimi maksimalist ve minimalist yaklaşım ve anlayışlara bağlı olarak bir yönüyle aydınların kullandığı üst seviyeli "standart language", diğer yönüyle halkın konuştuğu alt seviyeli "colloquial language" özelliklere haiz "diglossia=iki dillilik"; konuşur ve yazarlarının kendi ana dilleri dışında ikinci bir dili veya birden fazla dili ana dillerine yakın seviyede bilmeleri ve yazılı ve sözlü ifadelerde kullanmaları bakımından "bilingualism=iki dillilik" kategorisinde bir dil olduğu söylenebilir.

Her dilin kendine özgü kuruluş ve işleyiş sistemi vardır. Bu yüzden geçmişten gelen birikimlerini korumaya müstefit bir muhafazakârlık taşırlar. Bununla birlikte aynı medeniyet dairesinde bulunan veya ortak kültürden gelen diller arasında zamanla tevsii hudut (hudutların genişlemesi) ve teksiri tebaa ve lisandan (tebaanın ve lisanın çoğalması, yayılmasından) mülhim değişmeler ve başkalaşmalar, tayyini nispet ve kaidei metineye müstenit (sağlam ve kurallara dayalı) etkileşimler olabilir. Bu etkileşimler, aynı medeniyet dairesinde bulunan birbirinden farklı diller arasında görülebileceği gibi, aynı kültür dairesinde bulunan aynı dilin lehçe veya şiveleri arasında da olabilir. Söz konusu diller arasındaki geçişler ise genellikle kelime ve cümle odaklı ve hem ana dili hem hedef dili kapsayan bir "sıralı dizilişte", alıcı dilin hedef dili kopyaladığı en alt seviyede kelime ödünç alma (word-borrowing) ve en üst seviyede dil karışması (interference) biçiminde gerçekleşir. Tarihî Türkiye Türkçesinin uzun soluklu dönemini oluşturan Osmanlı Türkçesi, bir yandan kendi coğrafyasında kendi edebî dilini geliştirip zenginleştirirken diğer yandan siyasi ve kültürel sınırlarının genişlemesi, kudret ve nüfuzunun artması, tebaasının çoğalması ve lisanın yayılmasına bağlı olarak aynı medeniyet dairesinde bulunduğu Arap ve Fars ve aynı kültürden geldiği Türk dilleri ile irtibat içinde olmuş muhadenet ve bağlarını kuvvetlendirmiş ve yüzyıllara dayanan varlığı içinde onlardan etkilenmiş ve onları etkilemiştir.

Türkler, Anadolu'ya yerleştikten sonra Arapçanın ilim, Farsçanın edebiyat dili olarak kabul edilmesi ve kullanılmasına bağlı olarak pek çok eser telif etmişlerdir. Osmanlı üdebası, meşhur birçok eseri Arap diliyle yazmış; Araplar için hâlâ erişilmez addedilen "cahiliye devri Arap şairlerinin eserlerinden başlayarak meşhur Arapça eserleri, Arap diliyle taklide çalışmışlardır. Taşköpri-zade İmrü'l-Kays'ın meşhur "Muallaka"sının matla'sını tazmin etmiş, Garsuddin Ahmed Efendi "ṭ" harfi, Ümmü'l-Veled-zâde "f" harfi ile kafiyeli kasideler tertip ederek Arap şairlerince bile zorluğu kabul edilen kafiyelerle şiirler yazmışlardır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Arapça ve Farsça üzerinde derin vukufu olan Kemal Paşa-Zâde'nin Arapça eserleri ve risalelerinin sayısının iki yüzü geçtiği bilinmektedir (Âmir 1984: 30). Farsçanın ise itibarlı bir dil olarak edebî alanda kullanıldığı Anadolu Selçukluları döneminde Farsça şiir söyleyen 44 şair yanında, Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar Dönemi'nde her iki dili de ana dili seviyesinde bilen 740 kadar Türk şair tespit edilmiştir (Değirmençay, 2013: 1-791).

Bu minvalde Osmanlının etkileşimi bütün Türk ve İslam coğrafyasında olmuş, Osmanlı Türkçesi sadece Arapça ve Farsça ile değil benzer saiklerle kültür akrabası olduğu ve aynı kökten geldiği Türk dilleri ile de karşılıklı olarak etkileşime girmiş, birbirlerini etkilemiş ve birbirlerinden etkilenmişlerdir. Türkçenin yaklaşık altı yüzyıllık dönemini kapsayan ve konuşulduğu yazıldığı yıllarda Cihanşümul bir imparatorluğun dili olarak kullanılan Osmanlı Türkçesinde nesep ve soy itibarıyla bağlı bulunduğu Türk dillerinden mülhim etkilenme daha çok Orta Asya'daki Müslüman Türk halkları arasında kullanılan ve o çağlar Türkçesinin büyük ve zengin dili Çağatay Türkçesinden olmuş; Osmanlı şair ve yazarları, Ali Şîr Nevâyî'nin tesiriyle ortak yazı dili konumuna taşınan Çağatay Türkçesine ait unsurları hareket mebdesi gibi kullanarak *ve bir nevi anlam ezgisi yaratarak* edebî eser ittihaz edecek bir mertebeye ulaşmışlardır. Aynı şekilde Çağatay şair ve yazarları da kelimeden cümleye uzanan bir düzlemde Osmanlı Türkçesine ait unsurları kullanarak iki dilli bir ifade tarzı yaratmışlardır. Osmanlı sahasında nispeten erken başlayan kelime ve cümle odaklı anlayış ve yaklaşımlarla bazı Osmanlı şairleri aşk ve tabiat konularında Çağatayca şiir; bazı Osmanlı nasirleri dil ve edebiyat konularında Çağatayca nesir yazmışlardır. Mevki ve konumları dolayısıyla Çağatay ediplerinin Osmanlı Türkçesinden yararlanmaları ise Yükselme döneminden itibaren Fatih, Yavuz ve Kanuni zamanlarında olmuş; Osmanlı padişahları zamanla gelenekselleşen ve devletin politikası hâline gelen "bilim adamlarını ve sanatkârları koruma ve himaye etme" anlayışına bağlı olarak çok sayıda Orta Asya Türkünü himayelerine almışlardır. Bu minvalde Osmanlı Devleti'ne büyük çoğunluğu Orta Asya Türk coğrafyasından ve Türk soylu olmak üzere (16. yy.- otuz dört kişi, 17. yy.-on beş kişi, 18. yy-on dört kişi ve 19. yy.-on üç kişi) çok sayıda şair gelmiş, bu şair ve yazarlar hâsıl olan ülfete bağlı olarak edebiyat ve sanat mahfillerinde bulunmuş, icrayı sanat yapmışlardır (Kurnaz, 1997: 16, 17). Çağatay

üdebası bu dönemden itibaren Osmanlı Türkçesinin etkisinde "icrası büyük bir meziyete tevakkuf" kimi iki dilli eser yazmaya başlamışlardır.

Moğol istilasından sonra şekillenen üç büyük Türk lehçesinin edebiyatları (Osmanlı, Azeri, Çağatay) arasında Türk milletinin tarih boyunca yarattığı edebî eserlerin en güzelleri miktar ve adet olarak en çok Osmanlı Türkçesiyle yazılmış, Osmanlı edebiyatından sonra klasik Türk edebiyatına etkisi ve ortaya konan eserler bakımından en verimli ve getirimlisi Çağatay edebiyatı olmuştur (Banarlı, 1998: 350). Timurlular zamanında inkişaf eden ve Maveraünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara mahsusu olup Orta Asya edebî dili adı verilen Çağatay Türkçesi (Eraslan, 1993: 168) hemen bütün Türk ülkelerinde yaklaşık altı yüzyıl boyunca Türk kültürünün haddi azami kuvvetini tebellür ettirdiği genel bir ifade dili olarak kullanılmıştır (Köprülü 1945: 270-323). Bu itibarla Türk edebiyatında iki dilli olarak kabul edilen ya da öyle değerlendirilen en güzel eserler daha çok Osmanlı ve Çağatay Türkçeleri ile verilmiş; eserler her iki saha için de enstantane oluşturacak ve fikir verecek bir nispet ve keyfiyete bu iki lehçe ile ulaşmıştır.

Edebî faaliyetlerin dorukta olduğu o yüzyıllarda Çağatay edebiyatının bilhassa Nevâyî'nin şiirleri seslerinin ahengi, sözlerinin fasihliği ve kelimelerinin zenginliği dolayısıyla Osmanlı şairlerini cezbetmiş, Osmanlı şairleri bu şiirlere yeni bir söyleyiş ve eda katarak ve "tabiri uhrâ ve tabiri âher" ile karşılık vererek şiir yazmışlardır. 15. yüzyıl Doğu Türklüğünün büyük şairi Nevâyî yazdığı eserleri ile özellikle Batı Türklüğünü etkilemiş onları tenvir ve terviç etmiştir (aydınlatmış, sanattaki itibarlarını artırmıştır) (Pirverdioğlu, 2004: 255). Doğu Türkçesiyle şiir yazma gelenek hâlinde Nevâyî etkisinden önce ilk evvel Şeyyad Hamza ve Ahmed-i Da'î' de görülmüş (Büyükakkaş, 2009: 42). ancak Osmanlı şairleri Doğu Türkçesi ile şiir yazan Nevâyî'yi ve diğer Çağatay şairlerini, onların mümeyyiz vasıf ve meziyetlerini, sanat ve kabiliyetlerini Ahmed Paşa ile tanımış; onun sayesinde öğrenmişlerdir (Sertkaya, 2004: 138). Osmanlı coğrafyasında Ahmed Paşa ile başlayan bu etki süreç içerisinde Batı Türklüğü sahasına yayılmış ve Nevâyî 15. Yüzyıldan itibaren Osmanlı sahasında tanınmaya, sebki Isfahânî tarzı şiirleri kavli maruf olarak kullanılmaya başlanmıştır. Basîrî Nevâyî divanlarını Osmanlı sahasına getirmiş (Çavuşoğlu 1992: 105); 15. yüzyılın mesnevi şairi Tutmacı, Nevâyî merkezli Türkçenin etkisi ile Ferîdüddîn-i Attâr'ın Hüsrev-nâme mesnevisinin beş bin üç yüz yetmiş beyitlik muhtasar Türkçe tercümesinde, çok sayıda iki dilli beyit örneklendirmiştir. Ahmedî manzum tarih ve vakayiname katarak düzenlediği farklı dil ve lehçelerde otuz iki nüshası bulunan İskender Name'sinde Orta Asya edebî Türkçesine de yer vermiştir (Köprülü 2004: 364). 16. Yüzyıl şairlerinden Muhyi (Fenerî-Zâde Muhyiddin Çelebi) Divanı'nda Nevâyi'nin zemin şiirleri ile uyumlu elli yedi nazireye misal getirmiştir (Arslan, 2007: 66, 84). Osmanlı şairi Azmî Nevâyî külliyatını toplamış (Sertkaya, 2004: 138), Nevâyî etkisinin artması ile süreç içerisinde Çağatay Türkçesi, mümeyyiz vasfı ve remzi ile Çağatay tili yanında Lügat-ı Nevâyî'ye diye anılıp o adla tavsif edilmeye başlamıştır (Üstüner, 2015: 205). Öyle ki Nevâyî adı, 16. yüzyılda yazılmış Beyânî Tezkiresi'nde "Arabî vü Farisî vü Türkî vü Nevâyî (Sungurhan, 2017: 124)" ve 16. yüzyıl divan şairi ve tezkire yazarı Ahdî'nin Gülşen-i Şu'arâ tezkiresinde "…zebân-ı Fârisî ve Nevâyî bilmede bî-nazîr…" (Solmaz, 2005: 272) Çağatay Türkçesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Nevâyî'nin yaşadığı çağda ve daha sonraları Nevâyî gibi yazmak veya ona nazireler, muaraza ve tetebbular yazmak ve onu tanzir etmek bir gelenek hâline gelmiştir. Osmanlı sahası şairlerinden Selîmî (Yavuz Sultan Selim). Amrî, Dukakin-zade, Katibî (Seydî Ali Reis) çeşitli türlerde Çağatayca şiir yazmışlardır. Daha sonraları Nedim ve Şeyh Galib gibi birçok şair bu akımın etkisinde kalarak Çağatayca şiir söylemeyi sürdürmüşlerdir (Ersoy 2012: 17, 46, 47). Bu bağlamda Subhî, Nevâyî'ye duyduğu hayranlık ve öykünme ile Çağatay Türkçesi ile on sekiz gazel yazmıştır (Ersoy, 2012: 21, 23). Nevâyî'nin şiir dilinde ve sözlükteki etkisi o denli büyük olmuştur ki onun sadece "ân anga" redifli gazeline aralarında Ahmed Paşa, Lâmiî, Kemâlpaşa-Zâde, Yahya Bey, Cemîlî, Hayalî Sehî Bey, Muhibbî, Fuzulî, Muhyî'nin bulunduğu otuz kadar şair; "ân bolur" redifli gazeline başta Ahmed Paşa olmak üzere Lâmiî, Yahya Bey, Kemâlpaşa-Zâde, Cemîlî, Hayalî, Muhibbî ve Fuzulî gibi çok

sayıda şair nazire yazmışlardır. Nevâyî'nin farklı redifli iki yüz altmış yedi gazeli için nazire yazan şairler ise yüzler ölçüsündedir (Çetindağ, 2002: 179-379). 17. yüzyılda Nedîm-i Kadim ve Fasih Ahmed Dede, 18. yüzyılda İstanbul Türkçesi ile Nedim ve sebk-i hindi tarzıyla Şeyh Galib de Nevâyî etkisinde şiir yazmışlardır (Sertkaya, 2004: 129). Osmanlı ve Azerî şairleri arasında, Nevâyî'ye Çağatayca nazireler yazma geleneği 19. yüzyıla kadar devam etmiştir (Köprülü, 1945: 305). Batı Türklüğü sahasındaki bu etki sadece Nevâyî'nin şiirlerine nazireler yazılmasıyla kalmamış, aynı zamanda eserleri Batı Türkçesine aktarılmış, eserlerinin istinsahları yapılmış ve okunup anlaşılabilmeleri için sözlükler yazılmıştır (Türk, 2021: 405).

Doğu'daki üdeba da Batı'daki meslektaşlarına bigâne kalmamış eserlerini göndererek kendilerini ve eserlerini tanıtmış ve Batıdaki ediplere öykünerek ve Osmanlı Türkçesine özgü unsurları kullanarak "iki dilli" şiir yazmışlardır. 15. yüzyıl Orta Asya Türkçesinin büyük şairi Gedâî, Çağatay Türkçesi ile yazmakla birlikte her iki dili ustalıkla kullanarak Oğuz Türkçesi ve Çağatay Türkçesi "iki dilli" şiirler yazmıştır. Onun her beytin sonuna aynı ölçüde bir kısa mısra ekleyerek meydana getirdiği "gazel-müstezat" tarzındaki *"ey gamzesi fitne gözi fettan özi afet rahm eyle bu cane / hatm oldı sana saltanat-ı mülki letâfet ey şâh-ı yegâne"* şiiri o çağlar Osmanlı Türkçesinin Çağatay Türkçesi üzerindeki tesirini gösteren örneklerdendir (Banarlı, 1998: 422). Ayrıca Sâm Mirza Tezkiresinde, Sâdikî-i Kitâbdâr'ın Mecma'ul-Havâs'ında, Nisârî" mahlaslı şair ve tezkireci Hasan-ı Buhârî'nin Müzekkir-i Ahbâb tezkiresinde Osmanlı coğrafyasında yaşayan şairlerden bahsedilmesi (Ersoy, 2012: 18) ve Nevâyî'nin otuz gazelini Anadolu'ya göndermesi Osmanlı ve Çağatay şairleri arasındaki etkileşime delil sayılmıştır. 15. yüzyılın mesnevi şairi Tutmacı, Ferîdüddîn-i Attâr'ın Hüsrev mesnevisinin 5370 beyitle Türkçeye yapılan muhtasar tercümesinde, Anadolu Azerî ve Çağatay Türkçelerinde iki dilli örnek beyitlere yer vermiş; Sehî Bey'in, "diyâr-ı şark" tan gelmiş bir Türkmen, Latifî ve Hasan Çelebi'nin ise "Türkistan şairlerinden" olduğunu söylediği 15-16. yüzyıl Osmanlı şairi Cemîlî, hem Osmanlı Türkçesiyle şiirler yazmış hem de Osmanlı şairleri arasında Tanzimat'a kadar devam eden Nevâyî'nin şiirlerine nazire söyleme geleneğine uyarak nazireler söylemiş; üç ciltlik divanına "külliyen kafiye be-kafiye" olarak getirmiştir. Yazarı bilinmeyen, üzerinde herhangi bir tarih bulunmadığı ve gelenek olduğu üzere ilk kelimesinden hareketle adlandırıldığı için "Isramak Sözlüğü" olarak tavsif edilen sözlük karşılıklı "iki dilli" eser olarak kabul edilmiştir. Yüz yirmi sekiz adet Çağatayca kelime ihtiva eden sözlükte, Çağatayca kelimelerin altında veya üstünde birer kelime ile Oğuzca karşılıkları verilmiş, tarif ve izahları yapılmıştır (Nalbant, 2013: 81, 85). 17. yüzyılda yaşamış Çağatay şairi Muhammed Binni Abdullah Harâbâtî "Mesnevî-i Harâbâtî"sindeki on altı beyti (Yürümez, 2021: 158) dil ve söyleyiş özellikleri bakımından ikinci dili (Osmanlıcayı) ana diline yakın seviyede bilme ve yazılı ve sözlü ifadelerde kullanma bağlamında "iki dilli (bilingualism)" olarak işlemiştir.

Avrupa'daki Türkoloji hareketlerinden sonra Türk tarih ve medeniyetinin Asya'daki derinliğinden iftiharla aydınlar arasında ilmi mahiyette gelişen Türk milliyetçiliği fikrine bağlı olarak Tanzimat aydınları Çağatay Türkçesini de Türk dilinin asıl edebî dili olarak görmeğe başlamışlar (Şen, 2014: 81); bu etki ile fikir hareketlerinin başladığı Meşrutiyet sonrasında Tanzimat aydınlarından Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Mithat Efendi, Şemseddin Sami ve Ali Suavi gibi bazı şahsiyetler Orta Asya edebî dili ile çeşitli konulara teşmil nesir türü yazılar yazmışlardır. Bir dilin öteki dili örnek alması veya modellemesi biçiminde ortaya çıkan bu temeyyüzlerde bazı Tanzimat şairleri Çağatay Türkçesine duydukları ilgi ve Nevâyî Türkçesinin etkisi dolayısıyla "divan edebiyatı" tarzında Çağatayca şiir; çoğu sözlük, gramer ve inceleme olmak üzere dil ve edebiyat alanında Çağatayca nesirler yazmışlardır. Kaşgarlı Mahmut ve Fahrettin Mübarekşah'tan sonra Türkçe için üstün gayret göstermiş olan Nevâyî büyük bir dilci ve Türkçeci olarak Tanzimatçıları da etkilemiş; Ziya Paşanın Arap, İran, Türkiye ve Orta Asya şairlerinin şiirlerinden seçerek oluşturduğu Harabat'ının teşekkülü ve Türkiye'de Çağatay Türkçesi ile hazırlanan ilk kitap Mahbûbu'l Kulûb'ün Ahmet Vefik Paşa tarafından neşri bu etki ile olmuştur (Banarlı, 1998: 434).

Tanzimat aydınları arasında Ahmed Vefik Paşa'nın Şecere-i Türk tercümesi ile başlayan, ardından da Ali Süavi'nin "Lisân ve Hatt-ı Türkî" adlı makalesini yayımlamasıyla devam eden, Çağatay Türkçesine ve bu dille yazılmış eserlere gösterilen ilgi Buhara'dan gelip İstanbul'da hayatını sürdüren Özbekler Tekkesi şeyhi Süleymân Efendinin 1882 yılında Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî'yi neşretmesiyle ilk semeresini vermiştir (Şen, 2014: 86). Ahmed Vefik Paşa'nın Mahbûbü'l-kulûb'ünü yayımlaması, Şecere-i Türkî'yi Çağatay lehçesinden Osmanlı Türkçesi'ne nakletmesi, Osmanlıcayı geniş bir Türk dili ailesinin bir kolu olarak göstermek amacıyla lügatinde Doğu Türkçesi'ne yer vermesi, büyük ve kapsamlı bir Çağatay lügati yazmaya teşebbüsü, Nevâyî'nin divanını bastırma ve Doğu Türkçesi metinlerinden bir antoloji meydana getirme tasavvuru ve nihayet Mehmet Sadık'ın Türk lisanının aslını araştırmak ve incelemek amacıyla "Üss-i Lisân-ı Türkî"yi yazması kültürümüzü Türklüğün Orta Asya'daki kaynakları ile temasa getirmek düşüncesinin tezahür eden görüşü ve davranış tarzı (Akün, 189: 150) olarak "iki dillilik" alanında yerini almıştır.

1. Mehmet Sadık ve "Üss-i Lisân-ı Türkî"

Üsküdar'da Kâin (bulunan var olan) Özbekler Dergâhı Post-nişîni (Postta oturan, tekkenin şeyhi olan kimse) Reşâdetli (Doğru yola, Allah yoluna gitme) Şeyh Edhem Efendi-zâde (Şeyh Ethem Oğlu) Ravza-i Terakki Mektebi Farisî Muallimi Mehmet Sadık da "iki dilli" eseriyle maruf bu kabilden âlim ve mutasavvıf bir kimsedir. O, Buhara'da öğrendiği el sanatlarını İstanbul'a getirmiş, ustalığını İstanbul'da da sürdürmüş icra ederek zamanla bir ilim ve sanat akademisi hâline gelen Özbekler Tekkesi'nin tanınmasında önemli bir işlev görmüştür**.**

Üss-i Lisân-ı Türkî Tanzimat döneminde yazılmış, Türkçenin özünü taharri ve aslını tetebbu 72 sayfadan ibaret gramer kitabıdır. Eser 1895 yılında İstanbul'da yazılmış, 1902 yılında Martin Hartmann tarafından bazı eklemelerle "Čaghataisches Die Grammatik des Mehmed Sadiq" adıyla Almancaya çevrilmiştir. Eserin baş kısmında Ahmet Mithat Efendi'nin takrizi yer almaktadır. Mehmet Sadık'ın Çağatay ve Osmanlı Türkçesi ile ve karşılaştırmalı olarak yazdığı Üss-i Lisân-ı Türkî sarf ve konularına yer verdiği ve öğretimlik gramer formunda düzenlendiği için bir kavait kitabı sayılabilir. Kitap küçük hacimli olmasına karşın en geniş ve karmaşık konular, en sade ve kolay yoldan anlatılmış ve örneklerle zenginleştirilmiştir. Kelime çeşitleri ile ilgili konular Arap gramerindeki tasniften farklı olarak isim, mastar ve fiiller, sıfat ve zamir konularını mündemiç bir içerikte anlatılmıştır. Kitabın bölümlerinden birini oluşturan "Bazı Kavid-i Şetta (çeşitli, farklı) adı kitabın kapsamını ve işlevini çağrıştırır özelliktedir. Eser Tanzimat döneminde ve Osmanlı sahasında fakat Osmanlı Türkçesi yanında Çağatay Türkçesi ile mündemiç ve Çağatay ve Osmanlı Türkçesi karşılıklı olarak yazılmıştır. Takrizle birlikte Altı bölümden meydana gelmektedir. İki dilli olarak hazırlanan kitapta Ahmet Mithat Efendi'nin takrizi belagatinden sonra Çağatayca ve Osmanlıca Mukaddime, Sitayiş-i Cenâb-ı Zıllulâhi, Bâb-ı Evvel İsim Beyanında, Bâb-ı Sanî Masâdır Beyanında, Bâb-ı Sâlis Sıfat Beyanında, Bâb-ı Râbi' Zamir Beyanında, Bâb-ı Hâmis Edevât Beyanında ve Bâb-ı Sâdis Bazı Kâvaid-i Şettâ Beyanındadır. Örneklerin yer aldığı orijinal metinde sayfa 67'nin yarısından itibaren Ali Şîr Nevâyî'nin atideki gazelleri ile Mahbûbu'l-Kulûb kitabından seçilmiş nush ve pend (öğüt, nasihat) içeren ve fayda sağlayan ve hikemî cümlelerle derç olunup mana çıkarmak ve anlamlandırmak üzere hazırlanan kelimeler anlamları ile birlikte "cedvel-i mahsusa"da gösterilmiştir. Takriz dönemin ünlü edibi ve Üss-i İnkılap' ta Milliyeti Osmani'ye taraftarı, fakat sonraları koyu bir Türkçü ve Türkçeci olan Ahmet Mithat tarafından yazılmıştır. Ahmet Mithat takriz kısmında: "*Fertlerin nesep ve soy bakımından kendilerini övmeleri ve ben falan oğlu falanım biçiminde övünmelerinin hulki ve cibilli bir hareket olduğunu ve bütün kavimlerde intikal ettiğini; aynı şekilde kavimlerin de 'bizim aslımız şuna müntehidir.' biçiminde haseb ü neseblerini (soy ve soplarını) ispata çalıştıklarını ancak bunu ortaya koymak ve ispat etmek için lisan dışında hiçbir delillerinin olmadığını"* dolayısıyla asıl birleştirici gücün lisan olduğunu gelecekte birleşme olacaksa bunun lisanla gerçekleşeceğini söyler. Ahmet Mithat hemen bütün edebî ve fikri eserlerinde doğu ve

batı medeniyetlerini mukayese ederek tenkit süzgecinden geçirmiş o devir için dikkate değer bir sentez oluşturmuştur. Ona göre Osmanlı devleti sırf devlet-i İslamiye gibi teşekkül etmediği gibi Devlet-i Türkiye gibi de teşekkül etmemiş bu iki değerden birinin öne çıkması ile değil, bu iki değerin sentezlenmesiyle kurulmuştur (Okay, 1989: 100-102). Ahmet Mithat Efendi'nin Osmanlıcılık ideolojisini öne çıkardığı eseri Üss-i İnkılap'tır. Eserine Üss-i Lisân'ı çağrıştıracak ad vermesi ve Üss-i Lisân-ı Türkî'ye takriz yazması kanaatimizce sadece bir edebî esere ve yazarına duyulan mihnet veya hayranlıktan değil, aynı zamanda fikir olarak "ittihatı akvam" anlayışına olan yakınlığı ve yatkınlığından dolayıdır. Onun harbiye nezareti yabancı dil Hocalarından Kazanlı Musa Bey'in organizesi ve düzenlemesi ile "Rusyalı İslâm Talebesi Cemiyeti" öncülüğünde sanat ve kültür mahfili "Fevziye Kıraathanesi"nde verdiği "Türklüğe Dair" konferansı da bu bağlamda bir faaliyettir. Ömrünün son yıllarına kadar herhangi bir siyasi ve fikrî görüşe tam olarak bağlanmayan yazarın 1908'de verdiği ve Türkçü münevver portresi çizdiği bu konferansı hem yazarın hem de devrin hâkim fikrinin tespiti açısından mühimdir. Değişik milletlere mahsusmuş gibi algılanan farklı Türk boylarının artık aynı edebî ve kültürel çizgide toplanmaya başladığını söyleyen Ahmet Mithat bu toplanmanın merkezinin de İstanbul olduğunu söyler (Dayanç, 2007: 14). Dolayısıyla bu edebî faaliyeti, aynı anlayışla bir araya gelen ve Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünü Osmanlı'nın güç ve himayesinde ve fakat Türklüğün kadim lisanı Orta Asya edebî Türkçesinde birleştirmek isteyen Türkçü yaklaşımın bir tezahürü olarak algılamak ve böyle bir birleştirmenin parçası olarak Tanzimat Döneminde Doğu Türkçesi ile düzenlenmiş kavait kitabı mesabesinde mütalaa etmek gerekir.

Mehmet Sadık Üss-i Lisân-ı Türkî'de Nevâyî Türkçeciliğini devam ettirmiş ve konuları Nevâyî'den seçtiği örneklerle temsil ve izah etmiştir. Kitaptaki gramer konuları Osmanlı Türkçesiyle anlatılmış, konuları açıklayıcı ve berkitici birçoğu hikmetlerden ve bir kısmı Nevâyî şiirlerinden seçilen örnekler ile Bâb-ı Hâmis Edevât Beyanında ve Bab-ı Sâdis Bazı Kavâid-i Şetta Beyanında başlığı altındaki şiir, Çağatay Türkçesi ile, yazılmış beyitler, "Nasihat" ve "Sefer ve Seyahat" başlığı altındaki nesir örnekleri ise Çağatay Türkçesi ile verilmiştir. Konu başlıkları ile ilgili hatırlatma ve ikaza müntesip bilgiler "Kaide" başlığı altında verilmiş, bilgilendirme sırasında gramerde hasıl olan tereddütler yapılan izah ve açıklamalarla aydınlatılmıştır. Gramer konuları ise Çağatayca örneklerle kavratılmaya ve berkitilmeye çalışılmıştır. Eserin giriş kısmında atûfetli Ahmet Mithat Efendi hazretlerinin ihsan buyurdukları takriz-i belagata yer verilmiş, Ahmet Mithat takriz kısmında: *fertlerin nesep ve soy bakımından kendilerini övmeleri ve övünmelerinin hulki ve cibilli bir hareket olduğunu ve bütün kavimlerde intikal ettiğini söyler. Aynı şekilde kavimlerin de "bizim aslımız şuna müntehidir" biçiminde haseb ü neseblerini (soy ve soplarını) ispata çalıştıklarını ancak bunu ortaya koymak ve ispat etmek için lisan dışında hiçbir delillerinin olmadığını* bir kavmin zaman içerisinde kıyafetinin, maişet kurallarının hatta dininin değişebileceğini başkalaşabileceğini fakat değişmeyen tek şeylerinin lisanları olduğunu bu itibarla asıl birleştirici ve bağlayıcı unsurun dilleri olduğunu dile getirmiştir.

Mehmet Sadık Efendi'nin yazdığı Üss-i Lisân-ı Türkî eserine Özbekler Tekkesi'nin Osmanlıda oynadığı rol açısından bakıldığında eserin Osmanlılara Çağatay lisanını tanıtma ve Çağatay gramerini ana hatlarıyla öğretme amacı ile yazıldığı görülür. Üss-i Lisân-ı Türkî gerek amacı, gerek gramerin en karmaşık konularını en basit ve sade şekilde ve örnekler vererek anlatması ve iki dilli olarak karşılıklı bir kompozisyonda yazılması bakımından Osmanlı grameri açısından önemlidir. Osmanlıda gramer Arap dilinin kuralları işletilerek Tanzimat'a kadar Arap gramerinin etkisinde; Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar ise Arap ve Fransız dil kurallarının etkisi ile Arap veya Fransız gramerinin etkisinde gelişim göstermiştir. Üss-i Lisân-ı Türkî Tanzimat döneminde yazılan ve tertip ve düzenlemesi bakımından Arap gramerinin etki ve izleri görülen bir kitaptır.

Üss-i Lisân-ı Türkî, Türk diline Recep Toparlı ve Ali Ilgın tarafından kazandırılmıştır. Eser, TDK yayınları arasında yayımlanmıştır. Türkçenin diğer medeniyet dilleri ile karşılaştırılması veya karşılık gösterilmesi biçiminde hazırlanan kitapların aynı şekilde Türkçenin kendi lehçe ve şiveleri içerisinde

mukayese özelliği taşıyan kitapların sayısı fazla değildir. Üss-i Lisân-ı Türkî bu yönüyle örnek ve bir numune eserlerden biri olarak gösterilebilir. Eser aralarında ilgi veya benzerlik bulunan bu grup kitaplar arsında bir karşılaştırma daha doğru bir ifadeyle bir karşılık gösterme kitabı kategorisindedir. Küçük hacimliliğine karşın içeriğinin yoğunluğu ve verdiği bilgilerin kolay ve hatırda tutulur olması bakımından Tanzimat grameri içerisinde hatırı sayılır bir konumdadır. Hakkında herhangi teferruatlı bir bilgi bulunmayan Mehmed Sadık ve kaynaklarda adına rastlanmayan Üss-i Lisân-ı Türkî hakkında Recep Toparlı ve Ali Ilgın'ın TDK yayınları arasında çıkan yayımları dışında herhangi farklı bir yayın yoktur. Kaynakçada verilen bazı kısa cümleli ikinci derece bilgiler ise yetersizdir. Yazarının Buhara'dan geldiği, Özbekler Dergâhı şeyhi Ethem Efendinin oğlu olduğu, Üsküdar sırtlarındaki Özbekler Tekkesi'nde postnişinlik ve adı sonradan Hazret-i Hilafetpenahi'ye (padişaha) izafetle tevsîm olunan İstanbul'daki Müslim Özel Mekteplerinden "Ravza-i Terakki Hamidi Mektebi"nde Farsça muallimliği yaptığı bildirilmektedir. Eserin, yazar hakkındaki eksik bilgiye rağmen Tanzimat dönemi gramer geleneği içerisinde ve tarihî Türk gramerinde ses ve yapı bilgisiyle uyumlu bir muhteva ve sarf (= tasrif, çekim, bükün) ve nahiv (=sözdizimi bilimi) kitapları arasında bir yerde bulunduğu ve kavait (kaideler, kurallar) kitaplarını andıran bir muhteva ile düzenlendiği bir gerçektir (Usta, 1993: 284).

Osmanlıda şiir alanında ileri merhalelere taşınan ve sanat harikası derecesine ulaşan özgün gelenek dilin gramer alanında aynı özgünlük içinde geçmemiş bütün Türk yurtlarında gramer Arap nahvinin etkisinde ve Arap dilinin kuralları doğrultusunda şekillenmiş ve Tanzimat'a kadar sürmüştür. Türkçe gramer yazma ancak Tanzimat döneminde görülmüştür. Tanzimat'la birlikte Arap ve Fransız gramerlerinin etkisiyle içerik ve düzenlemeleri farklı gramer kitapları yazılmaya başlanmıştır. Bu sebeple Mehmet Sadık'ın Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi karşılıklı gramer kitabı yazması, Tanzimat döneminde Türkçe gramer kitabı yazma geleneğinin devamı olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte kitap, Tanzimat döneminde Tahir Kenan'ın yazdığı Kavâid-i Lisân-ı Türkî ve Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşaların yazdığı Kavâid-i Osmaniyye kitaplarından ayrılır. Kitapta tensikat-ı askeri komisyon üyesi Halit Ziya Bey'in Yazdığı Kavâid-i Lisân-ı Türki kitabına yakın bir yol izlenmiş; fiil ve isnadı Türkçe, diğer ögeleri Arapça ve Farsça kelimelerden oluşturulduğu ve enfüsi bir konu olarak değerlendirildiği için cümle konusuna yer verilmemiştir. Aynı şekilde dillerin zenginliğinin bir ölçütü de hâl eklerinin (İng. state, Fr. etat, Lat. status) ve edatların yaygınlığı ve kullanılırlığı olduğu ve hâl eklerinin tek başlarına çekim eki olarak hâl; edatlarla kullanımları ile birlikte durum (İng. case, Fr. cas, Lat. casus) bildirdiği ve durum ve hâl de dilde farklı ulamlar oluşturduğu için Bâb-ı Hâmis Edâvat Beyanında Türkçe edatlar, geniş biçimiyle ve canlı örnekleri ile anlatılmıştır.

Arap leksikolojisinde sözlükler bir usul ve gelenek hâlinde harflerin mahreçleri, kelimelerin ilk harfleri, kelimelerin son harfleri ve kelimelerin okunuş şekilleri esas alınarak tertip ve tanzim edilmişlerdir. Üss-i Lisân-ı Türkî'deki lügat kısmı Arapların "en-nizâmu'l-elifbâî" adını verdikleri kelimelerin ilk ve aslî harfleri esas alınarak oluşturulmuş sözlükçe biçimindedir. Üss-i Lisân-ı Türkî'nin lügat kısmında *orijinal metin sayfa yetmiş ikiden itibaren* toplam yüz yirmi bir kelimeye yer verilmiş ve örneklerde geçen bu yüz yirmi bir kelimenin karşılığı Harf-i eliften başlayarak harfi y'ye kadar on altı harf başlığı altında gösterilmiştir. Bir kısmı Eski Çağatay Türkçesi bir kısmı yakın zaman Özbek Türkçesi ile ilgili bu kelimelerden harf-i elif başlığı altında otuz yedi, harf-i be on yedi, harf-i te on, harf-i çim beş, harf-i hâ iki, harf-i dal dört, harf-i sin sekiz, harf-i gayın iki, harf-i e bir, harf-i kâf on iki, harf-i kef on, harf-ı mim sekiz, harf-i nun bir, harf-i vav bir, harf-i he iki ve harf-i y(e) on iki kelime örneklendirilmiştir. Lügat kısmında yer alan yüz yirmi bir kelimenin on biri Arapça veya Farsça diğerleri Türkçedir. Kitapta, kelimelerin o dönem Osmanlı Türkçesindeki genel ve ilk karşılıkları kısa ifadelerle verilmiş ve lügatçe kısmı küçük bir sözlük hâlinde sunulmuştur.

1752-1753 yılında Maraş valisi Abdullah Paşa tarafından Üsküdar sırtlarında yaptırılan Özbekler Tekkesi Nakşibendi tarikatına vakfedilmiş; tekke, dini ritüeller yapılan bir mesken ve mekân olması yanında Asya'dan hacca gidecekler için bir aktarma yeri ve hattatlık, ebruculuk, doğramacılık,

marangozluk, oymacılık, hakkâklik, matbaacılık ve dokumacılık gibi pek çok el sanatının öğretildiği ve icra edildiği bir mektep olmuştur. 1925 yılında çıkarılan Tekke ve Zaviyeler Kanunu ile tekkeler kapatılmasına karşın Özbekler Tekkesi kapatılmamış ve uygulama dışında bırakılmıştır. Bu yönüyle Özbekler Tekkesi'ni diğer tekkelerden ayıran ve ona önemli bir misyon yükleyen Özbekler Tekkesi'nin sadece dini bir kurum, bir sanat ve kültür merkezi olması değil, aynı zamanda o dönem Osmanlısındaki yeri ve daha sonra Millî mücadelenin kazanılmasında oynadığı rol ve coğrafya ve kültürden yeni bir terkip yaratılmasındaki işlevi olmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında Millî Mücadele'ye katkı yapan en önemli güzergâh Üsküdar'da Özbekler Tekkesi'nden başlayarak menzil hattı İstanbul-İzmit-Geyve-Adapazarı'na kadar olan yol olduğu için Anadolu'ya ilk geçişlerin ve aktarmaların önemli bir kısmı bu yol üzerinden gerçekleşmiştir. 1920'de İstanbul'un işgal edilmesiyle Anadolu'ya gidip Millî mücadeleye katılmak isteyenler önce bu tekkeye gelir, tekkede gizlenir ve uygun bir ortam bulunca Anadolu'ya geçerlermiş. Aralarında Fevzi Çakmak, İsmet İnönü, Hâlide Edip Adıvar, Mehmet Akif Ersoy, Ali Fuat Cebesoy, Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi aydınların ve vatanseverlerin de Anadolu'ya geçiş ve millî mücadeleye katılışları bu yolla olmuştur. Özbekler Tekkesi, aynı zamanda Millî mücadelede büyük yararlılıklar gösteren haber alma teşkilatı Karakol Cemiyeti'nin İngiliz Muhipleri Cemiyeti planlarını Kuvva-yi Milliyecilere ulaştırma, İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve cephane nakli ve savaşta yaralanan asker ve aydınları tedavi etme gibi "Millî Mücadele"ye katkılar sağlayan faaliyetlerde bulunmuştur (Kutay 1973: 26-28; Beyoğlu, 2004:201, 204, 209).

Doğu Türklüğü ile olan yakınlık ve ileri seviyedeki ilişkilere rağmen Tanzimat'a kadar bu coğrafya ile irtibat kuracak herhangi bir gramer kitabı yoktu. Öyle ki aynı yüzyılda Özbekler tekkesi postnişini Süleyman Efendi tarafından yazılan Lügat-ı Çağatay da bu gaye doğrultusunda hazırlanmış olmasına rağmen "bir lisanın sadece ismâdan ibaret olmadığı ve asıl varlığı kavâid olduğu ve Çağatay lisanının kavâidini mübeyyen bir kitap bulunmadığı için (Üss-i Lisân-ı Türkî: 8)" kitaptan beklenen fayda hasıl olmamış ve yeterince istifade edilememiştir. Bu itibarla Çağatay lisanının kavaidi ile ilgili bu boşluğu doldurmak üzere Üss-i Lisân-ı Türkî yazılmış; kitap, bir karşılaştırma kitabı olarak değil bir karşılık bulma ve karşılık gösterme kitabı formunda "iki dilli" olarak düzenlenmiştir. Özbekler Tekkesi'nin altıncı postnişini Mehmet Sadık Efendi kitabın yazılmasını: "*Bu yurtta bolġan ilniŋ köprağı Çağatay tilige tüşmek tilep kavâid ve usûli bolmaġanıdın bitilgen bitigleri okuya almas irdiler maŋa ayttılar kim bu tilge münâsib ve mahsûs bir kitâb cem'kılġıl tâ ki fehmi âsân bolġay mėn hem pâdişâh-ı ma'ârif-perverü şehenşâh-ı 'atıfet-güsterniŋ sâyeside kutluġ kişilernin teveccühleri bilen rahmetke vesîle bolġay dip bu kitâbnı tüzdüm ve atını Üss-i Lisân-ı Türkî ataladım*: Bu memlekette yaşayan halkın çoğu Çağatay dilini anlamak istiyorlardı. Ancak bu dilin kavaitini ve usullerini anlatan bir kitap olmadığından Çağatay diliyle yazılmış bu yazıları okuyup anlayamıyorlardı. Bana söylediler ki bu dilde münasip ve mahsus bir kitap meydana getir ki anlaşılması kolay olsun. Ben marifet seven ve iyilikleri geniş olan padişah şahının yardımı ve kutlu kişilerin teveccühleri ile rahmete vesile olsun diye bu kitabı yazdım ve adını da Üss-i Lisân-ı Türkî koydum (Çırka, 2020: 15) sözleriyle izah etmiştir. Üss-i Lisân-ı Türkî'nin bu yönüyle Codeks Cumanicus gibi bir işlev ve amaca yönelik olarak yazıldığı ve çözümlemeli, tanımlamalı ve anlaşılır biçimde düzenlendiği söylenebilir. Aynı şekilde eserle hasrolunan hizmet ise, Mehmet Sadık Efendinin ilmi ve edebî faaliyetleri dahilinde ferdî bir çaba ve Türk siyasi ve edebî tarihine damga vuran ve zamanla bir ilim ve sanat akademisi hâline gelen Özbekler Tekkesi'nin tüzel kişiliğinde, fakat Tekkenin şeyhleri konumundaki kişilerin "Türkçülük" fikrine ve Türkçeciliğe dair yadsınamaz faaliyetleri olarak zikredilebilir.

Sonuç

Osmanlı farklı tebaa ve topluluklardan oluşan geniş bir coğrafyada farklı dillerin konuşulduğu, sanat erbabı ve bilim adamları arasında "iki dillilik"in ve çok dilliğin yaygın olduğu bir devlet, Osmanlı Türkçesi ise aydınlarının şair ve yazarlarının Türk dilleri ile irtibatlı olduğu ve ünsiyet oluşturduğu bir

ilim ve sanat dilidir. Çağatay Türkçesi 16. yüzyıldan itibaren Nevâyî etkisi ile imparatorluk dili seviyesine ulaşmış ve Osmanlı Türkçesinden sonra bütün Türklüğün en büyük ikinci dili olarak kullanılmış bir dildir. Çağatay Türkçesi Osmanlı şair ve yazarlarını, Osmanlı Türkçesi Çağatay şair ve yazarlarını etkilemiş; bu etki ile karşılıklı ve "iki dilli" birçok eser yazılmıştır. Dillerinin yapı (structure) ve kuruluş düzeni, unsurlarının ortaklığı ve "iki dilli" varlığı ile başlangıçta benzeme-örnekseme biçiminde gelişen bu etkileşim, ilerleyen süreçte her iki dilin de özelliklerini ayrı ayrı tebellür ettiren bir zenginliğe ulaşmış ve "iki dillilik" olarak addedilen farklı hacimlerde çeşitli konulara muhtevi eserler yazılmıştır. Osmanlı sahasında "iki dilli" olarak yazılan önemli eserlerden biri de Üss-i Lisân-ı Türkî'dir. Eserin yazarı Buharalı bir Türk olan Mehmed Sadık'tır. Mehmed Sadık Üss-i Lisân-ı Türkî'de Çağatay ve Osmanlı Türkçelerini bir arada öğreten bir metot izlemiş konuları Osmanlı Türkçesi ile örnekleri Çağatay Türkçesi vermek suretiyle "iki dillilik"le maruf önemli bir eser yazmıştır. Toplam yetmiş iki sayfadan oluşan kitap, küçük hacimli olmasına karşın Tanzimat dönemi gramer kitapları arasında önemli bir işlev ve etkiye sahiptir. Sarf ve lügat konularına yer vermesi yönüyle kavait kitaplarına benzer bir format taşır. Kitapta tensikat-ı askeri komisyon üyesi Halit Ziya Bey'in Yazdığı Kavâid-i Lisân-ı Türkî kitabındakini çağrıştıran yol izlenmiş; o dönem cümlesinde "fiil" ve "isnat" ögeleri Türkçe, diğer ögeler Arapça ve Farsça kelimelerden oluşturulduğu ve cümle enfüsi bir konu olarak değerlendirildiği için cümle konusuna yer verilmemiştir. Altı bölüm hâlinde yazılan kitapta "fiil" ve "edat" konusu üzerinde ağırlıklı olarak durulmuş; konular kısa ve basit cümlelerle, fakat zengin örneklerle anlatılmıştır. Kitabın sonunda harfi eliften başlayarak on altı harf başlığı altında yüz yirmi bir kelimenin Osmanlı Türkçesindeki karşılıkları verilmiştir. Kitabın sonuna Terimler Dizini ve Sözlük ilave edilmiştir. Kitap daha önce Özbekler Tekkesi postnişini Süleyman Efendi'nin yazdığı Çağatay Türkçesi sözlüğünün devamı ve tamamlayıcısı olarak sahada hissedilen eksikliği gidermek üzere yazılmıştır. Kitabın bir başka Özbekler Tekkesi şeyhi tarafından yazılması kitaba ayrı bir önem kazandırmıştır. Kitap Osmanlının öncülüğünde ve himayesinde Orta Asya edebî dilinin merkezinde bir birleşmenin arka plan bilgilerine muhtevi bir amaç da taşımaktadır. Bu sebeple *bize göre* Üss-i Lisân-ı Türkî bu bağlamda sadece bir gramer kitabı olarak değil, aynı zamanda "coğrafya ve kültürden yeni bir terkip yaratma" noktainazarından da ele alınmalı ve büyük ve necip milletin geç kalmış kaynaşması ve ülfetine matuf bir eser noktasından da değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Akün, Ö. F. (1989). Ahmed Vefik Paşa. *TDV İslâm ansiklopedisi*. (C. 2, s.143-157). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Âmir, B. (1984). *Kanuni Sultan Süleyman devrinde Arapça şiir yazan Türk şairleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, M. (2007). 16. yüzyıl Anadolu sahasında Nevâyî'nin önemli bir takipçisi Muhyi ve nazireleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.1, s.64-86.

Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. Cilt 1. Millî eğitim Bakanlığı Yayınları.

Banarlı, N. S. (1960). *Yahya Kemal'in hatıraları*. İstanbul Fetih Cemiyeti.

Beyoğlu, S. (2004). Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi. İç. Kurşun, Z., Bilgili, A, E., Kahraman, K. & Güngör, C. (Der.). *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler* (s. 201-212). Cilt 1. Seçil Ofset.

Bloomfield, L. (1933). *Language*. Holt, Rinehart & Winston.

Buhârî Şeyḫ Süleyman Efendi. (1298). *Lügat-i Çağatayi ve Türk-i Osmânî*. Mihrân Matbaası.

Büyükakkaş, A. (2009). 16. yüzyıl şairi Râhî'nin Çağatayca şiirleri. *TÜBAR*-XXV-/2009-Bahar/, s. 41-49.

Çavuşoğlu, M. (1992). Basîrî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 5, s. 105-106). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çırka, Ş. (2020). Doğu Türklük sahasında ve Kıpçak sahasında verilen sözlüklerin incelenmesi ve üzerlerinde yapılan çalışmalar. [Ödev]. https://www.academia.edu/en/44399009/ Erişim (07.10.2022)

Dayanç, M. (2007). Ahmet Mithat Efendi'nin Türklüğe dair önemli bir konferansı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, s. 1-18.

Değirmençay, V. (2013). *Farsça şiir söyleyen Osmanlı şairleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ersoy, E. (2012). XVI. asır Osmanlı sahası şairlerinden Subhî'nin (Ö. 1548/49) Çağatayca şiirleri. *A Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, [Taed] 47, s. 17-36.

Ferguson, C. (1959). Diglossia. *Word*, 15 (2). s. 325-340. doi:10.1080/00437956.1959.11659702.

Köprülü, M. F. (1945). Çağatay edebiyatı. *TDV İslâm ansiklopedisi*. (C. 3, s. 270-323). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kurnaz, C. (1997). *Anadolu'da Orta Asyalı şairler*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Mackey, W. F. (1970). The Description of bilingualism. In J.A. Fishman (Ed.). *Readings in The Society Of Language* (2nd Printing). pp. 554–584. Mouton & Co.

Nalbant, B. (2013). Türkiye yazmaları arasında bir Çağatayca-Oğuzca kısa sözlükçe. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi,* 20, 2 (2013) s. 79-90.

Okay, O. (1989). Ahmet Mithat Efendi. *TDV İslâm ansiklopedisi*. (C. 2, s. 101-103). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pirverdioğlu, A. (2004). Azerbaycan divan edebiyatı. *Türkler*, C. 19, s. 252-261.

Sertkaya, O. F. (2004). Osmanlı şairlerinde Ali Şîr Nevâyî tarzı ve Nevâyî'ye Anadolu'da yazılan nazireler. *Ali Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri* (s. 129-140). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Solmaz, S. (2005). *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*. Atatürk Kültür Merkez Başkanlığı Yayınları.

Sungurhan, A. (2017). *Mustafa (Cârullahzâde). Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü'ş-şu'arâ)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Şen, M. (2005). Tanzimat aydınlarının Çağatay Türkçesine bakışı ve Şemseddîn Sâmî'nin tesiri. *Turkish Studies,* Volume 9/9 Summer 2014, s. 81-102.

Toparlı, R., Ilgın, A. (2006). *Mehmet Sadık Üss-i Lisân-ı Türkî*. TDK Yayınları.

Türk, V. (2021). Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı/Issue: 52 (Güz-Spring 2021). s.403-441.

Usta, H. İ. (1993). Türk Gramerciliğinin Tarihînde "Kavaid" Kitaplarının Yeri. *Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 283-299.

Üstüner, A. (2015). *Türkçenin tarihî gelişmesi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Weinreich, U. (1968). *Languages in Contact: Findings and Problems*. Mouton.

Yürümez, R. (2021). Çağatay şairi Muhammed b. Abdullah Harâbâtî'nin hayatı ve eserleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi,* Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 24, Sayfa /Page: 154-163.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanılan B1 Düzeyindeki Ders Kitaplarının Dinleme Etkinlikleri Açısından Karşılaştırılması

Mesut GÜN[*]

Melisa Ecrin BOLATKOL[**]

Özet

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dinleme becerisi büyük bir öneme sahiptir. Her seviyede gelişen dinleme becerisi üç aşamada gerçekleşmektedir. Etkinlikler yoluyla verilen bu süreçler; dinleme öncesi, dinleme esnası ve dinleme sonrasından oluşmaktadır. Bu alanda hazırlanan ders kitapları öğrenicilerin dinleme becerisini geliştirmede büyük rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu noktada ders kitaplarının gerek dinleme süreçleri gerekse etkinlik türleri açısından özenle hazırlanmalıdır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan İstanbul (2017) ve Yedi İklim (2018) ders kitaplarının dinleme süreçleri ve etkinlikleri açısından incelenerek karşılaştırılmasıdır. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesine başvurulmuştur. Çalışmanın verilerini, araştırma kapsamındaki kitaplarda bulunan dinleme etkinlikleri oluşturmaktadır. Verilerin analizi için ise betimsel analiz yöntemine başvurulmuştur. Kitaplarda yer alan dinleme etkinliklerindeki süreçler ve etkinlik türleri belirlenerek tablolar halinde gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, Yedi İklim ders kitabında dinleme öncesi etkinliklere yer verilmediği, dinleme sonrası etkinliklere ağırlık verdiği, en fazla doğru-yanlış soru türlerini kullandığı ve birçok belirsiz etkinlik türü bulunduğu görülmektedir. İstanbul ders kitabında ise; tüm süreçlere yer verildiği, en fazla dinleme sırası etkinliklerinin yer aldığı, Yedi İklimden daha fazla etkinlik türüne sahip olduğu, en çok doğru-yanlış sorularının bulunduğu ve çok az belirsiz etkinlik türleri ile karşılaşıldığı görülmektedir. Bu sonuçlar çerçevesinde alanyazına, bu çalışmanın farklı kitaplar ve seviyelerle arttırılması gerektiği, kitaplarda yer alan belirsiz etkinlik türlerinin belirlenmesi ve yeni bir sınıflandırma yapılması gerektiği gibi önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe öğretimi, dinleme süreçleri, dinleme etkinlikleri, karşılaştırma.

Giriş

Dil öğretiminde önemli bir beceri olan dinleme, konuşucu tarafından üretilen girdiyi algılamak ve işlemektir. Dinleme becerisi, bireylerin sözlü iletişimdeki becerilerini geliştirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla konuşma becerisi içinde önem arz etmektedir.

Dinleme etkinliklerinde genel amaç, öğrencilerin, duydukları iletileri doğru ve eksiksiz şekilde anlamalarını sağlamaktır. Özelde de hedef dilde duydukları sesleri, vurgu ve tonlamaları tanımak ve anlamlandırmaktır. (Durmuş, 2013:142). Dil öğrenenlerin dinleme metnini hem dinleyip hem anlayıp hem de sorulan soruları cevaplaması istenir. Bütün bu becerilerin aynı anda yetkin bir şekilde kullanılması kolay değildir. Bu nedenle dinleme eğitimine önem verilmelidir (Özdemir ve Keleş, 2021: 907).

Avrupa ortak öneriler çerçevesinde (2012). öğrencilerin seviyelere göre değişen dinleme becerileriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Örneğin; başlangıç düzeyindeki öğrencilerin basit ve anlaşılır bir dil ile konuşulduğunda anlayabileceği, orta düzeydeki öğrencilerin, bildiği konular hakkında konuşulduğunda uzun tümceleri anlayabileceği, ileri düzeydeki öğrencilerin ise uzun ve karmaşık tümceleri anlayabileceği belirtilmiştir. Bu doğrultuda ortak öneriler çerçevesine bakıldığında B1 düzeyindeki bir öğrencinin dinleme becerileri şu şekildedir;

[*] Prof. Dr., Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, mesutgun@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9663-1066.

[**] Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi.

Anlaşılır ve ölçünlü dil kullanıldığında, bilinen konular olduğunda, öğrenci konuşmayı genel hatlarıyla anlayabilir.
Genelde iş yaşamı ve eğitim gibi alışılagelmiş konular ile karşılaştığında anlayabilir. Ayrıca kısa hikâyeleri de anlayabilir.
Anadili konuşurları konuşmalarını dinleyiciye göre uyarlamıyorsa grup görüşmelerini tamamen anlamakta ve katılmakta zorlanır.
Bildiri ve konuşmalar sade ve iyi yapılandırılmış biçimdeyse anlayabilir.
Ayrıntılı yol tariflerini ve araç gereçlere ait kullanım talimatlarındaki basit bilgileri anlayabilir.
Uzmanlık alanında, açık yapılandırılmış bir konferansı izleyip anlayabilir.

1. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dinleme Süreci

Dinleme becerisi, 3 aşamadan oluşmaktadır. Bunlar; dinleme öncesi, dinleme esnası ve dinleme sonrası şeklindedir. Çeşitli etkinlikler sayesinde öğrencilerin dinleme yetileri adım adım gelişmektedir. Bu süreçler literatürde bazı araştırmacılar tarafından açıklanmıştır;

Memiş (2019)'a göre dinleme öncesi aşamada, öğrenciler etkinliğine hazırlanır. Bu aşama, öğrencilerin metni anlamasını kolaylaştıracak, öğrencide dinleme isteği ve motivasyonu sağlayabilecek bir metin ile yapılacak etkinliğin, öğrencilerin zihninde anlamlı ve mantıklı bir zemine oturmasına yardım eden uygulamaları içermektedir. Dinleme öncesindeki alıştırmaların temel amaçları; ön bilgileri hareket geçirme, merak uyandırma, dinlemenin amacını belirleme, dinleme metni hakkında bilgi toplama, dinleme metni hakkında varsayım oluşturma ve motivasyon sağlama olarak sıralanabilir (Özbal; 2019: 82).

Şimşek (2016)'ya göre dinleme esnasında, dinleme içeriği ya doğrudan ya da kayıt cihazları, görüntüler vb. aracılığıyla öğrencilere sunulur. Dinleme esnasında dikkati dağıtan şeylerden uzaklaşılması ve dinlenene karşı odaklanılması gerekmektedir (Arıcı ve Kır; 2017: 266).

Dinleme sonunda ise, dinleme metniyle ilgili sorulara cevap verilir. Dinlenen metnin sözlü ya da yazılı özeti çıkarılır. Dinlenen metinle ilgili resimlerin ya da cümlelerin olay sırasına göre dizilmesi istenir. Dinlenen metne uygun başlık önerilir (Melanlıoğlu; 2012: 1585) . Bu aşamada genellikle metne yönelik değerlendirme soruları kullanılarak öğrencilerin dinleme metnine yönelik birtakım kazanımları içselleştirme durumları kontrol edilmektedir (Tabak ve Göçer; 2017: 402).

1.2 Dinleme Sürecinde Yer Alan Etkinlikler

Dinleme becerisini geliştirmede dinleme öncesi, sırası ve sonrasındaki etkinliklerin önceden düzenlenmesi ile birlikte farklı strateji, yöntem ve teknikler kullanılarak hem öğrenicilerin derse karşı istek ve tutumları geliştirilmeli hem de dinleme metinlerinin anlaşılırlığı arttırılmalıdır (Tüfekçioğlu; 2014: 3).

Memiş (2019)'e göre;

Dinleme öncesi etkinlikler, öğrencilerin arka plan bilgisi edinmelerine ve dinleme için gerekli bağlamı oluşturmalarına olanak tanır.
Dinleme sırası etkinlikleri, duyulan metinleri anlama, yeni bilgi ve sözcüklerin öğretilmesine katkıda bulunur.
Dinleme sonrası etkinlikleri ise, öğrencilerin bilgiyi ve anlamı doğrulamalarına, öğrendiklerine dayalı olarak yeni fikirler üretip paylaşmalarına, yorumlama ve anlatma becerilerini geliştirmelerine olanak sağlamak için düzenlenmiştir.
Leon (2009) dinleme süreçlerinde olabilecek etkinlikleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

Tablo 1. Dinleme Süreçlerindeki Etkinlikler

Dinleme Öncesi	**Dinleme Sırası**	**Dinleme Sonrası**
Bağlamı tanıtma	Karşılaştırma	Seçilen metni tartışma
İlgi uyandırma	Komutlara uyma	Soru sorma
Ön bilgileri harekete geçirme	Diyalogun eksik cümlesini tamamlama	Diyalog oluşturma
Bilgi edinme	Dinleme metnindeki farklılıkları ve hataları bulma	Doğru/Yanlış ya da Çoktan Seçmeli Sorular
Bilinen sözcükleri/dilbilgisini etkinleştirme	Maddeleri işaretleme/seçme	Problem çözme
İçeriği tahmin etme	Bilgi aktarma	Özetleme
Yeni sözcük öğretimi	Sıralama	Yapboz dinleme
	Bilgi arama	Yazma
	Metindeki boşlukları doldurma	
	Eşleştirme	

(Leon 2009'dan aktarılan, Tuzcu Eken, 2012)

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, B1 seviyesindeki; İstanbul yabancılar için Türkçe ders kitabı(2017) ve Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan Yedi İklim Türkçe ders kitabındaki(2018) dinleme etkinliklerinin incelenerek karşılaştırılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda Tuzcu Eken(2012)' den aktarılan Leon (2009)'un dinleme süreçlerindeki etkinlikler sınıflandırması ölçüt olarak alınmış ve alt amaçlar bu sınıflandırmaya göre belirlenmiştir.

Çalışmanın alt amaçları:

1. B1 düzeyi İstanbul ve Yedi İklim ders kitaplarında dinleme metinleri için kaç etkinlik yer almaktadır?
2. B1 düzeyi İstanbul kitabında olan dinleme etkinliklerindeki süreçler (dinleme öncesi, dinleme sırası ve dinleme sonrası) nelerdir ve bu süreçlerde hangi etkinlik türlerine yer verilmiştir?
3. B1 düzeyi Yedi İklim kitabında olan dinleme etkinliklerindeki süreçler (dinleme öncesi, dinleme sırası ve dinleme sonrası) nelerdir ve bu süreçlerde hangi etkinlik türlerine yer verilmiştir?

Yöntem

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesine başvurulmuştur. Bu yöntem, araştırılması planlanan konular hakkında bilgi içeren yazılı ve sözlü materyallerin analizini kapsamaktadır (Çatlak, Tekdal ve Baz; 2015: 14). Karataş (2015)'a göre araştırma alanı hakkında pek çok bilgi doküman incelemesi ile gözleme gerek kalmadan elde edilebilir.

Çalışma Verisi

Çalışmadaki veriler, B1 düzeyindeki İstanbul ders kitabı ve B1 düzeyindeki Yedi İklim ders kitabında yer alan dinleme etkinliklerinden alınmıştır. İstanbul B1(orta düzey) ders kitabı 10. baskı olup 2017 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan Yedi İklim B1 (orta düzey) ders kitabı ise 8. baskı olup 2018 yılında Ankara'da yayımlanmıştır. Bu kitapların seçilmesinin nedeni, B1 seviyesinde dinleme becerisiyle ilgili bir çalışma yapılmamış olmasıdır. İstanbul ders kitabı 6 üniteden, Yedi İklim ders kitabı ise 8 üniteden oluşmaktadır. İstanbul ders kitabında 18 dinleme metni ve 36 dinleme etkinliği, Yedi İklim kitabında ise 24 dinleme metni ve 33 dinleme etkinliği yer almaktadır. Araştırma kapsamında toplamda 42 dinleme metni ve 69 dinleme etkinliği incelenmiştir.

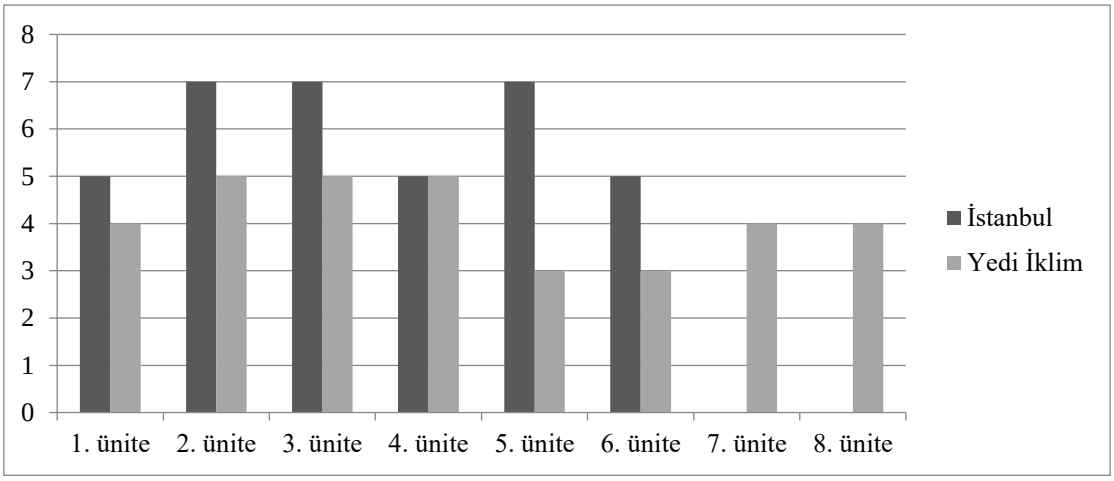
Verilerin Analizi

Çalışmadaki veriler, betimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Betimsel analiz, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz türüdür (Hendekçi ve Özen; 2016: 625). Verilerin analizi için, ilk olarak, dinleme etkinlikleri dinleme süreçleri açısından değerlendirilmiştir. Daha sonra Leon'dan (2009) Tuzcu Eken (2012)'in aktardığı etkinlik türlerine göre çalışmadaki etkinlikler incelenmiş, türleri belirlenmiş ve tablolaştırılmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, araştırma sorularına yanıt niteliğinde tablolara yer verilmiştir.

Şekil 1. B1 düzeyi İstanbul ve Yedi İklim ders kitaplarındaki dinleme metinlerinde yer alan etkinlik sayıları

Her iki ders kitabında üniteler üçer bölüme ayrılmış ve bu bölümler "A, B, C" harfleriyle adlandırılmıştır. Şekil 1'e bakıldığında: İstanbul ders kitabında 6 ünitenin, Yedi İklim ders kitabında ise 8 ünitenin olduğu görülmektedir.

İstanbul ders kitabına bakıldığında;

1. ünitede 5

2. ve 3. ünitede 7

4. ünitede 5

5. ünitede 7

6. ünitede 5 dinleme etkinliğinin yer aldığı görülmektedir.

Yedi İklim ders kitabına bakıldığında ise;

1. ünitede 4

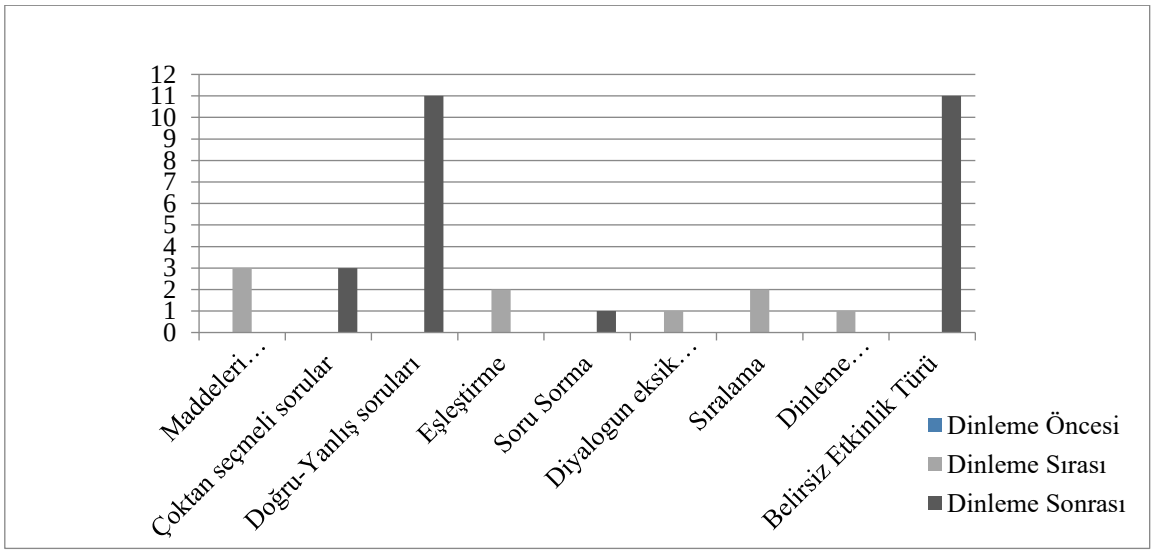
2., 3. ve 4. ünitede 5

5. ve 6.ünitede 3

7. ve 8. ünitede 4 dinleme etkinliğine yer verildiği görülmektedir.

Genel bir toplama bakıldığında; İstanbul ders kitabının 6 ünitede toplam 36 dinleme etkinliği, Yedi İklim ders kitabının ise 8 ünitede toplam 33 dinleme etkinliği içerdiği görülmektedir.

Şekil 2. B1 Yedi İklim Ders Kitabındaki dinleme etkinliklerinin süreçleri ve türleri

Şekil 2'ye dinleme etkinliklerinin aşamaları doğrultusunda bakıldığında, Yedi İklim ders kitabında dinleme öncesi etkinliklerinin yer almadığı görülmektedir. Kitapta dinleme sırası için 9, dinleme sonrası için 26 etkinlik bulunmaktadır. Türü belirsiz olan etkinlikler de dinleme sonrasında yapılan etkinliklerdir.

Şekil 2 etkinlik türlerine göre incelendiğinde, kitapta; maddeleri işaretleme/seçme, çoktan seçmeli sorular, doğru-yanlış soruları, eşleştirme, soru sorma, diyalogun eksik cümlesini tamamlama, sıralama ve dinleme metnindeki farklılıkları ve hataları bulma olmak üzere toplam 8 etkinlik türüne yer verilmiştir.

Dinleme sırası etkinliklerinde; 3 maddeleri işaretleme/seçme, ikişer eşleştirme ve sıralama, birer diyalogun eksik cümlesinin tamamlama ve dinleme metnindeki hataları bulma türlerine yer verilmiştir. Dinleme sonrası etkinliklerde ise 11 doğru-yanlış, 3 çoktan seçmeli ve 1 soru sorma türleri yer almaktadır.

Belirsiz etkinlik türleri olarak değerlendirilen etkinlikler, Leon'un etkinlik türleri sınıflandırmasında yer almayan türlerdir. Bu türler; var-yok soruları, dinlediğini anlatma ve sadece şarkıyı dinleme etkinlikleridir. Özellikle var-yok etkinlikleri sıkça yer almaktadır. Aşağıdaki görsellerde birer örnek gösterilmiştir.

Görsel 1. B1 Yedi İklim ders kitabı, dinleme etkinliği (s. 21)

	VAR	YOK
1. Google sözcüğünün anlamı		
2. Şirketteki ortak sayısı		
3. Şirketin bugünkü değeri		
4. Google'ın günde cevapladığı soru sayısı		
5. Google'daki reklamların maliyeti		

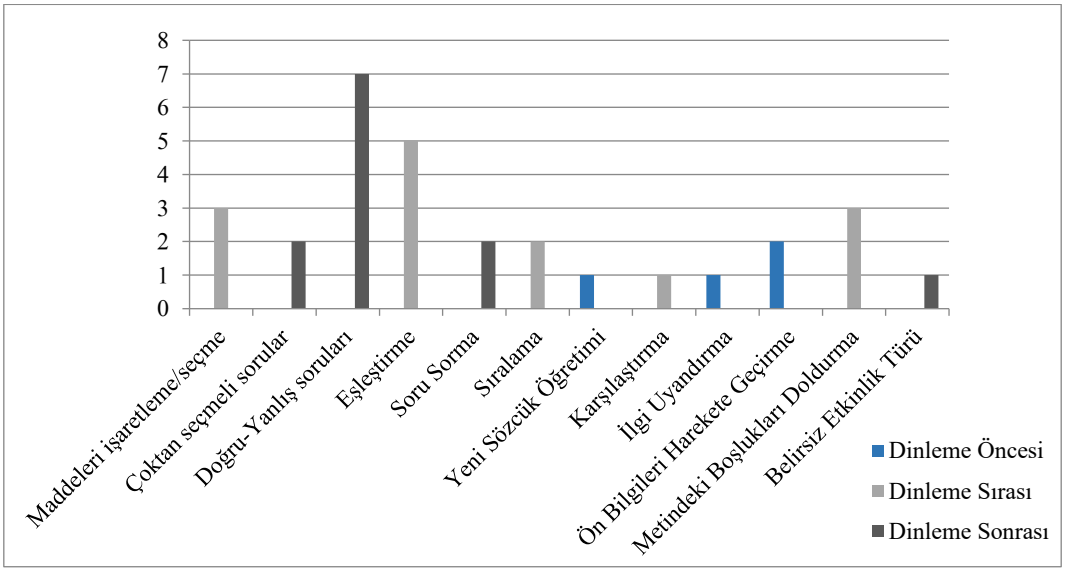
Görsel 2. B1 Yedi İklim ders kitabı, dinleme etkinliği, sayfa 121:

Görsel 3: B1 Yedi İklim ders kitabı, dinleme etkinliği, sayfa 29:

Şekil 3: B1 İstanbul Ders Kitabındaki dinleme etkinliklerinin süreçleri ve türleri

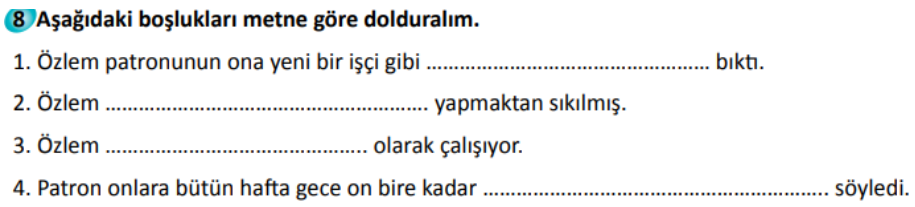
Şekil 3 dinleme aşamaları açısından incelendiğinde, 3 aşamaya da yer verildiği görülmektedir. Dinleme öncesi için 4, dinleme sırası için 14, dinleme sonrası için ise 12 etkinliğe yer verilmiştir. Türü belli olmayan etkinlik de dinleme sonrasına etkinliklerinde yer almaktadır.

Şekil 3'e etkinlik türleri açısından bakıldığında, maddeleri işaretleme/seçme, çoktan seçmeli, doğru-yanlış, eşleştirme, soru sorma, sıralama, yeni sözcük öğretimi, karşılaştırma, ilgi uyandırma, ön bilgileri harekete geçirme ve metindeki boşlukları doldurma olmak üzere toplam 11 etkinlik türüne yer verilmiştir.

Dinleme öncesi etkinliklerde; 2 ön bilgileri harekete geçirme ve birer yeni sözcük öğretimi ve ilgi uyandırma sorularına yer verilmiştir. Dinleme sırasında; 5 eşleştirme, üçer maddeleri işaretleme/seçme ve metindeki boşlukları doldurma, 2 sıralama, 1 karşılaştırma soruları yer almaktadır. Son olarak dinleme sonrasında ise; 7 doğru-yanlış, ikişer soru sorma ve çoktan seçmeli soruların yer aldığı görülmektedir.

Şekil 3'de belirsiz etkinlik türü olarak değerlendirilen etkinlik bir boşluk tamamlama etkinliğidir. Fakat dinleme metni içerisinde yer almadığından metindeki boşlukları doldurma etkinliği olarak görülmemekte ve aynı şekilde diyalog içerisinde olmadığından dolayı da diyalogun eksik cümlesini tamamlama etkinliği olarak kabul görmemektedir. Bu etkinlik görsel 4'te yer almaktadır.

Görsel 4: B1 İstanbul ders kitabı, dinleme etkinliği, sayfa 35:

8 Aşağıdaki boşlukları metne göre dolduralım.

1. Özlem patronunun ona yeni bir işçi gibi ..... bıktı.
2. Özlem ..... yapmaktan sıkılmış.
3. Özlem ..... olarak çalışıyor.
4. Patron onlara bütün hafta gece on bire kadar ..... söyledi.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarında, dinleme becerisine ne kadar yer verildiği, süreçlere ve etkinlik türlerine ne kadar önem verildiğini görmek amacıyla Yedi İklim ve İstanbul'un B1 seviyesindeki ders kitaplarının karşılaştırılarak incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Şekil 1'de görüldüğü üzere İstanbul ders kitabında 6 ünite olmasına rağmen 36 etkinliğe yer verirken Yedi İklim de 8 ünitede 33 etkinliğe yer verilmiştir. Öte yandan İstanbul ders kitabında bazı ünitelerde 7 dinleme etkinliğine yer verilebilirken bu sayı Yedi İklimde en fazla 5 olmaktadır. Dolayısıyla İstanbul ders kitabında daha fazla dinleme etkinliğine yer verildiği görülmektedir. Dinleme etkinliklerine bolca yer verilmesi, öğrenicilerin metni daha iyi kavramasına yardımcı olmaktadır.

Şekil 2' de Yedi İklim ders kitabındaki dinleme etkinlikleri, süreç ve türleri açısından incelenerek sunulmuştur. Şekle dinleme süreçleri açısından bakıldığında, kitapta hiç dinleme öncesi etkinliğe yer verilmediği görülmektedir. Dinleme öncesi etkinlikler, öğrencilerin metne hazırlanması için büyük önem arz ettiğinden, bu sürecin hiç bulunmaması kitaptaki bir eksiklik olarak görülebilir. Gün ve Alptekin (2019)'in Yedi İklim ders kitabının A1 seviyesini inceledikleri çalışmalarında benzer sonuca ulaşılmış ve o seviyede de dinleme öncesi etkinliklerin yer almadığı görülmüştür. Bunun yanı sıra Yavuz (2016)'un Gazi TÖMER Türkçe setini incelediği yüksek lisans tezinde, elde ettiği sonuçlardan biri, hiçbir seviyede dinleme öncesi etkinliğin yer almadığıdır. Öte yandan kitapta en fazla dinleme sonrası etkinliklere yer almaktadır. Dinleme etkinlikleri açısından incelendiğinde ise kitapta 8 etkinlik türüne

yer verilmiştir. Bunlardan; en fazla doğru yanlış, en az diyalogun eksik cümlesinin tamamlama, dinleme metnindeki hataları bulma ve soru sorma etkinlik türlerine yer verilmiştir. Şimşek (2016) B2 seviyesindeki Yedi İklim ve İstanbul ders kitaplarını karşılaştırarak incelemiş olduğu yüksek lisans tezinde, benzer sonuca erişmiş ve dinleme sonrasında en fazla kullanılan etkinlik türlerinin doğru-yanlış soruları ve açık uçlu sorular olduğunu belirtmiştir. Öte yandan bu türlerin sürekli tercih edilmesi durumunda monotonlaşacağı ve verimin azalmasına sebep olacağından da bahsetmiştir. Alanyazında yapılan bir başka çalışma ise Yalçın ve Gün (2018)'ün yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarının incelendiği çalışmadır. Yalçın ve Gün (2018) bu çalışmada Yedi İklim C1 seviyesindeki ders kitabını da süreçler bakımından incelemiş ve dinleme öncesi etkinliklerin bulunmadığı sonucuna varmıştır. Bir başka benzer sonuç ise, Gün ve Bakırdöğen (2020)'in B1 seviyesindeki Gazi Üniversitesi ders kitabını, dinleme etkinlikleri açısından incelediği çalışmada görülmektedir. Dinleme öncesi etkinliklerin yer almadığı saptanmış ve dinleme öncesi etkinliklere yer vermenin öğrencide farklı dinleme özelliklerini geliştirebileceği belirtilmiştir.

Şekil 3'de İstanbul ders kitabındaki dinleme etkinlikleri, süreç ve türleri açısından incelenerek sunulmuştur. Şekle dinleme süreçleri açısından bakıldığında, üç sürece de yer verildiği görülmektedir. Şimşek (2016) B2 seviyesindeki Yedi İklim ve İstanbul ders kitaplarını karşılaştırarak incelemiş olduğu yüksek lisans tezinde, B2 seviyesindeki İstanbul ders kitabında, dinleme öncesi süreçte, öğrencilerin önbilgilerini harekete geçirebilecek etkinliklere yer verilmediği sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan dinleme öncesi etkinliklerde kelime listelerinin ve söz kalıplarının olmamasını, hem öğrenci hem de öğretici açısından potansiyel aksaklıklara sebep olabileceğini belirtmiştir. Kitapta en fazla dinleme sırası (14) en az dinleme öncesi (4) etkinliklere yer verilmiştir. Yalçın ve Gün (2018)'ün yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarını incelediği çalışmasında, C1 seviyesindeki İstanbul ders kitabını süreçler açısından incelemiş ve benzer bir sonuca ulaşarak, en az dinleme öncesi en fazla dinleme sırası etkinliklere yer verildiğini belirtmiştir. Dinleme etkinlikleri açısından incelendiğinde ise kitapta 11 etkinlik türüne yer verilmiştir. Bunlardan; en fazla doğru yanlış, en az yeni sözcük öğretimi, ilgi uyandırma ve karşılaştırma sorularına yer verilmiştir.

Şekillerde yer alan belirsiz etkinlik türü; Leon (2009)'un sınıflandırmasında yer almayan etkinliklerdir. Bu etkinlikler; Var-yok soruları, dinlediğini anlatma, sadece şarkıyı dinleme ve boşlukları metne göre doldurma etkinlikleridir. Belirsiz etkinlik türleri Yedi İklim ders kitabında çok fazla yer almakta olup bunlardan çoğunu var-yok etkinlikleri oluşturmaktadır. Bu sayı İstanbul kitabında oldukça az durumdadır

Sonuç olarak; İstanbul ders kitabı, Yedi İklim ders kitabının aksine tüm dinleme süreçlerine yer vermiştir. Öğrenicilerin dinleme metnine hazırlanması için önemli olan dinleme öncesi etkinlikleri Yedi İklimde görülmemektedir (Şekil 2). Şekil 1'de görüldüğü üzere Yedi İklimdeki ünite sayısı daha fazla olmasına rağmen İstanbul ders kitabından daha az dinleme etkinliğine sahiptir. İstanbul ders kitabında en fazla yer alan süreç dinleme sırası iken Yedi iklimde bu süreç dinleme sonrasıdır. Her iki kitapta da en fazla yer alan etkinlik türü doğru-yanlış sorularıdır. Yedi iklimdeki belirsiz etkinlik türü daha fazladır (Şekil 2).

Bu doğrultuda alanyazına şu şekilde önerilerde bulunulabilir;

Bu çalışmada İstanbul ve Yedi İklim ders kitaplarının B1 seviyesindeki dinleme metinleri incelenerek karşılaştırılmıştır. Bu kitaplardaki diğer seviyelerde dinleme becerileri açısından incelenerek karşılaştırılabilir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için hazırlanmış ders kitaplarındaki etkinlik türleri belirlenerek yeni bir sınıflandırma yapılabilir, böylece belirsiz etkinlik türleri ortadan kaldırılabilir.

Bu alanda hazırlanacak olan ders kitaplarındaki dinleme süreçlerine, özellikle dinleme öncesi etkinliklere ve etkinlik türlerine daha çok önem verilmesi gerekmektedir.

Çalışmanın sonuçlarında kitapların dinleme sonrası etkinliklerde en fazla doğru-yanlış soru türlerine yer verildiği görülmektedir. Öğrenicilerin sürekli aynı etkinlik türleriyle karşılaşmaması, etkinliklerin monotonlaşmaması adına yeni dinleme etkinlikleri geliştirilebilir.

Kaynakça

Arıcı, A. F., Kır, D. B. (2017). Dinlemeye hazırlık çalışmalarının dinlediğini anlamaya etkisi. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 4*(8). 265-275.

Çatlak, Ş., Tekdal, M., Fatih, B. A. Z. (2015). Scratch yazılımı ile programlama öğretiminin durumu: Bir doküman inceleme çalışması. *Journal of Instructional Technologies and Teacher Education, 4*(3).

Durmuş, M. (2013). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi." *Grafiker Yayınları, Ankara*

Gün, M. ve Alptekin, G. (2019). Yunus Emre Enstitüsü Yedi İklim Türkçe Setinin (Temel Seviye: A1) Dinleme Etkinliklerinin Çerçeve Programı Ölçeğinde Değerlendirilmesi, *Journal of History School,* 43, 1836-1851.

Gün, M.; Bakırdöğen, M. (2020). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde Gazi Üniversitesi B1 Seviyesi Ders Kitabı dinleme bölümünün incelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö7). 59-79. DOI: 10.29000/rumelide.808235

Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* Cilt 1, Sayı 1

Melanlıoğlu, D. (2012). Dinleme becerisine yönelik ölçme değerlendirme çalışmalarında üstbiliş stratejilerinin kullanımı. *Turkish Studies (Elektronik). 7*(1). 1583-1595.

Memiş, M. R. (2019). Türkçe Öğrenenlerin Dinleme Başarısını Artırmak İçin Kullanılabilecek İki Farklı Uygulama. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 38*(2). 107-120.

Özbal, B. (2019). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Alıştırmaların İncelenmesi: A1- A2 Düzeyi*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Doktora Programı, Ankara.

Özdemir, S., Keleş, İ. (2021). Yedi İklim ve Gazi Yabancılar İçin Türkçe B1 Düzeyi Ders Kitaplarındaki Dinleme Metinlerinin Nitelikleri, ISPEC 7th *International Conference On Socıal Scıences & Humanıtıes*

Özen, F., Hendekçi, E. A. (2016). Türkiye'de eğitim denetimi alanında 2005–2015 yılları arasında yayımlanan makale ve tezlerin betimsel analizi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 6*(11). 619-650.

Şimşek, R., Aktaş, T. (2016). Yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarının temel dil becerileri bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi).

Tabak, G., Göçer, A. (2017). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde A1-C1 düzey dinleme etkinliklerinin incelenmesi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi, 6*(3). 400-411.

Telc, M. (2012). Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi; Öğrenim, Öğretim ve Değerlendirme. *TelcGmbh, Almanya*.

Tuzcu-Eken, D. (2012). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde temel düzey dinleme-anlama becerisini geliştirmeye yönelik etkinlikler*. 5. Uluslararası Türkçenin eğitimi-öğretimi kurultayında sunulan bildiri, Mersin. Erişim Adresi (4 Nisan 2022):

https://www.academia.edu/4742383/Yabanc%C4%B1_Dil_Olarak_T%C3%BCrk%C3%A7e_%C3%96%C4%9Fretiminde_Temel_D%C3%BCzey_Dinleme-Anlama_Becerisini_Geli%C5%9Ftirmeye_Y%C3%B6nelik_Etkinlikler

Tüfekçioğlu, B. (2014). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dinleme Etkinlikleri İle Sözcük Öğretimi Üzerine Bir Araştırma: *Çukurova TÖMER Örneği E-Dil Dergisi,* Sayı 2, 35-51

Yavuz, G. (2016). *Gazi TÖMER yabancılar için Türkçe öğretim seti dinleme etkinliklerinin incelenmesi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat,

Yalçın, Ç., Gün, M. (2018). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarında yer alan dinleme etkinliklerinin dil öğrenme stratejileri açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

Kırıkkale Keskin Yöresine Ait Halay Formundaki Eserlerin Söz ve Müzik Bakımından İncelenmesi

Mevlüt Can YAYLA[*]

Deniz DİNCEL[**]

Ahmet Tolga YAŞKAYA[***]

Özet

Çalışma kapsamında ele alınan Keskin, Orta Anadolu bölgesinde yer alan Kırıkkale ilinin bir ilçesidir. Keskin ilçesinin tarihi belge ve seyahatnamelerden edinilen bilgilere göre eski bir tarihe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Keskin, Denek Dağı yakınlarında kurulmuş olmasından dolayı önceleri Denek Madeni adını almış, daha sonra ilçe Keskin Madeni olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Keskin adını almıştır. Konum itibariyle Denek Dağı'nın 5 km. güneyinde At tepesi ile Kartal tepesinin yamaçlarında kurulmuştur (http://www.kirikkale.gov.tr/keskin, 04.09.2022). Anadolu coğrafyasında önemli bir yere sahip olan halay geleneği, ülkemizin çeşitli yörelerinde varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda Orta Anadolu bölgesine bakıldığında Kırıkkale ilinin bir ilçesi olan Keskin, ağır halay ezgileri ile sembol haline gelmiş bir yöredir. Keskin yöresinin halay ezgileri ve halay oynanan türküleri günümüzde halen Türk Halk Müziği repertuvarlarında canlılığını devam ettirmektedir. Keskin yöresine ait halay oynanan ezgilerin tespiti doğrultusunda, eserlerin sınıflandırılması, sözel ve müzikal özellikleri yönünden incelenmesi ile elde edilen sonuçların yazılı kaynak haline getirilip gelecek kuşaklara aktarılması amaçlanmaktadır. Bu çalışma, nitel bir çalışmadır. Araştırma yürütülürken arşiv taraması yapılmış, ulaşılan türküler belirlenen sınırlılıklar çerçevesinde yapısal açıdan analiz edilmiştir. Çalışma alanı sınırlılığında Keskin merkez ilçe belirlenerek Keskin yöresine ait TRT Türk Halk Müziği repertuvarında bulunan ve halay olarak oynanan 6 adet sözlü 1 adet sözsüz olmak üzere toplam 7 adet eser bulunduğu tespit edilmiştir. Söz unsuru barındıran 6 adet eser çalışma kapsamına alınarak sözel açıdan konu/tür ve yazım şekline göre; müziksel açıdan ise makam, usul ve ses genişliği bakımından incelenmesi ve konuyla ilgili ulaşılabilen yazılı kaynaklar ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halay, makam, usul**,** analiz.

Giriş

Çalışma kapsamında ele alınan Keskin yöresi, Orta Anadolu bölgesinde yer alan Kırıkkale ilinin bir ilçesidir. Keskin ilçesinin tarihi belge ve seyahatnamelerden edinilen bilgilere göre eski bir tarihe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Keskin, Denek Dağı yakınlarında kurulmuş olmasından dolayı önceleri Denek Madeni adını almış, daha sonra ilçe Keskin Madeni olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Keskin adını almıştır. Konum itibariyle Denek Dağı'nın 5 km. güneyinde At tepesi ile Kartal tepesinin yamaçlarında kurulmuştur (http://www.kirikkale.gov.tr/keskin, 19.12.2020).

Anadolu coğrafyasında önemli bir yere sahip olan halay geleneği, ülkemizin çeşitli yörelerinde varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda Orta Anadolu bölgesine bakıldığında Kırıkkale ilinin bir ilçesi olan Keskin, ağır halay ezgileri ile sembol haline gelmiş bir yöredir. Keskin yöresinin halay ezgileri ve halay oynanan türküleri günümüzde halen Türk Halk Müziği repertuvarlarında canlılığını devam ettirmektedir.

[*] Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müzik Anabilim Dalı, mevlutcanyayla@hotmail.com

[**] Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi Antalya Devlet Konservatuvarı Türk Halk Müziği Bölümü, denizdincel@akdeniz.edu.tr

[***] Bilim Uzmanı, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müzik Anabilim Dalı, a.tolgayaskaya@hotmail.com

TRT Türk Halk Müziği repertuvarı incelediğinde yörede halay olarak oynanan sözlü ve sözsüz 6 adet türkü ile karşılaşılmıştır. Keskin yöresine ait halay oynanan ezgilerin tespiti doğrultusunda, eserlerin sınıflandırılması, sözel ve müzikal özellikleri yönünden incelenmesi ile birlikte elde edilen sonuçların yazılı kaynak haline getirilip gelecek kuşaklara aktarılması amaçlanmaktadır.

Çalışma alanı sınırlılığında Keskin merkez ilçe belirlenerek Keskin yöresine ait TRT Türk Halk Müziği repertuvarında bulunan ve halay olarak oynanan 6 adet eser ve konuyla ilgili ulaşılabilen yazılı kaynaklar ile sınırlandırılmıştır.

Bu çalışma, nitel bir çalışmadır. Araştırma yürütülürken tarama modelinin kullanılması ile birlikte arşiv taraması yapılarak, ulaşılan türküler belirlenen sınırlılıklar çerçevesinde analiz edilmiştir.

1. Keskin Yöresi

1.1. Keskin'in Tarihi ve Coğrafi Konumu

Keskin İç Anadolu bölgesinde yer alan en önemli merkezlerden biri olmakla birlikte, Kırıkkale ilinin yüz ölçümü en büyük olan ilçesidir.

Keskin'in, bölgede yapılan araştırmalar sonucunda köklü bir geçmişe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu araştırmalar en erken M.Ö Kalkolitik Çağ ve Eski Tunç Çağı ile başlayıp Cumhuriyet Dönemine kadar olan tarihi bir süreci kapsamaktadır (Tosun, 2019: 3).

Keskin adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak araştırma çalışmaları sırasında elde edilen bilgilere göre Keskin adının nerenden geldiği ile ilgili farklı kaynaklarda çeşitli bilgiler verilmiştir. Kırıkkale valiliğinin resmi internet sitesinde Keskin adının nerenden geldiği şu şekilde aktarılmıştır.

Adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamelerinde Sivas Eyaleti'ne bağlı sancaklardan söz ederken Çorum Sancağı'ndan sonra Keskin Sancağı'ndan da söz etmektedir. Buna göre Keskin'in yakınında bir şehir olduğu, Keskin adının muhtemelen buradan geldiği sanılmaktadır (http://www.kirikkale.gov.tr/keskin). Erişim Tarihi: 10.12.2020

Keskin adının nereden geldiği ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamış olunsa da Kırıkkale valiliğinin resmi internet sitesinde kayıtlara şu şekilde bir bilgi geçilmiştir. "Keskin ilçesine 8 km. uzaklıkta olan Ceritkale Köyü'nde mağaraların içinde kayalara oyulmuş, Hititlerden kalma kabartma boğa, aslan resimleri ve kaya mezarları bulunduğu için ilçenin tarihinin çok daha eskiye dayandığı anlaşılmaktadır"

Keskin ilçesinin coğrafi özelliklerinden bahsedilecek olunursa İç Anadolu bölgesinde yer aldığı konum bilgileri net olarak şu şekildedir;

Denek dağının 5 km güneybatısında bulunan At Tepesi ile Kartal Tepesi'nin yamaçlarında kurulmuştur. Kuzeyinde Balışeyh ve Delice ilçeleri, batısında Kırıkkale il merkezi, Kızılırmak ve Karakeçili ilçesi, güneyinde Çelebi ilçesi ve Kırşehir ilinin Kaman ilçesi, doğusunda Kılıçözü Deresi ve Çiçek Dağı ile çevrilidir. Kırıkkale ilinin güneydoğusunda yer alan Keskin, Bağdat yolu olarak da bilinen Kırıkkale-Kayseri Devlet Karayolu üzerindedir (Tosun, 2019: 3).

1.2. Keskin Yöresinde Müzik Kültürü

Yörede Türkmen-Abdal kültürünün hâkim olduğu bilinmektedir. Keskin yöresinin müzik kültürünü ağırlıklı olarak Abdalların oluşturduğu görülmektedir. "Anadolu'ya has bir inanç ve görgü ile sürdürdükleri; abartıdan uzak, sade yaşamları boyunca, meslekten sanatkâr olmaları ve bu mesleği kuşaklar boyu sürdürmeleri sonucu, gelişerek çoğalan münhasır bir kültür hazinesi oluşturmuşlardır (Sevimli, 2019: 52)." Abdal kelimesine Anadolu coğrafyasında etimolojik açıdan bakıldığında şu şekilde aktarılmıştır.

Abdal kelimesinin, "en çok Oğuz Türkleri'nin Şark ve Garp şubeleri arasında yaygın olduğu''ndan ve genel olarak ''şaşkın, sersem, ahmak, budala'' anlamında, ''serseri, dilenci dervişlere verilmiş özel isim" olduğundan bahsetmektedir. Geçmişten günümüze kadar yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen bilgilerde Abdal tabirinin çok eskilere dayandığı ve diğer bölgelere nazaran Anadolu coğrafyasında daha çok kullanıldığı görülmektedir (Eşigül, 2018: 49-50).

Kırşehir, Kaman ve Keskin'deki folklorik oluşum bir bakıma yöre müziğinin karakteristik özelliklerine de işaret eder. Yöre türkülerinin ve halay ezgilerinin ağırbaşlı ve durgun bir anlatıma sahip olduğu hemen fark edilir.

Yörede icra edilen Halk Müziği türlerine baktığımızda Uzun Havalar (Bozlaklar). Kırık Havalar ve Oyun Havaları önemli bir yer tutmaktadır. Müzik yapısına baktığımızda ise önemli bir yeri olan bozlaklar, konularını çeşitli toplumsal olaylardan alır.

Yöre müziğinde önde gelen Keskinli ustaların isimleri; Hacı Taşan, Seyit Çevik, Erol Cöke, Vedat Cöke, Kamil Abalıoğlu, Aşık Dede Bekâr, Hakkı Barin gibi isimler sayılabilir.

Yörede kullanılan çalgılar ise ağırlıklı olarak davul, zurna, keman ve bağlamadır. Bu çalgıların yanı sıra tef, bendir, darbuka ve kaval gibi çalgıların da yörede icrası görülmektedir.

1.3. Halk Oyunları (Halay)

Ülkemiz, halk oyunlarının çeşitliliği bakımından zengin bir yapıya sahiptir. Halk oyunu denildiğinde kişide ne gibi çağrışımlar yaptığını bir bakıma tanımlayabilmek için konuyla ilgili bir başka araştırmada yer alan tanımlama şu şekildedir; "Geleneklerimize ve yerellik unsuruna bağlı kalarak, duygu ve düşüncelerimizi, sevincimizi, üzüntümüzü ve coşkularımızı müzik ve hareket ile ifade etmemize yardımcı olan en etkili anlatım yollarından biridir" (Sevim, 2015: 12) şeklinde ifade edilmiştir.

Ülkemizin çeşitli bölgelerinde yer edinmiş ve bu bölgelere göre oyunlar isimlendirilmiştir. Böylelikle her kültürün kendine özgü oyun geleneği oluşmuştur. "Halkın beğeni ve beklentileri doğrultusunda şekillenen bu gelenek, diğer kültürlerden göç, ticaret, sanayileşme vb. etmenler yoluyla etkilenmiş olsalar da özgünlüklerini korumuş günümüze kadar izlerini taşımışlardır" (Sevim, 2015: 14).

Halk oyunları çeşitli bölgelere göre isimlendirilmiştir bu isimlendirmelere bakılacak olursa, bölgelerin halk oyunları haritası aşağıdaki şekildedir.

Şekil 1. Halk Oyunları Haritası

Haritaya yerleştirilen halk oyunları, ait oldukları bölgelerle birlikte aşağıda sınıflandırılmıştır.

Orta Anadolu Bölgesi (Halay)
Doğu Anadolu Bölgesi (Bar, Halay)

Karadeniz Bölgesi (Horon)
Ege Bölgesi (Zeybek)
Trakya Bölgesi (Hora)
Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Halay)
Akdeniz Bölgesi (Teke)
Halaylar, Türk Halk Müziğinde oyunlu kırık hava türleri içerisinde yer alır. Doğu ve Orta Anadolu bölgeleri halay çeşitlerine en sık rastlanan iki bölgedir. Bu bölgelerde halaylar, davul-zurna çalgıları eşliğinde icra edilir ve oynanır.

Çalışma kapsamında halk oyunları arasından halay türü (bozkır halay). ele alınmıştır. Bu bağlamda Keskin'e ait ağır halay oyunu ve yörede halay oynanan ezgiler ile ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır.

1.3.1. Keskin Yöresi Halayları

Keskin, Orta Anadolu'nun en önemli kaynak bölgelerinden biridir. Özellikle ağır halayları ve halay ezgileri yöre ile bütünleşmiş ve sembol haline gelmiştir. Yörede halay olarak oynanan sözlü ve sözsüz ezgiler, günümüzde halen Türk Halk Müziği repertuvarlarında canlılığını sürdürmektedir.

Orta Anadolu'nun en zengin halay bölgelerinden biri olan Keskin'in ağır halayları, ayak ve bel hareketlerine dayanır. Yörede erkeklerin ve kadınların oynadıkları farklı halay çeşitleri vardır. Genel olarak bakıldığında oyunlar daire, düz çizgi ve karşılıklı geçişler şeklinde oynanmaktadır.

Keskin yöresine ait TRT Türk Halk Müziği repertuvarında kayıtlı bulunan sözlü ve sözsüz 6 adet halay ezgisi mevcuttur. Yörede halay olarak oynanan sözlü ve sözsüz eserlerin isimleri şu şekildedir;

Bugün Ayın Işığı (Oy Pambığım Pambığım)
Değirmene Taş Koydum (Değirmenin Bendine)
Helkemi Suya Daldırdım (Arzu Kamber Halayı)
Sunayı Deli Gönül
Yaylalar İçinde Erzurum Yayla
Yüce Dağ Başında Yağan Kar İdim
Aşağıda, konu başlığı çerçevesinde Keskin yöresine ait tespit edilen 6 adet eserin, sözel ve müzikal özelliklerinin incelenmesi doğrultusunda analiz edilmiş olup ortaya çıkan sonuçlar yorumlanıp değerlendirilerek yazılı kaynak haline getirilmiştir.

2. Kırıkkale Keskin Yöresine Ait Halay Formundaki Eserlerin Sözel ve Müzikal Analizinden Elde Edilen Bulgular ve Yorumlar

2.1. "Bugün Ayın Işığı" Adlı Eserin İncelemesi (Ek 1.)

Yöre: Keskin

Kaynak Kişi: Hacı Taşan

Usul: Eser, 4/4'lük ölçü yapısına sahiptir.

Karar Sesi: Eserin karar ve bitiş sesi, "La (dügâh)" perdesidir.

Ses Genişliği: Eserde en pesten (la). en tize (si naturel) 9 ses aralığı kullanılmıştır.

Makamsal Yapı: Hicaz

Seyir: Eser, hem inici hem de çıkıcı özellikler gösterir. Saz bölümünde muhayyer (tiz la) perdesi ile başlamıştır. İkinci ölçüde tiz buselik perdesini duyurduktan sonra inici bir hareketle eviç (tiz fa diyez) perdesini gösterir. Altıncı ölçünün sonunda Hicaz makamının özelliklerini taşıyarak acem (tiz fa) perdesini göstermiş olup güçlüsü olan hüseyni (tiz mi) perdesini duyurarak inici bir hareketle dügah (la) perdesinde karar verilmiştir.

Tablo 1."Bugün Ayın Işığı" Adlı Türküye İlişkin Sözel Özellikler

Nazım Birimi	Hece Ölçüsü	Uyak Düzeni	Konusu	Söz Sanatları
Kavuştaksız 4 Bentli Türkü	7'li Hece Ölçüsü(4+3)	Mani Düzeni aaxa	Lirik (Aşk,Sevgi)	Tenasüp

Eserin Nazım biriminin kavuştaksız 4 bentten oluşturulduğu, Türkü formunda yazıldığı, 7'li hece ölçüsü ve Mani uyak düzeninin kullanıldığı, lirik temalı olduğu ve "ay ve ışığı, cam ve perde" gibi birbiriyle anlam ilişkili kelimelere yer verilerek tenasüp sanatının kullanıldığı görülmüştür.

2.2. "Değirmenin Bendine" Adlı Eserin İncelemesi (Ek 2.)

Yöre: Keskin

Kaynak Kişi: Salman Cöke – Hacı Taşan

Usul: Eser, 4/4'lük ölçü yaspısına sahiptir.

Karar Sesi: Eserin karar ve bitiş sesi, "La (dügâh)" perdesidir.

Ses Genişliği: Eserde en pesten (sol). en tize (sib2) 10 ses aralığı kullanılmıştır.

Makamsal Yapı: Hüseyni

Seyir: Eser, eviç (tiz fa diyez) perdesinde başlamış olup çıkıcı bir hareketle dügah (la) perdesini göstermiş olup dördüncü ölçüde bulunan ilk röpriz (tekrar) işaretinde neva (tiz re) perdesinde asma kalış yapmıştır. Tekrar yapıldıktan sonra neva perdesi ile devam edilmiş olup altıncı ölçüde, karar sesi olan dügâh (la) perdesine inilmiştir. Hemen arkasından yedinci ölçüde, inici bir hareketle rast perdesi duyurulduktan sonra tekrar dügâh perdesinde karar verilmiştir.

Tablo 2."Değirmenin Bendine" Adlı Türküye İlişkin Sözel Özellikler

Nazım Birimi	Hece Ölçüsü	Uyak Düzeni	Konusu	Söz Sanatları
3 Bend ve 1 Kavuştaklı Türkü	7'li Hece Ölçüsü(4+3)	Çapraz Uyak Abab- cbcb	Lirik (Aşk,Sevgi)	Tenasüp Sanatı

Eserin Nazım biriminin kavuştaklı 3 bentten oluşturulduğu, Türkü formunda yazıldığı, 7'li hece ölçüsü ve çapraz uyak düzeninin kullanıldığı, lirik temalı olduğu ve "ay ve ışığı, cam ve perde" gibi birbiriyle anlam ilişkili kelimelere yer verilerek tenasüp sanatının kullanıldığı görülmüştür.

3.3. "Helkemi Suya Daldırdım" Adlı Eserin İncelemesi (Ek 3.)

Yöre: Keskin

Kaynak Kişi: Hacı Taşan

Usul: Eser, 4/4'lük ölçü yapısına sahiptir.

Karar Sesi: Eserin karar ve bitiş sesi, "La (dügâh)" perdesidir.

Ses Genişliği: Eserde en pesten (la). en tize (do) 10 ses aralığı kullanılmıştır.

Makamsal Yapı: Hüseyni

Seyir: Eser, hem inici hem de çıkıcı özellikler gösterir. Saz bölümünde gerdaniye (tiz sol) perdesi ile başlamıştır. Dügah (la) perdesine çıktıktan sonra eviç perdesine dönüş yapılmış ve ikinci ölçüde güçlüsü olan hüseyni perdesi gösterilmiştir. Üçüncü ölçünün başında neva (tiz re) perdesi ile başlayıp çıkıcı - inici bir hareketle donanımda bulunmayan, geçiçi olarak kürdi (si bemol) perdesini gösterdikten sonra

tekrar dügâh (la) perdesi ile karar verilmiştir. Saz bölümünün bitişine doğru yani dokuzuncu ölçüde rast (pes sol) perdesine inildikten sonra tekrar dügâh perdesinde karar verilmiş ve saz bölümü sonra ermiştir.

Tablo 3."Helkemi Suya Daldırdım" Adlı Türküye İlişkin Sözel Özellikler

Nazım Birimi	Hece Ölçüsü	Uyak Düzeni	Konusu	Söz Sanatları
4 Bentli ve Kavuştaksız Mani	Serbest Ölçü	Mani Düzeni Aaxa	Lirik	Telmih

Eserin Nazım biriminin kavuştaksız mani ve 4 bentten oluşturulduğu, serbest hece ölçüsü ve mani uyak düzeninin kullanıldığı, lirik temalı olduğu ve "geçmişteki bir olayı, hikâyeyi hatırlatma (Arzu - Kamber)" gibi bir anlatım örgüsü oluşturularak telmih sanatının kullanıldığı görülmüştür.

3.4. "Sunayı Deli Gönül" Adlı Eserin İncelemesi (Ek 4.)

Yöre: Keskin

Kaynak Kişi: Bahri İlhan

Usul: Eser içerisinde sırasıyla 13/4 + 19/4 + 15/4 + 14/4 + 12/4'lük ölçü yapıları kullanılmıştır.

Karar Sesi: Eserin karar ve bitiş sesi, "La (dügâh)" perdesidir.

Ses Genişliği: Eser, en pesten (la). en tize (la) 8 ses aralığı kullanılmıştır.

Makamsal Yapı: Gülizar

Seyir: Eser, 13/4'lük olan bölümle başlamıştır. Karar sesini duyurduktan sonra segâh (si bemol2) perdesinden çıkıcı bir hareketle neva (tiz re) perdesini gösterir, arkasından rast (pes sol) perdesine iniş yaparak tekrar çıkıcı bir hareketle segâh perdesini gösterip karar sesine dönmüştür. Arkasından yine aynı cümlenin küçük bir motif farklılığı ile tekrarı verilmiştir. 19/4'lük olan bölümde karar sesi verildikten sonra eviç (tiz fa diyez) perdesi kullanılarak muhayyer (tiz la) perdesinde asma kalış yapılmıştır. Ardından, hüseyni (tiz mi) perdesi kullanılarak, ardışık bir hareketle nim hisar (tiz mi bemol) perdesi gösterilmiştir. Segâh perdesinden inici bir üçleme hareketi ile karar sesi olan dügâh perdesine dönüş yapılmıştır. 15/4'lük olan bölümde, karar sesi verildikten sonra hüseyni perdesi ile birlikte acem ve nim hisar perdeleri kullanılarak tekrar neva perdesinde hicaz aralığı yapılmış olup, çargah perdesi kullanılarak dügâh perdesinde karar verilmiştir. 14/4'lük olan bölüm sözün başlangıcıdır. Bu bölümden sonra yukarıda bahsedilen cümleler, söz bölümünde de küçük motif değişiklikleri ile tekrar edilmiştir.

Tablo 4."Sunayı da Deli Gönül" Adlı Türküye İlişkin Sözel Özellikler

Nazım Birimi	Hece Ölçüsü	Uyak Düzeni	Konusu	Söz Sanatları
3 Bent ve 1 Kavuştaklı Koşma	11'li Hece Ölçüsü (4+4+3)	Düz Uyak Aaab-cccb-dddb	Lirik (Aşk,Sevgi)	İstifham

Eserin Nazım biriminin 1 kavuştaklı koşma ve 3 bentten oluşturulduğu, 11'li hece ölçüsü ve düz uyak düzeninin kullanıldığı, lirik temalı olduğu ve "okuyucunun dikkatini çekmek, duygu ve düşünceleri daha etkili kılmak için bu duygu ve düşüncelerin soru biçiminde verilmesi" gibi bir anlatım örgüsü oluşturularak istifham sanatının kullanıldığı görülmüştür.

3.5. "Yaylalar İçinde Erzurum Yayla" Adlı Eserin İncelemesi (Ek 5.)

Yöre: Keskin

Kaynak Kişi: Hacı Taşan

Usul: Eser, 4/4'lük ölçü yapısındadır.

Karar Sesi: Eserin karar ve bitiş sesi, "La (dügah)" perdesidir.

Ses Genişliği: Eser, en pesten (la). en tize (do) 10 ses aralığı kullanılmıştır.

Makamsal Yapı: Hicaz

Seyir: Eser, hicaz makamı özellikleri dışında başlangıçta tiz çargah (tiz 3. oktav do). tiz segah (tiz 3. oktav si bemol2) ve eviç (tiz fa diyez) perdeleri kullanılmıştır. Dördüncü ölçü ile birlikte eserin sahip olduğu hicaz makamının özelliklerine dönlülüp inici bir hareketle acem (tiz fa) perdesi gösterilerek, hicaz dörtlüsü ile karar sesi olan dügâh (la) perdesine dönülmüştür. Beşinci ölçüde dügah perdesi gösterildikten sonra hüseyni perdesine çıkılarak, değiştirici olarak eviç perdesi kullanılmasının ardından acem perdesi kullanılarak tekrar karar sesine dönülür ve saz bölümü sona erer. Eserin donanımında kürdi (si bemol) perdesi gösterimiştir. Çünkü eserin dik bölümlerinde geçiçi olarak hicaz makamı özelliklerinin dışında segâh ve çargah perdeleri kullanılmıştır. Karar sesine dönülürken eser hicaz makamı perdelerini kullanır.

Tablo 5."Yaylalar İçinde Erzurum Yayla" Adlı Türküye İlişkin Sözel Özellikler

Nazım Birimi	Hece Ölçüsü	Uyak Düzeni	Konusu	Söz Sanatları
3 Bend ve 2 Kavuştaklı Türkü	11'li Hece Ölçüsü(6+5)	Düz Uyak Aaabb- cccbb	Ağıt	-Mecaz -Tariz

Eserin Nazım biriminin 2 kavuştaklı türkü ve 3 bentten oluşturulduğu, 11'li hece ölçüsü ve düz uyak düzeninin kullanıldığı, ağıt temalı olduğu ve "mecaz (aslanım). tariz/iğneleme (şen olsun dünya)" gibi bir anlatım örgüsü oluşturularak mecaz ve tariz söz sanatlarının kullanıldığı görülmüştür.

3.6. "Yüce Dağ Başına Yağan Kar İdim" Adlı Eserin İncelemesi (Ek 6.)

Yöre: Keskin

Kaynak Kişi: Hacı Taşan

Usul: Eser, 4/4'lük ölçü yapısındadır.

Karar Sesi: Eserin karar ve bitiş sesi, "La (dügâh)" perdesidir.

Ses Genişliği: Eser, en pes (la). en tize (sib2) 9 ses aralığı kullanılmıştır.

Makamsal Yapı: Hüseyni

Seyir: Eser, başlagıçta eviç (tiz fa diyez) perdesini kullanıp muhayyer (tiz la) perdesinde 3. ölçüye kadar asma kalış yapmıştır. Eser içersindeki en dik perde olan tiz segah (tiz si bemol2) duyurulduktan sonra inici bir hareketle sekvens yapısı kullanılarak karar perdesine dönülmüştür.

Tablo 6."Yüce Dağ Başına Yağan Kar İdim" Adlı Türküye İlişkin Sözel Özellikler

Nazım Birimi	Hece Ölçüsü	Uyak Düzeni	Konusu	Söz Sanatları
3 Bend ve 1 Kavuştaklı Koşma	11'li Hece Ölçüsü (6+5)	Düz Uyak Aaab-cccb	Lirik (Hasret,Özlem)	Tenasüp, Tezat

Eserin Nazım biriminin 1 kavuştaklı koşma ve 3 bentten oluşturulduğu, 11'li hece ölçüsü ve düz uyak düzeninin kullanıldığı, lirik temalı olduğu ve "ay ve ışığı, cam ve perde ve zıtlık (evvel güçcücüğüdü şimdi büyümüş)" gibi birbiriyle anlam ilişkili kelimelere yer verilerek tenasüp ve tezat söz sanatlarının kullanıldığı görülmüştür.

Keskin yöresi Halay formundaki eserlerin müzikal ve sözel analizlerinden elde edilen bulguların genel tablo üzerinde gösterimi aşağıda yer almaktadır.

Tablo 7. Keskin Yöresi Halay Formundaki Eserlerin Müzikal Analizi

No	Adı	Yöre	Makam	Usul	Ses Genişliği	Rep. No

1.	Bugün Ayın Işığı	Keskin	Hicaz	4/4	9 ses	1339
2.	Değirmenin Bendine	Keskin	Hüseyni	4/4	10 ses	561
3.	Helkemi Suya Daldırdım	Keskin	Hüseyni	4/4	10 ses	1361
4.	Sunayı Deli Gönül	Keskin	Gülizar	13/4+19/4+15/4+14/4+12/4	8 ses	1473
5.	Yaylalar İçinde Erzurum Yayla	Keskin	Hicaz	4/4	10 ses	1946
6.	Yüce Dağ Başına Yağan Kar İdim	Keskin	Hüseyni	4/4	9 ses	2658

Tablo 7'de Keskin yöresi Halay formundaki eserlerin müzikal analizine yönelik makam, usul, ses genişliği ve repertuvar numaraları yer almaktadır. Tablo 7'ye genel olarak bakıldığında incelenen toplam 6 eserden üçü Hüseyni, ikisi Hicaz ve bir eserinde Gülizar makamsal dizisinde yer aldığı, beş eserin 4/4'lük ölçü yapısında, bir eserinde içerisinde beş farklı ölçü yapısı gösteren bir usule sahip olduğu, son olarak üç eserin 10 ses, iki eserin 9 ses ve bir eserinde 8 ses genişliğine sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Keskin Yöresi Halay Formundaki Eserlerin Sözel Analizi

No	**Adı**	**Nazım Birimi**	**Nazım Türü**	**Hece Ölçüsü**	**Uyak Düzeni**	**Konu**	**Söz Sanatları**
1.	Bugün Ayın Işığı	4'lük	Türkü	7'li Hece Ölçüsü	Mani Düzeni	Lirik	Tenasüp
2.	Değirmenin Bendine	4'lük	Türkü	7'li Hece Ölçüsü	Çapraz Uyak	Lirik	Tenasüp
3.	Helkemi Suya Daldırdım	4'lük	Mani	Serbest Ölçü	Mani Düzeni	Lirik	Telmih
4.	Sunayı Deli Gönül	4'lük	Koşma	11'li Hece Ölçüsü	Düz Uyak	Lirik	İstifham
5.	Yaylalar İçinde Erzurum Yayla	5'lik	Türkü	11'li Hece	Düz Uyak	Ağıt	-Mecaz -Tariz
6.	Yüce Dağ Başına Yağan Kar İdim	4'lük	Koşma	11'li Hece	Düz Uyak	Lirik	Tenasüp, Tezat

Tablo 8'de Keskin yöresi Halay formundaki eserlerin sözel analizine yönelik nazım birimi, nazım türü, hece ölçüsü, uyak düzeni, konu ve söz sanatları başlıkları yer almaktadır. Tablo 8'e genel olarak bakıldığında incelenen toplam 6 eserden beş eserin 4'lük, bir eserin 5'lik nazım birimine sahip olduğu, üç eserin türkü, iki eserin koşma ve bir eserinde mani nazım türünde olduğu, üç eserin 11'li, iki eserin 7'li ve bir eserinde serbest hece ölçüsünde olduğu, üç eserin düz uyak, iki eserin mani düzeni ve bir eserinde çapraz uyak düzenine sahip olduğu, konu bakımından beş eserin lirik, bir eserinde ağıt konulu olduğu ve son olarak iki eserde tenasüp, bir eserde telmih, bir eserde istifham, bir eserde mecaz-tariz ve bir eseride tenasüp-tezat söz sanatlarının kullanıldığı görülmektedir.

3. Sonuç

Türk Müziği Geleneksel "Makam-Perde" anlayışı ile bakıldığında TRT Türk Halk Müziği repertuvarında tespit edilen 6 adet Keskin yöresine ait halay müziklerinin üç'ü hüseyni, ikisi hicaz ve biri gülizar makamı seyirlerinde olduğu söylenebilir. Keskin yöresi türkülerinin makam yapıları ile karşılaştırıldığında, eserlerin büyük çoğunluğunun hüseyni, hicaz ve karcığar makamı özelliklerini gösterdiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan gülizar makamının da Keskin yöresine ait birkaç eserin makamsal dizisini oluşturduğu görülmektedir.

TRT Türk Halk Müziği repertuvarında bulunan Keskin yöresi halay müzikleri "usul" bakımından incelendiğinde, dört eserin 4/4'lük ölçü yapısında olduğu ve bir eserinde (Sunayı Deli Gönül) eser içerisinde 13/4, 19/4, 15/4, 14/4 ve 12/4 olarak beş farklı ölçü yapısı göstermiştir. Yörede oynanan halay türü "ağır halay" olduğu için ölçü yapıları, yöre özellikleri ile benzerlik göstermiştir.

Tespit edilen 6 eser, "ses genişliği" bakımından incelendiğinde, üç eserin 10 ses, iki eserin 9 ses ve 1 eserin 8 ses genişliğine sahip olduğu görülmektedir. Eserlerin ses genişliğinin ortalaması 9 ses olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumun sebebinin yörede orta kaba zurna kullanılması ve orta kaba zurnanın ses aralığına tekâbül ettiğinden, bu doğrultuda ses genişliğinin 8 ilâ 10 ses aralığında çıkmış olduğu yönünde düşünülmektedir.

Özetle, Keskin yöresinde halay formunda bulunan, TRT repertuvarında yer alan 6 adet sözlü eser, yöredeki halay türü dışında icra edilen repertuvar içerisindeki eserler ve yöre özellikleri ile benzerlik göstermektedir.

TRT Türk Halk Müziği repertuvarında tespit edilen Keskin yöresine ait halay formundaki eserler söz unsurları bakımında incelendiğinde; 5 eserin 4'lük, birinin ise 5'lik Nazım biriminde yazıldığı, Nazım türü bakımından 3 tanesinin Türkü, 2 tanesinin Koşma, 1 tanesinin Mani türünde olduğu, Hece ölçüsü bakımından 3 tanesinin 11'li, 2 tanesinin 7'li, 1 tanesinin ise serbest ölçüde yazıldığı, Uyak düzeni bakımından 3 tanesinin Düz, 2 tanesinin Mani, 1 tanesinin ise çapraz uyak olduğu, konu içeriği bakımından 5 tanesinin lirik, 1 tanesinin ise ağıt türünde olduğu, tenasüp, telmih, istifham, mecaz, tariz ve tezat söz sanatlarının yer aldığı görülmüştür.

Sözel ve Müzikal analizleri birlikte değerlendirildiğinde, Keskin yöresi ağır halay oyunlarının çoğunlukla lirik ve ağıt içeriklere sahip olduğu, eserlerin usul ve nazım birimlerinin çoğunlukla örtüştüğü gözlemlenmiştir.

Kaynakça

Altıntuğ, M. (2013). Türk Halk Oyunları'nda Dansçı ve Oyun Etkileşiminin Ürünü Olan Naraların Göstergebilimsel Yaklaşımla İncelenmesi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (6/1). 136-144.

Baraklı, M. (2004). Keskin İlçesinde Sosyo-Kültürel Değişim ve Dini Hayat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Eşigül, T. (2018). Orta Anadolu Abdalları'nın Keman İcrâ Özelliklerinin Tespiti ve Kabak Kemaneye Uyarlanması, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.

Eşigül, T. ve Çınar, S. (2018). Abdallığın Tasavvufî Yönü ve Kültürel Aktarım Aracı Abdal Müzik Geleneği, *Akadamik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 6(66). 595-600.

Pelikoğlu, C.M. (2007). Mesleki Müzik Eğitiminde Geleneksel Türk Halk Müziği Dizilerinin İsimlendirilmesinin Derğerlendirilmesi, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Sevim, M. (2015). Halk Oyunlarının Müzikal ve Geleneksel Giyim Kuşam Bakımından Analizi: Afyon Karahisar Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
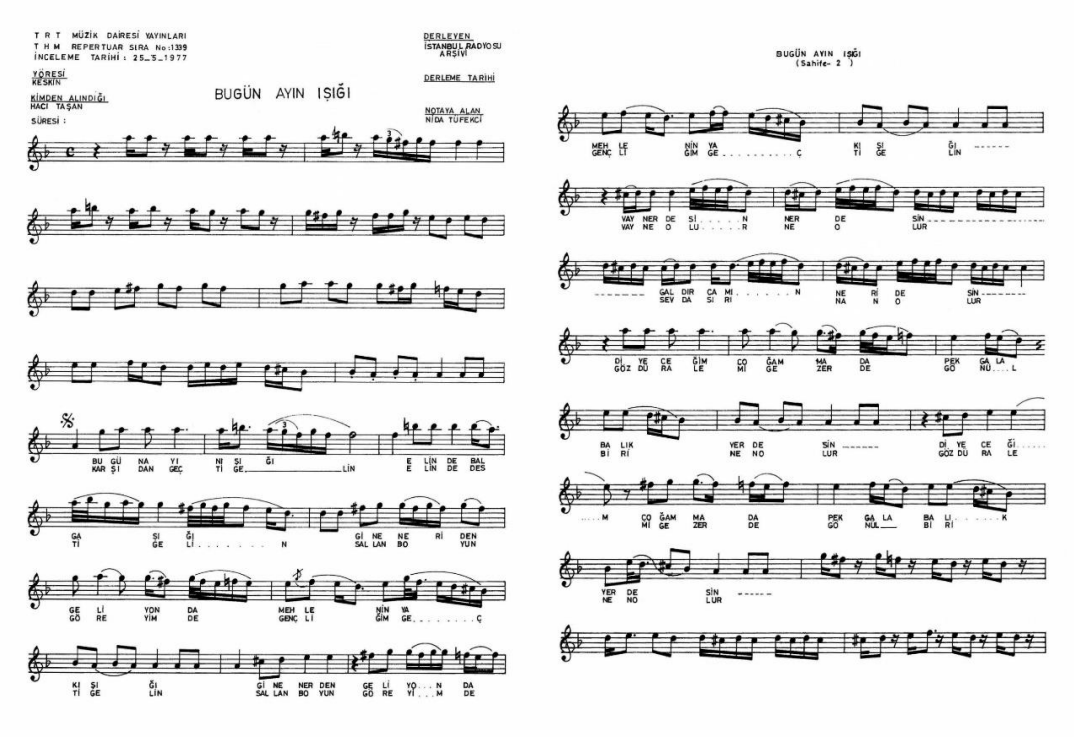
Sevimli, K. M. (2019). Kırıkkale Yöresi Halaylarının Zurna İle İcrası Üzerine Bir İnceleme (Keskin Halayı Örneği). Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
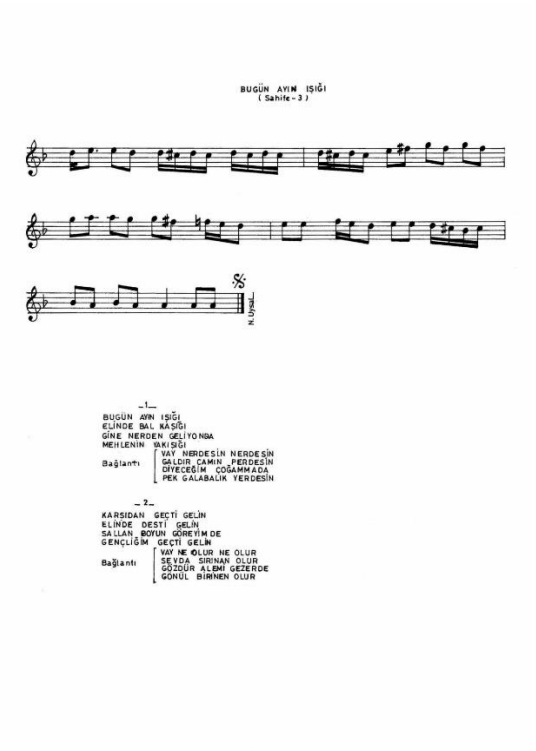
Tosun, E. (2019). Kırıkkale Keskin İlçesindeki Türk Mimari Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yücel, H. (2011). Türk Halk Müziği Üzerine Bir İnceleme, *Akademik Barış Dergisi*, 26, 4-5.
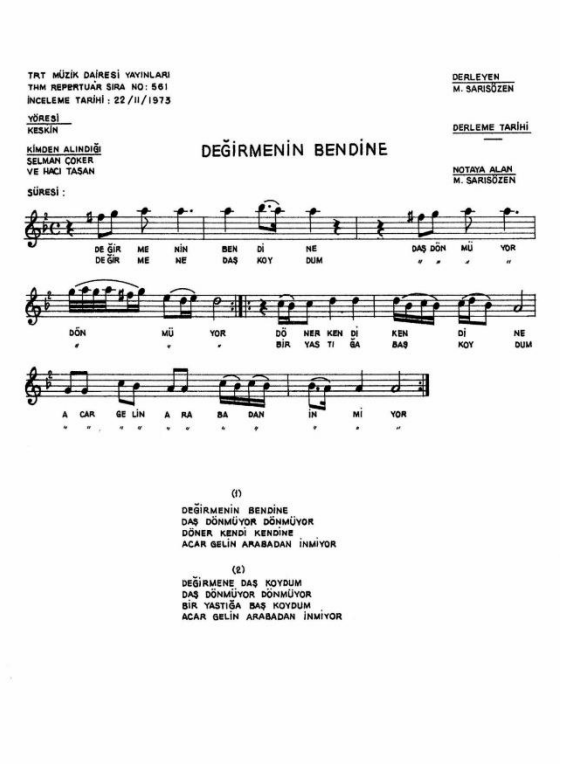
Ekler

Ek 1.

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M. REPERTUAR SIRA No:1339
İNCELEME TARİHİ : 25_5_1977
YÖRESİ
KESKİN
KİMDEN ALINDIĞI
HACI TAŞAN
SÜRESİ :
BUGÜN AYIN IŞIĞI
DERLEYEN
İSTANBUL RADYOSU ARŞİVİ
DERLEME TARİHİ
NOTAYA ALAN
NİDA TÜFEKCİ
BUGÜN AYIN IŞIĞI
(Sahife- 2)

BUGÜN AYIN IŞIĞI
(Sahife - 3)
N.Uysal
-1-
BUGÜN AYIN IŞIĞI
ELİNDE BAL KAŞIĞI
GİNE NERDEN GELİYONBA
MEHLENİN YAKIŞIĞI
Bağlantı
VAY NERDESİN NERDESİN
GALDIR CAMIN PERDESİN
DİYECEĞİM COŞAMMADA
PEK GALABALIK YERDESİN
-2-
KARSIDAN GEÇTİ GELİN
ELİNDE DESTİ GELİN
SALLAN BOYUN GÖREYİM DE
GENÇLİĞİM GEÇTİ GELİN
Bağlantı
VAY NE OLUR NE OLUR
SEVDA SIRINAN OLUR
GÖZDÜR ALEMİ GEZERDE
GÖNÜL BİRİNEN OLUR

Ek 2.

TRT MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
THM REPERTUAR SIRA NO: 561
İNCELEME TARİHİ : 22/11/1973

YÖRESİ
KESKİN

KİMDEN ALINDIĞI
SELMAN ÇOKER
VE HACI TAŞAN

SÜRESİ :

DERLEYEN
M. SARISÖZEN

DERLEME TARİHİ

NOTAYA ALAN
M. SARISÖZEN
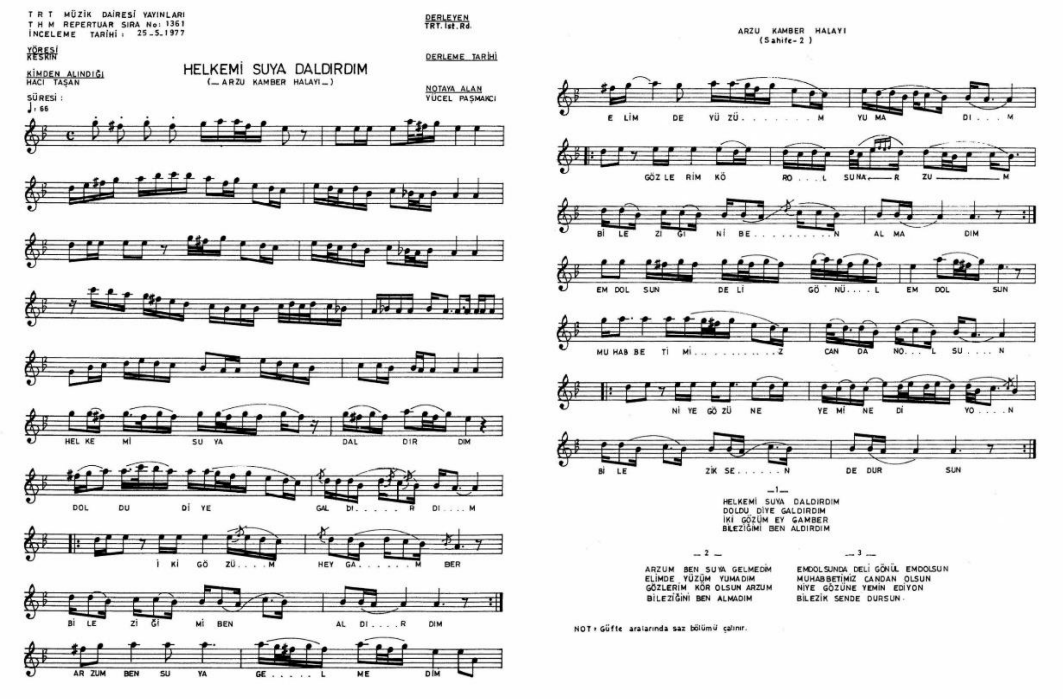
DEĞİRMENİN BENDİNE

DEĞİR ME NİN BEN Dİ NE DAŞ DÖN MÜ YOR
DEĞİR ME NE DAŞ KOY DUM
DÖN MÜ YOR DÖ NER KEN Dİ KEN BAŞ Dİ NE
BİR YAS TI ĞA KOY DUM
A CAR GE LİN A RA BA DAN İN Mİ YOR

(1)
DEĞİRMENİN BENDİNE
DAŞ DÖNMÜYOR DÖNMÜYOR
DÖNER KENDİ KENDİNE
ACAR GELİN ARABADAN İNMİYOR

(2)
DEĞİRMENE DAŞ KOYDUM
DAŞ DÖNMÜYOR DÖNMÜYOR
BİR YASTIĞA BAŞ KOYDUM
ACAR GELİN ARABADAN İNMİYOR

Ek 3.

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M REPERTUAR SIRA No: 1361
İNCELEME TARİHİ : 25-5-1977

YÖRESİ
KESKİN

KİMDEN ALINDIĞI
HACI TAŞAN

SÜRESİ :
♩= 66

DERLEYEN
TRT. İst. Rd.

DERLEME TARİHİ

NOTAYA ALAN
YÜCEL PAŞMAKÇI

HELKEMİ SUYA DALDIRDIM
(— ARZU KAMBER HALAYI —)

HEL KE Mİ SU YA DAL DIR DIM
DOL DU Dİ YE GAL DI . . . . R DI . . . . M
İ Kİ GÖ ZÜ . . . . M HEY GA . . . . . M BER
Bİ LE Zİ Ğİ Mİ BEN AL DI . . . . R DIM
AR ZUM BEN SU YA GE . . . . . L ME DİM

ARZU KAMBER HALAYI
(5 shifte-2)

E LİM DE YÜ ZÜ . . . . . M YU MA Dİ . . . M
GÖZ LE RİM KÖ RO . . . L SUNA — R ZU — M
Bİ LE Zİ Ğİ Nİ BE . . . . . N AL MA DIM
EM DOL SUN DE Lİ GÖ NÜ . . . . L EM DOL SUN
MU HAB BE Tİ Mİ . . . . . Z CAN DA NO . . . L SU . . . . N
Nİ YE GÖ ZÜ NE YE Mİ NE Dİ YO . . . . N
Bİ LE ZİK SE . . . . . N DE DUR SUN
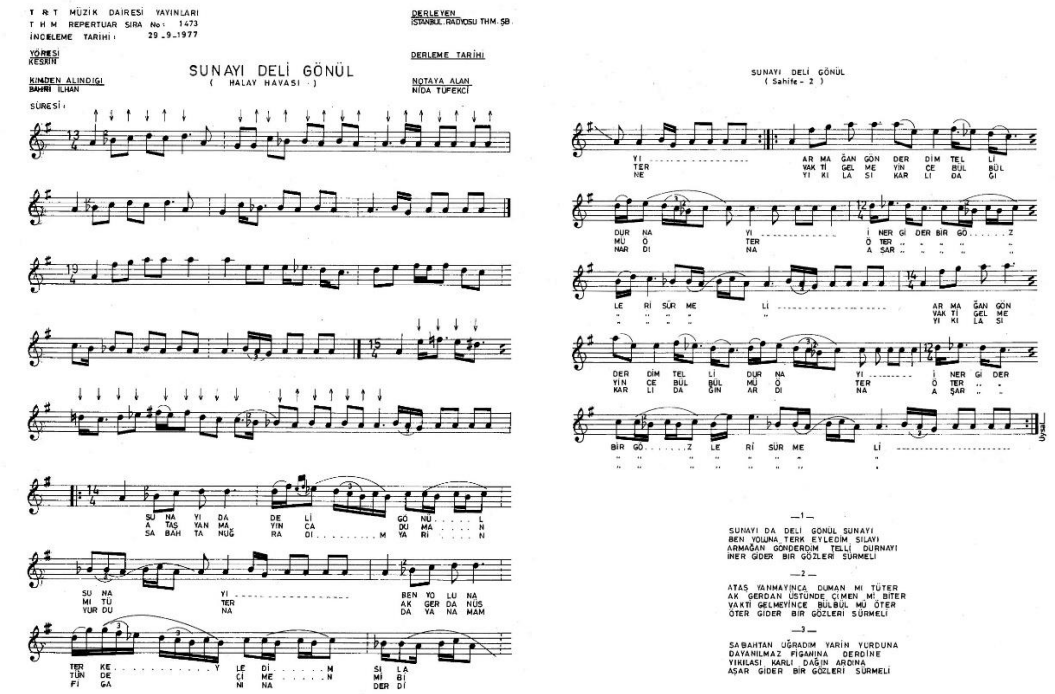
—1—
HELKEMİ SUYA DALDIRDIM
DOLDU DİYE GALDIRDIM
İKİ GÖZÜM EY GAMBER
BİLEZİĞİMİ BEN ALDIRDIM

—2—
ARZUM BEN SUYA GELMEDİM
ELİMDE YÜZÜM YUMADIM
GÖZLERİM KÖR OLSUN ARZUM
BİLEZİĞİNİ BEN ALMADIM
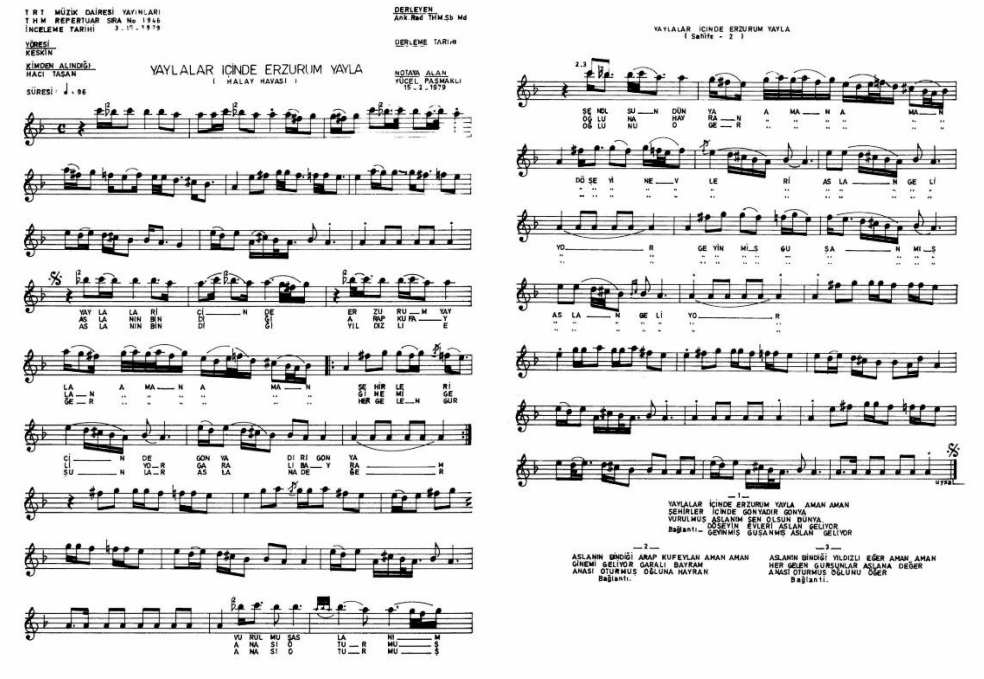
—3—
EMDOLSUNDA DELİ GÖNÜL EMDOLSUN
MUHABBETİMİZ CANDAN OLSUN
NİYE GÖZÜNE YEMİN EDİYON
BİLEZİK SENDE DURSUN.

NOT: Güfte aralarında saz bölümü çalınır.

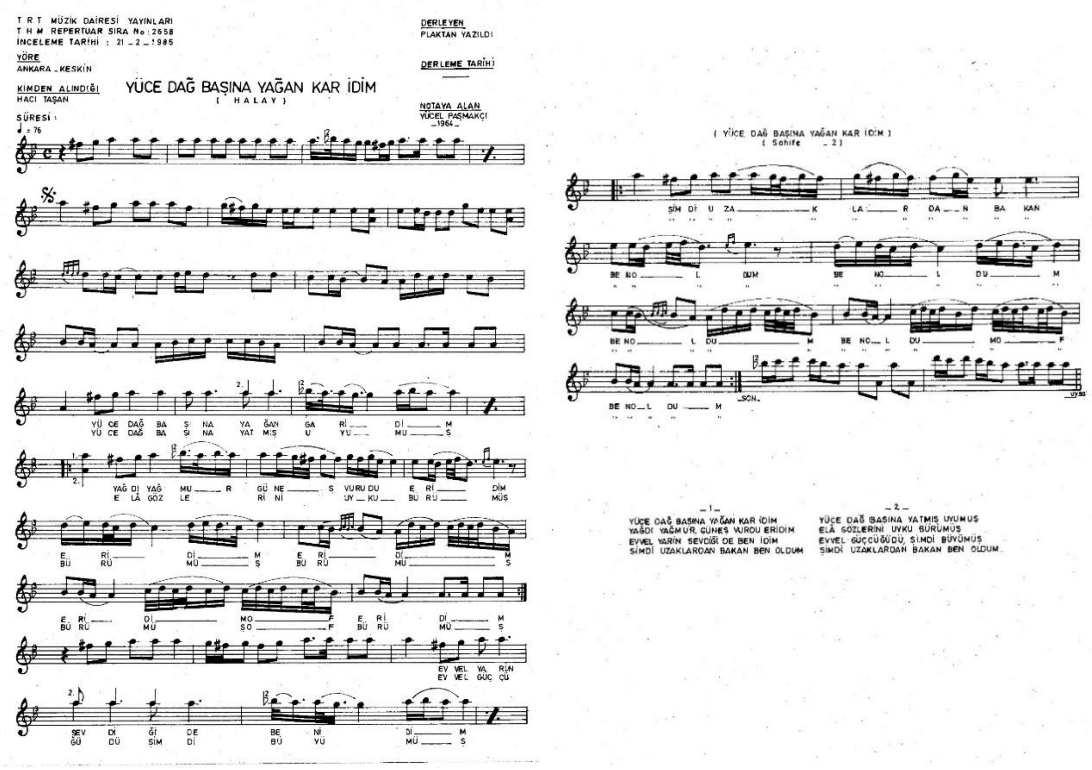
Ek 4.

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M REPERTUAR SIRA No: 1473
İNCELEME TARİHİ: 29.9.1977
YÖRESİ
KESİTİN
KİMDEN ALINDIĞI
BAHRİ İLHAN
SÜRESİ:
SUNAYI DELİ GÖNÜL
(HALAY HAVASI)
DERLEYEN
İSTANBUL RADYOSU THM.SB.
DERLEME TARİHİ
NOTAYA ALAN
NİDA TÜFEKÇİ
SUNAYI DELİ GÖNÜL
(Sahife - 2)
—1—
SUNAYI DA DELİ GÖNÜL SUNAYI
BEN YOLUNA TERK EYLEDİM SİLAYI
ARMAĞAN GÖNDERDİM TELLİ DURNAYI
İNER GİDER BIR GÖZLERİ SÜRMELİ
—2—
ATAŞ YANMAYINCA DUMAN MI TÜTER
AK GERDAN ÜSTÜNDE ÇİMEN Mİ BİTER
YAKTI GELMEYİNCE BUL BUL MU ÖTER
ÖTER GİDER BIR GÖZLERİ SÜRMELİ
—3—
SABAHTAN UĞRADIM YARİN YURDUNA
DAYANILMAZ FİGAMINA DERDİNE
YIKILASI KARLI DAĞIN ARDINA
AŞAR GİDER BIR GÖZLERİ SÜRMELİ

Ek 5.

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M REPERTUAR SIRA No 1546
İNCELEME TARİHİ 3.10.1979
YÖRESİ
KESİTİN
KİMDEN ALINDIĞI
HACI TAŞAN
SÜRESİ: ♩. 96
YAYLALAR İÇİNDE ERZURUM YAYLA
(HALAY HAVASI)
DERLEYEN
Ank.Rad THM.Sb Md
DERLEME TARİHİ
NOTAYA ALAN
YÜCEL PAŞMAKLI
15.2.1979
YAYLALAR İÇİNDE ERZURUM YAYLA
(Sahife - 2)
—1—
YAYLALAR İÇİNDE ERZURUM YAYLA AMAN AMAN
SEMİRLER İÇİNDE GONYADIR GONYA
VURULMUŞ ASLANIM SEN OLSUN DUNYA
Bağlantı— DÖŞEYİN EYLERİ ASLAN GELİYOR
GEYRMİŞ DUŞANMIŞ ASLAN GELİYOR
—2—
ASLANIN BİNDİĞİ ARAP KUFEYLAN AMAN AMAN
GİNEMİ GELİYOR GABALI BAYRAM
ANASI OTURMUŞ OĞLUNA HAYRAN
Bağlantı.
—3—
ASLANIN BİNDİĞİ YILDIZLI EĞER AMAN AMAN
HER GELEN GURSUNLAR ASLANA DEĞER
ANASI OTURMUŞ OĞLUNU ÖĞER
Bağlantı.

Ek 6.

T R T MÜZİK DAİRESİ YAYINLARI
T H M REPERTUAR SIRA No : 2658
İNCELEME TARİHİ : 21 _2_ 1985

YÖRE
ANKARA _KESKİN

KİMDEN ALINDIĞI
HACI TAŞAN

SÜRESİ :
♩ = 76

YÜCE DAĞ BAŞINA YAĞAN KAR İDİM
(H A L A Y)

DERLEYEN
PLAKTAN YAZILDI

DERLEME TARİHİ

NOTAYA ALAN
YÜCEL PAŞMAKÇI
_1984_

(YÜCE DAĞ BAŞINA YAĞAN KAR İDİM)
(Sahife _2)

_1_
YÜCE DAĞ BAŞINA YAĞAN KAR İDİM
YAĞDI YAĞMUR GÜNEŞ VURDU ERİDİM
EVVEL YARİN SEVDİĞİ DE BEN İDİM
ŞİMDİ UZAKLARDAN BAKAN BEN OLDUM

_2_
YÜCE DAĞ BAŞINA YATMIŞ UYUMUŞ
ELÂ GÖZLERİNİ UYKU BURUMUŞ
EVVEL GÜÇCÜĞÜDÜ, ŞİMDİ BÜYÜMÜŞ
ŞİMDİ UZAKLARDAN BAKAN BEN OLDUM

Halaç Şairi Arabgol ve Halaç Türkçesinde Şiirleri

Mina DOLATİ[*]

Özet

Halaç Türkçesi taşıdığı arkaik ses özellikleri ve söz varlığından dolayı Türk dili sınıflandırmalarında bağımsız olarak bir kola yerleştirilmiştir. Ancak bu önemli dil günümüzde sadece İran'ın Kum ve Merkezi illerinde ve azınlık bir grup tarafından konuşulmaktadır. Halaç Türkleri, Azerbaycan Türkleri ve Farslarla bir bölgede yaşamaktadırlar ve bölgedeki iletişim dili genellikle Farsçadır. Dil kullanımı ve nesiller arası dil aktarımı gittikçe azalmakta böylelikle dil unutulmaya doğru yol almaktadır. Bu durum Halaç Türkçesinin tehlikedeki diller arasında yer almasına neden olmuştur. Yazı diline sahip olmayan bu dilin kayda geçirilmesi ve doğru telaffuzlarının tespiti önem taşımaktadır. Halaç Türkçesi hakkında sayılı çalışmalar yapılmış ve dil derlemeleri gerçekleştirilmiştir. Bu alanda yapılan en önemli çalışma Doerfer'e aittir. 1968 yılında bölgede yapılan saha çalışmaları sırasında elde edilen malzemeler, günümüze kadar sıkça kullanılmış ve farklı çalışmalara kaynak olmuştur. Bu yolda hem bölge saha çalışmaları sırasında hem de sonrasında Almanya'ya giderek Doerfer'e dil malzemeleri derlemelerinde önemli katkısı olan şahıs Müseyyeb Arabgol'dur. Kendisi Doerfer'e dil malzemelerinin tespitinde yardımcı olmakla beraber şahsen de dilinin tespiti ve kaydı için önemli çalışmalar yapmıştır. Sanatçı ruha sahip olan Müseyyeb Arabgol ayrıca Halaç Türkçesinde değerli şiirler yazmış. Son yıllarda bu şiirler ailesi tarafından derlenip kitap olarak İran'da basılmıştır. Halaç Türkçesinin çok önemli dil malzemesi sayılmakla beraber günümüze kadar bu şiirler hiç bir çalışmada ele alınmamış ve Türk dili dünyasına tanıtılmamıştır. Bu çalışmada Müseyyeb Arabgol'un Halaç Türkçesinde yazdığı şiirler ve onların Türkiye Türkçesi karşılığı verilecektir. Ayrıca dilin doğru telaffuzunu ana kaynak kişilerin vasıtasıyla tespit etmek amacıyla bu şiirler Arabgol'un kızı tarafından seslendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halaç Türkçesi, tehlikedeki diller, Müseyyeb Arabgol'un şiirleri.

Giriş

Halaç Türkleri için Müseyyeb Arabgol, halkına ve diline ettiği hizmetlerden dolayı unutulmayacak bir isimdir. Halaç Türkçesinin ilk şairi olan Arabgol 1931 yılında Aştiyan şehrinde doğdu. 22 yaşında Halacistan muhtarlığında işe başladı ve daha sonra Aştiyan muhtarlığında görevine devam etti.

Halaç Türkçesi alanında araştırma yapan herkes Arabgol'un adını duymuştur. Kendisi Doerfer'in Halaç Türkçesiyle ilgili yaptığı incelemelerde dikkate şayan yardımlarda bulunmuştur. Halaç Türkçesi dil incelemeleri ilk olarak 1967 yılında Doerfer'in üç öğrencisi (Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt ve Semih Tezcan) tarafından gerçekleştirilmiştir (Doerfer vd., 1971:3). Bu saha çalışmasında Arabgol'dan bir ad yoktur ve Arabgol'un kızı, Tayyebe Arabgol'un anlattığı üzere inceleme grubu ilk kez babasıyla tanışamamışlar. Derlenen malzemeler 'Khalaj Materials' kitabında basılmıştır. İkinci saha çalışması 1968 yılında düzenlenmiş ve tesaduf eseri Arabgol ile karşılaşmıştır. Bundan sonraki materyallerde Arabgol'un izleri açıkça görülmektedir. Tayyebe Arabgol'un anlattığı üzere, 1968 yılında Doerfer ve grubu Türk dilleri incelemeleri yapmak için Halaç köylerinin yanısıra Arabgol ile beraber Horasan, Şiraz, Urumiye gibi birçok şehre gitmişler. Bu çalışmalardan sonra 1970 yılında Arabgol Halaç Türkçesinde ses kayıtları yapmak üzere Göttüngen'e gidiyor. Almanya'dan ise bir ses kayıt cihazıyla geri dönüp, Halaç folklorunu derlemeye başlıyor. Kendisinin söyledikleri ve yaptıkları derlemeler 'Folklore- Texte der Chaladsch' (Doerfer vd., 1994) kitabının ana kaynağını oluşturmaktadır.

Bütün bu değerli çalışmaların yanı sıra Halaç Türkleri arasında Halaç Şiirinin Babası unvanıyla tanınmaktadır. Kendisinin Farsça ve Halaç Türkçesinde birçok şiiri bulunmaktadır. Ölümünden sonra şiirleri çocukları tarafından derlenip 2013 yılında 'Divan-i Eşar-i Müseyyeb Arabgol' adıyla basılmıştır. (Arabgol, 2013) Kitabın ilk bölümünde Farsça şiirler, ikinci bölümde ise Halaç Türkçesinde şiirler ve

[*] Dr., md.minadolati@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4738-3841.

onların Farsçaya çevirileri yer almaktadır. Birinci bölüm 55 gazel ve 23 Farsça dörtlük, ikinci bölüm ise 6 gazel ve 20 Halaç Türkçesinde dörtlükten oluşmaktadır.

Bu çalışmada Arabgol'un 6 gazeli ve onların Türkiye Türkçesi karşılıkları yer almaktadır.

1. Şiirler

İran

Balam doşmän yäsäl çäkmiş vätänke	qara donquz bizi almış käminke
Säid'om, Mohsen'om härbe qapaldız	Hämid'om, Ähmäd'om, sängär tutaldız
İran torpaqı doşmänlär yēri dāq	vätän sevmägili yurtı häri dāq
Bulet ta görlämqe tūlı yaqmaz	Xäläc şīri balamcan tülkü toqmaz
Nänäy siti ägär bi kün quş ämsä	doşqan hekmäkidä perre yeysä
Biyun quş olmış ärti kökçä tärlan	doşqan olmış ärti yärçe äslan
Saç hir gentirmişäm, tīşīm tekilmiş	oġul becärmişäm, belim eyilmiş
Balamcan, hay balamcan, hay balamcan	däxilim varmaqa äldä, Xuzistan
Nänäm can heqlämä, kez yāşı tekmä	yüzüy cermäqlämä ġäm toxmi hekmä
Ta biz vārıq vä bizdi varlar var	İran yālxı käräk doşmänlärä zār
Mumāy ta gerlämägi hilku olmaz	Xäläc şīri balamcan tülkü toqmaz
Sänuy sītuy ämän, divdä alūr bāc	fil aġızda tekär soqsurmäsä ā'c
Ägär doşmän yovarqa kähkeşanqa	fäläk verigä 'arqa nimäzanqa
Onu bi hoqça, yulduzqa tikäm män	fäläk çärxidä tā yerkä çäkäm män
Ägär yel olıqa tāqam iççä olurum'	ägär hot olıqa selim başıçä 'ateş olursa başına sel
Ägär suvlä qarıştı vardı çayıke	çäkäm tāqqa tikäm qānı kinīke
Tifängum çatma bäs, sär yäk älümä	qatarum yek tizilüp heykälüme
Män o sän varimiz bi 'ähd o peymān	män o sän İranuy därdiyä därman
Biyun İranımızqa 'ärse täng ār	siyä çatma mäyä ta yatma näng ār

Bēre

Bi kin bi bēre laq içye tişär	lingi sinur qustada boġzi şişär
Fikri här nä vararmış işkä hatar	ēzilä elçär tekär hadrar qatar
Ta bilur ēzi şayı bilmäz xälas	kēçä kündiz işi olūr iltimas
Tāş o torpaq qurt o quşqa yalvarur	kēzläridä yāş tekär, qān hıqlayur
Qalur ōda bēriyäk bi näççä yıl	hey tekär baş kēziyä torpaq vä kil
Yeguluki, baqa, qalendaqımış	sıçqan o geççämän o çorpaqamış
Cānevärlär bēre väsfi eşittilär	ēz sidä 'ar o näng i keştilär
Şir hayır bēre välu häq bilmäzär	laq iççä qalması bizkä bädär

Tez yovay laqda biläsi hıpıdız ıst o bāşı çäy suyidä yupyıdız
Taqça saldız cānevärlär yānıya kuşiş ītiz neççä kin därmanıya
Vardilär laqda biläsi hıdılär yettilär taqça noqartı qıydılar
Samburä hın qazdı taşqar qalmaqa tülkü arzaq oldu ki aç qalmaqa
Kul yürek kindirdiler şäl bērike çaşt o şamı hatmadılar herike
Haz hazäk suv yordı bēri cāniye käldi quvvät tīziye, qan qaniye
Orda ki qälbi qarartı, atı näng haydı mändä qorqayor şir lav päläng
Haydı ney ollarda män bac almaqam cānevärlär kädxodası olmaqam
Tülkü kerdi bēri yavqan pozläri vardı haydı şirke nişluq sözläri
Şer ġäzäbnak oldı bēri säslädi vurdı sidi hindi taşqar pislädi
Haydı häqqärt ki qarnuy horıqam kezläruy kör şaydı boynuy qırruqam
Amma yov näng o mokafatla helip sän bidiklük hartıçay atla helip
Yov ki yeni hartuya tolqanmaqa bälki tīşim qanuya bolqanmaqa
Bēre vardı Cānavarlarda qıraq işläri yel oldı o ömrü çıraq
Kēz ġulaqa suy şäk olmadı hay be hay aç qaldı, yemäk bulmadı
Bi kin açluq kıç kälittı qarnıya tirdi yerdä hattı bi yel burniya
Käzdi hey siväsländi otlar layıça kerdi bi çā var kamalar payıça
Vaġdı çāqa kerdi bi hir genti var sandı hir genti qonär olmış doçar
Hattı īzı çāqa ki tez ketrige qon ätide ta bilur toq yepyige
Tişdi çāqa kerdi heçnä ōda yoq aç qarınla oldı īz ömridä toq
hirinlük kin ışıllaqıdämiş bēri tey şäk kermäsi açıdämış
Belgevlire bēreyäk çāçe helär can ‘äzabi ba‘esi qälb o tilär
Kimseyi ki xeyr cävabı verdi şär laqda ta hipi gälär çāqa tişär

Näkām cävan

Fäläk sän zalemuy xeyr kermägärtuy morad o mätläbüyä eyrmägärtuy
Miyä rähm etmäduy kerduy cävanam äcäl şiri mäyä käşgurmägärtuy
Nänäm bilduy cävanmärg olum axir hirun sītuy mäyä ämzurmägärtuy
Yatqurdı sayäçä kin käldi tutdı kinişdä sayeqa sinturmägärtuy
Tatı tatı şaduy bilduy yuquldum yuquldum sän mänu turturmägärtuy
Tunur hartıça bişduy yäpduy hikmäk hikmäkdä mäyä yeturmägärtuy
Çäşmädä kuzä kuzä suv kälitoy suvdä sän mäyä içturmägärtuy
Babecan sän ägär bilduy heläm män küçä meydanıça hey käzturmägärtuy
‘Ayıd oldı käsik alduy bilämä käsiku mäyä kedgurmägärtuy
Mädräsäke bilämu sirmägärtuy älef o be mäyä biltürmägärtuy

İş ‘Aqebäti

xälq eşkeçä şär qopäräräte — şärdä ēziyye xeyr betäräräte
Här yanda käldiye yel orda säviyerd — äli här yerkta irid qäviyerd
Xälquy naxoşluqıdä o xoş ärte — ġeyrät boqçäsi bixdä boş ärte
Qaren ēz hikmäkidä olmadı toq — kermädi ıstı yorqan altı yastoq
Ägär bi kin baluq fetnäsuz olsä — huluq çıksä ta başqä tolsä
kin matäm yaqası tutmış ärte — äşeqdä qorqär ärte körquş ärte
Här kim bi v‘äde boş qarnı todarsä — ecaze versä yanıça yollarärsä
Çoqqulluqda soya yoq ärte işi — gedalıq zādiyä bätr ärti tişi
Yeki kerdiz beyun hali nätäyre — baş o kez qordoq o yalı nätäyre

Vaşeqan

‘oburum tişdi bi kin Vaşeqan’qa — mehman oldum bi şäxsi mehräbanqa
Bäyändim orä xälqi bi tämälluq — baloq ābad o mäxluqi ‘äqilluq
Här kim ēz işiçär qäirär hupurmäz — baluq bare siçä fetnä qopurmäz
Cävan ta qärrise kol ba xudarı — kişi kibanu, härlär kädxudarı
Säġiri danışur sanqı käbirär — Oġullär ba häya qızlär näcibär
Bidiktär yanīçe kal yerkä yormaz — ieçkim iş väqtiçe bikar turmaz
İşi irgätmädä heç kim ġafel olmaz — minaqda ‘elm o iş bi hasel olmaz
kinler ki sävadluq mingdä bimiş — bu yerde näççä näççä alem hiynmiş
Xususän xätläri xeyli bäyändum — başum ta ‘ärşke ta vardı koyındım
Xäläcke Vaşeqanluq iftixar är — miyä ollar omid o e‘tebar är
‘Äräbgol här nä hayqı Vaşeqan’da — bi yulduz haymışay on kähkeşanda

Kädxuda Qızı

Kädxuda qızı çäşmädä käliyor — çadiri hatmış ker nä qır veriyor
‘Eşq hayur taşla kuzası sipe — kuça meydança bi säsi hipe
Bi qızıl çarqatı var qatıye naziyor — bi hirin madyanı var hatıya naziyor
Yurtı märmär taşırı eşiki fulad är — mälläsi qoruq şamış itiyä naziyor
Kädxudazada, vārı ifādä — danışur kilmäz şärm o häyadä
Oy kästi kästi kezlärumdä üy — beduy räşidär ġunçari aġzuy
Kindirdi mäni ‘işvä o nazuy — Saçuy kämändär kämanär qaşuy

2. Türkiye Türkçesi Çeviriler

İran

Yavrum düşman vatana saldırmış — kara domuz bizi pusuya düşürmüş
Said’im, Mühsen’im savaş için silahlanın — Hamid’im, Ahmed’im korunun

İran toprağı düşmanın yeri değildir — vatanını sevmeyen, yurdunun eri değildir
Bulut şimşek çakmadan dolu yağmaz — yavrum, Halaç aslanı tilki doğurmaz
Bir gün annenin sütünü kuş emerse — tavşan ekmeğinin bir parçasını yerse
Bugün kuş gökyüzünde, şahin olmuştu — tavşan yerde aslan olmuştu
Saçlarımı beyzalatmışım, dişlerim dökülmüş — oğul yetiştirmişim, belim eğilmiş
Yavrum, hey yavrum, hey yavrum — däxilim(?) Huzistan elden gitmesin
Annecim ağlama gözyaşı dökme — yüzünü tırmalama, hüzün tohmunu ekme
Biz ve bize benzerleri var olduğu süreç — İran özgür ve düşmanları ezik olmalıdır
Fidanı budamazsan ağaç yüklü olmaz — yavrum, Halaç aslanı tilki doğurmaz
Senin sütünü emen, devden harç alır — fildişini yumrukla filin ağzına sokar
Düşman kehkeşana giderse — felek arkasını düşük insanlara verirse
Onu bir okla yıldıza dikerim ben — Gökyüzünden yerlere çekerim ben
Rüzgar olursa önünde bir dağ olurum — ateş olursa başına sel olurum
Su ile karışıp ırmağa giderse — dağa çekip güneşte kanını dökerim
Silahım artık çatma, yeter elime gel — silahımın kartuşu bedenime dizil
Ben ve sen bir ahdımız var — ben ve sen İran'ın derdine dermanız
Bugün İran zor durumdadır — sana çatmak bana ise yatmak utanç vericidir

Kurt

Bir gün bir kurt çukura düşer — ayağı kırılır, hüzünden boğazı şişer
Aklını başına alır — kendi kendine ölçer, döker, ayrar, karıştırar
Ne yapsa kendisini kurtaramaz — işi gece gündüz yalvarmak olar
Taşa, toprağa, kurta kuşa yalvarar — gözlerinden yaş döker, kan ağlar
Kurtcuk bir kaç yıl orada kalar — baş gözüne toprak ve kül döküler
Yiyeceği, kaplumbağa kalıntılarıymış — sıçan, kertenkele ve kurbağaymış
Hayvanlar, kurtun durumunu öğrendiler — kötülükleri ve pisliklerini diğerlerinden gizlediler
Aslan ″kurt hak bilmese de — çukur içinde kalması bizim için kötüdür″ der
″Çabuk gidip kendisini çukurdan kurtarın — üstü başın çay suyunda yıkayın
Dağa, diğer hayvanların yanına salın — kaç gün iyileşmesine gayret gösterin″
Gidip kendisin çukurdan çıkarttılar — dağa götürüp tedevai ettiler
Dışarı kalmasın diye samur ona yuva yaptı — aç kalmasın diye tilki ona yemek getirdi
Hepsi topal kurda acıdılar — öğlen ve akşam yemeğini geciktirtmediler
Yavaş yavaş canlanmaya başladı — dizlerine güç, kanına kan geldi
Kalbi kara, adı pis olduğundan — ″aslan ve kaplan benden korkuyor,

Ben neden onlardan harç almayım? ... hayvanların muhtarı olmayım″? Dedi

Tilki, kurdun boş hava atmalarını görüp zehirli sözlerini aslana aktardı

Aslan kızıp kurdu çağırttı onu dövdü, kırdı ve dışarı kovdu

″Karnın yırttırılmasını' gözlerinin körlenmesini ve boynunun kırdırılmasını (benim tarafımdan) hak ediyordun″, dedi

Ama git zorlukta ve kötü adla öl sen büyüklük peşindesin, ünle öl

Git ki yüzün arkaya dönmesin belki dişim kanına bulaşmasın

Kurt, hayvanlardan uzağa gitti işleri yel, ömrü ışık oldu

Ondan sonra gözü kulağı (?) aydan aya aç kaldı ve yemek bulamadı

Bir gün açlık karnına güç getirdi yerden durup burnuna bir yel attı

Otlar arasında aramaya başladı kayaların dibinde bir kuyu gördü

Kuyuya bakıp içinde bir beyazlık gördü beyazlığı yakalanmış bir koyun sandı

Yemi götürmek için çabuk kuyuya atladı koyun etinden bir güzel karnını doyurmak istedi

Kuyuya düşüp baktı orada hiçbir şey yok aç karınla kendi ömrüne doymuş

beyazlık gün ışığındanmış kurtun değişik görmesi açlıktanmış

Kurtun açlıktan ölmesi apaçıktır kalp ve dil, cana beladırlar

İyiliğin cevabın kötülükle veren her kimse çukurdan çıkıp kuyuya düşer

Muradına ermeyen genç (Mecazen genç yaşta vefat eden kimse)

Felek sen zalımsın, hayr görmeyesin arzu ve muradına ermeyesin

Genç olduğumu gördün bana kıyamadın ecel sütünü bana kışkırtmasaydın

Annem, genç öleceğimi bilseydin beyaz sütünü bana emzirmeseydin

Gölgede yatırttın gün gelip tuttu güneşten, gölgeye sığdırmasaydın

Beni yürüttün, düşeceğimi bildin düştüğümde sen beni tutturmasaydın

Tandır arkasında ısındın ve ekmek yaptın ekmekten bana yedirmeseydin

Çeşmeden testi testi su getirdin sudan sen bana içirmeseydin

Babacım eğer sen benim öleceğimi bilseydin sokak meydanında gezdirmeseydin

Bayram oldu bana kıyafet aldın kıyafeti bana giydirmeseydin

Beni okula göndermeseydin bana alfabe öğretmeseydin

İşin Sonu

halk evinde şer yaratıp (yarattığı) şerden kendine hayır çıkarır

Her taraftan yel eserse o tarafa gider — eli her yere ulaşırsa oradan koparır
Halkın mutsuzluğundan mutlu idi — onur bohçası dipten boş idi
Karnı kendi ekmeğinden doymadı — üstü yorgan altı yastık görmedi
Eğer köy bir gün fitnesiz olursa — iyilik başa kadar dolarsa
o gün matem yakasını tutardı — ışıktan korkardı yarasaya dönerdi
Her kim bir gün karnını doydurursa — yanında oturmasına izin vererdi
Dedikodudan başka bir işi yoktu — dilenilen her şeye dişi batardı
Gelin görün bugün durumunu nasıldır — başı, gözü, kuyruğu yelesi nasıldır

Vaşegan

Bir gün yolum Vaşegan şehrine düştü — marhametli birisinin misafiri oldum
Yaltaklıksız oranın halkını çok beğendim — şehir bayındır, halk akkıllıydı

Her kes kendi işinde, yapar ve bozmaz — şehir içinde fitne koparmaz
Gençten yaşlıya kadar herkes Tanrı yolundadır — hanımlar hamarat, erkekler muhtardır
Küçükler sanki büyüklermiş gibi konuşur — erkekler hayâlı, kızlar utangaçlar
Çocuklar, büyüklerin yanında yere oturmaz — iş zamanında kimse işsiz durmaz

Kimse işi öğretmeyi göz ardı etmez — böyle bilgi ve iş sonuçsuz olmaz
Eğitimli olanların sayısı binde bir olduğunda — buradan fazla fazla bilgin çıkmış
Özellikle el yazılarını çok beğendim — başım arşa dek gitti onurlandım
Halaçlar için Vaşegan onur sayılır — benim için onlar umut ve onurdur
Arbgol, Vaşegan hakkında ne dersen — on galaksiden bir yıldız söylemişsin

Muhtarın Kızı

Muhtarın kızı çeşmeden geliyor — eşarpın atmış bak ne kadar nazlı geliyor
Aşk, taşla testisin kır diyor — sokakta, meydanda sesini çıkar diyor
bir kızıl başörtüsü var onunla hava atıyor — bir beyaz atı var onunla hava atıyor
Evi mermer taşından kapısı çelikten — mahallesini ele geçirmiş köpeğiyle hava atıyor
Muhtar kızı tüm nazdır — hayâ ve utançtan konuşup, gülmez
Ah gözlerimden uykuyu aldı — boyu uzundur, dudakları goncadır

Nazın beni yandırdı saçların uzun, kaşın yaydır

Sonuç

Arabgol'un şiirleri Halaç Türkçesinde birçok deyim ve atasözü içermektedir. Dolayısıyla Halaç kültürü ve edebiyatını aktarmakta bir kaynak niteliğindedir. Şiirleri Halaç Türkçesinin kelime haznesi olmakla beraber nesiller arası dil aktarımında da önemli rol üstlenmektedirler. Ancak bütün bunlara rağmen şiirlerde birçok Farsça kelimenin kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Halaç Türkçesinin ilk edebiyat ürünü sayılan bu şiirlerin dil bilgisi ve söz varlığı açısından incelenmesi Türk Dili dünyası için önem taşımaktadır.

Kaynakça

Arabgol, F. (2013). *Divan-i Eşar-i Müseyyeb Arabgol* دیوان اشعار مسیب عربگل. Enteşarat-e Olum-e Eslami. Arak. İran.

Doerfer, G., Hesche, W., Scheinhardt, H.,Tezcan, S. (1971). *Khalaj Materials: Indiana University.*

Doerfer, G., Ramer, A. M., Tezcan, S. (1994). *Folklore-Texte Der Chaladsch.* [Turcologica, Band 19.]: Jsto.

Turk va O‘zbek Tilidagi Ayrim Mushtarak So‘z Hamda Iboralar Xususida

Minevver TILAVOVA[*]

Özet

Til shunchaki jamiyat muloqot qilish uchun foydalanadigan vosita emas. Til jamiyatni jamiyatga ylantiruvchi mustaqillik ifodasining eng muhim shakllaridan biridir. Ko‘rinib turibdiki, jamiyatlarni yashab turuvchi tilga ega bo‘lmagan jamiyatlar boshqa jamiyatlarda parchalanib, yo‘q bo'lib ketishga mahkumdir. Turklar asrlar davomida o‘z tilini, madaniyatini va qadriyatlarini, yashash joyidan ilometrlar ichida himoya qilgan xalqdir. Shu darajadaki, turk tili butun dunyo bo‘ylab millionlab damlar gapiradigan til bo‘lish xususiyatini hamon saqlab kelmoqda.Turk tilining halqasi bo‘lgan O‘zbek tili O‘zbek xalqi so‘zlashda davom etayotgan shevalardan biridir. O‘zbek tili kabi boshqa turk tillari ham juda boy idioma tuzilishiga ega. Kam so‘z bilan ko‘p narsani ifodalash uchun ishlatiladigan idiomalar og‘zaki va yozma madaniyatda uchraydi va muloqotning ajralmas qismi bo‘lish xususiyatini ko‘rsatadi. Ushbu kontekstning ahamiyatini tushungan tadqiqotchilar keng qamrovli tadqiqotlar olib borish orqali qimmatli manbalarga ega bo‘lishgan. Ma’lumki, turkologiyada, ayniqsa, XX-asrning birinchi yarmidan so‘ng idiomalarga oid tadqiqotlar olib borish kuchaygan. Idiomalarga oid ilk tadqiqotlar tekshirilganda, turkiy dunyoda har bir turkiy xalq o‘z shevalaridagi idiomalarga e’tibor qaratganligini, ayniqsa, morfologik-grammatik kontekstga e’tibor qaratganligini aytish mumkin.Tadqiqotlarda idiomalar turkiy shevalar o‘rtasida qiyosiy muhokama qilingan va baholangan. Turk tilining shevalari bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar, idiomalar bo‘yicha ko‘plab izlanishlar mavjud bo‘lsa-da, hali aytilishi kerak bo‘lgan so‘zlar va tekshiriladigan unsurlar ko‘p.Ushbu tadqiqotda o‘zbek, Turk va Xorazm Turkiy iboralarining qiyosiy tahlili, ularning tili va tarixiy ildizlarini aniqlashda katta ahamiyatga ega ekanligini hisobga olib, iboralarni qiyosiy ko‘rib chiqamiz va ulardagi o‘xshashlik va farqlarni ochib berish orqali baho beramiz.

Kalit so‘zlar: Sheva, lahja, idioma, morfologik-grammatik kontekst, frazeologizm, leksikologiya, semantika.

Giriş

Hozirgi kunda yer yuzida tashqi dunyodan ajralib, undan bexabar yashayotgan birorta ham xalq yo‘q.Barcha xalq va elatlar o‘z tarixiy va tadrijiy taraqqiyoti davomida, avvalo, qo‘shnilari, qolaversa butun dunyo xalqlari hayoti, ularning ijobiy va salbiy tomonlari, muvaffaqiyatlariga qiziqib, e`tibor qilib, ulardan o‘rganib ham o‘rgatib keladi.

Ayniqsa, insoniyatning hozirgi kuni, uning turmush tarzi, siliiivizatsiya va texnik inqilobning ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga shahdam kirib kelishi, dunyo xalqlarining bir-biridan ajralib, aloqasiz yashashi uchun bo‘lgan barcha imkoniyatlarni yo‘qqa chiqardi.

Turkiy tillar oilasiga 20 dan ortiq tillar kiradi. O‘zbek, turk, turkman, qozoq, tatar, chuvash, ozarbayjon, yoqut, balqar, gagauz, chuvash, qorachoy va haqozo. O‘zbekistonda bugungi kunda 100 dan ortiq millatlar tinch-totuv yashab kelmoqda.Ularning tili,dini,urf-odatlariga hurmat bilan qaraladi.Qardosh-qarindosh turkiy xalqlarining o‘tmishi,buguni hamma xalqlar uchun ibrat namunasidir.Buni biz tilshunoslik fani doirasida ham ko`rib chiqamiz.

O‘zbek adabiy tilini qardosh turkiy xalqlartili bilan qiyosiy o‘rganish, uning tarixiy ildizlarini va keyingi taraqqiyot yo‘llarini belgilab berishda katta ahamiyatga ega. O‘zbek tilshunosligida turkiy tillarni qiyosiy o‘rganish an`anasi avvaldan mavjud.Bugungi kunda ham tilimizdagi ilmiy,siyosiy.oqtisodiy madaniy – ma`rifiy sohalardagi so‘zlar va iboralarni o‘rganish ustida ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda.Shu nuqtai nazardan, biz quyida turk va o‘zbek tilidagi ayrim frazeologizmlarni qiyosiy o‘rganishni nazarda tutdik.

[*] *O‘zbekiston,Urdu Katta O‘qituvchisi, munevver.tilavova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9655-5905.

O‘zbek tilida bo‘lgani kabi turk tilida ham tuzilishi jihatidan so‘z birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma`no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, balki nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug‘aviy birlik-frazeologik birliklar juda ko‘plab uchraydi. Har ikkala tilda ham ma`no jihatidan bir-biriga teng keladigan,lekin morfologik tarkiibi jihatidan qisman farq qiladigan so‘z va iboralar mavjud. Quyidagi misollar fikrimizning dalilidir.

Turk tilida	**Xorazm o‘g‘iz lahjasida**	**O‘zbek adabiy tilida**
Kulak vermek	Quloq solmoq,quloq osmoq	Quloq solmoq,eshitmoq
Ko‘rqudan o‘lmak	Qo‘rqib o`lmak	Qo`rquvdan yuragi tars yorilmoq
Ishtahe acilmak	Ishtahasi ochilmoq	Ishtahasi ochilmoq
Ici yanmak	I:chi yanmaq	Hasad qilmoq,ko`rolmaslik
Go`zdan dusmak	Go`zdan qalmoq	Nazardan qolmoq,e`tibordan qolmoq
Hata atmak	Xato atmak	Xato qilmoq

Bundan ko‘rinib turibdiki, turk tilidagi so`z birikmalar bilan Xorazmning o‘g‘iz lahjasidagi frazeologizmlar fonetik, leksik, grammatik jihatidan o‘xshash bo‘lib, nutqda ishlatilib kelinmoqda. Shuningdek, quyidagi so‘zlar ham nafaqat turk, balki qardosh xalqlar leksikasida birday qo‘llanilib kelinmoqda.

Turk tilida	**Xorazm o`g`iz lahjasida**	**O`zbek adabiy tilida**
Bakmak	boqmoq	qaramoq
Do`nmak	Do`nmak	aylanmoq
inek	inek	siigir
gun	gun	kun
makale	maqola	maqola
tekrar	takror	takror
dil	dil	til
fayda	foyda	foyda
ayran	ayron	ayron
halfe	halfa	halfa

Kuzatishlarimiz shuni ko`rsatadiki turk va Xorazm o`g`iz lahjasidsa ma`no jihatidan bir-biriga teng ammo morfologik jihatdan qisman bir-biridan farq qiladigan so`z va iboralar mavjudligi ma`lum bo`ldi. Demak, tilshunoslikda avvalo, hududiy yaqinlik va aloqalar uzviyligi fonetik, leksik va grammatik yaqinlikni keltirib chiqishi katta ahamiyatga ega ekanligini ni e`tiborga molik deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan Adabiyotlar

Rahmatullayev, S.H. (1966). O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari, Toshkent.

Rahmatullayev, SH.(1978). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati, Toshkent.

Hamrayev, M. (2015). Ona tilidan lisoniy tahlil qoliplari.-Toshkent. “Sharq”

Ahmet Bican Ercilasun'un İnternetteki Türkoloji Konuşmaları Üzerine Bir Tasnif Çalışması

Muhammet Fatih ALKAYIŞ*

Özet

Türkoloji konuşmalarını internete (Youtube'a) aktararak Eski Türkçeden günümüze doğru Türk dilinin tarihî gelişimini ve önemli eserlerini bizlere kolay anlayabileceğimiz bir dille tanıtan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, bu gayretleriyle, söz konusu yayınları dinleyen/izleyen herkese Türkoloji'yi öğrenme imkânını sunmaktadır. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un çeşitli zaman ve mekânlarda sunmuş olduğu konuşmalar internette (Youtube'da) dağınık hâlde yani tasnif edilmemiş vaziyette (deyim yerindeyse "*idi oksuz*" olarak) yer almaktadır. Biz de bu çalışmamızda, daha önceden sınıflandırdığımız ve kimi zaman derslerimizde de istifade ettiğimiz bu konferansları bir sıra hâlinde sunmayı hedefledik. Aşağıda sıraladığımız bu konferanslar Ercilasun'un internetteki konuşmalarının hepsini değil, büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Yine bunlar arasında bulunan bazı kısa süreli konuşmalar ise bazı uzun süreli konuşmaların küçük birer bölümünden ibarettir. Konuşmaların içeriğinden hareketle aşağıdaki 6 ana başlığı bu şekilde belirleyip, her bir ana başlığın altında kaçar adet video yer aldığını belirttik.

1. Sümerce, Moğolca, Kızılderililer vb.: Bu başlık altında 3 video bulunmaktadır.
2. Türk Dili Tarihi: Bu başlık altında 11 video bulunmaktadır.
3. Orhun-Uygur Türkçeleri: Bu başlık altında 6 video bulunmaktadır.
4. Karahanlı Türkçesi: Bu başlık altında 5 video bulunmaktadır.
5. Oğuz-Nâme – Eski Anadolu Türkçesi: Bu başlık altında 6 video bulunmaktadır.
6. Atsız, Gökalp vd.: Bu başlık altında 7 video bulunmaktadır.

Ahmet Bican Ercilasun'un konuşmaları, internette bu sıra dâhilinde arandığında ve dinlendiğinde, öğrencisinden öğretim üyesine herkes için daha çok yarar sağlayacaktır. Çünkü biz bu tasnifte Türk dilinin tarihi gelişimine olabildiğince bağlı kalarak konuşmaları sıraladık. Önemli ders malzemeleri olan bu konferanslar sadece sınıf ortamında değil, seyahat esnasında taşıtlarda da dinlenebilir ve bu sayede Türkoloji konusunda kolay yolla kalıcı öğrenme sağlanabilir. Ercilasun, bilgi ve birikimini Youtube'da paylaşarak Türkoloji'nin internet dünyasında güçlü bir şekilde yer almasını sağlamış, âdeta Türk dilinin internetteki sesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Bican Ercilasun, internet/youtube, Türkoloji, tasnif.

Giriş

Her alanda olduğu gibi Türkoloji öğreniminde de internetin nimetlerinden faydalanmaktayız. Nasıl ki günümüzde internetsiz cep telefonu yani internetsiz insan bulmak çok zorsa bilim dallarına ait bilgi havuzlarının internete taşınmış olması ve aranan bilgiye internet üzerinden erişim sağlanması da o denli doğal bir durumdur. Türkoloji konuşmalarını internete (Youtube'a) aktararak Eski Türkçeden günümüze doğru Türk dilinin tarihî gelişimini ve önemli eserlerini bizlere kolay anlayabileceğimiz bir dille tanıtan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, bu gayretleriyle, söz konusu yayınları dinleyen/izleyen herkese Türkoloji'yi öğrenme imkânını sunmaktadır.

Anlattığı dersler, yetiştirdiği öğrenciler, yazdığı makale, kitap ve gazete yazılarıyla Türk dünyasında önemli bir yeri bulunan ve hepimizin hocası olan büyük âlim Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, kabına sığmayan sular gibi, basılı kaynaklardan internet dünyasına taşmış ve Türkoloji'yi internet ortamında ayrıntılı olarak anlatmıştır. Ercilasun'un internette anlattıkları, aslında dinleme yoluyla öğrenmeye yönelik önemli kaynaklardır.

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, fatih.alkayis@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2494-9627.

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un çeşitli zaman ve mekânlarda sunmuş olduğu konuşmalar internette (Youtube'da) dağınık hâlde yani tasnif edilmemiş vaziyette (deyim yerindeyse "idi oksuz" olarak) yer almaktadır. Biz de bu çalışmamızda, daha önceden sınıflandırdığımız ve kimi zaman derslerimizde de istifade ettiğimiz bu konferansları bir sıra hâlinde sunmayı ve bu çerçevede bir yayın oluşturmayı hedefledik. Böylece, bu konferansların internetteki dağınık sıralanışına karşı bir çözüm ortaya koymuş olduk. Aşağıda sıraladığımız bu konferanslar Ercilasun'un internetteki konuşmalarının hepsini değil, büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Yine bunlar arasında bulunan bazı kısa süreli konuşmalar ise bazı uzun süreli konuşmaların küçük birer bölümünden ibarettir.

Değerlendirme

Konuşmaların içeriğinden hareketle bu konferansları 6 ana başlık hâlinde sıraladık. Her bir ana başlığın altında yer alan videoların[1] isimlerini belirttik. Alt başlıkların her birinden dörder adet kazanım[2] ortaya koyduk. Bu kazanımlar[3], söz konusu konferansların ne denli önem arz ettiği konusunda dinleyiciye/izleyiciye önemli ipuçları vermektedir. Ercilasun, yalnızca dil alanında değil aynı zamanda tarih alanında da çok geniş bilgilere sahip olduğu için onun anlattıklarından çıkarılan bazı kazanımlar, disiplinler arası nitelikler taşımaktadır. Bu sayede dinleyiciler/izleyiciler Türkoloji konularının yanı sıra tarih konusunda da çeşitli bilgiler elde edebilmektedirler.

Türkoloji tarihinin en önemli isimlerinden Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, internetteki konferanslarıyla günümüz Türkologlarını aydınlattığı gibi gelecekteki Türkologlar için de tarihe önemli notlar düşmüştür. Şimdi, bu Türkoloji videolarını ana ve alt başlıklar olarak sıralayıp, bunlardan elde ettiğimiz kazanımları gösterelim:

1. Sümerce, Moğolca, Kızılderililer vb.

Bu başlık altında 3 video bulunmaktadır. Bu videoların isimleri ve her bir videodan çıkardığımız bazı kazanımlar şu şekildedir:

1.1. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Sümerce Türkçe midir?

- Sümerce Türkçe değildir.
- Sümerce ve Türkçede ortak kelimeler vardır.
- Osman Nedim Tuna, Sümerce ve Türkçedeki ortak kelimeleri listelemiştir.
- Türkçenin tarihi çok eskilere gitmektedir.

1.2. Moğollar Türk müdür? - Ahmet Bican Ercilasun

- Moğollar Türk değildir.
- Moğollar sarı ırk, biz (Türkler) beyaz ırkız.
- Moğolca karma bir dildir, bu karma dilin 2 katmanı vardır. Alt katman ve üst katman. Üst katman Türkçeyle akrabadır.
- Cengiz ve çocuklarının kurduğu devletler Türk tarihinin kadrosu içine girer. Çünkü Cengiz zamanında nüfusun yüzde 80'i Türk'tür. Cengiz'in çocukları (Kubilay Hanlığı hariç) Türkleşmiştir.

1.3. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Kızılderililer Türk müdür, Dilleri Türkçe midir?

[1] Youtube'daki videoların isimlerini buraya yazarken yazım ve noktalama yönünden bazı düzeltmeler yaptık. Ayrıca, aynı isimli 2 videodan ilkinin sonuna "(1.bölüm)", ikincisinin sonuna ise "(2.bölüm)" ibarelerini yazdık.
[2] Kazanım sayıları, istendiğinde artırılabilir. Ancak biz her bir video için dörder kazanım ortaya koymayı uygun gördük.
[3] Bu kazanımları ana kaynaktan (*videolardan*) buraya aktarırken *doğrudan alıntı, dolaylı alıntı* gibi çeşitli alıntılama yöntemlerine başvurduk.

- Kızılderililer Türk değildir. Onlar, belki de daha Türkler bir millet olarak oluşmadan evvel Asya'dan gitmiş toplulukların torunlarıdır.
- Kızılderili dilleri ile Türk dilleri arasında ilgi çekici bazı benzer kelimeler bulunmaktadır. (Özellikle Maya dili ve Türk dili arasında)
- Pek çok "tepe"nin adı Kızılderili dillerinde "tepek" şeklindedir.
- Bu benzerlik, belki de bütün dillerin kök birliğine kadar gitmektedir.

2. Türk Dili Tarihi

Bu başlık altında 11 video bulunmaktadır. Bu videoların isimleri ve her bir videodan çıkardığımız bazı kazanımlar şu şekildedir:

2.1. Edebiyat Fakültesi Konferansları 2 - Türk Dilinin Tarihi Seyri - Prof. Dr. A.Bican Ercilasun (1.bölüm)

- Türk dilinin yazılı kaynaklarından önceki dönemleri: Türkçe-Sümerce ilişkileri ve Türkçe– Dravit dilleri ilişkileri.
- Çin kaynaklarında geçen Türkçe kelimelerin telaffuzları: Çinliler, bazı ünsüzler dışında son heceyi kapatamaz.

Örnek:

Türkçe	Çince
Kıngrak (bıçak)	king-lu
Türk	Tu-küu

- Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Köktürk Anıtları, günümüz Türkçesinin başvuru kaynağıdır.
- Uygur harfleriyle yazılmış ve günümüze ulaşmış binlerce belge ve kitap bulunmaktadır: Uyguristik sahası.

2.2. Edebiyat Fakültesi Konferansları 2 - Türk Dilinin Tarihi Seyri - Prof. Dr. A.Bican Ercilasun (2.bölüm)

- Oğuzların ataları olan Türgişler; Uygur ve Karluk göçleri nedeniyle Seyhun boylarına hareket etmişlerdir. Bu göçler, Oğuz boyunun oluşumunda etkilidir.
- Büyük Türk Hakanlığı (Karahanlılar) döneminde İslamiyet kabul edilmiştir.
- Kutadgu Bilig, bir siyasetname eseri; Divanü Lugati't-Türk, ansiklopedik bir sözlüktür.
- Anadolu Selçuklu Devleti'nde resmî dil Türkçe olmamasına rağmen Osmanlılarda ve bu dönemin diğer Anadolu beyliklerinde resmî dil Türkçeydi.

2.3. Farklı Bakış - Tarih İçinde Türk Dili - 2 Nisan 2019

Orhun Abideleri'nde kaos için "bulgak"; soyunu kurutmak, kökünü kurutmak için "urugsırat-" kelimeleri kullanılmıştır.
- Türkler Malazgirt'te Bizans'ı yenerek o dönemin 1 numaralı gücü hâline gelmiştir. Kâşgarlı Mahmut, kitabının ön sözünde "Allah, insanları idare etme yularını Türklerin eline vermiştir" demiştir.
- Tarihte Oğuzlar diğer Türk boylarına göre hep daha kalabalıktır.
- 13. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir yazı dili doğmuştur: Batı Türkçesi.

2.4. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun - Geçmişten Günümüze Türk Dilinin Gelişimi

- Hint-Avrupa dilleri arasında en eski metinler Hititçeye aittir.
- Dravid dilleri Hint-Avrupa kökenli değildir.
- Bugün yaşayan ve en eski metinlere sahip olan dil Çincedir.
- Köktürk Anıtları, Türklerin kendileri tarafından yazılan ilk tarihtir.

2.5. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun

- Türkçe dünyadaki 23 dil ailesinden Altay Dilleri içinde yer alır.
- Türkçe yapı bakımından eklemeli bir dildir.
- Türkçe bir ünlü dilidir. Türkçede ünlülerle ünsüzlerin değeri aynıdır.
- Türkçede cinsiyet bölgüsü yoktur.

2.6. Ahmet Bican Ercilasun - Türk Milliyetçiliğinin Ana Kaynakları

- 1880-1885'te "Türkçenin bilinen en eski metni nedir?" diye sorsaydık "Kutadgu Bilig"dir, diyecektik.
- "Ulu Han Ata Bitigçi" adlı eser, Türkçenin kayıp eserlerindendir.
- Türgişler, Batı Köktürklerinin devamı ve biz Oğuz Türklerinin atalarıdır.
- Sadri Maksudi Arsal, Türkiye'de hukuk tarihi disiplinini kuran insandır.

2.7. Ahmet Bican Ercilasun - Türk Tarih Görüşü

- Nihal Atsız, Türk tarihini Sakalarla (İskitlerle) başlatır.
- Türkler, tarihte milleti ve devleti esas almıştır.
- Türk tarihinin doruk noktası Osmanlı'dır. Osmanlı, kendinden öncekini (Selçukluları) geçmiştir. Bizim amacımız, o doruk noktasını da geçmektir.
- Şah İsmail ve Yavuz Selim, Türk tarihinin büyük hükümdarlarıdır.

2.8. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun- Büyük Aile Torisi[4]

- 1960'larda Moskova'da çıkan bir teori var: Büyük Aile Teorisi.
- Amerika Birleşik Devletleri'nde Avrasyatik teorisi çıkmıştır.
- Güneş-Dil Teorisi'nin kökünde Türk vardır.
- Genetik bilimiyle dilcilik (Avrasyatik Teorisi) örtüşüyor.

2.9. Türk Kelimesi Üzerine

- Türk kelimesi, Türk Kağanlığı'yla tarih sahnesine çıkar.
- Daha Uygurlar zamanında, yani 9. asırdan itibaren, Türk kelimesi bizim milletimizin adı olarak yaygınlaşmıştır.
- 10. yüzyıldan itibaren, Arap ve Fars kaynaklarında bizden devamlı "Türk" diye bahsedilmektedir.
- Türk kelimesi, Kâşgarlı Mahmut'un kitabında özel bir madde olarak açıklanmıştır.

2.10. Kime Türk Denir - Ahmet Bican Ercilasun

- En az bir bağ, bir insanın kendisini Türk kabul etmesi için yeterli olabilir.
- Her milletin, kendilerini bir millet hâline getirmeye yarayan müşterekleri aynı değildir.
- Fransızlar için vatan, kültür ve ortak bir tarih önemlidir.
- Türkler için soy, dil, din, kültür, tarih, coğrafya ve kader birliği önemlidir.

2.11. Türk Kimliği - Ahmet Bican Ercilasun

- Osmanlı Türklerinin kurduğu devletin hanedan ismiyle anılması son derece normaldir. Ama milletin adı her zaman Türk'tür.
- "Osmanlıca" terimi, Ahmet Cevdet Paşa'nın Tanzimat döneminin ilk grameri olan Lisan-ı Osmanî adlı eseri yazmasıyla, 1850 yılında ortaya çıkmıştır.
- Orhun Abideleri, her gün konuştuğumuz dilin ilk metinleridir. Dilimizin ilk metinlerinin bizim için çok heyecan verici olması lazım.
- Bir millete mensup olmak demek, kendini o milletten hissetmek demektir.

[4] "Torisi" kelimesi "Teorisi" şeklinde yazılmalıydı. Ancak bu kelime internette "Teorisi" olarak arandığında ilgili videoya erişilemiyor. Videoya erişilebilmek için bu kelimenin internette "Torisi" şeklinde yazılması gerekiyor.

3. Orhun-Uygur Türkçeleri

Bu başlık altında 6 video bulunmaktadır. Bu videoların isimleri ve her bir videodan çıkardığımız bazı kazanımlar şu şekildedir:

3.1. Göktürk Kağanlığı ve Âbidelerin Tarihini Yakından Tanıyın - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

- Köktürklerden kalma Âbideler (büyük olanlar) 3 adettir: Köl Tigin, Bilge Kağan, Bilge Tunyukuk.
- Bilge Tunyukuk, İlteriş Kağan'la birlikte Türkleri Çin esaretinden kurtarmıştır.
- Bu metinlerde bir refah devleti ideali vardır.
- Köktürk yazısını okumayı başaran, onu çözen isim, Danimarkalı Thomsen'dir.

3.2. Türk Bengü Taşları Üzerine

- Köl Tigin anıtını diktiren Bilge Kağan, Köl Tigin anıtında bu taşa "Bengü Taş" adını vermiştir.
- Muharrem Ergin'e göre, Çin tehlikesine karşı belki ilk uyarı bu taşlarda geçmektedir.
- Köktürk Anıtları, Türkler tarafından yazılan ilk tarih kaynaklarıdır.
- Anıtlarda Köl Tigin'in savaşları ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

3.3. Ahmet Bican Ercilasun - Köl Tigin Anıtının Kompozisyonu ve Üslubu

- Giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinin yer aldığı Köl Tigin Anıtı, bir kompozisyon havası taşımaktadır.
- Burada "devlet-i ebet-müddet" anlayışı vardır.
- Bilge Kağan, burada geleceğe mesaj bıraktığının farkındadır.
- Köl Tigin Yazıtı'nda geçen "kedimlig" sözü "zırhlı" anlamına gelmektedir.

3.4. Göktürkçe Öz Türkçe mi, Anlayabilir miyiz? - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun

- Öz Türkçe, Türkçedeki yabancı denilen kelimeleri atmak ve onların yerine yenilerini koymak için 1931'de başlayan hareketin adıdır.
- Öz Türkçe, Köktürkçe demek değildir.
- Hevesli bir insan Köktürkçeyi kısa bir sürede öğrenebilir.
- Yazı, dilin sembolüdür.

3.5. Orhun Âbideleri'nin Bulunuşu Nasıl Gerçekleşti - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

- Küçük yazıtlar (birkaç satırlık metinler) 1720'den itibaren bulunmuştur.
- Bengü Taşlar (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk) 1889'da bulunmuştur.
- Bengü Taşlar bulununcaya kadar bu yazı çözülememiştir. Çünkü eldekiler, küçük yazıtlardır.
- Yazıtlarla ilgili ilk kayıt, Tarih-i Cihangûşa'da geçmektedir.

3.6. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Uygur Alfabesi

- Uygur alfabesi Soğdlardan alınmıştır.
- Soğdlar, bir Doğu İran kavmidir.
- Türkler bu yazıyı, aşağı yukarı, 9. asırdan 11-12. asra kadar kullanmışlardır. Timurlular devrinde tekrar ata yadigârı olarak biraz daha kullanmışlardır.
- Biz 12. asırda artık Arap yazısına geçtik.[5]

[5] 3. 6. numaralı kazanımlardan anlaşıldığı üzere, Türkler, 12. asırda Arap yazısına geçmişlerse de Uygur yazısını bir süre daha kullanmaya devam etmişlerdir.

4. Karahanlı Türkçesi

Bu başlık altında 5 video bulunmaktadır. Bu videoların isimleri ve her bir videodan çıkardığımız bazı kazanımlar şu şekildedir:

4.1. Divânü Lugati't-Türk Nasıl Bulundu - Ahmet Bican Ercilasun

- Divânü Lugati't-Türk, dilimizin bilinen ilk sözlüğüdür.
- Ali Emirî Efendi, Divânü Lugati't-Türk'ü bir sahaftan satın almıştır.
- Kilisli Rıfat'ın elinden çıkan nüsha matbaada basılmıştır.
- Talat Paşa, eserden dolayı Ali Emirî Efendi'ye 300 lira gönderir. Ali Emirî ise parayı kabul etmez ve şöyle der: "Benim yaptığım, küçük bir vatanî, millî hizmet. Lütfen bu 300 lirayı alınız, gerçekten ihtiyacı olan fakirlere dağıtınız. Bunun adı da Divânü Lugati't-Türk Sadakası olsun".

4.2. Ahmet Bican Ercilasun - Dil, Kültür ve Kâşgarlı Mahmut

- İnsan elinden çıkan maddi-manevi her şey kültür kabul edilmektedir.
- Dilinizi kaybederseniz milletinizi de kaybedersiniz.
- Kâşgarlı Mahmut, büyük bir ihtimalle Karahanlı şehzadesidir.
- Divânü Lugati't-Türk, Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacını taşımaktadır.

4.3. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Divânü Lugati't-Türk Neden Yazıldı?

- Kâşgarlı Mahmut, eserini 1072'de yazmaya başlamış, 1074 veya 1077'de bitirmiş ve Bağdat'ta Abbasi halifesine sunmuştur.
- Kâşgarlı Mahmut, Divânü Lugati't-Türk'ün mukaddimesinde (girişinde) Türklerin vasıflarından övgüyle bahseder.
- 1071'de Bizans'ı yenmek, dünyanın 1 numaralı gücü hâline gelmek anlamına gelir.
- Kâşgarlı Mahmut, eserini Araplara Türkçeyi öğretmek için yazmıştır.

4.4. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Kâşgarlı Mahmut ve Milliyetçilik

- Kâşgarlı Mahmut'un eserinde Türklük öne çıkmaktadır.
- Divânü Lugati't-Türk'ün ilk neşri Kilisli Rıfat tarafından Arapça olarak yapılmıştır.
- Şuubiyye, milliyetçilik anlamına gelir.
- Azerbaycan'da Yahudi asıllı bir kişinin ortaya koyduğu inceleme yazısına göre, Kâşgarlı Mahmut şuubiyyedendir.

4.5. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Türkçe Kuran Tercümeleri

- Karahanlı döneminde 11 veya 12. asırda yapılmış satır altı Kur'an Tercümeleri vardır.
- Bu tercümelere bazıları "satır arası" dese de bunun doğrusu "satır altı"dır.
- Kur'an, yüzlerce defa Türkçeye tercüme edilmiştir.
- Rab kelimesi "sahip" anlamına gelmektedir.

5. Oğuz-Nâme – Eski Anadolu Türkçesi

Bu başlık altında 6 video bulunmaktadır. Bu videoların isimleri ve her bir videodan çıkardığımız bazı kazanımlar şu şekildedir:

5.1. Nehir Destan Oğuzname ve Dede Korkut - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun

- Oğuznâme'yi meydana getiren unsurlar şunlardır: Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri, birtakım atasözleri vb.
- Ebubekir (Ed-Devadârî). 1310'larda yazdığı tarih kitabında Oğuznâme'den bahsetmiştir.

- Ebubekir'in gördüğü yazma bize ulaşmadı, ama bunlar parça parça elimizde (Dede Korkut Hikâyeleri, atasözleri, sözlü efsanevî tarih).
- Oğuz Kağan'ın hayatıyla ilgili en önemli eser, Uygur harfleriyle yazılmış olan Oğuz Kağan Destanı'dır.

5.2. Türklerin Kadim Tarihinde Oğuznâme ve Dede Korkut Anlatılıyor - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

- Oğuznâme, iki parça hâlinde bize gelmiştir: 1) Oğuz Kağan Destanı, 2) Dresden ve Vatikan nüshaları (Dede Korkut Hikâyeleri).
- Dede Korkut'ta geçen "boy" sözü "hikâye" (mensur kısım); "soy" sözü ise "şiir" (manzum kısım) anlamına gelir. "Boy boylamak" hikâye anlatmak; "soy soylamak" kopuz eşliğinde şiir okumak demektir.
- Destanlardaki kahramanlar ve olaylar tek bir tarihi dönemle ilgili değildir. Destanlarda, tarihteki birkaç şahsiyetin üst üste birikip tek bir kahraman hâline geldiği görülebilir.
- Vani Mehmet Efendi, 1670'lerde yazdığı kitapta "Türkler, Oğuz Kağan'ın Zülkarneyn peygamber olduğuna inanırlar" demiştir.

5.3. Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler -1

- Ulu Han Ata Bitigçi ile Oğuznâme aynı değil, iki ayrı kitaptır.
- Ebubekir'in verdiği bilgiye göre, Oğuznâme'de şunlar vardır: Oğuz Kağan ve onun faaliyetleri; Dede Korkut Boyları; Meseller.
- Ebubekir, Oğuznâme'nin Türkler arasında elden ele dolaştığını söyler.
- Dede Korkut'ta geçen "Oğuznâme" terimi, "hikâye, boy" anlamına gelmektedir: "… boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznâme'yi düzdi…"

5.4. Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler – 2

- Dede Korkut'un Vatikan yazmasının hem tamamına hem de bunun içindeki her bir boya (hikâyeye) Oğuznâme denir.
- Reşideddin'in o umumi tarihinin (Câmîü't-Tevârîh) içinde yer alan "Târih-i Oğuzân ve Türkân" adlı bölüm, bir Oğuznâme'dir.
- Moğollar, Uygur harflerini kullanmışlardır.
- İlk önemli nüshaları bizlere kadar gelmediyse de Oğuzname denen kitabın içindeki üç şey (Oğuz Kağan ve çocukları / Dede Korkut boyları / Meseller) bugüne kadar parça parça elimize ulaşmıştır.

5.5. Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler - 3

- Pek çok millet, efsanevî dönemlerini kendi tarihleri olarak kabul ederler. Örnek: Çinliler, Koreliler.
- Elimizdeki en eski varyant, çok geç istinsah edilmesine rağmen, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'dır.
- Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nın en eski varyant olduğunu İslam dışı motiflerden anlıyoruz.
- Köktürk Anıtları, doğudaki Köktürklerin yazılı, resmî tarihi; Reşideddin Oğuznâmesi (bir kısmı, ilk kısmı). Batıdaki Köktürklerin sözlü tarihi.

5.6. Türklerin Kadim Kaynağı Oğuznâme Anlatılıyor - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

- Oğuzlar kendi konuşma dillerini ancak 13. yüzyılda yazı dili hâline getirdiler.
- Oğuz kelimesi 3 ayrı anlamdadır: 1)Efsanevî hükümdarımızın adı (Öküz). 2) Kabileler, 3) Oğuz etnik teşekkülünün adı.
- Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı, İslam'dan önceki devri temsil ediyor.
- Oğuz Kağan'ın tarihteki karşılığının Motun veya Alp Er Tonga olduğu söylenmektedir.

6. Atsız, Gökalp vd.

Bu başlık altında 7 video bulunmaktadır. Bu videoların isimleri ve her bir videodan çıkardığımız bazı kazanımlar şu şekildedir:

6.1. Ahmet Bican Ercilasun - Hüseyin Nihal Atsız ve Türk Milliyetçiliği

- Türk milliyetçileri, zaten Atsız'dan da gelen duygu ve düşünceyle, kendi dönemlerindeki tehlikeleri herkesten önce sezen insanlardır.
- Atsız, "ülkü" konusunu en çok işleyen yazarlardan birisidir.
- Atsız da Zeki Velidî de Türk tarihini Sakalardan başlatır.
- Atsız, Osmanlı dönemini Türk tarihinin en önemli zirvelerinden biri olarak kabul eder.

6.2. Hüseyin Nihal Atsız'ın Şiirleri Neden Etkileyici - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

- Hamaset, kahramanlık demektir.
- Atsız'ın şiirlerindeki eda, arka plan, onun şiirlerini etkileyici kılmaktadır.
- Atsız Bey, Türk'ün kendisidir.
- Atsız, şiirde sebat etseydi kuvvetli bir şair olabilirdi.

6.3. Bozkurtlar Romanı ve Kürşad - Ahmet Bican Ercilasun

- "Bozkurtların Ölümü" romanı, Atsız tarafından 1946'da neşredilmiştir.
- Atsız, Kürşat İhtilali'ni ilk defa Orhun dergisinde, 1934 yılında, "Türk Tarihinin Bilinmeyen Bir Kahramanı - Kürşat" adlı makalesinde anlatmıştır.
- Kürşat İhtilali, beş ayrı Çin kaynağında geçmektedir.
- Kürşat adı Çin kaynaklarında "Cieşi-Şuay" diye geçmektedir.

6.4. Dünyada Türkçe - Ziya Gökalp - Türkçülüğün Esasları - Kızılelma - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

- Türk lehçelerinin birbirleriyle mesafesi aynı değildir.
- Ziya Gökalp, Türkçülüğü üç dereceye ayırır: Türkiyecilik, Oğuzculuk, Turancılık.
- "Diyarbakır" adı, "Diyar-ı Bekir"den gelir (Bekir'in toprakları). "Bekir" bir Arap aşiretinin adıdır ve biz burayı Araplardan aldık.
- Ziya Gökalp çocuk terbiyesine önem vermiş ve oldukça sade bir dille, çocuklara yönelik çok sayıda şiir yazmıştır.

6.5. Ziya Gökalp'ın Hayatı - Ahmet Bican Ercilasun

- 1876-1924, 48 yıllık bir ömür: Ziya Gökalp.
- Ziya Gökalp, o dönemde parasız yatılı olarak eğitim verdiği için Veteriner okulunu okumuştur.
- Ziya Gökalp'ın mizacının ve hayatının asıl baskın tarafı, okumaktır.
- Atatürk'ün şu sözü meşhurdur: Benim biyolojik babam, Ali Rıza Efendi; hislerimin babası, Namık Kemal; fikirlerimin babası, Ziya Gökalp.

6.6. Prof. Dr. Ahmet Ercilasun'un Kırım Tatarlarına Mesajı

- Biz, Anadolu'yla Kırım birlikte, 300 yıl Avrupa'ya akınlar yaptık.
- Kırım bizden ayrıldıktan sonra (1774 Küçük Kaynarca Antlaşması / 1783 Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesi). yine bizim Kırım'la ilgilerimiz kesilmedi.
- Kırımlılar; tarihlerinin, kültürlerinin kıymetini bilmeli ve asla karamsarlığa kapılmamalıdır.
- İsmail Gaspıralı'yı, Cengiz Dağcı'yı yetiştiren Kırımlının istikbalden korkmasına hiç gerek yok.

6.7. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Azerbaycan Türkleri ve Türkçesi

- Azerbaycan Türkleri, Oğuz Türklerinin doğu kolu veya ortada kalan koludur.
- Azerbaycan Türklerinin tam teşekkülü, Karakoyunlu-Akkoyunlu dönemindedir.

- Karakoyunlu-Akkoyunlu döneminin coğrafyası şöyleydi: Bugünkü Doğu Anadolu, bugünkü Güneydoğu Anadolu, bugünkü Kuzey Irak, bugünkü Güney Azerbaycan, bugünkü Kuzey Azerbaycan.
- Yavuz Sultan Selim'le (1514-1517) Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlı topraklarına dâhil oldu.

Sonuç

Günümüzde öğrenme ortamları, eğitim araç-gereçleri, ders saatleri, bilgi kaynaklarının türü ve iletim yolları konularında imkânlar genişlemiş, çok mesafe katedilmiştir. Eskisi gibi, bilgiye ulaşmak için sadece basılı kaynaklardan yararlanma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. İnsanoğlu günün herhangi bir zamanında ve herhangi bir mekânda internet üzerinden istediği bilgiye ulaşabilmektedir. İnternetin sağladığı "bilgiye erişim kolaylığı"ndan Türkoloji de payına düşeni almaktadır. İnternetteki Türkoloji ile ilgili bilgilerin, özellikle konferans videolarının belirli bir nizam içerisinde verilmesi (başlıklandırılması). Kişinin bilgiye doğru yerden başlamasını sağlar. Bilgiye doğru yerden başlamak ise insana parçaları birleştirebilme, konuyu kolay kavrayabilme ve öğrendikleri hakkında muhakeme yapabilme üstünlüğünü kazandırır.

Bu çalışmada, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a ait 37 adet[6] Youtube videosu yukarıdaki sırayla ele alınmış ve bunların her birinden dörder kazanım çıkarılmıştır. Ercilasun'un konuşmaları, internette bu sıra dâhilinde arandığında ve dinlendiğinde, öğrencisinden öğretim üyesine herkes için daha çok yarar sağlayacaktır. Çünkü biz bu tasnifte Türk dilinin tarihi gelişimine olabildiğince bağlı kalarak konuşmaları sıraladık. Önemli ders malzemeleri olan bu konferanslar sadece sınıf ortamında değil, seyahat esnasında taşıtlarda da dinlenebilir ve bu sayede Türkoloji konusunda kolay yolla kalıcı öğrenme sağlanabilir. Ercilasun, bilgi ve birikimini Youtube'da paylaşarak Türkoloji'nin internet dünyasında güçlü bir şekilde yer almasını sağlamış, âdeta Türk dilinin internetteki sesi olmuştur. Kıymetli Hocamıza ortaya koyduğu emeklerden ötürü teşekkürü ve hürmeti borç biliriz.

Kaynakça[7]

Ercilasun A. B. (2015). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, 15. Baskı, Akçağ Yayınları: Ankara.

Google (Vikipedi); Timurlular (Erişim Tarihi: 24.10.2022)

https://tr.wikipedia.org/wiki/ Dravid dilleri (Erişim Tarihi: 01.09.2022)

https://translate.google.com (Erişim Tarihi: Ağustos ve Eylül-2022)

Yazım Kılavuzu (2005). Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Sümerce Türkçe midir?

Youtube - Moğollar Türk müdür? - Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Kızılderililer Türk müdür, Dilleri Türkçe midir?

Youtube - Edebiyat Fakültesi Konferansları 2 - Türk Dilinin Tarihi Seyri - Prof. Dr. A.Bican Ercilasun (1.bölüm)

Youtube - Edebiyat Fakültesi Konferansları 2 - Türk Dilinin Tarihi Seyri - Prof. Dr. A.Bican Ercilasun (2.bölüm)

Youtube - Farklı Bakış - Tarih İçinde Türk Dili - 2 Nisan 2019

[6] Bu yayında ele alınan videoların sayıları ve erişilebilirlik durumu hakkında ayrıntılı bilgi için, *en son dipnota* bakınız.

[7] Makalenin/bildiri tam metninin yazıldığı tarih esas alındığında, Ercilasun'un Youtube konferanslarına bir yılı aşkın bir süredir çeşitli tarihlerde erişim sağlanmış ve Kaynaklar kısmında bunlar için herhangi bir erişim tarihi notu düşülmemiştir.

Youtube - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun - Geçmişten Günümüze Türk Dilinin Gelişimi

Youtube - Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun - Türk Milliyetçiliğinin Ana Kaynakçaı

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun - Türk Tarih Görüşü

Youtube - Prof.Dr.Ahmet B. Ercilasun │Büyük Aile Torisi

Youtube - Türk Kelimesi Üzerine

Youtube - Kime Türk Denir - Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Türk Kimliği - Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Göktürk Kağanlığı ve Âbidelerin Tarihini Yakından Tanıyın - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

Youtube - Türk Bengü Taşları Üzerine

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun - Köl Tigin Anıtının Kompozisyonu ve Üslubu

Youtube - Göktürkçe Öz Türkçe mi, Anlayabilir miyiz? - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Orhun Âbideleri'nin Bulunuşu Nasıl Gerçekleşti - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Uygur Alfabesi

Youtube - Divânü Lugati't-Türk Nasıl Bulundu - Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun - Dil, Kültür ve Kâşgarlı Mahmut

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Divânü Lugati't-Türk Neden Yazıldı?

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Kâşgarlı Mahmut ve Milliyetçilik

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Türkçe Kuran Tercümeleri

Youtube - Nehir Destan Oğuzname ve Dede Korkut - Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Türklerin Kadim Tarihinde Oğuznâme ve Dede Korkut Anlatılıyor - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler - 1

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler - 2

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler - 3

Youtube - Türklerin Kadim Kaynağı Oğuznâme Anlatılıyor - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

Youtube - Ahmet Bican Ercilasun - Hüseyin Nihal Atsız ve Türk Milliyetçiliği

Youtube - Hüseyin Nihal Atsız'ın Şiirleri Neden Etkileyici - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

Youtube - Bozkurtlar Romanı ve Kürşad - Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Dünyada Türkçe - Ziya Gökalp - Türkçülüğün Esasları - Kızılelma - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

Youtube - Prof. Dr. Ahmet Ercilasun'un Kırım Tatarlarına Mesajı[8]

[8] **Birinci konu:** Bu videoya (*Prof. Dr. Ahmet Ercilasun'un Kırım Tatarlarına Mesajı*) daha önce erişim sağlanabildiği hâlde şimdi sağlanamamaktadır. Ancak bu videoyla ilgili habere ve bu videonun özet hâlindeki içerik dökümüne *https://old.qha.com.ua/tr/roportajlar/ercilasun-kirim-tatarlari-istikbalinden-*

Youtube - Ziya Gökalp'ın Hayatı - Ahmet Bican Ercilasun

Youtube - Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun - Azerbaycan Türkleri ve Türkçesi

Youtube Videolarının Sıralı Linkleri

https://www.youtube.com/watch?v=zNxQPpmHjfg

https://www.youtube.com/watch?v=HhJlAXhoixM&t=84s

https://www.youtube.com/watch?v=U_gv-vB_16w&t=25s

https://www.youtube.com/watch?v=lXy6RyTYnWI

https://www.youtube.com/watch?v=6jZxJU8YZI4&t=7s

https://www.youtube.com/watch?v=sNLEvRj-CHA&t=107s

https://www.youtube.com/watch?v=uoB42UGg-Fo

https://www.youtube.com/watch?v=f0M3a3L4Z-o&t=1850s

https://www.youtube.com/watch?v=_goofnN0kSo

https://www.youtube.com/watch?v=LP5DD0tdgtk

https://www.youtube.com/watch?v=yzMt4D8bIiU&t=7s

https://www.youtube.com/watch?v=gPWBu2xUYeg&t=257s

https://www.youtube.com/watch?v=dxWnmoG3Mv0

https://www.youtube.com/watch?v=DPEkPH1mJkU

https://www.youtube.com/watch?v=2Dlm6JTn1-c

https://www.youtube.com/watch?v=D4D_ziJyFS4

https://www.youtube.com/watch?v=BWqucUPUfz8

https://www.youtube.com/watch?v=z670U7AvvLE&t=50s

https://www.youtube.com/watch?v=FZq5ZT_9018&t=2s

https://www.youtube.com/watch?v=xatv1ELDFyg&t=7s

https://www.youtube.com/watch?v=7U2967uxKI8

https://www.youtube.com/watch?v=udbZj8tSjdw

https://www.youtube.com/watch?v=NorWXj0iZgs

https://www.youtube.com/watch?v=7_Owo1ff69k

https://www.youtube.com/watch?v=zxX_vQCH5E8

https://www.youtube.com/watch?v=DSM82PNDKE4&t=3s

https://www.youtube.com/watch?v=wKB0l4edmYw

---

korkmamalidir/160780/ adresinden erişilebilir. **İkinci konu:** Makalenin/bildiri tam metninin yazımı sürerken, burada yer almadığı anlaşılan "Ahmet Bican Ercilasun Oğuznâmeler - 2" adlı video, çalışmaya (tam metne) dâhil edilmiştir. Böylelikle, makalenin yazım aşamasının devam ettiği bu tarih itibarıyla (Eylül-2022), bu çalışmada erişilebilir 37 adet videonun ve daha önce erişilebildiği hâlde şimdi erişilemeyen 1 adet videonun kazanımları yer almaktadır.

https://www.youtube.com/watch?v=QVlC-Js95K4

https://www.youtube.com/watch?v=1152FswQK6Q

https://www.youtube.com/watch?v=I7W7vM5QsXo&t=9s

https://www.youtube.com/watch?v=fab1jpvmCVQ

https://www.youtube.com/watch?v=qyEMZm4laPE

https://www.youtube.com/watch?v=ykS8sU5hkwE&t=70s

https://www.youtube.com/watch?v=BbA5IYDA628

https://www.youtube.com/watch?v=zKckuvsNtwM&t=1345s

https://www.youtube.com/watch?v=lBgU7lozUKQ

https://www.youtube.com/watch?v=u-aqDKgENvw

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Ders Takip Stratejilerinin Belirlenmesi

Murat ATEŞ[*]

Ahmet Gürkan KARATAŞ[**]

Özet

Öğrenme öğretme süreçlerinin tümünde olduğu gibi yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde de ders takibi, not tutma ve bunları organize etme becerileri akademik süreçte önemli bir durum olarak görülmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dersler okuma, dinleme, yazma ve konuşma becerilerine dayalı olarak kurgulanmakta ve öğrenciler bu beceriler çerçevesinde dil öğrenimlerini gerçekleştirmektedir. Öğrencilerin derslerde nitelikli bir biçimde not tutmalarının ve dersleri etkin takip etmelerinin başarılarını ve dil becerisi gelişimlerini etkilediği düşünülmektedir. Dil öğreniminin etkin bir biçimde gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirlenmesi için ders takibinin ve not tutma durumunun tespitinin yapılması önemli görülmektedir. Bu çerçevede bu çalışmanın ana amacı; yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dersleri takip etme stratejileri ile başarı durumlarının belirlenmesidir. Bu araştırma nitel olarak desenlenmiştir. Bu kapsamda üç devlet üniversitesindeki 30 yabancı öğrenciye ders takipleri ile ilgili açık uçlu ve çoktan seçmeli sorular yöneltilmiştir. Verilen yanıtlar içerik analiziyle çözümlenmiştir. Toplanan veriler, MAXQDA Nitel Veri Analizi programı kullanılarak bilgisayar ortamında kodlanmıştır. Buna göre temalar ve kodlar oluşturulmuştur. Bunun yanında not tutma kabiliyetleri yüksek olan ve buna dönük olumlu görüşler belirten öğrencilerle aksi yönde görüş bildiren öğrencilerin başarı durumları karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda dersleri takip ederken belli bir strateji kullanan öğrencilerin, özellikle not alan öğrencilerin ders başarılarının daha yüksek olduğu, geçmişinde dersleri nasıl izlemesi gerektiği konusunda eğitimli öğrencilerin strateji kullanımı ve akademik başarılarının yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Alanyazında benzer çalışmalarla bu çalışmanın bulguları mukayese edilerek çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ders takip stratejileri, not tutma, organizasyon, başarı durumu.

Giriş

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi okuma, dinleme, yazma ve konuşma olmak üzere dört temel dil becerisinden oluşmaktadır. Bu temel becerilerde gösterilen gelişme neticesinde dil öğrenme süreci şekillenmektedir. Bu becerileri iletişimsel yetilerle destekleyip belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir (Karagöl ve Kurt, 2021, s. 185). İletişimsel becerilerinin gelişiminin uygun bir biçimde sağlanması dil gelişimi destekleyebilir ve öğrenciyi hedef dilde daha etkin bir hâle getirebilir. Bu nedenle öğrencilerin dil gelişimlerini artırmaları gerekmektedir. Öğrenciler, dilsel becerilerini geliştirebilmek için yapılan dersleri düzenli olarak takip etmeleri, not tutmaları ve sorular sormaları gerekmektedir. Bu şekilde gerçekleşen öğrenme öğretme sürecinin veriminin artacağını ifade etmek mümkündür. Bu kapsamda öğrencilerin bazı sorumluluklarının olduğu ve bu sorumlulukları yerine getirmeleri gerektiği açıktır.

Sorumluluk kavramı Türkçe Sözlük'te "Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet" olarak tanımlanmaktadır. Popkin (1987) ve Dickinson (1987) sorumluluğu, seçimler yapmak, ilgili seçimlerin sonuçları ile etkilerini kabullenmek ve öğrenme odağını belirlemek olarak ifade etmektedirler. Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesindeyse (DİAOÖÇ, 2013) Avrupa Konseyi'nin dil politikasına ilişkin amaçlar sıralanırken öğrencilerin sosyal alanda yeteneklerini ve sorumluluk bilincini güçlendirmek amacıyla

[*] Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, mates@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7361-6389

[**] Öğr. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, DİLMER, agkaratas@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4730-2992

modern dil eğitim yöntemleri geliştirmenin önemine değinilmiştir. Sıralananlardan hareketle öğrencilerin birtakım mesuliyetleri yerine getirirken kendi öğrenme yaşantılarını da şekillendirmeleri gerektiği düşünülebilir. Bunu yapabilmek için motivasyonlarının yüksek olması gerektiği belirtilmiştir (Fazey and Fazey, 2001; Üstünlüoğlu, 2009). Bunu sağlamak için öğrencinin öğrenme içeriğiyle ve süreciyle psikolojik olarak ilişki kurması gerektiği ifade edilmiştir (Little, 1991). Bunu yaparken özerk olmalı ve süreci bu şekilde yürütmelidir. Öğrenci, dili öğrenirken etmenden etkilenmektedir (Littlejohn, 2014): Dil öğretmenleri, öğrencilerin bağımsız olarak dilin kullanım alanlarında yer alması ve doğal dil ortamında iletişim kurmak zorunda kalması. Öğretmenlerin sürecin önemli bir parçası olduğu düşünülebilir. Öğretmenler, süreci kurgularken öğrencileri günlük dilin olabildiğince fazla bağlamıyla tanıştırmalı ve onların dilsel becerilerini bu şekilde geliştirmeye çalışmalıdır. Bu sayede öğrenci git gide günlük kullanım alanlarında özerk hâle gelecek ve dili etkin bir biçimde kullanabilecektir. Tüm bunlar düşünüldüğünde öğrenciyle öğrenme süreci arasındaki bağın kuvvetleneceği ifade edilebilir. Öğrenciler, öğretmenlerden destek alarak kendi öğrenme süreçlerini kurgulayıp planlayabilirse dil öğreniminde başarılı olabilirler (Onozawa, 2010). Öğrenme öğretme süreci bunu sağlayacak nitelikte olursa belirlenen hedeflere ulaşılması mümkün olabilir.

Öğrencilerin motivasyonlarını yükseltmek ders sürecine onları etkin bir biçimde katmakla mümkün olabilir. Bu sayede öğrenciler organizasyonel becerilerini yükseltebilirler. Covid-19 salgınıyla birlikte tüm dünyada uzaktan eğitim metodu yaygın bir hâle gelmiş ve ülkemizde de eğitim iki yıl uzaktan bir şekilde yürütülmüştür. Burada, her üniversite ve dil merkezi farklı uzaktan öğrenme platformları kullanmış ve üniversitelerin altyapısı ölçüsünde süreç sağlıklı bir biçimde yürütülmeye çalışılmıştır. Yaşanılan bu iki yıl, gerek dil merkezlerinin gerek öğretmenlerin gerekse öğrencilerin organizasyon becerilerinin sınanmasını sağlamıştır. Hem yüz yüze eğitimde hem uzaktan eğitimde derse katılım, ödevleri takip etme, sorular oluşturma ve bunları öğretmenlere yöneltme ve derslerde not tutma önemli görülmektedir.

Not almanın öğrencilerin öncelikle alt bilişsel becerilerinin gelişimine etkisi alanyazında ifade edilmektedir (Bethell, 1983; Jacobsen, 1989; Simons,1988). Başarılı öğrencilerin büyük çoğunluğunun not aldığı, bunu öğrenmenin bir parçası olarak gördüğü ve bu yolla akademik başarılarının arttığı ileri sürülmektedir (Brown ve Miller, 1996; Nist ve Holschuh, 2000). Bu nedenle öğretim sürecinde not almanın etkin bir biçimde kullanılmasının öğrencilerin başarılarını artıracağı söylenebilir. Buradan hareketle öğrencileri not tutmaları için teşvik etmenin yararlı olacağı ifade edilebilir. Not alma stratejilerini uygularken dikkat, dinleme, kavrama ve hatırda tutma becerilerinin arttığı belirtilmekte ve grafik düzenleyici oluşturma, anahat düzenleme ve Cornell not alma tekniği gibi çeşitli not alma stratejileri olduğu sıralanmaktadır (Çetingöz, 2006). Öğrenci sıralanan not alma tekniklerini kullanırken sebep-sonuç ilişkilerini saptama, öğrenme materyalindeki önemli yerleri tespit etme, planlı bir biçimde yazma, anahtar sözcük ve tümce ekleme gibi etkili not alma stratejilerini işe koşarak verimli bir not alma süreci gerçekleştirebilir. Aksi hâlde derste ve ders materyalindeki önemli noktalara odaklanması mümkün olmayabilir.

DİAÖÇ'de not alma veya not tutmayla ilgili geniş bir çerçeve çizildiğini söylemek güçtür. Bildirişimsel görevler başlığında dil etkinliklerinde bir sunum veya konuşma esnasında not almaya değinilmiştir (Avrupa Konseyi, 2013, s. 23). Bunun yanında üretken sözlü etkinliklerden yazmada, sonradan kullanma amacıyla not almaya dikkat çekildiği görülmektedir. Yazılı etkileşim başlığında A2 ve B1 düzeylerinde "Tekrarlanmasını ya da değişik olarak ifade edilmesini rica edebildiğinde kısa ve basit iletileri not alabilir." (A2) ve "Birisi bir bilgi istediğinde ya da bir sorunu dile getirdiğinde söyleneni not edebilir." (B1) yeterliklere yer verildiği tespit edilmiştir. Çerçeve metninde daha çok, sunum ve seminerlerde alınan notlar üzerinde durulmuştur. Sınıf içi bağlamlarda not almaya dikkat çekilmemiştir. Fakat Basel Üniversitesi 1999–2000 yıllarında bir proje kapsamında sosyo dilbilimsel yeterliğe

üniversitede not tutmak tanımlayışını eklemiştir (Avrupa Konseyi, 2013, s. 213). Buradan hareketle not tutmanın çerçeve metnine eklenmesi ve tanımlayıcılarının belirlenmesinin önemli olduğu düşünülebilir.

Bu çalışmanın ana amacı; yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dersleri takip etme stratejileri ile başarı durumlarının belirlenmesidir. Araştırmanın amacı doğrultusunda üç devlet üniversitesinde Türkçe öğrenmekte olan 30 yabancı uyruklu öğrenciye ders takip stratejilerini belirlemek için 7 soru sorulmuştur. Bu bağlamda çalışmanın alt amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler derslerde düzenli olarak not tutmakta mıdır?

2. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler ders kayıtlarını (videoları) takip etmekte midir?

3. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler derslerde notları nasıl tutmaktadır?

4. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler not tutarken hangi dili kullanmaktadır?

5. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler tuttukları notları nasıl organize etmektedir?

6. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler başka arkadaşlarından not temin etmekte midir?

7. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrencilerin becerilere göre not tutma sıralaması nasıldır?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden biri olan durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışması gerçek hayatın güncel sorunlarına yönelik olan ve araştırılan konunun bir yönünün derinlemesine incelenmesini sağlayan araştırma türüdür. Araştırma sonucunda elde edilen sonuçlar olayın neden o şekilde olduğunu açıklamakla birlikte gelecekte yapılacak çalışmalarda nelere odaklanılması gerektiği hakkında bilgi verebilir (Subaşı ve Okumuş, 2017; Yılmaz, 2014). Creswell'e (2016) göre durum çalışması, araştırmacının gerçek hayat, güncel bir durum veya belli bir süre içerisindeki çoklu sınırlandırılmış durumlar hakkında çoklu bilgi kaynakları (gözlemler, mülakatlar, dokümanlar vb.) yardımıyla ayrıntılı bilgi topladığı, bir durum betimlemesi ortaya koyduğu nitel yaklaşımdır. Bu araştırmada yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin ders takip stratejilerinin derinlemesine incelenmesinden dolayı durum çalışması kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi ve Gaziantep Üniversitesinde öğrenim görmekte olan 30 yabancı uyruklu öğrenciden oluşmaktadır. Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesi kullanılmıştır. Tablo 1'de çalışma grubunun bilgilerine detaylı olarak yer verilmiştir.

Tablo 1. *Çalışmaya katılan öğrencilerin bilgileri*

	Uyruk	**Cinsiyet**	**Yaş**	**Program**	**Bildiği diller**
Ö1	Irak	Kadın	34	Doktora	Arapça
Ö2	Somali	Kadın	19	Lisans	Somalice, Arapça, İngilizce
Ö3	Endonezya	Erkek	20	Lisans	Arapça, İngilizce, Endonezce

Ö4	Suriye	Kadın	21	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö5	Filistin	Kadın	19	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö6	Özbekistan	Erkek	18	Lisans	Rusça, İngilizce, Özbek Türkçesi
Ö7	İran	Kadın	25	Yüksek lisans	Farsça, İngilizce
Ö8	Moğolistan	Kadın	24	Yüksek lisans	Moğolca, İngilizce
Ö9	Mısır	Erkek	20	Lisans	Arapça
Ö10	Afganistan	Kadın	28	Doktora	İngilizce, Farsça, Peştuca
Ö11	Kazakistan	Kadın	19	Lisans	Rusça, İngilizce
Ö12	Sudan	Erkek	20	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö13	Somali	Erkek	20	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö14	Sudan	Kadın	19	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö15	Bangladeş	Erkek	21	Lisans	Bangalce, İngilizce, Urduca, Hintçe
Ö16	Tanzanya	Kadın	20	Lisans	Svahili, İngilizce
Ö17	Nijer	Kadın	19	Lisans	Haoussa, Zarma, Fransızca
Ö18	Togo	Kadın	20	Lisans	Fransızca, İngilizce, Evece
Ö19	Sudan	Kadın	19	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö20	Suriye	Erkek	19	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö21	Güney Afrika	Erkek	20	Lisans	İngilizce
Ö22	Sudan	Kadın	25	Yüksek lisans	Arapça, İngilizce
Ö23	Filistin	Kadın	25	Yüksek lisans	Arapça, İngilizce
Ö24	Filistin	Erkek	24	Yüksek lisans	Arapça, İngilizce
Ö25	Yemen	Kadın	19	Lisans	Arapça, İngilizce
Ö26	Somali	Erkek	27	Doktora	Arapça, İngilizce, Somalice
Ö27	Arnavutluk	Kadın	18	Lisans	Arnavutça, İngilizce
Ö28	Cibuti	Erkek	22	Yüksek lisans	Fransızca, İngilizce, Arapça, Somalice, Afarca
Ö29	Güney Afrika	Erkek	20	Lisans	İngilizce
Ö30	Libya	Kadın	20	Lisans	Arapça, İngilizce

Çalışmaya üç devlet üniversitesinde öğrenim gören, 21 farklı ülkeden 30 yabancı uyruklu öğrenci katılmıştır. Öğrencilerin 18'i (%60) kadın, 12'si (%40) erkektir. Öğrencilerin yaş aralığı 18-34 olarak tespit edilmiştir. Bunun yanında 30 öğrencinin 21'i (%70) lisans, 6'sı (%20) yüksek lisans ve 3'ü (%10) doktora düzeyinde öğrenim göreceklerdir. Öğrencilerin öğrenim göreceği bölümler farklılık göstermekte olup tabloda yer verilmiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin genellikle Türkçenin dışında başka yabancı dil/ler bildiği görülmektedir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanması sürecinde, araştırmacılar tarafından geliştirilen beş açık uçlu, 2 çoktan seçmeli sorulardan oluşan görüşme formu kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan görüşme tekniğiyle insanlarda doğrudan gözlemlenemeyen duygu, düşünce ve bakış açılarının derinlemesine açığa çıkarılması amaçlanır (Patton, 2014). Görüşme formunda yer alan sorular iki alan uzmanı ve bir ölçme değerlendirme uzmanına gönderilmiştir. Uzman görüşleri doğrultusunda forma son hâli verilerek katılımcılara yüz yüze uygulanmıştır.

Görüşme verileri yazılı metne dönüştürülerek içerik çözümlemesi yoluyla analiz edilmiştir. Analiz sürecinde iki araştırmacı katılımcıların görüşme sorularına verdikleri cevapları ayrı ayrı incelemiş; kod ve temaları tespit etmişlerdir. Araştırmacıların elde ettikleri kod ve temalar karşılaştırılarak Miles ve Huberman'ın (1994) Güvenirlik formülü (Güvenirlik = Görüş birliği / (Görüş birliği + Görüş ayrılığı) kullanılarak güvenirlik hesaplanmıştır. Araştırmacıların, kod ve temalarda görüş birliğine ulaşma oranları %84 olarak bulunmuştur. Miles ve Huberman'a (2016) göre güvenirlik yüzdesinin %70 ve daha

üstü bir oranda olması güvenirlik açısından önemli olduğundan yapılan analizin güvenilir olduğu söylenebilir. Verilerin analizinden elde edilen bulgular tablo şeklinde sunularak kodları desteklemek amacıyla katılımcıların görüşlerinden örnek cümleler sunulmuştur.

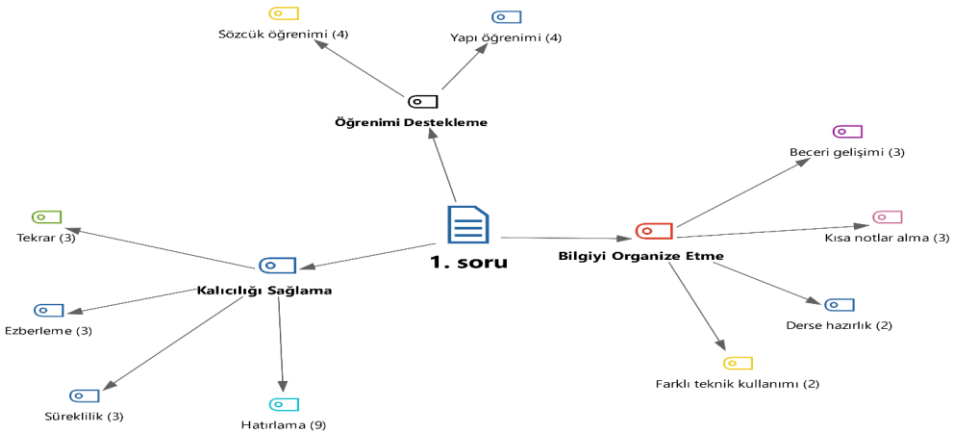
Bulgular

Çalışma için veri toplanan üniversitelerin sınav sistemleri arasında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi DİLMER'de, dört temel dil becerisini esas alan sınav gerçekleştirilmekte ve her bir beceri için 0 ilâ 100 arasında bir not verilmektedir. Tüm becerilerden alınan notların dörde bölünmesiyle ortalama puan tespit edilmektedir. Necmettin Erbakan Üniversitesi KONDİL'de de dört temel dil becerisini ölçen sınavlar gerçekleştirilmektedir. Fakat ilgili merkezde her bir beceri için 0 ilâ 25 arasında bir puan verilmektedir. Dört beceriden alınan tüm puanların toplamı ise ortalamayı vermektedir. Gaziantep Üniversitesi TÖMER'de dört temel dil becerisinin yanında dil bilgisi alanında da sınav yapıldığı saptanmıştır. Bu merkezde ise 0 ilâ 100 arasında puan verilip son olarak tüm puanlar beşe bölünerek ortalama tespit edilmektedir.

Çalışmanın birinci alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler derslerde düzenli olarak not tutmakta mıdır?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Çalışmaya katılan öğrencilerin %67'si not tuttuğunu, %33'ü ise not tutmadığını belirtmiştir. Not tutan öğrencilerin not tutma dağılımlarına ilişkin kod haritasına Şekil 1'de yer verilmiştir.

Şekil 1 Birinci Soruya İlişkin Kod Hiyerarşisi ile Tek-Vaka Modeli Haritası

Birinci soruya verilen yanıtlar incelenmiş ve üç tema tespit edilmiştir. Bu temalar Bilgiyi Organize Etme, Kalıcılığı Sağlama ve Öğrenimi destekleme biçimindedir. Temaların altında kodlar listelenmiş ve frekans değerlerine Şekil 1'de yer verilmiştir.

Kalıcılığı sağlama teması bu soruda öne çıkmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrenciler genel olarak düzenli olarak not aldıklarını belirtmişlerdir. Not alma gerekçelerini ise hatırlamak, süreklilik sağlama, tekrar ve ezberlemeye yardımcı olma gibi noktalara dayandırmışlardır. Tüm bunların kalıcılığı sağlamada önemli olduğu ifade edilebilir. Bu temaya ilişkin bazı görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

"Kitaptaki bilmediğim kelimelerin manasını hatırlamak için yazıyorum." (Ö12)

"Dersimiz bittikten sonra eve döndüğüm zaman bu notlara bakıyorum. Ezberliyorum" (Ö15)

"Derslerde not tutuyorum. Çünkü böylece daha iyi öğreniyorum ve evde daha kolay tekrar ediyorum." (Ö18)

Öğrencilerin temelde odaklandığı noktanın hatırlama olduğu görülmektedir. Derslere katılımların, not almanın ve soru sormanın temel nedeninin hatırlamayı kolaylaştırmak ve öğrenilen bilgileri kolay bir biçimde yapılandırmak olduğu görülmektedir. Öğrenciler, not tutarken de bu ilkeyi gözetmekte ve evde anlamalarını, hatırlamalarını kolaylaştıracak tarzda notlar aldıklarını ifade etmektedirler. Bu sayede ders dışında da öğrenmeye vakit ayırabildiklerini ifade etmek mümkündür. Not tutmayı tetikleyici diğer bir hususun ise süreklilik ve tekrar olduğuna dikkat çekilmiştir. Öğrenciler, sürekli bir biçimde not tuttuklarını ve tuttukları bu notların özellikle tekrar yapmada kendilerine yarar sağladığını ifade etmişlerdir. Özellikle sözcük öğrenmede temel hareket noktalarının ezber olduğu görülmektedir. Öğrenciler tuttukları notlarda yer alan zor kelimeleri ezberlediklerini ifade etmişlerdir. Bunu salt bir metni okuyup zihne kodlama olarak görmemek gerekmektedir. Öğrenilenleri uygun bir biçimde zihinde yapılandırma bu noktada önemli görülmektedir.

Ön plana çıkan diğer bir tema ise Bilgiyi Organize Etme'dir. Bu temada beceri gelişimi, kısa notlar alma, derse hazırlık ve farklı teknik kullanımı yer almaktadır. İlgili temada ön plana çıkan bazı görüşleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

"Evet, yeni bilgiler öğrenmek için ya da yeni bir kelime öğrenmek için. Ya da zor dil bilgisi yapılarını daha iyi anlayabilmek için." (Ö5)

"Önce önemli noktaları yazıyorum evde ise daha detaylı araştırıp yazıyorum. Anahtar kelime kullanımını çok önemli." (Ö7)

"Düzenli ve kısa bir şekilde okulda not tutuyorum ve (...) evde renkli kalemler kullanıyorum." (Ö10)

"Evet, bence not yazmak öğrenme için çok önemli. Yazma ve dinleme becerimi de çok geliştiriyor." (Ö29)

Bilgiyi organize etmek öğrenme sürecinin en başat gereksinimlerinden biridir. Aksi hâlde öğrenmelerin kalıcı olabilmesi güçtür. Bu nedenle, öğrencilerin öğrendikleri bilgileri çeşitli yöntem ve tekniklerle organize etmeleri beklenmektedir. Öğrenciler dersler esnasında kısa notlar aldıkları belirtmektedirler. Bu kısa notları çeşitli tekniklerle (Cornell, cümle, akıl haritası vb.) aldıklarını ifade etmişlerdir. Anahtar kelime kullanımı, özetleyerek yazma, konunun ana hatlarını sıralama gibi teknikler kullanmakta olduklarını belirten öğrenciler, evde/yurtta ise notları genişlettiklerini ifade etmişlerdir. Bu detaylı notlar sayesinde sonraki derslere ve sınava daha hazır olduklarını belirtmişlerdir. Özellikle yazma ve dinleme becerisinin not tutma sayesinde geliştiği, öğrenciler tarafından savunulmaktadır.

Bu soruda Öğrenimi Destekleme teması altında sözcük ve yapı öğrenimi olmak üzere iki kod yer almaktadır. Bu kodlara ilişkin bazı görüşler şu şekildedir:

"Dil bilgisini öğrenmek için tutuyorum. Çok zor dil bilgisi yapılarını yazıyorum." (Ö10)

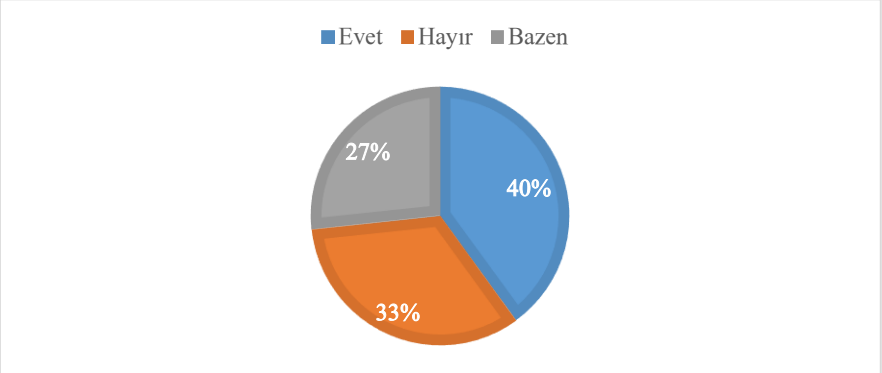
"Gramerler için not tutuyorum. Daha faydalı öğreniyorum." (Ö12)

"Evet, çünkü daha kolay bir şekilde çalışıyorum. Daha iyi öğreniyorum kelimeleri." (Ö25)

Öğrencilerin bazıları kelime için ayrı, dil bilgisi için ayrı defter tuttuklarını belirtmişlerdir. Bu iki noktanın öğrenciler tarafından ne derece önemsendiği ortadadır. Öğrenciler, Türkçeyi daha etkin kullanmak için sözcük öğrenmeye ve yapıları anlamlandırmaya odaklanmaktadırlar. Bunu yapmak için de derste yer alan sözcükleri ve yapıları düzenli ve detaylı bir şekilde not aldıklarını ifade etmişlerdir. Bazı öğrenciler ise, basit dil bilgisi konularını not almadıklarını, yalnızca zor gramer yapılarında not almaya başvurduklarını belirtmişlerdir.

Çalışmanın ikinci alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler ders kayıtlarını (videoları) takip etmekte midir?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Şekil 2. Ders Videoları Takip Durumu

Üniversitelerin kendi uzak öğrenme platformlarında ve YouTube gibi video tabanlı sosyal medya platformlarında çeşitli ders videoları yer almaktadır. Bu ders videolarını takip etme durumlarına ilişkin bilgileri içeren yukarıdaki grafiğe göre öğrencilerin 12'si (%40) video dersleri takip etmektedir. Fakat 10 öğrenci (%33) takip etmediklerini belirtmektedir. 8 öğrenci ise ilgili videoları bazen (%27) takip ettiklerini ifade etmektedir.

Çalışmanın üçüncü alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler derslerde notları nasıl tutmaktadır?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Çalışmaya katılan 30 öğrencinin yirmi biri not tutmakta, dokuzu not tutmamaktadır. Not tutmayan bazı öğrenciler, tahtada yazılanların fotoğrafını çektiklerini, not tutan arkadaşlarından notları tedarik ettiklerini ya da dersten sonra arkadaşlarına sorduklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 2 Öğrencilerin not tutma araçları

Not alma aracı	**Frekans**
Defter ve fotoğraf	7
Defter ve kitap	4
Yalnızca defter	7
Yalnızca fotoğraf	5
Yalnızca kitap	2
Toplam	25

Öğrencilerin yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere birden fazla not alma aracını kullandıkları görülmektedir. Bu soruya ilişkin verilen bazı cevaplar şu şekildedir:

"Yazarken sıkılıyorum. Fotoğraf çekiyorum." (Ö2)

"Defter ile not tutuyorum. Anahtar sözcükleri ve önemli cümleleri yazıyorum. Bazen telefonla fotoğraf çekiyorum." (Ö13)

"Kitabın üzerine not alıyorum." (Ö26)

"Genelde tutmuyorum ama tuttuğum zaman deftere yazıyorum." (Ö27)

Not tutma eğilimleri olmayan öğrencilerin telefonla tahtadaki cevapların, metinlerin vs. fotoğrafını çektikleri görülmektedir. Not tutan öğrencilerden bazıları da fotoğraf çektiklerini belirtmektedirler. Bu öğrenciler, notların tamamını yazmaya yetişemedikleri için fotoğraf çektiklerini ifade etmişlerdir. Bazı öğrencilerin kitabın üzerine notlar aldığı görülmektedir. Buna yönelik, düzenli defter tutmanın daha önemli olduğunu ve yaptığının yanlış olduğunu ifade eden öğrenciler yer almaktadır.

Çalışmanın dördüncü alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler not tutarken hangi dili kullanmaktadır?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıdaki Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Öğrencilerin not tuttukları dil/ler

Kullanılan dil/ler	**Frekans**
Ana dili	12
Türkçe	10
İkinci dil	19

Sorulan soruda öğrencilere birden fazla yanıt verebilecekleri söylenmiştir. Bunun yanında, not tutmayan öğrencilerin veya cevap vermek istemeyen öğrencilerin boş bıraktıkları görülmüştür. Not tutulan dille ilgili birkaç görüşe aşağıda yer verilmiştir.

"İngilizce kullanıyorum. Çünkü daha çok İngilizce Anlıyorum. Ana dilimden de iyi anlıyorum." (Ö2)

"Türkçe tutuyorum. Bazen Arapça. Çünkü Türkeye tamamen hâkim olamıyorum ve not tutarken aklıma gelmiyor Türkçesi. O zaman Arapçadan destek alıyorum." (Ö9)

"Hepsini kullanıyorum. Aklıma o an hangi dil gelirse o dilde not alıyorum ve kelimeleri yazıyorum." (Ö12)

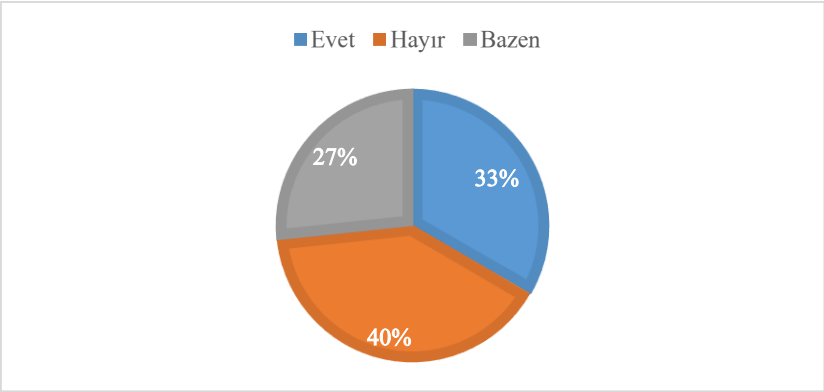
Ana dillerinde not tutan öğrencilerin daha iyi anladıklarını düşündükleri için bu şekilde not tuttuklarını söylemek mümkündür. Bunun yanında, Türkçe not tutanların temel savunusunun hedef dili tüm bağlamlarda kullanma düşüncesi olduğu görülmektedir. Ne ana dilinde ne de Türkçe not tutmakta olan öğrenciler, kendisini daha iyi ifade ettikleri ikinci bir dilde not tutmaktadırlar. Bu öğrenciler, ana dilinden daha pratik olduğu için ve daha kolay olduğu için ikinci bir dili seçtiklerini belirtmektedirler.

Çalışmanın beşinci alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler tuttukları notları nasıl organize etmektedir?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Öğrencilerden not tutmayanların herhangi bir organizasyon sürecini takip etmediğini söylemek mümkündür. Not tutmayan bazı öğrenciler, arkadaşlarından notları temin edip okuduklarını ifade etmişlerdir. Bunun yanında bu soru kapsamında öne çıkan yanıtlara bakıldığında Ö5, tuttuğu kısa notları eve gittiğinde sözlük yardımıyla tasnifleyip temize çektiğini belirtmiştir. Ö8 de benzer bir süreç işlettiğini belirtmiş, ek olarak bu sözcüklerle ve yapılarla ilgili kompozisyon oluşturup hocasına dönüt için gönderdiğini ifade etmiştir. Ö25 yapışkan notlar kullandığını ve evde temize çekerken zorlanmadığını söylemiştir. Bazı (Ö11, Ö12, Ö15, Ö25) öğrenciler iki defter tuttuklarını belirtmişlerdir.

Çalışmanın altıncı alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrenciler başka arkadaşlarından not temin etmekte midir?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Şekil 3. Not temin etme durumu

Öğrencilerin 12'si (%40) arkadaşlarından not almadıklarını, 10'u (%33) not aldıklarını belirtmiştir. 8'i (%27) ise ara sıra not aldıklarını belirtmişlerdir. Burada, not almayan öğrencilerin çoğunlukta olması öğrencilerin derslere olan ilgisizliğinden değil, aksine dersleri iyi bir biçimde takip etmelerinden ileri gelmektedir. Çünkü verilen yanıtlara bakıldığında, öğrenciler dersleri takip ettiklerini, notları tuttuklarını vs. ifade edip başka kişilerden not almaya gerek olmadığını düşünmektedirler. Bazen diğer arkadaşlarından not alan öğrencilerin ise derslere mücbir sebeplerden ötürü katılamadıkları ve diğerlerinden not temin ettikleri görülmektedir Bunun yanında konuların çok zor olduğu zamanlarda diğer arkadaşlarından not temin ettiklerini belirtenler de bulunmaktadır. Bazı farklı görüşlere aşağıda yer verilmektedir:

"Hiç kimseden not almam ve her derse katılırım. Devamsızlık asla yapmam." (Ö10)

"Evet, bazen arkadaşlarımdan not temin ediyorum. Çünkü onlar nasıl not aldılar, ona bakmak ve benim kendi notlarımı düzenlemek için önemlidir." (Ö15)

"Bazen arkadaşlarımdan not alırım. O zaman bir şey unutmuş oluyorum ya da kaçırmış oluyorum." (Ö25)

Bazı öğrenciler, not almama gerekçelerini tüm görev ve ödevlerini eksiksiz yerine getirmelerine bağlamaktadır. Bunun yanında, derslerde "hızlı anlatılan" bir konu için arkadaşlarından not temin etmenin de yaygın olduğu ifade edilebilir. Genel anlamda, öğrenciler not temininde devamsızlık yaptıkları günlerde diğer arkadaşlarının yardımına başvurmaktadırlar. Onun dışında, birkaç öğrenci dışında, öğrenmelerini çeşitlendirmek için not temin etmeye başvurulmadığı görülmektedir.

Çalışmanın yedinci alt amacına yönelik olarak yabancı uyruklu öğrencilere "Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu öğrencilerin becerilere göre not tutma sıralaması nasıldır?" sorusu sorulmuş ve ilgili soruya ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Bu soru kapsamında öğrencilerin, becerileri önem sırasına göre sıralamaları istenmiştir. Tahmin edileceği üzere en fazla not alınan beceri %66 ile okumadır. Okumayı %23 ile yazma izlerken, %11'lik kısmı ise dinleme ve konuşma paylaşmaktadır. Buradan hareketle öğrencilerin dinleme ve konuşma becerilerinde not almadıkları görülmektedir. Bazı öğrenciler, buna sebepler de yazmışlardır. Bunlardan dinlemeyle ilgili olanları özetlemek gerekirse, dinleme etkinliklerinin genelde işaretleme üzerine olması, öğretmenin bilinmeyen kelimelerle ilgili çalışmalar yapmaması gibi gerekçeler sunulmuştur.

Sonuç ve Tartışma

Öğrenme öğretme sürecinde derslerin takibi ve derslerde alınan notların organizasyonunun büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Özellikle dil öğretiminde, öğrencilerin derse odaklı ve aktif bir biçimde katılarak

süreci verimli kılabilir. Dört temel dil becerisine odaklı yapılan Türkçe derslerinde öğrencilerin çeşitli notlar aldıkları ve bu notları farklı biçimlerde organize ettikleri saptanmıştır. Dil becerisinin gelişiminin sağlanması, aktif katılımın yanında nitelikli bir şekilde not tutmayla da ilgili olduğu tespit edilmiştir.

Not tutmanın niteliğini etkileyen en başat aktör kuşkusuz öğreticidir. Çalışmada, yapılan görüşmeler göz önüne alındığında, farklı yöntem ve teknikler kullanarak notlar alan ve bu notları organize eden öğrencilerin başarı durumlarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin, farklı not alma tekniklerine ilişkin bilgilerini de derse giren öğretim elemanlarının desteklemekte olduğu görülmüştür. Farklı düzeylerde ve becerilerde, nasıl not tutulacağıyla ilgili bilgiler veren öğretim elemanlarının öğrencilerinin hem notları daha iyi bir şekilde organize ettiği hem de daha yüksek notlar alındığı saptanmıştır. Sözgelimi not tutmayan öğrencilerle not tutan öğrencilerin tüm düzeylerdeki ortalama puanları mukayese edildiğinde not tutmayan öğrencilerin tüm düzey ve becerilerde aldıkları ortalama puan 72 iken not tutan öğrencilerin 78,5 şeklindedir. Detaylı bir biçimde incelendiğinde beceriler bazında da özellikle okuma ve yazmada farklılıkların olduğu görülmüştür. Bu sayede, not tutmanın ve tutulan notları organize etmenin beceri gelişimini sağladığı ve ders başarısını artırdığı söylenebilir.

Dincel (2016) çalışmasında yabancı uyruklu öğrencilerin not tutma alışkanlıkları ile ders başarıları arasındaki ilişkiyi incelemiş ve çalışmamızla koşut bulgulamalarda bulunmuştur. Not tutan öğrencilerin ortalama puanlarının not tutmayanlara nazaran yüksek olduğu bulgulanmıştır. Bu çalışmada da sayısal olarak belirtilen bu durum ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, öğrencilerin ders başarısı ve sınav başarısı için not tuttukları bulgusu da paralellik göstermektedir. Dincel (2016). cinsiyete göre not tutma durumunda farklılıklar olduğu saptamıştır. Fakat bu çalışmada not tutmada cinsiyete göre bir farklılaşma ortaya çıkmamıştır. Bunun yanında bu çalışmada bazı öğrenciler, notları ders kitaplarına aldıklarını belirtmişlerdir. Bu durum, bir üst kura geçildiğinde kitabın öğrencinin yanında olamayacağı için olumsuzluklara sebebiyet vermektedir. Bunun yerine öğrencilerin defter tutmalarının daha sağlıklı olacağı düşünülebilir.

Yabancı uyruklu öğrencilerin not alma becerilerinin geliştirilmesi için ders kitaplarının ve ders materyallerinin sürecin başından itibaren bu alışkanlıkları geliştirecek nitelikte olması önerilmektedir.

Kaynakça

Bethell, F. C. (1983). Visual networking as a learning strategy for high school history instruction. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Stanford University.

Brown, S. A. ve Miller D.E. (1996). *The active learner*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.

Creswell, J. W. (2016). Nitel araştırma yöntemleri. (M. Bütün ve S. B. Demir, Çeviri). Siyasal Kitabevi.

Çetingöz, D. (2006). Not alma stratejisinin öğretimi, tarih başarısı, hatırda tutma ve başarı güdüsü [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Dickinson, L. (1987). *Self-instruction in Language*. Learning. Cambridge: Cambridge University Press.

Dincel, Ö. (2016). Yabancı uyruklu öğrencilerin not tutma alışkanlıkları ile ders başarıları arasındaki ilişki. *Türkiye Eğitim Dergisi, 1*(1). 79-97.

Hartley, J. ve Davies, I. K. (1978). Note-taking: A critical review. *Innovations in Education & Training International, 15*(3). 207–224. DOI:10.1080/0033039780150305

Jacobsen, D. R. (1989). The effects of taking class notes using the Cornell method on students' test performance and note-taking Quality. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Oregon.

Karagöl, E., ve Kurt, B. (2021). Ders kitabı yazarlarının görüşlerine göre yabancı dil olarak Türkçe öğretimi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 16*(Özel Sayı). 184-209.

Little, D. (1991). *Learner autonomy: Definitions, issues and problems*. Dublin: Authentik.

Littlejohn, A. (2014). Self-access work and curriculum ideologies. In Autonomy and independence in language learning (pp. 181-191). London: Routledge.

Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (2018). *Nitel veri analizi: Genişletilmiş bir kaynak kitap.* (2. Baskı). S. Akbaba Altun ve A. Ersoy (Çev. Eds). Ankara: Pegem Akademi.

Nist, S. ve Holschuh, P. J. (2000). *Active learning strategies for college success*. London: Ally and Bacon.

Onozawa, C. (2010). Promoting autonomy in the language class: How autonomy can be applied in the language class. https://core.ac.uk/download/pdf/141876627.pdf 15.09.2022 tarihinde erişilmiştir.

Patton, M. Q. (2014). Nitel araştırmalarda değerlendirme yöntemleri. Pegem Akademi

Popkin, M. (1987). *Active parenting: Teaching, cooperation and responsibility*. San Fransisco: Harper & Row Publishers.

Simons, M. K. (1988). The effects of training college algebra students in note taking on achievement. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. The Florida State University.

Subaşı, M. Ve Okumuş, K. (2017). Bir araştırma yöntemi olarak durum çalışması. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(2). 419-426.

Üstünlüoğlu, E. (2009). Autonomy in language learning: Do students take responsibility for their learning?. *Journal of Theory & Practice in Education (JTPE). 5*(2). 148-16.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ön Ses Tonsuzlaşması

Murat DOĞAN [*]

Ahmet DEMİRTAŞ [**]

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarında ön seste birçok ses değişimi mevcuttur. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses değişimlerinden biri olan tonsuzlaşma ele alınmıştır. Tonlu ünsüzlerin ses yolunun daralmasıyla çıkarılan eşleri olan tonsuz ünsüzlere dönüşmeleri, tonsuzlaşma olarak bilinir. Ön seste tonlulaşma Oğuz grubu Türk lehçelerinin karakteristik bir özelliğidir. Oğuz grubu lehçelerinden olan Türkiye Türkçesi ve ağızlarında da ön seste tonlulaşma olayı oldukça yaygındır. Tonsuzlaşma ise Oğuz grubu lehçe ve ağızlarının yapısına aykırı bir ses olayıdır. Tonsuz seslerin oluşumunda tonlu seslere göre daha fazla enerji harcanır, bu sebeple de dil genellikle en az çaba yasasına göre tonsuz sesleri tonlulaştırma yolunu seçer. Fakat tüm bu duruma aykırı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında tonsuzlaşma ses olayına da rastlanılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ön seste tonlu olarak kullanılan birçok sesin Türkiye Türkçesi ağızlarında tonsuz olarak kullanıldığına rastlanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış 20 çalışma (tez ve basılı kitaplar) incelenmiş ve ön seste tonsuzlaşma ses olayı Türkiye Türkçesi yazı diliyle karşılaştırılmıştır. Giriş bölümünde tonsuzlaşma hakkında bilgiler verilmiş, inceleme kısmında Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses tonsuzlaşması, bu çalışmalardan seçilen örnek kelimelerden hareketle ele alınarak incelenmiştir. İncelenen ağızlarda ön ses değişmesine uğrayarak tonsuzlaşan tüm kelimeler verilmiştir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ön seste tonlu olarak kullanılan, fakat Türkiye Türkçesi ağızlarında karakteristik bir şekilde tonsuz olarak kullanılan 100 civarında kelimenin tablosu verilmiştir. Sonuç bölümünde ise Leylâ Karahan'ın "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" adlı çalışmasında Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasına göre ön ses tonsuzlaşmasının Türkiye Türkçesi ağızlarında Doğu, Batı ve Kuzeydoğu ağızlarında hangi seviyede olduğu, hangi seslerde daha çok görüldüğü ve varılan diğer sonuçlar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tonsuzlaşma, Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi Ağızları.

Giriş

Bir dilin yazı dili ve konuşma dili şeklinde iki yönü vardır. Yazı dili; ölçünlü dil, edebî dil, kültür dili, resmî dil ya da ortak dil denilen ve yazıda kullanılan dildir. Konuşma dili ise günlük hayatta kullanılan ve sadece telaffuz açısından yöre ağızlarına göre de farklılıklar gösteren bir dildir.

Bir dil içerisinde yer alan yörelerin kendilerine mahsus konuşma dilleri, yöre ağızları vardır. Kendi ağız özelliklerini yansıtan yöre ağızları, yazı dilinden farklı bir gelişim çizgisi izlerler. Aslında, yöre ağızları ile yazı dili arasında her zaman karşılıklı bir ilişki vardır. Yöre ağızları yazı dilini besleyen kaynak özelliğine sahiptir.

Her bir ağızda çok sayıda ses ve ses olayının görülmesi, belki yazı dilinin ses ve ses olayları (fonetik) bakımından ağızlardan yararlanmasını zorlaştırmaktadır. Esasen buna ihtiyaç da yoktur. Yazı dilinin konuşma dilinden alacağı asıl malzeme yapısal (morfolojik) unsurlar, bu unsurların işlevleri ve kelimelerdir. Özellikle eklerin kullanım mantığı, biçimleri ve işlevleri konusunda ortak dil ağızlardan yararlanabilir (Buran, 2002: 98).

Ancak, yöre ağızlarının da yazı dilinden özellikle söz varlığı açısından önemli ölçüde beslendiği görülür ve bu durum günümüzde gittikçe hızını arttırmaktadır. Ağızların gittikçe yazı diline yaklaşması,

[*] Arş. Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, muratdogan@osmaniye.edu.tr

[**] Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetdemirtas@osmaniye.edu.tr

ağızlarla ilgili önemli sorunlardan biridir. Çünkü bir dilin bütün fonetik özelliklerini resmeden ağızlar, dil tarihi boyunca var olan bütün ses değişmelerini bünyesinde barındırmaktadır.

Ses değişmeleri bir dilin fonetik yönelimlerini, tutuculuğunu gösterir. Yazı dilleri çok fazla koruyucudurlar ve fonetik değişimleri büyük ölçüde engellerler. Fakat ağızlar yazı dilinde görülmeyen birçok ses olayını bünyesinde barındırır, yazı diline göre çok daha fazla fonetik zenginlik içerir. Aynı zamanda ağızlar, yazı dilindekine göre daha doğal değişir ve gelişirler. Bu sebeple bir dilin fonetik değişimlerinin yazı dilinden ziyade ağızlardan takip edilmesi daha doğru olur.

Bir dilde kelime veya eklerde, bir sesin yerini genellikle kendisine yakın başka bir sese veya gelişme yolu ile kendisinden türemiş başka bir sese bırakması olayına ses değişmesi denir (Korkmaz, 2019: 208). Türkiye Türkçesi ağızlarında birçok ses değişimi mevcuttur, tonsuzlaşma da bu ses olaylarından birisidir. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yapılmış birçok çalışma mevcut olmakla[1] birlikte, ön ses tonsuzlaşmasıyla ilgili ayrıntılı çalışmalar mevcut değildir. Bu çalışmada ön ses tonsuzlaşması elden geldiğince ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

2. Tonsuzlaşma

Türkçedeki ünsüzlerin bir kısmı, akciğerlerden gelen havanın ses tellerini titreştirmesi ve ton alarak boğumlanmasıyla oluşur. Bu ünsüzlere tonlu ünsüzler denilir: /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /z/. Bir kısım ünsüzler ise oluşurken ses tellerini titreştirmez. Bunlara da tonsuz ünsüzler denilir: /p/, /ç/, /t/, /k/, /h/, /ş/, /f/, /s/, /ğ/, /h/, /l/, /m/, /n/, /r/, /y/.

Tonsuzlaşma, tonlu ünsüzlerin tonsuz karşılıkları olan ünsüzlere dönüşmesi durumudur. Genellikle b>p, d>t, g>k, ġ>ķ, z>s değişimi ile ortaya çıkan bu olay, bazen diğer tonlu ünsüzlerin tonsuzlaşması şeklinde de görülmektedir (Tosun, 2010: 232). Tonsuzlaşma olayı Oğuz grubu Türk lehçelerinde pek görülen bir ses olayı değildir. Bunun aksine Oğuz grubu Türk lehçeleri ve ağızlarında tonlulaşma yönünde bir ses eğilimi vardır ve tonlulaşma bu lehçelerin karakteristik bir özelliğidir. Oğuzlarda ön ses tonlulaşmasını ilk olarak Kaşgarlı Mahmut belirtir: "Deve için kullanılan tewe'ye onlar deve ismini verirler" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 12). Bu açıklamadan Kaşgarlı Mahmut'un eserini yazdığı 11. yüzyılda ön seste t>d değişiminin başladığı anlamı çıkar (Korkmaz, 2013: 57). Kelime başındaki k>g tonlulaşması ise Eski Oğuz Türkçesi döneminde başlamıştır.

Bu dönemde kelime başında /k/ seslerinin birçoğu tonlulaşarak /g/ sesine dönmüştür (Özkan, 2013: 107). t>d, k>g, ķ>ġ ses değişimleri Oğuz grubu Türk lehçelerinin ses eğilimlerindendir. Tonsuz ünsüzlerde gürültü kuvvetlidir, bu nedenle tonlu ünsüzlere göre tonsuz ünsüzlerde havanın şiddeti daha kuvvetlidir (Karaağaç, 2013: 90) ve bundan dolayı tonsuz ünsüzlerin oluşumunda tonlu ünlüye göre daha çok enerji harcanır. Dilin en az çaba yasası gereği daha az enerji harcamak için tonsuz ünsüzlerin tonluya dönüşmesi gayet tabii bir süreçtir. Fakat hem Oğuzların genel ses eğilimlerine hem de dilin en az çaba yasasına rağmen Türkiye Türkçesi ağızlarında ön seslerde tonsuzlaşma örnekleri de görülmektedir ve bu ön ses tonsuzlaşmalarının bazıları bir kısım kelimelerde karakteristik olarak kullanılmaktadır. Bazı kelimeler de Türkiye Türkçesi yazı dilinde ön seste tonlulaşırken Türkiye Türkçesi ağızlarında tonlulaşmayıp aslî şeklini koruyup tonsuz olarak kalmışlardır ve bu kelimeler genellikle birçok ağız bölgesinde ortaktır. Türkiye Türkçesi ağızlarında kelimelerin ön seslerinin tonsuz şeklini muhafaza etmelerinin bazı sebepleri vardır.

Kelime başında bazı tonsuz biçimlerin ısrarla korunması ve eski biçime sıkı sıkıya bağlı kalınması, bu tür sözcüklerin bölgeye Oğuzlardan daha eski bir zamanda gelip yerleşmiş Oğuz dışı Türk unsurlara ait fonetik özellikler olduğunu akla getirmektedir. Tonsuz şekillerini bugüne kadar korumuş olan bu sözcükler, büyük olasılıkla tonsuzlaşmanın korunduğu bölgelere gelip yerleşmiş farklı Türk

[1] Geniş bilgi için bk. *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası* (Gülensoy ve Alkaya, 2011).

topluluklarının Türkiye Türkçesi ağızlarına etkisinin arkaik izleridir (Tosun, 2010: 233). Oğuz dışı Türk unsurların ön ses tonsuzlaşmalarında da etkisi vardır. Trabzon ili 2. ağız yöresinde ön seslerde tonsuzlaşma olayı diğer Türkiye Türkçesi ağızlarına göre çok ileri seviyededir[2], yazı dilinde tonlulaşan Eski Türkçe kelime başındaki tonsuz seslerin korunmasının yanında yabancı dillerden alınma kelimelerdeki birçok tonsuz ön ses de korunmuştur. Yine aynı şekilde yazı dilinde tonlu şekli korunan birçok yabancı kökenli kelimedeki ön ses tonluları Trabzon ili 2. ağız yöresinde tonsuzlaşmıştır. Trabzon yöresindeki bu tonsuzlaşmaların en önemli sebepleri diğer ağızlardaki gibi Oğuz dışı Türk unsurların etkisi ve bölgede yaşayıp Türkleşmiş olan bazı Türk dışı unsurların dillerinin kalıntılarıdır. Caferoğlu'na göre, yabancı kökenli kelime başlarında da tonsuzlaşmanın olması ve korunması bu bölgenin bazı ülkeler ağzına yatkınlığını gösterir (Caferoğlu, 1963: 5).

Bu çalışmada; Türkçe kelimelerin kökenleri açıklanırken Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü[3], alıntı kelimelerin kökenleri açıklanırken Türk Dil Kurumunun çevrimiçi sözlüğü[4] kullanılmıştır.

2.1. Türkçe Kelimelerde Ön Ses Tonsuzlaşması

b>p: Türkiye Türkçesi ağızlarında Türkçe kökenli kelimelerde en fazla görülen ön ses olayı tonlulaşmadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses tonsuzlarını tonlulaştırma olayı Kuzeydoğu ağızları dışındaki ağızların karakteristik özelliğidir ve oldukça sağlamdır. Ön seste tonsuzlaştırma olayı ise tonsuz seslerin oluşumunda enerji tüketimi daha fazla olduğundan dilin en az çaba yasasına aykırı bir durumdur. Aynı zamanda Oğuz Türklerinde ön seste tonlulaştırma olayı karakteristik bir durumdur. Fakat tüm bunlara rağmen b sesinde tonsuzlaşma yönünde bir eğilim de mevcuttur, bazı kelimelerde ön seste b sesleri köken olarak tonlu olduğu hâlde ağızlarda tonlu>tonsuz değişimi geçirmiştir: pėş "beş" <ET beş, pil- "bil-" <OT bil- (Ant.); pıçaḫ "bıçak" <ET bıçaḳ (Ay.); pohça "bohça" <OT bog (bog+ça) (Bar.); pıçḳı "bıçkı" <OT bıçgu, pıçaḳ "bıçak" <ET bıçaḳ, pōça "bohça" <OT bog (bog+ça), puçuḳluḳ "buçukluk" <OT buçuk, püsküt "bisküvi", pütün "bütün" <ET bütün (Bil.); pıçaḫ/piçaḫ "bıçak" <ET bıçaḳ, poḫ "bok" <OT bok, paḫır "bakır" < OT bakır (Diy.); poḫ "bok" <OT bok, (Kov.); piçaḫ "bıçak" <ET bıçaḳ, pıraḫ- "bırak-", paḫır "bakır" < OT bakır (Erz.); poḫ "bok" <OT bok (Mal.); pıçaḴ "bıçak" <ET bıçaḳ, pin- "bin-" <ET min-, pindir- "bindir-" <ET min-, pesle- "besle-" <EAT bėsle-, piç- "biç-" <OT bıç-, pit- "bit-" <ET büt-, pütün "bütün" <ET bütün (Man.); pıçaḫ "bıçak" <ET bıçaḳ, palta "balta" <ET baldu, paḫır "bakır" < OT bakır, pırçaḫ "burçak" <ET burçak (Muğ.); pa vḫaḉ "bakraç" <OT bakır (bakır+aç), piḉaḳ "bıçak" <ET bıçaḳ, pıraḳ- "bırak-", peşuḳ "beşik" <ET bėşük, ponćuḳ "boncuk" <ET monçuḳ (Riz.); piçaḫ "bıçak" <ET bıçaḳ, pastıḫ "bastık", poḫ "bok" <OT bok (Svr.); paḳır "bakır" <OT bakır, pıçaġ "bıçak" <ET bıçaḳ (urf.).

v>h: İncelediğimiz ağızlarda Muğla yöresinde vur->hur- (<ET ur-) kelimesinde karşımıza çıkar. Aynı yörede kelimenin fur- biçiminin de kullanılmasından dolayı h sesi için türeme değil de v>h değişimidir diyebiliriz. Kelime Eski Anadolu Türkçesine vur- biçiminde girmiş daha sonra zamanla ağızda değişerek hur- biçimini almıştır: hur- "vur-" <ET ur- (Muğ.).

v>f: Bu ses değişimi birçok ağızda sadece vur->fur- kelimesinde karşımıza çıkar. Eski Türkçede ur- şeklinde olan kelime Eski Anadolu Türkçesine vur- biçiminde girmiş daha sonra zamanla ağızlarda değişerek fur- biçimini almıştır: fur- "vur-" <ET ur- (Ant.); fur- "vur-" <ET ur- (Bil.); fur- "vur-" <ET ur- (Kır.); fur- "vur-" <ET ur- (Muğ.).y>h: Türkiye Türkçesi ağızlarında bu ses değişimi nerdeyse hiç görülmez. İncelediğimiz ağızlarda bir örnekte tespit ettik: hine "yine" <ET yinä (Bil.).

[2] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Demir, N. (2006). Trabzon ve Yöresi Ağızları. Ankara: Gazi Kitabevi.
[3] (Gülensoy, 2018)
[4] (https://sozluk.gov.tr)

2.2. Yabancı Kelimelerde Ön Ses Tonsuzlaşması

b>p: Türkiye Türkçesi ağızlarında yabancı kökenli kelimelerde d>t değişiminden sonra en fazla görülen ön ses tonsuzlaşmasıdır. Özellikle bazı kelimelerde bu yönde bir eğilim mevcuttur: püsküyüt "bisküvi" <Fr. biscuit, pisiKlet "bisiklet" <Fr. bicyclette, (Af.); paḳla "bakla" <Ar. bāḳilā, paḳır "bakır" <OT bakır, paytar "baytar" <Ar. bayṭar (Ant.); pāla "bakla" <Ar. bāḳilā (Ay.); panġa "banka" <İt. banca, paytar "baytar" <Ar. bayṭar (Bil.), panḳa "banka" <İt. banca, paḫlava "baklava" <Ar. baḳlawî (DÇÇ.); pisġod "bisküvi" <Fr. Fr. biscuit, pisiklet "bisiklet" <Fr. bicyclette, panġunut "banknot" <Fr. bank-note (Erz.); paḫla "bakla" <Ar. bāḳilā, palta "balta" <ET baldu, 'panġa "banka" <İt. banca, pıçaḳ "bıçak" <ET bıçaḳ, paca "baca" <Far. bāce (Kır.); piskılet "bisiklet" <Fr. bicyclette, paḫlava "baklava" <Ar. baḳlawî, paḫlava "baklava" <Ar. baḳlawî, pakla "bakla" <Ar. bāḳilā (Mal.); panġa "banka" <İt. banca, paḳlava "baklava" <Ar. baḳlawî (Man.); panga "banka" <İt. banca (Muğ.); pahlavu "baklava" <Ar. baḳlawî (Muğ.); pastır- "bastır-" <OT basur-, payır "bayır" <ET *bāġır, payram "bayram" <OT baḍram, paḳ- "bak-" <OT bak-, paşḳa "başka" <baş+ka, paş "baş" <ET baş, paluḳ "balık" <OT balık, pen "ben" <ET ben, peşuk "beşik" <ET bėşik, pey "bey" <OT beg, pırak- "bırak-" <bır-(a)k-, piz "biz" <OT biz, pit- "bit-" <ET büt-, pin "bin" <ET bıng, pir "bir" <ET bir, pil- "bil-" <OT bil-, pitişik "bitişik" <bitiş-ik, poz- "boz-" <ET buz-, pura "bura" <ET bu+ara, puda- "buda-" <ET butā-, pük- "bük-" <OT bük-, (Trb.); paca "baca" <Far. bāce, paḫlawa "baklava" <Ar. baḳlawî (Svr.); peyaz "beyaz" <Ar. beyāż, (Trb.); paḳlava "baklava" <Ar. baḳlawî (urf.).

c>ç: Türkiye Türkçesi ağızlarında bu ses değişimi nerdeyse hiç görülmez. İncelediğimiz ağızlarda bir örnekte tespit ettik, bu örnek de bölgede karakteristik olarak kullanılmamaktadır: çiyar "ciğer" <Far. ciger (Kır.).

d>t: Türkiye Türkçesi ağızlarında yabancı kökenli kelimelerde en fazla görülen ön ses tonsuzlaşmasıdır. Ön ses d>t tonsuzlaşmasına uğrayan kelime çeşidi sayısı fazladır ve bazı kelimelerde bu yönde bir eğilim mevcuttur: tomatis "domates" <Rum. doma'tes, tükkan "dükkan" <Ar. dukkān, (Af.); toḳtur/toḳdur "doktor" <Fr. docteur, tėf "def" <Ar. defʿ, tefter "defter" < Ar. defter (An); toḫdur "doktor" <Fr. docteur, túkán "dükkân" <Ar. dukkān (Ay.); teva "defa" <Ar. defʿa, tiḳolte "dekolte" <Fr. décolleté, teccal "deccal" <Ar. deccāl, toḳdur "doktor" <Fr. docteur, tomotiz "domates" <Rum. doma'tes (Bil.); toḫtor "doktor" <Fr. docteur, tükken "dükkân" <Ar. dukkān (DÇÇ.); tikĝet "dikkat" <Ar. diḳḳat, tükán "dükkân" <Ar. dukkān, tomates "domates" <Rum. doma'tes, toḫdor "doktor" <Fr. docteur (Erz.); tükan "dükkân" <Ar. dukkān (KBA.); tikġad "dikkat" <Ar. diḳḳat, toḫdur "doktor" <Fr. docteur (Kem.); toḫdur "doktor" <Fr. docteur (Kır.); tuvar "duvar" < Far. dīvār, tükan "dükkân" <Ar. dukkān, toḫtur "doktor" <Fr. docteur (Mal.); testi/tesTe "deste" <Far. dasta , testeK "destek" < Far. destek, tef "def" <Ar. defʿ, toḳdor "doktor" <Fr. docteur, tomata/tomateS "domates" <Rum. doma'tes, tükken "dükkân" <Ar. dukkān (Man.); tomāte "domates"<Rum. doma'tes (Muğ.); tünya "dünya" <Ar. dunyā, taḫĝa "dakika" <Ar. daḳīḳa, toḫdur "doktor" <Fr. docteur (Nev.); tukan "dükkân" <Ar. dukkān, toḫdor "doktor" <Fr. docteur (Riz.); tüken "dükkân" <Ar. dukkān (urf.); toktur "doktor" <Fr. docteur, tomatez "domates"<Rum. doma'tes, tefter "defter" <Ar. defter (Uş.).

ġ>ḫ: İncelediğimiz çalışmalarda sadece Doğu grubu ağızlarında görülen bir ön ses tonsuzlaşmasıdır. Bölgede konuşulan yerel diller olan Zazaca ve Kürtçenin etkisiyle kullanılmaktadır. Diğer bölgelerde örneğini tespit edemedik: ḫeza "gaza" <Ar. ġazāʾ (Diy.); ḫalbur "kalbur" <Ar. ġirbāl (KBA.); ḫalbur "kalbur" <Ar. ġirbāl (Kov.); ḫurbet "gurbet" <Ar. ġurbet (Kem.).

ġ>h: halbır "kalbur" <Ar. ġirbāl (Kır.).

g>ḳ: Oğuz grubu Türk lehçelerinde k/ḳ sesinin tonlulaşması karakteristik bir özelliktir, bu durumun tersi olan g>ḳ değişmesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin karakteristik yapısına aykırı bir durumdur. g>ḳ değişmesi Doğukaradeniz dışında neredeyse hiç görülmez.

Doğukaradeniz bölgesinde yabancı kelimelerde g>ķ değişiminin ve aslını koruyan ķ seslerinin sık görülmesi, bölge insanın fizyolojik yapısından, bölgede geçmişte yaşamış veya günümüzde yaşayan bazı yerel unsurların bölge ağzına etkisinden kaynaklanmış olabilir: ķaz "gaz" <Fr. gaz (Mal.); ķaranti "garanti" <Fr. garantie, ķaz "gaz" <Fr. gaz, ķaraj "garaj" <Fr. garage, ķarson "garson" <Fr. garçon (Riz.).

g>**k:** İncelediğimiz çalışmalarda sadece Kovancılar Ağzında karşılaştık: **k**aranti "garanti" <Fr. garantie, **k**ıram "gram" Fr. gramme. **k** sesi Doğu grubu ağızlarında yaygın bir şekilde görülür, fakat araştırmacılar bu sesi ya ķ sesiyle karıştırmış ya da çalışmalarına hiç almamışlardır. Bu nedenle de çalışmamızda g/ġ>**k** yönündeki tonsuzlaşmalara başka örnekler verilememiştir.

ġ>ķ: ķarez "garaz" <Ar. ġaraż (Diy.); ķayret "gayret" <Ar. ġayret, ķāliba "galiba" <Ar. ġālibā, ķurbet "gurbet" <Ar. ġurbet, ķerip "garip" <Ar. ġarīb (Riz.); ķam "gam" <Ar. ġamm, ķaraz "garaz" <Ar. ġaraż (Uş.).

j>ç: Doğu ve Kuzaydoğu grubu ağızlarında ceket kelimesinde karşımıza çıkan bir değişimdir. Özellikle Doğu grubu ağızları ceket kelimesinin ön sesini tonsuzlaştırarak kullanırlar: çeket "ceket" <Fr. jaquette (DÇÇ.); çaket "ceket" <Fr. jaquette (Kov); ćaket/ćeķat "ceket" <Fr. jaquette (Riz.); çeket "ceket" <Fr. jaquette (urf.).

r> : Yazı dilinde tonsuz karşılığı bulunmayan r ünsüzü, Rize ili ağızlarında dişeti bölgesinden öndamak bölgesine kayarak bir dereceye kadar tonsuzlaşır. Rize ili ağızlarında beş bölgenin dördünde çok yaygın olarak görülen bir karakteristik özelliktir (Günay, 2003: 87): úya "rüya" <Ar. ruʾyā, ićā "rica" <Ar. recā, as gel- "rast gel-" <Far. rāst + T. gel-, emezan "ramazan" <ramażān (Riz.).

v>f: fişne "vişne" <Bulg. vişna (Ay.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (Ant.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (Ay.); fakıt "vakit" <Ar. vaķt, fişna "vişne" <Bulg. vişna (Bil.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (DÇÇ.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (Erz.); fışna "vişne" <Bulg. vişna (KBA.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (Kem.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (Kov.); fişne "vişne" <Bulg. vişna (Mal.); fakti "vakti" <Ar. vaķt, fişne "vişne" <Bulg. vişna (Uş.).

v>h: haķıt "vakit" <Ar. vaķt (Bil).

v>p: papur "vapur" <Fr. vapeur (Bar.).

z>s: sorļuķ "zorluk" <Far. zūr, sėytin "zeytin" <Ar. zeytūn, sāten "zaten" <Ar. z̲āten (An); satan "zaten" <Ar. z̲āten, (Bil.); sāten "zaten" <Ar. z̲āten (Diy.); saten/satan "zaten" <Ar. z̲āten (Erz.); saten "zaten" <Ar. z̲āten (Kem); satan "zaten" <Ar. z̲āten (Kır.); sāten/satan "zaten" <Ar. z̲āten, seytin/sētin "zeytin" <Ar. zeytūn (Man.); sannėd- "zannet-" <Ar. ẓann + T. et-, sėtin "zeytin" <Ar. zeytūn (Muğ.).

2.3. Aslını Koruyan Ön Ses Tonsuzları

/t/ **sesinin korunması:** Türkiye Türkçesi ağızlarında Türkçe kökenli kelimelerde görülen bu korunma, d>t ses değişmesi gibi görünse de bir değişme değil, aslını korumadır. Türkçe kelimelerde köken olarak ön seste d sesi yoktur, ön ses d sesi dilin en az çaba yasasından ve de Oğuzların ön ses tonlulaştırma eğilimlerinden dolayı t sesinin d'ye dönüşmesiyle sonradan oluşmuştur. Türkiye Türkçesi yazı dilinde t>d değişimi geçirmiş bazı kelimeler ağızlarda bu değişimi geçirmemiş, aslını korumuşlardır. Burda vermiş olduğumuz kelimeler, ön ses t sesini koruyan kelimlerden oluşmaktadır: tamȧr "damar" < OT tamar, tana "dana" <OT tana, taha "daha" <OT taķı, tike "diken" <ET tikän, tahı "dahi" <OT taķı (Ant.); tut "dut" <Far. tūt, tam "dam" <ET tām (Ay.); tā "daha" <OT taķı, tam "dam" <ET tām, tüynek "düğüm" <ET tügün (Bar.); tā "daha" <OT taķı, tana "dana" <OT tana, tışarı "dışarı" <ET taşġaru, tış "dış" < ET taş, tikil- "dikil-" <ET tik- (tik-il-), tiken "diken" <ET tikän, tut "dut" <Far. tūt, tüş "düş"

<ET tüş (Bil); tök- "dök-" <ET tök- (Diy.); tud "dut" <Far. tūt, teyin "değin" < OT tegin, tik- "dik-" <ET tik-, toḫıt- "dokut-" <OT tokıt-, tök- "dök-" <ET tök- (DÇÇ.); tut "dut" <Far. tūt, toḫu- "doku-" <ET tokı- (Erz.); tök- "dök-" <ET tök-, tik-/tíḳ- "dik-" <ET tik- (Gir.); tüt "dut" <Far. tūt, tök- "dök-" <ET tök-, tikiş "dikiş" <ET tik- (tik-iş), tiken "diken" <ET tikän (KBA.); ternek "dernek" <OT tėrnek, tiken "diken" <ET tikän, tüş- "düş-" <OT tüş- (Kır.); tök- "dök-" <ET tök-, tik- "dik-" <ET tik-, tiken "diken" <ET tikän (Kov.); tök- "dök-" <ET tök-, toḫan- "dokun-" <OT tokın-, tik- "dik-" <ET tik-, tíken "diken" <ET tikän (Mal.); tā "daha" <OT taḳı, tış "dış" < ET taş, tik- "dik-" <ET tik-, toḳuz "dokuz" <ET tokuz, tolu "dolu" <OT tolı, tol- "dol-" <ET tol-, tüş- "düş-" <OT tüş-, türt- "dürt-" <ET türt- (Man.); tana "dana" <OT tana, toḫan- "dokun-" <OT tokın-, tiken "diken" <ET tikän (Nev.); tök- "dök-" <ET tök-, tamar "damar" < OT tamar (Svr.); taġıl- "dağıl-" <OT taġıl-, tayı "dayı" <OT taġay, te- "de-" <ET ti-, temir "demir" <ET temür, temirci "demirci" <ET temürçi, tede "dede" <ET dede, teyirmen "değirmen" <ET tägirmän, tişarda "dışarıda" <ET taşġaru+da, tirek "direk", tik "dik" <ET tik, tiz "diz" <OT ti:z, toġun- "dokun-" <OT tokın-, toġ- "doğ-" <ET toġ-, ton- "dön-" <OT tö:n-, "toḳu-" <ET tokı-, tök- "dök-" <ET tök-, töv- "döv-" <OT töv-, tur- "dur-" <ET tur-, turaḳ "durak" <OT turaġ, tüz- "düz-" <ET tüz, tüzlük "düzlük" <ET tüz+lük. (Trb.); tök- "dök-" <ET tök-, tik- "dik-" <ET tik-, tíken "diken" <ET tikän (urf.); tikil- "dikil-" <ET tik- (tik-il-), tiken "diken" <ET tikän (Uş.);

/k/ **sesinin korunması:** İnce ünlülü seslerle hece kuran k sesinin tonsuz kalma oranı yazı diline kıyasla ağızlarda daha fazladır: kėy- "giy-" <OT kiy-, " kėydir- "giydir-" <ET keḍür-, kėt- "git-" <ET kė:t-, ḳósder- "göster-" <közder-, kėrçeg "gerçek" <ET kirçek, kėş "geç" <ET keç (Ant.); kölge "gölge" <ET köligä, küreş "güreş" <Et küreş, küreş- "güreş-" <Et küreş-, köm-" göm-" <ET köm-, kiT- "git-" <ET kė:t- (Bil.); kibi "gibi" <OT kipi, kölge "gölge" <ET köligä, kömleg/könleg "gömlek" <ET kö lek (Diy.); kibi "gibi" <OT kipi, körün- "görün-" <ET közün-, kölmek "gömlek" <ET kö lek (DÇÇ.); kibi "gibi" <OT kipi, kömleg "gömlek" <ET kö lek, kölge "gölge" köç "göç" <ET köç (Erz.); kel "gel-" <ET kel- (Gir.); kimi "gibi" <OT kipi, kömlák "gömlek" <ET kö lek (KBA.); kölge "gölge" < ET köligä (Kem.); kimi "gibi" OT kipi, keri "geri" <ET kerü, keyik "geyik", kölge "gölge" <ET köligä (Kır.); kölge "gölge" <ET köligä, kölgelıḫ "gölgelik" <ET köligälik (Kov.); kömlek/köynek/kö lek "gömlek" <ET kö lek, kölge/kólgü "gölge" <ET köligä (Mal.); key- "giy-" <OT kiy-, kit- "git-" <ET kė:t-, kölge "gölge" <ET köligä, küreş "güreş" <Et küreş (Man.); kėy- "giy-" <OT kiy-, kėri "geri" <ET kerü, kėyik "geyik", kölge "gölge" <ET köligä, kėnişlik "genişlik" <ET känglig, köynek "gömlek" <ET kö lek, közlüme "gözleme" <köz+le-me (Muğ.); kimi "gibi" <OT kipi, kice "gece" <ET kiçä, ḳolge "gölge" <ET köligä, kiri "geri" <ET kerü (Nev.); kimi "gibi" <OT kipi (Svr.); çit- "git-" <ET kė:t-, çes- "gez-", çel- "gel-" <ET kel-, çör- "gör-" <ET kör-, (Trb.); kímín/kíbí "gibi" <OT kipi, kölge "gölge" <ET köligä, kölgelıḫ "gölgelik" <ET köligälik (urf.); key- "giy-" <OT kiy-, keyimli "giyimli", kir- "gir-", kiri "geri" <ET kerü, kit- "git-" <ET kė:t-, köl "göl", kölge "gölge" <ET köligä, köm- "göm-" <ET köm-, küt- "güt-", küleş "güreş" <Et küreş (Uş.).

/ḳ/ **sesinin korunması**: ḳ sesi yazı diline göre ağızlarda tonlulaşma eğilimi gösterir, yazı dilinden farklı olarak tonsuz şeklini korumuş pek örneği yoktur: ḳaka "gaga" <*kak- (Uş).

k>ḳ**:** g>ḳ değişmesi gibi görünen bu ses olayı, aslında k>ḳ değişmesidir; tonsuzsuzluk bakımından aslını korumuş kelimelerden oluşur: ḳóm- "göm-" <ET köm-, ḳuńde "günde" <ET kün (kün+de), 'ḳólge "gölge" <ET köligä (Kır.).

k>**k**: g>**k** değişmesi gibi görünen bu ses olayı, aslında k>**k** değişmesidir; tonsuzsuzluk bakımından aslını korumuştur: **k**ıcıḫ "gıcık" <Et. kiçi-/kıçıla- (Kov.).

k>k̲**:** g>k̲ değişmesi gibi görünen bu ses olayı, aslında k>k̲ değişmesidir ve tonsuzsuzluk bakımından aslını korumuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarında pek görülen bir ses olayı değildir: k̲üzel "güzel" <göz+el (<*köz), k̲ölge "gölge" <ET köligä (Gir.).

/s/ **sesinin korunması:** İncelediğimiz çalışmalarda ön ses s sesinin korunması yabancı kökenli bir kelimede görülür, bunun dışında Türkiye Türkçesi yazı dilinde ön seste s>z değişimi geçirip de ağızlarda aslını korumuş başka bir s sesi tespit edilmemiştir: sė gin "zengin" <Far. sengīn (An).

Ön Sesi Karakteristik Olarak Tonsuz Olan Kelimeler Listesi

Ölçünlü Türkçe	**Türkiye Türkçesi Ağızları**	**Asli Şekli**	**Kullanıldığı Yöreler**
baba	fuva	baba	Bil.
baca	paca	Far. bāce	Svr.
bakır	1. paḫır 2. paḳır	OT bakır	1. Nev., Diy., Erz. 2. Ant., Ur.
bakla	1. paḫla 2. paḳla 3. pāla	Ar. bāḳilā	1. Kırşehir, Nev. 2. Ant. 3. Ay.
baklava	1. paḳlava 2. paḫlava 3. pahlavu	Ar. baḳlawî (Nişanyan, 2018: 72).	1. Ur., Man. 2. DÇÇ., Svr., Mal, Kov. 3. Nev.
bakraç	pa ḫaḉ	OT bakır (bakır+aç)	Riz.
balta	palta	ET baldu	Kırşehir, Nev..
banka	1. panġa 2. pa ġa 3. panḳa	İt. banca	1. Kırşehir, Muğ., Bil., Man. 2. Nev. 3. DÇÇ.
banknot	panġunut	Fr. bank-note	Erz.
bastık	pastıḫ	OT bas- (bas-tı+k)	Svr.
baytar	paytar	Ar. bayṭar	Ant., Bil.
besle-	pesle-	EAT bėsle-	Man.
beş	pėş	ET beş	Ant.
beşik	peşuḳ	ET bėşük	Riz.
bıçak	1. pıçaḫ 2. piçaḫ 3. pıçaḳ 4. piçaḳ 5. pıçaḴ 6. pıçaġ	ET bıçaḳ	1. Nev., Diy. 2. Svr., Erz., Diy. 3. Kır., Bil. 4. Riz. 5. Man. 6. Ur.
bıçkı	pıçḳı	OT bıçgu	Bil.
bırak-	1. pıraḳ- 2. pıraḫ-	<bır-(a)k-	1. Riz. 2. Erz.
biç-	piç-	OT bıç-	Man.
bil-	pil-	OT bil-	Ant.

bin-	pin-	<bin-	Man.
bindir-	pindir-	<bin- (bin-dir-)	Man.
bisiklet	1. pisiklet 2. pisiKlet 3. piskılet	Fr. bicyclette	1. Erz. 2. Af. 3. Kov.
bisküvi	1. püsküyüt 2. püsküt 3. pisġod	Fr. biscuit	1. Af. 2. Bil. 3. Erz.
bit-	pit-	ET büt-	Man.
bohça	1. pohça 2. pōça	OT bog (bog+ça)	1. Bar. 2. Bil.
bok	poḫ	OT bok	Svr., Mal, Kov.
boncuk	ponćuḳ	<bonçuk	Riz.
buçukluk	puçuḳluḳ	OT buçuk (buçuk+luk)	Bil.
burçak	pırçah	ET burçak	Nev.
bütün	pütün	ET bütün	Bil., Man.
ceket	1. çeket 2. ćaket/ćeḳat 3. çaket	Fr. jaquette	1. Diy., Ur. 2. Riz. 3. Kov.
daha	1. taha 2. tā	OT taḳı	1. Ant. 2. Bil., Man. Bar.
dahi	tahı	OT taḳı	Ant.
dakika	taḫĝa	Ar. daḳīḳa	Nev.
dam	tam	ET tām	Ay., Bar.
damar	1. tamar 2. tamȧr	OT tamar	1. Svr. 2. Ant.
dana	tana	OT tana	Nev., Ant., Bil.
deccal	teccal	Ar. deccāl	Bil.
def	1. tef 2. tėf	Ar. defʿ	1. Man. 2. Ant.
defa	teva	Ar. defʿa	Bil.
defter	1. tefter 2. tefder	Ar. defter	1. Ant. 2. Uş.
değin	teyin	OT tegin	DÇÇ.
deste	testi/tesTe	Far. dasta	Man.
destek	testeK	Far. destek	Man.
dış	tış	ET taş	Bil., Man.
dışarı	tışarı	ET taşġaru	Bil.

dik-	1. tik- 2. tík̲-	ET tik-	1. Bil., DÇÇ., Ur., Man., Gir, Kov. 2. Gir.
diken	1. tiken 2. tíke 3. tiker	ET tikän	1. Nev., Uş., Bil., KBA. 2. Ur. 3. Ant.
dikil-	tikil-	ET tik- (tik-il-)	Af., Bil.
dikiş	tikiş	ET tik- (tik-iş)	KBA, Kov.
dikkat	1. tikġad 2. tikĝet	Ar. diḳḳat	Kem. 2. Erz.
doktor	1. toḫdor 2. toḫdur 3. toḫtor 4. toḫtur 5. toḳdor 6. toḳdur 7. toḳtur	Fr. docteur	1. Erz., Riz. 2. Kır., Kem., Ay. 3. DÇÇ. 4. Mal. 5. Man. 6. Bil. 7. Uş., Ant.
doku-	toḫu-	ET tokı-	Erz.
dokun-	toḫan-	OT tokın-	Nev., Mal, Kov.
dokut-	toḫıt-	OT tokıt-	DÇÇ.
dokuz	toḳuz	ET tokuz	Man.
dol-	tol-	ET tol-	Man.
dolu	tolu	OT tolı	Man.
domates	1. tomates 2. tomatez 3. tomatis 4. tomotiz 5. tomata/tomateS	Rum. doma'tes	1. Erz, Kov. 2. Uş. 3. Af. 4. Bil. 5. Man.
dök-	tök-	ET tök-	Diy., DÇÇ., Svr., KBA., Ur., Mal., Gir, Kov.
dut	1. tut 2. tud 3. tüt	Far. tūt	1. Bil., Erz., Ay. 2. DÇÇ. 3. KBA.
duvar	tuvar	Far. dīvār	Mal.
düğüm	tüynek	ET tügün	Bar.
dükkân	1. tükkan 2. tükan 3. tükán 4. tükken 5. tüken 6. túkán	Ar. dukkān	1. Af. 2. KBA., Mal., Riz. 3. Erz. 4. DÇÇ., Man. 5. Ur. 6. Ay.
dünya	tünya	Ar. dunyā	Nev.

dürt-	türt-	ET türt-	Man.
düş	tüş	ET tüş	Bil.
düş-	tüş-	OT tüş-	Man.
galiba	ḳāliba	Ar. ġālibā	Riz.
gam	ḳam	Ar. ġamm	Uş.
garaj	ḳaraj	Fr. garage	Riz.
garanti	ḳaranti	Fr. garantie	Riz.
garaz	1. karaz 2. karez	Ar. ġaraż	1. Af. 2. Diy.
garip	ḳerip	Ar. ġarīb	Riz.
garson	ḳarson	Fr. garçon	Riz.
gayret	ḳayret	Ar. ġayret	Riz.
gaz	ḳaz	Fr. gaz	Mal., Riz.
gaza	ẖeza	Ar. ġazāʾ	Diy.
gece	kice	ET kiçä	Nev.
geç	kėş	ET keç	Ant.
gel-	kel-	ET kel-	Gir.
genişlik	kėnişlik	ET känglig	Muğ.
gerçek	kėrçeg	ET kirçek	Ant.
geri	1. keri 2. kėri	ET kerü	1. Kır. 2. Muğ.
gibi	1. kibi 2. kimi 3. kímín/kíbí	OT kipi	1. Diy., DÇÇ., Erz. 2. Nev., Kır., KBA. 3. Ur.
git-	1. kit- 2. kiT- 3. kėt-	ET kė:t-	1. Man. 2. Bil. 3. Ant.
giy-	1. key- 2. kėy-	OT kiy-	1. Uş., Man. 2. Muğ., Ant.
giydir-	kėydir-	ET keḍür-	Ant.
göç	köç	ET köç	Erz
gölge	1. kölge 2. ḳólge 3. ḳolge 4. ḳ̲ólge 5. kólgü	ET köligä	1. Muğ., Bil., Kem., Diy., Ur. Erz., Mal., Man, Kov. 2. Kır. 3. Nev. 4. Gir. 5. Mal.
gölgelik	kölgelıẖ	ET köligälik	Ur, Kov.

göm-	1. köm- 2. ḳóm-	ET köm-	1. Bil. 2. Kır.
gömlek	1. kömleg 2. kömlák 3. könleg 4. kölmek 5. kömlek/körlek/ köynek	ET körlek	1. Erz., Diy. 2. KBA. 3. Diy. 4. DÇÇ. 5. Mal.
görün-	körün-	ET közün-	DÇÇ.
göster-	ḳósder-	<közder-	Ant.
gurbet	1. ḳurbet 2. ḫurbet	Ar. ġurbet	1. Riz. 2. Kem.
günde	ḳúńde	ET kün (kün+de)	Kır.
güreş	küreş	Et küreş	Bil., Man.
güreş-	küreş-	Et küreş-	Bil.
güzel	ḫúzel	<göz+el (<*köz)	Gir.
ramazan	emezan	Ar. ramażān	Riz.
rast gel-	as gel-	Far. rāst + T. gel-	Riz.
rica	ićā	Ar. recā	Riz.
rüya	úya	Ar. ruʾyā	Riz.
vapur	papur	Fr. vapeur	Bar.
vakit	faḳıt/haḳıt	Ar. vaḳt	Bil.
vişne	1. fişne 2. fĭşne	Bulg. vişna (Nişanyan, 2018: s. 915)	1. Ant., Bil., DÇÇ., Mal., Erz. Ay, Kov. 2. Kem.
vur-	fur-	<vur-	Kır., Ant., Bil.
yine	hine	ET yinä	Bil.
zannet-	sannėd-	Ar. ẓann + T. et-	Muğ.
zaten	1. saten 2. satan 3. sāten	Ar. ẕāten	1. Erz. 2. Erz., Man., Bil., Kem. 3. Man., Ant.
zengin	sė gin	Far. sengīn	Ant.
zeytin	1. sėytin 2. sėtin 3. seytin/sētin	Ar. zeytūn	1. Ant. 2. Muğ. 3. Man.
zorluk	sorḽuḳ	Far. zūr (zūr+luk)	Ant.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde ön seste tonlu olup da ağızlarda karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi: 116

Ön seste b>p yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi: 29

Türkçe kelimelerde toplam çeşit: 22

Yabancı kelimelerde toplam çeşit: 7

Ön seste yazı dilindeki gibi t>d şeklinde tonlulaşmayıp tonsuz olarak korunan toplam kelime çeşidi:

Türkçe kelimelerde toplam çeşit: 23

Yabancı kelimelerde toplam çeşit: 1

Ön seste d>t yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam yabancı kelime çeşidi: 13

Ön seste yazı dilindeki gibi k>g şeklinde tonlulaşmayıp tonsuz olarak korunan toplam kelime çeşidi:

21 Türkçe kelime.

Ön seste c>ç yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

1 yabancı kelime.

Ön seste ġ>ķ yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

6 tane yabancı kelime.

Ön seste g>ķ yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

4 yabancı kelime.

Ön seste ġ>ḫ: yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

2 yabancı kelime.

Ön seste r> yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

4 yabancı kelime.

Ön seste v>p yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

1 yabancı kelime.

Ön seste v>f yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

3 yabancı kelime.

Ön seste v>h yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

1 yabancı kelime.

Ön seste y>h yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

2 yabancı kelime.

Ön seste z/ẕ/ẓ>s yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

4 tane yabancı kelime.

s tonsuzunun z olarak tonlulaşmayıp korunması:

1 yabancı kelime.

Ön seste f>b yönünde karakteristik olarak tonsuzlaşan toplam kelime çeşidi:

1 Türkçe kelime.

Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızlarında ön seste tonlulaşma olayı karakteristik bir özellik olmasına rağmen b>p tonsuzlaşması yönünde bir eğilim de mevcuttur. Türkçe kökenli kelimelerde en fazla b>p ön ses tonsuzlaşması görülür: pıçaĶ “bıçak” <ET bıçaķ, pin- “bin-” <ET min-, pindir- “bindir-” <ET min-, pesle- “besle-” <EAT bėsle-, piç- “biç-” <OT bıç-, pit- “bit-” <ET büt-, pütün “bütün” <ET bütün...

Türkiye Türkçesi ağızlarında yabancı kökenli kelimelerde ön seste d>t değişiminden sonra en fazla b>p tonsuzlaşması görülür: paķla “bakla” <Ar. bāķilā, paķır “bakır” <OT bakır, paytar “baytar” <Ar. bayṭar, panġa “banka” <İt. banca, paḫlava “baklava” <Ar. baķlawî (DÇÇ.).

Bu açıklamalara göre; Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses tonsuzlarının tonlulaştırılması Kuzeydoğu ağızları dışındaki ağızların karakteristik özelliğidir ve oldukça sağlamdır. Ön seste tonsuzlaştırma olayı ise tonsuz seslerin oluşumunda enerji tüketimi daha fazla olduğundan dilin en az çaba yasasına aykırı

bir durumdur. Aynı zamanda Oğuz Türklerinde ön seste tonlulaştırma olayı karakteristik bir durumdur. Fakat tüm bunlara rağmen /b/ sesinde tonsuzlaşma yönünde bir eğilim de mevcuttur. Bu eğilimin ön seste tonluluğunu kesin olarak bildiğimiz yabancı kökenli kelimelerde de olmasından hareketle, genel Türkçede ilk olarak /b/ sesinin asli olduğu daha sonra ise /p/ seslerinin geliştiğini söylemek mümkündür.

Türkiye Türkçesi ağızlarında yabancı kökenli kelimelerde en fazla görülen ön ses tonsuzlaşması d>t ses değişmesidir, bu yönde tonsuzlaşan kelime çeşidi oldukça fazladır ve bazı kelimelerde bu yönde bir eğilim mevcuttur: tomatis "domates" <Rum. doma'tes, tükkan "dükkan" <Ar. dukkān, toḫdur/toḳtur/toḳdur "doktor" <Fr. docteur, tefter "defter" < Ar. defter...

ġ>ḫ ön ses tonsuzlaşması, incelediğimiz çalışmalarda sadece Doğu grubu ağızlarında görülen bir ön ses tonsuzlaşmasıdır: ḫalbur "kalbur" <Ar. ġirbāl (KBA.); ḫalbur "kalbur" <Ar. ġirbāl (Kov.); ḫurbet "gurbet" <Ar. ġurbet (Kem.).

Oğuz grubu Türk lehçelerinin karakteristik yapısına aykırı bir durum olan g>ḳ değişmesi Doğu Karadeniz dışında neredeyse hiç görülmeyen bir ön ses tonsuzlaşmasıdır: ḳaz "gaz" <Fr. gaz (Mal.); ḳaranti "garanti" <Fr. garantie, ḳaz "gaz" <Fr. gaz, ḳaraj "garaj" <Fr. garage, ḳarson "garson" <Fr. garçon (Riz.).

j>ç: Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında ceket kelimesinde karşımıza çıkan bir ön ses tonsuzlaşmasıdır. Özellikle Doğu grubu ağızları ceket kelimesinin ön sesini tonsuzlaştırarak kullanırlar: çeket "ceket" <Fr. jaquette (DÇÇ.); ç̇aket/ç̇eḳat "ceket" <Fr. jaquette (Riz.); çeket "ceket" <Fr. jaquette (urf.).

Yazı dilinde tonsuz karşılığı bulunmayan /r/ ünsüzü, Rize ili ağızlarında diş eti bölgesinden ön damak bölgesine kayarak bir dereceye kadar tonsuzlaşır. Rize ili ağızlarında çok yaygın olarak görülen bir karakteristik özelliktir: úya "rüya" <Ar. ruʾyā, ićā "rica" <Ar. recā, as gel- "rast gel-" <Far. rāst + T. gel-, emezan "ramazan" <ramażān (Riz.).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde t>d değişimi geçirmiş bazı kelimeler ağızlarda bu değişimi geçirmemiş, aslını koruyup tonsuz olarak kalmışlardır: tana "dana" <OT tana, taha "daha" <OT taḳı, tike "diken" <ET tikän, tök- "dök-" <ET tök-, tut "dut" <Far. tūt...

İnce ünlülü seslerle hece kuran /k/ sesinin tonlulaşmayıp tonsuz kalma oranı yazı diline kıyasla ağızlarda daha fazladır: kėy- "giy-" <OT kiy-, " kėydir- "giydir-" <ET keḍür-, kėt- "git-" <ET kė:t-, ḳósder- "göster-" <közder-, kėrçeg "gerçek" <ET kirçek, kėş "geç" <ET keç, kölge "gölge" <ET köligä, küreş- "güreş-" <Et küreş-, köm-" göm-" <ET köm-...

İncelediğimiz çalışmalarda ön ses /s/ tonsuzunun korunması yabancı kökenli bir kelimede görülür, bunun dışında Türkiye Türkçesi yazı dilinde ön seste s>z tonlulaşması geçirip de ağızlarda aslını korumuş başka bir /s/ tonsuzu tespit edilmemiştir: sė gin "zengin" <Far. sengīn (An).

Kısaltmalar

Ar. : Arapça

ET : Eski Türkçe

EAT : Eski Anaolu Türkçesi

Far. : Farsça

Fr. : Fransızca

İt. : İtalyanca

OT : Orta Türkçe

Rum. : Rumca

TDK : Türk Dil Kurumu

T. : Türkçe

Yay. : Yayınları, yayını

Metinde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri

ˊ: Ünsüzler üzerinde telaffuz noktasının daha öne kaydığını gösteren işaret.

‘: Kendisinden sonra gelen hecenin vurgu işareti.

1. Ünlüler

ā: Normalden uzun a sesi.

á: a-e arası ünlü.

ȧ: a-ı arası ünlü.

ä: açık e sesi.

ė: e-i arası ünlü.

ē: Normalden uzun e sesi.

ī: Normalden uzun ı sesi.

í: ı-i arası ünlü.

ī: Normalden uzun i sesi.

ó: o-ö arası ses.

ō: Normalden uzun o sesi.

ū: Normalden uzun u sesi.

ú: u-ü arası ünlü.

2. Ünsüzler

ć: Yarı sızıcı, tonlu, diş eti /c/ ünsüzü.

ḉ: Yarı-sızıcı, tonsuz, diş eti /ç/ ünsüzü.

ġ: Arka damak /g/’si.

ĝ: Patlayıcı gırtlak /g/’si.

ẖ: Hırıltılı /h/ sesi.

ḥ: Gırtlak /h/’si.

ḳ: Arka damak /k/’si.

k: Dip damak /k/’si.

k̲: Tonsuz, orta damak, yarı kalın ünlülerle hece kuran /k/ ünsüzü.

K: k-g arası ünsüz.

Ḳ: ḳ-ġ arası ünsüz.

ļ: Art veya yarı art ünlürle hece kuran akıcı, sızıcı, tonlu art damak ünsüzü.

: damak /n/'si.

: Tonsuzlaşmış, diş eti-ön damak /r/ ünsüzü.

S: z-s arası ünsüz.

T: t-d arası ünsüz.

w: Çift dudak /v/'si.

Kullanılan Kaynakların Kısaltmaları

Af.: Afyonkarahisar Merkez Ağzı

Ant.: Antalya ve Yöresi Ağızları

Ay.: Aybastı Ağzı

Bar.: Bartın ve Yöresi Ağızları

Bil.: Bilecik İli Ağız İncelemesi

DÇÇ.: Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı

Diy.: Diyarbakır Ağzı

Erz.: Erzincan ve Yöresi Ağızları

Gir.: Giresun İli ve Yöresi Ağızları

KBA.: Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları

Kem.: Kemaliye Ağzı

Kır.: Kırşehir ve Yöresi Ağızları

Kov.: Kovancılar Ağzı (Sadece yerli ağzı ve sözlü derleme)

Man.: Manisa Ağızları

Mal.: Malatya İli Ağızları

Muğ.: Muğla ve Yöresi Ağızları

Nev.: Nevşehir ve Yöresi Ağızları

Riz.: Rize İli Ağızları

Svr.: Siverek Merkez Ağzı

Trb.: Trabzon ve Yöresi Ağızları

Urf.: Urfa Merkez Ağzı

Uş.: Uşak İli Ağızları

Kaynakça

Akar, A. (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aydın, M. (2002). *Aybastı Ağzı.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Boz, E. (2006). *Afyonkarahisar Merkez Ağzı.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Buran, A. (2002) "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", Türkbilig. 2002/4, s. 97-104.

Caferoğlu, A. (1963). "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, Cilt 11, s. 1-32.

Cemil, G. (2021). *Malatya İli Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Demir, N. ve Aydoğdu, Ö. (2009) *Giresun İli ve Yöresi Ağızları.* Giresun: Giresun Valiliği.

Demir, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Doğan M. (2018). *Kovancılar Ağzı.* Elâzığ: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk,* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Erdem, M. D. ve Bölük, R. (2012). *Antalya ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Erten, M. (2011). *Diyarbakır Ağzı.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Gülensoy T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Gülensoy, T. ve Alkaya, E. (2003). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*. Ankara: Akçağ.

Gülsevin, G. (2002). *Uşak İli Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Günşen, A. (2019). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları.* Ankara*:* Türk Dil Kurumu.

İlker, A. (2017). *Manisa Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Karaağaç, G. (2013) *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.

Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (1994). *Bartın ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü:* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi.* İstanbul: Liber Plus.

Özden, M. (2016). *Bilecik İli Ağız İncelemesi.* İstanbul: Paradigma Akademi.

Özçelik, S. (1997). *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Özçelik, S. ve Boz, E. (2001). *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Özçelik, S. ve Boz, E. (2019). *Siverek Merkez Ağzı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Özek, F. (2016). *Kemaliye Ağzı.* İstanbul: Kesit.

Özkan, M. (2013). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* İstanbul: Filiz Kitabevi.

Sağır, M. (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tosun, İ. (2010). *Doğu Anadolu Halk Ağızlarının Ortak Dil Özellikleri.* Van: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, Erişim Tarihi: 23. 08. 2022 https://sozluk.gov.tr/

Ritüel-Dil İlişkisi Bağlamında Türkçe Dualaların İşlevselliği

Mustafa ARSLAN[*]

Didem Gülçin ERDEM KÜK[**]

Özet

Dualar, insanın sözün etki gücünden faydalanarak kendisinden daha güçlü bir varlığa sığınma ihtiyacının ürünü olup insanlık tarihi kadar eski sözlü anlatım örnekleridir. İnancı, mensupları nazarında anlamlı olan gösterge ve sembollerle şifreleme özelliği gösteren dualar; istek ve dileklerin dil aracılığı ile yakararak iletilmesi esasına dayalı bir yapı ve muhteva üzerine kurulur. Bir bellek enstrümanı olan sözün malzemesini teşkil ettiği duaların kodlama, kaydetme, geri çağırma, anımsatma gibi misyonlar yüklenerek parça-bütün ilişkisi bağlamında, belleğin somutlaşmış formları arasında yer alma özelliği gösterdiği ifade edilebilir. Söz, yalnızca bir yazısız toplum malzemesi değil; kuran, biçim veren, düzenleyen bir aygıttır. Bu yönüyle ritüellerin temel belirleyenleri arasında yer alan sözün dilek-istek anlamıyla örülerek kendi içerisinde ahenkli ve ritmik bir söyleyişe kavuşturulmasıyla dua metinleri meydana gelir. İnanç sistemlerine ait epistemoloji kümelerini koruma ve aktarma özelliğine sahip olan dualar, her ölçekteki teolojik sunum olayının temel malzemeleri arasında yer alır. Günlük konuşma dilinden farklı olarak dua metinlerinde kullanılan dil, kutsal alan ile teması mümkün kılacağına inanılan sanatlı ve estetik bir dildir. Duaların dokusal inşaları göz önünde bulundurulduğunda ürünü oldukları inanç grubunun kutsal alan kurgularına, hayatı ve dünyayı kavrama biçimlerine ve teolojik tasarımlarına ait kodlamalar barındırdıkları ifade edilebilir. Teolojik tasarım evrenlerinin şifrelerini taşıyan dualar, ritüellerin çekirdeğini teşkil eder. Ritik akış, merkeze alınan dualarının etrafında gerçekleşir**.** Bu yönleriyle dualar, mikro düzeyde, temel yaratım ve icra bağlamları olan ritüeller içerisinde işlevsel olma özelliği yüklendikleri gibi makro düzeyde de taşıdıkları sembol ve göstergelerle çıktısı oldukları kültürel bağlam çerçevesinde çeşitli işlevler üstlenir. Dualar, sembolik bir dokusal örüntü üzerine inşa edilmeleri dolayısıyla ürünü oldukları dilin imkânlarını sonuna dek kullanan ve bu imkânları genişleten yaratmalardır. Türkçe, gerek semantik ve yapısal özellikleri itibariyle gerekse söz dağarcığının ve ifade olanaklarının zenginliğiyle kutsal alanla iletişime geçme noktasında etkili bir dildir. Dua metinlerinin kurgulanmasında ve aktarılmasında yeterlik seviyesi yüksek bir dil olan Türkçe, ibadet dili olarak da kullanılmaktadır. Buradan hareketle, bu çalışmada, Türkçe dualar, tarihsel süreklilik bağlamında ele alınacak ve bu duaların ritüel-dil ilişkisi bağlamında işlevsel boyutlarına odaklanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dua, ritüel, dil, işlev.

Giriş

Dua sözcüğü, Türkçe Sözlük içerisinde "1. Yakarış. 2. Tanrı'ya yalvarma, yakarış için söylenen dini metin." şeklinde tanımlanmaktadır (2009: 573). Arapça kökenli bir sözcük olup çağırmak, seslenmek gibi sözcüklerle ilişkili olan "dua" sözcüğünün tanımına ilişkin Şemsettin Sami tarafından hazırlanan Kâmûs-ı Türkî içerisinde şu ifadeler yer alır: "1. Cenâb-ı Hakk'a yalvarma, niyaz 2. Birinin iyiliği için Cenab-ı Hakk'a yalvarma." (2014: 479). Bir tasavvufî terim olarak dua, yakarma, niyaz, dilek dileme, hâlini arz etme gibi anlamlara gelmektedir. Teslimiyeti, inanmışlığı ve ümidi ifade eden dualar, kalıplaşmış sözlerle iyi dileklerde bulunmayı sağlar. Duaların kökeninde, belirli durumlara özgü söylenen kalıplaşmış ifadelerin sihirli bir gücü olduğu ve bu sözlerin tekrar edilmesinin kutsal güç/güçleri harekete geçireceği inancı yer alır (Çobanoğlu-Çobanoğlu, 2015: 2).

Annemarie Schimmel, Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri (2004) adlı eserinde, sözün kutsalla olan ilişkisi üzerinde durarak, kelamın kutsal olma özelliğini vurgulayan özel bir okuma tarzı sayesinde gündelik hayattan uzak tutulduğunu kaydeder. Schimmel'e göre sözün gerçekleştirme gücü vardır. Yaratıcıdan

[*] Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, marslan@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1133-7373

[**] Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dgulcine@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4321-911X

gelmesi dolayısıyla zaten kutsalla ilişkilendirilen sözden, yine yaratıcıya yanıt verme noktasında faydalanılır (2004: 152, 181). Geleneksel toplumlarda dua vermek, bir tür hediyeleşme biçimidir. İlahi güçlere, tabiata ve insanlara yönelik karşılıklı olarak hediyeleşme, bir çeşit "kozmik borç-alacak" hesaplaşmasıdır. Herkesin kendi alan ve sorumluluğunu bilerek davranmasını gerektiren bu karşılıklı ilişki, tarafların evren ve toplum içerisindeki koordinatlarına ve üzerlerine düşen kozmik borç-alacak miktarına göre biçimlenir (Arslan, 2015: 108).

Ürünü oldukları inanç grubunun kutsal alan kurgularına, hayatı ve dünyayı kavrama biçimlerine ve teolojik tasarımlarına ait kodlamalar barındıran dualar, ritüellerin çekirdeğini teşkil eder. Ritik akış, merkeze alınan duaların etrafında gerçekleşir. Bu yönleriyle dualar mikro düzeyde, temel yaratım ve icra bağlamları olan ritüeller içerisinde işlevsel olma özelliği yüklendikleri gibi makro düzeyde de taşıdıkları sembol ve göstergelerle çıktısı oldukları kültürel bağlam çerçevesinde çeşitli işlevler üstlenir.

Dualar, ürünü oldukları dilin imkânlarını sonuna dek kullanan ve bu imkânları genişleten yaratmalardır. Türk dili, dua metinlerinin yaratılması noktasında yeterlik düzeyi yüksek bir dil olma özeliği gösterir. Dahil olunan inanç daireleri değişse de Türkçe, geçmişten bugüne, birey düzeyinde kendi dilinde yakarmanın sağlayıcısı olduğu gibi, çeşitli ritüel bağlamlarında icra edilen dua metinleri vasıtasıyla korunan ve yaşatılan kültürel belleğe ait işaretlemelerin malzemesini de temin etmektedir. Kök Tengri'den Hakk'a, duaların muhatabı olan yaratıcının isimlendirmesi değişse de Türkçe kurulan dualar, çeşitli özellikleri muhafaza edilerek günümüze dek yaşatılmıştır. Bu tespitten hareketle, Türkçe duaların dünden bugüne muhafaza ettikleri dokusal özelliklerin değerlendirilmesi ve ritüelik işlevlerinin saptanması, Türk evren tasarımının teolojik boyutuna ait önemli hususların açığa çıkartılmasına yardımcı olacaktır.

1. Türkçe Duaların Dokusal İnşaları

Doku, dil ile yaratılan halk bilgisi ürünlerinin malzemeleri ile ilişkili bir kavramdır. Sözlü halk bilgisi yaratmalarında dilin nasıl işletildiğinin bilgi alanı olan doku, Alan Dundes'nin ifadesiyle: "Çoğu türlerde ve sözlü bir karakterde olanların hepsinde, hususi fonemlerin ve morfemlerin içinde yer aldığı dildir." (1998: 108). "Belirli bir sanat özelliği olan ve estetik kaygı taşıyan iletişime ait sosyal bir hadise sonunda ortaya konulan" (Ekici, 1999: 27) sözlü halk bilgisi yaratmalarında doku, metnin inşa malzemesini teşkil eden dile ait hususiyetlerin önemine işaret eder. Halk bilgisi ürünlerinin metin ve bağlam ile birlikte üç temel dinamiği arasında yer alan doku, metnin diline has karakteristik özelliklerin toplamıdır. Metne has karakteristik özelliklerin tayininde ise söz dizimi, söz sanatları, mecazlar, kalıp sözler gibi unsurlar belirleyici roller üstlenmektedir.

Sözlü kültür ürünleri arasında önemli bir yeri olan Türkçe duaların sözel dokusal özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, yapı ve muhtevalarının meramı, övgü ve yüceltme eşliğinde ifade etmeye yönelik olarak kurulduğu görülmektedir. Geçmişten bugüne, yaratıcıya verilen adlar değişse de yaratıcının yüceliği ve ululuğu fikri aynı kalmıştır. Bu fikir, dua sözlerinde, anlamla ilgili bir sanat olan iltifat sanatına sıkça başvurulmasıyla kendini gösterir. Aşağıda, üç ayrı inanç dönemine ait dua metinlerine yer verilerek metinlerde iltifat sanatının yoğunluğuna dikkat çekmek amaçlanmaktadır:

"Nur ile zulmet nasıl
Birbirine karışmış; yeri göğü kim
Yaratmış (diye) öğrendik;
Yine Arkon yer tanrı ne vasıta
İle yok olacak; nur ile
zulmet nasıl ayrılacak;
ondan sonra ne olacak (diye)
öğrendik; Ezrua tanrıya Güneş
Ay tanrıya, kudretli tanrıya
Bunlara inandık,
Dayandık. Nigoşak olduk.
Dört nurlu damgayı gönlümüz
Damgaladık. Birincisi sevmek (olup)
Ezrua tanrı damgası; ikincisi
İnanmak olup Güneş, Ay tanrı
Damgası; üçüncüsü (Allah'tan) korkmak (olup)
Beşiz tanrı damgası; dördüncüsü
İrfan olup Burkanlar
Damgasıdır. Tanrım zihnimizi
Kalbimizi bu dört
Türlü tanrılardan uzaklaştırdık
İse; onları yerinden oynattık
İse, şimdi tanrım günahtan
Fariğ olarak dua ederiz…
Manastar hirza (Bizi bağışla)." (Günay-Güngör, 2019: 173-174)

"Yücelerden Yücesin,
Kimse bilmez nicesin
Güzel Tanrı,
Nice cahiller seni gökte arar yerde ister.
Sen bizzat mü'minlerin gönlündesin
Daim duran Cebbar Tanrı.

Ulu yollar üzerine
İmaretler yapayım senin için.
Aç görsem donatayım senin için.
Alırsan ikimizi canını beraber al.
Bırakırsan ikimizin canını beraber bırak,
Keremi çok Kadir Tanrı." (Ergin, 1996: 122)

"*Dualar saf ola, muratlar hâsıl ola. Vakitler hayrola, hayırlar fethola, şerler defola! Cem erenlerinin nur cemaline aşk ola! Yüce Allah cümlemizi Ehlibeyt'e nail eyleye! Himmet sahiplerinin himmetleri üzerinizde hazır ve de nazır ola! Hak, Muhammed, Ali utandırmaya! Cehennem narına yandırmaya! On İki İmamlar yardımcınız ola! On iki imam yolunda İmam Cafer kavlimiz! Kıblegahımız Muhammed, secdegahımız Ali! Pirimiz, üstadımız Hünkâr Hacı Bektaş Veli! Gerçekler demine, evliya keremine, gönüller birliğine Hü diyelim! Hü!"* (Erdem Kük, 2021: 183)

Metinlerden ilki, Uygur dönemine ait bir dua metni olup, Mani dini bağlamında ortaya konulmuştur. İkinci metin, Türk kültür ve edebiyatının önemli eserleri arasında yer alan Dede Korkut Hikâyelerinden alınmış olup henüz kabul edilen İslamiyet ile Gök Tanrı inancının etkilerinin birlikte görüldüğü bir dua metni olma özelliği gösterir. Üçüncü metin ise, Alevi inanç sistemi bağlamında ortaya konulan bir gülbank metnidir. Üç duada da yaratıcıyı övme, methetme; insanın yaratıcı karşısındaki acziyetinin farkında olma durumu söz konusudur. Teolojik alan kurgusunun önemli belirleyenleri arasında yer alan bu fikir, doğrudan ifade edilmemiş; onun yerine Türk dilinin imkânlarından faydalanılarak, çeşitli söz ve anlam sanatlarına başvurmak suretiyle yansıtılmıştır.

Dil, kutsal kavramının içini dolduran, bu kavrama anlam kazandıran bir form olma özelliği gösterir. Semantik açıdan birbirlerini tamamlayan kavram çiftlerinin kullanılması ve teolojik hiyerarşiye uygunluk gibi hususiyetler, Türkçe duaların sistemli bir anlam örüntüsü üzerine inşa edildiğinin kanıtı niteliğindedir. Bununla birlikte, nidâ sanatından faydalanılarak hitap sözlerine yer verilmesi, teolojik figür ve olayların telmih yoluyla anılması, mecazlardan yararlanılması gibi hususlar da Türkçe duaların dokusal kurgusunda estetik kaygı güdüldüğünün kanıtı niteliğindedir. Türkçe dualar, gündelik dilden farklı olarak mecazlı ve estetik bir dil ile örülür. Çeşitli sanatlar ve iç kafiyeler ile estetize edilen sözün dilek-istek kipleriyle çekimlenmesi esasına dayalı bir biçimde kurulan Türkçe dualar, merama uygun nitelikte muhtevalar taşır. Aşağıdaki dua, kam tarafından yeni evli çifte verilen bir alkış örneğidir. Alkış metninde kullanılan "ateş" sözcüğü, aile kurumu ile özdeşleştirilen ocak kültünü telmih etmektedir. Alkışta, "ol-" fiili, emir kipiyle çekimlenmiş, temennilerin gerçeğe dönüşmesi arzusu, zorunluluk anlam ve ifadesi verilerek güçlendirilmiştir:

"Yanan ateş kömürlü olsun,
Yeniden kurulan ev zengin olsun!
Sahiplerinin çocukları olsun!
Hayvanları ve yiyecekleri olsun!
Evin yaşantısı refah içinde olsun,
Zengin saba dolu olsun!" (Lvova vd., 2013: 152)

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce kullandıkları dua ve yakarış ifadelerinin büyük çoğunluğu, İslamiyet'ten sonra da yaşamaya devam etmiştir. İslamiyet'in henüz kabul edildiği döneme ait bir eser olan Kutadgu Bilig'te yer alan duaların tamamına yakını Türkçedir ve methiye niteliğindeki bu dualarda "selâm, fena, senâ, surat" sözcükleri dışında Arapça söz bulunmamaktadır (Ögel, 2001: 719-721). Türkçe, gerek semantik ve yapısal özellikleri itibariyle gerekse söz dağarcığının ve ifade olanaklarının zenginliğiyle kutsal alanla iletişime geçme noktasında etkili bir dildir. Dua metinlerinin kurgulanmasında ve aktarılmasında yeterlik seviyesi yüksek bir dil olan Türkçe, ibadet dili olarak da kullanılmaktadır. Alevi-Bektaşi inanç sisteminin temel ibadet biçimi olan cem ritüellerinde icra edilen gülbank[1] ve tercüman gibi dualar ile yakarış mahiyeti taşıyan deyişlerin tamamına yakını Türkçedir. Nazım yahut nazma yaklaşan yapıda kurulan bu dualar, meramın aktarılması, taleplerin dile getirilmesi gibi hususlarda yeter bir düzey taşıdıkları gibi, yaratıcıyı ve kutsalları övme, teolojik alana ilişkin işaretlemeler yapma, tarihsel ve inançsal belleği diri tutma gibi noktalarda da işlevseldirler.

Aşağıdaki gülbank örneği, kütükçü hizmeti sahibine dede tarafından verilmiş olup yukarıda aktardığımız alkış örneğine benzer şekilde, "ocak" kültü telmih edilerek mecaz-ı mürsel sanatı yardımıyla "aile" kavramından söz edilmiştir:

"…Kütükçü hizmetlerin kabul olsun, muratlar hâsıl olsun. Şah-ı Merdan, evliyalar yardımcın olsun. Evlerin ocakların şen, kısmetlerin gür olsun. Yarın Hak dergâhında yüzün ak ve de pak olsun. Kaygusuz Sultan şefaatçin olsun." (Erdem Kük, 2021: 180).

Türkçe dualar, genellikle kurallı, düz cümlelerden müteşekkil bir yapı arz eder. Uyak ve kafiye kullanımıyla sağlanan ahenk ve sözdizimi ortaklığıyla, malzeme olarak kullanılan Türkçenin incelikleri, hareket kabiliyeti ve sanat yönü ön plana çıkartılmıştır. Türkçe dualarda, sentaktik paralelizmin, dolayısıyla da ahengin sağlayıcısı olan unsurlar arasında ortak fiil çekimleri de yer alır. Emir yahut dilek-istek kipleri ile çekimlenmiş fiiller, gerçekleşmesi arzu edilen istek ve dilekleri bildirme amacına hizmet eder.

Sözlü kültür ürünlerinde dokunun varlık ve öneminin kanıtı, söz konusu yapıların ürünü oldukları dile bağımlılığıdır. Dile bağımlılık ile kastedilen, başka bir dile çevrilmelerinin zorluğu yahut çevrilmeleri hâlinde anlamda tahribat meydana gelme olasılığıdır. Bu noktada, Dundes, çeviri imkânının sınırlı olduğu türlerin sözcük kadroları ve muhtevaları itibariyle değişime daha az açık olduğu ve kalıplaşma özelliği gösterdiklerine dikkat çeker (Dundes, 1998: 108). Türkçe dualarda yer alan alkış sözleri de çevrilmelerinin güçlüğü yahut çevrilmeleri hâlinde oluşabilecek anlam kayıpları göz önünde bulundurulduğunda, dokusal olarak Türk diline bağımlılık gösteren ifadelerdir:

"Ocağına Hızır uğrasın, darda kalanda imdâdına yetişsin."

"İki cihan serverinin şefâatine mazhar olasın."

"Allah görünür görünmez kazâları savuştursun."

"Altın bahtlı, altın tahtlı olasın."

"Allah dirlik-düzenlik vere." (Akalın, 1990: 87-117).

[1] Gülbanklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem Kük, 2021.

2. Türkçe Dualaların Ritüelik İşlevleri

Eski Türklerde, dinî muhtevalarını uzun sure muhafaza ettiği bilinen temsiller, tertip edilme amaçlarına uygun olarak "şeylan", "sığır" ve "yuğ" şeklinde isimlendirilmiştir. Sosyal hayatın biçimlenmesinde son derece önemli ve etkili olan bu ayinlerde şiirin ve şairin yeri son derece büyüktür. Büyücülük dinînin hâkim olduğu dönemde din adamı statüsü de bulunan şair, bu törenlerin yönetiminden sorumlu kişidir. Törecilik inancında dinî misyonunu kaybeden şair, yine de bu törenlerde yer almaya devam etmiş ancak "sihirbaz, büyücü, bakıcı" gibi isimlerle anılarak "sihirbazâne" şiirler tanzim etmiştir. Sonraki süreçte içtimaî iş bölümüne gidilmesi neticesinde şair ruhanî gücünü tamamen yitirerek bu törenlerden çekilmiştir. Şiirin bu törenlerdeki misyonu de şair tipolojisindeki evrilme sürecine paralel olarak değişim göstermiştir. Şeylanlardaki kasideler, sığırlardaki destanlar ve yuğlardaki mersiyeler başlangıçta dinî bir mahiyeti olan ve ibadet edilen mabutlara özgü birer ilahî niteliğindedir. Daha sonra dinî-sihirbazâne mahiyete bürünen bu şiirler, zamanla tamamen din dışı kalmıştır (Köprülü, 2012: 128, 83, 88, 106).

Dua sözlerinin en önemli amacı, kişinin olağanüstü olarak gördüğü ve hayatına tesir edebileceğine inandığı varlıklardan, yaratıcıdan yardım dilemesi ve ona/onlara halini bildirmesidir. Bu anlamda dualaın temel işlevinin insanın kendisini psikolojik olarak daha rahat hissetmesine zemin hazırlamak olduğu ifade edilebilir (Kapağan, 2014: 805). İnanç sistemlerine ait epistemoloji kümelerini koruma ve aktarma işlevi üstlenen dualar, teolojik alanın kültüre özgü biçimlenmesinin de izlerini taşır. Bir bellek enstrümanı olan sözün malzemesini teşkil ettiği dualaın kodlama, kaydetme, anımsatma, geri çağırma gibi işlevler üstlenmesi, parça-bütün ilişkisi açısından bakıldığında kaçınılmazdır. Türkçe dualaın temel işlevi de teolojik alana ilişkin işaretlemeler yaparak kültürel arka planın da göz ardı edilmediği bir inanç haritası oluşturmaktır.

Bahaeddin Ögel, eski Türk düşüncesine ait inceliklerin ve söyleyiş özelliklerinin değişen dinlerle birlikte gelişme gösterdiğini ancak özünü koruduğunu ifade eder. Ögel'e göre, değişen inanç daireleri, Türklerin Tanrı ile yüksek sesle konuşup ondan hâcet ve meded dileme alışkanlıklarını değiştirmemiştir. Belirli bir mantık sistemi içerisinde gelişen Türkçe dualar, İslamiyet'ten önceki çağlardan günümüze dek muhafaza edilen Türk halk felsefesinin izlerini taşır (Ögel, 2001: 728- 737). Türk diliyle kurulan dualar, mikro düzeyde, temel yaratım ve icra bağlamları olan ritüeller içerisinde işlevsel olma özelliği yüklendikleri gibi makro düzeyde de taşıdıkları sembol ve göstergelerle çıktısı oldukları kültürel bağlam çerçevesinde teolojik kurgunun naklini ve muhafazasını sağlamak, değerlere, toplum kurallarına ve törelere destek vermek gibi işlevler üstlenirler.

J. L. Austin tarafından geliştirilen söz edimi kuramı, bir şey söylemenin bir şey yapmak olduğu görüşünden hareket eder. Dil kullanımını yalnızca dünya hakkında bildirimlerde bulunmak ve betimlemeler yapmakla sınırlandırmayan bu kuram, dile daha kapsayıcı bir noktadan bakarak (Çelebi, 2014: 81) sözün aksiyon boyutuna dikkat çeker. Söz vasıtasıyla yerine getirilen eylemler, Austin tarafından "edimsöz" olarak adlandırılarak beş grupta toplanmıştır. Dualar, bu başlıklar içerisinden "tutum ve davranışlar sergileme" kapsamında değerlendirilmektedir (Austin, 2009: 19-20'den akt. Çelebi, 2014: 81). Söz edimi kuramı, dilin yerine getirdiği, karşıladığı işlevler ile ilgilenir ve bireylerin dil ile gerçekleştirmeyi amaçladıkları eylemlerin ne olduğu sorusuna odaklanır. Tüm ifadelerin, sahip oldukları anlamın yanında, belirli güçlerle belirli işler yaptıkları görüşüne dayanan söz konusu kuramın teorisyeni Austin, üç çeşit edimden söz etmektedir. "Düzsöz", "edimsöz" ve "etkisöz" şeklinde yapılan sınıflandırma bağlamında (Levinson, 1992: 236'dan akt. Çelebi, 2014: 85) Türk dili ile kurulan dualaın dinleyiciyi etkileme güçleri göz önünde bulundurulduğunda, "etkisöz edimi" olma özelliği taşıdıkları ifade edilebilir. Etkisöz edimi, bir şey söylemenin, konuşan kişinin, dinleyici ya da başka kişilerin duyguları, düşünceleri yahut edimleri üzerinde dolaylı etkilerde bulunmasını kasteden bir kavramdır (Austin, 1975: 119-121'den akt. Çelebi, 2014: 86). Buradan hareketle, Türkçe edilen dualaın anadilinde

dua eden icracı ile bu duayı dinleyenler arasında ortak anlam kodları kaynaklı bir etki alanı oluşturduğu muhakkaktır.

Sonuç

Türk evren tasarımının önemli bir boyutunu teşkil eden teolojik kurgu, dinler üstü bir yapıda inşa edilmiş olup sabit kalan kimi unsurlarla her dönemde varlığını sürdürmüştür. Bu kurgu, Türk dili ile kurulan dualarda da çeşitli sembol ve göstergeler aracılığıyla şifrelenmiş durumdadır. Türkçe dualar, yaratıcıyı ve kutsalları övme, teolojik alana ilişkin işaretlemeler yapma, tarihsel ve inançsal belleği diri tutma gibi noktalarda işlevseldir. Geçmişten bugüne, farklı ritüel bağlamlarında icra edilen dua örnekleri incelendiğinde, dahil olunan inanç daireleri değişse de Türkçenin her dönemde dua dili olarak kullanılmaya uygun bir dil olma özelliği gösterdiği ifade edilebilir.

Nazma yaklaşan bir yapıda kurulan Türkçe dualarda kullanılan dil, gündelik dilden farklı olarak estetik bir boyut barındırmaktadır. Katmanlı bir dokusal yapı üzerine inşa edilen Türkçe dualar, işlek ve hareketli bir dilin çıktıları konumundadır. Bir dilin gelişmişlik düzeyinin soyutun ifade edilebilmesi noktasında sunduğu olanaklar ile ilişkili olduğu bilgisinden hareketle, kavramlar arasında kurulan bağlar, mecazlar, sanatlı söyleyiş kaygısı, ritmik inşa gibi hususlar, Türkçe duaların kutsal alana ulaşmayı mümkün kılacağına inanılan etkili ve özel bir malzeme ile kurulduğunun kanıtı niteliğindedir.

Kaynakça

Akalın, L. S. (1990). *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Arslan, M. (2015). "Kültürel Bellek Bağlamında Hoşgörü ve Barışın Arkaplanı", *II. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü ve Barış Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, Nevşehir.

Austin, J. L. (1975). *How to Do Things with Words* (ed. J. O. Urmson). Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Austin, J. L. (2009). *Söylemek ve Yapmak,* (çev. R. L. Aysever). Metis Yayınları, İstanbul.

Çelebi, Vedat (2014). "Gündelik Dil Felsefesi ve Austin'in Söz Edimleri Kuramı", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy,* 4: 73-89

Çobanoğlu, Ö., Çobanoğlu, S. (2015). "Türk Halk Kültüründe Konuşmalık Türler Bağlamında Sözel Nasihatler, Dua ve Beddualar", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 7: 1-32.

Dundes, A. (2006). "Doku, Metin ve Konteks", (çev. Metin Ekici). *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar I,* (3. baskı). (haz. M. Öcal Oğuz vd.). Geleneksel Yayınları, Ankara.

Ekici, Metin (1999). "Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text). Doku (Texture). Sosyal Çevre ve Şartlar (Konteks) İlişkisinin Önemi", *Millî Folklor,* 39: 25-34.

Erdem Kük, D. G. (2021). *Alevi-Bektaşi Gülbankları -Bağlam Merkezli Bir Yaklaşım-,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Ergin, M. (1996). *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Güngör, H., Günay, Ü. (2019). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, (2. baskı). Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Kapağan, E. (2014). "Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler", *Turkish Studies,* 9/3: 801-810.

Köprülü, F. (2012). *Edebiyat Araştırmaları I*, (5. baskı). Akçağ Yayınları, Ankara.

Levinson, C. S. (1992). *Pragmatics*, Cambridge University Press, Cambridge.

Lvova, E.L.-Oktyabrskaya, İ.V. vd. (2013). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri,* (çev. Metin Ergun). Kömen Yayınları, Konya.

Ögel, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Polat, K. (2007). "Kırgız Halk Dindarlığında Dua Fenomeni", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (ed. İsmail Hakkı Göksoy vd.). Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta.

Sami, Ş. (2010). *Kamus-ı Türkî,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Schimmel, A. (2004). *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri –İslama Görüngübilimsel Yaklaşım-,* (çev. Ekrem Demirli). Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkçe Sözlükte Madde Başı Olan Kelimelerde Yer Alıp Unutulan Kök Kelimeler

Nadir İLHAN*

Özet

Diller değişime kapalı, durağan, donuklaşmış sistemler de değildir. Onların değişmeyen temel kuralları, özellikleri yanında dilin insanla birlikte değişip gelişme özelliğine bağlı olarak canlı bir varlık olmasıyla birlikte dil sistemleri içerisinde farklılaşmalar, başkalaşımlar da ortaya çıkabilmektedir. Türkçede olduğu gibi bütün dünya dillerinde de dilin en eski söz varlığının bir bölümünün günümüzde kullanılan yaşan şekillerine ulaşamamasının temel nedenlerinden biri toplumsal etkileşime bağlı olarak yabancı dillerin etkisidir. Ancak diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de bazı kelimelerin unutulmasının diğer bir temel sebebi de eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimelerin baskın hala gelerek bazı kelimelerin kullanım görevlerini üstlenmesi onların yerine geçmesidir. Ancak unutulan bu köklerin günümüzde yalın halleri/ kök halleri yaşayan dilde kullanılmazken daha önceden kaynaşarak, kalıplaşarak oluşturdukları bir kısım kelime gövdelerinde yaşadıkları görülmektedir. Yapım ekleri ile kökler arasında daimi bir ilişki bulunduğu için yapım ekleri kelime kökleriyle daha kolay kaynaşabilmektedir. Bu kaynaşmaya bağlı olarak yapım eklerinin bir kısmını kökten ayırabilmek oldukça zordur. Bu sebeple kaynaşan köklerden yapım eklerini tespit edebilme konusunda çok dikkatli olmak gerekir. Dildeki bir kısım kökler unutulmuş olmakla birlikte, eklerle kaynaşarak oluşan *türemiş kökler* içerisinde varlığını sürdürmektedir. Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz'ın da kabul ettiği gibi bir kısım unutulmuş ve değişime uğramış kökleri tespit etmek mümkün olmayabilir. Ancak anlam ilişkileri dolayısıyla bugün kök gibi kullanılan bir kısım kelimelerin daha küçük ortak köklere indirgenebileceğini de kabul etmek yanlış olmaz. Bu çalışmada Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ünde tespit edilen 101 kelime kökü ve onlardan türetilen kelime gövdeleri üzerinedir. Anlam ilişkileri dolayısıyla ortak köke bağlanabilen gövde kelimelerden hareketle unutulan kökler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Söz varlığı, sözlük, madde başı, unutulan kök, gövde

Giriş

İnsanın toplumla iletişimini, ilişkisini sağlayan onunla birlikte var olup onunla birlikte gelişip yaşayan diller, insana özgü özel sitemler, toplumları, milletleri bir birinden ayıran, toplumun değer yargılarını en iyi şekilde yansıtan özel yapılardır.

İnsanlığın ilk atası ve onun çocukları ilk dili nasıl kullanmışlar, kavramları nasıl adlandırmışlar kelime köklerini nasıl belirlemişler sonra bu ilk dili nasıl farklılaştırarak pek çok farklı dili oluşturmuşlar tüm bu sorularının kesin cevaplarının ortaya konulması elbette imkânsız gibi görülmektedir. İlk insanların sahip oldukları yaşayış şartları ile bizim sahip olduğumuz şartlarımız bir olmadığı gibi Türkçeyi ilk kullananların dili kullanım şekilleri ile bu gün Türkçenin farklı lehçelerini konuşan insanların dili kullanma şekilleri, yaşayış tarzları, karşılaştıkları kavramlar kullandıkları eşyalar da aynı değildir. Ancak bütün bu değişimlere rağmen daha önce bir makalemizde de dile getirdiğimiz "*Bütün bu değişimlere farklılaşmalara rağmen dil sistemi içerisinde değişmeyen temel yapılar, gramer şekilleri, temel kelimeler, yapım ve çekim şekilleri, sözdizimi gibi unsurlar bir dili Millî dil yapan temel özelliklerdir*." (İlhan, 2020, s.141) sözlerimizde de ifade edildiği üzere Millî dillerin milletlere özgü olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Ancak diller tüm bu temel özelliklerine rağmen durağan, donuklaşmış sistemler de değildir. Onların değişmeyen temel kuralları, özellikleri yanında dilin insanla birlikte değişip gelişme özelliğine bağlı

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü nadirilhan@ahievran.edu.tr, nadirilhan@hotmail.com

olarak, dilin canlı bir varlık olmasıyla birlikte dil sistemleri içerisinde belki yüzyıllarla ifade edilecek çok uzun bir tarihi geçmişe bağlı bir takım başkalaşımlar, değişmeler farklılaşmalar da ortaya çıkabilmektedir.

Dilde bazı değişmeler olmasına karşılık Doğan Aksan da söz varlığını oluşturan bir kısım kelimelerin hiç değişmeden bir kısmının ise sessel değişimlerle günümüze ulaştığını ifade ettikten sonra fiillerin tarihi seyir içerisindeki durumlarıyla ilgili olarak da şöyle demiştir: "*Temel sözvarlığı içinde yer alan, sık kullanılan eylemlerden bugüne kadar değişikliğe uğramamış olanlar çoktur. Al-, bil-, boz-, öl-, kon-, sür- ... eylemleri bunlardandır. Sesçe değişime uğrayan* ***adırıl-*** *(ayrılmak). kör-(görmek).* ***olur-*** *(oturmak) . gibileri de boldur*." (Aksan 2002, s.35-36)

Türkçede olduğu gibi bütün dünya dillerinde de dilin en eski söz varlığının bir bölümünün günümüzde kullanılan yaşan şekillerine ulaşamamasının temel nedenlerinden biri yabancı dillerin etkisine olarak kabul edilebilir. Ancak diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de bazı kelimelerin kullanımdan düşmesinin ana sebeplerinden biri eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimelerin baskın hala gelerek bazı kelimelerin kullanım görevlerini üstlenmesi ve böylece kullanılmayan kelimenin de kullanımdan düşmesi şeklinde izah edilebilir. Örneğin daha önceki yazımızda da değindiğimiz gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, Yunus Emre divanında da geçen eyitmek fiili, en eski dönemlerden beri kullanılıp günümüzde de kullanılan demek, söylemek, anlatmak fiilleriyle eş anlamlı olduğu için, bu fiillerin kullanım yaygınlığının artmasıyla kullanımdan düşmüştür.

Dillerde Kelimeler Neden Unutulur

Toplumlar, kültürler bir birleriyle çeşitli yollarla ilişkiler kurmakta, etkileşim içerisinde olmaktadırlar. Ticaret, savaşlar-işgaller, dini etkiler, göçler ve benzerleri gibi çeşitli sebepler toplumların zaman zaman yer değiştirmelerine, başka toplumlarla ilişkiler kurmalarına sebep olan önemli etkenlerdir. Toplumla birlikte var olan diller ve onların söz varlıkları da zaman içerisinde toplumlar arası ilişkilerden etkilenmekte, dillerin bünyesine çeşitli sebeplere bağlı olarak yabancı kelimeler de girmektedir. Yabancı kelimelerin dile girmesiyle terk edilen bir kısım kelimeler olduğu gibi dilin kendi iç dinamiklerine işletim özelliklerine bağlı olarak da kendi kelimelerinin baskın hale gelmesiyle bazı kelimeleri de unutulmaktadır. Ancak unutulan bu köklerin günümüzde yalın halleri/ kök halleri yaşayan dilde kullanılmazken daha önceden kaynaşarak, kalıplaşarak oluşturdukları bir kısım kelime gövdelerinde yaşadıkları görülmektedir. "Türkçede Kökü Unutulan Kelimeler" (İlhan, 2020) başlıklı yazımızdan kelime köklerinin unutulması ile ilgili sebepleri anlattığımız bölüm kısaca tekrar edilecek olursa:

Dilimizde eskiden kullanılan kök kelimelerin unutulmasını üç temel nedene bağlamak mümkündür. ***Birincisi*** Doğan Aksan'ın da dediği gibi, "*Türkçe, geniş söz varlığının bir bölümünü, yabancı etkiye büyük ölçüde kapılarını açma ve yabancı sözcükleri yeğleme sonucunda yitirmiştir.*" (Aksan 1996, s.48) düşüncesine bağlayarak günümüze ulaşamayan, günümüz yazı dilinde kullanılmayan sözcüklerin kayboluş sebebini yabancı etkiye bağlayabiliriz.…

Türkçenin eski kelimelerinin bir kısmının günümüze ulaşmamasının **ikinci nedeni** ise eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimelerin baskın hale gelerek bazı kelimelerin kullanım görevlerini üstlenmesi ve böylece kullanılmayan kelimenin de yazı dilinden düşmesi şeklinde açıklanmalıdır.

Üçüncü olarak bazı yapım eklerinin çekim eklerinden farklı olarak kelime kökleriyle kaynaşarak kökün bir parçası haline dönüşebilmeleri dolayısıyla dil sistemimiz içerisinde yer alan bir kısım kök kelimeler bugün unutulmuştur. Kökü unutulan bu tür kelimelerin yapım ekli şekilleri bugün kelime kökü gibi algılanarak kullanılmaktadır.

Çekim eklerinden farklı olarak yapım ekleri ile kökler arasında daimi bir ilişki bulunmakta ve yapım ekleri kelime kökleriyle daha kolay kaynaşabilmektedir. Bu kaynaşmaya bağlı olarak yapım eklerinin bir kısmını kökten ayırabilmek oldukça zorlaşmaktadır. Bu sebeple kaynaşan köklerden yapım eklerini tespit edebilme konusunda çok fazla dikkatli olunması gerektiğini düşünen Muharrem Ergin, "Kökü unutulmuş ve kullanıştan düşmüş gövdelerde ise görünüşte yapım ekini kökten ayırmağa imkân yoktur. Çünkü böyle gövdelerde yapım eki kökle kaynaşmış bir şekilde bulunur ve gövde kök gibi görünür." (Ergin, 2005, s.123) sözleriyle unutulan kök kelimelerin varlığına dikkat çekmektedir.

Türkçede ileri ögeler konusundaki yazısında Ahmet Buran, "… Bir bölümü ise zaman içinde ses, şekil ve anlam değişmelerine uğramış, yeni bilgilerin adları haline gelmiş ve kök şekilleri kullanımdan düşmüştür" (Buran, 2017, s.144) demek suretiyle bazı köklerin unutulduğunu söylemektedir.

Türkçede kelime köklerinin özellikleri konusunda Türkçede köklerin genellikle tek heceli olduklarını, birden fazla heceden oluşan köklerin ise çok az olduğunu belirten Zeynep Korkmaz, çok heceli köklerin eski dönemlerde tek heceli kök olabileceğini kabul ederken, "…fazla heceli kelimelerin kök yapıları zamanla unutulmuş ya da değişikliğe uğramış olduğundan, bunları bugün tek heceli yalın köklere indirgemek mümkün değildir." (Korkmaz, 2003, s.10) sözleriyle Türkçede bazı köklerin unutularak kullanımdan düştüğünü ifade etmektedir.

Bizce de dildeki bir kısım kökler unutulmuş olmakla birlikte, eklerle kaynaşarak oluşan *türemiş kökler* (İmer, 1976, s.17) içerisinde varlığını sürdürmektedir. Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz'ın da kabul ettiği gibi bir kısım unutulmuş ve değişime uğramış kökleri tespit etmek mümkün olmayabilir. Ancak anlam ilişkileri dolayısıyla bugün kök gibi kullanılan bir kısım kelimelerin daha küçük ortak köklere indirgenebileceğini de kabul etmek yanlış olmaz.

Bu çalışmada Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ünde (TDK 2011) tespit edilen 101 kelime kökü üzerine olacaktır. Ancak bu kelimelerden *italik ile gösterilenler (30 kök)* daha önceki bir çalışmamızda işlendiği için aşağıdaki kelimelerden italik olmayanlardan bir kısmı üzerinde durulacak, unutulan köklerin ne tür kelimeler içerisinde yaşadığı işlenecektir.

Ağ, Al, Alça-, Ba-, *Ban, Bay, Bek*, Bıç-/Biç-, Bit-, *Bud, Bun*, Bü-, Büyü-, Çağ-, Çalka-, Çapra-, Çent-, Çıl, Çö-, *Dağı-*, Dam-, *Dar-*, Dar, Daya-, *Depre-*, Did-, *Dil-*, Dir-, Dire-, Dü, *Düg-/Tüg-*, Eğle-, Eksi, Enge, Gen (< Ken ET). Gev-, Giz, *Gö-*, Haş-, Ira-, Isla-, Issı, Işı-, İl, İl-, İssi, İv-, Kağan, Kanı, Kangı, Kar-, Kay-, Kıv-, Kıy-, Ko-, Kon-, *Kuc-*, Kur-, Kuşa-, *Kut,* Kut-/Kud-, Kuvan-, Küçü-, Kür, Od/Ot, Oku-, *On-, Ona-, Ög, Ögre-*, Sa-, Sa-, Sarı, *Sav, Sav-*, Sem-, *Seyre-, Sın-*, Sıy-, Sö-, *Sö-*, Sü, Tanı-, Tara-, *Tarı-*, Taş-, Taş/Dış, Teg, *Tüke-, Tün,* Ula-, Us, *Uva-/Ufa-*, Ün, Ya-, Ya-, Yaka, Yam-, *Yan-*, Yar-, Yaş/Yeş (Taze). *Yog, Yu-*, Yum-, Yükse-

Yukarıda verilen kelimelerden az sayıdaki kelime kökü isim veya fiil kökü bu gün kullanımda olsalar da bazı kelimeler içerisinde yer almakta ve bu kelime gövdeleri ile kökler arasındaki ilişki kök kullanımdan düştüğü veya kökte oluşan yapıda ses olayına bağlı değişmeler olduğu için kök açıkça görülememektedir. Örneğin sarar- fiili, komşu ismi ile onarım türemiş ismi içerisinde yer alan kelime kökleri açıkça görülmediği için kök ile eki de kolayca ayırmak mümkün olmamaktadır. Sarar- fiil gövdesi içinde sarı ismi yer almaktadır, ancak sarar- fiilinin oluşumuna bakıldığında sarı ismi üzerine –ar/<-er- yardımcı fiili gelmekte birleşme sırasında da ismin sonundaki –ı- ünlüsü düşerek sarar- şekli ortaya çıkmaktadır.

Komşu kelimesi kon- fiilinden türemiş olmakla birlikte yapı içerisinde –n- ünsüzü yer almamaktadır. Yapı "kon-uş > konşu > komşu" şeklinde fiilden isimle kelime türetimi sonra seslerin yer değiştirmesi sonra da aykırılaşma şeklindeki ses olaylarıyla komşu halini almıştır.

Onarım kelimesinin kökü olan onmak fiili başlangıçta şifa bulmak, iyileşmek, tedavi etmek, düzene girmek gibi anlamları karşılarken, türetilen kelimeler anlam daralmasıyla günümüzde alet ve makinalar için kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde de "*ongarmak Onarmak, iyileştirmek …*" anlamında kullanılan kelimenin kökü olarak gösterilen onmak fiili "*Sağlamak, onarmak, tedavi etmek, şifa bulmak: Man. I. 36, 288."* (Caferoğlu, 1968, s.141-142) anlamlarıyla sözlükte yer almasına karşın kelime günümüz Türkçesinde insanla ilgili olarak şifa bulmak birleşik kelimesi, iyileşmek fiili gibi kelimeler baskın hale geçerek on- fiili ve türevlerinin yerini almasına bağlı olarak, on- da kullanımdan çekilmiştir.

Türkçe Sözlükte tespit edilen ve kullanımdan düştüğünü kabul ettiğimiz 101 kök kelimeden isim ve fiil gövdeleri olmak üzere 274 kelimenin türetildiği ve bu kelimelerin kök gibi algılandığı, kullanıldığı görülmektedir. Bu unutulan kökler ve onlardan türetilen bazı kelimelerin yapıları, kullanımları çalışmada yer alacaktır.

Tablo 1. Unutulan Kökler ve Onlardan Türetilen Kelimeler

kök	**isim**	**isim**	**isim**	**isim**	**fiil**	**fiil**	**fiil**
ağ	ağıt				ağla-		
al					alda-	aldan-	aldat-
alça-	alçak				alçal-		
ba-					ban-	bat-	
ban	bangır				banla-		
bay					bayı-	bayın-	bayındır
bek	bekçi				bekle-		
bıç-/biç-	bıçkı	bıçak	biçki	biçim	biçil-		
bud	budun	budak			buda-		
bun	bunak	bunsuz			buna-	bunal-	
bü-					büz-	bük-	
çağ-	çağrı				çağır-		
çalka-	çalkama				çalkan-	çalkala-	
çapra-	çapraz				çapraş-	çapraşık	
çent-	çentik				çentil-		
çıl-	çılgın				çıldır-		
çö-					çök-	çöm-	
dağı-					dağıt-	dağıl-	dağın-ık
dam-	damla				damla-	damıt-	
dar-	dargın				darıl-		
daya-	dayak	daya(k)lı			dayan-		
depre-	deprem				depreş-	depret-	depren-
did-					didin-	didiş-	didil-
dil-	dilim	dilme					
dir-	dirgen				diril-		
dire-	direş (sebat)				diren-	diret-	
dü					düz-	dür-	
düg-/tüg-	düğme	düğüm			düğmele-		
eğle-	eğlence				eğlen-	eğleş-	
eksi	eksik				eksil-		
enge	engel	engebe					
gen(<ken)	geniş				genle-ş-		
gev-	geviş				gevşe-	gevre-k	
giz	gizli	gizem			gizle-		
gö-	göz				gör-		
haş-	aşçı				haşla-		
ıra-	ırak				ırala-		
ısla-	ıslak				ıslan-	ıslat-	
ıssı	sıcak				ısın-	ısıt-	
ışı-	ışık	ışın			ışıl-da-	ışıt-	

il-	ilik	ilme	ilgi	ilinti	il-in-	iliş-	
issi	ıs(si)sız						
iv-	ivedi	ivecen			ivdir-	ivin-ti	
kar-	karma				karış-		
kay-	kaypak	kaygan	kayak	kayık		kaytar-	kayıt-
kıv-	kıvrak	kıvrım				kıvır-	
kıy-	kıyma	kıyım	kıyak		kıyıl-		
ko-					koy-	kov-	kop-
kon-	komşu	konuk	konut			konak	
kuc-	kucak				kucuş-		
kur-					kurtar-	kurtul-	
kuşa-	kuşak				kuşan-	kuşat-	
kut	kutlu	kutsal			kutla-	kutsa-	kutal-mış
kut-/kud-	kuduz				kudur-		
kuvan-	kıvanç	kuvanış			kuvandur-		
küçü-	küçük				küçül-	küçüt-	
kür-	kürek				kürü-		
od/ot	odun	ot-a-cı					
oku-	okul				okut-	okun-tu	
on-	onmak				onar-		
ona-	onay				onat-		
ög	üvey	öğüt	öksüz				
ögre-					öğren-	öğret-	
sa-	sak	saklı	sakla-		sakın-		
sa-	san-	sanık			sanıl-		
sarı					sarar-		
sav	savcı				savun-		
sem-	semiz				semir-		
seyre-	seyrek				seyrel-		
sın-	sınık	sınma			sındır-		
sıy-	sıyrık				sıyır-	sıyrıl-	
sö-	söylem				söy-	söyle-	söyleş-
sö-	söz				söy-	söv-	
sü	subay	süngü	subaşı				
tarı-	tarım	tarla	tarak		tarın-	taran-	tarıt-
taş-	taşkın				taşı-	taşır-	
taş/dış	taşra						
teg	dek						
tüke-					tüken-	tüket-	
tün	tünek				tüne-	tünmek	
ula-	ulaç	ulam			ulaş-	ulan-	
us	uslu	usta			uslan-		
uva-/ufa-	ufak				ufala-	ufat-	ufan-
ün	ünlü	ünsüz	ündeş	ünlem		ünle-	
ya-					yak-	yan-	
ya-					yay-	yat-	
yaka					yakala-	yakalaş-	
yam-	yamuk				yamul-		
yan-	yankı	yansı			yanıt	yanıl-	
yar-	yara	yarı	yarık				
yaş/yeş taze	yeşil				yeşer-		
yog	yoğun			yoğurt	yoğur-	yoğuş-	
yu--	yunak				yun- ??		
yum-	yumru	yumak					
yükse-	yüksek				yüksel-		

101 kelimeden 11'i ile 4'er türemiş kök oluşturulmuş, 3 kökle de 5'er türemiş kök, 2 kökle de 6 türemiş kök ortaya çıkarılmıştır. 16 kök kelime ile 70 türemiş kökün ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu köklerden bazıları şekli olarak asıl kökten farklılaştıkları için aynı kökten türediği düşünülen kelimeler birlikte değerlendirilmiştir.

Tablo 2.

kök	isim	isim	isim	isim	fiil	fiil	fiil
bıç-/biç-	bıçkı	bıçak	biçki	biçim	biçil-		
depre-	deprem				depreş-	depret-	depren-
ışı-	ışık	ışın			ışıl-da-	ışıt-	
il-	ilik	ilme	ilgi	ilinti	il-in-	iliş-	
kay-	kaypak	kaygan	kayak	kayık		kaytar-	kayıt-
kıy-	kıyma	kıyım	kıyak		kıyıl-		
kon-	komşu	konuk	konut			konak	
kut	kutlu	kutsal			kutla-	kutsa-	kutal-mış
sa-	sak	saklı	sakla-		sakın-		
sö-	söylem	söz	sövgü	söv-	söy-	söyle-	söyleş-
sü	subay	süngü	subaşı				
tanı-	tanık	tanım	tanış	tanıdık			
ula-	ulaç	ulam			ulaş-	ulan-	
uva-/ufa-	ufak				ufala-	ufat-	ufan-
ün	ünlü	ünsüz	ündeş			ünle-	ünlem
yan-	yankı	yansı			yanıt	yanıl-	
yog	yoğun				yoğuş-	yoğur-	yoğurt

1. Aldan- aldat- : (<alda- < al)

Güncel Türkçe Sözlükte ayrı madde başları olarak yer alan aldan- ve aldat- fiilleri taşıdıkları anlam ve karşıladıkları kavram açısından bir biriyle ilişkili kelimelerdir. Bir biriyle ilişkili olan bu kelimelerin her ikisinde de yer alan alda- sesleri de bu kelimelerin ortak kökü olmalıdır. Yani aldan- ve aldat- fiilleri bu alda- fiilinden türetilmiş dönüşlü ve ettirgen çatılı fiillerdir. Alda- fiili de aslında Türkçe kökenli bir isim olan al (:hile) kelimesinden türemiştir. Al ismi de farklı ağız bölgelerinde kullanılmakla birlikte Farsçadan alıntı bir kelime olan hile ile yazı dilimizden düşen, kullanımı unutulan bir isim köküdür. Bu kelime kökü eski Türkçe metinlerde de aynı anlamla al / altag : hile, aldatma şekliyle geçmektedir. (Caferoğlu, 1968, s.12)

Gülsevin ve Boz, bugün unutulan alda- fiil şeklinin XIII. Yüzyıl metinlerinden Çarhnâme'de yer aldığını **Eski Anadolu Türkçesi** adlı eserde +dA isimden fiil yapım ekinin işlevini anlatırken "+dA- Seyrek kullanılmıştır güvülde- (KŞ.892) alda- (Çrh.24) ..." şeklinde göstermişlerdir. (Gülsevin-Boz, 2004, s.156)

Al (:hile) isminin Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürmesi yanında unutulan şekil olan alda- fiili de tarihi metinlerde kullanılmış, Yunus Emre Divanında da –mış sıfat fiil ekli haliyle aşağıdaki örnek beyitte yer almıştır.

Bu şârun hayâlleri dürlü dürlü hâlleri
Aldamış gafilleri câzû 'ayyâra benzer (Tatçı, 1990, s.56)

2. Ban- bat- : (< ba-)

Ayrı madde başları olarak yer alan ban- ve bat- fiilleri de taşıdıkları anlam itibarıyla ortak bir kökten türemiş olma ihtimalini göstermektedir. Banmak ve batmak fiillerinin ortak kökü olarak düşünülen kök de ba- fiil köküdür.

Güncel Türkçe Sözlükte *"Banmak Katı bir şeyi sulu veya tuz, biber vb. toz durumundaki maddelerin içine batırıp çıkarmak, bandırmak:", "batmak **1.** nesnesiz Bir sıvının üstündeyken içine gömülmek:"* (sozluk.gov.tr) anlamlarıyla yer alan her iki madde başında da katı bir maddenin sıvı içine batması, gömülmesi söz konusudur. Bu anlam ilişkisi sebebiyle her iki kelimenin içerisinde yer alan ba- ortak sesinin ortak kök olabileceği görülmektedir.

Ba- şeklinde bir kök kullanımda yokken bundan türetilen ban- fiili bandır-; bat- fiili batık, batak kök ve türemiş kelimeleriyle günlük kullanımda ve yazı dilinde varlıklarını sürdürmektedirler.

3. Bıçak, bıçkı, biçki, biçim, biçil- : (<bıç- biç-)

Ayrı madde başları olarak yer alan "*bıçak, bıçkı, biçki, biçim, biçil-"* isim ve fiilleri de taşıdıkları anlam itibarıyla ortak bir kökten türemiş oldukları kanaatini taşımaktadırlar. Bu kelimelerin ortak kökü olabilecek yapı bıç-/biç- şekillerinde kalın ünlülü bıç- şekli günümüz yazı dilinde kullanılmadığı gibi Güncel Türkçe Sözlük'te de madde başı olarak yer almamaktadır. Biç- fiil kökü günümüz yazı dilinde kök halde de kullanılmakta yukarıdaki bazı kelimelerin de kökü olması konusunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ancak bıçak ve bıçkı isimlerinde bakıldığında kelimelerin kalın ünlüleri sebebiyle direk ince ünlülü biç- fiiline bağlanması karmaşa ortaya çıkarabilmektedir çok olağan görülen bir durum değildir. Çünkü dilde kelime köklerini sabit birimler eklerin uyan morfolojik birimler olması sebebiyle ikili kök olmaması gerekmektedir. Bu sebeple anlam ilişkisi bulunan bu kelimelerin kökü olan bıç- ve biç- fiillerinden biri asli şekil diğeri de ses değişimine uğrayan şekil olmalıdır. Ancak bıç- ve biç- fiilleri Eski Türkçe dönemi metinlerinde de bugünkü anlamıyla birlikte kullanılmıştır. Karahanlı döneminin ilk metinleri Divanü Lugati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de de her iki şekil yer almıştır.(Alyılmaz, 2004, s. 15-16).

Kelimenin kalın ve ince ünlülü olarak kullanımlarının tarihi metinlerde de görülmesi iki kökün varlığına işaret gibi görülse de kelimeler arasındaki anlam ilişkisi sebebiyle ortak bir kök olması gerektiğini düşündürmektedir. Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde –i- kök ünlülü yapı ve türetimleri –ı- kök ünlülü şekle gönderme yapmakla birlikte (Caferoğlu 1968, s.41) Dünya dilleri ve Altay dillerinin bir kısmında –ı ünlüsü kullanılmadığı için muhtemelen buradaki asli kök biç- şekli olabilir.

4. Büz- bük- : (< bü-)

Büzmek fiili Güncel Türkçe sözlükte "*1. –i Buruşturarak, sıkıştırarak veya kıvrım yaparak bir şeyin alanını ve hacmini küçültmek."* şeklinde anlamlandırılırken; bükmek fiilinin de *"1. –i Sertçe çevirmek, kıvırmak: ... 3. –i Eğmek:"* şeklinde anlam açıklaması verilmiştir. Sözlükteki anlamlara bakıldığında düzgün bir nesnenin veya maddenin büz- veya bük- eylemine uğratıldığı ve varlığın mevcut şeklindeki düzlüğün bu eylemler neticesinde ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Fiillerdeki anlam ilgisi ve kelimelerdeki ortak sesler bu iki fiilin daha küçük bir yapıdan türetildiği kanaatini oluşturmaktadır. Fiillerdeki benzeşen bü- yapısı bugün kök fiil şekliyle kullanımda olmamakla birlikte bu kelimelerin ortak kökü olabilir.

Bü- kökünden türetilen başka kelime olmamakla birlikte, bük- fiilinden *büküm, bükül-, büktür-, bükey* gibi kelimeler türetilirken; büz- fiilinden de *büzgü, büzüş-, büzdür-, büzüştür-* gibi isim ve fiil kelimeler türetilmiştir.

5. Çök- çöm- : (< çö-)

Dizlerini bükerek ayakları üzerinde yere eğilmek anlamını taşıyan çök- ve çöm- fiilleri taşıdıkları anlam ilişkisi sebebiyle aynı kökten türetilmiş kelimeler olmalıdır. Güncel Türkçe Sözlükte anlamları *"çök-: 1. nesnesiz Bulunduğu düzeyden aşağı inmek, çukurlaşmak: ..., 2. nesnesiz Üzerinde bulunduğu yere yıkılmak:..., 3. –e Çömelmek. ..., 4. –e Oturmak, birdenbire oturmak:", "çöm-: Dizlerini bükerek topukları üzerine oturmak:"* (sozluk.gov.tr) şeklinde verilen çök- fiil kökünün birçok anlamı yanında ilk dört maddede verilen anlamları ile çöm- fiiliyle ilgili verilen anlam açıklaması bu iki kök kullanımın ortak bir kökten geldiği kanaatini pekiştirmektedir.

Çök- ve çöm- fiillerinin ortak kökü olarak kabul edilen çö- fiil kökü de bugün bu haliyle çekimli olarak kullanılmamaktadır. Çö- fiilinden geldiğini düşündüğümüz çök- fiilinden türetilen çök-tür-, çök-üş, çök-

üntü, çök-er-, çök-er-t- gibi kelimeler türetilirken, çöm- fiilinden türetilen çöm-el- yazı dilinde kullanılırken daha çok ağızlarda yaygın kullanılmakta, ağızlara uygun türetimler ortaya çıkarmaktadır. (çöm-ük,)

6. Damla, damla-, damıt- (< dam- < tam-)

Damla, damla- ve damıt- kelimeleri de anlam ilişkisiyle birbirine bağlı olan kelimelerdir. Anlam ilişkisiyle birbirine bağlılıkları sebebiyle de ortak bir kökten türemişlerdir. Kelimelerin ortak kökü aynı olan baştaki üç sese dayalı dam- köküdür. Ancak bu kökün Eski Türkçe dönemi metinlerinde tam- şeklinde t-li şekli kullanılmıştır.

Damla kelimesinin anlamı ve yapısı Gülensoy tarafından "**damla** 'Damla' **<tam-ı-ġ-la-ġ** (M.Öner)" şeklindeki bir açıklamayla verilmiştir. Bu açıklamadan kelimenin kökünün tam- fiili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Öner'den alındığı gösterilen yapıdaki –la-**ġ** ekleri ile türetilen yapı damlalıkdan ziyade tam- üzerine gelen **-ıġ-** ekinin kaynaşması belki görevinin unutulmasıyla isimden tekrar -la- ekiyle fiilleştirme sonra da **-ġ** ekiyle isim şekli ortaya çıkmıştır. Yapıdaki –**ġ**-'ların düşmesiyle de tamla> damla değişimi ortaya çıkmıştır. Damla- fiili ile damla isminin aynı seslere dayalı olması da bu sebeptendir.

Damıt- kelimesinin anlamı da "*i* Sıvı karışımlarda, karmaşık, değişken birleşimleri oluşturan ögeleri, özellikleri belirli ürünlere ayırmak." şeklinde verilmiştir. (sozluk.gov.tr) Damla ve damla- kelimelerinin sıvılarla ilişkili olması gibi damıt- kelimesinde de sıvı karışımlardaki ayrıştırma sebebiyle dam- köküne bağlı olduğu görülmektedir.

7. Dayak, daya(k)lı, dayan- : (< daya- < taya-)

Anlam ilişkisi olan *dayak, dayalı ve dayan-* fiilleri ortak kök olarak daya- fiilinden ortaya çıkmış olmalıdırlar. "*Bir insanı veya bir hayvanı dövme işi, sopa, patak, kötek."* anlamındaki dayak kelimesinin bu kök ve kelimelerle ilişkisi yoktur. Yukarıdaki üç kelimeye bakıldığında dayalı isminin daya- fiiline bağlı olarak ortaya çıkması olası görülmemektedir. Çünkü fiil kökü üzerine isimden isim yapan –lı ekinin gelmemesi gerekir. TDK Güncel Türkçe Sözlük'te madde başı olan dayak kelimesinin anlamı "Dayak, -ğı (II) *1. isim Bir şeyin yıkılmaması için dayanan ağaç, destek, payanda. 2. isim Evlerin kapısının açılmaması için kapının arkasına konulan kol, destek, sürgü:" (sozluk.gov.tr)* şeklinde verilmiş olup kelime daya- fiilinden –k ekiyle türetilmiş isimdir. Dayalı kelimesi de dayak+lı şekliyle türetilen yapı olup kelimedeki –k- eki düştüğü için dayalı şekli ortaya çıkmıştır.

Eski Uygur Türkçesi döneminde taya- fiilinden türetilen yapılar olara "tayak Destek, dayak: TT I.15, 191…, tayaklıg Dayanılan, isnat edilen: TT. V. 26, 110., tayaglıg Destek. Hüen.VII 1947."gibi kelimeler Eski Uygur Türkçesi'nde örneklenmiştir. (Caferoğlu, 1968, s.229)

8. Dirgen, diril-/deril, dergi, derlem, derleme, dernek : (< dir-/der- < ter)

TDK Güncel Türkçe Sözlükte *"-i, halk ağzında Bir araya getirmek, derlemek, toplamak, devşirmek:*" şeklinde anlamı verilen der- fiilinin sözlükte eski şekli olan tir tėr- şekilleri yer almamaktadır. Eski Türkçede tėr- / tir- fiilinden fonetik değişimle ortaya çıkan der- fiili kökü çekimli halleriyle kullanılmakla birlikte asıl kök olan tir- şekli unutulmuştur. tir- der- kökünden türetilen bazı gövdelerde bu kök açıkça görülememekte, öğrenciler de asıl kökü gösterememektedirler. Der- fiil kökünün "=OT. ti:r- (DLT) **< tė:r-**" (Gülensoy, 2007, s.278) şekliyle Orta Türkçe dönemi metinlerinde yer aldığı fonetik değişimle der- şekline dönüştüğü Gülensoy'un eserinde gösterilmiştir.

Günümüz Türkçesinde dir- köküne bağlı olarak dirgen ve dirilmek kalıplaşmalarıyla ince dar ünlülü dir- kök kullanımı devam ederken deril-, dergi, derlem, derleme ve dernek yapılarında kök ince geniş ünlülü şekli olan der- şekliyle yer almıştır.

Diril- deril- "toplanmak" anlamlarına gelen ve dir-/der- fiil kökünden türetilen edilgen yapılı fiillerdir. Dergi, derlem, derleme, dernek kelimeleri de der- fiil kökünden türetilmiş şekiller olup "der-, toplamak" anlamıyla ilişkili kelimelerdir.

TDK Güncel Türkçe Sözlükte "*isim, halk ağzında, Rumca* Genellikle harmanda sapları yaymaya yarayan demirden, çatallı bir tarım aracı," şeklinde anlamı verilen dirgen Türkçe dėr-/dir-/der- fiilinden türetilmiş bir alet adıdır. Kelimenin kökeninin Rumca olarak gösterilmesi hatalı bir yaklaşımdır. Rumcadaki dikrani kelimesinin dirgene dönüşme ihtimalinden Türkçe dėr-/dir- fiil kökü üzerine tarihi metinlerde de yer alan –gAn sıfat fiil ekinin gelmesi ihtimali daha yüksektir. Dėr-/dir-gen < dirgen (deren, toplayan) türetimi Türkçeye uygun bir türetim olup –gen ekiyle başka türetim örnekleri vardır. (bilgen, sergen vb. gibi)

9. Direş- (sebat). diren-, diret- (< dire- <tire)

Diren- ve diret- ve direş fiilleri de karşıladıkları kavram ve anlam açısından aynı köke dayalı olarak ortaya çıkmış kelimelerdir. Bu üç kelimenin içerisinde yer yalan benzeşen ortak sesler d-i-r-e- sesleri olup bu sesler dire- şeklindeki bir fiilin sesleridir.

Gülensoy eserinde dire- fiilinin eski şeklinin "dire-['Diremek' <ET. * ti:re- (T.Tekin) ~di:re (Trkm.) …"(Gülensoy, 2007, s.287) şeklindeki açıklamayla tire- olduğunu ifade etmiştir. Tire- fiilinin de Eski Türkçede *'dayak dikmek, direnç göstermek'* gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca Gülensoy, direk kelimesinin de dire- fiiline dayandığını ifade etmektedir.

Sözlükte madde başı olan diren-, ve diret- fiilleri 'ayak diremek, karşı koymak, baskıya dayanmak, inat etmek' anlamlarıyla kullanılırken kelimelerde anlam ilişkisi açıkça görülmektedir. Aynı sesleri kelime kökünde barındırıp anlam ilişkisi olan kelimeler kök akrabalığına sahip olan kelimelerdir.

Bugün yazı dilinde kullanılmayan ancak ağızlarda kullanımı tanıklanan dire- fiil kökünden türetilen diren- fiilinden *direnç, dirençli, dirençsiz* vb. kelimeler türetilirken; diret- fiilinden *diretme, diretiş* gibi kelimeler türetilmiştir.

10. Islak, ıslan-, ıslat- : (< ısla- <ıs+la-)

Güncel Türkçe sözlükte ayrı madde başları olarak kullanılan *"ıslak, ıslan-, ıslat-"* kelimeleri anlam ilişkileri sebebiyle ısla- fiil köküne bağlı olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Ancak günümüz yazı dilinde ısla- fiilinin yalın veya çekimli halleri kullanılmamaktadır. Bu yapılarda ortak fiil kökü olarak görülen ısla- kökü kelimeler içerisinde eklerle kaynaşmış olarak işlev görmektedir. Üç kelimenin de anlamında " katı veya kuru bir şeyin suya batırılarak veya su dökülerek sulu hale getirmek" temel anlamına bağlı ortaklık vardır. Kelimelerin Türkçe Güncel Sözlükteki anlamları: *"**Islak** 1. Sıfat Suya batırılmış, üzerine su dökülmüş veya yağmurdan ıslanmış olan:… 2. Sıfat Herhangi bir nedenle yaşarmış, sulanmış: … **ıslatmak** 1. –i Islak duruma getirmek. … **Islanmak** Islak duruma gelmek:"(sozluk.gov.tr)* şeklinde verilmiştir.

Yukarıdaki kelimelerde ortak fiil kökü olarak kullanılan ıslamak fiili bugün ıslatmak, ve ıslanmak şekilleriyle daha yaygın kullanılmaktadır. Kelimelerin daha küçük asıl kökünün ıs ismi olması gerekir. Bağ-la-, kap-la-, yol-la-, iğne-le- v.b. gibi daha pek çok örnekte –la- isimden fiil yapım ekiyle isimlerden fiiller türetiliştir. Is isminin bugün herhangi bir anlamsal geçerliliği – kullanımı yoksa da ısla- fiilinin yapısındaki –la- isimden fiil yapım ekini almış bir isim olmalıdır.

11. İlgi, iliş-, ilin- , ilinti (<il-)

İlgi, ilginç, ilişmek, ilinmek, ilinti gibi kelimelerin de anlam ilişkisine bağlı olarak ortak bir kökten türedikleri söylenilebilir. Bu ortak kök de il- ya da ili- şeklinde bir fiil kökü olduğu söylenebilir. Ancak Türkçedeki kelime köklerinin çoğunlukla tek heceli olmasına bağlı olarak buradaki ortak kökün il- fiil kökü olduğu sonucuna varabiliriz.

Tuncer Gülensoy il- fiilinin anlamını 'ilişmek, bağlamak, takmak' (Gülensoy, 2007, s.431) şeklinde vermiştir. İlişmek, bağlamak anlamlarıyla, il- fiili ile ilgili olarak düşündüğümüz yapılarda anlam açısından aynı köke bağlanmayı gerektiren bir ilişki görülmektedir. İl- fiil kökü günümüzde tek başına veya çekimli halleriyle kullanılmazken ondan türetilen iliş-, iliştir-, ilin-, ilgi, ilginç, ilinti, ilişik, ilişki vb. fiil ve isimler yazı dilimizde ve günlük konuşmalarımızda sıkça kullanılmaktadır. (İlhan, 2021, s.146)

12. İvedi, ivecen, ivdir-, ivin-ti : (<iv-)

Kullanım sıklığı oldukça azalan / unutulan bir başka kelime de iv- fiilidir. Sözlükte "Çabuk davranmak, acele etmek." (sozluk.gov.tr) anlamında kullanılan iv- fiilinden türetilen ivedi, ivecen, ivdir- ve ivinti gibi kelimeler de taşıdıkları anlamlarıyla karşıladıkları kavramlarla anlam ilişkisi olan kelimelerdir. Kelimelerin hepsinde 'acele etmeye, çabuk davranmaya' bağlı bir eylem veya isim durumu söz konusudur. İv- fiilinin kip ekleriyle yüklem olarak kullanımı dilimizde görülmezken ondan türetilen fiil ve isimlerin çekim ekleriyle metinlerde, günlük dilde kullanımları görülmektedir.

İv- fiil köküne bağlanan ivedi kelimesi Köken Bilgisi Sözlüğünde "**ivedi** 'Acele, cabuk' <iv- <év- <ēv- (<*eb- 'acele etmek')+**-et** 'acele, ivme'…" şeklinde anlam ve oluşum açıklaması verilmiştir.

13. Komşu, konuk, konut, konak, konum, konuş : (< kon-)

Türkçe Sözlükte farklı kavram ve eylem adları olarak ayrı madde başı kelimeler olmalarına karşın anlam ilişkileri dolayısıyla aynı kökten geldikleri görülen "komşu, konak, konuk, konut, konum ve konuş" kelimeleri kon- fiil köküne dayalı olarak ortaya çıkmışlardır. Komşu kelimesi dışındaki madde başı kelimelerde "kelime köklerinin ek alsa da değişmemesi, sabit kalması kuralına bağlı olarak" kon- fiil kökü korunmuştur. Ancak komşu kelimesinde kon- fiil kökü korunmadığı için burada kök unutulmuş olarak kabul edilmiştir.

Konmak fiili belki daha küçük bir kök olan ko- fiilinden türetilen dönüşlü fiil şekli olarak düşünülebilir. Bu durumda ko- fiilinden türetilen koy- fiili de kon- ile ilişkili bir fiil olarak ortaya çıkmaktadır. Gülensoy'un eserinde kon- "*1. Bir yere inmek; 2. Konuk olmak"; koy- Bir şeyi bir yere bırakmak … ḳoy- < ḳoð-, kot- < ḳo-δ-"* (Gülensoy, 2007 s.537, 548) şekillerinde anlamları verilen kon- ve koy- fiillerinin anlam ilişkisi görülmektedir.

Komşu kelimesi Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde kullanılmazken bu lehçelerde 'gonşu, koŋşık goŋşı, koŋşu koşni, kürşi, ħoşna' (Ercilasun vd., 1991, s.494-495) gibi şekilleriyle yer almaktadır. Bu yapılara baktığımızda 'kürşi' şekli dışındaki kelimelerin kökünün kon- fiiline bağlı olarak türetildiği görülmektedir. Lehçeleşmenin bir sonucu olarak kelimenin yapısında lehçelere göre fonetik farlılıklar (k-<g-, -u<-i) ortaya çıkmıştır.

14. Kuşak, kuşan-, kuşat- : (< kuşa-)

Kuşa- ve kuşan- fiilleri ile kuşak ismi anlam ilişkileri dolayısıyla ortak köke bağlı olarak ortaya çıkmış kelimeler olup Güncel Türkçe Sözlükte de madde başı olarak yer almıştır. Bu kelimelerin ortak kökü alarak düşünülen kuşa- fiilinden türetilen kuşak kelimesinin Buran tarafında ileri öge olarak gösterildiği görülmektedir. Buran kelimenin kökü olarak kûr kelimesini "kûr: kemer, kuşak kur> kuşak (<kurşak)"

(Buran, 2017, s.144) şeklinde göstermektedir. kökü ise günümüz Türkçesinde yalın veya çekimli halleriyle kullanılmamakta, kullanılmadığı içinde unutulan kök olarak kabul edilmektedir.

Kuşa- fiil kökünün ettirgen şekli olan kuşat- ile dönüşlü şekli kuşan- türemiş gövdeleri yapım ekleriyle yeni kelime gövdeleri türetirken; kip ekleriyle çekimlenerek de cümlelerde yüklem göreviyle kullanılmaktadır. Ancak kuşa- fiil kökü, Buran'ın belirttiği gibi kelimenin kökü ister *kur* ismi kökü isterse *ku(r)şa-* şeklindeki fiil kökü olsun her iki kelime şekli de günümüzde kök çekimleriyle kullanılmamakta ancak varlıkların kendilerinden türetilen yapılarda sürdürmektedirler.

Kuşa- fiilinden türetilen kuşan- fiili Türkçe Sözlükte: "*1. –i Beline kuşak, kılıç, kemer vb. şeyler bağlamak. 2. –i Giyinmek:*" (sozluk.gov.tr) şeklinde anlamı verilmiş ve bu kelimeden *"kuşanabilme, kuşanabilmek, kuşandırma, kuşandırmak, kuşanılma, kuşanılmak, kuşanış*" gibi kelimeler türetilmiştir. Kuşat- fiiliyle de "*kuşatabilme, kuşatabilmek, kuşatılma, kuşatılmak, kuşatış, kuşatma, kuşatmak"* gibi kelimeler ortaya çıkarılmıştır. Kuşa- fiilinden türetilen kuşak isminden de "*kuşaklama, kuşaklamak, kuşaklanma, kuşaklanmak, kuşaklı, kuşaksız"* gibi kelimelerin türetildiği görülmektedir.

15. Küçük, küçül-, küçüt- : (< küçü-)

Bugün küçük, küçül-, küçült- isim ve fiilleri de anlam ilişkileri sebebiyle aynı köke dayalı kelimeler olarak görülmektedir. Bu kelimelerden küçük kelimesinin Eski Türkçe dönemi metinlerinde kiçig şekli yer alırken küçül- ve küçült- kelimelerinin kullanımlarına rastlanmamıştır. Kiçig kelimesi Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde "*kiçig 1. Küçük, ufak, genç: TT.II. 8, 62; Suv. 608.*" şeklinde açıklanırken; Eski Türk Yazıtlarında kelime ve anlamı "*kiçig azıcık, küçük I C 3 (I, 22)…"* (Caferoğlu, 1968, s.109) şeklinde verilmiştir.

Küçük kelimesi Tarama Sözlüğünde "kiçi (giçi, kici)" (T.S. … …) şeklinde tanıklanmış, tarihi metinlerde kullanıldığı örnekleriyle gösterilmiş olmasına karşın küçük ve küçül-, küçült- fiilleri de Tarama Sözlüğünde yer almamıştır.

Küçül- fiili Gülensoy'un eserinde "küçül-['1. Büyükken herhangi bir sebeple ufak duruma gelmek' < küçü-l- [<*küçük+(ü)l-]" (Gülensoy, 2007, s.588) şeklinde anlamı ve yapısı verilen kelimenin oluşumunda küçük kelimesinden fiil türetme ve ses düşmesi şeklinde bir oluşum tasarlanmıştır. Ancak -°l- fiil yapım eki fiillere gelerek onlardan edilgen ve dönüşlü çatılar türeten ek olup üzerine geldiği yapı da fiil olmalıdır. Bu da küçü- şeklinde tasavvur edilebilecek bir fiil olabilir. Küçü- fiiliyle de büyü- fiilinde de olduğu gibi (büyü-k büyü-t-) küçü-k (<kiçi-k) ve küçü-l- (<kiçi-l-) yapıları ortaya çıkarılmıştır. Büyü- fiili bugün de kullanılırken küçü- fiili kullanımdan düşmüştür.

16. Sarar- (<sarı)

Sarar- fiili renk adı olarak 'yeşil ile turuncu arasında bir renk' olan sarı isminden türetilmiş fiildir. Fiilin anlamı Türkçe Sözlükte: "1. *nesnesiz* Sarı olmak, rengi sarıya dönmek: … 2. *nesnesiz* Korku, üzüntü, coşku vb. sebeplerle yüzün rengi solmak" (sozluk.gov.tr) şeklinde verilmiştir.

Sarı kelimesine bağlı olarak türetilmiş olmasına karşın sarar- fiilinde sarı kelime kökü açık olarak görülmemektedir. Kavramları karşılamada bazen birleşik kelimelerin kaynaşmasıyla ekleşmeye uğrayan bazı yardımcı kelimelerin ekleşen halleri yanında kelime şekilleri de kullanılmaya devam edildiği Türkçede görülmektedir.

Bu tür yapıların oluşumu konusunda 'Türkçede Kelimelerin Ekleşmesiyle Ortaya Çıkan Ekler' adlı çalışmada "*İsim ve sıfat olarak kullanılan bazı kelimelerin er yardımcı fiiliyle önce birleşik fiil olarak kullanıldıkları sonra da kaynaşmayla fiilin eke dönüştüğü aşağıdaki örnekler üzerinden söylenebilir. Yaş er- < yaş-ar-, sarı er- < sar(ı)-ar- kara er- < kara-(e)r- boz er- < boz-ar, deli er- < deli-(e)r- …*" (İlhan, 2019, s.149-162.) denilmiştir. Bu yapının oluşumunda da sarı ismi ile beraber er- yardımcı fiili

bulunmasına rağmen yapıda biz açıkça sarı kelimesini ve er- yardımcı fiilini görememekteyiz. Bu tür kelime birleşimi ve kaynaşmalarda kelimelerin bazen ünlü uyumuna uydukları bazen de kelime sonundaki ünlü ile kaynaştıkları görülmektedir. Yukarıdaki örneklerde de ekleşen er- fiili için aynı durum oluşmuştur.

17. Semiz, semir- : (< sem-)

Gö- köküne bağlı olarak göz ve gör- kelimelerinin ortaya çıkması gibi sem- kökünden de semiz ismi ve semir- fiili türetilmiştir. Her iki kelimede de canlı bir varlığın yeme yoluyla şişmanlaması, etlenmesi anlamına bağlı olarak oluşmuş kelimelerdir.

Semir- kelimesi Türkçe Sözlükte: "semirmek Besili, yağlı bir duruma gelmek, semizlemek, şişmanlamak." (sozluk.gov.tr) şeklinde açıklanmıştır. Semir- kelimesinden *semirgin, semirme, semirtme, semirtmek* gibi kelimeler türetilmiş olup bu kelimeler dilimizde yaygın olarak da kullanılmaktadır.

Semiz kelimesi de sözlükte: "1. *Sıfat* Şişman: … 2. *Sıfat* Eti, yağı çok olan, tavlı:" (sozluk.gov.tr) anlamlarıyla yer almış bu kelimeden de semizce, semizlenmek, semizleşme, semizleşmek gibi kelimeler türetilmiştir. Türetilen tüm bu kelimeler çekimli olarak kullanılırken bunların en küçük kökü olan sem- fiili kip ekleriyle sözdiziminde yüklem olarak kullanılmamaktadır.

18. Söz, söylem, söy-, söv-, söyle-, söylem, sözlü, sövgü- : (< sö-)

Söy-, söv- fiilleri ile söz ismi ve bunlardan türetilen kelimeler de ortak bir sö- fiil köküne bağlanabilir. Söymek, söylemek, söylem, söyleşi, söylenti, sövmek, sövgü, söz, sözlü, sözlemek, sözlenmek vb. kelime gövdelerinin hepsinde de var olan anlam ilişkisi sebebiyle bunların türetildiği söy- söv- ve söz kelime kökleri arasında da ortak kökten türetilmiş kelimeler olmaları gerektiği kanaatini güçlendirmektedir.

Köken bilgisi Sözlüğü'nde Gülensoy, sövmek fiilini "söv- 'Küfretmek' =OT. Sög- sök- … < *sö:g/k …" (Gülensoy, 2007**,** s.888) şeklinde g'den v'ye dönüşümden bahsetmiştir. Ancak söz ve söy- kökleriyle ortak kökten gelen söv- türemiş kökünde ister sög- < söv- değişimi olsun ister türetim direk sö-v- şeklinde olsun kelimede sö- fiil kökü bulunmakta, diğer türetilen kelimelerdeki kök sesleri burada da tespit edilebilmektedir. Bu sesler de s-ö- sesleridir.

Söy-, söv- fiilleri ile söz ismi konuşma organından sesin çıkarılmasıyla yani söyleyişe bağlı olarak gerçekleşen sese dayalı eylem ve fiillerdir. Anlam ilişkileri dolayısıyla ortak sö- köküne bağlanabilirler. Söy- ve ona bağlı türetimler genellikle olumlu anlamlı ifadeler iken söv- fiili ve ondan türetilenler sese dayalı olarak ortaya konulan söylendiği kişiye hakaret olan ifadelerdir. Söz de sese dayalı olarak ortaya çıkan bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamlı ses birliğidir.

19. Subay, süngü, subaşı - : (< sü)

Eski Türkçe dönemi metinlerinden Orhun Yazıtlarında sü, sülemek, süñüg, süñüglüg, süñüş, süñüş-, kelimeleri sü ismine bağlı olarak ortaya çıkarılan türemiş kelimelerdir. Sü kelimesi ve ondan türetilen bu kelimelerden bazıları günümüzde, Arapçadan dilimize giren asker kelimesi ve ondan türetilen kelimelerle unutturulmuştur.

"Ordu, asker" (Tekin, 1988, s.159) anlamlarına gelen 'sü' kelimesi unutulmuş olmasına rağmen bu kelimeden türetilen subay, süngü ve subaşı kelimeleri kalıplaşmış olarak varlıklarını günümüz Türkçesinde de devam ettirmektedirler. Subay ve subaşı birleşik kalıplaşmış kelimeleri Orhun Yazıtlarında yer almayan sonradan türetilen kelimelerdir. Kelimelerde sü kelimesinin ünlüsünün

kalınlaştığı ve –u- ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir. Süngü kelimesi de süñüg kelimesinden seslerin yer değiştirmesi olayına bağlı olarak ortaya çıkan şekildir.

20. Uslan-, uslu, usta, uzman: (< us <uz)

Uslan-, uslu, usta, uzman kelimeleri de yakın anlamlı, anlam ilişkisi olan kavram ve eylemleri karşılamaktadırlar. Uslu ve uslanmak kelimeleri Eski Türkçe dönemi metinlerinde akıl kelimesiyle eş anlamlı olan ***us***tan türetilmiş kelimelerdir. Us kelimesi DLT'de: "us = hayır ve şerri ayırd ediş (Oğuzca)" (Atalay, 1986, s.699) şeklinde anlamlandırılırken kelime Eski Türkçe metinlerde "akıl" (Caferoğlu, 1968, s.267) anlamıyla yer almıştır. Kişinin hayır ve şerri ayırt edebilmesi için akıllı olması gerekir. Us kelimesine verilen anlamlar bu manada ilişkili anlamlandırmalardır. Usta kelimesi metinlerde örneklenmediği için sözlükte yer almamıştır.

Usta kelimesinin anlamı ve kökeni Türkçe sözlükte:*"Farsça ustād* 1. *isim* Bir zanaatı gereği gibi öğrenmiş olan ve kendi başına yapabilen kimse: … 4. *sıfat* Eli uz, işinin eri, becerikli, mahir: …" (sozluk.gov.tr) şeklinde bir açıklamayla verilmiştir. Ancak usta kelimesi ile uzman, uslu, uslan- kelimelerinin taşıdıkları anlamlar açısından aynı kökten gelmiş olma ihtimallerini güçlendirmektedir. Bugün özel isim ve sıfat olarak kullanılan gözde kelimesi 'gözde kişi, gözde cariye' gibi bir sıfat tamlaması yapısından isim unsurun unutulması +de ekinin de kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir kelimedir. Benzer bir oluşum usta kelimesi için de düşünülebilir. Örneğin 'Us(akıl)ta üstün'gibi bir tamlama yapısından ismin düşmesiyle –tA ekinin us kelimesiyle usta şeklinde kaynaşmasıyla yeni bir kelime oluşmuş olabilir.

Bugün kullandığımız usta kelimesinin karşılığı olarak **uz** kelimesinin Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kullanıldığı görülmektedir. Divanu Lugati't-Türk'te "uz = usta, mahir…" (Atalay, 1986, s.705) şeklinde yer alırken Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde de: "uz 1. Usta, mahir, iyi, san'atkâr : P.P.2,5." (Caferoğlu, 1968, s.270) şeklinde açıklanmıştır. Us ve uz kelimeleri muhtemelen anlam ilişkisi olan bir ***u-*** kökünden türetilen iki kelime ya da z-> s- değişimine uğramış aynı kelime olabilirler.

Bugün uz kökünden türetilen uzman ve uzluk kelimeleri yazı dilimizde varlığını sürdürmektedir. Gülensoy bu kelimelerden uzlukve uzman'ın "ustalık, işinin eri olma durumu, ehliyet; … = OT. uzluk 'sanat' (DLT) <uz 'usta, mahir'+luk"; "…'Belli bir işte, belli bir konıuda bilgi, görüş ve becerisi olan kimse, mütehassıs' <uz+man" (Gülensoy 2007, s.983) anlamları ile uz kökünden türetildiği göstermiştir.

21. Ünlü, ünsüz, ündeş, ünle-, ünlem : (< ün)

Ünlü, ünsüz, ündeş, ünle- ve *ünlem* kelimeleri de taşıdıkları anlamlar, karşıladıkları kavramlar açısından bir biriyle ilişkili kelimeler olup ortak bir kökten türetilmiş olmalıdır. Bugün anlamdaşı olan *ses* kelimesi ile kullanımdan düşen *ün* kelimesi yukarıda sayılan kelimelerin ortak kök kelimesidir. Yukarıdaki kelimelerden isim olanları dilimizde yaygın olarak kullanılırken fiil olan ünle- kelimesinin isim olan kelimeler kadar yazı dilimizde ve güncel Türkçede yaygın bir kullanımı bulunmamaktadır.

Ün kelimesinin 'şöhret' anlamındaki kelimeyle ilişkisi olmayıp kelime 'ses' kelimesinin tam karşılığıdır. Bundan türetilen ve gramer terimi olarak kullanılan ünlü 'sesli', ünsüz 'sessiz', ündeş 'sesteş' anlamlarına gelirken ünlem kelimesinin anlamı da Güncel Sözlükte: "1. isim dilbilgisi Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida:… 2. isim Ünlem işareti" (sozluk.gov.tr) şeklinde verilmiştir. Türlü duyguları anlatan ünlemler de sese dayalı ortaya çıkmaktadır ve sesle ilişkilidir. Ünle- fiili de seslenmek anlamında bir fiil olup seslen- eş anlamlısına göre kullanım oranı da çok daha düşüktür. Bugün ünle- fiilinin yerine seslen- fiili geçtiği için ünle- kökünden ünle-t-, ünle-ş-, ünle-n- gibi fiil gövdeleri de dilimizde türetilmemiştir.

22. Yakala-, yakalaş- : (< yaka-)

Yakala- ve ondan türetilen işteş çatılı yakalaş- fiilleri yaka kelime kökünden türetilmiştir. İsim olan yaka kelime kökü yakala- ve yakalaş- yapılarında görülmekle birlikte Türk Dili ve Edebiyatı öğrencilerini bir kısmı tarafından kelime ek kök ayrımında yaka ismine bağlı olarak ayırılamadığı için burada unutulan kökler içerisinde değerlendirilmiştir. Aslında yaka kelimesinin yalın halde ve isim çekim ekleriyle kullanımı söz dizimi içerisinde görülmektedir.

Yaka kelimesinin etimoloji konusunda Gülensoy, kelimenin anlamlarını verdikten sonra "<***ya-k-** 'yaklaşmak'+**-a** [Tü. ya-n, ya-k+ın, ya-k+la-ş- vb. aynı kökten gelmiştir.] (Gülensoy, 2007**,** s.1034) açıklamasını ekleyerek yaka kelimesinin farazi daha küçük bir kök olan *ya-'dan geldiğini belirtmiştir. Kelime ya-k- şeklindeki daha küçük bir yapıya bağlandığında zaten yakala-, yakalaş- gibi kelimelerin kökünün unutulduğu, kullanımdan düştüğü de kabul edilecektir.

Yakalamak eylemi genellikle kovalanan birinin elbisesinin etiğinden sırttan tutulması şeklinde algılanmaktadır. Ancak yakalamak eylemi yaka kelimesinden türetilmiş olup yakalamak eylemi yakadan yapılmaktadır. Yakalaş- da kavga sırasında karşılıklı olarak iki kişinin bir birini yakasını tutması eylemidir. Yaka-la-ş- yapısındaki –ş- işteşlik eki/işteş çatı ekidir.

23. Yükse-, yüksek, yüksel- (yükse-)

Yüksel- fili ile yüksek ve yüksel isimleri yükse- ortak kökünden ortaya çıkmış olmalıdırlar. Bu üç gövde kelime de anlam ilişkisiyle bir biriyle bağlantılıdır.

Tuncer Gülensoy da, yüksel- ve yüksek kelimelerinin aynı köke bağlı olarak ortaya çıktıkların kabul etmekte; yapıları "KT. (Orh.): yüg(g)erü 'yukarıya yüg+gerü … **yüksek** <**yüg+se-** 'yüksek olmak yükselmek'+**k …. yüksel-** '1. yükseğe çıkmak … <**yüg+se-l-**" (Gülensoy, 2007**,** s.1189-1190) şekilleriyle göstermektedir. Kök ve ekler hakkında bir açıklama yapmamakla birlikte Gülensoy'un değerlendirmesinden yük kökünün isim olduğu, -se- ekinin isimden fiil yapım eki, -k ekinin fiilden isim, -l ekinin de fiilden fiil yapım eki olduğu görülmektedir. Gülensoy'un yüksel- ve yüksek kelimelerinin yapılarıyla ilgi düşünceleri Hacıeminoğlu'nun düşüncelerinden farklılık göstermektedir.

Türk Dilinde Fiiller adlı eserinde ü (uzun ü-) "yükselmek, yukarı çıkmak" fiili ve ondan türetilen yapıları anlatırken Hacıeminoğlu, "yükse- < yük-ü-z-e- "yükselmek" (KB)" gibi bir yapıdan da bahsetmekte, yapı içerisindeki ü- fiilinin –r / -n / -z ekleriyle genişletildiğini kabul etmektedir. (Hacıeminoğlu, 1991, s.26) Hacıeminoğlu'nun bu değerlendirmelerinden hareket edersek yükse- yapısının birleşik bir fiil

gövdesi olduğunu söyleyebiliriz. Buradaki yük-ü-z-e- fiil gövdesindeki ü-'nün düşmesiyle z<s değişimiyle yükse- şekli ortaya çıkmaktadır. Bu yükse- fiil gövdesi -Kamile İmer'in deyimiyle türemiş kökü- de günümüz yazı dilinde çekimli olarak kullanılmadığı için unutulan türemiş kök niteliğindedir.

Sonuç

Diller temel ortak özelliklerinden birisi yaşayan canlı varlıklar olmalarıdır. Dolayısıyla diller toplumlarla birlikte gelişen değişen sistemlerdir. Bu değişimi en iyi takip etmenin yolu dilin söz varlığını bütünüyle gösteren sözlükler üzerinden olabilmektedir. Bu değişimlerin bir kısmı dilin söz varlığında meydana gelmektedir. Söz varlığındaki değişimin bir kısmı dilin kendi kelimelerini terk ederek yabancı kelimeleri kullanması şeklinde gerçekleşmektedir.

Değişimin bir kısmı dilin kelimelerinde ve eklerinde fonetik değişimler şeklinde gerçekleşmektedir. Türkçe de bu özelliğe bağlı olarak geçmişten günümüze çeşitli değişimler göstermiş, farklı coğrafi alanlarda farklı yazı dilleri haline dönüşmüştür. Lehçeleşmeye bağlı ortaya çıkan bu değişimlerle oluşan kelimeler de kelime köklerinin aslî şekillerinden farklılaştıkları için bunlar da zamanla kullanımdan düşmektedirler.

Bu değişimlerden bir kısmı da kelime köklerinin üzerine gelen yapım eklerinin kelime kökleriyle kaynaşmasına bağlı olarak kökün unutulması ve yeni oluşan kelime gövdesinin kök gibi kullanılmasıdır. Yukarıda değerlendirilen 100 kadar kök kelimenin de kök ek kaynaşmasına bağlı olarak unutulduğu ancak yeni oluşan gövdelerin kelime kökü gibi ek alarak kullanılmaya devam edildikleri görülmüştür.

Kaynakça

Aksan, D. (1996). *Türkçenin Söz Varlığı,* Engin Yayınları, Ankara.

Aksan, D. (2002). *Anadilimizin Söz Denizinde,* Bilgi Yayınları, İstanbul.

Alyılmaz C. (2004) *Eski Türkçenin Söz Varlığı Düz ve Ters Dizimi*, Kurmay Yayınları Ankara.

Atalay Besim (çev.). (1986). *Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks"* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

Arat, R. R. (1976). Kutadgu Bilig III İndeks, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Buran, A. (2017) Türkiye Türkçesinde ileri ögeler ve bazı kelime kökleri üzerine bir değerlendirme, içinde: *Zeynep Korkmaz Armağanı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, s.143-147

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları İstanbul.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,* 2. Baskı, Ankara: Kişisel Yayınlar.

Ergin, M. (2005). *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul: Bayrak Basım Yayım Dağıtım.

Ercilasun, A. B. (Ed.). (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Vol. 2).* Kültür Bakanlığı.

Eyüboğlu, İ. Z. (1998). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü,* İstanbul: Sosyal Yayınları.

Gülsevin, G., Boz, E. (2004). Eski Anadolu Türkçesi, Ankara: Gazi Kitabevi.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: Etimolojik Sözlük Denemesi (2).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hatiboğlu V. (1981). *Türkçenin Ekleri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İlhan, N. (2011). Yunus Emre'nin Eserlerinde Kullanılan Ancak Yazı Dilinde Unutulan Fiiller, *X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri* (6-8 Mayıs 2010). Eskişehir s.451-475.

İlhan, N. (2019). Türkçede kelimelerin ekleşmesiyle ortaya çıkan ekler, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 75: 149-162.

İlhan, N. (2020). Түрік Тілінде Түбілі Ұмытылған Сөздер "Türkçede Kökü Unutulan Kelimeler" Хабаршы «Филология Ғылымдары» Сериясы No3(73) Абай Атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті Алматы.

İmer, K. (1976). *Türkiye Türkçesinde Kökler,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre Divanı Tenkitli Metin,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1969). Tarama Sözlüğü IV K-N,

Türk Dil Kurumu (2011). Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Yaş Değişkeni Bağlamında Almanya'da Yaşayan Türklerin Kuşaklararası Dil Bağlılıkları, Dil Seçimleri ve Sürdürümleri

Nebiha ÇAYIRLI[*]

Salim PİLAV[**]

Özet

Kişilerin yaşamları boyunca maruz kaldığı çeşitli etkenler, sosyo-ekonomik değişimler ve ait oldukları toplumun temel dinamikleri onların dilsel tutumları üzerinde etkilidir (Balcı, Uyar ve Büyükikiz, 2012, s. 969). Bugün Almanya'da dördüncü kuşak olarak varlıklarını devam ettiren Türkler, Almanya'nın baskın dili ve kültürüne rağmen ana dillerine olan bağlılıklarını devam ettirmektedir. Bu çalışmada Almanya'da yaşayan Türklerin dil seçimleri ve dil bağlılıkları kuşaklararası farklılık bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada Türklerin ana dili tercihi, dil kullanımı; yaş değişkeni dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın verileri İnan tarafından geliştirilen Dil Biyografisi Anketi kullanılarak toplanmıştır (İnan, 2018). Ankette elde edilen nicel verilerin analizinde SPSS programı kullanılmıştır. Toplanan verilerin incelenmesinde betimsel istatistik veri analizi yapılmıştır. Betimsel istatistik verileri yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri değişkenlerine göre incelenmiştir. Buna ek olarak anket verileri üzerinden kişiye, ortama ve işleve göre dil seçimlerinde dil sürdürüm gücü hesaplanmıştır. Elde edilen verilerin sonucunda katılımcıların %70,6 oranında Türkçeyi anadili olarak tercih ettikleri söylenebilir. Almanya'da yaşayan Türkler aile ve akrabalarla iletişimde daha çok Türkçe kullanmayı tercih edilirken arkadaş çevresinde özellikle dördüncü kuşak gençlerin Almanca ve Türkçeyi birlikte kullandıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Almanya'daki Türkler, iki dillilik, dil bağlılığı, dil sürdürümü, etnik/kültürel kimlik, kuşaklar arası farklılıklar.

Giriş

Türk vatandaşlarının Almanya'ya göç serüveni 1961 yılında ilk olarak başlamıştır.2.dünya savaşının ardından yeniden inşasına başlanan Almanya'da sanayileşmenin artışıyla işçi ihtiyacı oluşmuş ve Almanya başta Türkiye olmak üzere başka ülkelerden işçi talebinde bulunmuştur. Almaya ve Türkiye arasındaki anlaşmalar gereği "misafir işçi" (Gastarbeiter) statüsü ile bu ülkeye gitmeye başlayan Türk vatandaşları (Cramer 2000,10). giderek burada yerleşik olarak yaşamaya başlamışlardır. Buna göre Türklerin Almanya'ya olan göç serüvenini şu şekilde gruplandırabiliriz:

1. Öncü göçler (1961 öncesi) ,Kitlesel göçler (1961-1973 arası). Aile göçleri (1973-1980 arası). Politik göçler (1980-1990 arası). Evlilik göçleri (1990 sonrası).

Kitlesel göçlerle Almanya'da 1. Kuşak Türklerin daha izole ve kendi içine kapanık, Alman kültürüne ve diline karşı bir savunma halinde olmalarına karşın 2. kuşakla birlikte artık burada kalıcı olduklarına kanaat getiren Türkler izole yapıdan çıkarak daha sosyal ve iletişim boyutunda daha açık bir yaklaşıma sahiptir. 1. Kuşağın tekrar ülkesine dönme arzusu onları izole bir tutuma iten etkenlerdendir. Alman diline ve kültürüne hâkim 2. kuşak sosyal, ekonomik anlamda da Almanya'da daha fazla aktif hale gelmiştir. 1 Ocak 1991 yılında çıkarılan yabancılar yasası Almanya'daki Türklerin toplumsal hayata katılımlarında ve Almanya'daki sosyal statülerinin değişmesinde çok önemli bir değere sahiptir. Bu yasa ile Almanya'daki Türklerin Alman vatandaşlığına geçişleri kolaylaşmıştır. Bu tarihten itibaren özellikle ikinci nesil yoğun olarak Alman vatandaşlığına geçmeye başlamıştır. Vatandaşlık hakkı alan Türkler, Alman siyasi hayatında da varlık göstererek toplumsal yaşama katılımlarını artırmışlardır (Kılıçaslan, 2006, s. 58; Şen vd. 1999, s. 19). Sosyal hayatta daha fazla kabul görmek için baskın dil ve kültüre daha

[*] Bilim Uzmanı.

[**] Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı.

fazla maruz kalan ve baskın dili bilmenin avantaj olduğunu vurgulayan Türkler her ne kadar Almancanın gerekli olduğunu bilse de duygusal anlamda Türkçeye ve Türk kimliklerine bağlılıklarını devam ettirmektedir. Bu bağlamda karşımıza dil özelinde Almanya'da yaşayan Türklerde kuşaklar arası toplumsal/kültürel kimlikleri bakımından değişikliklerin olup olmadığını tespit edebiliriz. Özdemir'e göre toplumsal kimlik: "Bireyin ait olduğu toplumsal çevrenin değerlerine, normlarına, akıl yürütmesine, sanatına, diline, dinine, gelenek ve göreneklerine ve diğer kurumlarına karşı geliştirdiği bir aidiyet bilincini ifade eder. Birey kendi toplumu ve diğer toplumlar arasındaki benzerlikleri, karşıtlıkları, çatışmaları toplumsal kimliğine yüklediği anlam sınırları çerçevesinde tanır ve bu doğrultuda bir eylem stratejisi geliştirir."

Yapılan çalışmada "Ana diliniz nedir?" sorusuna her yaştan bireyin büyük çoğunlukla Türkçe cevabını vermesi bize kimlik olarak da kendilerini Türk gördüklerini göstermektedir. Benzer bir sonuç da

Sakın, B. (2018) tarafından "Almanya Türklerinin Dil Tutumları Üzerine Toplum dilbilimsel Bir Araştırma" adlı çalışmasında tespit edilmiştir. Buna göre " Almanya Türklerinin büyük çoğunluğunun ana dilleri olarak hala Türkçeyi gördükleri, çift ana dili olduğunu düşünmedikleri fakat iki dilli olmanın da bir avantaj olduğu görüşüne sahip oldukları tespit edilmiştir." Burada yaşayan Türklerin Millî kimlik be benliklerini muhafaza etme istekleri dile karşı olan tutumlarını ve sürdürümlerini de etkilemektedir. Bir dile karşı bireylerin takındıkları tutum dilin gelecek kuşakları aktarılmasında ve sürdürümünde önem teşkil eder. Zaman içerisinde buradaki Türklerin sosyal, kültürel ve ekonomik anlamdaki değişmelerin dile olan tutumlarının da farklılık oluşturması doğal bir süreçtir. Fakat elde edilen verilerde 2.3.ve 4. Kuşak Türklerin evde, aile bireyleriyle ve akrabalarıyla daha fazla Türkçe konuşmayı tercih etmeleri bize sürdürüm konusunda bir devamlılığın olduğunu göstermektedir.

Kişinin yaşamı boyunca edindiği bu dilsel tutumlar, dilin sürekli değişen ve gelişen yapısına doğru orantılı olarak, zaman içerisinde ve çeşitli etkenler neticesinde değişikliklere uğramaktadır. Bu etkenler genel olarak konuşucunun içinde bulunduğu etnik topluluk, yaş, eğitim, cinsiyet ve iletişim ortamı şeklinde kendini gösterir (König, 1992, s. 25). Bu yüzden zaman içerisinde dilsel tutumda değişikliklerin olması kaçınılmazdır. Özelikle 4. Kuşak Türklerde Türkçe ve Almanca ortak kullanımının daha yüksek oluşu bunun bir göstergesidir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma çok dilli ve çok kültürlü bir ortamda Almanya'da yaşayan Türklerin ana dili Türkçeye olan bağlılıklarını kuşak değişkenine göre incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda makalede aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Katılımcıların kuşak değişkeni açısından Türkçe ve Almanca yeterlikleri nasıldır?

2. Katılımcıların kuşak değişkeni açısından dil edinme/öğrenme kaynakları nelerdir?

3. Katılımcıların kuşak değişkeni açısından kişi, ortam ve işleve göre dil seçimleri nasıldır?

4. Katılımcıların kuşakları ile Türkçe dil bağlılıkları arasında istatiksel olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?

5. Katılımcıların kuşak değişkeni açısından Türkçe dil bağlılığı ölçeği maddelerine verdikleri yanıtlar nelerdir?

Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılarak Almanya'da yaşayan Türklerin Türkçe dil bağlılığının kuşaklar arasındaki durumunu incelemeyi amaçlayan betimsel bir çalışmadır.

Tarama modeli, belirli bir grup içinden belirli sayıdaki kişiler üzerinde yapılan çalışmalar yoluyla grubun genelindeki eğilim, tutum ve görüşleri betimlemeyi sağlar (Creswell, 2014). Bu bağlamda ankete katılan 250 kişinin verdiği cevaplar nicel yaklaşım çerçevesinde istatiksel olarak incelenmiştir.

2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Almanya'nın Shuttutgart şehri ve çevresinde yaşayan 250 Türk oluşturmaktadır. Katılımcıların tamamı Almanya'da doğmuş büyümüş bireylerden oluşmaktadır.

2.1. Katılımcılar

Katılımcıların demografik bilgileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Durumlarına İlişkin Bilgiler

Değişkenler	**N**	**%**
Cinsiyet		
Kadın	102	41,6
Erkek	143	58,4
Yaş	**N**	**%**
10-17	16	6,5
18-29	178	72,7
30 yaş ve üstü	51	20,8
Medeni Durum	**N**	**%**
Evli	78	31,8
Bekâr	167	68,2
Yerleşim Birimi	**N**	**%**
Şehir	186	76,2
Köy	58	23,8
Eksik	1	
Kimlik	**N**	**%**
Türk	226	92,2
Alman	4	1,6
Diğer	15	6,1
Toplam	**245**	**100,0**

Tablo 1'de yer alan verilere göre katılımcılara ait cinsiyet dağılımı 102 kişi (%41,6) kadın, 143 kişi (%58,4) erkeklerden oluşturmaktadır. Yaş değişkenine göre katılımcılar üç grupta değerlendirilmiştir. Birinci grubu 10-17 yaş aralığındaki katılımcılar, ikinci grubu 18-29 yaş aralığındaki katılımcılar üçüncü grubu ise 30 yaş ve üstü katılımcılar oluşturmaktadır. Buna göre katılımcıların 16'sı (%6,5) 10-17, 178'i (%72,7) 18-29, 51'i(%20,8) 30 yaş ve üstü yaş aralığındadır. Ankete katılacak kişilerde Almanya'da doğmuş olma şartı esas alınmıştır. Bunun nedeni edindikleri/öğrendikleri dilleri doğal ortamlarında kazanmalarıdır. Katılımcıların yerleşim yeri dağılımları ise şehirde yaşayanlar 186 (%76,2). Köyde yaşayanlar 58'tür (%23,8) şeklinde dağılım göstermektedir. Katılımcıların %92,2'si kendini Türk olarak tanımlamaktadır. Alman gibi hissedip kendini Alman olarak tanımlayanların oranı ise %1,6'dır. Aynı zamanda bu kategorilerin dışında kendini farlı milletten hissedenlerin oranı (Kürt, Çerkez, Arap) %6,1 olarak tespit edilmiştir.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada "Dil Biyografisi Anketi" kullanılarak betimsel bir araştırma yapılması planlanmıştır. Anket; Kişisel Bilgi Formu, Dil Kullanımı Anketi, Dil Seçimi Anketinden oluşmaktadır.

İnan anketi Fuller (1982). Zeng (1997). Rivera-Mills (1998). Lee (1999). Dweik (2000) ve Boucher-Yip'in (2004) araştırmalarında kullandığı anket sorularından yararlanmıştır (İnan, 2018). Geçerlik ve güvenirliliği İnan tarafından yapılan anketin kullanımıyla ilgili gerekli izin alınarak Almanya'da yaşayan Türler için uyarlanmış ve yeniden uzman görüşüne sunulmuştur.

Üç bölümden oluşan anket;

Birinci bölümde yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek, yerleşim yeri ve daha önce Türkçe eğitim alıp almadıkları;

İkinci bölüm Dil Kullanım Anketi edindikleri/ öğrendikleri dilleri kullanım durumlarını;

Üçüncü bölümde yer alan Dil Seçim Anketinde ise katılımcıların farklı durumlara göre hangi dili seçtikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmaya veri toplamak amacıyla 2020 yılı Ocak ayında başlanılmıştır. Ocak ayı boyunca Almanya'nın Stuttgart şehri ve civarında yaşayan Türklerle yüz yüze anket çalışması yapılmıştır. Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehirde yine Türkler tarafından kurulan dernek ve vakıflar ziyaret edilmiş özellikle toplanma günlerinde buralara gidilerek daha fazla katılımcıya ulaşılmıştır. Bölgede Türklerin sıklıkla gittikleri (işletmecilerin Türk olduğu) kafe ve restoranlara, çocuk oyun merkezlerine gidilerek her yaş aralığında katılımcıya ulaşılmıştır.

Bu kapsamda toplanan verilerin analizinde nicel değerlendirme yöntemleri kullanılarak hesaplama SPSS programı ile yapılmıştır.

Türkçe ve Almanca edinme/öğrenme kaynaklarının belirlenmesinde kuşak değişkeni de göz önünde bulundurularak her iki dil için de verilerin yüzde değerleri hesaplanmıştır. Kişi, ortam ve işleve yönelik dil seçimlerinin incelenmesinde ayrı tablolar hâlinde katılımcıların verdikleri cevapların ortalamaları hesaplanmış ve bunların standart sapma değerleri verilmiştir. Türkçe Dil Bağlılığı Ölçeği ile toplanan verilerin analizinde ise betimsel istatistik hesaplamalarının yanında başka testlerden de yararlanılmıştır.

Bulgular

1. Katılımcıların Kuşak Değişkeni Bağlamında Türkçe ve Almancaya Ait Yeterliklerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların kuşak değişkenine göre Türkçe ve Rusçaya ait yeterlik durumu belirlenmeye çalışılmıştır. Grafik 1'de ve tablo 2'de katılımcıların iki dilde ve temel beceri alanlarında sahip oldukları yeterliğe ilişkin betimsel istatistik bilgileri yer almaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Türkçe, Almancaya Ait Yeterlikleri

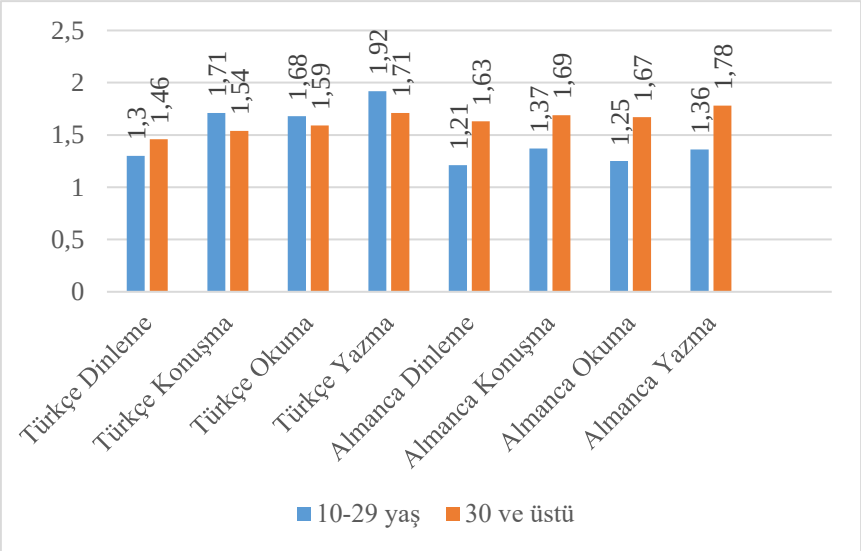
		Bilmiyorum		Zayıf		Orta		İyi		Çok iyi		Eksik
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Türkçe	**Dinleme**	0	0	0	0	7	2,9	66	27,4	168	69,7	4
	Konuşma	0	0	3	1,3	25	10,4	102	42,5	110	45,8	5
	Okuma	0	0	6	2,5	25	10,4	90	37,5	119	49,6	5
	Yazma	0	0	15	6,2	34	14,1	98	40,7	94	39,0	4
Almanca	**Dinleme**	1	,4	3	1,2	9	3,7	42	17,4	187	77,3	3
	Konuşma	1	,4	2	,8	12	5,0	72	29,9	154	63,9	4
	Okuma	1	,4	3	1,2	10	4,1	49	20,3	178	73,9	4
	Yazma	1	,4	6	2,5	12	5,0	63	26,1	159	66,0	4

Tabloda katılımcıların Türkçe ve Almanca dil becerilerini (konuşma, okuma, yazma, dinleme) hangi oranda kullanabildiklerini gösteren veriler yer almaktadır. Türkçeye ait dil becerilerinde dinleme %69,7 ile ilk sırada yer almakta. Bunu %49,6 ile okuma, %45,8 ile konuşma ve %39,0 ile yazma takip etmektedir. Türkçeyi aileden öğrendiklerini söyleyenlerin oranının yüksek oluşuyla dinleme becerisinin yüksek oluşu arasında anlamlı bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Almanca dil yeterliliklerinin daha yüksek oluşu bize eğitimin Almanca oluşunun etkisini göstermektedir. Anadili olarak Türkçeyi görmelerine rağmen dil becerilerinde Almancanın daha yüksek olması eğitimin Almanca olmasıyla ilişkilidir. Aileden öğrendikleri Türkçeyi akademik anlamda bir Türkçe eğitimle tamamlamadıkları için dil becerilerinin eşit oranda gelişmediğini söylemek mümkün. Burada baskın iki dillilik kategorisine girdiklerini söyleyebiliriz. Göçmen kökenli ailelerin çocuklarında bu tür baskın iki dillilik sıklıkla görülmektedir. Zamanla dil değişimine uğrayabilen bu çocuklarda yaşadıkları ülkenin eğitim dilinin ana dilleri üzerinde belirli bir yaş aralığına kadar büyük bir hâkimiyet kazandığı birçok araştırmada vurgulanmıştır (Hamurcu, 2015; Ertek, 2017). Baskın iki dilliler daha iyi derecede hâkim oldukları dili daha sık kullanmaktadır.

Yaş değişkeni bağlamında katılımcıların her iki dildeki yeterliliklerine baktığımızda aşağıdaki grafikte görüleceği üzere 10-29 yaş aralığındaki kişilerin Türkçe dil yeterliliklerinin beceri alanında da 30 yaş ve üstü kişilerden daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yaş grubundaki kişilerin çoğunu okul çağındaki çocuklar ve gençler oluşturmaktadır. Okulda aldıkları eğitimin (Türkçe) bir önceki kuşağa göre daha iyi düzeyde olduğunu söylemek mümkün. Özellikle okuma ve yazma becerisinin ev ve sosyal çevreden ziyade okul ortamında öğretildiği düşünülürse böyle bir çıkarım yapılabilir.

İşleve göre kişilerin dil seçimleri verilerine bakıldığında bu durumu izah etmek daha kolay olacaktır. Kişiler iş yerlerinde, okullarda, hastanelerde daha çok Almanca konuşmayı tercih etmekte. 30 yaş ve üstü bireylerin daha geç yaştaki bireylere göre daha fazla iş hayatında aktif olmaları Almanca konuşmaya ve kullanmaya onları itmekte. Bu da Almanca yeterliliklerinin daha iyi olması gerektiği anlamına gelmektedir.

Grafik 1: Katılımcıların Türkçe ve Almancaya İlişkin Yeterlik Değerleri

Grafikteki verilere göre katılımcıların her iki dilde de en iyi oldukları beceri yazma becerisidir. En zayıf olarak gördükleri beceri ise her iki dilde de dinleme becerisidir.

2. Katılımcıların Kuşak Değişkeni Açısından Bağlamında Dil Edinme / Öğrenme Kaynakçaına İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcılara Türkçeyi ve Almancayı nereden öğrendikleri sorulmuştur. Aşağıda yer alan Tablo 3'te katılımcıların dil edinme/öğrenme kaynağına ilişkin betimsel istatistik bilgileri yer almaktadır.

Tablo 3: Katılımcıların Türkçe ve Almanca Edinme / Öğrenme Kaynakçaına İlişkin Oranlar (%)

	Grup	Aile	Arkadaş	Okul	TV	İbadethane	Kitap	Diğer
Türkçe	10-29 arası	99,5	-	-	0,5	-	-	-
	30 ve üstü	94,1	-	2,0	2,0	2,0	-	-
Almanca	10-29 arası	34,5	10,3	20,6	31,4	-	-	3,1
	30 ve üstü	17,6	23,5	31,4	23,5	-	-	3,9

Tablo 3 'te görüldüğü üzere katılımcıların Türkçe edinme / öğrenme durumlarında neredeyse tamamının kaynağının aile olduğu görülmektedir. Özellikle 10-29 yaş aralığındaki katılımcıların tamamının Türkçeyi aileden edindikleri/öğrendikleri tespit edilmiştir.

Almanca edinme/öğrenme durumlarında Türkçeye nazaran kaynağın daha çeşitli olduğunu söylemek mümkün. 30 yaş altı kişilerde Almanca öğrenme/ edinme kaynağı olarak ailenin etkisinin, 30 yaş ve üstü katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun anne ve babanın Almanca bilip bilmemesiyle doğru orantılı olduğunu söyleyebiliriz. 30 yaş ve üstü Türklerin Ailelerinin Almanya'daki birinci kuşak Türkleri kapsadığını varsayarsak bu birinci kuşak anne babaların Almanca bilmemeleri kaynak dağılımını etkilemektedir. Almanca edinilen /öğrenilen kaynaklarda 10-29 yaş aralığında televizyonun %31,4 oranla ikinci sırada olduğu görülmektedir. Televizyonun etkisi 30 yaş ve üstü katılımcılarda (%23,5) oranında tespit edilmiştir.

3. Katılımcıların Kuşak Değişkeni Açısından Kişi, Ortam ve İşleve Göre Dil Seçimlerine İlişkin Bulgular

3.1. Kişilere Göre Dil Seçimi

Tablo 4'te katılımcıların kişilere göre dil seçimine ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 4. Kuşak değişkenine göre kişilere ilişkin dil seçimleri

	Grup	N	Ortalama	S
Anne	10-29 arası	190	1,65	,901
	30 ve üstü	51	1,35	,716
Baba	10-29 arası	186	1,97	,964
	30 ve üstü	51	1,51	,834
Çocuk	10-29 arası	75	2,19	,954
	30 ve üstü	44	2,59	,816
Eş	10-29 arası	100	2,55	,796
	30 ve üstü	46	2,37	,974
Ağabey / Abla	10-29 arası	163	2,70	,818
	30 ve üstü	49	2,37	1,055
Kardeş	10-29 arası	171	2,80	,756
	30 ve üstü	49	2,45	,959
Büyükanne	10-29 arası	181	1,15	,493

	30 ve üstü	51	1,20	,722
Büyükbaba	10-29 arası	175	1,14	,451
	30 ve üstü	51	1,18	,684
Akraba	10-29 arası	189	1,96	,871
	30 ve üstü	51	1,65	,868
Komşu	10-29 arası	190	3,12	1,065
	30 ve üstü	50	3,00	,881
Arkadaş	10-29 arası	190	2,90	,760
	30 ve üstü	51	2,84	,579
İş arkadaşı	10-29 arası	177	3,63	1,111
	30 ve üstü	50	3,72	1,051

1=ST; 2=GT; 3=TA; 4=GA; 5=SA

Tablodaki verilere bakıldığında katılımcıların kişilere göre dil seçimlerinin kuşaklara ve yakınlık düzeyine göre değiştiği görülmektedir. Katılımcılar özellikle büyükanne ve büyükbabalarıyla sadece Türkçe konuşmayı tercih etmektedir. Bunda aile büyüklerinin 1. Kuşaktan olmaları ve Almanca dil yeterliliklerinin düşüklüğü etkilidir. Sadece Türkçe konuşulan kişiler arasında anne ve babanın oranı da yüksek çıkmıştır. Sahada yapılan görüşmelerde ebeveynlerin çocuklarıyla özellikle Türkçe konuştuklarını evde mümkün olduğunca Türkçe konuşulması gerektiğini vurgulamışlardır. Ama okuldaki akademik başarılarına katkı sağlamak için Türkçenin yanı sıra Almancayı da tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Verilerden de anlaşılacağı üzere çocuk, eş ve kardeş seçeneklerinde tercih edilen dil genellikle Türkçe seçeneğidir.

Arkadaş ortamında Türkçe Almanca ortak kullanımı en çok tercih edilen seçeneklerdir. İş arkadaşlarıyla ve komşularıyla genellikle Almanca veya sadece Almanca konuşmayı seçenleri oranı oldukça yüksek Burada Türklerin sosyal çevrelerinde arkadaş edinme konusunda izole bir tutumdan çıkıp Alman veya başka milletten kişilerle de iletişimin yoğun olduğu varsayımına varabiliriz.

3.2.Ortama Göre Dil Seçimi

Katılımcıların dil seçimlerinin içinde bulundukları ortama göre nasıl değiştiğini göstermek amacıyla ortama göre hangi dili seçtikleri hakkında veri toplanmış ve tablo 5'te betimsel istatistik verilerine yer verilmiştir.

Tablo 5. Kuşak değişkenine göre ortama ilişkin dil seçimleri

	Grup	**N**	**Ortalama**	**S**
Evde	10-29 arası	182	1,87	,841
	30 ve üstü	47	2,02	,897
İşte	10-29 arası	167	3,83	1,085
	30 ve üstü	48	3,75	1,042
Okulda	10-29 arası	161	3,71	1,047
	30 ve üstü	37	3,89	1,173
İbadethanede	10-29 arası	175	1,78	,942
	30 ve üstü	44	1,84	1,010
Hastanede	10-29 arası	179	4,25	,992
	30 ve üstü	47	4,21	,806
Otobüste / Trende	10-29 arası	177	3,70	1,048
	30 ve üstü	48	3,69	1,014

Misafirlikte	10-29 arası	179	2,01	,855
	30 ve üstü	47	2,32	1,065
Sokakta	10-29 arası	182	3,01	,844
	30 ve üstü	47	3,38	,795
Pazarda	10-29 arası	176	3,34	1,125
	30 ve üstü	47	3,66	1,027

1=ST; 2=GT; 3=TA; 4=GA; 5=SA

Ortama göre katılımcıların dil seçimlerinde sadece Türkçenin tercih edildiği yer en yüksek oranda (%1,87) ev işaretlenmiştir. Bunu 1,79/ 1,89 ile ibadethaneler takip etmektedir. Kişiler evden uzaklaşıp sokak, işyeri, hastane Pazar gibi daha kurumsal ve sosyal alanlarda ise sadece her iki grupta da Türkçe konuşma oranları düşmektedir. Bunun yerine sadece genellikle Almancayı veya Türkçe Almanca karışık konuşmayı tercih ettikleri tespit edilmiştir. Evde ise sadece 30 yaş ve üstü kişilerin sadece Türkçe yerine genellikle Türkçe konuşmayı tercih ettikleri görünür. Aalan yazındaki benzer diğer araştırmalarda farklılıklar görülmektedir İnan'nın (2018) Ahıska Türkleriyle yaptığı çalışmada benzer sonuçlar çıkmış, evde sadece Türkçe konuşanların oranı %58,8 iken bu oranı Yağmur vd. (1999) Avustralya'daki Türkler arasında evde sadece Türkçe konuşanların %21,8 olduğunu belirlemiştir.

3.3. İşleve Göre Dil Seçimi

Katılımcıların işleve göre hangi dili tercih ettiklerini ortaya koymak amacıyla veri toplanmıştır. Tablo 13'te işleve göre dil seçimlerine ait betimsel istatistik bilgileri yer almaktadır.

Tablo 6. İşleve göre dil seçimine ilişkin dağılım

	Grup	**N**	**Ortalama**	**S**
Yemin ederken	10-29 arası	188	1,78	,919
	30 ve üstü	49	1,63	,929
Sayı sayarken	10-29 arası	185	2,98	1,151
	30 ve üstü	48	2,63	1,003
Dua ederken	10-29 arası	189	1,23	,675
	30 ve üstü	50	1,36	,827
Sinirliyken	10-29 arası	184	2,24	1,039
	30 ve üstü	51	2,22	1,119
Mutluyken	10-29 arası	185	2,35	,956
	30 ve üstü	51	2,18	1,072
Şaşırınca	10-29 arası	185	2,41	,991
	30 ve üstü	50	2,44	,929
Rüya görürken	10-29 arası	182	2,14	,985
	30 ve üstü	49	1,84	,921
Korkunca	10-29 arası	184	2,24	1,019
	30 ve üstü	49	2,16	,921
Düşünürken	10-29 arası	186	2,45	1,040
	30 ve üstü	48	2,13	,981

1=ST; 2=GT; 3=TA; 4=GA; 5=SA

Katılımcıların işleve göre dil tercihlerine bakıldığında maddi ve manevi olmak üzere iki grupta ele almak mümkün. Kişiler dini konular söz konusu olduğunda dua ve yemin etmek gibi durumlarda Türkçeyi tercih ettikleri görülmektedir. Bilinçaltıyla ve iç dil kullanımıyla ilgili olduğu varsayılan rüyaları ise 30 yaş ve üstü bireylerin sadece Türkçe rüya görme oranları yüksekken 10-29 yaş aralığında genellikle Türkçe rüya görenlerin oranı daha yüksektir. Düşünürken ise her iki gruptaki katılımcıların genellikle Türkçe düşündüklerini görmekteyiz. Ortalama hesaplamalarda genellikle Türkçe seçeneği fazla olsa da her iki dilin ortak kullanımı mevzubahistir. Özellikle 10-29 yaş aralığında olanlar sayı sayarken Türkçe ve Almancayı birlikte kullanmayı tercih etmektedir.

4. Katılımcıların Kuşak Değişkeni Açısından Türkçe Dil Bağlılığı Puanlarına İlişkin Bulgular

Kuşak değişkenine göre Almanya'da yaşayan Türklerin Türkçeye yönelik dil bağlılıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Türkçe Dil Bağlılığı Ölçeğinden alınabilecek en düşük puan 24, en yüksek puan ise 120'dir. Buna göre 24-56 arası "düşük", 57-87 arası "orta" ve 88-120 arası ise "yüksek" olarak değerlendirilmektedir. Aşağıda yer alan tabloda katılımcıların kuşak değişkeni açısından dil bağlılık puanları yer almaktadır.

Tablo 7: Katılımcıların kuşak değişkenine göre türkçe dil bağlılığı puanları

Grup	N	Ortalama	S
10-29 arası	194	85,89	20,94
30 ve üstü	51	88,61	21,73

Tablodaki verilere bakıldığında 10-29 yaş aralığındaki katılımcıların ölçek toplam puan ortalaması 85,89; 30 yaş ve üzeri kişilerin ölçek toplam puanı ortalamasının 88,61 olduğu görülmektedir. Bu veriler her iki yaş grubundaki, kuşaktaki kişilerin yüksek düzeyde Türkçe dil bağlılığına sahip olduklarını gösterir. Fakat 30 yaş ve üstü bireylerin puan ortalaması 10-29 yaş aralığının puan ortalamasından daha yüksektir.

Türkçe dil bağlılığı üzerinde anlamlı bir farklılık olup olamadığını belirleyebilmek amacıyla Katılımcıların ölçek toplam puanlarının yanında kuşak değişkeninin ölçek toplam puanları ve alt boyutlar ile bağımsız örneklemler t testi yapılmıştır. Bu testin sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 8: Sürdürüm alt boyutundaki maddelere verilen yanıtlar

	Cinsiyet	N	Ortalama	S	t	sd	P
Türkçe Dil Bağlılığı	10-29 arası	194	85,8912	20,94961	-,820	243	,413
	30 ve üstü	51	88,6154	21,73128			
Sürdürüm	10-29 arası	194	34,6318	9,98048	-,600	243	,549
	30 ve üstü	51	35,5514	8,74696			
Kimlik	10-29 arası	194	33,1053	8,85953	-1,234	243	,218
	30 ve üstü	51	34,8558	9,57918			
Kullanım	10-29 arası	194	18,1541	5,21415	-,064	243	,949
	30 ve üstü	51	18,2082	5,81291			

Yukarıda ki tabloda t testi sonucuna göre, katılımcıların Türkçe Dil Bağlılığı ölçeğinden ve ölçeğin alt boyutları olan sürdürüm, kimlik ve kullanımdan aldıkları ortalama puanlar yaşlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma göstermemektedir (p>0,05).

10-29 yaş grubu ölçek toplam puan ortalaması [X(10−29)=85,8] ile 30 yaş ve üzeri gurubuna ait ölçek toplam puan ortalaması [X(30−)=88,6] arasında istatiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır [t(243)=-,820, p>0,05].

Sürdürüm alt boyutuna ilişkin puanlar incelendiğinde ise 10-29 yaş grubu ölçek toplam puan ortalaması [X(10−29)=34,6] ile 30 yaş ve üzeri grubuna ait ölçek toplam puan ortalaması [X(30−)=35,5] arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır [t(243)=-,600, p>0,05].

Kimlik alt boyutuna bakıldığında 10-29 yaş grubunun ölçek toplam puan ortalaması [X(10−29)=33,1] ile 30- yaş ve üzeri grubuna ait ölçek toplam puan ortalaması [X(30−ve üzeri)=34,8] arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır [t(243)=-1,23, p>0,05]. Kimlik alt boyutuna ait puanların ortalamasının 30- ve üzeri grubunda daha yüksek olduğu görülmektedir.

Kullanım alt boyutuna göre 10-29 yaş grubundaki katılımcıların ölçek toplam puan ortalaması [X(10−29)=18,1] ile 30 yaş ve üzeri grubundakilerin ölçek toplam puan ortalaması [X(30−)=18,2] arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır [t(243)=-064, p<0,05]. Buna göre dil bağlılığının kullanım alt boyutunda 30-ve üzeri yaş grubundakilerin 10-29 yaş grubundakilere göre Türkçe lehine daha yüksek düzeyde bağlılık sergiledikleri söylenebilir. Dil seçimine ilişkin veriler de bu bulguyu destekler niteliktedir.

5. Katılımcıların Kuşak Değişkeni Bağlamında Türkçe Dil Bağlılığı Ölçeği Maddelerine Verdikleri Yanıtların Görünümü

Bu kategoride yer alan verilerde yaş grupları iki grupta ele alınmıştır. 3. ve 4. kuşak arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Sürdürüm alt boyutu maddelerine ilişkin betimsel istatistik bilgilere katılımcıların ölçek maddelerine verdikleri cevaplar incelenerek değerlendirilmeye alınmıştır. Veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 8. Sürdürüm alt boyutundaki maddelere verilen yanıtlar

Maddeler	**Grup**	**N**	**Ortalama**	**ss**
Türkçe konuşmak hoşuma gider.	10-29	194	4,081	1,40
	30 ve üstü	51	4,159	1,33
Ana dilim Türkçe olduğu için kendimle gurur duyarım.	10-29	194	4,082	1,44
	30 ve üstü	51	4,358	1,19
Seçme şansım olsa ana dili olarak yine Türkçeyi seçerim.	10-29	194	3,997	1,44
	30 ve üstü	51	4,236	1,25
Çocuğumun Türkçe konuşması beni mutlu eder.	10-29	194	4,212	1,38
	30 ve üstü	51	4,259	1,29
Çocuğumun Türkçe öğrenmesi için çaba sarf ederim.	10-29	194	4,158	1,45
	30 ve üstü	51	4,255	1,26
Çocuğum Türkçeden başka bir dili ana dili olarak konuşabilir.	10-29	194	2,838	1,47
	30 ve üstü	51	2,820	1,45
Türklerin Türkçeye bağlı olduğunu düşünürüm.	10-29	194	3,693	1,29
	30 ve üstü	51	3,627	1,31
Türkçe, kültürümü korumamda bana yardımcı olur.	10-29	194	3,860	1,37
	30 ve üstü	51	3,954	1,28
Türkçe benim için diğer dillerden üstündür.	10-29	194	3,710	1,41
	30 ve üstü	51	3,882	1,45

Tablo 8. Sürdürüm Alt Boyutundaki Maddelere Verilen Yanıtlar Sürdürüm alt boyutu maddelerine ilişkin betimsel istatistik bilgilere katılımcıların ölçek maddelerine verdikleri cevaplar incelenerek değerlendirilmeye alınmıştır. Veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Ölçekte sürdürüm alt boyutundaki maddelere verilen cevaplarda her iki yaş grubundaki katılımcılar tarafından en yüksek ortalamaya,

"Ana dilim Türkçe olduğu için kendimle gurur duyarım." maddesinin olduğu görülmektedir (X(10−29)=4.082; X(30−üzeri)=4,35).

"Çocuğum Türkçeden başka bir dili ana dili olarak konuşabilir." ise her iki yaş grubu için de en düşük ortalama değere sahip olunan maddedir (X(10−29)=2,83; X(30−üzeri)=2,82). Bu sonuçlar eşliğinde katılımcıların kuşak değişkenine bakılmaksızın Türkçenin sürdürümü yönünde genel anlamda olumlu bir yaklaşıma sahip oldukları ve kendilerinden sonra yetişen kuşakların da Türkçe öğrenmesinin önemli olduğunu düşündükleri söylenebilir. Ancak "Seçme şansım olsa ana dili olarak yine Türkçeyi seçerim." Maddesin de 10-29 yaş aralığında oranlar 30 yaş ve üstü bireylere nazaran daha düşük seviyededir. Bu da bize 10-29 yaş aralığındaki gençlerin dili sürdürüm açısından bir önceki kuşağa göre daha az istekli oldukları izlenimi vermektedir. Bir diğer düşük orana sahip madde ise "Türkçe benim için diğer dillerden üstündür."dir (X(10−29)=3,71; X(30−üzeri)=3,88). Bu verilerden hareketle katılımcıların dil sürdürümü konusunda istekli olduklarını fakat değişen şartlar, uygulanan politikalar gibi sebeplerden dolayı baskın dilin üstünlüğü ve kullanımın öneminin farkında olduklarını göstermektedir.

Ölçeğin ikinci alt boyutu olan kimlik alt boyutu maddelerine ait betimsel istatistik bilgileri aşağıda yer alan tabloda verilmektedir.

Tablo 9: Kimlik alt boyutundaki maddelere verilen yanıtlar

Maddeler	**Grup**	**N**	**Ortalama**	**ss**
Bence Türkçe bilmeyen bir kişi gerçek bir Türk sayılmaz.	10-29	194	3,11	1,39
	30 ve üstü	51	3,29	1,46
Türk olup da Türkçe bilmeyen kişiler için üzülürüm.	10-29	194	3,78	1,43
	30 ve üstü	51	4,00	1,35
Türkçe bilmek beni iyi bir Müslüman yapar.	10-29	194	2,45	1,56
	30 ve üstü	51	2,86	1,57
Türkçenin Türkleri birleştirdiğini düşünürüm.	10-29	194	3,63	1,32
	30 ve üstü	51	3,71	1,28
Eşimin Türkçe bilmesi benim için önemlidir.	10-29	194	4,05	1,36
	30 ve üstü	51	4,13	1,37
Arkadaşlarımın Türkçe bilmesini isterim.	10-29	194	3,58	1,37
	30 ve üstü	51	3,68	1,24
Türkçe konuşan bir insana daha çok güvenirim.	10-29	194	2,66	1,35
	30 ve üstü	51	2,96	1,37
Türkler Türkçe bilenlerle evlenmelidir.	10-29	194	2,98	1,49
	30 ve üstü	51	3,09	1,51
Bence Türkler, Türkçeyi korumak için her zaman birlikte yaşamalıdır.	10-29	194	3,21	1,40
	30 ve üstü	51	3,39	1,41
Türkçe konuştuğum zaman kendimi Türk gibi hissederim.	10-29	194	3,62	1,42
	30 ve üstü	51	3,70	1,33

Yukarıdaki tabloda kimlik alt boyutuna ait maddeler ve katılımcıların bu maddelere verdikleri yanıtların ortalama değerleri bulunmaktadır. Maddeler içerisinde " Eşimin Türkçe bilmesi benim için önemlidir" maddesi 30 yaş ve üzeri grubu tarafından en yüksek ortalamaya sahip maddedir (X(30−üstü)=4,13). 10-30 yaş grubu da en fazla bu soruya olumlu cevap vererek en yüksek değere bu maddede ulaşmıştır (

X(10−29)=4,05). Diğer maddelere göre düşük ortalamaya sahip maddelerden biri ise "Türkçe bilmek beni iyi bir Müslüman yapar."maddesidir (X(10−29)=2,45; X(30−üzeri)=2,86). Buna göre katılımcılarda etnik kimlik oluşumunda dinden ziyade dilin daha önemli olduğu izlenimi oluşmaktadır. Verilen cevaplarda iki grup arasındaki farkın en fazla olduğu madde "Türk olup da Türkçe bilmeyen kişilere üzülürüm.." maddesi de 10-29 yaş grubu bu alt boyut içerisinde 30 yaş ve üzeri katılımcılara göre daha düşük orandadır (X(10-29)=3,28) bu oran 30 yaş ve üzeri kişilerde (X(30−üzeri)=4,00)' dır. Kimlik alt boyutundaki maddelere ait ortalamalara bakıldığında genel olarak katılımcıların sahip oldukları etnik kimlik açısından Türkçeyi önemli olarak gördükleri söylenebilir.

Üçüncü alt boyut olan kullanım alt boyutuna ait maddelere ilişkin betimsel istatistik bilgileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 10: Kullanım alt boyutundaki maddelere verilen yanıtlar

Maddeler	**Grup**	**N**	**Ortalama**	**ss**
Hislerimi ifade etmede Türkçenin yeterli olduğuna inanırım.	10-29	194	3,74	1,34
	30 ve üstü	51	3,62	1,41
Türkçe konuşurken kendimi rahat hissederim.	10-29	194	3,89	1,24
	30 ve üstü	51	3,93	1,42
Çocuğumun kendi çocuğu ile Türkçeden başka bir dille konuşmasına üzülürüm.	10-29	194	2,84	1,46
	30 ve üstü	51	3,07	1,50
Türkçenin çocuklara erken yaşlarda öğretilmesi gerektiğini düşünürüm.	10-29	194	4,10	1,36
	30 ve üstü	51	3,86	1,51
Diğer Türkler ile Türkçe konuşmaya dikkat ederim.	10-29	194	3,57	1,36
	30 ve üstü	51	3,70	1,38

Verilere bakıldığında Türkçenin kullanımına ilişkin iki yaş grubunda da birbirine yakın görüşlerin olduğu görülmektedir. Oranlar tek tek incelendiğinde 30 yaş ve üzeri kişilerin kullanım alt boyutundakimaddelere verdikleri cevapların oranı 10-29 yaş aralığındakilerden daha yüksektir. Ancak "Türkçenin çocuklara erken yaşlarda öğretilmesi gerektiğini düşünürüm." maddesi 10-29 yaş aralığındaki katılımcıların en yüksek ortalama ile katıldıklarını belirttikleri maddedir (X(10−29)=44,10; X(30−üzeri)=3,86). Bunun yanında Türkçe kullanma konusundaki hassasiyetlerine yönelik olan "Diğer Türkler ile Türkçe konuşmaya dikkat ederim." maddesi (X(10−29)=3,57)ve " Çocuğumun kendi çocuğu ile Türkçeden başka bir dille konuşmasına üzülürüm." (X(10−29)=2,84)de kullanım alt boyutunda 30 yaş ve üzeri bireylerden daha düşük seviyededir (X(30 ve üzeri)=3,07; X(30ve üzeri)=3,70). Bu 10-29 yaş aralığındaki kişilerin (4. Kuşak) Türkçeyi kullanma konusundaki hassasiyetlerine rağmen diğer dillerin de öğrenilebileceği ve kullanılabileceği görüşüne sahip olduklarını düşündürmektedir. "Türkçe konuşurken kendimi rahat hissederim." Maddesine verilen cevaplar birbirine yakın durumdadır. (X(10−29)=3,89; X(30ve üzeri)=3,93)

Sonuç

Araştırmada Almanya'nın Bade Württemberg eyaletine bağlı Stuttgart şehrinde yaşayan Türlerin dil seçimleri ve sürdürümlerini yapılan anket çalışmasının verilerine dayanarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla bölgede yaşayan 250 Türk'ten demografik durumları ve dil seçimlerine ilişkin nicel verilerin betimsel frekans analizleri yapılıp incelenmiştir.

Katılımcıların Almanya doğumlu olmalarına ve her iki dili de biliyor olmalarına dikkat edilmiştir. Bu koşullar altında Almanca ve Türkçeyi bilen iki dilli katılımcıların Almanca dil yeterliliklerinin Türkçeden daha iyi düzeyde olduğu tespit edilmiştir. İki dilli bireyler her iki dili eşit düzeyde bilmeyebilir. Bireyin dil yeterliliği dört temel dil becerisini (konuşma, dinleme, okuma ve yazma) kullanma durumunda farklılık gösterebilir. Birey, dillerden birini günlük hayatta daha fazla kullanıyorsa o dili diğer dile göre daha akıcı konuşabilir ancak okuma veya yazma esnasında diğer dile geçebilir. Genel verilerde Türkçe dinleme becerileri en yüksek düzeydeyken yazma becerileri en düşük seviyede çıkmıştır. Yaş değişkeni bağlamında 30 yaş ve üzeri katılımcıların Almanca dil yeterlilikleri 10-29 yaş aralığından daha yüksek değerdedir. Almanca yeterliliklerinin Türkçeden fazla olması da burada yaşayan Türklerin üretimsel iki dillilik kategorisinde olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda 10-29 yaşa aralığında gençlerin Türkçe okuma ve yazma becerilerinin 30 yaş ve üstü kişilerden daha yüksek oluşunu Türkçe öğrenme kaynaklarına daha kolay ulaşabiliyor olmasından kaynaklanabilir. Günümü internet çağında her türlü Türkçe öğretim materyallerine ulaşmak eskiye nazaran daha kolay ve ucuzdur. Ayrıca çeşitli sivil toplum kuruluşları aracılığıyla ve Türk yetkililerce Türkçe eğitimini destekleyen pek çok proje ve kursların varlığını da unutmamak gerekir. TV ve radyo kanallarının çeşitliliği ve sosyal medya mecraları da bunu destekler niteliktedir.

Dilleri öğrenme kaynaklarına bakıldığında her iki grubunda Türkçeyi aileden öğrendikleri tespit edilmiştir. Almancayı öğrenme kaynaklarında ise 10-29 yaş aralığındaki katılımcıların aile olarak verdiği oran 30 yaş ve üzeri bireylerden daha yüksektir. 30 yaş ve üzeri kişileri 2. Ve 3. kuşak olarak kabul edersek kişilerin anne ve babalarının Almanca dil yeterliliklerinin daha düşük düzeyde olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Yapılan saha çalışmasında 3. kuşak Türklerin kendi yaşadıkları sosyal sorunları çocuklarının yaşamaması adına evde çocuklarına Türkçe yanında Almanca konuşmayı da tercih ettiklerini vurgulamışlardır. Bu da Almancanın hem okul başarısında hem de ş hayatında başarılı olmak adına baskın dile de önem verilmesi gerektiği kanaati oluşmuştur. Ayrıca dil öğrenme kaynaklarında televizyonun Almanca öğrenmede yüksek oranda oluşu ailelerin bize ev içerisinde Alman kanallarını tercih ettiklerini göstermektedir. Her ne kadar Türkçe dil bağlılık oranları her iki yaşta da yüksek çıksa da 4. kuşak Türklerde Almancaya olan yönelme giderek artmaktadır. Smolicz, Secombe ve Hudson'un (2001) da belirttiği üzere aile ve ev, çekinik dil için merkezi bir rol oynamaktadır.

Katılımcıların kişilere göre dil seçimlerine bakıldığında 1. ve 2. kuşak aile üyeleriyle her iki grupta sadece Türkçeyi tercih ederken 3. ve 4. kuşak Türklerin Türkçenin yanında alamca kullanmaya da özen gösterdiklerini görmekteyiz. Kişiler özellikle çocuklarıyla Türkçe konuşmayı tercih ederken yanı sıra Almanca konuşmayı da tercih etmektedir. Her iki gruptaki katılımcıların ana dillerine bağlılıklarını devam ettirseler de baskın dilin öğrenmenin önemini vurgulamışlardır. Özellikle 10-29 yaş aralığındaki katılımcıları arkadaş, komşu, iş arkadaşlarıyla her iki dili birlikte kullanmayı tercih etmeleri sosyal hayatta sadece kendi dilini konuşanlarla değil diğer milletten kişilerle de bağ kurdukları anlamına gelir.

Ortama göre kişilerin dil tercihlerin ev de ibadethanede sadece Türkçe kullanmayı tercih ederlerken diğer ortamlarda (okul, sokak, hastane, iş vs.) baskın dilin böyle ortamlarda tercih edilmesi doğal bir durum olup sürdürümün devamlılığı için önemli nokta evde aile bireylerinin hangi dili tercih ettiğidir. Edwards (1985) ve Fishman (1991) evde dilin konuşulmasının dilin kuşaktan kuşağa aktarılmasında oldukça önemli olduğuna değinmektedir.

İşleve göre dil seçimlerinde kişiler yemin etmek dua etmek gibi eylemlerde sadece Türkçeyi tercih etmektedir. Özellikle iki dilli insanlar için duyguların dili onların en bağlı oldukları dildir (Yalınkılıç ve Yağmur, 2014, s. 297). Saha araştırmasında kişiler bu durumlarda Türkçe kullandıklarında daha inandırıcı ve içten olduklarını vurgulamışlardır. Sayı saymak gibi daha işlevsel dil kullanımlarında Almancanın baskınlığı dikkati çeker özellikle 10-29 yaş aralığında bu oran daha yüksektir.

Tüm bu verilere bakıldığında her iki kuşak temsilcilerin Türkçe olan bağlılıklarının devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Fakat bu verileri daha önceki yıllarda Batı Avrupa'da yaşayan Türklerle yapılan çalışmalarla karşılaştırınca giderek sadece Türkçe kullanımın azaldığını 2. Kuşakla başlayan baskın dili öğrenme eğilimin giderek arttığını ve her iki dili ortak kullanımın yaygınlaştığını görmekteyiz. Osman'ın (2016) ve Yalınkılıç ve Yağmur'un (2014) araştırma sonuçları Batı Trakya Türklerinde ikinci kuşağın baskın dili öğrenmelerine rağmen grup içi iletişimde tercih etmedikleri şeklindedir. Altınkamış ve Altındağ (2014). kuşaktan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Her iki dili ortak kullanım iki dilli bireylerde yaygın bir durumdur. Fakat bireylerin her iki dilde de dil becerilerinin hangi seviyede olduğu önemlidir. Her iki dilde de bireyler eşit beceriye sahip olmayabilir fakat bu beceri alanlarının her ikisin de yetersiz olma durumunu ortaya çıkarabilir. Yeterli seviyede Almanca dil becerisine sahip olamama akademik başarısızlığı getirirken ana dilindeki yetersizlik sürdürüm ve bağlılık noktasında bize uyarı niteliğindedir. Gelecek kuşaklara dilin öğretilmesi toplumsal ve kültürel kimlik aktarımını da sağlamaktadır. Özdemir (2016). Yağmur ve Akıncı (2003) ise araştırmalarında Batı Avrupa'daki Türkler arasında ikinci kuşağın baskın dil kullanımlarının birinci Bu bağlamda yapılan bir çalışmada Demirdağ, Kakışım (2018)"Üçüncü kuşağın belirli temsilcileri her iki kültürden de kısım ilkeler edinmiştir. Ne tam olarak Alman ne de tam olarak Türk'türler, daha çok her iki kimlik arasında sıkışıp kalmış durumdadırlar. Bu gruptakiler "Riskli" olarak tanımlanmaktadır. Haksever'in (2014: s. 19) de ifade ettiği gibi kuşaklar attıkça her iki kültürden de yarım bilgileri olan ne tam olarak Türk kimliği ne de Alman kimliğine girebilen nesiller oluşmaktadır. Türkçe konuşmakta sıkıntı çeken ve zorlandığı yerde Almanca konuşan, tam tersi bir durumda ise tekrar aynı yolu izleyen bir kuşaktan bahsedilmektedir."

Sürdürüm alt boyutundaki maddelerin ortalamalarında Türkçenin gelecek kuşaklara aktarılmasının önemli olduğu düşüncesi her iki grupta da yüksek düzeydedir. Fakat 10-29 yaş aralığındaki katılımcıların baskın dili çocuklarına öğretme konusunda daha istekli olduklarını söyleyebiliriz. Zira "Çocuğumun kendi çocuğuyla başka dili konuşmasına üzülürüm.) maddesi bu yaş grubunda daha az orandadır.

Kimlik alt boyutundaki maddelere ait ortalamalara bakıldığında genel olarak katılımcıların sahip oldukları etnik kimlik açısından Türkçeyi önemli olarak gördükleri söylenebilir. Türkçe bilmenin Türk olduğunu gösteren bir olgu olduğu görüşüne katıldıklarını söylemek mümkündür. Dilin dinden ziyade kimliği belirlemede ve birleştirici bir yanı olduğunu alınan cevaplardan çıkarabiliriz. Bu Yağmur'un(2012) daha önce Hollanda'da yaşayan Türk ve Faslı gençlerle yaptığı çalışmanın sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.

Türkçenin kullanımına ilişkin iki yaş grubunda da birbirine yakın görüşlerin olduğu görülmektedir. Oranlar tek tek incelendiğinde 30 yaş ve üzeri kişilerin kullanım alt boyutundaki maddelere verdikleri cevapların oranı 10-29 yaş aralığındakilerden daha yüksektir. 10-29 yaş aralığındaki kişilerin (4. Kuşak) Türkçeyi kullanma konusundaki hassasiyetlerine rağmen diğer dillerin de öğrenilebileceği ve kullanılabileceği görüşüne sahip olduklarını düşündürmektedir.

Dil sürdürümünde dil bağlılığı ve kişinin kendisini ait hissettiği etnik kimlik çok önemli. Kişiler kendilerini ait hissettikleri toplumun dilini, kültürünü gelecek kuşaklara aktarma konusunda da istekli ve bir o kadar da duyarlıdır. Almanya'da yarım asırlık bir süreci geride bırakan Türk toplumu, geçirmiş olduğu değişim ve maruz kaldığı tüm olumsuz etkenlere rağmen hala Türkçeyi ana dili olarak görmektedir.

Elde edilen verilerde Türkçenin sürdürümü konusunda her iki kuşak temsilcilerinin aynı düşüncede oldukları ortaya çıkmıştır. Birinci ve ikinci kuşağın ana dile olan bakış açısı bir sonraki kuşağa göre daha olumluyken 3. Ve 4. kuşak Türklerin ana dillerini baskın dile karşı koruma konusunda daha kontrolsüz olduklarını görmekteyiz. Yağmur ve Akıncı'nın "Language use, choice, maintenance, and

ethnolinguistic vitality of Turkish speakers in France: Intergenerational differences" adlı çalışmalarında belirttikleri sonuçlarla da örtüşmektedir. Buna göre birinci ve ikinci nesiller çift ana dilleri olmadığını belirtirken üçüncü nesil Türkler çift ana dile sahip olduklarını ortaya koymuşladır. Ayrıca katılımcıların beyanlarına göre Almanca bilmek sosyal anlamda avantaj sağlaması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Yapılan araştırmalara göre dil yitiminin en çok görüldüğü nesil 3. Kuşaktır. Ana dil, göç edildikten sonra ilk iki nesle tam olarak aktarılabilirken, üçüncü nesil ile dil yitimi başlayabilmektedir (Castles ve Miller, 2008, s. 360). Fakat buradaki veriler ve alan yazında yapılan diğer çalışmalara bakıldığında Almanya'da yaşayan Türkleri için bu durum söz konusu değildir. Sivil toplum kuruluşları ve Türk devleti tarafından yapılan faaliyetlerin çokluğu, gelişen teknoloji ile yeni neslin Türkçe kaynaklara ulaşım kolaylığı ve Almanya'da yayın yapan radyo ve televizyon kanallarının sayısındaki artış bize 3. ve 4. kuşak Türklerde dil bağlılığın ve sürdürümünün devamlılığı konusunda olumlu izlenim yaratmaktadır. Türklerin Türkçe yayınları takip ediyor olması etnik bilinçlerinin de yüksek olmasını sağlamaktadır (Yüksel, 2008, s. 204-208). Tüm bu çalışmalar ışığında şunu söyleyebiliriz ki Türkçe, Almanya'da diğer göçmen dilleri arasında en canlı ve dinamik olan dildir ve uzun vadede de yok olmayacağı ortadadır (Yağmur, 2010, s. 226-238).

Kaynakça

Adıgüzel, Y. (2011). "Almanya'da Kültürel Çatışma Alanı Olarak 'Türkçe'". *Sosyoloji Dergisi, 22*(3). 231–251.

Bosnalı, S. (2007). İran Azerbaycan Türkçesi: Toplum dilbilimsel Bir İnceleme. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Boucher-Yip, E. F. (2004). *Language maintenance and shift in one semai community in peninsular*

Bölükbaşı, F., Hançer, F. Anna, G. (2019). İki Dillilik: Tanımı ve Türleri Üzerine Kuramsal Tartışmalar, *International Journal of Languages' Education and Teaching Volume 7, Issue 2, p. 98-113 Malaysia* (Unpublished doctoral dissertation). University of Leichester School of Education, Leichester.

Dave, B. (2007). *Kazakhstan, ethnicity, language and power*. New York: Routledge.

Dweik, B. (2000). Linguistic and cultural maintenance among the chechens of Jordan. Language, Culture and Curriculum, 13(2). 184-196.

Ertek, B. (2017). Développement du vocabulaire en turc et en français d'élèves bilingues franco-turcs et monolingues turcs et français âgés de 6 à 10 ans. Thèse de doctorat non publiée, Rouen: Université de Rouen Normandie.

Fuller, E. (1982). A Study of Navajo language maintenance and shift (Unpublished doctoral dissertation). University of Pittsburgh Graduated Faculty, Pittsburgh.

Hamurcu Süverdem, B. (2015). Développement du turc et du français en situation de bilinguisme précoce. Le cas d'enfants d'origine turque scolarisés en maternelle. Thèse de doctorat non publiée, Rouen: Université de Rouen Normandie.

İmer, K., Kocaman, A. Özsoy, S.(2011). *Dilbilim Sözlüğü.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi

İnan, K. (2020). Kazakistan'da Yaşayan İki Dilli Ahıska Türklerinin Dil Seçimlerinin İncelenmesi, SUTAD, (50): 165-191

İnan, K. (2018). Türkçe dil bağlılığı ölçeğinin geliştirilmesi. Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/18

Lee, T. S. (1999). Sources of ınfluence over Navajo adolescent language attitudes and language use (Unpublished doctoral dissertation). Stanford University School of Education, Stanford.

Lewis, M. P. (1995). Measuring K'iche' (Mayan) Language maintenance: a comprehensive methodology. SIL Electronic Working Papers, 6(1). 1-13.

Pilav, S. Çayırlı, N. (2021). Almanyada Yaşayan Türklerin Dil Seçimleri ve Sürdürümlerinin İncelenmesi. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu.

Rivera-Mills, S. V. (1998). Language use proficiency and attitudes among Hispanics in a northern California community (Unpublished Doctoral Dissertation). The University of New Mexico Institute of Romance Languages, Albuquerque.

Sakın, B. (2018). Almanya Türklerinin dil tutumları üzerine toplumdilbilimsel bir araştırma. *Curr Res Soc Sci, 4*(1). 1-17.

Şahin, B. (2012). Almanya'daki Türk göçmenlerin sosyal entegrasyonunun kuşaklar arası karşılaştırılması: kimlik ve ait hissetme, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 227–251.

Yağmur, K. vd. (1999). Language attrition, language shift and ethnolinguistic vitality of Turkish in Australia, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, *20*(1). 51-69.

Yalınkılıç, K. (2013). Bulgaristan Kırcaali Türklerinin dil durumu- toplumdilbilimsel bir inceleme (Yayımlanmamış doktora tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Türkçenin Doğuşu ve Gelişmesi

Necati DEMİR*

Özet

Türkçe kendisine mahsus özellikleri, oturmuş kuralları, istisnasız kurallarından anlaşıldığına göre başlangıcı tahminlerin de gerisinde olan köklü bir dildir. Türkçe, başlangıçta tek heceli bir dil olup sonradan eklemeli yapıya dönüşmüştür. MÖ 3 binli yıllarda yürürlükte olan Sümerceye verdiği sözcükler çok hecelidir. Dolayısıyla Türkçenin doğuşunu beş bin yıldan çok gerilerde aramak gerekmektedir. Belgelerin olmadığı durumlarda dil ile ilgili yapılacak araştırmalar bir milletin karanlıkta kalan tarihini aydınlatacak durumdadır. Türkler, dillerini başkasından almamış, kendi dilini kendisi inşa edip geliştirmiş bir ulustur. Türkçenin ilk sözcükleri, /a/, /ı/, /o/, /u/ gibi tek ünlüden ibaret ünlemler gibi görünmektedir. Bu ünlüler / ünlemler seslenmelerde ve en temel ihtiyaçlarda kullanılmaktaydı. Zamanla bu ihtiyaçtan dolayı bu ünlülerin ince biçimleri /e/, /i/, /ö/, /ü/ gelişti. Bunlar da ihtiyacı karşılamayınca insanlar bu ünlülerin uzun biçimlerini söylemeye başladılar. Böylece 16 sözcüklük bir dil oluştu. Zaman geçtikçe, hayat renklendikçe dil ihtiyaca cevap vermemeye başlar. Bu da çözüm arayışlarını gerekli kılar. Zaman içerisinde uzun /i/ yani /ii/'den ilk ünsüz /y/ gelişmiş, dilde büyük bir devrim olmuştur. /y/ ünsüzü 16 ünlünün sağına, soluna, iki tarafına gelerek fiil düzeni de dahil Türkçenin gelişiminde yeni bir çığır açmıştır. Çünkü daha sonra /y/ ünsüzüne yakın /g/, /k/ ve diğer ünsüzlerle birlikte Türkçe gelişmiş, başlangıçta tek heceli dil haline gelmiştir. Öyle görünmektedir ki Türkçede ad ve eylem kökleri bütün Türklerin birlikte yaşadıkları dar bir coğrafyada mayalanmıştır. Yaklaşık 1300 yıldır yeni bir isim ve fiil gövdesinin üretilememesi bunu göstermektedir. Türkçe, Türk ulusunun gelişmesine ve yükselmesine paralel olarak gelişmesine daima devem etmiştir. Tek heceli sözcük köklerinin artık ihtiyaca cevap veremediğinde sözcük köklerini diğer sözcük köklerine getirerek yeni sözcükler üretmiştir. Sona eklenen sözcükler, zamanla sözcük köklerine uyum sağlamış, Türkçe sondan eklemeli bir dil durumuna gelmiştir. Biz bildirimizle yaklaşık 40 yıl sonucunda bizde oluşan Türkçe ile ilgili bilgi birikimini paylaşmaya çalışacağız. Türkçenin doğuşu ve gelişmesi ile ilgili olarak delillere dayalı bilgiler vermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk, Türk dili /Türkçe, Türkçenin yapısı

Giriş

Bu bildirinin konusu kişisel merakımızdan doğmuştur. İlk Türkler Türkçeyi konuşmaya nereden başladı? İlk hangi sözcüğü söylediler? Sonra dillerini nasıl geliştirdiler? Bu soruların kesin cevabı elbette ki yok. Günümüze gelen bir ses kaydı, belge ya da benzeri deliller elbette mevcut değil. Bilim eldeki verilerle geriye dönük karanlıkları aydınlatma işidir. Mevcut bilgi birikimini iyi kullanarak geriye dönük çalışmarla geçmişi ortaya koymak sanatıdır bilim. Biz bu merakımızı gidermek için ağız araştırmaları için derleme yapmaya gittiğimizde özellikle merkezden uzak yerlerde uzun süre kalmya, halk ile iç içe yaşamaya gayret ettik. Şehirden uzak, kitle iletişim araçlarının çok etkilemediği yerleri tercih ettik. Onları doğal ortamda izleyebilmek için onlar gibi yaşamaya ve hareket etmeye çalıştık. Türk dilinin yapı özelliklerini ortaya koymak için çok değerli araştırmacılarca çok kıymetli dil bilgisi kitapları yazılmıştır. Ancak bunların çoğu mevcut dil varlıklarının özelliklerini ele almıştır. Gözlem ve bilgi birikimini Türkçenin ilk metinlerinden günümüze kadarki gelişmeleri ile harmanlayınca ortaya ilgi çekici bir durum çıkaktadır. Bu süre içerisinde insanların doğal ortamda özellikle tek ünlülerden oluşan sözcüklerle iletişim sağladığı anlaşılmıştır. Özellikle tek ünlülü ünlemlerin çok kullanıldığı gözlemlenmiştir. Akıcı - sızıcı ön damak /y/ ünsüzü, ön damak önsüzleri /g/, /k/ ile geliştirilen ve fiileşmeye doğru giden tek heceli sözcükler de dikkat çekicidir. Bir sonraki aşama da akıcı-sızıcı /r/ ile

* *Prof. Dr.,* Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara necatidemir@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0003-0762-410X

/l/ ünsüzü ile geliştirilen de fiilleşmeye doğru giden tek heceli sözcüklerdir. Bu tek heceli sözcükler ise başlangıçta doğa taklidine dayanan ünlemlerdir.

Ünlemler, konuşanın korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi her türlü duygu ve heyecanının etkili ve kısa bir biçmdde anllatmaya, seslenmeye, çağırmaya yarayan ve kısmen bağımlı kelimeler sınıfına giren kelime veya kelimelerdir (Korkmaz, 2007, 224). Ünlemler başka söz ya da sözlere ihtiyaç duymadan tek başlarına, kullanılabilmektedir. Bir duyguyu, bir düşünceyi, heyecanı, göstermeyi, seslenmeyi, cevaplamayı, onaylamayı; kısacası hayatın hemen her gerçeğini ifade edebilmektedirler. Doğal hayatın dışa vurmuş biçimidir. Çoğunlukla doğayı yansıtırlar. Doğaldırlar.

Tarih boyunca yazılı metinlerde tek ünlülü ünlemler pek de yer almamıştır. Durum böyle olunca sözlükçüler de çaresiz tek ünlülü sözcükler konusuna pek değinmemişlerdir. Türkçede kullanılan ünlemlerin büyük oranda Türkçedir. Ünlemler, doğal anlaşma aracıdır. Kaynağı doğa ve doğal hayattır. Ünlemler kısa sözler, hatta tek sesli sözler olmakla birlikte anlamlı sözcüklerdir. Çok geniş bir anlatım özelliği bulunmaktadır. Hemen hemen bütün duygu, düşünce, nesneyi tek başına anlatabilmektedir. Bazen bir cümlenin anlamını tek başına karşılayabilmektedir.

Ünlemler, hem adlara hem de fiillere yakındırlar. Ünlemler hem yapım eklerini hem de çekim eklerini almaktadır. ah-ım tuttu, of-la-, üf-le-.. Ünlemler isimleri niteleyip sıfat olabilmektedir: cıvıl cıvıl öğrenciler … Fiilleri niteleyerek zarf olabilmektedir. patır kütür konuşuyor. Ünlemlerin cümle içinde bir yeri yoktur. Her istenilen yerde söylenebilir. Ünlemler ağızda bir çırpıda çıkabilen; istek, dilek, şart, emir ve soru ifade edebilen sözcüklerdir. Ünlemlerle emir verilebilir: haydi! *Bre!*, Ünlemlerle soru sorulabilir: *ha?* Çoğu ünlem tabiat taklidi kökenlidir. Ünlemler ve ünlemlere bağlı söz öbekleri cümlede, cümle dışı unsur olarak kalır. Yani bağımsız bir durumları vardır. Ayrıca değerlendirmek gerekmektedir. Bununla birlikte cümle ile anlam ilgisi vardır.

Ünlemlerin vurgusu diğer bütün sözcük türlerinden daha güçlüdür. Tonlama ve vurgu ile aynı ünlem pek çok anlamı ifade eder. *aa*, kesinlikle çok doğru. *aa*, kesinlikle kabul edilemez.

Aynı ünlem bazen çok kısa söylenir, bazen de çok uzun söylenir. Uzun söyleyiş ile kısa söyleyiş aynı anlama da gelebilir, farklı anlamlara da gelebilir. Uzun söylenişler, ikizleşme sık görülür. Genllikle yüksek sesle söylenirler. Duyulurluk durumu yüksektir. *O, oo, ooo, …*

Ünlemler tek sesten oluşabildiği gibi iki veya daha fazla sözcükten de meydana gelebilir. Türkçe ünlemleri incelediğimizde ya *a, e, o* gibi açıklık derecesi yüksek ünlülerdir ya tek hecelidirler ya da yarı ünlü /y/, ön damak ünsüzleri /g/, /k/ gırtlak ünsüz /h/ ile hece kapanır: *a, ag, ah, ay, ey, ho, ey, oy, yooo, …*

Doğa taklidine dayanması, insanlığa ait hemen her ihtiyacı karşılaması, doğal olması, bizi dilin kaynağı olarak tek sesli ünlülere götürmektedir.

1.Ünlemler ve Ülem Üzerinden Gelişen Sözcükler

a ünlüsü: Arka damakta, dilin arka kısmı yükselerek ve dil ucu arkaya doğru çekilerek oluşur. (Arka damakta boğumlandığı için) kalın, (çene) geniş ve (dudak) düz bir sestir. A sesininzaman bakımından daha uzun söylenmesi sonucu uzun ünlü ortaya ççıkaktadır. Gabain, Tekin ve diğer dil bilginleri Türkçede, ilk Türkçeden beri uzun ünlüler olduğunu çalışmaları ile örtaya koymuşlardır (Gabain, 1988, 33-34, Tekin 1995, 90),)

a: ET'de ünlem "a, işte bu"; UY'da ünlem karşılığı olarak kullanılır "oğlum a" ey oğlum, Tanrı'-y-a "ey Tanrı", KB'de "ünlem", DLT'de "şaşmayı anlatan ünlem, hitap bildiren ünlem", pekiştirme edatı, seslenme edatı: "*meni a kıldı/ o beni şaşırttı*" işte, burada (DS), Tarama Sözlüğü'nde bu şekli ile yoktur. TT'de "*sevgi ve şefkat ifadesi katarak çağırma, seslenme, seslenme ünlemi, şaşma*".

aa: ET'de "takdir ve hayret" (Hacıeminoğlu, 1984, 293), TT'de "acı duyma, alay etme, hatırlama, sevgi, kızgınlık, sitem, öfke, nefret, şaşkınlık, sevinme, gösterme, sorma, onaylama, cevap, kabullenme, red, inkar, gizleme". *a / aha:* **"**işte, burada".

aaa: "çok şaşma, sevgi şefkat".

a: "o" ET'de Teklik üçüncü kişi zamiri, işaret sıfatı.

a-: "ayırmak" (Hacıeminoğlu, 1991, 19).

e ünlüsü: Yazı dilinde kullanılan normal /e/ sesi, ön damakta söylendiği için ince ünlüdür. (çene) geniş ve (dudak) düz bir sestir. Yani çene geniş dudak düz biçimde söylenilir. /a/ ünlüsüne göre dil ucu daha öndedir, alt dişlere daha yakındır. Ses organının arkası biraz genişleyip çene düşmektedir.

e: BTS'te "çağırma, seslenme ünlemi", "soru cümlelerinde şaşma, cevap", TT'de "bıkkınlık, usanma, karamsarlık, can sıkıntısı anlatan ünlem"

ee: TT'de "devam etme, sonra, abartma, haykırma, övünme, cevap"; TT'de "acı duyma, soru".

e-: "eğmek", eg- **"**eğmek".

ı ünlüsü: Bu ses arka damakta şekillenir. Kalın ünlüdür. Söylenirken dudak düz, çene dardır. Söylenme süresi bakımından diğer ünlülere göre daha kısadır. Yani Türkçenin en kısa ünlüsü de diyebiliriz. Bu ünlü söylenirken çene ve dudak hemen hemen hareketsiz durumdadır. Dil hafifçe yükselir, arka tarafı da birazcık daralır.

ı: DLT'de "hayır", DS'de "anlamadım, tekrar et".

ı: ET'de "orman, ağaç, bitki".

ı-: "göndermek, kaçırmak".

ıı-: ET'de "kokmak" (Hacıeminoğlu, 1991, 24).

i ünlüsü: /i/ ünlüsü ön damakta telaffuz edilir. Ön damakta şekillendiği için ince ünlüdür. Dudak düz, çene dar ve kapalıdır. Söylenirken ağız boşluğu daralır. Dilin orta kısmı biraz yukarı kalkar, biraz da öne doğru gelir ve dil ucu ön dişlere hafifçe değer. /y/ ünsüzü, uzun /i/ sesinden doğmuştur.

i: "hey, ey seslenme, çağırma".

ii: "hey, ey seslenme, çağırma, iiy: "hey, ey seslenme, çağırma".

i-: "bağlamak", "olmak, sahip olmak, yapmak yerine getirmek",

i-: ET'de "yürümek, takip etmek".

o ünlüsü: Arka damakta boğumlandığı için kalın ünlüdür. Söylenirken dudak yuvarlak, çene geniştir. Dilin ortasının biraz yukarı kalkması ve arkaya doğru çekilmesiyle oluşur. Bu sesten kısmen farklılaşarak duyulan üç tane /o/ sesi daha vardır.

o: "heyecan ve şaşma bildiren cümlelerin başına getirilerek duyguları pekiştirme", "üçüncü kişi zamiri, uzakta olan", "atın kişnemesi ve homurdamasını anlatan kök (*o-kur-a-, hokura-*)"

o: "o" Üçüncü teklik kişi zamiri ve sıfatı.

oo: "Sevinç ifadesi, hayret şaşkınlık" (Hacıeminoğlu, 1984, 301), "pişmanlık, özür, rica, yalvarma, sakinleştirme, hitap, gösterme".

o-: "yanmak"

oo- "yürümek" (Hacıeminoğlu, 1991, 25).

ö ünlüsü: Ön damakta oluşmaktadır. Dolayısıyla ince ünlüdür. Söylenirken dudak yuvarlak biçim alır. Çene yarı dar, yarı açık durumdadır. Dil arkaya doğru iyice çekilerek boğumlanır. /ö/ sesinden kısmen farklılaşarak oluşan iki tane ünlü vardır.

ö: "Tiksinti, iğrenme, bıkkınlık ve beğenmeme bildirir"

öö: "Tiksinti, iğrenme, bıkkınlık ve beğenmeme bildirir"

ö-: ET'de "toplamak, bir araya getirmek".

ö-: EFT'de "düşünmek" (Gabain,1988 288), "bilmek, hatırlamak", "yükselmek".

u ünlüsü: Arka damakta şekillenir. Bu yüzden kalın ünlüdür. Çene dar, dudaklar yuvarlaktır. Dudaklar öne doğru uzamış, çene kapalı olarak söylenir. Dil yayvandır, arkaya yumuşak damağa doğru yükselir.

u / uu: ET'de "uyku"

uu-: "uyku" (Gabain,1988 304), "zehir, ağu".

u-: ET'de "yapabilmek, yeterli olmak,muktedir olmak".

uu-: "anlamak" (Hacıeminoğlu, 1991, 25),

ü ünlüsü: Bu ünlü ön damakta biçimlenir, dolayısıyla incedir. Çene dar, dudak yuvarlak biçimde telaffuz edilmektedir. Bu ses söylenirken dudaklar büzüşüp öne doğru uzar, ağız boşluğu genişler ve dilin arka kısmı yumuşak damağa doğru geriler.

ü: "aşırılığı, çokluğu bildiren ünlem".

üü: "aşırılığı, çokluğu bildiren ünlem".

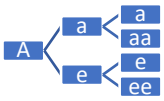
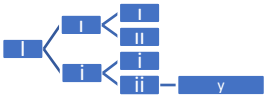
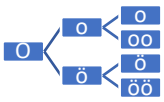
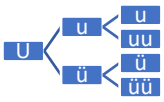
ü: "baykuş.

ü- "yığmak, biriktirmek".

ü- paylaşmak (Hacıeminoğlu, 1991, 25), *ü-l-:* pay, hisse

üü- "yükselmek, yukarı çıkmak" (Hacıeminoğlu, 1991, 25), *ü-r-:* "yükselmek"

Bütün bunnllardan snra Türkçenin doğuşu ve gelişmesi aşamalarına toplu olarak şöyle bakabiliriz:

ÜNLÜLER	ÜNSÜZLER
	
	
	
	

2. Ünlü Ünsüz Birleşimi

Görüldüğü gibi başta kalın temel bir ünlü bulunmakta, temel ünlülerden incelerek gelişen ünlüler yer almaktadır. Kalın ve ince temel ünlü ihtiyaçları karşılamayınca sesi söyleme süresi uzatıldığı

anlaşılmaktadır. Uzatma sonucu uzun /ii/ sesinden yarı ünlü, yarı ünsüz sızıcı ön damak ünsüzü /y/ doğmuş gibi görünmektedir.

y ünsüzü: Akıcı, sızmalı, tonlu, ön damak ünsüzüdür. Yarı ünlüdür. Bir başka söyleyişle ünlülere en yakın ünsüzdür. Türkçenin aslî seslerinden olup ön seste, iç seste ve son seste sık karşımıza çıkmaktadır. Düşmeye son derece müsaittir.

AKICI ÜNSÜZLER		**KATI ÜNSÜZLER**				
Sızıcı	Patlayıcı	Sızıcı		Patlayıcı		
Tonlu	Tonlu	Tonlu	Tonsuz	Tonlu	Tonsuz	
	m			b	p	Çift Dudak
		V	f			Diş-Dudak
r	n	Z	s	d	t	Asıl Diş
l		J	ş	c	ç	Diş Eti
y		**Ğ**		**g**	**k**	**Ön Damak**
	(n)			**g**	**k**	**Art Damak**
			h			Gırtlak

2.1.Ünlü ile Akıcı Sızıcı /y/ Ünsüzü

/a/ ve /y/ sesleri:

ay: ET'de "seslenme edatı, şaşkınlık edatı, üzüntü, korku, heyecan, çekinme, sıkıntı ve acı bildiren edat" "dünyanın uydusu"; **ay:** "ay, kamer", DLT'de **aya-:** "korumak, unvan vermek"; **ay-** (kır-): "Haykırma bildiren kök"; **ay-** "ayılmak" (Hacıeminoğlu, 1991, 20); **ay-** ET'de "söylemek, buyurmak"; **ya:** ET'de "yay"; **ya:** ET'de "ünlem, cevap"; TT'de "acı duyma, kızgınlık, öfke, nefret, şaşkınlık"; **ya-:** "yaklaşmak"; **yaa-:** "yaymak, sermek, dağıtmak, yazmak"; **yay-:** ET'de "yaymak, sarsmak"; **yağ-:** ET'de "yağmak, kurban takdim etmek", **yak-:** ET'de yaklaşmak

/e/ ve /y/ sesleri

ey: Türkçenin bütün hemen ger dneminde "sesleneme, bıkkınlık, hitap, güçlü çağırma, gösterme, onaylama". (Hacıeminoğlu, 1994, 285); **ey-:** "söylemek"; eey: AA'da "efendim, söyle anlamında cevap edatı"; ye-: ET'de "yemek"

/ı/ ve /y/ sesleri

ıy: "koku", **ıy-ı-:** "kokmak" **yı-** kokmak (Hacıeminoğlu, 1991, 24); **ıy-:** "halı, kilim iplerini sermek, germek", "UY'da "basmak, ezmek, takip etmek, tazyik etmek", **ıya:** sahip; **yı-:** kokmak; **ıyy:** "acıma, inleme".

/i/ ve /y/ sesleri

iy: "çağırma, hitap"; iy: ET'de "Hastlık, maraz"; **iy:** "Eğirmen, kirmen, araba oku, değirmen taşı mili, uzun ince ağaç"; iy-, ET, UY'da "takip etmek, tabi kılmak, baskı yapmak, tazyik etmek" (Gabain, 1988, 93); **iye:** "takip ederek, sonra" (Gabain, 1988, 93); **yi-** "yemek".

/o/ ve /y/ sesleri

oy: TT'de "acı duyma"; **oy:** "korku, acı, acıma bildirir"; **oy:** "fikir, rey", **oy:** UY'da "çukur"; **oy-: "**UY'da oymak"; yo- "yok olmak"; **yoo-: "**yürümek".

/ö/ ve /y/ sesleri

öy: "oy".

/u/ ve /y/ sesleri

uy: TT'de "acı duyma", **uy/uuy:** TT'de "Korku, heyecen, uyarı, çekinme bildiren ünlem"; **uy:** "çukur, nüfuz sahibi"; **uy:** "sığır, öküz, inek"; **uy-** "ölçüleri, renkleri birbirini tutmak, uygun düşmek, bağlı olmak"; yu- ET'de ""yumak, yıkamak".

/ü/ ve /y/ sesleri

üy: "ev, çatı"; **üy-:** "ulaşmak, erişmek"; **yü-** "yüklemek"; **üye:** "herhangi bir topluluğu oluşturan bireylerden her biri"

2.2. Ünlüler ile Ön ve Arka Damak /g/, /k/ Ünsüzleri

/a/ ve /g/, /k/ sesleri:

ag-: ET'de "yükselmek, çıkmak, binmek", UY'da "yükselmek, kalkmak, yukarıya çıkmak", DLT'de "çıkmak, belirmek, aşmak, yükselmek değişmek, başkalaşmak, bozulmak, dönmek"; **ag:** beyaz;

/e/ ve /g/, /k/ sesleri:

eg-: ET'de "kurban kesmek".

/ı/ ve /g/, /k/ sesleri:

ıg: DLT'de "ağaç".

/i/ ve /g/, /k/ sesleri:

iğ: "Eğirmen, kirmen, araba oku, değirmen taşı mili, uzun ince ağaç"

/o/ ve /g/, /k/ sesleri:

og: ET'de "oğul, evlat"; **oğ:** DS "ön"; **og-:** "bir şeyin üzerine basturarark el gezdirmek, ovalamak"

/ö/ ve /g/, /k/ sesleri:

ög: ET'de "Anne", "akıl, zihin, anlama, düşünce, bilinç, vicdan"; **ög:** ET'de "akıl"; **ög:** ET'de "anne"; **öğ-** "Bağırıp çağırmayı anlatan kök (*ö-kür-mek*)"; **öğ-:** ET'de "övmek, meth etmek"; **ök:** "aynı, tıpku", **ök:** "anne"; **ök-** "toplamak, biriktirmek".

/u/ ve /g/, /k/ sesleri:

ug- ovmak; **ugu:** Baykuş

/ü/ ve /g/, /k/ sesleri:

üg: "ötme ve uğuldama bildiren kök (*üğ-kür- öğür-*); **üğ-** UY'da "yığmak"

2.3. Ünlüler, /y/ ve /g/ Seslerinden Oluşan Kökler:

yeg: ET'de "daha iyi"; **yıg-:** ET'de "yığmak, üst üste koymak"; **yig:** ET'de "hastalık"; **yig:** ET'de "iyi, güzel, daha iyi", **yüğ-**: "yıkılmak"; **yog:** ET'de "yuğ, yas töreni", **yok:** ET'de "yok olmak, ölmek".

2.3. Ünlüler ile Akıscı Sızıcı /r/, /l/ Sesleri

/a/ ve /r/, /l/ sesleri:

al-: "almak"; al: "kırmızı" **al-a:** "ala, alaca"; ar: DLT'de "kestane rengi, kumral"; **ar:** ET'de "arka, geri"; **arı-**: DLT'de "temizlenmek, temiz olmak, arıg: temiz"; ar-: ET "yorulmak, ar-a-: aramak"; ar- "aldatmak"; **yar-:** ET'de "yarmak, yırtmak".

/e/ ve /r/, /l/ sesleri:

el: "il, vilayet, kavim"; **er:** "er, erkek, adam"; **er-:** "imek, olmak"; yel: ET'de "yel"; **yer:** ET'de "yer, su, ruhlar, Tanrı"

/ı/ ve /r/, /l/ sesleri:

ıl-: DLT'de "İnmek"; ır: UY'da "kuzey"; **ır:** "uzak", **ıra-** "uzaklaşmak", ır-: ET'de "şarkı söylemek"; ır: ET ve DLT'de "şarkı, musiki"; ır: DLT' de "utanma", **ıra-:** "utanmak"; **yıl:** ET'de "yıl, sene"; **yır-** ET'de "şarkı söylemek"; **yıra-:** ET'de "uzaklaşmak"

/i/ ve /r/, /l/ sesleri:

il: "il, vilayet, kavim, ülke", (i-: bağlamak, **i-l-**: "bağlamak)"; **ir: "**er, yiğit"; yil-: ET'de "ilişmek, hücum etmek"; yir: ET'de "kuzey"; **yir:** ET'de "yer, su, ruhlar, Tanrı"

/o/ ve /r/, /l/ sesleri:

ol: "o, bu"; yol: ET'de "yol, yola-: "yola çıkmak"; **yor-:** ET'de "yürümek, **yora- / yor-ı-:** "yürümek",

/ö/ ve /r/, /l/ sesleri:

öl-: ET'de ölmek; ör- "örmek"

/u/ ve /r/, /l/ sesleri:

yul: "çay, göl"; yula-: "meşalle"; yul-: "koparmak, yolmak".

/ü/ ve /r/, /l/ sesleri:

ür-: "şişirmek, üflemek"; **ür-** "havlamak"; **yür-:** "yürümek"; **üle-:** üleşmek, paylaştırmak"; **ürk-:** "ürkmek"

3.Türkçede Kaynağı Beli Ekler

-yor eki*:* şimdiki zaman eki, *yoru-* fiilinden; *-dur* bildirme eki, *tur-* fiilinden; *ad-, ey-* eki*:* "DLT'de başkalaşmak, değişmek (İFYE), *körket-* "güzelleşti"; *biliğ et-* "bilget- aklıllan-", ET'de *kut + ad-* "mesut olmak" (Gabain, 1988, 51); *sa-* eki: (su-sa-, önem-se-) DLT'de sa- "saymak, öyle kabul etmek fiilinden"; *-er+* Fiilden isim yapma eki *er-* fiilinden (*yaş-er-, gök-er-, ağ-aar-, baş-er, sarı-er-*), *-sı* eki: (erkek-si, çocuk-su, ipeksi) DLT-'de sı- kırmak fiilinden gelmiştir.

4. Tek Sesli Fiil Köklerinden Geldiği Düşünülen Ekler

İsimden İsim Yapan Ekler

+a/e+: erk "kuvvet, kudret" erk-e "güç, kuvvet", *göz* "göz" *göz-e* "su kaynağı"; tüz "düz, sakin" tüz-e "adalet".

İsimden Fiil Yapan Ekler

+a/e-: *aş* "yemek", *aşa-* "yemek yemek"; *at-* "ad", *at-a-* "atamak", *kan"*kan" *, kan-a* "kanamak", *bez* nakış, *bez-e-* "süslemek"; *köz* "ateş", *köz-e* "ateşi karıştırmak"; *küç* "güç", *küç-e-* "zorlamak, zulüm etmmek" (Hacıeminoğlu, 1996, 148-149).

+ı/i-: *öl* "höl, nemli" ET'de *öl+i-:* "nemlenmek, ıslanmakk"; *ud* "uyku" *ud-ı-:* "uyumak", *yıd* "koku", *yıd-ı* "kokmak, bozulmak; *bek* "sağlam", *bek-i-:* "sağlamlaşmak"; *kaz-* "kazmak" *kaz-ı-* "kazımak",

+u/ü-: *boş* "boş", serbest", *boş-u-* "boşamak; *but* "but, dal" *but-u-:* "budamak".

Fiilden Fiil Yapan Ekler

-a/e-: *ar-:* ET "yorulmak", *ar-a-:* "aramak"; *aş- "aşmak" aş-a- "yenmek, alt etmek", ır-* "kaçmak" *ır-a-* "uzaklaşmak"; *tık-* "tıkmak" *tık-a-* "tıkamak"

-ı/i-: kaz- "kazmak" kazmak" *kaz-ı-* "kazımak";

-u/ü-: *bur-* "bürümek", *bür-ü-* "bürümek", *sür-* "sürmek" *sür-ü-* "sürüklemek",

Fiilden İsim Yapan Ekler

-a, -e,-ı, -i, -u, -ü: . Gabain, bu ekleri eş sesli zarf-fiil eklerinin aynısı olarak tanımlar (Gabain, 1988, 51). Tarih boyunca iki fiili birleştirerek İki fiili birleştirerek kurallı birleşik fiil yapan kaynağını tanımlaymadığımız zarf-fiil eklerinin atasıdır:

-a/e+: öğ- ET'de "övmek", *ög-e*: "nam, ün şöhret"

-ı/i+: kal- "kalmak, *kal-ı* "kalan, kalmış, bakiye"; *yaz-* "yazmak", *yaz-ı* "yazılmış"

-u/ü+: uy(d)- "takip etmek", *ud-u* "mayet, sonra"; *koy(d)-* "koymak", *koy-u/ kod-u*: "bırakılmış"; *ud-* "takip etmk", *ud-u* "maiyet, sonra"; *ay-* "söylemek", *ay-u* "söz".

Sonuç

Öyle görünmektedir ki Türkçe başlangıçta tabiat taklidi tek ünlülü sözcüklerle doğmuş, daha sonra yanlarına ünsüzleri alarak gelişmiştir.

Türkler; var olan bir dili öğrenmemiş, yaşayarak kendi dillerini; beyni, gönlü, gözü, ağzı, kulağı, … ile geliştirmiş, akrabaları, komşusu ve birlikte yaşadıkları insanlarla yapılandırıp zengileştirmişlerdir. Türkçe, dar bir çerçevede mayalanmış, onu konuşanlarca yaşaya yaşaya, sindire sindire geliştirilmiştir. Sanki her gelişmesinde onu konuşanlarca gelişmesine konuşan insanlar birlikte onay verilmiştir.

Türkçenin en eski sözcüklerinin tamamı Eski Türkçe döneminde yazıya geçmediği için hakkında çalışmalar yapmak gerçekten zorlaşmaktadır. Örnek olarak *ağla-* sözcüğü en eski metinlerde var. Daha sonraki yüzyıllarda *ağıt* sözcüğü de var. *+la-* eki FİYE. Fakat bir *ag* köküne yazılı metinlerde rastlanmamaktadır.

Türkçede eklerin kökenini araştırma konusunda çaresiz kalınmışlığın başlaıca sebeplerinden biri, ünlemlerin eklere kaynaklık yaptığının değerlendirilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Sümerceye verdiği ödünç sözcükler dikkate alındığında Türkçenin yaşı tahmin edildiğinden de çok eskidir.

Renk adlarının hemen bütün Türk lehçelerinde aynı olması, bu sözcüklerin Türkçenin ilk sözcükleri olmasından kaynaklanmaktadır *ak, al, …*

Türkçenin ilk sözcükleri arasında sayı ve akrabalık adlarının bulunması dikkat çekicidir. Fakat bu ihtiyacın /a/, /e/ seslenme ünlemiyle giderildiği düşünülebilir.

Bu çalışma, Türkçenin bir gizemi olan eklerin oluşumu, tek heceli köke gelişi, kaynaşması, kaynaşma süresinde yıpranıp tanınmaz hale gelmesini takip etmenin de bir ön çalışmasıdır. Bundan sonraki çalışmamız Türkçede eklerin doğması ve gelişmesi üzerine olacaktır.

Kaynakça

Gabain, A. von (1988), Eski Türkçenin Grameri (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1991), Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1992), Türk Dilinde Edatlar, Ankara: MEB Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2007), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Talât (1995), Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Ankara: Simurg Yayınları.

Kısaltmalar:

ET. Eski Türkçe (Kök Türk Dönemi)	DS: Derleme Sözlüğü
UY: Uygur Türkçesi	TS: Tarama Sözlüğü
DLT: Dîvânu Lugâti't Türk	AA: Anadolu Ağızları
KB: Kutatadgu Bilig	TT: Türkiye Türkçesi

Moldova Cumhuriyeti Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde Çıkan Bir Dergi: Sabaa Yıldızı

Necati DEMİR[*]

Aslı UYSAL[**]

Özet

Gagauzlar Hristiyan dininin Ortodoks mezhebine bağlı olan bir Türk topluluğudur. Bugün Gagauzların büyük bir çoğunluğu Moldova toprakları içerisinde yer alan Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Başkentleri Komrat'tır. Bölgenin dili Gagauz Türkçesi, Moldovaca ve Rusçadır. Gagauzlar sadece Moldova'da değil Ukrayna, Kazakistan, Kırgızistan, Gürcistan, Özbekistan, Azerbaycan, Litvanya, Türkiye, Yunanistan ve Romanya gibi ülkelerde de dağınık olarak yaşamaktadırlar. Tarihi süreçte Gagauzların yaşadığı coğrafyalar farklılık gösterdiği için bu durum alfabelerini de etkilemiş Grek, Latin-Romen, Kiril ve Latin alfabelerini kullanmıştırlar. Bölgede alınan bir kararla 1993 yılında Gagauz Türkçesinin Latin harfleriyle yazılmasına karar verilmiştir. 18. ve 19. yüzyılın ilk yarılarına kadar uzanan Gagauz edebiyatı 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişmeye başlamış roman, hikâye, şiir, masal, derlemeler olmak üzere edebiyatın farklı alanlarında eserler verilmiştir. Günümüzde de Gagauz Türkçesi ile edebi eserler verilmeye devam edilmektedir. Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde çıkan edebi yayınlar; süreli yayınlar ve süresiz yayınlar olarak ayrılmaktadır. Süreli yayınlar arasında bulunan dergilerden biri de *Sabaa Yıldızı* dergisidir. *Sabaa Yıldızı* dergisi 1996 yılından beri yayın hayatına düzenli bir şekilde devam etmektedir. Ayrıca derginin *Güneşçik* adlı çocuklara yönelik bir eki de bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı yayın hayatına 1996 yılında başlayan ve redaktörlüğünü Stepan Bulgar'ın yaptığı *Sabaa Yıldızı* dergisi ve derginin yayımlanan sayılarının içeriği hakkında bilgi vermektedir. Araştırma doğrultusunda derginin 1996-2021 yılları arasında yayımlanan sayıları incelenmiştir. Derginin yazı dili Gagauz Türkçesidir. Derginin içerisinde Gagauz Türkçesi, kültürü, tarihi, eğitimi, ekonomisi ve folkloru ile ilgili farklı türlerde metinler ve görseller yer almaktadır. Yapılan bu çalışmada *Sabaa Yıldızı* dergisinde yayımlanan metinlere, metinlerin türlerine, yazarlarına ve dergide yer alan görsellere yönelik bilgiler ve örnekler verilmiştir. Dergide Türkiye ile ilgili bilgilerin, etkinliklerin ve görsellerin de sık sık yer aldığı dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Moldova, Gagauzlar, Sabaa Yıldızı dergisi.

Giriş

Gagauzlar, Türk dünyasının batı kesiminde yaşayan Ortodoks Hristiyanlığını benimsemiş olan bir Türk topluluğudur. Gagauz adı ilk defa 1817 tarihli Rus nüfus sayımındaki belgelerde geçmektedir. Türkiye'deki ve dünyadaki yaygın kullanım şekli Gagauzdur. Türkiye'de ilk defa İstoyan Cansızov'un "Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler" adlı makalesinde Gagauzlardan söz edilmiştir (Özkan, 1999:183).

Gagauzların Tuna'yı geçerek Bucak'a göç etmesi 1765-1812 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Gagauzlar Moldova'da ilk olarak 1770 yılında Çadır ve Orak köylerini kurmuştur. 1987 yılında Komrat'ta Gagauz Halkı adlı bir teşkilat kurulur. Bu teşkilatın yönlendirmesi ile 12 Kasım 1989'da özerklik bildirisi ilan edilir. Gazeteci Stepan Bulgar, ressam Dimitri Sevastin ve mühendis Andrei Bıyıklı teşkilatın ilk üyeleridir. Yaşanan gelişmeler neticesinde 27 Ağustos 1991'de Gagauzlar bağımsızlığını ilan eder. Moldova Anayasasına eklenen 113. madde ile 23 Aralık 1994'te Gagauz Yeri Özerk Cumhuriyeti tanınır. Eklenen bu kanuna göre Gagauzlar eğitim, kültür, konut, mahalli bütçe ve maliye gibi konularda Moldova Anayasasına ters düşmeyecek kanunlar çıkarabilecekti. Moldova Cumhuriyetinin bayrağının yanında Gagauzların da mavi, kırmızı ve beyaz zemin üzerine üç sarı yıldızdan oluşan kendi bayrakları bulunmaktadır. 5 Mart 1995'te yapılan referandum sonucunda Gagauz

[*] Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye. necatidemir@gazi.edu.tr, ORCID:0000-0003-0762-410X

[**] Öğr. Gör. (Doktora Öğrencisi), Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye. asliuysal@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002 7866-5526

Yeri'nin sınırları çizilmiştir. Başkenti Komrat'tır. Çadır, Komrat ve Vulkaneşti olmak üzere üç şehri ve bunlara bağlı köyleri bulunmaktadır (Özkan, 1999: 190-192).

Gagauz Türkçesi, Türk lehçelerinin tasnifinde coğrafi olarak Batı, Güneybatı tarihi Türk kavimlerine göre ise Oğuz grubuna ait bir Türk lehçesidir. Gagauz Türkçesi, Gagauz Yeri'nde Romence ve Rusçanın yanı sıra resmî dil olarak belirlenmiştir (Doğan, 2007: 93-94). 1957 yılında Gagauzlara alfabe verilmesi kararlaştırıldığında Diyonis Tanasoğlu ve L. A. Pokrovskaya tarafından Kiril esaslı Gagauz alfabesi hazırlandı. 30 Temmuz 1957 tarihinde Moldovya SSR. Yüksek Sovyeti'nin kararı ile kabul edilen bu alfabe okullarda ve matbaada kullanılarak kitaplar basıldı. İktidara yeni gelen Gagauz Halk Meclisi 26 Ocak 1996 tarihinde Gagauz dilinin Latin alfabesine geçirilmesini onaylayarak 1 Eylül 1996 tarihinden itibaren Gagauz okullarında Latin alfabesine geçilmiştir (Güngör ve Argunşah 1998: 53).

Gagauz Türklerinin çok zengin bir sözlü edebiyatı bulunmaktadır. Bu zengin edebiyata bakıldığında türküler, maniler, masallar, bilmeceler, söyleyişler, atasözleri vb. vardır. Gagauz halk edebiyatındaki manzum eserlere bakıldığında oturmuş ve düzenli bir vezin, kafiye olmadığı görülmektedir (Özkan, 1996:34-35). Gagauzlar sahip olduğu zengin sözlü edebiyat ürünlerinin bir bölümünü eski Orta Asya Türk kültüründen, bir bölümünü Selçuklulardan ve bir bölümünü de uzun yıllar beraber yaşadıkları soydaşları olan Osmanlı Türklerinden almıştırlar (Güngör ve Argunşah 2002:69-71). Zengin bir sözlü edebiyatları bulunan Gagauzların yazılı edebiyatları 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Gagauz Türkçesi ile yazılan ilk eser "Plastır"dır. İlk çeviriler de Puşkin ve Aristofanes'ten yapılmıştır (Kolcu, 2004: 1167).

1957 yılına kadar Gagauzlara yönelik bir basından söz etmek mümkün değildir. Gagauzların ilk yayını "Moldova Sosyaliste" gazetesine ilave olarak ayda iki defa çıkan bir gazetedir. 30 Temmuz 1957 yılında Gagauzlar için alfabe oluşturulma kararı alındığında Gagauzların basın-yayın ve edebiyat hayatı gelişmeye başlamıştır. 1970 yılında Nikolay Baboglu yönetiminde "Komrat" adlı bir gazete çıkarılmaya başlansa da çok uzun süre devam edememiş kapatılmıştır. Bunun ardından 1985 yılında "Perestkoyka" çıkarılmaya başlanmıştır. 1986'da ise Moldovan Yazarlar Birliği "Literatura Şi Arta" gazetesinde Türkçe bir sayfa yayımlamaya 14 Ağustos 1988 yılında ise "Ana Sözü" gazetesini yayımlamaya başlamıştırlar. Bunların dışında yine redaktörlüğü Todar Zanet tarafından yapılan "Kırlangıç" isimli bir çocuk dergisi, redaktörlüğünü Petri Yalancı'nın yaptığı "Gagauz Sesi" isimli bir gazete ve Stepan Bulgar'ın redaktörlüğünde "Sabaa Yıldızı" dergisi ve bu dergiye ek olarak çocuklar için çıkan "Güneşçik" dergisi yayınlanmaktadır (Güngör ve Argunşah 1998: 78-80).

Türkiye'de Gagauzlara yönelik sistemli araştırmalar ve yayınlar 1930'lu yıllarda yapılmaya başlanmıştır. Yaşar Nabi Nayır tarafında yazılan Balkanlar ve Türkler (1936) ve M. Türker Acaroğlu tarafından Atanas Manof'tan çevrilen Gagauzlar (1939) adlı kitaplar ve yine Yaşar Nabi Nayır'ın Varlık dergisindeki makaleleri (1936-1937), Petri Zevrak'ın Halk Bilgisi Haberleri ve Varlık dergisinde yayımlanan (1938-1939) Gagauz halk kültürü derlemeleri ilk yayınlardır (Tan, 2001:471). Yakın döneme bakıldığında Gagauzlarla ilgili yapılan çalışmaların Gagauz Türkçesinin dil yapısına, söz-varlığına, folkloruna, edebiyatına, Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmasına, diğer dillerin Gagauz Türkçesine etkisine (Chirli ve Chirli, 2005; Balcı, 2009; Dinç, 2010; Uçkun, 2010; Hünerli, 2013; Ağca, 2014; Büke, 2014; Büyükkantarcıoğlu, 2014; Dağdeviren, 2014; Ulutaş, 2014; Doğan, 2021; Özakdağ, 2014; Cengiz, 2017; Kaya, 2017; Kurt ve Demir 2017; Akgün, 2018; Altuntaş, 2018; Dağlı, 2019; Dilek, 2022; Özakdağ, 2019; Çiftçi, 2021; Hünerli ve Arnaut 2021; Özkan, 2021, Sandalyeci, 2021, Güleç ve Özkaya, 2022) yönelik çalışmalar olduğu dikkat çekmektedir. Ancak Gagauzların süreli yayınlarına yönelik yapılmış bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu durum çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Yapılan bu çalışmanın amacı Moldova Cumhuriyeti Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde çıkan Sabaa Yıldızı dergisi ve içeriği hakkında bilgi vermektir.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeline, incelenen dergiye, verilerin toplanmasına ve analiz edilmesine yönelik bilgiler sunulmuştur.

1. Araştırmanın Modeli

Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde yayımlanan Sabaa Yıldızı dergisi ve içeriği hakkında bilgi vermeyi amaçlayan bu çalışma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırmalarda genellikle metin veri tabanları toplanır ve metinlerin veri analizi de metin parçalarından, bu metinlerin cümle gruplarına bölünmesinden ve bunların açıklanmasından oluşur. Yapılacak olan araştırma çerçevesinde olguyu açıklamak için istatistikler yerine sözcükler veya resimler kullanılır (Creswell, 2020: 23).

2. İncelenen Materyaller

Araştırmada Sabaa Yıldızı dergisinin ilk sayısından itibaren 1996-2021 yılları arasında yayımlanan sayılarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Derginin ulaşılabilen sayılarının yıllara göre dağılımı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Sabaa Yıldızı Dergisinin Ulaşılabilen Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Ulaşılan Sayı	Yıl	Ulaşılan Sayı
1996	1.sayı ve 2.sayı	2009	44.sayı, 45.sayı ve 46.sayı
1997	3.sayı ve 4. sayı	2010	48.sayı ve 49.sayı
1998	5.sayı ve 6.sayı	2011	50.sayı
1999	8.sayı, 9.sayı ve 10.sayı	2012	53.sayı, 54.sayı, 55.sayı ve 56.sayı
2000	11.sayı, 12.sayı ve 13.sayı	2013	57.sayı, 58.sayı ve 59.sayı
2001	14.sayı, 15.sayı, 16.sayı ve 17.sayı	2014	Ulaşılabilen sayı bulunmamaktadır.
2002	18.sayı, 20.sayı ve 21.sayı	2015	61.sayı
2003	22.sayı, 23.sayı, 24.sayı ve 25.sayı	2016	63.sayı ve 64.sayı
2004	26.sayı, 27.sayı, 28.sayı ve 29.sayı	2017	65.sayı, 66.sayı, 67.sayı ve 68.sayı
2005	30.sayı, 31.sayı, 32.sayı ve 33.sayı	2018	69.sayı, 70.sayı, 71.sayı ve 72.sayı
2006	34.sayı, 35.sayı ve 36.sayı	2019	73.sayı, 74.sayı, 75.sayı ve 76.sayı
2007	37.sayı, 38.sayı ve 39.sayı	2020	78.sayı, 79.sayı ve 80.sayı
2008	40.sayı,41.sayı, 42.sayı ve 43.sayı	2021	81.sayı, 82.sayı, 83.sayı ve 84.sayı

Tablo 1 incelendiğinde Sabaa Yıldızı dergisinin yıllara göre yayın sayısında farklılık olduğu dikkat çekmektedir. Dergi yayın hayatına başladığı ilk üç yıl (1996-1997 ve 1998) ve 2016'da yılda iki sayı olarak çıkmıştır. Diğer yıllarda dergi yayın hayatına yılda 3 sayı ya da 4 sayı olarak devam etmiştir. Sabaa Yıldızı dergisi sadece 2014 yılında tek sayı çıkarmıştır. Araştırmada 7, 19, 47, 51, 52, 60, 62 ve 77 numaralı sayılara ulaşılamamıştır. Ulaşılabilen diğer sayılar arasından -her yıldan bir sayı olacak şekilde- 25 sayı seçilerek incelenip açıklamalarda bulunulmuştur. İncelenen sayılar Sabaa Yıldızı, 1996, Sayı:1; 1997, Sayı:3; 1998, Sayı:5; 1999, Sayı:10; 2000, Sayı:13; 2001, Sayı:16; 2002, Sayı:21; 2003, Sayı:25; 2004, Sayı:29; 2005, Sayı:31; 2006, Sayı:36; 2007, Sayı:39; 2008, Sayı:43; 2009, Sayı:46; 2010, Sayı:48; 2011, Sayı:50; 2012, Sayı:56; 2013, Sayı:57; 2015, Sayı:61; 2016, Sayı:64; 2017, Sayı:68; 2018, Sayı:72; 2019, Sayı:76; 2020, Sayı:80 ve 2021, Sayı:84'tür.

3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanması aşamasında öncelikle Sabaa Yıldızı dergisinin 1996-2021 yılları arasında yayımlanan sayılarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu yıllarda yayımlanan 84 sayıdan ancak 76 sayıya ulaşılmıştır. Ulaşılan bu sayılar arasından seçilen 25 sayı doküman incelemesi yöntemi kullanılarak

incelenip analiz edilmiştir. Doküman incelemesi araştırılması planlanan olgu ve hedeflerle ilgili basılı materyallerin incelenip analiz edilmesini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 189).

Bulgular

Bu bölümde Sabaa Yıldızı dergisinin yayın politikası, redaktörü, şekil özellikleri, yazar kadrosu ve dergide yer alan metin türlerine yönelik bilgiler sunulmuştur.

1. Sabaa Yıldızı Dergisi ve Derginin Yayın Politikası

Sabaa Yıldızı dergisi yayın hayatına 1996 yılında başlamıştır. Derginin "Güneşcik" adlı çocuklar için bir de eki bulunmaktadır. Derginin baş redaktörü Stepan Bulgar'dır. Stepan Bulgar sadece derginin redaktörlüğünü yapmamış ayrıca derginin yayımlandığı yıllar süresince dergide farklı türlerde yazılar yazmıştır. Sabaa Yıldızı dergisi Gagauzların dilini, tarihini, kültürünü, ekonomisini, eğitimini kısacası kendi kimliklerini, varlıklarını tanıtmak için başvurdukları bir yoldur. Sabaa Yıldızı dergisinin 1996 yılında çıkan ilk sayısında yapılan açıklamalar derginin yayın politikasını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Derginin yayın politikası Gagauzların kendi varlıklarını hem Gagauz halkına hem de dünya milletlerine duyurmaktır. Gagauzlar derginin yayın politikasını açıklamaya öncelikle bayrakları ve bayraklarını oluşturan renklerin ne anlama geldiği hakkında bilgi vererek sonrasında da Gagauz Başkanı Georgi Tabunşçik tarafından yazılan "Danışmak" başlıklı bir yazıyla ortaya koymuşlardır.

Derginin ilk sayısının ön kapak arkasında Gagauz bayrağına ve bu bayrakla ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir: Gagauzların Millî bayrağı Gagauz Özerk Bölgesinin sembolüdür. Bayrak onların demokratikleşme sürecini, geçmişlerini, bugünkü günlerine nasıl ilerlediklerini, Gagauz toplumunun kökenini ve Gagauz Özerk Bölgesinde yaşayan insanların birlikteliğini göstermektedir. Bayrakta yer alan mavi renk Altaylarda, Orta Asya'da ve Balkanlardaki Türk halklarında bulunmaktadır. Mavi renk işte bu bağlantıların, umudun ve iyiliğin sembolüdür. Mavi renk halkın kendi vatanına sevgisini ve kendi kökleriyle milletini göstermektedir. Bayrakta yer alan beyaz renk önceki Türklerde dünyanın batı tarafını göstermektedir. Bunun için bayraktaki beyaz renk Gagauz topraklarında ve Moldova'da bulunan halkların kardeşlik ve barış içinde yaşamasını temsil etmektedir. Kırmızı renk dünyadaki birçok halkta özgürlük sembolüdür. Bayrakta yer alan kırmızı renk de Gagauzların kendi başlarına yaşamak için verdiği özgürlük mücadelesini simgelemektedir. Bayrakta yer alan 3 altın renkli yıldızdan biri geçmişi, biri bugünü ve üçüncüsü ise geleceği temsil etmektedir (Sabaa Yıldızı, 1996, Sayı 1, ön kapak arkası).

Yine derginin yayımlanan ilk sayısında Gagauz Başkanı Georgi Tabunşik "Danışmak" başlıklı bir yazı ile derginin yayın politikasını şu şekilde belirtmiştir: Gagauzya Bakanlık Komitesi Gagauz dilinde Sabaa Yıldızı dergisini kurdu. Bu dergi Gagauz halkının kökenlerini göstermektedir. Bu şekilde kültürel başarı göstererek halkın ruhunu kökenlerine yaklaştırmaktadır. Doğrudan söylemek gerekirse Gagauzya'da Millî kültür problemlerini çözmek için çok zaman ve çok işler yapmak gereklidir. Bakanlık komitesi bu problemleri çözmek için savaşmaktadır. Düşünürüz ki bu işler yavaş yavaş çözülecektir. Bilgi, yüksek okul, kültür bunların hepsi bizim ekonomimizle ilgilidir. Bizim bölgemizin yaşı çok değildir. Geçen yıllarda yeni devlet yapıları yapıldı. Gagauz bölgesinin ekonomik durumunun zor olduğunu anlamak lazım. Ancak biz bu zorlukları yavaş yavaş yeneceğimize inanmaktayız. Her bir adım, her bir çalışma bizim bölgemizin gelişmesine yardım etmektedir. Gagauz dilinde yayımlanan dergi bucaktaki halkın vatanını, kendi toprağını sevmesine ve kültürel düzelmelere yardım edecektir. Gagauz topraklarında Moldovanlar, Ruslar, Ukraynalılar, Bulgarlar hepsi birlikte yaşamaktadır. İşte bu dergi Gagauz halkının dilini, kökenini tanımak isteyenlere yardım edecektir. Düşünürüz ki Sabaa Yıldızı dergisi başka memleketlerde bizim halkımızı, kültürümüzü, kökenimizi tanımak isteyenleri aydınlatacak ve Gagauzya ile bağlantı kurmalarını sağlayacaktır (Tabunşçik, 1996: 1).

2. Sabaa Yıldızı Dergisinin Redaktörü Stepan Bulgar

Stepan Bulgar 1953 yılında Odesa'ya bağlı bulunan Kurcu köyünde doğmuştur. Kişinev Devlet Üniversitesinde Tarih Fakültesinin Gagauz Etnografyası Bölümünü bitirerek bir süre öğretmenlik yapmış sonrasında da 1980'li yıllarda yazarlığa başlamıştır. İlk eseri olan Can Pazarı'nda (1988) yakın dönemlerdeki savaşlara katılan Gagauzların hatıralarını ve hikayelerini anlatmıştır. Dev Adamın Oolu (1990) adlı eserinde derlediği masalları yayınlamış, hikâyelerini ise Canavar Yortuları (1990) adlı kitabı ile yayınlamıştır. Stepan Bulgar çalışmalarında Gagauzların tarihine yoğunlaşmıştır. Hikâyelerinde fantastik olaylara geniş yer vererek kahramanlarının adlarını canlandırdıkları karakterlere uygun seçmeye çalışmıştır. Stepan Bulgar'ın çok geniş bir kurgu gücü bulunmaktadır. Bazı hikayelerinde sınırı zorlayarak romana yaklaşmaktadır (Özkan, 1999: 410). Stepan Bulgar sadece Sabaa Yıldızı dergisinin redaktörlüğünü yapmamış aynı zamanda derginin farklı sayılarında farklı türlerde metinleri de yayımlanmıştır. Bulgar'ın Sabaa Yıldızı'nın farklı sayılarında yayımlanan yazılarına örnekler şu şekildedir: "Ekmek İçin" (Hikâye, Sabaa Yıldızı, 1998, S.6, s.26-27), "Kırmızı Kupä Taşı" (Hikâye, Sabaa Yıldızı, 1999, S.9, s.35-36), "Gagauz Etnografiyasının Araştırıcısı Valentin Moşkov" (Biyografi, Sabaa Yıldızı, 2002, S.18, s.26-31), "Petri Zavrak - Gagauz Folklorcusu" (Biyografi, Sabaa Yıldızı, 2008, S.41, s.2-7), "Türk Dili Üüredicileri Gagauz Küülerinda Besabiyada 1937-1946 Yıllarda" (Makale, Sabaa Yıldızı, 2010, S.49, s.38-47) ve "Moldovada Türkiye Cumhuriyeti Büükelcisi Sayın Mehmet Selim Kartal" (Röportaj, Sabaa Yıldızı, 2015, S.61, s.2-4).

3. Sabaa Yıldızı Dergisinin Şekil Özellikleri

Uzun yıllardır yayın hayatına devam eden derginin geneli 20 cm genişliğinde 29 cm yüksekliğinde karton kapaklıdır. Derginin ön kapağının üst tarafında renkli ve büyük harflerle "Sabaa Yıldızı" yazısı yazmakta ve Sabah Yıldızı'nın görseli yer almaktadır. Saba Yıldızı yazısı ve görseli incelenen bütün dergilerin ön kapağında aynı büyüklükte ve aynı yerdedir. Bunun dışında derginin sayısının ve yayın yılının yerinin değiştiği görülmektedir. Kapaktaki yazıların renkleri çıkan sayılara göre değişiklik gösterebilmektedir. Derginin kapağında her sayıda farklı görseller yer almaktadır. Görseller derginin içeriğini ve Gagauzları yansıtmaktadır. Derginin bütün sayılarında "İçindekiler" bölümü bulunmaktadır. İçindekiler sayfasının sol tarafında derginin kurucusu olan Gagauz Bakanlık Komitesi ibaresi ve Sabah Yıldızı'nın görseli yer almaktadır. Görselin alt tarafında derginin redaktörü ve dergiyi hazırlayanlara yönelik bilgiler bulunmaktadır. Derginin baş redaktörü bütün sayılarda aynı kişi olmakla birlikte dergiyi hazırlayanlar ve dergide yazıları, resimleri bulunan kişiler farklılık göstermektedir. Ayrıca her sayıda olmamakla birlikte ön kapak ve arka kapak arkasında görseller, metinler, şiirler yer almaktadır. Derginin her sayıda sayfa sayısı farklılık göstermektedir. Dergide içerik olarak yazılı metinler dışında Gagauz kültürüne yönelik fotoğraflara ve resimlere de sık sık yer verilmektedir. Ayrıca derginin son sayfalarında Türkiye ile ilgili görseller -özellikle turistik yerlerin fotoğrafları- yer almaktadır.

4. Sabaa Yıldızı Dergisinin Yazar Kadrosu

Derginin 1996 yılında yayımlanan 1. sayısının yazar kadrosu: Georgi Tabunşçik, Stepan Bulgar, M. Maruneviç, Petri Moyse, P. Fazlı, Todur Keleş, Petri Yalıncı, Dimitri Ayoglu, Vasi Filioglu, D. Savastin, Mina Kösä, Anna Dudoglu, Saveli Ekonomov, S. Yazıcı, D. Sidoglu, L. Pokrovskaya, L. Baurçulu ve M. Mavrodi.

Derginin 1997 yılında yayımlanan 3. sayısının yazar kadrosu: Dimitri Kara Çoban, Afansi Kara Çoban, Stepan Bulgar, Dimitri Ayoglu, Saveli Ekonomov ve Mihail Çakir.

Derginin 1998 yılında yayımlanan 5. sayısının yazar kadrosu: Gavrıl Gaydarjı, Konstantin Sırf, D. Savastin, Arif Nihat Asya, Stepan Bulgar, Mariya Kuyumcu, Ludmila Gagauz, Afanasiy Karaçoban, Lüba Çimpoyeş, Perihan Lokmanoğlu ve Mihail Çakir.

Derginin 1999 yılında yayımlanan 10. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, Vlademir Topal, Nikolay Baboglu, Petri Yalıncı, Dimitri Savastin, (Oğuz) Sırf Konstantin, Doğan Uluç, M.Mercanka, Lüda Kasap, Marina Kol, V. Sırf, Dimitri Ayoglu, Mariya Stamova, M. İstemihan Talay, Nikolay Çakir, Atanos Manof ve Olga Radova.

Derginin 2000 yılında yayımlanan 13. sayısının yazar kadrosu: Mihail Çakır, Mete Savaşan, Stepan Bulgar, Nikolay Baboglu, Valeri Kara, Elena Kolta, İvan Karapırä, Ahmet Cebeci, Anıl Dağistanlı ve Özdemir Çobanoğlu.

Derginin 2001 yılında yayımlanan 16. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, Tanko Kılçik, Mustafa Yılmaz, Necati Kayhan, Saveli Ekonomov, Petri Çebator, Gavril Gaydarcı ve Lübov Çimpo.

Derginin 2002 yılında yayımlanan 21. sayısının yazar kadrosu: Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, G. D.Tabunşçii, O.Karanastas-Radova, Dimitri (Mete Savaşan) Savastian, Elizaveta Kvilinkova (Kasım), M. Mercanka, Saveliy Ekonomov, Ahmet Cebeci, Tülüman Mariya, Nikolay Baboglu, Mariya Mavrodi, Sünbül Karakaya ve Zelili.

Derginin 2003 yılında yayımlanan 25. sayısının yazar kadrosu: Tukan Vasilisa, Stepan Bulgar, Dimitri Gagauz, Salih Akkaş, Ahmet Cebeci, Refik Turan, Güray Kırpık, Ayhan Pala ve Vasillisa Tukan.

Derginin 2004 yılında yayımlanan 29. sayısının yazar kadrosu: M. Çakır, V. Topal, Stepan Bulgar, İvan Kör, N. P. Dimitrioglo, Evdokiya Soroçanu ve Arif Nihat Asya.

Derginin 2005 yılında yayımlanan 31.sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, İ. D. Bankova, D. F. Uzun, N. G.Yazaci, Stefanida Kurudimova, M. G. Kürkçu, Vasi Filioglu, K. K.Vasilioglu ve Evdokiya Soroçanu.

Derginin 2006 yılında yayımlanan 36. sayısının yazar kadrosu: Gavril Jeju, Stefanida Stamova, Ekaterina Ganeva, Nadejda Yazaci, N. P. Çoban, M. A. Kapsomun, E.S. Soroçanu.

Derginin 2007 yılında yayımlanan 39. sayısının yazar kadrosu: L. N. Yüsümbelli, A. Leyçu, A. V. Kroytor, E. İ. Ratkova, N. P. Çoban, V. M. Arakelän, N. P. Kioroglo, V. A. Arakelän, E. N. Kösä, P. M. Filioglo, M. V. Tomaylı, M. M. Sarı ve S. G. Kösä.

Derginin 2008 yılında yayımlanan 43. sayısının yazar kadrosu: Anna Stoletneya, Stepan Bulgar, Nikolay Baboglu, P. Fazlı, Petri Vlah, Dimitri Savastin, Mariya Köse, Nadejda Yazaci ve Konstantin Kurdoglu.

Derginin 2009 yılında yayımlanan 46. sayısının yazar kadrosu: Bu sayı sadece Stepan Bulgar'ın bir makalesinden oluşmaktadır.

Derginin 2010 yılında yayımlanan 48. sayısının yazar kadrosu: Elizaveta Kvilinkova, Evdokiya Soroçanu, Stepan Bulgar, F. V. Yazaci, Mariya Tanasoviç, Vera Çimpoeş, Olga Radova-Karanastas, İ. Kavarnalı ve Valentin Maşkov.

Derginin 2011 yılında yayımlanan 50. sayısının yazar kadrosu: Tudora Arnaut, Taras Şevçenko, Lesä Ukrainka, Sofiya Koca, Alla Büük, Stepan Bulgar, G. Kaläkina-Kaledina, Vlad-Demir Karagançu ve Nikolay Terzi.

Derginin 2012 yılında yayımlanan 56. sayısının yazar kadrosu: Stepan Varban, Stepan Bulgar, Diana Nikogla, Mariya Angelovna Durbaylo (Kuyumcu), Güllü Karanfil, Petriç Afanasiy ve Vlad-Demir Karagançu.

Derginin 2013 yılında yayımlanan 57. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, İvan Topal, Mariya Kapaklı (Mercanka), Mariya İvanovna Kopuşçu, E. F. Kopuşçu, Viktor Kopuşçu ve Vasi Filioglu.

Derginin 2015 yılında yayımlanan 61. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, İlya Karaseni, Vitaliy Sırf ve Gavril Gaydarcı.

Derginin 2016 yılında yayımlanan 64. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, G. N. Mutaf, Y. A. Rustamova, Alla Büük, Kristina Koçan, Elena Mokanu, Nikolay Kadın, Oksana Koban, Tatyana Dragneva, Tatyana Kösä ve AI.A. Kristova (Yularji).

Derginin 2017 yılında yayımlanan 68. sayısının yazar kadrosu: Evdokiya Soroçanu (Popoviç), Valentina Bujilova, Anna Boeva, İvan Milev ve Aleksandra Kristova.

Derginin 2018 yılında yayımlanan 72. sayısının yazar kadrosu: Galina Sirkeli-Kristioglo, Vasi Filioglu, Viktor Franjev ve Viktor Kopuşçu.

Derginin 2019 yılında yayımlanan 76. sayısının yazar kadrosu: Evdokiya Soroçanu, Konstantin Malay, Stepan Bulgar ve Valentina Bujilova.

Derginin 2020 yılında yayımlanan 80. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, Elizaveta Kvilinkova, Pelageya Filioglu, Viktor Kopuşçu, Lübov Çimpoeş, Stepan Kuroglu ve O. S. Lukyanet.

Derginin 2021 yılında yayımlanan 84. sayısının yazar kadrosu: Stepan Bulgar, Alla Büük ve Stepan Kuroglu.

İsimleri verilen yazarların metinleri bir tane ve bir metin türüyle sınırlı kalmamıştır. Bunun dışında derginin sayılarında yazarı kaydedilmemiş metin türleri de yer almaktadır.

5. Sabaa Yıldızı Dergisinin Yazı Faaliyetleri

Gagauzların sesini duyurmak için yayımlamaya başladıkları dergi metin türü açısından çok zengindir. Dergi hem gündelik hayatta yapılan faaliyetlere yönelik haber niteliğinde metinlere yer vermekte hem de makale gibi öğretici metinlerle birlikte şiir, masal, hikâye, roman bölümü, derleme çalışmaları, fıkra, atasözü, bilmece, mâni, türkü vb. türdeki edebi metinlere yer vermektedir. Türler içerisinde şiirlerin ve Gagauzların kendi kültürlerine yönelik yapılan folklor metinlerinin fazlalığı dikkat çekmektedir. Derginin yazı faaliyetlerini ve içeriğini göstermek için incelenen 25 sayıya yönelik bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Sabaa Yıldızı dergisinin 1996 yılında yayımlanan 1. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Georgi Tabunşçik "Danışmak" (Tanıtım yazısı, s.1), Stepan Bulgar "Baş Redaktörden Söz" (Düzyazı, s.3), M. Maruneviç "Gagauz Halkın Millet İstoriyası Hem Kıymeti İçin Düsünmeklär" (Makale, s.4-7), Petri Moyse "Özlä Beni, Görüş, Havez Sesi, Pay Et Kahırımı" (Şiir, s.10-11), P. Fazlı "İlkyaz 1996, Adsiz Kompozitiya 1996" (Resim, s.12-13), Todur Keleş "Kizçaazim" (Şiir, s.16), Petri Yalıncı "Beklä Beni, Sevdama, Neyi Beenerim" (Şiir, s.18-19), Dimitri Ayoglu "Geçili Düşünce 1992, Türk Ruhu" (Resim, s.20-21), Dimitri Ayoglu "Pençeredän Bakarkan" (Şiir, s.22), Vasi Filioglu "Sän, Zaamet, Buydur Yaşamak, Yaz" (Şiir, s.26-29), D. Savastin "Bucaan Legendasi, Mitiraş-Pıtıraş" (Resim, s.30-31), Mina Kösä "Ana Dilim, Başçada Sevgi Kopuştuydu, Kısmetli Çıktılar, Şiirlerimdä, Yaşarkan Kucaanda, Hep Sana Sarmaştım, Benim Tarafım" (Şiir, s.32-38), Anna Dudoglu "Petr Paşalı-Gagauziya Halk Topluşun Başkanı" (Röportaj, s.40-43), Stepan Bulgar "Çadır-Lunga Kasabanın İstoriyasından" (Makale, s.44-47), Saveli Ekonomov "Zavallı Üretici – Saalıcaklan Vatanım, İlk Vaatizlik, Aşçı Yardımcısı, Tanış, Kışın" (Hikâye, s.48-54), S. Yazıcı "Stepan Kurudimov-Opera Sanatçisi" (Biyografi, s.56-57), D. Sidoglu "Resimci Petri Vlah'ın-50.Yılı" (Biyografi, s.58-59), L. Pokrovskaya "Neredän 'Gagauz' Adı Geldi" (Makale, s.60), L. Baurçulu "Gagauz Filologiya Kafedrası", (Makale, s.61), L. Pokrovskaya ve L. Baurçulu "Gagauz Dilinin Yazısı Latin Grafikasına Geçirildi" (Makale, s.62), M. Mavrodi "Aramızda Yaşardı Bir Adam" (Düzyazı-Şiir, s.64-71), "Gagauz Türk Lisesi" (Tanıtım yazısı, s.72-74) (Sabaa Yıldızı, 1996, Sayı:1).

Sabaa Yıldızı dergisinin 1997 yılında yayımlanan 3. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Dimitri Kara Çoban "Yeski Bucak" (Şiir, s.2), Dimitri Kara Çoban "Başlığı kaydedilmemiş 4 şiir, Zlata, Murnullar, Sayıler Te Ne Var" (Şiir, s.4-14),

Afansi Kara Çoban "Dimitri Kara Çoban'ın Bitki Kiyadı 1997" (Resim, s.16), "Türkiye-Türkmenistan Dostluk Derneğinin Başkanı Selahattin Baysal ile Yapılan Görüşme", (Röportaj, s.18-19), Stepan Bulgar "Kaurma - Gazetacı Tezek Miti, Yeni Can, Hederlez, Sütlü Kuzucuk, Kaurma, Kara Kuzunun Düşünmeleri, Canavar Yortuları, Koyun Yazıları, Kasım" (Hikâye, s. 20-39), Dimitri Ayoglu "Canavar Yortuları" (Resim, s.36), Saveli Ekonomov "Zavallı Üüredici - Afet Koli, Kaymak Taşıyıcısı" (Hikâye, s.42-49), "Kompozitör Dimitri Gagauz'un 50 Yılı" (Biyografi, s.50-51), Mihail Çakir "Gagauzca (Türkçe) - Romınca Sözlük" (Sözlük, s.52-63) (Sabaa Yıldızı, 1997, Sayı:3).

Sabaa Yıldızı dergisinin 1998 yılında yayımlanan 5. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: "Gavril Gaydarjı'nın 60 Yılı", (Biyografi, s.2-4), Gavrıl Gaydarjı "Ana Dilimä, Çörek, Cenga Yok Yer" (Şiir, s.5-7), Konstantin Sırf "Bilginin Hem Kültürün Hizmetindä" (Düzyazı, s.10-17), D. Savastin "Gagauz Kızlar, Dialog" (Resim, s.11-12), Arif Nihat Asya "Destan" (Şiir, s.18), D. Savastin, "Oguz" (Resim, s.19), Stepan Bulgar "Moldova'daki TİKA Program Koordinatörü Meltem Uluer ile Görüşme" (Röportaj, s.20-21), "Gagauz Yeri Halk Topluşu Başkanı Petr Paşalı Söztuttu Seminarda Flensburgta (Germaniya)" (Konuşma Metni, s.22-25), Mariya Kuyumcu "Boril Hem Anna – Boril Canavaar Oolu, Gök Kuşu – Silafçı Borildä, Konstantinopoldä" (Hikâye, s.26-29), Ludmila Gagauz "Gagauz Gençleri" (Düzyazı, s.30-33), Afanasiy Karaçoban "Başlığı Kaydedilmemiş Şiirler" (Şiir, s.36-38), D. Savastin "Gagauz Folklorundan" (Resim, s.39), "Moldova Gagauzları Buluştular Gretsiya Gagauzlarınnan", (Haber, s.40-41), D. Savastin "Mari Kız, Duuş" (Resim, s.42-43), Lüba Çimpoyeş "Gagauzların Dastan Eposu" (Kitap Tanıtımı, s.44-45), Perihan Lokmanoğlu "Türk ve Gagauz Düğün Geleneklerinde Benzerlikler" (Makale, s.49-52), "Kara Çoban Dimitri - Kış Manzarası-Tuval Üzerine Yağlı Boya" (Resim, s.53), "Moldova ve Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler" (Röportaj, s.54-55), Mihail Çakir "Gagauzça (Türkçe) - Romanca Sözlük" (Sözlük, s.56-58) (Sabaa Yıldızı, 1998, Sayı:5).

Sabaa Yıldızı dergisinin 1999 yılında yayımlanan 10. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: S. Bulgar "Kırk Yıl Geeri Çiktı Kitap" (Kitap Tanıtımı, s.4), "TİKA Başkanı Dr. Öner Kabasakal" (Biyografi, s.5), Vlademir Topal "Kemerli Sokak'ta Bir İlkbahar Görünüşü-1994 İstanbul (Vezneeiler)" (Resim, s.6), Nikolay Baboglu "Şair, Yazar, Gazetacı Petri Yalıncı 35 Yaşında" (Düzyazı), Petri Yalıncı "Sevdalı Dünnää, Raatsızlık, Raatsız Dolay, Sevdalanmak, Takazalamak, Yalnızlık, Sän Benimsin – Bän Senin" (Şiir, s.9-10), Petri Yalıncı "Can Acısı" (Hikâye, s.11-12), Dimitri Savastin "Tudorka", (Resim, s.13), (Oğuz) Sırf Konstantin "Bilgi Adamı - Akademik Topçu Vladimir" (Biyografi, s.14), Doğan Uluç "Prof. Dr. Gazi Yaşargil 'Yüzyılın Adamı' Seçildi" (Haber, s.15), M. Mercanka "Ana, Raatsızlık, Bän Karı, Beenerim Açan, Geç Avşam" (Şiir, s.16-17), Lüda Kasap "İlkyaz, Dert, Sızıntı, İlk Bakışma, Senin", (Şiir, s.18), Marina Kol "Süüş Tauk, Ayırıldık, Yaşamak" (Şiir, s.19), V. Sırf "Gagauz Büülü Masalında Pelivan Personajların Sürekleri" (Makale, s.20-23), Dimitri Ayoglu "Bucak Düşünceleri" (Resim, s.24), S. Bulgar "Gagauz Otonomisinin Kuruluş Mücadelesi Tarihinden" (Makale, s.25-31), "Gagauz Halkı Hareketi" (Makale, s.32-33), "Gagauz Cumhuriyeti 1990-1994 Yılları" (Makale, s.34-36), Mariya Stamova (Derleyen) "Gagauzlar Annader Geçirdiklerini" (Düzyazı, s.37-39), M. İstemihan Talay "Gagauz Halk Kültürü Kitabı Sunuş" (Düzyazı, s.40), Nikolay Çakir "Gagauzlar Hem Çakır Senselesi Prof. Dr. Nikolay Çakir" (Biyografi, s.42-47), Atanos Manof "Gagauz Türkleri" (Makale, s.48), "İnanışlar" (Makale, s.49-50), Olga Radova "Bucak Gagauzların Etnodemografiya Gelişmeleri" (Makale, s.51-57), "Maniler" (Mani, s.61), "Ayı Kulak Batır" (Hikâye, s.62-64) (Sabaa Yıldızı, 1999, Sayı:10).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2000 yılında yayımlanan 13. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Mihail Çakır "Faydalı Söleişlär" (Atasözleri, s. 2), "Ahancık Şu Dağın Arkası" (Gezi Yazısı, s.3-8.), Mete Savaşan "Oguz Han" (Resim, s.9), "Gagauz Respublikasının 10-cu Yıl Dönümü" (Düzyazı, s.10-11), Stepan Bulgar "Bir Gagauz Dostu ile" (Röportaj, s.12-13), Stepan Bulgar ve Nikolay Baboglu "Beşinci Uluslarrası Gagauz Kultura

Sempoziumu" (Haber, s.14-15), Stepan Bulgar "Türkiye'ye Gelen 1934-1940 Yıllarda Gagauz Üürenicileri" (Makale, s.16-34), Valeri Kara "Gagauz Öğrencilerle Sohbetler" (Röportaj, s.35), Stepan Bulgar "Tuncel Acar Millî Kütüphane Başkanı" (Röportaj, s.38-39), "Elana Koltanın Yubıleyi" (Röportaj, s. 40-42), Elena Kolta "Halk Yaratmaları Masallar, Horoz Hem Tilki, Tilki Hem Çölmek" (Masal, s.43-44), "Söleeyişlär" (Düzyazı, s.44), İvan Karapırä "Ana Taraf, Anam, Genç Gagauza Nasaat" (Şiir, s.45), Ahmet Cebeci "1497 (H. 1006) Akkerman Mufassal Tahririne Göre XVI. Yüzyılda Gagauzların Kullandığı Kişi Ad ve Soyadları" (Makale, s.46-47), Anıl Dağistanlı "Gagauz Türkleri" (Makale, s.48-50), Özdemir Çobanoğlu "Bir Gagauz Öğretmenin Başına Gelenler" (Otobiyografi, s.51-59), "Komrat Devlet Üniversiteti Üürencilera TİKA'dan Burs Verilecek" (Haber, s.60), Nikolay Baboglu "Gagauziya Yazıcılar Birliin Sergisi" (Haber, s.61-62) (Sabaa Yıldızı, 2000, Sayı:13).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2001 yılında yayımlanan 16. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Zaporojye Gagauzları" (Makale, s.2-6), Tanko Kılçik "Komratlı Zengin Adam" (Resim, s.7), Mustafa Yılmaz "Atatürk'ün Modernleşme Modeli" (Makale, s.8-27), Necati Kayhan "Hıdrellez Gagauzya ve Türk Dünyası" (Düzyazı, s.28), Necati Kayhan "Ana Dilde Eğitim İçin Yarın Çok Geç Olabilir" (Düzyazı, s.29-30), Saveli Ekonomov "Dädu Hem Kuu", (Hikâye, s.31-40), Petri Çebator "Soruş, Ana Lafı, Lüzgär, Lüzgär, Can Tatlı, Dädunun Türküsü, Uyku Türküsü, Nerdäsä, Ooluma Nasaat, İki Evelki Masal, Senin Adın, Nastradinin Türküsü, Ana Dilim" (Şiir, s.41-47), Gavril Gaydarcı "Gavril Gaydarcının Bitki İntervyusu" (Röportaj, s.50-57), Gavril Gaydarcı (Derleyen) "Maanilar" (Mani, s.58-62), Lübov Çimpoeş "Gagauz Destannarın Geografiyası" (Makale, s.63-68), "Türklerde Kız ve Erkek Adları" (Liste, s.70-71) (Sabaa Yıldızı, 2001, Sayı:16).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2002 yılında yayımlanan 21. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu "Dedem Korkut Bir Daha Söylemiş" (Şiir, s. Kapak Arkası), G. D. Tabunşçii "İlerleyen Gagauziya İçin Yenilenmiş Bir Moldovada" (Düzyazı), O.Karanastas-Radova "Balkannara Yol" (Gezi Yazısı, s.8-11), Dimitri (Mete Savaşan) Savastian "Yola Çıkêr Gagauz" (Resim, s.12), Elizaveta Kvilinkova (Kasım) "Gagauzlarda Halk Sport" (Makale, s.13-17), D.Savastian "Gagauz Folklorundan Atlı Kız Resim" (Resim, s.14), Dimitri Savastian (Mete Savaşan) "Gagauz Folklorundan" (Resim, s.20), M. Mercanka "Ecelin Kırıp-Geçirän Dalgasında Bulunmuş Olannar" (Makale, s.21-25), Dimitri (Mete Savaşan) Savastian "Kırmızı Gül. 1998" (Resim, s.26), Saveliy Ekonomov "İki Can-Bir Ecel" (Hikâye, s.26-38), Dimitri Savastian (Mete Savaşan) "Karaçobanın Dönüşü" (Resim, s.39), Ahmet Cebeci "Bir Millet Şairine" (Şiir, s.40-41), Dimitri Savastian (Mete Savaşan) "Tütüncüler, 1985" (Resim, s.42), Tülüman Mariya "Yaşamak Zorlukları" (Tiyatro, s.43-45), Dimitri Savastian (Mete Savaşan) "Kadınca, 1989." (Resim, s.46), Nikolay Baboglu "Biz Gagauzlar" (Düzyazı, s.47-53), Dimitri Savastian (Mete Savaşan) "Sevmiş. 1972." (Resim, s.54), Mariya Mavrodi "Gagauziyanın Şkolalarında M. Çakirin Yaşamasının Hem Yaratmasının Üürenmesi" (Biyografi, s.55-57), Dimitri Savastian (Mete Savaşan) "Kimsin Sän.1996." (Resim, s.58), Sünbül Karakaya "Gagauz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Oluşturulması Denemesi" (Makale, s.59-63), Zelili (Türkmen Şairi) "İyidir" (Şiir, Kapak Arkası) (Sabaa Yıldızı, 2002, Sayı:21).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2003 yılında yayımlanan 25. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Tukan Vasilisa "Vasi Baurçu Oolu" (Şiir, Kapak Arkası), "Moldovada Halklar Arası Veysel Arseven Konferentiyası" (Haber, s.3), "Georgiy Molla Konferans Konuşması" (Düzyazı, s. 4), "Petr Popaz Konferans Konuşması" (Düzyazı, s.6), "Komrat Devlet Ünivestiteti Rektoru Stepan Varban Konferans Konuşması" (Düzyazı), "Gazi Eğitim Fakültesi Dekanı Zekiye Suludere'nin Konferans Konuşması" (Düzyazı, s.8), "Millî Kütüphane Başkanı Tuncel Acar'ın Konferans Konuşması" (Düzyazı, s.9-10), Stepan Bulgar "Veysel Arseven (Vasili Öküzçü) Muzikolog, Kompozitor" (Makale, s.11-26), Dimitri Gagauz "Veysel Arseven (V. Öküzcü) hem Gagauzyada Dil hem Estetik Üüretmenin Problemneri" (Sohbet, s. 27-29), Salih Akkaş "Veysel

Arseven'in Kısa Bir Biyografisi" (Biyografi, s.30-33), "A. Aydın İlik'in Konferans Konuşması" (Düzyazı, s.34-39), Ahmet Cebeci "Veysel Arseven'in İşlediği Türküler-Anadolu Rumeli ve Gagauz Türkülerinde Ortak Motifler" (Makale, s.40-42), Refik Turan "Tarih İçinde Gaguz Selçuklu İrtibatı" (Makale, s.43-45), Ş. Gülin Karabağ "Gagauzlarda Eğitim" (Makale, s.46-50), Güray Kırpık "Bizans Kaynakçaına Göre XI. YY'da Peçenek, Oğuz ve Kuman-Kıpçak Akınları" (Makale, s.51-57), Ayhan Pala "Dimitri Cantemir (Prens Dimitrius Cantemir" (Biyografi, s.60-61), Vasillisa Tukan "İhtärlıı Bän Beklämeerim, Üç Evim Var Benim, Hepsi Saklandı, Duêêr Erä Küçük" (Şiir, s. 63-64) (Sabaa Yıldızı, 2005, Sayı:25).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2004 yılında yayımlanan 29. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: M. Çakır "Gagauzların Düün Adetleri" (Makale, s.2-4), V. Topal "Kolada" (Resim, s.5), Stepan Bulgar "Stefan Kurudimov 'Evgeniy Onegin' Operasında Lenskiy Baş Rolünu Söledi" (Haber, s.6-8), İvan Kör "Ana Dilinin Eceli, Yabancı Düün, Kıpçakta, Zenk Et, Senin Gözlerin, Yaşasın Kubey, Kef, Karezdän İlaç, Üç Damna Yaş, Kavga, Çiçek Ayı, Kervan, Kışın, İlkiyaz Yaamuru, Kırlangaçlar, Uşaan Gülüşü, Yolcu, Bülbül Hem Gül" (Şiir, s.9-14), "Vlademir Topalın Tablo Sergisi Berlindä" (Haber, s.16), "Gagauz Folklorcusu Petri Stepanoviç Zavrak (1916-1941) Adına Konferentiya" (Haber, s.15), Stepan Bulgar "Kongazlıyka, Koparmaa Frondu" (Hikâye, s18-19), N. P. Dimitrioglo "Bobam İçin Annatmak" (Biyografi, s.22-23), Stepan Bulgar "Dimitriev Nikolay Konstantinoviç" (Makale, s.24-27), Stepan Bulgar "Marku Jejunun Yolu" (Hikâye, s.28-29), "Gaguz İmekleri İçin Monografiya" (Sözlük, s.30-40), Stepan Bulgar "Bucak Yangınnı Yıllarda" (Hikâye, s.42-55), Evdokiya Soroçanu "V. Moşkovun (1902) Hem Avtorun (2002) Tarafından Beşalma Küüyünda Toplanıan Gagauz Halk Kalander Adetlerinin Hem Adet Sıralarının Karşılaştırıması" (Makale, s.56-64), Arif Nihat Asya "Destan, Marş" (Şiir, s.65) (Sabaa Yıldızı, 2004, Sayı:29).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2005 yılında yayımlanan 31. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Gagauz Literaturasının XIX-XX a. İstoriyasından" (Makale, s.2-15), "Uluslararası Festivali Stefan Kurudimov Hem Dostları" (Haber s.16), İ. D. Bankova "Gagauz Dilindä Aktual Orfografiya Problemaları" (Makale, s.22-29), D. F. Uzun "Gagauz Dialektlerina Bakış" (Makale, s.30-34), N. G.Yazaci "Sevda, Küüyüm, Sensiz, Eşimä" (Şiir, s.35), Stefanida Kurudimova "Aalamayın Benim İçin" (Düzyazı, s.36-39), S. Bulgar "Barladän Aleksey Georgieviç" (Biyografi, s.40-42), M. G. Kürkçu "Sizä, Avcılık, Bucaam Benim, Üüredici, Kara-Çoban" (Şiir, s.43-44), Vasi Filioglu "Unudulmaz, Gözelcesi, Dialog, Sölä, Uygunnuk, Sän" (Şiir, s.46-48), K. K.Vasilioglu "Bucak, Kolada, Sana Benim Türküm, Şannı Ol Sän, Halkım, Yaprak Dökümü, Kış Yazıları, Ayaz, Gagauzun Evvelki Yaşaması", (Şiir, s.49-55), Evdokiya Soroçanu "V. Moşkovun (1902) Hem Avtorun (2002) Tarafından Beşalma Küüyünda Toplanılan Gagauz Halk Kalendar Adetlerinin Hem Adet Sıralarının Karşılaştırması" (Makale, s.56-64) (Sabaa Yıldızı, 2005, Sayı:31).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2006 yılında yayımlanan 36. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: "Dekabrininin 29-da 2006 Yılda Geçti Ofitial Teremonia, Nereda Kuveda Girdi Gagauziyanın Eni Başkanı Mihail Formuzal" (Haber, s.2), "2007 Yılda Yanvarın 17-da Gaguziyanın Başkanı Mihail Formuzal Kaavilendi Moldova Hükümeti Azası" (Haber, s.3), "Gavril Jeju - Gagauz Dili Hem Kulturası Aaraştırmacısı" (Biyografi, s.4-8), Gavril Jeju "Kısa İstoriya Bilgileri Kongaz Küüyü İçin" (Makale, s.9-12), "Bilim-Pratika Konferentiyası'İstorik Mihail Petroviç Guboglunun 95-ci Yıldönümü Adına" (Konuşma Metni, s.16-18), "Guboglu Mihail Petroviç-İstorik, Paleograf, Profesor" (Biyografi, s.19-20), Stefanida Stamova "Gagauz Türkülerinin Estetik Görümneri" (Makale, s.21-25), Ekaterina Ganeva "İlk Yaz Turnası" (Makale, s.26), Ekaterina Ganeva "Ana Dilim, Çiçekli Dünnää, Gagauzlar, Hêy-Hêy, Kongaz Küüyü, Hederlez, Gagauziya, Tatlı Dillim" (Şiir, s.26-28), Nadejda Yazaci "Kahır, Sevdama, Oollarım, Gençlik, Aaç, Yaşamak" (Şiir, s.29-30), Stepan Kuroglu "Halk Sedefleri - Eni Yıl Kutlamakları" (Konuşma Metni, s.31-), N. P. Çoban

"Gagauz Dili Hem Literaturası Hazırlamaları – Dış İşi: Pipiruda Yortusu – Dedelerdän Gelän Seslä, Oluşlar, Haberlär" (Makale, s.36-39), M. A. Kapsomun "I-ci Klasta Urok-Gezi" (Ders Planı, s.40-44), E.S. Soroçanu "Gagauz Kalender Adetleri" (Makale, s.45-64) (Sabaa Yıldızı, 2006, Sayı:36)

Sabaa Yıldızı dergisinin 2007 yılında yayımlanan 39. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: L. N. Yüsümbelli "Tema: İnsannıın Moral Hem Sotial Kusurluklarının Kötülemesi (Gagauz Literaturasında Ders 11-ci Klasta)" (Ders Planı, s.2-6), A. Leyçu "Tema: T.Marinoglu 'Taylı Düşlär (Gagauz Dilindä Ders, 4 Klas)" (Ders Planı, s.7-9), A. V. Kroytor "Açık Uraok: Gagauz Halkın İstoriyası, Kulturası Hem Adetleri (6 Klas)" (Ders Planı, s.10-11), A. V. Kroytor "Açık Urok: Gagauz Dilindä Dersin Didaktika Proekti (7 Klas)" (Ders Planı, s.12-14), E. İ. Ratkova "Tema. Açık Ders – Mina Kösenin Tragedyalı Poemasına Görä 'Taş Aalaması' (10 Klas)", (Ders Planı, s.15-18), N. P. Çoban "Tema: Stepan Kuroglu, 'Zor Yollar' (Annatma)", (Ders Planı, s.19-21), V. M. Arakelän "Tema: M. Kösä Peetär. Analiz" (Ders Planı, s.22-25), N. P. Çoban "Tema: D. N. Tanasoglu. Peetli Yaratmalarına Analiz" (Ders Planı, s.26-27), N. P. Kioroglo, "Tema: İntelektual Oyunu 'Akıllılar' (7 Klas)" (Ders Planı, s.28-30), N. P. Kioroglo "Tema:Klastan Dışarı İş 'Kış Yortuları' " (Ders Planı, s.31-32), N. P. Kioroglo "Tema: Test 10 Klas İçin, Tema: Test 10 Klas İçin (Yaz Sesiyası), Tema: Test 11 Klas İçin (Kış Sesiyası)", (Sınav s.33-38), V. A. Arakelän "Tema: Yaratma-Fikirlemä. 'Ana Dili, Halkın Dili- Halkın Diri Canıydır!' (Hazırlanmak) 11 'B' Klas" (Ders Planı, s.39-42), N. P. Çoban "Tema: K. Vasilioglu. 'Yaşamak Hem Yaratmak Yolu. Peetlär. Yaratmaların Analizi. (10-cu Klas)", (Ders Planı, s.43-45), E. N. Kösä "Tema: İnsanın Duyguları-Harcanmaz Ruh Zenginnii. P. Çebotar 'Lüzgär, Lüzgär' (Gagauz Literaturasında Ders 10-Cu Klasta)" (Ders Planı, s.46-49), P. M. Filioglo "Tema: Halk Adetleri. Sidänka", (Ders Planı, s.50-52), M. V. Tomaylı, M. M. Sarı ve S. G. Kösä "Klastan Dışarı Meropriyatiyaya Didaktik Proekti (5-9-cu Klas), Tema: Koru Dilini, Halkım" (Ders Planı, s.53-61) (Sabaa Yıldızı, 2007, Sayı:39)

Sabaa Yıldızı dergisinin 2008 yılında yayımlanan 43. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Anna Stoletneya "Nikolay Baboglunun Büük Parlak Yıldızı Süündü" (Düzyazı, s.2), Stepan Bulgar "Anılmış Gagauz Yazıcısı Nikolay Baboglu 1928-2008" (Makale, s.3-7), Nikolay Baboglu "Demirçu" (Hikâye, s.8-21), P. Fazlı "N. Baboglu'nun Kiyadına 'Karanfiller Açtlar Enidän' İlüstratiya" (Resim, s.21), Nikolay Baboglu "Gaydacı" (Hikâye, s.23-27), Petri Vlah "Gaydacı" (Resim, s.27), Nikolay Baboglu "Hederlez Yortusu İçin" (Sohbet, s.28), Nikolay Baboglu "Gagauzlarda Kasım Yortusu" (Sohbet, s.29), Nikolay Baboglu "Oglanın Legendası" (Şiir, s.30-35), Dimitri Savastin "Kül Tegin" (Resim, s.35), Mariya Köse "Dastan" (Destan, s.36-45), Dimitri Savastin "Tudorka" (Resim, s.45), Stepan Bulgar "Oğuz Gürel (İvan Pavlioglu) 1916-1990, "İki Valkanelinin Yaşama Yoları" (Biyografi, s. 46-48), Stepan Bulgar "Selma Öztürk (İrina Bulgar) 1913-2006" (Biyografi, s.49), Nadejda Yazaci "Dertli Sevgi, Kıvrak Oollar, Kız, Sevgili Yaşamak, Umut, Sana", (Şiir, s.50-51), Konstantin Kurdoglu "Torlak Ayilesi" (Biyografi, s. 54-57), Konstantin Kurdoglu "Kurdoglo Petrinin Eceli" (Düzyazı, s. 58-59), Konstantin Kurdoglu "Ostrioglo Ayilesi" (Biyografi, s.60-63), "Svetlana Kurudimovanın 'Artium' Galereyasında Resim Sergisi" (Makale, s.64) (Sabaa Yıldızı, 2008, Sayı:43).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2009 yılında yayımlanan 46. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: NOT: Bu sayı. Tek bir makaleden oluşmaktadır. Stepan Bulgar "Braziliya Gagauzları. Bir Emigratiyanın İstoriyası 1925-1930 yy, Emigratiya İstoriyası, Besarabiya Romıniya Devletinda. 1925 Yıl. Braziliyaya Emigratiya Oluşları 1925-1930 Yıllarda, Emigratiyanın Çekmeleri, Gemilar, Angılarınnan Geldilar Emigrantlar Evropadan Braziliyaya, Gagauzlar Braziliyada, San-Paulo Kasabası, Braziliyalı İstorik, Profesor Jorj Koçikov, Braziliyadan Mektuplar, Alan Nikolaev Üüürener Gagauz Dilini, Bizim Gagauz Aylemiz, Besarabiya Emigratiyanın Veteranı Dimov Julio, Bolgar Aleksiy, Angısı İsteer Gelmee Gagauziyaya, 85 Yıldan Sora San-Pauloda Buluşmak, İvan Kıssa Buluştu Kızkardaşınnan, Dmitriy Dyakov'un Adına Sokak San-Joze-Dus-

Kampus Kasabasında, Gagauz Koloniyası-Prata, Gagauzların Buluşması San-Jose-Dus-Kampus Kasabasında 26.06.2009 Yılda, Kalpakçi Aylesi, Marta Dyakova, Vera Karatanasova, Braziliyada Gagauz Dilini Koruyan, Koronel (Polkovnik) Karlos Ragnev, Jurnalist Afanasio Yazaci, İmigratiya Muzeyi San-Paulo Kasabasında, O İnsannar İçin, Kim Dönmüş Geeri Besarabiyaya, Braziliyadan Eski Mektuplar, Onnar İçin Kim Kalmış Braziliyada, Dünnee Gagauzların II-Ci Kongresina Danışma, Videofilm. Uzun Yol Braziliya Gagauzlarına, Bibliografiya" (Makale, s. 2-64) (Sabaa Yıldızı, 2009, Sayı:46).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2010 yılında yayımlanan 48. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Elizaveta Kvilinkova "Hederlez Yortusu Hem Kurban Adeti Gagauzlarda" (Makale, s.2-8), Evdokiya Soroçanu "İlkyaz Yortuları" (Makale, s.10-19), Evdokiya Soroçanu "Türksoy Daimi Soveti XVII-Cİ Toplantısı 17-19 May 2010. Komrat, Gagauz Yeri Avtonomiyası, Türksoy Daimi Soveti XVII-Cİ Toplantısı 17-19 May 2010. Komrat, Gagauz Yeri" (Haber s.20-23), Evdokiya Soroçanu "Besarabiya Nemtelerin Koloniyaları Kara Denizin Yanında" (Makale, s.24-31), Stepan Bulgar "Resimci Efimiya Genova-Çeban Braziliyada" (Makale, s.32-37), Stepan Bulgar "Büük Vatan Cengin Askeri Konstantin Kol" (Sohbet, s.40-45), F. V. Yazaci "Yazının Başlığı Kaydedilmemiş" (Düzyazı, s.46), Mariya Tanasoviç "Sabaa Yıldızı Hem Güneşçik Jurnalları" (Düzyazı, s.47), Vera Çimpoeş "Sabaa Yıldızı Jurnalı İçin" (Düzyazı, s.47), Olga Radova-Karanastas "İstanbulda Beykoz Doğa Kolecinde Hem Osmannı Arhivinde Buluşmalar" (Konuşma Metni, s.50), Stepan Bulgar "Gagauz Folkloru Valentin Moşkovun Kolektiyasında" (Makale, s.52-54), İ. Kavarnalı "Gagauz Kızları" (Resim, s.55), Valentin Maşkov (Derleyen) "Bilmeycelär" (Bilmece, s.56-60), Valentin Maşkov (Derleyen) "Söleyişlar Hem Ata Sözleri" (Atasözü, s.61-64) (Sabaa Yıldızı, 2010, Sayı:48).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2011 yılında yayımlanan 50. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Tudora Arnaut "Taras Grigoryeviç Şevçenkonun Yaşaması Hem Yaratmaları" (Biyografi, s.2-6), Taras Şevçenko "Nasaat, Düşünmeklerim, Gaydamaklar" (Şiir, s.8-15), Tudora Arnaut "Lesä Ukrainkanın,Yaşaması Hem Yaratmaları" (Biyografi, s.16-20), Lesä Ukrainka "Avşam Saadı, Denizä Gezi, Türkü, Umut, Bir Eşil Bayırcıkta, Mamu, Şansora Kış Geler, İnci Çiçää" (Şiir, s. 20-22), Sofiya Koca "İnan Dostun Varsaydı, Olsam, Bän Karıyım, Been Beni Hep, Nasıl Uyandırayım Seni, Ürektän Söleerim Bän Çetin, Pak Üzlän, Keni Kendinä Ürek Ver, Sokulma, Girmä Faydasız Düüşä, Boşuna Mı Dirildim, Bu Ecel Mi, Doktor, Kör Sevda, Kutlêêriz Canabinizi, Kim İstärseydi Olsun, Sölä, Kayın Aaççaazı, Şindiki Maanilär" (Şiir, s.24-28), Alla Büük "Pişmannık, Zulumnu Realima" (Hikâye, s.34-37), Stepan Bulgar "Filolog Tamara Georgievna Kaläkina-Kaledinanın Vinogradovkä (Kurçu) Küüyündä 1951 Yılda Bilim Araştırmaları" (Makale, s.38-47), T. G. Kaläkina-Kaledina "Gagauz Dilindä Sadä Cümlenin Laf Sırası" (Makale, s.48-54), Vlad-Demir Karagançu "Üüsüzün Eceli" (Hikâye, s.54-60), Nikolay Terzi "Moldovada Gagauz Topluluu" (Makale, s.62-64) (Sabaa Yıldızı, 2011, Sayı:50).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2012 yılında yayımlanan 56. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Varban "Gagauzyanın M. V. Maruneviç Adına Bilim –Araştırma Merkezi" (Makale, s.2-3), Stepan Bulgar "Mariya Vasilyevna Maruneviç-İstoriya Doktoru, Politik (1937-2004)", (Biyografi, s.4-15), Petri Çebotar "Mariya Maruneviç-Etnografya hem İnsan" (Makale, s.16-19), Diana Nikogla "M.V. Maruneviçin 'Gaguz Halkı İstoriyasının Lektiyä Kursu Nicä Gaguz Halkı İstoriyasının Üürenmesindä Bir Etap" (Makale, s. 20-22), "Mariya Angelovna Durbaylo (Kuyumcu)" (Biyografi, s.23), Mariya Angelovna Durbaylo (Kuyumcu) (Derleyen) "Köstenkelä Hem Padişaayın Kızı, Sarı Öküz - Çocuk Hem Yılan, Çoban Hem Şeytannar, Gök Beygirleri, Keçi Hem Dädular, Neçin Tilki Kalmış Yalnız, Keçi, Dört Olacık Hem Yabanı" (Masal, s.24-41), Güllü Karanfil (Çeviren), "Käämil Padişah İçin Bir Masal" (Masal, s.42-49), Petriç Afanasiy "Gavril Gaydarcının 75'-ci Yıldönümü" (Haber s.52-53), "Yazıcı Vlad-Demirnun Karagançu Kiyatları"

(Makale, s.56-64), Vlad-Demir Karagançu "Bir Kız Çıktıydı Önümä, Klisä, Bir Çırtma Aalêêr Bayırda, Uykusuz Gecelär" (Şiir, s.57-59), Vlad-Demir Karagançu, "Acı Pelin Bucakta" (Hikâye, s.59-64) (Sabaa Yıldızı, 2012, Sayı:56).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2013 yılında yayımlanan 57. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Büük Gagauz Yazıcısı Dmitriy Kara Çoban" (Makale, s.2-14), İvan Topal "Fanatik" (Anı, s.5-19), Mariya Kapaklı (Mercanka) "Açıkgöz - Gazetanın Keskin Bakışı" (Deneme, s.20-21), Mariya İvanovna Kopuşçu "Mariya İvanovna Kopuşçu" (Otobiyografi, s.22-23), Mariya İvanovna Kopuşçu "Gagauz Avtonomiya Devleti-18 Yaşında", (Konuşma Metni s.24), Mariya İvanovna Kopuşçu "O Gitti Bilimci Yolundan" (Şiir, s.25), Mariya İvanovna Kopuşçu "Referat: G.Gaydarcı-Yazıcı, Lingvist, Bilim İzmetçisi. Kantarlanmak Metodları Hem Formaları G. Gaydarcının Yaratmalarına Göre Respublika Seminarına Deyni" (Makale, s.26-29), M. İ. Kopuşçu ve E. F. Kopuşçu "Literatura Konaklıı.2010 Y. Tema: N.Baboglu-Halkın Süünmaz Yıldızı" (Klastan Dışarı Ders)", (s.30-34), M. İ. Kopuşçu ve E. F. Kopuşçu "Uroon Didaktik Proekti 11-Cİ KL. 2012-2013 Y." (Ders Planı, s.35-43), Mariya İvanovna Kopuşçu "Uroon Didaktik Proekti 11 'A' KL" (Ders Planı, s.44-49), Viktor Kopuşçu "Gagauz Dilinda Başlık Adları" (Makale, s.50-57), Vasi Filioglu "Haber" (Hikâye, s.60-61), Vasi Filioglu "Vardır mı Gördüün?" (Fıkra, s.61), Vasi Filioglu "Sigorta Doktorluu" (Hikâye, s.62-64) (Sabaa Yıldızı, 2013, Sayı: 57).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2015 yılında yayımlanan 61. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Moldovada Türkiye Cumhuriyeti Büükelcisi Sayın Mehmet Selim Kartal" (Röportaj, s.2-4), Stepan Bulgar "Türkiyada Gagauz Studentleri 30-cu Yıllarda XX Asirdä: İstoriya Hem İnsannar" (Makale, s.5-30), İlya Karaseni "Yabancılıkta, Gagauz Student, Dolaşık Dua, Aman 1, Aman 2, Akroşıır", (Şiir, s.31-34), Vitaliy Sırf "Gagauzların Halk Yaratmaları Toplayan Gavril Gaydarcı," (Makale, s.35-39), Gavril Gaydarcı (Derleyen) "Benim Olmadı, Askerä Aldılar, Gitti, Bilmäm Nereyä, Gürbet Eli, Vazgeçmişim Malımdan, Ah, Yärim, Vah, Yärim, Karpat Daalarında, Kız Oturmuş, El Kapusu, Bucaan Çevresi Bostan, Mal Deyincä, Telli Gelin Olarım, Bulamadım Dengimi, Cennet Yaraşar, Bän Bir Kuştum, Al, Nasti, Bakırlarnı, (Türkü, s.40-45), Gavril Gaydarcı (Derleyen) "Maanilar" (Mani, s.46-52), Gavril Gaydarcı (Derleyen) "Beş Dost" (Masal, s.53-54), Gavril Gaydarcı (Derleyen) "Tilki Hem Kirpi, Öküz Hem Karınca" (Fabl, s.54-55), Gavril Gaydarcı (Derleyen) "Bir Vakıt Varmış, Bir Vakıt Yokmuş, Zararcı Tilki, Tilkinin Ölmüş Karısı, Gogucu-Mogucu, Yordan-Çoban, Kelcä-Külcä" (Masal, s.55-64) (Sabaa Yıldızı, 2015, S.61).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2016 yılında yayımlanan 64. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Selma Öztürk (İrina Bulgar) (1913-2008)" (Biyografi-Fotoğraflar, s.2-12), G. N. Mutaf "V. Halklararası Türk Halklarının İncäzanaat İstoriya Hem Folklor Kongresi "In Honour Of Prof. Dr. Yusuf Küçükdağa" (Haber Metni ve Fotoğraflar, s.13-16), G. N. Mutaf "VI. Halklararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru, Kongresi/Sanat Etkinlikleri Kongresi" (Haber Metni ve Fotoğraflar, s.18-22), Stepan Bulgar "Harlampiy Monastırlı-Üüredici, Bilim Aaraştırmacısı, Türkolog (1854-1932)" (Biyografi, s.23-40), Y. A. Rustamova "İlüstratiyaların Rolü Literatura Yaratmayı Annamasında" (Makale, s.41-44), Alla Büük "Yalnızım, Çünkü Sän Varsın, Üfkä, Edirne, Bulutlar Göktä Dizi Oldu, Biz Unuttuk, Bän Sınaştım, Kırmızı Şirit" (Şiir, s.45-47), Kristina Koçan "Canda Boba, Yok Vakıt, Panaiya" (Şiir, s.50), Elena Mokanu "Dostluumuz Olsun Aydın, Küüyümä, Öpersin" (Şiir, s.52-53), Nikolay Kadın "Şiirin Başlığı Kaydedilmemiş" (Şiir, s.53), Oksana Koban "Gagauz Dilim, Anacııma, Sensiz, Gagauz Topraa" (Şiir, s.56-57), Tatyana Dragneva "Büüktür Pek Adın Senin, Olmaz Unudulsun, Halkımızın Dili, Yok Ucu Cengin" (Şiir, s.57-59), Tatyana Kösä "Ak, Türküm, Artık, Kolada, Yalancı Dünnä" (Şiir, s.59-61), AI.A. Kristova (Yularji) "İlkyazın, Uyanmak, Sevgi Topraa, Paskellä Eskiycä, Mart, İlkyaz Duyguları, Küçüklüüm, Paskellä Küçüklüümdä, Evelki Kolada Gecesi" (Şiir, s.61-64) (Sabaa Yıldızı, 2016, S.64).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2017 yılında yayımlanan 68. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: "Evdokiya Soroçanu (Popoviç)" (Biyografi, s.2), Evdokiya Soroçanu (Popoviç) "Gagauzların Kalendar Adetleri" (Makale, s.3-25), Valentina Bujilova "Gül, Anatar Cennetä, Yalpak Vatanım, Yolculuk, Özlemäk, Tamannaa, Resim, Küüyüm Benim, Yalpug Kenarı, Çii Damnacıı, Hederlez Sabaası Kurçuda, Kiyat, İlkyazdan Kaldı Pek Azıcık, Altıncıklar, Sesleniniz:Neyi Yaamur Çalêr, Güz Peetçileri, Sabaalen Erken, Magıyalı Şafk, Ne Kadar Az Cana Lääzım, Çiçeklär-Örnek İnsannara, Açan Hederlez Topraa Geler, Bölä Güz Yavaş Biter, Tabiat, Güneş, Ergivan Dalcaazı, Güz" (Şiir, 28-42), Anna Boeva "Adamnık, Küçüklüüm" (Hikâye, s.43-53), İvan Milev "Ana Dili Yortusu, Ömür, Ben Senin Evladın, Benim Komradım, Benim Duam, Allahın Sevgisi, Ne Var Dooruluk, Haber Allahtan" (Şiir, s.54-56), "Aleksandra Kristova" (Biyografi, s.60), Aleksandra Kristova "Fazıl Okumak, Biyaz Tarla, Adetçä Gagauz Kaurması" (Hikâye, s.61-64) (Sabaa Yıldızı, 2017, Sayı:68).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2018 yılında yayımlanan 72. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Galina Sirkeli-Kristioglo "İiliktän Salt İilik Duuêr, Yalan İnsana-O Büük Zarar, Can Dermenin Çalışması, Gagauziya, Nedän, Ayozlu Toprak, Ne Mutlu Cana, Canım Sendä İlgili, Gagauzluk Özü, Ana Dilim, Paalı Dilim, Ana Dilindä Sözlär, Sonsuz Zenginnik, Beenerim, Dnestr-Boba, Bakışım Hep Geeridä, Hepsi Olêr Çetin Sıradan, Kişinöv, Umut, İnan, Kıpımnar, Küçüklüüm Mutlu, İnsan Biler, Aman İnsan Aman, Büük Borcumuz, 1946-1047, Sizin Üzünüzdän Dünnä Kaybeler, İlkyaz, Yaz, Kazançta Yaşamak, Allahtan Mı Bölä Ecelin, Güzlü Günnär , Anacım Sendän Kuvedim Aslı, Ana-Ayozlu Can, Yılları Kukumäuka Sayêr, Bobanın Gözleri, Beenerim Seni, Zavalı Dilim, Ya Dostum Ver Kolunu, Meyva, Marar, Laana, Kartofi, Morkva, Kabak, Suan, Çükündür, Robert Rojdestvenskiyin Yaratmasına Görä, Yaşamanın Şafkı – Naime Koç Özerem Onun Şiirinä Görä, Çevirmelär - Ali Şır Nevayının Şiirlerine Görä, Ne Vardır Adımda Benim? - Aleksandr Puşkinin Yaratmasına Görä" (Şiir, s.3-25), Galina Sirkeli-Kristioglo "Unudulmaz Sevda, Acızgannık" (Hikâye, s.26-32), Vasi Filioglu "Kalendardaydı 1962-ncı Yıl, Avlanmak, Turşuluk Olacek mı, Bezbelli, Var Neyä, Şokoladın Eceli, Büük Seläm Abhaziyadan, Kutluca Olsun!" (Hikâye, s.35-45), Viktor Franjev "Poyraz Lüzgeri, Açan Hiç Açmêêr Zerdeli, Aya Sofiya, İlktän Lääzım Biz Ölelim, Ol Bana Eş, Nasaat, Ne Beklemää Yaşamaktan, Monah, Dua, İnan, Yaamur, Üüsüz Can, Ecelin Senin Ellerindä, Bucak" (Şiir, s.46-51), Viktor Franjev "Alacalı Ecel" (Hikâye, s.52-55), Viktor Kopuşçu "Çorbacı Primar, Dünnä İşsizlär Günü, Paskellä Yımırtası, Üz Bin Evroluk Dil" (Hikâye, s.56-64) (Sabaa Yıldızı, 2018, Sayı:72).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2019 yılında yayımlanan 76. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Evdokiya Soroçanu "Gagauzlarda Yeni Yıl Yortuları" (Makale, s.2-21), Konstantin Malay "Çok-Maydan Küü Prihodu Bender Uezdi (1875)" (Makale, s.24-27), Stepan Bulgar "Gagauz Namuz Kodeksi - Halkın Adetlerinä Görä Yaşamak Kuralları" (Makale, s.36-43), Stepan Bulgar "Gagauz Namuz Kodeksi" (Makale, s.44-46), Valentina Bujilova "Ölä Dil Var Dünnedä, Seset, Dilim, Sözlär, Sözlär, Gagauz Ana Dilim, Ana Nasaatı, Ana Kilimneri, Ananın İncä Zanaatı, Resimci, Annadım, Özlemäk, Sän Beni Okuyardın, Ömüründä Senin, Var mı Nasıl Olayım Seninnän, Kadın, Sessizlik, Bän Uçardım Senin Şılaana, Yavaş, İlin Lüzgär Hem Yol Sensiz, Az Az Az Bana Yıldızlar Sonsuzluu, Kimsin-Neysin, Tutêrsın Mı Sän Aklında, Sän Geldin, Nasıl Düş Düşlerimdä, Sölä Bana Ölä Laflar, Mari Marinke, Açan Sabaa Dolêr Seninnän, Resimnä Beni, Üç Ceviz, Tamah Garga" (Şiir, s.47-64), (Sabaa Yıldızı, 2019, Sayı:76).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2020 yılında yayımlanan 80. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Gagauz Evinin İstoriyası" (Makale, s.2-25), Stepan Bulgar "Dr. Dionis Tanasoglu, -Yazıcı, Dramaturg 1922-2006" (Makale, s. 26-37), Elizaveta Kvilinkova "Gagauzlların Kalender Adetleri" (Makale, s.38-40), Pelageya Filioglu "Kolada Adetleri" (Makale, s.41-43), Viktor Kopuşçu "Nicä Bän Germeniyaya Kazanca Gittim" (Anı, s.44-47),

Lübov Çimpoeş "Gagauz Dastannarının Geografiyası" (Makale, s.48-52), Stepan Kuroglu "Gagauzlarda Eski Adlar" (Makale, s.53-54), O. S. Lukyanet "Besarabiya Gagauzları İçin Etnografiya Aaraştırmalarının İstoriyası" (Makale, s.55-56), Stepan Bulgar "Özdemir Çobanoğlu (Vasiliy Çebonov 1915-2007)" (Biyografi, s.57), Stepan Bulgar "Eni Yıl Kutlamaları Braziliya Gagauzlarından Besarabiya Gagauzlarına" (Makale, s.58-64) (Sabaa Yıldızı, 2020, Sayı:80).

Sabaa Yıldızı dergisinin 2021 yılında yayımlanan 84. sayısında yer alan metinler, metinlerin türleri, yazarları ve yer aldığı sayfa aralıkları şu şekildedir: Stepan Bulgar "Mariya Kösenin Romanı 'Bozbey Tamızlıı' Hem Onun İdeya-Estetika Özellikleri" (Makale, s.2-19), Stepan Bulgar "Gagauz Zenginnerinin İstoriyası" (Makale, s.22-42), Alla Büük "Garga" (Masal, s.43-49), Stepan Kuroglu (Derleyen) "Eskicä Ool Hem Tilki, Nezamansa Bir Uzak Erdä Bir Padişaa Yaşarmış, Gargacık, Zaman Zamandaykana, Çuval Samandaykana, Üüsüz Kızçaaz, Varmış Bir Vakıt, Yokmuş Bir Vakıt, Varmış Bir Çocuk, Varmış Bir Vakıt, Yokmuş Bir Vakıt, Varmış Bir Adamın Üç Çocuu" (Masal, s.50-64) (Sabaa Yıldızı, 2021, Sayı:84).

Sonuç

Gagauz Türkleri bağımsızlıklarını kazanmak için uzun uğraşlar vermiştir. 1989 yılında özerklik bildirisi sunup 1991 yılında da bağımsızlıklarına kavuşmuştur. Kuruluş geçmişi çok uzun olmayan Gagauz toplumunun kendine yönelik bir edebiyat oluşturması zaman almıştır. Gagauzların ilk yayını Moldova'da bir gazeteye bağlı ek olarak çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde Gagauzların 1957 yılında kendilerine yönelik bir alfabelerinin oluşturulmasından sonra basın-yayın hayatı gelişmeye başlamıştır. Özellikle 1991 yılında bağımsızlıklarını kazandıktan sonra süreli ve süresiz yayınlarında artış görülmüştür. Gagauzlar bu yayınlarla seslerini, kendi kültürlerini, köklerini, folklorunu hem Moldova'da yaşayan Gagauzlara hem de diğer dünya ülkelerine duyurmayı amaçlamıştır.

Redaktörlüğünü Gagauzların ilk başkanı olan Stepan Bulgar'ın yaptığı Sabaa Yıldızı dergisi de bu yayınlardan bir tanesidir. Sabaa Yıldızı dergisi yayın hayatına 1996 yılında başlamış ve halen de yayınlanmaya devam etmektedir. Derginin Güneşçik adlı çocuklar için bir de eki bulunmaktadır. Dergi 2021 yılına kadar 84 sayı yayımlamıştır. Yapılan incelemede derginin yıllar içinde basılan sayılarında farklılık olduğu tespit edilmiştir. Dergi bazı yıllarda iki, bazı yıllarda üç, bazı yıllarda da dört sayı çıkarmıştır. Sadece 2014 yılında tek sayı çıkarmıştır. Derginin yayımlanan sayılarının metin türleri ve yazar kadrosu açısından zengin olduğu dikkat çekmektedir. Derginin sayılarında şiir başta olmak üzere farklı metin türleri ve halk edebiyatı ürünleri (mani, türkü, bilmece, atasözleri, masal, fıkra vb.) yayımlanmıştır. Dergiye şekil özellikleri olarak bakıldığında boyutları tüm sayılarda aynıdır ancak sayfa düzeni, yazı stili ve puntosunda farklılıklar görülebilmektedir. Bunun dışında dergide sık sık Gagauzlar ve onları yansıtan fotoğraflarla resimlere de yer verildiği görülmektedir.

Yapılan bu araştırmadan elde edilen veriler sonucunda Sabaa Yıldızı dergisinin, Gagauzların maddi-manevi, kültürel ve edebi yaşamını yansıttığı ve bu yaşama katkı sağladığı görülmektedir. Bu sayede Sabaa Yıldızı dergisinin Gagauzların süreli yayıncılık hayatında önemli bir yer edindiği söylenebilir.

Kaynakça

Ağca, M. (2014). Gagauz Türkçesi grameri. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 3(3), 438-441.

Altuntaş, A. (2018). Gagavuz Türklerinde bitki adları ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılması. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1. Dil ve Kültür Çalışmaları Öğrenci Sempozyumu Özel Sayısı*, 432-447.

Akgün, A. (2018). Modern Gagauz edebiyatında ilk roman: "Uzun Kervan" (Bir tahlil denemesi). *Karadeniz Araştırmaları, 15(59),* 261-290.

Balcı, A. (2009). Gagavuz destanları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (27), 109-113.

Bulgar, S. (1998). Ekmek için. *Sabaa Yıldızı*, 6, 26-27.

Bulgar, S. (1999). Kırmızı kupä taşı. *Sabaa Yıldızı*, 9, 35-36.

Bulgar, S. (2002). Gagauz etnografiyasının araştırıcısı Valentin Moşkov. *Sabaa Yıldızı*, 18, 26-31.

Bulgar, S. (2008). Petri Zavrak - Gagauz folklorcusu. *Sabaa Yıldızı*, 41, 2-7.

Bulgar, S. (2010). Türk dili üüredicileri Gagauz küülerinda besabiyada 1937-1946 yıllarda. *Sabaa Yıldızı,* 49, 38-47.

Bulgar, S. (2015). Moldovada Türkiye Cumhuriyeti Büükelcisi Sayın Mehmet Selim Kartal. *Sabaa Yıldızı*, 61, 2-4.

Büke, H. (2014). Gagauz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eşdeğerler. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *6*(10), 215-229.

Büyükkantarcıoğlu, S. N. (2014). Gagauz Özerk Bölgesinde konuşulan Gagauzca üzerine sosyal-psikolojik ve sosyal-bilişsel bağlamda bazı notlar. *Tehlikedeki Diller Dergisi, 3*(3), 3-14.

Cengiz, M. (2017). Türk boylarının halk edebiyatından örnekler: Besarabya Gagauzlarının ağızları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 1*(2), 174-182.

Chırlı, N. ve Chırlı, N. (2005). Gagavuz Türkçesinde yeterlik yapıları üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (19), 55-61.

Creswell, J. W. (2020). *Eğitim araştırmaları, nicel ve nitel araştırmanın planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesi*. İstanbul:Edam.

Çiftçi, M. (2021). Gagavuz Türkçesinde ikilemeler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 5*(1), 131-172.

Dağlı, H. (2019). Gagavuz Türkçesinde hayvan adları ve fonetik görünümleri üzerine bir araştırma. *Takvim-i Vekayi, 7*(2), 23-39 .

Dağdeviren, G. (2014). Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı dil tutumları. *Tehlikedeki Diller Dergisi, 3*(3), 15-28.

Dilek, L. (2022). Gagauz şiirlerinin tematik düzlemde incelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, IV. Uluslararası Rumeli [Dil, Edebiyat, Çeviri] Sempozyumu Özel Sayıs*ı, 36-49.

Dinç, A. (2010). Gagauz folklorunda ölüm. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11* (25).

Doğan, L. (2021). Gagauz Türkçesinde olumsuzluk ve yokluk. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, 10*(2), 377-424.

Doğan L. (Ed.). (2007). *Çağdaş Türk lehçeleri el kitabı.* İstanbul: Kriter Yayınları.

Güleç, H. ve Özkaya, F. (2022). Gagauz mutfak kültürü. *Karadeniz Araştırmaları*, 19(74), 463-491.

Güngör, H. ve Argunşah, M. (1998). *Gagauzlar*. İstanbul: Ötüken.

Güngör, H. ve Argunşah, M. (2002). *Gagauz Türkleri.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hünerli, B. (2013). Gagavuz Türkçesindeki çok anlamlı "uur (uğur)" sözcüğü üzerine. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 351-358.

Hünerli, B. ve Arnaut, T. (2021). Gagauzlarda ölüm ile ilgili örtmeceler. *Millî Folklor,* 17, 140-149.

Kaya, M. M. (2017). "Ana Sözü" gazetesi örneğinden hareketle Gagauz Türkçesinin söz varlığına bir bakış. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1*(10), 158-173.

Kolcu, A. İ. (2004). *Çağdaş Türk dünyası edebiyatı*. Ankara: Devran Matbaacılık Yayıncılık.

Kurt, B. ve Demir, N. (2017). Gagauz Öğrencilerin Türkiye Türkçesi konuşma becerisinin değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 14*(2), 69-88.

Özakdağ, N. (2014). Gagauzcanın söz diziminde komşu dillerin etkisi. *Tehlikedeki Diller Dergisi, 3*(3), 71-84.

Özakdağ, N. (2019). Gagauz Türkçesinin söz varlığında toy kelimesi üzerine. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 3*(4), 127-137.

Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi edebiyatı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, N. (1999). Gagavuz Türk edebiyatı-giriş ve yazılı Türk edebiyatı. (Redaktör Nevzat Köseğlu) *Başlangıçtan günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi (nesir-nazım) – Romanya ve Gagavuz Türk edebiyatı* içinde. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özkan, N. (2021). Gagavuzlara Türkiye Türkçesi öğretimi. *Erciyes Akademi, Özel sayı - Prof. Dr. Harun GÜNGÖR anısına* , 837-854.

Sandalyeci, S. (2021). Gagauz Türkçesi söz diziminin ölçünlü Türkiye Türkçesi söz dizimi ile mukayesesi üzerine bir deneme. *Dil Araştırmaları, 15*(29), 143-163.

Tabunşçik, G. (1996). Danışmak. *Sabaa Yıldızı*, 1996, *1,* 1.

Tan, N. (2001). Türkiye'de Gagauz halk kültürü, tarihi, dili ve edebiyatı üzerine yapılan yayınlara toplu bir bakış. *Erdem*, 471-492.

Uçkun, R. (2010). Gagauz halk kültüründe geleneksel kadın ve erkek giyimi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 10*(2), 165-172.

Ulutaş, İ. (2014). Gagauz söz diziminde ismi niteleyen yapılar üzerine genel bir bakış. *Tehlikedeki Diller Dergisi, 3*(3), 85-91.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018) *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

İncelenen Sayılar

Sabaa Yıldızı, 1996, Sayı:1

Sabaa Yıldızı, 1997, Sayı:3

Sabaa Yıldızı, 1998, Sayı:5

Sabaa Yıldızı, 1999, Sayı:10

Sabaa Yıldızı, 2000, Sayı:13

Sabaa Yıldızı, 2001, Sayı:16

Sabaa Yıldızı, 2002, Sayı:21

Sabaa Yıldızı, 2003, Sayı:25

Sabaa Yıldızı, 2004, Sayı:29

Sabaa Yıldızı, 2005, Sayı:31

Sabaa Yıldızı, 2006, Sayı:36

Sabaa Yıldızı, 2007, Sayı:39

Sabaa Yıldızı, 2008, Sayı:43

Sabaa Yıldızı, 2009, Sayı:46

Sabaa Yıldızı, 2010, Sayı:48

Sabaa Yıldızı, 2011, Sayı:50

Sabaa Yıldızı, 2012, Sayı:56

Sabaa Yıldızı, 2013, Sayı:57

Sabaa Yıldızı, 2015, Sayı:61

Sabaa Yıldızı, 2016, Sayı:64

Sabaa Yıldızı, 2017, Sayı:68

Sabaa Yıldızı, 2018, Sayı:72

Sabaa Yıldızı, 2019, Sayı:76

Sabaa Yıldızı, 2020, Sayı:80

Sabaa Yıldızı, 2021, Sayı:84

Mantıksal İstemin Çok Anlamlılığa Etkisi Bakımından Söz İçi Karşıtlık

Neslihan KARACAN[*]

Özet

Dil bilgisi çalışmalarında sözcüklerin sınıflandırılmasında anlamsal kategorilerin kullanıldığına sık sık rastlanılmaktadır. Bu kategorilerden biri de karşıt anlamlılıktır. Çoğunlukla anlamca birbirinin tam tersi durumları ifade eden iki farklı sözcüğün durumu karşıt anlamlılık olarak açıklansa da bazen bir sözcüğün iki farklı anlamı da birbirine zıtlık oluşturabilmektedir. Bu duruma literatürde söz içi karşıtlık (enantiosemy) adı verilmektedir. Söz içi karşıtlık çok anlamlı sözcüklerde rastlanan bir durumdur ancak her çok anlamlı sözcüğün söz içi karşıtlık barındırması mümkün değildir. Söz içi karşıtlığın ortaya çıkmasını sağlayan farklı durumlar vardır, bunlardan bir tanesi de sözcüğün istem bilgisidir. Bir sözcüğün farklı istem çerçeveleri farklı anlamlar doğurabilir. Başka bir deyişle sözcüğün anlamsal çerçevesindeki değişmeler istem çerçevesinde de çoğunlukla değişime neden olmaktadır. Söz içi karşıtlığın ortaya çıkmasında bu istem farklılıkları bazen söz dizimsel bazen mantıksal bazen de biçim-bilgisel istem boyutunda olabilir. Mantıksal istem, bir sözcüğün yönetim kapasitesinin niceliksel karşılığıdır. Bağımsal dil bilgisine göre sözcüklerin zorunlu olarak atadıkları tamlayıcılar sayısınca mantıksal istem çerçeveleri çizilir. Bir sözcüğün sadece "bir" tamlayıcıyı zorunlu olarak alması anlamsal açıdan yeterliyse o sözcük için "bir istemli" denir. Bu anlamda sözcükler mantıksal olarak bir istemli, iki istemli vb. adlandırılır. Ancak sözcüklerin tamlayıcı sayısındaki bu değişmeler yani mantıksal istemindeki artış ya da azalış onun anlamsal açıdan farklılık göstermesine neden olur. Söz içi karşıtlık bazen bu durumlarda oluşur. Bu çalışmada söz içi karşıtlık barından bir sözcüğün yani iki anlamı birbirine karşıtlık gösteren sözcüklerin mantıksal istem çerçeveleri karşılaştırılmıştır. Söz içi karşıtlığa neden olan bu durum Türkiye Türkçesi temelinde ve fiil türündeki sözcükler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mantıksal istem, söz içi karşıtlık, çok anlamlılık.

Giriş

Sözcüklerin sınıflandırılması konusunda anlamsal kategorilerin kullanıldığına sık sık rastlanmaktadır. Bu kategorilerden biri de karşıt (zıt) anlamlılıktır. Çoğunlukla anlamca birbirinin tam tersi durumları ifade eden iki farklı sözcüğün durumu karşıt anlamlılık olarak açıklansa da bazen bir sözcüğün iki farklı anlamı zıtlık oluşturabilmektedir. Bu duruma literatürde*söz içi karşıtlık (enantiosemy)* adı verilmektedir.

Araştırmacılar arasında söz içi karşıt anlamlılığın hangi kapsamda değerlendirilmesi gerektiği konusunda görüş birliği sağlanamamıştır. Bu konuda yapılan çalışmalarda üç temel görüş öne çıkmaktadır:

1. Bazı dil bilimciler bu durumu sözcük içi karşıt anlamlılık,
2. Bazıları ise eş sesliliğin özel bir türü
3. Bazıları ise çok anlamlılığın özel bir durumu olarak kabul eder (Litvinova: 2012: 87).

Sözcük içi karşıt anlamlılık, eşseslilik, karşıt anlamlılık ve çok anlamlılıkla birçok ortak özelliğe sahiptir. Bu yüzden genel çizgileriyle, adı geçen sözcüksel-anlamsal kategoriler içerisinde değerlendirilmektedir (Uluoğlu, 2014: 120-123).

Son yıllardaki çalışmalarda, söz içi karşıtlığın biçim (tek düzeyli) ve içerik (karşıtlık ifade eden çift düzeyli) yönünden çok anlamlılıkla karşıt anlamlılık arasında bir durum olduğu kabul edilmektedir (Litvinova, 2012: 87). Bu bakımdan söz içi karşıtlık, kısa ve yalın olarak, bir sözcüğün birden çok anlamı karşılaması olarak tanımlanabilecek çok anlamlılıkla da yakından ilgilidir. Zira söz içi karşıtlık için

[*] Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, TÖMER, karacan57@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1784-1132

öncelikle bir sözcüğün en az iki anlam alanında birden varlığını göstermesi gerekmektedir. Söz içi karşıtlık çok anlamlılık, eş seslilik, eş yazımlılık gibi kategorilerle ilişkilendirilse de kavramsal temellerinin tam anlamıyla belirlenebilmesi için bağımsız bir kategori içinde değerlendirilmesi gerekmektedir (Uluoğlu 2014: 119).

Söz içi karşıtlıkta bir sözcüğün *ikili yapı (binarystructure)* göstermesi durumu söz konusudur. *İkili yapı* sözcüğün biçim ve içerik düzeyini ifade etmektedir. Sözcüğün ikili yapısı karşıt anlamlılıkta yazılışın farklı, anlamın karşıt; eşseslilikte yazılısın özdeş, anlamın farklı olması örneğiyle açıklanabilir. Bu durum sözcük içi karşıt anlamlılıkta yazılışın özdeş, anlamın karşıt olmasıdır (Litvinova: 2012: 87).

İletişim anında bir sözcüğün karşıt anlamlarından hangisinin kullanıldığı, başka sözcüklerle olan birleşimiyle veya tümce içindeki kullanımıyla belirlenir(Ganeyev, 2003:9; Litvinova, 2012: 87; Buncic, 2004: 3 akt. Uluoğlu 2014, 121).

Sözcük içi karşıt anlamlılık, dilin iletişim ve bilgi aktarma işlevine uygun olarak gelişen, dilin öz olanakları ve gereksinimleri çerçevesinde her zaman üretkenliğini koruyan bir durumdur (Uluoğlu 2014, 123).

1. Söz dizimi ve söz içi karşıtlık İlişkisi

Söz içi karşıtlığın ortaya çıkmasında birçok farklı neden vardır. Söz dizimi, bu sebeplerden biridir. Rahmonalievich (2015) Özbek dilinde söz dizimsel söz içi karşıtlığın üç alt temel sebebi olduğunu söyler:

1. Durumların yardımıyla

2. Zamanların yardımıyla

3. Uygun söz dizimsel konuma göre.

Rahmonalievich (2015)'e göre, dil bilgisel söz içi karşıtlık, belirli bir metindeki kelimelerin sözlüksel-söz dizimsel ilişkisiyle, yani bir kelimenin zıt anlamını ifade eden uygun konuşma durumları ile de üretilebilir. Bu konuşma durumları söz dizimsel istem ile açıklanabilir.

Söz dizimsel yapılar içinde bağlamsal olarak birliktelik oluşturan yapılarda görülen değişimler de söz içi karşıtlığın oluşmasında etkili olabilmektedir. Bağlamsal yapının kısalması ve bağlamsal anlamın tek bir sözcüğe yüklenmesi bu durumlardan biridir. Söz içi karşıtlık barındıran sözcüklerin önemli bir kısmının karşıtlıkları bağlamsal yapılar içerişimde kazanmaktadır. Bağlamsal yapıda kazanılan karşıt anlamlar zamanla kısalma neticesinde tek bir sözcüğe yüklenebilmekte ve kullanım sıklığı sebebiyle sözcüğün sözlük anlamları arasına girebilmektedir (Dinar, 2018).

Karşıtlığın bağlam içerisinde çıkmasına örnek olarak bir ismin öbek içerisindeki kullanımı da örnek gösterilebilir, bir fiilin cümle içerisinde yönettiği tamlayıcılar da gösterilebilir. Bir isim ile açıklamak gerekirse örneğin Türkçede temel anlamı GTS'de "*Bir bütünden ayrılan, ayrı sayılan veya artakalan şey"* olan *parça* sözcüğü tamlayanının yani tamlayıcısının anlamsal sınırlıklarına göre söz içi karşıtlık oluşturabilir. "usta parçası" öbeğinde aşağılama, küçültme anlamı verebilirken aynı zamanda kendisine benzeyen anlamında yüceltme de ifade edebilir: aslan parçası, ay parçası vb. verilen bu örnekler arasında *beğeni* ve *küçük görme* anlamları etrafında kısmî bir karşıtlıktan söz edilebilir. Aynı durum *yuva* sözcüğünde de görülebilir: *ilim irfan yuvası* ve *suç yuvası* söz öbekleri iyi-kötü karşıtlığı oluşturmaktadır (Dinar, 2018).

Türk dili araştırmalarında birçok ilki onda gördüğümüz gibi Kaşgarlı Mahmud yine bu konuda da dikkat çeken ilk isimdir. Türkçede bir sözcüğün farklı iki anlamının karşıtlık oluşturduğunu örneklemiştir. Türkçedeki kullanımlara ilk dikkati çeken isim ise Kaşgarlı Mahmud olmuştur. Kaşgarlı Mahmud sayrā-

tükē-, terle- sözcüklerinde "zıt anlama sahip sözcüklerdendir" (Atalay 2006: 270, 293, 311) notunu düşer.

Kaşgarlının *sayra-* sözcüğü için verdiği açıklama şu şekildedir:

"*sanduvaç sayradı:* bülbül şakıdı; *er telim sayradı*: adam çok saçmaladı, hezeyan etti. Bu kelime iki zıt anlama gelir." (Atalay, 2006: 311).

2. Mantıksal İstem ve Söz içi Karşıt Anlamlılık İlişkisi

Söz içi karşıt anlamlılığın oluşmasında etkenlerden birinin söz dizimi olduğuna daha önce değinilmişti. Bir söz dizim kuramı olarak bağımsal dil bilgisinde sözcükler birbirleriyle bağımsal ve hiyerarşik ilişkiler içerisinde anlamlı bütünlükler oluşturur. Kısaca açıklamak gerekirse istem bir sözcüğün yönetim kapasitesidir. Bir sözcüğün kaç tane, ne tür, hangi sınırlıklar barından ve söz dizimindeki konumunu belirleyebilmesi onun istem bilgisini oluşturur. Sözcüklerin istem düzeyleri üç farklı aşamada incelenebilir;

1. Mantıksal İstem

2. Söz Dizimsel İstem

3. Anlamsal İstem (Helbig ve Schenkel, 1991)

Türkçede bu anlam değişmeleriyle ilgili çalışmalarda genellikle durum biçim birimi temelli olduğuna dikkat çekmektedir. Örneğin *şifa* sözcüğünün bu anlamda söz içi karşıtlık oluşturduğunu *bul-* fiiliyle kullanımında görebiliriz. *Şifa bul-* "iyileşmek" anlamına gelirken *şifayı bul-* "hastalanmak" veya "hastalığı artmak" anlamına gelir. Burada biçim bilgisel istem bilgisel boyutunda *bul-* fiilinin tamlayıcısını ilk örnekte yalın durumda, ikinci örnekte belirtme durumunda yönetmesi anlamsal farkı oluşturur. Böylece biçim-söz dizimsel istemin, anlamsal istemi değiştirdiği ve söz içinde anlam açısından karşıtlığın oluşmasına imkân verdiği görülür. Ancak bu çalışmada biçim-söz dizimsel istemin anlamsal farklar ortaya koyması değil mantıksal istemin çok anlamlılık yaratması ve bunun söz içi karşıtlık oluşturduğu örneklere değinilmiştir.

Çalışmada mantıksal istem düzeyinin çok anlamlılığa ve söz içi karşıtlığa etkisi incelendiğinden bu bölümde sadece mantıksal istem düzeyiyle ilgili açıklamalarda bulunulacaktır.

Mantıksal istem bir sözcüğün yönetim kapasitesinin niceliksel karşılığıdır. Mantıksal istem boyutu evrenseldir, dillere göre farklılık göstermez. Zihnimizde bir işin yapılması için gerekli olan özne, nesne, materyal, yer, yön vb. gerekliliklerin sayısı dillere göre değişmez. Mantıksal açıdan tüm dünya dillerinde "adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek" anlamına gelen *koş-* fiili bir özne istemektedir. Başka bir deyişle *koş-* fiili anlamsal olarak kendini gerçekleştirebilmek için bu işi yapan bir (1) tamlayana ihtiyaç duyar.

Türkçe: Alikoşuyor.

İngilizce: Ali runs.

Rusça: Алибегает.

Almanca: Ali rennt.

Bir yere doğru yönelmek." Anlamıyla git- fiili ise bu işin yapan ve işin yapıldığı hedef nokta olmak üzere iki ayrı tamlayana ihtiyaç duymaktadır:

Çocuklar(1) eve(2) gidiyor.

Bağımsal dil bilgisine göre sözcükler zorunlu olarak atadıkları tamlayıcılar sayısınca mantıksal istem çerçeveleri çizilir. Nuh Doğan'ın (2011) çalışmasına göre Türkiye Türkçesinde fiiller bir, iki, üç veya dört istemli olarak değerlendirilir. Mantıksal istem bir sözcüğün anlamsal çerçevesiyle yakından ilgilidir. Türkiye Türkçesinde fiillerin anlam değiştirmesi ya da çok anlamlılık kazanmasının nedenlerinden biri de onların istemi ve istem potansiyelindeki değişikliklerdir. Başka bir deyişle, fiilin farklı anlamları söz konusu olduğunda istem yapısı; farklı istem yapıları söz konusu olduğunda ise fiilin farklı anlamı ortaya çıkar. Doğan bu durumu "bir anlam bir istem" ilkesi olarak ifade eder(Doğan 2011).

Örneğin gecele- fiilinin iki farklı anlamı için iki farklı mantıksal istem çerçevesi çizilmektedir. Bu durum da sözcüklerin tamlayıcı sayısındaki değişmelerin yani mantıksal istemindeki artış ya da azalışın onun anlamsal açıdan farklılık göstermesine neden olduğunu açıklar.

Gecelemek;

1. Geceyi bir yerde geçirmek; (Eden+Yer)

Bir vatandaş(1), bir çift öküz koşulu arabasıyle köyden köye seyâhat ederken **bir yerde(2)**gecelemiş. (Burhan Felek)

2. Gecenin geç saatlerine kadar bir şeyle uğraşmak. (Eden)

Bu iş bitmez, **onlar(1)**yine *geceler*.

"Geceyi bir yerde geçirmek" anlamıyla *iki* tamlayıcıya ihtiyaç duyan fiil, "gecenin geç saatlerine kadar bir şeyle uğraşmak" anlamında sadece *bir* tamlayıcıya ihtiyaç duyar. Söz içi karşıtlık da bazen bu durumlarda oluşur. Yani mantıksal istem çerçevesinde oluşan değişim (artma ya da azalma) sonucunda söz içi karşıtlıktan bahsetmek mümkün olabilir. Zaten söz içi karşıtlık barındıran sözcüklerin önemli bir kısmının karşıtlıkları bağlamsal yapılar içerişimde kazanmaktadır (Dinar 2018).

3. Söz İçi Karşıtlık Türleri

Söz içi karşıtlık German ile Lehler ve Lehler tarafından oluşması için anlamın bir skala üzerinde belirlenmesi yönündedir. Bu skalada ters istikamette orta noktaya simetrik bir uzaklık oluşturanları *tam karşıtlık*, asimetrik bir oluşum gösterenleri ise *kısmî karşıtlık* olarak değerlendirmek mümkündür (Dinar 2018).

İyi ve kötü, siyah ve beyaz (tam karşıtlık)

Kıymetli ve değersiz (kısmî karşıtlık)

4. Mantıksal İstem Değişimiyle Söz içi Karşıtlık Gösteren Fiil Örnekleri

4.1. Kaçır-

*Birinci anlam:*Bozmak, eksilmesine, haleldar olmasına sebep olmak:

Son olaylar(1) *benim de* ***hevesimi(2)*** *kaçırdı.*

*İkinci anlam:*Ölçüyü, sınırı aşmak, fazlasına gitmek:

Ağabeyim(1)*de* ***yemeği(2)fazla/fazlaca(3)*** *kaçırmış, nefes alamıyordu.*

Eksilme bildiren anlamıyla kurulan söz dizimsel yapının bir etkileyen bir etkilenen rolünde iki tamlayıcı istediği açıktır. Karşıt anlamın oluşmasını sağlayan ikinci yapıda yine etkilenen rolünde bir tamlayıcı ile belirtme durumlu bir nesne almasına rağmen fazla, çok anlamı bildiren bir miktar zarfıyla kullanılması gerekmektedir. *Şekeri bu kadar kaçırmamalısın* örneğinde olduğu gibi bir miktar zarfı ile

fiil, artma anlam çerçevesinde varlığını gösterebilmektedir. Bu da Doğan (2011)'ın tamamlayıcı rolü olarak sunduğu ancak mantıksal istemde zorunlu olarak bir miktar zarfının varlığı ile ortaya çıkabilecek anlamsal karşıtlıktır.Tüm bunlar ışığında karşıtlığın skala üzere simetrik olarak birbirine eşit uzaklıkta olduğunu söylemek mümkün değildir.

Karşıtlık türü: Kısmî söz içi karşıtlık

Anlam: artma(3 istemli)-eksilme (2 istemli)

4.2. Kirala-

Birinci anlam: Kira karşılığı bir yeri/şeyi almak, kullanmak:

Oturduğunuz evin alt katını(1)bir terzi(2) kiralamıştı. **Necati Cumalı**

İkinci anlam: Kiraya vermek:

(O)(1) Evi(2)bir aileye(3) kiralamış.

Fiil hem *bir şeyi/yeri kira karşılığı almak* hem de*birine kullanması için kira karşılığı vermek* anlamlarına sahiptir. Bu iki anlamının ayırt edilmesini sağlayan mantıksal istemdir. Birinci anlamında sözcük iki istemli iken ikinci anlamında üç istemli bir yapı ile söz diziminde varlık göstermek zorundadır.

Karşıtlık türü: Tam karşıtlık

Anlam: Almak (2 istemli)-vermek (3 istemli).

4.3. Çek-

Birinci anlam: (Bir şeyi bulunduğu yerden) Kendine doğru getirmek, kendine yaklaştırmak:

Mıknatıs(1) iğneyi(2) *çeker.*

Köpekler(1) kızağı(2) *çekiyor.*

İkinci anlam: Uzaklaştırmak, ayırmak:

(Sen)(1)Elini(2)tabaktan(3) *çek."*

(O)(1) *Sonra büyük bir irâde gayretiyle* ***bakışlarını(2)o taraftan(3)*** *çekti.*

Karşıtlık türü: Tam karşıtlık:

Anlam: Yaklaştırmak(iki istemli)- uzaklaştırmak(üç istemli)

4.4. Çek-

*Birinci anlam:*Daralmak, kısalmak;

Bu kumaşlar(1) yıkayınca çeker.

*İkinci anlam:*Germek;

Adamlar(1)halatı(2)çekiyor.

Karşıtlık türü: Tam karşıtlık

Anlam: Daralmak (1 istemli)- genişlemek(2 istemli).

Sonuç

Doğal diller oluşum süreci içerisinde kullanım sıklığı fazla olan sözcüklerin zaman içerisinde çok anlamlı yapılara bürünmesine olanak tanır.

Bu çok anlamlılığın ortaya çıkmasında kullanım farklılığı, somutlaştırma, alt anlamlılık ilişkisi, çıkarımsal anlam, ortaklaşa kullanım, metaforlaştırma vb. farklı sebepler vardır. Bu sebeplerden bir tanesi de söz dizimidir.

Söz diziminde durum eklerine yardımıyla özellikle fiillerin farklı anlamlar taşıyabildiği ya da başka deyişle çok anlamlılık gösterebildiği farklı araştırmacılarca vurgulanmıştır. Özellikle Dinar (2018) tarafından söz içi karşıtlıkta istemin etkisine vurgu yapılsa da bu sadece biçim-bilgisel istem boyutunda kalmıştır.

Bu çalışmada söz konusu terimin «söz içi karşıtlığın» ortaya çıkmasında mantıksal istemin etkilerinin olduğu, tamlayıcı sayısının artış veya azalışının söz içi karşıtlığı oluşturabileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Atalay. B. (2006). Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugati't-Türk, Cilt III., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dinar, T. (2018). *Türkiye Türkçesinde Söz İçi Karşıtlık,* Ankara: Gazi Kitabevi.

Doğan N. (2011). Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişmeleri. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Helbig G, Schenkel W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und distribution Deutscher Verben*. Berlin: Walter de Gruyter.

Karaağaç, G. (1996). Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık. Ege ÜniversitesiEdebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi(VIII), 31-55.

Litvinova Y. A., (2012), "Emotsional¢no – otsenoçnaya enantiosemiya", *Filologiçeskiye nauki. Voprosı teorii i praktiki, 2* (13), s. 86-89.

Rahmonalievich, O. Y. (2015). Enantiosemic Features of the Words in the Uzbek Language (Özbekçe Kelimelerin Enantiyosemik Özellikleri), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 40: 173- 181.

Uluoğlu, M. (2014). Rus dilinde sözcük içi karşıt anlamlılık (Enantiosemiya). Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 31: 119-126.

LGS Türkçe Sorularının Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi

Nesrin SİS[*]

Niymet BAHŞİ[**]

Özet

Eğitim öğretimde ölçme ve değerlendirme için yapılan sınavlar, öğrencilerin performansını ortaya koymak ve uygulanan programların işe yarayıp yaramadığını tespit etmek için kullanılmaktadır. Ülkemizde ölçme ve değerlendirme işlemleri yerel ve merkezî kurumlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Yerel ölçme ve değerlendirme öğretmenler tarafından öğrencilerin sınıf içi performanslarını tespit etmek amacıyla yapılırken; merkezi ölçme ve değerlendirme orta öğretim ve yükseköğretim kurumlarına öğrenci seçmek için Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) ve Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından yapılmaktadır. 2018 yılından itibaren uygulanan Liselere Geçiş Sınavı ise (LGS) yoluyla öğrenci kabul eden Fen Liseleri, Sosyal Bilimler Liseleri, Anadolu İmam Hatip Liseleri ve Özel Program ve Proje Uygulayan Ortaöğretim Kurumlarında öğrenim görecek öğrencileri seçmek amacıyla uygulanmaktadır. Ortaöğretim Kurumlarına İlişkin Merkezi Sınav (LGS) Türkçe testinde yer alan soruların Yenilenmiş Bloom Taksonomisi (YBT)'ne göre dağılımının 2018 Türkçe öğretim programında yer alan kazanımlarla uyumunun araştırıldığı bu çalışma nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Verilerin elde edilmesinde doküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Doküman incelemesi yöntemi, araştırılması hedeflenen olgular hakkındaki yazılı materyallerin analiz edilmesinde kullanılmaktadır. Çalışmada veri toplama aracı olarak 2018 Türkçe Öğretim Programı'nda yer alan 8.sınıf kazanımları ve 2022 LGS Türkçe soruları kullanılmıştır. Çalışmada Türkçe soruları ve 8.sınıf Türkçe dersi kazanımları YBT'ye göre karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. LGS Türkçe sorularının ve Türkçe kazanımlarının bilişsel süreç boyutu ve bilgi boyutu tespit edilirken hangi basamakta olduğunu gösteren anahtar kelimeler belirlenmiştir. Sorular bu anahtar kelimelere göre analiz edilmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile analiz edilerek mevcut verilerin dağılımı yüzde ve frekans değerleri ile gösterilmiştir. LGS'de yer alan sorularda yoğunluklu olarak okuma becerisine yer verildiği; asgarî düzeyde de yazma becerisine yönelik kazanımlara yer verildiği de tespit edilmiştir. Bunun yanında dinleme ve konuşma beceri alanlarına yönelik kazanımlara sınavlarda yer verilmediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: LGS, Bloom Taksonomisi, Türkçe Dersi Öğretim Programı, dil becerileri.

Giriş

Ülkemizde ortaokuldan orta öğretime geçişte, orta öğretimden üniversiteye geçişte merkezi ölçme ve yerleştirmeye dayanan sınavlar uygulanmaktadır. Bu bağlamda ülkemizde ilköğretimden orta öğretime geçişte öğrencilerin başarılarını ölçen Ortaöğretim Kurumları Seçme ve Yerleştirme Sınavı (OKS), Seviye Belirleme (SBS) ve Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş (TEOG) ve en son Liseye Geçiş Sınavı (LGS) gibi merkezi ölçme ve yerleştirmeye dayanan sınavlar yapılmıştır. 2017-1018 yılında soru tarzlarında ve sınav sisteminde değişikliğe gidilerek yeni bir sınav sistemi oluşturulmuştur. Ayrıca bu sınav sisteminde öğrencilerin anlama becerilerinin gelişmişliğini sorgulamak da amaçlanmıştır. Öğrencilerin bilişsel seviyelerini belirleme amacıyla kullandıkları soruların hangi düzeyde olduğunu gösteren çeşitli sınıflandırma sistemleri bulunmaktadır (Demir, 2011). Öğrencilerin bilişsel becerilerini sınıflandırmada çoğunlukla Bloom tarafından geliştirilen taksonomi kullanılmaktadır (Güleryüz ve Erdoğan, 2018). Kullanılan taksonomi tabloları merkezi sınavlarda çıkan soruları çeşitli boyutlarda analiz etmek ve müfredata uyumluluk derecesini belirlemek için kullanılmaktadır. Bu amaçla kullanılan taksonomi tablolarından biri Bloom'a aittir. Bloom'un taksonomisi kavrama, uygulama, analiz, sentez

[*] Prof. Dr. İnönü üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, nesrin.sis@inonu.edu.tr.

[**] Dr. MEB, niymetbahsi@gmail.com

ve değerlendirme basamaklarından oluşmaktadır. Bu taksonomiye göre bir üst basamağa geçebilmek için önceki basamaktakilerin kazanılmış olması gerekmektedir. 1995 yılında Bloom'un yetiştirdiği öğrencilerinden olan Lorin W. Anderson, taksonomiyi 21. Yüzyıl öğretmen ve öğrencilerine göre güncelleştirme adına bir çalışma grubu oluşturmuştur (Arı, 2011). Revize edilen taksonomide dört temel farklılığın olduğunu söylemek mümkündür (Anderson &Krathwohl, 2010):

1. Eski taksonomide planlama ve öğretimin kullanılışına ait çok az örneğe yer verilirken yeni taksonomi öğretimin tüm alanlarında uygulamaya yönelik olarak geniş bir örnek havuzuna sahiptir.
2. İlk taksonomi daha çok yükseköğretim dikkate alınarak hazırlanmış; ilköğretim ve ortaöğretim ile ilgili neredeyse hiçbir örneğe yer vermemiştir. Hazırlanan yeni versiyonda taksonominin daha geniş bir kitleye ulaşması için yükseköğretim öncesi seviyelerde de taksonominin nasıl kullanılacağına dair örneklemeler sunulmuştur.
3. Anlamayı kolaylaştırmak için değerlendirme görevi örneklerinden yararlanılmıştır. Bu sayede hangi basamakta nasıl bir performans beklendiği daha net olarak ortaya konulmak istenmiştir. Bu durum da taksonomide isimden ziyade eylem ifadelerinin kullanılmasını sağlamıştır.
4. Yeni güncelleme ile alt kategoriler vurgulanmıştır (Günaydın, 2018).

Literatürde merkezi yerleştirme sınavlarında yer alan soru tiplerini inceleyen araştırmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalar kapsamında, liseye geçiş sınavında yer alan Türkçe sorularını irdeleyen bir çalışma yer almamaktadır. Bu çalışmanın amacı ise 2022 yılında sorulan Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe sorularının 2018 Türkçe Öğretim Programı ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisi kapsamında hangi bilgi düzeyini ve hangi bilişsel süreçleri ölçtüğünü tespit etmektir. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıda değinilen araştırma sorularına da yanıt aranacaktır:

1) 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe sorularının öğrenme alanlarına göre dağılımı nasıldır?
2) 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe soruları 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programındaki hangi beceri alanındaki kazanımları ölçmeye dönük hazırlanmıştır?
3) 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe sorularının Yenilenmiş Bloom Taksonomisindeki bilişsel süreç boyutuna göre dağılımı nasıldır?

Yöntem

Bu araştırma, 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) 2018 Türkçe Öğretim Programı ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisi kapsamında hangi bilgi düzeyini ve hangi bilişsel süreçleri ölçtüğünün belirlenmesi amacıyla yapılan nitel bir çalışmadır. Araştırmanın verileri; nitel araştırma yöntemi çerçevesinde doküman analizi ile elde edilmiştir. Doküman incelemesi, geleneksel olarak, tarihçiler, antropologlar ve dil bilimcilerin kullandığı bir yöntem olmakla birlikte, sosyologlar ve psikologlar da doküman incelemesi kullanarak önemli kuramların geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır (Yıldırım & Şimşek, 2009). Bu kapsamda 2018 yılı Türkçe dersi öğretim programı ve 2022 yılı Liseye Geçiş Sınavında (LGS) yer alan 20 adet Türkçe sorusu incelenmiştir.

1. Veri Analizi

Çalışmada LGS'de yer Türkçe sorularının öğrenme ve alt öğrenme alanları ile yenilenmiş Bloom taksonomisine göre dağılımı betimsel istatistik yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda araştırmacılar ilk olarak soruların hangi kategoride yer aldığını belirlemiştir. Daha sonra ise araştırmacıların yaptıkları çözümlemeler kontrol edilerek ortak bir uyuma ulaşılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2009). Bir sonraki aşamada ise konu alanında uzman beş kişinin görüşü alınmıştır. Son olarak birbirine en uyumlu iki uzman arasındaki uyuşmaya bakılarak kodlayıcılar arası güvenirlik hesaplanmıştır. Bunun için Miles ve Huberman (1994) tarafından önerilen şu formül kullanılmıştır: Güvenirlik = (Görüş Birliği) / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı). Bu formüle göre iki araştırmacının da aynı kodladıkları konu sayısı (34), toplam konu sayısına (40) bölünerek kodlayıcılar arası güvenirlik 0,85 olarak hesaplanmış ve analizle ilgili genel bir ortak anlayışa varılmıştır (Miles & Hubermann,

1994). Bir sonraki aşamada ise bireysel kodlamadan sonra, araştırmacılar bir araya gelerek oluşturdukları tabloları karşılaştırmıştır.

Bulgular

Bu bölümde belirlenen araştırma soruları bağlamında elde edilen bulgular tablolar şeklinde gösterilmiş ve yorumlanmıştır. Araştırmanın ilk amacı 2022'deki LGS Türkçe sorularının öğrenme alanlarına ilişkin dağılımı Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1. 2022'deki LGS Türkçe sorularının öğrenme alanlarına ilişkin dağılımı

Öğrenme Alanı	Soru Kodları	Frekans	Yüzde
Sözcükte Anlam	S1	1	5
Cümlede Anlam	S2, S3, S4, S13	4	20
Paragrafta Anlam	S5, S6, S10, S11, S12	5	25
Görsel Okuma ve Yorumlama	S7, S16	2	10
Metin Türleri	S8	1	5
Mantıksal Muhakeme	S9, S15	2	10
Anlatım Bozukluğu	S14	1	5
Yazım Kuralları	S17	1	5
Fiilde Çatı	S18	1	5
Cümlenin Ögeleri	S19	1	5
Noktalama İşaretleri	S20	1	5
Toplam	20	20	100

Tablo 1'de öğrenme alanlarına göre soru kodları, frekans ve yüzdelerinin dağılımı verilmiştir. Buna göre sözcükte anlamdan 1, cümlede anlamdan 4, paragrafta anlamdan 5, görsel okuma ve yorumlamadan 2, metin türlerinden 1, mantıksal muhakemeden 2, anlatım bozukluğundan 1, yazım kurallarından 1, fiilde çatıdan 1, cümlenin ögelerinden 1, noktalama işaretlerinden 1 adet soru sorulmuştur.

Tablo 2. 2022'deki LGS Türkçe sorularının 2018 Türkçe Öğretim Programı Kazanımlarının Ait Olduğu Beceri Alanlarına Göre Dağılımı

Kazanım Kodu	Kazanımlar	Soru Kodu	Beceri Alanı	Alt Kategori
T.8.3.5	Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder.	S1, S5	Okuma	Söz Varlığı
T.8.3.25	Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur.	S2, S3, S9	Okuma	Anlama
T.8.3.17	Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.	S4	Okuma	Anlama
T.8.3.25	Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur.	S6, S13	Okuma	Anlama
T.8.3.32	Grafik, Tablo: ve çizelgeyle sunulan bilgileri yorumlar.	S7, S15, S16	Okuma	Anlama
T.8.3.9	Fiilimsilerin cümledeki işlevlerini kavrar.	S10	Okuma	Söz Varlığı
T.8.3.11	Metindeki anlatım biçimlerini belirler.	S11	Okuma	Anlama
T.8.3.26	Metin türlerini ayırt eder.	S8	Okuma	Anlama
T.8.3.16	Metnin konusunu belirler.	S12	Okuma	Anlama
T.8.3.8.	Metindeki anlatım bozukluklarını belirler.	S14	Okuma	Söz Varlığı
T.8.4.16	Yazdıklarını düzenler.	S17, S20	Yazma	-
T.8.4.20	Fiillerin çatı özelliklerinin anlama olan katkısını kavrar.	S18	Yazma	-
T.8.4.18	Cümlenin ögelerini ayırt eder.	S19	Yazma	-

Tablo 2 incelendiğinde 2022 LGS'de çıkan soruların 2018 Türkçe Öğretim programı kazanımlarından okuma ve yazma beceri alanlarıyla ilgili kazanımları ölçtüğü, konuşma ve dinleme/izleme beceri alanıyla ilgili kazanımları ölçen herhangi bir soru bulunmadığı tespit edilmiştir. 20 sorunun 17'sinin okuma, 3'ünün ise yazma beceri alanıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Konuşma ve dinleme becerilerine ait kazanımların ölçülmesinin ihmal edilmesi sınavın çoktan seçmeli olması ile ilişkilendirilebilir. Okuma becerisinin akıcı okuma, söz varlığı ve anlama alt kategorileri bulunmaktadır. Okuma beceri alanında yer alan 17 sorunun 4'ü söz varlığı, 13'ü ise anlama alt kategorileriyle ilgilidir. Yazma beceri alanına ait sorularla ilişkili alt kategori bulunmadığı ve bu alanda 3 sorunun yer aldığı saptanmıştır. Araştırmanın son amacında ise 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe sorularının Yenilenmiş Bloom Taksonomisindeki bilişsel süreç boyutuna göre dağılımı Tablo 3'te yer almaktadır:

Tablo 3. 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe Sorularının Yenilenmiş Bloom Taksonomisindeki Bilişsel Süreç Boyutuna Göre Dağılımı

			Bilişsel Süreç	***Boyutu***		
Öğrenme Alanları	Hatırlama	Anlama	Uygulama	Analiz Etme	Değerlendirme	Sentez Yaratma
Sözcükte Anlam	-	1	-	-	-	-
Cümlede Anlam	-	2	2	-	-	-
Paragrafta Anlam	-	2	1	2	-	-
Görsel Okuma ve Yorumlama	-	1	-	1	-	-
Metin Türleri	-	1	-	-	-	-
Mantıksal Muhakeme	-		1	2		-
Anlatım Bozukluğu	-	1	-	-	-	-
Yazım Kuralları	-	-	1	-	-	-
Fiilde Çatı	-	1	-		-	-
Noktalama İşaretleri	-	1	-	-	-	-
TOPLAM		10	5	5	-	-

Tablo 3'e göre 2022 Liseye Geçiş Sınavı (LGS) Türkçe sorularının yenilenmiş Bloom taksonomisindeki bilişsel süreç boyutuna göre dağılımı incelendiğinde anlama boyutunda 10, uygulama boyutunda 5, analiz etme boyutunda 5 sorunun yer aldığı tespit edilmiştir. Hatırlama, değerlendirme ve sentez yaratma boyutlarında soruların sorulmadığı ortaya konulmuştur.

Tablo 4. 2022 LGS Türkçe Sorularının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Dağılımı

	Bilişsel Süreç Boyutu													
Bilgi Boyutu	Hatırlama		Anlama		Uygulama		Analiz Etme		Değerlendirme		Sentez Yapma		Toplam	
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Olgusal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kavramsal	-	-	7	35	3	15	3	15	-	-	-	-	13	65
İşlemsel	-	-	3	15	2	10	2	10	-	-	-	-	7	35
Üst bilişsel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Toplam	0	0	10	50	5	25	5	35	0	0	0	0	20	100

Tablo 4'e göre kavramsal bilgi boyuttan 13 (%65), işlemsel bilgi boyuttan 7 (%35) soru sorulmuştur. Olgusal ve üst bilişsel basamaklara ait soru bulunmamaktadır. Soruların dağılımı incelendiğinde olgusal ve üst bilişsel düzeyde soruların yer almadığı tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın sonucunda Liseye Geçiş Sınavı Türkçe sorularının en çok "Paragrafta Anlam" öğrenme alanı göz önünde bulundurularak hazırlandığı bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan, Liseye Geçiş Sınavı Türkçe sorularının tüm öğrenme alanlarında eşit bir dağılım göstermediği tespit edilmiştir. 2022'de çıkan soruların 2018 Türkçe Öğretim programı kazanımlarından okuma ve yazma beceri alanlarıyla ilgili kazanımları ölçtüğü, dinleme/izleme ile konuşma beceri alanlarıyla ilgili kazanımları ölçen herhangi bir soru bulunmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen diğer önemli bir bulgu ise Türkçe dersi öğretim programının öğrenme ve alt öğrenme alanlarında yer alan soruların yalnızca "Anlama, Uygulama ve "Analiz" basamaklarında olduğudur. Araştırmada hatırlama, değerlendirme ve sentez yapma basamaklarına dair hiçbir soruya rastlanmamıştır. Bu doğrultuda sınav sorularının öğrencilerin üst düzey düşünme becerilerini ölçme, değerlendirme yorumlama düzeylerini ölçmeye yönelik olduğu tespit edilmiştir. Son olarak araştırmada Liseye Geçiş Sınavı Türkçe sorularının bilgi düzeyi açısından kavramsal ve işlemsel bilgi düzeyinde olduğu ancak olgusal bilgi ve üst bilişsel bilgi düzeyinde olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara bağlı olarak:

Merkezi sınav sistemleri için hazırlanan Türkçe sorularının dört temel dil becerisini ölçebilecek şekilde hazırlanmalıdır.
Türkçe dersi becerilerinin ölçme ve değerlendirilmesinde sadece çoktan seçmeli sorular değil alanın özelliği dikkate alınarak açık uçlu sorular gibi farklı yollar da kullanılabilir.
LGS soruları üzerinde yapılacak yeni akademik çalışmalar bu alandaki gerekli duyarlılığın artmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2010). *Öğrenme öğretim ve değerlendirme ile ilgili bir sınıflama: Bloom'un eğitimin hedefleri ile ilgili sınıflamasının güncelleştirilmiş biçimi*. Pegem Akademi.

Arı, A. (2011). Bloom'un gözden geçirilmiş bilişsel alan taksonomisinin Türkiye'de ve uluslararası alanda kabul görme durumu. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 11*(2), 749-772.

Demir, M. (2011). 5. Ve 6. Sınıf Fen ve Teknoloji Ders Sınav Sorularının Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi. *Millî Eğitim Dergisi, 41*(189), 131-143.

Güleryüz, H., & Erdoğan, İ. (2018). Orta Okul Fen Bilimleri Dersi Sınav Sorularının Bloom'un Bilişsel Alan Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi: Muş İli Örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(1), 43-49.

Günaydın, S. (2018). Bloom dijital taksonomisine genel bir bakış. *International Journal of Computers in Education, 1*(1), 39-48.

Miles, M, B., & Huberman, A. M. (1994). Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Ali Şîr Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî* Mesnevîsi Örnekleminde İskender'in Duygu Durumunun Tahlili

Nilufar TİNCHLİKOVA*

Özet

Yaratılış özellikleri bakımından zeki ve duygusal bir varlık olarak insan, yaşamı boyunca duygu ve düşüncelerini ifade etmeye ihtiyaç duyar. Bu ihtiyacı karşılamak üzere çeşitli sanat türleri icat edilerek sanat eserleri ortaya konulmuştur. Edebiyat da insan hayatındaki duygu geçişlerini bir anlatı dili üzerinden terennüm edebilen bir sanat dalıdır. Edebî metinlerde kahramanların sevinç, mutluluk, üzüntü, hüzün, korku ve pişmanlık gibi duygu durumları, sihirli söz vasıtası ve sanatkârın ifade gücüyle işlenerek insanın ruh hâli ve duygu dünyasından beslenen şaheserler kaleme alınmıştır. Yüzyıllar boyunca değerine değer katarak zamanımıza kadar gelen bu sanat eserlerine yön veren kahramanların, psikoloji ilmiyle ilişkili hâlleri, edebiyat tenkitçileri tarafından incelenme ve tahlil edilmesi gereğini doğurmuştur. Kendi çağının uyanış devrine imza atan ulu söz sanatkârı Ali Şîr Nevâyî'nin şaheser olarak kabul edilen hamsesinin hacim bakımından en büyüğü Sedd-i İskenderî adlı mesnevîsidir. Eserin merkezinde adaletli bir Türk hükümdarı, savaşçı ruhlu yenilmez komutan, sadakatli dost, ilim ehlinin koruyucusu olan ve yönetimindeki insanların mutluluğu için adaletle çalışan mert ve mütevazı genç bir padişah olarak İskender yer almaktadır. Ali Şîr Nevâyî tarihî kişiliğe sahip İskender'in yaşam öyküsünü anlatma, nakletme ve gösterme yoluyla mesnevî şeklinde coşkuyla kaleme almıştır. İskender'in hayatını anlatırken onun en kızgın ve en duygusal anları; ruhunu sınayan zamanları, olaylar karşısındaki duruşu ve kalbinin derinlerinde hissettiği acının yansımasını kendisine has üslûbuyla ifade eder. Türk edebiyatının anlatı dili üzerinde etkili olan sunuş biçimi incelendiğinde Nevâyî dili veya Türkî dil denilen Çağatay Türkçesi'nin ifade gücü de net olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bildiride, Ali Şîr Nevâyî'nın yaratıcı gücünü yansıtan anlatı dilinin, eserde asıl kahraman olarak yer alan İskender'in kişilik özellikleri etrafında nasıl şekillendiği ve anlatma problemi örneklerle dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, İskender, anlatı dili ve duygu geçişleri.

Giriş

Söz dünyasını yaratan, insanı başka yaratılanlardan ayıran, şuurla düşünmesini sağlayarak güzellikleri ve insanın ruh hâlini ifade eden edebiyat, ince ve kudretli bir varlıktır. Sanatı ve sanat türlerini yaratan, onları nazik gösteren, insana gerekliliğini anlatan da yine edebiyattır. Edebiyat söz ile vücut bulur. Yüzyıllar boyunca medeniyetin temeli olarak meydana gelen şaheserler, değerli kitaplar, şair ve yazarların ilham kaynağı olan söz vasıtası ile sanat eserine dönüşmüştür. İnsanlar yazı ve kitaplar yokken anlatıcılardan masallar dinlerlerdi. Anlatıcının anlatma mahareti ile dinleyicilerin hayal dünyası gelişerek tasvir âlemi zenginleşir. Bu anlatıcılar vazifelerini, kendilerine has üslûpları ve yeteneklerini kullanarak destanlaştırırlar. İnsanın aklı, zihni ve zihniyetini geliştirerek dünyasını değiştiren bilim de anlamak ve anlatmak üzerinden oluşur, çünkü gerçek dünya ve orada yaşamakta olan binlerce insanın bir de iç dünyası vardır. Edebiyat ve sanatın bir noktada buluşması edebî metinleri meydana getirir. Edebî metinlerin başında ise şiir gelir. Anlatma veya nakletmeyle gerçekleştirilen sanat metinlerine, *anlatma esasına bağlı edebi metinler* adı verilir. Destan, masal, halk hikâyesi, mesnevî, modern hikâye ve romanda anlatma esastır. Bunların hepsinde insana özgü gerçeklik, kurmacanın dünyasında yine kurmaca bir anlatıcı tarafından anlatılan veya nakledilen bir olay çevresinde oluşturulur (Aktaş, 2017:31). Edebî metinleri insanlar, 'sanatı yapan varlık' olarak yaratırlar. Sanatla duygularını, iç geçirmelerini, düşüncelerini, dünya görüşlerini, fikirlerini, isyan ve itaat ettikleri şeyleri anlatırlar. Edebî metinlerin hepsi kurmacadır. Anlamları da yapıları da sanat amacıyla düzenlenir. Eğer sanat sezdirirse,

* Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Alanı, ntinchlikova@gmail.com; ORCID:0000-0003-3970-1739.

hissettirirse, çağrıştırırsa üretilen edebî metin, dış dünyadan alınan gerçeği sanatçının duygusu, iç dünyası ve görüşünün birikimi olarak sunar (Aktaş, 2017:29).

Tanınmış kişilerin hayat hikâyelerinden bahseden eserler, bilindiği gibi tarihten ilham alınarak günümüzden önce yaşayanların yüz yüze geldikleri olayları ve onların kahramanlıklarını anlatır. Tarihî yaşantılar ve olayları meydana getiren kişilerin hayat hikâyeleri ilginç olduğu için her dönemde insanlarda merak hissi uyandırmıştır. Bu kişileri konu edinen eserlerde, onların hayatında yer alan belli bazı hadiseler kısaca nakledilerek onlar için öneme sahip olan insanlara da yer verilir. Özellikle bu kahramanlar, başkahraman olarak kaleme alınırken onların karakteri, iç dünyası, düşünceleri, ruh hâli ve duygu durumlarının tasviri açık ve net bir şekilde ifade edilir (Adıvar, 1952:2).

Kısa süren hükümdarlığı döneminde İskender dünya üzerine at sürer, kimsenin gidemediği yerlere varır, istediği her ülkeyi fetheder, eşsiz bir zenginlik kazanır ve keşifler yapar. O kimsenin boyun eğdiremediği atı üzerinde koşmaz, ama yıldırım gibi uçar ve onun hızına kimse yetişemezdi. İskender'in yenilmez gücü, hiç bitmeyen hırsı hem de üretken zekâsı, onu savaşçı bir ruha sahip olan bir hükümdar yapar. Bunların hepsi onun kahramanlıkları olarak tarihte yer alarak hayatı etrafında efsane ve hikâyeler yaratılmasına vesile olur. Bu nedenle İskender, nice yüzyıllardan günümüze kadar gelen klâsik edebiyatın ölmez eserlerinden olan İskender-nâme mesnevîlerine de konu olur.

Klâsik Türk edebiyatının anlatmaya dayalı türlerinden olan mesnevîleri, yazıldıkları devrin manzum roman ve hikâyeleri olarak nitelemek mümkündür. Mesnevî, kendi arasında kafiyeli beyitlerden oluşan bir nazım şeklidir. Beyit sayısı bakımından hiçbir kısıtlayıcı kurala bağlı olmaması, şairlerin işledikleri konuyu istedikleri kadar genişletme imkânı bulması, sanatkârlara oldukça büyük bir rahatlık sağlar. Bu sebeple, geniş bir konuyu ele almak isteyen şairler bu yolu seçerler. Dolaysıyla mesneviler bir tür olarak uzun anlatılardır.

Bu bilgiler ışığında bu bildiride, Ali Şîr Nevâyî'nin anlatma problemi ve Sedd-i İskenderî adlı eserinde tarihî bir kahraman olarak İskender'in duygu durumu tahlil edilecektir. İskender'in duygu durumunu tahlil etmeye geçmeden önce, mesnevî mü'ellifi Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı hakkında kısa bir bilgi verilmesi ve eserin tanıtılması uygun olacaktır.

Ali Şîr Nevâyî Türk Dili, Türk şiiri, Türk edebiyatı ve ilminin mümtaz bir sîmasıdır. Çağatay edebiyatının teşekkülü ve gelişmesinde yeri olan önemli bir şahsiyet olarak kabul edilir. Ayrıca yaşadığı XV. yüzyıl göz önüne alındığında Nevâyî'nin Türk dili ve edebiyatı bakımımdan bir zirve olduğu da muhakkaktır. Kemal Eraslan Nevâyî için şu değerlendirmeleri yapar: *" Nevâyî'nin yüksek bir millî şuura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir. Edebiyat her şeyden önce bir dil meselesidir. Millî ve yüksek bir edebiyat, ancak millî şuur ve millî zevkin geliştirdiği bir dille yaratılır. Bunun için evvelâ dilin kudretine inanmak, onu sevmek ve titizlikle işlemek gerekir. Nevâyî'yi Türkçenin müdafaasını yapmağa ve münevverleri Türkçe yazmaları için teşvik etmeğe sevk eden gerçek sebep budur"* (Eraslan, 1986:108). XV. yüz yılda Maveraünnehir ve Horasan'da altın çağı başlatan büyük şair, ölmez bir söz sanatkâr, bilim ve devlet adamı olan Ali Şîr Nevâyî, H.844/M.1441'de Herat şehrinde doğar, hayatı boyunca halkın adaletli bir memlekette yaşaması için hizmet eder ve H.906/M.1501'de vefat eder. Nevâyî, Timur şehzâdelerinden olan Hüseyin Baykara ile çocukluk ve gençlik dönemlerinde iyi bir eğitim almış, arkadaş olarak birlikte büyümüştür. 1469'da Hüseyin Baykara Horasan tahtına oturduktan sonra, hayatının sonuna kadar onun devlet işleriyle ilgilenir ve sadakatle hizmet eder. Nevâyî 1483 ve 1485 yılları arasında *Hayretü'l-Ebrâr, Ferhad ü Şirin, Leyla vü Mecnün, Seb'a-i Seyyare ve Sedd-i İskenderî* adlı beş destandan oluşan Hamse'sini yazar. Sedd-i İskenderî mesnevîsinin son bölümünde hamseyi yazışı hakkında bilgi veren Nevâyî burada Nizâmî'nin otuz, Hüsrev'in on yıla yakın bir zamanda kendisinin ise iki yılda-hatta halkın derdiyle uğraştığı düşünülürse altı ayda- Hamse'sini tamamladığını anlatır. Sedd-i İskenderî' nin konusu kaynağı itibarıyla Şeh-nâme'ye dayanırsa da Nevâyî bu hikâyede Nizâmî'yi esas almıştır. Nizâmî ile Nevâyî

arasında en belirgin ayrıntı İskender'in ele alınmasında görülür. Nevâyî'de İskender, hayal ettiği adaletli bir Türk hükümdarı olmasıyla birlikte tarihî şahsiyetiyle yer alır. Ali Şîr Nevâyî eserinin adını verme hikâyesini anlattığı şiirsel açıklamasında da şu bilgileri verir:

Sikenderge til tartıp âzer kibi

Didim anı Sedd-i Sikender kibi

Tenâsüb bile akl-ı nâm-âverî

Didi atını Sedd-i İskenderî (Tören, 7016-717/518)[**]

Nevâyî Hamsesi'nin son ve en büyük mesnevîsi olan Sedd-i İskenderî, 89 bölümdür ve toplam 7215 beyitten ibarettir. Eserin giriş kısmında tevhîd, münâcât, na't, mirâc, mu'cizât, padişah için övgü ve sebeb-i te'lif başlıklı formel metinler yer almaktadır ve bunlar mesnevîde 14 bölüm olarak düzenlenmiştir. İskender'in hikâyesi ise 15. bölümden itibaren başlar ve 80.bölüm'de İskender'in vefatı ile sona erer. Son bölüm ise hâtimedir.

Sedd-i İskenderî mesnevîsinde bakış açısı ve anlatma problemini inceleyecek olursak; Nevâyî *Sedd-i İskenderî'de* anlatma işini, hâkim bakış açısına sahip bir anlatıcının melekesine bırakmıştır. Anlatıcı, yazarın eser içindeki sözcüsü durumundadır ve yazar adına eseri anlatır. Temizkan'a göre anlatıcı; "adı geçen eserlerin iç dünyalarında olup biten her şeyi gören, bilen, duyan, idrak eden; kendine has imkân, tercih, dil ve üslubuyla dinleyicilere anlatan varlıktır… Olayı kim anlatıyor?'' sorusu bizi anlatıcıya götürür. Anlatıcı, kurmaca anlatılarda öyküyü anlatması için yazar tarafından seçilmiş bir sözcüdür, öyküyü anlatan kişidir'' (Temizkan, 2009:174). Söz konusu anlatıcı, klâsik anlamda her şeyi bilen, gören, yeri ve zamanı geldikçe okuyucuya bilgi veren, ilahî karakterli bir anlatıcıdır. O kimi zaman okuyucu ile eser arasında bulunduğu gibi, kimi zaman da okuyucunun yanında yer alarak sırdaşlık görevi yapar. Sedd-i İskenderî'de anlatıcı birinci tekil şahıs anlatıcıdır ve eserde "ben" olarak ortaya çıkar. Bu anlatım şekli genelde tek bir karakterin bakış açısındandır, o kişinin eğilimleri, deneyimleri, eğitimi, görgüsü, ihtiyaçları, yaşı ve duygusal tepkilerinin genişliği ve derinliğiyle sınırlıdır (Mosley, 2020:55). Nevâyî olayları anlatırken hikâye eden anlatıcıya dönüşür ve her şeyi bilen, duyan biri olarak anlatır:

İşittim ki İskenderi nâm-dâr

Çü boldı cihân ehliga kâm-kâr (1160/125)

Anlatıcı Nevâyî'dir, onun varlığı eserin başından sonuna kadar hissedilir. Özellikle tasvir, gösterme, yorum ve değerlendirmelerde anlatıcı olarak karşımızdadır. Hâkim bakış açısına sahip bir anlatıcı olarak Nevâyî, eserde her şeyi bilen, duyan bir konumda bazen kahramanlar adına da konuşur ve yine okuyucuya bilgi veren ilahî karakterli bir anlatıcı olarak görülür.

Ki âlemde ikki Sikender imiş

Ki ikkisi devrânda dâver imiş

Biri ol ki Dârâ bile kıldı rezm

Biri bu ki sed baglayu itti 'azm (1028-1029/116)

[**] Not: Buradan itibaren verilen örnek beyitler Kaynakça'da da yer alan: Hatice Tören, Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, İnceleme-Metin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001, 533 s. adlı eserden verilecek olup ilk rakam beyit numarasını, kesme işaretinden sonraki rakam ise bu eserin sayfasını göstermektedir.

Anlatıcı ile Nevâyî'nin birbirine karıştığı beyitlerden bazılarında şair, ahlâkî öğütler verirken bazılarında da tavsifler yapar. Bu ahlâkî öğütler çoğunlukla *Hikâyet* başlıklı metinlerde ve İskender'in bilge Aristo ile yaptığı soru-cevap şeklinde kaleme alınan konuşmalara dayanan metinlerde görülür.

İnsan ruhunda sözcüklerle tanımlanamayacak kadar sınırsız sayıda eğilimler, arzular ve yetenekler bulunmaktadır. Düşünmek, hayal etmek, sevmek ve nefret etmek gibi farklı duygulara sahip olan insan bütün bu yönleriyle de oldukça hassas bir canlıdır. İnsan ruhunun tanımlanabilir olmayışı sınırsız özelliklerinden ve duygusal olmasından kaynaklanır. Nitekim psikolojide ve teolojide insan ruhuna dair çok sayıda farklı tanımlamalar ve değerlendirilmeler yapılmaktadır. Edebiyata ve edebî eserlere yansıyan bu konular çok eskiden beri dile getirilir. Arınma, boşaltma, temizlenme, suçtan veya günahtan kurtulma gibi anlamlara gelen katharsis kavramını ilk defa Aristoteles kullanmıştır. Aristoteles *Poetica*'sında; "tragedyanın insanda uyandırdığı acıma ve korku duyguları aracılığıyla arınmayı gerçekleştirdiğini" söyler. Katharsis yöntemiyle insanların "duygusal, düşünsel, eylemsel ve sanatsal yönleri" ortaya çıkarılabilmektedir (Yılmaz B.- Bingöl U., 2021:236).

Sedd-i İskenderî mesnevîsinde İskender'in duygu geçişlerini incelemeden önce, tarihî kaynaklara mürâcat edersek bunlardan Plutarkhos'un, tarihte yaşayan İskender'in duygu durumu hakkında şu hatıraları beyan ettiği görülür:

"*İskender çok sıcakkanlı ve ateşli bir insandır, fakat yaratılışındaki ateşlilik İskender'i içki düşkünlüğüne ve öfkeye sürükler. Buna rağmen İskender çocukluğundan beri kendisini tutmasını bilen ve aşırılıktan kaçınan bir kişiliğe sahiptir. Genelde sert, ateşli, öfkeli, birisi olarak bilinse de zevke ve eğlenceye pek merakı yoktur. Böyle şeylere kendini bir hırsla değil rahatlık duygusuyla bırakır ve daha yüksek şeylere olan hırsı çok erken yaşta gelişir. Bu da ona bir ağırbaşlılık verir, düşüncelerini yüksekte tutar. İskender'in azimli bir yapısı vardır. Hiçbir şeyde zorlamaya gelmez ve başkasının lafıyla iş yapmaz*" (Plutarkhos, 2007:6).

Sedd-i İskenderî mesnevisinde de Nevâyî'nin tanıttığı İskender'in bu özelliklerle benzerlik gösteren yönlerini görebilmekteyiz. İskender'in doğumundan itibaren başlayan hayat serüveni özellikle çocukluk dönemleri gelecek hayatında olacak şeyler için büyük bir temel yaratır. Hikâye şöyle başlar: Filikus bir gün yolda giderken bir virane içinde ağlayan bir çocuk sesi duyar, oraya gidip bakar ve bir kadının doğum yaparken vefat ettiğini görür. Padişah çocuğu kucağına alır, onu öz evlâdı olarak kabul eder ve annesini ise yardımcıları defneder. Filikus'un evlât edindiği çocuğunu görmeye gelen bilginler, onun yedi gök üzere şöhret kazanacağını ve dünyanın karalardan oluşan dörtte birini fethedeceğini söyler. Filikus onu felsefe alanında meşhur olan Nikomaces adlı filozofun eğitimine verir. İskender ondan her ilmi okur ve öğrenir. Dünya ilmini öğrendiktan sonra harp ilimlerini, kılıç oynatmayı, ata binmeyi ve güreşmeyi o kadar iyi öğrenir ki, onu gören kişi hayran olur. Filikus kuvvetten düşünce oğlu İskender'e memlekete ve hanedana yabancıları yaklaştırmamasını, namusu ve şöhretini kaybetmemesi gerektiğini vasiyet eder. İskender babasının ölümünü izlerken bu musibetten dünyayı terketmek ister, ama onun vasiyet olarak söylediklerini hatırlar ve ayakta durması gerektiğini idrâk ederek tahta çıkar. Nevâyî İskender'in o andaki duygu durumunu şöyle anlatmaktadır:

Sikender çü kördi ata mergini

Yakın irdi kılgay cihân terkini (1093/120)

İskender babasının vefatına şahit olurken genç yaşta ölümün hem acı hem de korku hissi veren bir olay olduğunu anlar. Bir anda duyguları değişir, artık tahta çıkar, hükümdarlığı ele alır ve bunu kutlaması gerektiğini düşünerek bir eğlence düzenler.

Ata sûgini eylegeç ber-taraf

Serir u nigin taptı andın şeref

Ata tahtını çün makâm eyledi

Tüzüp rûd âheng-i câm eyledi (1101-1102/121)

Ayakçı bir ol cevher-ı gam-zedây

Dime gam-zedây câm-ı mâtem-zedây

Ki andın somursam gamım kalmasun

Ata sûgidin mâtemim kalmasun (1103-1104/ 121

Filikus'un ölümünden sonra İskender'in tahta çıkması lâzımdır, fakat o kendisini buna layık görmez, çünkü tahta çıkan kişi zulümle karşılaşır, kan döker ve hata yapar, diye düşünmektedir.

Sikender ki dânâ-yı âfâk idi

Bilik içre âfâk ara tâk idi

Anga tâc ile taht tüşmey kabûl

Bu endişedin bi-had irdi melûl (1228-1229/130)

İskender padişah olmak gibi bir niyeti bulunmadığını, hatta böyle bir yeteneğin de kendisinde yokluğunu anlatır. Halkına Rum ülkesine başka bir hükümdar seçmelerini söyler.

Ni pâdşehlik eylerge niyyet mânga

Ni eyley disem kabiliyyet manga

Bu teklifdin çünki rencûr min

Eğer eylesem terk ma'zur min (1244-1245/131)

Halk ise onun adaletine inanarak tahtta kalmasını ister. İskenderi bu durum çok duygulandırır. Genç padişah tahta çıkmaya razı olur ve bilge Aristo da ona taç giydirir.

Rizâ zâhir itkeç şeh-i nev-cevân

Aristo-yi ferzâne koptı revân

Alıp tâcnı eyleben ercümend

Anıng başıdın eyledi ser-bülend (1292-1293/134)

Nevâyî bu sahneleri o kadar güzel ifade eder ki, adeta okuyucunun gözü önünde her şey canlanır. Üslûp ve anlatı mahareti hem şairin yeteneğini hem de hayal dünyasının gücünü ortaya koyar. Bir padişahın tahta çıkması veya hükümdarlık etmesi için halkına danışarak rızalık alması tarihte çok nadir rastlanan bir durumdur. Nevâyî okuyucu karşısında İskender'in olgunluğunu resmederek onun adaletli bir hükümdar olmaya aday bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir.

Dârâ Keyâniyan sülalesinin dokuzuncu ve sonuncu pâdişahıdır ve onun ölümüyle Keyâniyan sülalesi son bulur. İsfendiyar'in torunu, Behmen'in oğludur. Kendisine Dârâ-yı Ekber ve Dârâb da denildiğini Taberî'den öğreniyoruz. Rivâyetlere göre; Dârâ İskenderle yaptığı savaş sonunda öldürülür. Başka bir rivâyete göre ise savaştan kaçarken ölür. Dârâ hakkında Plutarkhos güvenilir bilgiler verir. İskender Asya seferinde İran hükümdarı Dârâ ile karşı karşıya gelir. Şiddetli savaşlar sonucunda Dârâ İskender tarafından bozguna uğratılır ve kaçmak zorunda kalır. Fars taraflarına yol alan Dârâ'yı takip eden İskender, onun izini sürer, ama Dârâ'yı ölmek üzereyken ve tanınmayacak bir hâlde bulur (Tökel, 2000:150-51). Plutarkhos bu durumu şöyle anlatır: "*Pers kralını buldular, ama zor tanıdılar. Vücuduna saplanan kargılardan delik deşik olarak bir savaş arabasında yatar. Son nefesini vermek üzereyken, su ister getirirler. Bir müddet sonra Dârâ ölür. İskender buna şahit olduğuna fevkalâde üzülür, bu işi yapanları cezalandırır* (Plutarkhos, 1980:92). Rivayetlere göre; İskender'in babası Filikus, Dârâ'ya vergi verirdi. İskender tahta çıktıktan sonra Dârâ'nın vergi isteğini reddeder ve ona savaş açar. Bu olaylar Sedd-i İskenderî'nin 23.Bölüm'de geçer. İskender'in kızgın olduğu duygu durumları esasen Dârâ ile olan ilişkilerinde görülür. Dârâ İskender'e elçi gönderip haraç ister, bunu işiten İskender gazap atına biner, yüz ifadesi değişir.

Sikenderga kildi bu söz bes katık

Gazap zehridin gâmı boldı açık

Yüzi rengi körgüzdi otdın nişân

Bolurga cihân içre âteş-feşân (1639-1640 /157)

İskender sinirini kontrol edebilir, başını önüne eğip kızgın ateşi akıl ve hikmet suyuyla söndürür. İskender elçiye Dârâ'nın bu tavırlarının sonunun iyi olmayacağını, altın yumurta veren kuşun çoktan uçup gittiğini ve bu dediklerini hükümdarına anlatmasını söyler. Bunu duyan Dârâ kendisini ecel tığının altında çaresiz kalmış gibi hisseder ve elçiyi zindana atar. Dârâ ile başlayan savaşta bir gün İskender ceng meydanını izlerken iki kekliğin takla attığını görür. Biri büyük, ikincisi biraz küçüktür. İskender onları Dârâ ile kendisine benzetir ve merakla izler. Kuşlar kavga ederken o anda bir kartal gelir ve büyük kekliği alıp uçup gider. Bunu gören İskender'in endişeli yüzü güler, içi ferahlar ve duygu durumu değişir, sanki cansız bedenine bir ruh girmiş gibi olur. İskender bu olayı savaşı kendisinin kazanacağına dair bir işaret sayar.

Sikender bolup hoş-dil ol hâldın

Tenû-mend olup köngli bu fâldın (2012/182)

Sipahıga kirdi tapıp bu fütüh

Anıng dik ki cânsız beden içre rûh (2015/183)

İskender Dârâ'nın suikasta uğrayıp kılıçla yaralandığını duyar ve yanına gider. Onu kan içinde görünce çok etkilenir.

Başı üzre olturdu giryân bolup

Anıng hâlıga köngli virân bolup

Alıp koydı öz koynıga başını

İzârıga her yan töküp yaşını (2279-2280/200)

Dârâ bir an gözlerini acar ve İskender'e bakar. Ona neden geldiğini sorar, tabiî Dârâ için bu fevkalâde bir durumdur. Dârâ İskender'e: "*Eğer dostluk için geldiysen baş üstüne, eğer kellemi almak için geldiysen biraz sabret söyleyeceklerim var*" der. Bundan daha da etkilenen İskender istemsizce feryat eder:

Sikender kılıp ol tekellümni gûş

Çıkıp matemiler misillig hurûş (2298 /201)

İskender her ne kadar sert bir görünüşe sahip ise de kalbi çok yumuşak ve sevgiye teşne bir insandır. Tarihî bilgilerde Iskender'in kadınlara ilgisi ve aşk ilişkileri hakkında pek ayrıntılı bilgi verilmiyor, fakat İskender'in annesiyle güçlü bir bağı olduğu ve akıldışı karakteristik özellikleri ile nefret ve intikam konusunda ürkütücü biri olmasının, kendisine annesinden geçtiği kabul edilir. Çoğu zaman çevresi tarafından yeterince anlaşılamayan İskender'in, uzak ülkelere olan garip ve şiddetli arzusu, özlemi ve macera düşkünlüğü de ona annesinden kalan mirastır (Seymen, 2019:11).

İskender Dârâ'nın kızıyla evlenir, ama ona karşı sevgi duymaz. Sevdiği kadının bazı kaynaklarda Asyalı bir güzel, bazı kaynaklarda ise kendisinin aşçısı olduğu söylenir. Ahmedî İskender-nâme'sinde bu kadın Gülşah adlı kızdır, Nevâyî ise onu Nâz-ı mihr diye adlandırır. Nevâyî İskender'in aşık olması durumunu Sedd-i İskenderî mesnevîsinde 60. Bölüm'de yiğitlik devri ve on bir ay susup sadece bir ay aşktan mest olup gülbahçesi içinde öten bülbül Hikâyet'inden sonra anlatır. İskender dünya maceralarından uzak olmak için Çin ülkesinde dinlenmeyi arzu eder. Saray kadını Rusenkle bahçede dinlenirken bir güzele nazarı düşer. Dünyaya hükmeden padişah İskender öylece âşık olur. Cilveli bakışlarıyla kalbinde bir ateş yakan bu nazlı güzelden bu kadar zülüm etmemesini, kendisine cefâ değil, vefâ göstermesini diler.

Vefâ eylegil kim cefâ-kâr imen

Bu zulm eylemekke sezâ-vâr imen

Çü min ışk ara ölgüm öltürmegil

Katılıngga tîg-ı cefâ sürmegil (5095- 5096/ 388)

İskender'in kalbi Nâz-ı mihr'ın aşkıyla yanar, sevgilisinin kendisinden uzaklaşmasından korkar ve hep yanında olmasını diler, çünkü aşk acımasızdır, gönül sevgilinin şah veya geda olmasına bakmaz. Sevgili yine acımasızdır, aşığına hiç şefkat göstermez, hatta İskender'e hâlinden şikayetçi olmamasını söyler.

Dime rûh kaddım körüp lâl olup

Ki rûhu'l-emin dagı bî-hâl olup

Hırâmın kılıp ravza servini mât

Anga mâ-cerâ kılmay âb-ı hayât (5143-5144/391)

Şikâyet manga yok turur şâhdın

Ki şekvem irür baht-ı gümrâhdın (5153/392)

Cihân hükümdarı İskender ise sevgilisine Mecnûn gibi âşık olur, hep o güzeli düşünür ve onu ister.

Sikender bu halvetka meftun idi

Perî-çehre yârıga mecnûn idi

Çü âşıkka boldı müyesser visâl

Anıng ışkıda kalmas evvelgı hâl (5159-5161/ 392)

İskender aşk duyduğu sevgiliye kavuşur ve mutluluk yaşar, ama böyle devam ederse ömrünün boşa geçip gideceğini anlar.

Çü şehga niçe kün idi ol şa'af

Yakın bildi kim ömrin eyler telef (5162/392)

Tekrar tahta geçer ve fetihlerine devam eder. İskender'de hep bir duygu değişimi vardır. Sabit olan şeylerden kaçmak, yeni yerleri keşfetme merakı ve hep ilerlemek ister. Nevâyî de onun bu duygu değişimlerini, ani kararlar vermesiyle anlatmaya çalışır. İskender dünyada her yeri görür, keşfeder, fetheder ve hükmeder artık su altındaki güzellikleri görmeyi ve onlara sahip olmayı ister, bunları düşünerek zaman geçirir. Sonra bilgelerle görüşerek düşüncelerini onlarla paylaşır. Onların da onayını aldıktan sonra, onlardan denizde seyahat etmelerini sağlayacak bir gemi yapmalarını ister. Su altı dünyasını da keşfettikten sonra İskender'in vücudu güçsüz kalır. Kendisini halsiz hissetmeye başlar ve aklından bu dünyayı terk etmek fikri geçer.

Hayâlıga kıldı ki kitmek kirek

Bu fânî cihân terkin itmek kirek (6341/472)

İskender'in de her insan gibi iniş çıkışları vardır. Nevâyî yaptığı ölüm tasviri ile İskender'in daha önce yaşadığı ölüm korkusunu, üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra kaybedilmiş olması beklenen bu hissin, tekrar yaşandığını göstererek İskender'in *ben*'ini kendi dışındaki varlıklar üzerinden inşa etme psikolojisini yansıtır. Babasının ölümü ve vasiyeti metaforunun İskender'in çocuk yaşta yitirdiği anne özlemi ile ilgili olduğunu hatırlamak gerekir. Geçmişe veya çocukluk dönemine ısrarla yönelme anlayışı, narsistik kişiliğin önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilir. İskender'in insanlara karşı davranış tarzı bazen kendi haz, arzu ve emellerinin sözcülüğünü yaptığını ve bu yolla da *ben*'ini yücelttiğini sezdirir. Bu narsist bir kişilik özelliğidir, çünkü narsist özelliklere sahip olan kişi evvela *ben*'ini yüceltme ve "şişirme" amacını taşımakta ve bunun için de yeryüzünden ve orada bulunanlardan uzaklaşmak için "gök ve yukarı" gibi bazı imgelere başvurmaktadır. İskender ya da eserde yer alan narsistçe yaklaşımlar, "öznel olarak esrik bir şekilde 'dünyanın tepesinde' olma duygusu içindedir, oysa gerçekte kendisini şişirmektedir" (Fromm,1997: 82). Bu gibi özellikler çoğu zaman İskender'in duygu durumunun değişiminde de ortaya çıkar. Sedd-i İskenderî'de Nevâyî, İskender'in önce tahta çıkmayı istememesine rağmen, sonra bunu kabul etmesini; Dârâ ile savaşa girmesini ve kendisini ondan daha güçlü görmesini; âşık olduktan sonra yine isteklerine boyun eğerek deniz altını fethetmeye gitmesini; hatta ölmek üzereyken kendisini isteğine göre defnetmelerini vasiyet etmesini de her şeyden önce onun kendisini düşünmesine bağlar. Kuşkusuz İskender, bazı kişilik özelliklerini hem annesine hem de babasına borçludur. Babası gibi acımasız ve pratik bir siyasetçidir. İskender'i büyük bir azme ve zihinsel kaynağa sahip, olağandışı dayanıklı genç bir adam olarak yetiştirir. Ani ve acımasız hareket edebilen ve o anı kavramakta usta bir generalliğe sahiptir. En yaygın anlaşmazlıklar psikolojik yapısıyla ilgili olanlardır. İskender dünya üzerinde yaşamış en soylu ruhlardan biridir (Wood: 2006:24-29). İskender ömrünün güneşinin batıyor gibi olduğunu, hayatının sonuna geldiğini anlar ve ölmeden önce annesini hatırlar ve ecel şerbetinden içmeye mecbur kalır.

Yakîn bildinkim kildi kitmek çagı

Cihân belki cân terkin itmek çagı

Közin açıban ilge eylep nigâh

Ecel yili dik çıktı bir savug âh (6444-6447/479)

Âlem içinde acı ve ızdırap çeken İskender, gömülürken bir elinin tabuttan çıkarılmasını vasiyet ederek herkesin '*bütün dünyada, hatta su altında hükümdarlık eden Büyük İskender'in bu hayattan eli boş gittiğini görerek ibret almalarını ve koca çınarın yapraksız kalması gibi, bu dünyadan göç ettiğini anlamalarını'* ister.

Çıkarıng bir ilgimni tâbûtdın onun

Hem ol nev' kim rişte yâkûtdın

Ki il salıp ol sarı hayret közi

Ni hayret közi belki ibret közi (6515-6516/484)

Cihândin şil ilgi misâlî-barur

Niçük kim çenâr ilgi hâli barur (6520/484)

Nevâyî bu durumu eserinde İskender dilinden;"*Bu dünyada her şey geçicidir; cihânı, deniz ve deniz altındaki bütün hazineleri ele geçiren büyük bir hükümdarın bile bu dünyadan eli boş olarak gideceğini; insanın bu dünyanın fânî olduğunu unutmamasını; nefsine hâkim olup anlamlı bir hayat geçirmesinin gereğini anlatır.* İskender ölümünden önce mektup şeklinde yazdığı vasiyetinde, '*kendisinin bir hükümdar olarak değil, bir annenin bir çocuğu olarak*' hatırlanmasını ister. Nevâyî de bu duyguların ifade edildiği kısımlarda İskender'in duygularına eşlik ederek kendisine de bu vasiyetten ibret alması gerektiğini söyler.

Nevâyî cihândın vefâ isteme

Tutup bî-nevâlıg nevâ isteme

Birevga cihândın yitişmes anâ

Kim ol tutsa âyîn-i fakru fena (6602-6603/489)

İskender'in en ıztırablı ruh hâli ile yazdığı vasiyeti eserdeki son mektubundadır. Gam, ızdırap, kaygı ve insanın her şeyden vazgeçmesi, geçen onca zamanın unutulmaz sancısı ve bunların yansımasını Nevâyî o kadar ustalıkla anlatır ki, adeta İskenderle beraber o duyguları yaşayan bir insan gibi olur.

Sonuç

İskender olağanüstü bir insan olarak dünyaya gelen bir hükümdardır. Plutarkhos onun hakkında şöyle itiraflarda bulunur: "*O zevkin ya da servetin değil erdemin ve şerefin peşindeydi. Babası ne kadar başarı elde ederse kendine o kadar az başarı fırsatı kalacağını düşünürdü. Ne servet ne de bir eli yağda bir eli balda rahat bir yaşam isterdi. Savaşmayı ve mücadele etmeyi ister, şeref ve onur elde etmeyi öncelikli kılan bir yaşamı tercih ediyordu"* (Plutarkhos: 2022:22). İskender hayatı boyunca istekleri peşinden hırsla koşan bir kişiliğe sahiptir. Yenilmez bir hükümdar olarak hayatındaki cinselliğin, aşkın, uykunun ve açlığın aşırı olmaması gerektiğini; bunların insanın ölümlü olduğunu hatırlatan şeyler olduğunu söyler. İskender zaferlerinden ve her sefer yendiği savaşlardan bir haz alır, ama mutlu olamaz, çünkü bunlardan tatmin olması için hayat ona yeterince zevk vermez. Plutarkhos hatıralarında İskender'in gerçek yaşamdan başka dünyaların da olduğunu öğrendiğinde ağlayarak 'nasıl sadece bir tanesini fethedebildim', diye üzüldüğünü anlatır. Aslında onun bütün savaşları âb-ı hayatı aramak ve ebedî

hayata ulaşmak içindir. İskender tutkulu biri olmasına rağmen, çabuk sıkılıyor ve her şeyden vazgeçebiliyordu. Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî mesnevîsini kaleme alırken anlatıda olayların öncesini ve sonrasını; kahramanların hem geçmişini hem de geleceğini, duygularını ve düşüncelerini ve kişiler arasındaki ilişkileri bilen ilâhî bir anlatıcı olarak yer alır. Sedd-i İskenderî mesnevîsinde İskender'in düşüncelerini, ruhsal durumunu, niyetini bilerek farklı zamanlarda ve farklı yerlerde nasıl davranacağını sezer ve ona göre ifade eder, okuyucuyu da o hislere ortak ederek yönlendirir. İskender'in duygu durumlarını; ani kararlar almasını, bir anda hislerinin değişmesini; bazen isyankâr, bazen savaşçı, bazen ise her şeyi kabullenen bir kişi olmasının sebeblerini anlatarak tasvir eder ve okuyucuyu bu hususlarda ikna etmek suretiyle etkiler. İskender'in hayatı boyunca yaşadığı karışık duygu durumlarının bir sonucu olarak ruhunda âsi ve cesur bir şekilde tezahür eden narsistik kişilik, çocukluğundan itibaren kendisine gösterilen özen ve özel eğitim verilerek yetiştirilme tarzının eseridir. İskender'in yenilmez, hür ve savaşçı ruhu, zamanla öyle bir şanlı ruha dönüşür ki, isyan ve özgürlük kavramları, hayatının her döneminde, attığı her adımda ve aldığı her kararda onu sürekli olarak takip eder. Sonuç olarak, Sedd-i İskenderî mesnevîsi kahramanı İskender, dünyaya sığmayan özgür ruhlu, bazen kontrollü ve değişken duygu durumuna sahip biridir. İskender tam anlamıyla kazanma alışkanlığına sahip olan bir kişi olduğu için, onun bu özelliği en çok duygu durumu değişimlerinde görünürdü. Nevâyî'nin eserinde kişilik tahlili bağlamında gösterdiği başarı, İskender'in bu kişilik özelliğini iyi çözümlemesinde aranmalıdır.

Kaynakça

Adıvar, A. (1952). *Tarih ve Biyografi*. Tarih Dergisi. C.2, İstanbul.

Aktaş, Ş. (2017). *Anlatma Esasına Bağlı Edebi Metinlerin Tahlili-Teori ve Uygulama*. Kurgan Edebiyat Yay., Ankara.

Bingöl, U., Yılmaz, E. (2021). *Edebiyat Yazıları-II: Eleştiri Kuramları ve Metin Tahlilleri.* DBY Yay., İstanbul.

Eraslan, K. (1986). *XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatı, Büyük Türk Klâsikleri*. Ötüken Yay., C.3, İstanbul.

Freud, S. (2007). *Sanat ve Sanatçılar Üzerine.* 4. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

Fromm, E. (1997). *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*. 4. Baskı, Öteki Yay. İstanbul.

Genette, G. (2011). *Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme*. Çev. Ferit Burak Aydar, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul.

Mosley, W. (2020). *Kurmacanın Unsurları Roman Yazmak Üstüne Bir Deneme*. Çev. Oğuz Tecimen, Notos Kitap, İstanbul.

Plutarkhos. (1986). *Büyük İskender- Hayatı ve Savaşları.* Çev. Vahdet Gültekin, Rado Yay., İstanbul.

Plutarkhos. (2007). *Paralel Yaşamlar: İskender ve Caesar.* Alfa Yay., İstanbul.

Plutarkhos. (2022). *Paralel Hayatlar İskender-Sezar*. Çev. Emre Poyraz, Kronik Yay., İstanbul.

Seymen, A. M. (2019). *Büyük İskender.* Olympia Yay., İstanbul.

Temizkan, M. (2009). *Metin Türlerine Göre Okuma Eğitimi.* Nobel Yay., Ankara.

Tökel, D. A. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar-Şahıslar Mitolojisi*. Akçağ Yay., Ankara.

Tören, H. (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, İnceleme-Metin.* Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

Wood, M. (2006). *Büyük İskender'in Ayak İzlerinde Yunanistan'dan Asya'ya Yolculuk*. Çev. Sevinç Altınçekiç, Us Kitaplar, İstanbul.

Nedîm ve Refî-i Amîdî'nin *Tartıp* Redifli Gazellerinde Çağatay Türkçesi

Nilüfer KARADAVUT[*]

Özet

Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya Türk yazı dilini teşkil eder. Bu yazı dili özellikle 15. yüzyılda Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde klâsik şeklini alır. Türkistan coğrafyasından gelen bilim adamı, sanatkâr ve şairlerin etkisi yanında Çağatay Türkçesinin en önemli temsilcisi olan Ali Şîr Nevâyî'nin yazdığı eserlerin konusu, dil özellikleri ve üslûbu, Klâsik Türk şairleri arasında Çağatay Türkçesi ile şiir yazma geleneğini oluşturur. Anadolu'da Ahmed Paşa'dan başlayarak 19. yüzyıla kadar pek çok Osmanlı şairi Çağatay Türkçesiyle şiir söyler. 18. yüzyılda bu gelenek Nedîm ve asrın sonunda da muakkibi Refî-i Amîdî tarafından devam ettirilir. Nedîm Dîvânı'nda Çağatay Türkçesi hususiyetleri gösteren bir gazel ile üç beyitlik bir nazm vardır. Bunun yanı sıra bir kasidesinde de;*Lehçe-i Tâtâr'da kalmaz Nevâyî'den pesîn / Fârisî söylerse söyler Sâib ü Rüknâ gibi* diyerek Ali Şîr Nevâyî'yi örnek aldığını ve bu lehçede ondan geri kalmadığını ifade eder. 18.yüzyılda Klâsik Türk şiirine getirdiği yeniliklerle anılan Nedîm'in Çağatay Türkçesiyle söylediği bir gazele daha sonra Refî-i Amîdî'nin yine Çağatay Türkçesiyle bir nazîre söylemesi, Çağatay Türkçesiyle hâlâ gazel söylenilmeye devam edildiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Refî-i Amîdî'nin Nedîm'e nazîre söylemesi yanında sade Türkçeyle şiir yazma anlayışı ve halk şiirine özgü mahallî ifadeleri eserlerinde kullanma tavrı da Nedîm'den etkilendiğini açıkça göstermektedir. Bu bildiride, Nedîm ve Refî-i Amîdî'nin Çağatay Türkçesiyle söylediği *tartıp* redifli gazeller üzerinden 18. yüzyılda şiirde Çağatay Türkçesi etkileri değerlendirilerek Nedîm ve Refî-i Amîdî'nin gazelleri nazîre geleneği bağlamında şekil ve muhteva özellikleri bakımından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Ali Şîr Nevâyî, nazîre, Nedîm, Refî-i Amîdî.

Giriş

Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar İslami Orta Asya Türk yazı dilini teşkil eder. (Eckmann: 1996: 74). Başlangıçta Çağatay ismi, Çağatay Han'ın sülalesine ve bu sülale tarafından kurulan devlete verilen bir ad olduğu hâlde daha sonra bu isim Maveraünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara, nihayet Timurlular zamanında gelişen edebî Türk lehçesiyle bu lehçede meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına verilmiştir. Bu edebî saha Çağatayca dışında Çağatay tili, Türkî tili, Çağatay lehçesi, Doğu Türkçesi, Doğu Türk yazı dili ve edebiyatı, İslami Orta Asya edebî dili gibi isimlerle de adlandırılmaktadır (Eraslan, 2011: 564-566).

Fuad Köprülü, İslam Ansiklopedisi "Çağatay Edebiyatı" maddesinde Çağatay dilinin başlangıcını 13. yüzyıl olarak alır ve Çağatay kelimesinin anlamını genişleterek Cengiz Han'ın çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı, Altın Ordu devletlerinin medeni merkezlerinde 13-15. yüzyıllarda inkişâf eden ve Timurlular Devrinde zengin bir edebiyat yaratan Orta Asya edebî lehçesi olarak tarif eder. Köprülü, kendi içinde Çağatay Türkçesini de beş devire ayırır. Bunlar;

1. İlk Çağatay Devri (13.- 14. yüzyıl)

2. Klâsik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı)

3. Klâsik devir veya Nevâyî çağı (15. yüzyılın ikinci yarısı)

4. Klâsik devrin devamı yahut Bâbur ve Şeybânîler çağı (16. yüzyıl)

5. Düşüş (gerileme) devri (17.- 19. yüzyıl) (III. C. 1945: 270-323) (Köprülü, 1993: 270-323).

Janos Eckmann ise Orta Asya Türkçesini önce kendi içinde üç devire ayırır, daha sonra da üçüncü devir olan Çağatay edebiyatını da kendi içinde

[*] Dr. Öğretim Görevlisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü, niluferkaradavut@gmail.com; ORCID: 0000-0002-1214-9641

1. Klâsik devir öncesi (13-15. yüzyıllar),

2. Klâsik devir (15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyıl)

3. Klâsik devir sonrası (16. yüzyıl başı ile 20. yüzyıl başı) olmak üzere üç devir hâlinde ifade eder (Eraslan, 2011: 567).

Çağatay yazı dili özellikle 15. yüzyılda Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde en yüksek dereceye çıkarak klâsik şeklini almış, aynı zamanda bir kültür ve edebiyat dili hâline ulaşmıştır. Nevâyî; başta Sultan Hüseyin Baykara, Câmî, Devletşâh ve diğer çağdaşları olmak üzere yüzyıllar boyunca yetişen Türk şairleri tarafından takdir ve takip edilmiş; şiirlerine birçok nazire yazılmıştır (Banarlı, 1983: 434). Dîvân, mesnevî, tezkire, tarih gibi türlerde musikî, aruz, dil gibi konularda otuza yakın eser veren Nevâyî'nin Doğu ve Batı kütüphanelerinde bu eserlerinin çok sayıda yazma nüshalarının bulunması onun asırlarca okunduğunun önemli göstergelerinden biridir (Eraslan, 2011:643).

Anadolu'da da Türkistan coğrafyasından gelen bilim adamı, sanatkâr ve şairlerin etkisi yanında Ali Şîr Nevâyî'nin yazdığı eserlerin konusu, dil özellikleri ve üslûbu, Klâsik Türk şairleri arasında Çağatay Türkçesi ile şiir yazma geleneğini oluşturur (Levend: 1965:250). Bu gelenek, 14. yüzyılda Şeyyad Hamza'nın Ahmedî'ye yazdığı mülemma gazel ile başlar. 15. yüzyılda Ahmed Dâî, Kaygusuz Abdal, Sâfî, Karamanlı Nizâmî ile devam eder. Bu yüzyılda Osmanlı şairi Basîrî'nin Anadolu'ya Nevayî'nin Dîvânlarını getirmesi ve Azmî tarafından külliyatının toplanması ile artık Nevayî, Anadolu'da tanınır hâle gelir ve Anadolu şairleri Çağatay Türkçesi ile şiir söyleme geleneğini Nevayî'nin dilinden nazireler yazarak devam ettirirler (Sertkaya 2004: 138). Ahmed Paşa, Üsküplü Atâ, Aşkî, Lâmii, İbni Kemal, Mesihî, Ulvî gibi pek çok şair Nevâyî'nin şiirlerine nazireler söyler (Banarlı, 1983:435). 16. yüzyılda Anadolu şairlerinden Hâfız, Hâfız oğlu Niyâzî, Şükrî, İlâhî Beg, Cemîlî, Subhî, Selîmî (Yavuz Sultan Selim), Amrî, Za'fî, Dukakin-zade Ahmed, Katibî (Seydî Ali Reis), Sâ'î (-î Dâî) gibi isimler beyit, kıt'a, tarih manzumesi, rubai, gazel, tahmis, muhammes türlerinde Çağatay Türkçesiyle şiir söyler. Bunlara 17. yüzyılda Nedîm-i Kadîm, Fasih Ahmed Dede, 18. yüzyılda Nedîm, Şeyh Galîb, Refî'-i Amîdî gibi şairler eklenir (Sertkaya 2004: 138-139). Nevayî'ye Çağatayca nazireler yazmak yanında Çağatay Türkçesi ile şiir söyleme geleneği Osmanlı ve Azerî şairleri arasında, 19. yüzyıla kadar devam eder (Köprülü 1993: 305). Çağatay Türkçesiyle şiir söylenmesine Ali Şîr Nevâyî'nin şöhreti ve şairlerin ilim ve edebiyat sahasında hünerlerini gösterme arzuları yanında devir modası sebep olabilir.

Bu bildiriye konu olan Nedîm ve Refî'-i Amîdî'nin Dîvânlarında görülen Çağatay Türkçesiyle söylenmiş şiirler de bunun kanıtı sayılır.

Nedîm Dîvânı'nda Çağatayca söylenmiş bir gazel ve üç beyitlik

Közni min cünbiş kılatur ol saf-ı müjgân-ârâ

Ağnar âhû da nice mundak sıra peykân-ârâ

Girye çâğı âşıkındın tartılan dûd-ı siyâh

Ejdehâdır kim çıkarlar gök sarı bârân-ârâ

Bar mıdır bir serv sünbüldin urar başıga tâc

Cüst ü cû kıl ey sabâ barganda serv-istân-ârâ (N 13 s. 167)

Şeklinde Çağatay Türkçesi özellikleri gösteren bir nazm yer almaktadır. Osman Fikri Sertkaya Çağatay Türkçesiyle söylenmiş gazelin Nevâyî'ye nazire olduğunu belirtir (Sertkaya I, 1970: 135), ancak Agah Sırrı Levend Nedîm'in Çağatay Türkçesiyle şiir söylemesini nazireden çok Nevâyî'yi taklit ederek onun

şiirini takdir etmesi olarak ifade eder (1965: 252). Fuad Köprülü, Nedîm'in Çağatayca gazel yazmasını diğer Osmanlı şairleri gibi kendisinin de Çağatay Türkçesiyle gazel söylemeye muktedir olduğunu göstermek için yazdığını ifade eder (Mermer, 2006: 433).

Fevziye Abdullah Tansel, İslam Ansiklopedisi "Nedîm" maddesinde Nedîm'in bir de Çağatay Türkçesiyle söylenmiş rubâîsi olduğunu ifade eder (1993: 172), ancak bu rubâînin Nedîm'e değil Halil Nihat Boztepe'ye ait Nedîm Dîvânı neşrinde Nedîm-i Kadîm'e ait olduğu görülmüştür (Boztepe, 1338: 345).

Nedîm, beyitlerde Nevâyî'den yer yer kendisinin Çağatay Türkçesiyle şiir söylemede Nevâyî'den geri kalmaması, Nevâyî'nin, Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı sırasında vezirlik ve nedimlik mevkilerinde bulunmuş olması ve memduhun büyüklüğüne vurgu yapması sebebiyle bahseder.

Lehçe-i Tâtârda kalmaz Nevâyîden pesîn

Fârisî söylerse söyler Sâib ü Rüknâ gibi (K 16/ 43)

Erişmiş olsa bu vakte Alî Şîr-i Nevâyî ger

Olurdu ol hidîv-i ekremin bî-şübhe sekbânı (K 11/11)

Ayrıca Dîvân'da Nedîm'in Ali Şir Nevâyî'nin söylemini andıran ifadeler de bulunmaktadır.

Anang ay ü atang hûrşîd idi irkin ki sin togdung

Veli hüsn ü letâfetde ni eb ohşar sanga ni üm (G 425/ 4 Nevâyî, Fevaidü'l Kiber)

Hırâmın dil-pesend ü cünbişin dil-hâhdır cânâ

Hayâlinle Nedîmin kârı âh u vâhdır cânâ

Atan anan senin var ise mihr ü mâhdır cânâ

Ki bir bakışda mihre bir bakışda mâha benzersin (M 30/ 4 Nedîm)

Ger cefâ kıl ger vefâ kim dil-sitânımsın mining

Ger mini öltür ü ger tirgüz ki cânımsın mining (G 357/1 Nevâyî, Fevaidü'l Kiber)

Yoluna cânım fedâderin ne eğlersin beni

Öldürürsen gel sen öldür bende-i fermânınam (G 89/ 3 Nedîm)

Sana dil-dâdeyim ey şûh istersen dil-âzâr ol

Eğer yoğ ise de uşşâka rahmin sevdiğim var ol

Ne çâre kâil olduk hep cefâ-cûy u sitemkâr ol

Ne olur sen hemân lutf eyle bizden olma bigâne (M 38/ 2 Nedîm)

18. yüzyıl şairi Refî'-i Amîdî'nin de Dîvânı'nda Çağatay Türkçesiyle söylenmiş iki gazel bulunmaktadır. Bunlardan biri Nevâyî'ye nazire söylenmiş (Sertkaya IV,1977: 186) diğeri ise Nedîm'in Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazele nazire olarak söylenmiştir.

18.yüzyılda Nedîm'in Çağatay Türkçesiyle söylediği gazele daha sonra Refî-i Amîdî'nin yine Çağatay Türkçesiyle bir nazîre söylemesi, Çağatay Türkçesiyle gazel söylenilmeye devam edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Refî-i Amîdî'nin bu gazel dışında Nedîm'in diğer gazellerine de nazîre söylemesi, sade Türkçeyle şiir yazma anlayışı ve halk şiirine özgü mahallî ifadeleri eserlerinde kullanma tavrı Nedîm'den etkilendiğini açıkça göstermektedir. Bunu Dîvânı'ndaki beyitlerde de sıklıkla dile getirir. Aşağıdaki beyitler İbrahim Ahmet Aydemir tarafından yapılan Refî'-i Amîdî Dîvânı (Edisyon - Kritik) başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından alınmıştır.

Oldun Refî' yine Nedîm ile hem-zebân

Sende edâ-yı pâk ile vardır hemân geliş (G 118/ 12)

Şi'r-i Nedîmi andırıyor sözlerün Refî'

Pes eshel oldu kîk bu müşkil gazel güzel (G162/ 8)

Dirsem Refî' o kand-i lebe nola çün Nedîm

Bildün mi tûtî-i şeker-istânun olduğum (G 181/ 9)

Ol mehe dirsem Nedîm-âsâ sezâ ben de Refî'

Mest-i nâzım kim büyütdi böyle bî-pervâ seni (G 258/ 8)

Sözlüklerde ve edebiyat teorisi kitaplarındaki nazire tanımları birbirinden farklı olmakla birlikte terim olarak nazire; bir şairin şiirine başka bir şairce aynı vezin, kafiye, redif ve söyleyiş benzerliği gösteren şiirler demektir (Köksal, 2006: 13-14).

Nazire söyleme geleneği şairlerin usta-çırak ilişkisi içerisinde kendilerini yetiştirdikleri bir çeşit okul gibidir (Kurnaz, 2003: 405). Metin Akkuş'a göre Klâsik Türk edebiyatı geleneği içinde *nazirecilik* geleneğinin oluşumunda üç temel psiko-sosyal etki vardır: Birincisi yeni yetişmekte olan bir şairin usta şairin kaleminden çıkan manzumeye benzer bir manzume oluşturarak kalemini güçlendirmek istemesi; ikincisi nazire söyleyen şairin usta şairle yarışma gayreti; üçüncüsü ise her biri bir üstâd olan şairlerin birbirlerinin hakkını teslim etmeleri ve onlara beslediği saygı nedeniyle benzer bir üslûbu şiirlerinde kullanmalarıdır. Bu üçüncü tavır, Klâsik Türk şiirinde öneme sahip olan Nedîm'in şiirlerinde Nevâyî gibi bir ustanın etkisinin görülmesine vesile olmuştur (2002:128-129). Nedîm'in Çağatay Türkçesiyle yazdığı gazeli bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Nedîmâne üslubuyla 18. yüzyıla damga vuran Nedîm, aynı zamanda Türk edebiyatının en önemli şairlerindendir. Asıl adı Ahmet olan ve doğma büyüme İstanbullu olan Nedîm, iyi derecede tahsil görmüş, ömrü boyunca müderrislik yapmıştır. Devrin padişahı III. Ahmet ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından da sevilip himaye edilen şair Osmanlı şairleri arasında devriyle birlikte anılan, hatta Lâle Devriyle özdeşleşen şairlerden olmuştur (Mazıoğlu, 2012:138). Nedîm'in yeni sesi, edâsı, mahalli konulara, kendi yaşayışına, muhitine şiirde yer vermesi daha hayattayken devrinin şair ve tezkirecileri tarafından fark edilmiştir. Safâyî'den başlayarak Nedîm'e yer veren bütün kaynaklar onun önde gelen şairlerden biri olduğunu söyler (Çapan, 2005:672-674). Yaşadığı dönem başta olmak üzere kendinden sonra da pek çok takipçisi olmuştur.

Asıl adı Muhammed olan Refî-i Amîdî, H. 1169 (M. 1756)'da Diyarbakir'da doğmuş H. 1231 (M. 1816)'da İstanbul'da vefat etmiştir. Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için "Seyyid Muhammed Refî", Diyarbakırlı olduğu için "Refî'-i Amîdî", perişan kıyafetli, deli dolu davranışlı olduğu için de "Deli Refî" diye kaynaklarda geçmektedir. Refî'-i Amîdî, Sultan I. Abdulhamid (1774-1789) devrinde otuz yaşlarında İstanbul'a gelmiş ve devlet adamlarına kasideler sunmuştur. İstanbul'da ne kadar kaldığı bilinmeyen Refî' daha sonra kadılık mesleğine geçerek çeşitli şehirlerde kadılık yapmıştır. Devrinde şairliğinin yanında ilmi, açık sözlülüğü, nükteleri ve serbest

hareketleriyle de tanınan Refî', Sultan II. Mahmud döneminde 1231/1816'da İstanbul'da ölmüştür. Refî'in *Dîvân* ve *Nazm-ı Dekâyık (Cân u Cânân)* olmak üzere iki eseri vardır (Aydemir, 1989: IV-XX, URL-1)

Bu bildiride, Nedîm ve Refî-i Amîdî'nin Çağatay Türkçesiyle söylediği *tartıp* redifli gazeller üzerinden 18. yüzyılda şiirde Çağatay Türkçesi etkileri değerlendirilerek Nedîm ve Refî-i Amîdî'nin gazelleri nazîre geleneği bağlamında şekil ve muhteva özellikleri bakımından incelenecektir.

1. Nedîm'in "Tartıp" Redifli Gazeli

Nedîm'in gazeli Muhsin Macit'in e-kitap olarak Kültür Bakanlığı'nca 2017'de yayımlanan Nedîm Dîvânı'ndan alınmıştır.

Mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün

Barup kûyınga yığlamak tiledim bir sadâ tartıp

Yügürdi min sarı ol gamze tîğ-i sürme-sâ tartıp

Alup tîgnı eliga saçı zırhın salmış arhaya

Mining kasdımga kilmiş üç toluk câm-ı safâ tartıp

O şol âhû közin kılmag içün kıymac üze kıymac

Salar dünbâle nahvet sürmesin ol pür cefâ tartıp

Ser-i kûyınga barmak ihtiyârım birletür sanman

Könülni iltürüp kuvvet bile zülf-i dütâ tartıp

Nevâyî rûh-ı kilkindin Nedîmâ köp tapar lezzet

Terennüm eylegec ney[*] *yanglıg ün salup nevâ tartıp (G 10 s. 214)*

1.1. Gazelin Günümüz Türkçesiyle İfadesi

1. "Bir sadâ çekip, sevgilinin köyüne vararak ağlamak istedim. O gamze, sürme gibi kılıcı çekip bana doğru koştu."

Âşığın gönlü aşk ateşiyle doludur. Bu ateşle âşık, âh çekip sevgilinin köyüne vararak ağlamak ister, ancak sevgilinin gamzesi kılıç çekip âşığa engel olur. Klâsik Türk şiirinde âşık, canı ve gönlüyle daima sevgilinin bulunduğu yere gitmek, orada dolaşmak, oradan hiç ayrılmamak ister, ancak âşık için bu neredeyse imkansızdır (Pala, 2000:249). Sevgili bulunduğu yerin sultanıdır, onun gamzesi, süzgün bakışları daima âşığı yaralar ve öldürür. Gamze sevgilinin süzgün veya manalı yan bakışıdır. Klâsik Türk şiirinde gamzenin pek çok anlamı vardır. Sevgilinin bu süzgün bakışı sarhoş edici özelliğe sahiptir ancak Klâsik Türk şiirinde gamze, daha çok kılıç, ok, hançer gibi yaralayıcı aletlere teşbih edilir. Gamze kılıç olunca hedefi âşığı öldürmek, kan dökmektir (Pala, 2000: 147). Beyitte gamze sürme gibi ucu kıvrık olan yan bakışını kılıç gibi çekip âşığı öldürmek için koşmuş bu yüzden de âşık sevgilinin mahalline girememiştir. Beyitte geçen sürme kelimesi süs amacıyla kirpik diplerine çekilen siyah toz olup göze çekiş şekli itibariyle kılıçla ilişkilendirilmiştir.

2. "Eline kılıcını alıp, saç zırhını arkaya bırakmış. Üç dolu kadeh çekip benim canıma kastetmeye gelmiş."

[*] Metinde eylegecni şeklinde okunup bitişik yazılan kelime, Çağatay Türkçesinde bu şekilde bir kullanımın olmaması ve anlam bakımından bakıldığında da bu yapının uygun olmaması sebebiyle eylegec ney şeklinde düzeltilmiştir.

Birinci beyitte gamzenin âşığa kılıç çekerek koşması hayali bu beyitte de devam eder. Şair sevgiliyi elinde sürme gibi çektiği kılıcı ve arkasına zırh gibi saldığı saçlarıyla tasvir eder. Bu hâliyle sevgili kan dökmeye giden savaşçı gibidir. Aynı zamanda mecliste gönle neşe veren üç kadeh çekip âşığın canına kastetmeye gelmiştir. Sevgilinin elinde üç dolu kadeh olması da renk itibariyle kanı düşündürür. Beyitte geçen *canına kastetmek* deyimi birini öldürmeye hazırlanmak anlamındadır. Sevgili de kılıç gibi olan süzgün bakışı ve güzelliğiyle âşığı, âşk derdiyle öldürmeye niyetlidir. Beyitte tartmak kelimesi çekmek, içmek anlamında kullanılır. Şair sevgilinin bu hâli karşısında kendinden geçmiştir.

3. "Sevgili ahu gözünü kuyruk üzerine kuyruk kılmak için cefa dolu gurur sürmesini çekip kuyruk salar."

Klâsik Türk şiirinde göz sevgilinin en çok sözü edilen güzellik unsurlarından biridir. Sevgiliye ait olan zalimlik, nazlanmak, alay etmek, şehlalık, mahmurluk gibi bütün özellikleri üzerinde taşır. Bunun yanında sevgilinin gözü cadı, sehhâr, büyücü, mest, bimâr, kan dökücü, cellâd, fitneci, nergis, badem, ahu gibi pek çok şeye teşbih edilir (Pala, 2000:95). Beyitte iriliği ve rengi itibariyle gözleri ahuya benzetilen sevgili gözlerini daha da iri ve siyah göstermek için gözüne sürme üstüne sürme çekmiştir. Böylece âşığı yaralama özelliği daha da artmış, bakışı daha da keskinleşmiştir. Beyitte *kıymac* kelimesi tekrar edilir. Kelime Abuşka Lugati'nda *kımac* şeklinde geçmekte olup "Tatar mahbuplarının gözlerinin kuyruğu ki kaşı kuyruğu tarafına letafetle çekilmiş olana derler" (Atalay, 1970: 324) şeklinde ifade edilir. Kelime Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde şaşı göz; kaşı kuyruğu tarafına letafetle çekilmiş tatar güzellerinin gözlerinin kuyruğu (Ünlü, 2013:629-630) anlamındadır. Şair beyitte kelimeyi kıymaç şeklinde kullanarak aynı zamanda acımadan öldürmek anlamında kullanır.

4. "Siz sevgilinin bulunduğu yere varmak, kendi isteğimledir sanmayın. Bu onun büklüm büklüm olan zülfünün, benim aşk sebebiyle parça parça olan gönlümü zorla tartar gibi kendisine asması ve bağlaması sebebiyledir."

Âşığın gönlü elbette her daim sevgilinin yanında olmak ister ancak beyitte âşık, sevgilinin yanına gitmeyi istemesinin kendi iradesi ile olmadığını ifade eder. Âşık sevgiliye düşkündür ve ondan vazgeçemez, mübtela olan da artık kendi iradesini kaybetmiştir. İnsan gayr-i ihtiyari, elde olmadan yapılan işten sorumlu tutulmaz. Âşığı sevgilinin yanına ileten sevgilinin zülfüdür. Sevgilinin saçının güzelliği âşığın gönlünü perişan eder. Burada âşığı ayıplayanlara, kınayanlara da bir uyarı vardır.

5. "Nedîm, Nevâyî'nin kaleminin ruhundan çok lezzet alır. Terennüm eyleyip ney gibi ses verip nağme çeker."

Son beyitte şair "Ey Nedîm" diye kendine seslenir. Nedîm, Nevâyî'nin kaleminin ruhundan çok lezzet alır. Bu Nedîm'in Nevâyî'den etkilendiğini onun üslubunu beğendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Nedîm'in Çağatay Türkçesiyle gazel söylemesinin sebebi de budur. Nedîm böyle gazel söyledikçe ney gibi ses verip nağme çeker. Terennüm kelimesi sözlükte nağme ile şarkı söyleme, şakıma (Devellioğlu, 1998: 1084) gibi anlamlara gelmektedir. Nedîm, gazelindeki bu ahengi neyin sesine benzeterek aynı zamanda şiirinin kulağa hoş gelen ahengini vurgular.

2. Refî'-i Amîdî'nin "Tartıp" Redifli Gazeli

Refî'-i Amîdî'nin Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazel, Nedîm'in Çağatay Türkçesi ile yazdığı gazeline naziredir. Refî'-i Amîdî'nin bu gazeli Süleymaniye Kütüphanesi (Halet Efendi) 666 numaralı nüshadan alınmıştır. Nüsha 107 varak olup bu gazel 22. varaktadır. Bununla beraber Osman Fikri Sertkaya'nın "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II" adlı makalesindeki Refî'-i Amîdî başlığındaki metinden ve İbrahim Ahmet Aydemir tarafından yapılan Refî'-i Amîdî Dîvânı (Edisyon -Kritik) başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından yararlanılmıştır.

Gam-ı rûyın bile gülşenga bardım bir sadâ tartıp

Girîbân ç â k boldı gülde bülbül teg nevâ tartıp

Lebinga reşk itip haclet bile tüşgen ayaga mey

Çü kildin bezmga nahvet bile câm-ı safâ tartıp

'Aceb âhû bolur o1 közleri sehhâr-ı sayyâd teg

Atar sînemga ohlar kaslarından iki yâ tartıp

N'ola ceyb-i köngül çâk bolsa zahm-ı tîg-ı nâzından

Manga lutf itdi tîg-ı nâzını ol bî-vefâ tartıp

Nevâyî vü Nedîmâ teg Refî'â kilk-i çâlâkım

Yazar bu resme nazm akrânga ser-tâ-ser salâ tartıp

2.1. Gazelin Günümüz Türkçesiyle İfadesi

1. Sevgilinin yüzünden mahrum olmanın kederiyle inleyerek gül bahçesine gittim, nevâ makamında bülbül gibi bir sadâ çekince gül de yakaya benzeyen yaprağını bir uçtan bir uca yırttı.

Beyitte Klâsik Türk şiirinde çok yaygın kullanılan gül ile bülbül mazmunu işlenmiştir. Klâsik Türk şiirinde bülbülün güle âşık olduğu düşünülür ve bu durumuyla âşığa teşbih edilir. Âşığın bülbül olması çoğunlukla sevgilinin boyunun, güzelliğinin, yanak ve yüzünün güle ya da gül bahçesine benzetilmesine dayanır. Âşık daima sevgilinin yüzünü görmeyi diler, onu göremediğinde kederlenir. Bu yüzden gül bahçesine gidip sevgilinin o gül yüzü için bülbül gibi daima feryad eder, inler. Aslında bülbül nağmeyle öter, bu sebeple âşık nevâ makamında ses vermektedir. Nevâ makamı, Türk müziğinin basit makamlarından olup en eskilerinden biridir (Devellioğlu, 1998: 826). Âşık bülbül gibi nağme çektikçe gül de gonca hâlini bırakıp yakasını bir uçtan bir uca açmaya başlar. Gülün yakasını yırtması goncanın seher vakti düşen çiğ taneleri ile yeşil kısmının açılmasıdır. Şair burada gülün gerçekte açılmasını âşığın güzel nağmelerin duymasına bağlar ve bunu âşık için lutuf sayarak hüsn-i ta'lîl yapar. Ayrıca gülün yaprakları da parça parçadır. Gülün yaprakları beyitte gömleğe, yakaya teşbih edilir. Bülbülün gülşende ötüşü âşığın âhının benzetilenidir.

2. Sen neşe veren şaraptan içip gururla bezme geldiğin için dudağını kıskanan mey utanarak ayağa düşer.

Beyitte dudak ve mey arasında renk bakımından ilişki kurulur. Sevgilinin dudağı renk bakımından şaraba benzer, bunu kıskanan mey aynı zamanda utanarak kadehe düşer. Beyitte geçen *ayağa düşmek* deyimi her yerde bulunur olma anlamını düşündürmekle birlikte kıymetini, itibarını kaybetmek, olur olmaz kimselerin eline düşmek anlamındadır. Beyitte ise şarabın kadehe dökülmesi, sevgilinin meclise gelince şarabın itibarının azalması ve yere dökülmesi gibi pek çok anlamı düşündürecek şekilde tevriyeli kullanılmıştır. Meyin ayağa düşmesine sebep sevgilinin neşe veren şaraptan içerek meclise gelmesidir. Klâsik Türk şiirinde sevgilinin dudağı kırmızılığı sebebiyle şaraba benzetilir. Bezmin asıl unsuru şaraptır, ancak sevgili meclise geldiğinde şarabın bir hükmü kalmaz. Sevgilinin dudakları âşık için asıl arzulanandır. Bu sebeple şarap onun dudağını kıskanır. Tartmak kelimesi beyitte içmek anlamında kullanılmıştır.

3. Sevgilinin ahu gözleri büyüleyici avcı gibi olsa buna şaşılır mı? Yaya benzeyen iki kaşıyla kirpik okunu çekip sineme atar.

Kaş, göz ve gamze ile sevgilinin başlıca güzellik unsurlarıdır. Kaş yaya teşbih edildiğinde göz, gamze ve kirpik oka teşbih olunur. Kaşların yay olması durumunda sevgilinin çatık kaşlı, sert oluşu da söz konusudur. Şair beyitte sevgilinin iriliği ve rengi itibariyle ahuya benzetilen gözlerini âşığı büyüleyen bakışları dolayısıyla büyücü bir avcıya teşbih eder. Beyitte güzellik unsuru olan gözün sehhâr, büyücü, mest, kan dökücü, cellâd, ahuya benzeme gibi pek çok özelliği okura düşündürülür. Aynı zamanda kaşları yaya benzeyen sevgili kirpik oklarını âşığa atarak onun sinesini yaralayan bir avcı olarak tasavvur edilmiştir. Bu durumda âşık da sevgilinin tuzağına düşen bir av olur. Sinesinin daima yaralı oluşu bundandır.

4. O vefasız sevgili bana naz kılıcını lutf etti, gönül cebi naz kılıcının yarasıyla yırtılsa ne olur, buna şaşılır mı?

Sevgili âşığa yüz vermediği için beyitte vefasız olarak nitelendirilir. O nazlanarak âşığa naz kılıcını çekse de âşık bunu kendine lutuf sayar. Bu yüzden âşığın gönlü yaralansa da buna şaşılmaz.

Sevgili naz ve işve yaparak âşıklara ilgisiz davranır. Onun bu davranışı eziyetinden, cefasından daha öldürücüdür. Sevgilinin âşık ile hiç ilgilenmemesi ve onu yok saymasına karşılık menfi de olsa ilgi gösteren bakışlar âşık için büyük bir iltifattır. Bu yüzden kendisine ulaşılamayan sevgilinin sert ve öfkeli naz kılıcını âşık lütuf sayar. Beyitte naz soyut bir kavramken kılıç ile birlikte kullanılarak somutlaştırılmıştır.

5. Ey Refi', benim tıpkı Nevâyî ve Nedîm gibi ayağına çabuk/işlek bir kalemim var. Bu şekilde şiir yazarak benimle çağdaş olan akranlarıma söyleyişimle baştan başa ses ve yön veririm/ kılavuzluk ederim.

Beyitte kendi çağdaşı şairlere seslenen şair, onlara kendisinin Nedîm ve Nevâyî gibi gazeller yazdığını söyler. Beyitte geçen kilk-i çâlâk ifadesi çevik ve eli çabuk anlamında daha çok zihin gücü ve şairin sanatsal yaratıcılığını ifade için kullanılır. Dîvânlarda ve tezkirelerde *tab'* kavramı etrafında şairin şair olarak yaratılış özellikleri, şairlik cevheri ve yaratılıştan sahip olduğu özellikler ifade edilirken kullanılır (Çapan, 2002: 42). Bu bağlamda kilk-i çâlâk ifadesi şairin çabuk, çevik bir kalemi olması bakımından şairin yaratıcı özelliğine dair bir değerlendirmedir. Kendisini Nevâyî ve Nedîm ile bir tutan şair aynı zamanda çağdaşları arasında da söyleyişiyle önde gittiğini ifade ederek kendini över.

3. Gazellerin Karşılaştırılması

3.1. Nazım Şekli

Gazel, Klâsik Türk edebiyatında en çok kullanılan nazım şeklidir. Gazelin asıl konusu aşk ve sevgilidir. Sevgilinin güzelliği, çekiciliği, ona duyulan özlem, içki âlemleri, şarabın zevki, baharın verdiği neşe, aşkın mutluluk ve sıkıntısı gazelde sık sık işlenen konulardandır. Bunun yanında dinle ilgili düşünceler, tasavvuf, ham sofularla alay gazellerde sık sık söz konusu edilir. Bu çalışmada seçilen gazellerin konusu sevgili ve onun güzellik unsurları olan saç, gamze, göz, kaş ve kirpiğin âşığın canına kastederek ona eziyet etmesidir. "Tartıp" redifinden faydalanılarak sevgili ve ona has özellikler ince istiare, benzetmeler ve nüktelerle anlatılmıştır. Her iki şaire ait gazel de beş beyitten oluşmaktadır. Gazelde redifin yarattığı kavram birliği dışında, beyitler arasında anlam birliği bulunan gazellere yek-ahenk gazel denir (Dilçin: 1997, 117). Gazellerin ikisi de bu bağlamda yek-ahenk gazeldir.

3.2. Gazelin Âhenk Açısından İncelenmesi

Vezin, kafiye, redif, tekrarlar, ünlü ünsüz münasebetleri, paralellikler, mısra düzeni şiirin ses unsurları içinde ilk akla gelenlerdir (Horata, 2006: 402). Vezin ve kafiye aynı zamanda şiirde ritim oluşturarak şiirin kulağa hoş gelmesini sağlar.

3.2.1. Vezin

Klâsik Türk şiirinde vezin ritim kaynağıdır. Şiirin ses etkisini artırır. Nedîm'in ve Refî'-i Amîdî'nin bu gazelleri aruzun *Hezec bahr*inde yer alan *mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün* kalıbıyla yazılmıştır. Bu müsemmen kalıp *Hezec bahr*inin en çok kullanılan kalıbıdır (İpekten, 2017:170). Gazellerde, beyitlerin aruz kuralları açısından dengeli ve sağlam bir kuruluşu vardır. Her iki gazel de Türkçe kelimelerin fazlalığına rağmen aruzun uygulanması açısından oldukça başarılıdır.

Nedîm'in gazelinde *medd* yapılmamıştır. Bununla beraber 2 yerde *vasl* vardır. Bunlar; 2. beyitte *salmış arhaya,* 5. beyitte *yanglıg ün* ifadelerindedir. *İmâle* gazelde yalnızca 15 hecede görülmektedir. Bu *imâlelerin* 4'ü Farsça tamlamalardaki izafet kesresine denk getirilmiştir. Diğer *imâleler* ise Türkçe kelime ve eklerde vezin gereği yapılmıştır. Gazelde, yapılması aruz kurallarına göre kusur olan *zihâf* yoktur.

Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ise 1. beyitte çâk kelimesinde ve 2. beyitte bezmga kelimesinde olmak üzere 2 yerde medd yapılmıştır. Gazelde ulama ve zihaf bulunmazken 17 hecede *imâle* yapılmıştır. Bu *imâlelerin* 5'i Farsça tamlamalardaki izafet kesresine biri atıf vavına denk getirilmiştir. Diğer *imâleler* ise Türkçe kelime ve eklerde vezin gereği yapılmıştır.

3.2.2. Kafiye ve Redif

Redif ve kafiye klâsik şiirin vazgeçilmez unsurlarındandır, çünkü şiirde asıl konu kafiye ve redif etrafında oluşur. Sözlük anlamı arkadan gelen olan redif mısra sonlarındaki yazılışları ve anlamları aynı olan ses benzerliğinin adıdır (Dilçin, 1997:68). Özellikle kelime ya da kelime grubu düzeyindeki redifli şiirlerde redif, o şiirin bir kavram etrafında döndüğüne başka bir ifadeyle konu birliğine işaret eder (Kurnaz, 1997:265). İncelenen gazeller Klâsik Türk şiirinin genelinde olduğu gibi redifli yazılmıştır. Klâsik şiirde her şairin kendi bulduğu ve şiirine kattığı yeni kafiyeler ve redifler vardır. Her kafiye ve redif, yeni bir anlam dünyasına açılmış yol gibidir (Tanpınar, 1977:20). Bu bağlamda seçilen redif klâsik şiirde az rastlanan bir rediftir.

Gazellerde kafiye Arapça ve Farsça kelimelerdeki "–â" sesleri ile yapılmış olmakla birlikte redif Türkçe *tartıp* kelimesiyle yapılmıştır. *Tartmak* fiiline *-ıp* ekinin getirilmesiyle oluşturulan zarf fiil redif olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede tart-*mak* fiili "çekmek" anlamında olup bugün *çekmek* fiilinin anlamlarından biri olarak kullanılır. Türkçe Sözlük'te (Terâzi, kantar vb. ölçme âletleriyle) bir şeyin ağırlığını bulmak; (Bir kimseyi) ne değerde ve nasıl olduğunu anlamak için dikkatle incelemek, değer biçmek; binek hayvanlarının dizginlerini çekmek, *mecaz* bir şeyin bütün sonuçlarını düşünmek, hesap etmek anlamlarına gelmektedir (2005: 1910). Bunun yanında Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde kelimenin çekmek, çizmek, asılmak, can çekişmek, çağırtmak getirmek, ah çekmek, inlemek, darlanmak, bilmemek, tanımamak gibi anlamları vardır (Ünlü, 2013: 1084). Redifin fiil soylu Türkçe bir kelime olması yanında hareket ifade eden bir zarf fiil olması gazelin üslubuna canlılık kazandırmıştır. Redifin sesiyle anlamın bütünleşmesi de her iki şiirin değerini daha da artırmıştır.

Tablo 1. Gazellerin kafiye ve redif şeması

	Nedîm'in Gazeli	**Refî'-i Amîdî'nin Gazeli**	
Beyitler	**Kafiye**	**Kafiye**	**Redif**
1. beyit	sadâ	sadâ	tartıp
1. beyit	sürme-sâ	nevâ	tartıp
2. beyit	safâ	safâ	tartıp
3. beyit	cefâ	yâ	tartıp
4. beyit	dütâ	bî- vefâ	tartıp
5. beyit	nevâ	salâ	tartıp

Yukarıdaki tabloya göre her iki şair de kafiye yaparken sadâ, nevâ, safâ kelimelerini ortak kullanmıştır.

3.2.3. Gazellerin Ses İncelemesi

Şiir, ses düzenlemelerinde ünlü-ünsüz ilişkileri, çeşitli tekrarlar, kafiye, redif, mısra, paralellikler, vezin, ritim gibi ses araçlarından nasıl yararlanıyorsa, anlam-ses bağlantılarının dilde oluşturduğu ses değerlerinden de öyle yararlanmaktadır. Öyle ki, şiirde ses düzenlemeleri anlam yapısıyla olan bağlantısı oranında, estetik çekicilik alanını genişletir (Kortantamer 1993: 277-278). Örneğin ünlüler açısında bakıldığında *H. Zülfikar, geniş* ünlülerin şiddeti, kuvveti, yoğunluğu, kalınlığı, büyüklüğü ve zengin katılmaları; *dar* ünlülerin ise bu özelliklerin daha zayıf oluşunu temsil ettiğini belirtir (1995: 27). Bunun yanında *Osman Horata*, ünsüzlerin hâkim olduğu şiirlerin hareketli, akıcı; ünlülerin çoğunlukta olduğu şiirlerin ise daha durağan bir yapıya sahip olduğunu, ünlü ve ünsüzlerin eşit sayıda olduğu şiirlerde ise bu nitelikler arasında bir denge ve birinden diğerine bir geçiş olduğunu ifade eder (2006: 405).

Nedîm'in de Refî'-i Amîdî'nin de gazelinde sedalı ünsüzlerin hâkim olduğu görülür. Her iki gazelde de en çok kullanılan ünsüzler *n, r ve t* ünsüzleridir. Bunlar iki gazele de akıcılık kazandırmaktadır. Ünlüler açısından değerlendirildiğin de gazellerin her ikisinde de kalın ünlülerin hâkim olduğu bunlar içinde *a* ve *ı* ünlülerinin çok kullanıldığı görülür.

3.2.4. Ses ve Söz Tekrarları

Nedîm'in gazelinde ünlü ve ünsüzlerin beyitlerin anlamıyla uyuşan bir dağılım içinde bulunması, şiirin ses açısından dengeli yapısının sonucudur. Gazelin tamamında "a/â" ünlüsünden 50, "ı" ünlüsünden 35, "e" ünlüsünden 23, "i/î" ünlüsünden 30, "n" ünsüzünden 26, "r" ünsüzünden 25, "t" ünsüzünden 25 adet bulunmaktadır. Refî'-i Amîdî'nin gazelinde de "a/â" ünlüsünden 59, "ı" ünlüsünden 22, "e" ünlüsünden 29, "i/î" ünlüsünden 26, "n" ünsüzünden 23, "r" ünsüzünden 23, "t" ünsüzünden 25 adet bulunmaktadır. Her iki gazelde de en çok kullanılan sesler nerdeyse birbiriyle aynı sayıdadır. Bu seslerden "a/â" ünlüsü ile "t" ve "r" ünsüzlerinin gazelde çok kullanılmış olması, gazelin *redif* kelimesinin sesleri olmalarına bağlanabilir.

Aşağıdaki ilk beyitte *kıymac* kelimesi tekrar edilerek âhenk sağlanmıştır. Birinci beytin ilk mısraında "k" sesi aliterasyon sağlar. Ayrıca her iki beyitte de "â / a" sesi tekrar edilerek asonans yapılmıştır.

O şol **â**hû közin kılm**a**g için **kıymac** üze **kıymac**

S**al**a**r** dünb**â**le n**a**hvet sürmesin ol pür cef**â** t**a**rtıp (G 10/ 3 Nedîm)

Nev**â**yî vü Nedîm**â** teg Refî'**â** kilk-i ç**â**l**â**kım

Y**az**a**r** bu resme n**a**zm **a**kr**â**ng**a** ser-t**â**-ser sal**â** t**a**rtıp (5.b. Refî'-i Amîdî)

3.3. Gazelin Söz Diziminin İncelenmesi

3.3.1. Kelime Çeşitleri ve Yapıları

Nedîm'in gazelinde toplam 18 Farsça, 11 Arapça ve 46 Türkçe toplam 75 kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin 34 gibi büyük çoğunluğu *isim*, 16'sı *fiil*, 12'si *sıfat*, 2'si *zamir*, 7'si *zarf*, 4'ü *edat*tır. Arapça ve Farsça isimler neredeyse eşitken Türkçe isimlerin sayısı 8'dir. Bununla beraber, fiillerin ve zamirlerin tamamı Türkçedir. Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ise toplam 26 Farsça, 17 Arapça ve 35 Türkçe toplam 75 kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin 51 gibi büyük çoğunluğu *isim*, 17'si *fiil*, 8'i *sıfat*, 2'si *zamir*, 2'si *zarf*, 7'si edat ve biri bağlaçtır. Türkçeye bir anlatım gücü ve kıvraklığı kazandıran, anlatılacakları kısa yoldan aktarmayı sağlayan özelliklerden biri de Türkçedeki eylemsilerin varlığı ve sık sık kullanılmasıdır (Bayraktar, 2004: 3). Hareketleri karşıladıkları için gazellerde kullanılan zarf fiiller, fiil içinde değerlendirilmiştir. Fiil soylu kelimelerin fazla olmasında redifin

zarf fiil olmasının etkisi oldukça fazladır. İsim ve isim soylu sözcükler fiillere göre daha çok kullanılsa da fiil kullanımının yer ve fonksiyonellik açısından etkili olması, şiirlerde Arapça, Farsça kelimelerle Türkçe kelimeler arasında denklik hissi yaratır. Her iki gazelde de sıfatların az oluşu tavsifi değil tarifi bir üslûbun kullanıldığını gösterir.

3.3.2. Tamlama Çeşitleri ve Yapıları

Nedîm'in gazelinde Farsça dilbilgisi kurallarına göre yapılmış *tîğ-i sürme-sâ, câm-ı safâ,* zülf-i dütâ şeklinde üç tamlama bulunurken Refî'-i Amîdî'nin gazelinde *gam-ı rûy, câm-ı safâ, sehhâr-ı sayyâd, ceyb-i köngül, kilk-i çâlâk* ve üç kelimeden oluşan bir de *zahm-ı tîğ-i nâz,* tamlamaları bulunmaktadır. Bunun yanında Nedîm'in gazelinde *üç toluk, âhû göz;* Refî'-i Amîdî'nin gazelinde *iki yâ, bu resm* şeklinde iki de Türkçe sıfat tamlaması kullanılmıştır. Nedîm'in gazelinde *cana kastetmek* deyimi Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ise *ayağa düşmek* deyimi kullanılmıştır. Tamlamalar yardımıyla anlam yoğunlaştırılmış, az sözle çok mana ifade edilmeye çalışılmıştır.

3.3.3. Cümle Çeşitleri ve Yapıları

Nedîm'in de Refî'-i Amîdî'nin de gazelleri Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Nedîm'in gazelinde 7, Refî'-i Amîdî'nin gazelinde toplam 8 cümle bulunmaktadır. Her iki gazelde de cümlelerin tamamı yüklemin türüne göre fiil cümlesidir.

Gazelleri oluşturan cümlelerin hepsi yüklemin yerine göre devrik cümledir. Nedîm'in gazelinde anlamca 6 olumlu cümle, bir olumsuz cümle vardır. Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ise anlamca 7 olumlu cümle, bir soru cümlesi bulunmaktadır.

Nedîm'in gazelindeki cümlelerin tamamı yapı bakımından basit cümledir. Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ise 7 basit cümle, bir şart cümlesi vardır.

Nedîm'in gazelindeki cümlelerden ikisi görülen geçmiş zaman teklik 1. ve 3. şahıs; iki cümle, geniş zaman teklik 3. şahsında, iki cümle öğrenilen geçmiş zaman teklik 3. şahsında bildirilmiştir. Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ise üç cümle görülen geçmiş zaman teklik 1., 2. ve 3. şahsında; iki cümle, geniş zaman teklik 3. şahsında bildirilmiştir.

3.4. Edebî Sanatlar

Nedîm gazelde daha çok teşbih, teşhis ve istiare sanatlarını kullanır. Gazelde sevgilinin güzellik unsurları olan gamze ve saç kişileştirilerek bunların âşığa ettiği eziyetler anlatılır. Âşık sevgilinin bulunduğu yere gidip ağlamak istemiş ancak sevgilinin gamzesi sürme gibi kılıç çekip âşığa izin vermemiştir. 1. beyitte gamze kılıca, 2. beyitte saç zırha, 3. beyitte sevgilinin gözü ahuya, 5. beyitte de kalem neye teşbih edilmiştir. Bunun yanında kelimelerin çağrışım dünyasından da yararlanarak beyitlerde anlam derinliği oluşturur.

Refî'-i Amîdî de gazelinde daha çok teşbih, teşhis ve istiare sanatlarını kullanır. 1. beyitte âşığın âh etmesi bülbüle, sevgilinin yüzü güle teşbih edilir. Ayrıca gül, yakasını yırtarak açılması sebebiyle kişileştirilmiştir. 2. beyitte mey sevgilinin dudağını kıskanması ve utanması bakımından kişileştirilir, ayrıca beyitte ayak kelimesi hem gerçek anlamda hem de kadeh anlamıyla tevriyeli kullanılır. 3. beyitte sevgilinin gözleri hem ahuya hem de âşığı avlayan avcıya teşbih edilirken kaşları yaya, kirpiği de oka teşbih edilir. Ayrıca beyitte kaş, göz, yay, ok ve sayyâd kelimeleri arasında tenasüp vardır. 4. Beyitte sevgilinin nazı kılıca, âşığın gönlü de gömleğe teşbih edilir. Şair "n'ola" diye sorarak ayrıca istifham yapar. 5. Beyitte şair kendi şair yaratıcılığını Nedîm ve Nevâyî'ye benzetir.

3.5. Gazelin Anlatım Plânı

Tablo 2. Nedîm'in "Tartıp" redifli gazelinin anlatım plânı

Beyitler	Gönderici (Anlatıcı)	Özne	Bildiri (İleti)	Nesne	Alıcı
1. Beyit	Âşık / Şair	Ben / O	Bir sadâ çekip, sevgilinin köyüne vararak ağlamak istedim. O gamze, sürme gibi kılıcı çekip bana doğru koştu.	-	Okuyucu/ Dinleyici
2. Beyit	Âşık / Şair	O	Eline kılıcını alıp, saç zırhını arkaya bırakmış. Üç dolu kadeh çekip benim canıma kastetmeye gelmiş.	-	Okuyucu/ Dinleyici
3. Beyit	Âşık / Şair	O	Sevgili ahu gözünü kuyruk üzerine kuyruk kılmak için cefa dolu gurur sürmesini çekip kuyruk salar.	Ahu göz	Okuyucu/ Dinleyici
4. Beyit	Âşık / Şair	Siz/ O	Siz sevgilinin bulunduğu yere varmak, kendi isteğimledir sanmayın. Bu onun büklüm büklüm olan zülfünün, benim aşk sebebiyle parça parça olan gönlümü zorla tartar gibi kendisine asması ve bağlaması sebebiyledir.	-	Okuyucu/ Dinleyici
5. Beyit	Âşık / Şair	O	Nedîm, Nevâyî'nin kaleminin ruhundan çok lezzet alır. Terennüm eyleyip ney gibi ses verip nağme çeker.	-	Nedîm

Gazelin tamamında sevgilinin güzellik unsurları olan saçı, ahu gözü, gamzesi, kirpiği kişileştirilerek bunların âşığın canına kastettiği anlatılmıştır. Bu bağlamda anlatıcı konumunda âşık, alıcı konumunda okuyucu/ dinleyici vardır. Gazelde *tart-* redifi etrafında anlam bütünlüğü oluşturulur.

Âşık sevgilinin bulunduğu yere gidip ağlamak ister ancak sevgilinin gamzesi sürme gibi kılıç çekip âşığa izin vermez. Sevgili kılıcını eline almış, saç zırhını da arkaya salmış, eline üç dolu kadeh alarak âşığın canına kastetmeye gelmiştir. Dahası sevgili bununla kalmaz gözüne kuyruklu sürme çekerek de âşığa yine eziyet eder. Beyitte *kıymac* kelimesi sürme anlamıyla kullanılırken Nedîm kelimenin ses benzerliğinden yararlanarak cana kıymak, öldürmek anlamını da okura düşündürür. Aslında sevgilinin yanına gitmek âşığın kendi isteği ile değildir, ancak sevgilinin kıvrım kıvrım olmuş saçı âşığı kendine çeker. Son beyitte Nedîm, gazeli Çağatayca söylemesinin sebebini açıklar. Nevâî'nin kaleminden lezzet aldığı için böyle yazdığını ifade eder. Nedîm, Nevâî gibi yazması, onu tekrar etmesi ile 15. yüzyılın sesini kendi döneminde duyurmuş olur (Karadavut, 2022: 496).

Tablo 3. Refî'-i Amîdî'nin "Tartıp" redifli gazelinin anlatım plânı

Beyitler	Gönderici (Anlatıcı)	Özne	Bildiri (İleti)	Nesne	Alıcı
1. Beyit	Âşık / Şair	Ben / O	Sevgilinin yüzünden mahrum olmanın kederiyle inleyerek gül bahçesine gittim, nevâ makamında bülbül gibi bir sadâ çekince gül de yakaya benzeyen yaprağını yırttı.	gül	Okuyucu/ Dinleyici
2. Beyit	Âşık / Şair	O	Sen sefa veren şaraptan içip gururla bezme geldiğin için dudağını kıskanan mey utanarak ayağa düşer.	-	Okuyucu/ Dinleyici
3. Beyit	Âşık / Şair	O	Sevgilinin ahu gözleri büyüleyici avcı gibi olsa şaşılır mı? Yay gibi kaşlarıyla kirpik okunu çekip sineme atar.	ahu göz	Okuyucu/ Dinleyici
4. Beyit	Âşık / Şair	O	O vefasız sevgili bana naz kılıcını lutf etti, gönül cebi naz kılıcının yarasıyla yırtılsa ne olur, buna şaşılır mı?	-	Okuyucu/ Dinleyici
5. Beyit	Âşık / Şair	O	Ey Refî', benim Nevâyî ve Nedîm gibi işlek bir kalemim var. Bu şekilde şiir yazarak benimle çağdaş olan akranlarıma söyleyişimle baştan başa kılavuzluk ederim.	-	Refî'

Refî'-i Amîdî'nin gazeli de nazire olması sebebiyle konu bakımından Nedîm'in gazeline benzer. Gazelin tamamında sevgilinin güzellik unsurları olan nazı, ahu gözü, gamzesi, kirpiği kişileştirilerek bunların âşığın canına kastettiği anlatılmıştır. Bunun yanında sevgilinin diğer güzellik unsurları olan yüzü ve dudağı da beyitlerde işlenmiştir. Gazelde anlatıcı konumunda âşık, alıcı konumunda okuyucu/ dinleyici vardır. Her iki gazelde de redif etrafında anlam bütünlüğü oluşturulur, bununla beraber *tart-* fiilinin bütün anlamları okura iletilir.

Âşık sevgilinin yüzünü görememenin kederiyle gül bahçesine gidip orada bülbül gibi inler. Sevgili bezme gelince mey onun dudağını kıskanarak utanıp ayağa düşer. Sevgilinin ahu gözleri gerek büyüleyici bakışıyla gerek yaya benzeyen kaşlarıyla kirpik okunu çekip avcı gibi âşığı avlar. Sadece bununla kalmaz naz kılıcıyla da âşığın gönlünü yaralamaya devam eder, ancak âşık bütün bu cefaları sevgiliden bir lütuf olarak görür. Son beyitte Refî', kendi söyleminin Nevâyî ve Nedîm gibi olduğunu ifade eder. O bu şekilde şiir yazarak kendi çağdaşlarına da yol göstermektedir.

Sonuç

Nedîm ve Refî'-i Amîdî 18. yüzyılda Osmanlı Türkçesi yanında Çağatay Türkçesiyle de şiirler yazmıştır. Nedîm, Nevâî gibi yazarak onu tekrar etmesi ile 15. yüzyılın sesini kendi döneminde duyurmuş olur. Bu gazel, Ali Şir Nevâyî tesirinin Nedîm'de sürmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Refî' ise kendi söyleminin Nevâyî ve Nedîm gibi olduğunu ifade eder. Nedîm'in üslûbunu örnek almasının yanında 18. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay Türkçesi ile şiir yazma geleneğini devam ettiren şairlerdendir.

Klâsik Türk şiiri geleneğin belirlediği estetik kurallar içinde konunun, mazmunların ve motiflerin şairler tarafından nasıl söylendiği önemlidir. Nedîm ve Refî'-i Amîdî'nin Çağatay Türkçesiyle söyledikleri *tartıp* redifli gazeller nazire geleneği bağlamında incelendiğinde kullandıkları malzemenin aynılığına rağmen bu iki şairi birbirinden ayıran birtakım üslup farklılıkları olduğu görülür. Her iki gazel de aynı redif ve ölçü ile yazılmıştır. İki şiir arasında kompozisyon gerek ses gerek anlam bakımından hemen hemen aynıdır. Bu bağlamda Refî'nin yazdığı nazire zemin şiirle uyum içindedir. Her iki gazel de yek-ahenk gazeldir. Konu bütünlüğü kafiye ve redif üzerinden sağlanmıştır. Redifin hareket ifade eden fiil soylu Türkçe bir kelime olması gazellerin üslubuna canlılık kazandırmıştır.

Her iki şair de konuşma dilinde kullanılan kelimelerden yararlanarak vezin ve sesler dışında söze dayalı bir ritim oluşturmuştur. Gazellerde isim kullanımı fazladır, ancak redifin fiil soylu bir kelime olması ve fiil kullanımının yer ve fonksiyonellik açısından etkili olması, şiirlerde fiilleri daha etkili hâle getirir. Gazellerde kullanılan kelimeler Arapça, Farsça ağırlıklı olmasına rağmen 18. yüzyılda bunların günlük konuşma dilinde yer alan kelimeler olması dolayısıyla iki şair de özünde sade bir dil kullanmıştır. Nedîm'in gazelinde yıgla-, mining, kıymac, birletür, iltürüp, eylekeç, yanglıg gibi kelimeler ve datif olarak –ga/-ge eki, akkuzatif eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra –nı/-ni kullanımı Çağatay Türkçesi özelliklerine hastır. Refî'-i Amîdî'nin gazelinde de ekler aynı şekilde kullanılır.

Her iki şair de Farsça tamlamalar ve birleşik sıfatlar kullansa da bunlar şiirde yoğun değildir. Tamlamalar genellikle iki kelimeden oluşmuştur.

Cümle yapısı bakımından Nedîm de Refî'-i Amîdî de redifin fiil olması sebebiyle daha çok fiil cümleleri kullanır, ancak bu cümlelerin tamamı devrik cümledir. Şiirde fiil cümlelerinin varlığı olay ve hareketin ön planda olduğunu gösterir, dolayısıyla her iki şiir de dinamiktir. Nedîm daha kısa cümleler kullanır, bu da şiirde kısa ve özlü bir anlatım sağlar.

Nedîm Türkçede pek çok anlam katmanına sahip olan "tart-" fiili üzerinden gazelin anlam dünyasını genişletir. Şiirde kullanılan kelimelerin birincil anlamlarından yola çıkılarak yapılan tasnifte gazelin ağırlıklı olarak sevgili ve onun güzellik unsurları olan göz, kaş, kirpik, gamze üzerine örüldüğü

gözlemlenir. Nedîm, kelimeleri seçerken mazmunların arkasına sığınmadan doğrudan söylemiş, bu yüzden şiiri edebî sanatlara boğmamıştır.

Refî'-i Amîdî'nin gazelinde ilk üç beyit yüklendiği fonksiyon açısından bakıldığında Nedîm'in gazeliyle anlam bakımından paraleldir ancak dil ve üslup açısından farklıdır. Mazmunlar ve diğer kelime kadrosundaki ortaklık, teşbih, teşhis gibi edebî sanatlar içerik yönünden birlikteliğin göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak 15. yüzyılda Nevâyî ile klâsikleşen Çağatay Türkçesi Klâsik Türk şiiri geleneği içinde 19. yüzyıla kadar pek çok şairin eserinde şiir dili olarak kullanılır. Nedîm 18. yüzyılda gelenekten kopmadan şiir dilini gündelik hayata yakınlaştırıp üslubuyla bu yüzyıla damgasını vururken Çağatay Türkçesiyle de Nevâyî'yi aratmayacak güçte şiir söyleyebildiğini göstermek ister. Bu gazel, Ali Şir Nevâyî tesirinin diğer şairlerde olduğu gibi Nedîm'de de sürmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Refî'-i Amîdî ise Nedîm'in takipçisi olarak kendi üslûbunu zenginleştirirken 18. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay Türkçesi ile şiir söyleme geleneğini devam ettirir. Nedîm'i geçemese de Nedîm gibi şiir yazmaya çalıştığını ve bunda da başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Akkuş, M. (2002). "Tarihi ve Edebi Bir Kişilik Olarak Nevâî (Herat 1441-1501) ve Nevâî'nin Eserlerinde İnsan Problemi" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı 19, Erzurum, s.128-129.

Atalay, B. (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aydemir, İ. A. (1989) Refî'-i Amîdî Dîvânı (Edisyon -Kritik), (Yayımlanmamış YL Tez).

Uludağ Üniversitesi, Balıkesir.

Banarlı, N.S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Târihi Destanlar Devrinden Zamânımıza Kadar*. C.1, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi Yayınları.

Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Boztepe, H. N. (1338-1340). *Nedîm Dîvânı.* İstanbul: İkdam Matbaası.

Çapan, P. (2002) "Zâtî Dîvânında Edebî Tenkid ve Değerlendirmeler", *Muğla Üniv., Sos. Bil. Ens. Dergisi 10. Yıl Özel Sayısı*, S.8, s.11-48.

(2005). *Tezkire-i Safâyî/Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr (İnceleme-Metin-İndeks)*, Ankara: AKM Bşk. Yayınları.

Devellioğlu, F. (1990). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann, J. (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan K. (2011), "Çağatay Edebiyatı", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 564-718.

Horata, O. (2002). "Necâtî Bey'den Bâkî'ye Döne Döne", *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

İpekten, H. (2017). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karadavut, N. (2022) Nedîm Dîvânı Üzerine Dilbilimsel Bir İnceleme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Kortantamer, T. (1993). "Türk Şiirinde Ses Konusunda ve Ses Gelişmesinin Devamlılığı Üzerine Genel Bazı Düşünceler I, *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Ankara: Akçağ Yay., s. 277-278.

Köksal, F. (2006). *Sana Benzer Güzel Olmaz, Dîvân Şiirinde Nazire.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Köprülü, M. F. (1993). "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi,* C.3, İstanbul: MEB Yayınları, s. 270-323.

Kurnaz, C. (1996). *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tahlili.* Ankara: MEB Yayınları.

Kurnaz, C (1997). "Dîvân Şiirinde Belge Redifler", *Divan Edebiyatı Yazıları,* Ankara.

Kurnaz, C (2003) "Osmanlı Şair Okulu", *Türklük Bilgisi Araştırmaları.* 27/II, s. 403-420.

Levend, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Macit, M. (2017). Nedîm Dîvânı. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap). https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0 (Erişim tarihi, 20. 08. 2022).

Mazıoğlu, H. (2012). *Nedîm'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Mermer, A. (2006). *Divan Edebiyatı Antolojisi*, (*M. Fuad Köprülü*), Ankara: Akçağ Yayınları.

Pala, İ. (2000). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Refî' Amîdî Dîvânı. Süleymaniye Kütüphanesi (Halet Efendi), No: 666.

Sertkaya, O. F. (1970). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I", S. XVIII, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* İstanbul, s. 133-138.)

Sertkaya, O. F. (1971). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II", , S. XIX, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* İstanbul, s. 171-184.

Sertkaya, O. F. (1977). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV", S. XXII, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* İstanbul, s. 169-189.

Sertkaya, O. F. (2004). "Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler", *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 129-140.

Tanpınar, A. H. (1977). "Nedîm'e Dair Bazı Düşünceler", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tansel, F.A. (1993). "Nedîm", *İslam Ansiklopedisi,* C.9, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK Yayınları.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erendiz Atasü'nün "Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse" Adlı Öyküsünden Hareketle Toplumsal Bir Kimlik Olan Erkeklik Kavramı

Nurefşan GÜLEN [*]

Özet

Türk edebiyatında kadın temasını işleyen yazarlarımızdan biri olan Erendiz Atasü, eserlerinde kadınları ön plana almış ve kadınların sosyal hayattaki yerini konu edinmiştir. Yazarın, *Dullara Yas Yakışır* adlı kitabında yer alan "Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse" adlı öyküsü kadınların sosyal hayattaki konumunu ve erkeklerin bu konum üzerindeki etkisini gözler önüne sermesi bakımından ilgi çekicidir. Öyküde bir erkek ve kadın üzerinden toplumun genel bir sorunu olan kadın erkek arasındaki eşitsizliğe, erkeklerin yaşamın her alanında iktidar ve otorite merkezi olduklarına vurgu yapılmaktadır. Pek çok farklı kültürde olduğu gibi kültürümüzde de erkek kelimesi; gücü ve iradesi olan, kadınlar üzerinde hâkimiyet kuran varlıklar olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda erkek kelimesinin anlamı ve kelimenin köken bilgisi önem arz etmektedir. Yapılan çalışmada erkeklik kavramının toplumumuzdaki algılanış biçimi ile sözcük anlamı karşılaştırılarak erkekliğin anlamsal boyutu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelime: *Türk Edebiyatı, Türkçe, Erkek, Kültür*

Giriş

Türk dilinin bilinen ve yazı ile takip edilebilen en eski dönemi, Orhun Abideleri'ne kadar dayanmaktadır. Dilin kökeninin bu kadar eski zaman dilimine dayanıyor olması yapı ve içerik itibariyle uzun yıllar boyunca yaşayıp gelişen zengin bir dil olma özelliğini de beraberinde getirmektedir. Günümüze kadar pek çok kelime zaman zaman değişime uğrayarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bunlardan biri de çalışmamıza da konu edilecek olan "erkek" kelimesidir. Çalışmamızda erkek sözcüğünün köken bilgisi ve anlamsal boyutu açıklanacak ardından Erendiz Atasü'nün "Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse" adlı öyküsünden hareketle erkekliğin toplumsal boyutu tartışılacaktır.

Erkek sözcüğünün bilinen en eski kullanımı Eski Türkçe dönemine uzanmaktadır. Eski Türkçe döneminde erkek sözcüğü için "*er*" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir:

"er atım yok üçün yėti aşnukı ėşim taşuru tikti"(Erkeklik adım olmadığı için yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp diktiler) (Hemçik Çırgakı / 2) (Doğan, 2019: 530). Talat Tekin, Orhon Yazıtları adlı kitabının sözlük bölümünde "*er*" kelimesinin er, erkek, asker, adam anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Köl Tigin Yazıtı'nda "*Kangım Kağan yiti yeğ [ir]mi erin taşıkmış*" (Babam Hakan on yedi adamla başkaldırmış) ifadesi yer almaktadır (Tekin, 1998: 40,41).

Yenisey Yazıtları'nda da erkek kelimesine rastlanmakta; "*er erdemim unamaz* [Erkeklik kahramanlığımı onaylamaz (?)]" (Uyuk-Oorzak II (E 109), 4) / "*er erdemi tokuz ogadmadım* [Erkeklik kahramanlığımı dokuz (kez) elde edemedim (imkân bulamadım)]" (Tuva D (E 51), 2) / "*er atımga? erim e kunçum a bökmedim* (Erkeklik adıma, askerime, eşime doymadım.)" (Tugutüp I (E 120), 1) gibi ifadeler yer almaktadır (Yıldırım, 2019: 1737,1739,1740).

Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde erkek kelimesinin "*ärkäk*" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca erkek kelimesini çağrıştıran başka kelimeler de yer almaktadır; är kelimesi "*erkek kimse, efendi, bey, şehzade, zevç, koca*", ärk kelimesi "*erk, güç, kuvvet*", ärän kelimesi ise "*yiğit, asil, kimse, kahraman, asaletli, er, eren, erkek*" anlamlarına gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 73-74). Kelimelerin anlamlarına bakıldığında erkek ifadesinin her zamana güç, asalet ve hüküm süren varlıklara verilen bir ad olduğu anlaşılmaktadır. Uygur metinlerinde ayrıca erkek gücü için "*erkek erklig*" şeklinde bir ifade de kullanılmaktadır. *"ol kunçuy ölgeysükte tişi etözin kodup erkek erkligig*

[*]Yüksek Lisans Öğrencisi, ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, nurefsangulen98@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0229-6680.

bulup tapıp turkaru uzatı t(e)ŋrili yalaŋuklınıŋ arasınta tugup anda basa sekiz tümen tört miŋ kata çakravart han bolup. O prenses öldüğünde kadın vücudunu bırakıp erkek gücünü bulup daima tanrı ve insanların arasında doğarak sonra dört bin defa Cakravartī han olacak" (Sarıhan, 2019: 143).

Eski Anadolu Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut Hikâyeleri'nde de erkek kelimesine sıkça rastlanmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde erkek kelimesi için "*er*" (er, adam, kişi, yiğit, erkek, koca), "*eren*" (eren, er, yiğit, kahraman), "*erlik*" (erlik, erkeklik, yiğitlik) gibi kelimelerin kullanıldığı ve genellikle kelimenin yiğitlik şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir (Ergin, 1991: 105,106,107).

Şemsettin Sâmi'nın Kamûs-ı Türkî adlı Türkçe sözlüğünde er kelimesinin "*erkek, buluğa ermiş insan, mert, koca, zevç,*" anlamlarına geldiği görülmektedir. Kamûs-ı Türkî'de erkek kelimesi ise "*insan ve hayvanın iki cinsinden birincisine mensup olanı, doğurtmak ve peder olmak hassa ve kuvveti haiz olanı, güçlü, kuvvetli, sert, kolay eğilip bükülmez, koca*" anlamlarını taşımaktadır (Sâmi, 2016: 86,90)

Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe sözlüğünde ise (https://sozluk.gov.tr/) er kelimesi "*erkek, işini iyi bilen, yetenekli kimse, kahraman, yiğit, rütbesiz asker, nefer*", erkek kelimesi ise "*yetişkin adam, bay, er kişi, insan, hayvan ve bitkilerin dişiyi dölleyecek cinsten olanı, koca, sözüne güvenilir, mert, sert, kolay eğilip bükülmez*" anlamlarını karşılamaktadır. Ayrıca erkek kelimesi üzerinden bazı atasözü ve deyimler, kalıp yapılar oluşturulmuştur. Örneğin "*erkek gibi*" deyimi erkeğe yakışır, erkeğe benzer anlamına gelmekte, "*erkeklik taslamak*" deyimi kendini erkek gibi göstermek, erkekçe davranışta bulunmak, kabadayıca davranmak anlamına gelmekte, "*erkekliğine yedirememek*" deyimi ise mertliğe, yiğitliğe yakıştıramamak anlamında kullanılmaktadır. "*Erkek koyun kasap dükkânına* yakışır" atasözü ise miskin erkek, yaşamaya layık değildir anlamında kullanılmakta, "*erkeklik öldü mü*" atasözü haksızlığa karşı koymayı, mertlik göstermeyi anlatmakta, "*erkeklik sende kalsın*" atasözü ise karşısındakinin yakışıksız davranışına uyup da tatsızlık çıkarmamak gerektiğini ifade etmektedir.

Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer alan deyim, atasözü ve kalıplaşmış sözlere kimi zaman olumsuz mesaj yüklendiği cinsiyet ayrımcılığına, aşağılamaya, değersizleştirmeye, kimliksiz, kişiliksiz kılmaya yol açtığı gözlenmektedir. Kerime Üstünova, *Şiddet İçeren Söz Varlığının İletişimdeki Durumu* başlıklı çalışmasında olumsuz mesaj yüklü söz varlığının verdiği zararın tahmin edilemeyecek boyutlarda olduğunu; bu tür söz varlığının topluma huzur, barış getirmesinin, olumlu yönde örnek olmasının beklenemeyeceğini bildirir; toplumu olumsuz yönde etkileyen bu söz varlığının, buna bağlı olarak bakış açısının değişmesine eril dilin izin vermediğini belirtir (Üstünova, 2022: 268-269). Sevda Alankuş da eril dilin, zihniyet örgüsünün değişmesine engel olduğu gibi kadının kimlik kurabilmesinin önündeki en büyük engel olduğunu; hatta kadını aşağılamayan, nesneleştirmeyen, kendisine atfedilen ikincil statüyü üretmeyen bir söylem geliştirebilmenin önünü tıkadığını, izin vermediğini ileri sürer (Alankuş, 2008: 48). Türk dili, dilbilgisi açısından değerlendirildiğinde cinsiyetçi bir dil olmadığı görülür fakat bazı kelimeler üzerinden cinsiyet ayrımı yapılmakta, kavramlar ve durumlar cinsiyet üzerinden anlatılmaktadır. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi erkek sözcüğü yeryüzünde var olan iki cinsten üstün olan, güç, kuvvet, sertlik, yiğitlik, kahramanlık, asalet, cesaret, hâkimiyet gibi kavramları ifade etmektedir. Hayatın her alanında gücü, otoriteyi elinde bulundurma, üstün olma özelliği erkek için geçerlidir. Dolayısıyla erkek kelimesi adı altında söz edilen şeyler toplum nezdinde geniş sınırlara sahiptir. Buna karşın kadın sözcüğü ise toplumumuzda erkek egemenliği altında olan, erkeklere nazaran arka plana atılmış ikinci cinsi ifade etmektedir ve sınırları erkek sözcüğü ile karşılaştırıldığında daha dar bir alanı kapsamaktadır. Kültürel farklılıklara göre çeşitlenen eril dilin dilsel şiddeti beslediği çeşitli çalışmalarda vurgulanmıştır. Çoğunlukla erkeğin egemen alanlardan biri olan futbol da şiddet dilinin yoğun kullanıldığı alanlardandır. Küfür, hakaret, çirkin söz ağırlıklı, estetik değerlerden yoksun futbol dili, erkeğin erkeğe yaptığı şiddeti gözler önüne sermektedir (Üstünova, 2022: 270). Sevda Alankuş,

Dilin Erilliği ve Kıbrıslı Türk Basınının Söylemi Üzerine Notlar başlıklı çalışmasında Kıbrıs'ta barışın önündeki en önemli engeli eril dilin oluşturduğunu ileri sürer (Alankuş, 2008: 46).

1. Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse

Erendiz Atasü'nün Dullara Yas Yakışır adlı kitabında yer alan Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse adlı öykünün kaynağı Puccini'nin "Madam Butterfly" adlı operasıdır. Erendiz Atasü, bu operadan hareketle öyküyü yazmış fakat operanın sonunu yeniden kurgulayarak bir kadının âşık olduğu erkek uğruna ölmesinden ziyade benliğini kaybederek ölmesini uygun görmüştür. "*Erendiz Atasü Dullara Yas Yakışır (1998) öykü kitabı içindeki "Butterfly Ölmeyi Reddederse" adlı öyküsünde, Puccini'nin "Madam Butterfly" operasının öyküsünü yeniden yazarak, kadın kimliği etrafında oluşan bir mit'i yıkar ve kadın nedir? sorusuna cevap ararken Butterfly'ı kahramanca bir intiharla sahneden çekerek, onu tragedya kahramanlarının mertebesine çıkarır*" (Menteşe, 2011: 7).

Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse adlı öykü iki genç insan üzerinden kurgulanmıştır. Öykü, yakışıklı bir Amerikan subayı ile güzel bir Japon geyşa arasında geçen bir aşkı konu edinmekte ve bu aşkın çevresinde yaşananları anlatmaktadır: 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Amerika, tüm dünyaya güç gösterisinde bulunmak için Japonya'ya donanma gönderir. Bu donanmada genç ve yakışıklı bir teğmen olan Pinkerton'da yer almaktadır. Teğmen Pinkerton karaya ayak basınca diğer askerler gibi yerli bir kıza âşık olur. Pinkerton'un âşık olduğu kız asil bir Japon geyşa olan Çoi Çoi San'dır. Çoi Çoi San'da genç teğmene âşık olur. Pinkerton, Çoi Çoi San'a "Butterfly" yani kelebek adını verir. Kız bu ismi çok beğenir ve bu ismi kullanmaya başlar. Bir yaz gecesi Nagazaki'de Çoi Çoi San ve Pinkerton birlikte olurlar. Yerli halk, geleneklere karşı çıktığı için Çoi Çoi San'a çok kızar. Fakat Butterfly hiçbir şeyi umursamaz çünkü aşkına olan inancı tamdır ve tek hayali Madam Pinkerton olabilmektir. Pinkerton'un yurduna dönme zamanı gelince Madam Butterfly derin bir kedere boğulur. Üstelik ondan bir oğlu olmuştur. Butterfly Pinkerton'un geri döneceği günü umutla bekler. Oysa genç adamın ülkesinde yasal bir eşi vardır ve Butterfly bu durumdan habersizdir. Pinkerton oğlunun olduğunu öğrenir ve bir gün oğlunu almak için eşi Madam Pinkerton ile Japonya'ya geri gelir. Madam Butterfly çocuğu onlara verir ve sonra intihar eder. Yıllar sonra Madam Butterfly rol aldığı söylencede bu kararından vazgeçer ve aşk için intihar etmek istemediğini söyler. Amerikan bayrağını yırtar ve acı çekenin kadınlar olması fikrine karşı çıkar. Bu davranışı sebebiyle tutuklanır ve akıl hastanesine yatırılır. Madam Butterfly bu hücrede kendini bulmaya çalışır fakat bunu başaramaz. Sonunda bu acıya katlanamaz ve yargıçlardan af dileyerek söylenceye dönmeye karar verir. Ama artık aşk acısı için ölmenin anlamsız olduğunu düşünerek kendini yitirdiği için harakiri yapmaya karar verir ve babasından kalma bıçağı karnına saplar.

2. Öyküden Hareketle Erkeklik Kavramı

Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse adlı öyküde erkek karakter Teğmen Pinkerton üzerinden şekillenmektedir. Teğmen Pinkerton Amerikan donanmasında görevlendirilerek Japonya'ya gönderilmiş bir askerdir. Erkek kelimesi "*er*" kelimesinden türemiş bir sözcüktür ve er kelimesinin *kahraman, yiğit, asker* gibi anlamları karşıladığı bilinmektedir. Dolayısıyla ilk dikkat çeken nokta askerliğin erkeklik ile bağdaştırılmış olmasıdır. Toplumumuzda kimi işler erkeklere atfedilir ve bu işlerin sadece erkekler tarafından yapılabileceği kanaati vardır. Bu durumlar için de dilimizde kullanılan birtakım kavramlar mevcuttur. Örneğin "*erkek işi*" tabiri yalnızca erkeklerin yapabileceği, genellikle güç ve kuvvet isteyen zahmetli işler için kullanılmaktadır. Yahut "*elinin hamuruyla erkek işine karışmak*" deyimi kadınların beceremeyeceği işleri, erkeklerin yapabileceği işleri yapmaya kalkışmaları durumunda kullanılır. Dolayısıyla bu noktada meslekler konusunda erkek-kadın ayrımının yapıldığını, toplumdaki pek çok mesleğin de cinsiyet üzerinden şekillendiğini söylemek yanlış olmaz. Öyküde de erkek işiyle görevlendirilen yani asker olan kişi Pinkerton'dur. Butterfly ise erkekleri eğlendirmekle

görevlendirilen bir geyşadır. Pinkerton'un memleketinden Japonya'ya gelişindeki asıl amaç aslında ülkesinin tüm dünyaya güç gösterisinde bulunma isteğidir: "*..... ABD derler genç bir ülke, Japonya derler yaşlı mı yaşlı, uzak mı uzak, adalardan, kiraz baharlarından, sislerden oluşmuş bir masal diyarına bir donanma gönderdi; tüm dünya gücünü kuvvetini görüp anlasın diye."* (Atasü, 2012: 87). Pinkerton ve beraberinde gelen askerler gücü, kuvveti ifade etmekte ve bu nedenle erkek sözcüğünün *güç, kuvvet* anlamıyla bağdaşmaktadırlar.

Butterfly ile Pinkerton birbirlerine âşık olup birlikte olurlar. Halk, bu birlikteliğin geleneklere aykırı olması gerekçesiyle Butterfly'ı kınar. Çünkü toplumsal ahlaka uymayan bir davranış sergilenmiştir. Fakat suçlanan, ayıplanan tek kişinin Butterfly olması ilgi çekicidir çünkü ortada bir birliktelik söz konusudur ve Pinkerton bu olaylardan sonra hiçbir şey olmamış gibi yaşam sürmektedir. Üstelik Pinkerton evli bir erkektir dolayısıyla o, hem eşine hem evlilik kurumuna hem de en önemlisi Butterfly'a ihanet etmiştir. Tüm bunlara rağmen ilişkinin bedeli Butterfly'ın omuzlarına yüklenmiştir çünkü Pinkerton bir erkektir. Pinkerton'un yasal eşi Madam Pinkerton ise eşinin kendisini aldattığını ve başka bir kadından çocuğunun dünyaya geldiğini öğrenince bu duruma ses çıkartmaz. Madam Pinkerton'un bu ahlaksızlık karşısında eşine bir şey söylemesi ya da onu yadırgaması mümkün değildir. Çünkü topluma aykırı davranış sergileyen kişi söz konusu bir erkekse kadının bu durumu kabullenmesi gerekir. "*Yasal Madam Pinkerton güçlü kadındı, yürekli ve özveriliydi. Hoş, öyle olmasa elinden ne gelirdi ki? Başka bir seçeneği mi vardı?"* (Atasü, 2012: 89). Toplumda çapkınlık, hovardalık gibi isimlerle adlandırılan durumlar erkeklere has, erkekler için hoş karşılanabilecek eylemler olarak kabul edilmektedir. *"...ahlaki yaptırımlar ve toplumsal görgü kuralları açısından erkeklerin; kadınlara oranla daha az yargılandığı ve bu kurallara aykırı davranıldığında- erkektir yapar, erkektir döver, erkektir söver gibi sözlerde görüldüğü üzere- daha fazla hoş görüldüğü bir gerçektir. Etik kurallara aykırı bazı davranışlar konusunda, erkek cinsiyetine tanınan ayrıcalık ve serbestlik; erkekleri aklamaya, affetmeye ve olduğu gibi kabul etmeye yönelik cinsel ayrımcılık; dilin gündelik kullanımında olduğu gibi edebî eserlerde de kendini göstermiştir."* (Çolak, 2018: 99).

Teğmen Pinkerton ve Butterfly'ın ayrılık vakti geldiğinde Butterfly çok üzülür. Pinkerton gittikten sonra daima onun yolunu gözler. Pinkerton içinse durum farklıdır. O hemen kendini toparlamış ve Amerika'daki hayatına kaldığı yerden etmiştir. "*Pinkerton, gözleri yaşlı Butterfly'ı yeniden dönme sözleriyle yatıştırıp, demir zırhlısına bindi ve engine açıldı. Yüreği ezildi bir süre... Gençti, güçlüydü, açık deniz havası ona iyi geldi, tez toparlandı. Butterfly içinse, yaşam kocaman bir bekleyişe dönüşmüştü. Artık Çoi Çoi San değildi. Pinkerton gittiğine göre artık Butterfly da değildi. Peki neydi? Gerçi bunları pek düşünmedi. Doğurduğu küçük Pinkerton'u bile o kadar düşünmedi. Bütün gün, sabırla ufuk çizgisini gözledi durdu, gri bir gemiyi seçebilmek umuduyla."* (Atasü, 2012: 89). Pinkerton'un olayları hemen unutması gençliği ve güçlü oluşuyla ilişkilendirilmiştir. Güç kelimesi ya da güçlü olma durumu erkekler için söz konusudur. Erkek kelimesinin anlamına bakıldığında güç sözcüğüyle özdeşleştiği görülmektedir. Ayrıca erkek kelimesi *kolay eğilip bükülmeme* anlamını da içinde barındırır. Öyküde de erkek karakter üzerinden bu durum anlatılmaktadır. Aşk acısı Pinkerton'u alt etmemiş, onu devirmemiştir. Pinkerton çabucak bu acıyı unutmuştur. Oysa Butterfly aşk acısıyla yaşamış ve bu acı onu yerle bir etmiştir. Butterfly öykünün sonunda *"Acı çekmek niçin üniformalı erkeklerin değil de, çıtı pıtı kadınların yazgısıdır hep?"* (Atasü, 2012: 91) diyerek bu durumu sorgular. Acı kadınlara has bir şeyken erkekler, erkek kelimesinin anlamı itibariyle güçlü, kuvvetli, sert, yıkılmayan kişileri ifade etmekte ve acı çekmeyen tarafı temsil etmektedir.

Pinkerton bir oğlunun olduğunu öğrenince endişelenir ve oğlunu almak için Japonya'ya döner. Çünkü çocuğunun kendisinin yanında yetişmesi gerektiğini düşünmektedir. "*Tasalanmıştı. Onun oğlu bir Amerikalı olarak yetiştirilmeliydi; eski bir Japon geyşası çocuğa ne verebilirdi ki?"* (Atasü, 2012: 89). Erkek kelimesinin güç ve kuvvetle ilişkilendirilmesi öykünün bu bölümünde de Pinkerton üzerinden verilir. Pinkerton bir erkektir ve çocuğuna bakacak güce sahip olan, onu yetiştirecek kişinin de kendisi

olması gerekir çünkü anne bir geyşadan daha fazlası değildir. Pinkerton'un baba olması da yine erkek kelimesi ile bağdaştırılabilir. Baba sözcüğü "*çocuğu olan erkek, peder, çocuğun dünyaya gelmesinde etken olan erkek*" anlamına gelmektedir. Pinkerton ve Butterfly'ın bir oğlu olur. Pinkerton'un çocuğunu yanına almak istemesinin aslında en önemli sebebi çocuğun erkek olmasıdır. Oğul kelimesi "*erkek evlat*" anlamına gelmektedir ve toplumda erkek çocuğu daima ön planda tutulur. Erkek kelimesinin içinde barındırdığı güç ve kuvvet anlamı erkek çocuklarına doğdukları günden itibaren hissettirilir. "*Fıstığım, çiçeğim gibi hitaplar, kız çocuğuna nazik ve ince bir ses tonuyla söylenirken; erkek çocuğa kaplan, koç metaforlarıyla cesaret ve güç aşılanır. Çocuklukta başlayan ve erkeklere genellikle güç, cesaret, dayanıklılık; kadınlara ise zayıflık, kibarlık, duygusallık atfeden toplumsal cinsiyet eğitimi, yetişkinlikte de devam eder ve kişilerin davranış biçimlerinden seçecekleri mesleklere kadar etkisini sürdürür.*" (Çolak, 2018: 88).

Butterfly, oğlunun almaya gelen Pinkerton'a karşı çıkmaz ve yavrusunu usulca babasına teslim eder:

"Tabii," dedi Butterfly. "Haklısınız. Çocuğun yeri babasının yanıdır, babası şerefli bir Amerikan subayı, anası bir Japon geyşası ise, eğer..." Çocuğunu öptü ve yasal Madam Pinkerton'a teslim etti. (Atasü, 2012, s. 90) Butterfly bu sözleriyle Pinkerton'u şerefli bir adam olarak niteler. Erkek kelimesinin kökünün *er* kelimesi olduğundan söz etmiştik. Er kelimesinden ayrıca *eren* kelimesi de türemiştir. Eren kelimesi ise *yiğitlik, kahramanlık, asillik* gibi sıfatları taşıyan erkekleri ifade etmektedir. Dolayısıyla bir kadın olarak Butterfly karşısındakini şeref, asalet, kahramanlık gibi yönleri ile nitelerken aslında erkek kelimesinin anlamlarına da vurgu yapmaktadır çünkü asalet, şeref gibi özellikler erkeklikle bütünleşmiştir. Butterfly öykünün sonunda erkekler için aşk acısı çekerek ölmek istemediğini artık benliğini yitirdiği için canına kıyacağını ifade eder ve babasından kalma bıçakla harakiri yapar. Burada dikkat çeken simge babadan kalma bıçaktır. Toplumumuzda baba, gücü ve otoriteyi sağlayan bir erkek olması yönüyle önemlidir. Erkeklik güç ile eş değerdir ve erkekten geriye kalan şey de gücü simgelemektedir. Babadan kalan bıçak da yine gücü simgelemekte dolayısıyla erkek sözcüğünü dolaylı yoldan hatırlatmaktadır. Butterfly her ne kadar erkek uğruna ölmek istememiş olsa da ölümünde yine bir erkeğin varlığı hissedilmektedir.

Sonuç

Binlerce yıldır var olan ve yaşayan dil, zaman zaman değişime uğramakta ve dilde var olan kelimeler de tıpkı insanlar gibi değişip olgunlaşmaktadır. Kelimeler asırlar boyu yaşarken hem kendi varlıklarını korumakta hem de toplumla bağ kurarak, topluma göre şekillenerek farklı anlamsal boyutlar kazanmaktadır. Dolayısıyla bir kelime sadece anlamıyla değil toplumdaki yeri itibariyle de önemlidir. Dilimizde de pek çok kelime sadece kendi anlamıyla yetinmeyip toplumda yeniden can bulmakta ve farklı anlamları çağrıştırmaktadır. Erkek kelimesi bu durumun en güzel örneklerinden biridir. Erkek kelimesi zaman içinde hem biçim hem de anlam yönüyle değişmiş ve gelişmiştir. Kelime her ne kadar ilk anlamıyla cinsiyet durumunu ifade ediyor olsa da bunun yanı sıra toplumun erkek kelimesine atfettiği özellikleri de üzerinde barındırdığı için kelimenin anlamsal boyutu genişlemiştir. Türk toplumunda erkek sözcüğü özellikle askerlik, beylik, güçlülük, kuvvetlilik, yiğitlik, sertlik gibi anlamlarla değerlendirilmekte ve erkeklik yüceltilmektedir. Çünkü Türk toplumu ataerkil bir toplum yapısı ve anlayışına sahiptir. Çalışmada da görüldüğü gibi hem kelime anlamı itibariyle hem de toplumsal hayattaki konumu itibariyle erkek sözcüğü kadına göre daha üstün bir anlamı ve varlığı karşılamaktadır.

Toplumsal aklın oluşumunda söz varlığının büyük rol oynadığı yadsınamayan bir gerçektir. Toplumların kimliği kültürlerinde saklıdır. Kültürel unsurların; yaşam biçiminden sosyal kurumlara, söz varlığına, geleneğine, tarihine, sanatına, mimarisine, müziğine, diline yansıdığı bilinir. Ayrıca dil-kültür ilişkisindeki olumluluk toplumlara sayısız yarar sağlar. **Diğer yandan söz varlığının kimilerinin** doğrudan ya da dolaylı yoldan **dilsel şiddet niteliği taşıması, üzücü olmakla, istenmemekle birlikte**

büyük bir sorundur. *Dişi köpek kuyruk sallamazsa erkek köpek yanaşmaz.*", "*Kocanın vurduğu yerde gül biter*.", "*Kadının yüzünü karası, erkeğin elinin kınası.*", "*Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün*.", "*Beş kız bir oğlanın yerini tutar mı*?", "*Oğlansız evde duman tüter mi?*", "*erkek olmak*", "*erkek gibi*", "*erkek Fatma*", "*erkeğin elinin kiri"* vb. söz varlığına ayrımcılık yüklendiği sürece **toplumun yetişmesinde, biçimlenmesinde** dilsel şiddetin, eril dilin rol oynadığını gözlemlemek zor olmamaktadır.

Kaynakça

Alankuş, S. (2008), Dilin Erilliği ve Kıbrıslı Türk Basınının Söylemi Üzerine Notlar, Kıbrıs *Yazıları*, 10-12, s. 46-62.

Atasü, E. (2012). *Dullara Yas Yakışır.* İstanbul: Everest Yayınları.

Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayıları.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çolak, G. (2018). Türk Edebiyatında Kelimelerin Toplumsal Cinsiyeti. *TÜBAR,* S. *43*, s. 87-125.

Doğan, A.. B. (2019). Eski Türkçe Runik Yazılı Metinlerde Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümle Yapılarının Üst Cümleye Bağlanma Yolları. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Editörler: Prof. Dr. Ferruh AĞCA-Doç. Dr. Adem KOÇ), s. 525-534, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No: 312, ESOGÜ Basımevi.

Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gözler, F. (1983). *Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevi.

Menteşe, O. B. (2011). Postmodernizm ve Feminizm Birlikteliği: Angela Carter ve Erendiz Atasü'den Birer Öykü. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 7-18.

Püsküllüoğlu A. (2017). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Arkadaş Yayınları.

Sâmi, Ş. (2016). *Kamûs-ı Türkî.* İstanbul: Yeditepe.

Sarıhan, G. (2019). *Orhun Yazıtları Söz Varlığının Eski Türkçede Anlamsal Gelişimi.* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk.* İstanbul: Simurg Yayınevi.

Tekin, T. (2013). *Makaleler 1 Altayistik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu Sözlükler. (2022, Ekim 6). https://sozluk.gov.tr/.

Üstünova, K. (2022). Şiddet İçeren Söz Varlığının İletişimdeki Durumu, *Dil Çalışmaları,* s. 267-273, Bursa: Sentez Yayınları.

Yıldırım, A. (2010). *Yeni Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Yıldırım, A. (2019). Yenisey Yazıtlarında Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Editörler: Prof. Dr. Ferruh AĞCA-Doç. Dr. Adem KOÇ), s. 1736-1743, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No: 312, ESOGÜ Basımevi.

Yurtbaşı, M. (1996). *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, İstanbul: Özdemir Yayıncılık.

“Suriye ve Filistin Mektupları”nın Söyleminde Biyoiktidar Kurgusu

Orhan ÇİÇEK*

Özet

19. yüzyılın sonlarında önemli bir ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Kazan’dan Türkiye’ye gelerek Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönemlerinde bilimsel, kültürel, toplumsal ve siyasi alanlarda ciddi rol oynayan pek çok şahsiyet bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan, Ahmet Temir, Abdülkadir İnan, Sadri Maksudî Arsal en çok bilinen isimler arasındadır. Sayıları daha da arttırılabilecek bu isimlerden biri de bugünkü Ulyanovsk (Rusya) yakınlarında dünyaya gelen yaşadığı süre boyunca önemli faaliyetler yürüten Yusuf Akçura’dır. Babasını küçük yaşta kaybetmesiyle gelen ekonomik sorunlarına annesinin kızak kazasıyla oluşan sağlık sorunlarının eklenmesiyle Türkiye’ye göç etmek zorunda kalan Akçura, askerî okuldan kurmay olarak mezun olmuş, Paris yıllarında ise dönemin önemli eğitim kurumlarından biri olan Sorbonne Üniversitesi’nde eğitim görmüş burada Emile Durkheim ve Albert Sorel gibi önemli isimleri dinleme imkânına sahip olmuştur. Aldığı eğitimle sahip olduğu fikirlerini işleyerek Türkçülük fikrini sistematik hale getirmiştir. Cumhuriyetin kuruluş felsefesinde ve Türkçülüğün kuruluşta hâkim ideoloji olmasında ciddi etkileri olan Akçura, Türk Yurdu, Türk Derneği ve Türk Ocağı gibi oluşumlarda da etkin rol oynamıştır. İnceleme konusu olan *Suriye ve Filistin Mektupları* Yusuf Akçura’nın yine Türk aydınlarına ve dönemin nitelikli okurlarına hitap eden “Vakit” gazetesinin muhabiri olarak Suriye ve Filistin bölgesine yaptığı yaklaşık dört buçuk ay süren seyahatine dayanmaktadır. Mektuplarda ana hatlarıyla bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu, çeşitli mezheplerin durumu ve devletle olan münasebetleri, bölge yerlilerine ve yabancılara ait okulların sayıları, eğitim durumları, emperyalist devletlerin bölge üzerindeki hâkimiyet arzusuna tâbi emelleri, Beyrut ve Kudüs’teki kurumları, okullar üzerinden yürütülen siyaset aracılığıyla toplumsal yaşamın kılcal damarlarına kadar sızmaları gibi pek çok olay ve durum yer almaktadır. Çalışmanın amacı bölgenin kaybedilmesindeki etkenlerin niteliğini ortaya koyabilmek ve günümüz coğrafyasında yaşananlara ışık tutabilmektir. Bu nedenle çalışmada söylemi iktidar, bilgi, güç ilişkileri ve kitlelerin kurgulanması gibi kavramlarla ele alarak söyleme yeni bir boyut kandıran Fransız postyapısalcı düşünür Michel Foucault’un yöntemi kullanılmıştır. Mektuplar aynı zamanda Foucault’un belli bir dönemde toplumun tanımını veren kurallar bütünlüğü olarak tanımladığı ‘arşiv’ kategorisine girmektedir. Dolayısıyla bahsedilen türe giren bu metin üzerine yine aynı düşünürün bahsettiği biyoiktidar kavramına dayalı söylem çözümlemesi gerçekleştirilmiştir. Baskı ve zorbalık yerine insan bedeniyle ilgilenen yaşatma ve iyileştirme üzerine kurulan bu yeni iktidar modelinde doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyleri ve yaşam süreleri merkezdedir. Bu yeni iktidar modeline uygun olarak gerçekleştirilen faaliyetler arasında doğumevi, yetimhane, huzurevi ve okul gibi pek çok toplumsal kuruluş bölge üzerinde faaliyet göstermektedir. Foucault’a göre birey, zaman ve mekânın kesişiminde yer alan ve bunların kopmaz bir parçası olan söylemin temelini oluşturduğu bu çalışmada biyoiktidar kurgusu çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, dilbilim, Yusuf Akçura, Suriye ve Filistin Mektupları, söylem çözümlemesi, biyoiktidar.

Giriş

19. yüzyılın sonlarında önemli bir ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Kazan’dan Türkiye’ye gelerek Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönemlerinde bilimsel, kültürel, toplumsal ve siyasî alanlarda ciddi rol oynayan pek çok şahsiyet bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan, Ahmet Temir, Abdülkadir İnan, Sadri Maksudî Arsal en çok bilinen isimler arasındadır (Özalp, 2019: 15). Sayıları daha da arttırılabilecek bu isimlerden biri de bugünkü Ulyanovsk (Rusya) yakınlarında dünyaya gelen yaşadığı süre boyunca önemli faaliyetler yürüten Yusuf Akçura’dır.

Babasını küçük yaşta kaybetmesiyle gelen ekonomik sorunlarına annesinin kızak kazasıyla oluşan sağlık sorunlarının eklenmesiyle Türkiye’ye göç etmek zorunda kalan Akçura askerî okuldan kurmay olarak mezun olmuş, Paris yıllarında ise dönemin önemli eğitim kurumlarından biri olan Sorbonne Üniversitesi’nde eğitim görmüş burada Emile Durkheim ve Albert Sorel gibi önemli isimleri dinleme

imkânına sahip olmuştur. Aldığı eğitimle sahip olduğu fikirlerini işleyerek Türkçülük fikrini sistematik hale getirmiştir (Temir, 1987: 33) Ömrünün neredeyse tamamını Türk dünyasına hizmet etmekle geçiren Yusuf Akçura hakkında yapılan araştırmalar ve yazılan eserler oldukça azdır. Akçura hakkında ilk kez 1947 yılında gerçekleştirilen biyografi çalışması Muharrem Feyzi Togay tarafından gerçekleştirilmiş ve ilerleyen süreçte Fransız Türkolog François Georgeon'un yazdığı doktora tezi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün kurucusu ve ilk başkanı Ahmet Temir'in hazırladığı biyografi çalışmaları en nitelikli ve kapsamlı çalışmalar olarak yer edinmiştir. Bu eserlerle beraber "Cumhuriyetin 100. Yılına Armağan" projesiyle Akçura'yı tüm yönleriyle tanıtma amacıyla kaleme sarılan Ahmet Kanlıdere'nin Yusuf Akçura adlı eserinin de nitelikli olduğunu ifade edebiliriz. Bahsedilen eserlerin yanı sıra Akçura hakkında 18 yüksek lisans tezi ve birkaç makale daha söz konusudur. Yusuf Akçura hakkında yapılan çalışmaların bu denli az olmasını İsmail Türkoğlu şöyle değerlendirmektedir: "*Solcular milliyetçi olduğu için, sağcılar sebepsiz yere sevmez, İslamcılar hiç hazzetmez ve Niyazi Berkes'in tabiriyle unutulur gider*." (Türkoğlu, 2016: 11). Akçura'nın unutulmaya yüz tutması Türkoğlu'nun da ifade ettiği gibi bakış açılarının farklılığı ve tutarsızlığından kaynaklanmaktadır. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinde ve Türkçülüğün devletin hakîm ideoloji olmasında ciddi etkileri olan Akçura; Türk Yurdu, Türk Derneği ve Türk Ocağı gibi oluşumlarda da etkin rol oynamıştır. Ayrıca onun Osmanlı Devleti'nin kökleri üzerine kurulacak yeni Türk devletinin kuruluş sürecinde Mustafa Kemal ile gecesi gündüzü olmayan mesai arkadaşlığı yapması sahip olduğu önemi teslim etmeye olanak sağlayacaktır.

İnceleme konusu olan *Suriye ve Filistin Mektupları* Yusuf Akçura'nın Türk aydınlarına ve dönemin nitelikli okurlarına hitap eden "Vakit" gazetesinin muhabiri olarak 1913 yılında Suriye ve Filistin bölgesine yaptığı yaklaşık dört buçuk ay süren seyahatine dayanmaktadır. Mektuplarda ana hatlarıyla bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu, çeşitli mezheplerin durumu ve devletle olan münasebetleri, bölge yerlilerine ve yabancılara ait okulların sayıları, eğitim durumları, emperyalist devletlerin bölge üzerindeki hâkimiyet arzusuna tâbi emelleri, Beyrut ve Kudüs'teki kurumları, okullar üzerinden yürütülen siyaset aracılığıyla toplumsal yaşamın kılcal damarlarına kadar sızmaları gibi pek çok olay ve durum yer almaktadır. "*Şimdiye kadar Yusuf Akçura üzerine yapılan çalışmalarda bu mektuplardan hiç bahsedilmemiştir… Özellikle Osmanlı Devleti'nden ayrılışından sonra sadece bölgenin değil, tüm dünyanın ve insanlığın kanayan yarasına dönüşen Suriye ve Filistin'in o dönemki özelliklerini, cumhuriyetin kurucu düşünürlerinden Yusuf Akçura'nın kaleminden değerlendirebilmek kültür tarihimiz açısından çok önemli bir kazanımdır*." (Çiçek, 2019: 488).

Fransız postyapısalcı düşünür Michel Foucault'un belli bir dönemde toplumun tanımını veren kurallar bütünlüğü olarak tanımladığı 'arşiv' kategorisine giren "*Suriye ve Filistin Mektupları*" metni üzerine yine aynı düşünürün bahsettiği biyoiktidar kavramına dayalı söylem çözümlemesi gerçekleştirilmiştir. Baskı ve zorbalık yerine insan bedeniyle ilgilenen yaşatma ve iyileştirme üzerine kurulan bu yeni iktidar modelinde doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyleri ve yaşam süreleri merkezdedir. Bu yeni iktidar modeline uygun olarak gerçekleştirilen faaliyetler arasında doğumevi, yetimhane, huzurevi ve okul gibi pek çok toplumsal kuruluş bölge üzerinde faaliyet göstermektedir. Foucault'a göre birey, zaman ve mekânın kesişiminde yer alan ve bunların kopmaz bir parçası olan söylemin temelini oluşturduğu bu çalışmada biyoiktidar kurgusu çözümlenmeye çalışılmış ve ulaşılan sonuçların Foucault'un tanımına uygun şekilde kurgulandığı ortaya konulmuştur.

Yöntem

Yusuf Akçura'nın Suriye ve Filistin Mektupları adlı eseri üzerine, dilin anlam ve işlevine odaklanan disiplinlerarası bir bilim olan dilbilimin en çok yararlandığı bilimsel disiplin alanı felsefe ile aynı eksende yer alan iktidar felsefesine ait bir kavram olan biyoiktidar özelinde söylem çözümlemesi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Dönem coğrafyasının tarihî, kültürel, siyasi, toplumsal ve ekonomik tüm özelliklerinin yansıtıldığı mektuplar Foucault'un ifadesiyle arşiv adı altında değerlendirilmektedir. Herhangi bir dönemde derlenen metinler yığını olarak da belirtilebilen arşivi Foucault, toplumun belli bir dönemde tanımına olanak sağlayan kurallar bütünlüğü olarak ifade etmektedir (Foucault, 1991: 59). Arşiv üzerine yapılan çözümlemeler de salt metinle sınırlandırılmamalıdır. Söz gelimi bir eğitim programının söylemi çözümlemeye çalışılıyorsa sadece eğitim programı hakkında söylenen sözce ve önermeler değil haliyle eğitim programlarının uygulandığı kurumların, bu kurumlardaki yönetmeliklerin ve pratiklerin de incelenmesi gerekmektedir. Nitekim Foucault'a göre söylem salt sözle ya da yazıyla ifade edilen değildir. Foucault'a göre söylem dile içkin unsurlarla bu unsurların açığa çıkmasını sağlayan mekânsal düzenlemeler ve kurumların birbirine eklemlendiği alanda ortaya çıktığı ifade edilebilir. Diğer bir deyişle söylem: insan, zaman ve mekânın birleşiminde ortaya çıkandır (Foucault, 2004: 16). Esasında güç ilişkileri üzerine odaklanan söylemde güç ilişkileri, Foucault'un söylem çözümleme yaklaşımında iktidar kavramına karşılık gelmektedir. Foucault'a göre iktidar bir güç ilişkileri çokluğudur. "*İktidar sözcüğünü pek kullanmıyorum ve bazen kullandığımda da her zaman kullandığım iktidar ilişkileri deyimini kısaltmak için kullanıyorum…'İktidar'dan söz edildiği zaman insanların aklına hemen bir siyasi yapı, hükümet, hâkim bir toplumsal sınıf, kölenin karşısındaki efendi vb. gelir."* (Foucault, 2000: 235). Foucault insan ilişkilerinde, söz gelimi aşk, ekonomik ya da toplumsal tüm ilişkilerde iktidarın olduğunu ifade etmektedir. Diğer deyişle iktidar ilişkileri başkalarının davranışlarının yönlendirilmeye çalışıldığı ilişkilerdir. "*İktidar ilişkileri bir kadın ile bir erkek arasında, bilen ile bilmeyen arasında, anne baba ile çocuk arasında, ailede vardır.*" (Foucault, 2015: 176). Tüm bu ilişkiler iktidarın çekirdeğini oluşturmaktadır. Bir davranış bir eylem biçimi olan iktidardır. Söz konusu eylem biçimi kişinin hem ilişki içerisinde olduğu anda hem de gelecekteki eylemleri üzerine bir eylem biçimidir. Bu yönüyle Akçura'nın gözlemlerine dayanan metinlerdeki eylem biçimleri (güç ilişkileri) de incelemeye tâbi tutulacaktır.

Foucault iktidarı kendisinden önceki iktidar filozoflarından farklı bir anlamda kullanmaktadır. Geleneksel siyaset teorisyenlerinin kullandığı iktidar anlayışını Foucault 'hukuki söylemsel model' olarak tanımlamaktadır. Bu iktidar modelinde bir hükümranlık, yasa, yasaklama, itaat ve ceza sistemi içinde tasarlanır. Foucault 17. yüzyılın sonundan ve 18. yüzyılın başlarından itibaren hukuki söylemsel iktidarın işlevselliğini yitirdiğini ve yeni bir iktidar düzeninin hâkim olduğunu ifade etmektedir. Negatif ve insan yaşamını sınırlandırıcı etkiye sahip geleneksel iktidar yerine bu yeni iktidar biçimi yaşamı desteklemeye, sınırlandırma yerine arttırmaya yönelik pozitif bir iktidar modelidir. Doğrudan insanın biyolojik yaşamına odaklandığından dolayı Foucault bu iktidar modelini biyoiktidar olarak adlandırmaktadır. Foucault'a göre biyoiktidar yaşama iki şekilde müdahale etmektedir. Birinci biçim insan bedenine bir makine olarak yaklaşan disiplinci iktidardır. Bu iktidar biçimini Foucault bedenin anatomo-politiği olarak tanımlamaktadır. Buradaki amaç insan bedenini disipline etmek, yeteneklerini geliştirmek, daha verimli ve uysal kılmaktır. Nüfusun biyopolitiği olarak tanımladığı diğer iktidar biçiminde ise doğum ve ölüm oranları, bollaşma, sağlık koşulları, yaşam süresi ve bunlara etkide bulanabilecek bütün koşullar önem kazanıştır (Foucault, 2000: 16-17). İnsan yaşamı artık doğrudan doğruya iktidarın bir nesnesi haline gelmiş ve dolayısıyla bu iktidarı düzenleyici ve denetleyici mekanizmalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu düzenleme ve denetlemeler de normlar yoluyla yapılmaktadır. Kısacası biyoiktidar normlara uymaya zorlayan normalleştiren bir toplum oluşturmaktadır. Şiddetin dışlanmasıyla beraber bu iktidar biçiminde söylemler, kurumlar, mimari biçimler, yasalar, kararlar, bilimsel, felsefi ve ahlaki önermeler Foucault'un dispositif olarak belirlediği yeni ve ince teknikler

olarak yerini almıştır. Dolayısıyla dispositifler her zaman iktidar düzeni içinde yer almakla beraber iktidarın koşullandırdığı bilginin sınırlarına da bağlıdır.

Foucault'un söylem kurgusunda bilgi, öznenin iktidara tâbi olmasında ve iktidarı güçlendirmesinde etkili bir araçtır (Aydemir, 2010: 66). Dolayısıyla iktidar ve bilgi iç içedir. *Karşılığında bir bilgi alanı oluşturmayan iktidar ilişkisi olmadığı gibi iktidar ilişkileri varsaymayan ve oluşturmayan bilgi de yoktur*." (Foucault, 2000: 18). Bu çalışmada biyoiktidar kavram alanına ait güç ilişkilerini güdümleme, belirli yönde geliştirme, dengeleme ve engelleme işlevine sahip stratejiler olarak da ifade edilebilecek somut düzenlemeler çözümlenmeye çalışılmıştır.

Bulgu

Biyoiktidar kavramı *Suriye ve Filistin Mektupları*nda Foucault'un tanımladığı biçime uygun olarak özellikle bedene dayalı yaşatma, çoğaltma ve geliştirmeye yönelik olarak kurgulanmıştır. Nesnesi insan yaşamı olan biyoiktidarda yaşamın desteklenmesi ve iktidara tâbi kılınması için eylem biçimlerini şekillendirici faaliyetler, en dar alandan tüm coğrafyaya yayılmıştır. Doğrudan insanın biyolojik yaşamına yönelen biyoiktidar kurguda özellikle modernleşmeyle beraber verimliliği ve üretkenliğinin önem kazandığı öznenin yaşamı desteklenerek yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle verimliliğinden daha uzun süre yararlanma amacı güdülmüştür. Sanayi devrimiyle beraber artan ham madde ihtiyacından dolayı gözünü Osmanlı Devleti'ne diken sömürgeci devletlerin bu doğrultuda giriştiği faaliyetler neticesinde yerli halkta oluşabilecek emperyal algıyı önlemek amacıyla faaliyetlerini biyoiktidar kurgusu içerisinde tasarlamaları olağandır. Özellikle de hem barındırdığı kaynaklar açısından zengin hem de jeopolitik olarak önemli bir konumda yer alan bölgeyi tanımlamak ve zenginliğin sınırlarını çizmek amacıyla emperyal devletlerin yaptığı siyasi bir tanım olan Orta Doğu'nun sahip olunmadıkça dünyaya hâkim olunamaz anlayışı, bölgede Fransız, İngiliz, Amerikan, Rus ve Macarların var olmasına hatta varlıklarının kökleşmesine sebep olmuştur. Bunların bölge üzerinde bir yandan var olmaya çalışırken öte yandan mevcut yönetimi devre dışı bırakarak yerli halkı kendi tebaaları haline getirme faaliyetleri Foucault'un tanımladığı biyoiktidar kavramına uygun şekilde kurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kendi toprağı olan Suriye ve Filistin bölgesine sağlayamadığı ulaşım hizmetini emperyal devletlerin sadece görünüme önem vererek sağlamaları, biyoiktidar kurgusuna uygun yerleştirilmiştir. Nitekim algı inşası görme temeli üzerine kurulmaktadır. Bölgeye ulaşımı sağlayan gemilerin görünümüne önem verilmesi de bu nedenledir, işlevsellik özneyi kendisine çektikten sonra devreye girmektedir. Oysa görünümle var olan cazibe unsurunun etkisi altına girmek için kişinin sadece özel alandan kamusal alana geçiş yapması yeterlidir. Asıl amaç özneyi kendisiyle baş başa bırakarak bir bilinç ilişkisi kurdurmak ve nihayetinde tâbi kılmaktır. Akçura'nın seyahatinin başlangıcında aktardığı gemi gözlemi diğer yandan yolculuğun kalan kısmı hakkında çıkarım yapma imkânı sunmaktadır. "*Halkın gözüne büyük ve güzel görünsün diye, Fransızlar büyük üç bacalı, iki direkli gemiler gönderiyorlar. Hem halka bununla tesir ediyorlar. Bu gemiler uzaktan böyle güzel görünseler de kendileri eski okyanuslarda dolaşıp yaşlanmış gemiler*."(Akçura, 2016: 19). Makro düzeyde bir iktidar algısı oluşturabilmek için mimari düzenlemeler, mekânsal oluşumlar gibi görselliğin ön plana çıktığı yapılanmalar önem arz etmektedir. Çünkü görselliğin hitap ettiği kitle daha kalabalıktır ve neredeyse özneler üzerinde benzer etki yaratma olasılığı daha yüksektir. Sözlerin ve yazıların anlaşılırlığı ve etkileyiciliği belli bir anlama ve algılama eşiğine bağlıdır ancak imge ve görüntülerin tesiri altına girmek için çoğu zaman sadece görmek yeterlidir. Nitekim "*görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir. Ne var ki başka bir anlamda da görme sözcüklerden önce gelmiştir. Bizi çevreleyen dünyada kendi yerimizi görerek buluruz.*" (Berger, 1986: 7). Bu nedenle hem tebaayı denetlemede hem de tâbi kılmada ön plana çıkan görünüşün cazibe unsuru taşıyor olması oldukça önemlidir. Böylelikle bu oluşumlar cezbediciliğiyle aidiyet hissi uyandırmakta ve biyoiktidar kurgusunun sınırlarını genişletmektedir.

Denizlerdeki cazibe merkezleri gemi iken karada yani şehir merkezlerindeki cazibe merkezleri ise mimari unsurlardır. Emperyal devletler sadece bölgeyle aradaki bağlantı olan denize hâkim olmayı düşünmemiş aynı zamanda bölgeyi de etkisi altına alma faaliyetlerini sürdürmüştür. Akçura'nın yolculuğunun ilk durağı olan Beyrut'taki izlenimini aktarması da durumu yansıtır niteliktedir: "*Beyrut şehrinin planına göz atınca, şehri kaplayan büyük binaların hepsinin mektep hem de ecnebi mektebi olduğu görülüyor. Beyrut'ta pek çok mektep var; Fransızlar, Amerikalılar, İngilizler, Almanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler hatta Türkler orta, aşağı derecede mektep yapmışlar.*"(Akçura, 2016: 21). Böylece görünüm üzerine inşa olunan algı yapılanması zihinsel faaliyetlerden taşarak yaşamın hemen hemen bütün yönlerine yayılmıştır. Ayrıca bu sosyal kurumların konumu belirlenirken şehrin en ön plana çıkan noktalarını seçmeleri biyoiktidar kurgusu dâhilinde bilinçli olarak gerçekleştirilen bir eylem biçimini yansıtmaktadır. "*Amerikan kolejinin yapıldığı yer şehrin en güzel yerlerinden.*"(Akçura, 2016: 25). Hem denizde hem karada görünüm emperyal devletlerin düzenlemeleriyle örülmüştür. Bahsedilen egemenlik ve algı inşası sadece görünümle sağlanmamıştır. Bölgeye inşa edilen kurumların, mimari düzenlemelerin yanı sıra kurumlarda gerçekleşen eylem biçimleri de Foucault'un bahsettiği biyoiktidar kavramına uygun şekilde tasarlanmıştır. "*Beyrut'ta Türkçe kitap, gazete okunmuyor, Beyrut'ta Türkçe satan bir kitapçı da yok denilebilir, Türkçe umûmî dersler verilmiyor, tiyatro oynanmıyor, Türk hayatından sinema gösterilmiyor, Türk'ün yaptığı eşyalar satılmıyor, Türk müziği meçhul, Türk mimarisinin varlığı da işitilmemiş. Başka ne söyleyeyim, Türk medeniyetinin vücudunu halka gösterecek, onu halka sevdirecek, onlara halkın muhabbetini celp edecek bir şey de yok vesselam*". (Akçura, 2016: 69). Şehrin genel mimari dokusu ve şehirde yaşayan halkın günlük hayatında toplumsallaşmaya dair gerçekleştirdiği bütün eylemleri biyoiktidar sınırlarının içerisinde yer almaktadır. Öyle ki özneye varlığını ya da bağlı olduğu devleti hatırlatacak hiçbir unsur olmamakla birlikte birey toplumsallaşma noktasında attığı her adımda biyoiktidar kurgusunun oluşumunda önemli role sahip teknikler olan dispositiflerle karşılaşmaktadır. Ulaşım hizmetinden şehrin merkezi konumunda şehrin en güzel mimari dokularını oluşturma noktasında ve toplumsal, kültürel bütün unsurları bünyesinde barındırarak işlevsel olarak devamlılığını sağlaması biyoiktidar kurgusunu yansıtmaktadır.

Bölgedeki yabancı okulların tespitiyle ilgili bu kurumlardaki söylemsel ve söylemsel olmayan düzenlemelerin aktarıldığı 2. sayıdaki mektupta özellikle mekteplerin bir dayatma biçiminden çok kimlik inşası noktasında da ön plana çıkması tespitlerin arasındadır. "*Burası bir mektep değil, bir şehir, her şeyi mükemmel, temiz, medeni bir şehir, Beyrut'a ve bütün şark şehirlerine örnek olacak bir şehir. Bu mektep öğrencilerinin hafızalarına ölü kelimeler, düsturlar öğretmeye çalışmıyor. Burada insan yetiştiriyorlar, burası bir insan fabrikası: Gelen öğrencilerin maddî ve manevî bütün hayatını değiştirip, onu düşüncesinde de hareketinde de yeni bir insan yapıp çıkarıyorlar*." (Akçura, 2016: 26). Ortak bilinç alanları olarak ifade edilebilecek bu mekânlar, kimlik inşa etme ya da kimlik aktarma özelliğine sahiptir. Akçura'nın ifadesiyle insan fabrikası olan okullar diğer toplumsal yapılanmalardan daha fazla öne çıkmaktadır. Nitekim okulda geçirilen sürenin niteliği ve niceliği daha yüksektir. Hayata hazırlık evresinde artık bir kimlik vasfedilen bireyler daha üretken ve verimli hale gelerek toplumsal, kültürel ve ekonomik denetleme sistemleriyle bütünleşmektedir. Böylelikle bireyler kendi kimliğine bağlanmış ve aynı zamanda nesne haline gelmiştir. Akçura'nın şu ifadeleri bir çerçeve çizmesi bakımından aktarılmaya değerdir: "*Kendileri bilmem nerelerden gelip, milyonlarca akçe döküp, mektepler, medreseler, hastaneler, muayenehaneler, yetimhaneler, dârülviladeler, huzurevleri yapıyorlar, binlerce kız ve erkek çocuğu parasız okutuyorlar, memlekete tabip, eczacı, hasta bakıcı, tüccar yetiştiriyorlar, yetimleri helak olmaktan, fakir yaşlıları sokak köşelerinden, it gibi yatıp ölmekten kurtarıyorlar.*"(Akçura, 2016: 30). Görüldüğü üzere insan yaşamının başlangıcından sonuna kadar geçen süre içerisinde geçirdiği her evrede biyoiktidar biçimi karşımıza çıkmaktadır. "*Farklı hız, yoğunluk ve yönelim yeteneğine sahip heterojen unsurlardan oluşan ve bölge coğrafyasında farklı yerlerde konuşlanmış dispositiflerle insanın edimlerine ve yaşamlarına müdahale edildiği böylece bölge*

insanının yaşamlarının ritmi ve yoğunluğunun arttırıldığı tespit edilmiştir." (Çiçek, 2022: 88). Böylelikle yaşamın her alanına ve yine yaşamı desteklemeye yönelik tüm toplumsal yapılanmaların (doğumevi, yetimhane, mektep, hastane, huzurevi, sinema, tiyatro vb.) Denetim ve sürekliliğini elinde bulunduran emperyal devletler artık Foucault'un bahsettiği yeni iktidar biçimi olan biyoiktidar tarzında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Sonuç

Michel Foucault'un iktidar felsefesinde önemli bir kavram olarak karşımıza çıkan biyoiktidar kavramı *Suriye ve Filistin Mektupları* adlı eserde Foucault'un bahsettiği biçime paralel olarak işletilmiştir. İnsan yaşamına odaklı işletilen kurguda bölgedeki faaliyetlerin arttırılmasıyla denetlenen alan genişletilmiştir. Bir çağrı mekanizması şeklinde işletilen biyoiktidar cezbedicidir. Önce özneyi çeker sonra onu kendisiyle baş başa bırakır ve nihayetinde kendisiyle bir bilinç ilişkisi kurdurarak tâbi kılmaktadır. Bölge üzerindeki bütün toplumsal, kültürel, eğitsel yapılanmalar bu özellikleri barındırmaktadır. Görünür ve bütünsel amaçları bir fayda ve hizmet sağlamak gibi algılansa da gerçekte nihai amaçları topraklara sahip olmakla beraber üzerinde yaşayan halkı tâbi kılmaktır. Güç ilişkileri alanında çözümlenen bu iktidar mekanizmalarının yaşamı yavaş yavaş kuşattığı sonucuna ulaşılmıştır. Kuşatılan yaşamın sınırları genişletilerek çok daha geniş bir uzamda biyoiktidar kurgusu inşa edilmiştir. Böylece en dar alandan çok daha geniş alana yayılan somut düzenlemeler coğrafyada başta merkezi konum olmak üzere pek çok alanda konuşlanmıştır.

Kaynakça

Akçura, Y. (2016). *Suriye ve Filistin Mektupları*, (haz. İsmail Türkoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Aydemir, Ö. K. (2010). *Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Berger, J. (1986). *Görme Biçimleri*, (çev. Yurdanur Salman), Metis Yayınları, İstanbul

Çiçek, O. (2019). "Suriye ve Filistin Mektupları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 488-492.

Çiçek, O. (2022). *Yusuf Akçura'nın "Suriye ve Filistin Mektupları" Adlı Eseri Üzerine Söylem Çözümlemesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Foucault, M. (2000). *Özne ve İktidar*, (çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Foucault, M. (2004). *Felsefe Sahnesi*, (çev. Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Foucault, M. (2015). *Büyük Kapatılma*, (çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Özalp, Ö. H. (2019). "Takdim" *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*, İşaret Yayınları, İstanbul.

Temir, A. (1987). *Yusuf Akçura,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Türkoğlu, İ. (2016). "Önsöz" *Suriye ve Filistin Mektupları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Türkiye Türkçesi Ağızları ve Azerbaycan Türkçesinde Kullanılan Ortak Alıntı Söz Varlığı Üzerine Tematik Bir İnceleme

Osman ALBAYRAK[*]

Özet

XI. yüzyılda Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Oğuzların dili Oğuz Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Türkmenistan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu içine alan bölge Doğu Oğuz kolunu, Osmanlı coğrafyasını içine alan bölge ise Batı Oğuz kolunu oluşturmuştur. Ancak bu iki kol tek bir yazı dili ile temsil edilip adına da Batı Türkçesi denilmiştir. Akkoyunlular Devletinin kurulması ve bu devletin yıkılmasının akabinde Safevî Devletinin kurulması ile birlikte meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmelerden sonra XV.-XVI. yüzyıllardan itibaren Batı Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak ikiye ayrılmıştır. Bu iki lehçe birbiri ile ses, söz varlığı ve gramer yapısı bakımından oldukça benzerlikler göstermektedir. Bu durum alıntı kelimelerde de mevcuttur. Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra uyguladığı dil politikaları nedeniyle bu farklılıklar kelime bazında artış göstermiştir. Azerbaycan Türkçesine Rusçadan kelimeler girmiştir. Bununla birlikte dile daha eski dönemlerde girmiş olan Farsça, Arapça vb. dillerden alıntı kelimeler ise Azerbaycan Türkçesinde varlığını devam ettirmişlerdir. Ancak bu alıntı kelimelerin bazıları Türkiye Türkçesi Ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde bulunmasına rağmen ölçünlü dilde bulunmamaktadır. Çalışmamızın temeli de bu alıntı kelimeler üzerine kurulmuştur. Azerbaycan Türkçesinde tespit edilecek alıntı kelimelerin ölçünlü dilde olup olmadığı kontrol edilip daha sonra ise olmayanlar Türkiye Türkçesi Ağızlarında aranacaktır. Bulunan kelimelerin anlamsal olarak hem Türkiye Türkçesi Ağızlarında hem de Azerbaycan Türkçesinde aynı ya da yakın anlamlı olanları alınacaktır. Çalışmamızda tespit edilecek kelimeler doğrultusunda tematik bir inceleme yapılacaktır. Bunun sonucunda alıntı kelimelerin ağızlarda hangi alanlardaki adlandırma ihtiyacını giderdiği tespit edilecektir. Ayrıca bu kelimelerin hangi ağızlarda bulunduğu tespit edilip ölçünlü dilde bu kelimelere karşılık kullanılan kelimeler de çalışmaya eklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi Ağızları, alıntı kelime, tematik inceleme

Giriş

Oğuzların kullandığı dil Oğuz Türkçesi olarak adlandırılmaktadır. Oğuz Türkçesi XI. yüzyılda Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan bir alanda konuşma dili olarak kullanılmıştır. Türkmenistan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu içine alan bölge Doğu Oğuz kolunu, Osmanlı coğrafyasını içine alan bölge ise Batı Oğuz kolunu oluşturmuştur. Ancak bu iki kol tek bir yazı dili ile temsil edilip adına da Batı Türkçesi denilmiştir. *"Oğuz Türkçesi, XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yazı dili haline gelmiştir. Batı Türkçesi yazı dili, XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl sonlarına dek Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanılmıştır*. (Ercilasun, 2004: 429)

XIV. yüzyılın son çeyreğinde Akkoyunlular Devletinin kurulması ve bu devletin Azerbaycan, Doğu Anadolu, Irak ve İran bölgesine hâkim olmasıyla birlikte Batı Türkçesi siyasi ve mezhepsel nedenlerden dolayı iki ayrı merkez haline gelmiştir. XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunluların yıkılmasıyla birlikte aynı bölgede kurulan Safevî Devleti ile birlikte Batı Türkçesinin Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları içerisinde iki merkezde gelişimi devam etmiştir. İki farklı merkezin oluşması Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından farklılıklar oluşmasına sebep olmuştur. Bu durum alıntı kelimelerde de mevcuttur.

Türk dili tarihinin önemli bazı eserlerindeki alıntı kelimelerin oranları üzerine değerlendirmeler yapan Doğan Aksan'a göre "*Kültigin ve Tonyukuk Yazıtlarının söz varlığında alıntı kelimelerin oranı %1'in*

[*] Öğretim Görevlisi, Giresun Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÖMER), osmanalbayrak_1986@hotmail.com ORCID: 0000-0002-9105-7664

altındadır. Yabancı kültürlerle ilişkilerin arttığı Uygur Türkçesinde kimi metinlerde alıntı kelime oranı %2-5 iken kimi yerlerde %12'ye kadar çıkmaktadır. İslamiyet sonrasında Kutadgu Bilig'de alıntı kelimelerin ortalama oranı % 1.9'dur. Kutadgu Bilig'den iki yüzyıl sonra yazılan Atabetü'l Hakayık'ta ise alıntı kelime oranı %20-26 arasında değişmektedir." (Aksan 1977: 344)

Türkiye Türkçesi de geçmişten günümüze yaşadığı gelişim sürecinde dini etkilerden dolayı Arapça'dan, dönemin edebiyat dili olması nedeniyle Farsça'dan, Tanzimat dönemi ile beraber Batı'ya yönelen aydınlar vasıtasıyla Fransızca başta olmak üzere Batı kökenli dillerden alıntı kelimeleri içinde barındırmaya başlamıştır. Doğan Aksan'a göre " *XIII-XIV yüzyılda Eski Anadolu Türkçesinin başlangıcında yabancı öğelerin oranı sanıldığı kadar yüksek değildir. Sultan Veled'in İbtidaname'sinde %13, Yunus Emre Divanı'nda %13, Aşık Paşa'nın Garibname'sinde %20'dir. Divan edebiyatının önde gelen isimlerinden Baki'de %65, Nef'i'de %60, ve Nabi'de %54'tür. Alıntı kelime oranı Tanzimat döneminde ise Namık Kemal'de &62, Şemseddin Sami'de %64 Ziya Gökalp'te ise %55'tir."* (Aksan, 1977:345/346)

Azerbaycan Türkçesi de bulunduğu bölge itibariyle birçok yabancı dil ile etkileşim yaşamıştır. Zeynep Korkmaz'a göre *"Azerbaycan bölgesinde Alban, Ermeni, Gürcü, Sogod gibi Türk dışı etnik unsurların da yer alması, XIII. yüzyılda Moğol akınına uğraması, bir süre Arap egemenliği altında kalması ve İran bölgesinde Farslarla birlikte yaşamaları nedeniyle bugün Azerbaycan Türkçesinde yer yer bu dillerden ve Rusçadan geçmiş sözcüklerde bulunmaktadır."* (Korkmaz, 2013:185)

Türkiye Türkçesinde alıntı kelimelerin bir bölümü hem ölçünlü dilde hem de Türkiye Türkçesi Ağızlarında varlığını sürdürürken bir bölümü ise Türkiye Türkçesi Ağızlarında kullanıldığı halde ölçünlü dilde bulunmamaktadır. Ancak aynı kelimeler Azerbaycan Türkçesinde de varlığını sürdürmektedir. Çalışmamızın temeli de bu alıntı kelimeler üzerine kurulmuştur. Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen alıntı kelimelerin ölçünlü dilde olup olmadığı kontrol edilmiş daha sonra ise olmayanlar Türkiye Türkçesi Ağızlarında aranmıştır. Bulunan kelimelerin anlamsal olarak hem Türkiye Türkçesi Ağızlarında hem de Azerbaycan Türkçesinde aynı ya da yakın anlamlı olanları alınmıştır. Tespit edilen kelimeler doğrultusunda Murat Özşahin'in "*Başkurt Türkçesi söz Varlığı*" adlı eserindeki tasnifinden yola çıkarak tematik bir inceleme yapılmıştır. Çalışmada Seyfettin Altaylı'nın "*Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*"ne (ATS) olarak, "*Derleme Sözlüğü*"ne ise (DS) olarak kısaltma yapılmıştır.

Bu çalışma ile alıntı kelimelerin ağızlarda hangi alanlardaki adlandırma ihtiyacını giderdiğinin tespit edilmesi ve Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Ağızlarının alıntı kelimeler bakımında ölçünlü dil dışındaki ilişkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Tematik Söz Varlığı

1. Evren, Zaman

1.1. Dünya, Hava Olayları, Gökyüzü, Zaman

aprel (avril): *is. Lat.* Nisan. (ATS-I, 192)
abrıl I. Nisan. (*Balıkesir, Tokat, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Erzincan, Maraş, Sivas, Yozgat, Kayseri, Nevşehir, Karaman, Konya, İçel, Kıbrıs*) (DS-I, 30) **abil** I. (*Denizli, Trabzon*) (DS-I, 30) **abrèl** I. (*Kars, Erzurum, Elâzığ, Sivas*) (DS-I, 30) abril (*Eskişehir, Kocaeli, Çorum, Tokat, Ordu, Trabzon, Gümüşhan, Rize, Artvin, Ardahan, Kars, Erzurum, Bitlis, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri*) (DS-I, 30) **abrol** I. (*Erzincan*) (DS-I, 30) **abrul** I. (*Manisa, Eskişehir, Kastamonu, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Erzincan, Diyarbakır, Sivas, Kayseri, Niğde*) (DS-I, 30-31) **aprıl** I. (*Ankara*) (DS-I, 31) **april** I. (*Sinop, Karaman, Konya, İçel*) (DS-I, 31) **aprul** I. (*Zonguldak, Kastamonu, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Trabzon*) (DS-I, 31) I. (*Ordu*) (DEMİR, 2001:334) **arbıl** I. (*Adana*) (DS-I, 31) **arbul** I. (*Giresun, Sivas*) (DS-I, 31) **avril** I. (*Rize*) (DS-I, 391) **avrul** I. (*Giresun*) (DS-I, 391)

berf: *is. Far.* Kar. (ATS-I, 430)
berf I. Kar. (*Erzincan*) (SAĞIR, 1995:410) I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:42)
çah: *is. Far.* Kuyu. (ATS-I, 648),
çah Kuyu. (*Konya*) (DS-III, 1039)
èfir: *is. Yun.* Kadim Yunanlıların düşüncesine göre havanın en üstteki, sade, temiz ve şeffaf tabakası. (ATS-I, 1006)
efir Nefes, soluk. (*Afyon, Isparta, Aydın*) (DS-V, 1669)
kèyvan: *is. Far.* Satürn gezegeni, Zühal. (ATS-I, 1747)
keyvan: Yıldız. (*Manisa*) (DS-XII, 4550)
ġubar: *is. Ar.* Toz, toprak. (ATS-II, 2183)
gubar: I. Toprak. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:392) **kubar** II. Elenmiş samanın tozu. (*Gaziantep*) (DS-VIII, 2986)
payız: *is. Far.* Sonbahar, güz. (ATS-II, 2710)
payız: Sonbahar. (*Iğdır, Kars, Kilis, Gaziantep, Kerkük)* (DS-XII, 4640)
mèh: *is. Far.* Genelde sabahları esen hafif rüzgâr, meltem. (ATS-II, 2332)

mèh: Esinti, az yel. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4590)

1.2. Madenler, Mineraller

ḫılt: *is. Ar.* Tortu, çökel, çökelek, çöküntü. (ATS-I, 1515)
hılt: Tortu. (*Kerkük*) (DS-VII, 2360)
ḫilt: *is. Ar.* Bir karışımı oluşturan şeyler. (ATS-I, 1526)
hılt: Karışık. (*Malatya*) (DS-2360)

2. Bitkiler

2.1. Bitki

berdi: *is. Far.* Mısır'da yetişen ve yaprakları kâğıt olarak kullanılan bir cins kamış, papirüs. (ATS-I, 428)
berdi: I. Sapı hasır, zembil, ip yapmakta, semer yastık doldurmakta ve dam örmekte kullanılan bir çeşit saz.(*Afyon, Eskişehir, Kilis, Gaziantep, Maraş, Hatay, Sivas, Yozgat, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Adana, İçel, Antalya*) (DS-II, 631-632) II. Yakacak olarak fırında ve hamamda kullanılan bir çeşit saz. (*Kayseri*) (DS-II, 632) III. Suda yetişen, kamışa benzer bir çeşit ot. (*Kayseri*) (DS-XII, 4454) **beerdi** I. (*Afyon*) (DS-II, 632)
cov: *is. Far. bit. b.* Arpa. (ATS-I, 633)
cov: Küçük pirinç bağlamı. (*Artvin*) (DS-III, 1004)

2.2. Meyve ve Sebze

albuḫara: *is. Far.* Kurutulmuş Buhara eriği. (ATS-I, 133)
albuḫara: Sarı erik kurusu. (*Iğdır, Kars*) (DS-I, 208)
bar: *is. Far.* Meyve, mahsul, ürün. (ATS-I, 343)
bar: Meyve ağaçları ve sebzelerin çiçekleri. (*Erzincan, Tunceli*) (DS-II, 521)
gile: *is. Far.* I. Üzüm, nar vb. meyvelerin taneleri. (ATS-I, 1287)
gile: I. Yaş üzüm tanesi. (*Artvin, Iğdır, Kars, Erzincan, Van*) (DS-VI, 2076)
gülbeser: *is. Far.* Hıyar, salatalık. (ATS-I, 1340)
gülbeser: Salatalık, hıyar. (*Iğdır, Kars*) (DS-VI, 2217)
gülnar: *is. Far. kl.* Narçiçeği. (ATS-I, 1344)
gülnar: Kiraz. (*Çanakkale*) (DS-XII, 4513)
ḫar: *is. Far. kl.* Yabani erikağacı. (ATS-I, 1486)

har: I. Aşısız ağacın meyvesi. (*Nevşehir, Niğde*) (DS-VII, 2281) **haraba** I. (*İçel*) (DS-VII, 2281)

kartof: *is. Am. bit. b.* Patates. (ATS-I, 1722)
kartol: I. Patates. (*İstanbul, Samsun, Tokat, Bursa, Trabzon, Gümüşhane, Kars, Erzincan, Ağrı, Van, Bitlis, Muş, Malatya, Konya*) (DS-VIII, 2671) I. (*Elazığ*) (GÜLENSOY, BURAN, 1994:235) I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:192) **kardeh** I. (*Yozgat*) (DS-VIII, 2671) **kardof** I. (*Gümüşhane*) (DS-VIII, 2671) **kardoğ** I. (*Yozgat*) (DS-VIII, 2671) **kardu** I. (*Yozgat*) (DS-VIII, 2671) **karnup** I. (*Konya*) (DS-VIII, 2671) **kartal** I. (*Çorum, Erzurum, Erzincan, Ankara*) (DS-VIII, 2671) **kartil** I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:192) **kartof** I. (*Tokat, Trabzon, Erzurum*) (DS-VIII, 2671) **karton** I. (*Giresun, Erzurum, Kırıkkale*) (DS-VIII, 2671) **kartop** I. (*Manisa, Bursa, Amasya, Giresun, Rize, Bitlis*) (DS-VIII, 2671) **kartopi** I. (*Samsun, Rize, Artvin, Kars*) (DS-VIII, 2671) **kartopu** I. (*Bursa, Kocaeli, İstanbul, Çorum, Tokat, Giresun*) (DS-VIII, 2671) **kartul** I. (*Yozgat*) (DS-VIII, 2671) I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:192) **kastil** I. (*Ordu*) (DS-VIII, 2671) **kastul** I. (*Erzurum*) (DS-VIII, 2671) **katut** I. (*Giresun*) (DS-VIII, 2671) **kerto** I. (*Kayseri*) (DS-VIII, 2671) **kertol** I. (*Tunceli, Adana*) (DS-VIII, 2671) **kortal** I. (*Erzurum*) (DS-VIII, 2671) **kortol** I. (*Kayseri, Antalya*) (DS-VIII, 2671) **kostil** I. (*Bolu, Giresun*) (DS-VIII, 2671)
püste: *is. Far. bit. b.* Antep fıstığı. (ATS-II, 2796)

püste: Çamfıstığı. (*Iğdır, Kars*) (DS-IX, 3503)

3. Hayvan

3.1. Yabani Hayvanlar

heyye: *is. Ar. hay. b.* Yılan. (ATS-I, 1429)

heyye Yılan. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:169)

zeli: *is. Far. hay. b.* Sülük. (ATS-II, 3708)

zeli: Sülük. (*Ankara*) (DS-XI, 4357)

3.2. Evcil Hayvanlar

kelb: *is. Ar. hay. b.* İt. (ATS-I, 1754)

kelp: İt. (*Trabzon*)

4. İNSAN

4.1. İnsan Vücudu

dehan: *is. Far. kl.* Ağız. (ATS, 830)

dehan: Ağız. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983: 375)

fas: *is. Fr. fot.* Ön kısım, yüz kısmı, ön cephe, cephe. (ATS-I, 1181)

fas: Baş. (*Çankırı*) (DS-X, 1837)

gile: *is. Far.* Göz bebeği. (ATS-I, 1287)

gile: Göz bebeği. (*Van*) (DS-VI, 2076)

guş: *is. Far. kl.* Kulak. (ATS, 1334)

gûş: Kulak. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983:378)

pèyser: is. Far. Başın arka kısmı, boyun, ense. (ATS-II, 2722)

peyser: Koyun etinin boyun bölgesi. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4645)

ruḫsar: *is. Far.* Sima, çehre, surat, yüz. (ATS-II, 2844)

ruhsâr: Yanak. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:266)

sadır: *is. Ar.* I. Kir, leke. II. Sidik. III. Koyunların kuyrukları altındaki kıllara yapışıp kuruyan pislik, çakıldak. (ATS-II, 2859)
sadır: I. Gübre. (*Isparta, Kars, Amasya, Niğde, Adana, İçel*) (DS-X, 3511) I. (Konya, İçel) (DS-X, 4661) II. Sidik. (*Isparta, Tokat, Samsun, Ordu, Giresun, Sivas, Konya, Antalya*) (DS-X, 3511) II. (*Çorum, Antalya*) (DS-XII, 4661) III. Kir, leke. (*Tokat*) (DS-XII, 4661*),* IV. Çocukların sürekli işedikleri yer. (*Çorum*) (DS-XII, 4661) V. Hayvanın sidiğiyle ıslanması. (*Eskişehir*) (DS-XII, 4661) **sodır** II. (*Giresun*) (DS-X, 3511) III. (*Yozgat*) (DS-X, 3511) VI. Gübre suyu. (*Amasya, Konya*) (DS-X, 3511)

4.2. Vücudun Duyuları, Beş Duyu

çirk: *is. Far.* Yıkanmamaktan dolayı yağlanmış vücutta biriken, çamaşır ve elbiselere bulaşan pislik, kir. (ATS-I, 718)
çirk: I. Tütün zifiri. (*Afyon, Isparta, Amasya, Malatya, Gaziantep, Niğde, Adana*) (DS-III, 1236) II. Pis su. (*Manisa*) (DS-XII, 4479) **cirk** I. (*Adana, İçel*) (DS-III, 1236)
helhele: *is. Ar.* Sevincin uyandırdığı heyecan, gürültü, bağırıp çağırma. (ATS-I, 1404)

helhele: Halk oyunlarında hep bir ağızdan çıkarılan ses. (*Diyarbakır*) (ERTEN, 1994:159)

turş: *sf. Far.* Ekşi. (ATS-II, 3375)

turş: I. Ekşi. (*Kars, Van, Bitlis*) (DS-X, 3995) I. (*Iğdır, Kars, Kerkük*) (DS-XII, 4775)

üzlet: *is. Ar.* Yalnızlık, inziva. (ATS-II, 3466)

üzlet: Uzak. (*Konya*) (DS-XI, 4085)

4.3. Doğum, Hayat, Hayatın Çağları

ahıl: *is. Far.* Yaşlı, ihtiyar. (ATS-I, 102)

ahıl: I. Görmüş geçirmiş, yaşlı kimse. (*Muş*) (DS-I, 129) **ahil** I. (*Artvin*) (DS-I, 129)kebin / kebin

seğir: *sf. Ar.* Bulûğ çağına ermemiş ve bir bakıcıya muhtaç olan öksüz. (ATS-II, 2931)

segir: Babasız ya da anasız yoksul çocuk. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4677)

4.4. Hastalık ve Kusur

ehnez: *is. Ar.* Düşkün, zayıf, takatsiz. (ATS-I, 1085)
eneze: I. Cılız, zayıf, kudretsiz. (*Denizli, Balıkesir, Bolu, İstanbul, Çankırı, Konya, Adana*) (DS-V, 1752) **egeze** I. (*Denizli*) (DS-V, 1752) **eğez** I. (*Isparta*) (DS-V, 1752) **eğeze** I. (*Denizli*) (DS-V, 1752) **ehlez** I. (*Denizli, Ordu, Trabzon, Gaziantep*) (DS-V, 1752) **ehnez** I. (*Giresun, Gümüşhane, Yozgat, İçel*) (DS-V, 1752) II. Zayıf, cılız. (*Trabzon*) (DS-XII, 4492) **ehniz çöhnüz** I. (*Çorum*) (DS-V, 1752) **enize** I. (*Burdur*) (DS-V, 752) **ahnaz:** III. Güçsüz, kuvvetsiz. (*Gümüşhane*) (DS-I, 132)
elil: *sf. Ar.* Vücudunun herhangi bir yerinde eksik tarafı olan, engelli, özürlü, sakat, kötürüm, hasta. (ATS-I, 1110)

elil: Kör (*Bayburt, Kars*) (DS-V, 1717)

goduş: *sf. Far.* Tombul, şişman karınlı, göbekli, karnı büyük. (ATS-I, 1298)

goduş: I. Büyük kafalı adam. (*Ordu*) (DS-VI, 2093) **godoş** II. Şişman. (*Erzincan*) (DS-VI, 2092)

süzenek: *is. Far.* Belsoğukluğu. (ATS-II, 3098)

süzenek: Belsoğukluğu. (*Iğdır, Kars*) (DS-X, 3730)

şil: *sf. Far.* I. Engelli, özürlü, alil, kötürüm, sakat. II. Felçli. (ATS-II, 3152)
şil: I. Sakat. (*Ağrı, Ardahan, Kars, Bitlis, Van*) (DS-X, 3777) II. Şaşı. (*Bitlis, Van, Urfa*) (DS-X, 3777) III. İnme, felç. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4727)
zahı: *is. Far.* Lohusa. (ATS-II, 3692)

zahı: Lohusa. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4829)

zökem: *is. Ar.* Nezle. (ATS-II, 3740)

zökem: Nezle. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4841)

4.5. Evlilik, Aile, Akraba

ẖelet: *is. Ar.* Bahşiş, hediye. // Düğün ve nişan merasimlerinden verilen hediye. (ATS-I, 1502)
helet: I. Düğünde oğlan tarafının kız tarafına verdiği hediye. (*Gümüşhane, Iğdır, Kars, Hatay*) (DS-VII-2332) **halat** II. Armağan. (*Kars*) (DS-VII, 2257) III. Erkek tarafının kız tarafına verdiği eşya. (*Gümüşhane*) (DS- VII, 2257) IV. Gelinin kardeşine verilen para veya kıymetli herhangi bir eşya. (*Elazığ*) (BURHAN, 1997:195)
kebin: *is. Far. kl.* İzdivaç, nikâh. (ATS-I, 1747)
kebin: I. Evlenme, nikâh. (*Iğdır, Kars, Kilis, Gaziantep*) (DS-VIII, 2714) I. (*Kerkük*) (DS-XII, 4541)
şabaş: *is. Far.* Düğünlerde oynayanlara, raks edenlere veya çalgıcılara verilen para. (ATS-II, 3101)
şabaş: I. Düğünde, oyundan sonra davulcunun topladığı parsa. (*Van, Bitlis, Diyarbakır, Gaziantep, Maraş, Urfa*) (DS-X, 3732) II. Düğünde çalgıcı ve oyuncular için toplanan para. (*Iğdır, Kars, Van*) (DS-XII, 4717) III. Bahşiş. (*Kırşehir*) (GÜNŞEN, 1994:705) **şaba** I. (*Gaziantep, Urfa, Adana*) (DS-X, 3732) **şâbe** I. (*Kayseri*) (DS-X, 3732)

4.6. Hekim, Ecza, Cerrah

pèyvaz: *is. Far.* Aşı. (ATS-II, 2722)

peyvaz: Aşı. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4645)

5. Maddi Kültür

5.1. Besinler

ẖire: *sf. Far. kl.* Bulanık, donuk, bulanmış. (ATS-I, 1527)
herle: I. Yağda kavrulmuş un çorbası, bulamaç. (*Tokat, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Erzurum, Erzincan, Elâzığ, Sivas, Yozgat*) (DS-VII, 2346) **herle aşı** I. (*Sivas*) (DS-VII, 2346) **herle çorbası** I. (Çorum) (DS-VII, 2346) **heyra** I. (*İçel*) **heyre** I. (*Sinop, Samsun, Konya, Antalya*) **hıra** (Konya) (DS-VII, 2347) **hıre** I. (*Konya*) (DS-VII, 2347) **hire** I. (*Konya*) (DS-VII, 2347)
işgene: *is. Far.* Az pişmiş yağlı etin, tavuğun suyu, tirit. (ATS-I, 1663)**işgene:** I. Bir yemek, etli yemeğin suyu. (*Elâzığ*) (GÜLENSOY, BURHAN, 1994:235) **işkene** II. Et suyu. (*Diyarbakır*) (ÖZÇELİK, BOZ, 2001:243)
ġalac: *is. Rus.* Yuvarlak ekmek. (ATS-II, 1927)
kolaç: I. Mayalı, mayasız hamurdan çeşitli biçimde yapılan küçük ekmek. (*Edirne, Kırklareli*) (DS-VIII, 2907) II. Lokma. (*Çanakkale*) (DS-VIII, 2907) III. Fırında pişen küçük ekmek. (*Eskişehir)* (DS-XII, 4563) **kalaç** I. (*Tokat*) (DS-VIII, 2907) **kalaçı** I. (*İstanbul*) (DS-VIII, 2907) **kolak** I. (*İstanbul*) (DS-VIII, 2907) **kulaç** I. (*İstanbul, Osmaniye, Konya*) (DS-VIII, 2907)
nabat: *is. Ar.* Meyve suyu ile şekerin karışımından yapılan, şeffaf kristal şeker türü. (ATS-II, 2511)

nabat: Nöbet şekeri. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4602)

nahar: *is. Ar.* Öğle yemeği. (ATS-II, 2515)

nahar: Kahvaltı. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4602)

noğul: *is. Ar.* İçine kişniş tohumu konmuş yuvarlak üstü pütürlü şeker. (ATS-II, 2580)
nokul: I. Her çeşit şekerleme. (*Bitlis*) (DS-IX, 3254) II. Mayalı hamurun içinde ceviz, fındık, susam, üzüm konularak yapılan, şekerli ya da şekersiz bir çeşit çörek, lokum. (*Isparta, Burdur, Samsun, Sinop, Niğde, Konya*) (DS-IX, 3254) **noğul** II. (*Iğdır, Konya*) (DS-IX, 3254)
şirni: *is. Far.* Tatlı. (ATS-II, 3160) **şirin:** I. Tatlı. (*Bursa, Kars, Van, Malatya*) (DS-X, 3784) **şireli** I. (*İçel*) (DS-X, 3784) **şirni** I. (*Kars*) (DS-X, 3784) **şirnik** I. (*Kars, Erzurum)* (DS-X, 3784)
terek: *is. Far. aş.* Unun yağda kızartılmasından sonra şıra veya pekmezle birlikte rayihalı şeylerin ilave edilmesiyle hazırlanan bir tür tatlı. (ATS-II, 3285)

terek: Nişasta ile yapılan bir çeşit tatlı. (*Isparta*) (DS-X, 3889)

5.2. Giyimler, Süs, Takı

dür(r): *is. Ar.* İnci. (ATS-I, 990) **dür:** İnci. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983:375)
fite: *is. Far.* Hamamda yıkanırken veya bir iş yaparken bele başlanan peştamal, önlük. (ATS-I, 1218)
fıta: I. Hamam havlusu. (*Afyon, Isparta, Burdur, Amasya, Ankara, Konya*) (DS-V, 1861) II. Önlük. (*İzmir, Bilecik, Kastamonu, Amasya, Kırklareli*) (DS-V, 1861) III. Hamamda bedene sarılan örtü, peştamal. (*Afyon, Giresun, Yozgat)* (DS-XII, 4504) IV. Peştamal. (*Urfa*) (ÖZÇELİK, 1997:259) **fita** I. (Konya) (DS-V, 1861) V. İpek peştamal. (*Yozgat)* (DS-XII, 4505) **fite** I. (*Iğdır, Kars*) (DS-V, 1861) **fota** I. (*Samsun, Mardin*) (DS-V, 1861) **futa** II. (*İzmir, Çanakkale*) (DS-V, 1861) VI. Kadınların bellerine bağladıkları peştamal. (*Rize*) (TURGUT, 2002:317)
ẖatem: *is. Ar. kl.* Mühürlü yüzük, mühür, damga. (ATS-I, 1493)

hatem: Yüzük. (*Diyarbakır*) (ERTEN, 1994:158)

kirşan: *is. Far.* I. Düzgün, aklık. II. Pudra. (ATS-I, 1805)
kirşan: I. Üstübeç, allık, pudra. (*Isparta, Kars, Erzurum, Van, Diyarbakır, Kerkük*) (DS-VIII, 2881) II. Yüze sürülen aklık. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:202) **kirişan** I. (*Bayburt, Gümüşhane*) (DS-VIII, 2880)
pine: *is. Far.* Ayakkabının yırtık yerine yapılan tamir, yama. (ATS-II, 2741)
pine: I. Çarıkların, yemenilerin altına vurulan kösele parçası. (*Malatya, Ankara*) (DS-IX, 3454) II. Ek. (*Uşak*) (DS-XII, 4648) III. Parça. (*Uşak, Burdur*) (DS-XII, 4648) IV. Ayakkabıya, çarığa vurulan yama. (*Uşak, Malatya, Kerkük*) (DS-XII, 4648) V. Yama. (*Elâzığ*) (GÜLENSOY, BURAN, 1994:237) **pina** I. (Yozgat) (DS-IX, 3454) IV. (*İçel*) (DS-IX, 4648)
şeve: *is. Far.* I. Parlak, şeffaf, renkli, yüzük taşı ve mühür yapımında kullanılan bir cins kıymetli taş, akik. II. Siyah renkli iri, kıymetli, boncuk; kara kehribar. (ATS-II, 3145)
şeve: I. Boyna takılan, kara renkli cam boncuk. (*Van*) (DS-X, 3764) II. Kara, parlak yüzük taşı. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4723) III. Boncuk. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4723)
zèh: *is. Far.* Elbise vb. kenarına dikilen ip, dantel. // Sayfa kenarına yapılan süs, çizilen çizgi. (ATS-II, 3699)
zeh, zèh: I. Genellikle kara kumaştan giysi kolunun ucuna dikilen ince parça. (*Bayburt, Kars*) (DS-XII, 4831) II. Çizgi. (*Bayburt, Kars*) (DS-XII, 4831) III. Kenar çizgisi. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:348)

5.3. Ev

akuşka: *is. Rus. kon.* Pencere. (ATS-I, 117)

akuşka: 50x65 cm. çapında küçük pencere. (*Iğdır, Kars*) (DS-I, 164)

buẖarı: *is. Ar.* Şömine. (ATS-I, 532)
buharı: I. Baca. (*Zonguldak, Samsun, Ordu, Artvin, Erzurum, Ardahan, Kars, Niğde, Muş, Gaziantep, Maraş, Sivas, Kayseri, Konya, İçel, Antalya, Muğla*) (DS-II, 782) **bahara** I. (*Sivas*) (DS-II, 782) II. Ocak. (*İzmir*) (DS-II, 487) **baharı** I. (*Tokat*) (DS-II, 782) **bığırı** I. (*Van*) (DS-II, 782) **bıhırik** I. (*Elâzığ,*

Sivas) (DS-II, 782)) II. (*Elâzığ, Sivas*) (DS-II, 663) **bıḫri** I. (*Bitlis*) (DS-II, 782) **biḫèri** I. (*Van*) (DS-II, 782) II. (*Van*) (DS-II, 663) **bihirik** I. (*Sivas*) (DS-II, 782) **bihri** I. (*Bitlis*) (DS-II, 782) **bohara** I. (*Sivas*) (DS-II, 782) **bohoru** I. (*Giresun*) (DS-II, 782) **bohuru** I. (*Giresun*) (DS-II, 782) **boraca** I. (*Niğde*) (DS-II, 782) **böheri** I. (*Konya*) (DS-II, 782) **böhrük** I. (*Sivas*) (DS-II, 782) **börük** I. (*Sivas*) (DS-II, 782) **buarı** I. (*İçel*) (DS-II, 782) **buğara** I. (*İzmir, Antalya*) (DS-II, 782) I. (İçel) (DS-XII, 4465) **buğarla** I. (*İçel*) (DS-II, 782) **buhan** I. (*Erzincan*) (DS-II, 782) **buhar** I. (*Amasya, Artvin*) (DS-II, 782) **buhara** I. (*Çankırı, Kastamonu, Ordu, Hatay, Karaman, Konya, İçel, Muğla*) (DS-II, 782) **buharaca** I. (*Hatay*) (DS-II, 782) **buharca** I. (*Antalya*) (DS-II, 782) **buhare** I. (*Sivas, Yozgat, Karaman, Konya, Kıbrıs*) (DS-II, 782) **buharık** I. (*Malatya, Muğla*) (DS-II, 782) **buhari:** I. (*Artvin, Kastamonu, Sivas*) (DS-II, 782) I. (*Konya*) (DS-XII, 4465) (Erzurum) I.(GEMALMAZ, 1995:50) **buharik** I. (*Gümüşhane, Erzincan, Ankara*) (DS-II, 782) **buharle** I. (*İçel*) (DS-II, 782) **buharlik** I. (*Kars*) (DS-II, 782) **buhaylı** I. (*Adana*) (DS-II, 783) I. (*Niğde*) (DS-XII, 4465) **buhayrı** I. (*İzmir, Aksaray, Niğde*) (DS-II, 783) **buhaze** I. (*Niğde*) (DS-II, 783) **buheri** I. (*Bursa*) (DS-II, 783) **buhraca** I. (*Niğde*) (DS-II, 783) **buhurik** I. (*Erzincan*) (DS-II, 783) **bukare** I. (*Konya*) (DS-II, 783) **bukayrı** I. (*Niğde*) (DS-II, 783) **bulayrı** I. (*Niğde*) (DS-II, 783) **buhuru** II. (*Bartın, Zonguldak*) (DS-II, 487) **bunarı** I. (*Konya*) (DS-II, 783) **buraca** I. (*Muğla*) (DS-II, 783) **buvara** I. (*Antalya*) (DS-II, 783) **büheri** I. (*İstanbul, Konya*) (DS-II, 783)
şir: *is. Far.* Yağlı boya. (ATS-II, 3156)

şir: Yağlı boya. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:294)

5.4. Mobilya, Kap, Kacak, Alet

aftaba (aftabe, aftafa): *is. Far.* İbrik. (ATS-I, 55-56)
aftaba: I. İbrik. (*Kastamonu*) (DS-XII,4406) **aftafa** I. (*Iğdır, Kars*) (DS-I, 71) **aftaka** I. (*Ağrı*) (DS-I, 71) **aftefa** I. (*Iğdır, Kars*) (DS-I, 71) **afdaḫa** I. (*Kars*) (DS-I, 71)
cem: *is. Far. kon.* Tas, kap, kâse. (ATS-I, 596)

cam: I. Tencere. (*Kars*) (DS-III, 852) **cem** I. (*Kars*) (DS-III, 852)

çamadan: *is. Far.* Bavul, valiz. (ATS-I, 657)
çamadan: İçine öteberi konan, kıldan dokunmuş, uzun bağlı, sırtta taşınan bir çeşit çanta. (*Trabzon*) (DS-XII, 4476)
çaynik: *is. Çin. Far.* Demlik. (ATS-I, 674)
çaynik: I. Çaydanlık. (*Amasya, Giresun, Gümüşhane, Artvin, Kars, Erzurum, Bitlis, Malatya, Sivas*) (DS-III, 1098) **çaynık** I. (*Isparta, Manisa, Amasya, Ordu, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Artvin, Sivas, Kayseri, Konya*) (DS-III, 1098) **çaycoş** I. (*Afyon, Isparta*) (DS-III, 1098) **çaycoşu** I. (*Konya*) (DS-III, 1098) **çaydoş** I. (*Adana, Konya*) (DS-III, 1098) **çaykuş** I. (*Tokat, Gaziantep*) (DS-III, 1098) **çaymık** I. (*Edirne*) (DS-III, 1098) **çaynıḫ** I. (*Bayburt, Kars*) (DS-III, 1098) **çayniyh** I. (*Iğdır, Kars*) (DS-III, 1098)
daḫıl: *is. Ar.* Kasa, kumbara. (ATS-I, 766)

dahıl: Kumbara. (GEMALMAZ, 1995:70) **dahil** Vezne. (*Sivas*) (DS-IV, 1329)

hebl: *is. Ar.* İp. (ATS-I, 1398)

hebil: Çadırı kazığa bağlamaya yarayan ip. (*Ankara*) (DS-VII, 2324)

ġıfıl: *is. Ar.* Kilit. (ATS-II, 2083)
gıfıl: I. Kilit. (*Kars*) (DS-VI, 2035) **kıfıl** II. Kilit, anahtar. (*Iğdır, Kars, Diyarbakır*) (DS-VIII, 2788) **kıbıl** II. (*Kırşehir*) (DS-VIII, 2788) **kubli** II. (*Bayburt, Gümüşhane*) (DS-VIII, 2788)
marfaş: *is. Ar.* Yatak yorgan konan büyük çuval, balya, denk. (ATS-II, 2318)
mafraç: I. Hurç, denk, yolcu yükü. (*Balıkesir, Giresun, Kayseri, Adana, İçel*) (DS-IX, 3102) **marfaş** II. Denk, balya. (*Kars*) (DS-IX, 3128)

matġab: *is. Ar.* Cımbız. (ATS-II, 2326)

matkap: Cımbız. (*Maraş*) (DS-IX, 3136)

pışġa: *is. hlk. Rus.* Kibrit. (ATS-II, 2737)

pışka: I. Kibrik. (*Iğdır, Kars*) (DS-IX, 3448) **pışga** I. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4647)

setil: *is. Ar.* Su ve çeşitli sıvıları taşımaya ve kuyudan su çıkarmaya yarayan ağaç, maden veya plastikten yapılmış üstten kulplu kap, kova. (ATS-II, 2962)
sitil: I. Kuplu su kabı, bakraç, kova. (*Afyon, Denizli, Aydın, Bolu, Kastamonu, Çankırı, Çorum, Sinop, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Rize, Artvin, Kars, Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Elâzığ, Malatya, Maraş, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Konya, Antalya*) (DS-X, 3647) II. Berberlerin baş yıkamakta kullandıkları altı musluklu, zincirle tavana asılan su kabı. (*Isparta, Denizli, İzmir, Ankara*) (DS-X, 3647) III. Su ısıtma yarayan kulpsuz bakır su kabı. (*Malatya*) (DS-X, 3647) IV. Testi. (*Sivas*) (DS-X, 3647) V. Bahçe sulamaya yarayan süzgeçli kova. (*Samsun*) (DS-X, 3647) VI. Kulplu bakır kova. (*Gümüşhane, Sivas, Kırşehir, Konya, İçel*) (DS-XII, 4698) VII. Küçük, altı yuvarlakça, uzun kuyu bakracı. (Erzincan) (SAĞIR, 1995:425) VIII. Küçük bakraç. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:281) IX. Büyük bakraç, su kovası. (*Malatya*) (GÜLSEREN, 2000:418) X. Yoğurt kabı. (*Kırşehir*) (GÜNŞEN, 1994:704) XI. Büyük, madeni su kabı. (*Diyarbakır*) (ÖZÇELİK, BOZ, 2001:248) **satıl** I. (*Bursa, Van, Kilis, Gaziantep, Maraş, Adana*) (DS-X, 3647) XII. Kova. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:396) **satır** I. (*Maraş, Adana*) (DS-X, 3647) XIII. Bakır su kovası. (*Maraş*) (DS-XII, 4673) **setil** I. (*Çanakkale, Bursa, Giresun, Antalya*) (DS-X, 3647) **sıtıl** I. (*İzmir, Ordu, Diyarbakır, Urfa, Osmaniye, Adana*) (DS-X, 3647) **sitilik** I. (*Malatya*) (DS-X, 3647)
şam: *is. Ar.* Mum. (ATS-II, 3113)

şam: Mum. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4719)

şana (II): *is. Far.* Tarak. (ATS-II, 3116)

şana (II): Saç tarağı. (Çorum) (DS-XII, 4719)

vèdre: *is. Rus.* İçine süt sağılan, su taşınan kulplu kap; kova. (ATS-II, 3489)
vedre: I. Süt sağımında kullanılan, tahta kova, külek. (*Rize, Artvin, Kars, Rumeli*) (DS-XI, 4094) II. Su kovası. (*Rize*) (DS-XII, 4803) III. Kova. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:397) **vedire** I. (*Kars, Silistre*) (DS-XI, 4094) **vèdire** II. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4803) **bedire, bèdire** IV. Su kovası, bakraç. (*Erzurum, Erzincan, Muş*) (DS-II, 592) II. (Erzincan) (DS-XII, 4451) III. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983:372) **bedre** IV. (*Artvin, Erzurum, Bitlis, Ankara*) (DS-II, 595) **bedro** IV. (*Gümüşhane, Van, Bitlis*) (DS-II, 595)
yèşik: *is. Rus.* Tahta vb.den yapılan büyük kasa, sandık. (ATS-II, 3632)

yeşik: I. Meyve sandığı. (*Kars*) (DS-XI, 4255) **yaşık** I. (*Rize, Artvin*) (DS-XI, 4197)

zin: *is. Ar.* Eyer. (ATS-II, 3728)

zin: Eyer. (*Tunceli*) (DS-XII, 4838)

5.5. Tarım, Bahçecilik

barı: *is. Far.* Set, çit, duvar. (ATS-I, 347)
barı: I. Bahçe duvarı, çit, avlu duvarları üzerine konulan çalı çırpı, harçsız yapılan duvar, tarla sınırı, tarlaların alt yanına çekilen taş set, siper. (*Isparta, Burdur, Kütahya, Eskişehir, Ordu, Urfa, Ankara, Kırşehir, Konya, İçel, Antalya*) (DS-II, 531) **bar** I. (*Ankara*) (DS-II, 531) **barana** I. (*Denizli, İçel*) (DS-II, 531) **baranı** I. (*İçel*) (DS-II, 531) **bari** I. (*Ankara*) (DS-II, 531) **barsal** I. (*Antalya*) (DS-II, 531) **basırık** I. (*Tokat*) (DS-II, 531)

dehre: *is. Far.* I. Ağaç budamak veya çok kalın olmayan ağaçları kesmek için kullanılan ucu eğri kesici alet. II. Satır. (ATS-I, 831)
dahra: I. Bir çeşit budama bıçağı, tahra. (*Afyon, Isparta, Denizli, Kütahya, Eskişehir, Çankırı, Çorum, Sinop, Amasya, Trabzon, Gümüşhane, Gaziantep, Maraş, Hatay, Ankara, Niğde, Konya*) (DS-IV, 1329) II. Yüzü enli büyük bıçak. (*Manisa, Hatay*) (DS-IV, 1330) III. Bir çeşit, balta, et satırı, nacak. (*Trabzon, Tokat, Maraş, Hatay, Sivas, Ankara, Kayseri)* (DS-IV, 1330) **dahre** III. (*Malatya*) (DS-IV, 1330) **darha** III. (*Maraş, Ankara*) (DS-IV, 1330) **dehle** III. (*Ankara*) (DS-IV, 1330) **dehre** I. (*Amasya, Giresun, Gümüşhane, Artvin, Erzurum, Erzincan, Van, Bitlis, Elâzığ, Malatya, Sivas*) (DS-IV, 1329-1330) II. (*Manisa, Hatay*) (DS-IV, 1330) III. (*Iğdır, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Sivas*) (DS-IV, 1330) **derhe** I. (*Malatya*) (DS-IV, 1330) VI. Ucu kıvrık, ağaç budamada kullanılan kesici alet. (SAĞIR, 1995:413)
heyet: *is. Ar.* Genelde evin önünde etrafı çit veya duvarla örülen saha, bahçe. // Herhangi bir binanın etrafındaki açık saha. (ATS-I, 1428)
heyet: I. Bahçe. (*Rize, Iğdır, Kars*) (DS-VII, 2353) **hayat** II. Ev bahçesi. (*Çorum, Amasya*) (DS-VII, 2315) III. Arsa. (*Gümüşhane, İçel*) (DS-VII, 2314) IV. Çit veya taşla çevrili bahçe. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:393)
kehriz: *is. Far.* Yer altı suyolu, kanal. (ATS-I, 1752)
kehriz: I. Kanalizasyon. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:194) **kerhiz** II. Akarsu yatağı. (*Bayburt, Gümüşhane*) (DS-VIII, 2754) **keriz** III. Su yolu, ark. (*Gaziantep, Kerkük*) (DS-XII, 4546) IV. Yer altı suyolu, kanal. (*Trabzon*)
şana (I): *is. Far.* Harman savurmakta kullanılan çatal biçimde tahta veya demir araç, yaba. (ATS-II,3116)
şana (I): I. Yaba. (*Amasya, Ağrı, Kars*) (DS-X, 3742) II. Demir dirgen. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4719)
zemi: *is. Far.* Tarla. (ATS-II, 3709)

zemi: Tarla. (*Van*) (DS-XI, 4360)

5.6. Meslekler

bèkar: *is. Far.* İşsiz. (ATS-I, 389)

bekâr: İşsiz, boş. (*Muş*) (DS-II, 601)

benna (benne): *is. Ar.* Bina yapan mimar, kalfa, usta. (ATS-I, 425)

benne: Sıvacı. (*Amasya*) (DS-II, 629)

camadar: *is. Far.* Hamamda hizmetçi, hamamda elbiselerle ilgilenen hizmetçi, hamamcı. (ATS-I, 570)

camadar: Tellâk. (*Kars, Iğdır*) (DS-III, 853)

fehle: *is. Ar.* İşçi. (ATS-I, 1191)

fehle: Amele, işçi. (*Iğdır, Kars*) (DS-V, 1840)

kèyvani: *is. Far.* I. Kadın hizmetçi. II. Yemek pişiren kimse. (ATS-I, 1747)
keyveni: I. Aşçı kadın. (*Çorum, Tokat, Erzincan, Elâzığ, Sivas, Yozgat, Kayseri, Kırşehir, Konya*) (DS-VIII, 2779) II. Düğün yemeği yapan kimse, aşçı (genellikle kadın). (*Gümüşhane, Kayseri*) (DS-XII, 4550) III. Yemek pişirmede becerikli, tutumlu kadın. (*Malatya*) (GÜLSEREN, 2000:409) IV. Ekmek yapan kimse. (*Van*) (DS-XII, 4550) **keyfeni** I. (*Tokat, Kayseri, Konya*) (DS-VIII, 2779) **keyvene** I. (*Tokat, Kayseri, Kırşehir*) (DS-VIII, 2779) **keyvani** I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:198)
keniz: *is. Far. kl.* Hizmetçi kadın. (ATS-I, 1769)

keniz: Hizmetçi kadın. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983:379)

muzdur: *is. Far. kl.* Büyük toprak sahibinin yanında para karşılığı çalışan kimse, amele. (ATS-II, 2458)

muzdur: Çoban. (*Bayburt, Kars*) (DS-IX, 3226)

sallaḫ: *is. Ar.* Kasap. (ATS-II, 2875)

sallah: Kasap çırağı. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:269)

sallaġ: *is. Ar.* Kasap. (ATS-II, 2875)
sallak: I. Kasap çırağı. (*Amasya, Gaziantep, Maraş, Sivas*) (DS-X, 3526) II. Kasapların hayvanlarını kesen adam. (*Çorum, Mardin, Kıbrıs*) (DS-X, 3526) **sallağ** I. (*Erzurum*) (DS-XII, 4666)
şatır: *is. Ar.* Ekmek pişiren, ekmekçi, fırıncı. (ATS-II, 3120)
şatır: I. Fırının önünde çalışan, pişirici. (*Diyarbakır*) (DS-X, 3752) II. Tandırda yufka ekmek pişiren kimse. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4721)
şayka: *is. Rus.* Çete. (ATS-II, 3121)

şayka: Eşkıya. (*Denizli, Bilecik, Kırıkkale*) (DS-X, 3754)

5.7. Şehir

gor: *is. Far.* Mezar. (ATS-I, 1299)
gor: I. Mezar. (*Amasya, Trabzon, Gümüşhane, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Bitlis, Sivas*) (DS-V, 2103) I. (*Diyarbakır*) (ERTEN, 1994:157) II. Ölü mezar. (*Elazığ*) (GÜLENSOY, BURHAN, 1994:234)
sallaġḫana: *is. Ar. Far.* Hayvan kesilen yer, mezbaha. (ATS-II, 2876)

sallakhane: Hayvan kesilen yer. (*Çorum*) (DS-XII, 4666)

5.8. İnşaat

perçin: *is. Far.* Tahta veya ağaçtan yapılmış çevre duvarı, çit. (ATS-II, 2727)
perçin: I. Duvar. (*Urfa*) (DS-IX, 3428) II. Çit. (*Malatya*) (DS-IX, 3428) III. Çeper, set. (Elazığ) (BURAN, 1997:201)
penah: *is. Far.* Barınak, sığınılacak yer, sığınak. (ATS-II, 2725)

penah: Melce. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983:381)

sencer: *is. Far.* Herhangi bir tehlikeden korunmak için arkasına saklanılan veya içine girilen tabii veya yapma örtü, siper. (ATS-II, 2944)

sencer: Kalkan. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:396)

senger: *is. Far.* Siper. (ATS-II, 2946)

senger: I. Siper. (*Kars*) (DS-X, 3582) II. Koruyucu engel, siper. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4683)

5. 9. Toplumsal İlişkiler

aşna: *is. Far. kl.* Gayrimeşru olarak ilişki kurulan erkek, dost. (ATS-I, 244)

aşna: Kadın tarafından sevilen erkek, dost, sevgili. (*Niğde*) (DS-I, 361)

belenġaz: *sf. Far.* Acınacak kadar kötü durumda bulunan, yoksul, fakir, zavallı. (ATS-I, 419)

belengaz: Dilenci, üstü başı eski olan kimse. (*Urfa*) (DS-613)

gülmeşeker: *sf. Far. şak. A.* Latif, hoş, hoşlanılan, güzel ve sevilen insanlara denir, sevimli.(ATS-I, 1344)

gülmeşeker: Güzel ve sevilen insanlara denir. (*Bayburt, Kars*) (DS-VI, 2220)

töhfe: is. Ar. Bahşiş, armağan, hediye. (ATS-II, 3355)

töhfe: Armağan, hediye. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:397)

5.10. Bilimler, Teknik

abak: *is. Lat.* Abaküs. (ATS-I, 14)

abak: Çocuk oyunlarında sayı. (*Kocaeli, Giresun*) (DS-I, 6)

pud: *is. Rus.* Eskiden kullanılan 16,4 kg.lık Rus ağırlık ölçüsü birimi. (ATS-II, 2789)
put: I. 16 kg.lık ağırlık ölçüsü. (*Artvin, Kars*) (DS-IX, 3492) II. Ağırlık ölçüsü, batman, üç tenekelik tahıl ölçüsü. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:261)
selem: *is. Ar.* Faiz. (ATS-II, 2939)

selem: Ürem, faiz. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4681)

5.11. Edebiyat

henek: *is. Ar.* Şaka. (ATS-I, 1413)
hanek: I. Şaka, alay. (*İstanbul, Artvin, Erzincan, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Maraş, Kerkük*) (DS-VII, 2272) **henek** I. (*Afyon, Sakarya, Çankırı, Çorum, Sinop, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Mardin, Urfa, Hatay, Kayseri, Kerkük*) (DS-VII, 2272) henekliḫ I. (*Tunceli*) (DS-VII, 2272) **hernek** I. (*Erzincan*) (DS-VII, 2272) **hevek** I. (*Kocaeli, Kars*) (DS-VII, 2272) **hunek** I. (*Balıkesir*) (DS-VII, 2272)
nağıl: *is Ar.* Masal, hikâye. (ATS-II, 2514)

nağıl: Öykü. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4602)

6. Manevi Kültür

6.1. Dini İnançlar

aḫund: *is. Far.* Azerbaycan'da ve İran'da dinî hoca, din adamı. (ATS-I, 109)

ahunt: Acemlerin din adamı, bilgini. (*Kars*) (DS-I, 135)

al: *is. Ar.* Batıl inanışa göre karanlıkta yalnız kalan kadınların gözüne görünen korkunç surat, gulyabani, hayalet. (ATS-I, 121)
al: I. Lohusa kadınların üstüne çökerek onları boğduğu sanılan görüntü. (*Gaziantep, İçel*) (DS-I, 166) II. Kadınlardan, başka bir kimsenin üstüne çökerek onları boğduğu sanılan görüntü. (*Ordu*) (DS-I, 166)
cindar: *is. Ar. Far.* Cinci. (ATS-I, 625)
cindar: I. Cinleri toplayıp konuşan, geleceğe dair bilgileri ortaya atan kimse. (*Gümüşhane, Artvin, Erzincan, Sivas*) (DS-III, 976) II. Büyücü, üfürükçü. (*Elazığ*) (DS-III, 976) II. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:58) III. Falcı. (*Artvin, Maraş*) (DS-III, 976) **cinderen** I. (*Tokat*) (DS-III, 976)

6.2. Düşünce, İrade, Hareket, Duygu

abır: *is. Far.* I. Utanma duygusu, hayâ. II. Haysiyet, şeref. (ATS-I, 17)
abır: I. Utanma, hicap, hayâ. (*Iğdır, Kars*) (DS-I, 22) II. Namus, şeref, haysiyet. (*Iğdır, Kars, Kerkük*) (DS-I, 22) **abur** II. (*Isparta, Balıkesir, Artvin, Ardahan, Kars, Erzurum, Van, İçel*) (DS-I, 22)
azar: *is. Far.* Rahatsızlık, dert, keder, sıkıntı. (ATS-I, 294)

azar: Dert, sıkıntı. (*Kars*) (ERCİLASUN, 1983:372)

dengeser: *is. Far.* Yorgun, bezgin, bıkkın, rahatsız. (ATS-I, 844)
deñgeser: I. Sersem, dengesiz, akılsız, dalgın. (*Gaziantep*) (DS-IV, 1423) **dengesek** I. (*Çankırı, Giresun*) (DS-IV, 1423) **deng** I. (*Kerkük*) (DS-IV, 1423) **dengi** I. (*Elâzığ*) (DS-IV, 1423) **denk** I. (*Çanakkale, Kütahya, Malatya, Urfa*) (DS-IV, 1423)
ġada: *is. Ar.* Bela, dert, felaket. (ATS-II, 1920)
gada: I. Dert, hastalık. (*Eskişehir, Çorum, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Artvin,*

Iğdır, Kars, Erzincan, Elâzığ, Malatya, Gaziantep, Sivas, Kars, Kayseri, Niğde, Konya, Osmaniye, Adana) (DS-VI, 1888) II. Bela. (*Yozgat, Kayseri*) (DS-VI, 1888) III. Kaza, bela. (*Van*) (DS-XII, 4506) IV. Başa gelecek felaket. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:116) **kada** III. (*Diyarbakır*) (ERTEN, 1994:160)
ẖecil: *sf. Ar. kl.* Utanmış, sıkılmış, utancından yüzü kızarmış, mahcup. (ATS, 1499)
hecil: I. Utanma. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:161) **hacil** II. Utanmış, mahcup. (*Erzincan*) (SAĞIR, 1995:419) I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:152)
mat: *is. Ar.* Şaşkın. (ATS-II, 2324)

mat: I. Şaşkın. (*Kerkük*) (DS-IX, 3135) II. Şaşırma. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:218)

nehs: *sf. Ar.* Ters, kötü, inatçı. (ATS-II, 2555)
nahıs, nahîs: Ters, inatçı. (*Amasya, Kars, Niğde*) (DS-IX, 3234) **nahs** I. (*Bitlis*) (DS-IX, 3234) **nakıs** I. (*Amasya, Ankara*) (DS-IX, 3234) **nakis** I. (Afyon, Burdur, Rize) (DS-3234)
paẖıl: *sf. Ar.* Haset, kıskanç. (ATS-II, 2682)
pahal: I. Bencil, kıskanç. (*Afyon, Denizli, Aydın, Giresun, Niğde, Antalya, Muğla)* (DS-IX, 3379) **pahıl** I. (*Gümüşhane, Ardahan, Kars, Van, Sivas*) (DS-IX, 3379) II. Kıskanç. (*Giresun, Gümüşhane*) (DS-XII, 4633) II. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:254) III. Başkasına heveslenen, kıskanan. (*Erzincan*) (SAĞIR, 1995:424) **pağıl** II. (*Malatya*) (DS-XII, 4633)
pèşe: *is. Far.* Adet, huy, alışkı, alışılmış şey. (ATS-II, 2719)

peşe: Alışkanlık, yaradılış. (*Bayburt, Kars*) (DS-IX, 3435)

tab: *is. Far.* Sabır, dayanma gücü, katlanırlık, dayanırlık. (ATS-II, 3187)

tab: Tahammül. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:396)

tamarzı: *is. Ar. Far.* Yenilip içilen bir şeyin hasretini çekme, özleme durumu. (ATS-II, 3202)

tamarzı: I. Yoksun. (*Iğdır, Kars*) (DS-XII, 4736) **tamarzi** I. (*Van*) (DS-XII, 4736)

teng: *sf. Far.* Çetin, zor, zahmetli, ağır, sert, şiddetli, külfetli, güç. (ATS-II, 3275)

teng: Güç durum. (*Irak*) (DS-XII, 4751)

6.3. Değerler, Erdemler, Kusurlar

gorbagor: *sf. Far.* Ölen birine küfür olarak, lanetli, melun anlamında kullanılır. (ATS-I, 1299)
gorbagor: I. Ölmüş birisi için küfür sözü. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:143) **korbakor** II. Ölenin arkasından söylenen ilenç. (*Rize*) (DS-XII, 4565)
kasıb: *sf. Ar.* Fakir, fukara, yoksul. (ATS-I, 1725)

kâsıp: I. Fakir, yoksul. (*Iğdır, Kars*) (DS-VIII, 2674) **kâsıf** I. (*Kars*) (DS-VIII, 2674)

lağ: *is. Far.* Alay. (ATS-II, 2233)

lağ: Alay etmek. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:394)

pend: *is. Far.* Öğüt, tavsiye, nasihat. (ATS-II, 2726)

pend: Nasihat, öğüt. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:257)

şum: *sf. Ar. kl.* Uğursuz. (ATS-II, 3177)

şum: Kötü, uğursuz. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:296)

B. Adlar

1. Kavram Adları

abadan: *is. Far.* Mamur, imar edilmiş. (ATS-I, 13)

abadan: Mamure. (*Kars*) (ERCİLASUN, 2002:372)

bab: *is. Far.* Benzer, eş, uygun. (ATS-I, 303)
bab: I. Uygun, eş, denk, akran. (*Artvin, Van, Bitlis, Kerkük*) (DS-II, 446) **bap** I. (*Isparta, Van, Sivas*) (DS-II, 446)
cerge: *is. Far.* Sıra, dizi. (ATS-I, 601)

cerge: I. Dizi, sıra. (*Iğdır, Kars, Bitlis*) (DS-III, 885) II. Grup grup, dizi, dizi. (*Bitlis*) (DS-III, 885)

macal: *is. Ar.* Herhangi bir şey için en uygun zaman, uygun durum veya şart, vesile, okazyon, imkan, vakit, olanak, fırsat. (ATS-II, 2292)

macal: Zaman, olanak. (*Bayburt, Kars*) (DS-XII, 4582)

teher: is. Ar. Çeşit, nevi, tür, tip. (ATS-II, 3249)

teher: Çeşit. (*Bitlis*) (DS-X, 3860)

2. Sayılar

çar: *sf. Far.* Dört. (ATS-I, 661)
çar: I. Dört. (*Kars*) (OLCAY, ERCİLASUN, ASLAN, 1988:390) **çâr** I. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:61)
penc: *is. Far.* Beş. (ATS-II, 2725)

penç: Beş. (*Doğu Trakya*) (OLCAY, 1995:77)

C. Sıfatlar

1. Olumlu Anlam Taşıyan

asan: *sf. Far.* Kolay. (ATS-I, 225)

asan: Kolaylık. (*Manisa*) (DS-XII, 4425)

zirek: *sf. Far.* I. Zihni çevik, anlayışlı, varışlı, zeyrek, kafalı, ferasetli, çabuk anlayan, kavrayışlı. II. Eli çabuk, çok hareketli, canlı, atik, süratli, hızlı, çevik. (ATS-II, 3731)
zirek: I. Açıkgöz, akıllı, çalışkan. (*Burdur, Bayburt, Gümüşhane, Kırşehir, Kerkük*) (DS-XI, 4389) II. Eli çabuk. (*Kerkük*) (DS-XI, 4389) III. Çevik. (*Kerkük*) (DS-XI, 4389)

2. Olumsuz Anlam Taşıyan

som: *sf. Lat.* İri gövdeli, kocaman, sağlam yapılı, azman. (ATS-II, 3018)

som: Kaba. (*Isparta, Burdur*) (DS-X, 3661)

süst: *sf. Far.* Gevşemiş, yumuşak, pörsük, pörsümüş, cansız, gevşek. (ATS-II, 3096)

süst: Gevşek. (*Bitlis*) (DS-X, 3725)

şèyda: *sf. Far. şair*. Aşk delisi, delicesine seven, vurgun. (ATS-II, 3124)

şeyda: Deli, mecnun. (*Erzurum*) (GEMALMAZ, 1995:293)

D. Zarflar

bècid: *zf. Far. kon.* Acele ile, çarçabuk, acilen, derhal, hemen. (ATS-I, 387)
becit: I. Lüzumlu, gerekli, önemli, acele. (*Bursa, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Artvin, Erzurum, Erzincan, Elâzığ, Malatya, Urfa, Sivas, Yozgat, Kayseri, Niğde, Adana, Antalya, Tokat,*

Kıbrıs) (DS-II, 592-593) **becet** I. (*Kırşehir*) (DS-593) **beçit** I. (*Tokat, Sivas*) (DS-II, 593)
besa: *zf. Far.* Fazlaca, yeterince, yetecek kadar, yeteri kadar, yeter derecede, kâfi derecede, oldukça fazla, aşırı miktarda, fazlaca, çokça.(ATS-I, 434)

besa: Yeter, kâfi. (*Tunceli*) (DS-II, 638)

hancarı: *zf. Far.* Ne şekilde, hangi biçimde, nasıl. (ATS-I, 1370)

hancarı: Nasıl, ne biçim. (*Kars*) (DS-VII, 2271)

hergiz: *zf. Far.* Katiyen, hiçbir zaman, hiçbir şekilde, asla. (ATS-I, 1419)

hergiz: Hiçbir zaman, asla. (*Kayseri*) (DS-XII, 4517)

nème: *zf. Ar.* Şaşkınlık, abartı, hayret bildiren bir söz. (ATS-II, 2541)

neme: Şaşma ünlemi. (*Niğde*) (DS-IX, 3245)

E. Zamir

kes: *za. Far.* Kimse, şahıs, adam. (ATS-I, 1777)

kes: Kimse. (*Diyarbakır*) (ERTEN, 1994:162)

zad: *za. Ar. kon.* Şey. (ATS-II, 3691)

zad: Şey. (*Kars*) (ERCİLASUN,1983:386)

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında tespit edilen ortak alıntı 155 kelimenin köken bakımından dağlımı Farsça (89), Arapça (52), Rusça (7), Latince (3), Fransızca (1), Yunanca (1), Çince (1) ve Amerikan yerli dili (1) şeklindedir. Burada ortak alıntı kelimelerin Farsça ve Arapça kökenli kelimeler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında alıntı kelimelerin bölgesel ve yöresel dağılımına baktığımızda; Akdeniz Bölgesi'nde, Adana (17), Antalya (15), Burdur (8), Isparta (17), İçel (25), Hatay (9), Maraş (14), Osmaniye (4). Doğu Anadolu Bölgesi'nde; Ağrı (4), Ardahan (5), Bitlis (22), Elâzığ (17), Erzincan (30), Erzurum (49), Iğdır (47), Kars (109), Malatya (21), Muş (5), Tunceli (5), Van (28). Ege Bölgesi'nde Afyon (12), Aydın (3), Denizli (11), İzmir (7), Kütahya (4), Manisa (8), Muğla (5), Uşak (3). Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde; Diyarbakır (15), Gaziantep (17), Kilis (4), Mardin (3), Urfa (12). İç Anadolu Bölgesi'nde; Aksaray (1), Ankara (20), Çankırı (7), Eskişehir (9), Karaman (4), Kayseri (23), Kırıkkale (2), Kırşehir (10), Konya (38), Nevşehir (3), Niğde (21), Sivas (37), Yozgat (18). Karadeniz Bölgesi'nde; Amasya (21), Artvin (25), Bartın (1), Bayburt (12), Bolu (4), Çorum (19), Giresun (27), Gümüşhane (31), Kastamonu (8), Ordu (16), Rize (15), Samsun (12), Sinop (9), Tokat (23), Trabzon (18), Zonguldak (4). Marmara Bölgesi'nde; Balıkesir (5), Bilecik (2), Bursa (8), Çanakkale (5), Edirne (2), İstanbul (8), Kırklareli (2), Kocaeli (5), Sakarya (1). Ayrıca bunların dışında Doğu Trakya (1), Irak (1), Kerkük (16), Kıbrıs (4), Rumeli (1), Silistre (1) olarak tespit edilmiştir. Bölgelere göre alıntı kelimelerin Doğu Anadolu Bölgesinde yoğunlaştığı görülmüştür. Tematik inceleme sonucunda besinlerin adlarının, meslek adlarının, giysi, süs, takı adlarının, mobilya, kap, kacak, alet adlarının ve düşünce, irade, hareket, duygu adlarının ortak alıntı kelimelerde yoğunlukta olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Aksan, D. (1977). *Köktürkçe'den Bugüne, Türkçede Ödünçlemeler Üzerine Bir Sözcük İstatistiği Araştırması*, Türk Dili, C. XXXVI, 344-347.
Altaylı, S. (2018). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, C.1., Ankara.
Altaylı, S. (2018). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, C.2., Ankara.

Buran, A. (1997). Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Türk Dil Kurumu: 669, Ankara.

Demir, N, Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük), Türk Dil Kurumu Yayınları: 788, Ankara, 2001.

Derleme Sözlüğü I. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/1, Ankara.

Derleme Sözlüğü II. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/2, Ankara.

Derleme Sözlüğü III. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/3, Ankara.

Derleme Sözlüğü IV. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/4, Ankara.

Derleme Sözlüğü V. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/5, Ankara.

Derleme Sözlüğü VI. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/6, Ankara.

Derleme Sözlüğü VII. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/7, Ankara.

Derleme Sözlüğü VIII. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/8, Ankara.

Derleme Sözlüğü IX. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/9, Ankara.

Derleme Sözlüğü X. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/10, Ankara.

Derleme Sözlüğü XI. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/11, Ankara.

Derleme Sözlüğü XII. (1993). 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/12, Ankara.

Ercilasun A. B. (1983). Kars İli Ağızları – Ses Bilgisi, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Ercilasun A. B. (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gemalmaz, E. (1995). Erzurum İli Ağızları, İnceleme – Metin – Sözlük ve Dizinler, 3.cilt. 2. baskı. Türk Dil Kurumu, Ankara.

Gülensoy, T., Buran, A. (1994). Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler, Türk Dil Kurumu: 572, Ankara.

Gülseren C. (2000). Malatya İli Ağızları, İnceleme – Metin – Sözlük ve Dizinler, Türk Dil Kurumu: 737, Ankara.

Günşen, A. (1994). Kırşehir ve Yöresi Ağızları, İnceleme – Metin – Sözlük, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri.

Korkmaz, Z. (2013) Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, Türk Dil Kurumu: 1065, Ankara.

Münir, E. (1994). Diyarbakır Ağzı, İnceleme – Metin – Sözlük, Türk Dil Kurumu: 556, Ankara.

Olcay, S., Ercilasun A.B., ARSLAN E. (1988). Arpaçay Köylerinden Derlemeler, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu: 419, Ankara.

Olcay, S. (1995). Doğu Trakya Yerli Ağzı, İnceleme – Derleme – Dizin, Türk Dil Kurumu: 580, Ankara.

Özçelik, S., Boz, E. (2001). Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı, Dil İncelemesi, Metin, Sözlük, Türk Dil Kurumu: 789, Ankara.

Özşahin, M. (2011). Başkurt Türkçesi Söz Varlığı, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.

Sağır, M. (1995). Erzincan ve Yöresi Ağızları, İnceleme – Metinler – Sözlük, Türk Dil Kurumu: 565, Ankara.

Kıssa-i Samrug'da İkili Kullanımlar

Osman KABADAYI[*]

Özet

Türk dilinin Kıpçak kolunda yer alan Kazakça XIX. yüzyılın ikinci yarısında yazı dili hüviyeti kazanmıştır. Kazak yazı dilinin ilk eserleri Arap alfabesiyle Kazan, Orenburg, Ufa, Taşkent, St. Petersburg gibi şehirlerde basılmaya başlanmıştır. Kazakça, 1929 yılına kadar Arap alfabesiyle, 1929-1940 yılları arasında Latin alfabesiyle, 1940'tan günümüze değin ise Kiril alfabesiyle yazılmıştır. Arap harfleriyle Kazakça olarak basılan ilk eserler arasında destanların ve dinî metinlerin ağırlık kazanmış olduğu görülmektedir. Kazak yazı diliyle matbu olarak basılmış ilk eserlerden biri de *Kıssa-i Samrug* adını taşımaktadır. Eser, 1898 yılında Kazan şehrinde M. A. Çirkov Matbaasında basılmıştır. Eserin metni Äli Mahmudulı tarafından derlenmiştir. Toplam 768 dizeden oluşan bu manzum eser, Kazakistan Millî Kütüphanesi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünün "Kazak Dilindeki Kitaplar" kısmında 59 numarada yer almaktadır. Eser, Kazakistan Millî Kütüphanesindeki nadir Kazakça kitaplar arasında en eski tarihli matbu eserlerden biridir. İran mitolojisinde Simurg olarak da bilinen kuş ile Süleyman peygamber arasında geçen hikâye eserin konusunu oluşturmaktadır. Doğu Türkçesi olarak da adlandırılan Çağatayca, XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarının kullandığı ortak yazı ve edebiyat dili idi. Fakat sonraları İlminskiy önderliğinde yürütülen Türk ağızlarının her birini yazı dili haline getirme projesi neticesinde XX. yüzyıla gelindiğinde çeşitli Türk yazı dilleri ortaya çıkmış oldu. Bu nedenle yeni oluşan Türk yazı dillerinin ilk ürünleri Çağatay yazı dilinden izler barındırmaktadır. *Kıssa-i Samrug* adlı eserde de Çağatay yazı diline özgü bazı dil özellikleri göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra metinde Tatarcaya özgü bazı gramatikal hususlar da dikkat çekmektedir. Bu durum metnin Tatarcadan Kazakçaya aktarılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu bildiride Arap harfleriyle Kazakça olarak basılan *Kıssa-i Samrug* adlı eserde görülen ikili kullanımlar üzerinde durulacak ve Kazakçanın yazı dili olma yolunda atmış olduğu adımlara dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazakça, Kıssa-i Samrug, ikili kullanım.

Giriş

Doğu Türkçesi olarak da adlandırılan Çağatayca, XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarının kullandıkları ortak yazı ve edebiyat dili idi. Söz konusu tarihî yazı dili, Timurlular, Babürlüler, Buhara ve Hive Hanlığı gibi siyasî oluşumların resmi dili de olmuştur. Çağatayca ile özellikle Ali Şir Nevaî döneminden itibaren klasik bir edebiyat vücuda getirilmiştir. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Türkistan coğrafyasındaki Türk diyalektlerinin yazı dili olma süreci baş göstermiştir. Bölgede yeni oluşmaya başlayan yazı dillerinden biri de Kazakçadır. Bu süreçte Kazakça, iki farklı koldan gelişim göstermiştir: Birincisi sözlü edebiyat ürünlerinde görülen halkın genel dili, ikincisi ise "kitabî dil" veya "eski Kazak edebî dili" olarak da adlandırılan Kazak yazı dilidir (Sızdıqova 2004: 9). XIX. yüzyılın sonlarında Şark edebiyatı ile Türk edebiyatının dinî veya kahramanlık konulu destan ve kıssaları matbaada basılmaya başlanmıştır. Bu eserler Kazak halk ozanları tarafından sözlü olarak da icra edilmiş, böylece kıssa ve destanlar daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Kazak yazı dilinin ilk ürünleri Arap harfleriyle Kazan, Taşkent, Orenburg, Astrahan, Ufa, St. Petersburg, Troitske, Omsk gibi matbaanın bulunduğu şehirlerde basılmıştır. Bu şehirler arasında Arap harfleriyle basım yapan ilk matbaa 1723 yılında Astrahan'da kurulmuş, bunu diğer kentler takip etmiştir (Pyatnitskiy 1998: 42). Kazakça olarak basılmış ilk kitabın 1862'de Kazan Üniversitesi kütüphanesinde basılan ve N. İ. İlminskiy tarafından yayımlanan "Er Tarğın" olduğu genel kabul görse de *Qazaq Kitaptarı (1806-1917)* başlıklı çalışmaya göre Kazakça olarak basılan ilk matbu kitap *Kıssa-i Seyfilmälik* (Kazan, 1807) adlı eserdir (Käri 1998: 13). Matbaada basılan kıssa ve destanların yanı sıra Kazakçanın yazı dili olmasında *Türkistan Vilayetinin Gazeti* ile *Dala Vilayetinin Gazeti* adlı gazetelerin

[*] Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, e-posta: kabadayiosman@yandex.com ORCID: 0000-0002-3607-5384.

de rolü büyüktür. *Türkistan Vilayetinin Gazeti* 1870-1917 yılları arasında Taşkent'te, *Dala Vilayetinin Gazeti* ise 1888-1902 yılları arasında Omsk şehrinde Arap alfabesiyle yayımlanmıştır (Assan 2020: 23). İlerleyen zamanlarda, 1913-1918 yılları arasında Orenburg'da çıkan *Kazak Gazeti* de yazı dili olma sürecini perçinlemiştir (Küderinova 2013: 183).

Kazak yazı diliyle matbu olarak basılmış ilk eserlerden biri de *Kıssa-i Samrug* adını taşımaktadır. Eser, 1898 yılında Arap harfleriyle Kazan şehrinde M. A. Çirkov Matbaasında basılmıştır. Eserin metni Äli Mahmudulı tarafından derlenmiştir. Toplam 768 dizeden oluşan bu manzum eser, Kazakistan Millî Kütüphanesi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünün "Kazak Dilindeki Kitaplar" kısmında 59 numarada yer almaktadır. Eser, Kazakistan Millî Kütüphanesindeki nadir Kazakça kitaplar arasında en eski tarihli matbu eserlerden biridir. İran mitolojisinde Simurg olarak da bilinen kuş ile Süleyman peygamber arasında geçen hikâye eserin konusunu oluşturmaktadır. *Kıssa-i Samrug* adlı eser tarafımızca transkribe edilip Türkiye Türkçesine aktarılarak yayıma hazırlanmıştır (bk. Kabadayı 2022). Bu bildiride dikkat çekilen ikili kullanımlar söz konusu yayıma dayanmaktadır.

Yöntem

Kazak yazı dilinin başlangıç evresini oluşturan eserlerden biri olan *Kıssa-i Samrug* adlı metinde tespit edilen ikili kullanımlar tasnif edilerek *yazım, ses bilgisi* ve *biçim bilgisi* olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir. Tespit edilen örnekler ile örneklerin geçtiği dizeler tablolar hâlinde gösterilmiştir. İkili kullanım örnekleri verilirken parantez içinde gösterilen rakamlardan ilki sayfa numarasını, ikincisi örneğin geçtiği satırı belirtmektedir.

Ayrıca bu çalışma hazırlanırken daha önce tarihî metinlerde görülen ikili kullanımlarla ilgili Erdem Uçar 2016; Güngör 2018; Kaynak 2022 gibi çalışmaların inceleme yöntemi de göz önünde bulundurulmuştur.

1. Kıssa-i Samrug'da İkili Kullanımlar

1.1. Yazım

Arap harfli bir metin olan *Kıssa-i Samrug*'da aynı sözcüğün yazımında zaman zaman farklı harflerin kullanılması dikkat çekmektedir. Söz gelimi *samrug* "Simurg kuşu" sözünün son harfi bazı yerlerde غ bazı yerlerde ise ق harfiyle yazılmıştır. Benzer şekilde *ḳuṭul-* "kurtulmak" fiilinde *t*'nin yazımında bir yerde ط harfi başka bir yerde ise ت harfi kullanılmıştır. *Hizmet* sözündeki *z*'nin yazımında bir iki yerde ذ harfi görülürken çoğunlukla ز harfi kullanılmıştır. Yine *sat-* "satmak" fiilinin ilk harfinin yazımında üç yerde ص harfi kullanılırken iki yerde س harfi kullanılmıştır. Yazımda görülen ikili kullanım örnekleri ve örneklerin geçtiği dizeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

samruġ "Simurg kuşu" (2/4) süleymān peygamber menen **samruġ** ḳuşnı	*samuruḳ* "Simurg kuşu" (2/11) **samuruḳ** munı èşitüp keldi tilge
taḳdırġa "kadere" (2/11) **taḳdırġa** tedbīr yoḳ dèp tursın èlge	*taḳdīrġa* "kadere" (3/5) **taḳdīrġa** inanmaymın dèdi sulṭān
şahzāda "şehzade" (4/2) bu **şahzādanı** sözlep ḳalam yürsin	*şahzada* "şehzade" (4/3) **şahzada** ülken bolıp cetdi boyġa
ḳuṭul- "kurtulmak" (4/14) **ḳuṭuldı** ol şahzāda özi amān	*ḳutul-* "kurtulmak" (4/13) **ḳutuluġa** dermān yoḳ ḳılar dermān
ḫiẕmet "hizmet" (5/9) köp **ḫiẕmet** ḳılġanuŋa taŋġa ḳalam	*ḫizmet* "hizmet" (5/10) **ḫizmetüŋe** alasın ḳanday nerse
yurṭ "yurt" (8/11) ol bolur **yurṭ** avzına azıḳ ḳoyġan	*yurt* "yurt" (8/12) **yurtına** naṣīḥat aytup özin coyġan
ṣat- "satmak" (9/11) **ṣatḳanmın** ceri menen tutas saġan	*sat-* "satmak" (9/10) cer **satḳan** kisige kelüp aytdı
ṭoy "düğün, toy" (9/22)	*toy* "düğün, toy" (9/20)

ülken **ṭoy** ḳılıp ḫālıḳnı cıyup	ustanız mol ḳılıp yine **toyġa**
ʿādil “adil, adaletli” (9/7) bar ėdi sol şeherde bir **ʿādil** ḫān	*ʿadil* “adil, adaletli” (9/23) ḫānnıŋ **ʿadili** artıḳ boldı barça ėrdin
aṣ “aş, yemek” (6/21) her kisiniŋ avzına **aş** ḳoyıptı	*as* “aş, yemek” (15/25) çaḳırdı köp adamdı ḳılıp **asḳa**
cihāŋgir “kişi adı” (12/15) **cihāŋgir** bolsun ėndi sėniŋ atıŋ	*cihāngir* “kişi adı” (13/9) aytḳanun **cihāngirniŋ** uġıp aldı
ḳaddı “pek, fazla” (2/17) süleymān açulandı caman **ḳaddı**	*ḳattı* “pek, fazla” (15/23) süleymān taba almadı izlep **ḳattı**

2. Ses Bilgisi

2.1. Ünlüler

2.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Metinde genel olarak kalınlık-incelik uyumu tamdır. Ancak zaman zaman bazı sözlere gelen eklerin kalınlık-incelik uyumuna göre yazımında tutarsızlıklar göze çarpmaktadır. Bu ikili kullanımlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Uyumlu	Uyumsuz
şeherge “şehre” (3/15) **şeherge** maġribdeki yetüp bardı	*şeherġa* “şehre” (10/22) kün tün yürip **şeherġa** keldi dağı
taḳdīrke “kadere” (3/7) **taḳdīrke** īmān ketürgen hem ėmesmėn	*taḳdīrġa* “kadere” (3/5) **taḳdīrġa** inanmaymın dėdi sulṭān

2.1.2. /ė/ ~ /e/ Seslerinin Durumu

Türkoloji literatüründe tartışmalı bir konu olan kapalı e (ė) sesi Eski Türkçe devresinden başlayarak tarihî Türk yazı dilinin çeşitli dönemlerinde dokuzuncu ünlü olarak varlığını sürdürmüş, Arap alfabesiyle yazılan tarihî metinlerde ى harfiyle gösterilmiştir. Buna karşın Türkoloji’de bazı çevreler /ė/ sesinin varlığını, aslî bir ses olmadığı gerekçesiyle tam olarak kabullenmeyip bu sesin geçtiği sözleri /i/ ile göstermeyi tercih etmişlerdir.

Kıssa-i Samrug’da genel temayül olarak Türkçe kökenli sözlerin ilk hecesinde kapalı e (ė) sesi ى harfiyle gösterilmiştir. Ancak kimi zaman aynı sözcük bu harf kullanmadan da yazılmıştır. Aşağıdaki tabloda aynı sözcüğün iki türlü yazımına dair örnekler yer almaktadır.

/ė/’li yazım	/e/’li yazım
ėndi “şimdi” (3/10) ruḫṣat berdim samuruḳ saġan **ėndi**	*endi* “şimdi” (3/4) dėp pādşā samuruḳdan suraydı **endi**
ėçkü “keçi” (8/15) kördiŋiz yolda sizler **ėçkü** mėn laḳ	*eçki* “keçi” (6/25) munan şoŋ uçradı **eçki** lağı
kėyün “sonra; geri” (7/19) kiçi inümiz boladur **kėyün** ḳalġan	*keyün* “sonra; geri” (7/24) ėki çal **keyün** ḳalġan aytdı bizge
bėz- “kaçmak, uzaklaşmak” (9/16) ėkevi birdey **bėzip** ḫāzīneden	*bez-* “kaçmak, uzaklaşmak” (9/13) altundan **bezip** özinıŋ baslarına
cėt- “yetmek, varmak” (4/23) sizdeyün savda ḳılıp her cerge **cėtgen**	*cet-* “yetmek, varmak” (4/3) şahzada ülken bolıp **cetdi** boyġa
bėr- “vermek” (14/8) murādın her biriniŋ bular **bėrdi**	*ber-* “vermek” (5/25) bul çöpti **berdi** maġan süleymān ḫaḳ
cėr “yer, toprak” (9/2)	*cer* “yer, toprak” (9/10)

māl arttıram dėp bos **cėrge** kirgen	**cer** satḳan kisige kelüp aytdı

2.1.3. Ünlü Değişmeleri

2.1.3.1. /i/ ~ /ü/

Kıssa-i Samrug'da bazı sözcüklerin yazımında hem /i/ hem de /ü/'lü biçimler yer almaktadır. Modern Kazakçada ilk hecede yuvarlak ünlü bulunan sözlerde sonraki hecelerde yuvarlak ünlü bulunmama kuralı bulunmaktadır (Doğan ve Koç 2013: 74). Metinde geçen *inü, ėçkü, kėçür-*, *keltür-* gibi örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıkıldığı görülmektedir.

/i/'li kullanım	**/ü/'lü kullanım**
ini "erkek kardeş" (10/3) ėkinçi **inim** menim yüzde seksen	*inü* "erkek kardeş" (7/19) kiçi **inümiz** boladur kėyün ḳalġan
keltir- "getirmek" (12/5) tevbege **keltirgençe** kerek urmaḳ	*keltür-* "getirmek" (2/13) ḫudānıŋ taḳdīrine **keltür** īmān
köŋil "gönül" (5/15) nīl ṣunıŋ basın körsem dėp **köŋil** burdı	*köŋül* "gönül" (16/9) her türli ṣıġaruġa **köŋlüm** bardı
küçik "enik" (8/19) ürip catır ḳarnında **küçik** it te	*küçük* "enik" (7/3) ḳarnında **küçükler** üredi itdey ançıḳ
tüzik "düz, kusursuz" (9/8) şeher ḫalḳı barçası **tüzik** bolıp	*tüzük* "düz, kusursuz" (10/2) **tüzük** menen yürsiŋler köpti dėdi
yügir- "koşmak" (14/7) ḳuvanġandan ḳızġa taman **yügiredi**	*yügür-* "koşmak" (5/6) ḫizmetüŋde mėn sėniŋ **yügüreyin**
eçki "keçi" (6/25) munan ṣoŋ uçradı **eçki** laġı	*ėçkü* "keçi" (8/15) kördiŋiz yolda sizler **ėçkü** mėn laḳ
kėçir- "affetmek" (2/10) günāhıŋdı olay bolsa **kėçirdüm** dėdi	*kėçür-* "affetmek" (2/9) **kėçürgil** günāhımnı peyġamber ḫaḳ

2.1.3.2. /ı/ ~ /u/

Kıssa-i Samrug'da bazı sözcüklerin yazımında hem /ı/ hem de /u/'lu biçimler yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda bu türden ikili kullanımlar yer almaktadır.

/ı/'lı kullanım	**/u/'lu kullanım**
burın "önceleri, daha önce" (2/2) ecel oġı kėlmesin **burın** menim yaḳḳa	*burun* "önceleri, daha önce" (3/6) ḳosulmas **burun** ḳızġa dėdi oġlan
ḳosıl- "evlenmek" (14/8) ėkevi birbirine **ḳosılġan** ṣoŋ	*ḳosul-* "evlenmek" (3/1) nikāḥ mėn **ḳosuladı** bul ėki cān
yolıḳ- "buluşmak, uğramak" (14/9) **yolıḳtı** nūr ḳuyaşı tuġan ayġa	*yoluḳ-* "buluşmak, uğramak" (6/21) bularġa bir kisi hem **yoluḳtı**

2.2. Ünsüzler

2.2.1. Ünsüz Uyumu

Yan yana gelen ünsüzlerin ton bakımından birbirine uyum göstermesi kuralı olan ünsüz uyumu, modern Kazakçada tam olarak işletilirken metinde bazı sözlere gelen eklerin yazımında ünsüz uyumunun dışına çıkıldığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda ünsüz uyumuyla uyumlu ve uyumsuz örneklere yer verilmiştir.

Uyumlu	Uyumsuz
çıḳtı “çıktı” (14/5) taŋ ėrteŋ turıp **çıḳtı** büyük ṭaşḳa	*çıḳdı* “çıktı” (13/13) cihāŋgir ketmey **çıḳdı** yana ṣudan
aştan “açlıktan” (6/22) burluġıp özi **aştan** yüre almaydı	*açdan* “açlıktan” (7/8) oylasaŋ **açdan** yurıt ölip yatḳan
bastan “baştan” (13/4) **bastan** ayaḳ öz ḳışşasın ayta bergen	*basdan* “baştan” (8/5) oṭundı kötere almaġan evvel **basdan** dėdi
caḳḳa “tarafa, yöne” (15/11) teri mėn alıp uştı pādşā **caḳḳa**	*caḳġa* “tarafa, yöne” (15/26) ciberdi akesiniŋ şehri **caḳġa**

2.2.2. Ünsüz Değişmeleri

2.2.2.1. /b/ ~ /v/

Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde “*ber-*, *bar-*, *bar*” sözlerinde Eski Türkçenin kelime başı /b/ sesi korunmuştur. Metinde *ber-* fiili bir yerde *و* harfiyle yazılmıştır. Bu durumu Oğuzca etkisiyle açıklamak mümkündür.

/b/’li kullanım	/v/’li kullanım
ber- “vermek” (3/9) buzayın ruḥṣat **berseŋ** peyġamber ḥaḳ	*vėr-* “vermek” (2/4) ḳıṣṣa ḳılıp yazayın vaḳıt **vėrse**

2.2.2.2. /ç/ ~ /ş/

Patlayıcı bir diş-damak ünsüzü olan /ç/ sesi Kazakçada sızıcılaşarak /ş/’ye dönmüştür. Bu ses değişimi Kazakçayla birlikte Karakalpakça ve Nogaycada düzenli ve ayırt edici bir özelliktir (Karaağaç 2015: 160). Metinde aynı sözcüğün hem /ç/ hem de /ş/’li yazım örnekleri bulunmaktadır.

/ç/’li kullanım	/ş/’li kullanım
aç “aç, açlık” (7/8) oylasaŋ **açdan** yurıt ölip yatḳan	*aş* “aç, açlık” (8/10) **aş** ḳoyıp öziniŋ balaların
aġaç “ağaç” (6/16) ḳança **aġaç** üstüne ṣaldı dağı	*aġaş* “ağaç” (6/2) **aġaşı** köp bir şeherge yetüp ḳaldı
çala “yarım, eksik” (7/16) sol sebebli köp boldı **çalalarım**	*şala* “yarım, eksik” (5/3) bolmaydı aytḳan sözde mėnim **şalam**
ėçkü “keçi” (8/15) kördiŋiz yolda sizler **ėçkü** mėn laḳ	*ėşki* “keçi” (6/25) kāri **ėşki** özi arıḳ tüşgen yaġı
ḳançıḳ “dişi köpek” (8/19) uçradıŋız kėle catıp **ḳançıḳ** itke	*ḳanşıḳ* “dişi köpek” (7/3) uçradı yana da bir buvāz **ḳanşıḳ**
tınıç “sessiz” (10/11) **tınıçlıḳta** yaratḳan anlar ẕātūn	*tınuş* “sessiz” (7/4) ḳancıḳ özi yür hīç **tınuş** tapmay

2.2.2.3. /y/ ~ /c/

Söz başı /y/ ünsüzü Kazakçada öndamaksıllaşıp sızıcılaşarak /c/’ye (modern Kazakçada /j/’ye) dönmüştür. Metinde aynı sözcüğün hem /y/ hem de /c/’li yazım örneklerine rastlanmaktadır.

/y/’li kullanım	/c/’li kullanım
yaḳın “yakın” (4/20) kėmeşiler ṣol yerde **yaḳın** kelüp	*caḳın* “yakın” (5/20) aytadı ḥabeşe cerine **caḳınraḳ**
yaḫşı “iyi, güzel” (2/7) ḳuş turup **yaḫşı** söz tilge alġan	*caḳsı* “iyi, güzel” (5/2) her cerdi **caḳsı** bolġan savda isi
yaman “kötü, fena” (10/10) ḫātūnı **yaman** boldı ol inimniŋ	*caman* “kötü, fena” (9/12) birbirine söz aytdı ṣonda **caman**
yer “yer” (14/1)	*cer* “yer” (9/10)

taŋ atḳan ṣoŋ tüsirip **yerge** ṣaldı	**cer** satḳan kisige kelüp aytdı
yol "yol" (12/16) köp tamaşa **yol** yürip körgen balam	*col* "yol" (12/12) olay bolsa bul cerdin bir aylıḳ **col**
yılan "yılan" (7/1) bir **yılan** uçradı avzın açḳan	*cılan* "yılan" (7/2) ėlemeydi bu **cılandı** körgen adam
yoḳ "yok" (2/8) aḳdīrge tedbīr **yoḳ** dėp aytup ḳalġan	*coḳ* "yok" (3/18) amāl **coḳ** ḳus akėtse ḳızımdı dėp

2.2.2.4. /t/ ~ /d/

Kazakçada kelime başı /t/ sesi büyük ölçüde korunmakla birlikte /t/'nin tonlulaşması düzensiz bir ses değişimi olarak birkaç örnekte görülmektedir. Aşağıdaki tabloda eserde yer alan bazı sözlerdeki söz başı /t/ ~ /d/ seslerinin durumuyla ilgili ikili kullanımlar yer almaktadır.

/t/'li kullanım	**/d/'li kullanım**
teŋiz "deniz" (12/26) ey adam munan tezrek **teŋizge** bar	*dėŋiz* "deniz" (13/11) keme ketdi **dėŋiz** menen cöŋge ḳarap
taġı "daha, ve" (4/17) cėvine **tağı** yana azıḳ tapmay	*dağı* "daha, ve" (4/12) dāryā üstünde ḳızıḳ köp bul **dağı**
ṭayarla- "hazırlamak" (4/7) kiyümler **ṭayarlatdı** balasına	*dayarla-* "hazırlamak" (4/8) ḳarçıġa laçın tazın **dayarlatıp**

2.2.2.5. /ş/ ~ /s/

Diş-damak ünsüzü /ş/ sesi Kazakçada diş ünsüzü /s/'ye dönmektedir. Bu ses olayı Kazakçayı diğer birçok Türk lehçesinden ayıran bir özelliktir. Metinde aynı sözcüğün hem /ş/ hem de /s/'li biçimi görülmektedir.

/ş/'li kullanım	**/s/'li kullanım**
iş "iş" (12/6) her **işde** bolu kerek dāyār turmaḳ	*is* "iş" (11/1) ḳıyun **is** misāfirim oy ḳılġansın
baş "baş" (10/7) nėler kördi dünyāda ʿazīz **başım**	*bas* "baş" (10/9) ḳara yoḳ aḳdan özge anıŋ **basda**
ḳuş "kuş" (8/13) uçradıŋlar yolda siz kiçik **ḳuşḳa**	*ḳus* "kuş" (3/18) amāl coḳ **ḳus** akėtse ḳızımdı dėp
kişi "kişi" (3/11) adam ėmes ol **kişi** vaʿde buzġan	*kisi* "kişi" (5/20) cetken coḳ ḳança **kisi** barsa dağı
ṭış "dış" (5/8) kėm ḥizmet tabalmadı **ṭışda** ve īç	*tıs* "dış" (6/23) uyadan uçup çıḳtı yerden **tısḳa**
tüş- "inmek; düşmek" (2/14) taḳdīrsiz cafraḳ cėrge **tüşmes**	*tüs-* "inmek; düşmek" (12/24) barṣıḳ menen meyiz **tüsdi** ṣonda ḳolġa

2.2.2.6. /n/ ~ /ŋ/

Metinde aşağıdaki sözcüğün /n/'li ve /ŋ/'li kullanımı tespit edilmiştir.

/n/'li kullanım	**/ŋ/'li kullanım**
ṣon "sonra" (6/23) munan **ṣon** uçradı ṣonda ḳusḳa	*ṣoŋ* "sonra" (3/24) samuruḳ tis çıḳan **ṣoŋ** ṣonda ḳızġa

2.2.3. Ünsüz Düşmesi

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Tatarcada bazı sözlerde iç seste */-l-/ > /ø/* düşmesi görülmektedir. Modern Kazakçada *keltir-* "getirmek", *öltir-* "öldürmek" biçimindeki sözler Kazan Tatarcasında *kitĕr-* "getirmek" (Öner 2015: 215) ve *ütĕr-* "öldürmek" (Öner 2015: 534) biçimindedir. Aşağıdaki tabloda yer alan /l/'siz kullanım örnekleri Tatarca etkisine bağlanabilir.

/l/'li kullanım	**/l/'siz kullanım**
keltür- "getirmek" (11/23) ḳalam sīyā **keltürüŋ** bizge dėdi	*ketür-* "getirmek" (3/7) taḳdīrke īmān **ketürgen** hem ėmesmėn
öltür- "öldürmek" (2/15) **öltürmeseŋ** günāhımdı bağışlap ḳoy	*ötir-* "öldürmek" (15/24) birin isfendiyār **ötirdi** birisin yuttı yılan

3. Biçim Bilgisi

3.1. İsim Çekimi

3.1.1. Çokluk Eki

Modern Kazakçada ünlüler ile *r, w, y* ünsüzleriyle biten sözlerden sonra çokluk eki *+lAr*; *l, m, n, ŋ, z, j* ünsüzleriyle biten sözlerden sonra *+dAr*; tonsuz ünsüzlerle biten sözlerden sonra da *+tAr* biçiminde gelmektedir (Doğan ve Koç 2013: 201). *Kıssa-i Samrug* adlı eserde çokluk ekinin çoğunlukla *+lAr* biçimi kullanılmıştır. Ancak eserde "biz" zamirine çokluk ekinin hem *+lAr*, hem de *+dAr* biçiminin geldiği örnekler aşağıdaki tabloda dikkatlere sunulmuştur.

+lAr	**+dAr**
bizler "bizler" (10/20) kerek ėmes **bizlerge** munan özge	*bizder* "bizler" (4/22) **bizder** ėdik seferdağı bāzārgānlar

3.1.2. İlgi Hâli Eki

Modern Kazakçada ilgi hâli eki *+nIŋ, +dIŋ, +tIŋ* biçimlerindedir. Bu ek *men* zamiriyle çekime girdiğinde *meniŋ* biçimini almaktadır. Metinde ilgi hâli ekiyle çekimlenen *men* zamirinin hem *meniŋ* hem de *menim* biçimleri görülmektedir.

+Im	**+Iŋ**
menim "benim" (2/2) ecel oğı kėlmesin burın **menim** yaḳḳa	*mėniŋ* "benim" (4/23) akem **mėniŋ** savdager sefer çėkken

3.1.3. Belirtme Hâli Eki

Modern Kazakçada belirtme hâli eki, ünlülerden sonra *+nı, +ni*; *m, n, ŋ, l, r, w, y, z* ünsüzleriyle biten sözlerden sonra *+dı, +di*; tonsuz ünsüzlerden sonra ise *+tı, +ti* biçimindedir (Doğan ve Koç 2013: 204). Aşağıdaki tabloda belirtme hâli ekiyle ilgili ikili kullanımlara yer verilmiştir.

+nI	**+tI, +dI**
sırnı "sırrı" (5/26) ḫātūnlarġa bu **sırnı** aytma biraḳ	*sırdı* "sırrı" (12/4) bu **sırdı** ḫātūnġa aytsaŋ ölersin dėp
işni "işi" (8/10) oylamay her bir **işni** tėkke yürgen	*isti* "işi" (16/16) bu **isti** buyurmadı kitāb artıḳ
sözni "sözü" (11/24) bayġa bul **sözni** ḫātūndan kizle dėdi	*sözdi* "sözü" (13/10) bu **sözdi** kitāblardan körgen bardı
taḳdīrni "kaderi" (3/2) buzam dėse **taḳdīrni** samuruḳ ḳus	*taḳdīrdi* "kaderi" (3/5) **taḳdīrdi** buzmaḳ kelür bizniŋ ḳoldan

3.1.4. Yaklaşma Hâli Eki

Modern Kazakçada yaklaşma hâli eki tonlu ünsüzlerle biten isimlerden sonra *+ğa, +ge*; tonsuz ünsüzlerle biten isimlerden sonra ise *+ķa, +ke* biçimindedir (Doğan ve Koç 2013: 204). Metinde geçen *caķ, yaķ, ḥaķ* gibi sözlerin hem *+ġa* hem de *+ķa* yaklaşma hâli ekiyle kullanıldığı görülmektedir.

+ġa	**+ķa**
caķġa "tarafa" (15/26) ciberdi akesiniŋ şehri **caķġa**	*caķķa* "tarafa" (15/11) teri mėn alıp uştı pādşā **caķķa**
yaķġa "tarafa" (15/13) cār saldı cıyulsın dėp her bir **yaķġa**	*yaķķa* "tarafa" (13/2) yüreyin dėp tur ėken sarandip **yaķķa**
ḥaķġa "Hakka" (15/12) şek keltürip yürgenin yalġız **ḥaķġa**	*ḥaķķa* "Hakka" (2/1) başlaymın her işni ţapşırup **ḥaķķa**

3.1.5. Ayrılma Hâli Eki

Modern Kazakçada ayrılma hâli eki tonlu ünsüzlerle biten isimlerden sonra *+dan, +den*; tonsuz ünsüzlerle biten isimlerden sonra ise *+tan, +ten* biçimindedir (Doğan ve Koç 2013: 205). Ancak metinde hem *+dAn* hem de Çağataycanın *+dIn* ayrılma hâli ekini almış sözcüklere rastlanmıştır.

+dAn	**+dIn**
zamāndan "zamandan" (16/18) bu sözler unavlıdur köp **zamāndan**	*zamandın* "zamandan" (10/5) sol **zamāndın** bul aġaç tur cayına
bizden "bizden" (10/25) çınuŋdı ayt yasırma siz de **bizden**	*bizdin* "bizden" (10/2) **bizdin** şoŋġı adamġa ʿibret bolsun
cerden "yerden" (7/23) kėlemiz özlerimiz alıs **cerden**	*cerdin* "yerden" (9/23) köp bāyterek çıġup östi yana **cerdin**
ėrden "erkekten, kişiden" (7/23) bir ḫaber şurayıķ dėp sizdey **ėrden**	*ėrdin* "erkekten, kişiden" (7/23) ḫānnıŋ ʿadili artıķ boldı barça **ėrdin**
künden "günden" (13/11) on **künden** şoŋ cėl çıķtı ķatdı ķarap	*kündin* "günden" (4/16) üç **kündin** şoŋ çıķtı bayġus ķurı yaķķa

3.1.6. Eşitlik Hâli Eki

Modern Kazakçada Eski Türkçedeki *teg* "gibi" edatının ekleşmesiyle ortaya çıkmış olan *+DAy* biçimi eşitlik hâli eki olarak kullanılmaktadır. Metinde bu ekle birlikte Çağatayca döneminde oluşmuş olan *+GAçA* biçimi de tanıklanmıştır.

+DAy	**+GAçA**
kündey "günlerce" (4/18) çöp cėdi neçe **kündey** dāryāda	*küngeçe* "güne kadar" (15/16) bu **küngeçe** hīç kimge körsetmeymin

3.2. Fiil Çekimi

3.2.1. Geniş Zaman

Metinde geniş zaman eki olarak hem *-r, -Ar* hem de Çağataycanın *-AdUr* ekinin bir arada kullanıldığı görülmektedir.

-r, -Ar	**-AdUr**
kelür "gelir" (3/5) takdīrdi buzmaķ **kelür** biziŋ ķoldan	*yetedür* "yeter" (2/17) her nė ķılsa **yetedür** ḫaķnıŋ ķudreti

Modern Kazakçada *-r, -Ar* ile kurulan belirsiz gelecek zamanın olumsuz çekiminde *-mAs* (-bAs, -pAs) eki kullanılmaktadır. Metinde ise geniş zaman fonksiyonunda kullanılan bu ekin *z*'li biçimi de tanıklanmıştır.

-mAs	**-mAz**
ḳosulmas "evlenmez" (3/6)	*uyalmaz* "utanmaz" (8/17)
ḳosulmas burun ḳızġa dėdi oġlan	yamanlıḳdan aṣlā **uyalmaz** anıŋ bėti

3.2.2. Şimdiki Zaman

Modern Kazakçada şimdiki zaman çekimi birkaç yapıyla kurulabilmektedir. Bunlardan biri "*fiil + -(I)p eki + yardımcı fiil (catır ~ jatır vb.) + kişi eki*" yapısıdır. Metinde şimdiki zaman çekiminde kullanılan yardımcı fiilin hem *yatır* hem de *catır* biçiminin bir arada kullanıldığı görülmektedir.

-(I)p yatır	-(I)p catır
alıp yatır "alıyor" (7/8)	ėmüp catır "emiyor" (6/26)
kezek bermey birbirine alıp yatır	oymasdan semiz laḳlar ėmüp catır

3.2.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Modern Kazakçada öğrenilen geçmiş zaman çekimi *-(I)p* ekiyle kurulmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin 3. kişisine eklenen *-dı, -di, -tı, -ti* eki, şahıs eki vazifesi görmektedir (Doğan ve Koç 2013: 259). Metinde öğrenilen geçmiş zaman anlamının hem *-(I)p* ekiyle hem de Çağataycanın öğrenilen geçmiş zaman eki olan *-mIş* ekiyle sağlandığı görülmektedir.

-(I)p	**-mIş**
ḳıluptı "yapmış" (6/22)	*demiş* "demiş" (13/24)
özi cėmestey buġan nė **ḳıluptı**	işāret men birbirine köp söz **dėmiş**

3.2.4. Gereklilik Çekimi

Modern Kazakçada gereklilik kipi "*fiil + -w, -uw, -üw eki + kerek*" yapısıyla kurulmaktadır. Metinde bu yapıyla birlikte Çağataycanın *-sA kerek* ekiyle de gereklilik kipi yapılmıştır.

-u kerek	**-sA kerek**
berü kerek "vermeli" (2/6)	*bolmasa kerek* "olmamalı" (9/5)
cazāsın **berü kerek** dėdi aḳḳa	**bolmasa kerek** sözde çalalarım

3.2.5. Emir Çekimi

Metinde emir çekiminin birinci teklik şahsında hem *-ayın* ekinin hem de bu ekin yuvarlak ünlülü biçimi olan *-ayun* ekinin kullanıldığı görülmektedir.

-ayın	**-ayun**
aytayın "söyleyeyim" (9/6)	*alayun* "alayım" (5/3)
suraŋlar **aytayın** aġaç cayın	**alayun** ḫizmetke mėn sėni balam

Modern Kazakçanın teklik 2. kişi emir çekimi çoğunlukla herhangi bir ek kullanılmadan yapılmaktadır. Ancak nadiren de olsa bu şahısta *-ġın, -ġıl* gibi ekler kullanılabilmektedir (Isqaqov 1991: 317). Metinde emir çekiminde bir yerde *-gIl* eki kullanılmıştır. Bu durum Çağatay yazı dilinin etkisiyle açıklanabilir.

Ø	**-gIl**
keltür "getir" (2/13)	*kėçürgil* "affet" (2/9)
ḫudānıŋ taḳdīrine **keltür** īmān	**kėçürgil** günāhımnı peyġamber ḥaḳ

Metinde emir çekiminin üçüncü teklik şahsında hem *-sın* ekinin hem de bu ekin yuvarlak ünlülü biçimi olan *-sun* ekinin kullanıldığı görülmektedir.

-sın	**-sun**
bolsın "olsun" (12/15)	*bolsun* "olsun" (12/15)
ʿālemge meşhūr **bolsın** salṭanatıŋ	cihāŋgir **bolsun** ėndi sėniŋ aṭıŋ

Metinde emir kipinin 2. çokluk şahıs çekiminde hem *-ıŋız* hem de *-ıŋızlar* ekinin kullanıldığı görülmektedir.

-ıŋız	**-ıŋızlar**
alıŋız "alınız" (4/25)	*alıŋızlar* "alınız" (9/25)
alıŋız ḫiẕmet üçün ḳasıŋızġa	pādşā dėdi cemāʿatke siz **alıŋızlar**

3.2.6. Olumsuzluk Eki

Modern Kazakçada olumsuzluk eki ünlülerden ve *l, r, w, y* ünsüzlerinden sonra *-mA*; *m, n, ŋ, z, j* ünsüzlerinden sonra *-bA*; tonsuz ünsüzlerden sonra ise *-pA* biçimindedir (Doğan ve Koç 2013: 251-252). Metinde olumsuzluk ekinin çoğunlukla *-mA* biçimi kullanılmıştır. Ancak *tüsbeydi* örneğinde olduğu gibi ekin *-bA* biçiminin de kullanıldığı görülmektedir.

-mA	**-bA**
cetmeydi "yetmez" (6/15)	tüsbeydi "düşmez" (7/10)
cetmeydi küşi kėteyin dėp alıp	**tüsbeydi** ḳoldarına kater yürip

Sonuç

Bu çalışmada Kazak yazı dilinin ilk örneklerinden olan ve Arap harfleriyle basılan *Kıssa-i Samrug* adlı nadir eserdeki ikili kullanımlar üzerinde durulmuştur. Tespit edilen ikili kullanımlar *yazım, ses bilgisi* ve *biçim bilgisi* olmak üzere üç ana başlıkta ele alınmıştır.

Yazım kısmında aynı sözcüğün farklı harflerle yazımı konusuna dikkat çekilirken ses bilgisi başlığı altında kalınlık-incelik uyumu, /ė/ ~ /e/ seslerinin ikili kullanımı, ünlü ve ünsüz değişmeleri, ünsüz uyumu, ünsüz düşmesi gibi hususlardaki farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır. Biçim bilgisi başlığı altında ise isim ve fiil çekimlerinde görülen ikili kullanımlara yer verilmiştir.

Metindeki ikili kullanım örneklerinden hareketle şu çıkarımlarda bulunulabilir:

1. *Kıssa-i Samrug*, herhangi bir imlâ kaidesine bağlı kalınmadan kaleme alınmış bir eser görünümü arz etmektedir.

2. *vėr-* fiilinde görülen söz başı /v/ sesiyle *dėŋiz, daġı* gibi sözlerde görülen söz başı /d/ sesinin kullanımı Oğuzca etkisiyle açıklanabilir.

3. Metinde *ketür-* "getirmek", *ötir-* "öldürmek" örneklerinde karşılaşılan iç seste */-l-/ > /ø/* düşmesi Tatarca etkisine bağlanabilir.

4. Eserde *+dIn* ayrılma hâli ekini almış örneklerin bulunması, *+GAçA* eşitlik hâlinin görülmesi, *-mIş* ekiyle kurulan öğrenilen geçmiş zaman çekiminin bulunması, *-sA kerek* yapısıyla gereklilik çekimi kurulması, *-gIl* ekiyle emir çekiminin pekiştirilmesi gibi morfolojiyle ilgili hususlar Çağatay yazı diline ait özellikler olarak dikkat çekmektedir.

5. Metinde *aġaş, èşki, ḳanşıḳ* gibi sözlerde görülen /ç/ > /ş/ değişimi, *caḳın, caḳsı, cılan* gibi sözlerde görülen söz başı /y/ > /c/ değişimi, *ḳus, kisi, bas* gibi sözlerde karşılaşılan /ş/ > /s/ değişimi Kazakçaya özgü fonetik özellikler olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca *+dAr* çokluk ekinin kullanılması, belirtme hâli ekinin *+tI, +dI* gibi biçimlerinin bulunması, *-(I)p catır* yapısıyla şimdiki zaman çekiminin kurulması, olumsuzluk ekinin *-bA* biçiminin de bulunması gibi hususlar da Kazakçaya özgüdür.

Dil özellikleri göz önünde bulundurulduğunda *Kıssa-i Samrug* adlı metin Çağatay yazı diline dair izler taşımakla birlikte Kazakçaya özgü hususları da barındırmakta, bu yönüyle bir geçiş dönemi eseri görünümü arz etmektedir. Metinde karşılaşılan ikili kullanımlar da bu düşünceyi desteklemektedir.

Kaynakça

Assan, G. (2020). *XIX. Yüzyılın Başından Günümüze Kazak Türkçesinin Yazımı ve Alfabe Meselesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, O. ve Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Erdem Uçar, F. M. (2016). Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 4/2: 74-101.

Güngör, O. C. (2018). Gülistan Tercümesi'nin Ses ve Şekil Bilgisinde İkili Kullanımlar ve Bu Kullanımların Bugünkü Oğuz ve Kıpçak Lehçelerindeki Görünümü. *Erdem*, 75: 121-148.

Isqaqov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq tili, morfologiya*. Almatı: Ana tili.

Kabadayı, O. (2022). *Kazak Yazı Dilinin Başlangıç Dönemine Ait Bir Eser: Ḳıṣṣa-i Samruġ (Simurg Kıssası) (İnceleme- Metin- Aktarma- Notlar- Dizin- Tıpkıbasım)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Käri, J. N. (1998). *Qazaq kitaptarı (1806-1917)*. Almatı: Qazaqstan Respublikasınıŋ ulttıq kitaphanası.

Kaynak, F. (2022). Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar. *Dil Araştırmaları*, 30: 225-246.

Küderinova, Q. (2013). *Qazaq jazuwınıŋ tarihı men teoriyası*. Almatı: Eltanım baspası.

Öner, M. (2015). *Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pyatnitskiy, V. (1998). Avrupa Rusyası ve Kazan'da Arap Harfleriyle Kitap Basımı Tarihi Hakkında. *Kebikeç*, 6: 41-52.

Sızdıqova, R. (2004). *Qazaq ädebiy tiliniŋ tarihı (XV-XIX gasırlar)*. Almatı: Arıs baspası.

Denizin Çağırışı Romanında Tutunamama Gerçeği

Osman ORUÇ*

Özet

Oğuz Atay'ın 1972 yılında yayımlanan Tutunamayanlar romanı ile Yusuf Atılgan'ın 1959 yılında yayımlanan Aylak Adam romanından önce, Kemal Bilbaşar'ın 1943 yılında yayımlanan Denizin Çağırışı adlı romanı, tutunamayan bunalımlı bireyi Türk romanında ele alması yönüyle önemli bir eserdir. Bu anlamda Denizin Çağırışı romanı, Aylak Adam ve Tutunamayanlar'da konu edilen 'tutunamayan' bireyin hikâyesini anlatması yönüyle hem bu iki romanın hem de 1970'li yıllardan itibaren yazılan ve bireyin bunalımını merkeze alan birçok romanın da öncülü kabul edilebilir. Kemal Bilbaşar'ın daha çok toplumcu gerçekçi çizgide bir yazar kabul edilmesi ve Denizin Çağırışı romanının Cemo, Memo gibi toplumcu gerçekçi anlayışla kaleme alınan diğer romanlarından farklı olarak bireye odaklanan bir roman olması söz konusu romanın bu çerçevede değerlendirilmesini/tartışılmasını ertelemiştir. Denizin Çağırışı adlı roman taşrada, küçük bir kasabada öğretmenlik yapan başkahramanının psikolojik bunalımları, kasaba eşrafı ve idarecileriyle çatışmaları ekseninde kurgulanan, sonrasında bunalımlı bireyin kaçış/arayış izlekleri çizgisinde gelişen ve bu anlamda romancının öteki romanlarından büyük ölçüde farklı bir karakter taşıyan bir eserdir. Bireyin üzerinde yaşadığı mekâna ve içinde yaşadığı topluma yabancılaşması neticesinde karşı karşıya kaldığı tutunamama gerçeğinin işlendiği roman, ilk yayımlandığı tarih olan 1943 yılı dikkate alındığında bu yönüyle Türk edebiyatında avangart bir eser kabul edilebilir. Daha çok toplumcu gerçekçi bir anlayışla sınıf çatışmalarını ele alan romanların yazıldığı bir dönemde Kemal Bilbaşar'ın, aydın bir bireyin psikolojik bunalımı ve onun toplumla arasında cereyan eden çatışma ekseninde kurguladığı Denizin Çağırışı romanı bu yönüyle, yayımlandığı dönemin roman anlayışı dışında yer alır. Bu çalışmada Kemal Bilbaşar'ın, toplumcu gerçekçi bir sanatçı olmasına rağmen 1970 sonrası roman anlayışına benzer özellikler taşıyan Denizin Çağırışı adlı romanı tutunamama ve yabancılaşma olguları ışığında tahlil edildi.

Anahtar Kelimeler: Kemal Bilbaşar, Denizin Çağırışı, yabancılaşma, tutunamama.

Giriş

Bireyin içinde yaşadığı topluma tutunamasının, bu toplumla bir aidiyet ilişkisi kuramamasının ve ilerleyen dönemlerde bu topluma karşı yabancılaşmasının çeşitli sebepleri vardır. Travmatik bir çocukluk dönemi ile yozlaşmış bir toplum içinde yaşama gerçeği de bu sebeplerdendir. Bireyle toplum arasındaki bu uyuşmazlık, her ne kadar diğer insanlarla çevrelenmiş olsa da kişinin "kendisi ile diğerleri arasında aşılmaz bir uçurum görmesine dayanan 'varoluşsal yalnızlık' (Bilgin, 2018.422) durumunu ortaya çıkarır. Söz konusu varoluşsal yalnızlık bireyi, evrende bütün edimlerinde yalnız olduğu düşüncesine götürür ve birey kendisini karanlık bir boşlukta bulur. Çünkü birey için aidiyet kurduğu toplum, bu toplumun kabulleri ve gelenek birer dayanak teşkil eder. Topluma yabancılaşmış birey bütün bu dayanak unsurlarından yoksun kaldığı için tek başına bir varoluş pratiğini tecrübe etmek gerçeğiyle karşı karşıya kalır ve bütün bu dayanak unsurlarının yerine ikame edebileceği bir tutamak arayışı içine girer. Gerçeklik düzleminde bu arayışın neticesiz kalması durumunda da birey hayal dünyasında ve bilinçaltında tutunma arayışını sürdürür. Bu durum onun zamanla gerçeklikten kopmasına yol açar. "Yabancılaşma terimi, en genel çerçevesiyle bireylerin birbirlerinden ya da belirli bir ortam veya süreçten uzaklaşmalarını anlatır" (Marshall, 1999, 798). Bireyin iç dünyasında güçsüzlük, anlamsızlık, tecrit olma, normsuzluk ve kendinden soğumaya yol açan yabancılaşma (Seeman, 1959[1] akt. Marshall, 1999: 799), son tahlilde bireyi düşman bir evrende tek başına bırakır. Bu durumda birey, "kendisini hiçbir yere ait hissedemediği için psikolojik sorunlarla karşı karşıya kalır" (Oğul, 2021: 4). "Doğrusunu

* Dr. Öğr. Ü., Bayburt Üniversitesi, İTBF., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, osmanoruc@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2610-185X

[1] Melvin Seeman, "On the Meaning of Alienation", American Sociological Review, 1959.

söylemek gerekirse, öykü ve romanın daha çok yurt gerçeklerini, özellikle de köy ve kent yoksullarının sorunlarını anlattığı bir tarihte yazılan Denizin Çağırışı'yla Bilbaşar'ın farklı bir kanal açar gibi olduğu söylenmelidir. Psikolojik yabancılaşmanın ilk örneğidir bu roman" (Ahmet Oktay, 1993, 444). Başta *Aylak Adam* ile *Tutunamayanlar* olmak üzere, 1970'li yıllardan itibaren Türk romanında söz konusu edilen tutunamama izleği, Selim İleri'nin "eşsiz bir ruh çözümlemesi romanı" (2015, 299-300) olarak ifade ettiği *Denizin Çağırışı* romanında da işlenir. Her üç romanda da bireyin toplumla çatışması neticesinde ortaya çıkan yabancılaşma gerçeği masaya yatırılır. Kendi gerçeklikleri ile toplumsal gerçeklikler arasında bir uzlaşma olmayışı, içinde yaşadıkları toplumun öncelikleriyle çatışan bir hayat biçimini tercihleri bu üç romanın başkahramanlarını trajik bir sona götürür. Toplumsal normların kendi olmalarına izin vermediği roman kahramanları son tahlilde birer tutunamayan olarak sahneye çıkarlar ve topluma rağmen varolamayan bireyler, Selim Işık ve Denizin Çağırışı'nın isimsiz öğretmeni intihar ederek yok olmayı seçerler. Bu bağlamda denilebilir ki yozlaşmış toplumun kendine yabancılaşması sonucunda, kendiliklerini muhafaza etmek niyetiyle bu topluma yabancılaşan bireyler aradıklarını bulamadıkları dünyayı ve toplumu intiharlarıyla protesto etmiş olurlar.

Doğan Hızlan'ın ifadesiyle "Türk edebiyatının ilk 'tutunamayan'ı" (Hızlan, 2003) olan roman kahramanının tutunamayışının ana sebebi travmatik bir geçmişe sahip olmanın yanında yozlaşmış bir muhit içinde bulunması ve bu muhite uyum sağlayamamasıdır. "Kendi bunalımları içerisindeki aydının, sıradan ve düzenli bir hayatın insanlarına ayak uyduramayışı" (Çelik, 2006, 263) nın işlendiği romanda, gerçekle temas etmekten korkan bir kişilik olarak karşımıza çıkan roman kahramanı kendisini dış gerçeklikten tecrit eder. Fakat kendisini var edebileceği bir iç dünya da inşa edemez. Tutunamama gerçeği ona geçmişinden miras kalmıştır. Müntehir bir baba ile hayatın başkalarına bahşettiği refahtan yoksun temizlikçi bir anne de bir bakıma birer tutunamayandır. Ailenin tecrübe ettiği gerçeği oğluna perdeleyerek aktaran anne anlatıcı kahramanda daha çocuk yaşta hayal kurmayı teşvik eder.

'Orada Olmayan Adam'ın Trajik Hikâyesi

Taşrada küçük bir kasabada beş yıldır öğretmenlik yapan anlatıcı kahraman psikolojik problemlerinin yanı sıra kasabanın sıkıcı, bunaltıcı havasından kurtulmak amacıyla İzmir'e gider. İzmir'de huzuru bulacağını umar. Ancak olaylar tam tersi istikamette gelişir. Kenar mahallelerden birinde yaşayan bir ailenin yanında pansiyoner olarak kalmaya başlar. Ailenin genç kızıyla duygusal anlamda yakınlaşır ve bu yakınlaşmanın akabinde onunla nişanlanır. Ancak mahallelinin bu aile hakkındaki dedikoduların tesiri ve genç adamın psikolojik sıkıntıları yüzünden kaldığı evden ayrılır. Bahribaba parkında rastladığı ve 'sarışın kadın' ve onun erkek kardeşiyle tanıştıktan sonra onlarla yaşamaya başlar. Bu insanlar genç adamı dolandırırlar. Bütün parası biter. Görev yaptığı okuldan da görevine son verildiği haberini alır. Tam bir tükenmişlik psikolojisi içine girer ve intihar eder. Anlatıcı kahramanın beş yıl görev yaptığı kasabanın, genç ve idealist devlet memurları üzerinde (öğretmen, doktor, savcı) dönüştürücü tesiri vardır. Kasaba, sonunda onlara, başlangıçta sahip oldukları iyimser-umutlu kimliklerin tam zıddı kötümser-umutsuz birer kimlik giydirir. "(…) Roman, psikopat bir ilkokul öğretmeninin dengesiz dünyasını yansıtan bir hatıra defteridir" (Necatigil, 2005, 117). Sapa bir yerde kurulmuş küçük bir kasabada öğretmenlik yapan genç adam yalnızlıktan ve kasabanın sınırlandırıcı atmosferinden kurtulmak; mutluluğu ve sonsuzluğu bulmak arzusuyla İzmir'e gider. Öğretmenlik yaptığı bu küçük kasaba anlatıcının hayatını cehenneme çevirir. Zaten birtakım psikolojik sıkıntıları olan genç adam kasabadan İzmir'e; ölümden kaçmak, hayatı bulmak emeliyle gider.

"…Beş saat rötarla İzmir'e gece yarısından sonra varmak, demiryolları idaresi için 'ahvali adiyeden' olabilir, ama benim gibi beş yıl, sapa bir yerde kurulmuş küçük bir kasabada, kabuğuna çekilerek, vesvese ve korkularıyla baş başa yaşamış, bilmediği bir semanın ve tanımadığı bir denizin maviliğinden şifa aramaya çıkmış, karanlıktan korkan bir insan için, ne büyük felaket…" (Bilbaşar, 2003, 9)

İzmir genç adamın zihninde tarihi kimliğiyle canlanır. Bu kadim şehir, içinde antik Yunan ilahlarının yaşadığı, medeniyetlerin kurulduğu, eski zamanların fantastik hikâyelerine sahne olmuş bir şehirdir. Bu yönüyle genç öğretmene masalsı bir hayat vaat eder. Kasaba bütün görünüm biçimleriyle öğretmen için dar/kapalı bir mekân hüviyetindedir. "Şimdi ve buradalıktaki olumsuz içerikler, tekinsizliğin yarattığı aidiyetsizlikte yurtsuzluk itkisine dönüşür ve bu zaman diliminde birey, mekânsal yabancılaşma sürecine girer" (Aytaç, 2021: 5). Onda kasabadan kaçıp kurtulma düşüncesini güçlendiren gerçekliklerden biri de budur. İzmir ise kasabanın aksine bütün vaat ettikleriyle açık/geniş mekân hüviyetindedir.

"Bununla beraber o küçük kasabada, gizli bir çağrının çekimiyle içimde yolculuk istekleri çağıldamaya başladığı zaman, İzmir'den başka bir yer bana daha sevimli görünmemişti. Ölmüş bir zamanın masallarıyla hatırladığım ışıklı kıyılarda, 'ilahların ayak izleri çoktan silinmiş' ve Afrodit tapınakları çoktan yıkılmış da olsa, bir masal dünyasının avutucu ve unutturucu renklerini orada bulacağımı umuyordum.

… kasabasının kiremitsiz evleri, otsuz ve ağaçsız bir kayalık üzerindeki harap kalesi arkamda tozlu bir hararet içinde erirken, dünyanın bütün yaşama istekleri içime dolmuştu. Kılıfını terk eden bir yılan kadar kendimi taze buluyordum." (Bilbaşar, 2003, 10)

Anlatıcı kahraman kendisini 'hasta ve zavallı' olarak tanımlar. Hiç kimse tarafından aranmayan, ziyaret edilmeyen genç öğretmene, bir han odasının dört duvarı arasına kapanarak herkesten uzak, tek başına kasabada geçirdiği beş yıl pahalıya mal olmuştur. Ona göre bu hastalık ve zavallılığın müsebbibi büyük ölçüde beş yıl yaşadığı kasabadır. Bu kasaba hem coğrafi yapısıyla hem de sakinleriyle öğretmen için hayatı çekilmez kılar. Buraya dışarıdan gelen bütün memurlar kasabanın bu karamsar kimliğinden etkilenirler ve bir süre sonra değişmeye başlarlar. Burası onları adeta öğütür. Buraya büyük heyecanla gelen hayat dolu bu insanlar zamanla kasabanın bunaltıcı, ezici atmosferinde hayata küser ve kendi köşelerine çekilirler.

"Ah o ilçe, o küçük kasaba, beni böylesine zavallı yapan orası değil miydi? Belki mayamda bozukluk vardı. Belki de ben gerçekten hasta yaratılmış bir adamdım. Ama hiç kuşkusuz beni hasta ve zavallı yapmakta o kasabanın büyük günahı vardı. Düşündükçe yalnız benim değil oraya gelen hükümet doktorunun da savcının da jandarma komutanının da az zaman sonra kabuk bağladıklarını ve bu kabuk içinde gizli bir derdin yumağını sardıklarını hatırlıyorum. Demek kasaba da suçluydu. Onun yıkık kalesinin dişleri arasında çok insanın yaşama hevesleri törpülenmişti" (Bilbaşar, 2003,15).

Kasabanın boğucu, bunaltıcı havası yetmiyormuş gibi kokuşmuş bürokrasi de burada vazifesini icra etmeye çalışan bütün memurları yılgınlığa iter. Sıtma ile mücadele etmeye çalışan doktoru hayatından bezdirirler. Hastalığın tedavisi ile pirinç tarlası sahiplerinin çıkarları çatışmaktadır. Bu yüzden mesele bir türlü çözülemez ve doktor da kendi kabuğuna çekilir. Doktorun başına gelenler jandarma komutanı, savcı ve öğretmenin de başına gelir. Dejenere memurların, hantal bürokrasinin ve kasabadaki eşrafın arasına karışmak istemediklerinden ve onların hilafına iş gördüklerinden kabul görmezler. Kasabada akıp giden hayata ayak uyduramadıklarından kendi köşelerinde yalnız ve bunalım içinde yaşarlar. Tabiatıyla bu insanların psikolojileri, düzenleri bozulur. "Anlatıcı, o kasabada beş yıl öğretmenlik yaptıktan sonra, memlekete hizmet etmek için çırpınan 'hükümet doktorunun da, müddeiumumînin de, jandarma kumandanının da' bütün iyi niyetlerine, halka hizmet etme isteklerine karşın, toplumsal koşullar ve yerel egemen güçler karşısında ellerinden hiçbir şey gelmediğini görüyor" (Fethi Naci, 2012, 281).

"Yukarıdakiler, bütün tahriratlara 'kâfi miktarda kinin gönderilmiştir' diye karşılık veriyorlardı. Daha ne lazımdı? Bunun manasını anladıktan sonra deli oldu. Küfürnameler yazdı. İstifaya kalktı. Tazminat istediler. O zaman hükümet doktoru boynunu eğdi. Bununla beraber bir zaman da kasabanın

lokantasında rakı masası başında hükümeti eleştirdi. Günün birinde bundan da vazgeçti. Alaylı gözlerden kurtulmak için evine kapandı. Görünmez oldu. Gündüzleri sağlık memurları kinin dağıtırken, o baş ağrısını bahane ederek dispanserin bir karyolasında yüzükoyun yatıyordu.

Jandarma komutanı ile savcının hikâyeleri de buna benzer. Kanunun 'yazılı bir metin' olduğunu anlamak için kayısı bağlarında yapılan cümbüşlerde hazır bulunmak gerektiğini okulda kimse onlara öğretmemişti. Jandarma komutanı, o bağların çeşnisine alışır gibi oldu ise de, savcı oraya bir türlü ayak uyduramadı. Bir kitap merakıdır sardırdı. Sonları savcının, arada sırada doktorun evinden sallanarak çıktığını da görmeye başladım.

Ya benim programlarım? Hey zavallı projeler! 'Beyaz zambaklar memleketi' benim kasabamı kıskanacaktı. Ve bu üstünlük benim eserim olacaktı. Okulun yıkık duvarına bir taş koyduramayan zavallı tüysüz delikanlının mumdan cenneti, mumya suratlı Millî eğitim memurunun ve topal kaymakamın uğursuz ellerinde nasıl da eriyivermişti."(Bilbaşar, 2003,15-16)

Bütün korkularından, sıkıntılarından kurtulmak üzere geldiği İzmir'de trenden indikten sonra otele gitmek üzere bindiği faytonda, arabacının nereye gideceğini sorması üzerine, anlatıcının verdiği cevap iç dünyasını, psikolojisini vermesi bakımından manidardır.

"Arabacı biraz kinli, biraz kaba bir sesle nereye gideceğimi sorduğu zaman, son kelime istemeden ağzımdan döküldü:

'Boşluğa…'" (Bilbaşar, 2003,19)

Kasabadan nefret ve denize özlem fikri genç öğretmende olduğu gibi kasabanın doktorunda da yer etmiştir. Kasabayı anlatırken insanın burada mutlu olmasının imkânsızlığını, coğrafyanın insan psikolojisi üzerinde ne denli müessir bir unsur olduğunu belirtir. Kasabanın etrafındaki dağlar sadece kasabayı değil, aynı zamanda burada yaşayan insanların hayallerini, düşüncelerini de sınırlar. Dolayısıyla sonsuzluk fikri taşıyan, hayaller kuran kişilerin burada iflah olmaları mümkün değildir. Bu sebeple doktor, genç öğretmene psikolojik sağlığına kavuşması için bu seması ve insanları mahdut yerden denizi olan bir yere gitmesini tavsiye eder.

"Sonra bu kasabanın etrafını dağlar bir engel olma, bir sınırlama direnişi ile çevirmişti. Burada insan dağların ardındakini göremediği ve hasretlerine eremediği için kendi ruhsal boşluğunda bir sonsuzluk aramak zorunda idi. Kendi içine kapanmasın da, ne yapsındı kişioğlu burada? Hangi parlak gelecek tutkusu, bu avuç kadar yerde, ölümsüz bir sonsuzluk yaratabilirdi? İnsanlar mahdut, seması mahdut bir yer, hey Allahım… Bendeki bu karanlık lekeler burada yaşayan ve duyan her ruhta belirmek zorunda idi. Akıllı bir insanın bu karanlık lekeyi ancak ispirto ile geçici olarak arıtabilirdi. Eğer sizin gibi ayakları zincire vurulmamışsa, daha akıllıcası, bu dağların karabasanından uzaklaşmalıydı. Mavi ufukları, alabildiğince genişleyen bir mavi deniz karşısında, ruhtaki bütün karanlıklar yıkanırdı. Kapalı alanlarda insanlar dünyayı fazla ciddiye alırlardı. Çılgınlık yapmazlardı. " (Bilbaşar, 2003, 23).

Anlatıcı zaman zaman yaptığı hatalardan da kasabayı sorumlu tutar.

"Otel hademesini kâtip sanacak kadar görgüsüz olduğumu, bu adam anlamış olmalıydı. Hey gidi kasaba, beni ne hallere koymuşsun?" (Bilbaşar, 2003, 28).

İzmir'de kaldığı otelin banyosunda geçirdiği psikolojik buhranın sebebi de yine kasabada geçirdiği yıllardır.

"Benim gibi, frenginin yerel hastalık haline geldiği bir kasabada, beş yıl oturmuş bir insanın, böyle sinirsel bulantılara tutulması kadar doğal ne vardır?" (Bilbaşar, 2003, 31)

Kasaba genç öğretmenin şahsiyeti ve psikolojisi üzerinde derin izler bırakır. Köhne, kirli bir han odasının karanlık dünyasından kitaplara sığınarak kurtulmaya ve yaşama gücünü muhafaza etmeye

çalışır. Kitaplar, onun için hayatı zehir eden bu ortamdan kaçış imkânıdır. Bununla birlikte kitapların kurgusal dünyasında yaşamak anlatıcı kahramanın gerçeklikle bağını koparmasına yol açar. O, bu yolla kasabanın sınırlandırıcı atmosferinden kaçar, kitapların önüne açtığı sonsuzluk vadeden hayali bir dünyaya sığınır.

"Han odasındaki, on beş günde bir altüst ettiğimde, küflü bir ıslaklıkla yüzüme nemli soluğunu pohlayan yatağım, beni beş yıl sabırla barındırmıştı. O yatağa her akşam bir başka adam gibi giriyordum. Orası bir han odası idi ve yatakta her akşam bir başka insanın yatması garip değildi. Bağ adı verilen kayısı bahçelerinde, hastalıklı kadınlarla yapılan alemlere katılmayan, hiç kimse tarafından aranıp ziyaret edilmeyen bir insan, kendisinden başkasıyla paylaşamadığı bir yatakta, şüphesiz her akşam bir başka adam olmaya mecburdu. Lambanın kızıl aydınlığında, uykuyu odanın eşiğinden içeri sokmayarak kitabın dikdörtgen kapısından rüya alemlerine dalmak, insanı dünyaya gelmiş olmaktan pişman etmezdi. Öyle anlarda doğrultu, boyut ve hacim fikrini yitirerek duygudan bir uzay içinde, sonsuz yolculuklara çıkmış olduğumu sanırdım" (Bilbaşar, 2003, 33-34).

Şimdiye kadar genç öğretmenin hayatına annesi hariç hiçbir kadın girmemiştir. Hayalinde bir 'sarışın kadın' vardır. İzmir'e geldiği ilk günlerde kaldığı otelde tesadüf ettiği sarışın kadının, kafasındaki 'sarışın kadın' olduğunu düşünür. Onunla yakınlık kurmaya çalışır fakat her defasında komik duruma düşer. Sarışın kadın, onu otelde çalışan bir hademe zanneder, ondan bir hademeden istenecek taleplerde bulunur ve ona bahşiş verir. Bütün bunlara rağmen anlatıcı kahraman, hayalinde kendisini bekleyen bir aşk imgesine dönüştürdüğü sarışın kadınının peşinden gitmeye devam eder ve günün birinde bu hayali sevgiliyi bulacağına dair düşüncesini muhafaza eder.

"Bu dünyada her şeyi yitirdiğimi sandığım, umutsuzluğa, kötümserliğe gömüldüğüm bir sırada, akıl almaz bir yeniden dirilişle sevdalandığım bir sevgilim olduğunu, kendisi için yaşanacak ve uğrunda seve seve ölünecek bir sarışının beni beklediğini öğreniyordum. Yatak üzerinde diz çöktüm. Yaylanan somya üzerinde dengemi koruyarak, ellerimi kavuşturdum. Ateşe tapan eski bir zerdüşt gibi ampulün ışığına, gecenin karanlıklarıyla savaşan ve bu oda içinde olsun ona galebe çalan sarı ışığa and içtim: *Ben, bu sarışını bulacağım*" (Bilbaşar, 2003, 35).

Zaman zaman kendi iç dünyasını çözümlemeye çalışan ve birtakım çıkarımlarda bulunan anlatıcı kahraman, hayata karşı yenilgisini sürekli bir biçimde kaçış halinde olmasına bağlar. Zira o, kendisini rahatsız eden, tiksindiren, bunaltan herkesten ve her şeyden şimdiye kadar kaçmıştır. Bununla birlikte romanda iki yerde gerçekle yüzleşme cesaretini gösterir. İzmir'de, nişanlısı Zehra'ya tramvayda sarkıntılık eden gencin şapkasını kulaklarına kadar geçirdikten sonraki zafer psikolojisi içinde, savaşmanın/mücadele etmenin gücüne inanmaya başlar. Bekâr ve genç bir adam olarak yine kendisi gibi bekâr olan genç bir kızın yaşadığı evde bir pansiyoner olarak kalması yüzünden mahallelinin türlü dedikodularına ve tacizlerine rağmen kaçmak yerine mücadeleyi seçer. O dakikadan sonra genç öğretmen, içinde ağaçlarla boy ölçüşmek isteyen bir gurur duyar.

"Ah, savaşma gücü… Sana ne kadar muhtacız…Bütün kötülükler savaştan kaçmakla başlıyordu. Ben o kasabada dedikodulardan, düşmanlıklardan, parti kavgalarından, görenek ve geleneklere karşı koymaktan, hâsılı her şeyden kaçmamış mıydım? Gelecekteki kuruntulanan bir savaşa hazırlanmak için, bu kasaba ölçüsündeki aşağılık çekişmelerle idmanlanacak yerde, bir han odasının dört duvarı arasına kapanarak, tozlu kitapların ruhunu içerek, kendimi güya güçlendirmeye çalışmamış mıydım? Oysa ne yazık, o kitapların, ruhumuzun duvarlarından, her gün bir parçasını yıktıklarını fark edememiştim. Onların, yeniden dökmek için ruhumuzu erittiklerini sanıyordum. Bu mümkün olsa bile, eriyen ruhumuzun hangi kalıp içinde donacağını tasarlamak da elimde değildi.

Ne var ki, kitaplarla düşüp kalkmazdan önce de bende utanç gibi, gurur gibi her zaman bir yerlere kaçmaya zorlayan, bir yan bulunduğunu hatırlıyorum. Bu dünyaya insanlar ya savaşçı ya da peygamber

olarak gelirlerdi. Bende peygamberlerin kuşku duyan, ama gene de kendini savaşsız teslim eden kanı vardı. Bundan dolayı dünyanın her şeyinden kuşkulanmış, fakat hiçbir zora karşı direnmeden, yenilgiyi önceden kabullenerek, durmadan kaçmıştım. Hatta kendimden bile kaçmak sevdasına düşmüştüm. Buralara niçin gelmiştim? Yer değiştirmenin ruhumuzda temelli değişmeler yapacağına, eski varlığımızdan soyunup kurtulacağımıza, çocuk gibi inanmamış mıydım?

Aslında pek de aldanmış sayılmazdım. Burada birtakım savaşlar kabul etmiştim. Koca bir mahalle ile çarpışmak bu hayırlı değişimin belirtileri değil miydi? Geceler bile bana oradaki kadar korkunç gelmiyordu" (Bilbaşar, 2003, 84-85).

"Anlatıcı, İzmir'de, gerçeklik duygusunu yitirmeye başlamıştır" (Fethi Naci, 2012, 284). İzmir'de kendi gibi değil, olmak istediği gibi davranır. Kendi kıymet hükümlerinin toplum nezdinde bir kıymetiharbiyesinin olmayışı onu 'persona'[2] bireye dönüştürür. "Biraz abartmak pahasına da olsa, persona'nın, insanın gerçekte olduğu şey değil, başkalarının ve kendisinin olduğunu düşündüğü şey olduğu söylenebilir" (Jung, 2005, 55). "Analitik psikolojide bu sözcük, insanın kendisi olmayan bir karakteri yaşaması anlamına gelir. Bir başka deyişle, persona toplumun onayını sağlamak amacıyla insanın dış dünyaya karşı taktığı maske ya da takındığı kimliktir" (Geçtan, 1998: 177-178). Bu noktada anlatıcı kahraman zaman zaman yalan söyler. Öğretmen olduğunu gizler, İstanbul gazetecilerinden biri olduğunu ifade eder. Kıyafetinden utanır, ondan kurtulmak ister. Arkadaşı Hamit'le birlikte yeni bir elbise yaptırmak üzere çarşıya gider.

"İçimdeki bu yeni ruha uygun, yeni bir kılığa girmek amacıyla ertesi günü Hamit'i alarak çarşıya gittim" (Bilbaşar, 2003, 90).

Yeni elbisesini giydikten sonra kendini daha kuvvetli hisseder. Artık genç kadınların bakışları onun üzerindedir. Eski elbiselerinin kişiliği üzerindeki tesirini "Meğer öteki elbiselerim, ferdiyeti amansız bir surette eriten üniformalar gibi, benim hakiki şahsiyetimi mahvediyormuş."(s.95) cümlesiyle dile getirir.

Zehra ile nişanlandıktan sonra yine psikolojik gelgitler başlar. Parmağını saran soğuk çember ruhunu da sıkar ve bir kabuk içinde kaybolduğunu düşünür. Bir defter vasıtasıyla başladıkları ve zaman içinde büyüttükleri bu aşk oyunu, takılan nişan yüzükleriyle genç öğretmenin nazarında yara alır ve çok geçmeden biter. Bu anlamda onun gözünde evlilik müessesesinin kısıtlayıcı olması, anlatıcı kahramanın toplumsal normlara tutunamadığını gösterir. Sonraki günlerde genç öğretmen nişan yüzüğünü Zehra'ya gönderir ve bir daha o ailenin evine uğramaz.

Bahribaba parkında, İzmir'e ilk geldiği günlerde kaldığı otelde karşılaştığı sarışın kadın zannettiği bir kadınla tanışır. Adı Adalet olan bu kadının Mahmut adında arabacı bir kardeşi vardır. Bu tanışmanın akabinde genç öğretmen Adalet'in evinde kalmaya başlar. Sarışın sevgilisinin yanında mutludur. 'Ezeli sevgili'sinin yanında hayata farklı bir pencereden bakar. Tabiatın türlü görünümlerini iyimserlikle yorumlar. Kasabadaki umutsuz öğretmen değildir artık.

"Pencere önünde bir kolumu beline doladığım ezeli sevgilimle mutlu, dışarıya bakıyor, gelmekte olan geceye, parkın toprağı altında yatan ölülere ve ölüme meydan okuyarak, gülüyordum. Artık güneşin batışı, boğazlanan bir hayvanı andırmıyordu. Servilerin karanlık yeşili, yağmur görmüş bir yaprak yeşili gibi içime aydınlıklar dolduruyordu. Umutları yok eden bir kasabanın öğretmeni değildim artık. Sanki o kasaba, oradaki insanlar ve orada geçen hayatım, uzak geçmişte görülmüş parça parça kötü düşten ibaretti" (Bilbaşar, 2003, 122-123).

[2] "Çağdaş yaşam içerisinde var olabilmek, uyum sağlayabilmek için insanlar çeşitli maskeler takarlar, takılan bu maskelere 'persona' denir.", Bkz. Neşe Işık, "Türk Masal Kahramanlarının 'Yolculuk'tan Olgunluğa Değişim Süreci", Türk Dünyası Araştırmaları, S.200, 2012, s.8.

Parası bitince yaşadığı kısa mutluluk günleri de biter. Sarışın sevgilisi Adalet tarafından eve alınmaz, sokağa atılır. Adalet'in ve onun kardeşi Mahmut'un ahlak düşkünü insanlar olduklarını anlayınca bir kez daha yıkılır. Düştüğü bu sefil durumda kendini sorgulamaya başlar. Nişanlısı Zehra'dan kendi anlamsız kuruntuları, psikolojik gelgitleri yüzünden ayrıldığı için pişmanlık duyar.

"İçten çökmenin gürültüleri arasında, kızgın bir suçlama sesi duyuyordum. Benim yapacağım şeyi onun bana yapmasına izin vermiştim! Köpekleşmiş, aşağılık bir ruhum vardı. İşte köpeğe layık şekilde de sokağa atılmıştım. Belki şimdi o, gene benim gibi bir budalayı aşk oyunlarıyla aldatmaktaydı.

(...) Ah, ben… Kendi rahatımı kendi azgın heveslerim ve budalaca tereddütlerimle mahvetmiştim.

Şimdi ne yapacaktım? Nereye gidecek, nerede yatacaktım? Bu sorudan daha kuvvetli bir istifham beynimin içinde düğümlenmekteydi:

'Beni çağıran kimdi?'" (Bilbaşar, 2003,132)

Kafasındaki 'sarışın kadın saplantısı'nın kurbanı olan anlatıcı artık tamamıyla çaresizdir. Park yosması Adalet ve sevda tellalı kardeşi Mahmut'un türlü oyunlarıyla beş parasız kalmıştır ve o da Bahribaba parkında yatıp kalkan evsiz, işsiz ve açlardan biri olmuştur.

"Artık parka devam eden işsiz ve açlardan biri de bendim. Yatacak yerim vardı, ama ceplerim bomboştu. Yolladığım yeni adrese kasabadan, işime son verildiği haberleri gelmiş ve satacak bir şeyim kalmamıştı.

(...) Şimdi ben de bankların her birinin altlarını yoklayarak, orada düşürülmüş birkaç leblebi ya da ısırılmış, ama beğenilmeyerek atılmış bir elmayı arıyor, öteki açlardan daima geç kaldığımı, öfkeyle fark ediyordum." (Bilbaşar, 2003, 135-136)

En sonunda bütünüyle psikolojik sağlığı bozulan genç öğretmen delirmenin eşiğine gelir. Oysa o, uzaklardan, frengi, yalnızlık ve dağların boğuntusundan kaçıp, denizin ve gökyüzünün sonsuz mavilikleriyle içini doldurmak niyetiyle, kilometrelerce uzak yollardan yaşamak arzusuyla gelmişti İzmir'e. Karanlıklardan ve içindeki yalnızlık şeytanının kuruntularından uzaklaşmak için, yılların sabrına mal olan bir umut ve direnişle yola çıkmıştır. İzmir'de yaşadıkları onu hayal kırıklığına uğratır. Hayata tutunma hevesi tamamıyla tükenir. Gerçek hayatla bütün bağları kopan anlatıcı kendisini denize çağıran bir ses duyar ve babasının yaptığı gibi bu gizemli sesin davetine icabet eder ve yaşamına son verir. Roman boyunca olduğu gibi romanın son sahnesinde de anlatıcı kahraman gerçekle yüzleşmek, ona müdahale etmek, onu kendi imkân ve kabiliyetleri ölçüsünde değiştirmeye çalışmak yerine hayalin çağırışının peşinden gider.

'Denize… Denize!.. Babanı da o çağırmıştı.' …

'Baban gibi sen de kollarımda rahat edeceksin. Ne bekliyorsun? Safo'nun altın saçları da bende.'

Anlıyorum, şimdi anlıyorum. Deniz Tanrıçası! Beni çağıran sensin. Taa uzaklardan, karşı durulmaz bir cazibe ile beni kendine çeken sensin! Sınır hissinden kurtulma isteği ile yanan babamın kanı, aynı ateşle benim damarlarımda da köpürüyor. Anlıyorum. Bu kanda sana karşı dayanılmaz bir eğilim var. Beni çağıran sarı saçlı Tanrıça! Guruba karşı saçlarını yay ve beni bekle! Tüm aydınlıklar, tüm mavilikler sende… Sana geliyorum. Engel olan her şeyi bırakarak geliyorum… Sema şahidimdir ki, bu yaptığımdan pişman değilim." (Bilbaşar, 2003, 140)

Sonuç

Babasından kendisine miras kalan fıtrat ve korkunun yönlendirdiği psikoloji, anlatıcı kahramanı babasıyla aynı kaderi paylaşmaya, intihar sürecine götürür. "Yalnız olmanın ruha ruha doldurduğu karanlık boşluk" (Bilbaşar, 2003, 13) ifadesi anlatıcı kahramanın dış dünya, toplum ve ötekilerle arasındaki iletişimsizlik halini, gerçeklikten yalıtılmış ve iç dünyasına çekilmiş trajik hayatını özetler.

Üzerinde yaşadığı mekânı sahiplenmeme, onunla kendi arasında bir aidiyet kuramama durumu genç öğretmeni 'kendisinin oraya ait olmadığı' düşüncesine götürür. Öğretmenlik yaptığı kasabada kimse tarafından aranıp sorulmayan anlatıcı kahraman İzmir'e gelişinde de aynı durumu yaşar, öğrencilik yıllarından arkadaşı olan Hamit tarafından tren istasyonunda karşılanmaz.

Sahip olduklarıyla değil, sahip olmadıklarıyla toplum içinde tutunma çabası, çocukluğundan beri iç dünyasında yer eden eksiklik duygusundan kaynaklanır. Babasının intiharı, bu hadisenin çocuk psikolojisinde yol açtığı travmalar, babanın yokluğunda çetin bir hayat tecrübesi gibi gerçeklikler onda kendi gerçekliğini inkâr ve maskelenmiş bir varlık olarak yaşama sonucunu doğurur. Karanlıktan ve yalnızlıktan korkması da bu durumla ilişkilidir. Dış dünyadan ve toplumdan izole edilmiş bir hayat bir bakıma karanlık bir boşlukta tek başına kalma gerçeğiyle eşdeğerdedir. Nitekim Adler, korkunun organik açıdan çok derinlerde bir olay olduğunu, korkuyu doğuran nedenin insanın doğa karşısındaki genel güvensizliği ve güçsüzlüğü olduğunu ifade eder (Adler, 2010, 146).

Beş yıl öğretmenlik yaptığı kasabada tutunamayan öğretmen İzmir'de kaldığı otelde de tutunamaz. Zira bir mekân olarak bu otelin koşullarıyla kendi koşulları örtüşmez. Otelde kendi gerçekliğini maskeleme ihtiyacı duyar. Gerçeklik düzleminde gerçek kimliğiyle tutunamadığı, onlarla organik bir bağ kuramadığı insanlara, ürettiği kimliklerle tutunmaya çalışır. Bir öğretmen olduğu halde kendisini İstanbullu bir gazeteci olarak tanıtır. Otelin hademesine, banyo dairesinde unuttuğu çamaşırların kendisine ait olmadığını söyler. Otelden ayrıldıktan sonra pansiyoner olarak kalmaya başladığı evin bulunduğu fakir semt ile çocukluğunun geçtiği Meşrutiyet Mahallesi arasındaki benzerlikler, onun bu semtte bir süre yaşamasını temin eder: "… bu semt, annemin çamaşır yıkadığı amber ve zeytinyağ kokulu, ezanlı, mevlitli o Meşrutiyet Mahallesi'ne ne kadar benziyordu" (Bilbaşar, 2003, 47). Mekânsal düzlemdeki bu benzerliğin yanı sıra öğretmenin bu semtte bir süre yaşamasını temin eden bir başka gerçeklik bir aile arayışıdır. Babasının intiharıyla koruyucu bir otorite imgesinden yoksun olan anlatıcı kahraman bir süre sonra annesinin ölümüyle de tamamen yalnız ve boşlukta kalır. Dolayısıyla başlarda kendisine yakıştıramadığı semt ve buradaki pansiyonu kısa bir süre sonra benimsemesi bu eksikliği, bir aile içinde bulunmama eksikliğini gidermeye yönelik bir tercihtir. Bununla birlikte bir süre sonra kaldığı pansiyonun bulunduğu mahallede de mahalleliler tarafından sözlü tacizlere maruz kalır. Zira bekâr genç bir adamın, genç kız sahibi bir ailenin yaşadığı evde kalması toplumsal normlarla çatışır.

Travmatik bir çocukluk dönemi tecrübesinin yanı sıra düzene uymayan, düzenin onayladığı bir birey olamayan, toplumsal kabullerin hilafına hareket eden anlatıcı kahraman bu tercihinin neticesinde kalabalığın dışında kalır.

Roman kahramanını eksik bir özneye dönüştüren kişisel yaşamındaki mahrumiyetlerdir. Anlatıcı kahraman bu durumu "Ben her konuda Tanrı'nın yoksul yarattığı ve mutluluk hazlarından mahrum ettiği bir yaratık idim" (Bilbaşar, 2003, 30) cümlesiyle ifade eder. Babadan, konforlu bir hayattan, toplumla iletişimden ve bir sevgiliden yoksunluk gibi mahrumiyetler onda hayal kurmayı teşvik eder ve hayalinde bütün bu eksiklikleri tamamlamaya çalışır. Fakat bu hayaller, gerçekle ilk temasta yıkılır ve devamında anlatıcı kahraman içinden isyan eder. Kendiliğini ele veren bütün tepkileri gibi bu isyan da bilinçaltında gerçekleşir. Bilinçaltını gün yüzüne çıkaramadığı için, onunla yüzleşemediği için hastalıklı/eksik bir birey olarak kalır. Dünyaya/hayata olduğu gibi dâhil olamama, hayalin biçimlendirdiği bir iç dünya yaratma, anlatıcı kahramanın roman boyunca ve romanın sonunda tökezlemesine yol açar.

Hayalle gerçeğin çatışmasından ortaya çıkan tutunamama durumunun öznesi olan anlatıcı kahraman mekânsal düzlemde gerçeğin sınırlılığını ima eden kasabada da hayalin sonsuzluğunu ima eden İzmir'de de tutunamaz. Zehra ile günlükte (kurgusal düzlemde) yaşadıkları ve her geçen gün büyüttükleri aşk gerçeklik düzleminde yüzüklerin takılmasıyla sonlanır. Hayalinde tanrıça yerine koyduğu sarışın kadın gerçeklik düzleminde bir fahişe olarak karşısına çıkar.

Yozlaşmış bir toplumdan kendini soyutlayarak kendilik kodlarını muhafaza etmeye çalışan anlatıcı kahraman, iç dünyasında bir düzen tesis edemediği için, bilinçaltını gerçeklik düzlemine taşıyamadığı için hayatın katı gerçekliği karşısında tutunamaz. Öğretmenin bir isminin olmayışı, onun kendini gerçekleştirmediğini ima eder. Bu anlamda o, kendisi olamadığı/kendini gerçekleştirmediği için kendine de yabancılaşmıştır. Anlatıcı kahramanın, bilinçaltının karanlığında ve kitapların kurgusal dünyasında yaşaması, gerçeği ıskalamasının yolunu açar. Bunun yanı sıra intihar ederek dünyanın gerçeklerinden kaçmış bir babadan kendisine tevarüs eden kaçış psikolojisinin de genç öğretmenin yaşadığı sürece bocalamasında payı vardır.

Kaynakça

Ahmet Oktay (1993). Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı (1923-1950), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Adler, A. (2010). *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kâmuran Şipal, İstanbul: Say Yayınları.

Aytaç, A. (2021). Muzaffer Buyrukçu'nun Öykülerinde Mekânsal Yabancılaşma, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 13/25, 1-22.

Bilbaşar, K. (2003). *Denizin Çağırışı*, İstanbul: Can Yayınları.

Bilgin, N. (2018). Sosyal Psikoloji Sözlüğü Kavramlar, Yaklaşımlar, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Çelik, Y. (2006). "Cumhuriyet Dönemi: Roman", *Türk Edebiyatı Tarihi 4*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Fethi Naci (2012). *Yüz Yılın 100 Türk Romanı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Geçtan, E. (1998). *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hızlan, D. (2003). "Türk Edebiyatının İlk 'Tutunamayan'ı", http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=162998.

Işık, N. (2012). "Türk Masal Kahramanlarının 'Yolculuk'tan Olgunluğa Değişim Süreci", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.200, s.1-18.

İleri, S. (2015). *Edebiyatımızda Sevdiğim Romanlar Kılavuzu*, İstanbul: Everest Yayınları.

Jung, C. G. (2005). *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmazer, İstanbul: Metis Yayınları.

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Necatigil, B. (2005). *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, İstanbul, Varlık Yayınları.

Oğul, B. (2021). Yusuf Atılgan'ın Aylak Adam ve Kemal Bilbaşar'ın Denizin Çağırışı Romanlarında Yabancılaşma, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Isparta İli Ağızlarında {-(Y)Alık} İstek Birinci Çokluk Kişi Biçimbirimi ve Ağız Bölgeleri

Osman YILDIZ[*]

Özet

Eski Batı Türkçesindeki *{-(y)AlUm}* istek birinci çokluk kişi biçimbirimi, bugün Türkiye Türkçesinde *{-(y)AlIm}* şekliyle kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise aynı gramer ögesinin *{-(y)AlUm}, {-AlImIŋ}, {-AmIn}, {-(y)AK}, {-(y)AlIK}* ve benzeri varyantları bulunmaktadır. Isparta ili ağızları üzerine yaptığımız çalışmalarda bu eklerden birçoğunun yöre ağızlarında da varlığına şahit olduk. Özellikle de ölçünlü dildeki *{-(y)AlIm}*'la birlikte dikkate değer bir şekilde *{-(y)AlIK}* ekiyle ilgili örneklere tesadüf ettik. *{-(y)AlIK}* biçimbirimi, geçmişte olduğu gibi bugünkü Oğuz yazı dillerinde de bulunmamaktadır. İstek birinci çokluk kişi Gagavuz Türkçesinde aynı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *{-(y)AlIm}*, Azerbaycan Türkçesinde *{-(y)AK}*, Türkmen Türkçesinde *{-(A)lIIŋ}* ve *{-(A)lI}* ekleriyle karşılanmaktadır. *{-(y)AlIK}* biçimbirimi geçmişte ilk olarak Harezm Türkçesinde tespit edilmiş; daha sonra Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de kullanılmıştır. Günümüzde ise bu biçimbirim Kıpçak lehçelerinin tamamıyla Özbek ve Altay Türkçelerinde yer almaktadır. Bu bildiride, *{-(y)AlIK}* biçimbiriminin oluşumu, tarihsel gelişimi, ikilik mi çokluk mu bildirdiği, Isparta ili ağızlarındaki kullanımları örneklerle açıklanacak ve yörede teşkil ettiği ağız bölgeleri gösterilecektir. Ayrıca söz konusu ekin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki mevcudiyeti üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Isparta ili ağızları, *{-(y)AlIK}* istek birinci çokluk kişi biçimbirimi.

Giriş

Bu bildiride Türkiye Türkçesi ağızlarında özellikle de Isparta ili ağızlarında kullanılagelen ölçünlü dildeki *{–(y)AlIm}*'la görevdeş *{–(y)AlIK}* biçimbirimi üzerinde duracağım[1]. *{–(y)AlIm}* eki, bazı araştırmacılarca emir bazı araştırmacılarca istek bazı araştırmacılarca emir-istek eki olarak kabul edilmektedir. Ben burada *{–(y)AlIm}* ve görevdeşlerinin hangi kip(lik)e dahil edilmesi gerektiği tartışmalarına girmeden bunlara istek eki diyeceğim. *{–(y)AlIm}* ekinin ölçünlü dildeki işlevleriyle ilgili bk. Banguoğlu, 2007: 473, Ediskun, 1999: 186; Eker, 2011: 363; Hengirmen, 1995: 225, Gencan, 2007: 340; Ergin, 2013: 305-307; Karaağaç, 2012: 370; Korkmaz, 2003: 670 vd.

Köktürkçe, Uygur Türkçesi (Ölmez, 2017: 59, 242) ve Karahanlı Türkçesinde (Hacıeminoğlu, 1996: 192) *{–(A)lIm}* şeklinde olan istek birinci çokluk kişi eki, Eski Anadolu Türkçesinde ünlüyle biten fiillerden sonra /y/ yardımcı ünsüzü getirilerek ve son ünlüsü yuvarlaklaşarak *{–(y)AlUm}*'a dönüşmüştür. Bu yuvarlaklaşmada şüphesiz ekteki /m/'nin yanındaki ünlüyü dudaksıllaştırması etkili olmuştur. Ek, Osmanlı Türkçesinde de uzun müddet böyle kullanılmış; ancak devrenin sonlarında düzleşerek bugünkü *{–(y)AlIm}* şekline geçmiştir (Ergin, 2013: 306).

Eski Anadolu Türkçesinde istek birinci çokluk kişi için *{–(y)AvUz}* biçimbirimi de vardır; ancak bu ek, Osmanlı Türkçesi dönemine ulaşmadan zamanla ortadan kalkmıştır (Ergin, 2013: 285; aynı yazar, 1992: 207).

Her ne kadar Eski Batı Türkçesinde istek birinci çokluk şahıs *{–(y)AlUm}* ve *{–(y)AvUz}* ekleriyle karşılansa da *{–(y)AlIK}* eki de bu sahada büsbütün kullanılmamış değildir. Söz gelimi 1534-1535 tarihlerinde Osmanlı Türkçesiyle istinsah edilmiş anonim bir satır altı Kur'an Tercümesinde ekle ilgili

[*] Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, osmanyildiz@sdu.edu.tr.

[1]Bu çalışmada yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a ve Öğr. Gör. Dr. Hande Ünver ÖZDOĞAN'a çok teşekkür ederim.

tapalıḳ mı "tapalım mı", *inanalıḳ mı* "inanalım mı", *dönelik mi* "dönelim mi" (Toker, 2011: 34, 64, 65)[2] gibi örneklere rastlanmaktadır.

Günümüz Oğuz grubu yazı dillerinde ise istek birinci çokluk şahıs Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde (Özkan, 1996: 156) de *{–(y)AlIm}*, Azerbaycan Türkçesinde (Yalçın, 2018: 292) *{–(y)AK}*, Türkmen Türkçesinde[3] (Kara, 2001: 50) *{–AlIIŋ}* ve *{–AlI}* şekilleriyle ifade edilmektedir.

{-(y)AlIK} eki, geçmişte ilk defa *{–AlIK}* şekliyle Harezm Türkçesinde (Toparlı, 1995: 34) tespit edilmiştir. Daha sonraları bu biçimbirim *{–(A)lIK}* şekliyle Kıpçak Türkçesinde (Güner, 2013: 238) ve *{–AlUK}* şekliyle de Çağatay Türkçesinde (Argunşah, 2013: 168) kullanılmıştır. Bahsi geçen bu lehçelerde istek birinci çokluk kişi için ayrıca *{–AlIng}, {-GAlIng}, {-AlIm}, {-AlUm}, {-GAlIm}, {-AlI}, {-AlUŋ}* gibi ekler de vardır. Günümüzde ise *{-(y)AlIK}* eki, birtakım ses farklılıklarıyla "Kıpçak lehçelerinin tamamında, Özbek ve Altay Türkçesinde diğer biçimler yanında kullanılmaktadır. Kıpçak lehçelerinden Kırım, Tatar, Başkurt, Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Karakalpak ve Kazak yazı dillerinde ekin *l*'si düşmüştür; bunda teklik 1. şahıs ekinin *(-AyIm/-AyIn)* yan tesiri olmalıdır. Sadece Kırgız yazı dilinde ek *–ylI₄, -AlI₄* ve *-AlI₄k* biçimlerinde *l* iledir. Kazakçada da *–(A)yIk* yanında *–(A)lIk* vardır. Özbekçede de *l* düşmemiştir: *-äylik, -eylik, -ylik."* (Ercilasun, 2006: 781).

Kıpçak Türkçesinde istek birinci çokluk şahıs için *{–AlIm}, {-AlUm}, {-GAlIm}, {-AlIK}, {-AlIḫ}, {-lIK}, {-lIḫ}* ve *{–AlI}* gibi değişik şekiller olmakla (Güner, 2013: 238) birlikte "El-Kavânînü'l-Külliye eki sadece *{–AlIK}* olarak gösterir: *yat-alıḳ, kel-elik, ye-lik*. El-Kavânîne göre *m*'li biçimler (yat-alım, iç-elim) Türkmenlere mahsustur (KK 8a)" (Ercilasun, 2006: 780).

İstek birinci çokluk kişi ekindeki *{–AlI}* gibi ekin sonundaki */m/* ve */k/* seslerinin de nereden geldiği hususu tam olarak bilinmemektedir. N. A. Baskakov ve E. R. Tenişev *{-(y)AlIK}* ekinin *–gay+lık* yapısından (Taşbaş, 2015: 101), A. B. Ercilasun ise *A* ünlemi, *–lA* pekiştiricisi ve *ok* pekiştirme edatından gelişebileceğini söyler (2006: 795, 781).

1. -(y)AlIK biçimbiriminin Isparta ili ağızlarındaki örnekleri ve ağız bölgeleri

Isparta ili ağızlarını meydana getiren şu 13 ilçe ağzı vardır: Aksu Ağızları, Atabey Ağızları, Eğirdir Ağızları, Gelendost Ağızları, Gönen Ağızları, Isparta Merkez Ağızları, Keçiborlu Ağızları, Senirkent Ağızları, Sütçüler Ağızları, Şarkikaraağaç Ağızları, Uluborlu Ağızları, Yalvaç Ağızları, Yenişarbademli Ağızları. Bu ilçe ağızlarından son ikisi hariç diğerleri üzerine akademik çalışmalar yapılmıştır.

Yüzlerce metinden oluşan çok zengin bir malzemenin taranması sonucunda Isparta ili ağızlarında esas şekil *{–(y)AlIm}* yanında, istek birinci çokluk kişi işlevinde *{-ĀlIm}, {-AlImIŋ}, {-(y)Am}, {-(y)AlIK}, {-AmIn},{-(y)AlIŋ}, {-(y)AlIn}* ve *{-(y)AK}* eklerinin de kullanıldığını tespit ettik. Bu eklerden *{–(y)AlIK},* yöre ağızlarının yarısından fazlasında (8 ilçe ağzı) vardır. Ekin görüldüğü ağız bölgeleri ve örnekleri şöyledir:

Atabey merkez ilçe Altunba mahallesi, Çeşme mahallesi ve Gezirler mahallesinde (Yalkın, 2013: 142):

gızlā, ondan sōna: "kime ***gidelik****?"* (2/24)

şeker ***alıverelik*** *saŋa* (3/83)

"ī", demişlē, "şurdam bi su ***içelik*** *gār[i]. ", demişle* (8/34)

n'ēdelik *ki* ***n'işleyelik****?* (10/87)

Eğirdir ilçesi Akpınar köyünde (Elbir, 2011: 181):

[2] Bk. https://www.academia.edu/4301487/Sat%C4%B1r_Alt%C4%B1_Kuran_Terc%C3%BCmesi_I, 10.10. 2022.

[3] L. Bazin (1959: 315), günümüz Türkmen Türkçesi ağızlarında *-elik/-alıq* eklerinin de bulunduğunu söyler.

*para**verelik** dedilē.* (22/49)

Isparta merkez ilçe Kuleönü ve Savköy beldelerinde (Yıldız, 2021: 148):

*āşamle yoḳ, hadeŋ **çıḳalıḳ** yoḳara*. (59/84)

***n'ēdeliK**?* (54/9)

*ėti çıḳar, ġıyme **ġıydıralıḳ**, bid **etdirelik** dėdi.* (59/105)

Senirkent merkez ilçe Hamidiye ve Kıbrıs mahallesinde (Şavklı, 2015: 219)

*ēllisini āldım. "dēze," dėdi, "camiye **verelik**." dėdi. "yōḴ," dėdim, "yōlda ḳayıd buldumu oḳuyodu, oḳula vēcen." dėdim*.(7-71)

*şindi torun vā bizim allah bağışlasıŋ berke, oŋa dėdi ali, "oḳuldan getiren de ayağına bi ġışlıḳ postal **alalıḳ**." dėdi*.(7-142)

*ora **gidelik** dėdilē canım isdemō yavırım ġız öleli içim gülmo, hec canım isdemō*. (15-50)

Şarkikaraağaç ilçesi Çarıksaraylar beldesi ve Göksöğüt köyünde (Tezcan, 2019: 117)

*genelde dúşmanı **görelik** dėyi yümseklere yapmışlā äwleri*. (9/27)

*ē dedilē, böle böle bu ayrıldı yā bunu bòraya **vėreliK edeliK**, dedilē*. (9/181)

*sordòlā soruşdurdulā. münāsiP gördülē. ondã, **varalıK mı** dedik? geliŋ dedilē̊. vardık,bayā on bėş gün bocaladık*. (9/227)

*d͡üünümüzü **yapalıK** dėyōz. dėyōz.* (23/69)

Uluborlu ilçe merkezi Kösehasan mahallesi ve Küçükkabaca köyünde (Gülbahar, 2010:114)

*ġıza **gidelik** ĥade bi, demişlē.*(1-4)

*ĥurda **ġonaḳlayalıḳ**, demişlē.*(1-12)

*odun yoġ, ocaġ yoġ. ĥade **gidelik**de çalı **getirelik***. (1-30)

*neyise çoc demiş ki: "bi gün hade senile bi gezmeye **gidelik**"* (54/6)

Yalvaç ilçe ağızlarında (Karaoğlan, 2018: 55):

oturalıḳ, oturmıyalıḳ

Yenişarbademli ilçe merkezi Pınarbaşı mahallesinde (Başer, 2000: 63):

*bunu niydelim götürelim ġız didim atelliye **asalıḳ** bunu hocuyu ḳorḳudalım bu orḳuş pek dalgın gelirdi eskiden* (49/19)

2. -(y)AlIK biçimbiriminin diğer Türkiye Türkçesi ağızlarındaki örnekleri

Türkiye Türkçesi ağızlarında istek birinci çokluk kişi eki çeşitlilik göstermektedir. Ölçünlü dildeki *{–(y)AlIm}*'la birlikte bu ekle görevdeş *{-(y)AK}, {-(y)AlImIŋ}, {-(y)AlImIn},{-(y)AlIK}, {-(y)AlIn}, {-(y)Am}, {-(y)An}, {-(y)AmIn}* gibi pek çok biçimbirim vardır. Araştırmamıza göre bunlardan *{-(y)AlIK}* eki, belirli ağız bölgelerinde çok az kullanılmaktadır. Ekin görüldüğü ağızlar ve örnekleri şöyledir:

Antalya ve Yöresi Ağızları

nāpaḷıḳ 29/68, *dóv̇elikdėyĭ* 67/34, *nē̲delik* 166/8, *g̲ósderiv̇ėrelik* 166/71 (Erdem-Bölük, 2012: 174)

Manavgat ve Yöresi Ağızları

***v̇ėrmeyelik** dėdik ġararı*. "Vermeyelim dedik kararı." 24/204 (Görgeç, 2020: 222).

Aydın ve Yöresi Ağızları

āşam ***götürelĭk*** *dėdilē bahçeyĭ* ***götürelĭk*** *dėdilē. gidesimiz gelmeyorė.* II/4-35 "Akşam [oğlumla gelinim, sizi] bahçeye götürelim dediler. [İşleri çok olduğundan oraya] gidesimiz gelmiyor."

melasdı ġızı vā göçūcen dėmiş anasına telfon ėtmiş. gidesim yoḳ çocum, ben gelmicen dėmiş. e bubamĭ ***alalĭḳ gelelĭk*** *mādem sen gelmicēseŋ dėmiş ġızí.* II/4- 56 "[Hasta olan komşunun] Milas'ta kızı var. Annesine telefon edip 'Sizi Milas'a götüreceğim.' demiş. Annesi, 'Gelesim yok kızım. Ben gelmeyeceğim.' demiş. Kızı da 'Madem sen gelmeyeceksen [bari] babamı alalım gidelim.' demiş."

hadī dėdim beň yavış yavış ***gidelĭk*** *dėdim beň götū̄ benĭ orıya. aha hūdu ḳapınıŋ dibinde.* II/4-58 " 'Haydi yavaş yavaş gidelim. Beni oraya ("yeni yapılan camiye") götür.' dedim. [Cami] hemen şurada, kapının dibinde." (Yapıcı, 2013: 274)

Gümüşhane ve Yöresi Ağızları

ala-luḳ (alalım), *başli-y-aluḳ* (başlayalım), *sev-eluḳ* (sevelim), *söyli-y-eluḳ* (söyleyelim) (San, 1990: 282).

Rize İli Ağızları

kavuş-aluk (41/34). (Günay, 2003: 168).

Yahyalı (Kayseri) ve Yöresi Ağızları

gelelik (4/4), *gidelik mi* (21/266), *duyutmayalıḫ* (21/279) (Dağcı, 2012: 87).

Kosova Türk Ağızları

çeselık << keselim (23 — 40), *unutmayalık* << unutmayalım (22 — 148) (Jable, 2010: 129).

L. Karahan (1996: 51), istek birinci çokluk kişiyle ilgili Türkiye Türkçesi ağızlarında ilgi çekici yapılarla karşılaşıldığını belirtip *{-(y)AlIK}* ekiyle ilgili şu yöre ağızlarından örnekler verir: Antalya merkez (*Ant/AB*, 4), Ermenek ilçesinin Başdere köyleri (*Kn/KY*, 467) ve Malatya ili (*Ml/GDİAT*, 6).

N. Demir (2000: 68), derleme ve soruşturma yoluyla elde ettiği bilgiler ışığında *{-AlImIŋ}* şeklinin Konya'nın Kızılören, Meram, Doğanhisar, Beyşehir ilçesine bağlı Sarayköy; Sarayönü ilçesine bağlı Kuyulu Sebil köyü, Kütahya'nın merkez, Antalya'nın Alanya, Elmalı, Gazipaşa ağızlarıyla, Kırıkkale'nin Yunanistan'dan buraya göçenlerin kurduğu Halifeli köyü ağızlarında sıkça, *{-AlIK}* şeklinin seyrekçe kullanıldığını söyler.

3. -(y)AlIK biçimbiriminin ikilik-çokluk işlevi

Türk dilinde çokluk birinci kişide en dikkat çeken husus ikilik-çokluk ayrımının varlığıdır. Bu özellik, bilhassa Yakut, Hakas, Şor, Tuva, Tofalar ve Türkmen Türkçelerinde belirgindir (Taşbaş, 2015: 102). Bu lehçelerde biz tarafından iletilen isteğin iki kişi mi bir grubu mu kapsadığı ifade edilir. Örneğin Türkmen Türkçesinde *gid-eli* "ikimiz gidelim"i, *gid-eliiŋ* "ben ve sizler, hepimiz gidelim"i anlatır (Kara, 2001: 51).

Türkiye Türkçesinde ikilik-çokluk ayrımı olmamakla birlikte N. Demir (2000), ağızlardaki *{-AlImIŋ}* tarzındaki eklerde, sonda bulunan "-In/-Iŋ" şekillerinin çekimli fiile "topluluk, toplu olarak" bir çokluk anlamı kattığını, *{-AlIm}* ekinden farklı bir anlam taşıdığını belirtir.

{-(y)AlIK} eki ise anlam bakımından *{-(y)AlIm}* ekiyle eş değerdir; yani hem ikilik hem de çokluk işleviyle kullanılır. Söz gelimi;ikilik anlamında:

neyise çoc demiş ki: "bi gün hade senile bi gezmeye ***gidelik****"* (54/6)

çokluk anlamında:

*genelde dúşmanı **görelik** dėyi yümseklere yapmışlā äwleri*. (9/27)

Öznesi ortak olan şu cümlede de *{-(y)AlIK}* ile *{-(y)AlIm}* arasında hiçbir anlam farkı olmadığı açıkça görülmektedir:

*bunu **niydelim götürelim** ġız didim atelliye **asalık** bunu hocuyu **ḳorḳudalım** bu orḳuş pek dalgın gelirdi eskiden* (49/19)

Sonuç

Bu çalışmadan şu sonuçlar çıkartabilir:

a. *{-(y)AlIK}* eki, Oğuz Türkçesi için hiçbir zaman asli bir biçimbirim olmamıştır.

b. Türkiye Türkçesi ağızlarında istek birinci çokluk kişi çeşitli biçimbirimlerle karşılanmaktadır. Bunlardan *{-(y)AlIK}* eki, örnekleri bol olmamakla birlikte, başta Batı grubu olmak üzere Türkiye Türkçesinin bütün ağız gruplarında görülebilmektedir.

c. *{-(y)AlIK}* eki, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarına oranla Isparta ili ağızlarında daha sık kullanılmaktadır. Yöredeki ilçe ağızlarından yarısından fazlasında (8 ilçe ağızları) bu eke tesadüf edilmektedir. Bu durum, şüphesiz ilgili ağız bölgelerinin tarihi ve etnik yapısıyla ilgili olmalıdır.

ç. *{-(y)AlIK}* ve *{-(y)AlIm}* ekleri işlev bakımından aynıdır. Bu eklerde ikilik-çokluk ayrımı yoktur.

Kaynakça

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi***,** Kesit Yayınları, İstanbul.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri***,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Başer, M. E. E. (2000). *Yenişarbademli ve Yöresi Ağızları*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bitirme Ödevi, Isparta.

Bazın, L. (1959). "Le Turmène", *PhTF, V.1,* (*çev.* E. Gemalmaz), Wiesbaden, s. 308-317.

Dağcı, Y. (2012). *Yahyalı (Kayseri) ve Yöresi Ağızları*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.

Demir, N. (2000). "Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkesi", *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri***,** Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 65-71.

Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi***,**Remzi Kitabevi, İstanbul.

Eker, S. (2011). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Elbir, D. (2011). *Eğirdir ve Yöresi Ağızları*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Ercilasun, A. B. (*ed.*) (2006). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I (Fiil-Basit Çekim)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Erdem, M. D., BÖLÜK, R. (2012). *Antalya ve Yöresi Ağızları***,** Gazi Kitabevi, Ankara.

Ergin M. (2012). "Osmanlıca", *Türk Dünyası El Kitabı***,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul

Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, Ankara.

Görgeç, C. (2020). *Manavgat ve Yöresi Ağızları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Gülbahar, B. (2010). *Uluborlu Ağzı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları***,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri***,**Kesit Yayınları, İstanbul.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri***,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Hengirmen, M. (1995). *Türkçe Dilbilgisi***,** Engin Yayınevi, Ankara.

Jable, E. (2010). *Kosova Türk Ağızları***,** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Sakarya.

Kara, M. (2001). *Türkmence***,** Akçağ Yayınları, Ankara.

Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi***,** Akçağ Yayınları, Ankara.

Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karaoğlan, M. (2018). *Yalvaç Ağzı ve Folkloru,* (*hzl.* C. DEMİRKILIÇ), İstanbul.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)***,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri***,**Kesit Yayınları, İstanbul.

Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri***,**Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

San, S. Ö. (1990). *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Şavklı, A. (2015). *Senirkent Ağzı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Tezcan, F. (2019). *Şarkikaraağaç Ağzı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Toparlı, R. (1995). *Harezm Türkçesi***,** Seyran Yayınları, Tokat.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri***,** Kesit Yayınları, İstanbul.

Yalkın, A. O. (2013). *Atabey Ağzı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Yapıcı, A. İ. (2013). *Aydın ve Yöresi Ağızları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Muğla.

Yıldız, O. (2021). *Isparta Merkez İlçe Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yıldız O., Yalkın, A. O.an (2021). *Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı EskiAnadolu Türkçesi***,**Akçağ Yayınları, Ankara.

İnternet Kaynağı:

https://www.academia.edu/4301487/Sat%C4%B1r_Alt%C4%B1_Kuran_Terc%C3%BCmesi_I, 10.10. 2022.

Yapılandırmacı Yaklaşıma Göre Bağlaç Öğretiminde Öğretmen Görüşlerinin Fenomenolojik Olarak İncelenmesi

Ömer DEMİRTAŞ[*]

Yusuf TEPELİ[**]

Özet

Bağlaçlar kelimeleri, kelime gruplarını veya cümleleri birbirine bağlayan ve kullanıldıkları sözler arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözcüklerdir. Bağlaçlar, Yapılandırıcı yaklaşımla hazırlanan Türkçe Dersi Öğretim Programında kendisine 6.sınıf düzeyinde yer bulmuştur. Bu çalışmanın amacı, ortaokul Türkçe derslerinde bağlaç öğretimi yapan Türkçe Öğretmenlerinin bağlaç öğretimine ilişkin görüşlerini ve bu konudaki tecrübelerini fenomenolojik bir yaklaşımla ortaya çıkarmaktır. Öğretim programındaki ilgili kazanım dikkate alınmış ve bu kazanım hareketle çalışma planlanmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik yaklaşım kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Antalya'nın Muratpaşa, Konyaaltı, Kepez, Aksu, Döşemealtı ve Kumluca ilçelerinde yer alan resmi ve özel ortaokullarda görev yapan 24 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu ile yüz yüze görüşme yöntemiyle toplanmıştır. Veriler içerik analizi yoluyla incelenmiş ve kodlara ayrılarak bulgular elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, bağlaç öğretiminde en sık kullanılan bağlaçlar ders kitabında da yer alan bağlaçlar olmuştur. Öğrenciler en fazla eş biçimli bağlaçları öğrenmekte zorlanmaktadır. Okullarda ağırlıklı olarak bağlaçların anlamsal özelliklerine dair bir öğretim yoktur; kelime, kelime grubu ve cümleleri bağlama görevlerini de en fazla örneklendirme yöntemiyle öğrenmektedirler. Öğretmen görüşlerine göre beceriler içinde bağlaç öğretimi noktasında en yeterliliğe ulaşılanı konuşma becerisi olup onu yazma ve dinleme becerileri takip etmiştir. Bağlaç öğretiminde öğretmenler genellikle drama yöntemini uygulamaktadır ve kullandıkları metinleri de öğrencilerin örnekleri/yazdığı metinler oluşturmaktadır. Ayrıca öğretmenler Türkçe ders kitabı hakkında da ağırlıklı olarak yetersiz ve öğretime katkısının az olduğu yorumunda bulunmuşlardır. Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil bilgisi, bağlaç öğretimi, öğretmen görüşleri, drama, yapılandırmacı yaklaşım.

Giriş

Sözcükler dili oluşturur. Dili oluşturan bu ögelerin anlamsal ve işlevsel ilişkileri neticesinde ise sözcük türleri ortaya çıkar. Bu sözcük türlerinin öğretiminde ise dilbilgisi alanından faydalanılmaktadır. Program, kazanımlar, öğretim yaklaşımları, öğretmen, öğrenci ve sınıf atmosferi gibi pek çok etken dilbilgisi öğretiminin niteliğini belirlemektedir. Farklı yaklaşımlar dil bilgisi öğretiminde farklı uygulamaları beraberinde getirmiştir. Onlarca yıl boyunca kuralcı bir çizgide ilerleyen eğitim anlayışı 2005 yılından itibaren benimsenen yapılandırmacı yaklaşım ile beraber öğrenciyi temele alan, öğrenciyi özerk kılmaya çalışan ve onun zihin becerilerini ön plana çıkaran bir süreç halini almıştır. Soru-cevap, düz anlatım gibi tekniklerden, öğrenciyi merkeze alan bu anlayışa geçişle yaparak-yaşayarak öğrenme fikri ön plana çıkmıştır. Yapılandırmacı yaklaşım temel alınarak gerçekleştirilen dil bilgisi öğretiminde de dil bilgisi iletişim, anlama, anlatma, kavrama ve zihin becerilerinin geliştirilmesinde bir araç olarak görülür (Güneş, 2013). Son üç programda (2009-2018-2019) dil bilgisi okuma, yazma, konuşma ve dinlemeden ayrı bir öğrenme alanı olarak ele alınmamıştır. Bugün benimsenen anlayış dil bilgisinin diğer alanlar içine dağıtılmasıdır. Böylece ezberletilen, sadece teorikte kalan bir öğretim değil, kullanılan bir dilbilgisi esas alınmıştır. Olssen'e (1996) göre yapılandırmacılığın temel önermeleri aşağıdaki gibidir (Akt. Yurdakul, 2011, s.41-42):

[*] Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi, omerdmrts077@gmail.com , 0000-0003-0138-9786

[**] Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi, ytepeli@akdeniz.edu.tr, 0000-0002-7634-6775

Bilgi çevreden pasif bir şekilde alınmaz, algılayan, birey tarafından etkin olarak yapılandırılır.

Bilgiye ulaşmak bireyin yaşamını düzenleyen bir uyun sürecidir. Bilen kişi, zihni dışında var olan bağımsız bir dünyayı keşfetmez.

Bilgi bireysel ve toplumsal olarak oluşturulur.

Bilginin aktarılmasını değil yapılandırılmasını vurgulayan ve dil bilgisel kurallara daha az önem verilen (Gül,2016,4) yapılandırmacı yaklaşımda öğrenciler öğrenme sürecinde görerek, dinleyerek, yaparak ve uygulayarak kendileri katılım sağladıklarında öğrenme daha kalıcı olur (Applefield, Huber ve Moallem, 2000; Gül, 2016).

Yaklaşımların, programların veya konuların öğretilebilme niteliğini yorumlayabilmenin etkili yollarından biri de sınıfta öğretici rolünde bulunan öğretmenlerin görüşleridir. Alanyazında dil bilgisi öğretimine yönelik öğretmen görüşlerinin alındığı çalışmalar (Erdem, 2008; Salman ve Aydın, 2018; Ayrancı, 2017; Durukan, 2010; Göçer, 2019; Önal, 2010) mevcuttur.

Dilbilgisi konularından biri olan bağlaçların öğretimi de bu anlayış içinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. Bağlaçlar iletişimde önemli bir yere sahip olan ve isteğimize göre konuşmamızı şekillendiren dil bilgisi ögeleridir. Ailede başlayan dil öğretiminde bağlaçları da ilk olarak burada kullanırız. Ancak bağlaçlar göründüğü kadar da yüzeysel değildir ve içerik, anlam olarak pek çok unsuru içinde barındırır. İlk etapta yalnızca bağlama işlevine odaklansak da bağlaçlar cümlede bağlama görevinin yanında pek çok anlamı da barındırabilir. Bağlaçların öğretimi de diğer dil bilgisi konuları gibi yapılandırmacı yaklaşım çerçevesinde yapılmalıdır. Bu konuda henüz yapılandırmacı yaklaşımı benimseyememiş öğretmenler için ek seminerler düzenlenebilir. Bağlaç öğretiminde de yapılandırmacı yaklaşımda yer alan; sezdirme, tümevarım ilkeleri geçerlidir. Konular basitten karmaşığa, kolaydan zora ilerlemelidir. Bu konuda en sık kullanılan bağlaçlardan daha az kullanılan bağlaçlara doğru ilerleme sağlanabilir. Öğrenci, bildiği bağlaçlardan hareketle özgüvenini arttırarak daha başarılı bir öğretim süreci içinde bulunabilir. Ergün ve arkadaşları (1987) yaptığı çalışmada üniversite öğrencilerinin yazılı sınav kağıtlarını dil ve anlatım bozuklukları açısından değerlendirdiğinde ilkokuldan itibaren süregelen bir dizi hataların olduğunu saptamıştır. Bunlardan biri; "ki" bağlama ve kuvvetlendirme edatının "ki" aitlik ve isim yapım eki ile karıştırılmasıdır.

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda (2019) 6.sınıf düzeyinde yer alan bağlaçlarla ilgili kazanım şu şekildedir:

"T.6.3. Okuma

Söz Varlığı

T.6.3.10. Edat, bağlaç ve ünlemlerin metnin anlamına olan katkısını açıklar." (MEB, 2019).

Ancak bağlaçların 6.sınıfa dek hiç kullanılmaması veya kullanılıp fark edilmemesi söz konusu değildir. Bu konuda 5. Sınıftan itibaren tüm sınıf düzeylerinde farklı beceriler ve farklı kazanımlar içerisinde de bağlaç sezdirimini görebilmekteyiz. Diğer sınıf düzeylerinde yer alan bazı kazanımlara bakacak olursak;

5.sınıf "konuşma" becerisi kazanımlarından biri şu şekildedir:

"T.5.2. Konuşma

T.5.2.6. Konuşmalarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır.

Ama, fakat, ancak ve lakin ifadelerini kullanmaları sağlanır." (MEB, 2019).

6. sınıf "yazma" becerisi kazanımlarından biri şu şekildedir:

"T.6.4. Yazma

T.6.4.9. Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır.

Ama, fakat, ancak, lakin, bununla birlikte ve buna rağmen ifadelerinin kullanılması sağlanır." (MEB, 2019).

7. sınıf "yazma" becerisi kazanımlarından biri şu şekildedir:

"T.7.4. Yazma

T.7.4.15. Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır.

Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, ilk olarak ve son olarak ifadelerini kullanmaları sağlanır." (MEB, 2019).

8.sınıf "okuma" becerisi kazanımlarından biri şu şekildedir:

"T.8.3. Okuma

Söz Varlığı

T.8.3.10. Geçiş ve bağlantı ifadelerinin metnin anlamına olan katkısını değerlendirir.

Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, kısaca, böylece, ilk olarak ve son olarak ifadeleri üzerinde durulur." (MEB, 2019).

Görüldüğü üzere programda bağlaç sözcüğü kullanılmamış olsa da bağlaçların kullandırılması konusunda bir öneri niteliğinde kazanımlar bulunmaktadır. 5.sınıf düzeyinde öğrencilerin bağlaçları fark etmesi ve ilköğretim sonuna kadar da aktif olarak çeşitli bağlaçları kullanması istenmiştir.

Programda 6.sınıf Okuma/Söz Varlığı başlığı altında yer alan bağlaçların öğretimi noktasında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bağlaçlarla ilgili çalışmalara bakıldığında Karaşin(2008), Çelik(1999), Taşbey(2020), Şenlik(2016) gibi isimlerin çalışmaları göze çarpmakla birlikte bu çalışmalar bağlaçların işlevine yöneliktir. Öğretim noktasına en yakın çalışma Çakmak (2016) olmakla birlikte bu çalışma edat, bağlaç ve ünlemlerin öğretimi ve ağırlıklı olarak öğrencilerin bu konuları anlaması boyutuyla ilgilidir. Oysa öğretimin niteliğini yorumlayabilmek için sadece öğrenci değerlendirmesi yeterli görülmemelidir. Bu noktada konuların uygulayıcısı olan öğretmenlerin görüşleri ve tecrübeleri, bağlaç öğretiminin düzeyi, eksiklikleri ve uygulanabilir yeni fikirler açısından çok büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın da bu vesileyle alanyazında önemli bir eksikliği gidereceği düşünülmektedir.

1. Çalışmanın amacı

Bu çalışmanın amacı yapılandırmacı anlayış çerçevesinde bağlaçların öğretimi ve öğretim sürecine ilişkin öğretmenlerin görüşlerini almak ve deneyimlerini ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda programda belirtilen amaç/kazanım dikkate alınarak çalışma planlanmıştır.

Bu çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların kullanımı ve öğretimine yönelik görüşleri nelerdir?
2. Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların metinde bulunmasına yönelik görüşleri nelerdir?
3. Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların işlevlerinin öğretimine yönelik görüşleri nelerdir?
4. Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların becerilerle olan ilişkisine yönelik görüşleri nelerdir?
5. Türkçe Öğretmenlerinin bağlaç öğretiminde kullanılan yöntem, teknik ve ders kitaplarına yönelik görüşleri nelerdir?

Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın yöntemini nitel araştırma oluşturmaktadır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi farklı nitel veri oluşturma yöntemlerinin kullanıldığı, bakış açılarının, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 41). Bu yönteme bağlı olarak araştırmanın desenini fenomenolojik yaklaşım oluşturmaktadır. Fenomenoloji insan deneyimlerinin araştırılmasında kullanılabilecek en doğru yaklaşımlardan biri olarak görünmektedir. Fenomenolojinin amacı insan deneyimini anlamaktır (van Manen, 2007, s.12).

Fenomenoloji 20. yy'da Edmund Husserl'in çalışmalarıyla adından söz ettirmiştir. İnsan deneyimlerini anlamlandırmak, tecrübelerden faydalanmak için son zamanlarda sıkça başvurulmaya başlanmış bir hareket olarak görülmektedir. Fenomenoloji, insanların belirli bir fenomen veya kavramla ilgili anlayışlarını, duygularını, bakış açıları ve algılarını ifade etmelerini sağlayan ve bu fenomeni nasıl deneyimlediklerini tanımlamak için kullanılan nitel bir araştırma yöntemidir (Rose, Beeby & Parker, 1995, s. 1124). En kapsamlı anlamıyla fenomenoloji, tek bir kişiye ait olan yaşanmış deneyimlerin toplamına atıfta bulunur (Giorgi, 1997, s.236). Fenomenolojiyi diğer yaklaşımlardan ayıran en önemli özelliklerden biri ortak deneyimlerden anlam çıkarma sürecidir. Bu süreçte günlük hayatta aslında bilinen ama derinden bilgi sahibi olmadığımız bir durum veya konunun, insanların deneyimleri ve tecrübeleri ışığında en derinine, özüne ulaşılması amaçlanır. Dolayısıyla fenomenoloji günlük olarak sıklıkla karşılaştığımız, bize yabancı olmayan ancak tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için kullanılmakta ve uygun bir araştırma zemini oluşturmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 69). Fenomenoloji araştırmacısı insan "deneyimine" odaklanır ve bu deneyimi "anlamlandırma" çabası içindedir. Bu sebeple kelimeler ve olgular önemlidir. Örneğin; matematik formülüne ilişkin bir görüş pek anlam ifade etmeyebilir ancak tecrübelere ilişkin görüşler anlamlıdır ve araştırmacı bunun peşinden gider.

2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Antalya ilinin dört merkez ilçesinde görev yapan 24 Türkçe Öğretmeni oluşturmaktadır. Çalışmaya katılan Türkçe Öğretmenlerinde gönüllülük esası aranmıştır. Bu öğretmenlerin 2021-2022 Eğitim ve Öğretim yılında 6. Sınıf Türkçe dersine girmekte olan yani içinde bulunulan Eğitim ve Öğretim yılında bağlaç öğretimi yapan öğretmenler olmasına dikkat edilmiştir. Bu kapsamda kartopu yöntemiyle öğretmenlere ulaşılmış ve 26 Türkçe Öğretmeni ile görüşme yapılmıştır. 1 katılımcı sağlık sebebiyle görüşmeye katılamamış, 2 katılımcı da yeterli cevabı vermediği için çalışma dışında bırakılmıştır. Neticede 24 Türkçe Öğretmeni ile çalışma gerçekleşmiştir.

Bu hususlar doğrultusunda ilgili Türkçe Öğretmenleri ile ön görüşme yapılmış ve onlarla paylaşılan bilgiler doğrultusunda görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmede kayıt altına alınan bilgiler öğretmenler ile paylaşılmış ve katılımcıların onayı dışında bir bilgi araştırmaya dâhil edilmemiştir.

Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Çalışma grubu demografik analizi

Katılımcı Kodu	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Toplam Görev Yılı	Çalıştığı Kurumdaki Görev Yılı
A1	48	Erkek	Lisans	23	15
A2	40	Kadın	Lisans	16	2
A3	31	Kadın	Lisans	9	2
A4	36	Kadın	Lisans	10	6
A5	37	Kadın	Lisans	15	4
A6	36	Kadın	Lisans	13	3
A7	35	Kadın	Lisans	10	6
A8	41	Erkek	Lisans	16	1
B1	47	Kadın	Lisans	25	11
B2	30	Kadın	Lisans	4	4
B3	37	Kadın	Lisans	14	6
B4	32	Kadın	Lisans	8	3
B5	38	Erkek	Lisans	15	6
B6	33	Erkek	Lisans	11	2
B7	30	Erkek	Lisans	5	5
B8	37	Kadın	Lisans	15	10
C1	32	Erkek	Lisans	8	4
C2	33	Kadın	Lisans	10	5
C3	41	Kadın	Lisans	18	12
C4	29	Kadın	Lisans	5	5
C5	38	Kadın	Yüksek Lisans	14	4
C6	35	Kadın	Lisans	9	5
C7	43	Kadın	Lisans	18	9
C8	38	Kadın	Lisans	18	1

Tablo 1.'de görüldüğü üzere katılımcı grup 18 kadın, 6 erkekten oluşmaktadır. Grubun en yaşlısı 48, en genci 29 yaşındadır. Görev sürelerine bakıldığında en tecrübeli öğretmen 25 yıldır görev yapmaktadır. Buna karşı grupta henüz 4 yıldır öğretmenlik yapan katılımcı mevcuttur. Katılımcıların 23'ü lisans, 1'i ise yüksek lisans mezunudur. Katılımcılar isimlerine göre alfabetik olarak A, B, C şeklinde kodlandı. A, B ve C gruplarında 8'er kişi yer alarak toplam 24 kişilik çalışma grubunu oluşturdu.

3. Veri Toplama Aracı

Fenomenoloji araştırmalarında veri kaynakları araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışa vurabilecek veya yansıtabilecek bireyler ya da gruplardır. Fenomenoloji araştırmalarında başlıca veri toplama aracı görüşmedir. Bu çalışmada Öğretmenler İçin Geliştirilmiş Yarı Yapılandırılmış Bireysel Görüşme Formu tercih edilmiştir. Bağlaçların öğretimi hususunda öğretmen görüşlerini ve deneyimlerini ortaya çıkarmak için kullanılmıştır. Görüşme formu iki aşamalıdır. Birinci bölüm öğretmenlere gerekli bilgilerin verilmesi ve öğretmen bilgilerinin alınmasına yöneliktir. İkinci bölümde ise çalışma kapsamında sorulması planlanan sorular yer almaktadır. Birinci bölümde alınacak bilgiler; öğretmenin yaşı, cinsiyeti, eğitimi, mesleki deneyimi ve çalıştığı kurumdaki görev yılıdır.

Yapılandırmacı yaklaşıma göre bağlaç öğretimine ilişkin öğretmen görüşlerini almak için geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formunun hazırlanması sürecinde 5 öğretmen görüşüne başvurulmuştur. Fenomenolojik yaklaşım doğrultusunda sorulması planlanan sorular taslak haline getirilmiş ve uzman görüşüne sunulmuştur. Uzmanlardan yapılandırmacı yaklaşım doğrultusunda bu soruları değerlendirmeleri istenmiştir Buradan hareketle ilgili literatür taranarak 5 ana soruluk bir veri toplama aracı geliştirilmiştir. Veri toplama aracı tez danışmanı ile değerlendirildikten sonra kapsam ve görünüş geçerliği için Türkçe alanında 5, Eğitim Bilimleri ve Ölçme-Değerlendirme alanlarında 3 uzman

görüşüne sunulmuştur. Uzman görüşleri sonrası veri toplama aracından bazı alt maddeler eklenmiş ve bazı alt maddeler çıkarılmıştır.

Görüşme formu, çalışmada yer alacak katılımcılarla aynı özelliğe sahip 5 öğretmene pilot olarak uygulanmış ve soruların uygulanabilirliği test edilmiştir. Bu görüşmeler sonunda eksiklere göre ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Veri toplama aracının 27 öğretmene uygulanması planlanmıştır. Görüşmeler ortalama 40-45 dakika sürmüş, görüşmeler ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmıştır. Her görüşme sonrası kayıtlar katılımcıya dinlettirilip eklemek/çıkarmak istediği noktalar sorulmuştur. Ses kayıtları araştırmacıya kendi uygulamalarını ayrıntılarıyla inceleme, incelettirme ve gerekli önlemleri alarak, geliştirme olanağı sağlamıştır. Daha sonra elde edilen verilen bilgisayar ortamında metne dönüştürülmüş ve bu aktarma sürecinde veriler üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

4. Veri Toplama Süreci

Veri toplama aracı, araştırmacı tarafından örneklem içinde yer alan Antalya ili merkez ve Kumluca ilçelerindeki resmi ve özel ortaokullarda görev yapan öğretmenlere ulaşılarak uygulanmıştır. Veri toplamaya başlamadan önce Akdeniz Üniversitesi Etik Komisyonundan etik izni alınmıştır. Ayrıca Millî Eğitim Bakanlığından da gerekli izinler alınmış ve çalışmaya başlanmıştır.

Katılımcılarla görüşme gerçekleşmeden önce araştırmacıya güven duyması ve görüşme esnasında rahatlığı sağlaması açısından ön görüşme sağlanmış, bu görüşmede tanışılmış ve görüşme için yer, tarih ve saat belirlenmiştir. İkinci görüşmede veri toplanması uygun görülmüştür. Görüşmeler için iyi bir planlama yapılmıştır. Görüşmelerin sessiz bir ortamda ve bölünmeden, sohbet ortamında gerçekleşmesi sağlanmıştır.

Veri toplama sürecinin planlaması sırayla şu şekilde yapılmıştır;

Ön çalışma ve formların düzenlemesi yapılmıştır.

↓

Öğretmenlere ulaşılmış, çalışma hakkında bilgi verilmiştir.

↓

Ön görüşme sağlanmış, Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu doldurulmuştur Ayrıca görüşme yeri, tarihi belirlenmiştir.

↓

Okullarda uygun bir oda belirlenmiş ve görüşmeye geçilmiştir. Burada amaç, öğretmenin kendini rahat hissetmesini sağlamaktır.

↓

Yarı yapılandırılmış bilgi formu öğretmene sunulmuş ve öğretmen bilgileri doldurulmuştur.

↓

Görüşme formunun ikinci bölümündeki sorular sorulmuştur. İhtiyaç halinde öğretmenlere daha açık ve şeffaf açıklamalar yapılmıştır. Öğretmenin bilgisi dahilinde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Görüşme ortalama 40-45 dakika sürmüştür.

↓

Görüşme sonrası kayıtlar isteğe göre öğretmene dinletilmiş ve eklemek/çıkarmak istedikleri noktalar sorulmuştur.

↓

Her görüşmeden sonra görüşme formu ve ses kayıtları bilgisayar ortamına aktarılıp Microsoft Word belgesi haline getirilmiştir.

5. Verilerin Analizi

Araştırmada demografik verilerin analizi için Microsoft Office Professional Excel 2010 programı kullanıldı. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formuyla elde edilen nitel verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanıldı. Nitel araştırmada analizler veri toplama süreciyle eş zamanlı olarak yapılır (Creswell, 2013; Patton, 2014). Bu çalışmada da bu ilke göz önünde bulundurulmuştur.

Çalışmada görüşmeler bittikten sonra ses kayıtları ve formların ham dökümleri bilgisayara aktarılmış ve bunlar Microsoft Word belgesi haline getirilmiştir. Ses kayıtları tekrar dinlenilmiş ve formlar tekrar okunmuştur. Burada amaç, edinilen hiçbir bilginin eksik kalmamasıdır. Her bir görüşmeden ve her bir temadan çıkabilecek kodlar belirlenmiştir. Oluşan kodlar sınıflandırılmış ve uygun alt temalar çıkarılmıştır. Bu işlemler sürecinde de uzman görüşlerine başvurulmuş ve varsa eksikler giderilmiştir. Ardından tüm veriler yorumlanmış ve rapor haline getirilmiştir.

Bulgular

1. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Kullanımı ve Öğretimine Yönelik Görüşleri

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formundaki "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Kullanımı ve Öğretim Sürecinde Yaşadıkları Zorlukları"* ortaya koymayı amaçlayan bu ana başlık kendi içinde iki alt başlığa ayrılıp katılımcılara sorulmuş ve katılımcıların cevapları sonucunda incelenmiştir. Bu ana başlık kendi içinde iki alt temaya ayrıldı. Bu temalar; *"Bağlaç öğretiminde en çok kullanılan bağlaçlar"* ve "*Öğretiminde zorlanılan bağlaçlar*" olarak belirlendi. Bu alt temalar "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Kullanımı ve Öğretimindeki Görüşleri"* ana temasını oluşturdu. Bu ana başlık altında görüşmeye dahil edilen kişi sayısı 24'tür. Bu gruptaki sorular için görüşmeye "Bağlaçların öğretimi noktasında bazı bağlaçların daha sık kullanıldığı ve benimsendiği, bazı bağlaçların ise öğretim ve benimsenme noktasında zorluklarla karşılaşıldığı" belirtilerek başlandı.

1.1. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde En Sık Kullanılan Bağlaçlara Dair Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Bağlaç öğretiminde hangi bağlaçları daha çok kullanıyorsunuz?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek tablo 2'de sunuldu.

Tablo 2. *En sık kullanılan bağlaçlar hakkında görüşler alt teması*

Kategori	Kod	Frekans (f)
En sık kullanılan bağlaçlar hakkında görüşler (f=84)	Ama	15
	Ve	14
	Fakat	13
	Ki	12
	De/da	11
	Lakin	8
	İle	5
	Veya	5
	Çünkü	2
	Ya da	2
	Ancak	2
	Mi	1
	Toplam	*84*

Tablo 2'de görüldüğü üzere "en sık kullanılan bağlaçlar hakkında görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 84 frekans değerine sahip "Bağlaç öğretiminde en çok kullanılan bağlaçlar" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda 12 farklı bağlacın öğretim esnasında sık kullanıldığı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 12 farklı koddan sıklık değerleri birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri en yüksek kod "ama" koduydu (f=15). Onu sırasıyla "ve" (f=14), "fakat" (f=13), "ki" (f=12) ve "de/da" (f=11) kodları takip etti. Katılımcıların en sık kullanılan bağlaçlara dair görüşleri kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Ama" koduna dair ifadeler:

A2(K) *"En kolaylarından başlıyorum; "ama, fakat". Sonrasında derinleşiyor. İle, ancak, ki, de gibi bağlaçlarla devam ediyoruz ve sıklaştırıyoruz."*

"Ve" koduna dair ifadeler:

C2(K) ***"****En çok çocukların aklında kalacak "ve" bağlacı. En sık kullandığımız da bu. Yani müfredat ne verdiyse onun dışına çok çıkmıyorum. Çünkü okulumuzdaki öğrencilerin seviyesi çok iyi değil."*

"Fakat" koduna dair ifadeler:

A4(K) *"" fakat", bunu çok kullanırım. Düşüncenin akışını değiştirmek, bilinenlerden daha ziyade öğrencilerin mantıkla hareket etmesi için "fakatı" kullanırım."*

"Ki" koduna dair ifadeler:

C7(K) "*Şimdi bağlaçlar konusu 6.sınıfta işlediğimiz bir konu olduğu için genellikle biraz daha çocuklara yüzeysel vermeye gayret ediyorum. Edatlarla çok karıştığı için, somutlaşması için birazcık daha belirli bağlaçları veriyoruz. Çok derinlemesine indiğimizi söyleyemeyeceğim. Bildiğimiz; ki, fakat, ve, ile gibi bağlaçlar."*

Türkçe Öğretmenlerinin Öğretiminde Zorlanılan Bağlaçlara Dair Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Öğretiminde daha çok zorlanılan bağlaçlar hangileridir?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek tablo 3'te sunuldu.

Tablo 3. Öğretiminde zorlanılan bağlaçlar hakkındaki görüşler alt teması

Kategori	Kod	Frekans (f)
Öğretiminde zorlanılan bağlaçlar hakkındaki görüşler (f=27)	Eş biçimli/edatla karıştırılan bağlaçlar	12
	Ayrı yazıldığı kavranamayan bağlaçlar	8
	Öğrencinin bilmediği/Tanımadığı bağlaçlar	3
	Tekrarlı kullanılan bağlaçlar	2
	Düşüncenin yönünü değiştiren bağlaçlar	2
	Toplam	*27*

Tablo 3'de görüldüğü üzere "Öğretiminde zorlanılan bağlaçlar hakkındaki görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 27 frekans değerine sahip "öğretiminde zorlanılan bağlaçlar" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda 5 farklı bağlaç öğretiminde zorlanılan durum tespit edildi.

Bu kategoride 5 farklı koddan açık ara sıklık değeri en yüksek kod "Eş biçimli/edatla karıştırılan bağlaçlar" koduydu (f=12). Onu sırasıyla "Ayrı yazıldığı kavranamayan bağlaçlar" (f=8) ve "Öğrencinin bilmediği/Tanımadığı bağlaçlar" (f=3) kodları takip etti.

Katılımcıların, "öğretiminde en çok zorlanılan bağlaçlar hakkındaki görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Eş biçimli bağlaçlar" koduna dair ifadeler:

"Edatı öğretmek çok zor, bunun için de hem edat hem bağlaç olanlar zor. Sadece bağlaç olanların öğretimiyse çok kolay. Yalnız kelimesi zor oluyor biraz öğretirken, sıfatla karışıyor o da. "

C5(K) "*Bağlaçlardan ziyade edatlarda zorlanıyorlar. Bu yüzden bağlaç ve edat olan kelimeleri karıştırıyorlar. Mesela ile. İle hem edat hem bağlaç. Örneğin bunu karıştırıyorlar. Yoksa diğerlerinde işte ama, fakat, ve gibi bağlaçlar onlar için zorlayıcı değil. Yazımsal olarak da de, ki, mi bağlaçlarında zorlanıyor öğrenciler. Anlamsal olarak bu kurallardan uzak yaklaşmaya çalışıyoruz ama anlamsal olarak pek yeterli olmuyor öğrenciler için. Örneğin bu okul seviye olarak vasatın altında ve genel itibariyle yapmak istediğimiz şeyi yapamıyoruz, vermek istediğimizi veremiyoruz."*

"Ayrı yazıldığı kavranamayan bağlaçlar" koduna dair ifadeler:

A6(E**) "***Bağlaçların öğreniminden ziyade yazımında zorlanıyorlar. -ki'de mesela. Ayrı yazılanlar daha ön planda tabii. Ya da işte -da. Onların kurallarını öğretiyoruz. Pratik yolunu söylüyoruz. Çokluk ekini getiriyor. Oradan çıkıyor işte. Bu öğrencilerin de bizim de işimizi kolaylaştırıyor. De/da'da da aynı şeyi yapıyoruz. Ankara'da teyzem var, olsun. Ankara'da da teyzem var. Mantıklı oluyor. Oluyorsa bağlaçtır. Ankara da güzel şehir. Ankara da da güzel şehir, olmadı. 2. bir da/de getirilince uygunsa ilk da/de bağlaç değildir. Anlam bozuluyorsa ilk da/de bağlaçtır. Aslında mantığını kavraması daha iyi. Çünkü ben öğrensinler isterim. Anlasınlar isterim. Ama anlatıyoruz sonrasında eğer ihtiyaç duyarlarsa pratik yolu da veriyoruz."*

"Öğrencinin bilmediği/Tanımadığı bağlaçlar" koduna dair ifadeler:

C1(E) *"Yani gündelik hayatta çok kullanmadıkları bağlaçları fark etmede zorlanıyorlar. Bu yüzden de anlamada, cümlede kullanmada zorluk yaşıyorlar. Ama bağlacını daha sık duymuşken ve kullanıyorken öğrenmede de zorlanmıyorlar. Diğer taraftan lakin bağlacı veya ne var ki bağlacına daha yabancı oldukları için bunların öğretimi daha zor. Aşina olduklarında daha kolay yani."*

"Tekrarlı kullanılan bağlaçlar" koduna dair ifadeler:

B1(K) *"Edatla karıştırılan "ile, yalnız, ancak" bağlaçları ve "ne…ne", "hem…hem", "ya…ya" bağlaçlarını öğretirken çocuklar anlamakta zorlanmaktadır."*

A2(K) *"Tekrarlı bağlaçlar yani çok karşılaşmadıkları için. Zorlanıyorlar derken ilk defa karşılaşıyorlar ve yabancı geliyor bu süreçte. İşte ya…ya gibi, hem…hem gibi, hem….hem de gibi. İlk defa duymuş oluyorlar, aşina değiller. Sebebi o.* "

Düşüncenin yönünü değiştiren bağlaçlar koduna dair ifadeler:

B7(E) "*Düşüncenin yönünü değiştiren bağlaçlarda zorlanıyor. Zıt anlama geçmesi gerekirken açıklama getiriyor. Bunu çok yapıyor öğrenci. Ayrıca da edat ve bağlaç olan kelimeleri seçemiyor. "ile" gibi… çocuğa ne kadar göstersen de vasıta anlamın edat bağlama anlamının bağlaç olduğunu bir süre sonra bulamıyor. Cümlede kullanıyor mesela. Cümlede doğru şekilde kullanıyor. Ama kullandığı şeyin edat mı bağlaç mı olduğu ayrımına gelince eksik kalıyor."*

2. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Metinde Bulunmasına Yönelik Görüşleri

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formundaki "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Metinde Bulunmasına Yönelik Görüşlerini"* ortaya koymayı amaçlayan bu ana başlık katılımcılara sorulmuş ve katılımcıların cevapları sonucunda incelenmiştir. Bu ana başlığın bir alt teması mevcuttur. Bu tema; *"Öğrencilerin bağlaçları tespit etme yeterliliği hakkında görüşler"* olarak belirlendi. Bu alt tema "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Metinde Bulunmasına Yönelik Görüşleri"* ana temasını oluşturdu.

Bu ana başlık altında görüşmeye dahil edilen kişi sayısı 24'tür. Bu gruptaki sorular için görüşmeye "Programda, bağlaçlara ilişkin kazanımın 6. Sınıfta yer aldığı ve bu yılın sonunda öğrencilerin metinde yer alan bağlaçları tespit etmesinin beklendiği" belirtilerek başlandı.

2.1. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Metinde Bulunmasına Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*6. Sınıf sonunda öğrencilerinizin metinde yer alan bağlaçları tespit etme başarılarını yeterli görüyor musunuz?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 4'de sunuldu.

Tablo 4. Öğrencilerin bağlaçları tespit etme yeterliliği hakkında görüşler

Kategori	**Kod**	**Frekans (f)**
		Toplam
Öğrencilerin bağlaçları tespit etme yeterliliği hakkında görüşler (f=24)	Yeterli / çoğunlukla bulur	10
	Yetersiz/çoğunlukla bulamaz	8
	Kısmen bulur	6
	Toplam	*24*

Tablo 4'de görüldüğü üzere "Öğrencilerin bağlaçları tespit etme yeterliliği hakkında görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 24 frekans değerine sahip "Bağlaçların Metinde Bulunmasına Yönelik Görüşleri" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 3 farklı inceleme sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 3 farklı koddan sıklık değerleri birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri en yüksek kod "Yeterli / çoğunlukla bulur" koduydu (f=10). Onu sırasıyla "Yetersiz/Çoğunlukla bulamıyor" (f=8), "Kısmen bulur" (f=6) kodları takip etti.

Katılımcıların, "öğrencilerin bağlaçları tespit etme yeterliliği hakkında görüşler" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Yeterli / çoğunlukla bulur" koduna dair ifadeler:

B2(K) *"İlgisi olan öğrenciler için evet güzel. Ya da 6.sınıf itibariyle genel olarak evet. Yani "ya da"nın ayrı yazıldığını veya "ya da"nın her zaman bağlaç olduğunu artık öğrettik. "Veya"nın her zaman bağlaç olduğunu öğrettik, eğer bir yazım sorusu değilse tabii."*

"Yetersiz/çoğunlukla bulamaz" koduna dair ifadeler:

C4(K) "*Bağlaçları tespit etmelerini yeterli görmüyorum. Edatlarla karıştırdıkları için yeterli bulmuyorum. Bir de dediğim gibi i'si düşmüş "ile" bağlacını bulamıyorlar."*

"Kısmen bulur" koduna dair ifadeler:

C1(E) "*Yani burada da aynı cevabı vereceğim. Gördükleri, bildikleri, kullandıkları bağlaçları fark etmekte iyiler ama biraz daha seviye artarsa metinde, bağlaçlar da üst seviye olursa bocalamalar*

başlıyor. Ama kendi seviyelerinde yani aslında onların müfredatta öğretilmesi istenen bağlaçlarda iyiler."

3. **Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların İşlevlerinin Öğretimine Yönelik Görüşleri**

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formundaki "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların İşlevlerinin Öğretimine Yönelik Görüşlerini"* ortaya koymayı amaçlayan bu ana başlık kendi içinde iki alt başlığa ayrılıp katılımcılara sorulmuş ve katılımcıların cevapları sonucunda incelenmiştir. Bu ana başlık kendi içinde iki alt temaya ayrıldı. Bu temalar; *"Bağlaçların Anlamsal İşlevlerinin Öğretimine Yönelik Görüşler"* ve *"Bağlaçların Bağladığı Unsurları Sezdirmeye Yönelik Görüşler"* olarak belirlendi. Bu alt temalar "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların İşlevlerinin Öğretimine Yönelik Görüşleri"* ana temasını oluşturdu.

Bu ana başlık altında görüşmeye dahil edilen kişi sayısı 24'tür. Bu gruptaki sorular için görüşmeye "Bildiğiniz üzere bağlaçların bağlama görevlerinin yanında bazı anlamsal işlevleri de vardır. Metinde bir bağlacın işlevine yönelik yorum yapabilmek için metnin tamamının anlamlandırılması gerektiği" belirtilerek başlandı.

Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Anlamsal Özelliklerinin Öğretimine Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Bağlaçların bağlama görevlerinin dışında diğer anlamsal işlevlerinin öğretimini de sağlıyor musunuz? Cevabınız evet ise bu işlevler hangileridir?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 5'de sunuldu.

Tablo 5. Bağlaçların anlamsal özelliklerinin öğretimine yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**		**Frekans (f)**
			Toplam
Bağlaçların Anlamsal Özelliklerinin Öğretimine Yönelik Görüşler (f=22)	Öğretim yapmıyorum.		10
	Öğretim yapıyorum	Zıtlık	6
		Pekiştirme	3
		Düşüncenin yönünü değiştirme	3
		Açıklama	2
	Toplam		*24*

Tablo 5'de görüldüğü üzere "Bağlaçların Anlamsal Özelliklerinin Öğretimine Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 24 frekans değerine sahip "Bağlaçların Anlamsal İşlevlerinin Öğretimi" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 4 farklı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 4 farklı koddan sıklık değerleri birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri en yüksek kod "Öğretim yapmıyorum." koduydu (f=10). Onu sırasıyla "Öğretim yapıyorum/zıtlık" (f=6) ile "Öğretim yapıyorum/pekiştirme" (f=3), "Öğretim yapıyorum/düşüncenin yönünü değiştirme" (f=3), "Öğretim yapıyorum/açıklama" kodları takip etti.

Katılımcıların, "Bağlaçların Anlamsal Özelliklerinin Öğretimine Yönelik Görüşler" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Öğretim yapmıyorum" koduna dair ifadeler:

C5(K) *"İşlevsel olarak açıkçası planlarda yok, kitaplarda da yok. O yüzden anlatmıyorum ben de. Yani sadece fark ettirme, cümlede bağlacı bulma ya da doğru kullanma gibi konuları sağlıyoruz biz. Gerisi yok."*

"Öğretim yapıyorum/zıtlık" koduna dair ifadeler:

B6(E) "*Var, yapıyorum ben. Ama ayrıntılı değil yani. Öyle bir konu olmadığı için ben bireysel olarak yapıyorum. Çok zaman ayırmıyorum, 2 ders saati anlatıyorum. Anlamı da yakalasın diye. Nedir işte; pekiştirme ilk başta yaptığım, zıtlık bildirenler ama, fakat gibi."*

"Öğretim yapıyorum/pekiştirme" koduna dair ifadeler:

B4(K) *"Düşüncenin yönünü değiştiren bağlaçların anlamını veriyoruz tabii ki. Açıklama ya da zıtlık bildirmesi yönünden. Ekstra olarak "mi"nin pekiştirme anlamı kattığını gösteriyorum. Ama onun dışında çok ayrıntı vermiyorum. Verirsem de müfredat yetişmez asla."*

"Öğretim yapıyorum/düşüncenin yönünü değiştirme" koduna dair ifadeler:

B2(K) *"Evet bunları veriyoruz. Yani anlam olarak çok zorlanmıyorlar. Öncelikle düşüncenin yönünü değiştirmesi anlamını gösteriyoruz. Bu nasıl bir anlam vermiş dediğinde evet hocam pekiştirme katmış evet hocam kuvvetlendirme katmış evet hocam zıtlık katmış diyebiliyorlar. Ama dilbilgisel olarak hadi bunu bulun dediğimde oradaki "ki"nin bağlaç olup olamayacağını pek düşünemiyor. Anlam olarak biliyor soruda cevap verebiliyor ama bu kez dilbilgisel bilgi geriye düşüyor. Yani ikisini anlam ve dilbilgisi olarak aynı anda gerçekleştiremiyor."*

"Öğretim yapıyorum/açıklama" koduna dair ifadeler:

A8(E) "*Tabii. Sadece bağlaçlar özeline konuşuyoruz değil mi? Burada cümlede ne anlatılmaya çalıştığını öğrenirse, görürse oradaki bağlacın da işlevini rahatça görebilir. Onlara da değiniyoruz. Açıklama anlamını sıklıkla gösteriyorum ki kendilerini ifadeye katkı sağlayabileyim. "*

3.2. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Bağladığı Unsurların Arasındaki Farkın Öğretimine Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Bağlaçların bağladığı unsurlar arasındaki farkı öğrencilere nasıl sezdirirsiniz? (Kelime, kelime grupları, cümle ve paragraf)"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 6'de sunuldu.

Tablo 6. Bağlaçların bağladığı unsurları sezdirmeye yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**	**Frekans (f)**
		Toplam
Bağlaçların Bağladığı Unsurları Sezdirmeye Yönelik Görüşler (f=25)	Bol örnekle anlatıyorum.	14
	Önbilgileri tamamlıyorum.	4
	Somut materyaller kullanıyorum.	3
	Kelime/Kelime Grubu anlatıp cümleleri 8. Sınıfta anlatıyorum.	2
	Noktalama işaretleri ile (virgül)	2
	Toplam	*25*

Tablo 6'da görüldüğü üzere "Bağlaçların Bağladığı Unsurları Sezdirmeye Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 25 frekans değerine sahip "Bağlaçların Bağladığı Unsurları Sezdirme Yöntemleri" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 5 farklı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 5 farklı koddan sıklık değerleri en yüksek olan "Bol örnekle anlatıyorum." koduydu (f=14). Geri kalan 4 kod birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri sırasıyla "Önbilgileri

tamamlıyorum" (f=4), "Somut/materyaller kullanıyorum." (f=3), "Noktalama işaretleri ile (virgül)" (f=2), "Kelime/Kelime Grubu anlatıp cümleleri 8. sınıfta anlatıyorum." (f=2) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Bağlaçların Bağladığı Unsurların Arasındaki Farkın Öğretimine Yönelik Görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Bol örnekle anlatıyorum" koduna dair ifadeler:

A2(K) "*Örneği veriyorum işte gösteriyoruz burada 2 tane tamamlanmış yargı var 2 tane cümle var ve onları bağlayan unsuru gösteriyoruz. Örnek üzerinden pekiştiriyoruz genellikle. İşte burada kelimeleri burada kelime gruplarını şeklinde yine örnek üzerinden, bol örnek üzerinden gösteriyorum."*

"Önbilgileri tamamlıyorum" koduna dair ifadeler:

A5(K) *"Mesela "ve" burada hangisinde farklı görevde kullanılmıştır diyoruz. A şıkkında kelimeleri bağlamıştır B'de cümleyi bağlamıştır C'de kelimeleri bağlamıştır. Ama yapabiliyor mu? Hayır. Neden? Çünkü çocuk kelime grubu ne cümle grubu ne bilmiyor. Şimdi bunu da yapmadan önce cümle nedir kelime grubu nedir paragraf nedir. Önce bunun alt yapısını anlatıyorum. Farklı farklı örnekler yazıyorum. Söz grubunu bilmiyorlar mesela."*

"Kelime/Kelime Grubu anlatıp cümleleri 8. Sınıfta anlatıyorum" koduna dair ifadeler:

A7(K) "*Cümleleri bağlamayı daha zor buluyorlar. Kelimelerde zorlanmıyorlar ama. En sonda cümleyi tam olarak anlattığımız için çocuklar cümleyi bağlayanları daha zor buluyorlar. O yüzden ben de cümle bağlayan bağlaçları 8. Sınıfta cümle tam olarak anlaşılınca gösteriyorum."*

"Somut/materyaller kullanıyorum" koduna dair ifadeler:

A4(K) *"Örneğin cümle için iki yargı varsa ve arada bağlaç varsa bu iki yargıyı bağlıyor diye anlatırım. Bunu da örnek ya da etkinlik üzerinden gösteririm. Ama kelime, kelime grubu ise bunları da örnek ya da somut olarak birkaç parça üzerinden gösteririm. Bu somutluk karton, öğrenci, kalem, silgi de olabilir. Ama işte sıralama hatası var. Yargı 8.konusu. Yani 8.sınıfta tam olarak cümle nedir kavrayabilir. Yani bazı cümleler karışıktır ya orada bulamaz anlamsal olarak 2 cümleyi bağladığını. Böyle problemler de söz konusu."*

"Noktalama işaretleri ile (virgül)" koduna dair ifadeler:

A8(E) "*Örneğin bağlı cümleleri ya da kelime gruplarını bağlaması görevini ben virgülü anlatırken anlatıyorum. Ve böylece daha iyi anladığını, daha somut o olduğunu ;;,düşünüyorum. Tabii bu her sınıf seviyesine göre değişebilir. Tabi kelime gruplarını öğrenmeden kelime gruplarını bağladığını öğretmek de mümkün değil."*

4. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Kullanımı ve Becerilerle Olan İlişkisine Yönelik Görüşleri

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formundaki "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Kullanımı ve Becerilerle Olan İlişkilerini"* ortaya koymayı amaçlayan bu ana başlık kendi içinde üç alt başlığa ayrılıp katılımcılara sorulmuş ve katılımcıların cevapları sonucunda incelenmiştir. Bu ana başlık kendi içinde üç alt temaya ayrıldı. Bu temalar; *"Konuşmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler"*, *"Yazmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler"* ve *"Dinlemede Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler"* olarak belirlendi. Bu alt temalar "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaçların Kullanımı ve Becerilerle Olan İlişkisine Yönelik Görüşleri"* ana temasını oluşturdu.

Bu ana başlık altında görüşmeye dahil edilen kişi sayısı 24'tür. Bu gruptaki sorular için görüşmeye "Programda bağlaç kazanımı Okuma/Söz Varlığı başlığında yer almaktadır. Ancak herhangi bir konu sadece tek beceriye yönelik düşünülemez" belirtilerek başlandı.

4.1. Türkçe Öğretmenlerinin Konuşmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Öğrenciler konuşmalarında bağlaçları bilinçli olarak ve yerinde kullanabiliyor mu?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 7'de sunuldu.

Tablo 7. Konuşmada bağlaç kullanımına yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**	**Frekans Toplam**
Konuşmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler (f=22)	Bilinçli değil ama yerinde.	14
	Bilinçli değil ve yerinde değil.	4
	Bilinçli ve yerinde.	4
	Konuşmalarında çok az/nadiren bağlaç kullanıyor.	3
	Toplam	*24*

Tablo 7'de görüldüğü üzere "Konuşmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 24 frekans değerine sahip "Konuşmada Bağlaç Kullanımının Bilinci" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 4 farklı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 4 farklı koddan sıklık değeri en yüksek olan kod "Bilinçli değil ama yerinde." koduydu (f=14). Diğer 3 farklı kod birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri sırasıyla "Bilinçli ve yerinde değil." (f=4), "Konuşmalarında çok az/nadiren bağlaç kullanıyor." (f=3) ile "Bilinçli ve yerinde." (f=3) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Konuşmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Bilinçli değil ama yerinde" koduna dair ifadeler:

C7(K) *"Genele bakınca hayır. Şöyle ki hepsi bağlaçları kullanır, bilindik bağlaçlardan bahsediyorum. "Ama", "ve", "ile" gibi bağlaçları hepsi kullanıyor ama bilinçli midir, bu işte çok az bir kısımda olur sanırım. Sınıftaki 3 5 öğrenci belki konuşurken bağlaç kullandığının farkındadır. Yerinde kullanırlar ama. Öyle orada da bunu kullanmazsın dediğim gibi bir şey olmuyor."*

"Bilinçli değil ve yerinde değil" koduna dair görüşler:

A5(K) *"Yani zaten ilk olarak kullandığının bağlaç olup olmadığını bilmiyor. Bilmiyor ne kullandığını yerinde de kullanmıyor çünkü. Tek bağlaç için değil. Türkçede artık hiçbir şey yerli yerinde kullanılmıyor. Sosyal medya çok etkili. Mesela orada karşılıklı yazışmalarda hepimiz yazıyoruz. Kısa yazıyoruz. Yazı dilinde bile kullanılmıyor. Konuşma dilinde asla kullanılmaz. Hadi kullanıldı diyelim yazımı doğru olsa bile bilinçli bir şekilde kullanmamıştır."*

"Bilinçli ve yerinde" koduna dair ifadeler:

B4(K) "*Seviyeye göre değişir ama çok basit cümleler kurdukları için genellikle -işte bu da kitap okumaya bağlı tabii- yanlışlık pek olmuyor. Gerçekten iyi bir okuyucu olan güzel cümlelerle, yerli yerinde kullanabiliyor ama bunu yapamayan da zar zor zaten kendini ifade edebiliyor."*

"Konuşmalarında çok az/nadiren bağlaç kullanıyor" koduna dair ifadeler:

B3(K) *"Neredeyse hiç kullanmıyorlar bağlaçları. Belki abartı gelir ama Türkçe ders saati 6 saat ama o bile yetmiyor. Özellikle 6.sınıf için bu yetmiyor. Daha fazla olsa bu ne demek, konuyu daha uzun tutabilir her öğrenciyi daha fazla konuşturabilirim demek. Daha fazla maruz bırakılmaları demek. Ama*

belli bir süre ayırabiliyoruz ve bu da yetersiz işte. Pandemiden sonra zaten konuşmalarda ciddi gerilik var. Konuşma kalitesinde gerilik var. Çocuk normal konuşmuyor ki bağlacı kullansın. Selam, slm'ye döndü. Konuşmada bile bu var. Bağlaç gibi temel unsurlardan birini bile kullanması ütopik kaldı bir anda yani."

Türkçe Öğretmenlerinin Yazmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Öğrenciler kendi yazdıkları metinlerde en çok hangi bağlaçların kullanımında hata yapmaktadır?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 8'de sunuldu.

Tablo 8. Yazmada bağlaç kullanımına yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**	**Frekans**
		Toplam
Yazmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler (f=22)	Ayrı yazılan bağlaçlar yanlış kullanılmaktadır.	10
	Bağlaç kullanımında tekrara düşülmektedir.	6
	Anlamsal olarak bağlaçlar hatalı kullanılmaktadır.	5
	Yazmada göze çarpan bir hata yoktur.	1
	İkili kullanılan bağlaçlar yanlış kullanılmaktadır.	2
	Toplam	*24*

Tablo 8'de görüldüğü üzere "Yazmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 24 frekans değerine sahip "Yazmada Bağlaç Kullanımında En Çok Yapılan Hatalar" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 5 farklı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 5 farklı koddan sıklık değerleri birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri en yüksek kod "Ayrı yazılan bağlaçlar yanlış kullanılmaktadır" koduydu (f=10). Onu sırasıyla "Bağlaç kullanımında tekrara düşülmektedir" (f=6) ile "Anlamsal olarak bağlaçlar hatalı kullanılmaktadır" (f=5), "Yazmada göze çarpan bir hata yoktur" (f=2) ve son olarak "İkili kullanılan bağlaçlar yanlış kullanılmaktadır" (f=1) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Yazmada Bağlaç Kullanımına Yönelik Görüşler" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Ayrı yazılan bağlaçlar yanlış kullanılmaktadır" koduna dair ifadeler:

A5(K) *"Ayrı yazılanlar birleşik yazılanlarda hata yapıyorlar. Yani yazım olarak yazımı karıştırılanlar. Ayrı mı yazılacak bitişik mi yazılacak. Edat ve bağlaç aynı olursa onu zaten karıştırıyorlar. Ama ben şöyle yaparım 5'te ve 6'da metin yazdırırım paragraf yazdırırım. "Ki"yi, "mi"yi ve "de"yi kullan derim. Çocuk o zaman kendisi görür zaten. Yanlışları kendisi görünce daha iyi anlıyorlar. "*

"Bağlaç kullanımında tekrara düşülmektedir" koduna dair ifadeler:

B5(E) "*Yazmada dediğimiz gibi çok sorun var. Bir kez cümleye başlıyor sonra sürekli ve, ve, ve diye cümleleri devam ettiriyor. Gereksiz kullanıyorlar. Tekrara düşüyorlar."*

"Anlamsal olarak bağlaçlar hatalı kullanılmaktadır" koduna dair ifadeler:

A4(K) "*Yazılarda da aynı sıkıntı var. Konuşma ve yazmada o bağlaçların anlamlı ve başarılı kullanımını göremiyoruz. "De/da"nın yazımsal yanlışı çok oluyor anlamı bir kenara bırakırsak. O konuyu biliyor, bağlaç konusunu. Sınavda yapıyor, başarımız çok yüksek ama yazı dilinde konuşma dilinde olmuyor."*

"Yazmada göze çarpan bir hata yoktur" koduna dair ifadeler:

B4(K) "*Yazılarda da genellikle çok basit ve kısa cümleler kurulduğu için yanlışlık pek olmuyor. 2.sınıf, 3.sınıf seviyesinde cümleler diyebilirim. Ha şöyle ki basit bağlaçları yerine yerleştirebilir ama bir yetkinlik çok fazla yok."*

"İkili kullanılan bağlaçlar yanlış kullanılmaktadır" koduna dair ifadeler:

B1(K) "*Ne…ne, hem…hem, ya…ya. Bol bol etkinlik yapıp, kompozisyonlarda kullanmalarını sağlayarak hatalarını gidermeye çalışıyoruz. "*

Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Dinleme Becerisine Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Bağlaç öğretiminde dinleme becerisine yönelik etkinlikler gerçekleştiriyor musunuz?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 9'da sunuldu.

Tablo 9. Türkçe öğretmenlerinin bağlaç öğretiminde dinleme becerisine yönelik görüşleri alt teması

Kategori	Kod	Frekans
		Toplam
Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Dinleme Becerisine Yönelik Görüşleri (f=22)	Bağlaca yönelik yalnızca kitaptaki dinleme çalışmasını yapıyorum.	13
	Bağlaca yönelik dinleme becerisi yapmıyorum.	7
	Bağlaca yönelik ekstra dinleme çalışması yapıyorum.	4
	Toplam	*24*

Tablo 9'da görüldüğü üzere "Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Dinleme Becerisine Yönelik Görüşleri" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 24 frekans değerine sahip "Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretimine Yönelik Dinleme Becerisi Çalışması" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 3 farklı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 3 farklı koddan sıklık değerleri en yüksek olan "Bağlaca yönelik yalnızca kitaptaki dinleme çalışmasını yapıyorum." (f=13) koduydu. Diğer 2 farklı kodun sıklık değeri birbirine yakın olmakla birlikte sırasıyla "Bağlaca yönelik dinleme çalışması yapmıyorum." (f=7) ardından "Bağlaca yönelik ekstra dinleme çalışması yapıyorum." (f=4) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Bağlaç Öğretiminde Dinleme Becerisine Yönelik Görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Bağlaca yönelik yalnızca kitaptaki dinleme çalışmasını yapıyorum" koduna dair ifadeler:

C1(E) "*Modüllerimiz var, özel okul olmamızın avantajı diyebilirim. Her ay belli ders saatlerini dinleme etkinliklerine ayırıyoruz. Tadında bir dinleme etkinliği yapılıyor diyebilirim. Dinleme çünkü çok önemli. Radyodan bir sunum yapılsa dahi bunu çocuk hatta bir yetişkin bazen anlamlandırmak da güçlük çekebiliyor. O yüzden bunu erken yaşta kazandırmak lazım. Sesli okuma gibi kolay etkinlikler de elbette sınıfta yapılabilir."*

"Bağlaca yönelik dinleme becerisi yapmıyorum" koduna dair ifadeler:

C4(K) "*Dinleme becerisi çok çok geride. Diğerlerine yönelik etkinlik yapabiliyoruz ama bugüne dek ben bağlaç öğretiminde dinleme becerisini hiç kullanmadım."*

"Bağlaca yönelik ekstra dinleme çalışması yapıyorum" koduna dair ifadeler:

C2(K) "*Dinleme ben sürekli yapıyorum. Tema sonlarında da var dinleme yeri geldiğinde yazma ödevleri konuşma ödevleri var. Ben dinledikçe birbirlerine soru sormalarını da istiyorum konu ile ilgili. Sonra sorduklarına biri cevap veremiyorsa bir eksiklik var demek ki tekrar aynı şeyi dinletiyorum veya arkadaşı tekrar düşüncelerini söylüyor. Bu şekilde pekiştirmeye çalışıyorum. Bir de sıkılıyorlar dinleme söz konusu olunca."*

5. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntem, Teknik ve Materyallere Yönelik Görüşleri

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formundaki "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntem, Teknik ve Ders Kitaplarına yönelik görüşlerini"* ortaya koymayı amaçlayan bu ana başlık kendi içinde üç alt başlığa ayrılıp katılımcılara sorulmuş ve katılımcıların cevapları sonucunda incelenmiştir. Bu ana başlık kendi içinde dört alt temaya ayrıldı. Bu temalar; *"Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntemlere Yönelik Görüşler", "Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinlere Yönelik Görüşler" ve "Bağlaç Öğretiminde Ders Kitaplarına Yönelik Görüşler"* olarak belirlendi. Bu alt temalar "*Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntem, Teknik ve Ders Kitaplarına Yönelik Görüşleri"* ana temasını oluşturdu.

Bu ana başlık altında görüşmeye dahil edilen kişi sayısı 24'tür. Bu gruptaki sorular için görüşmeye "Bağlaç öğretiminde programın yol gösterici olduğu ve asıl öğretimin okulda yapıldığı; bunun içinde sınıfta kullanılan yöntem, teknik ve materyalin büyük önem taşıdığı" belirtilerek başlandı.

Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Kullandıkları Yöntemlere Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Sizin tecrübelerinize göre bağlaç öğretiminde hangi yöntemler daha etkili sonuç vermektedir?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 10'da sunuldu.

Tablo 10. Bağlaç öğretiminde kullanılan yöntemlere yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**	**Frekans**
		Toplam
Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntemlere Yönelik Görüşler (f=34)	Drama	7
	Buluş yolu	6
	Sunuş yolu	5
	Okuma-yazma Çalışmaları	3
	Görsellerin yer aldığı bir öğretim	3
	Metinle öğretim	2
	Sezdirme	2
	Soru-cevap	1
	Tümdengelim	1
	Oyun	1
	Kelime Kutuları	1
	Güncel metinler	1
	Gezi	1
	Toplam	*34*

Tablo 10'da görüldüğü üzere "Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntemlere Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 34 frekans değerine sahip "Bağlaç Öğretiminde Etkili Yöntemleri" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlaç öğretiminde kullanılan 13 farklı yönteme ulaşıldı.

Bu kategoride 13 farklı koddan sıklık değerleri birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri en yüksek kod "Drama" koduydu (f=7). Onu sırasıyla "Buluş yolu" (f=6), "Sunuş yolu" (f=5), "Görsellerin yer aldığı bir öğretim" (f=3) ve "Okuma-yazma Çalışmaları" (f=3) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Yöntemlere Yönelik Görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Drama" koduna dair ifadeler:

B2(K) "*Drama. Ben dramayı çok fazla kullanıyorum. Soru-cevap da kullanıyoruz, sunuş da kullanıyoruz ama temel anlatımımı drama üzerine kuruyorum. Çünkü duygu düşünce aktarımında direkt olarak bağlaçları kullanmak benim çok hoşuma gidiyor ve en yararlısı da bence o. Bir metin yazmalarını istiyorum bağlaçları kullanarak. Okuyarak da olsa en azından tahtada onu hissederek okumaları onlar için en aktif ve en iyi olanı. Drama bence hayatın her alanında en etkilisi."*

"Buluş yolu" koduna dair ifadeler:

B8(K) "*Bence buluş yolu daha etkili. Ben bunu yapmaya çalışıyorum genellikle. İşte bir cümle söyleyin ya da yazın. Ve eşelemeye başlıyoruz. Oradaki anlamsız kelime ne. Sonrasında ne gibi bir görevi var cümlede diyerek eşelemeye devam ediyoruz. Hepsi belki çıkaramıyor ama yine yok da denemez, öyle öğrencilerimiz de fazlasıyla var."*

"Sunuş yolu" koduna dair ifadeler:

B3(K) "*Önce düz anlatım yapıyorum, bağlacın ne işe yaradığını bilmesi gerekir. Çocuklar bakın burada cümle bitmiş, yeni cümle başlamış ama noktayla bitmemiş. İkisini birleştirme yolu nedir? Bağlacı görür böylece işte. Ha onun dışında ilerleyen süreçte elbette küçük dramalar yapıyoruz. Ya da örneğin iple bağlıyorum kartonları. Bu ipin yerini bağlaç alıyor gibi gösteriyorum. Drama oluyor yer yer ama uzun soluklu bir şey yapamıyoruz elbette. Düz anlatım artı drama diyebilirim."*

5.2. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinlere Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Bağlaç öğretiminde kullandığınız metinleri/örnekleri nasıl seçmektesiniz?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 11'de sunuldu.

Tablo 11. Bağlaç öğretiminde kullanılan metinlere yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**	**Frekans Toplam**
Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinlere Yönelik Görüşler (f=24)	Öğrenci metinleri	11
	Ders kitabı metinleri	4
	Güncel gazete metinleri	3
	Edebi metinler	3
	Şarkı sözleri	1
	İnternet metinleri	1
	Kendi hazırladığım metinler	1
	Toplam	*24*

Tablo 11'de görüldüğü üzere "Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinlere Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 24 frekans değerine sahip "Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinler" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 7 farklı metnin kullanıldığı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 7 farklı koddan sıklık değeri en yüksek olan kod "Öğrenci metinleri" koduydu (f=11). Diğer 6 farklı kod birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri yüksek olanlar sırasıyla "Ders kitabı metinleri" (f=4), "Güncel gazete metinleri" (f=3) ile "Edebi metinler" (f=3) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinlere Yönelik Görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Öğrenci metinleri" koduna dair ifadeler:

C7(K) "*Öğrenci metinleri tabii ki en dikkat ettiğim şeylerden biri. Bir örnek ben verirsem onlardan beş örnek isterim ya da metin yazarlar."*

"Ders kitabı metinleri" koduna dair ifadeler:

C5(K) "*Metin olarak kitaptakileri kullanıyorum açıkçası, ayrıca bir metin getirmiyorum. Ha şu var örneğin de/da için etkinlik yapmam gerekiyordur, anlaşılmamıştır. Onun çok olduğu bir metni kullanıyorum ama bu dediğim gibi ihtiyaca göre. Yetiştirmek de problem oluyor zaten. 6.sınıf konu olarak çok çok yoğun."*

"Edebi metinler" koduna dair ifadeler:

B6(E) "*Ömer Seyfettin en başta. Onun metinleri dilbilgisel açıdan da bağlaç açısından da çok faydalı. Cümleler düzgün, oturaklı. Sait faik gitmez mesela ama Ömer Seyfettin çok iyi. Hem cümleler hem de olay hikayesi. Öğrenciler etkileniyor hikâyeyi okurken, heyecan duyuyor. Tabi kendi metinleri de oluyor. Dediğim gibi onlara yazdırma çalışması çok çok yaptırırım ben."*

5.3. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Ders Kitaplarına Yönelik Görüşleri

Bu alt başlıkta katılımcılara "*Bağlaç öğretiminde içerik ve etkinlik yönüyle ders kitapları yeterli midir?"* sorusu soruldu. 24 Türkçe Öğretmeninin verdiği cevaplar kategorize edilerek Tablo 12'de sunuldu.

Bu alt başlıkta katılımcılardan ikisi bu soruya yanıt vermek istemediği için araştırmaya alınmadı.

Tablo 12. Bağlaç öğretiminde ders kitaplarına yönelik görüşler alt teması

Kategori	**Kod**	**Frekans Toplam**
Bağlaç Öğretiminde Ders Kitaplarına Yönelik Görüşler (f=22)	Yeterli değil, eksik.	13
	Kısmi yeterli – geliştirilmeli.	5
	Kullanmıyorum.	3
	Yeterli.	1
	Toplam	*22*

Tablo 12'de görüldüğü üzere "Bağlaç Öğretiminde Ders Kitaplarına Yönelik Görüşler" alt temasında 24 katılımcıdan elde edilen veriler doğrultusunda 22 frekans değerine sahip "Bağlaç Öğretiminde Ders Kitaplarına Yaklaşım" temasına ulaşıldı. Bu kategoride Türkçe Öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda bağlacın tespit yeterliliği için 4 farklı sonucuna ulaşıldı.

Bu kategoride 4 farklı koddan sıklık değeri en yüksek olan kod "Yeterli değil, eksik." koduydu (f=13). Diğer 3 farklı kod birbirine yakın olmakla birlikte sıklık değeri sırasıyla "Kısmi yeterli – geliştirilmeli." (f=5), "Kullanmıyorum." (f=3) ile "Yeterli." (f=1) kodları takip etti.

Katılımcıların, "Bağlaç Öğretiminde Ders Kitaplarına Yönelik Görüşleri" kodların frekans değerleri dikkate alınarak sırayla aşağıda yer alan ifadelerle örneklendirildi.

"Yeterli değil, eksik" koduna dair ifadeler:

B2(K) "*Hayır. Şöyle; gereksiz bir sürü şey var. Etkinlik var. Gerekli olacak olanları da koymamışlar. Yani eskiden boşluk doldurmalar olurdu daha fazla. O bile şu ankinden daha iyiydi. Şimdi şunu diyor, öğrencileri bağlaç konusunda bildikleriyle tartıştırınız. Ya zaten bunu ben yapmaz mıyım? Bunu her öğretmen yapar. Bu ekstra bir şey, muazzam bir fikir değil yani. Ee zaten dilbilgisi konularının birçoğu 6.sınıfta. Yetişmesi de zor oluyor konuların. Biraz bize yardımcı olabilmeli bence kitap. Yeterli değil derken de yani istediğimiz gibi değil. "*

"Kısmi yeterli – geliştirilmeli" koduna dair ifadeler:

B1(K) "*Etkinlikler az, çoğaltılabilir. Onun dışında metinleri beğeniyorum."*

"Yeterli" koduna dair ifadeler:

B3(K) "*Yeterli. Zaman yeterli değil. Zamansal bir sıkıntı var. Kitaplar gayet yeterli yoksa. Sadece belki artabilir etkinlikler ama bu haliyle de güzel."*

"Kullanmıyorum" koduna dair ifadeler:

A4(K) "*Biz kullanmıyoruz ama inceledim alabileceğim bir şey var mı diye. Hayır yani oradan öğrenciye katabileceğimiz ekstra hiçbir şey yok. Örnekler çok sığ, kavramlar var ama havada kalmış. Öğretim var mı var, bu mantıkla hazırlanmış kitaplar."*

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada Yapılandırmacı Yaklaşıma göre bağlaç öğretiminde 6. Sınıf Türkçe Öğretmenlerinin Fenomenolojik Yaklaşım çerçevesinde görüşleri alınmış ve incelenmiştir. Çalışma kapsamında Türkçe Öğretmenlerine 5 grup ve 11 alt temadan oluşan Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu uygulanmıştır. 2005 yılında uygulamaya konulan programla birlikte dil bilgisi anlayışında değişikliğe gidilmiş ve öğretimin Yapılandırmacı Yaklaşım çerçevesinde olması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2005). Bağlaç öğretimi de buna göre şekillenmiştir. Bu çalışma da Türkçe Öğretmenlerinin çoğunlukla bu yaklaşıma göre öğretimi gerçekleştirdiğini göstermiştir.

Çalışmamızın ilk ana temasını "Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların kullanımı ve öğretimine yönelik görüşleri" oluşturmuştur. İlk alt tema sorusu olarak katılımcılara "Bağlaç öğretiminde en çok hangi bağlaçları kullanıyorsunuz?" sorusu sorulmuş ve en sık kullanılan bağlacın "ama" bağlacı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Onu sırasıyla "ve", "fakat" bağlaçları takip etmiştir. Ders kitaplarının bağlaç temalarında yer alan metinlerde kullanılan bağlaç sayıları da bu sonucu destekler niteliktedir. Ders kitapları ve gündelik hayatta kullanılan bağlaçların tanınırlığına göre öğretimdeki bağlaç kullanma sıklığı paralellik göstermektedir. Çalışma kapsamında öğretmen görüşleri incelendiğinde, öğretilen bağlaçların kullanılma sıklığına bir bağlacın sınavda sorulma oranı ve beklentisi doğrudan etki etmektedir.

"Öğretiminde zorlanılan bağlaçlara ilişkin görüşler" 1. Grubun 2. Alt temasını oluşturmaktadır. Bu alt temada Türkçe Öğretmenlerine "Öğretiminde daha çok zorlandığınız bağlaçlar hangileridir? sorusu sorulmuştur. Bulgulara göre öğrencilerin tespit etmek, anlamak veya kullanmakta en çok zorlandığı bağlaç türü "eş biçimli bağlaçlar" olmuştur. Eş biçimli olarak bağlaçların başlıca edatlarla birbirine karıştırıldığı sonucuna ulaşılmıştır. En çok örnek verilen eş biçimli bağlaçlar; "de", "ki" ve "ile" olmuştur. Bununla birlikte eş biçimli olarak örnek verebileceğimiz "ki" bağlacının sıfat yapan "-ki" veya zamir yapan"-ki" ile karıştırılması da çalışmadan çıkan sonuçlar arasındadır. Çalışmada öğrencilerin "anlamını bilmediği/tanımadığı" bağlaçların da öğretiminin zor olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe Öğretmenleri dipnot olarak ders kitabında "bilinmeyen kelimeler" ile ilgili etkinlikler olduğunu ancak öğrencilerin bilmedikleri kelimelere çok fazla dikkat etmediğini belirtmiştir.

Burada "öğrencilerin anlamını bilmediği/tanımadığı" bağlaçlara verilen başlıca örnek ise "lakin" bağlacı olmuştur. Öğrencilerin "lakin" bağlacını anlamlandırma ve kullanmada sorun yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Programda bağlaçlara ait kazanımın 6.sınıfta yer aldığı bilinerek hazırlanan "Türkçe öğretmenlerinin bağlaçların metinde bulunmasına yönelik görüşleri" grubu çalışmanın 2. Ana temasını oluşturmaktadır. Bu ana tema altında tek alt tema yer almıştır. Öğretmenlere sorulan "6.sınıf sonunda öğrencilerinizin metinde yer alan bağlaçları tespit etme başarılarını yeterli görüyor musunuz?" sorusuna en fazla alınan yanıt; "yeterli, çoğunluk bulur" şeklinde olmuştur. Onu sırasıyla, "yetersiz, çoğunluk bulamaz" ve "kısmen bulabilir" sonuçları takip etmiştir. Buna göre öğrenciler 6.sınıf sonuna gelindiğinde bir metni okurken bağlaçları fark eder ve bulabilir. Aydın (1999) Türkçe Öğretmenlerinin dil bilgisine yönelik görüşlerini aldığı çalışmasında, "dil bilgisine ayrılan sürenin azlığından dolayı dilbilgisi noktasında başarısız olunduğu" sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada ise dil bilgisi konularından "bağlaçlar" özelinde bu durumun başarısız değil "çoğunlukla" yeterli olduğu bulgusu elde edilmiştir. Programda bağlaçlara ilişkin, tespit etme yönünde bir kazanım vardır ve öğrencilerden de bu beklenmektedir. Çalışmamızda programda beklenilen yetkinliğe olumlu bir dönüş alındığı ve öğrencilerin "çoğunlukla" bağlaçları tespit edebildiği sonucuna ulaşılmıştır.

"Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların işlevlerine yönelik görüşleri" ana teması iki alt tema şeklinde öğretmenlerle görüşülmüştür. İlk alt tema "Bağlaçların Anlamsal Özelliklerinin Öğretimine Yönelik Görüşler"dir. Öğretmenlere sorulan "Bağlaçların bağlama görevlerinin dışında diğer anlamsal işlevlerinin öğretimini de sağlıyor musunuz? Cevabınız evet ise bu işlevler hangileridir?" sorusuna en fazla "öğretim yapmıyorum" cevabı alınmış, onu sırasıyla "öğretim yapıyorum/zıtlık", "öğretim yapıyorum/pekiştirme" yanıtları takip etmiştir. Günümüzde Türkçe derslerinde özellikle de dil bilgisi konu anlatımlarında cümlenin tamamına bakılarak, bağlamdan kopmadan anlamlandırılması önemsenmektedir. Ancak çalışma göstermiştir ki henüz Türkçe derslerinde, öğretimi yapılan bağlaç konusuna ilişkin bir anlamlandırma etkinliği çoğunlukla yoktur. Öğretim yapmadığını belirten pek çok öğretmen, sürenin yetersiz olduğundan şikayetçidir. Bu sonuç Aydın (1999) çalışmasının sonucuyla paralellik göstermektedir.

3. grup soruların, 2. alt temasını; "Bağlaçların Bağladığı Unsurların Arasındaki Farkın Öğretimine Yönelik Görüşleri" oluşturmuş ve öğretmenlere "Bağlaçların bağladığı unsurlar arasındaki farkı öğrencilere nasıl sezdirirsiniz? (Kelime, kelime grupları, cümle ve paragraf)" sorusu sorulmuş olup en fazla verilen yanıt "bol örnekle anlatıyorum" olmuştur. Bazı öğretmenler bu konuda önbilgilerin yetersiz olduğunu düşünerek öncelikle öğrencilere kelime, kelime grubu ve cümle noktasında öğretim yapmaktadır. Bir öğretmen ise bağlaçların cümleleri bağlamasının 6.sınıfta kavranamayacağını düşünerek bunu 8.sınıfta bağlı cümleler konusunda yapmayı uygun gördüğünü belirtmiştir.

Çalışmanın sonraki grup sorularını "Türkçe Öğretmenlerinin bağlaçların becerilerle olan ilişkisine yönelik görüşleri" oluşturmuştur. Konuşma, yazma ve dinleme becerilerine yönelik üç alt temanın ilki konuşmada bağlaç kullanımına yöneliktir. Öğretmenlere; "Öğrenciler konuşmalarında bağlaçları bilinçli ve yerinde kullanabiliyor mu?" diye sorulmuş ve açık farkla "bilinçli değil ama yerinde" cevabı alınmıştır. Öğrenciler çoğunlukla konuşmalarında bağlaç kullandıklarının farkında olmamakla birlikte herhangi bir mantıksız cümle de kurmamaktadır. Kurudayıoğlu (2003) "Konuşma eğitiminin insan hayatındaki önemli rolü olduğunu gözden uzak tutmadan, etkili ve güzel bir konuşma eğitimi zihinsel ve fiziksel boyutları dikkate alınarak ve bu temel üzerinde yapılmalıdır" görüşünü belirtmiştir. Bağlaçların da konuşmada anlam sağlama ve düşünceleri sağlıklı şekilde belirtme üzerindeki etkisi düşünüldüğünde çalışmamızın sonuçları bu noktada tutarlılık göstermektedir.

Yazma becerisine yönelik diğer alt temada öğretmenlere "Öğrenciler kendi yazdıkları metinlerde en çok hangi tür bağlaçların kullanımında hata yapmaktadır?" sorusu sorulmuş ve ağırlıklı olarak "ayrı yazılan"

bağlaçların yazımında hata yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. "Temel dil becerileri içinde yazma becerisi, diğer dil becerilerine göre ağır gelişmekte ve çok sayıda alıştırma yapmayı gerekli kılmaktadır" (Demirel, 2003). Bu çalışmanın sonuçlarında da yazma becerisinin konuşma becerisinden daha geride olduğu, bağlaç kullanımında konuşma becerisi ile karşılaştırıldığında pek çok sorunla karşılaşıldığı gözlenmiştir. Öğretmenlerin bir sonraki yanıtları ise "bağlaç kullanımında tekrara düşülmesi" olmuştur. Bunun nedeni hem bağlaç kullanımındaki yetersizlik hem de noktalama işareti kullanmadaki yetkinliğin yeterli seviyede olmayışıdır.

Dinleme becerisine yönelik görüşlerin alındığı sonraki alt temada öğretmenlere "Bağlaç öğretiminde dinleme becerisine yönelik etkinlikler gerçekleştiriyor musunuz?" sorusu sorulmuş ve Öğretmenlerin büyük çoğunluğunun yalnızca ders kitaplarındaki dinleme etkinliklerini yaptırmakta olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bağlaçlara yönelik dinleme çalışması yapmıyorum diyen öğretmen sayısı, bağlaçlara yönelik ekstra dinleme çalışması yapıyorum diyen öğretmen sayısından daha fazladır. Son yıllarda Yapılandırmacı Yaklaşımla birlikte önemi artan ve nasıl gelişeceğine yönelik sürekli çalışılan dinleme becerisinin bağlaç öğretiminde de geri planda kaldığı görülmektedir.

Çalışmamızın son ana temasını oluşturan "Türkçe Öğretmenlerinin bağlaç öğretiminde kullanılan yöntem, teknik ve ders kitaplarına ilişkin görüşleri" kendi içinde yöntem ve tekniklere yönelik görüşler, kullanılan metinlere yönelik görüşler ve 6.sınıf Türkçe ders kitabına yönelik görüşler olarak 3 alt temaya ayrılmıştır. Türkçe Öğretmenlerinin Bağlaç Öğretiminde Kullandıkları Yöntemlere Yönelik Görüşleri alt temasında öğretmenlere "Sizin tecrübelerinize göre bağlaç öğretiminde hangi yöntemler daha etkili sonuç vermektedir?" sorusu soruldu. En sık alınan cevap "drama" olmakla birlikte onu "buluş yolu" ve "sunuş yolu" takip etti. Yapılandırmacı Yaklaşımla birlikte önemi artan yaparak-yaşayarak öğrenme içinde önemi yadsınamaz olan ve öğrenciyi motive etmekle birlikte sürece sokan drama tekniğinin bağlaç öğretiminde de sık kullanılması eğitimde uygulanmaya ve yaygınlaştırılmaya çalışılan yeni anlayışın olumlu bir yansıması olarak görülebilecektir. Maden'in (2010) "Dil becerilerini kazandırmak için düzenlenmiş drama etkinlikleri ile anlama ve anlatım becerili ve doğru dil kullanımı uygulamalı olarak geliştirilebilir" görüşü çalışmamızdan çıkan sonuçla eşdeğerdir ve bağlaç öğretiminde kullanılan yöntemlerde çoğu öğretmenin güncel bir yol izlediği söylenebilir. Bu çalışmada önceki ana temada görülen konuşma becerisindeki başarı oranı ile yazma becerisinde karşılaşılan olumsuz sonuçların nedenlerinden birinin de kullanılan teknik olduğunu söylemek mümkündür. Buluş yolu ve sunuş yolunu tercih eden öğretmenlerin sayısı birbirine yakındır. Sunuş yolunu öğretimdeki temel yöntemi olarak belirleyen öğretmenlerin başlıca nedeni; sınıfların kalabalık olması ve materyal yetersizliğidir. Sınıfında ve okulunda akıllı tahta, projeksiyon olmadığını söyleyen ve sınıflarının 40+ mevcuda sahip olduğunu belirten öğretmenlerin sunuş yolunu tercih ettikleri gözlenmiştir.

"Bağlaç Öğretiminde Kullanılan Metinlere Yönelik Görüşler" alt temasında öğretmenlere "Bağlaç öğretiminde kullandığınız metinleri/örnekleri nereden seçmektesiniz?" sorusu sorulmuş ve ağırlıklı olarak "öğrenci metinleri" cevabı alınmış, onu "ders kitabı metinleri" ve "güncel gazete metinleri" takip etmiştir. Öğretmenlerin öğrenciyi öğretim sürecine dahil etmeleri olumlu bir sonuçtur. Bazı öğretmenler güncel gazetelerdeki magazin ve spor bölümlerini kullandıklarını belirtmiştir. Buradaki amaç cinsiyete göre ağırlıklı olarak magazin ve spora yöneliş gösterdikleri bilinciyle öğrencilerin motivasyonunu arttırmaktır ve bu öğretmenlerin diğer temalardaki cevapları incelendiğinde bağlaç öğretiminde diğer öğretmenlere nazaran daha başarılı olduklarına dair dönütler alınmıştır. Ders kitabı metinlerini tercih eden öğretmenler ile sunuş yolunu tercih eden öğretmenlerin aynı oldukları ve bu sınıfların öğretmen ve ders kitabı ağırlıklı öğretim yolunu izledikleri görülmüştür.

Çalışmamızda son alt tema ise "6.sınıf Türkçe ders kitabına yönelik görüşler" üzerinedir. Öğretmenlere "Bağlaç öğretiminde içerik ve etkinlik yönüyle ders kitapları yeterli midir?" sorusu sorulmuş ve yalnızca 1 öğretmenden "yeterli" cevabı alınmıştır. Öğretmenlerin büyük kısmı ders kitaplarını "yeterli değil,

eksik" olarak yorumlamış, onu "kısmen yeterli" ve "kullanmıyorum" görüşleri takip etmiştir. Katılımcılardan ikisi bu soruya yanıt vermek istememiş ve onların yanıtları alınmamıştır. Ders kitabı kullanmayan öğretmenlerin özel okul öğretmenleri olduğu gözlenmiştir. Öğretmenler ders kitaplarını yaratıcı olmayan ve kendini yenileyemeyen bir ders kitabı olarak yorumlamıştır. Ceran (2015), yaptığı çalışmada "Türkçe Ders Kitabı İncelemeleri dersi alan 122 Türkçe öğretmeni adayı, Türkçe ders kitaplarına yönelik 30 olumlu, 27 olumsuz ve 10 hem olumlu hem olumsuz 67 metafor geliştirmiştir" sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada ise olumlu görüş sadece bir öğretmenden gelmiştir.

Sonuç olarak bağlaç öğretimi hem sağlıklı iletişim kurmada hem de dil bilgisi konuları arasında yadsınamaz öneme sahiptir. Bağlaç öğretiminin öğreticisi konumundaki öğretmenlerin görüşlerini almak, eksik noktaları ya da başarıyı getiren deneyimleri ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bu çalışmanın hem dil bilgisi hem de bağlaç öğretimi noktasında Yapılandırmacı Yaklaşımın önemini destekleyen ve öğretime katkı sunan bir araştırma olacağı düşüncesindeyiz.

Kaynakça

Aydın, Ö. (1999). Ortaokullarda dil bilgisi öğretimi üzerine öğretmen görüşleri. *Dil Dergisi*, 81, 23-29

Ceran, D. (2015). Türkçe öğretmeni adaylarının Türkçe ders kitaplarına ilişkin metaforları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *8*(3), 121-140.

Creswell, J. W. (2013). Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni, (Çev. Ed: Bütün, M. & Demir, S.B.). 3. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Ergün, M. (1987). Türkiye'de öğretmen yetiştirme çalışmalarının gelişmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *2*(2).

Giorgi, A. (1997). The Theory, Practice, and Evaluation of the Phenomenological Method as a Qualitative Research Procedure. Journal of Phemomenological Psychology, 28(2), 235-260. https://doi.org/10.1163/156916297X00103

Gül, A. (2016). Constructivism as a new notion in English language education in Turkey (Doctoral dissertation, Kent State University).

Güneş, F. (2013). Yapılandırmacı Yaklaşımla Dil Bilgisi Öğretimi. Eğitimde Kuram ve Uygulama, 9(3), 171-187.

Kurudayıoğlu, A. G. M. (2003). Konuşma eğimi ve konuşma becerisini geliştirmeye yönelik etkinlikler. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (13), 287.

Maden, S. (2010). Türkçe Öğretmenlerinin Drama Yöntemini Kullanmaya Yönelik Öz Yeterlikleri/Self-Effıcacy Of Turkısh Teachers Related To Usıng Of Drama Method. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *7*(14), 259-274.

MEB (2005). İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı. Ankara: MEB Devlet Kitapları Müdürlüğü.

MEB. (2019). İlköğretim Türkçe dersi öğretim programı (1-8. Sınıflar). Ankara: MEB

Patton, M. Q. (2014). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*. Sage publications.

Rose, P., Beeby, J., & Parker, D. (1995). Academic rigour in the lived experience of researchers using phenomenological methods in nursing in nursing. *Journal of Advanced Nursing*, *21*(6), 1123-1129.

Van Manen, M. (2007). Phenomenology of practice. Phenomenology & Practice. 1(1), 11-30. http://www.maxvanmanen.com/files/2014/03/Max-Phenomenology-of-Practice1.pdf

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yurdakul, B., & Demirel, Ö. (2011). Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımının öğrenenlerin üstbiliş farkındalıklarına katkısı. International Journal of Curriculum and Instructional Studies, 1(1).

Türkçenin Kadim Yurdu Lübnan'da Güncel Türkçe Eğitimi Çalışmaları

Özgür Kasım AYDEMİR[*]

Ali CANBULAT[**]

Özet

Türklerin kitleler halinde 8. yüzyıldan itibaren yurt tuttuğu Lübnan, bilhassa 11. yüzyıl itibariyle Türk yurdu olarak anılagelmiştir. Bin yılı aşkın sürede Türkçeye de yurt olmuş, Türkçe ile vatanlığı pekişmiş Lübnan, öncelikle 1916 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Fransız Manda Rejimi'ne dahil olmuştur. Ardından, Fransa'nın iradesiyle 1936'da Suriye'den de kademeli olarak ayrılan ve nihayetinde 9 Kasım 1947'de Lübnan Meclisi'nin aldığı kararla Fransız Manda Rejimi'ne son vererek bağımsızlığını ilan eden Lübnan'da ana dili olarak Türkçenin 60.000'e yakın konuşuru bulunmaktadır. Çalışmada, Lübnan'da ilki gerçekleştirilen saha çalışmasından hareketle, ülkede icra edilen Türkçe eğitimi çalışmaları, art zamanlı olarak son on yıldaki gelişimi ve değişimi bağlamında değerlendirilmiştir. Özellikle 2013 sonrasında Suriye'den alınan yoğun göçler sonucu yıl gün geçtikçe daha da istikrarsızlaşan ve kurumsal açıdan zayıflayan Lübnan'da Türkçe eğitimi, anadili Türkçe olanların yanında farklı etnik yapılar için de ilgi ve cazibe merkezi olmayı koruyabilmiştir. Ancak ülkedeki güvenlik zafiyetleri ile, eğitim politikalarının eksikliği ve uygulamaların koordinasyonsuzluğu, Lübnan'daki genel sosyal yapıyı ve eğitim çıktılarını etkilediği gibi Türkçe eğitimi çalışmalarını da farklı yönleriyle etkilemektedir. Çalışmada bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurumları ile bu kurumlarda çalışanların faaliyetleri ile Lübnan Devletinin ya da ülkedeki özel kuruluşların Türkçe eğitimi faaliyetleri, tarafımızca gerçekleştirilen saha çalışmalarından hareketle art zamanlı olarak yerinde tespit edilmiş ve Türkçe eğitimi planlaması ile işleyişi bağlamında önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dil öğretimi, Türkçe eğitimi, Lübnan, eğitim politikası.

Giriş

Dil, bireylerin hayatı ve içerisinde kendisini anlamlandırıp işlevlendirmesi görevini yerine getiren evrensel bir kavram alanını somutlamaktadır. Anlamlandırma ve işlevlendirme süreci içerisinde bireyin toplumsal kimlik edinimi ile milletleşme tekamülü de yine dil ile var olabilmektedir. Bu yönüyle dil eğitimi de bireysel ve toplumsal öznenin evrensel ölçekteki insan haklarına da temel oluşturmaktadır. Çalışmada bu yönüyle, dil eğitimine dair özellikleri, Türkçe odağında, Türkçenin kadim yurtlarında Lübnan'daki verilerini paylaşıp değerlendirmeyi amaçlanmaktadır.

İnsanlığın kadim ve münbit medeniyet merkezlerinden olan Lübnan, dünyanın bilinen en eski yerleşim bölgeleri arasında değerlendirilmektedir. Bölgede (Jbeil) gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda M.Ö. 6500'den öncesine ait uygarlık izleri elde edilmiştir. Ülkedeki Türk kimliğinin, kültürünün ve dilinin köklü varlığı da Anadolu ile takriben eş zamanlı ve hatta da eski tarihlere dayanmaktadır. Lübnan, aynı zamanda geçmişten günümüze Türk varlığının etkin olduğu bir coğrafya özelliğine sahiptir. Öncelikle Emeviler döneminde orduda görev almaya başlayan Türkler, Abbasiler döneminde Arap unsur dışındaki en nüfuzlu grubu oluşturmaktaydılar. Orta Doğu'daki İslam ordusu yapılanmasının muktedir yapısını oluşturan Türkler, Abbasi Halifeliği döneminde askerî bürokrasinin omurgasını oluşturmaktaydı. Sonrasında bu etkin nüfuz, Türklerin nüfus hakimiyetini de koşullamıştır. "*Sultan Alp Arslan'ın eniştesi Erbasan'ın, Sultan'a isyan ile Bizans'a sığınması üzerine, beraberindeki Kurlu, Atsız ve kardeşleri, Şöklü vs. gibi beyler, Anadolu'da fetihlere devam etmeyerek, kumandaları altındaki Türkmenlerle Mısır Fatımî hâkimiyetinde bulunan Filistin'e geldiler (1070). İlgili kaynaklarda 'Filistin'e giren ilk Türkler'*

[*] Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, ozgur.aydemir@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2297-3607

[**] Arş. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, ali.canbulat@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7017-5645

olarak nitelenen ve 3-4 bin çadır halkından oluşan bu Türkmenlerin başında Kurlu Bey bulunuyordu. Kurlu Bey, beraberinde yukarıda adları geçen bey ve Türkmenlerle Taberiye Gölü'nün doğusundaki Balkâ ve yöreleriyle Nûman kalesini fethederek yerleştiler. Daha sonra o, bugünkü İsrail ülkesinde bulunan ve Kudüs'ün 50 km. Batısındaki Remle ve yörelerini de fethetti. Göçebe Arapların yağmaları sebebiyle harap ve ıssız bir duruma gelen Remle'yi imar eden Kurlu Bey, burasını başkent yaparak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Türkmen Beyliği kurdu. (Sevim 1989: 24-25)." Türk nüfusun sonraki güçlü yoğunlaşma hareketi, Moğollar'ın Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almaya çalıştıkları 13. yüzyılın ilk yarısında, Türkmenlerin bölgeye akın etmeleri sonucu yoğunluk gerçekleşmiştir. Bölgedeki Türkçenin ve Türk kimliğinin kurumsal kalkanı olan devlet yapılanması ile, Türk dilinde eğitim gerçekleştirilmekle birlikte bilim, sanat, tefekkür ve devlet dili olarak da Türkçe gelişimini sürdürebilmiştir. Lübnan'daki medeniyet dairesinin münşisi olarak değerlendirilebilecek olan Türkçenin varlığı, bir anlamda bölgenin bilgi ve aydınlanma merkezi olarak medeniyet dairesindeki yerini perçinlemiştir. Nitekim felsefî anlamda "*Bilgi kavramını elde etmek veya ona ulaşmak için farklı tabirler, metotlar öne sürülmüş olsa da, hepsinin altında yatan neden, bilgi yoluyla bir fetih arzusudur. Bazen karşısındakini, bazen doğayı, bazen evreni, bazen ise aşkın olarak tarif edilen her şeyi fethetme arzusu, sırlara vakıf olup bilinmezlikten kurtulma arzusu, birbirinden farklı birçok metodoloji biçimini34 karşımıza çıkarmıştır. Aslında bu mesele diyalektik bir durum olarak okunabilir. Fetih arzusunu doğuran şey zorunluk olarak hayat kavramının kendi niteliklerinde gizlidir* (Doğrucan 2018: 141)." Fetih ile muhafaza ya da karşı fetih kurgusunun da ötesinde, dil evreninin stratejik işlevindeki özgünlük ve tarihsel derinlik bir medeniyet tasavvuru olarak karşımıza çıkmaktadır ki Türkçe ile Türk medeniyeti de belirtilen birikime sahip olagelmiştir (Aydemir 2020). Ulaşılan bu medeniyet dairesinin atmosferine karşılık gelen Türkçenin gelişiminin sekteye uğraması, medeniyet tekamülü sürecinin ve insanî tahakkümün de gerilemesine uç vermiştir. Bu doğrultuda, Haçlı istila ve yağma seferleri, ile zarar gören medeniyet de zarar görmüştür. Lübnan'da Dürziler ve Marunilerin haçlılara yardımı sonucunda genel anlamda Müslüman hâkimiyeti de zarar görmüş, Memlük Hanedanı'nın hâkimiyetinden sonra, Yavuz Sultan Selim Han Dönemi'nde yüzlerce yıllık Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Lübnan'da, Osmanlı'nın egemenliği Dürzî ve Marûnî isyanları dolayısıyla sıkıntı içerisinde sürmüştür. Nihayetinde, 1916 yılında, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Fransız Manda Rejimine dahil olan ve ardından, Fransa'nın iradesiyle 1936'da Suriye'den de kademeli olarak ayrılıp, 9 Kasım 1947'de Lübnan Meclisi'nin aldığı kararla Fransız Manda Rejimine son vererek bağımsızlığını ilan eden Lübnan Devleti resmen kurulmuştur. Gayet tabii ki bu hızlı gelişme ile oluşturulan siyasi yapı, bünyesindeki milletin kültürel dokusundaki değişikliklere yol açsa da kimliğin ve dilin kültürel sınırlarında bir değişiklik oluşturmamıştır. Bu doğrultuda, Lübnan'daki Türkçenin konuşurları ile Türkçe eğitiminin, dile dayalı kültürel kimlik bağlamında değerlendirilmesi gereken sorumluluğu, salt Lübnan devleti ile o bölgedeki emperyal güç merkezlerine bırakılamayacak nitelikte temel ve evrensel insan haklarının içerisinde eğitim hakkının gereğidir ki çalışmanın önemini de bu husus oluşturmaktadır.

Kuruluşu itibariyle bağımsız devlet yapılanması içerisindeki sancıların günümüzde yoğunluk gösterdiği Lübnan Devleti 10.452 km^2 yüzölçümüne sahip olup ülkenin son nüfus sayımı 90 yıl önce 1932 yılında Fransızlar tarafından(!) yapılabilmiştir. Bu gerekçe ile net bir rakam verilemese de ilgili verilerden ve bilhassa saha çalışmalarından elde edilen birincil kaynaklardan hareketle Lübnan'ın günümüzdeki nüfusunun yaklaşık 5.850.000 olduğu belirtilebilmektedir. Ülkenin nüfus yoğunluğu, başlıca iki şehri olan başkent Beyrut (2.500.000) ile Trablusşam'da (750.000) yaşamaktadır.

19. yüzyılda, Sultan Abdülhamid Han döneminde gelerek Trablusşam bölgesine yerleşen yaklaşık 9000 Girit Muhaciri Türk'ün yanı sıra çoğu Osmanlı Devleti öncesinde Selçuklu Devleti döneminde gelen toplamda 23.000 Türkmen ile birlikte 30.000 kişilik Türk varlığı yüzyıllardır Lübnan'da yaşamaktadır. Buna ilaveten 1940 sonrası Türkiye'den (özellikle Mardin'den) çalışma amacıyla göç ederek buraya yerleşmiş ve yarıya yakını Lübnan vatandaşlığına geçmiş bulunan 30.000'e yakın kişi ile birlikte

Türkçenin yaklaşık 62.000 kişilik temsilcisinin yaşadığı Lübnan üzerine gerçekleştirilen bazı çalışmalara ise maalesef bu bilgi yer almamaktadır(!) Bu kaynaklarda, genel itibariyle "*etnik dağılım: %95 Arap, %4 Ermeni, %1 diğer (Kürt, vs.)* (Kor, 2006, s. 14)." olarak verilmiş olsa da yaptığımız saha çalışmalarında birden çok kaynağa dayalı olarak elde ettiğimiz ve dijital ortamda da kayıt altına alınmış bilgiler sonucunda, alıntılanan bilginin nesnel ve geçerli kabul edilemeyeceği kanaati âşikârdır.

Lübnan, üzerinde önemli nüfuzu da bulunan komşusu Suriye'deki karışıklardan en çok etkilenen ülke olmuş ve nüfusunun yaklaşık %60 oranında artış göstermesi ile sosyal ve ekonomik anlamda bir çöküşün sancılarını yaşamak zorunda kalmıştır. Bu olumsuz süreçten en çok etkilenen kültürel birleşenlerden biri de ülkedeki Türk varlığı olmuştur.

Kapsam, Yöntem ve Sınırlılıklar:

Çalışma, Lübnan'da 2013 (Ocak, Mart ve Haziran aylarında toplam 45 günlük), 2015 (Eylül ayında 7 günlük), 2016 yılında (Şubat ayında 7 günlük), 2017 (Temmuz ayında 9 günlük) ve 2022 (Temmuz ayında 14 günlük) tarafımızca gerçekleştirilen, toplam 82 günlük saha çalışmasından elde edilen veriler üzerine gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmasından elde edilen verilerin bütünlüğünün sağlanabilmesi amacıyla 2013 (Ocak ve Mart) aylarında Suriye'de (Hamidiye/Attus) 3 günlük ve 2015 yılında da Golan (Colan) Tepeleri sınır hattında 2 günlük destekleyici saha çalışması gerçekleştirilmiş olup Türkçe eğitimine dayalı bu çalışmada Lübnan dışından elde edilen veriler değerlendirme dışı tutulmuştur. Saha çalışmasında elde edilen verilerin tamamı, tarafımızca gerçekleştirilen ve ses kayıt cihazı, video, fotoğraf makinası ile kayıt altına alınarak dayanaklanmış ve tanıklanmıştır. Görüşme yoluyla elde edilen sözlü veriler (ses kayıt cihazı ve kamera aracılığıyla) daha sonra yazıya aktarılarak dokuman incelemesine tâbi tutulmuştur. Bu yönüyle çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup inceleme Türkçe eğitimine dair verileri barındıran metinlere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.

İnceleme ve Değerlendirme:

Dokuz yıla yayılan saha çalışmaları sırasında öncelikle iç savaşın ve İsrail saldırılarının izlerinin halen sürdüğü tespit edilmiş olan Lübnan'da süreç içerisinde ekonomik refahın, sosyal hayat şartlarının ve güvenliğin kesintisiz olarak sürekli gerilediği tespit edilmiştir. Hâliyle bu olumsuz kesintisiz süreçten Lübnan'daki genel eğitim sistemi de etkilenmiştir. Bilhassa son 3-4 yılda eğitim, başta Araplar olmak üzere Lübnan nüfusunun girift birleşenleri tarafından -maalesef- bir öncelik ve temel hak olarak değerlendirilmekten çıkmıştır. Belirlenen olumsuzluklar başkent Beyrut'ta yoğunluk göstermekle beraber ülkenin tamamı için geçerliliğini korumaktadır. Bu doğrultuda ülkenin en önemli sıkıntılarından olan enerji kaynaklarına dair kısıtlılıkların koşutunda 2013 yılındaki saha çalışmalarında daha çok Beyrut, Trablus, Sayda dışında hâkim olan elektrik kesintileri, 2022 yılı itibariyle ülkenin tamamında görülmekte birlikte artık çoğu yerleşim birimine ancak günde bir-iki saat elektrik verilebilmektedir. Çalışanların ücretlerinin verilememesi ve artan hırsızlık ve yağma olayları ile iyice kontrolden çıkan güvenlik zaafiyetleri, ülkenin artık karakteristikleşmiş sosyal yapısını oluşturmaktadır.

Fotoğraf 1. Başkent Beyrut'ta Yunus Emre Kültür Merkezinin UNESCO Salonunda gerçekleştirilen tarihî kültür etkinliklerinden bir kare.

Belirtilen kapsayıcı kurumsal ve sosyal olumsuzluklar yanında Türkçe eğitimi alanındaki gelişmeler 2013 ile 2022 yılları arasında farklı bir gelişim özelliği arz etmektedir. Öncelikle 2013 yılında Türkçe eğitimi adına tek kurumsal işleyişin Beyrut'ta bulunan Yunus Emre Kültür Merkezi bünyesinde gerçekleşebildiğini belirtebiliriz. 2014 yılı içerisinde bölge tarihini ve Arapçayı da bilen yöneticilerin görevlendirilmesi ile Türkçe faaliyetlerinin bir ivme kazandığı Beyrut Yunus Emre Kültür Merkezi'nin Türkçe eğitimine öncülük ettiği çalışmaların 2016 yılı sonuna doğru güncellenen eğitim anlayışı ve kadrosu ile Lübnan'da önemli bir gelişim katettiği tespit edilmiştir. Yine 2016 sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından görevlendirilmiş olan Türkçe/Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenlerinin etkinleştirilen koordinasyonu ile Lübnan'da bir prestij dili hâlini alan Türkçenin eğitimi ve gelişimi başkent ile sınırlı kalmamıştır.

Fotoğraf 2. Bekaa Vadisi'nde yaşayan Türkmen kocaları ile Türk çayı eşliğinde Türkçe üzerine yapılan mülakat sırasında alınmış bir görüntü

Gelir dağılımı arasındaki farkın gün geçtikçe daha fazla arttığı, bilhassa yoksulluk seviyesini aralıksız olarak vehâmete sürüklendiği Lübnan'da hükümetin kurulamaması ve seçimlerin de yapılamaması ile devlet otoritesinin boşluğu hayatın tüm alanlarında çarpıcı düzeyde hissedilmektedir. Eğitim alanında ise, Fransız kültür merkezleri, Amerikan kolejleri gibi yurt dışı bağlantılı eğitim kurumları ekonomik güçlerini muhafaza edebilmiştir. 2013 yılı itibariyle yüzölçümü ve yerleşim alanı sınırlılığına karşın 80 üniversiteye sahip olan Lübnan'da yıldan yılda Türkçeye artan ilgi, Türkiye'nin ülkede hissedilen nüfuzu ve Lübnan'da Türkçenin bakiyesini yaşatan tarihî nüfus ile birlikte, ilk "Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü" açılmıştır. İlk mezunlarını iki yıl önce veren bölüm, Türkiye'nin kültürel diplomasi alanındaki kazanımı yanında ülkede talep edilen Türkçe öğretmenlerinin kazanımını da ifade etmektedir. Nitekim Türkmen nüfus, büyük oranda kırsal yerleşim birimlerinde yaşamakta ve tarafımızca gerçekleştirilen sahha çalışmalarında, kayıt altına alınmış söylemlerinde de vurguladıkları üzere; güvenlik zaafiyetleri ile her türlü tehdide açık halde bulunmalarına, elektrikten mahrum kalmalarına, kimi bölgelerde sularının olmamasına ve hatta vatandaşlık belgesine dahi sahip olmamalarına karşın öncelikle Türkçe öğretmeni talep etmektedirler. Zira Türkmen çocukların Beyrut'a gidecek ulaşım imkanları bulunmamaktadır. Türkmen kocaları (aile/oba büyükleri), çocuklarının dillerini (kendi adlandırmaları ile obaca/obaçın, Tükmence/Türkmençin, Türkçe) ve tarihlerini bilmelerini önemsemekte ve kimliklerini/asıllarını ancak öğretmen ile koruyacaklarını düşünmektedirler. Bu şuurla korunma/güvenlik ve geçim koşullarındaki olumsuzluklara mukavemet gösterebileceklerini, ancak kimliklerinin kaybolması tehlikesi karşısında desteğe muhtaç olduklarını ifade eden kaynak kişilerin ifadelerinde sözcük ve sözcük öbeği düzeylerinde Arapçadan kod kopyalamaları tespit edilmiştir. Bu kod kopyalamalarının oranı genç nüfusta çok daha yüksek orandadır ki bu da Türkçenin tarihî görünümü olan Lübnan Türk Ağızları özelinde Türkçe için tehlike göstergesidir. Bu bağlamda, Lübnan sınırları içerisinde konuşulan Türkçenin, UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras bünyesindeki tehlikeli diller programı ölçütlerine göre "kritik tehlike altında" olduğu tespit edilmiştir (Aydemir 2015).

Fotoğraf 3. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu'nun Beyrut Yunus Emre Kültür Merkezi'ndeki, Türkmenler, Giritliler ve Mardinliler başta olmak üzere Lübnan'daki Türkçe konuşurların hassaten yoğun katılımıyla gerçekleşen konuşması.

Lübnan'ın asker ve polis yapılanması içerisinde Türkmenler sayıca çok olmasa da etkin bir yere sahiptir. Türkmen nüfus, ülkenin kırsal yerleşim birimleri olarak değerlendirilebilecek olan Akkar ve Bekaa Vadisi ile ikinci büyük şehri olan Trablus'ta yaşamaktadır. Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu

Trablus'ta da Akkar bölgesi ile Bekaa Vadisi içerisindeki Türkmen yerleşim birimlerinde de güvenlik sıkıntılarının artmasına dayalı olarak eğitim faaliyetlerine ara verilmek zorunda kalınması dokuz yıllık saha çalışmasında "olağan" karşılanan bir durum olarak tespit edilmiştir. Girit muhacirlerinin yaşadığı Trablus'ta da ülkenin diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi güvenli addedilen bölgeler çoğunlukla Hristiyan mahalleleri olup buralardaki okullarda eğitimin sürekliliği daha yüksek oranda gerçekleşmektedir. Tarihî bir Türk şehri olan Trablus'ta bir dönem rağbetgören Türkçe öğrenimi için Yunus Emre Kültür Merkezi bir şube açmışsa da Covid-19 salgınının ve ülkedeki sosyo-ekonomik buhranın etkisiyle kısa ömürlü olup kapatılmak zorunda kalınmıştır. Bununla beraber Türkiye Cumhuriyeti'nin Lübnan'da hissedilen kudretli nüfuzu ve etkinliği ile ücra Türkmen yerleşim birimlerine de tedricen ulaşılıp yerinde Türkçe eğitimlerinin verilmeye başlanması, temel insan hakları adına da önemli bir kazanım olarak değerlendirilmektedir. Ülkedeki Türkçe öğretmenlerinin özverili çalışmalarını yüksek bilinçle koordine eden Yunus Emre Kültür Merkezi, ülkenin sekteye uğrayan eğitim hizmetleri karşısında Türkçe adına ivme kazanan eğitim-öğretim stratejilerini başarıyla tatbik etmiştir. Başkent Beyrut'tan sonra açılan Trablusşam YEE Şubesi 2-3 yıllık sürecin ardından kapatılmak durumunda kalınsa da şehrin büyük okullarının (en son 3800 öğrenci kapasiteli Trablusşam İlkokulu ve Lisesi) özel inisiyatif kullanarak (Zira artık eğitim bakanlığı bu süreci koordine edememekte ve destek sağlayamamaktadır.) öğrencilerinin Türkçe eğitimi talep ettiklerini bildirmiştir. Nitekim 2013'ten 2022'ye Türkçe de Türkiye de, Lübnan'da aralıksız olarak her yıl daha da artan ilgiye maruz kalmaktadır. Lübnan'daki gazetelerde Türkiye'den bir haberin yayımlanmadığı gün, televizyon kanallarında da Türkiye ile ilgili tartışmaların (açık oturumların) yayınlanmadığı tek bir gün dahi olmamıştır. Bunlara ilaveten, 2022 şartlarında günde bir saat elektrik verilen yerleşim birimlerinde dahi, bu sürenin öncelikle Türk dizilerinin ve filmlerinin izlenmesi için bir fırsat olarak değerlendirildiği tespit edilmiştir. Doğan çocuklarına Türk dizi kahramanlarının adlarını verenler (ufak ses değişiklikleri gösterebilmekle beraber) sadece Türk nüfus değildir. Ermeniler, Araplar, Dürzîler ve Mârunîler arasında da dizi karakterlerinden esinlenen Türkçe ad vermeler tarafımızca tespit edilmiştir.

Fotoğraf 4. Akkar'da yaşayan Türkmen ailenin evinden bir kare

Fotoğraf 5. Lübnan'ın kuzeyinde, Aydamun bölgesinde Türkçe öğrenen Türkmen çocuklarının okul dönüşü yolunda, kendilerinin isteği ile Türk bayrağı ile verdikleri görüntü

Sonuç ve Öneriler:

"*Girit'te Türkçenin konuşuru kalmamışken Lübnan'daki Girit Muhaciri Türkler için de önlem alınmadığı takdirde bu son çok yakın görülmektedir* (Aydemir 2015:331)." Girit Türk Ağzı özelliğini muhafaza etmiş kaynak kişilerden derlenen metindeki sözdizim boyutunda görülen yoğun yabancı dil etkisi dikkat çekicidir.

Lübnan'da yaşayan Türk nüfusun büyük çoğunluğunun, başta ülkenin eğitim politikasının etkisiyle olmak üzere hızla Arapça kullanmaya başladıkları ve Türkçe iletişim kuramadıkları saha çalışmalarımız sırasında gözlemlenerek kayıt altına alınmıştır. Bölgede Arapçanın ve Fransızcanın prestij dili haline gelmesi tamamen Lübnan Hükümeti'nin eğitim politikasından kaynaklanmaktaydı. Ancak öğretmen maaşlarının verilemediği, üniversitelerin bir kısmının bir yılı aşkın süredir kapatılmak durumunda kalındığı Lübnan'ın dil ve kültür evreninde önemli bir yere sahip olan "Türk Dili ve Edebiyatı" bölümüne bir üniversitede 2014 yılı itibariyle yer verilmesi Türkçe ve Türk kültürü odağında kültür ekolojisi bağlamında gecikmiş ancak çok değerli bir koruyucu kazanımdır. İlaveten, Türkçe eğitiminin Beyrut'ta gördüğü yoğun ilginin de etkisiyle farklı yerleşim birimlerinde başta ana dili Türkçe olanlara verilen eğitim ile Arap vs kökenli ilgililere verilen Türkçe dersleri, Lübnan eğitim sisteminin içerisinde bulunduğu olumsuzlara rağmen Türkçe adına ümit vericidir. Türkçenin ve Türkiye'nin cazibe merkezi haline dönüşü karşısında Fransız Kültür Merkezleri, Amerikan Kültür Merkezleri vs. başta olmak üzere yabancı eğitim kurumları etkin ve yaygın çalışmalarını sürdürmektedir.

Lübnan Türklerinin dil (dolayısıyla kültür ve kimlik) kaybına neden olan en önemli aksaklığın, ülkede ilk ve orta öğrenim düzeyindeki eğitimde Türkçeye yer verilmemesidir. Lübnan'ın eğitim düzeninde Arapçanın yanı sıra Fransızca ve İngilizceye yer verilmesine karşın Türkçeye seçmeli ders statüsünde dahi yer verilmemesi Türkçenin geleceği açısından öncelikle aşılması gereken tehlike kaynağını oluşturmaktadır. Türkçe, Lübnan'daki bin yılı aşkın varlığı ile güçlendiği bu dönemde, ülkede 1962'de rafa kaldırılan Türkçe eğitimi seçmeli derslerinin müfredata konulması ile daha da güçlenebilecektir. Bu durum karşısında güçlü Türk Devleti'nin ecdad bakıyesi Türkmenler ve Girit Muhacirleri yanında,

çoğu Beyrut'ta yaşayan Mardin kökenli Lübnanlılar ile Türkçenin kültürel ekosistemine dahil olmak isteyen binlerce kişi ile kültürel diplomasi yolunda Türkçe Eğitimi belirgin bir ilerleme sağlamaktadır.

Türkçe eğitiminin özel sektörde ve hatta merdivenaltı (!) eğitim şirketlerinde dahi çok popüler olması, Türk dili ve kültürü ile Türkiye Cumhuriyeti'nin etkinliği adına çok önemlidir.
Ülkedeki Türkçe öğretmenlerinin özellikle Yunus Emre koorndiasyonu ile etkin ve yaygın görevlendirmesine yönelik güvenlik tehditleri de, Lübnan Devleti'nden ziyade Lübnanlı Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti sayesinde aşılabilmektedir.

Fotoğraf 6 ve 7. Lübnan'da ana dilleri olan Türkçe eğitimi için can atan çocuklar

Kaynaklar

Aydemir, Ö. K. 2015. *Lübnan Türk Ağızları* (Genişletilmiş 2. Baskı), Denizli: Nokta Yayınevi.

Aydemir, Ö. K. 2020. *Öz Dilbilim, Kültür ve Düşünce Sistemi Paradigması,* Denizli: Boy Yayınları.

Güzel, A. (Ed.) 2017. *Başlangıcından Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları,* Ankara: Akçağ Yayınları.

Doğrucan, M.F. 2018. *Tarihsel Uğrak Noktalarıyla Felsefeden Bilime*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Doğrucan, M.F. 2020. *Medeniyet Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Altınordu Yayınları.

Sevim, A. 1989. *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şen, Ü. (Ed.) 2019. *Dil Eğitiminin Temel Kavramları*, Ankara: Pegem Akade**.**

Fehîm-i Kadîm'in *Yeter* Redifli Gazelinin Anlambilim Açısından İncelenmesi*

Pervin ÇAPAN**
Tuğçe YAŞA TOPRAK***

Özet

İnsanın kendisini ifade etme çabası ile ortaya çıkan dil, tarih boyunca gelişimini sürdürmüş ve estetik bir kimlik kazanarak sanatı doğurmuştur. Estetik zevk duygusunu dil aracılığı ile gerçekleştiren edebî eserlerde sanatçı duygu, düşünce ve hayallerini kendi sanat anlayışı ile ortaya koyar ve bunu yaparken yan anlam, soyut anlam, çağrışım gibi dilin çok katmanlı yapısından istifade eder. Edebî eserin bu derin yapısındaki mânâyı ortaya çıkarmak için yıllar içinde araştırmacılar tarafından birçok yöntem geliştirilmiştir. Dilbilimin bir alt dalı olan ve dil göstergelerinin anlama ilişkin bütün özelliklerini ele alan *Anlambilim* de bu yöntemlerinden birisidir. Altı asırlık kadim bir geçmişe sahip olan Klâsik Türk şiiri metinlerini metin şerhi eşliğinde, anlambilim gibi modern metin çözümleme yöntemleri ışığında okumak, şiirin söylenildiği dönemin sanat anlayışı ve ruhunu, çağdaş zamanın okurlarıyla yeniden buluşturmak için bir imkân sağlamaktadır. 17. yüzyıl Sebk-i Hindî şairi ve tezkirecilerin geleneğin usta şairlerinden biri olarak gördükleri Fehîm-i Kadîm, Klâsik Türk şiirine yeni bir soluk ve tarz getirmiştir. Şairin Klâsik Türk şiirine getirdiği yeniliklerin başında, lafız sanatlarından çok mânâ sanatlarına yönelerek mânâyı çeşitli sanatlarla işlemesi gelir. Bu bildiride, Fehîm-i Kadîm Dîvânı'ndan örneklem olarak seçilen *yeter* redifli gazel, önce klâsik metin şerhi usulü ile şerh edilecek, ardından anlambilim yönteminin alt başlıkları aracılığıyla incelenerek şairin Sebk-i Hindî ile olan bağlantısı, şiirinde kurduğu anlam dünyası, kelimeleri ve özellikle *yeter* redifini tercihindeki incelik, şiir tekniğinde gösterdiği başarı, okura hissettirmeye çalıştığı duygu, alışılmamış bağdaştırmalar aracılığıyla ulaştığı orijinal üslûp tespit edilerek bilgi ve bulgular tablo ve grafiklerle desteklenmek suretiyle metnin derin anlamı ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fehîm-i Kadîm, şerh, anlambilim, mânâ, üslûp.

Giriş

Edebiyat ve edebî eserler insanlığın yaşam serüveninde varlığını her zaman sezdirmiştir. İnsanların birbirlerini anlama çabası sonucunda ortaya çıkan dil, edebî eserlerin en temel malzemesidir. Bu sebeple her dönemde dili anlama ve anlamlandırma çalışmaları yapılmıştır. Dil, yaşamımızda olup bitenleri kavrama gayretinin bir ürünü olarak ortaya çıkar. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden biri dili anlamlandırma çabasıdır. Bütün insan bilimlerini ortak bir noktada buluşturan da anlam araştırmalarıdır (Bayrav, 1998: 120). Anlam araştırmalarının üzerinde yoğunlaştığı en yoğun alanlardan biri dil ve edebî eserlerdir. Bu tür çalışmalarla sanatçının okura aktarmak istediği duygu, düşünce ve anlam da irdelenerek en eski metinlerle günümüz okuru yeniden buluşturulmaktadır. Dilbilimin bir alt dalı olan anlambilim, dilin anlam bakımından incelenmesidir. Bir şairin şiirinde

* Bu makale, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 19/093/04/5 kod numaralı "Fehîm-i Kadîm Dîvânı'nın Anlambilim Açısından İncelenmesi" başlıklı doktora tez projesi ile desteklenmektedir.
** Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, cpervin@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2929-5247
*** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, tugceeyasa@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1967-9386

yarattığı dünyayı göstergelerle resmedebilmek, onun duygu düşünce ve kavramlar dünyasını sözcüklerle somutlaştırabilmek anlambilimin en önemli ilgi alanlarındandır. (F.R. Palmer, 2020: 18).

Edebî metnin dilbilimsel açıdan incelenmesi, edebiyatın ve dilbilimin imkânlarından yararlanılarak ortaya konan bütüncül bir yöntem olarak görülebilir. Anlam, ister ses veya sözcük, isterse cümle, dilbilgisi veya metin düzeyinde olsun, dilsel seçimin her yönünü kapsamaktadır. Anlam, yalnızca bilişsel ya da göndergesel anlamdan ibaret değildir. Bir edebî metin, diğer söylem türlerinden daha karmaşık bazı anlam tabakalarından meydana gelir. Dilbilimin de edebî metinlerdeki bu karmaşık yapıları ortaya konulmasında ve anlaşılmasında faydalı bazı araçlar sunabildiği görülmektedir. Söylem çözümlemesi, edimbilim, toplumbilim ve ruhsal dilbilim hep dildeki bağlam kavramlarıyla ilişkili olan anlam ile ilgili çalışmalar yapmaktadır (Lüleci, 2018:66). Bilhassa anlambilimin edebiyata uygulanması hâlinde edebî metnin anlaşılmasında önemli bir katkı yapacağı ortadadır.

Anlambilim incelemelerinin yazılan metnin kendi çağını, geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantıyı kurması açısından özel biri yeri vardır. Aynı zamanda dildeki anlambilim incelemeleri hem öteki lehçelerle ayırımının belirlenmesini sağlayacak, hem de anlatım yollarını ve gücünü ortaya koyacaktır. (Aksan, 2015: 146) Altı asırlık bir geçmişe sahip olan Klâsik Türk edebiyatı ardında anlaşılmayı bekleyen pek çok eser bırakmıştır. Bu denli köklü bir şiir geleneğinin bugünün okuru tarafından anlaşılabilmesi için dönemin eserlerinin modern metotlar aracılığı ile açımlanması gerekmektedir. Zira metin eski de olsa ona bakan göz yenidir ve anlaşılmak isteniyorsa yeniyle irtibata geçmelidir. (Tökel, 2007: 10)

Klâsik Türk edebiyatında 17. yüzyılın önde gelen Sebk-i Hindî şairlerinden olan Fehîm-i Kadîm'in bir Arap veya Mısırlı bir fellahın oğludur ve Tahtakale veya Parmakkapı'da unculuk veya kurabiyecilik yaparak geçinen genç bir şairdir. Asıl ismi Mustafa olup, tezkire yazarı Mustafa Safâyî Efendi tarafından "pür-fenn bir şâ'ir-i nâzik-suhandır" denilerek övülmüştür (Çapan, 2005:443) Şair on yaşında Örfî Dîvânı'nı istinsah etmiştir. Arapça'yı ailesinden öğrendiği ve Örfî Dîvânı'nı istinsah etmesinden dolayı da, Farsça'ya hâkim olduğu bilinir. Şair önceleri Dakîkî mahlası ile yazarken, daha sonra mahlasını Fehîm olarak değiştirmiştir. Henüz yirmili yaşlar civarındayken vefat eden Fehîm, kısacık ömrüne rağmen dönemin binlerce şairi arasından sıyrılarak öne çıkmış, ismini 17. yüzyılın önde gelen şairleri arasına yazdırmayı başarmıştır. (Felek, 2007:2)

Bu çalışmada da Fehîm-i Kadîm Dîvânı'ndan seçilen *yeter* redifli gazel, anlambilim metadolojisi ile açımlanarak manzumelerin derin yapıdaki anlamı, ses varlığı, şairin dil ve üslûp özellikleri ortaya konulacaktır.

1. Gazelin Anlambilim Açısından İncelenmesi

Fe'ilâtün/ fe'ilâtün / fe'ilâtün/ feilün

Dil-i 'uşşâka 'adem gûşesi meyhâne yeter

Sâkî-i câm-ı ecel gamze-i mestâne yeter

Devr-i girdâb-ı belâ mevce-i tûfân-ı kazâ

Gûta-hor-ı yem-i 'aşka mey ü peymâne yeter

Kılma her rahne-i dendânunı yüz bin dile laht

Zülfini itme perîşân yeter ey şâne yeter

Bulsa dîvâne gönül şâh-ı cünûna takrîb

Pây-ı taht olmaz ise gûşe-i vîrâne yeter

Âteş ur hısn-ı dimâga sen eyâ dâg-ı cünun

Sûziş-i kişver-i ‘akla dil-i dîvâne yeter

Şem’i bahtum eger olursa çerâg-ı hurşîd

Kemterîn cünbüş-i bâd-ı per-i pervâne yeter

Kıble-gâh itmege künc-i ‘ademi cân-ı Fehîm

Nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı cânâne yeter [G. LXII], (Üzgör, 1991)

1.1. Gazelin Nesre Çevirisi

1. Âşıkların gönlüne meyhâne olarak yokluk köşesi yeterlidir. Ecel kadehi sunan sâkî olarak da sarhoş gamze kâfidir.

2. Aşk denizi dalgıcına dert girdabının dönüşü ve kader tufanının dalgaları (karşısında) şarap ve kadeh yeterlidir.

3. Ey tarak! Her bir dişinin gediğini yüz binlerce gönle parçalama, onun saçını yeter, dağıtma artık.

4. Dîvâne gönül, delilik padişahına yaklaşmayı başarsa, ona bir mekân olarak tahtın yanıbaşı olmasa da viran bir köşe yeter de artar bile.

5. Ey deliliğin yanık yarası! Sen beyin kalesini ateşe ver, akıl ülkesi yanışına çare olarak divane gönül kâfidir.

6. Eğer bahtımın mumu, Güneşin mumu olursa, pervâne kanadının en küçük hareketinden meydana gelecek rüzgar ona yeter.

7. Fehîm’in canının yokluk köşesini kıble yeri olarak kabul etmesi için sevgilinin yarı çatık, kızgın kaşı kâfidir.

1.2. Gazelin Dış Yapısı

Yedi beyitten oluşan gazelin vezni remel bahrinde yer alan *fe’ilâtün/ fe’ilâtün / fe’ilâtün/ feilün’*dür. Bu kalıp ahenkli ve kıvrak olması ve Türkçe’nin kısa hece özelliğini de karşılamasıyla dolayısıyla edebiyatımızda oldukça sık kullanılmıştır. (İpekten, 2008:229) Gazelin kafiye ve redif tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Gazelin kafiye ve redifi

1. Beyit	meyh**âne** mest**âne**	yeter
2. Beyit	peym**âne**	yeter
3. Beyit	ş**âne**	yeter
4. Beyit	vîr**âne**	yeter
5. Beyit	dîv**âne**	yeter
6. Beyit	perv**âne**	yeter
7. Beyit	cân**âne**	yeter

Gazelde meyhâne, mestâne, peymâne, şâne, virâne, dîvâne, pervâne ve cânâne kelimelerindeki -âne sesleri kafiyelidir. Kafiyeli kelimelerin hepsi Farsça’dır. Bu kelimeler kendi aralarında fonetik ve morfolojik açıdan bir uyum içindedir. Meyhâne, mestâne, peymâne ve dîvâne kelimeleri ile şair şiirinin

tasavvufî arka planını örmüştür. Türkçe bir sıfat olan *yeter* redifi sayesinde "ihtiyacı karşılayacak kadar olan, kâfî, yetişir, yeterli" anlamları ile gazelin genelinde bir mânâ birliği kurulmuştur.

1.3. Gazelin Anlatım Planı

Tablo 2 Gazelin anlatım planı

1. Beyit	Şair Şair	Onlar	Âşıkların gönlüne meyhâne olarak yokluk köşesinin yeterli olması. Ecel kadehi sâkîsi olarak sarhoş gamzenin kâfi gelmesi.	Sarhoş gamze	Okur/dinleyen
2. Beyit	Şair	O	Aşk denizinin dalgıcına bela anaforunun dönüşü ve kader tufanının dalgaları karşısında şarap ve kadehin yeterli olması.	Bela anaforunun dönüşü/ kader tufanının dalgaları	Okur/dinleyen
3. Beyit	Şair	Sen	Tarağın her bir dişinin gediğini yüz binlerce gönle bölmesinin ve (sevgilinin) saçını dağıtmaktan vazgeçmesi gerektiği.	saç	tarak
4. Beyit	Şair	O	Dîvâne gönlün, delilik padişahına yakınlık bulduğunda, ona tahtın yanı başındaki viranenin yeterli olacağı.	taht	Okur/dinleyen
5. Beyit	Şair	Sen	Deliliğin yanık yarasının beyin kalesini ateşe vermesi gerektiği, akıl ülkesinin yanışına derman olarak dîvâne gönlün kâfî olacağı.	Divane gönül	Deliliğin yanık yarası
6. Beyit	Şair	Ben	Âşığın bahtının mumunun Güneşin mumu olursa pervane kanadından gelecek en küçük rüzgârın ona yeteceği.	Pervane kanadının hareketinin rüzgârı	Okur/dinleyen
7. Beyit	Şair	O	Fehîm'in canının yokluk köşesini kıble olarak kabul etmesi için sevgilinin yarı çatık kızgın kaşının yeterli olması.	Sevgilinin yarı çatık kızgın kaşı	Fehîm

Anlatım plânı aracılığıyla "kim, kime, nasıl, ne diyor?" suali üzerinden gazel hakkında genel bir anlama ulaşmak mümkündür. Beyitler kendi içinde bir konu bütünlüğüne sahipken redif sayesinde gazelin genelinde de anlam birliği sağlanmıştır. Birinci beyitte şair âşıkların gönlü için meyhane olarak yokluk köşesinin yeterli geleceğinden bahseder. Tasavvufi manada *meyhane*, "dostların sohbet meclisi, tekke; kulun aşk ve şevkle Rabbine münacat yeri; kemale ermiş mürşidin kalbi, Lahutî alem" (Uludağ, 2016: 248) anlamına gelmektedir. Âşıklar için bu meyhanenin yokluk köşesi yeterlidir. Çünkü ârif olan kişi varlığı ancak 'âdem ile, yoklukla tanıyabilir. (Uyar, 2021: 295) Sûfî, bütün varlığını yok ederek, her şeyi unutup, her türlü dünya alâkasından geçerek Tanrı ile bir olmayı amaçlar. Ancak o zaman sûfî, gerçek olmayan varlığından geçer ve Tanrı'nın varlığı ile var olarak onu gönlünde duyar. (Pala, 1990: 166) Bu sebeple âşıklar için yokluk köşesi ve ecel kadehi sakisi olarak da sarhoş gamze yeterlidir. Tasavvufta gamze idrak edilen işaretler manasına gelmektedir. (Uludağ, 2012: 142) Beyitte bu işaretleri sunan kişi ecel sâkîsidir. Tanrı'nın biçtiği ömür demek olan ecel yokluk meyhanesinin bir köşesinde gelip de âşıkları bulsa bu kâfidir, olması gereken budur denilir. Beyitte meyhâne, sâkî, câm ve mestâne kelimeleriyle tasavvufî bir arka plan kurulmuştur. Aşk şarabıyla sarhoş olan âşıklar yokluk köşesinde mevcudiyetlerinden geçerek yokluğa, oradan da hakiki varlığa yani vahdet-i vücuda varmayı hedeflemektelerdir.

İkinci beyitte aşk çokluğu ve derinliği bakımından denize teşbih edilir ve âşıklar da bu denizdeki dalgıçlar olarak resmedilir. Âşıklar için bela girdabının dönüşü ve kaza tufanının dalgaları ile başa çıkmak için şarap ve kadeh yeterlidir denilir. Belâ kelimesi tasavvufi bakımdan Tanrının kulunu denemesi ve kendisinde mevcut olan iyi hallere gerçekte sahip olup olmadığını ona fiilen göstermesi, bu amaçla onu sıkıntıya sokması ve azap çektirmesi anlamına gelmektedir. (Uludağ, 2012: 71) Kazâ kavramı ise Tanrı'nın ezelden olacaklar için belirlediği şeylerin meydana gelmesi, kader anlamına gelmektedir. Tanrı aşkıyla dolu olan âşığa kaderin bir tufan kadar yıkıcı olması ve belanın bir anafor gibi dönüp onu içine çekmesi sorun değildir. Şair ezelden beri aşk sarhoşu olarak kendinden çoktan geçmiştir. Bu sebeple etkisi yıkıcı olan şeylere bile şarap ve kadeh onunla beraber olduğunda hazırdır. Yeter redifi ile burada şarap ve kadehin varlığının yeterli olması üzerinde durulmuştur. Şarap ve kadeh âşığı ilahi cezbeye ulaştıran araçlardır.

Üçüncü beyitte şair tarağın her dişini binlerce gönle bölmemesi gerektiğini, saçları artık dağıtmaması gerektiğini "yeter" ifadesiyle aktarır. Sevgilinin saçlarının her bir telinde âşıkların gönlü asılıdır. Tarak bu saçların arasında gezdikçe âşıkların gönlünü parçalar. Saç ve tarağın dişleri ile kastedilen şey aslında kesrettir. Kesret, bir olan Tanrı'nın isim ve sıfatlarıyla tecelli edip çokluk hâlinde görünmesine denir. Bu çokluğun hakiki bir varlığı olmadığını kavrayıp var olarak yalnızca Tanrı'yı görmeye de vahdet denir. (Uludağ, 2012: 212) Âşık bu dünyevî fitnelere aldanmaması gerektiğini, artık bölünmeden, parçalanmadan vahdet yolunda devam etmesi gerektiğini "yeter" redifinin vurgusuyla ifade etmiştir.

Tasavvufta cünûn "delilik" aşkın galip gelmesidir. Cezbeye tutulana meczûb denir ve halk arasında "yarı deli" anlamında kullanılır. (Uludağ, 2012:163). Bir değişim ve dönüşüm süreci olan âşıklık, sabit bir hâl olmayıp çeşitli merhalelerden meydana gelmekte ve kendi içinde değişken bir özellik arz etmektedir. Âşıklığın bu özelliği ise, dönüştürücü bir güç olan aşkın, dönüştürürken değiştiren özelliğinden kaynaklanır. İçsel ve ruhî bir yolculuk olan âşıklığın mertebeleri, ruhun mertebeleridir ve "cünûn" da bu mertebelerden biridir. (Akdemir, 2007:39) Beyitte âşık, deli gönlünün, delilik padişahına yakınlaşma imkânı bulursa, yani aşkın galip gelmesiyle beraber aklını yitirip ilahî cezbeye tutulursa, bu yolculuğun vardığı yerde o yüce makam olan delilik padişahının tahtının hemen yanında kendisine bir yer bulmasa bile virane bir köşenin kendisine yetip de artacağını söyler. Yeter redifi ile bu beyitte *mütevazılık* çağrışımı yapılmıştır. Devam eden beyitte de âşık beyin kalesini ateşe vermek gerektiğini söyler. Vahdet-i vücud felsefesinde Tanrı'yı bilmek ve tanımak aşk yoluyla gerçekleştirilir. Aşk akılla yan yana yürümez. Akıl vücudu ve varlığı mamur etmeyi hedefler. İnsan aklı her şeyi ölçüp biçse, düşünüp muhakeme etmesini sağlasa da aşk gelince aciz kalır. Akıl aşkı çözüp idrak edemez. (Şentürk, 2015: 38) Bu sebeple şair/âşık beyitte kendine gönlüyle yakınlık kurmanın gerekli olduğunu, akıldan ise uzak durmak gerektiğini söyler. Beyitte akıl bir ülkeye teşbih edilmiştir, gönül de aşk derdinden yaralıdır. Akıl ülkesi yansa da divane gönül âşığın meskeni olarak ona kâfidir. Çünkü insanın gönlü Tanrı'nın ikâmet yeridir. *Yeter* redifi ile beyitte istenmeyen hâllerden uzaklaşılması gerektiği çünkü gönülde var olanların kâfî olduğu vurgulanır.

Altıncı beyitte şair bahtını bir muma teşbih etmiştir. Klâsik Türk edebiyatında tasavvufî mânâda *mum,* Tanrı'yı *pervane* ise âşıkı temsil eder. *Hurşit* de ilâhî tecelliden hasıl olan nurlar demektir. Tanrı insanı kendi nurundan yaratmıştır. Güneş olmazsa ışığı olmaz. (Demirtaş, 2016: 439) Beyitte Tanrı'nın nuru hurşid çerağı olarak ifade bulurken, âşığın bahtı da daha küçük olan muma teşbihle kendisine yer bulmuştur. Beyitte bu fikirden hareketle şair Tanrı'dan tecelli olan nurlarla bir olmak için kendi bahtının etrafında pervâne gibi dönerek can vermeyi kendisi için yeterli bulacağını söyler. Ancak o zaman onunla tam olarak bütünleşmiş olacaktır. Beyitte tasavvufî arka plan olarak fenâ ve bekâ işlenmiştir. Kulun kendi sıfat ve niteliklerinden kurtulup çıkmasına fenâ, Tanrı'nın nitelik ve sıfatlarıyla süslenmesine de bekâ denir. (Uludağ, 2012: 70) bahtın mumu, güneşin mumu hâline dönüşünce fenâdan bekâya da geçilmiş olur.

Son beyitte şair kendisini tecrit etmiştir. Fehîm'in canının yokluk köşesini kıblesi hâline getirmesi için sevgilinin yarı çatık kızgın kaşı yeterlidir. Sevgilinin azarlayan çatık kaşları âşık için bir lütuf sayılır. Bu, sevgilinin, âşığın farkında oluşunun bir göstergesidir. Gazel bütünüyle tasavvûfî bir arka plana sahip olduğundan buradaki sevgili de Tanrı'dır. Tanrı'nın kuluna yarı çatık kızgın bir kaşla bile bakması Fehîm'in kendi canını yokluk köşesinin kıble yeri olarak belirlemesi için yeterlidir. Bu âşık için Tanrı'nın nazarına mazhar olmak demektir.

Gazelin bütününde şair seyr-i sülûk felsefesini işleyerek âşığın Tanrı'yla bir olma yolunda kendi canından vazgeçmesi, akıl ülkesini ateşe vermesi ve kesretten kurtulması gerektiğini öğütlemiştir. Tanrı'yla bir olma yolunda âşık için sakî, şarap, kadeh, sarhoş gamze, viranelikler, deli gönül, pervâne ve sevgilinin çatık kaşı yeterlidir. Bu kavramlarla âşık onu seyr-i sülûk yoluna davet eden, yolculuğunda destekleyen kişileri/şeyleri de bir araya getirmiştir. Şair tarafından *yeter* redifinin anlam dairesi ile beraber adeta insan-ı kâmil olma yolculuğu için gerekli olan unsurlar ortaya konulmuştur.

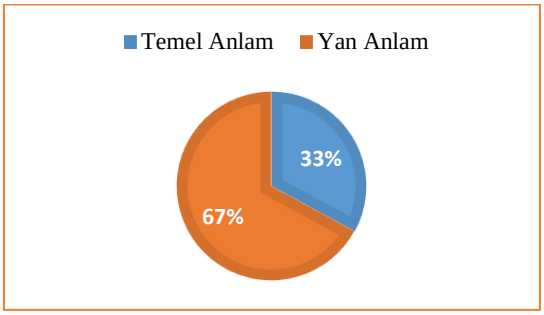
1.4. Gazelde Temel ve Yan Anlam

Gazelde temel ve yan anlamlı kelimeler tablodaki gibidir:

Tablo 3. Gazelin temel ve yan anlamlı kelimeleri

1. Beyit	Dil-i uşşâk, 'adem, gûşe, meyhâne, yeter, sâkî, câm, ecel, gamze, mestâne, yeter	Dil, uşşâk, yeter, yeter.	'adem, gûşe, meyhâne, sâkî, câm, ecel, gamze, mestâne
2. Beyit	Devr-i girdâb-ı belâ, mevce-i tûfân-ı kazâ, gutâ-hor-ı yem-i aşk, mey, peymâne, yeter	Devr, girdâb, aşk, yeter.	Girdâb, belâ, mevce, tûfân, kazâ, gûtâ-hor, yem, mey, peymâne
3. Beyit	Kıl-, rahne-i dendân, yüz bin, dil, laht, zülf, it-, perîşân, yeter, şâne, yeter	Kıl-, yüz bin, dil, it-, perîşân, yeter, yeter.	Rahne, dendân, laht ,zülf, şâne
4. Beyit	Bul-, dîvâne, gönül, şâh-ı cünûn, takrîb, pây-ı taht, ol-, gûşe, vîrâne, yeter	Bul-, gönül, ol-, yeter.	Dîvâne, şâh, cünûn, takrîb, pây-ı taht, gûşe, vîrâne
5. Beyit	Âteş, ur-, hısn-ı dimâg, dâg,-ı cünûn, sûziş, kişver, akl, dil-i dîvâne, yeter"	Ur-, dil, yeter.	Âteş, hısn, dimâg, dâg, cünûn, sûziş, kişver, 'akl, dîvâne
6. Beyit	Şem-i baht, ol-, çerâg-ı hurşîd, kemterîn, cünbiş-i bâd-ı per-i pervâne, yeter	Baht, ol-, yeter.	Şem, çerâg, hurşîd, kemterîn, cünbiş, bâd, per, pervâne
7. Beyit	Kıble-gâh, it-, künc-i 'adem, cân-ı Fehîm, nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı cânâne, yeter	İt-, yeter.	Kıble-gâh, künc, 'adem, cân, Fehîm, nîm-çîn, gazâb, ebrû, cânâne,

Şekil 1: Gazelin temel ve yan anlamlı kelimeleri

Grafiğe bakıldığında gazelde geçen kelimelerin daha çok yan anlamlı kullanıldığı görülmektedir**.**

Birinci beyitte şair birbiriyle tenasübü olan *meyhâne, sâkî, câm* ve *mestâne* kelimelerini sözlükteki ilk anlamlarından farklı olacak şekilde, tasavvufî birer ıstılah olarak kullanmıştır. Meyhâne kelimesi beyitte, içki içilen yer mânâsından çok tekke anlamına gelecek şekilde kendisine yer bulmuştur. Mestânelik kavramı ile şaraptan duyulan sarhoşluk değil, ilâhî aşkın cezbesinden duyulan mestlik kastedilmiştir. Gamze ise sevgilinin yaralayıcı yan bakışından çok beyitte tasavvufi mânâda *idrak edilen işaretler* anlamına gelmektedir. Şair kazâ ve belâ kelimelerini de ilk anlamlarından ziyade tasavvufî anlamda kaderi ve seyr-i sülûk boyunca karşısına çıkan zorlukları ifade edecek şekilde yan anlamlarını çağrıştıracak biçimde kullanmıştır. Yine âşığa göre aşk bir denizdir ve âşıklar da bu denizin dalgıcıdır. Bu kapsamdaki çağrışımlara kapı aralayan yem ve gutâ-hor kelimeleri de büyük su birikintisi anlamından çok, çokluğu ve derinliği çağrıştırmaktadır. İkinci beyitteki mey ve peymâne kelimeleri, doğrudan şarap ve kadehi temsil etmek yerine, şairi ilâhî cezbeye ulaştıran aşkı ve ona bu kaza ve bela tufanında güvenle seyahat etmesi için yardımcı olan araçları ifade etmektedir. Üçüncü beyitte şâne, dendân, laht ve zülf kelimelerinin çağrışım gücüyle tasavvufî mânâda *kesret* kavramı ele alınmıştır. Bu kelimeler lügatteki ilk anlamları ile değil, okurun zihninde bölünmüşlüğü ve parçalanmışlığı, çokluğu vurgulayacak biçimde ifade bulmuştur. Şair kelimelerin yan anlamlarından istifade ederek az sözle çok şey anlatmayı başarabilmiştir.

Şair gazelde cünûn ve dîvâne kelimeleri ile aşkın çokluğu dolayısıyla aklın ortadan kalkması anlamının yanı sıra ilâhî aşkın cezbesiyle âşığın kendisinden geçmesini de işaret etmektedir. Dimâg ise bir kaleye teşbih edilmiştir. Şair akıl kalesinin ateşe verilmesini talep ederken âteş ve sûziş kelimelerini ilk anlamlarıyla değil, mecazi mânâda aklı ve düşünceyi ortadan kaldırmak anlamına gelecek şekilde kullanmıştır.

Gazelde şem, çerâg ve pervâne kelimeleri de tasavvufî ıstılahları karşılamaktadır. Beyitte baht bir muma teşbih edilmiştir. Mumun eriyerek yok olması ile âşığın seyr-i sülûk yolculuğunda kendini Tanrı'yla bir ederek yok etmesi teması çağrıştırılmıştır. Yine pervânenin çerâğ etrafında dönmesi, kulun Tanrı'nın nuru etrafında dönüp durmasını da ifade ettiğinden yan anlamlıdır.

Son beyitte ebrû kelimesi ile sevgilinin çatık kaşı değil de, Tanrı'nın sıfatları kastedilmiştir. Yokluk köşesinin Fehîm tarafından kıble-gâh hâline getirilmesi teması da yine şairin son beyitte kullandığı yan anlamlı kelimelerle ifade edilmiştir. Şair kelimelerin bu çok çeşitli kullanımlarıyla hem anlam hem de ses konusunda bir ortaklığı yakalamış ve duygularını seçtiği bu kelimelerle ifade etmiştir. Anlam bakımından yan anlamlı kelimelerin gazeldeki kullanımı şairin kendisine has üslûbunu ortaya çıkarmada önemli veriler sağlamaktadır.

1.5. Gazelde Çağrışımlar/ Tasarımlar

Bir kelimenin anlam, şekil ve ses yakınlığı yoluyla başka kelimelerle kurduğu bağlantıya çağrışım denir. (Hazar;Tarhan, 2013: 47) Sözvarlığı açısından belirli bir malzemeye ve sembolik bir şiir diline sahip olan Klâsik Türk şiirinde az sözle çok şey anlatmak esastır. "Gökkubbe altında söylenmemiş söz yoktur." ilkesinden hareketle, her şair kendisinden öncekilerin söylediklerini tekrar eder. Çünkü Klâsik Türk şairine hazır olarak verilen bir hayal sistemi ve kelime kadrosu vardır. Şairin bu klişenin kabuğunu kırması için ince bir zevk ve zekâya sahip olması gerekir. Bu durum onlara bir sınırlama getirse de tek bir göstergeyle bir hikâyeye, kişiye, olaya vs. göndermeler yapma olanağını sunmaktadır. (Ayvazoğlu, 2013: 214) Bu göndermeler ve geleneğin imkânları dâhilinde kurulan çağrışımlar yanında şairin orijinalliğini ortaya koyduğu tasarımlar tablosu aşağıdaki gibidir, gazelde yer alan her bir kelime, *kelimeler* başlığı altında sıralanmış, gelenekte ve gazel içinde çağrıştırdığı diğer kelimeler/anlamlar ise hemen yan sütununda *çağrışımlar/tasarımlar* başlığı altında verilmiştir.

Tablo 4. Gazelin tasarım çağrışımları

Dil	Gönül, Tanrı'nın ikâmet yeri, yürek, kalp, ciğer, cân, cânân, hâtır, derûn, öz.	Mestâne	Mest, dîvâne, âşık, serkeş, sarhoş.
Uşşâk	Âşıklar, müridler, sûfîler	belâ	Sıkıntı, keder, dert, musibet, felâket, zorluk
'adem	Yokluk, hiçlik, ölüm; varlık, vücût	tûfân	Felaket, çokluk; Nûh, kurtarıcılık
Gûşe	Köşe, kuytu.	Kazâ	Kader; belâ
Meyhâne	Tekke; dergâh; Sarhoşluk, cezbe, esriklik, sersemlik, mey, kadeh, sâgâr; dergâh.	Yem	Deniz, çokluk, derinlik
Sâkî	Mey, peymâne, şarap; ilâhî aşk, mürşid.	'aşk	Muhabbet, âşık, uşşâk, sevgi, gam, ızdırap, dert.
Câm	Şarap, kadeh	Mey	Şarap, kadeh, sagar, meyhane; ilâhî aşk
Gamze	Yan bakış, çeşm, göz; mest.	Peymâne	Kadeh, sagâr; meyhane, mestlik, sarhoşluk
Zülf	Siyah, zulmet, karanlık, zâlim, sayyâd, avcı, kâtil, kattâl; kesret.	Vîrâne	Yıkıntı; hazine
Cünûn	Delilik, cinnet, dîv, aşk, cezbe.	Âteş	Alev, parlaklık; yanmak
şâh	Padişah, hükümdâr, yetke sahibi; sevgili, güzel.	Sûziş	Yanma, ateş; acı, ıztırap
Hısn	Kale; sertlik; duvar	Dimâg	Akıl, beyin
Şem	Mum, pervâne, yanmak; insan; sevgili.	Çerâg	Şem, mum;ışık;nur
Hurşîd	Güneş, ışık; nûr	Pervâne	Ateşböceği, kelebek, su sineği; bir şeyin etrafında dönmek; âşık, mürid.
ebru	Kaş, kirpik, göz; sevgili; ilâhî sıfat		

Gazelde kelimeler birbirini tamamlar nitelikteki çağrışımlarıyla beyitlerde yer bulmuştur. Yeter redifinin çağrışımı ile her beyitte âşığın seyr-i sülûk yolculuğunda onun için yol gösterebilecek, yeterli olabilecek unsurlar üzerinde durulmuştur. Birinci beyitte câm, mestâne, meyhâne, sâkî kelimelerinin birbiriyle tenasübü üzerinden bir içki meclisi çizilmiş gibi görünse de bu kelimelerin gelenekteki tasavvufî çağrışımlarıyla beraber şairin asıl anlatmak istediği ortaya konulur. Kelimelerin çağrışım gücüyle âşıkların yokluk köşesinde kendini var kılabilmesi için Tanrı'nın gönderdiği ilahi sırlara vakıf olmasının gerekli olduğu anlatılır.

İkinci beyitte tufan ve girdap çağrışımları ile âşığın içine düştüğü hallerin coşkunluğu ifade edilmiş olur. Âşıkların insân-ı kâmil olma yolunda karşılaştığı sınavlar ve zorluklar yine kaza ve bela; tufan ve girdâb kelimelerinin çağrışım alanı ile okura hissettirilmiştir. Üçüncü beyitte zülf, yani saç akıllara kesreti getirir. Âşık tarak aracılığı ile sevgiliye seslenerek yeter, bu saçları artık dağıtma, bölme parçalama demektedir. Bu kelimelerin çağrışımı ile derin yapıda vahdet yolunda ilerlemenin masivadan, geçmek olduğu vurgusu da yapılmış olur. Dördüncü beyitte âşık, aşktan deli olmuş gönlünün delilik padişahına yakınlık bulmasını istediğini söyler. Bu yakınlığın padişahın tahtının hemen yanında olmasına gerek yoktur, âşık virane bir köşe olsa da kendisine yeteceğini ifade eder. Aklın ortadan kalktığı delilik hâli âşıkların istediği bir hâldir. Bu delilik hâlinin padişahının hemen yanında değilse bile en azından o yolda olduğunu bilmek, o duruma yaklaştığını hissetmek âşığa şimdilik yeterli olacaktır. Yeter redifi ile beyitte bu türden bir çağrışıma kapı aralanmıştır.

Klâsik Türk şiir geleneği içinde aşkın akılla beraber aynı yolda yürüyemeyeceği bilinen bir gerçektir. Bu sebeple beşinci beyitte akıl bir ülkeye teşbih edilerek onun yakılması gerektiği söylenmiştir. Çünkü âşık için akıl içine hapsolduğu bir kale gibidir. Ancak aklı yakıp onu aşabilir ve gönülle hareket edebilirse Tanrı'yla bir olma yolunda ilerleyebilir. Beyitte suziş, âteş ur- kelimelerinin çağrışımları akıldan vazgeçmek, onu gözden çıkarmak anlamlarını da ifade etmektedir.

Altıncı beyitte şem, çerağ, hurşid tenasübü ile yine yanmak, ateş ve aydınlık kavramları çağrıştırılır. Bu kelimelere ek olarak pervâne ve per kelimeleri ile de tasavvufî çağrışımlar kurulur. Beyitte Tanrı nuru etrafında dönüp can veren, O'nun yolunda canından vazgeçip Tanrı'yla bir olmak isteyen âşığın hikâyesi şem ve pervâne mazmunları üzerinden anlatılmaktadır. Son beyitte nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı cânâne tamlamasındaki çağrışımlarla Tanrı'nın yarı çatık kızgın kaşı, âşığın yönünü yokluk kıblesine çevirmesi için yeterlidir denilir. Kıble-gâh kelimesi ile âşığın yönünü döndüğü yer vurgusu yapılır. Bu yön 'âdem köşesinden başka bir yer değildir. Gazelin genelinde *yeter* redifinin çağrışım alanıyla beraber âşıkların yönünü Tanrı'ya çevirmesi için yetecek unsurlar üzerinde durulmuştur. Şair seçtiği kelimelerin çağrışım alanıyla tasavvufî arka planı okur/dinleyene sezdirerek aktarmıştır.

1.6. Gazelde Benzetme

Benzetmeler hem gündelik dilde hem de edebiyatta duygu ve düşünceleri somutlaştırıp açıklık kazandırmak amacıyla belki de en çok kullanılan söz sanatıdır.

Birinci beyitte *'âdem gûşesi* ifadesinde "yokluk" bir mekân/yere teşbih edilerek ona bir köşe atfedilmiştir. Bu teşbihle âşığın tasavvufî mânâda kendisini Tanrı'nın birliğinde yok etmesi "varılacak yer" olan *köşe*- durak çağrışımı da yapılmıştır. Yine *gamze-i mestâne* ifadesinde gamzeye mest olma vasfı yüklendiğinden beyitte teşhis sanatı da vardır. *Sâkî-i câm-ı ecel* ifadesinde Tanrı'nın biçtiği ömür olan ecel kadehe, hatta dolaylı olarak onun içindeki şaraba teşbih edilmiştir.

İkinci beyitte yer alan devr-i girdâb-ı belâ ifadesinde Tanrı'nın kulunu denemesi mânâsına gelen belâ, karmaşıklığı ve zorluğu dolayısıyla sürekli devredip dönen girdaba teşbih edilmiştir. Benzer bir deyişle mevce-i tûfân-ı kazâ ifadesinde kader anlamındaki kazâ, çokluğu, karmaşıklığı, boğuculuğu dolayısıyla tufân dalgalarına teşbih edilmiştir. Beyitte çokluk vurgusu *gutâ-hor-ı yem-i aşk* ifadesiyle de devam etmektedir. Aşk gönüldeki çokluğu dolayısıyla denize, âşık da bu denize dalmak isteyen dalgıca benzetilmiştir.

Şair akıldan vazgeçip ilâhî aşkın cezbesiyle kendinden geçmeyi ve delilik hâlini kıymetli bulmaktadır. Bu sebeple *şâh-ı cünun*a yakın olmak ister. Delilik padişahı olarak istiâre yoluyla Tanrı kastedilir. Âşığın delilik padişahının tahtının hemen yanında değilse bile, ona yakın olan virane bir köşeye de razı olduğu vurgusu beyitte bu teşbih üzerinden işlenir.

Beşinci beyitte *hısn-ı dimâg* ifadesinde akıl bir kaleye teşbih edilmiştir. Aklın sınırları sert duvarlarla çevrilidir. Akıl bir kale gibi insanı korumak istediği için de insanın katı duvarlar içinde boğulup kalmasına sebep olur. Bu teşbih üzerinden aklın sınırları ile değil de gönlün rehberliği ile hareket etmek gerektiği vurgusu yapılmıştır. Beyitte âteş- sûziş/ dimâg-akl kelimeleriyle taraf tarafa bir leff ü neşr sanatı da bulunmaktadır.

Altıncı beyitte *şem'-i baht* ifadesinde âşık bahtını eriyip gitmesi dolayısıyla muma, *çerâg-ı hurşîd* ifadesiyle de Tanrı'nın nurlarının ışığını çerâğa teşbih etmiştir. Kendisi ise bu mumlar etrafında dolanan ve kanatlarını muma ya da kandile yaklaştırarak yanıp nurla bir olmaya hazır bir *pervâne* gibidir. Son beyitte şair kendini tecrit ederek Tanrı'yla bir olmak için yokluk köşesini kıblegâh bellemek gerektiğini söylemiş ve bu ifadede yokluğu yine bir köşeye, yönünü çevirmiş olması dolayısıyla da burayı kıbleye benzetmiştir. Mânâyı ortaya koymada ve sözü çok anlamlı değerlendirmeye müsait bir yapı arz eden

benzetmeler ile şair üslûbunu kurmuş, gelenekten istifade ettiklerinin yanında orijinal teşbihlere de gazelinde yer vererek duygularını aktarmıştır.

1.7. Gazelde Duygu Değeri

Bir sözcüğün duygu değeri "o sözcüğün bağlam içinde çağrıştırdığı ruhsal anlamdır. Özellikle yazınsal metinlerde sözcüklerin duygu değeri metne ayrı, gündelik dilin dışındaki anlamlardan farklı bir duygusal değer katar. (Uçan, 2010:31) Gazelin duygu değeri tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 5. Gazelin duygu değeri

Olumlu	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
Gutâ-hor-ı yem-i aşk	Şâne	Gamze-i mestâne	Devr-i girdâb-ı belâ
Dil-i dîvâne	Şem-i baht	Mey ü peymâne	Mevce-i tûfân-ı kazâ
Cân-ı Fehîm		Adem gûşesi meyhâne	zülf
		Şâh-ı cünûn	Hısn-ı dimâg
		Pây-ı taht	kişver-i 'akl
		Gûşe-i vîrâne	
		Çerâğ-ı hurşîd	
		Nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı canâne	

Şair âşıklığa ve Tanrı yolunda ilerleyen salike mahsus unsurları okurun aklında olumlu duyguları çağrıştıracak şekilde, onları bu yoldan uzaklaştıran masivayı da olumsuz duyguları çağrıştıracak biçimde beyitlerini inşa etmiştir.

Âşık aşk denizinde dalgıçtır. Bu ifade ile okurun aklında âşıklarla ilgili "aşk yoluna korkusuzca girmek, boğulmaktan korkmamak, o yolda en derine gitmek" duyguları çağrıştırılmıştır. Delilik tasavvuf ehli için istenen bir hâldir. Bu sebeple beyitlerde gönle dîvânelik vasfının yüklenmesi ile beraber okurun duyguları ve âşıklar arasında da bir paydaşlık yaratılmıştır. Âşığa fenâfillah yolunda gamze-i mestâne, mey ü peymâne, 'adem gûşesi meyhâne, nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı canâne yardım etmektedir. Âşığın yolunda ilerlemesi için yeterli olan unsurlar beyitlerde sırasıyla bu kavramlar üstünden ele alınmıştır. Belâ ve kazâ kelimeleri ve bu kelimelerin girdâb ve tûfân kelimeleri ile ortaklaşa anılması ise beyitte olumsuz çağrışımlara kapı aralamıştır. Bu ifadeler âşığı seyr-i sülûk yolunda zorlayan unsurlar olduğundan okurda da olumsuz bir duygu durumunu çağrıştıracak biçimde beyitlerde işlenmiştir. Tasavvufta akıl aşılması gereken bir engeldir. Âşığın her şeyi gönlüyle idrak etmesi beklenir. Bu sebeple akılla ilgili unsurlar olumsuz duygu değeri çağrıştıracak ifadelerle kendisine yer bulmuştur. Akıl bir kaledir, evet kale güçlüdür ancak sert duvarlarla çevrilidir ve sınırları vardır. Bu teşbihte de olumsuz bir çağrışım sezilir.

Şair yeter redifinin çizdiği anlam dairesinde, âşıklığa ve Tanrı yolunda ilerleyen sâlike yeterli gelen unsurları olumlu, onu Tanrı yolundan eden diğer unsurları ise olumsuz duygu değeri ile ifade etmiştir.

1.8. Tamlamalar ve Alışılmamış Bağdaştırmalar

Alışılmamış bağdaştırmalar, bağdaştırmaların bir çeşididir. Bağdaştırma, tamlama, deyim gibi, söz varlığı içindeki öğeleri ve tümce ya da sözceleri anlamlı, kabul edilebilir birimler halinde bir araya getirmeye denir (Aksan, 2017: 105). Şair, kelimelerin çok anlamlılığından istifade ederek, kelimelerin temel ve yan anlamları arasında ilgi kurar, uzak ve yakın çağrışımlar sağlayan kelimeleri seçerek şiirde anlam katmanlarını oluşturur. Bütün bunlar şiiri zenginleştirmek, okuyucunun/dinleyicinin zihninde çok

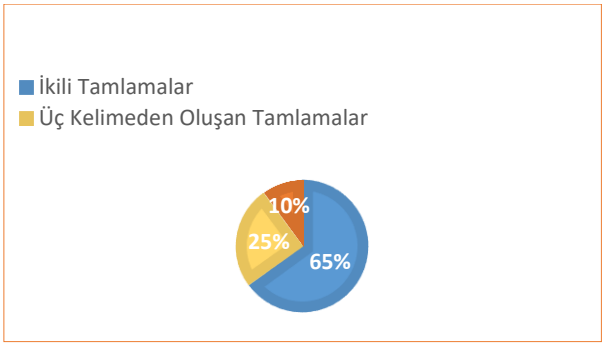
çeşitli tasarımlar uyandırmak içindir. Aynı zamanda şairin yaratıcılık yönüyle birleşen bu tarz kullanımlar şiir dilinin bir üst dil olarak sezilmesine yardımcı olur. Şair şiirinde alışılmamış bağdaştırmalara şiirde özgünlüğü elde etme arzusu, var olanı başka türlü ifade etmeye çalışması bakımından yer verir. (Karadavut, 2021: 55)

Gazelde yer alan tamlamalar ve bu tamlamalarla kurulan bağdaştırmalar aşağıdaki gibidir:

Tablo 6. Gazelin tamlamaları

1. Beyit	Dil-i uşşâk (Farsça.i.t) gamze-i mestane (Farsça.s.t)	Sâkî-i câm-ı ecel (Farsça.i.t)	
2. Beyit		Devr-i girdâb-ı belâ (Farsça.i.t) mevce-i tûfân-ı kazâ (Farsça.i.t) gutâ-hor-ı yem-i ‘aşk (Farsça.i.t)	
3. Beyit	Rahne-i dendân (Farsça.i.t)		
4. Beyit	Şâh-ı cünûn (Farsça.i.t) pây-ı taht (Farsça.i.t) gûşe-i vîrâne (Farsça.i.t)		
5. Beyit	Hısn-ı dimâğ (Farsça.i.t) dâg-ı cünûn (Farsça.i.t) dil-i dîvâne (Farsça.i.t)	Sûziş-i kişver-i ‘akl (Farsça.i.t)	
6.Beyit	Şem-i baht (Farsça.i.t) çerâğ-ı hurşîd (Farsça.i.t)		Kemterîn cünbîş-i bâd-ı per-i pervâne (Farsça.i.t)
7. Beyit	Künc-i ‘adem (Farsça.i.t) Cân-ı Fehîm (Farsça.i.t)		Nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı cânâne

Grafik 2. Gazelin tamlamaları

Gazelde toplam 20 tamlamaya yer verilmiştir. Bunlardan %65'lik büyük bir paydaya sahip olan 13 tamlama Farsça izafet kesresi ile kurulan isim ve sıfat tamlamalarından meydana gelen ikili tamlamalardır. Bilhassa soyut kelimeler ile somut kelimeler tamlamalarla bağdaştırılarak somutlama yoluna gidilmiştir. Bu sayede yeni ve güçlü bir anlatım sağlanmaya çalışılmıştır. Alışılmamış bağdaştırmalar olarak da değerlendirilebilecek soyut kavramların somut unsurlarla bir arada verilmesi, bir yönüyle söz, bir yönüyle de anlamla ilgili olmuştur. *Şem-i baht, hısn-ı dimâğ* gibi tamlamalarda baht ve beyin gibi soyut unsurlar mum ve kale gibi somut unsurlarla bir araya getirilmiş, böylece sanatlı bir söyleyiş yakalanmıştır.

Gazelde beş tane üçlü, iki tane de zincirleme tamlama bulunmaktadır. Bu tamlamaların hepsi de Farsça kesre-i izâfetle kurulmuştur. *Sâkî-i câm-ı ecel* "ecel kadehinin sakisi" ifadesinde soyut ve somut unsurlar bir araya getirilerek alışılmamış bir bağdaştırmaya yer verilmiştir. *Devr-i girdâb-ı belâ* ve *mevce-i tûfân-ı kazâ* tamlamalarında ise anlam yoğunlaştırılmış, bu tamlamalar vasıtasıyla hayatın zorlukları üzerinde az sözle çok şey anlatılarak durulmuştur.

1.9. Gazelde Ses ve Söz Tekrarları

Gazelde ses ve söz tekrarları anlama büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Özellikle gazelin redifi olan *yeter* sözünün tekrarı, gazelin anlam dünyasının aralanmasını sağlayan bir anahtar konumundadır. Şiirde ahengi sağlamanın yanı sıra anlamı da pekiştirerek konu bütünlüğünün etkili bir biçimde sunulmasına yardımcı olmuştur. Gazelde tekrar eden unsurlar şöyledir:

1. Dil-i 'uşş**â**k**a** '**adem** gûşesi **mey**h**â**ne **yeter**

Sâkî-i câ**m**-ı ecel ga**m**ze-i **m**estâne **yeter**

2. Devr-i girdâb-ı belâ **m**evce-i tûfân-ı kazâ

Gûta-hor-ı ye**m**-i '**aşka mey** ü peymâne **yeter**

3. Kılma her rahne-i dendânunı yüz bin dile laht

Zülfini **itme** perîşân **yeter** ey şâne **yeter**

4. Bulsa **dîvâne** gönül şâh-ı **cünûn**a takrîb

Pây-ı taht olmaz ise gûşe-i vîrâne **yeter**

5. Âteş ur hısn-ı **dimâga** sen eyâ dâg-ı cünun

Sûziş-i kişver-i '**akla** dil-i **dîvâne yeter**

6. Kıble-gâh itmege künc-i '**ademi** cân-ı Fehîm

Nîm-çîn-i gazâb-ı ebrû-yı cânâne **yeter**

Gazelde 'adem ve dîvâne kelimeleri birden fazla kez anılmıştır. Şair bu tekrarlar anlamın bir konu üzerinde yoğunlaşmasına yardımcı olmuştur. Ses ve söz tekrarlarının yanı sıra aynı anlama gelebilecek kelimelerin de beyitte yer aldığı görülür; dîvâne ve cünûn; dimâg ve 'akl buna örnek olarak verilebilir. Tekrar eden seslerde â, e ve m sesleri yoğunluktadır. Şair böylelikle hem ahenkli bir söyleyiş yakalarken hem de mânâda bir ortaklık yaratarak beyitler arasında bir anlam birliği inşa etmiştir.

Sonuç

Şiirin derin yapısını ve şairin sezdirmeye çalıştığı mânâyı ortaya koymak için yürütülen anlambilimsel çözümlemede Fehîm'in vahdet-i vücut yolunda ilerleyen sâlikin ahvalini *yeter* redifi üzerinden ortaya koyduğu ve bunu yaparken alışılmamış bağdaştırmalardan, kelimelerin çağrışım dünyasından ve duygu değerinden, benzetmelerden istifade ettiği görülmüştür. Yeter redifi sayesinde şair anlamı tek bir konu

etrafında toplamıştır. Kendisine, okur/dinleyene seslenerek içinde bulunduğu ruh hâlini gündelik dilden sapan, şairâne bir üslûpla ifade etmiştir. Herhangi bir tekke mensubu olmayan Fehîm, bu gazelinde insan-ı kâmil olma yolculuğunu anlatırken şiirinin anlam katmanlarını derinleştirmek için tasavvuftan istifade etmiştir. Bu bakımdan şairin kurduğu tasarımlar ve seçtiği kelimeler iki katmanlı düşünülebilecek cinstendir. Anlambilim metodunun sunduğu imkânlar sayesinde bu katmanlar çağrışımlar, benzetmeler, alışılmamış bağdaştırmalar kapsamında çalışma içinde grafik ve tablolar aracılığıyla da somut bir şekilde incelenebilmiştir. Gazeldeki tasavvufî ıstılahlar aracılığıyla kurulan duygu değeri, şairi okur/dinleyenle ortak bir paydada buluşturmuştur.

Sonuç olarak 17. yüzyılın mühim bir şairi olan Fehîm-i Kadîm'in bir gazeli üzerinde yapılan bu çalışmayla şairin üslûbu ve dili kullanmadaki inceliği hakkında genel bir kanıya varmak ve bunu belirli bir plan dâhilinde sunmak mümkündür. Ayrıca klâsik yöntemlerin yanında modern metin çözümleme yöntemlerinden biri olan anlambilim metodundan istifade etmek Klâsik Türk şiirinin günümüzde anlaşılmasında ve istifade edilmesinde de araştırmacılara ve okurlara imkân sağlamaktadır. Bu çalışma ile klâsik şerh yöntemi ve anlambilim gibi modern metin çözümleme yöntemi arasında bağlantı kurularak Fehîm'in şiirindeki derinliğin ve şairin kendine mahsus dil kullanımının daha belirgin kılınması hedeflenmiştir.

Kaynakça

Akdemir, A. (2007). "Divan Şiirinde "Cünûn" ve "Mecnûn" Kavramları ile Bu Kavramların Fehîm-i Kadîm Divanı'ndaki Kullanımı", *bilig*, Bahar / 2007 sayı 41: 23-43.

Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil 'Ana Çizgileriyle Dilbilim'*. Ankara: TDK Yay.

Aksan, D. (2017) *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Bilgi Yay.

Ayvazoğlu, B. (2013) *Aşk Estetiği*, İstanbul: Kapı Yay.

Bayrav, S. (1998). *Yapısal Dilbilim*, İstanbul: Multilingual Yay.

Çapan, P. (2005). *Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-i Safâyî, (Nuhbetü'l Âsâr Min Fevâ'idi'l- Eş'âr).* İnceleme-Metin-İndeks, Ankara: AKM Yay.

Demirtaş, H. N. (2016). *Şeyhülislâm Yahyâ Efendi Dîvânı Şerhi,* İstanbul: Akıl Fikir Yay.

Felek, Ö. (2007). "Fehîm-i Kadîm Dîvânı'nın Tahlîli", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı,* Basılmamış Doktora Tezi, Elâzığ 2007.

Hazar M., Tarhan O, (2013) *Türk Anlam Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.

Karadavut, N. (2021). "Nedîm'in Gazelleri Örnekleminde Alışılmamış Bağdaştırmalar". *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 1(1), 53-69.

Lüleci, M. (2018). *Dile Gelen Metin: Türk Edebiyatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım*, Ankara: Grafiker Yay.

Pala, İ. (1990). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü* C. I,II, Ankara:Akçağ.

Palmer, F. R. (2020) Semantik, *Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Çev. Ramazan Ertürk),Ankara:Fol

Şentürk, A.A. (2015). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu,* C.I , OSEDAM İstanbul: DBY.

Tökel, D. A. (2007). "Dîvan Şiiri'ne Modern Metin Çözümleme Yöntemlerinden Bakmak", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2007, C.2, S.3, s. 535-555.

Uçan H. (2010) "Söylem Göstergebilimi ve Duygu Değeri: Tevfik Fikret'in "Sitâyiş-i Hazret-i Padişâhî" ve "Sis" Şiirlerinde Sevgi ve Nefret, *Sosyal Bilimler Dergisi* / C. XII, S. 2.

Uğur, N. (2003). *Anlambilim 'Sözcüğün Anlam Açılımı',* Ankara: Doruk Yay.

Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı.

Uyar, M. (2021). "Tasavvufta Zıt Kavramların Anlamsal Zemini"*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity e-ISSN: 2587-1854 OMU"IFD, June 2021, 50: 277-319.

Üzgör T. (1991*). Fehîm-i Kadîm, 'Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi'*, AKM. Yay., Ankara 1991.

Türkçe ve Hatıraların İzinde Balkan Rüyasından Uyanmak

Pervin ÇAPAN[*]

Özet

Bir ülke coğrafyasının, yazılan eserler ve o eserlerde kaydedilen insanlar aracılığıyla çizilmesi, bir ölçüde o ülkenin kültür coğrafyasını ortaya koymak anlamı taşır. Bu tür bir çalışma bizi insana, insanı etkileyen coğrafyaya ve geniş anlamda insanın tarihî hayatına götürecektir. Zaman içinde toprak insanla kaynaşır. Kültürün örsünde dövülen bu iki unsurdan biri olan toprak, sadece bir coğrafya parçası olmaktan çıkarak vatan hâline gelir. Osmanlı devletinin fetih politikası ve gelişme seyrine paralel bir tarihî coğrafya veya dinamik bir kültür coğrafyası çizmek mümkündür. *Balkanlar* veya bir başka ifadeyle *Rumeli* kelimesi kültür tarihimiz içinde çok geniş ve değişik mânâlar çerçevesinde kullanılmıştır. Kelimenin Osmanlı terminolojisindeki en geniş mânâsı, Osmanlı idaresinde bulunan ve Tuna nehrinin güneyinde kalan bütün Balkanlar'dır ve esas olarak Trakya'dan Balkanlar'a kadar uzanan ve Osmanlılarca fethedilmiş Türk bölgelerini karşılamaktadır. Osmanlı Devleti'nin, Balkanlar'daki hakimiyeti yaklaşık 500 yıl sürmüştür. Bu uzun dönem boyunca Müslüman-Türk kültürüne ait önemli eserler inşa edilen bölgenin gayrimüslim halkları da bu zengin kültürden faydalanmıştır. Osmanlı Devleti imar çalışmalarına büyük önem vererek yollar, köprüler, camiler, medreseler inşa etmiş ve ardında sayısız eser bırakmıştır, ancak kültür mirası, mimarî eserlerle sınırlı değildir. Balkan topraklarında yerleşen Müslüman-Türk gruplar, beraberlerinde halk ve tasavvuf edebiyatını, çeşitli sanat kollarını, yeme-içme kültürünü, daha doğrusu Müslüman-Türk medeniyetinin bütün unsurlarını bu bölgeye taşımış, yaygınlaştırmış ve günümüze kadar yaşamasını sağlamışlardır. Bu bildiride, 1901 yılında Bulgaristan/Şumnu'nun Akdere köyünde dünyaya gelerek söz konusu kültürel zenginliğin parçası olmuş Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan'ın Hatıraları olarak yayımlanan *Derviş Balkanı Eşkıyaları ve Avcılığım* adlı kitap örnekleminde eserde yer alan Türkçe söz varlığı ile yaşanılan hayatın bir parçası olarak esere kaydedilen ve Balkan kültürüne has son derece kıymetli anlatılar ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Hatırat, Türkçe, Söz Varlığı, kültürel anlatılar.

Giriş

Hepimiz kendi masallarımızın kurbanıyız.

Ahmet Hamdi TANPINAR

Martin Heidegger; "Hayat hikâyedir. Ve bir insanı sevmek, onun hikâyesini sevmektir." diyor. Bu bildiride sizlere Balkan rüyasından uyanışımızın kederiyle okuduğum ve hikâyesini sevdiğim bir hatıratın kahramanı Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan'ın, Derviş Balkanı Eşkıyâları ve Avcılığım (Balkanlardan Anadolu'ya Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan'ın Hâtıraları)[1] adlı eserden söz etmek istiyorum. Eserden önce mü'essiri tanımak ve tanıtmak biyografi geleneğimizin gereğidir. Hatıratın sahibi, Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan, benim çok Kıymetli Hocam, Klâsik Türk edebiyatı bilim alanının çınarlarından olan merhum Prof.Dr. Hüseyin Ayan'ın babasıdır ve eseri yayıma hazırlayan yine alanımızın saygın hocalarından olan Prof.Dr. Gönül Ayan Hocam da onun sevgili gelinidir.

Mustafa Ayan, Bulgaristan Şumnu'nun Akdere köyünde 1901 yılında dünyaya gelir. 1912'de ilkokulu bitirirken Birinci Dünya Savaşı'nı görür ve çocukluğu Osmanlı'dan koparılan Bulgaristan'ın devlet olma yolunda yaşadığı çalkantılı yıllara rastlar. Akdere'de açılan Rüşdiye'ye kayıt yaptırır ve orada İstanbul'da eğitim görmüş değerli hocalardan ders almağa başlar, ancak bir yıllık eğitimin ardından

[*] Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Kötekli/Muğla, e-posta:cpervin@mu.edu.tr; pervincapan59@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2929-5247

[1] Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan, Derviş Balkanı Eşkıyâları ve Avcılığım (Balkanlardan Anadolu'ya Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan'ın Hâtıraları), hzl. Gönül Ayan, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, Nisan 2018, 252s.

Balkan Harbi çıkınca öğretmenler askere alınır ve Rüşdiye kapanır. Annesini iki yaşındayken kaybedince, büyükdedesi Molla Hüseyin tarafından yetiştirilmiştir. Molla Hüseyin, İstanbul medreselerinden diplomalı bir bilim adamıdır. Babası Balkan Savaşı yıllarında bir süre Akdere Belediye Başkanlığı görevini de sürdürür. Mustafa Ayan, varlıklı bir ailenin kızı olan Hanife Kınalı (1904-1975) ile evlenir. Hanife Hanım ilkokul mezunudur ve yaşadığı mahallede annelerin asker çocuklarına gönderecekleri mektupları yazma ve okuma işini üstlenir. Akdere güneyi ve doğusu ormanlarla kaplı, kışları çetin geçen bir köydür. Köy sakinleri avcılık ve çiftçilikle geçinirler. Mustafa Ayan'ın süzen(sürek) avına çıkan köy gençleri içinde av ve avcılık konusundaki mahareti herkesçe bilinir ve takdir edilir. 1944 yılında kurulan komünist yönetim avcıların silahlarını toplatır ve bir daha iade etmez, ancak babası ve Gullam Mustafa ormanda sakladıkları aile yadigârı ruhsatsız bir silahla tilki, sansar, kokarca, tavşan ve geyik gibi hayvanlarla tütilek, yabani güvercin, bağırtlak, bıldırcın, ördek ve kaz gibi hayvanları avlar bunların derilerini tüccarlara satarak geçinir. Gözü, gönlü ve eli açık bu ailenin evlerinde dışarıdan gelenleri misafir ettikleri bir odaları vardır. Bir gün o odaya yaşlı bir kadın misafir olur. Aile onu sahiplenir ve kısa süre içinde o da kendisini aileye ve mahalleliye sevdirir. Sohbet, hikâye ve fıkraları çok sevilen bu yaşlı kadının fıkralarına *gullamcık*, kendisine de Gullam Nine adı verilir. Gullam kelimesi; "gülen, gülümseyen, gülücük" anlamındadır. Gullam Nine hakkında anlatılan rivayetler ve bir gün ortalıktan kaybolması onun tanıyanlarca daha çok benimsenmesine sebep olur, hatta o zamana kadar *Molla Hüseyinler* olarak anılan ailenin lakabı *Gullamoğulları* olarak değişir. Hakkında anlatılan rivayetlerden birine göre Gullam Nine, her cumartesi günü, Akdere'ye 10 km. uzaklıktaki Söğütlü pazarına tarlalar arasındaki patikadan gider ve yanında taşıdığı maşrapasına koyduğu altınları güzergâhı üzerinde uygun bulduğu yerlere saklarmış. Bir defasında altınları sakladığı yeri unutunca üzüntüsünden yarı deli bir hâle geldiği ve bir süre sonra da kaybolarak sır oluşu konusunda söylenceler oluşur. 1951 yılında evini tamir edip yenileyen Gullam Mustafa tam rahat edeceği sırada, oğlu Hüseyin'le birlikte Türkleri *Bulgaristan'ı terke teşvik etme* suçundan idamla yargılanır. Davadan berat etmelerine rağmen, Bulgaristan yönetimi 250.000 Türkle birlikte onları da sınır dışı eder. Türkiye'ye girerken aile *Ayan* soyadını alır. Böylece Gullamoğlu Mustafa Ayan, elli yaşına kadar yaşadığı vatanından kazandığı ve edindiği her şeyi geride bırakarak beraberinde eşi, bir oğlu, üç kızı, damatları ve torunlarıyla Türkiye'ye gelerek anavatana sığınır. Devlet onları Çukurova'nın Mustafabeyli köyüne yerleştirir. Mustafa Ayan geldiği bu coğrafyayı sevinçle benimser ve bu toprakları kendisi için ikinci bir vatan ittihaz ederek devletin verdiği bir dönümlük arazide bir ev ve bir ahır yaparak yaşamaya başlar. Bahçesinde kazdığı kuyudan tulumbayla çıkardığı suyla meyve sebze yetiştirir, hatta bu konuda yerli halka öncülük eder. Adana Ceyhan Mustafabeyli'de pamuk üretiminin ve sulu tarımın gelişiminde rol oynar. Aile fertleriyle birlikte tarım alanlarında gündelikçilik yaparak bir traktör alır. Tarlasına Meksika buğdayı ekerek bol ürün almayı başarır, hatta bu ürünün işlenmesi için bir de değirmen kurar. Bu öncü yaklaşımları hayatın her alanında sürdüren Mustafa Ayan, Türkiye'de "65 Yaş Aylığı" diye bilinen yaşlılık aylığı için de girişimlerde bulunur ve bu konuyu bir Adana ziyaretinde merhum Süleyman Demirel'in konvoyunu durdurup kendisine anlatır ve bir süre sonra bu konu hayata geçer. 1966'da eşiyle birlikte hacca gider ve kendisine hacı diye hitap edilmesinden mutluluk duyar. 1989 yılında 88 yaşındayken bisikletle yatsı namazından evine dönerken dikkatsiz bir sürücünün yolda kendisine çarpması sonucunda Mustafabeyli'de vefat eder. (s.11-17)

Mustafa Ayan, Türkiye'de doğduğu topraklarda kazandığı her şeyi bırakıp gelmek zorunda kaldığı ve uyandığı Balkan rüyasından duyduğu kederi milletine, Türkçe'ye ve hatıralarına sığınarak gidermeye çalışır. Yaşadıklarını anlatmayı sever. Hatıralarını yazma fikri de, oğlu Hüseyin Ayan'a misafir olarak geldiği ve Erzurum'da kaldığı süreçte doğar. Rüşdiyede aldığı eğitimin kazanımı ile hatıralarını yazmağa başlar. İmlâ ve ifade konusu yanında eski harflerle de yazı yazmada mahirdir. İki bölüm hâlinde düzenlediği hatıralarında Bulgaristan Şumnu Akdere Köyü ve civarında yaşadığı elli yıllık geçmişi, bizzat yaşadığı ve şahit olduğu hadiseler; tanıdığı kişiler ve olaylar bir film şeridi gibi okurun

gözünden ve gönlünden akıp gider. Eserde adı geçenleri tanıdığı ve yaşadıkları coğrafyayı çok iyi bildiği üslûbundan da anlaşılmaktadır. Özellikle hatıratın ilk bölümünde yer alan Derviş Balkanı Eşkıyalarının maceraları canlı hayat sahneleri, esprili anlatım ve tasvirlerle adeta canlanır. Bunların çoğuna ya şahit olmuş ya da evlerinde misafir olanlardan yaşanmış hikâyeler şeklinde dinlemiştir. İkinci bölümdeki avcılık hikâyeleri ise Mustafa Ayan'ın avcılık konusundaki maharetinin dile ve kaleme gelmesi yanında, Balkan coğrafyasının sosyal hayatının bir tezahürü olarak da son derece önemlidir. Mustafa Ayan bir sohbet adamı olarak Türkçeyi de etkin bir şekilde kullanmayı ve tecrübelerini paylaşmayı sever. Metin içinde kullandığı pek çok kelimeyi tanımlar veya anlamını sezdirir. Bu da onun dil konusundaki dikkat ve duyarlılığının tezahürüdür.

Hatıratın söz varlığı ve kültürel miras aktarımına vasile olan anlatılarına geçmeden önce bazı terim ve kavramlara kısaca değinmek istiyorum.

Söz varlığı, 'bir dildeki sözlerin bütünü, söz dağarcığı ve söz hazinesi' olarak karşımıza çıkar. Bir milletin kültürel farklılığını bir ayna gibi yansıtan bu söz varlığı sadece bir dil malzemesi değil, aynı zamanda bir dilin tarihî değişimlerine de ışık tutan önemli bir vasıtadır. Toplumlar düşüncelerini, maddî ve manevi değerlerini ifade ederken dili millîleştirerek oluşturur. Dilin millî olma vasfı da zaman içinde şekillenen bu söz varlığı ile gerçekleşir. Uzun yıllar alan bu süreç, günümüze ulaşan dilin anlam, biçim ve ses özelliklerinin dil tarihi içindeki değişimi ve hangi dillerle etkileşime uğradığı, yine dil alanında yapılacak söz varlığı incelemeleri ile ortaya çıkar. Her dilde aktarılarak yaşayan bu söz varlığı öğeleri, insan yaşamında son derece önemli bir yere sahip olduğu için, insana ve çevresine dair önemli kavramları yansıtan kelimelerden oluşur. Buradan hareketle bir dilin zenginliğini, söz varlığı ile daha net olarak görmek mümkündür.

Söz varlığı sadece bir dildeki seslerin birleşimiyle meydana gelen simgeler, kodlar ya da bir şeyin kendisi olmadığı için sadece onu karşılayan göstergeler, sözcükler olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyasının, maddî ve manevî kültürünün, dünyaya bakış açısının ve bu bakış açısı etrafında şekillenen yaşam tarzının yansıtıcısı olarak da algılanmalıdır.

Söz varlığının içinde, bir dilin kendi öğelerinden oluşmuş, bunun içine yabancı öğelerin de girebildiği temel söz varlığı yabancı sözcükler, çeviri ögeler, deyimler, kalıplaşmış sözler, atasözleri terimler, ikilemeler vb. öğeler yer alır. (Aksan, 2015:15-41) Dilimiz söz varlığının içerdiği bu öğeler açısından zengin olmasına rağmen bu alanda yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Bu nedenle söz varlığını belirleme çalışmalarının önemi gün geçtikçe artmaktadır. Bilindiği gibi her şair ve yazarın, kendisine has bir söz hazinesi vardır. Bir toplumun yaşam biçimi, inanç yapısı, dünyayı algılayışı, kültürel dokusu, o toplumun diline olduğu gibi yansır. Dilin temelini oluşturan söz varlığı da kuşkusuz bu değerlere bağlı olarak yaşayan toplumun izlerini taşıyacaktır. Bu sebeple bir dilin genel boyutunu oluşturan temel söz varlığı fiilleri, isimleri, edatları, atasözlerini, terimleri, kalıplaşmış sözleri, deyimleri, ikilemeleri, lakapları, argo ve kaba ifadeleri kapsayan anlatım birimlerini karşılar.

Bu bilgilerin ışığında bu bildiride, Gullamoğlu Hacı Mustafa Ayan'ın hatıratındaki söz varlığını ortaya koymak ve bu yolla dönemin maddî ve manevî kültürü hakkında metinde yer alan ipuçlarını takip ederek Balkan Türkçesine has söz varlığının tespiti amaçlanmıştır. Hatıratın Birinci Bölümü: Derviş Balkanı'nın Eşkıyâları; Onikiler; Genç Osman; Saltıklar Güzeli; Sincap; Kavacık'ın Malcıları gibi başlıklardan oluşmaktadır. Buna göre hatıratın en geniş kısmı Derviş Balkanı'nın Eşkiyâları'na (s.21-81) ayrılmış olup bu ana başlık altında İngiliz Ahmed Çetesi ve onların maceraları konuyu işaret eden alt başlıklar aracılığıyla anlatılmıştır. Bu başlıklarda hayat bulan hikâyeler, âdeta bir Balkan dizi filminin senaryosu olabilecek kadar zengin ve ilginç unsurlar taşır. Bu zenginlik işlenen konu kadar, kullanılan Türkçe dil malzemesi ve bunların canlandırdığı anlatım biçimi ve üslûbun eseridir. Hatıratı kıymeti, Mustafa Ayan'ın renkli kişiliği yanında, anlatım tekniklerine vakıf bir yazar kimliği oluşturmuş olmasından gelmektedir. Eser boyunca onu bir seyirlik oyun alanı veya bir tiyatro sahnesinde rolünü

icra eden bir meddah olarak izlemek mümkündür. Hatıratın üslûbu, olayların akışı içinde yer adları, kişi adları, yol ve güzergâh tarifleri, kişi profili çizimine has tasvir ve nitelemeler, genel ve özel tarih bilgileri ile istatistikî olmasa da fikir verici nüfus ve demografik hareket bilgileri vermesi, avcılığa dair zengin bir bilgi ve kelime kadrosu yanında, yazar olarak Mustafa Ayan'ın kendi görüş ve değerlendirmeleri ile kullandığı atasözleri, deyimler, ikilemeler, alıntılar ve coğrafyaya has kelime ve söyleyişlerle birlikte örülmüştür. Balkan coğrafyasının doyumsuz güzelliği eserde bir tablo gibi işlenirken aynı zamanda Yazar'ın doğduğu topraklara ve geride bıraktığı hatıralara duyduğu özlemin de ifadesi olur. Maria Todorova, Balkanlar başlıklı yazısında:

"…Balkan hayaleti bir gösterilen değil, bir ad, bir gösterendir…Bu açıdan bakıldığında, gösteren 'Balkan'ın ilişkiye girdiği ilk ve sonraki gösterilen (ler)den uzaklaşacağı öngörülebilir. Gerçekte bu eşzamanlı bir süreçtir: 'Balkan' bir yandan coğrafî gösteren olarak kabul edilip yaygın şekilde kullanılırken, öte yandan gösterilenini ilk akla gelen ve somut anlamından öteye taşıyan toplumsal ve kültürel bir içerikle doldururluyordu" (Todorova, 2020, 53-54) derken aslında Mustafa Ayan'ın bu hatıratla başarmayı hedeflediği özü teyid ediyor. Bu çerçevede Yazarın eserde anlatıcı olarak kendi görüş ve değerlendirmelerine yer verdiği kısımlar da son derece renkli üslûbunu ortaya koyan özellikler arzeder. Bunlardan bazılarını örnekleyecek olursak:

"Bu zavallıların ahı bu zâlimlere yeter de bir çağşır parçası artar; koca Allah onların yanına bırakmaz" s.30."Sonra ne oldu? Şerif'i bir kurşunla cansız yıkanlar nereye gittiler? İz sürelim, bakalım eşkıya nerelerde görülecek?" s.34."Bir yetimi evinden bağından-bahçesinden; anasından kız kardeşinden, nihayet nişanlısından edenin sonu başka türlü olacak değildi ya? Etme bulursun, demişler. Avukat Ahmed de ettiğini bulacaktı! Her kötülükten daha üstün kötülük beklenmelidir. Bunu unutmamalıdır." s.39."Yuva yıkmak isteyenlerin yuvası yıkılacaktı! Bunda şüphe yok! Daha neler olmuş neler! Bu yollara düşenlerin ya aklı yok ya fikri yok! Bunlardan birisi bu adamlarda eksik; ama hangisi? İyi düşünüp bunun farkına varmalı! Ona göre hareket etmelidir." s.43."Balta ucundan kazanılmış paraydı. Sırtta taşınmış, çukurdan çıkarılmış keresteden kan ter içinde kalarak kazanılmış "Mecidiye"lerdir demezlerdi. Buldular mı, gafil avladılar mı cancağızlarını yakarlardı zavallıların" s.88.

Yazarın anlattığı hikâyeler içinde, siyasî tarih üzerinden verdiği bilgiler, sadece bölgenin sosyal tarihi açısından değil, aynı zamanda kültürel mirasa da ışık tutacak niteliktedir. Yazarın üslûbunun bu kısımlarda müşahid anlatıcı ve yaşananların canlı bir tanığı olarak şekillendiği görülür. Anlattığı olayların bazılarına bölgede yumurta ticareti yaptığı yıllarda bizzat şahit olmuş, evlerinde misafir kalanlardan dinlemiş veya bizzat olayların içinde ferdî olarak bulunanlarca kendisine anlatılmıştır.

"Bulgaristan Birinci Cihan Harbi'nden yenik çıkmıştı. Hükümetlerin biri düşüp diğeri kuruluyordu. Asayiş bozulmuştu denmez, yok olmuştu. Yine de gözü pek eşkıyanın ardına bir müfreze jandarma gönderildi. Her yerde çeteyi aramaya başladılar." s.24"Buraya kadar yazılanları ve bundan sonrakileri ben, İngiliz Ahmed'in kardeşi Ali'den dinledim. Yine Ali, bana şuna benzer şeyler söyledi: gûyâ bunların gayesi şu imiş: Ya hendek doldururuz ya kemer" s.34. "Yirmi yaşlarımdayken İngiliz Ahmed'in yol kesip soygun yaptığı güzergâhda yumurta ticareti ve alım-satım yaparken bir gün bunları Geriş'i geçmiş ve Taşlık köyüne girerken bir kere gördüm. Gerçekten ardımda ve önümde soygunlar oldu. Nice tanıdığım dostlarım ve arkadaşlarım soyuldu." s.37."Eşkıyalığı da kimse "kolay iş" demesin. İngiliz Ahmed'in kardeşi Ali, "Ben ağabeyimin uğruna nice dayaklar yedim, nice işkencelere maruz kaldım…anlatmakla bitmez" dediğini şimdi daha iyi anlıyorum. Ama Ali'ye ağabeysini ihbar ettiremediler. Bunları yıllar sonra Ali böyle anlatıyordu." s.39 "Birgün Akdere Bükü'nde değirmenler yanında Osman Başoğlu Mustafa'nın arpa demetlediği yere gelen çete üyeleri ondan parası mukabilinde kendilerine kimseye farkettirmeden bir fırın ekmek getirmesini ve işaret ettikleri bir taşın yanına bırakmasını isterler. Evinde bu kadar ekmeği yapmak için yeterince un olmayan Mustafa dayı Arif ve Alim dayılardan da un tedarik eder ve bu isteği böylece yerine getirir. Yazar bu yaşanmış olayı yıllar sonra, aynı zamanda kendisinin

de dayısı olan Mustafa dayıdan Türkiye'de Bursa'daki evinde dinler ve "Bulgaristan'da anlatsa doyasıya hüküm giyerdi." diyerek sözlerini tamamlar. s.46-47. "O yıllarda kim kime dum duma…Bulgaristan silah bırakmış, İngiliz kontrolünde. Koskoca Osmanlı Devleti çökmüş, gitmiş. Millî mücadeleden haberler geliyordu. Avusturya yıkılmıştı. Almanya canının derdine düşmüştü. Âsayiş yoktu." s.52."Asayiş Romanya'da, Bulgaristan gibi, harbin sonunda, kimse kimseyi sormuyor. Romanya'nın bu bölgesi, yani şu bizim akıncı yolumuz Dobruca, savaş boyunca kaynayıp durmuştu. Osmanlı askeri buralarda görünmüştü. Yıllar sonra tekrar Dobruca'daydı. Romenler kaçmıştı. Çokoylar yavaş yavaş geri dönüyordu. Türkler ise üç yıl kadar albayrağın gölgesini görmüşlerdi." s.62"Ali Ağa bu hadiseyi yirmi sene sonra anlattı ve devam etti" s.63."Akdere ocaklarından değirmen taşı almaya gelişinde bir gece Pomak Ali'yi misafir ettiğimde bunları anlatırken hâlâ o günkü heyecanını yaşıyordu. Çünkü içinden bunlara karışmak geçtiğini de yavaşça söylemişti" s.63."Türkiye'ye yaklaşmışlardı, ama hâlâ Türklerin çoktan terkedip Bulgarların yerleştiği verimli topraklar üzerindeydiler. Burada kendilerini uzaktan veya yakından göreni sağ koymak tedbirsizlik olurdu." s.66."…Bulgar hudut devriyelerini uzaklarda bırakıp Türkiye toprağına girdiler. O yıllarda hudut diye bir şey yoktu ya! Harita üzerinde bir çizgiydi sanki! Türk topraklarına yerleşmiş Bulgarlar, bir yabancı gördüler mi, bunun Deliorman veya Dobruca'dan gelip anavatana geçmekte olan bir Türk olduğunu anlarlar. Eve gidip silahını alarak gelirler. Türk'ü fırsat bulabilirse öldürürler, elinde avucundakini alırlardı" s.66."O yıllarda da Bulgaristan'dan Türkler ulam ulam Türkiye'ye anayurda göçüyorlardı" s.76."Buraların Türk nüfusu, Şarkî Rumeli idi Bulgaristan'dı gibi söylentilerin çıkması üzerine çoktan "emin yerler" aramak kaygusuna düşmüş ve Trakya'ya doğru çekilmişti. Koskoca Gerdeli köyünde sadece bir hane Türk kalmıştı. O da köyün kahyası idi." s.91."Vah Dobruca vah! Sen ki yüzbinlerce Türk çiftçisini doyururdun. Rumeli ordularının buğdayını verirdin! İstanbul'u doyururdun, şimdi dört baldırı çıplak çokoyu bile doyuramıyorsun ha!" s.109."Ben bu zamanlarda onbir yaşlarında idim. Bu gibi şeyler benim merakımı çekiyordu. Bu avcılık denen şey verem hastalığı gibi bulaşıcı!" s.139."Birinci Dünya Savaşı dört sene sürdü. Bu dört sene içinde alaca bulaca ava gidebildim. Sene 1918'de harp bitti. Amcam askerden geldi. Benim yaşım da onyedi oldu" s.139."1951 yılında Türkiye'ye gelirken o hâlâ avcıların üzerine gözcü idi. Aradan yıllar geçti. Bana yaptığını bir başka Türk çocuğuna yapacak olmuş. Şimdi size onu anlatayım." s.164."Koca Balkan'ın tadı ağzımızda duruyor. Ne çare komünistlerin elinde kaldı" s.193.

Özellikle hatıratın en geniş kısmını teşkil eden İngiliz Ahmed Çetesi'ni veya Onikiler Çetesi'ni anlatırken Yazarın, bölgede bu kabil çetelerin oluşma sebeplerini ve katlanılması zor sonuçlarını da doğrudan doğruya değerlendirdiği görülür. Yazara göre; çeteler devletin ve kolluk güçlerinin zaafları kadar, masum hikâyeleri veya yaşadıkları mağduriyetler üzerinden halktan da destek görüyor ve güçleniyordu. Bu desteklerde coğrafyanın sertliği ve çetelerin acımasızlığı karşısında sahipsiz kalan savaş yorgunu halkın korkuları ve tabiî soyulmuş olmanın verdiği mahçubiyet de önemli bir role sahipti. İngiliz Ahmed Çetesi'nin ilk üç üyesi, savaş sonrası geride bıraktıklarının hiçbirini yerinde bulamayınca mağduriyetten dağa çıkıp eşkıyalığa başlamıştır. (s.21-23) *"Hafta geçmiyordu ki İngiliz Ahmed'in adamları bir soygun yapmasın. Böylece 1919 ve 1920, hatta 1921 yılında soygunlar sürüp gitti." s.26."Halk gideceği yere korku içinde varıyordu. Jandarma ise çetenin ardından koşturuyordu. Jandarmaya korku düşmüştü. İngiliz Ahmed'le çatışmaya girmek ölmek demekti." s.26-27. "Askerin ise atı bile yoktu zavallının. Piyade olarak çarıkla ormanda eşkıya avına çıkmıştı Karnı bile doyurulmamıştı. Silahı ise çakar-almaz cinstendi. Öte yandan eşkıyanın silahları son modeldi." s.35."Rumeli ormanları sıktır. Bir kere ormana daldınız mı güneş görünmez. Her ağacın arkasında bir eşkıyanın gizlendiğini sanırsınız! Hadise mahalline bile ancak üç günde varılır. Varanların da korkudan canları boğazına gelir. Ha şimdi bir kör kurşuna hedef olacağız, ha biraz sonra! Bu düşüncelerin kapladığı kimselerin vazife görmesi mümkün mü?" s.35. "Peki bunlara herkes düşman mıydı? Hayır efendim! Senin benim bilmediğimiz köylerde öyle yatakları vardı ki şeytan bile yerlerini bilmezdi." s.36.*

"Sanki herkes onlar için çalışıyordu. Öğrencilerin harçlıkları, genç kızların çeyizleri, düğün yapacak delikanlıların topladıkları paracıklar hep onlarındı!" s.64. "Ama semer hâlâ dolmamıştı. Kendileri için bir korku da yoktu. Hâdise yerinden bir kilometre uzaklaştılar mı "tehlike" biterdi. Güneşin görünmediği ormanda eşkıya görünür müydü?" s.50-51. "Yiyip içtikten sonra gece boyu rüyalarında yanlarında dolaşan eşeğin semerinde birikecek kayme ve bankınotları görürler. Sürekli soygun haberleri gelir. Hükumet kuvvetleri onları aramağa çıkar. Eşkıya dağda, ormanda ve yollardadır, bu güçlere yakalanmaktan korkmazlar, ama ovalar onlar için tehlike demektir. Ovada keklik gibi avlanacaklarını bilirler. Bu sebeple İngiliz Ahmed Çetesi ormandan dışarı çıkmaz. Ormanda fermanın kendilerinde olduğunu bilirler. Dağlarda çobanlara misafir olurlar. Bir süre ortalıktan yok olurlar. Kılık değiştirerek şehirde oturur, panayır zamanını beklerler." s.50-51.

Yazarın bu çetelere yardım edenler arasında özellikle andığı ve hakkında yorum yaptığı kişiler den biri, İngiliz Ahmed Çetesi'nin silah ve mühimmat tedarikçisi olan Arif Hoca'dır. Mermileri aynı zamanda öğretmen olan Sıratçalı Arif Hoca tedarik edip yüklüce paralar karşılığında çeteye vermektedir ve bu yoldan zengin olur. *"O zamanlar öğretmene muallim denirdi. Onunki de bu çeşit muallimlikti işte! Eşkıya hizmetinde bir muallim! Düşünebiliyor musunuz? Bunun öğrettiğinden ne olacak?" s.47.*

Bu yoldan zenginleşen Arif Hoca yakınlarıyla birlikte refah içinde yaşarken çete mensuplarının yakınları sorgulanıp dayak yiyerek eza ve cefa çekerdi. *"Tâ neden sonra: İngiliz Ahmed'i ve arkadaşlarını bu yola teşvik edenin de Arif Hoca olduğu anlaşılmış, ama nicelerinin ocağı sönmüştü." "Ârif Hoca, öğretmenlikle geçinmiyor ki! O çocuk okutup evlât yetiştirmek derdinde değildi. Çıkarı vardı. Bol bol mermi tedarik ediyor. Hesap ne soruluyor ne de veriyordu." s.64.*

Yazara göre*; "Eşkıyalık suçsuz adam öldürmek değildir! Yalnız düşmanını öldürüp dağa çıkmak hoş karşılanabilirdi belki! Her önüne geleni öldürmediler. Mesela bazen eşkıyalar önlerine çıkan ormancıyı öldürmez, silah ve mermisini alır ve sonra da onu kendilerine bağlarlardı, çünkü çeteye kaptırdıkları silahlarını geri alabilmenin yolunu bulmaları mümkün değildi. Artık ormancı da eşkıya ile beraberdi. Onları kollar, gözetirdi." s.47-48.* Kaymakamlar da bazen kanunsuz işlere ortaklık edip hediye olarak aldıkları karşılığında isteyene jandarma verebiliyorlardı. Karakulak çetesi karşısında Kundaoğlu soyulmaktan böyle kurtulur. Yine Türkleri yerlerinden yurtlarından edip kaçırmak da kolluk kuvvetlerinin vazifesi gibi olmuştu. Bu yolda çetelere göz yummaktaydılar. "*Karnabat karakolu suçluları meydana çıkarmakla uğraşmıyordu zaten. Bu karakolun mukaddes bir görevi vardı. Tıpkı Eskicuma ve Eski İstanbulluk karakolları gibi. Yeni gelen Bulgar muhacirlerine boş topraklar hazırlamak nasıl olurdu? Türkleri buralardan kaçırmakla" s.100.* Yazar'ın Plevne Müdafaası hakkında verdiği bilgiler de tarihe ışık tutacak niteliktedir.

"Bunlar olurken 1293 Ağustos'u gelip çatmıştı. Ruslar Tuna'yı geçme teşebbüsüne geçince, Osman Paşa hızla Plevne'ye gelmiş ve Rusların önünü kesmişti. Herkesin bildiği gibi de Plevne Müdafaası destanı doğmuştu. Şumnu Paşası Ömer Paşa Onikiler'den halkı koruyamadığı gibi Şumnu'yu da koruyamamıştı. Osman Paşa'dan gelen yardım tekliflerine: "Osman Paşa padişahın kıymetli paşasıdır, kurtarsın kendini Ruslardan da göreyim onu" demişti. Ömer Paşa 'dum' demeden Şumnu'yu teslim etmişti. Teslim ne söz, satmıştı. Çünkü Şumnu'ya düşman harp ile giremezdi. Hele o günün şartlarında hiç de giremezdi. Müstahkem mevkii buna müsaade etmezdi. Şumnu'nun Ömer Paşa tarafından Ruslara teslimi, Plevne'de Osman Paşa'nın ve Balkanlar'ın kaderini tayin etmişdi" s.92-93.

Hatırat'da çete hikâyeleri içinde istemeden yer alan üç kadın kahraman hakkında ve onların akıbeti üzerine de oldukça teferruatlı bilgi vardır. Bunlardan ilki İngiliz Ahmed'in ikinci eşi olan Çakır Ayşe'dir ve çete üyelerini birer birer kaybeden eşini, eve geldiği bir gün-kaymakam tarafından korkutulup kandırıldığı için- bayıltıp ardından eve giren askerlerce öldürülmesine sebep olmuştur. Yazar İngiliz Ahmed'in hazin sonunu anlatırken herkes gibi onun bu şekilde ölmeyi haketmediğini söyler. *"...İngiliz*

Ahmed'in kahpece öldürülüşü, halk vicdanını yaraladı. Çakır Ayşe'yi hiç kimse bağışlamadı. Ona herkes 'kahpe' dedi. 'Nasıl kıydın Ahmed'ine?' dedi. s.74-75.

İkinci kadın ise Onikiler Çetesi'nin reisi Yüzbaşı Şaban lakablı, Karagözler köyünden olan Şaban Ağa'nın, ailesinin gözü önünde köyündeki evinden kaçırıp kendisine eş yaptığı terzi Hatice'dir. Bir gün reis Şaban Ağa'nın çuha çağşırı bir dikene takılıp yırtılınca sayıları onüçe çıkar. Bu yeni kişi Osmanlar'dan Hatice'dir. Şaban Ağa, Kel Mehmed'den aldığı bilgi ile adamlarından Hasan Onbaşı'yı bu konuda görevlendirir. Bir gece yatsıdan sonra köy halkı uyuyunca kocasından yeni ayrılıp baba evine gelen Hatice'nin evini basarlar. O ise kardeşiyle birlikte uyumaktadır. Korkuyla kalkar ve durumu sezer. Onlarla gitmek zorunda kalır ve Şaban Ağa'nın emrine girer. Tıpkı bir erkek çocuğu görünümünde onlarla atlı ve silahlı olarak dolaşır. Sökülen yırtılanlarını diker, yemeklerini yapar. s.84-87. ***"****Hatice Onikiler'i bir gölge gibi takip etti. Onlar nereye, o da oraya! Kısa zamanda silah kullanmasını öğrendi. Bıçak atmasını da ilk denemede tutturdu diyerek beğendiler. Uzaktan görenler onikilere bir çocuk daha katılmış onüç olmuşlar derdi" s.87.* Kasımça köyüne yerleşen Onikiler çetesi, köylüler tarafından her an ihbar edilme korkusu yaşarlar. Şaban Yüzbaşı'nın Haticesi bir erkek çocuk doğurur ve onun da adını Şaban koyarlar. Akdere'den Hatiboğlu Ali Ağa ve yanındakiler gidip onu ziyaret ederler kadınlardan biri, çocuğun başındaki fese dikilmiş altın liraya dikkat eder. Şaban Yüzbaşı ayak bağı olur diye oğlu Şaban'ı bir adamına teslim eder ve onu Akdere değirmenlerinden birinin oluğunun savak başına bırakmasını söyler. Adam kucağında ağlayan bir bebekle gider ve Korulların değirmenine Şaban'ı bırakır ve geri döner. Koca Korulu çocuğu bulur ve onu Akdere köyü muhtarına o da köy kâhyasına teslim eder. Kâhya Koca Aliler'in Osman Ağa, bebeği kızı Havva ile hanımına emzirtir. Çocuk büyürken herkes onu görmeye gelir adını da Kaybullah koyarlar. Ziyaretçi kadınlardan biri onun adının Şaban olduğunu ve onu Kasımça köyünde altınlı fesiyle gördüğünü söyler. Kimse buna aldırış etmez ve çocuğun adı Kaybullah olarak kalır. Kaybullah Akdere'de büyür, yetişir evlenir ve iki oğlu olur. Ramazan'da davul çalar ve maniler okur. Bir zaman sonra bu neşeli adama bir durgunluk gelir ortadan kaybolur. Oğulları ve komşuları onu aramaya çıktıklarında Bakır Harmanı altında Gullamoğullarının tarlasının altındaki hendekte kızılcık ağacına asılmış olarak bulurlar. Ceset yarı yarıya parçalanmış ve kokmuştur. Elbiselerinden tanır ve köylüler burasının Kaybullah'ın doğduğu ve anasının doğum sırasında sancı çekerken tuttuğu ağaç olduğunu bile söylerler. Şaban Yüzbaşı çetesini Trakya'daki daha emin yerlere doğru çeker. Anadolu'da kaybolduğu söylenir, ancak karısı Hatice'yi doksan yaşlarında Ceyhan' da görenler vardır, ardından o da orada ölür. s.93-95.

Üçüncü kadın ise Saltıklar güzeli Ayşe'dir. 1880'lerde Deliorman'da yetişen bir genç kız olan Ayşe, 16-17 yaşlarına gelince bakanın üzerinde gözü kalan çok güzel, boylu boslu, sarıya çalan saçlı, kudretten yapılmış kaşlı elinden her iş gelen, çulhalık tezgâhta bir günde on arşın bez dokuyan, köy hocasından ders aldığı için eline arşın da alan hesaptan kitaptan da anlayan bir genç kızdır. Köyün delikanlıları ona tutkundur. Bir gün Hacı Hasanoğlu ve Murad Pehlivan evini basarak onu evinin avlusundan kaçırırlar. Deliorman'da kız kaçırmak âdettendir. Hatta an'ane bile sayılır. Durumu kardeşi Ali de duyar ve Murad Pehlivan'a sarılır. Ayşe feryad eder ve yardım ister. Ali yardım için koşar, ama kaçıranlar silah atınca kimse bu feryada koşamaz. Ali'nin vurulduğunu da kimse farketmez. Bir süre sonra yolda uzanır ve kanı da yolda birikir. Ayşe feryadla kurtulamayacağını anlayınca yalvarmaya başlar. Hacı Hasanoğlu ve Murad Pehlivan ikisi de evli ve çocukludur. Yaptıklarından pişmanlık duyarlar bir de kaçırdıkları kızın kardeşini öldürmüşlerdir. Ayşe'yi birkaç hafta yanlarında gezdirip muradlarını alınca kızın feryadları bizi ele verecek diye kızı getirip evinin yakınına bırakırlar. Kendileri de kurtuluşu Türkiye'ye kaçmakta bulur." s.107-108.

Yine eserde çete faaliyetleri içinde ihanetleri sebebiyle hem halkın hem de Yazar'ın tepkilerini çekenler de vardır. Bunlardan birisi İngiliz Ahmed Çetesi üyesi iken çete reisine ihanet eden Çavuş Köylü İsmail'dir. Onun İngiliz Ahmed Çetesi'ne girişi hatıratta bir anekdot olarak anlatılmaktadır. Özetle anlatacak olursak: "Köyün zenginlerinden olan bir adam aniden ölünce geride kalan çocukları babasız

büyür. Komşuları olan ve halkın Avukat Ahmed dediği bir adam çocukları kaçırıp mallarını ele geçirmeyi plânlar. Bir gün çocuklara babalarından kalan öküz ve inekleri gece olunca Barzan Hasan Ağa'nın kabaklığına hapseder, ardından adamı uyandırarak İsmail'in hayvanlarını onun bahçesine kapattıklarını haber verir. Barzan Hasan da hayvanları kendi ahırına kapatır. İsmail sabah kalktığında hayvanlarının ahırda olmadığını görür. Ahırın kapısı ise açıktır. Her yeri arar, meraları dolaşır. Ertesi gün Ağanın ahırında kapalı hayvanlar açlıktan bağırınca orada olduklarını anlar. İsmail çiftesini alarak Barzan Hasan Ağa'nın kapısına gider ve hayvanlarını sorar. Ağa küfürlü sözlerle onu hayvanlarına sahip çıkmamakla suçlar. Bunun üzerine İsmail çiftesini ateşler ve adamı öldürür. Hudutdan ilerleyerek Türkiye'ye kaçar. Köyden köye geçerek rastladığı insanlardan yiyecek isteyerek Edirne'nin Sülüoğlu köyüne kadar ulaşır. Oradan da Paşayeri'ne geçerek daha önce oraya göçen köylülerine misafir olur. Bir süre sonra köyünden bulunduğu yere gelen birinden Avukat Ahmed'in kendisinin nişanlısıyla oynaştığını haber alır. Adam sadece haber vermekle kalmaz bir de onu aşağılar. Bunun üzerine üzülen İsmail köy köy dolaşarak bir mavzer satın alır ve biraz da mermi tedarik ederek köyüne gitmek için sınırı geçer. İki gün iki gece yürüyerek köyüne ulaşır. Olup biteni annesi ve kız kardeşinden dinler. Cinayetten arandığı için yakalanmamak için evde değil, yakınlardaki bir bağ evinde kalır. Ertesi gün Eskicuma pazarına gidenlerin arasında düşmanı Avukat Ahmed'in iki oğlunun da olduğunu görür. Üstelik bunlardan biri kendisinin nişanlısıyla evlenmiştir. Bir plân yaparak akşam üzeri köylülerin evlerine dönecekleri saati bekler. Dönüş yolunda avukatın çocuklarının yolunu keserek büyük oğlana ateş eder ve onu öldürür. Küçüğü ise kendisi bırakıp gittiği için onunla evlenen nişanlısının hatırına ve tekrar yalnız kalmasın diyerek öldürmez, ancak ailede kimseyi sağ bırakmayacağını söyleyerek ormana kaçar. Orada dolaşarak daha önceden şöhretini duyduğu İngiliz Ahmed Çetesi'ni arar. İngiliz Ahmed de onun hikâyesinden haberdar olduğu için İsmail'i de yanlarına alır. Çete üyeleri attığını vuran kişilerdir, hatta İsmail'in bu konuda kendilerinden daha mahir olmasına biraz canları sıkılır. İsmail'den önce çeteye, abisini ararken kendisini sorgulayıp çeşitli cezalara çarptıran jandarmadan kaçan İngiliz Ahmed'in kardeşi Ali de katılınca sayı dörde çıkmıştır. İsmail beşinci üye olarak onlara katılır. Birlikte yıllarca çete faaliyetlerini yürütürler, ancak bir soygun sonrası Türkiye'ye geçerler. İsmail soygunda elde ettikleri ganimetleri taşıyan eşeği arkadaşlarını aldatıp kayınpederinin de yardımıyla ele geçirir ve ortadan kaybolur. Babası öldükten sonra İngiliz Ahmed'in oğlu Veli de hapse girer. Yedi yıl hapis yatar ve çıkınca babasının hakkı olan paralar yüzünden İsmail'i takibe başlar. İsmail ise Türkiye'de İstanbul dahil bir kaç yer dolaştıktan ve oralarda tanındığını anladıktan sonra Adana'ya geçer ve orada adını değiştirerek yaşamaya başlar.s.21-81. Yazar bu konuda da Ahmet Mithat Efendi üslûbuyla: *"Çünkü azıcık incelenince, Çavuşköylü İsmail Şayka olduğunu herkes öğreniveriyordu. Bir baltaya sap olamıyordu." der. s.78.* Yazar İngiliz Ahmed Çetesi'nin en meşhur elemanı Şayka İsmail'in hazin sonunu eserde şöyle dile getirir: "Değirmenocağı civar köylülerin Osman Ustası işte buydu. Usta sözünü İsmail'e çok görenlerise ona Paspasçı Osman, Tozlukçu Osman derlerdi. Derlerdi demesine ama İsmail'in sert bakışlarına hedef olmaktan da çekinirlerdi. Derviş Balkanı'nın eşkıyâlığı, İngiliz Ahmed Çetesi'nin boşa mermi sıkmayan İsmail'inden üzerinde eser kalmamıştı. Yüreğinde ise tanınıp hakarete uğramak korkusuyla yaşamıştı. Eğer buna yaşamak denir ise!" s.81. İngiliz Ahmed Çetesi zaman içinde cezasını bulur. Yazar onların akıbetini de eser içinde şu şekilde özetler: *"Çete üyesi Sabri şerefi ile asılmıştı. Affa kanmıştı. Kaymakam'ın oyununa gelmişti. İngiliz Ahmed'in kardeşi Ali hapis yatmış, millete olan borcunu yedi senede 'ödeyebilmişti' İngiliz Ahmed ise ölecek adam değildi. Çakır Ayşe kahpelik etmişti. Kaymakamın hilesine kapılmıştı. Onun için İngiliz Ahmed'i herkes, her şeye rağmen kötüleyemiyordu. Ama İsmail'in puştluğunu kimse unutmamıştı." s.80.*

Yazar eşkıyalara yardım ve yataklık etmenin sonuçlarını yakınları üzerinden şöyle anlatır: "Köstekli saati çalınan Hacı Yakuboğlu eşkıya Genç Osman'ı jandarmaya şikâyet eder. Bunun üzerine ailesi sayılan eniştesi Salim ve oğulları Bayram Ali, Salim ve Hüseyin günlerce dövülerek sorgulanır. Genç Osman'ın yerini bilmediklerini söyledikleri için yedikleri dayaktan Salim ve Hüseyin'in gençlikleri

elden gider. Aylarca yatarlar, Salim'in toparlanması aylarca sürer, ama Hüseyin yediği dayaklar yüzünden ciğerlerinden rahatsızlanır ve ölür. Yine benzer bir akıbet İşkenceci polis Veso gâvuru için de geçerlidir. Bunlara işkence yapan polislerden Veso gâvuru: *"Hüseyin'in sağ bacağını ve sol kolunu arkadan çapraz tuttum, beline de mahmuzlu çizmemle bastım. Kemikleri çatırdadı da yine de bir şeyler söyletemedim diye hayranlığını bildiriyor. Marifetini sayıp döküyordu. Yıllar sonra da bir küçük meseleden dolayı, bir başkaları Veso'nun kemiklerini çatırdatmıştı. Eh yapanın yanına da kalmıyor işte!" s.99.*

Yazar Hacı Mustafa'nın hatıratı içinde dikkat çektiği konular arasında bizzat kendisi ve ailesinin yaşadıklarına benzeyen ve Bulgar halk yanında, Bulgaristan yönetiminden gördükleri zulüm ve yıldırma sebebiyle Türklerin Türkiye'ye geçme hikâyeleri de vardır. *"Bunların arasında hatırladıklarım şunlardır"* diyerek malları yok pahaya gasbedilen otuz hane sahibi Türk aileyi sıraladığı ve Bulgarların şehir adlarında yaptıkları değişiklikleri de ifade ettiği görülür. Bu bilgiler Balkan Türklüğü için tarihî ve siyasî açıdan son derece önemlidir. **"***Hacı Yakuboğlu Mustafa Ağalar, Mehmed Efendiler… Küçük Osman'ın Hüseyin Ağaların tarlalarını, bağlarını bahçelerini, sığırlarını koyunlarını ve keçilerini de satın aldığını gördüm. Osmancık Mustafa Ağaların, Osmancık Ali Ağaların evlerini, Süleyman Ağa'nın, Ârifoğlu Âriflerin, Nûrilerin, Âlimlerin mülklerini de bu arada sayalım. Çavuş Beytullah Ağalar, Oğulları: Molla Mustafa ve kardaşı Osman ve şimdi Muradlı'da yerleşmiş Hacı Osman ve Hacı Mehmedlerin…Hacı Hüsmen'in. Hüseyin Ağaların, Alvan Hasan ve Alvan Ahmed Ağalar'ın, şimdi Saray'ın Kavacık köyünde oturan Alvan Bekir Ağaların ve oğullarının mülklerini birer birer satın aldı. Sonra bunları perakende/birer birer sattı. Paracıklarını cebe indirdi kâfir! "Yarım Çene Spasi çenesini bütünleyemedi, ama dünyasını tamamladı" Bizim oralarda bir atasözü gibi söylenir oldu. 1928 yılı Yarım Çene Spasi'nin yılı oldu sanki." s.28*. **"***Akdereliler Türkiye'ye göçtü. Mülklerine ise Yarım Çene'nin sattıkları üzerine konan Bulgarlar yerleşti. Akdere de böylelikle ilk Bulgar muhacirleriyle yüz yüze geldi. Artık istatistikler, Akdere'de 80 ev Bulgar gösterecektir. Öte yandan evlerini bırakıp Türkiye yolunu tutan Türkler de bin bir çile ve rezillik içinde hududu geçerek Kırklareli'ne varmışlar, oralarda biraz konakladıktan sonra Saray'ın Kavacık köyüne ulaşıp orada kışı göç arabaları içinde geçirmişlerdir. Ölenler ölmüş, kalanlar ilk yazı görmüşlerdir. Yeni köylerinde yeni evlerine girmeleri ise ancak ikinci senenin yazında gerçekleşebilmiştir." s.29. "Tırnova taraflarında da Türk kalmamıştı, tutunamazlardı oralarda! Plevne'ye hiç mi hiç uzanamadılar" s.36 "O günlerde harpten yeni çıkmıştık. Nerde bakkal? Nerde dükkân? Köylerde yoktu. Şehirlerde bile seyrekti. Askere gidenlerin çoğu dönmemişti; kimisi ölmüş, kimisi esir düşmüştü. İngiliz Fransız eline düşenlerin dışında, bir de "terk-i silah"ta esir kalanlar vardı. Memleket her şeyden mahrum kalmıştı. Halkın ihtiyacını görmek, onun için yumurtacılara kalmıştı. O da yumurta parası karşılığında! Eskicuma pazarı da namlı pazardı ha! Türkiye'den bile alışverişe gelen tacirler vardı. Bunların arasında: Dervişoğlu Mustafa Efendileri, Tarhanacı Mehmet Ağaları, Boyacıları sayabilirim. Eskicuma ticaret yeri. Onun için Bulgar makamları adını değiştirmeye kalkışınca, ticaret yapılan yer manasına gelen Targovişte demişlerdi" s.37-38. "Türk ve Müslüman oluşundan dolayı hakarete uğrayanların da kanun karşısında suçlu duruma düşenlerin de kurtuluş yeri Türkiye! Ümidsizliğe düşenlerin tek ümidi Türkiye!" s.103.*

Sonuç olarak hazırlanan bu bildiri, hatıratın anlatılar üzerinden değerlendirilmesi yanında kültürel miras ve yaşanmışlıkların aktarımı bakımından da son derece önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Çalışmanın Türkçe söz varlığı açısından çok kıymetli olan ikinci kısmını, bir bildirinin sınırlarını aşacağını düşünmeme rağmen, yine de hazırlamaya gayret ettim. Hatırat metni üzerinden bir dil eseri olarak gramatikal bir dizin ve üslûp çalışması yapılmasını da son derece gerekli gördüğümü belirtmek isterim. Bu çerçevede tespit edilen dil unsurları bu kabil çalışmalarda kullanılan **32** başlık altında gösterildi. Bunlar:

1. Adlandırmaların Kavramsal Tasnifi

1. 1. Akrabalık, Yakınlık Adları

1. *1.1. Kişi Adları ve Lakaplar*

Adil Ağa (Taşlık'dan Koca Kıray'ın arkadaşı)

Akif Hoca (Derviş Balkanı'ndan)

Akdereli Hafız Mehmet

Akdereli Hatiboğlu Ali Ağa (Onikiler çetesinden)

Akdereli Hatiboğlu İbrâm (Onikiler çetesine katılması istenir. İkna olmaz)

Akdereli İsmail Ağa (Kocakıray, Kırayoğullarından)

Akdereli İsa Pehlivan

Akdereli Ketenlik Kara Mustafa Ağa (İngiliz Ahmed Çetesine ekmek tedarik eder)

Akdereli Molla Ali Ağa

Alvan Hasan Ağa (Huriuşağı köylülerinin buğdayını öğütmek için değirmene gider ve orada İsmail'i tanır ve köye gidince onu herkese anlatır. İsmail orada da barınamaz.

Azgın/Azılı Gâvur Gero (Akdereli): Eline çabuk ve kurnaz bir zalim kişi; Akdere'de ondan zulüm görmeyen kalmaz, hatta Yazar'ın kayınpederi Kınalı İsmail'i zengileşiyor diye kıskanıp zehir içirir ve öldürür. Bir keresinde Genç Osman onu soyar ve 'arkana bakmadan yürü' komutunun ardından korkusundan evine kadar beş kilometre elleri yukarıda yürür kendisi bunu köylülere anlattığında alay konusu olur. İkinci Cihan Savaşı sırasında Tuşuca'da muhtar vekili iken aralarında husumet doğan iki köylüyü komünist militan olarak yakalatır ve Bulgar askerî idaresi de köylüleri asar. Bölgede Rus Kızılordusu hâkim olup Bulgar komünistler iktidara gelince kendilerine engel olma ihtimalini ortadan kaldırmak için Gero gibileri yakalar kısa bir muhakemeden sonra Bulgar Üçüncü Ordusundan 22 general, albay, yarbay olmak üzere üstsubay ile vali, kaymakam gibi yöneticilerle birlikte 51 kişiyi, mezarlarını kendilerine kazdırarak (kuyu demek daha doğru) kurşuna dizerler. Bunların içinde Gero dışındaki hiç kimsenin kanuna aykırı bir fiili yoktur. O kendisini Akdere ve civar köylere yerleşecek Bulgarlara ev ve tarla temini ile görevlendirilmiş sayıyordu. Türklere eziyet etmek de Bulgar kanunlarına göre suç sayılmaz. Daha doğrusu Gero insanlık suçu işleyen ve Yazar'a göre, 'suç âleti' korkak bir adamdır.

Bakkal Celez(gâvur)

Barzan Hasan Ağa

Çağşırlı İsmail

Çakıroğlu Ali Ağa (Onikiler Çetesine parasını kaptırmaz, ama para yerine özenle aldığı yemenilerini vermek zorunda kalır.)

Çavuş Ahmed (mukallid bir adam)

Çırkovnalı Hacı

Çobandereli Sabri (İngiliz Ahmed Çetesi üyesi)

Çotuk Hasan (Koca Kıray'ın yaşadıklarını merak eder)

Deli Kamçı

Demirci ustası Ali Kâhyâ

Gökçeerenli Piper Koli (Genç Osman'ı öldürmeye yemin eder)

Gökçeerenli Todori (Genç Osman'ı öldürmeye yemin eder)

Genç Osman: (Osman Şayka da derlerdi. Karnabat'ın Salihler köyünde doğar ve büyür. Ailesi oranın demirci ustalarındandır. Osman'ın ablası da Yazar'ın komşusu Salim Usta ile evlidir. Zaman zaman Akdere'ye ablasını ziyarete gelir, ancak birden kaybolur. Ne iş yaptığını kimse bilmez, ancak Karnabat ovasındaki köylerde yaptığı hırsızlıklar sebebiyle karakollarda sorgulanır. Osman'ın pehlivanlığı da vardır, hatta düğünlerde güreşe çıkar. Halkın sevdiği bir insanken hırsızlıkları sebebiyle nefret kazanır. Bir keresinde de jandarmanın elinden mavzerini alacak kadar işi ileri götürür ve ardından sırtında mavzeri olduğu halde ormanın yolunu tutar. Eşkıyalığa özenmeseydi belki de çalışıp büyük bir güreşçi olabilirdi. Özellikle kendisi yüzünden yeğenlerinin tutuklanarak sorgulanması yüzünden ünü daha da artar. Seçtiği güzergâhta özellikle panayır zamanlarında yol keser ve insanları sanki orman içinde adamları varmış kalabalıklarmış gibi davranarak kandırır yalnız başına soygunlara devam ederek oldukça zenginleşir. Onu yakalamak için yakınları veya kendisiyle temasta olanlar yakalanır ve karakolda sorgulanır. Kış gelirken Osman telaşlanır, çünkü ormanda kalması veya yakınlarının yanına sığınması takibini kolaylaştıracaktır. Aklına Salihler'den Türkiye'ye göçenlerin yanına gitmeye karar verir. Onlar Adapazarı'nın Kâzımpaşa köyündedirler.)

Hacı Hasanoğlu (Saltıklar Güzeli Ayşe'ye tutkun)

Hacı Kadir Ağa

Hafız İbrahim (Akdereli)

Hacı Yakupoğlu Yusuf Ağa (Genç Osman'ın soyduğu parasını ve köstekli saatini aldığı bir kişi.)

Hristo Botev (Vaktiyle vatan kurtaracağım diye soygun yapan bir kişi, ancak Plevne taraflarında insanlardan vefa görmez ve sırtından vurularak ölür. Neden sonra bu hırsız kahramanı Türk zaptiyesi öldürdü denilmiştir."

İliya (Hacı Radi'nin oğlu)

İngiliz Ahmed (Çetebaşı.Eskicuma'nın Sıratça köyünden)

Karnabatlı Vaça (Genç Osman'ı öldürmeye yemin eder)

Kara Dimitri: (Gerlova tahsildarı Yarımçene Spasi'nin refakatçisi/koruması; Kara Dimitri, Türk düşmanlığı ile ün salmış halk arasında içi de dışı gibi kapkara diye nitelenen biridir. Onun leşi törenle kaldırılır, ancak kimse onun için vazife kurbanı deyimini kullanmamıştır)

Kara Hüseyin (Koca Kıray'ın yaşadıklarına güler)

Kara Petri (Jandarma kumandanı)

Kel Mehmed: (Onikiler çetesinin yardakçısı ve karakulaklarındandır, vazifesi köyde zenginleşenleri ve ne kadar kazandığını çeteye haber vermek ve karşılığında soygundan pay almaktı. Hatta bunlar bazen kendileri de kaçak bir çete kurarlardı onların çetesine de karakulak çetesi denirdi)

Kıratlı Koca Kıray (Akdereli İsmail Ağa): Koca Kıray, 'Kıray' adını boşa almamıştı. Bileğini bükecek, 'benim' dediğine sahiplik iddiasında bulunacak adam tanımamıştı ömründe"

Kıray oğlu İbram (İngiliz Ahmed'le aralarında eskiden bir kopay meselesi üzerinden husumet vardır.)

Kırçın Kardeşler (Eskicuma'nın ileri gelenlerinden, İngiliz Ahmed'i de iyi tanırmış birlikte Vırana suyu kenarında ördek avlamışlar, hatta Ahmed'e İngiliz adını bile bunlar vermiştir.)

Kır Yuvan (Söğütlü'de mermi satıcısı)

Koca Kalpaklı Gavur (Smedovalı Yanko, Bulgar çorbacı)

Koca Petri

Kör Penço: "Zengin bir adam büyük bir çiftliği vardır. Harmanını potozla otuz günde döverler ve genellikle onun işlerinde Gerlova köylerinden gelen Türkler çalışır ve iş sonunda dört sarı lira kazanırlarmış. Harmana kalanlar ise on sarı lirayı ceplerine koyarak köye dönerlermiş. Saltıklar Güzeli Ayşe'yi kaçıranlar onları da soyarak canlarını yakarlar."

Kuş Ali

Macar Osman

Malanıçlı Şaban Ağa

Mehmed Ağa (Akdereli İsa Pehlivan'ın oğlu)

Mindo

Molla Ahmed

Mehmed Çavuş (Şumnu civarındaki Kap Hüyüğü Söğütlüsü halkından, Kavacık'a gelerek yerleşmişti.)

Muraterenli Veysel, (Genç Osman'ın yataklarından)

Murad Pehlivan (Saltıklar Güzeli Ayşe'ye tutkun)

Osmanlar'dan Hatice (Onikiler çetesinin onüçüncü üyesi. Yeni evlenmiş olduğu kocasını bırakıp baba evine döner. Eli ayağı düzgündür ve iyi dikiş bilir)

Penko (Hacı Radi'nin oğlu)

Petko

Pomak Ali: (Sakar Tepe'de İngiliz Ahmed çetesine ekmek ve tütün tedarik eder. Onları anlatılanlardan hareketle tespit eder)

Saltıklar güzeli Ayşe: "1880'lerde Deliorman'da yetişen bir genç kız olan Ayşe, 16-17 yaşlarına gelince bakanın üzerinde gözü kaldığı çok güzel, boylu boslu, sarıya çalan saçlı, kudretten yapılmış kaşlı elinden her iş gelen, çulhalık tezgâhta bir günde on arşın bez dokuyan, köy hocasından ders aldığı için eline arşın da alan hesaptan kitaptan da anlayan bir genç kızdır. Köyün delikanlıları ona tutkundur. Bir gün evini basarak Hacı Hasanoğlu ve Murad Pehlivan onu evinin avlusundan kaçırırlar. Deliorman'da kız kaçırmak âdettendir. Hatta an'ane bile sayılır. Durumu kardeşi Ali de duyar ve Murad Pehlivan'a sarılır. Ayşe feryad eder ve yardım ister. Ali yardım için koşar, ama kaçıranlar silah atınca kimse bu feryada koşmaz. Ali'nin vurulduğunu da kimse farketmez. Bir süre sonra yolda uzanır ve kanı da yolda birikir. Ayşe feryadla kurtulamayacağını anlayınca yalvarmaya başlar. Hacı Hasanoğlu ve Murad Pehlivan ikisi de evli ve çocukludur. Yaptıklarından pişmanlık duyarlar bir de kaçırdıkları kızın kardeşini öldürmüşlerdir. Ayşe'yi birkaç hafta yanlarında gezdirip muradlarını alınca 'kızın feryadları bizi ele verecek' diye kızı getirip evinin yakınına bırakırlar. Bir süre yol kesip adam soyarlar, ama sonunda Dobruca'ya geçme kararı alırlar. Orada çiftçilerin Baltık iskelesine buğdaylarını taşıdıklarını öğrenir onları soymaya giderler, fakat durum bekledikleri gibi çıkmaz. Orada soymayı düşündükleri çiftçilerde para yoktur, kazançları ancak borçlarını ödemeye yeter.)

Seymenli Gâvur Kundaoğlu

Sıratçalı Arif Hoca: (Sıratça köyünün öğretmeni, eşkıyalarla iş birliği hâlinde, kimse ondan şüphelenmediği için onlara silah ve yiyecek tedarik eder)

Sincap: (Osmanpazarı'nın Kapdağı köyünde doğar, Plevne Müdafaası yıllarında halk tarafından şımartılır ve soygunlar yapar

Siviş Ahmed

Söğütlülü Hacı Radi

Sungurlarlı Genç Ahmed: (Genç Osman'ın yataklarından olduğu için karakolda dövülür)

Şaban Ağa:(Karagözler köyünden ve Onikiler çetesinin reisi, kendisine Şaban Yüzbaşı da diyorlar)

Taşaralı Kavcı Bekir: (Koca Kıray'ın arkadaşı ve çetecilerden uğradığı hakaret ve soygunun şahidi)

Vasil: (Hacı Radi'nin oğlu)

Veso gâvuru:(İşkenceci polis, Şayka Genç Osman'ın yeğenlerine işkence eder.)

Voyvoda Valçan: (Saray'ın Kavacık maltepesinde yaşayan bir eşkıya)

Yarımçene Spasi/Ispasi: (Gerlova tahsildarı, Eski İstanbulluklu)

1. ***1.2. Akraba Adları***

Ali:(İngiliz Ahmed Çetesi'nin dördüncü üyesi ve İngiliz Ahmed'in kardeşi; Yaralı Ali)

1.3. Yakınlıklar

Çakır Ayşe: (İngiliz Ahmed'in karısı)

Çoban Ali Deli Mustafa Oğulları:(Saray'ın Kapaklı köyünden İngiliz Ahmed'in oğlu Veli'nin kayınpederi)

Çolakoğlu İbrahim Ağa: (İngiliz Ahmed'in ilk karısının üvey ağası)

Çolakoğlu'nun kızı: (İngiliz Ahmed'in birinci karısı ondan sekiz on yaşlarında bir oğlu var)

Deli Mustafa Oğulları Mehmed ve Hüseyin (Sıratçalı Arif Hoca'nın kayınları, han sahibidirler)

Duran Ağa (İngiliz Ahmed'in akrabası)

Emin Salih (Taşlık köyünden)

Eskicumalı Mehmed Ağa (Çorlu'da tanınan yapağı tarağı işleten itibarlı bir kişidir.)

İsmail :(İngiliz Ahmed Çetesi'nin üyesi, Eski İstanbulluk'un Çavuş Köyü'nden)

Kaybullah: (Onikiler çetesi reisi Şaban Ağa'nın oğlu. Şaban Yüzbaşı ayak bağı olur diye oğlu Şaban'ı bir adamına teslim eder ve onu Akdere değirmenlerinden birinin oluğunun savak başına bırakmasını söyler. Adam kucağında ağlayan bir bebekle gider ve Korulların değirmenine Şaban'ı bırakır ve geri döner. Koca Korulu çocuğu bulur ve onu Akdere köyü muhtarına o da köy kâhyasına teslim eder. Kâhya Koca Aliler'in Osman Ağa, bebeği kızı Havva ile hanımına emzirtir. Çocuk büyürken herkes onu görmeye gelir adını da Kaybullah koyarlar. Ziyaretçi kadınlardan biri onun adının Şaban olduğunu ve onu Kasımça köyünde altınlı fesiyle gördüğünü söyler. Kimse buna aldırış etmez ve çocuğun adı Kaybullah olarak kalır. Kaybullah Akdere'de büyür, yetişir evlenir ve iki oğlu olur. Ramazan'da davul çalar ve maniler okur. Bir zaman sonra bu neşeli adama bir durgunluk gelir ortadan kaybolur. Oğulları ve komşuları onu aramaya çıktıklarında Bakır Harmanı altında Gullamoğullarının tarlasının altındaki hendekte kızılcık ağacına asılmış olarak bulurlar. Ceset yarı yarıya parçalanmış ve kokmuştur. Elbiselerinden tanır ve köylüler burasının Kaybullah'ın doğduğu ve anasının doğum sırasında sancı çekerken tuttuğu ağaç olduğunu bile söylerler.

Papurluoğlu Ahmed Ağa: (İngiliz Ahmed'in akrabası)

Sabri: (İngiliz Ahmed Çetesi'nin üyesi Eskicuma Çobandere Köyü'nden)

Şerif: (İngiliz Ahmed Çetesi'nin üyesi, Eskicumalı) (ırza tecavüze yeltenince çete arkadaşı İsmail ister ve İngiliz Ahmed onu arkasından vurur)

Veli: (İngiliz Ahmed'in ilk eşinden olan oğlu)

Salim: (Genç Osman'ın yeğeni o da dayısına mermi tedarik eder. Bir keresinde Yazar'a gelir ve mavzeri olduğunu bildiğinden ondan mermi ister. O da kendisinde fazla olmadığını söyleyerek mermi alabileceği yeri tarif eder.

1. ***2. Alet, Araç Adları***

araba

arı sandığı/arı kovanı

at arabası

balta

bıçak

Bulgar malehiyari

çakar-almaz

çarık

çapraz fişeklik

çifte

çulhalık tezgâh

çuval dolusu kayme

dayama: (avcılar kışın ava çıktıklarında sığınmak üzere bir ucunu adam boyu kaldırarak diğer uçlarını da yere dokunmak üzere bir tarafı açık kulübeler yaparlar, önünde ateş yakılınca içindekiler donmaktan kurtulur ki bunlara dayama denir.)

def

dolma tüfek

dümbelek

ekmek torbası

evza: dolma tüfeklerin memesine yerleştirilen kapsül

fayton

fişek

gergef

heybe

hotul: **(**Avcılıkta kullanılan bir fen/ bir metre uzunlukta, içi kovuk ağaçtan olur. Uzunca bir arı sandığı gibidir. Tilki yakalamak için kullanılır)

İzmir irisi saçma

kara martini

kaval/dolma tüfek

Kırcaali kırması

koç başı/koç boynuzu: (kapı açmada kullanılan odun yağrığı/ parçası)

köstekli saat

mavzer

mermi

odun yağrığı

onikilik tabanca

pištov

Romen süvarisi (kısa bir silah)

sapan(saban)

savuk/savak: (Değirmende suyu belli bir yöne akıtmak için yapılan düzenek)

sedye

semer

silah

siyah demir/tüfek

söve (semer aksamı)

söven (sedye olarak kullanılan malzeme)

şarjör

tabaka

tek dolma/tüfek

tokat(kapı): Ahşap iki kanatlı, insan ve küçük cisimlerin tek kanadının açılması, hayvan arabası ve traktör gibi iri cisimlerin, iki kanadın açılması ile geçtiği, 'porta' da denilen kapı

torba

Türk mavzeri

uzun namlulu silah

zilli maşa

1. 3. Bitki Adları

çam

kabak

kayın ağacı

kızılcık

meşe pelidi

tetre dikeni

üvez ağacı

1. 4. Denizcilikle Ilgili Adlar

Balçık İskelesi

1. 5. Dil, Kavim, Millet, Mensubiyet Adları

çingeneler

Çukurovalı

gâvur

İngiliz (Ahmed)

Macır(muhacir) Mustafa

Osmanlı

Pomak

Pomakça

Romanyalı (kaçakçılar)

Romen

Türk

1. 6. Dilbilgisi, Yazma Sanatı, Edebiyat

Çakır Ayşe bana de

Nasıl kıydın Ahmed'e (s.74)

Genç kızlar, Ahmed'in 'destanını' söylediler. Halk şairleri İngiliz Ahmed'in hikâyesini anlattılar. Sazlarıyla şarkılarını, türkülerini söylediler. Halk sevinsin mi, üzülsün mü bilemedi. İngiliz Ahmed, erkek adam olarak tanınmıştı. Çatal yürekli imiş, denirdi. Böyle bir kahpeliğe uğramasını affedemediler. Düğünlerde derneklerde İngiliz Ahmed'in 'kahramanlıkları' anlatıldı. Birisi:

Derviş Balkanı içinde gezersin Ahmed

Düşmanlarını bir bir ezersin Ahmed

Oğlun Veli'yi neye üzersin Ahmed

Haydi var, Çakır Ayşe özlemiş seni

Diğeri:

Çakır Ayşe bana de

Nasıl kıydın Ahmed'e

diye hesap soruyordu. Bu soruların cevabını Çakır Ayşe veremedi.

Onikiler çete reisinin oğlu Şaban (nam-ı diğer Kaybullah Akdere'de Ramazan davulculuğu yaparken mani söyleyerek bahşiş toplar. Manisi:

Ramazan geldi duydunuz mu?

Selam verdi aldınız mı?

İki gözüm Osman Ağa

*Bahşişimi koydunuz mu? (*s.94)

Saltıklar güzeli Ayşe'nin feryad ve yalvarmaları:

Salıverin ağalar beni çulhalıkta bezim kaldı dokuna

Önümde yaldızlı Kur'an'ım okuna

Veya

Salıverin ağalar beni gergefde yağlıklarım kaldı işlenecek

Salıverin ağalar beni, niçin bu günahlar işlenecek

diye destanlar düzer. (s.108)

1. 7. Dinî, Manevî Hayat ve Ölümle İlgili

boylu boyunca uzatıl-

cansız yatır-(öldür-)

Cuma namazı

yarı cansız kaldır-

kahrından öl-

leşi kal- (eşkiyanın ölüsüne kimsenin sahip çıkmaması)

leşini kargalara yedir-

oruçlu ol-

ölü olduğunu anla-

ölümlük: (Yaşlıların son nefeslerinde sarfedilen kefen ve defin harçlığı)

Ramazan Bayramı namazı

ruhu şad olsun! Amin

şükür için kurban kes-

namazlağ/namazlık seccade

1. 8. Doğum, hayat, hayatın dönemleri

…'de doğup büyüme

…'den yetişme

…'nın yerlisi

1. 9. Giyim Kuşamla İlgili Adlar

çağşır:(üst donu, şalvar, potur, geniş ağı olan pantolon)

çarık

çuha mintan

çuha çağşır

çuhalık

dizgelikli (diz kısımları bir kumaşla sağlamlaştırılmış)

dolak (Bele dolanan seyrek dokuma yün kuşak)

elbise

emanet elbise

entari

fes

gömlek

iç don

ipekli kuşak

ipekli şal

Mokan çuhası

paşmak

puta/önlük

sarık

sarı aba

sarı çağşır

Trablus sarığı

uçkur

yağlık/mendil

yaşmak

1. 10. Hastalık Adları

Bir hafta yaş koyun derisinde yat-

Boynu aynı istikamete bakmaktan yana yöne bükül(me)-

Hasta yatağında inle-

İlaç yerine zehir içir-

İçtiği zehirden ciğerlerini kusa kusa öl-

Kangren ol-

Kokulu su/Kükürtlü su yerindeki çeşmeden bir bardak içen, hemen torbada ekmek var mı diye sorar. Eski derdine derman arayanlar buraya gelir.

Kül paparası/yaralı köpek tedavisinde kullanılır

Marazlı koyun gibi köh köh öksür-

Pınar suları iç-

sıtma

yel çal-

verem hastalığı

1. 11. Hayvanlar ve Hayvancılık

at

atmaca

beygir

çekelez/sincabın Balkanlardaki adı

çepiç: bir yaşında genç erkek keçi, teke

çoban köpekleri

domuz

enik

eşek

fare

geyik

inek

karaca

kara sansar

kınalı sansar

keçi

kırat

kopay/ av köpeği

kopay tavşanı

kurt

kuş

manda

malak: ayı yavrusu

merkep

oğlak

öküz

ördek

saksağan

sansar

sarı kopay

sarıca arı

sincap

tavşan

teke

tilki

zığın/geyik, karaca

1. 12. İnsan Bedeni ve Organlar

Ahmed vurucu, Ahmed atıcı, Ahmed cesur, Ahmed atılgandı, Ahmed'in gözü pekdi. Kaymakam da emniyet amiri de Ahmed'in böyle olduğunu gayet iyi biliyordu. Kardeş Ali için emniyet amiri de: "İnsanın yanından geçmeye korktuğu cinsten" dermiş. Uzun boylu, koca ve kıvrak bıyıklı; uzunluğu kulaklarına varıyormuş. Bu heybetiyle, Ali'nin üzerine pek varmazlarmış. Çünkü Ali çok yakışıklı bir çocukmuş. Fazla hırpalamaktan da çekinirlermiş. Ali'ye bir nevi kıyamazlarmış. Çünkü eline silahı kaptığı gibi ağabeyinin yanına gidebilir diye korkarlarmış… (s.40) "birisi Ahmed midir nedir, yüzü bozuk" İsmail'in tavsifi: **"**Yanında iri yarı, güçlü kuvvetli, gün görmüş devran geçirmiş birisi belirdi. Alvan Hasan Ağa dikkatle baktı. Bu adama 'İsmail' dedi. Bizim tarafların şivesiyle konuştuğunu görünce 'tamam' dedi 'Bu İsmail'dir" (s.80) Onikilere katılan Hatice'nin kocası hakkındaki tavsifi: Ne olurdu sanki biraz çelimsiz imişse? Büyürdü. Güzelleşirdi. Kendisini toplardı. Nesi vardı beğenmeyecek? (s.86) Çakıroğlu Ali Ağa: Ali Ağa ufak tefek bir adamdı. Şaban Yüzbaşı ufak yemenileri görünce Hatice'yi hatırladı. Hemen bunları arkaya verin dedi. Ali Ağa yemenileri çar naçar çıkardı. Yemeniler karanlıkta arkalara doğru gitti. Yüzbaşı oldu mu deyince, karanlıktan incecik bir kadın sesi duyuldu. Oldu ayağıma iyi geldi" (s.88-89) İzbandut gibi herifler; Edhem'e boyu uzun beli nce olduğu için sincap derlerdi, ardından adı unutulup bu lakapla anılmaya başlar"

1. 13. İnsanî Vasıf ve Duygu Adları

Cinayet fâili olarak aranmak

Efsanevî kahramanlıkları anlatılan İngiliz Ahmed Çetesi

Kaşmer: neşeli, şakacı(adam)

1. 14. Maden, Kimya ve Ecza Adları

barut

demir çubuk

sucukları kururken acı biber suyundan geçir-/sarıca arılarla mücadele

saçma

1. 15. Mekân Adları

1. *15.1. Mevki ve Yer Adları*

Adana (Kim kime dum duma denen bir yermiş)

Ahyolu: (Buralardaki Türkler 1877-78'lerde Anadolu'nun güneyine çekilmiştir ve Türkçe bilen kalmamıştır. İngiliz Ahmed Çetesi buralara geçmemeyi tercih eder)

Akdere (Geriş tepesinden dosdoğru yürüyünce inilebilir)

Akıllı Kamçı Irmağı: (Çatak taraflarından çıkar, Gerlova ovasını sulayarak sağdan soldan Karademir Boğazı'ndan Eski İstanbulluk'u yalayıp Köprüköyü'ne doğru akar.)

Akyar

Anadolu

Antep

Avcı

Aydos: (İngiliz Ahmed çetesinin gittiği yer)

Bağlar

Basan tarlası çayırı: (Akdere'ye 6km.'dir)

Bakır Harmanı

Bayramdere boğazı

Becenelik

Beştepe

Beşiktepe

Beyler Kayrağı

Boğdan

Buko'nun meyhanesi (Akdere'de)

Bulgaristan

Burgaz

Burgaz Ovası

Büyükburun mağarası (Urupça köyünde)

Civel Sofuları

Cünül

Çalıkavak Geçidi:(Bayram Dere'den itibaren hiçbir araca geçit vermez)

Çanakçı

Çatak (Kazan) geçidi

Çavuş Pınarı (Koca Balkan'ın en güzel yerlerindendi. Üç tepenin arasından fışkırıyor, önünde bir meydanlık uzuyordu. Meydanın bir köşesinde, pınarın ayağından gelen sulardan biriken bir de göl vardı.)

Çerençe

Çırkovna Boğazı (Derviş Balkanı'nın batısında)

Çırkovna Çeşmesi

Danakayası

Değirmenocağı (Adana'da)

Deliorman

Deliktaş

Dereçatalı

Derbend Boğazı

Derviş Balkanı (Dağı): (Koca Balkan'ın Karadeniz'e doğru uzanan, Mîrî'yi öne alarak devam eden silsile) "Avrupa'da Koca Balkan denilen yer bu Balkan! Nerden başlar? Nerede biter? Karadeniz

kıyılarındaki Burgaz ve Varna'dan başlar. Uzanır gider. Yugoslavya'dan geçer Avusturya'ya! Bunun etrafındaki ülkelere Balkan devletleri denir. Benim avlandığım yerler karadeniz'in yetmiş seksen kilometre batısındadır. Bunun kuzeyinde köyümm Akdere bulunur." (s.162)

Deli Kamçı Irmağı: (Akıllı Kamçı ırmağının çıktığı yerlerden çıkıp dağın güneyini takip ederek Kazan önlerinde boşanır ve sağlı sollu kollar hâlinde Karadeniz'e doğru akmağa devam eder. Birleşerek Kamçı Nehri olur.

Dobruca (Romanya'da)

Domuzdamı Kayası

Dıragoy

Dobral Köprüsü

Doruk

Düzadalar

Edirne

Eflâk

Eğrialan

Elena Yolu

Eskicuma

Eski İstanbulluk

Fındıklık Çukuru

Fişek Tepesi

Gedikaltı

Gelve

Gerlova (Gelve, Gerayovası): (Buraya varmak isteyenler Eski İstanbulluk'tan Karademir Boğazı'ndan geçerek ulaşabilir. Tabiî eşkıyaya yakalanmazlarsa. Gelve çemberin içindedir)

Geriş Balkanı:(Derviş Balkanı'na 20 km. mesafede; Geriş doruğu sağdan sola geçit vermez ve tepede yolların sayısı artar) İngiliz Ahmed çetesinin çoklukla bulunduğu yer)

Gökçeeren korusu

Gölbağı

Gradiş yolu

Hacılar korusu

Hasanbeyli (Adana'da)

Hırsova (Sakar Tepe yakınında)

Hotal (Çalıkavak Geçidi yakınında)

Huriuşağı (Adana'da bir yer. Buranın adı Rumeli Şükriye'dir. Diğer mahallesine ise Türk Şükriye denilmektedir. Orada bir değirmende paspasçı olarak çalışmaya başlar. 1951 yılında ilk göçmek kafilesi Adana'ya ininceye kadar orada çalışır.

İslimye Balkanı

İslimye dağları

İstanbul (Osman İstanbul'a doğru yola çıkar. 1936'larda yollarda vasıta bulmak hayaldi)

Kamçı Boyu

Kanton

Kap Hüyük Söğütlüsü (Şumnu'da)

Karaatlar

Karağözler

Karademir Köyü Boğazı (Gerlova'yı Eski İstanbulluk'a ve Şumnu'ya bağlayan yol)

Kara Deniz

Karnabat

Karnabat düzü: (Şumnu ve Deliorman'dan gelenlerin bu düze inebilmeleri için Kazan, Söğütlü, Bayram Deresi ve Çalıkavak geçidinden geçmesi gerekir.

Kazan boğazı

Kazan geçidi (Çatak)

Keserova

Kıdır Fakılı (Hızır Fakıh)

Kırım

Kızılcakilise

Kızılkilise korusu

Kilikadı

Kiraz Bayırı

Koca Balkan

Koca Bayır

Koca Çeşme (Sıratça yolu üzerinde)

Kokulusu

Koppir tarlaları

Kör Burun

Köstence (Romanya'da)

Kulakova

Kurucagüney

Lüleburgaz

Malanıç

Mandıra pınarı (Şumnu ile Burgaz vilâyetlerinin nizâlı noktası, Doruk'ta)

Midye

Mîrî (Gerişle Derviş Balkanı'nın birleştiği yerdir)

Orospu

Osmaniye (Adana'da)

Osmanpazarı (Eskicuma'da demiryolu yakınlarında)

Öteyüz (Gerlovalılar Koca Balkan'ın güney tarafına düşen kısımlara, yani Karnabat alçağına(ovasına) böyle derlerdi

Pazarcık (halkı Türk)

Pravadı

Ravsa

Razgrat

Romanya

Rusçuk

Sadova

Sakar Balkan

Sakar Tepe

Smedova

Sıratça/Sıratça Boğazı

Sirkeci (İstanbul'da)

Sofya

Soğuksu

Söğütlü (Urbitsa, Varbitsa) Geçidi (Yusuflu üzerinden Karnabat'a iner. Söğütlü-Şumnu arası 60 km.'dir)

Söğütlü doruğu

Sultanın korusu

Suriye

Susığırlık

Sülüoğlu (hudut köyü)

Tahir Ağa Türbesi (Eski İstanbulluk yakınında)

Taşarası

Taşlık Deresi (Akdere yakınlarında Geriş'de)

Taş Ocakları

Teke mahallesi ormanı (Razgırat yolunda)

Tekirdağı

Trakya

Tırnova

Tozluk (eşkıyaların en çok gizlendiği yerler)

Tuna

Tuşovca ormanı

Tuşovitsa (Geriş'e yakın güneyden gelenlerin sağa sapınca ulaştıkları bir yer)

Türkiye

Urupça

Uzun Buzağılık

Varbitsa (Urbitse/Yusuflu-Söğütlü yolunda)

Varna

Vırana suyu

Vırdın (Kazan'dan Koca Balkanı geçmek isteyenler Vırdın'dan yollarına devam etmek zorundadır)

Vurdun geçiti

Yağ Değirmeni

Yamna bağlığı (Çavuş Köylü İsmail'in Avukat Ahmed'in oğlunu öldürdüğü yer)

Yanbolu

Yankova (Şumnu köylerinden)

Yeniköy

Yenimahalle (Akdere Söğütlü yakınlarında)

Yenipazar

Yusuflu

Yüğler

1. ***15.2. Köy Adları***

Akdere köyü (Gerlova'nın başındadır)

Akyar (Şumnu köylerinden)

Babköy (Susığırlık yakınında

Başköy (Bulgar köyü)

Cumapazarı

Çalıkavak köyü (Çırkovna'nın doğusunda)

Çavuş köyü (Eski İstanbulluk'a bağlı ve Sıratça'ya 25 km. uzaklıkta)

Çobandere köyü (Eskicuma yakınlarında)

Çorlu (Trakya)

Çuha köyü

Gölbağı (Yusuflu-Köpekli arasında)

Güney köyü (Çırkovna'ya bağlı)

Hacı Umur köyü (Sülüoğlu'na yakın bir hudud köyü)

Kediören köyü (Eskicuma yakınlarında)

Kapdağı köyü

Karlı köy

Karagözler köyü: Akdere köyü ile Geriş Dağı'nın şimâlinde Gerlova yakasında; iki köyün uzaklığı 15 km kadar; Taşlık ile Kasımça aynı dağın kıblesinde, araları yine o kadar!

Kasımça köyü (Karnabat ovasının başında, Onikiler çetesi bu köye yerleşir)

Kâzımpaşa köyü (Adapazarı'nda)

Kölemen köyü

Papasköyü (Bulgar köyü)

Papasköy meşeliği

Pazlı köyü (Vize)

Popköy (Razgrat yakınında)

Paşayeri (Edirne yakınlarında)

Salihler köyü (Taş Ocakları mevkiinde, Karnabat'da)

Seymen köyü (Karnabat'da Eskicuma'ya bağlı)

Sıratçak köyü

Sofular köyü (Sofular-Akdere arası dört beş kilometre. Sultanın Korusu'ndan kıvranmayıp da doğrudan Kölemen köyü yolundan gidilirse yol daha da kısalır)

Sülüoğlu köyü (Edirne'de Şayka İsmail'in çeteyi aldattığı köy)

Şankaya

Köprüköyü (Akıllı Kamçı ırmağının ulaştığı köy)

Taşarası köyü

Yamna köyü bağlığı

Yavaş köyü

Yeniçiftlik köyü (Çorlu'da)

Taşlık köyü (ormanların içinde)

Tekerköy (yedi mahalleli bir köy)

Topçular köyü

Urupça köyü

Yayla köyü (Pop köyü Eskicuma arasında)

Yeniköy

Yürükler Nasçı köyü

1. 16. Meslek Adları

avcı

bekçi

Bulgar askeri

Bulgar devriyesi

Burgaz valisi

canbaz: (Celeplere böyle denirdi)

cerrah/kırıkçı

cinayet ekipleri

çete

çiftçi

çoban

çokoylar/çiftçiler

çuhacı

define arayıcısı

demirci

eşkıya

güvenlik kuvvetleri

karakaçanlar: (Yaz günleri dağlara çıkıp sürü güden gezginci çoban ailelerine denir. Eğrialan sırtlarında yaptıkları kulübelerde barınırlar. Bunlar Bulgaristan'da yaylacılığı yaşatan son kabilelerdir.)

karakol çavuşu

kaymakam

kervancı

köy muhtarı

jandarma

jandarma müfreze

ocakçı (taş ocağında çalışan)

ormancı

öküzcüler

polis

Romanyalı kaçakçılar

sığırtmaçlar

şayka:(şakilerin Rumeli'deki adı/eşkıya)

tahsildar

terzi

tüfekçi

vali

1. 17. Ölçü Adları

…den en fazla 25 km uzak

Elli şinik buğdayın karşılığı beş sarı lira

Otuz kırk bin hektar

1. 18. Renk Adları

kara demir

kara sansar

sarı sansar

kınalı sansar

kırmızı çokoy köpeği

yeşil

1. 19. Savaş, askerlik

Birinci Dünya Savaşı

İkinci Cihan Savaşı

Plevne Müdafaası

1. 20. Sayı Adları

bir araba adam

bir fincan kahve

bir iki avuç

bir iki gün sonra

bir sandık mermi

bir soluk

biricik (tek)

dört-beş ay müddet

dört kişinin beşincisi

iki çift öküz

senenin beş ayı: (Avcılık serbestti. Kalan aylarda ise yasaktı: kanunen de şer'en de. 1925'lerde karacalar bütün sene yasak edildi)

Üç yıl (askerlik süresi)

Üçyüz bin leva

Yirmibeş liralık tavşan cezası

1. 21. Tabiat, hava olayları, gökyüzü

Hüyük/ küçük mağara

Kabaklık bahçesi

Mera

Silsile(sıradağ)

Akdere'de kar düz yağar. Hiç rüzgârsız yağar

Dağda sis çökerse kaybolursun

Taze kar yağdımı benim günüm o zamandır

1. 22. Ticaret, iş, para, maliye

altın para bozdur-

bir sansar derisine bir öküz

Bulgar parası Romanya'da geçmezdi

Güz panayırı

kervan

Osmanlı altını

Paraları şuraya koyun!

Panayır

Plevne pazarında öküzünü, ineğini satanların ne kadar "tatlı" parası olduğunu bilirlerdi.

Romanya Ley'i

Sofya-Varna ekspresi

Mecidiye: *"Mecidiyelerin gümüş olanları iyi idi, hoştu, ama Karbon Mecidiye dedikleri eşek nalı kadardı. Cepte kesede taşınacak para değildi âdeta. Altın para da vardı şüphesiz. Ama kimlerde ve nerede?" s.88*

"Eskicuma ticaret yeri. Onun için Bulgar makamları adını değiştirmeye kalkışınca, ticaret yapılan yer manasına gelen Targovişte demişlerdi." s.38. "Bir gün Derbend Boğazı'nı kestiler. Çarşamba günü erken saatlerde Osma npazarına gelen tüccarların paracıklarını topladılar. Hani ticaret de canlanmıştı. Osmanpazarı, ucuz mal satılan yerdi. Fakat bu Çarşamba eşkıya daha ucuza getirdi. Ticareti İngiliz Ahmed Çetesi ayarladı. Oradan döndüler, akşamüzeri Osmanpazarından dönenleri Vurdun Boğazı'nda çevirdiler. Sular kararınca çete Çatak-Kazan arasına gelmişti bile." s.64. Ravsa'nın fiçı tahtaları bizim oralardan giderdi. Yani Akdere ve Tuşovca ormanlarından. Buranın ak meşesi tutulurdu. Şarabı kokutmazdı. Hatta dediklerine göre bir de hoş koku verirmiş! Onuniçin fiçı tahtası yüklü manda arabalarından bir kervan kurulur, hemen her hafta tekrarlanırdı. (Yazarın akraba ve köylüleri bu kervanın içindeydiler.) s.88

1. 23. Yiyecek Adları

ayran

bir fırın ekmek/aşağı yukarı birbuçuk kiloluk oniki ekmek demektir.

bir iki ekmek yerine bir fırın ekmek

bir yudum (lokma) yiyecek ekmek

dört koca somun

ekmek

kahve

kaşar peyniri

kebap

kızartılmış kuzu

kızılcık

kuru peynir

pastırma

peynir

rakı

sabah yemeği (kahvaltı değil): yöresel çorbalar, tarhana çorbası vb.

sıcak somun

şarap

tarhana

yağ

1. 24. Yön Adları

az ilerisinde

bir mavzer menzili

… cihetinden

Dirsek (köşe)

güneye doğru sark-

güneye düşen taraf

Kanton'dan sonraki boğaz girişinin dirseği

kazmayı göster- (işaret vermek için)

kıble

kıbleye doğru

kuz/ güneş görmeyen yer, kuzeyde olan

kuzeye doğru

namaza durdukları tarafa doğru

şimal

şimdiki yazlıkların bulunduğu yönde

tek istikâmet

tepenin kıvrımı

…’ye doğru

1. 25. Zaman Adları

akşamki

akşam karanlığında

akşam üzeri

altı ay, bir sene

aradan bir zaman geçince

beklenmedik bir sırada

beş on gün sonra

bir buçuk saat müddetle

bir gece

bir hafta

bir hafta kadar

bir hafta sonra

bir iki gün müsaade

bir öğle sonu

bir solukta

bugünden tezi yok

bundan yüzyıl önce

Cuma sabahı

…der demez

devrisi gün

devrisi sabah

devrisi yaz

ertesi hafta

evvelki gibi

gece yarısına doğru

gelecek Cuma

gelecek hafta

günlerden bir gün

…harbi devamınca

Hıdırellezden bir hafta geçip

iki gün iki gece

İkinci Cuma Şenlikleri (Pazarcık’ta)

kış günleri

kuşluk zamanı

Mayıs ayı ortalarına doğru

sabaha karşı

sabahlayın

sabah namazını kıldıktan sonra

sular karardıktan sonra

şafak sökerken

tepeye varınca

üçüncü hafta

yaz günü

yazın orak biçerken

yıllar sonra

1. 26. Fiiller

azıt- /şaşırt-): (önce doğuya doğru gider gibi yapıp batıya git-)

bilvesin/bilive-

çeneleş- (ileri geri konuş-)

eğrekle-

hırpala-

işkillen(me)-/şüphelenme-

kandır-

kanıksa-

kezle-

kıstır-

kolla-

köstekle-: (atın eşeğin ayağına vurulan bukağı)

oynat-

sökellen- / üstlenmek, gizlenmek, eğlenmek

tepele- /öldür-

ur- (vurmak, dokunmak müdahale et-)

var- /Ulaş-

yalaklan-/birik-

yankılandır-

yılmala-: (bayır aşağı inmek) (yılma (çabucak, doğrudan) aşağı âdetâ süzül-)

yivlet-

yokla-

1. 27. Argo

delik dondan çıkar gibi çık-

iç don gömlekçe kal-

kahpe

puştluk et-

puştluk yap-

1. 28. Deyimler

abayı yak-

aciz kal-

af ilan et-

ağzından pırt- (ağzından kaçır-)

aklını çel-

aklını peynir ekmekle ye-

alaylı konuş-

aldat-

alıp başını git-

aramadığı çalı dibi bırak(ma)-

araya dur-

ardından koştur-

arkasını arayacak kimsesi ol(ma)-

aşır-

avantaya kat-

avcılığa takıl-

bakmalara kıya(ma)-

başa çık-

başı dertte ol-

beklenmedik bir şey ol-

benzi sol-

bıyık altından sor-

bir aşağı bir yukarı dolaş-

bir hafta müddetle düşün-

bir baltaya sap ol-a(ma)-

bir yere bağlaya(ma)-
borç para bul-
boş dur(ma)-
bulup çıkar-
burnuna koklat-
canı sıkıl-
canına minnet ol-
canına tak et-
canı yan-
canını yak-
değişik hava çal-
deremet et- /(tedarik et-)
derin bir nefes al-
devam et-
dikiş nakış elinden gel-
dil dök-
dillerini yutayaz-
dizinin bağı çözül-
el aman et-
elde avuçta bir şey kal(ma)-
el(e) geç-
eli iğne iplik tut-
eline arşın al-
elinin emeğini al-
emniyet bağla-
ense büyüt-
epi/ epeyi git-
eşeği semeriyle aşır-
evden aran-
evlerini kıvran-
evinde eğlen- (kal-; dur-)
feryadı bas-
foyası meydana çık-
gereksiz gör-

gönlünü avut-
gönlünü eyle-
gözden kaybol-
göze dokun-
gözü pek ol-
gözünden git(me)-
gül gibi karısı ol-
gülle at-/ vurmak
gülmekten katıl-
haber uçur-
hakkını ye-
hâl hatır et-
hayranlığını bildir-/yaptıklarından ne kadar memnun olduğunu hazla anlat-
hayretle bak-
hazıra dayan(ma)-
heba ol-
hemene tak(ma)- :(boşuna takılmamış ol-)
her tüyü gül-
hevesini çek-
hıncını belli et-
hoş karşıla-
içine işle-
içini dök-
idama mahkum et-
iğne atsan yere düş(me)-
iki eli taş altında kal-
iki dudağı arasında ol-
inkârı bas-
insafa gel-
ip boğazına geç-
irtibatı kesil-
işi kafasına tak-
işi çak-
iş işden geç-

işi tez çak-
işleri tıkırında ol-
iyi hâline kefil ol-
kabuksuz yumurta yap-
kabul et-
kapı arala-
kaşla gözle konuş-
kalanı yalan ol-
kemiklerini çatırdat-
kendi ayaklarıyla gel-
kendini ala(ma)-
kendini tanıt-
kendisi koymuş gibi bulup al-
kısmet(lerini) topla-
kıyamet gibi ol-
kimin dediği anlaşıl(ma)-
kimse-ye çıtlat(ma)-
kolaçan et-
korku al-
korku bekle-
korku bu dağları bekle-
korku düş-
korku nedir bil(me)-
koyun gibi yat-
köh köh öksür- (marazlı koyun gibi)
köküne darı ek-
köşeye çek-
kucağına doğru ak-
kurşunu ye-
kuşağını yokla-
kuşuna(tavuğuna) kış de(me)-
küfür bas-
mekik doku-
mermi sık-

meseleyi çıtlat-
muradını al-
ne manaya geldiğini çak-
ortakları türe-
ödü çatla-
öksüz ve yetimin ahı dolu ol-
önce davran-
pabuç pahalı ol-
parada haram ol-
paraları da suyunu çek-
pazarlığı ısla-
perişan kal-
peşimanlık alâmeti göster-
pusuda bekle-
pusuya yat-
rahat bir nefes al-
rezaleti işle-
sabaha çık-
saklamasını bil-
sarkıntılık yap-
sevinci kursağında kal-
silahını doğrult-
soluğu kesil-
son sözü söyle-
soruyu yapıştır-
soyup soğana çevir-
sökün et-
söylenir ol-
sözü kes-
sözü uzat-
sözünden dönen ol(ma)-
su git-/ter ak-
sürüp git-
şarampola yat-

şerrinden yaka silk-

şeytanın sözüne uy-

tam takır kuru bakır kal-

tanıdığı, bildiği biliştiği kıyamet gibi ol-

tanımazlıktan gel-

tası tarağı topla-

tedavi ettir-

tertibini al-

tetik davran-

tevbe et-

tevbesi kendinden ol-

tezkere al- (av için izin)

tozluğu genişlet- (geçim imkanlarının artması dolayısıyla mideye gıda olarak eskisine oranla daha fazla şey girmesi, midenin genişlemesi anlamındadır.)

uykuda bırak-

üzerine var(ma)-

yataklıktan içeri tık-

yeşile bürün-

yüreği cız et-

yer yarılıp içine gir-

yokluğu anlaşıl-

yol al-

yollara düş-

yolu aç-

yolunu gözle-

yolunu kes-

yolunu tut-

yumuşaklığı git-

yükünü tut-

zoruna git-

1. 29. İkilemeler

aç susuz çarpış-

ağlayıp sızla-

akar-bakar

aklı fikri… kal-
aslını astarını sor-
atıp tut-
ayakları ileri yüreği geri git-
ballandıra ballandıra
birer birer
bir bir anlat-
bir aşağı bir yukarı
can kan kalma-
dalga dalga söylen-
dalga dalga uzan-
didik didik et-
dobra dobra söyle-
duyulur duyulmaz
efkârlı efkârlı çek-
elde avuçta
fakir fukara
gelen giden
gelip geç-
gerisin geri
girip çıkmak
güçlü kuvvetli
gülüş cünbüş
güle söyleye geç-
hal hatır et-
hesap kitaptan anla-
hesabını kitabını yap-
hoş beş et-
hoş beşten sonra
içi içine sığ(ma)-
iri yarı
karış karış bil-
kem küm et-
kerli ferli (adam)

kesik kesik
kıtır kıtır doğra-
kim kime dum duma
kulaktan kulağa fısıldan-
mırın kırın et-
ne olur ne olmaz
ne üstte var, ne başta
ölçüp biç-
para pul
sayıp dök-
sendeleye sendeleye
sert sert sor-
sorgu sual olun-
sorup soruştur-
sürüne sürüne gel-
tek tük görün-
ufak tefek (yaralar)
ulam ulam gel-
üç aşağı beş yukarı uyuş-
vurduğu vurduk, kırdığı kırdık
yağlandıra ballandıra anlat-
yağlı ballı söz/hikâye
yan yan (giderek) ayrıl-
yavaş yavaş
yerli yersiz
yer misin yemez misin (diye sorul(ma)-
yolda belde
yol yordam ara(ma)-
yorgun argın
yükte hafif, pahada ağır ol-
zar zor yürü-
zırıl zıbıldak soy-

1. 30. Hitaplar

Allah sonumuzu hayreylesin!

Allah'a ısmarladık

Allah'ını seven yok mu?

Arkana bakmadan git!

Arkana bakmadan yürü!

Atın bu itleri içeri!

Baka ya ağalar!

Bre adaş!

Baş üstüne!

Beni kurtaracak yok mu?

Ben onlara gösteririm!

Bizi görmüş olmayasınız!

Bizi de görmüş olma!

Çocuklar haydi bakalım!

Durma eyvahlan! Neye yarar?

Eller yukarı!

Geçmiş olsun

Görmemiş ol Süleyman Dayı!

Gününüz hayır olsun

Hacı eller yukarı!

Merhaba ağalar!

Mustafa Ağa bizi görmüş olma!

Rastgele avcı

Sağolsun varolsun

Sevgili meslektaşlarım: Size tavsiyem budur!

Yahu

Yok ağalar, ben böyle gübür işe karışmam

1. ***31. Kalıp İfadeler ve Söyleyişler***

Ah gidi gençlik!

Ah bir uz getirebilsem!

Alıp başımı gideyim!

Anadan öksüz, babadan garip

Avcıların ömrü uzun olur

Avcılık kolay meslek değildir

Avcılık peygamber sünneti

Babamın bana içirecek bir kaşık çorbası vardır

Baksa ki ne görsün?

Baskın basanındır

Biz bu sefer parayı aramadık, para bizi arayıp buldu

Bizi bu sarp lâlelik bayırı kocalttı

Bu kışın felek beni Erzurum'a attı

Bundan artık adam olmaz

Cüzdan büyük, para az

Dağa giden adamın yanında ateşi olacak

Dağda altıncıklar karın doyurmaz

Dağların taçsız krallarıydılar sanki

Deliorman'da güzel kızları dağa kaldırma adeti var

Doluya koydu almadı, boşa koydu dolmadı

Elhâsıl

Ferman padişahın ise dağlar onların

Gün görmüş, devran geçirmiş

Gündüz külâhlı, gece silâhlı

Her kötülükten daha üstün kötülük beklenmelidir

Her şey var, yalnız ırza tecavüz yok

Hırsıza padişahların bile borcu olurmuş

Irmağa düşeyim de gülesilermiş

İçinde hâlâ tarhana çorbasının sıcaklığı vardı

İnsanın kıt, şeytanın bol olduğu yer

İnsanın yanından geçmeye korktuğu cinsten

İnsanlar birbirine benzer, hatta eş yaratılmış

Kurtların ağzı kilitlenirmiş

Kurdun altı okkası

Kuş kafese düşmüştü bir kere

Ne kadar yorgunmuşsun terin hiç kurumadı

Nereden şeytana uyduk!

Neşeler döndü birdenbire kedere

Olmaz böyle şey!

Onikilerin bilgisi ve izni tahtında

Tavşanlar hava raporunu çok iyi bilir

Vazife kurbanı

Vay kırılası elceğizlerim!

Yapanın yanına da kalmıyor!

Yarım Çene Spasi çenesini bütünleyemedi, ama dünyasını tamamladı

Yaşım seksen, daha içimdeki merak öylece duruyor.

Yiğit silahıyla gömülür.

Yüzüme tükürtmem, leşime tükürsünler

1. ***3.2. Atasözleri***

Allah'ın onduramadığını Peygamber sopa ile kovalarmış

Avcıdan hacı olmaz

Bir koltukta iki karpuz sığmaz

Boş duranı Allah da kulu da sevmez

Etme bulursun

Kara haber çabuk yayılır

Kendi düşen ağlamaz

Kibir ve öfke bal gibi zehir

Puslu havayı kurt sever avcı değil

Kaynakça

Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yay., C.3, Ankara.

Aksoy, Ö. A. (1988a). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü.* Atasözleri Sözlüğü, İnkılâp Yay., İstanbul.

Aksoy, Ö. A. (1988b). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Deyimler Sözlüğü, İnkılâp Yay., İstanbul.

Aksoy, Ö.A. (2009). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

Todorova, M. (2020). *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek.* İletişim Yayınları, İstanbul.

Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim Açısından İki Dilli Eğitim Modelleri

Ramazan ERYILMAZ*

Özet

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilmesinin ardından, bölgede kalan ciddi bir Türk nüfusu ile birlikte bu toplulukların eğitimi sorunu belirmiştir. Çalışma bağlamında Yunanistan, Bulgaristan, Kuzey Makedonya, Kosova, Romanya ve Moldova'da Türkçe ana dilde eğitimin, ülkenin eğitim sistemi içindeki durumu incelenmiştir. Eğitim sistemlerinin iki dilli eğitim açısından sınıflandırılması söz konusudur. Bu bakımdan iki dilli eğitimin tipolojisi ortaya konulmuştur. İki dilli eğitim programları da ana dili korumasına göre zayıf ve güçlü olarak tasnif edilirler. Bahsi geçen Balkan ülkelerinde yürütülmekte olan Türkçe ana dilde eğitim tarzlarının, alan yazında ortaya konulmuş, iki dilli eğitim programlarından hangilerine denk geldiğini tespit etmek, mevcut durumu açıklamak ve gelecekteki durum hakkında varsayımlar üretmek adına önemlidir. İki dilli eğitim modellerinde yabancı dil eğitimine ya da azınlıklar için ana dili eğitimine odaklanılmaktadır. Çalışma kapsamında azınlık grupların ana dilde eğitimi ile ilgili programlara odaklanılmıştır. Batırma, destekli batırma, tecrit edici eğitim, geçiş süreçli eğitim, ayırıcı eğitim programları geçiş modeli başlığında toplanır. Bunlar iki dillilik açısından zayıftır. Öğrencilerin nihai olarak çoğunluk diline yönlendirilmesi amaçlanır. Koruma modeli kapsamındaki koruyucu eğitim programında azınlık topluluğun ana dilini korumak esastır. Bunun ötesinde azınlık grubun hem kendi dilini hem de ortam dili ya da egemen dili eşit biçimde yetkin kullanımına odaklanan model zenginleştirmedir. Bu kapsamdaki çift yönlü iki dilli eğitim, iki egemen dilli eğitim ve daldırma programları esasında, diller arasında saygınlık farkı yaratmadan toplumun tüm bireylerinin en az iki mümkünse daha fazla dili ana dili seviyesinde yetkin kullanmasını hedefler. Bu çalışma kapsamında bahsedilen ülkelerdeki Türkçe ana dilde eğitimi ele alan araştırmalar taranmış, nitel veri analizi yapılmıştır. Çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Mevcut olgunun derinlemesine çözümlendiği bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması kullanılmıştır Elde edilen bulgulara göre; hiçbir ülkede yükseköğretim seviyesinde Türkçe iki dilli eğitim imkânı yoktur. İlk ve orta öğretim seviyelerinde, Yunanistan'da daldırma, Kuzey Makedonya, Kosova ve Romanya'da idame eğitimi, Bulgaristan ve Moldova'da destekli batırma uygulanmaktadır. Dolayısıyla Yunanistan, Kuzey Makedonya ve Kosova'da Türkçe ana dilin korunması ve geliştirilmesi imkânı vardır. Azınlık dili mensubu öğrencinin, iki dilli okuryazarlığa ulaşması bu programlarda mümkündür Romanya'da yasal statü açısından idame eğitiminden söz edilse de fiili durumda birçok öğrencinin tercihen bu eğitimin dışında kalması da kayda değerdir. Bulgaristan ve Moldova'daki eğitim modellerininse iki dilliğin ve iki dilli okur yazarlığın geliştirilmesi bakımından son derece yetersiz olduğu ifade edilebilir. İki dillilik alanındaki çalışmalar da azınlık dili konuşan öğrencinin, ana dilini okul ortamında güçlü modellerle öğrenmesinin, ana dilinde okuryazarlık becerisi kazanması açısından önemini ortaya koymaktadır. İki dilli bireylerin bilişsel yetkinliklerinin tek dillilerle kıyaslandığı çalışmaların bazılarında, iki dillilerin lehine sonuçlar elde edilmiş, başkalarında da en azından iki dilliliğin bilişsel yetkinlikler açısından olumsuz etkilerinin olmadığı yönünde bulgular elde edilmiştir. Balkan ülkelerinde yaşayan Türk çocuklarının hem ana dillerinde hem de egemen dilde yetkin olmaları gerekmektedir. Bunun yolu da güçlü iki dilli eğitim modelleridir. Gerek diplomatik kanallar gerek sivil inisiyatifler bu yönde etkin adımlar atılması açısından harekete geçmelidir. Aksi durumda, Balkan Türkleri arasında; toplumsal anlamda, kültürel asimilasyon, gettolaşma, ayrımcılık, izolasyon vb.; bireysel anlamda, dil yitimi, yarı dillilik, bilişsel gelişim sorunları, akademik başarısızlık, vb. sorunların gelecekte yaygınlaşması muhtemeldir.

Anahtar Kelimeler: İki dilli, Balkanlar**,** Türkçe**,** eğitim

Giriş

Bir terim olarak iki dillilik, birçok farklı bağlamda ele alınmış; dolayısıyla farklı tanım ve tasvirlere sahip olmuştur. En genel biçimiyle iki dillilik bireyin ya da toplumun birden fazla dille iletişimini gerçekleştirebilme yetisidir. İki dillilik üzerine yapılan araştırmalar artarak devam etmektedir. Dünya

* Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, TÖMER, Öğr. Gör. Dr.

nüfusunun yarısından fazlasının iki dilli olduğu göz önüne alınırsa bu alanın daha fazla üzerine eğilmeyi hak ettiği de söylenebilir (Baker, 2011). İki dilliliğin bireysel gelişimden toplumsal olgulara kadar birçok farklı boyutta konu ve etkenle ilişkisi bulunmaktadır. Bunlardan birisi de iki dillilerin eğitimi meselesidir. İki dillilerin eğitimi farklı coğrafya ve koşullara göre kendine has dinamiklere sahip olmaktadır. Fakat yine de alan yazında iki dilli eğitimin bazı temel özelliklere göre tasnifi yapılmıştır. Buna göre iki dilli eğitim sistemleri bireyin ve topluluğun iki dilliliğine katkı sağladıkları oranda güçlü modeller olarak değerlendirilmektedir. İki dilli eğitim açısında güçlü ve zayıf olarak ayrım yapılmakla beraber bu kapsamda birçok farklı iki dilli eğitim modeli söz konusudur. Herhangi bir ülkede gerçekleşen iki dilli eğitim bu bağlamda bahsedilen modellerden biriyle ilişkilendirilebilir. Bu kategorileştirmenin en önemli faydası, belli bir ülkede iki dilli eğitimin çağdaşları ile kıyaslanabilmesine imkân vermesidir. Bunun yanında belirli iki dilli eğitim modellerinin çeşitli değişkenlerle ilişkisini test etmek açısından bir fırsat niteliğindedir.

Türkiye'nin kültürel sınırları ile coğrafi ve siyasi sınırlarının örtüşmediğini görmekteyiz. Türkiye dışında başka coğrafyalarda Türk kültürü ve Türkçenin canlı ve dinamik bir biçimde mevcudiyetini sürdürdüğü malumdur. İki etkenin bu durumu ortaya çıkardığı söylenebilir. Birincisi Türkiye ve dolayısıyla Türkçenin bir imparatorluk mirasını taşıması diğeri çeşitli sebeplerle Türkiye'den Avrupa ülkelerine göç etmiş Türkler ve onları takip eden kuşaklardır. Birincisi Balkan ülkelerinde yaşayan Türkler ve Türkçe, ikincisi Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler ve Türkçe olgularını ortaya çıkarmıştır.

Balkan ülkelerinden Kuzey Makedonya, Kosova, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Moldova'da azınlık dili olarak Türkçenin eğitimine dair unsurlar bulunmaktadır. Bu ülkelerde yaşayan Türkler, içinde bulundukları toplumun dili ve kültürü içinde yaşamlarını sürdürmeleri dolayısıyla çoğunlukla iki dilli bireyler olarak tanımlanabilmektedirler. Çeşitli Balkan ülkelerinde Türklerin ana dili eğitimi alma biçimleri bağlamında ortaya çıkan modellerin ortaya konması, iki dillilerin Türkçe eğitimi kapsamında bütüncül bir akışı kazandıracaktır. Bununla beraber uzun ve orta vadede mevcut modellerin yaratacağı sonuçlar tahmin edilebilir.

Alan yazın incelendiğinde iki dilli Türk çocuklarının ana dili eğitimi modellerine dair bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın problem durumunun bu eksiklik olduğu söylenebilir. Çalışma kapsamında Balkan ülkelerini ile sınırlandırmak suretiyle Türkçe eğitim açısından iki dilli eğitim modellerinin ortaya konmasının alan yazına katkı sağlaması da araştırmanın amacı olarak ifade edilebilir.

1. İki dillilik ve İki Dilli Eğitim Modelleri

İki dilli bireylerin varlığı birçok toplumun iki dilli olarak görülmesine sebep olmaktadır. Bazı toplumlarda ise egemen dil ve azınlık dili ya da dillerinden bahsedilebilmektedir. Bazı ülkelerde iki dilli bireylerin eğitimine yönelik uygulamalar ya da programlar geliştirilmiştir. Bunlar ülkelerin koşullarına göre kendine has bir biçimde yürütülmektedirler. Yine iki dilliliğe sağladığı katkı bakımından ve çeşitli değişkenler açısından ülkelerdeki iki dilli eğitim sistemlerini tasnif etmeyi sağlayacak ölçütler geliştirilmiştir. Bu ölçütlerden hareketle iki dilli eğitim modelleri ortaya konulmuştur. Birçok araştırmacının farklı bakış açıları ile ortaya koydukları tasnifler mevcuttur. Alan yazında en çok kabul göre tasnif olması bakımından bu çalışmada Baker'ın yaptığı tasnif temel alınacaktır.

Tablo 1. İki dilli eğitim model ve programları

Model	Program Türü	Çocuğun Ana Dili	İşlev	Sınıfın Eğitim Dili	Toplumsal ve Eğitsel Amaç	Hedef
Zayıf İki Dilli Eğitim Programları						

Geçiş	**Batırma**[1]	Azınlık dili	Ana dili eğitimi	Çoğunluk dili	Kültürel Asimilasyon	Tek dillilik
	Destekli batırma	Azınlık dili	Ana dili eğitimi	Geçiş sınıflarında çoğunluk dili	Kültürel Asimilasyon	Tek dillilik
	Tecrit edici Eğitim	Azınlık dili	Ana dili eğitimi	Azınlık dili	Kültürel Ayrıştırma	Tek dillilik
	Geçiş süreçli eğitim	Azınlık dili	Ana dili eğitimi	Azınlık dilinden çoğunluk diline doğru	Kültürel Asimilasyon	Görece tek dillilik
	Egemen dilde yabancı dil eğitimi	Çoğunluk dili	Yabancı dil eğitimi	Çoğunluk dili ile beraber yabancı dil	Sınırlı kültürel zenginleştirme	Sınırlı iki dillilik
	Ayırıcı Eğitim	Azınlık dili	Ana dili eğitimi	Seçmeli azınlık dili	Kültürel Ayrışma/Özerklik	Sınırlı iki dillilik
Güçlü İki Dilli Eğitim Programları						
Koruma	**Koruyucu eğitim**	Azınlık dili	Ana dili eğitimi	Azınlık dilin öncelikli olduğu iki dilli	Kültürel koruma, zenginleştirme ve çoğulculuk	İki dillilik
Zenginleştirme	**Çift yönlü iki dilli eğitim**	Azınlık ve çoğunluk dili beraber	Ana dili ve yabancı dil eğitimi	Azınlık ve çoğunluk dili beraber	Kültürel koruma, zenginleştirme ve çoğulculuk	İki dillilik
	İki egemen dilli eğitim	Çoğunluk dili	Ana dili ve yabancı dil eğitimi	İki egemen dil	Kültürel koruma, zenginleştirme ve çoğulculuk	İki dillilik
	Daldırma	Çoğunluk dili	Yabancı dil eğitimi	İkinci/yabancı dilin öncelikli olduğu iki dilli	Kültürel çoğulculuk ve zenginleştirme	İki dillilik

Tablo 1'de görüldüğü üzere iki dilli eğitim modelleri en temelde 2 boyutta ele alınabilir. Bunlar iki dilliliği destekleme bakımından zayıf modeller ve güçlü modeller. Zayıf modellerin öğrencinin azınlık dilinden egemen dile geçişini sağladığı değerlendirilmektedir. Bu açıdan zayıf iki dilli eğitim hatta iki dilli olmayan eğitim modeli olarak ifade edilebilmektedirler. Güçlü iki dilli eğitim modelleri koruma ya da zenginleştirmeyi amaçlamaktadır. Koruma modeli, mevcut azınlık dilinin bireyin yaşamında ve toplumsal alanda yok olmasını engellemeyi amaçlamaktadır. Müfredat azınlık diline öncelik veren bir biçimde hazırlanır. Egemen dilin eğitimi de önemlidir fakat derslerin çoğunlukla öğrencinin ana dilinde işlenmesi söz konusudur. Öğrencinin ana dilinin azınlık dili olduğunu bu modelde egemen dilin her alandaki avantajına karşılık, müfredattaki öncelikli durumu bu dile bir nevi pozitif ayrımcılık yapıldığını göstermektedir. Güçlü modeller arasında zenginleştirici kategoride değerlendirilen modeller de mevcuttur. Zenginleştirme bireyin dilsel olarak zenginleştirilmesine gönderme yapmaktadır. Bu, azınlık diline mensup öğrenci ile çoğunluk diline mensup öğrencinin eşit koşullarda (Dilsel açıdan) eğitim almasına gönderme yapabildiği gibi aynı saygınlıkta iki egemen dilde eğitim verilmesi de söz konudur. Üçüncü bir durum olarak da toplumsal ve siyasi anlamda egemen dil ya da azınlık dili olmayan başka

[1] Alan yazında "immersion" ve "submersion" terimlerin Türkçeye aktarılmasında bir karışıklık olduğu görülmektedir. "İmmersion" iki dillilik açısından güçlü programlardan birisidir. İki dilliliğin geliştirilmesi açısından önemli uygulamalar bu program kapsamında değerlendirilmektedir. Buna göre öğrencilerin egemen dille beraber iki dilde daha ana dili düzeyinde hâkim olması amaçlanmaktadır. "Submersion" iki dillilik açısından tam tersi özellikler göstermektedir. Öğrencinin iki dilliliğinin uzun vadede ortadan kaldırılması amaçlanır. Bir metafor olarak bu durum yüzme bilmeyen birini denize atıp yüzmesini beklemekle ilişkilendirilmektedir. Türkçeye yapılan aktarımlarda daldırma ve batırma karşılıkları bu terimler için kullanılmıştır. Kelaaga (2005) submersion için daldırma, immersion için batırma karşılığını; Bican (2019) ise immersion karşılığı olarak daldırmayı kullanmaktadır. Baker'ın İki Dilli Eğitim kitabının Türkçe çevirisinde Sezi Güvener de "submersion" için batırma, "immersion" için daldırma karşılığını tercih etmiştir. Türkçede batırmak ve daldırmak fiillerinin anlamlarına da bakıldığında zor kullanma anlamının batırmada daha çok bulunması da bu çalışmada "immersion" karşılığı olarak daldırma "submersion" karşılığı olarak batırma karşılığının tercih edilmesinde etkili olmuştur. Türkçe alan yazında terminolojik tutarlılığın sağlanması adına da bu karşılıklar önerilmektedir.

dillerin iki dilliliği geliştirmek amacıyla eğitim dili haline getirilmesi yaklaşımıdır. Bu son durumda yabancı dil eğitimi mi yoksa ana dil eğitimi mi verildiği tartışmalıdır. İki dillilerin eğitiminde hedef diller yabancı değil ana dili kapsamında ele alınmaktadır. Dolayısıyla ders müfredatlarının da bu dillerde okutulması söz konusudur. Sırasıyla birincisi çift yönlü iki dilli eğitim, ikincisi iki egemen dilli eğitim, üçüncüsü daldırma olarak adlandırılmaktadır.

2. Balkan Ülkelerinde Türkçe Anadilde Eğitim

Türk azınlığın yaşadığı ve Türk çocuklarının ana dillerinde eğitimine dair unsurlardan söz edilebilecek Balkan ülkeleri, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Kuzey Makedonya, Kosova ve Moldova'dır. Bu ülkelerdeki Türklerin eğitimi değişkenlik göstermektedir. Bazılarında yalnızca seçmeli ders ve bir dersle sınırlı olarak okutulan Türkçe dersi söz konusuyken bazılarında eğitim dili tamamen Türkçe olabilmektedir. Bu açıdan ayrı ayrı ele alacağımız konular ortaya çıkmaktadır: Kuzey Makedonya'da Türkçe eğitimi, Yunanistan'da Türkçe eğitimi, Bulgaristan'da Türkçe eğitimi, Romanya'da Türkçe eğitimi, Kosova'da Türkçe eğitimi ve Moldova'da Türkçe eğitimi.

2.1. Kuzey Makedonya'da Türkçe Eğitim

Makedonya'da Türkçe anadilde eğitimin Osmanlı Döneminin bitmesinden itibaren ele almak çalışma bağlamında daha uygundur. Osmanlı'dan sonra 1918-1940 yılları arasında Sırp Krallığı, 2. Dünya Savaşı Döneminde Bulgar işgali, 1944'ten 1991'e kadar Yugoslavya Dönemi ile 1991'den günümüze Makedonya Cumhuriyeti Dönemi şeklinde bir tasnif yapmak mümkündür (Kayadibi, 2016). Sırp Krallığı Döneminde Türkçe anadilde eğitim yapılamamıştır. 2. Dünya Savaşı esnasında da Bulgarlar okullarda Türkçe dersi okutulmasına izin vermedikleri gibi toplumsal ve kamusal alanda baskılar kurmuşlardır. Balkan Savaşları ile 2. Dünya Savaşı arasındaki zaman aralığında Makedonyalı Türk çocukları aile içinde konuşabildikleri Türkçe sayesinde, ana dillerini korumuşlardır. Fakat bu durumun yazı dili ile konuşma dili makasın açılmasına sebep olmuştur. Savaştan sonra Yugoslavya Döneminde 1944-1951 arasında bazı 3 dilli (Makedonca, Arnavutça, Türkçe) okullarda Türkçe dersleri programa konulmuştur. 1951-1991 arasında zaman zaman dalgalanmalar olsa da derslerin hemen hemen tamamının Türkçe verildiği, Türkçe sınıfları ortaya çıkmıştır. Türklerin yoğun yaşadığı bazı yerlerde okulların Türkçe anadilde eğitim veren bir kimliğe bürünmesi söz konusu olmuştur. 1991'den günümüze kadar uzanan dönem, Makedonya Cumhuriyeti Dönemidir. Bu dönemde Türkçe eğitimin anayasal güvencesi sağlanmış, bu zamanlara kadar ciddi bir sorun olan lise seviyesinde Türkçe eğitimin hemen hemen olmaması, kısmen aşılmıştır. Son yıllarda sayısı 12'ye kadar ulaşan liselerde Türkçe eğitim verilmektedir. 50'li yıllarda Makedonya'daki Türk nüfus yoğun göçler sebebiyle erimiştir. Türklerin yoğun yaşadığı yerler Kuzey Makedonya'nın batı kesimleridir. Doğuda da Türkler yaşasa da buralarda yoğun olmamaları sayı yetersizliği gerekçesiyle Türkçe sınıflarının açılmamasına dolayısıyla Türk öğrencilerin Arnavutça ya da Makedonca eğitim almalarına sebep olmaktadır. Bu da uzun vadede dilsel, kültürel ve etnik kimlik bağlamında Türklerin asimilasyonuna yol açacaktır. 1945'ten günümüze 5.000-10.000 arası öğrenci sayılarıyla seyreden Makedonya'da Türkçe eğitimin Yunus Emre Enstitüsü ve TİKA gibi Türkiye devlet kurumlarının da desteğini görmektedir (Emin, 2019; Altay & Akkaya, 2022, s. 151). Buna rağmen hala devam eden ders materyali sorunu anadilde Türkçe eğitimine olumsuz yönde etki etmektedir. Mevcut durumda, Kuzey Makedonya'da velilerin isteği doğrultusunda ilkokuldan liseye kadar Türkçe anadilde eğitim alınabilmektedir. Bu sınıflarda öğrenciler derslerinin tamamını Türkçe alma imkanına sahiptirler (Emin, 2019; Kayadibi, 2016).

2.2. Kosova'da Türkçe Eğitim

Kuzey Makedonya ve Kosova'nın Osmanlı Devleti Döneminde aynı idari birimde, Sırp Krallığı ve Yugoslavya Devletleri döneminde aynı devlet içinde özerk bölgeler olarak siyasi varlıklarını sürdürmeleri, birçok açıdan benzerlikler görülmesine sebep olmuştur. Kuzey Makedonya'daki sürece

benzer şekilde, Balkan Savaşlarından Yugoslavya'nın kuruluşuna kadar yasal statü kazanamayan Türkçe eğitimi zaman zaman tümden yasaklanmıştır (Koro, 2013). Bunun dışında toplumsal çevrede ya da camii ve medreselerde sistematik olmaktan uzak Türkçe öğrenme imkanları olmuştur. 1951 yılından beri Kosova'da Türkçe eğitim kesintisiz devam etmektedir (Eryılmaz, 2020; Bay, 2017). Yugoslavya, Sırbistan ve Bağımsız Kosova Dönemlerinde, yeteli sayıya ulaşıldığı takdirde, azınlık dillerinde de sınıflar açılabilmektedir.

Yugoslavya ve Sırbistan dönemlerinde egemen dil olarak Sırpça eğitim yapılmaktayken, Arnavutça, Boşnakça ve Türkçe eğitim sınıfları da Sırpça dersi de programda olmak kaydıyla açılabilmekteydi. Nüfus yoğunluğu bakımından bu sınıflar da çoğunlukla Arnavutça sınıfları olmaktaydı. Bağımsızlıktan sonra egemen dil Arnavutça olmuştur. Bundan sonra talebe göre Arnavutça dersinin de zorunlu olduğu Sırpça, Boşnakça ve Türkçe sınıfları açılabilmektedir. Tabii bu dönmede Sırpça da azınlık dili statüsünde değerlendirilmektedir. Derslerin tamamı azınlık dilinde verilebilmektedir. Fakat Türkçe dışındaki derslerin Arnavutçadan çeviri olması Türkçe anadilde eğitimin sorunlarından biridir. Bundan daha önemlisi ise Türkçe ders kitaplarının basımındaki ve yenilenmesi konusudur. Bunun dışında "karışık" evlilikler de Türkçe eğitimi olumsuz etkilenmektedir. Türkçenin egemen dil olmaması sebebiyle ebeveynlerden birinin ana dilinin Türkçe olmaması durumunda sıklıkla öğrencilerin ana akım (Arnavutça) eğitime yönlendirildiği ifade edilmektedir. Bu da toplumsal saiklerle dilsel ve kültürel asimilasyonun yolunu açmaktadır. Kosova'daki ilginç durumlardan birisi de nerdeyse tamamen Türklerden meskûn bir Mamuşa Köyünde iki dilli olmayan Türk öğrencilerin bulunmasıdır. Köy sınırları içinde yalnızca ana dilleriyle hayatlarını idame ettirme şansları olan bu insanlar ve onların çocuklarından bazıları egemen dili öğrenmemiş ve durum benzer koşullarda eğitim alan Türk öğrencilerden iki dilli olanlar ve olmayanları kıyaslama şansı doğurmuştur. Bu bağlamda iki dilli ve tek dilli Tük öğrencilerin Türkçe temel dil becerilerindeki başarı düzeyleri ile Türkçeye yönelik tutumları karşılaştırılmıştır. Buna göre, Tek ana dilli (Türkçe) ve iki dilli (Türkçe ve başka bir dil) öğrencilerin bu durumlarının ne Türkçe dil becerileri başarı düzeyleri ile ne de Türkçeye yönelik tutumları arasında anlamlı düzeyde bir ilişki vardır (Eryılmaz, 2020). Çalışma grubu öğrencilerine bakıldığında tek dilli öğrencilerin iki dilli öğrencilere göre, ebeveyn eğitim durumu, meslek, Türkçe yayınlara erişebilme anlamında daha genel bir ifadeyle sosyoekonomik bakımdan açıkça dezavantajlı olduğu görülmektedir (Eryılmaz, 2020).

Alan yazında sosyoekonomik durumun başarıya olumlu yönde etki ettiğine dair çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu da bahsedilen değişkenler arasında ilişki bulunmadığına dair yakinen değerlendirmelerde bulunulmasını engellemektedir. Azınlık dili olarak Türkçe eğitimin yapıldığı ülke ve ortamlarda, iki dilli ve tek dilli Türk çocuklarını kıyaslayan başka bir çalışmanın bulunmayışı da bir eksiklik olarak durmakta ve üzerine çalışma yapılmayı hak etmektedir. Makedonya'da faaliyet gösteren Türkçe sınıflarında da sıra dışı bir durum mevcuttur. Bu ülkede ana dilleri Türkçe olmadığı halde Türkçe eğitim alan öğrenciler vardır. Bunların hemen hemen tamamı Torbeş olarak adlandırılan gruptur. Bu öğrencilerin aile içinde genellikle Makedonca konuştukları okulda Türkçe eğitim aldıkları ifade edilmektedir. Bu da aynı eğitim modeli içerisinde ana dili Türkçe olan öğrencilerle ikinci dili Türkçe olan öğrencileri Türkçe temel dil becerileri açısından kıyaslama imkânı vermiştir. Buna göre ana dili Türkçe olanlar, ikinci dili Türkçe olanlardan daha başarılıdır (Kayadibi, 2016).

2.3. Bulgaristan'da Türkçe Eğitim

Bulgaristan'da Türkçe eğitimi, Osmanlı dönemi bir kenara bırakılacak olursa; 1878'den 2022'ye 4 döneme ayrılabilir (Aydoğdu, 2011). Bunlar;

1. Prenslik Döneminde Türkçe eğitimi (1878-1908)

2. Krallık Döneminde Türkçe eğitimi (1908-1944)

3. Halk Cumhuriyeti Döneminde Türkçe eğitimi (1944-1989)

4. Bulgaristan Cumhuriyeti Döneminde Türkçe eğitimi (1989-2022)

Prenslik Dönemi Osmanlı Devleti içinde özerk bir yönetimin sürdürüldüğü dönemdir. Bu dönemde okullarda Bulgarca dersinin programa konulması şartıyla, Türkçe eğitimin yapıldığı özel okul statüsünde okulların varlığı tanınmıştır. Bu okulların ihtiyaçları merkezi hükümet tarafından karşılanmıştır. Bu okulların hemen hemen tamamı ilkokul düzeyindeydi ve sayıları 1895 yılı itibariyle, 72.000'e ulaşan öğrencileri bulunmaktadır (Aydoğdu, 2011; Doğan & Gülvodina, 2020). Krallık Dönemi: Bulgarların Osmanlı Devletinden 1908'de ayrılmasından sonra yeni bir dönem başlamış, 1909'da özel okullar Bulgaristan Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Yıldan yıla artan politik baskılarla beraber; 1920'de 60.000, 1936'da 20.000, 1944'te 13.000 civarında Türkçe ana dilinde eğitim alan öğrenci mevcuttur (Aydoğdu, 2011). Halk Cumhuriyeti Döneminde ilk yıllarda, Komünist rejimin iradesiyle görece Türkler arasında okullaşmanın arttığı ve öğrencileri sayılarına da bunun yansıdığı görülmektedir. Zira 1945'te 37.000, 1950'de 100.000'e yakın sayılara ulaşan Türkçe öğrencisinin artan ivmesi 1958 yılından itibaren bu yıl içerisinde Türkçe ana dilde eğitim veren özel okulların doğrudan devlet okuluna dönüştürülmesi ile sekteye uğramıştır. Bu gerileme 1970 yılında Türkçenin tamamen yasaklanması ile doruğa ulaşmıştır. Bu tarihten yeni döneme kadar asimilasyonu hedefleyen dil politikalarının somut örnekleri görülmüştür (Bekir, 2015). 1991'de Türklerin yoğun yaşadığı şehirlerin bazı okullarında program dışında isteğe bağlı olarak Türkçe dersleri yapılmasına izin verilmiş, 1994'ten itibaren haftada 4 saat olmak üzere seçmeli Türkçe dersleri öğretim programına eklenmiştir. Fakat seçmeli Türkçe derslerinin açılabilmesi için asgari 14 öğrenci ve okul bünyesinde bu dersi verebilecek bir öğretmenin bulunması koşulu mevcuttur. Ayrıca Türkçe dersini seçenlerin yabancı dil seçme hakları bulunmamaktadır. Ders veli dilekçesine dayanarak açılmakta, bazı Türk veliler de bu koşullarda öğrencinin Türkçe dersi almasını istememektedir. Bu olumsuz koşulları oluşturan bir etken de ders materyalleri sorunudur. Örnek vermek gerekirse, 1992'den sonra ilk defa 21 yıl sonra 2013'te Türkçe ders kitaplarının yeni baskısı yapılmıştır. Yeni bir kitap hazırlanması ise 2019 yılını bulmuştur. Tüm bunların sonucunda, 1992'de 114.000 olan Türkçe dersi alan öğrenci sayısı, 2011'de 7.000, 2020'de 5.000 civarındadır (Aydoğdu, 2011; Doğan & Gülvodina, 2020; Türk & Özlem, Bulgaristan Türkleri ve Türkçe, 2016). Bulgaristan'da mevcut durumda ana dili Türkçe olan öğrencilerin, ana dillerinde eğitim almalarının koşulları; haftada en fazla 4 dersle sınırlıdır. Bunun dışında kalan program ikinci dil Bulgarca olarak verilmektedir.

2.4. Yunanistan'da Türkçe Eğitim

1852 yılında Yunanistan'ın Osmanlı Devletinden ayrılmasından günümüze değin, Yunanistan'da Türkçe anadil eğitim sorunu var olagelmiştir (Türk & Özlem, Bulgaristan Türkleri ve Türkçe, 2016). Azınlık dili olarak Türkçenin eğitim dili olarak kullanılmasının en önemli hukuki dayanağı Lozan anlaşmasıdır. Bundan önce 1881 yılındaki İstanbul anlaşması Teselya bölgesindeki Türklerin durumunu belirlemiş olsa da sonraki süreçte Yunanistan'da Batı Trakya da dahil diğer bölgelerde Türkçe eğitimin genel çerçevesini belirlemiştir (Rasıt, 2019). Buna göre Türkler kendi ana dillerinde eğitim alma alma hakkına sahip olmuş fakat dil dersi olarak Yunancanın da programa eklenmesi şart koşulmuştur. İlerleyen yıllarda Yunancanın programdaki ağırlığı artmış, derslerin yarı yarıya Türkçe ve Yunanca okutulduğu bir duruma gelinmiştir. Uluslararası iki dilli eğitim uygulamalarına bakıldığında, genellikle fen bilimlerinin egemen dilde, sosyal bilimler derslerinin azınlık dilinde verildiği görülebilir (Ahmet, 2005). Buna karşın Yunanistan'da durum tam tersidir. Tarih, coğrafya vb. dersler Yunanca, matematik, kimya, fizik vb. dersler Türkçedir. Görünüşte Batı Trakya'da ilkokuldan liseye kadar iki dilli Türkçe okullar mevcuttur. Fakat 150 okulun 1'i ortaokul, 1,i lise olmak üzere, kalan 148 tanesinin ilk okul olması (Hüseyinoğlu, 2016) esasında, eğitimin ortaokul ve lise ayağının hemen hemen olmadığını göstermektedir. İlkokuldan sonra Türk öğrenciler mecburen Yunanca ana akım okullarda eğitime devam

etmek zorunda kalmaktadır. Yunanistan'daki politik gelişmelere paralel olarak dönem dönem baskılar ve Türkçe eğitim kesintiye uğradığı vakitler olsa da genel anlamda Batı Trakya'da Türkçe anadilde eğitim devam etmiştir. Batı Trakya'da Türkçe eğitim yapan okullarda, gelenekçi ve yenilikçi ekol ayrımı süregelmiştir. Osmanlı Dönemi medrese geleneğini devam ettiren gelenekçilerin medrese tipi okullarında dini ağırlıklı eğitim verilmektedir. Buralarda Arap harfli metinler kullanılmaktadır. Diğer okullarda Latin alfabesiyle Türkiye Cumhuriyetindeki gelişmelere uygun olarak eğitim yapılmıştır (Hüseyinoğlu, 2016; Rasıt, 2019). Medreselerin sayısı ve etkinliği yıldan yıla azalmış ve ortadan kalkmıştır. Mevcut duruma bakarsak, ders materyali, öğretmen kadrosu başta olmak üzere birçok sorunlarla yüz yüze olan Batı Trakya'da Türkçe eğitimin ilkokuldan sonra kesintiye uğraması da ciddi anlamda ana dilin korunması anlamında tehlike kaynağıdır.

Batı Trakya'daki başka bir sorun da Türklerin yenilikçiler ve gelenekçiler olarak bölünmesinin Türkçe eğitime de yansımasıdır. Bölgenin Türkiye'den kopmasından 80'li yıllara kadar devam süreçte medrese tipinde eğitim veren, Arap alfabesi kullanan ve genellikle camilere bitişik okullarla, Türkiye'deki gelişmelere paralel hareket eden Latin alfabesiyle eğitim yapan ve Türk okulları eğitim sisteminde bir bölünme yaratmıştır (Rasıt, 2019). Başka bir açıdan Yunanistan'daki Türk azınlığın 3 farklı alfabe ile 2 farklı dilde eğitim sistemini düzenlediği söylenebilir. Bunun yanında eklemek gerekir ki medrese tipi okullar sıbyan mektebi ya da ilkokul düzeyinde sınırlı kalmakta ve dini eğitime ağırlık vermektedir. Günümüzde bu okullar mevcut olmadığı için çalışma kapsamında değerlendirme dışı tutulsa da Batı Trakya Türk topluluğunun dinamiklerinden biri olması bakımından önemlidir.

2.5. Romanya'da ve Moldova'da Türkçe Eğitim

Diğer Balkan devletleri gibi Romanya'da da Türkçe ana dilde eğitimin temeli Osmanlı Devleti'nin egemenliği döneminde bölgede yaşayan Türklerdir. Osmanlı döneminde çoğunlukla dini kurumlar etrafında dini ağırlıklı olarak verilen eğitimin Türkçe eğitimi ile kısıtlı da olsa irtibatını kurmak mümkündür (Molalı, 2005; Okaç, 2021). Osmanlının bölgedeki son yıllarında modern tarzda temel eğitim verilen okullar ortaya çıksa da 1878 yılından itibaren Osmanlı egemenliğinin bitmesi, Romanya'da Türkçe eğitimi açısından yeni bir dönem başlamıştır (Molalı, 2005). Romanya'da krallık dönemi (1881-1944), komünist rejim dönemi (1944-1989) ve yeni rejim dönemleri (1989-…) söz konusudur. Politik gelişmelerin eğitim politikalarını etkilememesi söz konusu değildir. Romanya'da Türkçe eğitimi de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Romanya Osmanlı Devletinden ayrıldıktan sonra ülkeden devamlı bir Türk göçü olmuştur (Szlagyı, 2016). Türkler genelde Dobruca bölgesi şehirlerde yaşamaktadırlar. Azınlık statüsünde yaşayan Türkler krallık döneminde yoğun yaşadıkları Köstence, Tulça ve Mecidiyede kendi okullarında Türkçe eğitim yapabilmişlerdir. Fakat Türk öğrenciler çoğunlukla Rumence ana akım okullarında eğitim görmüşler, 2 saat ana dilleri Türkçe dersi alarak diğer dersleri egemen dil Rumence olmak üzere eğitim hayatlarına devam etmişlerdir (Molalı, 2005; Hasan, 2021; Annamaria, 2013). Komünist dönem ya da Romanya Halk Cumhuriyeti Döneminde, Türkçe eğitim yıldan yıla gerilemiş, 1970 yılında tamamen bitmiştir. Bazı istisna gelişmeler dışında, komünist rejimin tasfiyesinden sonra Türkçe eğitimin tekrar canlandığı söylenebilir. Bu dönemde diğer azınlık dilleri gibi Türkçenin eğitimi de anayasal güvenceye alınmıştır. Buna göre isteğe bağlı olarak iki durum ortaya çıkmaktadır. Birincisi Türkçe verilen, Türkçe ve Türk edebiyatı dersi ile diğer derslerin Rumence alındığı; ikincisi Rumence de program da olmak koşuluyla eğitimin Türkçe yapılması. Yasal imkanlara rağmen bazen veli ve öğrenci tercihleri bazen de yapısal eksikliklerden dolayı ana dili Türkçe olan öğrenciler yalnızca haftada 4 saat Türkçe dersi almakta ya da tamamen Rumence eğitim almaktadırlar (Hasan, 2021; Annamaria, 2013). 90'lı yıllardan itibaren hazırlanan Türkçe müfredata göre Türkçe ders kitapları basılmaktadır. 2010 yılına kadar yalnızca 3 farklı Türkçe kitabının basılmış olması eğitimin niteliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu tarihten sonra bölgede faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü, TİKA gibi kurumlar sayesinde materyal anlamında Türkçe eğitim desteklenmektedir (Annamaria, 2013). Sayılardaki dalgalanmalarla birlikte son yıllardaki duruma bakılırsa, Romanya'da

Türkçe ana dilinde eğitim alan ilköğretim ve ortaöğretim seviyeleri toplam öğrenci sayısı 4.000 civarındadır. Örnek vermek gerekirse, 2008'de 3.0650, 2012'de 4.036 öğrenci Türkçe eğitime kayıt yaptırmıştır (Hasan, 2019).

Romanya ile birçok açıdan benzerlikler ve ilişkilere sahip olan bir ülke olan Moldova'da da Türkçe eğitimine dair unsurlar bulmak mümkündür. Moldova'da 1994'ten itibaren yönetimsel bakımdan özerkliğe sahip olan Gagavuzya ya da Gagavuz Yeri'nde, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi eğitimi yapılmaktadır (Türk, 2016). Gagavuz Türkleri gerek Romanya'ya gerek Moldova'ya bağlı oldukları dönemde ana dilde eğitim alma hakkına sahip olmamışlardır. Bu anlamda programa eklenen 2-4 saat arası değişen Gagavuz Türkçesi dersleri ile yetinilmiştir. Yalnız bir istisna olarak 1958-1961 yılları arasında 1., 2. ve 3. Sınıflarda Tüm derslerin Türkçe anadilde yapılması mümkün olmuştur (Kurt, 2017). 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'nin bu ülkedeki inisiyatifleri Türkçe eğitime ciddi katkılar sağlamaktadır. Gagavuz Yeri'nde Türkiye Türkçesi öğretimi çalışmalarını günümüze kadar devam ettiren önemli kurumlar bulunmaktadır. Söz gelimi, 1999 yılında Türkiye ve Moldova Cumhuriyetinin ortak girişimleri ile açılan ve giderleri Türkiye tarafından karşılanan Kongaz Süleyman Demirel Moldova-Türk Lisesinde Türkiye Türkçesi dersleri verilmektedir. Okulun eğitim dili Rusça, Moldovaca ve İngilizcedir. Bunun yanında haftada 3 saat Gagauz Türkçesi öğretilmektedir. Bununla birlikte Türkiye Türkçesi öğretimi de yapılmaktadır. 8. ve 9. sınıflarda haftada 2 saat; 10., 11. ve 12. sınıflarda ise 4 saat olan Türkiye Türkçesi dersleri verilmektedir (Kurt, 2017). Gagavuz Türkleri Hristiyan'dır. Bu açıdan diğer Türk topluluklarından farklı kültürel unsurlara sahiptirler (Türk, 2016).

Bu bölümde Makedonya, Kosova, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Moldova'da Türkçe ana dilde eğitim ve iki dillilik bağlamında mevcut durum ortaya konulmuştur. Bu betimleme tarihsel süreci de ele alarak desteklenmiştir.

Yöntem

Yöntem başlığı altında, araştırma deseni ile verilerin toplanması ve analizi süreçleri hakkında bilgi verilmiştir.

1. Araştırma Deseni

Bu araştırmada Balkan ülkelerindeki Türkçe eğitiminin iki dilli eğitim modellerinden hangilerine denk geldiği ortaya konulmuş bu kapsamda ilgili ülkelerdeki Türkçe eğitime dair unsurları içeren yayınlar taranmış ve bağlama uygun çalışmalar analiz edilmiştir. İşlenen veriler itibariyle çalışma nitel çalışma olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında araştırma deseni durum çalışması özellikleri göstermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışma kapsamında ilgili dokümanlar üzerinde doküman analizi yapılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olaylar veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. Nitel araştırmalarda doküman incelemesi tek başına bir veri toplama yöntemi olabileceği gibi bu çalışmada olduğu üzere, diğer veri toplama yöntemleri ile birlikte de kullanılabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 190-192). Alan yazın taramasından elde edilen veriler ile doküman analizi sonucu elde edilen veriler temelinde ve iki dilli Türk çocuklarının eğitimi ile ilgili uygulamalar teması altında alt başlıkların oluşturulduğu içerik analizi çalışmaları yapılmıştır. İçerik analizinde toplanan veriler kodlanmakta, kendi aralarındaki ilişkiler belirlenmek suretiyle, çeşitli kategoriler ve temalar oluşturulmaktadır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2020; Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 239).

Bulgular

Çalışma kapsamında çeşitli bulgular elde edilmiştir. Yunanistan'da, Bulgaristan'da, Kuzey Makedonya'da, Kosova'da, Romanya ve Moldova'da Türkçe açısından iki dilli eğitim çeşitli boyutlarla ortaya konuşmuştur. Bu boyutlar seviye bakımından, ilkokul, ortaokul, ortaöğretim, yüksek öğretim; eğitim modeli, eğitim programı ve hedef olmuştur.

1. Yunanistan'da Türkçe Açısından İki Dilli Eğitim

Tablo 2. Yunanistan'da Türkçe iki dilli eğitim

Seviye	**İlkokul**	**Ortaokul**	**Ortaöğretim**	**Yüksek Öğretim**
İki dilli eğitim modeli	Koruma	Koruma	Koruma	-
İki dilli eğitim programı	Koruyucu eğitim	Koruyucu eğitim	Koruyucu eğitim	-
Hedef	Görece iki dillilik	Nispeten iki dillilik	Nispeten iki dillilik	Tek dil

Tablo 2'ye göre Yunanistan'da ya da Batı Trakya'da koruyucu eğitim programına uygun özellikler görülmektedir. Buna karşın fiili durumda iki dilli Türk çocuklarının ana dili eğitimindeki sorunlar uzun vadede iki dilliğin korunması fakat eksik iki dillik olarak kavramlaştırılan bir durumun ortaya çıkacağını göstermektedir.

2. Bulgaristan'da Türkçe Açısından İki Dilli Eğitim

Tablo 3. Bulgaristan'da Türkçe iki dilli eğitim

Seviye	**İlkokul**	**Ortaokul**	**Ortaöğretim**	**Yüksek Öğretim**
İki dilli eğitim modeli	Geçiş	Geçiş	Geçiş	-
İki dilli eğitim programı	Destekli Batırma	Destekli Batırma	Destekli Batırma	-
Hedef	Görece tek dillilik	Görece tek dillilik	Görece tek dillilik	Tek dil

Bulgaristan'daki durum da Türkçe açısından son derece sorunlu görünmektedir. Geçiş modeli ve programları ana dilden egemen dile geçişi hedeflemektedir. Bu bağlamda iki dilli Türk çocuklarının bu eğitim modelinde iki dilliliklerini korumaları ve Türkçe ana dillerinde üst düzey bilişsel beceriler elde etmeleri uzun vadede mümkün görünmemektedir. Yalnızca Türkçe dersi almak öğrencinin üst düzey bilişsel beceriler elde etmesi için yeterli değildir. Diğer derslerin de ana dilde yapılması bu açıdan önem arz etmektedir.

3. Kuzey Makedonya'da Türkçe Açısından İki Dilli Eğitim

Tablo 4. Kuzey Makedonya'da Türkçe iki dilli eğitim

Seviye	**İlkokul**	**Ortaokul**	**Ortaöğretim**	**Yüksek Öğretim**
İki dilli eğitim modeli	Koruma	Koruma	Koruma	Koruma
İki dilli eğitim programı	İdame eğitimi	İdame eğitimi	İdame eğitimi	İdame eğitimi
Hedef	İki dillilik	İki dillilik	İki dillilik	İki dillilik

Kuzey Makedonya'daki durumun nispeten daha iyi olduğu görülmektedir. Türkçe ana dilli öğrencilerin Türkçe müfredatla dersler alabilmesi bunun yanında yüksek öğretimde de aynı imkanların bulunması

son derece olumlu değerlendirilebilir. Uzun vadede dengeli iki dilliliğin söz konusu olacağı, üst düzey becerilerin ana dil Türkçede de sergilenebileceği söylenebilir.

4. Kosova'da Türkçe Açısından İki Dilli Eğitim

Tablo 5. Kosova'da Türkçe iki dilli eğitim

Seviye	**İlkokul**	**Ortaokul**	**Ortaöğretim**	**Yüksek Öğretim**
İki dilli eğitim modeli	Koruma	Koruma	Koruma	Koruma
İki dilli eğitim programı	İdame eğitimi	İdame eğitimi	İdame eğitimi	İdame eğitimi
Hedef	İki dillilik	İki dillilik	İki dillilik	İki dillilik

Kosova, Kuzey Makedonya ile hemen hemen aynı koşulları paylaşmaktadır. Bu bakımdan Kuzey Makedonya ile benzer bir geleceğin olduğu da söylenebilir. Diplomatik kanallar maharetiyle Türkçe eğitiminin mevcut kazanımlarının korunması her iki ülkedeki iki dilli Türk çocukları için de önem arz etmektedir.

5. Romanya'da Türkçe Açısından İki Dilli Eğitim

Tablo 6. Romanya'da Türkçe iki dilli eğitim

Seviye	**İlkokul**	**Ortaokul**	**Ortaöğretim**	**Yüksek Öğretim**
İki dilli eğitim modeli	Koruma	Koruma	Koruma	-
İki dilli eğitim programı	İdame eğitimi	İdame eğitimi	İdame eğitimi	-
Hedef	İki dillilik	İki dillilik	İki dillilik	Tek dil

Romanya'daki koşullar ve Türkçe ana dilde eğitim alma imkânı mevcut durumda olumlu görünmekle beraber, Türk ailelerin yeterince bu imkânı kullanmadığı görülmektedir. Bu açıdan kuramsal olarak Türkçe eğitiminin geleceği hakkında olumlu değerlendirmeler yapılabilir. Fakat bahsedilen durum düşünüldüğünde iki dilli Türk çocuklarının gelecek kuşaklarda Türkçe üst düzey dil becerilerinin gelişmek bir yana gerileyeceği tahmin edilebilir. Sosyoekonomik koşullar ve kültürel yönelimler bu tercihte etkili olmaktadır.

6. Moldova'da Türkçe Açısından İki Dilli Eğitim

Tablo 7. Moldova'da Türkçe iki dilli eğitim

Seviye	**İlkokul**	**Ortaokul**	**Ortaöğretim**	**Yüksek Öğretim**
İki dilli eğitim modeli	Geçiş	Geçiş	Geçiş	Geçiş
İki dilli eğitim programı	Destekli Batırma	Destekli Batırma	Destekli Batırma	Ayırıcı eğitim
Hedef	Görece iki dillilik	Görece iki dillilik	Görece iki dillilik	Görece iki dillilik

Moldova'da yani Gagavuz Yeri'nde Türkçe eğitim modeli geçiş olarak değerlendirilmiştir. Türkçenin yalnızca seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Bu açıdan Türkçe üst düzey dil becerilerin gelişimi açısından olumsuz koşulların mevcut olduğu söylenebilir. Üniversite öncesindeki bu duruma karşın üniversite düzeyinde Türkçe eğitim alma imkânın bulunması ise görece olumlu bir durumdur. Zira üniversite düzeyinde ana dilde eğitimin Türk toplumunun dilsel becerilerini geliştirmesinin yanında sosyoekonomik durumuna da olumlu yönde etki edeceği tahmin edilebilir.

Sonuç ve Öneriler

Balkan ülkelerinde Türkçe eğitim açısından iki dilli eğitim modellerine bakıldığında, bir genelleme yapılacak olursa, Kuzey Makedonya'da Türkçe eğitim, Kosova'da Türkçe eğitim ve Romanya'da Türkçe eğitimin nispeten olumlu bir görünüme sahip olduğu ifade edilebilir. Öğrencilerin iki dillilik durumlarını korudukları, Türkçe ana dillerinde üst düzey dil becerileri edinme imkanlarına sahip oldukları da bu kapsamda ifade etmek gerek. Buna karşın Moldova'da, Yunanistan'da ve Bulgaristan'da Türkçe eğitimin görünümünün olumsuz olduğu, ana dili yeterliliklerini geliştirmek adına gerekli koşulların oluşmadığı görülmektedir. İlkokuldan yüksek öğretime kadar egemen dil karşısında Türkçenin geri plana itildiği söylenebilir. Bu ülkelerde yaşayan Türklerin hem egemen dilde hem de Türkçede dilsel becerilerini geliştirmeleri, toplumsal hayatta saygın meslekler edinmeleri, bürokraside yer bulabilmeleri, bireysel gelişimlerini üst düzeyde gerçekleştirmelerini mümkün kılacaktır.

Ortaköylü, Satılmış ve Eyüp (2020) yurt dışında yaşayan Türk çocuklarına yönelik yapılan araştırmalar üzerine gerçekleştirmedikleri çalışmalarında ilgili makalelerin sonuçlarında en fazla ailelerin demografik özelliklerinin, dil tercihlerinin ve dil öğrenmeye karşı tutumlarının çocukların dil becerilerini etkilediğini belirtmektedirler. Ayrıca, anne ve babanın gelir düzeyi, mesleği, eğitim seviyesi, yurt dışında kalma süresi, kullanılan baskın dil, Türkçeye ve Türkçe öğrenmeye karşı tutumları öğrencinin dil becerilerini etkilemektedir. Bu bağlamda yetkin bir ana dili eğitiminin birçok etkenle ilişkili olduğu söylenebilir. Balkanlarda yaşayan iki dilli Türk çocuklarının eğitim müfredatının kısmen ya da tamamen ana dilleri Türkçe ile verilmesi, kendi ana dillerinde yetkinleşmeleri adına önemlidir. Bu anlamda sorunlu veya acil eylem gerektiren ülkeler Yunanistan, Bulgaristan ve Moldova olarak görülmektedir. Bunun yanında iki dilli Türk çocuklarının içinde yaşadıkları toplumun dilinde de yetkin olmaları son derece önemlidir. Egemen dil ve Türkçe yetkinliklerinin artırılması, Türkçe eğitimin bu bağlamda düzenlenmesi, öğrencilerin dolayısıyla yeni kuşakların toplumsal hayatta saygın konumlar elde etmelerine imkân sağlayacaktır. Türkiye 2000'li yıllardan itibaren gerek kamu diplomasisi gerek sivil toplum kuruluşları aracılığıyla Balkan Bölgesinde birçok fırsatın doğmasına ortam oluşturmaktadır. Örnek vermek gerekirse, TİKA, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı gibi kuruluşlar, hem bölge Türklerine ya da isteğe bağlı olarak bölge halkına Türkçe öğrenme, Türk kültürüyle temas kurma, Türkiye'de eğitim alma gibi imkanlar sunmaktadır.

Kaynakça

Ahmet, İ. K. (2005). *Yunanistan'da (Batı Trakya'da) iki dilli eğitim veren azınlık okullarında Türkçe ve Yunanca eğitim gören öğrencilerin okuduğunu anlama ve yazılı anlatım becerileri (Doktora Tezi).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altay, E., Akkaya, A. (2022). Kuzey Makedonya'da Türkçe eğitim. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü, 7*(4), 147-167.

Annamaria, C. (2013). *Romanya'da Türkçe öğretimi (Yüksek Lisans Tezi).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Blimler Enstitüsü .

Aydoğdu, E. (2011). *Bulgaristan'da Türkçe öğretimi ve ikinci kademe Türkçe ders kitaplarını9n incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bay, E. (2017). *Türk dünyasının eğitim sistemleri ve sorunları.* Ankara: Pegem.

Baker, C. (2011). Anne-babalar ve öğretmenler için rehber iki dilli eğitim. İstanbul: Heyamola Yayınları.

Bekir, H. (2015). Bulgaristan'da dil planlaması çerçevesinde anadil olarak Türkçeye yönelik dil politikaları. *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi, 2*(2), 59-68.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2020).

Bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Pegem.

Doğan, L., & Gülvodina, G. (2020). Bulgaristan'da Türkçe eğitim ve ilköğretim ikinci kademe Türkçe ders kitaplarının(1992-2019) karşılaştırılması. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(2), 809-825.

Emin, O. (2019). Makedonya'da Türkçe eğitimin günümüze kadar gelişimi. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi* (s. 33-45). Tiflis: Gümüşhane Üniversitesi.

Eryılmaz, R. (2020). *Kosova'da Türkçe öğretimi.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bİlimleri Enstitüsü.

Hasan, N. (2019). Günümüzde Romanya'da Türkçe ana dili eğitimi. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 1*(2), 41-50.

Hasan, N. (2021). Romanya'da Türkçe eğitimine dair bazı veriler. *Uluslararası A. Halûk Dursun Türk Kültürü Sempozyumu* (s. 46-55). Ankara: Altan Özyurt.

Hüseyinoğlu, A. (2016). Yunanistan'da (Batı Trakya) Türk azınlığı ve Türkçe. F. Türk içinde, *Balkanlarda yaşayan Türk azınlıkları ve Türkçeye yönelik dil politikaları* (s. 103-128). Ankara: Astana Yayınları.

Kayadibi, N. (2016). *Makedonya'da ilköğretim okullarında Türkçe eğitimi (7. sınıf örneği).* Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Koro, B. (2013). 21. yüzyılın başlangıcında Kosova eğitim sistemi ve Türkçe eğitimi. *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BALTAM),* 355-369.

Kurt, B. (2017). *Moldova Cumhuriyeti Gagauz Yeri özerk bölgesinde Türkçe Türkçesi öğretimi.* Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bİlimleri Enstitüsü.

Molalı, N. (2005). *Romanya'da Türk toplulukları örneğinde iki dillilik (Doktora Tezi).* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Okaç, T. (2021). Romanyadaki lise öğrencilerinin Türkiye Türkçesi yazılıanlatımlarının bölgesel Türkçeye ait özellikler bakımından incelenmesi. *Zeitshcrift für die Welt der Turken, 13*(3), 49-64.

Ortaköylü, S., Satılmış, S. ve Eyüp B. (2020). Yurt dışında yaşayan Türk çocuklarına yönelik yapılan araştırmalar üzerine bir analiz çalışması. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(1), 87-112.

Rasıt, N. (2019). *Osmanlı sıbyan mektebi geleneğinin 20. yüzyıl Batı Trakyasına yansımaları: 1923-1980 yılları arası Batı Trakya azınlık ilkokullarında geleneksel eğitim (Yüksek Lisans Tezi).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstütüsü.

Szlagyı, S. (2016). Romanya Türkleri ve Türkçe. F. Türk içinde, *Balkanlarda yaşayan Türk azınlıkları ve Türkçeye yönelik dil politikaları* (s. 35-64). Ankara: Astana.

Türk, F. (2016). Moldova'da yaşayan Gagavuzlar ve Gagavuz Türkçesi. F. Türk içinde, *Balkanlarda yaşayan Türk azınlıkları ve Türkçeye yönelik dil politikaları* (s. 65-102). Ankara: Astana.

Türk, F., & Özlem, K. (2016). Bulgaristan Türkleri ve Türkçe. F. Türk içinde, *Balkanlarda yaşayan Türk azınlıkları ve Türkçeye yönelik dil politikaları* (s. 1-33). Ankara: Astana Yayınları.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Ankara:

Seçkin.

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy ve Türk Onomastiği

Reyhan HABİBLİ[*]

Özet

Her bir dilde genel isimlerin yanı sıra özel isimler de mevcuttur. Ad insanların elde ettiği kültürel ve sosyal başarılardan biridir. O, toplumsal ihtiyaçları kolektif olarak karşılamak için tarihî gelişim sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden de her bir adda tarihin belirtilerine, alamet ve izlerine rastlıyoruz. Özel isimler insanların, coğrafî ve kozmik nesnelerin, hayvanların, çeşitli maddi ve manevi kültüre ait varlıkların adlandırılmasına hizmet ediyor. Onlar belirli nesneyi başka nesnelerden ayırmağa hizmet eden sözcük veya kelime gruplarından ibarettir. Özel isimlere hem gerçek varlıkların - insanların, şehirlerin, nehirlerin, burçların vb. hem de insan fantezisiyle oluşturulmuş varlıkların – Tanrıların, kötü güçlerin, sanatsal edebiyat ve folklor karakterlerinin vb. adları aittir. Özel isimler dilbiliminin ayrıca bir alanı olan onomastikte – ad biliminde öğrenilmektedir. "Onomastik" terimi Yunanca kökenli kelimedir, anlamı "ad koymak (adlandırmak) sanatı"dır. Onomastiğin ana konusu özel isimlerin tarihi, gelişmesi ve kullanılmasının esas kurallarını öğrenmektir. Burada özel isimlerin bilimsel açıdan sınıflandırılması ve tanımlanması da veriliyor. Her bir dilin onomastik leksikası uzun zaman devamlı gerçekleşmiş gelişme sonucunda oluşuyor. Tüm onomastik birimler dilin istek ve kurallarına uygun olarak oluşuyor ve ulusal dil belirtilerini kendinde aydın şekilde yansıtıyor. Türk halklarının onomastik leksikasının derlenmesi ve öğrenilmesinin tarihi eski dönemlere uzanmaktadır. Eski Türk anıtlarında, M.Kaşgâri'nin "Divanü Lügat-it-Türk" eserinde, çeşitli destanlarda ve farklı kaynaklarda toponimiler, antroponimiler, etnonimiler yansımıştır. Çeşitli dönemlere ait tarihi sözlüklerde çok sayıda Türkçe kökenli onomastik birimler yer almıştır. Türkiye'de onomastiğin gelişmesinde ve zenginleşmesinde birçok bilim adamının önemli rolü vardır. Böyle bilginlerden biri büyük Türkolog Tuncer Gülensoy'dur. Türkolojinin gelişmesinde önemli katkıları olan T.Gülensoy çok sayıda kitapların yazarı, derleyeni ve tercümanı, dünya çapıdan bilinen önemli dergilerde yayınlanmış makalelerin yazarıdır. Yoğun bir çalışmanın sonucu olan bu eserler, araştırmacılar için değerli bir kaynak hâline gelmiş ve öğrencilerin esas ders kitaplarına dönüşmüştür. Türkolojide bazı konuların incelenmesindeki bilimsel başarılar Tuncer Gülensoy'un adıyla da bağlıdır. Onomastik leksika dilin manevi hazinesidir. Onomastikte çok değerli, özgün araştırmaların yapılması bu alanın zenginliğini ve tükenmezliğini göstermektedir. Tuncer Gülensoy'un onomastik çalışmaları da bu açıdan özellikle seçilmektedir. Bilim adamının "Türkçe Yer Adları Kılavuzu" (1995). "Türk Kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi" (1999). "XXI. Yüzyılda Türkiye Kişi Adlarına Bir Bakış" (2012) vb. onlarca eseri Türkolojide mühim kaynaklar sırasında yer almaktadır. Bu açıdan makalede Tuncer Gülensoy'un onomastik alanındaki çalışmalarını ve bu konudaki bilimsel yeniliklerini ortaya çıkarmayı hedeflemişiz.

Anahtar Kelimeler: Tuncer Gülensoy, Türk onomastiği, özel isim, onomastik leksika, Türkoloji.

Giriş

Xüsusi adlar dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Hər bir xüsusi ad müəyyən ictimai-siyasi quruluşun məhsulu kimi, hər hansı bir tarixi və ya təbii hadisənin nəticəsi kimi meydana çıxır. Xüsusi adlar ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər xalqın ictimai-siyasi, elmi, mədəni həyatında baş verən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır.

Ad insanların əldə etdiyi mədəni və sosial nailiyyətlərdəndir. Xüsusi ad sözdür və deməli, dilin qanunlarına tabedir. O, "müəyyən obyekti başqa obyektlərdən fərqləndirməyə xidmət edən söz və ya söz birləşməsi"dir (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020: 410). Xüsusi adları – onomastik vahidləri öyrənən dilçilik şöbəsi onomastika adlanır. "Onomastika" yunan sözü olub, "advermə sənəti" deməkdir" (Бондалетов, 2016: 3). "Ad bilimi; canlıların, nesnelerin ve kavramların, kısacası çevremizde

[*] Doç. Dr. Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dilciliği Bölümü, rhabibli@bsu.edu.az, ORCID 0000-0003-3236-0644

gördüğümüz ve algıladığımız her şeyin adıyla ilgilenen bilimin adıdır. Bu bilim dalını; dil bilimciler, sosyologlar, halk bilimciler, hukukçular, vb. kendi alanlarıyla ilgili yönlerini ele alarak inceler ve sonuçlandırırlar" (Sakaoğlu, 2001: 9). Bütün onomastik vahidlər dilin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və millî dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir.

Xüsusi adlar onomastik sistemdə yerinə yetirdikləri funksiyalarına görə müxtəlif qruplara ayrılır. Bu baxımdan onomastikanın müxtəlif şöbələrini qeyd etmək olar: antroponimika (insan adlarını öyrənən şöbə). toponimika (coğrafi adları öyrənən şöbə) etnonimika (xalq, tayfa adlarını öyrənən şöbə) zoonimika (heyvanların xüsusi adlarını öyrənən şöbə). fitonimika (bitkilərin xüsusi adlarını öyrənən şöbə), kosmonimika (səma cisimlərinin xüsusi adlarını öyrənən şöbə). ktematonimika (maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri, elmi-texniki, bədii əsərlər, xüsusi əşyalar, təşkilat və müəssisə və s. adlarını öyrənən şöbə) və s.

Onomastik leksikanın öyrənilməsi dil tarixinin, eləcə də xalqın millî-etnik mənşəyinin və onun etnoqrafiyasının tarixinin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi adlar xalqın uzaq keçmişindən xəbər verir və dünəni ilə səsləşir. Ədəbi dilin zənginləşməsi üçün də onomastik leksika zəngin material verir. Türk dillərinin onomastik leksikasını öyrənmək məhz yuxarıda dediklərimiz baxımından çox faydalıdır və onun tədqiqi vacibdir.

Türkiyədə onomastikanın inkişafı və zənginləşməsində bir çox alimlərin böyük rolu vardır. Bu alimlərdən biri də professor Tuncer Gülensoydur. Türkologiyanın inkişafında müstəsna xidmətləri olan dilçi, türkoloq alim Tuncer Gülensoy çoxlu sayda kitabların müəllifi, tərtibçisi və tərcüməçisi, müxtəlif nüfuzlu elmi jurnallarda nəşr olunan məqalələrin müəllifidir. Gərgin əməyin bəhrəsi olan bu əsərlər tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbə olmuş, tələbələrin əsas dərs vəsaitinə çevrilmişdir. Türkologiyada bir çox məsələlərin öyrənilməsi üzrə elmi uğurlar, eyni zamanda, Tuncer Gülensoyun adı ilə də bağlıdır. Bu çalışma Tuncer Gülensoyun onomastikaya dair əsərlərini təqdim etmək məqsədi daşıyır.

1. Türkiyədə Onomastik Tədqiqatlar

Advermə ənənələri və ad yaradıcılığı Türkiyə onomastikasında geniş araşdırılan mövzulardan biridir. Bu mövzu haqqındakı əsərlərdə cəmiyyətdə ad yaradıcılığı proseslərindən, ikinci ad qoyulma ənənəsindən, Türk xalqları üçün ortaq advermə prinsiplərindən, başqa mədəniyyətlərin Türk advermə ənənəsinə təsirindən, Türk cəmiyyətində advermə prosesinin mərhələlərindən, sosial faktorların mədəniyyətlə şəxsiyyət arasındakı əlaqəyə təsirindən, dini adlardan, alınma adlardan, advermədəki dəyişikliklərin səbəblərindən, gülünc adların öz sahibinə psixoloji təsirindən, Anadoluda Türk mənşəli şəxs və yer adlarının yayılmasının tarixi-siyasi-ictimai amillərindən, müasir gənclərin adlar və advermə adətləri ilə bağlı fikirlərindən, rəng adlarının advermədə rolundan, müxtəlifsistemli dillərdə advermə ənənəsindən bəhs olunur (bax: S.Sakaoğlu. Türk Ad Bilimi; S.Sakaoğlu. Çocuklarımıza ad koymada görülen farklı ve yeni yöntemler; E.Acar. Sinop ve yöresi ağızlarında mantar adları; S.Şen. Türklerde ad verme törenleri, adların önemi, ad verme ile ilgili gelenek ve inançlar; E.Sevinçli. Adlarımızda soyadlarımızda yaşayan dil devrimi; N.Balta. Qaziantep'te çocuklara ad verme geleneği; H.Kalkandelen. Türkçemizde kullanılan kişi adları; A.Karadoğan. Ad bilimi perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi sürecine farklı bir bakış; S.Sarıtaş. Balıkesir Üniversitesi öğrencilerinin günümüzdeki adlar ve ad verme hakkındaki görüşleri; L.Karahan. Türkçede dini anlamlı bazı kişi adlarını ekle değiştirme geleneği; N.Bayraktar. Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı; B.Yalçınkaya. Almanca Ve Türkçe ad verme gelenekleri; O.Acıpayamlı. Türk Kültüründe "ad verme folkloru"nun morfolojik ve fonksiyonel yönlerden incelenmesi; M.Musaoğlu, O.Baldane. Ağrıs //Ağras kelimesinin etimolojisi ve Türkiye Türkçesinde özel ad olarak kullanımı üzerine; A.Buran. Türk kişi adları sistemində görünmeyen Arab etkisi və s.).

Antroponimik tədqiqatlarda qədim və müasir Türk adlarının yaranma yolları, inkişaf mərhələləri, mənşəcə tərkibi, etimologiyası, arxaik antroponimlərin bərpası, hibrid antroponimlər, antroponimlərin çoxvariantlılığı, adların arealı, antroponimlərin motivləşməsi, onların leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri, struktur əlamətləri, müxtəlif dillərdə yazılışı, deyilişi və s. bu kimi məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu əsərlərdə antroponimlərin bu və ya digər növünün xüsusiyyətləri, adların təhrif edilməsinin səbəbləri, ləqəbvermə ənənəsi, ləqəblərin cəmiyyətdə mövqeyi və s. hərtərəfli öyrənilir. Belə tədqiqatlara kiçik lüğətlər, siyahılar əlavə edilir (bax: M.Şenel. Adbilim açısından kişi adlarının yanlış yazımına örnek bir ad: Muhammed/T (Kars İli Örneği); N.Özkan. Adlandırma yöntemi olarak lakaplar ve Büyükkışla'daki örnekleri; T.Kabak. Lakaplar ve Uzuncaburç Kasabasında lakap verme geleneği; Ş.Çalışkan. Türk folklorunda lakap verme geleneği: Bartın örneği; C.Demir. Türkçede unvan belirtme geleneği ve Dede Korkut Hikayelerinde unvanların kullanımı və s.).

Sosioloji yönümlü tədqiqatlarda adların işlənmə tezliyi müəyyənləşdirilir, konkret bir bölgədəki və ölkə ərazisində işlənən adlar müqayisə olunur. Belə əsərlərdə adların işlənmə dinamikasını göstərən cədvəllər, ad siyahıları da verilir (məs.: M.Calp. Kişi adları üzerine dilbilimsel bir çalışma (Ağrı İli örnegi)).

Bəllidir ki, coğrafi tədqiqat toponimik istiqamətin formalaşması və inkişafı prosesində mühüm mərhələdir. Türkiyənin ayrı-ayrı ərazilərinin toponimiyası ilə bağlı çoxlu monoqrafik tədqiqatlar, məqalələr dərc olunmuşdur. Maraqlı və zəruri regional toponimik lüğətlər getdikcə daha tez-tez çap edilir. Türkiyədə toponimik tədqiqatların ciddiliyi həm də onların yüksək səviyyədə aparılması ilə bağlıdır. Toponimlərin sistemli araşdırılması ilə bir çox tədqiqatçı məşğul olur. Araşdırmalar addəyişmə prosesi, bu prosesin Türkiyənin bəzi bölgələrində daha intensiv olması, küçələrin adlandırılması prinsipləri, bu prosesə təsir göstərən amillər, advermə üsulları kimi məsələləri əhatə edir. Bu əsərlərdə müxtəlif ölkələrdəki, habelə Türkiyədəki toponimik araşdırmalar, toponimik terminologiya problemləri, coğrafi adlarla bağlı sosioloji tədqiqatlar da nəzərdən keçirilmişdir (bax: S.Sakaoğlu. Konya'da değiştirilen veya kaldırılan köy, mahalle, cadde ve sokak adları üzerine bazı tespitler; H.Eren. Yer adlarımızın dili; H.Tunçel. Türkiye'de ismi değiştirilen köyler; A.Aliağaoğlu, U.Alper. Şehirsel toponimi (hodonimi): Türkiye için bir tipoloji denemesi; İ.Şahin. Türkiye yeradbiliminde terim ve tür sınıflandırması sorunları; G.Şahin. Türkiye'de yapılmış toponomi çalışmaları və s.).

Onomastik lüğətlərin tərtibi ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. İki tipli şəxs adları lüğətləri hazırlanmışdır: ümumi lüğətlər, uşaq adları lüğəti. Lüğətlərdə müştərək adlar ayrıca siyahılarda verilir. Bu əsərlər yeni doğulmuş uşaqlara ad vermək, mövcud şəxs adlarının mənasını öyrənmək üçün faydalı vəsaitlərdir. Bəzi məqalələrdə onomastik sözlüklər də yer alır (bax: E.Yurtsever. Türkçe adlar derlemesi; A.Püsküllüoğlu. Çocuk adları sözlüğü; En gözel çocuk isimleri (Derleyen Ali Kemal); D.Qaranfil. İsimmatik; S.Yavuz, M.Şenel. Yer adları (toponim) terimleri sözlüğü; R.Albayrak. Toponim teknikleri ve Kafkasya-Borçalı yer adları; T.Baytop. Türkçe bitki adları sözlüğü; S.Şen. Balkanlardaki Türkçe yer adlarında Türk boy adlarının izleri və s.).

Bəzi tədqiqatlar isə, ümumiyyətlə, onomastika, onomastik terminologiya, onomastik hadisələr, Türk onomastikasının nəzəri və tətbiqi problemləri, Türkiyədə bu sahədə görülən işləri, təşkil edilən elmi toplantıları, çap olunan məqalə, kitab və jurnalları, Avropada aparılan tədqiqatları əhatə edir (bax: S.Sakaoğlu. Türk ad bilimi; İ.Şahin. Adbilim (çerçeve, terim, yöntem ve sınıflandırmalarıyla); A.Esat.Bozyiğit. Türk ad bilimi bibliyografyası və s.).

Türkiyədə onomastik vahidlərin linqvistik təhlili ilə bağlı nəşr olunan məqalə və monoqrafiyaların çoxluğunu nəzərə alaraq onların bəzilərinin yalnız adını çəkmək və ümumi, nəzəri münasibət bildirməklə kifayətlənirik.

2. Prof. Dr. Tuncer Gülensoyun Onomastikaya Dair Araşdırmaları

"Elmi tədqiqatlar arenasında çoxdan təsdiq olunmuşdur ki, əsaslı təsnifat aparmaq elmi tədqiqatın düzgün nəticələnməsinin mühüm amillərindəndir. Buna görə də hər bir materialın düşünülmüş təsnifi böyük elmi mahiyyət daşıyır" (Qurbanov, 2004: 5). Türkologiyada onomastik tədqiqatların inkişafı dilçiliyin uğuru kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusi adları araşdırmaqla xalqın tarixi, dili və mədəniyyətinin bir sıra mühüm məsələlərini aşkara çıxarmaq mümkündür. Türk onomastikasının inkişafında "ömrünü Türklük bilimine adayan, Türk dili ve Türk dünyası ile ilgili çalışmalara imza atan" (Buran, 2018: 1) professor Tuncer Gülensoyun böyük rolu var.

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un elmi yaradıcılığı dilçiliyin bir çox sahələrini əhatə edir. Burada onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Onun onomastik çalışmalarını, əsasən, üç sahə üzrə qruplaşdıra bilərik: antroponimiya, toponimiya və etnonimiya.

2.1. Antroponimiya

Gülensoy, T. (1981). Eski Türk Ve Moğol Kadın Adları Üzerine. *IV.Millî Türkoloji Kongresi*, 19-23 Ekim 1981, İstanbul.

Gülensoy, T. (1982). Eski Türk Ve Moğol Şahıs Adları Üzerine, *Meydan*, 604-608, (Nisan). 58- 60.

Gülensoy, T. (1994). Türklerde "Ad Verme Geleneği" Ve Hektor, *Millî Folklor,* III/22, (Kış 1994). 5-6.

Gülensoy, T. (1999). Türk Kişi Adlarının Dil Ve Tarih Açısından Önemi, *Dil Ve İnsan*, II/10, (Kasım – Aralık 1997). 9-12.

Gülensoy, T. (2000). *Açıklamalı Kırgız Kişi Adları Sözlüğü*, Bişkek

Gülensoy, T. (2006). Türkçe Ad Ve Soyad Kullanan Anadolu Kürtleri, Yeniçağ

Gülensoy, T. (2011). Anlamları Kötü Türk Kişi Adları. *Dil Araştırmaları,* S: 8, 23-29.

2.2. Toponimiya

Gülensoy, T. (1975). Bazı Anadolu Ağızlarında Haftanın Günleri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslar Arası Folklor Ve Halk Edebiyatı Semineri, 27-29 Ekim 1975,* Konya.

Gülensoy T. (1979). Anadolu Yer Adları Üzerine Bir Araştırma: Bazlambaç. *Türk Kültürü Dergisi*. 27/197:297-300. 129

Gülensoy, T. (1981). Anadolu'da Moğolca Yer Adları Ve Rumeli'deki İzleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 2/2:126

Gülensoy, T. (1984). Elazığ, Bingöl Ve Tunceli Yer Adlarına Bir Bakış. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri,* Başbakanlık Basımevi, Ankara: 149-156.

Gülensoy, T. (1984). Elazığ, Tunceli, Bingöl Ve Diyarbakır Yörelerindeki Oymak, Boy, Soy, Oba Ve Aşiret Adları Üzerine. *V. Millî Türkoloji Kongresi, 26-30 Eylül 1983,* İstanbul; *Türk Dünyası Araştırmaları,* 28 (Şubat). 134-156.

Gülensoy, T. (1988). Türkistan'da Oğuz Boyu Yer Adları Ve Anadolu'daki İzleri, *VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (19 – 25 Eylül 1988).* İstanbul.

Gülensoy, T. (1992). "Teşi" Adı Üzerine, *Kızılırmak,* S.12, (Aralık). 23-24.

Gülensoy, T. (1994). Kazakistan'da Ve Türkistan'da (Özbekistan'da) Türk Yer Adları Ve Anadolu'daki İzleri, TKA, XXXII/1-2, 157-169.

Gülensoy, T. (1994). Türk Dünyasında Ortak Yer Adları. *Türk Dünyasında Ortak Değerler Sempozyumu (17 – 19 Ekim 1994).* Tömer, Ankara.

Gülensoy, T. (1994). Yer Ve Şahıs Adları Araştırmalarının Türk Tarihinin Kaynakçaına Katkısı, *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi (5 – 9 Eylül 1994).* Ankara: T.T.K. Yay.

Gülensoy, T. (1995). Orta Asya'daki Türk Yer Adlarının Anadolu'daki İzleri. *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus Ve Kültür Yapısı (Tebliğler)*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

Gülensoy, T . (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Ankara: TDK

Gülensoy, T. (1995). Alanya-Antalya Yöresinde Türk Yer Adları. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi. Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan*. 33/131-136.

Gülensoy, T. (1996). Türk Dünyası Ve Anadolu'da Ortak Yer Adları, Erdem, C.IX, (Haziran 1996). 25-44.

Gülensoy, T. (1997). Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Yer Adlarına Bir Bakış, Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Yer Adları Paneli (5 Kasım 1997). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Gülensoy, T . (1998). Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara: 41–48.

Gülensoy, T. (1998). Türkmen Yer Adları Ve Anadolu'daki İzleri, *Kardeş Ağızlar,* 8, (Ekim). 1-2.

Gülensoy, T. (2000). Türkiye'de Türk Kişi Ve Yer Adları İle İlgili İlmî Çalışmaların Durumu, Erciyes, XXIII/275, (Kasım). 1-4.

Gülensoy, T. (2004). Yerköy (Yozgat) Yer Adları Ve Ağız Özellikleri. *Her Yönüyle Yerköy Sempozyumu (6 – 8 Ekim 2004).*

Gülensoy, T. (2005). Türkçe Sözlükte Madde Başı Olmayan Fakat Türkçede Kişi Ve Yer Adı Olarak Kullanılan Sözler. *İzzet Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı Makaleler,* İstanbul: 220-222.

2.3. Etnonımıya

Gülensoy, T. (1979). 24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri. Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977. *Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi* Yay:28, S.73-98, Ankara.

Gülensoy, T. (1984). Elazığ, Tunceli, Bingöl Ve Diyarbakır Yörelerindeki Aşiret, Boy, Soy Ve Oymak Adları Üzerine, TDAD, 28, (Şubat). 134-156.

Gülensoy, T. (1992). "Teşi" Adı Üzerine, Kızılırmak, S.12, (Aralık 1992). 23-24.

Gülensoy, T. (2008). Tatar Adı Üzerine (Tebliğ): *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu:* "Kâşgarli Mahmud Ve Dönemi", 28-30 Mayıs 2008.

Gülensoy, T. (2014). Doğu Anadolu'da Oğuz Boyları Sakalar, Peçenek Ve Kuman-Kıpçaklar, *Bal-Tam Türklük Bilgisi Dergisi,* 20, Prizren, Mart, 201-204. Kitap: Ahmet Temir, (Türk Diline Emek Verenler Dizisi). Ankara: TDK

Gülensoy, T. (2015). Yirmi Dört Oğuz Boyunun Anadolu Ve Rumeli'deki İzleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Kültür Evreni*. Sayı: 24 71

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy antroponimlərdən bəhs olunan çalışmalarında çox ciddi elmi-nəzəri təhlillər aparmış, şəxs adlarının, ləqəblərin, titulların və s. zənginliklərini aktual mövzuya çevirə bilmişdir. Onun "Anlamları kötü Türk kişi adları" məqaləsi Türk xalqlarında advermə məsələlərindən bəhs edir. Burada bir sıra advermə ənənələri nəzərdən keçirilir: ailəyə qız gəlməsinə etiraz əlaməti olaraq Dursun, Yetər, Oğulgərək və s. kimi adlardan istifadə; uşaqları şər qüvvələrdən qorumaq üçün xoşagəlməz adların

verilməsi; oğlanlara güclü, qızlara isə gözəllik, zəriflik timsalı olan heyvanların adlarının qoyulması (Kaplan, Kartal, Suna və s.); müqəddəslik mənası daşıyan adların verilməsi (Allahverdi, Tanrıverdi və s.). Daha sonra müəllif şəxs adlarının verilməsində dilxarici amillərin rolunu da qeyd edir. Məqalədə əsas diqqət ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin şəxs adı kimi istifadəsinə yönəlmiş, onların mənaları izah edilmişdir (Gülensoy, 2011: 23-29).

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un tədqiq etdiyi, nəşrə hazırladığı mənbələr arasında "Manas" dastanının öz yeri var. Alim bu dastandakı onomastik vahidlərlə bağlı müəyyən araşdırmalar aparmışdır. "Manas Destanında Medeniyet Unsurları" başlığı altında, "Manas"ta görülen medeniyet unsurları ile "adbilim", "etnografya", "folklor" ve "halk edebiyatı" konuları şöyle tasnif edilmektedir: "I. KİŞİ ADLARI, II. COĞRAFî ADLAR: 1. Yer adları (dağ, tepe, ova adları). 2. Su adları (deniz, göl, akarsu adları) (Durbilmez, 2006: 4). Onun "Manas Destanı'nda "kişi" adları" məqaləsi eposdakı şəxs adlarını əhatə edir. Müəllif məqalədə verdiyi ad siyahısının Türk onomastikası üçün mühüm mənbə olacağı qənaətindədir (Gülensoy, 2021: 531-539).

"Türkçe ve Altay dillerinde *"parmak"* adları (Parmakların Vücut Diline Katkıları)" adlı məqalə maraqlı mövzusu ilə diqqəti cəlb edir. Yazıda Anadolu ağızlarında barmaqlara verilən adların müqayisəsi əks olunmaqla yanaşı, həm qədim, həm də müasir Türk dillərində, eləcə də dünyanın müxtəlif dillərində barmaq adları zəngin faktlarla təqdim edilmişdir (Gülensoy, 2014: 7-18).

Alimin advermə ənənələrindən bəhs edən "Türklerde "ad verme geleneği" ve "Hektor" başlıqlı məqaləsində advermə zamanı çox diqqətli və məsuliyyətli olmaq, adların mənasına və mənşəyinə diqqət etmək və s. kimi fikirlər aşılanır (Gülensoy, 1994).

Alimin bəzi yazılarında advermə ənənələri ilə yanaşı, boy, soy, nəsil, oba, yer adları tədqiqata cəlb edilir (məs. Gülensoy, 1988).

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy "Türk kişi adlarının dil ve tarih açısından önemi" adlı araşdırmada tarixən Türklərə verilən adlar, onların təsnif prinsiplərindən bəhs edərək, eyni zamanda, adların toplanılması üçün mənbələri də göstərmişdir. Bu mənbələr arasında məzar daşları da var. Professorun topladığı faktlar adların işlənmə tezliyini də əks etdirir. O həmin adları təkcə sadalamaqla qalmamış, həm də mənasını və mənşəyini də göstərmişdir (Gülensoy, 1999: 3-8).

Türk şəxs adlarının tarixi, advermə ənənəsi haqda fikirlərin, bir növ, davamı olaraq "XXI. yüzyılda Türkiye kişi adlarına bir bakış" adlı məqalədə müasir dövrdə Türkiyədə oğlanlara və qızlara verilən şəxs adlarını nəzərdən keçirmişdir. Müəllif göstərir ki, hazırda advermədə dini adlardan, "Quran"da işlənən adlardan, tarixi Türk adlarından, heyvan, bitki, yer adlarından və s. istifadə edilir. Əyalətlərdə yenə də qız uşağı çox olan ailələrdə Yetər, Döndü kimi qız adları, oğlan uşağı ölən ailələrdə Satılmış, Dursun, Durdu, Allahverdi kimi oğlan adları qoyulur (Gülensoy, 2012).

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy onomastik vahidlərin zəngin bir layını təşkil edən toponimlərin elmi-nəzəri, tarixi, etimologiyası ilə bağlı çox qiymətli tədqiqatlar aparmışdır. Türk dünyasındakı yer adlarının öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulayan alim bu mövzudakı araşdırmalarda Türk şəxs və yer adlarının qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirməyə çağırır. Məqalədə nümunə olaraq Qazaxıstan və Türküstanda olan Türk adları ilə Anadolu adlarının müqayisəsi verilmişdir. Bu müqayisələr 24 Oğuz boyunun adlarına, boy, soy, uruk, qəbilə adlarına, digər adlara görə qruplaşdırılmış, nümunələr müxtəlif dillərin qarşılaşdırıldığı cədvəllərdə yer tutmuşdur (Gülensoy, 1996).

"Eski Türk yer adları üzerine bir eser: Eski Türk yer adları" məqaləsində Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Erhan Aydının eyniadlı əsəri haqqında fikirlərini qələmə almışdır. İlk olaraq onomastikanın dilçiliyin çox çətin sahələrindən biri olduğunu qeyd edən müəllif bu əsərin qədim Türk toponimlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu da yazır (Gülensoy, 2018: 225-227).

Sonuç

Görkəmli Prof. Dr. Tuncer Gülensoyun onomastika problemlərinə həsr edilən, öz əhatəsi, yüksək elmiliyi ilə seçilən əsərləri türkologiyaya böyük töhfədir. Bu məqalədə Tuncer Gülensoyun onomastika sahəsində apardığı bəzi çalışmalar, xüsusilə tətbiqi onomastikaya dair əsərləri dəyərləndirilmişdir. Alimin bütün araşdırmalarında onomastikanın aktual problemləri nəzərdən keçirilmiş, yeni və orijinal nəticələr əldə olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda müəyyən edilən məsələlər sırasında bunları qeyd etmək olar: advermə ənənələri, bəzi xüsusi adların etimologiyası, folklorda xüsusi adların işlənməsi, ümumi leksik vahidlərlə toponimlərin fərqi, qədim Türk sözlərinin toponimlərdə əks olunması, fərqləndirici elementlərin semantik qrupları, toponimlərin yaranma və formalaşma yolları və s. O, Türk onomastikasının ən əsas problemlərini tədqiqata cəlb etmiş, bu sahə üzrə gələcək elm adamlarının formalaşması və inkişafında xüsusi rolu olmuş bir alimdir. Prof. Dr. Tuncer Gülensoyun bu problemlərlə bağlı araşdırmalarını öyrənməklə çoxsaylı qədim Türk qəbilə və tayfalarını, inkişaf etmiş Türk xalqlarının mənşəyini, təşəkkül və tərəqqi tarixini, onların yayılıb məskunlaşdıqları əraziləri, bunların səbəblərinin geniş şəkildə təhlilini vermək olar. Alimin onomastika sahəsindəki bütün araşdırmaları göstərir ki, bu əsərlər hər zaman xüsusi adlarla bağlı müxtəlif məsələlərin öyrənilməsində qiymətli mənbələr olacaqdır.

Kaynakça

Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2020). *İzahlı Dilçilik Terminləri Lüğəti*. Bakı: Elm və təhsil

Бондалетов, В.Д. (2016). *Русская ономастика*. Москва: URSS

Buran, A., Yıldırım, N. (2018). Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. *TÜRKLAD,* 2.cilt, 1.sayı, 1-62

Durbilmez, B. (2006). Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un Halkbilimi Çalışmaları. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* Sayı : 20 /1. 1-17

Gülensoy, T. (1988). Eski Türk ve Moğol Şahıs Adlarının Cumhuriyet Dönemindeki Görünümü. *IX. Türk Tarih Kongresi,* 21-25 Eylül 1981, Ankara; Basımı: II. Cilt, Ankara: 643-650.

Gülensoy, T. (1994). Türklerde "Ad Verme Geleneği" ve Hektor. *Millî Folklor,* III/22, 5-6.

Gülensoy, T. (1996). Türk Dünyası ve Anadolu'da Ortak Yer Adları, *Erdem,* C.IX, S.25, (Haziran). 25-44.

Gülensoy, T. (1999). Türk Kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi, *Türk Dili,* Sayı: 565, Ocak, 3-8.

Gülensoy, T. (2011). Anlamları Kötü Türk Kişi Adları. *Dil Araştırmaları,* Sayı: 8, 23-29.

Gulensoy, T. (2012). XXI. yüzyılda Türkiye kişi adlarına bir bakış. *İDİL,* Volume 1, Number 5

Gülensoy, T. (2014). Türkçe ve Altay dillerinde *"parmak"* adları (Parmakların Vücut Diline Katkıları). *Kültür Evreni*, Sonbahar, Sayı 22, 7-18

Gülensoy, T. (2018). Eski Türk Yer Adları üzerine bir eser: Eski Türk yer adları. *Dil Araştırmaları*, sayı 22, s.225-227.

Gülensoy, T. (2021). "Manas" Destanı'nda "kişi" adları. *I.Uluslararası Adbilim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir: 531-539

Qurbanov, A. (2004). *Azərbaycan onomalogiyasının əsasları* (Cilt. 2). Bakı: Nurlan

Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi*. (Cilt. 1. Giriş). Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Türk Adbilimi Bibliyografyası (Deneme). (1995). A.Esat Bozyiğit. Ankara, Ayyıldız Yayınları.

Hazret Nevai ve Harezm Şairleri İcadinda Büyük Bir Tarihe Sahip Dilimize Olan İlgi

Salamet MATKARIMOVA*

Giriş

Dil, millî birliği sağlayan unsurlardan biridir. Milleti içeriden tutan güçlü bir kuşak, milletin kimliğini koruyan bir kale, diğer milletler arasında dünya sahnesinde varlığını gösteren bir işarettir. 20. yüzyılın başlarında Türkistan ceditlerinin öncüsü olan Mahmud Hoca Behbudî'nin ifadesiyle bir milletin milliyetini gösteren iki şeyden biri de dil birliğidir. Türkistan ceditlerinin diğer bir önde geleni Abdullah Avlanî ise "Ulusal dili kaybetmek, ulusun ruhunu kaybetmektir" diyor. Her ulusun itibarı, kültürünün ve maneviyatının gelişme düzeyine göre belirlenir. Dil, insanların kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Her ulusal dilin gelişmesi, bu ulusun temsilcilerinin kendi dillerine karşı tutumuna bağlıdır. Özbek halkının en büyük simalarından biri Hazreti Ali Şir Nevaî, Türk dilinin itibarını yükseltmek ve dünya dilleri arasındaki yerini geri kazanmak için bütün hayatını harcadığını söylemek abartı olmaz. Toplam boyutu 58.000 beyitten (kıtadan) fazla olan bu Sözler Sultanı'nın eserlerinin 51.663 beyti Türkçenin büyük bir dalı olan ve Özbekçeye başlangıç veren Çağatay Türkçesindedir.

25.600'den fazla kıtadan oluşan sadece "Hamsa" külliyesinde 52.000'den fazla kelime kafiyeli olarak sınulmuştur. Ali Şir Nevai'nin ana dilinin söz varlığındaki edebî dile ait tüm kelimeler, lehçeleri ve kendisine kadar olan yazılı anıtların dilinde bulunan tüm kelimeleri, farklı anlamlarıyla ve bunların anlamlarını bulduğunu ve uyguladığını göstermerktedir. Bunu her beytin (kıtanın) içeriğine karşılık gelen kelimelerin yeri yerinde kullanıldığı da tespit etmektedir. Kelime hazinesi ustası, 15. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay Türkçesine has şiir dilini birçok yeni kelimeyle zenginleştirmiş, daha önce kullanılan kelimelerin yeni anlamlarını keşfetmiş, dilin ifade olanaklarını pratik açıdan büyük ölçüde genişletmiş, 100'e yakın kelimeyi Çağatay Türkçesi ve Fars-Tacik dillerinin kurallarına dayanarak yeniden canlandırmıştır. Çağatay Türkçesinin söz varlığına şiirsel kullanım için 1000 kişi adı ve 300 civarında yer adını dilsel birimler olarak tanıtmış, manzum ve nesir eserlerinde onlara gözel örnekler göstermiştir. Ana dilindeki kelimelerin tüm olanaklarını mümkün olduğunca tam olarak kullanmaya çalıştı. Çağdaşlarının dilinden etkin ve hareketsiz sözcüklere eserlerinde yer vermiş ve bunların zamanımıza ulaşmasını sağlamıştır. "*Nezim gülistanının endalib-i nagmasarayı*" olan Hazret Nevaî kendisinin "Mühakemetü'l-Lugateyn" adlı eserinde Çağatay Türkçesinin, özellikle onun sanatsal üslubunu bilimsel ve teorik olarak temellendirmiş, bu dilin yeteneklerini pratik bir şekilde kanıtlamış ve her kelimedeki anlamın inceliklerini çok inandırıcı bir şekilde gösterebilmiş, mantıklı argümanlar göstererek Türkçedeki ifade olanaklarının zenginliğini ortaya koymuştur. Nevaî'nin sunduğu şu gibi düşünceler bunun gerçek bir kanıtıdır: "*Uldur kim rub-I meskunning yeti ıklımıde neçe kişver bar ve her kişverde neçe şeher ve kasaba ve kent ve her deştde neçe heyl heyl sehranişin ulus… bar. Her cemaat elfazı özgeleridin ve her guruh ibareti yanalarıdın müteğeyyir ve bir neçe hususiyet bile mütemayizdur ki, özgelerde yoktur. Barçadın Arab tili fesahatayını bile mümtaz ve belagat tezyini bile mücizetirazdur… mundun songra üç nev tildur kim, asl ve möteberdür… Türkî ve Farsî ve Hindî".*

Nevaî, Türkçe ile Farsçayı karşılaştırırken, yüzlerce Türkçe fiile atıfta bulunmuş ve anlamlarını ifade eden bazı kelimelerin Farsçada bulunmadığını göstermiş veya kelimelerin anlamlarındaki farklılıklarına vurgu yapmıştır. Ayrıca Farsça pratiğinde Türkçeden aktarılan kelimelere de özel bir önem vermiştir. Kendi ana dilinin gelişmesi için özen gösteren Nevaî "*bu halk arasıda peyda bolğan teb' ehli selahiyet ve teb'lerin öz tilleri turğaç özge til bile zahir kılmasa erdi*" diye yazarken "*eğer ikele til bile eytür kabiliyetleri bolsa, öz tilleri bile köprek eytseler erdi… eğer mubalage kılsalar, ikele til bile teng etseler*

* Doç. Dr. Urganch Davlat Univeositeti O'zbekiston.

erdi" diye birer tevsiye, referansta bulunur. Ana dili Türkçenin makamını yükseltmek için çaba harcayan Nevaî'nin çağdaşı Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara'nın da Türk diline önem verdiğine dikkat eden edip, adı geçen hükümdarın bu dili geliştirmek için özel fermanlar çıkarttığına vurgu yapmıştır: "*Ve iltifat ve ihtimam yüzidin bazı manılar tapıb, nezim kılurğa hükmler hem carî boldı*". Ana dilinin zahmetkeş fidâisi olan Nevaî, bu misreleri yazarken çok haklı idi.

Hazret-i insana inam edilen dil nimetini, nutuk yeteneğini söze yüksek değer verir ve *Heyretü'l-Ebrar* destanında insanlık madeninde bir mücevher de, insanlık gülşeninin mivesi de söz olduğuna vurgu yapar:

Madeni insan güheri söz durur,
Gülşen-i adam semeri söz durur [2. 256].
Nevaî, rübailerinden birinde sözün ölüye candan, nefse ruhtan haber verdiğini söyleyerek, konuşma yeteneğinin insanı hayvandan ayıran bir özellik ve ayrıcalık olduğunu ve bundan daha değerli bir şeyin bulunmadığını vurgular:

Sözdur ki nişan berür ölikke candın,
Sözdur ki berür canga habar canandın,
İnsannı söz eyledi cüda hayvandın,
Bil kim, gühar-e şerifrak yok andın.
Leyli ve Mecnun destanında "ne bela acayip gühersen, güher nime, mevc uruvçı bir dengizsen" diye söze ayrı bir hitapta bulunması da onun söze biçtiği yüksek pahalardan biridir:

Ey söz, ne bela acap gühersen,
Güher ne ki, behr-i mevcvarsen [3, 27].
Harezm şairleri de Ali Şir Nevaî'ye hemfikir olarak dile ve kelimelere özel bir saygı ve hürmetle yaklaşmışlardır. Hazret-i Peygamber'in değerli bir takipçisi olan Agahî, sözü "Kulzum-i carf", yani derin bir deniz olarak tanımlamış ve saf anlamların bu "deniz"in nadide ve kıymetli parçaları olduğunu, bu saf anlama sahip bol denizin ancak gönüle sığabileceğini, onların kalpte yer alabileceğini, fakat her gönül, kalbin de anlam denizi için bir kap olamayacağını not etmiştir:

Sözdur bu cahan ehli ara kulzum-i carf,
Pakize maanı angadur durr-i şigarf,
Bu behr tapar köngül ara güncâyiş,
Lekin anga her köngül bola almas zarf [5, 283].
Bir başka yerde Agahî, gönülü kaynayan ve dalgalanan denize benzeterek, sözü ondaki saf bir mücevher olarak nitelendirir ve bu durumda sözün anlam şahidine için bir süs olmasını şart koşar:

Köngül bir behr-i zehhar-ü andadur pâkize güher söz,
Va-le şart ul ki ma'ni şahidiğa bolsa zever söz [4, 226].
Hazret-i Nevaî, sözü, insanın mahiyetini ve seviyesini belirleyen bir ölçü olarak kabul eder. Sözcüklerin ve konuşmanın temel amacı anlamı iletmektir. Erkek ya da kadın olması fark etmez. Konuşanın durumuna bakmayın - cinsiyetine, pozisyonuna, soyuna, kimin söylediğine değil, ne söylediğine bakın, çünkü bir kişinin kim olduğunu gösteren ana kriter kalbinden çıkan, ne kadar zengin olduğudur, yoksa kalbi zavallıdır. Bu konuda Nevaî şöyle yazmaktadır:

Çün garez sözdin erür ma'ni anga,
Nakil olsa hah hatın, hah er.
Sözçi hâlin bakma, bak söz hâlini
Körme kim der anı, körgil kim ne der [1, 497].
Dolayısıyla Harezmî'nin de belirttiği gibi, "Dış ve içteki mesaj sözdedir". Aynı şekilde Agahî de dili, kişinin iç dünyasını, yetenek ve yeteneklerini, eylemlerini, "sırlarının görüntüsü" gösteren bir ayna

olarak tanımlar. Ona göre, ruhun gücüne, söylediği sözlere bakılmalı, her sözü söyleyerek sözü bozmamak, insanın itibarını gösteren bu kıymetli taşın değerini düşürmemek için hep güzel bir söz ön plandadır:

Sözige bak eğer bilmek tilersen kimse ahvâlın –
Ki, esrâr-ı nihanı suratiğe keldi mezher söz.
Deban her sengidilğa, Agahî, sindurmağıl sözni –
Ki, insan âbruy-i efseriğe keldi güher söz [5, 226].

Hazret-i Nevaî'nin eserinde söz ve dilin kıymetinin yüksek seviyede tutulduğunu, onu anlamayan, fakat anlamak istemeyen cahil ve iyimserlere anlatıldığını, kıymetli olanı kırmamak, küçük düşürmemek için hep Söz'ü görmekteyiz. O yüzden Söz'e güher söz, yani mücevher söz denir. Büyük şair, güzel ve zengin dilimizin yüksek statüsünü tüm dünyaya göstermekle yetinmeyip, bu değerli armağanın gelecekteki kaderinin bu milletin temsilcilerinin elinde olduğunu bilgeliğiyle hatırlatır: "Tilge ihtiyarsız – elge itibarsız", yani dilini sakıncalı olarak kulanmamak kendi iline, milletine itibar etmemek, onu zor duruma düşürmektir.

Bu nedenle, bir insan istemeden dilini kötü bir laflarla kullanırsa ve aklına gelen kelimeyi düşünmeden söylerse, bir kişi değil, tüm dünya zorluğa kaplanacaktır. Dilin saptırmak, sövmek, dili incitmek, birbirini tahkir etmek, aralarında fitne çıkarmak, zayıfı korkutmak, kalbinde paniğe sokmak için kullanılması hoş değildir. "Güher-i şerif" sayılan sözün uygunsuz kullanımı, anlamına dikkat edilmeden ve kullanıldığı zaman, kelime dağarcığımızda aynı anlama gelen bu kadar çok kelime varken, aynı kelimeyi defalarca tekrarlamak dili bozar, dili yeniden yok eder. Sonunda anadilin statüsü sarsılacaktır. Bu noktada akıllara 20. yüzyıl Özbek edebiyatının üstadalrından biri Askad Muhtar'ın hüzünlü sözleri gelir: "Güzel bir söz vardır: "Nur elen-nur", yani "Işık üstüne büyük nur" demek için daha cahilce kullanırlar... "Sokak insanlarla dolu" derler. Ancak, bu tabir "insanlarla kalabalık" olarak adlandırılamaz. Çünkü "kalabalık" sözünün kendisi "çok insan" demektir. Gençlerin, özellikle de gazetecilerin karalamalarından her zaman rahatsızımdır. Ne de olsa dilimiz büyük bir tarihî dildir. En azından her kes beyaz saçlı dedesinin yaşına saygı duymalı. Dilimizin "Yüz yıllık, beş yüz, bin yıllık değil, on beş hatta yirmi asırlık bir geçmişi vardır".

Şu anda böyle güzel bir dili konuşan bir millet olduğumuz için dil armağanına şükretmeliyiz. Dil, dilimizin tercümanıdır. Düşüncelerimizi etrafımızdakilere ileten, sevinçlerimizi ve endişelerimizi başkalarına bildiren, onların bize sempati duymasını ve bizi dost edinmesini sağlayan da dilimiz değil mi? Ne de olsa milletin her temsilcisi kendisini, kimliğini ve tüm dünyayı bu dil aracılığıyla tanımadı mı? Dil, millet bilincinin ve hafızasının bir yansıması olduğu için, ruh, manevî imaj, dış dünyaya karşı tutum, anadilin gelişmesi, ilerlemesi ve hayatta kalması ana diline saygı, sevgi ve saygı meselesidir. bu dilin insanları, milletin evlatları, kullanımına bağlı olduğu bir an için hatırlanmalıdır.

Bugün dünyada yaklaşık altı bin dil ve lehçe vardır. Sadece yaklaşık yüz tanesi devlet dili statüsüne sahiptir. Kaç dil kullanım dışı kaldı ve ölü diller haline geldi. Şu anda bile 1400 dil yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Böyle bir durumda devlet dili statüsü almış yüz kusur dilin arasında anadilimizin de bulunması bizler için emsalsiz bir nimet olup, gönlümüz gurur ve sevinçle dolar. Ana dilimizin eşsiz olanaklarından geniş ölçüde yararlanmak, uluslararası arenadaki saygınlığını ve saygınlığını artırmak, en modern alan ve ağlarda aktif kullanımını sağlamak kutsal görevimizdir.

Anadilimizin geleceğinin aydınlık ve gelişiminin devam edeceğini, sevgili yoldaşlarımızın ve gençlerimizin bu konuda heyecan duyacaklarını, büyük tarihî dilimize saygı ve sorumlulukla yaklaşarak değerini yüksek tutacaklarını, Onlar bizim dilimizi Hz. Nevaî gibi sevecekler, -Onların şerefini korudukları gibi dilimizi de temiz tutmalarını, gelecek nesillerin de büyük tarihi dilimizin yüceliği ile gurur duymalarını istiyoruz.

Kaynakça

Alisher Navoiy. (1990). Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. T.5. – T.: “Fan”, 1990.

Alisher Navoiy. (1991). Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. T.7. – T.: “Fan”, 1991.

Alisher Navoiy. (1992). Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. T.9. – T.: “Fan”, 1992.

Muhammad R. (1971). mirob Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy. Asarlar. VI jildlik. 1-jild. Devon. –T.: Adabiyot va san’at nashriyoti. 1971.

Muhammad R. (1972). mirob Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy. Asarlar. VI jildlik. 2-jild. Devon. –T.: Adabiyot va san’at nashriyoti. 1972.

Çocuk Dilinde Mental Fiil Kullanımı

Serap BOZKURT GÜVENEK[*]

Kuban SEÇKİN[**]

Özet

Dil, kuralları olan, karşılıklı anlaşma amacıyla doğanın tüm imkânlarını kendine araç edinen, her millet için ortak işaret ve semboller aracılığı ile kendini görünür kılan, birleştirici bir rol üstlenen ve kendi kuralları olan bir dizgedir. Dünyaya gelen her bir bireyde dil; oluşumunu, gelişimini, gözlemleme imkânını kullanıcılara sunarken kurallarını yeniden işletir. Bu sebeple çocuk dili, dilin oluşma ve gelişme evresinin gözlemlenebileceği ilk ve elverişli laboratuvardır. Tüm bu algıların ve öğrenmenin aşamalarında dilin kendi iç formunda taşıdığı tüm kuralları ne denli işletebildiklerini ya da nasıl işlettiklerini gözlem imkânı sağlayan çocuklarda dilin kullanım alanlarını incelemek, dil dizgesinin şifresini çözmek için gereklidir. Özellikle Türk dilinin şifreleri için kavramları karşılayan isimler ve hareketi ifade eden fiiller ile bunların semantiği üzerine yapılacak çalışmalar her zaman önem taşır. Hareketi ifade eden fiillerden ziyade yalnızca zihinde gerçekleşen hareketleri karşılayan mental fiiller, dil çalışmalarından önce daha çok psikoloji alanında işlenmiş ve insanların hangi yaşlarda ilk olarak bu tarz fiilleri kullandıkları ortaya konmuştur. Son yıllarda Türk dili özelinde de zihinsel olayları ifadede kullanılan mental fiil çalışmaları yapılmıştır. Bu tarz fiillerin çocuk diline yansıması birey tarafından ilk olarak hangi düzeyde ve nasıl kullanıldığı merakı bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu noktadan hareketle çalışmada, öncelikle zihinsel gelişimlerine paralel olarak ana dilleri Türkçe olan ve farklı yaş (2,5-6,0) aralıklarında bulunan 63 çocuktan mülakat yöntemi ile ses kayıtları alınarak bir örneklem metni oluşturulmuştur. Oluşturulan metin üzerinden bağlam temelli bir mental fiil taraması yapılmıştır. Çocukların psikolojik, fizyolojik, çevresel vb. farklılıkları da göz önünde bulundurularak mental fiillerin ve alt başlıkları olan algı, duygu, idrak, irade fiillerinin kullanım şekilleri, sıklığı değerlendirilmiştir. Böylece sadece zihinde gerçekleşen olayları ifadede çocuk dilinin Türk dilini nasıl beslediği ve dilin ulamsal gerçekliğindeki payları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, çocuk dili, mental fiiller.

Giriş

Dil, gerçekliğini kendi sistemi içerisinde var eden bir dizgedir. İnsanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyendir. İnsana özgü niteliklerin en başında gelen kıvrımlı bir beyin, bir de dildir. Çünkü dil, insanı diğer canlılardan ayıran gerçek bir yetenektir. İnsanın doğuştan getirdiği ve sonrasında edindiği kavramlarla daha da değer kazanan dil, hem içgüdüsel hem de kültürel bir gerçeklik olmasının yanı sıra insan biyolojisine kayıtlı derin bir tarihe sahip canlı bir olgudur.

Kültürlerin aynası, uygarlığın en önemli belirtisi ve ifade gücü olan dilin nasıl ortaya çıktığı, nasıl kazanıldığı, nasıl geliştiği; dil gelişiminin nelerden etkilendiği fikri üzerine düşünülmemiş olması mümkün değildir. Bir devinim hâlinde her bebeğin doğumuyla tekrar ve tekrar kendi varlığını bir kez daha ortaya koyan dil, bilgi iletmek için sınırsız birleşimi olan istemli sembollerin kullanıldığı karmaşık bir iletişim sistemidir.

Çocuk, dünya gerçekliğini kavramaya hayal dünyasıyla başlar. "Mış gibi" davranarak hayata başlayan çocuğun ilk dönemleri taklitten ve tekrardan ibarettir. Tabi ki bu davranış şekli bir anda ortaya çıkmaz. Bir içgüdü olan dil, insanoğlunda bilişsel ve motor edinimiyle varlığını devam ettiren, insanın çıraklık dönemi geçirmesini gerekli kılan bir dizgedir. Bundan ötürü de yürümeyi öğrendiği gibi konuşmayı da öğrenen insan, kimliğini kazandıktan sonra kendi bilgilerini toplumun diğer bireyleriyle paylaşma gayreti içerisine girer çünkü dil, bir kültürün saf bir ürünü ve toplumsallığın en üstün işaretidir. İnsanî

[*] Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serapbozkurtttt@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9507-7374

[**] Dr., Trabzon/Türkiye, kubanseckin@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1781-0125

değerlerin başında gelen dilin gelişim aşamaları her bir çocukta yeniden dirilir ve bu sayede dil, bir kez daha varlığını görünür kılar.

İnsanoğlunun, daha özelde her bir çocuğun, yaklaşık üç yıl içinde agulamadan masallar anlatabilen, okumayı sökmeden fiil çekimlerini yapabilen, yazamazken küçük bir dil bilgisi profesörü olan hâlleri bir mucize olmasının yanında incelenmesi gerekli olan bir gerçekliği de yansıtmaktadır. Bu durum hem dilin gerçekliği hem de insanın mucizesidir.

İnsanoğlu için önce ihtiyaçları ve bunlar karşılayacak çözüm yolları gelmektedir. 'Oluşturulan tüm gerçeklik ihtiyaçtan hâsıl olmuştur.' söylemi, insan ve kurmuş olduğu sistemi gözlemlendiğinde çok da yanılma payı içermemektedir. Dildeki kelimeler de bir ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkmış bu sebeple gelişim seyirleri somuttan soyuta doğru ilerlemiştir. Örneğin, ilk insanımsılardan birinin çeşitli seslerden oluşan örtülü sesli-göstergeyle betimlediği bir durum ya da nesne daha sonralarda "tehlike", "şaşkınlık", "sevinç", "masa, sandalye, güneş, doğa…" anlamlarına gelmiş sözlü-göstergeler hâlini almıştır.

Çocuklar da dilin sistemine, yani kaideleri ile karşılaşmadan önce kendi sistemleriyle ve çıkarabildikleri ses karışımlarıyla dillerini kurar sonra genellemeyle çeşitli sözlü-göstergeler meydana getirirler. Gözlem ve taklit aşamasıyla maruz kaldığı ana dilinin sistemini çözmeye başladığında da üretimden vazgeçmez, üretmeye devam eder. Ta ki -tam anlamıyla- standart dil öğrenme becerisine kavuştuğunda üretim sonlanır, var olan kelimelerin kavram alanlarını öğrenmeye başlar. Bu sebeple birçok ebeveynden çocuklarının ilk iletişim kurma çabalarını anlatırken verdikleri örneklerin "bizim çocuk suya 'buv' derdi, onda çikolata demek 'koko' demekti!" gibi cümleler üzerinden gerçekleşmesi şaşırtıcı değildir. Standart dilde anlamsız olan bu sözcükler daha sonraları gözlem aşamasına geçildiğinde ve çocuk ana dilinin sistemini çözmeye başladığında sözcükler daha anlamlanacak, dilin öz sistemini yansıtır duruma gelecektir. Örneğin, çocuk tarafından kaleme "yazaç", merdivene "çıkak" denilebilecektir. Çünkü ana dili Türkçe olan çocuk, dilinin eylem merkezli bir dil olduğunu çözecek, eylemini gerçekleştirdiği hareketi adlaştırarak kendi diline kazandıracaktır.

1. Çocukta Dilin Oluşum Aşamaları

Dil, öğrenilen değil, edinilen bir dizgedir. Öğrenme bilinçli bir şekilde oluşurken, edinme kendiliğinden oluşma sürecidir. Dil de öğrenilmez, zamanla kendiliğinden oluşur (Eker, 2006; 17). "Evrensel Dil Bilgisi" de denilen dil edinme merkezinin doğuştan olduğunu, başka bir deyişle öğrenilmediğini savunan görüş; genel itibariyle yaygınlaşmış ve kabul görmüştür. Çocuk, içinde yaşadığı toplumda dili duyarak bir düzen içinde öğrenir. Dil gelişimi sembolik oyunlar, tasarım ve taklit ile iç içedir. Doğallık da denilen bu kurama göre çocuk, dil edinim sürecinde dili kendisinin içinde yaşadığı ortamın vazgeçilmez bir parçası olarak görür (Baştürk, 2004; 7). Nasıl yemek yiyor, su içiyor ve bunları sindiriyorsa dili de bu eylemler gibi zamanla sindirir ve yaşamının doğal akışında vazgeçilmez bir unsuru hâline getirir.

Dil gelişimi yönünden yaşamın ilk bir yılı dilin gelişimi öncesi (*prelenguistic*) dönem, okul öncesi yıllar ise temel dil yeteneklerinin kazanıldığı dönemler olarak tanımlanır (Karacan, 2000; 264). Prelenguistic denilen dönemde ise çocuğun dili belli aşamalardan geçerek üç ana döneme ayrılır: İlki ağlama *(cri).* ikincisi cıvıldama *(babillage)* ve üçüncüsü de gerçek anlamda kullanılan dil yani konuşma olarak sıralanır.

*Ağlama dönemi*nde solunum refleksi olarak ağlama, duyguların sessel anlatımı, doğal bir tepkinin istemli kullanımı söz konusudur. Başlarda bir iletişim aracı olmayan dil, bu dönemde çocuğun çevresindeki kişilerin ağlamaya verdikleri tepkiler ve çocuğun isteklerini farklı ağlama tonlarıyla ayrıştırmaya çalışmalarıyla -bu ağlamalar üzerinden- aralarında kurulan bir çeşit iletişim ile başlar. Aslında bu dönem, konuşmada kullanılacak seslerin alıştırmasının yapıldığı bir dönemdir. *Cıvıldama*

*dönemi*nde, çocuk ilk ayda çıkardığı doğaçlama ya da refleks olan sesleri artık amaçlı hâle getirir. "b, p, m" gibi dudaksıl sesler ile ünlülerin bir araya gelerek basit hecelerin oluşturulduğu ve bunların tekrarından bazı kelimelerin rastgele oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemde "bebeğin çıkardığı sesler çevredeki dilin niteliklerini kazanır" (Acarlar, 1991; 11) denilebilir. *Cıvıldama dönemi*nde yoğun alıştırmalar yaparak dile hazır olduğunu gösteren çocuk, ses-sözcükler dönemine geçmeye hazırdır. Bu dönemde bebek, sesleri sözcükler gibi kullanır ve bu sesler sözcüklerin işlevini görür (Kermis, 1995; akt. Louw, 1998; 200).

Çocukların ilk anlaşılır sözcüklerini türetmeleri 1 yaş civarındadır. Çocuk dilinde sözcükler cümle değerindedir. Ancak bu cümle, yapı bakımından değil bir cümlenin dile getirilmesi gerektiği anlamlar itibarıyla 'cümle' özelliklerini gösterir (Baştürk, 2004; 3). Çocuk dilinde sözcük, önceleri belirsiz bir anlam içermekte, değişik değerler anlatabilmektedir. Sadece nesneyi varlığa değil söz konusu nesne veya varlığın kullanımından hareketle işittiği, bildiği veya ne varsa onu işaret eder, dile getirir ve anlamlandırması ancak ilerleyen zamanlarda açıklık kazanır (Delacroix, 1930; 296). Sözcüklerle başlayan bu geçiş dönemi 18. ve 20. aylarda iki sözcüklü ifadeler dönemine dönüşür ve bu dönem de üçüncü kısım olan *gerçek anlamda kullanılan dil-konuşma dönemi*ne denk gelmektedir. Çocuklar bu dönemde dil ile ifade edebilecek her şeyi iki sözcükle ifade etmeye çalışırlar. İsim+isim, isim+fiil, fiil+isim, sıfat+fiil şeklinde olan konuşma yapılarında edat, bağlaç ya da zarflar yoktur (Temel, 1999).

Bu aşamayı geçen çocuk için artık *iki sözcükten daha fazla sözcüğü birleştirerek kurduğu cümleler dönemi* başlamıştır. Çocuğun cümleleri başlangıçta her ne kadar iki sözcükten oluşsa da cümlede yer alan sözcük sayısının çok çabuk geliştiği görülmektedir. Çocukların birçoğu 3 yaşına geldiklerinde artık dilin temel yapılarını öğrenmişlerdir ve kendilerini ifade edebilmektedir ancak yetişkin konuşması gibi gramer yapısına tam uygun olarak konuşmaları hemen olmaz.

Çocuklarda dilin standart dil kullanım aşamasına gelmesi çizgisel (lineer) bir zihin gelişiminin neticesinde olur. İlkel hareket zekâsıyla dünyaya ve dil gerçekliğine başlayan çocuk, eylem ve düşünce arasına hareket-uyum dalgalarını ekleyebildiği döneme kadar dünya ve dil gerçekliğini ciddi anlamada başka yöne çeviren, adına "ben" denilen dönemi geliştirir. "Benmerkezci" dönem de denilen bu dönemde çocuk, çevresindeki tüm gerçekliği kendi özlüğü ve merkezi tarafından değerlendirir. Dilin sistemini değerlendirişi de tamamen benmerkezci yönetim ile olur. Eylem ile düşünce arasındaki bağı kendi merkezinden çıkarıp gerçekliği bağımsız değerlendirmeye başladığında ise dilin sistemini gerçek manasıyla kavramış ve yönetmeye başlamış olacaktır. Piaget tüm bu aşamaları çizgisel bir gerçekliğe döker ve bunu; *canlı-nesne/nesne-canlı – öznelik – nesnellik ve uyum şeklinin algılanması* olarak özetler (Maury, 2008; 38-39).

Çocuğun dil oluş(tur)um aşamasında, canlı ve nesne arasında kurulan bağ, aklın devreye girmesiyle uyumun ortaya çıkmasını ve bu uyumun bireysel düşünce zemininde sağlayan kurallar dizgesi olarak ortaya çıkmasını sağlar. Akıl etkisi arttıkça bireysel değişim daha çok gerçekleşir. Öncelikle benmerkezci başlayan benlik, akılla birlikte yeni formlar kazanır. Yeni formlar kazanırken de bir önceki formu kurban eder. Bu, zihinsel sıçrayışlar anlamına da gelmektedir. Bu sıçrayışların her birinde kurban edilen benlik yeni oluşumuyla bireyin oluşumuna biraz daha katkıda bulunur. Böylece bu kurban edilişlerde zihinsel alanda özerklik kurulurken akıl-düşünce arasındaki bağ daha da sıkılaşır ve devamlılık kazanır. En sonda da tamamen öznellik dairesi içerisinde oluşan düşünce, akılcı düşünce ile nesnelliğe ve sosyalliğe kavuşur.

Tüm bu dizgelerin katmanlarında dil farklı seviyelerde varlığını devam ettirmiş ve kendini gerçekleştirmiştir. Dilin varlığı ve gelişim aşamaları tüm bu katmanların arasında ve aşikâr bir şekilde olmaktadır ki bu katmanlar bilinir hâle geldikçe dilin işlevsel kullanımı da daha görünür olmaktadır.

Sonuç olarak tüm bebekler dili öğrenmeye öncelikle kullanılan dildeki sesleri öğrenmekle başlarlar. Dil gelişiminin beynin olgunlaşması (matürasyon) ile yakın ilgisi olup beyin olgunlaşmasının üçte ikisinin kazanıldığı 3 yaşında belirgin dil kazanımı beklenir. 3 yaşından sonra ise çocuklardan dilin sistemlerini oluşturan dil bilgisel kuralların kullanımının daha da belirgin olması beklenir.

2. Sözcük Öğrenme Aşamaları ve Ad Hamlesi

Dil; bir konuşura, söylemi için bir nesneye ve bir konuya ihtiyaç duyar. Çünkü dil; insanın kendini ifade etme, nesneleştirme ihtiyacından doğar. Dilin özü aslında manevi yaratıcılığından geçmektedir. Başka bir ifade ile dil, bir kod çözme eylemidir. Her dil dünyadaki nesneleri, olguları, olayları farklı işlevlerle, değerlerle sınıflandırır ve farklı dil ögeleri (sözcükler) ile adlandırır, kodlar. Harmer (1997; 153) "Dilin iskeleti dil yapılarından oluşuyorsa sözcük dağarcığı en önemli organı ve etini temin etmektedir." der. Anlama ve anlatma becerisi sözcük dağarcığı ile doğru orantılı bir ilişki içindedir. Öğrenilen sözcükler boyutunda hayatla hesaplaşılır, başarı kazanılır; ayrıca ağızdan çıkan sözcüklerin niteliği insanların eğitim ve kültürlenme düzeyini ve sosyal statüsünü açığa çıkarır.

Çocuk da kendini ifade edebildikçe toplumsallaşma sürecini geliştirir ve tamamlamaya doğru yol alır. Söz varlığı iki türden oluşmaktadır: Etken söz varlığı ve edilgen söz varlığı. Bireyin tanıdığı, anlamını bildiği ve iletişimde kullanabildiği, anlatma becerisi bağlamında bilişsel süreçler işleterek zihninde yapılandırabildiği sözcüklerin tümü etken söz varlığını oluştururken edilgen söz varlığı bireyin tanımını ve anlamını bildiği ancak anlama becerisi bağlamında bilişsel süreçler işlettiği, kendisinin kullanmadığı sözcüklerden oluşmaktadır. Dünyaya gelmiş her bireyin -hangi yaş döneminde olursa olsun- anlama becerisindeki gelişme, sözcük dağarcığını zenginleştirerek bireyin anlatma becerisini de iyi yönde etkilemektedir (Dilidüzgün, 2014; 235-236).

Dildeki bir sözcüğün üç farklı ulam özelliği vardır: biçim, anlam ve dil bilgisel ulam (Günay, 2007; 12). Dil sonuçta genelleme ya da ulam koşulları ile işlemektedir. Çocukların en çok çözmek için çabaladıkları ve ana dillerini öğrenme sürecinde en çok çaba sarf ettikleri ulam, dil bilgisel ulamdır. Dil bilgisel ulam, sözcüğün cümledeki görevine göre farklı türlerde (ad, sıfat, belirteç, adıl, edat, bağlaç, ünlem ve eylem) tanımlanmaktadır. Sözcüklerin dil bilgisel ulamları da kullanılan bağlam içinde belirginleşir ve anlam oluşturmada bu ulamlar çözümlenir. "Güzel" sözcüğünün ad, eylem ya da sıfat olması kullanılan cümle içinde anlaşılır. Çocuk dil bilgisel ulam özelliklerini önce taklit ile, sonra da gözlemlerini uygulama ile sözcelerine yansıtır ve zamanla söylemsel iletişimlerinde kullandıkları sözceleri yerli yerine koymaya başlar (Günay, 2007; 13). Buna örnek olarak 5 yaşındaki B., dayısıyla iletişime geçtiği bir gün dayısının müsait olup olmama durumunu sorgularken *"... meşgul müsün yoksa meşgulsüz mü?"* diye sorabilmektedir. B.'ye *"meşgulsüz"* sözcüğünü neden bu şekilde kullandığı açıklanması istendiğinde de cevap olarak "*annem yapmamı istemediğim her şeyi bu şekilde söylüyor da ondan*" der. Yokluk ulamı olan "-sIz" B.'de bir genellemenin yansıması olarak tüm olumsuzlukların göstergesi olmuştur. İşte bu ulamların süreçleri ve öğrenme boyutları, çocukta dil aşamalarını gözlemlerken ve dilin genel özelliklerinin çizelgesini çıkarırken araştırmacılar için oldukça önemli olmaktadır. Bu sebeple çocuk dili standart dilin oluşma aşamalarını çok olağan gözlemleme zeminidir, çünkü çocukta dil ulamları -dilin özü bozulmadan- kendi sistemlerini işleterek oluşurlar. Böylece dilin oluşum aşamaları bir silsile hâlinde gözlemlenebilir.

Sözcük öğrenme ve üretim aşamasına çocuklar öncelikle "ad"la başlarlar. Bu duruma "ad hamlesi" de denmektedir. Şöyle ki adlar, eylemlere ve diğer sözcük türlerine göre daha çabuk edinilir. Çocukların erken dönem sözcük dağarcığını oluşturan adlar büyük oranda nesnelere atıfta bulunurlar ve çocuğun ilk önce ad öğrenmesi onun dil gelişimini de kolaylaştırır. Çocuk dünyaya geldiği andan itibaren çevresindeki hareketliliği ve yakınında yer alan nesneleri bir realiteye kavuşturma ya da başka bir deyişle, somutlaştırma çabası içine girer. Bu çaba, dünya gerçekliğinin dilsel gerçekliğe (sesli-sözlü

gösterge) dönüşmesinden başka bir şey değildir. Çünkü algıladığı nesnelerin-olayların-devinimlerin çocuğun dünyasında var olabilmesi için bir 'ad'a ihtiyacı vardır. Aslında burada dilin dünyayı algılayışta en büyük etken olduğu da kanıtlanmış olmaktadır. Çünkü insan dil aracılığıyla düşünür, dil aracılığıyla ifade eder, dil aracılığıyla kimlik kazanır ve var oluşunu dil ile kavrar.

*Ad hamlesi*ne farklı bir bakış açısı getiren Ferguson ve Farwell (1975) ise sözcük edinimi ile sesbilimsel ilişkinin altını çizmiştir. Onlara göre çocuklar, ilk olarak kolayca seslendirebilecekleri sesleri içeren sözcükleri seçerler. Eylemlere daha çok ulamın gelmesi ve bunları başta hem çocuğun öğrenmemiş olması hem de sesletiminin zor olmasından dolayı çocuklar 'ad'a yönelmişlerdir. Ayrıca dünyaya henüz gelen çocuk ilk başlarda, genellikle durağandır ve çok az hareket etmektedir. Hareket, yani eylem, bedenen yeterliliğini kazandıkça ortaya çıkar. Bundan öncesinde daha çok "durma" pozisyonunda olduğundan eylemleri adlara göre daha geç algılarlar. Gelman ve Markman (1986; 187-188). çocukların 4 yaşından itibaren dillerindeki ulamları öğrendiklerini söylemektedir. Bu ulamlar, çocuklar tarafından büyük oranda nesnelerden yola çıkılarak oluşturulurlar. Dolayısıyla çocukların kullandıkları ilk ulamlar nesnelere ve adlara ait olan ulamlardır. Ayrıca, çocukların önce bütün bir nesneyi zihinlerinde şekillendirdiklerini daha sonra da bu nesneye ait adları öğrendiklerini belirtmişlerdir. Bunu yapmayı öğrenen çocuklar ise eylemleri ve onların anlamlarını saf dışı bırakırlar. Bunun sonucunda eylemlerin edinimi adlardan daha geç ortaya çıkar. Ayrıca şunu da ekler, çocukların öğrendikleri yeni sözcüklerin bir nesnenin alt parçalarına değil o nesnenin bütününe işaret ettiğini belirtmektedir.

Çocuğun ad'a yönelmesindeki bir başka sebep de eylem ile ad arasındaki bilişsel farklılıktan kaynaklanmaktadır. Adlar nesne-gönderimsel *(object-reference)* bir kavram alanına sahipken eylemler bağıntısal *(relational concept)* bir kavram alanına sahiptir. Gentner (1981) ise bu varsayımını doğal ayırım (*natural partition*) kavramına dayandırmaktadır. Doğal ayırım, çocuğun bilişsel dünyasında adların ve eylemlerin farklı şekillerde algılandığına dayanmaktadır. Bu şekilde de ad ile eylemlerin kullanılması farklı süreçleri gerektirmektedir. Gentner'in düşüncesine paralel olarak O'Grady (1987) de çocukların öncelikli olarak adlara yönelik savlar geliştirdiğini, eylemlerin ise adlara yönelik savlar ortaya konulmasında kullanıldığı için eylem ediniminin adlardan daha sonra geldiğini vurgular (Yıldızlı, 2019; 3-5). Yani bir çocuğun eylemleri kullanması için adlar hakkında öncesinde çeşitli yargılar oluşturması gerekmektedir.

Çocuklardan elde edilen örneklem metnine bakıldığında da ad kullanımının ağırlıkta olduğu, çocukların birçok gerçekliği öğrenilen adlar üzerinden ifade etme derdi güttükleri görülmüştür. 2 yaşından itibaren eylem ulamlarını öğrenen çocuklar eylemleri kullanmada daha cesur ve isteklidirler. Daha önceki yaş gruplarında ise birçok nesne kendi dünyalarında adlaştırılmış ve bir kimliğe bürünmüştür. Çocuk dünyasında bir şeyin var olabilmesi için adının olması gerekmektedir. Aslında bu gerçek, dilin özünü yansıtmaktadır. Dilde de bir nesnenin algılanabilmesi ve zihinde canlandırılabilmesi için o nesnenin ya da durumsal gerçeğin bir 'ad'a kavuşmuş olması gerekmektedir.

Çocuklar sözcükleri öğrenirken öncelikle tanımlayıcı bilginin (eşanlamlı, karşıt, yakın anlamlı, değişmece… vb.) verilerini kullanır ve bunu temel ihtiyaçlarını tanımlatarak başlar. Çevresindeki nesneleri öğrenmeye başladıkça kullanımsal/bağlamsal bilgi ile ilişkilendirme aşaması başlamaktadır. Bu aşamada çocuk sözcüğü kendi cümlesi içinde kullanmayı, aynı sözcüğün farklı cümlelerdeki anlamını kavramayı, sözcükle ilgili senaryo kurmayı ve bu sözcük ile diyalog geliştirmeyi öğrenir. En son aşamada ise çoklu karşılaşma bilgisini kullanarak aralıklı ve farklı şekilde sözcük ile karşılaştırma yapar. Son aşama artık çocuğun dilsel gelişiminin tamamlandığı aşamadır ve burada sadece ad değil, eylemler de tüm çekimleriyle mevcuttur (Ülper ve Karagöl, 2012, akt. Dilidüzgün, 2014; 238).

Sözcük öğrenme sırasının gözlemlenmesi, araştırmacı-gözlemci için özelden genele bilgi akışını verebilmesi hususunda oldukça aydınlatıcı ve bütüncül bir kesittir. Şöyle ki kısa süreli bellekten uzun süreli belleğe geçilirken çocukta birikmeye başlayan bilgiler de artık kodlanıp bir davranış şekline

bürünür. Çünkü tüm bu seviyeler gerçekleşirken biliş gelişmeye devam eder. Çocuk artık sadece temel ihtiyaçlarını karşılayabilme muhtaçlığında değil çevresinde olan her şeyi öğrenme gayretindedir.

Sınırlı kuralla sınırsız üretim imkânı sağlayan dilin edinim aşamasında bulunan ve dil edinimini açıkça gözlemleme olanağı sağlayan çocukların zihinsel gelişimin paralelinde edindikleri ve kullandıkları ad ya da fiil kazanımları bu çalışmanın spesifik konusu değildir. Lakin çocukların dil ediniminde hem zihinsel gelişimlerini hem de bunların bir aynası olarak değerlendirilebilecek olan mental fiilleri incelemek bu çalışmanın konusunu oluşturur. 2,5-4 yaş aralığındaki çocukların, ilk aşamada, *düşün-, bil-* gibi mental referansta bulunan fiilleri kullandıkları, röportajlarla oluşturulan örneklem metninde de rastlanmıştır. Peki mental fiillerin kapsamında kalan ve daha çok zihinsel aktivite gerektiren diğer fiil örneklerinin kullanımı çocuklarda hangi aşmalardadır? Zihinsel bir gelişim gerektiren mental fiil kullanımlarının bir çocuğun konuşmasında sadece bir eylemin bulunması mı ya da taklit neticesinde seslendirilmesi mi, yoksa üreticinin (çocuğun) o eylemin semantik varsayımlarını anladığı ve bilinçli bir kullanımı söz konusu mudur? Şöyle ki çocukların daha geç yaşlarda kullanması beklenilen bazı dilsel ulamlar bazı çocuklarda daha erken yaşlarda belirebilir. Lakin bu durumlarda bilinçli kullanımdan ne kadar söz edilebilir? Dilin her kuralının öğrenim aşaması, kullanıcısından o aşama için gerekli kıldığı zihinsel olgunluğu bekler. Bu nedenle, çocuklarda bu erken dönemlerde beliren ve şaşkınlıkla karşılanan o dilsel ulamlara ayrıntılı bakıldığında ve yetişkinlerle karşılaştırıldığında, genellikle, çocukların kullanımında farklı veya eksik anlamsal boşluklara rastlanır. Bu anlamsal boşluklar hangi yaş aralığında daha çoktur ya da bu kullanımlar bilinçli midir? İşte bu sorularının cevapları, zihinsel olayları ifadede kullanılan mental fiiller aracılığıyla aranmıştır. Böylece, 2,5-6[1] yaş aralığındaki çocukların hem zihinsel gelişimleri hem de zihinsel ifadeleri mental fiillerin hangi kategorilerinde daha çok gerçekleştirdikleri ortaya çıkarılacaktır.

3. Mental Fiiller

İsimlerden farklı olarak kavramların "hareketlerini karşılayan bir kelime türü" (Dizdaroğlu, 1963; 5, Ergin, 2006; 280-281, Gülensoy, 2005; 401-407) olan fiiller, "dilin vazgeçilmez bir temel birimi" (Korkmaz, 2009; 525-566) olarak birçok çalışmaya konu olmaktadır. Klasik Türk dili gramerlerinde fiiller yapılarına (basit, türemiş, birleşik). nesne durumlarına (geçişli, geçişsiz vb.). hareketin gerçekleşme biçimine (iş, oluş, durum) göre izah edilmekte fakat son yıllarda yapılan çalışmalarda kelimelerin semantik ya da tematik olarak da incelendiği görülmektedir. Söz gelimi, gerçekleşme biçimine göre "düşün-" ve "otur-" fiilleri durum fiili olarak nitelendirilebilir. Ancak söz konusu fiillerin biri uzamsal bir düzlemde gerçekleşirken diğerinin bir uzamı yoktur. Bu tarz uzamsal olmayan, sadece zihinde gerçekleşen fiillere ise alanyazında mental fiil[2] denmektedir.

Gerçekleşen her eylem mutlaka zihinsel bir süreç içermektedir. Booth ve Hall'a göre (1995; 532) bir hareket zihinde sırasıyla algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme aşamalarından geçmektedir. Ancak bazı fiiller bu zihinsel süreçlerden geçip uzamsal bir kimliğe bürünebilirken mental fiiller zihinsel süreçte kalıp uzamsal olmamakta ve bu sürecin belirli aşamalarına atıfta bulunan hareketleri karşılamaktadırlar. Farklı aşamaları bulunan bu zihinsel sürecin kendisini bildirmesi ya da

[1] 6 yaş grubunda bulunan çocuk sayısı diğer yaş gruplarına göre azdır. Örneklem metni 2,5-5 yaş aralığındaki belirli kreşlerde öğrenim gören çocuklardan oluşurken, 6 yaş grubunda yer alan çocukların verileri yakın çevrede yer alan 4 çocuktan elde edilmiştir. Bu sebeple bu gruptaki çocukların verileri diğer yaş gruplarına göre daha düşük görünmektedir.

[2] Mental Fiiller, alanyazında "zihnin derinliklerinde gerçekleşen" (Booth ve Hall, 1995), "mental bir süreç sonucu ortaya çıkan" (Şahin, 2012; Kalkan, 2016), "üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen" (Hirik ve Çolak, 2017), dolayısıyla "uzamsal olmayan fakat yönelimsel olan" (Seçkin, 2019) fiiller olarak tanımlanabilir.

bu süreçte gerçekleşen ve uzamsal olmayan hareketleri karşılaması mental fiillerin kategorilere de ayrılabilmesine imkân vermiş; Türk ve dünya dillerinde[3] bu konuda çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır.

Tablo 1. Mental Fiil Kategorileri

Çalışma Künyesi	Modern ve Tarihi Türk Dillerinde Mental Fiil Kategorileri			
Erdem, 2004	Algılama	Etki	İdrak	
Şahin, 2012; Kalkan, 2016	Algılama	Duygu	İdrak	
Yıldız, 2016;	Algı	Psikolojik Durum	Biliş	
Aydoğmuş, 2021	Algılama	Psikolojik Durum	Bilişsel	
Erarslan ve Güner, 2021; Bilgin Aksoy, 2021	Algı	Duygu	Biliş	
Hirik, 2018; Doğan ve Erdin, 2021	Girdi	İşlem	Çıktı	
Yaylagül, 2005; Bayraktar, 2017; Güngör, 2021	Duyu	Duygu	Anı ve uslamlama (idrak)	Açıklama
Seçkin, 2020	Algı	Duygu	İdrak	İrade

Uzamsal olmayan bir zihinsel süreçte yer alan fiillerin hangi zihinsel aşamaya atıfta bulunduğunu belirleyebilmek oldukça güçtür. Alanyazında bu hususta bir birlik olmaması da bunun bir dışavurumudur. Ancak bu çalışmada zihinsel süreci algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme olarak belirleyen Booth ve Hall'ın (1995; 532) fikrinden hareketle ve bu süreçlerin birbirini tetikleyen doğrusal bir düzlem değil de birbirlerini sürekli etkileyebilen döngüsel bir süreç olduğunu vurgulayan Seçkin'in (2020; 154) belirlediği mental fiil kategorileri kullanılacaktır.

Ayrıca Tablo 1'de görüldüğü üzere mental fiiller Türkiye, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen, Özbek, Başkurt Türkçeleri gibi modern Türk dillerinde ya da Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Çağatay Türkçesi gibi tarihsel Türk dillerinde tespit edilmiştir. Bu tarz fiillerin sınırlılıkları, kapsadıkları mental süreçler, diğer mental olmayan fiillerden farklılıkları izaha çalışılmıştır. Ancak hem mental fiillerle ilgili ilk çalışmaların çıkış noktası olan hem de bireysel kullanımlarla farklı semantik anlamlara da ulaşabilen mental fiillerin bireydeki ilk kullanımlarının örneklendiği "çocuk dili" özelindeki Türk dilindeki çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır. Bu çalışmada da bu fikirden ve meraktan hareketle, 2,5-6 yaş arasında bulunan 63 farklı çocuktan alınan ses kayıtları neticesinde zihinsel hareketleri karşılayan fiillerin nasıl, ne düzeyde ve hangi sıklıkla kullanıldığının tespiti yapılmaya çalışılmıştır.

4. Çocuk Dilinde Mental Fiil kullanımı

Dilin mantığı bir bireyin bilişiminde çözüme ulaştığında dünyadaki gerçeklik de bireyin zihninde daha da berraklaşır. Çocuktaki sezgisel algıyla başlayıp bilişsel dönemle devam eden dilin edinimi, *edinç-edim, kabuledilebilirlik* ve *dil bilgisellik* kavramlarının bireyde hedeflenen zamanda çözümlemeye ulaşmasıyla gelişim sağlar. Yetkin bir dil kuramı, belirli ana dili konuşucularının üretimleriyle sınırlı kalamaz, dilin üreticiliğine paralel olarak olası konuşucunun üretimleri de açıklama içine alınmalıdır. Dolayısıyla çocuklar, şekillenen zihinleriyle dil kuramını öğrenmeye çalışırken edim süreçlerini de kendileri yönetmektedir. "Zayıf" olarak nitelendirilecek bir edim (bireyin dilsel ulamlarını kullanım şekli) bile aslında edincin (ideal dil kuramı) bir ayrıntısını sergilemektedir. Bu sebeple çocukların kullanımları yetişkin dilini temellendiren varsayımlardan hareketle incelenirse varılacak sonuç eksik ya

[3] Dünya dillerindeki mental fiil sınıflandırmaları için bkz: Croft, 1993; Goatly, 1997; Morley 2000; Montgomery, 2002; Biber vd., 2003; Halliday, 2004; Lock, 2005; Wanodyatama, 2013.

da mantık çerçevesinin dışında kalacaktır. Lakin dilin yapısının gözlemlenebileceği en ideal laboratuvarlardan biri olan çocuk dilini idealin dışında bırakmak aynı zamanda idealin özünü görme imkânını da seçenek dışı bırakmak olacaktır. Bu bakış açısıyla çocuklardaki mental fiil kullanımları çocukların zihinsel yapılarıyla değerlendirilecek ve edim temelli ele alınacaktır.

Mental fiiller ile ilgili ilk çalışmalar insan psikolojisi ve dil edinimi konularında yapılmış, bireylerin zihinsel algılamalarıyla ilintili bu tarz kullanımlarının hangi yaşlarda ve amaçlarda kullanıldıkları tespit edilmiştir. Shatz vd. (1983; 317-319) çalışmalarında, çocuklardaki dil edinimlerinde mental fiillerin rolü üzerinde durmuşlardır. Onlar, çocuklardaki zihinsel hayat kavrayışında onların dil kullanımlarının önemli bir ölçüt olduğunu ve ortalama 3-4 yaşlarındaki çocukların mental fiilleri kendi zihinsel etkinliklerini karşılamak ve iletişimlerini daha etkili kılmak için kullandıklarını ortaya koymuşlardır. Papafragou (2007) ise çocukların "at-, koş-" gibi fiziksel devinimleri karşılayan fiilleri 2 yaşından önce de kullanabildiklerini ancak "düşün-, bil-" gibi mental fiilleri 4 yaşına kadar kullanamadıklarını hatta 4 yaşın ortalarında mental fiillerin diğer fiiller ile arasındaki farkı dahi kavrayamadıklarını iddia eder.

Bu çalışmada Türkiye'de ikamet eden ve ana dili Türkçe olan 2,5-6 yaş aralığındaki 63 farklı çocuktan bir örneklem metin oluşturulmuştur. Çocukların yaşları ve sayısı önceki çalışmalardan hareketle seçilmiştir. Buna göre çocuk sayılarında 4 yaş grubundan en çok olmak üzere 4>2-5>1-6 yaşlar şeklinde bir yoğunluk belirlenmiştir.

Tablo 2. Yaş Gruplarına Göre Çocuklar

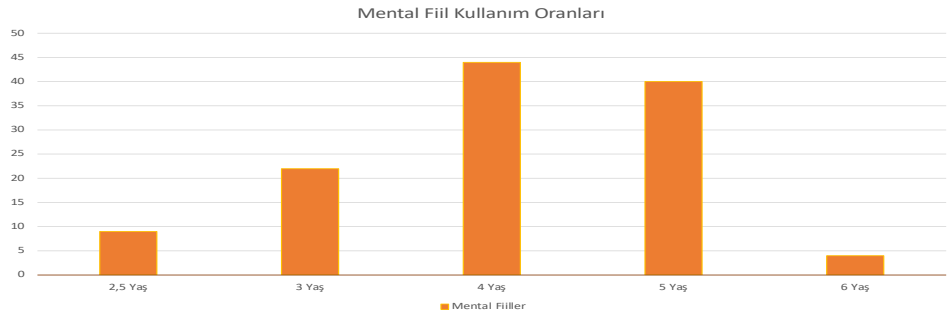
Yaş Kategorisi	**Çocuk Sayısı**
2,5 yaş	4
3 yaş	16
4 yaş	30
5 yaş	12
6 yaş	1

Derlenen örneklem metinde 68 farklı mental fiilin 433 tekrarla kullanıldığı tespit edilmiştir. Yaş gruplarına göre mental fiil sayısı farklılık göstermekle birlikte 2,5 yaşından 6 yaşına kadar her grupta mental fiil varlığı göze çarpmaktadır.

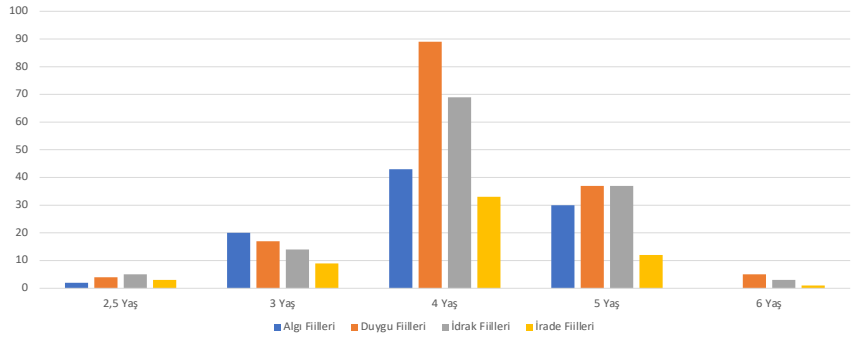
Tablo 3. Yaş Gruplarına Göre Mental Fiiller

Yaş Kategorisi	**Mental Fiil Sayısı**
2,5 yaş	9
3 yaş	22
4 yaş	44
5 yaş	40
6 yaş	4

Grafik 1. Yaş Gruplarına Göre Mental Fiil Kullanımları

Grafik 2. Mental Fiil Kategorilerinin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Kullanılan mental fiiller Seçkin'in (2020) çalışmasındaki alt mental fiil kategorilerine (algı, duygu, idrak, irade fiilleri) göre de değerlendirilmiş, her yaş grubunda farklı alt kategorilerde örnekler ortaya çıkmıştır.

4.1. Çocuk Dilinde Algı Fiilleri

Türkçe Sözlük'te (2011; 93) "Bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma." şeklinde tanımlanan algı kavramı, dış dünyadaki uyartıların zihnin derinliklerine indiği ilk mental aşamadır. Farklı kaynaklarda "bilinçli ruhsal olaylar" (Köknel ve Özuğurlu, 1983; 73). "bilinçli bir farkına varma" (Akarsu, 1975; 16). "dünyanın duyusal uyarımlarla anlamlı deneyimlere dönüştürme süreci" (Güçlü vd., 2008; 52) olarak detaylandırılan algı ve onu karşılayan algı fiilleri sıklıkla "duyu" kavramıyla karıştırılır. Oysaki duyu organları ile bilinçsiz olarak karşılaşılan dış uyartıların "bilinçli" ve "yönelimsel" bir şekilde bir süzgeçten geçerek algılanması söz konusudur ki bu bağlamda "duyu", "algı"nın hemen öncesinde gerçekleşir. Söz gelimi bakışın bir yöne çevrilmesi durumunu anlatan "bak-" fiziksel bir duyum sürecini ifade ederken bakılan konumdaki nesnenin/durumun farkında olma işi "gör-" mental fiili ile karşılanır. Ayrıca her "bak"ılan nesne/durum "gör"ülemeyebilir.[4]

[4] Bkz: Bakar kör (TDK, 2011, https://sozluk.gov.tr)

*... bi tane kirpi var sona duvara yaslanmış sona çöllere girmiş sonra da denizlerin altında sonra da uzaya çıkmıştı sonra da kuşlar cikcik diye ötüyo sonra rüyasında bir şey demiş sonra da korkuyo oraya **bakıp** orda kendisini **görüyoruz** oradan mutluluğunu görüyo sonra da okuldan evine dönüyordu... (5 Yaş)*

5 yaş grubundan alınan bu örnekte çocuğun bir yöne doğru fiziksel olarak bakması ve orada aradığı, yöneliminin olduğu nesneyi görmesi söz konusudur. Dolayısıyla buradaki "bak-" fiili mental bir fiil değildir, fakat duyu sonrasında gerçekleşen "bilinçli farkına varma" ifadesinin dildeki tezahürü olan "gör-" fiili mental fiillerin alt kategorisi olan bir algı fiilidir.

*... birsi koşuyo, birsi yürüyo birsi Momo'nun kucağında canlı birsi duruyo arkaya bak. Bunlarda iki tane kemik iki tane de küçük top iki tane de büyük top. Bir iki üç dört tane de kemik. Arkadaşlarıyla öğretmenlerini **dinliyorlar**. Öğretmeni bir tavus kuşu galiba. Öğretmen onlara ders veriyor olabilir… (4 yaş)*

Dinlemek, kulak duyu organı ile algılamaktır. Örnekte ders verdiği düşünülen bir öğretmen ve öğretmenin ağzından çıkanları kulaklarıyla işiten fakat işitmekle kalmayıp onları algılayan Momo ve arkadaşlarından bahsedilmektedir. Duyu organlarının algılanmasını ifade eden bir diğer fiil olan "dinle-" bu bağlamda bir algı fiili olmuştur.

*... ondan sonra tilki kendini ve arkadaşlarını kurtarmak için böyle demiş "kralım dışarda dışarıda burnum da tıkanmış ama şu an **koku alamıyorum** kralım söyleyemeyeceğim" demiş. Ondan sonra kralı rahatlatmış ve hem de arkadaşlarını kurtarmış… (5 Yaş)*

Viberg (1984; 147). farklı dil ailelerinden elli üç dil örneğinde algı fiillerini kullanım sıklığı ve semantik anlam çeşitliliği açısından görme > duyma > dokunma > tatma = koklama şeklinde bir hiyerarşiye tabi tutmuştur. Buna göre en alt konumda olan koklama duyusu ve bunun algılanmasına ait kullanımların çocuk dilinde örneğine rastlanması dikkate değerdir. Üstelik ilgili bağlamda çocuk, bu zihinsel süreci "koku alama-" gibi birleşik bir yapıyla karşılamış ve yetersizliğini öğrendiği dilsel kalıpları kullanarak göstermiştir. Bu örneği veren çocuk 5 yaş grubunda yer almaktadır. Bu yaş grubundaki çocuklar artık standart dil kullanımına daha çok yaklaşmış, dilsel ulamlar daha bilinçli kullanılmaya ve seçilmeye başlanmıştır. Zihinsel gelişim daha soyut düşünmeye yaklaştığı için kullandığı sözcüklerin anlamları da göndergesel anlamlarının dışına çıkarak zihinlerinde canlanan yeterliliği/yetersizliği, tezliği, yaklaşmayı, uzaklaşmayı sadece sözcükler aracılığı ile değil dilsel ulamlarla da gerçekleştirebilme yetisini kazanmaya başlamışlardır. Bu örnekte kullanılan birleşik yapılı algı fiili, çocuğun hem zihinsel hem de dilsel gelişimini ortaya koyan bir örnek niteliğindedir.

Tablo 4. Yaş Gruplarına Göre Algı Fiilleri

Yaş Kategorisi	Algı Fiili Sayısı	Algı Fiil Tekrar Sayısı
2,5 yaş	1	2
3 yaş	4	20
4 yaş	4	43
5 yaş	6	30
6 yaş	0	0

Bu örnekler dışında "dinleme-, dokun-, göreme-, görme-, kok-, kokla-" gibi algı fiilleri çocuk dilinde 95 tekrar ile kullanılmıştır.

4.2. Çocuk Dilinde Duygu Fiilleri

Alanyazında duygu fiilleri, "ruh durum fiilleri, psikolojik durum fiilleri, seziş fiilleri, etki fiilleri" gibi farklı adlarla da karşılanabilmektedir. Bu tarz fiiller kişinin dış dünyadan algıladıklarını doğrultusunda zihninde yaşadığı biyolojik, fizyolojik, zihinsel ya da davranışsal hâl değişimlerini ifadede kullanılan

ancak uzamsal olmayan fiiller olarak tanımlanabilir. Çocuklardaki duygu fiillerinin kullanımı ise yaşsal ve zihinsel gelişimle doğru orantılıdır.

Çocukların zihinleri ve dil algılama merkezleri görüldüğü kadar basit değildir ya da bunu tanımlarken kullanılacak kelime "basit" olmamalıdır. Çünkü bir çocuk, bir öncekinin devamı; bir sonrakinin atasıdır. Çocukların dilsel üretimleri ve kullanımları *kabuledilebilirlik* (kurallardaki bireysellik) ilkesi ile açıklanmalıdır. *Kabuledilebilirlik* dilin edinç düzleminde değil edim düzleminde olduğu için bireyselliğin izlerini doğal olarak taşıyacaktır. Çocukların hafıza sınırları, ezgileri, renkleri ve bunların sonucu olarak yansıttıkları duygu dünyaları yetişkinlerden, yetişkinlerin tabi olduğu standartlardan daha farklıdır. Bundan ötürü dile ait üretimleri de kullanım şekilleri de var olandan ayrışabilir.

Zihinsel gelişimleriyle bedensel gelişimleri artan çocuklarda, eylem kullanımları da artmaktadır. Bilişsel gelişime paralel olarak kullanılan fiil türleri de basitten ya da sadece fiziksel hareketleri tanımlayan türden zihinsel ve ruhsal durumları ifade eden fiil türlerine doğru bir geçiş sağlar. Çocuklardaki duygu durumları da yetişkin dünyasından farklı olarak çok daha dolambaçsız ve düz bir çizgi boyutundadır. Hissedilen gerçekliğin ifadesi, dilin dizgesel yapısından ziyade daha esnek, kelimeler "kendi dünyalarınca" yeni bir üretim aşamasındadır. Artan yaş aralığıyla birlikte kullanılan tüm sözcük türlerindeki duygu değerleri de artmakta ve çeşitlenmektedir. Adların ya da fiillerin uyandırdıkları tasarım ve imgelerle birlikte duygu değerleri de çocuklarda çeşitli bağdaştırmalar, birleştirmelerle oluşabilmektedir.

... bu gecenin vaktinde tek başına napıyooosun? Tek başına değil ben varım yanında. ***Korkuya kapılan*** *tilki oomana daldı. Kaçan tilkinin arkasından annesiyle tavşancık baktı... (3 yaş)*

Seçilen bu örnekte algının öğrenilmiş gerçeklikle ifade edildiği görülmektedir. Buradaki "korkuya kapıl-" ifadesinin 3 yaşındaki bir çocuk tarafından bilinçli bir şekilde kullanıldığını söylemek çok mümkün değildir. Öğrenilmiş bilginin bir aktarımı olan bu kullanımda "korku" duygusu çocuk tarafından tüm gerçekliğiyle algılanırken "korkuya kapıl-" yapısı yakın çevresinden edindiği bilgiyi taklit ve tekrar edilerek kullanıldığı fikrini düşündürtmektedir. Çünkü "korkuya kapıl-" deyimsel bir kullanımdır ve kavram alanını soyutlukta oluşturmaktadır. 3 yaşındaki çocuklarda soyutluk henüz gerçekleşmez. Daha doğrusu zihinde algılanan soyut kavramları bile somutlaştırma ihtiyacı duyarlar. Bunun kanıtı da atasözü ve deyimleri somutlaştırarak anlamlandırmaya ve anlatmaya çalışmalarıdır. "Ayağını yorganına göre uzat." atasözünün ne anlam ifade ettiği bu yaş grubundaki çocuklara sorulduğunda "yatak, yorgan, uyku, küçük, büyük" gibi somut kavramlarla açıklanmaya çalışıldığı görülmüştür. Bu sebeple algı, "korku" duygusunda aktifken ve bilinçli bir şekilde yer alırken "korkuya kapıl-" ifadesinde bu algının tam bir aktifliğinden söz etmek çok doğru olmayacaktır. Ancak artık öğrenilen bir gerçek vardır ve çocuk bunu sözcesinde kullanabileceğinin ayırdına varmıştır. Dolayısıyla burada çocukta gelişen mental sürecin bir nevi üretime geçmeye başladığı söylenebilir.

... Çekilin dedi ama çekilmediler. Görünce ***şaşkın kalmışlardı****. Yani gülmüşlerdi. (4 yaş)*

... Birlikte bence piknik yapıyorlar. (Kırmızılı çocuk kıza ne hediye vermiş?) – Çorap vermiş ama kız bu hediyeden ***üzgün olmuş*** *sanki. Hayır bence* ***mutlu olmuş*** *çünkü hediye almak güzel bir şeydir… (5 yaş)*

Bu örnekte çocuk "mutlu ol-" fiiline benzeterek duygunun "üzgün ol-" hâlini üretmiş, standart dildeki kullanımı olan "üzül-" eylemini kendi duygusal üretimiyle göstergelemiştir. Bir diğer dikkat çeken üretim olan "şaşkın kal-" ("şaşır-" yerine) üretimi yine çocuğun dünyasına yansıyan sözcüğün duygu değerini pekiştirmeli olarak vermek istediğini göstermektedir. Çocuklardaki duygular, çok daha coşkun ve yetişkinlerinkine göre daha kuralsız yaşandığı için başvurdukları fiil türleri de daha çok benliklerinde hissettikleri -bireysel- duygu fiilleri çerçevesinde oluşmuştur. Niceliksel değerlere bakıldığında 4 yaş grubunda duygu fiillerinin fazla çıkmasının sebebi de şu şekilde açıklanabilir: Bu yaştaki çocuk grubu

somut olan algıdan yavaş yavaş ayrılıp soyut bir algıya daha çok yaklaşmış, zihinsel ve duygusal olarak büyük bir sıçrayış evresine geçmiştir. Bu sebeple hissettiklerini anlatırken çok daha fazla betimlemeye ve üretime başvurma gayreti içine girmiştir. Bu da doğal olarak nicel verilere yansımıştır.

Tablo 5. Yaş Gruplarına Göre Duygu Fiilleri

Yaş Kategorisi	Duygu Fiili Sayısı	Duygu Fiil Tekrar Sayısı
2,5 yaş	3	4
3 yaş	8	17
4 yaş	17	89
5 yaş	13	37
6 yaş	1	5

Yukarıda örneklenen fiillerinden farklı olarak çocuk dilinde tanıklanan diğer duygu fiilleri şunlardır: acılı ol-, kıskan-, kız-, kızgın ol-, kızma-, kork-, korkabil-, korkma-, küs-, merak et-, sev-, seveme-, sevin-, sevme-, şaşır-, şaşkın kal-, utan-, üzeme-, üzme-, üzül-, üzülme-.

4.3. Çocuk Dilinde İdrak Fiilleri

İdrak süreci algının uslamlamaya veri sağlaması bağlamında algı süreci ile yoğun bir ilişki içerisindedir. Ancak algılananların zihinde depolanması, anlaşılması, karşılaştırılması, ihtiyaç durumunda kullanıma açılması gibi algıdan farklı, daha yoğun bir süreçtir. Her yeni algı, idrakte kendine yeni bir alan bulur; önceden algılananlar arasına girebilir ya da idrakte var olan verileri etkileyip değiştirebilir. İdrak, bu işleviyle bir zihin deposudur. Gerektiğinde kullanılması için idrakte depolanan algılanmış veriler, mental sürecin "irade" aşaması ile harekete geçecek ve -belki de- fiziksel bir uzama kavuşacaktır. Bazı durumlarda ise kişinin duygularını tetikleyecek, onları "hatırlatacak" ya da değiştirecektir. Dolayısıyla idrak, tüm mental süreçle ilişkili olarak hem onları etkileyen hem de onlardan etkilenen bir konumdadır.

İdrak süreci ile ilintili olan fiiller alanyazında *biliş fiili, bilişsel fiil, anı ve uslamlama fiili, idrak fiili vb.* terimlerle karşılanmaktadır. Ancak ortak kabul bu fiillerin zihnin derinlerinde gerçekleşen olayları ifadede kullanılmasıdır. Dolayısıyla "mental sürecin tanıma, hatırlama, anlama ve ileri idrak aşamalarını ifade eden, uzamsal olmayan ve yönelimsel olan" (Seçkin, 2019: 1407) fiiller idrak fiillerinin kapsamı dâhilindedir.

Aşağıda seçilen örneklerde idrak sürecinin çocukların algısında hangi fiillerle ifade edildiği gösterilmeye çalışılmıştır.

... Çocuk. Balık tutuyo. Suda mavi. Oltayla. Sarı olta. (Çocuğun arkasında ne var?) – ***bilemedim.***
Evi buza benziyor (bungolav) bi de ayıcık var. Ayıcık kardan kayaya yarışıyo. (Kaya nerede?) –
Bunun üstü (Bungalovu göstererek) bunun üstü kaya ya sonra inmiş sonra annesine gidiyo.
Üstünde ne var ***bilemedim*** *... (2,5 Yaş)*

İlk örnekte yer alan "bileme-" mental fiili aslında çocuğun adını bilmediği dolayısıyla zihninde canlandıramadığı ve varlığından habersiz olduğu nesnelere karşı verdiği tepkinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Buradaki idrak fiili aslında anlamlandıramamanın karşılığında kullanılmıştır. Örneklemde yer alan ifadeler 2,5 yaşındaki bir çocuk tarafından oluşturulmuştur ve bu yaştaki çocukların dünyasal gerçekliği dilsel gerçekliğe (sözlü-göstergeler) dönüştürmeleri henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Çocuk daha çok yakın çevresinde var olan nesnelerle gündelik hayatını devam ettirmekte; dilsel gerçekliğini de gördüğü, duyduğu, dokunduğu bu nesneler aracılığıyla oluşturmaktadır. Adını öğrendiği göndergelerin hepsini söyleyerek bunları anlamlandırabildiğini gösterirken "bungalov"u daha önce hiç görmediği için adını bilmemekte ve sözlü-göstergeye de çevirememektedir. Daha önce bildiği "ev" nesnesine benzediği için bu nesne ile ilişkilendirmiştir. Adlardaki bu uzamsal boyut fiillerde de geçerlidir. 2,5 yaşındaki çocuklarda her şey somutluğa ihtiyaç duymaktadır. Bu yaş aralığındaki çocuklarda soyutluktan bahsetmek mümkün değildir. Her şey birinci anlamıyla müteşekkildir. Doğal olarak çocuk daha önce hiç karşılaşmadığı dolayısıyla

anlamlandıramadığı bir nesneyi yine zihin dünyasında bilmediği durumlar için ve bir savunma niteliğinde kullandığı "bileme-" fiili ile ifade etmekte böylece bu göndergeyi anlamlandıramadığını dile getirmektedir. İdrak fiillerinin 2-2,5 yaş grubundaki çocuklardaki kullanım şekli çoğunlukla "bil-" ve "bileme-" fiilleri üzerinden gerçekleşmektedir. Adını bildiği ve tanışıklığı olduğu şey, onun için anlamlandırabildiği-tanıdığı gerçekleri; daha önce karşılaşmadığı ve sözlü-göstergeye çeviremediği her şey ise anlamlandıramadığı/tanımadığı gerçekliğin karşılığıdır.

... Benim okulda bir tane iki tane üç tane arkadaşım var. Yıldız grubundayım ben. Bulut var bak burada. Çocuk bulutun üstüne çıkmış koşuyo işte şuraya. Devamında nola ki kaydırak olur rengarenk ben ***hayal etsem*** *bunları* ***hayallerim****. Bir keresinde gökkuşağı gördüm. Rengarenkti. Renkleri ben severim… (4 yaş)*

Burada da idrak fiili olarak gösterilen fiil örneği, 4 yaşında olan çocuğun standart dilde var olmayan bir üretimidir. Dil ediniminde özellikle 2-3 yaş aralığında çocukların öğrendikleri kadar türettikleri kelimeler de ön plandadır. Burada "bireysel eşleştirme"den bahsetmek gerekir. Sarıca'nın aktardığına göre (2014; 556) çocuğun özellikle 2-3 yaş aralığında ürettiği sözcüklerde görülen bu bireyleştirme çabasının kendi dil dizgesini oluşturmada önemli bir aşama olduğunu belirtmektedir. Wolfgang Klein (1989) ana dili edinimindeki bu durumu çocuğun toplumsal bir kimlik içerisinde bireysel bir kimlik oluşturma çabası olarak değerlendirmektedir. Lonis Nehaoua da (2010) çocuğun yapmış olduğu bu tarz kullanımların hatalı veya yanlış olarak değerlendirilmesi yerine edinim sürecindeki engelleri aşmasında tramplen görevi yapan unsurlar olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Örneklem örneğini veren 4 yaşındaki çocuk, basit kurallarla yetinmiş ve öğrendiği dilsel bir kuralı genelleyerek bir üretim gerçekleştirmiştir. Önce standart dildeki kullanımı tercih eden çocuk, daha sonraki cümlesinde bir idrak fiil üretimi yapmıştır ve burada dilde bir tasarruf örneği de ortaya koymuştur. Nasıl "giz"den "gizle-", "iş"ten "işle-" yapılıyorsa bu çocuk da isim+yF- olarak kurulan "hayal et-" birleşik fiil öbeğini "hayalle-" şeklinde oluşturmuş; genelleme yoluyla dilde tasarruf ilkesini de işletmiştir. Zihninin derinlerinde meydana getirdiği kurguyu ifade ederken kullandığı fiil, yine zihinsel idrakini işaretleyen "hayal et-" ve "hayalle-" fiilleri olmuştur. Yukarıda da açıklandığı üzere 4 yaş grubundaki çocukların zihinsel sıçrayışı en üst seviyededir. Hem edinimin hem üretimin fazlalığı da bu sebepten kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda zihninde biriktirdiği dilsel edinimleri en cesurca ve en uzun betimlemelerle kullanan yaş grubu yine 4 yaştır. Bu sebeple çalışmada da 4 yaş grubu çocukları, mental fiil kullanımına en fazla örneği sağlayan yaş grubu olmuştur.

... Ne de olsa ben aslanların kralıyım. Ve hayvanların da hiçbirisini ***tanımıyorum*** *acaba ne iş yapıyorlar diye* ***düşünüyormuş*** *ondan sonra* ***düşünmüş taşınmış*** *bi şey karar vermiş ormanların halkına haber göndermiş … (5 yaş)*

5 yaş grubunda yer alan çocuk, birçok idrak fiili (tanı-, düşün-, düşünüp taşın-) kullanarak bu örneklemi oluşturmuştur. "Tanı-, düşün-" fiilleri çocuklarda 5 yaştan daha erken yaş gruplarında ortaya çıkan, "gel-, git-" kadar çok kullanılan ve çocukların dünya gerçekliğini dilsel gerçekliğe çevirirken en çok başvurdukları fiillerdendir. Yaş aldıkça ve bilinç seviyeleri arttıkça algıladıkları bu gerçeklik sadece idrak boyutunda kalmaz seçimli bir irade olarak da sözcelerine yansır. Örnekte yer alan "düşün-" fiilinin yansıması olan idrak, ardından kullanılan "karar ver-" fiili ile artık iradenin de zihinde var olduğunu kanıtlamaktadır. Gelişen ve devinen mental süreç üretim sürecine de yansımaktadır.

Tablo 6. Yaş Gruplarına Göre İdrak Fiilleri

Yaş Kategorisi	İdrak Fiili Sayısı	İdrak Fiil Tekrar Sayısı
2,5 yaş	3	5
3 yaş	7	14
4 yaş	18	69
5 yaş	18	37
6 yaş	2	3

Yukarıdaki örnekler de dâhil olarak çocuk dilinde tespit edilen tüm idrak fiilleri şunlardır: akla gel-, akla gelme-, anla-, anlama-, bil-, bilebil-, bileme-, bilme-, çıkarama-, dikkate al-, düşün-, düşüneme-, düşünüp taşın-, gör- (fark et-, anla-). hatırla-, hayal et-, hayal kur-, hayalle-, inan-, inanama-, kafadan salla-, öğren-, öğreneme-, rüya gör-, san-, tanıma-, unut-, zannet-.

4.4. Çocuk Dilinde İrade Fiilleri

Her eylemin muhakkak bir zihinsel süreci vardır. Ancak "otur-, koş-, at-" gibi fiziksel hareket fiillerini gerçekleştirmek için de eyleyici bu eylemleri "bil"mesi, "düşün"mesi ve eyleme dökmeden önce "karar ver"mesi gerekmektedir. Booth ve Hall'ın (1995) mental sürecindeki "değerlendirme" aşaması da tam olarak bu durumu karşılar. Kişi, zihninde depolanan algılanmış verileri bir zihin süzgecinden geçirerek fiziksel eylemlere dönüştürebilir. Bu bağlamda irade fiilleri idrak ile doğrudan bağlantılıdır. Kişi idraki kadar irade gösterebilir.

İrade fiilleri alanyazında farklı mental süreçlerin altında gösterildiği gibi bazen de de-, söyle-, konuş- gibi yoğun zihinsel süreçler içeren ancak sonunda bir uzama kavuşan fiiller ile de izah edilmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki mental fiiller hiçbir şekilde uzamsal değildir. Dolayısıyla "zihinsel süreçlerden geçerek algılanmış verilerin fiziksel bir eyleme dönüşmeden hemen önceki aşamasında yer alan ve kesinlik uzamsal olmayan; kişinin arzu, istek, niyet, talep, plan, karar vb hareketlerini karşılayan" (Seçkin, 2018; 806) fiiller, irade fiillerinin kapsamı içerisindedir.

*... Ne de olsa ben aslanların kralıyım. Ve hayvanların da hiçbirisini tanımıyorum acaba ne iş yapıyorlar diye düşünüyormuş ondan sonra düşünmüş taşınmış bi şey **karar vermiş** ormanların halkına haber göndermiş ... (5 Yaş)*

Örnekte diğer hayvanları "tanıma"yan, onlar hakkında "düşün"en özne, idrakindeki verileri kontrol etmiş; "düşünüp taşınarak" bir değerlendirme yaptıktan sonra "karar ver-" eylemini kullanmıştır. Buradaki "karar ver-" irade fiili hemen sonrasında halkına haber göndermesiyle fiziksel bir çıktıya da dönüşmüştür. Ancak her irade fiziksel bir eyleme de dönüşmeyebilmektedir. Bu "karar" tamamen özneye aittir.

*... E. uyumak **istemedi** gece oyunca (olunca). Sona uyumuş. Sona bi hayvan olmak **istiyomuş**. Yarasa mı olsam acaba kipi mi olsam acaba? Sona da gece olmuş. Uyumamış bütün gün odasında oynamış... (2,5 Yaş)*

*... Biliyosunuz top oynamayı çok seviyoyum. **Canım** çok top **istedi**. Kalbim hassas bir kalbim var... (4 yaş)*

E.'nin uyuma eylemini istememesi ve bir hayvan olmak istemesinin görüldüğü bu örnekte, özne fiziksel bir şekilde başkasından bir şey talep etmemektedir. Tamamen geçmiş algıları, idrak deposundaki verileri, o anki duyguları doğrultusunda bir eylemi yapma/yapmama konusunda zihinsel bir değerlendirmeye girmiş; sonucunda da "iste"diği eylemlerden uyumayı gerçekleştirirken hayvan olmayı gerçekleştirmemiştir. Burada uyumak ve hayvan olmak fiilleri bir uzamla sağlanacaktır ki dolayısıyla mental bir fiil değildir. Ancak E.'nin bu eylemler hakkındaki isteği, idrakten sonra fiziksel bir hareketten de önce bulunan bir irade fiili örneği olarak gösterilebilir. Benzer bir şekilde diğer örnekteki "canı iste-" fiili de, sevme duygusunun tetiklediği bir irade fiili örneğidir.

Tablo 7. Yaş Gruplarına Göre İrade Fiilleri

Yaş Kategorisi	İrade Fiili Sayısı	İrade Fiil Tekrar Sayısı
2 yaş	2	3
3 yaş	3	9
4 yaş	5	33
5 yaş	3	12
6 yaş	1	1

Yukarıdaki örnekler de dâhil olarak çocuk dilinde tespit edilen tüm idrak fiilleri şunlardır: canı iste-, iste-, isteme-, kabul edeme-, kabul etme-, karar ver-.

Sonuç

Doğumundan itibaren hem kimliğini hem de dilini kurma çabası içinde olan her bir çocukla kendini bir kez daha gerçekleştiren dil, nasıl doğanın tüm imkânlarını kendi gelişimi için seferber ediyorsa çocuk da dilin sistemlerini aynı seferberlik ve ustalıkla işletebilen varlıktır.

Yetişkin dünyasını ve iletişim şeklini anlamlandırmaya çalışan çocuk, bilişsel gelişim ve yakınsak (çözülmesi gereken problemler ve denklemler) gelişim ile kendinin dışındaki varlıklara yakınlaşır, onları benimser ve çözümler. Bir süreci ifade eden bu yakınlaşma, benimseme, çözümleme aşamalarında dil her zaman varlığını devam ettiren ve çocuklara bu süreci anlamlandırması için yardımcı olan kılavuzların başında yer almaktadır. Bu kılavuz eşliğinde yol alan çocukların bedensel gelişimlerine paralel olarak gelişen zihinsel yapıları da dilin kullanım alanını ve ulamlarını daha aktif hâle getirir.

Çocukların bilişsel düzeyde tuttukları ulamlar büyük oranda nesnelerden yola çıkılarak oluşturulur, bundan ötürü çocukların oluşturdukları ilk ulamlar nesnelere dolayısıyla adlara ait olan ulamlardır. Hareket merkezi geliştikçe adları fiiller takip eder. Fiziksel yeterlilik çocukların dildeki öğrenme sıralamasını belirler. Nesne-gönderimsel bir kavram alanına sahip olan adlar ilk öğrenilen ulamlarken bağıntısal bir kavram alanına sahip olan fiiller, 2 yaş civarında aktif olarak kullanılmaya başlanır ve kullanılma oranları bu yaştan itibaren isimleri geçer. Çocuklardaki edinim ve gelişimin basamaklarından biri olan fiillerin zihinsel boyutunu gösteren mental fiillerin kullanımları bu çalışmanın konusunu oluşturur. Ana dilleri Türkçe olan 2,5-6 yaş arasında bulunan 63 farklı çocuktan alınan ses kayıtları neticesinde oluşturulan örneklem metninde yapılan çalışma neticesinde elde edilen mental fiillerin niceliksel değerleri (tekrarlanan mental fiiler hariç) toplamda 68'dir ki bu 68 farklı mental fiil örneklem metinde 433 tekrarla kullanılır-. Yaş gruplarına göre dağılımı ise 2,5 yaş grubunda 9, 3 yaş grubunda 22, 4 yaş grubunda 44, 5 yaş grubunda 40, 6 yaş grubunda 4 şeklindedir[5]. Dört alt başlıkta incelenen mental fiillerin kullanım oranları yaş gruplarına göre doğrusal bir çizgi gösterir. Lakin çalışmada 4 yaş grubunun nicel değerlerinin diğer yaş gruplarına oranla fazla çıkmasının sebebi; 4 yaş grubunda yer alan çocukların sayılarının hem fazlalığı hem de örneklem metninde yer alan verilerinde sözcük sayılarının fazlalığından kaynaklanır. Çünkü 4 yaş grubu bir geçiş dönemidir, ayrıca zihinsel sıçrayışın en üst aşamada yaşandığı bir yaş grubudur. Dilsel yetiler 3 yaş grubu kadar kısıtlı değil, lakin 5 yaş grubu kadar da ergin değildir. Öğrenme çok hızlı ve çeşitlidir. Sonuç olarak ifade alanları ile iletişim istekleri tamamen paralel bir şekilde seyrettiği için 4 yaş grubundaki çocukların nicel olarak diğer yaş gruplarının önüne geçmesi olağandır.

Tablo 8. Kategorilere Göre Tespit Edilen Mental Fiil ve Tekrar Sayıları

	Kaç farklı fiil	**Kaç tekrar**
Algi Fiili	10	96
Duygu Fiili	24	151
İdrak Fiili	28	128
İrade Fiili	6	58
Toplam	**68**	**433**

[5] Bkz: Tablo 3 ve Grafik 1.

Yaşlardan bağımsız olarak örneklem metinden hareketle çocuk dilinde görülen 68 farklı mental fiilden en çok idrak fiilleri tespit edilmiştir. Zihinsel etkinliğin en yoğun yaşandığı nokta olan "idrak" aşamasına atıfta bulunan fiillerin bu şekilde tespiti 4 yaş grubu çocukların sayısıyla doğru orantılıdır. Fakat buna karşın kullanım sıklığına bakıldığında en çok duygu fiillerinin tercih edildiği görülmektedir. Bunun sebebi olarak da çocukların hafıza sınırlarının, ezgilerinin, renklerinin ve bunların sonucu olarak yansıttıkları duygu dünyalarının yetişkinlerden, yetişkinlerin tabi olduğu kurallardan ve standartlardan daha farklı sınırlara sahip olmaları gösterilebilir.

Bunun yanında gör- (69 tekrar). sev- (58 tekrar). iste- (44 tekrar). bilme- (30 tekrar) kullanım sıklığı bakımından örneklemde en çok yer alan mental fiillerdir. Sırasıyla mental sürecin algı, duygu, irade ve idrak aşamalarına atıfta bulunan bu fiiller, ilgili mental süreçleri de izah eden en temel mental fiiller olması açısından da dikkat çekicidir. Söz gelimi "gör-" fiili algı aşamasının, "sev-" fiili de duygu ifadelerinin en geniş kullanımı olan örnekleridir.

Tespit edilen fiillerin yaklaşık %30'u isim+yF- şeklinde kurulması çocukların dil edimine *ad hamlesi* ile başlayıp fiillere sonradan ulaşması ile ilintilidir. %15'inin fiil-e+bil (yeterlilik) kurulumunda olması da eylemi ve dolayısıyla kendini gerçekleştirebilen çocukların bu başarılarını dile yansıtması olarak düşünülebilir.

Ayrıca "acılı ol-, üzgün ol-, şaşkın kal-, hayalle-" gibi standart dilde olmayan kelimelerin çocuk dilinde üretilmesi, zihninde biriktirdiği dilsel edinimleri cesurca ve uzun betimlemelerle kullanan çocuğun (ve zihninin) somut göstergeleridir.

Dilin iç formu ve incelenebilirliği kuralından yola çıkılarak en temelinde gramerde işlevselliği savunan bu çalışmada, bu fikrin tartışıldığı ve incelendiği odaksıl alan "çocuk dilinde mental fiil kullanımı" olmuştur. Dilin işletim sistemini en iyi gözlemlenme imkânı sağlayan çocukların zihinsel gelişimleri ve dil edimleri yine bilişsel seviyede gerçekleşen bir başka dil ulamı (mental fiiller) aracılığı ile gösterilmiştir. Bu vakte kadar sadece standart dildeki ya da dilin tarihî dönemlerindeki kullanımı ile ele alınan ve incelenen mental fiillerin çocuk dilinde ele alınması neticesinde; edinimleri ve kullanımları, başlangıç seviyesindeki konumları çocuklar aracılığıyla tanıklanmıştır. Nihaî olarak, genelde çocuklardaki dil ulamlarının edinim sırası gösterilirken özelde "mental fiiller ana dilleri Türkçe olan çocuklarda nasıl bir kullanım alanına ve belirlenen yaş aralıklarında nasıl bir nicel veriye sahiptir?" sorularının cevapları bilimsel verilerle ortaya konulmuştur.

Tablo 9. Çocuk Dilinde Tespit Edilen Mental Fiiller ve Alt Kategorileri

Madde Başı	Alt Kategorisi	Madde Başı	Alt Kategorisi	Madde Başı	Alt Kategorisi
acılı ol-	Duygu	hatırla-	İdrak	merak et-	Duygu
akla gel-	İdrak	hayal et-	İdrak	mutlu ol-	Duygu
akla gelme-	İdrak	hayal kur-	İdrak	öğren-	İdrak
anla-	İdrak	hayalle-	İdrak	öğreneme-	İdrak
anlama-	İdrak	inan-	İdrak	rüya gör-	İdrak
bil-	İdrak	inanama-	İdrak	san-	İdrak
bilebil-	İdrak	iste-	İrade	sev-	Duygu
bileme-	İdrak	isteme-	İrade	seveme-	Duygu
bilme-	İdrak	kabul edeme-	İrade	sevin-	Duygu
canı isteme-	İrade	kabul etme-	İrade	sevme-	Duygu
çıkarama-	İdrak	kafadan salla-	İdrak	sıkıl-	Duygu
dikkate al-	İdrak	karar ver-	İrade	şaşır-	Duygu
dinle-	Algı	kıskan-	Duygu	şaşkın kal-	Duygu
dinleme-	Algı	kızgın ol-	Duygu	tanıma-	İdrak
dokun-	Algı	kızma-	Duygu	unut-	İdrak
duyul-	Algı	kok-	Algı	utan-	Duygu

düşün-	İdrak	kokla-	Algı	üzeme-	Duygu
düşüneme-	İdrak	koku alama-	Algı	üzgün ol-	Duygu
düşünüp taşın-	İdrak	kork-	Duygu	üzme-	Duygu
gör-	Algı	korkabil-	Duygu	üzül-	Duygu
gör-(fark et-/anla-)	İdrak	korkma-	Duygu	üzülme-	Duygu
göreme-	Algı	korkuya kapıl-	Duygu	zannet-	İdrak
görme-	Algı	küs-	Duygu		

Kaynakça

Acarlar, İ. F. (1991). *2.5-4 yaşlar arasındaki Türk çocuklarının dil yapılarının incelenmesi.* (Yayımlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Akarsu, B. (1975). *Felsefe terimleri sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydoğmuş, E. (2021). Özbek Türkçesinde mental fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 135-151.

Baştürk, M. (2004). *Dil Edinim Kuramları ve Türkçenin Anadili Olarak Edinimi.* Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Bayraktar, S. (2017). Bulgarca Sözlüğünde yer alan Türkçe mental fiiller üzerine. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı*, 458-466.

Biber D., Conrad, S. ve Leech, G. (2003*). Longman student grammar of spoken and written English.* England: Pearson Education Limited.

Bilgin Aksoy, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde mental fiiller.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı, Ankara.

Booth, J. R., ve Hall, W. S. (1995). Development of the understanding of the polysemous meanings of the mental-state verb know. *Cognitive Development*. 10(4). 529-549.

Croft, W. (1993). Case marking and the semantics of mental verbs. J. Pustejovsky (Ed.). *Semantics and the lexicon* içinde (ss. 55-72). London: Boston.

Delacroix, H. (1930). *Le language et la pensée*. Paris: Librairie felix Alcan.

Dilidüzgün, Ş. (2014). Türkçe öğretiminde sözcük öğretme yöntemlerinin yeterliliği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 233-258.

Dizdaroğlu, H. (1963). *Türkçede fiiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Doğan, L. ve Erdin, C. (2021). Gagauz Türkçesinde mental fiiller. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 9(2). 191-221.

Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk dili.* İstanbul: Grafiker Yayınları.

Erarslan, M., Güner, G. (2021). Babürname'deki mental fiillerin yapı ve içerik bakımından sınıflandırılması. *Uluslararası Filoloji Bengü*, 1(1). 17-66.

Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde mental fiillerin isteme göre anlam değişmeleri. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri 1. Cilt* içinde (ss.939-949). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2006). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ferguson, C. A. ve Farwell, C. B. (1975). Words and sounds in early language acquisition. *Language*, 5(2). 419-439.

Gelman, S ve Markman, E. M. ve. (1986). Categories and induction in young children. *Cognition* 23, 183-209.

Gentner, D. (1981). Some interesting differences between verbs and nouns. *Cognition and Brain Theory*, 4, 161-178.

Goatly, A. (1997). *The languages of methapors*. London and New York.

Güçlü, A., Uzun, E., Uzun, S., Yolsal, Ü. H. (2008). *Felsefe sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Gülensoy, T. (2005). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Günay, D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Güngör, O. C. (2021). Dede Korkut Hikayelerinde mental fiiller. Hacer Tokyürek, Beytullah Bekar (Ed.). *Nevzat Özkan Armağanı Ediya Yazıka* içinde (ss. 409-443). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.

Halliday, M. A. K. (2004). *An introduction to functional grammer*. London: Foreign Language Teaching and Research Press.

Harmer, J. (1997). *The practice of English language teaching*. London: New Edition Harlow.

Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde mental fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Hirik, E., Çolak, T. (2017). Türkçe mental fiillerde çok katmanlılık. Hikmet Koraş (Ed.). *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt I* içinde (ss. 261-268). Ankara: Bizim Büro Matbaacılık.

Kalkan, N. (2016). Başkurt Türkçesinde mental fiiller. *Actual Problems of Turkic Studies*, 177-186.

Karacan, E. (2000). Bebeklerde ve çocuklarda dil gelişimi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 3(4). 263-268.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köknel, Ö. ve Özuğurlu, K. (1983). *Tıpta Ruhbilim*. İstanbul: Taş Matbaası.

Lock, G. (2005). *Functional English Grammar*. England: Cambridge University Press.

Louw, A. (1998). *Human Development*, Cape Town: Kasigo Tertiary.

Maury, L. (2008). *Piaget ve Çocuk*. (Çev. Nurten Sarıca). Ankara: De Ki Yayınları.

Montgomery, D. (2002). Mental verbs and semantic development. *Journal of Cognition and Development*, 3(4). 357-384.

Morley, G. D. (2000). *Syntax in Functional Grammar*. London: Continuum Wellington House.

Papafragou, A., Cassidy, K. ve Gleitman, L. (2007). When we think about thinking: The acquisition of belief verbs. *Cognition*, 105, 125-165.

Sarıca, N. (2014). Ana dili ediniminde bireysel eşleştirme (idiosyncrasie) ve ikinci dil öğreniminde dilden dile aktarım (transfer linguistiques). *International Journal of Language Academy*, 2(4). 554-563.

Shatz, M., Wellman, H. M., Silber, S. (1983). The acquisition of mental verbs: A systematic investigation of the first reference to mental state. *Cognition*, 14, 301-321.

Seçkin, K. (2018). Eski Türkçede irade fiilleri. İlhan Erdem, Ersin Aycan (Ed.). *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 801-813). Malatya.

Seçkin, K. (2019). Edip Ahmed'in zihin dünyası: İdrak fiilleri. Ferruh Ağca, Adem Koç (Ed). *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 1403-1414). Eskişehir.

Seçkin, K. (2020). *Mental fiil teorisi - Eski Türkçe metinlerinden örneklerle*. Konya: Palet Yayınları.

Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Ankara.

Temel, Z. F. (1999). 0-6 yaş çocuklarında dilin kazanılması. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* 572, 715-721.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Viberg, A. (1984). The verbs of perception: A typological study. B. Butterworth, B. Comrie and O. Dahl (Ed.). *Explanations for Language Universals Volume 1* içinde (123-162). Berlin: de Gruyter.

Wanodyatama, N. P., Bayusima, B. Ve Sujatna, E. T. S. (2013). Verbs of cognition in mental process in the English clauses: A functional grammar approach. *The International Journal of Social Sciences*, 12, 76-85.

Yaylagül, Ö. (2005). Türk runik harfli metinlerde mental fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1). 17-51.

Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada mental fiiller*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilimdalı, Ankara.

Yıldızlı, A. (2019). 3;0-6;0 yaş arası çocukların konuşmalarının ad hamlesi açısından değerlendirilmesi. *33. Ulusal Dilbilim Kurultayı*, 9-10 Mayıs 2019, Mersin.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Alanındaki Öğreticilerin Uzaktan Eğitim Olgusuyla İlgili Zihinsel Yapıları ve Görüşleri

Serdar DERMAN[*]

Özet

Bu çalışmanın amacı Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin pandemi sürecinde deneyimledikleri "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili zihinsel yapılarını ve görüşlerini belirlemektir. Bu çalışma nitel esaslı bir durum çalışması olarak tasarlanacaktır. Bu çalışma daha önce uzaktan eğitim faaliyetlerini aktif olarak yürüten Konya ilindeki üniversitelerin Türkçe Öğretim Merkezlerinde görev yapan öğreticilerle yürütülecektir. Öğreticilere çalışmanın doğası ile ilgili bilgi verilecek ve çalışma katılmaya gönüllü öğreticilerle gerçekleştirilecektir. Öğreticilerin "uzaktan eğitim "olgusuyla ilgili zihinsel yapılarını belirlemek için veri toplama aracı olarak kelime ilişkilendirme testi ve açık uçlu sorular kullanılacaktır. Kelime ilişkilendirme testinde "uzaktan eğitim" olgusu uyarıcı kelime olarak kullanılacaktır. Uyarıcı kelime alt alta on kez yazılarak kelime ilişkilendirme testi oluşturulacaktır. Açık uçlu sorular aracılığıyla öğreticilerin zihinsel yapıları ile ilgili daha detaylı bilgi elde edilmeye çalışılacaktır. Kelime ilişkilendirme testi ve açık uçlu sorulardan oluşan form Word formatında hazırlanarak öğreticilere basılı veya çevrimiçi olarak ulaştırılacak ve cevap kâğıtları toplanacaktır. Öğreticilerin cevap kâğıtlarına yazdıkları cevaplar bu çalışmanın veri kaynağını oluşturacaktır. Verilerin analizinde betimsel içerik analizi tekniği kullanılacaktır. Kelime ilişkilendirme testinin (KİT) analizinde öğreticilerin cevap olarak yazdıkları farklı kelimelerin frekans değerleri belirlenecektir. Açık uçlu soruların analizinde ise öğreticilerin cevaplarından ilişkili ve benzer anlam yapılanmaları taşıyan cevaplara odaklanılacaktır. Öğreticilerin kelime ilişkilendirme testlerine verdikleri cevapların analizi sonucunda, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin "uzaktan eğitim"uyarıcı kelimesiyle ilgili zihinsel yapılarında en başat olarak yer alan kavramların belirlenmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uzaktan eğitim, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, zihinsel yapı.

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin eğitim-öğretim alanına yansımasıyla bilgisayar destekli eğitim, web tabanlı eğitim, harmanlayıcı öğrenme, mobil öğrenme, e-öğrenme, çevrimiçi öğrenme ve uzaktan eğitim gibi bilgisayar ve internet teknolojileri tabanlı birçok model (Naidu, 2006) ortaya çıkmıştır. Uzaktan eğitim, bu modeller içinde en geniş ve diğerlerinin tamamını kapsayan eğitim modelidir (Çardak ve Güler, 2022; Gelişli, 2015). Uzaktan eğitim kavramıyla ilgili çok sayıda tanımlama söz konusu olmakla birlikte, İşman'a (2011) göre uzaktan eğitim, en genel anlamıyla öğretmen ve öğrencinin aynı mekânda bulunmak zorunda olmadığı ve eğitim-öğretim etkinliklerinin bilgi iletişim teknolojileri sayesinde yürütüldüğü eğitim modelidir. Yalın (2001) ise uzaktan eğitimi, daha geniş kitlelere eğitim hizmeti götürerek eğitimde fırsat eşitliğini sağlayabilmek amacıyla farklı fiziksel mekânlardaki öğreten ve öğrenenin, çeşitli iletişim teknolojileri aracılığıyla etkileşimde bulunarak öğretme-öğrenme faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bir yapı olarak açıklamaktadır.

Uzaktan eğitimin çok sayıda öğrenciye ulaşabilme olanağı sunması, mekân ve zaman açısından sınırlama olmaması, öğrenenlerin bireysel öğrenme hızlarına göre tekrar imkânı sunması, çoklu ortam araçlarının kullanımına imkân sunması, daha fazla duyu organına hitap edebilmesi, tekrar imkânının kullanıcıya sunulması, öğrenicilerin öz denetimlerini geliştirmesi, hızlı geri bildirim alınması, teknolojik gelişime katkı sunması, örgün eğitimin maliyetlerini ortadan kaldırması, zorunlu durumlarda kullanılabilecek bir model olması, uzaktan eğitimin avantajları olarak sıralanabilir (Barış ve Çankaya,2016; Şen,2016; Kaya vd.,2004). Uzaktan eğitim uygulamaları, pandemi gibi zorunlu hâller

[*] Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Meram-Konya. serdarderman@gmail.com

göz ardı edildiğinde bile eğitimde önemli olan maliyet ve nitelik gibi belirleyici faktörlerin değişmesinde önemli rol oynar (Bates ve Bates, 2005).

Bununla birlikte uzaktan eğitim, alt yapı maliyetlerinin yüksek olması, olası teknik sorunlar barındırması, uygulamalı derslerde kullanımının verimli olmaması, yüz yüze eğitimin sunduğu sosyal etkileşimi sağlayamaması, öğretmen ve öğrenciler için ön koşul düzeyde hazır bulunuşluk gerektirmesi şeklinde sıralanabilecek bazı dezavantajlar da barındırmaktadır (Çardak ve Güler, 2022; İşman, 2011; Karadağ ve Yücel, 2020; Karakuş vd., 2020). Uzaktan eğitim; öğretmen ile öğrenci arasındaki iletişimi ve grup çalışmasını, uygun zamanları ayarlamak kolay olmadığından daha zor kılar, öğrenme sürecinde istenmeyen ertelenmelere neden olur, öğrenim sürecinin gözlemini olanaksız kılar, öğretmen öğrenci ilişkisini engeller ve toplu etkinliğe engel olur (Kaya vd.,2004).

Eğitim sorunlarına çözüm üretme ve eğitimi yaygınlaştırma araçlarından biri de eğitimde teknoloji kullanımıdır (Gelişli, 2015). Pandemi nedeniyle tüm dünyada ve ülkemizde yaygın olarak yüz yüze eğitime ara verilmesi zorunluluğu nedeniyle, uzaktan eğitim uygulamaları küresel çapta bir çare, çözüm olarak gündeme gelmiştir (UNESCO, 2020).Ülkemizde vaka sayısının artması ve pandeminin uzun süreceğinin anlaşılması üzerine YÖK (2020a) 18 Mart 2020 tarihinde aldığı kararla örgün ön lisans, lisans ve lisansüstü programlarındaki teorik derslerin uzaktan eğitimle yürütülebilmesi için üniversitelere yetki tanımıştır. Bu yetkiyle birlikte Türkiye'deki üniversiteler örgün programlardaki teorik dersleri çeşitli uzaktan eğitim uygulamalarıyla yürütmeye başladılar. YÖK 26 Mart 2020 tarihinden itibaren bahar döneminde eğitim-öğretimin sadece uzaktan eğitim, açık öğretim ve dijital öğretim imkânları ile sürdürülmesine karar vermiştir (YÖK, 2020b).

"Uzaktan eğitim, geleneksel eğitimden sonra en yaygın olan eğitim uygulamasıyken COVID-19 küresel salgınında tıbbi zorunluluklardan dolayı geleneksel eğitimin önüne geçmiş, dünyanın birçok ülkesi ile birlikte Türkiye'de de sağlık tedbirleri kapsamında zorunlu hâle getirilmiştir. Eğitimin birçok aşamasında olduğu gibi yabancılara Türkçe öğretimi alanında da geleneksel eğitim bir kenara bırakılarak uzaktan eğitim yoluyla dil öğretimine geçilmiştir." (Duman ve Yurdakul, 2021:421) Ancak bu süreçte ders kaynaklarının donanımlı bir yapıda hazırlanması gerekliliğine ek olarak öğretim sürecine rehberlik eden Türkçe okutmanlarının hangi tekniklerle Türkçenin uzaktan öğretilebileceği bilgisine ve deneyimine sahip oldukları da bir değerlendirme konusu olmuştur (Şengül, 2021:177). Uzaktan eğitimin getirdiği avantajlarla birlikte Türkçe dersinin bilgiden ziyade beceri ve etkinlik temelli oluşu aynı zamanda öğrenci merkezli ve uygulamaya yönelik bir ders olması dolayısıyla uzaktan eğitimin uygulamalarında bazı dezavantajların görülmesine de sebep olmuştur (Sarıçam, Özdoğan ve Topçuoğlu Ünal, 2020).

Bundan sonraki süreçte de her kademedeki eğitim ajandasında uzaktan eğitimin bir şekilde ve belli bir oranda (harmanlanmış, hibrit vb. gibi) var olacağı yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca uzaktan eğitimin mekân, şehir, ülke sınırlarını aşan ve bu noktada hızlı, pratik, ekonomik bir öğretim ve öğrenme olanağı sağlayan yapısı nedeniyle pandemi kısıtlamaları olmasa bile Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde daha etkin bir rol oynayacağı ileri sürülebilir. Dolayısıyla Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi kapsamında gerek öğrencilerin, gerek öğretmen adaylarının ve gerekse de öğretmen ve öğretim elemanlarının bu süreçle ve bu olguyla ilgili görüşlerinin, deneyimlerinin ortaya konulması uzaktan eğitim olgusunun avantajlı, dezavantajlı yönlerinin belirlenmesinin yanında görülen her türlü aksaklık ve eksikliklerin de tespit edilerek sürecin iyileştirilmesine katkı sunacağı muhakkaktır.

Bu çalışmada pandemi sürecinde uzaktan eğitimle Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin uzaktan eğitim olgusuyla ilgili zihinsel yapıları ve bu olguyla ilgili görüşlerinin belirlenmesine odaklanıldı. Bu çalışmada ortaya konulacak bulgular ve yapılacak detaylı betimlemeler, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilere, bu alanda çalışmalar yürüten araştırmacı ve akademisyenlere bundan sonraki süreçte

sunacakları uzaktan eğitimin kalitesini geliştirmek noktasında bilgi sunarak (uzaktan eğitimde yaşadıkları problemler, uzaktan eğitimde öğrenmelerine engel oluşturan durumlar gibi) katkı sağlama potansiyeli taşıması bakımından orijinaldir.

Yöntem

Bu çalışma nitel esaslı bir durum çalışmasıdır. Bu çalışmada ele alınan durum Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin uzaktan eğitim olgusuyla ilgili zihinsel yapılarıdır.

1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin pandemi sürecinde deneyimledikleri "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili zihinsel yapılarını ve görüşlerini belirlemektir. Bu amaca ulaşabilmek için aşağıdaki sorulara cevap arandı:

1- Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili zihinsel yapıları nasıldır?

2- Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili görüşleri nelerdir?

2. Katılımcılar

Bu çalışma 2022-2023 akademik yılı bahar yarıyılında Konya ilinde üniversitelere bağlı olarak Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında faaliyet gösteren Necmettin Erbakan Üniversitesi TÖMER (2 kişi). Selçuk Üniversitesi TÖMER (6 kişi) ve KTO Karatay Üniversitesi KARDİL (4 kişi) birimlerinde çalışan 12 öğretim elemanıyla gerçekleştirildi. Öğretim elemanlarına çalışmanın doğası ile ilgili bilgi verildi ve çalışma gönüllü katılımcı olan öğretim elemanlarıyla gerçekleştirildi. Çalışmanın katılımcılarına yönelik bilgilerin yer aldığı tablo şu şekildedir:

Katılımcı	Kurum/Birim	Cinsiyet	Mesleki Kıdem
K1	Selçuk TÖMER	K	2
K2	Selçuk TÖMER	K	2
K3	NEÜ TÖMER	K	8
K4	NEÜ TÖMER	E	7
K5	KARDİL	E	4
K6	KARDİL	K	3
K7	KARDİL	E	3
K8	KARDİL	K	1
K9	Selçuk TÖMER	K	2
K10	Selçuk TÖMER	K	1
K11	Selçuk TÖMER	E	7
K12	Selçuk TÖMER	K	8

Çalışmaya katılan öğretim elemanlarının 4'ü erkek, 8'i kadındır. Öğretim elemanlarının mesleki kıdemi 1-4 yıl 8 kişi, 7-8 yıl 4 kişi olarak dağılım göstermiştir.

3. Veri Toplama

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili zihinsel yapılarını belirlemek için veri toplama aracı olarak kelime ilişkilendirme testi ve açık uçlu sorular kullanıldı. Kelime ilişkilendirme testinde "uzaktan eğitim" olgusu uyarıcı kelime olarak kullanıldı. Uyarıcı kelime alt alta on kez yazılarak kelime ilişkilendirme testi oluşturuldu. Bu çalışmanın araştırmacısı tarafından hazırlanan açık uçlu sorular aracılığıyla öğretim elemanlarının zihinsel yapıları ile ilgili daha detaylı bilgi elde edilmeye çalışıldı. Kelime ilişkilendirme

testi ve açık uçlu sorulardan oluşan form Word formatında hazırlanarak öğretim elemanlarına çevrimiçi olarak ulaştırıldı ve cevap kâğıtları yine çevrimiçi olarak toplandı. Öğretim elemanlarının cevap kâğıtlarına yazdıkları cevaplar bu çalışmanın veri kaynağını oluşturdu.

4. Veri Analizi

Verilerin analizinde betimsel içerik analizi tekniği kullanıldı. Kelime ilişkilendirme testinin (KİT) analizinde öğretim elemanlarının cevap olarak yazdıkları farklı kelimelerin frekans değerleri belirlendi. Açık uçlu soruların analizinde ise öğretim elemanlarının cevaplarından ilişkili ve benzer anlam yapılanmaları taşıyan cevaplara odaklanıldı. Öğretim elemanlarının uzaktan eğitim olgusuyla ilgili görüşlerini ortaya koydukları ifadelerden doğrudan alıntılar yapılarak detaylı betimlemeler sunulmaya çalışıldı.

Bulgular

Tablo 1. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanındaki öğreticilerin "uzaktan eğitim" ile ilgili kavramları

Uyarıcı Kavram	Cevap Kavram/ Üst kodlar	Cevap Kavram/ Alt kodlar	Frekans aralığı
Uzaktan Eğitim	Rahatlık/kolaylık/konfor 12 Uygulamalar 9 Teknolojik yetersizlik, adaptasyon sorunu, erişimde adaletsizlik 9 İletişim problemleri 9 İlgisizlik, eksik hazırbulunuşluk 7	bol zaman, kolaylık, rahatlık, pratiklik, zaman serbestliği, evden eğitim Zoom, WhatsApp grupları, Online programlar, Çevrimiçi Uygulamalar, dijital programlar erişimde adaletsizlik, adaptasyon sorunu, eksikler, Teknolojik eksiklik, Teknolojik yetersizlik, Yetersiz teknoloji, teknolojik yetersizlikler, Kaynakçaın eksikliği, tecrübe eksikliği (teknoloji) iletişim, İletişim problemleri, iletişimsizlik, zayıf etkileşim, aktarım zayıflığı, zayıf etkileşim, öğretmen-öğrenci ilişkisinin zayıflığı, samimiyet azlığı, otomatikleşmiş öğretim ilgisizlik, ilgisizlik (öğrenci). ilgisizlik (ders). ilgisizlik (ders). isteksizlik, eksik hazır bulunuşluk, öğrencilerle ilgilenememe	**10≥ f ≥7**
	6.dijital kaynaklar, pdf, linkler 6 7.İnternet sıkıntısı 6 8.Düz Anlatım, monotonluk, hareketsizlik 6 9.Bilgisayar5 *10.İnternet* 5 11.Verimsizlik/Kısa ders 5 12.Öğrenme, öğretme zorluğu 5	6.dijital kaynaklar, linkler, Pdf, doküman, videolar, Online kitaplar *7.İnternet* (Sürekli kesilen). *İnternet* kopması, *İnternet* problemi, bağlantı sorunu 8.düz anlatım, hareketsizlik, tek taraflı konuşma, monotonluk, öğretmen merkezli anlatım 9.bilgisayar *10.İnternet* 11.verimsiz dersler, verimsizlik, kısa ders, kısıtlı süre 12.öğrenme,öğretme zorluğu, zahmet, zorlanma, zorluk	**6≥ f ≥ 5**
	13.Ödev 4 14.Ev 4 15.Öğrenci sorunları 4 16.Disiplin, sürekli uyarı 3 17.Ekonomiklik 3 18.Mikrofon, ses 2 19.Teknoloji 2 20.Hız 2 21.Kamera 2	13.ödev 14.ev 15.öğrenci problemleri, öğrenci sorunları 16.disiplin, sürekli uyarı, kontrolsüzlük 17.az maliyet, ekonomiklik, tasarruf 18.mikrofon, ses 19.teknoloji 20.hız 21.kamera	**4≥ f ≥ 2**
	Diğer	kulaklık, yoklama, okula özlem, stress, ders kaydetme, birikim, güven, mola, uzaklık, veliler	**f = 1**

Tablo 1'de görüldüğü üzere öğretmen adaylarının "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili zihinsel yapılarında yer alan en başat kavramlar "1.Rahatlık/kolaylık/konfor kategorisinde yer alan *bol zaman, kolaylık, rahatlık, pratiklik, zaman serbestliği, evden eğitim* sözcükleri; 2.Uygulamalar kategorisinde yer *alan Zoom, WhatsApp grupları, Online programlar, Çevrimiçi Uygulamalar, dijital programlar* sözcükleri; 3.Teknolojik yetersizlik, adaptasyon konfor kategorisinde yer alan *erişimde adaletsizlik, adaptasyon sorunu, eksikler, Teknolojik eksiklik, Teknolojik yetersizlik, Yetersiz teknoloji, teknolojik yetersizlikler, Kaynakçaın eksikliği, tecrübe eksikliği (teknoloji)* sözcükleri; 4. İletişim problemleri kategorisinde yer alan *iletişim, İletişim problemleri, iletişimsizlik, zayıf etkileşim, aktarım zayıflığı, zayıf etkileşim, öğretmen-öğrenci ilişkisinin zayıflığı, samimiyet azlığı, otomatikleşmiş öğretim* sözcükleri; 5.

İlgisizlik, eksik hazırbulunuşluk kategorisinde yer alan *ilgisizlik, ilgisizlik (öğrenci). ilgisizlik (ders). ilgisizlik (ders). isteksizlik, eksik hazır bulunuşluk, öğrencilerle ilgilenememe* sözcükleridir. Bu sözcüklerin sıklık sayıları 7-10 arasındadır ve çalışmada en çok vurgulanan unsurlar bu sıklık aralığında yer almıştır.

Araştırma bulgularında ikincil olarak en çok vurgulanan sözcükler 5-6 sıklık derecesinde görülmektedir. Bu aralıkta 6.dijital kaynaklar, pdf, linkler (6). 7. İnternet sıkıntısı (6). 8. Düz Anlatım, monotonluk, hareketsizlik (6). 9. Bilgisayar (5). 10. İnternet (5). 11.Verimsizlik/Kısa ders (5). 12. Öğrenme, öğretme zorluğu (5) kategorilerindedir.

Kullanım sıklığı 2-4 aralığında ise 13. Ödev (4). 14. Ev (4). 15. Öğrenci sorunları (4). 16. Disiplin, sürekli uyarı (3). 17. Ekonomiklik (3). 18. Mikrofon, ses (2). 19. Teknoloji (2). 20. Hız (2). 21. Kamera (2) kategorileridir.

Aşağıda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin pandemi sürecinde maruz kaldıkları uzaktan eğitimle ilgili açık uçlu sorulara verdikleri cevaplardan doğrudan alıntılar sunularak öğretmen adaylarının uzaktan eğitim ile ilgili görüşleri detaylı olarak, tüm yönleriyle betimlenmeye çalışılmıştır.

Pandemiden önce çalışmalarım için daha çok kütüphaneye gider. Orada çeşitli kaynaklardan araştırmalar yapardım. Derslerimi okulda öğrencilerimle daha canlı, daha güzel bir şekilde yapardım. Şimdi ise pandemi döneminin etkisi hâlâ az da olsa üzerimizde olduğundan daha çok e-kaynaklar üzerinden çalışmalarımı yürütüyorum. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 2 yıl)

Pandemide online dersler başladı ama bu süreç cidden yüz yüze eğitim gibi değildi. Hem bizim hem de öğrencilerimizin derslerden çok verim alamayacağını düşündüm. Hedef kitlemiz yabancı öğrenciler olduğu için onların öğrenmesi için daha çok emek sarf ettim bu da daha fazla yorgunluklara, yıpranmalara sebep olabildi. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 2 yıl)

Öğrencilerle yakından yüz yüze olan eğitimden, internet kesintisi olmaksızın derslere rahatça devam edebilmekten mahrum kaldığımı düşünüyorum. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 2 yıl)

Pandemi sürecinde öğrencilerle yüz yüze yaptığımız dersleri özledim./ Uzaktan eğitim konusunda iyi tecrübeler kazandık. Fazlaca hazır dokümanımız oldu./ işimizi uzaktan eğitimle yaptık ama yüz yüze eğitim daha iyiydi. İnsan ilişkilerinden mahrum kaldık. (NEÜ TÖMER, Kadın, kıdemi 8 yıl)

Evden çalışmak, çalışma saatlerinde kısmi esneklik olumlu yönlerdi./ Öğrencilerin internete ulaşamaması, teknolojik bilgi yetersizliği ve bunlara bağlı olarak eğitimde aksaklıklar beni zorladı./ Uzaktan eğitim konusunda kendimi geliştirdim. Uzaktan eğitim konusunda biraz tecrübe kazandım. Normalde uzaktan eğitimin faydalı olmayacağını düşünmekteydim. Bu konuda öğrencilerin de aynı sıkıntıları yaşadığını ama onlarında mecburiyetlerden uzaktan eğitim konusunda olumlu düşündüklerini düşünmekteyim. (NEÜ TÖMER, Erkek, kıdemi 7 yıl)

Bu dönemde işe gitmeden evden çalışmak çok keyifliydi. (KARDİL, Kadın, kıdemi 3 yıl)

Yüz yüze ders anlatmayı özledim. (KARDİL, Kadın, kıdemi 4 yıl)

Yüz yüze eğitimden mahrum kalmak benim için gerçekten bir kayıptı. (Selçuk TÖMER, Erkek, kıdemi 7 yıl)

Pandemiden önce ve sonrası ile ilgili alışkanlıklarımda herhangi bir değişiklik olmadı. Uyum sağlayarak kaldığım yerden devam ettim. Yalnızca pandemi döneminde otururak ders anlattığım için

pandemi sonrasında okulda ayakta ders anlatmak tuhaf geldi ancak buna da hemen ayak uydurdum./ Dijitalleşmenin eğitim için ne kadar önemli ve gerekli olduğunu idrak ettim. Teknolojinin eğitim açısından ne kadar gerekli olduğunu bizzat yaşayarak öğrendim. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 8 yıl)

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın araştırma sorusu "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin uzaktan eğitim olgusuyla ilgili zihinsel yapıları nasıldır?" şeklindeydi.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin belirttiği "uzaktan eğitim" olgusuyla ilgili zihinsel yapılarında beliren "1. Rahatlık/kolaylık/konfor kategorisinde yer alan bol zaman, kolaylık, rahatlık, pratiklik, zaman serbestliği, evden eğitim sözcükleri; 2. Uygulamalar kategorisinde yer alan Zoom, WhatsApp grupları, Online programlar, Çevrimiçi Uygulamalar, dijital programlar, 17. Ekonomiklik (3). 20. Hız (2)" gibi kavramlar uzaktan eğitim sürecine yönelik avantajlı yönler olarak değerlendirilebilir. Barış ve Çankaya (2016). öğretim elemanlarının uzaktan eğitime yönelik görüşlerini inceledikleri çalışmada, uzaktan eğitimin zaman ve mekândan bağımsız olmasının, öğretim elemanları tarafından uzaktan eğitimin olumlu yönü olarak görüldüğü sonucu araştırmamızın bulgularını destekler mahiyettedir. Güngör, Çangal ve Demir (2020) de öğreticilerin zaman ve mekân sınırlamasının olmaması ve anlık materyal kullanım imkânının olmasını Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin uzaktan eğitime yönelik olumlu görüşleri olarak tespit etmişlerdir. Şengül, (2021) araştırma bulguları içerisinde hem öğrencilerin hem de öğreticilerin uzaktan eğitimi "ders saatlerinde esnek yaklaşım" sebebiyle olumlu gördüklerini işaret etmektedir. Eroğlu ve Okur (2021) tarafından Yabancı dil olarak Türkçeyi uzaktan öğretenlerin uzaktan öğretime ilişkin metaforik algılarını belirlemeye yönelik çalışmalarında da "keyifli" kategorisindeki metaforlar incelendiğinde öğreticilerin yabancılara uzaktan Türkçe öğretmeyi kolay, pratik, eğlenceli ve keyifli buldukları sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir araştırmada da bağımsız çalışma, derse tekrar erişebilme, kesintisiz eğitim, rahat ortam, sanal ortamın çeşitliliği, sınıf içi olumsuz durumlardan uzaklaşma, stresin olmaması, ucuz olması, uyku, zamandan tasarruf etme ve zamanı değerlendirme kategorileri uzaktan eğitime yönelik olumlu bulgular olarak ifade edilmiştir (Işık ve Işık, 2022).

Aşağıda sunulan öğretim elemanlarının ifadelerinden yapılan alıntılar da bu bulguları desteklemektedir.

Evden çalışmak, çalışma saatlerinde kısmi esneklik olumlu yönlerdi. (NEÜ TÖMER, Erkek, kıdemi 7 yıl)

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi alanında öğretim faaliyetlerini yürüten öğreticilerin belirttiği "3. Teknolojik yetersizlik, adaptasyon konfor kategorisinde yer alan erişimde adaletsizlik, adaptasyon sorunu, eksikler, Teknolojik eksiklik, Teknolojik yetersizlik, Yetersiz teknoloji, teknolojik yetersizlikler, Kaynakçaın eksikliği, tecrübe eksikliği (teknoloji) sözcükleri; 4. İletişim problemleri kategorisinde yer alan iletişim, İletişim problemleri, iletişimsizlik, zayıf etkileşim, aktarım zayıflığı, zayıf etkileşim, öğretmen-öğrenci ilişkisinin zayıflığı, samimiyet azlığı, otomatikleşmiş öğretim sözcükleri; 5. İlgisizlik, eksik hazırbulunuşluk kategorisinde yer alan ilgisizlik, ilgisizlik (öğrenci). ilgisizlik (ders). ilgisizlik (ders). isteksizlik, eksik hazırbulunuşluk, öğrencilerle ilgilenememe, 7. İnternet sıkıntısı (6). 8. Düz Anlatım, monotonluk, hareketsizlik (6). 11. Verimsizlik/Kısa ders (5). 12. Öğrenme, öğretme zorluğu (5). 15. Öğrenci sorunları (4). 16. Disiplin, sürekli uyarı (3) " gibi kavramlar ise alanyazında da vurgulanan uzaktan eğitimin dezavantajlı yönleri ile ilişkilendirilebilir. Çünkü uzaktan eğitimin olası teknik sorunlar, kullanılacak uygulamalar için gerekli altyapı ve teknik araç-gereç maliyetlerinin yüksek olması, öğretmen ve öğrenci için ön koşul seviyede bir hazır bulunuşluk gerektirmesi yüz yüze eğitimde yaşanan etkileşimlerin sağlanamaması ve uygulamalı dersler için verimli olmaması gibi bazı sınırlılıkları mevcuttur (Çardak ve Güler, 2022; Gelişli, 2015; İşman, 2011; Yalın, 2001). Ayrıca çalışmamızda elde ettiğimiz bu bulgular Karadağ ve Yücel'in (2020) lisans öğrencileriyle yürüttükleri survey çalışmanın bulgularıyla da büyük oranda örtüşmektedir. Alanyazında tespit edilen çevrim içi öğretimde her öğrencinin etkin olmaması, İnternet problemlerinin olması, zaman kontrolünün zor olması (Karagöl, 2021). az ders saati, az katılım, ders saatinin sürekli değişmesi, dil öğretimine uygun olmaması, düşük motivasyon, eksik iletişim, internet problemi, konuşma eksikliği, materyal eksikliği, öğretmen problemi, sağlık problemi, sınav olamama,

sistemsel aksaklık, sosyal ortamdna uzak olma ve tembelliğe yönlendirme (Işık ve Işık, 2022). İnternet bağlantı ve altyapı sorunları, çeşitli sebeplerden ötürü derslere katılımın çok az olması, öğrenci ilgisizliği, teknoloji kullanımı hususundaki yetersizlikler (Kolcu Canatar ve Balcı, 2021). öğretmenler ile öğrenciler arasında etkileşimin azalması, teknolojik materyal kullanımının artması, öğrencilerin öz disiplin yetersizlikleri, yaşanan teknik sorunlar, öğrencilerin pratik yapma imkânlarının olmaması (Şengül, 2021). öğretmenlerin uzaktan eğitime bilgi, beceri ve donanım anlamında hazırlıksız yakalanmaları, öğrencilerin tamamının uzaktan eğitime katıl(a)maması, uzaktan eğitime katılan öğrencilerin derse katılımlarının yetersizliği, teknolojik altyapının yetersizliği, uzaktan eğitim araçlarının eksikliği (Kaplan ve Gülden, 2021). yüz yüze eğitimdeki gibi sosyal bir ortamın olmaması (İskender, 2021). gerek öğreticilerin gerekse öğrencilerin pedagojik hazırlığa sahip olmayışları (Duman ve Yurdakul, 2021). ödev kontrolünün zor olması ve dersin zor anlaşılması (Barış ve Çankaya, 2016) şeklindeki bulgu ve sonuçlar da araştırmamızın sonuçlarıyla örtüşmektedir. İnternet ve teknoloji kullanımından kaynaklanan sorunlar, bu alandaki diğer çalışmalarda da özellikle vurgulanan başlıca bulgulardan birini oluşturmaktadır (Karatay, Kaya ve Başer, 2021; İskender, 2021; Özüdoğru ve Hişmanoğlu, 2016).

Aşağıda sunulan öğretim elemanlarının ifadelerinden yapılan alıntılar da bu bulguları desteklemektedir.

Öğrencilerle yakından yüz yüze olan eğitimden, internet kesintisi olmaksızın derslere rahatça devam edebilmekten mahrum kaldığımı düşünüyorum. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 2 yıl)

Öğrencilerin internete ulaşamaması, teknolojik bilgi yetersizliği ve bunlara bağlı olarak eğitimde aksaklıklar beni zorladı. (NEÜ TÖMER, Erkek, kıdemi 7 yıl)

Karatay, Kaya ve Başer'in (2021) belirttikleri "sürekli bilgisayar, tablet ya da telefon başında olmak, aynı pozisyonda uzun süre durmak gibi uzaktan eğitime özgü davranışların çeşitli sağlık sorunlarını da beraberinde getirdiği" bulgusu da araştırmamızın "Düz Anlatım, monotonluk, hareketsizlik" kategorisinde yer alan bulgularıyla örtüşmektedir. Katılımcıların aşağıda yer alan birebir ifadeleri de bu bulguları desteklemektedir.

Ellerimi sürekli yıkama isteği oluşuyor ve tedirgin oluyorum. İnsanlarla çok yakın ilişkiler kurmamaya dikkat ederek kalabalık ortamlardan uzak durmaya dikkat ediyorum. Düzenli olarak ellerimi yıkayıp duş almaya çalışıyorum. (KARDİL, Kadın, kıdemi 3 yıl)

Pandemiyle birlikte bazı insanlarda fiziksel ve ruhsal takıntıların oluştuğuna inanıyorum bu tarz şeylerin tıbbi destek almadan eskisi gibi olmayacağını düşünüyorum, çünkü insanlar bu uzun süreçte hem ruhen hem de bedenen çok fazla yoruldu. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 8 yıl)

Akıl ve beden sağlığı olarak da zor zamanlar geçirdiğimi söyleyebilirim. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 1yıl)

Hedef kitlemiz yabancı öğrenciler olduğu için onların öğrenmesi için daha çok emek sarf ettim bu da daha fazla yorgunluklara, yıpranmalara sebep olabildi. (Selçuk TÖMER, Kadın, kıdemi 2 yıl)

Uzaktan öğretim dersleri, göz, bel, baş vb. uzuvlardaki rahatsızlıklara sebep oldu. (Selçuk TÖMER, Erkek, kıdemi 7 yıl)

Karadağ ve Yücel'in (2020) de vurguladığı gibi uluslararası yükseköğretim tartışmalarında uzaktan eğitim, dijitalleşme ve açık ders materyalleri geniş bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada ortaya konan bulgulara dayalı olarak yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uzaktan eğitim modelinin daha etkili ve verimli kullanılabilmesi için öncelikle teknik aksaklıklarla baş edebilmek için uzaktan eğitim teknik alt yapısının güçlendirilmesi, öğretmen eğitimcilerinin ve öğretmen adaylarının öğretimde ve öğrenmede yenilikçi teknolojilerin kullanımıyla ilgili hazırbulunuşluk seviyelerinin arttırılması, uzaktan eğitimde kullanılacak her disipline özgü ders içerikleri, öğretim materyalleri ve çoklu ortamlar üzerinde çalışılması önerilebilir. Çünkü üniversiteler ve öğretim elemanları tarafından kötü bir şekilde planlanan ve kullanılan uzaktan eğitim, önümüzdeki yıllarda bütün paydaşların gözünde bu modelle ve modelin kullanımıyla ilgili olumsuz algılara neden olabilir.

Kaynakça

Barış, M. F., Çankaya, P. (2016). Akademik Personelin Uzaktan Eğitim Hakkındaki Görüşleri. *International Journal of Human Sciences,* 13(1). 399-413

Bates, A. W., Bates, T. (2005). *Technology, e-learning and distance education*. Psychology Press.

Çardak, U. ve Güler, Ç. (2022). Uzaktan eğitim ve uzaktan öğretmen yetiştirme bağlamında akademisyen uygulama, görüş ve önerileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 19* (Özel Sayı). 323-353.

Duman, G. B., & Yurdakul, Y. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak uzaktan öğretiminde öğreticilerin materyal kullanımı ve teknolojik alt yapıya yönelik tutum ve görüşleri. *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken,* 13(1).

Eroğlu, A.; Okur, A. (2021). Yabancı dil olarak Türkçeyi uzaktan öğretenlerin uzaktan öğretime ilişkin metaforik algıları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* (Ö10). 325-338. DOI: 10.29000/rumelide.1011455.

Gelişli, Y. (2015). Uzaktan eğitimde öğretmen yetiştirme uygulamaları: Tarihçe ve Gelişim. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi,* 4(3).

Güngör, H., Çangal, Ö., Demir, T. (2020). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Uzaktan Öğretimine İlişkin Öğrenici ve Öğretici Görüşleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(3). 1163-1191.

Işık, Ö. F., & Işık, P. (2022). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Uzaktan Türkçe Öğrenimleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 11(3). 1130-1149.

İskender, M. E. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uzaktan eğitim derslerine ilişkin deneyimler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22). 96-117.

İşman, A. (2011). *Uzaktan Eğitim.* (4.Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Kaplan, K.; Gülden, B. (2021). Öğretmen görüşlerine göre salgın (COVID-19) dönemi uzaktan eğitim ortamında Türkçe eğitimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* (24). 233-258.

Karadağ, E. ve Yücel, C. (2020). Yeni tip Koronavirüs pandemisi döneminde üniversitelerde uzaktan eğitim: Lisans öğrencileri kapsamında bir değerlendirme çalışması. *Yükseköğretim Dergisi, 10*(2). 181-192.

Karagöl, E. (2021). Uzaktan eğitim sürecinde ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarına yönelik öğretici görüşleri. *Aydın TÖMER Dil Dergisi, 6*(2). 121-159.

Karakuş, N., Ucuzsatar, N., Karacaoğlu, M. Ö., Esendemir, N. ve Bayraktar, D. (2020). Turkish teacher candidates' views on distance education. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies, 19,* 220-241.

Karatay, H.; Kaya, S.; Başer, D. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde uzaktan eğitime yönelik öğrenci görüşleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24). 223-232

Kaya, Z., Erden, O., Çakır, H. ve Bağırsakçı, N. B. (2004). Uzaktan eğitimin temelleri dersindeki uzaktan eğitim ihtiyacı ünitesinin web tabanlı sunumunun hazırlanması. *The Turkish Online Journal of Educational Technology, 3*(3). 165-175.

Kolcu Canatar, S., Balcı, A. (2021). Salgın döneminde uzaktan Türkçe öğretimi: öğretmen görüşleri kapsamında bir değerlendirme. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi, 3*(Özel sayı 1). 55-65.

Naidu, S. (2006*). E-learning: A guidebook of principles, procedures and practices.* Commonwealth Educational Media Centre for Asia (CEMCA).

Özüdoğru, F. ve Hişmanoğlu, M. (2016). Views Of Freshmen Students On Foreign Language Courses Delivered Via E-Learning. *Turkish Online Journal of Disance Education, 17*(1). 31-47.

Sarıçam, İ., Özdoğan, Ü. ve Topçuoğlu Ünal, F. (2020). Uzaktan Eğitim Bünyesindeki Türkçe Dersinin Uygulanmasına Yönelik Öğretmen Görüşleri. *Turkish Studies-Education, 15*(4). 2943-2959.

Şen, Ü. (2016). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uzaktan eğitim programları. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 17(2). 411-428.

Şengül, K. (2021). Uzaktan eğitim sürecinde Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (24). 174-222. DOI: 10.29000/rumelide.995482.

UNESCO (2020). *Distance learning solutions,* [https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/solutions], Erişim tarihi: 05.08.2022.

Yalın, H. (2001). Instructional technologies and material development. *Nobel Yayın Dağıtım*.

YÖK (2020a). *Üniversitelerde uygulanacak uzaktan eğitime ilişkin açıklama.* 21 Temmuz 2022 tarihinde <www.yok.gov.tr> adresinden erişildi.

YÖK (2020b). *Basın açıklaması (26.03.2020).* 21 Temmuz 2022 tarihinde<www.yok.gov.tr> adresinden erişildi.

Kosova İlköğretim 5. Sınıf Müzik Dersi Kitabındaki Okul Şarkılarının Eğitim Müziği Açısından İncelenmesi

Serkan DEMİREL[*]

Özet

Dil, insanlar arasında sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda kültür özelliklerinin aktarıldığı, nesilden nesile ulaşan zengin bir mirastır. Türkçe ise yazılı kaynaklara göre Orhun yazıtlarına kadar uzanan varlığı ile önemli bir dildir. Kosova Fatih Sultan Mehmet döneminden Balkan savaşlarına kadar Türklerin yönteminde kalmıştır. Türkler 19212 sonrasında asimilasyon, zorunlu göç gibi politikaların yanında Türkçe eğitim haklarında da problemler yaşamışlardır. Uzun yıllar boyunca verilen mücadeleler sonucunda Türkiye'nin de desteğiyle Türkçe eğitim hakkı yeniden kazanılmıştır. Günümüzde Türkçe'nin resmi dil olarak kabul edildiği ülkeler arasında Kosova'nın önemli bir yeri bulunmaktadır. Türk kültürünün devamlılığının sağlanması için eğitimin de Türkçe olarak devam etmesi gerekmektedir. İlköğretimde Türkçe olarak hazırlanan programlar ve kitaplar, ülkede Türk kültürü açısından bu rolü yerine getirmektedir. Türkçe Müzik eğitimi, Kosova ilköğretim öğretim programları içinde 1. Sınıftan 9. Sınıfa kadar öğretilen bir derstir. Araştırmada Kosova ilköğretim 5. Sınıf Türkçe müzik dersi kitabındaki okul şarkılarını eğitim müziği açından incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma, Kosova'da Türk kültürünün devamlılığını sağlayan Türkçe eğitimin incelenmesi ve geliştirilmesinin "Dünya dili Türkçe" kapsamında olması sebebiyle önemlidir. Nitel bir araştırma olan bu çalışmanın veri kaynağını Kosova Eğitim Bilim ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 2008 yılında ders kitabı olarak kabul edilen "Müzik Eğitimi 5" oluşturmaktadır. Söz konusu kitap, Kosova'da Türkçe müzik eğitimi veren ilköğretim okullarında ders materyali olarak kullanılmaktadır. Kitapta bulunan 27 şarkı tür, besteci, makamsal ve tonal, ses sınırları gibi değişkenlere göre analiz edilmiştir. Araştırmada incelenen ders kitabının Kosova'da Türkçe eğitimi için müzik eğitimi alanında önemli bir materyal olduğu sonucuna varılmıştır. Bu araştırma sonrasında, Kosova'da Türkçe eğitim için Türkiye'nin yaptığı ve yapacağı yardımların önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kosova müzik dersi, Kosova Türkçe, Türkçe eğitim, müzik eğitimi

Giriş

Avrupa'nın en genç ülkesi olan Kosova coğrafi yapısı gereği tarihte birçok topluma ev sahipliği yapmıştır. Türkiye ile çok güçlü tarihsel bağlara sahip ülke 2008 yılında bağımsızlığına ilan etmiştir. Bu süreçte Kosova'nın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerden birisi Türkiye olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, 2008). Günümüzde çok uluslu yapısı ile varlığını sürdüren ülkede eğitimde de toplumlar arası farklılıklar bulunmaktadır. Kosova'da eğitim konusuna değinmeden önce tarihsel olarak Kosova'nın eğitimsel süreçlerine kısaca bakmakta fayda vardır.

Durmuşçelebi ve Koro (2012) Kosova'da Türkçe öğretim dönemleri şu şekilde göstermiştir;

Osmanlı Dönemi (1455-1912);

Yugoslavya Krallığı Dönemi (1912 – 1945-1951);

Yeni Sosyalist Yugoslavya Dönemi (1951-1999);

BM Geçici Yönetim ve yerel Yönetim organların Yönetimi Dönemi (1999-2008);

Kosova Cumhuriyeti Yönetimi dönemi (2008- günümüz).

Osmanlı Devleti'nin, Kosova eğitim tarihinde önemli bir yeri vardır (Sofuoğlu & Topsakal, 2007). 1389 yılı Kosova Türkleri için önemli bir tarihtir. Bu yıldan itibaren 523 yıllık bir süreçte Osmanlı bu topraklarda hakimiyet sürmüştür (Levent, 2013). 1389 Kosova ile 1453 İstanbul zaferleri arsanda

[*] Dr., Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Müzik Eğitimi Anabilim Dalı (e-posta: sekole@gmail.com), ORCID: https://ORCID.org/0000-0003-3459-2836

bağlantı vardır (Kindersley, 1970). Osmanlı hakimiyeti öncesinde Türk kavimleri olan Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Kumanlar, Uzlar Kosova'da bulunsa da çok iz bırakmamışlardır (Durmuşçelebi & Koro, 2012). 1455 yılında Kosova'nın fethi sonrası Osmanlı Türkleri bölgeye yerleşerek 1912 yılında topraklardan çekilene kadar bu bölge Osmanlı tarafından yönetmiştir (Koro, 1999-2000). O dönemde bile Osmanlı "millet sistemi" olarak bilinen bir sistem ile gayri-Müslimlere birtakım haklar vererek (Oran, 1993) çok uluslu yapısını uzun yıllar sürdürmüştür.

Osmanlı, hakimiyetinde olan her yere eşit eğitim sitemini sürdürmüştür (Durmuşçelebi & Koro, 2012). Osmanlının İstanbul'da uyguladığı eğitim sistemi, bütün sahip olduğu topraklarda uygulandığının bir göstergesi, 1879 yılında Kosova'da hukuk fakültesinin açılma adımlarının (Sofuoğlu & Topsakal, 2007) başlamasıdır.

1913 sonrası Londra Barış Antlaşması ile Kosova Sırbistan himayesine girmiştir. Müslüman olan halkın çoğu Sırpların muameleleri sonucunda Türkiye'ye göçmüşlerdir (Jilta, 2018). Osmanlı döneminde uygulanan Türkçe eğitim 1912 yılında sekteye uğramım 1951 yılında yeniden Türkçe eğitime başlanmıştır (Jable & Şanlı, 2019). (Durmuşçelebi & Koro, 2012). Durmuşçelebi ve Koro (2012) Kosova'da 1999 yılına kadar Türkçe eğitimin sürdüğüne belirtmiştir. Fakat Türkiye'nin desteğine rağmen kadro, ders araç gereçleri, program v.b. gibi konularda sıkıntılar çekildiği görülmüştür (Koro, Kosova'da Türkçe Eğitimin Kısa tarihçesi, 2015). Kosova'dan Türkiye'ye çeşitli göçler gerçekleşse de (Çavuşoğlu, 2007) nüfusun yüzde 1 civarına denk gelen 19 bin Türk hala Kosova'da yaşamaktadır (ECMI Kosovo, 2022). Türkçe eğitim Kosova'da eğitim sisteminin bir parçası iken, aynı zamanda Türk dünyası eğitiminin de önemli bir parçasıdır (Safçı & Koro, 2008). Bu sebeple Kosova'da Türkçe eğitimi önemlidir ve sürdürülmelidir.

Kosova'da Türkçe eğitimi 1950 li yıllardaki göç zorlamaları, 1970'lerde yok saymalar, asimilasyon politikaları gibi sebepler ile çok zor zamanlar geçirmiştir. Siyasi baskıların yanında kadro eksiklikleri, ders kitabı, öğretim aracı sorunları gibi sorunları Türkçe eğitimi etkilemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nden ders araçlarının bağışı ile geçici olarak çözülen bu sorunlar her zaman problem olarak sürmeye devam etmiştir (Koro, 2015). Bu sebeple araştırmanın amacı, Kosova'da Türkçe eğitimde kullanılan 5. Sınıf müzik dersi kitabının eğitim müziği açısından incelenmesidir. Yapılan inceleme, Türkçe eğitim açısından önemlidir.

Kosova'da eğitim sisteminde Sırp topluluğunda 4+4+4, geriye kalan tüm Kosova'da ise 5+4+3 eğitim sistemi uygulanmaktadır (Koro, Kosova Cumhuriyeti İlkögretim Okullarının Tarih Dersi Müfredatında ve Ders Kitaplarında Balkan Savaşları, 2014). Dolayısıyla Türkçe eğitim 5+4+3 olarak uygulanmaktadır.

Kosova'da Sırp dışında kalan toplulukların özelliklerini sürdürmek amacıyla dil, tarih, müzik ve resim sanatı dersleri için özel Millî komisyonlar oluşturularak birleşik bir eğitim sistemi geliştirilmiştir (Safçı & Koro, 2008). Müzik dersi de bu kapsam içinde olan derslerden birisidir. Müzik dersi programı ve kitabı Kosovalı Türk uzmanlar tarafından hazırlanmıştır (AGİT, 2009).

Yöntem

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Hangi dokümanların önemli olup veri kaynağı olabileceği önemlidir (Yıldırım & Şimşek, 2011). Araştırmada doküman olarak Kosova'da ilköğretim 5. Sınıfta Türkçe eğitim için kullanılan müzik ders kitabı kullanılmıştır (Morina Yakup, 2009). Bu kitapta bulunan 27 adet eğitim müziği tür, besteci, makamsal-tonal, ses sınırları gibi temalar ile incelenmiştir. Araştırmada kullanılan kitap, Kosova'dan temin edilmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2008), betimsel analizi çerçeve oluşturma, çerçeveye göre verileri işleme, buğuların tanımlanması ve yorumlanması başlıklarıyla incelenmesi gerektiğini öne sürmektedir.

Kitaptaki eğitim müzikleri oluşturulan temalar Yıldırım ve Şimşek'in belirttiği şekilde adımlar ile analiz edilmiştir.

Bulgular

Tablo 9. Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının türlere göre dağılımı

TÜRLER	n	%
TÜRKÜ	11	40,7
ALMAN ŞARKISI	4	14,8
ŞARKI	6	22,2
FRANSIZ ŞARKISI	1	3,7
İLAHİ	1	3,7
İNGİLİZ ŞARKISI	1	3,7
KLASİK MÜZİK	1	3,7
OYUN	1	3,7
UYARLAMA ŞARKI	1	3,7
Toplam	27	100

Tablo 1'de görüldüğü gibi, Kosova müzik dersi 5. Sınıf kitabının yüzde 40 gibi büyük bir oranını Türkü türünde eğitim müzikleri oluşturmaktadır. Kitaptaki 27 adet eğitim müziğinden 11 tanesi türküdür. Kitaptaki eğitim müziği türlerinin 6 tanesi şarkı, 4 tanesi Alman şarkısıdır. Geriye kalanlar ise 1 er tane olmak üzere Fransız şarkısı, ilahi, klasik müzik, oyun ve uyarlama şarkıdır.

Beşinci sınıf müzik ders kitabının Türkü türünde ağırlıklı olan bir dağılımdan oluşması, kitabın Türkçe eğitimi için türler bağlamında yeterli bir kaynak olabileceği olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple incelenen kitabın müzik dersinde türler anlamında kullanımı uygundur.

Tablo 10. Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının Konulara göre dağılımı

KONULAR	n	%
Aşk-Sevda	8	29,6
Oyun Dans Müzik	4	14,8
Doğa	3	11,1
Dostluk- Sevgı	2	7,41
Mutluluk	2	7,41
Anne Sevgisi	1	3,7
Düğün-Kına	1	3,7
Enstrumantal	1	3,7
Hayal Dünyası	1	3,7
Kahramanlık	1	3,7
Methiye-Güzelleme	1	3,7
Dini	1	3,7
Notalar	1	3,7
Toplam	27	100

Tablo 2'de görüldüğü üzere, Kosova beşinci sınıf müzik ders kitabının eğitim müzikleri 13 konudan oluşmaktadır. Bu konulardan en fazla olanı yüzde 29'luk oranı ile 8 adet eğitim müziğini oluşturan aşk-

sevda konusudur. Oyun dans müzik konusunu içeren 4 adet eğitim müziği vardır. 3 adet doğa konusu, 2 şer adet dostluk-sevgi ve mutluluk eğitim müzikleri arasındadır. Geriye kalan anne sevgisi, düğün-kına, enstrümantal, hayal dünyası, kahramanlık, methiye-güzelleme, dini ve notalar konuları 1 er eğitim müziği içerisinde yer almışlardır.

Beşinci sınıf müzik ders kitabında, öğrencilerin yaş grubuna uygun konular yer aldığı gözlemlenmiştir. Bu sebeple konular bağlamında beşinci sınıf müzik ders kitabı müzik eğitimi için uygundur.

Tablo 11 Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının tonal ve makamsallık durumları

TONAL/MAKAMSAL	n	%
Tonal	14	51,9
Hüseyni (Transpoze Edilmiş)	4	14,8
Uşşak (Transpoze Edilmiş)	3	11,1
Çargâh	1	3,7
Nihavent (Transpoze Edilmiş)	1	3,7
Segâh (Transpoze Edilmiş)	2	7,41
Buselik (Transpoze Edilmiş)	1	3,7
Hicaz (Transpoze Edilmiş)	1	3,7
Toplam	27	100

Tablo 3'te görüldüğü gibi beşinci sınıf ders kitabında bulunan eğitim müzikleri 14 adet tonal ve 13 adet makamsal şarkılardan oluşmaktadır. Çargâh haricinde kalan makamsal eserler, hüseyni, uşşak, nihavent, segâh, buselik hicaz öğrencilerin ses genişlikleri ve hazırbulunuşluk düzeyler dikkate alınarak başka tonlara transpoze edilmiştir.

Kosova beşinci sınıf müzik dersi kitabı eğitim müziği ögeleri tonal ve makamsal özellikleri incelendiğinde müzik eğitimi için kullanılabilir olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 12 Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının bestecilerin dağılımı

BESTECİ	n	%
Anonim	20	74,1
Bela Bartok	1	3,7
Brahms	1	3,7
Mozart	1	3,7
Muammer Sun	1	3,7
Beethoven	1	3,7
Mustafa Seyran	1	3,7
R. Rogers	1	3,7
Toplam	27	100

Tablo 4'te yer alan bilgilere göre, kitaptaki eğitim müziği ögesinin yüzde 70'ini oluşturan 20 adet eserin anonim olduğu gözlemlenmiştir. Geriye kalan eserler ise, Bela Bartok, Brahms, Mozart, Muammer Sun, Beethoven, Mustafa Seyran ve Rogers olmak üzere birer eserden meydana gelmektedir.

Kosova müzik dersi kitabı incelendiğinde, Tablo 1'de de belirtildiği üzere 11 anonim türkü ve diğer halk şarkıları gibi anonim eserlerin çoğunlukta olduğu görülmüştür. Bu sebeple kitapta büyük çoğunlukla anonim eserler bulunmaktadır.

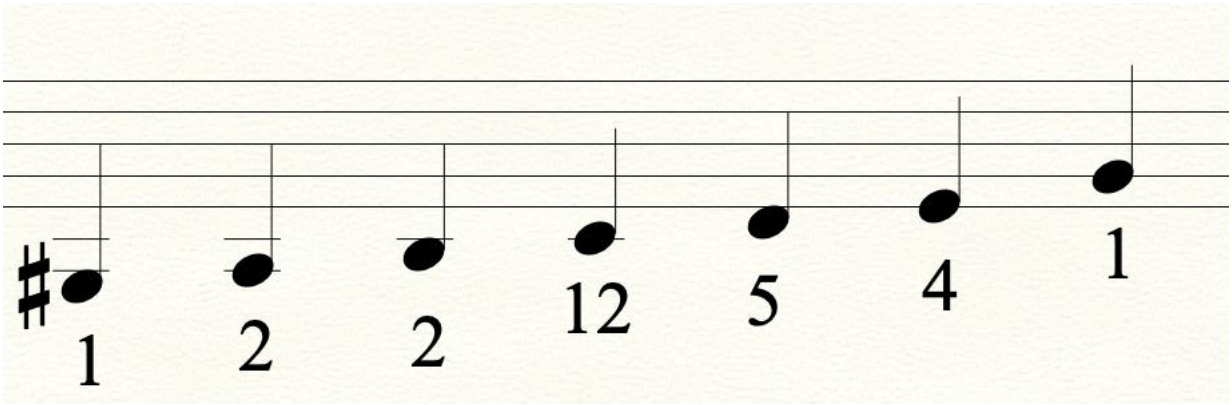
Tablo 13 Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının sözlerinin sahiplerinin dağılımı (derleme, uyarlama, güfte)

SÖZ/UYARLAMA	n	%
Anonim	17	63
Söz: Muammer Sun	3	11,1
Ziya Aydıntan- Saip Egüz	2	7,41
Bela Bartok	1	3,7
Çeviren: Halil Bediî Yönetken	1	3,7
Mehmet Erbulan	1	3,7
Söz: E. Zuckmayer	1	3,7
Sözsüz	1	3,7
Toplam	27	100

Tablo 5'te gösterildiği üzere, 27 adet eğitim müziğinin yüzde 63'ünü oluşturan 17 eserin sözleri anonimdir. Bir eser sözsüz olarak kitapta bulunmaktadır. Geriye kalan eserlerin sözlerini 3 tanesini Muammer Sun, 2 tanesini Ziya Aydıntan ve Saip Ergüz, birer tanesini Bela Bartok, Mehmet Erbulan ve Zuckmayer yazmıştır. Kitaptaki eğitim müziği eserlerinden bir tanesini de Halil Bedii Yönetken Türkçeye çevirmiştir.

Beşinci sınıf müzik dersi kitabında bulunan eğitim müziği eserleri, beste ve söz bakımından müzik eğitiminde kullanım açısından uygundur.

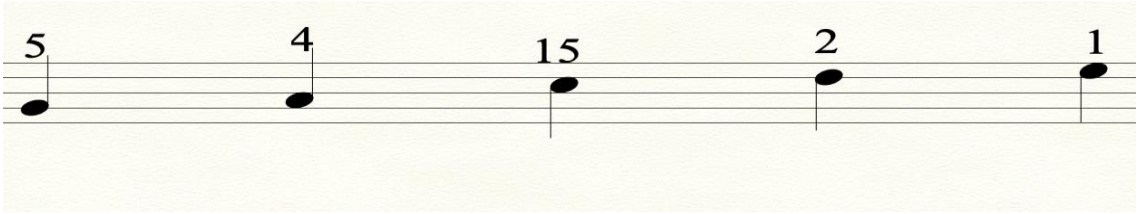
Şekil 19. Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının en pes seslerinden oluşan dağılım

Şekil 1'de incelenen kitaptaki eğitim müziği eserlerinin en pes sesleri görülmektedir. Sol diyez 1 eserle en pes sesi oluştururken, onun bir oktav üstündeki sol 1 eserin en pes sesini oluşturmaktadır.

Kitaptaki 27 eğitim müziği ögesinin 12'sinin en pes ses do sesidir. Ona en yakın olarak re sesi 5 eser, mi sesi 4 eserde en pes ses olarak yer almıştır. La ve sis sesleri şekil 1' gösterildiği gibi 2 şer eserin en pesi olarak gözlemlenmiştir.

Şekil 20. Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının en tiz seslerinden oluşan dağılım

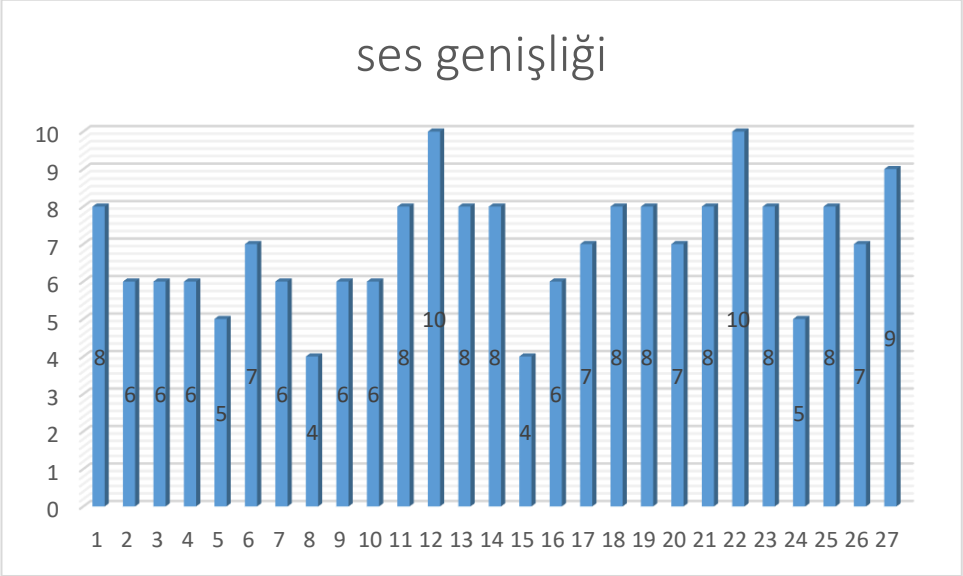

Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki eğitim müziği şarkılarında en tiz 1 şarkı ile mi2 olurken

Toplamda 15 şarkı ile do2 en fazla kullanılan tiz ses olmuştur. Re2 2 şarkıda, la 4 şarkıda ve sol 5 şarkıda en tiz ses olarak kullanılmıştır.

Kitaptaki 27 eğitim müziği şarkısının tiz sesleri 5. Sınıf öğrencilerin ses genişliğine uygundur. Bu sebeple analiz edilen şarkılar tizlik açısından müzik eğitiminde kullanıma uygundur.

Şekil 3. Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının ses genişlikleri

Şekil 2’ de kitaptaki 27 şarkının tamamının ses genişlikleri gözükmektedir. Tabloya göre

En fazla olan ses genişliği olan 10’lu aralığa sahip şarkılar iki tane dir. En az ses genişliği ise 4 lü aralık olan iki şarkıda görülmektedir. Geriye kalan ses genişlikleri, bir tane 9’lu aralık, dokuz tane 8’li aralık, dört tane 7’li aralık, yedi tane 6’lı aralık, iki tane 5’li aralıktan oluşmaktadır. Kitaptaki eğitim müziği şarkılarında en çok kullanılan ses genişliği 8 li aralıktır.

Şekil 1, şekil 2 ve şekil 3’te kitaptaki şarkıların ses genişlikleri ile ilgili veriler bulunmaktadır. Bu verilere göre değerlendirildiğinde, Kosova 5. Sınıf müzik ders kitabında bulunan 27 şarkının ses genişlikleri bu yaş grubu için uygundur. Dolayısıyla kitaptaki şarkılar ses genişliği bakımından müzik eğitiminde kullanılması uygundur.

Sonuç ve Tartışma

Araştırmada Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki eğitim müziği şarkıları incelenmiştir. 27 adet eğitim müziği materyalinden oluşan bu şarkılar, Türkçe olarak işlenen dersler için Türk uzmanlar tarafından oluşturulmuştur.

Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının türlere göre dağılımı incelendiğinde 27 şarkının 22 tanesinin Türkü olduğu görülmüştür. Bir toplumun en büyük göstergelerinden birisi olan kültür, yeni nesillere aktarılarak yaşatılır. Eroğlu (2017) Türkünün Türk insanının hayatında önemli ve vazgeçilmez bir yeri olduğu vurgulamaktadır. Kosova'da Türk kültürünün devamlılığı ve yeni nesillere aktarılması için ders materyali olarak çoğunlukta Türkü kullanımı bu sebeple tercih edilmiştir. Kaynakçada Türkçe kitaplardan yararlanarak hazırlanmış olan Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabı bu yönden önemli bir kitap olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmada ders kitabındaki okul şarkılarının konularına göre yapılan incelemede aşk-sevda konusunun en çok kullanılan konu olduğu gözlemlenmiştir. Türkülerin çoğunluğunun aşk-sevda konusunda olması sebebiyle bu sonucun ortaya çıkması doğaldır. Oyun-dans-müzik, doğa, dostluk-sevgi gibi konular müzik ders kitabında işlenen diğer konulardır. Eğitimde kullanılacak materyalin öğrencilerin yaş gruplarının hazırbulunuşluk düzeyleri ve gelişimsel özelliklerine uyması gerekmektedir. Araştırma incelenen 27 şarkının konuları açısından müzik eğitiminde kullanımı uygundur.

Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının tonal ve makamsallık durumlarına bakıldığında 14 şarkının tonal 13 şarkının makamsal olduğu görülmüştür. Makamsal şarkılar da transpoze edilerek yaş grubunun ses sınırları ve hazırbulunuşluk düzeyine çekilmiştir. 5. Sınıf yaş grubuna uygun hale getirilmiş olan bu değişiklik ve tonal şarkılar müzik eğitiminde kullanım açısından uygundur.

Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının beste ve güfte sahiplerine bakıldığında kitaptaki müziklerin çoğunluğunun anonim olduğu görülmektedir. Bestecisi belli olmayan 20 adet eğitim müziği şarkısı ve söz yazarı bilinmeyen 17 adet şarkı kitapta anonim olarak yer almıştır. Muammer Sun 1 beste ve 2 söz ile önemli bir müzik eğitimcisi olarak araştırmanın bu bölümünde de kendine yer bulmuştur. Yapılan incelemede söz ve beste açısından bir probleme rastlanmamıştır. Sonuç olarak Kosova 5. Sınıf müzik ders kitabı beste ve söz açısından müzik eğitiminde kullanımı uygundur.

Kosova 5. Sınıf müzik dersi kitabındaki okul şarkılarının en pes ve tiz seslerinden oluşan dağılım incelendiğinde en fazla 12 adet şarkı ile do sesinin pes olarak kullanıldığı görülmektedir. En tiz ses ise mi2 sadece bir şarkıda kullanılmıştır. Ses genişliklerinde ise en geniş 10 lu aralık en az ise 4 lü aralık kullanıldığı için 27 şarkının tamamının uygun olduğu söylenebilir. Tiz sesler açısından herhangi bir uygunsuzluk olmasa da kitapta kullanılan şarkıların pes seslerinde 3 şarkının sol dizey ve la sesi, 5. Sınıf çocukları için problem oluşturabilir. Buna rağmen bu 3 şarkının birisinin enstrümantal olması, ikisinin 8'li aralık olması ile basit transpoze ile bu problem ortadan kalkabilir. Bu bağlamda 27 şarkı, en tiz ses, en pes ses ve ses genişlikleri açısından müzik eğitiminde kullanıma uygundur.

Kosova Türkleri, bütün dünyadaki Türkler gibi ortak kanı taşımaktadır. Kültürel açıdan birçok konuda Türkiye ile ortak özelliklere sahip olan Kosova Türkleri, aynı zamanda gönülden bir bağ da hissetmektedir. Hem Kosova'da Türkçe yüksek öğretimin yetersiz olması hem de bu gönülden bağlılık sebebiyle birçok Kosovalı Türk üniversite eğitimi için Türkiye'ye gelmektedir. Bu sebeple Kosova'Türkçe eğitimine devam edilmelidir.

Eryılmaz (2021) Kosova'da Türkçe öğretimi ile yapmış olduğu araştırmada Türkçe eğitimde çalışan yapan öğretmenlerin bu görevi bir misyon olarak gördüklerini ortaya koymuştur. Kosova Türkleri, ders kitapları konusunda tarihsel olarak süregelen sorunlar yaşamaktadır (Jilta, 2018). Müzik eğitiminin Türkçe öğretilmesinde de aynı durumlar söz konusudur. Fakat müziğin bir branş dersi olmasından

kaynaklı olarak öğretmen sayısı, materyal azlığı gibi birtakım eksiklikler ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Türkçe eğitime destek vermek için Türkiye adına girişimler sağlanmalıdır. Özellikle öğretmen eğitimi, kitap desteği gibi konular başta olmak üzere yeni projeler desteklenmelidir.

Türkçe eğitim, Türkçenin devam etmesi, kültürün devamlılığı için önemlidir. "Dilini kaybetmiş bir millet yok olmaya mahkumdur." M. Kemal ATATÜRK

Kaynakça

AGİT. (2009). *İlkokul ve ortaokul eğitim sistemleri içinde Kosova'da çoğunluk toplumuna ait olmayan toplulukların konumu.* Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı KOSOVA MİSYONU.

Çavuşoğlu, H. (2007). Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri. *Bilig, 41*, 123-154.

Durmuşçelebi, M., & Koro, B. (2012). XX. Yüzyılda Kosova'da Türkçe Öğretim Programlarının Uygulanması. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 32*(1), 137-154.

ECMI Kosovo. (2022). Retrieved 9 2022, from European center for minority issues kosovo: https://www.ecmikosovo.org/uploads/Turkishcommunity1.pdf

Eroğlu, T. (2017). Türkü nedir? *Kesit Akademi Dergisi, 3*(7), 78-91.

Eryılmaz, R. (2021). *Kosova'da Türkçe Öğretimi (Yayınlanmamış doktora tezi.* Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Jable, E., & Şanlı, C. (2019). Kosova'da Priştine Şehrinin İlköğretim Okullarinda Türkçe Eğitim. *Türkbilig, 37*, 139-166.

Jilta, E. (2018). Kosova'da Osmanli / Türk imaji: tarih ders kitaplari örneği. *Bariş Araştirmalari ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 6*(2), 1-37.

Kindersley, A. (1970). *History Today*. Retrieved 9 2022, from History Today: https://www.historytoday.com/archive/battle-kossovo-1389

Koro, B. (2014). *Kosova Cumhuriyeti İlkögretim Okullarının Tarih Dersi Müfredatında ve Ders Kitaplarında Balkan Savaşları.* Ankara: Ayrıbasım.

Koro, B. (2015). *Kosova'da Türkçe Eğitimin Kısa tarihçesi.* Prizren: Paradigma.

Koro, B. (1999-2000). Kosova'da Türkçe Eğitimin Gelişimi (1). *Sofra Kültür ve Sanat Dergisi, 1*(4), 22-23.

Levent, Z. (2013). Tarihi süreçte Kosova. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 52*, 853-874.

Morina Yakup, M. (2009). *Müzik Eğitimi İlköğretim Beşinci Sınıf.* Peje-Kosovo: Dukagjini.

Oran, B. (1993). Balkan müslümanlarında dinsel ve ulusal kimlik. (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova üzerine karşılaştırmalı bir inceleme). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 48*(01), 109-120.

Safçı, N., & Koro, B. (2008). *Kosova'da Türkçe Eğitimde Öğretmen Kadrosu.* Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği Yaynları.

Sofuoğlu, E., & Topsakal, C. (2007). Osmanli Devleti'nin Kosova Eğitim Sistemi'ne yönelik yönetimsel düzenlemeleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, 4*(1), 60-80.

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı. (2008). Retrieved 9 2022, from Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı: https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-turkiye_nin-kosova_yi-tanidigina-

dair-aciklamasi_-18-subat-2008.tr.mfa#:~:text=Say%C4%B1n%20Bakan%C4%B1m%C4%B1z%C4%B1n%20T%C3%BCrkiye%C2%B4nin,D%C4%B1%C5%9Fi%C5%9Fleri%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1&text=Kosova%20Mecli

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Medya Dilbilimi ve Dil Normları

Sevinç MEMMEDOVA*

Özet

XX. yüzyılın sonu XXI. yüzyılın başları kitle iletişimi ve yeni bilgi teknolojilerinin gelişim dönemi gibi karakterize edilmektedir. Basın, radyo ve televizyonun sürekli gelişmesi, internetin yaygınlaşması sonucunda tek bir bilgi alanı, özel bir sanal ortam ve küresel bir medya iletişim ağı oluşturulmuştur. Artık çağdaş toplumlarda yeni bilgi araçları – internet, sosyal medya, forumlar, bloglar üstünlük sağlamaktadır. Tüm bunlar "kitle iletişim araçları dili" kavramının oluşmasına, onun işlevsel üslubî özelliklerine, konuşmanın kullanımı ve dil değişmelerinin karakterine, kelime türetme sürecine etkisiz ötüşmemiştir. Bellidir ki, dil sürekli değişiyor, gelişiyor ve zenginleşiyor. Bu değişmeler dildeki iç ve dış faktörlerin etkisiyle gerçekleşiyor. Edebî dil ve onun normlarının gelişme düzeyi toplumun ilerlemesiyle bağlıdır. Dilin kullanım alanı televizyon kanallarının, radyo istasyonlarının sayısının artışı, çevrim içi yayınların, elektronik basın örneklerinin ortaya çıkmasıyla ilgili genilşenmiştir. Konuşma kültürü halkın medeni gelişmesinin ve medeni seviyesinin esas göstergelerinden biridir. Belirtelim ki, bu süreçler kitle iletişim araçlarında daha çox ön plana çıkıyor. Kitle iletişim araçlarının konuşma kültürü sorunlarının çözümünde rolü büyüktür. Bu yüzden de çağdaş dönemde konuşma kültürü, edebî dil normları ve kitle iletişim araçlarının, internetin dil ve kültüre etkisi meselesi daha güncel hâle gelmiştir. Bu meseleler medya dilbiliminde ayrıntılı şekilde incelenmektedir. XX. yüzyılın sonlarına doğru dilcilikte yeni bir çalışma yönü olarak ortaya çıkan medya dilbilimi kitle iletişim araçlarının dilinin öğrenilmesinde bağımsız bir araştırma alanına dönüşmüştür. Medya dilbiliminde araştırılan konulara şunları ait edebiliriz: a) dil süreçlerinin gelişmesinde kitle iletişim araçlarının rölü; b) medya konuşmasının işlevsel üslubî statüsü; c) medya metinlerinin esas türleri; d) haber, enformasyon – çözümlemeli, gazete ve reklam metinlerinin lengüistik özellikleri. Araştırmanın esas konusu bağımsızlık döneminde Azerbaycan Türkçesi ve edebî dil normlarıdır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde araştırılmasına gerek duyulan kitle iletişim araçlarının dilini edebî dil normları açısından incelemek günümüzün esas sorunlarından biridir. Bu meselenin araştırılması: 1) Azerbaycan Türkçesinde konuşma kültürü ve norm meselesini medya dilbiliminin talepleri düzeyinde incelemek; 2) edebî dil normlarının televizyon ve radyoda, basında, internette tezahür şekillerini belirlemek; 3) kitle iletişim araçlarında Azerbaycan Türkçesi kurallarına dikkat etmek; 4) dil-nutuk-iletişim meselesini öğrenmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Norm, Kitle İletişim Araçları, Medya Dilbilimi, Konuşma Kültürü.

Giriş

XX. yüzyılın sonu XXI. yüzyılın başları kitle iletişimi ve yeni bilgi teknolojilerinin gelişim dönemi gibi karakterize edilmektedir. Modern bilgi teknolojileri sosyal hayattatki yeniliklerin, bilimsel teknik gelişimin başarılarının hızla yaygınlaşmasında büyük rol oynamakta ve dünya dillerinde kendine kullanım ortamı oluşturmaktadır. Bu yenilikleri ve başarıları ifade eden kelimelerin yaranması, başka dillerden alınarak kullanılması ve norm hâline getirilmesi ki yönden önemlidir: 1) millî dilin uluslararası bilgi mekânı ile teması ve ilişkisi artıyor; 2) dilin leksik terminoloji potansiyeli yükseliyor. Edebî dil ve onun normlarının gelişme düzeyi toplumun ilerlemesiyle bağlıdır. Kitle iletişim araçlarının dili millî dilin yazı kurallarını yansıtıyor. Dilin bilgi ve iletişim alanında konumu, bilginin düzgün iletilmesi ve aktarılması dolayısıyla bu kuralların (normun) sabitliği ile koşullanıyor. Bu yüzden de çağdaş dönemde konuşma kültürü, edebî dil normları ve kitle iletişim araçlarının, internetin dil ve kültüre etkisi meselesi daha güncel hâle gelmiştir. Bu meseleler medya dilbiliminde ayrıntılı şekilde incelenmektedir. Araştırmanın temel amacı medya dilbilimini gerçek bir alan olarak ele almak, çağdaş Azerbaycan

* Doç. Dr. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, İ. Nesimî Dilcilik Enstitüsü, sevinc-memmedova-65@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1979-0113.

Türkçesinde araştırılmasına gerek duyulan kitle iletişim araçlarının dilini edebî dil normları açısından incelemektir.

1. Medya Dilbilimi, Medya Metin ve Kitle İletişim Araçları

Son yıllarda medya iletişiminin lengüistik açıdan incelenmesi en perspektifli gelişim yönlerinden biridir. Yeni medya öyle bir ortamdır ki, gelişmekte olan bilgisayar, internet ve akıllı telefonu teknolojisi ile faaliyet gösteriyor, kullanıcılar zamandan ve mekândan asılı olmaksızın serbest şekilde interaktif iletişimde oluyorlar. Modern iletişim kuramında kitle iletişim araçları dedikte, "izleyici düzeyine göre kitlesel bilgilerin toplanmasını, işlenmesini ve dağıtılmasını sağlayan belirli sosyal kurumlar (basın, radyo, televizyon, internet, bilgisayar ağı vb.)" göz önünde bulunduruluyor (Шарков, 2013: 482).

XXI. yüzyılın başlarından özel dilcilik alanı olan medya dilbilminin yaranmasıyla medya metinlerinde dil araçlarının kullanılması güncel bir meseleye dönüştü. Bu, toplumun çağdaş gelişim aşamasında kitle iletişim araçlarının rolünün yaygınlaşmasıyla doğrudan bağlıdır. Medya dilbiliminin esas görevlerinden biri medya iletişimin organize edilmesinde dilin kullanım kurallarının ortaya çıkarılmasıdır. F.İ.Şarkova göre kitle iletişim araçları (basın ve elektronik yayın) kitle iletişiminin yalnızca bir türüdür ki, onun da temel ilkesi toplumsal nitelik taşımasıdır (Шарков, 2013: 160). Çünkü kitle iletişim araçları propaganda ile birlikte toplumun farklı tabakalarının eğitiminde farklı şekillerde güçlü bir etkiye sahiptir: 1) Kitle iletişim araçları, dil bilgi kaynaklarını öğretme ve öğrenme amaçları için kullanılabilir hâle getirir. 2) Kitle iletişim araçlarının dili, insanların haber dinlerken, gazete okurken ve kişisel sayfalara göz atarken aktif olarak kullandığı dilin önemli bir parçasıdır. 3) Kitle iletişim araçlarının dilinin biçimleri ve yöntemleri, reklamlarda dilin kullanımına işaret etmektedir. 4) Kitle iletişim araçlarının dili, kültürel, politik ve sosyal yaşamdaki olayların oluşum ve ifade süreçlerini yansıtıyor.

Medya dilbilimi, dilciliğin bir parçası olarak, medya alanındaki dil kullanımının incelenmesine odaklanır. Dünya birliğinin ağ medyasına aktif olarak dahil olması, bu soruna bilimsel ilginin ortaya çıkmasını açıklamaktadır. Ve medyadilbilim, oluşumunun aktif aşamasındadır ve giderek daha da dar bir alan haline gelmek üzeredir.

Medya dilbilimi korpusu araştırmacıların dikkatini çeşitli çağdaş elektronik araçlar ve iletişim biçimleriyle çekiyor: *bloglar, e-posta, faks, sohbet, SMS mesajları, kartpostallar (elektronik kartpostallar), telefon, radyo-televizyon araçları*. Bu araçların dilinde yapılan araştırmalar, elektronik medya alanında yeni bir dilin oluşmasının yanı sıra dilin meydana gelmesi gerçeklerinin belirlenmesine de dikkat çekiyor. Toplumun ihtiyaçları, yeni gerçekliğe hizmet etmek için zamanın yeni dil zevkini belirliyor. Bütün bunlar, teknolojik gelişme bağlamında dil değişimlerinde lengüistik kültürel süreçlerin temalarını incelemek için geniş fırsatlar sunuyor. Medya söylemi hem toplumun karakteri hem de gelişimine verdiği katkılar açısından önemlidir. Medya konuşmasının incelenmesi için çeşitli etkili yöntemler kullanılıyor: içerik- analiz (mazmun analizi) yöntemi- metnin tek tek seçilen birimlerinin istatistiksel hesaplanmasına dayanıyor. Eleştirel dilbilim veya retorik eleştiri yöntemi, medya metninin politik veya ideolojik bileşenlerini ortaya çıkarmaya izin veriyor. Bilişsel (kognitif) analiz yöntemi, kitlesel bilgi metinlerinin anlam oluşturma özünün incelenmesine dayanıyor.

Medya dilbilimi, medya metinleri yaratmanın belirli dil içi ve dil dışı ilkelerinin karşılıklı ilişkisini, konuşmadaki işlemlerinin benzersizliğini inceler, sosyal ve janr perspektifleri açısından bir medya biçimleri tipolojisi önerir, medya metinlerin anlam alanını, onun semantik ve üslubi özelliklerini tanımlar. Şu anda medya metni, medya dilbiliminde temel bir kategori haline gelmiştir. T. Dobrosklonskaya, medya metinlerinin araştırmasını özel bir alan olan medya dilbilimde birleştirmeyi öneriyor (Добросклонская, 2008). Bu alan, medya dilinin incelenmesine sistematik bir bilimsel yaklaşım sağlıyor. "Medya metni (Lat. media textus "araçlar, aracılar + parça; birleşme, bağlantı, uymak) - herhangi bir medya türü ve janrının bilgisi, metni. Medya metni kavramı, kitle iletişim

araçlarının güçlü gelişimi nedeniyle 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu zaman geleneksel basılı metinler sinema, radyo, televizyon, video, internet, cep telefonları vb. ile ilgili yeni metin türleri ile yer değiştirdi. Medya metni kavramı, özellikle medya algısı konularının ele alındığı medya eğitimi, medya eleştirisi ve medya psikolojisinde yaygın olarak kullanılmaktadır" (Медиатекст https://ru.wikipedia.org/wiki). Medya metni bazı yönlerden metinden daha geniş bir kavramdır. "Metnin hiper metne dönüşmesi, içeriğin daha derli toplu kalmasına yardımcı oldu. Bu, herhangi bir yazı sadece kelimelerden ve cümlelerden oluşmadan önce, artık bu cümlelerin dijital alanda daha etkileşimli ve daha bilgilendirici olduğu anlamına geliyor. Diyelim ki herhangi bir araştırma yaptık ve iki amacımız var: 1) Okuru bilgilerle çok yormamak, onun fikrini ana konudan uzaklaştırmamak; 2) okura tam bir metin vermek. Bu zaman yazıda kullandığımız anahtar kelimelere bir link (hyperlink) bağlayarak okurun bu linke tıkladığında başka bir sayfada detaylı bilgi almasını sağlıyoruz. Metne hiperlink koymak nihai ürüne etkileşim, güvenilirlik, şeffaflık ve çeşitlilik getiriyor" (Yeni media jurnalistikası, 2017). Medya metninin farklı ortamlarda kullanılması onun kendine özgü özelliğidir. Bu metinlerde millî ve alıntı kelimelerin, neolojizmlerin kullanılması, dilde yeni normların tanımlanması, düzenlenmesi ve sistemleştirilmesi konularını zorunlu kılmaktadır.

2. Edebî Dil Normları ve Kitle İletişim Araçlarının Dili

"Konuşma kültürü, fikrin gramatik ve mantıksal olarak, gereksiz ve yersiz kelimeler olmadan doğru, açık, güzel, anlamlı ifadesidir. Konuşma kültürünün ana görevlerinden biri, edebî dilin tanımlanmış vahit normlarına – leksik, gramatik, üslubi, yazım ve telaffuz kurallarına doğru şekilde uyulmasını kontrol etmektir" (Məmmədov, 1989). Doğruluk, konuşma kültürünün bir ön koşulu olarak kabul edilir, yani konuşma edebî dil normlarına uygun olmalı, dil kurallarının ilkeleri korunmalıdır. Dilin anlatım araçlarını ve olanaklarını hem yazılı hem de sözlü konuşmanın amaç ve içeriğine uygun olarak kullanmak konuşma kültürünün temelidir. Konuşma kültürü sorunları aynı zamanda normlar sorununu da alakalı hale getirir. Norm, herkes tarafından kabul edilen ve kullanılan, aynı zamanda anlaşılan bir kurallar sistemidir. Norma, onu edebî dilin temel özelliği olarak sistemleştirir. Dilin bilgi kaynağı olabilmesi için bir norma sahip olması gerekir. Norm sabit olmasına rağmen, bazen dildeki yeniliklere ve değişikliklere tepki veren dil içi ve dil dışı faktörlerin etkisi nedeniyle değişebilir. Yazının ortaya çıkması normun istikrarı üzerinde etkili olmuştur.

Edebî dildeki gelişim süreçleri, kitle iletişim araçlarının diline yansımakta ve geniş kitlelere iletilmektedir. Kitle iletişim araçlarının edebî dilin canlanmasını ve zenginleşmesini etkiler, tarzlar arası entegrasyonu sağlar. Özgün yazı stili, cümle ve kelime yapıları özellikle ağ medyasında öne çıkmaktadır. Edebî dil normlarının oluşmasında, korunmasında ve bazen de ihlal edilmesinde kitle iletişim araçlarının payı vardır. Bazı durumlarda, kitle iletişim araçlarında kelimeler doğru seçilmiyor, yanlış telaffuz edilir ve yanlış yazılır, tekrarlara gereksiz yer verilir, kelimelerin cümle içindeki sırası ve anlamı bozuluyor vb. "Sınırlı sayıda harfin kullanılabildiği ortamlarda sözcüklerde ünlü harfleri yazmadan yalnızca ünsüzlerle yazışma, büyük harf ile ilgili kurallara aykırılık, sözcüklerin yazımında özensizlik gibi olumsuzluklar dikkat çekmektedir" (Yıldızlı Genç). Ancak bu makalede, kitle iletişim araçlarındaki dil hatalarına değil, daha çok modern kelime ve terimlerin kullanıldığı durumlara odaklanacağız.

Çağdaş dönemde uluslararası dünyada bilgi teknolojilerinin hızla gelişmesi, insanların sosyal hayatı ve sosyo-politik olaylarla ilgili dil birimlerinin ortaya çıkması sonucunda Azerbaycan Türkçesine birçok kelime ve terimler girmiştir. Bunların büyük çoğunluğu dile kitle iletişim araçlarının esnekliğiyle girmekte, kısa sürede yaygınlaşmakta ve gerekli kavramları ifade etmektedir. Ancak alıntı sözcüklerin işlevsellik kazanması, herkes tarafından kabul görmesi ve ortak söz hâline gelmesi için belirli normlar temelinde düzenleniyor. Dilin leksik terminoloji sisteminin zenginleşmesi, kitle iletişim araçlarında kullanılan yeni sözcük ve terimlerin norm durumuna gelmesi hesabına gerçekleşiyor.

Bağımsızlık döneminde, kitle iletişim araçlarında kullanılan şu kelimeler Azerbaycan Türkçesinin söz varlığı zenginleştirmiştir: *söz sahibi, açıqlama, tərəfdaşlıq, qaynar xətt, çözmək, əmlak bazarı, daşınmaz əmlak, əmlak vergisi, ödənişli təhsil, millî yaddaş, soyadı, yayım, millî bank, lisey, kollec, soyqırım, kompüter* vb. Onların yaygınlaşmasına ilk aşamada gazetelerin çok olması etki göstermiştir. Bu kelime ve ifadeler edebî dilin yazılı normlarına uyarlanmıştır. Yeni dönemin medyasında *açıqlama, gündəm, dönəm, seçim, önəm, toplu, araşdırma, araşdırıcı, yüzillik, anlam, baxım, qaynaq, görüntü, paylaşım, ismarıc, qurum, endirim, öndər, yazar* vb. Türkçe kökenli kelimelerin, ayrıca ulusal harbi terimlerin (alay, taqım, gizir, çavuş, bölük) kullanılmasını özellile kaydedilmelidir.

Bağımsızlık döneminin kitle iletişim araçlarında sosyo-politik leksikaya dair çox sayıda örnekler kullanılmıştır: *referendum, yetərsay, millî azlıq, millî qurtuluş, cangüdən, siyasi aksiya, azsaylı xalqlar, totalitar rejim, sülhməramlı, spiker, diaspora, terror, dövlət atributları, legitim, insan hüquqları, hüquqi dövlət, separatizm, neft kontraktı, brifinq* vb. Bu kelimeler başarıyla kullanılmış ve Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında kendine yer tutmuştur.

Kitle iletişim araçlarında yenilik eğilimlerinden biri, kelimelerin, özellikle terimlerin yaratılmasında kendini gösteriyor. Bilim ve teknolojideki gelişmeler, farklı dillerden kelimelerin elde edilmesine olanak sağlıyor. Uluslararası diller, özellikle İngilizce, yeni kelime ve terimlerin sayısının çoğalmasında mühim rol oynamaktadır. Şu anda İngilizce, bilimsel ve teknik yeniliklerin, modern teknik ve ev eşyalarının, bilimsel kavramların isimlendirilmesinde hâkim konumdadır. Kitle iletişim araçları aracılığıyla bilginin iletilmesini ve alınmasını hızlandırmak, alıntı sözcüklerin kısa sürede yayılmasına neden oluyor. Elektronik medya başta olmak üzere radyo ve televizyon aracılığıyla uluslararası öneme sahip bilgilerin yayılması, internetin kullanımı ve dijital televizyonun gelişmesi buna olanak sağlıyor. Kanaatimizce, uluslararası kaynaklardan yeni kelime ve terimlerin kullanımında internet kaynakları ilk sırada yer almaktadır.

Kişilerin yeni kelime ve terimlere yaklaşımı farklıdır. Bazıları onları olduğu gibi kullanmaktan yana, olduğu gibi kabul etmeyi tercih ediyor. Diğerleri ise terimlerin ulusal dildeki karşılığını bulmaya ve yeni bir ulusal terim yaratmaya çalışıyor. Ancak her halükârda, alıntı kelimeler Azerbaycan Türkçesine aktarıldıktan sonra fonetik sistemine uyum sağlar, kelime türetme ve aktarma kurallarına uyarlar ve sonuç olarak kelime birtakım özelliklerini kaybeder. Alıntı sözcüklerden yapım ekleri aracılığıyla yeni kelimeler türer ve Azerbaycan Türkçesinin gramatik sistemine dahil olan eklerin yardımıyla yeni anlamlar kazanır ve belirli gramatik normlara uyarlar. Örneğin, *parklama, proqramlaşdırma* vb. Görüldüğü gibi gramatik ediniminde Azerbaycan Türkçesinin iç yapısı esas alınmıştır. Böylece alıntı kelimeler doğrudan özümsenmeyip, Azerbaycan Türkçesinin fonetik, leksik ve gramatik normları düzeyinde yeni bir formada derlendikten sonra elde edilmektedir. Genel olarak alıntı kelimenin temel özelliği, edebî dilde standartlaşması ve sabitleşmesi, edebî dilin söz varlığına dahil olmasıdır.

Önceleri Azerbaycan Türkçesine zaruri alıntı sözcükler Rusça aracılığı ile geçiyordu, ancak bağımsızlık döneminden itibaren Azerbaycan Türkçesi bu süreçte bizzat katılımcı olarak hareket etmektedir. Azerbaycan medyasında Avrupa dillerinin yanı sıra Türkiye Türkçesinden kelimeler de kullanılıyor. Genel olarak Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinin karşılıklı zenginleşmesinde kitle iletişim araçlarının rolü büyüktür. Türkiye Türkçesinden geçmiş kitle iletişim araçlarının dilinde kullanılan *bilgi, ortam, özellik, ayrıntı* vb. gibi sözler bu açıdan dikkat çekiyor. Aslında bu kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde karşılığı var: *məlumat, mühit, xüsusiyyət, təfsilat*. Ancak bu kelime alışverişinin, Arapça kökenli sözüklerin kademeli olarak Türkçe kökenli kelimelerle değiştirilmesine katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Kitle iletişim araçlarının dilinde, genellikle her iki Türkçede kullanılan Avrupa kökenli alıntılara rastlıyoruz: *mesaj, monitör, megabayt, market, kontur, klip, modern, holding, hamburger, sandviç, çizburger* vb. Her iki dilde de kalka yöntemiyle oluşturulmuş ve mecazi anlam temelinde oluşturulmuş

modern terimler kullanılır. Örneğin, *açıq bazar əməliyyatları, ayı piyasası – ayılar bazarı* vb. gibi ekonomi terimleri bura aittir (bkz: Quliyeva, 2015).

Sonuç

Medya dilbilimi çerçevesinde yaptığımız araştırma onun güncel bilimsel alan olduğunu, büyük potansiyel imkânlara mâlik olduğunu doğruluyor. Hem de medya dilbilimi dilciliğin genç alanlarından biri gibi çağdaş medya iletşimi alanında dilin kullanımını öğreniyor. Bu ise çağdaş dilciliğin gelişim eğilimlerinden haber veriyor. Dilde oluşan yeni kelimeler, başka dillerden geçen birimler kitle iletşim araçlarının çevikliği ile yaygınlaşıyor ve medya metinlerde kullanılıyor. Hem millî kelimelerin hem de alıntı sözcüklerin herkes tarafından kabul edilmesi, genel kullanıma girmesi belirli kurallarla düzenleniyor. Dilin leksik terminoloji sisteminin zenginleşmesi kitle iletişim araçlarında kullanılan yeni kelimelerin normlaşması nedeniyle gerçekleşiyor. Sonuçta Azerbaycan Türkçesi kurallarının gelişmesine kitle iletişim araçları büyük katkı sağlıyor.

Kaynakça

Добросклонская, Т. (2008). *Медиалингвистика: Системный Подход К Изучению Языка СМИ (Современная английская медиаречь*). – Москва: Флинта: Наука.

Quliyeva, Ə. (2015). Müasir Türk və Azərbaycan Dillərində İqtisadiyyat Terminləri. Avtoreferat, Bakı, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Медиатекст. https://ru.wikipedia.org/wiki

Məmmədov, İ. (1989). *Ekran, Efir və Dilimiz.* Bakı

Шарков, Ф. (2013). *Коммуникология: Основы Теории Коммуникации*. Москва: Дашков и К.

Yeni media jurnalistikası. (2017). Avropa Şurası, https://rm.coe.in

Yıldızlı Genç. Sosyal Medya ve Dil Hataları. https://www.academia.edu/8743032/SOSYAL_MEDYA_VE_D%C4%B0L_HATALARI

M. Zekâi Dede Efendi'nin Bestelediği "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım gibi" İsimli Eserin Usûl-Arûz Vezin Yönünden İncelenmesi (*)

Seyit Mehmet SAKİN **

Cengiz ŞENGÜL***

Özet

XVIII. yüzyılın önde gelen bestekârlarından Mehmet Zekâi Dede Efendi, Geleneksel Türk Müziğine yaşadığı dönemde damgasını vurmuş, Hammamizâde İsmail Dede Efendinin öğrenciliğinde mûsıkîde ustalaşmaya başlamış, hocasının ve devrin önde gelen birçok bestekârının takdirlerini kazanmıştır. Sanat hayatı boyunca değişik formlarda birçok eser besteleyen Mehmet Zekâi Dedenin Kültür Bakanlığı Devlet Klasik Türk Müziği nota arşivinde dini ve din dışı 206 eseri mevcuttur. Klasik Türk müziğinin büyük bestekarlarından Mehmet Zekâi Dede Efendinin 'Ağır Semai' formunda bestelenmiş 21 adet eseri bulunmaktadır. Bu araştırmada 'Ağır Semai' formunda bestelenen "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" isimli eserin usûl-arûz vezni ilişkisi açısından uyum içerisinde olup olmadığı, eserdeki güftelerin hangi arûz kalıplarını kullandıkları ve bu kalıpların hangi usûl ile bestelendiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada belirlenen ağır semai formunda bestelenmiş eserlerin içerik analizi yöntemiyle güftelerinin şekil özellikleri, usûl-arûz vezin ilişkisini gösteren şablon ve eser içerisindeki melodik düzümün gösterilmesine ayrıca yer verilmiştir. Bu amaç doğrultusunda araştırma, nitel bir araştırma olup sistematik tarama deseni ile desenlenmiştir. Araştırmada veriler doküman inceleme yoluyla toplanmış ve tema, betimsel analiz ve içerik analizleri ile analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Mûsıkîsi, Türk Sanat Müziği, Mehmet Zekâi Dede Efendi, Usûl-Ârûz Vezin İlişkisi, Ağır Semâi.

Giriş

XVIII. yüzyılın önde gelen bestekârlarından Mehmet Zekâi Dede Efendi, Geleneksel Türk Müziğine yaşadığı dönemde damgasını vurmuş, Hammamizâde İsmail Dede Efendinin öğrenciliğinde mûsıkîde ustalaşmaya başlamış, hocasının ve devrin önde gelen birçok bestekârının takdirlerini kazanmıştır. Sanat hayatı boyunca bestelediği eser sayısı oldukça fazla olmakla birlikte dini ve din dışı formlarda bestelediği 206 eser günümüze ulaşabilmiştir.

Mehmet Zekâi Dede Efendinin yaşadığı XVIII. yüzyıl'da sözlü eser bestelemek üzere kullanılan güftelere baktığımızda hemen hemen hepsinin arûz kalıbı ile yazıldığını görmekteyiz. Türk edebiyatı için arûz vezninin anlamı XVI. yüzyıldan itibaren önem kazansa da Geleneksel Türk Müziği için özellikle sözlü eserlerin bestelenmesinde kullanılması klasik dönem bestekârları içerisinde neredeyse bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bu durumun başlıca sebebi hiç şüphesiz usûl ile arûz vezninin doğrudan ilişkisidir. Arûz kalıplarındaki kısa ve uzun hecelerin, bestekârın bestelemek üzere seçtiği makamda kurguladığı cümlelerin kısa ve uzun zamanlarına göre ayarlanması olarak kısaca ifade edebiliriz. Fakat bu durumun sadece hecelerin ve zamanların birbirine uyumlu şekilde ayarlanması şeklinde görülmemesi gerekmektedir. Öyle ki bu hece ve zaman uyumu gözetilirken makamı da gelenekte olması gerektiği gibi işlemek ve kurgulanan melodik cümlelerle, edebi kompozisyon yazarcasına bir bütün halinde eseri oluşturmak gerektiği unutulmamalıdır.

---

*Bu çalışma, Seyit Mehmet Sakin'in Prof. Dr. Cengiz Şengül danışmanlığında hazırladığı "Mehmet Zekâi Dede Efendi'nin Ağır Semai Formunda Bestelediği Eserlerin Usûl-Arûz Vezin Yönünden İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

**Öğretim Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi Antalya Devlet Konservatuvarı Türk Müziği Bölümü, mehmetsakin@akdeniz.edu.tr

*** Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü, csengul@akdeniz.edu.tr

Ulusların var olmalarını sağlayan etkenlerin başında hiç şüphesiz kültürleri gelmektedir. Kendi öz kültürüne ve değerlerine sahip çıkan milletler gelecek nesillere bu mirası bozulmadan aktarmakla sorumludurlar. Bu hassasiyet gelecek yüzyıllarda kendi kültürüne vâkıf olan bir toplumun yetişmesinde büyük bir rol oynayacaktır.

Dünyada birçok toplumun kendi kültürlerini yansıttıkları farklı türlerde müzik kültürleri vardır. Bu müzik türleri toplumların duygu ve düşüncelerini ifade etmenin yanı sıra başka toplumların da bu müzik türlerinden etkilenmelerine olanak sağlar. Türk halkına özgü sanatın, yaşayış şekillerinin, müzik üzerine düşünce ve davranışlarının hepsi Türk müzik kültürünü oluşturur (Budak, 2006:7).

1. Mehmet Zekâi Dede'nin Hayatı

Mehmet Zekâi Dede Efendi, 1825 yılında İstanbul'un Eyüp semtinde doğmuştur. Cumadelâhire'nin 28. salı günü 25 Kasım 1887 de vefat etmiştir (Yektâ, 2000:12, 45). Dede Efendi, babası ve amcasından Kurân ve hat öğrenmeye başlamış aynı zamanda da Lâlelizâde İlkokuluna devam etmiştir. Eyyûbî Mehmet Bey'den ilk Mûsikî derslerini almış daha sonra Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi ile Mûsikî eğitimine devam etmiştir (Aksüt, 1993:215).

Mûsikî alanında hızlı bir ilerleme kaydeden Zekâi Bey, sahip olduğu istidat gelişimini olumlu yönde etkilemiş, hocaları tarafından musikiye bu denli yatkınlığı takdir edilmiştir. İlk beste örneklerini dini musîkî'de vermiştir. Zekâi bey'in musîkî alanında hüneri ve istîdatı dönemin en büyük bestekârlarından olan İsmail Dede Efendi'nin kulağına kadar gitmiştir. 'İlk tanışmaları Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi'nin konağında olmuştur' (Yenigün, 1955:926). 'Zekâi Dede hocasının vefatından sonra posta musıki şinas ismiyle halefi olmuştur' (Ergun, 1942:454). 'Çile çıkarmadan mûsikîdeki hüneri Dede unvanını almıştır' (Aksüt, 1993:214).

Mevlevi geleneğinde 'dede' ünvânı alınabilmesi mevlevî hanenin kapısından giren talebenin bin bir gün orda kalması, mevlevî tabiriyle 'çile' çekmesi lazımdı. Bu süreyi ne olursa olsun tamamlayamayan dede ünvânı alamazdı. Mehmet Zekâi Dede bu süreyi doldurmadan bu ünvânı almıştır (Salgar, 2009:15).

Mehmet Zekâi Dede Efendi kendinden önceki dönemleri yani gelenekten gelen anlayışı benimsemiş, kendi döneminin geleneksel üslubunu kavramıştır. Geleneksel Türk Müziği üstündeki hassasiyetini ve ustalığını kullanarak gelecek kuşaklara bu üslubu aktarabilen son bestekâr olmuştur. Hammâmîzâde İsmail Dede Efendiden tek başına meşk edebilmiş yegâne bestekârdır. Geleneksel Türk Müziğinde birçok bestekâr ve icracı yaşadığı döneme yön verecek şekilde önem teşkil etmiştir.

2. Geleneksel Türk Müziğinde Form ve Ağır Semai Formu

Türk Mûsîkîsi' nde form, sözlü ve sözsüz olmak üzere iki ana bölüme ayrılmaktadır. Mehmet Zekâi Dede Efendinin bestelediği ağır semai formundaki eserler sözlü formdaki eserler içerisinde yer almaktadır. Form denilen yapıyı sadece bestekârın ilgili olduğu bir teknik kısım olarak ele almamak gereklidir. Sanat eserini bir araya getiren bestekâr ile o sanat eserinin dinleyicisi arasında var olacak bağın en büyük kaynağını hiç şüphesiz form denilen olgu oluşturmaktadır' (Tanrıkorur, 2003: 48). **'**Ağır semai Türk mûsîkîsinin din dışı sözlü büyük eser formlarından biridir. Klâsik fasıllarda Beste'lerle yürük semâi sonrasında icra edilir. Aksak Semâi ve ağır aksak semai şekli ile çok fazla olmamakla birlikte Sengin Semâi ve Ağır Sengin Semai şekliyle bestelenir (Tanrıkorur, 2003:158).

3. Geleneksel Türk Müziğin' de Usûl

Geleneksel Türk Müziğinde usûl, saz ve ses icracıları açısından oldukça önemlidir. Eserler içerisinde usûlün birden çok etki ettiği faktör bulunmaktadır. Öncelikle usûlün aynı zamanda eserlerin yavaş veya

hızlı olmasını ifade ettiğini söyleyebiliriz. Yani söyleyen ve çalanlar için icra edilecek eserin bir düzen içerisinde devamlılığını sağlar.

3.1. Aksak Semai ve Ağır Aksak Semai Usûlü

10 zamanlı ve 6 vuruş ile ifade edilen, sekizlik birimle yazılan ve çoğunlukla Ağır Semâi formundaki sözlü eserlerle Saz semâisi formundaki saz eserlerinin ilk üç hanesinde (bölüm), nadiren de şarkıların bestelenmesinde kullanılan bir küçük usûlü. Şematik gösterilişi şöyledir (Tanrıkorur, 2003:160).

3.2. Sengin Semai ve Ağır Sengin Semai Usulü

6 zamanlı olan ve 6 vuruş ile ifade edilen, birim zaman olarak dörtlük ve Ağır mertebesiyle ikilik kullanan küçük usûl (Tanrıkorur, 2003:159).

4. Âruz Vezni

Geride bıraktığımız dört asır içerisinde bestekârların sözlü eser besteleme anlayışlarını yakından incelediğimiz zaman kullanılan güfteler ile usûller arasında ilişkinin olduğu görülmektedir. Arûz vezninin İslamiyet'le birlikte Türk edebiyatının içerisine girmesi, Türkçenin kelime hazinesinin genişlemesi ve uzun sesli hecelere kavuşması Arûz kullanarak şiir yazımı konusunda edebiyatçılara büyük bir hareket alanı sağlamıştır. Bu sebeple bestekârlar, bestelemek istedikleri form dolayısıyla usûl yapısına göre arûz vezinleri seçmişlerdir.

Arûz vezninin Türk edebiyatı içerisine dahil olma sürecini ilgili alan uzmanları şu şekilde ifade etmektedirler:

Arûz vezni için islâm coğrafyasındaki hemen hemen bütün devletlerin ortak noktada buluştukları bir şiir ölçü şekli diyebiliriz (Tanrıkorur, 1998:81). Türkler islâmiyeti kabul ettikten sonra özellikle medrese kültürüyle yetişen aydın kesim, Fars edebiyatının etkisinde kalmış ve Fars aruzunu olduğu gibi kabul ederek kullanmaya başlamıştır. Bu suretle Araplardan Farslara geçen ârûz, onlardan da bize geçmiştir (Gözler, 1980: 14). Arûz vezniyle yazılan ilk eser, Karahanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Kutdgu-Bilig, (Kutlu bilgi) adını taşıyan bu eserin yazarı Karahanlılar devletinin saray nazırı olan Yusuf Has Hâcip'dir. Eser 1069 yılında tamamlanmış olup yedi bin beyte yakındır (Gözler, 1980:14). Türk dil bilgisine göre ifade edecek olursak ünlü ile biten hecelerin açık, ünsüz ile biten hecelerin kapalı şekilde gösterildiği sistem olan arûz, arap kültürünün bir yansıması olarak başka milletlerin kültür ve edebiyatlarına girmiş ve sıklıkla kullanılmıştır (Kesik, Şenödeyici, 2019:9). Türk şiirinde kullanılan hece ölçüsünden temelde çok büyük farklılıkları bulunan Aruz, Türkçenin fonetik yapısına uygun olmaması ve farklı kültürlerin kelimelerini içermesi bakımından hece ölçüsünden farklı değerlendirilmelidir. Arûz vezni kemmî (quantitatif) bir ölçü değil, keyfî (qualitatif) bir ölçüdür (Timurtaş, 1999: 194). Geçtiğimiz beş asır içerisinde arûz Türk şiirinin içinde kendini kabul ettirmiştir.

XVI. Sonrasında birçok ünlü şair hatasız şekilde ve büyük bir ustalık göstererek şaheser eserler meydana getirmişlerdir (İpekten, 1994: 141).

5. Ûsûl Ârûz Vezin İlişkisi

Türk edebiyatı için arûz vezninin anlamı XVI. yy'dan itibaren önem kazansa da Geleneksek Türk Müziği için özellikle sözlü eserlerin bestelenmesinde kullanılması klasik dönem bestekârları içerisinde neredeyse bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bu durumun başlıca sebebi hiç şüphesiz usûl ile arûz vezninin doğrudan ilişkisidir. Arûz kalıplarındaki kısa ve uzun hecelerin, bestekârın bestelemek üzere seçtiği makamda kurguladığı cümlelerin kısa ve uzun zamanlarına göre ayarlanması olarak kısaca ifade edebiliriz. Fakat bu durumun sadece hecelerin ve zamanların birbirine uyumlu şekilde ayarlanması şeklinde görülmemesi gerekmektedir. Öyle ki bu hece ve zaman uyumu gözetilirken makamı gelenekte olması gerektiği gibi işlemek ve kurgulanan melodik cümlelerle, edebi kompozisyon yazarcasına bir bütün halinde eseri oluşturmak gerektiği unutulmamalıdır.

En eski Türk şairlerinin eski Türkçe ile yazılmış eserlerine bakıldığında şiirleri' de birçok arûz kalıbını kullandıkları bilinmektedir. Geçtiğimiz 2.5 asır içerisinde bestelenmiş sözlü eserlerimize bakıldığında, bu eserlerin sözlerinin vezni ile besteleri arasındaki kuvvetli ilişkiyi yakından görmekteyiz. Farsça, Arapça ve Asya Türkçesi gibi büyük kelime hazinesinin bulunduğu dillerin Anadolu Türkçesine eklenmesiyle zenginleşen günümüz Türkçesi, uzun sesli hecelere kavuşmuştur. Böylelikle arûzun usûl ile arasındaki bağlantı kuvvetlenmiştir (Tanrıkorur, 2003:85-87).

Cinuçen Tanrıkorur'un yukarıda belirttiği gibi belli Ârûz kalıpları kullanılarak yazılmış güftelerin her birinin Geleneksel Türk Müziğinde bir Ûsûl ile ifade edilmesi mümkün görünmektedir. Geçtiğimiz yüzyıllarda edebiyatçılar tarafından Ârûzun fazlasıyla kullanılması eserlerin ortaya çıkması konusunda bestekârlara olukça ilham verici bir unsur haline gelmiştir.

Yöntem

Yapılan bu çalışma nitel bir araştırmadır. "Nitel araştırma, "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir" (Yıldırım, 2006: 39).

Bu araştırmada sistematik derleme deseni kullanılmıştır. "Sistematik derlemelerde araştırma konusu detaylı bir şekilde belirli ölçütler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Burada tarama, çıkarma kriterleri araştırmacı tarafından belirlenmektedir. Sonrasında araştırmacı ulaştığı sonuçlar güçlü kanıtlarla yorumlar" (Burns & Grove, 2007: 134-163).

Bu çalışmada kullanılacak eserin notasının teminine Kültür Bakanlığı Klasik Türk Müziği arşivinden daha sonra TRT Türk Müziği nota arşivinden taranarak başlanmış, iki kurumunda sahip olduğu notaların eski ismiyle Dârülelhan şimdiki ismiyle İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarının yayınlamış olduğu Mehmet Zekâi Dede Efendi koleksiyonundan alınmış notalar olduğu anlaşılmış ve bu kurumdan taranarak ulaşılmıştır.

Araştırmada, nitel verileri anlayabilmek amacıyla betimsel analiz, derinlemesine inceleme ve yorumlama yapabilmek amacıyla da içerik analizi kullanılmıştır. Döküman incelemesi sonucunda İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Mehmet Zekâi Dede Efendi külliyatında yer alan ağır semai formundaki eserlerin söz unsurları incelenmek amacıyla orijinal haline dokunulmadan olduğu gibi araştırma içinde verilmesi aşamasında betimsel analizden faydalanılmıştır. ''Betimsel analiz, Birden çok veriye ulaşma şekliyle elde edilen bulguların belirlenmiş temalara göre özetlenerek yorumlanmasıdır''

(Özdemir, 2010: 336). Bu araştırma için betimsel analiz, ağır semai formundaki eserlerin güftelerinin doğrudan/değiştirilmeden sunulması aşamasında kullanılmıştır.

Çalışmada belirlenen ağır semai formunda bestelenmiş eserlerin güftelerinin usûl-arûz vezin ilişkisini gösteren şablon ve eser içerisindeki melodik düzümün gösterilmesi ile bu güftelerin şekil özelliklerini derinlemesine inceleyebilmek, çıkarımlarda bulunabilmek amacıyla içerik analizinden yararlanılmıştır. İçerik analizi; "kalıpları, temaları, önyargıları ve anlamları tespit etmek amacıyla belirli bir materyalin dikkatlice, ayrıntılı ve sistematik olarak incelenmesi ve yorumlanması'' (Akt. Berg & amp; Lune,2015: 380) olarak tanımlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Mehmet Zekâi Dede Efendinin ağır semai formunda bestelemiş olduğu 21 eseri vardır. Bu eserlerden birisi de "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" isimli eserdir. Eserin notası Osmanlı Devleti'nin ilk resmi müzik okulu olan "Dârülelhan" şimdiki adıyla İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı külliyatından temin edilip, günümüz nota programları ile aslına uygun olarak yeniden notaya alınmıştır.
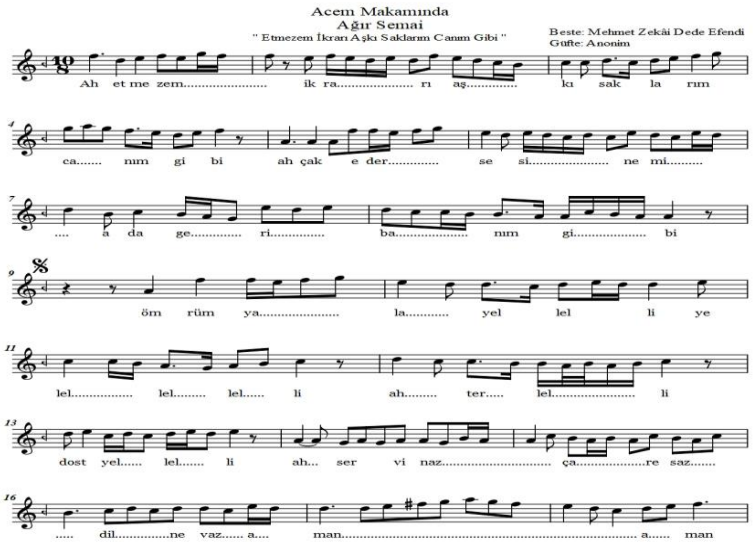
Bu çalışmada, öncelikle eserin notası, daha sonra ûsûl-ârûz vezni ilişkisini gösteren şablon yer almaktadır. Bu şablonda, eserlerdeki usûl-arûz vezin ilişkisini, üst çizgide eserin usulünün ana kalıbını, alt çizgide ise eserin içindeki güftelere karşılık gelen melodik dağılımı gösterilmiştir. Şablonun altında kalan bölümde ise ilk olarak eserin vezni, veznin alt kısmında da eserin güftesi yerleştirilmiştir.
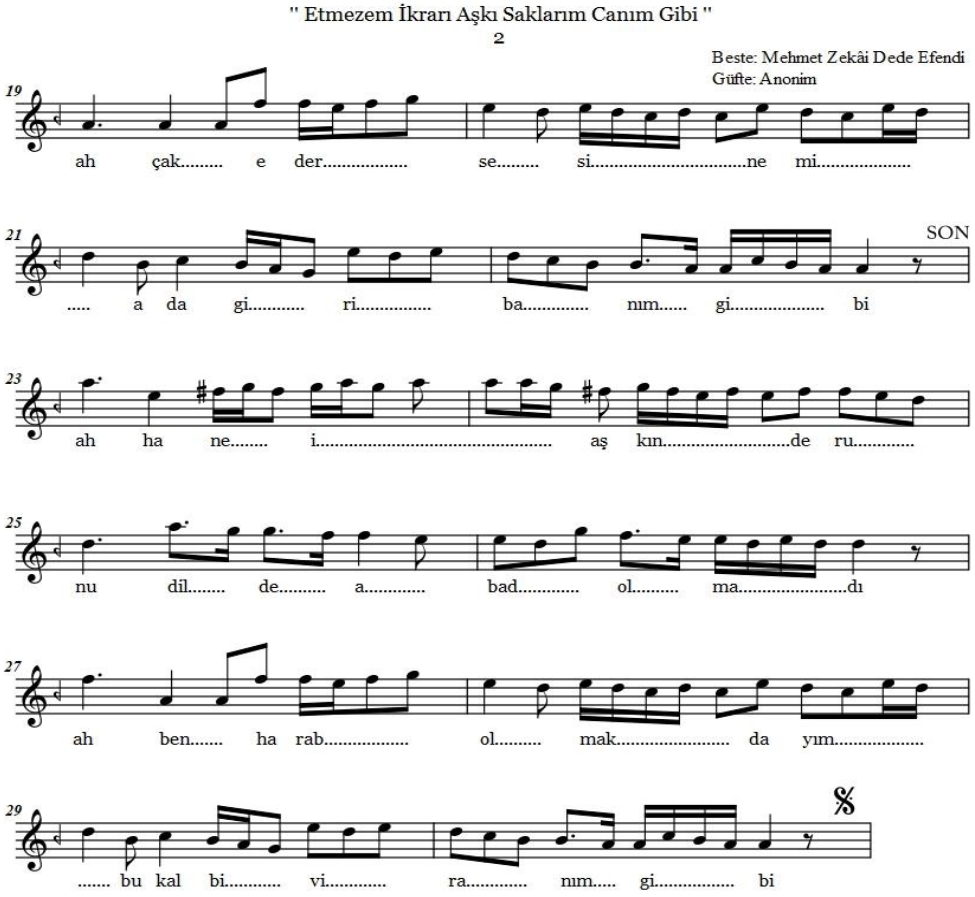
Eserin şekil özelliklerinde ise, önce güftenin tamamı yazılarak altına olması gereken vezin kalıbı yerleştirilmiştir. Bu kalıba göre daha sonra vezin tâkti rakamsal şekilde gösterilip veznin ârûz kalıbı yazılmaya çalışılmıştır. Veznin oluşması için gerekli edebi arızalar kullanılacaksa da bunların gösterilmesi, güfteyi oluşturan fakat günümüz Türkçesiyle yazılmayan sözcüklerin Türkçe anlamlarının gösterilmesiyle son bulmuştur.

1. Mehmet Zekâi Dede Efendinin "Ağır Semai" Formunu Kullanarak Bestelediği "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" İsimli Eser

Araştırmanın bu bölümünde, öncelikle eserin notası ve sözleri, daha sonra eserin ûsûl-ârûz vezin ilişkisini gösteren şablon ve son olarak da eserin güftesinin şekil özellikleri yer almaktadır.

1.1. "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" Eserin Notası ve Sözleri

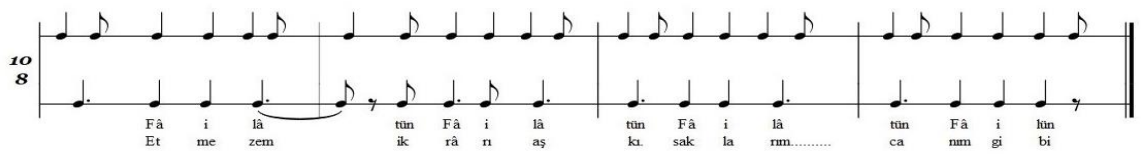

Etmez ikrarı aşkı saklarım canım gibi
Çâk ederse sinemi ada giribanım gibi
Ömrüm yala yel lel li yele lel lel li ah ter lel li
Dost yel lel li ah servinaz çaresaz dilnüvaz
Aman aman çâk ederse sinemi ada giribanım
Hanei aşkın derunu dilde abad olmadı
Ben harab olmakdayım bu kalbi viranım gibi

3.1.1.'de de görüldüğü üzere müziği Mehmet Zekâi Dede Efendiye, sözü anonim olan Acem makamındaki bu eser aksak semâi (10/8) usûlündedir. Dârülelhan külliyatında yazılı olan notasyonunda eserin içerisindeki sözler üst kısımlarda iken bu çalışmada sözler notanın altına günümüzde kullanılan şekliyle yazılmıştır. Dolayısıyla bu eserin gerek müzik eğitimi alanında gerekse icrâ ortamlarında daha rahat kullanılmasına yönelik bir çalışma yapılmıştır. Ayrıca eser içerisinde yer alan önceki kullanımdaki ses değiştirici işaretler de günümüzde kullanılan ses sistemine göre düzenlenmiştir.

1.2. "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" Eserin Usûl-Arûz Vezni İlişkisini Gösteren Şablon

Yukarıda da görüldüğü üzere, Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi isimli eserin usûl-arûz vezin ilişkisini gösteren şablonda, üst çizgide eserin usûlünün ana kalıbı, alt çizgide ise eserin içindeki sözlere karşılık gelen melodik dağılım gösterilmiştir. İki tane beş zamanlı düzümün birleşmesinden meydana gelen aksak semai usulündeki eserde ilk dört ölçü (3+2+2+3), (1+1+1+3+1+3), (3+2+2+3), (3+2+2+2+1) şeklindeki düzümlerden meydana gelmiştir. Başlangıç ölçüsündeki düzümlerin ilki besteci tarafından 3 sekizlik terennüm olarak kullanılmış, daha sonraki düzümler güfte olarak kullanılmıştır. İkinci ölçüde ikinci düzümün es diğer düzümlerin güfte olarak kullanıldığı, üçüncü ve dördüncü ölçülerde düzümler söz gelecek şekilde kullanılmış olup dördüncü ölçünün son düzüm de bir sekizlik es ile son bulduğu görülmüştür.

1.3. Acem Makamında Ağır Semai Formunda "Etmezem İkrârı Aşkı Saklarım Canım Gibi" Eserinin Güftesinin Şekil Özellikleri

Et me zem ik / râ rı aş kı / sak l a rım ca / nım gi bi

__ . __ __ / __ . __ __ / __ . __ . / __ . __

Çâk e der se / si ne mi a / da gi ri ba / nım gi bi

__ . __ __ / __ . __ __ / __ . __ . / __ . __

Hâ ne i aş / kın de ru nu / dil de â bâd / ol ma dı

__ . __ __ / __ . __ __ / __ . __ . / __ . __

Ben ha râb ol / mak ta yım bu / kal bi vi ra / nım gi bi

__ . __ __ / __ . __ __/ __ . __ . / __ . __

Takti: 4 / 4 / 4 / 3

Vezin: Fâilâtün/ Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilün

Edebi Ârızalar: aş(kı)**,** (ca) nım- (imâle)

Yukarıda da görüldüğü üzere, önce eserin sözleri yazılıp alt kısmına vezin kalıbı yerleştirilmiştir. Daha sonra sözlerin veznine uygun olan takti ve vezin kalıbının tamamı gösterilmiş, son olarak veznin düzgün oluşabilmesi açısından gerekli arızalar saptanmıştır.

Eserin içerisinde kullanılan sözlerin manâsının daha iyi anlaşılabilmesi için günümüz Türkçe karşılığı ise aşağıdaki gibidir:

İkrâr: Herhangi bir konuda neticeye varmak.

Çâk: İyi, güzel, yarık, çatlak, yırtmaç.

Sine:Göğüs, uyuklama.

Ada: Düşmanlar.

Giriban: Elbise yakası.

Abâd: Sonsuz gelecek zaman, zenginleştirmek, huzur vermek.

Dil: Gönül, kalp, niyet.

Hârap: Tahrip edilmiş, yıkılmış.

Virân: Yıkık, harap olmak, perişan olmak.

Hâne: Ev."

Kaynakça

Aksüt, S. (1993). Türk Mûsikîsinin 100 Bestekârı. İstanbul: İnkîlap Yayınları.

Budak, O. A. (2006). Türk Müziğinin Kökeni- Gelişimi. Ankara: Phoenix Yayınları.

Berg, B. L., Lune, H. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Konya. Eğitim Yayınevi.

Burns, N., Grove, S. K. (2007). Understanding nursing research: Building an evidence-based practice. (4th ed., pp. 134-163). China: Saunders.

Ergun, S. N. (1942). Türk musikisi Antolojisi (Dini Eserler), 2 Cilt, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gözler, H. F. (1980) Örnekli ve Uygulamalı Hece Vezni. İstanbul: İnkılap kitabevi

İpekten, H. (1994). Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kesik, B., Şenödeyici, Ö. (2019) Aruz Teori ve Uygulama. İstanbul: Kesit Yayınları.

Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi. Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.

Salgar, F. (2009). Dede Efendi. İstanbul: Ötüken Yayınlar.

Tanrıkorur, C. (2003). Osmanlı Dönemi Türk Mûsîkîsi. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tanrıkorur, C. (1998). Müzik Kimliği Üzerine Düşünceler. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Timurtaş, F. K. (1999). Osmanlı Türkçesine Giriş I. İstanbul: Alfa Yayınları-Ders Kitapları.

Yektâ, R. (2000). Esâtîz-i Elhan. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Yenigün, H. (1955). Zekâi Dede. Türk Yurdu dergisi, S. 245.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara. Seçkin Yayıncılık.

Modern Dünyanın Bakış Açısıyla Metonimi

Sultan ŞENÖDEYİCİ*

Özet

Metonimi, Türkçede ad aktarması olarak bilinen anlam olayıdır. Metonimi çalışılmalarında iki yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Metoniminin kavramsal özellikleriyle ilgilenen bilişsel yaklaşım ve metoniminin dilde nasıl işlediğine odaklanan dilbilimsel yaklaşım. Metonimi konusunda bilişsel yaklaşım ve dilbilimsel yaklaşım arasında zaman zaman tutarsızlıklar olsa da bu yaklaşımlar genellikle birbirini tamamlar. Metonimiye ilişkin çalışmaların çoğu dil ve düşünce arasındaki ilişkiye dayanan bilişsel dilbilimle ilgilidir. Bilişsel dilbilimciler için metonimi, belirli bir bilgi ağı içinde bulunan iki öge arasındaki ilişkiden yararlanır. Radden ve Kövecses, metonimiyi bir kavramsal varlığın, aracın aynı idealleştirilmiş bilişsel model içinde başka bir kavramsal varlığa hedefe zihinsel erişim sağlayan bilişsel bir süreç olarak tanımlamaktadır. Lakoff ve Johnson, "Metaphors We Live By" adlı eserinde metonimiyi bir varlığı onunla ilgili olan bir başka varlığa atıfta bulunmak için kullanmak olarak tanımlar. Lakoff ve Johnson, metonimi ilgisine dair şu başlıkları verir: bütün için parça ilişkisi (Devlerin sağ alanda daha güçlü bir kola ihtiyacı var), ürün için üretici ilişkisi (Bir Ford satın aldı), kullanıcı için kullanılan nesne ilişkisi (Saksafon bugün grip oldu), sorumlu kişiler için kurum ilişkisi (Hükümetin eylemlerini onaylamıyorum), kurum-yer ilişkisi (Beyaz Saray hiçbir şey söylemiyor), olay için yer ilişkisi (Pearl Harbor'ın dış politikamız üzerinde hala bir etkisi var), Kontrol Eden İçin Kontrol Edilen ilişkisi (Nixon Hanoi'yi bombaladı). Çalışmamızda modern dünyada ortaya çıkan ve tam olarak metonimiyi örnekleyen "marka" ilgisinden ve önceki eserlerde yer almayan "ses" ilgisinden bahsedilecektir. Örneğin, kâğıt mendil için "selpak" ifadesinin kullanılması "marka" ilgisini örneklerken bir köpek için "hav hav" tabirinin kullanılması "ses" ilgisini örnekler. Çalışmamızda verilecek örneklerle metonimiye dair yeni başlıklar açılacak. Batı'daki eserlerde verilen örneklerin dilimizdeki karşılığı aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Metonimi, bilişsel dilbilim, sesbilgisi

Giriş

İngilizcede "metonymy (metonimi)" olarak anılan anlam olayına dair verilen örnekler, Türkçede "mecaz-ı mürsel" ya da "ad aktarması" olarak anılan anlam olayı ile örtüşmektedir. Bununla birlikte bakış açısı ve anlam olayının meydana gelişini açıklama tarzı açısından farklılıklar bulunmaktadır. O nedenle çalışmamızda bu terimleri gelişigüzel kullanmaktansa, "metonimi" tabirini merkeze alarak çalışmamızı vücuda getirdik.

Metonimi çalışılmalarında iki yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Metoniminin kavramsal özellikleriyle ilgilenen bilişsel yaklaşım ve metoniminin dilde nasıl işlediğine odaklanan dilbilimsel yaklaşım. Metonimi konusunda bilişsel yaklaşım ve dilbilimsel yaklaşım arasında zaman zaman tutarsızlıklar olsa da bu yaklaşımlar genellikle birbirini tamamlar. Metonimiye ilişkin çalışmaların çoğu dil ve düşünce arasındaki ilişkiye dayanan bilişsel dilbilimle ilgilidir. Bilişsel dilbilimciler için metonimi, belirli bir bilgi ağı içinde bulunan iki öge arasındaki ilişkiden yararlanır. Radden ve Kövecses, metonimiyi bir kavramsal varlığın, aracın aynı idealleştirilmiş bilişsel model içinde başka bir kavramsal varlığa hedefe zihinsel erişim sağlayan bilişsel bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Lakoff ve Johnson, "Metaphors We Live By (1989)" adlı eserlerinde metonimiyi bir varlığı onunla ilgili olan bir başka varlığa atıfta bulunmak için kullanmak olarak tanımlar. Lakoff ve Johnson, metonimi ilgilerine dair şu başlıkları verirler:

Bütün için parça ilişkisi: Devlerin sağ alanda daha güçlü bir kola ihtiyacı var.

Ürün için üretici ilişkisi: Bir Ford satın aldı.

* Dr. sultansenodeyici@gmail.com 5061522209

Kullanıcı için kullanılan nesne ilişkisi: Saksafon bugün grip oldu.

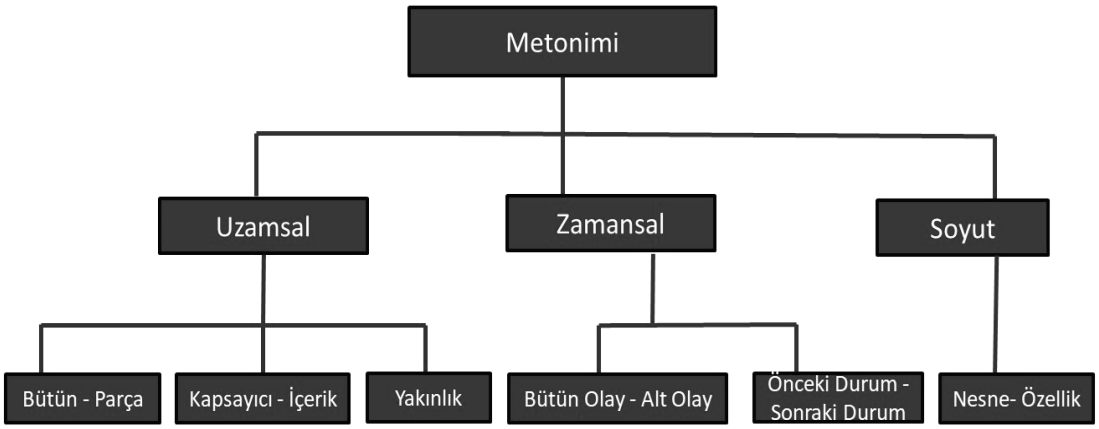
Sorumlu kişiler için kurum ilişkisi: Hükümetin eylemlerini onaylamıyorum.

Kurum-yer ilişkisi: Beyaz Saray hiçbir şey söylemiyor.

Olay için yer ilişkisi: Pearl Harbor'ın dış politikamız üzerinde hala bir etkisi var.

Kontrol Eden İçin Kontrol Edilen ilişkisi: Nixon Hanoi'yi bombaladı.

Ken-ichi Seto (1999: 91-120), metonimi türlerini uzamsal, zamansal ve soyut olmak üzere üç başlık altında değerlendirir:

1. Mekansal (Uzamsal) Metonimi: Üç ana alt türü vardır. Bütün-parça, İç-dış ve Yakınlık (bitişiklik).

1.1.Bütün-parça ilişkisi: "Camı aç." cümlesinde "cam" ile kastedilen "pencere"dir. Cam, pencerenin parçasıdır.

1.2.İç-dış ilişkisi: "Baraj kurudu" örnekte "baraj" "su" anlamında kullanılmıştır.

1.3.Yakınlık (bitişiklik) İlişkisi: "Patatesleri kısın" örneğinde patateslerin ısınmasına sebep olan yanan gazın kısılması ifade edilir. Patateslerin içerisinde yer aldığı tava, yanan gazla temas halindedir. Dolayısıyla patatesler dolaylı olsa da bitişiklik yoluyla gazla bağlantılıdır.

2. Zamansal metonimi: iki alt türü vardır.

2.1. Bütün olay- Alt olay: "Birinci sınıfı okuyor." Okumak, eğitim almanın bir alt olayıdır.

2.2. *Önceki durum- Sonraki durum:* "Bu sınıfta öğretmenler okuyor." Öğretmenlerle kastedilen öğrencilerdir. Sonraki durumu verip önceki durum kastedilmiştir.

3. Soyut metonimi: Somut olan varlıkları soyut olarak ifade den metonimidir. "Nasılsın güzellik?" cümlesindeki "güzellik" sözcüğü soyuttur ve onu taşıyan kimse için kullanılmıştır. Çok fazla örneği olmayan bir metonimi çeşidi olarak verilmiştir (Seto, 1999: 98-112).

Türk dilinin klasik retorik (belâgat) kitaplarında "mecâz-ı mürsel" olarak anılan anlam olayının gerçekleşebilmesi için bazı şartlar gerektiği belirtilmiştir. Örneğin Mebâni'l-İnşâ'da bu anlam olayı şu şekilde izah edilmiştir: "Mecaz anlam ile gerçek anlam arasında benzetme yönü ve benzetme unsurları olmadan, tam bir anlam ilişkisi ile yapılır."[1] Belâgat-i Osmâniye'de ise şöyle bir tanım bulunmaktadır: "Gerçek anlamı dışında kullanılan, gerçek anlamın anlaşılmasında aklî bir engel bulunan ve aradaki

[1] Ma'nâ-i mecâz ile hakîkî arasında vech-i şebeh ve müşebbehât olmaksızın bir alâka-i tâm ile yapılır.

anlam ilişkisi benzerlik dışında başka bir alakaya dayanan sözcüktür." [1] Yakın dönemde yazılan edebi sanatlar ve belâgat kitaplarında da benzer tanımlar yapılır ve metoniminin ortaya çıkması için gerekli şartlar şöyle verilir:

a. Kelimenin gerçek anlamı dışındaki bir anlam kastedilmeli.

b. Gerçek anlam ile mecaz anlam arasında benzerlik dışında bir ilgi bulunmalı.

c. Gerçek anlamın anlaşılmasına bir engel (karîne-i mânia) bulunmalıdır (Saraç, 2007: 110).

Karîne-i mânia (engelleyici ipucu) kavramına yapılan vurgu, metoniminin kinaye ile karıştırılmaması içindir. Çünkü Türkçe kaynaklar, metonimiyi kinayeye yakın görürler ve bu iki anlam olayının birbirinden ayrılmasına odaklanırlar.

"Ömer Seyfettin'i okudum." ya da "bitirdim." ifadelerinde Ömer Seyfettin'in, bir insan olduğu ve okunamayacağı hususu, sözcüğün gerçek anlamının anlaşılmasının önündeki mantıksal engeldir. Bu engel ortadan kalktığında, yani sözcüğün ya da sözcük grubunun hem gerçek hem de mecaz anlamı aynı anda akla geldiğinde ortaya kinaye çıkar.

"Akıntıya (karşı) kürek çekmek" ifadesinde bir kimsenin kayık içerisinde akıntı yönünün tersine kürek çekmesi, aklen gerçek anlamda algılanabilir. Çünkü burada gerçek anlamın algılanmasının önünde engelleyici bir ipucu yoktur. Ancak burada kastedilen anlam, "olmayacak bir iş için boşuna çabalamak" ise; kinaye ortaya çıkar. "Çam devirmek, gözü açık olmak, çanak tutmak, dilini yutmak" gibi deyimsel ifadelerde de kinaye bulunduğu söylenebilir. Türkiye'de önceden beri yapılan çalışmalarda metoniminin, istiare ve kinaye ile münasebetine değinilmiş; onu diğerlerinden ayıran özellikler verilmiştir.

Metoniminin, istiareden ayrıldığı nokta ise, eski kaynaklardan itibaren bu anlam olayının tanımında dile getirilmektedir. Buna göre sözcüğün kazandığı mecaz anlam ile gerçek anlam arasında benzerlik ilişkisinin bulunmaması gerekmektedir. Malûmât-ı Edebiye'de bu durum şöyle özetlenmiştir: "İnsan zekâsı değişik varlıklar arasında ortak bir özellik bulduğunda ya da bunları birbirlerinin yerine koyabilecek bir ilişki tespit ettiğinde benzetme ve istiare meydana gelir. Gerçek anlama ulaşmak için engelleyici unsurlar bulunur ve arada benzerlik dışında bir ilgi olursa metonimi olur (Şabahettin Süleyman ve Köprülüzade Mehmet Fuat, 1330: 236)."[2**] Ta'lîm-i Edebiyât'ta da aynı noktaya temas edilerek gerçek ve mecaz anlam arasında benzerlik dışında bir ilişkinin bulunması gerektiği bildirilir: "Metonimide, tıpkı istiarede olduğu gibi sözcük gerçek anlamının dışında kullanılır; ancak gerçek anlam ile mecaz anlam arasında bulunan ilişki, benzerliğin dışında bazı ilgilerdir (Recaizade Mahmut Ekrem, 1299: 262)."[3***] Batılı araştırmacılar ise, metonimiyi genellikle "metafor" ile kıyaslamışlardır[4****].

---

[1] * Ma'nâ-i mevzû lehin arasına karîne-i mâni'a olduğu hâlde müşâbehâttan başka alâkaya mebnî ma'nâ-yı mevzû lehin gayrısında müsta'mel olan lafzdır.

** Zekâ-yı beşer muhtelif madde arasında müşterek bir vasıf bulursa yahut bunları birbirine temsil edebilecek bir münasebet bulursa teşbih, istiare olur. Asıl manaya ulaşmakla engelleyici unsurlar olmakla beraber, arada benzetmeden başka bir mana var ise mecaz-ı mürsel olur.

*** "Mecaz-ı mürselde, istiarede olduğu gibi mana-yı hakikilerin gayrında istimal olunur ise de bunda hakiki mana ile mecazî mana arasında ortaya çıkan münasebet, müşabehatın gayrı birtakım alakalardır.

**** Batılı kaynaklarda "metafor" kavramına yüklenen anlam, Türkçede kimi zaman "istiare" olarak anılan anlam olayıyla karşılanmaktadır. Ancak bakış açısı farkı ve kapsam genişliği açısından metaforun, doğrudan istiare olarak nitelenmesine çeşitli kaynaklarda itiraz edilmektedir. Örneğin Şentürk, şöyle bir sonuca ulaşmıştır (2021: 107): "Batı retoriğinin bir parçası olan metafor kavramı Arapça kaynaklarda istiare olarak geçmektedir. Bundan dolayı çalışmalarında kimi araştırmacılar "istiare–metafor" eş anlamlılığını tercih etmektedirler. Modern dönem metafor kavramının istiare olarak kavramlaştırılmasında hicri III. Yüzyılın başlarından itibaren Arap belâgatçilerin inceledikleri "istiare" yani "metafora" algısının da etkisi vardır. Yani klasik batı retoriğindeki "metafora" kavramı yaygın kanaate göre, hicri ikinci yüz yıldan itibaren Arap Belagati'ne "istiare" olarak girmiştir."

Lakoff-Johnson'un, metafor araştırmalarına yön veren eserlerinde metonimi ve sinekdokaya ayrı bir başlık açmaları sonraki kaynaklarda da bu anlam olayları arasındaki ilişkiye ve ayrımlara değinilmesi sonucunu doğurmuştur. Ibanez ve Campo (2002: 25), metonimi ve metafor arasındaki farklılıklara şu şekilde değinmiştir:

a. Metaforda iki kavramsal alan vardır. Metonimi de ise yalnızca bir kavramsal alan bulunur.

b. Metaforda kaynak alan adı verilen şematik yapı, hedef alan adı verilen şematik diğer yapının üzerine eşlenir. Örneğin TARTIŞMA SAVAŞTIR metaforu üzerinden bu eşleşmeyi şöyle açıklayabiliriz: Tartışma esnasında düşmanın mevzilerine saldırır ve bize ait mevzileri savunuruz, stratejiler geliştiririz, karşı tarafı mağlup eder ya da onlara yeniliriz (Lakoff-Johnson 1980: 4-9'dan aktaran Ibanez ve Campo 2002: 25). Diğer yandan metonimide ise, aynı şemadaki başka bir varlığa atıfta bulunulur. Şematik yapılar birebir eşleşmez. Bu durumda, anlam akışının tek yönlü olduğu söylenebilir.

Metonimi hakkında iki yaklaşım vardır: metoniminin kavramsal özellikleriyle ilgilenen bilişsel yaklaşım ve metoniminin dilde nasıl işlediğine odaklanma eğiliminde olan dilbilimsel yaklaşım. Bu yaklaşımlarda zaman zaman tutarsızlıklar bulunur. Farklı bakış açılarına dayanan bu yaklaşımlar, sonuç itibariyle birbirini tamamlar. Metonimi çalışmalarının çoğu, dil ve düşünce arasındaki ilişkiye odaklanan bilişsel dilbilimde ilgilidir.

Belirli bir kavram hakkında sahip olduğumuz tüm bilgileri tek seferde bilinçli olarak harekete geçirmek fiziksel olarak olanaksızdır. Bu yüzden bu kavramın göze çarpan bir yönüne odaklanır ve bunu tüm konsepte erişim noktası olarak kullanırız. Açıkçası metonimik düşünürüz. Langacker, metoniminin dilde yaygın olarak kullanıldığını ve bizim gündelik düşünce süreçlerimizin bir özelliği olduğunu ifade eder (Langacker, 1993'ten aktaran Littlemore, 2015: 8).

Fass (1997: 48), metonimiyi bir alanda bir şeyin başka bir şeyin yerine geçmesine izin vermenin özlü bir yolu olarak tanımlar.

Taylor (1995: 123), metoniminin özünün, belirli bir kavramsal yapı içinde birlikte meydana gelen varlıklar arasında bağlantı kurma olasılığında yattığını öne sürer ve varlıkların herhangi bir uzamsal anlamda bitişik olması gerekmediğini ifade eder.

Radden ve Kövecses (1999: 21)'e göre metonimi, bir kavramsal varlığın, aracın, aynı idealleştirilmiş bilişsel model içinde başka bir kavramsal varlığa, hedefe zihinsel erişim sağladığı bilişsel bir süreçtir. Radden ve Kövecses (1999: 19), metoniminin basitçe bir varlığı başka bir varlığın yerine koymadığını, onları yeni, karmaşık bir anlam oluşturmak için birbiriyle ilişkilendirdiğini savunur.

Lakoff ve Johnson (1980: 8)'a göre metonimi, metafor gibi, günlük düşünce tarzımızın bir parçasıdır, deneyimlerimize dayanır, genel ve sistematik ilkelere tabidir ve düşüncelerimizi ve eylemlerimizi yapılandırır. Lakoff (1987: 79-90) metonymik modeller üzerine yaptığı tartışmada, bir kategorinin bir üyesinin tüm kategoriyi temsil edebileceğini ve böylece prototip etkilerini açıklayabileceğini göstermektedir.

Batılı kaynaklar, metoniminin özel bir türü olarak "sinekdoka"ya yer verirler. Geleneksel olarak, sinekdoka, bir parçanın bir bütün veya bir bütünün bir parça ve bir türün bir cins veya bir cinsin bir tür anlamına geldiği bir ilişki olarak tanımlanır. Sinekdoka da gerçek anlam ve mecaz anlam arasında kategorik bir ilişki bulunur. Türkçe kaynaklarda yer alan parça-bütün ve özel-genel ilişkisi, bu başlık altında değerlendirilebilir.

Metonimi başlıkları, genellikle gerçek anlam ve mecaz anlam arasındaki ilişkilere göre şekillenir. Edebiyat Bilgi ve Teorileri adlı eserde Arapçada otuza yakın, Fransızcada on-on beş civarında, Türkçede ise en önemlileri hesaba katılırsa onu bulan metonimi ilgisi bulunduğu söylenir (Bilgegil: 1989: 169). Türkçe kaynaklarda ele alınan ilgileri kısaca tekrarlayalım (bkz. Şenödeyici, 2005: 119-133):

Parça-bütün ilgisi: Bende o serinin birkaç cildi bulunur.

İç-dış ilgisi: Bir tabak yedim.

Durum-yer ilgisi: Namaza gidiyorum.

Sebep-sonuç ilgisi: Gökten bereket yağıyor.

Genel-özel ilgisi: Bir lokma ekmek için çalışıyorum.

Öncelik-sonralık ilgisi: Bu sınıfta öğretmenler okuyor.

Alet ilgisi: Saat kaç?

Gereklilik (lazım-melzum) ilgisi: Öğrenciler keplerini attı.

Mazhariyet (zuhur) ilgisi: Bütün aile onun eline bakıyor.

Yazar-eser ilgisi: Orhan Seyfi'yi okudun mu?

Çalışmanın bu bölümünde Türk dilinin özünde var olan, ancak kaynaklarda pek işlenmeyen bazı metonimi ilgilerine dikkat çekmek istiyorum.

1. Ses İlgisi: Bu metonimi ilgisinde, bir varlık çıkardığı sesle isimlendirilir. Türk dilinde metonimiden bahseden eserlerde kendisine yer bulamayan bu ilgiye dair, bilhassa gürültülü ses çıkaran çeşitli varlıkların ve araçların isimlendirilmesinde kullanılmıştır. Örneğin Güncel Türkçe Sözlük'te yer alan "cırcır" sözcüğünün, kendisine ad olduğu varlıklar şu şekilde verilmiştir:

a. isim, halk ağzında Pamuk kozalarının pamuğunu ve çekirdeğini birbirinden ayıran çıkrık.

b. isim, halk ağzında Ağustos böceği.

c. isim, halk ağzında Fermuar.

Görüldüğü gibi "cırcır" sözcüğü, bir yansıma ses olarak bu sesi -aşağı yukarı- çıkaran varlıklar ve araçlar için ad olarak kullanılmaktadır. Bu adlandırmada metoniminin oluşumu için gerekli olan zihinsel şartlar bulunmaktadır. Şöyle ki "Bahçedeki cırcırlar, havaların soğumasıyla öldü." cümlesinde "cırcır" ile bu sesin kendisi değil, onu çıkaran böcek kastedilmiştir. "Montumun cırcırı bozulmuş, terziye götürmeliyim." cümlesinde de yansıma sesin, onu çıkaran nesneye ad olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki isimlendirmelerde de aynı mantığın işlediği anlaşılmaktadır:

patpat: isim Küçük yerleşim yerlerinde az miktarda yükleri taşımak amacıyla pancar sulama motoru kullanılarak yapılan taşıt.çatapat: isim Ayakla çiğnendiğinde veya bir yere sürtüldüğünde `çat pat` diye patlayan bir eğlence fişeği: "Elindeki çatapatı ayağının altında ezdi." - Rıfat Ilgaz

cızbız: isim Izgarada pişirilmiş (et): "İçeriden de cızbız köfte kokusu geliyor." - Necip Fazıl Kısakürek Dümtek, pırpır, şakşak sözcüklerinde de aynı durum söz konusudur.

Ses ilişkisine dayalı metoniminin bilhassa "çocuk dili" denen ve küçük yaştaki çocukların kendilerini ifade ederken kullandıkları yansıma seslerin bolca kullanıldığı dilde kendisini gösterdiği dikkati çeker. Ebeveynlerin yönlendirmesi ya da çocukların taklit etmeleri yoluyla küçük çocuklar, varlıkları ya da olayları, çıkardıkları seslerle adlandırırlar. "Havhavları gördün mü?" cümlesinde, "havhav" ile kastedilenin, bu sesi çıkaran hayvan olduğu anlaşılabilir, "gak gak" veya "me" seslerinde de aynı mantık işletilir.[*****]

[*****] Türkçe Sözlük'te de "havhav" sözcüğü "Çocuk dilinde köpek" olarak tanımlanmıştır. https://sozluk.gov.tr/ [17.10.2022]

Derleme Sözlüğü'nde yer alan ve çocuk dilinde bulunan sözcüklerden bazıları da metoniminin ses ilgisi ile üretilmiştir:

tık tık: Çocuk dilinde saat.

dıñ dıñ: Çocuk dilinde saz vb. müzik aletlerine verilen ad.

bav: Çocuk dilinde korkunç hayvan.

maacik: Çocuk dilinde koyun ya da keçi yavrusu.

hamm: Çocuk dilinde yemek.

çipi çipi, pıçı pıçı: Çocuk dilinde yıkanma.

Çocuk dilini (lisân-ı sıbyân) konu alan eski şiirlerde de, çıkardığı sesle isimlendirilmiş nesne ve olaylara yer verilmiştir (Çelebioğlu, 491-492):

Oyunu el çıp etmektir

Çap çap da hamam demektir

Ceh bakış u cız yakış mahhacık oldu öpüş

Bana bir muç verir isen sana bir me alayım

Hamza Zülfikar (1995: 18), çocuk dilinde bulunan ve kaynağını yansıma seslerden alan adlandırmaların kaynağının ebeveynler olduğunu belirtir: "Çocuk kelimeleri içinde önemli bir yer tutan ses yansımaları ise, muhtemelen çocuğun yaratmaları değil, ona belirli kavramlar verilirken çevresinin sık sık kullandığı sözlerdir. Dolayısıyla kaynak, çocuğun çevresidir."

Bir varlık söylenip onun çıkardığı ses kastedildiğinde ise, kısaltma yoluna gidilmiş olur ve başka bir mecaz türü ortaya çıkar. Aşağıdaki örnekte bu durum görülebilir:

Sîne gül-zâr-ı muhabbet nâle bülbüldür bana

(Göğsüm aşkın gül bahçesi, inlemem benim için bülbüldür.)

Mısraında "bülbül" sözcüğü ile kastedilen, bu kuşun çıkardığı sestir. Kuşun adı söylenerek onun çıkardığı ses ifade edilmiştir. Burada "bülbül sesi" tamlamasının kısaltılarak yalnızca tamlayanın kullanıldığı göz önüne alınırsa başka bir metonimi türü ortaya çıkar. Buna mecaz-ı hazfî denir (Saraç, 2007: 115).

2. Renk İlgisi: Türkçe kaynaklarda kendisine yer bulamayan bu ilgiye verilebilecek örnekler, metonimin parça-bütün ilişkisi çerçevesinde de değerlendirilebilir. Çünkü renk, parçası olduğu varlığın yerine kullanılır. Ancak bu tür kullanımları, "renk ilgisi" olarak ayrı bir başlıkta değerlendirmek mümkündür. Örneğin, "Yeşili korumalıyız." cümlesinde yeşil ile kastedilen, ağaçlar ya da bitkilerdir. Renk adı, onu taşıyan bitkileri temsil etmek için kullanılmıştır. Burada yeşil rengin, bitkilere ait bir parça olduğu da düşünülebilir. Renk adı olarak mavinin, deniz karşılığında kullanıldığı örnekler de bu metonimi türüne dâhil edilebilir. "İnsan, Karadeniz'de yeşile de maviye de doyuyor." cümlesinde her iki renk adının da başka varlıklara, metonimi yoluyla ad oldukları görülmektedir. Kırmızı-beyaz ile bayrağın kastedildiği "Kırmızı beyaz, bu turnuvada birincilik elde edemedi." cümlesinde de renk ilgisi ile metonimi yapıldığı söylenebilir.

Son yıllarda "sarı" sözcüğünün ticari taksilerin yerine kullanıldığı haber başlıklarında, renk adının metonimi yoluyla kendisine alamet olduğu varlığın yerine kullanıldığı dikkati çeker.

"Korsanlar Sarıların Yerini Aldı" [24 Mart 2022 Türkiye Gazetesi]

"İstanbul'da Sarı Dehşet" [11 Ekim 2022 cnnturk.com]

"Ulaştırma Bakanlığı'ndan Sarı Kriz İçin 4 Öneri" [26 Ağustos 2021 Hürriyet Gazetesi]

3. Marka İlgisi: Türkçede bazı markaların ürünleri, o ürünün genel adı karşılığında kullanılır. Örneğin müşterisi "Bir Selpak alabilir miyim?" dediğinde dükkân sahibi, müşterisinin marka önemsemeksizin kâğıt mendil istediğini anlar. Yine Türkçede "kola" sözcüğü, malum gazlı içecek karşılığında kullanılırken, onun söz konusu içeceği ilk üreten markayı temsil ettiği düşünülmez. Bu metonimi türünde, marka adı; ilgili ürünün ilk üreticisi ya da onu reklâmlar yoluyla geniş kitlelere tanıtan firmanın adı iken "üretilen nesne" karşılığında kullanılır.

Türkçede "cip" olarak anılan arazi aracı, aslında Amerika menşeli araba üreticisi "Jeep"in bir ürününün adıdır. Türkiye'de bu marka, tüm arazi araçlarına ad olmuştur.

Türkçede "sana yağı", margarin (katı yağ) karşılığında kullanılır. "Sana" aslında Türkiye'de margarin üreten meşhur bir markanın adıdır. Ancak zamanla bu sözcük, tüm margarinler için kullanılmaya başlamıştır.

Ibanez ve Campo (2002: 25), İngilizcede ÜRÜN İÇİN ÜRETİCİ ilgisi olarak anılan bir metonimi örneğine yer verirler. Bu metonimi türüne örnek olarak ise "Bir Ford satın aldım." cümlesini gösterirler. Burada Ford sözcüğü, bir araba üreticisi markanın adı olmakla birlikte, o markanın ön plana çıkan bir modeli karşılığında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra yukarıda verilen cümlelerdeki anlam olayını sinekdoka olarak değerlendiren araştırmacılar da mevcuttur. Modern dünya, reklâm endüstrisinin dile bir katkısı olarak düşünülebilecek bu anlam olayını "marka ilgisi" olarak değerlendirmekte bir mahzur yoktur. Ayrıca verilen tanımı Türk dilinde örnekleyen pek çok sözcüğün bulunduğu göz önüne getirildiğinde, metonimi ilgilerine böyle bir başlık açmak yerinde olacaktır.

Çalışmamızda çok yaygın oldukları için metonimi olduğu dikkat çekmeyen, ancak ayrı birer başlık altında değerlendirilebilecek metonimi türlerine yer verdik. Bunlar, Kocakaplan'ın tabiriyle "halk mecazı" olarak anılan tarzda, yoğun ve yaygın olarak kullanıldıkları için estetik değeri bulunmayan ifadelerdir.******

Sonuç

Türkçede bazen sözü kısaltmaya bazen de ifade imkânlarını genişletmeye yarayan anlam olaylarından biri metonimidir. Canlı bir varlık olan dilde, bu tür anlam olayları zamanın şartlarına uygun olarak yeni türevleri ile boy göstermektedir. Dolayısıyla onların tespiti ve tasnifi için, diğer dillerde aynı anlam olayının nasıl değerlendirildiğini izlemek, verimli sonuçlar doğuracaktır. Biz de böyle bir bakış açısıyla Türkçede ve Batı dilinde metoniminin nasıl değerlendirildiğini ele aldık. Böylece Türkçede yeni başlıklar altında değerlendirilecek yeni metonomi ilgileri tespit ettik. Yapılacak çalışmalarla bu sayıların artacağı ve bu anlam olayını ifade imkanlarının tam olarak tespit edileceği tarafımızca öngörülmektedir.

Kaynakça

Bilgegil K. M. (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belegat)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Çelebioğlu Â. (1998). "Çocuk Dili (Lisân-ı Sıbyân) ile Yazılmış Şiirler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları,* (ss. 489-496) İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Fass, D. (1997). Processing Metonymy and Metaphor. *Contemporary Studies in Cognitive Science and Technology*, Vol. I, Westport, CT: Ablex Publishing.

******"Bu tür halkın her tabakasının kullandığı mecazları, mecaz-ı mürselden ayırmak ve HALK MECAZI deyimini kullanmak doğru olur kanaatindeyiz. Çünkü sanat o kadar basit bir şey değildir. Sanat eseri çeşitli ruh karışmalarının üstün bir sanat gücüyle ifadesi sonucu meydana gelir (Kocakaplan 2002: 104)."

Ibanez, F. J.; Campo J. L. (2002). *Metonymy, Grammar and Comminication*. Spain: Ministry of Science and Technology.

Seto, K. (1999). Distinguishing Metonymy from Synecdoche. K-U. Panther; G. Radden (Der.), Metonymy in Language and Thought içinde (91-120) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Kocakaplan, İ. (2002). *Açıklamalı Edebi Sanatlar*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, G.; Johnson, M. (1980/2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Littlemore, J. (2015). Metonymy: Hidden Shortcuts in Language, Thought and Communication. (ss. 4-13) Cambridge: Cambridge Universıty Press.

Recaizade, M. E. (1299). *Ta'lîm-i Edebiyât*. İstanbul: Asitan Matbaası.

Radden, G.; Kövecses, Z. (1999). Towards a theory of metonymy. In K.-U. Panther and G. Radden (Der.), Metonymy in Language and Thought içinde (ss.17–59) Amsterdam: John Benjamins.

Şabahettin S.; Köprülüzade M. F. (1330). *Malûmât-ı Edebiye*. İstanbul: Kanaat Yayınları.

Saraç, M.Y. (2007). Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat (6. baskı) İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

Şenödeyici, Ö. (2005). "Türk Dilinde Mecaz-ı Mürsel", *Belleten*, II, 119-133.

Şentürk, N. (2021). "İstiare Metafor Değildir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 77, 96-109.

Taylor, J. R. (1995). *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. *Second edition*. New York: Oxford University Press.

Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgegil, K. (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

İnternet Kaynakçaı

sozluk.gov.tr [10.10.2022] (Sözcüklerin ve deyimlerin anlamları için TDK online sözlüklerinden istifade edilmiştir.)

www.jeep.com [18.10.2022] (Marka ilgisi örneklenirken başvuruldu.)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Sana_(margarin) [18.10.2022] (Marka ilgisi örneklenirken başvuruldu.)

Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çay Kavram Alanı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma

Süveyda ŞAHİN[*]
Nergis BİRAY[**]

Özet

Kavramlaştırma, farklı bilgi ve varlıkların bazı ölçütler dâhilinde birleştirilerek genellenmesi sonucunda yapılmaktadır. Kavramlaştırma eylemi, tümevarımsal bir işlem olup varlığı eş ve benzer özellikler ekseninde öbekler haline getirme işlemidir. Kavram alanı da bu kavramlaştırma terimi ile bağlantılıdır. Örneğin; çay sözü üyesi olduğumuz toplumda bebeklikten itibaren edindiğimiz ilk bilgilerin içindedir ve bu bilgi tamamen taklit yoluyla öğrenilmiştir. Bu bilgi, bireyi ait olduğu toplumun bir üyesi yapmaktadır. Çünkü birey, çay sözünü bilgi hazinesine katma eylemini tamamen taklit yoluyla elde etmiş ve sorgulamamıştır. Bu yöntem ile bir sosyal çevrede herkes tarafından bilinen çay kavramı ve ona yüklenilmiş genel anlam ile birey o toplumun bir üyesi olur ve böylece bireyde ana dil dediğimiz ilk dil veya edinilmiş dil olgusu meydana gelir. Bu andan itibaren edinilen bu bilgi ile ilgili diğer bilgiler ve bu bilginin diğer dillerdeki karşılığı her zaman öğrenilmiş olan bu ilk bilgi ile ilişkilendirilerek kurulur. Böylece dillerde bir sözcüğün kavram alanını tespit etmek nesiller boyunca aktarılarak gelen sosyal mirasın da bir göstergesi olmaktadır. Çalışmada Özbek ve Kazak Türkçelerindeki çay kavram alanını tespit etmek amaçlanmış olup bu sayede ortak bir kökten gelen iki dilin benzer ve farklı yönleri üzerinden Türk dilinin sosyal mirasını gözler önüne sermek hedeflenmiştir. İki lehçe arasındaki bu ilişkide söz varlığının tespitinde de önemli bir yeri olan kavram alanı, dil göstergeleri arasında olup kazandığı yeni anlamlar ile de sözcük ağlarını oluşturmaktadır. Özbek ve Kazak Türkçelerindeki çay sözünün kavram alanını belirlemek bu dillerin kavramlaştırma gücünü ve aynı zamanda bilgileri kavramlaştırırken izlediği yöntem ile bakış açısını bize gösterirken bu alandaki benzer ya da farklı düşünce dünyasını ve uygulamalarını da tespitimizi sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çay, kavram alanı, söz varlığı, sosyal ve kültürel miras, Özbek Türkçesi, Kazak Türkçesi.

Giriş

1. Kavram alanı nedir?

Dil, dünya yüzündeki bütün nesne, duygu ve düşüncelerin zihindeki tasarımı ve ifasıdır (Weisgerber 1968: 8). İnsan dünyayı sözcükler vasıtasıyla algılar, değerlendirir, yorumlar ve kendi varlığını da bu şekilde ortaya koyar. Bu açıdan ele alındığında dil, insanın dünya ile ilgili algısını yansıtır ancak bir o kadar da bu dünyanın şekillenmesini sağlar. Bu işlevi ve anlam dünyasıyla dil, insanın duygu ve düşünce dünyasının sınırlarını da çizer. Bunun yanında dil, ait olduğu toplumun dünya görüşünün ve tasavvurunun da belirleyicisi olarak rol oynar (Sesli 1968: 1-2).

Sözcükler ses, anlam ve işlev yapısı içerisinde, tek tek değil de bir ilişki zinciri içinde yer alırlar. Her sözcük, bu ilişki çerçevesinde anlamca bağlı olduğu bir bütün içinde bir kavram dünyası ve kavram alanı oluşturur. Kavram alanını birbiriyle ortaklığı bulunan kavramlar topluluğu olarak ifade eden J. Trier ve aynı alanda çalışmalar yapan Aksan tarafından kavram alanı, "dil alanı" teorisi olarak adlandırılırken, başka araştırmacılar tarafından "alan kuramı, dilsel alan, sözlük alanı, anlam alanı, kavramsal alan, lengüistik alan" gibi adlarla da ifade edilmiştir (Sesli 1968: 5-6; Aksan 1971: 254; Karçığa 2015: 102).

Kavram sözcüğünün anlamı "Güncel Türkçe Sözlük"te *Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon* olarak verilmiştir (https://sozluk.gov.tr e-erişim 28.08.2022). Aksan, birbiriyle ilgisi olan yakın ve eş anlamlı sözcüklerin içinde yer aldığı bir alan olarak

[*] Arş. Gör. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü https://ORCID.org/0000-0003-2289-3738 suveydasahin48@gmail.com

açıkladığı kavram alanını *Dünyadaki nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşu* ve *Dünyadaki nesnelerin ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, bir soyutlama* (1982: 153) şeklinde tanımlar. Aksan, kişisel değerler de taşıyan, değişik tasarım ve duygular uyandıran kavramları *genel (topluma, dil birliğine özgü olan)* ve *özel (kişiye özgü olan)* şeklinde iki grupta ele almaktadır (1982: 154). Onun tanımına göre yapılan çalışmalarda genellikle aynı kökten gelen ve sözcük ailesi oluşturanların veya eş anlamlıların tarihi süreç içerisinde nasıl gelişip değiştiği ele alınmıştır. Vardar'a göre kavram *Ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık ya da nesneye ilişkin genel nitelikli bir anlam içeren, değişik deneyimlere uygun düşen, dilsel kökenli her türlü tasarım, düşünü, imge; bir nesne varlık ya da oluşun anlıksal imgesi; gösterilen* şeklinde tanımlanırken (2007: 132), Hengirmen'in görüşlerine göre de *Nesnelerin, duygu ve düşüncelerin zihindeki tasarım biçimi* (2009: 245) olarak ifade edilir. Ona göre kavramlar, insan zihnindeki bazı nesne, duygu ve düşüncelerin tasarımını ifade ederken soyut ve somut olmak üzere ikiye ayrılırlar (Hengirmen 2009: 245-246).

Karaağaç'a göre sözlük birimleri sosyal bir genelleme ifade ederler ve nesilden nesile aktarılan bir sosyal mirasın temsilcisidirler. Buna göre de kavramlaştırma *Varlıkları eş ve benzer özellikler ekseninde öbeklendirme eylemi* olarak ifade edilir. Bu birimler, varlık ve fiil adlarından oluşurlar. Onları kavramlar halinde bildirirler. Bu şekilde oluşan dildeki söz varlığı nesne, olay veya durumların kavramlaştırılmış şeklinden oluşur ve toplumların ortak hafızalarını meydana getirir (Karaağaç 2013: 531). Söz varlığında yer alan kavram alanının içinden bir sözcük ele alındığında bunun diğer sözcüklerle bağlantıları ve ilişkisi de dikkatleri çekecektir (1969: 1).

Sözcükler hem kendi başlarına bir anlam taşırlar hem de diğer sözcüklerle ifade bütünlüğü oluşturarak yeni anlamlar kazanırlar. İçinde bulundukları bu bağlantı sözcükleri bir kavram alanının unsurlarından biri haline getirir. Sözcükler arasındaki ilişkiler her zaman açık olmamakla birlikte sözcükler aynı alanlar içinde birbirlerini belirli hale getirirler ve "sözcük alanları" ile "anlam alanları"nı ortaya çıkarırlar (Porzig 2011: 85-91). Sözcükler anlamca yakın olsalar da birbirlerinin yerini tutmazlar ama anlamca birbirlerini tamamlarlar. Bu durum ise sözcüklerin anlamlarını sınırlandırır (Sesli 1968a: 2).

Kıran'a göre "sözlüksel alan" aynı kavram çevresinde toplanan, aynı düşünceyi betimleyen sözcükler bütününden oluşmuştur. Yapısal bir düzene sahip olan bu alana bütün gösterenler yerleştirilebilir (2001: 249).

Demirel'e göre insanlar tarafından algılanan nesne, duygu ve düşüncelerin ifadesi olan kavramların dildeki temsilcileri olan göstergeler bir anlam taşımaktadır. Bir sözcüğün insan zihninde kazandığı anlam ancak ilişkili olduğu başka bir sözcükle yer aldığı bağlam içerisindeki anlama dayanmaktadır. Sözcükler anlamlarını bu şekilde kazanıp geliştirirken aralarındaki bağlantı ile de kavram alanını oluştururlar (Demirel, 2021: 235).

Bildirimizde Türk dünyasında kültürel bir alan da oluşturmuş bulunan "çay" sözcüğünün Özbek ve Kazak Türkçelerindeki kavram alanı ve söz varlığı ve sözcük aileleri ortaya konulacaktır.

2. Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çay Kavram Alanı

Çay, Türk dünyasına da Türkiye'ye de geç gelmiş bir içecektir. Kaynakçada çayın özellikle Çin ve Hindistan gibi ülkelerde sonra da diğer doğu ülkelerinde bilinen bir içecek haline geldiği belirtilmektedir. 1600'lerin sonunda Moğol hanının Rus hanına çayı hediye olarak gönderdiği söylenmektedir. Önceleri ilaç olarak kullanılan çay daha sonraları hanların içeceği olarak kabul görmüş, devamında halk arasında da içecek olarak kullanımı yaygınlaşmıştır (https://qazaq1913.com e-erişim: 13.10.2022). Bölgemizde ise 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında çay, yaygın ve çok tercih edilen bir içecek haline gelmiştir. Çay demlenmesi ve içilmesi ile ilgili ritüeller de 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır (https://e-history.kz e-erişim: 10.09.2022).

2.1. Terim olarak/adlandırma olarak çay:

Özbek Türkçesinde:

choy: (isim) 1.Yaprakları demlenerek içilen, güney ülkelerinde yaprakları dökülmeyen ve daima yeşil kalan bir bitki, çalı. 2. Bu bitkinin kurutulup özel olarak işlenen, doğranıp parçalar halinde kesilen yaprakları. 3. Bu bitkinin hazırlanan yapraklarından demlenmiş aromatik içecek. 4. Bu içecekle birlikte yenen yemek (ÖTİL-4, 2008: 503).

Kazak Türkçesinde

şay: (isim) 1. Çok yıllık bir tarımsal ürün. Canlandırıcı içeceğin yapıldığı bitkinin kurutulmuş yaprakları. 2. Susuzluğu gidermek için çay bitkisinden yapılan içecek. Genellikle sıcak bir yemekten (et) önce veya sonra servis edilir. 3. (Üst sınıf: Kamelya) Çay; çay ailesine ait yaprak dökmeyen ağaç ve çalı türü. Bu bitkinin yapraklarından yapılan ve içecek olarak kullanılan ürüne çay denir.

a. Çay sözcüğünün başka bitki terimlerinde kullanılması:

Özbek Türkçesinde:

choycho'p: Çölde yetişen, hoş kokulu, açık mor menekşe renginde çiçekleri olan ve yıl boyu yetişen bir bitki (ÖTİL-4, 2008: 504).

dalachoy: Ovalarda çalıların içinde yetişen ot veya otsu bitkilerin tamamı. Otsu bir çalı türü. Ör. Isırgan, kuzukulağı, yalpız, nane, fesleğen, papatya, dağ çayı vs. (ÖTİL-1, 2006: 548).

Kazak Türkçesinde:

şay butağı: Çay bitkisinin yapraklarından yapılan içecek (QÄTS).

şayjapıraq: Karmaşık çiçekliler familyasından çok yıllık mavi köklü bitkiler. Kazakistan'ın alpin ve subalpin çayırlarında, bataklık ve tuzlu alanlarda, kuru nehir yataklarında ve taşlı nehir kenarlarında yetişen beş çeşit rezene vardır (QÄTS).

şayquray: 1. Ufak sarı çiçekli, otsu ve çalılık bir bitki cinsidir. Verilere göre, çaykuray 17. yüzyılda yetiştirilmiş ve önceleri ilaç olarak kullanılmıştır. 2. İri yapraklı, boyu uzun ve çay olarak kullanılan bitki (QÄTS).

şayquray tuqımdası: Şaykuray tohumu. Agaç, çalı, otsu bitkiler, bazen sarmaşık şeklinde büyüyen, iki çeneklilerden bir bitki (QÄTS).

şayşöp: Yapraklarından çay yapılan bir tür ot, çaykuray (QÄTS).

şağırşay: (Zemheri ortancası) Yapraklı bir sebze (QÄTS).

b. Çay sözcüğünün yer ve mekanla ilgili adlandırmalarda kullanılması

Özbek Türçesinde:

otalar choyxonasi: Erkekler için çayevi (ÖTİL-4, 2008: 504).

choy dukonlari: Çay dükkânları (ÖTİL-4, 2008: 504).

choyxona: Çayevi. Çay içilip, yemek yenilen ve dinlenilen yer (ÖTİL-4, 2008: 504).

choyxona palov / samovar palov: Çay ve pilav evi (ÖTİL-4, 2008: 504; ÖTİL-3, 2007: 210).

choy plantatsiyalari: Çay tarlaları (ÖTİL-4, 2008: 503).

keksalar choyxonasi: Yaşlılar için çayevi (ÖTİL-2, 2006: 344).

qapiyalar choyxonasi: Yaşlılar çayhanesi (ÖTİL-5, 2008: 250).

qizil choyxona: Kızıl çayevi. Ekim Devrimi'nin ordusuna yapılan bir gönderme olup sisteme atıfta bulunmak için kullanılan kalıp bir kelimedir (ÖTİL-5, 2008: 277).

qishlik choyxona: Kışlık çayevi (ÖTİL-5, 2008: 314)

mahalla choyxonasi: Mahalle çayevi (ÖTİL-4, 2008: 504).

samovarxona: Çayevi. bk. choyxona (ÖTİL-4, 2008: 504).

yozlik choyxona: Yazlık çayevi (ÖTİL-2, 2006: 27).

Kazak Türkçesinde:

qızıl şayhana: Halkın göçer yaşadığı bölgelerde Ekim devrimi sonrasında kurulan çayhaneler (QÄTS).

şay baqşası: Çay bahçesi, çayhane (QÄTS).

şay dükenderi: Çay dükkanları (QÄTS).

şayhana: Bazı Doğu kültürlerine özgü bir çay yeri (QÄTS).

şay talha: Karaçay Türklerinin evlerinde çay gereçleri için kullanılan raf (QÄTS).

şay üyi: Çayhane (QÄTS).

şay zavıt: Çay fabrikası (QÄTS).

c. Çay sözcüğünün meslekle ilgili adlandırmalarda kullanılması

Özbek Türkçesinde:

choyfurush: Çay satıcısı, çay tüccarı (ÖTİL-4, 2008: 504).

choyxonachi: Çayevinde çalışan, çay satan veya çay servis eden kişi (ÖTİL-4, 2008: 504). Çay dükkânı sahibi, çaycı (ÖTİL-2, 2006: 53).

choykor: Çay yetiştiricisi, çay çiftçisi (ÖTİL-4, 2008: 503).

choy qadoqlovchi: Çay paketleyicisi (ÖTİL-5, 2008: 206).

samovarchi: Çay satıcısı, çaycı (ÖTİL-2, 2006: 599).

Kazak Türkçesinde:

şayhanaşı: Çayhane işleten (QÄTS).

şayqor: Çayhane çalıştıran (QÄTS).

şay satuvşı: Çay satıcısı (QÄTS).

ç. Çay sözcüğünün maddiyat bildiren ifadelerde kullanılması

Özbek Türkçesinde:

choy puli: Çay parası (ÖTİL-4, 2008: 235).

ellik tiyinlik choy: 50 tiyinlik (kuruşluk) çay (ÖTİL-4, 2008: 85).

ikki paysalik choy: İki kuruşluk çay (ÖTİL-3, 2007: 41).

choychaqa: Sokaktaki küçük harcamalar için kullanılan küçük bir miktar para; çay parası (ÖTİL-4, 2008: 504).

Kazak Türkçesinde:

şaylık (1): Çay ve yiyecek almaya yarayan para, harçlık (QÄTS).

1. Terim / Adlandırma Olarak Çay	
Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**
choy	şay
a.Çay sözcüğünün başka bitki terimlerinde kullanılması	
choycho‘p	şayşöp
dalachoy	-
-	şay butağı
-	şayjapıraq
-	şayquray / şayquray tuqımdası
-	şağırşay
b. Çay sözcüğünün yer ve mekanla ilgili adlandırmalarda kullanılması	
-	şay baqşası çayhane
choyxona	şayhana, şay üyi
otalar choyxonasi	-
choy dukonlari	şay dükenderi
choyxona palov	-
choy plantatsiyalari	-
keksalar choyxonasi, qariyalar choyxonasi	-
qizil choyxona	qızıl şayhana Göçer bölgelerinde kurulan yerler
qishlik choyxona	-
mahalla choyxonasi	-
samovarxona	-
yozlik choyxona	-
-	şay talha
-	şay zavıt
c. Çay sözcüğünün meslekle ilgili adlandırmalarda kullanılması	
choyfurush	şay satuvşı
choyxonachi	şayhanaşı
choykor	şayqor
choy qadoqlovchi	-
samovarchi	-
ç. Çay sözcüğünün maddiyat bildiren ifadelerde kullanılması	
choy puli	-
ellik tiyinlik choy	-
ikki paysalik choy	-
choychaqa	-
-	şaylık

2. Çay sözcüğünün bazı zaman ifade eden söyleyişlerde kullanılması

Özbek Türkçesinde

choy oldidan: Çaydan önce (ÖTİL-3, 2007: 109).

choy paytida: Çay içme esnasında (ÖTİL-3, 2007: 203).

choy taraddudi: Çay hazırlığı, çay zamanı (ÖTİL-2, 2006: 8).

Kazak Türkçesinde

şay aldınan: Çaydan önce (QÄTS).

şay qaynatım uvaqıt: Bir fincan çay demlemek için geçen zamanın popüler bir ölçüsü (QÄTS).

şay uwaqıtında: Çay vaktinde (QÄTS).

tañerteñgi şay üstinde: Sabah çayında (QÄTS).

2. Çay sözcüğünün bazı zaman ifade eden söyleyişlerde kullanılması	
Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**
choy oldidan	şay aldında
choy paytida	şay uwaqıtında
choy taraddudi	-
-	şay qaynatım uvaqıt
-	tañerteñgi şay üstinde

3. Çay sözcüğünün bazı miktar ifade eden söyleyişlerde kullanılması

Özbek Türkçesinde

bir choynak choy / bir choydish choy: Bir demlik çay (ÖTİL-4, 2008: 504, 503).

bir chaqmoq qand bilan bir piyola choy: Bir parça şeker ile bir fincan (piyale) çay (ÖTİL-4, 2008: 468).

bir damlam choy: Bir demlemelik çay (ÖTİL-4, 2008: 503). Bir fincan çay (ÖTİL-1, 2006: 553).

bir qadoq choy: Bir paket çay (ÖTİL-5, 2008: 206).

bir pachka choy bir piyola choy: Bir fincan (piyale) çay (ÖTİL-3, 2007: 243; ÖTİL-2, 2006: 56).

nimchorak qadoq choy: Küçük bir paket çay (ÖTİL-3, 2007: 40).

Kazak Türkçesinde

bir käse şay: Bir kase çay (QÄTS).

bir qumıra şay: bir demlik çay (QÄTS).

bir paket şay: Bir paket çay (QÄTS).

bir şını şay: Bir fincan çay (QÄTS).

bir tartım şay: bk. bir tasayaq şay (QÄTS).

bir tasayaq şay: Bir fincan çay. Kazakistan'ın Oral bölgesinde 50 gr. Çay (QÄTS).

3. Çay sözcüğünün bazı miktar ifade eden söyleyişlerde kullanılması	
Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**
bir choynak choy	bir qumıra şay
bir choydish choy	bir käse şay
bir chaqmoq qand bilan bir piyola choy	-
bir damlam choy	-
bir qadoq choy	bir paket şay
bir pachka choy	bir tartım şay, bir tasayaq şay
bir piyola choy	bir şını şay
nimchorak qadoq choy	-

4. Çay türleri

a. Bitki olarak çay türleri:

Özbek Türkçesinde

olma choy: Elma çayı. (ÖTİL-4, 2008: 503). Elma kurusundan demlenen çay (ÖTİL-3, 2007: 115).

asalli murch choy: Karabiberli ve ballı çay (https://pavlintmn.ru/ e. tarih 11.10.2022).

gruzin choyi: Gürcü çayı (ÖTİL-4, 2008: 503)

hind choyi: Hint çayı (ÖTİL-4, 2008: 503)

ko'k choy: Yeşil çay (ÖTİL-4, 2008: 503)

qadoqchoy: Bir miktar paketlenmiş, ambalajlı çay (ÖTİL-5, 2008: 207)

murch choy: Karabiberli çay. Karakalpak bölgesinde yaygındır. (https://pavlintmn.ru/ e. tarih 11.10.2022).

pamilchoy, famil choy, familchoy: Aile çayı olarak geçen siyah, özel, saf bir çay (ÖTİL-3, 2007: 211; ÖTİL-4, 2008: 323).

rais choy: Yeşil çay (https://pavlintmn.ru/ e. tarih 11.10.2022).

rayhonli choy: Reyhanlı çay (https://pavlintmn.ru/ e. tarih 11.10.2022).

taxta choy/ taxtachoy: Tahta çay. İyi preslenmiş ve tahta gibi tabaka haline getirilmiş çay (ÖTİL-4, 2008: 17). Paketli çay, karton çay (ÖTİL-5, 2008: 207)

tseylon choyi: Seylan çayı (ÖTİL-4, 2008: 503)

Kazak Türkçesinde

ağılşın şayı: İngiliz çayı (QÄTS).

aq quyrıq şay: Seylanın kara çayı. Yaprak şeklindeki çay (QÄTS).

alma şay(ı): Elma çayı (QÄTS).

darçın şay(ı): Tarçın çayı (QÄTS).

gül şayı: Gül çayı (QÄTS).

qara burış şay: Karabiberli çay (QÄTS).

kirpiş şay: bk. taqta şay (QÄTS).

kök şay: Yeşil çay. Susuzluğu gidermek için içilir. Özel bir tür çay bitkisinden yapılır. Orta Asya'nın çoğu insanı yeşil çay içer (QÄTS).

nasıbaygul şay: Reyhanlı (fesleğenli) çay (QÄTS).

pämil şay: Kağıda sarılmış, 250 gr. miktarındaki taqta şay .

taqta (taqtay) şay: Tahta çay. İyi preslenmiş ve tahta gibi tabaka haline getirilmiş çay (kirpiş/tuğla çayı da denir) (QÄTS).

tasşäy: bk. taqta şay. Moğol çayı veya taş çayı olarak da bilinir (QÄTS).

teppe şay: bk. taqta şay (QÄTS).

terek şay: Gürcü çayının bir türü (QÄTS).

täsilön şay: Yaprak çayın en iyi çeşididir (QÄTS).

türme şay: Kağıda sarılan çayın genel adı (QÄTS).

ükpe şay: bk. taqta şay (QÄTS).

Ündi şayı: Hint çayı (QÄTS).

b. Hazırlanış, içiliş ve geleneksel uygulamalara göre çay türleri

Özbek Türkçesinde

oqchoy: İçine tereyağı koyulan sütlü bir çay (ÖTİL-3, 2007: 69).

oqpar choy: Beyaz taç yaprakları ile harmanlanmış hoş kokulu bir çay (ÖTİL-3, 2007: 181).

olib kirilgan choy: İthal çay *(ÖTİL-4, 2008: 155).*

achchiq-achchiq choy / achchiq choy: Acı çay (ÖTİL-1, 2006: 441, 142).

achchiq ko'k choy: Acı yeşil çay (ÖTİL-4, 2008: 204).

aynoq-aynoq choy: Sıcak sıcak çay (ÖTİL-1, 2006: 415).

chiqimi yaxshi choy: İçimi güzel, iyi çay (ÖTİL-4, 2008: 497).

choy qoyish ananasi: (Çay koyma ananesi). Çay, piyaleye üç kez koyulup demliğe geri koyulur. Bu geleneğe göre misafire verilen birinci çay; *loy* yani çamur, ikinci çay; *moy* yani yağ, üçüncü çay ise *choy* yani çaydır[***].

dam choy: Dinlenmiş, demini almış çay (ÖTİL-2, 2006: 410).

damlog'lik choy / damlab ichadigan choy: Demlenmiş, demli çay (ÖTİL-1, 2006: 553; ÖTİL-2, 2006: 156).

ertalabki choy: Sabah çayı (ÖTİL-4, 2008: 158).

xushbo'y choy: Güzel, kokulu çay (ÖTİL-3, 2007: 42).

iliq choy, ilimsiq choy: Ilık çay (ÖTİL-2, 2006: 193; ÖTİL-1, 2006: 567).

issiq choy: Sıcak çay (ÖTİL-4, 2008: 75).

qora choy: Siyah çay. 1. Demlendiğinde koyu kırmızımsı bir renk veren kuru siyah çay. 2. Sütsüz çay (ÖTİL-4, 2008: 503).

qandchoy, qandlichoy, shakarli choy: Şekerli çay, tatlı çay (ÖTİL-4, 2008: 256; ÖTİL-5, 2008: 237; ÖTİL-4, 2008: 536).

qaymoq choy: Krema ya da kaymak koyulan çay, kremalı çay (ÖTİL-5, 2008: 213).

qaynoq choy: Kaynar halde çay, aşırı sıcak çay (ÖTİL-1, 2006: 142).

qumg'onda choy: Kumğan[****]da çay ÖTİL-4, 2008: 506).

quruq choy: Kuru çay. Özel olarak kurutulmuş çay (ÖTİL-4, 2008: 78), (ÖTİL-5, 386).

quyoqqina choy / quyuq choy: Koyu, demli çay (ÖTİL-4, 2008: 489; ÖTİL-1, 2006: 324).

quyuq va suvuq choy: Demi koyu ve soğuk çay (ÖTİL-1, 2006: 324).

limonli choy / limon solingan choy: Limonlu çay (ÖTİL-2, 2006: 498; 2006: 498).

muzday choy: Buzlu çay (ÖTİL-1, 2006: 67).

novvot choy: Taze çay (ÖTİL-3, 2007: 46).

[***] Ev sahibi çayı bir kez piyaleye koyduktan sonra bu çay loy deyip demliğe geri koyar, ikinci kez piyaleye çayı koyar ve bu çay moy deyip tekrar demliğe geri koyar. Üçüncü kez piyaleye koyduktan sonra bu çay deyip bu piyaledeki çayı kendisine ayırır çünkü aynı piyalede üç kez işlem yaptığı için hijyen açısından üçüncü çayı kendisine ayırır ve misafirine yeni bir piyaleye çay koyup verir. Bu işlemin tamamına ise çay koyma ananesi denir.
[****] kumğan: Bir tür semaver, ibrik şeklinde olanları da mevcuttur. Genellikle bakır olmakla birlikte başka metallerden de yapılabilir. Ateşe koyulmak için tasarlanmıştır.

sutchoy/ sut choy, sutli choy, sut qo'shilgan choy: Sütlü çay (ÖTİL-4, 2008: 503), (ÖTİL-3, 2007: 641, 69; ÖTİL-5, 2008: 419).

suvuq choy: Soğuk çay (ÖTİL-1, 2006: 324).

shirchoy: Sütlü çay. Tuz, tereyağı ve karabiber ile sütün karıştırılması yoluyla elde edilen sütlü çay. Süt yerine krema da koyulabilir (ÖTİL-4, 2008: 581). Bu çay genellikle sabahları içilir. Kalorisinin çok olması nedeni ile sabah kahvaltısının yerine geçmektedir. Günümüzde ise bu çay sadece bayramlarda, özel günlerde ve sağlık açısından içilmektedir.

tatimli choy: Tadı güzel, dinlenmiş, lezzetli çay. (ÖTİL-4, 2008: 12).

toza choy: Taze çay, saf çay (ÖTİL-4, 2008: 133).

tushlik choy: Beş çayı (ÖTİL-2, 2006: 26).

uchchuk choy: Tatlı ve açık çay (ÖTİL-4, 2008: 518).

yaxna choy: Buzlu çay, soğuk çay (ÖTİL-2, 2006: 419).

Kazak Türkçesinde

abısınşay: Köyün erkekleri uzakta işteyken biraz boş kalan köy kadınlarının bir evde toplanıp içtikleri sofra çayı (QÄTS).

aq şay: Ağız. Süt katılmış çay (QÄTS).

aşçı şay: Koyu ve acı çay (QÄTS).

balğın şay: Taze çay (QÄTS).

beysenbi juma şay: Bir ailenin ölmüşleri için yemek verip çay ikramıyla Kur'an okuttuğu geleneksel uygulamada içilen çay (QÄTS).

boydaq şay: 1. Sütsüz çay. 2. Yanında bir şey verilmeyen çay (QÄTS).

boydan qara şay: Sakızsız çay (QÄTS).

buvaz şay: Sütlü çay (QÄTS).

etken şay: yerel. İçine süt ve tuz katılan, rengi ak ve yeşilimsi çay (Uygurlarla komşu olan yerlerde kullanılır) (QÄTS).

xoş iyisti şay: Kokusu güzel çay (QÄTS).

ıstıq şay: Sıcak çay (QÄTS).

jaqsı şay: İçimi güzel, iyi çay (QÄTS).

jılı şay: Ilık çay (QÄTS).

qanttı şay: Şekerli çay (QÄTS).

qara şay: a) Sütsüz kırmızı çay (Oral). c) Başka yiyecek yok, sadece kuru çay. o) Kırmızımsı kahverengi renkli bir çay çeşidinin yapraklarından yapılan siyah çay (QÄTS).

qaynatılğan şay: Demlenmiş çay (QÄTS).

kelin şay: Gelin geldikten sonra törenle gelinin elinden çay içme adeti (QÄTS).

keňes şay: Sohbet ederken içilen çay (QÄTS).

köňil şay: Sıkıntılı zamanlarda, biri öldüğünde insanların birbirine destek olmak için, dertleşmek, akıl vermek için toplandıkları dönemlerde sofra kurularak verilen çay. Buna "köňil şay" denir (QÄTS).

qulaqasqa şay: Bol sütlü ve kaymaklı çay (QÄTS).

küşti şay: Koyu, demli çay (QÄTS).

küzem şay: Bir işin başında veya sonunda ikram edilen çay (QÄTS).

muzdatılğan şay, muzdı şay: Buzlu çay (QÄTS).

sarğasqa şay: İçine sarı tereyağı katılan çay (QÄTS).

sarqıt şay: Uzun yolculuktan gelen misafir için verilen yemekte içilen çay (QÄTS).

sır şay: Sütlü ve karabiberli koyu çay (QÄTS).

şaşuv şay: Koç kırkımı, ineklerin buzağılaması, hayvanlara "en" vurulurken, işin başında ve sonunda verilen çay (QÄTS).

şükir şay: Bugün unutulmaya yüz tutmuş olan bu çay geleneği daha çok yaşla ilgilidir. 37, 49, 61 yaş gibi müşel çağlarında uygulanan geleneksel bir çay içme törenidir. (QÄTS).

taňğı şay: Sabah çayı (QÄTS).

tarı qosılğan şay: Sütlü veya kara çayın içine darı konularak içilen bir çay türü. Son yıllarda yaygın olarak uygulanmaktadır (QÄTS).

tätti şay: Bir kızın kaçırılarak evlenmesinden sonra af dileyip barışmak için oğlan evi tarafından kız evi davet edildiğinde verilen çay (QÄTS).

töbe şay / tüski şay: İkindi çayı (QÄTS).

Tablo 1. Çay türleri

4. Çay türleri	
Bitki olarak çay türleri	
Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**
-	ağılşın şayı
olma choy	alma şayı
-	aq quyrıq şay
asalli murch choy	-
-	darçın şayı
gruzin choyi	terek şay
-	gül şayı
hind choyi	Ündi şayı
ko‘k choy	kök şay
qadoqchoy	türme şay
-	qıtay şayı
murch choy	qara burış şay
pamilchoy, famil choy, familchoy	pämil şay
rais choy	-
rayhonli choy	nasıbaygul şayı
taxta choy/ taxtachoy	kirpiş şay, taqta (taqtay) şay, tasşäy, teppe şay, ükpe şay
tseylon choyi	täsilön şay
b.	**Hazırlanış, içiliş ve geleneksel uygulamalara göre çay türleri**
-	abısınşay
oqchoy	aq şay
oqpar choy	aq şay
olib kirilgan choy	-
achchiq-achchiq choy	-
achchiq choy	aşçı şay
achchiq ko‘k choy	aşçı şay

aynoq-aynoq choy	-
-	beysenbi juma şay
-	boydaq şay
-	boydan qara şay
chiqimi yaxshi choy	jaqsı şay
dam choy, damlog‘lik choy, damlab ichadigan choy	qaynatılğan şay
ertalabki choy	taňğı şay
-	etken şay
xushbo‘y choy	xoş iyisti şay
iliq choy, ilimsiq choy	jılı şay
issiq choy, qaynoq choy	ıstıq şay
qora choy	qara şay
qandchoy, qandlichoy, shakarli choy	qanttı şay
qaymoq choy	qulaqasqa şay, sarğasqa şay
-	kelin şay
-	keňes şay
-	köňil şay
qumg‘onda choy	-
quruq choy	qurıq şay
quyoqqina choy, quyuq choy	küşti şay
quyuq va suvuq choy	-
-	küzem şay
limonli choy, limon solingan choy	limon qosılğan şay
muzday choy, suvuq choy, yaxna choy	muzdatılğan şay, muzdı şay
novvot choy	balğın şay
-	sarqıt şay
sutchoy/ sut choy, sutli choy, sut qo‘shilgan choy	buvaz şay,
suyuqqina choy	suyıq şay
-	şaşuv şay
shirchoy	sır şay
-	şükir şay
-	tarı qosılğan şay
tatimli choy	tätti şay
toza choy	-
tushlik choy	töbe şay, tüski şay
uchchuk choy	-

5. Çay ile ilgili olarak kullanılan aletler

a. Çay içerken kullanılan araç gereçler

Özbek Türkçesinde

choychaqa: Çay bardağı (ÖTİL-4, 2008: 503).

choynak-piyola: Çaydanlık ve bardak, çaydanlık piyale (fincan) (ÖTİL-2, 2006: 51).

chinoyaq: Kaliteli, güzel bir çay kabı (ÖTİL-4, 2008: 489).

piyala: Çay içerken kullanılan, porselen ya da çini bardak, fincan vs. çay kâsesi (ÖTİL-2, 2006: 51).

Kazak Türkçesinde

ayaq: Çay kasesi, fincan (QÄTS).

käse: Kulplu, cam çay fincanı veya kase (QÄTS).

käse ayaq: Çay içmekte kullanılan kap (QÄTS).

piyala: Çay içerken kullanılan cam, porselen, vs. çay kasesi (QÄTS).

şay ayaq: Çay içmekte kullanılan bardak, kase vs (QÄTS).

şay käse: Çay içilen kase, cam, çini (QÄTS).

şay tostağan (kese): Çay fincanı (genellikle camdan yapılır) (QÄTS).

şını: Porselenden yapılan, çay kasesi (QÄTS).

şınıayaq: Porselen çay bardağı, bardak (QÄTS).

tasayaq: Çay içmekte kullanılan bardak, kase, fincan (QÄTS).

b. Çay karıştırmakta kullanılan araç gereçler

Özbek Türkçesinde

choy qoshiq: Çay kaşığı (ÖTİL-5, 2008: 353).

Kazak Türkçesinde

şay qasıq: Çay kaşığı (QÄTS).

c. Çay demlemekte kullanılan araç gereçler

Özbek Türkçesinde

bak: Su ısıtıp çay demlemekte kullanılan, semaver benzeri büyük bir metal kap (ÖTİL-1, 2006: 145).

choygum: Çaydanlık (ÖTİL-4, 2008: 503).

chovgun: Ateşte çay demlemekte kullanılan çaydanlık, semaver, kumğan.

choycush: Çay demlenen çaydanlık, semaver (ÖTİL-4, 2008: 503).

choydon: Çaydanlık, çay kutusu (ÖTİL-4, 2008: 503).

choydish: Su, çay kaynatılan metal bir çaydanlık (ÖTİL-4, 2008: 503).

choynak: Çay demlenip içilen musluklu ve kulplu çaydanlık, çaydanlık (ÖTİL-4, 2008: 504).

choynakcha: Çaydanlık (ÖTİL-3, 2007: 592).

choynak jo'mragi: Çaydanlık, su ısıtıcısı (ÖTİL-2, 2006: 117).

choynak qopqoqi: Demlik kapağı (ÖTİL-4, 2008: 467).

chinni choynak: Porselen çaydanlık, çini çaydanlık (ÖTİL-4, 2008: 504).

cho'yon chovgun: Ateşte çay demlemek için uyarlanmış bir tür dökme demir çaydanlık, semaver, kumğan.

choypoya: Bozkırda veya tarlada su kaynatmak ve çay yapmak için kullanılan bir alet, üçayak (ÖTİL-4, 2008: 504).

elektrchoynak: Elektrikli su ısıtıcısı (ÖTİL-4, 2008: 482).

qopqoqli choynak: Kapaklı çaydanlık (ÖTİL-5, 2008: 335)

mis choynak: Bakır çaydanlık (ÖTİL-4, 2008: 504).

mis chovgun: Ateşte çay kaynatmak için uyarlanmış bir tür bakır çaydanlık, semaver, kumğan (ÖTİL-4, 2006: 502).

samovar: Semaver, çay kaynatmaya yarayan bir alet (ÖTİL-2, 2006: 51).

termos: Çayı sıcak tutmakta kullanılan bir alet, termos (ÖTİL-4, 2008: 75).

tunuka choynak: Teneke çaydanlık (ÖTİL-4, 2008: 192).

Kazak Türkçesinde

elekter şaynek: Elektrikli çaydanlık, çaycı (QÄTS).

aq quman: Çaydanlık (QÄTS).

samavır: Semaver (QÄTS).

şay quman: Çaydanlık (QÄTS).

şaynek: Çay demlemek ve dağıtmak için kullanılan kap. Çaydanlık (QÄTS).

termos: Termos (QÄTS).

ç. Çay koymak için kullanılan araç gereçler

Özbek Türkçesinde

choy quti / choy qutisi: Çay kutusu (ÖTİL-4, 2008: 503, 136).

choy yashigi: Çay kutusu (ÖTİL-5, 2008: 126).

Kazak Türkçesinde

şaysandık: Çayla ilgili eşyaların konulduğu küçük sandık (QÄTS).

şaysavıt: Çay konulan kutu (QÄTS).

d. Çay toplamakta veya temizlemekte kullanılan aletler

Kazak Türkçesinde

şayjiynağış: Çay bitkisinin genç sürgünlerini toplamak için bir araç (QÄTS).

şayqırıqqış: Çay bitkisi yetiştirmek için bir araç (QÄTS).

şaytazartqış: Toplanan çay yapraklarını kalitesizlerinden ayıran ve temizleyen alet (QÄTS).

Tablo 2. Çay ile ilgili olarak kullanılan aletler

Çay içerken kullanılan araç gereçler	
Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**
choychaqa	şay ayaq, ayaq
choynak-piyola	-
chinoyaq	şınıayaq, şını
piyala	piyala, şay tostağan (kese), şay käse
-	tasayaq, käse ayaq, käse
b. Çay karıştırmakta kullanılan araç gereçler	
choy qoshiq	şay qasıq
c. Çay demlemekte kullanılan araç gereçler	
bak	
choygum, chovgun (mis chovgun), choycush, choydon, choydish, **choynak** (tunuka choynak, mis choynak, chinni choynak), choynakcha, choynak jo‘mragi,	şaynek, aq quman, şay quman
cho‘yon chovgun	-
choypoya	şaynek
elektrchoynak	elektr şaynek
samovar	samavır
termos	termos
ç. Çay koymak için kullanılan araç gereçler	

choy quti		şaysandık
choy qutisi		şaysavıt
choy yashigi		şay paket
d.	**Çay toplamakta veya temizlemekte kullanılan aletler**	
-		şayjiynağış
-		şayqırıqqış
-		şaytazartqış

6. Çay yapma ve içme uygulamalarıyla ilgili fiiller

Özbek Türkçesinde

oqlamoq: Sütü çayla karıştırmak (ÖTİL-3, 2007: 179).

achchiq choy icmoq / choy ichmoq: Acı çay içmek (ÖTİL-4, 2008: 468; ÖTİL-2, 2006: 30).

choy damlamoq: Çay yapmak, çay demlemek (ÖTİL-2, 2006: 41).

choy ho'plamoq: Çay yudumlamak (ÖTİL-2, 2006: 82).

choy quymoq: Çay koymak(ÖTİL-2, 2006: 96).

choy to'kilmoq: Çayın dökmek, doldurmak (ÖTİL-4, 2008: 232).

choylashmoq: Birlikte sohbet ederek çay içmek (ÖTİL-4, 2008: 504).

choy berish: Çay vermek (ÖTİL-2, 2006: 149).

choyga bo'ktirish: Çaya batırmak (ÖTİL-2, 2006: 65).

choyga qonmoq: Çaya doymak (ÖTİL-5, 2008: 330)

choy tayarlarish: Çay yapmak (ÖTİL-2, 2006: 153).

choy damlamoq: Çaydanlığa çay demlemek (ÖTİL-4, 2008: 243).

choy uzatmoq: Çay servis etmek (ÖTİL-4, 2008: 265).

choy qaynatmoq: Çay kaynatmak, demlemek (ÖTİL-4, 2008: 436).

choy dam edi: Çayın demini alması (ÖTİL-1, 2006: 551).

choy hozirlamoq: Çay hazırlamak (ÖTİL-5, 2008: 545).

choy miriqmoq: Çay yudumlamak (ÖTİL-2, 2006: 600).

choyni qaytarmoq: Çayı geri dökmek. Çayı birkaç kez önce bir bardağa, sonra demliğe geri dökmek (ÖTİL-5, 2008: 221). Bu işlem çayın demini almasını sağlamak için yapılmaktadır. Genellikle üç kez yapılır.

choyni shopirish: Çayını içmek (ÖTİL-4, 2008: 239).

choyini oqlamoq: Çayına süt koymak (ÖTİL-3, 2007: 179).

choy ayniydi: Çayın mide bulandırıcı hale gelmesi (ÖTİL-4, 2008: 428).

choy pachkalamoq: Çay demlemek (ÖTİL-3, 2007: 243).

choy qo'ymoq: Çay koymak (ÖTİL-4, 2008: 75).

ko'k choy kakra bo'lib ketibdi: Yeşil çayın acımsı tat alması (ÖTİL-2, 2006: 295).

choyni shimirmoq: Çayı yudumlamak (ÖTİL-4, 2008: 573).

Kazak Türkçesinde

şay berdi: Çay verdi. Misafir olarak çay verildi (QÄTS).

şay bordaqtadı: Çay demlendi, servis edildi. Çay, süt yoksa kuyruk yağı veya koyun yağı, tereyağı ekleyip yumuşatılır. Buna çay fermantasyonu denir (QÄTS).

şay bulıňğır boluv: Çayın eskimesi ve acıması (QÄTS).

şay dayındav: Çay demlemek (QÄTS).

şay demdev: Çaydanlığa çay koymak, demlemek ve içmeye hazırlamak (QÄTS).

şay demi naşarlav: Çayın eskimesi ve acıması (QÄTS).

şay qaynav/qaynatuv: Çay demlemek (QÄTS).

şay kesildi: Çaydanlığın kırmızısı seyreldi, çay beyaza döndü (QÄTS).

şay qoňırlanuv: Çayın kararması (QÄTS).

şay quyuv: Çay koyma/doldurma (QÄTS).

şaylanuv (2): Çay içmek, çaya kanmak (QÄTS).

şaylatuv (2): Çay vermek, çay ikramıyla hürmet etmek (QÄTS).

şaylaz: Kanıncaya kadar çay içmek (QÄTS).

şay suvın ala jügirdi: İçtenlikle servis etti, misafir olarak ilgilendi (QÄTS).

Tablo 3. Çay yapma ve içme uygulamalarıyla ilgili fiiller

Özbek Türkçesi	**Özbek Türkçesi**
oqlamoq, choyini oqlamoq	-
achchiq choy icmoq	-
choy ichmoq	şaylanuv
choy quymoq, choy to‘kilmoq	şay quyuv
choylashmoq	-
choy berish	şay berdi
choyga bo‘ktirish	-
choy tayarlarish, choy hozirlamoq	şay dayındav
choy damlamoq, choy dam edi, choy pachkalamoq	şay demdev, şay bordaqtadı,
choy uzatmoq	şaylatuv, şay suvın ala jügirdi
choy qaynatmoq	şay qaynadı
-	şay kesildi
choyni qaytarmoq	-
choy ayniydi	(şay) demi naşarlav, şay qoňırlanuv, şay bulıňğır boluv
choy qo‘ymoq	şay qaynatuv
ko‘k choy kakra bo‘lib ketibdi	-
choyni shimirmoq, choy ho‘plamoq	şaylaz

7. Çay sevmekle ilgili sözler

Özbek Türkçesinde

choyxo‘rlik: Sohbet ederken çay içmek (ÖTİL-4, 2008: 504).

Kazak Türkçesinde

şayqor / şayqorlıq: Çay sever (QÄTS).

şayqorlanuv: Çay aşığı olmak, aşırı çaya düşkün olmak (QÄTS).

şayşıl: Çay aşığı, çayı çok seven (QÄTS).

şayşıldav: Çay heveslisi olmak (QÄTS).

Tablo 4. Çay sevmek ile ilgili sözler

Özbek Türkçesi	Özbek Türkçesi
choyxo‘r, choyxo‘rlik	şayqor, şayqorlıq; şayşıl
-	şayqorlanuv; şayşıldav

8. Çay içme esnasında kullanılan katkılar ile ilgili söz varlığı

Özbek Türkçesinde

choy-non: Çay ekmek (ÖTİL-4, 2008: 51).

choy-poy: Çay kahve (ÖTİL-3, 2007: 521).

xurush: Çaya tat veren bir tür ot, baharat, tıbbi ve aromatik bitkiler (ÖTİL-4, 2008: 428)

qand: Şeker. Çaya koyulan tatlı madde (ÖTİL-4, 2008: 468).

qand-qurs: Şeker (ÖTİL-2, 2006: 436).

Kazak Türkçesinde

şay jemi: Çay içme esnasında çayın yanında yenilebilecek şeyler (QÄTS).

şaylık (2): Çaya eklenen, katılan (QÄTS).

şay-pul: Çay may. Çay vs. gibi küçük şeyler (QÄTS).

şay-suv: Hafif yiyecekler. Çay ve su (QÄTS).

şay-şabıt: bk. şay-pay (QÄTS).

şay-şaqpıt / şayi-savat: Çayın yanında yenmesi ve içilmesi gereken şeker, çay, bal gibi şeyler (QÄTS).

şay-şalaq: bk. şay-şaqpıt (QÄTS).

şay-şalaŋ / şay-şavqan: bk. şay-pay (QÄTS).

şay-şavğat / şay-şavqın: bk. şay-şaqpıt (QÄTS).

şay-kant: Akide şekeri, çay, şeker, vs. gibi çay içme seramonisinin ürünleri (QÄTS).

şay-pay: Çay ve yanında atıştırmalık şeyler (QÄTS).

Tablo 5. Çay içme esnasında kullanılan katkılar ile ilgili söz varlığı

Özbek Türkçesi	Özbek Türkçesi
choy-non	-
choy-poy	şay-pay, şay-şalaŋ,
xurush	-
qand	şay-kant,
qand-qurs	
-	şaylık
-	şay-pul
-	şay-suv
-	şay jemi, şayi-savat, şay-şabıt, şay-şalaq, şay-şavğat, şay-şavqan, şay-şavqın

9. Çayla ilgili kalıp sözler, deyim ve atasözleri

Özbek Türkçesinde

bir piyola choyga muhtoj edi: Bir fincan (piyale) çaya muhtaç idi/ ihtiyacı vardı (ÖTİL-2, 2006: 666).

bir piyala choy ichishga ham tinchlik bermadilar: Bir bardak çay içmeye fırsat vermediler (ÖTİL-4, 2008: 105).

choyga qonmoq: Çaya doymak (ÖTİL-5, 2008: 330)

choyga umidvor bo'lib: Çayı ümit etmek, çay istemek (ÖTİL-3, 2007: 82).

choy og'izga yaqmasa ham: Çay hoşuna gitmese de (ÖTİL-2, 2006: 56).

o'rnidan turib choy berish odam-zodning ziynatidir, keliñlarning bor-yo'g'i kelinligi ham osh oshligini qilsin, choy – choyligini: Aş aşlığını yapsın, çay çaylığını (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 26).

palovniñ qamchisi – choy: Pilavın kamçısı çaydır *(Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 151).*

sen bilan men bo'lsak, qattiq noni ham yaya beramiz, jazzash choyga bo'ktirish-da: Senle ben olursak, sert ekmek de yeriz, çaya batırıp (ÖTİL-2, 2006: 65).

tomog'imdan o'tmaydi choydan boshqa: Boğazımdan çaydan başka bir şey geçmez (ÖTİL-2, 2006: 85).

yogi yo'q, qaymogi yo'q choyi qursin, hayri yo'q, saxovati yoq boyi qursin!: Yağı, kaymağı olmayanın çayı kurusun; hayrı, sehaveti (cömertliği) olmayanın zenginliği batsın! (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 175).

Kazak Türkçesinde

aqımaqtıŋ şay qaltası: Aldatılmaya hazır, gerçekten ahmak insan (QÄTS).

şay ayağın töŋkerüv: Çay ikramında artık çay içmeyeceğini belirtmek için çay bardağını ters çevirmek (QÄTS).

şay işseñ köñiliñ jay: Çay içersen mutlu olursun. Çay içerseniz, tazelenmiş ve uyanık hissedeceksiniz (QÄTS).

şay (3): Çay demlenmedi. Kırılmadı, hayal kırıklığına uğratmadı, hayır demedi, hayır demedi, üzülmedi (QÄTS).

töbesinde şay qaynatuv: Başının etini yemek (QÄTS).

10. Çay sözcüğü ve türevlerinin benzetmelerde kullanılması

Özbek Türkçesinde

choynaqday (bukilib): Çaydanlık gibi (eğilip) (ÖTİL-4, 2008: 204).

choynaqday-choynaqday bo'lib: Çaydanlık gibi olup (ÖTİL-4, 2008: 585).

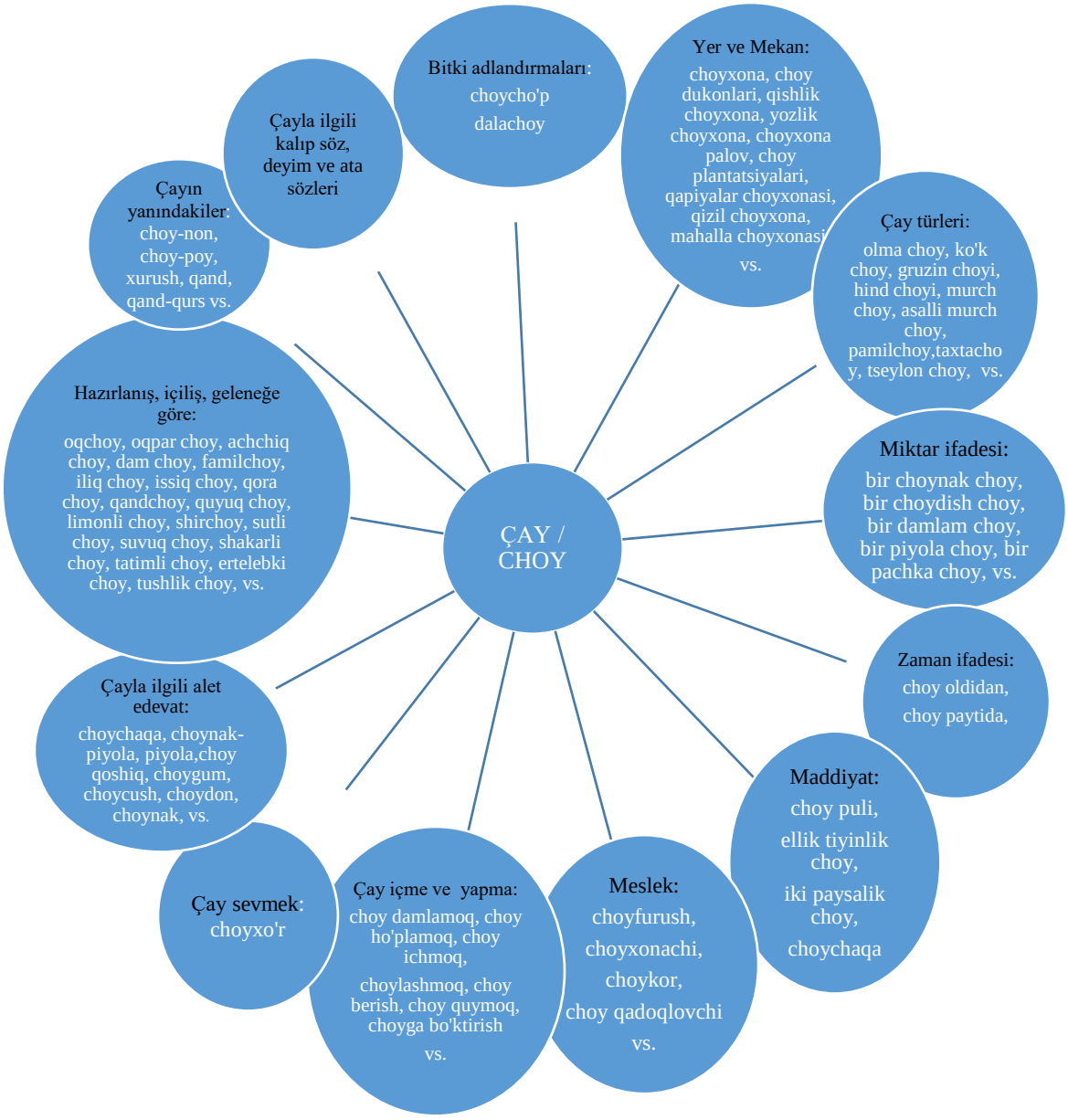
kichikroq choynaqday: Küçük bir çaydanlık gibi ÖTİL-1, 2006: 432).

yaxshi ko'k choy kabi: İyi yeşil çay gibi (ÖTİL-2, 2006: 517).

Kazak Türkçesinde

şaynektey: Çaydanlık gibi (QÄTS).

Şekil 1. Özbek Türkçesindeki çay ile ilgili söz varlığı

Şekil 2. Kazak Türkçesindeki çay ile ilgili söz varlığı

Sonuç

Özbek ve Kazak Türklerinde çayın günlük hayatta olduğu kadar geleneksel uygulamalarda da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu sebeple çay kavram alanında yer alan nesneler, fiiller, kalıp sözler, atasözleri vb. dil unsurları günlük hayatta sıkça kullanılmaktadır.

Özbek ve Kazak Türklerinde çay kavram alanına giren söz varlığındaki benzerlikler oldukça fazladır. Bu sözcükler iki Türk lehçesi arasındaki (Güney-Doğu Türk Leh.den ÖzbT. ç~ Kuzey Batı Türk Leh.den KzT. ş-) bazı seslik değişimlere uğramış olsa da yüklendiği anlam ve işlev bakımından ortaktırlar. Örnek vermek gerekir ise: ÖzbT. *choycho'p* ~ KzT. *şayşöp; ÖzbT. choyxona* ~ KzT. *şayhana;* ÖzbT. *choyxonachi* ~ KzT. *şayhanaşı;* ÖzbT. *bir pachka choy/ bir piyala choy* ~ KzT. *bir tartım şay/bir tasayaq şay;* ÖzbT. *ko'k choy* ~ KzT. *kök şay;* ÖzbT. *pamilchoy* ~ KzT *pämil şay;* ÖzbT. *taxta choy/ taxtachoy* ~ KzT. *taqta (taqtay) şay;* ÖzbT. *tseylon choyi* ~ KzT. *täsilön şay;* ÖzbT. *oqchoy* ~ KzT. *aq şay;* ÖzbT. *issiq choy* ~ KzT *ıstıq şay;* ÖzbT. *qora choy* ~ KzT. *qara şay; ÖzbT. shirchoy* ~ KzT. *sır çay;* ÖzbT. *tushlik choy* ~ KzT. *töbe şay;* ÖzbT. *piyola* ~ KzT. *piyala;* ÖzbT. *choy qoshiq* ~ KzT. *şay*

qasıq; ÖzbT. *choynak* ~ KzT. *şaynek;* ÖzbT. *choy damlamoq* ~ KzT. *şay demdev; ÖzbT. choy qaynatmoq* ~ KzT. *şay qaynadı;* ÖzbT. *choy berish* ~ KzT. *şay berdi; ÖzbT. choyxo'r* ~ KzT. *şayqor;* ÖzbT. *choynaqday* ~ KzT. *şaynektey* gibi 21 kelimede benzerlikler görülebilmektedir.

Özbek ve Kazak Türkçelerinden tespit edilen söz varlığına baktığımızda sözcüğün "terim" olarak kullanılışının aynı olduğu görülecektir. Buna bağlı olarak başka bitki adlandırmalarında az da olsa "çay" sözcüğünün kullanıldığı, mekân, meslek ismi yaparken de çay işi ile ilgilenen kişilerin ve çay satılan ya da üretilen yerlerin adının kullanıldığı görülmektedir: choyxona, şay üyi, çayhanaşı, şay satuvşı, vs.

Çayla ilgili ritüellerin gerçekleştirilmesine dayalı olan bazı süreçlerde çay sözcüğü ile başka bir sözcüğün birleşmesiyle bazı zaman ifadeleri türetildiği ve her iki lehçede de bu yapıların kullanıldığı görülmektedir. Çayın hazırlanması, demlenmesi, demini alması, içilmesi, bu süreçte yapılan geleneksel uygulamaların her iki lehçenin söz varlığında da hemen hemen aynı olduğu fark edilmektedir.

Söz varlığındaki bazı isim tamlamalarına yapı olarak bakıldığında her iki lehçede de tamlanandaki iyelik ekinin düşmesine sık rastlanmaktadır. Örnek: Özbek Türkçesindeki *olma choy+(i)* (elma çayı), *murch choy+(i)* (burç çayı) *tushlik choy+(i)* (beş çayı); Kazak Türkçesinde *töbe şay+(ı)* (ikindi çayı), *buvaz şay+(ı)* (içine süt katılan çay) gibi. Benzer kullanımlar farklı Türk lehçelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Özbek Türkçesinde çayın içim şeklini ifade etmek için kullanılan sıfat tamlaması yapısındaki tamlamalar, hem isimden isim yapım ekleri ile hem de sıfat fiil eki kullanılarak oluşturulan sıfat tamlamaları ile yapılabilmektedir. Örneğin, *limonli choy* (limon+lu çay) ~*limon solingan çay* (limon sal-ın-an çay); *sutli choy* (süt+lü çay) ~ sut qo'shilgan choy (süt koy-ul-an çay) vb. Kazak Türkçesinde bu tür çayların aynı yapıda kullanılışı çok azdır: tät+ti şay, *limon qos-ıl-ğan şay, vs.* Bazılarının farklı adlandırmaları vardır: *buvaz şay, aq şay, gibi.*

Her iki lehçe de geniş bir çay kavram alanına sahiptir. Çay, iki Türk topluluğunun kültüründe ve geleneksel uygulamalarında önemli bir yere sahip olmuş, misafire çay ikram etme ritüelleri de aynı gelenek ve kültür içinde uygulanmıştır. Söz varlığından hareketle tespit edilen bu ritüellerden biri Özbek Türklerinde geleneksel olan *choy qoytarmoq* (çay kaytarmak) fiilidir. Buna göre çayın iyice demini alması için çay önce bir piyaleye dökülür sonra tekrar demliğe geri dökülür. Bu işlem üç kez yapılır. Bu işlemi yapmaktaki amaç hem piyaleyi ısıtmak hem de çayın demini almasını sağlamaktır. Bu uygulama bugün kısmen unutulmaya başlamış olsa da Kazak Türklerinde hala vardır. "Çay kaytarmak" geleneği gibi Özbek Türklerinde bir ritüel olarak uygulanan ve söz varlığında yerini alan *choy qoyish ananasi*[******] (çay koyma ananesi), Kazak Türkleri ve diğer Türk boylarında da uygulanmaktadır.

Her iki Türk boyunda da siyah çay genellikle şehir merkezlerinde yaygın olarak içilmektedir. Diğer bölgelerde yeşil çay ve o bölgeye özgü diğer çaylar tercih edilmektedir. Kazak Türklerinde ise daha çok sütlü çay ve içine darı katılmış çay tercih edilmektedir.

Özbek çayına çeşitli otlar ve baharatlar ilave etmek geleneksel bir uygulamadır. Bunlardan *şirçay* tuz, tereyağı ve karabiber ile sütün karıştırılması yoluyla elde edilen sütlü bir çay, *murç çay* karabiberli çay, *eselli murç çay* ise ballı ve karabiberli çaydır. Kazak Türklerinde de çaya baharat ekleme geleneği vardır. *Sır şay* ve *etken şay* adı verilen çaya tuz ve süt veya tuz, süt ve karabiber eklenmektedir.

[******] Sonuç kısmında Özbek Türklerine ait bahsi geçen çay içme esnasında uygulanan davranış şekilleri ve içerdikleri anlamlar, Özbekistan'da Özbek Türkleri ile sohbet esnasında edindiğimiz bilgiler olup, derleme bir bilgi olarak ilave edilmiştir. Bilgi alınan kişiler Özbekistan vatandaşı olup üniversitede öğretim üyesi veya lisansüstü öğrenci sıfatındadırlar.

Özbek ve Kazak Türklerinde çay yemek sırasında ve yemekten sonra ikram edilen içeceklerdendir. Yemek sırasında daha çok yeşil çay tercih edilir. Bu hem hazmı kolaylaştırmak hem de yemeklerin yağının ağızda donmaması için uygulanan bir yöntemdir.

Özbek Türklerinde *kızıl çayhane* adını verilen bir çayevi tabiri vardır. Bu çayevi Ekim Devrimi'ne bir gönderme olup Sovyet askerlerini temsil etmektedir. Bu da bize Rusların Türkistan'da uyguladıkları siyasi politikanın dile yansımasını göstermektedir. Kazakistan'da da özellikle göçer halkın bulunduğu bölgelerde *qızıl şayhana* olarak bilinen mekanlar açılmıştır. Çay kavram alanına giren ve kültüre yerleşen bu ifade ile tarihi bazı uygulamalara da ulaşmak mümkün olmaktadır.

Her iki lehçenin çay kavram alanına bakıldığında hem söz varlığında hem de geleneksel uygulamalar alanındaki benzerlikler, coğrafya, iklim, yönetim farklılıklarına rağmen köken birliği yanında kültürel uygulamaların hala devam ettiğinin de bir göstergesidir.

Kaynakça

Aksan, D. (1971). "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* s. 253-262.

Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ğ. Qaliyev, O Naqısbekov, Ş. Sarıbayev (2005). *Qazaq Tiliniŋ Aymaqtıq Sözdigi*, Arıs Baspası, Almatı.

Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.

Qaliyev B. (2014). *Qazaq Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi*, Almatı: Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qazaqstan Respublikası Mädeniyet Ministrligi Til Komiteti, Qazaqstan Respublikası Bilim jäne Ğılım Ministrligi Ğılım Komiteti, A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı (2011). *Qazaq Ädebiy Tiliniŋ Sözdigi 1-15*, Til Bilim İnstitutı, Almatı. (QÄTS).

Kıran, Z. (1986). *Dilbilim Akımları.* Yabancı Diller Kitap ve Yayın Merkezi.

Kıran, Z. (2001). *Dilbilime Giriş* (Yayına Haz. Ayşe Eziler Kıran). Ankara: Seçkin Yayınları.

Quralulı A. (2007). *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniŋ Ensiklopediyalıq Sözdigi*, Sözdik Slovar, Almatı.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstituti (2006a). *O'zbek Tilining İzahli Lugati I,* (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent. (ÖTİL-1).

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstituti (2006b). *O'zbek Tilining İzahli Lugati II*, (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent. (ÖTİL-2).

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstituti (2007). *O'zbek Tilining İzahli Lugati III,* (Ed. A. Madvaliyev), O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent. (ÖTİL-3).

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstituti (2008a). *O'zbek Tilining İzahli Lugati IV,* (Ed. A. Madvaliyev), O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent. (ÖTİL-4).

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstituti (2008b). *O'zbek Tilining İzahli Lugati V,* (Ed. A. Madvaliyev), O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent. (ÖTİL-5).

Porzig, W. (2011). *Dil Denen Mucize* (Çev. Vural Ülkü). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sesli, H. (1968a). *Dil Alanı Üzerine*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Sesli, H. (1968b). *Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Trier, J. (1969). *Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine* (Çev. Hüseyin Sesli). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2022, 28 Ocak). Erişim adresi: https://sözlük.gov.tr.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multiligual Yayınları.

Yoldaşev, İ.; Gümüş, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Engin Yayınevi, Ankara. ISBN 975-7287-48-2

E- Kaynakça

WEB_1: https://pavlintmn.ru/

WEB_2: https://qazaq1913.com/2018/12/19/chajnyj-dvor-syn-an-shajlar/ e-erişim: 13.10.2022.

WEB_3: https://e-history.kz/kz/news/show/2179/ e-erişim: 10.09.2022

Sözlü Kültürden Elektronik Kültüre Kollektif Bellek: Yunus Emre

Şahin BÜTÜNER[*]

Özet

Sözlü kültür, yazılı kültür ve elektronik kültür ortamlarında süreç içerisinde yaşam tarzlarının ve dünya görüşlerinin değişmesi ile birçok kültürel unsurun popüler kültüre ve kitle kültürüne farklı bağlamlarda sunulduğu görülmektedir. Kolektif belleğin medyatik bir hafızaya dönüşerek sosyal medyada sunulması ya geleneksel kültürü değiştirmiş ya da hiç olmayan bir kültür icat etmiştir. Medya hafıza, kolektif hafızadan beslenerek olumlu veya olumsuz yönde kültürel bilinci etkilemektedir. Kolektif bellekte yer alan bir kültür, medya hafızada bulunmakta mıdır, eğer medya hafızada bulunmaktaysa nasıl bir değişim yaşamıştır? Peki, bu kültürü, fakelore veya icat edilmiş gelenek olarak tanımlamak mümkün müdür, geleneğin aktarımı sürecinde sosyal medyanın katkısı ne derecede rol oynamaktadır, avantaj ve dezavantajları nelerdir vb. sorular günümüz toplumunun kültürel belleğinin işleyişini ortaya koymaktadır. Geçmişten gelen bir anlatı veya bir kahraman, ticari ve ideolojik kaygılar nedeniyle çeşitli kitle iletişim araçlarında özünden koparılarak sergilenmektedir. Geçmişte yaşamış bir kültürel unsurun içinde bulunduğu ve sürekli yeniden üretilerek güncel kalabilen, kültürün bir parçası haline gelen şair veya yazarların sözleri sosyal medyada değiştirilerek yeniden sunulmaktadır. Sosyal medyada yer alan Türk halk kültürünün önemli şairlerinden olan Yunus Emre gibi birçok şair, düşünür ve yazarın sözlerinin aslından kopartılarak, değiştirilerek aktarılması veya bazı özlü sözlerin bu şairlere aitmiş gibi söylenmesi fakelore teriminden hareketle icat edilmiş bir gelenek olarak tanımlanabilir. 13-14. yüzyıllar arasında yaşayan Yunus Emre, tasavvufî bir halk şairidir. Aruz ve hece ölçüsü ile yazdığı şiirlerini Divan'ında toplamıştır, ayrıca mesnevi tarzında yazılmış beş yüz yetmiş üç beyitten oluşan Risâletü'n-Nushiyye adlı bir eseri bulunmaktadır. Yunus Emre'nin öz Türkçe ile yazdığı şiirler, söylediği sözler toplum hafızasında derin etkiler bırakmış ve bu sözler metinlerarasılık ve göstergelerarasılık bağlamında sürekli yeniden üretilmiştir. 2022 yılının Ocak-Haziran arasında Instagram ve Facebook üzerinden Yunus Emre ile ilgili paylaşılan otuz dokuz gönderi betimsel bir doküman analizi ile incelenmiştir. Bu araştırmaya göre, elektronik kültür ortamında yeniden üretilen bu sözlerden ve şiirlerden on sekizi Yunus Emre'nin eserlerinde tespit edilirken on biri ile ilgili bir örneğe rastlanılmamıştır. Fakelore, icat edilmiş gelenek bağlamında Yunus Emre'ye ait olan veya olmayan bu sözlerin paylaşımı toplum içerisinde Yunus Emre kültürü ile ilgili bir belleğin canlı bir şekilde yaşatıldığını göstermektedir. Özellikle doğruluk, iyilik, güzellik, dostluk, kardeşlik, insan sevgisi, Allah sevgisi, dünyanın geçiciliği, ilim ve bilginin önemi, nefis terbiyesi gibi temaların Yunus Emre ile özdeşleştiği görülmektedir. Bu temaları işleyen şiirlerin sahibi belli olmasa dahi Yunus Emre sözleri olarak kabul görmüş ve sosyal medyada da bu şekilde paylaşılmıştır. Netice itibariyle günümüz toplumu içerisinde Yunus Emre'yi bir şair veya ozan olarak değerlendirmekten öte aksine Yunus Emre kültürü şeklinde düşünüp, bir kültürel bellek olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Anahtar Kelimeler: Kültür Kolektif Bellek, Yunus Emre, Sosyal Medya

Giriş

Toplumsal hafıza veya kolektif bellek denilen kavramlar, geçmişten günümüze gelen birçok kültürel unsurun depolandığı alanlardır. Kültürel unsurların depolandığı bu alana toplumsal hafıza veya kolektif bellek olarak tanımlamak mümkündür. Çeşitli kültürel unsurların günümüzde sosyal medyada toplanması durumu da söz konusudur. Bu depolama alanına da medya bellek demek mümkündür. Topluma ait birçok kültürel unsurun -bayramlar, ritüeller, gelenekler vb.- bugün artık medya aracılığıyla depolanır ve organize edilir hale geldiği görülmektedir. Kolektif bellekte yer alan önemli şair ve yazarlarının özellikle çok beğenilen sözlerinin zamanla sözlü kültür ortamından elektronik kültür ortamına aktarıldığı görülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın maddesi olan Yunus Emre ile ilgili sözlerin elektronik kültür ortamında hangilerinin ne şekilde kullanıldığı metinlerarasılık bağlamında karşılaştırma yöntemi ile sorgulanmıştır. Sözlü kültür ortamında yer alan çeşitli unsurlar, Ong'un

[*] Öğr. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, butunersahin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3801-7786.

ifadesiyle ikincil sözlü kültür ortamında kullanılmaktadır. Özellikle halkın hafızasında çok güçlü bir etki bırakan bazı kültürel değerler, atasözleri gibi, yeri ve zamanı geldiğinde tekrar kullanıma dahil edilmektedir. İnsanlık tarihinde duygu ve düşüncelerin aktarımı öncelikle söz vasıtasıyla sonrasında yazı ve teknolojik aletler vasıtasıyla aktarılmış. Sözel hafızanın kullanıldığı dönem birincil sözlü kültür ortamını oluştururken teknolojik araçların kullanıldığı dönem ikincil sözlü kültür ortamı olarak tanımlanmaktadır. Bu konu ile ilgili Ong'un tanımlaması şu şekildedir: "Yazı ve matbaa kavramlarının varlığını bile bilmeyen iletişimin yalnız konuşma dilinden oluştuğu kültürleri birincil sözlü kültür, günümüz ileri teknolojisiyle yaşantımıza giren telefon, radyo, televizyon ve diğer elektronik araçların sözlü nitelikleri üretimi ve işlevi önce yazı ve metinden çıkıp sonra konuşma diline dönüştüğü için ikincil sözlü kültürü oluşturur. Bugün hemen hemen her kültürde bir yazı kavramı ve bu kavrama dayanan bir yazı deneyimi bulunduğu için gerçek anlamda birincil sözlü kültür pek kalmamıştır. Fakat ileri teknolojiden yararlanan pek çok kültürde ve alt kültürde derece derece hala birincil sözlü kültürden kalma düşünme biçimlerine rastlamak mümkündür." (2012: 23-24).

Toplum içerisinde bir milletin kültürel kodlarını bünyesinde taşıyan çok önemli sanatçılar bulunmaktadır. Bu sanatçıların ürettikleri sanat eserleri söz, yazı, görsel malzemelerle nesilden nesile aktarılarak kolektif bir bellek oluşturmaktadır. Sanatçılar, sanatçıların eserleri ve sanatçıların eserlerinin toplum içinde çeşitli şekillerde paylaşımı, bir toplumsal hafıza oluşturmaktadır. Aynı zamanda "Kent alanında öne çıkan eski eserler ve anıtlar, sokak ve caddeler, park ve meydanlar, abide ve heykeller gibi bu yerlere adı verilen tarihsel şahsiyetler de birer hafıza yeri olarak işlenmektedir." (Bilgin, 2013: 69). Toplumun önemli bir kültürel unsuru haline gelen değerlerin paylaşımı sayesinde sürekliliğini koruyan bir kültür inşa edilmektedir.

Kollektif bellekte yer alan duygu, düşünce ve davranışlar zamanla alışkanlık haline gelen ve topluma/toplum içindeki bireye işlevsel anlamda fayda sağlayan kültürel birikimlerdir. Bu kültürel birikimler, o milleti geçmişten günümüze var eden önemli değerlerdir. "Halk biliminin kültür kavramı kurucu anlam bağlamı olarak bir milleti var eden ortak dil ve inanış bütününe gönderme yapar. Bu bütünü halk bilimsel bağlamda anlamlı kılan şeyse mitlerin ritlerin simgelerin ve bütün imgesel tasarımların ortak bir işleve sahip olmalıdır. Buradaki imgesel tasarı kültürel mirasın da çerçevesini belirten bir halkın tini, düşünme, duygulanma biçimini belirleyen zemindir. Bir kültüre ait imgeleri üreten imgelem bir halk için kurucudur." (İlhan, 2018: 79).

Halkın kollektif belleğinde yer alan birikime halk imgelemi denilebilir. Toplumun, duygu, düşünce ve davranışları içerisinden özellikle işlevsel fayda sağlayan ve geçmişten günümüze millet olma bilinci kazandıran bu unsurlar, halk bilimsel imgelem olarak ifade edilmelidir. "Halk bilimsel imgelem bir halkın duyuş, düşünüş ve eyleyiş özgünlüğünü oluşturan o özgünlüğü de sürdüren bir bellek halidir. Bir bellek araştırmasıyla halk bilimsel imgelem ile bellek arasında bir ilişki vardır. Çünkü bir toplumun bütün kültürel içeriklerinin yer aldığı bellek, o toplumda yer alan bireylerin de imgelerini belirler. Toplumda yer alan kişilerin imge üretme yetisi toplumun duyuş, düşünüş ve eylemlerinden bağımsız değildir." (İlhan, 2018: 84).

1. Metinlerarasılık ve Göstergelerarasılık Bağlamında Fakelore ve İcat Edilmiş Gelenek

Sözlü kültür ortamında üretilen ve icra edilen kültürel unsurlar, yazı ve elektronik araçlar sayesinde yeniden üretilebilir. Sözlü kültür ortamında üretilen bu kültürel değerler, yazılı ortamda ve teknolojik ortamda üretilen ürünleri şekillendirmektedir. Sözlü ortamdan kaynağını alarak biçimsel veya anlamsal açısından bir değişikliye de uğratarak kültürü yeniden icat edebilmektedir. "Sözlü geçmişi tüketen ve yanlış uygulanırsa sözlü belleği bile imha edebilen okuryazarlık, bereket esnek, bin bir kılıfa girebilen bir beceridir, eli kalem tutmayanın geçmişini de korur. Yazı yardımıyla insan bilincinin yazısız özgeçmişini yeniden inşa edip koruyabiliriz, ancak bu yeniden inşanın kusursuz olmasını beklemeyelim.

Kusursuz olmasa da böyle bir yeniden inşa yoluyla okuryazarlığın insan bilincini gerek ileri teknoloji kültürüne doğru gerekse ileri teknoloji kültürlerinde şekillendirmekte nasıl bir rol oynadığını anlayabiliriz." (Ong, 2012: 28).

Sözlü kültürden yazılı kültüre oradan da elektronik kültür ortamına aktarılan ve kollektif bellekte saklanan, kültürel miras olarak adlandırılan maddi veya manevi değerler, kılık değiştirerek varlığını devam ettirmektedir. "Yazılı kültürün temel problemlerinden biri olan kültürel miras kavramı sözlü kültürde olduğu gibi aynı kalıp ve ölçülerde atalardan kaldığı şekilde taklit edilerek değil dönüşerek hatta kılık değiştirerek, başkalaşarak, dönüşerek devam ettiği için derin kazılara ihtiyaç vardır. Ancak derin yorum kazılarıyla o ilk yapılara ulaşılabilir veya ilk yapılarda dil ile bağlantı kurulabilir. Eğer iz sürme tabirini dil sürme olarak alırsak bu çalışma büyük ölçüde hermenötik bir çaba olacaktır." (İlhan, 2018: 19). Tabii ki bu değerler, karşılaştırmalı bir yorum bilim yaklaşımıyla değerlendirildiğinde halkın imgesel yapısı hakkında bir düşünce sahibi olmak mümkündür. Sözlü ortamda yer alan bir kültürel unsurun ortamdan ortama yaşadığı dönüşümün izini karşılaştırmalı olarak takip etmek gerekir.

Kültürel bir unsurun süreklilik arz edebilmesi için devingen değil, hareketli bir özelliğe sahip olması gerekir. Bu nedenle her kültürel ortamda yeniden üretilmesi onun güncellenmesini sağlar. "Bir ulusun kültürünün temel unsurlarını canlı tutmanın yolu onların sürekli olarak başka dönemlerinde güncellenmelerine bağlıdır. En etkili güncelleme yolu ise başka yapıtlarda yeniden kullanıma sokulmaları, bir başka deyişle söylemlerarası/metinlerarası bir sürece katılmalarıdır." (Aktulum, 2013:9). Sözlü veya yazılı eserlerden farklı sanat dallarına, faklı ortamlara aktarılarak yeniden üretilerek devingen bir yapıya sahip olunur. "Yazınsal folklor ürünleri sıklıkla bir kılık değiştirme, bir başka deyişle dönüştürme ilkesine uygun olarak bir dönemden ötekine yinelenirler." (Aktulum, 2013:29). Kolektif bellekte yer alan kültürel unsurlar; anlatıdan anlatıya, metinden metine, sanattan sanata, dönemden döneme farklı bağlamlarda yeniden bir fakelore veya icat edilmiş gelenek olarak yeniden üretilmektedir.

Fakelore veya icat edilmiş gelenek olarak tanımlanan ürünler sürekli aktarma eyleminin sonucu yeniden yaratılan ürünlerdir. Bu ürünler folklorik bir içerikten ilhamını alıp yeniden üretilebildiği gibi hiç var olmayan yeni bir kültürel unsur olarak da icat edilebilir. Fakelore veya icat edilmiş gelenek olarak tanımlanan kültürel unsurları tanımlayabilmek için Fox ve Hobsbawm'ın açıklamaları şu şekildedir: "İlk olarak fakelore, folklordan içerik, karakter, öykü ya da durumu ödünç alabilir belki de çalmak fiili söz konusu eylemi daha doğru karşılar. Pek çok şey, özellikle de canlılık ve nüanslar, çalışma edimi sırasında yitirilir. İkinci olarak fakelore hiçbir folklorik mirasa sahip olmaksızın yeniden yaratılır." (Fox, 2007: 47). "İcat edilmiş gelenek, alenen ya da zımnen kabul görmüş kuralarca yönlendirilen ve bir ritüel ya da sembolik bir özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik anıştırır şekilde tekrarlara dayanarak belli değerler ve davranış normlarını aşılamaya çalışan bir pratikler kümesi anlamında düşünülmelidir." (Hobsbawm, 2006: 2). Bu açıklamalara göre, fakelore veya ica edilmiş geleneğin geçmişten kaynağını alarak bir süreklilik arz eden yapıya sahip olması gerekir ama nadiren de olsa geçmişten kaynağını almayan tamamen baştan oluşturulmuş fakelore ürünleri de bulunmaktadır.

Fakelore veya icat edilmiş gelenek, bu kavramlar kültürel ürünlerin toplum içinde ne kadar zorunlu bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Toplumun bir arada yaşayabilmesi için külltürel ürünlere ihtiyaç vardır, bu ihtiyaç neticesinde kültürel ürünün kendisi doğal süreç içerisinde doğal/yapay olarak üretilmektedir. Geleneksel kültür ile icat edilmiş gelenek iç içedir. "Fakat bu icat, basit bir icat değildir, bundan daha da fazasıdır, bu geleneğe duyulan bir sevigidir. Geleneğin icadı folklorun da icadıdır ve folklorun icadı halk sevgisinden başka hiçbir şey değildir. Fakelore aynı zamanda halk sevgisidir. Halk sevgisi, kimliğin bir şeklidir." (Lafazanovski, 2007:169).

2. Sosyal Medya ve Yunus Emre

Sözlü kültür ortamında ve sonrasında yazılı kültür ortamında yer alan Yunus Emre ve Yunus Emre'ye ait olduğu söylenerek elektronik kültürel ortamda paylaşılan sözler, farklı bağlamlarda yeniden üretilerek sürekliliğini korumuş ve yerelden evrensele kültürel bir bellek oluşturmuştur. Bu nedenle Yunus Emre ile ilgili kültürel değerlerin yeni bağlamlarda ürettiği anlamı yorumlamak gerekir. Yunus Emre ile ilgili kültürel değerlerin birincil sözlü kültürdeki anlamı ve kullanımı ile ikincil sözlü kültürdeki anlamı ve kullanımının açıklanması gerekir. "Hiçbir metinlerarası gönderme yeni bağlamda açıkça anlam üretmez; her gönderme okurca yorumlanmayı, gönderdiği bağlamın bulunup çıkarılmasını, ilk bağlamdaki anlamıyla sonraki bağlamda aldığı anlamın araştırılmasını, açıklanmasını bekler." (Aktulum, 2014:215).

Yunus Emre, XIII-XIV yy. arasında yaşayan, Anadolu sahasında tasavvufi şiirin öncüsü olan, kendinden sonra gelen halk şiiri ve divan şiiri geleneğini etkileyen, insan sevgisi kavramına yeni bir bakış açısı getiren, kendine has bir söyleyişi bulunan, ilahi nazım türünün öncüsü olan, Risalatü'n- Nushiyye ve divan adlı eserleri bulunan bir halk şairidir. "Yunus Emre'nin gerek Risaletü'n-Nushiyye isimli mesnevisi gerek şiirleri kâinatı tasavvufa göre kavrama, dünyayı Tanrı'nın istediği şekilde yaşama yollarını anlatan, insana kendisiyle başa çıkmayı öğreten değerli eserlerdir." (Umay ve Horata, 2019: 25). "Yunus Emre'nin Risaletü'n Nushiyye ve Divan olmak üzere iki eseri bilinmektedir. Divan, 300-350 kadar şiirden meydana geliyor. Fakat ona isnat edilen şiirlerin sayısı bini geçmektedir." (Timurtaş, 2018: XI).

Yunus Emre'nin Divan ve Risâletü'n-Nushiyye eserlerinin dışında Türk edebiyatı geleneğinde bulunan bazı şiirlerin Yunus Emre'ye ait olduğu dile getirilmektedir. "Anlatılardan kurgulandığı ve benimsendiği şekliyle Yunus Emre'nin yaşadığı dönem ve mekân kadar ona ait olduğu düşünülen, onun mahlasını taşıyan şiirler de "tarihsel kişilik" oluşturma açısından sorunludur. Yunus Emre şiirlerinin sayısını yazmaları karşılaştırarak belirleyen ve ona ait şiirlerin toplam sayısının 415 olduğunu söyleyen Mustafa Tatçı bu durumu 'Divanda verdiğimiz 415 şiirden başka, elimizde 300 kadar daha 'Yunus' mahlaslı şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerin başka Yunuslara ait olduğunu sanıyoruz.' şeklinde açıklıyor." (Oğuz, 2011: 7).

Sosyal medyada da bunun pek çok örneğine rastlanılmaktadır. Bu durum Türk edebiyatında bir Yunus Emre geleneğinin var olduğunu gösterir. Yunus Emre'nin tarzında ve düşünce yapısında yazılmış birçok şiir, ona isnat edilmiştir. Yapılan karşılaştırmada Burhan Toprak'ın hazırladığı Yunus Emre Divanı'ndan, Faruk Kadri Timurtaş'ın hazırladığı Yunus Emre Divanı'ndan, Mustafa Tatcı'nın hazırladığı Divan'ından, Umay Günay ve Osman Horata'nın hazırlamış olduğu Risâletü'n Nushiyye ve Ziya Avşar'ın hazırladığı Risâletü'n-Nushiyye adlı eserden yararlanılmıştır.

Sosyal Medya platformlarından biri olan instagram ve facebook'un günümüzde çok yaygın kullanılmasından dolayı Yunus Emre sözleri bu iki sosyal medya platformunda 2022 yılının ilk yarısında paylaşılan gönderiler üzerinden değerlendirilmiştir. İnstagram'da "yunusemresözleri" hagetagiyle 33,206 gönderi paylaşılmıştır ve Yunus Emre ile ilgili açılan sayfalara bakıldığında "yunusemresiirleri" adlı sayfada 106 gönderi paylaşıldığı görülmektedir. Bu 106 gönderi incelendiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Instagram'da Yunus Emre'ye ait olduğu tespit edilen sözler:

Bir sinek bir katalı salladı vurdu yere,

Yalan değil, gerçektir, ben de gördüm tozunu. (Toprak, 2006: 174.)

Cümleler doğrudur, sen doğru isen,

Doğruluk bulunmaz sen eğri isen. (Avşar, 2013:138).

Aşkın âşıklar öldürür, aşk denizine daldırır

Tecelli ile doldurur, bana seni gerek seni. (Toprak, 2006: 114).

Ne varlığa sevinirim ne yokluğa yerinirim

Aşkın ile avunurumi bana seni gerek seni. (Toprak, 2006: 114).

Bu dünyaya inanma, dünyayı benim sanma

Niceler benim sanmış, giderler ham bez ile. (Tatcı, 1990:273).

Ben sevdiğimi demez isem sevmek derdi boğar beni (Tatcı, 1990:63).

Kişi neyi sever ise, dilinde sözü o olur. (Tatcı, 1990:293).

Nefistir seni yolda koyan, yolda kalır nefse uyan. (Tatcı, 1990: 328).

Nefsin sana düşman olarak yeter. (Tatcı, 1990: 328).

Instagram'da Yunus Emre'ye ait olduğu tespit edilemeyen sözler:

Her kim Kur'an bilmedi, sanki dünyaya gelmedi.

Sular hep aktı geçti, kurudu vakti geçti

Nice Han nice sultan tahtı bıraktı geçti

Dünya bir penceredir her gelen baktı geçti.

Mal sahibi mülk sahibi

Hani bunun ilk sahibi

Mal da yalan, Mülk de yalan

Var biraz da sen oyalan.

Niceler gittiler mürşid arayı

Arayanlar buldu derde devayı

Bin kez okur isen aktan karayı

Bir kâmil mürşide varmasan olmaz.

Girdim ilim meclisine,

Eyledim, kıldım talep

Dediler ilm geride

İlla edep illa edep

Kırma dostun kalbini

Onaracak ustası yok

Soldurma gönül çiçeğini

Sulamaya ibrik yok

Gezdim Halep ile Şam'ı

Eyledim ilim talep

Meğer ilim bir hiçmiş

İllâ edep illâ edep

Bir avuç toprak, biraz da suyum ben

Neyimle övüneyim, işte buyum ben

Gel ey kardeş, Hakk'ı bulayım dersen

Bir kâmil mürşide varmasan olmaz

Resul'ün cemalini göreyim dersen

Bir kâmil mürşide varmasan olmaz

Bir bahçeye giremezsen durup seyran eyleme

Bir gönül yapamazsan yıkıp viran eyleme

Nefsi doyunca yiyenler,

Kana kana uyuyanlar

Dili gıybet söyleyenler

Cehenneme düştü, gider.

Hiç hata yapmayan insan,

Hiçbir şey yapmayan insandır

Ve hayatta en büyük hata

Kendini hatasız sanmaktır.

Facebook üzerinden yapılan araştırmada Yunus Emre ile ilgili açılan sayfa sayısı oldukça fazladır. Yunus Emre Sevgi ve Kardeşlik Grubu, Mevlana ve Yunus Emre, Yunus Emre'den Yüreğinizi Isıtan Sözler ve Hikâyeler, Yunus Emre Sevenler Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Yunus Emre Şiirleri, Aşkın Yolculuğu Yunus Emre, Yunus Emre, Yunus Emre, Yunus Emre Diyor ki, Yunus Emre Dostları, Yunus Emre, Yunus Emre, Yunus Emre K.S., Yunus Emre Gönüllüleri, Yunus Emre Âşıkları, Yunus Emre Sevgi ve Kardeşlik Grubu, Mevlana ve Yunus Emre, Tapduk Emre Yunus Emre Allah Âşıkları Sırları, Yunus Emre'nin ve Mevlana'nın Sözleri, Somuncu Baba Yunus Emre Aşkın Sırrı adlı yirmi sayfa tespit edilmiştir. Bu sayfalardan özellikle 126 bin üyesi bulunan Yunus Emre'nin ve Mevlana'nın Sözleri adlı sayfada bulunan gönderiler incelenmiştir.

Facebook'da Yunus Emre'ye ait olduğu tespit edilen sözler:

Cümleler doğrudur, sen doğru isen,

Doğruluk bulunmaz sen eğri isen. (Avşar, 2013:138).

Az söz, erin yüküdür, çok söz hayvan yüküdür

Bilire bir söz yeter sende Güher var ise. (Toprak, 2006: 165).

Ne nasihat vereyim gayrı bundan

Kulum demesin, kulluğu unutan

Eğer kul olursan sermaye yeter

Ne saadet, yedi kat gökten üter. (Avşar, 2013: 74).

Gönül yüksekte gezer, dembedem yoldan azar

Dış yüzne o sızar, içinde ne var ise. (Toprak, 2006: 164).

Okumaktan mana ne kişi hakı bilmektir,

Çün okudun bilmedin ha bir kuru ekmektir (Timurtaş, 2018:559.

Biz dünyadan gider olduk, kalanlara selam olsun

Bizim için hayır dua kılanlara selam olsun (Tatcı, 1990:188).

Bilmeyen ne bilsin bizi, bilenlere selam olsun. (Tatcı, 1990:189).

Ölümden ne korkarsın, korkma ebedi varsın. (Tatcı, 1990:28).

Sabır saadeti ebedi kalır

Sabır kimde ise o nasip alır. (Avşar, 2013: 83).

Facebook'da Yunus Emre'ye ait olduğu tespit edilemeyen sözler:

Elif okuduk ötürü, pazar eyledik götürü

Yaratılanı hoş gördük, yaratandan ötürü

İnsanın durulduğu zamanlar da vardır, yorulduğu zamanlar da

Ama ömrü tüketen kırıldığı zamanlardır.

Yolcuyuz, yoldayız,

Amma yolun neresindeyiz bilmeyiz

Bir'den gelir yine Bir'e gideriz

Bölünürsek yok oluruz

Bölüşürsek tok oluruz.

Hiç hata yapmayan insan,

Hiçbir şey yapmayan insandır

Ve hayatta en büyük hata

Kendini hatasız sanmaktır.

Kim umar senden vefayı,

Yalan dünya değil misin?

Sular hep aktı geçti, kurudu vakti geçti

Nice Han nice sultan tahtı bıraktı geçti

Dünya bir penceredir, her gelen baktı geçti.

İnsan iyiliği kadar taşlanır

Merhameti kadar dışlanır

Kulluğu kadar da sınanır.

Keşke demek için bile geçtir vakit

Geçti ömür bir ah ile içi dolu eyvah ile.

Sonuç

Folklorda olduğu gibi fakelore kültürün bir parçasıdır. Fakelore veya icat edilmiş geleneğin yeniden ürettiği ürünlerin ortamdan ortama yaşadığı kılık değiştirerek yinelenebilirlik durumu karşılaştırmalı olarak değerlendirilmelidir ve işlevsel anlamda sağladığı faydalar tartışılmalıdır. Yunus Emre örneklemi zerinden yapılan bu çalışmada Yunus Emre'nin sözlerinin sosyal medya platformunda adına fakelore veya icat edilmiş gelenek diyebileceğimiz şekilde paylaşımını kültürün devingenliğine ve devingenliği sayesinde canlı olarak kalmasını bağlamak gerekmektedir. Bu sayede Yunus Emre kültürü nesilden nesile canlı bir şekilde varlığını sürdürürken aynı zamanda Allah sevgisi, insan sevgisi, doğruluk, iyilik gibi ahlaki değerlerin önemi ile ilgili bir farkındalık oluşturmaktadır. Yunus Emre özelinde sosyal medyada Yunus Emre'ye ait olmayan sözlerin daha fazla kullanıldığı gözlenmiştir. Fakelore, icat edilmiş gelenek bağlamında Yunus Emre'ye ait olan veya olmayan bu sözlerin paylaşımı toplum içerisinde Yunus Emre kültürü ile ilgili bir belleğin canlı bir şekilde yaşatıldığını göstermektedir. Özellikle doğruluk, iyilik, güzellik, dostluk, kardeşlik, insan sevgisi, Allah sevgisi, dünyanın geçiciliği, ilim ve bilginin önemi, nefis terbiyesi gibi temaların Yunus Emre şiirleri ile özdeşleştiği görülmektedir. Bu temaları işleyen şiirlerin sahibi belli olmasa dahi Yunus Emre sözleri olarak kabul görmüş ve sosyal medyada da bu şekilde paylaşılmıştır. Netice itibariyle toplum içerisinde Yunus Emre bir şair veya ozan olarak değerlendirmekten öte bir kültürel bellek olarak değerlendirmek daha doğrudur.

Kaynakça

Aktulum, K. (2013). *Folklor ve Metinlerarsılık*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Aktulum, K. (2014). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Kanguru Yayınları.

Avşar, Z. (2013). Nasihatler Kitabı Risâletü'n-Nushiyye Yunus Emre. Ankara: Sistem Ofset.

Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kollektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Fox, W. S. (2007). "Folklor ve Fakelore: Bazı Sosyolojik Düşünceler." *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. Yay. Haz. Selcan Gürçayır. 35-50. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.

Günay, U., O. Horata. (2019). Risâletü'n-Nushiyye Yunus Emre. Ankara: Akçağ Yayınları.

Hobsbawm, E. (2006). "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek." *Geleneğin İcadı*. (Der. Eric Hobsbawm, Terrence Ranger), (Çev. Mehmet Murat Şahin), 1-18. İstanbul: Agora Kitaplığı.

İlhan, M. E. (2018). *Kültürel Bellek, Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Lafazanovski, E. (2007). "Halk Sevgisi: Yerel Kitle Kültürünün Kurtuluşu." *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. Yay. Haz. Selcan Gürçayır. 167-173. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.

Oğuz, M. Ö. (2011). "Çok Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları", *Millî Folklor, 23*(91), 5-11.

Ong, W. J. (2012). *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözün Teknolojileşmesi*. İstanbul: Metis Yayınları.

Tatcı, M. (1990). *Yunus Emre Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Timurtaş, F. K. (2018). *Yunus Emre ve Divanı*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Toprak, B. (2006). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Promat Basın Yayınları.

Türk Dilinin Söz Varlığı ve *Türkçe Sözlük* Geleneği

Şükrü Halûk AKALIN[*]

Özet

Sözlüklerin *bütüncül yapı*sında (macrostructure) yer alan *sözlük birim*ler (lexeme) dilin söz varlığına dayanmaktadır. Ancak dilin söz varlığındaki hangi sözcüklerin sözlükte nasıl yer alacağı, nasıl tanımlanacağı, hangi örneklerle tanıklanacağı sözlük biliminin en çok tartışılan sorunlarındandır. Türk Dil Kurumunun ilk baskısını 1945 yılında tamamladığı *Türkçe Sözlük*'ün de bugüne kadar yayımlanmış olan on bir baskısında madde başı seçilen sözcüklerle madde içinde yer alan sözcükler, bunların tanımlanmaları, seçilen örnekleri, kökenleri öteden beri eleştiri ve tartışma konusu olmuştur. Günümüzde sözlüklerin bilgisayar destekli, derlem tabanlı hazırlanmaya başlanmasıyla bu tartışmalar yeni bir içerik kazanmıştır. Özellikle *Türkçe Sözlük*'ün günümüzden yirmi yıl önce sayısallaştırılarak sanal ortamda erişime açılması da kullanıcıların hemen her yönüyle *Türkçe Sözlük*'ü irdelemelerini sağlamıştır. Kuşkusuz bu tartışmalar ve eleştiriler *Türkçe Sözlük*'ün yeni baskıları için de yararlı olmuştur. Türkçenin yapısı ve yaşadığı değişiklikler göz önünde bulundurularak geliştirilen ve genişletilen her baskıda yalnızca gözden kaçan yanlışlar ve eksikler giderilmemiş, sözlüğün genel yapısına ilişkin düzenlemeler, değişiklikler de yapılmıştır. Türk Dil Kurumunda böylece bir "Türkçe Sözlük geleneği" oluşmuştur. Bu geleneğin oluşmasında sözlüklerin yalnızca Türklük bilimciler, dil bilimciler, öğretmenler, öğrenciler için değil her yaştan ve meslekten hemen herkesin, yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenenlerin ve öğretenlerin kullanacağı bir başvuru kaynağı olarak görülmesi ilkesi etken olmuştur. Günümüzde sözlüğün insan dışında bir başka kullanıcısı daha var: Bilgisayarlar… Doğal dil işleme çalışmalarında bilgisayarların başvuru kaynağı olarak kullandığı e-sözlükler dillerin yapay zekâ ile işlenmesine de katkı sağlamaktadır. Bildiride Türk dilinin söz varlığının yansıtıldığı *Türkçe Sözlük* geleneği ve bu geleneğin oluşmasını sağlayan ilkeleri ele alınacak, günümüz sözlük kullanıcıları ve doğal dil işleme çalışmalarına yönelik özellikleri tartışmaya sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, sözlük bilimi, doğal dil işleme, DDİ.

Giriş

Sözlükler, bir dilin bütün veya belli bir dönemdeki sözcüklerini yazılışları, türleri, söylenişleri, kökenleri, temel ve yan anlamları, kullanılış özellikleri bakımından tanımlayan, örnek cümlelerle tanıklandıran başvuru kaynaklarıdır. Sözlüklerin *bütüncül yapı*sında (macrostructure) yer alan *sözlük birim*ler (lexeme) dilin söz varlığına dayanmaktadır. Ancak dilin söz varlığındaki hangi sözcüklerin sözlükte nasıl yer alacağı, nasıl tanımlanacağı, hangi örneklerle tanıklanacağı sözlük biliminin en çok tartışılan sorunlarındandır.

1. TDK *Türkçe Sözlük*

Türk Dil Kurumunun ilk baskısını 1945 yılında tamamladığı *Türkçe Sözlük*'ün de bugüne kadar yayımlanmış olan on bir baskısında madde başı seçilen sözcüklerle madde içinde yer alan sözcükler, bunların tanımlanmaları, seçilen örnekleri, kökenleri öteden beri eleştiri ve tartışma konusu olmuştur. Günümüzde sözlüklerin bilgisayar destekli, derlem tabanlı hazırlanmaya başlanmasıyla bu tartışmalar yeni bir içerik kazanmıştır. Özellikle *Türkçe Sözlük*'ün günümüzden yirmi yıl önce *Güncel Türkçe Sözlük* adıyla sanal ortamda erişime açılması da kullanıcıların hemen her bakımdan sözlüğü irdelemelerini sağlamıştır (Akalın, 2021, s.77-78). Kuşkusuz bu tartışmalar ve eleştiriler *Türkçe Sözlük*'ün yeni baskıları için de yararlı olmuştur. Bazı tartışma ve eleştirilerin *Türkçe Sözlük* ilkeleri göz önüne alınmadan yapılmasının aynı ölçüde yararlı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Türkçe Sözlük'ün seksen yıla yaklaşan yayım hayatı bulunsa da hazırlık çalışmalarının 1932 yılında toplanan Birinci Türk Dili Kurultayı ile birlikte başladığı göz önünde bulundurulduğunda doksan yıllık

[*] Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, shakalin@shakalin.net, sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr; ORCID 0000-0002-5313-1763

bir geçmişi olduğu ortaya çıkar. Öte yandan *Türkçe Sözlük*'ün ilk hazırlayıcılarının Şemseddin Sami Bey'in *Kamus-ı Türkî* adlı sözlükçülük tarihimizin anıtsal eserini örnek aldıkları göz önünde bulundurulacak olursa sözlüğün arkasında yüz yirmi yıllık gelenek bulunduğu ortaya çıkar. Bununla birlikte sözlüğün bütün baskılarının bir örnek olduğunu, çelişkilerin bulunmadığını, yanlışsız ve eksiksiz olduğunu ileri sürmek de doğru değildir. Türkçenin yapısı ve yaşadığı değişiklikler göz önünde bulundurularak geliştirilen ve genişletilen her baskıda yalnızca gözden kaçan yanlışlar ve eksikler giderilmemiş, sözlüğün genel yapısına ilişkin düzenlemeler, değişiklikler de yapılmıştır. Türk Dil Kurumunda böylece bir "*Türkçe Sözlük* geleneği" oluşmuştur.

Bu geleneğin oluşmasında sözlüklerin yalnızca dil bilimciler, öğretmenler, öğrenciler için değil her yaştan ve meslekten hemen herkesin, yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenenlerin ve öğretenlerin kullanacağı bir başvuru kaynağı olarak görülmesi ilkesi etken olmuştur. Yakın ve eş anlamlı madde başlarına göndermelere, genel sözcüklerin yanı sıra özel adların da sözlüğe alınmasına, {*-mA*} ekli fiil iş adlarının tanımlama yöntemine, yabancı sözcüklerin gösterilişine, sözcüklerin sesletimine, ek alış biçimlerine ve daha pek çok özelliğine ilişkin bütün bu düzenlemeler *Türkçe Sözlük*'ün kullanıcılarına yönelik uygulamalarıdır. Elbette bir bölümüne değindiğimiz bu özelliklerin tamamının ilkinden bu yana bütün baskılarda bulunduğunu söyleyemeyiz. Söz varlığının belirlenmesinde katı tutumun egemen olduğu ilk baskılarda yaygın kullanımlarına karşın sözlük dışında bırakılan Arapça, Farsça sözcükler sonraki baskılarda sözlüğe alınmıştır. Madde başının yer aldığı birleşik sözlerin maddenin ardından topluca gösterilişi uygulaması ancak onuncu baskıda gerçekleştirilmiştir. Kısacası *Türkçe Sözlük*'ün her baskısı, uygulanan yöntemlerle Türkçenin söz varlığını kapsayacak nitelikte geliştirilmesine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bütün bunlar geniş bir kullanıcı kitlesinin gereksinimlerini karşılayacak bir başvuru kaynağı ortaya koyma amacının sonucudur.

Günümüzde sözlüğün insan dışında bir başka kullanıcısı daha var artık: Bilgisayarlar… Doğal dil işleme çalışmalarında bilgisayarların başvuru kaynağı (referans) olarak kullandığı e-sözlükler dillerin yapay zekâ ile işlenmesine de katkı sağlamaktadır. Adalı'nın da belirttiği gibi bilişim teknolojilerindeki gelişmeler bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarına önemli bir ivme kazandırmıştır. Önceleri insan bilgisayar etkileşiminde doğal dillerin kullanılabilmesi amacıyla başlatılan çalışmalar zamanla bilgisayarlı dil bilimine dönüşmüştür. Bir bilgisayarın insanın konuşmasını anlayabilmesi ve insanın anlayabileceği dilde konuşabilmesi için dilin bütün özelliklerini bilmesi gerekir. Bir başka deyişle dilin bütün özelliklerinin bilgisayara öğretilmesi gerekmektedir (Adalı, 2020, s.18).

Geleneksel olarak sözlüklerin insanlar için hazırlanması elbette akla gelen ilk düşünce olmalıdır. Sonuçta bir sözlük insanların konuştukları, yazdıkları dille ilgili kavram düzeyinde, biçim düzeyinde söz varlığına dair sorgularının yanıt bulduğu başvuru kaynaklarıdır. Sözlükler birçok açıdan "insanlar" için "anlamlı" kaynaklardır. Yukarıda da belirtildiği gibi insanlar için hazırlanan sözlüklerin ilk başta bilgisayarca okunabilir (machine readable) bir formata dönüştürüldüğü yıllardan bugün bilgisayarlar için de "anlamlı" içeriklerin oluşturulduğu bir sözlük bilimine gelinmiştir.

2. Türkçe Doğal Dil İşleme ve *Türkçe Sözlük* Geleneği

Doğal Dil İşleme (DDİ) adı verilen bu çalışmaların yazım yardımcı araçlarını geliştirme, metni anlama, bilgisayarla sesli etkileşim, bilgisayarlı çeviri ve yabancı dil okuma yardımcı araçları üst alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Yazım yardımcı araçlarının geliştirilmesi alanında yazım yanlışlarının düzeltilmesi, bul ve değiştir; metni anlama kapsamında optik karakter tanımlayıcı ile basılı bir metni okuma ve okuma yanlışlarını düzeltme, metnin özetini çıkarma, metnin içerdiği bilgiyi çıkarma, bilgiyi çekme, metni anlama; sesli etkileşim alanında bilgisayarın metni seslendirerek konuşması, konuşmayı anlaması (konuşmayı metne dönüştürmesi), soru yanıtlama dizgeleri oluşturması; bilgisayarlı çeviri alanında ise bir dilde yazılmış bir metni diğer bir dile çevirme; yabancı dil okuma yardımcı araçları ve

yabancı dilde yazma yardımcı araçları ile doğal diller arası çeviri alt alanları bulunmaktadır (Adalı, 2020, s.19).

Bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarını yakından izleyen Türk Dil Kurumu doğal dil işleme çalışmalarına yardımcı olacak düzenlemeleri *Türkçe Sözlük* baskılarında gerçekleştirmiştir. Söz gelimi, ilk baskısından sekizinci baskısına kadar madde başı sözcüklerin ekli yapılarda ve birleşik sözcüklerde kullanımını gösteren ~ (yaklaşık = tilde) işareti dokuzuncu baskıda kaldırılmış, sözcüğün tam olarak yazılışı korunmuştur. Örneğin en son sekizinci baskıda *arka* maddesi içindeki arkasına almak sözü ~ *sına almak*, bir işin arkasına düşmek sözü ise *(Bir işin) ~ sına düşmek* (veya *takılmak*) biçiminde yazılmıştır (TDK, 1988, s.85). *Baş* maddesi içindeki başçavuş sözü ~ *çavuş* (TDK, 1988, s.148) olarak gösterilmiştir. En ilginç yazım biçimi ise çiğ maddesindeki *(birini) ~ ~ yemek* (TDK, 1988, s.309) biçimindedir. Kullanıcının sözlükte gördüğü bu yazılışı çözebilmesi için madde başına dönmesi gerekmektedir. Bilgisayar bu ifadeyi asla çözümleyemez. Dokuzuncu baskı *Türkçe Sözlük*'te (TDK, 1998) ~ işareti ile gösterime tamamen son verilmiştir. Bu değişikliğin nedeni bilgisayarların binlerce karşılığı olabilecek ~ işaretini çözümleyemeyecek olmasıdır. Yalnızca bilgisayarların değil herhangi bir kullanıcının bile kolay çözümleyemeyeceği bu uygulama günümüzde sözlük biliminde kullanılmamaktadır.

Türkçenin söz varlığının doğal dil işlemelerinde yetkin ve kapsamlı bir biçimde kullanılabilmesi, sözlük birimlerinin bu sözlükte yer almasına bağlıdır. Bilindiği gibi eklemeli dil yapısındaki Türkçenin söz varlığındaki sözcüklerinin önemli bir bölümü eklerle genişletilmiş yapılardır. Bunlar içerisinde yapım ekleriyle türetilmiş sözcükler bulunduğu gibi dil bilgisi uzmanları tarafından yapım ekliği tartışılan çatı ekleri, hatta addan ad yapan {+*lX*} ve {+*sXz*} ekleri de bulunmaktadır. Sözlük kullanan herhangi bir kişinin dil bilgisi uzmanı yetkinliğinde çözümleme özelliğine sahip olmasını beklemek safdillilik olur. Aynı durum henüz başlarında olduğumuz Türkçe için DDİ çalışmalarında da geçerlidir. Söz gelimi *tatlı* ve *abalı* sözlerindeki {+*lX*} ekinin bütün işlevlerini taşıdığı *tatlı*, sözlükte yer alırken aynı ekin bir işlevini yüklediği *abalı* sözünün yalnızca 'aba giymiş olan' anlamıyla sözlükte (TDK, 2019, s.1) yer alıp almaması sözlükçülüğümüzde tartışma konusu olabilmektedir. Oysa milyonlarca sözcükten oluşan veri tabanında *abalıya* sözünün bilgisayarca çözümlenebilmesi için sözlükte *abalı*nın yer alması gerekmektedir. Ancak böylece 'bütün özverinin yumuşak huylu kişiye yüklenmesi, sessiz, güçsüz kişinin hırpalanması, hakkının çiğnenmesi' durumunu bildiren *vur abalıya* deyiminin çözümlenmesi mümkün olabilecektir. Deyimin yalnızca *vurmak* maddesi içerisinde yer alması ise sözlük kullanıcısının deyimin anlamına ulaşmasını zorlaştıracaktır. Doğal dil işlemede de deyimin içerdiği anlama göre ayrıca etiketlenmesi gereği söz konusudur. Bu durum, Türkçenin söz varlığının yalnızca tek tek sözcüklerin değil terimleriyle, deyimleriyle bütün söz varlığının sözlükte yer alması ve birbiriyle ilişkilendirilerek etiketlenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Türkçe Sözlük'te yalnızca 'ağırlığı olmayan' anlamıyla tanımlanan *ağırlıksız* (TDK, 2019, s.43) sözünün de benzer nitelikteki sözlerin de madde başı olması eleştirilebilmektedir. Oysa *ağırlıksız* sözündeki *ağırlık* yalnızca yük, tartı nesnesi karşılığında değildir. Değer, sorumluluk, etki, baskı, güçlük, yoğunluk vb. anlamları olan *ağırlık* sözündeki niteliklerin yokluğunu bildirmektedir. Sözlüğe *ağırlıksız* sözünün alınmaması, *ağırlıksız ortam* gibi terimlerin çözümlenmesini güçleştireceği gibi dilde sınırsız sayıda üretimin yapılabileceği cümlelerde, örneğin …*ağırlıksız hükûmet*… vb. yapılardaki 'etkisizlik, sorumsuzluk' anlamlarının çözümlenmesini de güçleştirecektir. İngilizcede *without* vb. sözcüklerle oluşturulan dil bilgisel yapıların yanı sıra *-free, -less* ile yapılan kimileri madde başında kimileri madde içinde *alcohol-free* 'alkolsüz', *smoke-free* 'sigarasız', *tax-free* 'vergisiz'; *fathomless* 'dipsiz', *flavourless* 'tatsız', *skinless* 'derisiz', *sugarless* 'şekersiz', *tubeless* 'tüpsüz, içsiz' (ODE, 2003) vb. yokluk bildiren sözcüklerin sözlüklere alındığı göz önünde bulundurulduğunda eklemeli bir dil olan Türkçede {+*sXz*} ekiyle türetilmiş sözcüklerin sözlüklere madde başı olarak alınmaması düşünülemez. Sözlük kullanıcısının her yaştan, her meslekten, her eğitim düzeyinden olabileceğini göz önünde

bulundurarak derlemlerden tanıklar getirip söz varlığını genişletmek doğal dil işlemcilerinin işini de kolaylaştıracaktır.

Türkçe Sözlük'ün on birinci baskısına yeterlik yapılarının alınması da eleştiri konusu edilmektedir. Sözlükte 1.113 *-abilmek*; 838 *-ebilmek*, 1.113 *-abilme*; 838 *-ebilme* madde başı bulunmaktadır. Bu yapıların da özellikle doğal dil işleme çalışmalarında çözümlenebilmesi için sözlükte yer alması, tanımlanması gereklidir. Yazım kuralı gereği bitişik yazılan bu yapıların sözlükte bulunmaları, tanımlanmaları ve olabildiğince tanıklanmaları *söz birimleştirme*de (lemmatization), doğal dil işlemede kolaylık sağlayacaktır. İngilizcede benzer yapıda oluşturulmuş sıfatlar, zarflar sözlüklerde *-able* eki ile madde başında yer almaktadır: *calculable* 'hesaplanabilir', *eatable* 'yenilebilir', *payable* 'ödenebilir' (ODE, 2003). *Türkçe Sözlük*'te ise *-abilir* ile dört (*açıklanabilir, algılanabilir, olabilir, taşınabilir*), *-ebilir* ile iki (*indirgenebilir, yenilenebilir*) sözcük vardır. Benzer nitelikteki bu yapılar *Türkçe Sözlük*'te de madde başı olarak yer almalıdır.

Türkçe Sözlük'ün on birinci baskısına il ve ilçe adlarının alınması da eleştiri konusu edilmektedir. Bu adların sözlüğe alınmasının birkaç nedeni var: İl ve ilçe adlarının ölçünlü yazım biçimlerinin, söylenişlerinin, vurgularının, ek alma özelliklerinin gösterilmesi… Bu sözlük bilgileri yalnızca kullanıcılar için değil DDİ çalışmaları için de gereklidir. DDİ çalışmalarından biri olan *Yetkin Yanlış Bulma ve Düzeltme* alanında Prof. Dr. Eşref Adalı danışmanlığında A. Delibaş tarafından gerçekleştirilmiş olan çalışmada ve daha sonra geliştirilen algoritma ve yöntemlerde oluşturulan sözce, *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer alan sözcüklerin yanı sıra özel adları da içeren bir metin dosyasıdır. Bu dosyada sözcüklerin kök biçimleri bulunmaktadır. Sözcede kural dışı durumların oluşturacağı yanlışları ortadan kaldırmak için sözcüklerin etiketlenmesi yoluna gidilmiştir. Yazım yanlışlarını bulma ve düzeltmedeki yanlış oranını en aza indirgemek açısından sözcedeki sözcüklerin yumuşama kuralı açısından etiketlenmeleri gerekmiştir (Adalı, 2020, s.443). Örneğin *Türkçe Sözlük*'te hem *ayvalık* 'ayva ağaçlarının çok bulunduğu yer' hem de *Ayvalık* 'Balıkesir iline bağlı ilçelerden biri' maddeleri bulunmaktadır (TDK, 2019, s.212). Kullanıcı biri büyük diğeri küçük harfle başlayan bu sözcüklerden birinin yer adı olduğunu büyük harfle başlamasından kolayca ayırt edebilir. Bilgisayar da büyük harfle gösterilenlerin özel ad olarak algılanması için eğitilebilir. Ancak ek alması durumunda bu sözcüklerden ad olanının *ayvalığı*, (*<ayvalık, -ğı*) özel ad olanın da *Ayvalık'ı* (*<Ayvalık, -k'ı*) biçiminde yazıldığının sesletiminin de belirtilmesi mutlaka gerekmektedir. Sesletimde son hece dışındaki vurgunun belirtilmesi, ünsüz yumuşamasının gösterilmesi ise yine *Türkçe Sözlük*'ün ilkelerindendir: *a'yvalığı*. Bütün bu uygulamalar bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarında, örneğin sesli yanıtlama sistemlerine yardımcı olabilecek özelliklerdendir. *Türkçe Sözlük*'ün hem kullanıcılara yararlı olabilmesi hem de bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarında temel başvuru kaynağı olarak kullanılabilmesi için son hecede bulunan vurguların da gösterilmesi yararlı olacaktır. Öte yandan yalnızca kök sözcükte gösterilen okunuşların türevlerde de yazılması. Örneğin *cila* maddesinde (*cila: **İ** ince okunur*) açıklaması verilirken sözcüğün *cilacı, cilacılık, cilalama* vb. türevlerde (TDK, 2019, s. 465) bu sesletim özelliğinin belirtilmemesi kullanıcının eksik bilgilendirilmesi anlamına gelmektedir. Baskı sözlüğü kullanıcısı birkaç satır yukarıdaki cila maddesindeki açıklamayı belki görebilir ama e-sözlük kullanıcısı yalnızca aradığı sözcüğü ekranında görebileceğinden eksik bilgilendirilmiş olacaktır. Bilgisayar destekli dil bilimi çalışmalarında ise bu bilginin türevlerde gösterilmemesi sözlüğün sesli yanıt sistemlerinde verimli kullanılabilirliğinde olumsuzluk olarak görülecektir.

Fiillerin çatı ekli yapıları ile fiilin iş adlarının sözlükte yer alması, tanımlanış biçimleri de yöneltilen eleştirilerdendir. Örneğin *eksiltme* sözü *Türkçe Sözlük*'te 'bir işin kimin tarafından daha ucuz yapılacağının anlaşılması için istekliler arasında açılan fiyat kırma işi, ihale' tanımının yanı sıra 'eksiltmek işi' tanımıyla yer almaktadır. Sözlükte yer alan her fiilin iş adlarının da maddeler arasında bulunması *Türkçe Sözlük*'ün bir geleneğidir. Eklemeli dil yapısındaki Türkçede tek bir sesten oluşan ek, sözcüğün yapısını ve anlamını değiştirebilmektedir. Sözlük kullanıcılarının ve özellikle de

bilgisayarların bu yapıları çözümleyebilmesi için fiil iş adları da sözlükte bulunmalıdır. Bu sözcüklere derlemlerden elde edilecek tanıklarla tanımlarının gözden geçirilmesi düşüncesine katıldığımı da belirtmek isterim.

Türk Dil Kurumunun batı kaynaklı, özellikle İngilizce aracılığıyla giren sözcüklere, terimlere önerdiği Türkçe karşılıkların ve yabancı sözcüklerin sözlükte yer alması da eleştirilebilmiştir. Örneğin *Türkçe Sözlük*'te *on-line* sözü bulunmaktadır. Devlet kurumlarının bile *online başvuru, online emeklilik işlemleri, online toplantı* gibi geniş bir kullanım alanı kazanan bu yabancı söze Türk Dil Kurumu *çevrim içi* karşılığını önermiştir. Sözlük kullanıcısı Türkçe metinlerde rastladığı *on-line ~ online* sözünü İngilizce sözlüklerde aradığında karşısına bu sözün tanımı çıkacaktır. Kullanıcı sözün Türkçe karşılığını bilmesi hâlinde *çevrim içi* maddesine erişebilir ancak bilmiyorsa bu yabancı sözün Türkçesinin *çevrim içi* olduğunu bilmesi mümkün değildir. DDİ çalışmalarında bu soruna değinen Adalı (2020, s.461) yürüttükleri çalışmada kullandıkları sözlükte bulunmayan sözcükler için önerme işleminin kullanıcının sözcüğü yanlış yazmış olma olasılığı göz önüne alınarak gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ancak sözcük doğru yazılmış ise ve sözlükte yer almıyor ise bu onun Türkçe bir sözcük olmadığı anlamına gelir. Bu durumda Adalı, araştırma için oluşturdukları sözlükte bulunan sözcükleri önerme işlemini Türkçeye yabancı dillerden girmiş sözcükler için gerçekleştirilen bir işlev olarak nitelemektedir. Bu sözcükler TDK'nin güncel sözlüğü temel alınarak oluşturulan ve çalışma kapsamında kullanılan sözlük içerisinde bulunmaktadır (Adalı, 2020, s.459). Kısacası Türk Dil Kurumunun yabancı kökenli sözcüklere karşılık önerileri de doğal dil işlemeleri için önemli bir veri kaynağı oluşturmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurularak ilk kez onuncu baskıda (2005) karşılık önerilen yabancı sözcükler eğik yazıyla madde başı yapılıp özenti alıntısı olduğu belirtilerek Türkçe karşılığına gönderilmiş, tanımı da orada yapılmıştır. ODE'de İngilizcenin söz varlığındaki çok sayıda sözcüğün özgün veya İngilizceleşmiş biçimleriyle yer aldığını da belirtmemiz gerekir.

Türkçe Sözlük'ün hem kullanıcıların gereksinimlerini karşılayacak hem de doğal dil işleme çalışmalarına katkıda bulunacak ölçüde geliştirilmesi gereği son derece açıktır. 1928 yılından günümüze Türkçenin dengeli derlemini hazırlamak üzere İstanbul Teknik Üniversitesinden Prof. Dr. Eşref Adalı başkanlığında bir çalışma grubu tarafından 2010 yılında TÜBİTAK'a önerilen projede Türk Dil Kurumu müşteri kurum olarak tanımlanmıştı. Projenin tamamlanmasından sonra elde edilecek derlem, Türk Dil Kurumunun sözlük ve söz varlığı çalışmalarında kullanılacaktı. Projenin kabul edilerek çalışmalara başlamasından üç yıl sonra, Türk Dil Kurumundan TÜBİTAK'a gönderilen bir yazıda Kurumun projeye ihtiyacı olmadığı belirtilince sürmekte olan proje sonlandırıldı. Oysaki *Türkçe Sözlük*'ün geliştirilmesi için böyle bir projeye gerek vardır.

3. Kullanıcı ve DDİ Dostu Düzenlemeler

Bu arada *Türkçe Sözlük*'te de kullanıcı dostu olacak ve DDİ çalışmalarına katkıda bulunacak birtakım düzenlemeler yapılması da yararlı olacaktır. Yalnızca kök sözcükte yazılan kısaltmalar türevlerde de belirtilmelidir. Örneğin:

hökelek, *-ği a. hlk.* Çalım, kurum, gösteriş.

hökelekli *sf. hlk.* Çalımlı, kurumlu, gösterişli.

Fiil istemlerinin (valenz) madde başında gösterildiği gibi madde içlerinde de belirtilmesi yararlı olacaktır. Örneğin:

Havi olmak (*-i*) içinde bulundurmak, içine almak, kapsamak, içermek.

Kısacası mevcut basılı sözlüklerin yeniden düzenlenmesi aşamalarında özellikle madde başlarındaki çeşitliliğin açıkça verilmiş olması, en ince anlam ayrıntısının sözlükte belirtilmesi ve bir dil bilgisi uzmanınca "gereksiz" olarak nitelendirilen ayrıntıların yer alması son derece yararlı olacaktır. Her

adımda belirli yönerge ve işlemlere gereksinim duyan yazılımlar oluşturuldukları algoritmalar gereği ayrıntılanmış girdiden çok daha sağlam örüntüleri oluşturabilmektedirler. Sözlük madde başlarının hiyerarşisinde maddelerin gösterimi açısından ayrıntılandırılacak her özellik bilgisayarlar dolayısıyla yazılımlar bakımından algoritmik düzlemde birer öğrenme nesnesine dönüşmektedir. Bilgisayar bilimlerinde *özellik mühendisliği* (feature engineering) adı verilen çalışma konusunda, ham verilerden bilgiye giden süreçte verideki özelliklerin keşfiyle ve dönüştürümleriye ilgilenilmektedir.

Sözlüğe veri kaynağı olarak bakıldığında, sözlükte ayrımlanmış her alan, işaret vb. birimler birer özelliktir. Bu özelliklerin kendi içindeki dağılımları yazılımların girdi olarak aldığı, işlediği ve farklı biçimlere dönüştürdüğü yapılardır. Dolayısıyla her sözlük insanların okuma anında göremediği birçok gizil özelliği de barındırabilmektedir. Özellik mühendisliğinde gizil değişkenlerin varlığının saptanması ve aralarındaki ilişkilerin modellenmesi çalışmalarıyla sözlüğün makineler için anlamlı birer modeli elde edilmektedir. Makine öğrenmesi düşünülünce de sözlüğün her bir biriminin sayısal özellikleri derin öğrenmede makine tarafından modellenerek hedef çıktının öğrenilmesi sağlanmaktadır.

Günümüzde yapay zekâdan insan zekâsı seviyesinde çıktılar ya da üretimler bekleyen insanoğlu, bilgisayarların "öğrenme" ve "anlama" süreçlerinde henüz veri-girdi-çıktı modelindeki en iyileme çalışmalarının yürütüldüğü bir aşamada bulunduklarını göz önüne almalıdır. Buna karşın sözlüklerdeki özellikler yardımıyla iyi düzeyde akademik metin oluşturan yapay zekâ modellerinin oluşturulduğunu da söylemek gerekir.

Sonuç

Türk dilinin söz varlığının yansıtıldığı *Türkçe Sözlük* yaklaşık seksen yıllık bir geleneğin ürünüdür. Sözlüğün bugünlere ulaşmasında yüzlerce kişinin emeği, göz nuru bulunmaktadır. Her baskısında yapılan düzenlemeler, değişiklikler daha iyi bir sözlük ortaya koyma, kullanıcı dostu sözlük olma çabalarının sonucudur. Bilgisayar destekli dil bilimi çalışmalarının Türkçe için de kullanılmaya başlanması, Türkçe için DDİ araştırmalarının yürütülmesi *Türkçe Sözlük*'ün önemini daha da artırmıştır. Hem kullanıcıların bütün gereksinimlerini karşılayacak hem de DDİ çalışmalarında kullanılabilecek bir *Türkçe Sözlük*'e büyük bir gereksinim duyulmaktadır. İngilizcenin söz varlığını kapsayan ve *unabridged* 'kısaltılmamış, tam' olarak nitelendirilen kapsamlı bir sözlüğe Türkçe için de gerek vardır. Bu sözlük Türkçenin bütün söz varlığını kapsayacak ve yalnızca insanlar için değil bilgisayarlar için de kullanıcı dostu olacak nitelikte olmalıdır. Böyle bir sözlüğü ancak Türk Dil Kurumu hazırlayabilir, hazırlanacak bu sözlüğün de temeli *Türkçe Sözlük*'tür.

Kaynakça

Adalı, E. (2020). *Türkçe Doğal Dil İşleme*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Akalın, Ş. H. (2021). "Elektronik Sözlük Bilimi ve Türk Dil Kurumunun e-sözlükleri". *Hamza Zülfikar Armağanı*. (69-85). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ODE. (2003). *Oxford Dictionary of English*. Ed. Soanes, C., Stevenson, A. Second edition. Oxford: Oxford University Press.

TDK. (1988). *Türkçe Sözlük*. 8. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK. (1998). *Türkçe Sözlük*. 9. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK. (2005). *Türkçe Sözlük*. 10. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK. (2019). *Türkçe Sözlük*. 11. baskının tıpkıbasımı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Van Pamir Kırgızları Atasözlerinin Karşılaştırmalı Fonoistatistiği Üzerine

Taşpolot SADIKOV[*]

Özet

Küçük Pamirden Türkiye'ye göç eden ve Van bölgesine yerleşen Kırgız boylarının diline fonoistatistiksel analiz etmek için Van Pamir Kırgızlarının atasözleri derlemi kaynak olarak ele alınmıştır. Derlemde yer alan metinler kimden, ne zaman ve nerede yazıldığına dair folklorik bilgilerden arındırılır, ek dil belirtilerinden temizlenir, q, ğ, k, g sesleri ayrı harflerle net bir şekilde ayrılır ve çift dudak yassı sürekli β ünsüzü (derlemde diş-dudak sürekli v olarak kayıtlı) w harfiyle belirtilmiş, iki nokta üst üste ile belirlenen uzun ünlüler aa, əə, ee, ii, oo, öö, uu, üü şeklinde çift harfle çevriyazıya geçirilir, bir harf ama iki sesi belirten yotlu harfler ayrılır, atasözleri derlemi ses grup larından oluşan saf bir dizi şeklinde bilgisayara yüklenir, incelenir, analiz edilir ve seslerin sözcük başında, ortasında ve sonunda her yerde kulanılan sıklığını doğrulayan fonoistatistik bilgiler elde edilir. Bildiride, atasözler metninde kullanılan seslerin sınıflandırılması, genel fonoistatistiği, ünlü ve ünsüzlerin genel ve farklılık belirtileri düzeyindeki bireysel fonoistatistiği incelenir, atasözlerin fonoistatistiği "Manas" destanı Jusup Mamay versiyonunun ve Türkçenin fonoistatistikleri ile karşılaştırılır ve oradaki ortak noktaları ve farklılıkları açıklanır.

Anahtar Kelimeler*:* Pamir Kırgızları, atasözleri, ses yapısı, seslerin genel fonoistatistiği

Giriş

Küçük Pamirden Türkiye'ye göç ederek Van bölgesine yerleşen Kırgız boyları dilinin fonoistatistiksel bir incelemesini yapmak üzere Prof. Dr. Suleyman Kayıpov'un «Türkiye'de yaşayan Pamirli Kırgızları atasözleri. Lengvofolkloristik kaynak olarak. - Bişkek: Merkez Asya Üniverstesi, 2016» başlıklı eseri kaynak olarak ele alınır [1]. Bu eserde yer alan atasözleri kimdem, ne zaman ve nerede yazıldığına dair folklorik bilgilerden arındırılır ve ek dil belirtilerinden temizlenerek aşağıdaki maddelere göre 34 harften oluşan Ortak Türk alfabesi esas alınarak çeviriyazıya geçirilir:

1) atasözlerinde, kalın ünlüler ile gelen küçük dil çift q - ğ ünsüzleri ince ünlüler ile gelen arka damak çift k - g ünsüzlerinden ayrılarak q, ğ ve k, g harfleriyle ayrı ayrı belirlenir. Örneğin: *Qardı açqanğa qara talqan may körünöt Qatını coqqo qara qatın ay körünöt; Qaraway qoysoñ qatınıñ ketet Baqbay qoysoñ balañ da ketet; Aarıwağan at bolwoyt Tozuwağan ton bolwoyt Xaarıwağan qatın bolwoyt; Kim külöt də kim iyləyt Xiç kim onu biləlwayt; Köz cetbegen cerge söz cetet; Kölögögö qarap ton pıçba*;

2) atasözlerinde, iki ünlünün arasında veya *l, r, y* ünsüzleri ile ünlü arasında geçen ve derleyici tarafından diş-dudak v harfiyle kayıt edilen çift dudak yassı sürekli β ünsüzü standart w harfi ile belirlenir. Örneğin: *Köñül oorutqan dos bolwoyt İç oorutqan aş bolwoyt; Köñül xaarıwayt Köz toywoyt; Köp berəlwasañ az ber Zarıqtırway tez ber; Köp körwöy qalwayt Birdin bilgenin bilwey qalwayt;*

3) atasözlerinde, iki nokta üst üste konarak a:, ə:, e:, o:, ö:, i:, u:, ü: şeklinde kayıt edilen uzun ünlüler çift harfle belirtilenmiş ve aa, əə, ee, oo, öö, ii, uu, üü şeklinde verilir. Örneğin*: Kösöö xaarığanını bilweyt Axmaq aarığanını bilweyt; Küldürgönnün bəəri dos emes Küydürgönnün bəəri qas emes; Mal əylənip eesini tawat; Saanıñ sarttın beesi Tañda kelet eesi; Sooğattan toomat caqşı; Taş tüşkön ceride oor; Təyər aşqa casool Pışıq aşqa bökööl; Tilde söök coq; Dili şirin aş ceyt Dili açuu muş ceyt; Tişiñ barda buuday çəynə Tişiñ coqto buuday qayda; Too ğulasa aşuu bolot Car ğulasa keçüü bolot; Uul tileseñ küçtüüsün tile Qız tileseñ iştüüsün tile;*

[*] Prof. Dr., Bişkek Devlet K.Karasaev Üniversitesi Kırgız ve Türk Dilleri Teorisi Bölümü, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti, tashsadykov0097@gmail.com

4) atasözlerinde, *χər, χəm, χəmmə* gibi sadece birkaç kelimede karşılaşan χ harfi h harfi ile değiştirilerek *hər, həm, həmmə* şeklinde verilir. Örneğin: *Həm mıqqa ur həm taqağa; Həm balağa əyt həm atağa; Hər kim peylige cərəşə bolot*; *Hiç kim naamartqa muqtac bolwosun; Hiç kim öz ayıwını bilweyt; Əligi coq salam həmmədən caman vb.*

Atasözleri metinleri bilgisayara yüklenip, içerdiği sözcük şekillerinin kaç defa tekrarlandığı hesaplandığında atasözleri oluşturmada 11763 sözcük şekli katılarak 48231 defa tekrarlanmıştır. Dolayısıyla atasözlerinde 250933 kez tekrarlanan 40 sesin dahil olduğu ortaya çıkmış. Toplam olarak atasözlerinde kullanılan ses sayısını kelime sayısına bölürsek şu rakamı elde ederiz: 250933:48231=5,20. Bu da atasözlerinde kullanılan sözcük şekilleri ortalama 5 sesten oluştuğunu ispatlar.

Atasözü metinlerini oluşturan seslerin genel bileşimi: 1) ünlüler: *a, ə, e (e), o, ö, ı, i, u, ü; aa, əə, ee, oo, öö, ii, uu, üü*; toplam sıklığı – 103877, oranı % 41,40; 2) ünsüzler: *p, b, m, f, w, t, d, n, s, z, l, ç, c, ş, r, y, k, g, ñ, h, x, q, ğ*; toplam sıklığı – 147056, oranı % 58,60.

Dolayısıyla atasözü metinleri ünsüz katsayısı 147056 : 103877 = 1,42'dir. Diğer metinlerin ünsüz katsayısını karşılaştırırsak: «Sınğan kılıç» romanı – 1,32; Tonukuk anıtı – 1,35; Türkçe metinler – 1,35; "Manas" destanı – 1,39. Atasözlerinin ünsüz katsayısı tüm metinlerin göstergesinden büyüktür. Elbette bu ayrı incelenmeyi gereken bir konudur.

Böylece Van Kırgız ağzının ses yapısındaki ünsüzler çoğunlukla Kırgız yazı diliyle uyumlu olup, sadece h ünsüzü farklıyken, ünlülerden ise kısa ə ve uzun əə, ii sesleri yazı dilden farklılık göstermektedir. Örneğin: *Kəttə bir kitəp təwsirdən, Beçərə bolot ey qız bala, Ənciyəndi aralap, Əydəgən malım altı cüz; İçimde dərdim dou əytəərim, Biriwiz emes ou bəəriwiz, Aqılı dəənə calğız əy, Ox ii - iy əttəñə nəələt, Tüptöp qo kelgen ə bələəgə, Təəm ğo cese tawaqtaş, Medetim əəci tuyğunum, Bazarluu şəər ornosun vb.*

1. Seslerin sınıflandırılması

Atasözleri derlemin oluşturan ünlülerin kullanım sıklığı ile işlevsel gücünü tespit etmek için ilk önce ünlü ve ünsüzlerin hangi esasa göre sınıflandırıldığını ve hangi farklılık belirtileriyle tasnif edildiğinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu bakımdan hem ünlüler hem de ünsüzler dört farklılık belirtileriyle ayrılır, ancak bu dört belirti ünlüler ve ünsüzler için sayısı aynıdır, ancak nitelikleri farklıdır.

1.1. Ünlüler sistemi

Uzun-kısa, geniş-dar, düz-yuvarlak ve kalın-ince ünlüleri olarak 4 belirti ile farklılık gösterir [3:74-79].

Uzun-kısa belirtisi. Niteliksel değil niceliksel olan bu belirti, ünlüleri kısa ve uzun ünlüler olarak iki gruba ayırır ve birbirlerinden yalnızca kısa veya uzun telaffuz edilmesi açısından farklılık gösterir, ancak diğer akustik ve artikülasyon özellikleri açısından birbirlerine denk gelir: kısa ünlüler: *a, ə, e, o, ö, ı, i, u, ü*; uzun ünlüler: *aa, əə, ee, oo, öö, ii, uu, üü;*

Geniş-dar belirtisi. Artikülasyon niteliğindeki belirtidir. Akustik yönden bu belirti, ünlülerin telaffuzunda ağız boşluğundan havanın az veya çok miktarda çıkmasına neden oluruyorsa, artikülasyon yönünden ise ünlülerin çenenin geniş, yarı geniş veya dar bir durumda telaffuz edilmesine dayanır, ve ünlülerin bileşimini üç gruba ayırır: geniş ünlüler: *a, ə, aa, əə,* yarı geniş ünlüler : *e, o, ö, ee, oo, öö,* dar ünlüler: *ı, i, u, ü; ii, uu, üü*.

Aynı zamanda Kırgız yazı dilinde "*ünlülerin geniş ve dar olmak üzere iki gruba ayrılması, dil bilim adamları tarafından yapılan bir sınıflandırılma değil, eklemeli tipolojideki Türk dillerinin iç yapısından*

kaynaklanan ve tarihsel olarak oluşan dildeki iç sınıflandırılmadır" [3: 78] diyen kuralı ve *bəy-lə, bəy-lə-wə-y, bəy-lə-gən, bəy-lə-di, bəy-lə-di-ñ, bəy-lən-gən, bəy-lən-di, bəy-lə-p, bəy-lər-gə, bəy-lə-sə-m, bəy-lə-t-ip, gəp-kə, gəp-tən, gəp-tər-iñ, dəptər-im, dəptər-iñ, əzizdərdin, əkim-dər, əkim-dər-dən, əkim-dər-din* gibi sözcüklerde ekteki *ə* ünlüsü yazı dildeki *e* ünlüsünün yerini aldığını dikkate alırsak, Van Kırgızları ağızında *a, ə, o, ö* ünlüleri morfonolojik yönden geniş ünlü olarak kendini gösterirken, *e* ünlüsü yarı geniş olarak kendini göstereceğine şahit olacağız. Bu nedenle Van Kırgızcasındaki ünlüler, dilin dikey durumuna göre morfonolojik faktörler dikkate alınarak aşağıdaki gibi verilebilir: geniş ünlüler: *a, ə, o, ö; aa, əə, oo, öö;* yarı geniş ünlüler: *e, ee;* dar ünlüler: *ı, i, u, ü; ii, uu, üü.* Elbette bu da, ayrı incelenmeyi gereken bir konudur;

Düz-yuvarlak belirtisi. Artikülasyon yönünden, ünlüler dudakların yuvarlak ve düz durumda bulunmasına bağlı olup, dudaklar yuvarlak durumda telaffuz edilen ünlülere *yuvarlak ünlüler* denir, dudaklar düz durumda telaffuz edilen ünlülere *açık ünlüler* denir. Düz ünlüler: *a, ə, e, ı, i; aa, əə, ee, ii,* yuvarlak ünlüler: *o, ö, u, ü; oo, öö, uu, üü;*

Kalın-ince belirtisi. Akustik niteliğindeki belirtidir. Yani artikülasyon yönünden ünlülerin telaffuzunda dilin geri çekilmesi veya ilerlemesi ile açıkça tanımlanır. Dilde kullanımı açısından Türk Dillerinin tipolojik özelliklerini yansıtarak kelimenin fonetik pasaportunu oluşturan ses uyumunu gerçekleştirir ve kelimenin baştan sona kalın veya ince telaffuz edilmesine neden olur. Dolayısıyla kalın söylenen ünlülere *kalın ünlüler*, ince söylenen ünlülere *ince ünlüler* denir: kalın ünlüler: *a, o, ı, u; aa, oo, uu,* ince ünlüler *ə, e, ö, i, ü; əə, ee, ii, öö, üü.*

1.2. Ünsüzler sistemi

Oluşum yönüne, oluşum yerine, çifliğine ve sert-yumuşaklığına göre ayrılır [3:122-125].

Oluşum yönü. Artikülasyon niteliğindeki bu belirti ünsüzlerin oluşumuna esas olan engelden akciğerden çıkan hava akışı patlar yada dar yolla sıkıştırılmış durumda sürekli olarak geçer. Buna göre ünsüzler patlamalı ve sürekli olarak iki büyük gruba ayırılır: patlamalı ünsüzler: *p, b, m, t, d, n, ç, c, k, g, q, ğ, ñ;* sürekli ünsüzler: *f, w, s, z, l, ş, r, y, ğ, x, h.* Ancak *ç, c* ünsüzleri telaffuz edildiğinde patlayarak başlayıp sürekli olarak biter ve sistemde, sürekli olmadan patlamalı olarak yer alırlar [2: 46; 5: 47]. Çünkü 'sözcük sonundaki *ç* sesinden sonra *ç, t, l, n, d, c, s* sesleriyle başlayan bir ek veya kelime gelirken *ç* sesi patlamalı özelliğini kaybeder ve sürekli *ş* sesine geçerek telaffuz edilir: *aç+çı>aşçı, çaç+taraç> çaştaraç, aç+dı>aştı, aç+cılañaç>aşçılañaç, çaç+dı>çaştı, çaç+sa>çaşsa, kaç+ sa>kaşsa, cıgaç+çı>cıgaşçı, kılıç+çan>kılışçan, kömöç+nan>kömöşnan, üç+terek> üşterek, kılıç+nın> kılıştın* [3: 177];

Oluşum noktası. Oluşum noktasını belirleyen bu belirti, ünsüzleri aşağıdaki gibi altı sıraya (gruba) ayırır: dudak ünsüzleri: *p, b, m, f, w*; diş ünsüzleri: *t, d, n, s, z, l*; ön-damak ünsüzleri: *ç, c, ş, r*; orta damak ünsüzleri: *y*; art damak ünsüzleri: *k, g, ñ$_{g,}$ x*; küçük dil ünsüzleri: *q, ğ, ñ$_{ğ,}$ h;*

Çiftlik belirtisi. Bu belirti, ünsüzlerin çiftli olup olmasına dayanır ve onları iki büyük gruba ayırır: çift ünsüzler: *p - b, f - w, t - d, ç - c, k - g, q - ğ, s - z, ş - Ø, x – Ø, h - Ø*; sonant ünsüzler: *m, n, ñ, l, r, y;*

Sert-yumuşak belirtisi. Bu belirti sadece çift ünsüzleri kapsar ve ses tellerinin katılıp katılmadığına göre onları sert ünsüzler: *p, f, t, ç, k, q, x, h* ve yumuşak ünsüzler: *b, w, d, c, g, ğ, z* olarak iki büyük gruba ayırır.

Böylece, Türkiye'deki Pamir Kırgızlarının dilindeki ünsüzler, yukarıdaki dört belirtinin birden anlamını içerir ve bu belirtiler, ünsüzler sisteminin çekirdeğini oluşturur.

2. Seslerin genel fonoistatistiği

Atasözleri metinlerinde sözcüğün başı, ortası ve sonunda gelen tüm seslerin genel kullanım sıklığı ile oranı bu tablo ile ispatlanır:

№	Ses	Sıklığı	Oranı	№	Ses	Sıklığı	Oranı
1	**a**	27669	11,02	22	**p**	4140	1,65
2	**n**	17567	7,00	23	**ş**	4097	1,63
3	**t**	16779	6,69	24	**ğ**	3906	1,56
4	**e**	13496	5,38	25	**g**	3494	1,39
5	**ı**	12580	5,01	26	**z**	3404	1,36
6	**l**	11818	4,71	27	**w**	3377	1,35
7	**r**	11489	4,58	28	**ç**	3070	1,22
8	**i**	10349	4,12	29	**ñ**	2817	1,12
9	**o**	9938	3,96	30	**uu**	1137	0,45
10	**q**	9810	3,91	31	**x**	939	0,37
11	**d**	8571	3,42	32	**aa**	817	0,33
12	**b**	8216	3,27	33	**oo**	746	0,30
13	**y**	7393	2,94	34	**öö**	551	0,22
14	**k**	7261	2,89	35	**əə**	310	0,12
15	**s**	7208	2,87	36	**üü**	191	0,08
16	**u**	6938	2,76	37	**ee**	176	0,07
17	**ö**	6732	2,68	38	**h**	76	0,03
18	**ə**	6673	2,66	39	**f**	31	0,01
19	**m**	5920	2,36	40	**ii**	3	0,001
20	**c**	5673	2,26	**Toplam**		**250933**	**100,00**
21	**ü**	5571	2,22				

Görüldüğü üzere, atasözleri metinlerinde 8 uzun ünlüden başka 32 ses kullanılır. Bu sesleri kullanım sıklığı ile oranına göre beş büyük gruba ayırabiliriz:

1) En sık kullanılan grup (1.satır),

2) Sık kullanılan grup (2-12.satır),

3) Orta sık kullanılan grup (13-30.satır),

4) Az kullanılan grup (31-37.satır),

5) En az kullanılan grup (38-40.satır).

Bunlardan en sık kullanılan grup tek ***a*** sesini kapsar. İncelenen metinlerde bu ses 27669 defa tekrarlanıp, derlemedeki tüm seslerin % 11,02 oranını oluşturur. Yani atasözlerindeki 100 sesin on biri ***a*** sesine rast gelir. Ancak «Manas» destanında bu sesin oranı % 13,63 olarak atasözleri metinlerine göre fonksyonel yönünden % 2,61'e güçlüdür [5:7]. Bunun nedeni Van Kırgızları dilinde ünlülerin kalın uyumuna göre ince söylenmesi gelişmeye başladığına bağlıdır. Aslında bu konu ile ilgili özel bir çalışmanın yapılması gerekir.

Kullanım sıklığına göre 2.sira 2-11.satırdaki sık kullanılan gruba aittir. Bu grup aşağıdaki sesleri kapsar: ***n*** sesi: sıklığı 17567, oranı % 7,0, ***t*** (16779 - % 6,69), ***e*** (13496 - % 5,38), ***ı*** (12580 - % 5,01), ***l*** (11818 - % 4,71), ***r*** (11489 - % 4,58), ***i*** (10349 - % 4,12), ***o*** (9938 - % 3,96), ***q*** (9810 - % 3,91), ***d*** (8571 - 3,42%), ***b*** (8216 - % 3,27). Ancak grubun toplam oranı % 52,05'tir.

Orta sıklıtaki 3.grup 13-30.satırdaki *b, y, k, s, u, ö, ə, m, c, ü, p, ş, ğ, g, z, w, ç, ñ, uu* seslerini kapsar ve grubun toplam oranı % 34,25'tir.

Az sıklıtaki 4.grup 31-37.satırdaki *x* ünsüzünü ve *aa, oo, öö, əə, üü, ee* uzun ünlüleri kapsar ve grubun toplam oranı % 1,49'dur.

En az sıklıtaki 5.grup 38-40.satırdaki *h, f, ii* seslerini kapsar. Bunlar atasözlerinde tüm seslerin sadece % 0,04 oranına sahiptir.

Demek ki en sık kullanılan ilk 10 sıradaki sadece ***a, n, t, e, ı, l, r, i, o, q*** sesleri atasözleri metinlerindeki tüm seslerin % 56,38 oranını oluşturur. Bunların içinde 5 ünlü ve 5 ünsüzün yer alması çok ilginç fenomendir.

3. Ünlülerin genel fonoistatistiği

Atasözlerinde kullanılan ünlülerin genel fonoistatistiği aşağıdaki sıklık sözlük ile açıklanır:

№	Ses	Sıklığı	Oranı (%)	№	Ses	Sıklığı	Oranı (%)
1	**a**	27669	26,63	10	**uu**	1137	1,09
2	**e**	13496	12,99	11	**aa**	817	0,79
3	**ı**	12580	12,11	12	**oo**	746	0,72
4	**i**	10349	9,96	13	**öö**	551	0,53
5	**o**	9938	9,57	14	**əə**	310	0,30
6	**u**	6938	6,68	15	**üü**	191	0,18
7	**ö**	6732	6,48	16	**ee**	176	0,17
8	**ə**	6673	6,42	17	**ii**	3	0,00
9	**ü**	5571	5,36		**Toplam**	**103877**	**100**

Belirtildiği üzere, Van Kıgızları dilindeki atasözlerini oluşturan seslerin toplam sayısı - 250933 (% 100), onun içinde ünlüleri - 103877 (% 41,4), ünsüzleri - 147056 (% 58,6). Yani ünlülerin ortalama oranı % 40 ve ünsüzlerin oranı % 60. Demek atasözlerindeki her 3 ünsüze 2 ünlü rast gelir.

Atasözlerindeki ünlülerin fonoistatistiği ise hem kullanım yönünden hem da dildeki gücü yönünden tüm ünlülerin % 26,63 oranını kapsayan ***a*** sesi ilk önce gelir. 2.sirada % 25,10 orana sahip olan ***e, ı*** ünlüleri gelir. Aynı anda «Manas» destanında bile bu ünlüler güçlü grubu oluşturur. 3.sira ***i, o*** ünlülerine aittir. Bunların toplam oranı % 19,53'tür. 4.sirada gelen ***u, ö, ə, ü*** ünlülerinin toplam oranı % 24,94'tür. En az kullanılan 5.grubu uzun ünlüler oluşturur. Onların toplam oranı % 3,78. Yani destanındaki her 100 hecenden 3-4 hece uzun ünlü ile oluşurken 96-97 hece kısa ünlü ile oluşur. Ancak uzun ***ii*** ünlüsü atasözlerinde çoğunlukla *oh iiiiy, oh iiiiy əttəñə nəələt, oh iiiiiy ə* gibi ünlemlerde ve daha azıcık *iine, iinem, iineliktey* gibi bir kaç sözcükte gelir. Böylece bu ünlünün tam anlamlı sözcükler ile gelmesi özel çalışmayı gerektirir.

4. Ünlülerin Farklılık Belirtilerinin Fonoistatistiği

4.1. Uzun-kısa belirtisi

Bu belirti ünlüleri uzun ve kısa olmak üzere iki gruba ayrır:

1) uzun ünlülerin atasözlerindeki toplam sıklığı 3931, oranı % 3,78'dir. Bunlardan en sık kullanılan *uu* ünlüsü 1137 defa kayıt edılmiş ve oranı % 1,09'dur. Sık kullanılan *aa, oo, öö* ünlülerin toplam sıklığı 2114, oranı % 20,35'tir. Orta sık kullanılan *əə, üü, ee* ünlülerin toplam sıklığı 677, oranı % 0,65'tir. Az kullanılan uzun *ii* ünlüsü atasözlerinde sadece 3 defa kayıt edılmiş. Yani atasözleri oluşturan tüm ünlülerin % 3,78'i uzun ünlülere aittir;

2) kısa *a, e, ı, i, o, u, ö, ə, ü ,*ünlülerin toplam sıklığı 99971, oranı % 96,22'dir. Bunlardan en güçlüsü ve en sık kullanılanı *a* sesidir: sıklığı 27669, oranı % 26,63'tür. Yani atasözlerindeki 100 hecenin 26-27'si sadece *a* ünlüsü ile oluşur. 2.sira metinlerdeki ünlülerin % 25,10 oranını kapsayarak 26076 defa kullanılan *e, ı* seslerine aittir. Yani atasözlerindeki 100 hecenin 25'i bu ünlüler ile oluşur. 3.sira orta sık kullanılan *i, o* ünlülerine aittir. 4.sirada gelen *u, ö, ə, ü* ünlülerin toplam oranı % 24,94'tür. 5.sırayı sadece uzun ünlüler oluşturur ve oranı % 3,78'dir.

Böylece yukardaki veriler Van Kırgızları atasözlerinde 100 heceden 96-97 hece kısa ünlü ile telaffuz edilidiğini ve 3-4 hece uzun ünlü ile söyleneceğini ispatlar.

4.2. Geniş-dar belirtisi

Artikülasyon niteliğindeki bu belirti Van Kıgızları dilindeki ünlüleri geniş, yarı geniş ve dar ünlü olarak üç gruba ayrır:

4.2.1. Geniş ünlüler

a, ə, aa, əə. Kullanım sıklığı 35469, oranı % 34,15. Fonksyonel yönünden en güçlüsü ve en sık kullanılanı *a* ünlüsü, 27669 defa tekrarlanıp, ünlülerin % 26,63 oranını kapsar. 2.sira *ə* ünlüsüne aittir: sıklığı 6673, oranı % 6,42. Yani atasözlerinde kullanılan 100 ünlünün 6'sını da bu ünlü oluşturur. 3.sira *əə, aa* seslerine aittir: sıklığı 1127, oranı % 1,09. Yani atasözlerindeki her 100 hecenin biri *əə, aa* sesleri ile kurulur;

4.2.2. Yarı geniş ünlüler

e, o, ö, ee, oo, öö sesleri. Sıklığı 31773, oranı % 30,59. Fonksyonel yönünden en güçlüsü - *e* ünlüsü: sıklığı 13496, oranı % 12,99. 2.sira *o* ünlüsüne aittir: sıklığı 9938, oranı % 9,57. 3.sıra *ö* sesi aittir: sıklığı 6732, oranı % 6,48. 4.sirada *oo, öö, ee* ünlüleri yer alır: toplam sıklığı 1607, oranı % 1,55. Böylece yarı geniş ünlülerin atasözlerinde kullanım sıklığı 31773, oranı % 30,59;

4.2.3. Dar ünlüler

ı, u, i, ü, uu, üü, ii sesleri. Bunların içinden % 12,11 oranı kapsayan *ı* sesi ilk sıraya sahiptir. Yani atasözlerinde gelen her 100 hecenin 12'si *ı* ünlüsü ile türetilmiştir.

Atasözlerinde kullanılan dar ünlülerden 2.sirayı % 16,64 oranını kapsayan *i, u* ünlüleri alır. Bunların toplam sıklığı 17287'dir.

Dar ünlülerden kullanım yönünden 3.sıraya *ü* ünlüsü sahiptir. Bu ses atasözlerinde 5571 defa tekrarlanıp tüm ünlülerin % 5,36 oranını kapsar.

Az kullanılan *uu, üü, ii* uzun ünlüleri kullanım sıklığı ve oranına göre aşağıdaki gibi açıklanır: *uu* (817 - % 0,79), *üü* (191 - % 0,18), *ii* (3 - % 0,00).

Demek atasözlerinde kullanılan dar ünlülerden en güçlüsü *ı* sesi ve zayıfları *uu, üü, ii* ünlüleridir.

Böylece atasözlerinde kullanılan dar ünlülerin toplam sıklığı 36769, oranı % 35,4. Yani dar ünlülere göre geniş ve yarı geniş ünlüleri atasözleri metinlerinin çok kısmını kapsar ve her 10 hecenin 6 hecesi geniş ve yarı geniş ünlü ile ve 4 hecesi dar ünlü ile telaffuz edilir.

4.3. Düz-yuvarlak belirtisi

Atasözlerindeki düz ve yuvarlak ünlülerin enventarı ve kullanım özellikleri şöyledir:

4.3.1. Düz ünlüler

a, e, ı, i, ə; aa, ee, əə, ii. Kullanım sıklığı ve fonksyonel gücü yönünden ilk sira *a* sesine aittir: sıklığı 27669, oranı % 26,63. Yani atasözlerinde kullanılan 100 ünlünün dörtte biri *a* ünlüsüne rast gelir.

Düz ünlülerin atasözlerinde sık kullanılan 2.grup sadece *e* (13496 - % 12,99) sesini kapsar. 3.sirada *ı, i, ə* ünlüleri gelir: toplam sıklığı 28500, oranı % 27,44. Böylece atasözlerinde gelen 100 ünlünün 27'si bu gruba aittir. 4.sıra az ve en az kullanılan *aa, əə, ee, ii* uzun ünlüleri kapsar. Bunların toplam sıklığı 1306, oranı % 1,26'dır.

Sonucunda düz ünlülerin toplam sıklığı 72073, oranı % 69,38. Demek ki atasözlerindeki düz ünlülerin fonksyonel yönünden en güçlüsü olarak *a* sesi gelirken zayıf ve en zayıfı olarak *əə, aa, ee, ii* uzun ünlüleri gelir ve diğerleri bu iki grubun arasından yer alır.

4.3.2. Yuvarlak ünlüler

o, ö, u, ü; oo, öö, uu, üü. En sık kullanılanı *o, u* sesleri: sıklığı 16876, oranı % 16,25. Sık kullanılanı - *ö, ü* ünlüleri: sıklığı 12303, oranı % 11,84. Yani atasözlerinde kullanılan 100 ünlünün 11-12'si *ö, ü* yuvarlak ünlüleridir.

Orta sıklıtaki 3.grup *uu* sesini kapsar: sıklığı 1137, oranı % 1,09. 4.sira *oo,öö, üü* uzun ünlülerine aittir. Bunların sıklığı 1488 ve oranı % 1,43tür.

Böylece atasözlerinde yuvarlak ünlülerin toplam sıklığı 31804, oranı % 30,62. Bunların fonksyonel yönünden en güçlüsü *o, u* sesleri ve en zayıfı *öö, üü* uzun ünlüleridir.

Sonucunda atasözlerinde gelen düz ünlüler tüm ünlülerin % 69,38 oranını ve yuvarlak ünlüler % 30,62 oranını kapsar. Demek fonksyonel yönünden düz ünlüler yuvarlak ünlülere göre 2 kat fazla güçlüdür. Bu rakam atasözleri oluşturan her 10 hecenin 7'si düz ve 3'ü yuvarlak ünlü olarak telaffuz edilmesini ispatlar.

4.4. Kalın-ince belirtisi

4.4.1. Kalın ünlüler

a, o, ı, u; aa, oo, uu.

Fonksyonel yönünden en güçlüsü *a* ünlüsü. Atasözlerinde 27669 defa tekrarlanıp tüm ünlülerin % 26,63 oranını kapsar.

2.sirada *ı* ünlüsü yer alır: sıklığı 12580, oranı % 12,11.

3.sira *o, u* seslerine aittir: toplam sıklığı 16876, oranı % 16,25.

4.sirada az kullanılan *oo, uu, aa,* uzun ünlüleri gelir: sıklığı 2700, oranı % 2,6.

Atasözlerinde kullanılan kalın ünlülerden fonksyonel yönünden en güçlüsü *a* ünlüsü ve en zayıfı *oo, uu, aa,* uzun ünlüleridir.

Sonucunda atasözlerinde kullanılan kalın ünlülerin toplam sıklığı 59855, oranı % 57,62.

4.4.2. İnce ünlüler

ə, e, ö, i, ü; əə, ee, öö, üü, ii. Fonksyonel yönünden en güçlüsü *e* sesi: sıklığı 13496, oranı % 12,99.

2.sırada 10349 defa tekrarlanıp ünlülerin % 9,96 payı kapsayan *i* ünlüsü gelir.

3.sıra *ö, ə, ü* ünlülerine aittir: sıklığı 13405 oranı % 12,9.

4.sırada az kullanılan *əə, öö, üü* uzun ünlüleri gelir. Sıklığı 1052, oranı % 1,01.

5.sırada en az 3 defa kullanılan uzun *ii* ünlüsü gelir.

Böylece atasözlerinde ince ünlülerin toplam sıklığı 44022, oranı % 42,38. Yani 100 hecenin 57'si kalın ve 43'ü ince söylenir. Bu rakam Van Kırgızları dilinde hecelerin esasını oluşturan ünlülerin ince uyumunun kalın uyuma göre biraz güçlenmeye başlaması ünlüler sisteminde yer alan önemli değişiklerin habercisidir.

Sonuç olarak atasözleri oluşturan ünlü seslerin içinden kullanım sıklığı, oranı ve fonksyonel gücü

yönünden uzun-kısa belirtisine göre kısa ünlüler, geniş-dar belirtisine göre geniş ünlüler, düz-yuvarlak belirtisine göre düz ünlüler ve kalın-ince belirtisine göre kalın ünlüler en güçlü olarak sayılır.

5. Ünsüzlerin genel fonoistatistiği

Atasözleri metinlerinde kullanılan ünsüzlerin genel fonoistatistiği aşağıdaki sıklık sözlük ile açıklanır:

№	Ses	Sıklığı	Oranı (%)	№	Ses	Sıklığı	Oranı (%)
1	**n**	17567	11,95	13	**p**	4140	2,82
2	**t**	16779	11,41	14	**ş**	4097	2,79
3	**l**	11818	8,04	15	**ğ**	3906	2,66
4	**r**	11489	7,81	16	**g**	3494	2,38
5	**q**	9810	6,67	17	**z**	3404	2,31
6	**d**	8571	5,83	18	**w**	3377	2,30
7	**b**	8216	5,59	19	**ç**	3070	2,09
8	**y**	7393	5,02	20	**ñ**	2817	1,92
9	**k**	7261	4,94	21	**x**	939	0,64
10	**s**	7208	4,90	22	**h**	76	0,05
11	**m**	5920	4,03	23	**f**	31	0,01
12	**c**	5673	3,86		**Toplam**	**147056**	**100,0**

Atasözleri oluşturan 23 ünsüz ses kullanım sıklığı ve oranı yönünden aşağıdaki gibi gruplara ayrılır:

1) en sık kullanılan grup *n, t* seslerini kapsayarak atasözlerinde 34346 defa tekrarlanır ve tüm ünsüzlerin % 23,35 oranına sahip olur. Geri kalan 21 ünsüz toplam olarak ünsüzlerin % 76,65 oranı oluşturur. Bu bilgi Kırgızcada sözcük şeklinin oluşmasında *n* ve *t* seslerin hizmeti son derece önemli olduğunu açıklar;

2) sık kullanılan 2.grup *l, r* ünsüzleri kapsar: sıklığı 23307, oranı % 15,85;

3) orta sıklıta kullanılan 3.grup *q, d, b, y, k, s, m, c* ünsüzlerini içine alır. Grubun sıklığı 59749, oranı % 40,63. Demek atasözleri oluşturan ünsüzlerin % 40'ı bu gruba aittir;

4) az sıklıta kullanılan 4.grubun yapısı *p, ş, ğ, g, z, w, ç, ñ* sesleri kapsar. Grubun sıklığı 28305, oranı % 19,25. Bu rakam atasözlerinde kullanılan her 100 ünsüzün 19'u bu ünsüzlere rast geldiğini açıklar;

5) en az kullanılan 5.grup aşağıdaki ünsüzleri kapsar: *x* (939 - % 0,64), *h* (76 - % 0,05), *f* (31 - % 0,01). Grubun toplam sıklığı 1046, oranı % 0,71.

Böylece atasözleri oluşturan ünsüz seslerin beş grubu istatistik değerine göre aşağıdaki gibi sıralanır: 3.grup % 40,63 => 1.grup % 23,35 => 4.grup % 19,25 => 2.grup % 15,85 => 5.grup % 0,71.

6. Ünsüzlerin Farklılık Belirtilerinin Fonoistatistiği

6.1. Oluşum yönü

Bu belirti ağız boşluğunun bir yerinde meydana gelen engelden akciğerden gelen hava akımı patlayarak veya sürekli olarak çıkmasını bildirir ve buna göre ünsüzler sistemini *patlamalı* ve *sürekli* diyen iki büyük gruba ayrır [3: 136].

Patlamalı ünsüzler. Kullanım sıklığı 93322 (tüm ünsüzlerin % 63,5'i ve patlamalıların % 100'ü) olan *n, t, q, d, b, k, m, c, p, g, ç, ñ* ünsüzleri bu altgruplara ayrılır:

1) fonksyonel yönünden en güçlüsü *n, t* sesleridir: sıklığı 34346, oranı % 36,8'dir. Yani atasözlerinde kullanılan 100 patlamalı ünsüzün 37'si bu seslere rast gelir;

2) patlamalı ünsüzlerin sık kullanılan 2.grubu *q, d, b, k, m, c* seslerini kapsar: toplam sıklığı 45451, oranı % 48,7. Yani atasözlerinde kullanılan 100 patlamalı ünsüzün 49'u bu seslere rast gelir;

3) orta sıklıtaki 3.grup *p, g, ç, ñ* seslerini kapsar: toplam sıklığı 13521, oranı % 14,49. Yani atasözlerinde

kullanılan 100 patlamalı ünsüzün 30'u bu seslere rast gelir.

Demek atasözlerinde kullanılan patlamalı ünsüzlerin toplam sıklığı 93322, oranı % 63,5'tir.

Sürekli ünsüzler. Kullanım sıklığı 53734 (% 36,5 ve sürekli ünsüzlerin % 100'ü) olan *l, r, y, s, ş, ğ, z, w, x, h, f* sürekli ünsüzleri bu şekilde açıklanır:

1) atasözlerinde en sık kullanıln ve fonksyonel yönünden en güçlüsü *l, r* ünsüzleridir. Bunların toplam sıklığı 23307, oranı % 43,37. Atasözleri oluşturan 100 sürekli ünsüzün 43'ü bu ünsüzlere rast gelir;

2) 2.siradaki sık kullanılan grup *y, s* seslerini kapsar: toplam sıklığı 14601, oranı % 27,17. Bundan atasözleri oluşturan her 100 ünsüzün 27'si bu iki ünsüze rast gelir;

3) orta sıklıtaki 3.grup *ş, ğ, z, w* seslerini kapsar: toplam sıklığı 14784, oranı % 27,51;

4) 4.sirada en az kullanılan *x, h, f* sesleri gelir. Grubun sıklığı 1046, oranı % 1,95.

Yani sürekli ünsüzlerin içinden en sık kullananı ve fonksyonel yönünden en güçlüsü *l, r* sonantları olurken en zayıfları *x, h, f* ünsüzleri olur. Geri kalanları bu iki grubun arasından yer alır.

Böylece atasözlerinde kullanılan tüm ünsüzlerin içinden patlamalılar % 63,5 oranı ve sürekliler % 36,5 oranı kapsar. Demek ki atasözlerinde 100 ünsüzün 63-64'ü konuşma organlarının kapatılması ile patlayarak telaffuz edilirken 36-37'si konuşma organlarının yakınlaşması ile sürekli olarak söylenir.

6.2.Oluşum yeri

Ünsüzlerin oluşumuna esas olan engelin ağız boşluğunun bir yerinde meydana geldiğini bildiren bu belirti ünsüzleri aşağıdaki gibi 6 gruba ayırır.

Dudak ünsüzleri. Yapısı: *m, b, p, w, f* ünsüzleri, toplam sıklığı 21684, oranı % 14,75. Bunlar kullanım sıklığı ve oranına göre bu şekilde açıklanır:

1) en sık kullanılan ve fonksyonel yönünden en güçlü olanı *b* ünsüzüdür: sıklığı 8216, oranı % 37,94;

2) atasözlerinde sık kullanılan 2.grup *m, p* sesleri kapsar: sıklığı 10060, oranı % 46,46;

3) orta sık kullanılanı *p* sesi: sıklığı 4140, oranı % 19,12;

4) az sıklıtaki 3408 defa gelen *w, f* seslerinin oranı % 15,74'tür.

Böylece dudak ünsüzlerin içinden atasözlerinde en sık kullanılanı *b* sesiyken en az kullanılanı *h, f* sesleridir.

Diş ünsüzleri. Yapısı: *n, t, l, d, s, z* ünsüzleri, sıklığı 65347, oranı % 44,44. Bunlar aşağıdaki gibi açıklanır:

1) atasözleri metnindeki diş ünsüzlerin içinden en sık kullanılanı *n, t* ünsüzleridir: sıklığı – 34346, oranı % 52,56;

2) 2.siradaki sık kullanılanı *l* sesidir: sıklığı 11818, oranı % 18,08;

3) orta sık kullanılanı *d, s* ünsüzleridir: sıklığı 15779, oranı % 23,72;

4) az sıklıtaki ünsüz *z* esidir: sıklığı 3404, oranı % 5,21.

Böylece diş ünsüzleri atasözlerinde 65347 defa gelerek tüm ünsüzlerin % 44,44 oranını kapsar. Bunlardan en güçlüsü *n, t* sesleri, güçlüsü *l* ünsüzü, orta güçlüsü *d, s* ünsüzleri, zayıfı *z* ünsüzüdür.

Ön damak ünsüzleri. Yapısı: *r* - % 47,22, *c* - % 23,32, *ş* - % 16,84, *ç* - % 12,62 ünsüzleri, toplam sıklığı 24329, tüm ünsüzlerdeki oranı % 16,54. Bunlar böylece sıfatlanır:

1) atasözlerindeki 1.sira 11489 defa tekrarlanan ve ön damak ünsüzlerin % 47,22 oranına sahip olan *r* sesine aittir. Bu rakam atasözleri oluşturan 100 ön damak ünsüzün yaklaşık yarısı *r* ünsüzüne rast geldiğini gösterir;

2) atasözlerindeki 2.sira *c* sesine aittir: sıklığı 5673, oranı % 23,32. Yani atasözlerinde gelen her 10 ön damak ünsüzün ikisi bu sese rast gelir;

3) az kullanılan grup *ş, ç* seslerini kapsar: sıklığı 7267, oranı % 29,46.

Böylece atasözlerinde kullanılan ön damak ünsüzlerin içinden fonksyonel yönünden en güçlüsü *r* sesi, güçlüsü c sesi ve zayıfları *ş, ç* sesleridir.

Orta damak ünsüzleri. Yapısı: *y* ünsüzü: sıklığı 7393, oranı % 5,02.

Art damak ünsüzleri. Yapısı: *k, g, ñ$_g$, x* ünsüzleri: toplam sıklığı 12809, oranı % 8,71. Bunlar aşağıdaki gibi açıklanır:

1) atasözlerindeki art damak ünsüzlerden en sık kullanılan *k* sesi 7261 defa tekrarlanıp, % 56,7 oranına sahiptir;

2) 2.sirada *g* sesi yer alır: sıklığı 3494, oranı % 27,28;

3) az kullanılan *ñ$_g$* sesi art damak ünsüzlerin % 8,11 oranına aittir: sıklığı 1039;

4) en az kullanılan *x, h* sesleri atasözlerinde 1015 defa tekrarlanıp, art damak ünsüzlerin % 7,92 oranına sahiptir.

Yani art damak ünsüzlerin içinden fonksyonel yönünden en güçlüsü *k* sesi, idirgüçlüsü – *g* sesi, zayıfı - *ñ* sesi, en zayıfı *x, h* sesleridir.

Küçük dil ünsüzleri. Yapısı: *q, ğ, ñ$_{ğ}$* ünsüzleri: toplam sıklığı 15494, oranı % 10,54. Bunlar aşağıdaki gibi açıklanır:

1) atasözlerinde 9810 defa en sık tekrarlanıp, % 63,31 oranı kapsayanı *q* sesi fonksyonel yönünden en güçlü olarak sayılır;

2) orta sıklıkta 3906 defa tekrarlanıp, % 25,21 orana sahip olan *ğ* sesi 2.sirada gelir;

3) % 11,47 oranı kapsayan ve 1778 defa gelen *ñ$_{ğ}$* sesi az kullanılan ünsüzdür.

Böylece atasözlerinde kullanılan ünsüzler oluşum yerine göre böylece açıklanır:

diş ünsüzleri *(t, d, n, s, z, l)*	65347	% 44,44
ön damak ünsüzleri *(ç, c, ş, r)*	24329	% 16,54
dudak ünsüzleri *(p, b, m, f, w)*	21684	% 14,74
küçük dil ünsüzleri *(q, ğ, ñ$_{ğ}$ x)*	15494	% 10,54
art damak ünsüzleri (*k, g, x, ñ$_g$*)	12809	% 8,71
orta damak ünsüzleri (*y*)	7393	% 5,03
Toplam:	**147056**	

Buradan şu sonuçları çıkarabiliriz:

1. Atasözlerindeki ilk sırada gelen ve % 44,44 orana sahip olan diş ünsüzleri fonksyonel yönünden en güçlü olarak sayılır.

2. Fonksyonel yönünden 2.sirayı ön damak ile dudak ünsüzleri paylaşır ve ikisi birleşerek atasözlerindeki ünsüzlerin % 31,28 oranını kapsar.

3. Fonksyonel yönünden 3.sirayı % 10,54 oranı kapsayan küçük dil ünsüzlerine aittir.

4. Fonksyonel yönünden 4.sirayı % 8,71 oranı kapsayan art damak ünsüzlerine aittir.

5. Fonksyonel yönünden 5.sirayı % 5,03 oranı kapsayan ve en az kullanılan orta damak *y* ünsüzüne aittir.

Böylece ünsüzlerin içinden oluşum yerine göre atasözlerindeki fonksyonel yönünden en güçlüsü diş ünsüzleri, güçlüsü dudak ve ön damak ünsüzleri, orta güçlüsü küçük dil ünsüzleri, zayıfları art damak ünsüzleri ve en zayıfları orta damak ünsüzleridir.

6. 3. Çiftlik belirtisi

ünsüzleri çift ve sonant olarak iki büyük gruba ayrır.

Çift ünsüzler. Atasözlerinde kullanılan çift ünsüzlerin toplam sıklığı 86675, oranı % 58,94. Kullanım sıklığı ve oranına göre aşağıdaki gibi açıklanır:

1) en sık kullanılanı *t* sesidir: sıklığı 16779, oranı % 19,37. Demek atasözlerinde gelen her 100 çift ünsüzün 19'u *t* ünsüzüne rast gelir;

2) sık kullanılan 2.grup *q, d, b, k, s, c* ünsüzleri kapsar: toplam sıklığı 46739, oranı % 53,92. Yani atasözlerinde gelen 100 çift ünsüzün 54'ü bu gruba rast gelir;

3) orta sıklıtaki 3.grup *p, ş, ğ, g, z, ç* ünsüzleri kapsar. Toplam sıklığı 22111, oranı % 25,51. Yani atasözlerinde gelen 100 çift ünsüzün 25'i bu ünsüzlere rast gelir;

4) en az kullanılan 4. grup *x, h, f* ünsüzleri kapsar: toplam sıklığı 1046, oranı % 1,33'tür.

Yani çift ünsüzlerin içinden fonksyonel yönünden en güçlüsü *t* ünsüzü, güçlüleri *q, d, b, k, s, c* ünsüzleri, orta güçlüleri *p, ş, ğ, g, z, ç* ünsüzleri ve zayıfıları *x, h, f* ünsüzleridir.

Sonant ünsüzler. Yapısına *m, n, ñ, l, r, y, w* ünsüzleri kapsar: toplam sıklığı 60381, oranı % 41,06. Yani atasözleri oluşturan ünsüzlerin içinden % 58,94'ü çok sayıdaki çift ünsüzler oluştururken % 41,06 oranı azıcık sonant ünsüzleri oluşturur.

Kullanım sıklığı ve oranına göre sonant ünsüzler aşağıdaki gibi açıklanır:

1) en sık kullanarak fonksyonel yönünden en güçlü olanı *n* ünsüzüdür, oranı % 29,09. Yani atasözlerinde gelen her 100 sonantın 29'u *n* sesine rast gelir;

2) sık kullanılan 2.grup yapısına *l, r* sonantları kapsar: toplam sıklığı 23307, oranı % 38,6. Demek ki atasözleri oluşturan her 10 sonantın 38'i bu gruba rast gelir;

3) 3.sirada *y, m* sonantları yer alır: sıklığı 13313, oranı % 22,05. Atasözlerinde kullanılan her 100 sonantın 22'si bu seslere aittir;

4) az kullanılan *w, ñ* sonantların sıklığı 6194 ve oranı % 10,26'dır.

Böylece atasözlerinde gelen sonantlardan en güçlüsü *n* ünsüzü, güçlüsü *r, l* ünsüzleri, orta güçlüsü *y, m* sonantları ve en zayıfı *w, ñ* sonantlarıdır.

6. 4. Sert-yumuşak belirtisi

Bu belirti ünsüzlerin ses tellerinin katılıp katımadan söylenmesini esas alır ve sadece çift ünsüzleri içten sert ve yumuşak olarak iki büyük gruba ayrır.

Sert ünsüzler. Bu gruptaki *p, t, ç, k, q, f, s, ş, x, h* ünsüzlerin sıklığı 53411 ve çift ünsüzlerin % 61,62 ve tüm ünsüzlerin % 36,32 oranını oluşturur. Kullanım sıklığı ve oranına göre aşağıdaki altgruplara ayrılır:

1) en sık kullanılanı *t* ünsüzüdür: sıklığı 16779, oranı % 31,41. Yani 100 sert ünsüzün 31'i *t* sesine rast

gelir;

2) 2.sıradaki sık kullanılanı *q* ünsüzüdür: sıklığı 9810, oranı % 18,37. Yani atasözlerinde gelen her 100 sert ünsüzün 18'i bu ünsüze rast gelir;

3) 3.siradaki orta sık kullanılanı *k, s* ünsüzleridir: sıklığı 14469, oranı % 27,09. Yani atasözleri oluşturan her 100 sert ünsüzün 27'si bu ünsüzlere rast gelir;

4) az sıklıtaki 11307 defa gelen 4.grup *p, ş*, ç ünsüzleri kapsar ve sert ünsüzlerin % 21,17 oranına aittir. Yani atasözlerinde kullanılan 100 sert ünsüzün 21'i bu ünsüzlere rast gelir;

5) en az sıklıtaki (1046) 5.grup yapısına *x, h, f* seslerini kapsar ve oranı % 1,96'dır.

Böylece atasözlerinde kullanılan sert ünsüzlerden fonksyonel yönünden en güçlüsü *t* ünsüzü, güçlüsü *q* ünsüzü, orta güçlüsü *k, s* ünsüzleri, zayıfı *p, ş, ç* ünsüzleri ve en zayıfı *x, h, f* ünsüzleridir.

Yumuşak ünsüzler. Bu gruptaki *d, b, ğ, c, g, z, w* ünsüzlerin toplam sıklığı 33264, çift ünsüzlerdeki oranı % 38,38 ve tüm ünsüzlerdeki oranı % 22,62'dir. Kullanım sıklığı ve oranına göre aşağıdaki gibi açıklanır:

1) en sık kullanılanı *d, b* ünsüzleridir: sıklığı 16787, oranı % 50,47. Yani atasözlerinde gelen yumuşak ünsüzlerin yarısı bu gruba aittir;

2) 2.sira *c* sesine aittir: sıklığı 5673, oranı % 17,05;

3) orta sık kullanılan 3.grup yapısına *ğ, g, z* ünsüzleri kapsar: toplam sıklığı 19804, oranı % 32,47. Yani atasözleri oluşturan 100 yumuşak ünsüzün 32'si bu ünsüzlere rast gelir.

Böylece atasözlerindeki yumuşak ünsüzlerin fonksyonel yönünden en güçlüsü *d, b* sesleri, güçlüsü *c* sesi, zayıfı *ğ, g, z* sesleri'dir.

Sonuç olarak atasözleri oluşturan çift ünsüzlerin % 61,62 ve tüm ünsüzlerin % 36,32'sini sert ünsüzler oluştururken çift ünsüzlerin % 38,38 ve tüm ünsüzlerin % 22,62'sini yumuşak ünsüzler oluşturur. Demek ki fonksyonel yönünden çift ünsüzlerin içinden sert ünsüzler güçlü ve yumuşak ünsüzler zayıf olarak nitelendirilir. Yani atasözleri oluşturan 147056 ünsüzün içinden 60381'i (% 41,06) sonant olurken 53411'i (% 36,32) sert ve 33264'ü (% 22,62) yumuşak ünsüzlerdir. Demek fonksyonel yönünden en güçlüsü sonant, güçlüsü sert ve zayıfı yumuşak ünsüzlerdir.

Sonuç

Sonuç olarak Van Kırgızları atasözlerinin fonostatistiği "Manas" destanı Jusup Mamay versiyonu ve Türkçe metinler ile karşılaştırıldıktan sonra aşağıdaki gibi ortak noktaları ve farklılıkları açıklayabiliriz.

1. Ünlüler sistemi üzerinde

Kırgızca'nın güney-batı ağızlarının temsilcisi olarak Van Kırgızlarının dilinde yazı dilinde olmayan kısa ***ə*** ve uzun ***əə*** ünlülerin yer alması ve günümüze aktif hale gelmesi eklemeli dil olarak hem Türk lehçelerinin iç yapısına hem de ünlüler sistemi ile sözcüğün fonetik pasaportunu oluşturan ses uyumuna önemli bir etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani:

1) Atasözlerinde en sık kullanılan ***a*** sesi tüm seslerin % 11,02'si iken Türkçe'de % 12,5 ve «Manas» destanında % 13,63'ü oluşturur ve son rakam zayıflaşarak atasözlerinde ince söylenen seslerin lehine hizmet ettiğini gösterir;

2) Atasözlerinde en sık kullanılan ***a e ı i*** (krş.Türkçede ***a e i ı***) 4 ünlünün ikisi kalın, ikisi ince olurken destanda en sık kullanılan ***a ı e u*** 4 ünlünün üçü kalın, biri ince olur. Demek destanda kalın ünlüler atasözleri ile Türkçe'ye göre fonksiyonel yönden güçlü olarak tanımlanır;

3) Atasözlerinde geniş (+yarı geniş) ve dar ünlülerin oranı % 65-35 olurken destanda % 60-40 olur. Demek Van Kırgızlarının ses türetim tabanında dilin dik durumdaki hareketinin aktif hale geçtiği göze çarpar;

4) Hem atasözlerinde hem de «Manas» destanında düz-yuvarlak ünlülerin oranı % 70-30 olarak aynı olması Türk Ana dilinden beri süregelen bir niteliktir;

5) Atasözlerinde kalın ve ince ünlülerin oranı yaklaşık % 55-45 iken destanda % 65-35'tir. Eğer ünlülerin kalın-ince belirtisi sözcüğün fonetik pasaportunu oluşturan ünlüler uyumunun maddi temeli olduğunu dikkate alırsak bu oran Van Kırgızlarının ses türetim tabanında dil geriye çekilerek kalın söylenen uyuma göre dil öne ilerleyerek ince söylenen uyumun güçlenmeye başladığını ve bundan dolayı ünlüler sisteminin önemli değişiklere uğramış olduğunu ispatlar.

2. Ünsüzler sistemi üzerinde

Van Kırgızları atasözlerinde sözcük yapısında semiotik yönden anlam taşıyan ünsüzler sistemi çoğunlukla Kırgız yazı diline uygun gelir ve ***p, b, m, f, w, t, d, n, s, z, l, ç, c, ş, r, y, k, g, ñ, x, h, q, ğ*** ünsüzleri kapsar. Aynı zamanda bu sistem aşağıdaki gibi özelliklere sahiptir:

1) Hem atasözleri ile Türkçe'de hem de «Manas» destanında en sık kullanılan ünsüz ***n*** sesidir;

2) Atasözlerinde en sık kullanılan 4 ünsüzün üçü diş, biri de ön damak olarak ***n t r l*** sırasında geçerken «Manas» destanında en sık kullanılan 4 ünsüz tam olarak aynı sırasında ve Türkçede ***n r l k*** olarak geçer. Yani ilk iki özellik Kırgızca'nın tüm ağızlarında korunur. Aynı zamanda ***qırğız, qımız, qomuz*** gibi sembolik sözcükleri oluşturan ***q*** sesinin aktivite seviyesi «Manas» metnine göre atasözlerinde % 1'e düştüğünü gösterir;

3) Atasözlerinde patlamalı ve sürekli ünsüzlerin oranı yaklaşık % 65-35 ve Türkçede %55-45 iken «Manas» destanında % 65-35'tir. Yani Van Kırgızlarının ses türetim tabanında ağız boşluğunun bir yerinde meydana gelen ve ünsüzlerin temelini oluşturan engelden, akciğerden gelen hava akımı sürekli olarak geçmesine göre patlayarak çıkması Kırgızca'nın temel özelliği diye sayılabilir;

4) Hem atasözlerinde hem de «Manas» destanında ünsüzlerin oluşum noktasına göre kullanım gücü diş ünsüzleri => dudak ünsüzleri => ön damak ünsüzleri => küçük dil ünsüzleri => art damak ünsüzleri =>orta damak ünsüzleri olarak sıralanması Van Kırgızlarının ses türetim tabanındaki genel niteliğin korunmasını ispatlar;

5) Atasözlerinde çift ve sonantların oranı yaklaşık % 60-40 olarak «Manas» destanı ile aynıdır. Yani Van Kırgızlarının ses türetim tabanında telaffuzun temelini oluşturan ünlü seslere çoğunlukla yakın olan sonant ünsüzleri telaffuzu yazı diline göre % 1 çift ünsüzlere yaklaşmaktadır.

Sonuç olarak yukarıdaki atasözleri metinleri örneğinde Van Kıgızları dilindeki seslerin genel fonoistatistiğinden bahsedilmişti. Gelecekte bu konudaki araştırmalar metinlerin yeterli derleminde devam edilerek seslerin genel fonoistatistiği ile beraber onların söz başı, söz ortası ve söz sonu kullanım özellikleri incelenmelidir.

Kaynakça

Kayıpov S.T. Türkiyada caşağan pamir Qırgızlarının maqaldarı: lingvofol'kloristikalık bulaq qatarı. - Bişkek: Borborduq Aziya Universiteti, 2016. - 505 b.

Sadıkov T. Osnovı kırgızskoy fonologii i morfonologii. - Bişkek: İlim, 1992. - 156 s.

Sadıkov T., Toqtonaliev Q. Azırqı qırğız tili: fonetika, fonologiya cana intonologiya. - Bişkek: Uluu Toolor, 2021. - 376 b.

Selyutina I.Y., Urtegeşov N.S., Letyagina A.Y., Şevela A.I., Dobrınina A.A., Esenbaeva G.A. Artikulyatornıe bazı tyurkskih etnosov Yujnoy Sibiri (po dannım MRT i sifrovogo rentgenografii). Novosibirsk: OOO «Tvyordıy znak», 2011. - 352 s.

Şerova A. “Manas” eposunun fonoistatistiği. Kand. dis. avtoreferatı. Bişkek: 2019. - 25 b.

Geleneksel Bilgi Bağlamında XI. Yüzyıl Türk Şiiri

Tuğba AKKOYUN[*]

Özet

Başlangıçta antropologların ve zamanla da sosyologların çalışma alanı olan geleneksel bilgi, yerli kültürlerin derinlerine gömülü olan somut bilgi sistemleri, anlamlar, değerler ve uygulamalar olarak tanımlanmaktadır. Yerli kültürel bilgi; halkın birbirleriyle, topraklarıyla, çevreleriyle ve atalarıyla ilişkilerini nasıl gördüklerini ve bu noktalarda nasıl hareket ettiklerini ortaya koyar. Bu alanda yapılan araştırmalarda kültürel göstergeler ele alınır. Yerli toplulukların bilhassa çevreyle ilişkilerini içeren ve düzenleyen bilgiler, ekosistemin, dünyadaki yaşamın sürdürülebilirliği noktasında pek çok bilimin de dikkatini çekmiş ve bu kadim bilgiler "geleneksel ekolojik bilgi" terimiyle literatürde yerini almıştır. Geleneksel ekolojik bilgi terimi, bilginin "her şeyi kapsayan" olarak görülmesinden ziyade, yalnızca ekoloji ile ilgili olduğunu düşündürebilir. Geleneksel bilginin odak noktası yalnızca çevre değildir. Toplumun yüzyıllar boyunca edindiği türlü deneyimden meydana getirilmiştir ve yerel kültüre, çevreye uyarlanarak nesilden nesile sözlü olarak aktarılır. Hikayeler, şarkılar, atasözleri, kültürel değerler, inançlar, ritüeller, sosyal kurallar, yerel dil kullanımları, tarımsal uygulamalar vb. biçiminde kendini gösterir. Bu nedenle geleneksel bilgiyi sözlü ve yazılı edebî ürünlerde bulmak mümkündür. Yerli bilgiyi belirtmek için "yerli kültürel ve fikrî varlık" ifadesi onun bir miras olarak kabul edildiğini gösterir. Soyut ya da somut kültürel varlık, çeşitli göstergelerle kodlanarak taşınır. Dil, göstergelerin kendi bağlamında adeta dondurulduğu bir anlamsal düzlem sağlar. Ait olduğu dönemin ve öncesinin kültürel, sosyal, dînî, siyasi pek çok özelliğini nakleder. Türklerin İslamiyet'e geçtiği bir dönemde kaleme alınan fakat Türk kültürünün İslamiyet öncesi ve sonrası pek çok kültürel unsurunu içeren Dîvânu Lugâti't-Türk, geleneksel bilgi açısından oldukça değerli veriler sunmaktadır. Bu çalışmada Talat Tekin tarafından hazırlanan, Dîvânu Lugâti't-Türk'teki manzum parçaların derlendiği ve tasnif edildiği "XI. Yüzyıl Türk Şiiri" adlı eserdeki şiirlerle aktarılan geleneksel bilgi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel bilgi, XI. yüzyıl Türk şiiri, şiirlerde kültürel göstergeler

Giriş

Yerli halk (indigenous people) kavramı; Birleşmiş Milletler tarafından gözetilen, bir yerin asıl sahibi olmalarına rağmen zaman içinde oraya gerçekleşen göçler, kolonizasyon faaliyetleri gibi olaylardan dolayı azınlık durumuna düşen grupları içerir. Yerli halklar, eşsiz kültürlerin, insanlarla ve çevreyle ilişki kurma yollarının mirasçıları ve uygulayıcıları olarak görülmektedir. Bugün yerli halklar, dünyadaki en dezavantajlı ve savunmasız insan gruplarından sayılmaktadır. Uluslararası toplum artık haklarını, farklı kültürlerini ve yaşam tarzlarını korumak için özel önlemlerin gerekli olduğunu kabul etmektedir (UN). Yerli halklar kayıt altına alınması, yararlanılması gereken kadim bilgileri (geleneksel bilgi) açısından önemli görülmektedir. Geleneksel yerli bilgi ise; kültür ve coğrafya ile yerli halk arasındaki ilişkileri korumak, iletişim kurmak, bağlamsallaştırmak için zaman içerisinde tasarlanmış bir bilgi, inanç ve gelenek ağı olarak tanımlanabilir. İnsanların yaşamak için seçtikleri toprağın su, hayvan, bitki, hava durumu gibi özellikleriyle şekillenen bir sistemdir. Halkın doğaya bakış açısı, doğadan yararlanma şekli, onunla kurduğu bağ; davranış kurallarını, kutsallık algısını, beslenme tercihini meydana getirir. Yerli bilgiler; sosyal ortamlar, sözlü gelenekler, ritüeller ve diğer faaliyetlerle akraba gruplar ve topluluklar arasında resmî ya da gayri resmî olarak iletilir. İnsanlık tarihini anlatan sözlü ürünler, kozmolojik gözlemler ve zamanı hesaplama biçimleri, sembolik iletişim türleri, ekim ve hasat teknikleri, avlanma ve toplama becerileri, yerel ekosistemlerin özellikleri, halkın ihtiyacına özgü araç ve teknolojilerin üretimi (çakmaktaşı, tabaklama, çömlekçilik vb.), halk hekimliği uygulamaları yerli bilginin içinde yer alır (Bruchac, 2014, s. 3814).

Edebiyat; manevî varlıkların içinde ulusların en değerli hazinelerini barındıran ve malzemesinin aidiyeti

[*] Dr. Öğretim Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Halk Edebiyatı Bölümü takkoyun@bayburt.edu.tr

konusunda hiçbir tereddüde mahal vermeyen faaliyet alanlarından biridir (Arat, 1991, s. IX). Sözlü edebiyat ürünleri, uzun yüzyıllar boyunca süren tarihsel, coğrafi birlikteliğin bir ürünü olan yerli/ geleneksel bilginin önemli aktarım yollarındandır. Bilgiler; şiirlerin, masalların, destanların vb. tarihsel bağlamında dondurulmuş, içine ilmek ilmek dokunmuş gibidir. Sözlü ürünler; ait oldukları topluluğun inançlarını, ritüellerini, dünyaya bakış açılarını, coğrafyalarını, günlük hayatlarını, duygusal dünyalarını dilin imkanlarıyla gelecek nesillere taşırlar. Sözlü edebiyatımız dahilinde Türk halk şiirinin günümüze erişebilen en eski örnekleri Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe-Arapça sözlüğünde bulunan manzum parçalar, dörtlük ve beyitlerdir. Dîvân'daki şiir örneklerinin büyük çoğunluğunun İslâmiyet öncesi Türk yaşamının ağıt, içki meclisleri, av ve kır eğlencelerini konu edindiği görülür. Mâni ve Budist kültür çevreleri dolayısıyla dinî tesirlerden de bahsetmek mümkündür (Tekin, 2017, s. V-XI). Bu anlamda Divânü Lugâti't-Türk'te yer alan şiirler, eserin devrinin ve öncesinin Orta Asya'daki kadim unsuru olan Türklerin geleneksel bilgilerini barındırmaktadır. Çalışmada incelemeye esas alınan şiirlerin günümüz Türkçesine çevirilerinde Talat Tekin tarafından hazırlanan, Dîvânu Lugâti't-Türk'teki manzum parçaların derlendiği ve tasnif edildiği "XI. Yüzyıl Türk Şiiri" adlı eser temel alınmıştır. İncelemede geleneksel bilgileri örneklendiren kullanımlar şiirlerin yine bu eserdeki numaralarına göre (X, LI…) şeklinde gösterilmiştir.

1. Yerli Bilgi, Geleneksel Bilgi

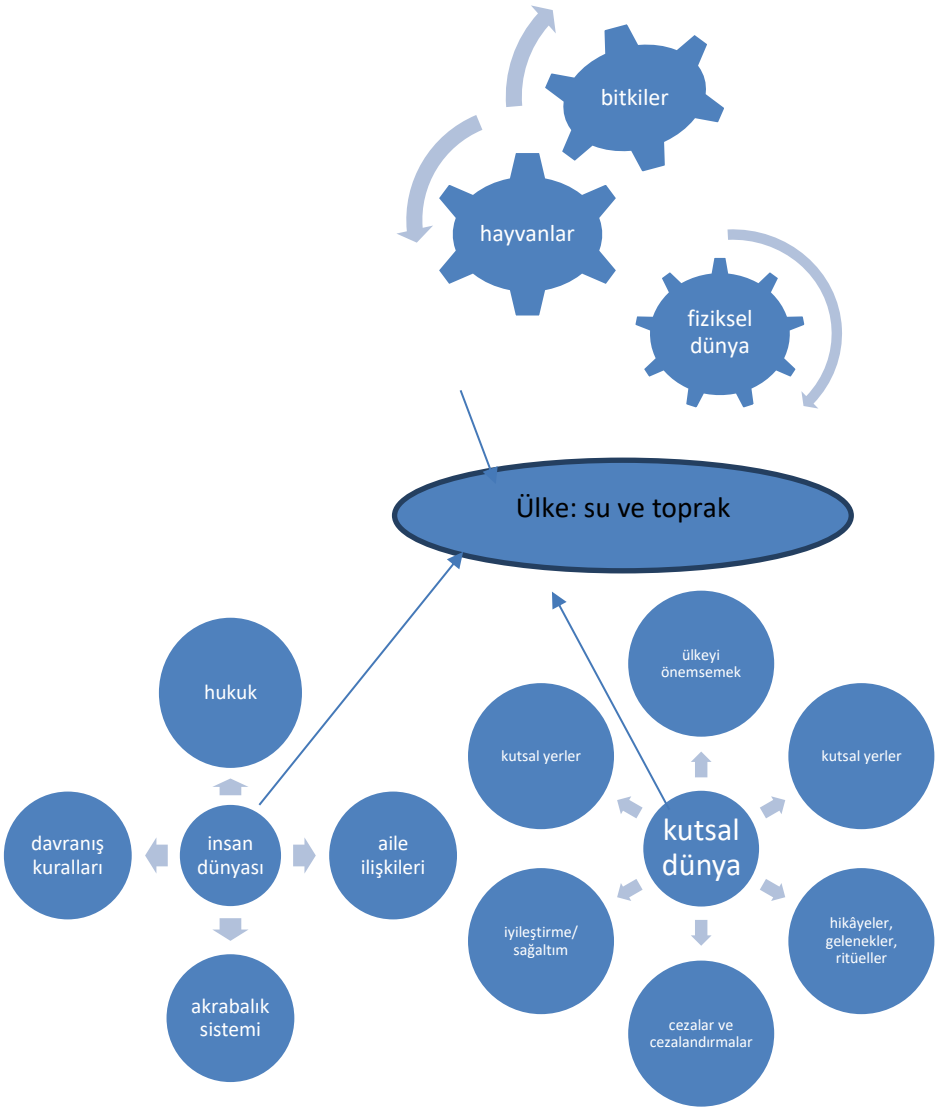
Literatürde yerli bilgi ve geleneksel bilginin birbirlerinin yerine kullanılabilen terimler olduğu görülmektedir. Geleneksel Bilgi (TK) yerli toplumların uzun süredir devam eden geleneklerini, çeşitli uygulamalarını içeren, kuşaklar arasında çoğunlukla sözlü olarak aktarılan kültürü ve halk bilgisidir. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO) geleneksel bilgiyi "bir topluluğun geliştirdiği, sürdürülen ve nesilden nesile aktarılan, genellikle kültürel veya manevi kimliğinin bir parçasını oluşturan bilgi, birikim, beceri ve uygulamalar" olarak tanımlamaktadır (Shivani, Aparna, & Mishra, 2022, s. 1572). Dolayısıyla gerek yerli bilgi gerekse geleneksel bilgi terimleri içerik olarak aynı alana işaret etmektedir.

Geleneksel bilginin bir karakteristiği vardır. Bunlar:

1. Topluluklar içinde üretilir
2. Konuma ve kültüre özeldir
3. Doğadadır, sözlüdür ve kırsal nitelik gösterir
4. Dinamiktir, inovasyona, adaptasyona ve deneyime dayalıdır
5. Hayatın kritik konularını içerir
6. Sistematik olarak belgelenmemiştir
7. Karar verme ve hayatta kalma stratejilerine dayanır (Henriksen, 2011, s. 78)

Yerli Geleneksel Bilgi ayrık, tek başına bir varlık olarak değil, yerli kültürlere derinden gömülü olan somut bilgi, anlam, değer ve uygulama sistemleri olarak anlaşılmalıdır. Yerli kültürel bilgi; yerli halkın birbirleriyle, topraklarıyla, çevreleriyle ve atalarıyla olan ilişkilerini nasıl gördüğünü ve bunları hayatında nasıl uygulamaya koyduğunu ortaya koyar. Geleneksel bilgi incelemeleri özellikle de yaşanan, paylaşılan coğrafyanın merkeze alındığı çeşitli inceleme başlıkları oluşturur. Yerli halkın doğayla bağlantısı kavramsal bir model imkânı sunar:

Şekil 21. Yerli halkın doğa ile bağlantılarının kavramsal modeli: ülke (toprak ve su kaynakları dahil) yerli halkın fiziksel, insanî ve kutsal dünyalarında merkezî bir rol oynar

(Sangha & Le Brocque, 2015, s. 447).

2. İnceleme

Metinler incelenirken Şekil 1'deki tablodan yararlanılmıştır. Tabloda yer almayan "hava olayları, göksel unsurlar, savaş kural ve teknikleri, dünya algısı, ölüme bakış" başlıkları ilgili kısımlara eklenmiştir. Zira eklenen başlıklar da toplumun coğrafyasıyla ve yaşam tarzıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir.

2.1. Fiziksel Dünya (Ülkeye Dair Bilgiler)

2.1.1. Toprak ve su

Tarihin anayurdu coğrafyadır; yaşanılan çevredeki nehirler, göller, vahalar, denizler insanları besler. Kıyı yerleşimleri dünyaya daha açık ve özgür bir hayatı seçerler. Yayla-dağ yerleşimlerinde ise güçlü bir iç denetim mevcuttur. Bu iç denetimin tezahürü otoriterlik, hiyerarşik yapı (büyüğünü küçüğünü bilen) savaşçı, dindar, törelerine bağlı, şan ve şerefe düşkün (Güvenç, 2016, s. 79, 81) nitelikte uluslardır. Şiirlere göre Türklerin seçtikleri ve yaşadıkları coğrafya yayla-dağ yerleşimlerini örnekler.

Denizlerden, vahalardan bahsedilmez; yaylalar, vadiler, dağlar, akarsu ve göller içerir. Coğrafya-toplum etkileşiminin bir sonucu olarak da Türkler, iç denetimi yüksek bir toplum özelliği gösterirler. Bu nitelikler "İnsan Dünyası ve Kutsal Dünya" başlıklarında incelenecektir.

Ülkenin içinde ve komşu ülkelerde yer alan çeşitli özel yer isimleri ve yeryüzü şekilleri, su unsurları metinlerde geçmektedir. Bunlar:

Ila Irmağı, Uygur ülkesi, Mınglak (IV), vadi, koy, dere (V), Yamar Suyu, kaynak suları (VI), ülke, dağ (VII), Yamar Suyu (IX), sert yamaç (X), İrtiş Suyu (XI), karlı dağ (XIII), sularda (XXIV), bataklık (XXV), bizim taraflar, geniş ovalar, sarp ve yalçın dağlar, dereler (XXX), yurdun (XXXIII), kırlar, kuru göl yatakları, dağ başları, yamaçlar, tepeler, göllerin suyu, yaylalar (XLI), çamur (XLII), kar ve buz suları, in (XLIV), İdil Suyu, gölcükler (XLV), köşk, göl, ırmak suları, yurt (XLIX), ülkeleri ıssız ve çoraktır (Oğrak Boyu (L), yüksek bir dağ (LII), su (LXVI), sellerdir (LXXIV).

Şiirlerden anlaşıldığına göre, coğrafya zorlu koşullar oluşturan dağ, yamaç, çamurlu araziler gibi unsurlardan meydana gelmektedir. Toplum bunları avantaja çevirmekte, av ve savaşlar için uygun mekanlar olarak kullanmaktadır. Su ile ilgili ifadeler genellikle sert kışlardan sonra gelen bereketli baharı ve coşkun suları işaret eder. "Deniz/ pınar gibi yaşlar, bilgi dağı" benzetmelerinde de toplumun fiziksel çevresinde yer alan unsurların kavramsal alana aktarıldığı gözükmektedir.

2.1.2. Hayvanlar

Türklerin yaşadıkları coğrafyadaki hayvanları av, güçlülük, savaş, benzetme, zenginlik göstergesi ilgileriyle kodladıkları görülmektedir. Benimsenen, yararlı görülen hayvanların yanı sıra diğer hayvanlar da ekosistemin birer parçası olarak şiirlerde yer almaktadır.

Savaş anlatımlarında: *atları saldırtmak, yenilenin canını kurtarmak amacıyla at armağan etmesi (III), atlara nişan takmak, kuyruğunu düğümlemek (IV), atlardan inerek koşmak, arslanlar gibi kükremek (VI, VII, XXVI), alnı akıtmalı at (savaş atı) (VII), çakallar gibi kuşatmak (VII), sırtlanlar yesin (IX), kuşa yem olmak, akbabaların kurtların düşmanın canını istemesi (XV), at verip savaşa göndermek* (LXXXVI) ifadelerine rastlanmaktadır.

Çeşitli ilgilerle *Taylar, koyunlar, köpek, kaz, kuğu (maddi varlık olarak düşünülen, XIX), soylu at (XXI, LVI), hiç binilmemiş haşarı tay (eğitmek gerekir, XXVI-B), balık ve kurbağalar (XLV), tatlı seslerle ötüşen kuşlar (XLVII), semürgük kuşu (XLVIII), oğlak ve kuzular (L, LII), koyun, deve, at sürüleri, at-aygır sürüleri (mal varlığı, (LXXIV), sıçanlar ve gemler (LXXV)* şiirlerde görülmektedir.

Avlanmakla ilgili anlatımlarda: *kara ve kızıl kurtlar (XXII), şahin, küheylan, dağ keçisi, yaban hayvanları, tazı salıp tilki yakalamak (XXIII), ördek, kaşkalak (XXIV), yaban eşekleri ve yaban hayvanları avlatmak, şahin verip kuş avlatmak, tazıların tilki ve domuzları ısırması, köpeklerin av hayvanlarını kışkırtması (XXVI-B)* gibi av hayvanlarından ve tekniklerinden bahsedilmektedir.

Aşk, ayrılık şiirlerinde sevgili avcı durumundadır, seven sevilen tarafından avlanmakta, tuzağa düşürülmektedir:

Baygın gözler beni avlıyor (XXVII), kalbimden vurdu yaraladı (XXX), gönlüm tuzağa düşüyor (XXXVII), gözleri avlayıp tutsak etti (XXXVIII), benim gönlüm bıldırcın olmuş (XXXIX), kurduğun gizli tuzak (XL), Aşk ve ayrılığın acısından sevenin vücudu çevresinde kuşlar uçan göller, denizler (XXVII),içinde ördekler ve ördeğe benzer su kuşları olan pınarlar (XXXVIII) gibi av yerlerine dönüşmektedir

Şiirlerde mevsimlere göre hayvanların eylemlerine dair son derece açık gözlemler ve bilgiler yer almaktadır. Bahar mevsiminde özellikle evcil hayvanların durumu hakkında bilgi verilmektedir. Bahar üremenin, yavru hayvanların beslenip semirmesinin, av hayvanlarının artmasının zamanı olarak görülmektedir:

Aygırlarla kısraklar kişnedi, inci mahfazası açıldı, sığırlar ve boğalar böğrüşüyor, yaban eşekleri, dağ keçileri ve geyikler yaylalara yöneldiler, koçlar ve tekeler ayrıldılar, sağmal sürüler bir araya getirildi, oğlaklar ve kuzular analarının kasıkları arasına girdiler (XLI), hayvanlar baharda iyileşir, otlar ve semizleşir semiz atlar olur, hayvanlar sevinç içinde birbirlerini ısırırlar (XLII), kurtlar ve kuşların dirildiği erkek ve dişilerin bir araya gelip eşlerini alarak dağıldığı (XLIV)

Yaz; *çıyanlar, kara sinekler, yılanlar ve iğneli börtü böceğin ortaya çıktığı, kırlangıçların ve bülbüllerin rahat ettiği, erkek ve dişinin buluşup çiftleştiği (XLII)* bir mevsimdir. Kış ise: *atların güçlendiği, sertleştiği, çayır kuşlarının göç ettiği (XLII)* mevsimdir.

Metinlerde *köpek, yırtıcı kuşlar, kurtla kuzu beraber yürüsün (XXVII), kardeşlerine köpek gibi davranmak (LXXXIV)* gibi mecazlı kullanımlar*; attan vazgeçmek (yaşadığı evden vazgeçmek anlamında), ibriğin başı kaz gibi dikilmiş XXVI), yumuşak huylu tavuk, kırlardaki sülün* (LX) gibi benzetmeler yer almaktadır. Özel ad olarak kullanılan hayvan adı mevcuttur: Arslan Tigin (XII). Zenginlik göstergesi olarak edinilen köşklerde/ yurtlarda *pelikanlar, kuşlar uçuşur, kuzgunların ve kargaların ötmekten sesi kısılır (XLIX)*

2.1.3. Bitkiler

Şiirlerde bitki varlığı kısıtlı görülmektedir. Metin içi verilerden anlaşıldığı üzere Türkler kışı sert geçen karasal bir yerde yaşamaktadırlar. Yaşanılan coğrafyanın ve iklimin güçlükleri karşısında avlanarak veya hayvan besleyerek et tükettikleri yorumuna ulaşılabilir. Kullanılan ifadelerden tarımla sınırlı da olsa uğraştıkları anlaşılabilir. Zira Türk yurdunun bozkırları at yetiştirmeye son derece elverişliyken yerleşik tahıl üreticiliğine uygun değildi (Güvenç, 2016, s. 91). Belki de bu yüzden bitkiler daha çok estetik açıdan ön plana çıkmaktadır. Bahar tasvirlerinde:

Rengarenk çiçekler, türlü çiçekler, sandal ve misk kokuları, on binlerce çiçek, tomurcuklar, kızıl ve sarı mor ile yeşil çiçekler, kuru otların gizlenmesi (bahar göstergesi olarak kullanılmışlardır, XLI), her türlü hububat ve yiyecek biter (kışın faydaları olarak kullanılmıştır, XLII), rengarenk çiçekler açıldı, ipek yaygılar serildi, cennet bahçeleri görüldü (bahar tasviri XLIV), meyve ağaçlarını silktirmek (gençlere görev olarak verilir, XXVI-B) ifadeleri görülmektedir.

Düşman askeri ekin biçilir gibi biçildi (VII), vücudu fidan gibi, ardıç gibi vücut (XXXVI) kullanımlarında benzetme vardır. Şiirlerde yer alan diğer bitkiler: *kındıra otu (bataklıkta bitmektedir, XXV), ardıç ağacı (göl kenarında yetiştiği bilgisi verilmektedir. XXXVIII, XLIX), konak darısı (LIII), kuru otlar (LVI), arpa ve saman (atlar için, LVIII), kavrulup dövülmüş arpa (içine pekmez katılan bir yiyecek, dolayısıyla üzüm de bitkilere eklenebilir. LXII), ceviz (LXXVII).*

2.1.4. Hava olayları ve mevsimler

Günlük yaşamı derinden etkileyen yağmur, sis, kar, rüzgâr, sıcaklık, nem gibi unsurlar hava olayları olarak bilinir. Toprağın verimini, bitkilerin büyümesini, hayvanların yetiştirilmesini ve tüm bunlara bağlı olarak insan yaşamını etkileyen temel unsur hava olayları ve makro düzeyde de iklim şartlarıdır. İnsanların uzun yüzyıllar süren gözlemleri hava olaylarının, mevsimlerin tesirlerini edindikleri bilgilerle sistemleştirerek tahmin edilebilir hale getirmişlerdir. Halk takvimleri bunun güzel örnekleridir. Geleneksel bilginin insan yaşamına bu denli etkisi olabilecek bu ögeleri içermesi son derece olağandır. Nitekim şiirlerde yağmurların oluşumu/ belirtileri, kışın ve yazın özellikleri/ göstergeleri, havaların ısınmasının şartları gibi pek çok gözleme dayalı bilgi yer almaktadır.

Türkler mevsimlere kutsallık atfetmektedirler. Kış, yaz, bahar hepsi ayrı ayrı değerli ve gereklidir, muazzam bir döngünün parçasıdır. Bu döngü savaş benzetimleriyle ifade edilmektedir. Yağışlar ve bulutlar geliş tarzları, duruş şekilleriyle ayırt edilmiştir. Soğuk havalardaki yağışlar daima bir ses

unsuruyla verilmiştir, sıcak havalara yakın yağışlar "sallanan" bulutlarla gösterilmektedir. Hava koşulları karşısında insanların ve hayvanların durumları da belirtilmektedir.

Soğuklar: *Bulutlar belirdi gökyüzü örtüldü, duman bürüdü dolu yağmaya başladı (XXI), Bahar rüzgarı eserek geldi, kar tipisine benziyordu, kara bulutlar gürlüyor, bulutlar gürleyerek yükseldi ve seller şarıldayarak aktı, bulutlar gürlüyor bağrışıyorlar, gök gürleyip şimşek çaktı, bulutlar karşı karşıya gelip harekete geçtiler, bulutlar yağmurlarını döktü, ak ağlarını gerdiler, karlarını kırlara bıraktılar, soğuklar gelip bastırdı ve her yeri kapladı, kış mübarek yaz mevsimine haset etti, kar yağdırdı ve dünyayı karla örtmek istedi, Parlak Yıldızı doğdu, bulut gürleyerek yükseldi, bardaktan boşanırcasına yağmur ve dolu yağıyor, (XLI), o karlar ve yağmurlar hep kışın yağar (XLIII)*

Sıcaklar: *Susatan güneş ortalığı kapladı (XI), uğuldayarak seller akıyor, karlar ve buzlar hep eridi, dağların suyu aktı, mavimtırak bulutlar belirdi, bulutlar kayıklar gibi sallanıp duruyor, kuru göl yatakları doldu, dağ başları hayal meyal belirmeye başladı, dünyanın nefesi ısındı, yağmurlar yağdı ve saçıldı, (XLI), kış ve yaz savaştılar, birbirlerini yenmek için uğraşıyorlar, kış yaz mevsimine fısıldıyor, yaz kış ile karşılaştı, hüner yaylarını kurdular saf bağlayıp savaştılar (XLII), bahar ışıdı, eriyen kar ve buzlardan oluşan sular coşkun seller halinde aktı, hava bulutlu sallanıyor, nereye gideceği belli olmuyor, soğuklar artık hiç gelmeyecek, ay doğar ve hâlelenir beyaz bulutlar yükselir ve birbiri üzerine toplanıp yığılır, gürültü ile sularını dökerler (XLVI), mübarek yaz geldiğinde kışa hazırlan geceler ve gündüzlerin geçmesiyle aylar ve zaman tükenir (LXXIII)*

2.1.5. Göksel unsurlar

Bir yerin Dünya'daki konumu gece ve gündüz sürelerinden mevsimlere pek çok ögeyi etkilemektedir. Bu nedenle toplumun yerleştiği bölgeye bağlı olarak gözlemlenebilen göksel unsurlar da değişmekte ve anlamlandırılmaktadır. Kimi yıldız ve gezegenler mevsimlerle ilintilendirilir, mevsimlerin normal sıcaklıklarında geçip geçmeyeceğine dair bilgiler sunar. Bu yönüyle gökle ilgili yerli bilgiler kendine özgüdür. Türklerin göç zamanlarına, yola çıkacakları yöne, gözlemledikleri yıldızlar ve gezegenler vasıtasıyla karar verdikleri bilinmektedir. Gök unsurlarıyla ilgili mitik anlatılar da bunu örneklendirir. Şiirlerde bazı yıldızlardan ve Jüpiter gezegeninden bahsedilmektedir, Ay'ın hava durumuyla ilişkisi ortaya konmaktadır. Aşk içerikli şiirlerde ise sevgili gök unsurlarıyla özdeşleştirilmektedir.

Yedi Kardeşleri defalarca saydım, saymakla uğraşırken güneşim doğdu (XXI) Parlak Yıldızı doğdu (XLIV), Parlak Yıldızı doğunca uyanır seyrederim (XLVII), güneş ve yıldızlr her sabah ve her gece daima doğar durur, Tanrı firuze gibi yeşil gökleri yarattı, bembeyaz yüzük taşları gibi olan yıldızları serpiştirdi, Kara Kuş (Jüpiter) yıldızı dizildi ve yerini aldı (XCI)

Onun yüzü dolunay gibidir (XXX), ay halesinin ardıç ağacı üzerinde olduğunu kim söylemiş kulak işitmiştir (XXXVIII)

Ay doğar ve hâlelenir beyaz bulutlar yükselir ve birbiri üzerine toplanıp yığılır, gürültü ile sularını dökerler (XLVI)

2. 2. İnsan Dünyası

Geleneksel bilgiler, bir kabilenin, etnik grubun, akraba ağının veya ailenin tüm üyeleri tarafından paylaşılan ortak bilgidir. Bunların çoğu fenomenolojik deneyimlerle ve günlük aktivitelerle öğrenilir. İlkel hayatta kalma taktiklerinden daha fazlasıdır ve hem ahlaki kurallar hem de pratik tavsiyeler sunan bir farkındalık sistemidir (Bruchac, 2014). Eski Türk toplum yapısı ailede başlayan ve sosyal öğrenmeyle devam eden kesintisiz bir düzen içerir. Geleneksel bilgiyi taşıyacak neslin yetişmesine önem verilir. Erkek çocukların 15-16 yaşlarına kadar bir başarı göstermeden (savaşta, avda başarı yahut güç gerektiren bir durumda kendini ortaya koymak) ad ve at alamamaları, evlenememeleri buna örnektir.

2.2.1. Davranış kuralları

Yerli bilgiler, bilgeliğin kazanılmasını ve eldeki materyallerden gerekli araçların oluşturulmasını sağlayan kalıtsal öğrenilmiş bir farkındalık ve beceri sistemi olarak öngörülmektedir. Bu yönüyle bireyi topluma hazırlamaktadır. Bunlar toplumların, belirli coğrafyayla bağlantılı felsefeleri ve faaliyet biçimleri içinde yararlı verileri kodlamak için kullandıkları farklı yöntemlerdir (Bruchac, 2014, s. 27). XI. yüzyıl Türk şiirinde misafir/ yolcu ağırlamaktan günlük yaşama pek çok konuda davranış kurallarına sıkça yer verildiği, bilgeliğe yönlendiren öğüt içerikli ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Davranış kurallarının bazıları hukuk ve ticaret usulü içinde değerlendirilebilir. Toplumca benimsenen davranış kuralları misafirler, büyükler, tevazu, bilgi, erdem ve edep sahibi olmak, temkinli olmak, paylaşmak noktalarında ağırlıklıdır. Toplum olmanın önkoşulu aynı kültürel değerler etrafında birleşmektir. Kültürel yapının ve parçalarının içinde yer alan folklor toplumun yaşayışında ve yapısının korunmasında etkilidir (Açа & Yolcu, 2017, s. 54). Gelenekler içinde de değerlendirilebilecek davranış kuralları, bu anlamda folkorun görünen yüzüdür.

Coğrafya itibariyle uzun ve zorlu mesafelerin kat edilmesi gerektiği yolcu ve misafire verilen önemde kendini göstermektedir. Maddi varlık olarak altın, gümüş, hayvan sürüleri görülmekte, "köşk" örneği dışında gayrimenkule rastlanmamaktadır. Miraslar istendik karakter özellikleri ve bilgidir, şartları yaşanır kılmak bilgili, görgülü ve paylaşımcı olmakla sağlanmaya çalışılmaktadır. Birincil ihtiyaç hayatta kalmaktır:

Konuklarına yemeğini tattıran, şiddetli kış aylarında bile ziyafet sofrası kuran (yiğitlik özelliği, II), erdemli kişiler olarak övünelim (gençlere görev verip onları yetiştirmekten bahsediliyor, XXVI-B), sözlerimi gülmeksizin dinle (XLIV), kimin alınları ve gümüşleri olursa kendine bir yurt edinir, oraya yerleşir ve Tanrı'ya ibadetini eder (XLIX), süt kabının üzerinde bir tas bulunur (L), büyüklük ve ululuk buna özgüdür, bundan sonra kesilir, biter (Türkler hakkında (LV), benden öğüt al ve erdem dileğinde bulun, halk içinde büyük bilge olasın, bilgini yayasın, bir kimse gelirse ona yanar kül atma, iyilikle gülümseyerek bak, hiçbir işe aceleyle girişme, bir düşün ve yavaş ol, çakmak çakarken acele edersen ateş söner (LVII), hediyeler aldığın zaman karşılık olarak iyi şeyler ver, konuk eğer isterse hemen biraz daha yiyecek ver, bir konuk gelirse onu atından indir yorgunluğu dinsin, arpa ve saman getir atının da yüzü gülsün (LVII), güzel elbiseyi kendine, tatlı yiyeceği başkasına ikram et, konuğunu iyi ağırla ününü herkese yaysın, vermiş olduğun şeyler senindir, insanoğlu boğazına tapar (LIX), arkadaşlarınla iyi geçin (LX)…

LXI, LXII, LXIII, XIV, LXVI, LXVII, LXVIII, LXIX, LXX, LXXII, LXXI, LXXIII, LXXIV, LXXV, LXXVI, LXXVI, LXXVII, LXXIX, LXXXI, LXXXIV, LXXXV, XC, XCI numaralı şiirler de öfkeden uzak durmak, sabırlı ve güler yüzlü olmak, mala düşkün olmamak, miras olarak edep, erdem ve öğüt bırakmak, gururlu ve kibirli olmamak, güzel konuşmak, konuğu güzel ağırlamak, düşmanı hakir görmemek, tedbirli olmak, hasislikten uzak olmak, cömert olmak, daima akla ve bilgiye yönelmek, ibadet etmek, isyankar olmamak gibi konularda öğütler içermekte, toplumca doğru görülen davranışlara yönlendirme yapılmaktadır.

İstenmeyen davranışlar açık bir dille ifade edilmektedir: *böbürlenmek (III), dostluk ve arkadaşlığın gerektirdiği şekilde davranmadı (borcuna sadık olmamak, XI), aileyi terk edip gitmek, hayırsızlık (XX), şaşkın ahmak insanlar akıllansın (devletin gelişmesi için, XXVII), anne ve babanın sözlerini reddetme, mal mülk ve ikbale eriştiğinde böbürlenme, taşkınlık etme, arkadaşlarına karşı çıkıp başkalarını seçme, yumuşak huylu tavuğu gözet kırlarda sülün arama, ağır ve zahmetli işlerini başkalarına yükleme, kendini ölesiye aç bırakıp başkalarını doyurma (LX).*

Savaşla ilgili "Hakan yardıma gelirse her şey yoluna girer, boy dağılmaz" (V) gibi ifadeler savaş başlığı altında ele alınacaktır.

2.2.2. Aile ilişkileri

Aile ilişkilerini izah etmekten ziyade korumaya yönelik bilgiler yer almakta, aksaklıklar dile getirilmektedir:

Anne ve babanın sözlerini reddetme, yumuşak huylu tavuğu gözet kırlarda sülün arama (LX). Aile ilişkilerindeki aksaklıklar mal mülk ve iktidar sebebiyle meydana gelmektedir: *kardeşlerine köpek gibi yan gözle, haince bakıyorlar, mal için Allah'tan korkmadan akraba ve kardeş çocuklarını gerçekten boğuyorlar (LXXXIV*.

2.2.3. Akrabalık sistemi

Toplumda akrabalık sisteminin güçlü tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Savaş gibi yaşamda kalma mücadelesi içeren durumlarda saygıyla davranılan, paylaşımlarla gönlü hoş tutulan akrabaların desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. İki arkadaş ortaklık tesis ettiğinde dünürlük vasıtasıyla akrabalık kurarak aralarındaki bağı güçlendirmek istemektedirler. Kız alıp verme yoluyla kurulan akrabalıkta başlık alınmaktadır. Aile ilişkileriyle paralellik gösterir şekilde, akrabalık sistemleri de insanların mal mülk hırsı nedeniyle zarar görmekte, yok edilmektedir. Aile- akrabalık- kabile derken bir nevi toplumsal çözülme endişesi görülmektedir:

Seslenip kabileyi topladım (savaş için, X), dünür-kayın olmaya kalkışmak, kız alıp vermek (XIX), sana başlık verdim, dünür gitmek üzeredir (LI), konu komşuya hısım akrabaya saygı göster (LVIII), tamahkar insanlar hısım akrabayı bile görmez oldu, mal mülk peşindeler, akraba ve kardeş çocuklarını boğuyorlar (LXXXIV).

2.2.4. Hukuk (kurallar ve sorumluluklar)

Şiirlerde hukukla ilgili sınırlı veri bulunmaktadır. Kural ve sorumlulukların daha çok davranış kuralları olarak benimsendiği söylenebilir. Ortaklık hukukunun sıcak havalarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bahar ve yazda kurulan ortaklıkta hayvan alım satım işlerinde birlikte hareket edilmesi gerektiği görülmektedir. Şiirde *ortaklığı bozan bir kişinin tayları ve koyunları çaldığı, Turumtay adlı çok kıymetli bir köleyi, kazları ve kuğuları götürdüğü (XIX)* belirtilmektedir. Metinde tehditler yer alsa da yaptırımdan bahsedilmemektedir.

Ülke ve devletin gelişmesi için dirlik ve düzene ihtiyaç duyulduğu, *kurtla kuzunun beraber yürüdüğü (XXVII)* hoşgörü ve barış ortamı benimsenmelidir. Vergiyi ödememenin cezası ölümdür: *Birkaç kere mal vermiştin, silahlanmış sertleşiyorsun, vergini öde yoksa kanın şimdi yeri sulayacak!* (*XVII*)

2.2.5. Savaş

XI. yüzyıl şiirinde savaş kurallarını, taktiklerini, yenen ve yenilenin pozisyonunu sıklıkla görmek mümkündür. Doğa koşullarına uygunluğun belki de en çok gözetildiği kavram savaştır. Metinlerde savaş yapılan mekanlar, mevsimler, yeryüzü şekillerinin taktikle bütünleşmesi, insanların çevrelerindeki hayvanlardan öğrendikleri stratejileri uygulamaları gibi birbirine bağlı pek çok öge yer almaktadır. Her zaman uyanık ve hazırlıklı olmayı gerektiren bir yaşam biçiminin coğrafyayla şekillendiği anlaşılmaktadır. Dere, vadi gibi alanlar savaşmak, karlı dağlar ise yenilince kaçmak için uygun yerlerdir. Dağlar ve yamaçlar toplum için doğal kalkanlar oluşturmakta, adeta birer gözlem kulesi gibi kullanılmaktadır. Akarsular sınır vazifesi görmekte, akarsuyu geçmek hedef alınan ülkenin elde edildiğini göstermektedir. Ekosistemde bitkiler ve hayvanlar arasındaki yaşam döngüsü biz ve düşman ikiliğiyle denkleşmekte, daima mücadele gerektirmektedir. Bir savaş simülasyonu ve beslenme olanağı olarak avlanmak, bireyleri eğitmekte, zinde tutmaktadır. Savaşlarda yenilenlerin cesetleri ekosistem içindeki leşçil hayvanlara havale edilmektedir. Yaşamın döngüsünde savaş hem somut hem de mecâzi

olarak süregelmekte, buna bağlı olarak da savaş belirtilerini, esnasını ve sonrasını detaylandırmaktadır. Şiirlerde bunların tamamı mevcuttur.

Düşmanın gelişinin işaretleri: *tırmanıp sert yamaç üzerinde yürüdüm, uzaklara bakıp bir karaltı gördüm, düşmanın tozları yükseldi, aşağıya seslenip kabileyi topladım, düşmana doğru yayımı kurdum (X)*

Savaşa hazırlık/ başlarken: *beyim kendisini gizledi, fırsat ve uygun vakit kolladı, nara atmak, erlerin yiğit olanları savaş naraları atarak birbirlerine seslendiler, kızgın gözlerle birbirlerine baktılar, bütün silahlarla savaştılar, (bizim bey onlara) üşümüşlerken baskın yaptı, atını saldırtarak haykırdı (III), atlara nişan takarak yırtıcı kuşlar gibi uçarak (üzerlerine çullandık), atların kuyruklarını sıkıca düğümledik, Tanrı'yı pek çok övdük, atları sürerek saldırdık, aldattık kaçtık, geceleyin baskın yaptık, her yandan pusu kurduk (IV), en iyi savaşan yiğitlerini seçti ve askerlerini bize doğru döndürdü gelmek için toplanıyorlar, bileklerini sıvadılar, Hakanım gelirse boyumun işleri yoluna girecek, ordu saflar halinde diziliyor, boylar Hakan'a bağlılık antlaşması yazıyor sıkı ant veriyorlar, Hakan'dan yardım diliyorlar, vadi, koy ver derelerde yiğitler hep toplanıyor (V), geceleyin göçelim, onların kaynak sularından içelim, tan atarken yola çıkalım, Buraç'ın kanını isteyelim, Basmılların beyini yakalım, nara atarak atları sürelim, kaynayıp köpürmüşçesine içlerine dalalım, etrafını çepeçevre kuşatalım, atlardan inerek koşar adım ilerleyelim, arslanlar gibi kükreyelim ki gücü azalsın (VI), kızıp öfkelenerek saldırdım, "şimdi beni kim tutacak?" diye meydan okudum, arslan gibi kükredim (VII), kızıl bayrağı yükseldi (XVI)*

Savaş esnasında ve sonrasında: *yetişip mızrakladılar, erler düşmanın yurdunu yağmaladı ve zenginleşip sevindi, kılıçlar (kurumuş kanlar yüzünden) kınlarına güçlükle sığdılar, çok başlar yuvarlandı, gafillikleriyle alay etti (III), seller gibi akın ettik, şehirlerinin içine girdik tapınaklarını yıktık Buda heykellerinin üzerine pisledik (IV), galiba düşman vazgeçti habercisi geldi (V), eğer barış isterlerse yumuşayalım, sert düşman yumuşasın yola gelsin (VI), alnı akıtmalı at ile koşturdum, dedim ki "Şimdi al Utar!", düşman bütün akraba boyları ve yakınlarını yardıma çağırdı, ütümüze gelip öç almak istiyorlar, yiğitler birbirlerini alkışlıyor övünüyorlar, birbirlerini kızıştırıyor iyice kabarıyorlar, birbirlerinin sakallarından tutup saç saça baş başa çekiştiriyorlar, göğüslerinde ateş tütüyor (VII), yiğitlerin başlarını top gibi yuvarlıyor, ardı sıra gitti etrafını kuşatarak pusuya yattı, çakallar gibi onu kuşatır ve çember içine alır (VIII), (kılıcınla düşmanın) boynu biçilsin, kalkanı ve zırhı iki parça olsun! (XVII)*

Zafer algısı: *Ulu Tanrı ödüllendirdi böylece devlet ve bahtının tozu yükseldi, düşman yavaşladı gücü kuvveti gevşedi ve zayıfladı, ölümle tepeledi (III), sonunda onların perçemlerini kestik, askerlerini biçtik (IV), onların boyunlarını eğdirdim, altın ve gümüşlerini yükledim, Tapdu bana tutsak oldu, yaptıklarına pişman olup ilendi, askerleri atları teslim oldular, onun sözünü şimdi kim dinler? yuvarlak otağım kuruldu, tuğum dikildi ve davullar vuruldu, düşman askeri ekin gibi biçildi (VII)*

Düşmanın hataları, yenilgisi ve bedelleri: *düşman beyi uyukladı, adamlarını ve atlarını verdi, tutsak oldular başlarını eğdiler, hile yaptı, akrabaları kınadılar ve ayıpladılar, kendini övüp böbürlenmişti, mahcup oldu ve tepeyi aşıp gitti, adamlar gönderdi (bunlar) diz çöküp oturdular başlarındaki adam boyunlarına vuruyor ve sövüp duruyordu, utançtan ezilip büzüldüler ve "artık bizi dövmeyin" diyerek baş eğdiler, evini barkını satıp savmak istedi, kurtulmalık verip gitmek istedi, ömrü oldukça yaşamak istedi, fakat kaygılı ve kederli günleri var (III), tutsak oldu derdi ve sıkıntısı arttı, çalım satarcasına aşırı derecede kalabalık bir ordu ile geldi, ülkesini bize vermek zorunda kaldı, yaralandı ve dağa kaçtı, tutsak etti şimdi her birini köle gibi satıyor (VII), Alp Aya karlı dağa doğru kaçtı (XIV)*

Düşmanın ölüm şekilleri: *kanı sular gibi çağlayarak aktı, boyunlarından kızıl sular süt sağılırcasına akıp gitti, onların yiğitlerini hezimete uğratıp boğdular, ölümü görünce yüzü değişti (III), adamın kanı*

akıp boşaldı, kabı delik deşik oldu, doğmuş olan güneşi işte batıyor, nefesi de kesildi (VII), niçin malını saçmadın? Seni sırtlanlar yesin! (IX), bana bir Tat geldi, onu öldürdüm ve dedim ki "Yat şimdi, kuşa yem ol!" Akbabalar ve kurtlar yesin seni (XV)

Kış ve yaz da savaşmaktadır. Parçada her ikisi de kendisinin daha yararlı olduğunu göstermek için çeşitli gerekçeler sunmaktadır. Toplumun, mevsimleri olumlu ya da olumsuz özellikleriyle bir bütün olarak gördüğü, birbiri ardınca sürekli geldikleri için de savaş ve mücadele benzetimi yaptığı anlaşılmaktadır:

Kış ile yaz savaştılar, kızgın gözlerle bakıştılar, dövüşmek için yaklaştılar, birbirlerini yenmek için uğraşıyorlar, yaz ve kış hüner yaylarını kurdular, saf bağlayıp savaştılar, birbirlerine ok atmak için karşı karşıya durdular (XLII)

Yazın gelmesi için kışın bitmesi, kışın gelmesi için yazın bitmesi gerekliliği, toplum ve düşman toplumlar arasındaki birbirini sonlandırma ve egemen olma dürtüsüyle örtüşmektedir. Mevsimlerin savaş için de belirleyici bir etken olduğu "Yavuz düşman bile yalnız kışın sessiz ve sakin olur, savaşmaz" (XLII) ifadeleriyle belirtilir.

"Dünya, âlem" anlamıyla felek, şiirlerde savaşçı olarak görülür: *Felek bir kere niyet edip ok atarsa dağların başı kertilir (I), felek okunu gezleyip atarsa kalkanı kim tutup ona engel olabilir? Niyetlenip bir dağı hedef alsa vadiler ve dereler paramparça olur (LXXXVI).* Vadi ve derelerin savaş mekanları olarak seçildiği örnekler daha önce verilmişti, felek de savaş da bu bağlama uymaktadır.

2.2.6. Ticaret

Şiirlerde toplumun hayvan ticareti yaptığıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu ticaret yakın komşularla ilgilidir, coğrafya savaş kadar uyumlu ilişkileri de gerekli kılmaktadır. Toplum içinde kurulan ortaklıklarında da hayvan ticareti üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle Türk toplumunda av, ticaret, eğitip kullanma (at ve şahin gibi) amaçlarıyla hayvanların önemli bir yer sahibi olduğu görülmektedir.

Yüksek bir dağın doruklarına yerleşmiş oğlak ve kuzuları birbirine katıyor, Uygur gâvurlarından keçi ve koyunları ucuza alıp toptan satıyor (LII)

2.3. Kutsal Dünya

İletişim, bütünlük arz eden bir sistemin durum değiştirmesine sebep olan her türlü etkiyi içerir. Sistemlerin kendilerinden ve dış ortamlardaki değişikliklerden haberdar olabilmeleri için bilgi (ileti veya algı) almaları gerekmektedir. Bir bütün meydana getiren sistemlerin iletişim sonucu elde ettikleri mesajdan çıkardıkları sonuç "bilgi"dir (Karaağaç, 2013, s. 21). Her kültür bir toplumsal sistemdir. Bu sistem kendini oluşturan ve birbirleriyle etkileşimi sürdüren başka sistemler de barındırır. Geleneksel bilgi, fiziksel çevreyle entegre olarak ortaya çıkan insan dünyası, kutsal dünya gibi sistemlerin bir araya gelerek oluşturdukları özgün yapıyı içerir. Bu yönüyle geleneksel bilgi, bireyin ait olduğu kültürel sistemin türlü iletişimlerle oluşturduğu bir ağdır.

Hayvancılık faaliyetleri nedeniyle Türklerin yaylak-kışlak arasında göçebe sayılabilecek bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Göçebelerin doğaya, doğal varlıklara yakın yaşamları onları doğayla uyum içinde yaşamaya yönlendirmiştir (Güvenç, 2016, s. 97). Bu nedenle de Türkler hem doğa güçlerine egemen olmaya çalışan hem de doğa güçlerinden etkilenen bir inanç sistemi geliştirmişlerdir denebilir. Yazdan "mübarek yaz" (LXXII) olarak bahsedilmesi bu durumu örneklendirir. Dinler/ inançlar, evrensel olanla ilişkinin, kökünü bir *dil* ya da *geleneğin* özelliklerinin içinden almış olan taşıyıcılarıdır. Evrenselliğe ancak bir dile, kültüre, tarihe, bağlama has metaforlar vasıtasıyla varabilirler. Kültler de (din/ tapınma yolları), kültür ögelerinin başlangıç senaryolarının yaşama geçen biçimleridir. Şiirsel, müzikal veya plastik eserlerde inancın derinliğini ortaya koyan birlikteliğin canlı ve özgün yanı

belgelenir (Levi-Strauss, 2016, s. 19).

Şiirlerde kutsallık içeren ifadeler genellikle savaşlar ve aşkla ilgili kısımlarda görülmektedir. Toplumu yaşama bağlayan ve hayatın devamlılığı için gerekli gördükleri unsurların bu eksende olduğu düşünülebilir.

2.3.1. Kutsal bölge, kutsal yerler

Kutsal yerler konusunda şiirlerdeki veri çok azdır. Bahsi geçen kutsal yer Uygur Türkleriyle ilgilidir: *Tapınaklarını yıktık (IV).* Var olduğuna inanılan kutsal mekanlar ise benzetmelerde görülür: *cennet bahçeleri göründü (bahar tasviri-XLIV), köşkü gören dost ona cennet der (XLIX)*.

2.3.2. İyileştirme/ sağaltım

Manzumelerde iyileştirme içeren ifadeler genellikle aşkla ilgilidir. Altını gümüşü çok olanların kendilerine yurt edindikleri köşkler de güzellikleriyle *sevincin ilacı (XLIX)* olarak görülür. İyileşme-sevinç- güzellik arasındaki bağ ilgi çekicidir. Sevgili de dahil olmak üzere dünyadaki güzel varlıklar tedavi edicidir. Sevgilinin farkı bir avcı gibi yaraladıktan, tutsak ettikten sonra, kendi açtığı yarayı sağaltmasıdır.

Bağrımın yarasını tedavi etmiş oldu (sevgilisi aşığın gözünün yaşını silip onunla ilgilenince- XXVIII), sevgilim beni gördü ve beni tedavi etti (XXIX), ayağının tozu gözlerime merhem oluyor (XXXVII), uzun sürecek hastalığa tutuldum, derman ol beni tedavi et (XL).

2.3.3. Hikâyeler, gelenekler, ritüeller

İncelenen şiirlerde inançlar, gelenekler, ibadetlerle ilgili veriler bulunmaktadır. Av-savaş özdeşliği Tanrı'yı anma noktasında yine görülmektedir. Zenginlik, itibar ve zaferin Tanrı'nın lütfu olduğu inancı vardır. Geçiş dönemlerinden "ölüm" yer almaktadır. İnsanoğlu en eski zamanlardan günümüze değin hayatının geçiş evreleri ile ilgili çeşitli törenler yapmış, kişiyi geçeceği yeni evrede başından geçecek kötü olay ve ruhlardan korumak, yeni hayatına alıştırmak için birtakım ritüeller, inançlar geliştirmiştir (Kabak, 2018, s. 171). Türklerde ölüm karşısındaki duruş yaşam karşısındaki mücadeleci duruş gibidir, kabullenmekte zorluk çekildiği geleneklere yansır:

Erkekler kurtlar gibi hep birlikte uluyorlar, yakalarını yırtıyor ve çığlık atıyorlar, ıslık çalar gibi sesler çıkarıyor feryat ediyorlar, ağlamaktan gözleri yaşla örtülüyor (I)

Savaşla ilgili: *Ulu Tanrı yardım etti ve onu zaferle ödüllendirdi (III), Tanrı'yı pek çok övdük (IV)*

Çeşitli inanç ve uygulamalar: *konukları ağırlamakta kusur edersen beddua ederler (LVIII), sana bir bela ve musibet geldiğinde "geçer" diyerek sabret, dünya halinin olduğunu bil ve öylece diren (LXI), mezara girdikten sonra bıraktığı mal başkasının olur (LIX), Tanrım kuluna talih ve şans verirse onun işleri her gün daha iyiye gider ve yükselir, koyun deve ve at sürülerine sahip olur, bunları toplayarak erkenden sütlerini sağar (LXXIV), bir insanın kalbi yaradılıştan yok ve yoksul olursa onu zorla tok ve zengin yapmanın imkanı yoktur (LXXXIII), şeytan (dünya) geldi sana bal sundu (LXXXIX),), kapıma gelen dilenciye bin ceviz ve bunlarla birlikte bir değnek veririm (LXXVII)*

Ritüel: *üç kez içip haykıralım, yerlerimizden kalkıp sıçrayalım, arslanlar gibi kükreyelim, bayram edelim avunup eğlenelim (av, eğlence- XXV), gece ve gündüz Tanrı'ya tapın, ibadet et, isyankâr olma, O'ndan kork ve çekin, oyun ve eğlenceye dalma (XC),Kimin altınları ve gümüşleri çok olursa bir yurt edinir, oraya yerleşir ve Tanrı'ya olan ibadetini edâ eder (XLIX), Rabb'imi överim, bilgi ve hikmetler, toplar yığarım, gönlümü ve nefsimi düğümleyip bağlarım (XCI).*

2.3.4. Cezalar, cezalandırmalar

Tanrı, korkulması gereken bir varlık olarak görülmektedir. Mal mülk sevdasına düşerek insanlara zarar vermek "korkulması gereken" bir durumdur: *İnsanlar mal için Allah'tan bile korkmadan akraba ve kardeş çocuklarını boğuyor (LXXXIV).*

Tanrı'nın ödül ve ihsanları şiirlerde yer alsa da cezalarına yönelik açık ifadeler yoktur: *Gece ve gündüz Tanrı'ya tapın, ibadet et, isyankâr olma, O'ndan kork ve çekin, oyun ve eğlenceye dalma (XC)*

Konuk, Tanrı'nın gönderdiği biri olarak değerlidir ve ona gerektiği gibi davranmamak bedduaya neden olur. Bu bedduanın Yaratıcı tarafından kabul edileceği düşünülmektedir, bireyler uyarılmaktadır: *Konukları ağırlamakta kusur edersen beddua ederler (LVIII)*

2.3.5. Ülkeyi önemsemek/ vatan bilinci

Şiirlerde hayatın merkezinde gördüğümüz savaş, vatanı korumanın bir yoludur. Toplumun kendine ait devleti, iktidarı, toprağı, suyu, av yerlerini, hayvanları korumaya yönelik tavrı hayatta kalma mücadelesinin sonucudur. Yapılan savaşlarda zaferin Tanrı'ya atfedilmesi, zenginlik ile elde edinilen yurtlarda ibadet edilmesi (Bkz. 3/c) ülke/ vatan bilincinin kutsalla birleştirildiğini göstermektedir. Ülkenin siyasi yansıması olan devlet önemsenmektedir, devletteki dirlik ve düzen sorunu kaygı, keder yaratmaktadır. Hakanın savaş meydanlarında yer alması da devletin dirliğiyle ilgilidir. Devletin bekası için ülke topraklarında yaşayan unsurların ant vermesi gereklidir:

Şaşkın ve ahmak insanlar akıllansın, Ülke ve devlet gelişsin, dirliğe ve düzene kavuşsun, Kurtla kuzu beraber yürüsün, Kaygı ve keder savulup gitsin (XXVII), Ulu Tanrı ödüllendirdi, böylece onun devlet ve bahtının tozu yükseldi (III), Eğer Hakanım gelirse, boyumun işleri düzelecek, yoluna girecek, toplu halde olan boy çözülmeyecek; Boylar Hakan'a bağlılık andlaşması yazıyor ve ondan ayrılmayacaklarına dair sıkı and veriyorlar (V)

Bahar aylarında ülke toprakları cennete benzetilmektedir: Cennet bahçeleri göründü (XLIV). Konuğu iyi ağırlamak kişinin ülkede tanınmasını sağlamaktadır. Konuğun kutsal görüldüğü Türk düşünce sisteminde, bireyin topluma hizmet etmesinin bir yolu olarak konuk ağırlamak özendirilmektedir: Konuğu iyi ağırla senin ününü herkese yaysın (LIX). Konuk ağırlamanın yanı sıra cömertlik öğütlenmekte, ülkenin sosyo-ekonomik durumuna katkı sağlanması hedeflenmektedir: *Vermiş olduğun şeyler senindir* (LIX), *kapıma gelen dilenciye bin ceviz ve bunlarla birlikte bir değnek veririm (LXXVII)*

2.3.6. Dünya algısı ve ölüme bakış

Metinlerden hareketle Türklerde dünya algısının daha çok manevi olduğu söylenebilir. Dünya kötüdür, musibetlerin başa gelebileceği bir yerdir; felekle birlikte hep insanların sonunu hazırlar. Felek, dünyanın görevlendirdiği biri gibi çalışır. Avcıdır, ölümlerle insanları azaltır, karşı konulamaz bir güce sahiptir. Savaşlarla diğer toplumlara, avlanmalarla doğadaki hayvanlara üstün gelen insanlar felek karşısında hem düşman hem de av gibidir ve çaresizdir:

Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Felek fırsat gözetti gizli tuzak kurdu, Feleğin günleri çabuk geçer, insanın gücünü zayıflatır, Dünyadaki insanları azaltır, Feleğin âdeti böyledir işte! Niyet edip ok atarsa dağların başı kertilir, Felek iyice zayıfladı, sefil ve kötü olanlar güçlenip kuvvetlendi (I), Felek pususunu kurmuş ve onu yaralamıştır (LIV), sana bir bela ve musibet geldiğinde "geçer" diyerek sabret, dünya halinin olduğunu bil ve öylece diren (LXI), Felek okunu gezleyip atarsa kalkanı kim tutabilir? (LXXXVII)

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi halkın kendi içinden kişilerden biri öldüğünde durum felekle örtüştürülür, derin acı ve çaresizlik yansıtılır. Düşmanın ölümü söz konusu olduğunda felek işin içine katılmaz, adeta olması gereken olmuştur:

Ölüm onları konuklamış oldu ve böylece ağızlarının içine zehir aktı (III), doğmuş olan güneşi batıyor (VII), ona ölüm ilacını içirdim, içti ve yüzü bumburuşuk oldu (IX).

Genellikle felek gibi avcı niteliğiyle şiirlerde yer alan sevgili, can almakla yine feleğe yaklaşır: *Binlerce kişi ona kendilerini feda eder ve onun gözleri için canlarını verir (XXXII)*

Dünya canlıdır: *Dünyanın nefesi ısındı (havaların ısınması-XLI)* Dünya ve diğer gök unsurları Tanrı'nın belli bir nizamla yarattığı şeylerdir. Dünya algısında kutsallıkla ifade bulan unsurların ekseriyetle göklerde olduğu görülmektedir: *Tanrı dünyayı yarattı, felek ona uyarak döner, Yıldızlar sıra sıra dizilip gece ve gündüz dolanıp durur (LXXXVI), Tanrı firuze gibi gökleri yarattı (XCI)*

Sonuç

İnsanın dünyadaki yaşamı sonsuz bir gösterge okuma süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreçte toplumlar coğrafyaları, iklimleri, başlarından geçen olaylar, hayatta kalma mücadeleleri nedeniyle göstergelere çeşitli özgün anlamlar yüklemişlerdir. Yazının olmadığı karanlık dönemlerde insan; anlamlandırdığı, gözlemlediği dünyaya uyumlanmak ve varlığını devam ettirmek için mitler, destanlar, efsaneler gibi sözlü ürünlerle bilgisini gelecek nesillere aktarmaya çalıştı. Elde ettiği bilgilerin kimi evrensel anlamda ortaklık arz etse de pek çoğu geleneksel ve yerliydi. Yaşadığı yer, zaman ve koşullara bağlı olarak lokal ve değerliydi; çünkü yaşamakta olduğu topraklarda hayatta kalmayı hedefliyordu. Aktarılan bilginin kalıcılığı, kolay hatırlanması için kodlanması gerekiyordu. İnsanın doğa karşısındaki durumu çaresiz, önleyici, tedbir alıcı değişken nitelikler göstermekte, doğada başa çıkılamayan durumlar anlatılara anomali içeren canavar, dev gibi unsurlarla aktarılıyordu. Mitlerden destanlara ritmik, kısa ve öz anlatımlarla taşınan ve hayatta kalma endişesi azaldıkça estetik tutumla şekillenen şiir, hikâye gibi sözlü edebiyat ürünleri geleneksel yerli bilginin yansımalarını taşımaktadır.

Divânü Lugâti't-Türk'teki manzum parçalardan hareketle yapılan bu çalışmada şiirlerde geleneksel bilginin hemen her başlığıyla ilgili veriler bulunduğu görülmüştür. Yaşanılan topraklar akarsuların, göllerin, vadiler, dağlar ve yamaçların bulunduğu, zayıf bitki örtüsüne sahip, zorlu koşullarının yanı sıra bereketi de barındıran yerlerdir. Okyanus, deniz, orman, vaha gibi büyük su varlıklarını, sık ağaçları, su kıtlığını işaret eden unsurlardan bahsedilmemektedir. Toprağın ve suların niteliği, tarımdan ziyade hayvancılığa uygundur. Zira şiirlerde de bitki türlerinden çok hayvan türleri, tarımdan çok av sahneleri yer almaktadır. Hava olayları ve mevsimlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği, belirti ve sonuçları detaylı bir şekilde izah edilmektedir. Yaz ile kış, Türkler ve düşmanlar savaş halindedir. Yaz ile kışın doğal döngüsü, insanların yenme/ yenilme, hayatta kalma/ ölme ikiliğiyle bir görülmektedir. Av ve avcılık Türk hayatının beslenme, mülk edinme ve hatta güzellik görme ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bir av yeri sahibi olmak prestijdir, av yapılacak yerler cennet kadar güzeldir. Bunların hepsi toplumun kutsal dünyasında da kendine yer bulur. Yaşamsal olan her şey aynı zamanda kutsaldır da. Savaşta kazanmak, mal mülk sahibi olmak, beslenmek, göksel unsurlar Tanrı'nın ihsanıdır ve ibadet etmeyi gerektirirler.

Yaşanılan coğrafyanın özellikleri toplumun törelerine, hiyerarşiye uyan ve koruyan bir yapı geliştirmesini sağlamıştır. Bu yapıyı muhafaza etmek için gereken insanlar arası ilişkiler ağını düzenleyen davranış, akrabalık, aile kuralları şiirlerde defalarca zikredilmiştir. Bilgi, erdem, cömertlik ve tevazu özellikleriyle donanmış bir toplum düşüncesi vardır. Türk devletini, toplumun korumak veya imkanlarını genişletmek için benimsendiği anlaşılan savaş, belirtilerinden başlangıcına, seyrinden sonucuna kadar betimlenmiş geleneksel savaş bilgisi verilmiştir. Aşk, toplum hayatındaki önemli unsurlardan av ve savaşla benzetilerek yaşamsal bir nitelikte görülmüştür.

Kaynakça

Açа, M., & Yolcu, M. (2017). Folklorda Örtük ve Bozuk İşlev. *folklor/ edebiyat, XXIII*(90), 49-60.

Arat, R. (1991). *Eski Türk Şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bruchac, M. (2014). Indigenous Knowledge and Traditional Knowledge. C. Smith (Dü.) içinde, *Encyclopedia of Global Archaeology* (s. 3814-3823). New York: NY: Springer Science and Business Media.

Güvenç, B. (2016). *Türk Kimliği* (3. b.). İstanbul: Boyut.

Henriksen, J. B. (2011). Árbediehtu: Some legal reflections. G. Guttorm, & J. Porsanger (Dü) içinde, *Working with Traditional Knowledge: Communities, Institutions, Information Systems, Law and Ethics.* Sámi University College.

Kabak, T. (2018). Rize İlinde Ölüm Etrafında Gelişen Halk İnanışları. *PALIMPSEST, III*(6), 171-178.

Karaağaç, G. (2013). *Anlam.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Levi-Strauss, C. (2016). *Irk, Tarih ve Kültür* (7. b.). (H. Bayrı, R. Erdem, A. Oyacıoğlu, & I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Metis.

Sangha , K., Le Brocque, A. (2015). Application of capability approach to assess the role of ecosystem services in the well-being of Indigenous Australians. *Global Ecology and Conservation*, 445–458.

Shivani, S., Aparna, A., Mishra, S. (2022). Traditional knowledge: Much more than what meets the eyes. *International Journal of Health Sciences, 5*(6), 1570–1581.

Tekin, T. (2017). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

UN. (tarih yok). *Indigenous Peoples at the United Nations*. Ekim 9, 2022 tarihinde United Nations: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/about-us.html adresinden alındı

Kırgızlarda Çeçendik Sözlerin Atasözlerindeki Görünümü Üzerine Bir İnceleme

Tuğba GÖKBAYIR[*]

Özet

İletişimin en önemli aracı dildir. Bir dilin söz varlığı o dilin tarihi hakkında bilgi verir. Dil yoluyla insanlar birbirleriyle iletişim kurabildikleri gibi bilgi alışverişinde de bulunabilir. Söz varlığı, bir toplumun kavramlar dünyasının karşılığı olan sözlüksel ve söz dizimsel göstergelerin toplamı olarak ele alınır. Bir dilin söz varlığı sadece sözlüklerden oluşmaz. Bir dilde kavramların, kalıplaşmış sözlerin, atasözleri ve deyimlerin bulunması o dilin anlatım ögelerinin de zenginliğini gösterir. Atasözleri, kalıplaşmış, yargı ifadesi bildiren, gözlem ve tecrübe sonucunda ortaya çıkan, bir olayı ya da bir durumu açıklamak amacıyla ele alınan kalıplaşmış söz gruplarından birisidir.*Çeçen* kelimesi, ilk olarak Türk dilinin tarihi kaynaklarından biri olan Uygur metinlerinde görülür. *Çeçendik sözler*, bilgeler tarafından söylenilen hikmetli sözler olarak da nitelendirilebilir. Bu sözler, halk arasında dile getirilen duygu ve düşüncelerin süslü bir üslup ile dile getirilmesidir. *Çeçendik sözler*, çeçenler tarafından söylenen veya zamanla kulaktan kulağa aktarılarak bilgelik ifade eden sözlü edebiyat ürünlerinden biridir. Kırgızlarda Kökötayi, Tilekmat ve Akmatalı gibi çeçenler bunlardan bazılarıdır. Çoğunlukla çeçenler sözlerini soru cevap şeklinde söyler. Bir çeçenin amacı diğer çeçeni yenmektir. Bu sözler, düzyazı, şiir veya düzyazı-şiir şeklinde söylenilir. Çeçen kelimesi, Yudahin'in Kırgızca Sözlüğü'nde "söz ustası; hâkim (akıllı)" olarak belirtilir. Günümüz Türk lehçelerinin pek çoğunda *çeçen* (Kırgız Türkçesi), *şeşen* (Kazak Türkçesi), *sesen* (Başkurt Türkçesi) gibi kelimelerinin geçtiği görülür. Fakat kelimenin anlamı Türk lehçelerine göre farklılık gösterir. Bu çalışmada, Kırgızların *çeçendik* ile ilgili atasözleri ele alındı. *Çeçendik* sözlerin atasözlerindeki görünümü 1982 yılında Frunze'de basılan "Kırgız Makal Lakaptarı", "Kırgız Makal Lakap, Uçkul Sözder" ve "Eldik Makal Lakaptar" isimli çalışmalardan hareketle değerlendirildi. İncelenen atasözlerinde *çeçendik* sözlerin kullanım amacı belirtilecek ve konuyla ilgili örnek atasözleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çeçen, Çeçendik söz, Kırgız, atasözleri.

Giriş

Doerfer, "Turkische und Monglische elemente im neupersischen I" adlı eserinde çeçen=şeşen kelimesinin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini ve anlamının "akıllı, zeki" olduğunu söyler (Özkan, 2002: 611). Çağatay Türkçesinde çeçen "belagatlı, canlı, akıllı" (Ünlü, 2013: 234), Kıpçak Türkçesinde ise şeşen "zeyrek, çeçen" olarak geçer (Toparlı ve diğerleri, 2019: 252).

Çeçen kelimesi, Güncel Türkçe Sözlükte yer almasa da Derleme Sözlüğünde (Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü) "akıllı" şeklinde verilmiştir (https://sozluk.gov.tr/). Çeçen, şeşen, sesen şeklinde Kazak, Kırgız, Başkurt, Nogay, Kumuk, Altay ve Tuva Türk lehçelerinde görülür. Bu söz edebî terim veya tür olarak olmasa da sözlük anlamıyla Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızları ve yazı dilinde de görülür (Özkan, 2002: 609). Fakat sözün her bir lehçedeki anlamı farklıdır. Başkurt Türkçesinde sesen, "zeki, dâhi; hazır cevap; ozan, halk şairi; coşkun, heyecanlı, hırçın" (BTS: 514). Başkurt sesenleri, toplumsal konuları anlatan kişilerdir (Özkan, 2002: 611). Kırgız Türkçesinde çeçen, "söz ustası; hâkim (akıllı); kirpi" (Yudahin, 1998: 258), Kazak Türkçesinde şeşen "söz ustası, hatip; konuşmacı", şeşendik "hatiplik, belagat", şeşendik söz "vecize, özdeyiş" (Koç ve diğerleri, 2019: 673) olarak geçer. Kırgızların "çeçen" , "çeçendik" ve "çeçendik söz" terimlerini Kazaklar, "şeşen", "şeşendik" ve "şeşendik söz" olarak adlandırır. Türk Dünyası El Kitabı'nda (IV. Cilt) şeşendik sözler, "cevabı zor ve ani sorulan sorulara cevap veren veya sonuçlandırılması zor olan tartışma ve davaları adil bir şekilde çözüme kavuşturan, kimsenin itiraz etmediği, kıvrak bir zekâ ile söylenen güzel ve anlamlı sözler"

[*] Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sos. Bil. Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE, tgokbayir@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6563-9559.

olarak adlandırılır (Değirmenci, 2013: 218).

Çeçen, çeçendik sözleri söyleyen kişiye denir. Bilge ve aksakalların belli bir olay karşısında hayat tecrübelerine dayanarak ulaştıkları genel yargıların büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım tekniğiyle ustaca ifade edilen sözlere (Yertayeva, 2022: 141) çeçendik sözler denir. Çeçendik sözler, konu ve işlev bakımından atasözlerine benzer. Ama anlatış ve biçim bakımından kendine özgü özellikleri vardır. Bu sözler, temenni ile başlayıp gelecek nesiller için bir öğüt, uyarı niteliğinde kalıplaşmış sözler veya geçmişteki toprak ve mal davası gibi durumlarda tartışma esnasında ortaya çıkan kalıcı seçkin sözlerdir. Sözlerin bazıları fıkra ve şiir ile karışık, bazıları ise sadece şiir tarzında karşımıza çıkar (İsmail, 1997: 285). Kazak edebiyatının parçası olan şeşendik sözler, belirli bir sorunu açıklığa kavuşturup çözer. Bunu yaparken aynı zamanda hazır cevaplılığı ile halk tarafından kabul edilmiş ve ağızdan ağza yayılarak nesilden nesle aktarılan derin anlamlı sözlerdir (Adambayev, 1992: 6; Yertayeva, 2022: 140). Genellikle bu sözler, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi için yapılan görüşmelerde yani davalarda ortaya çıkmıştır. Davalı, davacı ve davayı çözmeye gelen kişi haklı olduğunu ispatlamak veya aralarında uzlaşmak için olayla ilgili görüşlerini etkileyici, inandırıcı söz ve kanıtlar ile sunmaya çalışırlar. Kıvrak zekâya dayalı olarak söylenen bu sözlerin doğruluğu, olayın gelişimini etkileyerek davanın çözülmesini veya ortadan kaldırılmasını sağlaması bakımından oldukça önemlidir (Yertayeva, 2022: 141).

Deneyim sonucu kazanılan bilgi ve aklı, kısa ve özlü ifadeler yardımıyla dile getiren, yol gösterici, nasihat verici, bilgece söylenen kalıplaşmış sözlere "atasözü" denir. Anonim olan bu sözler, sav; darb-ı mesel gibi adlarla ifade edilebilir (Buran, 2015: 55-56). Milletlerin özelliklerini, hasletlerini ifade eden bu sözler, geniş coğrafyalara yayılarak yaşayan Saha, Hakas, Çuvaş, Altay, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Başkurt, Karakalpak, Özbek, Uygur, Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz ve diğer Türk boylarının atasözlerindeki ortak mesaj ile beraber birlikteliğimizi ifade etmesi bakımından önemlidir (Alkaya, Akman, 2021: 284).

Aksan, "*atasözleri, toplumun dünya görüşünü, deneyimlerini, kültür ve geleneklerini, anlatım gücünü yüzyıllar boyunca devam ettirebilen sözler*" olarak anlatır. Atasözlerinin herhangi bir değişikliğe uğramadan aktarılır veya bazen de değişikliğe uğrar ya da tamamen kaybolur. Atasözleri, deyimler gibi o dilin ürünü olduğunu gösterir (Aksan, 2006: 33). Bir dilden çıkıp diğer dillere yayılan sözcüklere 'dolaşıcı sözcük' denir. Şeker (Hint), çay (Çince), kahve, biber hamak (İspanyolca) (Aydın, 2020: 6) gibi örnekler dolaşıcı sözcüklerdir. Dolaşıcı sözcükler gibi atasözleri de bir ülkeden çıkıp farklı ülkelere yayılır. Doğudan Avrupa'ya yayıldığı gibi komşuluk ve akrabalık ilişkileri ile bir dilden diğer dile de aktarılabilir. Bu sebeple atasözlerinin ilk kez hangi dilde kullanıldığını bulmak ve söylemek zordur. "*Bahşiş atın dişine bakılmaz*" atasözü, Fransızca "*À cheval donné on ne regarde pas à la dent*"; Almanca "*Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul*" olarak görülür (Aksan, 2020: 39-40). Bazı atasözlerinin diğer dillerde karşımıza çıkması, atasözlerinin kökenini belirlemekte zorlanmamıza sebep olmaktadır.

Diğer Türk lehçeleri ile atasözlerimiz arasındaki bazı farklar ses değişmesi veya birkaç kelime değişikliği ile karşımıza çıkar. Ele alınan atasözlerinde de Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasında benzerlik görülür. "*Bedava sirke baldan tatlıdır*", Kırgız Türkçesi "*Bekerinen kepin tabılsa ölüş kerek (Bedava kefen bulunursa ölmek gerek)*", "*İnsanın neresi acıyorsa canı oradadır*", Kırgız Türkçesi *"Ooru kayda bolso, can oşol cerde (Ağrı neredeyse, canın oradadır)*" (Alkaya, 2001: 58). "*Dil, kılıçtan keskindir"* atasözü, Tatar Türkçesi "*Tĭl-kılıçtan ütken*", Kazak Türkçesi "*Til – qılıştan ötkir*", Başkurt Türkçesi "*Tĭl qılıstan ütkĭr*", Karakalpak Türkçesi "*Til qılıştan keskir*", Kırgız Türkçesinde de "*Til kılıçtan da ötkür*" olarak karşımıza çıkar (Alkaya, 2021: 417-418).

Kırgızlar, dünyanın en büyük destanı olan Manas Destanı'na sahiptir. Bu destan, günümüze kadar manasçılar tarafından sözlü olarak getirilmiştir. Böyle bir sözlü edebiyata sahip olmaları, köklü bir gelenekten geldiklerini gösterir (Buran, Alkaya, 2014: 164). Kırgızların zengin bir sözlü kültüre sahip

olmaları, doğum, evlenme, ölüm gibi dönemlerdeki uygulama ve ritüelleri sırasındaki dua ve kalıp sözleri de Kırgızların söz söylemedeki ustalıklarının göstergesidir. Bu uygulamalar sırasında yapılan dualar da birer çeçenlik örneğidir. Kırgızların çeçenlik özelliklerini Kırgız atasözleri, destan, efsane, masal ve dualarında aramak doğru olacaktır (Bayrak İşcanoğlu, 2020: 1009). Kırgızların çeçenlik gelenekleri üç döneme ayrılır. Birincisi 9-10. yüzyılda Manas dönemindeki Acıbay, Baycigit gibi çeçenlerin yaşadıkları dönem. İkincsi 15-16. yüzyılda Ceerençe, Aldar, Kösö gibi çeçenlerin yaşadıkları dönem. Üçüncüsü ise 18-20. yüzyıl arasında Tilekmat Ake, Sart Ake, Moyt Ake gibi çeçenlerin yaşadıkları dönemdir.

Kırgız atasözleri ile ilgili ilk çalışmayı Yudahin "*Kirgizsko Russkiy Slovar' (Moskva, 1940)*" adlı çalışmasıyla yapmıştır. Yudahin, tespit edilen atasözlerini madde içinde Rusça çevirisiyle vermiştir. A. Battal Taymas, Yudahin'in sözlüğünü Türkiye Türkçesine aktarırken asıllarıyla beraber Rusça çevirilerini de aktarmıştır.[1] Bilgehan Atsız Gökdağ, Taymas'ın çalışmasından derlediği atasözlerini bir makale olarak yayınlamıştır.[2] İkinci çalışma, Şarşeke Usupbekov'a aittir. Çalışmanın adı, Kırgız Makal Lakaptarı'dır. Eser, 1982 yılında Kırgızistan'da yayımlanmıştır (Çelik Şavk, 2002: IX).

Atasözü için Kırgız Türkçesinde "*makal-lakap, makal, lakap*" kelimeleri yer alır. "*Makal*" sözü, Arapça kökenlidir. Söylemek ve demek anlamına gelir. Kimi bilim adamları, makalın iki cümleden; lakabın ise bir cümleden oluştuğunu veya zıt bir durumun söz konusu olduğunu söylerler (Usupbekov, 1982: 9).

Bu çalışmada, Kırgız Türkçesindeki çeçendik sözler ile ilgili atasözleri incelenecektir. Atasözleri için Usupbekov'un "*Kırgız Makal Lakaptarı*", İbraimov'un "*Kırgız Makal Lakap, Uçkul Sözder*", Taşbaltayeva ve Musayeva'nın "*Eldik Makal Lakaptar*" adlı eserleri incelenmiştir. Atasözlerindeki çeçendik sözlerin hangi amaçlar için ele alındığı alt başlıklar şeklinde verilecektir. Kırgız Türklerine ait olan 65 atasözünün Türkiye Türkçesindeki anlamı tırnak içinde verilmiştir.

1. İnceleme

1.1. Dil ve Çeçendik Sözler

Dil, iletilerin aktarılmasını sağlayarak etkileşim sürecini başlatan araçtır. Dış dünyayı sembolleştirme ve sembollerden ileti oluşturma yeteneği kazandıran dil, varlıklarla onların zihinlerindeki karşılığı arasında köprü vazifesi görür (Yalçın, Şengül, 2007: 767). Dil, düşünceyle birlikte açığa çıkar. Düşünce ve dil ayrılmaz bir parçadır. Düşünmeden dili kullanmak doğru değildir. İnsanı yanlışa götürebilir. Kırgızların çeçendik atasözlerinde bu durumu karşılayan atasözleri bulunur. *Köp atkandan mergen bolboyt, Köp süylögöndön çeçen bolboy*t (KML, 1982: 143). "Çok avlayandan avcı olmaz, çok konuşandan çeçen olmaz." (Gökbayır, 2022: 268).

Çeçenlik, halk tarafından kabul görmüş ve halkın çeşitli olaylar karşısında söylediği akla dayalı sözlerdir. Çeçendik atasözlerindeki çeçenlerin en büyük silahının söz olduğu, her türlü durum ve olaylarda sözle karşılık verdikleri görülür. Atasözlerinde bu durum şöyle geçer: *Baatır baatırdı közünön taanıyt, çeçen*[3] *çeçendi sözünön taanıyt* (KML, 1982; 134). "Batur, baturu gözünden tanır, hatip, hatibi sözünden tanır." (Gökbayır, 2022: 264). *Baatır bolmok – maŋdaydan, çeçen bolmok – taŋdaydan* (KML, 1982; 134). "Batur olmak kaderden, çeçen olmak damaktan/dilden gelir." (Gökbayır, 2022: 264).

1.2. Çeçenliğin Halkı Temsil Etmesi

Çeçenlerin memleketlerinde halk tarafından benimsenmiş ve beğenilmiş pek çok çeçendik sözü bulunur.

[1]Kırgız Sözlüğü I-II, TDK Yay., 1945-1948 (1988), Ankara.
[2] Kırgız Atasözleri, Türk Dünyası Araştırmaları Yay., Ağustos 1998, s. 129 -168.
[3] çeçen: söz ustası; hakim (akıllı) (Yudahin, 1994: 258).

Bu benimsenme, çeçendik sözlerin nesilden nesile aktarılmasını ve halk arasında yayılmasını sağlamıştır. Böylece halk tarafından benimsenen bu sözler çeşitli anlatı türüne dönüşür. Bunlardan birisi de atasözleridir. Çeçenliğin halkı temsil etmesi, çeçendik atasözlerinde şu şekilde geçer: *Çeçende - calpının söz akısı bar, bayda - kedeydin köz akısı bar* (KMLUS, 203). "Çeçen, halk adına konuşma hakkına sahiptir/halkı temsil eder, zenginin malında fakirin göz hakkı vardır.", *Çeçe süylöyt çeçender, el çogulgan cerlerde* (KMLUS, 203). "Ana diye söyler çeçenler, halkın toplandığı yerlerde.", *Köptü körböy kösöm bolboyt. Köp süylöböy çeçen bolboyt. Körö-körö kösöm bolot, Süylöy, süylöy çeçen bolot*. (KML: 1982: 32). "Kalabalığı görmeden rehber olunmaz. Çok konuşmadan çeçen olunmaz."

1.3. Çeçenin Söz Ustalığı

Çeçendik sözlerin gücü ve etkisi dolayısıyla halk, bu sözleri benimser. Çeçenlerin sözleri daima bilgelik içerir ve nerdeyse her sözünde öğüt veren bir ifade geçer. Bu sözler, bilgi ve tecrübe sonucunda gelenek ve göreneklerin aktarılmasında sözlü geleneğin güçlü olduğunun bir göstergesidir. Çeçenlerin söz ustalıklarını gösteren atasözleri şunlardır: *Çeçendin sözü altın, ustanın kolu altın*. (KMLUS, 203). "Çeçenin sözü altın, ustanın eli altın.", *Çeçendin – sözü, baatırdın – közü (kurç).* (KMLUS, 203). "Çeçenin sözü bahadırın gözü keskin olur.", *Çeçen – sözdün ebin tabat, dayım keptin kemin tabat*. (KMLUS, 203). "Çeçen, sözün doğrusunu da eksiğini de bulur.", *Baatırdın körkü – maŋdayda, çeçendin körkü – taŋdayda*. (KMLUS, 39). "Bahadırın güzelliği kaderden, çeçenin güzelliği ise damaktan gelir.", *Ayıl kongun çeçenge, kebin tuuyup çeçerge*. (KMLUS, 10). "Sözünden yararlanmak/etkilenmek istersen çeçenin köyüne yerleş.", *Suluunun körkü közündö, Çeçendin körkü sözündö.* (KML, 1982: 152). "Güzelin marifeti gözünde, çeçenin marifeti sözünde." (Gökbayır, 2022: 273). Bu atasözlerine bakıldığında çeçenlerin diline bağlı oldukları ve en büyük silahlarının bu olduğu görülür. Bekir Sıdkı Çobanzade de "*Men Tatar kedayman, tilimniñ kulu*" sözüyle dilinin kulu olduğunu belirterek diline olan bağlılığını yansıtır (Gökbayır, 2021: 202).

1.4. Çeçen ve Dava

Çeçenlerin doğuştan sahip olmaları gereken özelliklerin yanında donanımlı olması gerekir. Bir çeçenin dünya görüşü olmalı ve diğer pek çok alanda bilgi sahibi de olması lazımdır (Bayrak İşcanoğlu, 2020: 1009). Çeçenler, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturabilmek için davalarda görüşürler. Davalı ve davacının haklı olduğunu ispatlamak için olayla ilgili görüşlerini söylerler. Aklın ön planda olduğu sözlerin olayın gidişatını etkilemesi davaların çözümlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Çeçenlerin gerçek bir çeçen olup olmadığı davalarda görülür. Bu durum, atasözlerine şöyle yansımıştır. *Çeçilbes kara doo bolso, çeçendin çeri cazılat*. (KMLUS, 203). "Çözülmez kara dava olsa, çeçenin can sıkıntısı dağılır.", *Köp baatırdan coo ketet, köp çeçenden doo ketet*. (KMLUS, 133). "Kahramanlar çok olursa düşman yakayı kurtarır, söz ustası çok olursa dava kaybedilir.", *Çeçensingen cigit doo kelgende körörbüz*. (KMLUS, 43). "Hatiplik taslayan yiğidi davaya geldiğinde görürüz.", *Men-mensingen (baatırsıngan) cigitti, Coo kelgende köröörbüz. Çeçensingen cigitti, Doo kelgende köröörbüz.* (KML, 1982: 171). "Övünen (kahramanlık taslayan) yiğidi, düşman geldiğinde görürüz. Hatiplik/çeçenlik taslayan yiğidi, dava geldiğinde görürüz.", *Baatır coodo taanılat, çeçen doodo taanılat* (KML, 1982; 134). "Batur savaşta tanınır, çeçen davada tanınır." (Gökbayır, 2022: 264).

1.5. Çeçen Atışmaları ve Akınlık Geleneği

İki çeçen karşılıklı olarak oturup birbirlerine cevap vererek yarışma şeklinde sözlerini söyler. Kırgız akınlık geleneğindeki aytış söyleme geleneğine benzetilebilir. Akınların söz söyleme yeteneklerini çeçenlik hünerinin bir yansıması olarak ele almak doğrudur (Bayrak İşcanoğlu, 2020: 1009). Kapalbayev, "*Kırgız akını sözünü söylerken kendilerinde var olan feraset, ileri görüşlülük, ritm duygusu, hazır cevaplılık, kolay cevap verme gibi çeçenlik hünerini de ortaya koymuş olur*"

(Kapalbayev, 2015: 8) diyerek Kırgız akınının özelliklerini sıralar. Bu durum, her akının bir çeçen olma özelliği olabileceğini gösterir.

Anık çeçen akındar cazgı caan camgırday (KMLUS, 20). "Şüphesiz çeçen akınlar, baharda yağan yağmur gibidir.", *Maŋdaylaşıp aytışsa – çeçendin çeri cazılat*. (KMLUS, 148). "Karşılaşıp konuşsa çeçenin can sıkıntısı gider.", *İyne közünön sınat, uy müyüzünön sınat, adam (çeçen) – sözünön sınat.* (KMLUS, 104). "İğne gözünden kırılır, inek boynuzuyla kırılır, çeçen sözünden kırılır.", *Çeçenden çeçen çıksa oozu – murdu kıbırayt*. (KMLUS, 99). "Çeçenden çeçen çıksa ağzı burnu hareket eder.", *Alp – çabışta, çeçen – sözdö (sınalat)* (KMLUS, 18). "Alp yarışta sınanır, çeçen sözüyle sınanır." *Baatır – maŋdaylaş, çeçen – taŋdaylaş*. (KML, 1982: 170). "Bahadır gücüyle, çeçen sözüyle yarışır.", *Külüktön külük çıksa, Tört ayagı tıbırayt. Çeçenden çeçen çıksa, Oozu-murdu kıbırayt* (KML, 1982: 144). "Yürük at yürük atı görünce dört ayağı tepinir. Hatip hatibi görünce, ağzı burnu oynar/kımıldar." (Gökbayır, 2022: 269). *Baatır baatırdı közünön taanıyt, çeçen çeçendi sözünön taanıyt* (KML, 1982; 134) "Batur, baturu gözünden tanır, çeçen, çeçeni sözünden tanır." (Gökbayır, 2022: 264).

1.6. Çeçenlerin Çok Konuşması

Kapalbayev, Kırgızlarda çeçenleri söyledikleri sözlerin içeriğine göre üç türe ayırır. Birincisi, *Akıl Çeçen*'dir. Söyleyeceklerini hızlı ve çabuk cevap verebilen çeçendir. İkincisi, *Körögöç Çeçen*'dir. Doğuştan insanların ruh halini çözümleyen, ileri görüşlülük özelliğine sahiptir. Üçüncüsü ise *Kurgak Çeçen*'dir. İleri geri konuşan çeçenlere denilir (Kapalbayev, 2015: 60). Çeçenlerin çok konuştuğunu ifade eden atasözleri şunlardır. *Köp atkandan mergen bolboyt, Köp süylögöndön çeçen bolboyt* (KML, 1982: 143). "Çok avlayandan avcı olmaz, çok konuşandan çeçen olmaz." (Gökbayır, 2022: 268). *Köptü körböy kösöm bolboyt. Köp süylöböy çeçen bolboyt. Körö-körö kösöm bolot, Süylöy, süylöy çeçen bolot*. (KML: 1982: 32). "Kalabalığı görmeden rehber olunmaz. Çok konuşmadan çeçen olunmaz." *Köp atkandan mergen bolboyt, Köp süylögöndön çeçen bolboyt* (KML, 1982: 143). "Çok avlayandan avcı olmaz, çok konuşandan hatip olmaz." (Gökbayır, 2022: 268).

1.7. Çeçenliğin Özellikleri

Zengin bir dil kültürüne sahip olan atasözleri, içerdiği derin anlamlar sayesinde insanların kişiliği hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. İnsanlardan bazıları iyi biriyse ölçülü ve saygı göstererek konuşur, eğer kötü biriyse ölçmeden tutarsız bir konuşma yapar. Mantıklı ve küçümsemeden konuşmak o kişinin iyi olduğunu gösterir. Kişi, dilini nasıl kullanmak isterse o şekilde kullanır ve bu doğrultuda bize de karakterini yansıtır (Alkaya, Akman, 2020: 386). Çeçenlerin de her insan gibi kendilerine özgü bir kişilik ve davranışları vardır. Bu davranışlar da sözlerine yansır. Atasözlerinde görülen çeçenliğin özellikleri şöyle geçer.

Çeçendin – sözü, baatırdın – közü (kurç) (KMLUS, 203). "Çeçenin sözü bahadırın gözü keskin olur.", *Çeçenden ötkön çeçendi «kara caak cez tanday» deyt* (KMLUS, 203). "Çeçenler çeçeni için 'kara caak cez tanday ' derler.", *Topton ozgon – çeçen, köptön ozgon – kösöm* (KMLUS, 193). "Toplantıda öne geçen çeçen, kalabalıkta öne geçen rehber olur.", *Süylöy – süylöy çeçen bolosuŋ, körö-körö kösöm bolosuŋ* (KMLUS, 175). "Söyleye söyleye çeçen olursun, göre göre rehber olursun." Bu atasözlerine bakıldığında çeçen olmak için ilk şartın konuşmak olduğu görülür. Fakat çeçen olabilmek için sadece konuşmak yeterli değildir. İlk olarak çeçenin söyleyeceklerini akıl süzgecinden geçirip hızlı ve net bir şekilde sözün söylenileceği yeri ve zamanı ayarlayıp cevap vermesi gerekir. Bu durum atasözünde şöyle ifade edilir: *Köpkön cigit(uul) köp süylöyt, Çeçen cigit bap süylöyt* (KMLUS, 134). "Hadsiz yiğit çok konuşur, hatipler (çeçen yiğit) hazırlanarak konuşur.", *Köpkön cigit köp süylöyt, Çeçen cigit ep süylöyt* (KMLUS, 134). "Hadsiz yiğit çok konuşur, hatipler akıllıca konuşur.", *Kep kutulbayt çeçenden, meenet ketpeyt beçelden* (KMLUS, 124). "Çeçenden laf kurtulmaz, gevşekten/beceriksizden azap gitmez.",

Kaz, ördök kölgö tayanat, çeçendik söz cöngö tayanat, çal – kempir törgö tayanat (KMLUS, 109). "Kaz ördeğin dayanağı göl, çeçenin dayanağı söz, kocakarının/yaşlı kadının dayanağı tördür.", *Maŋdaydı carılgan – baatır Taŋdayı carılgan – çeçen* (KML, 1982: 146) "Alnı yaralı baturdur, damağı yaralı hatiptir." (Gökbayır, 2022: 270). *Köpkön cigit köp süylöyt, Çeçen cigit ep süylöyt* (KML, 1982: 143) "Hadsiz yiğit boş konuşur, Hatipler akıllıca konuşur." (Gökbayır, 2022: 269).

1.7.1. Nasıl Çeçen Olunur?

Çeçenlerin konuşmasını önemli kılan bazı özellikleri vardır. Bu özellikler sayesinde çeçen olunur. Çeçenliğe nasıl ulaşabileceğini ve halk tarafından kabullenileceğini anlatan atasözleri şunlardır: *Süylöy – süylöy çeçen bolosuŋ, körö-körö kösöm bolosuŋ*. (KMLUS, 175). "Söyleye söyleye çeçen olursun, göre göre rehber olursun.", *Körö - körö kösöm bolot, süylöy – süylöy çeçen bolot*. (KMLUS, 135). "Göre göre kılavuz olunur, söyleye söyleye çeçen olunur.", *Kepti köp tıŋşağan çeçen bolot. Söz ukpagan beçel bolot*. (KMLUS, 125). "Lafı çok dinleyenden çeçen olur. Söz işitmeyen beceriksiz olur.", *Köp baykagan kösöm, Söz baykagan çeçen* (KML, 1982: 143). "Çok gözlem yapan rehber/kılavuz olur, sözü dikkatle dinleyen hatip olur." (Gökbayır, 2022: 268).

1.8. Kadın Çeçenler

Çeçenlerin söyledikleri sözlere genel olarak bakıldığında erkek çeçenler tarafından söyledikleri anlaşılır. Fakat bazı çeçendik atasözlerinde kadınları küçümseme görülür. Kadın çeçenin aklı olmadan düşüncesine göre hareket ettiği yansıtılır. Bu durum, atasözlerinde şu şekilde görülür: *Çeçendin – tili ortok, çeberdin – kolu ortok* (KMLUS, 203). "Çeçenin dili ortak, kadının eli ortak.", *Çeçen menen çeber, - köpkö ortok* (KMLUS, 203). "Çeçen ile marifetli kadın, kalabalığa ortak olur.", *Kaşkulak semiz – karta cok, katın çeçen, akıl cok* (KMLUS, 122). "Porsuk semizse yaşlısı yok, kadın çeçenin aklı yok.", *Baytal külük barkta cok, katın çeçen narkta cok* (KMLUS, 42). "Hızlı koşan genç kısrağın kıymeti, kadın çeçenin de pahası olmaz."

1.9. Çeçenlik Taslamak

İnsanların toplumda değer görmesi, sözlerini yerine getirmesiyle oluşur. Bir toplumda verilen sözün yerine getirilmesi, kanun hükmündedir (Alkaya, 2006: 93). Çeçenler, sözlerini kendini beğenmiş bir üslup içinde sadece konuşarak değil, söylediklerini anlamlandırıp yerine getirerek toplumda bir değer kazanır. Sözün söylenmekle kalmayıp yani çeçenlik taslamakla kalmayıp sözlerin uygulamaya geçirilmesi beklenilir. Ağzından çıkan her söz için elden gelenin fazlası yapılmalıdır. Çeçenlik taslamak değil, çeçenliğin gücü önemlidir.

Çeçen alcısa atağın ceyt (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa şöhretini yer.", *Çeçen alcısa bogun mıkçıyt* (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa bokunu yer.", *Çeçen alcısa töö deyt* (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa saçmalar.", *Çeçen alcısa, daŋkın ketiret* (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa şöhreti kaybolur.", *Üydö çeçen doodo (ce köptö) cok* (KMLUS, 200). "Evde çeçen davada (veya kalabalıkta) yok olur.", *Maŋızdanıp çeçen bolboysuŋ, maktanıp bay bolboysuŋ* (KMLUS, 148). "Hiçbir şey yapmadan çeçen olamazsın, övünerek adam olamazsın.", *Maŋız sözdün maanayı pas, kuru çeçendin paydası az* (KMLUS, 148). "Boş sözün anlamı olmaz, konuşmayan çeçenin faydası olmaz.", *Çeçen – çeçen emes, Öküm çeçen* (EMI, 2009: 52). "Çeçenlik taslamak değil çeçenliğin gücü önemlidir.", *Men-mensingen (baatırsıngan) cigitti, Coo kelgende köröörbüz. Çeçensingen cigitti, Doo kelgende köröörbüz* (KML, 1982: 171). "Övünen (kahramanlık taslayan) yiğidi, düşman geldiğinde görürüz. Hatiplik/çeçenlik taslayan yiğidi, dava geldiğinde görürüz."

Sonuç

Atasözleri, bir toplumun dünya görüşünü, kültür, gelenek ve göreneklerini, anlatım gücünü yüzyıllar boyunca nesilden nesile aktaran sözlerdir. Çeçendik sözler, bilgeler (çeçenler) tarafından söylenilen öğüt içeren hikmetli sözler olarak da adlandırılır. Çeçendik sözler, süslü bir üslup ile dile getirilir. Çeçendik sözler de atasözleri gibi kulaktan kulağa yayılarak bilgelik ifade eden sözlü edebiyat ürünleridir. Bir çeçenin amacı diğer çeçeni yenmektir.

Çeçendik Sözler başlığı altında ele alınan atasözü sayısı toplam 65'tir. İncelenen 65 atasözünde en çok karşımıza çıkan alt başlık, Dil ve Çeçendik Sözler'dir. Atasözlerinin en fazla bu alt başlık altında görülmesinin sebebi, çeçenlerin en büyük silahının sözleri olmasıdır. Atasözlerini bilimsel olarak değerlendirmek gerekir. Bunun sonucunda atasözleri incelendiğinde çeçendik sözlerin farklı işlevlerde mesaj ve öğütler verdiği görülür. Ele alınan çalışmada, çeçendik sözlerin öğüt içerdiği, amacının halkın değerlerini korumak ve gelecek nesile aktarmak olduğu açıkça görülmektedir. Çeçendik sözlerin zamanla atasözlerine dönüştüğünü, bazı çeçendik sözlerin de kaynağının atasözleri olduğu örneklerden anlaşılmaktadır.

Aşağıda verilen 65 atasözünün daha iyi anlaşılabilmesi için Türkiye Türkçesindeki anlamı tırnak içinde verilmiştir.

Atasözleri

1. Baatır baatırdı közünön taanıyt, çeçen[4] çeçendi sözünön taanıyt. "Batur, baturu gözünden tanır, çeçen, çeçeni sözünden tanır." (KML, 1982; 134) (Gökbayır, 2022: 264).
2. Baatır bolmok – maŋdaydan, çeçen bolmok – taŋdaydan. "Batur olmak kaderden, çeçen olmak damaktan/dilden gelir." (KML, 1982; 134) (Gökbayır, 2022: 264).
3. Baatır coodo taanılat, çeçen doodo taanılat. "Batur savaşta tanınır, çeçen davada tanınır." (KML, 1982; 134) (Gökbayır, 2022: 264).
4. Kepti köp tıŋşagan çeçen bolot. Söz ukpagan beçel bolot. "Sözü çok dinleyen çeçen olur. Söz dinlemeyen kötürüm/iş göremez olur." (KML, 1982: 142) (Gökbayır, 2022: 268).
5. Köp atkandan mergen bolboyt, Köp süylögöndön çeçen bolboyt. "Çok avlayandan avcı olmaz, çok konuşandan hatip olmaz." (KML, 1982: 143) (Gökbayır, 2022: 268).
6. Köp baykagan kösöm, Söz baykagan çeçen. "Çok gözlem yapan rehber/kılavuz olur, sözü dikkatle dinleyen hatip olur." (KML, 1982: 143) (Gökbayır, 2022: 268).
7. Köpkön cigit köp süylöyt, Çeçen cigit ep süylöyt. "Hadsiz yiğit boş konuşur, Hatipler akıllıca konuşur." (KML, 1982: 143) (Gökbayır, 2022: 269).
8. Külüktön külük çıksa, Tört ayagı tıbırayt. Çeçenden çeçen çıksa, Oozu-murdu kıbırayt. "Yürük at yürük atı görünce dört ayağı tepinir. Hatip hatibi görünce, ağzı burnu oynar/kımıldar." (KML, 1982: 144) (Gökbayır, 2022: 269).
9. Maŋdaydı carılgan – baatır Taŋdayı carılgan – çeçen. "Alnı yaralı baturdur, damağı yaralı hatiptir." (KML, 1982: 146) (Gökbayır, 2022: 270).
10. Miŋ çeçendi bir döörük ceŋiptir. "Bin hatibi bir geveze/boşboğaz yener." (KML, 1982: 146) (Gökbayır, 2022: 270).
11. Meenet ketpeyt beçelden, Kep kutulbayt çeçenden. "Felaket/azap beceriksizden eksilmez, çeçenden söz kurtulmaz." (KML, 1982: 146) (Gökbayır, 2022: 270).
12. Söz berbegen çeçen, Uçup cürgön kamgaktay. "Söz vermeyen hatip, uçup giden/hafif yelkovan otu gibidir." (KML, 1982: 149) (Gökbayır, 2022: 271).

[4] çeçen: söz ustası; hakim (akıllı) (Yudahin, 1994: 258).

13. Suluunun körkü közündö, Çeçendin körkü sözündö. “Güzelin marifeti gözünde, çeçeninn marifeti sözünde.” (KML, 1982: 152) (Gökbayır, 2022: 273).
14. Çeçen alcısa atağın ceyt. “Hatip bunarsa, şöhretini yer bitirir.” (KML, 1982: 158) (Gökbayır, 2022: 275).
15. Çeçendin sözü kumday kuyulat. “Hatibin sözü kum gibi dökülür.” (KML, 1982: 158) (Gökbayır, 2022: 275).
16. Köptü körböy kösöm bolboyt. Köp süylöböy çeçen bolboyt. Körö-körö kösöm bolot, Süylöy, süylöy çeçen bolot. (KML: 1982: 32). “Kalabalığı görmeden rehber olunmaz. Çok konuşmadan çeçen olunmaz.”
17. Baatır – maŋdaylaş, çeçen – taŋdaylaş. (KML, 1982: 170). “Bahadır gücüyle, çeçen sözüyle yarışır.”
18. Men-mensingen (*(baatırsıngan)* cigitti, Coo kelgende köröörbüz. Çeçensingen cigitti, Doo kelgende köröörbüz. (KML, 1982: 171). “Övünen (kahramanlık taslayan) yiğidi, düşman geldiğinde görürüz. Hatiplik/çeçenlik taslayan, dava geldiğinde görürüz.”
19. Çeçen – çeçen emes, Öküm çeçen. (EMI, 2009: 52).[5] “Çeçenlik taslamak değil çeçenliğin gücü önemlidir[6].”
20. Ayıl kongun çeçenge, kebin tuuyup çeçerge. (KMLUS, 10). “Sözünden yararlanmak/etkilenmek istersen çeçenin köyüne yerleş.”
21. Alp – çabışta, çeçen – sözdö (sınalat). (KMLUS, 18). “Alp yarışta sınanır, çeçen sözüyle sınanır.”
22. Anık çeçen akındar cazgı caan camgırday (KMLUS, 20). “Şüphesiz çeçen akınlar, baharda yağan yağmur gibidir.”
23. Baatır col baştayt, çeçen söz baştayt. (KMLUS, 38). “Bahadır, yol başlatır, çeçen sözü başlatır.”
24. Baatırdın körkü – maŋdayda, çeçendin körkü – taŋdayda**.** (KMLUS, 39). “Bahadırın güzelliği kaderden, çeçenin güzelliği ise damaktan gelir.”
25. Baatırlar maŋdaylaşıp, çeçender taŋdaylaşıp. (KMLUS, 39). “Bahadırlar karşı karşıya gelerek, çeçenler damaklarıyla çarpışarak.”
26. Baytal külük barkta cok, katın çeçen narkta cok. (KMLUS, 42). “Hızlı koşan genç kısrağın kıymeti, kadın çeçenin de pahası olmaz.”
27. Çeçensingen cigit doo kelgende körörbüz. (KMLUS, 43). “Hatiplik taslayan yiğidi davaya geldiğinde görürüz.”
28. Bulbuldan çeçen bir kuş cok, tırmaktay – ak karası. (KMLUS, 63). “Tırnak kadar olmasına rağmen bülbülden daha çeçen (güzel öten/konuşan) bir kuş yoktur.”
29. Cüzdön biröö – çeçen, miŋden biröö – kösöm. (KMLUS, 96). “Yüzde biri çeçen, binde biri rehber/kılavuz olur.”
30. Çeçenden çeçen çıksa oozu – murdu kıbırayt. (KMLUS, 99). “Çeçenden çeçen çıksa ağzı burnu hareket eder.”
31. İyne közünön sınat, uy müyüzünön sınat, adam (çeçen) – sözünön sınat. (KMLUS, 104). “İğne gözünden kırılır, inek boynuzuyla kırılır, çeçen sözünden kırılır.”
32. Kaz, ördök kölgö tayanat, çeçendik söz cöngö tayanat, çal – kempir törgö tayanat. (KMLUS, 109). “Kaz ördeğin yeri göl, çeçenin yeri söz, yaşlı kadının yeri tördür (başköşe).” “Kaz ördeğin dayanağı göl, çeçenin dayanağı söz, kocakarının/yaşlı kadının dayanağı tördür.”
33. Kaşkulak semiz – karta cok, katın çeçen, akıl cok. (KMLUS, 122). “Porsuk semizse kartası yok, kadın çeçenin aklı yok.”
34. Kep kutulbayt çeçenden, meenet ketpeyt beçelden. (KMLUS, 124). “Çeçenden laf kurtulmaz, gevşekten/beceriksizden azap gitmez.”

[5] Кто барствует, пют и царствует (т.е. владеет) (EMI, 2009: 52).
[6] Çeçenlik bir güçtür.

35. Kepti köp tıŋşağan çeçen bolot. Söz[7] ukpagan beçel bolot. (KMLUS, 125). "Lafı çok dinleyenden çeçen olur. Söz işitmeyen beceriksiz olur."
36. Kökürök çeçen bolso, közü körüp ne kılat. (KMLUS, 132). "Gönlü çeçen olsa, gözü görünce ne yapar."
37. Köp baatırdan coo ketet, köi[8] çeçenden doo ketet. (KMLUS, 133). "Kahramanlar çok olursa düşman yakayı kurtarır, söz ustası çok olursa dava kaybedilir."
38. Köpkön cigit(uul) köp süylöyt, Çeçen cigit bap süylöyt. (KMLUS, 134). "Hadsiz yiğit çok konuşur, hatipler (çeçen yiğit) hazırlanarak konuşur."
39. Köpkön cigit köp süylöyt, Çeçen cigit ep süylöyt. (KMLUS, 134). "Hadsiz yiğit çok konuşur, hatipler akıllıca konuşur."
40. Körö - körö kösöm bolot, süylöy – süylöy çeçen bolot. (KMLUS, 135). "Göre göre kılavuz olunur, söyleye söyleye çeçen olunur."
41. Maŋdaylaşıp aytışsa – çeçendin çeri cazılat. (KMLUS, 148). "Karşılaşıp konuşsa çeçenin can sıkıntısı gider."
42. Maŋız sözdün maanayı pas, kuru çeçendin paydası az. (KMLUS, 148). "Boş sözün anlamı olmaz, konuşmayan çeçenin faydası olmaz."
43. Maŋızdanıp çeçen bolboysuŋ, maktanıp bay bolboysuŋ. (KMLUS, 148). "Hiçbir şey yapmadan çeçen olamazsın, övünerek adam olamazsın."
44. Miŋ çeçendi bir döörük jeŋiptir. (KMLUS, 152). "Bin çeçeni bir geveze yener."
45. Miŋ çeçendi bir döödür jeŋiptir. (KMLUS, 152). "Bin çeçeni bir dırdır yener."
46. Miŋ çeçendi bir dolu jeŋiptir. (KMLUS, 152). "Bin çeçeni bir dik kafalı yener."
47. Süylöy – süylöy çeçen bolosuŋ, körö-körö kösöm bolosuŋ. (KMLUS, 175). "Söyleye söyleye çeçen olursun, göre göre rehber olursun."
48. Söz berbegen cöö çeçen, uçup cürgön kamgaktay. (KMLUS, 175). "Geveze çeçen havada uçuşan sedef otuna benzer."
49. Topton ozgon – çeçen, köptön ozgon – kösöm. (KMLUS, 193). "Toplantıda öne geçen çeçen, kalabalıkta öne geçen rehber olur."
50. Üydö çeçen doodo (ce köptö) cok. (KMLUS, 200). "Evde çeçen davada (veya kalabalıkta) yok olur."
51. Çeçe süylöyt çeçender, el çogulgan cerlerde. (KMLUS, 203). "Ana diye söyler çeçenler, halkın toplandığı yerlerde."
52. Çeçen – sözdün ebin tabat, dayım keptin kemin tabat. (KMLUS, 203). "Çeçen, sözün doğrusunu da eksiğini de bulur."
53. Çeçen alcısa atağın ceyt. (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa şöhretini yer."
54. Çeçen alcısa bogun mıkçıyt. (KMLUS, 203)/ Çeçen alcısa, bogun ceyt. (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa sıradanlaşır, boş konuşur."
55. Çeçen alcısa töö deyt. (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa saçmalar."
56. Çeçen alcısa, daŋkın ketiret. (KMLUS, 203). "Çeçen bunarsa şöhreti kaybolur."
57. Çeçen menen çeber, - köpkö ortok. (KMLUS, 203). "Çeçen ile marifetli kadın, kalabalığa ortak olur."
58. Çeçen menen çeber cazuunun ortosu asman menen cerdey. (KMLUS, 203). "Çeçen ile güzel yazmanın arasında dağlar kadar fark var."
59. Çeçende – calpının söz akısı bar, bayda – kedeydin köz akısı bar. (KMLUS, 203). "Çeçen, halk adına konuşma hakkına sahiptir/halkı temsil eder, zenginin malında fakirin göz hakkı vardır."

[7] Metnin orijinalinde "köz" olarak geçiyor.
[8] Orijinal metinde 'köi' olarak geçiyor fakat Kırgız Türkçesinde böyle bir kelime yoktur. Muhtemelen yazar 'köp' yazacakken 'köi' yazarak bir yazım yanlışı yapmıştır.

60. Çeçenden ötkön çeçendi «kara caak cez tanday» deyt. (KMLUS, 203). "Çeçenler çeçeni için 'kara caak cez tanday[9]' derler."
61. Çeçendin – sözü, baatırdın – közü (kurç). (KMLUS, 203). "Çeçenin sözü bahadırın gözü keskin olur."
62. Çeçendin – tili ortok, çeberdin – kolu ortok. (KMLUS, 203). "Çeçenin dili ortak, kadının eli ortak."
63. Çeçendin sözü altın, ustanın kolu altın. (KMLUS, 203). "Çeçenin sözü altın, ustanın eli altın."
64. Çeçendin sözü kumday kuyulat. (KMLUS, 203). "Çeçenin sözü kum gibi dökülür."
65. Çeçilbes kara doo bolso, çeçendin çeri cazılat. (KMLUS, 203). "Çözülmez kara dava olsa, çeçenin can sıkıntısı dağılır."

Kısaltmalar

BTS: Başkurt Türkçesi Sözlüğü

DS: Drevnetyurkskiy Slovar

EMI: Eldik Makal Ilakaptar

KML: Kırgız Makal Lakaptarı

KMLUS: Kırgız Makal-Lakap Uçkul Sözdörü

Kaynakça

Adambayev, B. (1992). *Şeşendik Sözder*. Almatı. Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Kurul Basımevi.

Aksan, D. (2006). *Türkçenin Sözvarlığı*. Engin Yayınları. Ankara.

Aksan, D. (2020). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

Alkaya, E. (2001). Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.11, S. 2. s. 55 - 76.

Alkaya, E. (2006). Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 20, s. 89-99.

Alkaya, E., Akman, K. (2020). Kazak Türkçesinde Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi*. s. 384-390. Almatı.

Alkaya, E., Akman, K. (2021). Editörler: Uçan Eke, N. Tanç, N. Kazak Türkçesindeki Akıl ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Prof. Dr. Pervin Çapan Armağanı*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları. Muğla.

Alkaya, E. (2021). Editörler: Azılı, K. Kekevi İ. Gökçe H. *Oğuz Bitig*. Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar: Yunus Emre'den Türk Dünyasına Atasözlerimizde Dilin ve İletişimin Önemi. Bilge Kültür Sanat Yayınları. İstanbul.

Aydın, Ö. (2020). *Sözcükbilim ve Sözlükçülük Açık Ders Malzemeleri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Bayrak İşcanoğlu, İ. (2020). Kırgız Çeçenlik Hüneri ve Ceerençe Çeçen. *XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Gazi Üniversitesi. Ankara.

Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Akçağ Yayınları. Ankara.

Buran, A., Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Akçağ Yayınları.

[9] Çeçenlerin sıfatları.

Ankara.

Buran, A., Alkaya, E. (2021). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Akçağ Yayınları. Ankara.

Çelik Şavk, Ü. (2002). *Kırgız Atasözleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

Değirmenci, F. (2013). Kazak Halk Edebiyatında Hikmetli Bir Deyiş: Şeşendik Sözlerin. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 37. s. 217-226.

Drevnetyurkskiy Slovar (1969). Leningrad.

Gökbayır, M. (2021). Bekir Sıtkı Çobanzade'nin Şiirlerinde Ana Dili Kavramı Üzerine. *Yunus Emre-Mehmet Akif Armağanı Türk Dili Araştırmaları-II*. Akçağ Yayınları. s. 199-205. Ankara.

Gökbayır, T. (2022). Dil ve Söz Bağlamında Kırgız Türklerinin Atasözleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C.6, S. 1, s. 255-278.

İbraimov, M. *Kırgız Makal-Lakap Uçkul Sözdörü*. www. bizdin.kg. Elektronduk Kitephanası.

İsmail, Z. (1997). *Şeşendik Sözler*. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Ankara.

Kapalbayev, O. E. (2015). *Kırgız Elinin Çeçendik Önörü*.

Koç, K. Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, İ. (2002). Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki "Çeçen/Şeşen/Sesen" Kelimesinin Etimolojisi. *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı. Bildiriler*. Editörler: Çetin, İ., Yücel, A., 26-28 Mayıs. s. 609-617.

Özşahin, M. (2017). Başkurt Türkçesi Sözlüğü. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taşbaltayeva, E., Musayeva, V. (2009). *Eldik Makal Ilakaptar*. Narodnıe Poslovitsı i Pogovorki. Oll Kolors Poligrafiya, Bişkek.

Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Usupbekov, Ş. (1982). KML: *Kırgız Makal Lakaptarı*. Kırgızstan Basması. Frunze

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

Yalçın S.K.-Şengül M. (2007). Dilin İletişim Süreci İçerisindeki Rolü ve İşlevleri. *Turkish Studies*. V. 2/2. s. 749-769.

Yazım Kılavuzu (2021). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yertayeva, P. (2022). Kazak Şeşendik Sözlerinin İşlevleri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*,. C. 6 S. 1. s. 139-150.

Yertayeva, P. (2020). Kazak ve Kırgız Türklerinde Şeşendik Sözler. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Niğde.

Yudahin, K. K. (1994). *Kırgız Sözlüğü I-II.* (Çev. Taymas, A.). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

Sosyal Medyada Türkçe Öğretimi "Instagram" Örneği

Tuğba ŞİMŞEK[*]

Emre ŞİMŞEK[**]

Özet

Teknolojideki gelişmelerle birlikte eğitim öğretim faaliyetleri de farklı mecralara taşınmıştır. Yediden yetmişe toplumda pek çok kesimin kullandığı sosyal medya da eğitim araçlarından biri olarak görülmektedir. Gününün önemli bir bölümünü sosyal medyada geçiren kişilerin sayısı azımsanmayacak derecede fazladır. Bu sebeple sosyal medyada Türkçeyi öğretme amaçlı açılan hesapların etkililiği ön plana çıkmaktadır. Sosyal medyanın en çok kullanıcı sayısına sahip olan uygulamalarından olan Instagram'da "Türk dili" ve "Türkçe" anahtar kelimeleriyle arama yapıldığında hesabımızdaki algoritmaya göre Türkçeyi öğretme amaçlı aktif elli iki hesap karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkçeyi öğretme amacıyla açılan bu sosyal medya hesaplarından en aktif, en çok takipçi sayısına sahip hesapları ele alarak paylaşımlarını ve takipçiler üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda nitel araştırma yöntemlerinden karma yöntem kullanılarak doküman analizi ve söylem analizinden yararlanılmıştır. Hesaplar sayfa düzeni, içerik, paylaşımların sıklığı, Türkçeyi ele alış şekli, dilin öğretiminde kullanılan yöntemler açısından incelenmiştir. Ayrıca takipçilerle etkileşim, beğeni sayıları, yorumlar, cevap verme sıklıkları ele alınarak yorumlanmış hesapların takipçiler üzerindeki etki değerleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak incelenen hesaplarda belli bir standardın olmadığı tespit edilmiştir. En çok takip edilen hesapların KPSS, AYT, TYT, DGS, ALES, LGS gibi genel sınavlara yönelik paylaşım yapan, "hap" bilgi veren, soruların cevaplarını açıklamalı anlatan paylaşımlar yaptığı görülmüştür. Ayrıca Türkçeyi öğretmek amaçlı açılan bu hesapların çoğunlukla Türkçe ve edebiyat öğretmenleri tarafından açıldığı görülmektedir. Bu öğretmenlerin kimi paylaşımlarında öğrencilerine de yer vermelerinin, zaman zaman dersten görüntüleri paylaşmalarının etik açıdan bir sorun oluşturup oluşturmayacağı bir araştırma konusudur. Teknoloji kullanımının giderek arttığı düşünüldüğünde bu hesapların tek tek ele alınarak Türkçe öğretimindeki etkisinin ne derece olduğunun belirlenmesi ve bu etkinin nedenlerinin ortaya konulması alana katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Öğretimi, Türkçe, Türk Dili, Sosyal Medya, Instagram

Giriş

Sürekli yenilenen teknolojiyle birlikte iletişim yolları da yön değiştirmektedir. Bu iletişim yollarından biri de sosyal medyadır. Türkiye'nin günlük ortalama internet kullanım saati sekizken bunun yaklaşık iki saati sosyal medyada kullanılmaktadır (WEB3, 2022). Yediden yetmişe her yaştan kullanıcının yer aldığı sosyal medya aynı zamanda eğitim-öğretim için kullanılabilecek bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Sosyal ağların birçok özelliği ve olanaklarının olması öğretmenlerin eğitim öğretim süreçlerini aktif, yaratıcı, iş birlikli öğrenme ile desteklemelerine, öğrenci-öğrenci, öğrenci içerik ve öğretmen-öğrenci etkileşimini arttırmada, öğrencilerin araştırma, sorgulama ve problem çözme becerilerini kullanmaları ve geliştirmeleri konusunda destek olmaktadır (Gülbahar vd., 2010). Sosyal ağlar zengin kaynaklar sunan etkileşimli bir eğitim alanı haline gelmiştir. Sosyal medya, bireylerin internet üzerinden farklı hesapları takip ettikleri, etkileşimde bulundukları, paylaşımlar yaptıkları alan olarak tanımlanabilir.

Sosyal medya uygulamalarından biri olan Instagram 2010 yılında kurulmuş bilgisayar ve akıllı cihazlarda kullanılan, video, fotoğraf vb. paylaşmaya yarayan bir uygulamadır. Instagram'da yer alan paylaşımlar herkese açık olabileceği gibi belirlenen kişilere de açık olabilmekte, paylaşım altına yorum yazılabilmekte, beğen ve paylaş tuşlarıyla bu paylaşımlar beğenilebilmekte ve gerekli izinler verildiği

[*] Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Rektörlük, İzmir/Türkiye, tugbasimsek5@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0400-3578

[**] Spiker, TRT, İzmir/Türkiye, emre.simsek@trt.net.tr

takdirde başkaları tarafından içerikler paylaşılabilmektedir. Instagram'da yer alan hikâye özelliği ile bireyler yirmi dört saatlik paylaşım yapabilmektedir. Yine mesaj özelliği ile birbirlerine mesaj, paylaşım ve profil iletebilmektedir. Dolayısıyla eğitim-öğretim faaliyetleri için uygun bir alan olmaktadır. Alan yazına bakıldığında sosyal medyanın eğitim-öğretim faaliyetlerine etkisiyle ilgili çalışmalara (Taş ve Uğurlu 2019, Karalı vd. 2021, Feyzioğlu 2016, Çalışkan ve Mencik 2015, Polat 2016, Gülbahar vd. 2010, Konuk ve Güntaş 2019, vb.) rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda çeşitli sosyal medya uygulamalarının eğitime bakan yönü ele alınmaktadır. Ancak Türkçenin öğretimiyle ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma sosyal medyada Türkçenin öğretimi konusunu olumlu ve olumsuz yönleriyle olduğu gibi ele almayı hedeflemiştir. Bu amaçla Instagram hesabımızdan yaptığımız araştırmada *Türkçe* ve *Türk Dili* kelimelerini arama sonucunda algoritmaya göre elli iki hesap bulunmuştur. Bu hesaplar tek tek incelenmiştir. Takipçi sayısı, yorum sayısı, paylaşım sayısı, paylaşım sıklığı gibi veriler göz önüne alınarak bir eleme yapılmıştır. Son veriler Ekim 2022 tarihine aittir. Buna göre; Türkçe ve Türk Dili konularında etkin ve etkili sekiz hesap tespit edilmiştir. Bu hesaplara takipçi sayısına göre alfabetik sembol harfler verilmiştir. Bu çalışmada kavramlar şu şekilde tanımlanarak kullanılmıştır; *hesap*, Türkçeyi öğretmek amaçlı açılan Instagram hesabı; *takipçi* sayısı, hesabı aktif takip eden hesap sayısı; *takip* sayısı, bahsi geçen hesabın takip ettiği hesap sayısı; *beğeni* sayısı, hesabın yaptığı paylaşımların beğeni sayısının ortalaması; *yorum* sayısı, paylaşımlara yapılan yorum sayılarının ortalaması; *paylaşım sıklığı*, içerik paylaşımlarının yapıldığı sıklık olarak belirtilmiştir. Çalışmada karma yöntem kullanılarak doküman incelemesi ve söylem çözümlemesinden yararlanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Söylem çözümlemesi, söylemi üreten ve devamını sağlayan kural, yapı ve durumları ortaya koymayı amaçlar. İncelenen olay ya da konuyu daha derinlemesine bir anlayışla ele alarak, insanla ilgili olguları daha bütüncül ve bağlamıyla incelemesi nedeniyle geleneksel yöntemlere tercih edilmektedir (Fairclough, 2003; akt. Gür, 2013). Tespit edilen Instagram hesapları sayfa düzeni, içerik, paylaşımların sıklığı, Türkçeyi ele alış şekli, dilin öğretiminde kullanılan yöntemler açısından incelenmiştir. Ayrıca takipçilerle etkileşim, beğeni sayıları, yorumlar, cevap verme sıklıkları ele alınarak yorumlanmış hesapların takipçiler üzerindeki etki değerleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İncelenen hesapların takipçi sayıları, yorum yapan hesaplar gerçek hesap olarak varsayılmış inceleme buna göre yapılmıştır. Sosyal medyanın Türkçe öğretimine katkısı nedir, ana probleminden yola çıkılarak Türkçenin öğretimi amaçlı oluşturulan Instagram hesaplarının etkisinin belirlenmesi amacıyla şu alt problemler oluşturulmuştur:

1. Türkçeyi öğretme amaçlı açılan Instagram hesaplarının sayısal verileri nasıldır?

2. Türkçeyi öğretme amaçlı açılan hesapların Türkçeyi ele alış şekli nasıldır?

3. Türkçeyi öğretme amaçlı açılan hesapların paylaşımlarına yapılan yorumlar ve bunların değerlendirme durumu nasıldır? Bu sorulara cevap aranarak Türkçenin Instagram uygulaması üzerinden öğretimi ele alınmıştır.

Bulgu ve Yorumlar

1. Türkçeyi Öğretme Amaçlı Açılan Sosyal Medya Hesapları

Türkçeyi öğretme amaçlı açılan hesapların paylaşım, takipçi, beğeni ve yorum sayıları, paylaşım sıklığı ile hesabın açılma yılını gösterir tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1. Hesapların istatistiksel verileri

Hesap Adı	Paylaşım Sayısı	Takipçi Sayısı	Takip Sayısı	Beğeni Sayısı	Yorum Sayısı	Paylaşım Sıklığı	Hesap açma Tarihi
a	1004	255B	2	1444	52,6	2 günde 1	2017
b	2814	156B	106	265,2	0,8	Günde 2 kez	2018
c	2442	79,6B	2	478,6	16,1	Her gün	2018
ç	2488	54B	33	235,2	10,9	Yaklaşık her gün	2017
d	4322	46.1B	363	197	3,6	Her gün	2019
e	1019	34,4B	196	73	24,6	Her gün	2014
f	166	30,9B	34	794	10,5	3 günde 1	2016
g	362	24,2 B	27	1258	5,9	3 günde 1	2018

Tablo 1'de hesaplar takipçi sayısına göre alfabeyle belirtilmiştir. 255000 ile en çok takipçi sayısı olan hesabın beğeni ve yorum sayısının da diğer hesaplara göre önde olduğu görülmektedir. Birinci ve ikinci sırada yer alan hesap a ve b'nin arasında yaklaşık yüz binlik takipçi sayısı farkı vardır. İkinci sırada yer alan hesap b en az yorum sayısına sahip hesaptır. Dördüncü sırada yer alan hesap d'nin 2019 yılı itibariyle açılmış en yeni hesap olduğu ve 4322 paylaşımla en çok paylaşıma sahip olduğu görülmektedir. Tabloda takipçi sayısı en az olan hesap g'nin en çok beğeni alan ikinci hesap olduğu dikkat çekmektedir.

Takipçi sayısına göre ilk sekize giren bu hesapların bir tanesinin günde iki kez, üç tanesinin her gün, bir tanesinin hemen hemen her gün, bir tanesinin iki günde bir, iki tanesinin üç günde bir paylaşım yaptığı görülmektedir. En çok takipçi, yorum ve beğeni sayısına sahip hesap a'nın iki günde bir paylaşım yapması en az yorum sayısına sahip hesap b'nin günde iki kez paylaşım yapması dikkat çekmektedir. Beğeni sayısı 73 ile en az beğeniye sahip hesap e'nin 24,6 yorum ortalamasıyla en çok yorum alan ikinci hesap olması yorumların beğenilerle doğru orantılı olmadığını göstermektedir. Yine hesapların takip sayılarının takipçi sayılarına etkisi olmadığı; en çok takipçi sayısına sahip hesap a'nın sadece iki takip sayısı olmasından anlaşılmaktadır. Hesap açma tarihi 2016 yılı ile en eski ikinci hesap f en az paylaşım sayısına sahiptir.

2. Instagram Hesaplarında Türkçe Öğretimi

Hesap a'da kelime, ses, dilbilgisi, yazım kuralları, ek-kök bilgisi, atasözü ve deyim örnekleri ve sınavlara yönelik bilgiler hem görsel hem de video olarak paylaşılmaktadır. Paylaşımlarda her kesimin yararlanabileceği ve günlük hayatta kullanabileceği içerikler yer almaktadır. Videolarda enerjik ve mizahi bir dil kullanılmasının yüksek görüntülenme sayısına ulaşmasına neden olduğu düşünülmektedir. Videolarda genellikle konu anlatımı ve soru çözümü yapılmaktadır.

Hesap b'de kelimelerin telaffuzu ve yazımında yapılan hatalar ve bu hataların doğruları paylaşılmaktadır. Yazım kuralları ve noktalama işaretlerine dair bilgiler paylaşılmakta ayrıca deyim ve atasözü örnekleri ve anlamları verilmektedir.

Hesapta c'de içerik olarak kelime, ses ve dil bilgisi örnekleri paylaşılmaktadır. Günlük hayattan örneklerle esprili içerikler, televizyondan ilginç kareler paylaşılmaktadır.

Hesap ç'de içerik olarak sınavlar (KPSS, YKS, TYT, AYT, DGS) ile ilgili paylaşımlar yapan bir hesaptır. Dilbilgisi, kelime, anlam ve ses bilgisi konularında paylaşım yaptığı görülmektedir. Paylaşılan soruların zaman zaman resimlerle desteklendiği görülmektedir. Hesap ç'de kurs tanıtımları da paylaşılmaktadır.

Hesap d paylaşımlarında dilbilgisi, ses bilgisi, sözcük bilgisi konulu örneklere yer vermektedir. Kelimelerin doğru yazılışı gibi her kesimin ilgi duyacağı paylaşımlarla beraber sınavlara (KPSS, LGS, TYT, vb.) Hazırlık çalışmaları da paylaşılmaktadır

Hesap e'de genellikle sınav soruları paylaşılmaktadır. Anlam bilgisi, yazım kuraları, dilbilgisi, paragraf gibi sınava dair her konuda özet bilgiler verilmektedir. Soru içerikli paylaşımların altına takipçiler soruların cevaplarını yazmaktadır. Bu yorumlarda sorulara dair tartışmalar da yapılmaktadır.

Hesap f'nin paylaşımlarında sınavlara (TYT, KPSS vb.) hazırlık amaçlı konulara yer verilmektedir. Paylaşımların içeriğinde dilbilgisi kuralları, kelime bilgisi, sınavlara dair detaylar ve dilimize dair incelikler yer almaktadır. Kısa ders notları da paylaşımlar arasındadır.

Hesapta g'de Türkçenin doğru kullanımına yönelik paylaşımlar yapılmaktadır. Paylaşımlarda sıklıkla hata yapılan kelimelerin doğrularına yer verilmektedir. Yazım kuralları ve noktalama işaretleriyle ilgili özet bilgiler verilmektedir.

3. Instagram Hesaplarında Etkileşim

Instagram hesaplarındaki etkileşim takipçilerle ya da hesabı ziyaret edenlerle olmaktadır. Hesap a'da paylaşım içeriklerinin yoğunluklu olarak sözcük bilgisi konusunda olduğu görülmektedir. En çok beğeni ve yorum sayılarının da yine sözcük bilgi konusunda yapılan paylaşımlara ait olduğu anlaşılmaktadır. Çekiliş duyurusu konulu paylaşımın yorum sayısının fazla olması çekilişe katılmak isteyenlerin yorum yapma zorunluluğundan kaynaklandığı düşünülebilir. Genel olarak hesap a'nın yorum sayısı özellikle örnek soru çözümlerinde artmaktadır. Paylaşımlara sıkça yorum yazılmakta bu yorumlara cevap verilmektedir. Türkçede yer alan farklı konu başlıklarıyla ilgili eksikler sorulmakta; sınav çalışmalarındaki süreç hakkında bilgi paylaşılmaktadır. Yorumlarda samimi bir dil kullanılmaktadır.

Hesap b'de yazım yanlışı konulu paylaşımların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Telaffuz hatası konulu paylaşımın beğeni ve yorum sayısı en yüksektir. Sözcükte anlam konulu paylaşımlar da beğeni sayısı konusunda ön plandadır. Hesap b genel olarak doğru bilinen yanlışlar diye tabir edilen ilginç detaylar paylaştığı için beğeni sayısı yüksek bir hesaptır. Takipçi sayısında hızlı inişler ve artışlar yaşanmaktadır. Bu da doğal olmayan takipçi alışverişleri olabileceğini düşündürmektedir. Beğeni sayısının takipçi sayısı göz önüne alındığında az olduğu görülmektedir. Hesap herkese hitap eden içerikler paylaşmaktadır. Yorum sayısı oldukça azdır. Yorumlarda paylaşımlara yapılan değerlendirmeler, bazı hatalı yazım ve söylemlere mizahi yaklaşımlar, paylaşımların faydası yer almaktadır Hesap c incelendiğinde soru ve çözümleri içerikli paylaşımların ön plana çıktığı görülmektedir. Özel bir kanalda yayınlanan bilgi yarışmasından ekran karesi paylaşımının en çok beğeni ve yorum alan paylaşım olduğu görülmektedir. Sadece resim değil video paylaşımı da yapılmakta ancak videonun beğeni sayısı diğer paylaşımlara göre daha azdır. Genel olarak hesap c'nin YouTube sayfası tanıtımlarına yer verilmektedir. Ayrıca sınavlara yönelik soru örneklerinin paylaşıldığı videolar on binin üzerinde görüntülenmektedir. Yorumların örnek soru paylaşımlarının altında yoğunlaştığı görülmekte; ayrıca konulara dair verilen özet bilgilere ve özellikle soru ve çözümlerine yorumlar gelmektedir. Takipçiler anlamadığı konuları hesap sahibine sormakta ve cevaplarını almaktadır. Soru paylaşımlarının doğru şıklarının yanı sıra yorumlarda mizahi cevaplar, sınava hazırlanırken karşılaşılan durumlar da paylaşılmaktadır.

Hesap ç'de soru paylaşımları ön plana çıkmaktadır. Yazım yanlışı konulu soru paylaşımının en çok beğeni alan; anlam bilgisi konulu soru paylaşımının ise en çok yorum alan paylaşım olduğu görülmektedir. On paylaşımdan üçünün tanıtım olması da yine dikkat çeken özelliklerdendir. Bu hesaba ait YouTube sayfasının tanıtımları Instagram hesabından yapılmaktadır. Hesap ç'de sınavla ilgili paylaşımların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Sınavlarla ilgili soru örnekleri yer almakta ve oldukça

ilgi görmektedir. Yorumların genellikle bu paylaşımların altında yoğunlaşmaktadır. Paylaşımı yapılan sorulara cevap niteliğinde yorumlar yapılmakta; doğru cevap şıkkı paylaşılmakta ve soruya dair konunun değerlendirmesi yapılmaktadır. Hesap sahibinin doğru şıkkı yorumlarda vermemesi dikkat çeken bir noktadır.

Hesap d incelendiğinde paylaşım konularının çeşitli olduğu ve dengeli dağıldığı görülmektedir. Eylem-eylemsi konulu paylaşımların beğeni ve yorum sayısı diğer paylaşımlarınkine göre oldukça fazladır. Paylaşılan konular üzerine kişisel deneyimler, konunun detayları, sınavda ne şekilde çıkabileceği gibi konular yorum kısmında yer almaktadır. Sayfadaki yorumlarda mizahi paylaşımlar da yer almakta zaman zaman hesap sahibi de yorumları cevaplamaktadır.

Hesap e'nin paylaşımları sorulardan oluşmaktadır. Cümlede anlam konulu soru paylaşımı en çok beğeni yapılan paylaşım olurken sözcük türleri konulu soru paylaşımı en çok yorum yapılan paylaşım olmuştur. Anlam konulu paylaşımların dışında en çok beğeniyi eylemsiler konulu soru paylaşımı almıştır. Genel olarak hesap e'nin takipçileri paylaşım sorularının altına doğru olduğunu düşündükleri cevaplarını yazmakta ve soruların çözümüyle ilgili yorumlar yapmaktadırlar. Hesap sahibinin düzenlediği sınav kamplarının içeriği, paylaşılan bilgilerle ilgili detaylı bilgiler, soruların cevapları, anlaşılmayan konular yorum kısmında paylaşılmakta yorumlara hesap sahibi de cevap yazmaktadır.

Hesap f'de paylaşımlar farklı konularda ve çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Bazen konuyla ilgili bir soru paylaşılmakta bazen bilgi notları verilmekte bazen de yazım kuralları hatırlatılmaktadır. En çok beğeni ve yorum sayısına sahip paylaşım noktalama işaretleri konuludur. Dilbilgisi konulu hazırlanan videonun en az beğeni sayısına sahip olduğu ve yorum yapılmadığı görülmektedir. Paylaşımların faydalarını takdir etmek, paylaşımlarla ilgili daha detaylı bilgiler aktarmak, doğru bilinen yanlışları ifade etmek üzere yorumlar yapılmaktadır.

Hesap g incelendiğinde paylaşımların yazım bilgisi ve anlam bilgisi konularında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Tanıtım konulu paylaşımda ödül aldığını belirttiği için tebrik mesajlarının en yüksek yoruma ulaşmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Yazım kuralları konulu paylaşımın en yüksek beğeni ve ikinci en yüksek yorum sayısına sahip olduğu görülmektedir. Anlam bilgisi konulu paylaşımlardan birinin en düşük beğeni sayısına sahip olduğu görülmektedir. Yorum sayılarının beğenme sayılarına oranla oldukça düşük olduğu görülmektedir. Yorumlarda genellikle paylaşım içeriğiyle ilgili merak edilenler sorulmuş ya da yakın kullanımlarla ilgili görüş belirtilmiş. Türkçe ile ilgili fikirler, paylaşımların içeriğiyle ilgili fikirler, paylaşımların detayları yorum kısmında paylaşılmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Türkçeyi öğretme amaçlı açılan Instagram hesaplarının incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Türkçeyi öğretme amaçlı açılan Instagram hesaplarının sayısal verilerine bakıldığında takipçi sayısıyla beğeni ve yorum sayısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmektedir. En çok takipçi sayısına sahip hesap a'nın beğeni sayısı en fazla hesap olduğu ancak beğeni sayısı açısından ikinci sırada olan hesabın takipçi sayısı açısından son sırada yer aldığı görülmektedir. Yorum sayısı açısından en yüksek hesap en çok takipçiye sahip hesap a'dır. Ancak takipçi sayısı açısından ikinci sırada yer alan hesap b yorum sayısı en düşük olan hesaptır.

Türkçeyi öğretme amaçlı açılan hesapların Türkçeyi ele alış şekli incelendiğinde; hesapların genelinin sınavlara (KPSS, YKS, LGS, YKS, MSÜ, DGS, vb.) yönelik soru paylaşımı ve özet bilgiler üzerinden Türkçeyi öğrettiği görülmektedir. İkinci sırada yer alan hesap b ile son sırada yer alan hesap g sınava yönelik değil genele hitap eden paylaşımlar yapmaktadır. Hesap b daha çok yazım yanlışlarıyla ilgili

bilgileri doğrusu yanlışı şeklinde görsel olarak paylaşırken; hesap g yazım bilgisi ve anlam bilgisi konularında paylaşımlar yapmaktadır.

Türkçeyi öğretme amaçlı açılan bu sayfalardaki etkileşim Türkçe öğrenimini kolaylaştırmakta ve doğru bilinen yanlışların düzeltilmesine katkı sağlamaktadır. 7 gün 24 saat beğeni, yorum, mesaj yoluyla hesap sahipleriyle iletişim kuran takipçiler bazen soruların doğru şıkkını yazmış, bazen açıklama talep etmiş bazen de teşekkürlerini iletmiştir.

Sonuç olarak Türkçenin öğretimine yönelik açılan Instagram hesaplarının yüz binleri bulan takipçileri vardır ayrıca her biri açık hesap olduğundan takip etme zorunluluğu olmaksızın hazırladıkları içerikleri herkesle paylaşmaktadır. Ciddi emek ve gayret sarf ettiren içeriklerin paylaşılması Türkçeyi öğrenmek isteyen ve Türkçe ile ilgili merak ettiklerini sorabilecekleri açık eğitim-öğretim ortamları sunan bu hesapların yorumlar incelendiğinde en çok öğrenciler tarafından aktif şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle soru içerikli paylaşımların altında merak ettiklerini 7 gün 24 saat sorma hakkına sahipler. Birçok hesabın (Hangileri?) öne çıkanlara sabitlediği başlıklar içinde takipçi yorumlarına yer verilmektedir. Bu yorumlarda hesap sahiplerine teşekkür eden takipçiler derste anlayamadıkları ya da çözümünü bulmadıkları soruların cevaplarını bu hesaplarda bulabildiklerini dile getirmişlerdir. Kesintisiz Türkçe öğretimi sunan bu hesapların geneli Türkçe öğretmenleri tarafından açılmıştır (hesap adı?) Zaman zaman sınıflarından görüntü paylaşmaları dersteyken çektikleri videoları yayımladıkları görülmektedir. Etik açıdan uygun olup olmadığı tartışmaya açıktır.

Konuyla ilgili olarak şu öneriler geliştirilebilir; daha çok internet ve sosyal medyanın olumsuz yönleri konuşulmakta verdiği zararlar konu edinilmektedir. Ancak veriler de göstermektedir ki zamanımızın büyük bir bölümünde internete bağlıyız. Bir nevi zorunluluk ve alışkanlığa dönüşen bu durumu avantaja dönüştürerek temiz içerik üretmek ve eğitim-öğretim faaliyetlerini buradan beslemek katkı sağlayıcı olacaktır. Değişen ve gelişen teknolojiyle barışarak günceli yakalamak elzemdir.

Kaynakça

Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse*. London: Routledge

Feyzioğlu, B. İ. (2016). *Eğitimde sosyal medyanın kullanılmasına ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyon Kocatepe Üniversitesi. Gülbahar, Y., Kalelioğlu, F. ve Madran, O. (2010). *Sosyal ağların eğitim amaçlı kullanımı.* XV. "Türkiye'de İnternet" Konferansı Bildirileri. http://orcun.madran.net/yayinlar/sosyal_aglarin_egitim_amacli_ kullanimi.pdf

Gür, T. (2013). Post-modern bir araştırma yöntemi olarak söylem çözümlemesi. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks,* 5(1), 185-202.

Kaplan, M.A. ve Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! the challenges and opportunities of social media, *Business Horizons,* 53(1), 59-68.

Karalı, Y., Aydemir, A., Şen, M. & Şahin, T. G. (2021). İlkokul öğrencilerinin sosyal medyada Türkçe kullanımına ilişkin bir inceleme. *Turkish Studies - Language,* 16(2), 1203-1216. https://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.50676

Konuk, N. & Güntaş, S. (2019). Sosyal medya kullanımı eğitimi ve bir eğitim aracı olarak sosyal medya kullanımı. *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries,* 3 (4) , 1-25. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijemi/issue/44619/494798

Polat, O. (2016). Eğitsel sosyal medya platformları ve edmodo örnek uygulaması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Taş, S., & Uğurlu, M. (2019). *Dil eğitiminde teknoloji ve sosyal medya etkisi.* İstanbul: Gece Akademi.

Sebk-i Türkistânî Bağlamında Nedîmâne Tarz ya da Nedîm'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilikler

Tuncay BÜLBÜL[*]

Özet

Klâsik Türk edebiyatının son döneminde dikkat çekmiş iki şair bulunmaktadır: Nedîm ve Şeyh Gâlib. 18. yüzyıla damgasını vurmuş olan Lale Devrinin büyük şairi Nedîm, kuşkusuz klâsik Türk edebiyatının kendine özgü sanatçıları arasındadır. Başta Damat İbrahim Paşa olmak üzere devrin önde gelen bürokratlarının takdirini kazanan Nedîm yazdığı kaside ve gazellerle dikkatleri üzerine çekmiş, şairliğiyle tüm meclislerin aranan siması haline gelmiştir. Nedîm'in şiir anlayışı konusunda klâsik Türk edebiyatı alanında çalışmalar yapan birçok araştırıcı hemen hemen aynı şeyleri söylemiş, Nedîm'in "Nedîmâne tarz" denen bir tarzın yaratıcısı, öncüsü olduğunu var saymış, Nedîm'in ortaya koyduğu şiir anlayışını Nedîm'le başlatmışlardır. 18. yüzyılda yaşayan ve eser veren Nedîm'in tarzını 17. yüzyılda, hatta 16. yüzyılda arayan araştırıcılar bile çıkmıştır. Tüm bu kanaatlerin ve değerlendirmelerin kendi içinde kıymeti elbette büyüktür. Ancak, başlangıcından sonuna kadar Farsça edebiyatı takip etmekten vazgeçmeyen klâsik Türk edebiyatının bu edebiyatta ortaya çıkan hareketliliklerden etkilenmediğini düşünmek doğru değildir. Başka bir deyişle klâsik Türk edebiyatında görülen şiir anlayışlarının izdüşümlerini Farsça edebiyatta aramak kaçınılmaz bir bakış açısı olmalıdır. Şayet bu yapılmazsa asırlar önce Farsça şiirde görülen birtakım özellikleri Türk şiirine özgü görme hatasına, hatta ve hatta Nedîmâne tarzı 16. Yüzyılda arama yanılgısına düşmemiz kaçınılmazdır. Bu bildiride, Nedîm'in şiir anlayışı ile Farsça şiiri derinden etkilemiş olan, hatta yeni Farsçanın doğumuna vesile olan Sebk-i Türkistânî/Horâsânî arasında ilişki kurularak Nedîm'in aslında bir Sebk-i Türkistânî/Horâsânî şairi olduğu vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sebk-İ Türkistânî, nedîmâne tarz, Nedîm.

Giriş

Sözlükte "Anlatma, oluş, deyiş veya yapış biçimi, tarz" anlamlarına gelen üslup edebiyat terimi olarak "Sanatçının görüş, duyuş, anlayış ve anlatıştaki özelliği veya bir türün, bir çağın kendine özgü anlatış biçimi, biçem, tarz, stil" şeklinde ifade bulmaktadır. Bu tanımlardan hareketle üslup kavramının sanatçıya dönük bir yönü olduğu kadar dönemi ve devri de kapsayan bir dünyası bulunmaktadır.

Şüphesiz ki her sanatçı karşı karşıya bulunduğu dünya ya da eşya karşısında kendi bakış açısıyla bir dışa vurum gerçekleştirir, ancak sanatçının bizatihi kendisi bir dönem, toplum ya da sosyoloji içerisinde yetişmiş veya yaşıyor olması dolayısıyla ondan da izler taşır. Hatta sanatçı yaşadığı dünyanın eksiklikleri, beğenileri, ihtiyaçları doğrultusunda üretme eğiliminde olması dolayısıyla daha çok içinde yaşadığı dönem ve toplumu yansıtır denilebilir. Bu durum sanatçının bazen tuvalinde, bazen taşında, bazen de sözünde ifade bulur.

Bu bakış açısı sınırları kati, büyük oranda gelenekçi bir yapıya sahip olan klâsik Türk edebiyatında da kendine yer bulmuş, sanatkâr dehaya sahip olan şairler elinde klâsik Türk şiiri sert ve gelenekçi yapısı içerisinde toplumun beğenilerine, sanatsal ihtiyaçlarına cevap verebilecek şiirler üretmeyi başarmıştır. Klâsik Türk edebiyatı bu tarz şiirler üretmeyi başarmış olmasına rağmen maalesef klâsik Türk edebiyatı araştırıcıları üslup çalışmalarını, özellikle de devir, dönem üslubu kavramlarını göz ardı ettikleri için klâsik Türk edebiyatını olduğundan çok daha fazla muhafazakâr bir noktada konumlandırmışlar, deyim yerindeyse bu edebiyatı salt tasavvufî/dinî edebiyat gibi görme/gösterme çabası içine girmişlerdir. Bu yapılan değerlendirmeler klâsik Türk edebiyatını Sebk-i Irakî merkezinde görme eğiliminin bir ürünüdür. Hâlbuki klâsik Türk edebiyatı Farsça şiire paralel olarak Sebk-i Türkistânî, Sebk-i Irakî ve

[*] Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. ORCİD: 0000-0002-9719-693X. tuncaybulbul@gmail.com

Sebk-i Hindî gibi dönem üsluplarının etkisinde gelişim göstermiş bir edebiyattır. Hatta Sebk-i Türkistânî Farsça şiirden bağımsız olarak zamanı aşan, hemen hemen her dönemde çeşitli şairler tarafından iltifat bulmuş ve uygulanmış bir şiir tarzıdır.

Bu çalışmada Sebk-i Türkistânî hakkında kısaca bilgi verildikten sonra klâsik Türk edebiyatının son büyük şairlerinden Nedîm'de ortaya çıkan görünümü üzerinde durulacaktır. Bu yapılırken daha önce Nedîm üzerinde çalışmalar yapmış araştırıcıların ortaya koydukları görüşler üzerinden bir okuma denemesi yapılmaya çalışılacaktır.

1. Sebk-i Türkistânî

Farsça şiirde hicrî 3. asırdan 5. asrın sonuna kadar etkisini sürdüren Türkistân/Horâsân üslubu, genel olarak büyük Horâsân, Sistân ve Mâverâünnehir'de yaygın bir şekilde görülmüştür. İslamiyet'in kabulünden sonra 9. yüzyılın yarısından 11. yüzyılın sonuna kadar Derî Farsçası ile yazılmış manzum ve mensur ilk eserler Büyük Horâsân bölgesinde meydana getirilmiştir. Bu yüzden bu eserlerin üslubu Sebk-i Türkistânî olarak adlandırılır (Şemîsâ 1374/1996: 12-13). Bu adlandırma 20. yüzyılda üslup biliminin gelişmesinden sonra ortaya çıkmış ve kabul görmüş bir adlandırmadır.

Sebk-i Türkistânî/Horâsânî tarihsel zemin olarak Tâhirîler (821-873), Saffârîler (867-1003), Sâmânîler (819-1005) ve Gazneliler (969-1187) dönemlerini kapsamakta olup özellikle Sâmânî ve Gazneli dönemleriyle alakalıdır (Şemîsâ 1374/1996: 20). Çünkü *"Tâhirîler ve Saffârîler dönemine ait ilk Farsça şiirler üslup açısından, özellikle de bu şiirlerden bir kısmının aidiyetinin sıhhatinde şüpheler olması dolayısıyla çok fazla bir önem taşımazlar."* (Çiçekler 2006: 14).

651 yılında İran'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte pek çok değişiklik meydana gelmiştir. Örneğin İslamiyet'in hızla yayılmasıyla birlikte Zerdüştlüğün tanrısı olan Ahura Mazda'nın yerini Allah, Ehrimen'in yerini Şeytan almıştır. Ayrıca İranlılar güneş takviminden vazgeçip ay takvimini, Pehlevî yazısından vazgeçip Arap alfabesini kullanmak gibi köklü değişikliklere gitmişlerdir. Buna rağmen bilhassa Hazar denizi kıyıları ve Taberistan olmak üzere İran'ın çeşitli bölgelerinde kendi din ve kültürlerini yaşatmaya çalışan kadim İranlılar da vardı. Bu insanlar şarkılarını, efsanelerini, eski destanlarını kültürel belleklerinde yaşatmaya devam etmişlerdir. 200 yıla yakın süren Arap tahakkümü döneminde Kur'an'ı öğrenmiş, edebî dil haline gelen Arapça ile eserler vermişlerdir. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise Endülüs, Fas, Mısır gibi ülkelerde hilafetten kopmalar başlamış, halifeliğin sınır bölgelerinde hak iddia eden güçler ortaya çıkmış ve bunlar birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Arap kökenli devletlerin tahakkümünden kurtulup yarı müstakil yönetimler kurmaya başlayan bu devletlerin kurucuları kendilerini mesnetsiz şecerelerle Sâsânî hanedanı veya bu hanedana mensup aile ve kahramanların soyundan gelen insanlar olarak tanıtmışlardır. Bu durum İran'ın tarihinin bütün gelenek ve görenekleriyle, kültürüyle aranması ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak yoğun bir milliyetçilik ve millî dile dönüş hareketi ortaya çıkmıştır. Farsça edebî dil haline gelmiş, ilk eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemle beraber hükümdarlar saraylarında şair ve edipleri himaye etmeye başlamış, buralar birer kültür merkezi haline gelmiştir (Tokmak 2000: 416; Bülbül ve Tombak 2021: 275).

İslamiyet'ten sonra Arap tahakkümünden kurtulup İran'da kurulmuş ilk bağımsız devlet olan Tâhirîler (821-873), Abbâsîlerin etkisinden tam olarak kurtulamamış, kültürel ve dış görünüş olarak Arap-İslam kültürüne az da olsa bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Öte yandan İranlı çiftçi/köylü kökenli Tâhirîler kendi hâkimiyetlerindeki bölgelerde Farsçanın ve Fars kültürünün yeniden canlanmasına imkân tanımışlardır. Ancak bu çabalar Farsça edebiyatın ciddi bir atılım gösterebilmesi için yeterli olamamıştır (Mahcûb 1345/1966: 1-15). Bu dönemden günümüze 58 beyit gelebilmiştir. Bu şiirler incelendiğinde edebî sanatlara çok fazla yer verilmediği, şiirlerin nesir mantığına dayandığı, çoğunun iki beyitli kıtalar

halinde yazılmış olduğu ve aruz kusurlarını içerdiği görülmektedir (Çiçekler 2006: 15; Bülbül ve Tombak 2021: 275-276).

Tâhirîler dönemini sona erdiren Saffârîlerde (867-903) ise hanedanın kurucusu Yakûb b. Leys'in Arapça bilmemesi Farsça edebiyat için oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Dönemin edebiyata hâkim olan şahsiyetlerinden olan Muhammed bin Vasîf, Yakûb'u övmek üzere Arapça bir şiir yazmıştır. Yakûb b. Leys, kendisi için Arapça yazılan şiiri Arapça bilmediği için anlamadığından şaire "çizi ki men ender neyâbem çerâ bâyed goft" (Benim anlamadığım şeyleri neden bana söylüyorsun?) diyerek şiirlerini Farsça söylemelerini istemiş ve Farsça yazan şairleri himaye etmeye başlamıştır (Mahcûb 1345/1966: 9). Bunun neticesinde yavaş yavaş İran'ın eski gelenekleri ve kültürü canlanmaya başlamış, Farsça gelişme noktasında iyi bir yol kat etmiştir (Tokmak 2000: 417). Dolayısıyla yıllar boyu Arap tahakkümü altında kalan İranlılar, İran-İslam kültürünün rönesansına liderlik eden Saffârîler sayesinde hızlı bir değişim sürecine girmiştir (Bülbül ve Tombak 2021: 276).

Sâmânîler (874-999) dönemine gelindiğinde ise Farsça edebiyatın tam anlamıyla gelişme sürecine girdiğini görmekteyiz. Gerek Sâmânî hükümdarlarının din ve mezhep ayrımı yapmadan saraylarında her mezhepten insanları bir arada bulundurmaları, gerekse siyâsî istikrarın sağlanmasıyla birlikte yapılan başarılı ticarî ve ekonomik faaliyetlerin devletin ve halkın refah seviyesinin artmasını sağlaması Farsça edebiyatı derinden etkileyen gelişmelerden olmuştur (Mahcûb 1345/1966: 110-130; Bülbül ve Tombak 2021: 276).

Bu dönem, Farsça edebî ürünlerin ortaya çıktığı ve Farsça şiirin büyük üstatlarından kabul edilen Rûdekî başta olmak üzere birçok şairin, edibin ve ilim adamının yetiştiği dönemdir. Özellikle Buhârâ ve Semerkand; bu âlimlerin bir araya geldiği birer ilim, edebiyat ve kültür merkezi olma vasfını eline almıştır. Zaten kendileri de birer şair ve edip olan hükümdarların ve devlet adamlarının bu insanları himaye edip teşvik etmeleri Sâmânî döneminde Farsça edebiyatın gelişmesinin en önemli sebeplerinden biridir (Tokmak 2000: 417; Tombak 2022: 33).

Sâmânî Dönemi; Sebk-i Türkistânî'nin bütün özellikleriyle teşekkül ettiği ve sistematiğinin oluştuğu dönemdir. Bu dönemden günümüze kalan şiirlere baktığımızda Arapça kelimelerin çok az kullanıldığını, kullanıldığı zaman ise daha kolay ve anlaşılır kelimeler seçildiğini görmekteyiz. Sözcüklerin daha çok eski şekilleri, lehçe ve ağızlarda yaşayanları tercih edilmiştir (Safa 2003: 4-5). Ayrıca bunlar daha çok öğüt ve nasihat içerikli, hamâsî bir söylemle yazılmış; genel itibariyle mutluluk duygusunun hâkim olduğu, umutsuzluk, karamsarlık gibi duyguların şiirden uzak olduğu örneklerdir. Astronomi, tıp ve bilime dair terimlere yer verilmezken ayet ve hadisler ise yok denecek kadar azdır (Çiçekler 2006: 15; Bülbül ve Tombak 2021: 277).

Daha sonraki yıllarda Sâmânîlerin Gazneliler (962-1186) tarafından yıkılması gerek siyasî gerek sosyal ve gerekse kültürel anlamdaki değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Hükümdarları ve halkı aslen Türk olan Gaznelilerin Sâmânîler gibi uydurma nesep arayışına girmemeleri, Fars millî kültürünü teşvik etmemeleri, bunun neticesinde Sâmânîler döneminde kutlanan İranlılara ait bayram ve törenlerin Gazneli Mahmut zamanında kutlanma ihtiyacının ve Farsçaya dönme çabasının olmaması, Arapçanın eğitim ve öğretimde eskiye nazaran daha çok kullanılması, medreselerde okutulan derslerin kaynağının Arap dili ve edebiyatı olması ve dolayısıyla bu dilin öğrenilmesi ihtiyacı gibi etkenler bu dönemde Sebk-i Türkistânî'nin bazı noktalarda değişmesine neden olmuştur (Çiçekler 2006: 16; Safa 2003: 17; Bülbül ve Tombak 2021: 277-278).

Gazneliler döneminde Derî şiiri birçok açıdan olgunluğa, bu olgunluktan kaynaklanan bir ihtişama ulaşmıştır. Bu dönemde şiir, her bilim dalının başlangıç dönemlerinde görülen eksiklikleri tekrar etmemiş, bilakis şiir dilinin tekâmülü yolunda başyapıt olarak nitelenebilecek eserler vücuda getirilmiştir. Gazneliler döneminde, Farsça şiir sadece Arap şairlerini ve şiirini takipten kurtulmamış,

aynı zamanda Arap şairlere model olabilecek düzeyde şiirler ortaya koymuştur (Mahcûb 1345/1966: 135; Bülbül ve Tombak 2021: 278).

Bu dönem şiirinde Arapça kelimelerin bir önceki döneme göre arttığını söylemek mümkündür. Lehçe ve ağızlarda yaşayan kelimelere daha az yer verilmiş, dil nispeten biraz daha ağırlaşmaya başlamıştır. Edebî sanatlarda da hatırı sayılır bir artış olmuştur. Ayrıca Samânîler devrinde lafız kuvvetli iken Gazneliler döneminde hem lafız hem mânâ öne çıkmıştır. Özellikle Sultan Mahmut'un Hindistan'a yaptığı seferler şiirin muhtevasına yansımış, aynı zamanda bu seferler dolayısıyla övgü şiirleri de yaygınlaşmıştır. Aynı zamanda, muhteva bakımından önceki dönemlerde görülmeyen İslamî kültüre yönelme başlamıştır. Bu dönemde göze çarpan en önemli özelliklerden biri ise şiirlerde "maşuk"un makamının "âşık"ın makamına göre daha düşük olmasıdır (Mahcûb 1345/1966: 140-145; Bülbül ve Tombak 2021: 278).

Selçukluların İran coğrafyasına hâkim olmasından sonra ise Sebk-i Türkistânî artık etkisini kaybederek yeni bir şiir tarzı olarak ortaya çıkmaya başlayan Sebk-i Irakî'ye evirilmeye başlamıştır.

1.1. Sebk-i Türkistânî Şiirinin Genel Özellikleri

Sebk-i Türkistânî/Horâsânî şiirinde dil sade, doğal, akıcı ve anlaşılması kolaydır. Anlamsal ve hayâlî karışıklıklardan uzak Arapça kelimeler azdır, var olanlar ise nispeten daha anlaşılırdır. Bunlar sonraki dönem şiirleriyle karşılaştırıldığında her ne kadar ibtidâî kalsa da gözle görülür bir fark ortaya koyabilmiştir.

Gerçekçi bir şiirdir. Sarayın durumu, ileri gelenlerin yaşamı, erbap, cariye ve köle ilişkileri, eğlenceler ve savaşlar yansıtılır.

Teşbih ve istiareler son derece sadedir. Bunlarda da daha çok somutlaştırma eğilimi vardır. Ayrıca teşbihler ayrıntılı teşbihlerdir. Şairler dış dünyayı olduğu gibi, yani tüm gerçekliğiyle şiire yansıtmaya çalışmışlardır.

Şairler kendi hayat tecrübelerini ve duygularını şiirlerine yansıtmışlardır. Bunlar ister iyi olsun ister kötü yine de şiirde kendine yer bulmuştur.

Siyasî istikrarın sağlanması, başarılı ekonomik ve kültürel faaliyetlerden dolayı şiirde hayat dolu, coşkulu ve neşeli bir hal vardır. Saray ve benzeri yaşam muhitleri gerçekçi bir bakış açısıyla tasvir edilmiştir.

Şiirlerde genel olarak kahramanca bir eda hâkimdir. İran millî destanlarına, İslâm'dan önceki kültüre ve inançlara, millî dile yönelme görülür. Başka bir deyişle mahallî kahramanlar, sözler, yaşantılar ve dil ön plana çıkar.

Bu üslupta en çok kullanılan nazım şekli kasidedir. Bunun yanında rubaî, mesnevî, kıta nazım şekilleri de kullanılmıştır. Edebî değeri yüksek gazellere çok az rastlanır. Rediflere ise az yer verilmiştir. Kafiye ve redif için ne kadar geriye gidersek o kadar sadeleştiğini görürüz. Uzun ve doğal olmayan rediflerden istifade edilmez.

Lafzî sanatlar fazlasıyla kendini gösterir. En çok kullanılan edebî sanatlar tezat, tenasüp, leff ü neşr, cinas, teşbih gibi sanatlardır. Az da olsa istiarelere de yer verilmiştir. Mübalağada denge söz konusudur. İslâm bilginlerine, hadislere ve Kur'ân-ı Kerîm'e işaret azdır. Var olanlar da bir derinliğe sahip değildir. Bu dönem şiirinde pendler görülür. Ancak bu pendler daha çok basit ve sadedir.

Bu üslubun esas konuları ise tabiat tasvirleri, memduhun övülmesi, hamaset, hikmet, öğüt ve nasihat, felsefî düşünceler, aklın öne çıkarılması gibi konulardır.

Sebk-i Türkistânî/Horâsânî şiirinin en belirgin özelliği ise "maşuk"un makamının "âşık"ın makamına göre daha aşağıda olmasıdır (Tombak, 2022: 207-212)

2. Nedîm

Klâsik Türk edebiyatının son dönem şairlerinden olan Nedîm özellikle kullandığı "çizgi dışı" üslubuyla dikkat çekmiş, ortaya koyduğu "şen ve şuh" şiir tarzıyla bir anlamda kesif bir tasavvuf ve katmanlı anlamı öne çıkartan şiirin hâkim olduğu bir dönemde şaşkınlık yaratmıştır.

Hasibe Mazıoğlu Nedîm'in divan şiirine getirdiği yenilikleri izah ederken *"Nedîm'in, hayatın gayesini zevk bilen, neşeli ve nikbin davranışı bütün şiirlerinde hâkimdir. O bu psikolojik davranışıyla insanı, dünyayı ve dünyada yaşanan hayatı değerlendirmiştir. Bu sebeple Nedîm, şiirlerinin bu fikrî ve felsefî hüviyeti bakımından kendisinden evvelkilerden hatta kendisinden sonrakilerden ileri bir görüşe sahiptir. Sonuç olarak Nedîm hayatı bütün zevk ve nimetleriyle yaşamayı gaye edinmiş ve bu gerçek hayatı eserlerinde, klâsik telakkileri aşarak muasırlarını bile yadırgatacak derece serbestçe aksettirmiş bir sanatkâr olması bakımından şiirlerinin fikir cephesi itibariyle orijinal bir şairdir."* (Mazıoğlu 1992: 42) ifadelerini kullanır. Mazıoğlu'ya göre Nedîm'in böyle bir şiir vücuda getirmesinin en önde gelen sebebi onun hayat anlayışı ve hayata bakış tarzıdır. Mazıoğlu'nun Nedîm'in şiir tarzını onun hayat anlayışını merkeze alarak izah etmesinin temel sebebi Namık Kemal'den Fuat Köprülü'ye kadar hemen hemen bütün mütefekkir ve araştırıcının Nedîm'i bu çerçevede değerlendirmesidir.

Nihat Sami Banarlı ise *"Ancak Nedîm, bu gibi üslup hünerlerinden ziyade gerçekten doyurucu vasıflar taşıyan şiirlerinin mimarisindeki ses ve söz anlaşmasiyle büyük şairdir. Yeni mazmunları, ince ve zevkli hayali, şuh ve açık söyleyişi, bilhassa temiz ve ahenkli lisanıyle, onun diğer divan şairlerinden ayrı sayılabilecek türlü özellikleri vardır. Nedîm'in üslubu, duygu ve manayı kelime oyunlarına feda etmeyen fakat söz sanatındaki her türlü ustalığı büyük bir tabiilikle birleştirmeğe muvaffak olmuş, açık, sade ve samimi bir söyleyişdir. Bununla beraber Nedîm'i bu sade Türkçesi ve bir sehl-i mümteni' mahiyetindeki rahat ve tabii ifadesi yüzünden kolay anlaşılır bir şair sanmak, ciddi bir şekilde aldanmak olur"* (Banarlı 1983: 755) ifadelerinden anlaşılacağı üzere Nedîm'in şiirinde öne çıkan hususun söyleyiş ve dil kullanımı olduğunu belirtmiştir.

Mine Mengi Nedîm'i "mahallileşme hareketi"nin geliştiricisi ve "Nedîmâne Söyleyiş"in kurucusu olarak görmüştür: *"15. yüzyılda Necati Bey'le başlayan ve devam ettirilen mahallileşme hareketi Nedîm'de daha da gelişmiştir. Halk dilinde kullanılan kelime ve deyimler, âdetler Nedîm'in şiirinde daha çok ve ustaca kullanılmıştır. Bakî'nin şiir diline soktuğu İstanbul şivesi, Nedîm'de şiir dili olmuştur. Nedîm'in yukarıda saydığımız özellikleri onu edebiyatımızda "Nedîm Okulu", "Nedîmâne Söyleyiş" denilen şiir tarzının kurucusu yapmıştır. Nedîm'in üzüntüden dertten uzak bir dünya görüşüyle şen, neşeli ve coşkun söyleyiş biçimi kendi döneminde ve kendinden sonra büyük ilgi görmüş, onu edebi ekol sahibi yapmıştır."* (Mengi 2005: 210).

Muhsin Macit Nedîm'in kısa sürede "Nedîmâne" denilen bir tarz yarattığını, bu tarzın temelinin söyleyiş mükemmelliği, yerlilik arzusu ve şuh eda olduğunu ifade etmiştir: *"Kasidede Nef'î'nin, gazelde hikemî tarzın büyük temsilcisi Nâbî'nin etkisinin revaçta olduğu şiir ortamında yetişen Nedîm çok geçmeden "Nedîmane" denilen yeni bir tarz geliştirmiştir. Bu tarzın esasını söyleyiş mükemmelliği, yerlilik arzusu ve şuh eda oluşturur. Kendisi de bir gazelinde, "Ma'lûmdur benim sühanım mahlas istemez / Fark eyler anı şehrimizin nüktedanları" diyerek üslûp sahibi bir şair olduğunu ifade etmiştir."* (Macit 2006: 511).

Genel olarak bakıldığında Nedîm'in şiirde kullandığı üslup, dil ve içerik pek çok araştırmacı tarafından yeni ve orijinal bulunarak onun "Nedîmâne Tarz" adında bir tarzın kurucusu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu yargı Nedîm'den sonra benzer üslup, dil ve içeriği kullanmaya çalışan şairler bağlamında oldukça makul ve ayakları yere basan bir izah olarak gözükmektedir. Ancak Nedîm'in kullandığı üslup, dil ve içeriğin Nedîm öncesi şairlerde de görülmesi bazı araştırıcıları "Nedîmâne Tarzı" 17. Yüzyıl, hatta 16. Yüzyılda görme durumunu beraberinde getirmiş, benzer şiirleri "Nedîmâne Tarz"la izah kaygısı 18. Yüzyılda yaşamış bir şairin kendinden önceki şairlere etki etmesi gibi bir çelişkiyle bizi karşı karşıya bırakmıştır: *"Emrî, 16.yy'da Nedîmâne üslubun öncülüğünü yapmaktadır. Fuzûlî ile çağdaş olan şair son derece rindâne tavra ve rahat bir üsluba sahiptir. En başta kimseyle rekabeti yok;*

özentisi yok; beklentisi yok. İddiasız olmak, içinden geldiği gibi yazmak, şairi Nedîm'in öncüsü yapmıştır. Bu üslup gelişmesinde hayat şartlarının, kültürel çevrenin de katkısı büyüktür." (Karaköse 2019: 95).

"XVII. yy. şairleri farklı üslup geliştirme endişesiyle bir taraftan Sebk-i Hindî, bir taraftan Hikemî üslubu ön plâna çıkarmış; diğer taraftan da sade söyleyiş arayışı içine girmişlerdir. XVIII. yy'da Nedîm üslubunu yaratacak olan farklı söyleyiş arayışı XVII. yüzyılda da göze çarpmaktadır. Mâhir Divanı, sade şiir üslubuna bir örnek olarak Nedîmâne üslubun habercisi niteliğindedir." (Karaköse 2007: 146-147).

Bu ve benzeri çelişkili kanaatleri doğuran temel yargı kuşkusuz ki pek çok araştırmacının ısrarla ve defaatle ifade edegeldiği "Nedîmâne Tarz", "Nedîm Okulu" gibi kabullerdir. Peki, gerçekten "Nedîmâne Tarz" ya da "Nedîm Okulu" gibi bir üslup ya da okul var mıdır? Eğer böyle bir üslup ya da okul varsa Nedîm daha dünyaya gelmeden onun üslubuna benzer üslupları veya söyleyiş tarzını benimseyen şairleri öncü ya da müjdeci olarak görmek mümkün müdür? Yoksa Nedîm'de ortaya çıkan üslup, dil ve içerik kendisinden asırlar önce ortaya çıkmış, Türk şairleri tarafından da belli boyutlarda kullanılmış köklü bir şiir üslubunun Nedîm'in kişisel dehası ve şiir söyleme becerisiyle tekâmüle ermiş hali midir?

Sonuç

İslamiyet'in İran coğrafyasına girmesinden sonra Arapçanın karşısında gücünü ve etkinliğini yitiren Pehlevîce miladî 8 ve 9. yüzyıldan itibaren yeni bir aşamaya geçmiş, bu dönemden sonra Yeni Farsça dönemi başlamıştır. Yeni Farsçayı yaratan üslup kuşkusuz ki Sebk-i Türkistânî'dir. Sebk-i Türkistânî şiirde aklı, realiteyi, tabiatı, hazzı, mutluluğu ve insanı ön plana alan bir şiir üslubudur.

Tablo 1. Sebk-i Türkistânî ve sebk-i Irakî

Sebk-i Türkistânî	Sebk-i Irakî
Aklın övülmesi	Aşkın/duygunun övülmesi
Mübalağada itidal	Mübalağada aşırılık
İrfanî konuların bulunmaması	İrfanın yaygınlık kazanması
Mutluluk ve haz	Hüzün ve keder
Visal/kavuşma	Firak/ayrılık
Realite/Gerçekçilik	Gerçek üstü idealleştirme
Dış dünyaya ilgi ve yöneliş	İç dünyaya ilgi ve yöneliş
Mahalli değerler (İran Millî destanları gibi)	İslami bilgi ve kavramlara yöneliş
İrade/ihtiyar	Kaza ve kader
Sağlamlık ve gurur	Düşkünlük
Maşukun makamının değersizliği	Maşukun makamının yüceliği
İlimlere karşı ilgisizlik	İlimlere yöneliş

Nedîmâne üslup ya da Nedîm okulundan bahseden araştırıcılar tam olarak bu üslup veya okulun esaslarını ortaya koymasalar da Nedîm'in şiirinde şu yönlerin öne çıktığından bahsederler:

a. Konuşma diline ait deyişlerle yüklü, külfetsiz açık bir söyleyişe dayanan mahallî (folklorik) üslup, **b.** El değmemiş düşünceler ve kendine has yaratıcılıkla diğerlerinden farklı hayaller keşfetme arzusu, **c.** Gerçekçi, müstehcenliğe yakın açık söyleyiş, **d.** Ses ve ahenge önem veren, tasannudan uzak, nükteli, açık ve zarif söyleyiş.

Bu 4 temel özelliğin ötesinde Nedîm'in şiirini ve şiir tarzını göz önüne aldığımızda yukarıdaki tabloda 12 temel başlıkta verilen Sebk-i Türkistânî şiirinin özellikleri düşünüldüğünde bunlardan hangisi Nedîm şiirinde görülmez? Nedîmâne tarz olarak ifade edilen Nedîm şiirinde hemen tüm araştırıcıların ön plana

çıkarttığı özellik mahallî üsluptur. Ancak zaten Sebk-i Türkistânî'nin en temel hareket noktası ve kaygısı İran'ın mahallî diline, kültürüne ve kimliğine yönelme, onları ön plana çıkarmadır.

Bize göre klâsik Türk edebiyatının son dönem büyük şairlerinden olan Nedîm 9. yüzyılda Farsça şiirde ortaya çıkan ve 11. yüzyılda son sözünü söyleyerek yerini Sebk-i Irakî'ye bırakan Sebk-i Türkistânî şiirinin son büyük şairidir. Ortaya koyduğumuz bu kanaat Nedîm'in sahip olduğu kişisel üslubuna ve dehasına kesinlikle halel getirecek bir yaklaşım değildir. Bilakis onu büyük ve geniş Türk edebiyatı içerisinde daha sağlam bir konuma taşımak, üslubunun izdüşümlerini yerli yerine ve bir mantık dairesine oturtmaktır.

Diğer yandan Nedîm gibi şiirde deha seviyesinde bir şair elbette ki tek bir şiir tarzında üretim yapacak değildir. Nedîm gibi, Nef'î gibi büyük şairler bir anlamda üsluplar üstü bir tavır benimsemişler, divanlarındaki şiirlerinde birden çok şiir tarzıyla şiir söyleyebilme becerisini ortaya koymuşlardır. Örneğin Nedîm genel olarak şiirlerinde Sebk-i Türkistânî'yi benimsemiş ve kullanmıştır, ancak zaman zaman belki de çevresinin ya da ruh halinin etkisiyle Sebk-i Irakî tarzında da şiir söyleyebilmiştir. Nedîm'in bu üsluplar arasındaki geçişkenliği bazı araştırıcılarda da kafa karışıklığına neden olmuş, onun şiirlerinde tasavvuf arama eğilimleri görülmüştür.

Sonuç olarak Nedîm, nev-i şahsına münhasır bir üsluba sahip bir şair olmakla birlikte bir tarz, bir ekol, bir okul şeklinde nitelenebilecek bir şiir üslubu kurucusu veya öncüsü değildir. O, tüm belirgin özelliklerini şiirinde ve şiir üslubunda ilmek ilmek işlediği bir Sebk-i Türkistânî şairidir.

Kaynakça

Banarlı, N. S. (1983). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Millî Eğitim Basımevi

Bülbül, T. ve Tombak A. (2021). "Sebk-i Türkistânî/Horâsânî'ye Dair", Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Nisan/April.

Çiçekler, M. (2006). "Fars Şiirinde Üsluplar", Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları ISözde ve Anlamda Farklılaşma Sebk-i Hindî, hzr: Hatice Aynur-Müjgan ÇakırHanife Koncu. İstanbul: Turkuaz Yayınları.

Karaköse, S. (2007). "XVII. Yüzyılda Nedîmâne Bir Üslup; Mâhir Divanı", Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 22.

Karaköse, S. (2019). "Fuzûlî-Emrî: "Dâmen" Ölçeğiyle İki Sahanın Panoraması İki Şairin Sosyal Konumu ve Üslûbu", Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1.

Macit, M. (2006). "Nedîm", İslam Ansiklopedisi, 32. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Mahcûb, M. C. (1345/1966). Sebk-i Horâsânî der Şi'r-i Fârsî, İntişârât-ı Firdevs, Meşhed.

Mazıoğlu, H. (1992). Nedîm'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik, Ankara: Akçağ Yayınları.

Mengi, M. (2005). Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara

Safâ, Z. (2003). Muhtasari der Tarih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsi (İran Edebiyatına Genel Bir Bakış). Hasan Almaz (Çev.). Ankara: Nüsha Yayınları.

Şemîsâ, S. (1996). Sebk-Şinâsî-i Şi'r, Tahran: İntişar-ı Firdevs

Tokmak, N. (2000). "İran", TDV İslâm Ansiklopedisi. C.22, 416-424, İstanbul.

Tombak, Süleyman Anıl (2022). Klâsik Türk Şiirinde Sebk-i Türkistânî/Horâsânî (Türkistân/Horâsân Üslubu). İstanbul: DBY.

Alevi-Bektaşi Cemlerinde Kullanılan Dilin Metaforları: Denizli Örneği*

Turgut TOK**

Kıvılcım POLAT BULMUŞ***

Özet

Dil ve kültür arasında sürekli bir ilişki vardır. Toplum dinamiklerinin yansıması olan kültür, dil aracılığıyla aktarılır. Dil, kültürün bilişsel boyutta algılanma biçiminin somutlaştırılmasıdır. Dil ve kültürün iç içe geçmiş yapısı kültürel dil bilim terimini ve çalışma alanını ortaya çıkarmıştır. Kültürdilbilimin çalışma alanı içerisindeki konulardan biri de metaforlardır. Bilişsel bir okumanın ürünü olan dil, metaforlarla örülüdür. Dünyayı ana dilinin penceresinden algılayan insanın zihninde kavramlar ve kavram alanları bulunur. Bağlamdan ayrı düşünülemeyecek kavram ve kavram alanları ise toplumsal yaşayışa göre belirlenir. Ortak bir bilinçle hareket eden toplumun zihinsel süreçlerindeki kavramlaştırmanın yansıması metaforlar aracılığıyla anlaşılabilmektedir. Alevi-Bektaşi toplumunun dünyayı algılayış ve yaşayış şeklinin yansımalarını gördüğümüz cemler ve burada kullanılan ezoterik dil metaforlarla örülüdür. Bu çalışmada yoğun sembolik örüntülere sahip Alevi-Bektaşi inanç dairesinin ibadet şekli olan cemlerde kullanılan dilin Denizli ilinin Pamukkale ilçesine bağlı bir mahalle olan Güzelköy'de yapılan Nevruz Cemi özelinde kültürdilbilim bağlamında değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında kültürdilbilimin ve metaforların tanım ve açıklaması yapılmış, bu alanda yapılan kaynak çalışmalar verilmiştir. Kırklar Cemi'nin sembolik bir yansıması olan cemin hangi durumlarda gerçekleştirildiği, türleri, Kırklar Cemi ve On İki Hizmet açıklanmıştır. Bağlam merkezli bir ibadet olan cemlerin soyut evrenini anlamlandırmak için yalnızca dilin yüzey yapısını değerlendirmek yeterli olmayacaktır. Bu bakış açısıyla cemdeki dil malzemesinin tümü derin yapısı göz ardı edilmeden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Nevruz Cemi'nde katılımlı gözlem yoluyla ulaşılan kaydın transkripsiyonu sonucu elde edilen metinden örneklerle metaforlar açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültürdilbilim, Metafor, Kültürel Metafor, Cem, Alevi-Bektaşi

Giriş

Sözlük anlamıyla kültür, tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünüdür (Akalın, 2019:1558). Bir medeniyeti meydana getiren her şey birbirine bağlıdır. Uzun bir tarihsel sürecin çıktısı olan kültür, toplumsal yaşamın düzenlenmesinde ve inşasında en önemli faktördür. Aksan'ın büyülü bir düzen, düşünme ve düşünüleni aktarma dizgesi (2021:17) olarak tanımladığı dil ise kültürün en güçlü aktarıcısı ve parçasıdır. L. Weisberger'in görüşüne göre "Dil, dünyayı söze dönüştürme olayıdır; insanlar bir dil ara-dünyası'nda yaşarlar ve bu dünyayı birbirleriyle sınırlanmış bütünler, kavram alanları halindeki dil ögeleri kurar. Dil alanı, dil ara dünyasının bir kesitidir." (Aksan, 2021:55). Bu görüşlere göre dünyamızın sınırlarını belirleyen dil, W. Humboldt'a göre bitmiş bir iş, bir yapıt değil devamlı değişim ve gelişim halinde olan, kavram üreten ve bazı kavramlarını zamanla yitiren, bir zihin etkinliğidir (Aksan, 2021:20). Dilin devinimsel oluşu toplumun sürekli değişim ve dönüşümüyle adeta paralellik gösterir. Kültürdilbilim ise tüm bunların merkezinde dil ve kültür ilişkilerini inceleyen, kültür ögelerini aktaran dili çözümleyen bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. "Kültürdilbilim yaklaşımında dil, toplumu oluşturan bireyler tarafından kullanılan kültürel bir araç olduğu için toplumsal yasa ve kurallardan

* Bu bildiri, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı bünyesinde, Prof. Dr. Turgut Tok danışmanlığında çalışılmakta olan "Alevi-Bektaşi Cemlerinin Dili" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanılmıştır.

** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, ttok@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0167-4467

*** Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, kvlcmpltt@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0821-4508

bağımsız bir şekilde değerlendirilememektedir. Bireyler toplum içindeki cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi gibi farklılıklarına bağlı olarak çeşitli dilsel davranışlar geliştirip kullanılırlar ve kültürdilbilimcinin görevi de bunları disiplinlerarası ve bütüncül yaklaşımlarla araştırmak, incelemek ve de çözümlemektir." (Keskin, 2020:121). "Kültürdilbilim özgün bir alan olarak 20. yüzyılın sonlarında oluşmuştur. Fakat bundan çok daha önce W. Humboldt, kültürdibilimin temellerini atmıştır. Humboldt, insanın dünyayı, dilinin yarattığı biçimde gördüğünü vurgulamıştır. Humboldt'un dil ve kültür ile alakalı görüşleri, Fossler, Grimm Kardeşler, Buslayev gibi kişilerin çalışmalarıyla güçlendirilmiştir. Kültürdilbilimin özgün bir alan olarak oluşmaya başladığı 20. yüzyılda Humboldt'un görüşleri "yenihumboldtçular" tarafından tekrar gündeme gelmiştir. (...) Sapir ve Whorf da Humboldt'tan etkilenerek bireyin ana dilinin dünyaya bakış açısını etkilediğini söylemişlerdir. Ayrıca Sapir, dilin kültür öncesi öğesi olduğunu ve bunları dil üzerinde inceleyerek kültürel bir çözümlemenin yapılabileceğini söylemiştir. Bu düşüncelere "Sapir-Whorf Varsayımı" adı verilmiştir." (Kozan, 2014:1). "Maslova'ya göre kültürdilbilim, dilbilim ve kültürbilimin kesiştiği bölümde oluşmuştur. Ve kültürdilbilimin, temel aracı olan dile yansıyan kültürü inceleyen bir bilim olduğunu söylemiştir. Kültürdilbilimin temel amacı, araştırılan kültürün dile nasıl yansıdığını, nasıl korunduğunu ve nasıl aktarıldığını yöntemleriyle birlikte incelemektir. Dil ve kültür, kültürdilbilimin temel araçlarıdır. Kültürdilbilimin amaçlarından biri de bu sürekli etkileşim içinde olan iki gösterge sisteminin betimlenmesidir." (Kozan, 2014:5). Sözcüklerin temel anlamları, yan anlamları, mecazlar, deyimler, atasözleri, semboller, üslup, kalıp ifadeler ve metaforlar kültürdilbilimin üzerinde durduğu konulardır. Çünkü tüm bunlar kültürel olguların dile yansımasıdır. "Kültürdilbilimde her bir olgu Millî kültür ögesi kabul edilerek incelemeye tabi tutulmaktadır. Bu yüzden herhangi bir dilin söz varlığını içeren her alan, kültürdilbilimin inceleme alanına girmektedir. Öncelikle atasözleri ve deyimler olmak üzere alkışlar ve kargışlar, lakaplar, hitaplar da kültürdilbilimin inceleme alanına dâhildir." (Keskin, 2020:768). Üzerinde inceleme yapılacak kaynak metin de cem ibadetine ait olduğundan hem Alevi-Bektaşi inanç sisteminin kültürel yönünü barındırır hem de ancak sembolik okumalarla özü kavranabilecektir. Bu nedenle kültürdilbilimin dil ve kültür eksininde ilerleyen yöntemi ile ibadet metninin metaforları açıklanmaya çalışılmıştır. "Bir ya da daha fazla semantik özelliğe bağlı olarak bir terimin yerine bir başkasını geçirmemiz, metafordur." (Eco, 2008:79). İnanç sisteminin ürettiği sır/gizli dil işte bu anlamsal geçişlerle örülüdür ve bu nedenle metaforlar dikkatle incelenmelidir.

Alevi-Bektaşi inanç sisteminin ibadet şekli olan cemlerin mitik kökeni Kırklar Cemi'ne dayanmaktadır. Kırklar Cemi bir söylenceden öte gerçek kabul edilmektedir. Cem ritüelini anlamlandırırken Kırklar Cemi'nin ihtiva ettiği mitik unsurlar bu nedenle önemlidir. Cemler içeriklerine göre farklı isimler almaktadır. İkrar Verme Cemi, Görgü Cemi, Abdal Musa Cemi, Kerbela (Muharrem) Cemi, Koldan Kopan Cemi, Dârdan İndirme Cemi, Baş Okutma (Sorulma) Cemi gibi. Her cem en az on iki hizmet yapıldıktan sonra tamamlanır. Bazı bölgelerde hizmet sayısı yirmi dörde kadar çıkmaktadır. On iki hizmet tamamlanmadığı takdirde yenilip içilenin helal olmadığına inanılır. Dede, Rehber, Çerağcı, Sazcı, Süpürgeci, Gözcü, Dolucu, İznikçi, Kapıcı, Kurbancı, Kuyucu, Selman on iki hizmettir. Bölgelere göre hizmet adları değişiklik gösterebilmektedir. "Kökende Alioğulları, on iki hizmetin sahibi durumundadır. Şah-ı Velâyet gülbank eşliğinde her hizmeti bir oğluna vermiştir. Bu dağıtımdan sonra hizmet kesintisiz sürmüştür. Tarikatçı: İmam Hasan, Berber: Muhammed Hanefi, Saki: Tayyip, Süpürgeci: Turab, Ferraş: İmam Hüseyin, Zâkir: Abbüssamet, Sofradar: Abdülvahit, Hadim: Abdülmumin, Gözcü: Abdülkerim, Pervane: Abdullah, Çerağcı: Hadi-i Ekber, Kapıcı: Abdülcelil." (Korkmaz, 1997:90-91).

Mitik unsurlara dayanan cem ritüelinin anlam evrenini çözümlerken bu evrenin tarihsel süreç boyunca toplumun itici gücü olan inanç merkezli bir yapının üzerine inşa edildiğini muhakkak belirtmek gerekir. İnanç, kültürü besleyen bir kaynaktır. Her inanç sistemi gibi yoğun metaforlarla ve sembolik ögelerle çevrili Alevi-Bektaşi inanç sistemi de süreç içerisinde kendine has ezoterik bir dil oluşturmuştur. İnanç

sisteminin ibadet biçimi ve Kırklar Meclisi'nin yansıması olan cem ritüeli esnasında ortaya çıkan sözel üretimlerin çoğu simgesel anlamlar içerir. Ritüelin özünü anlamlandırma noktasında sözcüklerin salt temel anlamları yetersiz kalacaktır. Burada bahsedilen sözcükler içinde anlam ve imge barındıran kavramlardır. Alevi-Bektaşi inanç sisteminin çıktısı olan sözel üretimler bu nedenle kültürdilbilim disiplini ile çözümlenirse bu sır dilin özü ortaya çıkacaktır. Çalışma yapılırken Denizli Güzelköy Cemevi'nde yapılan Nevruz Cemi'nden alınan kayıttan seçilen kavramlar, Türkiye Türkçesinde hazırlanmış sözlüklerden, atasözleri ve deyimlerden ayrıca Alevi-Bektaşi inanç sistemi içerisindeki üretimler doğrultusunda örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

İnceleme

1. Ocak

Türkçe Sözlükte, "1. Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer: "Üç balıkçı güneş batarken kumların üzerine iki taştan bir ocak yaptılar ve ateş yaktılar." -Halikarnas Balıkçısı. 2. Şömine: "Ocağın önünde oturup acayip bir dikkatle odunların yanışına bakar." -Y. K. Karaosmanoğlu. 3. Isı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya alet: "Anlaşılan çamaşırcı giderken ocağı tam söndürmemiş olacak." -H. Taner. 4. Kahvelerde, kuruluşlarda çay, kahve vb.nin yapıldığı yer: "Konuşmalar iyice kızışmaya başladığı vakit kahve ocağının önünde görünür." -S. Birsel. 5. Yer üstünde veya yer altında cevher çıkarılan yer: Mermer ocağı. Kömür ocağı. 6. Bahçelerde veya bostanlarda her tür meyve ve sebze tohumu veya fidesinin dikimi için ayrılmış toprak çukuru: "Mustafa, arkasına güçlü kuvvetli bir kadın takmış, üç evleğine çizgiler, ocaklar açıyordu." -S. F. Abasıyanık. 7. Aynı amaç ve düşünceyi paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer: "Başlangıçtan beri burası bir vatansever ocağı idi." -F. R. Atay. 8. Yılın birinci ayı, kânunisani: "Ocak ayını sevmem, oldum olası." -B. Felek. 9. tar. Yeniçeri teşkilatını oluşturan odalardan her biri. 10. Ev, aile, soy: "Henüz temelleri atılmayan kendi ocağım kurulmadan yıkılmıştı." -A. Gündüz. 11. Halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile. Ocağı batmak yuvası yıkılmak veya soy tükenmek. Ocağı kör kalmak soyu tükenmek, soyunu devam ettirecek bir çocuğu olmamak. Ocağı sönmek aile dağılmak, yok olmak, çoluk çocuk yok olmak: "Aşk tuzakları birçok ocakların sönmesine sebep olmuştur." -F. R. Atay." (Akalın, 2019:1786) anlamlarıyla verilmiştir. Sözcüğün ne od var ne ocak, ocağına incir ağacı dikmek gibi deyim içerisinde kullanıldığı örnekler de vardır.

Derleme Sözlüğünde, su değirmenlerinde suyun akıtıldığı ve çarkın indirildiği yer (İstanbul) ve bir yerde toplu olarak bulunan fındık ağaçları (Ordu, Giresun) anlamları da mevcuttur (Derleme Sözlüğü/V, 2019:3264).

Tarama Sözlüğünde, "ocaḳ -a urmaḳ ateşe vermek, -ına śu ḳomaḳ → -ına śu ḳoymaḳ, -ına śu śalmaḳ Ocağını söndürmek. -ına śu ḳoyulmaḳ Ocağı söndürülmek. ... Yurt, -eskisi bir amaç için sürekli bir topluluk oluşturmuşların en eskisi. Bucak bucak, köşe bucak." (Dilçin, 2009:171) anlamlarıyla verilmiştir.

Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğünde, "1) Oturulan, barınılan yer; ev, aile, yuva. 2) Evlerin oda ve mutfaklarında ateş yakılan yer. 3) Tekke 4) Ehlibeyt soyu. 5) Dedenin bağlı olduğu soy. 6) Dedelik 7) Fatma (∗Fatma ocağı)

∗Ocak kazma: Tahtacılarda, ana-baba evinden ayrılıp yeni bir yuva kurma.

∗Ocağı Bektaşiyan: Yeniçeri ocaklarına verilen ad." (Korkmaz, 2016:523) şeklinde anlamlarına ve kalıplaşmış kullanımlarına yer verilmiştir.

"Ocak uyarma: Yolu, erkânı yenileme, diritlme." (Gökbel, 2019:698).

"Genel olarak dedeleri çıkış kaynaklarına göre üç grupta toplamak mümkündür: 1. Dedebabalar: Hacıbektaş Veli yolundan gelenler, Hacıbektaş Veli'nin manevi evlatları, yol evlatları. 2. Çelebiler: Hacıbektaş Veli'nin soyundan gelenler, bel evlatları. 3. Ocakzâdeler: On iki İmam soyundan gelenler." (Gökbel, 2019:700).

Görülüyor ki ocak sözcüğü Alevi-Bektaşi inanç sistemi içerisinde temel anlamından sıyrılarak mecazen soy kavramının karşılığı doğrultusunda yalnızca On İki İmam soyundan gelenleri işaret eden bir anlama bürünmüştür.

2. Cem

Aslı Arapça cemó şeklinde olan sözcük "1. Toplama, bir araya getirme: "Haymana'da ayrıca kuvvet cemine teşebbüs ettiler." -Atatürk. 2. Çokluk. 3. Toplama. *Cem ayini, cemetmek, cemevi, ayinicem, cem ayini* Mevlevi ve Bektaşi tekkelerinde kadın ve erkeğin birlikte katıldığı, dinî müzikli sohbet töreni, ayinicem." (Akalın, 2019:451) anlamlarıyla verilmiştir.

"Dedelerin ya da babaların önderlik ettiği dini tören. Alevi-Bektaşi erkânının, zikrinin yapıldığı toplantı, tören. Dinî törenlere verilen ad.

...

Şüphesiz Alevi-Bektaşi erkânının esasını cem adı verilen toplantıların oluşturduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Kimilerine göre, Aleviliğin sırrı olarak kabul edilen cem, kökeni itibariyle Türklerin İslamiyete girmeden önceki devirlerde belli disiplin kuralları içerisinde gerçekleştirildikleri kımızlı dini toplantılar olup, İslamın kabulünden sonra bu dinin bazı unsurlarını bünyesine katarak yeniden şekillendirilip geliştirilmiştir.

Cem, Buyruk'ta Hz. Peygamber'in Miraç dönüşü uğradığı kabul edilen "Kırklar Meclisi" söylencesine dayandırılır." (Gökbel, 2019:161-162).

"I. Toplama. 2. Hakk'ı halksız temaşa etme, halkı değil yalnızca Hakk'ı seyretme, bütün eşya ve varlıkların Allah sayesinde mevcut olduklarını görme, her şeyi Allah'tan görme." (Uludağ, 2016:85).

3. Kurban

"1. Dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan: "Yarım okka et, onun elinde bir kurban kadar bereketli." -Y. Z. Ortaç. 2. ünl. hlk. İçtenliği belirten bir seslenme sözü: Kurban! Nerede kaldın? 3. mec. Bir ülkü uğruna feda edilen veya kendini feda eden kimse: Hava kurbanları. 4. mec. Bir kazada veya felakette ölen kimse: "Vardar, her sene Üsküp'ten beş on kurban alan bir nehirdi." -Y. K. Beyatlı. *Kurban kesmek* din buyruğunu yerine getirmek için bir hayvanı keserek etini dağıtmak." (Akalın, 2019:1529).

Derleme Sözlüğünde, peteğini yatay yapan bal arısı (Isparta) anlamı bulunmaktadır (Derleme Sözlüğü, 2019).

Kurban vermek, kurban olmak, kurban gitmek gibi deyim örnekleri de mevcuttur.

"1. Kurban olabilme özelliklerini üzerinde bulunduran bir hayvanın (deve, sığır, koyun, keçi) ibadet amacıyla kesilmesi. 2. Yol erkânında gösterilen durumlarda Hakk'a yürümeden Hakk'a kavuşmanın anısına, lokma edilip yenmek için tığlanan belli özelliklere sahip hayvan. 3. Hak yolunda kendi canından geçen, başını yola adayan tarikat yolcusu, yol ehli. 4. Tarikat yolunda, yolda bir engel olarak bilinen ve feda edilmesi gereken, tığlanan hayvanla simgelenen nefis." (Gökbel, 2019:528).

"Alevi inanç sisteminde cem ritüelinin icra edilmesi için kurban olarak tığlanacak bir hayvana ihtiyaç vardır. Kurban olmadan cem ritüeli icra edilemez. Buradan da anlaşılacağı üzere kurbanın eti ile yapılacak yemek ile cem ritüeli icra edilir. Cemin olabilmesi için "kurban lokması" şarttır. Yani yemek

olmadan, yenilip içilmeden, bir lokmayı paylaşmadan cem ritüeli yapılamaz. Bu kadar önem verilen bir unsurun hazırlanması ve meydana gelmesi de kutsiyetine uygun şekilde ilerler." (Ersal, Görgülü, 2017:144).

"Kurban, Hakk'a yürümeden Tanrı'ya ulaşmak amacıyla yapılan bir ibadettir. Kurban kesme geleneği, Hz. İbrahim söylencesine dayanır: İbrahim kendi "ikilik"ini "birlik"te yok etmek için oğlunu kesmek ister; ancak, vücudu terk etmeden de "birlik"e varılabileceğini anlayınca eyleminden vazgeçer; sonraları, gerçek kavuşma uğruna simgesel anlamda bir hayvan tığlama gelenek olur." (Korkmaz, 2016:425).

Kurbancı, on iki hizmet sahiplerinden biridir. Meydandaki on iki post sıralamasında Hz. İbrahim makamıdır. Cemde kurban tığlamak da kurbanların meydana getirilmesi de semboliktir. Kurban ceme katılan kişinin canını temsil etmektedir. Kurban tığlanarak aslında ceme giren canın teslimiyeti anlatılmaktadır.

3. Kırklar

"Kırk kişilik evliya topluluğu. *Kırklara karışmak* bir kimse artık ortalarda görünmez olmak." (Akalın, 2019:1416). Kırk basmak, kırk bir kere maşallah, kırklara karışmak, kırkından sonra saza başlayan kıyamette çalar, kırkı çıkmak, kırk basması gibi kalıplaşmış kullanımlar da mevcuttur.

"1. Gayp erenleri. Ululuk/ermişlik sıralamasında yer alan ve kim oldukları tam ve kesin olarak bilinmeyen, ancak varlıklarına ve kutsallıklarına inanılan kırk kişilik evliya, ermiş topluluğu. 2. Hiçbir baskı görmeden, içten gelerek Müslüman olan ve bu uğurda tüm varlığını, ailesini terk ederek Hz. Muhammed'e bağlanan kimseler. Sayıları kırk olduğundan kırklar olarak anılırlar. 3. Kimi Alevilerin inancına göre ise, Kırklar, evreni yöneten kırk kişi olup bunların başında Kutb yahut Kutb-ul-aktâb bulunur. Hz. Fâtıma'nın evinde gerçekleşen toplantıda İmam Ali'den feyz alanlar olarak da bilinir." (Gökbel, 2019:498).

Canım size kimler derler şahım bize Kırklar derler

Cümleden ulu yolumuz eldedir külli varımız

Madem size Kırklar derler niçin noksandır biriniz

Selman Şeydullaha gitti ondandır eksik birimiz

Şah Hatayî

Kırklar cemi, kırklar dansı, kırklar meclisi, kırklar meydanı, kırk ocak gibi inanç sistemi içerisinde kalıplaşmış kullanımları mevcuttur.

Kırklar hem Alevi-Bektaşi inanç sisteminde hem de Türk kültüründe önemlidir. Radloff, *Sibirya* adlı eserinde Kazakistan'daki baksalardan bahseder. Baksa'nın tedavi için yaptığı uzun duadan bazı bölümler şöyledir:

"Başlarında ölüleri dirilten hayvanlarla insanlarla tohum veren reisleri Kazret Koja (Hazret Hoca) olduğu halde aşağıdaki on Koja ile yukardaki kırk Koja'ya anlayamadığım bir hitapta bulunduktan sonra büyüsüne devam eder:

…

On iki ak boz at ile

…

Cin çağırdım Kambar'dan

Yamaçta yatan canlardan

…

Davut Peygamber er Davut" (Eröz, 1992:29-30).

4. Bülbül

Güzel sesiyle bilinen bir kuş olan bülbül Derleme Sözlüğünde, tahıl ölçmek için kullanılan çanağın dörtte biri (Kastamonu) anlamıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/I, 2019:819).

Bülbül gibi şakımak, bülbül kesilmek gibi deyim içinde kullanımları da mevcuttur.

"Uçan bir kuş olarak algılanan insan ruhunun simgesi; ruh kuşu." (Korkmaz, 2016:141).

"Divân edebiyatı bülbülden ayrı düşünülemez. O, şakıyışlarıyla ağlayıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzelliklerini anlatan ve ona aşk sözleri arz eden bir aşığın timsalidir. Bazen aşığın kendisi bazen canı, bazen de gönlü olur. Bülbül güle aşık kabul edilir." (Pala, 2010:77).

Şah Hatayi'm varı geldi

Varı geldi varı geçti

Sefil bülbül zara düştü

İznikçiye haber olsun

Şah Hatayî

5. Gül

Temel anlamıyla farklı renk ve hoş kokusuyla bilinen bir çiçek olan gül, Derleme Sözlüğünde, kısrakların tüylerinde beliren doğurma işareti (Isparta, Eskişehir, Çorum, Amasya, Tekirdağ) anlamıyla ve fes üzerine konan üzeri boncuk ve taşlarla işli gümüş ya da tenekeden yapılmış süs eşyası (Artvin) anlamlarıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/III, 2019:2216).

Açılan solar ağlayan güler, bıyık altından gülmek

"Gül ile bülbülün aşkı dillere destandır. Gül, bülbülün sevgilisidir. Aşık da sevgili denen gül karşısında şakıyıp duran bir bülbüldür. Gül ile bülbülün bu hikayeleri İslam- Şark edebiyatlarını çok etkilemiştir. Hatta Gül ü Bülbül adlı alegorik, müstakil eserler bile yazılmıştır." (Pala, 2010:172).

Gonca gülsün gül açılsın cûy feryâd eylesin

Sen sus ey bülbül biraz gülşende yârim söylesin

Nâbî

"1) Tarikat yolunda ya da yolda gönül yoluyla elde edilen ürün. 2) Bektaşi tacında, hakikat yeri olarak algılanan, dilimlerin birleştiği tepe noktası." (Korkmaz, 2016:290).

Bülbül oldum gül dalında gül dalında şakıdım

Medet Allah yā Muhammed Muhammed̨ Ali

Şah-ı Merdan kitabından kitabından okunur

Medet Allah yā Muhammed Muhammed̨ Ali

Metinde gül ve bülbül bir kez daha birlikte anılmıştır. Allah, Hz. Muhammet ve Hz. Ali'den medet uman can, güle aşık gülden medet uman bülbül gibi şakıyıp durup, Tanrı'yı zikreder.

6. Yol

Derleme Sözlüğünde, kez (Isparta, Burdur, Manisa, Aydın, Çanakkale, Kocaeli,Sinop, Samsun, Amasya, Sivas, Ankara, Niğde, Adana, Konya, Mersin, Muğla, Kerkük) ve düğünde oğlan evinin kız evine verdiği mal, para, armağan (Eskişehir, Gümüşhane, Malatya, Adıyaman, Kahramanmaraş, Gaziantep, Sivas, Kerkük) anlamlarıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/VI, 2019:4825).

Ağır git ki yol alasın, aynı yolun yolcusu olmak gibi örneklere rastlanmaktadır.

"Bu yol tarikattır. 1. Bir pirin, mürşidin Hakk'a ulaşmak için İslam dinini yorumlayarak oluşturduğu, kendine özgü kuralları, ilkeleri ve törenleri bulunan inanç yolu, gönül yolu, manevi yol. 2. Bu anlamda Bektaşilik. 3. Dört kapı öğretisine göre insan-ı kâmil aşamaları sıralamasında ikinci sırada yer alan ve zahitlerle özdeşleştirilen; Bektaşiliğin kurallarını, ilkelerini ve törenlerini öğrenme, Hak yolunu bulma evresi; tarikat kapısı." (Korkmaz, 2016: 665). Yol oğlu ise tarikata giren kişi anlamında kullanılmaktadır.

7. Şah

"İran veya Afgan hükümdarı. 2. Satranç oyununda her yönde tek hane gidebilen en önemli taş; "Sonra şahını bir hane geri aldı." -S. F. Abasıyanık. 3. Alevilik-Bektaşilikte pir. 4. Benzerlerine oranla en üstün, en güzel, en iyi. *Şahken şahbaz olmak* alay bir kimsenin herhangi bir sebeple çirkinliği veya durumunun kötülüğü artmak." (Akalın, 2019:2195).

Derleme Sözlüğünde, yeni sürgün filiz (Isparta, Denizli, Kahramanmaraş), gözbebeği (Sivas, Mersin) ve arıbeyi (Ankara) anlamlarıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/V, 2019:3735).

Ben şahımı bu kadar severim, şah beyit, ahım şahım gibi kalıplaşmış kullanımları da mevcuttur.

"Başta Koyun Abdal olmak üzere Alevi Bektaşi ozanlarının deyişlerinde sık sık geçen ve bu zümreye mensup insanlar arasında kullanılan şah kavramı, Aleviler tarafından haksızlığı, yoksulluğu, zorbalığı ve zulmü ortadan kaldıracağına inanılan bir kurtarıcı güçtür. Hakkın, iyiliğin ve doğruluğun simgesidir. Bu kurtarıcı şah, kimi zaman Ali kimi zaman onun soyundan gelen On iki İmam kimi zaman Baba İlyas kimi zaman güvercin donunda yani dostluk donunda Anadolu'ya gelen Hacı Bektaş kimi zaman boynu vurulan Şah Kalender kimi zaman bir başkası... Bu şahın ne zaman hangi donda ve kimin donunda ortaya çıkacağını kimse bilemez. (...) Alevilikte ilk şah, şah-ı velayet (velilerin şahı) olan İmam Ali'dir. İmam Hüseyin ise şehitler şahıdır." (Gökbel, 2019:819).

"1. Manevi dünyanın, bâtıni bilgi dünyasının sultanı anlamında Hz. Ali'ye, diğer imamlara ve kimi tarikat, yol ululara verilen ad, unvan. 2. Hem bu dünyanın hem öbür dünyanın sultanı anlamında Hz. Muhammet'e verilen ad, unvan. 3. Bütün evrenin eşsiz ve ortaksız yöneticisi anlamında Tanrı'ya verilen ad." (Korkmaz, 2016:613).

Ben bir yol oğluyum yol sefiliydim

Ben de bu yayladan Şaha giderim Şaha giderim

Pir Sultan Abdalım da dünya durulmaz

Gitti giden ömür geriye gelmez

Yukarıdaki dizelerde Alevi-Bektaşi inanç sistemi içerisindeki önemli kavramlar bulunmaktadır. Dizelerde bahsedilen yol, bir tekâmül yoludur. Bu yol simgeseldir. Ceme giren can, artık nefsini geride bırakmış ve sıfatlarından azade olmuştur. Yolun amacı Tanrı'ya ulaşmaktır.

8. Eren

"1. Ermiş: "Bu adam vaktinin en büyük erenlerindendi." -Ö. Seyfettin. 2. Olağanüstü sezgileriyle birtakım gerçekleri gördüğüne inanılan kimse. *Erenlerin sağı solu (belli) olmaz* ne zaman ne yapacağı belli olmayan kimseler için kullanılan söz." (Akalın, 2019:806).

Derleme Sözlüğünde, ölü çıkan eve komşuları tarafından götürülen yemek (Uşak, Kütahya, Manisa), hayırlı çocuk (Kayseri) ve kızılcık (Burdur, İzmir, Muğla) anlamlarıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/III, 2019:1766).

"(Ulaşan, varan) Benliğinin geçici tutkularını yenerek olgunluk aşamasına varan, ermiş tarikat üyesi, yol eri kimse." (Korkmaz, 2016:224).

Erenler abdesti, erenler cemi, erenler demi, erenler hakkı, erenler meclisi, erenler meydanı, erenler nefesi, erenler önünde baş eğmek, erenler şahı, erenlerin serçeşmesi gibi inanç sistemi içerisinde kalıplaşmış kullanımları mevcuttur.

"Kangım Kağan yiti yeğ [ir]mi erin taşıkmış. (Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış.)" (Tekin, 2003:40).

9. Gerçek

"Yalan olmayan, doğru olan şey, hakikat: "Esasen bizim için millî varlık ile istiklal ve hürriyet aynı gerçeğin çeşitli cepheleridir." -M. Kaplan." (Akalın, 2019:930).

Gerçek yüzünü göstermek, yaz yalan kış gerçek gibi deyim ve atasözleri mevcuttur.

10. Gerçek erenler

"Hakk'a ermiş olanlar; Hakk erenleri, evliyalar. Kalbindeki niyet, dilindeki söz ve yaptığı iş aynı olan kişiye gerçek (Hak) eri denir. Başka bir ifade ile içi dışına özü sözüne uyan, anlamsız iddialara kalkışmayan, Hak ile hak olan erlere gerçek eren denir." (Gökbel, 2019:313).

Gerçeğe Hû veya *gerçekler demine Hû* sözleriyle, Tanrı'nın isimlerinden biri olan Hû zikredilir. Gerçek olan ise Tanrı'ya ulaşmış olandır. Bu söz ile gülbank verilir ve niyaz edilir. Tanrı'nın esirgeyen, bağışlayan, yüce ve tek olduğu bu niyazla anılır.

11. Dolu içmek

Temel anlamıyla içi boş olmayan anlamına gelen sözcük, mecaz olarak bir duygunun güçlü etkisinde olan anlamına da gelmektedir. Ayrıca içki doldurulmuş bardak, kadeh anlamı da vardır. Derleme Sözlüğünde, 2,12 kg buğday alan tahıl ölçeği (Denizli, Aydın, Muğla), 3,6 kg tahıl ölçeği (İzmir) anlamlarıyla da kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü, 2019). Ayrıca sözcüğün doğru anlamı da mevcuttur (Gülensoy, 1988).

Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğünde, dolusu içilir, doğru güvenilir kimse (Kaçalin, 2019:305) anlamında mevcuttur.

"1. İçki doldurulmuş kadeh; içki. 2) Arif

*Dolu kesmek: Saki ile dolu sunulan talibin arasından yanlışlıkla geçen ve bu nedenle edebe aykırı davranmış kabul edilen can düşkün sayılmak.

*Dolu sunmak (vermek): İçki sunmak.

*Dolu üçleme: Tanrı-Doğa-İnsan ve Hak Muhammet-Ali adına/anısına üç yudum dolu içme; bu yolla doğasal ve toplumsal diyaklektiğin ayrımına varma.

Alevilerde-Bektaşilerde sıvı akıl ya da tanrısal olanın sıvı biçimi olarak algılanan dolu kutsaldır; bu nedenle doluya, "Hak dolusu, Ali dolusu, Hünkâr Hacı Bektaş dolusu, Şah İbrahim Veli dolusu, Gerçek erenler dolusu" gibi adlar verilir." (Korkmaz, 2016:196).

Canlar sevdiğinden bir dolu alsın da alsın

Kalbiniz nur ile imanla dolsun da dolsun

Üzerinde çalışılan metinde dolu sözcüğü yukardaki örnekte geçmektedir. Dolu burada tanrısal olanın somutlaşmış biçimidir. Cemdeki canlara saki dolu sunar. Dolu kutsaldır, kutsanmıştır. Doluyu içen canların imanla dolacağına inanılır.

"Bizans ve Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre Hun ve Göktürkler eski çağlarda semahları andıran oyunlar oynarlar. İ.S. 568'de Köktürk Hanlığını ziyaret eden Bizans elçisi Zemarkos böyle bir oyunla karşılaşır. Köktürkler çalıdan ateş yakmışlardır. Bizanslılarca anlaşılmaz Köktürk diliyle birtakım saçma şeyler homurdanırlar. Ziller, trampetlerle olağanüstü bir uyum sağlamışlardır. Gürültü gittikçe artar. Sonunda kötü ruhları ortadan kovmak için yanmakta olan dalların çevresinde bağırarak fırdolayı dönerler.

…

Yakut Türkleri arasında ısı-ah denen bir dinsel tören vardır. Toplum, kadın erkek bir yerde toplanır. Töreni şaman yönetir. Topluca kımız içilir. Birbirinin elinden tutup topluca bir çember oluşturulur. Sonra hu hu diye raksa başlanır. Kimileyin şaman tek başına oynar. Dokuz kadın- dokuz erkeğin şamana eşlik ettiği de olur." (Bozkurt, 1995:35-36).

Yakut Türklerindeki bu ritüel tüm ögeleriyle cem ibadetinin benzeridir. Kımız yerine dolu, raks yerine semah ayrıca kadın ve erkeğin beraberce ritüele katılması Alevi-Bektaşi inanç sisteminin İslamiyet öncesi Türk inanç sisteminin ögelerinden mülhem olduğunu gösterir niteliktedir.

12. Meclis

Arapça bir sözcük olan meclis Türkçe Sözlükte "1. Bir konuyu konuşmak veya görüşmek için yapılan toplantı. 2. Bu toplantının yapıldığı yer, şûra. 3. Bir konuyu konuşmak veya görüşmek için bir araya gelmiş kimseler topluluğu: "Yemekten sonra meclis gruplara ayrılmıştı." -P. Safa. 4. Dostlar toplantısı: "Meclisi aranan hoşsohbet, coşkulu, şair ruhlu bir insandı." -H. Taner. Meclis kurmak birkaç kişi konuşmak veya eğlenmek için toplanmak: "Nihayet bir akşam bütün ihtiyarlar, kadın erkek meclis kurar, ahenge başlarlarmış." -H. E. Adıvar." (Akalın, 2019:1642).

Aile meclisi, sözüm meclisten dışarı, sofrada elini mecliste dilini sakla gibi kalıplaşmış kullanımlar mevcuttur.

"Huzur ve hicran belirtileri ve vakitleri." (Uludağ, 2016:239).

Meclisler donandı açıldı meydanda meydan

Erenler toplandı kuruldu erkan da erkan

Cemalin nuruyla gark oldu cihan da cihan

Gönüller sultanı Sultanı Nevruz da Nevruz

Bu dizelerde meclis sözcüğü yalnızca herkesin görüşüp konuşmak için bir araya geldiği yer anlamında değil aynı zamanda cem erkanına girecek olan canların birliğini de ifade etmektedir.

13. Meydan

Alan, saha, karşılaşma yeri, ortalık, fırsat, imkân, vakit anlamlarıyla birlikte Mevlevi tekkelerinde ayin yapılan yer anlamları da olan sözcük Derleme Sözlüğünde, sıva yapmakta kullanılan iyi toprak (Tokat) anlamıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/IV, 2019:3176).

Meydan açmak, meydan vermek, meydan okumak, meydanı boş bulmak, meydan dayağı, er meydanı, söz meydanı gibi attırabileceğimiz kalıplaşmış kullanımları da vardır.

"Dergahlarda, tekkelerde, cemevlerinde ya da herhangi bir evde, cemin yapıldığı geniş oda; meydan odası.

*Meydan açmak: Tarikat, yol erkânı gereği cem yapmak.

*Meydan çerağı: Horasan (Horasan çerağı)

*Meydan eri: Ceme katılan canlardan her biri.

*Meydan eşiğine baş koymak: 1) Eşik öperek tarikata, yola bağlanmak. 2) Düşkünlük durumunun kaldırılması için meydan açılması halinde; düşkün olanın, eşik öperek kendini meydan erlerinin kolektif yargılamasına teslim etmek ve bu yolla dedenin/babanın barışıklık sağlamasını dilemek.

*Meydan görmek: İkrar vermiş olmak.

*Meydan mahkemesi: Cem mahkemesi

*Meydan ocağı: Ocak

*Meydan rehberi: Dedenin/babanın yöneteceği törenin hazırlık işlerine bakan ve törenin yöntemine uygun biçimde gerçekleşmesini sağlama hizmetini yerine getiren kimse.

*Meydan sırrı: Meydandaki cem töreni sırasında gerçekleştirilen her davranışın simgelediği gerçek." (Korkmaz, 2016:464-465).

Ne mübarek gündür de Sultan Nevruz Nevruz

Bayram kutlu olsun da açılmış da güller güller

Konmuş meydana da garip bülbüller bülbüller

Esmayı Haydarı da zikreder de diller diller

Kişinin tüm sıfatlarından sıyrılıp dedenin/babanın huzuruna çıktığı yer olan meydan, aslında bir teslimiyeti temsil etmektedir. Ceme giren can, huzurda garip bir bülbül gibi ruhu Tanrı aşkıyla yanarken bu yolda Tanrı'ya ulaşmaya çalışır.

14. Turna

Temel anlamı, Avrupa ve Kuzey Afrika'da toplu olarak yaşayan, göçebe, iri bir kuştur. Derleme Sözlüğünde, dam saçağı (Kahramanmaraş) anlamıyla kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü/V, 2019:3997). Turnayı gözünden vurmak deyimi günümüzde de kullanılmaktadır.

"Hz. Ali ile ilişki içinde olduğuna inanılan ve bu nedenle kutsal kabul edilen kuş.

*Turnalar semahı: Yaygın olarak dönülen, turnanın duruşunu, yürüyüşünü, uçuşunu ve kanat çırpışını simgeleyen hareketlerle belirgin ağır semah." (Korkmaz, 2016:690).

Turna, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Hatta Gök Tanrı'yı temsil ettiği için kutsallaştırılmıştır. Alevi-Bektaşi inanç sisteminde ise özellikle Ahmet Yesevî'nin Anadolu'ya turna donunda gelişi söylencesi önemlidir. Ayrıca Hz. Ali'yi temsil ettiğine dair görüşler de yaygındır.

Yemen ellerinden beri gelirken

Turnalar Ali'mi görmediniz mi

Hava üzerinden semâ ederken

Turnalar Ali'mi görmediniz mi

Pir Sultan Abdal

Dizelerde de görüldüğü gibi turnadan Hz. Ali'nin haberini getirmesi beklenmektedir.

Ela gözlü pirim sen himmet eyle

Ben de bu yayladan şaha giderim şaha giderim

Bir bölük turnaya sökün dediler

Yürekteki derdi dökün dediler dökün dediler

Üzerinde çalıştığımız cem metninde ise turna sözcüğü yukarıdaki gibi kullanılmıştır. Şah ile kast edilen Hz. Ali olmalıdır. Turnalar ile Hz. Ali yine beraber anılmıştır.

Sonuç

Çalışmada incelenen metin içerisinden belirlenen 17 kavram, sözlüklerdeki temel ve yan anlamlarıyla ayrıca Alevi-Bektaşi inanç sistemi içerisinde kazandıkları simgesel anlamlarıyla birlikte açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Alevi-Bektaşi kültürünün sözel üretimlerinden olan deyişlerden örnekler de verilerek bağlam içerisindeki kullanımlarına dair bilgiler de verilmiştir. İnceleme sonucunda görülmektedir ki bu kavramlar inanç sistemi içerisinde metaforik anlamlar kazanmışlardır. Sözcüklerin kültürel bağlamda işlenişi Alevi-Bektaşi inanç sistemi içerisindeki gizli dilin simgesel ve metaforik ağlarla örülü yapısı çerçevesinde tasavvufi bir bakış açısı ve mitik zeminde gerçekleşecek anlamlandırmalarla mümkün olacaktır. Her inanç sisteminde olduğu gibi Alevi-Bektaşi inanç sisteminin de ürettiği bu sembolik dil, kültürün önemli bir parçası olan inanç dairesi etrafında şekillenmiştir. Kavramların anlam evreni irdelenirken görülmektedir ki Alevi-Bektaşi kültürü, geçmişten bugüne çok geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk kültürünün anlam penceresinden hareketle kendine ifade alanı bulmuştur. Türkistan'dan Balkanlara kadar yayılmış olan Alevi-Bektaşi inanç sisteminin eski Türk inanışının ögeleriyle göstermiş olduğu ortaklıklar dikkate değerdir. Turna kültü, dolu ve Kırklar, incelenen metin içerisinden verilebilecek önemli örneklerdir. Dil ve kültürün birbiri içinden doğan ve sürekli birbirini etkileyen canlı yapısı inanç merkezli kültürlerin özünün anlaşılabilmesi noktasında önemlidir. Kültürdilbilim disiplininin sağladığı bakış açısı ve imkanlarla yapılacak çalışmalar kültür bilgilerinin taşıyıcısı olan dilin toplumsal bellekte işlenişini çözümlemeye olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Aksan, D. (2021). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Bozkurt, F. (1995). *Semahlar*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Eco, U. (2008). *Yorum ve Aşırı Yorum*. K. Atakay (Çev.). İstanbul: Can Yayınları.

Eröz, M. (1992). *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevîlik Bektaşilik*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Ersal, M, Görgülü, E. D. (2017). "Yemekten Ritüel Yaratmak: Alevi İnanç Sisteminde Yemek Kültü". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 16: s.: 139-199.

Gökbel, A. (2019). *Ansiklopedik Alevi Bektaşi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Gülensoy, T. (1988). *Kütahya Yöresi Ağızları, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Kaçalin, M. S. (2019). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.

Kesin, A. (2020). "Folklor Çalışmalarında Kullanılabilecek Disiplinler Arası Yeni Bir Yaklaşım". II. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı, s.:116-137.

Kesin, A. (2020). "Millî Kültür Dil-Dünya Görüşünün Yansıması Olarak Hitaplar". *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/67: s.:763-797

Korkmaz, E. (2016). *Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Korkmaz, E. (Haz.) (1997). *İmam Cafer Buyruğu*. İstanbul: Ant Yayınları.

Kozan, O. (Ed.) (2014). *Kültürdilbilim Temel Kavramlar ve Sorunlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Pala, İ. (2010). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 1.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I, (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III, (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV, (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V, (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI, (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ders Kitaplarındaki Beceri Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Değerlendirilmesi

Uğur ÖZBİLEN[*]

Meral BAYRAM[***]

Özet

İnsanoğlunun eğitim süreci ailede başlamakta ve okul ortamında devam etmektedir. Okulda öğretmenler, öğrenciler ve ders materyalleri ile bu süreç desteklenmekte ve öğrenciye gerekli davranışlar kazandırılmaya çalışılmaktadır. Ders araç gereçleri eğitim-öğretim sürecinin en önemli bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu bileşenlerin de en önemlisi ders kitaplarıdır. Kitaplar içerikleri, fiziksel yapıları ve yazılış amaçları açısından farklılıklar barındırmaktadır. Ders kitapları; dil öğrenme ortamı, geleneksel okul ortamı, bireysel öğrenme ortamları ve buna benzer çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Araştırmaya konu olan ders kitapları, yabancı dil öğretim kitaplarıdır. Bu bağlamda araştırmada yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitapları kullanılmıştır. Bu amaçla bu çalışmada farklı yayınevlerine ait yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitapları fiziksel açıdan karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Buradan hareketle kitaplarda dört dil becerisi (dinleme, konuşma, okuma ve yazma) ile ilgili etkinliklere eşlik eden görsellerin kitaplardaki yansımaları incelenmiştir. Bu incelemede farklı araştırmalardan hareketle oluşturulmuş "Görselleri Sınıflandırma Formu" tasarlanmıştır. Daha sonra bu formla birlikte ön uygulama yapılmış, işlevsel olmayan inceleme boyutları formdan çıkarılmış ve forma son hâli verilmiştir. Araştırma nesneleri Yunus Emre Enstitüsüne ait Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti ve Yeni İstanbul Türkçe Öğretimi Seti'nde yer alan B1 ders kitaplarıdır. Araştırma durum çalışması desenine göre kurgulanmış, veriler doküman incelemesi ile elde edilmiştir. Veri toplama aracı olarak da araştırmacılar tarafından geliştirilmiş olan "Görselleri Sınıflandırma Formu" kullanılmıştır. Bu formda görseller fonksiyon, görev ve oluşum açısından temelde üç boyutta ele alınmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Sonuç olarak, Yedi İklim B1 kitabında daha fazla etkinlikte (Yedi İklim f:111, İstanbul f:62) görsel bulunduğu tespit edilmiştir. Her iki kitapta da "ilgisiz görsel" bulunan etkinlik sayısının (f:4) ise eşit olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe, görseller, ders kitapları.

Giriş

İnsanoğlunun eğitim süreci ailede başlamakta ve okul ortamında devam etmektedir. Okulda öğretmenler, öğrenciler ve ders materyalleri ile bu süreç desteklenmekte ve öğrenciye gerekli davranışlar kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bu materyallerin başında ders kitapları gelmekte ve büyük önem arz etmektedir. Ders kitapları öğrencilere rehberlik ederek istenen davranışın kazandırılmasında, araştırma-incelemeye teşvik edilmesinde ve bilgi edinmede önemli materyallerdir (Kılıç, 2005). Geçmişten günümüze kadar yabancı dil öğretiminde de ders kitapları önemli materyaller olarak kabul edilmektedir. Bu öğretim sürecinde en fazla kullanılan materyaller ders kitaplarıdır. Kullanılacak ders kitapları çağdaş ve bilimsel ölçütlere göre hazırlanmalıdır. Ders kitabının içeriği; programın ögeleriyle paralel, öğrenme ilkelerine göre; somuttan soyuta, basitten karmaşığa, bilinenden bilinmeyene doğru, ilgili olduğu alan ve konularla ilişkili olarak düzenlenmelidir (Kılıç ve Seven, 2008: 87). Bu bağlamda yabancı dil öğretiminde ders kitapları sadece okuma-yazma öğretmeye yönelik eğitim materyalleri değildir; dil öğrenenleri düşünmeye, bilgi toplamaya, değerlendirmeye ve doğru bilgiye nasıl ulaşabileceğini gösteren materyallerdir.

Kitaplardaki görsel ögelerin de dil öğretiminde istenilen hedeflere ulaşmak için önemli olduğu bilinmektedir. Dil öğretiminde kullanılan kitapların neredeyse her becerisinde görseller yer almaktadır. Kitaplarda ilgi ve merak çeken ilk unsur görsellerdir. Görseller içerikte verilmek istenilen mesajı etkili

[*] Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, ozbilenugur@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4921-2568

[**] [*]Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, meralybayram@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3048-3720

ve verimli bir şekilde aktarır. Görsel ögeler, dil öğrenenlerin görsel düşünme becerilerinin gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Aynı zamanda bazı bilgi türleri görsel materyallerle daha etkili sunulabilir. Dil öğretiminde kullanılan kitaplarda resim, fotoğraf, şema, vb. görsel ögeler dil öğrenenin imgeleme gücünü harekete geçirir, heyecan duygusunu uyandırır, estetik becerisini güçlendirir, öğrenme isteklerini artırır. Bu nedenle, ders kitaplarında resimleme, fotoğraf, şema vb. görsel ögeler metin içerisinde uygun, yaratıcı, yönlendirici, düşündürücü, mesajı özetleyici ve bilgilendirici biçimde tasarlanmalıdır (Alpan, 2004; Keser, 2004). Bu bağlamdan hareketle ders kitaplarında kullanılacak görsellerin özenle seçilmesi ve sayfa içerisine yerleştirilmesi mesaj tasarımı açısından önemlidir. Görüldüğü gibi, ders kitaplarında kullanılan görsel unsurların yabancı dil öğretimine ve öğrenimine sağladığı katkı kuşkusuz çok önemlidir. Öğrenci, öğrendiği yabancı dilin konuşulduğu ülkelerle ilgili yeni, yabancı resimler gördüğünde o dili öğrenmeye isteklenecek, o yabancı kültürü tanımak ve anlamak için merak duyacaktır. Bu durum da öğrencinin yabancı dil öğrenme sürecine katkı sağlayacaktır. Görsel unsurların yabancı dil öğretimine katkısından hareketle bu çalışmada dil öğretiminde kullanılan ders kitaplarındaki görseller analiz edilmiş, görsellerin ne derece ve nasıl kullanıldığını değerlendirilmiştir. Araştırmanın temel amacı ise Yunus Emre Enstitüsüne ait Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti'nde ve Yeni İstanbul Türkçe Öğretimi Seti'nde yer alan B1 ders kitaplarında bulunan beceri etkinliklerine eşlik eden görsellerin karşılaştırmalı incelemesini yapmaktır. Bu amaca yönelik detaylı incelemenin yapılabilmesi için aşağıdaki alt problemler belirlenmiş, bu problemlere cevaplar aranmıştır:

1. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 ders kitabında bulunan beceri etkinliklerine eşlik eden görsellerin durumu nasıldır?
2. Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Öğretimi Seti B1 ders kitabında bulunan beceri etkinliklerine eşlik eden görsellerin durumu nasıldır?

Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada durum çalışması deseni kullanılmıştır. Durum çalışmaları, sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi için tercih edilen bir desendir (Merriam, 2013). Creswell (2007) ise durum çalışmasını bir ya da birkaç durum ile ilgili çoklu kaynakların (görüşmeler, dokümanlar, raporlar) derinlemesine incelendiği, durum ve temaların belirtildiği bir desen olarak tanımlamıştır. Yapılan araştırmada incelenen yabancı dil olarak Türkçe öğretimi kitaplarının görsel özelliklerinin derinlemesine betimlendiği için bu desen tercih edilmiştir. Durum çalışması desenlerinden iç içe geçmiş tek durum deseni kullanılmıştır. Bu desen tek bir durumda birden fazla alt birim veya tabakanın olduğu durumlarda kullanılmaktadır (Yin, 2009). Yöntem olarak da doküman incelenmesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem "… araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar." (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.213).

2. Araştırmanın İnceleme Nesneleri

Araştırmada iki adet araştırma nesnesi bulunmaktadır. Bu nesnelerin ilki Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan ve Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti'nde bulunan B1 ders kitabıdır. Diğer araştırma nesnesi ise İstanbul Üniversitesi Dil Merkezi tarafından hazırlanan Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Öğretim Seti'nde bulunan B1 ders kitabıdır. İki araştırma nesnesi de basılı kitaplardan oluşmaktadır. Kitapların elektronik veya dijital formları araştırmada kullanılmamıştır.

3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen "Görselleri Sınıflandırma Formu" hazırlanmıştır. Bu form hazırlanırken Levin'in (1981 Akt., Dewolf vd. 2015), Levie ve Lentz'in

(1982, s. 218-224), Carney ve Levin'in (2002, s. 10-20), Berends ve van Lieshout'un (2009, s. 347-348), Elia ve Philippou'nun (2004, s. 327-328) ve Yorgun'un (2021) çalışmalarından yararlanılmıştır. Form, temelde "Temsil Etme, Dikkat Çekme, Bilgi Verme, Duygusallık Katma ve İlgisiz Görsel" olmak üzere beş ana boyut ve 8 alt boyuttan oluşmaktadır. Yapılan ön inceleme sonucunda "Duygusallık katma" boyutu tablodan çıkarılmıştır. (EK-1)

4. Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Bu teknikte temel amaç toplanmış olan verileri okurlara özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunmaktır. Betimsel analiz tekniğinde ayrıca araştırmanın neden-sonuç ilişkileri açıklanabilir farklı olgular arasında karşılaştırmalar yapılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2003).

5. *Sınırlılıklar*

Araştırma Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Öğretim Seti'nin B1 seviyesi ders kitabı ile Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti'nin B1 seviyesi ders kitabı ile sınırlıdır.
Kitaplarda bulunan beceri etkinlikleri (okuma, dinleme, konuşma, yazma) ile sınırlıdır.
Görseli olmayan etkinliklerle ile ilgili bir işlem yapılmamıştır, grafik ve tabloların bulunduğu etkinlikler incelenmemiştir.

6. Güvenirlik ve Geçerlik

Araştırmanın güvenirliğinin sağlanmasında Miles ve Huberman (1994) tarafından tasarlanan ve önerilen formül kullanılmıştır. Bu formül, Güvenirlik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) biçiminde hesaplanmaktadır. Bu formülden hareketle kitaplar her iki araştırmacı tarafından incelenmiş, görüş birlikleri ve görüş ayrılıkları "Görselleri Sınıflandırma Formu"nda yer alan boyutlardan hareketle tespit edilmiştir. Görüş birliği noktasında formda yer alan "Duygusallık Katma" boyutuyla ilgili her iki araştırmacı tarafından veri tespit edilemediği için bu boyut araştırma dışı bırakılmıştır. Daha sonra diğer görüş birlikleri ve görüş ayrılıkları bulunarak hesaplama yapılmıştır. Bu hesaplama sonucunda araştırmanın güvenirliği .81 olarak bulunmuştur. Elde edilen sonucun .70'in üzerinde olması araştırmanın güvenilir olduğunu göstermektedir. Araştırmanın dış geçerliliğinin sağlanabilmesi için araştırma basamaklarının hepsi detaylı bir şekilde betimlenmiş ve okuyucunun bağlama odaklanması sağlanarak yapılan açıklamalarla bu bağlama kolayca ulaşacağı varsayılmıştır. İç geçerliliğinin sağlanması için de akran bilgilendirmesi yapılmıştır (Miles ve Jozefowicz-Simbeni, 2010'dan akt. Arslan,2022). Bu bilgilendirme doğrultusunda dış araştırmacının (akranın) araştırmayı kontrol ederek analiz ve yorumlamalarda gerekli önerileri belirtmesi ile araştırmanın iç geçerliliği de sağlanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde araştırmanın alt problemlerinden hareketle ulaşılan bulgular örneklendirilerek verilmiştir.

1. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 ders kitabında bulunan beceri etkinliklerine eşlik eden görsellerin durumu nasıldır?

Tablo 1. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Ders Kitabında Bulunan Okuma Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	(f)	Fonksiyon	(f)	Boyut	(f)	Görsel	(f)
		Temsil etme	**23**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**23**	Resim	**23**
		Dikkat çekme	**29**	Doğrudan dikkat çekmek	**12**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**17**		

Okuma	**70**	Bilgi verme	**16**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**15**	Fotoğraf	**112**
				Problemin çözümünü sağlamak	**1**		
		İlgisiz görsel	**2**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**2**		
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		

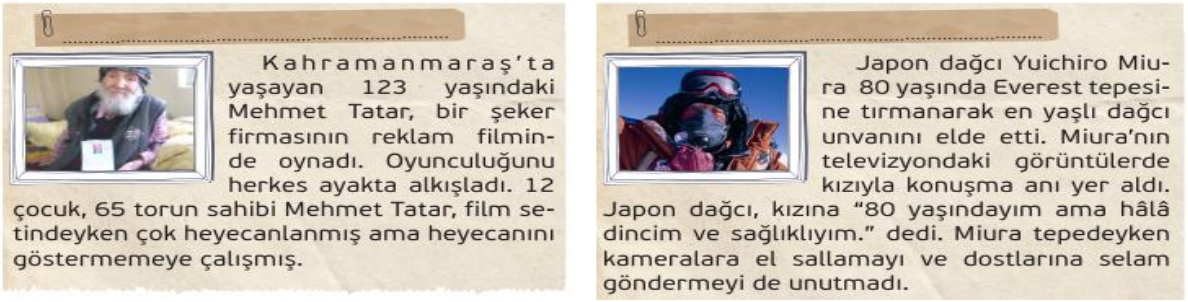
Tablo 1'de görüldüğü üzere Yedi İklim B1 kitabında görsel bulunan 70 okuma etkinliği tespit edilmiştir. Bu okuma etkinliklerinin 23 tanesinde görseller temsil etme, 29 tanesinde dikkat çekme, 16 tanesinde ise bilgi verme amacıyla kullanılmış; 2 etkinlikte ise ilgisiz görsele rastlanmıştır. Alt boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise temsil etmede, bilgileri somutlaştırmak/canlandırmak; dikkat çekmede belirli bir kısma dikkat çekme, bilgi vermede ise verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak boyutlarına yoğun bir şekilde rastlanmıştır. İncelenen okuma etkinliklerinde toplam 135 görsel tespit edilmiş, bunların büyük çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Örnekler şu şekildedir:

Görsel 1

Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.52)

Görsel 2

Dikkat çekme>> doğrudan dikkat çekme. (s.10)

Görsel 3

Dikkat çekme>> Belirli bir kısma dikkat çekme (s.62)

Görsel 4

Bilgi verme>> Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak. (s.113)

Görsel 5

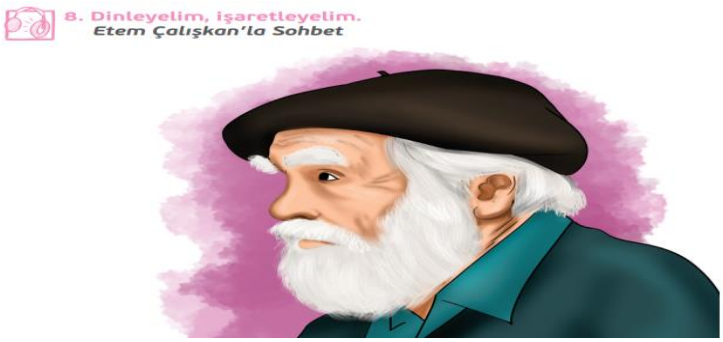
İlgisiz Görsel>> Sorunun çözümüne katkı sağlamamak. (s.75)

Tablo 2. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Ders Kitabında Bulunan Dinleme Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
Dinleme	**23**	Temsil etme	**9**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**9**	Resim	**14**
		Dikkat çekme	**11**	Doğrudan dikkat çekmek	**5**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**6**		
		Bilgi verme	**3**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**1**		
				Problemin çözümünü sağlamak	**2**		
		İlgisiz görsel	**0**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**0**	Fotoğraf	**37**
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		

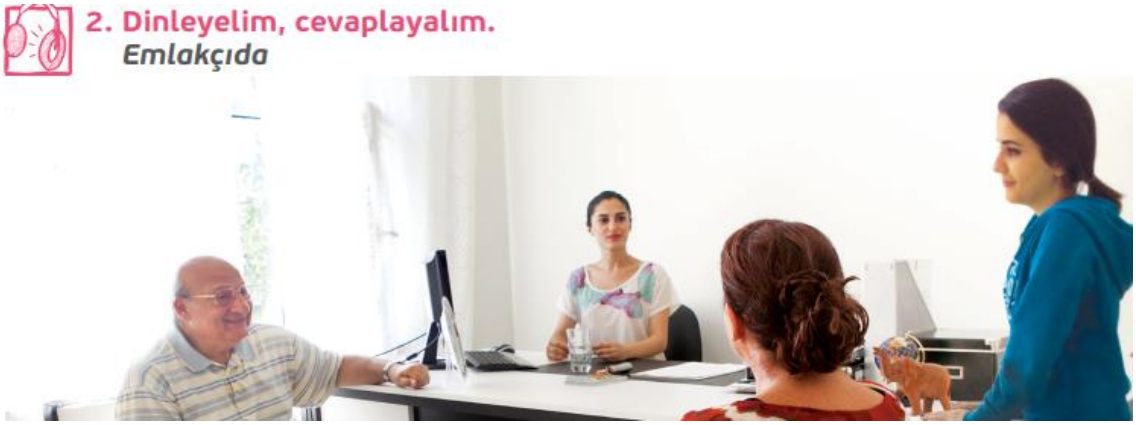
Tablo 2'ye bakıldığında Yedi İklim B1 kitabında görsel bulunan 23 dinleme etkinliği tespit edilmiştir. Bu dinleme etkinliklerinin 9 tanesinde görseller temsil etme, 11 tanesinde dikkat çekme, 3 tanesinde ise bilgi verme amacıyla kullanılmıştır. Dinleme becerisinde İlgisiz görsele rastlanmamıştır. Alt boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise bütün alt boyutlarla ilgili verilere rastlanmıştır. İncelenen dinleme etkinliklerinde toplam 51 görsel tespit edilmiştir. Bu görsellerin büyük çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Örnekler şu şekildedir:

Görsel 6

Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.31)

Görsel 7

Dikkat çekme>> doğrudan dikkat çekme. (s.78)

Görsel 8

Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s.41)

Görsel 9

1.	İtalya	Sahil Kütüphanesi	☐
2.	Bulgaristan	Durak Kütüphanesi	☐
3.	Belçika	Motosiklet Kütüphanesi	☐
4.	Türkiye	Mobil Kütüphane	☐

Bilgi verme>> Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak. (s.63)

Görsel 10

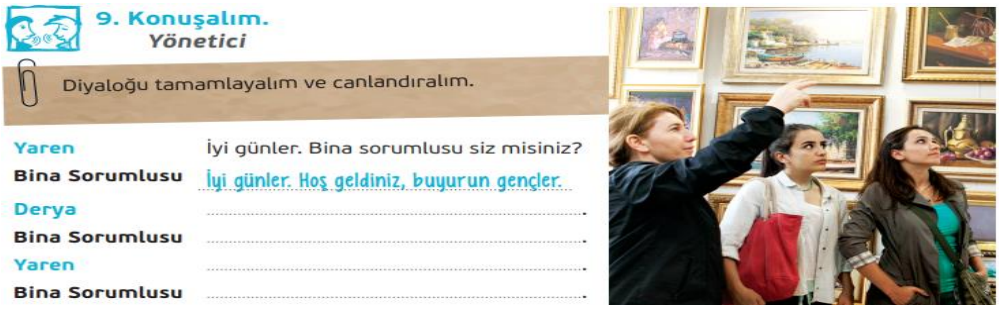
Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s.132)

Tablo 3. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Ders Kitabında Bulunan Konuşma Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	(f)	Fonksiyon	(f)	Boyut	(f)	Görsel	(f)
Konuşma	8	Temsil etme	1	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	1	Resim	2
		Dikkat çekme	3	Doğrudan dikkat çekmek	0		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	3		
		Bilgi verme	4	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	2		
				Problemin çözümünü sağlamak	2		
		İlgisiz görsel	0	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	0	Fotoğraf	30
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	0		

Tablo 3'e bakıldığında Yedi İklim B1 kitabında görsel bulunan 8 dinleme etkinliği tespit edilmiştir. Bu dinleme etkinliklerinin 1 tanesinde görseller temsil etme, 3 tanesinde dikkat çekme, 4 tanesinde ise bilgi verme amacıyla kullanılmıştır. Konuşma becerisinde ilgisiz görsele rastlanmamıştır. Alt boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise sadece 4 alt boyutla ilgili verilere rastlanmıştır. İncelenen dinleme etkinliklerinde toplam 32 görsel tespit edilmiştir. Bu görsellerin büyük çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Örnekler şu şekildedir:

Görsel 11

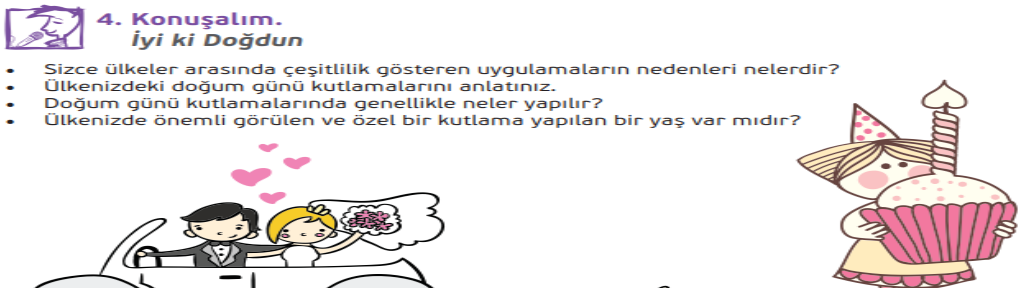
Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.97)

Görsel 12

Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s.62)

Görsel 13

Bilgi verme>> Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak. (s.144)

Görsel 14

Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s.112)

Tablo 4. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Ders Kitabında Bulunan Yazma Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
Yazma	**10**	Temsil etme	**2**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**2**	Resim	**14**
		Dikkat çekme	**1**	Doğrudan dikkat çekmek	**0**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**1**		
		Bilgi verme	**5**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**2**		
				Problemin çözümünü sağlamak	**3**		
		İlgisiz görsel	**2**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**2**	Fotoğraf	**20**
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		

Tablo 4'te görüldüğü üzere Yedi İklim B1 kitabında görsel bulunan 10 yazma etkinliği tespit edilmiştir. Bu yazma etkinliklerinin 2 tanesinde görseller temsil etme, 1 tanesinde dikkat çekme, 5 tanesinde ise bilgi verme amacıyla kullanılmış; 2 etkinlikte ise ilgisiz görsele rastlanmıştır. Alt boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise "Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak" alt boyutu dışında bütün boyutlarda etkinlik tespit edilmiştir. İncelenen yazma etkinliklerinde toplam 34 görsel tespit edilmiş, bu görsellerin çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Örnekler şu şekildedir:

Görsel 15

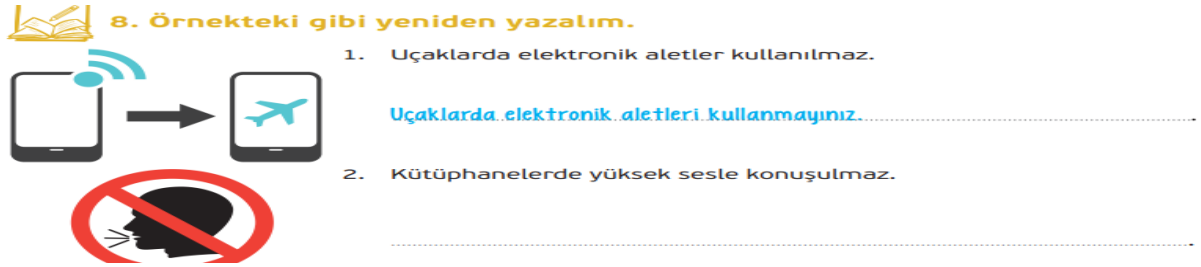
Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.105)

Görsel 16

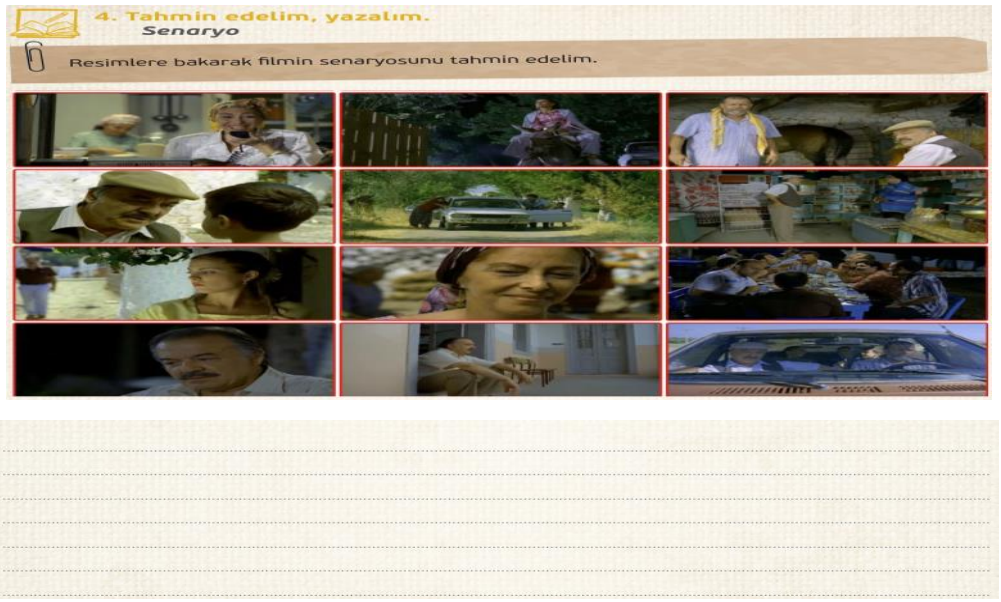
Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s.118)

Görsel 17

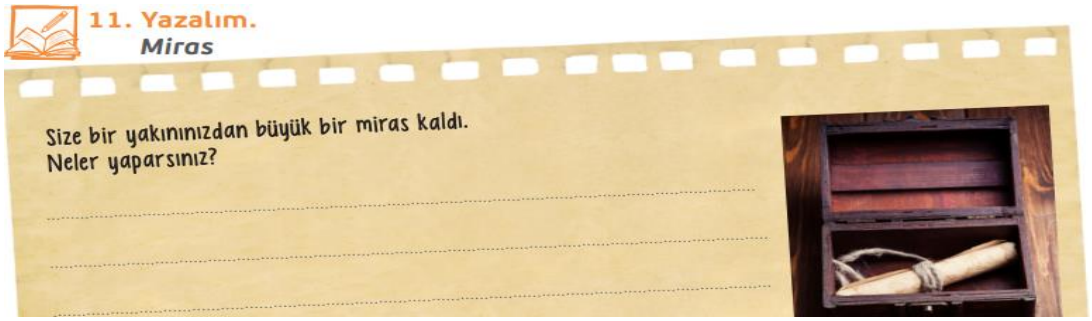
Bilgi verme>> Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak. (s.115)

Görsel 18

Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s.125)

Görsel 19

İlgisiz Görsel>> Sorunun çözümüne katkı sağlamamak. (s.75)

1. Yeni İstanbul Türkçe Öğretim Seti B1 ders kitabında bulunan beceri etkinliklerine eşlik eden görsellerin durumu nasıldır?

Tablo 5. Yeni İstanbul Türkçe Öğretimi Seti B1 Ders Kitabında Bulunan Okuma Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
Okuma	**22**	Temsil etme	**6**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**6**	Resim	**3**
		Dikkat çekme	**16**	Doğrudan dikkat çekmek	**6**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**10**		
		Bilgi verme	**0**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**0**		
				Problemin çözümünü sağlamak	**0**		
		İlgisiz görsel	**0**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**0**	Fotoğraf	**44**
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		

Tablo 5'te görüldüğü üzere İstanbul B1 kitabında görsel bulunan 22 okuma etkinliği tespit edilmiştir. Bu okuma etkinliklerinin 6 tanesinde görseller temsil etme, 16 tanesinde dikkat çekme amacıyla kullanılmıştır. Bilgi verme ve İlgisiz görsel fonksiyonu ile ilgili hiçbir etkinliğe rastlanmamıştır. Alt

boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise "Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak", "Doğrudan dikkat çekme" ve "Belirli bir kısma dikkat çekme" boyutlarıyla ilgili etkinlik tespit edilmiştir. İncelenen okuma etkinliklerinde toplam 47 görsel tespit edilmiş, bu görsellerin çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Örnekler şu şekildedir:

Görsel 20

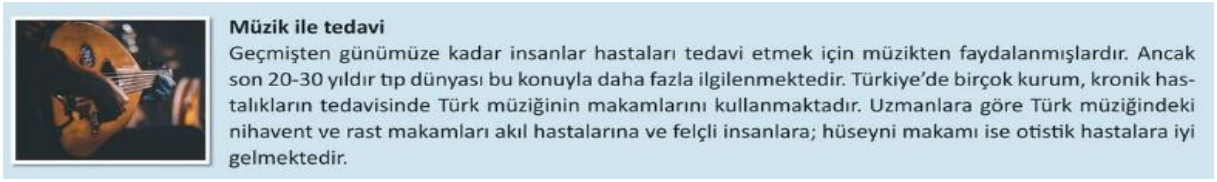
Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.29)

Görsel 21

Dikkat çekme>> doğrudan dikkat çekme. (s.24)

Görsel 22

Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s.66)

Tablo 6. Yeni İstanbul Türkçe Öğretim Seti B 1 Ders Kitabında Bulunan Dinleme Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
		Temsil etme	**1**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**1**	Resim	**3**
		Dikkat çekme	**11**	Doğrudan dikkat çekmek	**6**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**5**		

Dinleme	**16**	Bilgi verme	**2**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**0**		
				Problemin çözümünü sağlamak	**2**		
		İlgisiz görsel	**2**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**2**		**48**
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		
						Fotoğraf	

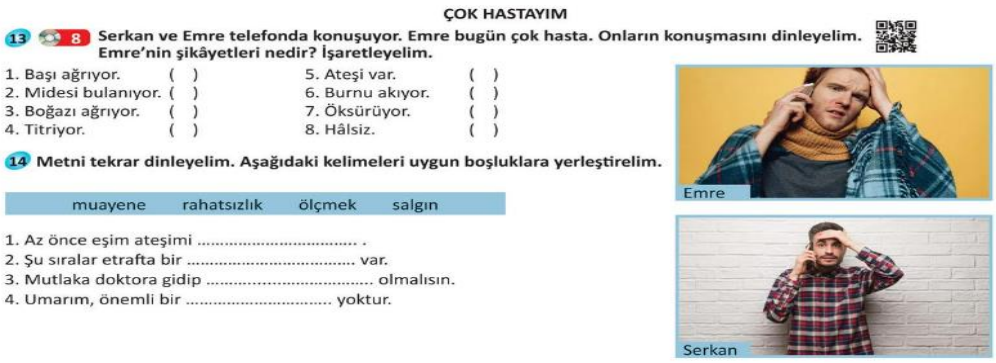
Tablo 6'ya bakıldığında İstanbul B1 kitabında görsel bulunan 16 dinleme etkinliği tespit edilmiştir. Bu dinleme etkinliklerinin 1 tanesinde görseller, temsil etme, 11 tanesinde dikkat çekme, 2 tanesinde bilgi verme amacıyla kullanılmıştır. İncelenen etkinliklerin 2 tanesinde ise ilgisiz görsele rastlanmıştır. Alt boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise "Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak" ve "Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak" boyutlarıyla ilgili etkinlik tespit edilmemiştir. İncelenen okuma etkinliklerinde toplam 51 görsel tespit edilmiş, bu görsellerin çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Örnekler şu şekilde gösterilebilir:

Görsel 23

Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.98)

Görsel 24

Dikkat çekme>> doğrudan dikkat çekme. (s.56)

Görsel 25

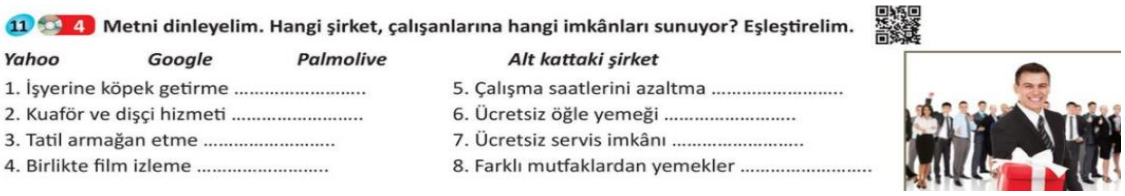
Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s.62)

Görsel 26

Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s.51)

Görsel 27

İlgisiz Görsel>> Sorunun çözümüne katkı sağlamamak. (s.75)

Tablo 7. Yeni İstanbul Türkçe Öğretim Seti B 1 Ders Kitabında Bulunan Konuşma Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
Konuşma	**13**	Temsil etme	**6**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**6**	Resim	**5**
		Dikkat çekme	**5**	Doğrudan dikkat çekmek	**0**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**5**		
		Bilgi verme	**1**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**0**		
				Problemin çözümünü sağlamak	**1**		
		İlgisiz görsel	**1**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**1**	Fotoğraf	**21**
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		

Tablo 7'de görüldüğü üzere İstanbul B1 kitabında görsel bulunan 13 konuşma etkinliği tespit edilmiştir. Bu konuşma etkinliklerinin 6 tanesinde görseller, temsil etme, 5 tanesinde dikkat çekme, 1 tanesinde bilgi verme amacıyla kullanılmıştır. İncelenen etkinliklerin 1 tanesinde ise ilgisiz görsele rastlanmıştır. Alt boyutlar göz önünde bulundurulduğunda ise "Doğrudan dikkat çekmek", "Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak" ve "Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak" boyutlarıyla ilgili etkinlik tespit edilmemiştir. İncelenen okuma etkinliklerinde toplam 26 görsel tespit edilmiş, bu görsellerin çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Bu bulgularla ilgili örnekler şu şekilde gösterilebilir:

Görsel 28

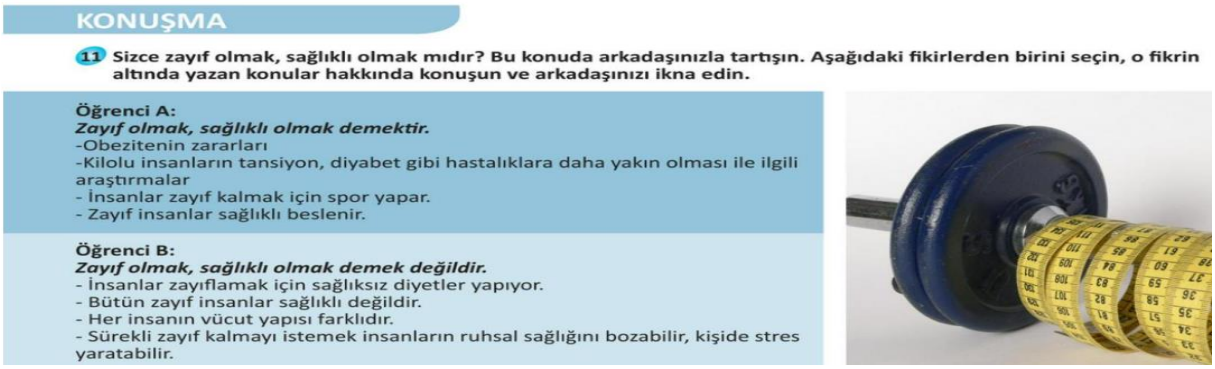

İLK YARDIM

15 İlk yardım hakkında konuşalım.

- İlk yardım neden önemli?
- Daha önce bir kişiye ilk yardım yaptınız mı?
- İlk yardım ile ilgili neler biliyorsunuz? Bu konuda bir eğitim aldınız mı?

Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s.57)

Görsel 29

KONUŞMA

11 Sizce zayıf olmak, sağlıklı olmak mıdır? Bu konuda arkadaşınızla tartışın. Aşağıdaki fikirlerden birini seçin, o fikrin altında yazan konular hakkında konuşun ve arkadaşınızı ikna edin.

Öğrenci A:
Zayıf olmak, sağlıklı olmak demektir.
-Obezitenin zararları
-Kilolu insanların tansiyon, diyabet gibi hastalıklara daha yakın olması ile ilgili araştırmalar
- İnsanlar zayıf kalmak için spor yapar.
- Zayıf insanlar sağlıklı beslenir.

Öğrenci B:
Zayıf olmak, sağlıklı olmak demek değildir.
- İnsanlar zayıflamak için sağlıksız diyetler yapıyor.
- Bütün zayıf insanlar sağlıklı değildir.
- Her insanın vücut yapısı farklıdır.
- Sürekli zayıf kalmayı istemek insanların ruhsal sağlığını bozabilir, kişide stres yaratabilir.

Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s. 52)

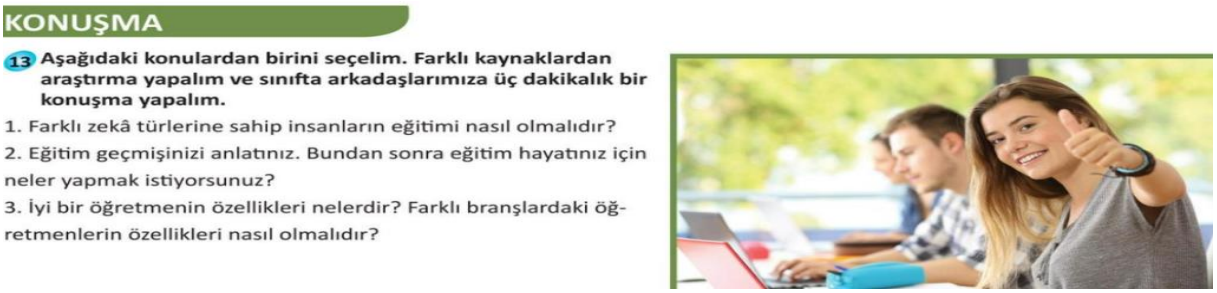
Görsel 30

KONUŞMA

10 Fotoğraflara bakalım ve neler oluyor, anlatalım. Fotoğraflardaki sorunlara nasıl çözümler bulabiliriz? Sizce fotoğraflardaki kişiler bu sorunları nasıl çözecek?

Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s. 16)

Görsel 31

KONUŞMA

13 Aşağıdaki konulardan birini seçelim. Farklı kaynaklardan araştırma yapalım ve sınıfta arkadaşlarımıza üç dakikalık bir konuşma yapalım.

1. Farklı zekâ türlerine sahip insanların eğitimi nasıl olmalıdır?
2. Eğitim geçmişinizi anlatınız. Bundan sonra eğitim hayatınız için neler yapmak istiyorsunuz?
3. İyi bir öğretmenin özellikleri nelerdir? Farklı branşlardaki öğretmenlerin özellikleri nasıl olmalıdır?

İlgisiz Görsel>> Sorunun çözümüne katkı sağlamamak. (s. 79)

Tablo 8. Yeni İstanbul Türkçe Öğretim Seti B1 Ders Kitabında Bulunan Yazma Etkinliklerine Eşlik Eden Görsellerin Durumu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
Yazma	**11**	Temsil etme	**2**	Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak	**2**	Resim	**6**
		Dikkat çekme	**8**	Doğrudan dikkat çekmek	**3**		
				Belirli bir kısma dikkat çekme	**5**		
		Bilgi verme	**1**	Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak	**0**		
				Problemin çözümünü sağlamak	**1**	Fotoğraf	**12**
		İlgisiz görsel	**0**	Sorunun çözümüne katkı sağlamamak	**0**		
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak	**0**		

Tablo 8'e bakıldığında İstanbul B1 kitabında görsel bulunan 11 yazma etkinliği tespit edilmiştir. Bu yazma etkinliklerinin 2 tanesinde görseller, temsil etme, 8 tanesinde dikkat çekme, 1 tanesinde ise bilgi verme amacıyla kullanılmıştır. İncelenen etkinliklerde ilgisiz görsele rastlanmamıştır. Alt boyutlar değerlendirildiğinde ise "Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak" ve "Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak" boyutlarıyla ilişkili etkinlik tespit edilmemiştir. İncelenen yazma etkinliklerinde toplam 18 görsel bulunmuştur. Bu görsellerin çoğunluğu fotoğraflardan oluşmaktadır. Bu bulgularla ilgili örnekler şu şekilde gösterilebilir:

Görsel 32

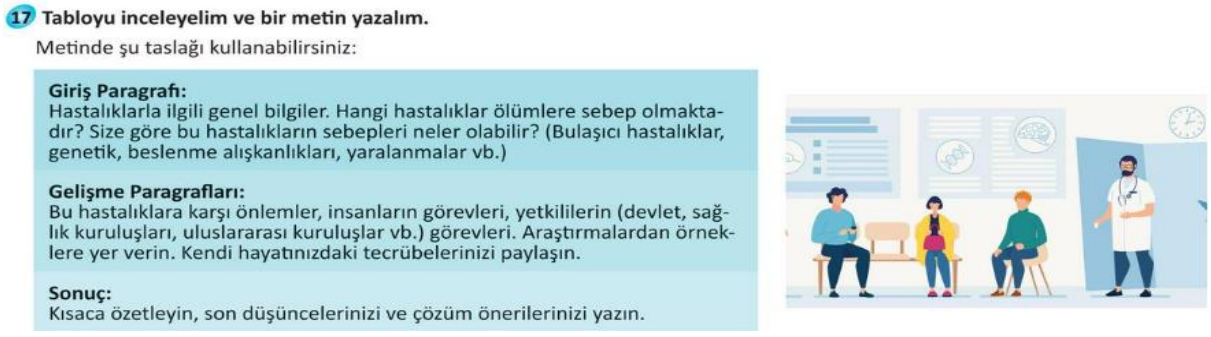
Temsil etme>> Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak (s. 79)

Görsel 33

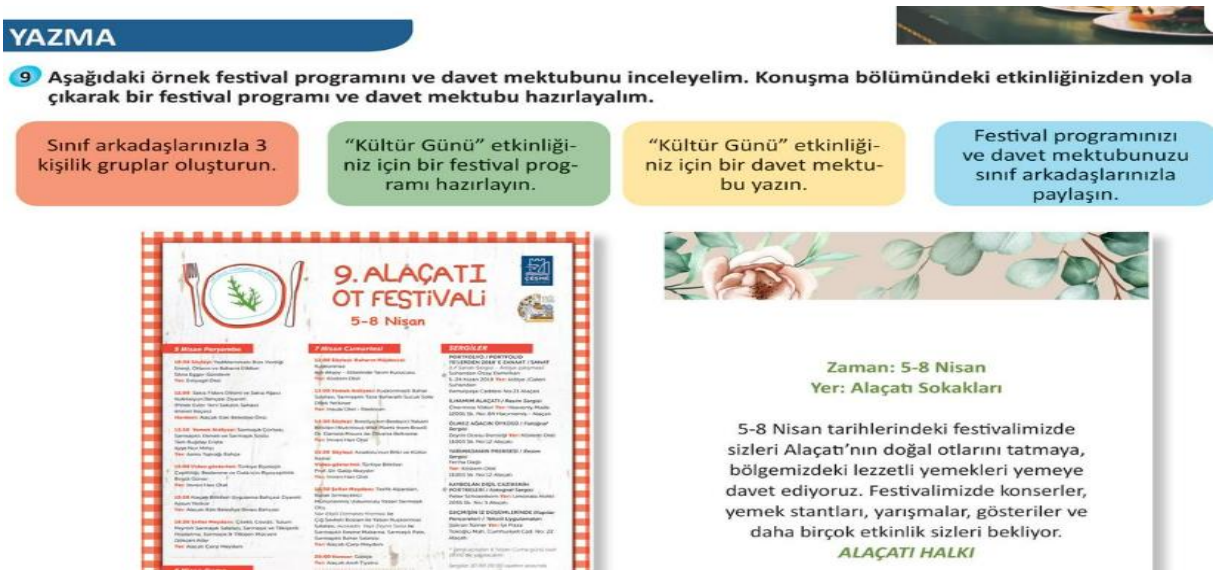
Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s. 83)

Görsel 34

Dikkat çekme>> belirli bir kısma dikkat çekme. (s. 57)

Görsel 35

Bilgi verme>> Problemin çözümünü sağlamak. (s. 123)

4 Sonuç ve Öneriler

İlgili araştırmada yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarında bulunan beceri etkinliklerine eşlik eden görsellerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti'nde bulunan

B 1 ders kitabı ve Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Öğretim Seti'nde bulunan B 1 ders kitabı incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda şu sonuçlara ulaşılmıştır: Araştırma sonucunda en çok görsel bulunan beceri etkinliği okuma etkinliğidir. Yedi İklim B 1 kitabında görsel bulunan 70 Okuma etkinliği tespit edilmiştir. Bu etkinliklerin toplamında 135 görsele [resim (23) + fotoğraf (112)] ulaşılmıştır. Burada görseller en çok "Dikkat çekme" (29) fonksiyonu ile kullanılmıştır. Diğer araştırma nesnesi olan İstanbul B 1 kitabında ise görsel bulunan 22 okuma etkinliği tespit edilmiştir. Bu kitapta da en çok karşılaşılan fonksiyon "Dikkat çekme" (16) dir. Bu kitaptaki etkinliklerin tamamında incelenen görsel sayısı 47 [resim (3) + fotoğraf (44)]'dir. İki kitap arasındaki farkın kitaplar arasındaki ünite sayısı farkından kaynaklı olduğu söylenebilir. Yedi İklim B 1 kitabında 8 ünite mevcutken İstanbul B 1 kitabında 6 ünite mevcuttur. Görsellerin sahip olduğu fonksiyon açısından bir değerlendirme yapılacak olursa bu noktada kitapların aynı doğrultuda oldukları söylenebilir. Ayıca Yedi İklim B 1 kitabında 2 okuma becerisi etkinliğinde "İlgisiz görsel" tespit edilmiş ancak İstanbul B 1 kitabında ilgisiz görsel bulunan okuma etkinliği tespit edilmemiştir.

Araştırmada en çok görsel bulunan diğer beceri etkinliği ise dinlemedir. Bu beceri ile ilgili Yedi İklim B 1 kitabında görsel bulunan 23 dinleme etkinliği tespit edilmiştir. Bu etkinliklerde toplam 51 [resim (14) + fotoğraf (37)] görsele ulaşılmıştır. Dinleme becerilerine eşlik eden görseller bu kitapta da en çok "Dikkat çekme" (11) fonksiyonu ile kullanılmıştır. İstanbul B 1 kitabında görsel bulunan 16 dinleme etkinliği tespit edilmiştir. Burada da "Dikkat çekme" (11) en çok tespit edilen fonksiyon olmuştur. Bu kitaptaki etkinliklerde toplam 51 [resim (3) + fotoğraf (48)] görsel tespit dilmiştir. Dinleme becerisi açısından iki kitabın sayısal veriler noktasında birbirine denk ve aynı doğrultuda olduğu söylenebilir. Ancak Yedi İklim B 1 kitabında "İlgisiz görsel"e rastlanmamışken İstanbul B 1 kitabında sorunun çözümüne katkı sağlamayan 2 "İlgisiz görsel" bulunduran etkinliğe rastlanmıştır.

Araştırmada incelenen diğer beceri ise konuşmadır. Konuşma becerisi ile ilgili Yedi İklim B 1 kitabında görsel bulunan 8 konuşma etkinliği tespit edilmiştir. Bu etkinliklerde toplamda 32 [resim (2) + fotoğraf (30)] görsel bulunmuştur. Konuşma becerisinde görseller en çok "Bilgi verme" (4) fonksiyonu ile kullanılmıştır. İstanbul B 1 kitabında görsel bulunduran 13 konuşma etkinliği tespit edilmiştir. Etkinliklerde 26 [resim (5) + fotoğraf (21)] görsel tespit edilmiştir. Yedi İklim B 1 kitabının aksine burada en çok tespit edilen fonksiyon "diğer becerilerde olduğu gibi "Dikkat çekme"dir. Bu noktada konuşma etkinlikleri açısından incelenen bu kitaplarda görsellerin kullanım fonksiyonunda farklılık tespit edilmiştir. Ayrıca İstanbul B 1 kitabında "İlgisiz görsel" bulunduran 1 etkinlik tespit edilmiştir. Görsel bulunduran konuşma etkinliği açısından İstanbul B 1 kitabı diğer beceri etkinliklerinin aksine Yedi İklim B 1 kitabından daha fazla etkinliğe yer vermiştir.

Araştırmada son olarak incelenen beceri etkinliği yazma becerisidir. Yedi İklim B 1 kitabında görsel bulunduran 10 yazma etkinliği tespit edilmiştir. Bu kitaptaki yazma etkinlilerinde toplam 34 [resim (14) + fotoğraf (20)] görsel tespit edilmiştir. Yazma becerisi ile ilgili tespit edilen görseller en çok "Bilgi verme" (5) fonksiyonu ile kullanılmıştır. Diğer inceleme nesnesi olan İstanbul B 1 kitabında ise görsel bulunduran 11 yazma etkinliği tespit edilmiştir. Bu kitapta ise görseller en çok "Dikkat çekme" (8) fonksiyonu ile kullanılmıştır. Bu noktada kitaplar farklılık arz etmektedir. Ayrıca Yedi İklim B 1 kitabında "İlgisiz görsel" bulunduran 2 yazma etkinliğine rastlanmışken İstanbul B 1 kitabında "ilgisiz görsel" bulunduran etkinlik tespit edilmemiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlardan hareketle şu öneriler getirilebilir:

Araştırma farklı bir yöntemle yapılıp sonuçlar bu açıdan yeniden değerlendirilebilir.
Yapılan tespitler kitapları kullanan öğrencilerin görüşlerine başvurularak farklı bir açıdan incelenebilir ve sonuçlar elde edilen bu sonuçlarla karşılaştırılabilir.
Yapılan araştırma çok daha kalabalık bir araştırmacı grubuyla yapılıp sonuçlar bu açıdan yeniden değerlendirilebilir.

Kaynakça

Arslan, E. (2022). Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 395 – 407.

Berends, I. E. & van Lieshout, E. C. D. M. (2009). The effect of illustrations in arithmetic problem solving: Effects of increased cognitive load. *Learning and Instruction*, 19, 345-353.

Carney, R. N. & Levin, J. R. (2002). Pictorial illustrations still improve students' learning from text. *Educational psychology review*, *14*(1), 5-26.

Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (2. Baskı). Sage Publications.

Dewolf, T., Van Dooren, W. & Verschaffel, L. (2015). Mathematics word problems illustrated: An analysis of Flemish mathematics textbooks. *Mediterranean Journal for Research in Mathematics Education*, 14, 17- 42.

Elia, I. & Philippou, G. (2004). The functions of pictures in problem solving *International Group for the Psychology of Mathematics Education.*

Levie, W. H. & Lentz, R. (1982). Effects of text illustrations: A review of research. *Educational Communication and Technology*, 30, 195-232.

Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (3. Baskıdan Çeviri, Çeviri Editörü: S. Turan). Nobel Yayın Dağıtım.

Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook,* Sage.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık

Yin, R. K. (2009). *Case study research: Design and methods* (Vol. 4). Sage Publications.

Yorgun, B. N. (2021). *İlkokul matematik ders kitaplarındaki problemlere eşlik eden görsellerin incelenmesi ve öğretmenlerin görsel kullanımına yönelik görüşler*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

EK 1. Görselleri Sınıflandırma Formu

Beceri	**(f)**	**Fonksiyon**	**(f)**	**Boyut**	**(f)**	**Görsel**	**(f)**
		Temsil etme		Bilgileri somutlaştırmak / canlandırmak		Resim	
		Dikkat çekme		Doğrudan dikkat çekmek			
				Belirli bir kısma dikkat çekme			
		Bilgi verme		Verilen bilginin anlaşılmasını kolaylaştırmak			
				Problemin çözümünü sağlamak			
		İlgisiz görsel		Sorunun çözümüne katkı sağlamamak		Fotoğraf	
				Metin veya içeriği ile bağlantısı olmamak			

(Özbilen ve Bayram, 2022)

Kimliğimizi ve Geçmişimizi Muhafaza Etmemizde Türkçenin Rolü

Umay TÜRKEŞ GÜNAY*

Özet

Siyasetten günlük hayata, bilime ve sanata kadar her alanda dünyadaki parlak zekalara kapılarını açan ABD, üretkenliğe ve her türlü gelişmeye imkân tanıdığı için bütün dünya tarafından büyük elma olarak kabul edilmiştir. Bu kabulün sonucunda her anlamda kuralları belirlediği için bütün dünya ile birlikte hepimiz İngilizce bilmek zorundayız, bu sebeplerle İngilizce dünya dili olmaya devam etmektedir. Türkçe, geniş bir coğrafyada kalabalık bir nüfus tarafından konuşulmakla beraber İngilizce gibi herkesin öğrenmesi zorunlu olduğu bir dil değildir. Türkçe, Türk milletini var eden farklı nitelikleriyle çok eski, özel ve kıymetli bir dildir. Genel kabuller çerçevesinde dile dayanan bir sanat türü olan edebiyat, Türk tarihi ve kültürünün seyri içinde sanattan öte bilgi ve tecrübe aktarıcılığı yanında eğitim fonksiyonunu da üstlenmiş çok etkili işlevlere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Millî kimlik, Türkçe

Giriş

Siyasetten günlük hayata, bilime ve sanata kadar her alanda dünyadaki parlak zekalara kapılarını açan ABD, üretkenliğe ve her türlü gelişmeye imkân tanıdığı için bütün dünya tarafından büyük elma olarak kabul edilmiştir. Bu kabulün sonucunda her anlamda kuralları belirlediği için bütün dünya ile birlikte hepimiz İngilizce bilmek zorundayız, bu sebeplerle İngilizce dünya dili olmaya devam etmektedir.

Türkçe, geniş bir coğrafyada kalabalık bir nüfus tarafından konuşulmakla beraber İngilizce gibi herkesin öğrenmesi zorunlu olduğu bir dil değildir. Türkçe, Türk milletini var eden farklı nitelikleriyle çok eski, özel ve kıymetli bir dildir.

Genel kabuller çerçevesinde dile dayanan bir sanat türü olan edebiyat, Türk tarihi ve kültürünün seyri içinde sanattan öte bilgi ve tecrübe aktarıcılığı yanında eğitim fonksiyonunu da üstlenmiş çok etkili işlevlere sahiptir.

Özellikle sözlü kültür içinde oluşan Türk Halk Edebiyatı, tarihimizin başlangıcından 20. yüzyılın ortalarına kadar geniş kitlelerinin mükemmel Türkçe öğrenmelerinde ve muhakeme etme yeteneklerinin gelişmesinde, soyut kavramlara hakimiyetlerinde fevkalade etkili olmuştur.

Kurtuluş Savaşının kazanılması ve Cumhuriyetin kuruluşunda etkili olduğu kabul edilen halk irfanı, halk kültürü ve edebiyatı birikimiyle kazanılmış takdire şayan bir yetenektir. Büyük Atatürk'ün söylediği üzere "Türk milleti yaşadığı nihayetsiz felaketler içinde ahlâkını, hatıralarını, geleneklerini, menfaatlerini, kendisini Türk yapan milliyetini dili sayesinde korumuştur." Halk şiiri ile halk müziği arasında bir yerde duran türkülerin bu kültür ve tarih aktarımında çok önemli bir yeri vardır.

Bazı dönemlerde biz Türkçeden vazgeçip Çince, Slavca, Arapça, Farsça, Rusça, Fransızca ve İngilizceyi tercih etsek bile Türkçe bizi terk etmemiş; tarihimizi, kültürümüzü, değerlerimizi bizim için taşımaya devam etmiştir.

İlk edebiyatımız, Ozan- Baksı Edebiyatının Arap-Fars kültür dairesinde yeni şartlar çerçevesinde dönüşümü ile kurumlaşan Âşık Edebiyatı orta dönem Türk tarihinde eğitim ve öğretim işlevini bütünüyle üstlenmiş gibi görünmektedir. Resmi ve yaygın öğretimin olmadığı asırlarda kalabalık halk kitlelerinin zengin kelime hazinesine sahip olmaları yanında toplumda ve dünyadaki gelişmelerden,

* Prof. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Dekanı, Girne/ KKTC. E- Mail: umaygunay9@yahoo.com

devletin politikalarından aşıkların sohbetleri, hikâyeleri ve türküleriyle haberdar olmuşlardır. Türk milleti eski çağların şartlarından doğan izolasyonun getireceği sığlaşmadan ve ilkelleşmeden sözlü kültürün zenginliği ve dinamizmiyle korunmuştur. Sözlü kültürün sürekli yazılı kültür ve değerli eserlerle beslendiğini de unutmamak gerekir.

Bilgilendirici bir örnek olarak Türk Edebiyatı içinde bir tek şiiriyle var olan ve Âşık Edebiyatı'nın bilinen ilk temsilcilerinden kabul edilen Bahşî isimli şairimize dikkat çekmek istiyorum. Hayatı ve kimliği hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Bahşî'nin eldeki tek şiiri hem kendisini hem de Türk tarihinin önemli bir dönemini, çatışmalarını ve kabullerini konsantre bir biçimde aktarmaktadır.

Bahşî, beş dörtlükten oluşan destanına/ türküsüne göre Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine (1517) katılmış bir ordu şairidir. Şiirin 8'li hece ölçüsüyle söylenmiş olması ve şairin adı, Fuat Köprülü'ye göre erken döneme aidiyetini göstermektedir (Köprülü 2004: 57). Başlangıçta Türk şiiri örnekleri çoğunlukla 4'lü-5'li-7'li ve 8'li hecelidir. Giderek hece sayısı artarak şiir türleri çeşitlenmiştir. Ayrıca Türkmen sahasında âşık karşılığı olarak kullanılan bahşî kelimesinin âşığa ad veya mahlas olarak verilmesi de onun erken döneme aidiyetinin delili olarak düşünülmektedir. Türkistan Türkleri (Kazak, Türkmen, Uygur, Özbek) arasında Bahşî kelimesi "şaman, kâtip ve şair" anlamlarına da gelmektedir. Âşık Edebiyatı kurumlaştıktan sonra şairler ozan ve bahşi adlarından vazgeçerek kendilerini saz şairi ve âşık olarak tanımlamışlardır.

Bahşî'nin, Mısır Seferine katılmış olması onun "ordu şairi" olduğunu ve kullandığı şiir dilinden hareketle eğitim gördüğünü düşündürmektedir. Berü, eydür, irgür vb. kelimelere göre şiir Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerine sahiptir. Bahşî'nin konusu itibariyle destan olan şiiri, Fuat Köprülü tarafından 13 Nisan 1330/ 1914 tarihinde İkdam Gazetesi'nde yayımlanmıştır.

Şiirde kullanılan yer adları Mısır, Hoy, Filistin, Kaf Dağı, Kırım, Horasan ve şahıs adları Sultan Selim, Yusuf, İlyas-Hızır, Türk tarihinin ve kültürünün önemli tarihi olay ve olgularına işaret etmektedir.

Mısra ve hece sayısıyla küçük, sade anlatımıyla sıradan gibi görünen bu şiir Türk tarihinin önemli bir savaşına ve bu savaş kararının toplumda yarattığı sarsıntılara, padişah otoritesinin ikna ile sağlandığına dair çok düşündürücü yaşanmışlıkları aktarması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca Çaldıran ve Mısır Savaşının toplumda yarattığı bölünmelere, İslâm tarihi ve menkıbeleriyle ve tasavvufa işaretleriyle bir şiirden öte inanç dünyasının çelişkilerini ve sosyal çalkantıların kaynağına inen çağrışımlarıyla çok düşündürücü ve öğretici bir metindir. İzleri günümüzde de devam eden Alevi- Sünni çatışmalarının doğuş sancıları yanında Türk Devletlerinin birbirlerini yok etmeleri de halk vicdanını yaralamıştır.

Sultan Selim cülûsunda,

Sâlâ dedi de yürüdü.

Gidelim Mısır'a doğru,

Yola dedi de yürüdü.

Şiirin nesre çevirisi açıklamalarla şöyledir: Yavuz Sultan Selim saltanatında sala ile Mısır'a sefere çıkacağını duyurmuştur.

Şamlu çıkup kaçar köyden,

Sofu beru bakmaz Hoy'dan,

Merd var ise işte meydan,

Gele dedi de yürüdü.

Çaldıran Seferinden sonra Osmanlı ile yollarını ayıran Şamlu aşireti sefere katılmamak için köylerini terk etmişlerdir. Gene Çaldıran Savaşında Osmanlı ile Safeviler arasında sürekli el değiştiren Hoy'un

sofuları, Yavuz Selim'in çağrısını duymazdan gelmiştir. Yavuz Selim, halkın sefere katılmakta isteksizliğinin kaynağındaki Alevi- Sünni ayrışmasını konu etmemiş, Türk kültürünün en etkili ve önemli ortak değerlerinden mertliğe vurgu yapmış ve mert olanları meydana çağırmıştır. Bu dörtlükte savaştan kaçmanın namertlik olduğu dolaylı olarak ifade edilmiştir.

Nesne yoğimiş aslında,

Halife dikmiş yerinde,

N'arar Yusuf'un şehrinde?

Köle dedi de yürüdü.

1258'de Kubilay'ın Abbasi halifesi ve ailesinin tamamını öldürmesinden sonra bazı kabullere göre halifelik kurumu sona ermiştir. Fatımilerin halifenin uzak bir hısımını Mısır'a götürmesiyle halifelik yeniden oluşturulmuştur. Bahşi "Nesne yoğ imiş aslında; Halife dikmiş yerinde." derken bu olaya işaret etmektedir. Olmayanın oldurulduğuna ve çelişkilere işaret etmektedir. Yavuz Sultan Selim'in ağzından "N'arar Yusuf'un şehrinde, Köle dedi de yürüdü." derken yabancı kaynakların kurucuları Orta Asyadan gelen Türkler olduklarından Mısır Türk Devleti dedikleri, bizim Memluk/ Kölemen dediğimiz devletin kurucularının Abbasilerin paralı askeri/ kölesi olduklarına işaret ederek ve küçümseyerek Hz. Yusuf'un memleketi/ Mısır'da bulunmaya hakları yoktur demekte ve savaşmakta haklı olduğunu savunmaktadır.

Almak gerek Kûh-ı Kaf'ı,

Kırım var mı ala dahi?

Horasan'da ise Şâh'ı,

Bula dedi de yürüdü.

Kaf Dağı'nı almak Türk kültüründe ideale ulaşmak anlamında olduğundan Mısır'ın fethini elzem görmektedir. Kırım'ın Osmanlı'da olduğu ve Horasan'da Şahı bulacağını söyleyerek yürüdü.

Bahşî eydür Mehdî budur.

Yücemize irgör Kâdir,

Kılaguzsa İlyas Hızır,

Yola dedi de yürüdü.

Son dörtlükte şair Yavuz Sultan Selim'i, Mehdi olarak nitelediğini ve Hızır İlyas'ın kılavuzluğunda Tanrının yardımıyla sefere başlandığını aktarmaktadır.

Destan

Sultan Selim cülûsunda,

Sâlâ dedi de yürüdü.

Gidelim Mısır'a doğru,

Yola dedi de yürüdü.

Şamlu çıkup kaçar köyden,

Sofu beru bakmaz Hoy'dan,

Merd var ise işte meydan,

Gele dedi de yürüdü.

Nesne yoğimiş aslında,

Halife dikmiş yerinde,

N'arar Yusuf'un şehrinde?

Köle dedi de yürüdü.

Almak gerek Kûh-ı Kaf'ı,

Kırım var mı ala dahi?

Horasan'da ise Şâh'ı,

Bula dedi de yürüdü.

Bahşî eydür Mehdî budur,

Yücemize irgör Kâdir,

Kılaguzsa İlyas Hızır,

Yola dedi de yürüdü.

Çok kısa olan bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere beş dörtlükten oluşan bu küçük destan hem söyleyenin hem de dinleyenlerin Türk tarihine, siyasetin sosyal yapıda yarattığı çatlaklara, Türk kültürünün anlamlar, değerler ve kurallar bütününe vakıf olduklarını göstermektedir. Unutanlara da hatırlatmaktadır. Bu kadar çok bilgi gerektiren tarihi ve sosyal gelişmeyi ve çatışmayı, duygu ve düşünceyi, umudu ve umutsuzluğu, Türkçenin gücü bu sade ve küçük destanda aktarmayı ve hıssettirmeyi sağlamıştır. Şâirin Türkçeye hâkimiyeti, bilgisi ve yeteneği de ayrıca takdire şayandır.

Kaynakça

Alptekin, A. B., Sakaoğlu, S. (2006). Türk Saz Şiiri Antolojisi (14-21. Yüzyıllar). Ankara: Akçağ Yayınları.

"Bahşî" (1977). Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. /Devirler/ İsimler/ Eserler/ Terimler. C. 1. İstanbul: Dergâh Yayınları, 297.

Boratav, P. N., Fıratlı, H. V. (1943). İzahlı Halk Şiiri Antolojisi. Ankara: Maarif Matbaası.

Köprülü, F. (2004). Saz Şairleri I-V. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çağatay Türkçesi Metinlerinde *-GAy* Eki ve İşlevleri

Ümit EKER*

Özet

Tarihî Türk lehçelerinde gelecek zaman işaretleyicilerinden biri de *-GAy* ekidir. Köktürkçe metinlerde seyrek olarak görülen ekin kullanımı Eski Uygur Türkçesi döneminde yoğunlaşmış, ek gelecek zamanın yanı sıra farklı işlevleri de karşılar hâle gelmiştir. Ekin işlevindeki bu genişleme, Karahanlı ve Harezm Türkçeleri döneminde de devam etmiş, Çağatay Türkçesinde en geniş şeklini almış fakat Çağatay Türkçesinin ardılı durumundaki Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kullanımdan düşmüştür. *-GAy* ekinin Türkçenin tarihî bütün dönemlerinde zamir kökenli kişi ekleriyle kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra Çağatay Türkçesi şiir dilinde bazen ekin sonundaki "y" ünsüzünün düşürüldüğü görülür. Bu çalışmada çoğunlukla gelecek zaman işlevinde kullanılan *-GAy* ekinin Çağatay Türkçesi metinlerindeki kullanımları incelenmiştir. İnceleme için Çağatay Türkçesinin "klasik öncesi", "klasik", "klasik sonrası" dönemlerine ait bazı eserler incelenmiş ve bunun sonucunda ekin işlev ve kullanımlarıyla ilgili önemli bulgulara ulaşılmıştır. Ek, Çağatay Türkçesi metinlerinde "gelecek zaman", "geniş zaman", "gelecek zaman- istek kipi", "istek kipi", "emir kipi", "şart kipi" işlevlerinde kullanılmıştır. Ekin bu işlevlerinin yanı sıra birçok kullanımı da bulunmaktadır. Buna göre ekin metinlerde şu kullanımlarına rastlanmıştır: "gelecek zaman - gelecek zamanın hikâyesi" içerisinde "kabul etmeme, isyan", "endişe, kaygı", "inanmama, ikna olmama", "beklenti", "vazgeçme", "şu anki durumun tersi"; "gelecek zaman - istek kipi" içerisinde "isteme, talep etme"; "istek kipi" içerisinde "dua", "tavsiye", "soru yoluyla yüklemdeki yargının tersini kastetme, kabul etmeme, inanmama", "gerçekleşmemiş istek", "gerçekleşmemiş istek, pişmanlık"; "emir kipi" içerisinde "mutlaka uyulması ve uygulanması gereken davranış, ilke", geniş zaman - geniş zamanın hikâyesi içerisinde "soru yoluyla yüklemdeki yargının tersini kastetme, kabul etmeme, inanmama", "ikna olmama", "sıradan bir gerçeğe veya kabule işaret", "mahiyeti ve sınırları belirleyememe", "mübalağa etme", "gerçekleşmemiş istek", "tanımlama veya bilimsel tespit", "betimleme yapma", "yalvarma", "tahmin" anlamlarının oluşturulmasında önemli rol oynadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gelecek Zaman Eki, *-GAy* Eki, Çağatay Türkçesi.

Giriş

Tarihî Türk lehçelerinde genel olarak gelecek zaman işaretleyici olarak kullanılan *-GAy* eki süreç içerisinde farklı işlev ve kullanımları da karşılar hâle gelmiştir. Türk dilinin ilk yazılı belgelerinin oluştuğu Köktürkçe döneminde gelecek zaman daha çok *-DAçI*, seyrek olarak da *-çI, -çA* ekleriyle karşılanır (Gabain 1995: 81, 82; Tekin 2003: 185 - 189). Gelecekte mutlak olarak yapılacak bir eylemi belirtmek için de *-sIk* eki kullanılır (Tekin 2003: 185). *-GAy* ekinin Köktürkçede çok yoğun bir kullanımı mevcut değildir. *Irk Bitig*'de ve öbür Tun-huang yazmalarında görülür (Tekin 2003: 189). Ş. Tekin *-GAy* eki için "Köktürkçede hiç yoktur." ifadesini kullanmış ve *-DAçI* ekinin Eski Türkçede daha çok da Köktürkçede kullanıldığını belirtmiştir (1992: 97).

Bütün bu bilgilerden *-GAy* ekinin Köktürkçe döneminde gerek gelecek zaman gerekse diğer işlevlerde henüz oluşum aşamasında olduğu, kullanımının çok sınırlı düzeyde bulunduğu anlaşılır. Köktürkçe döneminde gelecek zaman için daha çok *-DAçI, -çI,* -çA, *-sIk* ekleri kullanılmaktadır.

Köktürkçenin ardılı Eski Uygur Türkçesi dönemine gelindiğinde *-GAy* ekinin kullanımının önemli ölçüde arttığı görülür. Bu dönemde ek, Köktürkçedeki *-DAçI* ekinin yerini almıştır (Demirci 2016: 521). Ayrıca ekin sonundaki "y" ünsüzünün düştüğü *-GA* şeklinde bir kullanıma da rastlanmaktadır (Eraslan 2012: 343). Ş. Tekin seyrek olarak kullanılan bu *-GA* şeklinin *-GAy* eki ile ilgili olabileceğini ifade etmiştir (1992: 97).

* Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, umiteker@comu.edu.tr.

A.V. Gabain ekin gelecek zamanın yanı sıra *bazen muktedir olma; ara sıra, özellikle görülen geçmiş zaman durumundaki bir yardımcı fiil almışsa, gerçekleşmemişi (Irrealis), nezaketle talep etmeyi (temenni)* (1995: 81) ifade ettiğini belirtmiştir. Ek şahıs zamiri kökenli [1. tip] şahıs eklerini alır.

Eski Uygur Türkçesi döneminde *-GAy* ekinin gelecek zaman işlevinin yanı sıra geniş zaman ve emir kipi işlevlerinde de kullanıldığı görülür. Aşağıdaki örnekte emir kipi işlevi çok açıktır: *ötrü ḳanı ḳan yarlıġḳamadı barmaġay sen tep tedi* // *Bunun üzerine, babası han, izin vermedi. 'Gitmeyeceksin!' dedi* (İKPÖ: 20). Şu örneklerde de ek geniş zaman işlevindedir: *montada käz irinç tınl(ı)g bolgay mu* (ABH: 80). // *bu kadar zavallı (bir) canlı olur mu* (Gulcalı 2015: 110). /…/ *nitä adın kim bolgay moŋa yarag-* /…/ (ABH: 81). // /…/ *-den başka kim olabilir buna uygun* /…/ (Gulcalı 2015: 111). Bu dönemde *-GAy* gelecek zaman ekinin emir kipi ve geniş zaman işlevlerinin oluşmaya başladığı söylenebilir.

Karahanlı Türkçesinde *-GAy* ekinin kullanımı Eski Uygur Türkçesindeki kullanımlara benzer. Bu dönemde de ekin asıl işlevi bir hareketin gelecekte mutlaka gerçekleşeceğini bildirmektir. Gelecek, kesinlik ve bildirme işlevleri bir arada bulunur (Ercilasun 1984: 130). Ek, Karahanlı Türkçesinde geniş zaman işlevinde de kullanılır. Bu kullanımda zaman ve bildirme bakımından bir kesinlik bulunmaz (Ercilasun 1984: 131).

Harezm Türkçesi dönemine gelindiğinde ekin işlevlerinde bir önceki döneme göre büyük oranda genişleme görülür. Bu dönemde ek, bir önceki dönemde gelişmeye başlayan emir ve geniş zaman işlevlerinin yanı sıra "istek kipi" işlevinde de kullanılmaya başlamıştır (Hacıeminoğlu 1997: 152. 153). J. Eckmann, Harezm Türkçesinde *-GAy* ekinin gelecek zaman işlevinin yanı sıra gereklilik kipi işlevine de işaret eder (2003: 31, 32).

Çağatay Türkçesinde *-GAy* ekinin kullanımı oldukça genişlemiş durumdadır. J. Eckmann eki "gelecek-istek" başlığı altında ele almış ve şu işlevlere işaret etmiştir:

a. Gelecek,
b. İstek, rica veya emir,
c. Sıradan bir gerçeğe işaret (Genellikle geniş zamanla aktarılır.),
d. Tahmin (2017:120, 121).

Çağatay Türkçesinde ekle oluşan hikâye birleşik zaman ile "geçmişe ait tahmin, gerçekleşmemiş bir isteğe işaret, mevcut durumun tersini ifade etme, istek" gibi anlamlar ifade edilir (Eckmann 2017: 121).

Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesinde gelecek zaman işlevli *-GAy* eki kullanılmayıp bu çekimde ünlüyle biten fiillerden sonra "y", ünsüzle biten fiillerden sonra ise "a" eki kullanılır (Yıldırım 2012: 174). Özbek Türkçesinde *-GAy* eki istek kipi çekiminde görülür, ancak bu kullanım yaygın değildir. Özbek Türkçesinin eski devirlerinde özellikle şiir dilinde *-GAy* ekine rastlanmaktadır (Yıldırım 2012: 195).

Görüldüğü üzere ekin Eski Uygur Türkçesinden Çağatay Türkçesine gelene kadar işlevlerinde büyük oranda bir genişleme gerçekleşmiştir. Ek başlangıçta gelecek zamanı karşılarken zamanla istek, emir, rica, tahmin başta olmak üzere çeşitli işlevleri karşılar hâle gelmiştir.

Ekin işlevleri konusunda M. Mansuroğlu'nun tespitleri önem arz etmektedir. Mansuroğlu, *-GAy* ekinin *-Ay* ve *-A* biçimlerine işaret etmiş ve "gereklilik-dilek", oradan da "gelecek zaman" işlevlerine geçildiğini belirtmiştir. Mansuroğlu ayrıca *-Ay* biçiminin Güney-Batı Türkçesinde görüldüğünü ifade etmiş, ekin genişlemiş şekilleri olarak da *-AsI* ve *-AçAk* eklerini göstermiştir (1958: 171 - 183).

Bu çalışmada ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri ve kullanımları ele alınmıştır. Bunun üçün Çağatay Türkçesinin klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası devirlerine ait çeşitli eserler taranmış ve ekin bu eserlerdeki görünümleri ortaya konulmuştur. Buna göre Çağatay Türkçesi metinlerinde ekin "gelecek zaman", "geniş zaman", "gelecek zaman - istek kipi", "istek kipi", "emir kipi", "şart kipi", işlevlerinde kullanıldığı görülür. İncelenen metinlerde ekin bu işlevlerinin yanı sıra birçok kullanımı da bulunmaktadır. Ek şu anlamların oluşumunda başat rol oynamıştır:

a. Gelecek zaman - gelecek zamanın hikâyesi içerisinde: Kabul etmeme / isyan, endişe / kaygı, inanmama / ikna olmama, beklenti, vazgeçme, şu anki durumun tersi,

b. Gelecek zaman - istek kipi içerisinde: İsteme / talep etme,
c. İstek kipi içerisinde: Dua, tavsiye, soru yoluyla yüklemdeki yargının tersini kastetme / kabul etmeme / inanmama, gerçekleşmemiş istek, gerçekleşmemiş istek / pişmanlık,
d. Emir kipi içerisinde: Mutlaka uyulması ve uygulanması gereken davranış / ilke,
e. Geniş zaman - geniş zamanın hikâyesi içerisinde: Soru yoluyla yüklemdeki yargının tersini kastetme / kabul etmeme / inanmama, ikna olmama, sıradan bir gerçeğe veya kabule işaret, mahiyeti ve sınırları belirleyememe, gerçekleşmemiş istek, tanımlama veya bilimsel tespit, şu anki durumun tersi / pişmanlık, endişe / kaygı, yalvarma,
f. Şart kipinin hikâyesi içerisinde: Şu anki durumun tersi.

1. Çağatay Türkçesinde -*GAy* Ekinin İşlevleri

İncelenen Çağatay Türkçesi metinlerinde -*GAy* ekinin gelecek zaman, gelecek zamanın hikâyesi, geniş zaman, geniş zamanın hikâyesi, gelecek zaman / istek kipi, istek kipi, istek kipinin hikâyesi, emir kipi işlevlerine rastlanmıştır. Birleşik zaman ve kipler dışarıda bırakılacak olursa ekin incelenen Çağatay Türkçesi metinlerinde altı çeşit işlevine rastlanmıştır[1]. Ekin bu dilbigisel işlevler içerisinde birçok farklı anlamın oluşumuna da katkı sağladığı görülmektedir. Bunlar şu şekildedir:

1.1. Gelecek Zaman / Gelecek Zamanın Hikâyesi

1.1.1. Kabul Etmeme / İsyan

Tā çend ġamıŋda ıžṭırāb ėtkey-mėn / Hicr otıda baġrımnı kebāb ėtkey-mėn / Ḫaṭṭıŋnı körüp çü ḳalmadı hūş maŋa / Maʿlūm ki nė nevʿ cevāb ėtkey-mėn. // *Daha ne zamana kadar gamında inleyip; ayrılık ateşinde bağrımı kebap edeceğim? Hatlarını*[2] *görünce aklım başımdan gitti; artık ne cevap vereceğimi sen anlar bilirsin* (BHTD: 151).

1.1.2. Endişe / Kaygı

iy Ḥüseynī uyku bī-ḫodluḳ yimek ġamdur maŋa / tā ni bolġay ʿāḳıbet ḥālim bu ḫʷāb u ḫurd ile (HBD: 173). // Ey Hüseyni! Bana uyku gaflet, yemek yemekse gamdır. Sonunda bu uyku ve gam ile halim ne olacak?

1.1.3. İnanmama / İkna olmama

hicr otıdın bir şerer ʿālemni örter iy refīḳ / merhemiŋ ni nefʿ ḳılġay dāġ-ı hicrān üstine (HBD: 184). // Ey arkadaş! Ayrılık ateşinin bir kıvılcımı bütün âlemi yakar. Senin merhemin ayrılık yarasına ne faydası olacak.

1.1.4. Beklenti

Ümīdimiz bar, tīz bolġay tip tidi (O[2]: 146). // Ümidimiz var, yakında olacak, dedi.

1.1.5. Vazgeçme

vāy kim yüz ḳatla ḳılġay irdim öz ʿışḳımnı fāş / veh ki il atıŋnı ẕikr iylerdin artar ġayretim (HBD: 139). // Yüz defa aşkımı açık edecektim, ancak yazık ki başkalarının adını zikretmesinden dolayı direncim artıyor.

1.1.6. Şu Anki Durumun Tersi

uçḳay irdim her zamān ez-bes ki tıkmiş nāvekiŋ / bolmasa irdi eger peykānlarıŋdın leblerim (HBD: 140). // Eğer dudaklarım çoktandır peykanlarınla oklanmamış olsaydı her daim uçacaktım.

1.2. Gelecek Zaman / İstek Kipi

1.2.1. İsteme / Talep Etme

Ḥażret-i Sulṭān tün yarımı-nı ötkezip bu ber-kām ḳırḳ kişi bilen Ḥażret-i Ḫʷāce Ebū'n-Naṣr Sāmānī ḳaşlarıġa barıp yā büzürg-vār, eger maşlaḥat-nı maŋa ḳoyup bėrse-ler ḫurūc ḳılıp kāfirlerġa tikkey-men (BT: 15). // Hazreti Sultan, gece yarısını geçerken Hoca Ebu'n-Nasr Samani'nin huzuruna onu görmek isteyen kırk kişiyle birlikte geldi ve "Ey yüce insan! Eğer uygun görürsen varıp kâfirlere saldıracağım [saldırayım]" [dedi].

[1] Şart kipinin hikâyesi de buna dâhildir.
[2] "yüzündeki sarı tüyleri" olmalıdır.

İnşā'l-lāhu teʿālī ḫudāy teʿālī-niŋ ʿināyeti bolsa feth ḳılıp ḥażret-leriniŋ der-gāh-larıġa kelgey-miz (BT: 22). // İnşallah Allahu Teâlâ'nın yardımıyla fethedip hazretlerin huzurlarına geleceğiz [gelelim].

Bizge hem zekevāt-nıŋ ṣevābını tapḳu dėk bir iş buyur senler, bizler hem şol işni ḳılıp zekevāt-nıŋ ṣevābını tapḳay miz dėp ʿarż ḳıldılar (BT: 10). // Bize de zekâtın sevabını kazanabileceğimiz bir iş verin, bizler de o işi yapıp zekât sevabı kazanalım, diye arz ettiler.

1.3. İstek Kipi[3]

1.3.1. Dua

Ḫudāyā Ḫudāvenda cemīʿ-i üstād aşfeżlerġa risāle-i şerīf saḳlap ʿamel ḳılmaġlıḳġa tevfīḳ hidayet ʿaṭā ḳılġaysėn (RA: 45). // Ey Allah'ım! Bütün usta aşçılara mukaddes risaleyi saklayıp onunla amel etmeleri [konusunda] onlara yardım et, onlara hidayet bağışla.

İlāhī kāsib ḳullarıŋnı fīr [ü] üstādlarımızınıŋ şefāʿatlarıdın bī-naṣīb ḳoymaġaysen (RK[2]: 37). // Ey Allah'ım! Çalışan kullarını üstatlarımızın şefaatlerinden mahrum bırakmayasın.

ey Bār Ḫudāyā hemme ʿāṣī ve cāfī bendeler īmānnı dürüst ḳılġaysın şerīʿat ve ṭarīḳat ve ḥaḳīḳat yolıda rāh-ı rāstġa yol berip ṯābit ḳadem ḳılġaysın her kişi kim ṣāḥib-i tekbirdür taḫta pōst üstünide olturġan bendelerge tevfīḳ-i ilāhī bergeysėn (RD[1]: 46, 47). // Ey yüce Allah'ım! Bütün asi ve cefakâr kullarının imanını doğru yapasın. [Onları] şeriat, tarikat ve hakikat yolunda doğru yola iletip onları o yolda sabit eyleyesin. Tekbir sahibi ve post üstünde oturan kimselere senin rızana uygun işler yapmayı nasip eyleyesin.

ilāhī hemege tevfīḳ berip rāstġa ʿaṭā ḳılıp bergeysin (RMD: 129). // Ey Allah'ım! Herkese yardımda bulunup herkese doğruluğu bağışlayasın.

ilāhī kāsib kullarıŋnı fīr üstādlarımızınıŋ şefāʿatlarıdın bī-naṣīb ḳoymaġaysen (RK[3]: 191). // Ey Allah'ım! Çalışan kullarını pir ve ustalarımızın şefaatlerinden nasipsiz bırakmayasın.

Tā cihān bolġay İlāhī şādlıġ birle bolup / Tėŋridin yetkey aŋa her laḫẓa feyz-i bīşumār. // *Dünya durdukça sevinç onun arkadaşı olsun, Tanrı'dan ona her an sayısız iyilikler, bolluklar ve ferahlıklar ulaştırılsın* (BHTD: 74).

1.3.2. *Tavsiye*

Ve ol ṭāyife arasında Aḳda digen bir kişi bar irdi ve anıŋ oġlı Caru irdi. Ve bir kün Ḫażret-i Nūḥ ḳaşıġa keltürüp aydı ki: Zinhār bu keẕẕāb kişini sözigа ʿamel ḳılmaġay-sin ve bol divane kavline firifte bolmaġay-sin (O[2]: 112). // O taife arasında Akda adında bir kişi vardı. Onun oğlunun adı da Caru idi. Bir gün [onu] Hazreti Nuh'un huzuruna getirdiler. O şöyle dedi: Bu yalancının sözüne asla kanmayasınız. Bu delinin sözlerine aldanmayasınız.

'*Münāsib ol turur kim pādişāhlıġını aŋa berip özüŋ ayş u ʿişretġa meşġūl bolġay-sin.' tidiler* (O[2]: 148). // "Münasibi padişahlığı ona vermen ve bir kenara çekilip rahatına bakmandır." dediler.

1.3.2. Soru Yoluyla Yüklemdeki Yargının Tersini Kastetme / Kabul Etmeme / İnanmama

ʿışḳ dāyim żaʿflıḳ cismimni ister örtegey / Allah Allah niçe ḳılġay berḳ-ı ḥüsn birle sitīz (HBD: 93). // Aşk, sürekli zayıf bedenimi yaksın ister. Allah Allah! Şimşek kadar güçlü olan güzellik ile [zayıf bedenim] nasıl başa çıksın.

1.3.3. Gerçekleşmemiş İstek

Yār derdi cān-ı bīmārımda bolġay kāşkī / Cismi āzārī ten-i zārımda bolġay kāşkī. // *Keşke sevgilinin derdi (aşkı) benim hasta canımda olsa ve onun vücudunu inciten şeyler keşke benim inleyen vücuduma geleydi* (BHTD: 78).

1.4. İstek Kipinin Hikâyesi

1.4.1. Gerçekleşmemiş İstek / Pişmanlık

[3] İstek kipiyle ilgili tartışmaların esasını oluşturan ekin kökeni, işlevi ve emir kipi ekleriyle olan münasebeti hususlarına burada değinilmeyecektir. Terim tercihinde Korkmaz 2009 yayını esas alınmıştır. Bk.; Korkmaz 2009: 648.

ḳılmaġay irdim yüzin körmek temennā kāşkī / *salmaġay irdim köŋül mülkige ġavġa kāşkī* (HBD: 196). // Keşke yüzünü görmek istemeseydim. Gönül mülkünü sıkıntıya atmasaydım keşke.
min ki ol ay ʿışkını ḳıldım temennā iy köŋül / *ḳılġay irdim zühd içinde dīde bīnā kāşkī* (HBD: 197). // Ey gönül! Ben o ay yüzlünün aşkını istedim. Keşke züht içinde yaşayıp gitseydim.
ol ḳuyaşnıŋ naḳd-i vaṣlı gerçi rāḥatdur velī / *ḳılmaġay irdi köŋül anı temennā kāşkī* (HBD: 196). // O sevgiliye kavuşmak rahatlıktır ancak gönül keşke onu tercih etmeseydi.
vaṣl ara tüşti köŋül mülkide ġavġā iy refīḳ / *ḳılġay ırdi hicr otı köŋlümni yağma kāşkī* (HBD: 196). // Ey arkadaş! Kavuşma konusunda gönül mülküne sıkıntı düştü. Keşke gönlümü ayrılık ateşi yağma etseydi.

1.5. Emir Kipi

1.5.1. Mutlaka Uyulması ve Uygulanması Gereken Davranış / İlke

Evvel bu risāle-i şerīfni özü bile tutḳay (RT[1]: 27). // İlk olarak bu risaleyi yanında saklasın.
ikinçi Ḫudāy Teʿālānıŋ ġażabıdın ḳorḳup raḥmetidin ümīd-vār bolmaġlıḳ turur üçünçi dükkānġa edeb bilen kirip iş tutmaġlıḳ turur törtünçi dükkānġa nā-pāk kirmegey beşinci ötken ervāḥlarġa duʿā ḳılmaġlıḳ tururlar (RN: 44). // İkincisi Allahu Teâlâ'nın gazabından korkup rahmetinden ümitli olmaktır. Üçüncüsü dükkâna edeple girip çalışmaktır. Dördüncüsü dükkâna pis girmesin. Beşincisi ölmüşlerin ruhlarına dua etmektir.
Hemme āgāh bolġaylar birbirlerini uşbu mertebede bilgeyler ve ʿizzet ḳılġaylar (RN: 51). // Onların hepsi haberdar olsun. Birbirlerini bu mertebede bilsinler ve [birbirlerine] hürmet göstersinler.
Her üstādı kim aşfeżlik ḳıladur, hemīşe ṭahāret bile bolup beş vaḳt namāzını terk ḳılmaġay ve yalġan söz ḳılmaġay (RA: 40). // Aşçılık yapan her usta, her zaman abdestli olsun, namazını terk etmesin ve yalan söz söylemesin.
Seḫāvet-pīşe bolmaġlıḳ kişiniŋ ḥaḳḳıġa hergiz köz salmaġay (RA: 44). // Cömert kişinin hakkına asla göz dikmesin.
Pir-mürşidlerniŋ emrini taḳṣir ḳılmaġay (RH: 41). // Pir ve mürşitlerin emirlerini yerine getirmede kusur etmesin.
ikinçi üstādınıŋ ḥaḳḳıġa yan saḳlaġay, üçünçi üstādıġa ḳatıḳ cevāb ḳılmaġay, törtünçi üstādınıŋ ornıda olturmaġay beşinçi üstādınıŋ ḫoşnūdlıġı birle iş ḳılġay (RH: 44). // İkincisi ustasının hakkını yanında saklasın. Üçüncüsü ustasına sert cevap vermesin. Dördüncüsü ustasının yerine oturmasın. Beşincisi ustasının hoşnutluğuyla işlerini yapsın.
Onunçı ḫarīdārnı berāber körgey, riya īş ḳılmaġay (RK[2]: 32). // Onuncusu, müşterilerin hepsini eşit olarak görsün, riya ile iş yapmasın.
ikkinçi nā-maʿḳūl aytmaġay üçünçi köŋli ṣāf-dil bolġay törtünçi uruġnı oŋ ḳolıġa saçmak kerek (RD[1]: 46). // İkincisi boş söz söylemesin. Üçüncüsü saf gönüllü olsun. Dördüncüsü tohumu sağ koluyla saçması lazımdır.
her ustādī kim reḫtni ḳolġa alurda bir mertebe Fātiḥā üç mertebe iḫlāṣ oḳuġay (RMD: 120). // Her usta eline deriyi aldığında bir Fatiha üç İhlas okusun.
evvel ustādnıŋ aldıġa bī-ḥācet barmaġay ikkinçi kişiniŋ ḥaḳḳıdın yıraḳ bolġay nā-meşruʿ işlerdin perhīz ḳılġay üçünçi ustādnıŋ aldıġa barsa hemān iʿtiḳād birle duʿā tilegey (RNV: 139). // İlk olarak ustasının yanına ihtiyacı olmaksızın gitmesin. İkincisi kul hakkından uzak olsun. Uygun olmayan işlerden sakınsın. Üçüncüsü ustasının yanına gittiğinde hemen itikat ile [ondan] dua istesin.
hüner esbābını tepmegey (RK[1]: 153). // O mesleğin alet edevatını çiğnemesin.
birbiriniŋ dukanıġa kirse bī-tekbīr olturmaġay (RK[1]: 153). // Birbirlerinin dükkânlarına girdiklerinde tekbir getirmeden oturmasınlar.
her kişi ʿaṭṭārlıḳ ḳılmaḳnı ḫᵛālasa bu on toḳḳuz pīr-i mürşīdniŋ seccādeleride olturmaḳnı ḫᵛālasa evvel ġusl ṭahāret ḳılıp ikki rekʿat namāz-ı şükrāne edā ḳılġay (RS: 166). // Kim attarlık yapmak isterse, bu on dokuz mürşit olan pirin seccadelerine oturmak [onların makamlarına ulaşmak] isterse öncelikle gusül abdesti alıp iki rekât şükür namazı kılsın.

evvel ustād şāgirdiġa ʿilm-i şerīʿatnı örgetkey ikkinçi ādāb-ı ṭarīḳatnı örgetkey üçünçi iḥsānlıḳ bolġay mülāyim ḫoş-ḫūy bolġay törtünçi faḳr-köŋüllük bolġay ve mütekebbirāne fiʿllerdin yıraḳ bolġay (RRR: 178). // Birincisi usta öğrencisine şeriat ilmini öğretsin. İkincisi tarikat adabını öğretsin Üçüncüsü yumuşak olsun, mülayim ve iyi huylu olsun. Dördüncüsü alçak gönüllü olsun, kibirli davranışlardan uzak olsun.

onunçu ḫarīdārnı berāber körgey (RK[3]: 185). // Onuncusu müşteriyi eşit görsün [müşteriler arasında fark gözetmesin].

eger sorsalar kim dehkānlar işi başıġa barġanda ḳaysı āyetni oḳuġay cevāb aygıl kim ṭahāret birle bu āyetni oḳuġay (RD[2]: 193). // Eğer çiftçiler iş başı yaptıklarında hangi ayeti okusun? diye sorarlarsa cevap ver, abdest aldıktan sonra bu ayeti okusun.

evvel yalġan sözlemegey düvvüm ḥarāmdın perhiz ḳılġay sivvüm bī-diyānet bolmaġay cehārum namāz-ḫʸān bolġay fencüm ustādını ḫor körmegey şeşüm hünerini yeŋil sanamıġay heftüm kişini ġıybet ḳılmaġay (RT[2]: 204). // Birincisi yalan söylemesin. İkincisi haramdan uzak dursun. Üçüncüsü dini vecibelerden uzak olmasın. Dördüncüsü namaz kılsın. Beşincisi ustasını hor görmesin. Altıncısı sanatını hafife almasın. Yedincisi insanların gıybetini yapmasın.

ʿİnād itip aŋa bulġaşmaġaylar / Velī insaftın ḫod aşmaġaylar (D: 107). // İnat ederek ona bulaşmasınlar, fakat insaftan da bizzat şaşmasınlar.

Bu cemīʿ otuz yette yarım pirni şubu ṭarīḳa birle bilgeyler (RT[1]: 30) // Bu otuz yedi buçuk piri bu şekilde bilsinler.

üçünçi ʿālimlerniŋ sözige ḳulaḳ salıp mesʾele bilen ʿamel ḳılġay ve bilgeyler (RA: 43). // Üçüncüsü âlimlerin sözüne kulak verip onların verdiği hükümlerle amel etsinler ve [bu hükümleri] bilsinler.

Bu on iki pir-mürşidlerni ve bulardın ḳalġan meselelerni bilip iş ḳılġaylar (RH: 41). // Bu on iki pir mürşidi ve bunlardan kalan meseleleri bilip [buna göre] iş yapsınlar.

bu risāle-i şerīfni ḫarman kötermaḳda ḳıble ṭarafiġa ḳoyup pīrān-ı mā-teḳaddemlerge Ḳur'ān tilāvet ḳılıp ṣevābını ervāh-ı ṭayyibelerġa baḫşiş ḳılıp kötergeyler (RD[1]: 43). // Bu mukaddes risaleyi harman kaldırırken kıbleye doğru koyup önceki meslek erbaplarının ruhlarına Kur'an okuyup sevabı onlara bağışlasınlar sonra [harmanı] kaldırsınlar.

sekkizinçi udını bī-üzre soḳmaġaylar (RK[1]: 152). // Sekizincisi öküzü gereksiz yere dövmesinler.

andın keyin bu namāznıŋ ṣevābı ḥażret-i peyġamber ʿaleyhi's-selāmġa çehār yar-ı bā-ṣafālarġa ḥażret-i ḫıżrī ʿaleyhi's-selām başlıḳ on toḳḳuz fīr-i mürşīd şeyḫ ʿaṭṭār velī ḥażret-i bahāu'd-dīn naḳşibendī raḥmetullāhi ʿaleyhġa duʿā ḳılıp ulardın meded istiʿānet tilegeyler (RS: 173). // Ondan sonra bu namazın sevabını Hz. Peygamber'e, dört halifeye, Hz. Hızır önderliğindeki on dokuz pire, Şeyh Bahauddin-i Nakşibendi'ye [bağışlayıp] dua edip onlardan yardım istesinler.

üçünçi pīrler ḥaḳḳıda neẕir çerāġ duʿā ḳılġaylar (RRR: 180). // Üçüncüsü bu mesleğin pirleri hakkında adakta bulunsunlar mum yakıp dua etsinler.

yettinçi rāst gūy bolġaylar (RK[3]: 190). // Yedincisi doğru sözlü olsunlar.

'*Eger bizdin bolġan oğlanlar ḥelāl-zāde bolsalar tā dünyā āḫir bolġunca bu ʿahd-nāmeni oḳup ʿamel ḳılġaylar. Eger ḥarām-zāde bolup yurtnı bozalı tiseler ʿamel ḳılmaġaylar.' tidiler* (O[2]: 137). // "Eğer bizim neslimizden olan oğullar helal yollarla doğmuş çocuklar ise [onlar] bu ahitnameyi okuyup kıyamete kadar bununla amel etsinler. Eğer [oğullar] haramzade olup memleketi yıkalım derlerse onlara uymasınlar." dediler.

1.6. Geniş Zaman

1.6.1. Soru Yoluyla Yüklemdeki Yargının Tersini Kastetme / Kabul Etmeme / İnanmama

Nėçe ey gül viṣālıŋ bezmidin maḥrūm bolġay-mėn / Tiler-mėn Tėŋri'din kim bir yolı maʿdūm bolġay-mėn. // Ey gül, ben senin kavuşma meclisinden nasıl uzak kalırım, Tanrı'dan dilerim ki bir kez yok olayım (BHTD: 134).

Bayram ḥabīb ḳılmadı ḥālıŋġa iltifat / Bolġay mu hīç ḥāl yamanraġ bu ḥāldın. // Bayram, sevgili senin hâline dönüp de bir bakmadı, bundan daha kötü bir hâl olur mu (BHTD: 119).

Bir kün Ḳuzı Tekin, atasıġa aytdı: 'Ḳaçanġaça ʿazā tutup ġam-gīn olturur-siz? Avġa çıḳınız, şāyed köŋliŋiz açılġay.' (O[2]: 149). // Bir gün Kuzı Tekin babasına [şöyle] dedi: 'Ne zamana kadar eziyet içinde kederli [bir şekilde] oturacaksınız? Ava çıkınız, belki içiniz açılır.

1.6.1. İkna olmama

iy Ḥüseynī niçe yaşurġay-sin ol ay mihrini / *ʿāḳıbet çün ẓāhir itküŋ imdi rūşen iylegil* (HBD: 130). // Ey Hüseyni! Ay yüzlünün sevgisini nasıl saklarsın? Sonunda ortaya çıkacak bari şimdi açığa vur

ʿışḳ Ḳāfı astıda ḳalġan Ḥüseynī tofraġın / *niçe cān tartıp çıḳarġaylar anı ehl-i cihān* (HBD: 151). // Hüseynî'nin aşkın Kaf dağının altında kalan toprağını, dünyadakiler güçlükle nasıl çıkarırlar?

Alar kim körgüzürler ẕihnidin cūş / *Niçük ḳılġaylar āḫir gülni ḫas-pūş* (D: 107). // Onlar ki zihinleriyle coşkunluk gösterirler. Sonunda gülü nasıl çer çöp yaparlar?

1.6.2. Sıradan Bir Gerçeğe veya Kabule İşaret

yār ʿışḳıdın Ḥüseynī köŋli tabı niʿaceb / *ḳayda kim ot bolsa taŋ bolġay mu bolmaġ anda tāb* (HBD: 60). // Sevgilinin aşkından dolayı Hüseynî'nin gönlünün ışıl ışıl olması ne anlama gelir? Ateşin olduğu yerin parlak olmasına şaşılır mı?

ol cefakeş bilgey aḥvālim ḳatıḳ ṣaʿb irkenin / *kim bolup ḳanlar ġam-ı ʿışḳın pedīdār iylemes* (HBD: 99). // Benim durumumun ne kadar kötü olduğunu en iyi cefakârlar bilir, çünkü aşk acısıyla dökülen kanlar görünmez.

İr oldur kim köŋül birmey kişige / *İçide asraġay cān tig nigārīn* (D: 80). // Adam, bir kişiye gönül vermeden [aşkını belli etmeden] sevgiliyi canı gibi içinde saklar.

her üstadı kim bu risāleni ayda heft āzīne fençşenbe düşenbe künlerde okutmasa ve pir [ü] üstādlarınıŋ ḥaḳḳıda duʿā ve tekbīr ḳılmasa ve pir [ü] üstādlarını yād ḳılmasa bu risālege ʿamel ḳılmasa hergiz revnak tafmas ve bereket tafmas ve belki üstādları nā-rāżı bolġay (RT[1]: 31). // [Bu meslekte] üstat olan kişiler bu risaleyi haftanın cuma, perşembe ve salı günleri okutmazlarsa, pir ve üstatlarına hayır duada bulunmazlarsa, pir ve üstatlarını yâd etmezlerse, bu risaledeki esasları hayatlarına geçirmezlerse işleri hiçbir zaman hareketlenmez, bereketlenmez. Üstatları bu duruma asla razı değildir.

Her kişi kāsiblerni ve ʿālimlerni ḫār körse Ḫudāy teʿālānı ḫār körmiş bolġay (RH: 42). // Kim çalışanları ve âlimleri hor görürse Allahu Teâlâ'yı hor görmüş olur.

Her kişi bu ṭarīḳatnāmeni bu ṭarīḳīde bilmese üstādınıŋ aldıda şermende [ü] rüsvā bolġay (RK[2]: 39). // Kim bu usulü erkânı bu şekilde [layıkıyla] bilmezse ustasının önünde rezil rüsva olur.

Eger kimerse bu duʿānı ism-i aʿẓamnı özi bilen tutsa pādişāhlar ve ḥākimler ve cümle ḫalāyıḳlar arasıda ʿizzetlıġ ve ḥürmetlik bolġay her kim anı körse dōst ve mihribān bolġay ve yėne her kimniŋ tili ve köŋli baġlanġan bu ism-i aʿẓamnı özi bile tutsa miŋ türlük ʿacāyib ve ġarāyib ʿameli kār ḳılsa barça müşkil işleri āsān bolġay eger kimerse seferde hemrāh yoldın azmış bolsa bu duʿānıŋ ḫāṣṣiyetidin rāst yolġa kėrgey her türlük baġlanġan iş küşade bolġay ve yėne bu duʿānı özi birle tutsa yėtte iḳlīmniŋ ḫalḳı bir bolup bu kişiniŋ ki her ne yamānlıḳ ḳılsa hergīz kār ḳılmaġay (RD[1]: 49). // Eğer bir kimse bu duayı, ism-i azamı yanında bulundurursa padişahlar, hâkimler ve bütün insanlar içinde şerefli ve hürmetli bir kimse olur. Onu gören herkes ona dost ve sevgili olur. Dili ve gönlü bağlanan insanlar bu ism-i azamı yanında bulundurursa bin türlü acayip ve garaip iş kolaylaşır. Eğer kişi yolculukta yolunu kaybetmiş olsa bu duanın hürmetine doğru yolu bulur. Her türlü bağlanmış iş açılır. Yine [kişi] bu duayı yanında bulundurursa yedi memleketin halkı [onu korumak için] birleşir, bu kişiye ne kötülük yapılsa kâr etmez.

uşbu ṭarīḳlerni ṣāḥib-i tekbīr bilmese her nėmerse ki tafıp yėyedür toŋuzniŋ ėtidin ḥarām bolġay (RNV: 132). // Bu usulleri tekbir sahibi kimse bilmezse bulup yediği her şey domuz eti [yemiş gibi] haram olur.

bilmek kėrek kim farżnı terk ḳılsa kāfir bolur vācibni terk ḳılsa günehkār bolur sünnetni terk ḳılsa resul ʿaleyhi's-selāmnıŋ şefāʿatlarıdın maḥrūm ḳalur eger müsteḥābnı terk ḳılsa fīr ustādlar dünya ve āḫiretde bīzār bolġay (RS: 165). // Bilmek gerekir. Farzı terk etse kâfir olur. Vacibi terk etse günahkâr olur. Sünneti terk etse Hz. Peygamber'in şefaatlerinden mahrum kalır. Müstehabı terk etse pir ve ustalar dünya ve ahirette ondan bezginliğe düşerler.

bu āyetlerni ve bu ḳāʿidelerni bilmese dehḳānçılıḳda tafıp yėgen luḳmesi ḥarām bolġay (RK[3]: 194, 195). // Bu ayetleri ve bu kaideleri bilmezse çiftçilikten kazanıp yiyeceği [her] lokma haram olur.
her ustādī ki bu risāle bir[le] ʿamel ḳılsa dünyā ve āḫiretni maʿmūr bolġay (RB: 198). // Zanaatkârlar bu risaledeki esaslara göre hareket ederlerse dünya ve ahiretleri mamur olur.
eger çārvādār bu risāleni özi birle tutsa heftede veya ayda ya yılda oḳutup ṣevābını cemīʿ peyġamberlerniŋ ervāḥıġa bağışlasa oḳuġan dėk bolġay içkeni ḥelāl bolur (RÇ: 207). // Eğer hayvan yetiştiricisi bu risaleyi yanında saklar haftada, ayda veya yılda bir okutursa, sevabını da bütün peygamberlerin ruhlarına bağışlarsa [kendisi] okumuş gibi olur. İçtiği helal olur.
her kim bu risāleġa şek tutarsa kāfir bolġay (RÇ: 208). // Kim bu risale hakkında şüpheye düşerse kâfir olur.
her dehḳān-ı fāżıl keşkīnni bassalar bī-nihāyet vebāldur ötken pirleri laʿnet ḳılġaylar (RD[1]: 53). // Her faziletli çiftçinin buğdayları çiğnemesi vebaldir. Önceki pirler, ustalar [ona] lanet ederler.
her dehḳān-ı fāżıl bu risālege ʿamel ḳılsalar biʾs-saʿādet ḳademleri çekilgen rencleri żāyiʿ bolmas her başda nėççe dāne bereket tapġaylar (RD[1]: 55). // Her faziletli çiftçi bu risaleyle amel ederse saadetli adımları [yaptığı hayırlı işler], çektiği sıkıntıları zayi olmaz. Her bir başakta birçok tane [olur], bereket bulurlar.
her ustād-ı geverd-reng-gūnlar bu erkānlarnı bilmese işi revnāḳ tapmaġaylar (RRR: 180). // Boyama tokmağıyla bez dövme ustaları bu erkânları bilmezlerse işleri ileri gitmez.
1.6.3. Mahiyeti ve Sınırları Belirleyememe
Ni iş bolġay bu ʿāşıḳlıḳ cihānda / Özi mahrum u il andın gümānda (D: 57). // Bu âşıklık denilen şey cihanda nasıl bir iştir? Kendisi mahrum, memleket de ondan şüphede.
1.6.4. Gerçekleşmemiş İstek
Anda bolġan derd bolġay mende līkin derd-i ʿışḳ / Endekī yār u cefādārımda bolġay kāşkī. // Onda olan dert bende aşk derdi olur, keşke birazcığı da eziyet eden sevgilimde olsa idi (BHTD: 78).
1.6.5. Tanımlama veya Bilimsel Tespit
Ḳabż, mefāʿīlün yāyınıŋ isḳātıdur, tā mefāīlün ḳalġay (ME: 15). // Kabz, mefâîlün kalıbındaki "y"nin düşürülmesidir. Sonunda mefâilün kalır.
Biri ol kim evvelġı cüzvi mefʿūlün bolġay ki Hezec'niŋ bir cüzvini ḫarm ḳılıpdurlar ve anı 'Aḫrem' dirler, ve bu on ikki nevʿ kilür (ME: 37). // Biri şudur ki ilk parça "mefûlün" olur. Hezec bahrinin bir parçasını harm yaparlar ve buna "Ahrem" adı verirler. O on iki çeşittir.
Meṯelā, at lafzı ki bir maʿnāsı ʿalemdür yana bir maʿnāsı merkebdür ve yana bir maʿnāsı emrdür ki taşnı yā oḳnı at dip buyurġaylar (ML: 174). // Örneğin at kelimesi; bir anlamı nişan alamet, başka bir anlamı eşek, yine başka bir anlamı emirdir ki taşı veya oku 'at' diye emrederler.
1.6.6. Yalvarma
ḥażret-i ṣāliḥ ʿaleyhiʾs-selām ḥaḳ perverdigārge ne bolġay maŋa numūne berseŋiz nale ve zārī ḳıldılar (RMD: 116). // Hazreti Salih [a.s.] Allahu Teâlâ'ya "Ne olur bana örnek verseniz." [diyerek] ağlayıp inlediler.
1.7. Geniş Zamanın Hikâyesi
1.7.1. Şu Anki Durumun Tersi / Pişmanlık
içmegey irdim tenaʿum devride cām-ı visal / bilsem irdi hicrdin bolur bu devrān özgece (HBD: 170). // Bu devranın ayrılıkla daha başka [daha güzel] olduğunu bilseydim yeme içme vaktinde vuslat kadehini içmezdim.
bolmaġay irdi cünūn deştide ser-gerdānlıġım / zülfī pīç ü tābıdın başımda sevda bolmasa (HBD: 172). // Kıvır kıvır saçlarından dolayı başımda bu sevda olmasaydı delilik sahrasında şaşkınlığım olmazdı.
1.7.2. Endişe / Kaygı
Bu ḥāl bile bolmasa ümīd-i viṣāl / Yā Rab ki nė bolġay ėdi mėn ḫasteġa ḥāl. // Bu hal ile kavuşma ümidi olmasa, yâ Rab ben hastanın hali ne olurdu (BHTD: 149).
1.7.3. Yalvarma

Ārmānde oldum āh nė bolġay ėdi eger / *Bir ḳatla körsem ėrdi mübārek cemālını* (BHTD: 85). // Sana hasret kaldım. Ah! Mübarek yüzünü bir defa görseydim ne olurdu.

1.8. Şart Kipinin Hikâyesi[4]

1.8.1. Şu Anki Durumun Tersi

ʿaḳl ḳaydıdın ḫalāṣ bolġay idi Mecnūn eger / *ʿışḳ ṭavrında ḳulaḳ salġay idi irşadıma* (HBD: 177). // Mecnun eğer aşk konusunda benim durumuma baksaydı, akıl sağlığı konusunda sıkıntı yaşamazdı.

2. Sonuç

Türk dilinde yoğun olarak Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren görülmeye başlayan *-GAy* ekinin kullanımı ilerleyen süreçte önemli ölçüde yaygınlık kazanmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ek, gelecek zamanın yanı sıra geniş zaman ve emir kipi işlevlerinde de kullanılır. Ek, Karahanlı Türkçesi döneminde Eski Uygur Türkçesi dönemine benzer bir kullanımdadır. Bu dönemde ekin asıl işlevi, bir hareketin gelecekte mutlaka gerçekleşeceğini bildirmektir. Ayrıca ekin bu dönemde geniş zaman işlevi de bulunmaktadır. Harezm Türkçesi döneminde ekin işlevlerinde önceki dönemlere göre büyük oranda genişleme görülür. Bu dönemde ekin işlevleri arasına istek ve gereklilik kipi işlevleri de eklenir. Çağatay Türkçesi döneminde ise ekin işlevleri Harezm Türkçesine göre daha da genişlemiş durumdadır. Ek bu dönemde, "gelecek", "istek, rica veya emir", "sıradan bir gerçeğe işaret", "tahmin" işlevlerinde kullanılır.

Bu çalışmada Çağatay Türkçesi dönemine ait eserlerde *-GAy* ekinin gelecek zaman, geniş zaman, gelecek zaman / istek kipi, istek kipi, emir kipi, şart kipi işlevlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ekin bu dilbilgisel işlevlerinin yanı sıra çeşitli anlam inceliklerinin oluşumuna katkı sağladığı da görülmektedir. Gelecek zaman, gelecek zamanın hikâyesi, gelecek zaman / istek kipi, istek kipi, emir kipi, geniş zaman, geniş zamanın hikâyesi, şart kipinin hikâyesi şeklindeki dilbigisel işlevler içerisinde, ekle kabul etmeme / isyan, endişe / kaygı, inanmama / ikna olmama, beklenti, vazgeçme, şu anki durumun tersi, isteme / talep etme, dua, tavsiye, soru yoluyla yüklemdeki yargının tersini kastetme / kabul etmeme / inanmama, gerçekleşmemiş istek, pişmanlık, mutlaka uyulması ve uygulanması gereken davranış / ilke, sıradan bir gerçeğe veya kabule işaret, mahiyeti ve sınırları belirleyememe, tanımlama veya bilimsel tespit, yalvarma, şeklinde bir çok anlamın oluşturulduğu görülmektedir.

Ekin işlevleriyle ilgili farklı metinler üzerinde yapılacak çalışmaların bu çalışmayla tespit edilen hususiyetlere daha farklı açılımlar kazandıracağı ortadadır.

Taranan Eserler

BHTD [*Bayram Han'ın Türkçe Divanı*]: Tekcan, M. (2007). *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*. İstanbul: Beşir Kitabevi Yayınları.

BT [*Buğra Tezkiresi*]: Berbercan, M. T. (2012). *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon, II. Dil Özellikleri, III. Tercüme, IV. Dizin*. Ankara: Hâkim Yayınları.

D [*Dehnâme*]: Köktekin, K. (2013). *Yûsuf Emirî, Dehnâme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HBD [*Hüseyin Baykara Divanı*]: Yıldırım, T. (2010). Hüseyin Baykara Dîvânı, İnceleme – Metin Dizin - Tıpkıbasım. İstanbul: Hat Yayınları. **ML** [*Muhâkemetü'l-Lugateyn*]: Nevâyî, A. Ş. (1996). *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. [Haz.: F. Sema Barutçu ÖZÖNDER]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ME [*Mizânu'l-Evzân*]: Nevâyî, A. Ş. (2015). *Mizânu'l-Evzân.* [Haz.: Kemal Eraslan]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

O² [*Oğuzname Kazan Nüshası*]: Demir, N., Aydoğdu, Ö. (2015). *Oğuzname (Kazan Nüshası)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

RA [*Risâle-i Aşfezlik*]: Öger, A., Tek, R. vd. (2016). *Risâle-i Aşfezlik.* Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

RB [*Risâle-i Bâfendelik*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.

[4] Şart kipinin esasen çekimsiz fiillerden zarf-fiil olduğu, bitimli olmadığı, dolayısıyla bir kip eki olamayacağı vb. konulara burada değinilmeyecektir. Terim tercihinde Korkmaz 2009 yayını esas alınmıştır. Bk.; Korkmaz 2009: 665, 746)

RÇ [*Risâle-i Çârvâçârçılık*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RD[1] [*Risâle-i Dehkânçılık*]: Öger, A., Tek, R. vd. (2016). *Risâle-i Dehkânçılık.* Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
RD[2] [*Risâle-i Dehkânçılık*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RH [*Risâle-i Harrâtlık*]: Öger, A., Tek, R. vd. (2016). *Risâle-i Harrâtlık.* Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
RK[1] [*Risâle-i Kâsib*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RK[2] [*Risâle-i Kassâblık*]: Öger, A., Kılıç, F. vd. (2016). *Risâle-i Kassâblık.* Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
RK[3] [*Risâle-i Kassâblık*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RMD [*Risâle-i Mûze-Dûzluk*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RN [*Risâle-i Nemed-Mâllık*]: Öger, A., Tek, R. vd. (2016). *Risâle-i Nemed-Mâllık.* Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
RNV [*Risâle-i Nân-Vâylik*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RRR [*Risâle-i Reng-Rîzlik*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RS [*Risâle-i Sodagerçilik*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.
RT[1] [*Risâle-i Tegürmendçilik*]: Öger, A., Kılıç, F. vd. (2016). *Risâle-i Tegürmendçilik.* Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
RT[2] [*Risâle-i Temürçilik*]: Çakmak, S. (2016). "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risâleleri Giriş – İnceleme – Metin – Dizin". [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum.

Kaynakça

Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Eckmann, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. [Yay. Haz.: Osman Fikri Sertkaya]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. [Çev.: Günay Karaağaç]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984*). Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Gabain, A. V. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*. [Çev: Mehmet Akalın]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezm Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mansuroğlu, M. (1958). "Türkçede -ġay / -gey Eki ve Türevleri". *Jean Deny Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1992). *Eski Türkçe*. Türk Dünyası El Kitabı 2. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 69- 119.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaası.

Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi, Dil Bilgisi – Alıştırmalar – Konuşma – Metinler*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Yapılandırmacı Yaklaşım Öncesindeki Türkçe Dersi Öğretim Programlarında Yazma Uygulamaları

Ümmühan GÜZEL[*]

Serdar YAVUZ[**]

Özet

Ülkelerin vatandaşlarını yetiştirmek, geliştirmek için kullanacağı yöntemlerin başında eğitim faaliyetleri gelmektedir. Eğitim faaliyetleri, ulusal amaçlar doğrultusunda şekillendirilerek oluşturulmaktadır. Bu faaliyetler, tespit edilecek ilkeler ışığında çeşitli uygulamaları bünyesinde barındırır. Dünyadaki bütün devletlerde olduğu gibi ülkemizde de dönem dönem farklı ilkeler, yaklaşımlar benimsenerek eğitim faaliyetleri tasarlanmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ülkemizde uygulanan eğitim programlarında da farklı yaklaşımlar esas alışmıştır. 2005 yılı itibariyle hazırlanan eğitim programlarında yapılandırıcı yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Benimsenen yaklaşımların, politikaların, eğitsel amaçların vb. değişmesi ile birlikte derslerde uygulanan çalışmalar da farklılık göstermektedir. Türkçe dersinin temel becerilerinden olan yazma becerisinde de uygulanması amaçlanan etkinlikler noktasında programlar arasında farklılıklar olduğu bulunmuştur. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, yapılandırmacı yaklaşım öncesinde hazırlanmış olan Türkçe dersi öğretim programlarındaki yazma uygulamalarını belirlemektir.

Çalışmada programların asıllarına ulaşılarak verilerin elde edilmesinde birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Verilerin toplanması sürecinde ise nitel desende doküman incelemesi yapılmıştır. Doküman incelemesi sonucunda elde edilen veriler, içerik analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sürecinde içerik analizinde kullanılan kategorisel analiz tekniği ile elde edilen veriler birimlere ayrılmış ve yorumlanmıştır. Yapılan analiz sonucunda 1924 yılında hazırlanan programın ilk müfredat programı olması dolayısıyla ana hatlarıyla hazırlanmış bir program olduğu düşünülmektedir. 1929, 1930, 1931-1932 programlarının Türkçe dersine yönelik bölümünde yer alan yazma etkinliklerinin az miktarda ve birbirinin tekrarı olan çalışmalardan oluştuğu belirlenmiştir. 1949 yılında hazırlanan program ise çok daha ayrıntılıdır ve yazma etkinlikleri miktarı da çeşitlendirilmiştir. Bir sonraki program olan 1962 programı, 1949 yılında hazırlanan programdaki yazma etkinliklerini içermektedir. İlk kez yöntem, araç ve gereçler, ölçme ve değerlendirme bölümlerinin yer aldığı 1981 Temel Eğitim Okulları Türkçe Eğitimi Programı'nda yazma etkinlikleri ile öğrencilerin kültürel, sanatsal, sosyal, iletişimsel vb. yönlerden gelişimlerinin amaçlandığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Türkçe Dersi Öğretim Programı, Yazma Etkinlikleri.

Giriş

Yaşanılan çağda meydana gelen gelişmeler, istendik ya da istendik olmayan bir şekilde dönem içerisindeki toplumları da etkilemiştir. Bu etkinin kimi zaman olumlu kimi zaman ise olumsuz sonuçlar oluşturduğu görülmüş ve görülmeye de devam etmektedir. Olumsuz etkilere maruz kalmak istemeyen ve çağa ayak uydurmak, uyum sağlamak isteyen toplumlar bunun için ilmin, bilimin, gelişmenin temel yapı taşını oluşturan eğitim faaliyetlerinde yenilenmelere yönelmişlerdir. Eğitim, yaşam boyu devam eden bir süreç olmakla birlikte ekonomik, siyasi, kültürel, bireysel, toplumsal vb. etkileşimleri bünyesinde barındıran bir kavramdır (Sağlam, 2009: 5). Bu kavramlar arasında gerçekleşen etkileşimden olumlu sonuçlar elde etmek ve hedeflenen başarıya ulaşabilmek için eğitsel faaliyetlerin belli bir program dâhilinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Literatüre baktığımızda "program" kavramı, öğretim için gerekli olan bilgileri kapsayan konuların bütünü olup okulun sorumluluğunu üstlendiği planlı öğrenmeleri içeren yazılı bir belge şeklinde ifade edilmektedir (Akçay ve Safalı, 2019: 3). Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar birçok alanda pek çok program yayınlanmıştır. Program yayınlanmış olan alanlardan biri de Türkçe dersidir. Yayınlanan bu programlarda çeşitli amaç ifadeleri

[*] Dr. Öğr., Fırat Üniversitesi, ummuhannguzel@gmail.com
[**] Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, drserdaryavuz@gmail.com

yer almakla birlikte asıl olarak hedeflenmiş durumlar da söz konusudur. Bu noktada Türkçe dersinde genel amaç olarak öğrencilerin dört temel beceriyi ve zihinsel becerilerini hayat boyu kullanabilecekleri şekilde kazanmaları, bu beceriler yoluyla bireysel ve sosyal yönlerden kendilerini geliştirmeleri, etkili iletişim kurmaları, Türkçe sevgisi ile okuma ve yazma alışkanlığı edinmeleri ön şart şeklinde belirtilmektedir (MEB, 2019: 8).

Genel ifadeler kapsamında Türkçe dersi öğretim programları, öğrencilerin dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerini geliştirmek gayesi içerisinde hazırlanmıştır. Ayrıca yazma becerisinin öğrenciler için bir alışkanlık haline dönüştürülmesi de beklentiler arasındadır. Yazma, duygu, düşünce, hayal, izlenim vb.nin kişi tarafından kaleme alınması, bu durumların yazılı işaretler halinde iletilmesi (Özdemir, 2002: 116); ses ve sembollerin anlamlandırılması, insan beyninin bütün inceliklerini keşfettiği bir yaratım süreci (Karadağ, 2016: 164); birbirine dayalı aşamalardan oluşan ve yazma gereksinimi ile ortaya çıkan eylem (Özdemir ve Binyazar, 2016: 10) olarak tanımlanabilir. Yazma becerisi ile birlikte öğrencilere diğer becerilerin de kazandırılabilmesi sürecinde programların hazırlanması için çeşitli yaklaşımlar esas alınmıştır. Bu yaklaşımlardan yapılandırmacı ve davranışçı yaklaşım Türkçe dersi programlarının hazırlanmasında yer alan asıl dayanaklardandır. Davranışçı yaklaşımın özellikleri uygulanan Türkçe öğretim programlarında bariz bir şekilde görülmektedir. Dil becerileri yerine davranışların ön plana çıktığı bu yaklaşımda davranışçı yaklaşımın gereği olarak hedef davranışlar sıralanmış ve öğrencilere bu davranışların öğretilmesi öngörülmüştür (Güneş, 2011:145). Değişen dünya ile birlikte bu yaklaşımın eğitimdeki ihtiyaçları yeterince karşılayamadığı düşüncesi sonucunda 2004-2005 yıllarında dönemin koşullarına daha uygun olan yapılandırmacı yaklaşım benimsenmiştir. Zira davranışçı yaklaşımla hazırlanan programların eğitimdeki olumsuz etkileri uluslararası alanda da görülmüş ve 2000-2003-2006 yıllarında katıldığımız PIRLS, PISA gibi uluslararası araştırmalarda ortaya çıkmıştır (Güneş, 2011: 145). Bu doğrultuda yapılandırmacı yaklaşım, ortaokul düzeyindeki karşılığını 6, 7 ve 8. sınıflar için 2006 yılında hazırlanan Türkçe öğretim programıyla bulmuştur. Bu programda davranışçı yaklaşımın aksine öğretmenin rehber olması, öğrenme sürecinde öğretmenin öğrencinin birikim ve deneyimlerinden yola çıkarak sorunlara çözümler üretmesi, etkinlikler esnasında öğrencinin gelişim durumunun da dikkate alınması benimsenmiştir (MEB, 2006: 2).

Benimsenen eğitim yaklaşımlarının programlardaki yansımaları, öğrencilerin derslerde uygulayacağı çalışmalarda da kendini göstermektedir. Bu çalışmalar, genel anlamda temel beceriler etrafında şekillenmektedir. Diğer becerilere oranla daha karmaşık bir yapısı olan yazma; kişisel, kurumsal ya da grup ihtiyaçları sonucunda ortaya çıkan bir eylemdir (Yalçın, 2018: 351). Eğitim süreci içerisinde bu eylemin gerçekleştirilmesi bazı uygulamalar doğrultusunda mümkün olmaktadır. Yapılacak bu uygulamalar ise ana hatlarıyla ya da ayrıntılı olarak programlar içerisinde ifade edilmiş durumdadır. Alanyazına baktığımızda 2015 ve 2018 Türkçe dersi öğretim programlarındaki yazma kazanımlarının yaratıcı yazmaya uygunluğu (Sarıkaya, 2020); 2009-2017-2019 Türkçe dersi öğretim programlarının karşılaştırmalı analizi ve değerlendirilmesi (Kalaycı ve Yıldırım, 2020); 2006-2019 yılları arasında kullanılan Türkçe öğretim programlarının akıcı yazma becerisi açısından karşılaştırılması (Bilge, 2021); Türkçe öğretim programlarında hikâye yazma öğretimi (Çifçi ve Soyuçok, 2021) vb. konularla ilgili özellikle yakın dönem programlarının ele alındığı çalışmaların olduğu görülmektedir. Buna ek olarak eğitimde yapılandırmacı yaklaşımın yansımaları henüz etkisini göstermeden önce hazırlanmış olan Türkçe öğretim programlarındaki yazma uygulamalarının belirlenmesine, incelenmesine, yorumlanmasına yönelik herhangi bir çalışmanın gerçekleştirilmemiş olduğu belirlenmiştir. Temel becerilerin gelişimlerinin birbirine bağlı olduğu, dört becerinin de etkileşim hususunda bir bütün olduğu düşünüldüğünde 2006 yılı öncesinde hazırlanmış olan Türkçe öğretim programlarındaki yazma uygulamalarının tamamının ele alınarak tespit edilmesi, incelenmesi, yorumlanması çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Verilerin toplanması sürecinde 1924 yılından 2006 yılına kadarki süreçte

hazırlanmış programların asıllarına ulaşılarak bulguların oluşturulması çalışmamızın önemini teşkil etmektedir.

1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışma ile 1924 İlk Mektep Müfredat Programı'ndan 2006 İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (6-8. Sınıflar)'na kadarki süreç içerisinde hazırlanmış ve uygulamaya konulmuş olan Türkçe öğretim programlarındaki yazma uygulamalarının ele alınış durumunun incelenerek analiz edilmesi ve betimsel bir çalışma ile tanımlanabilmesi hedeflenmiştir.

2. Çalışmanın Önemi

Eğitim faaliyetlerinin belli bir amaç için bir sistem içerisinde meydana gelmesi ve hedeflenen davranışların öğrenciler tarafından kazanılmasının sağlanması, öncelikli olarak alan bazında gerçekleştirilen bir programla mümkün olabilecektir. Türkçe dersi bütüncül bir yapıya sahip olmakla beraber içerisinde dört beceriyi barındırmaktadır. Amaç, bu beceriler yoluyla bireylerin dili kullanma yeteneklerini geliştirmek, kendilerini ifade etme kabiliyetlerini arttırmak, anlama, anlatma, yorumlama, sorunlara karşı yaratıcı çözümler bulma, öz benliğini tanıma vb.ni sağlamaktır. Bireyin bu niteliklere sahip olmasını sağlayacak becerilerden olan yazma, iletişim araçları içerisinde en etkili olanıdır. Yazma yoluyla insan, düşüncelerini zenginleştirerek boyutlandırabilir. Ayrıca dinleme ve konuşma becerileri, eğitim olmaksızın da gerçekleştirilebilirken yazma ancak belli bir eğitim sonucunda kazanılabilen bir beceridir (Ungan, 2007: 462). Bu becerinin geliştirilmesi de öğrenim gören bireye yönelik yapılacak yazma uygulamaları ile nitelik kazanacaktır. Yazma etkinlikleri yoluyla öğrenciler; kendi düşünceleriyle ilgili yorumlarda bulunabilir, eleştirel düşünebilir, kendini ifade edebilir, matematiksel düşünmeyi geliştirebilir, bilişsel fonksiyonlarının gelişimini destekleyebilirdir (Stonewater, 2002; Atasoy ve Atasoy, 2006). Bu ve buna benzer katkılarından dolayı derslerde uygulanacak yazma etkinlikleri program açısından önemli bir niteliktedir. Çalışmamız, 2006 yılına kadar hazırlanmış olan Türkçe öğretim programlarının asıllarını kaynak olarak kullanması ve bu tarihe kadar hazırlanmış programlardaki yazma etkinliklerini derlemesi bakımından önemlidir.

3. Çalışma Materyali

Çalışmada veri toplama aracı olarak Cumhuriyetin ilanından yapılanmacı yaklaşımın benimsenerek hazırlandığı 2006 İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (6-8. Sınıflar)'na kadarki süreçte yayınlanmış olan (1924 İlk Mektep Müfredat Programı; 1929 Ortamektep Türkçe Programı; 1930 Ortamektep Türkçe Programı; 1931 – 1932 Tadilatı Türkçe Programı; 1938, 1949, 1962 Ortaokul Türkçe Programı; 1981 İlköğretim Okulları Türkçe Programı) Türkçe dersi öğretim programlarına başvurulmuştur.

4. Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma 1924 İlk Mektep Müfredat Programı; 1929 Ortamektep Türkçe Programı; 1930 Ortamektep Türkçe Programı; 1931 – 1932 Tadilatı Türkçe Programı; 1938, 1949, 1962 Ortaokul Türkçe Programı; 1981 İlköğretim Okulları Türkçe Programı ve bu programlarda yer alan yazma uygulamalarına yönelik verilerle sınırlıdır.

Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Cumhuriyetin ilanından yapılandırmacı yaklaşımın benimsenmiş olduğu 2006 Türkçe Dersi (6–8. Sınıflar) Öğretim Programı'na kadarki süreçte yayınlanmış olan Türkçe dersi öğretim programlarında

bulunan yazma etkinliklerinin ele alınış durumunun analizini amaçladığımız çalışma, nitel araştırma türünde temel nitel araştırma deseninde gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma desenindeki çalışmalarda veriler görüşme, gözlem veya doküman analizi aracılığıyla toplanabilmektedir (Merriam, 2018). Çalışmanın desenine uygun olarak verilerin toplanması sürecinde doküman analizine başvurulmuştur. Doküman analizinde süreç; dokümana ulaşılması, dokümanın orijinal olup olmama durumunun belirlenmesi, dokümanın içeriğinin anlaşılması, bilgilerin analiz edilmesi ve kullanımı biçiminde sıralanabilir (Karagöz, 2019). Verilerin analizi kısmında konuyla alakalı kuramlar yoluyla incelemeler yapılarak içerik analizi yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Hem nicel hem de nitel araştırmalarda kullanılabilen doküman analizi ile yazılı ve görsel malzemeler toplanarak incelenebilmektedir (Sönmez ve Alacapınar, 2016: 108). Analizler sonucunda ulaşılan veriler, içerik analizi ile yorumlanmış ve bazı bulgular sunulmuştur. Kuramlardan faydalanılarak kategoriler oluşturabileceği gibi kuram olmaması durumunda analiz sürecinde de kategorilendirme yapılabilmektedir. Araştırma konusuna bağlı olarak karakter, sözcük, tema, cümle, paragraf vb. şeklinde değişik analiz birimleri belirlenebilir. Ulaşılan bilgilerin sayısallaştırılıp sayısallaştırılmaması ise araştırmacının tercihine bağlıdır. Doküman analizi ile elde edilen verilerin bir amaç doğrultusunda taranmasıyla içerik analizi gerçekleştirilebilir (Karagöz, 2019). Bu tür analizde metnin, belgenin içeriğinin irdelenmesi gerekmektedir (Sönmez ve Alacapınar, 2016: 273). Çalışmamızda doküman analizi ile toplanan veriler içerik analizi ile irdelenerek kategorilere ayrılmış ve yorumlanmıştır.

2. Verilerin Toplanması

Verilerin toplanması için kaynakların asıllarına ulaşım sağlanmış ve 1924 yılı itibariyle yayınlanmış olan programların ortaokul öğrencilerini kapsayan Türkçe dersine yönelik bölümleri esas alınmıştır. Programlardan elde edilen bilgilerin incelenmesinde tarihsel sıra dikkate alınmış ve yazma etkinliklerine yönelik kısımların analizi gerçekleştirilmiştir. Konunun nesnelliği de göz önünde bulundurularak analizler esnasında kişisel görüşlerin çalışmaya yansıtılmadığı kabul edilmektedir.

3. Verilerin Analizi

Yapılandırmacı yaklaşımın kabulünden önceki yıllarda (1924-1981) yayınlanmış olan Türkçe dersi öğretim programlarındaki yazma etkinliklerinin analizi sürecinde içerik analizinden faydalanılmıştır. İçerik analizi; belirli kurallar doğrultusunda yapılan kodlamalarla bir metindeki bazı sözcüklerin daha küçük içerik kategorileri halinde özetlemesinin yapıldığı sistematik, yinelenebilir bir tekniktir. Bu teknikle metin veya metinlerden oluşan bir kümenin içindeki belli kelime ya da kavramların varlığı belirlenir (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2018: 259). Çalışmamızda da programda yer alan bilgilerin tamamı kullanılmayarak verilerin bir kısmı üzerinde odaklanılmış ve ayıklama süreci gerçekleştirilmiştir (Creswell, 2017: 195). İçerik analizinde kullanılan kategorisel analiz tekniği ile elde edilen veriler önce birimlere ayrılmış, daha sonra kategoriler halinde gruplandırılarak yorumlanmış, çıkarımlarda bulunulmuştur (Karagöz, 2019: 973).

Bulgular ve Yorumlar

Yapılan çalışma sonucunda 1924 yılından benimsenen eğitim yaklaşımının değiştiği 2006 yılı Türkçe dersi öğretim programına kadar olan süreçte yayınlanmış bulunan ortaokul Türkçe dersi öğretim programlarında yer alan yazma etkinlikleri incelenerek ulaşılan veriler bu bölümde ele alınmıştır.

Cumhuriyetin ilanı sonrasında hazırlanmış ilk program olan 1924 İlk Mektep Müfredat Programı'nda Türkçe dersi "Kıraat, İnşad, Sarf ve Nahiv, İmla, Kitabet, Edebî Kıraat" olarak alt başlıklarına ayrılmış şekilde ele alınmış ve böylece öğrencilerin temel dil becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ortaokul için "kitabet" adı altında 6. sınıfta 1 ders saati, "imla ve kitabet" olarak 7. sınıfta 1 ders saati ve 8. sınıfta da "kitabet" başlığı altında 1 ders saati olarak yazma becerisine yönelik uygulamalara yer verilmiştir.

İlk olması ve bir başlangıç teşkil etmesi nedeniyle ana hatlardan oluşmuş genel ifadelerin yer aldığı bir program olduğu düşünülmektedir (Maarif Vekâleti, 1924). Ardından yayınlanan 1929 Ortamektep ve Liselerin Türkçe Müfredat Programı'nın hazırlanış gerekçesi olarak eski edebiyatın lisan kaynaklı önemini kaybetmiş olması ve gün geçtikçe öğrencinin ilgisini çekmeyecek kadar eskimesi, Harf İnkılâbı'nın yapılmış olması neticesinde Arapça ve Acemce derslerinin yürürlükten kaldırılması gösterilmiştir (Maarif Vekâleti, 1929: 3). Programda birinci devre içerisinde birinci sınıflar için iki, ikinci ve üçüncü sınıflar içinse 1 saat tahrir (yazı) dersine yer verildiği görülmektedir. "Orta Mekteplerin Türkçe Derslerinin Başlıca Gayeleri" başlığı altında ise *"talebeyi meramını ağızdan ve yazı ile ifade etmeğe alıştırmak"* başlığının alt bölümü olarak yazı ile meramını ifadeye alıştırmak amacıyla öğrencilere mektup yazma; fikirlerini bir paragraf veya çeşitli paragraflar içinde en uygun şekilde ifade etme; okuduklarının en can alıcı noktalarını çözümleyebilme; edebi, ilmi, ticari bir konu hakkında araştırmada bulunarak okuyanları ilgilendirecek şekilde yazma; edebi zevki olanları küçük bir hikâye yazarak uygun olan hikâyeleri de piyes haline çevirme yapılabilecek çalışmalar (öğrencilerin yapabileceği) arasında gösterilmektedir (Maarif Vekâleti, 1929: 9). Bununla birlikte meramını yazıyla anlatacak öğrencilerin okunaklı bir yazıyla, imlaya dikkat ederek, gramer ve sentaks kurallarına uygun, büyük harfleri ve noktalama işaretlerini yerli yerinde kullanarak, kelime dağarcığı geniş ve orijinal bir üsluba sahip şekilde cümle ve paragrafları tertip etmeleri gerektiği de belirtilmektedir. Ayrıca programda birinci, ikinci ve üçüncü sınıflar için tahrir dersleri esnasında yapılabilecek etkinlikler de ayrı ayrı ifade edilmiştir. Birinci sınıflar için "okul dışındaki faaliyetlerine ait olayları hikâye etmeleri; kendilerinin bilip arkadaşlarının bilmediği eşyaları betimlemeleri, bir kısmı okunulan ya da anlatılan bir hikâyenin tamamlanması" çalışmaları örnek gösterilebilir. İkinci sınıflar için de birinci sınıfta yapılabilecek etkinliklere ilave olarak "hayali seyahatler, hayran oldukları şahsiyetler, diğer derslerde yapılanların tasvir edilmesi, münakaşa çalışmaları vb."; üçüncü sınıfta ise geçmiş yıldaki tahrir çalışmalarına ek olarak "kitapta görülen bir olayın o gün oluyormuş gibi gazete haberi olarak yazılması, mektup türüne yönelik etkinlikler" vb. yer almaktadır (Maarif Vekâleti, 1929, s. 14 – 17). Genel anlamda ise yapılabilecek çalışmalara örnek olarak örneğin öğrencinin gerçekten hasta olan bir arkadaşına mektup yazması, yazdırılacak konu öncesinde planlama çalışmalarının yapılması, yazma etkinliklerinde bir amaç gözetilmesi, metinlere yönelik tenkit çalışmalarına yer verilmesi üç sınıf için de gözetilen ortak çalışmalar şeklinde belirlenmiştir. Programdaki etkinlikler esnasında yapılan çalışmaların özellikle temsil yöntemi kullanılarak sergilenmesi sonucunda konuşmayla iç içe etkinliklerin de mevcut olduğu görülmektedir. Yazma becerisinin "tahrir" başlığı altında ayrı bir bölüm olarak ele alındığı bir diğer program 1930 Ortamektep Müfredat Programı'dır. Türkçe dersinin başlıca gayeleri ise genel olarak iki başlık altında ele alınmış ve ilk amaç ifadesinde *"Talebeyi meramını ağızdan ve yazı ile ifade etmeğe alıştırmak."* cümlesinde yazma becerisine yer verilmiştir. Programda bu genel amaç ifadesi, alt maddeler halinde açıklanmış olmakla birlikte her sınıf özelinde de tahrir derslerinde yapılması gereken uygulamalara ayrıca yer verilmiştir. Birinci sınıfta haftada 2 ders olan yazma dersinde "tatil, gezinti veya öğrencinin mektep dışındaki faaliyetlerine ait olayları hikâye etmesi, tasvir çalışmalarında arkadaşlarının bilmediği unsurlara öncelik vermesi, diğer derslerde ya da okul dışındaki uygulamalarına dair ayrıntılı açıklamalar yapması, çeşitli mektuplar yazma, kendi yaptığı işler hakkında açıklamalarda bulunma, öğretmen tarafından öğrenciye sunulan ve yarıda bırakılan bir hikâyenin devamının öğrenci tarafından tamamlanması veya tamamı öğrenilen bir hikâyeye eklemede bulunmak, kitaplarda yer alan olayları genişletmek" belirtilen etkinliklerdir. Haftada bir ders olan ikinci sınıfta ise birinci sınıf yazma çalışmalarına ilave olarak "hayali seyahatler, karakterine hayran olunan şahsiyetler, diğer derslerdeki çalışmaların tasvir edilmesi, çeşitli şahsiyetlere yönelik hayali konuşmalar (bunlar tenzil konusu da olabilir), münakaşa konuları, çeşitli konuların arkadaşlarına anlattırılması çalışması, gerçekleştirilen çeşitli ziyaretlerden sonra görülenleri anlatmak" yer alan etkinliklerdir. Tahrir dersinin haftada 1 saat olduğu üçüncü sınıfta ise ikinci sınıftaki tahrir çalışmalarına ek olarak "çeşitli meslekler hakkında arkadaşlarına malumatta bulunma, kitaptaki bir olayın bugün oluyormuş gibi gazete metnine çevrilmesi,

kitaplarda karşılaşılan çeşitli kişilere yönelik mektuplar, gazete de görülen önemli olaylara yönelik ağızdan izahat" çalışmaları yer almaktadır. Her sınıfta yazma çalışmaları yapılırken dikkat edilecek hususlar arasında ise yazılacak konuya dair yazma öncesi plan yapılması, bütün yazılanları arkadaşlarına okumak, okul dergisinde yayınlamak için yazmak bulunmaktadır. Ayrıca yazılacak çalışmalarda öğrencinin diğer öğrencilerin çeşitli duygularına hitap edecek konulara öncelik vermesi beklenmektedir. Bir çalışmada yazılan eserin değerinin dinleyenler üzerinde bırakılan etkinin derecesi ile ölçüleceği ifade edilmiştir (Maarif Vekâleti, 1930).

1931-1932 Ortamektep Müfredat Programı bir tadilat programıdır ve geçen yedi sene önceki programlarda bir değişimin gerekli olduğu inancıyla hazırlanmıştır. Türkçe dersi için değerlendirdiğimizde sadece "gramer müfredatı"nda bazı düzenlemelere gidildiği görülmektedir (Maarif Vekâleti, 1931: 7). Programda yazma becerisi, yine "tahrir" başlığı altında ele alınmıştır. Yazma etkinlikleri de bir önceki programda olduğu gibi korunmuş, birinci sınıflar için haftada 2 saat olan tahrir derslerinde bir önceki programın birinci sınıfında yer alan çalışmalarla aynı çalışmalara değinilmiş, ikinci ve üçüncü sınıfta da bir önceki yıl ile aynı çalışmalar yer almıştır (Maarif Vekâleti, 1931).

1938 Ortaokul Programı'nın yazma becerisine yönelik olan bölümüne baktığımızda birinci sınıfta ve ikinci sınıfta yer alan yazma etkinliklerinin bir önceki programdakilerle aynı olduğu görülmektedir. Üçüncü sınıfta ise yazma etkinliği olarak sadece *"dilekçe yazmak, resmî işlerle ilgili mevzular üzerine yazılar yazmak"* şeklinde farklı bir çalışmanın yer aldığı görülmektedir (Kültür Bakanlığı, 1938: 14).

Bir sonraki program olan 1949 Ortaokul Programı'nın Türkçe dersine yönelik bölümünde "söz ve yazıyla ifade" ana başlığı altında "yazıyla ifade" olarak bir alt başlığa ayrılan kısımda yer alan yazma becerisi için *"Sözün zaman ve mekân içinde yayılmasını sağlayan tek araç olduğuna göre ona da değerine uygun bir ehemmiyet vermek gereklidir."* cümlesi ile yazma becerisine verilen önem program içerisinde somut olarak belirtilmiştir (MEB, 1949: 55). Hazırlanan bu program daha öncekilere kıyasla çok daha kapsamlıdır. Bu kapsamlı olma özelliği sınıf bazında yansıtılan yazma etkinlikleri için de geçerlidir. Yazma çalışmalarında dikkat edilecek bir nokta olarak ise programda şu ifadeye yer verilmektedir: *"Çocuğun süslü ve üsluplu ifadeye doğru ve düzgün anlatımdan daha çok değer vermesini önlemektir. Öğrenci, bir üslup endişesinden evvel fikrini en kısa ve akla en yakın yoldan anlatabilmeye alışmalıdır."* (MEB, 1949: 52). Bu ve benzeri ifadelerle yazma çalışmalarında biçim kadar içeriğe de önem verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Öğretmen tarafından çalışmalar gerçekleştirilirken öğrencinin cesaretini kırmayarak onların konuşmalarına fırsat ve imkân hazırlanması gerektiği de belirtilir (MEB, 1949: 53).

Programın "yazıyla ifade" alt başlığında Türkçe öğreniminin bütün yönleriyle geliştirilmesinde kompozisyon ödevlerinin önemi vurgulanmıştır. Programda yazı yazmanın asıl anlamının duygu ve düşüncelerinin tespiti olduğu belirtilerek öğretmenlerin öğrencilerin yazma şahsiyetlerini belirtmeye çalışmaları gerekliliği ifade edilmiştir. Bu ifade altında öğrencilerin şu tiplerde gruplandırıldığı görülmektedir (MEB, 1949: 56):

a) Bazıları, sadece tasvir ederler (Tasvirci tip),

b) Bazıları, tek tek görülen olaylar arasında münasebetler ararlar (Gözlemci tip),

c) Bazıları, kendi duygularını belirtirler (Duygucu tip),

d) Bazıları, öğrendiklerini birbirine bağlayarak aralarında münasebet kurarlar (Bilimci tip),

e) Bazıları, muhayyile kuvvetiyle yazarlar (Muhayyileci tip).

Programda planlı yazma çalışmaları yapılmakla beraber bu çalışmalarda öğretmen tarafından bir plan verilmeyerek öğrencinin serbestçe yazmasını destekleyici olacak şekilde kendi yazma planını hazırlaması uygun bulunmaktadır. Bu doğrultuda etkinliklerde kullanılacak planlar da üç tipe

ayrılmaktadır: devrimsel- hareki- plan, fikri veya mantıki plan, duygusal- hissi – plan (MEB, 1949: 57). Planın ardından yazma çalışmalarında konu belirlenirken ise ilk sınıflar için yazma konularında somuttan soyuta gidilmesi ve yapmacık, uydurma, soğuk ifade tarzından uzak olan basit bir dil kullanılması yeterli görülmektedir. Konular öğrencinin hoşlanabileceği nitelikte olmalıdır. Öğrencinin bildiği, yaşadığı ve kavradığı olaylardan yola çıkılarak tasvir çalışmalarına yer verilmesi; bu çalışmalara ek olarak öğrencileri yaratıcı yazmaya yönelten serbest yazma konularının denenmesi gerekliliği belirtilmektedir. Bir sanat eseri karşısında duygularını yazmak ya da rüya, tiyatro, film veya radyo skeci konularından bir hikâye ya da küçük bir piyes oluşturmak da programda yapılabileceği belirtilen etkinliklerdendir. Ayrıca ilkokula oranla tek ve serbest yazma çalışmalarının çoğaltılacağı, öğrencinin düşünme ve yazma serbestliğini engelleyecek olan satır, sayfa veya cümle ölçütlerine yer verilmemesi gerektiği de açıklanmaktadır (MEB, 1949: 58). Yazma etkinliklerine yönelik çalışmalar, her sınıf özelinde daha da ayrıntılandırılarak belirtilmiştir. Bunlara örnek olarak 1. sınıflar için *"Ayrı iki çevre arasındaki farkları belirtmek. (İlkokulla ortaokul arasında ne gibi değişiklikler görüyorsunuz?)"*; 2. sınıflar için *"Yeni yıla başlarken duyulan azim, alınan kararlar, yeni arkadaşlar hakkında düşünceler."*; 3. sınıflar için *"Türk devriminin çeşitli safhalarına dair küçük etütlere dayanan yazılar hazırlamak. Hayvanlarla cansız varlıklar arasında hayali olaylar tasarlayarak şahıslandırmak, bu nitelikte hikâye veya küçük piyesler yazmayı denemek."* ifadeleri verilebilir (MEB, 1949: 59-61).

Bir sonraki program olan 1962 Ortaokul Programı'nda da bir önceki programda olduğu gibi yazma becerisine yönelik amaç ve açıklama ifadeleri "söz ve yazıyla anlatım" başlığı altında yer almaktadır. Bu başlığın yazıyla anlatım bölümünde hem genel olarak hem de sınıf bazında yazma becerisine yönelik etkinlik ifadelerine yer verilmiştir. Yaptığımız analiz sonucunda 1962 Ortaokul Programı'nda yer alan yazma etkinliklerin 1949 Ortaokul Programı ile aynı olduğu belirlenmiştir (MEB, 1962).

1981 yılında yayınlanan Temel Eğitim Okulları Türkçe Eğitimi Programı ile önceki programlara kıyasla çok daha kapsamlı ve ayrıntılı bir programın hazırlandığı görülmektedir. Bu programda "yöntem", "araç ve gereçler", "ölçme ve değerlendirme" bölümlerine ayrı bir başlık altında yer verilmiş ve 1. sınıftan 8. sınıfa kadar yapılabilecek uygulamalar her sınıf düzeyi için ayrı ayrı sunulmuştur. Program, genel yapısı itibariyle "anlama" ve "anlatım" şeklinde iki ana başlıkla bölümlendirilmiştir. Program içerisinde hedeflenen amaçlar ve amaçlara yönelik belirlenen teknikler ise sınıf bazında sıralanarak sunulmuştur. Sınıf grupları kendi içerisinde 3 alt başlığa ayrılmış durumdadır: 1-3.sınıflar, 4-5.sınıflar, 6-8. sınıflar. Bu kapsamda 6-8.sınıflar için belirlenmiş olan özel amaçlar içerisinde öğrencilerin yazma becerisine yönelik kültürel, sanatsal, sosyal, iletişimsel vb. yönlerden kendilerini geliştirmelerini sağlayacak çeşitli faaliyetlere yer verilmiştir. "Öğrencilerin kazanacakları davranışlar" başlığı altında 6. sınıf düzeyi için yer alan yazma çalışmalarından bazıları şunlardır: *"Yakın çevreyi, bilinen bir köy, kasaba, kent vb.ni kısaca anlatabilmek."*, *"Çevresinin doğal, toplumsal ve ekonomik olaylarını anlatabilmek."*, *"Seçme şiirler defteri tutma zevk ve alışkanlığını kazanabilmek..."* Ayrıca programda bir parçayı karşılıklı konuşmaya dönüştürme, okuduğu bir kitap ya da izlediği bir filmi tanıtarak özetleme, bir karar veya olay üzerine rapor düzenleme, dilekçe, telgraf, alındı, senet yazma vb. etkinlikler de yer almaktadır (MEB, 1981: 29). 7. sınıflar için belirlenen yazma uygulamaları içerisinde ise 6. sınıfta yer alan bazı yazma çalışmalarına ilave olarak *"Bilinen bir kimsenin, örnek bir kişinin fiziksel ve karakter portrelerini çizebilmek*; *bir ağacı, bir hayvanı, bir yapıyı vb.ni tanıtabilmek, anlatabilmek*; *gördüğü, yaşadığı olaylar üzerindeki duygu ve düşüncelerini belirtebilmek*; *eğitsel kol çalışmalarıyla ilgili toplantıların programlarını düzenlemek, alınan kararları maddeler halinde yazabilmek, bu konularda bildiriler, duyurular hazırlamak, sonuçları bir rapora bağlayabilmek."* yer almaktadır (MEB, 1981: 31). Bir sonraki sınıf düzeyi olan 8. sınıflar için belirlenen yazma etkinlikleri içerisinde de 6. ve 7.sınıflar için belirlenmiş olan yazma çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışmalara ek olarak yer alan 2 farklı etkinlik ise şöyledir: *"İlerideki öğrenimi ya da hayatı ile ilgili tasarı ve düşüncelerini anlatabilmek*; *yurt ve dünya sorunlarıyla ilgili düşüncelerini belirtebilmek."* (MEB, 1981: 33).

Sonuç ve Öneriler

Cumhuriyetin ilanından 2006 yılında yayınlanan ortaokul Türkçe öğretim programında etkili olacak olan yapılandırıcı yaklaşımın benimsendiği yıla kadar uygulanan Türkçe dersi öğretim programlarında yer alan yazma etkinliklerinin incelenmesi amacıyla yaptığımız çalışmanın bulgularından aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Eğitimde yapılandırmacı yaklaşımın yansımaları henüz etkisini göstermeden önce hazırlanmış olan Türkçe dersi öğretim programlarına baktığımızda yazma uygulamalarına yönelik daha kısıtlı ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Bunlardan 1924 yılında yayınlanan programın ilk müfredat programı olması, Türkçe dersine bölümlere ayrılarak yer verilmesi ve programın temel amacının öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek olması nedeniyle genel ifadelerin yer aldığı bir program olduğu düşünülmektedir. Bu programda ortaokul düzeyinde her sınıf için birer saat olmak üzere toplamda 3 ders saatine yer verildiği belirlenmiştir. Bu derslerde ise genellikle öğrencinin kendini ifade etmesi esasına dayalı olarak serbest yazma çalışmalarının yer aldığı görülmüştür. Hazırlanan programın yüzeysel bir çalışma olduğu ve Cumhuriyet koşullarına göre uyarlandığı söylenebilir.

1929 yılına gelindiğinde programın hazırlanış gerekçesi olarak Harf İnkılabı'nın yapılmış olması gösterilmiştir. Bir önceki programa göre yazma dersi saati 1 saat arttırılmıştır. Baktığımızda bu programda da yazma becerisi ile öğrencilerin günlük hayatta kendilerini gerekli durumlarda doğru şekilde ifade etmelerini sağlamanın amaçlandığı belirtilmiştir. Edebi zevke yönelik sadece hikâye yazma çalışmalarına ve etkinlik olarak da bu hikâyelerin piyes haline çevrilmesine yer verildiği görülür. Ayrıca hikâye tamamlama, betimleme, tartışma, yazma öncesinde planlama yapma etkinliklerine de yer verilmiştir. Yazma becerisinin "tahrir" başlığı altında verildiği 1930 Ortamektep Müfredat Programı'nda yazma uygulamaları önceki programlara göre ayrıntılandırılmıştır ve çok daha çeşitlidir. Program içerisinde metin tamamlama etkinliklerine yer verildiği görülür. Öğretmenin merkezde yer aldığı bir program olmakla birlikte öğrencilerin de aktif olmasını sağlayacak yazma çalışmaları yer almaktadır. Etkinliklerle öğrencinin hayal gücü geliştirilmeye çalışılmakta ve tasvir kabiliyeti ön plana çıkarılmaktadır. Ayrıca yine bu programda da yazma öncesinde yazmayı planlama etkinliklerine yer verildiği görülür. Yazma çalışmaları esnasında konuşma ve dinleme etkinlikleri ile etkileşim halinde olarak yazılan bir metnin dinleyenler üzerinde bir etki bırakmasının amaçlanması da söz konusudur.

Bir tadilat programı olan 1931-1932 Ortamektep Müfredat Programı'nda da yazma çalışmaları açısından bir önceki programdaki ile aynı çalışmalara yer verildiği belirlenmiştir. Bununla birlikte programın yazma çalışmaları yönünden öne çıkan yanı "gramer müfredatı"nda bazı düzenlemeler yapılmış olmasıdır. Ardından yayınlanan 1938 Ortaokul Programı'nda ise Türkçe dersi için yazma çalışmalarında 6 ve 7. sınıflarda bir değişiklik yapılmazken 8. sınıflar için öğrenciden sadece dilekçe yazma ve resmî işlere yönelik yazma çalışmalarında bulunma beklentisinde olunduğu görülür. Genel olarak baktığımızda ise yapılan yazma etkinliklerinde öğrenci merkezli bir yaklaşımın arka planda kaldığı görülmektedir. Yazma çalışmaları yönünden sınırlı sayıda ve birbirinin tekrarı niteliğinde faaliyetlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Tüm bunlar eğitim uygulamalarında davranışçı bir yaklaşımın benimsendiğinin göstergeleridir.

Önceki programlara kıyasla oldukça ayrıntılı şekilde hazırlanmış bir program olan 1949 Ortaokul Türkçe Programı'nda sınıf düzeyindeki Türkçe ders saati artırılmış, yazma becerisinin önemi de açıkça ifade edilmiştir. Programın dikkat çeken başka bir özelliği ise günümüzde çağdaş bir yaklaşımı temsil eden "sevdirerek öğretme" anlayışının programda yer almasıdır. Ayrıca yazma çalışmaları özelinde sadece öğrenme ve uygulama odağından çıkılarak etkinlikler yoluyla öğrencilerin sanatsal yönlerinin geliştirilebilmesi de amaçlanmıştır. Yine de biçime verilen önem sürdürülürken içeriğin önemi de ön plana çıkarılmıştır. Çalışmalarda öğrenci cesaretinin kırılmasına neden olacak davranışlardan kaçınılarak öğrencilerin cesaretlerinin artırılmaya çalışılması öncelenmiştir. Yazma etkinliklerindeki

konuların öğrencinin hoşlanacağı nitelikte olması, yaratıcı yazmaya yöneltilmesi, bir sanat eseri karşısındaki duygularını yazması ya da rüya, tiyatro, film vb. konularından bir hikâye ya da küçük bir piyes oluşturması programdaki etkinliklerdendir. Yine bu etkinliklerde öğrencinin yazmasını kısıtlayabilecek olan satır, sayfa veya cümle ölçütlerine de yer verilmemiştir. Böylece yazma uygulamalarında biçim arka planda kalırken içeriğe dikkat çekildiği söylenebilir. İncelememizi sürdürdüğümüzde ise 1962 Ortaokul Programı'nın genel olarak önemli bir değişiklik içermediği ve özellikle yazma becerisi uygulamaları noktasında 1949 Ortaokul Programı'nın tekrarı niteliğinde olduğu görülmüştür. Bu yönüyle baktığımızda 1949 Ortaokul Programı için "en uzun süre uygulamada kalmış olan program" tanımlaması yapılabilmektedir.

Yapılandırmacı yaklaşım öncesinde hazırlanan son program olan 1981 Temel Eğitim Okulları Türkçe Eğitimi Programı, bir önceki programdan da ayrıntılı şekilde hazırlanmıştır. İlk kez bu programda yöntem, araç gereçler, ölçme değerlendirme bölümlerine ayrı bir başlık halinde yer verilmiştir. Yazma uygulamaları noktasında öğrencilerin yakın çevreden uzağa doğru bir anlatım gerçekleştirmesi hedeflenerek yine tasvir becerilerini ön plana çıkarmaya yönelik gezi yazısı diyebileceğimiz bir tarzda yazma çalışmaları yapmaları amaçlanmıştır. Programda yazma becerisinin "anlatım" başlığı altında konuşma ile birlikte ele alınmasına bağlayabileceğimiz şekilde bir parçayı karşılıklı konuşmaya dönüştürme uygulamasına değinilmiştir. Bir ağacı, bir hayvanı, bir yapıyı tanıtabilmek, şiir zevk ve alışkanlığı kazanabilmeye yönelik olarak şiir defteri tutma, gelecekteki yaşamına yönelik tasarı ve düşüncelerini anlatabilme diğer bazı yazma uygulamalarıdır.

Tüm bu programlar noktasında baktığımızda yapılacak yazma uygulamaları genel olarak ana hatlarıyla belirtilmiştir. Daha sonra hazırlanmış olan 2006 programında çok sayıda yazma etkinliği sunulmuşken geçmiş programlarda bu şekildeki yazma etkinliklerine yer verilmemiş olduğu görülür. Her ne kadar yapılandırmacı yaklaşım öncesindeki öğretim programlarında gelişmeler kaydedilmiş, yazma uygulamalarının sayısı artırılmış, daha kapsamlı hale getirilmiş olsa da yeterince başarılı olunamamış olduğu düşünülmektedir. Nitekim yazma becerisi öğrenciler tarafından güçlükle uygulanan, gerçekleştirilmesi noktasında yeterince motivasyona sahip olunmayan, öğrencilerin zevk almakta zorlanmış olduğu bir beceridir. Bu nedenle yazma etkinliklerinin ayrıntılı olarak verilmemiş olması, sınırlı sayıda yazma uygulamasının yer alması, öğrenci merkezli bir yaklaşımdan uzak faaliyetlerde bulunulmuş olması nedeniyle bu programların öğrencilerin hem zihinsel hem de sanatsal gelişimlerine yeterince hizmet etmemiş olduğu düşünülmektedir. 2006 yılında hazırlanmış olan programla bu durumun önüne geçilmiş ve onlarca sayıda çeşitli yazma etkinliğine yer verilmiştir. Bu programın öğretmenler için de anahtar olabilecek bir niteliğe sahip olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca yapılandırmacı yaklaşımın asıl amacı, öğretmenin rehberliği doğrultusunda öğrencinin grup halinde yapılacak çalışmalara katılması, etkili bir şekilde iletişim kurması, öğrendiklerini aşamalı bir biçimde sindirerek yapılandırmasıdır. Türkçe öğretiminden elde edilen verimin daha yüksek olabilmesi için öğrencinin derse etkin olarak katılmasının sağlanması, akademik anlamdaki genel başarı için de motivasyonunun sürekli olarak desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

Akçay, A., Safalı, S. (2019). Türkçe dersi öğretim programları. İçinde A. Akçay ve M., N. Kardaş (Ed.), *Öğretim programlarıyla ilgili temel kavramlar (ss. 1 – 8).* Ankara: Pegem Akademi.

Atasoy, E., Atasoy, Ş. (2006). Farklı yazma etkinliklerinin 6. sınıf öğrencilerinin düşünceleri ve davranışları üzerindeki etkilerinin belirlenmesi, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi,* 3(1), 1-18.

Bilge, H. (2022). 2006-2019 yılları arasında kullanılan Türkçe öğretim programlarının akıcı yazma becerisi açısından karşılaştırılması. *Ana Dili Eğitimi Dergisi,* 10(1), 199-215.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2018). *Bilimsel araştırma yönt emleri (24. Baskı).* Ankara: Pegem Akademi

Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni: nitel, nicel ve karma yön tem yaklaşımları (3. Baskı).* (S. B. Demir, Çeviri Ed.). Ankara: Eğiten Kitap.

Çifçi, M., Soyuçok, M. (2021). Türkçe öğretim programlarında hikâye yazma öğretimi. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi – USBED,* 3(5), 309-332. https://dergipark.org.tr/tr/pub/usbed

Güneş, F. (2011). Dil öğretim yaklaşımları ve Türkçe öğretimindeki uygulamalar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8(15), 123-148.

İlk Mektep Müfredat Programı (1924). İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.

Kalaycı, N., Yıldırım, N. (2020). Türkçe dersi öğretim programlarının karşılaştırmalı analizi ve değerlendirilmesi (2009-2017-2019). *Trakya Eğitim Dergisi,* 10(1), 238-262.

Karadağ, R. (2016). Yazma eğitimi. İçinde F. Susar Kırmızı (Ed.), *İlk ve Ortaokullarda Türkçe Öğretimi (1. Baskı, ss. 163 – 202).* Ankara: Anı Yayıncılık.

Karagöz, Y. (2019). *SPSS, AMOS ve META uygulamalı nicel-nitel-karma bilimsel araştırma yön temleri ve yayın etiği (2.Baskı).* Ankara: Nobel.

Kültür Bakanlığı. (1938). Ortaokul Programı. İstanbul: Devlet Basımevi.

Maarif Vekâleti. (1929). Orta Mektep ve Liselerin Türkçe Müfredat Programı. Ankara: Yeni Gün Matbaası.

Maarif Vekâleti. (1930). Orta Mektep Müfredat Programı. İstanbul, Devlet Matbaası.

Maarif Vekâleti. (1931). Orta Mektep Müfredat Programı *(1931 – 1932 Ders Senesi Tadilatı)*. İstanbul: Devlet Matbaası.

MEB. (1949). Ortaokul Programı. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

MEB. (1962). Ortaokul Programı. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

MEB. (1981). Temel Eğitim Okulları Türkçe Eğitim Programı. Sayı: 2098, Cilt: 44. Tebliğler Dergisi.

MEB. (2006). İlköğretim Türkçe dersi öğretim programı (6-8. sınıflar). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı. Erişim adresi: https://alonot.com/wp-content/uploads/2018/12/2006-T%C3%BCrk%C3%A7e%C3%96%C4%9Fretim-Program%C4%B1.pdf

MEB. (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1-8. Sınıflar). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Özdemir, E. (2002). *Yazınsal türler (5. Basım).* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Özdemir, E. ve Binyazar, A. (2016). *Yazmak sanatı (1. Basım).* İstanbul: Form Kitap.

Sağlam, M. (2009). Eğitim bilimine giriş. İçinde A. Çiçek Sağlam (Ed.), *Eğitimle İlgili Temel Kavramlar (ss. 1 – 15).* Ankara: Maya Akademi.

Sarıkaya, B. (2020). Yazma kazanımlarının yaratıcı yazmaya uygunluğu 2015 ve 2018 Türkçe dersi öğretim programları örnekleri. *Türkiye Eğitim Dergisi,* 5(1), 42–55.

Sönmez, V., Alacapınar F. G. (2016). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yö ntemleri (4. Baskı).* Ankara: Anı Yayıncılık.

Stonewater, J. K. (2002). The mathematics writer's checklist: the development of a preliminary assessment tool for writing in mathematics. *School Science and Mathematics, 102(7), 324–334*. doi:10.1111/j.1949-8594.2002.tb18216.x

Ungan, S. (2007). Yazma becerisinin geliştirilmesi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 461-472.

Özbek Destanlarında Sık Kullanılan Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme*

Yasin KARADENİZ**

Özet

Destanlar milletlerin tarihi ve kültürel hafızasında olayların gelecek nesillere aktarımında önemli bir görev üstlenmektedir. Bu özelliği sebebiyle destanlar milletlerin geçmişten günümüze yaşadığı olayların gelecek nesillere aktarılmasında adeta bir köprü vazifesi görmektedir. Destanlar toplumların yaşantılarını anlama, algılama ve aktarma çabasıyla ortaya çıkmıştır. Yazı öncesi ve sonrası dönemde dünya tarihinin oluşumunda önemli katkıları olan Türk milletinin özellikle yazı öncesi dönemde yaşadıklarını ifade etmesi bakımından destanlar büyük rolü üstlenmiştir. Yani sözlü geleneğin ürünü olan destanlar yazılı kaynakların olmadığı dönemlerde Türk milletinin yaşadığı acıları, başından geçen olayları, çeşitli kahramanları, sosyal ve kültürel olayları ifade eden önemli kaynaklardır. Türk milletinin genelini ifade eden destanlar olduğu gibi her bir Türk boyunun yaşadıklarını anlatan ya da olaylara Türk boylarının bakış açısını yansıtan destanlar da bulunmaktadır. Bu bakımından Türk destanları içinde Özbek sahası destanları da Özbek Türklerinin yaşam tarzlarını, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini arkaik zeminde ifade etmektedir. Destanlar kültür hazinesi olmakla birlikte söz varlığı açısından da önemli kaynaklardır. Söz varlığı çalışmaları dilbilim incelemelerinde kaynak dile ait çıkarımlarda bulunmak için temel veriler sunmaktadır. Bu çalışmada Özbek destanlarında en sık kullanılan 100 kelime belirlenerek bu kelimelerden hareketle Özbek dili ve kültürüne ait bazı değerlendirmelere ulaşmak amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Özbek destanlarından "Dalli", "Huşkeldi", "Balagerdan" ve "Melike Ayyar" destanları çeşitli kelime sıklığı programları vasıtasıyla taranacaktır. Belirtilen bu destanlarda hangi kelimelerin daha sık kullanıldığı, sık kullanılan bu kelimelerin yapı ve tür bakımından nasıl olduğu incelenecektir. Mümkün olduğunca kelimeler türüne göre ayrıştırılacak ve böylelikle Özbek dili ve kültürü üzerine çıkarımlar yapılacaktır. Sık kullanılan kelimeler verilirken destanlar hem ayrı ayrı değerlendirilecek hem de birlikte karşılaştırılacaktır. Böylelikle destanların kendi içinde ve bütün olarak kelime sıklığı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Özbek, kültür, sıklık, söz varlığı.

Giriş

Dünyada ve Türkiye'de destanlar üzerine yapılan çalışmalar çok eski yıllara dayanmaktadır. Kalavela Destanı üzerine yapılan araştırmayla başlayan destancılık çalışmaları, milletlerin kendi destanlarını araştırmalarıyla gelişmiş ve destan araştırmaları halkbilimin temelini oluşturmuştur. Bu alandaki çalışmalar günümüze kadar gelişerek diğer alanlara da yayılmış ve destanlar üzerine folklor çalışmalarının yanı sıra dilbilim çalışmaları da yoğunluk kazanmıştır.

Destan kelimesi Farsça kökenli olup "şiir hâlindeki anlatı, hikâye" anlamlarına sahiptir. Farsçada ilk olarak Firdevsî'nin "Şehnâme" isimli eserinin bazı bölüm başlıklarında kullanılmıştır. Bu kelime Türkiye Türkçesinin yanı sıra diğer çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesinde *destan,* bizim çalışma alanımız olan Özbek Türkçesinde ise *dastan* biçiminde kullanılmaktadır. Bunula birlikte Türkmen Türkçesinde *dessan* biçiminde kullanılmaktadır. Ayrıca Kazak Türkçesinde *kısa, kıssa* ve *hısa* kelimeleri ve Kırgız Türkçesinde *jomok* kelimesi destan için kullanılmaktadır (Reichl, 2014: 130-131).

Destanlar yazının kullanıma girmeden önceki dönemlerde insanların tarihini, efsaneleşmiş kahramanlıklarını ve hayatlarını anlatan uzun manzumelerdir. Şükrü Elçin göre destanlar *"Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan*

* Bu çalışma Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 2020-101.

** Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ykaradeniz57@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0604-1271.

kahraman-bilge şahsiyetlerin menkabevi ve hakiki hayatları etrafında teşekkül etmiş didaktik hikayelerdir." (Elçin, 2019: 72).

Destan tanımını yapan bir diğer değerli araştırmacı Metin Ekici ise destanların sözlü ve yazılı yaratımlar olduğunu belirtmiştir (Ekici, 2002: 18). Destanlar manzum veya mensur biçimde, yazılı veya sözlü olarak anlatılan genel olarak kahramanlık ve savaş konularını içeren hikâyelerdir.

Bu bilgilerden hareketle destanlar sözlü edebiyat ürünü olmakla birlikte zamanla yazıya geçirilmiş ve anlatıldığı toplumun gelenek görenekleri, tecrübeleri, hayata bakış açıları, dili ve edebiyatı hakkında bilgiler vermektedir denebilir. Bu çalışma Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) kapsamında desteklenen ve çalışmaları devam etmekte olan 2020-101 numaralı "Özbek Destanlarının Bağlam ve Sıklık Sözlüğü" başlıklı bilimsel araştırma projesinden hareketle hazırlanmıştır. Bu çalışmada Özbek destanlarından "Dalli", "Huşkeldi" "Balagerdan" ve "Melike Ayyar" destanlarının proje kapsamında hazırlanan kelime sıklığı sözlüğü kullanılmıştır. Belirlenen bu destanlarda en sık kullanılan 100 kelimeden hareketle destanlardaki kelime sıklığını çeşitli kavram alanlarına göre hem ayrı hem de karşılıklı olarak vermek suretiyle Özbek Türkçesinin kelime sıklığı hakkında bazı veriler ortaya koymak amaçlanmaktadır.

İnsanların aldıkları eğitime, çalıştıkları iş alanına, yaşadıkları çevreye ve günlük ihtiyaçlarına göre dillerinde kullandıkları kelimelerin sayısı değişebilmektedir. Günlük yaşantılarına göre insanlar bazı kelimeleri daha sık kullanırken bazılarını daha az kullanabilmektedir. Sözlüklerde kelime sayısı yüz binlerle ifade edilirken gündelik hayatta kullanılan kelime sayısı birkaç bini geçmemektedir. İnsanların gündelik hayatta bazı kelimeleri daha sık kullanmasını yaş, kültürel birikim, eğitim düzeyi, okuma alışkanlığı, çevresel etkenler gibi nedenlerle açıklayabiliriz (Kurudayıoğlu, 2011: 1797-1808).

Türk dilinde sıklık çalışmalarına olan ilgi son yıllarda artmıştır. Bu alandaki çalışmalar öncelikle Batılı dilbilimciler tarafından yapılmış ve Türkiye'de de günümüzde Türkiye Türkçesi ve diğer çağdaş Türk lehçeleri üzerine sıklık çalışmaları yapılmaktadır. Türkiye'de sıklık çalışmalarının öncüleri olarak Pierce'nin *"Türkçe Kelime Sayımı"* (1960), İlyas Göz'ün *"Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü"* (Göz, 2019: 1-513), Hayriye Memoğlu Süleymanoğlu'nun *"Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü"* (Memoğlu Süleymanoğlu 2006: 1-208) ve Gökhan Ölker'in "*Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü 1945-1950 Arası"* (Ölker, 2011: 1-643) örnek gösterilebilir. Ayrıca son dönemde Belgin Tezcan Aksu ve Eşref Adalı'nın birlikte hazırlamış olduğu *"Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü"* (Tezcan Aksu-Adalı, 2018: 1-408) de bu alandaki önemli çalışmalardan biridir.

Biz de bu çalışmada Özbek destanlarının kelime sıklığını göstermeyi, sık kullanılan ilk 100 kelimeden hareketle Özbek destanlarının dili ve Özbek Türkçesi hakkında bazı verilere ulaşmayı hedefliyoruz. Böylelikle kelime sıklığı çalışmalarına farklı bir bakış açısıyla katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

1. Amaç

Bu çalışmanın amacı Özbek destanları arasında yer alan *Dalli, Huşkeldi, Balagerdan ve Melike Ayyar* destanlarında en sık kullanılan 100 kelimeyi belirlemek, oluşturulan sıklık listesinin isim, fiil, edat/bağlaç gibi kelime türlerini ortaya koymak, kavram alanlarına göre anlamsal olarak organ adları, hayvan adları, aileyle ilgili adlar, zıt anlamlı kelimeler ve doğayla ilgili kelimeler biçiminde destanları aralarında mukayese yaparak incelemek, ayrıca Özbek kültürü ve Özbek Türkçesi hakkında bazı tespitler yapmaktır.

2. Sınırlılıklar

Özbek destanları üzerine bugüne kadar halk edebiyatı ve dilbilimsel pek çok çalışma yapılmıştır. Selami Fedakâr, Dilek Yücel, Ayşe Solmaz, Rıdvan Öztürk, Dilek Sezer Özbek destanlarını Türkiye Türkçesine aktararak incelemesini yapmışlardır. Biz de çalışmamızda bu eserlerden yararlanmaya çalıştık.

Yöntem

Çalışmanın ana malzemesini oluşturan Özbek destanları dijital ortama aktarılmıştır. İncelenen destanların kelime sıklığı listesi *TürkSözDiz* yazılım programı vasıtasıyla oluşturulmuştur. Kelimelerin sıklık listesi oluşturulduktan sonra ayrıca kelimeler ayrıştırılma işlemine tabi tutulmuştur. Her bir destanda en sık kullanılan 100 kelime alınarak kelimeler tür ve anlamı bakımından incelenmiştir.

1. İnceleme

Çalışmada incelenen destanlardan *Dalli* destanında 13092, *Huşkeldi* destanında 7339, *Balagerdan* destanında 6541, *Melike Ayyar* destanında 9959 olmak üzere toplam 36931 kelime kullanılmıştır. Bunların içinden tekrar eden kelimeler ayrıştırılarak 16931 kelimelik bir havuz oluşturulmuştur. Bu kelime havuzundan ise her bir destanda en sık kullanılan 100 kelime listelenmiş ve çeşitli şekillerde karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada destanlar üzerinde yapılacak değerlendirmeler en sık kullanılan 100 kelimeler esas alınarak yapılmıştır. Değerlendirme kısmında kelimenin her bir destanda da en sık kullanılan 100 kelime içinde olmasına dikkat edilmiş ancak bazı durumlarda bu kurula uyulmamış, destanların sadece birisinde en sık kullanılan kelimeler de incelemeye dahil edilmiştir. Bu karşılaştırmayla Özbek destanları arasında en sık kullanılan kelimelerin ne kadar benzer olduğu ile Özbek kültürü ve Özbek Türkçesinin kelime sıklığı hakkında bazı verilere ulaşmak amaçlanmaktadır.

Destanların tamamında 39 farklı özel ismin kullanım sıklığı sayısı 3876'dır. Bu farklı isim sayısı toplam özel isimlerin yaklaşık %10'u oluşturmaktadır. Destanlarda en sık kullanılan 100 kelimenin türlerine göre ayrımını şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 1. Destanlarda kelimelerin türlere göre sıklığı

Kelime Türü	Dalli Destanı	Huşkeldi Destanı	Balagerdan Destanı	Melike Ayyar Destanı
Fiil	21	23	26	24
İsim	46	45	46	53
Edat/bağlaç	9	7	7	5
Sıfat	7	6	6	5
Zamir	3	5	4	4

Tabloya bakıldığında destanlarda en sık kullanılan kelimelerin türlere göre dağılımında çeşitlilik olduğu görülmektedir. Burada verilen sayılar fiil, isim, sıfat, zamir, edat/bağlaç gibi türlerde farklı kullanılan kelimeleri belirtmektedir.

Destanlarda kullanılan kelimeler kavram alanlarına göre organ adları, hayvan adları, aileyle ilgili adlar, zıt anlamda kelimeler ve doğayla ilgili kelimeler başlıkları altında şu şekilde incelenmiştir.

1.1. Organ Adları

Dillerin temel söz varlığında organ isimleri önemli bir yere sahiptir. Türk dilinin tarihi ve çağdaş lehçelerinde *baş, göz, el, yüz, ayak* gibi organ isimleri lehçeler arasında bazı ses değişikliklerine rağmen temel isimler olarak bilinmektedir. Özbek destanlarının oluşum sürecinde de bu organ isimlerinin

sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. İncelemesi yapılan bu destanlarda *baş* 457, *köz* 415, *el* 586, *yüz* kelimesi ise 204 defa kullanılmıştır. Bu organ isimlerinden *yüz,* sadece Melike Ayyar destanında ilk 100 kelime içinde yer almıştır. Diğer destanlardaki kullanım sıklığı daha azdır.

Bir başka organ adı olan *åyåq (ayak)* Dalli destanında ilk 100 kelime arasında olmamakla birlikte 25 defa kullanılmıştır. Huşkeldi destanında 19 defa kullanılan *ayak* kelimesi en sık kullanılan kelimeler arasında değildir. Balagerdan destanında da en sık kelimeler grubunda yer almayan *ayak* 16 defa kullanılmıştır. Aynı şekilde Melike Ayyar destanında da 12 defa kullanılan *ayak,* bu listede yer almamıştır. Dalli destanında *qulåq* (*kulak)* organ ismi 66 defa kullanılmış ama ilk 100 kelime içinde yer almamıştır. Huşkeldi destanında 34 defa kullanılan *kulak* en sık kelimeler içinde yer almıştır. Balagerdan destanında 51 defa kullanılmıştır. Melike Ayyar destanında 26 defa kullanılmıştır. Dalli destanında *til (dil)* 28 defa, Huşkeldi destanında 19, Balagerdan'da 19, Melike Ayyar da ise 40 defa kullanılmıştır.

Tablo 2. Kelimelerin insan organ ve uzuvlarına göre sıklığı

Kelime	Dalli Destanı	Huşkeldi Destanı	Balagerdan Destanı	Melike Ayyar Destanı
yüz	56	25	31	61
båş (baş)	143	64	70	180
köz	147	54	77	137
el	150	133	53	109
qulåq (kulak)	66	34	51	26
til (dil)	28	19	19	40
åyåq (ayak)	25	19	16	12

Özbek destanlarında organ adlarının en sık kullanılan 100 kelime içinde yoğun şekilde kullanıldığı söylenebilir. Yukarıdaki tabloda destanlara göre organ adlarının kullanım sıklığı gösterilmiştir. Tablodaki bu kelimeler yalın hâldeki şekilleridir. Bu kelimelerden türemiş olan diğer biçimleri listeye dahil edilmemiştir. Tabloda *kulak* kelimesi Huşkeldi destanında en sık kullanılan 100 kelime listesinde yer alırken diğer destanlarda yer almamasına rağmen kullanım sıklığının dağılımını gösterebilmek için tabloda verilmiştir.

1.2. Hayvan adları

Destanlarda dikkat çeken bir başka kavram alanı da hayvan isimleridir. Destanlara göre ilk 100 kelime listesinde yer alan hayvan isimlerinin tablosu şu şekildedir:

Tablo 3. Kelimelerin hayvan isimlerine göre sıklığı

Kelime	Dalli Destanı	Huşkeldi Destanı	Balagerdan Destanı	Melike Ayyar Destanı
åt (at)	816	378	135	270
ğıråt	78	72	100	69
quş	67	24	9	39
qoy (koyun)	61	3	9	39
tulpår (tulpar)	120	5	15	148

Özbek destanlarında bazı hayvan isimlerinin ilk 100 kelime içinde ön plana çıkması Özbeklerin ve aynı zamanda eski Türk yaşam tarzının destanlara yansıması olarak gösterilebilir. Bununla birlikte tabloda

görüleceği gibi destanlarda *quş (kuş)* hayvan adı en sık kullanılan 100 kelime içinde yer almamıştır. Ayrıca bu listeye girmese de destanlarda önemli yere sahip olan pek çok hayvan ismi kullanılmıştır.

Dalli destanında en sık kullanılan kelimeler arasında yer alan *at* 816 defa kullanılmıştır. Huşkeldi destanında en sık kullanılan kelimeler arasında yer alan *at* 378 defa kullanılmıştır. Balagerdan destanında da en sık kullanılan kelimeler arasında *at* hayvan adı 135 defa kullanılmıştır. Melike Ayyar destanında da en sık kullanılan kelimeler arasında yer alarak 270 defa kullanılmıştır. Destanlarda sık kullanılan kelimeler arasında yer alan bir diğer hayvan adı *ġıråt (kırat)*'tır. Dalli destanında 78, Huşkeldi destanında 72, Balagerdan destanında 100, Melike Ayyar destanında 69 defa kullanılmıştır.

Dalli destanında *quş* ve ondan türemiş kelimelerin kullanım sıklığı 67'dir. Huşkeldi destanında da *quş* kelimesinin basit ve türemiş şekli 24 defa kullanılmıştır. Aynı şekilde Balagerdan destanında da basit ve türemiş şeklinin kullanım sıklığı 9'dur. Melike Ayyar destanında da kullanım sıklığı 39'dur. Görüleceği gibi destanlarda *quş* hayvan adı en sık kullanılan 100 kelime içinde yer almamıştır. Ayrıca *qoy (koyun)* kelimesinin sıklığı Dalli destanında 61, Huşkeldi destanında 3, Balagerdan destanında 9, Melike Ayyar destanında ise 39'dur.

Destanlarda kullanılan bir başka hayvan adı *tulpår (tulpar)*dır. Tabloda görüldüğü gibi *tulpar* Dalli destanında 120, Huşkeldi destanında çok az olmakla birlikte 5, aynı şekilde Balagerdan destanında da sayısı az olup 15'tir. Melike Ayyar destanında *tulpar* ve ondan türemiş kelimelerin sayısı 148'tir.

1.3. Aileyle İlgili Adlar

Destanlarda kavram alanlarına göre aileyle ilgili olan ve aynı zamanda cinsiyet bildiren kelimelerin kullanım sıklıkları şu şekildedir:

Tablo 4. Cinsiyet bildiren kelimelerin sıklığı

Kelime	Dalli Destanı	Huşkeldi Destanı	Balagerdan Destanı	Melike Ayyar Destanı
qız	82	33	119	189
oğlån (oğlan)	56	18	8	42
åtä (baba)	152	40	102	106
xåtin (kadın)	16	6	10	10
oğıl (oğul)	36	21	33	31
bålä (çocuk)	118	56	168	110
ådäm (erkek)	222	118	65	59

Tabloda görüleceği gibi Dalli destanında *qız* kelimesi en sık kullanılanlar arasında 82 defa kullanılmıştır. Huşkeldi destanında 33 defa kullanılmıştır. Balagerdan destanında sık kullanılan kelimeler grubunda yer alan *qız* 119 defa kullanılmıştır. Melike Ayyar destanında da sık kullanılan kelimeler grubunda yer alan *qız* kelimesinin kullanım sıklığı 189 olmuştur. *oğlån (oğlan)* kelimesi Dalli destanında 56, Huşkeldi destanında 18, Balagerdan destanında 8, Melike Ayyar destanında 42 defa kullanılmıştır. Dalli destanında *ata* 152, Huşkeldi destanında 40, Balagerdan destanında 102, Melike Ayyar destanında 106 defa kullanılmıştır. *Xåtin (kadın)* kelimesi Dalli destanında 16, Huşkeldi destanında 6, Balagerdan destanında 10, Melike Ayyar'da 10 defa kullanılmıştır. *oğıl (oğul)* kelimesi Dalli destanında 36, Huşkeldi destanında 21, Balagerdan destanında 33, Melike Ayyar destanında 31 defa kullanılmıştır. Bålä (çocuk) kelimesinin kullanım sıklığı Dalli destanında 118, Huşkeldi destanında 56, Balagerdan destanında 168, Melike Ayyar destanın da ise 110'dur. Destanlarda aileyle ilgili kavram alanı içinde olan bir diğer kelime olan ådäm (erkek)in kullanım sıklığı Dalli destanında 222, Huşkeldi destanında 118, Balagerdan destanında 65 ve Melike Ayyar destanında 59'dur.

1.4. Zıt anlamlı kelimeler

Destanlarda en sık kullanılan 100 kelime içerisinde *var, yok, büyük, küçük, dost, düşman, az, çok, git-, kal-* zıt anlamda kelimeler olarak tespit edilmiştir. Bu kelimelerin kullanım sıklığını gösteren tablo şu şekildedir:

Tablo 6. Zıt anlamlı kelimelerin sıklığı

Kelime	**Dalli Destanı**	**Huşkeldi Destanı**	**Balagerdan Destanı**	**Melike Ayyar Destanı**
bår (var)/ yoq (yok)	155/132	102/57	138/42	146/57
kättä (büyük)/ kiçik (küçük	131/10	85/8	9/7	50/11
dost/ düşmän (düşman)	75/207	26/91	40/49	22/131
az/köp (çok)	14/340	5/112	5/82	3/168
ål- (al-)/ber/ (ver-)	541/432	223/152	225/122	241/372
ket- (git-)/ qål- (kal-)	271/357	138/152	153/155	313/300

bår (var) kelimesi Dalli destanında 155, Huşkeldi destanında 102, Balagerdan destanında 138, Melike Ayyar destanında 146 defa kullanılmıştır. Bunun karşıtı olan *yoq (yok)* kelimesi ise Dalli destanında 132, Huşkeldi destanında 57, Balagerdan destanında 42, Melike Ayyar destanında 97 defa kullanılmıştır. Bir diğer zıt anlamlı sözcüklerden olan *kättä (büyük)* destanlarda sık kullanılan kelimeler arasında yer almaktadır. Dalli destanında *kättä* 131, Huşkeldi destanında 85, Balagerdan destanında 9 defa kullanılmış ve sık kullanılan kelimeler arasında yer almamıştır. Ayrıca Melike Ayyar destanında 50 defa kullanılmış olmakla birlikte sık kullanılan 100 kelime arasında yer almamıştır. Bunun anlamca zıttı olan *kiçik (küçük)* destanlarda fazla kullanılmamış, Melike Ayyar destanında kullanım sıklığı 11 olmakla birlikte diğer destanlarda daha az kullanılmıştır. Destanlarda en sık kullanılan kelimeler arasında zıt anlamlı kullanıma bir başka örnek olarak *dost/düşman* ikilisi gösterilebilir. Bunlardan *dost* kelimesi Dalli destanında 75, Huşkeldi destanında 26, Balagerdan destanında 40, Melike Ayyar destanında 22 defa kullanılmıştır. Bunun zıt anlamlısı olan *düşmän (düşman)* Dalli destanında 207, Huşkeldi 91, Balagerdan destanında 49, Melike Ayyar destanında ise 131 defa kullanılmıştır. İncelemesi yapılan destanlarda *az/çok* kelimeleri zıt anlamlı kullanıma örnektir. Dalli destanında *az* kelimesi 14, Huşkelidi ve Balagerdan destanlarında çok az örneği olan *az* kelimesi sadece 5 yerde kullanılmıştır. Melike Ayyar destanında ise 3 sefer kullanılmıştır. Bu kelimenin karşıtı olan *köp (çok)* ise destanlarda daha fazla kullanılmıştır. Mesela Dalli destanında *köp* 340, Huşkeldi destanında 112, Balagerdan destanında 82, Melike Ayyar destanında ise 168 defa kullanılmıştır. Destanlarda örneklerde verilen isimlerin yanı sıra *al-/ver-, kal- /git- gibi* zıt anlamda kullanılmış fiiller de bulunmaktadır. Bu fiillerin destanlarda kullanım sıklığı ise şu şekildedir. Dalli destanında *ål- (al-)* fiili 541, Huşkeldi destanında 223, Balagerdan destanında 225, Melike Ayyar destanında ise 241 defa kullanılmıştır. Bu fiilin anlamca karşıtı *ber- (ver-)* fiili de destanlarda en sık kullanılan kelimeler arasında yer almaktadır. Mesela *ber- (ver-)* fiili Dalli destanında 432, Huşkeldi destanında 152, Balagerdan destanında 122 ve Melike ayyar destanında ise 372 defa kullanılmıştır. Destanlarda sık kullanılan kelimeler arasında zıt anlamda olan bir başka kullanım örneği *git-/kal-* ikilisidir. *ket- (git-)* fiili Dalli destanında 271, Huşkeldi destanında 138, 153 ve Melike Ayyar destanında 313 defa kullanılmıştır. Bu fiilin zıt anlamlısı olan ve en sık kullanılan kelimeler arasında olan *qål- (kal-)* Dalli destanında 357, Huşkeldi destanında 152, Balagerdan destanında 155 ve Melike Ayyar destanında 300 defa kullanılmıştır.

1.5. Doğayla ilgili kelimeler

Destanlarda doğayla ilgili kelimelerin kullanımına bakıldığında genel olarak en sık kullanılan kelimeler arasında az sayıda olduğu görülmektedir. Kelimelerin kullanım sıklığını gösteren tablo şu şekildedir:

Tablo 5. Doğayla ilgili kelimelerin sıklığı

Kelime	Dalli Destanı	Huşkeldi Destanı	Balagerdan Destanı	Melike Ayyar Destanı
tåġ (dağ)	181	55	47	65
suv/suluv (su, /sulu)	114	30	22	30
tåş (taş)	73	22	19	21

Tabloya bakıldığında *dağ* kelimesinin kullanım sıklığı Dalli destanında 181, Huşkeldi destanında 55, Balagerdan destanında 47, Melike Ayyar destanında 65'tir. Bütün destanlarda dağ ilk 100 kelime içinde yer almaktadır. *Su* ile ilgili kelimelerin sıklığına bakıldığında Dalli destanında en sık kullanılan kelimeler arasında yer aldığı, ancak diğerlerinde yer almadığı görülmektedir. Aynı şekilde *tåş* kelimesi de sadece Dalli destanında 73 kullanım sıklığı ile ilk 100 kelime arasında yer almış, diğer destanlarda ise daha az kullanılmıştır.

Buraya kadar yapılan açıklamalarla destanlarda kavram alanlarına göre kelimelerin kullanım sıklığı gösterilmiş oldu. İncelemesi yapılan destanlarda en sık kullanılan 100 kelime içinde 52 kelimenin ortak olduğu tespit edilmiştir. Ortak olan bu kelimelerin listesi ise şu şekildedir:

Destanlarda ortak kullanılan kelimeler listesi

bol-
bu
åt
bir
qıl-
ål-
qål-
sål-
kel-
bår-
men
ber-
häm
öz
söz
köz
köp
şu
şundä
şundäy
kör-
äyt-
yür-
el
yoq
bilän
edi
bu
ket-
sen
båş
bår
bår-
ådäm
göroġli
düşmän
kün
yür-
yer
yol
ekän
qarä-
sål-
çıq-
qoy-
tüş-
åtä
yoq
yåt-
bålä
ikki
qız

Sonuç

Çalışmada Özbek destanlarının kelime sıklığı ortaya koyulmuştur. İncelemesi yapılan destanlarda toplam 36931 kelime kullanılmıştır. Bunların içinden tekrar eden kelimeler ayrıştırıldığında yaklaşık 16931 kelimelik bir havuz oluşmuştur. Bu verilere göre Özbek destanlarının kelime çeşitliliği açısından oldukça zengin olduğu söylenebilir.

Özbek destanlarında en sık kullanılan 100 kelimeden hareketle yapılan incelemede destanlarda kavram alanları bakımından insan organ ve uzuvları, hayvan isimleri, cinsiyet bildiren isimler, aileyle ilgili kelimeler, zıt anlamlı kelimeler ve doğayla ilgili kelimeler gibi farklı kavram alanlarının ön planda olduğu görülmektedir.

Destanlarda sık kullanılan kelimeler arasında bulunan fiillerde zıt anlamda olanların yoğunlukta olduğu görülmektedir.

İncelemesi yapılan destanlarda kullanılan özel isimlerin genel itibariyle *Avazhan, Hasanhan, Göroglubek* gibi birleşik yapıda oldukları görülmektedir. Bazı örneklerde ise inançla ilgili isimler kullanılmıştır. Bunula birlikte topluluk adları ve yer adları da sıklıkla kullanılmıştır.

Sonuç olarak Özbek destanlarının kelime sıklığı üzerine yapılan bu çalışma sınırlı sayıda kelime üzerinden yapıldığı için bir ön çalışma niteliğindedir. Çalışmada Özbek destanlarının tamamı hakkında çok ayrıntıya girmeyen genel bilgiler verilmiştir. Önümüzdeki dönemde bitirilmesi planlanan "Özbek Destanlarının Bağlam ve Sıklık Sözlüğü" çalışması destanlar hakkında daha detaylı veriler içerecektir.

Kaynakça

Ekici, M. 2002 "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II". *Millî Folklor Dergisi.* S:54, ss11-18.

Elçin Ş. 2019. *Halk Edebiyatına Giriş.* 16. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Göz, İ. (2019). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü.* 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kurudayıoğlu, M. (2011). "İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Kelime Hazinesi Üzerine Bir Değerlendirme". *e-Journal of New World Sciences Academy.* 6(2), 1797-1808.

Memoğlu-Süleymanoğlu, H. (2006). *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü.* Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım.

Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası).* Konya: Kömen Yayınları.

Pierce, J. E. (1960). *Türkçe Kelime Sayımı.* Ankara: MEB Yayım Müdürlüğü Basılı Eğitim Malzemeleri Hazırlama Merkezi.

Reichl, K. 2014. *Türk Boylarının Destanları.* 3. Baskı. (Çeviren: Metin Ekici). Ankara: TDK Yayınları.

Tezcan-Aksu, B. ve Adalı, E. (2018). *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kazak Akını Jambıl Jabayev'in Şiirlerinde Eleştirel Bakış

Yaşar SÖZEN[*]

Özet

Kazak bozkırlarının ulu ozanı Jambıl Jabayev, geçtiğimiz yüzyılın Türk dünyasındaki en büyük akınlarından[1] biridir. Yüz yıllık ömründe elinde kopuzla at sırtında sürekli şiir söyleyen Jambıl akın, özellikle rakipleriyle gerçekleştirdiği aytıslarla[2] ve kendine özgü bir üslupla günlerce söylediği destanlarla başta Kazak edebiyatı olmak üzere tüm Dünya edebiyatında tanınır. Jambıl Jabayev; şiir, aytıs ve destanlarında birçok konuyu işler ve dile getirir. Ozanın özellikle şiirlerinde işlediği ve önem verdiği konuların başında dönemin yöneticilerine, yönetim devir ve sistemlerine, çağdaşı olan ozanlara ve halkı sömürerek zenginleşen varlıklı kişilere yönelttiği tenkitler yer alır. Jambıl da Abay gibi şiirlerinde sosyal bir konu olan eleştiri kavramına sıklıkla yer verir. Jambıl'a göre çaldığı dombra yay, ağzından çıkan söz ise bir oktur. Çalışmada Kazak akını Jambıl Jabayev'in hayatı ve edebî şahsiyeti hakkında bilgi verildikten sonra şiirlerinde sosyal bir tema olarak ele aldığı eleştiri kavramı, örneklerle tespit edilmeye ve incelenmeye çalışılmıştır. Tespit edilen şiir örnekleriyle eleştiri konusu; *''Ozanlara/Akınlara Eleştirel Bakış, Yöneticilere Eleştirel Bakış, Yönetim Devir ve Sistemlerine Eleştirel Bakış, Zenginlere Eleştirel Bakış, Eleştirilere Sunulan Çözüm Önerileri''* başlıkları altında tasnif edilerek incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Jambıl Jabayev, Şiir, Eleştiri.

1. Jambıl Jabayev'in Hayatı

Jambıl, Kazakistan'ın şimdiki Jambıl vilayetinin Şu Nehri kenarındaki Jambıl Dağı'nın eteğinde 1846 yılının Şubat ayında doğar. Soyu Ulu Jüz'ün Şapıraştı boyunun Ekey kolundandır. Jambıl'ın babası Japa, annesinin adı da Uldan'dır (İsmail ve Güngör, 1996: 9). Şubat ayının sonunda çetin bir kış soğuğunda dünyaya gelen Jambıl'a dedesi adını verir (Joldasbekov, 2019: 23). Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Jambıl, çocukluk ve gençlik yıllarını büyük ekonomik sıkıntı içinde geçirir. Yaşadığı bu sıkıntılar, şahsiyetinin ve eserlerinin oluşumunda büyük rol oynar. Yarı konargöçer bir toplum içinde yaşadığından eğitim imkânı bulamaz. Müziğe olan ilgisi, bir kopuzcu olan dayısının ona dokuz yaşında kopuz eşliğinde şiir söylemesiyle daha da artar. Daha çocuk denecek yaşta Jambıl'ın meşhur Böltirik akın ile tanışma imkânı olur. Böltirik akın, aytıs esnasında zenginlere ve halkı yönetenlere karşı tavizde bulunmaz ve Jambıl onun bu yönüne çocukluğundan beri değer verir. Jambıl, Böltirik'in ustalıkla ve tam yerinde söylemiş sözlerini ezberleyerek bunları hayatı boyunca kullanır (Urakova, 2008: 31-32).

Jambıl'ın annesi Uldan ve dayısı Kanadan, şarkılar ve türküler icra eden söz ustalarıdır. Jambıl da bu sebeple çocukluğundan itibaren hep sanatın içinde olur ve delikanlılık çağına bu sanat ortamı içinde gelir. Daha küçük yaşlarda dayısı ile birlikte çeşitli meclislere katılır, kopuz ve dombra çalmayı öğrenir (Kınacı, 2016: 39-40). Jambıl, 16-17 yaşlarında *''akın bala''* olarak anılmaya başlar. Sonrasında Kulmanbet, Aykümis, Baktıbay, Dospambet, Sarı, Sarbas, Şanşuvbay, Kulanayan gibi dönemin önde gelen akınlar ile yaptığı atışmalarda akınlık hünerini sergiler. Ayrıca Kırgızların Naymanbay, Katagan, Balık, Tınıbek, Arıstanbek, Sagımbek gibi âşıkları ve Manasçıları ile sanatını yarıştırır ve böylece Kırgızların akınlık geleneğinden de beslenerek akınlık sanatını iyice geliştirir. *Kobılandı, Alpamış, Manas, Köroğlu* ve *Şahmardan* gibi halk hikâyelerini halk arasında okuyarak kendini halka da sevdirir (Biray, 2016: 52-53).

Jambıl, on dört yaşından itibaren şiirler söyleyip on beş yaşında ünlü Süyinbay'ın takdir ve hayır duasını alır. Süyinbay genç ozanın yeteneğini fark edip: *''...Evladım, şiirlerini söyle ama onlar, halkın ezberleyip hiçbir zaman unutamayacağı şiirler olsun. Senin şiirlerin ayrıcalıklı şahısları eğlendirip mest kılan şiirler asla olmasın. Bütün halkın severek dinlediği şiirler olsun. Hakikati söyle, adaleti söyle, eski köhnemiş yola düşme! Yepyeni, hak ve dosdoğru yola koyulup çevrende neler döndüğünü hisset ve incele!'',* der. Jambıl birkaç yıl Süyinbay'ın yanında çıraklığını yapıp onun ustalığından feyz alır. Bundan sonra sanatı sanat için değil, mazlum halkın derdine derman, yokluğuna tercüman olmak için

[*] Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı. goktug3525@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6801-6442., Gsm: 0507 513 72 35.

[1] Akın: Akınlar, hem irticalen hem de ezberlerinden şiir söyleyen ozanlardır.

[2] Aytıs: Kazak halk sanatçılarının karşılıklı olarak atışması.

kullanılması gerektiğini anlar (İsmail ve Güngör, 1996: 9). Jambıl, ölene kadar Süyinbay'ı üstadı bilip kendine pir tutar. Büyük atışmalarda Süyinbay'sız konuşmaya başlamaz. Jambıl, büyük ustası Süyinbay'a olan minnettarlığını hayatı boyunca unutmaz. Bütün kutlama ve toplantılarda şiirlerine ve konuşmalarına onun adını anarak başlar (Joldasbekov, 2019: 37-38).

Jetisu (Yedisu) âşıklarının altın hazinesi olarak nitelendirilen Âşık Süyinbay'ın çırağı Jambıl Jabayev, yüz yıllık uzun bir ömür sürer. Hem Hanlık, hem Çarlık Rusya'sı, hem de Sovyetler Birliği'nin kuruluş ve gelişme dönemlerini yaşar. Jambıl, değişen şart ve zamanlara göre sanatını icra etmeyi başaran bir sanatçıdır. Bunun yanında Jambıl'ın altı oğlu vardır: Kocamberdi, Kocaş, Akkulı, İztileu, Algaday ve Tezekbay. Bunlardan ilk ikisi çocuk yaşlarda vefat eder. İztileu ve Algaday orduya alınır. Algaday'ın askerî başarıları Jambıl'ın mutluluk kaynağı olur (Kardeş Kalemler, 2016: 5). Ancak Algaday'ın cephede şehit düşmesi üzerine Jambıl, büyük bir acıya gark olur. Bundan dolayı oğlu Algaday için kaleme aldığı şiirleri de mevcuttur.

1929 yılında Jambıl, Kolhoza üye olup ölümüne kadar Almatı vilayetinin Jambıl ilçesindeki, Jambıl adındaki kolhozda yaşar (İsmail ve Güngör, 1996: 23). Zaman 1936 yılını gösterdiğinde, Almatı'da *Kazakistan I. Âşıklar Bayramı* düzenlenir. Jambıl bu törenlerin baş konuğudur. Yine aynı yıl Moskova'da yapılan *Kazakistan Sanat Günleri* çerçevesinde düzenlenen sanat günlerinin baş konuğu olarak Jambıl kabul edilir. Jambıl'a Sovyetler Birliği yönetimi tarafından birliğin en büyük nişanlarından biri olan *Kızıl Bayrak Nişanı* verilir. 20 Mayıs 1938 yılında Jambıl'ın edebî hizmetine saygı günü düzenlenir. Bu çerçevede hem Almatı'da hem de Jambıl'da (doğduğu yer) törenler yapılır. Şaire Sovyetler Birliği'nin en büyük nişanı olan *Lenin Nişanı* verilir. Devletin propaganda ihtiyacı vardır ve bu propagandayı Jambıl aracılığı ile rahatça yerine getirir. Jambıl'a görkemli bir ev verilir. Her türlü ihtiyacı karşılanır. Şoförü de 24 saat hizmetinde bulunur. Devamlı bakım altında tutulur. Özel doktoru Rahimbek Dosımbekov'dan başka, Kazakistan'ın ünlü doktoru H. Barlıbayev'in sürekli gözlemi altında sağlığı takip edilir (Kardeş Kalemler, 2016: 5-6).

1937 yılı Gürcü halkının ulu ozanı Şota Rustaveki'nin doğumunun 750. yılı olur. Sovyetler Birliği'nin bütün halkları bu bayramı büyük saygıyla anar (İsmail ve Güngör, 1996: 25). Ülke çapında şöhreti geniş bir şekilde yayılan Jambıl, 1937 yılında *Akın Şota Rustavelli* adlı destansı eserin yazarı Gürcü şair Şota Rustaveli'nin 750. yılı kutlamalarına davet edilir (Urakova, 2008: 37). Gürcistan'daki saltanatlı toplantıya Kazakistan delegelerinin başkanı olarak Jambıl katılır. Yaşlı ozan, bu gezisinde çok yerleri görüp Gürcü halkının ozanı Şato Rustavelli ve vatan hakkında *Kafkas'a, Ozana, Kafkas'a Selam, Hayat Türküsü* adlı şiirlerini söyler (İsmail ve Güngör, 1996: 25-27).

Radyo, gazete ve dergilerde eserlerinin yayımlanarak ülkenin her tarafına ulaştırılmasıyla birlikte şöhreti zirveye çıkan şair, Sovyet Yazarlar Birliği şeref üyeliğinden sonra 1938 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Yüksek Şurasına seçilir. Yaşamı hakkında önemli ipuçlarının yer aldığı *Menin˜ Ömirim (Benim Ömrüm)* adlı şiiri, 10 Haziran 1938 yılında onu Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Yüksek Şurasına milletvekili adayı olarak gösteren seçmenlerle görüşmesi esnasında okunur. Artık bütün dünya onu tanır ve o da ülkedeki her yeni gelişmeyle ilgili şiir söylemekten kaçınmaz. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda Jambıl'ın söylediği şiirler, II. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisindeki tarihî hadiselerin, yeni sistemle birlikte vücut bulan sosyo-ekonomik değişimin bir aynasıdır. Bu sırada söylediği şiirler, cephede savaşan askerler için büyük moral kaynağı olur. Birçok asker cepheden Jambıl'a yolladığı mektupta onun şiirlerinin kendileri için silah kadar etkili olduğunu belirtir. Leningrad, Moskova, Stalingrad gibi şehirleri savunan askerler için *Leningradtıq Örenim, Moskvağa, Alınbas Qamal* adlı şiirlerini söyler (Urakova, 2008: 38).

1938 yılında Sovyetler Birliği Anayasası gereğince Kazak SSR'ni yüksek senatosu ilk kez seçim yapar. Jambıl bu seçimde halkı tarafından senatoya milletvekili seçilir. Senatonun 15 Temmuz'daki birinci oturumunun açılışını Jambıl yapar. 1941 yılı edebiyat sahasında çok başarılı gayretinden dolayı Kazak SSR'nin halk ozanı Jambıl Jabayev'e, SSR Bakanlar Kurulunun kararınca SSSR Devlet ödülünü sahibi olarak yüksek dereceli nişan verilir (İsmail ve Güngör, 1996: 25-27). Jambıl, ömrünün son yıllarında devamlı hastalanır. 1944 yılının Aralık ayında Jambıl hastalanır ve hastaneye kaldırılmak üzereyken etrafında toplanan akraba ve dostlarına *Songı Söz* adlı son şiirini söyler. Jambıl 22 Haziran 1946 yılında hayata veda eder. Kazak hükümeti onun ölümünü Halk Şiirinin Üstadı, XX. Asrın Homer'i hayata veda etti şeklinde dünyaya duyurur. UNESCO tarafından 1996 yılı Jambıl Yılı ilan edilir. Jambıl'ın adı bugün

Kazakistan'da, eteklerinde doğduğu dağların yanı sıra bir şehrin, birkaç ilçenin, birçok cadde, sokak, eğitim kurumu ve kütüphanenin adı olarak yaşar. Kazak yaşlıları gençlere *''Jambıl gibi ol! Jambıl gibi uzun yaşa!''* şeklinde temennilerde bulunurlar (Urakova, 2008: 40-41).

2. Jambıl Jabayev'in Edebî Şahsiyeti

Kazak bozkırının ulu ozanı Jambıl Jabayev; Kazak halk edebiyatının, Kazak sözlü geleneğinin ve aytıs (atışma) sanatının en önemli temsilcilerinden biridir. O, Kazak sözlü geleneğinin özellikle şiir, destan ve aytıs türlerinin zirve şahsiyetidir. Jambıl yaşadığı yüzyıl boyunca sadece Kazak Türklüğünün ve edebiyatının değil, bütün Türk dünyasının ve edebiyatının fenomen ismi haline gelmiştir. Hatta tüm dünyada 20. Yüzyılın Homer'i olarak adlandırılmıştır.

1936 yılından itibaren Jambıl'ın tüm eserleri planlı bir şekilde yazıya geçirilmeye başlanır. Bu tarihten itibaren çeşitli kutlamalara katılmak üzere Moskova'ya gitmeye başlayan Jambıl'ın birçok şiiri radyoda, gazetelerde ve değişik dergilerde yayımlanır. Jambıl'ın tüm Sovyetler Birliği'nde neredeyse sadece bir gün içerisinde tanınmasını sağlayan olay, *Otanım* adlı şiirinin 7 Mayıs 1936 tarihinde Pravda gazetesinde yayımlanmasıdır. Bu şiirinde Jambıl, Kazakların tarihinden ve bu milletin geçmişte yaşadıklarından söz ederek Kazakistan'ın geçmiş yılları arasındaki yaşamına da ışık tutar (Urakova, 2008: 37).

1870-1912 yılları arasında Jambıl'ın özellikle iki sanatı yüksek zirveye ulaşır. Birincisi, hiç kimseye yol vermediği aytıslarıdır. Jambıl, atışmanın kanatlı kuşu olarak isimlendirilir. İkincisi ise ezbere söylediği Doğu, Kazak ve Kırgızların yiğitlik destanlarıdır. Örneğin, sadece Köroğlu destanını on beş gün boyunca söyler. Ozanın söylediği destanların yanında ondan fazla bilinen atışması mevcuttur. Jambıl; *Bölek Kızı, Aykümis, Baktıbay, Sarı Akın, Böltirik, Şıbıl Şal, Mayköt, Sarbas, Kulmanbet, Dosmagambet* ve *Şaşubay'la* atışır (İsmail ve Güngör, 1996: 11). Bu atışmaları içerisinde en önemlileri ise özellikle Kulmanbet ve Sarbas şair ile yaptığı aytıslarıdır. Özellikle Kulmanbet ile yaptığı atışma, Jambıl'ın en büyük atışmalarından biridir (Aldabekova, 1996: 60-61).

Jambıl, asıl şöhretini aytıs türünde söylediği şiirlere borçludur. Kendisini zirveye çıkaran doğaçlama şiir söyleme yeteneğini özellikle bu türde mükemmel bir şekilde kullanır. Çünkü geleneksel Kazak şiirinde aytısın yeri büyüktür. Aytıslar, Kazak şairleri için iyi bir akın olduklarını ispatlayabilecekleri imtihan alanlarıdır. Kalabalık bir dinleyici topluluğu karşısında başka bir akını yenilgiye uğratmamış kimseyi halk akın olarak kabul etmez. Aytıslarda kimin yenip kimin yenildiği hususu halk tarafından belirlenir (Urakova, 2008: 32-33). Jambıl, atışmalara ilk gençlik yıllarından başlayarak 70 yaşına kadar katılır. Son 30 yılda ise bu yarışmalara doğrudan katılmaz. Genç kuşak âşıkları onunla mücadeleye girmez, bu yarışmalarda onu ozanlık hakemi, kendi söz çarpışmalarının yargıcı olarak seçerler (Joldasbekov, 2019: 96-117).

Jambıl'ın atışmalarını genel olarak iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki gençliğinde (17-30 yaş aralığı) kızlar, gelinler ve delikanlılar ile yaptığı atışmalar; ikincisi ise artık kendisinin de güçlü bir akın olarak katıldığı (30-70 yaş aralığı) döneminin tanınmış ve başarılı akınlarıyla yaptığı atışmalardır. Bu atışmalar içerinde hiç kuşkusuz en önemlisi Kulmambet ile yapılan aytıstır. Söz konusu atışma 1881 yılında İle nehri kıyısındaki bir panayırda gerçekleşir ve hiçbir ozanın yenemediği Kulmambet'i Jambıl mağlup eder. Bu dönemde Jambıl 35, Kulmambet ise 44 yaşındadır (Kınacı, 2016: 40-41).

Ulu halk ozanı Jambıl'ın diğer ozanlardan farklı bir özelliği de destanları çok iyi bilmesidir. O, pek çok destanı dombra eşliğinde söyleyip, halka ulaştırıp, geliştirerek zirveye çıkarır. Jambıl'ın söylemiş olduğu lirik-epik destanları şunlardır: *Binbir Gece, Şahname, Leyla ve Mecnun, Köroğlu Sultan, Totıkamal, Seyit Battal ve İpek Kız, Orak Mamay, Edige, Şora Batur, Kabanbay, Bögenbay, Ernazar İle Beket, Sadır Padişahla Jambıl Padişah, Ötegen, Suranşı Batur* (İsmail ve Güngör, 1996: 13-15). Ayrıca Jambıl, Kırgız halkının *Manas* destanını kendince yorumlayıp farklı bir şekilde ortaya koyar (İbrayev, 1996: 113). Bunun yanında Jambıl, hocası Süyinbay'dan öğrendiği *Ötegen Batır* ve *Suranşı Batır* adlı destanları yeniden yorumlamak suretiyle destanların kendine ait yeni versiyonlarını oluşturmuştur (Urakova, 2008: 34).

20. yüzyılın Homer'i ve Halk Şiirinin Alpereni olarak bilinen Jambıl'ın yaşadığı zamanda birçok eseri dünya dillerine tercüme edilir ve tercüme edilen bu eserler dünyanın birçok ülkesinde yayımlanır. O, Sovyetler Birliği'nin siyasi sistemini, sosyalistik kalkınma yolunun avantajlarını, yeniden oluşan

toplumsal gelişmeleri şiirlerinde işler. Latife ve şakanın ustası, şiirlerinde latife yapan neşeli bir insan olan Jambıl, şiiri ezbere değil aniden söyler. Şiir ustalığını, ozanlık sanatını, ayrıca halkın asırlardır hafızasında bulunan şiirleri ezberler. Ayrıca halkların dostluğunu şiirleştiren Jambıl'ın ozanlık mirası epey araştırılmıştır. Onun şiirlerini ilk gazetede yayımlatan şair Saken Seyfullin olmuştur. Muhtar Auezov, Sabit Mukanov gibi şair ile yazarlar Jambıl ile ilgili yazılar yazarlar. Jambıl'ın 4 ciltlik eseri de yeniden yayımlanır. Bu eserlerin yayımlanmasına Süyinbay'ın torunu, bilim adamı Sultangali Sadırbayev ile yazar Beken Ibırayım destek verir. Yine Mırzatay Joldasbekov ile Ualıhan Kalijan'ın Jambıl'la ilgili yapmış oldukları çalışmaları da önemli bir yere sahiptir. Ayrıca yazar Beken Ibırayım, Jambıl'ın ezbere aktardığı *Kız Jibek* destanını da kitaplarına dâhil etmiştir (Kirabayev, 2016: 21-25).

Günümüz Kazakistan'ında özellikle Güney Kazakistan'da yer alan Çimkent, Jambıl, Türkistan, Otrar vb. önemli yerleşim alanlarında Jambıl ekolü varlığını yoğun bir biçimde sürdürür. Ömirzak, Orımbay, Estay, Erip, Kenen, Ospantay, Ötep, Sayadil adlı ünlü âşıklar Jambıl'ın çıraklarıdır. Jambıl dombrayı ustaca çalar. Jambıl'ın dombra çalmadaki ustalığı ülke çapında *Jambıl Dombrası* adı ile bilinen üçgen biçimindeki dombranın yaygınlaşmasını ve gelenekte var olan bu dombranın Jambıl adıyla anılmasını sağlamıştır. Bunun yanında Jambıl'ın sanatçı kişiliğini iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem 1917 ihtilaline kadar, ikinci dönem ise ihtilalden sonrasıdır. Sanatının birinci döneminde işlediği temalar arasında aşk, tabiat, sevgi, güzellik ve kahramanlık yer alır. İkinci dönemde ise bunlara ek olarak parti, parti ileri gelenleri, ordu, Sovyetleri oluşturan halkların kardeşliği, işçiler, bilim ve II. Dünya Savaşı gibi temalar önem kazanır (Çınar, 1996: 105).

Jambıl'ın 1936 yılında ünü yayıldıktan sonra 1936-1945 yılları arasında yayımlandığı şiirleri on üç bin mısraı aşar. Yaşlı şair, II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyet insanın savaştaki kahramanlığını ve günlük hayatını şiirlerine konu alarak sanatını halk için yaptığını gösterir. Eski edebiyattaki *Tulpar (Küheylan), Sunqar (Şahin), Ğarış (Dünya), Aristan (Arslan)* gibi kelimeleri şiirlerinde yeni bir şekilde ustaca kullanır. Jambıl, şiir sanatına verdiği hizmetlerden dolayı devlet tarafından birçok ödüle layık görülmüştür. Jambıl'ın şiirleri hakkında Kazakistan'da ve bazı dış ülkelerde çok sayıda makale, inceleme ve tezler hazırlanmıştır. Onun 125. sanat yıl dönümünde (1972 Haziran), Kazakistan'da büyük törenler yapılmış ve bu törenlere; Bulgaristan, Macaristan, Küba, Polonya, Hindistan, Kenya, Almanya, Çekoslovakya, Bangledeş gibi çeşitli ülkeler ve Sovyet Cumhuriyetlerinden temsilciler katılmıştır (İbrayev, 1996: 114-115).

3. Jambıl Jabayev'in Şiirlerinde Eleştirel Bakış

Hiciv olarak da adlandırdığımız eleştiri teması, edebiyat yazınında şair, yazar, ozan ve âşıklar tarafından yoğun olarak işlenir. Bu tema, geçmişte olduğu gibi günümüzde de en çok dile getirilen konuların başında yer alır. Topluma yön veren ve sanatını halk için yapan şair, yazar ve ozanların eserlerinde eleştiri konusu her devirde popülerliğini korumuştur. Eserlerinde eleştiri kavramına yoğun bir şekilde yer veren Türk dünyasının şair ve ozanlarından biri de Kazak akını Jambıl Jabayev'dir. Jabayev, özellikle doğaçlama olarak söylediği şiirler başta olmak üzere günlerce söylediği destanlar ve rakipleriyle yaptığı aytıslarda bireysel, dinî, millî ve toplumsal birçok konu ve değeri dile getirir.

Jambıl'ın özellikle toplumsal tema ve değerler bağlamında yoğun bir şekilde işlediği ve dile getirdiği konulardan biri de sosyal eleştiridir. Jabayev, özellikle şiirlerinde toplumsal bir konu olan eleştiri temasını yoğun bir şekilde işler. Jambıl için çağdaşı olan akınları, yöneticileri, yönetim sistemlerini ve zenginleri tenkit etmek, sanatının vazgeçilmez bir unsurudur. Ona göre ozanın asli görevlerinden biri de toplumdaki yanlışları görmek ve eleştirmektir. Dolayısıyla sosyal bir konu olan eleştiri, Jambıl'ın şiirlerinde vazgeçilmez temaların başında yer alır. O, yönetici konumundaki insanları, beyleri ve özellikle halkı sömüren zenginleri acımasızca eleştirip, aynı kaderi paylaştığı halkı savunur. Jambıl'ın *Kudaybergen Bolısa Verdiği Cevabı, Adalet Gerek Halka, Cimri Zengin Cömert Fakir, Babama, Yılkıcı, Görünüşü Güzel Bir İnsanmışsın, Sürgün, Fakirlik Hali, Mambet'e, Köküme* adlı şiirleri, bu temaları işlediği manzumelerden bazılarıdır (Sağlam, 2019: 187-188).

Jambıl, mazlum halk adına söyler. Onların düşüncelerini ve arzularını ifade eder. Şiirlerinde zenginlerin, beylerin, idarecilerin halka yaptıkları zulümleri dile getirir (İsmail ve Güngör: 1996: 13). Jambıl, ilk eserleri arasında yer alan *Äkeme, Janıs Aqınğa, Jılqışı, Kämşat Qız, Kedey Küyi, Mämbetke, Sät Saylanarda, Mäñke Tuvralı, Şaltabayğa'da, Qaliğa* ve *Kökimge* adlı şiirlerinde ağırlıklı olarak yönetici konumundaki insanları, beyleri ve özellikle halkı düşünmeyen zenginleri korkusuzca eleştirir. Ayrıca

bu şiirlerde o dönemlerde Kazakların maruz kaldığı haksızlıklar ve zulümler; kimi zaman alaycı, kimi zaman eleştirel, kimi zaman da öfke dolu bir üslupla tasvir edilir (Urakova, 2008: 35).

Jambıl'ın gerek şiirlerinde gerekse atışmalarında en fazla üzerinde durduğu konu, Çarlık döneminde Kazakların çektiği zorluklar ve maruz kaldığı haksızlıklardır. Çarlık dönemini daha çok Çarlık hükümeti idarecilerini ve sadece kendi çıkarlarını düşünen bazı Kazak bey ve zenginlerini eleştirmek suretiyle işler. Kulmambet, Sarbas, Dosmagambet ile yaptığı aytıslarda ve *Menin͠ Ömirim* adlı şiirinde bu dönemde Kazakların yaşadığı zorlukları konu eder (Ayan, 2016: 30). Ayrıca *Şağım (Yakınma), Ekeme (Babama), Jılqışı (Seyis), Şebdenge (Şebden'e), Set Saylanarda (Set Tayin Edildiğinde), Östepkede (Sergi'de), Patşa Emiri Tarıldı (Çar Emri Daraldı), Zildi Buyrıq (Sert Emir)* gibi şiirlerinde hayatın çeşitli gerçeklerini çoğunlukla hiciv türünü kullanarak yerer (İbrayev, 1996: 113-114).

Jambıl'ın; *Patşa Ämiri Tarıldı (Padişah Fermanı Bunalttı), Saran͠ Bay Men Jomart Kedey (Cimri Zengin ve Cömert Fakir), Qımız (Kımız), Olen͠şı Omarğa (Şarkıcı Omar'a), Jastar Aldındağı Söz (Gençler Önündeki Söz), Östepkede (Panayırda), Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka), Besik Jırı (Beşik Ninnisi), Artıqşa Tuwğan Azamat (Üstün Olarak Doğan Yiğit), Mämbetke (Mambet'e), Aqın Boldım On Üşte (On Üçünde Şair Oldum), Benim Ömrüm, Büyük Göç, Tuğan Yelim* adlı şiirlerinde genel olarak eleştiri teması yer alır. Ozan, bu şiirlerde çoğunlukla yaşadığı dönemlerin yönetim sistem ve anlayışlarını, yönetici konumundaki han, padişah, çar, bolıs[3] ve devlet memurlarını sert bir üslupla eleştirir. Zaman zaman eleştirinin dozunu arttırarak toplumu bu yönetim anlayışlarına ve mazlum halkı ezen yöneticilere karşı birlik olmaya ve mücadele etmeye çağırır. Ayrıca Jambıl, şiirlerinde toplumda ve yönetimde gördüğü yanlışları ve aksaklıkları tenkit etmekle de kalmaz, bu sorunlara çözüm önerileri getirerek topluma bir reçete sunar. Dolayısıyla Jambıl Jabayev'in şiirlerinde sosyal bir konu olan eleştiri kavramı incelenirken tespit edilen bulgular; *Akınlara/Ozanlara Eleştirel Bakış, Yöneticilere Eleştirel Bakış, Yönetim Devir ve Sistemlerine Eleştirel Bakış, Zenginlere Eleştirel Bakış, Eleştirilere Sunulan Çözüm Önerileri* olmak üzere beş başlık altında tasnif edilmiştir.

3. 1. Akınlara/Ozanlara Eleştirel Bakış

Kazak sözlü geleneğinin ansiklopedisi olarak tabir edilen ozan Jambıl, Kazak yazılı edebiyatının temellerini atan ve bu edebiyatın kurucusu kabul edilen Abay ile akrandır ve aynı çağda yaşamıştır. Jambıl, Kazak sözlü geleneğini söylediği şiir, aytıs ve destanlarla zirveye çıkarırken; Abay ise Kazak yazılı edebiyat geleneğinin temellerini atıp büyük bir ekolün hocası olmuştur. İki şahsiyet arasındaki en büyük benzerlik ise şiirlerinde eleştiri konusuna yer vermeleridir. Hatta bunun yanında Jambıl'ın Abay için kaleme aldığı ve Abay'a atfettiği *Abaydın͠ Süretine (Abay'ın Resmine)* adlı bir şiiri vardır. Jambıl, bu şiirinde bir yandan Abay'ı överken diğer yandan Abay'ın özellikle Kazak halkı ve edebiyatı için önemine dikkatleri çeker:

Mınaw turğan Abaydın͠ süreti me?	(Şu duran Abay'ın resmi mi?
Ölen͠-sözdin͠ uqsağan qudiretine.	Şiir; sözün kudretini almış.
Aqıl, qayrat, bilimdi ten͠ ustağan,	Akıl, gayreti ve bilimi eş tutan,
Ör Abaydın͠ tötegen kim betine?	Yüce Abay'ın önüne kim denk gelmiş?
Aqın atın taratqan ärbir tusqa,	Şair ününü yaymış her bir tarafa,
Ölenmenen͠ ölmeytin salğan nusqa.	Şiirle ölümsüz eserler bırakmış.
Arğın, Nayman sözine tanïrqağan-	Arğın, Nayman sözüne hayran kalmış,
Qanday arman bar deysin͠ bul tuwısta!	Halkının başka ne arzusu olabilir.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 94-95)

Jambıl, Abay için söylediği bu şiirinde akranı olan Abay'ı överken, başka şiirlerinde ise yönetici ve zenginlere yaranmaya çalışıp, halkla arasına mesafe koyan birçok ozanı sert bir dille eleştirir. Bu eleştirilerden nasibini alanlardan biri de dönemin ozanı Şarkıcı Omar'dır. Jambıl, Şarkıcı Omar'a atfen

[3] Bolıs: Kazak yönetici ve idarecilerine verilen ad.

söylediği *Olen͡şi Omarğa (Şarkıcı Omar'a)* adlı şiirde Omar akının zenginlere yaranmaya çalıştığını, özellikle fakir ve yoksul halkla arasına mesafe koyduğunu ifade eder:

Jağınba bosqa bayğa Omar aqın,	(Zengine yaranmaya çalışan Omar Akın!
Baylardan sağan, mınaw, kedey jaqın.	Zenginlerden sana, fakir daha yakın,
Enen͡di mıqtap mırza bir boqtaydı,	Ana avradına, bey bir küfür eder.
Bererde qoyğa qon͡ır şolaq atın.	Koyun gütmek için verir kötü atını.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 46-47)

Jambıl'a göre gerçek bir akın, sanatını mazlum halk için yapmalı ve halkının dertlerini, sıkıntılarını, sorunlarını dile getirmelidir. Bunun için şair daima mazlum ve fakir halkın yanında olmuş, zalimlik yaparak biçare halkı ezen yönetici ve zenginleri sert bir dille tenkit etmiştir. Bunun en somut örneği ise Almatı'da Padişah hanedanı adına düzenlenen panayırda görülmektedir. Padişah hanedanının 300 yıllığına atfen Almatı'da bir panayır düzenlenir. Panayıra Kazak zenginleri otağlarını kurup, değerli varlıklarını koyarak, eşyalarını sergilerler. Kazak zenginleriyle yöneticilerinin bu dalkavukça yaklaşımlarını hicveden Jambıl, *Östepkede (Panayır'da)* şiirini söyler (İsmail ve Güngör, 1996: 15). Şiirde bir yandan yönetici ve zenginleri eleştirirken, diğer yandan onlara yaranmaya çalışan ozanlara tenkit oklarını yöneltir:

Üysin, Nayman san͡lağı,	(Üysin[4], Nayman[5] namlıları,
Östepkede jıyıldın͡.	Panayırda toplandınız.
Joldın͡ uşıp şan͡dağı,	Yolu; tozu dumana katıp,
Almatığa quyıldın͡.	Almatı'da bir araya geldiniz.
Elde jürgen egeyler,	Memleketin seçkinleri,
Qalada qur üyildin͡.	Şehirde boşuna cem oldunuz.
Ulıq körsen͡ uylığıp,	Büyükleri gördüğünüzde susup,
Jeldi küngi qamıstay,	Rüzgâr önündeki kamış gibi,
Japırılıp iyildin͡.	Eğilip büküldünüz.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 62-63)

Jambıl'ın yaşadığı bu olay ayrı bir kaynakta ise şöyle ifade edilir: *''1913 yılında Romanov hanedanlığının 300. yılı kutlamaları çerçevesinde Almatı'da bir sergi düzenlenir. Sergiyi düzenleyenler, Jetisu ve Kırgızistan akınlarından, Romanov hanedanlığı ile Kazakistan'da görev yapan Rus memurlarını övmelerini talep ederler. Bazı akınlar bu talebi yerine getirir, bazıları ise geri çevirir. Jambıl bu isteğe boyun eğmeyen ikinci grubun başında yer alır ve Östepkede adlı şiirinde bu talebi yerine getirenleri bozkırlarını unutup, Çarlık idarecilerinin önünde eğilerek onurlarını kırdıkları yönünde eleştirir ve şiirin devamında da bu sergide bulunmaktansa anavatanında olmayı tercih ettiğini ve Çarlık yöneticilerinin asla önlerinde eğilmeyeceğini söyler.''* (Urakova, 2008: 35):

Jürippiz sır alıspay,	(Sırrınızı bilmeden yaşamışız,
Jayların͡dı tüyindim.	Ne olduğunu anlamadım.
Keltindin͡der namıstı,	Şerefimizi ayaklar altına aldınız,
Bek qorlanıp küyindim.	Bunun için çok üzüldüm.
Büytip qızıq körgenşe,	Böyle panayır görmektense,
Özi jaqsı üyimnin͡.	Evde kalmak daha iyidir.
Şulğımaymın senderşe,	Sizin gibi dalkavukluk yapmam,

[4] Üysin: Kazak Ulu Cüzü'nün bir boyu.
[5] Nayman: Kazak Orta Cüzü'nün boyu.

Keregi joq sıyıñnıñ.	Bana gereği yok böyle ödülün.
Qor bolmaymın ölgenşe,	Hakir olmam hiçbir zaman,
Ölenîme-aq sıyındım.	Sadece şiirime güvenirim.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 62-63)

Jambıl, kendi devrinde yaşamış ozan, şair ve bahşıları özellikle zenginlere yaranmaları ve onları yalan yere övmelerinden dolayı sert bir üslupla tenkit eder. O, yalandan zengini öven, zenginlere ve beylere onları methederek yaranmaya çalışan ve halka yalan söyleyip sanatını beyler, zenginler ve yöneticiler için yapan âşık, akın ve şairleri gerçek bir ozan olarak görmez:

Aqın ğarip emes pe-	(Ozan garip değil mi,
Baydı ötirik maqtasa.	Zengini yalan överse.
Zaman ğarip emes pe-	Devir garip değil mi,
Ädiletten attasa.	Adaletten vazgeçerse.
Halıq ğarip emes pe-	Halk garip değil mi,
Aytqanı iske aspasa.	Söylediği gerçekleşmezse.
Jigit ğarip emes pe-	Yiğit garip değil mi,
Enbegi alğa baspasa.	Emeği ilerlemese.
Baqsı ğarip emes pe-	Bahşı garip değil mi,
Ötirik aytıp aqtasa.	Yalan söyleyip üflese.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 86-87)

Jambıl'a göre çaldığı kopuz yay, söylediği söz ise bir oktur. Ağzından ok gibi hızlı ve keskin çıkan sözler; yöneticilerin, zenginlerin, yöneticilere ve zenginlere yaranmaya çalışarak geçimini sağlayan ve toplumda konum sahibi olan ozanların bağrına mızrak gibi saplanır. Bundan dolayı Jambıl, her zaman yalan söyleyen, halktan yana tavır almayan ve yönetimi öven ozanlara tenkit oklarını yöneltir:

Dombramı çaldım ben,	*Taştı ama durmadım,*
Ozanlarla dolaşıp,	*Gidermeye çalıştım,*
Bilgelerle oldum ben.	*Sözümün eksiğini.*
Yalan ozan gelirse,	*Hazırcevap hatiptim,*
Ona yolu vermedim.	*Eleştirdim çoğunu.*
Taştı benim şiirim,	(Joldasbekov, 2019: 53)

3. 2. Yöneticilere Eleştirel Bakış

Jambıl Jabayev, yüz yıllık bir ömür sürmüştür. Yüz yıl içerisinde Hanlık, Çarlık ve Sovyet dönemleri olmak üzere üç farklı devir ve yönetim anlayışını hem görmüş hem de yaşamıştır. Kazak Türkleri için esasında aralarında pek fark olmamasına rağmen Jambıl, Hanlık ve Çarlık dönmelerini sert ifadelerle eleştirip yerden yere vururken, aksine Sovyet dönemini övüp yere göğe sığdıramaz. Hatta ömrünün son on yılında söylediği şiirlerle Sovyet hükümetine olan yakınlığı açıkça ortadadır. Jambıl, yukarıda ifade ettiğimiz dönemlerde yaşamış ve bu dönemleri özellikle şiirlerinde derin bir şekilde analiz ederek, bu devirlerin şartlarını ve özelliklerini Kazak toplumuna anlatmaya çalışmıştır. Şair, Hanlık döneminde hanları; Çarlık döneminde başta padişah olmak üzere bey ve ağaları; Sovyet devrinde ise Kazak Türkçesinde bolıs olarak adlandırılan yöneticileri keskin bir üslupla tenkit etmiştir. Ayrıca Jambıl'ın han, padişah ve yöneticilerle yaşadığı bazı olaylar da Jambıl'ı bu devirlerin idarecilerini eleştirmeye zorlamıştır.

Örneğin 1916 yılı ayaklanma döneminde Jambıl halkıyla bir olup, padişahın savaşta ağır işte çalıştırmak üzere adam toplatma yönündeki fermanına karşı halkını uyarır. Halk arasında hareketlenmeyi gören

padişahın idarecileri halkı kandırıcı propaganda yapar. Bunda Kazak ozanlarını da kullanmayı düşünürler. Bu amaçla padişah idarecileri, bir grup ozanı içinde Jambıl da olmak üzere Almatı'ya zorla getirip at ahırına hapsederek, korkutup padişah lehine şiir söylemeleri için baskı yaparlar. Ancak idarecilerin bu emrini Jambıl'ın öncülüğündeki bir grup ozan reddeder. Bir hafta hapsedip zorlasalar da istediklerini yaptıramayan Padişah idarecileri onları serbest bırakmak zorunda kalırlar. Halkın bağımsızlık hareketini padişah hükümetinin infaz muhafızları silah zoruyla durdurur, başkaldırıya katılan ve ona liderlik eden insanları tutuklayıp cezalandırır, asar ve öldürürler. Bu zor günlere bizzat şahit olan Jambıl, *Kesin Emir* ve *Padişah Emri Kuşattı* adlı şiirlerini söyler (İsmail ve Güngör: 1996: 21-23).

Zildi Buyrıq (Ağır/Kesin Emir) adlı şiirinde Jambıl, 1916 yılının Haziran ayında Kazakların cepheye gönderilmesine karşı Kargalı kasabasındaki fabrika işçilerinin gerçekleştirdiği ayaklanmayı tüm detaylarıyla anlatır. Jambıl'ın *Patşa Ämiri Tarıldı (Padişah Emri Bunalttı)* adlı şiiri ise, 1916 yılında Çarlık hükümetinin Kazakların cepheye gönderilmesiyle ilgili fermanına karşı Şapıraştı boyunun ayaklanması sonucunda ortaya çıkar. Jambıl, bu ayaklanmanın içinde yer alarak şiirleriyle halka güç ve ilham verir (Urakova, 2008: 25-36):

Kögen közdi qosaqtap,	(Tutup çaresizleri götürürken,
Qalay qıyıp beremiz?!	Onları nasıl teslim ederiz.
Közdiñjası monşaqtap,	Gözyaşları sel gibi akıp,
Könïl şer bop ölermiz.	Gönüller kahrolup ölürüz.
Kök jaylawdı qaldırıp,	Yeşil yaylayı terk edip,
Qayda köşip ketermiz?	Nereye göçüp gideriz?
Kökirekti zar qılıp,	Yüreğimizi dağlayıp,
Qorlıqpen qaytıp ötermiz?!	Bu azapla nasıl yaşarız?!
Eşteñe joq wayımnan,	Hiçbir kaygı, tasa yok,
Jürüwşi edik könïl mäz.	Yaşardık gönül hoşluğuyla.
Patşa ämiri tarıldı,	Padişah fermanı mahvetti,
Oğan qılar bar ma ılaj?!	Ona karşı bir çare var mı?!
İşke tolğan zarımdı,	İçime attığım kahrımı,
Kimge aytarmın qılıp naz!	Halimi kime arz edeyim!)

(İsmail ve Güngör, 1996: 36-37)

Rus Çarının çıkardığı ferman üzerine Çarlık topraklarında yaşayan bütün Türkler zorla silahaltına alınmaya başlanmıştır. Jambıl'ın *Patşa Ämiri Tarıldı* şiirindeki deyimiyle her beş evden bir genci zorla silahaltına alan Çarlık askerleri, kılıç zoruyla ev basarak halkı sindirmiştir. Jambıl, Rus Çarını ve çıkardığı fermanı tenkit ederek bu durumu şu şekilde dile getirir:

''Bes üyden bir jigit!'' -dep,	(''Beş evden bir delikanlı'' diye,
Bolıstar jür şapqılap.	Ağalar yürüyor koşuşturup.
Jasawıl üy tintpek,	Askerler ev basıp, kontrol edip,
Qılıştarı jarqıldap.	Kılıçlarını parlatarak.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 36-37)

Rus Çarının yayımladığı bu fermana Kazak halkının ileri gelenleri ve ozanları hiçbir tepki göstermez. Dolayısıyla Jambıl'ın eleştiri oklarından bu fermana bir tepki göstermeyen toplumun ileri gelenleri de nasiplerini alırlar:

Biy, bolıstı tänïri attı,	(Bey, ağaları Allah çarptı,
El qorğawğa jaramay.	Halkını müdafaada gayretleri yok.

Ağayındı eñiretti,	Topluluğunu inletti,
Köz jasına qaramay.	Gözyaşına aldırmadan.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 38-39)

Jambıl Jabayev, Rus Çarının çıkardığı ferman ve verdiği emirler neticesinde meydana gelen olayları *Östepkede (Panayırda)* şiirinde de sert bir dille tenkit eder. Ancak bu şiirinde padişahı ve çıkardığı fermanı eleştirirken, aynı zamanda tenkit oklarını Kazak halkına da çevirerek halka bu durum karşısında ne yapılması gerektiğini sorar:

Halıqtıñ erki ketti balasınan,	(Halkın istiklali gitti çocuğundan,
Sözimniñ ğıbrat al sarasınan.	Sözümün inceldiğinden ibret al.
Aq patşa buyrıq qıldı soldat ber dep,	Rus Padişahı emir verdi; ‘’Asker ver’’ diye,
On toğız – otız birdiñ arasınan.	On dokuz ile otuz bir yaş arasından.
Osığan tiri otırıp könemiz be,	Bunu böyle görüp kabullenecek miyiz?!
Iriktep bar bozdaqtı beremiz be?!	Seçkin evlatları verir miyiz?!
Bolmasa eldik qılıp, tize qosıp,	Hiç olmazsa millet olup omuz omuza,
Batırğa qol bastağan eremiz be?!	Bir kahraman liderliğinde başkaldırmaz mıyız?!)

(İsmail ve Güngör, 1996: 62-63)

Jambıl’ın yöneticileri eleştirdiği diğer bir şiiri de *Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka)* adlı manzumesidir. Ozan; bu şiirinde yöneticileri, yönetim devir ve sistemlerini, akranı olan ozanları, beyleri, ağaları, zenginleri, kısacası toplumun her kesimini sert bir üslupla tenkit eder. Bu şiirin yazılma serüveni *Jambıl* adlı eserde şu şekilde anlatılır: *‘’Uzunağaç Pazarı’nda, Sarıbay’ın oğlu Kıysibay’ın bolıs olduğu zamanda, tam pazarın ortasında Kıysibay, birçok yöneticiye; ‘’Bu Jambıl denilen Kazak ozanıdır.’’, diye tanıştırır. Yöneticilerin çevirmeni kılıcıyla Jambıl’ı gösterip; - Bu nasıl ozanmış, bağırıp eline ağaç alanın hepsi şayet gerçek ozansa bizi şiire koşup bir şeyler söylesin bakalım, der. O zaman idarecilerin beğenmediğini anlayan Jambıl içinden hiddetlenip şiirini döktürmeye başlar.’’* (İsmail ve Güngör, 1996: 69):

Qolına qılış ustağan,	(Eline kılıç tutuşturan,
Aqıl-oyı qısqadan.	Aklı düşüncesi kısacık.
Qazaqtı qorlap jaqtırmay,	Kazağı horlayıp, beğenmeyip,
Qılışımen nusqağan.	Kılıcıyla yöneten.
Kedeydi körse kerilip,	Fakiri görse gerinip,
Söylesüwge erinip,	Sohbet etmeye erinip,
Senderge ermek boluwğa,	Sizlerle vakit geçirmeye,
Jürgenim jog zerigip.	Benimse hiç niyetim yok.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 68-69)

Jambıl, *Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka)* şiirini zalim yöneticilerin yüzüne doğrudan söyleyerek onları eleştirir. Bu durum yöneticilerin hiç hoşuna gitmez ve hemen bulundukları Pazar yerini terk ederler: *‘’İdareciler, Jambıl’ın bu sözlerini sevmeyip Kıysibay’a çatık gözlerle bakarak pazardan çekip giderler. Halk; ‘’Dağılın!’’ diyen idarecinin sözünü dinlemeyerek Jambıl’ın etrafını çevirip, ‘’Söylemeye devam et’’, der. Isınan Jambıl, halkın merakla sevinip dinlediğini görünce daha da coşar. Dombrasının tellerine ellerini dokundurup şiirine devam eder. Halkın derdini ve sıkıntısını dile getirip hakikatleri yöneticilerin yüzüne söylediği için idareciler Jambıl’ı beğenmez. Hatta Jambıl’a çok öfkelenirler.’’* (İsmail ve Güngör, 1996: 73):

Halıqtıñ sırın tereyin,	(Halkın derdini dökeyim,
Qalıqtap uşıp köreyin.	Yüksekte uçup göreyim.

Şındıqtı aytqan Jambıldı,	Doğru söyleyen Jambıl'ı,
Töreler ketti unatpay.	İdareciler hiç beğenmedi.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 72-73)

Akın Jambıl'a göre, toplumda adalet sistemi yoktur. Ozana göre toplumun sahip olduğu adalet, vicdan ve ahlak duyguları yöneticiler tarafından tahribata uğratılmıştır:

Bazarğa kelsem tıyın joq,	(Pazara gelsem kuruş yok,
Kiyetuğın kiyim joq,	Giyecek bir elbisem yok,
Kisi öltirgiş urığa,	Adam öldüren hırsıza,
Ulıqtan da tıyım joq.	Yöneticiden engel yok.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 68-69)

Jambıl'a göre idareciler, mazlum ve fakir halkı ezmekte; zenginlere ise sürekli yaranmaya çalışmaktadırlar. Durum böyle olunca mazlum halkın derdini ve sıkıntısını dile getiren Jambıl, halkı iyi yönetemeyen idarecileri tenkit eder:

Baydın˜babın tappağan,	(Zenginin hoşuna gitmeyen,
Ulıqqa sözim jaqpağan.	Sözümü idareci beğenmemiş.
Jalğan aqın men emes,	Yalancı ozan ben değilim,
''Jazıqsız töre'' sen emes.	Günahsız idareci de sen değilsin.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 68-69)

Jambıl Jabayev'in yöneticilere yönelik yaptığı tenkitler sadece toplum eksenli değildir. Yöneticilere karşı yaptığı sosyal ve ahlaki eleştirilerin yanında iktisadi tenkitleri de vardır. Ozana göre, yöneticilerin halka zulmettiği konulardan biri de halktan zorla ve çok yüksek miktarda aldıkları vergilerdir. Halktan zorla toplanan ağır vergiler, halkın belini bükmüş ve halkı fakirliğe, yokluğa, yoksulluğa mecbur bırakmıştır. Halk, kendisinden zorla alınan ağır vergiler karşısında duçar kalırken, yöneticiler ise bu durum karşısında hiçbir tedbir almaz. Bunun için Jambıl, şiirlerinde halktan alınan ağır vergileri sürekli gündeme getirerek bu konuda yöneticilerden adaletli olmalarını ister:

Bolıs – töre jürgen joq,	(İdareci beylerin yürüdüğü yok,
Halıqtı qorlap jılatpay,	Halka zulmedip ağlatmadan.
Şabarmanı şaptığıp,	Uşakları eziyet edip,
Baradı eldi şıdatpay.	Halk gitgide buna dayanamıyor.
Bolıs – töre, biylerdi,	Muhtar, yönetici beyleri,
Kedeyler otır unatpay,	Fakirlerin hoşuna gitmiyor.
Jaz jataqta qaldırıp,	Yaz yatağında bırakıp,
Salıqqa malın aldırıp,	Vergi için mallarından aldırıp,
Kedeylerge ten˜dik ber,	Fakirlere eşitlik ver,
Qısı – jazı şulatpay!	Yıl boyu ağlatmadan.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 72-73)

Jambıl'a göre, zenginlerin yöneticiler üzerinde büyük bir etkinliği vardır. Yöneticiler, zenginlerin her sözünü dinleyip yerine getirir. Bunun karşında Jambıl, yöneticilerin düştükleri bu durumu şu alaycı sözlerle ifade eder:

Bolıs eldi aralap,	(Bolıs, halkı dolaşıp,
Jarlını şawıp jaralap.	Fakiri gasp edip, yaralayıp,
Sözin söylep maldının˜,	Sözünü söyleyip varlıklının,

Közin oyıp jarlının͡,	Gözünü oyup fakirin,
As berse bay saralap.	Ekmek verse zengin seçerek verir.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 74-75)

Jambıl, idarecileri bir köpeğe benzetip karınları doyduklarında ürediklerini söyler. İdarecilerin karnını doyurup, mazlum ve biçare halkın üstüne salan ise dönemin zenginleridir. Ancak Jambıl, ne idareci ne de zenginlere karşı bu ağır ithamları kullanmaktan asla tereddüt etmez:

İttey kördim töreni,	(İt gibi gördüm idarecileri,
Tamaqqa toysa üretin.	Karınları doyduğunda ürerler.
Halıqtın͡ aqın perzenti,	Halkın ozan evladı,
Aqtarıp sırdı beretin.	Aktarıp sırlarını söylerler.
Jüyriktin͡ aqın öreni,	Hızlı ozanın seçkini,
Bäygede jawırın keretin.	Yarışmada kendini gösterir.
Aytqandarı ötirik-	Söyledikleri yalan-
Ulıqqa kim bar senetin.	İdareciye kim inanır.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 74-75)

Jambıl Jabayev; Hanlık, Çarlık ve Sovyet yönetimi olmak üzere üç faklı yönetim şeklini ve devrini görmüştür. Bu idare usullerini görmekle kalmamış, aynı zamanda bu devirlerin şartlarını en ağır şekilde yaşamıştır. Doğal olarak bu devirlerin şartları, ozanın şiirleri başta olmak üzere diğer eserlerinde de kendine ciddi manada yer bulmuştur. Bu dönemler için müşterek olan husus, Jambıl'ın eleştirilerinden nasiplerini almış olmalarıdır. Örneğin Jambıl, *Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka)* şiirinde hanları ve hanlık dönemini şu ifadelerle yerer:

Halıqtı asqan darağa,	(Halkı asmış darağacına,
Satılıp tamaq parağa,	Satılıp bir lokma, rüşvete,
Kördim sonday handardı.	Gördüm öyle hanları.
Jürse de halıq aşınıp,	Yaşarsa da halk sürünüp,
Osını qaşan an͡ğardı.	Bunu ne zaman anlamış.
Körsetkender qarsılıq,	Mukavemet gösterenler,
Qayırşılap sandaldı.	Dilenci gibi süründü.
Sandaldırıp maldı aldı,	Süründürüp hayvanlarını aldı,
Maldı almadı-jandı aldı,	Malı almadı, canlarını aldı,
Jarlının͡ batıp janına,	Fakirin acıtıp canına,
Sermegen hannın͡ qılışı,	Hanın vuran kılıcı,
Bitip tirlik tınısı,	Bitmiş dirlik, düzeni,
Hannın͡ qolı qandaldı.	Hanın eli al kana boyandı.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 76-77)

Akın Jambıl, idarecileri insanları sokan zehirli bir yılana benzetir. Çünkü yöneticiler; sürekli halkı aldatır, sömürür ve halka yalan söylerler:

Han-töreler aldasa,	(Han hükümdar kandırsa,
Biy-bolıstar arbasa,	Bey, idareciler sömürse,
Saqqış jılan uwıttı,	Sokucu yılan zehirli,
Halıqta şır qalmasa.	Halkta bir şey kalmasa.

Zamanının͂ ayğak aqını,	Devrin şahit ozanı,
Kim aytar Jambıl bolmasa?!	Kim söyler, Jambıl olmasa?!)

(İsmail ve Güngör, 1996: 78-79)

Jambıl, yöneticileri tenkit ederken hiçbir idareci arasında ayrım yapmaz. Halka zulmeden ve baskı yapan, halkı ezen ve sömüren bütün idarecileri sert bir üslupla eleştirir. Bu yöneticiler içerisinde genellikle han, bey, ağa, padişah ve bolıslar vardır:

Bal aştırıp baqsıdan,	(Fal açtırıp bahşıdan,
Adastırıp jaqsıdan,	Ayırıp iyiden;
Kön͂ili qaldı halıqtın͂,	Gönlü kırıldı halkın,
Han, töre, ulıq taqsırdan.	Han, bey, idareciden.
Qısım jasap halıqqa,	Baskı yapıp halka,
Arı boldı-qan işer,	Arı oldu zulümleri,
Qoyğa tiygen qasqırdan.	Koyuna saldıran kurt gibi.
Ömir boyı osılar,	Ömür boyu onlar,
Ayawsız elge qas qılğan.	Çaresiz halka kötülük yapmış.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 82-85)

3. 3. Yönetim Devir ve Sistemlerine Eleştirel Bakış

Bozkırın ulu ozanı Jambıl Jabayev'in eleştirdiği konulardan biri de yaşadığı devirler itibariyle gördüğü yönetim sistem ve anlayışlarıdır. Ozan Jambıl, devrin yöneticileri kadar o devirde uygulanan yönetim politika ve uygulamalarını da sert bir üslupla tenkit eder. Jambıl, *Patşa Ämiri Tarıldı (Padişah Fermanı Bunalttı)* adlı şiirde hem yönetim anlayışını hem de halkın içinde bulunduğu şartları eleştirir. Jambıl'a göre, dönemin en büyük sorunu Kazak halkının hür olmamasıdır:

Büytip körgen kün qursın,	(Böyle yaşam olmaz olsun,
Japıraqtay qaltırap!	Yaprak gibi titreyip!
Tawsılğanday tınısın͂,	Sanki nefes alamaz gibi,
Künde jürek qansırap…	Her gün yüreğin ağzına gelip…
Düniyenin͂ ken͂digi-	Dünyanın genişliğini,
Jürgenin͂de basın͂bos.	Hür yaşıyorsan anlarsın.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 36-39)

Jambıl, devrin şartlarına olan eleştirisine *Jastar Aldındağı Söz (Gençler Önündeki Söz)* adlı manzumesinde de devam eder:

Toptan ozıp onda da,	(O zaman da toplumu geçip,
Bäyginin͂ aldın alğanım.	Yarışın birinciliğini korudum.
Alğanım qursın qayteyin,	Ödül almam ne fayda!
Opasız jalğan sum ömir,	Hayırsız ve sahte bir hayat,
Meni tekke aldadın͂.	Beni boşa aldattın.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 58-59)

Jambıl, yaşadığı devirleri ve gördüğü yönetim anlayışlarını tenkit ederken her zaman mazlum ve ezilmiş halktan taraf olur. Zalim idarecileri, halkı ezen hanları, gençleri zorla silahaltına alan çarları, fakir, yoksul ve mazlum halkı hakir gören zenginleri karşısına alarak eleştiri oklarını bu insanlara yöneltir:

Jarlı – kedey halıqtı,	(Fakir, fukara halkı,

Jambıl osı jaqtağan.	Jambıl onları desteklemiş.
Şarwanın˜küyi joq,	İşlerinin iyi hali yok,
Kiriwge bütin üyi joq.	Başlarını sokacak evleri yok.)
Eğin salar jeri joq,	Ekin ekecek tarlası yok,
Sözin söyler eri joq,	Söz söyleyecek eri yok,
Qolına eger jer tiyse,	Şayet ekecek toprağı olsa,
Baylardan onın˜kemi joq.	Onların zenginden eksiği yok.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 70-71)

Jambıl'a göre yaşadığı devrilerdeki en büyük sorun, toplumda adaletsiz bir yönetim anlayışının olmasıdır. İster Hanlık, ister Çarlık isterse de Sovyet dönemi olsun, Jambıl'ın gözünden bakıldığında genel olarak her dönemin ortak özelliği adaletsiz bir yönetim anlayışının hüküm sürmesidir:

Jambıl kördi jasında,	(Jambıl gördü gençliğinde,
Şabındını, şan˜dardı.	Hırsızlığı ve rezaleti.
Birewdi birew talağan,	Birisinin birisini soyduğunu,
Jırtqıştıqtı zan˜dardı.	Kanunların adaletsizliğini.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 76-77)

Ozan Jambıl'ın yönetime karşı yaptığı tenkitlerin büyük bir kısmı ise iktisadidir. Jambıl, iktisadi manada yönetim anlayışlarını sert bir dille eleştirir:

Bazarğa kelsem aqşam joq,	(Pazara gelsem param yok,
Süyikti qonar baqşam joq.	Dinlenecek bir bahçem yok.
Sarlı kedey şarwanın˜,	Fakir, fukara halkın üzerine,
Qayırlı tañ˜ atqan joq.	Hayırlı doğacak bir şafak yok.
Qaralı eldin˜halqına,	Karalı devletin halkına,
Durıstıqtı aytqan joq.	Doğruluk söyleyen biri yok.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 78-79)

Jambıl'ın iktisadi tenkitlerinin başında özellikle halktan zorla alınan ve halkın ödemekte zorlandığı ağır vergiler gelir. Ozana göre devlet, halktan ağır vergiler alarak halkı cezalandırır:

Alım-salıq jıynağan,	(Vergi-öşür toplayan,
Jarlını janıstap qıynağan,	Fakiri ezip zorlayan,
Duşpanğa qurıq salınsa.	Düşmana ceza verilse.
Eldigi ketip baradı,	Devletliği elden gidiyor,
Han jaylağan qazaqtın˜,	Hanı hükümdar eden Kazak'ın,
Qorlığı ötip baradı,	Fırsatlar uçup gidiyor,
Halıq körgen azaptın˜.	Halkın çektiği azaptan.
Jarlı-jalsı kedeyler-	Kul, köle fakirler,
Ermegi külki-mazaqtın˜.	İşi, gücü; eğlenceye alınmış.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 80-81)

Kazak akını Jambıl, yaşadığı devirleri ve yönetim anlayışlarını tenkit ederken özellikle iki hususa önem verir ve dikkatleri bu noktalara çeker. Birinci husus, yönetim anlayışında adaletsizliğin olması ve halkın adaletsiz bir şekilde yönetilmesidir. İkinci husus ise Kazak Türklerinin kendi topraklarında ne yazık ki hür olmamalarıdır:

Erkindik joq elimde,	(Hürriyet yok elimde,
İyelik joq jerimde,	Hükmüm yok toprağımda,
Bağası joq, payda joq,	Değeri yok, faydası yok,
Baqıtsız sorlı qayda joq,	Şanssız zavallı nerede yok,
Jelmen uşqan tozan͂day,	Rüzgârlarla uçan toz gibi,
Bosqa ketti terim de.	Boşa gitti alın terim de.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 84-85)

Jambıl'ın üzerinde durduğu önemli noktalardan biri de toplumda yaşanan adaletsizliklerdir. Ozan Jambıl, yaşadığı dönem ile adalet kavramı arasındaki ilişkiyi şu mecazlı ve retorik söyleyişlerle dile getirir:

Aqın ğarip emes pe-	(Ozan garip değil mi,
Baydı ötirik maqtasa.	Zengini yalan överse.
Zaman ğarip emes pe-	Devir garip değil mi,
Ädiletten attasa.	Adaletten vazgeçerse.
Halıq ğarip emes pe-	Halk garip değil mi,
Aytqanı iske aspasa.	Söylediği gerçekleşmezse.
Jigit ğarip emes pe-	Yiğit garip değil mi,
En͂begi alğa baspasa.	Emeği ilerlemese.
Baqsı ğarip emes pe-	Bahşı garip değil mi,
Ötirik aytıp aqtasa.	Yalan söyleyip üflese.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 86-87)

Kazak toplumuna yol gösteren bilge şahsiyetler arasından sözlü gelenekte ulu akın Jambıl Jabayev; yazılı gelenekte ise Kazak yazılı edebiyatının kurucusu İbrahim Abay gösterilebilir. Jambıl söylediği şiir, aytıs ve destanlarla; Abay ise kaleme aldığı şiir ve kara sözlerle (özlü söz) Kazak toplumuna bir asır yol göstermiş, günümüzde de yol göstermeye ve ışık tutmaya devam etmektedirler. Jambıl, toplumu aydınlatıp ve halka yön verecek bilge şahsiyetlerin olmamasından her zaman şikâyet eder. Bu şikâyetini özellikle yergi konulu manzumelerinde dile getirir:

Eldi qayğı terbetti.	(Eli üzüntü salladı.
Bas qosa almay birigip,	Bir araya gelemeyip,
Toz-toz bolıp el ketti.	Toz duman olup halk gitti.
Aqıl aytar adam joq,	Akıl verecek adam yok,
Qarsı turar şaman͂ joq.	Karşı çıkacak gücün yok.
Eldin͂ qamın oylaytın,	Halkın derdini düşünecek,
Sawıq-duman oynaytın,	Eğlence, şölen yapacak,
Qasiretsiz jaman joq,	Hasretsiz devir yok,
Qor bolğan elde talay er,	Hor olmuş memlekette pek çok er,
Erdi basqan qayğı şer,	Eri kuşatmış kaygı şer.
Er en͂begi körinbey-	Er emeği görünmeden,
Paydasız ketken aqqan ter.	Boşa gitmiş alın teri.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 88-89)

Jambıl, yaşadığı devirleri anlatırken *çileli zaman* veya *çileli ömür* tabirlerini kullanır. Jambıl'a göre eski zamanlar, özellikle Hanlık ve Çarlık devirleri karanlık, çileli ve zulüm dönemleridir:

Bala künde özimiz,	(Biz çocukluk çağımızda,
Sendey bolıp öspedik,	Senin gibi büyümedik.
Sum ömirdiñ burınğı	Çileli ömür, eski zamanda,
Ne bir uwın keşpedik?	Ne zahmetlerden geçtik.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 100-101)

Ozan Jambıl, Kazak toplumunda yaşanan adaletsizlik ve zulümlere başka ozan ve akınlar gibi hiçbir zaman kayıtsız kalmaz. Jambıl, toplumda yaşanan bu sıkıntıların yüreğini nasıl yaraladığını ve gönlünde onmayan yaralar açtığını şu mısralarla ifadeye eder:

Jabıldıñ da sert bar,	(Jambıl'ın da andı var,
Ädildik körmey ömirden,	Adalet görmeyen hayattan,
Jüreginde derti bar.	Yüreğinde derdi var.
İşine Jambıl tüsken dert,	Jambıl'ın içine düşen dert,
Zulımnıñ salğan örti bar.	Zulmün yaktığı yangın var.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 104-107)

Jambıl, Hanlık ve Çarlık dönemlerini karanlık ve zulüm çağı olarak adlandırıp, bu dönemlerde halkın çektiği eziyetleri ve gördüğü zulümleri dile getirir. Jambıl, eski devirlerin yönetim anlayışlarından ve halkın yaşadıklarından bahsederken topluma geçmişi şu ifadelerle hatırlatır:

Kärilik emes sol künde,	(İhtiyarlık değil o günde,
Qajıtqan meni zamana.	Devir beni yormuş.
Qaqırıq, qatıp şer boldı,	Öksürük getirip şer oldu,
Qayğı-dert işke jamala.	Kaygı, dert içe birikip.
Eliw jıl qırğın bolsada,	Elli yıl katliam olsa da,
El körgenin tana ma-?!	Halk çektiğini hiç unutur mu?!
El awzında jır bolıp,	Halk ağzında şiir olup,
Ketti sözüm tarala.	Yayıldı sözüm her tarafa.
Biy, bolıs kördim sol kezde,	Bey, ağa gördüm o dönemde,
Jeteginde töreniñ.	Emirinde idarecinin.
Uqsas bolıp öñkildep,	Ne söylerse onu yapar,
Murnın tesken tanağa.	Burnu delik dana gibi.
Jambıl aytpas düniyede,	İşte Jambıl dünyada,
Jel söz aytsa jalğanın.	Hoş söz söylemez boşuna.
Şer tarqatıp sol kezde,	Şeri yok edip o dönemde,
Qozğadım iştiñ armanın.	Uyandırdım halkın içteki ruhunu.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 142-143)

Jambıl'ın yaşadığı devirleri ve gördüğü yönetim anlayışlarını tenkit ettiği eserlerinden biri de doğduğu yılları anlattığı *Meniñ Ömirim (Benim Ömrüm)* adlı şiiridir. Jambıl'ın dünyaya gözünü açtığı, çocukluğunu ve gençliğini yaşadığı dönem, Kazak topraklarında hüküm süren Hanlıklar dönemidir. Şair, bu manzumede Hanlıklar döneminden bahsederken, bu dönemde Kazak halkının hanlar tarafından maruz bırakıldığı baskı ve eziyetleri de anlatır:

Gözü açıp akan kanı görmüşüm.

Kan ağlayan dertli canı görmüşüm.

Göçte ağlar hayvan, insan art arda.

Aladağ'da yanan yanı görmüşüm.

(Joldasbekov, 2019: 52)

Jambıl Jabayev'in özellikle Çarlık devrini tenkit ettiği eserlerinden bir diğeri de *Benim Hayatım* adlı şiiridir. Bu şiirde Çarlık Rusya'nın I. Dünya Savaşına girmesinden dolayı halktan ağır vergiler toplamasını, başta Kazak Türkleri olmak üzere diğer Türk boylarındaki gençleri savaşa götürmek için zorla silahaltına almasını, vergi vermek ve savaşa gitmek istemeyenleri sürgün etmesini hicivli bir dille yerer:

Nice nice insanı,
Sürdü böyle bir yana.
Göle giden koyunca,
Boğdu kırmızı kana.
Vergilerin adı çok,
Halkın canını yaktı.
Savaşa yardım için,
Malı vardan mal çekti.
Malı yoktan can yıktı.
Adadaki tavşanca,
Ortalıkta kaldı halk.

(Joldasbekov, 2019: 66)

1916 yılı ayaklanma döneminde Jambıl halkıyla bir olup, padişahın savaşta ağır işte çalıştırmak üzere adam toplatma yönündeki fermanına karşı halkını uyarır. Halk arasında hareketlenmeyi gören padişahın idarecileri halkı kandırıcı propaganda yapar. Bunda Kazak ozanlarını da kullanmayı düşünürler. Bu amaçla padişah idarecileri, bir grup ozanı içinde Jambıl da olmak üzere Almatı'ya zorla getirip at ahırına hapsederek korkutup padişah lehine şiir söylemeleri için baskı yaparlar. Böylece idarecilerin bu emrini Jambıl'ın öncülüğündeki bir grup ozan reddeder. Bir hafta hapsedip zorlasalar da istediklerini yaptıramayan Padişah idarecileri onları serbest bırakmak zorunda kalırlar. Halkın bağımsızlık hareketini padişah hükümetinin infaz muhafızları silah zoruyla durdurur, başkaldırıya katılan ve ona liderlik eden insanları tutuklayıp cezalandırır, asar ve öldürürler. Bu duruma bizzat şahit olan Jambıl (İsmail ve Güngör: 1996: 21-23), kendisinin ve Kazak halkının yaşadığı bu zor günleri şu şekilde anlatır:

Şair, sazcı birçok insan anında,
Toplanmıştı Jetisu'nun yanında.
Saman yatak, eyeri yastık edip,
Yatmaya yer yaptı at ahırında.
''Nasihat et, Çarı da öv!'' dediler.
''Savaşa destek ol hem sev!'' dediler.
''Şiirde Tanrı'dan, Resul'den bahset,
Başkaca sözleri at, kov!'' dediler.

(Joldasbekov, 2019: 66)

Jambıl Jabayev, 1936 yılında Sovyet dönemin en büyük yayın organı olan Pravda gazetesinde yayımlanan *Tuğan Elim* şiirinde de Kazak halkının tarihi süreç içerinde çektiği sıkıntılardan, han, bey ve çarlardan gördüğü eziyetlerden bahseder ve bu durumu keskin bir üslupla eleştirir. Özellikle tarihî süreç içinde Kazak halkının çektiği sıkıntıları ve gördüğü zulümleri, uçsuz bucaksız Kazak bozkırlarına sorar. Ozana göre, bu eziyet ve sıkıntıların en büyük şahidi Kazak bozkırlarıdır:

Bakış atsam uzağa:
Çok şeyi gördüm, derim.
Bu halk çok acı çekmiş,
Bozkıra sordum, derim.
Halkta dertler dağ imiş,
Dağları yardım, derim.
Dağ değilmiş, tepeymiş,
Nehir, göl sürdüm, derim

(Joldasbekov, 2019: 68)

Son olarak ozan Jambıl, Kazak halkının özellikle Hanlık ve Çarlık devirlerinde çektiği sıkıntıları ve gördüğü zulümleri tenkit ederken, bu devirler için sisli, puslu, katı, kara, karanlık tabirlerini kullanır. Jambıl, bu eleştirilerini retorik bir anlatım eşliğinde soru sorarak dile getirir:

Sisli, puslu, katı gün, *Emreyleyen han mıydı?*
Pek bulanık kötü gün. *Halka kaygı çektiren,*
Eski günüm gün müydü? *Canlarından bıktıran,*
Gün değil de tün müydü? *Yağmalayıp sömüren,*
Taç takıp tahta geçen, *Bu günler sürgün müydü?*

(Joldasbekov, 2019: 70)

3. 4. Zenginlere Eleştirel Bakış

Jambıl Jabayev'in şiirlerinde tenkit oklarını yönelttiği çağdaşı ozanlar, idareciler, yönetim sistem veya devirlerinden farklı olarak varlıklı insanlar olan zenginler de vardır. Ozan Jambıl, özellikle halkı ezerek mal sahibi olan ve varlık edinen, mazlum halkı çalıştırarak emeğini sömüren, çalıştırdığı halkın alın terinin karşılığını vermeyip halkı fakirleştiren zenginleri sert bir dille eleştirir.

Jambıl'ın zenginlere karşı yaptığı tenkitleri konu alan manzumelerinin başında *Saran˜Bay Men Jomart Kedey (Cimri Zengin ve Cömert Fakir)* adlı şiir gelir. Zenginlerin cimriliğini; fakirlerin ise cömertliğini anlatan bu şiir ozanın tenkidi şiirlerinin baş tacıdır:

Malı köp bay jılaydı qar jawğanda, (Malı çok zengin ağlar, kar yağdığında,
Bärin tastar niyeti malğa awğanda. Her şeyi bırakır niyeti mal olduğunda.
Jerden altın tapqanday kedeylep jür, Yerden altın bulmuş gibi fakirler yürür,
Äyeli şelek tolı süt sawğanğa. Hanım bir kova dolusu süt sağdığında.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 40-41)

Ozan Jambıl, zenginlerin açgözlü ve tamahkâr olduklarını; fakirlerin ise tok gözlü olduklarını ve azla yetinmeyi bilip, her zaman Allah'a şükür ettiklerini dile getirir:

Malı köp bay ertemen jeydi qaymaq, (Malı çok zengin erkenden yiyor kaymak,
Qoy şığarıp, kedey jür qozını aydap. Fakir koyun çıkarıp sürer kuzusunu.
En˜bolmasa ayranğa toyğızsa dep, Hiç olmazsa yoğurdu iyi olsun diye,
Jatsa, tursa tileydi ''a, qudaylap''. Yatsa kalksa diyor ''Ey Yarabbim'' diye.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 40-41)

Jambıl Jabayev'e göre zenginler ile fakirler arasındaki en büyük fark, zenginlerin cimri; fakirlerin ise cömert olmalarıdır. Bundan dolayı zengin ile fakir insanları konu alan bu şiirine *Saran˜Bay Men Jomart Kedey (Cimri Zengin ve Cömert Fakir)* adını vermiştir. Jambıl, bu şiirinde zenginlerin cimri, fakirlerin ise cömert olduğunu verdiği şu örnekle anlatır:

Saran˜baydın˜üyine qonaq kelse, (Cimri zenginin evine misafir geldiğinde,
Qayadı käri qoyın ol ıñğaylap. O hazırlar yaşlı koyunu önceden.
Kedey jomart üyine meyman kelse, Fakir cömerdin evine konuk geldiğinde,
Jalğız qoydın˜turadı basın baylap. Tek koyunun başını bağlayıp keser.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 40-41)

Jambıl'ın zenginleri eleştirerek, zengin ile fakirlerin özellikle iktisadi durumları arasındaki farkları anlattığı eserlerinden bir diğeri de *Qımız (Kımız)* adlı şiiridir. Akın Jambıl, bir yandan Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan ve Türklerin millî içeceği olarak kabul edilen kımızı anlatırken; diğer yandan Türklerin kültürel belleğinde önemli bir yere sahip olan kımız üzerinden zengin ile fakirin iktisadi durumunu mukayese eder:

Üyirilgin qışqıl, tätti sarı qımız,	(Cezbeden ekşi, lezzetli sarı kımız,
Awruğa –em, sawğa –quwat, däri qımız.	Hastaya şifa; sağa kuvvet, ilaç kımız.
Istıqta urttar susın tappağanda,	Sıcakta içilir, içecek olmadığında,
Erte – keş baylar işken käri qımız.	Sabah, akşam zenginlerin içtiği kadim kımız.
Aşığan ken˜sabada altın qımız,	Mayalanan büyük sabadaki[6] altın kımız,
Bay, biyge şattıq bergen salqın qımız,	Zengin beylere ilham veren serin kımız,
Aytuwşı ek işten nalıp, sağan qarğıs,	Söylüyorduk içten hüzünle sana beddua,
Kedeyge kelmegende şartın˜qımız.	Fakire gelince, şartı olan kımız.
Bayda bar, jarlıda joq tartım qımız,	Zenginde var, fakirde bir yudum olmayan kımız,
Köz satıp, bardan işken halqım qımız.	Göz süzüp, varlıktan içen halkım kımız.
Baylardın˜sabasında ''allahup'' tap,	Zenginlerin tulumunda lak luk,
Kedeydin˜torsığında tam-tum qımız.	Fakirin tulumunda tamtakır kımız.)
	(İsmail ve Güngör, 1996: 42-43)

Şiirde Türklerin millî içeceği olan kımız ile zenginler adeta özdeşleşmiştir. Kımız, sadece zenginlerin içtiği bir içecek haline dönüşmüştür. Bu durumun nedeni ise toplumdaki iktisadi yapı bozukluğudur:

Sapırğan jaylaw jaylap baylar qımız,	(Zenginlerin yaylada sapırıp içtiği güzel kımız,
Şaqırıp birin – biri toylar qımız.	Birbirini çağırıp eğlendiren kımız.
Ken˜eytip juwan qarın may qosuwğa,	Şişmanlayan göbeğe yağ bağlatan,
Sar tuzdıq qazı etimen şaynar qımız…	Tuzlanmış kuzu etiyle içilen kımız.
Bay qayda? Elden quwdıq bugin qımız,	Zengin nerede? Yurttan içtik bugün kımız,
Tön˜kerdik zor sabası tübin qımız.	Çevirip büyük sabanın dibine kadar.
Körinbey tünde jortıp qumdarda jür,	Görünmez akşamlarda koşup, kumlarda yürüyor,
İşpeydi bulaq suwın tügil qımız.	İçilmez bulak suyu, bir yana kımız.)
	(İsmail ve Güngör, 1996: 42-43)

Jambıl Jabayev'in zenginlere karşı eleştiri oklarını yönelttiği şiirlerinden biri de *Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka)* adlı manzumedir. Şair, bu şiirinde toplumda adaletin olmadığını, bunun nedeninin ise yöneticiler ve zenginler olduğunu belirtir:

Baydın˜orıp astığın,	(Zenginin biçip tahılını,
Tabalmay ädil bastığın.	Bulamıyor adil yöneticisini.
Aqını bayday ala almay,	Ozanı zengin gibi olamıyor,
Sorlı kedey jasıdın˜.	Zavallı yoksul mahvoldun.
Baydın˜malın bağasın˜,	Zenginin malını güdersin,
Küz pişenin şabasın.	Sonbahar mahsulatını toplarsın.
Qolına tüsip qalğan son˜,	Eline geçtikten sonra,
En˜bekti qaydan alasın˜?!	Karşılığını nereden bulursun?)
	(İsmail ve Güngör, 1996: 70-71)

[6] Saba: Yılkı derisinden tüyleri kazınarak özel işlem gördükten sonra kımız veya ayran vb. konmak için hazırlanan kap kacak.

Jambıl'a göre zenginlerin en büyük özellikleri; tamahkâr, açgözlü ve doyumsuz olmalarıdır. Bu olumsuz hasletlere sahip olan zenginlerin, sürekli mal edinme ve para kazanma hırsları vardır. Ozana göre, zengin kişiler genel olarak bu menfi meziyetlere sahiptirler:

Aranı baydıñ˜aşılğan,	(Doymaz zenginin boğazı açılmış,
Bardı jok dep jasırğan.	Varı yok diye saklamış.
Tebegen esek sekildi,	Tepici eşek gibi,
Tepkilep orın bermedi,	Tekmeleyip yer vermedi,
Bos jatqan jer qasınan.	Boş yatan toprak yanından,
Osınday azap türleri,	Böyle azap çeşitleri,
Jüzdep ötip keledi,	Binlercesi geçip geliyor,
Zamananıñ˜basınan!	Devrinin üstünden!)

(İsmail ve Güngör, 1996: 80-81)

Jambıl'ın yaşadığı devirlerde halk, toplumsal hiçbir hakka sahip değildir. Bunun yanında toplumsal yozlaşmanın, sosyal gerilemenin, iktisadi sıkıntıların ve ahlaki bozulmanın nedeni olarak halk görülür. Kısacası zengin kesim, yoksul ve mazlum halkı sadece ekonomik olarak değil, birçok yönden sömürür. Jambıl, zenginlerin yoksul halk üzerindeki bu hegemonyasını şu şekilde ifade eder:

Jaman ädet halıqta,	(Kötü alışkanlık halkta,
Bay aytsa boldı ''jaraydı''.	Zengin söylese ''tamam, oldu.''
Bay şığarmas jarıqqa,	Zengin çıkarmasa aydınlığa,
Janı aşıp kimge qaraydı.	Acıyıp kime bakar ki.
Jarlığa bitken jalğızdı.	Fakirin kazandığı bir şeyi,
Bay özine sanaydı.	Zenginin kendisi sahiplenir.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 80-81)

Jambıl'a göre, kurnaz ve hilekâr olan zenginlerin hiç kimseye bir faydası yoktur. Onlar sadece fakir halkı kullanarak ve halkın emeğini sömürerek zengin olurlar:

Bay Jibermes paydasın,	(Zengin, varlığını yarandırmaz,
Ötkizip arbap, aylasın.	Kullanıp sömürüp hilesiyle,
Mine, osınday sumdarğa,	İşte bunun gibi kurnazlara,
Jigeri Jambıl qaynasın!	Cesareti Jambıl'ın fışkırsın!)

(İsmail ve Güngör, 1996: 82-83)

Jambıl'a göre zenginliğin ana kaynağı; insanları kullanıp faydalanmak, yalan söylemek, hile, hırsızlık ve gasp yapmak ve halkı soymaktır:

Baylıqtıñ˜tübi paydadan,	(Zenginliğin kökü faydadan,
Ötirik-quwlıq ayladan.	Yalan, dolan, hileden,
Urlıq-zorlıq talawmen,	Hırsızlık, gasp, soymakla,
Jüzdep jılqı, mındap qoy,	Yüzlerce at, binlerce koyun,
Baylar suwday aydağan.	Zenginler sel gibi süpüren.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 82-83)

Jambıl, zenginin sahip olduğu her malda fakirin gözyaşı ve ahı olduğunu ifade eder. Çünkü zengin; fakiri kullanarak, yoksulun hakkını gasp ederek ve halka zulmederek zengin olmuştur:

Jarlını köz jasınan,	(Fakirin gözyaşından,

Jıynalğan malı zulımnıñ,	Toplanan malı zulmün,
Köpirip köldey tasığan.	Köpürüp göl gibi taşan.
Bay baylığın madaqtap,	Zengin, zenginliğini övüp,
Közi jetpey osığan,	Bunun ilerisini fark edemez,
Tunşığıp bosqa tumanda,	Havasız kalıp dumanda,
Adasıp talay halıqtar,	Şaşırıp nice halklar,
Töte jol tappay jasığan.	Yolu bulamadan şaşırmışlar.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 82-83)

Jambıl Jabayev, *Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka)* adlı şiirinin bir bölümünde halkı sömüren zenginleri, ağzından ateş çıkaran heybetli bir ejderhaya benzetir:

Kördim talay baylardı,	(Gördüm nice zenginleri,
Halıqtıñ bağın baylağan.	Halkın talihini düğümleyen,
Aydahardan aybarlı,	Ejderha gibi heybetli,
Eldi sorıp jaylağan.	Halkı sömürüp tüketen.
Talaylar ketip jay qaldı,	Niceler geçip geç kaldı,
Ömirden sorı qaynağan.	Hayatta talihi gülmeyen.
Aqın qanat jaza almas,	Ozan kanadını çırpamaz,
Halıqtıñ işi tazarmas.	Halkın içi düzelmez,
Buzıq bolsa aynalañ.	Çevrende zorbalık çok olsa.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 88-89)

Jambıl'a göre zenginler, cimri oldukları için mallarına kıyıp kimseyle paylaşmazlar. Varlıklarının hiç kimseye faydası yoktur:

Bay esirkep bermeydi,	(Zengin esirgeyip vermez,
Aytqanıma uwlaydı.	Söylediğime de zehirlenir.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 124-125)

Ozan Jambıl; zenginleri, beyleri, ağaları ve idarecileri bir gün bile övmediğini ifade eder. O, hep halkının yanında; zengin, bey, ağa ve idarecilerin karşısında olmuştur. Jambıl; bey, ağa, yönetici ve zenginleri halkın düşmanı olarak görür:

On sekiz yaşında bindirdi ata,

Bir Jambıl bölündü tam iki kata.

Biri, doğup büyüdüğüm halkımdı,

Biri zengin beyler idi bay hatta.

Halkın düşmanını ben de sevmedim,

Bey ile ağayı bir gün övmedim. (Joldasbekov, 2019: 52)

3. 5. Eleştirilere Sunulan Çözüm Önerileri

Kazak akını Jambıl Jabayev; yöneticileri, yönetim sistem ve devirlerini, çağdaşı olan ozanları, zenginleri, Kazak toplumunun içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve iktisadi durumu, toplumsal düzenin yanlış ve aksayan yönlerini tenkit etmekle kalmaz, aynı zamanda yaptığı tenkitlere çözüm önerileri de getirir. Jambıl'ın muhakkak eleştirdiği her konuya verdiği bir çözüm reçetesi vardır. Jambıl Jabayev, 1916 yılında Rus padişahının I. Dünya Savaşı için başta Kazak gençleri olmak üzere Çarlık topraklarında yaşayan bütün Türk topluluklarını zorla silahaltına alma emrine karşılık *Patşa Ämiri*

Tarıldı (Padişah Fermanı Bunalttı) adlı şiirini söyler. Bu şiirde padişahın ilan ettiği fermanı sert bir üslupla tenkit eder. Başta Kazaklar olmak üzere diğer Türk topluluklarının bu fermana karşı nasıl hareket etmeleri konusunda da fikir beyan ederek halka çözüm önerileri sunar:

Endi oylasaq; ne qaldı,	(Şimdi düşünürsek geriye ne kaldı?
Ata jurttan ketiw bar.	Ata yurttan çıkmak var.
Jolğa tigip ne jandı,	Bu yolda baş koyup,
Täwekelge bekiw bar.	İnanıp cesaretle atılmak var.
Ne bolmasa şıbındap,	Veya hiçbir şey yapmadan,
Tağdırıña könüw bar.	Kadere boyun eğmek var.
Könseñ künde şığındap,	Şayet böyle olursa,
İyt, qorlıqta ölüw bar!	Hakir bir köpek gibi ölmek var.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 38-39)

Jambıl, *Àdildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka)* adlı şiirinde yöneticileri, yönetim sistem ve devirlerini, zenginleri sert bir üslupla tenkit eder. Bu şiirde özellikle yöneticilere karşı iktisadi tenkitlerde bulunur. Eleştirdiği iktisadi konuların başında halktan zorla alınan ağır vergiler gelir. Yöneticilerin halktan zorla aldıkları bu vergilerin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini dile getirirken, yöneticilere bu konuda birtakım önerilerde bulunur:

Jarlını-bay jalmasın,	(Fakiri zengin tüketir,
Umıtqan soñ täwbe-allasın.	Allah'a tövbesini unuttuktan sonra.
Ulıqtan sol tilegim:	İdarecilerden arzum şudur:
Anıq şındıq jüregim-	Açıkça gerçek yüreğim,
Naşarğa salıq salmasın.	Yoksuldan vergi almasın.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 70-71)

Kazak akını Jambıl, eleştiri konusunda geri adım atmayacağını, olumsuz gördüğü her şeyi tenkit edeceğini ifade eder. Ozanın amacı, halkın içine düştüğü bu duruma bir çözüm bulmaktır:

Sarnasın, aqın sarnasın,	(Söylesin ozan söylesin,
Törege sözin arnasın.	Beylere sözünü duyursun.
Tıñdamasa ol töre,	Dinlemese o beyler,
Halıq tıñdar jalğasın.	Halk dinler gerisini.
Jarlığa qorlıq körsetip,	Fakire horluk gösterip,
Àwrege bay salmasın.	Boşuna perişan etmesin.)

(İsmail ve Güngör, 1996: 70-73)

Jambıl, son olarak halkın çektiği zulüm, gördüğü baskı ve eziyete, bunları halka reva gören bey, han, padişah, ağa ve zenginlere karşı halkı bir olmaya çağırır:

Aytşı halqım, beker me,	(Söyleyin halkım, boş mu,
Ömir östip öter me?!	Hayat böyle geçer mi?!
Jıljıp jıldar ötkenmen,	Senelerin akıp geçse de,
Aylar asıp ketkenmen,	Aylar aşıp gitse de,
Künder quwıp jetkenmen,	Günler koşup yetişse de,
Kökeyden, sirä, keter me?!	Gönülden asla gider mi?!)

(İsmail ve Güngör, 1996: 84-85)

Sonuç

Çalışmada Kazak akını Jambıl Jabayev'in şiirlerinde sosyal bir tema olan eleştiri kavramı, tematik bir incelemeye tabi tutulmuştur. İnceleme esnasında Türkiye'de yayımlanan Zeyneş İsmail ile Ahmet Güngör'ün 1996 yılında birlikte hazırladıkları *Jambıl* ve Kazak Türkolog ve bilim adamı Mırzatay Joldasbekov tarafından kaleme alınan, 2019 yılında Türkiye'de okurla buluşan *Bozkırın Ulu Ozanı Jambıl Jabayev* adlı eserlerde yer alan şiirlerden yararlanılmıştır. İsmail ve Güngör'ün birlikte hazırladıkları *Jambıl* adlı kitapta ozanın toplam 30 şiiri yer almaktadır. Joldasbekov tarafından kaleme alınan *Bozkırın Ulu Ozanı Jambıl Jabayev* adlı eserde ise 27 şiir bulunmaktadır. Çalışmada iki farklı eserden toplam 57 şiir üzerinden tematik inceleme yapılarak, eleştiri konusunun yer aldığı 16 şiir tespit edilmiştir. Bu 16 manzumedeki örneklerle eleştiri konusu açıklanmaya ve incelenmeye çalışılmıştır.

Bu manzumelerden özellikle *Patşa Ämiri Tarıldı (Padişah Fermanı Bunalttı), Saran˜Bay Men Jomart Kedey (Cimri Zengin ve Cömert Fakir), Qımız (Kımız), Östepkede (Panayırda), Ädildik Kerek Halıqqa (Adalet Gerek Halka), Benim Hayatım* adlı altı şiirlerde eleştiri temasının yoğun bir şekilde işlendiği görülmektedir. Jambıl Jabayev'in şiirlerinde eleştiri kavramını nasıl kullandığına bakıldığında, özellikle devrin yöneticilerini, döneme hükmeden yönetim anlayışını, hanlara, beylere, idarecilere ve zenginlere yaranmaya çalışan ozanları ve halka zulmedip, halkın emeğini sömürerek zengin olan varlıklı kişileri sert bir üslupla eleştirdiği açık bir şekilde görülmektedir. Çalışmada eleştiri konusunun kavramsal çerçevesini oluşturan bu unsurlar, verilen şiir örnekleriyle ortaya konulmuştur.

Kaynakça

Aldabekova, N. (1996). Jambıl Jabayev Atışma Geleneğinin Ustası. *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi Jambıl Özel Sayısı*, S. 8, ss. 59-65.

Ayan, E. (2016). Doğumunun 170. Yılında Jambıl Jabayev. *Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı*, C. 10, S. 115, ss. 29-30.

Biray, N. (2016). Jambıl Jabayev, Eserleri ve Ötegen Batır Destanı Hakkında. *Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı*, C. 10, S. 115, ss. 52-59.

Çınar, A. A. (1996). Kazak Halk Şairi Cambıl Cabaev ve Sanat Dünyası. *Bilig*, S. 8, ss. 102-106.

İbrayev, Ş. (1996). Jambıl Jabaev (Hayatı ve Sanatı). *Bilig*, S. 2, ss. 113-116.

İsmail, Z., Güngör, A. (1996). *Jambıl*. Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları.

Joldasbekov, M. (2019). *Bozkırın Ulu Ozanı Jambıl Jabayev*. Ankara: Bengü Yayınları.

Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi. (2016). *Doğumunun 170. Yılında Ünlü Kazak Ozanı Jambıl Jabayev Özel Sayısı*, C. 10, S. 115, ss. 1-63.

Kınacı, C. (2016). Farklı Coğrafyalardan Yükselen İki Ses: Kazak Akını Jambıl İle Anadolu Ozanı Pir Sultan Abdal. *Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı*, C. 10, S. 115, ss. 38-46.

Kirabayev, S. (2016). Jambıl'ı Yeniden Tanıma. *Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı*, C. 10, S. 115, ss. 21-25.

Sağlam, S. (2019). Jambıl'ın ''Akın Boldım'' Adlı Şiiri Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 48, ss. 181-212.

Urakova, L. (2008). *Kazak Halk Edebiyatında Aytıs Geleneği ve Bu Gelenek İçerisinde Jambıl'ın Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD., Ankara.

Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Paris Nüshası ve Klasik Devir Sonrası Çağatay Türkçesinde Mahallileşme

Yaşar ŞİMSEK[*]

Özet

Türk Edebiyatı tarihinde ilk Kısasü'l-Enbiyâ, Rabguzi tarafından Harezm Türkçesi ile yazılmıştır. Eserin Londra, Leningrad (6 nüsha), İsveç (2 nüsha), Bakü, Tahran, Kazan ve Paris olmak üzere dünyanın çeşitli kütüphanelerinde farklı zamanlarda yapılmış istinsahları bulunmaktadır. Eserin günümüze ulaşan yazmaları arasında Londra ve Tahran Nüshaları en eski olanlarıdır. Bugünkü bilgilerimize göre, Kısasü'l-Enbiyâ'nın Londra ve Tahran Nüshaları dışında Harezm Türkçesi özelliklerini bütünüyle koruyan herhangi bir yazma nüshası yoktur. Eserin diğer nüshaları, Çağatay ve Kıpçak sahasında dönemin dil özelliklerine göre yapılmış istinsahlarıdır. Bu nüshalarda Çağatay Türkçesi özellikleri baskın olmakla birlikte istinsah edildiği sahaya göre birtakım farklı lehçe özellikleri de görülmektedir. Paris, Bibliothéque Nationale, Suppl. Turc 1012'de muhafaza edilen nüsha, XVIII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Kütüphane kaydında 1701-1715 tarihi vardır. 262 varaktır. Tam bir nüshadır. Harekesiz talik ile yazılmıştır. Londra Nüshasına göre bazı eksik bölümleri (özellikle şiirler) vardır. Fakat Londra Nüshasında olan bazı hikâyeleri daha geniş ihtiva etmektedir. Eser, tarihî lehçeler arası aktarma çalışmaları açısından çok kıymetlidir zira eser bir istinsah metninden ziyade Harezm Türkçesinden XVIII. yüzyıl Doğu Türkçesine yapılmış bir aktarmadır. Paris Nüshasını Türk dili tarihinde önemli kılan hususların başında söz varlığı gelmektedir. Müstensih eseri Çağatay Türkçesine aktarırken XVIII. yüzyılda kullanımdan düşmüş Türkçe kelimeler yerine mahalli kelimeler kullanmayı tercih etmiştir. Eserdeki mahalli kelimelerin pek çoğu günümüzde sadece Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır. Bu bildiride, Paris Nüshasının Türk dili tarihi açısından taşıdığı önem dil özelliklerinden hareketle gösterilmeye çalışılacak, 'Klasik Devir Sonrası Çağatay Türkçesinde Mahallileşme' konusu üzerinde durulacak ve Paris Nüshasında görülen fakat XVII. yüzyıldan önce yazılan Doğu Türkçesi metinlerinde görülmeyen ya da eserin yazıldığı saha itibariyle mahalli bir kelime olarak değerlendirdiğimiz kelimelerden örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rabguzi, Kısasü'l-Enbiyâ, Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Aktarma.

Giriş

1. Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı ve Paris Nüshası

Kur'an-ı Kerim'de yirmi sekiz peygamberin adı geçmektedir. Adı geçen peygamberlerle birlikte çeşitli şahısların ve kavimlerin kıssaları, ayrıca Kur'an'ın geldiği dönemde vuku bulan bazı olaylar da Kur'an'da yer almaktadır. Tarih boyunca Kur'an'ın iyi anlaşılması ve peygamberlerin örnek hayatlarının öğrenilmesi için peygamber kıssaları üzerinde önemle durulmuştur. Kur'an'da kısaca yer alan kıssalar daha sonra Kur'an dışı kaynaklarla genişletilmiş, bu noktada İsrailiyat denilen Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinleriyle Yahudi dinî literatüründen istifade edilmiş, önceleri tefsirlerde yer alan bu açıklamalar özel bir tür olan kısas-ı enbiyâ eserlerini meydana getirmiştir. Kısas-ı Enbiyâ türündeki eserlerin en meşhurları Sa'lebî'nin *'Arâ'isü'l-Mecâlis*'i ile Kısâî'nin *Kısasü'l-Enbiyâ* adlı kitabıdır (Şahin, 2002, C. 25, s. 495). Kısasü'l-Enbiyâlar peygamberlerin mucizevi hikâyelerini anlatan eserlerdir. Türk Edebiyatı tarihinde ilk Kısasü'l-Enbiyâ, Rabguzi tarafından Harezm Türkçesi ile yazılmıştır. Eserin 1310 yılında yazıldığı yazarı tarafından bizzat söylenmiş olmakla birlikte doğrudan bir eserden tercüme edildiği belirtilmemiştir.

Eserin Londra, Leningrad (6 nüsha), İsveç (2 nüsha), Bakü, Tahran, Kazan ve Paris olmak üzere dünyanın çeşitli kütüphanelerinde farklı zamanlarda yapılmış istinsahları bulunmaktadır. Eserin günümüze ulaşan yazmaları arasında Londra ve Tahran Nüshaları en eski olanlarıdır (Ata, 2019, s. 22-

[*] Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ysimsek55@gmail.com ORCID: 0000-0003-4532-8467

23). Leningrad Halk Kütüphanesi ve Doğu Dilleri Enstitüsü'nde muhafaza edilen nüshalar hakkında bilgi veren Boeschoten, bu nüshaları XVI. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında tarihlendirmiştir (1991, s. 49). Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü'nde muhafaza edilen Bakü Nüshasını XVI. yüzyılla tarihlendirmek mümkündür (*bk*. Hacıyeva, 1994). Kazan Nüshalarının çoğunluğu ise eserin XIX. yüzyılda yapılan taş baskılarıdır. Baştan ve sondan eksiktirler. Yalnızca Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi T-9 numarada kayıtlı nüsha, bazı eski dil özelliklerini muhafaza etmesi yönüyle diğer nüshalardan ayrılmaktadır (*bk*. Gözütok, 2008). Bugünkü bilgilerimize göre, Kısasü'l-Enbiyâ'nın Londra ve Tahran Nüshaları dışında Harezm Türkçesi özelliklerini bütünüyle koruyan herhangi bir yazma nüshası yoktur. Eserin diğer nüshaları, Çağatay ve Kıpçak sahasında dönemin dil özelliklerine göre yapılmış istinsahlarıdır. Bu nüshalarda Çağatay Türkçesi özellikleri baskın olmakla birlikte istinsah edildiği sahaya göre birtakım farklı lehçe özellikleri de görülmektedir. Eserin Leningrad, İsveç, Bakü ve Paris yazmaları tarihî lehçeler arası aktarma çalışmaları için çok değerli veriler sağlamaktadır. Zira bu yazmalar Londra ve Tahran Nüshaları ile oldukça benzer olmalarına rağmen dil özellikleri itibariyle yazıldıkları sahaya uygun hâle getirilerek istinsah edilmişlerdir.

Paris Nüshası hakkında ilk bilgileri veren Blochet olmuştur (Catalogue des Manuscripts Turcs II, md. 138). Paris, Bibliothéque Nationale, Suppl. Turc 1012'de muhafaza edilen nüsha XVIII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Kütüphane kaydında 1701-1715 tarihi vardır. 262 varaktır. Tam bir nüshadır. Harekesiz talik ile yazılmıştır. Londra Nüshasına göre bazı eksik bölümleri (özellikle şiirler) vardır. Fakat Londra Nüshasında olan bazı hikâyeleri daha geniş ihtiva etmektedir. Londra Nüshasının bazı bölümlerinde kısaca anlatılan hikâyeleri daha uzun olarak anlatması sebebiyle eserin Londra Nüshasından çekimlenmediğini düşünmekteyiz. Eser, tarihî lehçeler arası aktarma çalışmaları açısından kıymetlidir.

2. Eserin Londra Nüshasından Ayrılan Dil Özellikleri

Müstensih, eserin diline mümkün olduğu kadar müdahale etmemeyi seçmiş; fakat Harezm Türkçesi için karekteristik olan şu iki hususu, eserin istinsah edildiği tarih itibariyle Doğu Türk yazı dilinde artık kullanılmadığı için değiştirme gereği duymuştur:

Harezm Türkçesinde /-ḍ-/ > /-y-/ olmak üzere ikili yazımlar bir aradadır. Londra Nüshasında /-ḍ-/ ile yazılan tüm kelimeler Paris Nüshasında /-y-/ ile yazılmıştır.

/-b-/ > /-w-/ ~ /-v-/ değişimi bakımından Harezm Türkçesinde /-w-/ ve /-v-/'li şekilleri bir arada görmek mümkündür. Londra Nüshasında /-w-/ ile yazılan kelimeler Paris Nüshasında /-v-/ ile yazılmıştır.

Harezm Türkçesi eserlerinin hemen tamamında Doğu Türkçesi özellikleri ile birtakım Oğuzca özellikler bir arada görülmektedir. Paris Nüshasını istinsah eden müstensih, Londra Nüshasındaki Oğuzca özellikleri Çağatayca dil özellikleri ile değiştirmiştir. Metnin bütün dil özelliklerini bir makalenin hacmi ölçüsünde vermek mümkün olmasa da aşağıdaki örnekler bir fikir vermesi açısından yeterlidir:

/b-/ ile başlayan kelimelerde; kelime kökü veya ekte /n/ veya /ng/ sesi bulunuyorsa /b-/ > /m-/ değişiminin görülmesi Doğu Türkçesinin karakteristik özelliğidir. Bu değişim Harezm Türkçesinde Oğuzca tesiriyle tam değildir. Londra Nüshasında *bin-* "binmek"; *bung* "bun, sıkıntı"; *bengiz* "beniz" gibi /b-/ sesinin korunduğu örneklerin tamamı Paris Nüshasında /m-/ ile yazılmıştır.

/-G/ sesi, Harezm Türkçesi metinlerinde çoğunlukla korunmuştur. Fakat Oğuzca tesiriyle /-G/ > /-Ø/ (*sarıġ* > *saru* vb.) değişiminin görüldüğü çok sayıda kelime bulunmaktadır. Hatta Harezm Türkçesi metinlerinde bazı kelimeler bu açıdan ikili kullanıma sahiptir. Paris Nüshasında da ikili kullanıma sahip bu tipten kelimeler bulunmaktadır; fakat bu ikili kullanım Çağatay Türkçesinin bir özelliği olarak gelişme gösteren /-G/ > /-K/ şeklindedir (*sarıġ* > *sarıḳ* gibi).

Harezm Türkçesinde ilgi eki genellikle {+Ing}, {+nIng} ve {+nUng} şeklindedir. Londra Nüshasında Oğuzca tesiri ile {+Im} biçimi de görülür. Paris Nüshasında {+Im} şekli yoktur.

Harezm Türkçesinde belirtme hâli eki olarak {+nI} ve {+n} kullanılmaktadır. Londra Nüshasında Oğuzca etkisiyle birkaç örnekte görülen {+I} belirtme hâli eki, Paris Nüshasında yoktur.

Eserde Çağatay Türkçesi için karakteristik şu özellikler görülmektedir:

İlk hecede /a/ > /o/ değişimi:

aruḳ > *oruḳ* "zayıf"

ve yana yiti uy kördüm oruḳluḳıdın süŋengleri körünür…

İlk hecede /e/ > /ö/ değişimi:

sėw- > *söy-* "sevmek"

ay ata min hem bilür mini söyer sin

Söz başı /b-/ > /f-/ değişimi:

bişür- > *füşür-* "pişirmek"

aş füşürüp kiltürüp butlarınıŋ aldıġa ḳoyar irdi

Toprak ve *yaprak* gibi kelimelerde /-p-/ > /-f-/ değişimi:

…aydı kim barġıl yir yüzidin bir müşt tofraḳ alıp kilgil didi

daġı [< taḳı], *di-* [< tė-], *dik* [< teg], *dip* [< tėp] kelimelerinde /t-/ > /d-/ değişimi:

… İdris ay[dı] birāder yörüng ṣaḥrāġa baralı köngül açılsun dip ferişte bilen ikülen ṣaḥrāġa çıḳtılar …

Yeterlilik çekiminin olumsuz şeklinde *al-* yardımcı fiilinin kullanılması:

ḳābil hābilni öltürüp yaşur almadı ḳurt ḳuşlar yigeli turdı

Zamir n'sinin kullanılmaması:

… anıng üçün ṭūfān suyı tiziġa çıḳtı taġ üzeside olturup deryānıng ḳa'rınga ḳol salıp balıḳnı tutup āftābġa füşürüp yir irdi …

Emir/istek 1. tekil şahıs çekiminin- (a)y eki ile yapılması:

…eger icāzet birseng bir nice mesele soray didi…

3. Klasik Devir Sonrası Çağatay Türkçesinde Mahallileşme

XV. yüzyılın ikinci yarısında Nevayi'nin Çağatay yazı dilini edebî bir dil olarak zirveye çıkarması ile Nevayi'nin ardından gelen sanatçılar bu yazı diline çoğunlukla bağlı kalmıştır. XVII. yüzyılın büyük devlet ve fikir adamı olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han eserlerini oldukça sade bir dille yazsa da onun dilinde klasik devir özelliklerinin dışında bir dil özelliği tespit etmek güçtür. Bu konuda İnan, Ebu'l-Gazi'nin dili ile Çağatay klasiklerinin dili arasında, sözlük bakımından en ufak bir fark bulmanın güç olduğunu söylemektedir (1957, s. 36). Ölmez, Şecere-yi Terâkime yayınında eserde *diğer Çağatayca eserlerde olduğu gibi* Oğuzca ve az sayıda Kıpçakça özelliklere rastlandığını belirtmekte ve bu özellikleri 6 madde hâlinde sıralamaktadır (2020, s. 34-35). Bu özelliklerin dışında, Ölmez tarafından eserde yer aldığı tespit edilen Özbekçe ve Türkmenceye özgü söz varlığı, eserlerin diline yavaş yavaş mahalli unsurların sızdığını göstermesini bakımından değerlidir. Ölmez tarafından üzerinde durulan bu özellikler dışarıda

bırakılırsa Ebu'l-Gazi'nin dilinin klasik devir Çağatay Türkçesi ile tamamen uyumlu olduğu, klasik devir ile klasik sonrası devir arasında birdenbire keskin bir çizginin oluşmadığı görülür.

XVIII-XIX. yüzyıllarda özellikle Hive ve çevresinde oluşan edebiyat, Nevayi dilinin tamamen etkisi altındadır. Hanlıklar döneminde Çağatay yazı dilinin eski unsurları bir taraftan devam ettirdiği diğer taraftan saray ve çevresinde vücut bulan edebiyata mahalli özelliklerin girmeye başladığı söylenebilir (*bk*. Eckmann, 2011, s. 208-243). Sovyet Türkologlarının büyük bir çoğunluğu da aynı görüştedir. Mesela Şçerbak, Özbek yazı dilinin gelişme aşamalarını değerlendirdiği "K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda (=Eski Dönem Özbek Edebî Dilinin Tarihine Dair) başlıklı makalesinde, XVII-XVIII. yüzyıllar arasında yazılan Çağatay Türkçesi eserlerine mahalli kelimelerin girdiğini ve fakat arkaik birtakım yapıların yazı dilinin doğası gereği kullanımını mahalli yapılarla bir arada sürdürdüğünü söylemektedir (1953, s. 317-323). Çağatay sahasında XVII. yüzyıldan sonra Meşreb, Saykalî, Sufi Yâr, Turdı, Hüveyda, Munis Harezmî, Agehî, Ömer Han, Muhammed Ali Han, Nadire Mahzune, Üveysî, Mukimî, Furkat gibi önemli şairlerin eserleri müstakil çalışmalara konu olmuş olsa da eserlerdeki mahalli özellikler bütüncül bir çalışmayla değerlendirilmemiştir. Günümüz Çağatay Türkçesi çalışmalarının ulaştığı son nokta itibariyle 1950'li yıllardan beri söylenegelen 'mahalli özelliklerin' neler olduğu, Çağatay Türkçesinin son devrinde yazılan eserlerde saha farklarının bulunup bulunmadığı ve dolayısıyla bunların tasnifi konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Klasik sonrası devir eserlerinin çokluğu eserlerin dil özelliklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini güçleştirmektedir.

Klasik devir sonrası metinleri ile klasik devir metinlerinin birbirinden ayrılan dil özellikleri hususunda Abik, "Son dönem metinlerinin dilinin klasik dönem metinlerinden ayrılan özelliklerinin tespit edilmesi, Eckmann'ın belirttiği 'konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi' konusunda fikir geliştirilmesini sağlayacağı gibi farklı nüshalar nedeniyle farklı lehçe özelliklerinden baskın olanların ortaya çıkarılmasında da etkili olacak ve durumun yeni yazı dilleri öncesi haberciliği tartışılabilecektir." (2007, s. 60) demekte ve Sebâtü'l-Âcizîn bağlamında klasik Çağatayca metinlerden ayrılan 21 dil özelliği üzerinde durmaktadır (s. 60-70).

Abik'e göre 'Doğu Türk yazı dilinde mahallileşme' "giderek Doğu Türkçesi yazı dilinin tek yazı dili olmaktan çıkarak yeni yazı dillerinin habercisi olmak" anlamına gelmektedir (s. 71). Abik tarafından belirlenen dil özellikleri, klasik devir sonrası yazılan eserlerdeki farklı lehçe özelliklerinin tespiti ve saha farkları hususunda önemli veriler sağlamaktadır. Fakat bazı metinlerde Abik tarafından belirlenen hususiyetlerin dışında mahalli özellikler de görülebilmektedir. Mesela Mebde-yi Nûr'da dikkat çeken mahalli özelliklerden birkaçı şu şekildedir: Başında /h/ sesi bulunan *hem* bağlacında pek çok yerde /h/ sesinin düşmesi: *ol hem> ol'em; bol hem> bol'em* gibi. *Bol-* yardımcı fiilinin bazı örneklerde *bo-* şeklinde görülmesi: *bosun* "olsun" gibi. Eserin mahalli özellikleri hususunda Gedik şunları söylemekte: "Eserde büyük ölçüde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri görülür. Ancak XVII. XVIII. yüzyıllarda Çağatay metinlerinde ağız özelliklerinin yazı diline girmeye başlamasıyla farklı yapılarla karşılaşılır. Mebde-yi Nûr'da da bu çerçevede dikkat çeken dil özellikleri vardır. İlgi eki büyük çoğunlukla {-nI}'dır. Çok az {-nIng}'dır. Ek uyumsuzluğu ileri düzeydedir. Sadece Arapça ve Farsça kelimelere gelen eklerde değil, Türkçe kelimelere gelen eklerde de kalınlık-incelik uyumu bakımından serbestlik görülür. Bildirme eki {-dUr} zaman zaman {-dU} şekliyle kullanılır. İstek birinci çokluk şahıs eki {-AlUk}'tür. Farsça izafet terkiplerinde Türkçe kelimelerin kullanılması, Türkçe kelimelere Farsça birlik ya'sının getirilmesi Mebde-yi Nûr'un dil özelliklerindendir (Gedik, 2017, s. 1386).

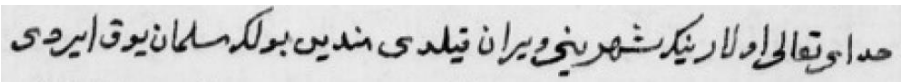
Tespit edebildiğimiz kadarıyla klasik devir sonrası eserlerinde söz varlığı bağlamında mahalli unsurlar üzerinde de pek durulmamıştır. Eckmann'a göre; 1800-1920 yılları arasında yazılan eserlerde yazarlar, klasik Çağatay dilini özenerek taklit etmektedir. Hâlbuki bu dil artık konuşulmuyordu. Bu yazarlar, eski konulardan bahseden eserlerinde Divan Edebiyatı vokabülerini (söz varlığını) kullanmaktadır. Hâlbuki yeni konular işledikleri zaman klasik Çağatay gramerine pek dokunmadan Özbekçe hatta Rus işgalinden

sonra Rusça kelimeler kullanmaktan da kaçınmadıkları görülür (Eckmann, 2011, s. 210). Eckmann'ın bu değerlendirmesi, "yazı dilinin biçim bilgisi ve ses bilgisi bakımından Çağataycanın geleneğinin dışına çıkılmadığı, söz varlığı bakımından ise gelenek dışı, günün söz varlığını yansıtan kullanımların olabildiğini belirtmektedir." (Abik, 2005, s. 15). Abik, bu konuda *Meyveler Münazarası* yayınında eserde geçen *usa-* "susamak", *homa* "kuru, boş", *üjme* "dut", *cineste* "bir tür kiraz", *çilan* "hünnap", *gora* "koruk", *kuçkaç* "küçük kuş, serçe", *piçik* "hadım edilmiş", *çüli* "meyve kurusundan yapılan hoşaf", *güli* "meyve kurusu", *şora-* "emmek", *şük bolmak* "sessiz olmak", *sugak* "soğuk" kelimelerinin esas olarak Yeni Uygurcaya özgü olduğunu belirtmekte ve ilgili kelimeleri mahallileşme bağlamında açıklamaktadır (Abik, 2005).

Paris Nüshasını Türk dili tarihinde önemli kılan hususların başında söz varlığı gelmektedir. Müstensih eseri Çağatay Türkçesine aktarırken XVIII. yüzyılda kullanımdan düşmüş Türkçe kelimeler yerine mahalli kelimeler kullanmayı tercih etmiştir. Eserdeki mahalli kelimelerin pek çoğu günümüzde sadece Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır. Aşağıda eserin Paris Nüshasında görülen fakat XVII. yüzyıldan önce yazılan Doğu Türkçesi metinlerinde görülmeyen kelimelerden bazı örnekler yer almaktadır.

aḍın> bölek "başka"

mevli taʿālā bu şehrni ḫalāyıḳı birle yėr ḳuḍı ıḍḍı mendin aḍın Tangrını birlegen kimėrse yoḳ ėrdi [Londra 36v]

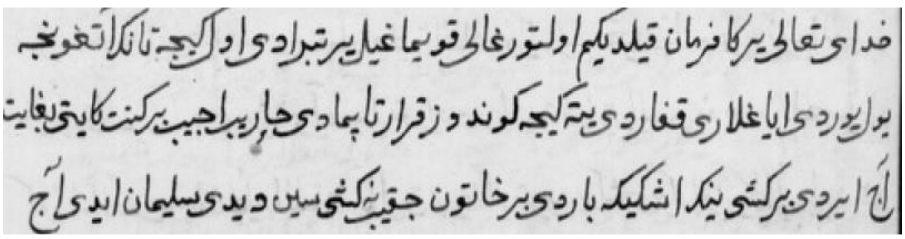
ḥüdāy taʿālā olarnıng şehrini vīrān ḳıldı mindin bölek müsülmān yoḳ ird*i*

ET.'de "başka" anlamında *aḍın* ile birlikte *aḍınsıġ, aḍnaġu, aḍruḳ, öŋin* ve *özge* kelimeleri kullanılmıştır. Harezm Türkçesi metinlerinde yaygın kullanım *aḍın* ve *özge*'dir. KE'nin Londra Nüshasında da bu anlamda *aḍın* ve *özge* kelimeleri görülmektedir. Paris Nüshasında ise bu iki kelimenin yerini *bölek* almıştır.

Bölek > ET. *bölük* [*böl-* "taksim etmek" -Uk] kelimesi, "başka" anlamında Çağatay Türkçesinin son dönemlerine kadar tarihî Türk dili alanında görülmez. Kelimenin eski şekli *bölük* "bölük, kısım, hisse, pay" anlamlarındadır. *Bölek* şekli Harezm Türkçesinden itibaren görülmeye başlasa da kelimenin anlamında herhangi bir değişiklik olmamıştır. *Bölek* kelimesinin "başka" anlamında kullanımı XVIII. yüzyıldan itibaren izlenebilmektedir. Kelime bugün Yeni Uygur Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır: *bölek* "1. başka. *mundin bölek* "bundan başka". 2. ayrı. *U bizdin bölek turudu* "O bizden ayrı oturur." (Necip, 2013, s. 50). Özbek Türkçesinde ise kelimenin eski ve yeni anlamı bir arada kullanılmaktadır. *bölek* "1. parça, kısım, kesim; 2. başkalarından farklı olan, farklı, ayrı; 3. müstakil, bağımsız, ayrılmış" (ÖTİL, C. I, s. 407).

ar- > çarı- "yorulmak"

… ol kėçe tang atḳunça yügürdi kabarġanlar şişti yarıldı arıp açıp bir kendge kirdi bir ḳapuġda turdı … [Londra 143v]

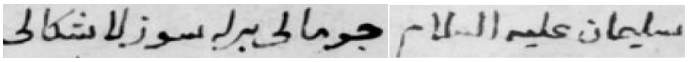

… ol kiçe tang atġunça yol yördi ayaġları ḳafardı yiti kiçe kündüz ḳarār tapmadı çarıp açıp bir kintke yitti be-ġāyet aç irdi …

Metinde mahalli ögelerden biri olarak değerlendirebileceğimiz kelimelerden biri *çarı-* "yorulmak"dır. *Ar-*, ET. *āç-* "acıkmak" fiili ile ikileme oluşturarak "yorulmak, bitkin düşmek" anlamında kullanılmıştır. Tarihî Türk dili alanında *çarı-* fiilini tespit edemedik. DLT'de *çerlen-* "1. Hakaniye lehçesinde hastalanmak, bedeni ağırlaşmak" 2. iltihaplanmak" ve *çerlet-* "(gözü) bozmak, iltihaplanmak", 2. vücuda ağırlık çöktürmek" (s. 619) şeklinde kayıtlanan kelimeler, *çarı-* fiilinin kökenini açıklamamıza yardımcı olmaktadır. *Çerlen-* ve *çerlet-* fiillerinin yine DLT'de *çer* "vücudun ağırlığını ifade eden taklidî bir kelime" (s. 619) şeklinde ifade edilen kelimeden türediği açıktır. Kelime ince sıradan şekli ile Çağatay ve Altın Ordu sahası metinlerinde, Modern Kıpçak sahasından Kırgız, Kazak, Kumuk, Başkurt Karakalpak ve Karaçay-Balkar Türkçesinde hastalık adı olarak kullanılmaktadır (*bk.* Karahan, 2013, s. 352-353). Kelimenin kalın sıradan şekli ile türemiş biçimleri yalnızca Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır. *çarçi-* "yorulmak" (*çer* > *çar* [Mo.]+çI-). Şu örnekler de de verilebilir: *çarçaş, çarçaşlik* "yorgunluk", *çarçat-* "yormak", *çarçiġanlik* "yorgunluk" (Necip, 2013, s. 71).

ḳarınçḳa > çümeli "karınca"

Süleymān ḳarınçḳa birle sözleşgeni turur … [Londra 138v]

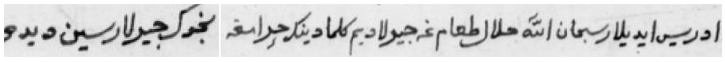

Süleymān ʿaleyhi's-selām çümeli birle sözleşgeli …

Türk dili tarihinde *karınçka* > *karınca* kelimesinin kullanım alanı oldukça geniştir. Eski Türkçeden günümüze tarihî Türk dili alanının tamamında görülür. *Çümeli* ise kullanım alanı oldukça sınırlı, Doğu Türkçesine özgü kelimelerden biri olarak karşımıza çıkar. Kelime ilk kez Eski Uygur sahasında tanıklanır: *çümeli* "karınca" (EDPT, s. 423). Kâşgarlı, Çiğil lehçesine ait olduğunu belirtmiştir (DLT, s. 195). Clauson, kelimenin Saraba *tsümöldü*, Lebed, Tuba *çıbalı*, Teleüt *çımalı* lehçelerinde yaşadığını söyler. XIX. yüzyıl Doğu Türkçesinin mahalli söz varlığı için eşsiz veriler sunan *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kaşgar and Yarkand). Part II: Vocabulary, Turki-English* adlı eserde kelime, Paris Nüshasında olduğu gibi **لی چوما** şeklinde yazılmış ve "karınca" anlamı verilmiştir (Shaw, 2014, s. 97). Yeni Uygur Türkçesinde *çömüle* "karınca" (Necip, 2013, s. 87); Özbek Türkçesinde *çümeli* "karınca" olarak yaşamaktadır (KTLS, s. 442-443).

oḳı- > çırla- "çağırmak, davet etmek"

Ferişte aydı bu ėkindin yigeling İdrīs aydı subḥānallāh helālġa kel tėdim kelmeding ḥarāmġa meni nelük oḳır sen [Londra 20r]

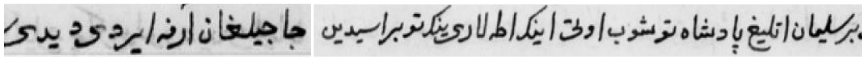

İdrīs aydılar subḥānallāh ḥelāl ṭaʿāmġa çırladım kelmeding ḥarāmġa niçük çırlar sin didi

Paris Nüshasında *okı-* yerine hep *çırla-* kullanılmıştır. "Çağırmak, davet etmek" anlamında *okı-* kelimesi, ET'den itibaren görülür (DLT, s. 722). Aynı anlamlı *çırla-* ise Türk dili tarihinde tanıklanmaz. Londra Nüshasında da bir kez geçer, fakat "cırlamak, bağırmak" anlamındadır (32v/19). Çağatay Türkçesi sözlüklerinde "tırmıkla didiklemek" anlamında kullanılan (Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü) (Ünlü, 2013, s. 247) kelime, Kitâbü'l-İdrâk'te "gürültü ile akmak" (Toparlı vd., 2003, s. 51) anlamındadır. Kelime, "çağırmak, davet etmek" anlamında sadece Kâşgar ve Yarkend ağzında tanıklanmıştır (Shaw, 2014, s. 93).

saçıl- > çaçıl- "saçılmak"

[Londra Ø]

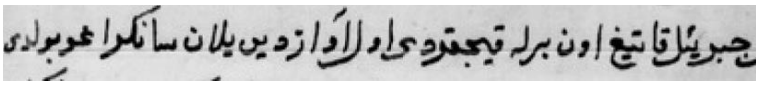

…bir Süleymān atlıġ pādişāh tüşüp ötti anıng aṭlarınıng toprasıdın çaçılġan arfa irdi didi…

Metinde mahalli ögelerden biri olarak değerlendirilebilecek bir diğer kelime *çaçıl-* [ET. saç-ıl- > çaçıl-]'dır. Tarihî Türk dili alanında /s-/ > /ç-/ değişmesi karakteristik özellik taşımaz. Fakat Yeni Uygur Türkçesinde 'ilk hecesi /s/ ünsüzü ile başlayıp /ç/ ünsüzü ile biten kelimelerde gerileyici benzeşme sonucu /s/ ünsüzü /ç/'ye döner.' *saç* > *çaç*; *saç-* > *çaç-*; *sıçkan* > *çaşkan*; *saçra-* > *çaçri-* vb. (Öztürk, 2010, s. 19). Uygur sahasına özgü olmayan bu değişme, Kıpçak sahasında Tatar, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar ve Kırgız Türkçesinde de bazı örneklerde görülür (*bk*. Karaağaç, 2010, s. 206). /s-/ > /ç-/ değişmesi ayrıca Klasik Moğolca ile ET arasında *çiçiġ-a* "ishal, sulu dışkı" ~ *sıçgak* "bağırsakları düzenli çalışan, çok sıçan kimse"; *çimöge*^{n}/*çömüge*^{n} "ilik, ilikli kemik" ~ *siŋök* "kemik" (*bk*. Ünal, 2016, s. 240-478) gibi kelimelerde de vardır. Türkçe *saç-* fiili Moğolcada *saçu-*/*çaça-*/*çaçu-* şeklinde /s-/ > /ç-/ değişmesi ile kullanılır (Lessing, 2003, C. II, s. 1018). Klasik Çağatay yazı dilinde yalnızca bir örnekte karşılaşılan (Eckmann, 2012, s. 40) bu ses değişikliğinin Moğolca ile Türkçe arasında bazı örnekler özelinde erken bir dönemde başladığı, tarihî Türk yazı dillerini etkilemediği, Çağatay Türkçesinin son dönemlerinde mahalli bir özellik olarak tekrar görülmeye başladığı ve Yeni Uygur Türkçesinde karakteristik olduğu söylenebilir. Yeni Uygur Türkçesinin karakteristik bu özelliği, Çağatay Türkçesinin son dönemlerinde mahalli bir unsur olarak Paris Nüshasına sızmıştır.

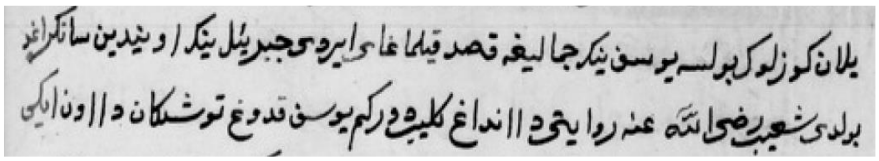
saġır > sangraġu "sağır"

Cebrā'īl bir ḳatıġ ün ḳıldı ol ündin ḳulaḳı saġır boldı [Londra 71r]

Cibrīl ḳatıġ ün birle ḳıçḳurdı ol āvāzdın yılan sangraġu boldı

Londra Nüshasında kullanılan *saġır* kelimesinin yerini Paris Nüshasında *sangraġu* almıştır. Metinde tek örnek durumunda değildir. Kelimenin geçtiği başka bir örnek:

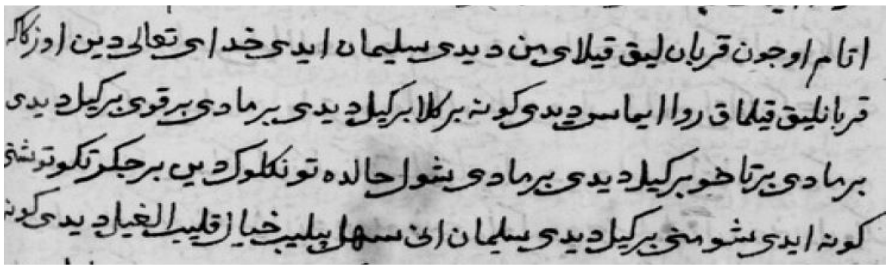

yılan közlük bolsa Yūsufıng cemāliġa ḳaṣd ḳılmaġay irdi Cibrīling ünidin sangraġu boldı …

Sangraġu "sağır" kelimesini tarihî Türk dili alanında tespit edemedik; fakat Tuhfetü'z-Zekiyye'de *sangrav* "sağır, işitmeyen" ve Kitâbü'l-İdrâk'te *sangır* "sağır, işitmeyen" (Toparlı, 2003, s. 226) kelimeleri görülmektedir. *Sangraġu* kelimesinin Başkurt Türkçesinde *hanğırau* "sağır"; Tatar Türkçesinde *sanğırau* "sağır"; Yeni Uygur Türkçesinde *sağriğu* "sağır" (KTLS, s. 732-733) şeklinde yaşamasından hareketle kelimenin yayılma alanının Kıpçak ve Doğu Türkçesi ile sınırlı olduğu; Oğuz Türkçesinin yayılma alanlarında kullanılmadığı söylenebilir. Kelime, Shaw'ın Kâşgar ve Yarkend ağzı sözlüğünde Paris Nüshasında olduğu gibi **سانكراغو** "sağır" şeklinde yazılmıştır (2014, s. 217). Kelime, Kafkasya'dan Başhöyük ve Kadınhanı/Konya'ya göç eden Karaçaylılar vasıtasıyla Anadolu'ya da taşınmıştır: *saŋrau* "sağır" (DS X, s. 3538). *Sağır* kelimesinin ve türevlerinin etimolojisi için *bk*. Gülensoy, 2011/II, s. 712-713.

taḳıġu > taḫu "tavuk"

… atam rūḥı üçün ḳurbān ḳılayın Süleymān aydı: iḍi ʿazze ve celledin özge kimersege ḳurbān revā ėrmes Kūne aydı: bir tėwe bėrgil ol zamān tünglükdin bir çekürge kirip kėldi Kūne aydı: bu çekürgeni bāri bėrgil Süleymān anı sehl körüp alġıl tėdi … [Londra 143r]

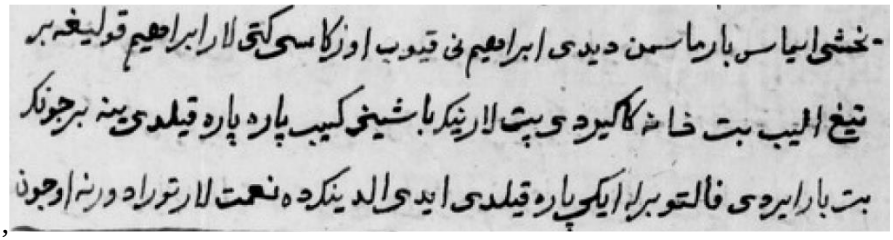

… atam üçün ḳurbānlıḳ ḳılaymin didi Süleymān aydı: Ḫüdāy taʿālādın özgeke ḳurbānlıḳ ḳılmaḳ revā imes didi Kūne bir kele birgil didi birmedi bir ḳoy birgil didi birmedi bir taḫu birgil didi birmedi şol ḥālde tünglükdin bir çekürtkü tüşti Kūne aydı: şumnı birgil didi Süleymān anı sehl bilip ḫiyāl ḳılıp alġıl didi

Metnin Doğu Türkistan sahasına ait olduğunu gösteren kanıtlardan bir diğeri *taḫu* kelimesidir. ET.'den itibaren *taḳıġu, taḳaġu, taguḳ* ve *tavuḳ* şekillerinde görülen kelime, çağdaş Türk lehçelerinde *tåvuk* (Özb.), *tavık* (Başk. Kzk. K. Tat.), *takaka* (Suyg.), *takā* (Oyr.), *takuk* (Türkm.), *tāk* (Teleüt), *takka* (Oyr.), *takyak* (Kırg.), *taŋak* (Şor), *taŋah* (Hak.), *tauık* (K Tat.), *tawık* (Kkal.), *tawuk* (Balk.), *tauk* (Kzk. K. Tat.), *tovuk* (Türkm), *toyuġ* (Az.), *tōk* (Kırg.) (Gülensoy, 2011, s. 871) şekillerindedir. Çağatay Türkçesinde dahi *taġuḳ, tavuḳ, tavıḳ, tavuġ, taḳuḳ ve tahaḳu* (Ünlü, 2013, s. 1062) şekillerinde görülen kelime, yalnızca Yeni Uygur Türkçesinde *toxu* (*tagu > tahu > tohu ?) "tavuk" (Necip, 2013, s. 417) şeklinde yaşamaktadır.

uluġ > çong "büyük"

İbrāhīm bir balṭa aldı butḫāneġa kirdi butların başın ḳolların kėsip pāre pāre ḳıldı uşatdı bir uluġ but bar ėrdi balṭanı kötrüp ėgninge arḳuru saldı … [Londra 39v]

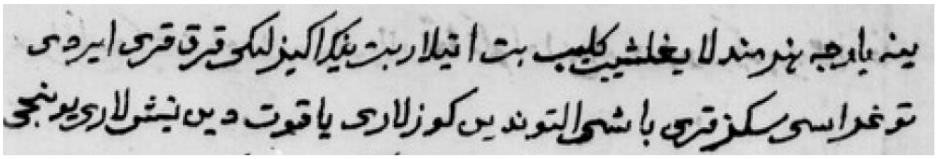
İbrāhīm ḳolıġa bir tīġ alıp butḫāneke kirdi butlarıng başını kesip pāre pāre ḳıldı yana bir çong but bar irdi falṭu birle iki pāre ḳıldı …

"Büyük, ulu" kavram alanı Londra Nüshasında *uluġ* ile karşılanırken Paris Nüshasında *çong* kullanılmıştır. Tarihî Türk dili alanında "1. Büyük, 2. ulu" anlamlarında *beḍük* ve *uluġ* kelimeleri vardır. *Çong* "büyük" kelimesinin kullanım alanı ise Çağatay Türkçesinin son dönemleri ile sınırlıdır (*bk.* Radloff, III, 2016). Türk dili tarihinde kullanım alanı oldukça sınırlı olan bu kelime Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır: *çoŋ* "büyük". Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan kelimelerden biridir ve bazı örneklerde mecazlaşmıştır: *çoŋay-* "büyümek"; *çoŋayt-* "büyütmek"; *çoŋ-kiçik* "büyük küçük"; *çoŋlat-* "büyütmek"; *çoŋli-* "büyümek"; *çoŋluḳ* "büyüklük". *çoŋçi* "kibirli"; *çoŋçilik* "kibirlilik"; *çoŋluk* "kibir"; *çoŋsin-* "kurulmak, çalımlı tavırlar almak, azamet taslamak" (Necip, 2013, s. 85) Özbek Türkçesinin Hanka, Tülkibaş ve Çimkent ağızlarında da "büyük, heybetli, iri" anlamlarında

yaşamaktadır (*Özbek halk şiveleri lügati*, 1971, s. 304)[***]. Kullanım alanı oldukça sınırlı olan bu kelime, Çince *chung* "ağır, önemli" sözcüğünün alıntı biçimidir (Giles, 1912, s. 880; Shaw, 2014, s. 97-98).

uzunluḳ > eŋizlik "uzunluk" // ėn > toġra "en"

olar kelip anı kördiler ėltip bir but ḳıldılar ḳırḳ ḳarı uzunluḳı sekiz ḳarı ėni başı altundın közleri yāḳūtdın tişleri yinçüdin … [Londra 32v]

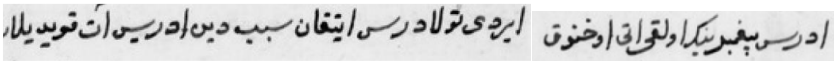

yana barça nīrumendle<r> yıġlışıp kilip but ittiler butnıng eŋizliki ḳırḳ ḳarı irdi toġrası sekiz ḳarı başı altundın közleri yāḳūtdın tişleri yünçidin …

Uzunluk kelimesi, Çağatay Türkçesinde kullanımını sürdürse de Paris Nüshasında bu kelimenin yerini *eŋizlik* almıştır. Çağatay Türkçesi sözlüklerinde geçmese de Eski Uygur Türkçesinde *äŋir-* "eyirmek, çevirmek" (Hamilton, 2011, s. 140) ve Abuşka Lugâti'ndeki *eŋir-* "çevirmek" (Kaçalin, 2011, s. 935) kelimelerinin varlığı [< **eŋ-* "çevirmek, döndürmek" -ir-] ve dolayısıyla da *eŋ-iz+lik açıklamasını yapmamıza olanak tanımaktadır. Metnin ölçü adları ile ilgili değişkelerinden biri de *ėn > toġra*'dır. Paris Nüshasında "en" anlamında kullanılan *toġra*'nın Türk dili tarihinde kullanım alanının yok denecek kadar az olduğu söylenebilir. Radloff sözlüğünde kelime "aksi, ters" anlamında kaydedilmiştir (III, 1166).

üküş > tola "çok, çok fazla"

atı Eḫnūḫ ėrdi üküş ders ḳılmış üçün İdrīs atandı [Londra 19v]

İdris peyġambering evvelḳı atı Uḫnūḳ irdi tola ders aytḳan sebebdin İdrīs at ḳoydılar

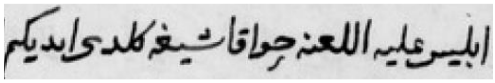
ET'de *artuḳ, asru, aşru, büte, çoḳ, iḍi, keḍ, köp, nėme, ükil ~ üküş, telim, tümen, yumġı* kelimeleri "çok" kavram alanını işaretlemektedir. Londra Nüshasında "çok" anlamında *artuḳ, keḍ/key, köp, üküş, telim* kullanılırken Paris Nüshasında bu kelimelerin tamamının yerini *tola* almıştır.

Tola, Türk dili tarihinde ilk defa Harezm Türkçesinde "dolu, tamamıyla" (KE, s. 911) anlamında görülür. *Tolug* [to-l-Ug] "dolu, tam" > *tolu* > *tola* şeklinde gelişme gösterdiğini düşündüğümüz kelime, "çok" anlamında *tolu* şekliyle Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkar (Caferoğlu, 2011, s. 245). Aynı anlam Karahanlı Türkçesi metinlerinde de görülür: *tolu altun* "(çok miktarda) mal mülk" (TİEM 73, 60v). Tarihî Türk dili alanında "çok" anlamında görülen *tola* kelimesinin kullanım alanı Çağatay Türkçesinin son dönemleriyle sınırlıdır (Radloff, III, s. 1191). Kelime bugün de Yeni Uygur Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır: *tola* "çok"; *tola yoġan* "çok büyük" (Necip, 2013, s. 418). Özbek Türkçesinde "çok" anlamında değildir: *tola* "1. dolu, dolmuş; 2. eksiksiz, mükemmel, tam, bütün; 3. besili, yapılı" (ÖTİL, C. IV, s. 233).

{+KA} > ḳaşıġa

[***] Yazılış itibariyle aynı olan ve DLT'de tek örnek durumundaki çong kelimesini Atalay /u/ ile okumuş ve "iri doğranmış" şeklinde tercüme etmiştir (DLT IV, s. 161). Clauson, kelimeyi /o/ ile okumuş, bir hapax olarak değerlendirmiş ve çong < Çin. chung "heavy, important" kelimesi ile birebir aynı olabileceği ihtimalinin altını çizmiştir. Ercilasun ve Akkoyunlu da kelimeyi /o/ ile okumuş, Atalay'dan farklı olarak tercümeyi 'kemiksiz (et)' [=el-habru mine'l-laḥm] şeklinde yapmıştır (DLT, s. 627). Fakat bizce DLT'deki çong kelimesinin "büyük" anlamlı çong ile bir ilgisi bulunmamaktadır.

İblīs Ḥavvāġa keldi aydı [Londra 14r]

İblīs ʿaleyhi'l-laʿne Ḥavvā ḳaşıġa keldi aydı kim

Metindeki değişkelerden bir diğeri {+KA} yönelme hâli eki ile *kaş* kelimesinin kullanımında görülür. Paris Nüshasında şahıs isimlerinden sonra *ḳaşıġa* [< kaş+ı+ġa] ifadesi eklenmekte; {+KA} yönelme hâli eki şahıs adlarına doğrudan gelmemektedir. Bunun temel sebebi *kaş* kelimesinin "(saygı bildiren) kat, huzur" anlamında olmasıdır. DLT'de *kāş* "herhangi bir şeyin ucu veya kıyısı" (s. 691) anlamında görülen bu kelime daha sonra anlam geçişi ile "kat, huzur" anlamını kazanmıştır. Bu anlamda Londra Nüshasında da birkaç örnekte görülür: *kimerse Süleymānnıng heybetidin ḳaşıġa kėle bilmes erdi* "Süleyman'ın heybetinden kimse [onun] huzuruna gelemezdi." (151r/16)[****]. Londra Nüshasında görülen bu örnek, metindeki Çağatay Türkçesi özelliklerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Kısasü'l-Enbiyâ'nın Paris Nüshası, Doğu Türk yazı dilindeki 400 yıllık değişimi çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Eser, tarihî lehçeler arası aktarma çalışmaları açısından kıymetli olduğu kadar klasik devir sonrası Çağatay Türkçesinde mahallileşme konusunda da araştırmacılara değerli veriler sunmaktadır. Eserin müstensihi, eserin yazılışından 400 yıldan fazla zaman geçmiş olmasını dikkate alarak eseri çağının diline uydurarak istinsah etmiştir. Bunu yaparken eserdeki Oğuzca unsurları ve istinsah edildiği tarih itibariyle kullanımdan düşmüş Eski Türkçe kelimeleri metinden çıkarmış, bunların yerine mahalli kelimeleri metne dâhil etmiştir. Eserdeki mahalli unsurlar, nüshanın Doğu Türkistan sahasında istinsah edildiğini göstermektedir. XVIII. yüzyıldan sonra Doğu sahasında yazılan eserlerdeki mahalli unsurların tespiti, saha farkları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacak ve çağdaş Türk yazı dillerinin oluşum aşamalarına ışık tutacaktır.

Kısaltmalar

DLT bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2014; **EDPT** bk. Clauson 1972; **ET** Eski Türkçe, **KB** bk. Arat 1947; **KE** bk. Ata 2019; **KTLS** bk. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü; **ÖTİL** bk. *Özbek Tilining İzohlı Lügati*; **TİEM 73** bk. Kök 2004; Ünlü 2004; **TMEN** bk. Doerfer 1963.

Kaynakça

Abik, A. D. (2005). *Meyveler Münazarası -Doğu Türkçesi-*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Abik, A. D. (2007). "Sûfî Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i: 18. Yüzyıl Doğu Türk Edebî Dilinde Mahallîleşme Eğilimleri Üzerine." *International Journal of Central Asian Studies*. 11/1: 52-73.

Alpay, G. (1974). "XIX. Yüzyılda Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1972-1973: 103-125.

Alper, S. (2019). "XVII-XIX. Yüzyıl Doğu Türk Yazı Dili İmla Geleneğinde Mahallileşme." *Turkish Studies*. 14/4: 1707-1718.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

[****] Ata kelimeyi dizinde şu şekilde anlamlandırmıştır: "kaş; ön, karşı, karşı taraf; kenar kıyı" (2019: 673). Bu anlamlardan kaş "kaş, insanın kaşı" ile kaş "ön, karşı, karşı taraf; kenar kıyı" anlamlı kelimeler birbirinden farklıdır.

Arat, R. R. (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Argunşah M. (2021). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ata, A. (1997). *Nāsırü'd-din bin Burhānü'd-din Rabgūzi Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I-II. Giriş- Metin- Tıpkıbasım- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Ata, A. (2019). *Rabgūzi Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I-II. Giriş- Metin- Dizin- Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk, C. I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Blochet, E. (1933). *Catalogue des Manuscripts Turcs*. B. II. Paris.

Boeschhoten, H. E. (1995). *Qadi Nasiruddin Rabghuzi, "Qisasu'l-Anbiya. I. Text Edition (with Semih Tezcan). Introduction, Turkic Text based on the MS. British Museum with collation of two St. Petersburg mss. Appendix with apocryphal material and Glossary. II. Translation (with J. O'Kane). Translation of the text as given in vol. I Indices*. Leiden: Brill.

Boeschoten, H. E.- J. O'KANE (2015). *Al-Rabghuzi The Stories of the Prophets "Qisas al-Anbiyāʿ: An Eastern Turkish Version (Second Edition).* Leiden - Boston: Brill.

Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Cin, A. (2010). "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyasının Tahran Nüshası." *Turkish Studies*. 5/1: 237-245.

Clason, S. G. (1960). *Senglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan.* London: E.J. W.Gibb Memorial Series.Clason, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

Doerfer, G. (1963-1965-1967-1975). *Türkishce und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden.

Eckmann, J. (1963). "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1963-1964: 121-186.

Eckmann, J. (1978). "Çağatay Dili Hakkında Notlar." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.* 1988: 115-126.

Eckmann, J. (2011). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar.* (Yayıma Hazırlayan: Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Eraslan K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 720.

Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ercilasun, A. B.- Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Derleme Sözlüğü (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gedik, S. (2017). *Meşreb (Baba Rahîm) Mebde-yi Nûr*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Giles, H. A. (1912). *A Chinese - English Dictionary*. Shangai and London.

Gözütok, A. (2008). "Rabguzi, Kısasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 37: 1-19.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. II Cilt.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıyeva, N. (1994). "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması." *Türk Dili*. 514: 292-296.

Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnan, A. (1957). "Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.* 1957: 29-39.

Kaçalin, M. S. (2011). *Niyāzi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. el-Luġatu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Caġatā'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaçar, I. (2021). *Latîfî - Mazharu'l-Acâyib (Son Dönem Çağatayca Tûtînâme Çevirisi).* İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Karaağaç, G. (1997). *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 687.

Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karahan, A. (2013). *Divānu Lugati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Kaynak Eserler 54.

Kök, A. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük,* C. I-II, (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nehcü'l-Feradis Uştmahlarnıng Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu). (2014). Tıpkıbasım ve Çeviri: János Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Z. (2020). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terākime*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Halk Şiveleri Lügati. (1971). (Ed. Ş. Şaabdurahmanov). Taşkent: Özbekistan Fen Neşriyeti.

Özbek Tilining İzohlı Lügati. (2006). (Ed. A. Madvaliyev). Taşkent: Özbekistan Millî Ensiklopediyasi.

Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qaydar, Ä. (2014). "Ğılımdağı Ğumır IV. Tom". *Qazaq Tili Etimologiyasınıŋ Ğılımiy-Teoriyalıq Negizderi*. Almatı: Sardar Üyi.

Radloff, W. (1960). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV. s'-Gravenhage: Mouton&Co.

Rezai, M. (2021). "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Çağatayca Bir Nüshası." *MUTAD*. IX: 87-111.

Seyh Süleyman Efendî-yi Buhârî (1882). *Lugat-ı Çagatay ve Türkî-yi 'Osmani*.

Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şahin, M. S. (2002). "Kısas-ı Enbiyâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 25: 494-495.

Şcerbak, M. A. (1953). "K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda". Akademiku Vladimiru Alaksanroviçu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu. *Sbornik Statey*. Moskva: 317-323.

Tesinev, E. R. (2006). "Orta Asya Eski Türk Dillerinde Para Birimlerinin İsimleri." *Eski Türklerde Para Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde*. (Osman F. Sertkaya - Rysbek Alimov). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ünal O. (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk, V. (2018). *Ali Şir Nevâyî Tārih-i Enbiyā ve Hükemā (Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Uygun, M. (2021). *Çağatayca Kâbusnâme Tercümesi İnceleme-Metin-Dizin-Ekler Dizini-Tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.

Ünlü, S. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7). Giriş-İnceleme-Metin-Analitik Dizin*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sosyal Medya Dilinde Söz Dizimi

Yusuf GÖKKAPLAN[*]

Özet

Teknoloji çağı olarak adlandırabileceğimiz 21. yüzyıl, insan hayatını yenileyen ve değiştiren birçok faktörü de beraberinde getirmektedir. Bu devingen süreç içerisinde değişime ve yenileşmeye en açık alan, iletişim olarak dikkat çekmektedir. İletişimin dijitalleşmesi yeni medya akımlarını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle iletişim dili de çok büyük gelişmeler yaşamış ve köklü değişikliklere maruz kalmıştır. Dış dünyanın gerçeklerine kayıtsız kalamayan insanoğlu, algılarını, duygu ve düşüncelerini ifade etmek için özel bir dil kullanma gereksinimi duymaktadır. Burada kullanılan dil küreselleşen teknoloji ile reforma uğramıştır. İnsanların yegâne iletişim aracı olan dilin, gündelik yaşantının vazgeçilmez bir parçası olan sosyal medya ile bir araya gelmesi, dilin bu köklü reformu içerisinde çok büyük öneme sahiptir. Sosyal medya, dili kendi sihirli çemberinden geçirirken onu sadece yazı veya sözden oluşmuş bir yapı ile değil bunlarla beraber emoji, resim, gif, ses gibi destekleyiciler ile de kullanılmaktadır. Temel olarak iletişim için kullanılan dilin bu tür destekleyiciler ile ifade edilebilecek bir formda bulunması onu çok işlevli bir yapıya dönüştürmektedir. Bu yapı kimi zaman bir caps (yazılı resim), kimi zaman farklı bir emoji (simge), kimi zaman da küçük animasyon ve hareketlerin görülebileceği gifler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı içerisine sesli mesaj veya doğrudan ses kaydı gibi bir özelliğin eklenmesiyle de iletişimde çok kanallı bir sistemin geliştiği görülmektedir. Bu bağlamda oluşan yapılar yazılı iletişimin önüne geçerek yazı yazmayı pek de işlevsel olmayan bir konuma itmiştir. Sosyal medya ile içli dışlı olan yeni neslin neredeyse hiç yazmak istememesi ve bunun yerine de farklı kanallar kullanması bu durumu destekler niteliktedir. Bu çalışmada yazılı iletişimin yaygın olarak görüldüğü, yazının büyük kitleleri etkilemedeki gücünün halen aktif olarak kullanıldığı bir platform haline gelen sosyal medya kanallarındaki içeriklerin söz dizimi ele alınacaktır. Farklı konular ve durumlar hakkında insanlara yön verebilecek idareci, siyasetçi, yazar, fenomen, iş adamı ve etkileyici (influencer) gibi kanaat önderlerinin bu kanalı aktif olarak kullanmaları, duygu, düşünce ve görüşlerini yazı ile aktarmaları iletişimde halen yazının etkisine kanıt niteliğindedir. Elbette burada kullanılan dil, üslup ve imla dikkate değer başka bir özelliktir. Bu bağlamda cümlelerle birlikte kullanılan destekleyiciler cümlenin söz dizimini etkileyerek yapı ve ifade üzerinde değişikliklere neden olmaktadır. Bu mecra üzerinden paylaşılan yazıların söz dizimsel açıdan incelenmesi geniş kitleler üzerinde yarattığı etkinin anlaşılması konusunda önemli bir gösterge olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Söz dizimi, Türk dili, medya dili, sosyal medya dili.

Giriş

Sosyal medya günümüzde, milyonlarca insanın rahatlıkla ulaşabileceği bir iletişim platformu olarak değerlendirilebilir. Sosyal medya, bu özelliği sayesinde rağbet gören popüler bir kültür öğesi olarak da ele alınabilir. İnternetin popüler kullanım alanı olan sosyal medya, kültürden edebiyata, politikadan ekonomiye güncel birçok alanı etkilemektedir. Bu etkileşim tek taraflı olmadığından kendisi de bu alanlardan etkilenmektedir. Sosyal medya, her türlü bilginin paylaşılabileceği bir platformdur. Bu özelliğinden dolayı toplumun her kesiminden birçok kullanıcının odak noktası haline gelmiştir. Son dönemlerde politikacı, sanatçı, yazar ve şairler gibi entelektüel bir kesimin de odak noktası haline gelen sosyal medyanın, dil ve edebiyat üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Sosyal medyanın rağbet gören popüler bir alan olması, dünyanın her bir yanından milyonlarca kullanıcıya sahip olması, sınır tanımayan özgürlük anlayışı ve birçok bilgiye ulaşılabilmek için kolay bir yol sunması gibi özellikleri politikacı, sanatçı, yazar ve şairlerin ilgisini çekmiştir. Bu yönüyle dil ve edebiyatı etkileyen sosyal medya, kendine özgü bir dil ve edebiyat anlayışı da geliştirmiştir. Sosyal medyanın kendine özgü geliştirdiği bu dil ve edebiyat anlayışının Türk dili ve edebiyatı üzerine hem olumlu hem de olumsuz

[*] Dr. Öğretim Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, yusuf.gokkaplan@kapadokya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6515-4762

etkileri vardır. Bu nedenle sosyal medyanın sunduğu olanakların bilinçli kullanılması ve buradaki verilerin doğru biçimde analiz edilmesi önem arz etmektedir.

1. Medya ve Dil İlişkisi

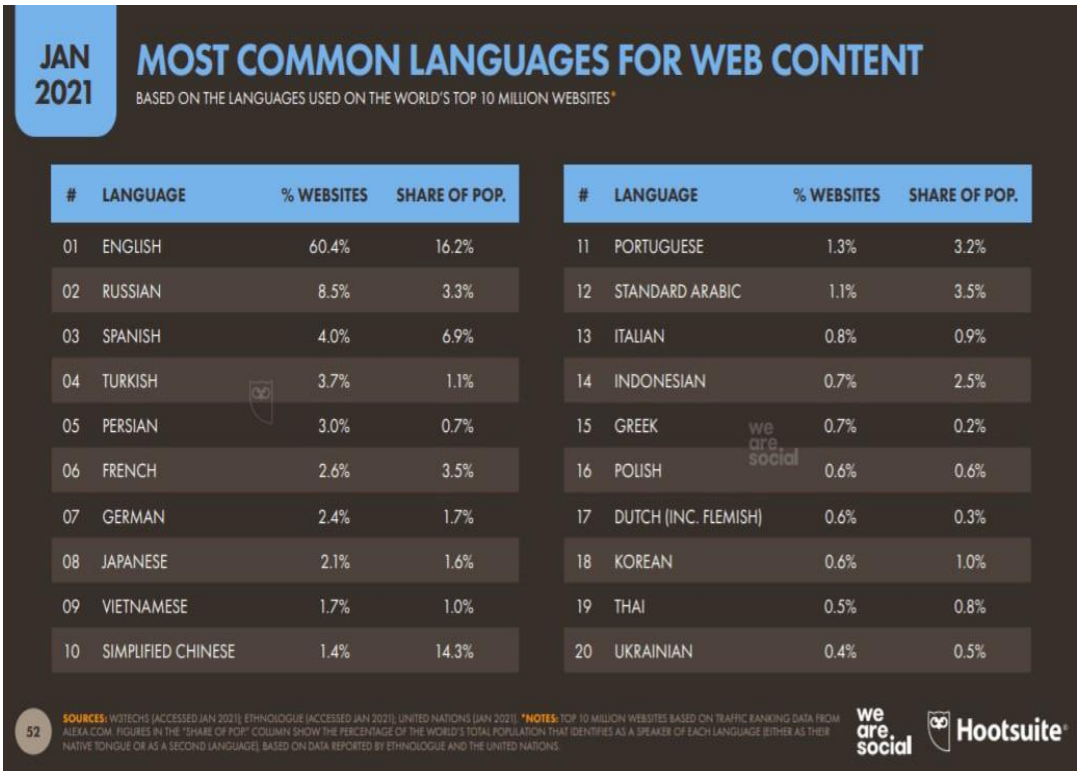
Dilin ve kültürün bir milleti oluşturan özgün değerler arasında olduğu söylenebilir. Dilden ve kültürden beslenerek kişileri ve toplumu besleyen, insanların estetik yargılarına, insanî sanatsal ihtiyaçlarına karşılık veren edebiyat, dili ve kültürü etkileyen her ne varsa kendisi de o oranda etkilenir. Bu bağlamda sosyal medya günümüzde dilin ve kültürün kendini gösterebileceği bir sahne olarak yorumlanabilir. Sosyal medyanın dilimizi ve edebiyatımızı etkilemesi, sosyal medya aracılığı ile üretilen ürünlerin hem biçimini hem de kalitesini etkilemektedir. Sosyal medya üzerinde üretilen ürünlerin birçok kişiye ulaşmak ve dikkat çekmek için hızlı ve özenilmeden meydana getirilmesi, Türkçe yerine yabancı sözcüklerin kullanılması ortaya çıkan verinin basit, estetikten yoksun ve niteliksiz bir hale gelmesine zemin hazırlamaktadır. Bu durum, özellikle de günlük konuşma dilini etkileyerek dilin ve edebiyatın yozlaşmasına, Millî kültürüün zarar görmesine neden olmaktadır. Özellikle de ifade biçimlerinde görülen farklılıkların Türk dilinin kurallarının dışına çıktığı, ifade de anlaşılırlığın yerine popülerliğin tercih edilmesinin dil kullanımını olumsuz etkilediği açık bir biçimde görülmektedir.

2. İnternetin Popüler Kullanım Alanı: Sosyal Medya

İnternet dünyada ve Türkiye'de 1990'lı yıllardan sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. İnternetin kullanılmasına olanak sağlayan cihazların icat edilmesi ve internetin kendi içinde gelişim göstermesi toplumsal alanda internetin kullanımını doğrudan etkilemiştir (Irak & Yazıcıoğlu, 2012, s.7). Bilgiye ulaşımın kolay olmasının sebebi bir yerde bilginin paylaşımının da kolay olmasından kaynaklanmaktadır. Herkes neredeyse her konuda istediği bilgiyi internet üzerinde dilediği ortamda yayabilmekte, kullanıcılar da genellikle bu tür bilgilerin doğruluğu üzerinde düşünmeden ya da herhangi araştırma yapmadan bu bilgileri kabul etmektedir. Bu tür bilgilerin sorgulanması, kritiğinin yapılması medya okur yazarlığı gibi özel düşünme becerileri gerektirmektedir. Bu durumda medyayı doğru sentezleyen ve nihayetinde doğru kullanabilen insanların yetiştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Medya, Türk Dili Kurumu sözlüğünde "iletişim ortamı/ iletişim araçları" karşılığı ile verilmektedir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 06.10.2022). Medya sözcüğünün insan zihnindeki karşılığı ilk olarak her ne kadar iletişim ile bağdaşmasa da sözcük iletişim ortamı kavramını içermektedir. Aslında insanların zaman ve mekâna olan bağlılıklarını ortadan kaldırarak bu nedenlerden dolayı kuramadıkları iletişimi medya ile kurabilmektedirler (Anık, Kırık & Soncu, 2017, s.46). Alioğlu sosyal medyayı, insanların bilgiyi, haberi, içeriği nasıl paylaştığı, keşfettiği, okuduğu konusundaki değişiklikler anlamında kullanmış ve sosyal medyanın yaygınlaşmasının insanların mesleki, politik, kişisel alanlardaki ilişkilerini güçlendirmesine yardımcı olduğunu ifade etmiştir (2013, s.256). Sosyal ağlar, bloglar, sohbet siteleri, anlık mesajlaşma programları gibi internet siteleri içerik ve bilgi paylaşımını mümkün kılmakta ve giderek artan sayıda insan da bu bilgi ve içeriklere ulaşma olanağına sahip olmaktadır (Öztürk & Talas, 2015, s.108). Sosyal medya ile farklı gruplar bir araya gelirken, toplumsal bilgi alışverişi de gerçekleşmektedir. Facebook, Instagram, YouTube gibi sosyal paylaşım siteleri ile görsel ve işitsel unsurlar paylaşılırken bilgi alışverişi de yapılmış olmaktadır (Anık, Kırık & Soncu, 2017, s. 48). Kara'ya göre sosyal medyanın fonksiyonel dağılımı; sosyal ağ siteleri, fotoğraf ve video paylaşım siteleri, bloglar, mikro bloglar, sanal yaşam simülasyonları, wiki'ler ve sanal oyun simülasyonları olmak üzere yedi tanedir (Kara, 2013). We Are Social 2020 raporunun sonuçlarına göre dünyada sosyal medya kullanıcısı 3,80 milyara ulaşmıştır. Dolayısıyla dünya genelinde her iki kişiden birinin sosyal medya kullanıcısı olduğu görülmektedir. Türkiye, sosyal medya kullanımında dünya genelinde ilk 10'a girmiştir. Bu da Türkiye'de sosyal medya kullanıcısının oldukça fazla olduğunu göstermektedir. We Are Social 2021 raporuna göre internet içeriklerinde en yaygın kullanılan diller arasında Türkçe dördüncü sırada yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda gösterilen veriler Dünyadaki en iyi

10 milyon siteden alınan verilerden hareketle oluşturulmuştur. Bu tablo Türk dilinin medya ortamında ne kadar etkin ve güçlü olduğunun bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. İnternet ortamında oluşturulan içeriklerin beğeni veya ilgi uyandırarak kabul görmesi durumu önemli olduğundan dil kullanımı dikkate değerdir. Bu nedenle Türkçenin sosyal medyadaki konumu ve durumu incelemeye, araştırılmaya muhtaçtır.

Şekil 1. Web içeriği için en yaygın diller

3. Söz Dizimi

Söz dizimi, bütün dilsel birimleri ve bu birimlerin sistem içindeki ilişkilerini inceleyen kapsamlı bir dil inceleme aşamasıdır. Cümle kurmak için uygun sözcükleri seçme ve birleştirme etkinliği; bir başka ifade ile dizisel ögeleri dizimsel boyuta aktarma süreci olarak da adlandırılabilir. Sözlü ya da yazılı olarak kurulan cümleyi anlamak ise analizi gerektirir. Bir dilin söz dizimi anlamlı/görevli birimlerin hem birleştirilme (sentez) hem de çözümlenme (analiz) kurallarını belirleyen dil bilgisi /dilbilim alanıdır (Börekçi, 2015: 355). Türk dilinde söz dizimi üzerine birçok müstakil çalışma yapılmış ve genel çerçevesi aynı olan farklı tanımlamalar yapılmıştır.[1] Tanımlamalara genel olarak bakıldığında belirli

[1] "Bir ya da birçok sözcükten oluşan yargılı anlatım birimi tümcedir." (Atabay, Özel ve Çam, 1981, s.17). "Kendi kendine yeten bir yargı bir cümle sayılır." (Banguoğlu, 2007, s. 522). "Yargılı anlatımların en önemli bölümü tümcelerdir. Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir eyleme veya çekimli bir eylemle kullanılan sözcükler dizisin tümce (osm. cümle; fr. phrase; ‹ng. sentence; Alm. Satz) denir." (Hatiboğlu, 1982: 99). "Bir yargıyı dinleyende soruya yer bırakmayacak şekilde oluş veya kılış bildiren çekimli bir fiille sonuna cevher fiili getirilen ve durum bildiren bir isimle kullanılan kelimeler dizisine cümle denir." (Delice, 2007). "Cümle, bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime gurubudur." (Ergin, 2007, s. 385). "Bir fikri, bir düşünceyi, bir duyguyu, bir hareketi, bir olayı, bir isteği tam bir hüküm halinde ifade eden kelime veya kelime dizisine cümle denir." (Özkan ve Sevinçli, 2008). "Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir." (Karahan, 2006). "Bazı kurallara göre bir araya gelen sözcüklerin oluşturduğu dizime tümce denir." (Koç, 1990, s. 39). "Konuşma ve yazı ile anlatma yöntemlerinin kuralları sözdizimi (Syntxe) adı altında anılır." (Emre, 1945, s. 271). "Söz dizimi, söz

kurallar çerçevesinde bir hüküm veya yargı bildiren anlatım birimi tanımı yapılabilir. Aksan'a göre tümce tanımında hem geleneksel dil bilgisinde hem de dil bilimde genellikle üzerinde birleşilen nokta, tümcenin bir düşüncenin, bir duygunun ya da bir yargının başlı başına anlatımına yarayan ve içindeki sözcüklerin sayısı sınırlı olmayan, dile ait bir birim olmasıdır (Aksan, 1995, s. 284). Türkçe söz dizimi çalışmalarının kavramsal boyutunu çerçeveleyen tanımlar incelendiğinde de cümlenin yargı bildirdiği, cümle sayılan yargının kendi kendine yettiği ve dinleyende soruya mahal bırakmadığı, bir ya da birçok sözcükten oluştuğu, kelime grubu/dizisi olduğu, çekimli bir eylemin veya cevher fiili getirilen bir ismin gerekli olduğu bir dizi olarak değerlendirildiği görülmektedir (Börekçi, 2015: 361). Türk dil bilgisinde cümleler farklı türlere ayrılmaktadır. Fakat Karahan (2006: 85), cümleleri basit / birleşik olarak ayırmamış; eğer bazı durumlarda anlamı bütün boyutlarıyla yansıtmada tek bir cümlenin yeterli değilse, cümlelerden meydana gelen dil birliklerine başvurulacağını ifade etmiştir. Bu durumda cümlede bir yargının ya da bir anlamın ifade edilebilmesi için çeşitli biçimlerdeki dil birlikleri birbirine bağlanabilecektir. Dilbilimde ise cümle, öz yeterliği ve söz dizimsel bağımsızlığı olan kesintili ögelerden oluşabilen, daha geniş bir parçanın kurucusu olamayan parça, işlevsel söz dizimde ise bütün öğeleri bir yüklem veya eşbağımlı birçok yükleme bağlı söz zinciri parçası, üretici-dönüşümsel dilbilgisinde üretim kuralları uyarınca abecede yer alan simgelerin sıralanmasıyla elde edilen, edincin betimlenmesine ilişkin ögeler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Vardar. 1998, s. 206). Foucault ise cümle ile ifade arasında bir denklik olabileceğini, dil bilgisel olarak ayırt edilebilir bir cümlenin olduğu her yerde, bağımsız bir ifadenin varlığının kabul edileceğini, cümlelerin dilbilimsel yapısına uymayan ifadeleri söylemenin de göreli olarak kolay olduğunu ifade eder ve ona göre cümle kavramı bütün olarak düşünüldüğünde, bir ifadeyi cümlenin dil bilgisel karakteriyle tanımlamak mümkün değildir (2011, s. 106). Cümle, öncelikle bildirdiği ileti açısından bitmiş ve bağımsız bir yargı olarak değerlendirilebilir (Börekçi, 2015:363). Söz dizimi terimi genellikle 'kavram ilişkisi' düzenini; cümle bilgisi ise bir ön kabul çerçevesinde geliştirilen kurallar bütününü yansıtır. Birincisi bir doğal dilin birinci eklemlilik sistemini betimlerken ikincisi, dili soyut kurallar doğrultusunda açıklamaya çalışır ve cümleyi ses, kelime/sözcük, kelime grubu biçiminde sınıflandırılmış bir dil bilgisi hiyerarşisinin son basamağı olarak kabul eder (Börekçi, 2015: 368).

4. Amaç

Bu çalışmanın amacı We Are Social 2021 verilerinde web içeriği için en yaygın diller sıralamasında dünyada dördüncü olan Türkçenin medyadaki kullanımında söz dizimi konusunu incelemektir. Sosyal medyayı takip eden yeni neslin sadece pasif bir takipçi konumunda değil, büyük oranda etkilenicisi olduğu da göz önüne alınırsa aradaki bu iletişimin dikkatlice ele alınması önem arz etmektedir. Sosyal medyadaki dil kullanımının Türkçe üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra sosyal medyanın sınır tanımayan imkanlarına göre oluşturulan ya da oluşturulmaya çalışılan yeni dil biçimindeki söz dizimi kısmının ele alınması amaçlanmaktadır.

5. Kapsam

Bu çalışmanın kapsamı instagram, twitter üzerinden derlenen caps adı verilen resimli yazılardan, mikroblog sitesi olan "twitter" üzerinden alınan blog yazılarından oluşmaktadır. Söz konusu alanlar üzerindeki tüm resim ve yazıların derlenmesi mümkün olmadığından örnek sayısı kısıtlanmıştır.

Yöntem

Bir cümle kurmak ve bir cümleyi anlamak farklı iki basamakta gerçekleşmektedir. Cümle kurmak için uygun sözcüklerin seçilmesi ve anlamlı bir bütün olacak şekilde birleştirilmesi bu basamakları ifade

öbeği ve cümle birimlerinin genel adıdır. Sözlükteki sözlerin ve söz kalıplarının belli kurallar çerçevesinde yan yana getirilmesi, söz öbeği veya cümleyi oluşturur." (Karaağaç, 2009).

edilebilir. Bir dilin söz dizimi de anlamlı/görevli birimlerin hem birleştirilme hem de çözümlenme kurallarını belirleyen dil bilgisi/dilbilim alanıdır. Bu yönüyle ana dil ve/veya yabancı dil öğrenimi, anlatma ve anlama süreçlerinin de odak noktasını oluşturur. Çünkü bir dili öğrenmek o dilin söz dizimi ilkelerini kavramak ve dil becerisine dönüştürebilmek demektir (Börekçi, 2015: 368). Bu çalışmada sosyal medyadan alınan örneklerin değerlendirilmesinde yargı bildiren ifadelerin çözümlenmesinde cümle ögelerinin tespit edilmesinde kullanılan ölçütler kullanılacaktır.

Bulgular

Sosyal medyada yargı bildirme işi bazen klasik dil bilgisinin kuralları çerçevesinde gerçekleşmemektedir. Karahan, cümlenin kurulabilmesi için yargı bildiren çekimli bir fiil veya ismin yeterli olacağını ifade ederek yargı bildirme işini yüklem üzerinde toplamaktadır (2006:10). Sosyal medyada kullanılan kimi cümlelerde yargı bildirme işi cümleyi oluşturan herhangi bir ögenin dışında da gerçekleşebilmektedir. Bu sosyal medyadaki dilin popülerlik kazanmak için sınırlarını genişletmesi ile ifade edilebilecek bir durumdur.

Resim 1.

Resim-1'deki görselde geçen diyalogda, emlakçının söylemi içerisinde başka bir cümle barındıran bir resim ile aktarılmıştır. Bu örnekte kendi bağlamı içerisinde anlamlı bir yapı barındıran bir cümlenin söz dizimi dışında kalan bir unsuru vardır. "Kombin" sözcüğü akla gelen ilk anlamından oldukça uzak bir anlam ilgisi ile kullanılmış, bu sözcüğün yer aldığı yapı karşılıklı bir konuşmada cümlenin yerini almıştır.

Ben: Ev baya büyükmüş, nasıl ısınıyor? Cümlesine karşılık olarak verilen cevabın bir fotoğraf olması kurulan iletişimin başarısız olduğu anlamına gelmez. Fakat yazılı bir biçimde başlayan cümlenin görselle devam etmesi de onu klasik söz dizimi kurallarına bağlı tutmaz.

Sosyal medya dilinde başka bir söz dizimi kullanımı da cevabın söz dışında başka bir mesaj ile verildiği ya da bu mesajın söz dizimi dışında başka bir unsurla desteklendiği örneklerdir.

Resim-2'de bu tür kullanıma uygun bir örnek görülmektedir. "Büt'e mi kalmışız?" aslında cevabı bilinen bir soru cümlesidir. Bu cümle "Arkadaşının yüzüne baktı ve ağlayarak "Büt'e mi kalmışız? diye sordu şeklinde yazıya dökülebilir. Fakat sosyal medya kullanıcısı bu tip durumlarda gerek popüler olma gerekse de mizah unsuru yaratma gayesi ile bunu kısa bir soru cümlesi ve görselle ifade eder. Bu durum birçok açıdan dilin iletişim işlevindeki çeşitliliğine kanıt olarak gösterilebilir ancak burada kullanılan görsel üzerinde uzlaşım olduğu, burada anlatılmak istenen düşüncenin bu kültüre ve bağlama aşina olan kimseler tarafından daha net bir şekilde anlaşılabileceği de dikkate alınmalıdır. Çünkü Resim-2'de kullanılan görselin o cümlenin anlaşılmasında herhangi bir ögenin yerine kullanılmasından ziyade ortak bir kültürün ürünü olması da önem arz etmektedir.

Resim 2.

Her iki örnekte de bir ifadenin ya da yargının cümlede aslında bir öge konumunda olmayan başka bir örnekle desteklendiği görülmektedir.

Sosyal medya üzerinde gramer kurallarına uygun bir şekilde verilen cümlelere sadece yazının kullanıldığı alanlarda daha sık rastlanmaktadır. Özellikle de mikroblog sayfası olarak değerlendirilebilecek olan "twitter"da cümlelerin söz dizimi açısından sorunsuz olduğu söylenebilir. Sosyal medyanın söz diziminde dikkat edilmesi gereken alanın aslında yeni kuşağın kullandığı alanlar olduğu söylenebilir. Bu alanlarda dilin ve dil ile ilgili oluşturulan yapıların bozulduğu ya da yozlaştığı görülür. Bu bozulma ve yozlaşma kişinin popüler olma isteği ile doğru orantılıdır. Bu durum ise karşımıza üzerinde düşünülmesi ve incelenmesi gereken bir alan olarak ortaya çıkar. "Popüler olmak için dil kullanımı" veya "Popülerlik için popüler dil yaratma çabası." Bu kısımdan sonra ele alacağımız örnekler de popülerlik yolunda dilin kullanımı ile ölçülebilecektir.

Resim 3.

Resim 3'te resim ile cümle arasında birbirini tamamlayan bir anlam ve yargı durumu söz konusudur. "Karne günü babam…" aslında bir yargı bildirmeyen eksiltili bir yapı olarak kabul edilebilir. Diğer örneklerde olduğu gibi burada da ortak bir kültür anlayışının bir cümledeki yargı yerine kullanımı görülmektedir. Resimde yer alan cümlenin görsel olmadan kullanımı ancak ve ancak bir tamamlamaya ihtiyaç duymaktadır. "Karne günü babam, bana çok kızdı." ya da "Karne günü babam, bana uçan tekme attı." Sosyal medya da yer alan bu tür ifadelerde mantık aramak ya da aramamak ise başka bir çalışma konusu olabilecektir. Buna benzer başka bir örnek ise Resim-4'te verilmiştir. Burada da bir öncekinde olduğu gibi yine tamamlanmamış bir yargı durumu söz konusudur. "Hocalar not verirken…" Bu cümlenin ifade ve yargı açısında tamamlayıcısının dil dışında farklı bir unsurdan oluşması dildeki değişimin açık bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu türden sayısız örnek verilebilir. Fakat sosyal medya dilindeki ifade ve yargı bildiriminin temelinin bu şekilde olduğu ifade edilebilir. Resim 4 "Hocalar not verirken çok hassastır." Cümlesi ile verilseydi olumsuz bir çağrışıma yer bırakmadan bir yargı ifade edilecekken, tamamlanmayan bir yapının resme iliştirilmesi ve bu resmin servis edildiği ortak kitlenin hocanın not verirken hassas değil gaddar olmasına inancı kurulan cümlelerdeki kesin yargı düşüncesini de belirsizleştirmektedir.

Resim 4.

Sonuç

Sonuç olarak dilin iletişim işlevinin sınırlarının zorlandığı sosyal medya dilinde söz dizimi, çerçevesi çizilen kuralların dışında gerçekleşmektedir. Cümlelerin yargı bildirimi görevini üstlenen resimlerin birer "tamamlayıcı unsur" olduğu ifade edilebilir. Buradaki tamamlayıcı unsurların sadece yargı bildirimini değil, aynı zamanda ortak paydada bulunan insanların değer yargılarının yönetilmesinde de etkili olduğu söylenebilir.

Söz konusu aktarım biçiminde tamamen dikkat çekmek için kırmızı bandın üzerine beyaz puntolarla yazılan bu söylemlerin dil ve ifade birliği açısından açıklaması popülerlik ve dilin de buna malzeme olarak kullanılmasıyla ifade edilebilir. Sosyal medya dilinde hızlı popüler olmak isteyen bir kesimin cümleleri ile düşüncelerini doğru bir biçimde aktarmak isteyen birinin cümle kurgusunun büyük farklılıklar göstermesi sosyal medyanın dil kullanımının doğru olmadığının göstergesidir.

Dünya üzerinde en fazla içerik üretimi ile dördüncü dil olan Türkçenin sosyal medyadaki dil kullanımına ilişkin kurallarının olmadığı gibi, buna karşılık geliştirilen bir argümanda bulunmamaktadır. İnternetin henüz yaygınlaşmaya başladığı blog sayfaları, forumlar ve bilgi paylaşımı yapılan diğer sitelerin kurucuları veya yöneticilerinin dil kullanımında gösterdikleri hassasiyetin (Türkçenin doğru kullanımı, başlıklarda büyük/küçük harf kullanımına dikkat edilmesi, yanlış cümle kurulduğunda uyarılması) artık gösterilmediği açık bir şekilde görülmektedir. Burada yer alan popülerliğin artık resimler altındaki kırmızı banttan çıkarak yeni kuşağın konuşma ve söylemlerine yansıdığı ve bunların da yazıya dökülmeye başlandığı gerçeği göz önüne alınmalıdır.

Kaynakça

Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aktan, B. (2009). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Alioğlu, N. (2013). *Genel İletişim, Sosyal Medya ve Sanat Pazarı*. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (253-284). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.

Anık, C., Kırık, A. M. & Soncu, A. G. (2017). Sosyal Medyanın Göstergebilimsel Dili: Emojiler. *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 8 (26), 41-54.

Atabay, N., Özel, S., Çam, A. (1981). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Papatya Yayıncılık.

Coşar, M., (2015). Söz Dizim Kuramları Bağlamında Türkçe Söz Dizimi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* Volume 10/16 Fall 2015, s. 355-370.

Delice, H. İ. (2007). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.

Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi* (Çev: Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.

Ergin, M. (2007). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.

Foucault, M., (1999). *Bilginin Arkeolojisi* (Çev. Veli Urhan). İstanbul: Birey Yayıncılık.

Hatiboğlu, V. (1982). *Türkçenin Sözdizimi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Irak, D. & Yazıcıoğlu, O. (2012). *Türkiye ve Sosyal Medya*. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.

Kara, T. (2013). *Sosyal Medya Endüstrisi: İnsan Toplum, Ekonomi*. İstanbul: Beta Yayınları.

Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karahan, L. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama.

Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.

Özmen, M. (1996). Bir Eksiltili Cümle Tipi Üzerine. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (4), s. 71-82.

Öztürk, M. F., ve Talas, M. (2015). Sosyal Medya ve Eğitim Etkileşimi. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal Of World Of Turks*, 7(1), s. 101-120.

Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. ABC Kitabevi.

Divan Şiirinin Sözvarlığında Yemek Sembolizmi

Zehra GÖRE[*]

Özet

Yaşamak için yemek zorunda olan insan için en temel fizyolojik ihtiyaç hiç şüphesiz beslenmedir. İnsanlığın varoluşundan bu tarafa pek çok süreçten geçen beslenme, açlığı gidermenin ötesinde toplumsal kimliğin de bir göstergesi olmuştur. Fransız felsefeci ve göstergebilimci Roland Barthes beslenmeyi "*Nedir yiyecek dediğimiz şey? İstatistiksel açıdan ya da besin içeriği açısından çözümlemeye konu yapılan bir ürünler toplamı değil yalnızca. Aynı zamanda bir iletişim sistemi, bir imgeler bütünü, göreneklere, durumlara ve davranış biçimlerine ilişkin bir sözleşme.*" şeklinde tanımlamaktadır. Brillat-Savarin adlı yemek ustası ise konuyu "*Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim*" sözleriyle özetlemektedir. Yedikleri hatta bazen yemedikleri insanı ve onunla ilintili olarak coğrafyayı, kültürü, mitolojiyi, inanışları, tarihi vb. konularını tanımak, anlamak, öğrenmek için aydınlatıcı bilgiler sunan bir nevi somut olmayan belge niteliğindedir. Konu ile ilgili yapılan araştırmalarda yemek ile ilgili unsurların devlet yönetimi, sosyal yaşam, inanç gibi kültürel kodları işaret eden söylemler oluşturduğu ortaya konmaktadır. Nitekim yemek çeşitlerinden, kullanılan malzemeye, pişirme yöntemlerine, mutfak araç gereçlerine, yeme biçimlerine, yemek ile ilgili kurallara kadar her unsur kültürel yapının bir göstergesidir ve toplumdan topluma farklılık arz eder. Her topluluk kendi kültürel yapısı içerisinde nelerin yenileceği ve nelerin yenilemeyeceğini bazen sıkı kurallar çerçevesinde belirlemiştir. Bu sebeple yemek ile ilgili unsurlar toplumsal farklılıkları açık bir biçimde gösterir. Toplumlara göre değişen bu unsurlar birer gösterge olarak değerlendirildiği için davranış ve duyguların yansıtılması ile ilgili sembolik anlamlar da içermektedir. Buna en güzel örnek "ekmek" ve "su"dur. Türk kültüründe bu iki temel beslenme ögesi adeta kutsallık kazanmıştır. Sosyal hayat unsurları açısından oldukça zengin olan divan şiirinde mutfak ve dolayısıyla yemek kültürü de bütün unsurları ile tespit edilmektedir. Bu sebeple divan şiiri aynı zamanda hem Osmanlıya hem de Osmanlı saray mutfağına açılan bir penceredir. Bu çalışmada divan şiirinden elde edilen örnekler etrafında yemek ve yemek kültürü toplumsal özellik bakımından ele alınacaktır. Çalışmada yemeğin kendisi değil kazandığı sembolik değer irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Yemek, yemek sembolizmi, sözvarlığı, Osmanlı mutfağı

Giriş

Günümüzde zenginliğin somut göstergesinin para olduğu kabul edilirse, paranın henüz icad edilmediği eski dünyada insanın bu sosyal statüsünün en temel ve yaşamsal bir zorunluluk olan yiyecekle belirlendiğini düşünmek yersiz olmayacaktır. İnsanlık tarihi üzerine yapılan araştırmalar da göstermektedir ki yemek sadece karın doyurmaktan ibaret bir güdü ve fizyolojik bir ihtiyaç değildir. Peki yemek nedir? Aslında bu sorunun cevabı ilk bakışta göründüğünden çok daha zordur. Yemeğin varlığı ya da aksine kıtlığı en önemli zenginlik/fakirlik sembolü olduğu kadar bir toplumun varoluşundan, devlet adamlarının iktidar, siyasi güç, nüfuz, saygınlık gibi otorite aracıdır. Beyaz altın olarak nitelendirilen ve geçmişte para yerine geçen aynı zamanda vergileme vasıtası olan tuz örnekleminde görüleceği üzere yenilecek şeyler bazen bir ödeme vasıtasıdır. Yoksunluğu çekilen yiyeceklerin başka memleketlerden elde edilmesi zarureti ile ortaya çıkan mesela baharat yolu gibi güzergâhlar ile ticaret yollarının açılmasını sağlayan ve bu ticari faaliyetlerle çok yönlü bir uluslararası etkileşimi yaratan unsurudur. Doğum, ölüm, bayram, şenlik gibi toplumsal hadiselerde davranış biçimlerini düzenleyerek gelenekselleştiren kültürel bir olgudur. İnsanoğlu en sevinçli ve en kederli zamanlarında sofralar kurarak yemeğini paylaştığı için birlik duygusunun ve toplumsal dayanışmanın göstergesidir. Dinlerin neyin yenilebilir neyin yenilemez yani yasaklı oluşunu belirlediği göz önüne

[*] Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi ABD, Konya
zgore@hotmail.com ORCID: https://ORCID.org/0000-0002-9917-3651

alınırsa insan hayatına nizam verme gayesi de yemek üzerindendir. Kutsal kitapların delaletiyle bazı yiyecekler ise mukaddes bir hüviyet kazanır. Duaların en temel konusu da rızka şükretme ve rızka mazhar olabilme yönüyle yemekle ilgilidir. Tasavvuf ehli nefsini terbiye etmek üzere girdiği yolda "bir lokma bir hırka" düsturunun ortaya koyduğu üzere ölmeyecek kadar yemeyi kanaat erdeminin sembolü olarak görür. Yemeğe dair bu bağlamlara ilave edilecek pek çok şey vardır. Ortaya konacak tespitler yemeğin siyasi, ekonomik, askeri, kültürel, dini yapıları şekillendiren insanın hayatla olan bütün ilişkilerinin başrolünü üstlenen karmaşık bir yapıya sahip olduğunun izahıdır. Yemeğin bu karmaşık boyutu tarih, sosyoloji, antropoloji başta olmak üzere onu pek çok bilim dalının nesnesi haline getirmiştir. Hatta estetik yönüyle sanatın da konusu olmuştur. Nihayetinde en eski çağlardan günümüze insana dair her şey yedikleri ya da yemedikleriyle açıklanabilir bir mahiyet kazanmıştır. Bu sayede yemek ve yemek etrafında şekillenen kodlar insanı ve onunla ilintili olarak coğrafyayı, kültürü, mitolojiyi, inanışları, tarihi vb. konularını tanımak, anlamak, öğrenmek için aydınlatıcı bilgiler sunan bir nevi somut olmayan belge niteliği taşımaktadır.

İnsanlığın varoluşundan bu tarafa pek çok süreçten geçen yemenin, açlığı gidermenin ötesinde toplumsal kimliğin de bir göstergesi olduğu ortadır. Fransız felsefeci ve göstergebilimci Roland Barthes beslenmeyi "*Nedir yiyecek dediğimiz şey? İstatistiksel açıdan ya da besin içeriği açısından çözümlemeye konu yapılan bir ürünler toplamı değil yalnızca. Aynı zamanda bir iletişim sistemi, bir imgeler bütünü, göreneklere, durumlara ve davranış biçimlerine ilişkin bir sözleşme.*" şeklinde tanımlamaktadır. Nitekim pek çok araştırmanın konusu olan yemek ile ilgili unsurların devlet yönetimi, sosyal yaşam, inanç gibi kültürel kodları işaret eden söylemler oluşturduğu tespit edilmektedir. Yemek çeşitlerinden, kullanılan malzemeye, pişirme yöntemlerine, mutfak araç gereçlerine, yeme biçimlerine, yemek ile ilgili kurallara kadar her unsur kültürel yapının bir göstergesidir ve toplumdan topluma farklılık arz eder. Her topluluk kendi kültürel yapısı içerisinde nelerin yenileceği ve nelerin yenilemeyeceğini bazen sıkı kurallar çerçevesinde belirlemiştir. Bu sebeple yemek ile ilgili unsurlar toplumsal farklılıkları açık bir biçimde gösterir. Toplumlara göre değişen bu unsurlar birer gösterge olarak değerlendirildiği için davranış ve duyguların yansıtılması ile ilgili sembolik anlamlar da içermektedir.

Sosyal hayata dair büyük bir zenginliğe sahip olan divan şiirinde yemek ve yemek kültürü de bütün unsurları ile tespit edilmektedir. Divan şairinin kaleminde yer alan bu unsurların ekseriyetle tasavvur edileni yansıtan önemli birer betimleme aracı olduğu görülür. Bilhassa biçim, renk, koku gibi özellikleriyle bazen sevgilinin güzellik unsurlarının tavsifinde bazen tabiata dair izlenimlerin yansıtılmasında karşılaşılan teşbih ve mecazlar şeklindedirler. Yemek isimlerinden, mutfak araç gereçlerine değin çok çeşitli malzeme anlamına gelen söz konusu unsurların tespiti hem Osmanlının hem de Osmanlı sarayının yemek kültürünü göstermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan şairlerin yemek etrafında şekillenen söyleminin kimi zaman zenginliğin ya da yoksulluğun kimi zaman güç ve statünün, kimi zaman ahlaki normların, gelenek ve göreneklerin, sosyalleşmenin anlamsal kodlarını yansıtan çok boyutlu bir kavram alanına dönüştüğü görülmektedir. Bu söylemde yemeğin kendisi değil ilettiği mesaj önem kazanarak ön plana çıkmaktadır.

1. Sosyal Sembol Olarak Yemek

Sosyal ilişkilerin simgesi olarak yemek, kişinin sosyoekonomik durumunu belirtmek için kullanılabilir. Başka bir ifade ile sosyolojik açıdan bakıldığında yemek sosyal farklılığı ifade eden bir anlam yüklenebilir. Bu anlam kimi zaman eşitsizliğin göstergesi şeklindedir. Bilhassa Müslüman topluluklarda ve elbette Türk kültüründe neredeyse tanrısal bir yiyecek olarak kabul edilen "ekmek" sosyolojik anlamlar yüklenen en önemli yemek sembollerinden biridir. Divan şiirinde hem gerçek anlamıyla hem de simgesel anlamlarıyla sıklıkla yer bulmuştur. Sofranın vazgeçilmez unsudur. Üsküplü İshak Çelebi (ö. 1538), ekmeksiz sofrayı cansız vücuda benzetir:

Cüdâ düşmek gerekmez sofradan nân

Musîbetdür ger ola sîne bî-cân (Üsküplü İshak Çelebi, Divan, Kt. 1/1) (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: 343)

Edirneli Nazmî (ö. 1585/86?) ise sofrada ekmeğe olan muhtaçlığı âlemin güneşe ihtiyacı ile özdeşleştirmiştir:

Kurs-ı hûrşîdün felek muhtâcıdur

Sofrasında her kişi pes nân diler (Edirneli Nazmi, Divan, G. 2130/7) (Üst, 2011:2335)

Hazırlanışı ve sunuluşu itibarıyla Türk kültüründe başlı başına sembol olan sofrada, sofranın oturma düzeni aynı zamanda bir sosyal statü göstergesidir. Sembolik inşa bu düzende ve hizmet sunma ayrıcalığında kendini gösterir. Bir sofrada kimin nerede oturacağı konusunda toplumsal bir uzlaşı mevcuttur ve belirlenmiş alanlara oturacak kimselerin cinsiyet, zenginlik veya itibar gibi özelliklere sahip olması gözetilir (Beşirli, 2019: 82-83). Sofranın en saygın alanı ise başköşe kavramıyla simgeselleşmiş olan konumudur. Nân-ı aziz de denilen kutsallık atfedilerek kırıntısına bile saygı gösterilen ekmeğin yeri de toplumsal değerini ifade etmek bakımından sofranın başköşesi olarak işaret edilmektedir. Mevlânâ (ö. 1273)'nın Divan-ı Kebir'inden alınan aşağıdaki söyleyişlerde kâmil insanın toplum nazarındaki itibarı ekmeğin bu sembolik kabulü ile anlatılmaktadır:

"*Fakat ateşten kaçmazsan tam pişersin, olgunlaşırsın; pişmiş somun gibi sofranın başköşesine geçersin, aziz olursun, ağırlanırsın.*

Sofra kuruldu mu kardeşler, benimserler seni; ekmek gibi cana yardımcı olursun, derken can kesilirsin." (b. 3260-3261) (Gölpınarlı, C. III, 1957: 332)

Ekmek her sofranın başköşesindedir, ancak zenginin sofrasındaki anlamı ile fakirin sofrasındaki anlamı farklıdır. Fukaranın bazen ulaşabildiği tek yiyecektir. Ekmeğin yanına katık bulmak her zaman o kadar kolay değildir. Nâbî (ö. 1712) bu durumu fakirin ekmeğin kenarını bandıracak bir katık elde edinceye kadar bin gam denizine battığını söyleyerek ifade etmektedir:

Hezâr-ı bahr-ı gama gavta-hâr olur fukarâ

Kenâr-ı nânını bir zâde bandırıncaya dek (Nâbî, Divan, G.406/13) (Diriöz, 1994: 375)

Aşağıdaki beyit ise fakirliğin, parasızlığın aşı olarak ekmeği hatta küflü ekmeği nimetten sayar. Şairin söyleyişine göre gece gündüz onun bunun işini yaparak hizmetçilik ettikten sonra acıkan insana küflü bir somun verseler ona bu yağlı kolaç gibi gelir. Çünkü yoksul kişinin seçme şansı olmadığı gibi elde ettiği şeyin iyisine kötüsüne bakıp kusur bulması da söz konusu değildir. Beyitten hareketle muhteviyatına göre ekmek çeşidi bile sosyal statüyü belirlemektedir. Kişinin tükettiği ekmek türü onun ait olduğu tabakayı göstermektedir. Nitekim somun gündelik olarak halkın tükettiği ve bilhassa imaretlerde dağıtılan esmer bir ekmek cinsidir. Buradan öyle anlaşılıyor ki somun fakirlik sembolüyken yağlı kolaç daha özellikli bir ekmek çeşidi olarak üst bir toplumsal konumu işaret etmektedir.

Dün ü gün kullugıla kim acıgub ola kul ac

Gelür aclugla ana küfli somun yaglı kolac (Edirneli Nazmî, Divan, G. 1119/1) (Üst, 2011:1484)

Yemek unsuru aynı zamanda bir toplumsal eşitsizlik göstergesidir. Bu durum bir alt sınıf ve üst sınıf olarak belirlendiğinde herkesin aynı yemeği yiyemeyeceği anlamına gelir. Üst sınıf olan zengin grup donatılmış sofralarla statüsünü sergilerken alt sınıf ancak ekmeğinin yanına peyniri ilave edebilmektedir. Şairin elit sofralarda gösterdiği kuzu yani et, Türk mutfağında geçmişten günümüze yerini korumuş ve sosyal itibarı yüksek bir yiyecek olarak görülmüştür. Hevayî (ö. 1715), tam olarak bu eşitsizliği eleştirerek, zengin sofrasındaki kuzuya mukabil kendilerinin payına düşen peynir ekmeği bu bağlamda ifade etmektedir:

Hemân bize yiyecek bâğda peynir etmektür

Bütün kuzuya mahal sofra-i kibâra düşer (Hevâyî, Dîvân, G.50/6) (Çakır, 1998: 26)

Ekmek ve peynirin fakirlik alameti oluşu Azmizâde Hâletî (ö. 1631)'de ise şairlik kazancının azlığı üzerinden anlatılmaktadır:

Ma'âş-ı şâ'ir olur kıllet üzre elbette

Meger ki kâfiye-i şi'ri ola nân u penîr (Azmizade Hâletî, Dîvân, K17/18) (Kaya, 2017:117)

Mesihî (ö.1512)'de ise bu sosyal sınıf "cahiller" zümresidir. Bunların her türlü yemeği yemelerini, kendisinin ise yaz kış ekmek ve peynire talim etmesini sorgulamaktadır. Şair, sosyal adaletsizliği ve hak ettiğini bulamayışını yemek kavramları üzerinden ortaya koymaktadır:

Ne revâdur kim yiye cühhâl dürlü at'ime

Bana her kış âfitâb u berf ola nân u penîr (Mesihî, Divan K.11/24) (Mengi, 1995:52)

İlim erbabı layık olduğu saygıyı göremediği için maddi sıkıntı çekerken cahillerin refah içinde olmalarının yarattığı tezat Rumelili Zaifi (ö. 1557)'nin söyleyişinde de aynı sembolizmle anlatılmaktadır. Şair, âlimlerin mağduriyetini ifade ederken onların ekmeklerini bir köşede küle banıp yani yavan ekmeği külde ısıtarak yediğini söylemektedir:

Bir bucakda ehl-i dâniş küle banup nân yir

Câhil envâ'-ı ni'âmda tâze tâze çend çend (Rumelili Zaifî, Divan, G.47/5) (Akarsu, 1989:67)

Zenginlik ve fakirlik ayrımında sembol olarak kullanılan bir diğer yiyecek ise çorbadır. Huzur, sıcaklık, sağlık gibi olumlu çağrışımları olmasına ve statü fark etmeksizin her sofrada bulunmasına rağmen çorba, fukaranın yiyeceğini sembolize eder. Zengin aşı olması durumu ise ancak muhteviyatında yer alacak et, köfte gibi yine zenginlik göstergesi bir katkı bulunmasıyla mümkündür. Yani çorbanın terkibi de bir göstergedir. Hevâyî, bu toplumsal sınıf farklılığını bulgur çorbası ile ortaya koymaktadır. Ancak şairin söyleminde mağdur değil mağrur olma duygusu hâkimdir. "Köftehorların" sofrasında olmaktansa çorbanın kanaatkârlığını tercih eden müstağni bir tavır sergilemektedir. Çünkü halkın teveccüh ettiği çorba aynı zamanda kanaatkârlığın da sembolüdür:

Kibârın köfte-hâr-ı sofra-i in'âmı olmakdan

Kanâ'at-kerde-i çorba-yı bulgur olmamız yeğdir (Hevâyî, Divan, G.52/2) (Çakır, 1998: 27)

Çorbalar açısından çok zengin olan Türk mutfağında akla gelen ilk çorba esas itibarıyla tarhanadır. Tespit edilen örneklerde fakir sofraların sembolü olarak görülürken Mihrî Hatun (ö. 1514-15)'un beytinde geçen "Türklük" ifadesinden dolayı köylülerin yiyeceği olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü çiftçilik yapan köylü, sofrasını tarlasından elde ettikleriyle kurar. Bu itibarla bugün de Anadolu köylüsünün en çok yaptığı ve tükettiği çorba tarhanadır:

Şimdi ki halkun katında Türklükdür i'tibâr

Keşlü tarhanalarında sûm olaydum kâşkî (Mihrî Hatun, Divan, G.182/7) (Arslan, 2007:146)

Nef'î (ö. 1635), Sihâm-ı Kazâ'sında Kırım Hanı'na hizmet için giden babasını hicvettiği kasidede yaşadığı yoksunluk ve yoksulluk durumunu mercimek ve tarhana yiyememekle anlatmaktadır. Bu söyleyişte tarhana, babasının yokluğunda muhtaçlığın ve fakirliğe mahkûm oluşun sembolüdür:

Sa'âdet ile nedîm olalı peder Hâna

Ne mercümek görür oldı gözüm ne tarhâna (Nef'î, Sihâm-ı Kazâ, K. 1/1) (Akkuş, 1998:145)

Keçeci-zâde İzzet Molla (ö. 1829)'da tarhana ile ilgili sosyal algıyı yansıttığı aşağıdaki beytinde yine zengin fakir karşılaştırması yapmaktadır. Beyitte geçen elmasiye Osmanlı Saray mutfağına ait bir tatlı olup elmanın dondurulması ile yapılmaktadır. Dolayısıyla soğuk tüketilen bir yiyecektir. Şair elmasiye ve tarhana ekseninde yaptığı karşılaştırmada bu yemeklerin özelliklerinden hareketle soğuk sıcak tezadı yaratmaktadır. Zengin sofrasında donmuş elmasiye olmaktansa fukara sofrasında sıcak bir tarhana çorbası dilemektedir. Şiirlerinde Mevlevilik unsurları bulunan Keçecizade İzzet Molla'nın bu söyleyişi tasavvufi olarak da değerlendirilebilir. Buradan hareketle tarhana çorbasını kanaati temsil edecek biçimde kullandığı söylenebilir:

Donmayım bezm-i kibâra olup elmâsiyye

Eyle yâ Rab fukarâ lokması terhâne gibi (Keçeci-zâde İzzet Molla, Divan, G. 525/3) (Şahin,2004: 588)

Tırsî (ö. 1766) ise fakirin azığı da olsa tarhanaya erişemeyenlerdir. Ancak statü atlayıp hâcegân zümresine girince tarhanaya ve yanı sıra çavdar ekmeğine hasreti son bulmuştur. Hâcegân Osmanlı bürokrasisinde kâtipler sınıfını nitelendirmektedir. Önemli ve muteber bir rütbedir. Şairin bu beytinde tarhanadan ziyâde ekmek çeşidi bir sınıfı işaret etmektedir. Başka bir söyleyişle yenilen ekmeğin türü bile sosyal hiyerarşilerden bağımsız değildir. Buna göre belli bir grup belli bir ekmek çeşidi ile ilişkilendirilmektedir:

Hâcegân zümresine girdin ey Tırsî-fakîr

Nân-ı çavdar ile biz hasret-i terhâne idük (Tırsî, Divan, G. 122/7) (Yılmaz, 2001:118)

Gelibolulu Âlî (ö. 1600)'nin de tarhanaya üstün bir kıymet vererek onu zengin sofrasına yerleştirdiği fakirin tutmaç çorbası yediği görülmektedir. Burada da üstünlüğü belirleyen muhteviyattır. Öyle anlaşılıyor ki bir nevi erişte çorbası olan tutmaç tarhanaya göre yavandır ve tarhanaya göre ulaşılıp tüketilmesi daha kolaydır. Kolaylıkla elde edilebildiği için sıradandır bu da tutmaç yiyenlerin statüsünü belirleyen bir özelliktir. Zira bir şey ne kadar az bulunuyor ve ne kadar zor elde ediliyorsa kıymetlidir ve buna ulaşıp sahip olan da muteberdir:

Evi tarhanalu devletlü raʿiyyet nâdir

Fukarânun yidügi bir kurı tutmac oldı (Gelibolulu Âlî, Divan, Kt. 103/9) (Aksoyak, 2018:1303)

2. Sosyal Ortamlar ve Yemek

Sosyal bir varlık olan insan için yemek, birliktelik duygusunun hâkim kılındığı toplantılarda sosyalleşme işlevi gören bir sembol hüviyetindedir. Zira toplumlarda yemek ekseninde oluşturulan ortamlar esas itibarıyla toplumsal etkileşimin gerçekleştirilmesi içindir. Türk kültüründe de düğün, doğum, ölüm, bayram gibi çeşitli sebeplerle bir araya gelinen zamanlarda saygı ve sevgiyi göstermek aynı zamanda da sevinci ve üzüntüyü paylaşmak açısından yemek önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bu ortamlar toplantıyı düzenleyenin sosyal statüsünü de gösterdiği alanlardır. Bilhassa kamusal sofraların siyasi bir güç sembolü olduğu bilinmektedir. Osmanlıda düzenlenen şenlikler bu anlamda dikkat çekici bir örnektir. Bu şenliklerde verilen yemekler padişahın paylaşma ya da misafirperverlik sergilemesinden ziyade siyasi otoritenin meşruiyetini kuvvetlendirmek için kullandığı bir organizasyon olarak karşımıza çıkar (Ünsal, 2008: 179). Günlerce süren şenliklerde yemek konusundaki aşırılıklar güç ve ihtişamın bir tezahürü şeklindedir. Bu şenliklerin önemli bir uygulaması da çanak yağmalarıdır. Yağmalar, bolluk psikolojisi yaratmalarının yanında davetlilere bir nevi meydan okuma, davet sahibinin cömertliğini ve zenginliğini gösterme özelliği taşımaktadır (Arslan, 1999: 212). Osmanlının şenliklerinin en önemli kısmını teşkil eden bu ziyafetler sûrnâmelerde her yönüyle ayrıntılı bir biçimde işlenmektedir.

Osmanlı'da devlet ehlinin şenlikler haricinde de imaretler aracılığı ile özellikle dinî bayramlarda halka yemek dağıttığı bilinmektedir. Aç olanı doyurma eylemi devlet adamının asli görevidir. Bununla birlikte

yemek vermek eylemi üzerinden devlet adamı veren el olarak üstünlüğünü ortaya koyarken maiyetindekilerde kendilerine sunulan yemeği alan el olarak bu üstünlüğü kabul etmiş yani itaatkârlık bildirmiş sayılırlar.

Hevâyî bir sosyal devlet örneği olan uygulamayı söyleyişine taşımıştır. Aşağıdaki beytinden böyle bir ziyafet olduğunda hane halkı için çanaklarla gidip yemek alındığı anlaşılmaktadır:

Ziyâfet olduğu gün evdeki çoluk çocuğa

Çanakla aşcıbaşından ta'âm alınmaz mı (Hevâyî, Divan, G.149/6) (Çakır, 1998: 77)

Diğer taraftan yemek etrafında gerçekleşen toplantılar kişilerin toplumsal bağlarını kuvvetlendirerek sosyalleşme ihtiyacına da cevap verir. Osmanlı toplumunda bu işlevi yaratan en önemli ortamların başında helva sohbetleri gelmektedir. Burada sohbete adını veren helva başlı başına sosyolojik bir sembol olarak toplumda yerini almıştır. Metinlerin tanıklığında da izlendiğine göre insan hayatının sevinç ve kederle ifade edilecek her alanında paylaşmak ve ortak etmek üzere pişirilip yenilmiştir. Saray başta olmak üzere toplumun özellikle zengin konaklarında bu maksatla düzenlenen sohbetler "helva sohbeti" olarak adlandırılarak törensel bir hüviyet kazanmıştır. Sarayda helva çok tüketildiği için sarayın mutfaklar bölümünde "helvahane" adında müstakil bir yapı bulunmaktadır. Mutfak yapıları arasında "çorbahane, pilavhane, kebaphane" gibi özel bir yapının olmaması helvanın saray mutfağında ne kadar önemli bir yeri olduğunun delilidir (Tufan, 2018: 126). Sarayda düzenlenen helva sohbetlerinde üst düzey devlet adamlarından şairlere, tarihçilere, âlimlere değin hazır bulunan erbab arasında ilim, kültür, sanata dair gerçekleşen paylaşımlar bu ortamdan aydın kişilerin yetişmesini de sağlamıştır. Nedîm (ö. 1730)'in ikbalini tesis eden de bu sohbetler olmuştur. Aşağıdaki beyitlerinde müdavimi olduğu helva sohbetlerinin hoş vakit geçilen eğlenceli ortamlar oluşu ve şairde yarattığı mutluluk psikolojisi sezilmektedir:

Habbezâ hurrem behâr-ı zevk u şâdî vü tarab

Kim bu helvâ bezmini reşk-i çırâğân eyledi (Nedîm, Divan, K.24/3) (Macit, 2016:108)

Meclis-i helvâsına teşrîf edüp ikbâl ile

Lûtfun anun şem'-i ümmîdin dırahşân eyledi (Nedîm, Divan, K.24/36) (Macit, 2016:110)

Lâleyi bir iki gün anmayalım şimdi hele

Kâmlar sohbet-i helvâ ile olsun şîrîn (Nedîm, Divan, K.26/7) (Macit, 2016:113)

Bu gûne sad şeb-i helvâya edesin teşrîf

Hemîşe vefk-ı murâdınca devr ede devrân (Nedîm, Divan, K.30/14) (Macit, 2016:119)

Divan şiirinde helvanın çeşitlerinden, yapılış sebeplerine ve zamanlarına değin pek çok bilgiye ulaşılabildiği gibi helva etrafında şekillenen sosyal ortam yapılarını da izlemek mümkündür. Ayrıca tertip şekli mahiyetiyle şöhreti artırma, gösteriş yapma bu sayede bir statü gösterme aracı haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu haliyle helva bir sosyalleşme ortamının sembolü olmuştur. Muvakkit-zâde Pertev (ö.1807)'in söyleyişinde de görüleceği üzere helva sohbetleri tatlı yenilip tatlı konuşulan ortamlar olup dertlerin unutulduğu gülüp oynanan zamanlardır:

Toyalum vaslına yârün niçe bir gam yiyelüm

Tatlı sohbetler idüp sohbet-i helvâ diyelüm

Pertev âsâ ki olan cevri anup n'eyleyelüm

Gülecek oynayacak 'îş idecek demlerdür (Muvakkit-zâde Pertev, Divan, Mur. 84/5) (Bektaş, 2007: 630)

Helva sohbetleri sadece sarayda kurulmamıştır. İnsanlar her fırsatta bir araya gelerek helva bahanesiyle toplantılar düzenlemişlerdir. Bu yüzden helva çok zengin bir kültürel ortamın yaratılmasında rol oynamıştır. Sâbit (ö. 1712)'in ve Seyyid Vehbî (ö.1736)'nin beyitlerine göre helva sohbetinin zamanı uzun kış geceleridir:

Helvâ idi vesîle-i bezm-i şebânemüz

Nev-rûz girdi araya bozdı miyânemüz (Sâbit, Divan, G.139/1) (Karacan, 1991: 274)

Leb-i dil-berle sezâ bahs-ı halâvet itse

Şeb-i sermâda olan sohbet-i hâs-ı helvâ (Seyyid Vehbî, Divan, (Dikmen 1991:155)]

Helva her zaman eğlenceli sohbetlerin, gösterişli davetlerin sembolü olmamıştır. Pişirilme amacı açısından helvanın dinî bir sembol olarak da değer kazandığı görülmektedir. Ölen bir kimsenin arkasından yapılan helva acıya ortak etmek ve acıyı paylaşmak anlamını yüklenmektedir. Emrî (ö.1575)'nin beytinden bu uygulamada amacın ölen kişinin adının anılması olduğu anlaşılmaktadır:

La'l-i şîrînünle ansan küştenün cânın n'ola

Her kişi halvâ ile anar ölüsi cânını (Emrî, Divan, Kt. 479/2) (Saraç, 2002:410)

Ölülerin ardından pişirilen helva ile ilgili "helva kokutmak" inancı vardır. İslamiyet öncesi dönemden gelen bu inanış bir ritüel olarak bugün de devam etmektedir. Aşağıdaki beyitte Nedîm'in burnunda düşmanının helvası kokmaktadır. Bu sebeple şair bahse konu olan kişinin yaza kalmayıp öleceğini öngörmektedir. Burnunda helva kokmak batıl bir inanışa işaret etmektedir. Ortada helva yokken yani pişirilmediği halde buruna helva kokusu gelmesi pek hayra alamet kabul edilmez ve yakın zamanda birinin öleceğine dalalet etiğine inanılır. Bu uğursuz hali def etmek için ise derhal helva pişirilip kokutulurmuş (Gölpınarlı, 2004: 407).

Düşmenin helvâsı da burnunda kokdu gâlibâ

Zannım oldur kim zamân-ı sayfe dek etmez karâr (Nedîm, Divan, K.29/17) (Macit, 2019: 116)

Sohbet meclislerinin sembol yiyeceğinin tatlı olduğunu söylemek yanlış değildir. Nitekim helva örneğinde de görüldüğü üzere doğumdan ölüme, bayramdan düğüne bir araya gelinen bütün toplantılarda tatlı ön plana çıkmaktadır. İnsanlar arasındaki iletişimin tatlı olması ve tatlılıkla devam etmesi anlamını sembolize ettiği düşünülebilir. Bu tespite örneği "güllaç" ile vermek mümkündür. Güllaç denilenince akla ramazan ayının gelmesi sebepsiz değildir. "Gülâc" redifli bir gazel yazacak kadar bu tatlıya değer atfeden Taşlıcalı Yahya (ö. 1582)'dan seçilen aşağıdaki beyitlerinde güllacın sohbetlerin başrolünü üstlenmesi, "varlığıyla meclise şeref veren", "hikmet ehlinin sohbet meclislerinde daima bulunan" şey olarak anlatılmaktadır:

Tatlu dillü gönli alçak ʿâlim ü dânâ gibi

Âb-ı rûy-i sohbet ü ʿunvân-ı ʿişretdür gülâc (Taşlıcalı Yahyâ, Divan, G. 39/4) (Bozyiğit, 2021: 442)

Kat kat evrâkı vardur hamse-i Yahyâ gibi

Âlet-i cemʿiyyet-i erbâb-ı hikmetdür gülâc (Taşlıcalı Yahyâ, Divan, G. 39/5) (Bozyiğit, 2021: 443)

Ancak bu söyleyişlerden hareketle güllacın da sosyal sınıf göstergesi olduğu tespit edilebilir. Zira beyitlerde meclislerin katılımcıları olarak âlim, dânâ, erbâb-ı hikmet gibi kimlik gösteren sıfatlar

sebebiyle güllacın sıradan toplantılara eşlik etmediği değerlendirilebilir. Nitekim Taşlıcalı Yahya aynı gazelin aşağıdaki beytinde "ulu nimet" olarak tavsif ettiği güllacın fakir için ganimet olduğunu söylemesi bu tespiti delillendirmektedir.

Açılur dil gülşeni anunla mânend-i bahâr

Ulu ni'metdür fakîre bir ganîmetdür gülâc (Taşlıcalı Yahyâ, Divan, G. 39/2) (Bozyiğit, 2021: 442)

16. yüzyılda Osmanlı toplum hayatına giren kahvenin de yeme-içme unsurları arasında sembol olma vasfı vardır. Kahveye bir içecekten fazla anlamlar yüklendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Genellikle keyif veren bir unsur olarak fiziksel değil psikolojik ve sosyal etkileri önemsenmiştir. "Gönül ne kahve ister ne kahvehane. Gönül sohbet ister, kahve bahane." ya da "Bir kahvenin kırk yıl hatırı vardır" sözleri sosyal bir varlık olan insanın iletişim ihtiyacını kahve sembolü ile göstermektedir. Kahveyi tek başına da içmek mümkündür ama dostlarla beraber içildiğinde kahve, yarenliği sembolize eden bir boyut kazanmaktadır. Bu sebeple divan şiirinde insanların etkileşim içerisinde olduğu mekânlar olarak keyfin paylaşıldığı meclislerin unsurları arasında sayılmıştır.

Nedîm, III. Ahmed (ö. 1736) 'in sağlığına kavuşması dolayısıyla yazdığı terkib-i bendinde safa sürme zamanı geldiğini belirterek padişah meclisini tasvir eder. Bu anlatımında meclisteki yeme içme unsurlarına da yer veren şair, tatlı ve şerbetle birlikte kokulu kahvelerin içilmesi istemektedir. Şairin mutluluk duygusunun hâkim olduğu anlatımında meclis ortamına kokusuyla birlikte kahve de mükeyyifat sembolü olarak dâhil edilmiştir:

Mürebbâlar mu'anber kahveler pâkîze şerbetler

Adûnun bağrı şemşîr-i hasedle çâk çâk olsun (Nedîm, Divan, Terkib-i Bend 1/II) (Macit, 2019:234)

Ümidî (ö. 1571) Divanında tespit edilen aşağıdaki beyitte de meclislerin havasını belirleyen bir unsur olarak anlaşılmaktadır. Sıcak bir içecek olması hasebiyle eğlence meclisinde dostları da kendine benzeterek sıcaklık vermektedir:

Kendüye bezm-i safâda ısıdur yârânı

Sâkiyâ kahve-i nâbun ısıcakdur kanı (Ümîdî, Divan, G. 215/1) (Selvi, 2008: 188)

Her türden meclisin süsü olan kahveyi yaş farkı olmaksızın herkes içebilir. Ancak yaş durumuna göre herkes için kahvenin anlamı aynı değildir. Kânî (ö. 1791) yaşça büyük insanlar için kahvenin yüz aklığı olduğunu belirtirken saygınlık göstergesine işaret etmiştir. Gençlerin ise sevdasına iyi gelen kahve bu anlatıma göre efkâr dağıtma aracıdır:

Kibârun yüzi agıdur sıgâruñ def'-i sevdâsı

Heleârâyiş-i her bezm ü her dîvândur kahve (Kânî, Divan, G. 173/5) (Yazar, 2006:516)

Kahve kısa sürede kabul görüp hızlı bir biçimde yaygın hale gelmiş ve kahve içilen mekanlar olarak kahvehaneler kurulmaya başlanmıştır. Böylelikle toplum hayatına yeni bir sosyalleşme alanı dahil olmuştur. Ancak kahve bu nispette kabul görmesine rağmen netameli bir içecek olmuş beraberinde haram-helal tartışmasını getirmiştir. Bu tartışmalar somut bir sonuca ulaşmış ve kahve yasaklanmıştır. Zaman zaman yasaklar kaldırılmış ancak özellikle IV. Murad (ö. 1640) döneminde çok şiddetli yasaklar uygulanmıştır. Bu yasakların sebebi ise gerçek manada dini gerekçelerle değildir. Asıl engellenmek istenen kahve bahanesiyle bir araya gelen insanların kurulu düzen için tehlike arz edecek gerekçesiyle örgütlenmeleri olmuştur. Kahvehaneler üzerinden güç gösterisi yapmak amaçlanmıştır.

Divan şiirinde manzum kahve fetvaları dahil olmak üzere kahve ve kahve yasaklarına dair pek çok beyit tespit edilmektedir. Kahve redifli şiirler ile konusu kahve olan kahvename türünde eserler kaleme alınmıştır. Bu da toplum nazarında kahveye verilen önemin bir gsötergesi olarak kabul edilebilir.

Süheylî (ö. 1633-34)'den alınan aşağıdaki beyit ise yasak zamanlarına işaret etmektedir. Ayrıca kahve ile beraber ortaya çıkan sosyal ortamda kimlerin bir araya geldiğini göstermektedir:

Olur mı kahvehâne yine mecma' ehl-i 'irfâna

Sürerler mi safâsın sâkiyân-ı sîm-sîmânuñ (Süheylî, Divan, Kıt'a 15/47) (Harmancı, 2007, 154)

3. Din ve Yemek

Din, insanların yeme pratikleri üzerinde etkili olan kuvvetli bir unsur olup yiyecekleri yenilebilir veya yenilemez olarak kategorize etmektedir. Her dinde bu kategoriler farklılık gösterir. Din, besinleri kültürel bir şekilde kodlayarak kutsallık atfetmekte ve besinlere yüklediği bu anlamlar sayesinde insanın yemek kültürünü biçimlendirmektedir. Ayrıca besinlere yüklediği dini anlamlarla bireylerin yemek tercihlerini onların inanç sistemlerinin bir parçası haline getirmektedir. Bu etkisinden başka yemek ile ilişkili mesela oruç tutma gibi ibadetler; kurban, sadaka gibi dinî ritüeller, kutsallık atfedilen yiyecekler insanların beslenme biçimlerini belirlemektedir.

İslam dini şarabı ve domuz etinin yenmesini yasaklamıştır. Domuz, Kur'an-ı Kerim'de haram kılınan tek hayvandır. Bununla birlikte her iki yeme unsuru açısından Hıristiyanlıkta böyle bir yasak söz konusu değildir. Bir dini sembol olarak şarap ve domuz eti divan şiirine de yansımıştır. Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809)'nin Şahin Giray'ı eleştirdiği aşağıdaki beyitte hedefe koyduğu şahsiyeti Rusların hizmetine girerek kafirlik alameti olan domuz etini yediği ve şarap içtiği için suçlamaktadır. Burada yöneltilen itham tamamen dini sembollerle kurgulanmıştır:

Ni'am-perverde-i Rûs'um deyü söylerdi bî-pervâ

Bir iki gün yiyip içmekle hûk u hamr-ı küffârı (Sünbülzâde Vehbî, Divan, K.8/29) (Yenikale, 2012: 107)

Ekmek ve şarap da Hristiyanlık sembollerindendir. Hz. İsa'nın bedenini ve kanını ifade ederler. Gelibolulu Âlî gökyüzü tasvirini yaptığı aşağıdaki beyitte bu sembollerden yararlanmıştır. Gökteki kırmızı renkte görülen hilal ile şaraba bulanmış ekmek arasında bir ilgi kurmaktadır:

Bezm-i felekde sanma şafak içre mâh-ı nev

Âlûdedür şarâb ile bir nân-pâredür (Gelibolulu Mustafa Âlî, G.323/3) (Aksoyak, 2018: 662)

Divan şiirinde Hıristiyanlığın dini sembolü olması yönüyle yumurta da yer almaktadır. Hayatın başlangıcı ve yeniden doğuşun sembolü olarak kabul edilen yumurta Hristiyanların Paskalya bayramında boyanmaktadır. Nev'î Hıristiyan sevgilin âşıkların gönlünü kanla doldurması ile kafir bayramı dediği paskalyada beyaz yumurtaların boyanması arasında ilgi kurmaktadır. Beyitten yumurtaların kırmızı renge boyandığı anlaşılmaktadır. Bu ise İsa'nın yeryüzündeki tüm insanların kurtuluşu için çarmıhta döktüğü kanını sembolize eder:

Ol büt-i tersâ dil-i 'uşşâkı pür-hûn eyledi

Beyza-i al itdi hâzır kâfirün bayramına (Nev'î, Divan, G. 402/4) (Tulum&Tanyeri, 1977:470)

İslamiyet'in beslenme üzerindeki etkisiyle bazı yiyeceklere kutsallık atfedildiği görülür. Bu etkilerin bir kısmı yiyeceklerin Kur'an-ı Kerîm'de adı geçmesinden bir kısmı da Hz. Muhammed'in yeme içme ile ilgili davranışlarından kaynaklanmaktadır. Kur'an'da yer verilen yiyeceklerden hurma bunlardan birisi olup Allah'ın bir nimeti olarak kabul edilmektedir. Hayalî'nin beytinde saygınlığın sembolü olarak kullanılmıştır:

Bir içim su minnetin çekdirme nahl-i kaddüne

Tâ ki kadrin meyvesi izzet bula hurma gibi (Hayalî Bey, Divan, G. 57/3) (Tarlan, 1945: 419)

Kur'ân-ı Kerim'de adı geçen yiyeceklerden başka Hz. Peygamber'in yemek konusundaki tutumu ve tavsiye ettiği yiyeceklere de kutsallık verildiği görülmektedir. Bunlardan birisi arpa ekmeğidir. Hadislerin aktardığına göre Hz. Peygamber çoğunlukla arpa ekmeği tüketirdi. Bu bilgiyi Evliya Çelebi "*ehl-i hâl olan meşâyihân ve sofîleri arpa eküp ekmeğin yerler, zîrâ Hazret-i Peygamber dâ'imâ arpa ekmeği yerdi derler. Anuniçün buğday ekmeği yemezler*" (Seyahatname, VII, 183) şeklinde aktarmaktadır. Peygamberin davranışını benimseyen dervişler arasında arpa ekmeğinin yenilmesi tevazu ve riyazet göstergesi sayılmıştır. Üsküplü İshak Çelebi de dervişlerin dünyadan el etek çekerek sürdürdükleri mütevazı hayatın sembolü olarak arpa ekmeğini ve giydikleri abayı göstermiştir:

Dünyâ muzahrafâtına uzatmadun elün

Nân-ı cevîndür yidügün geydügün 'abâ (Üsküplü İshak Çelebi, Divan, K.3/26) (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: 24)

Sonuç

İnsanın hayatta kalabilmesinin şartı olan beslenme/yemek geçmişten günümüze bu yaşamsal boyutundan çok farklı işlevler yüklenmiştir. Başka bir söyleyişle "yemek sadece yemek" olmamıştır. Divan şiirinde metinlerin tanıklığında yemek unsurlarına bakıldığında şairlerin de konuyu bu bakış açısıyla işlediği görülmektedir. Bir taraftan bireyin tükettiği yiyecek ve içeceklerle gerçek anlamları çerçevesinde tasavvurlar oluştururken bir taraftan da bu unsurlara mesaj ileten anlamlar yüklemişlerdir. Şairler bu söyleyişlerinde yiyeceğin fizyolojik ihtiyaçtan öte varlığı, kıtlığı, yokluğu, bolluğu ya da çeşidi, muhteviyatı; nerede, kiminle, hangi amaçla tüketildiği veya konuyla ilgili olarak pişirme araç gereçleri, mutfak eşyaları gibi unsurları ile siyaset, sosyal statü, güç, iktidar, iletişim, din, iktisat gibi bağlamlarda sembolik anlam yapıları inşa etmişlerdir. Konuyla ilgili oldukça zengin bir malzeme bulunmasına rağmen bir bildiri dâhilinde yemek ve ilgili unsurları sembolik kullanımlarına dair fikir verecek nispette sınırlı sayıda örnekle yetinilmiştir. Dolayısıyla örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu örnekler aracılığıyla divan şiirinin anlam dünyasına insanoğlunun boğaz derdi üzerinden bakıldığında konunun her yönüyle hayatı şekillendiren, yön veren bir boyutunun olduğuna tanıklık edilmiştir.

Kaynakça

Akarsu, K. (1989). *Zaifî Divanı, Metin, Tahlil ve Sistematik Endeks*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Akkuş, M. (1998*). Nef'î ve Sihâm-ı Kazâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr).

Arslan, M. (1999). *Türk Edebiyatında Manzum Sûrnâmeler*. Ankara: AKM Yayınları.

Bektaş, E. (2007). *Muvakkit-zâde Pertev Divanı*. Malatya: Öz Serhat Yayıncılık.

Beşirli, H. (2019). "Toplumsal Araştırmaların Nesnesi Olarak Yemek ve Mutfak". *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (81-88).

Bozyiğit, E. (2021). *Taşlıcalı Yahyâ Bey Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin- Nesre Çeviri- Sözlük).* Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Çakır, Z. V. (1998*). Hevâyî (Abdurrahman, Kuburî-zâde) Divanı'nın Tenkidli Metni ve İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ: Tekirdağ Üniversitesi.

Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahya Bey, Divan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Çavuşoğlu, M.-Tanyeri, M. A. (1989). *Üsküplü İshak Çelebi, Tenkidli Metin*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.

Diriöz, M. (1994). *Nâbî Dîvânı/Eserlerine Göre Nâbî*. İstanbul: FEY Yayınları

Ersoylu, İ. H. (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı.* Ankara: AKM Yayınları.

Gölpınarlı, A. (1957*). Mevlâna Celaleddin, Divân-ı Kebîr*, C. III. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Harmancı, M. E. (2007). *Süheylî Dîvân*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kaplan, Y. (2019). "Belîğî ve Dîvânçesi". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 22, İstanbul. 359-448.

Karacan, T. (1991). *Bosnalı Alaeddin Sâbit: Dîvân.* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Macit, M. (2016). *Nedîm Divanı*. Ankara: AKM Yayınları.

Mengi, M. (1995). *Mesîhî Divanı*. Ankara: AKM Yayınları.

Saraç, M. A. Y., (2002). *Emrî Divanı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Selvi, M. (2008). *Ümîdî, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Şahin, E. S. (2004). *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın Divanları: Bahâr-ı Efkâr ve Hazân-ı Âsâr*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Tarlan, A. N. (1963). *Necâtî Beg Divanı*. İstanbul: MEB Basımevi.

Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Bey Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Tufan, Ö. (2008). "Helvahane ve Osmanlı'da Helva Kültürü", *Türk Mutfağı*. ed. A. Bilgin. Ö. Samancı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı (s. 125-135).

Tulum, M; Tanyeri, M. A. (1977). *Nev'î Divan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Ünsal, A. (2008). "Siyasi Güç, Statü, Meşruiyet, İtaat ve Otorite Mücadelesinin Göstergesi Olarak Yemeğin Sembolizmi: Orta Asya'dan Osmanlı'ya Yemeğin Sembolik Anlamları". *Türk Mutfağı*. ed. A. Bilgin. Ö. S., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı (s.179-195)

Üst, S. (2011). *Edirneli Nazmî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Yazar, İ. (2006). *Kânî Divanı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.

Yenikale, A. (2012). *Sünbülzâde Vehbî Divanı*. Kahramanmaraş: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr).

Yılmaz, K. (2001). *İbrahim Tırsî ve Dîvân'ı: İnceleme-Metin-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l Lugati't Türkiyye'de Deyimler

Zeki KAYMAZ [*]

Âdem BULUT [**]

Özet

Memlûk-Kıpçak Türkçesi ya da bir başka deyişle tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Mısır-Suriye sahasında yazılmış eserlerden biri de Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l Lugati't Türkiyye isimli eserdir. Eser, içermiş olduğu söz varlığı ve dil bilgisi açıklamaları bakımından Kitabu'l İdrâk Lî-Lîsani'l Etrâk'ten sonra bu dönem içinde yazılmış sözlük-dil bilgisi çalışmaları arasında en hacimli eserdir. Bu nedenle eser, içermiş olduğu açıklamalar sayesinde dönemin dilini aydınlatmada bizlere yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra dillerin özel kullanım alanını oluşturan ve bir dilde yetkin olmayı sağlayan deyimler açısından da zengindir. Nitekim deyimler, dilleri zenginleştirip yeni kavramlar türetmenin yanı sıra yabancılar tarafından öğrenilmesi güç ancak öğrenildiğinde kişinin o dildeki yetkinlik derecesini gösterme bakımından önemlidir. Bu sebeple adı geçen eserde yer alan deyimler, tespit edilmeye çalışılmış olup kuruluş yapıları bakımından sınıflandırılmış ve Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Kutadgu Bilig, Divânu Lügati't Türk* ile tarihî Kıpçak sahasında yazılmış *Kitabu'l İdrâk, Kavaninü'l Külliye, Tercümân-ı Türkî, Durretü'l Mudiyye* gibi eserlerle ses yapısı ve anlam bakımından karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında deyimlerde geçen isim/sözcükler, Swadesh'in 100 temel sözcük listesinde taranarak eserde yer alan deyimlerdeki isim/sözcüklerin temel sözcükler bakımından değerlendirilmesi yapılmıştır. Bununla birlikte eser, yabancılara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazıldığından eserde yer alan deyimlerin yabancılara Türkçe öğretimi açısından genel bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan yöntem ise eserdeki deyimlerin tespit edilmesinden sonra kuruluş yapıları bakımından alt başlıklara ayrılıp okunuş ve anlamları verilip ardından adı geçen diğer eserlerde geçip geçmedikleri tespit edilmeye çalışılmış tespitleri durumunda hem çalışılan eserdeki şekil ile hem de diğer eserlerdeki şekil(ler) arasında ses değişiklikleri bakımından bir karşılaştırılma yapılmıştır. Bunun için eserde kullanılan metot da tarihî-karşılaştırmalı dil bilgisi metodudur.

Anahtar Kelimeler: Deyimler, Et-Tuhfetu'z Zekiyye, Fi'l Lugati't Türkiyye, Memlûk, Kıpçak Türkçesi

Giriş

Atalardan kalma kelime grupları olan deyimler, kimi zaman cümle hâlinde kimi zamanda cümle olmadan karşımıza çıkan belirli kalıplar içinde bir araya gelen kalıplaşmış yapılardır (Hatipoğlu, 1964, 468). En az iki kelimeden kurulan deyimler (Hatipoğlu, 1964, 221), ortaya çıktıkları dilin millî malı olup o milletin dünyaya bakışını, inancını, insan-insan/doğa ilişkilerini yansıtan yapılar olup bir dilden başka bir dile çevrilmesi mümkün olmayan dilsel birliklerdir (Altaylı, 2010, 126). Deyimler, insanoğlunun hazır akıllarından geldiklerinden ve anlatımı kolaylaştırıp güçlendirdiklerinden yüzyıllardır kullanımda olan unsurlardır (Hatipoğlu, 1964, 468). Deyimlerin çoğu mastar hâlinde olup bunların bir fiil gibi çekimlenmesi mümkün olup yaratılmalarındaki güçlük dolayısıyla da her ne kadar tüm deyimler olmasa da çoğu, her zamanın fiil çekimine girmeleri mümkündür (Hatipoğlu, 1964, 468-469). Deyimlerin bir kısmı iyelik eki alabilirken kimi deyimler de araya başka sözcüklerin girmesi de mümkün olup araya giren bu sözcükler, deyimlerin özelliğinden herhangi bir şey eksiltmez. Bunun yanında deyimlerdeki bazı sözcüklerin eskimiş olmasından dolayı kullanımda olan yeni bir sözcükle değiştirilmesi olasıdır (Hatipoğlu, 1964, 469). Anlatım gücünü arttırmak için kullanılan bu yapılar, kelimelerin alışılmış anlamaları dışına çıkarak dikkati çekmeye çalışırlar ve kimi zamanda mantık dışına çıkan özellikler sergilerler (Hatipoğlu, 1964, 221).

[*] Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, zekikaymaz@gmail.com ORCID: 0000-0002-1332-2899

[**] Arş. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, adem.bulut.1682@gmail.com ORCID: 0000-0001-6824-3453

Deyimlerin şekil özelliklerine baktığımızda Hatipoğlu, deyimlerin en az iki kelimeden en fazla da yedi sekiz kelimeden oluştuğunu söylerken (Hatipoğlu, 1964, 222) Yüceol Özezen'in yapmış olduğu çalışmadaki "Bu bakımdan iki yanında, on iki veya on beş sözcüklük deyimleri de kısa saymak gerekmektedir." ifadesinden deyimlerin on iki hatta on beş sözcüklük yapılara kadar çıktığını kabul ettiği anlaşılmaktadır (Yüceol Özezen, 2001, 874). Korkmaz ise deyimleri, birleşik fiiller başlığı altında değerlendirmektedir. Korkmaz, birleşik fiilleri taşıdıkları faklı yapı, işlev ve anlam özellikleri bakımından iki gruba ayırır ve yaptığı tasnif ise şu şekildedir:

1. Esas anlamını korumuş veya esas anlamını korumakla birlikte birtakım işlev incelikleri kazanmış olan birleşik filler,
2. Esas anlamını kaybederek deyimleşmiş olan birleşik fiiller (Korkmaz, 2003, 792).

Korkmaz'ın et-, ol- kıl- gibi yardımcı fiillerle kurulan yapıları birinci grupta değerlendirip deyim olarak değerlendirmediği anlaşılmaktadır (Korkmaz, 2003, 793-810). Ancak Osman Nedim Tuna'nın "Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "kergek bol- "Deyiminin İzahı" adlı yazısında "kergek bolmak" yapısını "ölmek, vefat etmek" (Tuna, 1960, 143/146) olarak açıklaması, bize hem "bol-" gibi yardımcı fiillerle kurulan yapıların deyim olabileceğini hem de deyimlerin Türkçenin yazılı en eski metinlerinde yer aldığını göstermektedir.

Deyimlerin cümle temelindeki sınıflandırılmasına baktığımızda Hatioplu, deyimleri "Cümle hükmündeki deyimler" ve "Cümle hükmünde olmayan deyimler" (Hatipoğlu, 1964, 223) olarak ayırmakta, Seyfettin Altaylı da "Kelime grubu hâlindekiler" ve "Cümle hâlindeki deyimler" olarak sınıflandırmaktadır (Altaylı, 2010, 130). Yüceol Özezen ise üç gruba ayırır:

a. İki ya da daha fazla sözcüğün bir araya geldiği ve herhangi bir öbek türünde olanlar,
b. Sonu mastarla bitenler (bunları deyimsi olarak tanımlar),
c. Cümle biçiminde olanlar (Yüceol Özezen, 2001, 872).

Ancak Yüceol Özezen'in tasnifini de "cümle biçimde olanlar" ve "cümle biçiminde olmayanlar" şeklinde iki gruba indirgemek mümkündür zira son iki gruptakiler, cümle biçimindeki deyimleri oluşturmaktadır. Deyimlerle ilgili çalışmalarda araştırmacılar, deyimlerde bir kalıplaşmanın olduğunda ve deyimi oluşturan sözcüklerden en az birisinin gerçek anlamının dışında kullanıldığı üzerinde hemfikirdirler. Deyimler hakkında kısaca bilgi verip araştırma konumuz olan Et-Tuhfetü'z Zekkiye Fi'l Lugati't Türkiyye'deki (TZ) deyimlere geçmeden önce kısaca bu eseri tanıtmak faydalı olacaktır. Eser, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Mısır-Suriye sahasında yazılmıştır. Yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Besim Atalay, eserin giriş kısmındaki bazı bilgilerden hareketle Hicri 829 yılından önce yazılmış olabileceğini söylemektedir (Atalay, 1945, XIII), ancak eserin son sayfasındaki bir tarihte 726 yılının Recep ayının pazar günü (M. 1326 yılının haziran ayı) tarihi (TZ, 91a) verilmektedir. Eserin yazarı hakkında herhangi bir bilgi geçmemekte olup *Kitabu'l İdrāk Li Lisani'l Etrāk* (Kİ) isimli eserden etkilendiğini müellif, eserinde belirtmiştir. Bu çalışmada da TZ'de tespit edilen yetmiş dört deyim, tematik sınıflandırmalara tabi tutulmuş olup bunlar, *Kutadgu Bilig* (KB), *Divanu Lugati't Türk* (DLT) gibi Karahanlı Türkçesinde yazılan eserlerle Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yazılmış olan *Kitabu'l İdrāk Li Lisani'l Etrāk (Kİ)*, *Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l Lügati't Türkiyye* (DM), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (Trc.), *El-Kavânînü'l-Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye* (KK) gibi kendi dönemi içerisinde yazılmış sözlük, sözlük-dil bilgisi çalışmalarıyla karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmada art zamanlı ve eşzamanlı yöntem birlikte kullanılmıştır. Önce TZ'de yer alan deyimlerin –varsa- birebir karşılığı bulunmaya çalışılmıştır. Bunun mümkün olmadığı durumlar da ise deyimlerin A.Turan Sinan'ın "Türkçenin Söz Deyim Varlığı" adlı eserindeki denklerinin bulunup bulunmadığına bakılmış; burada varsa deyim olarak değerlendirilmiştir.

1. Malzemenin Değerlendirilmesi

Zaman İfade Eden Deyimler:

كاناتا كالدي"kenete keldi" (12a/11): Ansızın geldi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

يآز باصْتِي"yaz baştı" (13b/3): Çok sıcak oldu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

كاشْ بوُلْدِي"keş boldı" (67b/10; 69a/9): 1. Akşam oldu. 2. Akşamladı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

Hastalık ve Sağlıkla İlgili Deyimler:

تِنْشْ بوُلْدي "tınş boldı" (5b/2): Dinlendi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

سَامِيزْ بُولدِي "semiz boldı" (20a/10): Semirdi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

اَشْ بوُلْصُونْ"aş bolşun" (22b/4): Sıhhat, sağlık(lı) olsun. (Yemekten ve hamamdan sonra söylenir.)**:** Deyim, sadece Trc.'de "yarasın" anlamında yemek yendikten sonra "aş bolsun" şeklinde geçmektedir (Toparlı vd, 2000, 20). Ter. T.'de de deyim, TZ'deki ile aynı anlamda kullanılmış olup ses ve biçim bakımından herhangi bir değişiklik yoktur.

صَاوْ بُولْدِي"şav boldı" (23a/3): Sağ, iyi oldu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

أوُصِي اازْدِي "uşı azdı" (27a/12): Bayıldı, aklı başından gitti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

قَاطِي بوُلْدِي"ḳatı boldı" (29b/11): Kuvvetlendi, güçlendi**:** Deyim, KB'in 2085. Beytinde "katıg bolsa" şeklinde geçip "cesur ve mert olmalı" anlamında verilmiş (Arat, 2007, 225), DLT'de ve diğer eserlerde de tespit edilememiştir.

كوُرُوكْلي بوُلْدِي "körükli boldı" (84b/12): Güzel oldu, güzellik sahibi oldu.**:** KB'de "körklü bolur" şeklinde yer alırken (Arat, 2007, 188) DLT'de ve diğer eserlerde yer almaz. Deyimin iki dönemdeki tek kullanım farkı ise TZ'de yer alan şeklin ünlü türemesine uğramış olmasıdır.

Renk ile İlgili Deyimler:

شِيرَايِي قَايِتّي "şırayı ḳayıttı" (17b/9): Rengini attı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

Organ Adları ile Kurulmuş Deyimler:

كُوزِي طاَزَارْدِي "közi tazardı" (8b/8): Gözü belerdi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

إيكّي يوُزْلي بوُلدِي"ikki yüzli boldı" (17b/7): İki yüzlü oldu.**:** Deyim, KB'de "iki yüzlüg er" (Arat, 2007, 147) ve "iki yüzlüg kişi" (Arat, 2007, 429) şeklinde sıfat tamlaması hâlinde kullanılmış yine DLT'de de "iki yüzlüg er" ve "iki yüzlüg köznü" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2014, 368) şekillerinde sıfat tamlaması hâlinde yer almaktadır. Bunun dışında diğer eserlerde deyim, yer almaz.

قيا باقتي "kıya baktı" (21a/9): Yan baktı.**:** Deyim, KB'de "kıya bakma" şeklinde geçmektedir (Arat, 2007, 409).

قُولْ شَابْتِي و إلْ شَابْتِي"ḳol şaptı ve ėl şaptı" (22b/9): El çırptı, elle vurdu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir. Ancak bu iki deyimden ilki Kıpçakça örneği temsil ederken ikincisi de Türkmence grubunu temsil etmektedir.

قُلاغْ اوُردي"ḳulaġ urdı" (23a/3): Kulak çınladı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

تشِي قَامَادي "tişi kamadı" (23a/11): Dişi kamaştı.**:** DLT'de "tışım kamaştı" ve "tiş kamaşdı" şeklinde geçmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 263/264).

كُوزْ قَاقْتِي"köz ḳaḳtı" (26b/13): Gözle kaşla işaret etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

كُوزْ يوُمْضِي"köz yumżı" (27a/1): Göz yummak.**:** KB'de "közüng yumdung" (Arat, 2007, 81) şeklinde geçen deyim, DLT'de de "kö.zin yumundı" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 384), Kİ'de "köz yumuldu

(öldü, gözü yumuldu)" anlamında (Caferoğlu, 1931, 129) kullanılmakta, Ter. T.'de ise sadece "yumgil" olarak kullanılan deyim "gözünü yum" anlamına gelmektedir (Toparlı vd, 2000, 56).

كُوزُوكْ ايْدِين "közüŋ aydın" (30a/1): Gözün aydın olsun anlamında.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

تُوبَان يَاطّيِ "töben yattı" (37b/7): Yüzükoyun yattı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

Ruhi Durumla İlgili Deyimler:

قاطا قَالْدِي "kata kaldı" (8a/7): Şaşa kaldı; **قاطا قَالْدِيرْدي** "kata kaldırdı" (6a/4): Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

بَاهانَا ايْلاَدِي "bāhānā ėyledi (9b/3): Bahane etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

زّهْلاَيْلاَدِي "zehleyledi" (12b/2): Cesaretlendi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

سَبَا سَبَا يوُرُوْ "saba saba yürür" (14a/3): "Kurumlanarak yürür" anlamında.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

بُوشْ قَايِتّيِ "boş ḳayıttı" (14a/8): Boş döndü.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

مَادَادْ إيلاَدِي "meded eyledi" (20a/1): Yardım etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

تاكتُورْدِي "tek turdı" (20a/5): Sustu.**:** DLT'de "tek tur (Oğuzca sus)" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 145), Ter. T.'de "tek turgıl (sessiz ol, sus)" (Toparlı vd, 2000, 113), Kav. K.'de de "tektur" şekli geçer (Toparlı vd, 1999, 91).

رَاحْمَاتْ ايْلاَدِي "zaḥmet eyledi" (26a/1): Sıkıntı vermek, zahmet vermek.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiş olmakla birlikte metinde "zahmet" kelimesinin ilk harfi yanlışlıkla Arapçadaki "ra" harfiyle yazılmıştır.

بُلوُقْلوُقْ إيلاَدي "buluḳluḳ eyledi" (26a/11): Geçimsizlik etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir, sadece KB'de "bulnukup (karışmak)" (Arat, 2007, 253) zarf-fiil eki almış hâlde geçmektedir.

أوصَان بُلْدِي "oṣan/osal boldı" (27a/10): Gafil oldu, gafil davrandı**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir, ancak DLT'de "osa.l kişi (bir işte gafil olan insan)" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 61) sıfat tamlaması yer almaktadır.

كُوجِي يَاتاَر "küçi yeter" (28b/8): Bir şeye gücü yeter, kadir.**:** Deyim, KB'de "küçi yetmişince" (Arat, 2007, 526) şeklinde geçmektedir.

طَارْطِقْ بارْدِي "ṭarṭıḳ berdi" (30a/3): Sundu takdim etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

قَاصْ قَاصْ كُولْدِي "ḳaṣ ḳaṣ küldi" (30a/8): Katıla katıla güldü, kahkaha attı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

كاَنْ كَلْ إيلاَ دِي "kenkel eyledi" (35b/13): Alay etti, alaya aldı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

بُوشْمَانْ يَادِي "būşmān yedi" (37a/9): Pişman oldu.; بُوشْمَانْ يَامَاكْ "būşmān yemek" (90b/8): Pişman olmak.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

زَارْ زَارْ يِلاَدِي "zar zar yıladı" (37b/3): Hıçkırarak ağladı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

Doğa Unsurlarıyla İlgili Deyimler:

اوُيُوشْ بوُلْضِ "öyüş boldı" (5a/8): Nemlendi, ıslandı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

بوُوَا ايْلاَدِي "buva/büve eyledi" (15a/7): Suya daldı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

يَالْ سَامْدِي "yel semdi" (20a/8): Rüzgar durdu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

كؤلاَتْكاَ ايْلاَدِي"köletke eyledi" (24b/2): Gölge etti.**:** KB'de "kıldı kölik (gölge etmek)" şekli var (Arat, 2007, 34) bunun dışında diğer eserlerde geçmez.

صُو صُوغاَرْدِي"şu şoġardı" (27a/7): Yer suyu sordu, emdi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

تُولْكاَ كُورْدِي"tülke kördi" (37b/6): Yıldızlara baktı (astrolojik anlamda), yıldızlara bakarak fal yorumladı.

Hukukî, Dinî, İktisadî Deyimler:

قاَرَا طاَنِيقْ بِلْدِي "kara tanık bildi" (5b/1): Tanıdı, anladı.**:** "KB'de "tanuḳ bolsa (tanık olsa)" (Arat, 2007, 392) ve DM'de "tanukluk eyle-" (Toparlı vd, 2003, 52) şeklinde geçer. Deyim, diğer eserlerde geçmez KB'de ve DM'de asıl anlamıyla "şahit olmak" anlamında kullanılır.

تاَنْكرِياَ قاَبِتّي "tangrıya kayıttı" (9a/4): Tövbe etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

يَالْغاَنْ اانْتْ إيجِتِي "yalġan ant içti" (13b/9): Yalan yere yemin etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

أانْتْ ايجْتِي "ant içti" (13b/10). Yemin etti.**:** DLT'de "yemin etmek" anlamında "and bir-" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 200), DM'de "ant iş-" (Toparlı vd, 2003, 52), Ter. T.'de "and iç-" (Toparlı vd, 2000, 54), Kav. K.'de "ant iç-" (Toparlı vd, 1999, 57), Kİ'de "antiş-" (Caferoğlu, 1931, 4).

بوُشْ بوُلْدِي "boş boldı" (14b/12): Boşandı.**:** Deyim, eserlerde "boş boldı" şeklinde doğrudan geçmez, ancak "boşan-, boşat-" şeklinde fiil hâlinde geçer (Arat, 2007, 123; Ercilasun & Akkoyun, 2014, 596; Toparlı vd, 1999, 95; Caferoğlu, 1931, 21).

طاَبوُ ايْلاَدِي"ṭapu eyledi" (15a/5): Hizmet etti.**:** KB'de "tapuġ kıl-" (Arat, 2007, 27) şeklinde Ter. T.'de "tapu it-" (Toparlı vd, 2000, 54), Kİ'de "tapu kıl-" (Caferoğlu, 1931, 98) şeklinde geçmektedir. Deyimin farklı eserlerde farklı fiillerle birliktelik oluşturduğu görülmektedir bu da deyimin çeşitli kullanımlarının mevcut olduğu göstermektedir.

طاَمْغاً ايْلاَدِي "ṭamġa eyledi" (15a/6): Damgaladı.**:** KB'de "tamġa ur-" (Arat, 2007, 301) şeklinde geçmektedir. Deyimin Karahanlı döneminde "ur-" fiiliyle kullanılıp "damgalamak" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

طوُصْنَاقّا قوْيْدِي"ṭuṣnaḳḳa ḳoydı" (17b/6): Rehin bıraktı, tutuya koydu.**:** Ter. T.'de "tutu koy-" /Toparlı vd, 2000, 54) şekli "koy-" fiili ile birlikte kullanılmış olup TZ'deki "rehin vermek/bırakmak" anlamında kullanılmıştır.

قِيزْ بُولْدِي "ḳız boldı" (27a/4): Pahalandı. Fiyatı, narhı yükseldi.**:** Sadece KB'de "kız bol-" (Arat, 2007, 71) şekli mevcuttur.

Cinsellikle İlgili Deyimler:

تُوشْ كوُرْدِي "tüş kördi" (6a/5): Düşü azdı, ihtilam oldu.**:** Sadece DLT'de "tüş kör-" (Ercilasun & Akkoyun, 2014, 399) şeklinde tespit edilen deyim TZ'deki ile aynı anlamda kullanılmıştır.

مُورْدَار سِكْتِي"murdar sikti" (18b/5): Zina etti. Nikahsız cinsel ilişkiye girdi.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

قُولاَنْبَارَ ايْلاَدِي "ḳulanpara eyledi" (39a/4): Oğlancılık etti.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

Miktar veya Ölçü Bildiren Deyimler:

قاَطِشْقاَرَا بوُلْدِي "katış kara boldı" (10a/2): Katışık oldu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

دَارْدَاغاَنْ بُولْدِي"dardaġan boldı" (10b/3): Ufalandı, pare pare oldu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

طَارْ بُولْدِي"ṭar boldı" (23a/12): Daraldı, dar oldu.**:** Sadece Kİ'de "tar boldı" (Caferoğlu, 1931, 99) şeklinde geçmektedir.

شُوقْ بُولْدِي"şoḳ boldı" (31b/3) : Çok oldu, çoğaldı.**:** KB'de "öküş bol-" (Arat, 2007, 93), DLT'de "üküş bol-" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 204) şekilleri tespit edilmiştir. Deyimde kullanılan "şok" sözcüğü Türkmencedir.

كُوبْ بُولْدِي"köp boldı" (31b/4): Çok oldu, çoğaldı.**:** KB'de "köp kıl-" (Arat, 2007, 57) şekli tespit edilebilmiştir. Deyimin ilk unsuru Kıpçakçadır bir önceki örnekte Türkmence unsuru görürken aynı deyim Kıpçakça sözcükle de yeniden kurulmuştur.

Günlük Hayatla İlgili Deyimler:

صوُ قُويُونْدِي "su kuyundı" (6a/6): Yıkandı.**:** DLT'de "suyu dökmeyi üzerine almak" anlamında "su kuyundı" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 429) şekli tespit edilmiştir.

يالاَغانْش بوُلْدِي "yalaganş boldı" (9b/7) (T): Soyundu.**:** KB'de bu anlamda "yalınmış bolur" (Arat, 2007, 522), Kİ'de "yalın kıldı" (Caferoğlu, 1931, 118) şekilleri mevcuttur.

طَامَشَا اَيْلاَدِي "ṭamāşā ėyledi" (10a/3): Seyre, gezmeye çıktı.**:** DM'de "ṭamāşā eyle" (Toparlı, 2003, 56), Kav. K.'de "tamaşa eylegil" (Toparlı vd, 1999, 45) şekilleri mevcuttur.

بَاغْدَاشْ اوُلْطُورْدِي "baġdaş olturdı" (12a/10): Bağdaş kurup oturdu.**:** KB' "baġdaş il-" (Arat, 2007, 415) şekli tespit etmiştir.

طَاسْ بُولْدِي"ṭas boldı" (22b/12; 26a/10)): Kayboldu, yok oldu.**:** DM'de "tas boldı" (Toparlı, 2003, 10), Ter. T.'de hem "tas bolgıl" hem de "tas eyle-" (Toparlı vd, 2000, 60) şekilleri vardır.

اَارُو بُولْدِي"aru boldı" (23b/5; 36b.11): Temiz oldu.**:** KB'de "arıg bol-" (Arat, 2007, 89), DLT'de "arıg bol-" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 31) şekillerin tespit edilmiştir.

بُويُونْ بايْلاَدِي"boyun bayladı" (26a/6): Düğümledi, bağladı.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

إيشْ كارَا بُولْدِي"ėşkere boldı" (28/10): Aşikar oldu, açık oldu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

كاَرْتاَرْكِي كاَتاَرْ"kerterki keter" (29b/8): Geri geri gitmek/çekilmek.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

يَامْ بَاصْتِي"yam baştı" (37a/12): Yardım etti, korudu**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

كاَنْكَارْ بُولْدِي و يواش بولدي"keŋez boldı ve yuvaş boldı (Türkmence)" (38a/4): Kolay oldu.**:** Deyim, hiçbir eserde tespit edilememiştir.

TZ'de kullanılan deyimlerin yabancılara Türkçe öğretimi açısından değerlendirmesine baktığımızda 2020 yılında Göçen, Yazıcı ve Kaldırım'ın yaptığı çalışma, bizlere yardımcı olması açısından faydalı olacaktır. Nitekim Göçen ve diğerlerinin yapmış olduğu çalışmada, Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanmış okuma kitaplarındaki (A1-C1 arası) ikilemeler, deyimler ve atasözleri, incelenmiştir. Bu çalışmada, enstitü tarafından hazırlanan kitaplardaki deyim sayıları şu şekilde verilmiştir:

SEVİYE	TOPLAM DEYİM SAYISI	FARKLI DEYİM SAYISI
A1-A2	27	17
B1-B2	168	92
B2-C1	99	67

(Göçen vd, 2020, 10)

Yukarıda verilen tablodan hareketle TZ'de tespit edilen yetmiş dört farklı deyim, B1-B2 arasındaki öğrencilere yönelik okuma kitabı grubuna dâhil edilebilir. Bu da demek oluyor ki yazıldığı dönemde TZ metnini okuyan bir yabancı, B1-B2 seviyesine denk gelmektedir.

Sonuç

TZ'de toplam olarak 75 deyim tespit edilmiştir, ancak bunlardan bazıları tekrar eden deyimler olduğu için farklı deyimlerin sayısı 74 olarak bulunmuştur. Bu deyimleri tematik sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda 10 farklı sınıfa (zaman, hastalık-sağlık, renk, organ adları, ruhî durum, doğa unsurları, hukukî-dinî-iktisadî, cinsellik, miktar-ölçü, günlük hayat) ayrılabileceği görülmüştür.

Tespit edilen deyimlerden kimilerinin Karahanlı dönemi ile Kıpçak Türkçesi döneminde bazı ses değişimleri (katıg bol-> ḳatı bol-, körklü bol- ~ körükli bol-) geçirdiği gözlemlenirken kimi deyimlerin hiçbir değişikliğe uğramadan her iki dönemde de aynı şekilde kullanıldığı tespit edilmiş, bununla birlikte bazı deyimlerdeki isimlerin de –muhtemelen dönemin ihtiyacına göre- artık eskidiği için Kıpçak Türkçesi döneminde daha sık kullanılan başka bir kelimeyle değiştirildiği görülmüştür. Öte yandan bazı deyimlerdeki fiillerin de her iki dönemde farklı olduğu ortaya konmuştur. Karahanlı Türkçesi döneminde "tamġa ur-" olarak kullanılan deyim Kıpçak Türkçesi döneminde "ṭamġa eyle-" şeklinde kullanılmaktaydı.

Eserde yer alan deyimlerin yabancılara Türkçe öğretimi açısından değerlendirilmesi yapıldığında TZ metninin modern anlamda hazırlanan Türkçe öğretim kitaplarından B1-B2 seviyesindeki kitaplara denk geldiği anlaşılmıştır.

Deyimlerde yer alan isim ve fiil kadrosunun Swadesh'in 100 temel sözcük listesindeki durumu incelendiğinde 7 fiilin (kel-, bak-, yat-, yürü-, kül-, ye-, iç-) ve 13 ismin (aş, köz, ikki, ėl, ḳulaġ, tiş, yel, su, tül, ḳara, kerti, tar, köp) uyuştuğu saptanmıştır.

Kaynakça:

Altaylı, S. (2010). Atasözü ve Deyimler Arasındaki Farklar, *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar, S. 25, 125-134.

Arat, R. R. (2007). Kutadgu Bilig I Metin, Ankara: TDK.

Atalay, B. (1945). Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgati'it Türkiyye, İstanbul: TDK.

Caferoğlu, A. (1931). Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrak, İstanbul: Evkaf Matbaası.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: TDK.

Göçen, G. & Yazıcı, H. & Kaldırım, G. (2020). Yabancılar İçin Türkçe Okuma Kitaplarında İkilemer, Deyimler ve Atasözleri: Anadolu ve Dede Korkut Hikâye Setleri, *Aydın TÖMER*, yıl. 5, sayı. 1, 1-37.

Hatiboğlu, V. (1964). Atasözleri ve Deyimler, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C:XIII, S. 152, 468-471.

Hatiboğlu, V. (1964). Kelime Grupları ve Kuralları, *TDAY-Belleten 1963*, 203-244.

Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, Ankara: TDK.

Sinan, A.T. (2001). Türkçenin Deyim Varlığı, Malatya: Kubbealtı Yayınları

Toparlı, R. (2003). Ed-Dürretü'l Mudiyye Fi'l Lügati't Türkiyye, Ankara: TDK.

Toparlı, R. & Göçenli, S. & Yanık, N. H. (1999). El-Kavânînü'l-Külliye Li-Zabt'il-Lügati't Türkiyye, Ankara: TDK.

Toparlı, R. & Göçenli, S. & Yanık, N. H. (2000). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Ankara: TDK.

Tuna, O.N. (1960). "Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı İle İlgili Kelimeler ve "kergek bol-"Deyiminin İzahı", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, 131-148, Ankara: TDK.

Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 600, 869-879.

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Ders Kitaplarının Okunabilirlik Durumları: Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Örneği

Zeynep EKİNCİ*

Özet

Okunabilirlik, metinlerin okunabilirlik formülleriyle hedef kitlenin düzeyine uygun olup olmadığının incelenmesidir. Okunabilirlik, çoğunlukla cümle ve kelime uzunlukları ve bilinmeyen kelime sayısı göz önüne alınarak metnin zorluğunu belirlemeyi amaçlar. Bu çalışmada, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde en sık kullanılan kaynaklardan birisi olan ders kitaplarının okunabilirlik düzeyleri açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe ders kitapları okunabilirlik düzeyleri açısından incelenmiştir. Gazi Tömer Yabancılar İçin Türkçe ders kitaplarındaki okuma metinlerinin okunabilirlik sayıları hesaplanmıştır. Bu amaçla A1 düzeyinden 6 metin, A2 düzeyinden 6 metin, B1 düzeyinden 6 metin, B2 düzeyinden 6 metin ve C1 düzeyinden 6 metin olmak üzere toplam 30 okuma metni incelenmiştir. İncelenen metinler her seviyede, bütün üniteleri kapsayacak şekilde seçkisiz yöntemle belirlenmiştir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modelinden yararlanılmıştır. Veriler doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Verilerin işlenmesinde Ateşman'ın (1997) geliştirdiği okunabilirlik formülü kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okunabilirlik, okunabilirlik formülleri, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, ders kitapları,

Giriş

Dil öğretiminde amaç öğrencilerin okuduklarını ve dinlediklerini doğru anlamaları, duygu ve düşüncelerini etkili ve güzel bir şekilde anlatmalarını sağlamaktır (Dilidüzgün, 2008, s.155). Bu amaç doğrultusunda ders kitapları ve dolayısıyla metinler de büyük önem taşımaktadır. Ders kitapları dil öğretiminde en sık kullanılan materyallerin başında gelmektedir. Ders kitaplarına ulaşmanın kolaylığı diğer materyallere oranla ders kitaplarının daha çok tercih edilmesini sağlamıştır.

Temel dil becerileri içerisinden bilgiye ulaşmada en çok kullandığımız beceri, okuma becerisidir. Okuma, göz yoluyla algılanan işaret ve sembollerin beyin tarafından değerlendirilmesi ve anlamlandırılması sürecidir (Özbay, 2007: 4). Yazar tarafından görsel uyarıcı biçiminde kodlanan anlamın, alıcının zihninde bir anlam çıkarmasını sağlayan etkileşimdir (Günay, 2003:9). Genel anlamda okuma, görme ve seslendirme yönleriyle fiziksel; anlama ve anlamlandırma yönleriyle zihinsel, iletişim ve insan yönüyle sosyolojik bir kavramdır ve doğru bir okuma için üç unsur da birbiriyle bağlantılı olmalıdır (Özbay, 2011:67).

Öğrenme ve öğretme etkinliklerinin çoğu okuduğunu anlamaya dayanır. Anlamlandırma sürecinde okuyanın ilgisi, motivasyonu, okuma amacı, dil ile ilgili bilgisi ve daha önceki okuma deneyimleri etkili olmaktadır (Gündüz ve Şimşek, 2011:13). Okuduğunu anlama genel olarak, herhangi bir metinden anlam çıkarma süreci olarak düşünüldüğünde, bu sürecin iki temel öğe arasındaki etkileşim olarak değerlendirilebilir. Bu öğelerden ilki okuyucu ikincisi ise metindir. Okuma – anlama süreci aşağıdaki işlem basamaklarını içerir:

Okurun alfabe ve görsel sembolleri bilmesi.
Kelime ve sembollerden yansıyan ışığın dalga boyu olarak görme organları tarafından alınması ve görme sinirleri vasıtasıyla beyne iletilmesi.
Okunan metnin ilgili yerleri ile ön öğrenmeler, bilgiler arasında beyinde ilişki kurma ve kavramanın gerçekleşmesi.
Okurun ön bilgileri ile okunan metindeki bilgi, duygu ve düşünceler arasındaki ilişkilerin, şemaların kurulması, okunanın analiz edilerek eleştirilmesi ve değerlendirilmesi.

* Öğr. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, zeynep.ekinci@alanya.edu.tr

Okunan metinden öğrenilen bilgilerin depolanması, yeni öğrenmelerin kodlanması.
Kodlanan, depolanan bilgilerin istendiğinde yeniden çağırılması, hatırlanması ve yeniden kullanılabilmesi (Karatay, 2011:17).

Eğitim hayatımızın en belirleyici etmenlerinden olan sınavlar da çoğunlukla okuduğunu anlayabilme becerisine dayanmaktadır. Okuduğunu anlama sadece dil derslerindeki başarıyı değil diğer derslerdeki (fen, matematik, sosyal,) başarıyı da etkilemektedir.

Okuma, dört temel aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamalar, yazılı dilsel içeriğin göz tarafından birkaç biyo-fiziksel süreç ile beyne iletildiği görme; beyne iletilen yazının tanıdık olup olmadığının çözümlendiği tanıma; iletilen bu yazılı dil içeriğinin önceki bilgilerle ilişki kurularak ve kişi tarafından yorumlanarak anlamlandırıldığı kavrama / anlama ve ilişkilendirilmiş bu içeriğin ilerde kullanılmak için hafızaya alındığı belleme / akılda tutma aşamalarıdır (Gündüz ve Şimşek, 2011:35). Okuma bir düşünme sürecidir ve bu sürecin fiziksel bir yönü de vardır. Gözler, kelimeleri okur, onları sinyallere çevirerek beyne iletir. Okurken gözün bu fiziksel hareketlerinin nasıl gerçekleştiğinin bilinmesi, okurun okuma hızı ve kavrama ile ilgili alışkanlıklarını tanıyıp gelişmesine yardımcı olacaktır (Karatay, 2011: 18).

Okuma işlemi sırasında, her bireyin kendi dilindeki soyut ve somut kavramların simgeleştirildiği sayı ve harf karakterlerinin görüntüleri gözlerden beyne kadar giden bir tepkiyi başlatır. Bu tepki sinir hücreleriyle beyne iletilir ve bu tepkiyi diğer tepkiler izler. Bu işlem okuma boyunca devam eder.Bilinenin aksine okuma eylemi gözün satır üzerinde soldan sağa doğru hareket etmesi şeklinde gerçekleşmez. Günümüzden yüz sene önce bu konuda araştırma yapan Emile Javal gözün duraklama ve sıçramalarla ilerlediğini, her duraklamada birden çok sözcük kümesi gördüğünü ortaya çıkarmıştır. Her duraklama yüz milisaniye ile dört- beş milisaniye sürmektedir. Sıçramalar ise 30- 40 milisaniyeyi bulmaktadır. Bu sayılara göre okuma işleminde geçen süreden 9/10 ile 8/10 duraklamalarda, 1/10- 2/10 ise sıçramalarda geçmektedir. Sıçrama uzantısı kısa ise, duraklama sayısı da artmaktadır. Bu arada zor metinlerle ve anlamını bilmediği kelimelerin yoğunlukta olduğu metinlerde, duraklama süresi ve sayısı da artabilmektedir (Kaçar, 2015: 12). Gözler, sıçrayarak ve odaklanarak satır üzerinde soldan sağa doğru giderken kelime ve harfleri görürler. Gözler görüntüyü sıçrarken değil odaklanırken alırlar. Okuma sürecinin %95'i odaklanma, %5'i sıçrama esnasında harcanır (Karatay, 2011:19). Gözler satır üzerinde kayarken birkaç sözcüğe takılmaz. Yetenekli okuyucular, gözlerinin her duraklamasında ortalama beş-altı kelimeyi aynı anda görürüler. Beyne iletilen bu sözcükler beyin tarafından hızla algılanıp anlamlandırılır. Gözlerin satır üzerinde meydana getirdiği her durma anında algıladığı sözcük sayısı veya algılanan sözcük kümelerinin genişliğine görme uzaklığı, ortaya çıkan bu uzaklığın ses organları ile seslendirilebilen kısmına ise, seslendirme uzaklığı denir. İnsanların okuma yetenekleri geliştirilirken "Ses-Göz Uzaklığı" arasındaki uzantı ne kadar arttırılırsa, bireyin okuma hızı da o denli artırılmış olur. Bu gelişim kişiden kişiye değişebilir (Ruşen, 2010: 25). Okunan yazının boyutuna bağlı olarak gözün gördüğü kelime sayısında değişim olabilir.

Göz ile okunan metin arasındaki uzaklık görme mesafesidir. Aktif görme alanının oluşabilmesi ve okurken gözlerin yorulmaması için göz ile metin arasında 30 cm mesafe bırakılmalıdır (Karatay, 2011:22).

1. Okunabilirlik

Ateşman'a (1997: 71) göre okunabilirlik, okuyan kişi tarafından metinlerin kolay ya da zor anlaşılır olma durumudur. Okunabilirlik, çoğunlukla cümle ve kelime uzunlukları ve bilinmeyen kelime sayısı göz önüne alınarak metnin zorluğunu belirlemeyi amaçlar. Okunabilirliğin, anlaşılabilirlikten ayrılan yönü metinlerin nicel yapısıyla ilgileniyor olmasıdır. Okunabilirlik, özellikle Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan metinlerin hedef kitlenin düzeyine uygun hazırlanmakta çok önemlidir.

Metinlerin zorluk derecesinin belirlenmesi ve bu doğrultuda metinlerin düzeye uygunluğunun tespiti okunabilirliğin temel sorunudur. Metinlerin güçlük düzeylerinin belirlenmesi amacıyla yabancı ülkelerde çeşitli okunabilirlik formülleri geliştirilmiştir.

Formüller genellikle, metinden seçilen yüz kelimelik bölümlerin okunabilirliğini tespite çalışır. Seçilen yüzer kelimelik bölümlerin okunabilirlik ortalaması da metnin bütününün okunabilirlik düzeyini verir. Okunabilirliğin tespitinde daha çok, (hece sayısı olarak ortalama) kelime uzunluğu ile (kelime sayısı olarak ortalama) cümle uzunluğu değişkenleri kullanılmaktadır.

Yöntem

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modelinden yararlanılmıştır. Tarama modeli, geçmişte olan ya da hâlâ devam eden bir durumu var olduğu hâliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2006: 77). Veriler doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Verilerin işlenmesinde Ateşman'ın (1997) geliştirdiği okunabilirlik formülü kullanılmıştır.

Çalışmada Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe ders kitapları okunabilirlik düzeyleri açısından incelenmiştir. Gazi Tömer Yabancılar İçin Türkçe ders kitaplarındaki okuma metinlerinin okunabilirlik sayıları hesaplanmıştır. Bu amaçla A1 düzeyinden 6 metin, A2 düzeyinden 6 metin, B1 düzeyinden 6 metin, B2 düzeyinden 6 metin ve C1 düzeyinden 6 metin olmak üzere toplam 30 okuma metni incelenmiştir. İncelenen metinler her seviyede, bütün üniteleri kapsayacak şekilde seçkisiz yöntemle belirlenmiştir. İncelenen metinlerdeki hece, kelime ve cümleler sayılmıştır. Hece sayısı kelime sayısına bölünerek ortalama kelime sayısı ve kelime sayısı cümle sayısına bölünerek ortalama cümle uzunluğu tespit edilmiştir. Daha sonra ortalama kelime ve cümle uzunlukları formülde yerine konularak nihai verilere ulaşılmıştır.

Seçilen metinler Ateşman'ın (1997:74) Okunabilirlik formülüne göre incelenmiştir.

OS= 198, 825-40,175.x1- 2,610.x2

x1=Hece olarak ortalama sözcük uzunluğu

x2= Sözcük olarak ortalama cümle uzunluğu

Okunabilirlik Sayısı	Okunabilirlik Düzeyi
90-100	Çok kolay
70-89	Kolay
50-69	Orta güçlükte
30-49	Zor
1-29	Çok zor

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde, Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe ders kitaplarından seçilen metinlerin okunabilirlik durumları incelenmiştir.

Tablo 1. Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı A1 düzeyindeki Metinlerin Ateşman'a Göre Okunabilirlik Durumları

A 1 Okuma Metni	Hece Sayısı	Kelime Sayısı	Cümle Sayısı
O Nasıl Biri?	138	61	7
Tadı Damağımda	191	93	17

İçinde Ne Var?	136	77	18
Kahve Molası	178	85	19
Kapadokya Yolu	253	108	16
Güzel Bir Günün Sonunda	417	191	33

Tablo 1'e göre A1 seviyesindeki ders kitabındaki metinlerin, hece olarak ortalama sözcük uzunluğu (x1= 2), Sözcük olarak ortalama cümle uzunluğu (x2= 8) olarak hesaplanmış ve toplamda (OS= 198, 825-40,175.x1- 2,610.x2), OS= 97,595 (çok kolay) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2. Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı A 2 düzeyindeki Metinlerin Ateşman'a Göre Okunabilirlik Durumları

A 2 Okuma Metni	**Hece Sayısı**	**Kelime Sayısı**	**Cümle Sayısı**
Hava Durumu	219	81	15
Mektubunuz Var	362	147	23
Sudaki Resimler	364	151	27
Ehliyetsiz Kimse Kalmasın	172	72	12
Görüntülü Telefon Görüşmesi	400	166	23
Uzun Ömrün Sırları	373	142	13

Tablo 2'e göre A2 seviyesindeki ders kitabındaki metinlerin, hece olarak ortalama sözcük uzunluğu (x1= 2), Sözcük olarak ortalama cümle uzunluğu (x2= 7) olarak hesaplanmış ve toplamda (OS= 198, 825-40,175.x1- 2,610.x2), OS= 100,205 (çok kolay) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3. Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı B1 düzeyindeki Metinlerin Ateşman'a Göre Okunabilirlik Durumları

B1 Okuma Metni	**Hece Sayısı**	**Kelime Sayısı**	**Cümle Sayısı**
Sanal Alem	406	137	14
Stresle Baş Etmenin Yolları	936	348	34
Kahve ve Kitap	485	198	20
Yunus Emre'ye Mektup	606	231	29
Zümrüdüanka Kuşu	541	202	21
Tuz Masalı	923	384	56

Tablo 3'e göre B1 seviyesindeki ders kitabındaki metinlerin, hece olarak ortalama sözcük uzunluğu (x1= 3), Sözcük olarak ortalama cümle uzunluğu (x2= 9) olarak hesaplanmış ve toplamda (OS= 198, 825-40,175.x1- 2,610.x2), OS= 54,81 (orta güçlükte) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4. Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı B2 düzeyindeki Metinlerin Ateşman'a Göre Okunabilirlik Durumları

B2 Okuma Metni	Hece Sayısı	Kelime Sayısı	Cümle Sayısı
Faydalı ve Zararlı GDO	826	267	19
Üstün Zekalıların Eğitimi	1071	351	20
İletişim Kurmak	1699	551	34
Her Yazar Kendimi Mi Yazar?	975	367	33
Eskici	1011	373	52
Elektronik Eşyaların Ömrü Ne Kadar?	763	274	23

Tablo 4'e göre B2 seviyesindeki ders kitabındaki metinlerin, hece olarak ortalama sözcük uzunluğu (x1= 3), Sözcük olarak ortalama cümle uzunluğu (x2= 12) olarak hesaplanmış ve toplamda (OS= 198, 825-40,175.x1- 2,610.x2), OS= 46,98 (zor) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. Gazi TÖMER Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı C1 düzeyindeki Metinlerin Ateşman'a Göre Okunabilirlik Durumları

C1 Okuma Metni	Hece Sayısı	Kelime Sayısı	Cümle Sayısı
Dünüyle Bugünüyle Dans ve Halk Oyunları	1700	624	40
Nüfus Patlaması	1338	469	29
Bunları Duydunuz Mu?	1659	553	35
Beyaz Gemi	2225	866	70
Ah Şu Gençler!	726	278	55
Hırsız	817	316	31

Tablo 5'e göre C1 seviyesindeki ders kitabındaki metinlerin, hece olarak ortalama sözcük uzunluğu (x1= 3), Sözcük olarak ortalama cümle uzunluğu (x2= 12) olarak hesaplanmış ve toplamda (OS= 198, 825-40,175.x1- 2,610.x2), OS= 46,98 (zor) sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Okunabilirlik ölçüsü, bize metnin üslubu hakkında bilgi verir. Fakat bu bilgi de metnin yalnızca zorluk derecesi ile sınırlıdır. Elde edilen verilerden hareketle metnin iyi ya da kötü oluşuyla ilgili bir çıkarımda bulunamayız. İncelenen metinlerin seviyelere göre okunabilirlik seviyelerinin değiştiği gözlemlenmiştir. Okunabilirlik formülleri metnin sadece dil yapısı üzerine temellendirilmiştir. Bu nedenle okunabilirlik formülleri yoluyla elde edilmiş veriler metnin sadece dil yapısına yöneliktir. Bu verilerden yararlanarak metinlerin düzeyleriyle ilgili kesin çıkarımlarda bulunmak hatalı sonuçlar ortaya

çıkarabilir. Bu veriler metinler hakkında belli bir oranda fikir verebilir. Çünkü bir metnin hece sayısı, kelime sayısı ve cümle uzunluğu, metnin içeriği hakkında bilgi vermemektedir. Özellikle yabancılar için hazırlanan metinlerde, kullanılan kelimelerin nicelikten ziyade niteliklerinin önemli olduğu görülmüştür. Bu uygulamadaki sınırlı sayıdaki metinler, bahsedilen kitap seti hakkında genel bir kanıya ulaştırmasa da Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi metinlerinin okunabilirlik özellikleri hakkında bilgi vermektedir.

Elde edilen bu veriler ışığında, Gazi TÖMER yabancılar için Türkçe setinin A1 seviyesi ders kitabında birinci ünitede yer alan, "O Nasıl Biri?", ikinci ünitede yer alan "Tadı Damağımda" , üçüncü ünitede yer alan "İçinde Ne Var?", dördüncü ünitede yer alan "Kahve Molası", beşinci ünitede yer alan "Kapadokya Yolu", altıncı ünitede yer alan "Güzel Bir Günün Sonunda" isimli metinlerin okunabilirlik düzeyleri Ateşman'ın (1997: 74) formülüne göre, "çok kolay" olarak tespit edilmiştir.

Tespit edilen verilerden hareketle, Gazi TÖMER yabancılar için Türkçe setinin A2 seviyesi ders kitabında birinci ünitede yer alan, "Hava Durumu", ikinci ünitede yer alan "Mektubunuz Var", üçüncü ünitede yer alan "Sudaki Resimler", dördüncü ünitede yer alan "Ehliyetsiz Kimse Kalmasın", beşinci ünitede yer alan "Görüntülü Telefon Görüşmesi", altıncı ünitede yer alan "Uzun Ömrün Sırları" isimli metinlerin okunabilirlik düzeyleri Ateşman'ın (1997: 74) formülüne göre, " çok kolay" olarak tespit edilmiştir.

Elde edilen bu veriler ışığında, Gazi TÖMER yabancılar için Türkçe setinin B1 seviyesi ders kitabında birinci ünitede yer alan, "Sanal Alem", ikinci ünitede yer alan "Stresle Baş Etmenin Yolları" , üçüncü ünitede yer alan "Kahve ve Kitap", dördüncü ünitede yer alan "Yunus Emre'ye Mektup", beşinci ünitede yer alan "Zümrüdüanka Kuşu", altıncı ünitede yer alan "Tuz Masalı" isimli metinlerin okunabilirlik düzeyleri Ateşman'ın (1997: 74) formülüne göre, "orta güçlükte" olarak tespit edilmiştir.

Elde edilen bu veriler ışığında, Gazi TÖMER yabancılar için Türkçe setinin B2 seviyesi ders kitabında birinci ünitede yer alan, "Faydalı ve Zararlı GDO", ikinci ünitede yer alan "Üstün Zekalıların Eğitimi" , üçüncü ünitede yer alan "İletişim Kurmak", dördüncü ünitede yer alan "Her Yazar Kendimi Mi Yazar?", beşinci ünitede yer alan "Eskici", altıncı ünitede yer alan "Elektronik Eşyaların Ömrü Ne Kadar?" isimli metinlerin okunabilirlik düzeyleri Ateşman'ın (1997: 74) formülüne göre, "zor" olarak tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgulardan hareketle, Gazi TÖMER yabancılar için Türkçe setinin C1 seviyesi ders kitabında birinci ünitede yer alan, "Dünüyle Bugünüyle Dans ve Halk Oyunları", ikinci ünitede yer alan "Nüfus Patlaması" , üçüncü ünitede yer alan "Bunları Duydunuz Mu?", dördüncü ünitede yer alan "Beyaz Gemi", beşinci ünitede yer alan "Ah Şu Gençler!", altıncı ünitede yer alan "Hırsız" isimli metinlerin okunabilirlik düzeyleri Ateşman'ın (1997: 74) formülüne göre, "zor" olarak tespit edilmiştir.

Çalışmadan hareketle yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanan ders kitaplarında öğrenci seviyesine uygun olan metinlerle birlikte öğrencilerin seviyelerinin üstünde de metinlerin olduğu sonucuna ulaşılabilir. Başlangıç seviyesinde incelenen A1-A2 düzeylerindeki ders kitaplarındaki metinlerin basit, anlaşılır, kısa ve cümlelerden oluşması gerekmektedir. Özellikle Ortak Başvuru Metninde başlangıç seviyesinde okuma metinlerinin bu özelliği taşımasının gerekliliğine ilişkin açıklama yapılmıştır. Türkçeyi yabancı dil olarak ya da ikinci dil olarak öğretmek için oluşturulmuş sınıflarda farklı bilgi birikimi ve farklı yaş gruplarından öğrencilerin bulunması metinlerin kimi öğrencilere kolay kimi öğrencilere de zor gelmesine sebep olabilir. Bu durumda Türkçeyi öğreten eğitimciye büyük görevler düşmektedir. Böyle durumlarda eğitimci, okunabilirlik formüllerini kullanarak sınıfın durumuna göre öğretimi düzenleyebilir ve farklı amaçlarla kullanabilir. Öğrencilerin yazma çalışmalarının incelenmesinde, yazma etkinliklerine ait üslup özelliklerinin çözümlenmesinde,

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen kişilerin dil öğrenme seviyelerinin belirlenmesinde ya da metin üretiminde kullanılabilir (Ateşman, 1997: 72).

Metinlerin seviyeleri belirlenirken okunabilirlik ile birlikte farklı değişkenler de ölçmeye katılabilir. Öğrencilerin seviyelerinin belirlenmesi de metin seçiminde büyük kolaylık sağlayabilir. Yabancı öğrenciler için Türkçe ders kitapları hazırlanırken, metin seçiminde okunabilirliğe dikkat edilerek daha uygun metinler seçilebilir. Başlangıç düzeyinde diyalog, kısa tanıtma yazıları gibi başlangıç seviyesine uygun, basit anlatımlı ve kısa metinler, ileri düzeyde olması gerektiği uzunlukta, anlatımı güçlü okuma metinleri kullanılmalıdır (Şimşek, 2011:45). Okuma metinlerinin okunabilirliğinin arttırılması, Türkçeyi yabancı dil / ikinci dil olarak öğrenen öğrencilerin işini kolaylaştırabileceği gibi bu alanda ders veren öğreticilerin de işini kolaylaştırabilir.

Kaynakça

Ateşman, E. (1997). Türkçede Okunabilirliğin Ölçülmesi. A.Ü. Tömer Dil Dergisi, sayı:58, s.171-174.

Dilidüzgün, Ş. (2008). *Türkçe öğretiminde metindilbilimsel bağlamda uygulamalı bir yaklaşım.* (Yayımlanmış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı.

Günay, D. (2003). Metin Bilgisi. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Gündüz, O. Şimşek, T. (2011). Uygulamalı Okuma Eğitimi El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları.

Kaçar, K. (2015). Hızlı okuma eğitiminin ortaokul 7. sınıf öğrencilerinin okuduğunu anlama becerilerine ve okumaya ilişkin tutumlarına etkisi. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi.

Karasar, N. (2006). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayınları.

Karatay, H. (2011). Okuma Eğitimi Kuram ve Uygulama. Ankara: Berikan Yayınevi.

Özbay, M. (2007). Türkçe Özel Öğretim Yöntemleri II, Ankara: Öncü Kitap

Özbay, M. (2011). KKTC Ortaokul Öğrencilerinin Okuma ve Yazma becerileri. Ankara: Öncü Kitap

Ruşen, M. (2010). Hızlı Okuma. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Şimşek, P. (2011). Yabancılara Türkçe Öğretiminde Okuma Metinleri ve Yardımcı Kitaplar. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Azerbaycan Üniversitelerinde "Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi)" Derslerinde Türkiye Türkçesinin Öğretimi Üzerine (Bakü Slavyan Üniversitesi Örneği)

Ziyafet GASIMOVA*

Özet

Azerbaycan`ın devlet ve özel üniversitelerinde Türkiye üzerine çeşitli ihtisaslar mevcuttur. Bu üniversitelerden biri olan Bakü Slavyan Üniversitesinde de Bölge Uzmanlığı (Türkiye) ihtisası vardır ve burada Türkiye Türkçesinde dersler verilmektedir. Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) dersi bunlardan biridir. 3.sınfın birinci döneminde yapılan Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) dersleri "Yazılı ve Sözlü Anlatım" konularını içermektedir. İhtisasa uygun olarak daha çok resmi yazışma kurallarına üstünlük verilmektedir. Çalışmanın yapılmasında amaç öğrencilerin Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) derslerinde başarı durumunu ve sorunlarını ölçmektir. Bunun için dönem boyunca Ekim, Kasım ve Aralık aylarında bütün öğrencilere aynı günde farklı sorularla seviye tespiti yapılmıştır. Seviye tespiti 20 kişilik bir sınıfı içine alır. Aşağıdaki metot uygulanmıştır: 90 dakikalık ders 2 kısma ayrılır. Yazılı ve sözlü. 10 puan üzerinden değerlendirme. Ekim ayı (2 soru). 1. Yazılı soru –1 Soru. Kompozisyon (5 puan). Her kesin konusu farklıdır. 30 dakika. 2. Sözlü soru- 1 Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır. 60 dakika (5 puan). Kasım ayı (4 soru) 1. Yazılı soru-3 Soru. 1.Her kes öz geçmişini hazırlamalı (3 puan). 2. Verilen konulara uygun dilekçe, tutanak, karar, davetiye, tebrik, telgraf hazırlamalı (3 puan). Her öğrenciye bir konu. 3. Anlatım bozukları ile ilgili sadece bir tane test (1 puan). 45 dakika. 2. Sözlü soru-1 Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır (3 puan). 45 dakika. Aralık ayı (3 soru) 1. Yazılı soru-2 Soru. 1. Verilen konulara uygun mektup (çeşitleri), hikâye, gezi yazısı, anı, röportaj, deneme yazısı hazırlamalı (3 puan). Her öğrenciye bir konu. 2. Okuma Anlam -3 kere okunan bir konunu dinlemek ve özetlemek (3 puan). 45 dakika. 2. Sözlü soru-1 Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır. 45 dakika (4 puan). Bu çalışmada yukarıda belirtilen metotla öğrencilerin yazılı ve sözlü anlatımları kaynak alınarak Bakü Slavyan Üniversitesinde yapılan Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) derslerinde öğrencilerin başarı durumu ve sorunları tespit edilecek ve sorunlara çözüm yolları aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Akademik yazı ve oku, Bakü Slavyan Üniversitesi, yazılı soru, sözlü soru.

Giriş

"Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıta; kendisine mahsus kanunları olan ve bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli anlaşmalar sistemi ve seslerden örülmüş içtimaî bir müessesidir." (Ergin, 1985:3) Ülke kültürünün tanıtılmasında en önemli anahtar dildir. Dil öğretimi, yalnızca bir dilin alt yapısını teşkil eden gramerini ve buna bağlı olarak, o dili yazmayı, dinlemeyi ve okumayı öğretmek ve öğrenmek olarak düşünülmemelidir. Bunların yanı sıra, o dili konuşan halkın kültür özelliklerini öğretip, bunları öğrenenin bilinçaltına yerleştirmektir. Dilin kültür yapısına ayna olduğunu düşünürsek, bir toplumun kültür değerlerinin en güzel şekilde dilde yansıdığını görürüz. Kültür tanıtma alanları dilin gramer yapısı üstüne yerleşmiş "dil kullanımı" özelliklerindedir ki bunları en verimli ve etkili tanıtabilmek dil aracılığıyla mümkündür (Bayraktaroğlu, 1987). Yeryüzünde ortalama 4000 dil konuşulmaktadır. Bu diller arasında en çok ve en yaygın konuşulan ilk yedi dil Çince, Hintçe, İspanyolca, İngilizce, Fransızca, Rusça ve Türkçe sayılmaktadır. Bu sıralama, Türkçenin dünya dilleri arasında ne kadar büyük bir yere sahip olduğunu gösterir (Hengirmen, 2006:19) Türkler tarafından konuşulup yazılan dil Türkçedir. Türkler, hangi coğrafyada yaşıyorlarsa Türkçe bu bölgelerde kullanılmaktadır. Türkçenin bir alt kolu olan Türkiye Türkçesi,

* Doç. Dr. Bakü Slavyan Üniveritesi, Türk Araştırmaları Öğretim ve Kültür Merkezi Müdürü, Azerbaycan Dili ve Onun Öğretim Metodları Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, decel2002@yahoo.com. ORCID: 0000-0002-6579-51101617

Cumhuriyetin ilanıyla gelişimini farklı bir yönde hızlandırmıştır. Türkiye Türkçesi bugün Türkiye dışında Kıbrıs, Bulgaristan, Batı Trakya Makedonya Kosova, Irak ve Suriye, Avrupa, Amerika ve Avustralya'da yaşayan yaklaşık 90 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır (Gökdağ, Tekin, Kesik, 46.s.). Geniş bir coğrafyada varlığını devam ettiren Türkiye Türkçesi, köklü ve zengin kültür birikimine sahiptir. Bu kültür zenginliğini korumak, gelecek nesillere taşımak, dünyaya tanıtmak, başka milletlerle iletişim kurabilmek açısından da önemlidir. Son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti ile pek çok ülke arasında eğitim, bilim ve kültür anlaşmaları yapılmıştır. Bütün bu gelişmeler Türkiye Türkçesi`nin eğitimi ve öğretiminin önemini de ortaya koymaktadır (Özbay; Temizyürek, 3.s.).

1. Araştırmanın Amacı

Azerbaycan`ın devlet ve özel üniversitelerinde Türkiye üzerine çeşitli ihtisaslar mevcuttur. Bu üniversitelerden biri olan Bakü Slavyan Üniversitesinde de Bölge Uzmanlığı (Türkiye) ihtisası vardır ve burada Türkiye Türkçesinde dersler verilmektedir. Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) dersi bunlardan biridir. 3.sınfın birinci döneminde yapılan Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) dersleri "Yazılı ve Sözlü Anlatım" konularını içermektedir. İhtisasa uygun olarak daha çok resmi yazışma kurallarına üstünlük verilmektedir. Yapılan araştırma yukarıdan belirtilen konuları içermektedir.
Çalışmanın yapılmasında amaç öğrencilerin Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) derslerinde başarı durumunu ölçme, sorunları tespit etmek ve sorunlara çözüm yolları aramaktır

Yöntem

Bu çalışmada 2019-2020 yılı Güz dönemi boyunca Ekim, Kasım ve Aralık aylarında 20 kişilik sınıfı içine alan öğrencilere farklı sorularla Akademik Yazı ve Oku (Türk dili) dersinden seviye tespiti (kollokvium) yapılmıştır. Aşağıdaki metot uygulanmıştır:
90 dakikalık ders 2 kısma ayrılır. Yazılı ve sözlü. 10 puan üzerinden değerlendirme.

I. Kollokvium

Ekim ayı (2 soru)
1. Yazılı soru –1 Soru. Kompozisyon (5 puan). Her kesin konusu farklıdır. 30 dakika.
2. Sözlü soru- 1 Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır. 60 dakika (5 puan).

II. Kollokvium

Kasım ayı (4 soru)

Yazılı soru-3 Soru. 1.Her kes öz geçmişini hazırlamalı (3 puan). 2. Verilen konulara uygun dilekçe, tutanak, karar, davetiye, tebrik, telgraf hazırlamalı (3 puan). Her öğrenciye farklı bir konu. 3. Anlatım bozukluğu ile ilgili sadece bir test (1 puan). Her üç soru üçün süre 45 dakikadır.

1. Sözlü soru-1 Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır (3 puan). 45 dakika.

III. Kollokvium

Aralık ayı (3 soru)
2. Yazılı soru-2 Soru. 1. Verilen konulara uygun mektup (çeşitleri), hikâye, gezi yazısı, anı, röportaj, deneme yazısı hazırlamalı (3 puan). Her öğrenciye farklı bir konu. 2. Okuma Anlam -3 kere okunan bir konunu dinlemek ve özetlemek (3 puan). 45 dakika.

3. Sözlü soru-1 Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır. 45 dakika (4 puan)

1. Evren Örneklem

Araştırma 2019-2020 yılı Güz dönemi Bakü Slavyan Üniversitesinde gerçekleşmiştir. Uluslararası

İlişkiler ve Bölge Uzmanlığı Fakültesinin Bölge Uzmanlığı (Türkiye) bölümünde öğrenim gören öğrencilere yapılmıştır. Araştırmaya 20 kişiden oluşan III.sınıf öğrencileri dahil edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın evreni 20 kişiden oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemi ise 19 kişiden ibarettir.

2. Verilerin Toplanması

Bu çalışmada I. II. Ve III kollokviumu için şu verilerden yola çıkılmıştır:

1. Sözlü Anlatım

2. Yazılı Anlatım (Kompozisyon, Okuma Anlama, Yazışma Kurallarının Uygulanması, Diyalog Kurma ve başkaları)

Bulgular ve Yorumlar

2019-2020 yılı Güz dönemi boyunca Ekim, Kasım ve Aralık aylarında 20 kişilik sınıfı içine alan öğrencilere farklı sorularla Akademik Yazı ve Oku (Türk dili) dersinden seviye tespiti (kollokvium) yapılmıştır.

90 dakikalık ders 2 kısma ayrılır. Yazılı ve sözlü. 10 puan üzerinden değerlendirme. 19 öğrenci katılmış.

I.Kollokvium

Ekim ayı (2 soru)

1. Sözlü soru- 1 soru yer almaktadır. Bir ay içinde yapılan ders konularını içerir. Her kesin konusu farklıdır. Süre 60 dakikadır. 5 puan üzerinden değerlendirilmektedir. 19 kişi katılmıştır.

Konuları şöyle sıralayabiliriz:

Tablo 1. I.Kollokviumu Kapsayan Sözlü Sorunun Konuları

Anlatım ve Üslûp. Anlatım Yolları.
Anlatımın Özellikleri.
Cümlede Anlam: Öznel ve Nesnel Anlatım. Yorum. Ön Yargı. Varsayım. Tasarı. Öz Eleştiri. İhtimal. Tahmin. Örneklerle Açıklayınız.
İçerik Yönünden Paragraflar. Olay Paragrafı. Betimleme Paragrafı. Örneklerle açıklayınız.
Kompozisyon Nedir? Kompozisyon Yazmak İçin Göz Önünde Bulundurulması Gereken Özellikler.
Kompozisyonda Konu.
Kompozisyonda Plan.
Paragraf. Paragrafın Yapısı. Örneklerle Açıklayınız.
Paragrafta Düşünceyi Geliştirme Yöntemleri.
Rapor nedir? İş Raporlarının Türleri.
Raporlarda Bulunması Gereken Bölümler.
Sözcükte Anlam: Genel ve Özel Anlam. Temel ve Yan Anlam. Dolaylama. Kökteş Sözcükler. Nicel ve Nitel Anlamlılık. Örneklerle Açıklayınız.

Yukarıda belirtilen 5 puanlık sözlü soruya öğrencilerin cevapları şöyle değerlendirilmiştir: 9 kişi -0 puan, 2 kişi-5 puan, 4 kişi-4 puan, 4 kişi – 3 puan (Bkz.Tablo 7).

Sözlü sorudan tam puan alan öğrenciler konuyu kusursuz ve cümleleri doğru biçimde anlatmışlar. 5 puan üzerinden 3 ve 4 puan alan öğrenciler konuyu eksik anlatmışlar

Yazılı soru –1 Soru. Kompozisyon (5 puan). Her kesin konusu farklıdır. Süre 30 dakika.

Konuları şöyle sıralayabiliriz:

Tablo 2. I.Kollokviumu Kapsayan Yazılı Sorunun Konuları

Kompozisyon (Sınavlar Konusundaki Düşüncelerim)
Kompozisyon (TV`de Yayımlanan Belgeseller Konusunda Görüşlerim)
Kompozisyon (Kentte Yaşamanın Zorlukları)
Kompozisyon (Gençlerle Yaşlılar Arasındaki Anlaşmazlık Nereden Kaynaklanmaktadır)
Kompozisyon (Batıl İnanışlar Konusunda Görüşlerim).
Kompozisyon (Dedikodu Günümüzde Nasıl Değerlendirilir)
Kompozisyon (Cep Telefonları Konusunda Görüşleriniz Nelerdir)
Kompozisyon (Günümüzde İnternetin Önemi)
Kompozisyon (Dayak ve Şiddete Başvurmanın Sebepleri)
Kompozisyon (Bir Millet İki Devlet)
Kompozisyon (İnsan ve Zaman)
Kompozisyon (Hayalimdeki Ben)
Kompozisyon (İnsanların Kimlik Arayışları)
Kompozisyon (Öğrenci Gözüyle Öğretmen Nasıl Olmalı)
Kompozisyon (Benim Yaşam Öyküm)
Kompozisyon (Örnek Aile Nasıl Olmalı)
Kompozisyon (Günümüzde Kadın Modeli)
Kompozisyon (Günümüzde Kadın Modeli)
Kompozisyon (21. Yüzyıl Kitap ve Teknoloji)
Kompozisyon (Meslek Edinmede Eğitim Önemli mi)

Yukarıda konuları belirtilen 5 puanlık 2. sorunun cevapları şöyle değerlendirilmiştir: 2 kişi-2 puan, 3 kişi 3 puan, 7 kişi 4 puan, 7 kişi 5 puan (Bkz:Tablo 7)

Öğrenciler 1.sınıftan itibaren kompozisyon yazdıklarından daha başarılıdırlar. Fakat hata yapmamaları da mümkün değildir. Öğrencilerin konuyu iyi anlatamaması, cümle yapısındaki sorunlar, ses bilgisi, şekil bilgisi yanlışları Türkiye Türkçesinin öğrenmede ne kadar zorlandıklarını gösterir. Onları şöyle sıralayabiliriz:

Anlatım Bozukluğu:

"Ama aradaki ilişkilere bakılırsa Türkiye ve Azerbaycan aynen iki kardeş gibi gözüküyor" cümlesi "Ama aradaki ilişkilere bakılırsa Türkiye Azerbaycan aynen iki kardeştir" olması gerekir (Memmedli Terlanın *"Bir millet, iki devlet"* kompozisyon çalışmasından).

"Ama bununla yanaşı kadınlarda eski zamanlarda daha yiğit, dövüşken, korkmaz olmuşlar" cümlesi "Ama bununla beraber kadınlar da eski zamanlarda daha yiğit, dövüşken, korkmaz olmuşlar" şeklinde düzeltilmelidir.

"Onun bir ifadesi vardır: "Ey türk kadını yerde sürünmeye değil, omuzlar üstünden taşınmaya layiksin" bu kelimelerdende bellidir ki, Türkler her zaman kadına kıymet vermişler" cümleleri "Onun bir ifadesi vardır: "*Ey* kahraman *Türk kadını*, sen yerde *sürünmeye değil*, omuzlar üzerinde göklere yükselmeye *layıksın*". Bu kelimelerden de Türklerin her zaman kadına kıymet verdikleri belli olur" (Ehedli Nezrin, "Günümüzde Kadın Modeli" isimli kompozisyon çalışmasından)

Kompozisyonda paragrafların kullanım sorunu:

Öğrencilerden Abbasova Esmer "Günümüzde Kadın Modeli" isimli kompozisyonun giriş cümlesini "Şimdiki zamanla kıyaslarsak eskiden kadınlar daha nayif, medeni, güleryüzlü ve sade idiler" cümlesiyle başlaması yanlıştır. Bu bir giriş cümlesi olamaz, gelişme cümlesine dâhil edilebilir. Ayrıca, nayıf-naif, güleryüzlü-güler yüzlü olmalıdır.

Metanet Şıhaliyeva "Öğrenci Gözüyle Öğretmen Nasıl Olmalı?" isimli kompozisyon çalışmasında

"Benim görüşümce öğretmen ilk önce disiplinli olmalı" giriş cümlesi olarak gösterilmesi yanlıştır.

Paragraflarda tekrarların yapılması:

"Günümüzde internet görecek olduğumuz çok işi kolaylaşdırır. İnternetin olması yeni bilgileri almamızı kolaylaşdırır. Üniversitede birçok iş yerlerinde internetin faydası işleri kolaylaşdırır" (Abdulqadirov Heyal "Günümüzde İnternetin Önemi" isimli kompozisyon çalışmasından)

Ses Bilgisi Yanlışları:

-Büyük harflerin kullanımı: Kompozisyon başlıkları küçük harfle yazılmıştır. Örneğin: "Günümüzde kadın modeli", "Gençlerle yaşlılar arasındaki anlaşılmazlık nereden kaynaklanıyor"

"Günümüzde Kadın Modeli", "Gençlerle Yaşlılar arasındaki anlaşılmazlık nereden kaynaklanıyor" yerine "Günümüzde Kadın Modeli", "Gençlerle Yaşlılar Arasındaki Anlaşılmazlık Nereden Kaynaklanıyor" olmalıdır.

-Düzeltme işaretinin kullanımı: adet (Gelenek) –âdet olmalı,

-Birleşik kelimelerin kullanımı: Birbirini-birbirini, birbirine-birbirine

-Harf hataları: *ama* bağlacı Az.T`deki gibi *amma* olarak kullanılmıştır.

sosial-sosyal, fotoraf-fotoğraf, özel anları-özel anıları, kolaylaylaşdırır-kolaylaştırır, ireli-ileri, seviyyede-seviyede, ne için-niçin, örnekdir-örnektir

-Virgül eksikliği

"Üniversiteyi bitirdikteyse çalışmaya kendi ayaklarım üzerinde durmaya başlayacağım" cümlesi "Üniversiteyi bitirdikten sonra çalışmaya, kendi ayaklarım üzerinde durmaya başlayacağım" olacaktır.

"Çok güzel bir aileye çok güzel arkadaşlara sahibim" cümlesi "Çok güzel bir aileye, çok güzel arkadaşlara sahibim" yazılmalıdır (Aysel Veliyeva, "Benim Yaşam Öyküm" isimli kompozisyon çalışmasından)

Şekil Bilgisi Yanlışları:

-Birleşik fillerin kullanımı: baş veren-başveren, gire biliyoruz-girebiliyoruz,

-Birleşik sıfatların kullanımı: Birçok-birçok

-Da de edatının yazılımı "Öğretmenlerinde 70%-i kadınlardır" cümlesi "Öğretmenlerin de yüzde 70`i kadınlardır" şeklinde olacaktır.

Cümle Bilgisi Yanlışları:

"Ben demiyorum erkekler ses tonunu gereğinden fazla kaldırabilir ama kadınlar kaldıramaz" cümlesi "Ben kadınların ses tonlarını kaldıramayacaklarını ama erkeklerin ses tonlarını kaldıracaklarını demiyorum" şeklinde düzeltilebilir (Abbasova Esmer "Günümüzde Kadın Modeli" isimli kompozisyon çalışmasından).

"Bunlara sebep en çok yaşlılardan kaynaklanıyor" cümlesi "Bunlara sebep en çok yaşlılardır" veya "Bu sebepler en çok yaşlılardan kaynaklanıyor" şeklinde düzeltilebilir (Eliyev Ferid "Gençlerle Yaşlılar Arasındaki Anlaşılmazlık Nereden Kaynaklanıyor" isimli kompozisyon çalışmasından).

II. Kollokvium

Kasım ayında yapılan II. kollokvium (4 soru). Kasım ayında yapılan kollokviuma 19 kişi katılmıştır.
Sözlü soru-1 soru

Soru. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır (3 puan). Sure 45 dakika.

Konular şunlardır:

Tablo 3. II. Kollokviumun sözlü sorusunun konuları

1.Öz Geçmişin Tanımı. Öz Geçmişte Bulunması Gereken Özellikler
2. Anlama Dayalı Anlatım Bozuklukları. Örneklerle Açıklayınız
3. Yapıya Dayalı Anlatım Bozuklukları. Örneklerle Açıklayınız.
4. Dilekçe Nedir? Türleri. Dilekçe Nasıl Hazırlanır?
5. Tutanak ve Çeşitleri.
6. Telgrafın Tanımı. Örnekle Açıklayınız.
7. Tebrikin Tanımı. Örnekle Açıklayınız.
8. Bildiri Yazarken Nelere Dikkat Edilmelidir?
9. Kararın Tanımı ve Genel Özellikleri. Örnekle Açıklayınız.
10. Bildirinin Tanımı ve Özellikleri
11.Fablın Tanımı. Örnekle Açıklayınız.
12.Masalın Tanımı. Örnekle Açıklayınız.
13. Akademik Bildiri Nasıl Yazılır?

Öğrenciler yukarıda belirtilen konuları içeren soruları şöyle cevaplamışlar (Bkz Tablo 7) : 5 kişi-0 puan (cevaplayamamış), 4 kişi-1 puan, 5 kişi- 2 puan, 5 kişi 3 puan (tam puan)

Yukarıdaki istatistik bilgilerden de anlaşıldığı gibi bir kısım öğrenci ilk soruyu cevaplayamasa da, bir kısım öğrenci konuya tam hâkim olarak konuyu kusursuz anlatmışlar.

Yazılı soru-3 Soru. 2.3.ve 4. Sorular. Süre 45 dakika. Soru. Her kes öz geçmişini hazırlamalı (3 puan).

Bu soruyu öğrencilerin çoğunluğu tam puanla cevaplamayı başarmışlar (Bkz.Tablo7): 1 kişi 1puan, 8 kişi 2 puan (bazı eksiklikler var), 10 kişi 3 puan (eksiksiz cevaplamış).

Öğrencilerin bir kısmı öz geçmişini öz geçmiş ve cv şeklinde hazırlamışlar. Öz geçmiş hazırlayan öğrencilerin genel hatlarını şöyle sıralayabiliriz:

-Büyük harfle yazılması gereken özel adlar Azerbaycan Türkçesindeki gibi küçük harfle yazılmıştır. Örn: ingilizce-İngilizce, rusça-Rusca, Uluslararası ilişkiler ve bölge uzmanlığı- Uluslararası İlişkiler ve Bölge Uzmanlığı.

-Bazı öğrenciler ilk, orta, lise öğretimini ayrıntılı olarak belirtmemiş.

-Bazı öğrenciler tarafından iş deneyimi yerine iş deyimi, iş hayatı yazılmıştır.

-Bazı öğrenciler öz geçmişi cv biçiminde yazmaya çalışmış, fakat kişisel bilgiler, eğitim, iş deneyimi, bilgisayar bilgisi gibi ayırımlar yapmamışlar.

-Şahhüseynova Tahire isimli öğrenci Öz geçmişini hazırlarken Azerbaycan Türkçesiyle hazırlanan Öz geçmişle karıştırmıştır "Ben Ahmet Öztürk 1996 yılında İzmirde doğdum" yerine "1996 yılında İzmir`de doğdum" şeklinde olmalıdır. *Kompyuter bilgilerim* yerine *Bilgisayar bilgilerim, yabancı dil seviyyem* yerine *Yabancı Dil Seviyem* yazılmalıdır.

3. Soru. Verilen konulara uygun dilekçe, tutanak, karar, davetiye, tebrik, telgraf hazırlamalı. 3 puan üzerinde değerlendirilir. Her öğrenciye farklı bir konu verilir. Konular şunlardır:

Tablo 4. II.Kollokviumun 3. sorusunun konuları

1. İstek Dilekçesi ("Sınav kâğıdının yeniden incelenmesi" konusunda)
2. İstek Dilekçesi ("Mazeret sınavına katılma" konusunda)
3. İstek Dilekçesi ("Herhangi derneğe üye olmak" konusunda)
4. İstek Dilekçesi ("İş başvurusu" konusunda)

5. İstek Dilekçesi (“Öğrencinin başka bir okula nakil işlemlerinin yapılması” hususunda)
6. Şikâyet Dilekçesi (Cumhuriyet Başsavcılığına “Hakaret” hususunda)
7. Şikâyet Dilekçesi (.... Belediye Başkanlığına “Kazı çalışması sonrası kazılan alanların kapatılmaması” hususunda)
8. Şikâyet Dilekçesi (Cumhuriyet Başsavcılığına “Tehdit ve darp” hususunda)
9. Şikâyet Dilekçesi (.... Belediye Başkanlığı Çevre Koruma Müdürlüğüne “Çöp Ev” hususunda)
10. Şikâyet Dilekçesi (.... Belediye Başkanlığı Çevre Koruma Müdürlüğüne “Gürültü, hava kirliliği”)
11. Tutanak (“Öğrencinin kopya çekmesi” hususunda
12. Tutanak (“Kayıp eşya” hususunda
13. Tutanak (“İşyerini izinsiz terk” konusunda)
14. Tutanak (“İşe gelmeme” konusunda)
15. Telgraf hazırlayınız (“Baş sağlığı” konusunda)
16. Tebrik hazırlayınız (“Üniversiteye rektör atanması dolayısıyla” konusunda) .
17. Tebrik hazırlayınız (“Üniversiteyi kazanma” konusunda)
18. Tebrik hazırlayınız (“Ramazan Bayramı tebriki” konusunda)
19. Davetiye hazırlayınız (“29 Ekim-kutlama programı” konusunda).
20. Davetiye hazırlayınız (“Kitap fuarına davet” konusunda)

Pratik olarak yapılan bu çalışmanın sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz (Bkz. Tablo 7):

1 kişi-0 puan (cevaplamamış), 3 kişi -1 puan, 4 kişi-2 puan,11 kişi-3 puan

Öğrenciler yukarıda belirtilen konularda yazı hazırlarken bazı hatalar yapmışlar. Onları şöyle sıralayabiliriz:

-İstek dilekçesinde “Okulunuzun R347/03 öğrencisi Alara Umutun sınav kağıdının yeniden incelenmesini arz ederim” yerine “Okulunuzun R347/03 numaralı öğrencisiyim. Türk dili sınav kâğıdımın yeniden incelenmesini arz ederim” olması gerek (Aysel Veliyeva, İstek Dilekçesi (“Sınav kâğıdının yeniden incelenmesi” konusunda).

-“Ben Ahmet Öztürk naklimin Anadolu lisesinden Fen lisesine alınmasını arz ederim.” yerine “Naklimin Anadolu lisesinden Fen lisesine alınmasını arz ederim.” şeklinde olmalıdır. Ayrıca, ekler bölümü de gösterilmemiştir. (Aygün Şahbazlı, “Öğrencinin başka bir okula nakil işlemlerinin yapılması ” hususunda)

-“Ben Eltun Resulzade kurulunuza iş başvuru yapmak için geldiğimde, insan kaynakları bölümünüzdeki sekreter şahsıma hakarette bulundu. Gereğini yapmanızı rica ederim” yerine “Kurulunuza iş başvuru yapmak için geldiğimde, İnsan Kaynakçaı bölümünüzdeki sekreter şahsıma hakarette bulundu. Gereğini yapmanızı arz ederim”. Alt kurum üst kuruma yazdığı için *arz ederim* olması gerekli. (Eltun Resulzade, Cumhuriyet Başsavcılığına “Hakaret” hususunda).

- “Komşuluqdaki kimsesiz evdeki çöplerin kokusu bütün mahallemizi etkilediği için o eve gerekli bakımın görülmesini arz ederim” yerine “Komşuluktaki kimsesiz evdeki çöplerin kokusu bütün mahallemizi etkilediği için o eve gerekli bakımın yapılmasını arz ederim” (Musayeva Efsane, Belediye Başkanlığı Çevre Koruma Müdürlüğüne “Çöp Ev” hususunda).

- “Bakü Slavyan Üniversitesinde çalışan Ali Guliyev adlı öğretmen 15 Ekim 2019 yılı, saat 14 00-da dersi olduğu halde haber vermeden işine gelmemiştir. Bu nedenle tarih hocasının yerine dr.prof Yusuf Mammadaliyev ders vermiştir” yerine “Bakü Slavyan Üniversitesinde çalışan Ali Guliyev adlı öğretmen 15 Ekim 2019 yılı , saat 14 00`da dersi olduğu halde haber vermeden işine gelmemiştir. Bu nedenle Tarih öğretmeninin yerine Prof. Dr. Yusuf Mammadaliyev ders yapmıştır” olacaktır. Tutanakta şahit olması gerekir. Öğrenci bunu göstermemiştir. (Mustafayev Nurlan, Tutanak (“İşe gelmeme” konusunda)

4. Soru. Anlatım bozuklukları ile ilgili her kişiye sadece bir test uygulanmış, test 1 puan üzerinden değerlendirilmiştir.

Öğrenciler diğer sorulara göre test çözümünde daha başarılıdırlar (Bkz: Tablo 7):

13 kişi-1 puan (doğru yanıtlamış), 6 kişi-0 puan (yanlış yanıtlamış). Yanlış yanıtlayan öğrencilerden 3`ü başarılı öğrencidir.

III. Kollokvium

Aralık ayı yapılan kollokviuma 18 kişi katılmıştır. Soru sayısı 3`tür.

Sözlü soru-1 sorudan oluşur. Bir ay içinde yapılan konuları içerir. Her kesin konusu farklıdır. Süre 45 dakikadır. Soru 4 puan üzerinden değerlendirilmektedir.

Soru. Bu sorunun konuları aşağıdakilerdir:

Tablo 5. III.Kollokviumun 1.sorusunun konuları

1.Destanın Tanımı ve Özellikleri. Örneklerle Açıklayınız.
2. Şiirin Tanımı. Şiirin Türleri. Örneklerle Açıklayınız.
3. Hikâyenin Tanımı ve Özellikleri
4. Romanın Tanımı ve Türleri.
5. Tiyatronun Genel Özellikleri ve Çeşitleri
6. Anının Tanımı ve Özellikleri. Örnekle Açıklayınız.
7. Günlük Hakkında Genel Bilgi. Örnekle Açıklayınız.
8. Gezi Yazısı Hakkında Genel Bilgi. Örnekle Açıklayınız.
8. Röportaj Hakkında Genel Bilgi
9.Denemenin Tanımı. Örnekle Açıklayınız.
10. Fıkranın Tanımı. Örnekle Açıklayınız.
11.Sohbet Hakkında Genel Bilgi. Örnekle Açıklayınız.
12.Mektubun Tanımı
13. Mektubun Türleri: Özel Mektuplar, İş Mektuplar
14. Mektubun Türleri: Açık Mektuplar, Edebi Mektuplar, Resmi Mektuplar
15. Fabl Hakkında Genel Bilgi.
16. Makalenin Tanımı ve Özellikleri
17. Şiirin Tanımı. Şiirin Türleri. Örneklerle Açıklayınız.

Yukarıda belirtilen konularda öğrencilerin başarı düzeyi şöyledir:

6 kişi-0 puan, 1 kişi 1 puan, 2 kişi – 2 puan, 3 kişi 3 puan, 5 kişi-4 puan. Sözlü sorunun başarı düzeyi bu kollokviumda diğerlerine oranla neredeyse aynıdır (Bkz: Tablo7).

Yazılı soru-2 sorudan oluşur. Süre 45 dakikadır.

2. Soru. Verilen konulara uygun mektup (çeşitleri), hikâye, gezi yazısı, anı, röportaj, deneme yazısı hazırlamalı. Soru 3 puan üzerinden değerlendirilmektedir. Her öğrenciye farklı bir konu verilir. Konular şunlardır:

Tablo 6. III.Kollokviumun 2 sorusunun konuları

1.Özel Mektup Hazırlayınız
2.Edebi Mektup Hazırlayınız.
3.Açık Mektup Hazırlayınız
3. Resmi Mektup Hazırlayınız
4. İş Mektubu Hazırlayınız
5. Hikâye Hazırlayınız
6. Gezi Yazısı Hazırlayınız
7. Röportaj Hazırlayınız
8. Deneme Yazısı Hazırlayınız
9. Bir Anınızı Anlatınız
10.Bir Gününüzü Yazınız.

Yukarıda belirtilen öğrencilerin başarı düzeyi aşağıda gösterilmiştir:

3 kişi-0 puan, 1 kişi-1 puan, 2 kişi-2 puan, 11 kişi 3 puan (tam puan) (Bkz: Tablo7).

Yukarıdaki verilere bakılırsa öğrencilerin başarı düzeyi iyidir. Bu soruyu cevaplarken öğrencilerin yaptıkları yanlışların bir kısmını şöyle özetleyebiliriz:

-İş mektubu hazırlayan Ferit Ceferov isimli öğrenci iş mektubu kurallarına tam olarak uymamıştır. En üstte tarih adresi eklememiştir. Metin konusu ise doğru yazılmıştır. Başka öğrenciler de hazırladıkları resmî belgelerde tarihi unutmuşlar.
-Hikâye hazırlayan Aysel Veliyeva güzel bir konu seçmiş, fakat gramer hataları yapmıştır. Örneğin: Hiçbirşey-hiçbir şey, okutdurur-okutturur, Huzur evi-huzurevi, elini yüzmedi-elini eteğini çekmedi. Ayrıca öğrenci şimdiki, geniş ve geçmiş zamanı bir paragrafta kullanmıştır.
-İlyasov Mirpaşa bir günün anlatmış, yaşadığı aksaklıkları göstermiştir. Öğrencinin yaptığı hataları şöyle gösterebiliriz: "9:50-de bahçeden 15 tonluk havuzun partladığını duyduğumda artık sürprizler beni yakalamıştı" yerine "9:50`de bahçeden 15 tonluk su deposu patladığında sürprizler artık beni yakalamıştı", "Bol tafikli yol, kalabalıklı metro, 4 tren bırakmak ve burada gecikmiş durumda sınavı yazmak harbiden çok zor bir şey" yerine "Yoğun trafik, kalabalık metro, 4 tren bırakmak ve burada geç kalmış bir durumda sınavı yazmak harbiden çok zor bir şey" olması gerekir.
3. Soru. Okuma Anlama -3 kere okunan bir konuyu dinlemek ve özetlemek. 3 puan üzerinde değerlendirilmektedir. Sure: 45 dakikadır.
Konu: Takvim, Saat ve Ölçülerde Değişiklik.
Sorunu yanıtlayan öğrencilerin başarı düzeyi aşağıdaki şekildedir (Bkz. Tablo7): 3 kişi-1 puan, 14 kişi-2 puan. Hiçbir öğrenci bu sorudan tam puan almamıştır. Öğrencilerin en fazla zorlandığı ve şikâyet ettiği sorudur. Yaptıkları yanlışları şöyle sıralayabiliriz:
-Büyük harflerin kullanımı: arapça-Arapça, Arap rakamları-Arap Rakamları, cumadan pazara-Cuma'dan Pazara, hicret takvimi-Hicret takvimi, 1925 26 aralık- 26 Aralık 1925 yılı, miladi takvim-Miladi Takvim, alaturka-Alaturka -Kesme işareti yanlışları: Muhammed'in-Muhammed`in, Mekkeden-Mekke`den, İsanın-İsa`nın -Harf hataları: Cümhuriyyet-Cumhuriyet, Hokka-okka, opka-okka, arab-Arap
-Cümle bilgisi yanlışları. Anlatım bozuklukları: "Bu değişimler ticaret alanında kolaylıklar yarattı"-*yarattı* yerine *sağladı* (Abbasova Esmer). "Uygar milletlerde ise Miladi takvim yani İsa peygamberin doğum yılına göre zamanlanıyordu" (İlyasov Mirpaşa)- "Uygar milletlerde ise Miladi takvim yani İsa peygamberin doğum yılına göre hesaplanıyordu". "Ve 1925 yılında takvim ve saat giderildi (İlyasov Mirpaşa)"- Ve 1925 yılında takvim ve saatte bu karışıklık giderildi". "26 aralık 1925 yılında bütün dünyada aynı saat oluşturuldu" (Eltun Resulzade)- "26 Aralık 1925 yılında çıkarılan kanunla Saat ve Takvimlerde değişiklik yapıldı"

1. Kelime yanlışları: ölçü vahidleri (Az.T.)-ölçü birimleri

2. Da de` nin ayırımı: "Tatillerde cuma günü idi (Aysel Veliyeva)"- "Tatiller de cuma günü idi".

Tablo 7.Bakü Slavyan Üniversitesi Bölge Uzmanlığı (R 302, Türkiye) bölümünde okuyan III sınıf öğrencilerin "Akademik Yazı ve Oku (Türk dili)" dersinden başarı düzeyi çizelgesi

Sıra	Soyadı Adı	I. kollokvium			II.kollokvium					III.kollokvium			
		Sorular 5/5		Genel Puan	Sorular 3/3/3/1				Genel Puan	Sorular 4/3/3			Genel Puan
		1.	2.		1.	2.	3.	4.		1.	2.	3.	
1	İlyasov Mirpaşa	3	2	5	3	3	1	1	8	0	3	2	5

2	Abbasova Esmer	0	4	4	1	3	3	1	8	4	3	2	9
3	Eliyev Ferid	0	3	3	0	2	3	0	5	0	0	0	0
4	Şahhüseynova Tahire	4	2	6	3	2	1	1	7	4	3	2	9
5	Mustafayev Nurlan	4	4	8	1	2	3	1	7	0	3	2	5
6	Resulzade Eltun	0	5	5	0	3	2	0	5	0	3	2	5
7	Memmedli Terlan	0	3	3	0	2	3	1	6	0	0	2	2
8	Merdanov Fegan	0	4	4	1	3	1	1	5	1	3	2	6
9	Müslümova Nuray	4	5	9	2	2	3	1	8	4	2	1	7
10	Şahbazlı Aygün	3	5	8	2	1	2	1	6	3	3	2	8
11	Şıhaliyeva Metanet	4	4	8	1	3	3	1	8	3	3	2	8
12	Veliyeva Aysel	0	4	4	2	2	2	1	7	2	1	1	4
13	Musayeva Efsane	0	5	5	2	3	3	0	8	0	0	2	2
14	Ehedli Nezrin	5	4	9	3	3	3	0	9	4	3	2	9
15	Allahverdiyeva Ülviyye	5	5	10	3	3	3	1	10	4	3	2	9
16	Abdulgedirov Heyal	0	3	3	0	2	0	1	3	0	0	0	0
17	Ceferov Ferid	3	5	8	2	2	2	1	7	2	2	2	6
18	Rehimova Elmira	3	5	8	3	3	3	0	9	3	0	2	5
19	Göyüşov Perviz	0	4	4	0	3	3	0	6	0	3	1	4
20	Abbasov Vügar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Sonuç ve Öneriler

Yukarıda yapılan araştırmanın bulgularından yola çıkarak şu sonuca varabiliriz:

-Her üç kollokviumda da sözlü sorularda öğrencilerin bir kısmı hazırlıksız olması sebebiyle 0 puanla değerlendirilmiştir. Öğrenciler yazılı soruları cevaplandırmanın kolay olacağını düşünerek konuları okumadan kollokvuma geliyorlar.

-Yazılı sorularda daha fazla hata yapılmaktadırlar. Kompozisyon konularında, resmi yazışma kurallarını içeren konularda, okuma anlamada bunları görmekteyiz. Öğrencilerin ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi, anlatım bozuklukları konularında yaptıkları hatalar her kollokvum süreci bittikten sonra öğrencilere anlatılarak gösterilir. Öğrencilerin kollokvium boyu karşılaştıkları sorunlar içinde Azerbaycan Türkçesiyle benzerlikten dolayı karıştırılarak yaptıkları yanlışlardır. Bu yanlışların yapılma sebebi öğrencilerin iki lehçe arasındaki farkı pek algılayamama, Türkiye Türkçesinin çok kolay olduğunu düşünme ve yapılan hataları önemsiz olarak görmeden kaynaklanır. Bu yanlışları önlemek için öğrencilerle çeşitli çalışma yöntemleri denenmektedir.

-Okuma Anlama öğrencilerin sevmediği bir çalışmadır. 3 kere okunduktan sonra hemen anlatımı yazılı olarak istenir. Öğrencilerin konuyu akıllarında tutamamaları, cümleleri zihinlerinde biçimlendirememeleri anlatım bozuklukları ve cümle bilgisi hataları yapmalarına sebep olur.

-Test sorusunda öğrencilerin az hata yapmalarına rağmen hata yapanların en başarılı 3 öğrencinin olması dikkat çekmektedir.

-Her kollokviumda öğrencilerin başarı düzeyi kollokvium süresi boyunca gösterilmiş, bütün kollokviumları kapsayan, öğrencilerin başarı düzeyini gösteren bir tablo düzenlenmiştir.

Bakü Slavyan Üniversitesinde Akademik Yazı ve Oku (Türk dili) derslerinde öğrencilerin başarı düzeyini yükseltmek için öğrencilerle çeşitli çalışma yöntemleri denenmektedir. Bu çalışmaları şöyle sıralayabiliriz: Grup Çalışması: Öğrenciler farklı gruplara ayrılır ve her gruba kısa süreyle farklı konularda diyaloglar verilir ve öğrenciler tarafından hazırlanıp sunulur. . Öğrencilere iyi alıştırma olsun diye çok hata yapabilecekleri dikte çalışması yazdırılır ve kâğıtlar öğrencilere dağıtılarak kontrol edilir. Öğrenciler birbirlerinin hatalarını bulur ve bu hatalar sınıfta tahtaya yazılır ve değerlendirme yapılır. Kompozisyon Çalışması: Çeşitli konular verilir ve öğrenciler kısıtlı süreyle kompozisyonu hazırlar.

Okuma Anlama Çalışması: Öğrencilerin hiç sevmediği bir çalışmadır. Bir metin 1 kez öğretmen ve 2 kez öğrenciler tarafından okunur ve hemen anlatımı yazılı olarak istenir. Film İzleme Çalışması: Öğrenciler Türkiye Türkçesinde bir film izler ve film bittikten sonra onu Türkiye Türkçesiyle özetler, kendi fikirlerini bildirir. Metin Aktarımı Çalışması: Öğrenciye metin verilir. Metin aktarılır. Her cümle öğrenciler tarafından okunmaya başlar. Değişik aktarımlar üzerinde durulur. Gramer Çalışması: Öğrencilere metin verilir. Ve o dönemin gramer konuları metin üzerinde çalışılır. Slayt çalışması: Türkiye ile ilgili bir konu hazırlanır, öğrenci tarafından sunulur. Bu çalışmada belirli bir yöntemle öğrencilerin yazılı ve sözlü anlatımları kaynak alınarak Bakü Slavyan Üniversitesinde yapılan Akademik Yazı ve Oku (Türkiye Türkçesi) derslerinde öğrencilerin başarı durumu ve sorunları tespit edilmiş ve sorunlara çözüm yolları aranmıştır.

Kaynakça

Bayraktaroğlu, S. (1987) Kültür Tanıtması ve Türk Dilinin Yabancılara Öğretimi. Cambridge.

Ergin, M. (1985). Türk Dil Bilgisi. Boğaziçi Yayınevi.

Gökdağ, Bilgehan; Ferudun, Tekin; Beyhan, Kesik. Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Vizyon Yayınevi, Ankara.

Hengirmen, M. (2006). Türkçe Temel Dilbilgisi. Engin Yayınları.

Özbay, Murat; Temizyürek, Fahri (2005). *Güneş Türkçe Öğreniyoruz.* Ankara.

Galatât Sözlüklerinde Konu Edilen Yer Adları Üzerine

Zuhal KÜLTÜRAL[*]

Burcu SIBIÇ[**]

Özet

Tarih boyunca, ulusların başka uluslarla siyasi, sosyal, kültürel vb. ilişkilerde bulunmaları diller arasında kelime alışverişine, bu kelime alışverişi de kimi yabancı ögelerin dilden dile aktarımına sebep olmuştur. Alıntılanan yabancı sözcükler aracılığıyla bazı söz dizimi kurallarının ve çeviri yoluyla da yeni kavramların zamanla söz konusu dillere geçtiği görülmüştür. Uzun bir geçmişe sahip olan Türk dili de yüzyıllar boyu geniş bir coğrafi alana yayılmış, farklı uluslarla temas hâlinde olmuş ve çeşitli kültürlerle kelime alışverişinde bulunmuştur. Türk dilinin gelişim aşamaları incelendiğinde İslamiyetin kabulünden sonra dilimize yerleşmeye başlayan Arapça ve Farsça kelimelerin yanı sıra Batı kökenli kelime ve anlatım biçimlerinin de sonraki yüzyıllarda dilimize nüfuz ettiği görülmektedir. Türkçeye bazı değişikliklere uğrayarak geçen bu ögeler üzerine yıllar boyu farklı çalışmalar yapılmış, Osmanlı Türkçesi döneminde de çeşitli sözlük ve risaleler yazılmıştır. Söz konusu eserlerden biri de galat adı verilen sözleri ele alan galat/galatât sözlükleridir. Sözlüklerde genel manada "yanlış, yanılma, hata, sehv" anlamlarına gelen galat kelimesi, bir dilden başka bir dile geçen, biçim ve anlam değişikliğine uğrayarak kullanılan kelime ve kelime gruplarını ifade etmektedir. "Yanlışlar, hatalar, galatlar" manasında kullanılan galatât kelimesi ise galatın çoğul biçimidir. Galat/galatât sözlükleri, galat sözlerin derlendiği ve bahsi geçen sözler üzerine çeşitli açıklamaların yapıldığı eserlerdir. Söz varlığında yer alan her türde sözcüğün bu eserlerde madde başı olarak işlendiği görülür. Galatât sözlüklerinde konu edilen sözcük türlerinden biri de özel adlardır. Bu sözlüklerde; Barbaros <Baba Oruç, İzmir <Smirna, İznik<Nicea, Kadıköyü<Kalkedon gibi farklı özel adlar yer almıştır. Bu çalışmada, *galatât* sözlüklerinde yer alan özel adlardan Türkiye'deki yer adları konu edilecek, çeşitli yazarların görüşleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Türkçesi, galat, galatât sözlükleri, yer adları.

Giriş

Arapça "yanılmak" manasında kullanılan *galat* kelimesi, genel anlamıyla sözlüklerde "yanlış kelime veya söz" olarak tanımlanmış, bir dil bilgisi terimi olarak ise "bir dile başka dillerden biçim ve anlam yönüyle değişikliğe uğrayarak geçen kelimeler" şeklinde ifade edilmiştir. "Yaygın yanlış" olarak değerlendirilen *galat-ı meşhûr* terkibi ise bu tahrif olmuş şekillerin dilde yaygın olarak kullanılanlarını belirtmektedir.

Her dilde olduğu gibi Türkçe de tarih boyunca ilişki içinde olduğu milletlerle kelime alışverişinde bulunmuş, Arapça, Farsça ve Batı kökenli pek çok kelime bazen olduğu gibi bazen de birtakım ses, şekil ve anlam değişikliklerine uğrayarak dilimize yerleşmiştir. Bazı Osmanlı aydınları bu ögelerin asıllarını göz önünde bulundurarak kullandıkları şekilleri galat olarak değerlendirmiş ve bu konuda sözlük, risale vb. çok sayıda eser yazmıştır.

Türkçede galatlar konusunda yazılan ilk eser, Kemalpaşazâde'nin *et-Tenbîh 'alâ-galati'1-câhil ve'n-nebîh* veya *Risâle-i Sakatât-ı Avâm* gibi adlarla kaydedilen Arapça eseridir. *Galatâtü'l-avâm* olarak tanınan eser, Türkçede yanlış kullanılan Arapça kelime ve ibareleri ele alan ilk çalışmadır. Kitap, *Terceme-i Galatâtü'l-avâm* (1311 [=1893]) adıyla Türkçeye çevrilmiştir. İkinci olarak Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin *Sakatât-ı Avam* veya *Galatât-ı Avâm* veya *Risâle-i fî tashihi'l-elfâzi'l-mütedâvile beyne'n-nâs* adlarıyla

[*] Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, zuhal.kultural@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8098-5687.

[**] Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, burcu.sibic@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2530-5962.

kaydedilen küçük risalesinden söz edilmektedir. Galat olarak kabul edilen kelime ve şekilleri işleyen ilk derli toplu sözlük ise Hafîd Efendi'nin *ed-Dürerü'l-müntehâbâtü'l-mensûre fî ıslâhı galatâti'l-meşhûre*sidir (1221 [=1807]). Bunların yanı sıra Sırrı Paşa'nın *Galatât* (1301 [=1883]), Mustafa İzzet'in *Tashîhü'l-galatât ve'l-muharrefât fî'l-esmâi ve'l-lugât* (1302 [=1884]), Kerküklü Ahmed Ziyâeddin'in *Mecmûam* (1319 [=1901]), Mustafa Rüşdü'nün *Tehzîbü'l-kelâm fî lisâni'l-havâssı ve'l-avâm ve izhâbü'l-evhâm min ezhâni'l-enâm* (1313 [=1895]), Ali Seydî'nin *Defter-i Galatât* (1324 [=1906]), Ali Himmet'in *Fâzıl'ın Galatât Defteri* (1338 [=1920]), Filiz Halid Tekin'in *Yeni Galatât* (l926), Halil Rüşdü'nün *Tetebbuât ve Müstahzarâtım* (1315 [=1897]) adlı eserleri örnek verilebilir (Kültüral, 2009: III-XII).

Galatât sözlükleri, farklı alanlarda birçok konuya temas etmesi nedeniyle dil çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Sözlüklerde ele alınan konular şu başlıklar altında sınıflandırılabilir:

1. Galat olarak kabul edilen kelime ve terkipler:

- Tamlamalarda ve birleşik şekillerde görülen yanlışlar: Unsurlarından biri Türkçe olan Farsça tamlamalar (ağa-yı tabur, atlu-yı mahsus, resm-i geçit vb).

- Bir veya iki unsuru Batı kökenli olan ve Farsça kurala göre yapılan tamlamalar: cografya-yı politikî, banka-i Osmânî, cografya-yı tabiî, efendi-i mûmâileyh.

- İki unsuru da Arapça olan Farsça tamlamalarda kelimelerin müenneslik, müzekkerlik bakımından birbirine uymaması açısından hatalı tamlamalar: dâr-ı meskûn (dâr-ı meskûne), dünyâ-ı denî (dünyâ-yı deniyye), iştiyâk-ı kalbî (iştiyâk-ı kalbiyye).

- Arapça kelimelerin Farsça edatlarla birleştirilmesi: ahvâl-i nâ-makbûle, şahs-ı nâ-mevcûd.

-Türkçe tamlamalar: açık baş (açık başlı), açık göz (açık gözlü), açık meşrep (açık meşrepli), arabalı vapur (araba vapuru).

- Farsça kelimelerin Arapça harf-i tarifle birleştirilmesi: bi'l-füruht, serîü'l-hâme.

- Arapça olmayan kelimelere Arapça mastar eki (-iyyet) getirilmesi: elastikiyyet, elektrikiyyet, germiyyet, variyyet.

- Sıfat derecelendirmesinde ayrıca Türkçe unsurların kullanılması: daha âlâ, daha efdal, en akdem, en elzem.

- Farsça olmayan kelimelerin Farsça gibi çoğul olarak kullanılışı: babagân, dedegân.

- Mastar olan kelimelere tekrar mastar eki getirilmesi: İslâmiyyet, istiklâliyyet, ünsiyyet, za'fiyyet vb.

- Arapça olmayan kelimelerin Arapça gibi çoğul yapılması: gidişât, zerzevât, hurdavât, çiftlikât, sipârişât, peşînât vb.

- Farsça asıllı kelimelerin tenvin alması: cânen, mâlen, peşînen, poliçeten vb.

- Arapça olmayan kelimelere müenneslik ekinin getirilmesi: mâhiye, nâzike.

2. Yanlış olduğu hâlde dile yerleşip herkes tarafından benimsenip kullanılan ve galat-ı meşhûr olarak değerlendirilen kelimeler:

- Tekil gibi kullanılan çoğul kelimeler: ahbâb <habîb, eşyâ <şey, evlâd <veled, fukarâ vb.

- Aynı fonksiyonda iki ekin üst üste gelmesi: çaydan-çaydanlık, iğnedan-iğnedanlık, bahurdan-bahurdanlık, ezber-ezberden, bazısı, bazıları, gayrısı, kimisi vb.

- Kadınlara mahsus sıfatlarda tekrar müenneslik eki getirilmesi: bâkire <bikr, hâmile <hâmil, seyyibe <seyyib.

- Arapça, Farsça ve Batı dillerinden Türkçeye geçerken bazı ses değişikliğine uğrayan kelimeler: ayal < ıyâl, buhur < bahûr, kandil < kındîl, mendil < mindîl, ahır < âhûr, nazik < nâzük, peşin < pîşîn.

- Farsça kelimelerde ünsüz değişikliği: bahçe < bağçe, çilingir < cilânger, çoban < şûbân; Batı kökenli kelimelerde başta ünlü türemesi: abluka < blogue, iskele < scala, istasyon < station.

- İki kelimenin birleşmesi sonucunda ses değişikliğine uğrayan kelimeler: beygir < bâr-gîr, cömert < civân-merd, çapraz < çep ü rast, çerçeve < çâr-çûbe, çeyrek < çehâr-yek, peşrev < pîş-rev.

3. İmla konusunda hatırlatmalar:

- Yakın anlamlı kelimelerin kullanılması ile ilgili hatırlatmalar: ârâyîş-âlâyîş, aşüfte-âlüfte, cenâb-hazret, cenâze-na'ş-lâşe, deverân-devrân, deyn-karz vb.

- İmlâları aynı olan kelimelerin anlamlarına dikkat edilerek kullanılması ile ilgili hatırlatmalar: beşâret-bişâret-büşâret, cenâze-cinâze, cünûb-cenûb, cürm-cirm.

4. Lugat-ı müvellede kabul edilenler: bâkire - barbut - ber-tahrîb, ber-tahrîb ile - beşûş - bîkâr - cerîha - cerîha-dâr - daimî- dâvetiyye - ehemmiyyet - elektrikiyyet - elzemiyyet.

5. Etimolojisi yapılan bazı kelimeler: afacan (âfet-i cân), çamaşır (câme-şûy).

6. Anlam değişikliği olan kelimeler: Sözlüklerde diller arasındaki anlam alışverişi göz ardı edilerek kelimenin geldiği dildeki anlamı esas alınmış, kullanıldığı anlam ise sözlüklerde olmadığı için müvelled (uydurma) olarak değerlendirilmiştir. Örneğin; *bakkal*, Ar. "sebze satan esnaf"; *bornoz,* Ar. (burnûs) "elbise üzerine giyilen giyecek"; *doktor* "âlim ve fâzıl" (bu kelime bizde "hekim" manasında); Ar. "cünûndan bir eser" olarak ifade edilen *heves* kelimesi ise "istek ve arzu" anlamında kullanılmaktadır.

7. Asıl biçimlerini göstermek üzere kaydedilen bazı özel adlar: Barbaros <Baba Oruç, Bâyezîd < Ebâ Yezîd, Eflâtun < Platon, Cibâli < Cebe Ali, İzmir < Smirna, İznik < Nicea, Kadıköyü < Calcadeon (Kültüral, 2009: XIII-XXXVI).

Çalışmamızın ana malzemesini galatât sözlüklerinde asıl şekillerini göstermek üzere kaydedilen bazı özel adlar oluşturmaktadır. Bu çalışmada sözlüklerde konu edilen yer adlarından yalnız Türkiye'deki yer adları ele alınacaktır.

Ad Bilimi ve Yer Adları Üzerine

Ad bilimi, "dil biliminin adlar, özellikle kişi adları üzerinde duran ve onları köken bilgisi, tarihsel gelişim, dil ve kültür sorunları açısından inceleyen dalı" (*Türkçe Sözlük* 2019: 27) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu ad kategorisi içindeki alt alanların tümü ayrı bir araştırma ve inceleme konusudur. Söz konusu alanlardan biri de yer adları bilimi ya da yeradıbilim (toponymie, toponymy ya da toponomastique) olarak ifade edilen bilim dalıdır. "Adbilim çalışmaları içinde, bütün dünyada en geniş yeri, yer adı bilimi almaktadır... Yer adı araştırmaları ile yalnız geçmişe ait bilgiler edinilmekle kalmamakta, dil tarihine, yerleşim tarihine, ülkenin etnik yapısına ilişkin önemli ipuçları da elde edilmektedir." diyerek yer adı bilimi üzerine değerlendirmede bulunan Doğan Aksan'ın şu örneği de konuyu destekleyici niteliktedir:

"Bugün Türkiye'de Niğde'ye bağlı bir ilçenin adı olan Aksaray, Türklerin egemenliğinden önce Kurşaura, Arcelais Garsaura gibi isimler almıştır. VI. Yüzyılda adın aksara olarak bir sikkede geçen şeklinin Türk egemenliğinden sonra da Aksara olarak geçtiği görülmektedir. XV. yüzyılda karşılaştığımız Aksaray biçimi adın Türkçeleştirildiğine, bir yerlileştirme geçirdiğine tanık olmaktadır. Bu adın İstanbul'un bir semtinde yaşaması da ilginçtir. Araştırılınca İstanbul'daki bugünkü Aksaray semtine, şehrin Türklerce alınışından sonra Niğde Aksarayı'ndan getirilen, yerleştirilen halk nedeniyle Aksaraylı Mahallesi dendiği, adın sonradan kısalarak Aksaray'a döndüğü görülmektedir. Böylece bir

tek ad, aynı topraklarda hangi kültürlerin, ne zaman egemen olduğunu belirlediği gibi, ayrı ayrı yerlerdeki aynı adın birtakım göçlerin, yerleşim olaylarının etkisiyle birbirleriyle ilgili bulunduğunu da ortaya koymaktadır." (Aksan, 2009: 101-102).

Ad bilimi ve yer adı bilimi üzerine XIX. yüzyıldan itibaren çeşitli araştırmalar yapılmaya başlanmış, tarih, coğrafya ve dil bilimi gibi bilim dallarını da içine alan bir çalışma alanı oluşturulmuştur. Bu çalışmalarda şehir, köy, dağ, ırmak vb. adlarının gerek etimolojik açıklamaları gerek tarihsel olaylar ve bölgenin coğrafi yapısı da dikkate alınarak değerlendirildiği görülmektedir. Ayrıca yer adlarına dil bilimi açısından bakıldığında bazı yabancı kökenli sözcüklerin çeşitli dönemlerde kullanılan şekilleri ve bölgenin Türklerin egemenliği altına girdikten sonra Türkçeleştirilirken geçirdikleri ses olaylarını göstermesi bakımından da önem taşıdığı dikkati çekmektedir.

Yer adları üzerine çalışmalar yapan Hasan Eren, yer adlarının köken bakımından "Türk kökünden gelen adlar", "yabancı dillerden alınmış olan adlar" olarak iki büyük kola ayrılabileceğini belirtir ve bu konuda şu bilgileri verir: "Yabancı dillerden alınmış adlara Anadolu'nun birçok yerlerinde, özellikle sınır bölgelerinde rastlanmaktadır. Batı Anadolu'da kullanılan yabancı adlar daha çok Rumcadan gelir. Doğuda kullanılan adların ise Doğu dillerinden geldiği açıktır." (Eren, 2010: 14-15). Eren, ayrıca Köprülü'den başlayarak tarihçilerin Anadolu'daki yer adlarını tarih bakımından değerlendirdiklerini de belirtir. Anadolu'da Oğuz boylarıyla ilgili *Afşar, Bayat, Bayındır, Beydili* gibi birçok yer adı vardır. Bu adların tarih çalışmaları için önemini de vurgulamaktadır.

Toponymielerde yalnız boy adları değil *Ahmetler, Ahmetağılı*, *Ahmetli* vb. kişi adlarına dayanan örnekler de bulunmaktadır. Yer adlarında çevrede yetişen bitki ve hayvan adlarından da faydalanılmıştır: *Söğütlü, Kavaklı, Armutlu, Kızılcık, Çamlıca* vb. Ayrıca *Akkavak, Göksu, Kızıltoprak* gibi renk adları, *Demirci*, *Sütçüler, Ayrancı* gibi meslek adlarından da yararlanıldığını belirterek birçok örnek vermektedir (Eren, 2010: 16-17).

Galatât Sözlüklerinde Konu Edilen Yer Adlarının Sınıflandırılması

Galatât sözlükleri yazarları tarafından konu edilen yer adları incelendiğinde yapılan açıklamaların çeşitli tarihî olaylara dayandırıldığı, bölgenin eski uygarlıklardaki adı ve Türklerin egemenliğine geçtikten sonraki biçimi, dönemin sosyal hayatı ve coğrafi konumundan da bahsedildiği görülmektedir. Galatât sözlükleri müellifleri çeşitli kaynaklardaki tarihî olayları veya halk arasında anlatılagelen bazı rivayetleri de kanıtlayıcı olarak kaydetmiştir. Sözlüklerdeki malzemeyi sınıflandırırken belirtildiği gibi bahsi geçen yer adlarının asıl şekillerini göstermek amaç olmuştur. Bu bakımdan her bir yer adı sözlük yazarlarının verdikleri bilgiler dışında ayrıntılı olarak da değerlendirilmeye muhtaçtır. İncelenen 12 sözlük ve risaleden Türkiye'deki 35 yer adı bu çalışmaya alınmıştır. Konu edilen yer adları ve ilgili açıklamalar şu başlıklar altında değerlendirilebilir:

1.Yabancı kökenli olduğu belirtilen yer adları üzerine yapılan açıklamalar:

Balat: Dersaâdet'te bir mahallenin ismi olup İtalyanca *Palito*'dan muharreftir ki "küçük saray" demektir (*Tashîhü'l-galatât*: 49). Halîc-i Dersaâdet'te ma'rûf bir mahallin ismidir. Bu kelimenin İtalyanca *Baliton* lafzından -ki "küçük kasır" demektir- muharref olduğu mervîdir (*Defter-i Galatât*: 60).[1]

Bayburd [<Erm. *bâbirt* Bayburt]: Erzenü'r-rûm'a karîb belde-yi kebîre-yi ma'rûfenin ismi. Kesr-i bâ-yı sâniyye ve sükûn-ı râ ile bâbirtden galat olduğunu Sipâhî-zâde Mehmed Çelebî (ö. 1589) *Evzahu'l Mesâlik ilâ Ma'rifâti'l Buldân ve'l Memâlik* nâm risâlesinde kayd eylemiştir (Mehmed Hafîd: 132).

[1] Haliç kıyısındaki *Balat*'ın adını Bizans menşeli *Palation*'dan (=Saray) aldığını söyleyenler olduğu gibi, bu adın Batı Anadolu'daki *Balat*'tan iskân edilen çingeneler ile buraya verildiği de ileri sürülmüştür (S. Eyice (1965). İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme. *Türkiyat Mecmuası,* XIV, s. 204.).

Bolı [<Sür. *boli* kasaba <Yun. *poli*]: Anatolu memâliki sol kolunda âsitâne-yi emn-âşiyâneye beş merhale Mudurnu civârında vâki‘ kasaba-yı ma‘rûfenin ismi. Süryânîde *büyük köy* yani *kasaba* manasına olan zamm-ı bâ ve işbâ‘-ı vâv ve kesre-i lâm ile *boli*den galat olup ‘Arabî’de ma‘nâ-yı merkûma feth-i kâf ve sükûn-ı fâ ile *kafr* ve Fârisîde feth-i dâl ve kâf-ı ‘Acemiyye vü râ ve sükûn-ı sîn ile *daskara* derler (Mehmed Hafîd: 163-164).

Ereğli: *Herakle’den* gelmektedir. Karadeniz sahilinde küçük bir kasaba ismi olup yakınında bulunan kömür madeninden dolayı şöhret bulmuştur. Yabancı dillerdeki coğrafya kitaplarında yazıldığı üzere meşhûr Herkül tarafından bina olunduğu farzolunan birçok beldelere *Herakle* denildiği gibi Ereğli’ye de bu ad verilmiştir *(Tashîhü'l-galatât*: 16).

Kostantiniyye [<Rum+Ar. *Kostantîniyya* Kostantin’in şehri]: *Kostantîniyya’dan* galat olup Fârisîde yalnız ism-i bânîsi olarak i‘râb-ı muharrer ile *Kostantîn derler.* Ayasofya ile ma‘an Yanko bin Madyan evvelâ binâ eylediği ve ba‘de’l harâb yedi yüz yigirmi iki sene sonra ya‘nî dört bin yedi yüz elli yedi senesinde sâniyen *Buzantis* yapıp *Buzantiyye* tesmiye olunduğu ve bin yüz yigirmi iki sene sonra ya‘nî beş bin sekiz yüz yetmiş dokuz sâlinde Kostantîn Rûmiyyetü’l-Kübrâ’dan gelip tecdîd ve tevsî‘-i sûr eylediği ve 1453’te feth olunduğu kütüb-i tevârîhde mufassalan muharrerdir. Kostantîn ism-i bânîsi olup ma‘rûf ve zamânemizden dahı zamm-ı kâf ile esmâ-yı kefereden meşhûrdur. Evvelâ nisbette *Kostantinî* olup ba‘dehû mevsûfu belde mülâhazası ile tâ-yı te’nîs ilhâk olundukta *Kostantınıyye* olacağı âşkârdır (Mehmed Hafîd: 436).

Tırabzon [<Rum. *Tarābzōn* Trabzon <*Trābzan*]: Bahr-i Siyâh’ın Anatolu cânibinde vâki‘ belde-yi meşhûrenin ismi. Sipâhî-zâde risâlesinde feth-i tâ ve medd-i râ ile *Tarābzon*’dan galat olup bunun dahi aslı *Trābzan* olduğu muharrerdir (Mehmed Hafîd: 367).

2. Tarihî olaylar veya bazı rivayetlerden faydalanılarak yapılan açıklamalar:

Beşiktaş: Dersaâdet’te güzel bir mahallenin ismi olup fetihden evvel *Kona Petro* derler idi ki “taş beşik” demektir. Mervîdir ki bir râhib mahall-i mezkûrda bir kilise binâ edip Hz. Îsâ aleyhisselâmın tufûliyyetinde içinde gusl edildiği bir taş tekneyi Kudüs’ten getirtip kilisesine vaz‘ etmekle ol vech ile tesmiye olunup ba‘dehû alemiyyet hasebiyle beşik takdim olunarak *Beşik-taş* denilmiştir. Güya mezkûr beşik muahharan Ayasofya’ya nakledilmiş (*Tashîhü'l-galatât:* 48).[2]

Cebeâlî-Cibâli: Dersaâdet’te ma‘hûd bir mahallenin ismi olduğu ma‘lûmdur. Târîhte muharrerdir ki Mısır meliki Kalavun’un şeyhi olan Ali nâm aziz, Sultan Mehmed Fâtih’in İstanbul’u muhâsara ettiğini işittikte fetihte bulunmak için orduya gelip müşâr ise at kılından cebe giymek âdeti olmakla *Cebe Ali* diye müştehir idiler. Fetihte maiyyetindeki dervîşânıyla ol taraftan mühâcemede bulunmalarıyla onun ismiyle iştihâr edip sonradan tahrîf ile *Cibâli* denilmiş. Lâkin muharrefi daha fasîhtir (*Tashîhü'l-galatât*: 57-58). Haliç’te ma‘rûf mahal. Aslı *Cübb-i Alî*’dir (*Defter-i Galatât*: 94).[3]

---

[2] Beşiktaş’ın menşei hakkındaki fikirler hayli farklı ve çoktur. Uzun zaman burasının Bizans devrinin *Çifte sütun* mânasına gelen *Diplokinoinon’*u olduğu zannedilmiş ve XVI. yüzyılda Beşiktaş’ta iki sütun gören Pierre Gylli (=Gyllius) bunların o sütunda olduğunu kaydetmiş, modern ilim adamları ise bu sütunların yani taşların, Beşiktaş adına esas olduğunu kabul etmişlerdir. Bu hipotez pek inandırıcı değildir… Beşiktaş adının menşei hakkındaki rivayetlerden Hacı Bektaş’a bağlayan fikir kadar, Beştaş ile ilgili göstermek isteyen de hakikate uymamaktadır. Geçen yüzyılın bazı seyahatnâmelerinde rastladığımız bazı kayıtlar daha inandırıcıdır. Burada Barbaros Hayreddin Paşa türbesi yakınında görülen ve içi insan biçiminde oyulmuş olan yekpâre taştan bir veya iki lâhidden geldiğini yazarlar. Bunlardan Lady Edmund Hornby 1856’da yaptığı seyahatinin notlarında bu hususta hayli etraflı açıklamada da bulunur. Beşiktaş örneği, fetihten sonra doğan Türk menşeli adlarda ne kadar tereddütlü problemler olduğunu açıkça gösterir (S. Eyice, *a.g.e.*, s. 205-206.).

[3] XVI. yüzyılda İstanbul’a gelen Batılı seyyahlardan Fransız P. Gyllius buraya *Jubalice*, Alman Levenklau ise *Teubali* demiş, gene Alman ressamı Melchior Lorichs, Cibali adının Cep kökünden geldiğini sanarak Cibalikapısı’nı *Sacktor* şeklinde çevirmiştir. Fatih Vakfiyeleri’nde Cebe Ali Kapısı olarak geçen bu semte adını veren bir yatırın bugün dahi mezarı bulunmakta ise de 1453 tarihli olan bu mezar taşının şekli ve yazısı XV. yüzyıla

Kadıköyü*: Tashîhü'l-galatât*'ta eski adının *Kaldidon* olup Fransızcasının da *Kalisduvan* olduğu belirtilmektedir. "Eğer bazı tarihlere güvenilecek olunursa halk arasında kahramanlıkları ile meşhûr Seyyid Gāzî, Hârûnürreşîd ile beraber *Üsküdar*'a gelince orada bir müddet oturmasıyla *Gāzî Köyü* şeklinden değiştirilmiştir." açıklaması yapılmış ancak bu rivâyetin zayıf olduğu için "sıhhatine hükmedilemez" denilmiştir (*Tashîhü'l-galatât*: 89).[4]

Kastamonu: Anadolu'da bir kasaba ismi olup nâm-ı kadîmi *Jermanopoli*'dir. İstanbul'un 400 kilometre cânib-i şarkîsindedir. On üç bin kadar sekenesi vardır (*Tashîhü'l-galatât*: 88). *Galatât-ı Hafîd Efendi*'de şu bilgiler mevcuttur: [<Sür. *Kastabol* Kasta'nın şehri]: Anatolu sol kolunda Sinob'a karîb belde-yi meşhûrenin ismi. *Kastabol*dan galat olup sânîsi aslına dahı akrebdir. Cüz-i evveli *Kasta* esmâ-yı ricâlden ve bol kasaba ma'nâsına olmagıla bânîsine nispet kâ'idesine mebnî ma'nâ-yı terkîbîsi Kasta nâm tekvurun binâsı belde demek olur. "Latîfe fî vech-i tesmiye-yi Kastamoni: Gûyiyâ hîn-i fethinde talebe-yi ulûmdan bir şahs derûn-ı beldeye duhûl ve hüsnde bî-bedel bir duhtere rast gelip "*Ne ararsın Türk*" diye su'âlinde şahs-ı merkûm "Kasdım moni" demiş. *Kasd* ma'rûf *moni* lisân-ı Rûmîde ferce ıtlâk olunur. Zikr olunan veçhi birleştirmek kes'-i 'acâyizden 'amîk-i fikre muhtâcdır (Mehmed Hafîd: 435-436).

Malâtiyye [<Ar. *Malatya* Malatyus'un kurduğu şehir, Malatya]: Nehr-i Fırat'ın cânib-i garbîsinde nehr-i merkûma nısf fersâh ve Sivas'a üç merhale ve Maraş ve Haleb'e sekiz merhale mahalde kâ'in 'alâ kavl Seyyid Battâl Gâzî'nin maskat-ı re'si belde-yi meşhûrenin ismi. [Garîbe fî kasabât-ı Kâhta nâhiyye-yi Malâtya] Garîbe Malatya mahkemesi sicillâtından menkûldür ki belde-yi merkûmenin şark cânibinde kenâr-ı nehr-i Fırat'da vâki' Kâhta nâm kasaba kâdîsının bin on dokuz (1610-1611) tarihinde irsâl eylediği varakası sicill-i mahfûzada bu sûretde mukayyed imiş. Ba'de'l-elkâb "*Benim sultânım Malatya nâhiyesinde Kâhta nâm kasabada seyl-i 'azîm vâki' olup bir cesîm meyyit zuhura geldi. Bir tişini mahkemeye getirdiler, yarısı kanmış bâkîsi bürbül dudağı kadar. Getiren yiğitden su'âl eyledik. Belinde bir kılıcı var. Bu kılıç ile boyunu ölçdüm. Uzunluğu otuz yedi kılıç boyu oldu dedi. Keşf olundukda başının kafa tişleri birisi dökülmüş ve bedeninin bazı yerlerinin eti çürümemiş, kolları dahı gövdesinde mevcûd, yere gelen arkası çürümüş; ammâ hiçbir uzvu erimemiş, hemân başı erimiş, gözlerinin delikleri bir tebsi kadar ve murdar iliği olacak mevzi'i ve burnu deliğinden bir küçük oğlan geçer ve her bir ayağı tabanının altı kapı tahtası kadar ve barmakları çürümemiş ve her bir baldırı altı kılıç boyundan uzun imiş. Ba'dehû başını getirip tarafınıza irsâl ve Sultân Seydî Gâzî kurbunda defn eylemek için âdem gönderildi. Gövdesinin nakli kâbil değildir. Minâreden uzundur. Hele başı gelmesi mukarrerdir. Hak sübhânehu ve te'âlâ hayrlar müyesser eyleye Âmîn.*" Gâlibâ Kâtib Çelebi merhûmun *Cihân-nümâ*'da Malatya şehrinde Battâl Gâzî'nin maskat-ı re'sidir derler bir yer vardır ve ol zamandan beri bâkî ziyâretgâh idi. Bin elli altı (1646-1647) tarihinde Melek Ahmed Paşa ol makâmda bir kârgîr binâ kubbe-yi latîfe eyledi, tahrîri mârru'l-beyân meyyitin re'si defn olunduğu mahall olması ba'îd değildir (Mehmed Hafîd: 550-551).

Sarıgerz: [<Tür. Sarıgürz Nûre'ddîn Efendinin lakabı]: Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han câmi'-i şerîfi kurbunda ma'rûf ahâlî-yi mahallenin ismi. Feth-i kâf ve sükûn-ı râ ile ve zâ ile müsta'meldir. Aslı bânî-

ait olamayacağını açıkça gösterir. Fakat *Cibali* adı Cebe Ali veya Cübbe Ali adında bir tarihî şahsiyetten gelmektedir. Evliya Çelebi'ye göre Cübbe Ali aslen Mısırlı olup Bursa'ya gelmiş, burada Zeyneddin-i Hâfi'nin kurduğu Zeyniye tarikatına girmiş, at çulundan bir cübbe giydiğinden bu namla anılmış ve İstanbul'un fethi sırasında Cibali kapısı önünde şehid düşmüştür… Genel olarak yerleşmiş ve akla en yatkın inanışa göre ise *Cibali* adının esası, fetih sırasında bu bölgede surlara hücum eden kuvvetlerin başında bu kapıdan şehre giren Bursa subaşısı Cebe Ali Bey'den gelmektedir (S. Eyice, *a.g.e.*, s. 208.).

[4] Tamamen Türk menşeli olduğunda hiç şüphe bulunmayan ve İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'e temlik edildiğinden bu adı aldığı bilinen *Kadıköyü*'nün *Khalkedon*'dan geldiğini ve bunu Dor menşeine bağlamak isteyen garip hipotezin benzerlerine İstanbul'un başka yerlerinde de rastlamak mümkündür (S. Eyice, *a.g.e.*, s. 206.).

yi mescid-i mahalle Sultân Bâyezîd Hân-ı Velî ulemâsından Nûre'ddîn Efendi'nin lakabı. Zamm-ı kâf-ı Fârisiyye ve sükûn-ı râ ile Sarıgürzden galattır.[5]

3. Asıl şekillerini göstermek üzere kaydedilen yer adları:

Alanya*:* Antakya körfezinde ve Konya vilâyeti dâhilinde bir kazanın ismi olan bu kelimenin doğrusu *Alâiyye*'dir *(Defter-i Galatât*: 17).

Ankara: *Engira* şeklinden *Ankara* olmuştur *(Tashîhü'l-galatât*: 32).

Adana: Nâm-ı kadîmi *Edene* olup *Edirne* ile beyinlerindeki imlâ müşâbeheti hasebiyle Abdülaziz Han zamânında meclis-i vükelâ kararıyla *Adana* yazılması resmen îlân olunmuştu (*Tashîhü'l-galatât*: 24).

Kayseriyye: Anadolu'da ma'hûd bir beldenin ismi olup *Kaysarya*'dan muharreftir. Fransızca *Sezare*'dir [Césare] (*Tashîhü'l-galatât:* 89).

4. Kullanım şeklindeki yanlışı belirtmek amacıyla açıklanan yer adları:

Alpullu: Edirne vilâyetinde bir kasabanın adı. Fakat bu *Alpullu* değil *Alpulu* olsa gerek. Zîrâ *Alpul* şimdiye kadar görülmüş, işitilmiş bir şey değil. *Alpu* Türkçe'de dayı gibi bir unvandır. Eskişehir'den Ankara'ya tren ile giderken ikinci istasyon Alpu köyüdür. Arslan Alp, Gündüz Alp gibi isimlerdeki *alp*ler de o zamanın muharrirleri tarafından Arapça'ya göre yazılmış *alpu*lardır. Bunun doğrusu Arslan Alpu, Gündüz Alpu'dur (*Yeni Galatât*: 12).

Erzurum [<Ar. *Arzanu'r-rûm* "Anadolu'nun su dolu çukurları"]: Meşhûr belde-yi cesîmedir. *Arz-ı Rûm* dahi derler. Arabî'de *Arzanu'r-rûm*dan galattır; zîrâ feth-i râ ve zâ ile *razan* mahall-i âlî ve çukurları olup ma'an müctemi' olan yere derler. Binâ'en aleyh belde-yi merkûme *Erzenü'r-rûm* tesmiye olunmuştur (Mehmed Hafid: 69-70).

İstambol-İslâmbol: Doğrusu *İstanbul*'dur ki Rumca olan *Stanboli*'den muharreftir (*İmlâ ve Galatât*: 31).

Tarsus*: Tashîhü'l-galatât*'ta Adana vilâyeti dâhilinde bir kasaba ismi olup esas adı *Tarsos,* Fransızcası yalnız *Tars'*tır. Bir rivâyette Rumlar, daha önceki rivayete göre ise Bâbil meliklerinden *Sardanapal* tarafından binâ edilmiştir şeklinde açıklama yapılmıştır (76). *Fâzıl'ın Galatât Defteri'*nde ise tâ ve râ'nın fethiyle *[Tarasus] Adana* vilâyetindeki meşhûr beldenin ismidir; biz râ'nın sükûnuyla *Tarsus* diyoruz ki yanlıştır, diyerek kullanılan şeklin hatalı olduğu da belirtilmektedir (38).

5. Kökeni ile ilgili bilgilerin verildiği yer adları:

Ayasofya*: Ayasofi*'den galattır. *Aya* Rum lisanında *"aziz" ve Sofi* bir kadının ismidir ki Ayasofya'yı eski Bizans imparatorlarından *Jüstinyen,* 537 miladisinde onun ismine mensûben tekrar binâ etmiştir *(Tashîhü'l-galatât*: 37).

Erzincan [<Far. *Arzangân* Erzincân]: Belde-yi ma'rûfedir. Sivas ve Erzenü'r-rûm ile bu üçünün beynleri kırkar fersahdır. Fârisîde cîm yerine kâf-ı Fârisiyye ile *Arzangân*dan mu'arrebdir (Mehmed Hafîd: 70).

Payas [<Ar. *Ayâs* Hatay'ın ilçesi]: Tarîk-ı Şam'da Antâkiyye'ye karîb belde-yi ma'rûfenin ismi. 'Arabî'de Ayâsdan galattır. Belde-yi merkûme kurbunda sâhil-i bahr-i Şâm'da Efrenc bir kal'a ve burçlar dahi binâ edip anda sâkin olurlar diye Sipâhî-zâde Mehmed Çelebi'nin *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifâti'l- Buldân ve'l Memâlik* nâm risâlesinde muharrer olmagıla müstebân olan hâlen İskenderûn diye ma'rûf karye ola (Mehmed Hafid: 166).

[5] Ayrıntılı bilgi için bk.: Âşirefendizâde Mehmed Hafîd (2018). *Ed-Dürerü'l Müntehabâti'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*. hzl. Yakup Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 345-348.

Üsküdar: En eski ismi *Krizopolis*. Şimdi müstâmel olan *Üsküzar* zâl-i mu'ceme ile "sefayin ve zevrak bağlanacak iskele ve deniz yalısı" mânâsına olup *Üsküdar* lafzı ondan galattır (*Tashîhü'l-galatât*: 21). Fârisîde "sefâyin ve zevârık bağlanan iskele ve su geçidi ve mahall-i leb-i deryâ-yı kebîr" mânâsına zâl-i mu'ceme ile *Uskuzâr*'dan galattır (Mehmed Hafîd: 75). Yine Fârisiyye olan *üsküdâr* veya *üsgüdâr* ise "menzil ve sâî" demektir (*Tehzîbü'l-kelâm*: 124). *Üsküdar* bu kelime nereden geldi? Bunu kimse bilmiyor. Rumlar oraya *Hrisopolis* diyorlar. Şu hâlde bu isim Rumca'dan alınma değil. Bunu ben de merak edip duruyordum. Geçen gün bir lugatın tahkîki için *Burhân-ı Kātı*'a bakıyordum. İskender lugatı gözüme ilişti. Şöyle deniyor: "*Üsküdâr* 'menzilhâne'. Ve menzil atı ve her merhalede biribirine elden ele sür'at-i îsâli matlûb ahkâm-ı pâdişâhî vesâir mekâtîb için vaz' ve tâyin edilen piyâdeler ve ulaklar ve ulakların mektup vaz' eyledikleri kimse." Şimdi anlaşıldı, *Üsküdâr* "menzil-hâne" demek. Vâkıa evvelden bütün Anadolu'ya ve Arabistan ve Acemistan'a giden postalar Üsküdar'dan hareket ederdi. Üsküdar'da Doğancılar semtinde bir de büyük menzilhâne vardı. Benim çocukluğumda oradan her pazartesi ve perşembe günü akşam üstü posta kalkar ve posta tatar na'ra atarak giderdi. Oraya bu münâsebet ile Üsküdar ismi verilmiş olduğuna şüphem kalmadı (*Yeni Galatât*: 37-38).[6]

6. Türklerin hâkimiyetindeki dönemde verilen yer adları:

Aydın*: Tashîhü'l-galatât*'ta "Anadolu'da bir kasaba ismi olup İzmir'in 60 kilometre güneyindedir. Vaktiyle Aydın Oğulları'nın egemenliği altında olduğundan *Aydın* denilmiştir." şeklinde açıklama yapılmaktadır (35).

7. Bölgeyle ilgili veya bölgeye defnedilen bir şahıs, tarihî bir şahsiyet adı kaynaklı yer adları:

Aynalı Kavak: Tersâne kurbunda bir mahallin ismi olup *Ali Dede Kavağından* muharreftir. Mevzi'-i mezkûrda sâkin kadîmen bir azîzin ismi olup ba'de vefâtihî hasbe'l-âde bulunduğu yere defnedilerek baş ve ayak ucuna iki kavak garsetmeleriyle ondan muharref olarak *Aynalı Kavak* denilmiştir. Şimdi mezkûr kavakların yerinde kavak yeli estiği ve azîz-i mezkûrun dahi mezarı bî-nâm ü nişân olduğu mervîdir (*Tashîhü'l-galatât*: 36). Tahrîfât-ı ehl-i zamâne ile '*Aynî 'Alî Dede Kavak*'ından galattır. Azîz-i merkûm mahall-i mezbûrda mukîm iken fevt oldukda sünnet-i seniyye-i kadîme üzre câlis olduğu mahalle defn olunup hedef-i tîr-i du'â mülâhazasıyla nişân-ı ser ü pâsı şecer-i kavak gars olunmasından bu nâm kalmış (Mehmed Hafîd: 120-121).

Antalya: Konya vilâyetinde bir kasaba ismi olup *Entalya*'dan muharreftir. Zîrâ belde-i mezkûreyi Bergama hükümdârı II. Romen mîlâddan 193 sene evvel binâ edip pederinin ismi olan *Ental*'e nisbetle tesmiye etti (*Tashîhü'l-galatât*: 30).

Antakiye: Sûriye vilâyetinde bir kasaba ismi olup *Antiokheia*'dan muharreftir. Kasaba-i mezkûreyi Sûriye hükümdârı Antiokhos mîlâd-ı Îsâ'dan 300 sene evvel binâsına şürû' edip lâkin itmâm etmeden vefat etmekle oğlu Seleukos onu itmâm ile pederinin ismine mensûben *Antukiya* tesmiye etti (*Tashîhü'l-galatât*: 30).

---

[6] Üsküdar'ın Batı yayınlarında yerleşmiş izahı, *Skoutarion*'dan geldiğidir. Hâlbuki bunu haberci, ulak anlamına gelen Farsça-Türkçe karışımı اسکدار kelimesine bağlamak ve böylece Türk devrinde doğmuş bir ad olarak kabul de mümkündür. Ancak, evvelce *Khrysopolis* denilen bu yerin hiç değilse XII. yüzyılda *Skoutarion* adı ile tanınmağa başlamış olduğu anlaşılıyor. Haçlı seferleri sırasında İstanbul'a gelen Viiehardouin buraya *Escutaire* demektedir. Ancak, bu fikri bağdaştırmak kabildir. Şöyle ki, daha Bizans devrinde menşei Farsçadan gelen Üsküdar adı buraya verilmiş olabilir (S. Eyice, *a.g.e.,* s. 209.). Eski bir yerleşim yeri olan Üsküdar'ın ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Bu konuda çeşitli rivayetler vardır: "altın şehir" anlamında *khrysopoli*sten veya Roma hâkimiyeti döneminde scutari denilen, deri kalkan kullanan imparatorluk muhafızlarının yerleştiği yeri ifade eden *scutarion*dan geldiği belirtilir. Ayrıca "menzilhâne, menzil atı, ulak, ulakların mektup koydukları kese" anlamlarına gelen Farsça *eskūdar* kelimesiyle ilişkilendirildiği de görülür. Halk rivayetlerinde ses benzeşmesinden hareketle "eski" ve "dâr" (ev) kelimelerinden meydana geldiği yolundaki bilgiler bir önceki görüş gibi anlamsızdır (M. Hanefi Bostan (2012). Üsküdar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 42, ss. 364-368). İstanbul).

Burusa/Brusa: *Pruza*'dan muharref olup *Olimp* denilen meşhûr Keşiş dağının eteğinde vâki'dir. Şehr-i mezkûr *Pruzispas* nâm hükümdar tarafından te'sîs edilmekle *Pruza* ya'nî *Brusa* denilmiştir (*Tashîhü'l-galatât*: 47).

İznik: Nâm-ı kadîmi *Nise* olup İznik gölü dediğimiz *Asaniyos* gölünün üzerinde bir kasabanın ismidir. *İznik*'i Antigon nâm hükümdâr binâ etmekle evvelâ *Antigoni* denilip ba'dehû Lizimak, karısı Nise'nin ismiyle onu Nise tesmiye etmiştir (*Tashîhü'l-galatât*: 16-17).

Kuzguncuk*: Tashîhü'l-galatât*'ta Boğaziçi'nde Anadolu yakasında bir karye ismi olup Fatih döneminde *Kuzgun Baba* adlı bir azizin orada oturduğu ve bu sebepten bu adın verildiği ifade edilmektedir (92).

8. Diğer galat sözlüklerinde söz edilen rivayetlerdeki hataları göstermek amacıyla açıklanan yer adları:

İstanbul: *İstanboli*'den muharreftir. Rum lisânında *istan* "intihâ-yı gāye" mânâsına ve *boli* dahi "şehir" demektir. Bunun vech-i tesmiyesi, kable'l-feth köylüler etrafta birbirlerine rast geldiklerinde, "Nereye gidiyorsun?" diye birbirlerine sualde, "Şehre kadar" mânâsını müfid olan "istan boli" derlerdi. Hâlen Rumlar *İstanboli* derler. *İslâmbol* dahi *İslâm* ile *boli*den mürekkeptir ki "İslâm şehri" demektir (*Tashîhü'l-galatât*: 18-19). Bâzı lugatçıların fikrince, İstanbul Rumca İstimboli'den alınma imiş. Türkler İstanbul'un üzerine yürüdükleri zaman İstanbul'a öteberi getirmekte olan Rum köylülere rast gelip, "Nereye gidiyorsunuz?" diye sormuşlar, onlar da "şehre" mânâsına "istimboli" demişler. Türkler de bu kelimeyi şehrin ismi sanıp öyle kullanmışlar. Bunların dedikleri kabul edilecek olsa İstanbul gibi şöhreti cihânı tutan bir şehrin adı orayı zabt için giden Türkler'in meçhulü olmak lâzım gelir ki bunu akıl kabul etmez. Sonra da köylülere sormak için Türkler'in Rumca bilmeleri lâzım gelir ki bu çok müsteb'addır. Eğer Rumca biliyor idi iseler "istimboli"nin ne demek olduğunu ve bunun bir şehir adı olmadığını da bilmeleri lâzım gelmez mi idi? Bunun doğrusu, Türkler şehrin adı olan *Konstantinopl*'i birçok emsâlinde olduğu gibi tahfîf ve tahrîf ederek *İstanbul* yapmışlar (*Yeni Galatât*: 8).

Diyâr-ı Bekir: Zamân-ı Cahiliyyet'te rüesâ-yı Arap'tan Bekir bin Vâil'in binâ-kerdesidir. Bâzı galatât risâlelerinde bunun binâsını Dârâ'ya isnad ile *Dârâ-bekr*'den muharref olmasını tevcîh ediyorlar ki sahîh değildir (*Tashîhü'l-galatât*: 64).

9. Bölgede yetişen bitki veya imal edilen bir nesneye istinaden verilen yer adları:

Bergama: Anadolu'da bir kasaba ismi olup *Pergam***'**dan muharreftir. Pek kadîm zamanda, ya'nî kağıt îcadından evvel belde-i mezkûrede yazı için güderi îmâl olunup hatta bunun için müteaddid tezgâhlar ihdâs olunmuştur ki *bergamina* "güderi" mânâsına olup vech-i tesmiye de budur (*Tashîhü'l-galatât*: 46).

Sinab [Sinop]: Karadeniz sâhilinde bir beldenin ismi olup kadîmde "zencefre" mânâsına olan *sinâber* belde-i mezkûreden çok istihrâc olunduğundan *Sinab* denilmiştir (*Tashîhü'l-galatât*: 73).

10. Bilgi vermek amacıyla kaydedilen yer adları:

Tokad: Nâm-ı kadîmi *Komana Potika* olup Sivas vilâyetinde bir kasaba ismidir ki Sivas şehrinin 85 kilometre şimâl-i garbinde vâki'dir (*Tashîhü'l-galatât*: 55).

Sonuç

Söz varlığında yer alan her türde sözcüğün konu edildiği galatât sözlüklerinde işlenen sözcük türlerinden biri de özel adlardır. Özel adlar, dil biliminin ad bilimi kategorisinde değerlendirilmiş, kişi ve yer adları olmak üzere ayrı araştırma konuları olarak çeşitli disiplinler altında incelenmiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan galat sözlüklerinde konu edilen yer adları ile ilgili yapılan inceleme neticesinde şunları söylemek mümkündür:

Sözlük yazarları ele aldıkları yer adları hakkındaki çeşitli rivayetleri bir araya getirmiş, bahsi geçen yer adını kökeni bakımından açıklayıp Türkçeleşmiş şekillerini kaydetmişlerdir. Kaynaklardan elde ettikleri

tarihî bilgilere dayanarak ilgili adı açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. Genellikle XIX. yüzyılda bu konuda kaleme alınan sözlük ve risalelerdeki yer adları o dönemde kullanılan şekilleri göstermekte, yer adı ile ilgili eksik, doğru veya hatalı birçok rivayet ve tarihî bilgi söz konusu eserlerde bir arada bulunmaktadır. Ancak yazarların da belirttiği gibi elde edilen bilgilerin doğruluğu kesin olarak kanıtlanamadığı için bu bilgilerin araştırılması da gerekmektedir. Sözlük bilimi açısından özel sözlükler grubuna dâhil edilen *galatât sözlükleri* muharrirleri Türkçeye alıntılanan sözcüklerin geldiği dildeki şekillerini asıl kabul edip Türkçede kullanılan şekli veya anlamı galat olarak değerlendirmiştir. Bu bakımdan bu eserlerde kelimelerin eski uygarlıklardaki şekillerinden hareketle geçirdiği değişikliklerin belirtilmesinin yanı sıra birçoğunda hatalı açıklamaların bulunduğu da görülmektedir. Alıntı olan kelimelerin Türkçenin ses yapısına uygun şekilde kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Konuya anlam açısından bakıldığında diller arasındaki kelime alışverişinde çeşitli anlam değişiklikleri de olabilmektedir. Yazarlar, bu konuyu dil bilimi açısından değerlendirmemiş, Türkçede kazanılan anlamı galat kabul etmiştir. Sözlük yazarları eserlerine aldıkları yer adlarını bilgi vermek amacıyla konu ettiklerini belirtmişlerdir. Ancak verilen bu bilgilerde bazı eksiklikler ve hatalı açıklamalar olduğu da görülmektedir. Galatât sözlüklerinde konu edilen yer adları, sözlüklerin yazıldığı dönemdeki kullanım şekilleriyle, çeşitli rivayetler, tarihî kayıtlar ve yazarların konu üzerindeki düşünce ve katkılarıyla yazıldıkları dönem için önemli bir dil malzemesi olarak değerlendirilebilir.

Yer adı açıklamaları için tarihler, vakayinameler, seyahatnameler, çeşitli kitabeler, edebî yazılar, efsane ve rivayetlerin titizlikle incelenmesi ve değerlendirmeler yapılması son derece önemlidir. Eserlerde konu edilen yer adları üzerine yapılan açıklamalardan, rivayetlerin yanı sıra bazı dipnotlarda örnek gösterilen tarihî bilgilerden de anlaşılacağı üzere her bir yer adı ayrı bir inceleme konusudur.

Kaynakça

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, (5. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akün, Ö. F. (1995). Fâik Reşad. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* (C. 12, ss. 103-109). İstanbul.

Ali Himmet (1338/1920). *Fâzıl'ın Galatât Defteri.* Samsun.

Ali Seydî (1324/1906). *Defter-i Galatât.* İstanbul.

Âşirefendizâde Mehmed Hafîd (2018). *Ed-Dürerü'l Müntehabâti'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre.* hzl. Yakup Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bostan, M. H. (2012). Üsküdar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 42, ss. 364-368). İstanbul.

Develi, H. (1997). Kemalpaşazâde ve Ebüssuûd'un Galatât Defterleri. *İlmî Araştırmalar, 4*, 99-125.

Eren, H. (2010). *Yer Adlarımızın Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eyice, S. (1965). İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme. *Türkiyat Mecmuası, XIV*, 199-216.

Faik Reşad (1308/1892). *İmlâ ve Galatât*. İstanbul.

Filiz Halid Tekin (1926). *Yeni Galatât.* İstanbul.

Halil Rüşdü (1315/1897). *Tetebbüât ve Müstahzarâtım.* İstanbul.

İbn-i Kemal & Ahmed Şemseddin (1311/1893). *Galatâtü'l-Avâm.* İstanbul.

Kemalpaşazâde (Mehmed) Said (1306-1324). *Galatât-ı Tercüme.*

Kerküklü Ahmed Ziyâeddin (1319/1901). *Mecmûam.* İstanbul.

Kültüral, Z. (2009). *Galatât Sözlükleri.* İstanbul: Simurg Yayınları.

Mustafa İzzet (1302/1884). *Tashîhü'l-galatât ve'l-muharrefât fi'l-esmâi ve'l-lugât*. Kostantiniyye.

Mustafa Rüşdi İbn-i Şevket (1313/1895). *Tehzîbü'l-kelâm fî lisâni'l-havassı ve'l-avâm ve izhâbü'l-evhâm min ezhâni'l-enâm.* İstanbul.

Sırrı Paşa (1301/1883). *Galatât.* Kostantiniyye.

TDK (2019). *Türkçe Sözlük* (11.baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Fotoğrafları Seçkisi

14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu kapsamında 5 bilgemize, telifinin 950. yılı münasebetiyle hazırlanmış olan Dîvânu Lugâti't-Türk Onurluğu, Rektörümüz Prof. Dr. Ekrem KALAN tarafından takdim edilmiştir.

Uluslararası alandaki bilimsel çalışmalarıyla tanınan ayrıca 2015 yılında kimya dalında Nobel Ödülene layık görülerek ülkemizi gururlandıran Prof. Dr. Aziz SANCAR'ın onurluğu, istekleri üzerine kendilerini temsilen Ülkü SANCAR Hanımefendiye sunulmuştur.

Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ GÜNAY

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL

Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Prof. Dr. Aziz Sancar Amfisi

DÜNYA DİLİ T RKÇE SEMPOZYUMU
RTÜK
T-TIKA

ATATÜRK KONFERANS SALONU
14. ULUSLARARASI
DÜNYA DİLİ
TÜRKÇE
SEMPOZYUMU
20-22 EKİM 2022

14. ULUSLARARASI
DÜNYA DİLİ
TÜRKÇE
SEMPOZYUMU
YTB

RTÜK
TİKA

DÜNYA DİLİ T RKÇE SEMPOZYUMU

DÜNYA DİLİ T RKÇE SEMPOZYUMU

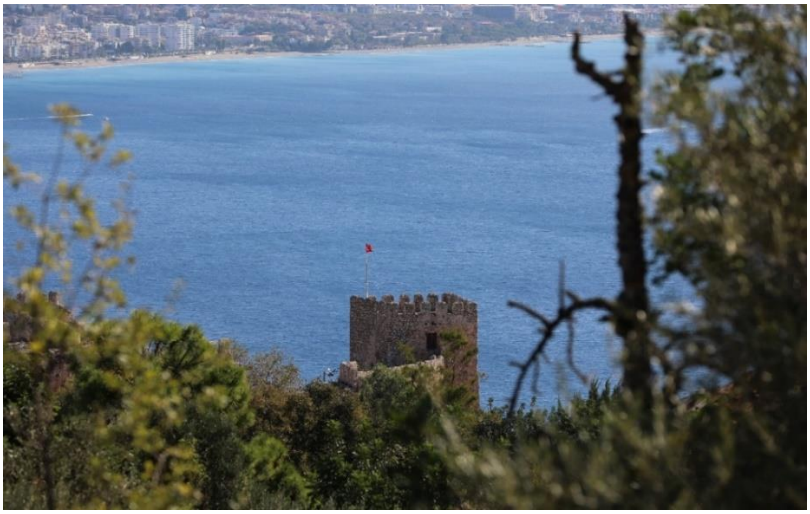

KEYKUBAT ÜNİVERSİT

Coca-Cola

DÜNYA DİLİ
TÜRKÇE
SEMPOZYUMU

NOTLAR

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

SON